

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

क्रम संख्या

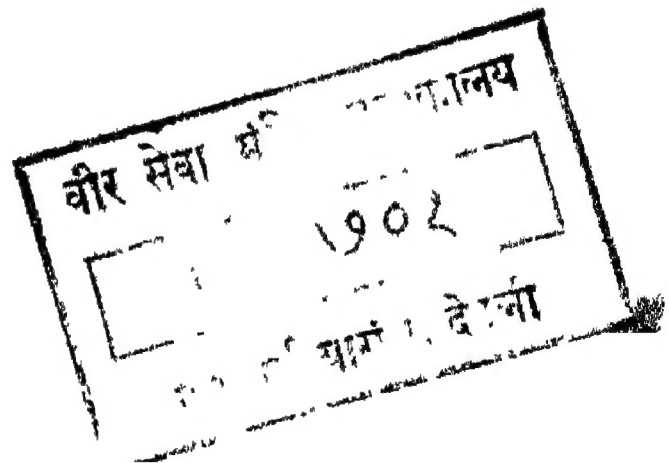
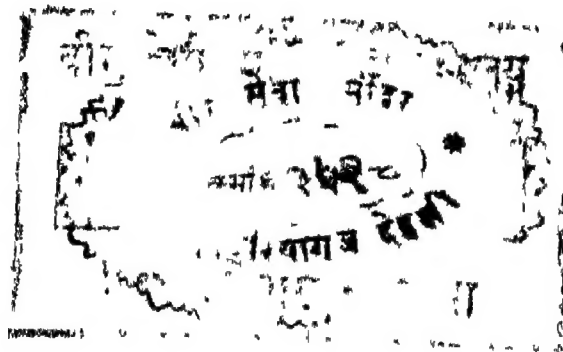
काल नं०

स्थान

७०१
०२०-८ श्री

जयम

3622

वृन्दारककरूपवादिवृन्दवन्दितचरणकमल-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-कलिकाल-
सर्वज्ञकल्प-जङ्गमयुगप्रधान-श्रीसौधर्मबृहत्तपागच्छीय-जैनप्रवर-
श्वेताम्बराऽऽचार्य-श्री श्री १००८ श्रीजहारक-
श्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वर-विरचितः

अभिधानराजेन्द्रः ।

काण्डः

तत्र ह्रस्वाकारादिशब्दसङ्ख्येने प्रथमो जागः ।

स च-

श्रीसर्वज्ञप्ररूपितगणधरनिर्वर्तितायऽऽश्रीनोपसृज्यमानाऽशेषसूत्र-
तट्टि-जाण्य-निर्युक्ति-चूर्यादिनिहितसकलदार्शनिक-
सिद्धान्तैतिहास-शिल्प-वेदान्त-न्याय-वैशेषिक-
मीमांसादिप्रदर्शितपदार्थयुक्ताऽयुक्तस्वनिर्णायकः ।
बृहद्भूमिके-पोद्धात-प्राकृतक्याकृति-प्राकृतशब्दरूपावस्थादिपरिशिष्टसहितः
मुनि-श्रीदीपविजय-श्रीयतीन्द्रविजयाज्यां संशोधितः,

उपाध्याय-श्री श्री १०० श्रीमन्मोहनविजयोपदेशतः-
श्रीजैनश्वेताम्बरसमस्त-सङ्केत महापरिश्रमतः-प्राकाश्यं नीतः ।

* श्रीजैनप्रभाकर प्रिंटिंग प्रेस, रतलाम-५

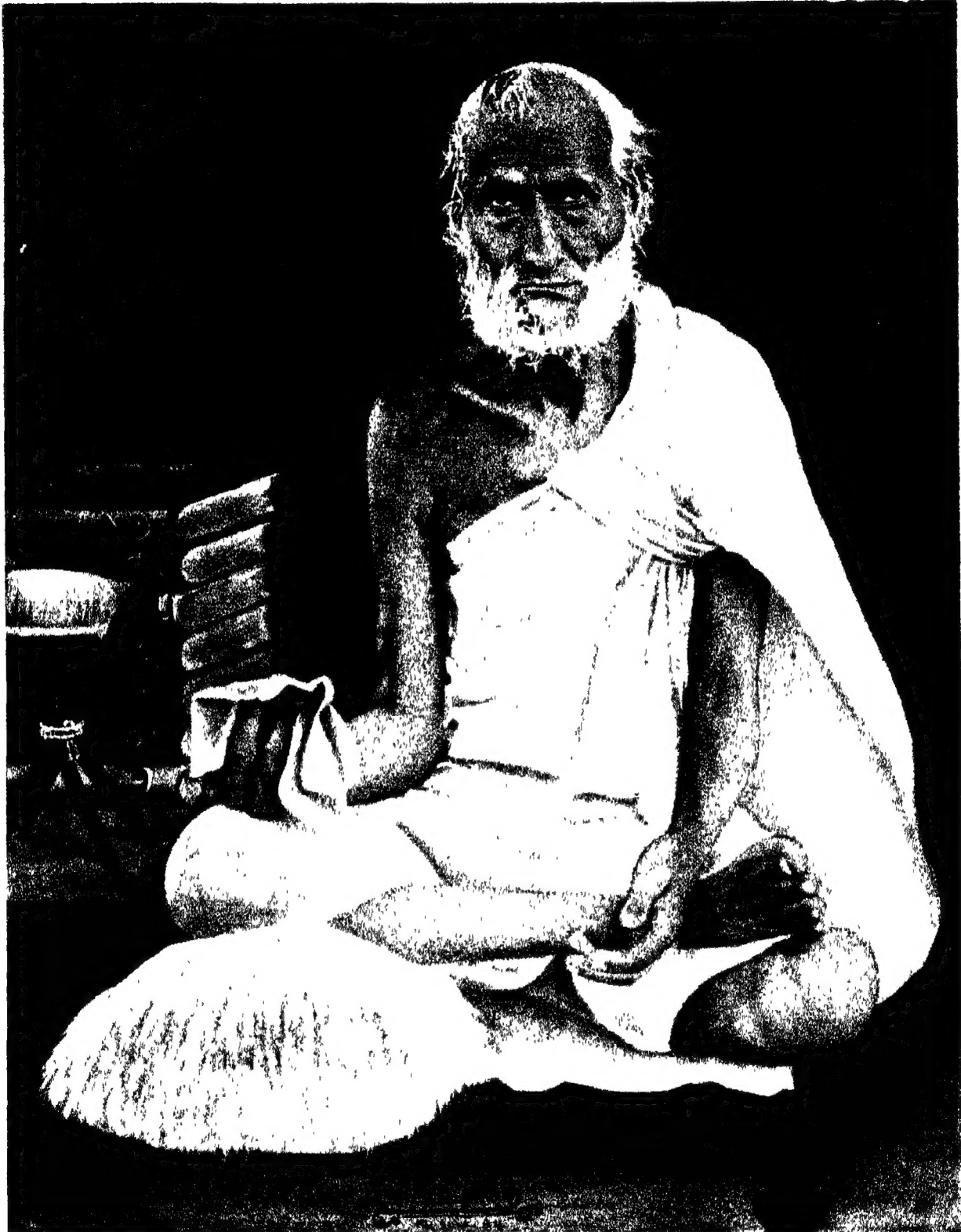
{ श्रीर्वार संवत् १४४० }
{ श्रीराजेन्द्रसूरी संवत् ७ }

यन्त्रालये मुद्रितः
मूल्य रु० २५)

{ श्रीविक्रमाब्दः १९७० }
{ विस्वाब्दः १९१३ }

सुर्वाहितसृष्टिकचक्रचडामणि-कालिकालमवज्ञकल्प-परमयोगिराज-
जगत्पूज्य-गुरुदेव-प्रसुश्रीमद-विजयराजेन्द्रसूरीश्वरजी महाराज ।

प्रश्नान्तरिपक्षदन्तदमन पञ्चाननग्रामणी-राजेन्द्रामिषकोशसंपन्नयनान्यन्दोपजेनयुतः ।
महामयोपकृतिप्रयोगकरणे नित्ये कनी तातपाः को न्यः सृष्टिदातृतां विजयराजेन्द्रान्यः पुण्यवान् ? ॥ १ ॥

जन्म -	भरतपुर	पन्थासपद	उदयपुर	कियोदार	जायग
शिक्षा -	उदयपुर	श्रीपुण्यनदी	महोदय	निर्वाण	राजगट

आभार-प्रदर्शनम् ।

सुविहितसूरिकुसुतिलकायमान-सकलजैनागमपाठश्व-आबालब्रह्मचारी-जङ्गमयुगप्रधान-प्रातःस्मरणीय-परमयोगिराज-क्रियाशुद्धयुपकारक-श्री सौधर्मबृहत्तपोगच्छीय-सिनपटाचार्य-जगत्पूज्य-गुरुदेव-जट्टारक श्री १००८ प्रभु श्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वरजी महाराजने 'श्रीअजिधानराजेन्द्र' प्राकृत-मागधी महाकोश का सकलनकार्य मरुधरदेशीय श्रीसियाणा नगर में संवत् १९४६ के आश्विनशुक्लद्वितीया के दिन श्रुत लग्न में आरम्भ किया। इस महान् संकलनकार्य में समय समय पर कोशकर्ता के मुख्य पट्टधर शिष्य-श्रीमदधनचन्द्रसूग्गिजी महाराजने भी आपको बहुत सहायता दी। इस प्रकार करीब साठ चौदह वर्ष के अविश्रान्त परिश्रम के फलस्वरूप में यह प्राकृत बृहत्कोष संवत् १९६० चैत्र-शुक्ला १३ बुधवार के दिन श्रीमूर्यपुर (सूरत-गुजरात) में बनकर परिपूर्ण (तैयार) हुआ।

गवालियर-रियासत के राजगढ़ (मालवा) में गुरुनिर्वाणोत्सव के दर-मियान संवत् १९६३ पौष-शुक्ला १३ के दिन महत्तपस्वी-मुनिश्रीरूपविजयजी, मुनिश्रीदीपविजयजी, मुनिश्रीयतीन्द्रविजयजी, आदि सुयोग्य मुनिमहाराजाओं की अध्यक्षता में मालवदेशीय-छोटे बड़े ग्राम-नगरों के प्रतिष्ठित-सद्गृहस्थों की सामाजिक-मिटिंग में सर्वानुमत से यह प्रस्ताव पास हुआ कि-महंम-गुरुदेव के निर्माण किये हुए 'अजिधानराजेन्द्र' प्राकृत मागधी महा-कोश का जैन और जैनेतर समानरूप से लाभ प्राप्त कर सकें, इसलिये इसको अवश्य छपाना चाहिये, और इसके छपाने के लिये रतलाम (मालवा) में सेठ जमुजी चतुर्जुजजीत्-मिश्रीमलजी मथुरालालजी, रूखचंदजी रखवदासजीत्-जागारथजी, बीसाजी जवरचंदजीत्-प्यारचंदजी और गोमाजी गंजीरचंदजीत्-निहालचंदजी, आदि प्रतिष्ठित सद्गृहस्थों की देख-रेख में श्रीअजिधानराजेन्द्र-कार्यालय और 'श्रीजैनप्रज्ञाकरप्रिन्टिंगप्रेस' स्वतन्त्र खोलना चाहिये। कोष के संशोधन और कार्यालय के प्रबन्ध का

समस्त-भार महंम-गुरुदेव के सुयोग्य-शिष्य-मुनिश्रीदीपविजयजी (श्रीम-
द्विजयचूषेन्द्रसूरिजी) और मुनिश्रीयतीन्द्रविजयजी को सौंपा जाय । बस,
प्रस्ताव पास होने के बाद सं० १९६४ श्रावणसुदी ५ के दिन उक्त कोश को
छपाने के लिये रतलाम में उपर्युक्त कार्यालय और प्रेस खोला गया और
उक्त दोनों पूज्य-मुनिराजों की देख-रेख से कोश क्रमशः छपना शुरू हुआ,
जो सं० १९८१ चैत्र-वदि ५ गुरुवार के दिन संपूर्ण छप जाने की सफलता
को प्राप्त हुआ ।

इस महान् कोश के मुद्रणकार्य में कुवादिमतमंगजमदजजनकेसरी-
कन्निकालसिद्धान्तशिरोमणी-प्रातःस्मरणीय-आचार्य-श्रीमद्धनचन्द्रसूरि-
जी महाराज, उपाध्याय-श्रीमन्मोहनविजयजी महाराज, सच्चारित्री-
मुनिश्रीटीकमविजयजी महाराज, पूर्णगुरुदेवसेवादेवाक-मुनिश्रीहुकुमविज-
यजी महाराज, सत्क्रियावान्-महातपस्वी-मुनिश्रीरूपविजयजी महाराज;
साहित्यविशारद-विद्याचूषण-श्रीमद्विजयचूषेन्द्रसूरिजी महाराज, व्या-
ख्यानवाचस्पत्युपाध्याय-मुनिश्रीयतीन्द्रविजयजी महाराज, ज्ञानी ध्यानी
मौनी महातपस्वी-मुनिश्रीहिम्मतविजयजी, मुनिश्री-लक्ष्मीविजयजी,
मुनिश्री-गुलाबविजयजी, मुनिश्री-हर्षविजयजी, मुनिश्री-हंसविजयजी,
मुनिश्री-अमृतविजयजी, आदि मुनिवरों ने अपने अपने विहार
के दरमियान समय समय पर श्रीसंघ को उपदेश दे दे कर तन,
मन और धन से पूर्ण सहायता पहुँचाई, और स्वयं भी अनेक
जाँति परिश्रम उठाया है, अतएव उक्त मुनिवरों का कार्यालय आजारी है ।

जिन जिन ग्राम-नगरों के सौधर्मबृद्धतपोगच्छीय-श्रीसंघ ने इस
महान् कोषाङ्कन-कार्य में आर्थिक-सहायता प्रदान की है, उनकी शुभ-
सुवर्णाक्षरी नामावली इस प्रकार है—

श्रीसौधर्मबृद्धतपोगच्छीय श्रीसंघ-मालवा—

श्रीसंघ-रतलाम ।

श्रीसंघ-वाँगराँद ।

श्रीसंघ-राजगढ़ ।

„ जाबरा ।

„ चाराँदा-बड़ा ।

„ आबुवा ।

श्रीसंघ-बड़नगर ।

” खाचरोद ।

” मन्दसोर ।

” सीतामऊ ।

” निम्बाहेड़ा ।

” इन्दौर ।

” उज्जैन ।

” महेन्द्रपुर ।

” नयागाम ।

” नीमच-सिटी ।

” संजीत ।

” नारायणगढ़ ।

” बरड़ाबदा ।

श्रीसंघ-सरसी ।

” मुंजाखेड़ी ।

” खरसोद-बड़ी ।

” बीरोला-बड़ा ।

” मकराबन ।

” बरड़िया ।

” (भाट)पचलाना ।

” पटलाबदिया ।

” पिपलोदा ।

” दयाई ।

” बड़ी-कड़ोद ।

” घामणदा ।

” राजोद ।

श्रीसंघ-भूकणाबदा ।

” कूकसी ।

” आलीराजपुर ।

” रींगनोद ।

” राणापुर ।

” पारां ।

” टांडा ।

” बाग ।

” खवासा ।

” रंभापुर ।

” अमला ।

” बोरी ।

” नानपुर ।

श्रीसौधर्मबृहत्तपोगच्छीयसंघ-गुजरात—

श्रीसंघ-अहमदाबाद ।

” बीरमगाम ।

” सूरत ।

” साणंद ।

” बम्बई ।

” पालनपुर ।

श्रीसंघ-थिरपुर (थराद) ।

” वाव ।

” भोरोल ।

” धानेरा ।

” धोराजी ।

” डुवा ।

श्रीसंघ-दीमा ।

” दूधवा ।

” बात्यम ।

” वासण ।

” जामनगर ।

” खंभात ।

श्रीसौधर्मबृहत्तपोगच्छीय-संघ-मारवाड़—

श्रीसंघ-जोधपुर ।

” आहोर ।

” जालोर ।

” भेंसवाड़ा ।

” रमणिया ।

” मांकलेसर ।

” देवावस ।

” विशनगढ़ ।

” मांडवला ।

श्रीसंघ-भीनमाल ।

” सांचोर ।

” बागरा ।

” धानपुर ।

” आकोली ।

” साधू ।

” सियाणा ।

” काणोदर ।

” देलंदर ।

श्रीसंघ-शिवगंज ।

” कोरटा ।

” फतापुरा ।

” जोगापुरा ।

” भारुंदा ।

” पोमाबा ।

” बीजापुर ।

” बाली ।

” खिमेल ।

अर्द्धम् ।

ग्रन्थकर्ता का संक्षिप्त जीवन-परिचय ।

रागद्वेषप्रदाकुद्वयदलनकृते वैनतेयत्वमाप्तः,
सूरीणामग्रगण्यो गुणगणमहितो मोहनीयस्वरूपः ।
यः “श्रीगजेन्द्रसूरि” जगति गुरुवरः साधुवर्गे वरिष्ठः,
तस्य स्मर्तुं चरित्रं कियदपि यत्ततं ‘श्रीयतीन्द्रो’ मुनीन्द्रः ॥ १ ॥

आज हम उन महानुभाव करुणामूर्ति उपशम (शान्त) रसस्वरूप वर्तमान सकलजैना-गमपारदर्शी श्रीसौधर्मबृहत्तपागच्छीय प्रवर जैनाचार्य महारक श्रीश्री १००० श्रीमद्-विजय-राजेन्द्रसूरीश्वरजी महाराज का अत्यन्त प्रभावशाली संक्षिप्त जीवन-परिचय देंगे, जो कि इस चारत जूमि में अनेक विद्वज्जनों के पूज्य परोपकारपरायण महाप्रभावक आचार्य हो गये हैं ।

पूर्वोक्त महात्मा का जन्म श्री विक्रम संवत् १८८३ पौषशुक्ल ७ गुरुवार मुनाविक सन् १८२७ ईस्वी दिसम्बर ३ तारीख के दिन ‘अठनेरा’ रेलवे स्टेशन से १० मील और ‘आगरे’ के किले से ३४ मील पश्चिम राजपूताना में एक प्रसिद्ध देशी राज्य की राजधानी शहर ‘जरतपुर’ में पारखगोत्रावतंस ओश (वाज) वंशीय श्रेष्ठिवर्य ‘श्रीऋषभदास जी’ की सुशीला पत्नी ‘श्रीकैसरी बाई’ सौजाग्यवती की कुक्षि (कूँख) से हुआ था । आपका नाम रत्नों की तरह देदीप्यमान होने से जानीय जीमनवार पूर्वक ‘रत्नराज’ रक्खा गया था । आपके जन्मोत्सव में जगवद्भक्ति, पूजा, प्रभावना, दान आदि सत्कार्य विशेष रूप से कगये गये थे, यहाँ तक कि नगर की सजावट करने में जी कुठ कमी नहीं रखी गयी थी ।

आपकी बाढ्यावस्था जी इतनी प्रभावसंपन्न थी कि जिसने आपके माता पिता आदि परिवार के क्या ? अपरिचित सज्जनों के जी चित्तों में आनन्द-सागर का उद्भास करदिया, अर्थात् सबके लिये आनन्दोत्पादक और अनिमृत्वप्रद थी । आपने अपने बाढ्यावस्था ही में मुरम्य वैनयिक गुणों से माता पिता और कलाचार्यों को रज्जित कर करीब दस बारह वर्ष की अवस्था में ही सांसारिक सब शिक्षाएँ संपन्न करलीं थीं । आपके ज्येष्ठ चाचा ‘माणिकचन्दजी’ और ठोटी बहन ‘प्रेमाबाई’ थी ।

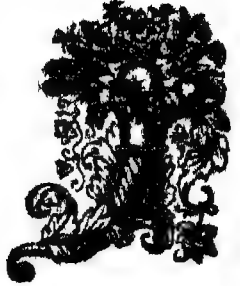
पूज्य लोगों की आज्ञा पालन करना और माता पिता आदि पूज्यों को प्रणाम करना और प्रातःकाल उठकर उनके चरण कमलों को पूजकर उनसे शुभाशीर्वाद प्राप्त करना, यह तो आपका परमावश्यक नित्य कर्तव्य कर्म था ।

अहम् ।

ग्रन्थकर्ता का संक्षिप्त जीवन-परिचय ।

रागद्वेषप्रदाकुद्वयदलनकृते वैनतेयत्वमासः,
सूरीणामग्रगण्यो गुणगणमहितो मोहनीयस्वरूपः ।
यः “श्रीराजेन्द्रसूरि” जगति गुरुवरः साधुवर्गे वरिष्ठः,
तस्य स्मर्तुं चरित्रं कियदपि यतते ‘श्रीयतीन्द्रो’ मुनीन्द्रः ॥ १ ॥

आज हम उन महानुभाव करुणामूर्ति उपशम (शान्त) रसस्वरूप वर्तमान सकलजैना-गमपारदर्शी श्रीसौधर्मबृहत्तपागच्छीय प्रवर जैनाचार्य जहारक श्रीश्री १००० श्रीमद्-विजय-राजेन्द्रसूरीश्वरजी महाराज का अत्यन्त प्रभावशाली संक्षिप्त जीवन-परिचय देंगे, जो कि इस भारत भूमि में अनेक विद्वज्जनों के पूज्य परोपकारपरायण महाप्रभावक आ-चार्य हो गये हैं ।

पूर्वोक्त महात्मा का जन्म श्री विक्रम संवत् १८८३ पौषशुक्ल ९ गुरुवार सुताविक सन् १८२९ ईस्वी दिसम्बर ३ तारीख के दिन ‘अब्बनेरा’ रेलवे स्टेशन से १९ मील और ‘आगरे’ के किले से ३४ मील पश्चिम राजपूताना में एक प्रसिद्ध देशी राज्य की राजधानी शहर ‘जरतपुर’ में पारखगोत्रावतंस ओश (बाल) वंशीय श्रेष्ठिवर्य ‘श्रीऋषजदास जी’ की सुशोभा पत्नी ‘श्रीकेसरी बाई’ सौजाग्यवती की कुटुम्ब (कुँख) से हुआ था । आपका नाम रत्नों की तरह देदीप्यमान होने से जातीय जीमनवार पूर्वक ‘रत्नराज’ रक्खा गया था । आपके जन्मोत्सव में जगद्भक्ति, पूजा, प्रभावना, दान आदि सत्कार्य विशेष रूप से कराये गये थे, यहाँ तक कि नगर की सजावट करने में जी कुछ कमी नहीं रखी गयी थी ।

आपकी बाह्यावस्था जी इतनी प्रभावसंपन्न थी कि जिसने आपके माता पिता आदि परिवार के क्या ? अपरिचित सज्जनों के जी चित्तों में आनन्द-सागर का उल्लास करदिया, अर्थात् सबके लिये आनन्दोत्पादक और अतिसुखप्रद थी । आपने अपने बाह्यावस्था ही में सुरम्य वैनयिक गुणों से माता पिता और कलाचार्यों को रञ्जित कर करीब दस बारह वर्ष की अवस्था में ही सांसारिक सब शिक्षाएँ संपन्न करली थीं । आपके ज्येष्ठ ज्ञाता ‘मा-णिकचन्दजी’ और डोटी बहन ‘प्रेमाबाई’ थी ।

पूज्य लोगों की आज्ञा पालन करना और माता पिता आदि पूज्यों को प्रणाम करना और प्रातःकाल उठकर उनके चरण कमलों को पूजकर उनसे शुभाशीर्वाद प्राप्त करना, यह तो आपका परमावश्यक नियम कर्त्तव्य कर्म था ।

आपकी रमणीय चित्तवृत्ति निरन्तर स्वाभाविक वैराग्य की ओर ही आकर्षित रहा करती थी, इसीसे आप विषयवासनाओं से रहित होकर परमार्थ सिद्ध करने में और उच्चतम शिक्षाओं को प्राप्त करने में उत्साही रहते थे।

सबके साथ मित्रभाव से वर्तना, पूज्यों पर पूज्य बुद्धि रखना, गुणवानों के गुणों को देख कर प्रसन्न होना, सत्समागम की अभिलाषा रखना, कलह से रुकना, हास्य कुतूहलों से उदासीन रहना, और दुर्व्यसनी लोगों की संगति से बचकर चलना, यह आपकी स्वाभाविक चित्तवृत्ति थी।

बारह वर्ष की अवस्था से कुछ ऊपर होने पर अपने पिता की आज्ञा लेकर बड़े भाई 'माणिकचंदजी' के साथ 'श्रीकेशरियाजी' महातीर्थ की यात्रा की, और रास्ते में 'अम्बर' शहर—निवासी सेठ 'सौभाग्यमलजी' की पुत्री के माकिनी का दोष निवारण किया और जीलों के संकट से सारे कुटुम्ब को बचाया था। इसी सबब से इस उपकार के प्रत्युपकार में 'सौभाग्यमलजी' ने अपनी मुरूपा पुत्री 'रमादेवी' का सगपन (सगाई) आप (रत्नराज) के साथ संयोजन करने का मानसिक विचार किया था। परन्तु यहाँ संबन्धियों का संमेलन न होने के सबब से सेठजी अपने कुटुम्ब सहित घर की तरफ रवाना हो गये। इधर 'माणिकचंदजी' जी अपने छोटे भाई को यात्रा कराकर 'गोरुवाड' की पञ्चतीर्थी की यात्रा करते हुए अपने घर को चले आये।

कुछ दिन घर में रहकर फिर दोनों भाई व्यापारोन्नतिके निमित्त अपने पिता का शुभाशीर्वाद ले बङ्गाल की ओर रवाना हुए। क्रमशः पन्थ प्रसार करते हुए दोनों भाई 'कलकत्ते' शहर में आए और सराफ़ी बाजार में आदित्या के यहाँ उतरे। इस शहर में दस पन्द्रह दिन ठहर कर जहाजों में धान (गहू) जर, शुद्ध मुदूर्त में 'सिंहलद्वीप' (सिलोन) की ओर रवाना हुए। मार्ग में अनेक उपद्रवों को सहन करते हुए 'सिंहलद्वीप' में पहुँचे। यहाँ से द्रव्योपार्जन करके कुछ दिनों के बाद 'कलकत्ता' आदि शहरों को देखते हुए अपने घर को आये। तदनन्तर माता पिता की वृद्धावस्था समझ कर उनकी सेवा में तत्पर हो वहाँ ही रहना स्थिर किया।

काल की प्रबल गति अनिवार्य है, यह मनुष्यों को दुःखित किये बिना नहीं रहती। अकस्मात् ऐसा समय आया कि—माता और पिता के अन्तिम दिन आ पहुँचे और दोनों भाइयों को अत्यन्त शोक होनेका अवसर आगया, परन्तु किञ्चित् धैर्य पकड़ कर माता पिता की अन्तिम जक्ति करने में काटवद्ध हो, उनकी सुन्दर शिक्षाएँ सावधानी से ग्रहण कीं, और रातदिन उनके निकट ही रहना शुरू किया, यों करते काल समय आने पर जब माता पिता का देहान्त हो गया, तब दोनों भाई संसारी कृत्य कर विशेष शोक के बशीभूत न हो धर्मध्यान में निमग्न हुए।

तब से आपकी सुरम्य चित्तवृत्ति विशेषरूप से निरन्तर वैराग्य की ओर ही आकर्षित रहने लगी, इसी से आप विषयवासनाओं से रहित होकर परमार्थ सिद्ध करने में और उच्चतम मुनिराजों के दर्शन प्राप्त करने में प्रोत्साहित रहते थे ।

एक समय ' श्रीकल्याणसूरिजी ' महाराज के शिष्य-यतिवर्य ' श्री प्रमोदविजयजी ' महाराज विचरते विचरते शहर 'जरतपुर' में पधारे और आज्ञा लेकर उपाश्रय में उठे । सब लोग आपके पास व्याख्यान सुनने आने लगे । इधर 'गुलराज' जी देव दर्शन कर उपाश्रय में व्याख्यान सुनने के लिये आये । इस सुयोग्य सजा में 'श्रीप्रमोदविजयजी' महाराज ने संसार की कृणिक प्रीति के स्वरूप को बहुत विवेचन के साथ दिखाया कि—
“अनित्यानि शरीराणि, विजयो नैव शाश्वतः” अर्थात् इस संसार में शरीरादि संयोग सब कृणिक हैं, याने देखने में तो सुन्दर लगने हैं परन्तु अन्त में अत्यन्त दुःखदायक होते हैं और धन दौलत जी विनाशवान् हैं इसके ऊपर मोह रखना केवल अज्ञान ही है, क्यों कि—

“ दुःखं स्त्रीकुक्षिमध्ये प्रथममिदं भवे गर्जनामे नराणां,

बालत्वे चापि दुःखं मललुलिततनुस्त्रीपयःपानमिश्रम् ॥

तारुण्ये चापि दुःखं भवति विरहजं वृद्धभावेऽप्यसौ,

संमारे रे मनुष्याः ! वदत यदि सुखं स्वल्पमप्यस्ति किञ्चित् ? ” ॥ १ ॥

अर्थात् इस संसार में पहिले तो गर्जना ही में मनुष्यों को जननी के कुक्षि (कूँख) में दुःख प्राप्त होता है, तदनन्तर बाल्यावस्था में जो मलपरिपूर्ण शरीर स्त्रीस्तनपयः पान से मिश्रित दुःख होता है, और जवानी में भी विरह आदि से दुःख उत्पन्न होता है, तथा वृद्धावस्था तो बिलकुल निःसार याने कफ वातादि के दोषों से परिपूर्ण है; इस-लिये हे मनुष्यो ! जो संसार में थोड़ा जी सुख का लेश हो तो बतलाओ ? ॥ १ ॥

इसवास्ते अरे जय्यो ! परमसुखदायक श्री जिनेन्द्रप्ररूपित अहिंसामय धर्म की आराधना करो जिससे आत्मकल्याण हो ।

इस प्रकार हृदयग्राहिणी और वैराग्योत्पादिका गुरुवर्य की धर्मदेशना सुनकर 'गुलराज' के चित्त में अत्यन्त उदासीनता उत्पन्न हुई और विचार किया कि—वस्तुगत्या संयोग मोह ही प्राणीमात्र को दुःखित कर देता है, इससे मुझे उचित है कि-आत्मकल्याण करने के लिये इन्हीं गुरुवर्य का शरण ग्रहण करूँ, क्योंकि संसार के तापों से संतप्त प्राणियों की रक्षा करने वाले गुरु ही हैं ।

ऐसा विचार कर अपने संबन्धियों की अनुमति (आज्ञा) लेकर बड़े समारोह के साथ संवत् १९०३ वैशाख सुदी ५ शुक्रवार के दिन शुभयोग और शुभ नक्षत्र में महाराज 'श्री प्रमोदविजयजी' के कहने से उनके ज्येष्ठ गुरुव्राता 'श्रीहेमविजयजी' महाराज के पास यतिदीक्षा स्वीकार की, और संघ के समक्ष आपका नाम 'श्रीरत्नविजयजी' रक्खा गया ।

महानुभाव पाठकगण ! उस समय यतिप्रणाली की मर्यादा, प्रचलित प्रणाली से अ-

त्यन्त प्रशंसनीय थी अर्थात् रजोदण मुहपत्नी सर्वदा पास में रखना, दोनों काल (समय) प्रतिक्रमण और प्रतिलेखन करना, श्वेत-मानेपेन वस्त्र धारण करना, स्त्रियों के परिचय से सर्वथा बहिर्ज्ञत रहना, पठन और पाठन के अतिरिक्त व्यर्थ समय न खोकर निद्रादेवी के वशीकृत न होना, निन्तर अपनी उन्नति के उपाय खोजना, और धर्म-विचार या शास्त्रविचार में निमग्न रहना इत्यादि सदाचारसे अतीव प्रशंसनीय प्राचीन समय में यतिवर्ग था। जैसे आज कल यतियों की प्रथा विगड़ गयी है, वैसे वे लोग विगड़े हुए नहीं थे, किन्तु इनसे बहुत ज्यादा सुधरे हुए थे। हाँ इतना जरूर था कि उस समय (१९०३) में जी कोई यति परिग्रह रखते थे, परन्तु महाराज 'श्रीप्रमोदविजयजी' की रहनी कहनी बिलकुल निर्दोष थी, अर्थात् उस समय के और (दूसरे) यतियों की अपेक्षा प्रायः बहुत जागों में सुधरी हुई थी, इसी से पुरुषरत्न 'श्री रत्नराजजी' ने वैराग्यरागरञ्जित हो यतिदीक्षा स्वीकार की थी।

फिर कुछ दिन के बाद 'श्रीप्रमोदविजयजी' गुरुकी आज्ञा से श्रीरत्नविजयजी ने 'मूँगी सरस्वती' विरुद्धांगी यतिवर्य श्रीमान् 'श्रीसागरचन्द्रजी' महाराज के पास रहकर व्याकरण, न्याय, कोष, काव्य, और अलङ्कार आदि का विशेष रूप से अध्ययन किया। 'श्रीप्रमोदविजयजी' और 'श्रीसागरचन्द्रजी' महाराज की परस्पर अत्यन्त मित्रता थी। जब दोनों का परस्पर मित्राप होता था, तब लोगों को अत्यन्त ही आनन्द होता था। यद्यपि दोनों का गच्छ ज्ञान था, तथापि गच्छों के ऊगढ़ों में न पकड़कर केवल धार्मिक विचार करने में तत्पर रहते थे, इसलिये 'श्रीसागरचन्द्रजी' ने आपको अपने अन्तर्वासि (शिष्य) की तरह पढ़ाकर हुशियार किया था।

'सागरचन्द्रजी' मरुधर (मारवाड़) देश के यतियों में एक जारी विद्वान् थे, इनकी विद्वत्ता का प्रख्याति काशी ऐसे पुन्यक्षेत्र में भी थी, आप ही की शुभ कृपा से श्रीरत्न-विजयजी स्वल्पकाल ही में व्याकरण आदि शास्त्रों में निपुण और जैनागमों के विद्वान्ता हो गये, परन्तु विशेषरूप से गुरुगम्य शैली के अनुसार अध्ययन करने के लिये तपागच्छाधिराज श्रीपूज्य 'श्रीदेवेन्द्रसूरिजी' महाराज के पास रहकर जैनसिद्धान्तों का अवलोकन किया और गुरुदत्त अनेक चमत्कारी विद्याओं का साधन किया।

आपके विनयादि गुणों को और वृद्धिविचक्षणता को देखकर 'श्रीदेवेन्द्रसूरिजी' महाराज ने आपको शहर 'उदयपुर' में 'श्रीदेवविजयजी' के पास बड़ी दीक्षा और 'पन्यास' पदवी प्रदान करवाई थी और अपने अन्त समय में 'पं० श्रीरत्नविजयजी' से कहा कि- "अब मेरा तो यह समय आलगा है, और मैंने अपने पाट पर शिष्य 'श्रीधीरविजय' को धरणेन्द्रसूरि' नामाङ्कित करके बैठाया तो है किन्तु अभी यह अझ है, याने व्यवहार से परिचित नहीं है। इसलिये तुमको मैं आदेश करता हूँ कि-इसको पढ़ाकर साक्षर बनाना

और गच्छ की मर्यादा सिखाना ”। इस शुभ आज्ञा को सुनकर ‘पं० रत्नविजयजी’ ने सा-
ज्जलिबन्ध होकर ‘तहत्ति’ कहा। फिर श्रीपूज्यजी महाराज ने विजयधरणेन्द्रसूरिजी से कहा
कि—‘तुम रत्नविजय पन्यास के पास पढ़ना और यह जिस मर्यादा से चलने को कहें उसी
तरह चलना’। धरणेन्द्रसूरिजी ने जी इस आज्ञा को शिरोधार्य माना।

महाराज श्रीदेवेन्द्रसूरिजी ने तो चारों आहार का त्याग कर शहर ‘राधनपुर’ में अनशन
किया और समाधिपूर्वक कालमहीने में काल किया। पीछे से पट्टाधीश ‘श्री धरणेन्द्रसूरिजी’
ने ‘श्रीरत्नविजयजी’ पन्यास को बुलाने के लिये एक रुक्का लिखा कि पेस्तर ‘श्रीखन्तिविज-
यजी’ ने खेवटकर उदयपुर राणाजी के पास से ‘श्रीदेवेन्द्रसूरिजी’ महाराज को पालखी
प्रमुख शिरोपाव बक्साया था उसी प्रकार तुम को जी उचित है कि ‘सिद्धविजयजी’ से बन्द
हुआ जोधपुर और बीकानेर नरेशों की तरफ से छड़ी दुशाळा प्रमुख शिरोपाव को खे-
वटकर फिर शुरू कराओ, इस रुक्के को बाँचकर ‘श्री प्रमोदविजयजी’ महाराज ने कहा कि-
“सूचिप्रवेशे मुशलप्रवेशः” यह लोकोक्ति बहुत सत्य है, क्यों कि ‘श्री हीरविजय सूरिजी’
महाराज की उपदेशमय वचनों को सुनकर दिह्वीपति बादशाह अकबर अत्यन्त हर्षित
हुआ और कहने लगा कि—“हे प्रजो! आप पुत्र, कलत्र, धन, स्वजनादि में तो ममत्व
रहित हैं इसलिये आपको सोना चाँदी देना तो ठीक नहीं?, परन्तु मेरे मकान में जैन
मजहब की प्राचीन २ बहुत पुस्तकें हैं सो आप लीजिये और मुझे कृतार्थ करिये ”। इस
प्रकार बादशाह का बहुत आग्रह देख ‘हीरविजय सूरिजी’ ने उन तमाम पुस्तकों को आगरा
नगर के ज्ञानजणमार में स्थापन किया। फिर आरुम्बर सहित उपाश्रय में आकर बादशाह
के साथ अनेक धर्मगोष्ठी की; उससे प्रसन्न हो ठाँठ, चामर, पालखी वगैरह बहु मानार्थ
‘श्री हीरविजय सूरिजी’ के अगाड़ी नित्य चलाने की आज्ञा अपने नोकरों को दी। तब हीरवि-
जय सूरिजी ने कहा कि हम लोग जंजाल से रहित हैं इससे हमारे आगे यह तूफान उचित
नहीं है। बादशाह ने विनय पूर्वक कहा कि—‘हे प्रजो! आप तो निस्पृह हैं परन्तु मेरी जक्ति है
सो आपके निस्पृहपन में कुछ दोष लगने का संभव नहीं है’। उस समय बादशाह का अत्य-
न्त आग्रह देख श्रीसंघ ने विनती की कि—स्वामी! यह तो जिनशासन की शोना और
बादशाह की जक्ति है इसलिये आपके आगे चलने में कुछ अटकाव नहीं है। गुरुजी ने
जी ड्रव्य, क्षेत्र, काल, जाव की अपेक्षा विचार मौन धारण कर लिया। बस उसी दिन से श्री-
पूज्यों के आगे शोजातरीके पालखी छोटी प्रमुख चलना शुरू हुआ। “श्री विजयरत्न
सूरिजी” महाराज तक तो कोई आचार्य पालखी में न बैठे, परन्तु ‘लघुदामासूरिजी’
वृद्धावस्था होने से अपने शिथिलाचारी साधुओं की प्रेरणा होने पर बैठने लगे। इतनी रीति
कायम रखी कि गाँव में आते समय पालखी से उतर जाते थे, तदनन्तर ‘दयामूरिजी’ तो
गाँव नगर में जी बैठने लगे। इस तरह क्रमशः धीरे-धीरे शिथिलाचार की प्रवृत्ति चलते चलते
अत्यन्त शिथिल होगये क्योंकि पेस्तर तो कोई राजा वगैरह प्रसन्न हो ग्राम नगर क्षेत्रादि

शिरोपाव देता तो उसको स्वीकार न कर उसके राज्य में जीववधादि हिंसा को ठुकराकर आचार्य धर्म की प्रवृत्ति में वधारा करते थे, और अब तो 'श्रीपूज्य' नाम धराकर खुद खे-बट कराके शिरोपाव लेने की इच्छा करते हैं, यह सब दुःषम काल में शिथिलाचारादि-प्रवृत्ति का प्रज्ञाव जानना चाहिये । अत एव हे शिष्य ! "श्रीपूज्यजी ने जो कुछ लिखा है उस प्रमाणे उद्यम करना चाहिये, क्योंकि बहुत दिन से अपना इनके साथ संबन्ध चला आता है उसको एक दम तोड़ना ठीक नहीं है" । तब अपने गुरुवर्य की आज्ञानुसार पन्यास रत्नविजयजी जी नवोन श्रीपूज्यजी को दत्तचित्त होकर पढ़ाना प्रारम्भ किया और गच्छाधीश की मर्यादाऽनुसार बर्ताव कराना शुरू किया । श्री-पूज्यजी ने अपने गुरुवर्य की आज्ञानुसार पन्यास श्री रत्नविजयजी को विद्यागुरु समझकर आदर, सत्कार, विनय आदि करना शुरू किया । पन्यासजी ने भी श्रीपूज्य आदि सोलह व्यक्तियों को निःस्वार्थ वृत्ति से पढ़ाकर विद्वान् कर दिया । श्रीपूज्यजी महाराज ने अपने विद्यागुरु का महत्त्व बढ़ाने के लिये दफतरीपन का आह्वान [अधिकार] सौंपा अर्थात् जो पदवियाँ किसी को दी जायँ और यतियों का अलग चौमासा करने की आज्ञा दी जाय तो उनको पढ़ा पन्यास 'श्री रत्नविजयजी' के सिवाय दूसरा कोई जी नहीं कर सके ऐसा अधिकार अर्पण किया । सब ज्योतिष, वैद्यक और मंत्रादि से जोधपुर और बीकानेर नरेशों को रज्जितकर छड़ी दुशाला प्रमुख शिरोपाव और परवाना श्रीधरणेन्द्रसूरिजी को जेट कराया ।

एक समय संवत् १९२३ का चौमासा 'श्री धरणेन्द्रसूरिजी' ने शहर 'घाणेरान' में किया उस समय पं० श्रीरत्नविजयजी आदि ५० यति साथ में थे परन्तु ज्वितव्यता अत्यन्त प्रबल होती है करोड़ों उपाय करने पर जी बह [होनहार] किसी प्रकार टल नहीं सकती, जिस मनुष्य के लिये जिनना कर्त्तव्य करना है वह होदी जाता है, याने पर्युपणा में ऐसा मौका आ पड़ा कि श्रीपूज्यजी के साथ श्रीरत्नविजयजी का अंतर के बाबत चित्त उद्विग्न हो गया, यहाँ तक कि उस विषय में अत्यन्त वाद विवाद बढ़ गया, इससे रत्न-विजयजी जाड्रपद सुदी २ द्वितीया के दिन 'श्रीप्रमोदरुचि' और 'धनविजयजी' आदि कई सुयोग्य यतियों को साथ लेकर 'नामोल' हान्ते हुए शहर 'आहोर' में आये और अपने गुरु श्री प्रमोदविजयजी को सब हाल कह सुनाया । जब गुरुमहाराज ने श्रीपूज्य को हितशिक्षा देने के लिये श्रीसंघ की संमति से पूर्व परंपराऽऽगत सूरिमंत्र देकर रत्नविजयजी को अत्यन्त महोत्सव के साथ संवत् १९२३ वेशाख सुदी ५ बुधवार के दिन 'आचार्य' पदवी दी और उसी समय आहोर के ठाकुर साहब 'श्रीयशवन्तसिंह' जी ने श्रीपूज्य के योग्य ठड़ी, चामर, पालखी, सूरजमुखी आदि सामान जेट किया । और श्रीसंघ ने श्रीपूज्यजी को 'श्री विजयराजेन्द्रसूरिजी' महाराज के नाम से प्रख्यात करना शुरू किया ।

श्रीपूज्य श्री विजयराजेन्द्रसूरिजी महाराज अपनी सुयोग्य यतिमण्डली सहित ग्राम

ग्राम विहार करते हुए मेवाड़देशस्थ 'श्रीशंजुगढ़' पधारे। यहां के चौमासी 'श्री फतेहसागरजी' ने फिर पाटोच्छव करा के राणाजी के 'कामेती' के पास जेट पूजा करायी। फिर गाँवों गाँव श्रावकों से 'खमासमणा' कराते हुए संवत् १९२४ का चौमासा 'श्रीसंघ' के अत्यन्त आग्रह से शहर 'जावरे' में किया और 'श्रीजगवतीजी' सूत्र को व्याख्यान में बाँचा। यहां पर जनाणी मीठालालजी प्रमुख श्रावकों के मुख से श्रीपूज्यजी की प्रशंसा सुनकर 'नवावसाहेब' ने एक प्रश्न पुछाया कि—“तुम्हारा धर्म हम अंगीकार करें तो हमारे साथ तुम खाना पीना करसकते हो, या नहीं” ? इसका उत्तर श्रीपूज्यजी महाराज ने यह फरमाया कि—“दीन का और जैन का घर एक है इसलिये चाहे जैसी जातिवाला मनुष्य जैनधर्म पालता हो उसके साथ हम बन्धु से ज़ी अधिक प्रेम रख सकते हैं, किन्तु लोकव्यवहार अस्पृश्य जाति न हो तो हम जैन शास्त्र के मुताबिक खाने पीने में दोष नहीं समझते हैं” इत्यादि प्रश्न का उत्तर सुन और सन्तुष्ट हो अपने वजीर के जरिये मोहर परवाना सहित आपदागिरि, किरणीया, वगैरह लवाजमा जेट कराया। इस चौमासे में 'धरणेन्द्रसूरि' ने एक पत्र (रुक्ता) लिखकर अपने नामी यति 'सिद्धकुशलजी' और 'मोतीविजयजी' को जावरे संघ के पास भेजा। उन दोनों ने आकर संघ से सब वृत्तान्त (हकीकत) कहा, तब संघ ने उत्तर दिया कि—‘हम ने तो इनको योग्य और उचित क्रियावान् देखकर श्रीपूज्य मान लिया है और जो तुम्हारे ज़ी श्रीपूज्य गच्छमर्यादाऽनुसार चलेंगे तो हम उन्हें ज़ी मानने को तैयार हैं।

इस प्रकार बात चीत करके दोनों यति आपके पास आये और वन्दन विधि साँचवकर बोले कि—आप तो बड़े हैं, थोड़ीसी बात पर इतना ज़ारी कार्य कर फालना ठीक नहीं है, इस गादी की बिगड़ने और सुधरने की चिन्ता तो आपही को है। तब आपने मधुर वचनों से कहा कि—मैं तो अब क्रियाउद्धार करने वाला हूँ मुझे तो यह पदवी बिलकुल उपाधिरूप मालूम पड़ती है परन्तु तुम्हारे श्रीपूज्यजी गच्छमर्यादा का उल्लंघन करके अपनी मनमानी रीति में प्रवृत्त होने लग गये हैं, इस वास्ते उनको नव कलमें मंजूर कराये बिना अजी क्रियाउद्धार नहीं हो सकता। ऐसा कह नव कलमों की नकल दोनों यतियों को दी, तब उस नकल को लेकर दोनों यति श्रीपूज्यजी के पास गये और सब वृत्तान्त कह सुनाया तब श्रीपूज्यजी ने ज़ी उन कलमों को बाँच कर और हितकारक समझकर मंजूर की और उस पर अपनी सही ज़ी कर दी और साथ में सूरिपद की अनुमति ज़ी दी।

इस प्रकार श्रीधरणेन्द्रसूरिजी को गच्छसामाचारी की नव कलमों को मनाकर और अपना पाँच वर्ष का लिया हुआ 'अजिग्रह' पूर्ण होने पर जावरे के श्रीसंघ की पूर्ण विनती होने से वैराग्यरङ्गरजित हो श्रीपूज्याचार्य श्रीविजयराजेन्द्रसूरी-श्वरजी महाराज ने अपना श्रीपूज्यसंबन्धी ठमी, चामर, पालखी, पुस्तक आ-

दि सब सामान श्रीसुपार्श्वनाथजी के मंदिर में चढ़ाकर संवत् १९१५ आषाढ वदि १० बुधवार के दिन अपने सुयोग्य शिष्य मुनि श्री प्रमोदरुचिजी और श्री धनविजयजी के साथ बड़े समारोह से क्रिया-उद्धार किया, अर्थात् संसारवर्द्धक सब उपाधियों को ढेर कर सदाचारी, पञ्च महाव्रतधारी सर्वोत्कृष्ट पद को स्वीकार किया। उस समय प्रत्येक गामों के करीब चार हजार श्रावक हाजिर थे उन सबों ने आपकी जयध्वनि करते हुए सारे शहर को गुंजार कर दिया।

क्रियाउद्धार करने के अनन्तर खाचरोद संघ के अत्यन्त आग्रह से आपका प्रथम चौमासा (संवत् १९१५ का) खाचरोद में हुआ, इस चौमासे में श्रावक और श्राविकाओं को धार्मिक शिक्षण बहुत ही उत्तम प्रकार से मिला और सम्यक्त्वरत्न की प्राप्ति हुई। चौमासे के उत्तर में श्रीसंघ की ओर से अट्ठाई महोत्सव किया गया, जिसपर करीब तीन चार हजार श्रावक श्राविका एकत्रित हुए, जिससे जैन धर्म की बड़ी ज़ारी उन्नति हुई; इस चौमासे में पाँच सात हजार रुपये खर्च हुए थे और जीर्णोद्धारादि अनेक सत्कार्य हुए। फिर चतुर्मासे के उत्तर बाद ग्रामानुग्राम विहार करते हुए 'नीबारु' देशान्तर्गत शहर 'कूकसी' की ओर आपका पधारना हुआ। 'कूकसी' में आसोजी देवीचन्दजी आदि अच्छे १ विद्वान् श्रावक रहते थे, जिनके व्याख्यान में पाँच पाँच सौ श्रावक लोग आते थे, इन दोनों श्रावकों ने आपके पास ड्रव्यानुयोगविषयक अनेक प्रश्न पूछे, जिनके उत्तर आपने बहुतही सन्तोषदायक दिये। उन्हें सुनकर और आपका साधुव्यवहार शुद्ध देखकर अतीव समारोह के साथ सब श्रावक और श्राविकाओं ने विधि पूर्वक सम्यक्त्वं व्रत स्वीकार किया। यहाँ उन्तीस १९ दिन रहकर अनेक लोगों को जैनमार्गानुगामी बनाया। फिर क्रम से संवत् १९१६ रतलाम, १९१७ कूकसी, १९१८ राजगढ़ और फिर १९१९ का चौमासा रतलाम में हुआ। इस चौमासे में संवेर्गी जवेरसागरजी और यती बालचन्दजी उपाध्याय के साथ चर्चा हुई, जिसमें आपको ही विजय प्राप्त हुआ और 'सिद्धान्तप्रकाश' नामक बहुतही सुन्दर ग्रन्थ बनाया गया। संवत् १९२० का चौमासा जावरा में और १९२१ तथा १९२२ का चौमासा शहर 'आहोर' में हुआ। ये दोनों चौमासे एकही गाँव में एक ज़ारो ज़ातीय ऊगड़े को मिटाने के लिये हुए थे, नहीं तो जैन साधुओंकी यह रीति नहीं है कि जिस गाँव में एक चौमासा कर लिया, उसी गाँव में फिर तदनन्तर दूसरे साल का चौमासा करना, परन्तु कोई लाजालाज का अवसर हो तो कारण सर चौमासा पर जी चौमासा हो सकता है।

संवत् १९२३ का चौमासा शहर जालोर में हुआ, यहाँ पर ढूढ़ियों के साथ चर्चा कर सात सौ ७०० घर मन्दिरमार्गी बनाये और गढ़ के ऊपर राजा कुमारपाल के बनाये हुए प्राचीन मन्दिरों का जीर्णोद्धार कराया, और कुम्भ सेठ का बनाया हुआ जो चौमुखजी का मन्दिर था, उसमें से सरकारी सामान निकलवा कर बड़े समारोह से शास्त्रीय विधि पूर्वक

प्रतिष्ठा करायी । सम्बत् १९३४ राजगढ़, १९३५ रतलाम, १९३६ जीनमाल, १९३७ शिवगंज, १९३८ आलीराजपुर, १९३९ कूगसी, १९४० राजगढ़, और १९४१ का चौमासा शहर अहमदावाद में हुआ । इस चौमासे में आत्मारामजी के साथ पत्रद्वारा चर्चा वार्ता हुई और बहुत धार्मिक उन्नति जी हुई ।

सम्बत् १९४२ धोराजी, १९४३ धानेरा, और १९४४ का चौमासा 'थराद' में हुआ । यहाँ श्रीजगवतीजी सूत्र व्याख्यान में बाँचा गया, जिसपर सङ्घ ने जारी उत्सव किया और प्रति प्रश्न तथा उत्तर की पूजा की । सं० १९४५ वीरमगाँम, और १९४६ का चौमासा सियाणा में हुआ, इस चौमासे में 'अजिधानराजेन्द्र कोष' बनाने का आरम्भ किया गया । सं० १९४७ में गुफा, १९४८ आहोर, और १९४९ का चौमासा 'निबाहेरा' में हुआ । इसमें ढूँढकपन्थियों के पूज्य नन्दरामजी के साथ चर्चा हुई, जिसमें ढूँढियों को परास्त करके साठ ६० घर मन्दिरमार्गी बनाये । सं० १९५० खाचगेद, १९५१ और १९५२ का चौमासा 'अजिधानराजेन्द्रकोष' के काम चलने से राजगढ़ही में हुए । सं० १९५३ में चौमासा शहर 'जावरे' में हुआ, यहाँ कानिक महीने में बड़े सपारोह के साथ संघ की तरफ से अष्टाई महोत्सव किया गया, जिसमें बीस हजार रुपये खर्च हुए और विपक्षी लोगों को अच्छी रीति से शिक्षा दी गयी, जिससे जैन धर्म की बहुत जारी उन्नति हुई । सं० १९५४ का चौमासा शहर रतलाम में हुआ, यहाँ जी अष्टाई महोत्सव बड़े धूमधाम से हुआ, जिस पर करीब दश हजार श्रावक और श्राविकाएँ आपके दर्शन काने को आई, और संघ की ओर से उनकी जक्ति पूर्ण रूप से हुई, जिसमें सब खर्च करीब बीस हजार के हुआ, विशेष प्रशंसनीय बात यह हुई कि पाखण्डी लोगों को पूर्ण रूप से शिक्षा दी गयी, जिसमें आपको बड़ा यश प्राप्त हुआ ।

सम्बत् १९५५ का चौमासा मारवाड़ देश के शहर 'आहोर' में हुआ, इस चौमासे में जी धार्मिक उन्नति विशेष प्रकार से हुई और इसी वर्ष में श्रीआहोरसंघ की तरफ से 'श्रीगो-कीपार्श्वनाथजी' के बावन ५२ जिनालय (जिनमंदिग) की प्रतिष्ठा और अञ्जनशलाका आपही के करकमलों से करायी गयी, जिसके उत्सव पर करीब पचास हजार श्रावक श्राविकाएँ आई और मन्दिर में एक लाख रुपयों की आमद हुई । इस अञ्जनशलाका में नौ सौ ९०० जिनेन्द्रविम्बों की अञ्जनशलाका की गयी थी, इतना जारी उत्सव मारवाड़ में पहिले पहिल यही हुआ । इतने मनुष्यों के एकत्र होने पर जी कुठ जी किसीकी जो हानि नहीं हुई यह सब प्रजाव आपही का था । सं० १९५६ का चौमासा शहर शिवगंज में हुआ । जिस में अपने गच्छ की मर्यादा विगड़ने न पावे इस लिये इस चौमासे में आपने साधु और श्रावक संबन्धी पैंतीस सामाचारी (कलमें) जाहर कीं, जिसके मुताबिक आजकल आपका साधु, साध्वी, श्रावक, श्राविकारूप चतुर्विध संघ वर्ताव कर रहा है ।

सम्बत् १९५७ का चौमासा शहर सियाणा में हुआ । यहाँ श्रीसंघ की तरफ से महाराज

कुमारपाल का बनवाया हुआ 'श्रीसुविधिनाथ जी' के जिनमन्दिर का उद्धार आपही के उपदेश से कराया गया था और आस पास चौबीस देवकुलिका बनायी गयी थीं और उनकी प्रतिष्ठा आपके ही हाथ से करायी गयी, इस उत्सवपर मन्दिर में सत्तर ७० हजार रुपयों की आमद हुई और दिव्य एक पाठशाला जी स्थापित हुई ।

सं० १९५८ का चौमासा आहोर, और १९५९ का शहर ' जाखोर ' में हुआ । इस चौमासे में जैनधर्म की बहुत बड़ी उन्नति हुई और मोदियों का कुसंप हटाकर सुसंप किया गया । फिर चौमासा उतरे बाद शहर आहोर में दिव्य ज्ञानजण्णार की और एक घूमटदार जिनमन्दिर की प्रतिष्ठा की । इस ज्ञानजण्णार में बहुत प्राचीन २ ग्रन्थ हैं । पैंतालीस आगम और उनकी पञ्चाङ्गी तिबरती (तेहरी) मौजूद है और प्राचीन महर्षियों के बनाये ग्रन्थ जी अगणित मौजूद हैं, और छपी हुई पुस्तकें जी अपरिमित संग्रह की गयी हैं, इसकी सुरक्षा के लिये एक अत्यन्त सुन्दर मार्बुल (पाषाण) की आलमारी बनायी गयी है, जिसके चारो तरफ श्रीगौतमस्वामी जी, श्रीसरस्वती जी, श्रीचक्रेश्वरी जी, और श्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वर जी की मूर्तियां विराजमान हैं । यह जण्णार आपही की कृपा से संप्रहीत हुआ है । फिर सूरीजी महाराज आहोर से विहार कर ' गुमे ' गाम में पधारे । यहाँ माघसुदी ५ के दिन 'अचला जी' के बनवाये हुए मन्दिर की प्रतिष्ठा की । तदनन्तर शिवगञ्ज होकर ' बाली ' शहर में पधारे । यहाँ तीन श्रावकों को दीक्षा देकर 'श्रीकेसरिया जी' और 'श्रीसिद्धाचल जी, ' तथा 'जोयणी जी' आदि सुतीर्थों की यात्रा करते हुए शहर 'सूरत' में पधारे । यहाँ पर सब श्रावकों ने बंरु जारी समारोह से नगरप्रवेश कराया और संवत् १९६० का चौमासा इसी शहर में हुआ । इस चौमासे में बहुत से धर्मझोड़ी लोगों ने आपको उपसर्ग किया, परन्तु सद्धर्म के प्रभाव से उन धर्मझोड़ी धर्मनिन्दकों का कुछभी जोर नहीं चला किन्तु सूरीजी महाराज का ही विजय प्राप्त हुआ । इस चौमासे का विशेष दिग्दर्शन 'राजेन्द्रमृग्योदय' और ' कदाग्रह दुर्ग्रह नो शान्तिमन्त्र ' आदि पुस्तकों में किया जा चुका है, इससे यहाँ फिर लिखना पिष्टपेषण होगा ।

संवत् १९६१ का चौमासा शहर 'कूगसी' में हुआ । इसी चौमासे में सूरीजी महाराज ने हेमचन्द्राचार्य के प्राकृत व्याकरण को ठन्दोबद्ध संदर्भित किया, यह बात उसके प्रशस्तिश्लोकों में लिखी है—

दीपविजयमुनिनाऽहं यतीन्द्रविजयेन शिष्ययुग्मेन । विज्ञप्तः पथमयीं प्राकृतविवृतिं विधातुमिमाम् ॥

अत एव विक्रमाब्दे, जूरसैनवविधुमिते दशम्यां तु । विजयाख्यां चतुर्मास्येऽहं कूकसीनगरे ॥

हेमचन्द्रसंरचितप्राकृतसूत्रार्थबोधिनीं विवृतिम् । पथमयीं सच्छन्दोवृन्दै रम्यामकार्षमिमाम् ॥

अर्थात् मुनिदीपविजय और यतीन्द्रविजय नामक दोनों शिष्यों से ठन्दोबद्ध प्राकृत-व्याकरण बनाने के लिये मैं प्रार्थित हुआ, इसीलिये विक्रम सं० १९६१ के चौमासे में आ-

श्विनशुक्ल विजय दशमी को कूकसीनगर में श्रीहेमचन्द्राचार्य रचित प्रकृतसूत्रों की वृत्तिरूप इस प्राकृतव्याकरण को अच्छे छन्दों में मैने रचा ।

चौमासे के उतार पर गाँव ' बाग ' में ' विमलनाथ स्वामी जी ' की अञ्जनशलाका (प्रतिष्ठा) करायी; फिर माह महीने में शहर ' राजगढ़ ' में स्व-जानची ' चुन्नीलाल जी ' के बनवाये हुए ' अष्टापद जी ' के मन्दिर की अञ्जनशलाका (प्रतिष्ठा) करायी। और शहर ' राणापुर ' में ' श्री धर्मनाथस्वामी ' की अञ्जनशलाका (प्रतिष्ठा) करायी। तदनन्तर ' खाचरोद ' शहर में पधारे। यहाँ कुछ दिन ठहर कर शहर जावरे में ' लक्खा जी ' के बनवाये हुए मन्दिर की प्रतिष्ठा की, और सम्बत् १९६२ का चौमासा शहर ' खाचरोद ' में किया। इस चौमासे में आपने चीरोलावालों को बड़े संकट (दुःख) से छुड़ाया। ' चीरोला ' मालवे में एक ठोटासा गाँव है, यह गाँव ढाईसौ वर्षों से जातिबाहर था, कारण यह था कि शहर ' रतलाम ' और ' सीतामऊ ' की दो बारातें एकदम एकही लड़की पर आयीं, जिसमें सीतामऊ वाले व्याह (परण) गये और रतलाम वाले योहीं रह गये। इससे इन्होंने क्रोधित हो चीरोलावालों को जातिबाहर कर दिया। फिर वह ऊगड़ा चला तो बहुत वर्षों तक चलता ही रहा परन्तु जाति में वे लोग न आसके, यहाँ तक कि मालवे ज़र में सब जगह चीरोलावाले जातिबाहर हो गये। कई मरतवा चीरोलावालों ने रतलामवाले पंचों को एक २ लाख रुपया दान देना चाहा लेकिन ऊगड़ा नहीं मिट सका, तब बासठ १९६२ के चौमासे में चीरोलावाले सब श्रावक लोग आकर विनती की और सब हाल कह सुनाया, तब आपने दया कर खाचरोद आदि के श्रीसंघ को समझाया और सबके हस्ताक्षर कराकर विना दान लिये ही जाति में शामिल करा दिया। यह कार्य असाधारण था, क्योंकि इसके लिये पहिले बड़े २ साहूकार और साधुलोग परिश्रम कर चुके थे किन्तु कोई जी सफलता को नहीं प्राप्त हुआ था। आपके प्रज्ञाव ने सहज ही में इस कार्य को पार लगा दिया। इसीसे आपकी उपदेश-प्रणाली कितनी प्रबल थी यह निःसंशय मालूम पड़ सकती है; यह एकही काम आपने नहीं किया किन्तु ऐसे सैकड़ों काम किये हैं।

सम्बत् १९६३ का चौमासा शहर ' बरुनगर ' में हुआ, यहाँ चारो महीना धर्मध्यान का बरुनजारी आनन्द रहा और अनेक प्रशंसनीय कार्य हुए। इस प्रकार क्रियाउद्धार करने के बाद आपके ३९ उनतालीस चौमासा हुए। इन सब चौमासाओं में अनेक कार्य प्रशंसनीय हुए और श्रावकों ने स्वामीजक्ति अष्टाहिकामहोत्सव आदि सत्कार्यों में खूब ड्रव्य लगाया। कम से कम प्रत्येक चौमासे में ५००० हजार से लेकर २०००० हजार तक खर्चा श्रावकों की तरफ से किया गया है, इससे अतिरिक्त शेष काल में जी आपने उलटे मार्ग में जाते हुए अनेक भव्यवर्गों को रोक कर शुद्ध सम्यक्त्वधारी बनाया। आपके उपदेश का प्रज्ञाव इतना तीव्र था कि जिसको सुनकर कहर छेपी जी शान्त स्वभाव वाले होगये।

रात्रिभोजन नहीं करना, जीवों को जानकर नहीं मारना, चोरी नहीं करना इत्यादि अनेक नियम जिन्होंने आपसे लिये हुए हैं और जैनधर्मविषयक दृढ नियमों को परिपालन कर रहे हैं ऐसे आपके उपदेशी केवल जैन ही नहीं हैं किन्तु अन्यमतवाले भी हैं ।

यति अवस्था में जी आपने सम्वत् १९०४ का चौमासा मेवारु देशस्थ शहर 'आकोला' में किया था । फिर क्रमशः इन्दौर, उज्जैन, मन्दसोर, उदयपुर, नागौर, जेसलमेर, पाली, जोधपुर, किसनगढ़, चित्तोर, सोजत, शंजुगढ़, बीकानेर, सादरी, जिलाफे, रतलाम, अजमेर, जालोर, घाणेराम, जावरा इत्यादि शहरों में चौमासा कर सैकड़ों जवजीरु महानुजाओं को जैनधर्म के संमुख किया ।

आपकी विद्वत्ता सारे जारतवर्ष में प्रख्यात थी, कोई जी प्रायः ऐसा न होगा जो आपके नाम से परिचित न हो । ज्योतिषशास्त्र में जी आपका पूर्ण ज्ञान था, जहाँ जहाँ आपके दिये हुए मुहूर्त से प्रतिष्ठा और अञ्जनशलाकाएँ हुई हैं वहाँ हजारों जनसमूह के एकत्र होने पर जी किसी का शिर जी नहीं दुखा । आपके हाथ से कम से कम बाईस अञ्जनशलाकाएँ तो बनी बनी हुईं, जिनमें हजारों रुपये की आमद हुई और छोटी २ अञ्जनशलाका या प्रतिष्ठा तो करीब सौ १०० हुई होंगी । इसके अनिर्दिष्ट ज्ञानजालों की स्थापना, अष्टोत्तरी शान्तिस्त्रात्रपूजा, उद्यापन, जीर्णोद्धार, जिनालय, उपाश्रय, तीर्थसंघ आदि सत्कार्यों में सूरि जी महाराज के उपदेश से जन्मवर्गों ने हजारों रुपये खर्च किये हैं और अब जी आपके प्रताप से हजारों रुपये सत्कार्यों में खर्च किये जा रहे हैं ।

आपकी साधुक्रिया अत्यन्त कठिन थी इस बात को तो आबालवृद्ध सभी जानते हैं, यहाँ तक कि वयोवृद्ध होने पर जी आप अपना उपकरणादिजार सुशिष्य साधु को जी नहीं देते थे तो गृहस्थों को देने की तो आशाही कैसे संज्ञावित हो सकती है । क्रियाउद्धार करने के पीछे तो आपने शिष्यलमागों का जी सहारा नहीं लिया और न वैसा उपदेशही किसीको दिया, किन्तु ज्ञानसहित सत्क्रियापरिपालन करने में आप बड़ेही उत्कण्ठित रूढ़ा करते थे । और वैसी ही क्रिया करने में उद्यत जी रहते थे, इसीसे आपकी उत्तमता देशान्तरों में जी सर्वत्र जाहिर थी । प्रमाद शत्रु को तो आप हरदम दवाया ही करते थे, इसीलिये साधुक्रिया से बचे हुए काल में शिष्यों को पढ़ाना और शास्त्रविचार करना, या धार्मिक चर्चा करना यही आपका मुख्य कार्य था । दिन को सोना नहीं, और रात्रि को जी एक प्रहर निद्रा लेकर ध्यानमग्न रहना, इसीमें आपका समय निर्गमन होता था; इसीलिये समाधियोग और अनुभवविचार आपसे बढ़कर इस समय और किसी में नहीं पाया जाता है ।

शहर 'बरुनगर' के चौमासे में मरुधरदेशस्थ गाँव 'बलदूट' के श्रावक अपने गाँव में प्रतिष्ठा कराने के लिये आपसे विनती करने आये थे, उनसे आपने यह कह दिया था कि 'अब

मेरे हाथ से प्रतिष्ठा अञ्जनशलाका आदि कार्य न होंगे ।' इसी तरह 'सूरत' में एक श्रावक के प्रश्न करने पर कहा था कि—'अजी मैं तीन वर्ष पर्यन्त फिर विहारादि करूँगा' । इन दोनों वाक्यों से आपने अपने आयुष्य का समय गर्जित रीति से श्रावक और साधुओं को बतला दिया था और हुआभी ऐसाही ।

आपकी पैदलविहारशक्ति के अगाढ़ी युवा साधु जी परिश्रान्त हो जाते थे, इस प्रकार आपने अन्तिम अवस्था पर्यन्त विहार किया, चाहे जितना कठिन से कठिन शीत पड़े परन्तु आप ध्यान और प्रतिक्रमण आदि क्रियाएँ उघाढ़े शरीर से ही करते थे और अपने जीवन में फुलाटीन की साढ़े चार हाथ एक काँबली और उतनीही बड़ी दो चादर के सिवाय अधिक वस्त्र जी नहीं ओढ़ते थे । आपने करीब ढाई सौ मनुष्यों को दीक्षा दी होगी लेकिन कितनेही आपकी उत्कृष्ट क्रिया को पालन नहीं कर सके, इसलिये शिथिलाचारी संवेगी और ढुंढकों में चले गये, परन्तु इस समय जी आपके हस्त से दीक्षित चालीस साधु और साध्वियाँ हैं जो कि ग्राम ग्राम विहार कर अनेक उपकार कर रहे हैं ।

सत्पुरुषों का मुख्य धर्म यह है कि जन्मजीवों के हितार्थ उपकार बुद्धि से नाना ग्रन्थ बनाना, जिससे लोगों को शुद्ध धार्मिक पथ (रास्ता) सृज पड़े । इसी लिये हमारे पूर्वकालीन आचार्यवर्यों ने अनेक ग्रन्थ बनाकर अपरिमित उपकार किया है तर्जी हम अपने धर्म को समझकर दृढ श्रद्धावान् बने हुए हैं, और जो कोई धर्म पर आक्षेप करता है तो उसको उन ग्रन्थों के द्वारा परास्त कर लेते हैं, यदि महर्षियों के निर्मित ग्रन्थरत्न न होते तो आज हम कुछ जी अपने धर्म की रक्षा नहीं कर सकते, इसीलिये जो जो विद्वान् आचार्य आदि होते हैं वे समयानुकूल लोगों के हित के लिये ग्रन्थ बनाते हैं । इसी शैली के अनुसार सूरजी महाराज ने जी लोकोपयोगी अनेक ग्रन्थ बनाये हैं ।

सूरजी महाराज के निर्मित संस्कृत-प्राकृत-जापामयग्रन्थ—

१ 'अजिधानराजेन्द्र' प्राकृतमहाकोश—इस कोश की रचना बहुत सुन्दरता से की गई है अर्थात् जो बात देखना हो वह उसी शब्द पर मिल सकती है । संदर्भ इसका इस प्रकार रक्खा गया है—पहिले तो अकारादि वर्णानुक्रम से प्राकृतशब्द, उसके बाद उनका अनुवाद संस्कृत में, फिर व्युत्पत्ति, सिद्धनिर्देश, और उनका अर्थ जैसा जैनागमों में मिल सकता है वैसाही जिन २ रूप से दिखला दिया गया है । बड़े बड़े शब्दों पर अधिकार सूची नम्बरवार दी गयी है, जिससे हर एक बात सुगमता से मिल सकती है । जैनागमों का ऐसा कोई जी विषय नहीं रहा जो इस महाकोश में न आया हो । केवल इस कोश के ही देखने से संपूर्ण जैनागमों का बोध हो सकता है । इसकी श्लोकसंख्या करीब साढ़े चार लाख है, और अकारादि वर्णानुक्रम से साठ हजार प्राकृत शब्दों का संग्रह है ।

२ 'शब्दाम्बुधि' कोश—इसमें केवल अकारादि अनुक्रम से प्राकृत शब्दों का संग्रह किया

गया है और साथ में संस्कृत अनुवाद और उसका अर्थ हिन्दी में दिया गया है किन्तु अभिधानराजेन्द्र कोश की तरह शब्दों पर व्याख्या नहीं की हुई है ।

३ सकलैश्वर्यस्तोत्र सटीक, ४ खापरियातस्करप्रबन्ध, ५ शब्दकौमुदी श्लोकवद्ध, ६ कव्याणस्तोत्र प्रक्रियाटीका, ७ धातुपाठ श्लोकवद्ध, ८ उपदेशरत्नसार गद्य ए दीपावली (दिवाली) कल्पसार गद्य, ९ सर्वसंग्रह प्रकरण (प्राकृतगाथावद्ध) ११ प्राकृतव्याकरणविहृति ।

सूरीजी के संकलित संगीत ग्रन्थ—

१२ मुनिपति चौपाई, १३ अघटकुँवरचौपाई, १४ घघरचौपाई, १५ भिद्धचक्रपूजा, १६ पञ्चकल्याणकपूजा, १७ चौबीसीस्तवन, १८ चैत्यवन्दनचौबीसी, १९ चौबीसजिनस्तुति ।

सूरीजी महाराज के रचित बालावबोध जापग्रन्थ—

२०—उपासकदशाङ्ग सूत्र बालावबोध, २१ गङ्गाचारपयन्ना सविस्तर जापान्तर, २२ कल्पसूत्र बालावबोध सविस्तर, २३ अष्टाहिकाव्याख्यान जापान्तर, २४ चार कर्मग्रन्थ अक्षरार्थ, २५ सिद्धान्तसारसागर (बोलसंग्रह), २६ तत्त्वविवेक, २७ सिद्धान्तप्रकाश, २८ स्तुतिप्रभाकर, २९ प्रश्नोत्तरमालिका, ३० राजेन्द्रसूर्योदय, ३१ सेनप्रज्ञवीजक, ३२ पङ्कजचर्चा, ३३ स्वरोदयज्ञानयन्त्रावली, ३४ त्रैलोक्यदीपिकायन्त्रावली, ३५ वासष्ठमार्गणाविचार, ३६ षण्मावश्यक अक्षरार्थ, ३७ एकसौ आठ बोल का थोकड़ा, ३८ पञ्चमीदेववन्दनविधि, ३९ नवपद ओली देववन्दनविधि, ४० सिद्धाचल नवाणुं यात्रादेववन्दनविधि, ४१ चौमासी देववन्दनविधि, ४२ कमलप्रज्ञाशुद्धरहस्य, ४३ कथासंग्रह पञ्चाख्यानसार ।

इस प्रकार उत्तमोत्तम ग्रन्थ बनाकर सूरीजी महाराज ने जैनधर्मानुरागियों पर तथा इतर जनों पर जी पूर्ण उपकार किया है ।

बरुनगर के चौमासा पूरे होनेपर अपनी साधुमण्डली सहित सूरीजी ने शहर 'राजगढ़' की ओर विहार किया था, इस समय आपके शरीर में साधारण श्वास रोग उठा था । यद्यपि यह प्रथम जोर शोर से नहीं था तथापि उसका प्रकोप धीरे २ बढ़ने लगा, यहाँ तक कि औषधोपचार होने पर जी वह रोग शान्त नहीं हुआ, किन्तु श्वास की बीमारी अधिक होने पर भी आप अपनी साधुक्रिया में शिथिल नहीं हुए, और सब साधुओं से कहा कि—“ हमारे इस विनाशी शरीर का मरोसा अब नहीं है, इसलिये तुमलोग साधुक्रियापरिपालन में दृढ़ रहना, ऐसा न हो कि जो चारित्र्य रत्न तुम्हें मिला है वह निष्फल होजावे, सावधानी से इसकी सुरक्षा करना, हमने तो अपना कार्य यथाशक्ति सिद्ध कर लिया है अब तुम जी अपने आत्मा का सुभाग जिस प्रकार हो सके वैसा प्रयत्न करते रहना ”। इस प्रकार अपने शिष्यों को सुशिक्षा देकर सुसमाधिपूर्वक अनशनव्रत को धारण कर लिया और औषधोपचार को सर्वथा बन्द कर दिया । बस तदनन्तर थोड़े

परमयोगिराज-जगत्पूज्य-जैनाचार्य श्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वरस्य शुभंशुशयलिखितानि ग्रन्थरत्नानि-

ग्रंथनामानि.	पत्रसंख्या.	विक्रमाब्द.	ग्रंथनामानि.	पत्रसंख्या.	विक्रमाब्द.
१ करणकामधेनुसारणी	१४	१९०५	१९ रसमञ्जरीकाव्य	१२	१९२३
२ गतिछाया-सारणी	९	१९०५	२० कुवलयानन्दकारिका		१९२३
३ विचारसार-प्रकरण	२०	१९०९	२१ सारम्बन्ध्याकरणसूत्रानुक्रम	४	१९२३
४ भक्तारमरस्तोत्रटीका(पंचपाठ)	८	१९१२	२२ अमरकोश (मूल)	५६	१०२६
५ सिद्धप्रकाशसटीक	३९	१९१३	२३ महानिशीथसूत्रमूल		
६ श्रीभयहरस्तोत्रवृत्ति	९	१९१३	(पंचमाध्ययन)	१३	१९२७
७ सारस्वतव्याकरण(३ वृत्ति)	३५	१९२४	२४ ललितविम्वरा	२६	१९२९
८ प्रक्रियाकौमुदी(२-३ वृत्ति)	८७	१९१५	२५ अष्टाध्यायी	२८	१९२९
९ प्रक्रियाकौमुदी (१ वृत्ति)	९६	१९१५	२६ सारस्वतव्याकरण		
१० ग्रहलाघव	९	१९१५	स्नुबुकार्थ (१ वृत्ति)	६१	१९३२
११ वाक्यप्रकाश	२	१९१६	२७ धातुतरङ्ग (पद्य)	२७	१९३३
१२ होलिकाप्रबंध (गद्य)	२	१९१६	२८ कल्याणमन्दिस्तोत्रम्	६	१९३५
१३ तर्कसंग्रहफकििका	१६	१९१७	२९ प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कार	३४	१९३५
१४ ज्येष्ठस्वित्यादेशपट्टकम्	१	१९१८	३० उपदेशमाला (भाषोपदेश)	१५	१९३६
१५ कल्याणमन्दिरस्तोत्रवृत्ति			३१ कल्पमूत्र बालाबबोध	५४	१९४०
(त्रिपाठ)	११	१९१८	३२ दशाश्रुतस्कन्धमन्त्रचूर्णी	३९	१९४२
१६ लघुसंघयणी (मूल)	२	१९१८	३३ चारेवत मंक्षिस्टीप	७	१९४०
१७ श्रीप्रज्ञापनोपाङ्गसूत्रमटीक			३४ उपयोगीचोवीमपकरण		
(त्रिपाठ)	३३५	१९१९	(बोल)	३०	१९४०
१८ श्रीभगवतीसूत्रसटीक			३५ नवपदपूजा	४	१९५०
(त्रिपाठ)	९९६	१९२०	३६ उपासकदशाङ्गसूत्रभाषान्तर	२२	१९३०

❧ श्री सौधर्म बृहत्तपागनीय पट्टावली ❧

—*००*—

श्रीमहावीरस्वामीशासननायक

- १ श्रीसुधर्मास्वामी
- २ श्रीजम्बूस्वामी
- ३ श्रीप्रज्ञवस्वामी
- ४ श्रीसय्यंभवस्वामी
- ५ श्रीयशोभद्रसूरि
- ६ { श्रीसंभूतविजयजी
श्रीजन्मबाहुस्वामी
- ७ श्रीस्थूलभद्रस्वामी
- ८ { श्रीआर्यसुहस्तीसूरि
श्रीआर्यमहागिरि
- ९ { श्रीसुरिथतसूरि
श्रीसुप्रतिबद्धसूरि
- १० श्रीइन्द्रदिक्षसूरि
- ११ श्रीदिक्षसूरि
- १२ श्रीसिंहगिरिसूरि
- १३ श्रीवज्रस्वामीजी
- १४ श्रीवज्रसेनसूरिजी
- १५ श्रीचन्द्रसूरिजी
- १६ श्रीसामन्तजघसूरि
- १७ श्रीवृद्धदेवसूरि
- १८ श्रीप्रद्योतनसूरि
- १९ श्रीमानदेवसूरि
- २० श्रीमानतुङ्गसूरि
- २१ श्रीवीरसूरि
- २२ श्रीजयदेवसूरि

- २३ श्रीदेवानन्दसूरि
- २४ श्रीविक्रमसूरि
- २५ श्रीनरसिंहसूरि
- २६ श्रीसमुद्रसूरि
- २७ श्रीमानदेवसूरि
- २८ श्रीविवुधप्रभसूरि
- २९ श्रीजयानन्दसूरि
- ३० श्रीरविप्रज्ञसूरि
- ३१ श्रीयशोदेवसूरि
- ३२ श्रीप्रद्युम्नसूरि
- ३३ श्रीमानदेवसूरि
- ३४ श्रीविमलचन्द्रसूरि
- ३५ श्रीउद्योतनसूरि
- ३६ श्रीसर्वदेवसूरि
- ३७ श्रीदेवसूरि
- ३८ श्रीसर्वदेवसूरि
- ३९ { श्रीयशोभद्रसूरि
श्रीनेमिचन्द्रसूरि
- ४० श्रीमुनिचन्द्रसूरि
- ४१ श्रीअजितदेवसूरि
- ४२ श्रीविजयसिंहसूरि
- ४३ { श्रीसोमप्रज्ञसूरि
श्रीमणिरत्नसूरि
- ४४ श्रीजगन्मन्त्रसूरि
- ४५ { श्रीदेवेन्द्रसूरि
श्रीविद्यानन्दसूरि

- ४६ श्रीधर्मघोषसूरि
- ४७ श्रीसोमप्रभसूरि
- ४८ श्रीसोमतिष्ठकसूरि
- ४९ श्रीदेवसुन्दरसूरि
- ५० श्रीसोमसुन्दरसूरि
- ५१ श्रीमुनिसुन्दरसूरि
- ५२ श्रीरत्नशेखरसूरि
- ५३ श्रीलक्ष्मीसागरसूरि
- ५४ श्रीसुमतिताधुसूरि
- ५५ श्रीहेमविमलसूरि
- ५६ श्रीआनन्दविमलसूरि
- ५७ श्रीविजयदानसूरि
- ५८ श्रीहीरविजयसूरि
- ५९ श्रीविजयसेनसूरि
- ६० { श्रीविजयदेवसूरि
श्रीविजयसिंहसूरि
- ६१ श्रीविजयप्रभसूरि
- ६२ श्रीविजयरत्नसूरि
- ६३ श्रीविजयक्षमासूरि
- ६४ श्रीविजयदेवेन्द्रसूरि
- ६५ श्रीविजयकल्याणसूरि
- ६६ श्रीविजयप्रमोदसूरि
- ६७ श्रीविजयरजेन्द्रसूरि

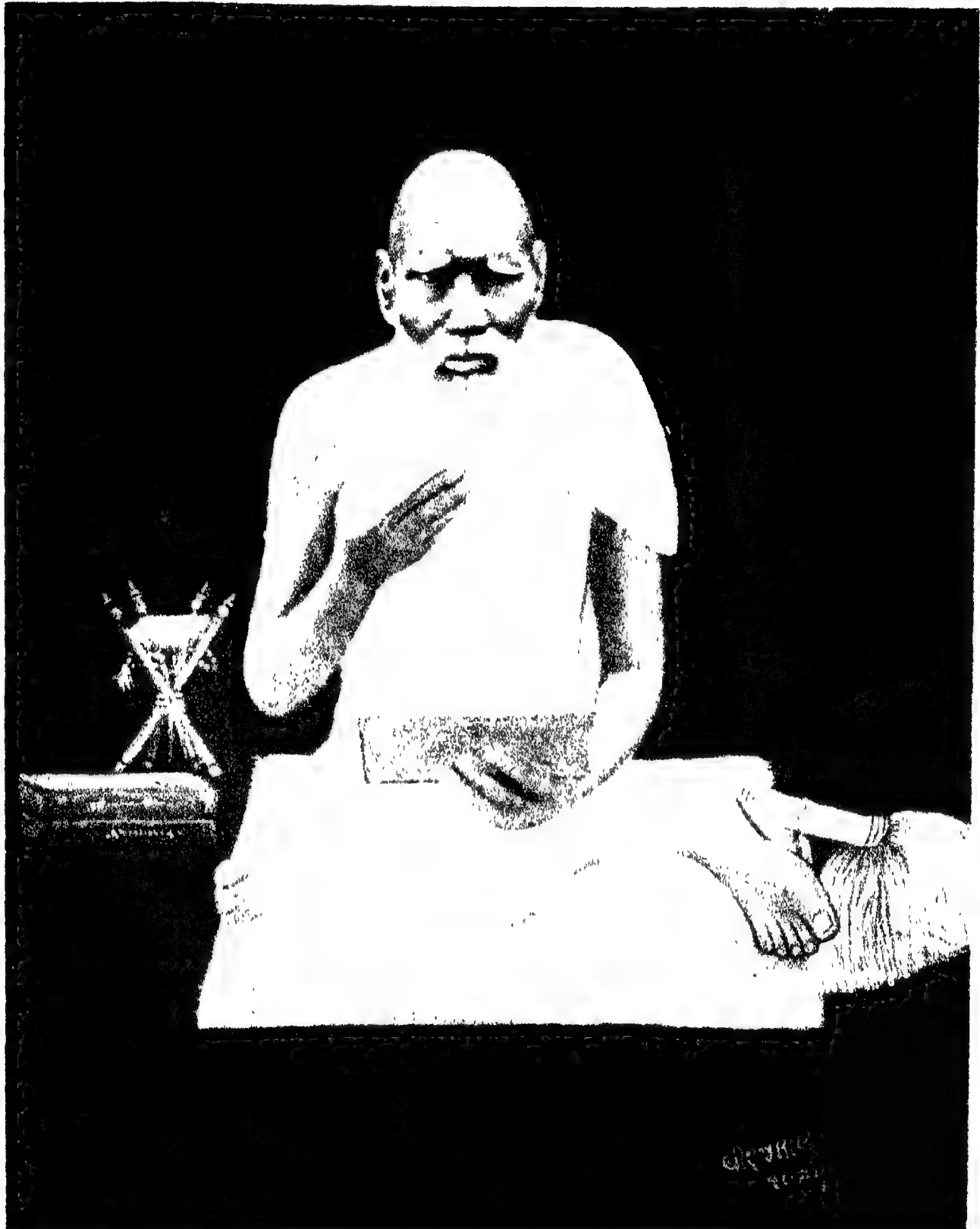
—:०:—

श्रीमोक्षमवृहत्तपोगङ्गाय-श्रीमद्विजयधनचन्द्रमूर्ति महाराज ।

दृढ-शान्तनाशकरणं प्रमग्नप्रतापं, वन्दे कलार्नाथिममं धनचन्द्रसृग्मि ॥ १ ॥

जन्म	१९०५	किसलनगढ़	१९०५	दीक्षोपसंभव	१९०५	ज्ञानग	१९०५	मणिपद्	१९०५	ज्ञानग	१९०५
पतिदीक्षा	१९०५	भानेरा	१९०५	उपाध्यायपद	१९०५	मान्द्रादि	१९०५	स्वर्गागोष्ठ	१९०५	वाग्य	१९०५

॥ प्रस्तावना ॥

इस संसार में ऐसा कौन प्राणी है जो दुःख से मुक्त होने की अजिलाषा नहीं करता, किन्तु जबतक उन दुःखों से मुक्त होने के सत्य उपाय उसको मालूम न हों तबतक वह कैसे कृतकार्य (सफल) हो सकता है; इसलिये सच्ची को दुःख से मुक्त होने के सत्य उपाय जानने की बड़ी अभिलाषा रहती है, कि इस अपार संसार समुद्र में निरन्तर प्रयण करने वाले प्राणियों को प्राप्त होते हुए अत्युत्कट [जन्म-मरण-मरण-मरण] दुःखों से बचने का कौनसा उपाय है?। यद्यपि विचारशाली और तीक्ष्णबुद्धि वाले मनुष्य इसका उत्तर अवश्य देंगे, कि धर्म के सिवाय और कोई ऐसा दूसरा उपाय इन दुःखों से मुक्त होने का नहीं है; किन्तु धर्माधर्म का विवेक करना ही सर्वसाधारण को अतिदुष्कर है अर्थात् कौन धर्म है और कौनसा अधर्म है इसका समझना जी कुछ सहज काम नहीं है, क्यों कि इस दुनिया में अनेक धर्मनामधारी मत प्रचलित हो रहे हैं, जिनकी गिनती करना भी बहुत कठिन है तो फिर उनमें किसको धर्म और किसको धर्माज्ञास कहा जाय?। हों महानुभावों के आदेशानुसार इतना अवश्य कह सकते हैं कि इस पञ्चमकाल में—अर्थात् दुःखम आरा में, धर्माज्ञासों का प्रायः प्रचार विशेष होना चाहिये और धर्म की अवनाति दशा विशेष होनी चाहिये। इस पर फिर यह जिज्ञासा होगी कि वैसा धर्म कौन है?। इसका उत्तर यह है कि जिस धर्म के प्रवर्तक पुरुष किसी के द्वेषी अथवा शत्रु न हों और जो धर्म किसी जीव के [अत्यन्त प्रिय] प्राण का विधातक न हो—अर्थात् जिससे सच्ची जीवों को सुख ही प्राप्त हो उसे ही धर्म कहना चाहिये। यदि ऐसा धर्म वस्तुगत्या देखा जाय तो जैन धर्म ही दिखाई देता है क्योंकि उसके प्रवर्तक जिन भगवान् भी रागद्वेष-विजता हैं और उम धर्म का 'अहिंसा परमो धर्मः' यह सिद्धान्त भी है। यद्यपि अन्य धर्माज्ञासों में भी अहिंसा की महिमा है किन्तु प्रधानरूप में उसकी कारणता [जन्मादि] दुःखों से मुक्त होने में नहीं मानी हुई है, और उनमें यदि एकाध अंश में दया है तो अन्याय में हिंसा भी है। जैसे किसी मत का मन्तव्य है कि यदि कोई पशु पक्षी प्राणी इस भव में दुःख महता हो तो उसको इस जन्म में मुक्त कर देना ही दया है। अथवा—जब कभी अवसर प्राप्त हो तो यह में प्राणियों को मारकर उनको उत्तमगति वाला बना देना। अस्तु—विशेष विस्तार इसका इसी ग्रन्थ के प्रथम भाग में 'अहमकुमार' और 'अहिंसा' शब्द पर जिज्ञासुओं को देखना चाहिये। इसीलिये कहा हुआ है कि 'पक्षपातो न मे बीरे, न द्वेषः कपिलादिषु। गुक्तिमद् वचनं यस्य, तस्य कार्यः परब्रह्मः' ॥ १ ॥ और 'प्रधानं सर्वधर्माणां, जैनं जयति शासनम्' इत्यादि ॥

यह जैनधर्म—दयार्थ, आचारधर्म, क्रियाधर्म, और वस्तुधर्म से चार जागों में विभक्त है। और इस धर्म का मुख्य कारण शासन है, जो समवसरण में बैठे हुए देवाधिदेव सर्वज्ञ जगवान् श्रीतीर्थङ्कर के उपदेश से आविर्भूत होता है और पीछे उन्हीं उपदेशों को श्रीगौतमादि गणधर द्वादशाङ्गी अथवा एकादशाङ्गी—रूप में संदर्भित करते हैं, जिनका 'सूत्र' नाम से व्यवहार किया जाता है। ये प्रत्येक तीर्थङ्करों के शासन काल में विद्यमान दशा को प्राप्त होते हैं। यद्यपि पूर्वकाल में चौदह पूर्वधर, तथा दश पूर्वधर, श्रुतकेवली आदि महात्माओं को तो किसी पुस्तकपत्रादि की आवश्यकता ही नहीं थी क्योंकि उनके अतिशय से उन्हें मूल से ही अर्थज्ञान हो जाता था परन्तु आने वाले जीवों के ज्ञान में छुर्बलता होने से और जैन धर्म के विषय अति गहन होने से उनको स्पष्ट करने के लिये निर्युक्ति-भाष्य-चूर्णि-टीका-आदि रचने पड़े। परन्तु इस समय में जैन ग्रन्थों का इतना विस्तार हो गया है कि थोड़ीसी आयुष्य में अब कोई मनुष्य सांसारिक कार्य करता हुआ गृहस्थ क्या विरक्त जी इस जैनशासनसागर के पार को प्रायः नहीं जा सकता। कारण यह है कि पहिले तो सब ग्रन्थों की उपलब्धि सब कहीं नहीं होती और जो मिलते जी हैं उनमें कौन विषय कहाँ पर है यह प्रायः ठीक २ पता हर एक को नहीं लगता और यदि किसी ग्रन्थ में पता भी लग जाय तो वह विषय दूसरी जगह या दूसरे ग्रन्थों में कहाँ कहाँ पर आया है यह पता नहीं लग सकता। यह कारण तो एक तरफ रहा, दूसरी बात यह जी है कि जिस जाया में जैनदर्शन बना है, वह जाया बही है कि जिसने प्राचीन समय में मातृभाषा में और राष्ट्र-भाषा से जारतन्त्रि में स्थान पाया था, और जिसका सर्वज्ञों से और गणधरों से बका आदर किया गया, उसी भाषा का प्रचार इस समय बिलकुल नहीं है और जो नाटकों में जहाँ कहीं दिखाई देता है उसको जी उसके नीचे दी हुई जाया से ही लोग समझ लेते हैं, और यदि किसीने उसका कुछ अभ्यास जी कर लिया तो उससे जैन धर्म के मूलसूत्रों का अथवा निर्युक्तिगाथाओं का

अर्थ समझ में नहीं आसकता, क्योंकि भगवान् तीर्थङ्कर ने, तथा गणधरों ने अर्धमागधी भाषा में उन सूत्रों का प्रस्ताव किया है, जो कि सामान्य प्राकृत भाषा से कुछ विलक्षण है। पूर्व समय में तो ढांग परिश्रम करके आचार्यों के मुख से सूत्रपाठ और उसका अर्थ सुनकर कण्ठस्थ करते थे तर्जो वे कृतकार्य जी होते थे (इसका संक्षिप्त विवरण पहिले भाग के 'अहामंदिर' शब्द पर देखो) किन्तु आजकल ऐसी परिपाटी के प्रायः नष्ट होजाने से ज्ञान, दर्शन और चारित्र्य का अत्यन्त हानि होगया है। इस दशा को देखकर हमारे गुरुवर्य श्रीसौधर्मबृहत्तपागच्छीय कलिकालसर्वज्ञकल्प जटारक १००८ श्रीमद्विजयराजेन्द्रमुरीश्वरजी महाराज को बड़ी चिन्ता उपस्थित हुई कि दिनों दिन जैन धर्म के शास्त्रों का हास होता जाता है, इसीलिए बहुत से लोग उत्सूत्र काम भी करने लग गये हैं और अपने धर्मग्रन्थों से बिल्कुल बेखबर से होगये हैं। ऐसी दशा में क्या करना चाहिये? क्योंकि संसार में उसी मनुष्य का जीवन सफल है जिसने अपने धर्म की यथाशक्य उन्नति की, अन्यथा—'असंपादयतः कश्चि-दर्थं जातिक्रियागुणैः। यदच्छाशब्दवत् पुंसः, संज्ञायै जन्म केवलम्' की तरह हो जाता है। ऐसी चिन्ता हृदय में बहुत दिन रही, किन्तु एक दिन रात्रि में ऐसा विचार हुआ कि—एक ऐसा ग्रन्थ नवीन रूढि से बनाना चाहिये जिसमें जैनागम की मागधी जाषा के शब्दों को अकारादि क्रम से रखकर संस्कृत में उनका अनुवाद, लिङ्ग, व्युत्पत्ति, और अर्थ लिखकर फिर उस शब्द पर जो पाठ मूलसूत्र का आया है उसको लिखना और टीका याद उसकी प्राचीन मिले तो उसको देकर स्पष्ट करना और यदि ग्रन्थान्तर में भी वही विषय आया हो तो उसकी सूचना (भलावन) दे देना चाहिये। इससे प्रायः अपने मनोऽनुकूल संसार का उपकार होगा। तदनन्तर प्रातःकाल होते ही पूर्वोक्त सूरि जी महाराज ने अपनी नित्य क्रिया को करके इस कार्य का भार उठाया, और दत्तचित्त होकर बाईस वर्ष पर्यन्त धार परिश्रम करने पर इस कार्य में सफल हुए, अर्थात् 'अजिधानराजेन्द्र' नाम का कोष मागधीभाषा में रचकर चार भागों में विभक्त कर दिया। इसके बाद कितने ही श्रावकों ने और शिष्यों ने प्रार्थना की कि यदि यह ग्रन्थ भी और ग्रन्थों की तरह भण्डार में ही पड़ा रह जायगा तो कितने मनुष्य इससे लाभ उठा सकेंगे? इसलिये अनेक देश देशान्तरों में जिस तरह इसका प्रचार हो वह काम होना चाहिये। इसपर सूरिजी महाराज ने उत्तर दिया कि मेरा कर्तव्य तो पूर्ण होगया अब जिसमें समस्त संसार का उपकार हो वैसा तुम लोगों को करना चाहिये, मैं इस विषय में तटस्थ हूँ। तदनन्तर श्रीमद्भ्य ने इस ग्रन्थ के विशेष प्रचार होने के लिये छपवाना ही निश्चय किया। तब इस ग्रन्थ के शोधन का भार सूरिजी महाराज के विनीत शिष्य मुनि श्री दीपविजयजी और मुनि श्री यतीन्द्रविजयजी ने ग्रहण किया, जो इस कार्य के पूर्ण अभिज्ञ हैं।

जैनधर्म का ऐसा कोई भी साधु-साध्वी-श्रावक-श्राविका-संबन्धी विषय नहीं है जो इस कोश में आया न हो, किन्तु साथही साथ विशेषता यह है कि मागधीभाषा के अनुक्रम से शब्दों पर सब विषय रखे गये हैं। जो मनुष्य जिस विषय को देखना चाहे वह उसी शब्दपर पुस्तक खोलकर देख ले। जो विषय जहाँ १ जिस २ जगह पर आया है उसकी जलावन (सूचना) भी उसी जगह पर दी है। और वही २ शब्दों पर विषयसूची जी दी हुई है जिससे विषय जानने में सुगमता हो। तथा प्रमाण में मूल सूत्र १, और उनकी निर्युक्ति २, भाष्य ३, चूर्णि ४, टीका ५ तथा और जी प्रामाणिक आचार्यों के बनाये हुए प्रकरण आदि अनेक ग्रन्थों का संग्रह है। जिसशब्द पर या उसके विषय पर किसी आचार्य या श्रावक की कथा मिली है उसे भी उस शब्दपर संग्रह कर दी है। तथा प्रमाण २ तीर्थों की और सजी तीर्थङ्करों की कई पूर्वभवों से लेकर निर्वाणपर्यन्त कथायें दी हुई हैं; इत्यादि विषय आगे दी हुई संक्षिप्त सूची से समझना चाहिये।

इस ग्रन्थ में जो संकेत (नियम) रखे गये हैं वे इस तरह हैं—

१-मागधीभाषा का मूलशब्द, और उसका संस्कृत अनुवाद, तथा मूल की गाथा, और मूलसूत्र, [जिसकी टीका है] मोटे (ग्रेट) अक्षरों में रक्खा है।

२-यदि कोई गाथा टीका में भी आई है और उसकी जी टीका है तो उसे दो लाइन (पङ्क्ति) में रक्खा है। और मोटे अक्षरों में न रखकर गाथा के आदि अन्त में (" ") ये चिह्न दे दिये हैं। फिर उसके नीचे से उसकी टीका चलाई गयी है। अन्य स्थल में तो मूल मोटे अक्षरों में, और टीका छोटे (पाइका) अक्षरों में दी गई है।

३-जहाँ कहीं उदाहरण में प्राकृत वाक्य या संस्कृत श्लोक आया है उसके आद्यन्त में ' ' यह चिह्न दिया गया है, किन्तु एक से ज्यादा गाथा या श्लोक जहाँ कहीं बिना टीका के हैं वहाँ पर भी दो २ लैन करके उनको रक्खा है। और यदि एकही है तो उसी लैन में रक्खा है। और जहाँ टीका अनुपपुक्त है वहाँ पर मूलमात्र ही मोटे अक्षरों में रक्खा है।

४-जिस शब्द का जो अर्थ है उसको सप्तम्यन्त से दिया है और उसके नीचे [,] यह चिह्न दिया है और उसके बाद जिस ग्रन्थ से वह अर्थ लिया गया है उसका नाम जी दे दिया है। यदि उसके आगे उस ग्रन्थ का कुछ जी पाठ नहीं है तो उस ग्रन्थ के आगे अध्ययन उद्देशादि जो कुछ मिला है वह भी दिया गया है और यदि उस ग्रन्थ का पाठ मिला है तो पाठ की समाप्ति में अध्ययन उद्देश आदि रखे गये हैं, किन्तु अर्थ के पास केवल ग्रन्थ का ही नाम रखा है ॥

५-मागधीशब्द और संस्कृत अनुवाद शब्द के मध्य में तथा लिङ्ग और अनुवाद के मध्य में भी (—) यह चिह्न दिया है। इसी तरह तदेव दर्शयति- तथा चाह- या अवतराणका के अन्त में भी आगे से संबंध दिखाने के लिये यही चिह्न दिया गया है।

६-जहाँ कहीं मागधी शब्द के अनुवाद संस्कृत में दो तीन चार हुए हैं तो दूसरे तीसरे अनुवाद को भी मोंटे ही अक्षरों में रखा है किन्तु जैसे प्राकृत शब्द सामान्य पङ्क्ति (लाइन) से कुछ बाहर रहता है वैसा न रखकर सामान्य पङ्क्ति के बराबर ही रखा है और उसके आगे जी लिङ्गदर्शन कराया है; बाकी सभी बात पूर्ववत् मूलशब्द की तरह दी है।

७-किसी किसी मागधीशब्द का अनुवाद संस्कृत में नहीं है किन्तु उसके आगे 'देशी' लिखा है वहाँ पर देशीय शब्द समझना चाहिये, उसकी व्युत्पत्ति न होने से अनुवाद नहीं है।

८-किसी २ शब्द के बाद जो अनुवाद है उसके बाद लिङ्ग नहीं है किन्तु (धा०) लिखा है उससे धात्वादेश समझना चाहिये।

९- कहीं कहीं (व० व०) (क० स०) (बहु० स०) (त० स०) (न० त०) (३ त०) (४ त०) (५ त०) (६ त०) (७ त०) (अव्ययी० स०) आदि दिया हुआ है उनको क्रमसे बहुवचन; कर्मधारय समास; बहुव्रीहि; तत्पुरुष; नञ्त्पुरुष; वृत्तियात्पुरुष; चतुर्थीतत्पुरुष; पञ्चमीतत्पुरुष; षष्ठीतत्पुरुष; सप्तमीतत्पुरुष; अव्ययीभाव समास समझना चाहिये।
१०- पुं०। स्त्री०। न०। त्रि०। अव्य०-का संकेत क्रम से पुंलिङ्ग; स्त्रीलिङ्ग; नपुंसकलिङ्ग; त्रिलिङ्ग और अव्यय समझना।

अध्ययनादि के संकेत और वे किन किन ग्रन्थों में हैं—

११—१ अ०- अध्ययन- आवश्यकचूर्णि, आवश्यकवृत्ति, आचाराङ्ग, उपासकदशाङ्ग, उत्तराध्ययन, ज्ञाताधर्मकथा, दशाश्रुतस्कन्ध, दशवैकालिक, विपाकसूत्र और सूत्रकृताङ्ग में हैं।

२ अधि०- अधिकार- अनेकान्तजयपताकावृत्तिविवरण, गच्छाचारपयज्ञा, धर्मसंग्रह और जीवानुशासन में हैं।

३ अध्या०- अध्याय- ध्वन्यानुयोगतर्कणा में हैं।

४ अष्ट०- अष्टक- हारिभञ्जाष्टक और यशोविजयाष्टक में हैं।

५ उ०- उद्देश- सूत्रकृताङ्ग, जगवती, निशीथचूर्णि, वृहत्कल्प, व्यवहार, स्थानाङ्ग और आचाराङ्ग में हैं।

६ उद्भा०- उद्भास- सेनमश्र में हैं।

७ कर्म०- कर्मग्रन्थ- कर्मग्रन्थ में हैं।

८ कल्प- कल्प- विविधतीर्थकल्प में हैं।

९ ठा०- ठाणा- स्थानाङ्गसूत्र में हैं।

१० खण्ड- खण्ड- उत्तराध्ययननिर्युक्ति में हैं।

११ कृण- कृण- कल्पसुबोधिका में हैं।

१२ काण्ड- काण्ड- सम्प्रतिर्क में हैं।

१३ छा०- द्वात्रिंशिका- द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका में हैं।

१४ द्वार- द्वार- पञ्चवस्तुक, पञ्चसंग्रह, प्रवचनसारोद्धार और मश्रव्याकरण में हैं।

(मश्रव्याकरण में आश्रवद्वार और संवरद्वार के नाम से ही द्वार प्रसिद्ध हैं)

१५ पद- पद- प्रज्ञापनासूत्र में हैं।

१६ परि०- परिच्छेद- रत्नाकरावतारिका में हैं।

१७ चू०- चूलिका- दशवैकालिक और आचाराङ्ग में हैं।

- १८ प्रति०—प्रतिपत्ति—जीवाभिगमसूत्र में हैं।
 १९ पाद—पाद—प्राकृतव्याकरण और लसकी टीका दुण्डिका में हैं।
 २० पाहु०—पाहुहा—चन्द्रप्रज्ञप्ति, सूर्यप्रज्ञप्ति, ज्योतिष्करणदक में हैं।
 २१ वर्ग—वर्ग—निरयावलिका, अणुत्तरोवर्ग, अन्तर्दशक में हैं।
 २२ विव०—विवरण—षोडशमकरण और पञ्चाशक में हैं।
 २३ प्रका०—प्रकाश—होरप्रश्न में हैं।
 २४ प्र०—प्रश्न—मेनप्रश्न में हैं।
 २५ श०—शतक—भगवती सूत्र में हैं।
 २६ श्रु०—श्रुतस्कन्ध—सूत्रकृताङ्ग, आचाराङ्ग, ज्ञाताधर्मकथा और विपाकसूत्र में हैं।
 २७ वक्ष०—वक्षस्कार—जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति में हैं।
 २८ सम०—समवाय—समवायाङ्ग सूत्र में हैं।
 २९ सू०—सूत्र—पञ्चसूत्र में हैं।

१२—जिन जिन ग्रन्थों का प्रमाण दिया है उनके सङ्केत और नाम—

१ अङ्ग० — अङ्गचूलाका ।	२७ जं० — जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति सूत्र सटीक ।
२ अणु० — अणुत्तरोवर्ग सूत्र सटीक ।	२८ ज्ञा० — ज्ञाताधर्मकथा सूत्र सटीक ।
३ अनु० — अनुयोगद्वार सूत्र सटीक ।	२९ जी० — जीवाभिगम सूत्र सटीक ।
४ अने० — अनेकान्तजयपताकावृत्तिविवरण ।	३० जीत० — जीतकल्पवृत्ति ।
५ अन्त० — अन्तर्गदशङ्ग सूत्र ।	३१ जीवा — जीवानुशासन सटीक ।
६ अष्ट० — अष्टक यशोविजयकृत सटीक ।	३२ जै०६० — जैनडातिद्राम ।
७ आचा० — आचाराङ्गसूत्र सटीक ।	३३ ज्यो० — ज्योतिष्करणदक सटीक ।
८ आ०चू० — आवश्यकचूर्णि ।	३४ हुं० — हुण्डी (प्राकृतव्याकरण) टीका ।
९ आ०म०प्र० — आवश्यकमलयगिरि (प्रथमखण्ड)	३५ तं० — तन्दुलवयाहो पयसा टीका ।
१० आ०म०द्वि० — आवश्यकमलयगिरि (द्वितीयखण्ड)	३६ नित्यु० — नित्युगाहो पयसामृत ।
११ आनु० — आतुरप्रत्याख्यान पयसा टीका ।	३७ दशा० — दशाश्रुतस्कन्ध सूत्रवृत्ति ।
१२ आ०क० — आवश्यक कथा ।	३८ दर्श० — दर्शनशुद्धि सटीक ।
१३ आव० — आवश्यकवृद्धवृत्ति ।	३९ दश० — दशवैकालिकसूत्र सटीक ।
१४ ल० — लक्षणाध्ययन सूत्र सटीक ।	४० द० प० — दशपयसामृत ।
१५ उपा० — उपामकदशाङ्ग सूत्र सटीक ।	" १ चउमरण पयसा ।
१६ उत्०नि० — उत्तराध्ययननिर्युक्ति ।	" २ आतुरप्रत्याख्यान पयसा ।
१७ एका० — एकाक्षरीकोश ।	" ३ संथारगइ पयसा ।
१८ ओघ० — ओघनिर्युक्ति सटीक ।	" ४ चंदविज्ञा पयसा ।
१९ औ० — औपपातिकसूत्र वृत्ति ।	" ५ गच्छाचार पयसा ।
२० कर्म० — कर्मग्रन्थ सट क ।	" ६ तंदुलवयाहो पयसा ।
२१ क०प्र० — कर्मप्रकृति सटीक ।	" ७ देविदत्थव पयसा ।
२२ कल्प० — कल्पसुबोधिका सटीक ।	" ८ गणिविज्ञा पयसा ।
२३ को० — पाइयलच्छीनाममाला कोश ।	" ९ महापञ्चकला पयसा ।
२४ ग० — गच्छाचारपयसा टीका ।	" १० मरणविधि पयसा ।
२५ चं०प्र० — चन्द्रप्रज्ञप्ति सूत्र सटीक ।	४१ छव्या० — द्रव्यानुयोगतर्कणा सटीक ।
२६ जं० गा० — जैनगायत्रीव्याख्या ।	४२ द्वा० — द्वाविंशद्द्वाविंशिका(बत्तीसबत्तीसी) सटीक ।
	४३ द्वी० — द्वीपसागरप्रज्ञप्ति ।
	४४ दे० ना० — देशनाममाला सटीक ।

४९ ष० - धर्मसंग्रह सटीक ।
 ४६ ध० र० - धर्मरत्नप्रकरण सटीक ।
 ४७ नयो० - नयोपदेश सटीक ।
 ४८ नं० - नन्दीसूत्र संहति ।
 ४९ नि० - निरयावली सूत्र सटीक ।
 ५० नि० चू० - निशीथसूत्र सचूर्णि ।
 ५१ पं० चू० - पञ्चकल्पचूर्णि ।
 ५२ पं० भा० - पञ्चकल्प भाष्य ।
 ५३ पञ्चा० - पञ्चाशक सटीक ।
 ५४ पं० व० - पञ्चवस्तुक सटीक ।
 ५५ पं० सं० - पञ्चसंग्रह सटीक ।
 ५६ पं० सू० - पञ्चसूत्र सटीक ।
 ५७ प्र० - प्रवचनसारोद्धारटीका ।
 ५८ प्र० मू० - प्रवचनसारोद्धार मूल ।
 ५९ प्रति० - प्रतिमाशतक सूत्र सटीक ।
 ६० पञ्च० - पञ्चव्याकरण सूत्र सटीक ।
 ६१ प्रज्ञा० - प्रज्ञापना सूत्र सटीक ।
 ६२ प्रमा० - प्रमाणनयतत्त्वालोकासङ्कार सूत्र ।
 ६३ पि० - पिएरुनिर्युक्तिवृत्ति ।
 ६४ पिएड० मू० - पिएरुनिर्युक्ति मूल ।
 ६५ पा० - पाङ्क्ति सूत्र सटीक ।
 ६६ प्रा० - प्राकृतव्याकरण ।
 ६७ भ० - भगवती सूत्र सटीक ।
 ६८ महा० - महानिशीथ सूत्र मूल ।
 ६९ मारु० - मारुतप्रकरण सचूर्णि ।
 ७० यो० बि० - योगविन्दु सटीक ।
 ७१ रत्ना० - रत्नाकरावतारिका वृत्ति ।

७२ रा० - राजपूरणीय (रायपसेणी) सटीक ।
 ७३ ल० - ललितविस्तरा वृत्ति ।
 ७४ लघु० - लघुप्रवचनसार मूल ।
 ७५ ल० के० - लघुचेत्रसमास प्रकरण ।
 ७६ व्य० अ० - व्यवहार सूत्र अक्षरार्थ ।
 ७७ वाच० - वाचस्पत्याभिधान (कोश)
 ७८ व्य० - व्यवहारसूत्रवृत्ति ।
 ७९ ती० - विविधार्थकल्प ।
 ८० वृ० - वृहत्कल्पवृत्ति सभाष्य ।
 ८१ विशे० - विशेषावश्यक सजाप्य मबृहद्वृत्ति ।
 ८२ विपा० - विपाक मूल सटीक ।
 ८३ श्रा० - श्रावकधर्मप्रज्ञप्ति सटीक ।
 ८४ षो० - षोडशप्रकरण सटीक ।
 ८५ स० - समवायसूत्र सटीक ।
 ८६ संथा० - संथारगणपञ्चा सटीक ।
 ८७ संस० नि० - संसक्तनिर्युक्ति मूल ।
 ८८ संथा० - संथाचार जाप्य ।
 ८९ सत्त० - सत्तरिसयठाणा वृत्ति ।
 ९० सम्म० - सम्प्रतिर्क सटीक ।
 ९१ स्था० - स्थानाङ्ग सूत्र सटीक ।
 ९२ स्या० - स्याच्छादमञ्जरी सटीक ।
 ९३ सृ० प्र० - सूर्यप्रज्ञप्ति सूत्र सटीक ।
 ९४ सूत्र० - सूत्रकृताङ्ग सूत्र सटीक ।
 ९५ संन० - सेनपञ्च ।
 ९६ हा० - हारिजद्राष्टक सटीक ।
 ९७ ही० - हीरमञ्च ।

१३-प्राकृतशब्दों में जो कहीं कहीं ( ) ऐसे कोष्ठक के मध्य में अक्षर दिये गये हैं, उन-
 के विषय में थोड़े से नियम—

१-कहीं कहीं एक शब्द के अनेक रूप होते हैं परन्तु सूत्रों में एकही रूप का पाठ विशेष आता है इसलिये उसीको मुख्य रखकर रूपान्तर को कोष्ठक में रखवा है—जैसे 'अदत्तादाण' या 'अणुजाग' शब्द हैं और उसका रूपान्तर 'अदिप्तादाण' या 'अणुजाव' होता है किन्तु सूत्र में पाठ पूर्व का ही प्रायः विशेष आता है तो उसीको मुख्य रखकर दूसरे को कोष्ठक में रखदिया है; अर्थात्—'अदत्ता (दिप्ता)दाण, 'अणुजाग (व)' ।

२-कहीं कहीं मागधी शब्द के अन्त में (ण) इत्यादि व्यञ्जन वर्ण भी कोष्ठक में दिया गया है वह "अन्त्यव्यञ्जनस्य" ॥
 ८।१।११ ॥ इस प्राकृतसूत्र से लुप्त हुए की सूचना है ।

३-कहीं कहीं "क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो लुक्" ॥ ८।१।१७७ ॥ इस सूत्र से एक पङ्क्ति में व्यञ्जन के लोप होने पर बचे हुए (अ) (इ) आदि स्वरमात्र को रूपान्तर में दिया है ।

४-इसी तरह "अवर्णो यश्रुतिः" ॥ ८।१।१८० ॥ का भी विषय कोष्ठक में (य) आदि रखता है ।

५-तथा "ख-घ-ङ-ज-झ" ॥ ८।१।१८७ ॥ इस प्राकृत सूत्र से ख घ थ ङ ज अक्षरों को प्रायः द्वाकार डूबा करना

है और कहीं २ इकार न होने का जी रूप आता है तो रूपान्तर की सूचना के लिये (घ) (ञ) आदि अक्षर जी कोष्ठक में दिये हैं। यह नियम स्मरण रखने के योग्य है।

६-कहीं कहीं प्राकृतव्याकरण के प्रथमपादस्य १२-१३-१४-१५-१६-१७-१८-१९-२०-२१-२२-४४ सूत्रों के भी वैकल्पिक रूप, और दूसरे पाद के २-३-४-५-१०-११ सूत्रों से भी किये हुए रूपान्तर को कोष्ठक में दिया है।

७-“ फो भौ ” ॥ ८ । १ । २३६ ॥ इस सूत्र के लगने से फ को (ज) या (ढ) होने पर, दो रूपों में किसी एक को कोष्ठक में दिया गया है। इसी तरह इसी पाद के २४१-२४२-२४३-२४४-२४८-२४९-२५२-२५३-२५४ सूत्रों के विषय भी समझना चाहिये।

८-“स्वार्थे कश्च वा” ॥ ८ । २ । १६४ ॥ इस सूत्र से आये हुए क प्रत्यय को कहीं कहीं कोष्ठक में (अ) इस तरह रक्खा है। इसी तरह “ नो णः ” ॥ ८ । १ । २२८ ॥ सूत्र का जी आर्ष प्रयोगों में विकल्प होता है, इत्यादि विषय प्रथमजाग में दिये हुए प्राकृतव्याकरण-परिशिष्ट से समझ लेना चाहिये।

१४-प्राकृत शब्दों में कहीं २ संस्कृत शब्दों के लिङ्गों से विसङ्गण जी लिङ्ग आता है-

कहीं कहीं प्राकृत मान कर ही लिङ्ग का व्यत्यय हुआ करता है जैसे तृतीय भाग के ४३७ पृष्ठ में ‘पिडतो वराहं’ मूल में है, उसपर टीकाकार लिखते हैं कि ‘पृष्ठदेशे वराहः, प्राकृतत्वाद् नपुंसकलिङ्गता’। इसी तरह “ प्रावृद्-शरत्-तरणयः पुंसि ” ॥ ८ । १ । ३१ ॥ इस सूत्र से स्त्रीलिङ्ग को पुंलिङ्ग होता है; और दामन-शिरस्-नभस् शब्दों का ठोकर सजी सान्त और नान्त शब्द पुंलिङ्ग होते हैं, तथा ‘वाऽङ्गयथेवचनाद्याः’ ॥ १ । ३३ । ‘गुणाद्याः क्लीबे वा’ ॥ १ । ३४ । ‘वेमाञ्जल्यद्याः स्त्रियाम्’ ॥ १ । ३५ । सूत्रों के जी विषय हैं। अन्यत्र स्थल में जी लोक प्रसिद्धि की अपेक्षा से ही प्राकृत में लिङ्गों की व्यवस्था मानी हुई है। जैसे-तृतीय जाग के २०४ पृष्ठ में ‘कडवाइ (ण)-कृतवादिन’ इत्यादि को में पुंस्त्व ही होता है। यद्यपि सभा और कुल का विशेषण मानने से स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग भी हो सकता है किन्तु उन दोनों का ग्रहण नहीं किया है; इसी तरह द्वितीय भाग के २८ पृष्ठ में ‘आनुक्त्वम्-आयुःक्षेम’ इत्यादि को में यद्यपि ‘कुशलं क्षेमस्त्रियाम्’ इस कोश के प्रामाण्य से नपुंसकत्व और पुंस्त्व भी प्राप्त है तथापि केवल पुंस्त्व का ही स्वीकार है; क्यों कि काव्यादिप्रयोगों में जी लोक-प्रसिद्धि से ही लिङ्ग माना हुआ है, जैसे अर्चुर्चादि गण में पञ्च शब्द का पाठ होने से पुंस्त्व जी है, तदनुसार ही-‘जाति पञ्चः सरोवरे’ यह किमीने प्रयोग जी किया, किन्तु काव्यानुशासन-साहित्यदर्पण-काव्यप्रकाश-सरस्वतीकण्ठा-जरण-रसगङ्गाधरकारादिकों ने पुंलिङ्ग का आदर नहीं किया है।

इस ग्रन्थ के हर एक जागों में आये हुए शब्दों में से थोके शब्दों के उपयोगी विषय दिये जाते हैं-
प्रथम जाग के कतिपय शब्दों के संक्षिप्त विषय—

१-‘अन्तर’ शब्द पर अन्तर के जेद, द्वीप पर्वतों में परस्पर अन्तर, जम्बूद्वारों में परस्पर अन्तर, जिनेश्वरों में परस्पर अन्तर, ऋषजस्वामी से वीर भगवान् का अन्तर, ज्योतिष्कों का और चन्द्रमण्डल का अन्तर, चन्द्र सूर्यों का परस्पर अन्तर, ताराओं का परस्पर अन्तर, सूर्यों का परस्पर अन्तर, धातकीखण्ड के द्वारों का अन्तर, विमानकद्वारों का अन्तर, आहार के आश्रय से जीवों का अन्तर, और सयोगि भवस्थ केवल्यनाहारक का अन्तर इत्यादि विषय देखने के योग्य हैं।

२-‘अचित्त’ शब्द पर अचित्त पदार्थ का, तथा ‘अच्छेर’ शब्द पर दश १० आश्रयों का निरूपण देखना चाहिये।

३-‘अजीव’ शब्द पर अव्य-क्षेत्र-काल-जाय से अजीव की व्याख्या की हुई है।

४-‘अज्जा’ शब्द पर आर्या (साध्वी) को गृहस्थ के सामने दुष्टभाषण करने का निषेध, और त्रिचित्र (नाना रंग वाले) वस्त्र पहि-रने का निषेध, तथा गृहस्थ के कपड़े सीने का निषेध, और सविज्ञान गमन करने का निषेध, पर्यङ्क गादी तकिया आदि को काम में लाने का निषेध, स्नान अङ्गरागादि करने का निषेध, गृहस्थों के घर जाकर व्यावहारिक अथवा धार्मिक कथा करने का निषेध, तरुण पुरुषों के आने पर उनके स्वागत करने का, तथा पुनरागमन कदने का निषेध, और उनके उचिताचारादि विषय वर्णित हैं।

५-‘अणायार’ शब्द पर साधुओं के अनाचार; ‘अणारिय’ शब्द पर अनार्यों का निरूपण; ‘अणुआग’ शब्द पर अनुयाग शब्द का अर्थ, अनुयागविधि, अनुयाग का अधिकारी, तथा अनुयागों की पार्थक्य आर्यरक्षित से हुई है, इत्यादि; और ‘अणुन्वय’ शब्द पर नरुगियों के विजाग देखने के लायक हैं।

६- 'अनेकतवाय' शब्द पर स्याद्वाद का स्वरूप, एकान्तवादियों को दोष, अनेकान्तवादियों के मत का प्रदर्शन, अनेकान्तवाद के प्रत्यक्षरूप में दिखाई देते हुए भी उसको तिरस्कार करने वालों की उन्मत्तता, एकान्तरूप से उत्पत्ति अथवा नाश मानने में दोष, हर एक वस्तु के अनन्तधर्मात्मक होने में प्रमाण, वस्तु की एकान्तसत्ता माननेवाले सांख्यमत का खण्डन इत्यादि विषय उत्तमोत्तम दिखाये गये हैं ।

७ 'अस्रवस्थि' शब्द पर एक जीव एक समय में दो आयुष्य करता है कि नहीं ? इसपर अन्ययुक्तियों के साथ विवाद, अदत्तादानादि क्रिया के विषय में विवाद, एक समय में एक जीव के दो क्रिया करने में विवाद, कल्याणकारी शील है या श्रुत है ? इसपर अन्ययुक्तियों के साथ विवाद, और अन्ययुक्तियों के साथ मोचरी का निषेध, तथा अन्ययुक्तियों को भोजन देने का निषेध, एवं उनके साथ विचारजूमि या विहारजूमि में जाने का निषेध आदि विषय आवश्यकीय हैं ।

८ 'अदत्तादान' शब्द पर अदत्तादान के नाम, अदत्तादान का स्वरूप, अदत्तादान का कर्ता, और अदत्तादान का फल इत्यादि विषय उपकारी हैं ।

९ 'अहगकुमार' शब्द पर आर्क्षकुमार की कथा, रागद्वेषराहित के भाषण करने में दोषाज्ञा, बीजादि के उपनोक्ता भ्रमण (साधु) नहीं कहे जाते, समवसरणादि के तपभोग करने पर भी अर्हन् जगवान् के कर्मबन्ध न होने का प्रतिपादन, केवल जावशुक्ति ही को माननेवाले बौद्धों का खण्डन, बिना हिंसा किये हुए जी मांस खाने का निषेध आदि विषय प्रदर्शित किये गये हैं ।

१० 'आधिगण' शब्द पर कलह करने का निषेध, उत्पन्न हुए कलह को शान्त करने की आज्ञा, कलह उत्पत्ति के कारण, कलह करके दूसरे गण में जाने का निषेध, गृहस्थ के साथ कलह उत्पन्न होजाने पर उसको बिना शान्त किये पिण्डादि ग्रहण करने का निषेध इत्यादि विषय स्मरण रखने के योग्य हैं ।

११ 'अप्यबहुय' शब्द पर अल्पबहुत्व के चार जेद, पृथ्वीकायादिकों के जघन्याद्यवगाहना से अल्पबहुत्व, आहारक और अनाहारक जीवों का अल्पबहुत्व, सेन्द्रियों का परस्पर अल्पबहुत्व, क्रोधादि कषायों का अल्पबहुत्व, किस क्षेत्र में जीव थोड़े हैं और किसमें बहुत है इसका निरूपण, जीव और पुद्गलों का अल्पबहुत्व, तथा ज्ञानियों का अल्पबहुत्व आदि अनेक विषय हैं ।

१२ 'अमावसा' शब्द पर एक वर्ष में द्वादश अमावास्याओं का निरूपण, तथा उनके नक्षत्रों का योग और उनके कुल, एवं कितने सुहृत्तों के जानेपर अमावास्या के बाद पूर्णमासी और पूर्णमासी के बाद अमावास्या आती है इत्यादि विषय हैं; और 'अयण' शब्द पर अयन का परिमाण, करण का निरूपण, चन्द्रायण के परिज्ञान में करण आदि विषय समर्णीय हैं ।

१३ 'अहिंसा' शब्द पर अहिंसा का स्वरूपनिरूपण, अहिंसा व्रत का लक्षण, जिनको यह मिली है और जिन्होंने इसको ग्रहण की है उनका वर्णन. अहिंसा पाठन में उद्यत पुरुषों का कर्तव्य, अहिंसा की पांच भावनाएँ, प्राणीमात्र की हिंसा करने का निषेध, वैदिक (याज्ञिक) हिंसा पर विचार, प्राणी के न मारने के कारण, जैनों के समान अन्य मत में अहिंसा के अभाव का निरूपण, अन्य मत में अहिंसा को मोक्ष की कारणता मुख्य न (गौण) होना, एकान्त नित्य अथवा एकान्त अनित्य आत्मा के मानने वालों के मत में अहिंसा का व्यर्थ हो जाना, आत्मा के परिणामी होने पर जी हिंसा में अविरोध का प्रतिपादन, आत्मा के नित्यानित्यत्व और देह से जिन्नाभिन्नत्व होने में प्रमाण, तथा आत्मा के शरीरावच्छिन्न होने में गुण आदि विषय ध्यान देने के योग्य हैं ।

प्रथम भाग में जिन जिन शब्दों पर कथा या उपकथायें आई हैं उनकी नामावली—

'अइमुंतय' 'अजुक्ता' 'अंगारमद्ग' 'अंज' 'अंरु' 'अंबरु' 'अकर' [कीर्तिचन्द्र नरचन्द्र की] 'अकरवयप्या' 'अकबुह' 'अगरुदत्त' 'अगहिष्ठगराय' 'अचंकारियभट्टा' 'अचल' 'अजिअदेव' 'अज्जगंग' 'अलचंदणा' 'अज्जमंगु' 'अज्जमाग' 'अज्जरक्ख' 'अज्जरक्खिय' 'अज्जव' (अज्जगणिकथा) 'अज्जवड्ड' 'अज्जुमणग' 'अहमा' 'अहोवय' 'अहिअगाम' 'अरुवि' 'अणिसिअवहाण' 'अणीयस' 'अणुवेअंधर' 'अणुअज्जमवेस' 'अणायया' 'अणियाअत्त' 'अत्तदोमोवमंदार' 'अत्थकुसुत्त' 'अहगकुमार' 'अप्पमाय' 'अब्बुय' 'अज्जगमेण' 'अज्जकुमार' 'अभयदेव' 'अमरदत्त' 'अर' 'अरहमय' 'अरिट्ठेनेमि' 'अलोभया' 'अवीतसुकुमास' 'असह' 'अस्साववोहिंतन्य' 'अहिन्धत्ता' 'अहिणंदण' आदि शब्दों पर कथायें दृष्टव्य हैं ।

द्वितीय भाग के कतिपय शब्दों के संक्षिप्त विषय—

१-‘आयु’ शब्द पर आयु के जेद, आयु प्राणीमात्र को अतिप्रिय है इसका निरूपण, आयु की पुष्टि के कारण, और उनके उदाहरणादि देखने चाहिये ।

२-‘आयुष्य’ शब्द पर अप्कायिकों के जेद, अप्कायिक के शरीरादि का वर्णन, और उसके सचित्त-अचित्त-मिश्र भेदों का निरूपण, उष्ण जल की अचित्तमिष्टि, अप्काय शस्त्र का निरूपण, अप्काय की हिंसा का निषेध, अप्काय के स्पर्श का निषेध, और शीतोदक के सेवन का निषेध आदि विषय हैं ।

३-‘आजहृ’ शब्द में चन्द्र और सूर्य की आवृत्तियाँ किस ऋतु में और किस नक्षत्र के साथ कितनी होती हैं इत्यादि विषय देखने के योग्य हैं ।

४-‘आगम’ शब्द पर लौकिक और लोकोत्तर भेद से आगम के जेद, आगम का परतः प्रामाण्य, आगम के अपौरुषेयत्व का स्वरूप, आगमों के रचे हुए ही आगम का प्रामाण्य, जहाँ जहाँ प्रामाण्य का संभव है वह सभी प्रामाणी-जुत है इसका निरूपण, मूलागम से अतिरिक्त के प्रामाण्य न होने पर विचार, शब्द के नित्यत्व का विचार, जो आगम-प्रमाण का विषय होता है वह अन्य प्रमाण का भी विषय हो सकता है इसका विचार, धर्ममार्ग और मोक्षमार्ग में आ-गम ही प्रमाण है, जिनागम का सत्यत्वप्रतिपादन, सब व्यवहारों में आगम के ही नियामक होने का विचार, बौद्धों के अपोहवाद का संक्षिप्त निरूपण इत्यादि पच्चीस विषय बड़े रमणीय हैं ।

५-‘आज्ञा’ शब्द पर आज्ञा के सदा आराधक होने का निरूपण, परलोक में आज्ञा ही प्रमाण है, आज्ञा की विराधना करने में दोष, तथा आज्ञाभङ्ग होने पर प्रायश्चित्त, आज्ञारहित पुरुष का चारित्र ठीक नहीं रह सकता, और आज्ञा के व्यवहार आदि का बहुतही अच्छा विचार है ।

६-‘आणुपुत्री’ शब्द पर बहुत ही गम्भीर १२ विषय विद्वानों के देखने योग्य हैं ।

७-‘आत्मा’ शब्द पर आत्मा के तीन जेद, आत्मा का लक्षण, आत्मा के कर्तृत्व पर विचार, आत्मा का विभुत्वस्वरूप, आत्मा का परिणाम, आत्मा के एकत्व मानने पर विचार, आत्मा का क्रियावत्त्व, और आत्मा के क्षणिकत्व मानने पर विचार इत्यादि विषय हैं ।

८-‘आधाकर्म’ शब्द पर आधाकर्म शब्द की व्युत्पत्ति और अर्थ, तीर्थकर के आधाकर्म-जोजित्व पर विचार, जौजनादिक में आधाकर्म के संज्ञा होने का विचार, आधाकर्म-भोजियों का दारुण परिणाम, और आधाकर्म-भोजियों का कर्मबन्ध होना, इत्यादि अनेक विषय हैं ।

९-‘आजिणिबोहियणाण’ शब्द पर १३ विषय विचारणीय हैं; और ‘आयंविहपक्खणाण’ शब्द पर आचामाम्भ-प्रत्याख्यान के स्वरूप का निरूपण है ।

१०-‘आचार्य’ शब्द पर आचार्यपद का भिन्न, आचार्य के भेद; आचार्य का ऐहलौकिक और पारलौकिक स्वरूप, प्रजाजनाचार्य, और उपस्थापनाचार्य का स्वरूप, आचार्य का विनय करना; आचार्य के लक्षण, जिनके अभाव में आचार्य नहीं हो सकता वे गुण, आचार्य के ब्रह्मचार्य होने में दुर्गुण, दूसरे का अहित करना जो दुर्गुण है इसका कथन, प्रमादी आ-चार्य के द्विये शिष्य को शिक्षा करने का अधिकार; गुरु के विनय में वैद्यह्यन्त, आचार्य के द्विये नमस्कार करने का निरूपण, गुरु की वैराग्य, जिस कर्म से गच्छ का अधिपति होता है उसका निरूपण, आचार्य के अतिशय, निर्ग्रन्थियों के आचार्य, एक आचार्य के काल कर जाने पर दूसरे आचार्य के स्थापन में विधि, आचार्य की परीक्षा, आचार्य पद पर गुरु के स्थापन करने में विधि, विना परिवार के आचार्य होने का स्वरूप, स्थापन करने में वृद्ध साधुओं की सम्मति लेने की आव-श्यकता, इत्यादि उत्तमोत्तम विषय हैं ।

११-‘आलोचना’ शब्द पर आलोचना की व्युत्पत्ति, अर्थ और स्वरूप, मूलगुण और उत्तरगुण से आलोचना के भेद, विहारादि भेद से आलोचना के तीन भेद, और उसके भी जेद, शल्य के उपकारार्थ आलोचना करने में विधि, आलोचनीय विषयों में यथाक्रम आलोचना के प्रकार, आलोचना में शिष्याचार्य की परीक्षा पर आवश्यकता, आलो-चना लेने के स्थान, गोचरी में आये हुए की आलोचना, छव्य-क्षेत्र-काल-भाव जेद से आलोचना के चार प्रकार,

आलोचना का समय, तथा किमके निकट आलोचना लेनी चाहिये इस पर विचार, आमसमरण जीव के जी आलोचना लेने में आत्मण का दृष्टान्त, अदत्तालोचन पर व्याध का दृष्टान्त, आलोचना के आठ और दश स्थानक, कृत कर्मों की क्रम से आलोचना लेनी चाहिये, आलोचना न लेकर मृत होने पर दोष, और आलोचना का फल इत्यादि विषय आवश्यक हैं ।

१२-‘आसायणा’ शब्द पर आशातना करने में दोष, और आशातना का फल इत्यादि विवेचन देखने के योग्य है ।

१३-‘आहार’ शब्द पर ‘सयोगी केवली, अनाहारक होते हैं’ इस दिगम्बर के मत का खण्डन, केवलियों के आहार और नीहार प्रच्छन्न होते हैं इस पर विचार, पृथिवीकायिकादिकों के आहार का निरूपण, तथा वनस्पतियों का, वृक्षोपरिस्थ वृक्षों का, मनुष्यों का, तिर्यगजन्तुओं का, स्थलचर सर्पादिकों का, खेचरों का, विकलेंद्रियों का, पञ्चेन्द्रियों के मूत्र पुरीषों से उत्पन्न जीवों का आहार; तेजस्कायिक और वायुकायिक के आहार का निरूपण, और सचित्ताहार का प्रतिपादन, यावज्जीव प्राणी कितना आहार करता है इसका परिमाण, आहार के कारण, आहारत्याग का कारण, और आहार करने का प्रमाण, भगवान् ऋषभ स्वामी के द्वारा कन्दाहार, युगलियों का अन्नाहार, होना इत्यादि विषय हैं ।

१४-‘इन्द्रिय’ शब्द पर इन्द्रियों के पाँच जेद होने पर जी नामादि भेद से चार जेद, तथा इन्द्रियादि भेद से दो जेद, और इन्द्रियों के संस्थान (रचना), इन्द्रियों के विषय, नेत्र और मन का अप्राप्यकारिन्क, अनशिष्ट इन्द्रियों का प्राप्यकारित्व, और इन्द्रियों के गुणागुण दोष का निरूपण आदि विषय द्रष्टव्य हैं ।

१५-‘इत्थी’ शब्द पर स्त्री के लक्षण, स्त्रियों के स्वभाव जानने की आवश्यकता, और उनके कृत्यों का वर्णन, स्त्रीसंबन्ध में दोष, स्त्रियों के साथ विहार नहीं करना, स्त्री के साथ संबन्ध होने में इसी लोक में फल, स्त्री के संसर्ग में दोष, भोगियों का विस्मयना, विश्वास देकर स्त्रियों के अकार्य करने का निरूपण, स्त्रियों के स्वरूप और शरीर की निन्दा, वैराग्य उत्पन्न होने के लिये स्त्रीचरित्र का निरीक्षण, स्त्रियों की अपवित्रता, प्राणी का सर्वस्व हरण करने वाला और बन्धन में विशेष कारण स्त्रियाँ हैं, उनके स्नेह में फने हुए पुरुष को दुःखप्राप्ति, स्त्री का संबन्ध सर्वथा न्याज्य है इसका निरूपण, और उसके त्याग के कारण, स्त्री के हस्तस्पर्श करने का निषेध, तथा स्त्री के साथ विहार, स्वाध्याय, आहार, उत्पन्नार, प्रसवण, परिष्ठापनिका, और धर्मकथादि करने का जी निषेध इत्यादि बहुत अच्छे २० विषय द्रष्टव्य हैं ।

१६-‘इस्मर’ शब्द पर ईश्वर के जगत्कर्तृत्व का खण्डन, तथा ईश्वर के एकत्व और विजुत्व का खण्डन, अन्य तीर्थियों के माने हुए ईश्वर का खण्डन आदि विषय विचारने के योग्य हैं ।

१७-‘उर्दरणा’ शब्द भी द्रष्टव्य है, और ‘उववाय’ शब्द पर ३० विषय ध्यान रखने के योग्य हैं, जैसे-देवता देवलोको में क्यों उत्पन्न होते हैं, अविगर्हित आमण्य होने पर देवलोको में उपपात होता है, और नैराधिक कैसे उत्पन्न होते हैं इत्यादि विषयों पर विचार है ।

१८-‘उवसंपया’ शब्द पर आचार्यादि के कात्त कर जाने पर साधु के अन्यत्र गमन करने पर विचार, दानि और वृद्धि की परीक्षा करके कर्तव्याकर्तव्य का निरूपण, भिक्षु का एक गण में निकल कर दूसरे गण में प्राप्त हो के विहार, तथा इसीका दूसरा प्रकार, बुगुरु होने पर अन्यत्र गमन करना इत्यादि विचार है ।

१९-‘उवसर्ग’ शब्द पर उपसर्ग की व्याख्या, उपसर्गकारी के भेद से उपसर्ग के जेद, और उपसर्ग का सहन, तथा संयमों का रूक्षत्व आदि विषय हैं ।

२०-‘उवदि’ शब्द पर उपधि के भेद, जिनकल्पिक और स्थविरकल्पिकों के उपधि, जिन काहेपक और गच्छवासियों के उपधि में उत्कृष्ट विभाग प्रमाण, उपधि के न्यूनाधिक्य में प्रायश्चित्त, प्रथम प्रव्रज्या के ग्रहण करने पर उपधि, प्रव्रज्या को ग्रहण करती हुई निर्ग्रन्थी के उपधि, गात्र में अथवा विकाल में उपधि का ग्रहण, भिक्षा के लिये गये हुए साधु के उपकरण गिरजाने पर विधि, स्थविरों के ग्रहण योग्य उपधि, साध्वियों को जो उपधि देता हों उसे उनके आने के मार्ग में रख देना चाहिये इत्यादि विषय उपयोगी हैं ।

२१-‘उसज’ शब्द पर ऋषभस्वामी के पूर्व जव का चरित्र, ऋषभस्वामी के तीर्थङ्ग होने में कारण, ऋषभस्वामी का जन्म और जन्ममहोत्सव, ऋषभस्वामी के नाम, और उनकी वृद्धि, और उनका विवाह, पुत्र, नीतिव्यवस्था, राज्यानिषेक, राज्यसंग्रह, लोकस्थिति के लिये शिल्पादि का शिक्षण, वाम, तदनन्तर ऋषभस्वामी के पुत्र का

अभिषेक, ऋषजस्वामी का दीक्षाकल्याणक, और उनके चीवरधारी होने का कालप्रमाण, जिज्ञाकाल का प्रमाण, ऋषभस्वामी के आठ भवों का श्रेयामकुमार के द्वारा कथन, ऋषजनाथ का श्रावण के बाद प्रवर्तनप्रकार, श्रावणयावस्यावर्णन, केवलत्व-स्यन्तर धर्मकथन, अपनस्वामी के वन्दनार्थ मरुदेवी के साथ जरत का गमन, और जरत का दिग्विजय, ब्राह्मणों की उत्पत्ति का प्रकार, अपनस्वामी की सङ्घनहन्व्या, और उनके केवल ज्ञान उत्पन्न होने के बाद कितने काज्ञानान्तर जन्मों का सिद्धिगमन प्रवृत्त हुआ, और कब तक रहा, ऋषजस्वामी के जन्मकल्याणकारि के नक्षत्र, और उनके शरीर की संपत्ति, शरीर का प्रमाण, कुमारवस्था में तथा राज्य करने के समय में और गृहस्थावस्था में जितना काल है उसका मान, अपनस्वामी का निर्वाण इत्यादि विषय स्थित हैं।

इस से अनिर्दिष्ट भी विषय इस भाग में स्थित हैं जिनका विस्तार के भय से निरूपण नहीं हो सकता।

द्वितीय जाग में जिन जिन शब्दों पर कथा या उपकथाएँ आई हुई हैं उनकी नामावली—

‘आउ’ ‘आणंद,’ ‘आधाकम्म,’ ‘आपडे,’ ‘आभीरवंचण,’ ‘आयरिय,’ ‘आराहणा,’ ‘आरुगादिय,’ ‘आलंबण,’ ‘आलोय-णा,’ ‘आमाहज्ज,’ ‘अंदत्त,’ ‘अंदत्त,’ ‘अच्छकार,’ ‘अत्थिपरिमह,’ ‘अत्थी,’ ‘उलापुत्त,’ ‘अभिभइपुत्त,’ ‘अभिभासिय,’ ‘अस्मर,’ ‘उत्तंवरत्त,’ ‘उक्कम,’ ‘उवघायमाण,’ ‘उज्जयत,’ ‘उज्जुमातववहार,’ ‘उज्जुववहार,’ ‘उज्जिक्कयय,’ ‘उत्ताहपरी-मह,’ ‘उदयण,’ ‘उदयप्पजसुरि,’ ‘उदेमिय,’ ‘उप्पत्तिय,’ ‘उप्पत्तिया,’ ‘उरब्ब,’ ‘उववृह,’ ‘उवमपया,’ ‘उवाह,’ ‘उवालं-ज,’ ‘उस्मारकप्प’ इत्यादि शब्दों पर कथाएँ द्रष्टव्य हैं।

तृतीय जाग में आये हुए कतिपय शब्दों के संक्षिप्त विषय—

१-‘एगद्धावहार’ शब्द पर एकाकी विहार करने में साधु को क्या दोष होता है उस पर विचार, एकाकीविहारियों के जेद, अशिवादि कारण से एकाकी होने में दोषाभाव, गण को छोड़ कर एकाकी विहार करने पर प्रायश्चित्तादि वर्णित हैं।

२-‘एगावाड’ शब्द पर आत्मा का एकत्व मानने वालों का खण्डन, तथा एक मानने में दोष, अद्वैतवाद (पुरुषाद्वैत) का खण्डन विस्तार में है।

३-‘एसणा’ शब्द पर १४ विषय दिये हैं वे नीं साधु और गृहस्थों के देखने योग्य हैं, जैसे-साधु को किस प्रकार भिक्षा लेना, और गृहस्थ को किस प्रकार दान चाहिये इत्यादि।

४-‘अवागहणा’ शब्द पर अवगाहना के भेद, आँटारिक शरीर की अवगाहना (क्षेत्र) का मान, द्वित्रिचतुरिन्ध्रियों की आँटारिकावगाहना, तिर्यकपञ्चिन्ध्रियों की आँटारिकावगाहना, मनुष्यपञ्चिन्ध्रियों की आँटारिकावगाहना, वैक्रिय शरीर की अवगाहना का मान, पृथिव्यादिकों की वैक्रियशरीरावगाहना, पञ्चेन्ध्रितिर्यञ्चों की वैक्रियशरीरावगाहना, अमृकुमारों की वैक्रियशरीरावगाहना, आहारकशरीरों की अवगाहना का मान, तेजस शरीर की अवगाहना का मान, निर्गोद जीवों की अवगाहना का मान, धर्मास्तिकाय के अवगाहनावगाह का चिन्ता, एक जगह एकही धर्मास्तिकायादि प्रवेशावगाह है इत्यादि विवेचन है।

५-‘अवसप्पिणी’ शब्द पर अवसप्पिणी शब्द की व्युत्पत्ति, और अवसप्पिणी कितने काल को कहते हैं, अवसप्पिणी काल में संपूर्ण शुभ भाव क्रम से अनन्त गुण में कृष्ण होने हैं, और उमी तरह अशुभ जाव बढ़ते हैं, सुषमसुषमा से लेकर दुःषमदुःषमा पर्यन्त अवसप्पिणी के उ जेद, सुषमादिकों का प्रमाण, भेम्नालादि वृक्ष का वर्णन, अष्टम कल्पवृक्ष का स्वरूप, उस काल में होने वाले मनुष्यादिकों के स्वरूप का वर्णन, और उनकी जवस्थिति, प्रथम से लेकर पष्ठ आरा तक का स्वरूपनिरूपण, जगन की व्यवस्था का वर्णन, भग्नजृमिस्वरूप, अवसप्पिणी के तीन जेद इत्यादि विषय दिये हुए हैं।

६-‘अवाधि’ शब्द पर अवाधि शब्द की व्युत्पत्ति और लक्षण, अवाधि के जेद, अवाधि के नामादि सात जेद, अवाधि-क्षेत्र मान, अवाधिविषयक छव्य का मान, क्षेत्र और काल के विषय का मान इत्यादि अनेक विचार हैं।

७-‘कज्जकारणभाव’ शब्द पर कार्पिणादि मतों का खण्डन आदि विषय विचारणीय हैं।

८-‘कम्म’ शब्द पर कर्म के तीन जेद, और उनके स्वरूप का निरूपण, कर्म और शिल्प में जेद, नैयायिक और वैयाकर-णों के कर्म पदार्थ का निरूपण, कर्म के स्वरूप का निरूपण, पुण्य और पापरूप कर्म की सिद्धि, अकर्मवादी नास्तिक के मत

का खादन, कर्म के मूर्तत्व पर आक्षेप और परिहार, जगत के वैचित्र्य में भी कर्म की सिद्धि, जीव के साथ कर्म का सम्बन्ध, कर्म का अनादित्व, जगत की विचित्रता में कर्मही कारण है ईश्वरादि नहीं हैं इसका निरूपण, स्वज्ञाववादी के मत का खारन, पुण्य और पाप कर्म रूप ही हैं, पुण्य और पाप के निम्न ब्रह्मण, कर्म के चार जेद, ज्ञानावरणीय दर्शनावरणीय और मोहनीयों का विचार, नामकर्म गोत्रकर्म और आयुष्यकर्म का निरूपण इत्यादि ३७ विषय विचाराणीय हैं।

ए—‘कसाय’ शब्द पर कषायों का निरूपण है।

१०—‘काउमग’ शब्द पर कायात्सर्ग का अर्थ, किन किन कार्यों में कितने उच्छ्वास मान व्युत्सर्ग है, किस रीति से कायात्सर्ग में स्थित होना इत्यादि १५ विषय वक्त गंजार हैं।

११—‘काम’ शब्द पर काम की रूपित्वमिच्छा, अरूपित्व का खारन; तथा ‘कायष्टि’ शब्द पर जीवों की कायस्थिति, जीवों की नैरयिकादि पर्याय में स्थितिचिन्ता, तिर्यक् तथा तिर्यक्स्त्रियों की, और मनुष्य तथा मनुष्यस्त्रियों की कायस्थिति, देव तथा देवियों की कायस्थिति, पर्याप्तपर्याप्त के विशेष से नैरयिकों की कायस्थिति, इन्द्रियों के द्वारा में जीवों की कायस्थिति, कायद्वार से जीवों की कायस्थिति, इसी तरह योगद्वार, वेदद्वार, कषायद्वार, लेश्याद्वार, सम्यग्दृष्टिद्वार, ज्ञानद्वार, दर्शनद्वार, संयमद्वार, उपयोगद्वार, आहागद्वार, जाषकाजाषकद्वार, सांझद्वार, जवस्थितिकद्वार के जेद से जीवों की कायस्थिति, और उदकगर्जादिकों की कायस्थिति इत्यादि २० विषय हैं।

१२—‘काल’ शब्द पर काद्वशब्द की व्युत्पत्ति, काल की सिद्धि, काल का ब्रह्मण, काद्व के भेद, दिगम्बर की प्रक्रिया से काल का निरूपण, और उसका खारन, काल का ज्ञान मनुष्य क्षेत्र ही में होता है इसका निरूपण, काद्व के संख्येय, असंख्येय और अनन्त भेद से तीन जेद तीर्थकर और गणधर्मों से कहे हुए हैं, स्निग्ध और रुक्ष जेद से काद्व के दो जेद, स्निग्ध और रुक्ष के तीन तीन जेद इत्यादि विषय निर्दिष्ट हैं।

१३—‘कृतकर्म’ शब्द पर कृतिकर्म में माधुओं की अपेक्षा में साधियों का विशेष, यथोचित वन्दना न करने में दोष, कृतिकर्म में द्रव्य और भाव के जनाने के लिये दृष्टान्त, कृतिकर्म करने के योग्य माधुओं का निरूपण, तथा वन्दन करने के योग्य माधुओं का निरूपण, अव्य-क्षेत्र-काल-जाव से जेद, आचरण का ब्रह्मण, और पर्याय ज्येष्ठों से आचार्य की वन्दना का विचार, दैवमिक और रात्रिक प्रतिक्रमण के मध्य में स्तुति मङ्गल अवश्य करना चाहिये, कृतिकर्म किमको करना चाहिये और किमको नहीं इसका विवेचन, पार्श्वस्थादि कों की वन्दना पर विचार, सुमाधु के वन्दना पर गुण का विचार, कृतिकर्म करने में उचितानुचित का निरूपण, कृतिकर्म को कब करना और कब नहीं करना, और कि-तनी बार कृतिकर्म करना इसका निरूपण, नियत वन्दनस्थान की संख्या का कथन, कृतिकर्म के स्वरूप का निरूपण इत्यादि २१ विषयों का विवेचन है।

१४—‘क्रिया’ शब्द पर क्रिया का स्वरूप, क्रिया का निक्षेप, क्रिया के जेद, स्पृष्टाम्पृष्टत्व से प्राणातिपातक्रिया का निरूपण, क्रिया का सक्रियत्व और अक्रियत्व, मृषावादादि का आश्रयण करके क्रियाकरने का प्रकार, अष्टादश स्थानों के अधिकार से एकत्व और पृथक्त्व के द्वारा कर्मबन्ध का निरूपण, ज्ञानावरणीयादि कर्म को बाँधता हुआ जीव कि-तनी क्रियाओं से समाप्त करता है, मृगयादि में उद्यत पुरुष की क्रिया का निरूपण, क्रिया में जन्य कर्म और उसकी वेदना के अधिकार से क्रिया का निरूपण, श्रमणोपासक की क्रिया का कथन, अनायुक्त में जाने हुए अनगर की क्रिया का निरूपण इत्यादि १८ विषय आये हुए हैं।

१५—‘कुशील’ शब्द पर कुशील किमको कहना, और उनके जेद, कुशील के चरित्र, कुशीलों के निरूपणानन्तर सुशीलों का निरूपण, पार्श्वस्थादिकों का संसर्ग नहीं करना, और उनके संसर्ग में दोष इत्यादि विषय हैं।

१६—‘केवलज्ञान’ शब्द पर केवलज्ञान शब्द का अर्थ, केवलज्ञान की सिद्धि, इसका साध्यपर्यवसितत्व, केवलज्ञान के भेद, सिद्ध का स्वरूप, किम प्रकार का केवलज्ञान होता है इसका निरूपण, स्त्रीकथा जक्तकथा देशकथा और राजकथा करनेवाले के लिये केवल ज्ञान और केवल दर्शन का प्रतिबन्ध इत्यादि विषय द्रष्टव्य हैं।

१७—‘केवलिपणत्त’ शब्द पर केवली में कहे हुए धर्म का निरूपण, केवली के जेद, पहिले केवली हो कर ही सिद्धि को प्राप्त होता है, केवली के आहार पर दिगम्बर की विप्रतिपत्ति आदि विषय निरूपित हैं।

१८—‘खओवसमिय’ शब्द पर कुयोपशमिक के जेद तथा औपशमिक से इसका भेद, और उसके अठारह जेद इत्यादि विषय द्रष्टव्य हैं।

१४—‘स्वरवर’ शब्द पर स्वरतर गच्छ का संक्षिप्त विवरण; तथा ‘स्वाण्यवाह’ शब्द पर बौद्धों के मत का संक्षिप्त निरूपण, और स्वररत्न आदि देखने के लायक है ।

२०—‘वेत्त’ शब्द पर ज्ञेय का निरूपण, क्षेत्र के तीन भेद, क्षेत्र के गुण, क्षेत्र का आभवनव्यवहार आदि कई विषय निरूपित हैं ।

२१—‘गद्’ शब्द पर स्पृशद्गति और अस्पृशद्गति से गति के दो जेद, प्रकारान्तर में जी दो भेद, गति शब्द की व्युत्पत्ति, नारक तिर्यग् मनुष्य देव के जेद से गति के चार भेद, प्रकारान्तर से पाँच भेद, अथवा आठ जेद, नारकादिकों की शीघ्रगति आदि विषय दिये हुए हैं ।

२२—‘गच्छ’ शब्द पर गच्छविधि, सदाचाररूपी गच्छ का लक्षण, गच्छ का अगच्छत्व, गच्छ में बसने में विशेष निर्जरा होती है इसका निरूपण, शिष्य तथा गच्छ का स्वरूप, आर्थिकाओं के साथ संवाद का निषेध, क्रयविक्रयकारी गच्छ का निषेध, सुगच्छ में बसना चाहिये, बसति का रक्षण, अष्टपञ्चाषण, गच्छपर्यादा, आचार्यादिकों के अभाव होने पर गच्छ में नहीं बसना, गच्छ और जिनकदप दोनों की प्रशंसा इत्यादि विषय हैं ।

२३—‘गणह (ध) र’ शब्द पर गणधर का स्वरूप, किस तीर्थङ्कर के कितने गणधर हैं, गणधर शब्द का अर्थ, जिन-गुणों से गणधर होने की योग्यता होती है उनका निरूपण किया है ।

२४—‘गर्ज’ शब्द पर गर्ज में अहोरात्रियों का प्रमाण, सुहृत्तों का प्रमाण, गर्ज में निःश्वासोच्छ्वास का प्रमाण, गर्ज का स्वरूप, ध्वस्तयोनि के काल का मान, कितने वर्ष के बाद स्त्री गर्भ धारण नहीं करती और पुरुष निर्वीर्य हो जाता है इसका निरूपण, कितने जीव एक देहा से एक स्त्री के गर्भ में उत्पन्न होते हैं, कुक्षि में पुरुषादि कहाँ बसते हैं, गर्भ में जीव उत्पन्न होकर क्या आहार करता है?, गर्जस्थ जीव के उच्चार और प्रसवण का विचार, गर्भ-से जी जीव नरक या देवलोक को जाता है या नहीं इस गौतम स्वामी के प्रश्न का उत्तर, नवमास का अन्तर हो जाने पर पूर्व भव को जीव क्यों नहीं स्मरण करता?, और गर्जगत का शौचादि विचार, स्त्री के गर्भधारण करने के पाँच प्रकार, गर्ज-पतन का कारण, गर्भपोषण में विधि इत्यादि विषय हैं ।

२५—‘गिलाण’ शब्द पर ग्लान के प्रति जागरण, सच्चित्ताचित्त से चिकित्सा, ग्लान का अनुवर्तन, वैद्यानुवर्तना, वैद्य का उपदेश, ग्लान के लिये एषणा इत्यादि विषय हैं ।

२६—‘गुण’ शब्द पर सूत्रगुण, उत्तरगुण, एकतीस सिद्धादिगुण, सत्ताईस अनगम्य गुण, महाद्वि प्राप्त्यादि, सौजाग्यादि, मृत्तुवौदायादि, ज्ञान्त्यादि, वैशेषिकसंमत गुण, द्रव्यगुणों का परस्पर अभेद, गुणपर्याय के जेद, गुणपर्याय का ऐक्य, और जैनसंमत गुण इत्यादि द्रष्टव्य विषय हैं ।

२७—‘गुणहण’ शब्द पर चौदह गुणस्थान, कायस्थिति, गुणस्थान में बन्ध इत्यादि विषय हैं ।

२८—‘गोयस्वरिय’ शब्द पर जिनकल्पिक स्थविरकल्पिक, निर्गन्धियों की जिज्ञा में विधि, निष्ठादन में विधि, आचार्य की आज्ञा, जाने के समय धार्याधार्य और कार्याकार्य, मार्ग में जिस तरह जाना, वृष्टिकाय के गिरने पर विधि, गृह प्रवेश, गृह के अवयवों को पकड़ करके नहीं स्पर्श होना, अंगुली दिखाने का निषेध, अगार। (स्त्री) के साथ खर होने का निषेध, ब्राह्मणादि को प्रविष्ट देव कर के जिज्ञा के लिये प्रवेश नहीं करना, तीर्थकर और उत्पन्नकेवलज्ञानदर्शन वाले जिज्ञा के लिये भ्रमण नहीं करते, आचार्य भिक्षा के लिये नहीं आता, ग्राहवस्तु, गोचरातिचार में प्रार्थान्त, साधियों की जिज्ञा का प्रकार इत्यादि विषय बहुत उपयोगी हैं ।

२९—‘चक्रवर्ती’ शब्द पर चक्रवर्तियों की गति का प्रतिपादन, गोचरप्रतिपादन, चक्रवर्ती के पुर का प्रतिपादन, चक्रवर्ती का वस्त्र, मुक्ताहार, वर्णादि, स्त्रियां, स्त्रियों के सन्तान आदि का निरूपण, उत्सर्पिणी में १२ चक्रवर्ती होते हैं, कौन और कैसे चक्रवर्ती होता है इसका निरूपण इत्यादि विषय हैं ।

३०—‘चारित्र’ शब्द पर कुम्भ के दृष्टान्त से चारित्र के चार भेद, सामायिकादि रूप से चारित्र के पाँच जेद, किस तरह चारित्र की प्राप्ति होनी है इसका प्रतिपादन, चारित्र से हीन ज्ञान अथवा दर्शन मोक्ष का साधन नहीं होता है, किन् कषायों के उद्दय से चारित्र का लाभ ही नहीं होता और किन से हानि होती है इसका निरूपण, वीतराग का चारित्र न बढ़ता है और न घटता है, चारित्र की विराधना नहीं करना, आहारशुद्धि ही प्रायः चारित्र का कारण है इत्यादि विषय हैं ।

३१-‘चैत्य’ शब्द पर चैत्य का अर्थ, प्रतिमा की सिद्धि, चारणमुनिकृत वन्दनाधिकार, चैत्य शब्द का अर्थ जो ज्ञान मानते हैं उनका खण्डन, चमरकृतवन्दन, देवकृत चैत्यवन्दन, सावद्य पदार्थ पर भगवान् की अनुमति नहीं होती, और मौन रहने से भगवान् की अनुमति समझी जाती है क्योंकि निषेध न करने से अनुमति ही होती है इसपर दृष्टान्त, हिंसा का विचार, साधु को स्वातन्त्र्य से चैत्य में अनधिकार, द्रव्यस्तव में गुण, जिनपूजन में वैयावृत्य, तीन स्तुति, जिन भवन के बनाने में विधि, प्रतिमा बनाने में विधि, प्रतिष्ठाविधि, जिनपूजाविधि, जिनस्नानविधि, आमरण के विषय में दिगम्बरों के मत का प्रदर्शन और खण्डन, चैत्यविषयक प्रश्नों पर हीरविजय सूत्रिकृत उत्तर इत्यादि अनेक विषय हैं ।

३२-‘चैत्यवन्दन’ शब्द पर नैपेधिकीत्रय, पूजात्रिक, भावनात्रिक, त्रिदिङ्निरीक्षणप्रतिषेध, प्रणिधान, अभिगम, चैत्यवन्दनदिक, अवगाह, ३ वन्दना, ३ या ४ स्तुति, जघन्यवन्दना, अपुनर्वन्धकाऽऽदिक अधिकारी हैं, नमस्कार, प्रणिपात-दण्डक, २४ स्तव, मिद्धस्तुति, वीरस्तुति, वैयावृत्य की चौथी स्तुति, १६ आकार, कायान्मर्ग इत्यादि अनेक विषय आये हैं ।

तृतीय जाग में जिन जिन शब्दों पर कथा या उपकथार्थे आई हुई हैं उनकी संक्षिप्त नामावली—

‘एमत्तभावणा,’ ‘एलकक्ख,’ ‘एमणासमिद,’ ‘कल्लाणयणीय,’ ‘कलीरुह,’ ‘कत्थिच,’ ‘कप्प,’ ‘कप्पअ,’ ‘कयणण,’ ‘कवडि-जक्ख,’ ‘कंडरिय,’ ‘कबल,’ ‘करंडु,’ ‘काकंदिय,’ ‘कायगुत्ति,’ ‘काल,’ ‘कालसोअरिय,’ ‘कासीराज,’ ‘किइकम्म,’ ‘कुयेरइत्त,’ ‘कुवेसदत्ता,’ ‘कुवेरमेणा,’ ‘कोडिमिला,’ ‘गंगदत्त,’ ‘गयसुकुमाल,’ ‘गुणचंद,’ ‘गुणसागर,’ ‘गुत्तसरि,’ ‘गुरुकुलवास,’ ‘गुरुणिग्गाह,’ ‘गोठामाहिल,’ ‘चंडरुह,’ ‘चंदगुत्त,’ ‘चंदप्पमसरि,’ ‘चंपा,’ ‘चकदेव,’ ‘चैत्यवन्दन’ ।

चतुर्थजाग में आये हुए कतिपय शब्दों के संक्षिप्त विषय—

१-‘जीव’ शब्द पर जीव की व्युत्पत्ति, जीव का लक्षण, जीव का कथञ्चित्त्वित्यत्व, और कथञ्चित् अनित्यत्व, हस्ति और कुन्धु का समान जीव है इसका प्रतिपादन, जीव और चैतन्य का भेदाभेद, संसारी और सिद्ध के भेद से जीव के दो भेद, संसारियों का मेन्द्रियत्व, सिद्धों का अनिन्द्रियत्व इत्यादि विषय वर्णित हैं ।

२-‘जोइमिय’ शब्द पर जम्बूद्वीपगत चन्द्र सूर्य की सङ्ख्या, तथा लवण समुद्र के, धातकी खण्ड के, कालोद-समुद्र के, पुष्करवर द्वीप के, और मनुष्यक्षेत्रगत समस्त चन्द्रादि की संख्या का मान, चन्द्र-सूर्यों की कितनी पड़कियाँ हैं और किम तरह स्थित हैं इसका निरूपण, चन्द्रादिकों के भ्रमण का स्वरूप, और इनके मण्डल, तथा चन्द्र से चन्द्र का और सूर्य से सूर्य का परस्पर अन्तर इत्यादि अनेक विषय हैं जिनका पूरा २ निरूपण यहाँ नहीं किया जा सकता ।

३-‘जोग’ शब्द पर योग का स्वरूप, तथा योग के भेद, और योग का माहान्त्य आदि अनेक बृहत् विषय हैं ।

४-‘जोनि’ शब्द पर योनि का लक्षण, और उसकी संख्या, और भेद, तथा स्वरूप आदि अनेक विषय हैं ।

५-‘आण’ शब्द पर ध्यान का अर्थ, ध्यान के चार भेद, शुक्लध्यानादि का निरूपण, ध्यान का आसन, ध्यातव्य और ध्यानकर्ताओं का निरूपण, ध्यान का मोक्षहेतुत्व इत्यादि विषय हैं ।

६-‘ठवणा’ शब्द पर स्थापनानिषेध, प्रतिक्रमण करते हुए गणधर स्थापना करते हैं, स्थापनाचार्य का चालन, स्थापना कितने प्रदेश में हांती है इसका निरूपण, स्थापना शब्द की व्युत्पत्ति, और स्थापना के भेद इत्यादि विषय हैं ।

७-‘ठाण’ शब्द पर साधु और साध्वी को एक स्थल पर कायोत्सर्ग करने का निषेध, स्थान के पंद्रह भेद, बादर पर्याप्त तेजस्कायिक स्थान, पर्याप्तापर्याप्त नैरयिक स्थान, पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्चों का स्थान, भवनपति का स्थान, और स्थान शब्द की व्युत्पत्ति इत्यादि विषय हैं ।

८-‘ठिई’ शब्द पर नैरयिकों की स्थिति, पृथिवीविभाग से स्थितिचिन्ता, देवताओं की स्थिति, तथा देवियों की, भवनवासियों की, भवनवासिनियों की, असुरकुमारों की, अमुगकुमारियों की, नागकुमारों की, नागकुमारियों की, सुवर्णकुमारों की, सुवर्णकुमारियों की, पृथिवीकायिकों की, सूक्ष्म पृथिवीकायिकों की, आउकायिकों की, बादर आउकायिकों की, तेउकायिकों की, सूक्ष्म तेउकायिकों की, बादर तेउकायिकों की, वायुकायिक-सूक्ष्म वायुकायिक-बादर वायुकायिकों की, वनस्पतिकायिक-सूक्ष्म वनस्पतिकायिक बादर वनस्पतिकायिकों की, द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय, पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिक, संमूर्द्धिम पञ्चेन्द्रिय तिर्यक्, जलचरपञ्चेन्द्रिय, संमूर्द्धिम जलचर पञ्चेन्द्रिय, चतुष्पद स्थलचर-पञ्चेन्द्रिय, संमूर्द्धिम चतुष्पद स्थलचर पञ्चेन्द्रिय, गर्भापक्रान्तिक चतुष्पद स्थलचर पञ्चेन्द्रिय, उगःपरिमर्ष स्थलचर-पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिक, भुजपरिमर्ष स्थलचर पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिक, संमूर्द्धिम भुजपरिमर्ष स्थलचर पञ्चेन्द्रिय-

१५-‘तिन्धयर’शब्द पर तीर्थकर शब्द की व्युत्पत्ति और यह किमका प्रतिपादक है इस का निरूपण, तीर्थकरों के अति-शय, तीर्थकरों के अन्तर, और तीर्थकरों में अष्टादश दोष का अभाव, तीर्थकरों के अभिग्रह और उनकी आदेशमङ्ग्या आव-श्यक, और उनके आहार, जन्मावसर में इन्द्रकृत्य, मभानिवेशन, शक्रक्रिया, देवलांक में उतरने के मार्ग, मरुगमन, उपकरण-संख्या. उपमर्ग देहमान(उँचाई आदि)चतुर्विंशति जिनों के अवाधिज्ञानी धुनियों की संख्या, कल्पशोधि, कुमारवाम, केव-ल(ज्ञान)नक्षत्र, केवलनगरी, केवलतप, केवलमास-तिथि, केवलराशि, केवलवृक्ष, केवलवृक्षमान, केवलवन, केवलवेला, के-लिकाल, केवलिसंख्या, गणसंख्या, गणधर्मसंख्या, गर्भस्थिति, गृहकाल, गृहस्थावस्था के तीन ज्ञान, गोत्र, चतुर्दशपूर्वी, च-क्रिन्वकाल, चरित्र, च्युतिनक्षत्र, च्युतिमास, च्युतिराशि, च्युतिवेला, लक्षस्थत्व, लक्षस्थावस्था में वीरतपमान, यक्ष, यक्षिणी, जन्मनक्षत्र, जन्मनगरी, जन्मदेश, जन्ममास, जन्मराशि, जन्मवेला, जन्मारक, जन्मारकशेषकाल, तप्यसंख्या, तीर्थप्रवृत्ति-काल, तीर्थोच्छेदकाल, तीर्थकरनाम, ‘चक्रवर्ति, बलदेव, वासुदेव, प्रतिवासुदेव, तीर्थोत्पत्ति, दीक्षाकाल, दर्शन, दीक्षानक्षत्र, दीक्षापर्याय, दीक्षातरु, दीक्षातप, दीक्षापरिवार, दीक्षापुर, दीक्षाज्ञान, दीक्षामाम, दीक्षाराशि, दीक्षालोचमुष्टि, दीक्षावन, दीक्षावय, दीक्षाशिविका, दिक्कुमारीकृत्य, अष्टकुमारियों के नाम, और इनके आसनों का चलन, गमनावसर

में क्या करती हैं, तीर्थकरमाताओं को नमस्कार, इनका कर्तव्य, दक्षिणरुचकवासियों का कृत्य, पश्चिमरुचकवासियों का कृत्य, उदीची में रुचकवासियों का कृत्य इत्यादि, देवदूष्यवस्त्र, देवदूष्यवस्त्रस्थिति, धर्मप्रभेद, धर्मोपदेशक, नाम तीर्थकरो के, पञ्चकल्याणक, पर्यायान्तकृतभूमि, प्रतिक्रमणसंख्या, प्रथमगणधरनाम, प्रथमप्रवर्तिनी, प्रथमश्रावक, प्रथम-श्राविका, प्रत्येकबुद्धसंख्या, प्रमाद, परिषद्, पारणाकाल, पारणाद्रव्य, पारणादायक, पारणादायकगति, पारणादायकदिव्य-पञ्च, पारणादायकवसुधाराष्ट्र, पारणापुर, प्रियगति, प्रियनाम, पूर्वप्रवृत्तिकाल, पूर्वप्रवृत्तिच्छेद, जिनों के पूर्व भव, (अ-वभेदेव के पूर्वभव 'अपभ, शब्द पर हैं) चन्द्रप्रभ के सात भव, शान्तिनाथ के द्वादश पूर्वभव, मुनिसुव्रत के नवभव, नेमिनाथ के नवभव, पार्श्वनाथ के पूर्वभव, वीर के अष्टाईसभ, शेष जिनों के भव, पूर्वभवजुरु, पूर्वभववाधु, पूर्वभवक्षेत्र, पूर्वभ-वदीक्षा, पूर्वभवजिनहेतु, पूर्वभवद्वीप, पूर्वभवनाम, पूर्वभवपुरी, पूर्वभवराज्य, पूर्वभवविजय, पूर्वभवसर्ग, पूर्वभवसूत्र, मुख्यआसन, मुख्यस्थान, मुख्यतप, मुख्यनक्षत्र, मुख्यपरिवार, मुख्यपथ, मुख्यमास, मुख्यराशि, मुख्यविनय, मुख्यवे-ला, मुख्यारक, मुख्यारकशेषकाल, मुख्यावगाहना, मुनिस्वरूप, मुनिमंख्या, राज्य, रुद्रनाम, लाञ्छन, शरीरलक्षण, जिनवंश, वस्त्रवर्ण, जिनों के वर्ण, विवाह, विहार, संयम, सांत्वरिक दान, समवमरण, सर्वाधु, सामान्यमुनि, सामायिक, सामायिकसंख्या, श्रावकसंख्या, स्वप्न, स्वप्नविचार इत्यादि अनेक विषय हैं ।

१६— ' तेउकाइय ' शब्द पर तेज की जीवत्वसिद्धि, अग्नि की जीवत्वसिद्धि, तद्विषयसमारंभ कटुकफलपरिहारोप-न्यास, अग्निसमारंभ में नानाविधप्राणियों की हिंसा, तेजस्कायपिण्डप्रतिपादन, तेजस्कायहिंसानिषेध इत्यादि विषय हैं ।

१७— ' थंडिल ' शब्द पर स्थण्डिल का विवेचन देखना चाहिये । ' दंसण ' शब्द पर दर्शन की व्युत्पत्ति, सम्यक् और मिथ्या भेद से दर्शन के दो भेद, सायिकादि भेद से तीन भेद, तथा दर्शन का पञ्चविधत्व और सप्तविधत्व, कारक रोचक दीपक भेद से तीन भेद, नवविधदर्शन इत्यादि विषय हैं ।

१८— ' दव्व ' शब्द पर द्रव्य का निरूपण, द्रव्य का लक्षण, षडद्रव्यनिगमन, जीवाजीवद्रव्य असंख्य अनन्त, द्रव्य के दो भेद, वैशेषिकरीति से नव द्रव्य, और उनमें दोष इत्यादि विषय द्रष्टव्य हैं ।

१९— ' दाण ' शब्द पर दान का विशेष विचार देखना चाहिये ।

२०— ' देव ' शब्द पर देवताओं के दो भेद, तीन भेद, चार भेद, पाँच भेद इत्यादि विषय हैं ।

२१— ' धम्म ' शब्द पर धर्म शब्द की व्युत्पत्ति और अर्थ, धर्म के दो भेद, धर्म का लक्षण, धर्म के भेद और प्रभेद, धर्म के चिह्न, आचार्यलक्षण, दाक्षिण्यलक्षण, निर्मलबोधलक्षण, मैत्र्यादिकों के लक्षण, धर्म के अधिकारी, धर्म के योग्य, अव-श्यही धर्म की रक्षाकरना चाहिये इसका निरूपण, अर्थ और काम का धर्म ही मूल है, धर्मोपदेश का विस्तार, धर्म का माहान्म्य, धर्म का मोक्षकारणत्वप्रतिपादन, धर्म का फल, और वह किमको दुर्लभ है और किसको सुलभ है इसका निरूपण, केवलभाषित धर्म का श्रवण दुर्लभ है, धर्म की परीक्षा, धर्माधर्म का विचार सूक्ष्म बुद्धि से करना चाहिये इत्यादि विषय हैं ।

चतुर्थ ज्ञाग में जिन जिन शब्दों पर कथा या उपकथाएँ आई हुई हैं उनकी संक्षिप्त नामावली—

' जत्तामिद्ध, ' ' णंदसिरि, ' ' णंदिमेण, ' ' नरसुंदर, ' ' णागज्जुण, ' ' णागहत्थिण, ' ' ताराचंद, ' ' दमदंत, ' ' दसउर, ' ' दसण्णभइ, ' ' धणमित्त, ' ' धणवई, ' ' धणावह, ' ' धणसिरी, ' ' धम्मघोस, ' ' धम्मजस ' ।

पञ्चम भागमें आये हुए कतिपय शब्दों के संक्षिप्त विषय—

१— ' पच्चक्खाण ' शब्द पर अहिंसाप्रत्याख्यान, प्रतिपेधप्रत्याख्यान, भावप्रत्याख्यान, मूलगुणप्रत्याख्यान, सम्य-क्त्वप्रतिक्रमण, सर्वोत्तरगुणप्रत्याख्यान अनामतादि दशविध प्रत्याख्यान, अद्धाप्रत्याख्यान, प्रत्याख्यानविधि, दान-विधि, प्रत्याख्यानशुद्धि, प्रत्याख्यान का षड्विधत्व, ज्ञानशुद्ध, अनुभाषणाशुद्ध, अनुपालनाशुद्ध, आकार, प्रत्या-ख्यान में सामायिक, प्रत्याख्याताकृत प्रत्याख्यान दान का निषेध, निर्विषयक प्रत्याख्यान नहीं होता, श्रावक का प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान का फल आदि कई विषय हैं ।

२— ' पच्छित्त ' शब्द पर प्रायश्चित्त का अर्थ, भाव से प्रायश्चित्त किमको होता है, आलोचनादि दशविध प्रतिसेवना प्रायश्चित्त, तपोऽर्ह प्रायश्चित्त में मासिक प्रायश्चित्त, संयोजनाप्रायश्चित्त, प्रायश्चित्त देने के योग्य पर्यंत (सभा), दण्डानुरूप प्रायश्चित्त, द्वैमासिक, त्रैमासिक, चातुर्मासिक, पाञ्चमासिक, और बहुमासिक प्रायश्चित्त, प्रायश्चित्तदानविधि, आलो-चना को सुनकर प्रायश्चित्त देना, प्रायश्चित्त का काल, प्रायश्चित्त का उपदेश इत्यादि विषय हैं ।

३- 'पर्युषणाकम्प' शब्द पर पर्युषणा कब करना, पर्युषणास्थापना, भाद्रपदपञ्चमीविचार, क्षेत्रस्थापना, मि-
चाक्षेत्र, संखाडि, एकनिर्ग्रन्थी के साथ नहीं ठहरना, अगारी के साथ नहीं ठहरना, इच्छा से अधिक नहीं खाना,
शय्यासंस्तार, उच्चारप्रसन्नवर्णभूमि, पर्युषणा में केशलोच, उपाश्रय, दिगवकाश इत्यादि देखने के योग्य हैं ।

४- 'पडिक्रमण' शब्द पर प्रतिक्रमण शब्द का अर्थ, प्रतिक्रामक, नामस्थापनाप्रतिक्रमण, प्रतिक्रान्तव्य के पाँच भेद,
ईर्याप्रतिक्रमण, दैवसिकप्रतिक्रमणवेला, रात्रिकप्रतिक्रमण, पाक्षिकादिकों में प्रतिक्रमण, पाक्षिक प्रतिक्रमण चतुर्दशी ही
में होता है, मङ्गल, त्रैकालिक प्राण्यातिपालविगति, आवक के प्रतिक्रमण में विधि इत्यादि बहुत विषय हैं ।

५- 'पडिमा' और 'पडिलेहणा' शब्द देखने चाहिये । 'पडिसेवणा' शब्द पर प्रतिसेवना शब्द का अर्थ,
और भेद आदि का बहुत विस्तार है ।

६- 'पत्त' शब्द पर पात्र का लेपकरणादिक देखना चाहिये ।

७- 'प्रमाण' शब्द पर प्रमाण का स्वरूप, प्रमाण का लक्षण, स्वतःप्राप्तविचार, प्रमाणसंख्या, प्रमाणफल,
द्रव्यादिप्रमाण आदि विषय हैं ।

८- 'परिग्रह' शब्द पर परिग्रह के दो भेद, मूर्च्छापरिग्रह आदि अनेक भेद द्रष्टव्य हैं ।

९- 'परिष्ठवणा' शब्द पर परिष्ठापनाविधि, पृथ्वीकायपरिष्ठापना, अशुद्ध मृहीत आहार की परिष्ठापना, कालगत-
साधु की परिष्ठापनिका इत्यादि अनेक विषय हैं ।

१०- 'परिणाम' शब्द पर परिणाम की व्युत्पत्ति और अर्थ, जीवाजीव के परिणाम, नैरयिकादिकों का परिणाम
विशेष, स्कन्ध और पुद्गलों का परिणामित्व, देवताओं का बाह्यपुद्गलों को ले करके परिणामी होने में सामर्थ्य, पुद्गल-
परिणाम, वर्ण गन्ध रस स्पर्श के संस्थान से पुद्गल परिणत होना, दण्डक, जीव
का परिणाम, मूलप्रकृति का महदादिपरिणाम, स्वभावपरिणाम, परिणाम के अनुसार से कर्मबन्ध, आकारबोध और
क्रिया के भेद से परिणाम इत्यादि विषय द्रष्टव्य हैं ।

११- 'पवजा' शब्द पर प्रव्रज्या का अर्थ और व्युत्पत्ति, प्रव्रज्या के पर्याय, दीक्षा का तत्त्व, किमसे किसको
प्रव्रज्या देना, किम नक्षत्र और किम तिथि में दीक्षा लेनी, दीक्षा में अपेक्ष्य वस्तु, दीक्षा में अनुराग आदि, लोकविरुद्ध-
त्याग, सुन्दरगुरुयोग, समवसरण में विधि, पुष्पपात में दीक्षा, वामक्षेपादिरूप दीक्षासामाचारी, दीक्षा किम प्रकार से
देना, चैत्यवन्दन, प्रव्रज्याग्रहण में सूत्र, और उसके पालन में सूत्र, प्रव्रज्या में विधि, गुरु से अपना निवेदन, दीक्षा
की प्रशंसा, जिसतरह साधर्मिकों की प्रीति हो वैसा चिह्न धारण करना, दीक्षाफल, प्रव्रजित का आर्थिकाओं के द्वारा
वन्दन, प्रव्रजित को ऐसा उपदेश करना जिसमें अन्य भी दीक्षा लें, परीक्षा करके प्रव्राजन, एकादशप्रतिपक्ष
आवक को दीक्षा देना, पण्डक (क्लीब) आदि को दीक्षा नहीं देना इत्यादि अनेक विषय हैं ।

१२- 'पृथ्वीकाश्य' शब्द पर पृथिवीकायिक की वक्रव्यपता स्थित है ।

१३- 'पोगल' शब्द पर पुद्गल शब्द की व्युत्पत्ति और अर्थ, पुद्गल का लक्षण, पुद्गल भिदुरधर्मवाले हैं, परमाणु
का पुद्गल में अन्तर इत्यादि विषय देखने के योग्य हैं ।

१४- 'बन्ध' शब्द पर बन्धमांसमिद्धि, बन्ध के भेद, द्रव्यबन्ध और भावबन्ध, प्रेमद्वेषबन्ध, अनुभागबन्ध, बन्ध में
मोदक का दृष्टान्त, ज्ञानावरणीयादि कर्मों का बन्ध इत्यादि अनेक बातें हैं ।

१५- 'भरत' शब्द पर भरत वर्ष का स्वरूपनिरूपण, दक्षिणाद्ध भरत का निरूपण, और वहाँ के मनुष्यों का स्वरूप-
रूप, भरत के सीमाकारी वृताख्य गिरि का स्थाननिर्देश, और इसके गुहाद्वय का निरूपण, तथा श्रेणि और कूटों
का निरूपण, उत्तरार्द्ध भरत का निरूपण, भरत इस नाम पड़ने का कारण, तदनन्तर राजा भरत की कथा है ।

१६- 'भावणा' शब्द पर भावना का निर्वचन, प्रशस्ताप्रशस्त भावना का निरूपण, मैत्र्यादि भावनाओं के चार
भेद, सद्भावना से भावित पुरुष को जो होता है उसका निरूपण इत्यादि विषय आने हैं ।

पञ्चम जाग में जिन जिन शब्दों पर कथा या उपकथायें आई हुई हैं उनकी संक्षिप्त नामावली—

'पम्परीसह,' 'पउमसेह,' 'पउमावई,' 'उममिरी,' 'पउमभइ,' 'पउमइह,' 'पुढविचंद,' 'काक्षिदिय,'
'बंधुमई,' 'भइ,' 'भइणदिन्,' 'भरह,' 'भीमकुमार' ।

षष्ठभागमे आये हुए कतिपय शब्दों के संक्षिप्त विषय—

१-‘ मरण ’ शब्द पर द्रव्यस्तव और भावस्तव रूप से मार्ग के दो भेद, मार्ग का निक्षेप, मार्ग के स्वरूप का निरूपण इत्यादि अनेक विचार हैं ।

२-‘ मरण ’ शब्द पर सपराक्रम और अपराक्रम मरण, पादपोषगमनादिकों का संक्षिप्त स्वरूप, भक्षणपरिज्ञा, बालमरण, कालद्वार, अकाम मरण और सकाम मरण, विमोक्षाध्ययनोक्त मरणविधि, मरण के भेद इत्यादि विषय दिये गये हैं ।

३-‘ मल्लि ’ शब्द पर मल्लिनाथ भगवान् की कथा द्रष्टव्य है ।

४-‘ मिथ्यात्व ’ शब्द पर मिथ्यात्व के छ स्थान, मिथ्यात्वप्रतिक्रमण, मिथ्यात्व की निन्दा, मिथ्यात्व का स्वरूप, द्रव्य और भाव से मिथ्यात्व के भेद आदि निरूपित हैं ।

५-‘ मेहुण ’ शब्द पर मैथुन के निषेध का गंभीर विचार है ।

६-‘ मोक्ष ’ शब्द पर मोक्ष की सिद्धि, निर्वाण की मत्ता—है, या नहीं, इसका निरूपण, मोक्ष का कारण ज्ञान और क्रिया है, धर्म का फल मोक्ष है, मोक्ष पर साङ्ख्य और नैयायिकों का मत, मोक्ष पर विशेष विचार, मोक्ष पर वेदान्तियों के मत का निरूपण और खण्डन, स्त्री की मोक्षसिद्धि, मोक्ष का उपाय इत्यादि विषय हैं ।

७-‘ रजोहरण ’ शब्द पर रजोहरण शब्द का अर्थ और व्युत्पत्ति, रजोहरण का प्रमाण, मांसचक्षु वाले मनुष्यों को सूक्ष्म जीव दिखाई नहीं दे सकते इसलिये उनको जीवदयार्थ रजोहरण धारण करना चाहिये, रजोहरण की दशा (किनारी या अग्रभाग) सूक्ष्म नहीं करना चाहिये, रजोहरण के धारण करने का क्रम और नियम, अनिमृष्ट रजोहरण ग्रहण नहीं करना चाहिये इत्यादि विषय देखने के योग्य हैं ।

८-‘ रात्रिभोजन ’ शब्द पर रात्रिभोजन का त्याग, रात्रिभोजन करने वाला अनुवृत्तात्मक होता है, रात्रिभोजन के चार प्रकार, रात्रि में रात्रिको आहार लेने का विचार, कैसा आहार रात्रि में रक्खा जा सकता है इसका विवेक, राजा से द्वेष होने पर रात्रि को भी आहार लेने में दोषाभाव, रात्रि में उद्गार आने पर उद्गिरण करने में दोष, रात्रिभोजन प्रतिगृहीत हो तो परिष्ठापना करना, रात्रिभोजन के प्रायश्चित्त, आशुध के रात्रि में लेने का विचार इत्यादि अनेक विषय हैं ।

९-‘ रुद्रज्झाण ’ शब्द पर रौद्रध्यान का स्वरूप, और उसके चार भेद, रौद्रध्यानी के चिह्न आदि अनेक विषय हैं ।

१०-‘ लेस्मा ’ शब्द पर लेश्या के भेद, लेश्याके अर्थ, आठ लेश्याओं का अल्पबहुत्व, देवविषयक अल्पबहुत्व, कौन लेश्या कितने ज्ञानों में मिलती है, कौन लेश्या किम वर्ण में माधित होती है, मनुष्यों की लेश्या, लेश्याओं में गुणस्थानक, धर्मध्यानियों की लेश्या आदि विषय हैं ।

११-‘ लोम ’ शब्द पर लोक शब्द का अर्थ और व्युत्पत्ति, लोक का लक्षण, लोक का महत्त्व, लोक का संस्थान आदि विषय हैं ।

१२-‘ वन्ध ’ शब्द पर लिखा है कि कितनी दूर तक वस्त्र के वास्ते जाना, कितनी प्रतिमा से वस्त्र का गवेषण करना, याज्ञा वस्त्र और निमन्त्रण वस्त्र की याज्ञा पर विचार, निर्ग्रन्थियों के वस्त्र लेने का प्रकार, चातुर्मास्य में वस्त्र लेने पर विचार, आचार्य की अनुज्ञा से ही साधू अथवा साध्वी को वस्त्र लेना चाहिये, वस्त्र का प्रमाण, भिक्ष (फटे) वस्त्र लेने की अनुज्ञा, वस्त्रों के रँगने का निषेध, वस्त्र के सीने पर विचार, अन्ययुक्तिक और पार्श्वस्थादि कों को वस्त्र देने का निषेध, वस्त्र को यन्न से रखना जिससे विकलेन्द्रियों का घात न हो, वस्त्रों के धोने का निषेध आचार्य के मलिन वस्त्रों के धोने की अनुज्ञा इत्यादि विशेष विचार हैं ।

१३-‘ वसति ’ शब्द पर किम प्रकार के उपाश्रय में रहना चाहिये इसका निरूपण, उपाश्रय के उद्गमादि दोषों का निरूपण, भिक्षु के वास्ते असंयत उपाश्रय बनावे, अविधि से उपाश्रय के प्रमार्जन में दाँप, जहाँ गृहपति कन्दादिकों का आहार करता है वहाँ नहीं रहना, सखीक उपाश्रय में नहीं रहना, रुग्ण साधु की प्रतिक्रिया, जहाँ गृहिणी मैथुन की वाञ्छा करे उस गृहपति के गृह में नहीं वसना, गृहपति के घर में वसने के दोष, प्रतिषिद्ध शय्या में वसने के दोष, जिसमें घरवाला भोजन बनावे वहाँ नहीं रहना, और जहाँ पर घर का मालिक काष्ठ फाड़े या अग्नि जलावे वहाँ नहीं रहना, जहाँ पर साधर्मिक निरन्तर आते हों वहाँ नहीं रहना, कार्यवश से चरक और कर्पटिकों के साथ वसने में विधि, वसति के याचन का प्रकार, जहाँ पर गृहपति के मनुष्य कलह करते हों या अभ्यङ्ग (मर्दन) करते हों वहाँ नहीं रहना, कब कहाँ कितना वास करना इसका नियम, जहाँ राजा हो उस उपाश्रय में वसने का निषेध, साधवियों की वसति में साधु के जाने का निषेध इत्यादि विषय हैं ।

१४- 'विजय' शब्द पर विजय की विशेषवृत्त्य देखना चाहिये ।

१५- 'विनय' शब्द पर विनय के पाँच ५ भेद और सात ७ भेद, विनयमूलक धर्म की सिद्धि, शब्द के निकट विनय की आवश्यकता, आर्यिका के विनय इत्यादि विस्तृत विषय देखने के योग्य हैं ।

१६- 'विमान' शब्द पर विमानों की संख्या, और विमानों का मान, विमानों का संस्थान, विमानों के वर्ण, विमानों की प्रभा, गन्ध, स्पर्श, और महत्त्व आदि देखने के योग्य हैं ।

१७- 'विहार' शब्द पर आचार्य और उपाध्याय के एकाकी विहार करने का निषेध, किनके साथ विहार करना और किनके साथ नहीं करना इसका निरूपण, वर्षाकाल में या वर्षा में विहार करने का निषेध, अश्विवादि कार्यों में वर्षा में भी विहार करना, वर्षा की समाप्ति में विहार करना, मार्ग में युगमात्र देखते हुए जाना चाहिये, नदी के पार जाने में विधि, आचार्य के साथ जाते हुए साधु को विधि, साधुओं का और साध्वियों का रात्रि में या विकाल में विहार करने का विचार इत्यादि विषय द्रष्टव्य हैं ।

१८- 'वीर' शब्द पर वीरशब्द की व्युत्पत्ति, और कथा देखना चाहिये ।

षष्ठ जग में जिन जिन शब्दों पर कथा या उपकथाएँ आई हुई हैं उनकी संक्षिप्त नामावली—

'मन्त्रि' 'महापश्रिकतर' 'मुनिसुख्य' 'मूलदत्ता' 'मूलसिरी' 'मेहघोस' 'मेहपुर' 'मेहमुह' 'मेहरिपुत्त' 'रहस्ये' 'रोहिणी' 'रोहिण्येचर' 'बद्धमाणसुरि' 'वररुद्र' 'वराहमिहिर' 'वरुण' 'ववहारकुसल' 'बाणा-रसी' 'विजइंदसुरि' 'विजयकुमार' 'विजयपासे' 'विजयचंद' 'विजयतिलकसुरि' 'विजयसेहि' 'विजयसेण' 'विजयधर' 'विसंसयणु' 'वीर' ।

सप्तम जग में आये हुए कतिपय शब्दों के संक्षिप्त विषय—

१- 'संसार' शब्द पर संस्तार का विचार है । 'संवर' शब्द पर सम्बर का निरूपण है । 'संसार' शब्द पर संमार की असार दशा दिखाई गई है ।

२- 'शक्र' शब्द पर शक्र की अदि और स्थान, विकुर्वणा, और पूर्वभव, शक्र का विमान, और शक्र किम भाषा को बोलते हैं इसका निरूपण और शक्र की सामर्थ्य आदि वर्णित है ।

३- 'सज्जाय' शब्द पर स्वाध्याय का स्वरूप, स्वाध्यायकाल, स्वाध्यायविधि, स्वाध्याय के गुण, स्वाध्याय के फल इत्यादि विषय हैं, तथा 'सत्तमंगी' शब्द पर सप्तमङ्गी का विचार है ।

४- 'सह' शब्द पर शब्द का निर्वचन, नामस्थापनादि भेद से चार भेद, बौद्धों के अपोहवाद का खण्डन, नित्यानित्य विचार, और शब्द का पौद्गलिकत्व, शब्द के दश भेद, मनोज्ञ शब्दों के सुनने का निषेध, शब्द के आकाश गुणत्व का खण्डन इत्यादि विषय हैं ।

५- 'सावय' शब्द पर भावक शब्द की व्युत्पत्ति और अर्थ, भावक के लक्षण भावक का सामान्य कर्तव्य, निवास-विधि, भावक की दिनचर्या, भावक के २१ एकविंशति गुण इत्यादि विषय हैं ।

६- 'हिंसा' शब्द पर हिंसा का स्वरूप, वैदिक हिंसा का खण्डन, बह्जीवनिकायों की हिंसा का निषेध, जिन-मन्दिर बनवाने में आते हुए दोष का परिहार इत्यादि अनेक विषय हैं ।

७ 'हेतु' शब्द पर हेतु के प्रयोगप्रकार, कारक और ज्ञापक रूप में हेतु के दो भेद इत्यादि विषय द्रष्टव्य हैं ।

सप्तम जग में जिन जिन शब्दों पर कथा या उपकथाएँ आई हुई हैं उनकी संक्षिप्त नामावली—

'मंखपुर' 'मंजय' 'संतिदास' 'संतिविजय' 'सकह' 'सत्त' 'समुद्रपाल' 'सयभूदत्त' 'सावत्थी' 'साव-यगुण' 'सिंहगिरि' 'सीलंगायरिय' 'सीह' 'सुकण्ठा' 'सुक' 'सुग्गीव' 'सुजसिरी' 'सुजसिब' 'सुद्धिय' 'सुयंद' 'सुयक्खल' 'सुदंसण' 'सुदक्खिण' 'सुपासा' 'सुप्यम' 'सुभइ' 'सुभूम' 'सुमंगल' 'सुमंगला' 'सुवय' 'घर' 'संक्षिय' 'सोमचंद' 'सोमा' 'हरियस' 'हरिभइ' इत्यादि शब्दों पर कथाएँ द्रष्टव्य हैं ।

इस तरह से सभी भागों की यह अत्यन्त संक्षिप्त सूची समझना चाहिये, विस्तार तो ग्रन्थ से ही माहूम होगा क्योंकि भूमिका में विशेष विस्तार करके पाठकों का समय व्यर्थ नष्ट करना है ।

अकार से ककार तक शब्दों के अन्तर्गत ( ) कौष्ठक में आये हुए शब्दों की अकारादिक्रम से सूची-

अइइ-अदिइ-अइति-अइति ।
 अइदिअ-अइदिय ।
 अइकंत-अतिकंत ।
 अइकंत-अतिकंत ।
 अइकंतजोषण-अतिकंतजोषण ।
 अइकंतपचकखाण-अतिकंतपचकखाण ।
 अइगत-अइगय ।
 अइत-अइत-अतीत-अइय-अइय-अतीय ।
 अइतका-अइतका-अतीतका-अइयका-
 अइयका-अतीयका ।
 अइतपचकखाण-अइतपचकखाण-
 अतीतपचकखाण-अइयपचकखाण-
 अइयपचकखाण-अतीयपचकखाण ।
 अइताण-अतिताण-अइयाण-अतियाण ।
 अइताणकहा-अतिताणकहा-अइयाणक-
 हा-अतियाणकहा ।
 अइताणगिह-अतिताणगिह-अइयाणगिह-
 अतियाणगिह ।
 अइयाणिद्धि-अतियाणिद्धि-अइतप्रणिद्धि-
 अतिताणिद्धि ।
 अइताणायसाण-अइताणायसाण-
 अतीताणायसाण-अइयाणायसाण-
 अइयाणायसाण-अतीयाणायसाण ।
 अइमुत्तय-अइमुत्तय ।
 अइयात-अइयाय ।
 अइयार-अइयार-अतियार-अतियार ।
 अइरक्तबलसिला-अतिरक्तबलसिला ।
 अइरावण-अइरावण ।
 अइरित्त-अतिरित्त ।
 अइरित्तसिञ्जासणिय-अतिरित्तसिञ्जास-
 णिय ।
 अइरेग-अतिरेग ।
 अइरेगसंठिय-अतिरेगसंठिय ।
 अइरेण-अतिरेण ।
 अइरोवणण-अतिरोवणण ।
 अइलोलुय-अतिलोलुय ।
 अइवइता-अतिवइता ।
 अइवाइन्-अतिवाइन्-अइवातिन्-अति-
 वातिन् ।
 अइवापमाण-अतिवापमाण ।
 अइवाय-अतिवाय ।
 अइवाहड-अतिवाहड ।
 अइविज-अतिविज ।
 अइविसय-अतिविसय ।
 अइविसाया-अतिविसाया ।
 अइविसाल-अतिविसाल ।
 अइवुद्धि-अतिवुद्धि ।
 अइसंकिसेस-अतिसंकिसेस ।

अइसंधाण-अतिसंधाण ।
 अइसंधाणपर-अतिसंधाणपर ।
 अइसंपभोग-अतिसंपभोग ।
 अइसकणा-अतिसकणा ।
 अइसय-अतिसय ।
 अइसयणाणि-अतिसयणाणि ।
 अइसयमईयकाल-अतिसयमईयकाल ।
 अइसाइ-अतिसाइ ।
 अइसीय-अतिसीय ।
 अइसुहुम-अतिसुहुम ।
 अइसेस-अतिसेस ।
 अइहि-अतिहि ।
 अइहिपूआ-अतिहिपूआ ।
 अइहिबल-अतिहिबल ।
 अइहिम-अतिहिम ।
 अइहिबणीमग-अतिहिबणीमग ।
 अइहिसंविभाग-अतिहिसंविभाग ।
 अइव-अतिव ।
 अउअ-अउय ।
 अउल-अनुल ।
 अकधर-अकहर ।
 अकिअ-अकिय ।
 अगइसि-अगरिसि ।
 अगच्छेय-अगच्छेय ।
 अंगण-अङ्गण ।
 अंगसुइफरिस-अंगसुइफरिसिय ।
 अंगार-अंगार-अंगाल-अंगाल ।
 अंगारकट्टिणी-अंगारकट्टिणी-अंगालकट्टि-
 णी-अंगालकट्टिणी ।
 अंगारकम्म-अंगारकम्म-अंगालकम्म-
 अंगालकम्म ।
 अंगारकारिया-अंगारकारिया-अंगालकारि-
 या-अंगालकारिया ।
 अंगारग-अंगारग-अंगालग-अंगालग ।
 अंगारमाइ-अंगारमाइ-अंगालमाइ-अंगा-
 रमाइ-अंगालमाइ ।
 अंगारपतावणा-अंगारपतावणा-अंगालप-
 तावणा-अंगालपतावणा ।
 अंगारमइग-अंगारमइग-अंगालमइग-अं-
 गालमइग ।
 अंगाररासि-अंगाररासि-अंगालरासि, अं-
 गालरासि ।
 अंगारवई-अंगारवई ।
 अंगारसइस्स-अंगारसइस्स-अंगालसइ-
 स्स-अंगालसइस्स ।
 अंगालसोमिय-अंगालसोमिय ।
 अंगारायतण-अंगारायतण-अंगालायतण ।

अंगारिय-अंगारिय-अंगालिय-अंगालिय ।
 अंगुअ-अंगुअ ।
 अंगुलि-अंगुली ।
 अंगुलिज्जग-अंगुलेज्जग ।
 अंगुलिबिज्जा-अंगुलीबिज्जा ।
 अंविअ-अंविअ ।
 अंविअरिजिय-अंविअरिजिय ।
 अंजणगारि-अंजणगारि ।
 अंजालि-अंजाली ।
 अंतक-अंतग ।
 अंतकर-अंतगर ।
 अंतकरनुमि-अंतगडभूमि ।
 अंतगत-अंतगय ।
 अंतजाण-अंतजाणिया ।
 अंतरकप्प-अंतराकप्प ।
 अंतरणई-अंतरणदी ।
 अंतरदीवग-अंतरदीवय ।
 अंतरावय-अंतराय ।
 अंतरिकल-अंतरिकल ।
 अंतरिकलजाय-अंतरिकलजाय ।
 अंतरिकलपमिषण-अंतरिकलपमिषण ।
 अंतरिकलपासणाह-अंतरिकलपासणाह ।
 अंतरिकलोदय-अंतरिकलोदय ।
 अंतावेइ-अंतावेई ।
 अंतिअ-अंतिय ।
 अंतउर-अंतपुर ।
 अंतालण-अंतालण ।
 अंधकार-अंधयार ।
 अंधकारपक्क-अंधयारपक्क ।
 अधिजग-अधिजग ।
 अंधरु-अम्मड ।
 अंधरुसग-अंधरुसग ।
 अंधरिस-अंधरीस ।
 अंधरिस-अंधरीस-अंधरिसि-अंधरीसि ।
 अंधिया-अंधिया ।
 अंसगय-अंसगय ।
 अकइ-अकति ।
 अकइसंविअ-अकतिसंविअ ।
 अकइहा-अकइहा ।
 अकइहाकिरिया-अकइहाकिरिया ।
 अकइहादंरु-अकइहादंरु ।
 अकइहादंरुवसिय-अकइहादंरुवसिय ।
 अकइहाजय-अकइहाजय ।
 अकइहाजयकर-अकइहाजयकर-
 रिन् ।
 अकिरियवाइ-अकिरियावाइ ।
 अकुओभय-अकुओभय ।

अकूर-अकूर ।
 अककज्ज-अककेय ।
 अकोसपरिसह-अकोसपरीसह ।
 अकोसपरिसहविजय-अकोसपरीसहवि-
 जय ।
 अक्खित्त-अक्खेत्त ।
 अक्खीरमधुसाप्पिय-अक्खीरमधुसाप्पिय ।
 अगत-अगद ।
 अगार-आगार ।
 अगारधम्म-आगारधम्म ।
 अग्गाण-अ-अग्गेणीअ ।
 अग्निअ-अग्गिय ।
 अग्गेई-अग्गेणी ।
 अग्गेतण-अग्गेयण ।
 अघुणित-अघुणिय ।
 अचकारियभट्टा-अचंकारियभट्टा ।
 अचरम-अचरिम ।
 अचरमंतपपम्भ-अचरिमंतपपम्भ ।
 अचरमसमय-अचरिमसमय ।
 अचरमावट्ट-अचरिमावट्ट ।
 अचल-अयल ।
 अचलट्टाण-अयलट्टाण ।
 अचलपुर-अयलपुर ।
 अचलभाया-अयलभाया ।
 अचला-अयला ।
 अचलिय-अयलिय ।
 अक्षुक्क-अचोक्क ।
 अचेल-अचेल्ल ।
 अचेत्तपरिसह-अचेत्तपरीसह ।
 अच्छुणित-अच्छुणित ।
 अच्छिंदण-आच्छिंदण ।
 अच्छिंदिता-आच्छिंदिता-आच्छिंदिय-
 अच्छिंदिय ।
 अच्छिंदमाण-आच्छिंदमाण ।
 अच्छेर-अच्छेरग ।
 अज्जजीयथर-अज्जजीयहर ।
 अट्ठपदचित्तण-अट्ठपयचित्तण ।
 अट्ठपदपरुवणया-अट्ठपयपरुवणया ।
 अट्ठिगकट्ठुट्ठिय-अट्ठियकट्ठुट्ठिय ।
 अरुविवास-अरुवीवास ।
 अणंगकिट्ठा-अणंगकीरु ।
 अणंतग-अणंतय ।
 अणक-अणकम्भ ।
 अणपज्ज-अणप्पज्ज ।
 अणवट्ठियसंठाण-अणवट्ठितसंठाण ।
 अणविकत्ता-अणवक्त्ता ।
 अणहितपारुगणय-अणहितवारुगणय ।
 अणाइज्जयणपत्तयाय-अणापज्जयण-
 पत्तयाय ।
 अणागत-अणागत्य ।

[illegible][illegible]

अधम्मक्खाइ-अहम्मक्खाइ ।
अधम्मजुत्त-अहम्मजुत्त ।
अधम्मत्थिकाय-अहम्मत्थिकाय ।
अधम्मदाण-अहम्मदाण ।
अधम्मदार-अहम्मदार ।
अधम्मपक्ख-अहम्मपक्ख ।
अधम्मपज्जण-अहम्मपज्जण ।
अधम्मपरिमा-अहम्मपरिमा ।
अधम्मपलज्जण-अहम्मपलज्जण ।
अधम्मपलोइ-अहम्मपलोइ ।
अधम्मराइ-अहम्मराइ ।
अधम्मरुइ-अहम्मरुइ ।
अधम्मसमुदायार-अहम्मसमुदायार ।
अधम्मसीलसमुदायार-अहम्मसीलसमु-
दायार ।
अधम्माणुय-अहम्माणुय ।
अधम्मिजोय-अहम्मिजोय ।
अधम्मिट्ठ-अहम्मिट्ठ ।
अधम्मिय-अहम्मिय ।
अधर-अहर ।
अधरगमण-अहरगमण ।
अधर्म-अहरिम ।
अधरी-अहरी ।
अधरीलोठ-अहरीलोठ ।
अधरुठ-अहरुठ ।
अधव-अहव-अधत्ता-अहत्ता ।
अधि-अहि ।
अधिइ-अहिइ ।
अधिग-अहिग ।
अधिगम-अहिगम ।
अधिगमरुइ-अधिगमरुइ-अहिगमरुइ ।
अधिगमसम्मदंसण-अधिगमसम्मदंसण ।
अधिगत-अहिगत ।
अधिगरण-अहिगरण ।
अधिगरणकरिया-अहिगरणकरिया ।
अधिगरणिया-अहिगरणिया-अहिगरण-
णिया-अधिगरणिया ।
अधिगरणी-अहिगरणी ।
अधिगार-अहिगार ।
अधिहुंत-अहिहुंत ।
अधिछावण-अहिछावण ।
अधिछेइत्ता-अहिछेइत्ता ।
अधिमासग-अहिमासग ।
अधिमुत्ति-अहिमुत्ति ।
अधिबइ-अहिबइ-अधिबत्ति-अहिबत्ति ।
अधिकम्म-अहेकम्म ।
अधोइ-अहोइ ।
अपइहाण-अपपइहाण ।
अपइठिय-अपपइठिय ।
अपइणपसरियत्त-अपपइणपसरियत्त ।

अपचक्षक-अपचक्षक ।
 अपचक्षकाण-अपचक्षकाणा ।
 अपचक्षकाणाकरिया-अपचक्षकाणाकि-
 रिया ।
 अपचक्षकाणि-अपचक्षकाणि ।
 अपचक्षकाय-अपचक्षकाय ।
 अपचक्ष्य-अपचक्ष्य ।
 अपादिकम्म-अपादिकम्म ।
 अपाडिक्त-अपाडिक्त ।
 अपभिच्चक्क-अपाडिच्चक्क ।
 अपमिहण-अपमिहण ।
 अपमिवज्झंत-अपमिवज्झंत ।
 अपमिबद्ध-अपाडिबद्ध ।
 अपमिबद्धया-अपमिबद्धया ।
 अपाडिबद्धविहार-अपमिबद्धविहार ।
 अपमिवुज्जमाण-अपाडिवुज्जमाण ।
 अपमियार-अपाडियार ।
 अपमिरूच-अपमिरूच ।
 अपमित्तद्ध-अपमित्तद्ध ।
 अपमित्तद्धसम्मत्तरयणमित्तंभ-अपमि-
 त्तद्धसम्मत्तरयणमित्तंभ ।
 अपमित्लेस्स-अपमित्लेस्स ।
 अपमित्लेहण-अपमित्लेहण ।
 अपमित्लेहणासील-अपमित्लेहणाशील ।
 अपमित्लेहिय-अपमित्लेहिय ।
 अपमित्लेहियवृप्पमित्लेहियउच्चारणामवण
 भूमि-अपमित्लेहि पट्टपमित्लेहियउच्चा-
 रणामवणभूमि ।
 अपमित्लेहियवृप्पमित्लेहियमिउज्जासंधार
 य-अपमित्लेहियवृप्पमित्लेहियासज्जासं-
 धारय ।
 अपमित्लेहियपणग-अपमित्लेहियपणग ।
 अपमित्लोमया-अपमित्लोमया ।
 अपाडिवाइ-अपमाडिवाइ ।
 अपमित्सलीण-अपमित्सलीण ।
 अपमित्सुणेत्ता-अपमाित्सुणेत्ता ।
 अपाडिदइ-अपाडिदइ ।
 अपाडिहणंत-अपमिहणंत ।
 अपाडिहय-अपाडिहय ।
 अपमिहयगइ—अपमिहयगइ ।
 अपाडिहयपच्छक्खायपायकम्म-अपमिह-
 यपच्छक्खायपायकम्म ।
 अपमिहयबल-अपमिहयबल ।
 अपमिहयवरणाणंदंसणधर-अपमिहयव
 रणाणंदंसणधर ।
 अपाडिहयसासण-अपमिहयसासण ।
 अपाडिहारय-अपमिहारय ।
 अपडीकार-अपमीकार ।
 अपमुप्परण-अपमुप्परण ।
 अपत्तभूमिग-अपत्तभूमिय ।

अपस्थान-अपस्थान ।
 अपस्थित-अपस्थित ।
 अपस्थितपस्थ-अपस्थितपस्थ-अपस्थि-
 यपस्थ-अपस्थियपस्थ ।
 अपद-अपय ।
 अपदुस्समाण-अपदुस्समाण ।
 अपभु-अपभु ।
 अपमज्जणसील-अपमज्जणसील ।
 अपमज्जिता-अपमज्जिता ।
 अपमज्जय-अपमज्जय ।
 अपमज्जयचारि-अपमज्जयचारि ।
 अपमज्जयदुप्पमज्जयउक्कारपासवण
 भूमि-अपमज्जयदुप्पमज्जयउक्कार
 पासवणज्मि ।
 अपमज्जयदुप्पमज्जयसिञ्जासंथार-अ-
 प्पमज्जयदुप्पमज्जयसिञ्जासंथार ।
 अपमत्त-अपमत्त ।
 अपमत्तसज्ज-अपमत्तसज्ज ।
 अपमत्तसज्जगुणहाण-अपमत्तसज्ज
 गुणहाण ।
 अपमाण-अपमाण ।
 अपमाणभोइ-अपमाणभोइ ।
 अपमाय-अपमाय ।
 अपमायपडिसेटा-अपमायपडिसेटा ।
 अपमायभावणा-अपमायभावणा ।
 अपमायबुद्धिजणगतण-अपमायबुद्धिज
 णगतण ।
 अपमायपडिसेवणा-अपमायपडिसेवणा ।
 अपमेय-अपमेय ।
 अपराइत-अपराइय ।
 अपरिसाइ-अपरिसाइ-अपरिसावि-अप-
 रिसावि ।
 अपलीण-अपलीण ।
 अपवत्तण-अपवत्तण ।
 अपवित्त-अपवित्त ।
 अपवित्त-अपवित्त ।
 अपसंसणिज्ज-अपसंसणिज्ज ।
 अपसउभ-अपसउभ ।
 अपसज्जपुरिसाणुग-अपसज्जपुरिसाणुग ।
 अपमत्थ-अपमत्थ ।
 अपि-अपि ।
 अपीडणया-अपीडणया ।
 अपुस्सुय-अपुस्सुय ।
 अप्पज्ज-अप्पज्ज ।
 अप्पाबहुय-अप्पाबहुय ।
 अप्फालिय-अप्फालिय ।
 अप्फोआ-अप्फोआ ।
 अप्फोमिअ-अप्फोमिअ ।
 अप्फोव-अप्फोव ।
 अप्पहस्सुय-अप्पहस्सुय ।

[illegible]

अमंथरमाण-अमंथरंत ।
 असाधारण-असाधारण ।
 असाय-असात ।
 असायण-अस्सायण ।
 असायवेयाणज्ज-असायवेयाणिज्ज ।
 असिय-अस्मित ।
 अमुत-अमुद ।
 अमुमकम्मवहत्त-अमुहकम्मवहत्त ।
 अमुत्तर्कियादरहिय-अमुत्तर्कियादि-
 रहिय ।
 अमुमज्झवमाण-अमुहज्झवमाण ।
 अमुभणाम-अमुहणाम ।
 अमुभतरमुत्तरणप्पाय-अमुहतरमुत्तरण-
 प्पाय ।
 अमुतत्त-अमुहत्त ।
 अमुतदुक्खभाणि-अमुहदुक्खभाणि ।
 अमुभाविवाग-अमुहविवाग ।
 अमुभा-अमुहा ।
 अमुभाणुप्पेहा-अमुहाणुप्पेहा ।
 अहत-अहय ।
 अहरुत्त-अहरेत्त ।
 अहाकर-अहागइ ।
 अहिआइ-अहिआइ ।
 अहिगरणकर-अहिगरणकर ।
 अहिगार-अहिदयार ।
 अहिसेत्त-अहिसेत्त ।

॥ आ ॥

आअ-आगअ ।
 आअरिस-अमअरिस ।
 आइअतियमरण-आदिअतियमरण ।
 आइक्खवण-आइक्खय ।
 आइउज्ज-आदेज्ज ।
 आइउज्जमाण-आदेज्जमाण ।
 आइउज्जवक्क-आदेउज्जवक्क ।
 आइउज्जवयण-आदेउज्जवयण ।
 आइउज्जवयणया-आदेउज्जवयणया ।
 आइयावण-आदियावण ।
 आइण-आत्तीण-आदीण ।
 आइणभोइ-आदीणभोइ ।
 आइणधिसि-आदीणधिसि ।
 आइणिय-आदीणिय ।
 आउत्तणा-आउत्तणा ।
 आउक्काय-आउक्काय ।
 आउम्-आउम्स ।
 आपउज्ज-आदेउज्ज ।
 आपउज्जवक्क-आदेउज्जवक्क ।
 आपउज्जणाम-आदेउज्जणाम ।
 आपउज्जवयण-आदेउज्जवयण ।
 आपउज्जवयणया-आदेउज्जवयणया ।
 आपम्-आदेम् ।

आपसग-आपसय ।
 आकिई-आगई ।
 आगंतुय-आगंतुग ।
 आगमि-आगामि ।
 आगमिस्स-आगमिस्सत् ।
 आगमेत्ता-आगम्म ।
 आगासफलिह आगासफालिय ।
 आगासफालियसरिस्सण्ह -आगासफलि
 हसरिस्सण्ह ।
 आगासफालियामय-आगासफलिहामय ।
 आघायण-आघयण ।
 आजग-आजय ।
 आजम्मसुरहिपत्त-आयम्मसुरहिपत्त ।
 आजवज्जीनाव-आयवज्जीवाव ।
 आजाह-आयाह ।
 आदग-आदय ।
 आदत्त-आरुत्त ।
 आणमणी-आणवणी ।
 आणयणप्पआग-आणवणप्पआग ।
 आणाकारि-आणागारि ।
 आणाजोग-आणाजोय ।
 आणिय-आणीय ।
 आणुपुव्वसुजाय-आणुपुव्विसुजाय ।
 आतक-आयक ।
 आतंकदंसि-आयंकदंसि ।
 आतंकविवच्चास-आयकविवच्चास ।
 आतकसंपप्रागसंपउत्त-आयंकसंपप्रागसं
 उत्त ।
 आतकि-आयंकि ।
 आतर्चाणया-आयर्चाणया ।
 आयंतकर-आतंतकर ।
 आततम-आयंतम ।
 आतदम-आयंदम ।
 आतंव-आयंव ।
 आतंबञ्जयण-आयंवञ्जयण ।
 आतंभरि-आयंभरि ।
 आतकम्म-आयकम्म ।
 आतगवसय-आयगवसय ।
 आतगय-आयगय ।
 आतगुत्त-आयगुत्त ।
 आतच्छाह-आयच्छाह ।
 आतच्छुवाह-आयच्छुवाह ।
 आतजन्म-आयजम्म ।
 आतजन्म-आयजन्म ।
 आतजोगि-आयजोगि ।
 आतजोगि-आयजोगि ।
 आतञ्जाण-आयञ्जाण ।
 आतठ-आयट्ठ-अणणट्ठ ।
 आताठ-आयाठ ।
 आतणाण-आयणाण ।

आतनिद्रु-आयनिद्रु ।
 आतनिष्कम्भ-आयनिष्कम्भ ।
 आतणीण-आयणीण ।
 आतरण-आयतरण ।
 आततन-आयतंत ।
 आततेतकर-आयतेतकर ।
 आततत्त-आयतत्त ।
 आततत्तप्पगास-आयतत्तप्पगास ।
 आततरग-आयतरग ।
 आततुला-आयतुला ।
 आतत्त-आयत्त ।
 आतदंर-आयदंर ।
 आतदंसमायर-आयदंसमाचार ।
 आतदरिस-आयदरिस ।
 आतहोहि-आयहोहि ।
 आतपप्प-आयपप्प ।
 आतपरिणइ-आयपरिणइ ।
 आतपससा-आयपससा ।
 आतप्पओग-आयप्पओग ।
 आतप्पओगविज्जित्तिय-आयप्पओगविज्जित्तिय ।
 आतप्पभा-आयप्पभा ।
 आतप्पमाण-आयप्पमाण ।
 आतप्पवाय-आयप्पवाय ।
 आताप्पियसंबधणसयाग-आयप्पियसंबधणसंयोग ।
 आतवतत्त-आयवतत्त ।
 आतवल-आयवल ।
 आतववत्-आयववत् ।
 आतवाल-आयवाल ।
 आतवोध-आयवोध ।
 आतभाव-आयभाव ।
 आतभाववत्तव्या-आयभाववत्तव्या ।
 आतभाववत्तव्या-आयभाववत्तव्या ।
 आतजू-आयजू ।
 आतरक्ख-आयरक्ख ।
 आतरक्खा-आयरक्खा ।
 आतरक्खि-आयरक्खि ।
 आतरक्खय-आयरक्खय ।
 आतथ-आयथ ।
 आतवस्-आयवस् ।
 आतवस्स-आयवस्स ।
 आतवायपत्त-आयवायपत्त ।
 आतावे-आयवे ।
 आतविज्जा-आयविज्जा ।
 आतवीरिय-आयवीरिय ।
 आतविसोहि-आयविसोहि ।
 आतवेयावच्चकर-आयवेयावच्चकर ।
 आतसेजम-आयसेजम ।
 आतसेजमपर-आयसेजमपर ।

आतसंजमोवाय-आयसंजमोवाय ।
 आतसंवैद्यण-आयसंवैद्यण ।
 आतसंवैद्यणिज्ज-आयसंवैद्यणिज्ज ।
 आतसक्खि-आयसक्खि ।
 आतअप्पसत्तम-आयअप्पसत्तम ।
 आतसन्नि-आयसन्ति ।
 आतसमण्य-आयसमण्य ।
 आतसमुम्भव-आयसमुम्भव ।
 आतसगोवार-आयसगोवार ।
 आतसररग्गेसोगाढ-आयसररग्गेसो-
 गाढ ।
 आतसाय-आयसाय ।
 आतसायाणुगामि-आयसायाणुगामि ।
 आतसिद्ध-आयसिद्ध ।
 आतसुह-आयसुह ।
 आतसोहि-आयसोहि ।
 आतहित-आयहित ।
 आता-अपा ।
 आताणुकपय-आयाणुकपय ।
 आताणुस्सरण-आयाणुस्सरण ।
 आताणुसभण-आयाणुसभण ।
 आताभीण-आयाभीण ।
 आतावग-आयावग ।
 आतावण-आयावण ।
 आतावण्या-आयावण्या ।
 आतावणा-आयावणा ।
 आताबित्तए-आयाबित्तण ।
 आताविद्या-आयाविद्या ।
 आतावेमाण-आयावेमाण ।
 आताभिण्वस-आयाभिण्वस ।
 आताभिन्न-आयाभिन्न ।
 अतार-आयार ।
 आताराम-आयाताराम ।
 आतार्गम-आयार्गमि ।
 आताव-आयाव ।
 आतावाइ-आयावाइ ।
 आतासथ-आयासथ ।
 आताहम्म-आयाहम्म ।
 आताहिगरणवत्तिथ-आयाहिगरणवत्तिथ ।
 आताहिगरणि-आयाहिगरणि ।
 आताहिय-आयाहिय ।
 आतीण-आयीण ।
 आतीकय-अप्पीकय ।
 आत्त-आताय ।
 आट्स-आयत्त-आदृत्ति-आदृत्त ।
 आदंसग-आयत्तग-आदृत्तिग-आदृत्तग ।
 आदंसधरग-आयत्तधरग-आदृत्तिधरग-
 आदृत्तधरग ।
 आदंसतल-आयत्तल ।

आदसतलोचम-आयंसतलोचम-आदरि-
 सतलोचम-आदसतलोचम ।
 आदसमंरुल-आयंसमंरुल-आदरिसं-
 रुल-आदसमंरुल ।
 आदसमुह-आयसमुह-आदरिसमुह-आ-
 दममह ।
 आदर्सलिवि-आयंसलिवि-आदरिस-
 लिव-आदर्सलिवि ।
 आदर-आयर ।
 आदरण-आयरण ।
 आदरणया-आयरणया ।
 आदर्षणिजा-आयरणिजा ।
 आदरतर-आयरतर ।
 आदराइजुल-आयराइजुल ।
 आदाण-आयाण ।
 आदाणअटि-आयाणअटि ।
 आदाणगुल-आयाणगुल ।
 आदाणणिकखेवदुगुल्लय-आयाणणिकखे-
 वदुगुल्लय ।
 आदाणानिकख-आयाणनिकख ।
 आदाणपय-आयाणपय ।
 आदाणफलह-आयाणफलह ।
 आदाणमंडमत्तनिकखेवणासमिह-आया-
 णमंडमत्तनिकखेवणासमिह ।
 आदाणमरुमत्तनिकखेवणासमिय-आया-
 णमरुमत्तनिकखेवणासमिय ।
 आदाणनय-आयाणनय ।
 आदाणनरिय-आयाणनरिय ।
 आदाणया-आयाणया ।
 आदाणवंत-आयाणवंत ।
 आदाणसोयगहिय-आयाणसोयगहिय ।
 आदाणिज्ज-आयाणिज्ज ।
 आदाणिज्जउभयण-आयाणिज्जउभयण ।
 आदाय-आयाय ।
 आदाहिणपयाहिण-आयाहिणपयाहिण ।
 आदाहिणपयाहिणा-आयाहिणपयाहिणा ।
 आधमण-आहमण ।
 आधरिसिय-आहरिसिय ।
 आधा-आहा ।
 आधाकम्म-आहाकम्म ।
 आधाकम्मिय-आहाकम्मिय ।
 आधाण-आहाण ।
 आधाणिय-आहाणिय ।
 आधाय-आहाय ।
 आधायग-आहायग ।
 आधार-आहाग ।
 आधारसत्ति-आहारसत्ति ।
 आधि-आहि ।
 आधिकक-आहिकक ।
 आधिगरणिय-आहिरणिय ।

आभिगर्णिया-आहिगर्णिया ।
 आधिण्य-आहिण्य ।
 आधिरथ-आहितथ ।
 आधिदेविय-आहिदेविय ।
 आधिष-आहिष ।
 आधिभोइय-आहिभोइय ।
 आधिरज-आहिरज ।
 आधिष्यणिय-आहिष्यणिय ।
 आधीगड-आहीगड ।
 आधीगरण-आहीगरण-
 आधुणिय-आहूणिय ।
 आधुय-आहुय ।
 आधय-आहेय ।
 आधेव-आहेव ।
 आधोरण-आहोरण ।
 आधोश्रिय-आहोश्रिय ।
 आप-आष ।
 आपई-आवई ।
 आपर्धम्म-आवईधम्म ।
 आपना-आवना ।
 आपगज-आवगेज ।
 आपन-आवड ।
 आपन-आवड ।
 आपडिग-आवडिग ।
 आपनिय-आवनिय ।
 आपण-आवण ।
 आपणगिह-आवणगिह ।
 आपणवीहि-आवणवीहि ।
 आपणिग-आवणिग ।
 आपणिज-आवणिज ।
 आपण-आवण ।
 आपणपरिहार-आवणपरिहार ।
 आपणसत्ता-आवणसत्ता ।
 आपत्त-आवत्त ।
 आपत्ति-आवत्ति ।
 आपत्तिमुत्त-आवत्तिमुत्त ।
 आपद्काल-आवद्काल ।
 आपदेव-आवदेव ।
 आपमिष-आवमिष ।
 आपपिता-आवपिता ।
 आपरिहय-आवरिहय ।
 आपल-आवल ।
 आपसरीअणवकंजयसिया-आवसरीअणवकंजयसिया ।
 आपाग-आपाय-आवाग-आवाय ।
 आपाह-आवाह ।
 आपाण-आवाण ।
 आपाण-आवाण ।
 आपाय-आवाय ।
 आपाय-आवाय ।

आपायण-आशायण ।
 आपायमह्य-आशायजह्य ।
 आपायज्ञिया-आशायज्ञिया ।
 आपास्नि-आवास्नि ।
 आपास्नाविय-आपिस्नाविय ।
 आपिजर-आविजर ।
 आपिस्नि-आविसिस्नि ।
 आपेक्षिय-आवेक्षिय ।
 आमेट्टघर-आमेट्टहार ।
 आमेल-आवेल ।
 आमोद्धन-आमोक्षय ।
 आयइ-आयई ।
 आयज्ज-आयम्भ ।
 आयतकणायय-आययकणायय ।
 आयतचक्रु-आययचक्रु ।
 आयतजोग-आययजोग ।
 आयतट्टित-आयतट्टिय ।
 आयनतर-आयतयर ।
 आरियस्सेत्त-आरियक्खेत्त ।
 आरियट्ठाण-आरियट्ठाण ।
 आरियदंस्-आरियदंस् ।
 आरियदिण-आरियदिण ।
 आरियदेस्-आरियदेस् ।
 आरियधम्म-आरियधम्म ।
 आरियपणंसिय-आरियपणंसिय ।
 आरियपण-आरियपण ।
 आरियवेय-आरियवेय ।
 आयाम-आचाम ।
 आयारयं-आयारमं ।
 आरजइत्ता-आरमजइत्ता ।
 आराहण-आराहय ।
 आरि-आरिय ।
 आरुग-आरोग ।
 आरुगफत्त-आरोग्यफत्त ।
 आरुग्गबोहिस्साम-आरोग्यबोहिस्साम ।
 आरुग्गबोहिस्सामापत्थणाच्चत्तुल्ल-आ-
 रोग्यबोहिस्सामापत्थणाच्चत्तुल्ल ।
 आरुग्गसाहण-आरोग्यसाहण ।
 आस्निवग-आस्निवग ।
 आस्निवण-आस्निवण ।
 आस्निविय-आस्निविय ।
 आस्निसदंग-आस्निसिदंग ।
 आलुग-आलुय ।
 आव-आव ।
 आवत्त-आवत्त-आवट्ट-आवट्ट ।
 आवट्टपञ्चावरुसेट्ठिपसेट्ठियसोत्थिय (सो-
 वत्थिय) पुनमाणवरुमाणगमच्छेदमक-
 रंरुगजारामाराफुल्लवस्तिपउमपत्तसाग-
 रतरंगवणत्तयपउमत्तयभस्तिवत्त-आ-
 वट्टपञ्चावरुसेट्ठिपसेट्ठियसोत्थिय (सो-

बन्धिय) पृसमाणवकमातृगमच्छरुगम-
 करंरुगजाराभागाकुल्लावलिपउमपत्तसा-
 गरतरंगवणल्लयपउमल्लयभत्तिचित्त ।
 आवतकूड-आवट्टकुरु ।
 आवत्ताण-आवट्टण ।
 आवत्तणपेदिया-आवट्टणपेदिया ।
 आवत्तणिउज्ज-आवट्टणिउज्ज ।
 आवत्तय-आवट्टय ।
 आवत्तायत्त-आवट्टायत्त ।
 आयत्ति-आयत्ती ।
 आवत्तिपिवाय-आवत्तिपाणिवाय-आव-
 लित्तिपाय ।
 आवत्तिपविट्ठ-आवत्तिपाविट्ठ ।
 आवत्तिपविभत्ति-आवत्तिपाविभत्ति ।
 आवत्तिपादिर-आवत्तिपापादिर ।
 आवीकम्म-आवीकम्म ।
 आसुरा-आसुरी ।

|| ५ ||

इइ-इति ।
इइकह-इतिकह ।
इइकायववया-इतिकायववया ।
इइह-इतिह ।
इइहास इतिहास ।
इओ-इसा-इयो-एसो ।
इंगिअ-इंगिय ।
इंगिअमरण-इंगियमरण ।
इंदकाइय-इंदगाइय ।
इंदियत्यकोषण-इंदियत्यबिकोषण ।
इकस्नाग-इकस्नागु ।
इकस्नागकुस-इकस्नागुकुल ।
इकस्नागभूमि-इकस्नागभूमि ।
इकस्नागराय-इकस्नागुराय ।
इकस्नागघंश-इकस्नागुघश ।
इकसु-उच्छु ।
इकसुकरण-उच्छुकरण ।
इकसुखर-उच्छुखर ।
इकसुगमिया-उच्छुगमिया ।
इकसुघर-उच्छुघर ।
इकसुचोयग-उच्छुचोयग ।
इकसुजंत-उच्छुजंत ।
इकसुसलग-उच्छुसलग ।
इकसुपेसिया-उच्छुपेसिया ।
इकसुनिति-उच्छुनिति ।
इकसुमेरग-उच्छुमेरग ।
इकसुलट्टि-उच्छुलट्टि ।
इकसुवण-उच्छुवण ।
इकसुधाम-उच्छुधाम ।
इकसुगमिया-उच्छुगमिया ।
इकसुसलग-उच्छुसलग ।
इकसुकार-उच्छुकार ।

उज्जुगय-उज्जुयभूय ।
 उज्जुगया-उज्जुयया ।
 उज्जुगा-उज्जुया ।
 उज्जुमङ्-रिउमङ् ।
 उज्जुसुत्त-उज्जुसुय ।
 उज्जुसुत्तवयणविन्हेय-उज्जुसुयवयण-
 विन्हेय ।
 उज्जुसुत्ताजास-उज्जुसुयानास ।
 उच्चिअ-उच्चिय ।
 उच्चिअङ्-उच्चियङ् ।
 उङ्गुग-उङ्गुग ।
 उङ्गुजाणु-उङ्गुजाणु ।
 उङ्गुलोग-उङ्गुलोय ।
 उङ्गुलोगविभत्ति-उङ्गुलोयविभत्ति ।
 उष्ण-वरण ।
 उष्णइतो-उन्नुइतो ।
 उष्णपरिसह-उष्णपरीसह-उसिणपरिस-
 ह-उसिणपरीसह ।
 उष्णपरियाव-उसिणपरियाव ।
 उष्णानेतत्त-उष्णहितत्त ।
 उत्तमाङ्गि-उत्तमरिङ्गि ।
 उत्तरकुरा-उत्तरकुह ।
 उत्तरसमा-उत्तरासमा ।
 उत्तरिउज्ज-उत्तरिअ ।
 उत्तरुह-उत्तरुहु ।
 उत्तराण-उत्तरालण ।
 उत्ताङ्गिउज्जत्त-उत्ताल्लिउज्जत्त ।
 उद्ग-उद्दय ।
 उद्गगम्भ-उद्गगम्भ ।
 उद्गलेव-उद्गलेव ।
 उद्गसीमय-उद्गसीमय ।
 उद्गहारा-उद्गहारा ।
 उद्दयसायर-उद्दयसागर ।
 उद्दर-उद्दर ।
 उद्दरगङ्गि-उद्दरगङ्गि ।
 उद्दरत्ताण-उद्दरत्ताण ।
 उद्दर-उद्दराल ।
 उद्देसिय-उद्देसिउ ।
 उद्दत्त-उद्दत्त ।
 उद्दिभिदि-उद्दिभिदिय ।
 उद्दिमाद-उद्दिमाय ।
 उद्दिमादपमाय-उद्दिमायपमाय ।
 उद्दिमवीह-उद्दिमवीह ।
 उद्दाल-उद्दाल ।
 उद्दुग-उद्दुग ।
 उद्दुगविद्ध-उद्दुगविद्ध ।
 उद्दुगपत्त-उद्दुगपत्त ।
 उद्दुग-उद्दुगी ।
 उद्दपसणा-उद्दपसणा ।
 उद्दकसाहसा-उद्दकसाहसा ।

उवगारण-उवयारण ।
 उवगारियालयण-उवगारियलयण ।
 उवचित-उवचिय ।
 उवदृण-उव्यदृण ।
 उवदृणविहि-उव्यदृणविहि ।
 उवदृवणा-उवघावणा ।
 उवदृवणाकप्पिय-उवघावणाकप्पिय ।
 उवदृवणागहण-उवघावणागहण ।
 उवदृवणायरिय-उवघावणायरिय ।
 उवघवणारिह-उवघावणारिह ।
 उवघवणी-उवघावणी ।
 उवघावित्तए-उवघावित्तए-उवघावित्तए-
 उवघावित्तए ।
 उवरिम-उपरिम ।
 उवलीण-उवल्लीण ।
 उववूह-उवदूह ।
 उसभ-उसह ।
 उसभकंठ-उसदकंठ ।
 उसभणाराय-उसहणाराय ।
 उसभदत्त-उसहदत्त ।
 उसभपुर-उसहपुर ।
 उसभपुरी-उसहपुरी ।
 उसन्नसेण-उसहसेण ।
 उसिणपरिसह-उसिणपरीसह ।
 उसिय-उसिसिय-ऊसिय ।

॥ ५ ॥

एई-एया ।
 एक-एग-एय ।
 एकअ-एगअ-एकइअ-एगइअ ।
 एकइअ-एगइअ-एकइय-एगइय ।
 एकसि-एकसिअं-एकइआ-एकइआ-
 एगया ।
 एककओ-एगओ-एकदो-एककतो-एगतो ।
 एकओखहा-एगओखहा ।
 एककओणंतय-एगओणंतय ।
 एककओपमाग-एगओपमाग ।
 एककओवका-एगओवका ।
 एककओवत्त-एगओवत्त ।
 एककओसमुवायग-एगओसमुवायग ।
 एककओसहिय-एगओसहिय ।
 एककांगिय-एगंगिय ।
 एककंत-एगंत ।
 एककंतओ-एगंतओ ।
 एककंतकूर-एगंतकूड ।
 एगंतचारि-एगंतयारि ।
 एगच्चरियापरीसह-एगच्चरियापरीसह ।
 एगतर-एगयर ।
 एगता-एगया ।
 एगवा-एगया ।

एगारस-एगारह ।
 एगूणवीस-एगूणवीसह ।
 एज-एय ।
 एजत-एजर्यत ।
 एजण-एयण ।
 एज्जा-एयणा ।
 एज्जमाण-इज्जमाण ।
 एण्णज्ज-एण्णज्ज ।
 एण्णज्जय-एण्णज्जय ।
 एण्ह-एताहे ।
 एत-एय ।
 एतकम्म-एयकम्म ।
 एतप्पगार-एयप्पगार ।
 एतप्पहाण-एयप्पहाण ।
 एतसमायार-एयसमायार ।
 एतारिस-एयारिस-एतारिच्च-एयारिच्च ।
 एतारुव-एयारुव ।
 एतार्यति-एयार्यति ।
 एरिक्ख-एलिक्ख ।
 एलकक्ख-एलकक्ख ।
 एलग-एलय ।
 एव-एवं ।

॥ श्री ॥

भोगसिय-भोगसिय ।
 भोग-भोग ।
 भोविद्य-भोविद्य ।
 भोविद्यजोग-भोविद्यजोग ।
 भोदण-भोयण ।
 भोदणविहि-भोयणविहि ।
 भोभासण-भोहासण ।
 भोभासणभिक्षा-भोहासणभिक्षा ।
 भोजासमाण-भोहासमाण ।
 भोरस्सवल्लसमप्पा-
 गय ।
 भोल्लि-भोल्लि ।

॥ क ॥

कङ्कगह-कङ्कगह ।
कङ्कयपक्षि-कङ्कयपक्षि ।
कङ्कयपेमगिरितडी-कङ्कयपेमगिरि-
तडी ।
कङ्कविया-कङ्कविया ।
कङ्कविया-कङ्कविका ।
कङ्कत-कङ्कय ।
कङ्कपञ्चोल-कङ्कपञ्चोल ।
कङ्कणडर-कङ्कणपुर ।
कङ्क-कङ्क ।
कङ्क-कङ्क ।
कङ्कगह-कङ्कगह ।

कसेपसी-कसेपाई ।
 ककाम-कककोल ।
 ककचभी-ककचवी ।
 ककबु-ककबू ।
 ककबुल-ककबुल्ल ।
 ककजोग-ककजोग ।
 ककम-ककनी ।
 ककग-ककगुय ।
 ककगुतुबी-ककगुतुबी ।
 ककगुफलदंसग-ककगुफलदंसग ।
 ककगुफलविवाग-ककगुफलविवाग ।
 ककगगावली-ककगगावली ।
 ककगाद-ककगाय ।
 ककणिआर-ककणिआर ।
 ककणिक-ककणिय ।
 ककणधार-ककणहार ।
 ककणपालि-ककणपाली ।
 ककणववहार-ककणववहार ।
 ककमण-ककमन ।
 ककमज्ञागरखंरवोहय-ककमज्ञागरखंरवोहय ।
 ककमलापीड-ककमलामेल ।
 ककम्भीर-ककम्हीर ।
 ककम्मकारि-ककम्मकता ।
 ककम्मपगदि-ककम्मपयडि ।
 ककम्मयकायजोग-ककम्मणकायजोग ।
 ककम्मयणाम-ककम्मणणाम ।
 ककम्मयवगणा-ककम्मणवगणा ।
 ककम्मायणिय-ककम्मारिय ।
 ककम्मापाहिविणिमुक्क-ककम्मावाहिविणिमु-
 क्क ।
 ककयणू-ककयन्नु ।
 ककयविक्रयज्झाण-ककयविक्रयंजाण ।
 ककरणआ-ककरणतो ।
 ककतल-ककयल ।
 ककतलपग्गहिय-ककयलपग्गहिय ।
 ककतलपभट्टविप्पमुक्क-ककयलपभट्टवि-
 प्पमुक्क ।
 ककतलमाइय-ककयलमाइय ।
 ककतलपरिमिय-ककयलपरिमिय ।
 ककज-ककइ ।
 ककलसंगलिया-ककलसिंवलिया ।
 ककलाद-ककलाय ।
 ककलिकलुस-ककलिकलुस ।

कलुसकम्मण-कलुसकम्म ।
 कलुसाउल्लेख-कलुसाविल्लेख ।
 कलुग-कल्ल ।
 कविल्लुय-कवल्लुय ।
 कविल्लुयावाय-कवल्लुयावाय ।
 कह-कहं ।
 कहकहभूय-कहकगभूय ।
 काळण-काळण ।
 काक-काग ।
 काकंदिय-कागंदिय ।
 काकंदिया-कागंदिया ।
 काकजंघ-कागजंघ ।
 काकजंघा-कागजंघा ।
 काकणि-कागणि ।
 काकणिमम्म-कागणिमम्म ।
 काकणिरयण-कागणिरयण ।
 कार्काणलक्खण-कागणलक्खण ।
 काकतालिज्ज-कागतालिज्ज ।
 काकतुंड-कागतुंड ।
 काकधट्ट-कागधट्ट ।
 काकपाल-कागपाल ।
 काकपिंडी-कागपिंडी ।
 काकल-कागल ।
 काकलि-कागलि-काकली-कागली ।
 काकस्सर-कागस्सर ।
 काणक-काणग ।
 काद्व-काय्व ।
 काद्वग-काय्वग ।
 काद्वरी-काय्वरी ।
 कामभोगसंसापपभोग-कामभोगसंसाप-
 भोग ।
 कामासंस्पभोग-कामासंसापभोग-का-
 मासंस्पभोग ।
 कायपरिचारग-कायपरिचारग ।
 कायरो-कायलो ।
 कारवण-कारावण ।
 कारवादिय-कारावादिय ।
 कारविय-काराविय ।
 कालागद-कालागुरु ।
 कालिग-कालिय ।
 कालिगसुय-कालियसुय ।
 कालिगा-कालिया ।
 कालिगावाय-कालिथावाय ।

कालाव-कालाव ।
 किरियारय-किरियरय ।
 किसल-किसलम ।
 कीयकड-कीयगम ।
 कुंजग-कुंजय ।
 कुंभगार-कुंभयार ।
 कुक्खि-कुच्छि ।
 कुक्खिअकिमि-कुच्छिअकिमि ।
 कुक्खिपूर-कुच्छिपूर ।
 कुक्खिवेयणा-कुच्छिवेयणा ।
 कुक्खिसंजुय-कुच्छिसंभूय ।
 कुक्खिसवल-कुच्छिसवल ।
 कुक्खिसुअ-कुच्छिसुअ ।
 कुक्खिहार-कुच्छिहार ।
 कुंवर-कुंवर ।
 कुमुम-कुमुय ।
 कुमुअवणाविघोहग-कुमुयवणाविघोहग ।
 कुमुआ-कुमुया ।
 कुमुआगर-कुमुयागर ।
 कुलकर-कुलगर ।
 कुलकरअर्थी-कुलगरअर्थी ।
 कुलकरगंडिया-कुलगरगंडिया ।
 कुलकरधंस-कुलगरधंस ।
 कुलतिसग-कुलतिलय ।
 कुवलथप्पम-कुवलथप्पह ।
 कुवणि-कुवणी ।
 कुमअ-कुसअ ।
 कुहग-कुहय ।
 कुणिय-कुणिय ।
 कुय-कुयय ।
 केकाइय-केगाइय ।
 केवलदसण-केवलदरिसण ।
 केवलदंसणावरण-केवलदरिसणावरण ।
 कोउहल-कोऊहल-कोउहल-कोऊहल ।
 कोकस्सर-कोगस्सर ।
 कोमिग-कोमिम ।
 कोमिगण-कोमियगण ।
 कोत्थुअ-कोत्थुह ।
 कोदंड-कोडंड ।
 कोमुई-कोमुदी ।
 कोमुईचार-कोमुदीचार ।
 कोरंट-कोरंटग ।
 कोलपाल-कोलघाल ।
 कोलपागपट्टण-कोलवागपट्टण ।

भाग से कोष्ठक में शब्दान्तर देने की प्रथा उठा दी गयी है किन्तु उनको ग्रन्थ में ही यथास्थान स्थान दिया जायगा । और 'ग्रन्थान्यङ्गनस्य लुक' इस सूत्र से लुक हुए वर्ण का शब्दान्तर में समावेश नहीं है ।

आवश्यक कतिपय सङ्केत—

१-प्राकृतशैली से अनुस्वार और मकार (गाथाओं में) समस्त दो शब्दों के मध्य में जी आया करता है, इसीलिये अनेक स्थल पर (टीका में) लिखा रहता है कि 'अनुस्वारोऽत्रात्राक्षणिकः' तथा 'मकारोऽत्रात्राक्षणिकः,' जैसे प्र० भा० ८२८ पृष्ठ में 'असज्भाइय' शब्द पर वृ० की गाथा है—'पंसुयमंसयरुहिरं-केससिलावुडि तह रओषाए' ॥ यहाँ समस्त 'रुहिर' शब्द में जी अनुस्वार है। और ३७५ पृष्ठ में 'अणुजाण' शब्द पर "सीलेह मंखफलए, इयरे चोयंति तंतुमादीसु" । यहाँ 'तन्त्वादिषु' का 'तंतुमादीसु' हुआ। और तृ० भा० ६०३ पृष्ठ में भी 'कुसमयमोहमोहमोहिय'- 'कुसमयौघमोहमतिमोहित' इस शब्द पर लिखा है कि—'मकारस्तु प्रकृतत्वात्'। इस पाठ से भी यह बात सिद्ध होती है।

२-बहुत सी जगह गाथाओं में दीर्घ को ह्रस्व, और ह्रस्व को दीर्घ हुआ करता है, उसका कारण यह है कि ऐसा करने से गाथाओं के बनाने में बहुत सुगमता होती है, इसीलिये कहा हुआ है कि—“अपि माषं मषं कुर्यात् उन्दोभङ्गं न कारयेत्” । और व्याकरणकार भी “दीर्घह्रस्वौ मिथो वृत्तौ” ॥ ८ । १ । ४ ॥ इस सूत्र से इस बात का अनुमोदन करते हैं। जैसे 'साहू' को 'सहू', और 'विरुज्झइ (नि)' का 'विरुज्झई [ती]' होता है।

३-कहीं कहीं प्राकृतशैली से अनुस्वार का लोप जी होता है, जैसे विशेषावश्यक ज्ञाप्य के २०१६ गाथा में “समवाइ असमवाइ, उव्विह कत्ता य कम्मं च ॥” (उव्विहत्ति) 'अनुस्वारस्य लुप्तस्य दर्शनात्'। प्रायः करके निर्युक्तिकार अपनी गाथाओं में इस नियम को विशेष रूप से काम में लाये हैं, इसलिए उनका गाथा बनाने में अत्यन्त सुगमता हुई है। जैसे तृ० भा० ५१७ पृष्ठ में 'किङ्कम्म' शब्द पर आवश्यकनिर्युक्ति है कि—'गुरुजण बंदावन्ती, सुस्समण जहुत्तकारिं च' ॥ ३३ ॥ इसकी वृत्ति में लिखा है कि 'अनुस्वारलोपोऽत्र छष्टव्यः' ।

४-प्राकृतशैली से कहीं कहीं बहुवचन के स्थान में जी एकवचन हुआ करता है, जैसे आवश्यकवृत्ति के पाँचवें अध्ययन में 'जरतैरवतविदेहेषु' के स्थान में 'जरहेगवयविदेहे' ऐसा एकवचन किया है।

५-प्रायः सूत्रों में और निर्युक्तिगाथाओं में जो निर्विभक्तिक पद आया करते हैं उनमें “स्यम्-जस्-शमां लुक्” ॥ ८ । ४ । ३४४ ॥ तथा “षष्ठ्याः” ॥ ८ । ४ । ३४५ ॥ इन सूत्रों से अथवा सौत्र सुप् का लोप समझना चाहिये। जैसे तृतीय भाग के ४४६ पृष्ठ में उक्त० २४ अ० का मूलपाठ है कि—“उद्धंघण पल्लंघण” इत्यादि। और इसपर टीकाकार लिखते हैं कि 'उजयत्र सौत्रत्वात् सुपो लुक्' । इसी तरह अन्य स्थल में जी समझना चाहिये।

६-सूत्रों में बाहुल्य से प्रथमा के एक वचन में 'अतः भेर्भोः' । ८ । ३ । २ । इस सूत्र को न लगाकर “अत एन्मौ पुंभि मागध्याम्” । ८ । ४ । २२७ ॥ इस सूत्र से एकार ही किया गया है, जैसे तृ० भा० ४६० पृष्ठ में है कि—“आहारए दुविहे पसस्ते” । इस पर टीकाकार की टीका है कि 'आहारको द्विविधः प्रज्ञप्तः' । इसी तरह निर्युक्तिगाथाओं में जी समझना चाहिये—जैसे “वाहे” का अनुवाद 'व्याधः' है।

७-प्रायः करके सूत्रों में आया करता है कि—“तेणं कालेणं तेणं समणं” और इसपर टीकाकार लिखा करते हैं कि “तस्मिन् काले तस्मिन् समये” इसको हेमचन्द्राचार्य जी सिद्धहेमव्याकरण के अष्टमाध्याय-तृतीयपाद में “समस्या द्वितीया” । ८ । ३ । १३७ ॥ इस सूत्रपर अनुमोदन करते हैं कि 'आर्षे तृतीयाऽपि दृश्यते। यथा—'तेणं कालेणं तेणं समणं' अस्यार्थः—'तस्मिन् काले तस्मिन् समये' । किन्तु रायपसेणी के टीकाकार मत्तयगिरि लिखते हैं कि 'ते इति प्राकृतशैलीवशात् तस्मिन्निति छष्टव्यम्' । णमिति वाक्यालङ्कारः । दृष्टान्तश्चान्यत्रापि—'णं' शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । यथा—'इमाणं पुहवी' इत्यादि । यह पक्षान्तर जी उनके मत से स्थित है।

८-व्यवहार, बृहत्कल्प, आवश्यकचूर्णि और निशीथ सूत्र, प्र० भा०, प्र० चू० आदि में प्रायः करके विशेष रूप से सूत्र निर्युक्ति और चूर्णि में 'तदोस्तः' । ८ । ४ । ३०७ । इस से और आर्षत्वाद् भी वर्णान्तर के स्थान में तकार हो जाता है, जैसे तृ० भा० 'किङ्कम्म' शब्द के ५१४ और ५१५ पृष्ठ में बृहत्कल्प की निर्युक्ति है कि—“ओमंके भेदं, संकच्छेती उवातगो कुविओ” । यहाँ पर शङ्कावेद की दकार को तकार और वाचक की चकार को तकार किया है। इसी तरह “इय मंजमम्म विवतो, तस्मेवडा ण दोमा य” ॥ इस गाथा में भी व्यय शब्द की यकार को भी तकार किया है। इसी तरह तृ० भा० ५०६ पृष्ठ के 'काहिय' शब्द पर निशीथ सूत्र की निर्युक्ति और चूर्णि की व्यवस्था है, जैसे 'तक्कम्मो जो धम्मं, कथंति सो काधितो हाई' ॥ ६३ ।

इस नियुक्तिगाथा की शृंखला है कि—‘एवंविधो कारितो जवति’। यहाँ पर जी कायिक के ककार को तकार किया हुआ है, इसी तरह अन्यत्र भी समझना चाहिये। यकार को धकार तो ‘यो धः’ ॥ ८।४।२६७ ॥ और ‘अनादौ स्वरादसंयुक्तानां कगतयपरा गवधवधाः’ ॥ ८।४।३७६ ॥ इत्यादि सूत्रों से होता है।

ए—संस्कृत शब्दों की सिद्धि तो पचास अक्षरों से है, परन्तु माकृत शब्दों की सिद्धि चालीस ही अक्षरों से होती है, क्योंकि स्वरों में तो अ, इ, ए, औ का अभाव है और व्यञ्जन में श, ष, तथा असंयुक्त क, ख आदि कई व्यञ्जनों का अभाव है।

१०—व्यञ्जनान्त शब्दों के व्यञ्जन का ‘अन्त्यव्यञ्जनस्य लुक्’ ॥ ८।१।१॥ इस सूत्र से लुक् होजाने पर किसी शब्द का वो व्यञ्जनान्तत्वही नष्ट हो जाता है और किसी किसी का अजन्त में परिणाम हो जाता है, इसीलिये इजन्त शब्दों की सिद्धि के लिये कोई विशेष नियम नहीं है, केवल ‘आत्मन्’ शब्द और ‘राजन्’ शब्द की सिद्धि के लिये जो श्लोक से नियम है उन्हींसे अन्य नकारान्त शब्दों की जी व्यवस्था की जाती है।

११—यदि किसी ग्रन्थ का पाठ कुछ बीच में ठोकर फिर सिया है तो जहाँ से पाठ लूटा है वहाँ पर उसी ग्रन्थ का नाम इस बात की सूचना के लिये चलते हुए पाठ के मध्य में जी दे दिया है कि पाठक त्रम में न पड़े।

१२—माकृत जाषा में हिन्दी जाषा की तरह द्विवचन नहीं होता, किन्तु “द्विवचनस्य बहुवचनं नित्यम्” ॥ ८।१।१० ॥ इस सूत्र से द्विवचन के स्थान में बहुवचन हो जाता है, इसलिये द्वित्वबोधन की जहाँ कहीं विशेष आवश्यकता होती है वहाँ द्वि शब्द का प्रयोग किया जाता है; और चतुर्थी के स्थान में षष्ठी “चतुर्थ्याः षष्ठी” ॥ ८।१।११ ॥ इस सूत्र से होती है।

१३—गाथाओं में पाद पूरे होने पर यदि सुबन्त अथवा तिबन्त रूप पद पूरा हो जाता है तो (,) यह चिह्न दिया जाता है और जहाँ पाद पूरा होने पर जी पद पूरा नहीं हुआ है वहाँ [-] ऐसा चिह्न दिया है।

१४—बहुतसी जगह गाथाओं में शुद्ध या व्यञ्जनमिश्रित एकार स्वर आता है किन्तु उसकी दीर्घाक्षर में परिणाम होने से जो किसी जगह मात्रा बढ़ जाती है, उसको कम करने के लिये [०] ऐसा चिह्न दिया गया है। यद्यपि ‘दीर्घ—इसौ मिथो वृत्तौ’ ॥ ८।१।४ ॥ इस सूत्र से इस्वर करने पर एकार को उकार हो सकता है, किन्तु ऐसा करने में सर्वसाधारण को उसकी सूत्र प्रकृति का ज्ञान नहीं हो सकना, इसलिये इस्वरबोधक संकेत किया गया है, इसीतरह व्याकरणमहाभाष्य में जी लिखा है कि—“अर्थ एकारः, अर्थ ओकारो वा इति राणायनीयाः पठन्ति”। और वाग्जटाविरचित माकृत पितृसूत्र में भी लिखा है कि—

“दीहो संजुतपरो, विन्दुजुओ पादिओ अ चरणते ।
स गुरु बंक छमसो, अमो बहु होइ सुख एककसो” ॥

इस तरह गुरु सधु की व्यवस्था करके लिखते हैं कि—

‘कथ्य वि संजुतपरो, वसो बहु होइ दंसणेण जहा ।
परिहसइ चित्तधिजं, तरुणिकदवसमि णिवृत्तं’ ॥

दूसरा अपवाद—‘इहिकारा विन्दुजुआ, एओ मृष्टा अवलमिलिआ वि लहू ।
रहवजणसंजोए, परे असेमं पि सविहासं’ * ॥

उदाहरण—‘माणिणि ! माणिहिं काई फल, ऐओ जे चरण पडु कन्त ।
सहजे जुअंगम जइ णमइ, किं करिण मणिमन्त ?’ ॥

दूसरा विकल्प—‘जइ दीहो वि अ वणो, लहु जीही पढइ सो वि लहू ।
वसो वि तुरियपदिओ, दो तिणि वि एक जाणहु” ÷ ॥

उदाहरण—‘अरे रे वाहहि कान्ह ! णाव जोटे दगमग कुगति ण देहि ।
तइ इथै णदिहिं सँतार देई, जो चाहसि सो लेहि” ॥

* इकारहिकारो विन्दुयुतो एओ शुद्ध अ वर्णमिलितावपि लहू । रेफहकारो, व्यञ्जनसंयोगे परेऽशेषमपि सविभाषम् ॥
÷ यदि दीर्घमपि वर्णं प्रपुं जिह्वा पठति सोऽपि लघुः । वर्यो अपि स्वरितपठितौ द्वौ वर्यो वा एकं जामीत ॥

छन्द की परम आवश्यकता— 'जेष न सहः कणअतुला, तिअतुलिअं अदअदेण ।

तेमं ण सहः सवणतुला, अवच्छेदं छंदभंगेण " ॥

१९—कहीं कहीं गाथाओं में शब्दों के आद्यन्त स्वर को 'लुक्' । ८ । १ । १० सूत्र से झोप कर कात्तते हैं, और कहीं आर्षत्वान् भी लोप करते हैं—जैसे एक उदाहरण तृ० जा० ५५६ पृष्ठ में 'किरियावाइ (ण)' शब्द पर सूत्रकृताङ्ग की गाथा है कि—'गई च जो जाणइऽगागई च'। इसी तरह अतीत के स्थान में 'तत' लिखा करते हैं, और प्र० जा० ७७९ पृष्ठ में 'अवच' शब्द पर 'वैतिपरे अहं तू' और ७७२ पृष्ठ में 'अलाजपरंमइ' शब्द पर 'अलाजण होउदाहरणं' इत्यादि समझना चाहिये।

१६—प्रायः बहुत से स्थान पर 'से णुणं' इत्यादि मूलपाठों में 'से' शब्द आया करता है, उस पर ज० १३-१-३ (स्था० ५६२-२-५) में लिखा है कि—“संशब्दो मागधदेशीमांसदोऽथशब्दार्थः, कचिदसावित्यर्थे, कचित्तस्येत्यर्थे प्रयुज्यते।

प्रकीर्णक विषय—

१—उपोतिष्करणक में लिखा है कि स्कन्दिशाचार्य की प्रवृत्ति समय में दुःषम आरा के प्रभाव से दुर्निष्ठ पद जाने पर साधुओं का पढ़ना गुणना सब नष्ट होगया, फिर दुर्निष्ठ शान्त होने पर जब दो संघों का मिश्राप हुआ (जो एक म-युरा में और दूसरा बलभी में था) तब दोनों के पाठ में वाचना जेद हो गया, क्योंकि विस्मृत सूत्रार्थ के पुनः स्मरण करके संघटन में अवश्य वाचनाजेद हो जाता है।

२—विशेषावश्यक जाण्य आदि कई ग्रन्थों में लिखा हुआ है कि 'आर्यवैर' के समय तक अनुयोगों का पार्थक्य नहीं हुआ था, क्योंकि उस समय व्याख्याता और श्रोता दोनों तीक्ष्ण बुद्धिवाले थे, किन्तु 'आर्यरक्षित' के समय से अनुयोगों का पार्थक्य हुआ है, यह बात प्रथम भाग में 'अजरक्खिय' शब्द पर और 'अणुओग' शब्द पर विस्तार से लिखी हुई है।

३—तृतीय जाग के ५०० पृष्ठ में 'कालियमुय' शब्द पर कालिकश्रुत (एकादशाङ्गी) के व्यवच्छेद की चर्चा है कि सुविधि जिन के तीर्थ का सुविधि और शीतल जिन के मध्य काल में व्यवच्छेद हो गया, और व्यवच्छेद का काल पन्दोपमचतुर्थजाग माना गया है। इसी तरह और भी षट् (७ :) जिनों में समझना, किन्तु व्यवच्छेद काल तो सातो जिनों के मध्य में इस तरह समझना—“चउजागो १ चउजागो २, तिणिय चउजाग ३ पलियमेगं च ४ । तिण्णे बय चउजागो ५, चउत्थजागो य ६ चउजागो ७” ॥ १ ॥ इति। परन्तु दृष्टिवाद अङ्ग का व्यवच्छेद तो सभी जिनान्तरों में था, और उसकी अवधि भी नहीं की हुई है।

४—यद्यपि मीमांसादर्शन के तन्त्रवार्तिककार कुमारिल भट्ट ने इस प्राकृतजाषा (अर्धमागधी) पर बहुत कुछ अक्षेप किया है, किन्तु वह उनकी अदूरदर्शिता है और व्यर्थ का ही कटाक्ष है, क्योंकि इस कोश के 'पागड' शब्द पर विशेषावश्यक जाण्य पर टीकाकार का लेख है कि—“ननु जैनं प्रवचनं सर्वं प्राकृतनिबद्धमिति दुःश्रद्धेयम् । मैवं शङ्क्यम्—‘बालस्त्रीमूढपूर्वाणां, नृणां चाग्निक्काङ्क्षिणाम् । अनुग्रहाय तत्त्वज्ञैः, सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः’ ॥ १ ॥ और यह विचारसहज ही है क्योंकि जो जाषा 'राष्ट्रजाषा' या 'मातृभाषा' जिस समय होती है, उसीमें जो लोगों को उपदेश मिलता है उसीसे आवाजवृद्ध पठितापठित स्त्री पुरुष सर्वमाधारण जीवों का विशेष उपकार होता है।

५—'वागरण' शब्द पर आ० म० द्वि० कार लिखते हैं कि—जगवान् ऋषभ देव ने शक्रेन्द्र से जो व्याकरण प्रथम कहा था वही ऐन्द्र व्याकरण के नाम से प्रख्यात हुआ। तथा कल्पसुबोधिका में लिखा है कि—२० व्याकरण हैं। अर्थात्—१ ऐन्द्र, २ जैनेन्द्र, ३ सिद्धहेम, ४ चान्द्र, ५ पाणिनीय, ६ सारस्वत ७ शाकटायन, ८ वामन, ९ वि-श्रान्त, १० बुद्धिसागर, ११ सरस्वतीकण्ठाक्षरण, १२ विद्याधर, १३ कलापक, १४ जीमसेन, १५ शैव, १६ गौड, १७ नन्दि, १८ जयोल्लस, १९ मुष्टि व्याकरण, और २० वाँ जयदेव नाम से प्रसिद्ध है। इसीप्रिये आवश्यक-कृतृत्ति के दूसरे अध्ययन में लिखा है कि जब ऐन्द्रादि आठ व्याकरण हैं तब केवल पाणिनीय व्याकरण पर ही आग्रह नहीं करना चाहिये। यद्यपि प्राकृतकल्पलतातिका, प्राकृतप्रकाश, हेमचन्द्र, प्राकृत पर्ञ्जा-पावन्निष्का, प्राकृतमञ्जरी आदि कई प्राकृत के व्याकरण हैं परन्तु जैमा सिद्धहेम का अष्टमाध्याय उत्तम प्राकृत व्याकरण बना है वैसे प्रायः सकलविषयसंग्राहक दूसरा प्राकृत का व्याकरण नहीं है। तथापि उसके गद्यमय होने से लोगों को कठस्य करने में कठिनता पड़ती देखकर इस कोश के कर्ता हमारे गुरुवर्य पूर्वोक्त सुरीजी महा-

राज ने अनुग्रह करके सिद्धदेव सूत्रों पर श्लोकवच्छ विवरण रचकर सरल कर दिया, जो कि कोश के प्रथम भाग के परिशिष्टों में संकलित कर दिया गया है। क्योंकि जिस भाषा का ज्ञान अपेक्षित होता है उसके व्याकरण की बड़ी आवश्यकता होती है, अर्थात् बिना व्याकरण के किसी भाषा का पूरा पूरा ज्ञान नहीं हो सकता। इस लिये पहिले उसको एक बार खूब मनन करके पीछे कोश को देखने से विशेष आनन्द आवेगा।

६-यद्यपि महानिशीय सू. में टीका या चूर्णि नहीं पायी जाती, तथापि हमारी पुस्तक में चतुर्थाध्ययन की समाप्ति में लिखा है कि-“अत्र चतुर्थाध्ययने बहवः सैद्धान्तिकाः, केचिदालापकाश्च सम्यक् श्रद्धयत्येवं तैरश्रद्धानैरस्माकमपि न सम्यक् श्रद्धानमित्याह हरिजद्रमूरिः, न पुनः सर्वमेवेदं चतुर्थाध्ययनमन्यानि वाऽध्ययनानि। अस्यैव कतिपयैः परिमितैरालापकैरश्रद्धानमित्यर्थः। यतः स्थानसमवायजीवाभिगमप्रज्ञापनादिषु न कथञ्चिदमाचक्षे, यथा प्रतिसंतापस्थलमस्ति-तद्गुहावासिनस्तु मनुजास्तेषु च परमाधार्मिकाणां पुनः २ सप्ताष्टवारान् यावदुपपत्तेस्तथा च तैर्दारुणैर्बज्रशिक्षाधरद्वसंपुटैर्गिलितानां परिपीड्यमानानामपि संवत्सरं यावत् प्राणव्यापत्तिर्न जवतीति। वृद्धवादस्तु पुनर्यथा-तावदिदमार्थसूत्रं, विकृतिर्न तावदत्र प्रविष्टा, प्रज्ञाताश्चात्र श्रुतस्कन्धे अर्थाः, शुद्धातिशयं न सातिशयानि गणधरोक्तानि चेह वचनानि, तदेवं स्थिते न किञ्चिदाशङ्कनीयम् ॥” इसके बाद फिर ‘ एवं कुशीलसं-गि मन्त्रोपाएहि पयद्विं’ इत्यादि पञ्चमाध्ययन का प्रारम्भ है। इसीतरह कहीं २ चूर्णि जी मिलती है जैसे इसी कोश के प्र० भा० ‘ अरहत ’ शब्द पर ७५६ पृष्ठ में मूल और चूर्णि दोनों हैं। और ‘ एस समास्त्यो ’ ‘ वित्यरत्यं तु इमं ’ ऐसा हमारे पुस्तक के ६ पत्र २ पृष्ठ २६ पङ्क्ति में लिखा है।

७-सूत्रकृताङ्ग की गाथाएँ कई अध्ययनों में ऐसी टूटीसी मालूम पड़ती हैं जेमे बन्दाभङ्गवाली हों, किन्तु प्रायः वे जी बन्दांलक्षणविहीन नहीं हैं, क्योंकि बहुत से ऐसे भी बन्द हैं जो पढ़ने में असङ्गत मे मालूम होते हैं किन्तु लक्षण से पूर्ण सङ्गत हैं। क्योंकि प्राकृत पिङ्गलसूत्र में चन्द्रक्षेत्रा-चित्र-नाराच-नील-चञ्चला-कृपभगजविलमित-वकिता-मदन-मालता-वाणिनी-प्रवर्गलक्षित-गरुडरुत-अचक्षुषि बन्द जी विलक्षण हैं। जैसे मदन मालिता का यह उदाहरण है-

“ विष्टस्रगलक्षितचिकुरा घांताधरपुटा,

म्लायत्पत्रावलि कुचतटोच्छ्वासोर्मिगला।

राधाऽत्यर्थं मदनललिताऽऽन्दोलालसवपुः,

कंसाराते रतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम् ” ॥ १ ॥

और यदि कहीं पर किसी भी बन्द का लक्षण सङ्गत न हो तो वहाँ आर्ष बन्द समझना चाहिये।

पैंतालीस आगमों के नाम, और उनकी मूलश्लोकसंख्या, और हर एक पर पृथक् पृथक् आचार्यों की निर्मित बृहद्वृत्ति, लघुवृत्ति, निर्युक्ति और जाण्यादिक, और उनका श्लोकसंख्याप्रमाण इस रीति से है-

श्रीसुधर्मास्वामीकृत ग्यारह श्रद्धो के नाम और व्याख्यासहित ग्रन्थप्रमाण-

१-आचाराङ्ग सूत्र, अध्ययन २५, मूलश्लोकसंख्या २५००, और उसपर शांदाकाचार्यकृत टीका १२०००, चूर्णि ८३००, तथा भद्रबाहुस्वामिकृत निर्युक्तिगाथा ३६८, श्लोक ४५०, (जाण्य और लघुवृत्ति इस पर नहीं है)। संपूर्णसंख्या २३२५० है।

२-सूत्रकृताङ्ग सूत्र, श्रुतस्कन्ध २, अध्ययन २३, मूलश्लोकसंख्या २१००, और उसपर शीखाकाचार्यकृत टीका १२८५०, चूर्णि १००००, तथा भद्रबाहुस्वामिकृत निर्युक्तिगाथा २०८, श्लोक २५०, (जाण्य नहीं है) संपूर्ण संख्या २५२०० है। संवत् १५८३ में नवीन आदिमविमलमूरि ने दीपिका टीका बनायी है, किन्तु वह पूर्वाचार्यों की गिनती में नहीं है।

३-स्थानाङ्ग सूत्र, अध्ययन (ठाणा) १०, मूलश्लोकसंख्या ३७७०, और उसपर संवत् ११२० में अभयदेवमूरि ने टीका बनायी है, उसका मान १५२५० है, संपूर्ण संख्या १५०२० है।

४-समवायाङ्ग सूत्र, (१०० समवाय तक समवाय मिश्रिते हैं) मूलश्लोकसंख्या १६६७, और उसपर अनजयदेवमूरि-कृत टीका ३७७६, चूर्णि पूर्वाचार्य कृत ४००, संपूर्ण संख्या ५८४३ है।

५-जगवती सूत्र (विवाहपञ्चति), शतक ४१, मूलश्लोकसंख्या १५५२, और उसपर श्रीअजयदेवसूक्त टीका (जोणाचार्य से शोधो हुई) १८६१६, चूर्णि पूर्वाचार्यकृत ४०००, संपूर्ण संख्या ३८३६८ है । संवत् १५६८ में दानशेखर उपाध्याय ने १५००० श्लोक संख्या की लघुवृत्ति बनायी है ।

६-ज्ञातार्थमकथा सूत्र, अध्ययन १६, मूलश्लोकसंख्या ५५००, और उसपर अभयदेवसूक्त टीका ४५५२ है । इस समय में १६ कथाएँ दिखायी देती हैं, किन्तु पूर्व समय में साढ़े तीन कंठ कथाएँ थी ऐसी मसिखि है ।

७-उपामकदशा सूत्र, अध्ययन १०, मूलश्लोकसंख्या ८१५, और इसपर अजयदेवसूक्त टीका ६००, संपूर्ण संख्या १७१५ है ।

८-अन्तर्गदशा सूत्र, अध्ययन ६०, मूलश्लोकसंख्या ६००, और उसपर अजयदेवसूक्त टीका ३००, संपूर्ण संख्या १५०० है ।

९-अणुत्तरोक्तादशा सूत्र, अध्ययन ३३, मूलश्लोकसंख्या २६५, और उसपर अजयदेवसूक्त टीका १००, संपूर्ण संख्या ३६५ है ।

१०-प्रश्नव्याकरण सूत्र, ५ आश्रवद्वार और ५ सम्बरद्वार रूप १० अध्ययन, मूलश्लोकसंख्या १२५०, और उसपर अजयदेवसूक्त टीका ४६००, संपूर्ण संख्या ५८५० है ।

११-विपाक सूत्र, अध्ययन ५०, मूलश्लोकसंख्या १२१६, और उसपर अजयदेवसूक्त टीका ६००, संपूर्ण संख्या ५११६ है ।

संपूर्ण ग्यारह अंकों की मूलश्लोकसंख्या ३५६५६ है, और टीका ७३५४४ है, और चूर्णि २५७०० है, तथा निर्युक्ति ७०० है, और सब मिलकर १३५६०३ है ।

आचाराङ्ग और सूत्रकृताङ्ग की टीका तो शीलाङ्गाचार्यकृत है और बाकी नवाङ्गी की टीका अजयदेवसूक्त है, इसी लिये अजयदेवसूक्त का नवाङ्गीवृत्तिकार के नाम से उल्लेख किया जाता है; अजयदेवसूक्ति का चरित्र प्र० भा० ७०६ पृष्ठ में और ' सीलगाययि ' शब्दपर शीलाङ्गाचार्य की कथा देखना चाहिये ।

बारह उपाङ्गों के नाम, टीका, और संख्या इस तरह है—

१-उववाङ्ग उपाङ्ग, (आचाराङ्गप्रतिबद्ध) मूलश्लोकसंख्या १५००, और उसपर अजयदेवसूक्त टीका ३१२५, संपूर्ण संख्या ४६२५ है ।

२-रायपसेणी उपाङ्ग, (सूत्रकृताङ्गप्रतिबद्ध) मूलश्लोकसंख्या ५०७८, और उसपर मलयगिरिकृत टीका ३७००, संपूर्ण संख्या ५७७८ है ।

३-जीवाजिगम उपाङ्ग, (स्थानाङ्गप्रतिबद्ध) मूलश्लोकसंख्या ४७००, मलयगिरिकृत टीका १४०००, लघुवृत्ति ११००, और चूर्णि १५०० है, संपूर्ण संख्या २१३०० है ।

४-पञ्चवणा (प्रज्ञापना) उपाङ्ग, (समवायाङ्गप्रतिबद्ध) मूलश्लोकसंख्या ७७८७, मलयगिरिकृत टीका १६०००, हरिजसूक्त लघुवृत्ति ३७२८ है, संपूर्ण संख्या ५७५१५ है ।

५-जम्बूद्वीपपञ्चति उपाङ्ग, (जगवतीप्रतिबद्ध) मूलश्लोकसंख्या ४१४६, मलयगिरिकृत टीका १५०००, चूर्णि १८६० है, संपूर्ण संख्या १८००६ है ।

६-चन्द्रप्रज्ञप्ति सूत्र, (ज्ञाताप्रतिबद्ध) मूलश्लोकसंख्या ५२००, मलयगिरिकृत टीका ६४११, लघुवृत्ति १००० है, संपूर्ण संख्या १५६११ है ।

७-सूरपञ्चति सूत्र उपाङ्ग, (ज्ञाताप्रतिबद्ध) मूलसंख्या ५२००, मलयगिरिकृत टीका ६०००, चूर्णि १०००, संपूर्ण संख्या १५२०० है । चन्द्रप्रज्ञप्ति और सूर्यप्रज्ञप्ति दोनों मिलकर ज्ञाताप्रतिबद्ध हैं ।

८-कल्पिका उपाङ्ग, [उपामकदशाङ्गप्रतिबद्ध] कास, सुकाल, महाकाल, कृष्ण, सुकृष्ण, महाकृष्ण, बीरकृष्ण, रामकृष्ण, पितृमेनकृष्ण, महामेनकृष्ण के नाम से १० अध्ययन हैं ।

ए-कल्पावतंसिका उपाङ्ग, [अन्तगडदशाङ्गप्रतिबन्ध] पद्म, महापद्म, भद्र, सुभद्र, पद्मजद्र, पद्मसेन, पद्मगुल्म, न-
क्षित्रीगुल्म, आनन्द, नन्दन के नाम से १० अध्ययन हैं ।

१०-पुष्पिका उपाङ्ग, [अणुत्तराववाङ्गप्रतिबन्ध] चन्द्र, सूर, शुक्र, बहुपुत्रिका, पुण्यभद्र, माणिभद्र, दत्त, शिव,
बालि, अनाहत नाम से दश १० अध्ययन हैं ।

११-पुष्पचूडिका उपाङ्ग, [प्रश्नव्याकरणप्रतिबन्ध] श्री, ह्री, धृति, कीर्ति, बुद्धि, लक्ष्मी, इलादेवी, सुरादेवी,
रसदेवी, गन्धदेवी नाम से दश १० अध्ययन हैं ।

१२-वह्निदिशा उपाङ्ग, [विपाकसूत्रप्रतिबन्ध] निमह, अत्रि, दह, वह, पगती, जुति, दसरह, दहरह, महाधनु,
सत्तधनु, दमधनु, नामेसय के नाम से १२ अध्ययन हैं ।

इन पाँचो उपाङ्गों का एक नाम 'निरयावली' है, और कल्पिका आदि पाँचो उपाङ्गों के ५२ अध्ययन हैं । इनकी
संपूर्ण मूलग्रन्थसंख्या ११०८ है, इनकी वृत्ति ७०० श्री चन्द्रसूरकृत है । संपूर्ण ग्रन्थसंख्या १८०६ है ॥

इस तरह बारह उपाङ्गों की मूलसंख्या २५४२० है और टीका की संख्या ६७८३६, और लघुवृत्ति ६८२८, चूर्ण
३३६०, संपूर्णसंख्या १०३५४४ है ।

दश पञ्चाशों (प्रकीर्णक) की गाथा संख्या इस तरह है—

१-चउसगण पञ्चा में ६३ गाथा हैं । २ आउरपञ्चक्खाण पञ्चा में ८४ गाथा हैं । ३ भत्तपञ्चक्खाण पञ्चा में
१७२ गाथा हैं । ४ संधारग पञ्चा में ५२२ गाथा हैं । ५ तंउल्लवेयाली पञ्चा में ४०० गाथा हैं । ६ चन्दविज्जगप-
इका में ३१० गाथा हैं । ७ देविन्दत्थव पञ्चा में २०० गाथा हैं । ८ गणिविज्जा पञ्चा में १०० गाथा हैं । ९
महापञ्चक्खाण पञ्चा में १३४ गाथा हैं * । १० समाधिधरण पञ्चा में ७२० गाथा हैं ।

इन दश पञ्चाओं की संपूर्ण गाथासंख्या २३०५ है और प्रत्येक में दश दश अध्ययन हैं, और ये दश पञ्चा जी
पैताहीस आगम की गिनती में हैं ।

१ वीरस्तव पञ्चा गाथा ४३ ।

२ ऋषिजाधित सूत्र संख्या ७५० ।

३ सिद्धिमातृतसूत्र संख्या १५०, और इसकी टीका ७५० है ।

४ दीवसागरपन्नत्ति संग्रहणी संख्या २४०, और इसकी टीका २५०० है ।

५ अङ्गविज्जापञ्चा संख्या ८८०० (कहीं २ पाई जाती) है ।

६ ज्योतिष्करणमक पञ्चा संख्या १००, इसकी टीका मलयगिरिकृत ५४०० है, और २१ पाहुका [मातृतक] हैं ।

७ गन्धाचारपञ्चा, टीका विजयविमलगणिविरचित, मूलटीका संख्या ५८५० है, और ४ अधिकार हैं ।

८ अङ्गचूलिया ग्रन्थसंख्या ८००, इसमें लिखा हुआ है कि "आर्यसुधर्मा स्वामी से उन के शिष्य जम्बूस्वामी ने पूछा कि-
ग्यारह अङ्गों की अङ्गचूलिका किस वास्ते हैं ?" इस पर सुधर्मा स्वामी ने उत्तर दिया कि-"जिस तरह आज्ञाओं में अङ्ग शोजित
होते हैं उसी तरह अङ्गचूलिका से एकादशाङ्ग शोजित होती है, इस लिये निर्ग्रन्थ और निर्ग्रन्थियों को ये जानने के
ह्रायक हैं और गुरुपरंपरागम से ग्रहण करने के योग्य हैं" । फिर जम्बू स्वामी ने पूछा कि-"गुरुपरंपरागम कैसा ?"
उत्तर में सुधर्मा स्वामी ने कहा कि-"आगम तीन प्रकार के हैं-१ अन्तागम, २ अनन्तरागम, और ३ परंपरागम । अर्थ से तो
अर्हन् जगवान का अन्तागम है, और सूत्र से गणधरों का अन्तागम है । तदनन्तर गणधरशिष्यों का अनन्तरागम है,
उसके बाद सभी का परंपरागम है" । और अङ्गचूलिका के अन्त में उपाङ्गचूलिका की चर्चा है कि-सुधर्मा-
स्वामी जम्बूस्वामी से कहते हैं कि-"सेस उवंगचूलिया तो गहेयव्वं" अर्थात् अवशिष्ट जाग उपाङ्गचूलिका
से लेना चाहिये ।

* कई लिखी प्रतियों में महापञ्चक्खाण पञ्चा के स्थान में ४३ गाथावाला वीरस्तव पञ्चा लिखा है, किन्तु ऊपर कहे हुए
दश पञ्चाओं से पृथक् जी है परन्तु उनकी यहाँ आवश्यकता न होने से केवल नामनिर्देश ही किया है ।

छः ठेदग्रन्थों के नाम और उनकी ग्रन्थसंख्या—

१-निशीथ सूत्र, उद्देश २०, मूलश्लोकसंख्या ८१५, और इस पर लघुजाण्य ७४००, और जिनदासगणिमहत्तरविरचित चूर्णि २८०००, बृहद्भाष्य १२००० है। यह टीका के नाम से ही प्रसिद्ध है। जज्जबाहुस्वामी की बनायी हुई निर्युक्ति गाथाएँ हैं। संपूर्ण ग्रन्थसंख्या ४८२१५ है। शीलभद्रसूरि के शिष्य चन्द्रसूरि ने वि० सं० ११७४ में व्याख्या की है। जिनदासगणिमहत्तर ने अनुयोगद्वारचूर्णि, निशीथचूर्णि, बृहत्कल्पजाण्य, आवश्यकचूर्णि आदि कई एक ग्रन्थ बनाये हैं।

२-महानिशीथ सूत्र, अध्ययन ७, चूलिका २, मूलश्लोकसंख्या ४५००, मतान्तर में इसकी तीन वाचनाएँ हैं—१-लघुवाचना; ४२००; २-मध्यवाचना ४५००; ३-बृहदवाचना ११८०० है। किन्तु हमारी पुस्तक के अन्त में लिखा है कि—

“ चत्वारि समयहस्मा, पंचसयाओ तदेव पंचासं ॥

चत्वारि सिद्धोगा वी, महानिमीहम्मि पापणं ” ॥ १ ॥ ४५५४ ॥

३-बृहत्कल्पसूत्र, उद्देश ६, मूलसंख्या ४७३ है। इसपर सं० १३३२ में बृहच्छालीय श्रीकृष्णकीर्तिसूरि ने ४२००० संख्यापरिमित टीका बनायी है। जाण्य जिनदासगणिमहत्तरकृत १२०००, लघुजाण्य ८००, चूर्णि १४३२५, संपूर्णग्रन्थसंख्या ७६७५८ हुई। टीका में लिखा हुआ है कि— [कः सूत्रमफापीत, को वा निर्युक्ति, को वा जाण्यमिति ? । उच्यते—पूर्वेषु यन्नवमं प्रत्याख्याननामकं एवं तस्य यत्तृतीयमाचारारण्यं वस्तु तस्मिन् विंशतिनामप्राज्ञते मृन्नगुणेषूत्तरगुणेषु वाऽपराधेषु दशाविधमालोचनादिकं प्रायश्चित्तमुपवर्णितं, कालक्रमेण च दृष्टमानुभावतो धृतिवलयीयबुद्ध्यायुःप्रवृत्तिषु परिहीयमानेषु पूर्वाणि दुरवगाहानि जातानि ततो मा भून् प्रायश्चित्तव्यवच्छेद इति साधनामनुग्रहाय चतुर्दशपूर्वधरेण जगवता भज्जबाहुस्वामिना कल्पसूत्रं, व्यवहारसूत्रं चाकारि; उजयोगपि च सूत्रस्पशिकानिर्युक्ती]

४-व्यवहारदशाकल्पच्छेद सूत्र, उद्देश १०, दो खण्ड, मूलश्लोकसंख्या ६००, टीका मलयगिरिकृत ३३६२५, चूर्णि १०३६१, जाण्य ६००० है। निर्युक्ति की संख्या अज्ञात है। संपूर्ण ग्रन्थ संख्या ५०५८६ है।

५-पञ्चकल्पच्छेद सूत्र, अध्ययन १६, मूलसंख्या ११३३, चूर्णि ५१३०, और दूसरी टीका की संख्या ३३००, जाण्य ३१२५, संपूर्ण संख्या ६३८८, और गाथासंख्या २०० है।

६-दशाश्रुतस्कन्धच्छेदसूत्र, मूलसंख्या १८३५, अध्ययन १०, चूर्णि २२४५, निर्युक्तिसंख्या १६८, संपूर्णसंख्या ४२४८ है। टीका श्रीब्रह्मविरचित है, इसका आठवाँ अध्ययन कल्पसूत्र १२१६ है जिसकी टीका कल्पसुबोधिका है *।

७-जीतकल्पच्छेदसूत्र, मूलसंख्या १०८, टीका १२०००, सेनकृत चूर्णि १०००, भाष्य ३१२४, संपूर्ण संख्या १६२३० है, और चूर्णि की व्याख्या ११२० है, और इसकी लघुवृत्ति श्रीसाधुस्तनकृत ५७००, और तिलकाचार्यकृत वृत्ति १५०० है।

साधुजितकल्पविस्तार ३७५, धर्मवोपगृहकृत वृत्ति २६५० है, और लमयर पृथ्वीचन्द्रकृत टिप्पण ६७०, और निर्युक्तिगाथा १६८ जज्जबाहुस्वामीकृत है, इसकी चूर्णि और टीकाएँ बहुत हैं, परंतु प्रायः करके वि० सं० १२०० के पीछे की बनी हुई हैं।

चार मूलसूत्रों की संख्या इस तरह है—

१-आवश्यक सूत्र, मूलगाथा १२५, टीका हरिजङ्गसूरिकृत २२०००, निर्युक्ति भज्जबाहुस्वामिकृत ३१००, चूर्णि १८००० है। दूसरी आवश्यकवृत्ति [चतुर्विंशति] २२००० है, उसकी लघुवृत्ति तिलकाचार्य कृत १२३२१ है, और अञ्चल्लगच्छाचार्यकृत दीपिका १२००० है, इसका भाष्य ४००० है, आवश्यकटिप्पण मल्लभारि हेमचन्द्रसूरिकृत ४६०० है। संपूर्णसंख्या ८८१४६ है, निर्युक्ति की टीका हरिजङ्गसूरिकृत २२५०० है।

* अर्थतो जगवता वर्तमानस्वामिना असमाधिस्थानपरिज्ञानपरमार्थ उक्तः, सूत्रतो चादशास्वच्छेदु गणधरैः, ततोऽपि च मन्त्रमेधमामनुग्रहाय अतिशायिभिः प्रत्याख्यानपूर्वाद्विधुन्य पृथक् दशाध्ययनन्वेन व्यवस्थापितः । दशाध्ययनप्रतिपादको ग्रन्थो दशा, स चासौ श्रुतस्कन्धः । दशाकल्प इति पर्यायनाम । अयं च ग्रन्थोऽसमाधिस्थानादिपदार्थेशासनाच्छास्त्रम् । अस्याष्टमाध्ययनं कल्पसूत्रमुच्यते, टीका चास्य कल्प-सुबोधिकेति ।

१-विशेषावश्यकसूत्र, [आवश्यकसूत्र सूत्र (सामायिकाध्ययन) का विशेष परिकर है] मूलसंख्या ५००० है। श्री-जिनभद्रगणिकमाश्रमण कृत है, और इसकी बृहद्वृत्ति १८००० मन्त्रधारिहेमचन्द्रसूरिकृत है, लघुवृत्ति १४००० को-टाचार्यकृत, या छोणाचार्यकृत है, बृहद्वृत्ति की टीका तर्कालुविद्या जैनस्थापनाचार्य कृत है।

१-पाखी (पाक्षिक) सूत्र, मूल ३६०, सं० ११८० में यशोदेवसूरिकृत टीका ५७००, चूर्णि ४०० है।

१-पतिप्रतिक्रमणसूत्रवृत्ति ६०० है।

२-दशवैकालिक सूत्र, सत्यंभवसूरिकृत, मूल ७००, वृत्ति तिलकाचार्यकृत ७०००, दूसरी वृत्ति हरिभद्रसूरिकृत ६०१०, और मलयागिरिकृत वृत्ति ७७००, चूर्णि ७५००, लघुवृत्ति ३७०० है। निर्युक्तिगाथा ४५० है। आधुनिक सोमसुन्दरसूरिकृत लघुटीका ४५००, तथा समयसुन्दरउपाध्यायकृत लघुटीका २६०० है।

२-पिण्डनिर्युक्ति, भद्रबाहुस्वामिकृत, मूलसंख्या ७००, इसपर टीका मलयागिरिकृत ७०००, दूसरी प्रति में ६६०० है, वि० सं० ११६० में बीरगणिकृत टीका ७५०० है और महामूरिकृत लघुवृत्ति ४००० है, संपूर्णसंख्या १९२०० है।

३-ओघनिर्युक्ति, जद्रबाहुस्वामिकृत, मूलगाथा ११७० हैं, छोणाचार्यकृत टीका ७०००, और इसका भाष्य ३००० है, चूर्णि ७००० है, संपूर्णसंख्या १८४५० है।

४-उत्तराध्ययनसूत्र, अध्ययन ३६ हैं, मूलसंख्या ७००० है, वादिवेताल शान्तिगिरिकृत बृहद्वृत्ति [पाईटीका] १८००० है, दूसरी प्रति में १७६४५ [लक्ष्मीवृद्धजी टीका] है, सं० ११७६ में नेमिचन्द्रसूरि से कृत लघुवृत्ति १३६०० है, भद्रबाहुस्वामिकृत गाथानिर्युक्ति ६०७ है, और चूर्णि ६००० है, संपूर्णसंख्या ४०३००।

अब दो चूलिकासूत्र की संख्या और नाम—

१-नन्दीसूत्र, देवार्जिगणिकमाश्रमणकृत, मूलसंख्या ७०० है, इसपर मलयागिरिकृत वृत्ति ७७३५, चूर्णि सं० ७३३ में बनी हुई २००० है, हरिजद्रसूरिकृत लघुटीका २३१२ है, संपूर्णसंख्या १२८५७ है। चन्द्रसूरिकृत टिप्पण ३००० है।

२-अनुयोगद्वारसूत्र, गाथा १६०० हैं, उसपर मन्त्रधारिहेमचन्द्रसूरिकृत वृत्ति ६००० है। जिनदासगणिमहत्तर कृत चूर्णि ३०००, और हरिभद्रसूरिकृत लघुवृत्ति ३५०० है, इसतरह संपूर्णसंख्या १४३०० है।

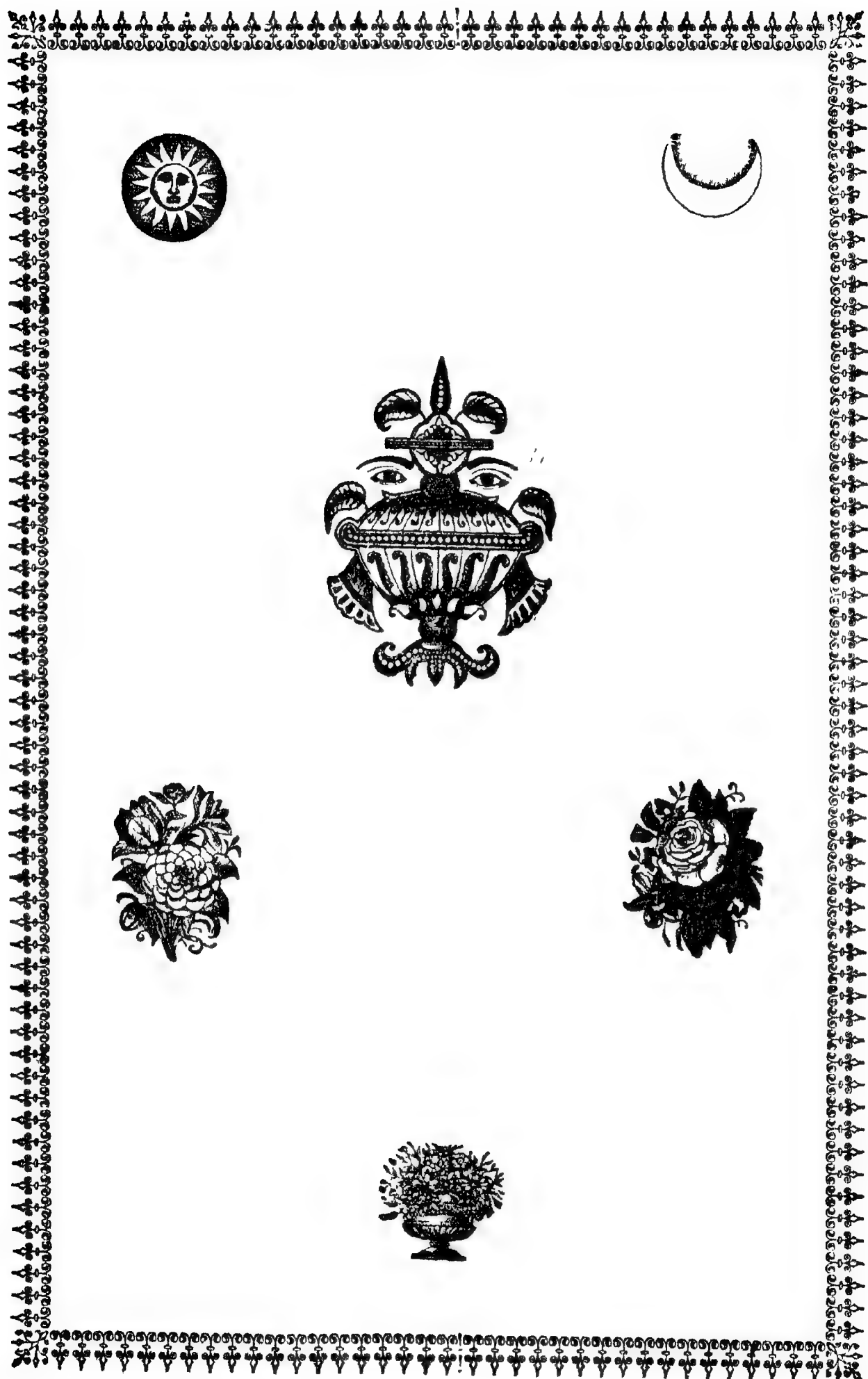
इस तरह ग्यारह अङ्ग, बारह उपाङ्ग, दस पङ्क्ता, षः षट्सूत्र, चारमूलसूत्र, और दो चूलिकासूत्र मिलाकर इस समय पैंतालीस आगमों की संख्या ली जाती है। इत्यत्र विस्तरेण।

विशेष विज्ञापन—

इस पुस्तक के संशोधन में हमारे सतीर्थ्य मुनि श्री दीपविजयजी और मुनि श्री यतीन्द्रविजयजी ने पूर्ण परिश्रम किया है किन्तु देखकों की लिम्बी हुई पुस्तकों के अत्यन्त जीर्ण होने से और प्रायः एकही एक प्रति के मिलने से भी कहीं कहीं त्रुटित गाथाएँ टीका का अवलम्बन लेकर प्रकरण और विषय के अवि-रोध से पूरी की गयी हैं उनमें यदि कहीं पर पाठ भेद हो गया हो तो सज्जनों को उसे ठीककर लेना चाहिये।

निवेदक

उपाध्याय मुनि श्री १०८ मोहनविजयजी

उपोद्घातः

अहम् ।

कः खलु सचेतनो जन्मी नाऽस्मात् संसृप्तिसंसारणकलेशादा-
त्मानमपवर्त्तयितुं कामयते ? तथा चास्मिन् भवे वस्तुमयमाण-
स्य कस्य वा प्रेक्षायतो दुःखमनागतमजिह्वासितं भवति ? कि-
न्तु हानोपायपरिज्ञानमन्तरा कथं कृतं कोऽपि समापयेत् ? ।
ततो विश्वस्याऽपि विश्ववाचनेनश्चेतस्तदुपायजिज्ञासायां साऽ-
भिलाषम्-यदेतद्वारससारपाराधारात्तन्निर्गन्तरानिमग्नकलेवर-
धारिणामनवरतात्कटजःमज्जामरणाऽऽदिवद्वनाऽजिभूतानां को-
ऽभ्युपायो मौलो हेयमिदं समूलमुन्मूलयति ? । यद्यपि स्वरतर-
ङ्गिण्यादीर्घमन्त्रिनां विचारशालिनां मरा वादमुत्तरयितुं प्राग-
ल्भ्यमालम्बिष्यन्ते-यद् धर्ममन्त्रेण कोऽभ्युपायो न प्रेक्षाप-
थमारोहति तस्मात् पराङ्मुखीकृतम् । परं तु क्षीरनीरथारिव
धर्माधर्मयोर्धिया केयलिहंसमपास्य मिश्रणमितथोरन्यतरं विव-
क्तुमसाधारणजनाऽतिरिक्तस्याऽसुकरं घर्षति, यतोऽस्मिन् समये
परःशतानि मनानि धर्मग्रथाणि तत इतः प्रचरन्ति, यानि सं-
ख्यातमप्यशक्यानि संख्यायतां महामन्त्रीणिणामपि, किं पुनः
पार्थक्येन धर्मोऽयमयं धर्माभास इति प्रदर्शयितुम् । यद्यपि महा-
नुभावानामस्मद्महामान्यानां धन्यतमानामादेशानुसारेणयद-
वश्यमाभाषितुं शक्यते-यदस्मिन् दुष्परागपरपरायं पञ्चमे
काले धर्माज्ञानानामेव विशयः प्रायशः प्रचारो अभितुमर्हति
धर्मस्य चाऽवनानदशा ज्ञातुं युज्यत इति ।

पुनरप्यत्र पर्यनुयोगेन स्मृतिमरणावधिरुहने-यत्तेषामन्यतम-
स्तादृशः को नु धर्माजिधयधुराग्रधरोहति ? तत्रेयं प्रातयाक्यमु-
पदैकयन्त्याहताभियुक्ताः-यस्मैप्रवर्त्तकपरुषा रागद्वेषकलङ्का-
ङ्किताक्लविकला भवगुर्धर्मश्च कुञ्जरादिपिपीलिकापर्यन्तस्य कस्या-
पि प्राणतः परमप्रयःप्राणपरिवर्त्तनेपट्टेष्टा न स्यात्, प्रत्युत शाश्व-
तमशाश्वतं च भवेत्यसमेव प्रापयितुं प्रभवेत्, न एव धर्मपदेपा-
देयपदवीमन्नकुतुम्बम् । परमार्थतो यदीदृक् परमार्थः परामृश्ये-
त् तदा तत्र जयतां तीर्थकराणामथवा जगतां बद्धमानस्येवाऽऽ-
सन्नोपकारित्यनानकान्तजयपताका प्रादुर्भूयात् । यतस्त एव वि-
मलकथलालोकन कात्रयवर्त्तिसामा-यविशेषात्मकलिखितपदा-
र्थसार्थवेत्तारः, शक्राणामपि जन्मस्नात्राद्यष्टमहायतिहायादि-
संपादेनार्चनादाः, अचितयवस्तुतत्प्रवक्तारः, शान्तरससरन-
स्थान्त्येन रागद्वेषविजयकर्तारः, राक्षान्त्य तेषामहिंसा पर-
मो धर्म इति ॥

यद्यपि पृथग्भूतेष्वितो धर्माभासेष्वपि किंपाकपाकोपवृत्तिपा-
यसदृश्या हिंसागर्भिता अहिंसा भगवती यत्र तत्र विद्योक्त्यते-
तस्या जिघृक्षा मधुदिग्धधाराकरात्रकरवाद्याप्रलोलरसनानामि,
व जनानां न सुखाकरोतीति एकत्रामत्रे संपृक्तविषमधुकल्पेव
न युक्ता । यतस्तेषु जन्मादिदुःखमुमुक्षूणां प्राधान्येन कारणता
तस्या नोपलभ्यते, अपि तु यद्यंशतस्तत्र दयाऽभिनिविष्टा, हिं-
साऽपि तर्ह्यन्यांशतां जागर्ति, यथा संसारमोचकानामिदमेव पृथ-
ग-यदि नरपशुशुक्रमिष्यन्तमः कोऽपि जघेऽस्मिन् संसारवेद-
नामनुभवति, तर्हि तस्येतो देहतः पृथक्करणमेव दयापरवशानां
कर्त्तव्यमिति । सततन्तुप्रयणानां यज्वनां तु तादृक्मवसरमासा-

य दयापात्राणामनन्यगतिकानां क्लान्तिकानां विशसनमेवोर्ध्व
गतिप्रापणमित्यादि ग्रन्थेऽस्मिन्नेव प्रथमभागे "महाकुमार"
"अहिंसा" शब्दयोरुपरि विशयविस्तरः प्रेक्षणीयो जिज्ञासूनामि-
ति । अत एवाभियुक्तानामाभासः-

"पक्षपातां न मे वीरे, न द्वेषः कपिलादिषु ।

युक्तिमद् वचन यस्य, तस्य कार्यः परिग्रहः ॥ १ ॥

रगाद्वेषान्ममका-हंस्कृतं च कृपापरम् ।

प्रधानं सर्वधर्माणां, जैनं जयति शासनम्" ॥२॥ इत्यादि ॥

दयाऽऽचारक्रियावस्तुभेदैर्धर्मोऽप्यभातेनश्चतुर्धा प्रविभक्तः । नि-
दानमस्या देवनिमित्तमथसरणसमवसृतस्य देवाधिदेवस्य
भगवतोऽलिलकस्थ श्रीतीर्थकरस्याप्यंशदाविभूतं शासन-
मेव । यद्वि श्रीमदभिर्गोतमादिभिर्गोत्रैः समनन्तरं कियस्य-
प्यनेहासि समतीने द्वादशाङ्गोक्तेषु कादशाङ्गीरूपेण वा संद-
र्जितं सत् सुव्रतभग्नं व्यवह्रियते, तथा चैतत् प्रत्यक्तोर्थकर-
शासनसमर्थऽस्त्वपि दशमासादयति । यद्यपि काल पूर्वस्मि-
न् चतुर्दशपूर्वधर-दशपूर्वधर-भुतकेवलप्रभृतयो महानुभावा
महात्मानो ये केचनोऽऽसन् तेषामतिशयवैतयवशाद् मूलादे-
वार्थज्ञानं सुकरमतः स्पष्टीकरणप्रवणताकाष्ठिपुस्तकादीनामा-
वश्यकतेव नासीत्, परन्तु तादृशज्ञानविकलानां जावानामर्वा-
चामवधारणपुरां योदुमसमर्थानां विस्मृतपदार्थसार्थस्मृतिम-
लभमानानां दुर्बोधस्य गहमातिगहनविषयस्य स्याद्वादिक्-
दर्शनस्य विशदीकरणाय भगवदभिः श्रीभट्टाबुस्वामिप्रमुखै-
र्यद्यपि नियुक्ति-मास्य-चूर्णि-टीकाऽऽदीनां रचना कृता, तथापि
साम्प्रतं जैनग्रन्थस्य भूयान् विस्तरः समजनि, यदधुना स्व-
र्णायसाऽऽयुषा न कोऽपि क्रमो मनुष्यः सासारिकं कृत्यं स-
माचरन् गृहस्थविरक्तान्यतरोऽमुष्माजैनशासनसागरात् पार-
मुत्तरीतुम् । हेतुरयमत्र विभाव्यते-यत् प्रथमतः सर्वेषां ग्रन्थानां
समुपलब्धेरेव न सर्वत्र समुपजायते, ये चाल्पीयांसः काचित्
काचिदपि समुपलभ्यन्ते, के विषयाः कुत्र तत्र विद्यन्ते इति
सर्वसाधारणस्य तथतो ज्ञानमसुकरम् । यदि कस्यापि कास्य-
क्षपि ग्रन्थे जायतापि विषयाणां यथाकथञ्चिदुपलब्धस्तथापि
चेमऽतिधेया अन्यग्रन्थे ग्रन्थे च कुत्र कुत्र भविष्यन्तीति
परामर्शवेदस्यविधुरधुरामधिरुह्याल्लब्धवर्णोऽपि ।

कारणान्तरमप्येतत्-यदिदं जैनदर्शनं यस्याम् (अरुमागस्याम्)
भाषायामजिनबद्धम्, एषा सैव, यथा प्राकृतनसमये भारतभूम्यां
मातृभाषात्वेन, राष्ट्रभाषात्वेन च स्थानं प्रापि । यस्याश्च तीर्थ-
करणधरप्रभृतिनिर्महानादरः कृतोऽमुष्या एव भाषायाः प्र-
चारः प्रचलितसमये कियानपि क्वापि नोपलभ्यते । यद्यपि
दशरूपकादिषु यत्र तत्र पात्रप्रभेदप्रयुक्ता कतिपयप्रभेदाज्ज्ञा-
प्राकृतभाषा दृष्टिपथमधिरोहति, तदपि तन्निर्मातृनिहितच्छाया-
त एव कार्यं निर्वहन्ति यथाकथञ्चित् सर्वेऽपि पाठकाः ।

यदि केनापि प्राकृतप्रकाशादिव्याकरणदर्शनेन समग्र्यस्ताऽपि
शुद्धा प्राकृतभाषा, न तावत्या जैनागममूत्रसूत्राणां नियुक्तिगाथा-

चूर्णिप्रभृतीनां तात्पर्यमवधारयितुं शक्यम्, यतस्तीर्थकरणधरादिभिरुत्तमागध्यामेवैषां प्रस्तावः प्रस्तुतः, या च सामान्यप्रकृतभाषातो नेदीयसी किञ्चिद् विलक्षणतरा ।

गतवति समये तु गुरुशुश्रूषापरायणाः भ्रममविगणयन्ने-
वामिजनाः स्वस्वाचार्यमुखाम्भोजमकाशात् समुपलब्ध-
मभुविन्दुनिकरसदकसुत्रानुपूर्वीतदर्थान् सांनवानाः कण्ठ-
स्थं कुर्वन्त एव कृतकार्या बभूवुः, किन्त्वद्यश्चोनायास्ताह-
स्याः परिपाठ्याः प्रायशो वैकल्याद् ज्ञानदर्शनचारित्र्याणां भू-
यान् हासः समजनि । संक्षिप्तविवरणं चास्याऽत्रैव प्रथमज्ञाग
“ महालदिय ” शब्दे तत्त्वबुद्ध्युत्सुभिर्जिज्ञासुभिर्द्रष्टव्यम् ।

निरीक्ष्य चैतादृशीं दुर्दृशमस्माकं गुरुवर्याणां श्रीसौधर्मवृत्त-
पागच्छीयकलिकालसर्वकल्पभट्टारक १००८ श्रीमद्विजय-
गजेन्द्रसूर्याश्वरमहाराजानां चेतसि चिन्ताऽतिमहती समुप-
स्थिता-यत् प्रत्यहमाहन्तधार्मिकदार्शनिकशास्त्राणां हानि-
रंशोपजायते, कारणादस्मादेवाद्या बहवः सुकृन् मन्यानाः का-
र्यमुत्सूत्रमपि कर्तुमारब्धवन्तः, तथा स्वधर्मग्रन्थिन्या विस्मृति-
सरणिमाश्रिता इव । ततः किमस्यामयस्यायां करणीयमस्मा-
भिः?, यतः संसारऽस्मिन्नमारे तस्यैव मर्त्यस्य जनिः सार्थिका,
येन यथाशक्यमात्मधर्मस्योन्नतिः कृता । अन्यथा-

“ अस्वेपादयतः कश्चि-दर्थं जातिक्रियागुणैः ।
यदृच्छाशब्दवत् पुंसः, संज्ञायै जन्म केवलम् ॥ ”
अथवा-“ स लोहकारमस्त्रेव, भवसन्नपि न जीवति ” ।

इति लौकिकोक्तिं सार्थकयति । एतादृशो धिमशब्दत-
सि प्रभूतकाव्यमुवाच, किन्तु कदाचिदकस्यां कृणदायां
सहसा विचारः प्रादुर्बभूव-काऽप्येकस्मादृशो ग्रन्थः प्रले-
तरश्लेषा रचनीयो, यास्मिन् जैनागमसत्कमागधीभाषाश-
ब्दानामकाराद्यनुक्रमतो विन्यासं विधाय गीर्वाणभाषायां त-
दनुवादलिङ्गधुत्पातितयाव्यार्थान् निधाय समनन्तरं यथासंभवं
तदुपरि मूलसूत्राणां पाठनिर्देशपुरःसरं समुपलब्धपुगतनटीका-
चूर्ण्यादि विवरणं दत्त्वा स्पर्ष्टवितव्यः । यदि स एव विषयो प्र-
थान्तरैश्चपुपलभ्येत तर्हि तदनुपदनेव सोऽपि निर्देयः । प्रा-
यशोऽस्माद् निजमतोऽनुकूपां श्लोकस्योपकारो भविष्यतीति ।
अथापांस समुवाच सूरिन्द्रः स्वनित्यनैमित्तिकीः क्रियाः
समाप्यास्य प्रकृतकार्यस्य भारमुवाह । समाहितमानसेन
हार्दिशतितर्षे यावद् महान्तमपि भ्रममविगणयन् तेन कार्यमेतद्
विप्रानपाह्य सपूर्णतां लभिमन् । यद्-‘अभिधानराजेन्द्र’ नामा
कोशः प्राकृतनाषाप्रजदभूतमागध्यां विरचय्य चतुर्षु भागेषु
विजक्तः ।

अथैकदाऽनल्पकल्पाः आवकाः शिष्याश्च मुनयः श्रीमदु-
पाध्यायमोहनविजयवीपविजययतीन्द्रविजयप्रभृतयः साधवो
विनेयाः साऽज्ज्ञानग्रन्थं प्रार्थनापुरःसरं व्याजकूपन-भगवन् !
यद्यमपि ग्रन्थो ग्रन्थान्तरसमः पुस्तकभाणकारेणैव नि-
हितः स्यादिति तदा कियन्तो जना अनर्थस्यास्य प्रवररक्त-
स्यैव कोषरत्नस्य लाभमाजो ज्ञप्तिष्यन्ति ? । तस्मादनेकेषु
देशदेशान्तरेषु यथा रीत्या ज्ञेयान् प्रचारः स्यात्, तदुपायः क-
रणीय इति गुरुवरणाभ्ये विज्ञप्तिपुरस्सरं निवेद्यामः ।

तदुत्तरं प्रशान्तगस्त्रीर्या गिरा धीमूरीश्वराः नानिस्तोकव-
हुतं मोक्षुः-अदम्यमयीं करणीयं पूर्तिमनयमतः परयेनोपायेन

निखिन्नलोकोपकारः स्यात् स तु युष्माजिः कर्तुमर्हः, किन्तु व-
यमात्रेऽप्ये तादृश्यमुपगताः ।

ततः श्रीसङ्केतास्याभिधानस्य विशेषप्रचाराय शीशकाक्षरेः
पुष्टचिह्नपत्रेषु मुद्रापयितुमेव निश्चित्य प्रारब्धते स्म ।
पुनरस्य शोधनादिभारः सूरिन्द्राणां विनीतशिष्याभ्यां मुनि-
आदीपविजय-मुनिभीयतीन्द्रविजयाभ्यां जगृहे, यावत्स्मद्
कार्ये पूर्णाऽभिष्टौ वर्तेते । अतः परं वक्ष्यान्तरं नाषा (हिन्द)।
जूमिकानांऽवसेयम् ।

स्याद्वादनिरूपणेन समवाय-सत्ताऽपोह-वेदाऽपौरुषेयत्व-
जगत्सकृत्कल्प-शब्दाकाशगुणत्वा-ऽद्वैतवादादिस्वरूपेण ए-
केन्द्रियाणां भावेन्द्रियज्ञानस्थापनेन च जैनदर्शनस्यातिगा-
म्भार्यं व्यक्तीभवतीति दिक्मात्रमिह तद् दर्शयते-

अथ वस्तुनः स्याद्वादात्मकत्वं सप्तमङ्गाप्ररूपणेन सुखोन्नेयं
स्यादिति प्रथमं तस्या निरूपणम्-

एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः
समस्तयोश्च विधिनिषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः
सप्तथा वाक्प्रयोगः सप्तमङ्गा ॥

एकत्र जीवादौ वस्तुनि एकैकसत्त्वाविधर्मविषयप्रत्यक्षवाद्-
विरोधेन प्रत्यक्षादियाध्यापरिहारेण पृथग्भूतयोः समुदितयो-
श्च विधिनिषेधयोः पर्यालोचनया कृत्वा स्याच्छब्दलाङ्घुनो
वक्ष्यमाणैः सप्ततिः प्रकारैर्वचनविन्यासः सप्तमङ्गा विख्या ।

सप्तमङ्गाः पुनरिमे-

स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिविकल्पनया प्रथमो मङ्गः ?
स्यान्नाऽस्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः २
स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्प-
नया तृतीयः ३ स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद् विधिनिषेध-
कल्पनया चतुर्थः ४ स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधि-
कल्पनया युगपद् विधिनिषेधकल्पनया च पञ्चमः ५ स्या-
न्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया धुगपद् विधि-
निषेधकल्पनया च षष्ठः ६ स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्या-
दवक्तव्यमेवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया युगपद् विधि-
निषेधकल्पनया च सप्तमः ७

स्यादित्यव्ययमनेकान्तद्योतकम् । स्यात्-कथञ्चित्, स्वच्छव्य-
क्षेत्रकालभावकूपेण अस्त्येव सर्वं कुम्भादि, न पुनः पर-
उप्यक्षेत्रकालभावकूपेण । तथाहि-कुम्भो द्रव्यतः पार्थिवत्वे-
नास्ति, न जलादिरूपत्वेन । क्षेत्रतः पाटलिपुत्रकत्वेन, न का-
म्यकुञ्जादित्वेन । कालतः शैशिरत्वेन, न वासतिकालित्वेन ।
भावतः इयामत्वेन, न रक्तत्वादिना । अन्यथा इतररूपापत्या
स्वरूपहानिः स्यादिति । अत्र भङ्गे एवकारस्तु अनभिमतार्थ-
व्यावृत्त्यर्थमुपात्तम् । अस्त्येव कुम्भ इत्येतावन्मात्रोपादाने
कुम्भस्य स्वरूपास्तित्वेनापि सर्वप्रकारेणास्तित्वप्राप्तः प्र-
तिनियतस्वरूपानुपपत्तिः स्यात्, तत्प्रतिपक्षे स्यादिति प्र-
युज्यते, स्यात् कोऽर्थ-कथञ्चित्, स्वच्छव्यादिनिरेवायमस्ति, न
परच्छव्यादिभिरपार्थक्यः ॥ (२) स्वद्रव्यादिभिरिव परच्छव्या-
दिभिर्गप वस्तुनोऽस्तित्वानिष्टौ हि प्रतिनियतस्वरूपानावाद् व-
स्तुप्रतिनियतविरोधः । न चास्तित्वकान्तवादिभिरत्र नास्त-

त्यमासिद्धमित्यभिधानायम् । कथञ्चित् तस्य वस्तुनि युक्ति-
सिद्धत्वात् साधनवत् । न हि क्वचिदनित्यत्वाद्वा साधने सत्या-
दिसाधनस्यास्तित्वं विपक्षे नास्तित्वमनुरेणोपपन्नम्, तस्य
साधनाभासस्यप्रसङ्गान् । अथ यदेव नियतं साध्यसदृभावेऽ-
स्तित्वं तदेव साधनाभावे साधनस्य नास्तित्वमभिधीयते, त-
त्कथं प्रतिषेध्यम् ? स्वरूपस्य प्रतिषेधस्यानुपपत्तेः, साध्य-
सद्भावे नास्तित्वं तु यत् तत् प्रतिषेध्यम्, तेनाभिनाभावित्वे
साध्यसद्भावास्तित्वस्य व्याघातात् तनैव स्वरूपेणास्ति नास्ति-
त्वेति प्रतीत्यज्ञादिति चेत् । नदसत् । एवं हेनोक्तिरूपत्वविरो-
धात् । विपक्षासत्त्वस्य तत्त्वकस्यानायात् । यदि चायं जा-
वाभावायोरकत्वमाचक्षीत, तदा सर्वथा न क्वचित् प्रयत्नेन,
नापि कृतश्चिन्तितैः । प्रवृत्तिनिवृत्तावयवस्य भावस्यानाव-
परिहरणसंभवात्, अभावस्य च भावपरिहरणेति वस्तुनोऽ-
स्तित्वनास्तित्वयोः रूपान्तरत्वमेष्टव्यम् । तथा चास्तित्वं नास्ति-
त्वेन प्रतिषेधेनाभिनाभाविति सिद्धम् । यथा च प्रतिषेध्यमस्ति-
त्वस्य नास्तित्वं तथा प्रधानभावनः क्रमार्पितो नयवादिधर्म-
पञ्चकमपि वक्ष्यमाणं लक्षणीयम् ॥ (३) सर्वमिति द्विती-
यलक्षणादिहोत्तरत्र चानुवर्त्तनीयम् । ततोऽयमर्थः—क्रमार्पि-
तस्वपरद्वयादिचतुष्टयापेक्षया क्रमार्पिताभ्यामस्तित्वनास्तित्वा-
भ्यां विशेषितं सर्वं कृतादि वस्तु स्यात् (कथञ्चित्)
अस्त्येव, स्यात् (कथञ्चित्) नास्त्येवेत्युल्लेखेन वक्तव्यम-
ति ॥ (४) द्वाभ्यामस्तित्वनास्तित्वाभ्यामर्थानां युगपत्
प्रधानतयाऽर्पिताभ्यामेकस्य वस्तुनोऽतिप्रसङ्गात् तादृशस्य
शब्दस्यासम्भवादवक्तव्यं जीवादि वास्तवनि । तथाहि—सद्-
सत्त्वगुणद्वयं युगपदकत्र सदित्यभिधानेन वक्तुमशक्यम्,
तस्यासत्त्वप्रतिपादनासमर्थत्वात् । तथैवासादिति अभिधानेन
न सद् वक्तुं शक्यम्, तस्य सत्त्वप्रत्यायेन सामर्थ्याभावात् ।
साङ्केतिकमेकं पदं तदाभिधातुं समर्थमित्यपि न सत्यम्,
तस्यापि क्रमणार्थद्वयप्रत्यायेन सानर्थ्योपपत्तेः । “तौ सत्”
३ । २ । १५७ । (पाणि०) इति शतृशान्तोः संकेतितसङ्घ-
वत् । इति सकलवाचकरहितत्वादवक्तव्यं वस्तु युगपद् स-
दसत्त्वाभ्यां प्रधानजावार्पिताभ्यामाक्रान्तं व्यवर्त्तयते । (५) स्व-
द्वयादिचतुष्टयाऽपेक्षयाऽस्तित्वे सत्यस्तित्वनास्तित्वाभ्यां सह
वक्तुमशक्यं सर्वं वस्तु; ततः स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमे-
वेत्येवं पञ्चमभङ्गेनोपदर्श्यते इति (६) परद्वयादिचतु-
ष्टयापेक्षया नास्तित्वे सत्यस्तित्वनास्तित्वाभ्यां युगपद्येन प्रति-
पादयितुमशक्यं समस्तं वस्तु; ततः स्यादास्त्येव स्यादवक्तव्य-
मेवेत्येवं षष्ठ्यभङ्गेन प्रकाशयते (७) स्वपरद्वयादिचतुष्टयापेक्षया-
ऽस्तित्वनास्तित्वयोः सनोरस्तित्वनास्तित्वाभ्यां समसमयमभि-
धातुमशक्यमखिलं वस्तु, तत् एवमेनेन भङ्गेनोपदर्श्यते इति ॥

उक्तं च—

“या प्रज्ञाद् विधिपर्युदासजिदया बाधच्युता सप्तधा,
धर्म धर्ममपेक्ष्य वाक्यरचनाऽनेकात्मकं वस्तुनि ॥
निर्दोषा निर्दोश देव ! जघना सा सप्तभङ्गी यया,
जल्पन् जल्परणाङ्गणे विजयते वावी विपक्ष ऋणात् ॥ १ ॥”

अथ सप्तनङ्गीर्दिशतदिशा स्याद्वादास्तित्वम्—

दीपादाभ्य व्योमपर्यन्तं सर्वं वस्तु समस्वरूपम्, यतो व-
स्तुनः द्रव्यपर्यायात्मकत्वमिति । वाचकमुक्त्याऽप्येवमेवाह—“उ-

त्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्” । समस्वजावत्वे हेतुस्तु स्याद्वाद्,
नित्यानित्याद्यनेकधर्मशब्दैकवस्त्वभ्युपगम इत्यर्थः । तदनभ्यु-
पगमे सर्ववस्तूनां स्वरूपदानिप्रसङ्गः, कस्यचित् व्योमादिचतु-
ष्टयमित्येव, अन्यस्य प्रदीपादिवस्तु अनित्यमवस्थस्य प्रतिकृप-
स्तु निश्चिन्तयमुक्त्यने—सर्वे जाया द्रव्यार्थिकनयापेक्षया निर्याः,
पर्यायार्थिकनयादिशात् पुनरनित्याः, तत्रैकान्तानित्यनया परै-
रङ्गीकृतस्य प्रदीपस्य तावन्नित्यानित्यत्वव्यवस्थापनमित्यर्थम् । त-
थाहि—प्रदीपपर्यायापन्नास्तैजसाः परमाणवः स्वरसतः तै-
जसात् चानाजिघाताद् वा ज्योतिःपर्यायं परित्यज्य तमा-
रूपं पर्यायान्तरमासादयन्तोऽपि तैकान्तेनानित्याः ; पृथुलद्र-
व्यरूपतयाऽस्थिरतत्वात् तेषाम् । न ह्येतावन्नैवानित्यत्वं या-
वता पूर्वपर्यायस्य नाश उत्तरपर्यायस्य चात्पादः । न खलु
मृदूद्रव्यं स्वासक-कोश-कुशूल-शिवक-घटाद्यवस्थान्तरमाप-
द्यमानमप्येकात्मतां यिनष्टम्, तेषु मृदूद्रव्यानुगमस्याबाधगोपा-
दं प्रतीतत्वात् । न च तयसः पौद्गलिकाद्यमसिद्धम्, आकृष्यता-
भ्ययाऽनुपपत्तेः, प्रदीपालोकवत् । अथ यथाभूयं तत्सर्वं स्वप्र-
तिभासं आलोकमपेक्ष्ये, न चैवं नमः, तत्कथं चालुषम् ? नैवम् ।
उलूकादनामालोकमनुरेणापि तत्प्राप्तमासनात्, ऐत्यस्तदादि-
भिरन्येच्छालुषं घटादिकमालोकं नित्या नोपलभ्यते, तैरापि ति-
मिरमालोकायप्यते, विचित्रत्वाद् भाषा नमः । कथमन्यथा पात-
श्वनाद्योऽपि स्वर्गमुक्ताफलपादा आलोकापेक्षदर्शनाः, प्रदीप-
चन्द्रादयस्तु प्रकाशान्तरानुरेक्षाः, इति सिद्धं तमश्चालुषम् ।
रूपवत्त्वात् स्पर्शवत्त्वपि प्रतीयते, शीतस्पर्शप्रत्ययजनकत्वात् ।
यानि त्वानिधिरावयवत्वमप्रतिघातित्वमनुदूतत्वरूपशेषविशेषत्व-
मप्रतीयमानस्पर्शवत्त्वविचित्रप्रवर्तमानत्वमित्यादीनि तमसः
पौद्गलिकत्वनिषेधाय परैः साधनान्युपन्यस्तानि, तानि प्रदी-
पप्रभादृष्टान्तेनैव प्रतिषेधयति, तुर्ययोगक्रेमत्वात् । न च वा-
क्यम्—तैजसाः परमाणवः कथं तमस्त्वेन परिणमन्त ? इति ।
पुत्रगलानां तत्त्वसामग्रीसहकृतानां विसदृशकार्योत्पादकत्व-
स्यापि दर्शनात् । दृष्टो ह्यार्थनसंयोगवशाद् भास्वरूपस्या-
पि वहेरज्ञास्वरूपधूमरूपकार्योत्पादः, इति सिद्धं । नित्यानित्यः
प्रदीपः । यदापि निर्वाणादधीकृद् देदीप्यमानो दीपस्तदाऽपि
नवनवपर्यायोत्पादनाशभाक्त्वात् प्रदीपत्वाभ्यवच्छ नित्या-
नित्य एव ॥ एवं व्योमापि उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वास्तित्या-
नित्यमेव । तथाहि—अथगाहकानां जावपृथुलानामवगाहदाना-
प्रह पथ तल्लक्षणम्, “अवकाशदमाकाशम्” इति वचनात् । यदा
चावगाहका जीवपृथुलाः प्रयोगनो विस्त्रातो वा एकस्माच्चभ-
प्रदेशात्प्रदेशान्तरमुपसर्पन्ति, तदा तस्य व्योमस्तैरवगाहकैः
सममेकस्मिन् प्रदेशे विभागः, उत्तरस्मिन् प्रदेशे च संयोगः, सं-
योगविभागी च परस्परं विरुद्धौ धर्मौ, नदुत्तरे चावश्यं ध-
र्मिणो भेदः । तथा चाहुः—“अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद् विरु-
द्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च ” इति । ततश्च तदाकाशं पुनसं-
योगविनाशलक्षणपरिणामापरत्वा यिनष्टम्, उत्तरसंयोगोत्पादा-
व्यपरिणामानुभवाच्छात्पन्नम्, उभयत्राकाशद्रव्यस्यानुगतत्वा-
च्छात्पादव्यययारेकाधिकरणत्वम् । तथा च “यदप्रच्युतानुत्प-
न्नस्थिरैकरूपं नित्यम्” इति नित्यलक्षणमाचक्षते, तदपास्तम् ।
एवंविधस्य कस्यचिद् वस्तुनोऽज्ञात्वात् । ‘तदुभावाव्ययं नि-
त्यम्, इति तु सत्यं नित्यलक्षणम् । उत्पादविनाशयोः सदभा-
वेऽपि तदुभावादव्ययिरूपाद् यच्च व्येति तावन्नित्यम् इति तदर्थ-
स्य घटमानत्वात् । यदि हि अप्रच्युतादिदृक्क्षणं नित्यमिष्यते,

तदोत्पादव्यययोर्निर्धारणप्रसङ्गः, न च तयोर्योगे नित्यत्व-
हानिः । “ द्रव्यं पर्यायवियुतं, पर्याया इव्यवर्जिताः । क कदा
केन किरपाः, दृष्टा मानेन केन वा ? ” इति वचनात् । न चा-
काशं न इव्यम, लौकिकानामपि घटाऽऽकाशं पटाऽऽकाशमि-
ति व्यवहारप्रसिद्धाकाशस्य नित्यानिव्यवहारः । घटाकाशमपि
हि यदा घटापगमे पटेनाकान्तं, तदा पटाकाशमिति व्यवहारः ।
न चायमापचारिकत्वाद् प्रमाणमेव, अपचारस्यापि किञ्चित्मा-
ध्यम्यद्वारेण मुख्यार्थस्पर्शितत्वात् । न जसो हि यत् किल सर्व-
व्यापकत्वं मुख्यं परिमाणं तत्तदाध्यघटपटादिसम्बन्धनियत-
परिमाणवशात् कश्चिन्नेदं सत् प्रतिनियतदेशस्यापि तस्या व्य-
वहियमाणं घटाकाशपटाकाशादि तत्तत् व्यपदेशनिवन्धनं भवति
तत्तद्व्याप्तिसम्बन्धे च व्यापकत्वेनावस्थितस्य व्याप्तोऽवस्थान्त-
राऽऽवृत्तिः, ततश्चावस्थाभेदेऽवस्थावतोऽपि भेदः, तासां ततोऽ-
विष्वगभावात् । इति सिद्धं नित्यानिव्यवहारं व्याप्नोति । इति
नैकान्तनित्यपक्षा युक्तिरन्तः ।

स्यादुवादे तु-पूर्वोत्तराकारपरिहारस्वीकारस्थितिलक्षणपरि-
णामेन भावानामर्थक्रियोपपत्तिरविरुद्धा । न चैकत्र वस्तुनि प-
रस्परविरुद्धधर्माध्यासायोगादसन् स्याद्वाद् इति वाच्यम् ?
नित्यानिव्यवहारकविरुद्धकण्य पक्षान्तरस्याङ्गीक्रियमाणत्वात्, त-
थैव च सर्वैरनुजयत् । तथा च पठन्ति—

“ भागे सिद्धो नरो जागे, योऽर्थो भागद्वयात्मकः ।

तमभागं विभागन, नरसिंहं प्रचक्षते ” ॥१॥

एवं चापेक्षितमिदं नित्यानिव्यवहारकं वस्तु, उत्पादव्ययधैव्यात्मक-
त्वाम्यथाऽपुपत्तेरिति । तथाहि-सर्वे वस्तु द्रव्यात्मना नोत्पद्यन्ते,
विपद्यन्ते वा, परिस्फुटमन्वयदर्शनात् । नूनपुनर्जातनष्टादिषु अन्व-
यदर्शनेन व्यभिचार इति न वाच्यम्; प्रमाणेन बाध्यमानस्यान्वय-
स्यापरिस्फुटत्वात् । न च प्रस्तुतोऽन्वयः प्रमाणविरुद्धः; सत्यप्र-
त्याज्ञानात्सुद्धत्वात् । ततो द्रव्यात्मना स्थितिरेव सर्वस्य वस्तुनः,
पर्यायात्मना तु सर्वं वस्तुत्पद्यते, विपद्यते च, अस्खलितप-
र्यायानुजयसङ्गात्वात् । न चैव दुक्ते शङ्के पीतादिपर्यायानुभवेन
व्याभिचारः, तस्य स्थूलदूरुपत्वात् । न ह्यलु सोऽस्थूलदूरुपो,
येन पर्याकारविनाशाजहदुक्तोत्तराकारोत्पादविनाभावी भवेत् ।
न च जीवादी वस्तुनि हर्षाप्रसङ्गादसिद्ध्यादपर्यायपरस्परानु-
भयः स्थूलदूरुपः, कस्यचिद्विधाधकस्याभावात् । ननूपादादयः
परस्परं निघ्नन्ते, नया ? यदि भिद्यन्ते, कथमेकं वस्तु व्यात्मक-
म् ? न भिद्यन्ते चेत्, तथापि कथमेकं व्यात्मकम् ? । तथाच
“ यद्युत्पत्त्यादयो भिन्नाः, कथमेकं त्रयात्मकम् ? ।

अथोत्पत्त्यादयोऽभिन्नाः, कथमेकं त्रयात्मकम् ? ॥ १ ॥ ”

इति चेत् । न वयुक्तम् । कथञ्चिद्विभक्तकणत्वेन तेषां कथाञ्चि-
द् जेदान्युपगमात् । तथाहि-उत्पादविनाशाधैव्याणि स्याद्वि-
भक्तानि, भिन्नलक्षणत्वात्, रूपादिवत् । न च भिन्नलक्ष्यमसि-
द्धम् । असत् आत्मलाभः, सतः सत्तावियोगः, इव्यरूपतयाऽ-
नुवर्त्तनं च खलुत्पादादीनां परस्परमसंकीर्णानि लक्षणानि स-
कललोकसाङ्गिकाण्येव । न चास्मी भिन्नलक्षणा अपि परस्पर-
रानपेक्षाः, खलुपवदसत्त्वापत्तेः । तथाहि-उत्पादः केवलतो
नास्ति, स्थितिद्विगमरहितत्वात्, कूर्मरोमवत् । तथा विनाशः
केवलतो नास्ति, स्थित्युत्पत्तिरहितत्वात्, तद्वत् । एवं स्थितिः
केवला नास्ति, विनाशोत्पादशून्यत्वात्, तद्वत् । इत्यन्योऽन्या-
पेक्षाणामुत्पादादीनां वस्तुनि सत्त्वं प्रतिपत्तव्यम् । तथा च क-
थं नैकं व्यात्मकम् ? उक्तं च पञ्चाशति-

“ प्रध्वस्ते कलशे शुशोच तनया मौलौ समुत्पादिते,
पुत्रः प्रतिमुवाह कार्माप नृपः निधाय मध्यस्थताम् ।
पूर्वाकारपरिकृत्यस्तद्वपराकारोदयस्तद्व्या-
धारक्षक इति स्थितं त्रयमयं तत्त्वं तथाप्रत्ययात् ॥ १ ॥ ”

तथा च स्थितं नित्यानिव्यवहारकान्तः कान्त एवेति । एवं सवसद-
नेकान्तोऽपि । नन्वत्र विरोधः । कथमकमेव कुम्भोदिवस्तु स-
च, असच जयति ? सत्त्वं ह्यसत्त्वपरिहारणव्यवस्थितम्, अ-
सत्त्वमाप सत्त्वपरिहारण, अन्वया तयोर्विशेषः स्यात् । तत-
श्च तदादि सत्, कथमसत् ? अथासत्, कथं सति ? तदनव-
दानम् । यतो यदं येनेव प्रकारेण सत्त्वम्, तैवाऽसत्त्वम्, येनेव
चासत्त्वम्, तेनेव सत्त्वमन्युपेयत, तदा स्याद्विरोधः । यदा तु
स्वरूपेण घटादित्वेन, स्वद्रव्येण हिरण्यमादित्वेन, स्वक्षेत्रेण
नगरादित्वेन, स्वकालत्वेन चासन्तिकादित्वेन सत्त्वम्, पररूपा-
दिना तु पटपतस्तुत्राप्रत्ययधैव्यात्मिकत्वाद्वाऽसत्त्वम्, तदा क-
विरोधगन्धोऽपि । ये तु सौगताः परासत्त्वं नाभ्युपयन्ति, तेषां
घटाः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गः । तथाहि-यथा घटस्य स्वरूपादिना
सत्त्वं तथा यदि पररूपादिनाऽपि स्यात्, तथा सति स्वरूपादित्वयत्
पररूपादित्वप्रसक्तः कथं न सर्वात्मकत्वं भवेत् ? परासत्त्वेन तु
प्रतिनियतोऽसौ सिध्यति । अथ न नाम नास्ति परासत्त्वम्, किन्तु
स्वसत्त्वमेव तदिति चेत्; अहो ! नूनन कोऽपि तर्कवितर्कक-
शः समुल्लापः । न खलु यदं सत्त्वम्, तदेवासत्त्वं भवितुमर्हति;
विधिप्रतिषेधरूपतया विरुद्धधर्माध्यासेनानयोरैक्याभावात् ।
अथ पृथक् तन्नाभ्युपगम्यते; न च नाभ्युपगम्यत एवेति कि-
मिदमिदञ्चालय ? । तन्मध्यस्थानकुरमसत्त्वमेवाकं भवति ।
एवं च यथा स्वासत्त्वासत्त्वास्त्वनत्वं तस्य, तथा परासत्त्वास-
त्त्वापरसत्त्वप्रसक्तिरनिवारितप्रसारा; विशेषोऽभावात् । अथ
नाभावनिवृत्त्या पदार्थो जावरूपः प्रतिनियतो वा भवति,
अपि तु स्वसामग्रीतः स्वस्वभावनियत एवोपजायत इति कि-
परासत्त्वेनिति चेत् ? न किञ्चित् । केवलं स्वसामग्रीतः स्वस्वभा-
वनियतोत्पत्तिरेव परासत्त्वात्मकत्वव्यतिरेकेण नोपपद्यत, पार-
मार्थिकत्वात्सत्त्वामरात्मकत्वसत्त्वेनैव परासत्त्वासत्त्वात्मकप-
रसत्त्वेनान्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । इति सूक्तः सवसदनेकान्तः । एवं
मपरेऽपि जेदानेकान्तानादयः स्वयं चतुरैर्विद्वन्नीयाः संमति-
तर्कादिन्या विस्तग्भयाज्ज्ञेह प्रतन्यते ।

अतोऽनेकान्तत्वाद् एव सन्मार्गः । यदाह-

“ इच्छेयं गच्छिषिगं, निरुद्धं दृष्ट्युपायं नाययं ।
पञ्जापण अणिच्छे, निरुद्धानिरुद्धं च सियवादा ॥ १ ॥
ओ नियवायं भासति, पमाणनयपसलं गुणाधारं ।
जावेह से ण सयं, सो हि पमाणं पवयणस्स ॥ २ ॥
ओ सियवायं निदति, पमाणनयपसलं गुणाधारं ।
भावेण दुदुजायो, न सो पमाणं पवयणस्स ॥ ३ ॥ ”

अथ समवायवगहनम्-

अयुतसिद्धानामाचार्याधारभूतानामिहप्रत्ययहेतुः सम्बन्धः
समवायः । स च समवयनात् समवाय इति, इव्यगुणकमे-
सामान्यधिशेषेषु पञ्चसु पदार्थेषु वर्त्तनाद् वृत्तिरिति चाख्या-
यने । तथा धृत्या समवायसम्बन्धेन तथाधर्मधर्मिणोरितरेतर-
विनिर्मुक्तिरतत्त्वोऽपि धर्मधर्मिण्यपदेश इत्येत ।

अत्र जैनाचार्या वदन्ति-

अयं धर्मी, इमे चास्य धर्माः, अयं चैतत्सम्बन्धनिबन्धनं

अथ सत्तानिरसनम्—

अविशेषेण सङ्गच्छिष्येष्वपि सर्वपदार्थेषु छव्यादिष्वेव त्रिषु
सत्तासम्बन्धः स्वीक्रियते, न सामान्यादित्रये . इति महतीयं
पश्यतादरता । यतः परिज्ञाव्यतां सत्ताशब्दस्य द्वाभ्यां ।
अस्तीति सत्, सतो भावः सत्ता, अस्तित्वं तद्वस्तुस्वरूपं नि-
विशेषमशेषव्यपि पदार्थेषु त्वयाऽयुक्तम् । तात्कालिकमङ्गज-
तीयम्-यद्व्यादित्रय एव सत्तायोगो नैतरत्न इति ? अनुवृत्त-
प्रत्ययाऽभावान्न सामान्यादित्रये सत्तायोग इति चेत् । न । त-
त्राप्यनुवृत्तिप्रत्ययस्थानिवार्यत्वात् । पृथिवीवगोत्पद्यत्यादि-
सामान्येषु सामान्यं सामान्यमिति । विशेषेष्वपि बहुत्याद्यमपि
विशेषोऽयमपि विशेष इति । समवाये च प्रागुक्तगुणस्या तत्तद्व्य-
वहृदकनेदादेिकाकारप्रतीतिरनुभवात् । स्वरूपसत्ताधर्म्येण
सत्ताऽध्यारोपात्तामात्रादिष्वपि सत्तादित्यनुगम इति चेत्तर्हि
मिथ्याप्रत्ययोऽयमापद्यते । अयमिदंस्वभावपेक्षानुगमो मिथ्ये-
ति चेद्व्यादिष्वपि सत्ताध्यारोपकृत एवास्तु प्रत्ययानुगमः । अ-
सति मुख्येऽध्यागोपस्थाननयान् छव्यादिषु मुख्योऽयमनुगतः
प्रत्ययः, सामान्यादिषु तु गौण इति चेत् । न । विपर्ययस्यापि
शक्यकलनेत्वात् । सामान्यादिषु बाधकसंभवात् मुख्योऽनुगमः
प्रत्ययो, छव्यादिषु तु तत्राभावान्मुख्य इति चेद्, तनु किमिदं बाध-
कम् ? अयं सामान्येऽपि सत्ताऽभ्युपगमनवस्था, विशेषेषु पुनः
सामान्यसङ्गतिस्वरूपहानिः समवायेऽपि सत्ताकल्पने तद्वृत्त्यर्थे
सम्बन्धान्तगमाय इति बाधकत्वमिति चेत् । न । सामान्येऽपि
सत्ताकल्पने यत्रनवस्था, तर्हि कथं न सा छव्यादिषु ? । तेषा-
मपि स्वरूपसत्तायाः प्रागेव विद्यमानत्वात् । विशेषेषु पुनः स-
त्ताऽभ्युपगमेऽपि न स्वरूपहानिः । स्वरूपस्य प्रत्युतोत्तेजनात् ।
निःसामान्यस्य विशयस्य कविद्वयनुपलम्भात् । समवायेऽपि
समवायेत्यलङ्कारायाः स्वरूपसत्तायाः स्वीकारे उपपद्यते एवा-
विषयतावाम्भक्तः सम्बन्धः, प्रत्यथा तस्य स्वरूपाऽतावत्प्रसङ्गः
इति बाधकतावात्तेष्वपि द्रव्यादिष्व-मुख्य एव सत्तासम्बन्धः
इति व्यर्थं द्रव्यगुणकर्मस्येव सत्ताकल्पनम् । किञ्च-तर्थादि-
जिनो छव्यादित्रये मुख्यः सत्तासम्बन्धः कवीकृतः, सोऽपि नि-
वार्थमाणो विधीयते । तर्थादि-याद छव्यादिभ्योऽत्यन्तविल-
क्षणा सत्ता, तदा छव्यादी-यसङ्गताथेव स्युः । सत्तायोगात्स-
त्त्वमस्येवेति चेत् । असतो सत्तायोगोऽपि कुतः सत्त्वम् ? सतो
तु निष्फलः सत्तायोगः । स्वरूपसत्त्वं ज्ञाधानामस्येवेति चेत्-
र्हि किं शिक्षणिरुता सत्तायोगेन । सत्तायोगात्प्राग् भावो न स-
न्, न, एवमन्, सत्तायोगात्तु सांज्ञति चेद्वाङ्मात्रमेतत् । सदस-
त्त्विलक्षणस्य प्रकारान्तरस्यासंभवात् । तस्मात् सतामपि
स्थात्वाकवेद्यमस्तेति तेषां वचने विदुषां परिषदि कथमिव नो-
पहासाय जायते ।

अपोहस्य स्वरूपनिर्वचनपुरस्सरं निरमनम्-

अपोहस्य स्वस्वाकारविपर्ययाकारोऽस्मत्कथ्येतावन्नेयम् । अपो-
ह्यतः स्वाकाराद्विपर्ययाकारोऽनेनेत्यपोह इति व्युत्पत्तेः ।
तत्त्वतस्तत् न किञ्चिद्वाच्यं वाचकं वा विद्यते, शब्दार्थतया कथि-
ते बुद्धिप्राप्तयिष्मत्प्रमाणोऽकार्यकारणतावस्यैव वाच्यवाच-
कतया व्यवस्थापितत्वात् ।

ननु काश्यप अपोहो नाम !, किमिदम् अन्यस्मादपोहाने, अस्माद्वा अयदपोहाने, अस्मिन् वा अन्यदपोहान् इति व्युत्पत्त्या विजातिव्यावृत्तं बाह्यमेव विधाकृतं, शु-

ज्याकारो वा, यदि वा अपोहनमपोह इति अन्यव्यावृत्तिमात्रम्, इति त्रयः पक्षाः । न तावदादिमौ पक्षौ, अपोहनाक्षा विधेरेव विवक्षितत्वात् । अन्तिमोऽप्यसङ्गतः, प्रतीतिविधितत्वात् । तथाहि- पर्वनेदेशे बहिरस्तीनि शब्दाः । प्रतीतिविधिरूपमेवेति स्मरन्ती लक्ष्यते, नामाग्ने जयतीति निवृत्तिमात्रमाशङ्क्यन्ती । यच्च प्रत्ययवाधितं न तच्च साधनान्तरावकाश इत्यतिप्रसिद्धम् ।

अथ यद्यपि निवृत्तिमहं प्रत्येमीति न विकल्पः तथापि निवृत्तिपदार्थोऽप्येव निवृत्त्युल्लेखः । न ह्यनन्तरजाधितविशेषणप्रतीतिविशिष्टप्रतीतिः । ततो यथा सामान्यमहं प्रत्येमीति विकल्पाज्जायतेऽपि साधारणाकारपरिस्फुरणात् विकल्पबाधः सामान्य-बुद्धिः परेषाम्, तथा निवृत्तप्रत्ययादिना निवृत्तिबुद्धिरपोहप्रतीतिव्यवहारमात्रमतीति चेत् ? ननु साधारणाकारपरिस्फुरणे विधिरूपतया यदि सामान्यबाधव्यवस्था; तत् किमायातमस्फुरद्भावाकारे चेत्तसि निवृत्तिप्रतीतिव्यवस्थायाः । ततो निवृत्तिमहं प्रत्येमीत्येवमाकाराभावेऽपि निवृत्त्याकारस्फुरणं यदि स्यात्, का नाम निवृत्तिप्रतीतिस्थितिमपेक्षेत् । अन्यथा सति प्रतिनाम् तत्प्रतीतिव्यवहृतिरिति गवाकारेऽपि चेत्तसि तुरगबाध इत्यस्तु ।

अथ विशेषणतया अन्तर्भूता निवृत्तिप्रतीतिरित्युक्तं, तथापि यद्यगवापाद इतीदृशाकारो विकल्पस्तदा विशेषणतया तदनु-प्रवेशा भवतु, किन्तु गौरिति प्रतीतिः । तदा च सनोऽपि निवृत्तिलक्षणस्य विशेषणस्य तत्रानुत्कलनात्, कथं तत्प्रतीतिव्यवस्था । अथैवं मतिः-यद्विधिरूप स्फुरितं तस्य परापोहोऽप्यस्तीति तत्प्रतीतिव्यवस्था, तथापि सम्बन्धमात्रमपोहरय विधिरेव साक्षात्प्रतीतिः । अपि चैवमप्युक्तस्याप्यपोहविषयवर्मानवा-र्थम् । विशेषणो विकल्पादेकव्यावृत्तिस्त्वोऽस्मिन्ना-व्यावृत्त-मीहमाणस्य तस्माद्विध्याकारावग्रहाद्व्यवहृतिरस्यापि वि-विधियव्यवस्था नान्यापोहविषयव्यवस्थिति कथमपोहः शब्दार्थो घुष्यते ? ।

अत्रानिधीयते-

नास्मान्निरोहशब्देन विधिरैव केवलाऽभिप्रेतः, नाप्यन्यव्या-वृत्तिमात्रम्, नित्यव्यापोहविशिष्टो विधिः शुद्धानामर्थः । ततश्च न प्रत्येकपक्षोपनिपातिदेवावकाशः । यत्तु गोः प्रतीतिः न तदात्मा पराभाति सामर्थ्यादपोहः पक्षोऽस्ति चिद्यते इति विधिधादिनां मतम् । अन्यापाहप्रतीतिः वा सामर्थ्यात् अन्यापोहोऽवधार्यते इति प्रतिषेधवादिनां मतम् । तदनुद्गमः । प्राथमिकस्यापि प्रतिपत्तिक्रमादशङ्कनात् । न हि विधिं प्रतिपद्य कश्चिदर्थ-पक्षितः पश्चाद्गोहमवगच्छति, अपोहं वा प्रतिपद्यान्यापो-हम्, तस्माद् गोः प्रतिपत्तिरिति अन्यापोहप्रतिपत्तिरुच्यते । यद्यपि चान्यापोहशब्दानुल्लेख उक्तः । तथापि नाप्रतिपत्ति-रेव विशेषणभूतस्यान्यापोहस्य, अगवापाद एव गोशब्दस्य निवेशितत्वात् । यथा नीलोत्पले निवेशितादिदीवरशब्दा-न्नीलोत्पलप्रतीतिः तत्काल एव नीलिमस्फुरणमनिवार्यम्, तथा गोशब्दादपि अगवापादे निवेशितात् गोप्रतीतिः तुल्यकात्रमत्र विशेषणत्वात् अगोऽपोहस्फुरणमनिवार्यम् । यथा प्रत्यक्षस्य प्रसङ्गरूपाभावग्रहणमभावविकल्पोत्पादनशक्ति-रेव, तथा विधिविकल्पानामपि तद्विरूपानुष्ठानान्नशक्तिरेवा-जायग्रहणमनिधीयते । पर्युदासकृपानाद्यग्रहणं तु नियतस्वरूप-

संवेदनमुत्तयोरविशिष्टम्, अन्यथा यदि शब्दार्थप्रतिपत्तिकाले कश्चितो न परापादः कथमप्यविशेषेण प्रवृत्तिः । ततो गां व-धानेति चोदनाऽश्वादीनापि वक्ष्यताम् । यद्वोच्यत्वात्प्रतीतिः-जातिमत्यो व्यक्तयः, विकल्पानां शब्दानां च गोचरः, तासां च तद्वतीनां रूपमतजातीयपरावृत्तमित्यर्थस्तदवगतेन गां वधा-नेति चोदितोऽश्वादीन् वक्ष्याति । तदप्यनेनैव निरस्तमायतो जा-तेरधिकार्याः प्रत्येदेऽपि व्यक्तीनां रूपमतजातीयव्यावृत्तमेव चेत्, तदा तेनैव रूपेण शब्दावकृतयोर्विषयीभवन्तीनां कथमतश्चापु-त्तिपरिहारः ? अथ न विजातीयव्यावृत्तं व्यक्तिरूपं, तथाप्रतीतिं वा तदा जातिप्रसाद एव इति कथमर्थतोऽपि तदवगतिरित्युक्त-प्रायम् । अथ जातिवत्त्वादेवान्यतो व्यावृत्तम् । भवतु जातिव-त्त्वात् स्येत्तुपरम्पराबलाद्वाऽन्यव्यावृत्तम् । उतयथाऽपि व्यावृ-त्तप्रतिपत्तौ व्यावृत्तिप्रतिपत्तिरस्त्येव । न चागोऽपोह गोश-ब्दसंकतविधायन्याश्रयदेव, सामान्ये तद्वति वा संज्ञे-ऽपि तदोवावकाशात् । न हि सामान्यं नाम सामान्यमा-त्रमभिप्रेतम्, तुरगेऽपि गोशब्दसङ्केतप्रसङ्गात्, किन्तु गोत्वम्, तावता च स एव दोषः, गवापारङ्गाने गोत्वसामान्यापरिज्ञा-नात् । गोत्वसामान्यापरिज्ञाने गोशब्दवाच्यापरिज्ञानात् । त-स्मात् एकपि एतदर्थनपूर्वको यः सर्वव्याप्तसाधारण इव ब-हिरध्यस्तो विकल्पबुद्ध्याकारः, तत्रायं गौरिति संज्ञेनकरणे नेत-रेतराश्रयदोषः । अजिमतं च गोशब्दप्रवृत्तावगोशब्देन शेषस्या-प्यजिमानमुच्यते । न चान्यापोहान्यापोहयोर्विरोधो, विशेष्य-विशेषणत्वात्, परस्परव्ययच्छेदाभावात्, सामानाधिकरण्या-सद्भावात्, भूतलघटनाववत् । स्वाजायेन हि विरोधो, न परा-भावेनेत्यावालप्रसिद्धम् । एव पन्थाः अग्रमुपनिष्ठे इत्यत्राप्य-पोहो गम्यत एव । अप्रकृतपथान्तरापेक्षया एव एव । अग्रप्रत्य-मीकानिष्ठस्थानापेक्षया अग्रमत्र । अग्रपमार्गवच्छेदाभावा-दुपनिष्ठत एव, सार्थदूतादिव्ययच्छेदेन पन्था एवेति प्रतिपदं व्ययच्छेदस्य सुलभत्वात् । तस्मादपोहमर्थतो विधिरूपस्य श-ब्दार्थगतिः, पुनरुराकशब्दादिव श्वेतिमविशिष्टस्य पक्षस्य । यद्येवं विधिरैव शब्दार्थो वक्तुमुच्यते कथमपोहो गीयत इति चेत् ? तत्कमत्रापोहशब्देनान्यापोहविशिष्टो विधिरुच्यते; तच्च विधौ प्रतीयमाने विशेषणतया तुल्यकालमन्यापाहप्रतीतिरिति । न चैवं प्रत्यक्षस्याप्यपोहविषयव्यवस्था कर्तुमुच्यते, तस्य शब्दप्रत्ययस्यैव वस्तुविषयत्वे विवादाभावात् । विधिशब्देन च यथाऽप्यवसायमतद्रूपपरावृत्तौ बाह्योऽर्थोऽभिमतः यथा प्रतिभा-सं बुद्ध्याकारश्च तत्र बाह्योऽर्थोऽप्यवसायादेव शब्दवाच्यो व्यव-स्थाप्यते, न स्वसङ्गपरिस्फुरत्या, प्रत्यक्षवद्देशकालावस्थानि-यतप्रत्यक्षस्वतन्त्रास्फुरणात् । यच्चात्मम्-

“ शब्देनाव्यापृताव्यस्य, बुद्धावप्रतिज्ञासनात् ।

अर्थस्य दृष्टाविवेति । ”

इत्थंयशब्दस्वभावोपायभेदान् एकस्यैव प्रतिज्ञासभेद इति

चेत् ? । अत्राप्युक्तम्-

“ जातो नामाधयोऽन्यान्यः, चेतसाऽन्तस्य वस्तुनः ।

एकस्यैव कुतो रूपं, भिन्नाकारावभासि तत् ? ” ॥ १ ॥

न हि स्पष्टारूपे द्वे रूपे परस्परविरुद्धे एकस्य वस्तुनः स्तः, यत एकैकेन्द्रियबुद्धौ प्रतिभासेनान्येन विकल्पे, तथासति वस्तुन एव जदप्राप्तः । न हि स्वरूपभेदादपरो वस्तुभेदः । न च प्रतिभास-

भेदात्परस्परभेदः, अन्यथा शैलौक्यमेकमेव वस्तु स्यात् । दुरा-
त्मवशादर्थनिर्णयः पुरुषयोः एकत्र शास्त्रिणि स्पष्टास्पष्टप्रतिभासमे-
वऽपि न शास्त्रिभेद इति चेत्, न भूमः प्रतिभासभेदो निजवस्तुनि-
यतः, किन्तु एकविषयत्वाभावादनियत इति । ततो यथाशक्त्या-
भेदादिसन्धिः प्रतिभासभेदः तत्र वस्तुभेदः, घटवत् । अन्यत्र
पुनर्निर्णयनैकविषयतां परिहरतीत्येकप्रतिज्ञासो घातः ।

एतेन यदाह वाचस्पतिः-न च शब्दप्रत्यक्षयोर्वस्तुगोचरत्वे
प्रत्यक्षभेदः, कारणजनेन पारोक्ष्यापारोक्ष्यभेदापेक्षेति । तत्रो-
पयोगि । परोक्षमन्यपस्य वस्तुगोचरत्वासमर्थमात् । परोक्षताऽऽ-
वयस्तु कारणभेद इन्द्रियगोचरप्रदण्वाचरणेय कृतार्थः । तत्र
शब्दे प्रत्यये स्वतन्त्रेण परिस्फुरति । किञ्च-स्वतन्त्रत्वात्मानं यस्तु, नि-
वाच्ये सत्त्वात्मना प्रतिपत्तेः विधिनिषेधधारयोगः । तस्य हि
सङ्गाधेऽस्तीति व्यर्थम्, नास्ति इत्यसमर्थम्, असङ्गाधे नास्तीति
व्यर्थम्, आस्त इत्यसमर्थम् । भक्ति चास्त्यादिपदप्रयोगः । तस्मात्
शब्दप्रतिज्ञास्य बाह्यार्थमात्राभावसाधारण्यं न तद्विषयतां
क्रमेण । यच्च वाचस्पतिना जातिमद्भातिवाच्यतां स्ववाच्ये
प्रस्तुत्याऽन्तरमेव न च शब्दार्थस्य जातेर्जातिजावसाधारण्य
नोपपद्यते; सा हि स्वरूपान्तरित्याऽपि देशकालविषयकानेकव्य-
न्याध्वनयता जावाभावसाधारणीजवर्णान्तरास्ति-संबन्धयो-
ग्या । वर्तमानव्यक्तिसम्बन्धिता हि जातेरस्तिता; अतीतानागत-
व्यक्तिसम्बन्धिता च नास्तितेति संक्षिप्तव्यतिरेकित्वादेनैकान्त-
कं भावाभावसाधारण्यमन्यथासिद्धं चेति विलपितम्, तावन्न
प्रकृतज्ञातः, जानौ भ्रम इत्यन्यता स्वतन्त्रतावाच्यत्वस्य स्वयं
स्वीकारात् । किञ्च-सर्वत्र पदार्थस्य स्वतन्त्रस्वरूपेणास्तित्या-
दिक चिन्त्यते । जातस्तु यतमः नार्थव्यक्तिसम्बन्धोऽस्तित्यादि-
कमिति तु बालप्रतारणम् । एवं जातिमद्भातिवचनेऽपि दोषः
व्यक्त्येव प्रतीतिमिदं, जातिरधिकं प्रतीयताम्; मा वा, न तु
व्यक्तिप्रतीतिदोषान्मुक्तिः ।

एतेन यदुच्यते कोमारिणैः-समागत्वादेव यस्तुनो न सा-
धारण्यदोषः । वृक्षस्य ह्यनिर्धारितजावाभाव शब्दादवग-
म्यते । तयोस्तत्पारेण शब्दान्तरावगमेन संबध्यत इति ।
तदप्यसङ्गतम् । सामान्यस्य नित्यस्य प्रतिपत्तावतिधारितज्ञा-
वाभावत्यायेगात् । यथेदं न च प्रत्यक्षस्यैव शब्दानाम् अर्थ-
प्रत्यायनप्रकारो येन तद्वदृष्ट इत्यास्त्यादिशब्दापेक्षा न स्यात्, वि-
चित्रशक्तित्वात् प्रमाणतामिति । तदप्यैन्द्रियकशब्दप्रतिज्ञास-
योरेकस्वरूपमाहित्वे मित्रावभासदूषणेन दूषितम्, विचित्रशक्ति-
त्वे च प्रमाणाणां साक्षात्काराध्यवसायाज्यामपि चरितार्थम् ।
ततो यदि प्रत्यक्षार्थप्रतिपादनं शाब्देन तद्वद्वाच्यभासः स्यात्,
अतएव न तद्विषयस्यापनं क्रमेण । ननु वृक्षशब्देन वृक्षत्वादा
चोदिते सत्त्वाद्यंशनिश्चयनार्थमस्त्यादिपदप्रयोग इति चेत्, नि-
रन्तरत्वेन प्रत्यक्षसमन्वितस्य स्वतन्त्रज्ञस्य काऽवकाशः पदान्-
तरेण; धर्मान्तरविधिनिषेधयोः प्रमाणान्तरेण वा । प्रत्यक्षेऽपि प्रमा-
णास्तरापेक्षा दृष्टेति चेत्, भवतु तस्यानिश्चयात्मत्वात् अनन्य-
स्तस्वरूपविषये, विकहरस्तु स्वयं निश्चयात्मको यत्र प्राप्तिं तत्र
किमपरेण?, अस्ति च शब्दसिद्धान्तरापेक्षा, ततो न वस्तुस्वरू-
पप्रदः । ननु भिन्ना जात्याद्या धर्माः परस्परं धर्मिणश्चेति जाति-
लक्षणीकधर्मद्वारेण प्रतीतेऽपि शास्त्रिणि धर्मान्तरवक्ष्यता न प्र-
तीतिमिति किञ्च जिज्ञाभिधानाद्यनो धर्मान्तरस्य नीलबलो-
न्नेस्तरत्वादेरवबोधः । तद्वत्तदसङ्गतम् । अक्षरान्तरः स्वतन्त्रज्ञ-
स्य प्रत्यक्षे प्रतिभासात् । दृश्यस्य धर्मधर्मिभेदस्य प्रत्यक्षप्र-

तिप्रतिपत्तात्, अन्यथा सर्वे सर्वत्र स्यादिति अग्निप्रसङ्गः । काव्य-
निकन्दशब्दवस्तु धर्मधर्मिभेदवहार इति प्रसाधितं शास्त्रे; भव-
तु वा पारमार्थिको धर्मधर्मिभेदः, तथाऽप्यनयोः समवायादे-
र्व्यतिरिक्त्यादुपकारलक्षणेन प्रत्यासत्तिरविवक्षिता । एवं च यथे-
न्द्रियप्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षे धर्मिप्रतिपत्तौ सकलनदूषणप्रतिप-
त्तिः । तथा शब्दसिद्धान्त्यामपि वाच्यवाचकादिसंबन्धप्रतिप-
त्त्या धर्मिप्रतिपत्तौ निरवशतदूषणप्रतिपत्तिर्भवत्, प्रत्यास-
त्तिमात्रस्याविशेषात् । यच्च वाचस्पतिः-न चैकोपाधिना सत्ये
विशिष्टे तस्मिन् शुद्धाने, उपाध्यन्तरविशिष्टतदुपपत्तिः । स्वभावा-
हि द्रव्यस्य उपाध्याजिनिर्दिष्टधर्मे, न नृगधर्मा वा, विशेष्यत्वं वा,
तस्य स्वभाव इति । तदपि पश्यत एव । न ह्यभेदादुपाध्यन्तर-
हण्यन्वमासिद्धजनम् । भेदं पुरस्कृत्यैवोपकारकप्रहणे उपकार्यप्रह-
णप्रसङ्गजनात् । न चाग्निधूमयोः कार्यकारणभाव एव, स्वभावात्
एव धर्मधर्मिणां प्रतिनियमकल्पनमुचितम्, नगोरपि प्रमाणासि-
द्धत्वात् । प्रमाणासिद्धं च स्वभावोपपत्तिमिति न्यायः । यत्वाच-
न्यायभूषणेन सूर्योदयप्रहणे तदुपकार्यशेषवस्तुराशिप्रहणप्रस-
ङ्गमुक्तम् । तदनिप्रायानवगाहनफलम् । तथाहि-न्यम्भते धर्म-
धर्मिणोर्भेदः, उपकारलक्षणे च प्रत्यासत्तिः । तदापकारकप्र-
हणे समागतेऽस्यैव धर्मरूपस्यैव चोपकार्यस्य प्रहणमासिद्धि-
तम्, तत् कथं सूर्योपकार्यस्य मित्रदेशस्य द्रव्यान्तरस्य वा दृष्ट-
व्यजिवादेन प्रहणप्रसङ्गः सङ्गतः । तस्मादेकधर्मद्वारेणाऽपि व-
स्तुस्वरूपप्रतिपत्तौ सर्वान्तरातिः, क शब्दान्तरेण विधिनिषे-
धधारकाशाः अस्ति च, तस्माच्च स्वयत्नस्य शब्दाविकल्पसिद्धिप्र-
तिभासित्वमिति स्थितम् । नापि सामान्यं शाब्दप्रत्ययप्रतिभा-
सि । मरिचः पात्रे गावश्चरन्तीति गवादिशब्दात् सास्नागृह-
लाङ्गलादयोऽस्तरकारपरिकरिताः सज्जातायमदापरामर्शनात्
संक्षिप्तप्रत्यायः प्रतिज्ञासन्ते । न च तदेव सामान्यम् । वर्णाकृ-
त्याहाराकारशून्यं गोतं हि कथ्यते । तदेव च सास्नागृह-
दिमात्रमिति प्रत्यक्षाव्यन्तविलक्षणमपि स्वतन्त्रज्ञानेकोकियमा-
ण सामान्यमित्युच्यते; तादृशस्य बाह्यस्याप्राप्त्यन्तरेणान्य-
केशप्रतिज्ञासम्भत् । तस्मात्सास्नावशाब्दद्वारेण तदात्मना धित्वो-
ऽयमस्तु, असदेव वा तद्वत् कथ्यते, व्यक्त्य एव वा सज्जातीयभेद-
निरस्कारेणान्यथा भासन्ताम्, अनुभवव्यवधानात् । स्मृतिप्र-
मोयो वाऽनिर्धार्यताम्, सर्वथा निर्विषयः क्लृप्त्यै सामान्यप्रत्ययः,
क सामान्यं रानां ? यत् पुनः सामान्याभावे सामान्यप्रत्ययस्याक-
स्मिकत्वमुक्तम् । तदयुक्तम् । यतः पूर्वपिण्डदृष्टदृष्टनस्मरण-
सहकारिणाऽनिरिक्त्यमानावशेषप्रत्ययजनिता सामग्री निर्विष-
यं सामान्यविकल्पमुत्पादयति; तदेवं न शाब्दप्रत्यये जातिः प्रति-
भाति, नापि प्रत्यक्षे, न चानुमानोऽपि सिद्धिः; अदृश्यत्वे प्रति-
बद्धसिद्धादृशेनात् । नाप्यैन्द्रियवदस्याः सिद्धिः, ज्ञानकार्यतः कादा-
चित्कस्यैव निमित्तान्तरस्य सिद्धिः । यदाऽपि पिण्डान्तरेऽन्तरासे
वा गोबुद्धेरनावं दर्शयेत्; तदा शायमेयादिसकलगोपिण्डाना-
मेवाभावः दभावो गोबुद्धेरुपपद्यमानः कथमर्थान्तरमाक्षेपेत् ?
गोत्यादेव गोपिण्डः, अन्यथा तुरगोऽपि गोपिण्डः स्यात् । यथे-
वं गोपिण्डादेव गोत्यमन्यथा तुरगत्वमपि गोत्वं स्यात्, तस्मात्
कारणपरम्परान एव गोपिण्डो, गोत्वं तु भवतु मा वा । ननु
सामान्यप्रत्ययजननसामर्थ्यं यद्येकस्मात् पिण्डादज्ञिप्रमः तदा
विज्ञातयवपावृत्तं पिण्डान्तरमसमर्थम् । अथ भिन्नं, तदा तदेव
सामान्यं, नास्ति परं श्रिवाद् इति चेत्, अभिन्नैव सा शक्तिः प्र-

तिरस्तु; यथा त्यक्तः शक्तस्वभावो भावः तथा अन्योऽपि भवत्
कीदृशं दोषमाधत्ते ? यथा जवः जातिरन्तराऽपि समानध्व-
निप्रसवेतुस्तथाऽपि स्वरूपेणैव जात्यन्तरनिरपेक्षा, तथाऽ-
स्माकं व्यक्तिरपि जातिनिरपेक्षा स्वरूपेणैव भिन्ना हेतुः ।

यत्तु त्रिलोचनः-अभ्वन्त्योत्वादीनां सामान्यविशेषाणां स्वाध-
ये समवायः सामान्यम्; सामान्यमित्यभिधानप्रत्यययोर्निमित्त-
मिति । यद्येवं व्यक्तिष्वप्ययमेव तथाभिधानप्रत्ययहेतुरस्तु किं
सामान्यस्वीकारप्रमादेन ? न च समवायः सम्भवा ॥

“इति बुद्धेः समवायसिद्धि-रिति श्रीश्च द्वयदर्शने स्यात् ।
न च क्वचित्द्विषये स्वपेक्षा, स्वकल्पनामात्रमन्तःपुपायः” ॥१॥

एतेन येन प्रत्ययानुवृत्तानुवृत्तवस्तुन्यायिनः कथमप्य-
न्तर्भेदिनां बुद्धिषु व्यावृत्ताविषयप्रत्ययभावानुपानिनः पु भवि-
तुमर्हतात्पूदाप्रत्ययेनमस्य प्रत्याख्यातम् । जानिध्वं परस्परव्या-
वृत्ततया व्यक्यायमानास्वतुवृत्तप्रत्ययेन व्यभिचारात् । यत् पु-
नरनेन विषयय बाधकमुक्तम्, अभिधानप्रत्ययानुवृत्ति कुतश्चि-
न्निवृत्त्य क्वचिदेव जयन्तां निमित्तयन्तां न चान्यभिमत मत्या-
दि । तत्र सम्यक् । अनुवृत्तमन्तरणापि अभिधानप्रत्ययानुवृत्त-
रतद्रूपपरावृत्तस्वरूपदिशेपात् अवश्यं स्वीकारस्य साधि-
तत्वात् । तस्मात्-

“तुल्यजेदे यया जानिः, प्रत्यासत्या प्रसर्पति ।

क्वचिन्नान्यत्र सवास्तु, शब्दज्ञाननिबन्धनम्” ॥१॥

यत् पुनरत्र न्यायभूषणेनोक्तम्-नह्येव भवति यथा प्रत्यासत्या द-
गडसूत्रादिक प्रसर्पति क्वचिन्ना-यत्र सैव प्रत्यासत्तिः पुरुषरूप-
टिकाः पु दगडसूत्रत्वादिव्यवहारनिबन्धनमस्तु किं दगड-
सूत्रादिनेति । तद्वत्कृतम् । दगडसूत्रयोर्हि पुरुषरूपटिकप्रत्या-
सन्नयोर्दृष्टयोः दगिस्तुत्रिप्रत्ययहेतुत्वं नापलप्यते । सामान्यं
तु स्थेऽपि न दृष्टम् । तत्रादं परिकल्पनीयं तदा वरं प्रत्यास-
त्तिरेव सामान्यप्रत्ययहेतुः परिकल्पनाम्, किं गुर्व्या परिक-
ल्पनेत्यभिप्रायापरिहानात् ।

अथेदं जानिप्रसाधकमनुमानमभिधीयते-यद्विशिष्टज्ञानं त-
द्विशेषणग्रहणान्तरायकम् । यथा दगिज्ञानम् । विशिष्ट-
ज्ञानं चेदं-गौरयमित्यर्थतः कार्यहेतुः; विशेषणानुभवकार्यं हि
दृष्टान्ते विशिष्टबुद्धिः सिद्धेति । अत्रानुयोगः विशिष्टबुद्धेर्निर्वाच-
शेषणग्रहणान्तरायकत्वं वा साध्यम्; विशेषणमात्रानुभव-
नान्तरायकत्वं वा ? प्रथमपक्षे एकस्य प्रत्यक्षबाधमाश्रयना-
वधानमनवकाशयति वस्तुग्राहणः प्रत्यक्षरूपोभयप्रतिभा-
सातावात् विशिष्टबुद्धिश्च च सामान्यम् । हेतुरनैकान्तिकः ।
निर्वाचशेषणग्रहणमन्तरणापि दर्शनात्, यथा स्वरूपवान घटः ।
गोत्वं सामान्यमिति वा । द्वितीयपक्षे तु सिद्धमाश्रयम् । स्वरूपवा-
न घट इत्यादिवत् गोत्वजातिमात्रं पिण्ड इति परिकल्पितं भे-
दमुपादाय विशेषणविशेष्यतायस्येष्टत्वादगोव्यावृत्तानुभवभा-
वित्वात् गौरयमिति व्यवहारस्य । तदेव न सामान्यबुद्धिः ।
बाधकं च सामान्यगुणकर्मागुपाधिसङ्कस्य, केवलव्यक्तिग्राहकं
पटुप्रत्यक्षम् । दृष्टानुपलम्भो वा प्रसिद्धः । तदेवं विधिरेव
शब्दार्थः । स च बाह्योऽर्थो बुद्ध्याकारश्च विवक्षितः तत्र, न बु-
ध्याकारस्य तत्त्वतः संयुतया वा विधिनिषेधौ, स्वमनदनप्र-
त्यक्षगम्यत्वात्, अनध्ययमायाः । नापि तत्त्वतो बाह्य-
स्यापि विधाननिषेधौ, तस्य शब्दे प्रत्ययेऽप्रतिज्ञासनात् । अत
एव सर्वधर्माणां तत्त्वतोऽनजिज्ञाप्यत्वं प्रतिभाराध्ययसाया-

जायात् तस्मात् बाह्यस्यैव सागृहीतौ विधिनिषेधौ । अन्यथा
संव्यवहारहानिप्रसङ्गात् । तदेवं-

“नाकारस्य न बाह्यस्य, तत्त्वतो विधिसाधनम् ।

बहिरेव हि संवृत्त्या, संवृत्त्याऽपि तु नाहुतेः” ॥१॥

एतेन यद्वैत-आरापितस्य बाह्यत्वस्य विधिनिषेधावि-
त्यलौकिकमनागममनार्हिकीयं कथयति । तद्वद्विस्तृतम् ।
नन्यध्ययसाये यद्यध्ययसंय वस्तु न स्फुरति तदा तदध्ययसित-
मिति कोऽर्थः ? अप्रतिभासेऽपि प्रवृत्तिविषयीकृतमिति योऽर्थः ।
अप्रतिभासाविशेषं विषयान्तरपरिहारेण कथं नियतविषया प्र-
वृत्तिरिति चेत् ? उच्यते-यद्यपि विश्वमगृहीतं तथापि विकल्प-
स्य नियतसामग्रीप्रसूनत्वेन नियताकारतया नियतशक्तिव्यात्
नियता एव जहादौ प्रवृत्तिः । धूमस्य परोक्षानिज्ञानजननवत् ।

नियतविषया हि जायाः प्रमाणपरिनिष्ठितस्वभावा न शक्ति-
साङ्ख्यपर्यनुयोगमात्रः । तस्मात् तदध्ययसायित्वमाकारविशेष-
योगात् तत्प्रवृत्तिजनकत्वम् । न च सादृश्यादौपेण प्रवृत्ति-
धूम, येनाकार बाह्यस्य बाह्यं वा आकारस्यारोपद्वारेण दृ-
षणावकाशः, किं तर्हि स्वभावनाविपाकवशादुपजायमानैव
बुद्धिरपश्यत्यपि बाह्यं बाह्ये वृत्तिमातनोति विप्लुतेव । तदे-
वमन्याभावाविशिष्टे विजातिव्यावृत्तौऽर्थो विधिः । स एव चा-
पोहशब्दावयः शब्दानामर्थः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयहेति स्थितम् ।
अत्र प्रयोगः-यद् वाचकं तत्त्वमध्ययसिततद्रूपपरावृत्तव-
स्तुमात्रगोचरम्; यद्येदं कूपे जलमिति वचनम् । वाचक-
चेदं गवादिशब्दरूपमिति स्वभावहेतुः । नायमामिद्धः, पूर्वोक्ते-
न न्यायेन पारमार्थिकवाच्यवाचकज्ञाचक्षुसाभावेऽपि अध्य-
यसायकृतस्य सर्वव्यवहारनिर्जरवश्यं स्वीकृत्यत्वात् । अन्य-
था सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । नाऽपि विरुद्धः, सपक्षे जा-
वात् । न चानैकान्तिकः, तथाहि-शब्दानामध्ययसितविजा-
तिव्यावृत्तवस्तुमात्रविषयत्वमानच्छब्दः परः परमार्थतः-

“वाच्य स्थलक्षणमुपाधिरुपाधयोगः,

सोपाधिरस्तु यादं वा क्वातरस्तु बुद्धेः ।”

गत्यन्तराभावात् । अविषयत्व च वाचकत्वायोगात् । तत्र-

“आद्यन्तयोर्न समयः फलशक्तिहाने-

र्मध्येऽप्युपाधिरिहात् त्रितयेन युक्तः” ॥

तदेवं वाच्यानन्तरस्याभावात् । विषयवस्तुप्रकृतस्य व्यापकस्य
निवृत्तौ विपक्षतो निवर्तमानं वाचकत्वमध्ययसितबाह्यवि-
षयत्वेन व्याप्यते इति व्याप्तिमिद्धिः ।

“शब्दैस्नाचन्मुख्यमारुणायतेऽर्थः,

तत्रापोहस्तदुपलब्धेन गम्यः ।

अर्थश्चैकाऽध्यासतो भासतोऽप्यः,

स्थाप्यो वाच्यस्तत्त्वतो नैव काश्चित् ॥”

अथापोहसिद्धिर्जैनाचार्यैरित्थं पराक्रियते-

“अथ श्रीमदनेकान्त-समुद्घोषपिपासितः ।

अपोहभाषिभाभि छाक्, वाक्चान्तां भित्तवः क्षणम्” ॥१॥

इह तावद्विकल्पानां तथाप्रतीतिपरिहृतविरुद्धमध्यासकथ-
ञ्जित्वादात्प्रापन्नमामान्यविशेषस्वरूपवस्तुलक्षणाद्वृण्णदीकादी-
कृतत्वं प्राक् प्राकट्यते । ततस्तत्त्वतः शब्दानामपि तत्प्रसिद्धम-

वा यतोऽजलिप्युष्मदीयैः—“स एव शब्दानां विषयो यो विकल्पानाम्” इति कथमपोहः शब्दार्थः स्यात् ? अस्तु वा, तथाऽप्यनुमानवत् किं न शब्दः प्रमाणमुच्यते । अपोहगोचरत्वेऽपि परस्परया पदार्थे प्रतिबन्धात् प्रमाणमनुमानमिति चेत्, तत एव शब्दोऽपि प्रमाणमस्तु । अर्थात्तानागतार्थसंगजादि-
 एवस्त्वपि शब्दापलम्भान्नाप्रार्थप्रतिबन्ध इति चेत्, तस्य वृद्ध-
 त्वात्, गिरिनदीविशेषापलम्भात्, भार्या भरणयुक्त्या, रेवत्युदयात्,
 नास्ति रास्यनशुद्धम्, समग्रप्रमाणैरनुपलम्भात्, इत्यादिवार्थ-
 भावेऽपि प्रवृत्तेऽनुमानेऽपि नार्थप्रतिबन्धः स्यात् । यदि वचो-
 वाच्यापोहोऽपि परस्पर्येण पदार्थप्रतिष्ठः स्यात्, तदानीं प्रलाभ-
 नि मज्जन्तीत्यादिविप्रतारकयाक्यापोहोऽपि तथा भवेदिति
 चेत्, अनुमेयापोहोऽपि तुल्यमेतत्, प्रमेयत्वादित्यनुमेयापोहोऽ-
 पि पदार्थप्रतिष्ठिताप्रसक्तः । प्रमेयत्वं हेतुरेव न ब्रवीति, विप-
 क्तासम्बन्धतुल्यताभावादाति कतस्या तदपोहस्य तन्निष्ठेति
 चेत्, तर्हि विप्रतारकवाक्यमप्यागम एव न भवति, आमेक-
 त्वतल्लक्षणात्वादिवादि समस्त समानम् । यस्तु नासौक्यं
 वचनि विवेचयितुं शक्यमिति शक्यो वक्ति, स पर्थयुक्त्य-
 किमात्मन्येव कस्याप्यज्ञावादेवमभिधीयते, भावेऽप्यस्य निश्च-
 याभावात्, निश्चयेऽपि मौनवक्तृत्वात्, वक्तृत्वेऽप्यनाप्तवचनात्,
 तद्वचनो विवेकवधारणाभावाद्वा । सर्वमप्येतच्चार्वाकादिवा-
 चां प्रपञ्चान्, मातापितृपुत्रभ्रातृपुरुषगतादिवचसां विशेषमा-
 निष्ठमानैरप्रकटनीयैश्च । न च नास्ति विशेषस्वीकारः, तत्प-
 ठितानुष्ठानघटनायामेव प्रवृत्तेर्निर्निबन्धनत्वापत्तेः । अथानुमान-
 कथयाऽऽतशब्दार्थप्रतीतिः कथम् ?—

“पदपार्थविव शब्दात्, पुरुषोऽयं प्रतीयते ।

वृक्षशब्दप्रयोजकत्वात्, पूर्वावस्थास्वहं यथा ॥ १ ॥”

इति विवेकामनुमाय, सत्या विवेकेयम्, अतविवेकान्वात्, माह्व-
 क्तावदिति वस्तुनो निर्णयादिति चेत् । तद्वत्तुत्तरम् । अमूहशब्द-
 वक्ष्याया अनन्तरोक्तश्रेयाश्चकपक्षप्रतिक्षेपण कृतिनिवचनत्वा-
 त् । किञ्च-शास्त्रादिमार्त पदार्थे वृक्षशब्दसङ्केते सत्येतद्विवक्षाऽ-
 नुमानमात्रेण, अन्यथा वा । न तावदन्वया, केनचित् कक्के
 वृक्षशब्दं संकत्य तदुच्चारणात्, उन्मत्तसुप्रशुकशार्ङ्गादिना
 गोवस्त्वलनयना चान्यथाऽपि तत्प्रतिपादनाच्च हेतोर्व्यभिचारा-
 पत्तेः । संकतपक्षे तु यद्येव तपस्यो शब्दस्तद्वशाद्वस्त्वेष वदेत्,
 तदा किं नाम क्षुण स्यात् । न खल्वपोऽर्थाद्विभेति । विशेषलाभ-
 श्रेयं सति यदेवविधाननुभूयमानपारस्पर्यपरित्याग इति ।
 यदकथि-परमार्थतः सर्वतोऽव्यावृत्तस्वरूपे स्ववृक्षपक्षेकार्थ-
 कारित्वेनेत्यादि । तद्वचनम् । यतोऽर्थस्य बाह्यदोहादरेकत्वम्,
 अद्विरूपत्वं, समानत्वं वा विवक्षितम् ? । न तावदाद्यः
 पक्षः, पण्डपण्डादीं कुण्डकाण्डभागडादिवाहादेवर्थस्य जिघ-
 जिषस्यैव संदर्शनात् । द्वितीयपक्षेऽपि सदृशपरिणामास्पद-
 त्वम्, अन्यव्यावृत्त्यधिष्ठितत्वं वा समानत्वं स्यात् ? । न प्राच्यः
 प्रकारः, सदृशपरिणामस्य सौमनैरस्वीकृतत्वात् । न द्वितीयः,
 अन्यव्यावृत्तगतात्त्विकत्वेन वान्धेयस्यैव स्वलक्षणोऽधिष्ठाना-
 संभवात् । किञ्च-अन्यतः सामान्येन, विजातीयत्वाद् व्यावृ-
 त्तिरन्यव्यावृत्तिर्भवेत् ? । प्रथमपक्षे, न किञ्चिदसमानं स्यात्,
 सर्वस्यापि सर्वतो व्यावृत्तत्वात् । द्वितीये तु विजातीयत्वं वा-
 जिकुञ्जरादिकार्यणां बाहादिसजातीयत्वे सिद्धे सति स्यात्,
 तच्चान्यव्यावृत्तिरूपमन्येषां विजातीयत्वे सिद्धे सति, इति स्पष्टं

परस्पराभ्यव्यवस्थामिति । एवं च कारुणिक्यं, प्रत्यक्षमर्थीक्यं च वि-
 कल्प्य दृग्णीयम् । अपि च—यदि बुद्धिप्रतिविम्ब्यात्मा शब्दा-
 र्थः स्यात्, तदा कथमनो बहिरर्थे प्रवृत्तिः स्यात् ? । स्वप्रतिजा-
 नेऽनर्थोऽर्थाध्यवसायाच्चेत् । ननु कोऽयमर्थीध्यवसायो नाम ? ।
 अर्थसमारोप इति चेत्, तर्हि सोऽयमर्थीनर्थयोरग्निमाणवक-
 योरिव तद्विकल्पविषयभावे सत्येव समुत्पत्तुमर्हति । न च
 समारोपविकल्पस्य स्वलक्षणं कदाचन गोचरतामश्नुति । यदि
 चानर्थोऽर्थसमारोपः स्यात्, तदा बाह्यदोहादर्थक्रियाधिन-
 सुतर्गं प्रवृत्तिर्न स्यात् । न हि दाहपाकाद्यर्थी समारोपितपाव-
 कत्वं माणवके कदाचित्प्रयत्नते । रजतरूपताऽवभासमानशुक्ति-
 कायामिव रजतार्थिनोऽर्थक्रियाधिनो विकल्पास्तत्र प्रवृत्तिर-
 ति चेत् । भ्रान्तिरूपस्नह्यं समारोपः, तथा च कथं ततः
 प्रवृत्तोऽर्थक्रियार्थी कृताथः स्यात् । यथा शुक्तिकायां प्रवृत्ता
 रजतार्थाक्रियार्थीति । यदपि प्राक्तम-कार्यकारणजायस्यैव
 वाच्यवाचकतया व्यवस्थापितत्वात् । तदप्युक्तम् । यतो
 यदि कार्यकारणभाव एव वाच्यवाचकभावः स्यात्, तदा
 श्रोत्रज्ञाने प्रतिभासमान शब्दः स्वप्रतिभासस्य भवत्येव कार-
 णमिति न स्वप्नान्ता वाचकः स्यात् । यथा च निद्रालस्य शब्दः
 कारणम्, एवं परस्परया स्वलक्षणमात्रेण, अतस्तदपि वाचकं, भवे-
 दिति प्रतिनियतवाच्यवाचकभावोऽवस्थानं प्रत्यपदर्शितमनु-
 धावेत् । ततः शब्दः सामान्यकिंशेषात्मकार्यावबोधनिवन्धनमे-
 यात् स्थितः ॥

अथापौरुषेयत्वव्याघातः—

आगमस्यापौरुषेयस्य स्याद्वादमञ्जरीम् । न हि पौरुषेयो वा
 स्यादपौरुषेयो वा ? । पौरुषेयश्चैतत्त्वज्ञानस्तदितरकृतो वा ? ।
 आन्यपक्षे युष्मन्मनस्याहतिः । तथा च भवत्सिद्धान्तः—

“अतीन्द्रियाणामर्थानां, साक्षाद् दृष्टा न विद्यते ।

नित्येभ्यो वेदयाक्येभ्यो, यथार्थैर्न्यविनिश्चयः” ॥ १ ॥

द्वितीयपक्षे तु तत्र दोषवत्कृतृकत्वेनाऽनाश्वसप्रसङ्गः । अ-
 पौरुषेयश्चेन्न संनवत्येव, स्वरूपनिराकरणात्, तुरङ्गशुक्ल-
 वत् । तथाहि—उक्तिर्नवनमुच्यते इति चेति पुरुषक्रियानुगतं रू-
 पमस्य एतत्क्रियाजावे कथं भवितुमर्हति । न चैतत् केवलं
 क्वचिद् ध्वनदुपलभ्यते, उपपन्नव्याप्यदृश्यवक्त्राशङ्ककामसम्भ-
 वात् । तस्माद्युक्त्वं तत्पौरुषेयमेव, वर्णात्मकत्वात्, कुमारस-
 म्भवादिवचनवत् । वचनात्मकश्च वेदः । तथा बाहुः—

“तालवादिजन्मा ननु वर्णवर्णो,

वर्णात्मको वेद इति स्फुटं च ।

पुंसश्च तालवादि ततः कथं स्या-

दपौरुषयोऽयमिति प्रतीतिः ? ॥ १ ॥” इति ।

अनेरपौरुषेयत्वमुत्तराकृत्यापि तावद्भवद्भिर्गपि तदर्थव्याख्याने
 पौरुषेयमेवाङ्गीक्रियते । अन्यथा अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम
 इत्यस्य स्वमांसं भक्षयेदिति किं नार्थो, नियामकाभावात्ततोऽवरे
 सूत्रमपि पौरुषेयमभ्युपगमम् । अस्तु वा अपौरुषेयस्तथापि
 तस्य न प्रामाण्यम्, आसपुरुषार्थानां हि वाचां प्रमाणतति ।
 यस्तु कर्तृस्मरणं साधनं तद्विशेषणं सर्वशेषणं वा वार्थेन ? प्रा-
 क्तनं तावत्पुण्यकूपप्रासादागमविहाराद्व्यभिचारि, तेषां क-
 र्त्तृस्मरणोऽपि पौरुषेयत्वात् । द्वितीये तु सम्प्रदायाध्यवक्षदे
 सति कर्तृस्मरणादिति व्यधिकरणासिद्धः, कर्तृस्मरणस्य श्रुते-
 रन्यथाभ्ये पुंसि वर्त्तमानात् । अथापौरुषेया श्रुतिः, सम्प्र-

यत्तावदुच्यते परैः-तित्याद्या यच्चिमन्कर्तृकाः कार्यत्वात् घटवदिनि । तद्युक्तम् । व्यासप्रहणात् । साधनं हि सर्वत्र व्याप्तं प्रमाणेन सिद्धायां साध्य ममयेति सर्वथादिसंबाद् । स चाय उगति मृज्जन मशरीरोऽशरीरो वा स्यात् ? मशरीरोऽपि किमस्मादादिवद् इत्यशरीरविशिष्ट उत पिशाचादिवद् इत्यशरीरविशिष्टः ? प्रथमपक्षे प्रत्यक्षाभाः । तन्मध्येणापि च जायमाने नृपतरुपुरन्दरधनुश्छादैर् कार्यत्वस्य दर्शनात् प्रमेयत्वोद्विग्नाधारणानैकान्तिका हेतुः । द्वितीयविकल्पे पुनरइत्यशरीरत्वे तस्य माहात्म्यांशेष कारणमाहोदिवदस्मदाद्यष्टयैगुण्यम् । प्रथमप्रकारः कोशपानप्रत्यायनीयः । तत्सिद्धौ प्रमाणाभावात् धनेनराश्रययोगापेक्षञ्च । सिद्धे हि माहात्म्यविशेषे तस्याहइत्यशरीरत्व प्रत्यतव्यम्, तत्सिद्धौ च माहात्म्यविशेषोपाधिकारिणि । द्वितीयोक्तस्तु प्रकारो न सम्भवत्येव विचारगोचरेः संशयानिवृत्तेः । किं तस्याऽसत्त्वादइत्यशरीरत्व, वान्ध्यादिवत्, किं वाऽस्मादाद्यष्टयैगुण्यापिशालादिवदिति निश्चयाभावात् । अशरीरहेतुत्वाद एष्टान्तार्थेनिकयैवपश्यम् । घटादयो हि कार्यकलाः सशरीरकर्तृका हृष्टाः । अशरीरस्य च सतत्त्वस्य कर्तृत्वमुक्तं कुतः भू. प्रथमोऽङ्कः शब्देन तस्याः सशरीरशीलकृतप्रादुरूप-पक्षे र्थोक्तिरित्यर्थः । अत्र त्वन्मतेन कालेत्यस्य तादृशप्रत्ययहेतुः । धर्मैकदेशस्य तत्त्वबहु-वैभवाः । दानीमन्त्ययमानस्य । यथातुल्यफलभयमानत्वेन प्रत्यक्षचित्तवर्त्यते । हेतुदणनत् । तदेव न कश्चिज्जगतः कर्ता । अत्र स ईश्वर स्वतुल्यत्वेनैकरूपः सन्न प्रभुवल्लभस्वभावोऽनन्वतातो वा ? प्रथमावधारणो जगात्करणान्कनास्त्रिकपिबोपरमेन । तदुपरमेन स्वंतावन्वहान । पयं च सगे क्रियाया अपर्ययमानादेकरूप्यापि कायस्य न सृष्टिः । घटो हि स्वारम्भकणादारभ्य परिसमाप्तरूपान्त्यकरणं यावन्नभ्यनयनाभिप्रायेण न

घटव्यपदेशमासादृत्य । जलाहरणाद्यक्रियायामसाधकत्वम-
भ्यात् । अतस्वजावपेक्षं तु न जातु जगन्नि सृष्टेस्तस्वजावायो-
गाजगनवत् । अपि च तस्यैकान्तनित्यस्वरूपत्वे सृष्टिवत्संहारो-
ऽपि न घटते । नानाकारकार्यकरणेऽनित्यत्वापत्तेः । स हि येनैव
स्वजावेन जगन्नि सृजतु तेनैव तानि संहरेत्, स्वभावान्तरेण वा ?
तेनैव च सृष्टिप्रसङ्गाद्यर्थोपपत्तिप्रसङ्गः, स्वजावभेदात् । एकस्व-
भावात्कारणत्वेनेकस्वभावकार्योत्पत्तिविरोधात् । स्वजावान्तरेण
चैकित्यत्वहानिः । स्वभावभेद एव हि लक्षणमनित्यतायाः । यथा
पार्थिवशरीरस्याहारपचमायुसदृकस्य प्रत्यक्षमपूर्वापूर्वाभादे-
न स्वजावभेदादित्यत्वम् । इष्टञ्च भवतां सृष्टिप्रसङ्गाद्यर्थः शंभो
स्वभावभेदः । रजोगुणात्मकतया सृष्टेः, तमोगुणात्मकतया संह-
रणे, सात्त्विकतया च स्थितौ तस्य व्यापारस्वाकारात् । एवं
चावस्थाभेदस्तद्वदे चावस्थावतोऽपि जेदाश्चित्यत्वकृतिः । अ-
थास्तु नित्यः सन्नयापि कथं सन्नप्रव सृष्टा न चेष्टते । इच्छा-
दशास्त्रेणु ता अपीच्छाः स्वमत्तामाश्रितवन्धनात्मलाभाः सदे-
व किञ्च प्रवर्तयन्तीति स एवापालयः । तथा शम्भोरष्टगुणा-
धिकरणत्वे कार्यभेदानुमेयानां तद्विज्ञानामपि विषमरूपत्वात्त-
त्त्वहानिः केन वायेत ? किञ्च-प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः स्वार्थकार-
ण्यार्था व्याप्ता । ततश्चायं जगत्सर्गं व्याप्रियन् स्वार्थकारण्य-
ज्ञा ? न तावत्स्वाधीन्यस्य कृतकृत्यत्वात् । न च कारुण्यत्, परदुः-
खप्रहाणेच्छा हि कारुण्यम् । ततः प्राक्सर्गाज्जीवानामिष्टि-
यशरीरावपचानुपभोगं स्वभावेन कस्य प्रहाणेच्छा कारुण्य-
म् । सगोत्तरकाले तु दुःखिनोऽधर्माद्य कारुण्यानुपपत्तेः कु-
रुत्सर्गमन्तरेण श्रमम् । कारुण्येन सृष्टिः, सृष्ट्या च कारुण्यम्
इति नास्य जगत्कर्तृत्वं कथमपि सिद्ध्यतीति संक्षेपः ।

अथ शब्दाकाशगुणत्वगगहनम्-

अकारादिः पौद्गलिको वर्णः ।

पुद्गलमावाचनेणापरमाणुभिरावृत्तः पौद्गलिकः । पौद्गलिक-
शब्द इन्द्रियार्थत्वाद्वादिषु । यच्चास्य पौद्गलिकत्वात्तत्प्राय-
स्पर्शशून्याश्रयत्वादातनिविष्टप्रदेशे प्रवेष्टानिर्गमयोरप्रतिघातः-
पूर्व पञ्चावस्थावयवानुपलब्धेः सूक्ष्ममूर्तेर्द्रव्यान्तराप्रेरकत्वाद्गग-
नगुणत्वाच्चेति पञ्च हेतवो योगरूप-यस्तास्ते हेत्वाभासा । तथा
हि-शब्दपर्यायस्याश्रयो जावाचनेणा, न पुनराकाशो, तत्र च स्पर्शो
निर्णीयत एव । यथा शब्दाश्रयः स्पर्शवाननुवातप्रतिघातयोर्वि-
प्रकृष्टनिकटशरीरिणोपलब्धमानानुपपन्नभयमानेन्द्रियार्थत्वात्तथा-
विभ्रग-धाधारद्वयपरमाणुवत् स्यात्सिद्धः प्रथमः । द्विती-
यस्तु गन्धद्रव्येण ध्वनिभारादनेकान्तिकः । तर्तमानजात्यकस्तृ-
तिकादिगन्धद्रव्यं हि पिहितद्वारापरकस्यान्तर्विशति बहिष्प्र-
तिर्याति, न चापौद्गलिकम् । अथ तत्र सूक्ष्मरन्ध्रमन्ध्रमन्ध्रान्ति-
निर्वहन्मन्तस्तत्र तत्प्रवेशान्प्रकर्मो, कथमन्यथोद्धाटितद्वाराव-
स्थायामिव न तदेकार्णवत्वम् ? सर्वथा नारम्भे तु प्रदेशे न तयोः
संनय इति चत्तर्हि शब्देऽप्येतस्मान्निमित्तसिद्धौ हेतुः । तृती-
यस्तु तद्विज्ञानोत्कादिभिरनेकान्तिकः । चतुर्थोऽपि तथैव, गन्धद्र-
व्यविशेषसूक्ष्मरजोधूमामादिभिरनेकान्तिकः । नहि गन्धद्रव्यादिक-
मपि नामायां निविशमानं तद्विवरद्वारादेशोद्भिन्नमभ्युपेक्ष्य-
ते । पञ्चमः पुनरसिद्धः, तथा हि-न गगनगुणः शब्दोऽस्मदादिप्र-
त्यक्षत्वाद्वादिवादिर्वादि सिरुः पौद्गलिकः शब्द इति । अथ नायं
शब्दः पौद्गलिकः सगच्छत इति योगः । सङ्क्रमणाः सप्रणयप्र-
णयिनोनामेव गौरवाहाः । यतः कोऽत्र हेतुः ? स्पर्शशून्याश्रयत्व-

म, अतिनिविष्टप्रदेशे प्रवेशनिर्गमयोरप्रतिघातः, पूर्व पञ्चावस्था-
वयवानुपलब्धेः, सूक्ष्ममूर्तेर्द्रव्यान्तराऽप्रेरकत्वं, गगनगुणत्वं वा ? ।
नायः पक्षः । यतः शब्दपर्यायस्याश्रये भावावगणारूपे स्पर्शभा-
वो न तावदनुपलब्धमात्रात् प्रसिद्धानि, तस्य सत्यभिधारत्वात् ।
योग्यानुपलब्धित्वसिद्धा तत्र स्पर्शस्थानुद्भूतत्वेनोपलब्धिलक्ष-
णप्रसङ्गाज्जावात्, उपलब्धमन्तगन्धाधारद्वयवत् । अथ घन-
सारगन्धसारौ गन्धस्य स्पर्शव्यतिचारनिष्ठयादृशापि तन्नि-
ख्येऽप्यनुपलब्धमादनुद्भूतत्वं युक्तम्, नेतत्र, तन्निर्णायकाज्जावा-
त् इति चेत्, मातृतावत्तन्निर्णायकं किञ्चित्, किन्तु पुद्गला-
नामुद्भूतानुद्भूतस्पर्शानामुपलब्धेः इत्येऽपि पौद्गलिकत्वेन परैः
प्राणगद्यमाने, बाधकाभावे च सति संहत एव स्यात्, न त्व-
जावनिष्ठस्य, तथा च सन्धिभ्रासिद्धौ हेतुः । न च नास्ति तन्नि-
र्णायकम् । तथाहि-शब्दाश्रय-स्पर्शवान्, अनुवातप्रतिघातयो-
र्विप्रकृष्टनिकटशरीरिणोपलब्धमानानुपपन्नभयमानेन्द्रियार्थत्वा-
त्, तथाविधगन्धाधारद्वयवत्, इति । द्वितीयकल्पेऽपि गन्ध-
द्रव्येण ध्वनिभारः, तर्तमानजात्यकस्तृतिकादिप्रकृष्टमूर्तजादि-
गन्धद्रव्यं हि पिहितद्वारापरकस्यान्तर्विशति, बहिष्प्र-
तिर्यस्यति, न चापौद्गलिकम् । अथ तत्र सूक्ष्मरन्ध्रमन्ध्रमन्ध्रान्ति-
निविष्टमावात् तन्निर्णायिकाश्रीः अत एव तद्वर्णयस्ता, न
न्यावृत्तद्वारादृशान्तरं तदेकार्णवत्वम्, सर्वथा नारम्भे तु
प्रदेशे नैतौ संनयत इति चत्तर्हि शब्देऽपि सर्वस्य
तुल्ययोगेभेदमत्तादिसिद्धता हेतारस्तु । पूर्व पञ्चावस्थावयवानुपल-
ब्धेः, सौदासमीदामोदकारादिरनेकान्तिकी । सूक्ष्ममूर्तेर्द्रव्यान्त-
राप्रेरकत्वमपि गन्धद्रव्यविशेषसूक्ष्मरजोधूमामादिभिरनेकान्तिकी ।
न हि गन्धद्रव्यादिकमपि नाम निविशमानं तद्विवरद्वारादेशोद्भि-
न्नमभ्युपेक्ष्यते । गगनगुणत्वं त्वसिद्धम् । तथाहि-न गग-
नगुणः शब्दः अस्मदादिप्रत्यक्षत्वात् रूपादृवादि । पौद्गलिक-
त्वमिति पुनरस्य-शब्दः पौद्गलिकः, इन्द्रियार्थत्वात्, रूपादृव-
देव्यतिनरां संक्षेपः ।

अतस्वजनम्-

येतान्तस्त्वेवं प्रजल्पन्ति- सर्वं स्वल्पितं ब्रह्म नेह नाताऽ-
स्ति किञ्चन । आरामं तस्य पद्यान्तं न तत्पश्यति कश्चन
॥ १ ॥ इति न्यायादयं प्रपञ्चो मिथ्यारूपः, प्रतीयमान-
त्वात्, यदेवं तदेवम्, यथा शुक्तिशकले कलधौतम्, तथा
चायं, तस्मात्तथा । तदेतद्वान्तरम् । तथाहि-मिथ्यारूपत्व तैः
कीदृशं विवर्तितम् । किमन्यन्तासत्त्वम् उतान्यस्यास्याकारत-
या प्रतीतत्वम्, आहोस्वदनिर्वाच्यत्वम् । प्रथमपक्षेऽसत्त्वया-
तिप्रसङ्गः । द्वितीये विपरीतस्यातिस्वीकृतिः । तृतीये तु किमि-
दम् अनिर्वाच्यत्वम् ? । निःस्वजावत्व चेत् निसः प्रतिषेधार्थत्वे
स्वभाववदस्यापि भावाभावयोरन्यतरार्थत्वेऽसत्त्वयानिस्तत्त्वा-
त्यभ्युपगमप्रसङ्गः । भावप्रतिषेधेऽसत्त्वयानिरजावप्रतिषेधे
सत्त्वयानिगिति । प्रतीत्य गोचरत्व निःस्वजावत्वमिति चेत्,
अत्र विरोधः । न प्रपञ्चो, हि न प्रतीयते चेत्कथम् धर्मिनयोपा-
स्तः ? । कथं च प्रतीयमानत्वं हेतुतयोपास्तम् ? । तयोपादाने
वा कथं न प्रतीयते । यथा प्रतीयते, न तथेति चेत्तर्हि विपरीत-
रूपानिगिमन्त्रयुपगता स्यात् । किञ्चैवमनिर्वाच्यता प्रपञ्चस्य
प्रत्यक्षत्वाद्यता, घटोऽयमित्याद्याकारं हि प्रत्यक्षं प्रपञ्चस्य स-
त्यतामेव व्यवस्थिति, घटादिप्रतिनियतपदार्थपरिच्छेदात्मन-
स्तत्त्वोत्पादात् । इतरेतरावचितवस्तुनामेव च प्रपञ्चाशब्द-

वाक्यत्वात् । अथ प्रत्यक्षस्य विधायकत्वात्कथं प्रतिषेधे सामर्थ्यम् । प्रत्यक्षं हि-इदमिति वस्तुस्वरूपं गृह्णाति, नान्यत्स्वरूपं प्रतिषेधति ।

“आहुर्विधातु प्रत्यक्षं, न निषेद्धु विपश्चितः ।
नैकत्वं आगमस्तेन, प्रत्यक्षेण प्रभाष्यते” ॥ १ ॥

इति वचनात्, इति चेन्न । अन्यरूपनिषेधमन्तरेण तत्स्वरूपपरिच्छेदस्याप्यसंपत्तेः । पीतादिव्यवच्छिन्नं हि नीलं नीलमिति गृहीतं भवति, नान्यथा । केवलवस्तुस्वरूपप्रतिषेधेरेवान्यप्रतिषेधप्रतिपत्तिरूपत्वात् । मूलभूतलग्रहणे घटाभावग्रहणवत् । तस्माद्यथा प्रत्यक्षं विधायकं प्रतिपक्षं तथा निषेधकमपि प्रतिपत्तव्यम् । अपि च-विधायकमेव प्रत्यक्षमित्यङ्गीकृते यथा प्रत्यक्षेण विद्या विधीयते, तथा किं नाविद्याऽपि इति । तथा च द्वैतापत्तिः । ततश्च सुव्यवस्थितः प्रपञ्चः । तदमी वादिनोऽविद्याविवेकेन सन्मात्रं प्रत्यक्षाप्रतीयन्तोऽपि न निषेधकं तर्हीति घुवाणाः कथं नो-मत्ताः । इति निरुद्धं प्रत्यक्षवाधितः पक्ष इति । अनुमानवाधितश्च-प्रपञ्चो मिथ्या न भवति, असङ्गिलक्षणत्वात्, आत्मवत् । प्रतीयमानत्वं च हेतुप्रत्यात्मना व्यतिचारी । स हि प्रतीयते न च मिथ्या । अप्रतीयमानत्वं स्वस्य तद्विषयवत्सामप्रवृत्तेर्मूकनैव तेषां भ्रयसी । साध्यविकलश्च दृष्टान्तः । शुक्तिशकलकलधौनेऽपि प्रपञ्चा-नर्गतत्वेन अनिर्वचनीयतायाः साध्यमानत्वात् । किञ्च-दनुमानं प्रपञ्चाद्विभक्तम्, अभिन्नं वा । यदि त्रिंशं तर्हि सत्यमसत्यं वा । यदि सत्यं तर्हि तद्वदेव प्रपञ्चस्यापि सत्यत्व म्यात् । अद्वैतवादप्राकारे खड्गपातात् । अथासत्यम्, तर्हि न किञ्चित् साधयितुं शक्यम्, अयस्तुत्यात् । अत्रिंशं नेतुं प्रपञ्च-स्वभावतया तस्यापि मिथ्यारूपत्वापत्तिः । मिथ्यारूपं च तत्कथं स्वसाध्यसाधनायात्रम् । एवं च प्रपञ्चस्यापि मिथ्यारूपत्वा-मिदं कथं परमब्रह्मणस्तत्त्विकत्वं स्यात्, यतो बाह्यार्थाना-मां भवेदिति । अथ वा प्रकारान्तरेण सन्मात्रब्रह्मणस्य परम-ब्रह्मणः साधनं दूषणं चापन्नस्यते । ननु परमब्रह्मण एवैकस्य परमार्थसतो विधिरूपस्य विद्यमानत्वात्प्रमाणविषयत्वम् । अपरस्य द्वितीयस्य कर्त्तृत्वद्वयभावात् । तथाहि-प्रत्यक्षं तदा-वेदकमस्ति । प्रत्यक्षं द्विधा जिघत्ते-निर्विकल्पकसधिकल्पकभे-दात् । ततश्च निर्विकल्पकप्रत्यक्षात् सन्मात्रविषयात्तस्यैकस्यैव सिद्धिः । तथा चोक्तम्-

“ अस्ति ह्याशेषानाज्ञानं, प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बालमूकादिविज्ञानं-सदृशं गूढवस्तुजम् ” ॥ १ ॥

न च विधिवत्परस्परव्यावृत्तिरप्यध्यक्षेण एव प्रतीयत इति तैत्तिरसिद्धिः, तस्य निषेधाऽविषयत्वात्, “ आहुर्विधातु प्रत्यक्षं न निषेद्धु ” इत्यादिवचनात् । यच्च निर्विकल्पकप्रत्यक्षं घट-पटादिभेदसाधकं तदपि सत्कारुण्येणाभिव्यक्तानामेव तेषां प्रकाश-कत्वात् सत्ताष्ठितस्यैव साधकम्, सत्तायाश्च परमब्रह्मरूपत्वात् । तदुक्तम्-“ यद्वैतं तद्ब्रह्मणो रूपम् ” इति । अनुमानादपि तत् सद्भावो विज्ञास्यत एव । तथाहि-विधिरेव तत्त्व प्रमेयत्वात् । यतः प्रमाणविषयभूतोऽर्थः प्रमेयः, प्रमाणानां च प्रत्यक्षानुमाना-गमोपमानार्थापत्तिसंज्ञकानां भावविषयत्वेनैव प्रवृत्तेः ।

तथा चोक्तम्-

“ प्रत्यक्षाद्यवतारः स्या-ज्जाबांशो गृह्यते यदा ।
व्यापारस्तदनुपपत्ते-रजाबांशे जिघृक्षिते ” ॥ १ ॥

यच्चाभावात्कथं प्रमाणं, तस्य प्रामाण्याभावाच्च तत्प्रमाणम् । तद्विषयस्य कस्यचिदप्यज्ञात्वात् । यस्तु प्रमाणपञ्चकविषयः स विधिरेव । तेनैव च प्रमेयत्वस्य व्याप्तत्वात् । सिद्धं प्रमेयत्वेन विधिरेव तत्त्वम्, यत् न विधिरूपं, तन्न प्रमेयम् । यथा खरवि-पाणम् । प्रमेय चेद निखिल वस्तुनस्त्वम् । तस्माद् विधिरूपमेव । अतो वा तस्मिन्निः । प्रामाण्यामादयः पदार्थाः प्रतिभासान्तः-प्रविष्टाः प्रतिज्ञासमानत्वात्, यत्प्रतिभासने तत्प्रतिभासान्तः-प्रविष्टम् । यथा प्रतिज्ञासम्यक्प्रमाणम् । प्रतिज्ञासन्ते च ग्रामाऽऽरा-मादयः पदार्थास्तस्मात्प्रतिभासान्तःप्रविष्टाः । आगमोऽपि परम-ब्रह्मण एव प्रतिपादकः समुपलभ्यते-“ पुरुष पयंदं सर्वं यद् नृत्तं यच्च भाव्यम्, उतामृतत्वस्येशानो यदन्ननातिरोहति । यदेजातं यन्नैजति यद् दूरे यदन्तिके यद्-तरस्य सर्वस्य यदुत सर्वस्यास्य बाह्यतः ” इत्यादि । “ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यामितव्योऽनुमन्त-व्यः ” इत्यादिवेदवाक्यैरपि तस्मिन्निः । कुत्रिंमणापि आगमेन त-स्यैव प्रतिपादनात् । उक्तं च-

“ सर्वं वै खल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्मिन् किञ्चन ।

आगमं तस्य पश्यन्ति, न तत्पश्यति कश्चन ” ॥ १ ॥

इति प्रमाणतत्त्वस्यैव सिद्धेः परमपुरुष एक एव तत्त्वम्, सक-लभेदानां तद्विषयत्वात् । तथाहि-सर्वं ज्ञात्वा ब्रह्मविद्यतां, सर्वै-करूपेणाभिव्यक्तत्वात् । यद्यद्वैपणान्वितं तत्तदात्मकमेव । यथा घटघटीशरावोदञ्चनादयो मृद्वपणैकनाम्बिता मृद्विवर्ताः । सर्वैकरूपेणाभिव्यक्तं च सकलं वस्तु । इति सिद्धं ब्रह्मविद्यतत्वं निखिलभेदानामिति । तदेतत्सर्वं मदिरागसाऽऽन्वाद्यगदगदोक्त-दितमिवावनासत्, विचारास्त्वत्वात् । सर्वं हि वस्तु प्रमाणमिदं न तु वाङ्मात्रेण । अद्वैतमते च प्रमाणमेव नास्ति, तत्त्वज्ञा-तप्रसङ्गात् । अद्वैतसाधकस्य प्रमाणस्य द्वितीयस्य सद्भावात् । अथ मतं लोकप्रत्यायनाय तदपेक्षया प्रमाणमप्यनुपगम्यते । तदसत् । तस्मिन् लोकस्यैवासम्भवात् । एकस्यैव नित्यनिरशस्य परब्रह्मण एव सत्त्वात् । अथास्तु यथाकथञ्चित्प्रमाणमपि । तत्किं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा तत्साधकं प्रमाणमुरीकियते ? । न तावत्प्रत्यक्षम् । तस्य समस्तवस्तुजातगतभेदस्यैव प्रकाश-कत्वात्, आवात्रगोपातं तथैव प्रतिज्ञासनात् । ‘ यच्च निर्वि-कल्पकं प्रत्यक्षं तदावेदकम् ’ इत्युक्तम् । तदपि न सम्यक् । तस्य प्रामाण्याननुपगमात् । सर्वस्यापि प्रमाणतत्त्वस्य व्यवसाया-त्मकस्यैवाविसंवादाकत्वेन प्रामाण्यापत्तेः । निर्विकल्पकेन तु प्र-त्यक्षेण प्रमाणतत्त्वैकस्यैव विधिरूपस्य परब्रह्मणः स्वप्नोऽपि अ-प्रतिभासनात् । यदप्युक्तम्-“ आहुर्विधातु प्रत्यक्षम् ” इत्यादि । तदपि न पेशलम् । प्रत्यक्षेण ह्यनुवृत्तव्यावृत्ताकारात्मकवस्तु-न एव प्रकाशनान् । एतच्च प्रागेव क्लृप्तम् । न ह्यनुस्यूतमेकम-खामं सत्तामात्रं विशेषनिरपेक्षं सामान्यं प्रतिभासते, येन यद्वैतं तद् ब्रह्मणो रूपमित्याचूर्कं शोभत । विशेषनिरपेक्षसामा-न्यस्य खरविपाणवदप्रतिज्ञासनात् । तदुक्तम्-

“ निर्विशेषं हि सामान्यं, जवेत् खरविपाणवत् ।

सामान्यरहितत्वेन, विशेषास्तद्वदेव हि ” ॥ १ ॥

ततः निरुद्धं सामान्यविशेषात्मन्यर्थे प्रामाण्यावपये कुत पदैकस्य परमब्रह्मणः प्रामाण्यावपयत्वम् । यच्च प्रमेयत्वादित्यनुमानमुक्त-म्, तदप्येतैवपापास्तं बोद्धव्यम् । पक्षस्य प्रत्यक्षवाधितत्वेन हेतोः काशात्ययापदिष्टत्वात् । यच्च तत्सिद्धौ प्रतिभासमान-त्वसाधनमुक्तम् । तदपि साधनाभासत्वेन न प्रकृतसाध्यसाधना-याऽलम् । प्रतिभासमानत्वं हि निखिलज्ञावानां स्वतः, परतो वा ? ।

॥ श्रीः ॥

दृप्तभ्रान्तविपद्दन्तिदमने पञ्चाननग्रामणी-
राजेन्द्राजिधकोशसंग्रणयनात् संदीप्तजैनश्रुतः ।
संघस्योपकृतिप्रयोगकरणे नित्यं कृती तादृशः,
कोऽन्यः सूरिपदाङ्कितो विजयराजेन्द्रात्परः पुण्यवान् ॥

॥ अग्निधानराजेन्द्रपरिशिष्टम् ॥

(मिच्छेयशब्दानुशासनम्)

[अ० ८ पा० १]

नत्वा वीरं वन्द्यवन्द्यं, रागद्वेषविवर्जितम् ।

प्राकृतव्याकृतिरियं, उन्नावद्धा विरच्यते ॥ १ ॥

अथ प्राकृतम् ॥ १ ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थ-आनन्तर्यार्थ इष्यते ।

प्रकृतिः संस्कृतं, तत्र-भवं, वा तत आगतम् ॥

प्राकृतं, संस्कृतस्यान्ते, तदाधिक्रियते नतः ।

सिद्धं च साध्यमानं च, द्विविधं संस्कृतं मतम् ॥

तद्व्योनेरेव तस्येह, सङ्गणं, देशाजस्य न ।

इति विज्ञापनार्थं हि, प्राकृतस्यानुशासनम् ॥

संस्कृतानन्तरं कुमेस्तद् धीरैरुपभाष्यताम् ।

विभक्तिः कारकं लिङ्गं, प्रकृतिः प्रत्ययोऽभिधा ॥

समा नञ्चापि संवेद्यः, संस्कृतस्यैव प्राकृतं ।

अ ल ल, विसर्गश्च, ऐ औ ऊग्रशब्दाः प्लुतः ॥

एतद्वर्ज्यो वर्णगणा, लोकाद् बोध्योऽनुवृत्ततः ।

ऊग्रौ स्ववर्गसंयुतौ, वर्णौ च भवतां द्वौ ॥

पेदीतौ चार्प केपांचित्, कैतवं कैअवं यथा ।

सौन्दर्यं च सौभगिभं, कौरवाः कौरवा इति ॥

अस्वरं व्यञ्जनं सर्वं, कृष्णं द्विवचनं तथा ।

अनुप्यास्तु बहुलं च, न भवत्यत्र कुञ्चित् ॥

बहुलम् ॥ २ ॥

' बहुलम् ' इत्यधिकृत-माशास्त्रपरिपूरणात् ।

वेदितव्यं, यथास्यानं, तत्कार्यं दर्शयिष्यते ॥

आर्पम् ॥ ३ ॥

आर्पणीमिदमार्थं च, प्राकृतं बहुलं भवेत् ।

तच्चापि दर्शयिष्यामो, यथास्थानं यथाविधि ॥

कचिन् प्रकृतिः कचिदप्रकृतिः, कचिद् विज्ञाया कचिदन्वयेच ।

विधेर्विधानं बहुधा समाऽयं, अनुविधिं बाहुलकं वर्धति ॥

दीर्घ-इसौ मिथो वृत्तौ ॥ ४ ॥

स्वराणां दीर्घस्वत्वे, समासे भवतां मिथः ।

तत्र दीर्घस्य ह्रस्वत्वं, पुनं तादात्म्ययत्ने ॥

' अन्तर्बोद्ध ' -पदस्थानं, ' अन्तर्बोद्ध ' प्रयुज्यते ।

सप्तविंशतिरित्यत्र, ' सप्तार्वासा ' भवोद्दिष्टम् ॥

कचिज्जो ' जुवह-ज्जो, ' विकल्पस्तु कचिद् यथा-न ।

वारो-मर्ष वारि-मर्ष, भुजयन्त्रभयोच्यते ॥

भुआ-यत्नं जुअ-यत्नं, अधो पनिगृहं त्विदम् ।

पह-हरं पद-हरं, अथ वेणुयत्नं पदम् ॥

' वेङ्ग-वर्णं धेनु-वर्णं, ' इत्येवमभिधीयते ।

अथ दीर्घस्य ह्रस्वत्वं, निगमसिल इत्यपि ॥

कचिद् विकल्पो- जडैण-यत्नं च जडैणा यत्नं ।

नह-सोचं नह-सोचं, वेद्यं गोरि-हरं त्विदम् ॥

गोरी-हरं, बहु-मुहं, बहु-मुहमुदाहृतम् ।

पदयोः सन्धिर्वा ॥ ५ ॥

संस्कृतोक्तं सन्धिकार्यं, व्यवस्थितविभाषया ।

प्राकृते निखिलं वेद्यं, तदुदाह्रियते यथा-॥

वासेसो वास-ऽसी, विसमाऽऽयवो विमम-प्रायवो भवति ।

इहि-ईसरो विकल्पाद्, इहीसरो, साऽ-उग्रयं तु ॥

साऊ-भयमिति वेद्यं, ' पदयोगिति ' किं ? महह महह ।

पाओ, पद, यथाओ, मुआप चार्पि मुआह ॥

बहुलाधिकारजावात्, कचिदेकस्मिन् पदेऽपि यथा-॥

काहिह काही, (बहमो, बीमो, इत्यादि बाहुल्यम् ॥

न युवार्णस्यास्वे ॥ ६ ॥

इवर्णोवर्णयोरस्वे, परं वर्णं न संहिता ।

बंदासि अऊ-वहरं, न चरि-बमो वि भवयासो ॥

बगुब्ब-रुहिर-मिथो, सहर बरंको, सहर एसो ।

संजाबहु भवकटो, मय-वारिहरो एव विज्जुलाभिजो ॥

नह-पमार्वास्ति अरुणो, वेद्यं वेत्यामुदाहरणम् ॥

' युवर्णस्येति ' किं ? गृहो-अर-तामरसत्त्वमम् ।

' अस्वे ' इति च किं ? सिध्येत्, पुदवीसो यथा पदम् ॥

पदोतोः स्वरं ॥ ७ ॥

एकारौकारयोः सान्ध-नं स्यात् क्वापि स्वरे परे ।

बहुआह नहुञ्जिहणे, भावधेनीपं कंचुक्कं अंगे ।

मयस्कयस्वरधारणि-धारा-उग्रव्य दीसिति ॥

उवमासु अपञ्जसे-न-कलम-दन्तायदासमृच्छुचं ।

तं चेन्न मित्रिम-विस-द-र-धिरसमालक्षितभा परिह ॥

अदो अचरिभं चार्पि, ' पदोतोऽंगिति ' किं ? यथा-न ।

अन्त्यालोअण-तरला, इयकईणं नमेति बुद्धीभो ।

अतः, अत्र निरार-भमेति द्विष्यं कइन्नाणं ॥

स्वरस्योदृते ॥ ८ ॥

व्यञ्जनसंयुक्तो यः, स्वरो व्यञ्जनेऽवशिष्यते लुप्ते ।

उदृत्तः स इह स्याद्, न स्वरसन्धिस्तु तत्परतः ॥

मयणे धिक्क गंध-उमि, कुण्णिन्ति, रयणा-अरो यमणुअसं ।

निसा-अरो य निसि अरो, बाहुलकात् क्वापि वैकल्प्यम्-॥

कुमारो कुजअरो च, सुग्गिम्भो च सुऊरिसो ।

सन्धिरेव कुचित् चक्का-ओ च सालाहणो यथा ॥

अत एव प्रतिपेधात्, समासेऽपि स्वरस्य तु ।

सन्धौ भिन्नपदत्वं च, वेदितव्यं मनीषिभिः ॥

त्यादेः ॥ ९ ॥

तिबादीनां स्वरस्य स्यात्, न तु सन्धिः स्वरे परे ।

यथा ' जघति इह ' स्यात्, तथा- ' इह इह ' स्मृतम् ॥

लुक् ॥ १० ॥

स्वरस्य बहुलं लुक् स्यात्, संहितायां स्वरे परे ।

नि-इवासोअन्नासौ नी-साम्मासा च संभवत्यत्र ।

त्रिदंशः त्रियस्मासो, प्रयुज्यते कोविदैरेवम् ।

अन्त्यव्यञ्जनस्य ॥ ११ ॥

शब्दानामन्तिमस्य स्याद्, व्यञ्जनस्येदं मृगं यथा ।

तमां जम्मां जमां जाव, ताव चेत्यादि गद्यने ॥

समासे तु विभक्तानां, वाक्यगानामपेक्षया ।

अन्त्यत्वं चाप्यनन्त्यस्य, भवतामन्त्यवगम्यताम् ॥

यथा समिकम्बू सज्जिज्जुः, सज्जनः सज्जणोऽपि च ।

एतद्वृणा पम-गुणा, तयगुणा तद्गुणा इति ॥

न भ्रजुदोः ॥ १२ ॥

भ्रजुदित्येयोरन्त्यं, व्यञ्जनं नैव लुप्यते ।

यथा-सहहियं सहा, उभायं चोद्यं पदम् ॥

निर्-रोवा ॥ १३ ॥

निर्दुंगरन्त्यलोपो वा, निस्सहं नीसहं यथा ।

इस्सहो इस्सहो चापि, इक्किअो दुहिअो तथा ॥

स्वरेऽन्तरश्च ॥ १४ ॥

नान्तरो निर्जरोऽभ्यान्त्यं, व्यञ्जनं सुष्यते स्वरे ।
निरन्तरं अन्तरऽप्या, निरसेसं दुरुत्तरम् ॥
दुरवगाहमित्यादि, कञ्चित्कुञ्च चापि दृश्यते ।
यथा अन्तोचरीत्यत्र, रकारो लोपमाप्तवान् ॥

स्त्रियामादविद्युतः ॥ १५ ॥

स्त्रियां प्रवर्तमानस्य, शब्दस्यान्त्यं यदस्वरम् ।
तस्य स्थाने भवत्यात्वं, विद्यच्छब्दे तु नश्यते ॥
प्रतिपत् पाडिषया स्यात्, सपत् संपत्ता च सगित् सरिप्ता च ।
बाहुलकात् 'सरिया'ऽऽद्यपि, 'अविद्युतः' किं?, यथा विज्जु ॥

रो रा ॥ १६ ॥

स्त्रियां रेफान्तशब्दस्य, 'रा' इत्यादेश इष्यते ।
अयमात्वापवादोऽस्ति, यथा रूपं धुरा-पुरा ॥

क्षुधो हा ॥ १७ ॥

क्षुधो धस्यास्तु हादेश-स्तेन रूपं 'लुहा' भवेत् ।

शरदादेरन्तिमस्य, व्यञ्जनस्याद् भवेदिह ।

शरद् भिषग् यथा स्यातां, सग्नो भिषग्नो क्रमात् ॥
दिक्प्रावृषोः सः ॥ १८ ॥

दिक्प्रावृषोः सो भवति, तेन स्यात् पाउसो दिसा ।
आयुष्मन्परमोर्वा ॥ १९ ॥

आयुषोऽप्सरसश्चान्ते, सो वा भवति, तद्यथा- ।

वीहाउसो च वीहाऊ, अच्युराऽच्युरसा भवेत् ॥
ककुनो हः ॥ २० ॥

ककुनो भस्य 'हः' स्यात्, ककुहा तेन सिद्ध्यति ।
धनुषो वा ॥ २१ ॥

धनुषः यस्य हो वा स्यात्, धनुह च धणु यथा ।
माऽनुस्वारः ॥ २२ ॥

अन्तिमस्य मकारस्या-नुस्वारोऽत्र विधीयते ।

जलं फलं गिरिं वच्छ, पच्छेत्यादि निदर्शनम् ॥

काप्यनन्त्यस्यापि यथा, -वणमि च वणमि च ।

वा स्वरे मश्च ॥ २३ ॥

अन्तस्थस्य मकारस्या-नुस्वारो वा स्वरे परे ।

पक्षे लुगपवादो मो, मस्य स्थाने भवेदिह ॥

उसभं अजिभं वंदे, उसभम् अजिभं च वा ।

बाहुलत्वात् तथाऽन्यस्य, व्यञ्जनस्यापि मो भवेत् ॥

साक्षात् सक्त्व, यत् ज, तत् तं, विष्वक् च वीसुमथ सम्यक् ।

सम्मं, पृथक् पिहम्, इह-मिहयं चाऽऽलेदुश्च वेद्यम् ॥

क-ञ-ण-नो व्यञ्जने ॥ २४ ॥

स्थाने ऊग्रणानां स्या-दनुस्वारोऽस्वरे यथा- ।

पङ्क्तिं पंती च, पराङ्ग-मुखः परमुहो, कञ्चुकः कंचुको ।

अपि साङ्ख्यं खङ्गण, वणमुख इति लुमुहो, जपति ।

उत्कण्ठा दूकण, मन्था संजा च, ग्रन्थ इति विजो ।

एवं क्वादिचतुष्टय-निदर्शनं चान्यदपि वेद्यम् ॥

वक्रादावन्तः ॥ २५ ॥

वक्रादीनां च शब्दानां, प्रथमादिष्व यः स्वरः ।

तस्यान्ते स्यादनुस्वारो-ऽऽगमो हस्यानुसारतः ॥

वक्रं तसं असू, मसू पुत्रं च कुपत्रं पसू ।

गुत्रं मुदा वृत्र, कंकोटो विह्विभो गिरी ॥

मंजारी वंसगमि-त्यादिष्वप्यस्य कार्यमिह वेद्यम् ।

परंसुधा च नयंसो, मखंसिली चापि माणंसो ॥

मणसिला चेत्यादि-स्वागमकार्यं भवेद् द्वितीयस्य ।

अर्णितं यमदमुं नय-मधरि अनयोऽस्मृतीयस्य ॥

कच्चिच्छन्दःपुरणऽपि, 'द्वं-नाग-सुवस्रं' ।

कच्चिन्न-गिरी मञ्जारी, मणसिला मणसिला ॥

आपे 'मणसिला' रूपं, 'अइमुसयम्' इत्यपि ।

वक्रं व्यस्रं हस्रं पुच्छं, गुच्छं मूर्ध्ना च कुरुमलः ॥

अश्रुपार वयस्यो मा-जारी गृष्टिर्मनस्विनी ।

पशुभुधश्च कर्कोटो, दर्शनं गृष्टि-वृष्टिकी ॥

अतिमुक्तकः प्रतिश्रुत्, मनस्वी च मनःशिला ।

इत्यादयो त्रिरि शब्दाः, वक्रादौ परिकीर्तिताः ॥

क्त्वा-स्यादेर्ण-स्वोर्वा ॥ २६ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य स्यादीनां, प्रत्ययानां च यौ ण-सू ।

तयोरन्तस्वनुस्वारो, वा स्यादित्यवधार्यताम् ॥

यथा-काऊण काऊण, काऊआण पदं तु वा ।

स्यात् काऊआण, स्यादौ व-च्छेण वच्छेणमित्यपि ॥

तथा वच्छेसु वच्छेसु, 'णस्वोरिति' किम्? अग्निगो ।

विशत्यादेर्लुक् ॥ २७ ॥

विशत्यादिपदानां योऽ-नुस्वारस्तस्य सुभवेत् ।

तेन स्याद् विशतिर्वीसा, त्रिदश तीसा च संस्कृतम् ॥

सङ्ख्य स्याच्च संस्कारः, सङ्कारो विनिगद्यते ।

मांमादेर्वा ॥ २८ ॥

मांमादीनामनुस्वारो, लोपमेति विकल्पतः ।

मासं मसं, मासलं मसलं वा, कासं कसं, केसुअं किसुअं वा ।

सीदो मिहो, किं किं, वा दाणि दाणि, पासु पंसू वा, कद वा कह स्यात् ॥

एव एवं नूनं नूणं, समुहं समुहं तथा ।

इआणि वा इआणि, स्याद् मांसादीनां निदर्शनम् ॥

मांसं कांस्यं कथं पांसु-मांसत्रः मिह-किशुकौ ।

एव नूनम् इदानीम् किम्, दाणिम् समुह इत्यपि ॥

वर्गेऽन्त्यो वा ॥ २९ ॥

अनुस्वारस्य वर्गान्त्यो, वा तद्वर्गे परे भवेत् ।

पङ्को पङ्को, कञ्चुओ कञ्चुओ वा, सज्जा संजा, कण्टओ कण्टओ वा ।

कड कण्ड, अन्तरं अतरं वा, चन्द्रा चदो, कम्परं कम्परं वा ॥

इत्याद्यन्यद् वेदितव्यं च लक्ष्यं, वर्गे किं? यत् संसओ संहरेति ।

कोचद् धाराः शब्दविद्याप्रवीणा, एतत्कार्यं नैत्यकं वर्णयन्ति ।

मावृद्-शरत्-तरणयः पुंसि ॥ ३० ॥

मावृद्शब्दः शरच्छब्द-स्तरणश्चेति ते त्रयः ।

पुंसि स्युस्तरणी चैव, पाउसो सरओ यथा ॥

स्त्रमऽदाम-शिरो-नजः ॥ ३१ ॥

दामव-शिरो-नभो वर्जं, यत् सान्तं नान्तमस्ति च ।

शब्दस्वरूपं तत्सर्वं, पुंलिङ्गमवगम्यताम् ॥

' जसो पञ्चो तमो तेजो, उरो ' सान्ते निदर्शनम् ।
' जम्भो नम्भो तथा मम्भो, ' नान्ते लक्ष्यमिदं मतम् ॥
' अदामत्यादि' किं प्रोक्तम् ? , यथा-दामं सिरं नहं ।
सयं चम्भं वयं चैता-दशं बाहुलकं पदम् ॥

वाऽङ्ग्यर्थ-वचनाद्याः ॥ ३३ ॥

ये चास्त्रिवाचकाः शब्दा-स्तथा ये वचनादयः ।
ते पुंसि संप्रयोगव्याः , सर्वेऽपीह विकल्पनात् ॥
तत्रादयर्था यथा- ' अच्छी, अच्छी ' अपि गच्छते ।
अञ्जल्यदिगणे पाठात्, ' एसा अच्छी ' कश्चिद् भवेत् ॥
चक्खू चक्खूई , नयणा, नयणाई च , लोअणा ।
लोअणाई च , वचना-द्विधा-वयणा तथा ॥
वयणाई, विज्जुणा तु, विज्जुण च , कुलो कुलं ।
छन्दो छन्दं च , माहणो , माहणं , भायणाई तु ॥
भायणा च , तथा दुक्खा, दुक्खाई चेति भण्यते ।
नेत्ता नेत्ताइमित्यादेः , सिद्धिः संस्कृतवद् भवेत् ॥

गुणाद्याः क्रीवे वा ॥ ३४ ॥

क्रीवे गुणादयः शब्दाः , प्रयोक्तव्या विकल्पनः ।
गुणा गुणाई, देवाणि, देवा , विन्दुई विन्दुगो ॥
अग्ग खग्गो , मण्डलग्ग, मण्डलगोऽपि भण्यते ।
करुहं करुहो , कक्खा कक्खाई चेत्यपि ॥

वेमाञ्जलयाद्याः स्त्रियाम् ॥ ३५ ॥

ये तु शब्दा इमाणाः स्त्रु-स्तथाऽञ्जलयादयश्च ये ।
ते सर्वे वा स्त्रियां वाच्या-स्तदुदादिष्यते यथा- ॥
गरिमा महिमा निल-जिमा च धुत्तिमाऽणिमा ।
एते स्त्रीपुंसयोर्बोधाः, अथाञ्जलयादिरुच्यते ।
अञ्जल चोरिआ पिछी , तथा पिछे न चोरिअं ।
अच्छी अच्छि च वा पण्ढा, पण्ढो कुच्छी बली निही ॥
गण्ठा रस्सी विही चैता-दशोऽञ्जलयादिरुच्यते ।
' गड्डा गड्डो ' ऽनयोः स्माद्ध-रत्र संस्कृतगम्यता ।
इमेति तन्त्रमाश्रित्य, कार्यद्वयमिहण्यते ॥
त्वादेशस्य डिमेत्यस्य, पृथ्वादीसश्च सप्रहः ।
त्वादेशस्य सदा स्त्रीत्व-मिच्छन्त्येके विपरिभ्रतः ॥

बाहोरात् ॥ ३६ ॥

भाकारो बाहुशब्दस्य, स्त्रीवेऽन्तादेश इष्यते ।
" बाहुप जेण धारिओ, पद्माप " इति दृश्यते ॥

अतो नो विसर्गस्य ॥ ३७ ॥

अतः परः संस्कृतान्ता, यो विसर्गो भवेदिह ।
तस्य स्थाने तु ' ओ ' ह्यन्ता-दशादेशो विधीयते ॥
सर्वतः सव्यञ्चो तेन, पुरतः पुरञ्चो तथा ।
अग्रतस्त्वञ्चो वाच्यो , मार्गतो मगञ्चोऽपि च ।
सिद्धावस्थापेक्षयाऽपि , जवतो भवञ्चो तथा ।
जव-तस्तु भवतो स्यात्, सन्तः संतो, कुतः कुदो ।

निष्पती ओत्परी माल्य-स्थोर्वा ॥ ३८ ॥

निष्पती ओत्परी वा स्तः, परे माल्ये च तिष्ठती ।
अत्र योऽभेदनिर्देशः, स च सर्वार्थ इष्यते ।
ओमाखं वाऽपि मिम्वुं , पद्मा परिछा तथा ॥

आदेः ॥ ३९ ॥

आदेरित्यधिकारोऽयं, ' कगखा- ' । ७।१।७७। ऽवधिको मतः ।
इतः परस्तु यः स्थानो , तस्यादेः कार्यमिष्यते ॥

त्यदाद्यव्ययात् तत्स्वरस्य लुक् ॥ ४० ॥

त्यदाद्यव्ययशब्दान्यां, यौ त्यदाद्यव्ययौ परो ।
तयारादेः स्वरस्येह, बहुलं लुक् विधीयते ॥
अम्हे एरथ यथाऽम्हेरथ, तद् इमा जइमाऽपि वा ।
जइअई जइह , जैव-माद्यं वयं निदर्शनम् ॥

पदादपेर्वा ॥ ४१ ॥

पदात्परो योऽपि शब्दस्तस्यादेर्वाऽत्र लुग्भवेत् ।
यथा-केण वि केणावि , या , तं पितमवांथ्यते ।

इतेः स्वरात् तत्र द्विः ॥ ४२ ॥

इतिः पदात् परो यत्र, तस्येकारो विकल्प्यते ।
स्वरात्परस्तकारस्तु, तदीयो द्वित्वमाप्नुवात् ॥
स्यात् किं ति जं ति दिट् ति , ' न जुत्त ति ' स्वराद् यथा- ।
तह सि ज सि पीओ सि, पुरिसो सि निगणो ॥

लुप्-य-र-व-श-ष-सां शषसां दीर्घः ॥ ४३ ॥

येषामुपसर्गधस्ताद् या , शषसां यान्ति लोपनाम् ।
यस्वा- शषसा याऽपि, तथा स्यादादिदीर्घता ॥
शस्य यलोपे ' पश्यति , पाम्भ ' ति निगद्यते ।
' कज्ज-कासवो ' ' आव-श्यकाद्यासयं ' तथा ।
रस्य लोपे तु ' विश्रामः , वीसामो ' संप्रयुज्यते ।
' विश्राम्यति वीसमह , ' मिअं मीसं च जण्यते ॥
वल्लोपे त्वश्च आसो स्यात् , शलोपे तु मन-शिला ।
मणाभिहा , च दु शास-नोऽपि दुसासणो जवत् ।
षकारस्य यलोपे तु, शिष-सीसोऽपि विधीयते ।
तथा रलोपे वर्षास्तु, वासा चाथ वलोपने-॥
विश्राणः स्याच्च वीसाणो , विश्वक् वीसु च ज्ञाप्यते ।
पस्य हापे तु निष्पत्तो, नीमिसो, सस्य लोपने ।
सस्यं सासं कस्याच्चत् तु , काम-ईति रलोपने ॥
उअ ऊलो च विश्रमः , वीसमोऽपि वलोपने ।
निस्वः नीसो , मलोपे तु , निस्सहः नीसो भवेत् ॥

अतः समृद्ध्यादौ वा ॥ ४४ ॥

समृद्ध्यादिषु दीर्घः स्या-दकारस्याऽऽदिमस्य वा ।
सामिच्छी च सामिच्छी , जवति पसिद्धी च पासिद्धी ॥
पयमं तु पायमं स्यात् , पाडिअ पाडिअ वेद्या ॥
पासुत्तो च पासुत्तो , पामिच्छी पामिच्छी स्यात् ।
सारिच्छोऽपि सारिच्छो , तथा मणसी च माणसी ॥
माणसिणी मणसिणी , अहिआई आहिआई वा ।
पावाहो तु पवाहो , जवति पवासू च पावासू ॥
पाडिअच्छी पाडिअच्छी , समृद्ध्यादिरयं गणः-॥
समृद्धिः प्रतिषिद्धिश्च , प्रतिस्पर्धी मर्नासनी ।
प्रगोहः प्रकटः प्रतिपत् , प्रसुप्ताऽप्याजियाति च ।
सरक्कश्च मनस्वी च , प्रवासी जैवमादयः ।
तेन प्रवचन पाव-यणं , अम्पशी आम्पशी ।
परकायं पारकरं , पारकं चापि पण्यते ।
अमुरतं अउरतं , इत्याद्यपि च सिध्यति ।

दक्षिणे हे ॥ ४५ ॥

दक्षिणे दस्य वीर्यो हे , परे स्याद् , दादिणो यथा ।
'ह' इति किं ? , स्याद् दक्षिणो , यथा दाघोऽत्र नो भवेत् ।

इः स्वमादौ ॥ ४६ ॥

स्वप्नादिषु भवेदित्य-मादेरस्येह तद्यथा-।
सिचिणो सिमिणो , आये , उकारः-सुमिणो यथा ।
सिचिणो , ई सि , येरिसो , विचिअं विचिअं च सतिमो मिरिअं ।
किचिणो तथा मुङ्गो , दिष् चेत्यादि बोद्धव्यम् ।
णत्वात्ताव न भवति , बहुलत्वादयं विधिः ।
यथा ' दत्तं देवदत्तो , ' नात्रासौ संप्रवर्तते ।
स्वप्नो मृदङ्गः कृपणो , दत्तो मारिच-चतस्रो ।
व्यतीक-व्यजने ईपद् , उत्तमश्चेह पठ्यते ।

पकाङ्गा-लङ्गाटे वा ॥ ४७ ॥

पकाङ्गा-लङ्गाटे-स्वादेवेत्यं , यथा-पिङ्गं ।
पङ्क , इङ्गातो अ-ङ्गातो , णडाये णडाल च ।

मध्यम-कतमे द्वितीयस्य ॥ ४८ ॥

मध्यमे चैव कतमे , द्वितीयस्य स्वरस्य तु ।
इत्वं स्यातां यथा रूपे , ' मज्जिमो ' ' कश्मो ' इमे ।

सप्तमो वा ॥ ४९ ॥

सप्तमो द्वितीयस्या-कारस्येत्वं विकल्पनात् ।
वृत्तिवक्षो वृत्तवक्षो , स्यातां रूपे इमे यथा ॥

मयट्यर्वा ॥ ५० ॥

अईर्मयटि प्रत्यये स्या-दादेरस्य तु वा यथा-।
विषमयः-विसमयो , स्याद् विसमदभोर्ष च ॥

ईहरे वा ॥ ५१ ॥

हरशब्दे हकारस्या-कारे ईत्वं विकल्पनः ।
यत् समापद्यते तेन , ' इरो हारो 'ऽजिधीयते ॥

ध्वनि-निष्पत्तेरुः ॥ ५२ ॥

ध्वनिशब्दे तथा निष्पत्ते-शब्देऽकारस्तु यः कस्यु ।
तस्योत्वं क्रियते तेन , ' भुणी धासुं ' च सिध्यते ॥

चण-खणिते एवा वा ॥ ५३ ॥

चण-खणितेयोरस्य , सणस्योत्वं विकल्प्यते ।
तेन चणं खुडं रूपं , खणितो खणितो जवेत् ॥

गवये वः ॥ ५४ ॥

गवये तु वकारस्या-कारस्योत्वं प्रमज्यते ।
' गडभा गडभा ' चेति , रूपं सिद्धिमुपागमन् ॥

प्रथमे प-पार्वा ॥ ५५ ॥

प्रथमस्य पथोरस्य , बोत्व स्याद्युगपत् कमात् ।
पुदुमं पुदुमं तेन , पदुमं पदुमं तथा ॥

ज्ञो णत्वेऽजिज्ञादौ ॥ ५६ ॥

आमज्ञादिषु शब्देषु , ज्ञस्य णत्वे कृते पुनः ।
ज्ञस्यैव यस्त्वकारः स्यादुत्वं तस्य विधीयते ॥
यथा-अहिरणू सव्वरणू , आगमरणू कयणूना ।
' णत्वं ' च किम् ? , यथा-सव्व-ज्ञो ' अहिज्ञो ' भवेदिदम् ॥
' आमज्ञादावति ' च किम् ? , प्राज्ञः पक्षो भवेद् यथा ।
अज्ञोत्वं ज्ञस्य णत्वे स्यात् , सोऽमज्ञादिगणः स्मृतः ॥

एच्छय्यदौ ॥ ५७ ॥

शय्यादिषु भवेदेत्य-मकारस्यादिमस्य तु ।
सेज्जा एत्थ च सुन्देरं , गेन्दुअं चैवमादयः ॥
आपे पुगाकम्मं पद् , पुरेकम्मं प्रयुज्यते ।

वल्लुत्कर-पर्यन्ताश्चर्ये वा ॥ ५८ ॥

वल्लुत्करपर्यन्ता-अयेऽकारस्य चैत्वमादिभुषः ।
तेन हि चेज्जी वज्जी , उक्केरो उक्केरो , भ ति ॥
पेरन्तो पज्जन्तो , अच्छेरं अच्छेरिज्जं च ।
अच्छेरिअ अच्छेरं , तथाऽच्छेरीअं विनिर्दिष्टम् ।

ब्रह्मचर्ये चः ॥ ५९ ॥

ब्रह्मचर्ये चकारस्या-कार एत्वमवाप्नुयात् ।
अतो बुधा ब्रह्मचर्यं , ब्रह्मचरं प्रयुज्यते ॥

तोऽन्तरि ॥ ६० ॥

अन्तः शब्दे तकारस्या-कारस्यैत्वं विधीयते ।
तस्मादन्तःपुर ' अन्ते-उरं ' विद्वद्भिरुच्यते ॥
अन्तश्चारी भवेदन्ते-आरी , नायं कचिद् विधिः ।
यथा- ' अतगय ' ' अतो , वीसम्भा ' विनिगद्यते ॥

ओत्पद्ये ॥ ६१ ॥

ओत्त्वमादेरतः पद्य-शब्दे , ' पोम्मं ' ततो भवेत् ।
पद्य-छुञ्जति । ॥ १०२१११॥ मूत्रण , चिच्छे ' पउमं ' स्मृतम् ॥

नमस्कारपरस्परं द्वितीयस्य ॥ ६२ ॥

द्वितीयस्याऽन ओत्त्व स्यात् , नमस्कारपरस्परं ।
अतो रूपं सुनिष्पन्न- ' नमोक्कारो ' ' परोपरं ' ॥

वार्यो ॥ ६३ ॥

आदेरस्य तु वीत्वं स्याद् , धातावर्पयतौ यथा-।
रूपं ' ओप्पेह अप्पेह , ओप्पिअं अप्पिअं भवेत् ॥

स्वपावुच्च ॥ ६४ ॥

' स्वप ' धातौ क्तमतः स्याता-मादेरस्यौदुतो स्वरौ ।
तेन ' सोवह सुवह , ' इयं रूपं विभाष्यते ॥

नात्पुनर्यादाइ वा ॥ ६५ ॥

नडाः परे ' पुनः ' शब्दे , यस्त्वकारोऽस्ति तस्य तु ।
' आ भाइ ' इत्यादेशो वा , स्यातामित्यभिधीयते ॥
' न उणा न उणाइ ' स्याद् , न उणो न उण ' इत्यम् ।
केवलस्यापि यद् रूपं , ' पुणाइ ' क्वापि दृश्यते ॥

वाऽल्लव्वराये लुक् ॥ ६६ ॥

अल्लव्वरण्योर्वाऽऽदे-रकारस्येह लुगजघेत ।
ल्लवं अल्लवं वा लल्ल , अल्लल्ल च विकल्पनात् ॥
एवं रणं अरणं स्यात् , ' अत इत्येव ' नान्यथा ।
' आरण-कुञ्जरो ' नैव-त्यादावालोप इत्यते ॥

वाऽव्ययोत्स्वातादावदातः ॥ ६७ ॥

अव्ययेषु तथोत्स्वाता-दिष्वकारस्य वाऽद् भवेत् ।
तत्राऽव्यये ' जह जहा , ' रूपं ' तह तहा ' तथा ॥
' व वा ' ' ह हा ' ' ऽहवाऽहव ' -प्रमुखा बहवो मताः ।
उत्स्वातादौ तु-उक्कायं , उक्कायं , चमरो तथा ॥
चामरो , कल्लो काल-ओ परिष्ठाविओ पुनः ।
स्यात् परिष्ठावियो , संठा-विओ संठाविओ पदम् ॥

तल्लवणं तालवणं, उविमो जविमो भवेत् ।
तल्लवणं तालवणं, पायसं पयसं, स्मृतम् ॥
हलिमो हालिमो, नारा-मो नरामो च, आहरं ।
अहरं, कुमरो वाक्यः, कुमारो, बलया पुनः ॥
बलाया, बाम्हणो बम्ह-णो, पुन्याहो मतान्तरे ।
पुन्याहो च, चक्रु आक्रु, दावणी च दवग्यपि ॥
उत्खातं आमरं ताल-वृन्तं प्राकृतहालिकौ ।
स्थापितः कालको नारा-मो बलाका च आविरः ॥
कुमारो, ब्राह्मणः पूर्वा-द्वधेमौ कस्यन्मिने ।
उत्खातादिरयं धरै-राकृत्या परिगण्यते ॥

पञ्चवृद्धेर्वा ॥ ६८ ॥

अरुनिमित्तो वृद्धिरूपो, य आकारोऽस्तु तस्य वाऽव् ।
' पवाहो पवहो ' वा स्यात्, ' पयारो पयरो ' तथा ॥
' परथावो परथवो ' कापि, न ' राभ्यो ' रागवाचकः ।

महागष्ट्रे ॥ ६९ ॥

महागष्ट्रे हकारस्या-ऽऽकारश्च त्वद्विधानतः ।
' मरदहं मरदहां, ' पुनपुंसकतो भवेत् ॥

मांसादिष्वनुस्वारे ॥ ७० ॥

कृतानुस्वारमांसादा-वाकारो यात्यकारताम् ।
मंसं कसं तथा पंसू, पंसणो कंसिभ्योऽपि च ॥
वंसिभ्यो पंसवो संसि-क्षिभ्यो संजानिभ्यो यथा ।
' अनुस्वारे ' इति कथम् ? ' मांसं पासू ' न चाऽदिह ।
मांसं कारयं मांसनं कां-सिकं वागिकपाण्डवौ ।
पांसुः सांसिकः सांवा-त्रिको मांसादिरिष्यते ॥

श्यामाके मः ॥ ७१ ॥

श्यामाके तु मकारस्य, य आकारोऽस्ति तस्य तु ।
अदादेशेन श्यामाकः, ' सामभ्यो ' विनिगद्यते ॥

इः सदादौ वा ॥ ७२ ॥

सदादिशब्देष्वित्वं स्या-दाकारस्य विभाषया ।
' सया सह ' च वा रूपं, ' कुण्यमो कुण्यमो 'ऽपि च ।
' निसामरो निसिभ्यो, ' तथैवान्ये सदादयः ॥

आचार्ये चोऽव् ॥ ७३ ॥

आचार्यशब्दे चस्याऽऽन-इत्वमश्वं च वा भवेत् ।
रुपं ' आचार्यभ्यो ' तेन, सिद्धम् ' आचरिभ्यो ' तथा ॥

ईः स्नान-खट्वाटे ॥ ७४ ॥

स्नान-खट्वाटयारादे-रात् ईत्वं विधीयते ।
व्रीणं धीणं तथा धिभं, खल्लोरो तेन सिद्ध्यति ॥

उः सास्ना-स्तावके ॥ ७५ ॥

सास्ना-स्तावकयारादे-रात् उत्त्वं निगद्यते ।
तेन सास्ना भवेत् ' सुगहा ' स्तावकः ' युवभ्यो ' भवेत् ॥

ऊह्राऽऽमारे ॥ ७६ ॥

आसारशब्दे स्यादादे-रात् ऊत्वं विभाषया ।
तेन सिद्ध्यति ' ऊसारो, आसारो ' रूपयुग्मकम् ॥

आर्यायां र्थः इवश्रवाम् ॥ ७७ ॥

र्यस्याऽऽत् ऊत्वं ' आर्यायाम्, ' अज्जू ' श्वश्रवां ततो भवेत् ।
' श्वश्रवामिति ' तु किम् ? अज्जा, साध्वी भेषाऽपि मण्यते ॥

एव श्रावे ॥ ७८ ॥

प्राह्मण्ये भवेदेत्व-मातो गेज्जं ततो भवेत् ।

द्वारे वा ॥ ७९ ॥

प्राह्मण्ये भवेदेत्व-माकारस्य विभाषया ।
द्वरं पक्कं दुआरे स्याद्, द्वार द्वारं पक्कं तथा ॥
' नेरभ्यो नारभ्यो, ' स्यातां नैरयिकनागिकयोस्तु ।
आर्येऽन्यत्रापि यथा, ' पक्केकम्म ' तथाऽन्यदपि ॥

पारापते रो वा ॥ ८० ॥

जवेत् पारापते रस्या-ऽऽकारस्यैत्वं विकल्पनात् ।
तेन ' पारवभ्यो पारा-वभ्यो ' रूपद्वयं मतम् ॥

मात्रटि दा ॥ ८१ ॥

स्यान्मात्रप्रत्यये वाऽऽत्-एत्वं रूपद्वयं ततः ।
एकं ' पत्तिअमेसं ए-त्तिअमेसं ' तथाऽपरम् ॥
बहुलाद् मात्रशब्दे ' भो-मणमेसं ' तत्तं जवेत् ।

उदोद्वाऽऽर्द्धे ॥ ८२ ॥

आकारस्याऽऽर्द्धशब्दे स्या-दुत्त्वमोत्त्वं विभाषया ।
' उधु ओधु ' तथा पक्के, ' अधु अह ' च वा जवेत् ॥

ओदाल्यां पङ्क्तौ ॥ ८३ ॥

' आली ' शब्दे जवेदात्-ओत्वं पङ्क्त्यर्थबोधने ।
' ओली ' पङ्क्ति विजानीयात्, ' आली ' नात्र, सखी यदि ॥

इस्वेः संयोगे ॥ ८४ ॥

दीर्घवर्णस्य इत्त्वत्वं, संयोगे परतो जवेत् ।
तद्यथादर्शनं वेद्यं, न सर्वत्र विधीयते ॥
तामे ' तम्बे ' अम्बे, ' आस्यम् ' अस्सं ' प्रयुज्यते ।
मुनीन्द्रस्तु ' मुणिन्दो ' स्यात्, नीर्थं ' नित्थं ' तथा पुनः ॥
गुरुत्वापाः ' गुरुत्वा, ' चूर्णः ' चूर्णा ' प्रपठ्यते ।
नरेन्द्रस्तु ' नरिन्दो ' स्यात्, ' मिलिच्छो ' म्लेच्छ उच्यते ॥
अधरोष्ठो ' उहुरुत्तं ' सं-वेद्यं, नीलोत्पलं तथा ।
' नीलुत्पलं ' विजानीया-देवमन्यद् निदर्शनम् ॥

इन एदा ॥ ८५ ॥

संयोगे तु परे वाऽऽदे-रित एत्वं विभाष्यते ।
पिण्णं पेण्णं च धम्मिण्णं, धम्मिण्णं विबुधा विदुः ।
स्यात् सिन्दूरं तु सेन्दूर, विगहू वेणहू निगद्यते ।
' पिट्ठं पेट्ठं ' अनित्यत्वात्, ' चित्ता ' इत्यत्र नो जवेत् ॥

किंशुके वा ॥ ८६ ॥

एत्वं वाऽऽदेरितो वेद्यं, किंशुकं वाचकं यथा ।
' केसुअं किंसुअं ' सैनद, इय रूपं विबुधुधाः ॥

मिगयाम् ॥ ८७ ॥

भवेदेत्वमिकारस्य मिरा मेरा ततो भवेत् ।
पथि-पृथिवी-प्रतिश्रुमृषिक-हरिद्रा-विजितकेष्वह् ॥ ८८ ॥
पथि प्रतिश्रुत पृथिवी, हरिद्रा-मृषिके तथा ।
विर्मातके जवेदादे-रितोऽस्त्वमिति भण्यते ।
पहो च पुहवी पुहवी, परसुभा मूसभो दलही तु ।
वा स्यादत्र हलहा, ' वहेरभ्यो ' कापि वैकल्प्यम् ।
' पंथ किं देसिते, ' -स्यत्र तु पंथशब्दतुल्यवाच्यस्य ।
पंथशब्दस्य रूपं, ज्ञातव्यं शब्दार्थाङ्गिरह ।

शित्यलेङ्गदे वा ॥ ८९ ॥

शित्यलेङ्गयोगादेरितोऽद् वा संप्रयुज्यते ।

सदिल जवति पसदिल, सिदिल पमिदिल मिहाऽस्त्वैकल्यात् ।
इहममहुममिहुद-शब्दे रूपद्वयं बोध्यम् ॥

तित्तिरो रः ॥ १०० ॥

रस्येतोऽस्त्वं तित्तिरो स्यात्, तेन रूपं हि 'तित्तिरो' ।

इतो तो वाक्यादौ ॥ १०१ ॥

वाक्यादेरिति शब्द-स्याऽन्त्यस्येतोऽत्र संभवत्यस्यम् ॥

'इअ' जाम्पिआवसाणे, 'इअ' विअसिअ-कुसुमसंगोऽपीह ॥

ईजिहा-सिद्ध-त्रिंशद्दिशतौ त्या ॥ १०२ ॥

जिह्वाविषु इकारस्य, ईकारः संप्रयुज्यते ।

'जीहा' सीहा 'तथा' 'तीसा', यत्नं निस्तत्र त्या सदृ ॥

'तीसा' इति जयद्वयं रूपं, किन्तु क्वापि न जायते ।

'सिद्धवत्तो' 'सिद्धरात्रो' इति बाहुलकान्तम् ॥

रुकि निरः ॥ १०३ ॥

निरो रलोपे दीर्घः स्या-द्विकारस्येति शब्दने ।

स्याद् 'नीसामो' 'नीसरइ', यत्र मन्यसिद्धिर्नम् ॥

'लुकाति' किम् ? यथा-निरस-दाई अंगाई, निरणओ ।

द्विन्योरुत् ॥ १०४ ॥

द्विशब्दे न्युपसर्गे च, भवेदुत्त्वमिता यथा- ।

दु-मत्तां च दु-आई च, दु-रेहो दु-विहो तथा ॥

दुवयणं, वैकल्प्यं च, जयद्वयं बाहुलकादिह ।

दु-उणो बि-उणो चैव, दु-आओ बि-आओ यथा ॥

'कचिअ' द्विरदः शब्दो, 'द्विरओ' स्याद् द्विजो 'द्विओ' ।

ओत्वं क्वापि यथा रूपं, 'दो-वयणं' प्रपठ्यते ॥

स्याद् 'णुमओ' 'णुम-आइ', न्युपसर्गे निदर्शनम् ।

अनित्यत्वाद् 'निवरइ', जयतीत्यादि चुरिशः ॥

प्रवासीकौ ॥ १०५ ॥

इकौ प्रवासिनि तथा, जयद्वयमिता, यथा- ।

'उचू' 'पावासुओ' चैतद्, द्वयं व्याह्रियते पदम् ॥

युधिष्ठिरे वा ॥ १०६ ॥

युधिष्ठिरे भवेद्वादे-रित् सत्त्व विकल्पनात् ।

अहुष्ठिलो ततो रूपं, विकल्पेन जहृष्ठिलो ॥

ओअ द्विधा कृगः ॥ १०७ ॥

सत्त्वमोत्वं द्विधाशब्दे, वा कृग्रातावितः परे ।

'दोहा-किअइ' तेन स्यात्, 'दुहा-कजइ' इत्यपि ।

दोहा-इअं दुहा-इअ-मिति, 'कृग' इति किं ? 'दिहाऽऽगयं' येन ।

कचित् केवलस्य स्यात्, 'दुहा वि सा मुर-वहु-सत्त्वो' ।

वा निर्जरे ना ॥ १०८ ॥

निर्जरे तु नकारेण, संहतो वौत्त्वमिष्यते ।

'ओजकरो' 'निजकरो' चेता-दृशं रूपं बुधा विदुः ॥

हरीतक्यामीतोऽस्तु ॥ १०९ ॥

हरीतकीपदे रीका-रस्येतोऽस्त्व विधीयते ।

रूपं 'हरइ' तेन, बुधैरेवं प्रयुज्यते ।

आतु कश्मीरे ॥ ११० ॥

आत्त्वमीतोऽस्तु कश्मीरे, 'कश्मीरा' तेन सिद्ध्यति ।

पानीयादिष्वित् ॥ १११ ॥

पानीयादिषु शब्देषु, स्यादौतोऽस्त्वमभ्रवम् ।

पाणिअ अत्रिअ ओसि-अतं जिअइ आणिअं ॥

विलिअं करिसो वम्मि-ओ तयाणि च जीअइ ।

पुइअं तइअं गहिइं, गहिअं सिरिसो च पलिअं पसिअ ॥

उषणिअमिति संवेद्यः, पानीयादिर्गणो विदुषा ।

बाहुलकान् कचिदेषु, स्याद् वैकल्प्यं ततः करोसोऽपि ॥

पाणीअं च अलीअं, उषणीओ जीअइ स्याच्च ॥

पानीयं ग्रीडितं घलमी-कं तवानीं प्रदीपितम् ।

अवसीददलीकं चा-ऽऽनीतं जीवति जीवतु ॥

उपनीते गृहीतं च, शिरीषं च प्रसीद च ।

गभोरतृतीयकरी-षड्वितीयादयः स्मृताः ॥

उज्जाले ॥ १०२ ॥

जीर्णशब्दे भवेदीत-उत्वं जुष-सुरा ततः ।

जिषे भोग्यगन्ते च, नात्र बाहुलकाद् भवेत् ॥

कहीन-विहीने वा ॥ १०३ ॥

ऊत्वं हीने विहीने स्या-दीकारस्य विभाषया ।

इणो हीणो विहीणो च, विहृणो सिद्धिमाययुः ॥

तीर्थे हे ॥ १०४ ॥

ऊत्त्वमीतो भवेत् तीर्थ-शब्दे हे तु कृते सति ।

तुह, 'हे' इति किं प्राक्तम् ? 'तिथं' नात्र यथा-भवेत् ॥

एत् पीयूषापीरु-बिभीतक कीदृशेदृशे ॥ १०५ ॥

पीयूषापीरु-बिभीतक-कीदृशेदृशेषु स्यादेत्त्वम् ।

पेकस आमेलो, बहेइओ केरिसो ऐरिसो ॥

नीरु-पीठे वा ॥ १०६ ॥

नीरुपीठयोरीतो, या स्यादेत्त्वं ततश्च सिद्ध्यन्ति ।

नेइ नीइं पेइं, पीइं काप्यन्यथाऽपि स्यात् ॥

उतो मुकुलादिष्वित् ॥ १०७ ॥

मुकुलादीनामादे-रतो भवेदस्त्वमत्र तेन न्युः ।

मउल मउलो मउरं, मउइं अगं गलोइ च ॥

जहिष्ठिलोऽथ च गरुई, जहुष्ठिलो संज्ञमज्ञमिति शब्दाः ।

कचिदाकारोऽपि स्याद्, यथा-विदुतस्तु 'विहाओ' ॥

मुकुलो मुकुरो गुयी, सौकुमार्य-युधिष्ठिरौ ।

अगुरुअ गुइची च, मुकुटं मुकुलादयः ॥

बोपरी ॥ १०८ ॥

उपरी स्यादुतो वाऽस्त्वम्, अवर्ति उवर्ति यथा ।

गुगै के वा ॥ १०९ ॥

गुरोः कृते स्वार्थिके के, वाऽस्त्वमादेरतो भवेत् ।

गरुओ गुरुओ रूपे, कं विना तु 'गुरु' स्मृतम् ॥

इष्टुकुटौ ॥ ११० ॥

मुकुटौ स्यादुतश्चादे-रित्त्वं हि 'भिउडी' भवेत् ।

पुरुषे रोः ॥ १११ ॥

पुरुषे गुरुतः स्याद्विः, पुरिसो वा पउरिसं ।

ईः सुते ॥ ११२ ॥

सुतं प्रयुज्यते छीअं, भवेदीत्वमुतो यदा ।

ऊत् सुजग-मुसले वा ॥ ११३ ॥

सुजगे मुसले च स्या-दुत ऊत्त्वं विज्ञापया ।

सुइयो सुइयो तेन, मुसलं मुसलं भवेत् ॥

अनुत्साहोत्सवे त्सच्छे ॥ ११४ ॥

उत्साहोत्सवमभेद्यं यौ, शब्दे त्सच्छौ निरीकृतौ ।

यथोपादेयकारस्य, नित्यमूर्यं विधीयते ॥

ऊसुओ ऊसवो ऊसि-चो ऊसरह, उच्छुकः ।
ऊसुओ ऊससह खे-त्यादि वेषं निदर्शनम् ॥
उत्साहोत्सवोस्तूङ्गा-हो उच्छुओ निगद्यते ।

लुकि दुरो वा ॥ ११५ ॥

डुगे रेफस्य लोपि स्या-दुत ऊस्य विकल्पनात् ।
दुमहो दुसहोऽपि स्याद्, दुहवो दुहवो तथा ।
सूत्रे लुकीति किं ? प्रोक्तं, दुस्सहो विरहोऽत्र न ॥

ओत संयोगे ॥ ११६ ॥

ओश्वमादेकतो नित्यं, संयोगे परतो जवेत् ।
तोएम् मोएम् पोकसरं कोट्टिम् वा,
कोएहो कोम्तो पोत्यओ सोखओ वा ।
षोक्तन्तं वा मोम्गरो पोम्गले वा,
मोएया चैतान्यस्य स्रव्याणि सन्ति ॥

कुतूहले वा ह्रस्वश्च ॥ ११७ ॥

कुतूहले भवेद्वैत्वमृतो ह्रस्वश्च वा तत् ।
कोऊहलं कोऊहलं, कुऊहलमिति अयम् ॥

अदूतः सूक्ष्मे वा ॥ ११८ ॥

सूक्ष्मशब्दे जवेद्वैत्व-सूतो वा तेन सिद्ध्यति ।
सण्डं सुरहं तथाऽप्ये तु, 'सूक्ष्म' संप्रयुज्यते ॥

दुकूले वा लक्ष द्विः ॥ ११९ ॥

दुकूलशब्दे वाऽप्ये स्या-द्वतो लक्ष द्विरुच्यते ।
दुमलं च दुऊलं च, 'दुगुलं' त्वार्षे उच्यते ॥

ईर्वोऽप्ये ॥ १२० ॥

उद्व्यूढशब्दे स्याद्वैत्व-मूकारस्य विभाषया ।
'उव्यूढं' तेन 'उव्यूढं', 'द्वयं' विद्वद्भिरुच्यते ॥

उर्ध्वहन्मत्कण्ठ-वातून्ने ॥ १२१ ॥

उर्ध्वहन्मत्कण्ठ-वातून्नेपूत उर्ध्वत् ।
ह्रमया इनुमतो या-वलां, कण्ठुअह स्मृतम् ॥

मधूके वा ॥ १२२ ॥

ऊन तत्त्वं मधूके वा, मधूअं मधूअं यथा ।
इदेतौ नूपुरे वा ॥ १२३ ॥

इदेतौ नूपुरे स्याता-मूकारस्य विकल्पनात् ।
निउरं नेउरं पके, नूवरं संप्रकीर्त्यते ॥

ओत् कूष्माण्नी-तूणीर-कूपेर-स्थूअ-ताम्बूल-

गुडूची-मूख्ये ॥ १२४ ॥

कूष्माण्नी-स्थूल-ताम्बूल-गुडूची-मूख्य-कूपरे ।
तूणीरे च भवत्योत्वमूकारस्येति दर्शयते ।
कोहपनी कोहली थोरं, तौणीरं कोप्परं तथा ।
मोङ्गं गङ्गोर्दे तंबोलं, व्युत्क्रमेण प्रदर्शितम् ॥

स्थूणा-तूणे वा ॥ १२५ ॥

स्थूणा-तूणयोरोत्वमूकारस्य विभाषया ।
थोणा थूणा तथा तौण, तूणं चैवमुदाहृतम् ॥

श्रुतोऽत्र ॥ १२६ ॥

श्रुकारस्याऽऽदिनृतस्य, जवत्यस्वामतीर्यते ।
श्रुभो वसहो वाच्यो, श्रुष्टो घट्टोऽभिधीयते ॥
श्रुतं घयं, तूणं तणं, कृतं कयं, भूगो मभो ॥
उहाह्रं कृपादिपा-उतोऽवलेयमित्यपि ॥

आत् कृशा-मृदुक-मृदुत्वे वा ॥ १२७ ॥

मृदुक-मृदुत्व-कृशाया-मास्वमृतः स्याद् यथा किसा कासा ।
माउकं च मउत्तण-मथ माउकं च मउमं वा ॥

इत् कृपादौ ॥ १२८ ॥

कृपेत्यदिषु शब्देषु, भवेद्वैत्वमृतो यथा ।
किवा मिठं रसे वाच्यं, मदुमन्यत्र पठ्यते ॥
दिअयं विट्टं मिठं, दिट्टी मिट्टी मित्रो किंवो किष्ठा ॥
गिट्टी पिच्छी इट्टी, गिट्टी तिणं धिरे किच्छं ॥
सिंगारो सिंगारो, भिंगो किसिआ जिऊ घिणो धुसेणं ।
किसरो किरे सिआलो, विनी विइरहो विहा किषिणो ।
विह-करे वाहिलं, किसो समिटी च सह किसाणू वा ॥
हिअं विबुओ वित्त, इसी निसंसो च उकिठं ॥
विस्ती तथा विहिओ, किवाणयं वा कृपाप्यञ्जैत ।
बाहुलकादपि कार्यं, वेद्यं सिद्धेषु यथा रिखी ॥
कृपा मृष्टं दण्डं हृदय-भृगु-मृष्टं कृपणौ,
घृणा दष्टिः दष्टिः कृति-घुसुण-मृष्टिः कृशहृत् ॥
वृसी एचवी कृत्या कृपित-कृपणौ वृश्चिकधृती ।
वृश-लो भृङ्गारः कृशर-सकृत्तौ व्याहृत-श्रुर्वा ॥
उत्कृष्ट-कृंहित-शृगाल-कृशानु-शृङ्गः
शृङ्गार-शृङ्गकवि-शृत्त-कृपाण-शृमाः
श्रुदि-शृहे अय वितृण-समृद्धि-कृच्छ-
भृङ्गास्तु वृत्तिरपि तंऽत्र कृपादयः स्युः ॥

पृष्ठे वाऽनुत्तरपदे ॥ १२९ ॥

स्यात् पृष्ठऽनुत्तरपदे, वेस्वमृत्वस्य, तद्यथा-।
पिट्टो पट्टी पिट्टि, परि-ट्टविअ संप्रयुज्यते ॥
किमनुत्तरपद इति ?, महिषठं यथा भवेत् ।

ममृणमृगाङ्क-मृत्यु-मृङ्ग-घृष्टे वा ॥ १३० ॥

मृङ्गे घृष्टे मृगाङ्कं च, मृत्यो च ममृणे तथा ।
श्रुकारस्य भवेद्वैत्व, विकल्पेनान्न दृश्यताम् ॥
स्याद् मिअङ्का मयङ्को वा, मिच्छू मच्छू च पठ्यते ।
सिंगं संगं विजानीयाद्, पिट्टो घट्टोऽपि गद्यते ॥

उहत्वादी ॥ १३१ ॥

श्रुत्वादीनामूकारस्य, भवेदादेरुकारता ।
उक पुट्टो परामुट्टो, पउट्टो पुहरे भुरे ॥
पउत्तो पाउत्तो बुदा-वणो बुट्टो च निबुअं ।
पाउओ पाहुडे बुट्टी, उज्जू बुत्तन्तं संबुअं ॥
निबुअं निउअं जामा-उओ माउओ भाउओ ।
मुणालं च परबुओ, बुदं पहुडि निबुई ॥
विउअं उमहो पिउ-आ, पुहवी च माउआ ।
श्रुतुः परामृष्टमृणालवृन्दा-वनप्रवृत्तिप्रभृतिप्रभृष्टाः ।
वृन्द्यभम्रात्कमानृकामा-तृक-तुजामात्कवृद्धिवृजाः ॥
विवृतनिवृतवृत्ता-स्ताभृतिप्राभृतप्रा-
भृतपितृकपृथिव्यः, सभृतप्राभृषी च ।
परभृतनिभृतस्पृ-ष्टानि मिर्वृत्तपृथ्वी,
परिपठति च श्रुत्वा-दि गगं निर्वृतिश्च ॥

निवृत्त-वृन्दारके वा ॥ १३२ ॥

श्रुत उरवं वा वाच्यं, निवृत्तवृन्दारके पदे तु यथा ।
वृन्दारया च वृन्दा-रया निवृत्तं निवृत्तं च ॥

एत इत्थं विकल्पेन, भवेदित्यवगम्यताम् ॥
विभ्रणा येभ्रणा वा स्यात्, चवेडा चविका तथा ।
विभ्ररो देवरो वेद्यः, किसरं केसरं मतम् ॥
लुः स्तेने वा ॥ १४७ ॥
एत उक्तं तु वा स्तेने, यृणां थेणा द्वयं जवेत् ।
एत एत् ॥ १४८ ॥
ऐकारस्यादिभूतस्य, भवत्येवं ततो भवेत् ।
वेदन्व केदवो वेञ्जा, सेला एरावणो तथा ॥
तेमुक्कं चैव केलासो, कपाण्येतानि सन्ति च ।
इत् मैन्धव-शनैश्चरे ॥ १४९ ॥
येन इत्थं भवोन्नत्यं, सैन्धवे च शनैश्चरे ।
साण्णिरुरो सिधवं च, द्वयं रूपं प्रसिध्यति ।
सैन्ये वा ॥ १५० ॥
एत इत्थं तु वा सैन्ये, 'सिन्नं सेजं' ततो द्वयम् ।
अइदैत्यादौ च ॥ १५१ ॥
एतांऽऽः सैन्यशब्दे स्याद्, दैत्यादौ च तथा गणे ।
सैन्यं सइजं संप्राक्तं, दैत्यादितल्लयतेऽधुना-॥
अइसरिअं वइजवणो, वइआलीअ च कइअवं सइरं ।
वइएसो च वइष्टो, चइत्त वइदम्भ-वइमालो ॥
वइगहो च वइस्सा-गुरो वइवअ दइज-वइमालो ।
भइरव इति दैत्यादि-गणो बुधैर्व्याहृतः पूर्वेः ॥
'विभ्रेणे तु न जयति'—चइअमिति चैत्य इत्येते रूपम् ।
आवे- 'चैत्यचन्दन चो-चन्दन'-मुच्यते सङ्गः ।
दैत्या दैत्यं भैरवो; दैवतं च, वेतालीयं कैतवं स्वैर-चैत्यम् ।
वैशालो वैशाख-वैभानरौ वे-वज्जो वेदेहअ वैदेश एयम् ॥
एभ्वर्ये च वैजयन्तं, दैत्यादिगण इत्ययम् ।
आकृत्या गणयते यस्माद्, न सख्यानियमस्ततः ॥
वैरादौ वा ॥ १५२ ॥
वैरादिषु भवेदैता-ऽऽरादेशो विकल्पनात् ।
तेन रूपद्वयं वैरं, 'वहरं वरं'- मीदृशम् ॥
कइमालो केलासो, वइम्भवणो पठ्यते च वेम्भवणो ।
वइआलिअो च वेआ-लिअो, चइत्तो तथा चेत्तो ॥
कइरवमिति कंरवमिदं, वइसिअमिति वेसिअं वा स्यात् ।
वइम्पायण-वेसं-पायणरूपद्वयं च मतम् ॥
वैरं वैभ्रवणो वैश-म्पायनश्चैव-कैरव ।
केलासो वैशिको वेता-लिको वैरादिरुच्यते ।
एव दैवे ॥ १५३ ॥
येन पञ्चमइत्थं च, दैवशब्दे पृथग्भवेत् ।
देव्यं दइव्वं दइव्वं, रूपत्रयमुदाहृतम् ॥
उच्चैर्नीचैरिति पदे, नीचं उच्चञ्च तथा ॥
ईद् धैर्ये ॥ १५५ ॥
धैर्य-शब्दे जवेदैत-ईत्थं 'धीरं' ततो भवेत् ।
ओतोऽह्माऽन्योऽन्य-प्रकोष्ठाऽऽतोद्य-शिरोवेदना-
मनोहर-सरोरुहं कतोश्च वः ॥ १५६ ॥
शिरोवेदनाऽन्योऽन्य-प्रकोष्ठ-मनोहर-सरोरुहातोद्ये ।
ओतोऽत्थं वा, क-तयो-यथासंज्ञं च वत्थं स्यात् ॥

अक्षरं अनुन्नं, मणोहरं मणहरं, सिरोविभ्रणा ।
सिरविभ्रणा, आवञ्जं, भावजं सररुहं सररुहमिति ॥
रुपं भवति पवट्टो, तथा पउट्टो प्रकोष्ठशब्दस्स ।
बाहुलकादपि कार्य्यं, कचिदिह वेद्यं यथास्थानम् ॥

उत्सोच्छ्वासे ॥ १५७ ॥

ओत कृत्यं तु सोच्छ्वासे, सुसासो सिद्धिमृच्छति ।

गव्यउ-आअः ॥ १५८ ॥

‘अठ’-‘आअ’ इत्यादेशौ, स्या-तामोतस्तु गोपदे ।
गठओ गउआ गाओ, ‘गाई एसा हरस्स’ च ॥

ओत ओत् ॥ १५९ ॥

औकारस्याश्चित्तस्य, भवेदोत्त्वामिनि स्थितम् ।
कौमुदी-‘कौमुई’ कौञ्च-‘कौचो’ यौवनमेष च ।
‘जौवणं’ कौस्तुभः ‘कोत्थु-हो’ कौशाभ्यो च कौशिकः ।
‘कौसंभी’ ‘कौसिओ’ रूपं, यथाक्रममुदीरयेत् ।

उत् सौन्दर्यादौ ॥ १६० ॥

उदादेशो जनेदौतः, सौन्दर्यादिषु, तद्यथा ।
सुन्दरं सुन्दरिअं, सुगन्धत्तणं सुवारिओ सुओ ।
सुकोअणो पुलोमी, मुंजायण-सुवणिणओ जवनि ।
सौन्दर्य-शाणक-पांशोमी-दौवागिक-सौवणिकाः ।
मौंजायनः शांकोदानः, सौन्दर्यादिः प्रकान्तिनः ॥

कौक्रेयके वा ॥ १६१ ॥

कौक्रेयकशब्दे स्या-दौकारस्योत्त्वमत्र वैकल्प्यम् ।
कुच्छेअय च कौच्छे-अयं द्विरूपं समुद्दिष्टम् ॥

अउः पौरादौ च ॥ १६२ ॥

कौक्रेयके च पौरादौ, य औकारः प्रपठ्यते ।
तस्य स्याद् अउरादेशः, कउच्छेअयमित्यपि ।
पौरः-पउरा, गौरा-गउरा. सौंधा निगद्यते सउहं ।
कौशलमिह कउसलमिति, पौरमिह पउरिस वेद्यम् ॥
स्यात् कौरवः कउरवो, सौराः सउरा बुधनिगद्यन्ते ।
मौलिः-मउली, मौनं-मउणं, कौलास्तथा कउला ॥
पौरा गौराः कौशलं पौरुषं च, सौराः कौलाः कौरवो मौन-सौधौ ।
मौलिः पौरादिगणां धीरवैर्य-राक्षसां संख्यायते नेह संख्या ॥

आच्च गौरवे ॥ १६३ ॥

ओत आत्वम्, अउअ स्या-दादेशो गौरवे पदे ।
स्याद् गारवं गउरवं, कविजिः संप्रकीर्तितम् ॥

नाव्यावः ॥ १६४ ॥

आवाऽऽदेशोऽस्तु नौ-शब्दे. ओतो ‘नावा’ ततो भवेत् ।
एत त्रयोदशादौ स्वरस्य सस्वरव्यञ्जनेन ॥ १६५ ॥

त्रयोदशादिषु संख्या-शब्देषु सस्वरेण हि ।
परेण व्यञ्जनेनाऽऽदेः, स्वरस्यैत्वं विधीयते ॥
यथा-तेरह तेवासा, तेनीसा परिपठ्यते ।

स्थविर-विचकिज्ञायस्कार ॥ १६६ ॥

स्थविरं च विचकिज्ञे-अयस्कारे सस्वरेण हि ।
परेण व्यञ्जनेनाऽऽदेः, स्वरस्यैत्वं विधीयते ॥
धेरो वेहलं पकारो, विअश्छमपि कचित् ।

वा कदले ॥ १६७ ॥

विजाषया तु कदल-शब्दे स्वरयुतेन हि ।
परेण व्यञ्जनेनादेः, स्वरस्यैत्वं विधीयते ॥
कयलं कयली केली, केलं रूपचतुष्टयम् ।

वेतः कणिकारे ॥ १६८ ॥

कणिकारे भवेदेत्वमितो वा सस्वरेण हि ।
परेण व्यञ्जनेनादेः कषेरं कषिभारओ ॥

अयौ वैनु ॥ १६९ ॥

प्राकृते तु विकल्पेना-अयिशब्दे सस्वरेण हि ।
परेण व्यञ्जनेनादेः, स्वरस्यैत्वं विधीयते ॥
‘अइ सम्मसिप’ ‘ये बा-हेमि’ चैवं प्रयुज्यते ।
पेकारस्य प्रयोगोऽपि, प्राकृते तेन बुध्यते ॥

ओत्-पुतर-वदर-नवपाक्षिका-नवफक्षिका-पूगफले ॥ १७० ॥

पुतर-नवमक्षिकयो-नवफक्षिकावदरयोश्च पूगफले ।
व्यञ्जनमहिनेनाऽऽदेः, स्वरस्य वैत्वं परस्वरणापि ॥
नोप्रालिआ पोण्फले, नोहलिआ पोण्फली तथा बोरी ।
पोरां बोरं रूपं, निदिशितं कौविदेरवम् ॥

नवा मपूख-लवण-चतुर्गुण-चतुर्थ-चतुर्दश-
चतुर्वार-सुकुमार-कुतूहलोदुखलोदुखले ॥ १७१ ॥

उदुखले चतुर्वारं, सुकुमारं चतुर्दशे ।
उदुखले मयूखे च, लवणे च चतुर्गुणे ॥
कुतूहले चतुर्थे च, वैकल्प्यं सस्वरेण हि ।
परेण व्यञ्जनेनादेः, स्वरस्यैत्वं विधीयते ॥
मोहो मउहो लवणं, लोण भवति चोम्गुणो ।
चउम्गुणो, चउथां चो-थो, चउहह चोहह ।
चोव्वारां च चउव्वारां, कोउहलं च कोहलं ।
सुकुमालो च सोमालो, मोहलो स्यादुऊहलो ॥
उउखलं ओक्खलं स्या-वेत्वं सर्वमुदाहृतम् ॥

अवापोते च ॥ १७२ ॥

उते ऽवेऽपेऽव्यये शब्द-त्रये. वा सस्वरेण हि ।
परेण व्यञ्जनेनाऽऽदेः, स्वरस्यैत्वं विधीयते ।
‘ओ अरई’ ‘अव यरई,’ तथाऽवयामो भवेच्च ‘ओआसो’ ।
‘ओ सरइ’ ‘अव सरइ’ ओ-सारिअमवसारिअं चैव ॥
ओ वणं, ओ घणो, अअ-वणमुअ घणोऽथ च बाहुलकात् ।
‘अवगय-मवसहो, उअ, रवी’ न चैत्वं ज्ञवत्यत्र ॥

ऊचोपे ॥ १७३ ॥

अपसर्गे तुपशब्दे, सारं वा सस्वरेण हि ।
परेण व्यञ्जनेनादेः, स्वरस्यैत्वं तथोद् भवेत् ॥
अवहसिअं ओहसिअं, ऊहसिअं वा अघञ्जाओ ।
ओज्झाओ ऊज्झाओ, अयं अयं चात्र रूपं स्यात् ॥

उमो निपसे ॥ १७४ ॥

निपण-शब्दे वैकल्प्य आदेशः सस्वरेण हि ।
परेण व्यञ्जनेनाऽऽदेः, स्वरस्यैत्वं विधीयते ॥
पुमणो च णिसणो च, बुधे रूपद्वयं स्मृतम् ।

भावरणे अङ्गवाक ॥ १७५ ॥

‘अहु’ ‘आअ’ इत्यादेशौ, शब्दे प्रायरणे स्मृतौ ।

आदे. स्वरस्य स्तः सव्य-ऽजनस्वरपरस्य, वा ॥
पहुरण पावरणं, पावरणमुदाहृतम् ।

स्वरादसंयुक्तस्यानादेः ॥ १७६ ॥

सूत्रं 'स्वरादसंयुक्त-स्यानादेः' निखिलं त्विदम् ।
इतोऽधिक्रियते कार्य-सिद्धये, तद् विचिन्त्यताम् ॥

क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो लुक् ॥ १७७ ॥

स्वरात् परेऽसंयुक्ता अनादिभूतास्तु सन्ति ये तेषाम् ।
क-ग-च ज-प-य-वानां, प्रायो लुक् प्राकृते भवति ॥
के-तिथ्यरो लोभो, मे-नयरे स्याद् नभो मयको च ।
वे-सई कयगहो स्याद्, जे-वा रययं पयावई च गभो ।
ते-जई रसायलं, दे-मयणो, पे-रिक्त सुवरिसो च ।
ये-तु विभोभो नभणं, वे-लायसं च विउहो च ।
प्रायोप्रहणात् क्वचिदपि, न जयति यद्वत्-पयागजलमगह ।
विदुरो समवाभो दा-णवो सुकुसुमं तथा सुगभो ।
स्वरात् परः किं कथितः ?, पुरद्वो संघुडो च संकरभो ॥
नक्कचरा सगभो, धणजभो सवरो नात्र ॥
किमसंयुक्ताः ?-अक्रो, घगो कज्जं तथैव विण्णो च ।
अच्चो धुसो सव्वं, वज्जं उहाम इति च यथा ॥
क्वचिदपि संयुक्तस्य च, नक्कचर इति जवेद् यथा रूपम् ।
बक्ता अनादिभूताः, जारो चांगे तरु वण्णो ॥
समाप्ते तु विभक्तिनां, वाक्यगानामपेक्षया ।
पदत्वं चापदत्वं च, तत्र लदयानुसारतः ॥
यथा-भागमिभो आय-मिभो, जलचरस्तथा ।
वाच्यो 'जभयरो' चेरुक्, सुददो सुहभोऽपि च ॥
क्वचिदपि यथा 'सपुनः-सभण' स्मृतम् ।
सच सोअ, तथा चिन्द इन्ध सैव प्रयुज्यते ॥
पिशाची तु पिमाजी स्या-अस्य जत्वेन कुञ्चित् ।
व्यत्ययो दृश्यते क्वपि, तदुदाह्रियतेऽधुना ।
'एगसं' एकत्वम्, 'एगो' एकोऽमुको- 'ऽमुगो' चापि ।
'लोगस्सुज्जोयग', 'असुगो' असुकोऽपि 'आगारो' ॥
आकारस्तार्थकरः, 'तिन्धगरो' 'सावगो' विनिर्देश्यः ।
भावक इति 'आगरिसो', आकर्षः कस्य गत्वेऽत्र ॥
व्यत्ययश्चे- (४४४७) ति सूत्रान्, रूपनिष्पत्तिरिष्यते ।
दृश्यते चान्यदप्यायै, चस्य दृष्ट्यावधानतः ॥
यथाऽऽकुञ्जनमित्त्वन्ना-ऽऽवटण रूपमृच्छति ।

यमुना-चामुण्डा-कामुकातिमुक्तके मोऽनुनासिकश्च ॥ १७८ ॥

यमुना चामुण्डा का-मुकातिमुक्तकपदेषु लुक् मस्य ।
अनुनासिकश्च मस्य, स्थाने स्यादित्युदाह्रियते ॥
'जँउणा' 'काँठभो' 'चौंउ-मा' तथा 'अँणिउत्तय' ।
क्वचिन्न जायते 'अ-मुतय' 'अ-मुत्तय' ।

नावर्णत् पः ॥ १७९ ॥

अवर्णाऽनुत्तरस्याना-देर्लुक् पस्य न जायते ।
शपथः- 'सवहो' शपः, 'सावो' नादेः कदाचन ॥
'परउछो' यतो नात्र, पस्य लोपो विधीयते ।

अवर्णो यश्नुतिः ॥ १८० ॥

कगचजे- (४१७७) त्यादिसूत्रात्, लुकि जानेऽवशिष्यते ।
अवर्णाऽपरीभूता, योऽवर्णस्तस्य यश्नुतिः ।
सयदं नयर गया मयको, रयय कायमणी पयावई ।

मयणो नयणं कयगहो, सयलं तिथ्यरो रसायसं ॥

'लायसं' चैव 'गायाल', 'द्याल्' इति गृह्यते ।

अयणै इति किं प्राक्तं, 'सउणो' 'पउणो' 'कई' ।

'पउरं' 'निहभो' 'वाऊ', 'राईव' 'मिगभो' तथा ।

यश्नुतिर्नात्र कर्तव्या, नच 'लोअस्स' 'देमरो' ।

प्रवत्यवर्णादित्येव, क्वचिन् 'पियह' इत्यपि ॥

कुञ्ज-कर्पर-कीले कः खोऽपुण्ये ॥ १८१ ॥

कुञ्जकर्परकीलेषु, कस्य वर्णस्य खो भवेत् ।

कुञ्जामिधेय पुष्प चेत, तदा नैव विधीयते ॥

'खुज्जो' च 'खीलभो' चैव, 'खण्णरं' च तथैव हि ।

अपुष्प इति किं प्राक्तं, 'बंधउं कुञ्ज-पुष्पयं' ॥

आर्येऽन्यथापि 'खसिअं' 'कसितं' 'खसिअं' तथा ।

'कसितं' रूपमप्येव, विकल्पमिह दृश्यते ॥

मरकतमदकले गः कन्दुके त्वादेः ॥ १८२ ॥

मरकतमदकलशब्दौ, कस्य च गत्वेन सिद्ध्यतः किन्तु ।

कन्दुकशब्दस्यादे-रेव च गत्वं विनिर्देश्यम् ॥

रूप 'मरगयं' मय-गलो 'गौदुआमन्याप' ।

किराते चः ॥ १८३ ॥

किरातशब्दे चत्वं हि, ककारस्य विधीयते ॥

विधिः पुत्रिन्द एवाय, 'निलाभो' इति दृश्यते ।

न कामरुपिणि विधिः, 'नमो इरकिरायय' ॥

शीकरे भ-हौ वा ॥ १८४ ॥

शीकरे तु ककारस्य, प्र-हौ स्यातां विकल्पनात् ।

सीभरो सीहरो, पक्षे सीभरो विनिगद्यते ॥

चान्द्रकायां मः ॥ १८५ ॥

चान्द्रिका चान्दिमा जाना, कस्य मं विहिते सति ।

निकष-स्फटिक-चिकुरे हः ॥ १८६ ॥

निकषे स्फटिके चिकुरे, कस्य हकारो विधीयते तस्मात् ।

निहसो फलिहो चिबुगो, क्रमेण रूपाणि सिध्यन्ति ॥

ख-घ-थ-ध-जाम् ॥ १८७ ॥

स्वरात् परेऽसंयुक्ता अनादिभूतास्तु सन्ति ये, तेषाम् ।

ख-घ-थ-ध-जां वर्णानां, प्रायो हः प्राकृते भवति ॥

ख-मेहला च साहा, घे-मेहो जहर्णमनि तथा माहो ।

ये-आवसहो, नाहो, धे-बाहो वाहई-न्दहण् ॥

मे-थणहरो सहायो, सहा नहं सोह इत्युदाहरणम् ।

स्वरात् परः किं कथितः ?, संखो संघो तथा बंधो ॥

किमसंयुक्ताः ? अक्खइ, अघइ कथं च सिद्धभो बंधइ ।

'गज्जंते ख मेहा', अनादिभूताभिधानेन ।

प्रायोप्रहणाद् अथिरो, पलय-घणो वा नम्रं च जिणधम्मो ।

सरिसवखलो पणट्ठम-ओ, कार्यं चेदगिह वेद्यम् ॥

पृथकि धो वा ॥ १८८ ॥

पृथक्शब्दे थकारस्य, स्थाने धो वा विधीयते ।

पिधं पुधं पिहं तद्धन्, पुहं रूपचतुष्टयम् ॥

शृङ्खले खः कः ॥ १८९ ॥

शृङ्खले खस्य कोदेशः, सङ्कलं तेन सिद्ध्यति ।

पुत्राग-भागिन्यागो मः ॥१६०॥

स्यात् पुत्रागे च जागिन्यां, गकारस्य मकारता ।
'पुत्रामाहं वसन्ते च' 'भागिणी' सप्रयुज्यते ॥

लागे झः ॥१६१॥

लागे गस्य लकारः स्यात्, लागो गाली च मिथ्यतः ।

ऊत्वे दुर्भग-सुजगे वः ॥१६२॥

दुर्भगे सुभगे चोत्वे, ऊत्ते गस्य तु वो भवेत् ।
दूहवां सुहवांसुत्वे-'दुहओ सुहओ' मतः ॥

खचित-पिशाचयोश्चः स-द्धौ वा ॥१६३॥

खचिते तथा पिशाचे, चस्य तु स-द्धौ विकल्पतो भवतः ।
खसिओ खइओ तस्माद्, भवति पिसस्यो पिमाओ च ॥

जटिले जां भो वा ॥१६४॥

जटिले जस्य भो वा स्याद्, भूमिलो जडिलो तथा ।

टो मः ॥१६५॥

स्वरात् परस्यासंयुक्त-स्यानादेष्टस्य टो भवेत् ।
नडा मडा घडा रूपे, घडइ प्रणिगद्यते ॥
अस्यरात् नवेद् घटा, खडा-संयुक्तदर्शनात् ।
आदेरेवेत्यतः 'टको' कचिन्न स्याद् यथा-ऽटइ ॥

सटा-शकट-कैटजे ङः ॥१६६॥

सटायां शकटे कैट-जे शब्द टस्य ङो भवेत् ।
केटयो सयटो तडत्, सटा रूपे पृथक् पृथक् ॥

स्फटिके झः ॥१६७॥

स्फटिके टस्य लावर्धे, 'फटिङो' सिद्धिमुत्पत्ति ।

चपेटा-पाटौ वा ॥१६८॥

चपेटायां च, वा एयन्ते, पटिधौ च टस्य लः ।
चविला चविडा फाले-इ फाडे प्रसिध्यात् ।

ठो ङः ॥१६९॥

स्वरात्परस्यासंयुक्त-स्यानादेष्टस्य ङो भवेत् ।
मटो सटो च कमटो, कुटारो पदस्यपि ॥
स्वरादित्येव वेङुटो-ऽसंयुक्तस्येव चिड्डइ ।
अनादेरेव 'हिअए-ठाइ' चैव प्रयुज्यते ॥

अङ्कुरे झः ॥१७०॥

अङ्कुरे टस्य लो द्वित्व-भूतो भवति तेन हि ।
अंकोष्ठतेल-तुणं तु, पदं लोकेः प्रयुज्यते ॥

पिउरं हो वा रश्च मः ॥१७१॥

पिउरं टस्य हो वा, हस्य योगे च रस्य मः ।
पिहडो पिहरो रूप-द्वयं सिद्धिमुपागमत् ।

मो लः ॥१७२॥

स्वरात्परस्यासंयुक्त-स्यानादेष्टस्य लो भवेत् ।
प्रायो, 'गरुओ' वडवा-मुक्क च-'वलयामुह' ।
असंयुक्तस्य किं ?-खगो, स्वरात् किम् ?-मौडमिष्यते ।
अनादेरिति किम् ? डिओ, प्रायः किम् ? कापि वा भवेत् ॥

वलिस वमिस जाली, जाडी वाऽस्ति गुले एर ।
दाडिम दाडिमं आम-लो आमेटो, गुलो गुडो ॥
कचिन्नैव, यथा-नीडं निविड गडडो तडी ।
वड पीडिआमित्यादि यथालक्ष्यं विनाश्रयताम् ॥

वेणौ एो वा ॥ २०३ ॥

वेणौ तु एस्य ङो वा स्यात्, 'वेल् वेणु' द्वयं मतम् ।

तुच्चे तश्च-लौ वा ॥ २०४ ॥

तुच्चे शब्दे तकारस्य, च-लौ वा स्तो यथाक्रमम् ।
तुच्चे तुच्चे तथा तुच्चे, रूपत्रयमुदाहृतम् ॥

तगर-त्रगर-तृगरं टः ॥ २०५ ॥

तगर-तगर-तृगर-पदे, तस्य टकारो विधीयते तस्मात् ।
टसरो टगरो टृगरो, रूपत्रयमत्र जानीहि ॥

प्रत्यादां ङः ॥ २०६ ॥

प्रत्यादिषु शब्देषु तु, तस्य ङकारः प्रवर्तते तस्मात् ।
पडिचणं पडिहामो, पडिहारां पडिनिग्रज च ॥
पाडिण्णडी पाडिमा, पडिमुआ पडिधया च पडिसारो ।
पडुडि पादुमं मरुय, वडडओ हगई पडाया च ॥
डुफुतं डुफुडं त्यापे सुवने सुकडं तथा ।
मभहतं चाऽवडडं, आहते चाऽऽहड स्मृतम् ॥
प्रायः किम् ? प्रतिसमय परिसमयं, प्रतीपमिति पर्यं च ।
संप्रति लपश् बोध्यं, तथा प्रतिष्ठा परडा च ॥
प्राति-प्रतानि-मृतक-प्रातृताश्च हरीतका ।
विभीतक-पताका-व्या-पृताः, प्रत्यादिगम्यते ॥

इत्वे वेतमे ॥ २०७ ॥

इत्वे सति तकारस्य, मः स्यात् शब्दे तु वेतमे ।
वेडिसो, इत्वे इति किम् ? 'वेअसो' नेत्यमत्र तु ॥

गभिर्नातिमुक्तके णः ॥ २०८ ॥

गभिर्नातिमुक्तकयो-स्तस्य णकारः प्रवर्तते तस्मात् ।
अणिउतय गभिणाऽपि, कचिन्न-अश्मुत्तयं जयति ॥

रुदिते दिना एणः ॥ २०९ ॥

रुदिते तु दिना साक, तस्य णे-रणमुच्यते । *

सप्ततौ रः ॥ २१० ॥

सप्ततिः सप्तरी जाता, तस्य रे विहिते सति ।

अतसी-सातवाहने लः ॥ २११ ॥

* अत्र कचिन् श्रुत्यादिषु द इत्यादिभवन्तः, स तु शौ-
रसेनीभागधीविषय एव दृश्यते इति नोच्यते । प्राकृते हि
श्रुतः—'रिक्त' 'उक्त' । रजनम्—'रयय' । एतद्—'एअ' ।
गतः—'गओ' । आगतः—'आगओ' । सांप्रतम्—'संपय' ।
यतः—'जओ' । ततः—'तओ' । कुतम्—'कयं' । ह (ह)
तम्—'हयं' । इताशः—'इयासो' । भुतः—'भुओ' । आकृतिः—
'आकिई' । निवृत्तः—'निवुओ' । तातः—'ताओ' । कतरः—'क-
यरो' । द्वितीयः—'दुइ' । ओ । इत्यादयः प्रयोगा भवन्ति ।
न पुनः 'उद्' 'रयदमित्यादि । कचिद् जावेऽपि "द्वय-
पञ्च" (४४४७) इत्येव सिद्धम् । 'विही' इत्येतदर्थं तु
"भूतेर्विहिः" (२१२२) इति वक्ष्यामः ।

अनसी-सातवाहने, तस्य लकारो भवेद्, यथा-अनसी ।
सालवाहणं साक्षा-हणं च सालाहणी भासा ॥

पलिते वा ॥ २१२ ॥

पलिते तस्य हो वा स्यात्, पलितं पलिञ्चं यथा ।

पीते वो हो वा ॥ २१३ ॥

पीते तस्य तु धः स्यात्, स्वार्थलकारे परे विकल्पेन ।
भवान् पावन्न पीञ्चमिति, लः किम् ? स्याद् यथा-‘पीञ्च’ ॥

वितस्ति-वर्सात-भरत-कातर-मातुलिङ्गे हः ॥ २१४ ॥

वितस्तौ वसतौ मातु-लिङ्गे भरत-कातर ।

पञ्चस्येणु तकारस्य, हकारादेश इष्यते ॥

विहृत्यो, वसही क्वापि-नाय स्याद् ‘वसई’ यथा ।

भरहो काहलो मातु-लिङ्गे चेतुदाहृतम् ॥

मेथि-शिथिर-शिथिल-प्रथमं यस्य हः ॥ २१५ ॥

मेथि-शिथिर-शिथिल-प्रथ-मेणु धकारस्य हो भवत्यत्र ।

मेढी सिद्धिलो सिद्धिलो, पदमो रूपाणि सिध्यन्ति ॥

निशीथपृथिव्यां वा ॥ २१६ ॥

निशीथे च पृथिव्यां च, वा धकारस्य हो भवेत् ।

निसीहो च निसीहो च, पुढवी पुढवी तथा ॥

दशन-दष्ट-दग्ध-दोहा-दरु-दर-दाह-दम्भ-

दर्भ-कदन-दोहदे दो वा रुः ॥ २१७ ॥

दग्ध-दष्ट-दोहदेणु, दोला-दर-दरु-दाह-दम्भेणु ।

दशन-कदन-दर्भेणु च, दस्य डकारो विकल्पेन ॥

डसण दसणं, डडो दडो, रुहो च दहो च ।

मोला दोला, रंमो दडो, डाहो तथा दाहो ॥

डभो दंभो, डणो, दग्धो, कडण च कयणं च ।

अपि मोहलो दोहलो, डरो दरो चेति रूपाणि ॥

दंश-दहोः ॥ २१८ ॥

स्याद् धानोर्दंश-दहयो-र्दकारस्य डकारता ।

तेनैव रूपं ‘डसह, रुहह’ प्रतिपठ्यते ॥

संख्या-गददे रः ॥ २१९ ॥

संख्यावाचिनि गदद-शब्देऽपि च रो दकारस्य ।

घारह तेरह एआ-रह रूप मगार च यथा ॥

अनादेरित्येव यथा-‘ते दस’ प्रतिज्ञाप्यते ।

असंयुक्तस्येति यावत्, ‘चउहह’ यथा भवेत् ।

कदम्बाम्बुमे ॥ २२० ॥

अम्बुमे कदलीशब्दे, दकारस्य रकारता ।

कदली, अम्बुमे शत, किम् ?-कली कयली यथा ॥

पदीपि दोहदे लः ॥ २२१ ॥

प्रपूर्वे दीप्यतौ धातौ, तथा शब्दे च दोहदे ।

दस्य लः स्यात् पलीविह, पलित्त दोहलो यथा ॥

कदम्बे वा ॥ २२२ ॥

स्यात् कलम्बो कयम्बो वा, कदम्बे दस्य ले कृते ।

दीपौ धो वा ॥ २२३ ॥

दीप्यतौ दस्य धो वा स्यात्, यथा-धिपपह दिपपह ।

कदर्थिते वः ॥ २२४ ॥

कदर्थिते दस्य वः स्याद्, येन सिध्येत ‘कवद्विओ’ ।

ककुदे हः ॥ २२५ ॥

ककुदे हो दस्य तेन-‘कउह’ सिद्धिमृच्छति ।

निषधे धो हः ॥ २२६ ॥

निषधे धस्य दस्तेन-‘निसदो’ रूपमाप्नुयात् ।

वौषधे ॥ २२७ ॥

वौषधे धस्य हो वा स्याद्, यथा-वौषधमोसहं ।

नो णः ॥ २२८ ॥

स्वरात्परस्यासंयुक्त-स्यानादेर्नस्य णो भवेत् ।

कयणं वयणं नयणं, मयणो माणह, तथाऽऽगनालं तु ।

आपे-अनिहो अनहो, नानारूपाणि सन्तीह ॥

वाऽऽदौ ॥ २२९ ॥

असंयुक्तस्य तस्य स्या-दादिभूतस्य वा तु णः ।

णरो नरो, णेह नेह, लक्ष्यते च णई नई ॥

असंयुक्तस्य किम् ?-न्यायो-‘नाथा’ नैवात्र णो भवेत् ।

निम्ब-नापिते ह एहं वा ॥ २३० ॥

निम्ब-नापितयानस्य, ल-पदादेशौ यथाक्रमम् ।

निम्बो निम्बो, एहाविओ तु, नाविओ, सिद्धिमाप्नुतः ।

पो वः ॥ २३१ ॥

स्वरात्परस्यासंयुक्त-स्यानादेः पस्य वो भवेत् ।

प्रायः, सयहो सावो उवसगो कासवो पईवो च ।

उवमा कविल पाव, कुणवं गोवह च मदि-वालो [१] ।

पाटि-परुप-परिघ-परिखा-पनम-परिभट्टे फः ॥ २३२ ॥

पाटिधातुर्यदा ग्यन्तः, परुपादिश्च यो गणः ।

तयोरिव पकारस्य, फकारादेश इष्यते ॥

यथा-फालेह फालेह, फरुसा फालहो तथा ।

फलिहा फणसो फालि-हहो रूपाण्यमूनि हि ॥

प्रजूते वः ॥ २३३ ॥

प्रभूते पस्य वो वा स्याद्, बहुलं तेन सिध्यति ।

नीपाऽऽपीमे मो वा ॥ २३४ ॥

स्यान्नीपाऽऽपीडयोः पस्य, मकारः पाक्षिको यथा ।

नीमो नीवो, तथा-ऽऽमेलो, आमेलो सिद्धिमाप्नुतः ॥

पापद्दौ रः ॥ २३५ ॥

पापद्दावपद्दौ स्यात्, ‘पापद्दी’ पस्य रे कृते ।

फो भ-हौ ॥ २३६ ॥

स्वरात्परस्यासंयुक्त-स्यानादेः फस्य वा भहौ ।

कचिद् जकारः स्यादत्र-रेफो रेनो, शिफा सिमा ।

कचिद् हकारः स्याद् मुक्ता-हलं, कचिदुच्चावपि ।

सभल सहलं, सेजा-लभा सेहालिआ तथा ।

वो वः ॥ २३७ ॥

स्वरात् परस्यासंयुक्त-स्यानादेर्बस्य वो भवेत् ।

यथाऽऽलाव् अलाव् चाऽऽलाऊ वस्यह लोपनात् ॥

विमिन्यां भः ॥ २३८ ॥

विमिनी भिमिणी जाता, बस्य भे विहिते सति [२] ।

[१] स्वरादित्येव-‘कपह’ । असंयुक्तस्येत्येव-‘अप्यमस्तो’ । अनादेरित्येव-‘सुहेण पडह’ । प्राय इत्येव-कई रिक्त । एतेन पकारस्य प्राप्तयोरलोपवकारयोः यस्मिन् कृते श्रुतिसुखमुत्पद्यते स तत्र कार्यः । [२] स्त्रीलिङ्गनिर्देशादि न जवति-‘विसतनुपेलवाण’ ।

कचन्धे म-यौ ॥ २१९ ॥

स्यात् कचन्धो कचन्धो च, कचन्धे वस्य वा म-यौ ।

कैटजे जो वः ॥ २४० ॥

कैटजे मस्य वस्तेन, 'कैटजो' सिद्धिमाप्नुयात् ।

विषमे मो दो वा ॥ २४१ ॥

विषमे मस्य दो वा स्यात्, 'विसदो विसमो' यथा ।

मन्मथे वः ॥ २४२ ॥

मन्मथे मस्य वस्तेन, वम्महो सिद्धिमृच्छति ।

वाऽभिमन्यौ ॥ २४३ ॥

अभिमन्यौ मकारस्य, वकारो वा विधीयते ।

'अदिवन्तू अदिमन्तू', 'इयसिद्धिमुपागमत्' ॥

जमरे सो वा ॥ २४४ ॥

जमरे मस्य सो वा स्याद्, भससो भमरो यथा ।

आदर्यो जः ॥ २४५ ॥

पदार्थस्य आदेशः, जस्य जाइ जमो यथा ।

बहुलात् सोपसर्गस्या-नादेरपि भवेत् कचित् ॥

सजोगो संजमो कर्वापि न-पञ्चोऽत्रिधीयते ।

सोपाऽप्याये-यथाख्यातम्-अदकलाय प्रयुज्यते ॥

युष्मदर्थपरे तः ॥ २४६ ॥

युष्मदर्थपरे यस्य, तकारादेश इत्यने ।

तुम्हारिस्ते तुम्हारे, किमर्थपर इत्यर्थः ? ।

'तुम्हदम्हपयरण' नात्र, शब्दपरो यतः ।

यष्ट्या लः ॥ २४७ ॥

यष्ट्या यस्य लो 'लघौ', नेष्टुलघौ च भग्यते ।

वात्तरीयानीय-तीय-कृद्ग उजः ॥ २४८ ॥

उत्तरीयानीय-तीय-कृद्गेषु प्रत्ययेषु च ।

त्रिरुक्तो यस्य वा उजः स्यात्, तदुदाहर्यतेऽधुना ॥

उत्तरिजं उत्तरीयं, कर्णिजं विभाषया ।

करणीयं, (विज्ञो तु वीजो तीयस्य दृश्यताम् ।

कृत्तस्य पेज्जा पेज्जा च, द्वन्द्वं सर्वमुदाहरतम् ।

जायायां होऽकान्तौ वा ॥ २४९ ॥

अकान्तिवाचके जाया-शब्दे हो यस्य वा भवेत् ।

अच्छस्स जाही जाया वा, आतपाभाव उच्यते ॥

माह-वी कतिपये ॥ २५० ॥

यस्य स्यातां कतिपये, माहो वम्मयुमौ क्रमात् ।

कइवाहं कइअवं, द्वयं निर्वर्तते पदम् ।

किरि-भेर रो रुः ॥ २५१ ॥

किरि-भेरयोः रस्य डः, किरी भेहो च सिद्धतः ।

पर्याणो मा वा ॥ २५२ ॥

पडायाणं च पर्याणं, पर्याणं रस्य डाऽस्तु वा ।

करवीरं णः ॥ २५३ ॥

'कणवीरो' करवीरे, रस्याऽऽद्यस्य तु णो प्रयेत् ।

हरिद्रादौ लः ॥ २५४ ॥

असंयुक्तस्य रस्य स्याद्, हरिद्रादिगणे तु लः ।

हरिदी सिद्धिलो लुको दलिदाइ जहदिलो ॥

दलिहो मुहलो दालि-इ दलिहो च काहलो ।

चलणो चलुणो दङ्गा-लो सकालो च निछलो ॥

सोमालो कसुणो फालि-होऽवदाल फालिहा ।

चिलाओ फलिहो चैव, भसलो बदलो तथा ॥

जदलं चेति कपाणि, विह्वयानि मनीषिणिः ।

हरिद्रा दारिचं शिथिर-मुक्कगङ्गार-परिष्ठा,

हरिद्रः सत्कारो जठर-वरणौ ठण-कणौ ।

किरातापट्टार-भ्रमर-सुकुमाराश्च वरुणो,

हरिद्रातिघातुः परिघ-वत्तं निप्ररमपि ॥

युधिष्ठिरः पारिभञ्जो, दारिद्रः कातरस्तथा ।

हरिद्रादिगणश्चाय-माकृत्या परिगणयते [१] ॥

स्थूले दो रः ॥ २५५ ॥

स्थूले लस्य रकारः स्यात्, थोरं व्युत्पद्यते तदा ।

युद्धभट्टो हारिद्रादिलत्वे स्थूरस्य सिध्यति ।

लादल-लाङ्गल-लाङ्गुले वाऽऽदेर्णः ॥ २५६ ॥

लादले लाङ्गले लाङ्गुले वाऽऽदेर्णस्य णो प्रयेत् ।

णादलो लादले, णङ्ग-लं लङ्गलं च णङ्गलं ।

लङ्गलं चाने कपाणि, द्वन्द्वभूतानि चक्रे ॥

ललाटे च ॥ २५७ ॥

ललाटे चादिज्ञतस्य, लस्य णः संप्रवर्तते ।

णिमालं च णमालं च, चस्वादेशिनि बोधकः ।

शब्दे बां मः ॥ २५८ ॥

शब्दे बस्य मन्वेन, ममरो सिद्धिमृच्छति ।

स्वप्ननीव्योर्यो ॥ २५९ ॥

स्वप्न-नीव्योर्वकारस्य, मकारो वा विधीयते ।

सिमिणो सिमिणो, नीमी नीमी व्युत्पत्तिमिति च ।

शपोः मः ॥ २६० ॥

शपयोस्तु मकारः स्यात् सर्वत्रापि, निदर्शयते ।

संसो विसंसो निहंसो, कसाओ दस सोहह ॥

स्तुषार्या एहो वा ॥ २६१ ॥

स्तुषार्या यस्य गहो वा स्यात्, ततः 'सुरदा सुसा' द्वयम् ।

दश-पापाणे हः ॥ २६२ ॥

दशन्-पापाणयोर्हो वा, शपयोलेत्यदर्शनात् ।

दहमुहो दस-मुहो ददहलो दस-बलो ।

दह-गहो दस-रहो वारहै-भारह ।

पापाणस्य तु पादाणो, पासाणोऽपि च दृश्यते ॥

दिवसे सः ॥ २६३ ॥

दिवसे सस्य हो वा स्याद्, दिवसो दिवहो तथा ।

हो धोऽनुस्वारत् ॥ २६४ ॥

अनुस्वारद् इकारस्य, घकारो वा विधीयते ।

[१] बहुधाधिकाराभरणशब्दस्य पदार्थवृत्तयः । अन्यत्र 'अरणकरणं' । ममरे ससंनियोगे एव । अन्यत्र 'भमरो' । तथा 'जठर' 'वटरो' 'निद्रुरो' इत्यादिपि ।

सिंधो मीहो च सघारो, सहारो, कचिदन्यथा [१] ॥

पद-शमी-शाव-सुधा-सप्तपर्णेष्वादेशः ॥ २६५ ॥

सप्तपर्ण-सुधा-शाव-शमी-पदेष्वदिमस्य ङः ।

र्जासवसो नुहा गवो, क्षमी ङो यथाक्रमम् ॥

शिरार्या वा ॥ २६६ ॥

शिराशब्दे भवेदादे-श्चकारो वा, क्षिरा सिरा ।

सुग्भाजन-दनुज-राजकुलं जः सस्वरस्य नवा ॥ २६७ ॥

भाजने दनुज राज-कुलं सस्वरजस्य वा ।

लुगिष्यते, यथा जाणं भायणं, दणुश्चो दणु ॥

स्याद् रा-उलं, राय-उल, यथाक्रममुदाहृतम् ।

व्याकरण-प्राकारागते कर्गोः ॥ २६८ ॥

व्याकरणप्राकाराऽऽगतं कर्गयोस्तु सस्वरथाः ॥

लुग वा वायरण वा-रणं च पागे च पायारो ॥

आमो तथोऽऽगमो रूपे, आगतस्यति बुध्यताम् ।

किसलय-कात्रायस-हृदये यः ॥ २६९ ॥

कात्रायसे किसलये, हृदये यस्तु-सस्वरः ।

यकारस्तस्य लुग्वा स्याद्, यथा-कात्रायस त्विदम् ॥

कात्रायस स्यात् किसलय, किसलं, द्विअय द्विअं ।

दुर्गादेव्युदुम्बर-पादपतन-पादपीठेऽन्तर्दः ॥ २७० ॥

दुर्गादेव्यां तथा पाद-पतने चाप्युदुम्बरे ।

पादपीठे सस्वरो यो, मध्ये दो, वा स लुप्यते ॥

दुग्गाएवी तु दुग्गायी, उम्बरो स्याद् उउम्बरो ।

पा-वरणं च वा पाय-वरणं सप्रकीर्तितम् ॥

पाय-वीडे तु पा-वीडे, 'अन्तर'-दुर्गा-दरक्तकम् । [२]

यावत्तावज्जीवितावर्त्तमानावट-प्रावारक-देवकुक्षे-

वमेवे वः ॥ २७१ ॥

प्रावारके वेषकुल एवमेवे च जीविते ।

आवर्त्तमानावटयोस्तथा यावति तावति ।

योऽन्तर्वर्ती सस्वरो व-स्तस्य सुग्वा विधीयते ।

जा जाव, ताव ता, जोश्च जीविश्च, अयमो अडो ।

अन्तर्माणो तथाऽऽवर्त्तमाणो, देवउल पुनः ।

देउलं, पारवा प्रावारश्चो एवमव दूच्यते ।

एवमेव तथाऽन्तस्तु मेव वस्यास्ति रक्तकम् [३] ॥

या जापा जगदवचोर्जिगमत् ख्यातिं प्रतिष्ठां पर्णं,

यस्यां सन्त्यधुनाऽप्यमूनि निखिलान्येकादशाङ्गानि च ।

तस्याः संप्रति दुःपमाग्वशतो जातोऽप्रचारः पुनः,

संचाराय मया कृते विवरणे पादोऽयमाश्रो गतः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सौधर्मवृहत्तपागच्छीय-कलिकालसर्वज्ञ

श्रीमदभट्टारक-श्रीविजयगजेन्द्रसूगिविचि-

तायां प्राकृतव्याकृतौ प्रथमः पादः ।

[१] कचिदन्तनुस्वागदाप-दाहः-दाघो । [२] अन्तरिति-
किम् ? दुर्गादेव्यामादौ मा भूत् । [३] अन्तरित्येव । एवमेवे-
त्यस्य न भवति ।

॥ * अर्हम् * ॥

॥ अथ द्वितीयः पादः ॥

संयुक्तस्य ॥ १ ॥

ज्यायामीत् [२११४] इत्यतो यावद्, अधिकारोऽयमीरितः
यादतोऽनुक्रमिष्यामस्तत् संयुक्तस्य बुध्यताम् ॥

शक्त-मुक्त-दष्ट-रुण-मृदुन्वे को वा ॥ २ ॥

शक्ते मुक्ते मृदुन्वे च, दष्टे रुणे विभाषया ।

संयुक्तस्य ककारः स्याद्, यथोदाह्रियतेऽधुना ॥

सक्तो सक्तो, मुक्तो मुक्तो, रुको तथा दष्टो ।

लुको लुगो, माउत्तं च माउत्तमिति वक्ष्यम् ।

क्षः खः कचित्तु छ-क्तौ ॥ ३ ॥

क्षस्य खः स्याद्, छ-क्तौ क्वापि, 'खश्चो' लक्षणमुच्यते ।
छ-भार्वाप, यथा-खीणं छीणं, भीणं च जिज्ञाह ।

ष्क-स्कयोर्नास्ति ॥ ४ ॥

संज्ञायां ष्कस्कयोः खः स्याद्, निष्कं पोक्खणिं य-
अवक्खन्तो तथा खन्धा-वोरा खन्धो प्रकीर्त्यते ।

शुष्क-स्कन्दे वा ॥ ५ ॥

शुष्के स्कन्दे ष्क-स्कयोः खो, विकल्पेन प्रवर्तते ।

सुष्कं सुक् तथा खन्दो, 'कन्दो' चैवमुदाहृतम् ॥

क्वेटकादौ ॥ ६ ॥

क्वेटकादिषु शब्देषु, संयुक्तस्यात्र खो भवेत् ।

क्वेटकः खेडश्चो, क्वोटकः खोडश्चो ।

स्फोटकः खोरुश्चो, स्फोटकः खेडश्चो ।

स्फोटकः खेडिश्चो चायं, क्वेटकादिकमुदाहृतम् ॥

क्वेटकः क्वोटकश्चैव, स्फोटकः स्फोटकस्तथा ।

स्फोटकश्चेति सख्यातः, क्वेटकादिरयं गणः ।

स्याणावहरे ॥ ७ ॥

अहरार्थे स्याणुशब्दे, खः स्यात् 'खण्णु' ततो भवेत् ।

स्तम्भे स्तो वा ॥ ८ ॥

स्तम्भे स्तस्य खकारो वा, खम्भो यम्भो प्रभाष्यते ।

थ-ठावस्पन्दे ॥ ९ ॥

अस्पन्दार्थे स्तम्भे, स्तस्य ठ-थौ स्तो यथा पदं-थम्भो ।

उम्भो, स्तम्भ्यत इति थ-म्भिज्झइ उम्भिज्झइ स्याताम् ॥

रक्ते गो वा ॥ १० ॥

रक्ते कस्य गकारो वा, रग्गो रक्तो विभाष्यते ।

शुल्के ङो वा ॥ ११ ॥

शुल्के ङस्य ङो विभाषा, सुङ्गं सुङ्गं प्रकीर्तितम् ।

कृत्ति-चत्तरे चः ॥ १२ ॥

कृत्ति-चत्तरयोः संयु-क्तस्य च सप्रवर्तते ।

किष्ठी च चत्तरं रूप-द्वयं सिद्धिं सुपागतम् ।

न्योऽर्चत्ये ॥ १३ ॥

अर्चत्यर्च्ये त्यस्य खः स्यात्, पञ्चश्रो सञ्च-मुच्यते ।

प्रत्युपे पथ हो वा ॥१४॥

प्रत्युपे त्यस्य चः स्यात् तत्संनिधौ यस्य हश्च वा ।
विधीयते च पचूहा, पचूसा तेन सिध्यतः ॥

त्व-ध्व-द्व-ध्वां च-ञ-ज-जाः कचिन् ॥१५॥

त्व-ध्व-द्व-ध्वां च-ञ-ज-जाः कचिदेते भवन्ति हि ।

जृक्त्वा भोष्ठा, क्त्वा णच्चा,

धृत्वा सोष्ठा पृथ्वी पिच्छी ।

विष्ठा चिज्जं, बुद्धा बुज्जा,

पथ चा-यद् रूप वच्यम् ।

“मोक्ष्वा सयलं पिच्छं, चिज्जं बुज्जा अणाययगामि ।

चइण तव काठ, मन्ती पत्त। सिध परम ॥”

वृश्चिके श्वेर्चुर्वा ॥१६॥

वृश्चिके श्वेः सम्प्रत्यय, श्वुगदेशो विभाष्यते ।

विश्चुआ विशुआ, पक्-विश्चुआ, गोऽत्र बाध्यते ।

छोऽद्वयादा ॥१७॥

अक्ष्यादिषु ङकारः स्यात् संयुक्तस्य, प्रधाध्य स्वम् ।

अच्छि उच्छि लच्छि कच्छि, शीछि गीछि कच्छि दच्छि ।

वेस वच्छ वच्छा कच्छा, छुगगो छारा सारिच्छ च ।

मरिच्छा मरिच्छा कुच्छा, ‘अयं वच्छो’ इय लुगो ।

लुहा, आपे तु-सारिक्कं, इक्कं खीरं च दृश्यते ।

अत्ती-कु-सदमी-श्रुत-कत्त-कां, यकात् वक्क-त्त-दक्क-वृक्का ॥

कक्का-चुर-कार-मदक-कुकि-सार-कुधः क्वत्रमथो शृणुष्व ।

सादृश्य मक्किा लुम्मा, कथिताऽद्वयादित्ययम् ॥

आर्त्तानग्रहणाः शब्दाः, न सन्त्यनियमस्ततः ।

क्षमायां कौ ॥ १८ ॥

पृथिव्यर्थे क्षमाशब्दे, क्षम्य द्वादेश दृष्यते ।

क्षमा दमाऽपि क्षमा भूमिः, क्षान्त्यर्थे तु क्षमा स्वमा ॥

भक्ष वा ॥ १९ ॥

भृजे क्षम्य ङकारो वा, रिच्छो रिक्खोऽस्त्रियां मन्ता ।

वृक्क-कम् (७ । १०७) निमृत्रण, ‘कक्क-वृद्धो’ च सन्त्यतः ॥

क्षण उन्मव ॥ २० ॥

उन्मवार्थे क्षणे क्षम्य छः, ‘छणो’ स्यात् खणोऽन्यतः ।

ह्रस्वात् ध्य-श्च-न्स-प्तामनिश्चये ॥ २१ ॥

ह्रस्वात् ध्य-श्च-न्स-प्तां, स्थाने छो भवति निश्चाले न स्यात् ।

मिच्छा, पच्छा, सव-च्छला, तुगच्छं च विच्छि च ॥

ह्रस्वात् किम्? ‘उसारिओ’ इतिश्चल इति किम्? च ‘निच्छो’ येन,

आपे-तथ्यं चोऽपि तु प्रवति ततः ‘तच्छामिन् रूपम् ॥

सामर्थ्यात्सुकोत्सवे वा ॥ २२ ॥

सुकोत्सव-सामर्थ्ये, वा संयुक्तस्य छो भवेत् ।

सामच्छं वा च सामर्थ्य, उच्छुआ उस्सो तथा ॥

उच्छवो उस्सवो वा स्यात्, पृथगुक्तं द्वयं द्वयम् ।

स्पृहायाम् ॥ २३ ॥

संयुक्तस्य ङकारः स्यात्, स्पृहायां फस्य वाधकः ।

विहा, बाहुलकात् कापि निस्पृहो ‘निष्पृहो’ मन्तः ॥

द्य-य-यां जः ॥ २४ ॥

द्य-य-यांतां तु युक्तानां, स्थाने जः सप्रवर्तते ।

(द्य) मज्जे अयज्जं, (य) जज्जो च, (य) मज्जा, (य) मज्जा च भारिआ ॥

अभिमन्यौ ज-ज्जो वा ॥ २५ ॥

अभिमन्युपदे न्याजो, अश्वाऽऽदेशो विकल्पनात् ।

अहिमज्जु अहिमज्जु, अहिमज्जु तु पालिकः ॥ [१]

माध्वम-ध्य-क्षां जः ॥ २६ ॥

साध्वसे ध्य-क्षयोश्च स्याद्, युक्तयोर्जो हि, मज्जम् ।

सज्जाओ वज्जण जाण, मज्जं गुज्जं च नज्जइ ॥

ध्वजे वा ॥ २७ ॥

ध्वजे ध्वस्य ङकारो वा, ततः स्यातां ‘ऊओ’ ‘श्वओ’ ।

इन्धो भ ॥ २८ ॥

इन्धो धातो तु युक्तस्य, ‘जा’ इत्यादेश दृष्यते ।

समिज्जाओ च विज्जाइ, वेदशं सप्रयुज्यते ॥

वृत्त-प्रवृत्त मृत्तिका-पत्तन-कदधिते टः ॥ २९ ॥

वृत्ते प्रवृत्ते पत्तने, मृत्तिकायां कदधिते ।

संयुक्तस्य टकारः स्याद्, यथा रूप कर्वाट्टओ ॥

पयट्टो मट्टिओ वट्टो, पट्टण समुदाहृतम् ।

सस्याधूर्त्तादा ॥ ३० ॥

धूर्त्तादां वज्जयित्वा टा, ‘स’स्य स्थाने प्रवर्तते ।

कवट्टो नट्टो संघ ट्टम जट्टो पयट्टइ ॥

धूर्त्तादां तु विधीर्नाय, तत्र धूर्त्तादिकथ्यते ।

धुत्ता किस्ती वत्ता निवत्तओ वत्तओ मुहत्ता च ॥

आवत्तणं च मय-त्तणं च आवत्तओ मुत्ता ।

निवत्तणं च पवत्तणं-मुक्किशिओ वत्तओ कत्तिओ च ।

निवत्तओ पवत्तओ, सवत्तओ वत्तरी मुत्ता ।

आवत्तकावर्तनकीर्तिमूर्तिधार्ताप्रवर्तकमुहर्त्तानिवर्तकाश्च ।

सर्वतःकोष्कारितमूर्तेप्रवर्तने धार्तिककार्त्तिकौ च ॥

धार्त्तिका कर्त्तरी चापि, संवर्तननिवर्तने ।

निवर्तकमसौ धूर्त्तादिर्गणः परिकीर्तितः ॥

वृन्ते एटः ॥ ३१ ॥

संयुक्तस्य भवेद् वृन्ते, एटाऽऽदेशो निर्विकल्पकः ।

तालवेण्टं च वेण्टं च यथा मिच्छि समइणुते ॥

वोऽस्थि-विसंस्थुते ॥ ३२ ॥

विसंस्थुलेऽस्थिशब्दे च, संयुक्तस्य टकारता ।

अष्टी विसंस्थुले तेन, पृथक् मिच्छिमुपायमन् ॥

स्त्यान-चतुर्थार्थे वा ॥ ३३ ॥

अर्थ-स्त्यान-चतुर्थे, वा संयुक्तस्य नो भवेत् ।

टाणं थीणं चत्थोऽष्टो-ऽधनेऽन्थो धनवाचकः ॥

एस्याऽनुप्रेषामंदेष्टे ॥ ३४ ॥

संदष्टमिष्टामष्टं च त्यक्त्वा एस्य तु नो भवेत् ।

दष्टी मष्टी सुरष्टा च, कष्ट दष्टो अण्ण च ॥

उष्टो दष्टा च संदष्टो रूपमुप्रादिसजयम् ।

गते रुः ॥ ३५ ॥

स्याद् गते ‘ते’स्य डो, ‘गट्टो गट्टा’-इय दस्य वाधकः ।

सम्पर्द-वितर्दि विच्छर्द-च्छर्दि-कपर्द-मर्दिने र्दस्य ॥ ३६ ॥

सम्पर्दे विच्छर्दे छर्दि-वितर्दि-कपर्दे-मर्दिने च ।

र्दस्य ङकारो भवति, सम्पर्दो मट्टिओ लुट्ठी ।

[१] अभिप्रदणान् इदं न भवान्-‘मन्’ ।

सम्प्रदिशो कवडो, विच्छडो छड्ड तिभडो ।

गर्दभे वा ॥ ३७ ॥

गर्दभे ईस्य डो वा स्याद्, गड्डहो गहडो तथा ।

कन्दरिका-जिन्दिपाले गरुः ॥ ३८ ॥

गरुः संयुक्तस्य वै जिन्दि-पाले कन्दरिकापदे ।

जिगिरुवालो कर्मावस्था, द्वयं संसिद्धिमुच्छति ।

स्तब्धे उ-दौ ॥ ३९ ॥

स्तब्धे संयुक्तयोः स्यातां, उदौ, 'उद्धो' यथाक्रमम् ।

दग्ध-विदग्ध-वृष्टि-वृष्टे दः ॥ ४० ॥

दग्धे विदग्धे वृष्टौ च, वृष्टे युक्तस्य दौ भवेत् ।

वृष्टौ विभक्तौ वृष्टौ च वृष्टौ, विष्टौ क्वचि-मतः [१] ।

श्रुद्धि-मूर्धार्धेऽन्ते वा ॥ ४१ ॥

द' स्याच्छ्रुद्धि-मूर्धार्धेऽन्ते संयुक्तस्य वा, यथा ।

मद्धा मद्धा, वृद्धा गृद्धा, मगद्धा मुद्धा अद्धं अद्धं ॥

मृद्धोऽर्थः ॥ ४२ ॥

माणं निष्णं च विमाणं, पञ्चुषो मन्त्रयोर्णतः ।

पञ्चाशत्पञ्चदश-दत्ते ॥ ४३ ॥

स्यात् पञ्चाशत्-पञ्चदश-दत्ते युक्तस्य णो, यथा ।

पञ्चासा पञ्चरह च, दिष्ण त्रयमुदाहृतम् ॥

मन्थो न्तो वा ॥ ४४ ॥

मन्थौ युक्तस्य वा न्तः स्याद्, मन्तु मन्तु च पठ्यते ।

स्तस्य थोऽममस्त-स्तम्वे ॥ ४५ ॥

स्तम्बे समस्त च त्यक्त्वा, 'स्त' स्य धादेश इष्यते ।

धास्त धास् धुई हस्थो, पमन्थो पमन्थोऽपि च ।

तम्बो स्तम्बे, समस्तो तु-समस्तेऽपि प्रकीर्तितः ॥

स्तवे वा ॥ ४६ ॥

स्तवशब्दे स्तस्य थो वा, तनो रूपं थवो तवो ।

पर्यन्ते थ-टौ ॥ ४७ ॥

पर्यन्ते स्तस्य तु स्यातां, थ-टौ पर्यायजाविनौ ।

पल्लथो वा तु पल्लटो, रूपव्युत्पद्यते द्वयम् ।

वान्माह थो हश्च रः ॥ ४८ ॥

उन्माह-शब्दे धादेशः संयुक्तस्य विकल्पनात् ।

हस्य रश्चाप, 'अन्थारो,' 'उच्छाहो' सिद्धिमाप्नुतः ॥

आश्लिष्टे ल-थौ ॥ ४९ ॥

संयुक्तयोर्व्यथामेख्यमाश्लिष्टे तु ल-थौ स्मृतौ ।

आलिङ्गो' ईदृश रूपं तदाऽऽश्लिष्टस्य जायते ।

चिह्नं न्यो वा ॥ ५० ॥

चिह्ने हस्य तु वा न्यः स्याद् गह वाधित्वैव, तद्यथा- ।

चिन्त्यं इन्ध च, चिगहं तु पक्वे पदस्यापि संभवात् ।

जस्मात्पतोः पो वा ॥ ५१ ॥

अस्मात्पतोः पकारः संयुक्तस्य, विभाषया भवति ।

अपो जस्तो, अप्वा अप्वाणो, पात्तिको 'उत्ता' अपि ।

रुम-रूपोः ॥ ५२ ॥

अस्य रुमस्य च पादशः, कुञ्जलं कुम्पलं तथा ।

[१] क्वचित् भवति 'विह-ह-निह'विभं' ।

रुमिणी-रुपिणी, रुम्री, रूपी रुमः क्वापि दृश्यते ।

रु-रूपयोः रुः ॥ ५३ ॥

रुः रु-रूपयोर्भवेत्, पुष्पं पुष्पं स्यात्, रुन्दनं पुनः ।

रुन्दनं च प्रतिस्पर्धी पारिष्फटी प्रयुज्यते ।

बहुलात् क्वापि वैकल्प्यं, यथा-रुपं रुदप्फर् ।

बुदप्फर् च, न क्वापि-निष्पहो च परोष्पर ।

जीप्मे र्मः ॥ ५४ ॥

जीप्मे र्मस्य फकारः स्यात्, रूपं 'मिष्फो' यथा भवेत् ।

श्रेष्मणि वा ॥ ५५ ॥

श्रेष्मणि र्मस्य फः, सेफो सिलिम्हो च विकल्पनात् ।

ताम्राग्रे र्मः ॥ ५६ ॥

ग्रस्य र्म स्यात् ताम्र आग्रे, 'तम्ब' 'अम्ब' च सिध्यतः ।

हो जो वा ॥ ५७ ॥

हस्य भो वा, यथा-जिह्वा जीहो सिद्धिमवाप्नुतः ।

वा विहले नौ वश्च ॥ ५८ ॥

विहले हस्य भो वा स्याद्, विशब्दे वा च वस्य भः ।

जिह्वलो विह्वलो वा च विह्वो च त्रयं मतम् ।

वोर्ध्वे ॥ ५९ ॥

वोर्ध्वे युक्तस्य जो वा स्याद्, उर्ध्वं उर्ध्वं च सिध्यतः ।

कर्मिर्गं र्मो वा ॥ ६० ॥

कर्मिर्ग-शब्दे र्मो वा स्यात् संयुक्तस्य, तनो द्वयम् ।

सिद्धिमुच्छति, 'कम्भारा' 'कम्भारा' चेति पारिक्रम ॥

न्मो मः ॥ ६१ ॥

न्मस्य मो वा, यथा-जम्भो यम्भो मम्भणं तथा ।

र्मो वा ॥ ६२ ॥

र्मस्य मो वा, यथा-युग्मं जुग्मं जुगं च कथ्यते ।

ब्रह्मचर्य-तूर्य-मौन्दर्य-शौण्डीर्ये यो रः ॥ ६३ ॥

तूर्य-मौन्दर्य-शौण्डीर्य-ब्रह्मचर्येषु 'र्य' स्य रः ।

ब्रह्मचरं च सुन्दरं, शौण्डीरं तूरमित्यपि ॥

पठ्यते ब्रह्मचरिण, क्वापि चौर्यसमन्वितः ।

धैर्ये वा ॥ ६४ ॥

धैर्ये र्यस्य रकारो वा, धीरं धिज्जं च सिध्यतः ।

'सूरो सुज्जो' इति कथं ? रूपे स्तः, सू-सूर्ययोः [१] ॥

एतः पर्यन्ते ॥ ६५ ॥

पर्यन्तशब्दे एतः स्याद् र्यस्य रस्तेन सिध्यति ।

'पर-नो,' एत इति किम् ? 'पञ्जन्तो' परिपठ्यते ॥

आश्रये ॥ ६६ ॥

एतः परस्य रो 'र्य'स्याऽऽश्रये, अच्चेरमिष्यते ।

अतो रिश्चार-रिज्ज-रीश्च ॥ ६७ ॥

अतः परस्याश्रये, र्यस्य 'रिश्चार-रिज्ज-रीश्च'-मादेशाः ।

अच्छुरिज्ज-मच्छुरिश्च, तथाऽच्छुरीश्च च अच्छुरश्च ॥

पर्यस्त-पर्याण-सौकुमार्ये ह्यः ॥ ६८ ॥

सौकुमार्ये च पर्याणे पर्यस्ते र्यस्य लङ्गयम् [२] ।

पल्लट् पल्लट् पल्लणं सोऽत्रमल्लमिति भवति ।

पल्लिअङ्गो पल्लङ्गो पल्लङ्गस्यैव रूपं द्वे ।

[१] सूरो सुज्जो इति तु सूरसूर्यप्रकृतिभेदात् । [२] 'ल्ल' इति ।

वृद्धस्पति-वनस्पत्योः सो वा ॥ ६६ ॥

वृद्धस्पतिवनस्पत्योः, सो युक्तस्य विकल्पनात् ।
वत्तस्मै बह्वर्कं भयस्मै भयर्कम् ।
वणस्मै वणर्कम् च लिङ्गिभ्युते पृथक् ॥

वाष्पे होऽश्रुणि ॥ ७० ॥

स्यादश्रुवाचके वाष्पे, संयुक्तस्य इकारना ।
बाहो नेत्रजले, 'वर्णो-' ऊष्मार्थेऽयं प्रयुज्यते ॥

कार्पापणे ॥ ७१ ॥

कार्पापणे इकारः स्यात्, संयुक्तस्येति कथ्यते ।
काहावणो, कर्वाचद् ह्रस्वे कृते रूपं कदावणो [१] ॥

दुःख दक्षिण-तीर्थे वा ॥ ७२ ॥

दुःखं च दक्षिणे तीर्थे वा संयुक्तस्य हो ज्ञेयम् ।
दाहिणो दक्षिणो, तिथ्यं तुह, दुःखं दुहं तथा ॥

कृष्माण्ड्यां ष्मो लस्तु एमो वा ॥ ७३ ॥

'ष्मा' इत्येतस्य कृष्माण्ड्यां इः स्याद्, एडस्य तु वा च लः ।
कोट्ठासी कोटली चेतद् ष्यं व्युत्पद्यते ततः ॥

पञ्च-इम-प्म-स्म-ह्यां स्तुः ॥ ७४ ॥

स्तुः पञ्च-इम-प्म-स्म-ह्यानां संयुक्तानामादेशः स्यात् ।
पञ्चमाणं स्यात् पञ्चाड, कुडमानः कम्हाणो पछ्यन्ते ।
प्रीप्मो गिम्हो भवेद् 'अम्हा-रिमो' अस्मादृशः स्मृतः ।
अस्मा वम्हा, तथा सुम्हाः 'सुम्हा' जानास्तथा पुनः ।
वम्हणो वम्हचैरं च, इड्यते स्मोऽपि कुत्राचन ।
वम्भणो वम्भचैरं च, मिड्यते रूपं यथा भवेत् ।
काचिन्न इड्यते चाय रडिमः-रस्सी, स्मरः-सरो ॥

सूक्ष्म-शन-ष्ण-स्न-ह-ह-द्व्यां एहः ॥ ७७ ॥

सूक्ष्म-शन-ष्ण-स्न-ह-ह-द्व्यां
संयुक्तानामादेशः एहः ।
सूक्ष्म सणहं (अ) पणहो सिगहो
(ण) विगहो जिगहो उपहोऽसं स्यात् ।
(ख) जोगहो एहाओ पणहुओ च, (ह) वगहो जगहो तथैव च ।
(ङ) पुष्वाहो अवणहो च, (ण) सणहं तिगह प्रयुज्यते ।
विप्रकर्षे तु कसणो कसिणो कृष्ण-कृत्स्नयोः ॥

हो ल्हः ॥ ७६ ॥

ल्हः स्याद् हस्य तु कल्हार, पल्हाओ रूपमीदृशम् ।

क-ग-ट-ड-त-द-प-श-प-स-क-पापूर्ध्वं लुक् ॥ ७९ ॥

क-ग-ट-ड-त-द-प-श-पानां, स-क-पानां तथोर्ध्वभूतानाम् ।
संयुक्तवर्णसम्बन्धिनो लुगत्रेति शास्ति मुनिः ।
(क) कृत् (ग) दुर्कं (ट) पदपदः 'उपपत्रो' च
(ड) खड्गः खमो (त) उपपलं उपलं च ।
(द) मदगुः-मग्गु, मुद्रो-मोगरो च,
(प) सुतो गुतो (श) निश्चयो निश्चलो च ।
(य) गोछो उछो निद्रो च, (स) नेहो च खड्गिओ तथा ।

[१] कथं 'कदावणो' । 'ह्रस्वः संयोगः' [१. ८४] इति पूर्वमेव
ह्रस्वत्वे पाश्चादादेशः कार्पापणशब्दस्य वा भविष्यति ।

(ऋ) दुःखं दुःखम् (ऋ) अन्तः पातः, अन्तर्पाओ निगद्यते ।

अधो म-न-याम् ॥ ७८ ॥

युक्ताधो वर्तमानानां, मनयानां तु लुग् भवेत् ।
(म) लुग् रस्सी सरो (न) नमो, (य) सामा कुडं यथा पदम् ।

सर्वत्र द्व-व-रामऽवन्दे ॥ ७६ ॥

युक्तस्योर्ध्वमधो वा ये, संस्थिता ल-व-राः कचित् ।
वन्देऽवदं विना तेषां लुक् स्यादित्युपदिश्यते ॥
(ऊर्ध्वम्) (ल) वटका उक्ता, वटकल वकल च,
(व) शब्दः सहा, लुङ्घवो लोङ्घवो च ।
(र) अक्का वग्गा अर्क-वर्गो भवेताम्,
(अधः) (ल) लङ्घणं सणहं, विकलवो विकलवो च ॥
(व) पक्कं पक्कं च पिकं च, (र) चक्कं चक्कं प्रहो गहो ।
रात्रिः रत्ती, यथालङ्घ्यं, लोपः स्यात् कापि, तद्यथा ।
(ऊर्ध्वम्) उड्डिग्नः स्याद् उड्डिग्नो, डिगुणो विडणो तथा ।
कल्मष कम्मसं, सर्व-सर्वं, सन्ति सहस्रशः ।
(अधः) काव्यं कव्यं प्रवक्तव्यं, मात्यं महं, द्विपो दिओ ।
पर्यायेण क्वचित् चारं-वारं दारं प्रचक्रते ।
पचमुड्डिग्न उड्डिग्नो, चन्दिमो निनिगद्यते ।
वन्दे पदं तु संघसं, भस्मकं प्राकृते समम् ।

जे रो न वा ॥ ८० ॥

इ शब्दे तु विकल्पेन, लुक् स्याद् रफम्य तद्यथा ।
चन्दा चन्दा च, रुहो रुद्रो, भद् भद्रमित्यपि ॥
परिवृत्त्या स्थिते रूपद्वये वच्यं ह्रस्व यथा ।
रुहो रुद्रो, रलोप तु केऽपि नेच्छन्ति सूत्र्यः ।
ये योऽन्तादयः शब्दास्तस्मादर्थवाचकाः ।
ते नित्यं रफम्ययुक्ता देह्या एवेति बुध्यताम् ॥

धात्र्याम् ॥ ८१ ॥

धात्र्यां वा लुग रस्य, धन्तो धारी धात्रे रलोपनात् ।

तीक्ष्णे णः ॥ ८२ ॥

तीक्ष्ण-शब्दे णस्य लुग्वा, तिक्स्व तिणहं ततो द्वयम् ।

हो अः ॥ ८३ ॥

हस्य सम्यन्धिनो अस्य, लुक् स्यादत्र विभाषया ।

जाणं णाण, कचिन्न स्याद्, विमाणं संप्रयुज्यते ॥

मध्यादे हः ॥ ८४ ॥

स्याद् 'मज्झो च मज्झणो' मध्यादे लुकि हस्य वा ।

दशार्हे ॥ ८५ ॥

दशार्हे इत्य लुक् वेद्यो, दसारो (सकिमृच्छति) ।

आदेः उमश्रु-उमशाने ॥ ८६ ॥

उमश्रु-उमशानयोरादे-लुगादेशो विधीयते ।

मारु मंरु च मरु च, मसानं चेह सिध्यति ।

आपे सुसाणं सोआणं, उमशानस्य द्विरूपता ।

ओ हरिश्चन्दे ॥ ८७ ॥

अस्य लुक् स्याद् हरिश्चन्दे, 'हरिश्चन्दो' ततो ज्ञेयम् ।

रात्रौ वा ॥ ८८ ॥

रात्रौ युक्तस्य वा मुक्त स्याद्, रात्रि रक्ती च सिध्यतः ।

अनादौ शेषाऽऽदेशयोर्द्वित्वम् ॥ ८९ ॥

अनादिचूनयोः शेषाऽऽदेशयोर्द्वित्वमिष्यते ।

तत्र शेष यथा-कृष्णतरु हृत्तं प्रयुज्यते ।

आदेशे तु यथा-रुक्मो जक्मो रगो निगद्यते ।

कश्चिन्न-कसिणो-ऽनादाविति किम् ? खलित्वं यथा ।

द्वित्वं द्वयोरिव न स्याद्, भिरिरुपात्तो च विष्नुश्चो ।

द्वितीय-तुर्ययोरुपरि पूर्वः ॥ ९० ॥

द्वितीय-तुर्ययोर्द्वित्व-प्रसङ्गे पूर्ववर्तिनौ ।

वर्गस्थौ भवतो वर्णावुपरिप्राद्वितीयते ॥

शेष यथा तु वक्त्राणं, वग्मो मुच्छा च निज्जरो ।

कठ तित्थं च गुण्फ च, निज्जरो निघ्नरो तथा ।

आदेशे तु यथा-जक्मो, (घस्य नास्ति) अक्लो मज्जं च जिघ्मो ।

पट्टी वुहो च हत्था चाऽऽल्लक्षो पुण्फं प्रपञ्चते ।

तैलादौ (१।९८) ओक्त्वलं, नक्त्रा नहा सेवादिषु (१।९९) स्मृतम् ।

कश्चिन्नो कश्चिन्नो, समासे वा (२।९९) प्रयुज्यते ।

दीर्घे वा ॥ ९१ ॥

दीर्घशब्दे तु शेषस्य, घकारस्य विभाषया ।

उपरि स्यात् पूर्ववर्णो, दिग्घो दीर्घो द्वयं यथा ।

न दीर्घानुस्वारात् ॥ ९२ ॥

दीर्घानुस्वाराभ्यां, लाक्षणिकात् लाक्षणिकरूपाभ्याम् ।

शेषस्यादेशस्य च, परस्य द्वित्वं विजानीयात् ॥

छुहो फासो नीसासो-ऽलाक्षणिकं यथा-ऽऽस्य-माऽऽसं स्यात् ।

पार्श्वे पार्श्वं, शीर्षे सीसं द्वयोर्भवेद् घेसो ।

क्षस्यं क्षासं, प्रेष्यः पेसो, आक्षिपिगणत्सी ।

अथमाल्यम्-‘ओमालं,’ आक्षा-आणा, हानुस्वारात्- ।

अस्त्र-तंसं, चालाक्षणिकं संज्ञा तु संध्यायाः ।

विघ्नो कंसातो चेत्यादि तु नानाविध लक्ष्यम् ।

र-होः ॥ ९३ ॥

रेफस्यापि हकारस्य न द्वित्वं स्यात् कदाचन ।

रेफो न शिष्यते कस्यापि, तस्मादादेश ईदयताम् ॥

सुन्दरं बम्हचरे परन्तं शेषस्य इत्येव तु ।

विहलो स्यात्, तथाऽऽदेशस्य रूपं च कदाचनो ।

धृष्ट्युम्ने णः ॥ ९४ ॥

धृष्ट्युम्ने तु न द्वित्वं णस्याऽऽदेशस्य कर्हिचित् ।

धट्टुज्जुणो ततो रूपं, प्राकृते सिद्धिमृच्छति ।

कर्णिकारे वा ॥ ९५ ॥

कर्णिकारे न वा द्वित्वं णस्य शेषस्य, तद्यथा- ।

कर्णिआरो कसिआरो, द्वयं सिद्धिमुपागमत् ।

ह्म ॥ ९६ ॥

ह्मे शेषस्य न द्वित्वं, द्विओ ह्म उच्यते ।

समासे वा ॥ ९७ ॥

स्यात् शेषादेशयोर्द्वित्वं, समासे तु विभाषया ।

नङ्गामो नङ्गामो, अशेषादेशयोः कर्वाचित् ।

स-पिवासो स-पिवासो, अदसण-मऽदसणं ।

तैलादौ ॥ ९८ ॥

तैलादिषु यथा लक्ष्यमनादेर्व्यञ्जनस्य तु ।

अन्त्यानन्त्यस्य वर्णस्य, द्वित्वं स्यादिति संमतम् ।

तेलं बहुलं मयमुक्तां, विहो वेधलमित्यपि ।

सोत्तं पेम्म जुव्वणं स्यादनन्त्यस्य निदर्शनम् ।

आर्ये तु विस्सोअसिआ, पडिस्सोओ च भुरिशः ।

तैल-प्रभूत-मयमुक्ता ऋजु वीरा च यौवनम् ।

सोता विचकिन्नं प्रेम, तैलादिः समुदाहृतः ॥

सेवादौ वा ॥ ९९ ॥

सेवादेषु यथा लक्ष्यमनादेर्व्यञ्जनस्य वा ।

अन्त्याऽनन्त्यस्य वर्णस्य द्वित्वं स्यादिति कथ्यते ।

सेव्वा सेवा, मेडु नीरु, नक्त्रा नहा, निहिसो तु ।

निहिओ, वाडिसो वाडिसो, दइव्वं च दइव्वं स्यात् ॥

माउकं माउअमे-को पओ कोउहल्ल कोउहलं ।

युहो थोरो हुत्तं हुअ मुक्को च मूओ च ॥

वाउहो च वाउहो, तुगिहको तुगिहओ विकल्पवशात् ।

मुक्को मूओ, खगणू खगणू, पिणणं च थीणं च ॥

द्वित्वमनन्त्यस्य यथा-अम्हकेरं तथाऽम्हकेरं च ।

सोच्चिअ सोच्चिअ वा स्याद्, रूपं तच्चञ्च तच्चञ्च ।

सेवा नीडो निहित-मृदुक-व्याकुल स्थूत्र-मुक्ता

एकस्त्वृणीक-बिअ-नस्व-जेआऽस्मर्दायाश्च दैवम् ।

स्यातो हूतां निगदति मुनिः स्थाणु-कौतूहलं च

सेवादि तद् ग्रहशशिमितं १६ व्याहृतश्चापि शब्दः ।

शार्ङ्गे डात पूर्वोऽत् ॥ १०० ॥

शार्ङ्गे डात प्रागकारः स्यात्, ‘मारङ्गं’ सिद्धिमश्नुते ।

दृमा-श्लाघा-रन्तेऽन्त्यव्यञ्जनात् ॥ १०१ ॥

अन्तिमाद् व्यञ्जनात् प्रागत् दृमा-श्लाघा-रन्त इष्यते ।

हृमा सलाहा रयणं, सूक्ष्मं सुहममाऽऽर्षतः ॥

स्नेहाग्न्यां वा ॥ १०२ ॥

स्नेहेऽग्नौ यश्च संयोगस्तस्य मध्ये तु वाऽद् भवेत् ।

नेहो सणेहो, अगणी अग्नी रूपं विद्वंध्याः ।

पुक्के लात् ॥ १०३ ॥

अः स्यात् पुक्के लकारात् प्राक् ‘पलक्खो’ सिद्धिमश्नुते ।

ह-श्री-ही-कृत्स्न-क्रिया-दिष्ट्यास्वित् ॥ १०४ ॥

श्री-ही-कृत्स्न-क्रिया-दिष्ट्या-ऽहेषु युक्तान्त्यवर्णतः ।

प्रागिकारो भवेदेषु षट्सु, तल्लक्ष्यतेऽधुना ।

सिरी हिरी, च कसिणो किरिआ दिठिआऽरिहा,

‘हयं नाणं किया-हीणं’ इत्यार्षे क्वचिद्विष्यते ।

शी-ष-तप्त-वज्रे वा ॥ १०५ ॥

तप्त-वज्र-शी-पशब्दे संयुक्तस्यान्त्यवर्णतः ।

प्रागिकारो विकल्पेन, भवेदित्युपदिश्यते ॥

(शौ) आयसिं सो आयसो, सुदसिणो वा सुदंसणो, (पे) वासा ।

वरिसा, वासं वारिसं, वरिस-सयं वाससयमिति च ॥

नित्यं कर्वाचद् अर्वास्थित-वितापया इष्यते-ऽपरिमा ।

लि

लि नीएडा

वेष्टा ततो, वहर वज्र ॥

॥ १०६ ॥

यज्जनात् प्रागिकारता ।

ध, कचिन्न स्यात्-कमा पयो ॥

अ-चौर्यसमेष्टु यात् ॥ १०७ ॥

इ-तुष्ट्येषु निन्देषु च ।

संयुक्तस्थ- ॥ प्रागिदादेशो विधीयते ॥

सिन्धा यथा-सिन्धावाभ्रा, भविभ्रा चेदभ्रं तथा ।

(चौर्यसमाः) चोरिभ्रं घेरिभ्रं गम्भीरिभ्रं सौरिभ्रं वीरिभ्रं ॥

स्वप्ने नात् ॥ १०८ ॥

स्वप्नशब्दे नकारात् प्रागिकारः, सिचिणो यथा ।

स्निग्धे वाऽर्दितौ ॥ १०९ ॥

स्निग्धशब्दे नकारात् प्राग्, अर्दितौ स्तो विकल्पनात् ।

सणिजं च सिणिजं च, पके निरु निगद्यत ॥

कृष्णे वर्णे वा ॥ ११० ॥

घर्णे कृष्णे णकारात् प्राग्, अर्दितौ स्तो विकल्पनात् ।

कसयो कसिणो काहो, विष्णौ काहो प्रयुज्यते ॥

उच्चादिति ॥ १११ ॥

अर्हत-शब्दे हकारात् प्राग्, अर्दितोऽर्हन्ति च ।

अरहो अर्हो रूप-मरहो चेति सिध्यति ॥

अरदन्तो अरिहन्ता, अरदन्तो च पठ्यन्ते ।

पद्म-वृद्ध-सूर्य-द्वारे वा ॥ ११२ ॥

पद्मे वृद्धे च सूर्ये च द्वारे युक्तान्यवर्णतः ।

प्रागुद् वा, पद्मं पोद्मं, छद्मं च उद्मं तथा ॥

सूर्यो मुरुक्खो मुक्खो वा, दुवारं द्वारमुच्यते ।

पद्मे द्वारे च द्वारं च द्वारं चेति त्रयं स्मृतम् ॥

तन्वीतुल्येषु ॥ ११३ ॥

उद्गन्ता उदीप्रत्ययान्ताः, शब्दास्तन्वीममाः स्मृताः ।

संयुक्तस्यान्यवर्णात् प्राग्, उकारस्तेषु पठ्यन्ते ॥

नगुवी लहवी गरुवी, कविद्वयत्रापि दृश्यन्ते च यथा ।

स्मृते जवति सुरुग्धं, आर्धे-सूदमं तु सुहमं स्यात् ।

एकस्वरे उवः स्वे ॥ ११४ ॥

एकस्वरे पदे यौ भवसु-स्व इत्येतौ तयोर्गिह ।

वकारात् प्राग्, उकारः स्यात्, भवः कृतं तु-‘सुवे कयं’ ।

‘सुवे जणा स्य जनास्तु, कुत ‘एकस्वरे’ इति ? ।

स्वजनः-‘सयणा’ नात्र, यतोऽनेकस्वरे स्थितः ॥

उयायामीत् ॥ ११५ ॥

उया-शब्दे तु यकारात् प्राग्, ईत् स्यात् ‘जीआ’ ततो भवेत् ।

करेणु-वाराणस्याः र-णोर्व्यत्ययः ॥ ११६ ॥

वाराणस्यां करेणवां च, र-णयोर्व्यत्ययो ज्ञेयः ।

वाणारसी, कणक, स्त्री-निर्देशात् पुंसि नेष्यते ।

आलाने लनाः ॥ ११७ ॥

ल-नयोर्व्यत्ययादाला-नमाऽऽज्ञाणो प्रयुज्यते ।

अचलपुरे चलोः ॥ ११८ ॥

अचलपुरे तु शब्दे, च-लयोः स्थानभेदतः ।

प्रयुज्यतेऽत्रचपुरं बुधैः प्राकृतवेदिभिः ।

महाराष्ट्रे हरोः ॥ ११९ ॥

‘मरहट्टे’ महाराष्ट्रे हरयोर्व्यत्ययाद् भवेत् ।

इदे हदोः ॥ १२० ॥

हृ-शब्दे ह-दयोर्व्यत्ययेन रूपं हदो भवत्यत्र ।

‘हरप मह पुण्णरिण’ इत्यापि दृश्यन्ते तसु ।

हरिताले र-लोर्नवा ॥ १२१ ॥

र-लयोर्व्यत्ययः कार्यो, हरिताले विकल्पनात् ।

सिद्ध ततो ‘हरिआलो, हलिआरो’ इति द्वयम् ।

लघुके लहोः ॥ १२२ ॥

लघुके घस्य इत्वे वा लहयोर्व्यत्ययः स्मृतः ।

ललुभं ललुभं, घस्य व्यत्ययेन तु लो भवेत् [१] ॥

ललाटे ल-लोः ॥ १२३ ॥

ललाट-शब्दे लहयोर्व्यत्ययो वा विधीयते ।

णलाल च णलालं च, ललाटे चेति [१.२५७] लस्य णः [२] ।

लो लोः ॥ १२४ ॥

ह्य-शब्दे ह-ययोर्वा स्यात् व्यत्ययः सद्य-गुहायोः ।

सयहा सज्जः, तथा शुद्धं गुग्गुलुं, रूपं रमं मतं ।

स्तोत्रस्य योक्त्र-योव-येवाः ॥ १२५ ॥

योक्त्र-योव-येवा वा स्युः, स्तोत्रशब्दे त्रयः क्रमात् ।

योक्त्र योव च येव च, पक्व योत्रं विधीयते ।

दुदितु-जगिन्योर्धूआ-बहिण्यौ ॥ १२६ ॥

वा भवेद् दुदितुर्धूआ, जगिन्या बहिणी तथा ।

बहिणी महणी, धूआ दुदिआ च विभाष्यते ॥

वृक्ष-क्षिप्तयोः क्वस्व-कूटौ ॥ १२७ ॥

वृक्ष-क्षिप्तशब्दयोः यथाक्रमं ‘क्वस्व’ ‘कूट’ इति वा स्तः ।

क्वस्वो वच्छो, कूटं खिप्तं, उच्छूढमुक्षिप्तम् ॥

वनिताया विलया ॥ १२८ ॥

वनिताया विलया वा, विलया वणिआ ततः ।

गौणस्येपतः कुरः ॥ १२९ ॥

ईषच्छब्दस्य गौणस्य, कुरादेशो विनापया ।

चिचव्व कुर-पिबेति, पक्ष स्याद् ‘ईसि’ निर्वृतम् ॥

स्त्रिया इत्थी ॥ १३० ॥

स्त्री-शब्दस्य भवेदित्थी वा, ‘इत्थी धी’ प्रयुज्यते ।

धृतेदिहिः ॥ १३१ ॥

धृतेर्वा दिहिरादेश-स्ततः स्यातां दिही धिई ।

मार्जारस्य मज्जर-वज्जरो ॥ १३२ ॥

मार्जारस्य विकल्पेन स्यातां मज्जर-वज्जरो ।

मज्जरो वज्जरो पक्षं मज्जरो चाऽभिधीयते ।

वेरुल्लस्य वेरुलिअं ॥ १३३ ॥

वेरुलिअ इत्यादेशो, वा वेरुल्लस्य स्यात् ततः ।

वेरुलिअं वेरुल्लं च, द्वयं सिद्धिं समश्नुते ।

[१] घस्य व्यत्यये कृते पदादिन्वादो हो न प्राप्नोतीति हक-

रणम् । [२] “ललाटे च” [१.२५७] इति आदेशस्य ण-

विधानादिह द्वितीयो ल-स्थानः ।

एतिह एत्ताहे इदानीमः ॥ १३४ ॥
 इदानीमो भवेद् एतिह, एत्ताहे च विकल्पनात् ।
 इत्याणि एतिहम एत्ताहे, अयं चैतत् प्रकृतितम् ।
 पूर्वस्य पुरिमः ॥ १३५ ॥
 पूर्वस्य पुरिमो वा स्यात्, पुर्वं च पुरिमं तथा ।
 व्रतस्य हित्य-तट्टौ ॥ १३६ ॥
 व्रत-शब्दस्य वा स्यातां, हित्-तट्टौ विकल्पनात् ।
 हित्य तटं च तत्थं च, अयं सिद्धिं समश्नुते ॥
 बृहस्पतौ बहो जयः ॥ १३७ ॥
 बृहस्पतौ बहस्य वा भयो निगद्यते पदे ।
 भयस्मिन् जयस्पर्धे भयस्पर्धे ततो भवेत् ।
 बहस्मिन् बहस्पर्धे बहस्पर्धे च पाठिकम् ।
 इदुश्च यत्र 'वा बृहस्पतौ' (१. १३८) इति प्रदर्शितौ ।
 बिहस्मिन् बिहस्पर्धे बिहस्पर्धे बृहस्मिन् ।
 बृहस्पर्धे बृहस्पर्धे च तत्र यान्ति सिद्धिताम् ।
 मलिनो नय-शुक्ति-लुप्ताऽऽगन्ध-पदातेर्मङ्गलावह-
 सिप्पि-त्रिका-दन्त पाइकं ॥ १३८ ॥
 मलिनो नय-मङ्गलादिदेशो वा विधीयते ।
 मलिन-मलिनं मङ्गल, तमय-अवह च उच्यते कंचित् ।
 शुक्ति-सिप्पि सुत्ति, लुप्ता-त्रिका च लुप्ता च ॥
 आगन्ध-पदात्ता आगन्धो वा, पदातिर्गति तु पदम् ।
 पाइको च पयार्, 'तमयंकाल' जयदार्पे ।
 दंष्ट्राया दाढा ॥ १३९ ॥
 दंष्ट्रा-शब्दस्य दाढा स्यात्, सम्बन्धेऽप्ययमिष्यते ।
 बहिमो बाहि-बाहिरौ ॥ १४० ॥
 'बाहि बाहिरमित्येतौ' स्थाने द्वौ बाहिमो मतौ ।
 अधमो हेट्टे ॥ १४१ ॥
 हेट्टे इत्ययमादेशोऽधमो, हेट्टमनो भवेत् ।
 मातृ-पितुः स्वमुः मिआ-ग्रौ ॥ १४२ ॥
 मातृ-पितुः परः स्वमु-शब्दः, तस्य मिआ च छा ।
 स्याद् माउच्छा माउसिआ, पिउच्छा च पि (उ) ऊसिया ।
 निरिचिस्तिरिचिः ॥ १४३ ॥
 निरिचिस्तिरिचिः स्थान आदेशो विानगद्यते ।
 'निरिचि पेच्छ' अपि-निरिआ' अपि प्रयुज्यते ॥
 गृहस्य घर-उपतौ ॥ १४४ ॥
 गृहस्य घर आदेशः, पतिशब्दः परो न चेत् ।
 घर-सामी, राय-घर पत्यो-गहवर्ध पुनः ॥
 शीलायर्थस्परः ॥ १४५ ॥
 शील-धर्म-साधये यो, विहितः प्रत्ययो भवेत् ।
 इर इत्ययमादेशः, तस्य स्थाने विधीयते ॥
 हासशीलस्तु-हसिरो, रोविरो लज्जिरो तथा ।
 जम्पिरो वेविरो ऊल-सिरो च नमिरो अपि च ॥
 नून एव इर केर्त्तिद्वन्द्वानि, नमिरोऽऽद्य ।
 नेपो मते न सिध्या-न, तृनां बाधाऽत्र रादिना ॥
 क्वस्तुमत्त-तुआणाः ॥ १४६ ॥
 'तुम-अत्-तृण-तुआणाः' स्युः, स्थाने क्वाप्रत्ययस्य तु ।

(तुम) मोलं (अत्) प्रमिअ (तृण) काऊण,
 कट्टा-ऽऽर्धे (तुआण) जेतुआण च ।

इदमर्थस्य केरः ॥ १४७ ॥

प्रत्ययस्येदमर्थस्य, 'केर' आदेश इत्येत ।
 तुम्हंकेरो अम्हंकेरो, युष्मदीयाऽस्मदीयायोः ।
 न स्यात् 'मईअ-पक्खे' तु 'पाणिणीया' इहापि च ।

पर-राजज्यां क-किरौ च ॥ १४८ ॥

प्रत्ययः पर-राजज्या-मिदमर्थः परोऽस्तु यः ।
 तस्य स्थाने भवेतां तु, क-किरौ केर इत्यपि ॥
 परकाय तु पारक, परकं पारकेरअ ।
 राजकायं तु राइकं रायकेरं च पठ्यते ।

युष्मदस्मदाऽत्र एवयः ॥ १४९ ॥

यः परो युष्मदस्मद्वच्यं प्रत्ययोऽवदमर्थकः ।
 एच्चयस्तस्य, युष्माकमिदं यौष्माकमित्यदः ।
 तुम्हेच्चयं स्याद्, आस्माकं जेवेदम्हेच्चय तथा ।

वतेर्व्वः ॥ १५० ॥

प्रत्ययस्य वतेर्व्वः स्याद्, 'मुहुर्व्व' निवृत्त्येत ।

सर्वाङ्गादीनस्येकः ॥ १५१ ॥

सर्वाङ्गात् 'सर्वादेः पथ्यङ्गे' [हेम० ७११] त्यादिना य ईनऽस्ति ।
 तस्येकः स्यात्, सर्वा-ङ्गीणः-सर्व्वङ्गीणां गदितः ।

पथो णस्येकद ॥ १५२ ॥

"नित्य णः पन्थअ" [हे० ६४४] सूत्रेणैतेन यः पथो णः स्यात् ।
 तस्येकद करणीयः, पन्थः पहिआं ततो भवति ।

इयस्यात्मनो णयः ॥ १५३ ॥

आत्मनः पर इयो यो, णआदेशोऽस्तु तस्य तु ।
 आत्मीयं पठ्यते तेन, बुधेरऽप्यणयं पदम् ।

त्वस्य डिमा-त्तणौ वा ॥ १५४ ॥

त्व-प्रत्ययस्य वा स्यातां 'दिमा' 'त्तण' इमौ क्रमात् ।
 पाणिमा पुण्णिमा, पीणत्तणं पुण्णत्तण तथा ।
 पक्के पीणत्तं पुण्णत्तं, एवम-यन्निर्द्दिनम् ।
 इस्सः पृच्छादि-शब्देषु नियतत्वादय विधिः ।
 तद्वन्प्रत्ययान्तेषु साम्प्रतं तु विधीयते ।
 पीणता 'पीणया' चेद्वाऽन्यभाषायां तु-पीणदा ।
 तेनेद 'दा' तलः स्थाने, आदेशो न विधीयते ।

अनङ्गोठात् तैलस्य केद्वः ॥ १५५ ॥

अङ्गोठवजितात् शब्दात्, 'केद्वः' तैलस्य कथ्यते ।
 ककुपल्लं, न चाऽङ्गोष्ठनेष्टमत्र प्रवर्तते ।

यत्तदेतदेतोरितिअ एतल्लुक् च ॥ १५६ ॥

इतिओ यत्तदेतद्वच्यः स्याद् भावाद्वेतोरिद ।
 परिमाणार्थकस्याऽऽदेशो, लुक् स्यादेतद्वोऽपि च ।
 पतायत् इतिअ, तावद् यावत् तित्तिअ जित्तमं ।

इदंकिमथ केत्तिअ-डेत्तिल-केद्वहाः ॥ १५७ ॥

शब्दज्या यत्तदेतद्वच्यः किमिदंभ्यां च यः परः ।
 अतुर्वा स्वतुर्वा स्यात् तस्य स्थाने कित्तल्लयः ।
 डेद्वहा केत्तिओ डेत्तिला, भवेदेतद्वच्य लुक् ।
 एत्तिअ एत्तिलं एद्वहं स्याद्वच्यत्त
 केत्तिअ केत्तिलं केद्वहं स्यात् कियत्त ।
 जित्तअ जित्तिल जेद्वह यावत्तः

तेसिभं तेसिलं तेदहं तावतः ।

पासिभं पासिलं एवमतावतः ।

एदहं, चेदहं सूरिनिर्वाह्यतम ॥

कृत्वसो दुत्तं ॥ १५८ ॥

“यारे कृत्वस्” [हम०७।२] हि मूत्रेण यः कृत्वस्प्रत्ययः कृतः ।

तस्य स्थाने भवेद् ‘हुत्तं’ ‘सयहुत्तं’ निदर्शनम् ।

कथं प्रियाणिमुखं तु ‘पियदुत्तं’ प्रयुज्यते ? ।

हुत्तनाभिमुखार्थेन रूपसिद्धिर्न विष्यति ।

आदिबल्लोद्भाल-वन्त-मन्तेत्तर-मणा मतोः ॥ १५९ ॥

आलुर्, इल्लो, मणो, वन्त-आल-बल्ल-इरः, तथा ।

इलो, मन्तो, यथालक्ष्यं, नवाऽऽदेशा मतोः स्मृताः ।

(आलु) नेहलू च द्यादू (इल्ल) साहिल्लो भवान् जामइल्लो च ।

(उल्ल) मंसुल्लो दप्पुल्लो (आल) तथा जमालो च सडालो ॥

(वन्त) धणवन्त-भल्लिवन्तो (मन्त) हणुमन्तो भवति पुणमन्तो च ।

(इर) कव्वइरतो माणइरता (इर) गव्विरो रेद्विरो भवेत् ।

(मण) स्याद् ‘धणमणो,’ कर्वाचिद्. मादेशाद् हणुमा मतः ॥ [१]

तो दो तसो ना ॥ १६० ॥

प्रत्ययस्य तसः स्थाने ‘तो’ ‘दो’ वा भवतो, यथा ।

सव्वतो सव्वतो, पक्के भवेद् रूपं तु सव्वतो ।

त्रपो हि-इ-त्याः ॥ १६१ ॥

प्रत्ययस्य त्रपः स्थाने हि-इ-त्याः स्युरिमे त्रयः ।

निदर्शनं यत्र-तत्र-कुप्राणामिदं दृश्यताम् ।

जहि वा जह वा जन्थ, तन्थ वा तहि वा तह ।

कहि वा कह वा कत्या-ऽअत्थ वाऽअहि वाऽअह ।

वैकादः सि सिअं इआ ॥ १६२ ॥

एक-शब्दात् परो यो वा-ऽअयस्तस्य वा त्रयः ।

‘इआ सिअं सि’ इत्येतं, आदेशाः स्युर्यथाक्रमम् ॥

स्यादेकदा ‘एकसिअ’, तथा ‘एकसिआ’ऽपरम् ।

‘एकसि’ त्रितयं चैतत्, पक्षे स्याद् ‘पगया’ पदम् । [२]

मिह-इल्लो जवे ॥ १६३ ॥

नाल्लः परो डिह-इल्लो, भवेऽर्थे प्रत्ययौ मिनौ ।

गामल्लिआ, उशन्त्यन्ते, आल्लवालो [२।१७६] प्रत्ययावपि । [३]

स्वार्थे अथ वा ॥ १६४ ॥

स्वार्थे को डिह-इल्लो च, मिनौ वा प्रत्ययाख्यः ।

चन्दो इदं, क्वापि द्वित्वं-‘वहुअयं’ यथा ।

ककारोच्चारणं वैशाखिकभाषार्थमिष्यते ।

यथा वतनक, इल्ल इतोऽग्रे लक्ष्येन स्फुटम् ।

पुग पुरो वा ‘पुरिल्लो’ ‘पल्लिविल्लेण’ इत्यपि ।

उल्लः-पिउल्लो इत्युल्लो मुहुल्ल त्रय मतम् ।

पक्षे-चन्दा इह बहु बहुअ मुहमित्यपि ।

स्यात् कुत्तादिविशिष्टं तु ‘कप्’ संस्कृतवेदेव च ।

यावादिप्रकरणः कस्तु, नियतरुधान इष्यते ।

द्वौ नवैकादौ ॥ १६५ ॥

नवादेकादौ वा स्वार्थे सयुक्तौ ‘द्वौ’ प्रवर्तते ।

ततो नवल्लो एकल्लो, पञ्चो एको नवोऽपि वा ।

सेवादित्वात् (२।६६) कस्य द्वित्वं ‘एकल्लो’ सिद्धिमृच्छति ।

[१] मतोरिति किम् ? धर्णी, अन्थिआ । [२] एकद्वौ ।

[३] पुरिल्लं, वेडिल्लं, उवरिल्लं, अप्पुल्लं ।

६

उपरेः संव्याने ॥ १६६ ॥

संव्यानेऽर्थे स्थितात् स्वार्थे द्वौ भवेद् उपरेरिह ।

‘अवरिल्लो’ ‘ऽवरि’ रूपमसंव्याने प्रतिष्ठितम् ।

श्रुवो मया कमया ॥ १६७ ॥

स्वार्थिकौ प्रत्ययौ स्यातां, श्रुशब्दाद् डमया मया ।

भुमया भमया चेमौ, शब्दौ सिद्धिमवाप्नुतः ।

शनैमो दिअम् ॥ १६८ ॥

शनैसशब्दाद् भवेत् स्वार्थे, डिअम् तु ‘मणिअं’ यथा ।

मनाको नवा इयं च ॥ १६९ ॥

डयम् मिअम् च वा स्वार्थे, मनाकशब्दादिमौ यथा ।

मणयं मणिअं पक्के ‘मणा’ इत्यपि सिध्यति ।

मिश्राङ्गल्लिअः ॥ १७० ॥

मिश्र-शब्दात् तु वा स्वार्थे, ‘मल्लिअः’ प्रत्ययो भवेत् ।

मोसाङ्गल्लिअं तथा पक्के, ‘मोसं’ इत्यपि दृश्यते ।

रो दीर्घात् ॥ १७१ ॥

स्वार्थे दीर्घात् परो वा रः, दीर्घरं दीर्घमित्यपि ।

त्वादः सः ॥ १७२ ॥

‘भावे त्वतश्च’ (हम०७।१) हि मूत्रेण, यः त्वाऽऽदिविहितस्ततः ।

स्वार्थे स एव त्वादेशः, भवेदित्युपादृश्यते ।

सृष्टकत्वेन ‘मडअलयाद्’ अनुवाद्येन ।

स्यात् कणिद्वयरो जिद्वयरो रूपं पृथग्विधम् ।

विद्युत्पत्र-पीतान्धाद्वः ॥ १७३ ॥

वा विद्युत्पत्रगीतान्धाशब्दभ्यः स्वार्थिकोऽस्तु लः ।

विज्जुला पत्तल अन्धलो च पीवल पीअलं ।

पक्षे विज्जु च पत्तं च पीअं ‘अन्धो’ चतुष्टयम् ।

यमलस्य संस्कृतस्य ‘जमलं’ रूपमिष्यते ।

गोणादयः ॥ १७४ ॥

गोणादयो निपात्यन्ते, बहुल लक्ष्यदर्शनात् ।

गोणो गावी च गौर्वाक्या, गावीओ गाव लक्ष्यते ।

बल्लो तु वल्लीवदेः, आल्ल आप इतीरितः ।

‘पञ्चावणा परापञ्चा’ पञ्चपञ्चाशद्विधेः ।

तेवणा तु त्रिपञ्चाशत्, तेअलीसा त्रिवेदमित् * ।

विहसगो तु व्युत्सगं, वोसिरणं व्युत्सर्जनम् ।

‘बहिहो’ इत्ययं शब्दो बहिर्वा मथुनार्थकः । [१]

‘गामकसिअम्’-इत्येतत् कार्यं, कथं तु कचित् ।

मुव्वहइ उद्धर्तति, अपस्मानस्तु यमहलो ।

कन्दुट्टं उत्पन्नं, धिकाधिकं मिळि मिळि च पठ्यते ।

‘धिगस्तु’ वाक्यमित्येतद् धिरत्पु प्रतिभ्रम्यते ।

परिसिद्धी पारिसिद्धी, प्रतिस्पर्धाऽभिधीयते ।

चञ्चिकं स्वासकः, सार्दी सार्किल्लो, जन्म जन्मणं ।

निहेल्लं तु निलयः, मघोणो मघवान्ति ।

महान महन्तो, आसीसा आशीरिति, भवान् पुनः ।

भवन्तो कुजचित् स्यातां इकारस्य कुमौ, यथा ।

वृहत्तरं वडुपरं, स्याद् हिमारे भिमोरओ ।

ल्लस्य द्वौ दृश्यते क्वापि, कृल्लकः खुल्लो यथा ।

‘घायणो’ गायनो, ऽकागडम्-‘अन्थकं’ च, धनो ‘वटो’ ।

लज्जावती च लज्जाबुद्धी ककुदमित्यपि ।

* त्रिचत्वारिंशदित्ययः । [१] बहिस्तादयवा मथुनम् ।

ककुधं, ककुमित्येतत् कुतूहलपदस्य तु ।
 चूता भवति मायन्दो, 'आगया'-असुराः तथा ।
 माकन्दः संस्कृतेऽपि स्यात्, भट्टिओ विष्णुरुच्यते ।
 इमशानं करसी, खल खल्लु, अल्लं दिन तथा ।
 पौष्पं रजस्तु 'तिङ्गिन्नि', समर्थः पक्कल्लो, बली ।
 उज्जल्लो, पणमको णेलल्लो, शाखा साहुली मता ।
 कपांसः पहली, ताम्बुलं मतं जसुरं इह ।
 पुंश्चली जिहई, चैवं सन्ति सङ्ख्याणि भूरिशः ।
 याऽधिकारात्तु पक्केऽत्र यथादर्शनमित्यने ।
 तेन गौः-गडग्रो 'ईदग्रपं चापि प्रयुज्यते ।
 गोला गोआवरी चेमो, गोला-गोदावरी-भवौ ।
 भाषाशब्दाश्च सन्तीह बहवस्तान् प्रवीम्यहम् ।
 आदिन्थो लल्लकको, विडूर-पञ्चडिओ च उज्जल्लो ।
 लण्पहर-विहरण्फर-मरुण्फरो अट्टमट्टो च ।
 पड्डिचिडूर-हल्लण्फर इत्याद्या भूरिशाऽभिधाशब्दाः [१] ।
 अवयासइ कुम्फुल्लइ, उण्फाल्लइ क्रियाशब्दाः ।
 अत एव कृष्ट-घृष्ट-वाक्य-विद्वत्प्रवेतसाम् ।
 वाचस्पति-प्राक्त-प्रात-विष्टरथवसां तथा ।
 अग्निचित्-सोमसुत्-सुगल-सुखादीनां च ज्ञेयसाम् ।
 किवादिप्रत्ययान्तानामनुक्तानां तु सृग्निभिः ।
 प्रतीतिवैयम्यपरः, प्रयोगो न विधीयते ।
 किंतु शब्दान्तैरेव, तदर्थोऽत्राऽभिधीयते ।
 वाचस्पतिगुरुः, कृष्टः कुशलो, विष्टरथवाः ।
 हरिरित्यादिवद् लेखो भवेत् पर्यायमन्त्रवः ।
 सोपसर्गस्य घृष्टस्य, प्रयोगः क्रियते बुधैः ।
 परिघट्टं निहट्ट खेत्येवमादि निदर्शनम् ।
 आप्ये यथादर्शनं तु, न विरुद्धं किमप्यतः ।
 'घटा मठा विडसा, 'तथैव 'सुअ-लक्खणाणुसारेण' ।
 'वक्कन्तरेसु अ पुणो, 'इत्याद्यापि विज्ञानीयान् ।

अव्ययम् ॥ १९५ ॥

अव्ययमित्यधिकार आपादपरिपूरणान् ।
 इतः परं ये वक्ष्यन्ते, ते सर्वेऽव्यययाभिधाः ।

तं वाक्योपन्यासे ॥ १९६ ॥

तमिति वाक्योपन्यासे, प्रयोक्तव्यं यथाविधि ।
 'तं तिअस-बन्दिमांक्खं' एवं सर्वत्र कुप्यताम् ।

आम अच्युपगमे ॥ १९७ ॥

आम-शब्दोऽच्युपगमे, वाच्ये साधु प्रयुज्यताम् ।
 तद्यथा- 'आम बहला बणाली' ईदगुच्यते ।

णवि वैपरित्ये ॥ १९८ ॥

णवीति वैपरित्ये स्यात्, तथाहि- 'णवि हा वणे' ।

पुणरुक्तं कृतकरणे ॥ १९९ ॥

'पुणरुक्तम्' इतिशब्दः, कृतकरणेऽर्थे प्रयुज्यते हि, यथा-
 'अइ सुप्पइ पंसुलि ! णीसहहि अङ्गहि पुणरुक्तं' ॥ [२]
 इन्दि विपाद-विकल्प-पञ्चात्ताप-निश्चय-सत्ये ॥ २०० ॥
 विपादे निश्चयं सत्यं, पञ्चात्तापे विकल्पने ।

[१] इत्यादयो महाराष्ट्रविदर्जादिवेशप्रसिद्धा लोकतोऽव-
 गन्तव्याः । [२] हे पांसुले ! त्वं निःसहैरङ्गैः पुनरुक्तं [वारं
 वारं] स्वपिपि ।

'हन्दि' शब्दः प्रयुज्येत, लक्ष्यमेतद् निश्चयताम् ।
 "हन्दि चलणे णओ सो, ण माणिओ हन्दि हुअ एसाहे
 हन्दि ण होही भणिरी, सा खिज्जइ हन्दि तुह कज्जे" । [१]

हन्द च गृहाणार्थे ॥ १८१ ॥

'हन्द' 'हन्दि' इमौ शब्दौ गृहाणार्थस्य वाचकौ ।
 यथा- 'हन्द पलोपसु इमं' हन्दि गृहाण च ।

मिव पिव विव व्व व विअ इवार्थे वा ॥ १८२ ॥

'मिव-पिव-विअ-विव-व-व्वा' अमी इवार्थे च वा प्रयुज्यन्ते ।
 कुसुमं मिव, हंसो विव, कमलं विअ, चन्दणं पिव च ।
 सेमस्स व निम्मोओ, खोरोओ सायरो व्व, पक्के तु ।
 नीलुप्पलमात्ता इव, दिशाऽनया त्वन्यदपि बोध्यम् ।

जेण तेण लक्षणे ॥ १८३ ॥

जेण तेण इत्येतौ, सदा लक्षणे बुधैः प्रयोक्तव्यौ ।
 जेण जमररुअं कमलं, 'जमररुअं तेण कमलपणं' ।

णइ चेअ चिअ व अवधारणे ॥ १८४ ॥

'णइ चेअ चिअ' इमे-ऽवधारणेऽर्थे यथा- 'गईपे णइ' ।
 जं चेअ मउलणं ओ-अणण, ते चेअ सण्णुरिसा ॥
 अणुयक्कं तं चिअ का-मिण।ण, सेवादिदशेनाद् द्वित्वे ।
 'ते चिअ धञ्जा' इत्यापि, स च्च य क्वेण, स च्च सीलेन ।

बले निर्धारण-निश्चययोः ॥ १८५ ॥

निर्धारणे निश्चये, 'बले' इतीदं, यथा- 'बले सीहो' । [२]
 अत्थि बले सण्णुरिसो, धणंजओ खासिअणं तु । [३]

किरेर हिर किलार्थे वा ॥ १८६ ॥

'किर इर हिर' इत्येते, त्रयः किमर्थे हि वा प्रयुज्यन्ते ।
 एते सोदाहरणाः, कथ्यन्ते तेऽवगन्तव्याः ।
 'कल्लं किर खर-दिअओ' 'एवं किल तेण सिविणष जणिआ' ।
 'तस्स इर, 'पिअ-वयंसो हिर' किल-शब्दोऽपि वा वाच्यः ।

णवरं केवले ॥ १८७ ॥

णवरं तु केवलार्थे, 'णवरं' 'नवरं' च कुत्रचिद् दृष्टम् ।
 'णवरं पिअइ चिअ णि-व्वडन्ति' चैवं प्रयोक्तव्यम् ।

आनन्तर्ये णवरि ॥ १८८ ॥

आनन्तर्ये 'णवरि' प्रयुज्यते, तस्मिदर्शने चैतत् ।
 'णवरि अ से रहु-वइणा, 'णवरणवरि' सुत्रमेकेषाम् । [४]

अत्ताहि निवारणे ॥ १८९ ॥

अर्थे निवारणे 'ऽत्ताहि, 'सुधीभिः समुदीरितम् ।
 अत्ताहि किं वाइरण, लेहेणेति निदर्शयते ।

अण णाई नवर्थे ॥ १९० ॥

'अण, णाई' इत्येतौ, बुधैर्नओऽर्थे परं प्रयुज्यते ॥
 अणचिन्तिअममुणन्ती, 'णाई रोसं करेमि' यथा ।

माई माऽर्थे ॥ १९१ ॥

'माई रोसं तु काहीअ, 'अत्र माई तु माऽर्थकः ।

[१] इन्दि [विषादे] चरणे नतः सः, न मानितो हन्दि [वि-
 कल्पे] भविष्यति इदानीम् (नवा) । हन्दि [पञ्चात्तापे] न ज-
 विष्यति भणिरी [जणनशीला] सा खिद्यते हन्दि [सत्यम्] तव
 कार्ये । [२] निश्चय-सिंह एवायम् । [३] निर्धारणे । [४]
 केचित्तु कथञ्चानन्तर्याययोः 'णवर-णवरि' इत्येकमेव सूत्रं कुर्व-
 ते, तन्मते उभावप्युभयार्थौ ।

हृष्टी निर्वेदे ॥ १७२ ॥

'हृष्टी' इति निर्वेदे, हाधिक-शब्दस्य भवति वाऽऽदेशः ।
तस्माद् 'हृष्टी हृष्टी' तथा च 'हा धाद धाद' इति ।

वेवे भय-वारण-विषादे ॥ १७३ ॥

भय-वारण-विषादेषु, 'वेवे' इत्यभिधीयते ।
"वेवे स्ति भये वेवे, स्ति वारणे जूरणे अ वेवे स्ति ।
उल्लाखिरीड वि तुहं, वेवे स्ति गयच्छि ! किं गेधं ? ॥
किं उल्लावेन्तीए उअ जूरन्तीए किं तु जीआप ।
उल्लाखिरीए वेवे स्ति तीए भणिभं न विमहरिमो" [१] ॥

वेव च आमन्त्रणे ॥ १७४ ॥

वेवे वेवे च आमन्त्रणे, यथा-भवति 'वेवे गोले' वा ।
'वेवे मुरन्दले वह-सि पाणिअं' चेदशं वाक्यम् ।

मामि हला हले सख्या वा ॥ १७५ ॥

'हला मामि, हले' चेते सख्या आमन्त्रणे तु वा ।
पणवह माणस्स हला, 'मामि हु सरिस्सखराण' वि च कथितम् ।
'हले हयास्स' तथा, पक्क-साहि एरिस्सि अिअ गइ' तु ।

दे संमुखीकरणे च ॥ १७६ ॥

'दे' तु संमुखीकरणे, सख्या आमन्त्रणे च वक्तव्यम् ।
'दे' पसिअ ताव सु-दरि' ! 'दे आ खु पसिअ निअत्तसु च ॥

हुं दान-पृच्छा-निवारणे ॥ १७७ ॥

स्याद् 'हुं' निवारणे दाने, पृच्छायां चापि, तद्यथा-
'अप्पणा अिअ हु गेएह' 'हुं निर्लेज्ज ! समोसर ।
'हुं च साहसु सज्जाअ, एवमादि निदर्शयम् ।

हु खु निश्चय-वितर्क-संभावन-विस्मये ॥ १७८ ॥

'हु' 'खु' निश्चय-संभावन-वितर्क-विस्मय-पदेषु वक्तव्यौ ।
(निश्चये) 'तं पि हु अचच्चसिरी', 'त खु सिरीए रदस्सं च' ।
ऊहसंशयौ आवपि, वितर्क-वाच्यौ (ऊह) हसइ खु एअं सा ।
'न हु एवरं संगहिआ' (संशये) खु जलहरो धूमवडलो खु ॥
(संभावेन) 'एअं खु हसइ' इत्यपि, 'एवर इमंण हु तरीअं' च ।
(विस्मये) को खु सहस्ससिरो, हुर्नाऽनुस्वारात् परो वाच्यः ।

ऊ गर्हाऽऽ-क्षेप-विस्मय-सूचने ॥ १७९ ॥

'ऊ' गर्हा-विस्मयाऽऽक्षेप-सूचनेषु प्रयुज्यते ।
(गर्हा) 'ऊ सिल्लज्ज' (सूचने) 'ऊ केण, न विपणायं गुणं तुह' ।
(आक्षेपे) 'ऊ मए भणिअं किं खु' (विस्मये) 'ऊ मुणआऽहयं कइ' ।
आक्षेपः साऽत्र, वाक्यस्य यद् विपर्यासवारणम् ।

थू कुत्सायाम् ॥ १८० ॥

कुत्सायां थू, यथा-'लोओ निज्जो थू' प्रयुज्यते ।

रे अरे संभाषण-रतिकलहे ॥ १८१ ॥

संभाषणे तु 'रे' स्यात्, रतिकलहे संप्रयुज्यते च 'अरे' ।
रे हिअय ! मडह-सरिआ, 'अरे मए मा करेसु उवहासं' ।

हरे क्षेपे च ॥ १८२ ॥

[१] वेवे इति भये वेवे इति वारणे जूरणे [खेदे] च वेवे इति । उल्लापयन्त्या अपि (मया) तव वेवे इति मृगाकि ! किं ज्ञेयम् । किं उल्लापयन्त्या उत जूरन्त्या किंतु भीतया । उद्व-
टन्त्या (निपेधं कुर्वन्त्या) वेवे इति तथा ज्ञातं न विस्तरामः ।

क्षेपे रतिकलहे संभाषणविषये च कथ्यते तु 'हरे' ।
(क्षेपे) हरे णिल्लज्ज ! (रतिकलहे) हरे बहु-
बल्लह ! दुज्जण ! (संभाषणे) हरे पुरिसा ! ।

ओ सूचना पश्चात्तापे ॥ १८३ ॥

सूचनायां तथा पश्चात्तापे 'ओ' इति पठ्यते ।
'ओ अविणय तत्तत्त' (पश्चात्तापे) 'ओ छाया इतिआए न' ।
उत्तम्य तु विकल्पार्थवाचकस्यापि 'ओ' भवेत् ।
यथा 'नहयले ओ विरपमीत' निगद्यते ।

अवो सूचना-दुःख-संभाषणापराध विस्मयानन्दादभय-
खेद-विषाद-पश्चात्तापे ॥ १८४ ॥

अवो दुःखे सूचनायामपराधे च विस्मये ।
संभाषणे भये खेदे, पश्चात्तापविषादयोः ।
आनन्दादभयोश्चापि प्रयोज्यं हि, तद्यथा ।
[१] अवो दुक्कधारय ! (२) अवो हिययं वल्लन्ति वयणाणि ।
[३] अवो किमिणं किमिणं, अपराधे विस्मये तु यथा-
[४] * अवो हरन्ति हिअय, तह वि न वेसा हवन्ति जुवर्ण ।
[५] अवो किपि इहस्यं, मुणन्ति धूत्ता जणाभहिआ ॥
[६] अवो सुपद्धायमिण (७) अवो अज्जइ सण्कलं जीअं ।
[८] अवो अइअमि तुमं, नवरं जइ सा न जुरिहइ ॥
[९] अवो न जामि वेत्ते, पश्चात्तापेऽभिधीयते तु यथा ॥
[१०] "अवो तह तेण कया, अहयं जह कस्स सादेमि" ? ।
[११] * अवो नासेन्नि दिंति, पुलयं वल्लन्ति देन्ति रणरणयं ।
एहिइ तस्सेअ गुणा, ते अिअ अवो कहणु एअं ? ।

अइ संभावने ॥ १८५ ॥

अइ संभावने, अइ दिअर ! किं न पेच्छसि ? ।

वणे निश्चय-विकल्पानुकम्प्ये च ॥ १८६ ॥

संभावनेऽनुकम्प्ये च विकल्पे निश्चये वणे ।
[निश्चये] वणे देमि 'वणं होइ, न होइ' स्याद् विकल्पने ।
दासा न मुअइ वणे, अनुकम्प्यो न मुच्यते ।
[संभावने] 'नत्थि वणे ज न देइ' विहि परिणामो यथा ।

मणे विमर्शे ॥ १८७ ॥

मणे विमर्शे, 'मन्ये' इत्यर्थेऽपीच्छन्ति केचन ।
किंस्वित् सूर्यो-मणे सूर्यो रूपमीदृश विदुर्बुधाः ।

अम्मो आश्चर्ये ॥ १८८ ॥

आश्चर्येऽर्थे भवेद् अम्मो, 'अम्मो कह तरिजइ' ।
स्वयमोऽर्थे अप्पणो नवा ॥ १८९ ॥

[१] सूचनायाम् (२) दुःखे [३] संभाषणे [४]
अपराधे [५] विस्मये [६] आनन्दे (७) आदरे
[८] जये [९] खेदे [१०] विषादे [११] पश्चात्तापे ।
* अवो हरन्ति हृदयं तथाऽपि न ज्ञेया भयान्ति युयतीनाम् ।
अवो किमपि रहस्यं जानन्ति धूर्ता जनाभ्युक्ताः ॥
x अवो नाशयन्ति धृतिं पुलकं वल्लन्ति ददन्ति रणरणकम् ।
इदानीं तस्यैव गुणा न एव अवो कथं नु पतत् ? ॥

‘स्वयम्’ इत्यस्य वाच्ये वा, ‘अप्यणो’ संप्रयुज्यते ।
‘अप्यणो विसयं कम-लसरा विभ्रसंति च’ ॥
‘करणिजं सयं चैध, मुणांस’ स्याद्वि पादिकम् ।

प्रत्येकम्: पारिपक्षं पारिपक्षं ॥ २१० ॥

प्रत्येकम्: पारिपक्षं, पारिपक्षं च पदे भवेत् ।
पारिपक्षं पारिपक्षं, च पदे-‘पक्षे-‘मिष्यते ॥

उअ पश्य ॥ २११ ॥

‘उअ’ इत्यव्ययं पश्येत्यस्यार्थं वाऽभिधीयते ।
‘उअ निम्बलणिकंदा निमिणी-पत्तमि रेहृद बलाभा ।
निम्बल-मरगय-भायण-परिदृष्टा सङ्ग सुत्ति व्व’ ॥ [१]

इहग इतरथा ॥ २१२ ॥

‘इहग’ इतरथाऽर्थे, प्रयोक्तव्यं विभाषया ।
‘नीसामन्नेहि इहग’ पक्षे-‘इहगहा’ इति ॥

एकसमिञ् भगिति संप्रति ॥ २१३ ॥

सम्प्रत्यर्थे भगित्यर्थे स्याद् ‘एकसमिञ्’ पदम् ।

मोरउद्धा मुधा ॥ २१४ ॥

‘मोरउद्धा’ इति पदे, मुधाऽर्थे प्रतिपाद्यते ।

दरार्थान्ते ॥ २१५ ॥

‘दर’ इत्यव्ययम् ईषदर्थेऽर्थायै च पठ्यते ।
‘दर-विभ्रसिञ्च’ ईषदर्थे विकसितं तथा ॥

किणो प्रश्ने ॥ २१६ ॥

‘किणो’ इत्यव्ययं प्रश्ने, ‘किणो धुवसि’ ईहशम् ।

इ-जे-राः पादपूरणे ॥ २१७ ॥

इ-जे-रा इत्यर्था शब्दा उच्यन्ते पादपूरणे ।
‘न उगा इ च अच्चीह’ ‘अणुकुल च वोल्लं जे’ ॥
स्याद् ‘गेणहृद र कलम-गोर्वा’ वाक्ये र-एगणम् ।
‘अहो हंहा च हा हंहा, नाम हीसि अहाह च ॥
अहहाऽयि आरिहो’ इत्याद्याः संस्कृतोपमाः ।

प्यादयः ॥ २१८ ॥

प्राकृतं प्यादयः सर्वे, नियतार्थप्रवृत्तयः ।
प्रयोक्तव्याः, यथा-‘पि’ ‘व’ अप्यर्थे परिकीर्तितौ ॥

या भाषा भगवद्वचोभिरगमद् ख्यातिं प्रतिष्ठां परां,
यस्यां सन्त्यधुनाऽप्यमूनि निखिलान्येकादशाङ्गानि च ।
तस्याः संप्रति दुःपमारवशतो जातोऽप्रचारः पुनः
संचाराय मया कृते विवरणे पादो हितो गतः ॥ १ ॥
इति श्रीमत्तौर्धर्मबृहत्तपागच्छीय-कलिकालसर्वज्ञ-

श्रीमद्द्वाराक-श्रीविजयराजेन्द्रसुगिविरचि-

तायां प्राकृतव्याकृतौ द्वितीयः पादः ।

[१] उअ इति पश्य इत्यर्थे, बलाका, विमिनीपत्र कमलि-
नीपत्रे राजति । किभूता बलाका?, निश्चलनिष्पन्वा, निश्चला
बहिर्भादिना, निष्पन्वाऽन्तरुच्छाभादिना, केव?, निम्बलमरक-
तभाजनप्रतिष्ठाता शङ्खशुक्तिरिव ।

॥ * अर्हम् * ॥

॥ अथ तृतीयः पादः ॥

वीप्सात् स्यादेर्विष्ये स्त्रे मों वा ॥ १ ॥

‘वीप्सा’ऽर्थेकात् पदात् स्यादेः स्थाने मः स्याद् विकल्पनात्
पदे स्त्ररादौ वीप्सायं परे, इत्युपदिश्यते ।
एकैक स्यादेकमेक, पक्षे एकैकमिष्यते ।
अङ्गे अङ्गे तथा ‘अङ्गमङ्गमि’ प्रतिपाद्यते ।

अतः सेमों ॥ २ ॥

नाम्नोऽदन्तात् जवेत् स्यादेः सेमों, ‘वच्छे’ बधा भवेत् ।

वैतत्तदः ॥ ३ ॥

एतत्तदोरतः स्यादेः सेः स्थाने ‘सो’ विकल्पनात् ।
‘सो जरो’ ‘स जरो’ ‘पसो पस’ सैव निदर्शनम् ।

जश्शमोलुक् ॥ ४ ॥

नाम्नोऽदन्ताङ्गशसौ या स्यादिसम्बन्धिनौ, तयोः ।
लुग जवेत् तद्यथा-‘वच्छा एष’ ‘वच्छे पि पेच्छ’ च ।

अमोऽस्य ॥ ५ ॥

अतोऽमोऽस्य लुगाऽस्यो ‘वच्छे पेच्छ’ उवाहृतम् ।

टा-आमोर्णः ॥ ६ ॥

अतः परस्य ‘टा’ इत्येतस्याऽऽमश्चापि णो जवेत् ।
यथा-‘वच्छेण वच्छाण’ इयं सिद्धिमुपागमत् ।

जिसो हि हिं हिं ॥ ७ ॥

जिसो ‘हि हिं हिं’ इत्येत आदेशाः स्युस्त्रयः क्रमात् ।
रूपं ‘वच्छेहि वच्छेहिं वच्छेहिं’ च बुधा जगुः ।

इमेस् सो-दो-दु-हि-हिन्तो-लुकः ॥ ८ ॥

अतोऽसोऽमी स्युः सो-दो-दु-हि-हिन्तो-लुकोऽत्र पद ।
‘वच्छाहिना च वच्छातो वच्छा वच्छात च क्वचित् ।
तथा वच्छाहि वच्छाओ दोऽभ्यजापार्थे इष्यते ।

ज्यमस् सो-दो-दु-हि-हिन्तो-सुन्तो ॥ ९ ॥

अतो ज्यसो भवेत् ‘सो-दो-हिन्तो-सुन्तो-दु-हि’ क्रमात् ।

यथा-वच्छात वच्छाहि वच्छेहिं ज्यमोदशम् ।
वच्छाहिन्तो वच्छेहिन्तो, वच्छासुन्तो वच्छेसुन्तो ।

वच्छसो वच्छाओ सैव, रूपविहृत्पर्यन्तम् ।

इसः स्सः ॥ १० ॥

अतः परस्य तु इसः संयुक्तः ‘स्सो’ भवेदिह ।

यथा-पिअस्स पेम्मस्स, शैत्यमुपकुम्भं स्वदः ।

ववकुम्भस्स सीअलत्तणमित्थजिधीयते ।

दे म्मि हेः ॥ ११ ॥

अतः परस्य डेडित मे, म्मिश्चाऽऽदेशौ यथाक्रमम् ।

वच्छे वच्छमि, देवमि देव, त तमि इत्यादि ।

द्वितीयेत्यादि [३।१३५] सुत्रणाऽमः स्थाने डिर्विधास्यते ।

जस्-शस्-इमि-सो-दो-दामसु, स्यादकारस्य दीर्घता ।

[१-२] वच्छा [३] वच्छात वच्छाओ, वच्छा, वच्छाहि वा पुनः ।
[१-२] जसि शसि च [३] इसि ।

वच्छाहिन्तो च, वृक्षेभ्यः वच्छन्तो ह्रस्व [१४] सूत्रतः ।
वच्छाश्रो वच्छाउ [४।१।६], आभि-रूपं 'वच्छाण' सिध्यति ।
ऊसिग्रहंणैव सिद्धे, 'सो दो ड' - ग्रहणेन किम् ? ।
एत्वस्य बाधनार्थाय ज्यसि, तस्य ग्रहो मतः ।

ज्यमि वा ॥ १३ ॥

ज्यसादेशे परे दीर्घो, बाऽकारस्य विधीयते ।
यथा- 'वच्छादि वच्छेदि, ' तथा ज्यसाप बुध्यताम् ।

टाण-शस्येत ॥ १४ ॥

टाऽऽदेशे-णे च, शसि च, भवत्येत्वमतो, यथा ।

[शस] वच्छे पेच्छ, [टा-ण] च वच्छेण, णेति किम् ? अ-
प्यणा यतः ।

भिसज्यसमुपि ॥ १५ ॥

भिस-ज्यस-सुपसु भवत्येत्वमतः, नदृश्याम्यहम् ।

वच्छेहिन्तो च वच्छेदि वच्छेसु त्रयमीरितम् । [७]

इदुतो दीर्घः ॥ १६ ॥

उकारोकारयोर्दीर्घो भिस-ज्यस-सुपसु पंगु च ।
गिरीहि च गिरीहिन्तो, गिरीसु च तरुसु च ।
तरुहि च तरुहिन्तो वृक्षीहि, नापि कुत्रचित् ।
' दिअभूमिसु दानजज्ञादिनाई ' तु यादृशम् । [८]

चतुरो वा ॥ १७ ॥

उकारान्तस्य चतुरो भिस-ज्यस-सुपसु पंगु वा ।

दीर्घो भवति, चतुरो चतुरो, चउहि च या ।

चउहि, चउसु स्याद् वा चउसु, इति बुध्यताम् ।

लुप्त शमि ॥ १८ ॥

इदुतोः शसि लुप्ते तु दीर्घो भवति, तद्यथा ।

गिरी वृक्षी तरु घण्टा पेच्छ, चैवं निदर्शनम् ।

' लुप्ते ' इति किम् ? ' गिरिणा, तरुणां पेच्छ ' यद् जवेत् ।

इदुतः किम् ? यथा- ' वच्छे पेच्छ ' नास्त्यत्र दीर्घता ।

जस-शस-[३।१०] इत्यादिना योऽणः शसि दीर्घस्य यः कृतः ।

सोऽस्ति लक्ष्यानुरोधार्थो न सर्वत्र प्रयतेत ।

णवि [३।२१] प्रतिप्रसवार्थे [३।२१] शब्दाया विनिवृत्तये ।

' लुप्त ' इति हि योऽणोऽस्ति, स ह्येवः सूक्ष्मवर्तिनः ।

अक्लीबे सौ ॥ १९ ॥

इदुतोः सौ भवेद् दीर्घः, स चाक्लीबे विधीयते ।

गिरी वृक्षी तरु घण्टा, क्लीबे तु स्याद् दीर्घं महुं ।

विकल्प्य केऽपि दीर्घस्य तद्भावे वदन्ति च ।

समादेशः, यथा सिध्यत्-अग्निं वाउं निर्हि विदुं ।

पुंसि जमो रुज रुमो वा ॥ २० ॥

इदुतः परस्य जमोऽणः अग्नौ पुंसि वा मितौ ।

अग्नौ अग्नौ स्याताम्, 'अग्निणा' इति पाठिकम् ।

' वायव्यो वायव्य ' प्राक्तेः ' वायव्यो ' - उप्यग्निवन्मतम् ।

शेषं त्वदन्तवद्भावाद् अग्नी वाऊं च सिध्यतः ।

वातो रुमो ॥ २१ ॥

उदन्तात् परस्य जसः, पुंसि वा 'ज्यो' डिदिष्यते ।

साहवा, साहवा पक्के साहु साहव साहुणा ।

[४] सो [५] दो [६] ड [७] भिस-वच्छेदि, वच्छेदि,
वच्छेदि । ज्यस-वच्छेदि, वच्छेदि-तो, वच्छेसु-तो । सुप-वच्छे-
सु । [८] डिअभूमिषु दानजज्ञादितानि ।

जस-शसोर्णो वा ॥ २२ ॥

इदुतः परयोः पुंसि जस-शसोर्वाऽस्तु 'णो' इति ।

गिरिणा तरुणा, पक्के स्यातां रूपे 'गिरी तरु' । [१]

ऊमि-ऊतोः पुं-क्लीबे वा ॥ २३ ॥

इदुतो वा ऊसिऊतोः, पुंसि क्लीबे च वाऽस्तु 'णो' ।

गिरिणा तरुणा रूपे वृक्षिणा महुणा तथा ।

पक्के 'गिरीश्रो गिरीउ गिरीहिन्तो,' उनया दिशा ।

अन्येषामपि रूपाण, हि-लुको न जविष्यतः ।

ऊमो 'गिरिम्स' इत्येकं पक्के रूपं प्रयुज्यते ।

टो णः ॥ २४ ॥

इदुद्व्यां पुंसि क्लीबे च, 'टा' इत्यस्य तु 'णा' जवेत् ।

गिरिणा च गार्माणा, तरुणा वृक्षिणा यथा ।

क्लीबे स्वराणां मेः ॥ २५ ॥

क्लीबे स्वराणां नाम्नां च, स्थाने मा व्यञ्जने भवेत् ।

दीर्घं महुं वा पम्स, केऽपि चङ्गन्यनुनासिकम् ॥ [२]

जस-दीर्घ ई-ई-णयः सप्रग्दीर्घाः ॥ २६ ॥

नाम्नः परयोर्जस-शसोर्वा क्लीबे ई-ई-णयस त्रयः ।

एषु सन्सु भवेत् पक्षस्वराणां दीर्घता, यथा ॥

वयणाई पङ्क्याई वृक्षीई पङ्क्याणि च ।

स्त्रियामुदीर्घा वा ॥ २७ ॥

नाम्नः परयोर्जस-शसोर्वा उदीर्घा वा स्त्रियां मतौ ।

तयोस्तु परयोः पूर्वस्वरस्येष्टा च दीर्घता ॥

यथा वृक्षीउ वृक्षीभा, सहीश्रो च सहीउ च ।

पक्के वृक्षी सही चैवमन्येऽप्युष्ठा विचारणात् ।

इतः मेष्वाऽऽवा ॥ २८ ॥

संज्ञा-शसोश्च वाऽऽकारः, स्त्रियामीतः परस्य तु ।

यथा पसा लम्बनीया, गोरीश्रा सन्ति पेच्छ वा ।

पक्के लम्बनी गोरीश्रा, एवमन्यत्र बुध्यताम् ।

टा-ऊम्-ङ्गदादिदेद् वा तु ऊसः ॥ २९ ॥

नाम्नः परेषां स्त्रीशङ्के, टा-ऊम्-ङ्गोनां क्रमात् वृद्धेः ।

अद् आद् इद् पतञ्जल्यारः, सप्रग्दीर्घाः प्रकीर्तिताः ।

केवलस्य ऊसः स्थाने, सप्रग्दीर्घो अमी तु वा ।

यथा मुझाअ मुझाअ मुझाअ च कय गिअ ।

कप्रत्यय मुझिआअ, मुझिआअ च कथ्यते ।

एवं सहीअ घण्टाअ वृक्षीआऽऽदि प्रयुज्यताम् ।

मुझाहिन्तो च मुझाउ मुझाआ चेति पाठिकम् ।

शेषेऽदन्ता-[३।२४] निदर्शादि, वा दीर्घत्वजसादिना [३।२२]

नात् आत् ॥ ३० ॥

स्त्रियामातः परेषां तु, ऊसिटाङ्-ऊसां न वाऽऽन ।

भवद् 'मालाअ मालाई मालाण' चेति वै त्रयम् ।

प्रत्यये डीर्घे वा ॥ ३१ ॥

अणादि [हेम० २।४] सूत्रतो यो डीर्घको, वा स स्त्रियामिह ।

आत् [हेम० २।४] इत्याप च जवेत् पक्के, साहणी साहणा यथा ।

अजानः पुंसः ॥ ३२ ॥

अजातिवाचिपुंल्लिङ्गात् स्त्रियां डीर्घो विधीयते ।

[१] जसशसोरिति डिन्वामिदुत इत्यनेन यथासंख्यामा-

वार्थम् । [२] दीर्घं, महुं । स्वरादिति इदुतो निवृत्त्यर्थम् ।

नीली नीला, हसमाणी हसमाणा, इमीण तु ।
स्याद् इमाप, इमीण तु, इमाणं, अजिधीयते ॥
अजान्तरिति किम् ? यद्वत् कारणी एतया अया ॥
अप्राप्तं तु विभाष्यं, नेन सस्कृतयन् सदा ॥
गौरी 'कुमारी' इत्यादौ, बुधैर्द्धीः प्रविधीयते ॥

किं यत्तदोऽप्यमामि ॥ ३३ ॥

किं-यत्-तदन्त्यः स्त्रियां डीयां, न सौ आमि तथाऽमि च ॥
काश्चो काश्चो कीसु कासु, कीप काप यथा किम् ॥
तथैव जीशो जाशो च, तीशो ताशो ऽस्ति यत्तदोः ॥
किमऽप्यमामि ? का जा सा कं जं तं, काण जाण च ॥

गाया-हगिघ्याः ॥ ३४ ॥

लुगहगिघ्यारापः, प्रसङ्गे डीर्विकल्प्यते ।
छाही गाया हलदी तु हलदा तेन भण्यते ॥

स्वस्मादेकी ॥ ३५ ॥

डाप्रत्ययः स्त्रियां स्वस्मादिभ्यः स्यात् तत्रथा समा ॥
दुहिआ दुहिआहि च, नणन्डा गउआ तथा ॥

हम्बोऽमि ॥ ३६ ॥

स्त्रियां नाम्नोऽमि हम्बः स्यात्, 'पेच्छ मालं नदं बहु' ।

नामन्यात् सौ मः ॥ ३७ ॥

आमन्यार्थात् परे सौ तु, नैव 'कलीबि स्वरान्मसे' [३३२] ।
इति सूत्रेण संमो, हे नण ! हे दहि ! हे मद् ! ।

को दीर्घो वा ॥ ३८ ॥

आमन्यार्थात् परे सौ तु 'अतः सेमो' [३३२] अयं विधिः ।
'अकलीबि सौ' [३३६] चेति दीर्घः, ण्यं चैतद् विकल्प्यते ।
यथा-हे देव ! हे देवो ! हे हरी ! हे हरि ! हयम् ।
हे गुरु ! हे गुरु ! च, 'हे पदु हे पदु' इत्यपि ।
एषु प्राप्ते विकल्पोऽस्ति, अप्राप्ते त्विह दृश्यताम् ।
हे गोअमा ! हे गोअम !, हे हे कासव ! कासवा !

ऋतोऽह वा ॥ ३९ ॥

ऋकारान्तस्य वाऽहं तु, भवेद्दामन्त्रणे हि सौ ।
हे पितः ! हे पिअ ततो, पके हे पिअर मतम् ।

नाम्यरं वा ॥ ४० ॥

आमन्त्रणे सौ ऋतः, संज्ञायां वा 'अरं' भवेत् ।
स्याद् हे पितः ! हे पिअरं !, पके 'हे पिअ' इत्यपि ।
नाम्नानि तु किम् ? हे कर्तः !, हे कत्तार ! इति स्मृतम् ।

वाऽऽप ए ॥ ४१ ॥

आमन्त्रणे सौ परे स्याद्, आप एव विभाषया ।
हे माले ! महिबे !, पके-हे माला महिला ! मता ।
आपः किं नु ? हे पिउच्छा !, हे माउच्छा !, न चेह 'ए' ।
'अम्मा भणामि भणिण' ओ-वं बाहलकादिह ।

इदूतोर्हस्वः ॥ ४२ ॥

स्यादीदृदन्तयोर्हस्वः, संनुसौ सौ परे यथा ।
हे गामणि ! हे समणि !, एवमन्यभिदर्शनम् ।

किपः ॥ ४३ ॥

इदृदन्तस्य ह्रस्वः स्यात्, किवन्तस्येति दृश्यताम् ।
गामणिणा खण्णुणा, गामणिणो खण्णुणो ।

ऋतामुदस्यमौ वा ॥ ४४ ॥

सि-अम-औ-वर्जिते स्यादौ ऋदन्तानाम उद् अस्तु वा ।
जसि 'भत् भत्तुणो च जत्तओ भत्तउ' स्मृतम् ।
भत्तारा पात्तिकं रूपं, शसि भत् च जत्तुणो ।
भत्तारं चेति, टायां तु भत्तारेण च भत्तुणा ।
मिसि भत्तहि जत्तारेहि रूपं, डसि भत्तुणो ।
जत्तहिंनो च जत्तहि भत्तओ भत्तउ स्मृतम् ।
भत्ताराहि च जत्ताराहिन्तो पात्तिकरूपतः ।
भत्ताराओ न भत्तारा भत्ताराउ प्रयुज्यते ।
जत्तस्म भत्तुणो डसि भत्तारस्मेति पात्तिकम् ।
सुपि भत्तसु पके तु, भत्तारेसु निगद्यते ।
व्याप्त्यर्थत्वाद् बहुत्वस्य नाम्न्यपि काण्युदस्तु वा ।
जस्-शस्-डस्-डस् जामाउणो च पिउणो पुनः ।
टायां तु पिउणा रूपं, भांस रूपं पिउहि च ।
पिउसु सुपि पके तु पिअरा रूपमिष्यते ।
अस्यमौस्विति किं प्राक्तं ? जस्)पिअरा(अम्)पिअर(सि)पिआ

आरः स्यादौ ॥ ४५ ॥

ऋतः स्थाने जवेद् आराऽऽदेशः स्यादौ परे, यथा- ।
भत्तारो, चैव भत्तारा, भत्तार, परिपठ्यते ।
भत्तारं च जत्तारेहि, जत्तारेण डवेस्तया ।
लुप्तस्याद्यापेक्षया तु 'भत्तार-विहिअं' मतम् ।

आ अरा मातुः ॥ ४६ ॥

मातृमण्यन्धिन ऋतः, स्यादौ तु आ अरा, मतौ ।
माआउ माअरा माआ, माआओ माअराउ च ।
माअराओ च माअ माअरं इत्यादि साध्यताम् ।
जनन्यर्थस्य आ-ऽऽदेशो देवतार्थस्य स्यादरा ।
यथा-माआरं कुच्छुपि, नमो मे माअराण च ।
'मातुग्दिवा' [१.१३५] इतीत्वेन, रूपं 'माईण' सिध्यति ।
ऋताम्-[३.४४] उत्वे तु 'माकए अहं वन्दे समभिअं' ।
स्यादौ किं नु ? माईदेवो, तथा माइगणो इति ।

नाम्यरः ॥ ४७ ॥

ऋदन्तस्याऽर इत्यन्तादेशो स्यादौ हि नामनि । [१]
पिअरा पिअरं पिअरं, पिअरण पिअरेहिमिष्यते रूपम् ।
'जामायरा, भायरा,' रूपं पितृतुल्यमनयोः स्यात् ।

आ मौ न वा ॥ ४८ ॥

ऋदन्तस्येह वाऽऽकारः, सौ परे तु विधीयते ।
पिआ जाया च जामाया, कत्ता, पके भवेद् 'अरः' ।
पिअरो जायरो कत्तारो च जामायरो तथा ।

राङ्गः ॥ ४९ ॥

राङ्गो न-लोपे जन्यस्याऽऽन्वं, वा भवेत् सौ परे यथा ।
राया तथा च हे राआ ! 'रायाणे' चेति पात्तिकम् ।
शौरसेन्यां तु हे राया हे रायमिति ज्ञाप्यते ।
एवं हे अण्य ! हे अण्य ! इत्यादीनि विदुर्बुधाः ।

जस्-शस्-डस्-डस् जां ए ॥ ५० ॥

राजनशब्दात् परेषां वा, जस्-शस्-डस्-डस् हि 'शो' ।
रायाणो जस्-शमोः, राया जसि, राप च वा शसि ॥

[१] संज्ञायाम् ।

ऊर्मौ रणो राइणो च, पक्के तावाञ्जिशम्यताम् ।
रायाहिन्तो च रायार्हि, राया रायाउ इत्यपि ॥
रायाओ (ऊसि) राइणो रणो, पक्के रायस्स पठ्यते ।

टो णा ॥ ५१ ॥

राजन्-शब्दस्य विकल्पेन, टा-स्थाने 'णा' विधीयते ।
रणो च राइणा, पक्के, रायेणेत्यपि सिद्धयति ॥

ईजस्य णो-णा-हो ॥ ५२ ॥

राजन्-शब्दस्य जस्यत्वं वा णो-णा-ङ्गिषु कथ्यते ।
राइणो पच्छ चिट्ठन्ति आगओ वा धणं यथा ॥
राइणा चैव, रायम्मि, पक्के रूपं निशम्यताम् ।
रणो रायम्मि रायाणो, राएण रायणा तथा ॥

ङणममामा ॥ ५३ ॥

राजन्-शब्दस्य जस्येणम, अमाङ्ग्यां सह वेप्यते ।
राइणं वा धणं पच्छ, रायं राइणं पात्तिकम् ॥

ईजिस्स्यसाम्मुपि ॥ ५४ ॥

राजन्-शब्दस्य जस्यत्वं भिस-भयसाम-सुप्सु वेप्यते ।
राइहिन्तो च राइहि राइसुन्तो भवेद् ज्यसि ॥
जिभि राइहि, राइणं आमि, राइसु सुप्यदः ।
पक्के 'रायाणहि' इत्यादीनि रूपाणि चक्रेते ॥

आजस्य टा-ऊसि-डम्मु सणाणोप्पण ॥ ५५ ॥

राजन्-शब्दस्य योऽस्याजोऽवयवस्तस्य भवेदण ।
णा-णो-आदेशरूपेषु, टा-ऊसि-डम्मु वा मतः ॥
टायो रणो राइणा, डम्मु-डस्यो रणो च राइणो ।
सणाणोप्पति किम् ? रायाओ रायस्स च राएण ॥

पुंस्यन आणो राजवच्च ॥ ५६ ॥

अजन्तस्य भवेद् 'माण' इति पुंसि विकल्पनात् ।
पक्के तु राजवत् कार्यं, यथादर्शनमिष्यते ॥
आणादेशे अतः संज्ञाः [३ । २] पञ्चमादि प्रवर्तन्ते ।
पक्के तु राजः 'जस्' [३ । ५०] 'टोणा', [३ । २४]
'इणम्' [३ । ५३] एतद् विभित्रयम् ॥

अप्पाणो अप्पाणा, अप्पाणं अप्पाणं ।

अप्पाणाओ अप्पाणासुन्तो पञ्चम्याम् ॥

अप्पाणेण अप्पाणेहि, टायो तिसि यथाक्रमम् ।

अप्पाणस्साऽप्पाणाण, डलि वाऽऽमि क्रमेण हि ॥

अप्पाणम्मि तथा अप्पा-लेसु ऊं मृपि चोच्यते ।

अप्पाण-कर्यं, पक्के तु, राजवत् कार्यमीदृशताम् ।

अप्पा अप्पां च, हे अप्पा ! हे अप्पा ! इयमीदृशम् ।

अप्पाणो जसि, अप्पाणो शसि, टायो तु अप्पाणा ।

अप्पोहि भिसि, अप्पाणो अप्पाओऽप्पाव वै पुनः ।

अप्पाहि अप्पाहिन्तो अप्पा अप्पासुन्तो स्याद् ज्यसि ।

अप्पाणो धणम्, अप्पाणं, अप्पा अप्पासु कीर्यत ।

रायाणां चैव रायाणा 'एवं सर्वं विभाव्यताम् ।

पक्के तु राया इत्यादि, जुवाणो च जुआ तथा ।

बम्हाणो पात्तिका बम्हा, अछाणोऽछाऽपि वेप्यते ।

उच्चाणो वा भवेद्-उच्चा, गावा गावाणा वा भवेत् ।

तथैव पूसा पूसाणा, तक्का तक्काणा इत्यपि ।

मुच्चाणो वा च मुच्चा स्यात्, 'साणो सा' इवा प्रकीर्तितः ।

सुकम्माणे पच्छ, शर्म समं, द्वीयेऽत्र नेप्यते ।

आन्पनणो णिआ गुइआ ॥ ५७ ॥

आन्पनणो हि टा-स्थाने वा 'णिआ' 'णइआ' मतौ ।
अप्पाणिआऽप्पाणइआ, पक्केऽप्पाणेण कथ्यते ।

अतः सर्वादिर्जसः ॥ ५८ ॥

भवेदन्तात् सर्वादिर्जसः स्थाने किद्विह ।

सव्वे अन्ने च जे ते के कथं इयं तथा ।

ऊः स्मि-म्मि-त्थाः ॥ ५९ ॥

सर्वादीनामतो ऊः स्युः स्मि-म्मि-त्थास्तु यथाक्रमम् ।

सव्वत्थ सव्वस्मि सव्वम्मि, अतः किम् ? अमुम्मि तु ।

न वाऽनिदमेतदो हि ॥ ६० ॥

इदमेतदो विना सर्वादिदन्तात् परम्य ऊः ।

हिमादशां विकल्पेन, भवेदित्युपादिश्यते ।

सव्वहिं अन्नहिं, कियत्तद्वज्जं स्याद् हि स्त्रियामपि ।

काहिं जाहिं च ताहिं के, कियत्तद्वज्जो न ऊं [३।३३] रिह ।

एतद् वयं बाहुत्तकं कार्यं, पक्के निशम्यताम् ।

सव्वत्थ सव्वस्मि सव्वम्मि एवं बुध्यतां परम् ।

स्त्रियां तु पक्के काप च, कीए चैव विचार्यताम् ।

इदमेतदोऽपिमास्सि, एत्तास्सि रूपमिष्यते ।

आमो मेमि ॥ ६१ ॥

अदन्तात् सयनाम्नः स्याद्, आमो 'डमि' विभाषया ।

सव्वम्मि अवरोसि च, जसि तेसिमिमसि च ।

पक्केऽपराण सव्वान् जाण ताण इमाण च ।

स्त्रियां बाहुलकात्-सर्वासां सव्वम्मि प्रयुज्यते ।

कितदज्यां कामः ॥ ६२ ॥

कितदज्यां तु परम्याम्, स्थाने डासो विकल्प्यते ।

तास काम जवेत्, पक्के-तासि कामि प्रयुज्यते ।

कियत्तद्वज्जो डसः ॥ ६३ ॥

कियत्तद्वज्जो डसः स्थाने, डासाऽऽदेशो विकल्प्यते ।

डसः क्म (३।१०) स्यापवादोऽयं, पक्के सोऽपि प्रवर्तते ।

कास कस्म जास जस्स, तास तस्म प्रयुज्यते ।

आदन्ताज्यां च कितद्वज्जो-मपि डामो विभाषया ।

कस्याः तस्याः कास तास, काए ताए च पात्तिकम् ।

इद्वज्जः क्मा मे ॥ ६४ ॥

इद्वज्जः किमाद्वज्जो, डसः 'क्मा' 'मे' विकल्पितौ ।

टाडस्स [३।१६] इत्यादिसूत्रस्यापवादोऽयं निरूपितः ।

तेन पक्केऽदाद्वज्जोऽपि प्रवर्तन्ते, निदर्श्यते ।

'किस्सा कीले कीअ काआ, काए कीइ' भवन्ति पद ।

जिस्सा जीसे जीअ जीआ, जीए जीइ यत्रो मताः ।

'तिस्सा तीसे तीअ तीआ, तीए तीइ' इमे तदः ।

डेहाहे काला इआ काले ॥ ६५ ॥

कियत्तद्वज्जस्तु ऊः स्थाने, 'राहे डाआ इआ' त्रयः ।

हिंस्सिम्मिन्त्यान् अपाकृत्य, कात्रे घाच्ये भवन्ति वा ।

काहे काला कइआ, जाहे जाला जइआ ।

ताहे ताला तइआ, पक्के ते चापि मताः * ।

'काहिं कस्मि कस्मि कथ' रूपाणीमानं तव च ।

ऊसेम्हा ॥ ६६ ॥

* ताला जाअन्ति गुणा, जाला ते सहिअएहिं घपन्ति ।

कियत्तदभ्यो डंसः स्थाने, म्हाऽऽदेशो वा विधीयते ।
कम्हा जम्हा च तम्हा च, काशो जाशो तु पाक्विकम् ।

तदो ढोः ॥ ६७ ॥

तदः परस्य तु डंसो 'वा', 'तम्हा' च 'तो' यथा ।

किमो मिणो-मीमौ ॥ ६८ ॥

किमः परस्य तु डंस-डिणो डीसौ च वा स्मृतौ ।

किणो कीस, तथा कम्हा, शीणि सिद्धिमुपागमन् ।

इदमेतत्-किं-यत्तदभ्यष्टो मिणा ॥ ६९ ॥

इदं-यत्-तत्-किमेतदभ्योऽवन्त्यस्य ढो-मिणाऽस्तु वा ।

इमेण इमिणा, जेण जिणा, पदेण पदिणा ।

किणा केण, तिणा तेण, एवे टाया डिणाविधिः ।

तदो णः स्यादौ क्वचित् ॥ ७० ॥

तदः स्थाने ण आदेशः, स्यादौ ब्रह्मणुसारतः ।

'ण तिअरा' तां विजटा, 'पेच्छणं' पश्य तं यथा ।

तेन णेण, तथा णाए, तैः ताभिर्णेहिं णहिं च ।

किमः कम्-तमोश्च ॥ ७१ ॥

किमः को भवति स्यादौ, ततसोः परयोस्तथा ।

को के क के केण, [त्र] कत्थ, [तस्म] कम्पो कत्तो कदो यथा ।

इदम इमः ॥ ७२ ॥

पुत्रियोऽरिदमः स्यादौ, स्यादिमो, हि 'इमो' 'इमा' ।

पुं-स्त्रियोर्नवाऽर्यामिमा मौ ॥ ७३ ॥

इदमः सौ परे पुंसि 'अयं' वा 'इमिआ' स्त्रियाम् ।

इमो इमा भवेत् पक्के, एव रूपचतुष्टयम् ।

स्मि-स्मयोरत् ॥ ७४ ॥

इदमोऽस्त्वं विकल्पेन, स्मि-स्मयोः परयोऽरिद ।

अस्मि अस्म, इमादेश इमस्मि च इमस्स च ।

बहुलप्रदणदभ्यव्याप्यये स्मयतेते ।

एहि एमिः, आहि आमिर्, एसु एषु प्रयुज्यते ।

डेमेन ढः ॥ ७५ ॥

इदमः कृतेमादेशाद्, वा मेन सह ढोऽस्तु डेः ।

इह, पक्के-इमस्मि च, इमस्मि प्रतिपठ्यते ।

न त्यः ॥ ७६ ॥

न 'त्यः' [३।५६] स्यादिमो डेस्तु, डेहमस्मि इमस्मि च ।

णोऽप्-शम्-टा-जिमि ॥ ७७ ॥

इदमो णोऽस्तु वाऽम्-शम्-टा-मिस्तु, ण णेण णेहि णे ।

पक्के इमं इमेणमेहि इमे सिद्धिमाययुः ।

अमेणम् ॥ ७८ ॥

अमा सहेदमः स्थाने, 'इणम्' वा स्याद्, इणं, इम ।

क्लीवे स्यमेदमिणमो च ॥ ७९ ॥

'इदम्' 'इणम्' च 'इणमो', क्लीवे नित्यममी त्रयः ।

स्यम्यन्त्यां सहेदमः स्थाने, भवन्तीति विभाष्यताम् ।

इद इणं वा इणमो, धणं चिच्छ पेच्छ या ।

किमः किं ॥ ८० ॥

क्लीवे प्रवर्तमानस्य, स्यम्यन्त्यां सह किमोऽस्तु किं ।

किं कुलं तुह, 'किं किं ते पाडिहाइ' यथा भवेत् ।

वेदं-तदेतदो डंसाम्भ्यां से-सिमौ ॥ ८१ ॥

इदम् तद् एतद् इत्येषां, वाऽऽमभ्यां सह से-सिमौ ।

अस्य तस्य च वेतस्य शीलं-से मील-मुच्यते ।

एषां तेषां तथैतेषां शीलं-सि सील-मिष्यते ।

पक्के 'इमस्स चेमेसि इमाण, तस्स ताण च ।

तेसि, एअस्स एणसि एअण' इति बुध्यताम् ।

कश्चिदामाऽपि मे आदेशं वष्टीकृतदेरिह ॥

से-सिमौ त्रिषु लिङ्गेषु, तुल्यं रूपमवाप्नुतः ।

वेतदो डमेस् सौ साहे ॥ ८२ ॥

एतद् परस्य डमेस् 'सो, साहे' स्तो विकल्पनात् ।

एत्तो एत्ताहे, पक्के तु, पञ्च रूपाणि, तद्यथा— ।

एआहिन्नां च एआहि, एआ एआव एआशो ॥

त्ये च तस्य लुक् ॥ ८३ ॥

एतद् त्ये परे 'सो साहे-' जनयोः परयोरपि ।

तकारस्य लुग, 'एत्ताहे, एतथ एत्तो' इति त्रयम् ॥

एग्दीनां म्मौ वा ॥ ८४ ॥

एतद् आत्रिवर्णस्य, ड्यादेशे म्मौ अदीच वा ।

यथा-अयम्मि इयम्मि, पक्के एअम्मि मय्यते ॥

वैमेणमिणमो मिना ॥ ८५ ॥

मिना सहेतदो दा स्युः, एसेणम् इणमो त्रयः ।

इणं एसेणमो, एअं एमा एसो च पाक्विकम् ॥

तदश्च तः सोऽक्लीवे ॥ ८६ ॥

तदेतदोस्तस्य तः स्या-दक्लीव सौ परं यथा— ।

सो पुरिमो, मा महिला, एमो एमा पिओ पिआ ॥

वाऽऽसो दस्य हानोदाम् ॥ ८७ ॥

अदसो दस्य सौ हो वा, सो [३ । ३] आत् [४ । ४४८]

आप [२ । ४] मश्च [३ । २५] नो ततः ।

अह पुरिमो, अह महिला, अह मोहो अह वणं च हम्ह मत्रा ॥

पक्के तु मुरादेशो, [३ । ८८] अम् अम् त्रिषु अम् रूपम् ।

मुः स्यादौ ॥ ८८ ॥

अदसो दस्य तु स्यादौ, मुरादेशोऽभिधीयते ।

अम् पुरिमो, अमुणो पुरिसा, च अमुं वणं ॥

ततो अमूह वणाइ, तथाऽमुणि वणाणि च ।

अमू माला, अमूओऽमूव मालाओ, ऽमुणाऽतथा ॥

डसा अमूओऽमूहि-तोऽमूव, ज्यसि निशम्यताम् ।

अमूहिन्तो अमूतुन्तो, अमुस्स अमुणो डसि ॥

आमि डो सुपि चाऽमुण स्याद् अमुस्मि अमूसु च ।

म्पावयेओ वा ॥ ८९ ॥

इकारान्तस्यादसो वा, ड्यादेशे म्मौ इआऽय च ।

ततोऽयम्मि इयम्मि डो, स्यात् पक्के 'ऽमुस्मि' इत्यपि ॥

युप्पदः तं तुं तुवं तुह तुमं सिना ॥ ९० ॥

युप्पदस्तु सिना साकं, ते तु तुह तुवं तुमं ।

पञ्च रूपाणि सौ विद्या-दग्नेऽप्येवं विचिन्तयेत् ॥

जे तुम्मे तुम्ह तुम्ह तुम्ह उम्ह जसा ॥ ९१ ॥

तुम्ह उम्ह तुम्ह तुम्ह, मे तुम्मे च जसा सह ।

म्मो महज्जा वति [३।१०४] यच्चनान् तुम्ह तुम्ह ततोऽष्टकम् ।

तं तुं तुमं तुवं तुह तुमे तुप अमा ॥ ९२ ॥

तुप तुमे तुम तं तुं, तुवं तुह अमा सह ।

वो तुज्ज तुज्जे तुहे जे शमा ॥ ९३ ॥

वो तुज्ज तुज्जे तुहे जे, जहे पदं शमा सह ।

'वो म्हाज्जा वेति' [३१०४] वचनात्, तुहे तुज्जे ततोऽष्टकम् ।

भे दि दे ते तद तप तुमं तुमद तुमप तुमे तुमाइ टा ॥ ९४ ॥

जे दि दे ते तद तप, तुमाइ तुमप तम ।

तमे तुमइ मार्ये तु, टया रुद्रमित [११] पदम् ।

भे तुज्जेहिं उज्जेहिं उम्हेहिं तुहेहिं जहेहिं जिमा ॥ ९५ ॥

तुहेहिं उम्हेहिं, तुम्भाहिं उज्जेहिं उम्हेहिं ।

जे-वो म्हा-ज्जा' [३१०४] सूत्रात्, तुम्हे तुज्जे ततोऽष्टौ स्युः ।

तद-तुव-तुम-तुह-तुम्भा डमौ ॥ ९६ ॥

तद-तुव-तुम तुह-तुम्भा डमौ युष्मदो भवन्त्यमी नित्यम् ।

सो दा दुहि हि-तो लुक् डस्येथाप्राप्तमेव स्यात् ।

स्यात् तद्वत्ता तुवत्तो च, तुमत्तो च तुहत्तो च ।

तुम्भत्ता, उत्र तु तुम्हत्तो तुज्जत्तो, पूर्ववत् [३१०४] पुनः ।

एव दा-दु-हि-हि-तो-लुक्-व्युदाह्रियतां पुनः ।

त्वत्त अन्यस्य तत्तोऽदो रूपमस्ति वत्तोपनात् ।

तुह तुज्ज तहिन्तो डमिना ॥ ९७ ॥

तुह तुज्ज तहिन्तो च, त्रयः स्युर्दसिना सह ।

तुम्ह तुज्ज च विकल्पाद्, रूपपञ्चकमित्यने ।

तुज्ज-तुम्होय्हाम्हा जयसि ॥ ९८ ॥

तुम्भ, तुह, उह, उम्ह इत्यमो युष्मदो भ्यसि ।

भ्यसि, स्याते यथाप्राप्तमादेशाः [३६] पूर्वदर्शिताः ।

तुम्भत्तो तुहत्तो उहत्तो उम्हत्तो ।

तुम्हत्तो तुज्जत्तो विकल्पात् परुरूपी ।

सो आदेश यथा चेय परुरूपी दर्शिता मया ।

एव दा-दु-हि-हि-तो-लुक्-व्युदाह्रियतां त्वया ।

तद-तु-ते-तुम्हं तुह-तुहं-तुव-तुम-तुप-तुमा-तुमाइ-दि-

द-इ-ए-तुम्भाज्जायहा डमा ॥ ९९ ॥

तद ते तु तुह तुम्ह, तुमा तुम तुम तुह ।

तुमाइ तुव इ प इ तुम्भाज्जायहा, वा डसा ।

विकल्पनात् [३१०४] तुम्ह तुज्ज उम्ह तुज्ज चतुष्टयम् ।

एवं द्वाविंशती रूपाणिह जल्पन्ति कौविदाः ।

तु वो भे तुज्ज तुज्जे तुज्जाण तुवाण तुमाण तुहाण

उम्हाण अमा ॥ १०० ॥

तुम्भ, तुवाण, उम्हाण, तुमाण, तु, तुहाण भे ।

तुज्ज, तुम्भाण, वो, अमा सह स्युर्गुणमो दश ।

कत्वा स्यादे- [१२७] गित्यनुस्वार, सानुस्वार णपञ्चकम् ।

यथा-तुवाणं तुम्भाणं तुमाणं च तुहाणं च ।

उम्हाणं चेति वर्धन्ते पञ्च रूपाणि णस्य च ।

'वो म्हा-ज्जा वेति' [३१०४] वचनात्, पुनरष्टौ भवन्ति च ।

तुज्ज तुज्जाण तुम्हाण, तुज्जाणं तुम्ह तुज्ज च ।

तुम्हाण तुम्हमित्येवं, त्रयोविंशतिगमि तु ।

तुमे तुमप तुमाइ तद तप डिना ॥ १०१ ॥

तुमे, तुमाइ, तुमप, तप, तद, डिना सह ।

८

तु-तुव-तुम-तुह-तुम्भा डौ ॥ १०२ ॥

डौ युष्मदस् 'तु तुव तुम, तुह तुम्भाः' पञ्च तु स्युरादेशाः ।

डस्य यथाप्राप्तं स्यादादेशो दर्शितः पूर्वम् ॥

तस्मि तथस्मि तुमस्मि च, तुहस्मि तुम्भस्मि च, विकल्पात् [३१०४]

तुम्हास्मि च तुज्जस्मि च, रूपाण्यन्यानि बोध्यानि ।

सुपि ॥ १०३ ॥

सुपि युष्मदस् तु-तुव-तुम-तुह-तुम्भाः पञ्च तु स्युरादेशाः ।

तुसु च तुवसु तुमेसु च, तुहेसु तुम्भेसु रूपाणि ।

व्यस्य [३१०४] विकल्पाद् रूपद्वयं च तुम्हेसु भवति तुज्जेसु ।

सुप्यत्यस्य विकल्पे, केचित् कथयन्ति, तत्रापि यथा ।

तुम्भसु तुम्हसु तुज्जसु, तुवसु तुमसु तुहसु पदसंख्यम् ।

अस्याऽऽत्वमपि परः तु-ज्जासु च तुम्हासु तुज्जासु ॥

वो म्हा-ज्जा वा ॥ १०४ ॥

युष्मदादेशरूपेषु, यो द्विद्वन्द्वो लभ्यते ।

तस्याऽऽदेशो तु वा 'म्हा-ज्जा', स्याताम्, सर्वमुदाहृतम् ।

अस्मादो स्मि अस्मि अम्हे हं अहे अहयं मिना ॥ १०५ ॥

अस्मि अम्हे स्मि अहय, अहे हं च मिना सह ।

अस्मदः पद तु रूपाणि, सा जवन्तीति बुध्यताम् ।

अम्ह अम्हे अम्हो यो वयं जे जमा ॥ १०६ ॥

अम्हे अम्हो अम्ह सो जे वय, पद स्युर्जसा सह ।

ए णं मि अस्मि अम्ह मम्ह मंमं मिमं अहं अमा ॥ १०७ ॥

अस्मि अम्ह मिम णं मि मं मम्ह मंमं अहं ।

अमा सह दशाऽऽदेशाः सम्भवन्त्यस्मादोऽत्र तु ।

अम्हे अम्हो अम्ह ए शमा ॥ १०८ ॥

अम्हे अम्हो अम्ह णे च, चत्वारि स्युः शमा सह ।

मि मे ममं मपण ममाइ मइ मण मयाइ णे टा ॥ १०९ ॥

मि मे मम णे मयाइ, ममाइ ममण मण ।

मइ, चेति नवादेशाः, मार्ये टा-प्रत्ययेन हि ।

अम्हाहि अम्हाहि अम्ह अम्हे णे जिमा ॥ ११० ॥

अम्हाहि अम्ह अम्हे णे, अम्हेहि स्युर्भिस्ता सह ।

मइ-मम-मह-मज्जा डमौ ॥ १११ ॥

डमौ परं 'मइ-मम-मह-मज्जा' स्युरस्मदः ।

डस्येथाप्राप्तमेवाऽऽदेशाः स्युः पूर्वदर्शिताः ।

यथा महत्तो मज्जत्तो, ममत्तो च महत्तो च ।

एव दा-दुहि-हि-तो-लुक्-व्युदाह्रियतां पुनः ।

ममाम्हा जयसि ॥ ११२ ॥

भ्यसि स्यातां ममाम्हा हा, यथाप्राप्तं भ्यसोऽपि च ।

अम्हाहिन्तो ममहिन्तो, अम्हासुन्तो ममत्तो च ।

ममसुन्तो ममासुन्तो अम्हेसुन्तो च अम्हत्तो ।

मे मइ मम मह महं मज्ज मज्जं अम्ह अम्हं डसा ॥ ११३ ॥

अम्हाऽम्ह मे मइ मम, मज्ज मज्जं महं मह ।

डसा सह नवादेशाः, सम्भवन्त्यस्मदोऽत्र तु ।

ए णो मज्ज अम्ह अम्हं अम्हे अम्हो अम्हाण ममाण-

महाण मज्जाण आमा ॥ ११४ ॥

अम्हं महाण मज्जाण अम्होऽम्हाण ममाण पे ।

णो अम्हं अम्हं मज्जं स्युर आमा सार्धं च पञ्च पद [११] ।

‘क्त्वा स्यादेरिति’ [१२७] वा णस्य सानुस्वार चतुष्टयम् ।

यथा महाण मज्जाणं अम्हाणं च ममाणं च ।

मि मइ ममाइ मए मे डिना ॥ ११५ ॥

मए ममाइ मइ मे, मि, स्युः पञ्च डिना सह ।

अम्ह-मम-मह-मज्जा डौ ॥ ११६ ॥

अम्ह-मज्जा मम-महो, डौ स्युरेतेऽस्मद् परे ।

डः स्थाने तु यथाप्राप्तमादेशः पूर्वदर्शितः ।

यथा ममस्मि मज्जस्मि, तथाऽम्हस्मि महस्मि च ।

मुपि ॥ ११७ ॥

चत्वारोऽम्हादयोऽत्रापि, जवन्ति मुपि तथा ।

यथा ममसु मज्जसु, अम्हसु च महसु च ।

सुप्यन्त्ये केऽपि वेच्छन्ति, तन्मतेऽहसु मज्जसु ।

ममसु स्यात् महसु च, ततो रूपचतुष्टयी ।

केचिद् अम्हस्यात्वमपि, वाञ्छन्त्यम्हासु तन्मते ।

त्रेस्ती तृतीयादौ ॥ ११८ ॥

त्रेः स्थाने ती तृतीयादौ, प्रत्यये परतो भवेत् ।

तीहन्तो तीसु तिण्हं च, तीहिं चान्ति प्रकीर्तितम् ।

द्वेदो वे ॥ ११९ ॥

द्विशब्दस्य तृतीयादौ ‘दो’ ‘वे’ स्तः, दोहि वेहि च ।

दोण्हं वेण्हं च दोहन्तो, वेहन्तो दोसु वेसु च ॥

दुवे दोस्मि वेस्मि च जस्-शमा ॥ १२० ॥

जस्-शस्भ्यां सहितस्य द्वे, स्थाने स्युः, दोस्मि, वेस्मि, च ।

डुवे, दो, वे, ‘दुस्मि विस्मि’ संयोगे [१२३] ह्रस्वदर्शनात् ॥

त्रेस्तिस्मिः ॥ १२१ ॥

जस्-शस्भ्यां सहितस्य त्रैः, स्थाने तिस्मि प्रयुज्यते ।

चतुरश्चत्वारो चउरो चत्तारि ॥ १२२ ॥

चतुर इत्यस्य जस्-शस्भ्यां, सहाऽऽदेशात्त्रयो मताः ।

यथा चत्तारि चत्तारो, चउरो आसि पच्छ वा ॥

मंख्याया आमा एह एहं ॥ १२३ ॥

संख्याशब्दात् परस्याऽऽमा, ‘एह एहं’ एतद् द्वयं जवेत् ।

दोण्हं पञ्चण्हं सत्तण्हं, तिण्हं छुण्हं चउण्हं च ॥

दोण्हं तिण्हं चउण्हं पञ्चण्हं छुण्हं च सत्तण्हं ।

प्रजावाद् बहुलम्यमौ, विशत्यादन्तं आप्नुतः ॥

शेषेऽदन्तवत् ॥ १२४ ॥

इहोऽप्युक्तादयो यः, स शेष इति कथ्यते ।

तत्र स्याद्विधिः सर्वोऽदन्तवत् संप्रतिदिश्यते ॥

येष्वदन्तादिशब्देषु, पूर्व कार्यं न दर्शितम् ।

तेष्वदन्ताधिकारोक्तं, लुगादि [३ । ४] विधिरिष्यते ॥

तत्र तावत् ‘जस्-शमोर्लुक्’ [३ । ४] विधेरुपोऽतिदिश्यते ।

‘माला गिरी गुरु रेहन्ति वा पच्छ’ यथोच्यते ॥

‘अमोऽस्य’ [३ । ५] इति कार्यस्यातिदेशो दर्शयतेऽधुना ।

गिरि गुरु सहिं पच्छ, गामणि खत्रपुं बहुं ॥

‘टा-ऽऽमोर्णः’ [३ । ६] इति कार्यस्यातिदेशो दर्शयतेऽधुना ।

कयं हाहाण, मालाण गिरीण धणमीहशम् ॥

टायास्तु टो णा [३ । ७] टाळम्भे- [३ । ८] अन्यं दर्शितो विधिः ।

‘भिमो हि हिं हिं’ [३ । ७] इत्येतत् कार्यं चाप्यतिदिश्यते ॥

यथा गिरीहि मालाहि गुरुहिं च सहीहिं च ।

विद्यादेवं चातिदेशमनुस्वारोऽनुनासिके ॥

‘डस्मस् सो-वो-डु’- [३ । ८] सूत्रस्य विधिरुपोऽतिदिश्यते ।

मालाहिन्तो च मालाओ बुद्धीओ, हिमुकौ नहि [३ । ९] ॥

‘अयस् सो दो दु’ [३ । ९] सूत्रस्यातिदेशो दर्शयतेऽधुना ।

मालाहि-तो तथा मालासुन्तो, हिस्तु निषेत्स्यते [३ । १०] ॥

‘डस्-स्सः’ [३ । १०] इति सूत्रस्यातिदेशो दर्शयतेऽधुना ।

गिरिस्सेति गुरुस्सेति दहिस्सेति महुस्स च ॥

‘टा-डस् डः’- [३ । ११] इति सूत्रं तु स्त्रियां सम्यगुदाहृतम् ।

‘रेम्मि डः’ [३ । ११] इति सूत्रस्यातिदेशो दर्शयतेऽधुना ।

यथा ‘गिरिम्मि’ इत्यादि, डोविधस्तु निषेत्स्यते [३ । १२]

‘जस्-शस्-डसि सो’ [३ । १२] सूत्रस्यातिदेशो दर्शयतेऽधुना ।

गिरी गुरु गिरीओ च, गुरुओ च गुरुण च ।

‘अवसि वा’ [३ । १३] इति सूत्रस्यातिदेशो नोपदिश्यते ।

‘इडुतो दीर्घ’- [३ । १४] सूत्रेण नित्यं दीर्घस्य शासनात् ।

टाण-शस्यत् [३ । १४] च ‘भिस-ज्यस्’ [३ । १५]

इत्यातिदेशो निषेत्स्यते [३ । १२६] ॥

न दीर्घो णो ॥ १२५ ॥

इदन्तोऽदन्तयोर्जस्-शस्-डस्यादेशो परे णवि [३ । १२]

न दीर्घः पूर्ववर्णस्य, अग्निणो वाउणो यथा ।

डस्सलुक् ॥ १२६ ॥

आकारान्तादिशब्देभ्यो, लुक् नैवादन्तवद् डसेः ।

मालाहिन्तो च अग्नीओ, वाउओ-ऽस्ति निर्दर्शनम् ॥

ज्यसश्च हिः ॥ १२७ ॥

हिर्नोऽदन्तादिशब्देभ्योऽदन्तवत् स्याद् ज्यसो डसेः ।

मालाहिन्तो च मालाओ, अग्नीहिन्तो निर्दर्शनम् ॥

डसेः ॥ १२८ ॥

‘रे’ नाऽऽदन्तादिशब्देभ्योऽदन्तवत् डसेवेदिह ।

यथा-अग्निम्मि वाउम्मि, दहिम्मि च महुम्मि च ॥

एत् ॥ १२९ ॥

टा-शस्-भिस-भ्यस्-सुप्सु नैत्वम्, आदन्तादेरदन्तवत् ।

कयं हाहाण, मालाओ पच्छ, मालाहिं वा कय ।

मालाहिन्तो तथा मालासुन्तो मालासु अग्निणो ।

वाउणो चेदहां लक्ष्यं, विविधं प्रातिबुध्यताम् ।

द्विवचनस्य बहुवचनम् ॥ १३० ॥

सर्वासां हि विभक्त्यानां, स्यादि-त्यदिप्रवर्तिनाम् ।

स्थाने द्विवचनस्येह, बहुवचनं संप्रयुज्यते ॥

चतुर्थ्याः षष्ठी ॥ १३१ ॥

स्थाने चतुर्थ्याः षष्ठी स्यात्, ‘नमो देवस्स’ ईदृशम् ।

तादर्थ्येऽर्वा ॥ १३२ ॥

तादर्थ्येऽस्य चतुर्थ्येकवचनस्य विभावया ।

षष्ठी, देवस्स देवाय, ‘देवार्थे’ तस्य बुध्यताम् ॥

वधाद् ऋडश्च वा ॥ १३३ ॥

वधशब्दात् तु तादर्थ्येऽस्य षष्ठी ऋड चाऽस्तु वा ।

वहाइ वहस्स वहाय वधार्थं त्रयं मतम् ।

कचिद् द्वितीयादेः ॥ १३४ ॥

द्वितीयादिविभक्त्यानां स्थाने षष्ठी कचिद् भवेत् ।

सोमाधरस्स वन्दे. तिस्सा भर्मो मुहुस्स, अम्हो अ (द्विती० पष्ठी)
लका धणस्स, मुका चिणस्स (तृती० पष्ठी) चोरस्स वीदइ सा ।
इअराई जाण बहुअन्नवराई पायन्ति मिल्हमहिआण । (पञ्च० पष्ठी)
' पिट्ठीपे केम-जाणे ' (सप्त० पष्ठी) विचिन्तनीयं बुधरेवम् ।

द्वितीया-तृतीययोः सप्तमी ॥ १३५ ॥

द्वितीयायास्तृतीयायाः स्थाने स्यात् सप्तमी कृत् ।
शामे वसामि, नयरे न जामि (द्वि० स०) मइ वेवरीपे मलिआइ ।
लोए तिसु तेसु अल्लेकिआ अ पुहयी जहा भाइ । (तृती० सप्त०)

पञ्चम्यास्तृतीया च ॥ १३६ ॥

स्यातां तृतीया-सप्तम्यौ पञ्चम्या कृत् । यथा ।
चाराट् बिमेति ' चेरेण वीदइ ' प्रतिपाद्यते ।
' अन्तेउरे महाराओ आगओ रमिउ ' यथा ।

सप्तम्या द्वितीया ॥ १३७ ॥

कचिद् द्वितीया सप्तम्याः स्थाने सङ्घि प्रयुज्यते ।
जवेदार्थे तृतीयाऽपि, द्वितीया प्रथमास्थले ।
' विजुजोयं रात्ते भरइ, ' तृतीया तु-तेण कालेण ।
तेण समएण वा, चउवीस जिणवरा पि' यथा ।

कयडोयलुक ॥ १३८ ॥

कयडन्तस्य कयडन्तस्य, यस्य वा लुक भवेदइ ।
गरआइ च गरआअइ, अगुरुगुरुभयान्ति, गुरीरवाचगति ।
दमदमाइ दमदमाअ इ, लाहिआइ लाहिआअइ च ।

स्यादीनामाद्यत्रयस्याद्यस्येचर्वा ॥ १३९ ॥

स्यादीनां तु विभक्तीनां, यदस्ति प्रथमं त्रिकम् ।
इवेचो स्तः, तदाद्यस्य पदयोरुभयोरपि ।
यथा-हसइ हसप, तथा वेवइ वेवप ।
' इवेचः ' [४३१८] इति सूत्रस्य चकारावुपकारकौ ।

तृतीयस्य सि से ॥ १४० ॥

स्यादीनां तु विभक्तीनां यद् द्वितीयं त्रिकं भवेत् ।
सि, से, च स्तः, तदाद्यस्य पदयोरुभयोरपि ।
यथा-हससि हससे, तथा वेवसि वेवसे ।

तृतीयस्य मिः ॥ १४१ ॥

स्यादीनां तु विभक्तीनां यत् तृतीयं त्रिकं भवेत् ।
मिगदेशस्तदाद्यस्य पदयोरुभयोरपि ।
यथा-हसामि वेवामि, भवेद् बाहुलकादि ।
मिबेमेरिकारलोपो, न मरं न म्रिये तथा ।
' बहुजाणय कसिउ ' ' सकं ' शक्नोमि गद्यते ।

बहुप्राद्यस्य न्ति न्ते इरे ॥ १४२ ॥

स्यादीनां तु विभक्तीनां, यदस्ति प्रथमं त्रिकम् ।
तदन्त्यस्य त्रयो ' न्ति न्ते इरे ' स्युः पदयोर्द्वयोः ।
हसिज्जन्ति रमिज्जन्ति वेवन्ति च हसन्ति च ।
उपपज्जन्ते विज्जन्तिरे बीहन्ते च पडुप्परे ।
एकत्वेऽपि कचिदरे स्याच्च सूसइरे इति । [१]

मध्यमस्येत्या-हर्वा ॥ १४३ ॥

स्यादीनां तु विभक्तीनां, यदस्ति मध्यमं त्रिकम् ।
' इत्था-हचो ' तदन्त्यस्य, भवेतां पदयोर्द्वयोः ।
यथा-हसित्था हसह, वेवित्था अपि वेवह ।

[१] गुप्यतीत्यर्थः ।

' इत्था ' अन्यत्रापि बहुलम् - ' यद्यत्ते रोचते ' इदम् ।
वाक्यं ' जं जं ते रोह-था, ' ईदृशं संप्रयुज्यते ।
स्यात् चः ' इह-हचोर्हस्य ' [४३६८] सूत्रस्यास्य विशेषकः ।

तृतीयस्य मो-मु-माः ॥ १४४ ॥

त्यादीनां तु विभक्तीनां, यत् तृतीयं त्रिकं भवेत् ।
' मो-मु-मा ' स्युस्तदन्त्यस्य, पदयोरुभयोरपि ।
यथा हसामो हसामु हसाम, तुवगम च ।
तुवरामो तुवरामु, तथा अन्यत्रापि गुप्यताम् ।

अत एवैच् से ॥ १४५ ॥

त्यादेः स्थाने तु यौ ' एच, स ' इत्येतां परिकीर्तितौ ।
अदन्तादेव तौ स्यातां, नाऽन्यस्यादिति हि स्मृतः ।
हसप हससे-ऽतः किम् ?, ताइ तासि न चेह तौ ।
अदन्ताद् ' एच् से ' पञ्चम्याश्चाणवारणः ।
एवकारस्ततोऽदन्तात्, स-इत्यादिपि सिध्यतः ।
अतो ' हसइ हससि ' तथा वेवइ वेवसि ।

मिनाऽस्तेः सिः ॥ १४६ ॥

सिना मध्यत्रिकस्थेन, सहाऽस्तेः सिर्जवेदइ ।
सिनेति किम् ? ' अतिथ तुम ' से आदेशे कृते सति ।

मि-मो-मैम्हि-म्हो-म्हा वा ॥ १४७ ॥

अस्तेः स्थाने यथासंख्यं, ' मि-मो-मै ' सह वा त्रयः ।
' मिह-म्हो-म्ह ' इत्यादिशास्तु भवन्ति, तान्निदृश्यते ।
' एम मिह ' एषोऽस्मीत्यर्थः, गयम्हो च गयम्ह च ।
मुकाराग्रहणात् तस्याऽप्रयोग इति मन्यताम् ।
पक्के-अत्थि अहं, अत्थि अम्हं, अम्हो वि अत्थि च ।
ननु मिहावष्ण्यायां ' म्हा ' इति ' सिक् ' हि पङ्कमृत्र [२१७४] बलात् ? ।
प्रायस्तु साध्यमानाऽवस्था मान्या विभक्तविरथा ।
नो चेत् ' सऽव, जं, के, ' इत्याद्यर्थे बहूनि सूत्राणि ।
न विधेयानि स्युरतोऽङ्गीकार्या साध्यमानाऽव ।

अत्थिस्त्यादिना ॥ १४८ ॥

अस्तेः स्थाने जवेद् अत्थि-रादेशस्त्यादिभिः सह ।
अत्थि सां, अत्थि तं, अत्थि तुम, अत्थि अहं तथा ।
अत्थि तुम्हे, अत्थि अम्हे, रूपपदमुदाहृतम् ।

णेरेदेदावावे ॥ १४९ ॥

णेः ' अत् एत् आव आवे ' सन्त्वमी च यथाक्रमम् ।
दरिसइ कारइ करा-वइ च करावेइ, वा हसावेइ ।
होमइ हसावइ वा, तस्य कापीह बाहुलकात् ।
जाणावेइ, न आवे इत्यादेशः प्रवर्त्तते कापि ।
तेन भवेदइ रूपं सिद्धं ' पाणइ ' भावेइ ' ।

गुर्वोदेरविर्वा ॥ १५० ॥

गुर्वोदेरेण अविर्वा स्यात्, शोषितम्-संसिञ्जं तथा ।
सासावअ, तोषितम्-तोसविअं तोमिअं यथा ॥

जमेरामो वा ॥ १५१ ॥

अमेः परस्य णेराड आदेशो वा विधीयते ।
भमाइइ भमाणेइ, पक्के रूपं निशस्यताम् ।
जमावइ भमावेइ, भामेइ त्रयमिष्यते ।

लुगावी क-जाव-कर्मसु ॥ १५२ ॥

गेलुग आवि जवेतां के, प्रत्यये भावकर्मणोः ।
कराविअं कारिअं हासिअं चैव हसाविअ ।

[भावकर्म०] कारीअइ च करावी-अइ कारिजइ तथा कराविजइ ।

हासीअइ च हसावी-अइ हासिजइ हसाविजइ ।

अदेहसुखादेरत आः ॥ १५३ ॥

अद्-पद्-लोपेषु जातेषु, णरादेशस्य 'आ' भवेत् ।

पति-कारेह स्वामेह, अति-पामेह मारह ।

सकि-कारिअ स्वामिअ, कारीअ भवति वा च कारिजइ ।

स्वामिअइ स्वामिजइ, किमदेहसुख-इति ? कगाविजइ ॥

कराविअं च करावी-अइ, आदेः किम् ? यथा संगामेह ।

व्यवहितान्त्ययानं स्यात्-कारिअं, किम् ? अतश्च-दमेह ॥

आवे आवादेशेऽप्यादेरत आन्वमाह कोऽपि वृत्तः ।

कारावेह च, 'हासाविअो जणा सामाएव च' ।

मौ वा ॥ १५४ ॥

अत आन्व वाऽन्ताद् धातोर्भवतीह मौ परे हि यथा ।

हसमि हसामि, च जाणामि, जाणामि विहामि, विहामि यथा ।

इच्च मौ-मु-मे वा ॥ १५५ ॥

अत इत्वं वाऽऽत्वं वाऽन्ताद्धातोः परेषु मु-मे-मोषु ।

जणमु जणामु, भणामो, भणिमो, च भणाम जणिम यथा ।

पक्के तु स्यात् भणमो, जणमु भणम, 'वर्त्तमान' [३।१५८] सूत्रेण ।

एत्वं वृत्ते, भणेमो जणेमु सिद्धं भणेम तथा ।

क्ते ॥ १५६ ॥

अत इत्वं क्ते परे स्याद्, हासिअं हासिअं यथा ।

सिद्धावस्थापेकणात् तु गयमित्यादि सिध्यति ॥

पञ्च क्त्वा-तुम्-तव्य-भविष्यत्सु ॥ १५७ ॥

क्त्वा-तुम्-तव्येषु परतो, भविष्यत्प्रत्यये तथा ।

पञ्चम इत्थम् अतः स्यातां, तत् क्रमेणह दृश्यताम् ।

(क्त्वा) हसिऊण हमेऊण (तुम्) हमेउ हसिउे तथा ।

(तव्य) हसिअअ हसिप्रव्व (भविष्यत्) हसिइइ हसेहिइ ।

वर्त्तमाना-पञ्चमी-शतृषु वा ॥ १५८ ॥

पञ्चम्यां वर्त्तमानायां शतरि प्रत्यये तथा ।

परताऽतो विकल्पेन स्थाने स्यादेत्यमत्र तु ।

हसइ हमेइ, हसिम हमेम, हसिमु हमेमु इह च भवन्ति । [१]

'हमेउ हमेउ, सुणाउ सुणेउ, इति विबुधा हि परिगणदन्ति । [२]

वा दसन्तो हमेन्ता च, काचिअो-जयन्त्यतः । [३]

आवे च दृश्यते क्त्वापि-सुणाउ' शतरूपतः ।

जा-ज्ज ॥ १५९ ॥

जा-ज्जयोः पर्योरस्य भवेदस्त्वं ततो भवेत् ।

हसेज्ज च हसेज्जा च, 'हाज्जा होज्ज' अतविना ।

ईअ-इज्जो क्यस्य ॥ १६० ॥

चिज्यादीनां भावकर्मविधिग्रे प्रवक्ष्यते ।

येषां न वक्ष्यते तेषां क्यस्य ईअ च इज्ज च ।

एतो भवेतामादेशः, हासीअइ हसिज्जइ ।

हसीअन्तो हसिज्जन्तो, पढिज्जइ पढीअइ ।

हसीअमाणो च हसिज्जमाणो, क्योऽपि वा क्वचित् ।

मए नवेज्ज तु मए नविज्जेज्ज भवेदिह ।

हशि-वचेमीम-हुवं ॥ १६१ ॥

हशेर्वचेः परो यः क्यस्तस्य स्तो 'डीस सुञ्च' अ ।

[१] वर्त्तमाना । [२] पञ्चमी । [३] शतृ ।

ईअ-इज्जापवादोऽयम्, यथा 'दीसइ' शुञ्च ।

मी ही हीअ जृतार्थस्य ॥ १६२ ॥

प्रत्ययो योऽद्यतन्यादिभूतेऽर्थे विहितो भवेत् ।

तस्य जृतार्थसङ्गस्य 'सी ही हीअ' जयन्त्यमी ।

व्यञ्जनादीअ [३ । १६३] करणात् स्वरान्तादयमिष्यते ।

'कामी काही च काहीअ' अकार्येद् अकरात् तथा ।

चकारेत्यर्थकाः, आप्ये-'दीवन्दो इणमव्ययी' ।

इत्यत्र सिद्धावस्थानः, प्रयुक्ता ह्यस्तनी क्रिया ।

व्यञ्जनादीअः ॥ १६३ ॥

व्यञ्जनान्ताद् जयेद् धातोर्भूतार्थस्य तु 'ईअ' हि ।

बभूवाभूदभवदित्यर्थे वाच्यं 'हुवीअ' तु ।

एवं 'अच्छीअ' आसिष्ट आसाञ्चके तथाऽऽस्त वा ।

अगृह्णाद् अग्रहीत् जग्राह वा 'गगहीअ' कथ्यते ।

तेनाम्तेरास्यदेमी ॥ १६४ ॥

जृतार्थः प्रत्ययो योऽत्र कथितः सह तेन हि ।

अस्तेर्धातोः पदे स्याताम् 'आस्यहेसी' इमी यथा ।

'तुम अहे वा सो आसि' ये आसिन्निति 'आसि ये'

एवम् 'अहसि' इत्यस्य, सर्वे वाक्य विभाव्यताम् ॥

ज्जात् समस्या इवा ॥ १६५ ॥

समस्यादेशभूताद् हि, ज्जात् परो वा इमिष्यते ।

'होज्ज होज्जइ' इत्येतत्-'भवेत्' इत्यर्थेयोधकम् ।

जविष्यति हिगदिः ॥ १६६ ॥

भविष्यदर्थे विहिते प्रत्यये पर इष्यते ।

तस्यवादिहिगदेशो, यथा 'होहिइ' इययम् ।

वा जविष्यति भविता, एवं होहिन्ति होहिमि ।

होहिथा वा हसिहिइ, तथा काहिइ वृथ्यताम् ।

मि-मो-मु-मे स्मा हा नवा ॥ १६७ ॥

अर्थे जविष्यति परेषु मु-मो-मि-मेषु

'स्मा हा' इमी हि विद्धानि तदादिभूतौ ।

वाऽय विधिर्हिमऽपवाच्य भवत्यनो हिः

पक्षे जवेदिति वृथे, परिज्ञावनीयम् ॥

होस्सामो होहामो, तथैव होस्सामि भवति होहामि ।

होस्सामु च होहामु च, भवति च होस्साम होहाम ।

पक्षे होहिमि होहिम, होहिमु होहिमो च भवति रूपमिति ।

'हा' न कापि जवेदिह, यथा-हसिहिमो हसिस्सामो ।

मो-मु-मानां हिस्मा हित्या ॥ १६८ ॥

जविष्यति प्रवृत्तानां, मो-मु-मानां पुनर्मनौ ।

'हिस्मा' हित्या, इमी धातोः परो धेन्युपदिश्यते ।

हसिहिस्मा हसिहित्या, होहिस्मा पठ्यते च होहित्या ।

पक्षे होस्सामो होहामो होहिमो च रूपाणि ॥

मेः स्म ॥ १६९ ॥

धातोः परो जविष्यति काले, मेः स्म विकल्पतो जवति ।

होस्स हसिस्मै, पक्षे होहिमि होस्सामि होहामि ।

कृ-दो हं ॥ १७० ॥

करोतश्च ददातश्च, परः काले भविष्यति ।

विहितस्य हि 'मेः' स्थाने 'हम्' आदेशो विकल्पते ।

काहं दाहं करिष्यामि दास्यामीत्यर्थेयोधकौ ।

पक्षे रूपद्वयं वेद्यं, यथा-कादिमि दादिमि ।

श्रु-गामि-रुदि-विदि-दृशि-मुचि-वचि-ठिदि-भिदि-भुजा
सोच्छं गच्छं रोच्छं वेच्छं दच्छं मोच्छं वोच्छं जेच्छं जेच्छं
भोच्छं ॥ १७१ ॥

श्वादीनां दशधातूनां, स्यन्तानां हि ज्ञप्रियति ।
सोच्छमित्यादयस्तेषां निपात्यन्ते पदे, यथा ।
सोच्छं श्रोष्यामि तथा, दच्छं दृक्ष्यामि, मोच्छं मोक्ष्यामि ।
वोच्छं वक्ष्यामि पुनः, जेच्छं जेत्यामि जानीहि ।
भेच्छं भेत्यामि तथा, भोच्छं जेत्ये च धीवर्त्तकम् ।
संगच्छं संगस्ये, रोक्ष्यामीति रोच्छमिति भवति ।
वेदिष्यामि च वेच्छं, तथैव गच्छं गमिष्यामि ।

सोच्छादय इजादिषु हिलुक् च वा ॥ १७२ ॥

श्वादीनां धातूनां स्थाने सोच्छादयो यथासंख्यम् ।
भविष्यतीजादिषु-देशेषु स्युर, हिलुक् वा च ।
सोच्छिह वा तु सोच्छिहह, एव सोच्छिन्ति सोच्छिहन्ति तथा ।
सोच्छिस सोच्छिहसि स्यात्, सोच्छित्था सोच्छिहत्था च ॥
सोच्छिह सोच्छिहह स्यात्, सोच्छिमि सोच्छिहमि भवति रूपम् ।
सोच्छिहस्सामि सोच्छिहामि सोच्छिहस्स सोच्छिमो सोच्छं ॥
सोच्छिमो सोच्छिहस्सामो सोच्छिहामो सोच्छिहस्सा च ।
रूपं च सोच्छिहत्था, एवं मु-मयोरपि ज्ञेयम् ॥
गच्छिह वा तु गच्छिहह, एवं गच्छिन्ति गच्छिहन्ति तथा ।
गच्छिस गच्छिहसि स्यात्, गच्छित्था गच्छिहत्था च ॥
गच्छिह गच्छिहह स्यात्, गच्छिमि गच्छिहमि भवति रूपम् ।
गच्छिहस्सामि गच्छिहामि गच्छिहस्स गच्छिमो गच्छं ॥
गच्छिमो गच्छिहस्सामो गच्छिहामो गच्छिहस्सा च ।
रूपं च गच्छिहत्था एवं मु-मयोरपि ज्ञेयम् ॥
रुदादीनां च धातूनामप्युदाहार्यमीदृशम् ।

दु सु मु विध्यादिष्वकस्मिन्प्रयोगाम् ॥ १७३ ॥

विध्यादिष्वपपञ्चानाम्, एकस्मिन् प्रवर्तिनाम् ।
अयाणां हि त्रिकाणां तु, स्थाने स्युः ' दु सु मु ' क्रमात् ॥
हसउ सा, हससु तु, हसामु अहमित्यपि ।
एव मर्धातु पेच्छामु तथा पेच्छउ पेच्छमु ॥
दकारोच्चारणं भाषान्तरार्थं प्रतिपद्यताम् ।

सोर्दिवा ॥ १७४ ॥

कृतस्य पूर्वमूत्रेण साः स्थाने द्विविकल्प्यते ।
' वहि वेसु ' ततो रूपद्वयं सिद्धिः समश्नुते ।

अत इज्जस्वज्जह्ज्जे-लुको वा ॥ १७५ ॥

अतः परस्य साः स्थाने ' इज्ज इज्जसु इज्जहि ' इत्येते लुक् च चत्वार आदेशाः परिकीर्तिताः ।
हसेज्जसु हसेज्जे च हसेज्जहि च वा हस ।
पक्षे-हससु, किमतः ? यथा स्याद् होसु गहि च ।

बहुषु न्तु ह मो ॥ १७६ ॥

विध्यादिष्वपपञ्चानां बहुत्वस्थे प्रवर्तिनाम् ।
अयाणां हि त्रिकाणां तु, स्थाने स्युर ' न्तु ह मो ' क्रमात् ।
यथा-[न्तु] हसन्तु हसन्तु हसेर्युवा, [ह] हसह हसेत वा हसत ।
भवति-[मो] हसामो च हसाम वा हसम स्युरिति शङ्क्यम् ।

वर्तमाना-भविष्यन्त्योश्च उज उजा वा ॥ १७७ ॥

वर्तमानाभविष्यन्त्योर्विध्यादिषु च यः कृतः ।

ए

प्रत्ययस्तस्य तु स्थाने, ' उज उजा ' -ऽऽदेशौ विकल्पितौ ।

[वर्तमाना] हसेज्ज च हसेज्जा च, पक्षे ' हसह ' सिद्ध्यति ।
पदेज्ज च पदेज्जा च, पक्षे- ' पदह ' इत्यपि ।

[भविष्यन्ती] पदेज्ज च पदेज्जा च, पक्षे पदिदिह स्मृतम् ।

[विध्यादिषु] हसेज्ज पक्षे, हसतु हसिज्जा च हसेज्ज च ।

एवं सर्वत्र बाधव्यं, तृतीयं तु भिन्नं यथा ।

अइवापज्जा अइवायावज्जा चेह पठ्यते ।

स्यात् न समणुज्जाणामि, समणुजाणज्जा न च ।

अन्यं तु सुर्योऽन्वासासामपि बाध्नुन्ति, तद्यथा ।

लकारवशके ' होज्ज ' भवतीत्यादिवाचकम् ।

मध्ये च स्वरान्ताद् वा ॥ १७८ ॥

धानोः स्वरान्तात् प्रकृति-प्रत्ययान्तरगौ तथा ।

चानुप्रत्ययानां च स्थाने, ' उज उजा ' -ऽऽदेशौ विकल्पितौ ।

वर्तमाना-भविष्यन्त्योर्विध्यादिषु च दर्शयते ।

[वर्तमाना] होज्ज होज्जह होज्जाह होज्ज, होह तु पात्तिकम् ।

होज्जा होज्जसि होज्जामि होज्ज, होसि तु पात्तिकम् ।

[भविष्यन्ती] होज्जहिह होज्जहिह, होज्जा होज्ज च पठ्यते ।

पक्षे ' होह ' इत्येतद् रूपं विधिं प्रयाति च ।

होज्जहिमि होज्जहिमि, होज्ज होज्जा च होहिसि ।

होज्जहिमि होज्जहिमि, होज्जहिमि ततः परम् ।

होज्जहिमि होज्जहिमि, होज्ज होज्जा-ऽऽदि व्युत्पत्ताम् ॥

[विध्यादिषु] होज्ज होज्जह होज्जाह होज्जा, जवतु वा जवेत् ।

पक्षे होह, स्वरान्तात् किम् ?-हसेज्जा च हसेज्ज च ॥

क्रियाऽतिपत्तेः ॥ १७९ ॥

क्रियाऽतिपत्तेः स्थाने तु, ' उज उजा ' -ऽऽदेशौ प्रकीर्तितौ ।

अतो-ऽभविष्यद् इत्यर्थे ' होज्ज होज्जा ' प्रयुज्यते ॥

न्त-माणौ ॥ १८० ॥

क्रियाऽतिपत्तेः स्थाने तु, ' न्त-माणौ ' इति भाषितौ ।

अतो ' होन्तो ' च ' होमाणौ ' -ऽभविष्यद् इति बाधकौ ॥

" हरिण-छाणे हरिणक ! जइ सि हरिणाहिं निवेसन्तो ।

न सहन्तो षिय तो गहुपरिदं से जिअन्तस्स " * ॥

शत्रानशः ॥ १८१ ॥

' शत्रु-आनश ' इत्यनयोर् ' न्त-माणौ ' स्तः पृथक् पृथक् ।

[शत्रु] हसन्तो हसमाणो च, [आनश] वेवन्तो वेवमाणौ च ॥

ई च स्त्रियाम् ॥ १८२ ॥

स्त्रियां शत्रानशोः स्थाने, ' ई, न्त-माणौ ' भवन्ति च ।

हसन्ती हसमाणौ च, हसई च शत्रुस्त्रियम् ।

वेवन्ती वेवमाणौ च वेवई त्रयमानशः ॥

या जापा जगवद्वचोजिरगमत् ख्यातिं प्रतिष्ठां परां,

यस्यां सन्त्यधुनाऽप्यमूनि निखिलान्येकादशाङ्गानि च ।

तस्याः संप्रति दुःखमारवशतो जातोऽप्रचारः पुनः

संचाराय मया कृते विवरणे पादस्तृतीयो गतः ॥

इति श्रीमत्सौधर्मबृहत्तपागच्छीय-कलिकालसर्वज्ञ-

श्रीमद्भट्टारक-श्रीविजयराजेन्द्रमूर्तिविराचि-

तायां प्राकृतव्याकृतौ तृतीयः पादः ।

* हरिणस्थाने हरिणाह ! यदि त्वं हरिणाधिपं न्यवेदयः ।
नासद्विषया एव ततो राहुपरिभव तस्य जीवतः ॥

॥ * अहम * ॥

॥ अथ चतुर्थः पादः ॥

इदितो वा ॥ १ ॥

इदितो धातवः सूत्रे ये वच्यन्तेऽत्र चुरिशः ।
तेषां विकल्पेनाऽऽदेशा भवन्तीत्यवगम्यताम् ॥कथेर्वज्जर-पज्जरोपाल-पिसुण-सङ्ग-बोद्ध-चव-जम्प-
सीम-साहाः ॥ २ ॥

'सङ्ग-बोद्ध-चवः' जम्प-पज्जरोपाल-वज्जराः ।
साहा सीमो च पिसुण' आदेशा वा कथेर्देशः ॥
पिसुणः सङ्गः बोद्धः, उपात्तः वज्जरः च पज्जरः ।
साहा जम्पः सीमः, चवः कथयतीति संवेद्यम् ॥
'वृक् जषण' इति धातोर्नृपवर्त्यस्य तस्य उन्वृक् ।
पक्षे 'कह' इतीदं रूपं येद्यदि कथयानोः ॥
अन्येरेते तु देशेषु पठिता अपि सुरिजिः ।
'विविधेषु प्रत्ययेषु प्रयुक्ताः' इत्येता मया ॥
धात्वादेशीकृता ह्येते, तत्सर्वं श्रूयतामिह ।
यज्जरिभ्यो कथितं, वज्जरिभ्यश्च कथयितव्यमिति भवति ॥
वज्जरणं कथनं, वज्जरिभ्यो चापि कथयित्वा ।
कथयन् हि वज्जरन्तो, सहस्रशः सन्ति तस्य रूपाणि ॥
संस्कृतधातुवदत्र प्रत्ययलोपागमादिविधिः ।

दुःखे णिव्वरः ॥ ३ ॥

दुःखविषयस्य कथेः, 'णिव्वरो' वा विधीयते ।
दुःखं कथयन्तीत्यर्थे, क्रिया 'णिव्वर' स्मृता ।

जुगुप्सेर्जुण-दुगुच्छ-दुगुच्छाः ॥ ४ ॥

'जुण-दुगुच्छ-दुगुच्छाः' जुगुप्सेर्वा त्रयो मताः ।
जुणः दुगुच्छः च दुगुच्छः, परं भवति वै जुगुच्छः च ।
लोपं गस्य जुगुच्छः तथा दुगुच्छः जुगुच्छः च ।

बुधुसि-वाजपोर्णिव-बोज्जा ॥ ५ ॥

बोज्ज-णोरवा स्यातां, कियन्त-वाजेस तथा बुधुकेवा ।
बोज्जः वोज्जः तस्माद्, भवति बुधुक्त्रश्च णोरवश्च ।

ध्या-गोर्भा-गौ ॥ ६ ॥

'ध्या गा' अनयार् 'जा गा' इत्यादेशौ हि जाय जायश्च ।
णिज्जाय णिज्जायश्च, जायं गाणं, च गाश्च गायश्च ।

ज्ञो जाण-मुणो ॥ ७ ॥

जानातेः स्तो 'जाण-मुणो' स्यातां 'मुणश्च जाणश्च' ।
काचिद् विकल्पो बहुधातुः यथा-णायं च जाणिञ्च ।
वा जाणिऊण गाऊण, रूपं 'मणश्च' मन्यतेः ।

उदो ध्मो धुमा ॥ ८ ॥

उदः परस्य ध्मा-धातोर् 'धुमा' स्याद्, 'उदुमाश्च' हि ।

भदो धो दहः ॥ ९ ॥

अपरस्य दधातेर्दह इति वै 'सदहश्च' ।

पिवेः पिज्ज-रुद्ध-पट्ट-घोटाः ॥ १० ॥

वा 'पिज्ज-रुद्ध-पट्ट-घोटाः', एते स्युरश्च वा पिवतेः ।
पिज्जः रुद्धः पट्टः, घोटाश्च, पक्षे 'पिअश्च' रूपम् ।

उद्यतेरोहम्मा वसुआ ॥ ११ ॥

'ओहम्मा वसुआ' च स्यातामुत्पन्न-वार्तिधातोर्वा ।
'ओहम्माश्च' च 'वसुआश्च' च पक्षे भवति 'उव्वाश्च' ॥

निजतेरोहीरोह्यो ॥ १२ ॥

'ओहीर उ [ओ] ह' इत्येतौ, वा नि-जानेः पक्षे मनौ ।
यथा-उ [ओ] हश्च निहाश्च ओहीरश्च' भवेत् त्रयम् ।

आघेराङ्ग्यः ॥ १३ ॥

धाऽऽजिघत्तेः स्याद् आङ्ग्यः, आङ्ग्यश्च अङ्ग्यश्च च ।

स्नातेरञ्जुत्तः ॥ १४ ॥

स्नातेर् 'अञ्जुत्त' इति वा स्याद् अञ्जुत्तश्च गहाश्च च ।

समः स्तयः खाः ॥ १५ ॥

सपूर्वस्य स्तयायतेः 'स्नाः' स्यात् 'संखाश्च' यथा भवेत् ।

स्यष्टा-थक्-चिट्ट-निग्गाः ॥ १६ ॥

'थक्का चिट्टा निग्गाः, वा' स्था-धातोः स्युर्निमे यथा ।
ग्राह थक्कश्च चिट्टश्च चिट्टिऊण निग्गाश्च ।
पठिओ उठिओ पठाविओ उठाविओ तथा ।
हविश्च बहुलात्-धाण थिअ थाऊण उथिओ ।

उदष्ट-कुक्कुरौ ॥ १७ ॥

उदः परस्य स्था-धातोः, स्यातामत्र उ-कुक्कुरौ ।
'उद' स्यात् तथा 'उक्कुक्कुर' इत्यमत्र तु ।

स्नेर्वा-पव्वायौ ॥ १८ ॥

'पव्वाय वा' इत्यादेशौ, स्नायतेर्वाऽत्र संमतौ ।
'वाश्च पव्वायश्च' तथा, पक्षे रूपं 'मित्राश्च' च ।

निर्मो निम्माण-निम्मवौ ॥ १९ ॥

'निम्माण-निम्मवौ' स्यातां, निर्मिर्मातेर्निर्मो यथा ।
'निम्माणश्च निम्मवश्च' यथेते सिद्धिमाप्नुतः ।

क्केणिज्जरो वा ॥ २० ॥

जयतेर् णिज्जरो वा णिज्जश्च, पक्षे भिज्जश्च ।

उदेर्णेण्ण-नूम-सन्नुम-ढक्कौम्बाल-पव्वाहाः ॥ २१ ॥

'स्युर ढक्कौम्बाल-पव्वाहा एण्णो नूमश्च सन्नुमः' ।
उदेर्ण्यन्तस्य वाऽऽदेशाः पठेते, तन्निशम्यताम् ।
एण्णश्च नूमश्च, एण्णश्च एण्णश्च ढक्कश्च च सन्नुमश्च भवति ।
ओम्बालश्च पव्वाहाश्च, तथा च गायश्च निगद्यन्ते ।

नित्रिपत्योणिहोरः ॥ २२ ॥

निवृगः पनेश्च धातोः, एयन्तस्य तु वा 'णिहोड' इति भवतु ।
यथा 'णिहोर' पक्षे तथा निवार्श्च, पाडे ।

दूहो दूमः ॥ २३ ॥

दूहो एयन्तस्य दूमः स्यात्, हिअयं मउक्क दूमेश्च ।

धवलैर्दुमः ॥ २४ ॥

धवलयतेर्ण्यन्तस्य दुमादेशो वा, दुमश्च धवलश्च च ।
स्वर-[४२३८] सूत्रेण तु दाघे दूमिअमिति धवलानं भवति ।

तुलेरोहामः ॥ २५ ॥

तुलेर्ण्यन्तस्य 'ओहामो' वा, तुलश्च ओहामश्च ।

आदेशास्तु निलीङो धातोः षरू वा प्रवर्तन्ते ।
लुक्कश्च लिङ्कश्च भवति णिलीङश्च तथा णिलुक्कश्च ।
तथा णिरिङ्गश्च रूपं, पक्षे वेद्य निलिङ्गश्च तु ।

विलीङ्गिरी ॥ ५६ ॥

विरा विलीङ्गदेशो वा, विगश्च विलिङ्गश्च ।

रुते रुज्ज-रुटौ ॥ ५७ ॥

रुतेः स्थाने विकल्पेन रुज्ज-रुटौ प्रकीर्तितौ ।

रुज्जश्च रुटश्च ततः, पक्षे रवश्च सिध्यति ।

श्रुटैर्णः ॥ ५८ ॥

श्रुणोतेर्वा इणो, हण-इ सुणश्च सिद्धिमितः ।

धुगैर्धुवः ॥ ५९ ॥

धुनातेर्वा धुवो धुनश्च स्याद् धुणश्च पाक्षिकम् ।

हो हव हवः ॥ ६० ॥

'हो हव हव' इत्येते नृवः, स्थाने विकल्पिताः ।

'हो हव हव' स्युः, 'होन्ति हवन्ति च हवन्ति' बहुवचने ।

पक्षे भवश्च भवन्ति च, जविषं पभवश्च परिभवश्च ।

कचिदन्यदपि यथा-जलं, वञ्चुभश्च स्मृतम् ।

अविर्ति हः ॥ ६१ ॥

विहर्जे प्रत्यये 'हु' स्याद्, भुवः स्थाने विनाशया ।

यथा हुन्ति, भवद् हुन्ता, किम् ? अविर्ताति, 'हो' च ।

पृथक् स्पष्टे णिव्वरुः ॥ ६२ ॥

पृथग्भूते तथा स्पष्टे, कर्त्तरि 'णिव्वरु' भुवः ।

पृथक् स्पष्टा वा जवती-त्यर्थे 'णिव्वरु' स्मृतम् ।

प्रज्ञो हुपो वा ॥ ६३ ॥

प्रनुकर्तृकस्य नृवः, स्थाने हुपो विकल्प्यते ।

प्रभुत्व न प्रपूर्वस्य-वाधोऽत्रेति विभाव्यताम् ।

अङ्गं चिञ्च पङ्कजं, न, पक्षे पभवश्च ।

के हः ॥ ६४ ॥

के नृवो हर् अणुहर्, पङ्कजं हृअमीदृशम् ।

कृगः कुणः ॥ ६५ ॥

कृगः कुणो वा, कुणश्च, करश्च स्यात्, पाक्षिकम् ।

काणैकिते णिआरः ॥ ६६ ॥

काणैकितविषयस्य तु, कृगः पदे वा णिआर आदेशः ।

काणैकितं करोतीत्यर्थे वाच्य 'णिआर' हि ।

निष्टम्भावष्टम्भे णिहुद्द-संदाणं ॥ ६७ ॥

अवष्टम्भे च निष्टम्भे, कृगः संदाण-णिहुद्दौ ।

इत्यादेशौ यथासंख्य, विकल्पेनैव बुध्यताम् ।

णिहुद्दश्च तु निष्टम्भं करोती-त्यर्थबोधकम् ।

'संदाण' अवष्टम्भं करोतीत्यर्थवाचकम् ।

अमे वावम्फः ॥ ६८ ॥

धमविषयस्य तु कृगो, वावम्फो वा विधीयते ।

धमं करोति इत्यर्थे, 'वावम्फ' निगद्यते ।

मन्युनौष्ठमालिन्ये णिव्वोलः ॥ ६९ ॥

मन्युनौष्ठमालिन्ये, 'णिव्वोल' कृगोऽस्तु वा ।

माक्षिनीकुरुते स्वौष्ठं कुधा, 'णिव्वोल' स्मृतम् ।

शैथिल्यलम्बने पयल्लः ॥ ७० ॥

शैथिल्ये लम्बनेऽर्थे च, 'पयल्लो' वा कृगो यथा ।

लम्बते वा च शिथिलीभवति स्यात् 'पयल्ल' ।

निष्पाताच्छ्रोटे णीलुक्कः ॥ ७१ ॥

आच्छ्रोटेऽर्थे च निष्पाते, 'णीलुक्को' वा कृगो भवेत् ।

'णीलुक्क' निष्पतति, वाऽऽच्छ्रोटेत्यति कथ्यते ।

कुरे कम्मः ॥ ७२ ॥

कुरार्थस्य कृगः 'कम्म', इत्यादेशो विभावया ।

'कुर करोति' इत्यर्थे, पदे 'कम्म' ज्ञेयम् ।

चाटौ गुललः ॥ ७३ ॥

चाटुविषयस्य कृगो, 'गुललो' वा विधीयते ।

प्रयुज्यते 'गुलल', चाटुकारं करोत्यतः ।

स्मरेर्जर-भूर-जर-भल-लढ-विम्हर-सुमर-पयर-पम्हुहाः ॥ ७४ ॥

पम्हुहा विम्हरो भूरः पयरः, सुमरो भरः ।

भलो लढो जरो धेत, नवादेशाः स्मरेर्मताः ।

भूरश्च भरश्च विम्हरश्च, सुमरश्च पयरश्च च पम्हुहा सरश्च ।

जरश्च भलश्च लढश्च ततः, स्मरेर्जयस्तीह रूपाणि ।

विस्मृः पम्हुस-विम्हर-वीसराः ॥ ७५ ॥

'पम्हुस विम्हर वीसर' इत्यादेशा भवन्ति विस्मरतेः ।

'पम्हुसश्च विम्हरश्च वीसरश्च' च सिद्धयन्ति रूपाणि ।

व्याहगेः कोक्क-पोक्कौ ॥ ७६ ॥

व्याहरेतेर्वा स्याता-मादेशौ द्वौ हि 'कोक्क-पोक्कौ' च ।

कोक्कश्च, ह्रस्वत्वे कुक्कश्च पोक्कश्च, 'वाहर' पक्षे ।

प्रसरेः पयल्लोवल्ली ॥ ७७ ॥

उवल्लश्च पयल्लो वा, स्यातां प्रसरतेर्मता ।

उवल्लश्च पयल्लश्च, पक्षे प्रसरश्च स्मृतम् ।

महमहो गन्धे ॥ ७८ ॥

गन्धार्थस्य प्रसरतेः, स्थाने महमहोऽस्तु वा ।

'माल' महमहश्च, 'गन्ध' किं ? प्रसरश्च च ।

निस्मरेणीहर-नील-धार-वरहाडाः ॥ ७९ ॥

निस्मरेतेर् वरहाडो, नीलो धाडो च णीहरो वा स्युः ।

वरहाडश्च नीलश्च णीहरश्च च धाडश्च च, नीसरश्च ।

जाग्रैर्जगः ॥ ८० ॥

जागतेर् 'जग' इति तु, स्यादादेशो विभावया ।

रूप 'जग' तेन स्यात्, पक्षे 'जागर' स्मृतम् ।

व्याप्रेराअङ्गः ॥ ८१ ॥

धातोर्व्याप्रीयतेः स्थाने, 'आअङ्गो' वा विधीयते ।

आअङ्गश्च तथा 'वावरे' रूपं तु पाक्षिकम् ।

मंठगेः साहर-साहट्टौ ॥ ८२ ॥

संवृणोतेस्तु साहर-साहट्टौ वा पदे मतौ ।

साहट्टश्च साहरश्च, पक्षे 'संवर' स्मृतम् ।

आहङ्गः सन्नामः ॥ ८३ ॥

वाऽऽहङ्गः स्यात् 'सन्नामो', आहङ्गश्च सन्नामश्च ।

महगेः सारः ॥ ८४ ॥

सारः प्रहरतेः स्थाने, वा पहरत् सारः ।

अवतरेरोह-आरम्भः ॥ ८५ ॥

'आह आरम्भ' इत्येतौ, चाऽऽवतर्गतेर्मतौ ।

ओह वा ओरम्भ, पक्षे 'आओर' स्मृतम् ।

शकेश्वर-तर-तीर-पाराः ॥ ८६ ॥

अथस्तरस्तरपारा, अन्वारो वा शकेश्वरम् ।

तीरं पारं सकृद्व, अथ तरं, अथ च न्यजतेः । [१]

तरतेरपि तु तरं वा, तीरयतेरपि भवेत् तीरं ।

पारयतेरपि भवेत्, रूपं 'पारं' पठ्यते । [२]

फक्कम्यकः ॥ ८७ ॥

थक्कन्तु फक्कतेः स्थाने भवेत्, 'थक्क' सिध्यति ।

आयः सल्लहः ॥ ८८ ॥

आयतः सल्लहदेशो भवेत्, 'सल्लह' स्मृतम् ।

खचैर्वैश्रवः ॥ ८९ ॥

खचैतर 'वैश्रव' वा, 'वैश्रव' 'खच' स्मृतम् ।

पचैः सोल्ल-पञ्चल्ल ॥ ९० ॥

वा 'सोल्ल-पञ्चल्ल' इत्यादेशो स्तः पचनेः स्थाने ।

'सोल्ल' वा 'पञ्चल्ल', पक्षे 'पच' सिध्यति ।

मुचैरुत्तहावहेम-मेद्धास्मिक्क-रेअव-णिन्नुत्त-प्रेमाणाः ॥ ९१ ॥

मेद्धाऽवहेमो धसामो, णिन्नुत्तस्मिक्क-रेअवाः ।

मुचैरुत्त मुचैः स्थाने, सप्तदेशा विकल्पिताः ।

णिन्नुत्त उन्निक्क, अवहेम रेअव च धसाम् ।

उत्त मेह, पक्षे 'मुत्त' च रूपं तु भवतीति ।

दुःखं णिन्वत्तः ॥ ९२ ॥

दुःखविषयस्य मुचैर्णिन्वत्तं वा विधीयते ।

'दुःखं मुचैरुत्त' इत्यर्थे 'णिन्वत्त' क्रियापदम् ।

वच्चैर्वैश्रव-वैश्रव-जुग्गोमज्जाः ॥ ९३ ॥

वा वैश्रव-वैश्रव-जुग्गो वच्चैर्वाऽपि वच्चैः स्थाने ।

वैश्रव वैश्रव जुग्ग उमज्ज च, वच्च च ।

रच्चैरुत्तहावह-विन्विद्धाः ॥ ९४ ॥

धातोः रच्च उत्तहावह-विन्विद्धाख्या भवत्येते ।

विन्विद्ध उमज्ज च अवह, पक्षे रय भवति ।

समारचैरुत्त-सारव-समार-कलायाः ॥ ९५ ॥

समारचैरुत्त उवहत्थः, कलायाः सारवः समारो वा ।

उवहत्थ कलाय, समारय सारच समार च ।

सिचैः सिञ्च-सिम्पौ ॥ ९६ ॥

सिञ्च-सिम्पौ विकल्पेन, सिञ्चैर्वा पदे स्मृतौ ।

सिञ्च सिञ्च सिम्प, पक्षे सिञ्च ज्ञायते ।

प्रच्छः पुच्छः ॥ ९७ ॥

प्रच्छः स्थाने ज्ञायते पुच्छादेशः, पुच्छति सिध्यति ।

गर्जेर्बुक्कः ॥ ९८ ॥

गर्जनेर्बुक्क इत्यादेशो वा, बुक्क, गजः ।

[१] हानिं करोति । [२] कर्म सनाप्नोति ।

वृषे दिक्कः ॥ ९९ ॥

वृषे कर्तारि गजैर् वा, दिक्काऽऽदेशो विधीयते ।

'दिक्क' 'गर्जति वृषः' इत्यर्थे परिपठ्यते ।

रात्तरग्ग-उज्ज-सह-रीर-रेहाः ॥ १०० ॥

अग्नौ रीरो रेहः, उज्जस्य सहो भवन्तु वा राज्ञः ।

अग्नौ उज्ज रीर, रेह राय च सह तथा ।

परजेराउत्त-णिउत्त-बुद्ध-खुप्पाः ॥ १०१ ॥

आउत्तुद्ध णिउत्तो, बुद्धः खुप्पस्य मज्जतेवा स्युः ।

आउत्तुद्ध च णिउत्तुद्ध, बुद्ध खुप्प च मज्ज च ॥

पुज्जेरागेत्त-वमात्तौ ॥ १०२ ॥

आगेत्तस्य वमात्तस्य, पुज्जेरतौ विकल्पितौ ।

आगेत्त वमात्त, पक्षे 'पुज्ज' सिध्यति ।

लम्जेर्जीहः ॥ १०३ ॥

जीहो वा लज्जन्, स्थाने, यथा-जीह, लज्ज ।

तिज्जेर्बुक्कः ॥ १०४ ॥

आसुत्तो वा तिजः स्थाने, आसुत्त च तेअग्ने ।

मृजेरुग्गुम-मृज्ज-पुञ्ज-पुंस-कुम-पुस-सुह-हुल-

येमाणाः ॥ १०५ ॥

उग्गुमा-येमाणा सुह, पुञ्जः पुंसः कुमः पुसः ।

लहा हुलो, नवादेशा विकल्पेन मृजेमताः ।

लुञ्ज पुञ्ज पुंस, रोग्याणां कुम पुंस तथा लुह ।

हुल उग्गुम, पक्षे 'मज्ज' इति सिध्यति पदम् ।

जज्जेर्बुक्क-मृग्ग-मृग्ग-मृग्ग-मृग्ग-मृग्ग-मृग्ग-मृग्ग-

कज्ज नारज्जाः ॥ १०६ ॥

मृग्गमृग्ग विरो मृग्ग, मृग्गः मृग्गस्य वेमयः ।

पविग्गः कज्जा नारज्जा वा मज्जतेवे ।

मृग्ग मृग्ग मृग्ग, मृग्गमृग्ग वेमय च पविग्गज्ज ।

नारज्ज च कज्ज, विग्ग च पक्षे भवेद्-'मज्ज' ।

अनुज्जेः पारिअग्गः ॥ १०७ ॥

अनुज्जेः 'पारिअग्ग' इत्यादेशो विकल्प्यते ।

'पारिअग्ग' पक्षे तु-'अणुवच्च' सिध्यति ।

अर्जेर् विहवः ॥ १०८ ॥

अर्जयानां विकल्पेन, विहवाऽऽदेशो ज्ञायते ।

प्रयुज्यते 'विहव' तथा 'अज्ज' पालिकम् ।

युज्जो जुज्ज-जुज्ज-जुप्पाः ॥ १०९ ॥

युजः स्थाने 'जुज्ज-जुज्ज-जुप्पा' एते त्रयो मताः ।

जुज्ज जुज्ज तथा, जुप्पा' सिद्धिमागमत् ।

भुज्जो जुज्ज-जिम-जेम-कम्माण्ह-समाणा-चमह-वड्डाः ॥ ११० ॥

समाणाश्चमहश्च, कम्मो भुज्जो जिमस्तथा ।

अग्नौ जेमो, भुज्ज स्थानेऽष्टादेशाः परिकीर्तिताः ।

'जुज्ज' जिम च जेम, चमह कम्म च वड्ड समाण ।

'अणह' इति भुज्जधातोः, रूपं वेद्यं सुधीभिरतः ।

वोपेन कम्मवः ॥ १११ ॥

उपेन युक्तस्य भुजः, 'कम्मवो' वा विधीयते ।

तेन सिद्ध 'कम्मव', 'उवहुज्ज' इत्यपि ।

व्याप्नोतेस्तु विकल्पेनाऽऽदेश 'आंश्रभा' इष्यते ।

अन्याहोम्यत्यः ॥ १६५ ॥

उम्मत्यस्तु गमेः स्थानेऽभ्याङ्गन्यां युक्तस्य वा ज्ञेयम् ।
'उम्मत्यह' तथा-ऽभ्यागच्छह' रूपद्वयं ततः ।

प्रत्याङ्ग पलोदः ॥ १६६ ॥

पल्लोदस्तु गमेः प्रत्यङ्गभ्यां युक्तस्य पदेऽस्तु वा ।
'पलोदह' तथा-पञ्चागच्छह' स्यात्तु पार्श्वकम् ।

शमेः पडिसा-परिसामौ ॥ १६७ ॥

शमेः पदे तु पडिसा-परिसामौ विकल्पितौ ।
'परिसामह' समह, पडिसाह' अयं शमेः ।

रमेः संगुह-खड्गोन्माव-कालिकिञ्च-कोट्टुम-

मोद्वाय-णामर-वेद्धाः ॥ १६८ ॥

मोद्वायो णीसरो वेल्हः, कालिकिञ्च कोट्टुमः ।
खड्गोन्मावौ च संगुहो, रमेर्वा स्युग्मी पदे ।
संगुहह उन्मावह, कालिकिञ्च कोट्टुमह च मोद्वायह ।
खड्गह तथा णीसरह, खेलह पक्के 'रमह' रूपम् ।

पूरेग्यानाग्यवोक्तुमाहुमाहिरेमाः ॥ १६९ ॥

'अहिरेमोऽग्यवोऽग्याम उक्तुमाहुम' इत्यमी ।
पञ्चादेशा विकल्पन, पूरेः स्थाने प्रकीर्तिताः ।
'अग्यामह' अग्यवह, अहिरेमह पूरह ।
उक्तुमाह अहुमह, 'साविकल्पमुदाहृतम् ।

त्वरस्तुवर-जअमी ॥ १७० ॥

त्वररो जअरुअमी, भवेतां त्वरतेः पदे ।
सिद्धं रूपं तुवरह, तथा जअरुह स्मृतम् ।

त्यादिशत्रोस्तुरः ॥ १७१ ॥

त्वर शतरि त्यादौ च, तुरः-तुरन्तो तुरह' ।

तुरोऽन्यादौ ॥ १७२ ॥

त्वरोऽन्यादौ तुरादेशः, तुरन्तो तुरिआ यथा ।

क्षरः खिर-ऊर-पजऊर-पञ्च-णिचल-णिहृआः ॥ १७३ ॥

णिचलहो णिहृआ पञ्चहो ऊरः पजऊरः खिरः ।
क्षरेते परादेशाः, भवन्तीति विभाव्यताम् ॥
पजऊरह पञ्चरह, खिरह ऊरह तथा ।
णिचलह णिहृआह, पञ्च रूपाणि चक्षते ॥

उन्लल उन्थल्लः ॥ १७४ ॥

स्याद् 'उन्थल्ल' उच्छल्लतेः, रूपम् 'उन्थल्लह' स्मृतम् ।

विगलेः थिप्प-णिहृहो ॥ १७५ ॥

धानोर विगलतेः स्थाने, वा स्यातां 'थिप्प-णिहृहो' ।
वा थिप्पह णिहृहह, पक्षे 'विगलह' स्मृतम् ॥

दलि-वल्लोर्विमट्ट-वम्फा ॥ १७६ ॥

स्यातां विमट्ट-वम्फा, वा दलि-वल्लोः पदे यथासम्भम् ।
तथा 'विमट्टह' वम्फह, 'पक्के रूपं दलह वल्लह ॥

प्रशेः फिर-फिट्ट-फुर-फुट्ट-चुक्क-जुल्लाः ॥ १७७ ॥

वा स्युर प्रशेः चुक्क-जुल्लो, फिट्ट-फुट्टौ फिडः फुडः ।
फिट्टह फुट्टह चुक्कह, फिडह फुडह भुल्लह च भवति रूपम् ॥
पक्षे 'भसह' रूपं, अथ प्रशेः सुधीजिरिहम् ।

नसेणिरिणास-णिवहावमह-परिसा-मेहावहराः ॥ १७८ ॥

णिरिणासश्च णिवहोऽवसेहः पडिसा तथा ।

सेहश्चावहरश्चैते, परादेशा नशेस्तु वा ॥

णिरिणासह णिवहह अवसेहह परिसाह अवहरह सेहह ।

पक्के 'नस्मह' इत्यप्यमूनि रूपाणि नशधातोः ॥

अवात् काशो वामः ॥ १७९ ॥

अवान् परस्य काशस्तु, 'वासः,' 'आवासह' स्मृतम् ।

सन्दिशेरप्पाहः ॥ १८० ॥

अप्पाहः सदिशेर वा स्यात्, अप्पाहह सन्दिसह ।

दशो निअच्छ-पेच्छावयच्छावयज्ज-वज्ज-सन्वव-

देक्खो अक्खावक्खावअक्ख-पुलोए-पुल्लए-

निआवआस-पासाः ॥ १८१ ॥

वज्जो निअच्छ ओअक्खोऽवयच्छ सन्ववो निअः ।

अवयच्छोऽवयज्जः पेच्छो देक्खः पुल्लएस्तथा ॥

अवअक्खः पुलोएश्च पासाऽवक्खो, दशेर अमी ।

अवयच्छह अवयज्जह, वज्जह पेच्छह च सन्ववह पासह ॥

आवक्खह च निअच्छह, देक्खह अवअक्खह पुल्लएह ।

अवआसह अवक्खह, निअह च पुल्लएह वेहो रूपम् ॥

'निज्जाअह' खरादित्यन्ते निधायन्तेः सिद्धम् ।

स्पृशः फाम-फंम-फगिस-त्रिव-त्रिहाल्लुङ्गालिहाः ॥ १८२ ॥

आलुङ्गः फगिसः फंमः, त्रिवः फासः त्रिहाल्लिहो ।

इत्यमी स्पृशतेः स्थाने, समादेशाः प्रकीर्तिताः ।

फासह फमह फगिसह, त्रिवह त्रिहह आलिहह तथाऽऽलुङ्गह ।

इति धातोः स्पृशतेरिह, रूपाणां सप्तकं भवति ।

प्रविशेरिअः ॥ १८३ ॥

धातोः प्रविशतेः स्थाने, रिआऽऽदेशो विकल्प्यते ।

सिद्धं 'रिअह' पक्षे तु, रूपं 'प्रविशह' स्मृतम् ।

प्रान्मृश-मुपोम्हमः ॥ १८४ ॥

प्रात् परस्य तु मुप्पान्ते-मृशतेश्च मृसो भवेत् ।

'प्रमुसह' प्रमुशति, वा प्रमुप्पानति कथ्यते ।

पिपेणिवह-णिरिणास-णिरिणाज्ज-रोअ-चट्टाः ॥ १८५ ॥

णिरिणासो णिरिणाज्जो, रोअश्चचट्टश्च वा पिपेर णिवहः ।

रोअश्च चट्टह णिरिणासह णिरिणाज्जह च पीसह णिवहर ।

अपेत्तुकः ॥ १८६ ॥

अपेत्तुको विकल्पन, सिद्धं भसह पुक्कह ।

कूपेः कट्ट-साअट्टाञ्चाणच्छायज्जाहज्जाः ॥ १८७ ॥

कट्टः साअट्ट आट्टोऽयज्जाऽणच्छाऽञ्ज इत्यमी ।

धातोः कूपेः परादेशाः, विकल्पन प्रकीर्तिताः ।

आट्टह साअट्टह, कट्टह अञ्चह अणच्छह अयज्जह ।

पक्के 'कगिसह' रूपं, कूपधातोर्गत्र संवधम् ।

असावक्खोरः ॥ १८८ ॥

अक्खोडस्तु कूपेः स्थाने-ऽर्थे कोशात् खड्गकर्षणे ।

'अक्खोडह' असि कोशात्, कर्षणीति प्रतीतिकृत् ।

गवेपेहुण्डुल्ल-दण्डोल्ल-गमेस-घत्ताः ॥ १८९ ॥

घत्ता गमेसो दण्डोल्लो, दुण्डुल्लो वा गवेपतेः ।

दुण्डुल्लह दण्डोल्लह, गमेसह च घत्तह । [१]

[१] गवेसह ।

श्लिषः सामगावयाम-परिक्रन्ताः ॥ १६० ॥

अवयामः सामगाः, परिभ्रन्तश्च त्रयः श्लिषेर्वी स्युः ।
अवयासह सामगाह, परिभ्रन्तह, वा मिलेसह च ।

अक्षेत्रोष्पः ॥ १६१ ॥

अक्षेत्रोष्पः वा स्याद्, वा मक्षेत्रोष्पः ।

काङ्क्षेराहाहिलङ्गाहिलङ्गा-वच-वम्फ-मह-सिह-
विबुम्पाः ॥ १६२ ॥

अहिलङ्गाऽहिलङ्गा वम्फो विबुम्पो महः सिहः ।
आहो यच्चः काङ्क्षेरायाऽष्टावादेशा अमी मताः ।
आहिलङ्गा अहिलङ्गा, आह वचः मह विबुम्पह च ।
वम्फह सिंह च, पक्षे-काङ्क्षे' इति सिद्धिर्मेति पदम् ।

प्रतीक्षेः सामय-विहीर-विमालाः ॥ १६३ ॥

पदे प्रतीक्षेर्वी स्युः, विमालाः सामयो विहीरश्च ।
विमालाह च विहीरह, सामयह तथा पाम्बलह वा ।

तक्षस्तच्छ-चच्छ-रम्प-रम्फाः ॥ १६४ ॥

तच्छस्तच्छा रम्पा, रम्फाश्चेते तु तक्षतेर्वी स्युः ।
तच्छस्तच्छा रम्पह, रम्फह, तक्षह तु विकल्प्यात् ।

विकसेः कोआस-वोमट्टो ॥ १६५ ॥

कोआसा यामट्टो, विकसेर्वी पदे तु वा भवतः ।
कोआसह वोमट्टह, तथा विकल्पेन विश्वसह च ।

हमेर्गुजः ॥ १६६ ॥

हमेर्गुजो विभाषा स्याद्, यथा हमेह गुजह ।

संसदहम-दिमजो ॥ १६७ ॥

हमेहो दिमश्च वा स्यातां, संसेर धातोः पदे यथा ।
हमेह दिमह तथा, पक्षे-संसह' सिध्यति ।

त्रमेर्गु वोज-वज्जाः ॥ १६८ ॥

वोजो वजो रम्भेते, वा भवन्तु त्रमेः पद ।
मिह वोजह उरह, तथा तस्य वजह ।

न्यमो णिम-णुमौ ॥ १६९ ॥

न्यस्यते स्तो णिम-णुमौ, 'णिमह णुमह' यथा ।

पर्यसः पलोह-पल्लह-पल्लहः ॥ १७० ॥

पर्यस्यतेः पलोहः, पल्लहः पल्लह्य धाति सन्तु हि ।
पल्लहः पल्लह्यह, तथा पलोहः भवति रूपम् ।

निश्वसेर्जङ्गः ॥ १७१ ॥

भङ्गो वा निश्वसेर, नाससह भङ्गह च द्वयम् ।

उल्लस्येस्मलोसुम्न-णिश्वस-पुलआअ-गुज्जोद्वागोआः ॥ १७२ ॥

ऊसुम्न ऊसलो गुज्जोद्वा, पुलआअ-णिश्वसौ ।
आगोआः, वा परादेशाः, उल्लसेस्तु पदे मताः ।
पुलआअह गुज्जोद्वाह, 'गुज्जुल्लह' ह्रस्वतस्तु, 'ऊसलह' ।
ऊसुम्नह आगोआह, तथा णिश्वसह च उल्लसह ।

नासर्निमः ॥ १७३ ॥

नासेर निमो वा, 'निमह' पक्षे-नासह' इत्यपि ।

ग्रमेर्विमः ॥ १७४ ॥

ग्रमेर विमो वा, विमह, पक्षे-ग्रमह' इत्यपि ।

अवाद् गादेर्वाहः ॥ १७५ ॥

अवाद् गाहेस्तु वाहो वा, आवाहह आगाहह ।

आरुहेश्वर-वल्लर्गो ॥ १७६ ॥

चमो वल्लर्गश्चामो वै, भवेताम् आरुहः पदे ।
वा वल्लर्गह चडह, तथा आरुहह पाकिक्कम् ।

मुहर्गुम्प-गुम्परा ॥ १७७ ॥

वा गुम्प-गुम्परा स्यातां, मुहर्गुताः पदे, यथा ।
वा गुम्पह गुम्पराह, पक्षे 'मुहर्गु' सिध्यति ।

दहेर्गुहकान्नापुर्वा ॥ १७८ ॥

आनुहो वाऽहिकलश्च, दहेः स्थाने विकल्पितौ ।
अहिकलह आनुहह, पक्षे-दहह स्मृतम् ।

ग्रहो वज्र-गेणह-हर-पङ्क-निरवाराहिपञ्चुआः ॥ १७९ ॥

वज्र-गेणह-हर-पङ्क-निरवाराहिपञ्चुआः ग्रहः स्युरमी ।
अहिपञ्चुअह वज्रह निरवाराह गेणहह हरह पङ्कह ।

कन्वा-तुम्-तव्येषु वेत् ॥ १८० ॥

कन्वा-तुम्-तव्येषु परतां, 'वेद्' आदेशो ग्रहमेतः ।
[कन्वा] स्याद् घञ्आण घञ्ण, कान्वा-गेणह' स्मृतम् ।
[तुम्] घञ् [तव्य] घञ्जवम्' इत्येतत्, विविध लक्ष्यमस्ति ।

कन्वा-तुम्-तव्येषु वेत् ॥ १८१ ॥

कन्वा-तुम्-तव्येषु वेत्, 'घञ्' आदेशो ग्रहमेतः ।
'घञ्' आदेशो वात्तु 'घञ्जवम्', त्रयैव नैवपुदाहृतम् ।

कन्वा-तुम्-तव्येषु वेत् ॥ १८२ ॥

तः स्याद् कन्वा-तुम्-तव्येषु, कन्वा-तुम् तव्येषु, तद्वया ।
भोक्तृण भाक् भोक्तव्य, ज्ञातव्यमनया दिशा ।

हृशमेन हः ॥ १८३ ॥

हृशोऽन्यस्य तकारेण, गृह हः प्रमेवद्, यथा ।
हृशुण हः हृशुण, सप्रयुक्तं युगैरिदम् ।

आः कुगो जूत-भविष्यतोश्च ॥ १८४ ॥

कन्वा-तुम्-तव्येषु च तथा, काले भूते नविष्यति ।
कुगोऽन्यस्य तु 'आ' इत्यादेशः स्यादिति कथ्यते ।

'चकागकार्यिककरोत्', 'पयु' 'कार्द' आभ्यते ।

'कर्ता कार्ययतीत्यर्थे, पदे 'काहिह' पठ्यते ।

कन्वा-तुम्-तव्येषु काऊण, काऊ कायव्यभियते ।

गमिष्यमाऽऽसां हः ॥ १८५ ॥

गमिष्यमाऽऽसामन्यस्य, उकारादेश इत्येतत् ।
गच्छह चच्छह तथा, सिद्ध जच्छह अच्छह ।

जिदि-भिदो नः ॥ १८६ ॥

नः स्यात् जिदि-भिदो अन्ते, यथा-जिन्दह भिन्दह ।

युध-युध-युध-युध-मिध-मुहो जङ्गः ॥ १८७ ॥

स्यात् युध-युध-युध-युध-मिध-मुहो जङ्गलो 'जङ्ग' इत्यादेशः ।
जुजह जजह वृजह, गिजह सिजह च मुजह च ।

रुधो न्य-मनो च ॥ १८८ ॥

रुधो न्य-मनो तु वात् 'जङ्ग', रुधह रुमह रुजह ।

सद्-पतोहः ॥ १८९ ॥

अन्ते सद्-पतोहः स्यात्, सडह पडह स्मृतम् ।

[सिद्धहेम०]

क्वथ-वर्धा ढः ॥ २१० ॥

क्वथेर वधेर अन्तिमस्य, ढः स्यात् कढइ वढइ ।
वृधेः कृतगुणस्येह, वधेश्च ग्रहणे समम् ।

वेष्टः ॥ २११ ॥

'वेष्ट वेष्टने' इत्यस्य, धातोः 'कगट'-[१ । ७७] स्मृतः ।
षष्ठोपेऽन्त्यस्य ढो, 'वाढज्जइ, वेढइ' इत्यापि ।

ममो ल्लः ॥ २१२ ॥

संवेष्टनेरन्तिमस्य, 'ल्ल' स्यात्, 'संवेष्टइ' स्मृतम् ।

वाढः ॥ २१३ ॥

वा 'ल्ल' उद्धेष्टने 'उद्धेष्टइ, उद्धेष्टइ' स्मृतम् ।

स्विदां ल्लः ॥ २१४ ॥

स्विदिप्रकाराणां 'ज्जः' स्यात्, अन्तिमस्य द्विरूपकः ।
सव्वङ्ग-सिज्जिगीय-संपज्जइ (सज्जइ स्मृतम्) ।
बहुत्वं तु प्रयोगानुसरणार्थमिहोच्यते ।

व्रज-नृत-मदां ऋः ॥ २१५ ॥

अन्तिमस्य व्रज-नृत-मदानां 'ऋ' भवेदिह ।
वचवइ नचवइ तथा, मचवइ सिद्धिमाययुः ।

रुद-नमोर्वः ॥ २१६ ॥

रुद-नमोर वा, रुवइ, रोवइ नवइ स्मृतम् ।

उद्धिजः ॥ २१७ ॥

उद्धिजतेरन्त्यस्य वः, उद्धेवो च उद्धिवइ ।

खाद-धावोलुक् ॥ २१८ ॥

खाद-धावोर्लुक् अन्ते स्यात्, खाइ खाग्रइ खाहिइ ।
स्याद् धाइ धाव धाहिइ, कचिन्ना- 'धावइ' स्मृतम् ।
वर्तमाना-भविष्यद्-विध्याद्येकवचनेषु हि ।
तेनेह नव 'खादन्ति, धावन्ति' बहुलप्रहात् ।

सृजो रः ॥ २१९ ॥

सृजो धातोर्गन्तिमस्य, रकारोऽत्र विधीयते ।
वोसिराप्ति वोसिरइ, तथा निसिरइ स्मृतम् ।

शकादीनां द्वित्वम् ॥ २२० ॥

अन्तिमस्य शकादीनां, द्वित्वं भवति, तद्यथा ।
[शक्] सकइ [जिम्] जिम्मइ [वग्] लगइ,
[मग्] मग्गइ [कुप्] कुप्पइ [मृद्] पलाट्टइ च [तुद्] तुट्टइ ।
[नश्] नस्मइ [अद्] परिअट्टइ [नद्] न-
ट्टइ [सिव्] सिव्वइ, अन्यथापि चैवम् ।

स्फुटि-चत्तेः ॥ २२१ ॥

स्फुटिश्चलेश्च वैकल्प्य, द्वित्वमन्त्यस्य भाष्यते ।
फुटइ फुट्टइ तथा, रूप चलइ चलइ ।

प्रादेर्मीलः ॥ २२२ ॥

प्रादेः परस्य मीलर्वा, द्वित्वमन्त्यस्य बुध्यताम् ।
सामिलइ तथा संमीलइ, मीलइ तं विना ।

उवर्णस्यावः ॥ २२३ ॥

अवादेशस्तु धातूनामन्त्योवर्णस्य बुध्यताम् ।
[हुइ] निणइवइ [हु] निहवइ, [क्] कवइ प्रभृति स्मृतम् ।

शृङ्गास्यावः ॥ २२४ ॥

अवादेश शृङ्गस्य, जवेद् धात्वन्तवर्तिनः ।
यथा कइ धरइ, हरइ प्रमुख मतम् ।

वृषादीनामरिः ॥ २२५ ॥

अर्गिष्ठादिधातूनाम्, शृङ्गस्य पदे जवेत् ।
वृषो 'वरिसइ' कृषो, तथा 'कर्मइ' स्मृतम् ।
एव मृषो 'मरिमइ', हृषो 'हरिसइ' स्मृतम् ।
आरः सदृश्यते येषां, वेद्यान्ते हि वृषादयः ।

रुपादीनां दीर्घः ॥ २२६ ॥

रूपप्रभृतिधातूनां, स्वरस्य दीर्घो भवेद्, यथा रूमइ ।
तूमइ सूसइ दूमइ, पूमइ नीसइ, तथाऽ-यदपि ।

गुवणस्य गुणः ॥ २२७ ॥

इवर्णोवर्णयोर्धातो-र्गुणः कित्यपि कित्यपि ।
यथा जेऊण नेऊण, नेइ उट्टेइ नेन्ति च ।
कचिन्नाय विधिर नीओ, उट्टोओ सिध्यते यतः ।

स्वराणां स्वराः ॥ २२८ ॥

धातुषु स्वराणां स्थाने, जवन्ति बहुल स्वराः ।
सहहणं सहहाण, तथा धुवइ धावइ [१] ।
कचिन्नाय देइ वेइ, अर्ये 'वेमि' प्रयुज्यते ।

व्यञ्जनादन्ते ॥ २२९ ॥

व्यञ्जनवर्णान्ताद् धातोर्गन्तेऽकार आगमो भवति ।
भमइ हम्इ चुम्इ उवममइ कुणइ सिञ्चइ च रुधइ ।
शवादीनां प्रयोगश्च, प्राया नास्तीति बुध्यताम् ।

स्वरादनतो वा ॥ २३० ॥

अनदन्त-स्वरवर्णान्ताद् धातोर्वाऽस्त्वदागमस्यन्ते ।
पाअइ पाइ च, धाअइ धाइ, मिलाअइ मिलाइ तथा ।
उवाअइ उवाइ च, होऊण च होइऊण इति भवति ।
'अनत' इति च किमुक्तम् ? यथा चिइच्छइ दुगुच्छइ च ।
चि-जि-श्रु-हृ-स्तु-लू-पू-धुगां णो हस्वश्च ॥ २३१ ॥
चिज्यादीनामन्ते भवति णागमः, स्वरस्य हस्वश्च ।
[चि] चिणइ [जि] जिणइ [श्रु] सुणइ [हृ] हणइ,
[स्तु] थुणइ [लू] लुणइ [पू] पुणइ [धुग] धुणइ तथा ।
बहुलात् कापि चिकटपो, जयइ । जणइ उच्चिणइ च उच्चेइ ।
जेऊण च जिणिऊण च, तथैव सोऊण सुणिऊण ।

नवा कर्म-जावे व्वः कस्य च लुक् ॥ २३२ ॥

भाव-कर्मप्रवृत्तानां, चिज्यादीनां विभाषया ।
व्वाऽन्ते, तत्संज्ञयोगे च, कस्य लुक् स्यादित्येते ।
चिज्यइ चिणिज्जइ, जिज्वइ जिणिज्जइ,
सुज्वइ सुणिज्जइ, हुज्वइ हुणिज्जइ ।
धुज्वइ धुणिज्जइ, लुज्वइ लुणिज्जइ,
पुज्वइ पुणिज्जइ, धुज्वइ-धुणिज्जइ ।
एव चिज्यादीनां, रूप काले भविष्यति ।

म्पथेः ॥ २३३ ॥

ज्ञान-कर्मप्रवृत्तस्य, चिगो धातोर् विभाषया ।
म्पोऽन्ते, तत्संज्ञयोगे च कस्य लुक् स्यादित्येते ।
वर्तमाने 'चिणिज्जइ, तथा चिम्मइ चिज्वइ' ।
'चिज्विहिइ चिणिहिइ, चिम्महिइ जविष्यति ।

[१] हवइ हिवइ । चिणइ सुणइ । रुवइ रोवइ ।

हन्-खनोऽन्त्यस्य ॥ २४४ ॥

धातवोर हन्-खनोरत्र, भाव-कर्मप्रवृत्तयोः ।
अन्त्यस्य वा स्याद् हन्-; तत्सन्निभयोगे क्यस्य चास्तु लुक् ।
[वर्तमाने] यथा हम्मइ खम्मइ, हणिज्जइ खणिज्जइ ।
[भविष्यति] हम्मिहइ हणिहइ, खम्मिहइ खणिहइ ।
कर्तव्याप हनोऽय स्याद्, हन्तीत्यर्थे तु ' हम्मइ ' ।
काचित् दृश्यते-‘हन्तव’ ‘हन्तुण’ ‘हन्ता’ यथा ।

धो दुह-लिह-वह-रुधामुच्चातः ॥ २४५ ॥

दुह-लिह-वह-रुधधातूनां धो चाऽन्त्यस्य भावकर्मजुषाम् ।
लुक् च तत्सन्निभयोगे क्यस्य, भवेद् उद् वहेरस्य ।
स्याद् दुहिज्जइ दुब्भइ, वा लिहइ लिहिज्जइ ।
युब्भइ वहिज्जइ रुन्धइ रुन्धिज्जइ स्मृतम् ।
दुब्भिहइ दुहिहइरुन्ध्यादि काले भविष्यति ।

दहो ज्जः ॥ २४६ ॥

भाव-कर्मप्रवृत्तस्य, दहो धातोर विज्ञापया ।
ज्जः स्याद्, अन्त्यस्य तत्सन्निभ-योगे क्यस्यापि लुग् जवेत् ।
स्याद् वर्तमाने ज्जइ, तथा रूपं डाहज्जइ ।
‘ डाहिहइ डाहिहइ ’ इति काले भविष्यति ।

बन्धो न्धः ॥ २४७ ॥

भावकर्मप्रवृत्तस्य, बन्धधातोर्विभाषया ।
ज्जः स्याद् अन्त्ययोगे तत्सन्निभयोगे क्यस्य चास्तु लुक् ।
स्याद् वर्तमाने वज्जइ, तथा बन्धिज्जइ स्मृतम् ।
‘ वज्जिहइ बन्धिहइ ’ इति काले भविष्यति ।

समनृपाद्धेः ॥ २४८ ॥

भावकर्मप्रवृत्तस्य, समनृपाद् रुधेन्तु वा ।
अन्त्यस्य वा उक्त्वा, तत्सन्निभयोगे क्यस्यापि लुग् भवेत् ।
सकज्जइ भणुज्जइ, उवज्जइ जयति, पार्श्विकं तु यथा ।
संज्ञान्धज्जइ अणुसन्धिज्जइ उवसन्धिज्जइ जयति ।
सकज्जिहइ संसन्धिहइरुन्ध्यादि भविष्यति ।

गमादीनां द्वित्वम् ॥ २४९ ॥

भावकर्मप्रवृत्तानां, गमादीनां विज्ञापया ।
स्याद् द्वित्वमन्त्यस्य तत्सन्निभयोगे क्यस्य चास्तु लुक् ।
[गम्] गम्मइ गमिज्जइ [हस्] हम्मइ हाम्मज्जइ ।
[भग्] नणणइ नणिज्जइ [लुप] लुप्पइ लुदिज्जइ ।
[रुन्ध] रुन्धइ रुन्धिज्जइ [लज्] लज्जइ लज्जिज्जइ ।
[कय्] कय्थइ कदिज्जइ [भुज्] भुज्जइ भुज्जिज्जइ ।
गम्मिहइ गमिहिहइरुन्ध्यादि रूपं भविष्यति ।
रुद्-[४ । २२६] सुत्रेण कृतवाऽऽदेशोऽत्र रुदिगिष्यते ।

ह-कृ-लृ-जामीरः ॥ २५० ॥

धातूनां ह-कृ-लृ-जामीरः स्याद्, ईरादेशो विज्ञापया ।
क्यलुक् तत्सन्निभयोगे च, भवेदित्युपदिश्यते ।
होर्हइ हग्गिज्जइ, कीर्हइ कीर्गिज्जइ ।
लीर्हइ लग्गिज्जइ, जीर्हइ जीर्गिज्जइ ।

अर्जेविहणः ॥ २५१ ॥

अर्जेविहणो वा तत्सन्निभयोगे क्यस्य चास्तु लुक् ।
विहणइ, विहविज्जइ, अर्जिज्जइ पार्श्विकम् ।

हो एव-एज्जो ॥ २५२ ॥

भाव-कर्मप्रवृत्तस्य, जानातेर्भवतः पदे ।
णव्वो एज्जइ वा, तत्सन्निभयोगे क्यस्य चास्तु लुक् ।
णव्वइ एज्जइ, पक्के-जार्णज्जइ मुणिज्जइ ।
‘ एन-होणः ’ [२ । ५२] इति णादेशे, एज्जइ च सिध्यति ।
नस्पृवकस्य जानातेर् ‘अणाइज्जइ’ पठ्यते ।

व्याहणेवाहिणः ॥ २५३ ॥

भावकर्मप्रवृत्तस्य, जवेद् व्याहरतः पदे ।
वाहिणो वाऽत्र तत्सन्निभयोगे क्यस्यापि लुग् भवेत् ।
वाहिणइ तथा वाहरिज्जइ स्याद्विज्ञापनम् ।

आरजेरहणः ॥ २५४ ॥

आरजेः कर्मभावे स्याद्, वाऽऽहणः क्यस्य चास्तु लुक् ।
आहणइ भवेत्, पक्के-‘ आहवीअइ ’ सिध्यति ।

स्निह-सिचोः सिणः ॥ २५५ ॥

स्निह-सिचोः कर्मभावे, सिणः स्यात् क्यस्य चास्तु लुक् ।
‘ स्निहते, सिच्यते ’ इत्येतयोरर्थेऽत्र ‘ सिणइ ’ ।

ग्रहेर्येणः ॥ २५६ ॥

कर्मभावे ग्रहेर् घणो, वा भवेत्, क्यस्य चास्तु लुक् ।
यथा ‘ घणइ ’ इत्येतत्, पक्के गिणिहज्जइ स्मृतम् ।

स्पृशेऽश्लिषः ॥ २५७ ॥

स्पृशतेः कर्मभावे स्याद्, वा श्लिषः, क्यस्य चास्तु लुक् ।
तेन ‘ श्लिषइ ’ ससिद्धं, तथा रूपं ‘ श्लिज्जइ ’ ।

क्तनाफुणादयः ॥ २५८ ॥

आक्रमिप्रवृत्तीनां तु, धातूनाम् अफुणादयः ।
अफुणो आक्रान्तः, उक्त्वासे उक्त्वा, लुगो कणः ।
वाङ्मोऽतिक्रान्तः, पल्लव्य पल्लव्य वा पर्यस्तम् ।
फुड् स्पृष्टं, विकसितो वासटो, निर्मात्र त्विदम् ।
स्थापित, चाक्षिप्रं आस्थादितं, क्लिप्तं तु उक्तोऽभि ।
निर्पातितो निस्पृष्टो स्याद्, हीसमाणं तु हेपितम् ।
वा प्रमृष्टः प्रमुपितः, पम्हटो परिपठ्यते ।
लिहकको नष्टो, जठं त्यक्त, विदत्त आर्जनं तथा ।
क्षिप्तं स्पृष्टं, लुभ लुन, भवेद् निरुद्धम् उद्धृतम् ।
इत्यादया वेदितव्याः, शब्दा बहुयानुसारतः ।

धातवोऽर्थान्तेरऽपि ॥ २५९ ॥

उक्तादर्थान्त् प्रवर्त्तन्तेऽर्थान्तेरऽपीह धातवः ।
उक्ता वार्त्तः प्राणनेऽर्थे, खादनेऽपि स वर्तते ।
यथा ‘ वलव ’ खादति, प्राणनं च करोति वा ।
एव अस्मिन् भव्याने, संज्ञानेऽपि स दृश्यते ।
यथा ‘ कलव ’ जानाति, संज्ञानं च करोति वा ।
रिगिर्गते प्रवेशेऽपि, ‘ रिगव ’ विशन्त्यति च ।
काङ्क्षतेः प्राकृते वम्फा, ‘ वम्फव ’ खादतीच्छति ।
फक्कतेः स्थक्क आदेशस्तत्र, सिध्यति ‘ थक्कइ ’ ।
नीत्वा गतिं करोतीति वा, विलम्बयतीति वा ।
धातवोर्विलम्बुपादस्योर ऊह्यदेशं तु ‘ भहइ ’ ।
तस्यार्थं उपात्तमाने, वा विलपति भाषत ।
एवं हि ‘ पाड्यालिइ ’, वा रक्षति प्रतीकते ।
काचित् कैश्चित् स्वर्गैर्नित्यमन्यार्थका मताः ।

'सहरह' संवृणोति, स्यात् 'पहरह' युध्यते ।
 'आणुहरह' तु सदृशीभवेतीति 'नीहरह' पुराणमुत्सृजति ।
 क्रीरति 'विहरह', 'आहरह' च स्यादिति, 'उच्चुप' चरति ।
 पुनः प्रयति 'परिहरह', स्यात् त्यजतीति 'परिहरह' रूपम् ।
 'उवहरह' पूजयति, 'वाहरह' तथा-ऽऽहयति इत्यर्थे ।
 याति विदेश 'पवसरह', नि सरतीत्यर्थे 'उल्लुहरह' भवति ।
 एव बहुपसर्गात्, बहुधा धातवो वेद्याः ।
 इति प्राकृतभाषा समाप्ता ।

॥ अथ शौरसेनी जापाऽऽरभ्यते ॥

नो दोऽनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य ॥ २६० ॥

शौरसेन्यां तु मायायामपदादां प्रवर्तितः ।
 तकारस्य ढकारः स्याद्, न स युक्तो भवेद् यदि ।
 तदा मायादिना पुरिद्-पदिञ्जन मन्तिदा ।
 अनादाविति किम् ? तस्मिन्, तथा, नेह प्रवर्तताम् * ।
 अयुक्तस्येति किम् ? मन्तो, अज्जउत्तो, मन्तले ! ।

अथः क्वचित् ॥ २६१ ॥

शौरसेन्यां तु वर्णाधोवर्तमानस्य तस्य ह् ।
 यथालक्ष्य, महन्दा निश्चिन्दो अन्दरे यथा ।

वाऽऽदेस्तावति ॥ २६२ ॥

तावच्छब्दे तकारस्य दो वा, दाव च ताव च ।

आ आमन्त्र्ये सौ वेनो नः ॥ २६३ ॥

इतो तकारस्याऽऽमन्त्र्ये, वाऽऽकारः सौ पर यथा ।
 सो गुह्रिआ ! कञ्चुआ ! जो तवास्स ! मणस्स ! वा । [१]

सो वा ॥ २६४ ॥

आमन्त्र्ये सौ परे तस्य, मकारो वा विधीयते ।
 भा राय ! सो लुक्कम्म !, तो भयव कुसुमाउह ! ।
 पक्क तु भयव ! अन्तयारि ! चैव प्रयुज्यते ।

भवज्जगवतोः ॥ २६५ ॥

भवद्-भगवत तस्य, मकारः सौ पर भवेत् ।
 भव ! चिन्तेदि किं पत्थ, भगव ! च बुद्धासणे । [२]
 क्वचिदन्यत्रापि यथा-मग्नवं पागलामणे ।
 कथव, सपाअय सीमा, काह कराम च ।

नवा यो ययः ॥ २६६ ॥

वा यो यस्य भवेत् स्थाने, 'अय्यो मुख्या' प्रपठ्यते ।
 पत्त कज्जपगवसो, अज्जो पज्जाउलो यथा ।

यो धः ॥ २६७ ॥

यस्य धो वा, यथा-णाया णाहो वा स्यात् कथं कह ।
 अपदादावय, 'याम, येओ' नेह धकारता ।

हह-हचोहस्य ॥ २६८ ॥

हहशब्दे, हचादेशे [३.१४३] च हकारस्य धोऽस्तु वा ।
 ध्य, हाध्य, ह्य पक्के-हह, हाह निगद्यते ।

जुवो जः ॥ २६९ ॥

भवतेहस्य सो वा स्याद्, भोदि होदि यथा ह्यस ।

* तथा करं य जथा तस्म रजसिणा अणुकपणाया होमि ।
 [१] पक्के । [२] समणे भगव महावीर ।

तथा भुवदि हुवदि, भवदि हवदि स्मृतम् ।

पूर्वस्य पुरवः ॥ २७० ॥

पूर्वशब्दस्य 'पुरव' इत्यादेशो विकल्प्यते ।
 यथा-ऽपुरव नामयं, पत्तेऽपुव्यं पत्ते मतम् ।

क्व इय-दुर्गा ॥ २७१ ॥

क्वप्राप्त्यस्य वा स्याताम्, 'इय-दुर्गा' यथाक्रमम् ।
 यथा 'भविष्य' 'भादुण', पक्के 'जासा' प्रयुज्यते ।

कु-गमो ककुअः ॥ २७२ ॥

कु-गामन्यां परस्य क्व, स्थाने वा 'अकुओ'ऽस्तु डित् ।
 सिद्धं ककुअ ककुअ, पत्ते रूप निशम्यताम् ।
 कारदुण गच्छिदुण, तथा करिय गच्छिय ।

दिदिचेचोः ॥ २७३ ॥

दिदि इचेचोः [३.१३६] भवेद्, नेदि देदि भोदि च होदि च ।

अतो देश ॥ २७४ ॥

अतः परयोर् इचेचोः, स्थाने 'दे दि' इमौ क्रमात् ।
 अच्छदे अच्छादि तथा, सिद्ध गच्छदि गच्छवे ।
 अतः किम् ? स्याद् 'वसुआदि' 'नेदि, भोदि' यथाऽत्र न ।

जविष्यति स्सिः ॥ २७५ ॥

भविष्यदर्थे विहितं, प्रत्यये स्सिः पर भवेत् ।
 दिस्माहामपवादेऽयं, तथा रूप भविस्मिदि ।

अतो इमेमदी-माद् ॥ २७६ ॥

अतः परस्य तु ऊने, 'मादो डादु' इमौ स्तौ ।
 'दुगादो येव' 'दुगाडु' इय सोमिहिसृजति ।

इदानीमो दाणि ॥ २७७ ॥

इदानीमः पदे 'दाणि' इत्यादेशोऽभिधीयते ।
 'अय्यो दाणि आणवेडु', व्यत्ययान् प्राकृतऽपि च ।
 अतस्तत्रापि 'अअ च दाणि योहि' प्रयुज्यते ।

तस्मात् ताः ॥ २७८ ॥

तस्माच्छब्दस्य 'ता' इत्यादेशो भवति, तद्यथा ।
 'माणण एदिणाऽत्र ता', 'ता जाव पविसामि च' ।

माऽन्त्याणो वेदतोः ॥ २७९ ॥

इदतोः परयोर् अन्त्याद्, मात् परो णामांऽस्तु वा ।
 [व्कार]जुस णिमं जुसमिणं, [एकार]किं गेदं वा किमेदं च ।

एवार्थे येव ॥ २८० ॥

एवार्थे 'येव' इति तु, निपातोऽत्राभिधीयते ।

मम येव वज्जणस्स, 'एसो सो येव' पठ्यते ।

हज्जे वेदयाहाने ॥ २८१ ॥

वेदयाहाने भवेद् 'हज्जे', 'हज्जे चडुरिके !' यथा ।

हीमाणहे विस्मय-निर्वेदे ॥ २८२ ॥

'हीमाणहे' निपातोऽयं, निर्वेदे विस्मय तथा ।
 [विस्मय] जीवन्त-वज्जा जणणी, मे च हीमाणहे, यथा ।
 [निर्वेदे] हीमाणहे पलस्मन्ता, किं दुव्ववसिदेण वा ।

णं नन्वर्थे ॥ २८३ ॥

नन्वर्थे णमिति कथं निपातः संप्रयुज्यते ।

'अय्यमिस्सेहि' आणत्त, पुद्धम य्येणं' यथा ।

इदम् आर्थे पदे वाक्यालङ्कारऽपि च दृश्यते ।

नमोऽथु रां, जया रां च, तया रां, चैवमादयः ।

अम्महे हर्षे ॥ २८४ ॥

'अम्महे' इति निपातो, हर्षेऽर्थे संप्रयुज्यते ।

'भवे सुपल्लिगदिदो, सुम्महाए च अम्महे' ।

हीही विदूषकस्य ॥ २८५ ॥

हर्षे विदूषकाणां तु, चोत्प्रे 'हीही' निपात्यते ।

'हीही' पियवयस्सस्स, भो सपत्ता मणारग्धा' ।

शेषं प्राकृतवत् ॥ २८६ ॥

हीहे-[१४]तो दो-[४२६०]इत्योर्मध्ये, सूत्रयोर् यद्वयद्विरितिम् ।
तत् सर्वं कार्यमत्रापि बोध्यं, भवेत्तु दर्शितः [१] ।

इति शौरसेनी भाषा समाप्ता ।

॥ अथ मागधी जाषाऽऽरभ्यते ॥

अत एव सौ पुंभि मागध्याम् ॥ २८७ ॥

मागध्यां सौ परेऽकारस्यैकार पुंसि जायते ।

एशे मेशे एण मेषः, एशे च पुलिशे तथा ।

'भो भदन्त ! करोमीति भवेद् 'जन्ते ! करोमि भो' ।

अतः किं तु ? 'कली' रूपं, किं पुंसि ? 'जन्ते' यथा । [२]

र-सोर्ल-शां ॥ २८८ ॥

ल-तालव्यशकारौ स्तो, रेफ-दन्त्यसकारयोः ।

[र] नले कं [म] जुह दशे (उभयोः) 'शालगे पुलिशे' तथा ।

"जहग-वश-तमि-त्र-शु-व-मि-त्र-वि-अ-मि-त्र-मन्दा-त्र-जायि-दं-हि-युगे ।
वी-त्र-यणे पक्खाल-पु, मम शयल-मवय-य-अ-माल" * ।

स-पोः संयोगे मोऽप्रीप्ति ॥ २८९ ॥

संयोगे स-पयोः स-स्याट, न तु प्रीप्ते कदाचन ।

ऊर्ध्वोपादिसन्ध्यानामपवादोऽयमीरित ।

[स] दन्ती वृहस्पदी मन्त्राणां पञ्चमदि विस्मये ।

[प] कस्ट, विस्त्रु, शुस्क-टालुं, धनुस्त्वग्रे च निष्कल ।

'अप्रीप्ते' इति किम् ? 'गिम्-याशे नह सो भवत् ।

ट-पुयोः सटः ॥ २९० ॥

टिक्त-टस्य, पाऽऽक्रान्त-उभय 'सटो' भवति द्वयोः ।

[ट] पसट, जसटालिका, [ट] 'कोसटालाल, शुसट कद' यथा ।

स्थर्थयोस्तः ॥ २९१ ॥

'स्थ-र्थ' इत्येतयोः स्थाने, साक्रान्तयोः विधीयते ।

[१] शौरसेन्यामिह प्रकरणे यत्कार्यमुक्तं ततोऽन्यच्छौर-
सेन्या प्राकृतवदेव भवति । 'दीर्घ-द्वस्वौ मिथो वृत्तौ' [१४]
इत्यारभ्य 'तो दोऽनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य' [४२६०] ए-
तस्मात् सूत्रात् प्राग् यानि सूत्राणि एषु यान्युदाहरणानि तेषु
मध्ये अस्मिन् तदवस्थान्येव शौरसेन्या भवन्ति, अस्मिन् पुनरेव-
विधानं नवन्तीति विभागः प्रतिमूत्र स्वयमन्युह्य दर्शनीयः ।
यथा अन्दावदी । जुवदि-जणो । मणसिला इत्यादि ।

[२] यद्यपि " पोराममङ्ग-मागह-भासा-नियं दवइ
सुत्त " इत्यादिनाऽऽप्यस्य अर्द्धमागधनापानियतत्वमास्त्राय वृ-
द्धैस्तदपि प्रायोऽस्यैव विधानात् वक्ष्यमाणलक्षणस्य । कथं
आगच्छद् । से तारिसे दुक्कमहे जिडिन्दए इत्यादि ।

* रमस्वशनप्रसुरशिराविगलितभन्धारराजिताद्विगुणः ।

वीरजिनः प्रज्ञालयतु, मम सकलमवयजम्भालम् ॥

[स्थ] उचस्तिदे उस्तिदे [र्थ] हास्तवाहेऽस्तवदी यथा ।

ज-घ-पां यः ॥ २९२ ॥

पदाऽवयवभूतानां, ज-घ-यानां पदेऽस्तु यः ।

[ज] अयुणे दयणे [घ] मयं, अयं विरवाहे [य] यदि ।
आदेयो ज-[१२४५] स्य बाधार्थं, यस्य यत्वं विधायते ।

न्य-गय-ऊ-ज्जां ज्ञः ॥ २९३ ॥

'न्य-गय-ऊ-ज्जा' अमीषां तु, द्विरुक्तो ज्ञो विधीयते ।

[-य] कञ्जा [गय] पुञ्ज च [ऊ] शब्दञ्ज,

[ज्जा] अञ्जनां च यणञ्जप ।

व्रजो जः ॥ २९४ ॥

व्रजे जस्य चिरुक्तो ज्ञो, यापवादाऽस्तु, 'वञ्जदि' ।

छस्य श्रोऽनादौ ॥ २९५ ॥

अनादौ वर्मभानस्य, छस्य छः संविधीयते ।

'पिञ्जले, उञ्जलाद, पुञ्जादि, गञ्ज' निदर्शितम् ।

अथ लार्त्तलिकस्यपि, यथा आपन्नवत्सलः ।

'आयन्नवत्सल' चेतद्, भवेद् 'आयन्नवत्सल' ।

अनादौविच किम् ? 'जाले' नेह अन्त्यं भवेद् यथा ।

क्षस्य ऋकः ॥ २९६ ॥

अनादौ क्षस्य ऋको जिह्वामूलीयो, 'ल-कशे' यथा ।

स्कः प्रेक्षा-चत्ताः ॥ २९७ ॥

प्रेक्षेय धातोस्तथाऽऽचक्ष, क्षस्य स्कः ऋकस्य बाधकः ।

आचक्ष्मादि पक्ष्मादि च, द्वयं सिद्धिं समश्नुते ।

तिष्ठश्चिष्टः ॥ २९८ ॥

स्थावातोऽयं 'तिष्ठ' इत्यस्य, 'चिष्टे' भवति, चिष्टिदि ।

अवर्णाद्वा ऋमो डाहः ॥ २९९ ॥

अवर्णात् परस्य तु ऋमः, स्थाने डाहो विकल्प्यते ।

'एलिशाह दग कालं न कम्माह' प्रयुज्यते ।

'भामशेणस्म पञ्चादो दिगडीआदि' तु पार्थक्यम् ।

आमो माहं वा ॥ ३०० ॥

अवर्णाद् उत्तरस्याऽऽमो, विभाषा 'माहं' इत्यने ।

शयणाहं सुह, पक्षे 'नान्दण' इति स्मृतम् ।

व्यत्ययात् प्राकृतेऽपि स्यात्, तदुदाहरणं यथा ।

ताहं तुम्हाहं अम्हाहं, कम्माहं सांग्रआहं च ।

अहं-वयमोर्हगे ॥ ३०१ ॥

'हगे' इत्यमादेशः, पक्षेऽहं-वयमोर् भवेत् ।

'शक्कावदालान्थ-णिवाशी च धीवत्त हगे ।

शेषं शौरसेनीवत् ॥ ३०२ ॥

मागध्यां यदनुक्तं तच्छौरसेनीवदित्यने [१] ।

[१] 'शेषं प्राकृतवत्' [४-२८६] मागध्यामपि 'दीर्घद्वस्वौ मि-
थो वृत्तौ' [१-४] इत्यागस्य 'ता दोऽनादौ शौरसेन्यामयु-
क्तस्य' [४-२६०] इत्यस्मात् प्राग् यानि सूत्राणि तेषु यान्यु-
दाहरणानि सन्ति तेषु मध्ये अस्मिन् तदवस्थान्येव मागध्यामम-
पि पुनरेवविधानं भवन्तीति विभागः स्वयमन्युह्य दर्शनीयः ।

यथा 'हञ्जे' [४२८१] चदुर्गिके, हञ्जे चदुर्लिके, इह ।
इति भागधी जापा समाप्ता ।

॥ अथ पैशाची जापाऽऽरच्यते ॥

हो ज्यः पैशाच्याम् ॥ ३०३ ॥

पैशाच्यां भाषायां, ह्यस्य पदे ज्यो विधीयते, स यथा ।
पञ्चा सञ्चा सञ्चञ्चा विञ्चानं तथा ज्ञानं ।

राज्ञो वा चिञ् ॥ ३०४ ॥

'राज्ञ' इत्यत्र शब्दे यो, ककारस्तस्य वाऽस्तु चिञ् ।
राचिञ्चा लपितं, रञ्जा द्वापितं, राचिञ्चो धनं ।
रञ्जो धन, क इत्येव, 'राज्ञा' नेह प्रवर्तते ।

न्य-त्योर्ज्यः ॥ ३०५ ॥

न्यपयोः स्थाने 'ज्य' आदेशः, 'पुञ्जाहं, कञ्जका' यथा ।

लो नः ॥ ३०६ ॥

णस्य नः स्यात्, 'गुणगनयुक्तो' यद्वद् 'गुणेन' च ।

तदोस्तः ॥ ३०७ ॥

त-दयोस्तो, [तस्य] भगवती पञ्चनी च सनं यथा ।
[दस्य] पतेसो सतनं तामातरो रमतु होनु च ।
तकारस्यापि तादेश आदेशान्तरबाधकः ।
'पताका, वेतिसो' इत्याद्यापि सिद्ध ततः पदम् ।

लो लः ॥ ३०८ ॥

लस्य लः स्यात्, कुल लीलं कमल सलिलं जलं ।

शपोः सः ॥ ३०९ ॥

श-षयोः सः, [शस्य] सली सको, [षस्य] किसानो विसमो यथा ।
'न कगचेति' [४३२४] सूत्रस्य, बाधकोऽयं विधिः स्मृतः ।

हृदये यस्य पः ॥ ३१० ॥

हृदये यस्य पस्तेन, सिद्धं 'हितपकं' पदम् ।

टोस्तुर्वा ॥ ३११ ॥

टोः स्थाने तु तुरादेशो, विभाषा संप्रवर्तते ।
कुतुम्भकं ततः सिद्धं, तथा रूपं कुटुम्भकम् ।

क्त्वस्तूनः ॥ ३१२ ॥

तूनः क्त्वाप्रत्ययस्यास्तु, गन्तून हस्तिन च ।

तून-त्यूनां ष्वः ॥ ३१३ ॥

'तूना' इत्यस्य पदे 'तून-त्यूनां' तूनस्य बाधको ।
नतून नत्यून ततून तत्यून इति स्मृतम् ।

र्य-स्न-ष्टां रिय-सिन-सटाः क्वचित् ॥ ३१४ ॥

स्न-र्य-ष्टानां सिन-रिय-सटाः स्युः क्रमतः क्वचित् ।
भार्या तु भारिया वेद्या, सिनात स्नातमुच्यते ।
कष्टं तु कसटं बोध्यं, प्रथमेन दुदाहृतम् ।
क्वचित् इति किं ? सुनुमा, सुज्जा तिष्ठो यथा भवेत् ॥

क्यस्येयः ॥ ३१५ ॥

क्यप्रत्ययस्य तु स्थाने, इत्यादेशोऽभिधीयते ।
राम्यते गिर्यते दिश्यते चैव परिच्यते ।

कृगो मीरः ॥ ३१६ ॥

कृगः परस्य 'मीरः' तु, क्यस्य स्थाने, विधीयते ।
'सम्मानं कीरते सञ्चस्स व्येव' तु निदर्शनम् ॥

यादृशादेर्दुस्तिः ॥ ३१७ ॥

यादृशादिपदे यो 'दृ', 'तस्य' तिः क्रियते पदे ।
यातिसो तातिसो युम्हातिसो अम्हातिसो तथा ॥
केतिसो पतिसो अञ्जातिसो चैव जवातिसो ।

इचेचः ॥ ३१८ ॥

'इचे चोः' [३१३६] तिः, नेति तंति, वस्मुञ्जाति च भोति च ।

आत्तेश्च ॥ ३१९ ॥

अतः परस्योर् इचेचोः, पदे 'ते ति' इमौ मतौ ।
गच्छते गच्छति यथा-ऽऽदिति किम् ? नेति होति च ॥

भविष्यत्यस्य एव ॥ ३२० ॥

एस्य एव न तु स्मिः [४१७७] स्याद्, इचेचोस्तु, भविष्यति ।
तद्गुणं चितितं रञ्जा, का एमा तं हुवेत्य च ॥

अतो ढमर्मातो-डातू ॥ ३२१ ॥

अतः परस्य तु ङस्तेः, 'डातो मातृ' इमौ मतौ ।
यथा-तूगत् तूरातो, तुमातो च तुमातु च ॥

तदिदमोष्टा नेन स्त्रियां तु नाप् ॥ ३२२ ॥

सार्धं टा-प्रत्ययेन स्याद्, 'नेना' तदिदमोः पदे ।
स्त्रीलिङ्गे तु तयोरेव, 'नाप्' इत्यभिधीयते ॥
'नेन कत-सिनानेन तत्थ' पुंसि, स्त्रियां पुनः ।
पातग्य-कुसुम-प्लवनेन नाप् च पूजितो ॥
इति किं ? चिन्तयन्तो ताप समीपं गतो च सो ।

शेषं शौरसेनीवत् ॥ ३२३ ॥

पैशाच्यां यदनुक्तं तच्छौरसेनीवदिष्यते ॥

विशेषो दर्शितः सर्वः, तथापीषजिज्ञास्यताम् । [१]

न क-ग-च-जादि-षट्-शस्यन्त-सूत्रोक्तम् ॥ ३२४ ॥

क-ग-चः [११७७] षट्-शमी- [१२६५] इत्ये-
तयोर् मध्येऽपि सूत्रयाः ।

यत् कार्यं दर्शितं सर्वं, न तदत्र प्रवर्तते ।

मकरकतू, सगरपुष्प-वचनं, लपितं ।

विजयसेनेन, पाप, आयुधं चैव तेषरो ।

अन्येषामपि सूत्राणामेवमूह्यं मनीषया ।

इति पैशाची भाषा समाप्ता ।

॥ अथ चूलिकापैशाचिकजापा प्रारच्यते ॥

चूलिकापैशाचिके तृतीय-तुर्ययोराद्य-द्वितीयौ ॥ ३२५ ॥

जापायां चूलिकापैशाचिकाख्यायां यथाक्रमम् ।

तृतीय-तुर्ययोर् आद्य-द्वितीयौ वर्गवर्णयोः ।

[१] अधः ससरोरां जगव मकरधजो । एतथ परिष्कमन्तो ह-
येत्य । एवंविधाप भगवतीप कथं तापस-वेस-गहन कर्तं ।
एतिसं अतिष्ठपुरवं महाधने तद्गुणं । जगव यदि मं वरं पयच्छसि
राजं च दाव लोक । ताव च तीप दूगनो व्येव तिष्ठो सो आग-
च्छमानो राजा ।

नगरं नकरं तेन, मेघो मेघः प्रयुज्यते ।

एवं पञ्चसु वर्गेषु, लक्ष्यं बोध्यं मनोषितिः ।

कविसाक्षिकस्यापि, पदे कार्यमिदं ज्ञेयम् ।

वाढा ताढा ततो बांध्या, परिमा पटिमा तथा ।

रस्य लो वा ॥ ३२६ ॥

रस्य स्थाने लकारः स्यात्, गौरी 'गौली' हरो 'हलो' ।

"पनमथ पनय-पकुप्पित-गौली-चलनग-लग्ना-पतिबिम्बं ।

तससु नख-तप्पनसु, एकातस-तनु-यलं लुहं ।

नखन्तस्स य लीला-पातुकल्लेवन कम्पिता वसुधा ।

उच्छलन्ति समुद्रा, सइला निपतन्ति तं इत्थं नमय" [१] ।

नादि-युज्योरन्वेषाम् ॥ ३२७ ॥

अन्येषां तु मते, आत्मा युजि चाऽऽदिमवर्णयोः ।

तृतीय-तुयंयोरान्वितौ ज्ञेयौ न तौ ।

यथा 'नियोजितं' इत्येतद् अत्रापि 'नियोजितं' ।

गतिर् 'गती' तथा घर्मो, 'घर्मो' विद्वद्भिरुच्यते ।

शेषं प्राग्वत् ॥ ३२८ ॥

अत्रानुक्तं तु यत् कार्यं, तत् पेशाचीर्वादिष्यते ।

यथेह नम्य गत्व न, नस्य नम्यं तु सर्वतः ।

इति श्रुतिका-पेशाच्चिकभाषा समाप्ता ।

अथापभ्रंशभाषाऽऽरभ्यते ।

स्वराणां स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे ॥ ३२९ ॥

अपभ्रंशे स्वराणां तु, स्थाने प्रायः स्वरा मताः ।

यथा-बाहा बाह बाहु, किलशो च किलिशो ।

'अत्रापभ्रंश-भाषायां, विशेषो यस्य वदयते ।

तस्यापि शौरसेनीयत्, कार्यं प्राकृतवत् कथञ्चित् ।

इत्यर्थबोधकः 'प्रायःशब्दः' सूत्रे नियोजितः ।

स्यादौ दीर्घ-ह्रस्वौ ॥ ३३० ॥

प्रायः स्यादौ दीर्घ-ह्रस्वौ, स्तो नाम्नोऽन्यस्वस्य तु ।

[स्तौ] "ढाल्ला सामञ्जा धण चम्पा-वम्पो ।

णाह सुवम्प-रेह कम्प-यट्टह दिम्पो ॥

[आमन्त्र्य] ढोह्ला ! मई तुहुं वारिया, मा कुरु दीढा माणु ।

निहरे गमिही रत्तमी, दडवरु होह विहाणु ॥

[स्त्रियाम्] विट्टोए ! मइ भणिय तुहुं, मा कुरु वट्टी दिट्ठि ।

पुत्ति ! सकळी तल्लि जिर्वे, मारइ दिअइ परिट्ठि ॥

[जसि] एह ति घाडा एह थालि एह ति निसिआ खम्मा ।

परुथु मुणीसिम जाणिअइ, ओ नधि वालइ वग्मा" [२] ॥

[१] प्रणमत प्रणयप्रकुपितगौरी-चरणाग्रलम्पप्रतिबिम्बम् ।

दशसु नखदर्पणेषु एकादशतनुधरं कछम् ।

नृत्यतश्च लल्लापादान्कपण कम्पिता वसुधा ।

उच्छलन्ति समुद्राः शैला निपतन्ति तं हर नमत ।

[२] नायकः इयामलः प्रिया चम्पावर्णा ।

जायते सुवर्णरेखा कषपट्टक दत्ता ॥

नायक ! मया त्वं वारिता मा कुरु दीर्घमानम् ।

निद्रया गमिष्यति रात्रिः शीघ्रं भवति विभानम् ॥

पुत्रिकं ! मया त्वं भणिता मा कुरु वक्तां वट्टम् ।

पुत्रि ! सकर्णी भल्लियथा, मारयति हृदयं प्रविष्टा ॥

पते ते घोटका एषा स्थली एते ते निशिताः खट्वाः ।

अत्र मनुष्यत्वं जायते या नापि वालयति वग्गाम् ॥

अन्यसां च विभक्तीनामेवमुक्तां निदर्शनम् ।

स्यमोरस्योत् ॥ ३३१ ॥

अत उत्सं स्यमोः, 'चउमुहु छंमुहु' सिध्यते ।

"वदमुह जुवण-भयंकर तोसिय-संकरुणिगउ रहवरि अमिअउ ।

चउमुहु छंमुहु जाइवि एकाह लाइवि णावइ दइवे छडिअउ" [१] ॥

सौ पुर्योद्वा ॥ ३३२ ॥

नाम्नोऽकारस्य सौ पुर्योद्वा वा, 'जो' 'सो' यथा भवेत् ।

"अगलिअ-नेह-निवट्टाहं ओअणमक्खुवि जाउ ।

वरिस-सपण वि जो मिलइ सहि सोक्खइ सं उअउ" [२] ॥

पुंसीलि किम्—

"अह्मिह अहु न मिलिउ हलि ! अहरे अहउ न पणु ।

पिय जो अलिह मुह-कपल्लु एम्माइ सुरउ समणु" [३] ॥

रट्टि ॥ ३३३ ॥

टायाम एस्वमकारस्य, वसन्तेन नहेण च ।

"ज महु दिमा दिअहडा, दइए पवसन्तेण ।

ताण गणतिपे अहलिउ जज्जरिआठ नहेण" [४] ॥

डिनेव ॥ ३३४ ॥

इदंतौ स्तो डिना मारकम्, अकारस्य पदे यथा ।

'नहे घल्लइ' इत्यत्र, 'तलि घल्लइ' वेद्यते ।

"सायउ उप्पारि तणु धरइ तवि घल्लइ रयणाइ ।

सामि सुभिन्नुं वि परिट्टइ, संमाणइ खलाइ" [५] ॥

जिस्सेद्वा ॥ ३३५ ॥

अत एत्वं वा भिसि स्याद्, 'गुणेहि गुणहि' यथा ।

"गुणहि न सपइ किंत्त पर फल बिहिआ जुज्जन्ति ।

केसरी न लदइ बाहुअवि गय लक्खेहि वेण्णन्ति" [६] ॥

ऊमर् हे-ह ॥ ३३६ ॥

अतः परस्य 'हे हु' इत्यादेशौ स्तो ऊमः पदे ।

वच्छह वच्छहु यथा, रूपं धैजायिक मतम् ।

"वच्छहे गिरहइ फलं जणु कटुपल्लव वज्जेह ।

तो वि महहुमु सुअणु जिर्वे, ते वच्छहि धरेह" [७] ॥

ज्यमो हुं ॥ ३३७ ॥

अतः परस्य तु पञ्चमी-बहुवचनस्य हुम् एति ।

[१] दशमुखो भुवनजयङ्गरस्तेनापितशङ्करो निर्गतो रयवरे चटितः ।

चतुर्मुखं परमुखं च ध्यात्वैकस्मिन्निष्ठत्वा ज्ञायते दैवेन घटितः ॥

[२] अगलितस्तेर्दानवृत्तानां योजनलक्ष्मपि यातु ।

वर्णजनेनापि यो मिलति सखि ! सोऽन्यानां स स्थाने ॥

[३] अहैरङ्गं न मिलितं सखि ! अधरेऽधरो न प्राप्तः ।

प्रियस्य पश्यत्या मुखकमलमेवमेव सुरतं समाप्तम् ॥

[४] ये मम दत्ता दिवसा दयितेन प्रवसता ।

तान् गणयन्त्या अङ्गुल्यो जर्जरिता नखेन ॥

[५] सागर उपरि तृण धरति तले क्षिपति रत्नानि ।

सार्धं समुत्थमपि परिदरति समानयति सलान् ॥

[६] गुणैर्न संपदः कीर्तिः परं, फलानि सिद्धिदानि जुज्जन्ति ।

केसरी न लज्जेत कपार्देकामपि गज्जा लङ्केश्वर्यते ॥

[७] वृत्ताद् गृह्णाति फलानि जनो कटुपल्लवान् वर्जयति ।

ततोऽपि महाहुमः सुजनो यथा, तान् उत्सङ्गे धरति ॥

“दुरुद्धौ पञ्चिज खसु, अप्पणु जणु मारेइ ।

जिह गिरि-सिद्धहुं पञ्चिज सिद्ध अनु वि च्चुरु करेइ” [१] ।

इमः सु-हो-स्सवः ॥ ३३८ ॥

अतः परस्य इमः पदे ‘स्सु सु हो’ इमे भवन्ति ।

‘तसु सुअणस्सु परस्सु वा, दुद्धदहो’ निगदन्ति ।

“जो गुण गोपय अप्पणो, पयडा करइ परस्सु ।

तसु इउ कलिजुगि दुद्धदहो वलि किज्जउं सुअणस्सु” [२] ॥

आमो हं ॥ ३३९ ॥

अतः परस्य ‘हं’ आमः, पदे स्यात्, ‘तगहं’ यथा ।

“तगहं तइज्जी भाङ्गि नाव ते अवड-याम वसन्ति ।

अह जणु लामावि उत्तरइ अह सह सरे मज्जन्ति” [३] ॥

हुं चेदुद्धयाम् ॥ ३४० ॥

दुद्धभ्यां तु परस्याऽऽमा, भवेतां ‘हु इम’ इत्यम् ।

सिद्ध ‘सउणिह’ तेन, ‘तरुहु’ च पदद्वयम् ।

प्रायोऽभिधकागद् ‘हु’ काऽपि, सुपोऽपि ‘दुद्धम’ इत्यपि ।

“इइव घडावउ वणि तरुहुं सउणिह पक्क फडाइ ।

सो वारि मुक्खु पइउ गावि, कणाहि खल-वयणाइ” [४] ॥

इमि-ज्यम्-डीनां हे-हु-हयः ॥ ३४१ ॥

दुद्धभ्यां तु पर्यां भ्यस्-इमि-डीनां ‘हि-हु-हयः’ ।

[इमेहे] तरुहे [भ्यस्मा हु] तरुहु रूपं,

तथा [डेहि] कलिहि तस्यार्थम् ॥

“गिरिहे सिलायजु तरुहे फलु घेणइ नीसावन्नु ।

घरु मेह्णपणु माणुसद तो वि न रुद्धइ रन्नु ॥

तरुहु वि वक्खु फलु मुण वि परिदणु असणु बहेति ।

सामाहु पत्तिउ अमालउ आयरु भिच्चु गृहन्ति” [५] ॥

आहो णानुस्वारो ॥ ३४२ ॥

अतः परस्याष्टायास्तु, णानुस्वारो मर्ता, पद ।

‘दइए पवसन्तण,’ द्वाविमो सिद्धमृच्छतः ।

ए चेदुतः ॥ ३४३ ॥

दुद्धभ्यां टा-पदे ‘ए’ चात् णानुस्वारो, मताख्यः ।

अतः तस्यार्थानि रूपाणि, ‘अमि अमिण अमिण’ ।

“अमिणे उण्डउ होउ जणु, वाप सीयल तेव ।

जो पण अमि सीअला, तसु उण्डउत्तणु केव” [६] ॥

[१] दुराहुनेन पतितः खल आत्माने जने मारयति ।

यथा गिरिशृङ्ग पतिता शिला (स्वम्) अन्यमपि चूर्णीकरोति ॥

[२] जो गुणान् गोपयति आत्मनः, प्रकटीकरोति परस्य ।

तस्याहं कलियुगे दुर्लभस्य वलि क्रिय सुजनस्य ॥

[३] नृणानां तृतीया भङ्गी नापि, ततो अवयवत्वे वसन्ति ।

अथ जनां लगित्वाऽपि उत्तरति अथ सह स्वयं मज्जन्ति” ॥

[४] देवां घटयति वने तरुणा शकुन्तानां पक्कफलाणि ।

तद् वरं सुखं प्रविष्टानि नापि कर्णयोः खलवचनानि” ॥

[५] गिरेः शिलातले तरोः फलं गृह्णाति निःसामान्यः ।

गृहं मुक्त्वा मनुष्येभ्यः ततोऽपि न गच्छते ऽग्रायम् ॥

तरुण्याऽपि वटकलं फलं मुनयोऽपि परिधानमशनं लभन्ते ।

स्वामिन्य इयदग्रेणमयं भृत्या गृह्णाति ॥

[६] आग्नेयं भवति जगत् क्षातं क्षीतं तथा ।

यः पुनराह्निनाऽपि शंतिद्वस्तेभ्योऽप्यन्तं कथम् ? ॥

“विपिअ-आउ जइवि पिउ, तोवि तं आणहि अज्जु ।

अमिण दइ जइवि घर तो ते अमि कज्जु” [१] ॥

स्यम् जम्-शसां लुक् ॥ ३४४ ॥

स्यम्-जम्-शसां लुगवास्तु, स्यम्-जसां स्यम्-शसां यथा-

“एउ ति घोडा एह थवि पउ ति निमिआ खग ।

एत्थु मुणीसम जाणिअउ जो नावि वाउउ वग्ग” ।

[अत्र स्यम्जसां लुक्]

“जिनं जिवं वंकिम लोअणह णिर सामलि सिक्खेइ ।

तिवें तिवें वम्मदु निअय-सरु खर-पत्थरि तिक्खेइ” [२] ।

[अत्र स्यम्शसां लुक्]

षष्ठ्याः ॥ ३४५ ॥

षष्ठ्याः प्रायो सुगवास्तु, तदुदाहरणं यथा ।

“सगर-सअणहिं जु वमिअइ देक्खु अमहारा कन्तु ।

अइमतह चत्तहुसदं गय-कुम्भइ दारन्तु” [३] ।

पृथग्योगः कृता भव्यानुरोधार्थोऽत्र सूत्रयोः ।

आमन्त्ये जमो होः ॥ ३४६ ॥

आमन्त्येऽर्थे जमः स्थाने ‘हो’ स्याल्लोपस्य बाधकः ।

स्याद् अप्पहो तरुणिहो, तथा तरुणहो यथा ।

निस्सुपोहि ॥ ३४७ ॥

निस्सुपोर ‘हि’ भवेत्, [सुप] ‘ममोहि’ [जिस्] ‘गुणेहि’ प्रयुज्यते ।

स्त्रियां जम्-शमोऽदोत ॥ ३४८ ॥

स्त्रियां लोपापवादो ङावुदातो जम्-शसोः पृथक् ।

यथा-जज्जिरयाआ अगुलउ स्याद् द्वयं जम् ।

‘विलासिणाओ सुन्दर-सव्वङ्गाउ’ शसः स्मृतम् ।

यथामन्त्यनिवृत्त्यर्थो, भेदोऽत्र यच्चतस्य तु ।

ट ए ॥ ३४९ ॥

स्त्रियां टायाः पदे स्याद् ‘य’ चन्दिमप च कान्तिप ।

“नियमुदकर्हि वि मुड कर अन्धारउ पाडिपेक्खइ ॥

सत्तिमगमत्त चन्दिमप पुणु काउं न कुं देक्खइ” [४] ॥

रुम्-रुम्योर्हि ॥ ३५० ॥

स्त्रियां ‘हे’ रुम्-रुम्योः स्याद्, अण्डे बालडे यथा ।

ज्यसामोर्हि ॥ ३५१ ॥

स्त्रियां ज्यसामोः स्थाने हुः, ‘वयंनिअहु’ गद्यते ।

डेहि ॥ ३५२ ॥

स्त्रियां डेहि, यथा ‘महाम’ इत्येतत् ‘महिहि’ स्मृतम् ।

कृति जम्-शमोर्हि ॥ ३५३ ॥

कृति ‘इ’ जम्-शमा स्थाने, ‘गणराइ’ ‘कुञ्जइ’ यथा ।

[१] विप्रियकारको यद्यपि प्रियस्तथाऽपि तमानयाय ।

अग्निना दग्धं यद्यपि गृहं ततोऽपि तेनाग्निना महत्कार्यम् ॥

[२] यथा यथा वक्तव्यं लोचनानां इयामला शिक्ते ।

तथा तथा म-मथो निजशरणं खरप्रस्तरे नाकृणयति ॥

[३] समगजोत्पयो वार्पते पश्य मद् य कान्तम् ।

अतिमत्तानां न्यक्ताङ्गानां गजानां कुम्भान् दारयन्तम् ।

[४] निजमुखकरैरपि मुग्धा करमन्धकारे प्रत्येकते ।

शशिमण्डलं चान्दिकाया पुनः कथं न दूरे पश्यति ? ॥

कान्तस्यात उं स्यमोः ॥ ३५४ ॥

क्रीये ककारान्तनाम्नोऽत ' उ ' स्यात् परयोः स्यमोः ।
पञ्चमिभउ तुच्छञं, भग्नञं चाऽन्धीयते ।

सर्वदिङ्मेढ्री ॥ ३५५ ॥

सर्वादीनामकारान्ताद् डमेढ्री स्याद्, जहां तहां ।

किमो मिहे वा ॥ ३५६ ॥

किमोऽदन्ताद् डमेर वा स्याद्, ' मिहे, ' रूप ' किहे ' यथा ।

डेहि ॥ ३५७ ॥

सर्वादीनामकारान्ताद् डेः स्थाने ' हि ' यथा ' जहि ' ।

यत्तत्किभ्यो डमो मामुर्नवा ॥ ३५८ ॥

यत्तत्किभ्यो डमो डामुर, अदन्तेभ्यो विकल्प्यते ।

जामु तामु तथा कामु, सङ्गिरेव निगद्यते ।

स्त्रियां डहे ॥ ३५९ ॥

यत्तत्किभ्यो ' डहे ' वाऽस्तु, डम, स्थाने स्त्रियां यथा ।

जहे तहे कहे चेतत्, त्रय सिद्धि समश्नुत ।

यत्तदः स्यमोर्नु त्र ॥ ३६० ॥

यत्तदोस्तु पदे ' ध्र ' ' व्र ' वा स्यातां परयोः स्यमोः ।

नाहु पञ्चमि चिदाद्, ध्र य राग कर्गदि न ।

इदम डमः क्रीये ॥ ३६१ ॥

इमुः स्यादिदमः क्रीये, स्यमोर, ' इमु कृत् ' स्मृतम् ।

एतदः स्त्री-पुं-स्त्रीवि गृह पृहो पृह ॥ ३६२ ॥

स्त्री पु-क्रीये ' एह एहो, एहु ' स्यादिदमः स्यमोः ।

' कुमारी पृह वा, ' एहु वागु ' एहो नमः ' स्मृतम् ।

पृथेम्-शमोः ॥ ३६३ ॥

एतदो जम-शमोर ' पृथे, ' एह विदन्ति एच्छ वा ।

अदम ओऽ ॥ ३६४ ॥

अदसो जम-शमोर ' आध, ' ओर्वाचिर्वाच्यं पच्छ वा ।

इदम आयः ॥ ३६५ ॥

आयः स्यात्, इदमः स्यादो, आयहो आयः यथा ।

सर्वस्य मादो वा ॥ ३६६ ॥

सर्वशब्दस्य मादो वा, मिज ' माहु वि सञ्चु वि ' ।

किमः काङ्-कवणौ वा ॥ ३६७ ॥

वा किमः ' कावणो काङ्, काङ् कृ न दक्षवड ।

' नण कउजे कवण, ' पञ्च ' गज्जहि कि खड्ड ।

युष्मदः सौ तुहं ॥ ३६८ ॥

युष्मदः सौ ' तुहं ' इत्यादेशः स्यात्, त्व ' तुहं ' ततः ।

जम्-शमोस्तुम्हे तुम्हः ॥ ३६९ ॥

युष्मदो जम्-शमोस् ' तुम्हे, तुम्हः ' च पृथक् पृथक् ।

जागह तुम्हं तुम्हं, तुम्हं पच्छं तुम्हं ।

ययासख्यनिवृत्त्यर्थो, जेदोऽत्र वचनस्य तु ॥

टा-डयमा पडं तडं ॥ ३७० ॥

' अम टा डि ' इत्येतैः सार्धं, युष्मदस्तु ' तडं ' पडं ' ।

' त्वां त्वया त्वयि ' इत्येषां, स्थाने वाच्यं ' तडं ' ' पडं ' ।

भिसा तुम्हेहि ॥ ३७१ ॥

युष्मदस्तु भिसा साक, ' तुम्हेहि ' इति पठ्यते ।

हमिडसज्यां तउ तुज्ज तुध ॥ ३७२ ॥

हमि-डसज्यां सह ' तउ, तुज्ज, तुध ' च युष्मदः ।

' तव त्वत् ' अनयां, स्थाने, ' तुज्ज ' ' तुध ' ' तउ ' त्रयम् ।

ज्यसाभ्यां तुम्हं ॥ ३७३ ॥

युष्मदस्तु पदे, साकं ज्यसाभ्यां, तुम्हं मतम् ।

युष्मभ्य तुम्हं वाच्यं, तथा गुप्ताकमित्यापि ।

तुम्हायु सुपा ॥ ३७४ ॥

युष्मदस्तु पदे, साकं सुपा ' तुम्हायु ' पठ्यते ।

सवस्सदो हउं ॥ ३७५ ॥

अस्मद्, सौ परे रूप, ' हउ ' इत्यभिधीयते ।

' दुल्लह अहो कमज्जाग हउ तस्स ' निदर्शनम् ।

जम्-शमोस्तुम्हे अम्हं ॥ ३७६ ॥

अस्मदो जम्-शमोर ' अम्हे अम्हं ' च पृथक् पृथक् ।

टा-डयमा पडं ॥ ३७७ ॥

' तम् टा डि ' इत्येतैः सार्धं, अस्मदस्तु सवेद् ' मडं ' ।

' मां मया मायि ' इत्येषां, स्थाने वाच्यं ' मडं ' सदा ।

अम्हेहि भिसा ॥ ३७८ ॥

अस्मदस्तु भिसा साकम्, ' अम्हेहि ' इति पठ्यते ।

महु मज्जु हामि-रुम्ह्याम् ॥ ३७९ ॥

हामि-रुम्ह्यां सह ' महु मज्जु ' स्तोऽत्राऽस्मदः पदे ।

' मत्स ममन्यन्त्या, स्थाने, ' महु मज्जु ' यथाक्रमम् ।

अम्हं ज्यसाभ्याम् ॥ ३८० ॥

अस्मदस्तु पदे, साकं ज्यसाभ्याम्, ' अम्हं ' मतम् ।

अस्मभ्यम् अम्हं वाच्यं, तथा गुप्ताकमित्यापि ।

सुपा अम्हायु ॥ ३८१ ॥

अस्मदस्तु पदे, साकं सुपा ' अम्हायु ' पठ्यते ।

त्यादिगणत्रयस्य बहुत्वं हिं नवा ॥ ३८२ ॥

त्यादीनां तु विभक्तीनां, यदन्यत्रिकमुच्यते ।

तद्वहुत्वस्य ' हिं ' वा स्याद्, धरति-धरति ' स्मृतम् ।

मध्यत्रयस्याद्यस्य हिः ॥ ३८३ ॥

त्यादीनां तु विभक्तीनां, यन्मध्यत्रिकमुच्यते ।

तदाद्यवचनस्य, हिगदेशा विकल्प्यते ।

' वणीह ! पिउ पिउ मणवि, किन्तिउ ' रुअहि ' हयाम् ! ।

तुह जलहं महु पाणु वल्लं, बिहुं वि न पुग्धि आम् ।

[आत्मनपदे] वणीह ! कइ वणीहण, निग्धिण चारह वार ।

सायारि मणिवड विमल-जलि, ' लहहि ' न पक्कइ धार * ।

एव ' दिज्जहि ' रूप स्यात्, रुग्धीत्यादि पाक्षिकम् ।

बहुत्वं हुः ॥ ३८४ ॥

त्यादीनां तु विभक्तीनां, यन्मध्यत्रिकमुच्यते ।

तद्वहुत्वस्य हुं वा स्याद्, यथा- ' इच्छुहु इच्छुहु ' ।

अन्यत्रयस्याद्यस्य उं ॥ ३८५ ॥

त्यादीनां तु विभक्तीनां, यदन्यत्रिकमुच्यते ।

' उ ' तदाद्यस्य वाऽऽदेशो, यथा- ' कम्हाम कम्हउं ' ।

* वणीह ! प्रिय प्रिय मणिन्याऽपि कियन् गोदाप इताश ! ।

तव जलधरेण मम पुनर्वसुमेन द्वयोरपि न पूरिता आशा ।

वणीहक ! किं कथनेन निर्दृण ! वार वारम् ।

सागरे भूते विमलजलेन वससे नैकामपि धाराम् ॥

बहुन्वे हं ॥ ३८६ ॥

त्यादीनां तु विजनीनां, यदन्यत्रिकमुच्यते ।
तद्वद्वस्य 'हु' वा स्याद्, 'लहुहु लहिमु' स्मृतम् ॥

हि-स्वयोरिदं ॥ ३८७ ॥

पञ्चम्या हि-स्वयोर वा स्युर, 'इदेत' इमे त्रयः ।
[इत] "कुञ्जर ! सुमरि म सल्लहं सरला सास म मेहि ॥
कवल जि पाविद्य धिहि-वसिण ते चरि माणु म मेहि
[उत] भमरा ! पन्थु वि लिम्भरुह केवि दियहडा विलम्भु ॥
घण-पत्तनु बाया-यदुगु फुल्लइ जावं कयरम् ।
[एत] प्रिय ! पम्भहि करि सल्ल करि बड्ढिह तुहं कग्वालु ॥
ज कावाविथ बप्पुरा वेहि भमरु कवालु" ॥ [१]
पक्के सुमरहीत्यादि, रूप बोध्य मनीषिभिः ॥

वर्त्यति स्यस्य सः ॥ ३८८ ॥

भविष्यदर्भे त्यादीनां, स्यस्य सो वा विधीयते ।
यथा 'होसह' इत्येतत्, पक्के होहिह पठ्यते ॥

क्रियेः कीमु ॥ ३८९ ॥

'क्रिये' क्रियापदे त्वेतत्, वाऽत्र 'कीमु' निगद्यते ।
पक्के तु 'किज्जउं वलि सुअणस्सु' प्रयुज्यते ॥

भुवः पर्याप्तो हुचः ॥ ३९० ॥

पर्याप्त्यर्थे भुवो धातोः, पदे 'हुच', 'पहुच' ।
भूगो भुवो वा ॥ ३९१ ॥

भूगो धातोर् भुवो वा स्याद्, 'भुवह बोप्पिणु' स्मृतम् ।

व्रजेवृजः ॥ ३९२ ॥

व्रजतेस्तु वृजादेशो, वृजोप्पिणु वृजोप्पि च ।

दशेः प्रस्सः ॥ ३९३ ॥

दशेधातोः पदे प्रस्साऽऽदेशः, 'प्रस्सदि' पठ्यति ।

ग्रहेगृहः ॥ ३९४ ॥

गृहादेशो ग्रहेः स्थाने, 'पठ गृहोप्पिणु व्र' ।

तज्यादीनां ज्ञोक्षादयः ॥ ३९५ ॥

तज्यादीनां तु धातूनां, पदे ज्ञोक्षादयो मताः ।
ये क्रियावाचका देश्या आदिशब्दप्रदा हि ते ॥
"जिंवे तिवे तिक्खा लेवि सर जइ ससि ज्ञोद्धिज्जन्त ।
तो जइ गोरिह मुह-कमवि सरिम्म कावि लहन्तु ॥
चुल्लउं चुप्पोहोइ सइ मुद्धि कपोलि निहिन्न ।
सामानल-जाल-भल्लिअउ वाह-सविन्न-संसिन्न" ॥ [२]

[१] कुञ्जर ! स्मर मा सल्लकान् सरलान् हवामान मा मुञ्च ।

कवला ये प्राप्ता विधिवर्शन तान् चर मानं मा मुञ्च ॥

भ्रमर ! अप्रापि निम्बे किरान्ति विवसानि विवस्यस्व ।

घनपत्रवान् ज्ञायाबहुवः फुल्लति यावत् कदम्बः ॥

प्रिय ! इदानीं करि सल्ल करि मुञ्च त्वं कग्वालम् ।

यत् कापालका वराका तान्ति अभय कपालम् ॥

[२] यथा तथा तीक्ष्णान् लात्वा शरान् याद् शशा अनङ्गिण्यत ।

ततो जगति गौरी मुखकमलेन सदृशां कामाप अलप्यत ॥

चूटकरचूर्णीर्भाविष्यति मुग्धे ! कपोले निहितः ।

श्वासानलज्वालादग्धः वाणसद्विषसंसिक्तः ॥

"अन्मरुत्तञ्चिउ वे पयं पेम्मु निअसइ जाँय ।

सव्वासण-रिउ-सजवहो कर परिअत्ता ताँय ॥

हिअइ खुमुकइ गोरमी गयणि धुमुकइ मेहु ।

वासा-गत्ति-पवासअह विममा संकमु पहु ॥

अम्मि ! पओहर वज्ज मा निच्चु जे समुह थान्ति ।

मह कन्तहो समरङ्गणइ गय-घम भाज्जउ जन्ति ॥

पुत्ते जाणं कवणु गुणु अवणुणु कवणु मुपण ।

जा वप्पोका भुंहमी सम्पिज्जइ अवरेण ॥

ते तत्तिउ जमु सायहो सो तेवहु वित्थार ।

तिसहे निवारणु पलुयि नाव पर धुट्ठइ असारं" ॥ [१]

अनादौ स्वरादसंयुक्तानां क-ग-त-थ-प-फां ग-घ-

द-ध-व-जाः ॥ ३९६ ॥

स्वरात् परेऽसंयुक्ता अनादिभूतास्तु सन्ति ये, तेषाम् ।

'क-ग-त-थ-प-फ-' वर्णानां स्थाने 'ग-घ-द-ध-व-भाः' प्रायः ॥

[न.स्य ग.] "जं दिउउ सोम-गाहणु असहिं हसिउ निसहु ।

पिय-माणुम-विच्छाह-गरु गिअ गिअ राट्ठ मयङ्कु ॥

[न.स्य घ] अम्मोण सत्थावत्थहिं सत्थि चिन्तिज्जइ माणु ।

पिय दिउउ हल्लोहल्लेण को नेअइ अप्पाणु ? ॥

तथपफानां दधवजाः यथा-

सवधु करेप्पिणु कधिदु मइ तसु पर सभलउं जम्मु ।

जासु न चाउ न चारहसि न य पम्हउव धम्म" ॥ [१]

मांऽनुनासिको वो वा ॥ ३९७ ॥

अनादौ वर्तमानस्यासंयुक्तस्य तु मय्य वा ।

स्याद् वांऽनुनासिकस्य, तेन कर्तुं कमलु इयम् ॥

अथ लाक्षाणकस्यापि, जेवं तेवं इति स्मृतम् ।

वाऽथो रो लुक ॥ ३९८ ॥

संयोगाऽधःस्थितस्येह, वा रेफस्य लुगिष्यते ।

'जइ केवइ पावासु पिउ' पक्के 'प्रियणु' च ॥

अनुतोऽपि कचित् ॥ ३९९ ॥

रेफोऽप्राच्यमानोऽपि कचिद् जघति, दर्शयते ।

[१] अनुवज्य (मुक्तालाय) हो पादौ प्रेम (प्रिया) निवर्तते यावत् ।

सर्वाशनारपुसजवस्य कराः पारिवृत्तास्तावत् ॥

इदं शलथायते गौरी गगने गर्जति मेघः ।

वपोगात्रप्रधारिणिकानां विषम सकटमेतत् ॥

अम्ब ! पयोधरे वज्रं मा नित्यं यां संमुखौ तिष्ठतः ।

मम कान्तस्य समराङ्गे गजघटा जङ्घ-कत्वा यान्ति ॥

पुत्रेण जातेन को गुण अपगुणः को मृतन ।

या पैतृकी भूमिगङ्गयते अपरेण ॥

नन्नावत् जल सागरस्य स तावान् विस्तारः ।

तृपाया निवारणे पलर्माप नापि, पर शब्दायतेऽसारः ॥

[२] यद् दृष्टं सोमग्रहणममनीभिर्हसितं निःशङ्कम् ।

प्रियमानसविक्रोभकर गिल गिल गाहो ! मृगाङ्गम् ॥

अम्ब ! स्वस्थावस्थे सुखेन चिन्त्यते मानः ।

प्रिये दृष्टे औत्सुक्येन क आत्मानं चेतयत ॥

शपथ कृत्वा कथितं मया तस्य परं सफलं जन्म ।

यस्य न त्यागो न चारजटी न च प्रमृष्टो धर्मः ॥

“ब्राम्ह महागिरिस्मि एव भण्ड जड सुह-सन्धु परमाणु ।
मायह चलण नवन्ताह दिधिदिधि गङ्गा-पहाणु” ॥ [१]
कार्त्तिकार्त्तिक किम् ? ‘बहु वामेण वि नारद-स्मिन्’ च ॥

आर्पाद्रूपम्पदां द ३ : ॥ ४०० ॥

विपदापन्मपदां स्याद्, दस्येकार कचिद्, यथा- ।
रूपम् ‘आवह’ ‘सपह’ तथा ‘विवह’ इत्यापि ॥
प्रायोऽधिकाराद् ‘गुणहि न किति पर संपह’ ।

कथं-यथा तथा थादेरेमेहेधा मितः ॥ ४०१ ॥

‘कथं यथा तथा’ एषां थादेरेमेहेधस्य तु ।
‘इह इध पम इम’ इत्यादेशा इतिः पृथक् ।
अनः ‘कथ’ ‘किह किध किम केम’ निगद्यते ।
‘यथा’ ‘जिह जिधेत्यादि, ‘तथा’ ‘तिह तिधादि च ।

यादक् तादक्-कीदृगीदृशां दादेरेहः ॥ ४०२ ॥

‘यादक्तादक्-कीदृगीदृग’ इत्यनेषां तु चोऽस्ति दः ।
तदाद्यावयवस्येह, रेहादेशो विधीयते ।
“मह भणिअउ बलिगय ! तुहुं केहव मग्गण पदु ।
जेहु तेहु नावि होह वढ ! मह नगायणु पदु” ॥ [२]

अतां रुमः ॥ ४०३ ॥

ईदृश-कीदृश-यादृश-नादृशशब्देषु दादिचर्गाश्च ।
इहमाऽऽदेशो, जइमा तइसा कइसाऽइसा न यथा ।

यत्र-तत्रयोस्त्रस्य मिदंत्थवत्तु ॥ ४०४ ॥

‘एत्थु अत्तु’ इति तौ त्रस्य, शब्दयोश्च-तत्रयोः ।
‘अत्तु तत्तु जत्थु तेत्थु’ अस्य रूपचतुष्टयम् ।

एत्थु कुत्रात्रे ॥ ४०५ ॥

कुत्राऽत्रयोस् अशब्दस्य, पदे ‘एत्थु’ निदिश्यते ।
कत्थु वि त्रेपिण्यु मिक्खु, एत्थु जत्थु वि तेत्थु वि ।

यावत्तावतोर्वाऽऽदेर्म उं महिं ॥ ४०६ ॥

यावत्तावदित्यनयोः, वाऽऽदेशवयवस्य तु ।
म, उं, महि चेत्यने मयुर, आदेशास्तु त्रयो यथा ।
जाव ताउ, जाम ताम, जामहिं तामहिं तथा ।

वा यत्तदोऽतोरेवहः ॥ ४०७ ॥

अत्वन्तयत्तदोर यावत्तावतो यौ, तयोः पुनः ।
वाऽऽदेशवयवस्येह, पदे वा ‘रेवहो’ ऽस्तु मितः ।
“जवहु अन्तर रायण-रामहं तेवहु अन्तर पट्टण-गामहं” ।
पदे रूप भवति जत्तुलो, तावच्छब्दस्येह तेत्तुलो ।

वेदं किमोर्वादेः ॥ ४०८ ॥

अत्वन्तेदं-किमोर ‘इयन्-कियतो’ यो तयोः पुनः ।
याऽऽदेशवयवस्येह, पदे वा ‘रेवहो’ ऽस्तु मितः ।
एत्तुलो केत्तुलो रूप, तथा एयम् केवम् ।

परस्परस्यादिरः ॥ ४०९ ॥

परस्परस्य शब्दस्य, भवेद् आदावद् आगमः ।

[१] व्यासो महागिरिं गच्छति यदि श्रुतिशास्त्रं प्रमाणम् ।
मातृणां चरणां नमतां द्वयसं विवसं गङ्गास्नानम् ॥
[२] मया जगितो बलिराज ! त्वं कीदृग् मार्गेण एषः ।
यादक् तादक् माऽपि भवति मूर्ख ! स्वयं नारायण ईदक् ॥

‘अवरोप्पह’ इत्येतत्, ततः सिद्ध परस्परः ।

कादि-स्थेदानोरुच्चार-लाघवम् ॥ ४१० ॥

पदेतोर् लघुनाऽस्तु, प्रायः स्थितयोः कादिषु हि ।
सुघे चिन्तिअइ माणु, तसु इत्तं कभि-जुगि दुल्लहहो ।

पदान्ते उं-हुं-हिं-हंकागणाम् ॥ ४११ ॥

‘उं-हुं-हिं-ह’ इत्येषां, पदान्तानां तु भाषणे ।
कर्तव्यं लाघवं प्रायो, यथा लहहुं किज्जे ।

म्हो म्जो वा ॥ ४१२ ॥

प्राकृते पञ्चा- [३७४] सूत्रेण, यो म्हाऽऽदेशो विधीयते ।
तस्य ‘म्जो’ वाऽत्र जायते, ‘गिम्मो सिम्मो’ यथा पदम् ।

अन्यादृशोऽन्नादृशवगडमौ ॥ ४१३ ॥

स्थानं त्वऽन्नादृशस्यात्राऽन्नादृशः स्तोऽवरादृशः ।

प्रायसः पान-प्राइइ-प्राइम्ब-परिगम्बाः ॥ ४१४ ॥

‘परिगम्ब-प्रारम्ब-प्राउ-प्राइम्बाः’ प्रायसः पदे ।

वाऽन्यथोऽनुः ॥ ४१५ ॥

‘अनु’ स्याद् वाऽन्यथान्यस्य, पदे स्याद् रूपम् ‘अन्नह’ ।

कुतमः कत्त कलन्तिहु ॥ ४१६ ॥

‘कलन्तिहु कल’ स्यातामादेशो कुतमः पदे ।

ततस्तदास्तो ॥ ४१७ ॥

‘ततस्तदा’ इत्यनयास, ‘तो’ इत्यादेशो इष्यते ।

“जइ भग्गा पारक्कडा, तो सहि ! मज्जु पिण्णेण ।

अह भग्गा अम्हह तणा, तो ते मारिअडेण” ॥ [१]

एवं-परं-ममं-धुवं-मा-पनाक् एम्ब पर समाण धुवु मं

मणाउं ॥ ४१८ ॥

पय ‘पम्ब’ तथा मा ‘म’, ‘धुव धुवु, परं पर ।

मनाक् ‘मणाउ’ वक्तव्य, ममम भत्र ‘समाण’ च ।

किन्नायवा-दिवा-मह-नेहः किगहवऽ दिवे सहं नाहि ॥ ४१९ ॥

किल किं, अथवा अहवह, दिवा दिवे, नाहि नाहि ।

सह सहम, इत्याभिधीयते, प्रायो, नेव सदा हि ।

[सहस्य सह] “जव पवमन्ते सदु न गयअ न मुअ विओपं तस्सु ।
लज्जिअइ मदेममा, दिन्नेहिं सुहय-जणस्सु” । [२]

पश्चादेवमेवेदानीं-प्रन्युतेतमः पच्छऽ एम्बइ जि एम्बहिं

पच्छिउ एत्तहे ॥ ४२० ॥

पश्चात् पच्छइ, एव जि, इत्त एत्तहे, एवमेव एम्बइ च ।

भवतीदानीम एम्बहिं, तथा प्रन्युतेतं पच्छिउ ।

विषमोक्त-वर्त्मनो वुत्त-वुत्त-विचं ॥ ४२१ ॥

वक्तु वुत्त, वर्त्म विच, विषम वुत्तम वक्तव्ये ।

शीघ्रादीनां बहिष्ठादयः ॥ ४२२ ॥

शीघ्रादेस्तु बहिष्ठादिवादेशाऽत्र निगद्यते ।

शीघ्रं ‘बहिष्ठा’ इत्युक्तं, भ्रुकटा घङ्गलः स्मृतः ।

[१] याद भग्गाः परकीयास्ततः सस्मि ! मम प्रियेण ।

अथ भग्गा आम्माकानास्ततस्तेन मारितेन ॥

[२] यत् प्रवसता सह न गता न मृता वियोगेन तस्य ।

तज्जयते सदेशान् ददताभिः सुमगजनस्य ॥

[घङ्गल] "जिवं मुपुर्निम निधं पङ्कलं जिवं नइ तिवं वल्लणां ।
जिवं डोङ्गल नित्य कोट्टरं दिश्या विमृष्टि काड" । [१]
'विट्टाडो' उपपुट्यससगो, 'टवळा' जयवाचकः ।
आत्मीयाऽण्ण, इत्युक्तो 'निष्पट्टो' गाढ इति ।
ट्टाहिर दण्णो, रचयणस्तु रम्ये, खड्दुत्तु कौमुन ।
स्यात् कोट्टः कौतुकं सङ्कलस्वसाधारणे तथा ।
अट्टेन दङ्कार, हेत्तिः हेत्ताम्ब, नवम्बो नवे ।
अवस्कन्दे दडवरः, पृथगर्थे जुअनुअः ।
सम्बन्धये केर-नलौ, मूढेऽथे चढ-नालिओ ।
मा जेषागिति मध्मासा, यथर्थे वुडुर उच्यते ।
'ययद्द हणं तत्तद्' इत्यर्थे जाडिआ स्मृता ।

दुहुर-पुग्धादयः शब्द-चेष्टानुकरणयोः ॥ ४२३ ॥

सुर दुहुर-प्रभृतयः, शब्दानुकरणे तथा ।
चेष्टानुकरणे पुग्धादयः शब्दा व्यवस्थिताः ।
"मइ जाणउ वुडुन हउ पेम्म-आहि दुहुर सि ।
नयान् अवन्तिथ सपमिअ विप्पिय नाव भुडालि ।
अजानि नाहु मइजि घागि सिद्धथा चन्दे ।
तावजि विरटु गवक्केहि मक्कु-घुगिअ वेड" । [२]

पडमादयोऽनर्थकाः ॥ ४२४ ॥

'चडम्' इत्यादयः शब्दाः, निपाताः पणिकीतिताः ।
वेद्या अनर्थकान्तेऽत्र, 'चड म्' निदर्शनम् ।
तादर्थ्ये कोहि-तेहि-गेमि-गेमि-तणेणाः ॥ ४२५ ॥
'कोहि-तेहि-गेमि-गेमि-तणेणा' इति पञ्च तु ।
निपाताः सप्रयोगव्याप्तादर्थे यत्र गम्यन्ते ।
"दाङ्गा पण परिहामडी अडम न कवणणि देमि ।
हउ च्छिडाठ तउ कोहि पिअ ! तुहं पुण्ण अन्नाह गेमि" । [३]

पुनर्धिनः स्वार्थे दुः ॥ ४२६ ॥

'पुनर विना' इत्येताभ्यां, स्वार्थे दुः प्रत्ययो भवेत् ।
पुनरर्थे पुण्ण तना, विनाऽर्थे 'विण्ण' सिध्यति ।

अवश्यमो मे-दो ॥ ४२७ ॥

अवश्यमः परं 'मे-दो' स्वार्थिको प्रत्ययो भूतौ ।
तस्माद् अवश्यम 'अवमे अवमे' स्मर्यत वृत्तिः ।

एकशमो मिः ॥ ४२८ ॥

स्वार्थे डिर एकशम् शब्दाद्, रूपम् 'एकमि' संस्मृतम् ।

अ-रुड-कुल्लाः स्वार्थिक-क-लुक च ॥ ४२९ ॥

नाम्नः परे-ऽरुड हल्ल 'इत्यमो' स्वार्थिकान्वयः ।
लम्बस्त्रियोगे स्वार्थे क-प्रत्ययश्चेत् लुप्यते ।

[१] यथा मुपुर्वास्तथा भगटका यथा नयस्तथा वल्लनानि ।
यथा गिर्यस्तथा काटगारं हृदय ! मिहमे कथम् ? ।
[२] मया ज्ञातं ब्रूहिष्यामि अहं प्रेमहरे दुहुरगिति ।
केवलमवचिन्तित्वा सपतिता (सप्राप्त) निर्वाप्रयताः भूयति ॥
अथापि नाथो ममैव गृह मिहार्थान् वन्दते ।
तावदेव विरहो गवाक्षेषु मर्कटचेष्टाः ददाति ॥
[३] नायक ! एषा रात्रिः अत्यदुःखं न कुत्रापि दृष्टा ।
अहं कीये तव हृते प्रिय ! त्वं पुनरन्यस्वार्थे ॥

"विग्दानल-जाल-कगालिअउ पहिन पांथ ज दिट्टउ ।
तं मेलवि मध्वाहि पथिआहि सोजि किअउ अगिट्टउ" [१] ॥
रुमस्य 'दोसडा' 'इल्लस्य कुकुल्लो' निदर्शने ।

योगजायपाम् ॥ ४३० ॥

एषाम अ-डट-कुल्लानां, योगजेदेन निर्मिताः ।
जायन्ते प्रत्यया येऽत्र, तेऽपि स्वार्थे कचिन्मताः ।
[रुमअ] 'फोमन्ति जेहिअरउ' किमवेति [१।२६६] यल्लुक मतः ।
[कुल्लअ] 'चुओहोइमं कुकुल्लउ' कुल्लमं शृणु- ।
[कुल्लम] "सामिपमाउ मलज्जुपिअ सीमा-सार्थाहि वासु ।
पेक्किवाव बाहु-बल्लुल्लमा धण मल्लइ नीसासु" [२] ॥
आमि 'स्यादो दाघ-इस्सो' [४।३३०] इति दीघोऽत्र बुध्यताम् ।
'बाहु वल्लुल्ल डउ' तु, प्रत्ययत्रयसंभवम् ।

स्त्रियां तदन्ताडोः ॥ ४३१ ॥

पूर्वमृच्छयोनः प्रत्ययान्ताद् स्त्रीः स्त्रियां जयत् ।
"पहिआ दिट्टो गोरमी दिट्टो मग्गु निअन्त ।
अमूमासेहि कञ्चुआ तितुप्पाण करन्त" [३] ॥

आन्तान्ताडोः ॥ ४३२ ॥

स्त्रियास अत्रत्ययान्त-प्रत्ययान्ताद् स्त्रीऽस्तु नैव डीः ।
"पड आउउ गुथा वल्लडा कुणि कल्लडइ पडड ।
तडो विरहडो नासेतअडा धुल्लिअ वि न दिट्ट" [४] ॥

अस्पृशे ॥ ४३३ ॥

स्त्रियां नाम्नोऽन इत्वं स्याद् आकार प्रत्यये परे ।
'धुल्लिअ वि दिट्ट न' इति वाक्ये विभाव्यताम् ।

युष्मदादेरीयस्य डारः ॥ ४३४ ॥

युष्मदादिभ्य इय प्रत्ययस्य 'डार' इष्यते ।
"मदेम काड तुहाणेण ज सङ्गहो न मिउज्जण ।
मुण्ण-नोर्गि पिय पाणण्ण पिय ! पिआस कि डिउज्ज" [५] ॥
अम्हारा च महारा च, वयं चैव निदर्शनम् ।

अतोर्नेलुअः ॥ ४३५ ॥

इतिप्रत्ययैतज्जगाऽनोः स्थाने 'तेल्लो' भवत् ।
एल्लो केल्लो जेल्लो च नेल्लो एल्लो ।

त्रय्य मेत्तडे ॥ ४३६ ॥

सर्वादेन च-प्रत्ययस्य, पदं स्यात् 'मेत्तडे' यथा- ।
"एत्तडे तेत्तो वीरघोर लल्लि विमण्डुल ठाड ।
पिअ-पव्वट्टव गोडो निअल कल्लि वि न गाड" [६] ॥

[१] विग्दानलज्वालाकगालिनः पथिकः पथि यद् दृष्टः ।

तत्र मिलित्वा सर्वे पथिके, स पत्र कुतोऽपि ॥

[२] स्वामिप्रसादः मलज्जप्रियः सीमामर्थो वासः ।

प्रथमं बाहुवत् नायिका मुञ्चति निश्वासम् ॥

[३] पथिक ! दृष्टा गौरी दृष्ट्वा ममि पश्यन्ती ।

अथचक्षुसाभ्यां कञ्चुकं तेमिताद्वाने कुर्वन्ती ॥

[४] प्रथमं आगतः श्रुता वार्ता ध्यानं, कर्णप्रावणः ।

तस्य 'विग्दस्य नउयतो' धुल्लिअपि न दृष्टा ॥

[५] सदजनं कियत् युष्मदायतं यत् सङ्गाय न मिल्यते ।

स्वप्नान्तरे पोतेन पालीयेन प्रिय ! पिआसा किं विद्यते ।

[६] अत्र तत्र वीरगृहे लङ्कमी चसंस्पृता विद्यते ।

प्रियप्रज्जुष्टा गौरी निश्चला कापि न तिष्ठति ॥

त्व-तलोः प्यणः ॥ ४३७ ॥

प्रत्यययोस्तु त्व-तलोः स्यात्, 'प्यणः', बहुप्यणु' स्मृतम् ।
प्रायोऽधिकाराद् 'बहुप्यणहो' इत्यपि सिध्यति ।

तव्यस्य इप्पवउं एवउं एवा ॥ ४३८ ॥

इप्पवउं एवउं एवा' तव्यस्य पदे अयः ।

"एउ गृहोप्यणु ध्र मइ, जइ प्रिउ उव्वारिज्जइ ।

मइ कार्पणउं किं पि रावि, मरिपवउ पर देज्जइ ।

वेसुच्चाडणु सिहिकण्डणु, धणकुट्टणु जं लाइ ।

मोज्जुप अइरुत्तिप, मवु मइवउ हाइ ।

साणवा पर वारिआ, पुण्णवउहि समाणु ।

जग्गवा एणु को धरइ, जइ सो एउ पमाणु ?" ॥ [१]

क्व ५-५उ-इवि-अवयः ॥ ४३९ ॥

'अवि इवि ५उ ५' इतीमे, चत्वारः क्वः पदे भवन्ति, यथा ।

[५] जइ [५उ] सुविवि च [अवि] विच्छेडावि,

[५उ] भोज्जु रूपणि सिध्यन्ति ।

[अवि] "बाह विच्छेडावि जाहि तुहु, हउं नेवउ को दोसु ? ।

हिअय-ट्टिउ जइ नीसरइ, जाणउ मुज्ज ! मरोसु ॥" [२]

एण्येण्णवउयेविणवः ॥ ४४० ॥

चत्वारः क्वः पदे 'एण्ण, एवि एण्णणु' विणु' ।

सूत्रयार्थः पृथग्याग उत्तरार्थे स उप्यते ।

"जण्ण असेसु कसाय-बलु, देण्णणु अभउ जयेस्सु ।

लोवि महवय सिवु लइहि, भाणविणु तत्तस्सु ॥" [३]

तुम एवमण्णणुमणहि च ॥ ४४१ ॥

'अणहि अणहं पय, अण एण्णणु एविणु ।

एण्ण एवि' अमी अर्था, प्रत्ययस्य तुमः पदे ।

"उव दुक्क निअय-धणु, करण न तउ पमहाइ ।

गम्भइ सुहु भुज्जणहं मणु, पर ज्जज्जणहि न जाइ ।

जेण्ण चण्णणु सयत्त धर, लोविणु तवु पालीय ।

विणु सन्ते तिथेसरण, को मक्कइ भुवणं वि ?" ॥ [४]

गमेरेण्णवउयेण्णलुग वा ॥ ४४२ ॥

गम-ध्रानोः परौ यौ स्तः, 'एण्ण एण्णणु' इत्यम् ।

तयोर एतां लुग अत्रास्तु, विभाषांत विधायते ।

"गमिण्णणु वाणारमिहि नर, अइ उज्जेणिहि गमिण ।

मुत्ता परावहि परम-पउ, दिव्वन्तरइ म जमिण" । [५]

[१] एतद् गृहीत्वा यन्मया याद् प्रिय! उद्धार्यते ।

मम कर्तव्यं किमपि नापि, मर्त्ये परं दीयते ॥

देशाच्छाटनं आखिक्कयनं घनकुट्टनं यत्लोकं ।

मज्जिष्ठया मनिक्कया सर्वं सोढव्यं भवति ॥

स्वापितव्यं परवारिणा पुण्यवतीभिः समम् ।

जागतेव्यं पुनः को विनतिं याद् स वेदः प्रमाणम् ॥

[२] बाह्वावच्छेद्यं यामि त्वं भवतु तथा को दोषः ? ।

हृदयास्थितो याद् निःसरसि जतिं मुञ्ज ! सरोषः ॥

[३] जित्वाऽश्वं कषायबलं दत्त्वाऽभयं जगत ।

लात्वा महावतानि शिवं लभन्ते ध्यात्वा तत्त्वम् ॥

[४] दातुं दुष्करं निजकथनं कर्तुं न तपः प्रतिजानति ।

'यमेव सुखं भोक्तुं मनः परं ज्ञातुं न याति ॥

जेतुं त्यक्तुं सकक्षां धरां लातुं तपः पालायतुम् ।

विना शान्तिना तीर्थेह्वरेण कः शक्नोति भुवनऽपि ? ॥

[५] गत्वा चारणस्यां नरा अथोऽज्जयिन्त्यां गत्वा ।

मृताः (स्रियन्ते) प्राप्नुवन्ति परमपदे दिव्यान्तराणि मा जल्प ॥

[पत्ते] "गङ्ग गमेण्णणु जो मुअइ, जो सिव-तिथ गमेण्ण ।
कीडाहि तिहमावास-गउ, सो अम-लोउ जिणोण्ण ॥" [१]

तृनोऽणअः ॥ ४४३ ॥

प्रत्ययस्य तृनः स्थानेऽणआऽऽदेशो विधीयते ।

बोल्लणउ वज्जणउ, तथा जमणउ स्मृतम् ।

इवार्थे न-नउ-नाइ नावउ-जणि-जणवः ॥ ४४४ ॥

अपञ्चशे 'जणि जणु नाइ नावउ न नउ' ।

इत्यम । एउ प्रयुज्यन्ते, इवार्थे कावितेः सदा ।

[नाउ] "वत्तयावलि निवउण-मणण, धण उअप्पुअ जाइ ।

वत्तइ-वउइ महाइइहो, धाह गवेसइ नाइ ॥" [२]

लिङ्गामतन्त्रम् ॥ ४४५ ॥

अत्र लिङ्गं व्यभिचारि, प्रायो भर्त्ता तेन हि ।

मोपुनपुनक लिङ्ग, यथेष्टं संप्रवर्तते ।

"अहमा लम्मा रुक्कादि, पडिउ रमस्सउ जाइ ।

जो एहा गिह-गिलण-मणु, सो किं धोहे धणाइ ॥" [३]

एव अन्नेति पुस्त्यं हि, क्लीबस्य प्रतिपादितम् ।

एवमन्यासु गाथासु, स्वयं बुद्ध्या विचार्यताम् ।

शौरसेनीवन ॥ ४४६ ॥

अपञ्चशे शौरसेनीवनं कार्यं प्रायशः स्मृतम् ।

व्यत्ययश्च ॥ ४४७ ॥

भाषाणां प्राकृतादीनां, लक्षणाभि तु यानि हि ।

तेषां च व्यत्ययः प्रायो, भवतिऽपुनोदश्यते ।

तिष्ठिभ्योत [प्राकृता] मागध्या, यथा कार्यं प्रदर्शितम् ।

तत पैशाची-शौरसेना प्राकृतैश्चपि जायते ।

अपञ्चशे न रफस्याधो वा लुक् स्यादित्तरितम् ।

मागध्यामपि तद् कार्यं, जयतीति निर्दर्शनम् ।

न केवलं हि भाषासंज्ञानां व्यत्ययः कृतः ।

त्याद्यादशानामपि तु, व्यत्ययो दृश्यते यतः ।

वर्तमानं प्रसिद्धा ये, ते चूनेऽपि भवन्ति तु ।

भूतकालं प्रसिद्धास्तु, वर्तमानऽपि वीक्षितः ।

यथा 'पेच्छइ' इत्येतत्, 'प्रकाञ्चक' कर्त्तव्यम् ।

'आजामइ' 'आवभाष', इत्यथे कपि दृश्यते ।

एव 'सोहीअ' इति तु, शृणोतीत्यर्थकं कञित् ।

शिष्टप्रयोगतः सर्वं, बोद्धव्यं सूक्ष्मदर्शिनः ।

शेषं संस्कृतवत् मिच्छम् ॥ ४४८ ॥

प्राकृतादिषु भाषासु, यत् कार्यं नेह दर्शितम् ।

समाध्यायीनिबन्धेन, संस्कृतं समं हि तत् ।

"हेउ-ट्टिय-सूर-निवाणाय, उअ अहो इअ वहन्ती ।

जयइ समेसा वराइ-सास-इअकवुया पुइवी" । [४]

यद्यप्यत्र चतुर्थ्यास्तु, नादेशो दर्शितः कञित् ।

तथाऽपि सोऽतिदेशेन, सिद्धः संस्कृतवत् ललु ।

[१] गङ्गां गत्वा यो मृता यः शिवतीर्थं गत्वा ।

कीडाति विदशावाप्तगतः स यमलोकं जित्वा ॥

[२] वल्लयावलिनिपतनभयेन नायिका ऊर्ध्वपृष्ठां याति ।

वज्जजाविग्रहमहाह्वस्य स्ताथं गवेपयाति इव ॥

[३] अध्याणि लग्नानि पर्वतेषु पथिको रटन् याति ।

य इच्छति गिरिगलनमनाः स किं नायिकाया धनानि ? ॥

[४] अधःस्थितमूर्गनिवाणाय लुग्रमथ इव वहन्ती ।

जयति संशया वराहश्वासदूरोत्क्रिता पृथिवी ॥

चक्रं चापि भवत्यत्र, कार्यं संस्कृतवत् कर्त्तव्यम् ।
'उरे सरस्मि' इत्येतौ, प्रयोगौ प्राकृतं मता ।
उरसीत्यापि तस्यार्थे, कापि संस्कृतवन्मतम् ।
सिरे सरस्मि सरांस, सरस्मि सरसि सर ।
इत्याद्यपि बुधैरेयं, वेद्यं लक्ष्यानुसारतः ।
निरुस्य ग्रहणं सूत्रं, मङ्गलार्थं प्रकीर्तितम् ।
येन वाचकवृन्दस्य, नित्यमभ्युक्तयोऽस्तिर्वात् ।

या भाषा भगवद्वचं जिरगमत् ख्यातिं प्रतिष्ठां परां
यस्यां सन्त्यधुनाऽप्यमूनि निखिलान्येकादशाङ्गानि च ॥
तस्याः संप्रति दुःषमारवशात् जातोऽप्रचारः पुनः
संचाराय मया कृते विवरणे पादश्चतुर्थो गतः ॥१॥
इति श्रीवृद्धत्सौधर्मतपागच्छीय-कलिकालसर्वज्ञ-

श्रीमद्भट्टारक-श्रीविजयराजेन्द्रसृगिरिचि-

तायां प्राकृतव्याकृतौ चतुर्थः पादः ।

तत्समाप्तौ समाप्ता चेयं प्राकृतव्याकृतिः ।

अथ प्रशस्तिश्लोकाः—

श्रीसौधर्मवृद्धत्तपेतिविदिते गच्छे पुरा धर्मराट्
संजातः खलु रत्नसृगिरपरः सूरिः क्रमाऽऽख्यस्ततः ।
देवेन्द्रश्च ततो बभूव विबुधः, कट्याणसृग्मिहान्
आचार्यः सकलोपकारनिगतः सृगिः प्रमोदस्ततः ॥१॥
तच्छिष्यो निजगच्छकृत्यविशदीकर्ता स जट्टारको
गजेन्द्रानिधकोशसंप्रणयने संजातनृगिश्चमः ।
ग्रन्थानां सुविचारचारुचतुरो धर्मप्रचारोद्यतो
जैनाचार्यपदाङ्कितोऽहमधुना गजेन्द्रसृग्मिर्बुधः ॥२॥
दीपविजयमुनिना वा यतीन्द्रविजयेन शिष्ययुग्मेन ।
विज्ञप्तः पद्यमयीं प्राकृतविवृतिं विधातुमहम् ॥३॥
मोहनविजयेन पुनः प्रधानशिष्येण नृगि विज्ञप्तः ।
सकलजनोपकृतिश्चेदेवं करणे महान् लाभः ॥४॥
अत एव विक्रमाब्दे, भृंगसेनवविभ्रुमिते दशम्यां तु ।
विजयाख्यायां चातुर्मास्येऽहं कूकमीनगरं ॥५॥
हेमचन्द्रसंगचितप्राकृतसूत्रार्थबोधिनीं विवृतिम् ।
पद्यमयीं सच्छन्दोवृन्दै रम्यामकार्षमिमाम् ॥६॥
श्रीवीरजिनप्रीत्यै, प्रायो विवृतिः कृताऽवधानेन ।
स्खलनं कापि यदि स्यान्मिथ्या मे दुष्कृतं भूयात् ॥७॥

अथ सूत्रनिर्दिष्टानां गणानां नामानि ।

पादे. सूत्रे	पादे. सूत्रे
२ । १७ अङ्ग्यादिः	१ । ७० मांसादिः
१ । ३५ अङ्गुल्यादिः	१ । १०७ मुकुलादिः
४ । २५८ अङ्गुष्मादिः	४ । ३१७ यादृशादिः
१ । ५६ अभिज्ञादिः	४ । ४३४ युष्मदादिः
३ । १७२ इजादिः	४ । २३६ रुपादिः
१ । ६७ उत्तवातादिः	१ । २६ वक्रादिः
१ । १३१ श्रुत्वादिः	१ । ३३ वचनादिः
१ । १२८ कृपादिः	४ । ४२२ वहिल्लादिः
२ । ६ द्वेष्टकादिः	४ । २३५ वृषादिः
४ । २४७ गमादिः	१ । १५२ वेगादिः
१ । ३४ गुणादिः	१ । २८ विशल्यादिः
२ । १७४ गोणादिः	४ । २३० शकादिः
४ । ४२४ घडमादिः	१ । ५७ शय्यादिः
४ । ४२३ पुण्यादिः	१ । १८ शरदादिः
४ । ३७५ बोद्धादिः	४ । ४२२ शीघ्रादिः
४ । ३७५ तक्ष्यादिः	२ । १४५ शीलादिः
२ । ७८ तैलादिः	१ । ७२ सदादिः
१ । ४० त्यदादिः	१ । ४४ समृद्ध्यादिः
२ । १७२ त्वादिः	३ । ५८ सर्वादिः
१ । १५१ दैन्यादिः	२ । ७७ मेवादिः
२ । ३० भृत्तादिः	३ । १७२ सोच्छादिः
१ । १०१ पानीयादिः	१ । १६० सौन्दर्यादिः
१ । १६२ पौरादिः	१ । ४६ स्वप्नादिः
२ । २१८ प्यादिः	३ । ३५ स्वस्नादिः
१ । २०६ प्रत्यादिः	१ । २५४ हरिद्रादिः
१ । २७ मांसादिः	४ । ४२३ हुकुर्वादिः

अथ प्राकृतसूत्राणां सूत्रसङ्ख्या ।

पादे	सूत्रसङ्ख्या
१	२७१
२	२१८
३	१८२
४	४४८
४	१११६

॥ अत्रिधानराजेन्द्रपरिशिष्टम् २ ॥

॥ अथ प्राकृतसूत्राणामकाराद्यनुक्रमणिका ॥

—:०:०:०:—

पृष्ठ.	सूत्र	अ
८	अर्हत्वादी च	॥ ८॥ १५१॥
२३	अर्ह संभावेन	॥ ८॥ २॥ १०५॥
६	अर्हः पौरादौ च	॥ ८॥ १॥ १६२॥
२५	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ १६॥
११	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ १॥ २००॥
१६	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ २॥ ११८॥
२५	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ ३३॥
५२	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ ४२६॥
२२	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ २॥ १६०॥
३३	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ १७५॥
४५	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ २७७॥
३१	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ १४५॥
११	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ १॥ २११॥
५१	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ ४०३॥
४६	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ ३२१॥
४४	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ २७६॥
३	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ १॥ ३७॥
४४	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ २७४॥
१६	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ २॥ ६७॥
५२	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ ४३७॥
३	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ १॥ ४४॥
२७	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ ४७॥
२४	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ २॥
३१	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ १४८॥
१	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ १॥ १॥
४६	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ ३६४॥
७	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ १॥ ११८॥
३२	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ १५३॥
२०	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ २॥ १४१॥
१७	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ २॥ ७८॥
४४	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ २६१॥
२०	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ २॥ १५५॥
१८	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ २॥ ८६॥
५०	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ ३६६॥
६	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ १॥ ११४॥
३७	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ १०७॥
४९	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ ३७५॥
१	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ १॥ ११॥
५१	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ ४१३॥
१५	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ २५॥
५०	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ ३६६॥
४०	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ १५५॥

पृष्ठ.	सूत्र	अ
२८	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ ७८॥
२४	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ ५॥
४५	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ २८४॥
२३	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ २॥ १८८॥
२६	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ १०६॥
३०	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ ११६॥
४६	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ ३८०॥
२६	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ १०७॥
२६	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ ११०॥
४६	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ ३७८॥
१५	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ १॥ १६६॥
७	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ १॥ १४४॥
४३	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ २५१॥
३७	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ १०८॥
३५	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ २०॥
२१	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ २॥ १८६॥
३७	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ ८५॥
४५	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ २६६॥
१०	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ १॥ १०॥
५५	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ ४२७॥
४०	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ १७६॥
४१	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ २०५॥
६	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ १॥ १७२॥
३६	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ ११॥
३६	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ १५७॥
२२	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ २॥ १७५॥
२३	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ २०४॥
४०	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ १८८॥
२६	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ३॥ १०५॥
५७	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ ४३३॥
४५	अर्हो वेत्ता	॥ ८॥ ४॥ ३०१॥

आ

पृष्ठ.	सूत्र	आ
२६	आ अरा मातुः	॥ ८॥ ३॥ ४६॥
४४	आ आमन्त्र्य सौ	॥ ८॥ ४॥ २६३॥
४१	आः कुगो भूत-भ	॥ ८॥ ४॥ २१३॥
३८	आकन्देणीहरः	॥ ८॥ ४॥ १३१॥
३६	आकन्देणीहरः	॥ ८॥ ४॥ १६०॥
३३	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ १४५॥
३४	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ १३॥
३६	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ १६३॥
३८	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ १३५॥
३६	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ १५५॥
५	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ १॥ ७३॥

इ

पृष्ठ.	सूत्र	इ
६	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ १॥ १६३॥
२७	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ३॥ ५५॥
४८	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ ३४३॥
६	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ १॥ १००॥
७	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ १॥ १२७॥
४६	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ ३१६॥
२७	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ३॥ ५७॥
३६	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ ८३॥
८	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ १॥ १४३॥
३	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ १॥ ३६॥
१७	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ २॥ ८६॥
१३	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ १॥ २४५॥
२२	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ २॥ १८८॥
५२	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ ४३२॥
५१	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ ४००॥
२२	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ २॥ १७७॥
४८	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ ३४६॥
४५	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ ३००॥
२७	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ३॥ ६१॥
४७	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ ३३६॥
२	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ १॥ २०॥
४३	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ २५४॥
४१	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ २०६॥
३५	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ ४७॥
२६	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ३॥ ४५॥
५	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ १॥ ७७॥
१	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ १॥ ३॥
१६	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ३॥ ११७॥
३५	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ४॥ ५५॥
२१	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ २॥ १५७॥
१६	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ २॥ ६६॥
१६	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ २॥ ४६॥
२६	आक्षिपेणीरवः	॥ ८॥ ३॥ ४८॥
५	इ सदादौ वा	॥ ८॥ १॥ ७२॥
४	इ स्वभादौ	॥ ८॥ १॥ ४६॥
४६	इ स्वभादौ	॥ ८॥ ४॥ ३१७॥
३२	इ स्वभादौ	॥ ८॥ ३॥ १५५॥
२४	इ स्वभादौ	॥ ८॥ २॥ २१७॥
२७	इ स्वभादौ	॥ ८॥ ३॥ ५३॥
५	इ स्वभादौ	॥ ८॥ १॥ ७५॥
३	इ स्वभादौ	॥ ८॥ १॥ ४७॥
६	इ स्वभादौ	॥ ८॥ १॥ ७१॥

पृष्ठ.	सूत्र	पृष्ठ.	सूत्र	पृष्ठ.	सूत्र
२७	कित्तुयां मासः । ७ । ३ । ६७ ।	३७	कथं नृपः । ८ । ४ । ११६ ।	५	मय्यवुक्त्वा । ८ । १ । ६७ ।
२८	कियत्तदोऽस्यः । ७ । ३ । ७३ ।	३८	कियः । ८ । ३ । ७३ ।	३५	घटं परिवारः । ८ । ४ । ५० ।
२९	कियत्तदोऽस्यः । ७ । ३ । ७३ ।	३९	कः खः क्वचित्तुः । ८ । २ । ३ ।	३८	घटेर्गदः । ८ । ४ । ११२ ।
३०	वि. शुक वा । ८ । १ । ८६ ।	४०	क्षण उत्सवे । ७ । २ । २० ।	३९	घूर्णो घुल्ल-मोलः । ८ । ४ । ११७ ।
३१	किणो प्रश्नः । ८ । १ । ८६ ।	४१	कमार्यां कौ । ७ । २ । १७ ।		ङ
३२	विमा मिणोमीः । ७ । ३ । ८८ ।	४२	कुरः स्विभ्रः । ७ । ४ । १७३ ।	३	ङग्रणनो व्यङ्गने । ८ । १ । १५ ।
३३	विमा मिह वा । ८ । ४ । ३७६ ।	४३	कस्य कः । ८ । ४ । २६६ ।	४८	ङक्षः सुदोऽस्यः । ७ । ४ । ३३७ ।
३४	विमा कस्यत्तमाः । ८ । ३ । ७३ ।	४४	कपेर्गन्तायाहुः । ८ । ४ । १४३ ।	४९	ङमः स्सः । ८ । ३ । १० ।
३५	विम काश्च कवः । ७ । ४ । ३९७ ।	४५	कुथो हा । ८ । १ । १७ ।	५०	ङमिङ्सोः पृथ्वीवः । ८ । ३ । २३ ।
३६	विम. कि । ७ । ३ । ७० ।	४६	कुमेः स्वउरपः । ८ । ४ । १५४ ।	५१	ङमिङ्स्यः । ८ । ४ । ३७२ ।
३७	किरिते चः । ८ । १ । १८३ ।	४७	कुंरः कम्मः । ८ । ४ । ७२ ।	५२	ङमिङ्स्यङ्गिनां । ८ । ४ । ३४१ ।
३८	किरिमेरे गो रुः । ७ । १ । २७१ ।	४८	कुणिङ्गरो वा । ८ । ४ । ७० ।	५३	ङमेर्द्धा । ८ । ३ । ६६ ।
३९	किरिहिरिकलाः । ७ । २ । १८६ ।	४९	कुमाङ्गाधारत्नेऽः । ८ । ५ । १०१ ।	५४	ङमेलुक । ८ । ३ । १२६ ।
४०	किवाथयादः । ८ । ४ । ४१६ ।	५०	कुवटकादा । ८ । २ । ६ ।	५५	ङमेर्द्धु । ८ । ४ । ३३६ ।
४१	वि सलयकात्राः । ८ । १ । २६६ ।		ख	५६	ङमेर्द्धादोऽकुहिः । ८ । ३ । ८ ।
४२	कुत्तमः कउः । ७ । ४ । ४१६ ।	१०	खयथधमाम् । ८ । १ । १८७ ।	५७	ङमङ्गम्योर्द्धः । ८ । ४ । ३३० ।
४३	कुत्तले वा हः । ७ । १ । ११७ ।	११	खचिर्नापशाचः । ८ । १ । १६३ ।	५८	ङनेषः । ८ । ४ । ३३४ ।
४४	कुत्तकपर्वकाविः । ७ । १ । १८१ ।	३७	खचेर्धेअङः । ७ । ४ । ७७ ।	५९	ङेर्द्धाहिरालाह्रिः । ८ । ३ । ६५ ।
४५	कुत्तमाङ्ग्यां प्माः । ८ । २ । ७३ ।	४२	खादधावार्त्तुक । ७ । ४ । २२७ ।	६०	ङेर्द्धः । ८ । ३ । १२८ ।
४६	कुत्तमा रूढसः । ८ । ४ । २७२ ।	४३	खिदजूरविस्सुरी । ८ । ४ । १३२ ।	६१	ङेमन हः । ८ । ३ । ७५ ।
४७	कुत्तमा कुणः । ७ । ४ । ६५ ।		ग	६२	ङाई । ८ । ४ । ३३२ ।
४८	कुत्तमा मीरः । ८ । ४ । ३१६ ।	४३	गमादीनां द्वित्वम् । ८ । ४ । २४६ ।	६३	ङाई । ८ । ४ । ३५७ ।
४९	कुत्तचित्तवरे चः । ८ । २ । १२ ।	४४	गमिष्यमासां ङः । ८ । ४ । २१५ ।	६४	ङः स्मिम्मिथाः । ८ । ३ । ५७ ।
५०	कुत्तमो दुत्तः । ८ । २ । १४७ ।	४५	गमेर्द्धाअच्छाणुवः । ८ । ४ । १६२ ।		च
५१	कुत्तमा हः । ७ । ३ । १७० ।	४६	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	४	चण्डसिद्धिने गाः । ८ । १ । ५३ ।
५२	कुत्तमा उवहो णिः । ८ । ४ । १५१ ।	४७	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	३०	चतुरधत्तारा चउः । ८ । ३ । १२२ ।
५३	कुत्तमा कृत्तमात्रः । ७ । ४ । १८७ ।	४८	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	३५	चतुरो वा । ७ । ३ । १७ ।
५४	कुत्तमा वणे वा । ८ । २ । ११० ।	४९	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	३८	चतुर्थाः षष्ठी । ७ । ३ । १३१ ।
५५	कुत्तमे भो चः । ८ । १ । ७४० ।	५०	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	४०	चन्द्रिकायां मः । ८ । १ । १८२ ।
५६	कुत्तमैके वा । ७ । १ । १६१ ।	५१	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	४१	चपेटापाटी वा । ८ । १ । १६८ ।
५७	कुत्तमा । ८ । ३ । १४६ ।	५२	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	४२	चाटो गुलतः । ८ । ४ । ७३ ।
५८	कुत्तमा कुणायः । ७ । ४ । २५८ ।	५३	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	४३	चिजिभुङ्गस्तुलुः । ८ । ४ । २४१ ।
५९	कुत्तमा हः । ७ । ४ । ६४ ।	५४	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	४६	चिह्नं न्या वा । ८ । ३ । ५० ।
६०	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	५५	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	४७	चूलिकापेक्षाविः । ८ । ४ । ३२५ ।
६१	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	५६	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		छ
६२	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	५७	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	३४	छेर्द्धेणुमनुमसः । ८ । ४ । २१ ।
६३	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	५८	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	४५	छस्य आऽनादो । ८ । ४ । २७५ ।
६४	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	५९	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	४६	छागं लः । ७ । १ । १६१ ।
६५	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	६०	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	४७	छायाया होऽकाः । ८ । १ । २४६ ।
६६	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	६१	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	४८	छायाहिरद्वयोः । ८ । ३ । ३४ ।
६७	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	६२	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	४९	छिदिमिदं नः । ८ । ४ । २१६ ।
६८	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	६३	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	५०	छिदिहिरद्वयोः । ८ । ४ । १७४ ।
६९	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	६४	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	५१	छाद्वयोर्द्धो । ७ । २ । १७ ।
७०	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	६५	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		ज
७१	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	६६	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	११	जटिने जो भोः । ७ । १ । १७४ ।
७२	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	६७	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।	४५	जघयां यः । ८ । ४ । २७१ ।
७३	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	६८	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
७४	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	६९	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
७५	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	७०	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
७६	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	७१	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
७७	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	७२	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
७८	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	७३	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
७९	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	७४	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
८०	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	७५	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
८१	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	७६	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
८२	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	७७	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
८३	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	७८	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
८४	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	७९	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
८५	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	८०	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
८६	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	८१	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
८७	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	८२	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
८८	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	८३	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
८९	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	८४	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
९०	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	८५	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
९१	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	८६	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
९२	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	८७	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
९३	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	८८	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
९४	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	८९	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
९५	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	९०	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
९६	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	९१	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
९७	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	९२	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
९८	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	९३	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
९९	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	९४	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		
१००	कुत्तमा इन्द्र-दुणो । ८ । ४ । २७१ ।	९५	गमेर्द्धापिणवः । ८ । ४ । ४४२ ।		

पृष्ठ.	सूत्र
३०	जनो जा जम्मो । ० । ४ । १३६ ।
२७	जसशस् ईहो । ० । ३ । १३६ ।
४९	जसशसोम्मे । ० । ४ । ३७६ ।
२५	जसशसोणो वा । ० । ३ । २२ ।
२४	जसशसोलुक् । ० । ३ । ४ ।
४६	जसशसोस्तु । ० । ४ । ३३६ ।
२४	जसशसुडामि । ० । ३ । १२ ।
२६	जसशसुडामि । ० । ३ । ४० ।
३६	जाधेजंगः । ० । ४ । ५० ।
३४	जुगुप्सेकुण्ण । ० । ४ । ४ ।
२२	जेण तेण ह । ० । २ । १८३ ।
३२	जाजे । ० । ३ । १०९ ।
३२	जात ससम्या । ० । ३ । १६५ ।
३४	हो जाणमुणो । ० । ४ । ७ ।
१७	हो जः । ० । २ । ०३ ।
४६	हो ज्ञः पैशा । ० । ४ । ३०३ ।
४	हो णत्वेअजिहा । ० । १ । ५६ ।
४३	हो णव्वणज्जो । ० । ४ । २४२ ।
१६	ज्यायामीत्त । ० । २ । ११५ ।

ट

४८	ट प । ० । ४ । ३४७ ।
२४	टाआमोणः । ० । ३ । ६ ।
२५	टाडमङ्गदादि । ० । ३ । २९ ।
४७	टाडममा पइतह । ० । ४ । ३७० ।
४७	टाडममा मइ । ० । ४ । ३७७ ।
२५	टाणशस्येत्त । ० । ३ । १४ ।
११	टो डः । ० । १ । १६५ ।
२५	टो णा । ० । ३ । २४ ।
२७	टो णा । ० । ३ । ०१ ।
४६	टोस्तुवा । ० । ४ । ३११ ।
४५	ट्टुयोः स्तः । ० । ४ । २६० ।

ठ

११	ठो हः । ० । १ । १६६ ।
१५	ठोर्ध्वावसंस्थुत्र । ० । २ । ३२ ।

ड

१३	डाहवो कतिपयं । ० । १ । २५० ।
२१	डिड्डुत्तो भवे । ० । २ । १६३ ।
२४	डोम्म डः । ० । ३ । ११ ।
२६	डो दीर्घो वा । ० । ३ । ३८ ।
११	डो लः । ० । १ । २०२ ।
१६	डो कमाः । ० । २ । ५२ ।

ण

२२	णश्चेअविअण्ण । ० । २ । १८४ ।
२२	णवर्ग केवले । ० । २ । १८७ ।
२२	णवि वेपरीत्ये । ० । २ । १७८ ।

२६	णे ण मि अम्मि । ० । ३ । १०७ ।
२६	णे णो मज्ज अम्हो । ० । ३ । ११४ ।
३१	णेन्देदावावे । ० । ३ । १४६ ।
४६	णो नः । ० । ४ । ३०६ ।
२८	णोअमशसुटानि । ० । ३ । ७७ ।
४४	णं नन्वर्थे । ० । ४ । २८३ ।

त

२६	तइ तु ते तुम्हं तुहो । ० । ३ । ६६ ।
२६	तइ तुव तुम तुहो । ० । ३ । ७६ ।
४१	तक्केस्तच्छचखरम्प । ० । ४ । १६४ ।
५०	तदयादीनां गोल्ला । ० । ४ । ३६५ ।
११	तगरअमरतुवरेटः । ० । १ । २०५ ।
३५	तमेराहोअविहोमो । ० । ४ । २७ ।
५१	ततस्तदोस्ताः । ० । ४ । ४१७ ।
२८	तदश्च तः सोऽङ्गीवा । ० । ३ । ०६ ।
४६	तदिदमोष्टा नेन खि । ० । ४ । ३२२ ।
२८	तदो मोः । ० । ३ । ६७ ।
२८	तदो णः स्यादौ क । ० । ३ । ७० ।
४६	तदोस्तः । ० । ४ । ३०७ ।
३०	तनेस्तनतइतइव । ० । ४ । १३७ ।
१९	तन्वीतुल्येषु । ० । २ । ११३ ।
४३	तव्यस्य इपव्व । ० । ४ । ४३८ ।
४४	तस्मात्ताः । ० । ४ । २७८ ।
३०	तादर्थ्यकेर्वा । ० । ३ । १३५ ।
५२	तादर्थ्यं केहि तेहि । ० । ४ । ४२५ ।
१६	ताम्राग्ने म्यः । ० । २ । ५६ ।
३७	तिजरोमुक्कः । ० । ४ । १०४ ।
६	तिसिगै रः । ० । १ । ७० ।
२०	तिर्यन्तास्तविच्छिः । ० । २ । १४३ ।
४५	तिष्ठाश्चिष्टः । ० । ४ । २६० ।
१७	तीक्ष्णणः । ० । २ । ८२ ।
६	तीर्थे हे । ० । १ । १०४ ।
११	तुच्चे तश्चलौ वा । ० । १ । २०४ ।
३०	तुम्हेस्तोअतुह्वु । ० । ४ । ११६ ।
२६	तु तुव तुम तुहो । ० । ३ । १०२ ।
२६	तुम्ह तुय्दोहो । ० । ३ । ६० ।
५३	तुम एवमणा । ० । ४ । ४४१ ।
२६	तुमे तुमए तु । ० । ३ । १०१ ।
४६	तुम्हासु मुपा । ० । ४ । ३७४ ।
२६	तुय्हे तुम्ह तहि । ० । ३ । ९७ ।
४०	तुगोऽत्यादौ । ० । ४ । १७२ ।
३४	तुलराहामः । ० । ४ । २५ ।
२६	तु वा जे तुम्ह । ० । ३ । १०० ।
३१	तृतीयस्य मिः । ० । ३ । १४१ ।
३१	तृतीयस्य मोसु । ० । ३ । १४४ ।
५३	तृतीयाण्यः । ० । ४ । ४४३ ।
३८	तृपम्यप्यः । ० । ४ । १३० ।
३२	तेनास्तेराग्यहे । ० । ३ । १६४ ।
१०	तैलादौ । ० । २ । ७८ ।

४४	तो दोऽमादौ शौ । ० । ४ । २६० ।
४	तोऽन्तारि । ० । १ । ६० ।
२६	तं तु तुमं तुवं तु । ० । ३ । ७५ ।
२२	तं वाक्योपन्यास । ० । २ । १७६ ।
३१	तो दो तसो वा । ० । २ । १६० ।
२८	त्थे च तस्य सुक्क । ० । ३ । ८३ ।
३	त्यदाद्यव्ययात् । ० । १ । ४० ।
४०	त्यादिशत्रोस्तूरः । ० । ४ । १७१ ।
३१	त्यादिनामाद्यत्र । ० । ३ । १३९ ।
१	त्यादः । ० । १ । ७ ।
४६	त्यादेराद्यप्रय । ० । ४ । ३८२ ।
१४	त्याऽन्त्ये । ० । ३ । १३ ।
२१	त्रपो द्विहत्थाः । ० । २ । १६१ ।
४१	त्रमेडरवोज्जव । ० । ४ । १६० ।
२०	त्रस्तस्य दित्यत । ० । २ । १३९ ।
५२	त्रस्य मेस्तहे । ० । ४ । ४३६ ।
३०	त्रेस्तिष्मिः । ० । ३ । १२१ ।
३०	त्रेस्ती तृतीयादौ । ० । ३ । ११८ ।
५३	त्वततोः प्यणः । ० । ४ । ४३७ ।
१५	त्वय्यव्वर्ध्वा चकु । ० । २ । १५ ।
४०	त्वरस्तुवरजअमो । ० । ४ । १७० ।
२०	त्वस्य डिमास । ० । २ । १५४ ।
२१	त्वादेः सः । ० । २ । १७७ ।

थ

१४	थठावम्पदे । ० । २ । ६ ।
२३	थु कुत्सायाम् । ० । २ । २०० ।
४४	थो धः । ० । ४ । २६७ ।

द

४	दक्षिणे हे । ० । १ । ४५ ।
१६	दग्धविदग्धवृद्धि । ० । २ । ४० ।
२४	दराधात्पे । ० । २ । २५ ।
४०	दलिवल्योर्विसदृ । ० । ४ । १७६ ।
१२	दशनदग्धदग्धो । ० । १ । २१७ ।
१३	दशपापाणे हः । ० । १ । २६२ ।
१७	दशाहं । ० । २ । ८५ ।
४१	ददेशिकलालु । ० । ४ । २०० ।
४३	दहो ज्मः । ० । ४ । २४६ ।
२	दिकप्राक्प्राः सः । ० । १ । १९ ।
४४	द्विचिचोः । ० । ४ । २७३ ।
१३	दिवसे सः । ० । १ । २६३ ।
१२	दीपो धो वा । ० । १ । २२३ ।
१	दीर्घह्रस्वौ मिथो । ० । १ । ४ ।
१०	दीर्घे वा । ० । २ । ६१ ।
१७	दुःखदक्षिणतीर्थे । ० । २ । ७२ ।
३४	दुःखे णिव्वरः । ० । ४ । ३ ।
३७	दुःखे णिव्वलः । ० । ४ । ६२ ।
७	दुकुत्ते या वश्च छिः । ० । १ । ११६ ।
१४	दुर्गादेव्युद्वयम् । ० । १ । २७० ।

पृष्ठ.	सूत्र	पृष्ठ.	सूत्र	पृष्ठ.	सूत्र
३०	बुवंशोमि वेमि० । ८ । ३ । १२० ।	४०	नशेणिरिणास० । ८ । ४ । १७८ ।	१६	पञ्चमसुखंकारे० । ८ । ३ । ११२ ।
३३	बु-सु-मु-विभ्यादि० । ८ । ३ । १७३ ।	३५	नशेयिउरुनास० । ८ । ४ । १९१ ।	२०	परराजज्यां क० । ८ । ३ । १४८ ।
१६	बुहिनृजमिन्योर्ध० । ८ । ३ । १२६ ।	१	न अत्रुवाः । ८ । १ । १२ ।	४१	परस्परस्यादिरः । ८ । ४ । ४०५ ।
३४	बुको वृमः । ८ । ४ । २३ ।	२५	नात आत् । ८ । ३ । १० ।	४१	पर्यसः पञ्चो-प० । ८ । ४ । २०० ।
१८	बुते । ८ । २ । १६६ ।	४	नाम्पुनर्यादा वा । ८ । १ । ६५ ।	१६	पर्यस्तपर्याण० । ८ । २ । ६८ ।
४१	बुशस्तेन दृः । ८ । ४ । २१३ ।	४७	नादियुज्योरन्वे० । ८ । ४ । १९० ।	१६	पर्यस्ते धटौ । ८ । २ । ४७ ।
३२	बुशि ववेर्मासमुच्च० । ८ । ३ । १६१ ।	२६	नामन्त्यात्मा मः । ८ । ३ । ३० ।	१३	पर्याणे का वा । ८ । १ । २५२ ।
३५	बुशोर्वावदशद० । ८ । ४ । ३२ ।	२६	नाम्यरं वा । ८ । ३ । ४० ।	१२	पथिते वा । ८ । १ । ३१३ ।
४०	बुशो निअच्छप० । ८ । ४ । १८१ ।	३६	नाम्यरः । ८ । ३ । ४० ।	४१	पञ्चादेवमेवैवे० । ८ । ४ । ४२० ।
८	बुशः किवपुटकस० । ८ । १ । १४५ ।	१०	नावर्णात्पः । ८ । १ । १७३ ।	१३	पाटिपरुपरि० । ८ । १ । २३२ ।
४०	बुशः प्रमसः । ८ । ४ । ३९३ ।	६	नाव्यावः । ८ । १ । १६४ ।	६	पानीयादिष्वित् । ८ । १ । १०१ ।
२३	बु संमुखीकरणे च । ८ । २ । १६६ ।	१०	निकवस्फटिक० । ८ । १ । १७६ ।	१३	पापज्ज्ञै रः । ८ । १ । २३५ ।
३५	बुल्लेखालः । ८ । ४ । ४८ ।	३४	निद्रातेरोहोरो० । ८ । ४ । १२१ ।	५	पारापते रो वा । ८ । १ । ७० ।
१२	बुशदहोः । ८ । १ । २१७ ।	१२	निम्बनापिते स० । ८ । १ । ३१० ।	११	पिठेर हो वा रञ्ज० । ८ । १ । २०१ ।
२०	बुप्राया दाहा । ८ । २ । १३६ ।	३८	निरः पद्वलः । ८ । ४ । १२७ ।	३४	पिषेः पिञ्जकसु० । ८ । ४ । १० ।
४६	बुनत्पुना दूः । ८ । ४ । ३१३ ।	१	निर्दुरोर्वा । ८ । १ । १३ ।	४०	पिषेणिवहृणि० । ८ । ४ । १८५ ।
१५	बुय्ययो जः । ८ । २ । २४ ।	३४	निर्मा निम्माण० । ८ । ४ । १९ ।	१२	पीते बो ल वा । ८ । १ । २१३ ।
१७	बुरो न वा । ८ । २ । ७० ।	३५	निलीकेणिनी० । ८ । ४ । ५५ ।	२५	पुंसि जसा डड० । ८ । ३ । ३० ।
४	बुर्वा । ८ । १ । ७६ ।	७	निवृत्तवृन्दारके० । ८ । १ । १३२ ।	२८	पुस्त्रियाने वाऽथ० । ८ । ३ । ७३ ।
१८	बुर्वायतुर्बोरोप० । ८ । २ । ६० ।	३४	निवृत्तयोर्णिदो० । ८ । ४ । ३२ ।	२७	पुस्त्यन आणो रा० । ८ । ३ । ५६ ।
३१	बुर्वायस्य सि से । ८ । ३ । १४० ।	१२	निशेषपुथिव्योर्वा । ८ । १ । २२६ ।	३७	पुञ्जरासयमाज्ञौ । ८ । ४ । १०२ ।
३१	बुर्वायतुर्नीययो० । ८ । ३ । १३५ ।	४१	निश्वसेभक्तः । ८ । ४ । २०१ ।	२२	पुणक्तं कृतकरणे । ८ । १ । १०६ ।
६	बुर्वायान् । ८ । १ । ७४ ।	१५	निषेधे धो डः । ८ । १ । २९६ ।	४२	पुनर्विनः स्वाय० । ८ । ४ । ४८९ ।
३०	बुर्वायतस्य बहुव० । ८ । ३ । १३० ।	३७	निषेधेर्कः । ८ । ४ । १३४ ।	११	पुञ्जागजागिन्यां गो० । ८ । १ । १६० ।
३०	बुर्वा वे । ८ । ३ । ११९ ।	३६	निष्प्रभावष्टम्भे० । ८ । ४ । ६० ।	६	पुरुषे रोः । ८ । १ । १११ ।
ध		३६	निष्पाताच्छोदे० । ८ । ४ । ७१ ।	४४	पूर्वस्य पुरवः । ८ । ४ । १७० ।
१	धनुषो वा । ८ । १ । ३२ ।	३	निष्प्रती आत्प० । ८ । १ । ३७ ।	२०	पूर्वस्य पुरिमः । ८ । १ । १३५ ।
३४	धवलं दुमः । ८ । ४ । ३४ ।	३६	निस्संर्णोहर० । ८ । ४ । ७५ ।	४०	पूररवाडाण्य० । ८ । ४ । १६६ ।
४३	धातवोऽधान्तर० । ८ । ४ । ३५९ ।	६	नीरुपीते वा । ८ । १ । १०६ ।	१०	पृथक् बो वा । ८ । १ । १८८ ।
१७	धाड्याम् । ८ । २ । ८१ ।	१२	नीपापीडे मा वा । ८ । १ । २३४ ।	३६	पृथक् स्पष्टे णिञ्वा० । ८ । ४ । ६९ ।
३६	धुगधुवः । ८ । ४ । ४९ ।	३८	नेः सदा मज्जः । ८ । ४ । १२३ ।	७	पृष्ठे वाऽनुत्तरपदे । ८ । १ । १२९ ।
१६	धृतेर्दिहः । ८ । २ । १३१ ।	१२	नो णः । ८ । १ । ३२७ ।	१३	पा वः । ८ । १ । २११ ।
१८	धृष्टधुम्ले णः । ८ । २ । १३४ ।	३३	न्तमाणौ । ८ । ३ । १८० ।	२४	प्याव्यः । ८ । २ । ११७ ।
१६	धैर्ये वा । ८ । २ । ६४ ।	१६	न्मा मः । ८ । २ । ६१ ।	३५	प्रकाशार्पुवः । ८ । ४ । ४५ ।
३४	ध्यागोर्भागौ । ८ । ४ । ६ ।	४५	न्यययकृजां ङ्यः । ८ । ४ । २७३ ।	३०	प्रच्छुः पुच्छुः । ८ । ४ । ६७ ।
१५	ध्वजे वा । ८ । २ । २७ ।	४६	न्यययोर्ङ्यः । ८ । ४ । ३०५ ।	४१	प्रतीकः सामय० । ८ । ४ । १६१ ।
४	ध्वनिर्विष्वचोरः । ८ । १ । ४२ ।	४१	न्यसो णिम० । ८ । ४ । १७७ ।	२५	प्रत्यये क्रीनवा । ८ । ३ । ३१ ।
न		प		४०	प्रत्याका पञ्चोः । ८ । ४ । १६६ ।
४६	न कगचजादि० । ८ । ४ । ३७४ ।	४	पकाकारल्लसाटे० । ८ । १ । ४७ ।	११	प्रत्यादौ रुः । ८ । १ । २०६ ।
२८	न त्थः । ८ । ३ । ७६ ।	१७	पक्रमश्ममस० । ८ । ३ । ७४ ।	१५	प्रत्यये षश्च हो वा । ८ । २ । १४ ।
१८	न दीर्घानुस्वारात् । ८ । ३ । ६२ ।	३७	पचः सोल्लपवल्ली । ८ । ४ । ७० ।	२४	प्रत्येकमः पाणि० । ८ । २ । २१० ।
३०	न दीर्घो णा । ८ । ३ । १२५ ।	३१	पञ्चम्यास्तृतीया० । ८ । ३ । १३६ ।	४	प्रथमे पथोर्वा । ८ । १ । ५५ ।
४	नमस्कारपरस्पर० । ८ । १ । ६३ ।	१६	पञ्चाशत्पञ्चद० । ८ । २ । ४३ ।	१२	प्रदीपि होहदे लः । ८ । १ । २२१ ।
१	न युवर्णस्यास्वे । ८ । १ । ६ ।	५	पांथपृथिवीप्रति० । ८ । १ । ७७ ।	१६	प्रदीपस्तेअवस० । ८ । ४ । १५२ ।
४२	न वाकर्मभां ववः० । ८ । ४ । २४२ ।	२०	पथो णस्येकद् । ८ । २ । १४२ ।	१३	प्रभूते वः । ८ । १ । २३३ ।
२७	न वाऽनितमते० । ८ । ३ । ६० ।	१	पथयोः सन्धिवा । ८ । १ । ५ ।	३६	प्रभौ हुणो वा । ८ । ४ । ६३ ।
६	न वा मयुल्लव० । ८ । १ । १०१ ।	३	पथादपेर्वा । ८ । १ । ४१ ।	६	प्रवासीकौ । ८ । १ । ६५ ।
४४	न वा यो र्यः । ८ । ४ । २९६ ।	४१	पथान्ते उहुर्हि० । ८ । ४ । ४११ ।	४०	प्रविशेरिअः । ८ । ४ । १८३ ।
				३६	प्रस्वरेः पयल्लो० । ८ । ४ । ७७ ।

पृष्ठ.	सूत्र
३४	प्रस्थापेः पट्टवपे० । ८ । ४ । ३७ ।
३७	प्रहृणः सारः । ८ । ४ । ८४ ।
४२	प्रादर्मिलिः । ७ । ४ । २३२ ।
४०	प्रान्मृशमुषांरुं० । ७ । ४ । १८४ ।
५१	प्रायसः प्राउप्रा० । ८ । ४ । ४१५ ।
६	प्रावरणे अरुवा० । ८ । १ । १७५ ।
२	प्रावृष्टशरत्तर० । ८ । १ । ११ ।
१७	प्लके लाल । ८ । २ । १०३ ।
३५	प्लावेरोम्बाल० । ८ । ४ । ४१ ।

फ

३७	फकस्थकः । ८ । ४ । ८७ ।
१२	फा महौ । ८ । १ । २३६ ।

ब

४३	बन्धो न्यः । ८ । ४ । २४७ ।
२२	बले निर्धारण० । ७ । २ । १८५ ।
२०	बादिसां बाहि० । ८ । २ । १४० ।
५०	बहुत्वे हुं । ८ । ४ । ३७९ ।
४६	बहुत्वे दुः । ८ । ४ । ३८४ ।
१	बहुलम् । ८ । १ । २ ।
३३	बहुषु न्तु ह मो । ८ । ३ । १७६ ।
३१	बहुष्वाद्यस्य० । ८ । ३ । १४२ ।
१७	बाष्पे होऽश्रु० । ७ । २ । ७० ।
३	बाहोरात् । ७ । १ । ३६ ।
१२	बिलिन्यां मः । ७ । १ । १३७ ।
३४	बुभुलिवीज्योर्णी० । ८ । ४ । ५ ।
१७	बृहस्पतिवन० । ८ । २ । ६६ ।
२०	बृहस्पतीं वही० । ८ । २ । १३० ।
१२	यो वः । ८ । १ । २३७ ।
४३	भो वृहलिह० । ८ । ४ । २४५ ।
३६	भो म्हुजौ वा । ८ । ३ । १०४ ।
१६	ग्रहचर्यनूर्यसौ० । ८ । २ । ६३ ।
४	ग्रहचर्ये चः । ७ । १ । १७५ ।
५०	मृगा मृगो वा । ७ । ४ । ३६१ ।

भ

३७	भज्जवेमय-मु० । ८ । ४ । १०६ ।
४४	भवज्जगवतोः । ८ । ४ । २६५ ।
४४	भविष्याति स्मिः । ७ । ४ । ७७५ ।
३२	भविष्याति हिरा० । ७ । ३ । १६६ ।
४६	भविष्यत्यस्य पयः । ८ । ४ । ३२० ।
४०	भषल्लकः । ८ । ४ । १७६ ।
१६	भस्मान्मनाः० । ८ । २ । ५१ ।
३९	भाराक्रान्ते नमे० । ८ । ४ । १५७ ।
४१	भ्रासेर्मिसः । ७ । ४ । २०३ ।
३५	भियो भाबीहौ । ७ । ४ । ५३ ।
४६	भिसा तुम्हहिं । ८ । ४ । ३७१ ।
२४	भिनो दि हिं हिं । ८ । ३ । ७ ।
२५	भिस्त्र्यसुपि । ७ । ३ । १२ ।
४७	भिस्येत्ता । ८ । ४ । ३३५ ।

४८	भिस्सुपोहिं । ८ । ४ । ३४७ ।
१६	भीष्मे भः । ८ । २ । ५४ ।
३७	भुजो जुज्जजिम० । ८ । ४ । ११० ।
३६	भुवेहोद्वहवाः । ८ । ४ । ६० ।
४४	भुवां जः । ८ । ४ । २६६ ।
५०	भुवः पर्यासी हु० । ७ । ४ । ३६० ।
२८	भे तुम्भे तुम्भ० । ८ । ३ । ११ ।
२६	भे तुम्भेहिं उज्जे० । ८ । ३ । १५ ।
२६	भे दि वे ते न ह त० । ८ । ३ । १४ ।
३०	भ्यसञ्च हिः । ८ । ३ । १२७ ।
२४	भ्यसस्तां वा० । ८ । ३ । १६ ।
४८	भ्यसामाहुः । ८ । ४ । ३५१ ।
४६	भ्यसामभ्यां० । ७ । ४ । ३७३ ।
२५	भ्यसि वा । ८ । ३ । १३ ।
४७	भ्यसो हुं । ८ । ४ । ३३७ ।
४०	भ्रंशः फिरुफिह० । ८ । ४ । १७७ ।
१३	भ्रमरे सो वा । ७ । १ । २४४ ।
३१	भ्रमराडो वा । ८ । ३ । १५१ ।
३९	भ्रमेष्टिरिदल्ल० । ८ । ४ । १६१ ।
३५	भ्रमेस्तालि० । ८ । ४ । ३० ।
३१	भ्रुवो मया डमया । ८ । २ । १६७ ।

म

२६	मह मम मह म० । ८ । ३ । १११ ।
२३	मणे विमशे । ७ । २ । २०७ ।
३७	मणेरभिञ्जि० । ८ । ४ । ११५ ।
७	मधुके वा । ८ । १ । १२२ ।
४६	मध्यत्रयस्याद्य० । ८ । ४ । ३७३ ।
४	मध्यमकनमे० । ७ । १ । ४८ ।
३२	मध्यमस्येथा० । ७ । ३ । १४३ ।
१७	मध्याह्न हः । ८ । २ । ८४ ।
३३	मध्वे च स्वरा० । ८ । ३ । १७७ ।
२१	मनाको न वा ड० । ७ । २ । १६६ ।
३७	मन्थपुंसत्वावि० । ८ । ४ । १०१ ।
१३	मन्मथे वाः । ८ । १ । २४२ ।
३६	मन्थुनौष्टमा० । ७ । ४ । ६६ ।
१६	मन्यो न्ना वा । ७ । २ । ४४ ।
२६	ममाहो जयसि । ८ । ३ । ११२ ।
४	मयत्थइवा । ८ । १ । ५० ।
१०	मरकतमदकले० । ८ । १ । १७२ ।
२०	मलिनोभयशु० । ८ । २ । १३८ ।
७	मसृणमृगाङ्गमृ० । ७ । १ । १३० ।
३७	मस्जराउडुणित० । ७ । ४ । १०१ ।
३६	महमहो गन्धे । ८ । ४ । ७८ ।
५	महाराष्ट्र । ८ । १ । ६५ ।
१६	महाराष्ट्र हरोः । ८ । २ । ११६ ।
४६	मह मञ्जु डसि० । ८ । ४ । ३७६ ।
७२	माह माधे । ७ । २ । १६१ ।
७	मातुगिवा । ७ । १ । १३५ ।
२०	मातुगितु.स्व० । ७ । २ । १४२ ।

५	मात्रटि वा । ८ । १ । ८१ ।
२३	मामि हला० । ८ । २ । १६५ ।
१५	मार्जारस्य मञ्ज० । ८ । २ । १३२ ।
५	मांसादिष्वनुस्वा० । ८ । १ । ७० ।
२	मांसादेर्वा । ८ । १ । २५ ।
३०	मि मायि ममाह० । ७ । ३ । ११५ ।
२६	मि मे मम मम० । ८ । ३ । १०९ ।
३२	मि मो मु मे स्सा० । ७ । ३ । १६७ ।
३१	मिमामैम्हि म्हा० । ८ । ३ । १४७ ।
५	मिरायाम । ८ । १ । ७७ ।
२२	मिव पिव विव० । ८ । २ । १८२ ।
२१	मिधाद् कालिभः । ८ । ३ । १७० ।
३५	मिध्वीसालमे० । ८ । ४ । २७ ।
२८	मुः स्यादौ । ८ । ३ । ८८ ।
३७	मुचंरुडुवह० । ८ । ४ । ७९ ।
४१	मुहंरुमृगुम्मनौ । ८ । ४ । २०७ ।
३७	मृजंरुपुसमुज्ज० । ८ । ४ । १०५ ।
३८	मृशं मलमद० । ७ । ४ । १२६ ।
३२	मेः स्तं । ७ । ३ । १६६ ।
१२	मेथिशिधिरशि० । ८ । १ । २१५ ।
२६	मे मह मम मह० । ८ । ३ । ११३ ।
५०	मोऽनुनासिक० । ७ । ४ । ३६७ ।
२	मोऽनुस्वारः । ८ । १ । २३ ।
४४	मोऽन्याद् णो वे० । ८ । ४ । २७५ ।
३२	मोमुमानां हि० । ८ । ३ । १६८ ।
२४	मोरचल्ला मुधा । ८ । २ । २१४ ।
४४	मो वा । ८ । ४ । २६४ ।
३२	मौ वा । ८ । ३ । १५४ ।
१६	म्लहोर्णः । ८ । २ । ४२ ।
४२	म्मन्धेः । ८ । ४ । २४३ ।
२८	म्मायेयौ वा । ८ । ३ । ७५ ।
४१	म्लेक्षोपपडः । ८ । ४ । १९१ ।
३४	म्लवा पय्यायौ । ७ । ४ । १७ ।
५१	म्हो भो वा । ८ । ४ । ४१२ ।

य

४६	यत्किञ्चो० । ८ । ४ । ३५७ ।
२०	यत्तदेतदेता० । ८ । २ । १५६ ।
४६	यत्तदः स्यमोर्ध्वं । ७ । ४ । ३६० ।
५१	यत्तत्रयोल्लस्य० । ८ । ४ । ४०४ ।
१०	यमुनाचामुपका० । ८ । १ । १७८ ।
१३	यष्ट्यां लः । ८ । १ । २४७ ।
५१	याहकनाहक० । ८ । ४ । ४०२ ।
४६	याहशदिर्वुस्तः । ८ । ४ । ३१७ ।
३५	यापजवः । ८ । ४ । ४० ।
१४	यावत्तावज्जीवि० । ८ । १ । २७१ ।
५१	यावत्तावतांवा० । ८ । ४ । ४०६ ।
३७	युजो जुज्जुज्ज० । ८ । ४ । १०९ ।
४१	युधनुधनुध० । ७ । ४ । २१७ ।
६	युधिष्ठिरे वा । ८ । १ । ७६ ।

[प्राकृतसूत्राणाम्]

(७)
अभिधानराजेन्द्रपण्डितम् २ ।

[अकाराधनुक्रमणिका]

पृष्ठ.	सूत्र
४७	युवराजस्य गुणः । ८ । ४ । २३७ ।
४८	गुणमद सा तुष्टु । ८ । ४ । २६८ ।
२८	गुणमदस्तं तु तुष्टु । ८ । ३ । ६० ।
२०	गुणमदम्मदाऽयम् । ८ । २ । १४९ ।
५२	गुणमदादेर । ८ । ४ । ४३४ ।
१३	गुणमदधारे तः । ८ । १ । १४६ ।
५२	योगजाश्चैषाम् । ८ । ४ । ४३० ।

र

१४	रक्ते गो वा । ८ । ५ । १० ।
३७	रत्नेरुगहावह । ८ । ४ । ९४ ।
३४	रत्नेः रावः । ८ । ४ । ४९ ।
४०	रमेः संखुल्लम् । ८ । ४ । १६८ ।
४५	रसोर्लसौ । ८ । ४ । २०८ ।
४७	रस्य ला वा । ८ । ४ । ३२६ ।
१८	रहोः । ८ । २ । १९३ ।
३७	राजे रघु कृष्ण । ८ । ४ । १०० ।
४६	राज्ञो वा चिञ्च । ८ । ४ । ३०४ ।
३६	राज्ञः । ८ । ३ । ४७ ।
१८	रात्रौ वा । ८ । २ । ८८ ।
८	रिः कवत्तस्य । ८ । १ । १४० ।
३६	रते रुज्जगण्टो । ८ । ४ । ५७ ।
४२	रदनम्मार्चः । ८ । ४ । ७७६ ।
४१	रदभुजमुत्ताम् । ८ । ४ । २१३ ।
११	रदित दिना सः । ८ । १ । २०९ ।
३८	रधेभ्यश्च । ८ । ४ । १३३ ।
४१	रधो रधभी च । ८ । ४ । २१८ ।
४२	रपादानो दीर्घः । ८ । ४ । २३६ ।
३३	रेभ्यो सभाषणम् । ८ । २ । २०१ ।
२१	रो दीर्घात् । ८ । २ । १७१ ।
३५	रोमन्थे रोम्मा । ८ । ४ । ४३ ।
३	रो रा । ८ । १ । १६ ।
१५	रोस्याभूर्त्तादौ । ८ । २ । ३० ।
४६	र्यस्तथा गियम् । ८ । ४ । ३१४ ।
७	रुकि दुगे वा । ८ । १ । ११५ ।
६	रुकि निरः । ८ । १ । ६३ ।
१८	रुपिततवज्ज वा । ८ । २ । १०५ ।
१८	रुप्रीन्द्रोक्तस्तम् । ८ । २ । १०४ ।

ल

१६	लघुक लहो । ८ । २ । १२२ ।
१३	ललाट च । ८ । १ । २५७ ।
१६	ललाट लमोः । ८ । २ । १२३ ।
३७	लसज्जोदः । ८ । ४ । १०३ ।
१६	लात् । ८ । २ । १०६ ।
१३	लाहललाक्कलम् । ८ । १ । २५६ ।
५३	लिकमतन्त्रम् । ८ । ४ । ४४५ ।
३६	लिपो लिम्पः । ८ । ४ । १४६ ।
१	लुक् । ८ । १ । १० ।
३१	लुगावी कभावा । ८ । ३ । १५२ ।
१४	लुभाजनदनुज । ८ । १ । २६७ ।
३	लुमयवशवम् । ८ । १ । ४३ ।
२५	लुमे शसि । ८ । ३ । १८ ।

३६	लुजेः संभावः । ८ । ४ । १५३ ।
४६	लाळः । ८ । ४ । ३०८ ।
२१	ल्लो नवैकाद्या । ८ । २ । १६५ ।

व

२	वक्रादावन्तः । ८ । १ । २६ ।
४१	वधो वात् । ८ । ४ । २११ ।
३७	वध्वेहवत्तवम् । ८ । ४ । ६३ ।
२३	वण निश्चयवि । ८ । २ । २०६ ।
२०	वतेर्वः । ८ । २ । १५० ।
३०	वधात् डाह्यवा । ८ । ३ । १३३ ।
१६	वनिताया विलम् । ८ । २ । १२८ ।
२	वर्गेऽन्यो वा । ८ । १ । ३७ ।
३२	वर्तमानापञ्चम् । ८ । ३ । १५८ ।
३३	वर्तमानाभावम् । ८ । ३ । १७७ ।
५०	वर्त्यति स्यस्यम् । ८ । ४ । १०८ ।
४	वर्त्युत्कर्षम् । ८ । १ । ५८ ।
९	वा कदले । ८ । १ । १७७ ।
३	वाक्यार्थवचनाम् । ८ । १ । ३३ ।
२८	वाऽस्मा दस्यम् । ८ । ३ । ८७ ।
४४	वाऽऽदेस्तावन्त । ८ । ४ । २६७ ।
१२	वाऽऽर्द्धा । ८ । १ । २१२ ।
५०	वाऽश्वा रो मुक् । ८ । ४ । ३९८ ।
६	वा निर्भेग ना । ८ । १ । ६८ ।
११	वाऽन्यथाऽनुः । ८ । ४ । ४१५ ।
२६	वाऽऽप प । ८ । ३ । ४१ ।
८	वा बृहस्पतौ । ८ । १ । १३८ ।
१३	वाऽमिमन्यौ । ८ । १ । २४३ ।
५१	वा यत्तदाऽतोर्द्धम् । ८ । ४ । ४०७ ।
४	वाऽर्षो । ८ । १ । ६३ ।
४	वाऽलावण्यम् । ८ । १ । ६६ ।
१६	वा विह्वले वा । ८ । २ । ५८ ।
४	वाऽन्यथाऽन्ताम् । ८ । १ । ६७ ।
२	वा स्वरे मञ्च । ८ । १ । ५४ ।
२	विशल्यादिलुक् । ८ । १ । २८ ।
४१	विकसः काश्चा । ८ । ४ । १६५ ।
३५	विक्रान्तः पक्खम् । ८ । ४ । ४२ ।
४०	विगतेः थिप्पम् । ८ । ४ । १७५ ।
३५	विक्रपेर्वोक्ताम् । ८ । ४ । ३८ ।
१२	वितस्तिवम् । ८ । १ । २१४ ।
२१	विद्युत्पत्रपीताम् । ८ । २ । १७३ ।
३५	विह्वलेर्वोक्ताम् । ८ । ४ । २६ ।
३९	विलोपभङ्गवम् । ८ । २ । १४८ ।
३६	विलोपविरा । ८ । ४ । ५६ ।
३७	विवृत्तार्द्धम् । ८ । ४ । ११८ ।
३६	विश्रमार्णवम् । ८ । ४ । १५६ ।
५१	विश्रमार्णवम् । ८ । ४ । ४२१ ।
१३	विषमे मो हो वा । ८ । १ । २४१ ।
३८	विसंवदेर्विश्रम् । ८ । ४ । १२६ ।
३६	विस्मः पम्पुसम् । ८ । ४ । ७५ ।
२४	वीप्सात्स्यादेर्वी । ८ । ३ । १ ।
१६	वृत्तकृतयोः रु । ८ । २ । १२७ ।

१५	वृत्तप्रवृत्तम् । ८ । २ । २९ ।
१५	वृत्ते एतः । ८ । २ । ३१ ।
१५	वृत्तकथञ्चुर्यम् । ८ । २ । १६ ।
८	वृत्ते वा वा । ८ । १ । १३३ ।
४२	वृत्तानामारिः । ८ । ४ । २३५ ।
३७	वृत्ते दिकः । ८ । ४ । ६६ ।
११	वृत्तौ णा वा । ८ । १ । २०३ ।
९	वृत्तः कर्णिकारे । ८ । १ । १६८ ।
५१	वृत्तकामोऽर्थादेः । ८ । ४ । ४०८ ।
२८	वृत्तवृत्तदोऽम् । ८ । ३ । ८१ ।
३६	वृत्तगयम् । ८ । ४ । १४७ ।
३	वृत्तगयम् । ८ । १ । ३५ ।
२३	वृत्तवृत्तान्त्रणम् । ८ । २ । १६४ ।
२३	वृत्तवृत्तवारणम् । ८ । २ । १६३ ।
४५	वृत्तः । ८ । ४ । २२१ ।
३५	वृत्तः परिश्रालः । ८ । ४ । ५१ ।
२१	वृत्तः सि सि । ८ । २ । १६७ ।
१६	वृत्तस्य वृत्तलियम् । ८ । २ । १३३ ।
२५	वृत्तसदः । ८ । ३ । ३ ।
२८	वृत्तदोऽस्मिन् सत्ताम् । ८ । ३ । ८१ ।
८	वृत्तदो वा । ८ । १ । १५२ ।
२८	वृत्तगमिणम् । ८ । ३ । ८५ ।
२६	वृत्तवृत्तवृत्तम् । ८ । ३ । ६३ ।
२५	वृत्तवृत्तवृत्तम् । ८ । ३ । २१ ।
१३	वृत्तवृत्तवृत्तम् । ८ । १ । २४८ ।
१६	वृत्तवृत्तवृत्तम् । ८ । २ । ४८ ।
५२	वृत्तः । ८ । ४ । २२३ ।
६	वृत्तवृत्तम् । ८ । १ । १०८ ।
३७	वृत्तवृत्तवृत्तम् । ८ । ४ । १११ ।
१६	वृत्तवृत्तम् । ८ । २ । ५६ ।
११	वृत्तवृत्तम् । ८ । १ । २२७ ।
५२	वृत्तवृत्तवृत्तम् । ८ । ४ । २३६ ।
३२	वृत्तवृत्तवृत्तम् । ८ । ३ । १६३ ।
५३	वृत्तवृत्तवृत्तम् । ८ । ४ । ४४७ ।
१४	वृत्तवृत्तवृत्तम् । ८ । १ । २६८ ।
३८	वृत्तवृत्तवृत्तम् । ८ । ४ । १४१ ।
३६	वृत्तवृत्तवृत्तम् । ८ । ४ । ८१ ।
३६	वृत्तवृत्तवृत्तम् । ८ । ४ । ७६ ।
४३	वृत्तवृत्तवृत्तम् । ८ । ४ । २५३ ।
४२	वृत्तवृत्तवृत्तम् । ८ । ४ । २२५ ।
५०	वृत्तवृत्तवृत्तम् । ८ । ४ । ३६२ ।
४५	वृत्तवृत्तवृत्तम् । ८ । ४ । २६४ ।

श

४२	शकादीनाम् । ८ । ४ । २३० ।
३७	शकेश्वरवृत्तम् । ८ । ४ । ८६ ।
१४	शक्तमुक्तदृष्टम् । ८ । २ । ११ ।
३३	शत्रानशः । ८ । ३ । १८१ ।
३८	शत्रोऽरुपक्वम् । ८ । ४ । १३० ।
२१	शनैसादिभ्यम् । ८ । २ । १६८ ।
१३	शयरे वो मः । ८ । १ । २०८ ।
४०	शमेः पम्पुसम् । ८ । ४ । १६७ ।
३	शरदादेरत् । ८ । १ । १८ ।

पृष्ठ.	सूत्र	पृष्ठ.	सूत्र	पृष्ठ.	सूत्र
१३	शपोः सः । ८ । १ । २६० ।	१८	समासे वा । ८ । २ । ९७ ।	११	स्फटिके शः । ८ । १ । १९० ।
१६	शपोः सः । ८ । ४ । ३०६ ।	३८	समो गलः । ८ । ४ । ११३ ।	४२	स्फुटिचलेः । ८ । ४ । २३१ ।
१७	शाङ्गे डातृषोऽन्तः । ८ । २ । १०० ।	४२	समो ह्यः । ८ । ४ । २२२ ।	३६	सुरेक्षकुरज्जरः । ८ । १ । १०० ।
५	शितिले द्वे वा । ८ । १ । ८६ ।	१५	सम्मद्विनर्दिणः । ८ । २ । ३६ ।	१७	स्यमोऽस्यात् । ८ । १ । २२१ ।
१४	शिरया या । ८ । १ । २६६ ।	१७	सर्वत्र लवरामः । ८ । २ । ७९ ।	४७	स्यमजस्यसां । ८ । ४ । ३४४ ।
१०	शीकरं भही वा । ८ । १ । १८४ ।	४६	सर्वस्य सादो वा । ८ । ४ । ३६६ ।	४७	स्यादौ दीर्घः । ८ । ४ । ३३० ।
४१	शीघ्रादीनां वाहिः । ८ । ४ । ४२२ ।	२०	सर्वाङ्गादीनस्येकः । ८ । २ । १५१ ।	१९	स्याद्ध्यनैत्यः । ८ । २ । १०७ ।
२०	शीघ्राद्यर्थे स्येरः । ८ । २ । १४५ ।	४६	सर्वाङ्गेऽसेही । ८ । ४ । ३५५ ।	४१	स्येन्द्वेर्मास्मौ । ८ । ४ । १९७ ।
१४	शुल्के ज्ञो वा । ८ । २ । १११ ।	४५	सयोः स्योऽसोः । ८ । ४ । २८६ ।	४	स्वपावुष्य । ८ । १ । ६४ ।
१४	शुष्कस्कन्दे वा । ८ । २ । ५ ।	१४	साध्वसध्याशां ऊः । ८ । २ । २६ ।	३७	स्वपः कमवसः । ८ । ४ । १४६ ।
१०	शुक्ले खः कः । ८ । १ । १७६ ।	१५	सामर्थ्यात्सुकोः । ८ । २ । २२ ।	१३	स्वप्रतीक्यावा । ८ । १ । २५६ ।
४१	शोषं प्राकृतवत् । ८ । ४ । २८६ ।	४६	सावस्मदां हउः । ८ । ४ । ३७५ ।	१९	स्वप्नं नात् । ८ । २ । १०८ ।
४७	शोषं प्राग्वत् । ८ । ४ । ३७८ ।	३७	सिचैः सिञ्चसिः । ८ । ४ । ६६ ।	२३	स्वयमाऽर्थे अप्पः । ८ । २ । २०६ ।
४५	शोषं शौरसेनीयत् । ८ । ४ । ३०२ ।	३१	सिनास्तेः सिः । ८ । ३ । १४६ ।	१	स्वयस्यादत्तः । ८ । १ । ८ ।
४६	शोषं शौरसेनीयत् । ८ । ४ । ३२३ ।	३२	सी ही हीअ भूः । ८ । ३ । १६२ ।	४२	स्वराणां स्वराः । ८ । ४ । २३८ ।
४३	शोषं संस्कृतवत् । ८ । ४ । ४४७ ।	४६	सुपा अम्हासु । ८ । ४ । ३८१ ।	४७	स्वराणां स्वराः । ८ । ४ । ३०७ ।
३०	शोषेऽन्तवत् । ८ । ३ । १२४ ।	२६	सुपि । ८ । ३ । १०३ ।	४२	स्वरावन्तां वा । ८ । ४ । २४० ।
३६	शोधित्यलः । ८ । ४ । ७० ।	३०	सुपि । ८ । ३ । ११७ ।	१०	स्वरादस्युक्तः । ८ । १ । १७६ ।
४१	शौरसेनीयत् । ८ । ४ । ४४६ ।	१७	सुप्तमश्रणकः । ८ । २ । ७५ ।	२	स्येऽन्तरश्च । ८ । १ । १४ ।
१७	शो हरिश्चन्द्रः । ८ । २ । ८७ ।	४२	सुजा रः । ८ । ४ । २२६ ।	२६	स्वस्त्रादेर्मा । ८ । ३ । ३५ ।
५	श्यामाक मः । ८ । १ । ७१ ।	१८	सवादौ वा । ८ । २ । ६६ ।	७१	स्यार्थे कश्च वा । ८ । २ । १६४ ।
३४	श्रद्धां धां दहः । ८ । ४ । ९९ ।	८	सैन्ये वा । ८ । १ । १५० ।	४२	स्विदां ऊजः । ८ । ४ । ७७४ ।
१६	श्रद्धाधिमूर्धाऽर्थेः । ८ । २ । ४१ ।	३३	साच्छादय इजाः । ८ । ३ । १७२ ।	२८	स्विसस्योरन् । ८ । ३ । ७४ ।
३६	श्रमं वावरकः । ८ । ४ । ६८ ।	३३	साहिवा । ८ । ३ । १७४ ।		
३३	श्रुगमिरुदिविदिः । ८ । ३ । १७१ ।	३७	सौ पुंस्योडा । ८ । ४ । २३२ ।	४४	हज्जे चेत्याह्वाने । ८ । ४ । २७१ ।
३६	श्रुतेर्हणः । ८ । ४ । ५८ ।	४५	स्कः प्रजाचक्राः । ८ । ४ । २६७ ।	४३	हन्तनोऽन्यस्य । ८ । ४ । २४४ ।
३०	श्रुषः सलहः । ८ । ४ । ८७ ।	१६	स्तब्धे ठढौ । ८ । २ । ३६ ।	२२	हन्त च गृहाणार्थे । ८ । २ । १७१ ।
४१	श्रुषः सामग्रावः । ८ । ४ । १९० ।	१४	स्तम्भे स्तो वा । ८ । २ । ८ ।	२२	हन्दिचिपाद्विः । ८ । २ । १८० ।
१६	श्रुष्मणि वा । ८ । २ । ५५ ।	१६	स्तव वा । ८ । २ । ४६ ।	२३	हज्जी निर्वदे । ८ । २ । १९२ ।
		१६	स्तस्य योऽस्मः । ८ । २ । ४५ ।	१९	हगिनाले रत्नोः । ८ । २ । १७१ ।
		१६	स्तोकस्य योऽकः । ८ । २ । १७५ ।	१३	हरिद्रादौ नः । ८ । १ । २५४ ।
		१५	स्त्यानचतुः । ८ । २ । ३३ ।	६	हरितक्यामीः । ८ । १ । १९९ ।
		१६	स्त्रिया ऋथी । ८ । २ । १३० ।	२३	हरे कपे च । ८ । २ । २०२ ।
		४८	स्त्रियां जसृशः । ८ । ४ । ३४८ ।	११	हस्तेऽङ्गः । ८ । ४ । १६६ ।
		४६	स्त्रियां भतः । ८ । ४ । ३५६ ।	३७	हासने स्फुटमुः । ८ । ४ । ११४ ।
		४२	स्त्रियां तदन्ताङ्गीः । ८ । ४ । ४३१ ।	४०	हिस्वयोरिवु । ८ । १ । ३८७ ।
		२२	स्त्रियामाद्विः । ८ । १ । १५ ।	४४	हीमाण्डे विसः । ८ । ४ । २८२ ।
		२५	स्त्रियामुदन्ती वा । ८ । ३ । २० ।	४५	हीही विदूषकस्य । ८ । ४ । २८५ ।
		४५	स्थर्थयोऽस्नः । ८ । ४ । २६१ ।	४८	हुं चेदुद्ग्रासः । ८ । ४ । ३५० ।
		६	स्थविरविचक्रिः । ८ । १ । १६६ ।	२३	हुं दानपूच्छानिः । ८ । २ । १९७ ।
		३४	स्थप्राथकः । ८ । ४ । १६ ।	२३	हुं खु निश्चयविः । ८ । २ । ११८ ।
		१४	स्थाणावहरे । ८ । २ । ७ ।	५२	हुं रुधुग्धादयः । ८ । ४ । १२३ ।
		७	स्थूणातृण वा । ८ । १ । १२५ ।	४३	हुं रुज्जामीरः । ८ । ४ । २५० ।
		१३	स्थूले लो रः । ८ । १ । २५५ ।	४६	हुं दय यस्य पः । ८ । ४ । ३१० ।
		२	स्तम्भामशिरोः । ८ । १ । ३२ ।	१३	हो घोऽनुस्वारात् । ८ । १ । २६४ ।
		३४	स्तानेरस्तुतः । ८ । ४ । १४ ।	१६	हो ह्योः । ८ । २ । १२४ ।
		१६	स्तब्धे वाऽदितौ । ८ । १ । १०६ ।	१६	हुं दे इदोः । ८ । २ । १२० ।
		४३	स्तब्धसिचोः सिः । ८ । ४ । २५५ ।	१५	हुं स्वात् थ्यश्च । ८ । २ । २१ ।
		१३	स्तुपायां ण्हो वाः । ८ । १ । २६१ ।	२६	हुं स्वाऽस्मि । ८ । ३ । १६ ।
		१७	स्तुहाग्यावा । ८ । २ । १०२ ।	५	हुं स्वः संयोगे । ८ । १ । ८४ ।
		३८	स्पन्दश्चुनुचुतः । ८ । ४ । १२७ ।	३८	हुं देरवमचः । ८ । ४ । १२२ ।
		४३	स्पृशश्चुणः । ८ । ४ । २५७ ।	१७	हुं लः । ८ । २ । ७६ ।
		४०	स्पृशः फासफः । ८ । ४ । १८२ ।	१६	हुं लो वा । ८ । २ । ५७ ।
		३५	स्पृहः सिंहः । ८ । ४ । ३४ ।		
		१५	स्पृहायाम् । ८ । २ । २३ ।		

॥ श्रीअजिधानराजेन्द्रपरिशिष्टम् ३ ॥

॥ संक्षिप्तप्राकृतशब्दरूपावलिः ॥

—०७००—

अकारान्तः पुंलिङ्गो 'वृद्ध' शब्दः ।

विभक्तिः, एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा वृद्धो ।	वृद्धा ।
द्वितीया वृद्धं ।	वृद्धे, वृद्धा ।
तृतीया वृद्धेण, वृद्धेण ।	वृद्धेहि, वृद्धेहिँ, वृद्धेहि ।
चतुर्थी वृद्धाय, * वृद्धस्स ।	वृद्धाणं, वृद्धाण ।
पञ्चमी वृद्धो, वृद्धाओ, वृद्धाउ)	वृद्धतो, वृद्धाओ, वृद्धाउ, वृद्धाहि, वृद्धेहि ।
” वृद्धाहि, वृद्धाहिन्तो, वृद्धा ।	(वृद्धाहिन्तो, वृद्धेहिन्तो, वृद्धासुन्तो, वृद्धेसुन्तो ।
षष्ठी वृद्धस्स ।	वृद्धाणं, वृद्धाण ।
सप्तमी वृद्धस्मि, वृद्धे ।	वृद्धेभ्यं, वृद्धेभ्यु ।
संबोधनम् हे वृद्ध, हे वृद्धो, हे वृद्धा ।	हे वृद्धा ।

आकारान्तः पुंलिङ्गो 'गोपा' शब्दः ।

विभक्तिः, एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा गोपा ।	गोपा ।
द्वितीया गोपा ।	गोपा ।
तृतीया गोपाणं, गोपाण ।	गोपाहिँ, गोपाहिँ, गोपाहि ।
चतुर्थी गोपे, गोपस्स ।	गोपाणं, गोपाण ।
पञ्चमी गोपतो, गोपाओ, गोपाउ)	गोपतो, गोपाओ, गोपाउ, गोपाहिन्तो,
” गोपाहिन्तो ।	(गोपासुन्तो ।
षष्ठी गोपस्स ।	गोपाणं, गोपाण ।
सप्तमी गोपस्मि ।	गोपाभ्यं, गोपाभ्यु ।
संबोधनम् हे गोपा, हे गोपा ।	हे गोपा ।

इकारान्तः पुंलिङ्गो 'गिरि' शब्दः ।

विभक्तिः, एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा गिरि ।	गिरिणो, गिरि, गिरउ, गिरओ ।
द्वितीया गिरि ।	गिरिणो, गिरि ।
तृतीया गिरिणा ।	गिरिहिँ, गिरिहिँ, गिरिहि ।
चतुर्थी गिरिणो, गिरिस्स, गिरये ।	गिरिणं, गिरिण ।
पञ्चमी गिरिणो, गिरितो, गिरिओ, गिरिउ)	गिरितो, गिरिओ, गिरिउ, गिरिहिन्तो,
” गिरिहिन्तो ।	(गिरिसुन्तो ।
षष्ठी गिरिणो, गिरिस्स ।	गिरिणं, गिरिण ।
सप्तमी गिरिस्मि ।	गिरिभ्यं, गिरिभ्यु ।
संबोधनम् हे गिरि, हे गिरि ।	हे गिरिणो, हे गिरि, हे गिरउ, हे गिरओ ।

ईकारान्तः पुँल्लिङ्गो ' गामणी ' शब्दः ।

विभक्ति	एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा	गामणी ।	गामणिणो, गामणी, गामणउ, गामणओ ।
द्वितीया	गामणि ।	गामणिणो, गामणी ।
तृतीया	गामणिणा ।	गामणीहि, गामणीहिँ, गामणीहिं ।
चतुर्थी	गामण्ये, गामणिणो, गामणिस्म ।	गामणीणं, गामणीण ।
पञ्चमी	गामणिणो, गामणित्तो, गामणीओ)	गामणित्तो, गामणीओ, गामणीउ, गामणीहिन्तो,
,,	गामणीउ, गामणीहिन्तो ।	(गामणीमुन्तो ।
षष्ठी	गामणिणो, गामणिस्म ।	गामणीणं, गामणीण ।
सप्तमी	गामणिस्मि ।	गामणीसुं, गामणीसु ।
संबोधनम्	हे गामणि, हे गामणी ।	हे गामणिणो, हे गामणी, हे गामणउ, हे गामणओ ।

उकारान्तः पुँल्लिङ्गो ' गुरु ' शब्दः ।

विभक्ति	एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा	गुरु ।	गुरुणो, गुरु, गुरओ, गुरउ, गुरवो * ।
द्वितीया	गुरुं ।	गुरुणो, गुरु ।
तृतीया	गुरुणा ।	गुरुहि, गुरुहिँ, गुरुहिं ।
चतुर्थी	गुरवे, गुरुणो, गुरुस्म ।	गुरुणं, गुरुण ।
पञ्चमी	गुरुणो, गुरुत्तो, गुरुओ, गुरुउ)	गुरुत्तो, गुरुओ, गुरुउ, गुरुहिन्तो,
,,	गुरुहिन्तो ।	(गुरुमुन्तो ।
षष्ठी	गुरुणो, गुरुस्म ।	गुरुणं, गुरुण ।
सप्तमी	गुरुस्मि ।	गुरुसुं, गुरुसु ।
संबोधनम्	हे गुरु, हे गुरु ।	हे गुरुणो, हे गुरु, हे गुरउ, हे गुरओ, हे गुरवो ।

ऊकारान्तः पुँल्लिङ्गः ' खलपू ' शब्दः ।

विभक्ति	एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा	खलपू ।	खलपुणो, खलपू, खलपउ, खलपओ, खलपवा ।
द्वितीया	खलपुं ।	खलपुणो, खलपू ।
तृतीया	खलपुणा ।	खलपूहि, खलपूहिँ, खलपूहिं ।
चतुर्थी	खलपवे, खलपुणो, खलपुस्म ।	खलपूणं, खलपूण ।
पञ्चमी	खलपुणो, खलपुत्तो, खलपूओ)	खलपुत्तो, खलपूओ, खलपूउ,
,,	खलपूउ, खलपूहिन्तो ।	(खलपूहिन्तो, खलपूमुन्तो ।
षष्ठी	खलपुणो, खलपुस्म ।	खलपूणं, खलपूण ।
सप्तमी	खलपुस्मि ।	खलपूसुं, खलपूसु ।
संबोधनम्	हे खलपु, हे खलपू ।	हे खलपुणो, हे खलपू, हे खलपउ, हे खलपओ, हे खलपवा ।

ऋकारान्तः पुँल्लिङ्गः ' पितृ ' शब्दः ।

विभक्ति	एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा	पित्रा, पिअरो ।	पित्रारा, पिउणो, पिअउ, पिअओ, पिऊ ।
द्वितीया	पिअरं ।	पिअरा, पिअरे, पिउणो, पिऊ ।
तृतीया	पिउणा, पिअरेणं, पिअरेण ।	पिअरेहि, पिअरेहिँ, पिअरेहिं, पिऊहि, पिऊहिँ, पिऊहिं ।

* ' वातो रुवो ' ॥ ८ । ३ । २१ ॥ उदन्तात् परस्य असः पुंसि द्वित् अथो इत्यादेशो वा भवति । साइयो ।

विभक्ति एकवचन ।

चतुर्थी पिअरस्स, पिउणो, पिउस्म ।

पञ्चमी पिउणो, पिउत्तो, पिउओ, पिउउ, पिउहि-)

” न्तो, पिअरत्तो, पिअराओ, पिअराउ, पिअराहि,)

” पिअराहिन्तो, पिअरा ।

षष्ठी पिअरस्म, पिउणो, पिउस्स ।

सप्तमी पिअरम्मि, पिअरे, पिउम्मि ।

सम्बोधनम् हे पिअ, हे पिअर ।

बहुवचन ।

पिअराणं, पिअराण, पिउणं, पिउण ।

पिअरत्तो, पिअराओ, पिअराउ, पिअराहि, पिअरेहि,

(पिअराहिन्तो, पिअरेहिन्तो, पिअरासुन्तो, पिअरेसु-

(न्तो, पिउत्तो, पिउओ, पिउउ, पिउहिन्तो, पिउसुन्तो ।

पिअराणं, पिअराण, पिउणं, पिउण ।

पिअरेसुं, पिअरेसु, पिउसुं, पिउसु ।

हे पिअरा, हे पिउ, हे पिउणो ।

अकारान्तः पुँल्लिङ्गो ‘जर्तु’ शब्दः ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा भत्ता, जत्तारो ।

द्वितीया जत्तारं ।

तृतीया जत्तुणा, भत्तारेणं, जत्तारेण ।

चतुर्थी भत्तुणो, जत्तुस्स, जत्तारस्स ।

पञ्चमी जत्तुणो, जत्तुत्तो, जत्तुओ, भत्तुउ, भत्तुहिन्तो,)

” भत्तारत्तो, भत्ताराओ, जत्ताराउ, जत्ताराहि, भ-

” त्ताराहिन्तो, जत्तारा ।

षष्ठी भत्तुणो, भत्तुस्म, भत्तारस्स ।

सप्तमी भत्तुम्मि, भत्तारम्मि, भत्तारे ।

सम्बोधनम् हे जत्त, हे जत्तार ।

बहुवचन ।

भत्तुणो, भत्तु, भत्तुउ, जत्तुओ, जत्तारा ।

जत्तुणो, भत्तु, जत्तारं ।

भत्तारंहि, भत्तारेहिं, जत्तारंहि, भत्तुहिं, भत्तुहिं, जत्तुहि ।

भत्तुणं, जत्तुण, भत्ताराणं, जत्ताराण ।

भत्तुत्तो, भत्तुओ, जत्तुउ, जत्तुहिन्तो, जत्तुसुन्तो, भ-

(त्तारत्तो, भत्ताराओ, जत्ताराउ, भत्ताराहि, भत्तारंहि, भ-

(त्ताराहिन्तो, जत्तारंहिन्तो, जत्तारासुन्तो, भत्तारेसुन्तो ।

भत्तुणं, जत्तुण, भत्ताराणं, जत्ताराण ।

जत्तुसुं, जत्तुसु, भत्तारेसुं, भत्तारेसु ।

हे भत्तु, हे जत्तुणो, हे जत्तुउ, हे भत्तुओ, हे जत्तारा ।

नकारान्तस्यापि ‘राजन्’ शब्दस्य प्राकृतेऽकारान्तवद् रूपं ज्ञेयम् ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा राया, रायाणो ।

द्वितीया रायाणं, रायं, राइणं ।

तृतीया रायाणेणं, रायाणेण, राइणा, रखा, रायणं,

” राएण, रायणा ।

चतुर्थी रायाणस्स, रायाणो, रखो, राइणो, रायस्म ।

” ”

पञ्चमी रायाणत्तो, रायाणाओ, रायाणाउ, रायाणाहि,)

” रायाणाहिन्तो, रायाणा, राइणो, रायाणो, रखो,)

” रायत्तो, रायाओ, रायाउ, रायाहि, रायाहिन्तो,)

” राया ।

” ”

षष्ठी रायाणस्म, राइणो, रखो, रायाणो, रायस्म ।

” ”

सप्तमी रायाणम्मि, रायाणे, राइम्मि, रायम्मि, राए ।

सम्बोधनम् हे रायाण, हे रायाणा, हे रायाणो, हे राअ, हे राआ ।

बहुवचन ।

रायाणो, राइणो, राया, रायाणा ।

रायाणो, राइणो, रायाणं, राए ।

रायाणेहि, रायाणेहिं, रायाणेहि, राइहिं, राइहिं, रा-

(इहि, राएहिं, राएहिं, राएहि ।

रायाणाणं, रायाणाण, राइणं, राइण, राइणं, राइण,

रायाणं, रायाण ।

राइत्तो, राइओ, राइउ, राइहिन्तो, राइसुन्तो, राया-

(णत्ता, रायाणाओ, रायाणाउ, रायाणाहि, रायाणंहि,

(रायाणाहिन्तो, रायाणेहिन्तो, रायाणासुन्तो, रायाणसु-

(न्तो, रायत्तो, रायाओ, रायाउ, रायाहि, राएहि, राया-

(हिन्तो, राएहिन्तो, रायासुन्तो, राएसुन्तो ।

रायाणाणं, रायाणाण, राइणं, राइण, राइणं, राइण,

(रायाण, रायाण ।

रायाणसुं, रायाणसु, राइसुं, राइसु, राएसुं, राएसु ।

हे रायाणा, हे राइणो, हे रायाणो ।

नकारान्तः पुँल्लिङ्गो ‘आत्मन्’ शब्दः ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा अप्पाणो, अप्पो, अप्पा ।

बहुवचन ।

अप्पाणा, अप्पाणो, अप्पा ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा अप्पाणं, अप्पं ।

द्वितीया अप्पाणेणं, अप्पाणेण, अप्पेणं, अप्पेण, अप्प-

" णा, अप्पाणइआ, अप्पाणिआ ।

चतुर्थी अप्पाणस्स, अप्पस्स, अप्पणो ।

पञ्चमी अप्पाणत्तो, अप्पाणाओ, अप्पाणाउ, अप्पाणाहि,)

" अप्पाणाहिन्तो, अप्पाणा, अप्पणो, अप्पत्तो, अप्पा-

" ओ, अप्पाउ, अप्पाहि, अप्पाहिन्तो, अप्पा ।

"

षष्ठी अप्पाणस्स, अप्पस्स, अप्पणो ।

सप्तमी अप्पाणस्मि, अप्पाणे, अप्पस्मि, अप्पे ।

सम्बोधनम् हे अप्पाणो, हे अप्पो, हे अप्प ।

बहुवचन ।

अप्पाणे, अप्पाणो, अप्पे ।

अप्पाणेहिं, अप्पाणेहिं, अप्पाणेहि, अप्पेहिं, अप्पोहिं,
(अप्पेहि ।

अप्पाणाणं, अप्पाणाण, अप्पाणं, अप्पाण ।

अप्पाणत्तो, अप्पाणाओ, अप्पाणाउ, अप्पाणाहि, अप्पा-

(णेहि, अप्पाणेहिन्तो, अप्पाणाहिन्तो, अप्पाणमुन्तो,

(अप्पाणामुन्तो, अप्पत्तो, अप्पाओ, अप्पाउ, अप्पाहि,

(अप्पेहि, अप्पाहिन्तो, अप्पेहिन्तो, अप्पासुन्तो, अप्पेसुन्तो ।

अप्पाणाणं, अप्पाणाण, अप्पाणं, अप्पाण ।

अप्पाणमुं, अप्पाणसु, अप्पेसुं, अप्पेसु ।

हे अप्पाणो, हे अप्पाणा, हे अप्पा ।

॥ अथ सर्वादीनां पुँल्लिङ्गे रूपाणि तत्र सर्वशब्दः ॥

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा सव्वो ।

द्वितीया सव्वं ।

तृतीया सव्वेणं, सव्वेण ।

चतुर्थी सव्वस्स ।

पञ्चमी सव्वत्तो, सव्वाओ, सव्वाउ, सव्वाहिन्तो, स-

" व्वाहि, सव्वा ।

षष्ठी सव्वस्स ।

सप्तमी सव्वहिं, सव्वस्मि, सव्वत्थ, सव्वहिं ।

सम्बोधनम् हे सव्व, हे सव्वो, हे सव्वा ।

बहुवचन ।

सव्वे ।

सव्वे, सव्वा ।

सव्वेहिं, सव्वेहिं, सव्वेहि ।

सव्वेसिं, सव्वाणं, सव्वाण ।

सव्वत्तो, सव्वाओ सव्वाउ, सव्वाहि, सव्वेहि, सव्वा-

(हिन्तो, सव्वेहिन्तो, सव्वासुन्तो, सव्वेसुन्तो ।

सव्वेसिं, सव्वाणं, सव्वाण ।

सव्वेसुं, सव्वेसु ।

हे सव्वे ।

तथाऽकारान्तः पुँल्लिङ्गे 'विश्व' शब्दः ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा विस्सो ।

द्वितीया विस्सं ।

तृतीया विस्सेणं, विस्सेण ।

चतुर्थी विस्सस्स ।

पञ्चमी विस्सत्तो, विस्साओ, विस्साउ, विस्साहि, वि-

" स्साहिन्तो, विस्सा ।

षष्ठी विस्सस्स ।

सप्तमी विस्सहिं, विस्सस्मि, विस्सत्थ, विस्सहिं ।

सम्बोधनम् हे विस्स, हे विस्सो, हे विस्सा ।

बहुवचन ।

विस्से ।

विस्से, विस्सा ।

विस्सेहिं, विस्सेहिं, विस्सेहि ।

विस्सेसिं, विस्साणं, विस्साण ।

विस्सत्तो, विस्साओ, विस्साउ, विस्साहि, विस्सेहि, वि-

स्साहिन्तो, विस्सेहिन्तो, विस्सासुन्तो, विस्सेसुन्तो ।

विस्सेसिं, विस्साणं, विस्साण ।

विस्सेसुं, विस्सेसु ।

हे विस्से ।

अकारान्तः पुँल्लिङ्गे 'उजय' शब्दः ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा उजयो ।

द्वितीया उजयं ।

बहुवचन ।

उजये ।

उजये, उजया ।

विजक्ति	एकवचन ।	बहुवचन ।
तृतीया	उभयेणं, उभयेण ।	उभयेहिं, उजयेहिं, उजयेहि ।
चतुर्थी	उजयस्स ।	उभयेसिं, उभयाणं, उजयाण ।
पञ्चमी	उजयत्तो, उजयाओ, उभयाउ, उजयाहि, उ-	उभयत्तो, उजयाओ, उजयाउ, उजयाहि, उजयेहि, उ-
॥	भयाहिन्तो, उभया ।	(भयाहिन्तो, उजयेहिन्तो, उभयासुन्तो, उभयेसुन्तो ।
षष्ठी	उभयस्स ।	उभयेसिं, उजयाणं, उजयाण ।
सप्तमी	उभयस्मि, उजयस्मि, उजयत्थ, उजयहिं ।	उभयेसुं, उभयेसु ।
सम्बोधनम्	हे उजय, हे उभयो, हे उभया ।	हे उजय ।

तत्राकारान्तः पुँल्लिङ्गो ' अन्य ' शब्दः ।

विजक्ति	एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा	अत्तो ।	अतो ।
द्वितीया	अत्ते ।	अत्ते, अत्ता ।
तृतीया	अत्तेणं, अत्तेण ।	अत्तेहिं, अत्तेहिं, अत्तेहि ।
चतुर्थी	अत्तस्स ।	अत्तेसिं, अत्ताणं, अत्ताण ।
पञ्चमी	अत्तत्तो, अत्ताओ, अत्ताउ, अत्ताहि, अत्ता-	अत्तत्तो, अत्ताओ, अत्ताउ, अत्ताहि, अत्तेहि, अ-
॥	हिन्तो, अत्ता ।	(त्ताहिन्तो, अत्तेहिन्तो, अत्तासुन्तो, अत्तेसुन्तो ।
षष्ठी	अत्तस्स ।	अत्तेसिं, अत्ताणं, अत्ताण ।
सप्तमी	अत्तस्मि, अत्तस्मि, अत्तत्थ, अत्तहिं ।	अत्तेसुं, अत्तेसु ।
सम्बोधनम्	हे अत्त, हे अत्ता, हे अत्ता ।	हे अत्ते ।

तत्राकारान्तः पुँल्लिङ्गः ' कतर ' शब्दः ।

विजक्ति	एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा	कयरो ।	कयरे ।
द्वितीया	कयरं ।	कयरे, कयरा ।
तृतीया	कयरेणं, कयरेण ।	कयरेहिं, कयरेहिं, कयरेहि ।
चतुर्थी	कयरस्स ।	कयरेसिं, कयराणं, कयराण ।
पञ्चमी	कयरत्तो, कयराओ, कयराउ, कयराहि,)	कयरत्तो, कयराओ, कयराउ, कयराहि, कयरेहि, कय-
॥	कयराहिन्तो, कयरा ।	राहिन्तो, कयरेहिन्तो, कयरासुन्तो, कयरेसुन्तो ।
षष्ठी	कयरस्स ।	कयरेसिं, कयराणं, कयराण ।
सप्तमी	कयरस्मि, कयरस्मि, कयरत्थ, कयरहिं ।	कयरेसुं, कयरेसु ।
सम्बोधनम्	हे कयर, हे कयरो, हे कयरा ।	हे कयरे ।

अकारान्तः पुँल्लिङ्गो ' अवर ' शब्दः ।

विजक्ति	एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा	अवरो ।	अवरे ।
द्वितीया	अवरं ।	अवरे, अवरा ।
तृतीया	अवरेणं, अवरेण ।	अवरेहिं, अवरेहिं, अवरेहि ।
चतुर्थी	अवरस्स ।	अवरेसिं, अवराणं, अवराण ।
पञ्चमी	अवरत्तो, अवराओ, अवराउ, अवराहि, अ-	अवरत्तो, अवराओ, अवराउ, अवराहि, अवरेहि, अ-
॥	वराहिन्तो, अवरा ।	वराहिन्तो, अवरेहिन्तो, अवरासुन्तो, अवरेसुन्तो ।

विभक्ति	एकवचन ।	बहुवचन ।
षष्ठी	अवरस्मि ।	अवरेसि, अवराणं, अवराण ।
सप्तमी	अवरस्मि, अवरस्मि, अवरत्थ, अवरहि ।	अवरेसुं, अवरेसु ।
सम्बोधनम्	हे अवर, हे अवरा, हे अवरों ।	हे अवर ।

अकारान्तः पुँल्लिङ्ग 'इतर' शब्दः ।

विभक्ति	एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा	इयरो ।	इयरे ।
द्वितीया	इयरं ।	इयरे, इयरा ।
तृतीया	इयरेणं, इयरेण ।	इयरेहि, इयरेहिं, इयरेहि ।
चतुर्थी	इयरस्म ।	इयरेसि, इयराणं, इयराण ।
पञ्चमी	इयरत्तो, इयराओ, इयराउ, इयराहि, इयरा-)	इयरत्तो, इयराओ, इयराउ, इयराहि, इयरेहि, इयराहि-
"	इहन्तो, इयरा ।	(न्तो, इयरेहिन्तो, इयरासुन्तो, इयरेसुन्तो ।
षष्ठी	इयरस्म ।	इयरेसि, इयराणं, इयराण ।
सप्तमी	इयरस्मि, इयरास्मि, इयरत्थ, इयरहि ।	इयरेसुं, इयरेसु ।
सम्बोधनम्	हे इयर, हे इयरा, हे इयरो ।	हे इयर ।

पुँल्लिङ्गे यच्छब्दरूपाणि ।

विभक्ति	एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा	जो ।	जे ।
द्वितीया	जं ।	जे, जा ।
तृतीया	जेणं, जेण, जिणा ।	जेहि, जेहिं, जेहि ।
चतुर्थी	जस्म ।	जेसि, जाणं, जाण ।
पञ्चमी	जत्तो, जाओ, जाउ, जाहि, जाहिन्तो, जा,)	जत्तो, जाओ, जाउ, जाहि, जेहि, जाहिन्तो, जेहिन्तो,
"	जम्हा ।	(जामुन्तो, जेमुन्तो ।
षष्ठी	जस्म ।	जेसि, जाणं, जाण ।
सप्तमी	जस्मि, जस्मि, जत्थ, जहि, जाहे, जाला,)	जेसुं, जेसु ।
"	जइया ।	"

पुँल्लिङ्गे तच्छब्दरूपाणि ।

विभक्ति	एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा	सो, णो ।	ते, णे ।
द्वितीया	तं, णं ।	ते, णे, ता, णा ।
तृतीया	तेणं, तेण, तिणा, णेणं, णेण ।	तेहिं, तेहिं, तेहि, णेहिं, णेहिं, णेहि ।
चतुर्थी	तास, तस्म, से, णस्म ।	तेसि, ताणं, ताण, सि, णेसि, णाणं, णाण ।
पञ्चमी	तम्हा, तत्तो, ताओ, ताउ, ताहिन्तो, ता, णम्हा,)	तत्तो, ताओ, ताउ, ताहि, ताहिन्तो, तेहिन्तो, ता-
"	णत्तो, णाओ, णाउ, णाहि, णाहिन्तो, णा ।	(सुन्तो, तेमुन्तो, णत्तो, णाओ, णाउ, णाहि, णेहि, णा-
"	"	(हिन्तो, णेहिन्तो, णामुन्तो, णेमुन्तो ।
षष्ठी	तास, तस्स, से, णस्स ।	तेसि, ताणं, ताण, सि, णेसि, णाणं, णाण ।
सप्तमी	तास्मि, तत्थ, तस्मि, तहिं, तास्मि, णस्मि, णत्थ,)	तेसुं, तेसु, णेसुं, णेसु ।
	णहिं, ताहे, ताला, तइआ, णाहे, णाला, णइआ ।	"

एकशब्दस्य रूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा एको ।	एके ।
द्वितीया एकं ।	एके, एका ।
तृतीया एकेणं, एकेण ।	एकेहिं, एकेहिं, एकेहि ।
चतुर्थी एकस्स ।	एकेमि, एकाणं, एकाण ।
पञ्चमी एकतो, एकाओ, एकाउ, एकाहि, एकाहिन्तो,) एका ।	एकतो, एकाओ, एकाउ, एकाहि, एकेहि, एकाहिन्तो, (एकेहिन्तो, एकामुन्तो, एकेमुन्तो ।
षष्ठी एकस्स ।	एकेसि, एकाणं, एकाण ।
सप्तमी एकस्सि, एकस्मि, एकस्य, एकहिं ।	एकेसुं, एकेसु ।

प्रकृत्यन्तरेण एकशब्दस्यैवान्यानि रूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा एगो ।	एगे ।
द्वितीया एगं ।	एगे, एगा ।
तृतीया एगेणं, एगेण ।	एगेहिं, एगेहिं, एगेहि,) एगेमि, एगाणं, एगाण ।
चतुर्थी एगस्म ।	एगतो, एगाओ, एगाउ, एगाहि, एगेहि, एगाहिन्तो,) (एगेहिन्तो, एगामुन्तो, एगेमुन्तो ।
पञ्चमी एगतां, एगाओ, एगाउ, एगाहि, एगाहिन्तो,) एगा ।	एगेमि, एगाणं, एगाण ।
षष्ठी एगस्म ।	एगेसुं, एगेसु ।
सप्तमी एगस्सि, एगस्मि, एगस्य, एगहिं ।	

प्रकृत्यन्तरेणैव पुनरेकशब्दस्य रूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा इको ।	इके ।
द्वितीया इकं ।	इके, इका ।
तृतीया इकेणं, इकेण ।	इकेहिं, इकेहिं, इकेहि ।
चतुर्थी इकस्स ।	इकेमि, इकाणं, इकाण ।
पञ्चमी इकतो, इकाओ, इकाउ, इकाहि, इकाहिन्तो,) इका ।	इकतो, इकाओ, इकाउ, इकाहि, इकेहि, इकाहिन्तो, (इकेहिन्तो, इकामुन्तो, इकेमुन्तो ।
षष्ठी इकस्स ।	इकेसि, इकाणं, इकाण ।
सप्तमी इकस्सि, इकस्मि, इकस्य, इकहिं ।	इकेसुं, इकेसु ।

किंशब्दस्य रूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।	बहुवचन ।
प्रथमा को ।	के ।
द्वितीया कं ।	के, का ।
तृतीया केणं, केण, किणा ।	केहिं, केहिं, केहि ।
चतुर्थी कस्स, कास ।	केमि, काणं, काण, कास ।
पञ्चमी कतो, काओ, काउ, काहि, काहिन्तो, कम्मा,) किणो, कीस ।	कतो, काओ, काउ, काहि, केहि, काहिन्तो, केहिन्तो, कामुन्तो, केमुन्तो ।

विभक्ति एकवचन ।

बहुवचन ।

षष्ठी कस्म, कास ।

केमि, काणं, काणं, कास ।

सप्तमी कस्मि, कस्म, कत्थ, कहिं, काहे, काला, कइमा ।

केसुं, केसु ।

पतञ्जल्यस्य रूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

बहुवचन ।

प्रथमा एसो, एस, इणं, इणयो ।

एए ।

द्वितीया एअं ।

एए, एआ ।

तृतीया एएणं, एएण, एएणा ।

एएहिं, एएहिं, एएहि ।

चतुर्थी एअस्स, से ।

एएसिं, एआणं, एआण, सि ।

पञ्चमी एअत्तो, एआओ, एआउ, एआहि, एआहिन्तो,)

एअत्तो, एआओ, एआउ, एआहि, एएहि, एआहिन्तो,

, , एआ, एत्तो, एत्ताहे ।

(एएहिन्तो, एआसुन्तो, एएसुन्तो ।

षष्ठी एअस्स, से ।

एएसिं, एआणं, एआण, सि ।

सप्तमी एअस्सि, एअस्मि, अयस्मि, ईयस्मि, एत्थ ।

एएसुं, एएसु ।

इदंशब्दस्य रूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

बहुवचन ।

प्रथमा अयं, इयो ।

इमे ।

द्वितीया इमं, इणं, णं ।

इमे, इमा, णे, णा ।

तृतीया इमेणं, इमेण, णेणं, णेण, इमिणा ।

इमेहिं, इमेहिं, इमेहि, णेहिं, णेहिं, णेहि, एहि, एहिं, एहि ।

चतुर्थी इमस्स, अस्स, से ।

इमेसिं, इमाणं, इमाण, सि ।

पञ्चमी इमत्तो, इमाओ, इमाउ, इमाहि, इमाहिन्तो, इमा ।

इमत्तो, इमाओ, इमाउ, इमाहि, इमेहि, इमाहिन्तो, इमे-

, , , ,

हिन्तो, इमासुन्तो, इमेसुन्तो ।

षष्ठी इमस्स, अस्स, से ।

इमेसिं, इमाणं, इमाण, सि ।

सप्तमी अस्सि, इमस्सि, इमस्मि, इह ।

इमेसुं, इमेसु ।

अदःशब्दस्य रूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

बहुवचन ।

प्रथमा अह, अम् ।

अमुणो, अमओ, अमनो, अमउ, अम् ।

द्वितीया अमुं ।

अमुणो, अम् ।

तृतीया अमुणा ।

अमूहिं, अमूहिं, अमूहि ।

चतुर्थी अमुणो, अमुस्स ।

अमणं, अमूण ।

पञ्चमी अमुणो, अमुत्तो, अमूओ, अमूउ, अमूहिन्तो ।

अमुत्तो, अमूओ, अमूउ, अमूहिन्तो, अमूसुन्तो ।

षष्ठी अमुणो, अमुस्स ।

अमूणं, अमूण ।

सप्तमी अमुस्मि, अयस्मि, इअस्मि ।

अमूसुं, अमूसु ।

अथ स्त्रीलिङ्गशब्दाः ।

आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो रमाशब्दः ।

विभक्ति एकवचन ।

बहुवचन ।

प्रथमा रमा ।

रमाओ, रमाउ, रमा ।

द्वितीया रमं ।

रमाओ, रमाउ, रमा ।

विभक्ति एकवचन ।

बहुवचन ।

तृतीया रमाए, रमाअ, रमाइ * ।

रमाहि, रमाहिँ, रमाहि ।

चतुर्थी रमाए, रमाअ, रमाइ ।

रमाणं, रमाण ।

पञ्चमी रमाए, रमाअ, रमाइ, रमतो, रमाओ, रमाउ,)

रमतो, रमाओ, रमाउ, रमाहिन्तो, रमासुन्तो ।

,, रमाहिन्तो ।

”

षष्ठी रमाए, रमाअ, रमाइ ।

रमाणं, रमाण ।

सप्तमी रमाए, रमाअ, रमाइ ।

रमासुं, रमासु ।

सम्बोधनम् हे रमे, हे रमा ।

हे रमाओ, हे रमाउ, हे रमा ।

इकान्तः स्त्रीलिङ्गो रुचिशब्दः ।

विभक्ति एकवचन ।

बहुवचन ।

प्रथमा रुई + ।

रुईओ, रुईउ, रुई ।

द्वितीया रुई ।

रुईओ, रुईउ, रुई ।

तृतीया रुईअ, रुईआ, रुईइ, रुईए ।

रुईहिँ, रुईहिँ, रुईहि ।

चतुर्थी रुईअ, रुईआ, रुईइ, रुईए ।

रुईणं, रुईण ।

पञ्चमी रुईअ, रुईआ, रुईइ, रुईए, रुईतो, रुईओ, रुईउ,)

रुईतो, रुईओ, रुईउ, रुईहिन्तो, रुईसुन्तो ।

,, रुईहिन्तो ।

”

षष्ठी रुईआ, रुईआ, रुईइ, रुईए ।

रुईणं, रुईण ।

सप्तमी रुईअ, रुईआ, रुईइ, रुईए ।

रुईसुं, रुईसु ।

सम्बोधनम् हे रुई, हे रुइ ।

हे रुईओ, हे रुईउ, हे रुई ।

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः ।

विभक्ति एकवचन ।

बहुवचन ।

प्रथमा नई, नईआ × ।

नई, नईआ, नईउ, नईओ ।

द्वितीया नई ।

नई, नईआ, नईउ, नईओ ।

तृतीया नईअ, नईआ, नईइ, नईए ।

नईहिँ, नईहिँ, नईहि ।

चतुर्थी नईअ, नईआ, नईइ, नईए ।

नईणं, नईण ।

पञ्चमी नईअ, नईआ, नईइ, नईए, नईतो, नईओ, नईउ,)

नईतो, नईओ, नईउ, नईहिन्तो, नईसुन्तो ।

,, नईहिन्तो ।

”

षष्ठी नईअ, नईआ, नईइ, नईए ।

नईणं, नईण ।

सप्तमी नईअ, नईआ, नईइ, नईए ।

नईसुं, नईसु ।

सम्बोधनम् हे नई, हे नइ ।

हे नईओ, हे नईउ, हे नई, हे नईआ ।

स्त्रीशब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

बहुवचन ।

प्रथमा इत्थी, इत्थीआ ।

इत्थी, इत्थीओ, इत्थीउ, इत्थीआ ।

द्वितीया इत्थि ।

इत्थी, इत्थीओ, इत्थीउ, इत्थीआ ।

तृतीया इत्थीअ, इत्थीआ, इत्थीइ, इत्थीए ।

इत्थीहिँ, इत्थीहिँ, इत्थीहि ।

* “ टाऊस्केरदादिदेव् वा तु ऊसेः ” ॥ ७ । ३ । २९ ॥ स्त्रियां वर्तमानाकात्मः परेषां टाऊस्कीनां प्रत्येकम् अत्, आत्, इत्, एत् एते चत्वार आदेशाः सप्तम्यदीर्घा जयन्ति, ऊसेस्तु पुनरेते वा भवन्ति । ‘ नात् आत् ’ ॥ ८ । ३ । ३० ॥ स्त्रियां वर्तमानादा-
वन्ताकात्मः परेषां टाऊस्किङ्सीनामादादेशो न भवति । + ‘ अङ्गीबे सौ ’ ॥ ७ । ३ । १९ ॥ इदुतोऽङ्गीबे नपुंसकादन्यत्र सौ
दीर्घो जयति । बुद्धी । × “ ईतः सेष्वावा ” ॥ ८ । ३ । २७ ॥ स्त्रियां वर्तमानादीकारान्तात् सेज्स्ससोश्च स्थान आकारो वा जयति ।

यच्छब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा जा ।

द्वितीया जं ।

तृतीया जाए, जाअ, जाइ ।

चतुर्थी जाए, जाअ, जाइ ।

पञ्चमी जाए, जाअ, जाइ, जत्तो, जाओ, जाउ, जा-

,, हिन्तो, जम्हा ।

षष्ठी जाए, जाअ, जाइ ।

सप्तमी जाए, जाअ, जाइ ।

बहुवचन ।

जाओ, जाउ, जा ।

जाओ, जाउ, जा ।

जाहिं, जाहिँ, जाहि ।

जाणं, जाण ।

जत्तो, जाओ, जाउ, जाहिन्तो, जासुन्तो ।

,,

जाणं, जाण ।

जासुं, जासु ।

प्रकृत्यन्तरेण यच्छब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा जा * ।

द्वितीया जं ।

तृतीया जीअ, जीआ, जीइ, जीए ।

चतुर्थी जीअ, जीआ, जीइ, जीए, जिस्सा, जीमे ।

पञ्चमी जीअ, जीआ, जीइ, जीए, जित्तो, जीओ, जीउ,)

,, जीहिन्तो ।

षष्ठी जीअ, जीआ, जीइ, जीए, जिस्सा, जीसे ।

सप्तमी जीअ, जीआ, जीइ, जीए ।

बहुवचन ।

जीओ, जीउ, जीआ, जी ।

जीओ, जीउ, जीआ, जी ।

जीहिं, जीहिँ, जीहि ।

जाणं, जाण ।

जित्तो, जीओ, जीउ, जीहिन्तो, जीसुन्तो ।

,,

जाणं, जाण ।

जीसुं, जीसु ।

तच्छब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा सा, ता, एा × ।

द्वितीया तं, एं ।

तृतीया णाए, ताए, ताअ, ताइ ।

चतुर्थी ताए, ताअ, ताइ, तास + ।

पञ्चमी ताए, ताअ, ताइ, तत्तो, ताओ, ताउ, ताहिन्तो, तासुन्तो ।

षष्ठी ताए, ताअ, ताइ, तास ।

सप्तमी ताए, ताअ, ताइ ।

बहुवचन ।

ताओ, ताउ, ता ।

ताओ, ताउ, ता ।

ताहिं, ताहिँ, ताहि, णाहिं, णाहिँ, णाहि ।

ताणं, ताण, ताम ।

तत्तो, ताओ, ताउ, ताहिन्तो, तासुन्तो ।

ताणं, ताण, तास ।

तासुं, तासु ।

प्रकृत्यन्तरेण तच्छब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा सा, ता, एा ।

द्वितीया तं, एं ।

तृतीया तीअ, तीआ, तीइ, तीए ।

चतुर्थी तीअ, तीआ, तीइ, तीए, तिस्मा, तीमे ।

बहुवचन ।

तीओ, तीउ, तीआ, ती ।

तीओ, तीउ, तीआ, ती ।

तीहिं, तीहिँ, तीहि ।

ताणं, ताण ।

* 'कियत्तदोऽस्यमां' ॥ ८ । ३ । ३३ ॥ अस्मि अस्मा वजितं स्यादौ परे एभ्यः स्त्रियां ऊर्ध्वा । जाओ । अस्यमांति किम् । जा, जं, जाण । × 'तदो एः स्यादौ कचित्' ॥ ८ । ३ । ७० । तद् स्थाने स्यादौ परे ण आदेशो प्रवर्तते क्वचिद् लक्षणानुसारेण । स्त्रियामपि । इत्थुआमिअमुही णं तियटा । तां विजयेत्यर्थः । जणिअं च णाए, तयेत्यर्थः । णाहिं कयं, ताभिः कृतमित्यर्थः । + बहुलाधिकारात् किन्तुभ्यामाकारान्ताभ्यामपि आसादेशो वा । तास धणं । पत्ते ताए ।

विभक्ति एकवचन ।

पञ्चमी तीअ, तीआ, तीइ, तीए, तिचो, तीओ, तीउ, ती-

,, हिन्तो ।

षष्ठी तीअ, तीआ, तीइ, तीए, तिस्सा, तीसे ।

सप्तमी तीअ तीआ, तीइ, तीए ।

बहुवचन ।

तिचो, तीओ, तीउ, तीहिन्तो, तीमुन्तो ।

”

ताणं, ताण ।

तीसुं, तीसु ।

किंशब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा का ।

द्वितीया कं ।

तृतीया काए, काअ, काइ ।

चतुर्थी काए, काअ, काइ, काम ।

पञ्चमी काए, काअ, काउ, कतो, काओ, काउ, काहिन्तो ।

,, कम्हा, काम, किणो * ।

षष्ठी काए, काअ, काइ, काम ।

सप्तमी काए, काअ, काइ ।

बहुवचन ।

काओ, काउ, का ।

काओ, काउ, का ।

काहिं, काहिं, काहि ।

काणं, काण, कास, केसि + ।

कतो, काओ, काउ, काहिन्तो, कामुन्तो ।

”

काणं, काण, कास, केसि ।

कामुं, कामु ।

प्रकृत्यन्तरेण किंशब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा का ।

द्वितीया कं ।

तृतीया कीअ, कीआ, कीइ, कीए ।

चतुर्थी कीअ, कीआ, कीइ, कीए, किस्सा, कीसे ।

पञ्चमी कीअ, कीआ, कीइ, कीए, कितो, कीओ, कीउ, कीहिन्तो ।

षष्ठी कीअ, कीआ, कीइ, कीए, किस्सा, कीसे ।

सप्तमी कीअ, कीआ, कीइ, कीए ।

बहुवचन ।

कीओ, कीउ, कीआ, की ।

कीओ, कीउ, कीआ, की ।

कीहिं, कीहिं, कीहि ।

काणं, काण, काम, केसि ।

कितो, कीओ, कीउ, कीहिन्तो, कीमुन्तो ।

काणं, काण, काम, केसि ।

कीसुं, कीसु ।

एतच्छब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा एसा, एस, इणं, इणमो × ।

द्वितीया एअं ।

तृतीया एआअ, एआइ, एआए ।

चतुर्थी एआअ, एआइ, एआए, से ।

पञ्चमी एआअ, एआइ, एआए, एतो—, एआओ,)

,, एआउ, एताहिन्तो ।

षष्ठी एआअ, एआइ, एआए, से ।

सप्तमी एआअ, एआइ, एआए ।

बहुवचन ।

एआओ, एआउ, एआ ।

एआओ, एआउ, एआ ।

एआहिं, एआहिं, एआहि ।

एआणं, एआण, एएसि, सि ।

एतो, एआओ, एआउ, एआहिन्तो, एआमुन्तो ।

”

एआणं, एआण, एएसि, सि ।

एआसुं, एआसु ।

प्रकृत्यन्तरेण एतच्छब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा एई, एस, इणं, इणमो ।

बहुवचन ।

एईओ, एईउ, एईआ, एई ।

+ “आमो जेसि” ॥ ८ । ३ । ६१ । बहुधाधिकारात् स्त्रियामपि । सर्व्वेसि, केसि । * “किमो द्विजोकीसो” ॥ ८ । ३ । ६८ ॥ × “वैसेणमिणमो सिना” ॥ ८ । ३ । ८५ ॥ एतद्: सिना सह एस इणमो इणमो इत्यादेशा वा जयन्ति । एस गद्दे । ÷ “एथे च तन्मयलुक्” ॥ ८ । ३ । ८३ ॥ एतद्: एथे लो लाहे परे तस्य लुक् । एथ, एतो, एताहे ।

विभक्ति एकवचन ।

द्वितीया एइ ।

तृतीया एइअ, एइआ, एइइ, एइए ।

चतुर्थी एइअ, एइआ, एइइ, एइए ।

पञ्चमी एइअ, एइआ, एइइ, एइए एइत्तो, एइओ, एइउ,)
एइहिन्तो ।

षष्ठी एइअ, एइआ, एइइ, एइए ।

सप्तमी एइअ, एइआ, एइइ, एइए ।

बहुवचन ।

एइओ, एइउ, एइआ, एइ ।

एइहिं, एइहिँ, एइहि ।

एइणं, एइण ।

एइत्तो, एइओ, एइउ, एइहिन्तो, एइसुन्तो ।

”

एइणं, एइण ।

एइसुं, एइसु ।

इदंशब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा इमिआ, इमा * ।

द्वितीया इमं, इणं, एं × ।

तृतीया इमाए, इमाइ, इमाअ, एाए, एाइ, एाअ ।

”

चतुर्थी इमाए, इमाइ, इमाअ, से + ।

पञ्चमी इमाए, इमाइ, इमाअ, इमत्तो, इमाओ, इमाउ, इमाहिन्तो ।

षष्ठी इमाण, इमाइ, इमाअ, से ।

सप्तमी इमाए, इमाइ, इमाअ, इह ÷ ।

बहुवचन ।

इमाओ, इमाउ, इमा ।

इमाओ, इमाउ, इमा, एाओ, एाउ, एा ।

इमाहिं, इमाहिँ, इमाहि, एाहिं, एाहिँ, एाहि, आहिं,
आहिँ, आहि = ।

इमाणं, इमाण, मि ।

इमत्तो, इमाओ, इमाउ, इमाहिन्तो, इमासुन्तो ।

इमाणं, इमाण, मि ।

इमासुं, इमासु ।

प्रकृत्यन्तरेण इदंशब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा इमिआ, इमी ।

द्वितीया इमि ।

तृतीया इमीअ, इमीआ, इमीइ, इमीए ।

चतुर्थी इमीअ, इमीआ, इमीइ, इमीए ।

पञ्चमी इमीअ, इमीआ, इमीइ, इमीए, इमित्तो, इमीओ,)
इमीउ, इमीहिन्तो ।

षष्ठी इमीअ, इमीआ, इमीइ, इमीए ।

सप्तमी इमीअ, इमीआ, इमीइ, इमीए ।

बहुवचन ।

इमीओ, इमीउ, इमीआ, इमी ।

इमीओ, इमीउ, इमीआ, इमी ।

इमीहिं, इमीहिँ, इमीहि ।

इमीणं, इमीण ।

इमित्तो, इमीओ, इमीउ, इमीहिन्तो, इमीसुन्तो ।

”

इमीणं, इमीण ।

इमीसुं, इमीसु ।

अदःशब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा अइ, अमू ।

द्वितीया अमूं ।

तृतीया अमूअ, अमूआ, अमूइ, अमूए ।

चतुर्थी अमूअ, अमूआ, अमूइ, अमूए ।

पञ्चमी अमूअ, अमूआ, अमूइ, अमूए, अमुत्तो अमूओ,)
अमूउ, अमूहिन्तो ।

षष्ठी अमूअ, अमूआ, अमूइ, अमूए ।

सप्तमी अयम्मि, इअम्मि, अमूअ, अमूआ, अमूइ, अमूए ।

बहुवचन ।

अमूउ, अमूओ अमू ।

अमूउ, अमूओ, अमू ।

अमूहिं, अमूहिँ, अमूहि ।

अमूणं, अमूण ।

अमुत्तो, अमूओ, अमूउ, अमूहिन्तो, अमूसुन्तो ।

”

अमूणं, अमूण ।

अमूसुं, अमूसु ।

* “ पुंस्त्रियोर्ने वाऽयमिभिरा लौ ” ॥ ८।३।७३ ॥ पङ्के ‘इदम इमः’ ॥ ८।३।७२ ॥ × ‘अमेणम’ ॥ ८।३।७२ ॥ ‘णोऽमशस्यताभि-
लि’ ॥ ८।३।७७ ॥ = “स्ति-स्सयोरव” ॥ ८।३।७४ ॥ बहुलाधिकारात् अन्यथापि नञ्ति । आहि । + “वेदंतदेतदो कस्मान्वां
से-सिमौ” ॥ ८।३।७१ ॥ ÷ “केमेन हः” ॥ ८।३।७५ ॥ इदमः कृतेमादेशात् परस्य ऊः स्थाने मेन सह ह आवेशो वा भवति । इह ।

विभक्ति एकवचन ।

बहुवचन ।

द्वितीया अमुं ।

अमृणि, अमूं, अमूं ।

शेषं पुम्बत् ।

किंशब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

बहुवचन ।

प्रथमा किं + ।

काणि, काइं, काई ।

द्वितीया किं ।

काणि, काइं, काई ।

शेषं पुम्बत् ।

॥ इति नपुंसकलिङ्गशब्दाः ॥

॥ अथ संख्यावाचकशब्दाः ॥

पञ्चशब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

बहुवचन ।

प्रथमा ०

पंच ।

द्वितीया ०

पंच ।

तृतीया ०

पंचहिं, पंचाहिं, पंचहि * ।

चतुर्थी ०

पंचएहं, पंचएह × ।

पञ्चमी ०

पंचानो, पंचाओ, पंचाउ, पंचाहि, पंचेहि, पंचाहिन्तो,
(पंचेहिन्तो, पंचासुन्तो, पंचेसुन्तो ।

” ”

षष्ठी ०

पंचएहं, पंचएह ।

सप्तमी ०

पंचेसुं, पंचेसु ।

एवं उ, सप्त, अष्ट, नव, दशशब्दरूपाणि हेयानि ।

द्विशब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

बहुवचन ।

प्रथमा ०

दुवे, दोसि, दुसि, बेसि, विसि, दो, वे ।

द्वितीया ०

दुवे, दोसि, दुसि, बेसि, विसि, दो, वे ।

तृतीया ०

दोहिं, दोहिं, दोहि, बेहिं, बेहिं, बेहि ।

चतुर्थी ०

दोएहं, दुएहं, वेएहं, विएहं ।

पञ्चमी ०

दोहिन्तो, बेहिन्तो ।

षष्ठी ०

दोएहं, दुएहं, वेएहं, विएहं ।

सप्तमी ०

दोसुं, दोसु, बेसुं, बेसु ।

त्रिशब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

बहुवचन ।

प्रथमा ०

तिसि ।

द्वितीया ०

तिसि ।

तृतीया ०

तीहिं, तीहिं, तीहि ।

चतुर्थी ०

तिएहं, तिएह ।

॥ अथ नपुंसकलिङ्गशब्दाः ॥

अकारान्तो नपुंसकलिङ्गो मङ्गलशब्दः ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा मंगलं ॥

द्वितीया मंगलं ।

बहुवचन ।

मंगलाणि, मंगलाइं, मंगलाईं x ।

मंगलाणि, मंगलाइं, मंगलाईं ।

शेषं ' वच्ञ ' शब्दवत् + ।

इकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वारिशब्दः ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा दहिं, दहि, दहिं * ।

द्वितीया दहिं ।

बहुवचन ।

दहीइं, दहीईं, दहीणि ।

दहीइं, दहीईं दहीणि ।

शेषं पुम्बत् ।

उकारान्तो नपुंसकलिङ्गो मधुशब्दः ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा महुं महु, महुं ।

द्वितीया महुं ।

बहुवचन ।

महूइं, महूईं, महूणि ।

महूइं, महूईं, महूणि ।

शेषं ' गुरु ' शब्दवत् ।

यच्छब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा जं ।

द्वितीया जं ।

बहुवचन ।

जाणि, जाइं, जाईं ।

जाणि, जाइं, जाईं ।

शेषं पुम्बत् ।

एवं तच्छब्दरूपाणि ज्ञेयानि ।

एतच्छब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा एस, इणं, इणमो, एअं ।

द्वितीया एअं ।

बहुवचन ।

एआणि, एआइं, एआईं ।

एआणि, एआइं, एआईं ।

शेषं पुम्बत् ।

इदंशब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा इदं, इणं, इणमो = ।

द्वितीया इदं, इणं, इणमो ।

बहुवचन ।

इमाणि, इमाइं, इमाईं ।

इमाणि, इमाइं, इमाईं ।

शेषं पुम्बत् ।

अदःशब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा अदं, अमुं — ।

बहुवचन ।

अमूणि, अमूइं, अमूईं ।

॥ " क्लीबे स्वरान्म स्तेः " । ८ । ३ । २५ ॥ x " जस्शस् ई-इ-णयः सप्राग्दीर्घाः " । ८ । ३ । २६ ॥ + " नामन्त्यात्सौ भः " । ८ । ३ । २७ ॥ * दहि इति सिद्धापेक्षया । केचिदनुनासिकमपीच्छन्ति दहिं । = " क्लीबे स्यमेदमिणमो च " ॥ ८ । ३ । ७६ ॥ इति स्थमज्यां संहितस्य इदं इणमो इणम आदेशः । ÷ " बाऽदसो दस्य दोनोदाम् " ॥ ८ । ३ । ७७ ॥ " भुः स्यादौ " ॥ ८ । ३ । ७८ ॥

विभक्ति एकवचन ।

पञ्चमी ०

षष्ठी ०

सप्तमी ०

बहुवचन ।

तिचो, तीओ, तीउ, तीहिन्तो, तीमुन्तो ।

तिएहं, तिएह ।

तीसुं, तीसु * ।

कतिशब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा ०

द्वितीया ०

तृतीया ०

चतुर्थी ०

पञ्चमी ०

षष्ठी ०

सप्तमी ०

बहुवचन ।

कइ ।

कउ ।

कईहि, कईहिँ, कईहि ।

कइएहं, कइएह ।

कइचो, कईओ, कईउ, कईहिन्तो, कईमुन्तो ।

कइएहं, कइएह ।

कईसुं, कईसु ।

चतुरशब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा ०

द्वितीया ०

तृतीया ०

चतुर्थी ०

पञ्चमी ०

षष्ठी ०

सप्तमी ०

बहुवचन ।

चत्तारो, चउरो, चत्तारि

चत्तारो, चउरो, चत्तारि ।

चऊहिँ, चऊहिँँ, चऊहि ।

चउएहं, चउएह ।

चउचो, चऊओ, चऊउ, चऊहिन्तो, चऊमुन्तो ।

चउएहं, चउएह ।

चऊसुं, चऊसु ।

युष्मच्छब्दरूपाणि ।

विभक्ति एकवचन ।

प्रथमा तं, तुं, तुवं, तुह, तुमं ।

द्वितीया तं, तुं, तुमं, तुवं, तुह, तुमे, तुए ।

तृतीया जे, दि, दे, ते, तइ, तए, तुमं, तुमइ, तुमए, तुमे,)

" तुमाइ ।

चतुर्थी तइ, तु, ते, तुमहं, तुह, तुहं, तुव, तुम, तुमे, तुमां,)

" तुमाउ, दि, दे, इ, ए, तुज, तुज्ज, तुमह, उज्ज,)

" उज्ज, उमह, उयह ।

"

पञ्चमी तइचो, तईओ, तईउ, तईहिन्तो, तुवचो, तुवा-)

" ओ, तुवाउ, तुवाहि, तुवाहिन्तो, तुवा, तुमचो,)

" तुमाओ, तुमाउ, तुमाहि, तुमाहिन्तो, तुमा,)

" तुहचो, तुहाओ, तुहाउ, तुहाहि, तुहाहिन्तो,)

" तुहा, तुमचो, तुजाओ, तुजाउ, तुजाहि, तु-)

" म्हाहिन्तो, तुजा, तुमहचो, तुमहाओ, तुमहाउ,)

बहुवचन ।

भे, तुज्जे, तुम्हे, तुज्जे, तुज्ज, तुम्ह, तुय्हे, उय्हे ।

वो, तुज्ज, तुज्जे, तुम्हे, तुज्जे, तुय्हे, उय्हे, जे ।

भे, तुज्जेहिँ, तुज्जेहिँँ, तुम्हेहिँ, उज्जेहिँ, उम्हेहिँ, तुय्हे-
(हिँ, उय्हेहिँ ।तु, वो, जे, तुज्ज, तुज्ज, तुम्ह, तुम्हं, तुज्जं, तुम्हं,
(तुम्हाणं, तुम्हाण. तुज्जाणं, तुज्जाण, तुम्हाणं, तुम्हा-
(ण. तुवाणं, तुदाण, तुमाणं, तुमाण, तुहाणं, तुहाण,
(तुम्हाणं, उम्हाण ।तुम्हचो, तुम्हाओ, तुम्हाउ, तुम्हाहि, तुम्हेहिँ, तुम्हा-
(हिन्तो, तुम्हेहिन्तो, तुम्हासुन्तो, तुम्हेसुन्तो, तुम्हचो, तु-
(म्हाओ, तुम्हाउ, तुम्हाहि, तुम्हेहिँ, तुम्हाहिन्तो, तुम्हाह-
(न्तो, तुम्हासुन्तो, तुम्हेसुन्तो, तुज्जचो, तुज्जाओ, तुज्जाउ,
(तुम्हाहि, तुज्जेहिँ, तुज्जाहिन्तो, तुज्जेहिन्तो, तुज्जासु-
(न्तो, तुज्जेसुन्तो, तुय्हचो, तुय्हाओ, तुय्हाउ, तुय्हाहिँ,

* "कञ्जस्यादेर्देस्वोर्वो" । ॥ १२७॥ कञ्जायाः स्वादीनां च यी ताम् तयोस्तुस्वाराऽन्तो वा भवति । वच्चेण वच्चेण, वच्चेसुं वच्चेसु ।

(तुम्हासु, तुम्हासु, तुज्जासु, तुज्जासु ।

अस्मच्छब्दरूपाणि ।

(महसु, महसु, अम्हासु, अम्हासु ।

अभिधानराजेन्द्रः ।

जयति सिरिरीवाणी, वुहविबुहनमंसिया या सा ।
वत्तव्यं से बेमि, समासञ्चो अक्खरक्कमसो ॥ १ ॥

अकार

अ-अ-पुं० स्वरसंज्ञके कण्ठस्थानीये स्वनामख्याते वर्णे, एका० ।
अइति, आद्याक्षरेण तस्य प्रदणत् सिद्धे च । अशरीरति सि-
रुवाचकस्याद्याक्षरेण तद्विधानम् । गा० । अवति रकति अतति
सान्त्येन तिष्ठतीति वा अव-अन-वा-रु-विष्णौ, "अकारो विष्णु-
रुद्रिष्टः" वाच० । शिवे, ब्रह्मणि, बायी, चन्द्रे, असौ, जानौ, कम-
ठे, अन्तःपुरे, जूषणे, घरणे, कारणे, रणे, अजिने, गौरवे, एका० ।
अ-अव्य० अव प्रीणनादौ, इ स्वरादिस्वाद्ययत्वम् अभावे,
वाच० । प्रतिषेधे, "अमानानाः प्रतिषेधे" आ० म० द्वि० । सू-
त्र० । अत्रोदाहरणम्, "निर्यारसनं अघ्नो" अकारस्य तन्नाव-
प्रतिषेधे निदर्शनं यथा अघ्नोऽयमिति न घ्नो घटव्यतिरिक्तः पटा-
दिकः पठार्थ इत्यर्थः । वृ० १ उ० । "अत्रावे न हानोनः" इत्यम-
रटीकायां न आदेशोऽयमित्युक्तम् । स च आदेशः नञ्जनमुच्य-
दिति अशब्दघटके उत्तरपदस्थे इलादौ शब्दे परे भवति । स
तु नञर्थे पञ्च स्थानितुल्यार्थत्वाद्वादादेशस्य । वाच० । स्वल्पेऽर्थे,
अनुकम्पायां, सम्बोधने, अ अनन्त ! अधिक्ये, अ पञ्चसि त्वं जा-
लम् ! "तपसर्गस्वरविनक्तिप्रतिरूपकाच्चेति" स्वरादिगणसूत्रे अ
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहृतं मनोरमायां च असंबोधने, अधि-
क्ये, निषेधे चेति व्याख्यातम् । वाच० । "अपच्छिममारणति-
यसंलेहणाजोसणाहि" अत्र अपश्चिमाः पश्चात्कालभाविन्यः ।
अकारस्त्वमङ्गलपरिहारार्थे इति । स० ।

च-अव्य० कगचजतद्वयवां प्रयो लुक्, उ । १ । ७७ । इति
ब्रूयेण चक्षोपः । न चाऽनादेरेष सः कचिदादेरपि विधानात् ।
सो अ-स च० प्रा० । अर्थस्तु चक्षुष्ये ।

अअ-अज-पुं० न जायते जन-रु-न० त० ईश्वरे, जीवे, ब्रह्मणि,
विष्णौ, इरे, कृागे, भेषकरूपे प्रथमे राज्ञी, माक्रिकधातौ च । जन-
नशून्ये गगनादौ, त्रि० । आत् विष्णोर्जायते इति । चन्द्रे, कामे,
दशरथपतिरि रघुनृपपुत्रे रामचन्द्रस्य पितामहे सूर्य्यर्च्ये नृप-
भेदे, वाच० । प्राकृते 'अजातेः पुंसः उ । ३ । ३२ इति जातिपर्यु-
दासान्न ङीष्प्रकल्पः प्रा० । भेषशृङ्गयाम, गा० ।

अअगर-अजगर-पुं० अजं गगं गिरति गिरति गृ-अच् । बृह-
त्सर्पे, । अजगरमगस्त्यशापात् बृहत्सर्पजावापञ्च नहुषमधिकृत्य
कृतो ग्रन्थः अण-आजगरम् । अजगरकथायाम्, न० । वाच० ।
अआवालग-अजापालक-पुं० ६ त० । गगरकके, अजारकण-
प्रवृत्ते ब्रह्मते, वाचकभेदे च । वृ० ३ उ० । (तदुत्सं किय-
कम्म शब्दे) ॥

अइ-अयि-अव्य० सम्भावने, अइ संभावने च । ३ । ४ । संजा-
वने अइ इति प्रयोक्तव्यम् । "अइ दिअर ! किं न पेच्चसि," अयि
देवर ! किञ्च प्रेक्षसे प्रा० ॥

गम्-धा० सक० पर० ज्वा० गतौ, गमेरइ ति उ । ४ । ६१ ।

इति सूत्रेण गमेः अइ आदेशः । अइइ-गच्छति प्रा० ।

अति-अव्य० अत-इ-पूजायाम्, उत्कर्षे, अतिक्रमणे, वि-
क्रमे, अमुक्तौ, भृशे, "विक्रमातिक्रमाबुद्धिभृशार्थातिशयेष्वती-
ति" गणरत्नम् । तत्र विक्रमे अनिरर्थः । अतिक्रमे अति-
मतिः । अमुक्तौ अतिगहनम् । बुद्धेरविषयः । भृशे अतितप्तम् ।
अतिशये अतिवेगः वाच० । "अति सर्वत्र वर्जयेत्" यतः "अइ-
रासो अइ तोसो, अइदासो दुज्जणेहि संवासो । अइअनो य
वेसो, पंच वि गुरुअं पि सहुअं पि" ध० १ अधि० ॥

अ [दि] इ-[ति] इ-अदिति-स्त्री० न दीयते अपश्यते बृह-
त्वाद्-दो-क्तित्वं न० त० दातुं जेत्तुमयोभ्यायां पृथिव्याम्, दिति-
र्दनुजमाता । चिराधार्ये, न० त० । देवमातरि, सा च इक्ष्वा-
सुता वाच० । पुनर्वसुनक्षत्रस्याधिपतिर्देवता ज्यो० ६ पाहु० ।
"पुण्यसु अइइ देवयाप पण्यसे" सू० प्र० १० पाहु० ॥ जं० ॥
"वा अइइ" पुनर्वसोर्द्विन्वादिदिति द्वित्वम् । स्था० २ जा० ॥
अइउक्कस-अत्युत्कर्ष-त्रि० उत्कर्षमतिमान्तः । उत्कर्षरहिते,
"तवस्सी अइउक्कसो" तपस्वी साधुः अत्युत्कर्षः अइ तपस्वी-
त्युत्कर्षरहितः । दश० ५ अ० ॥

अइउम्भट-अत्युज्झट-त्रि० अतिशयितसेतश्चमत्कृतिकृति, "अ-
इउम्भटो अ वेसो" ध० २ अधि० ॥

अइत-अतियत्-त्रि० प्रविशति, नि० चू० १६ उ० । "पदमं
उसजं मुहेण अइतं पासइ" कल्प० ॥

अइदि [य] अ-अतीन्द्रिय-त्रि० अतिक्रान्तमिन्द्रियं तद्वि-
षयत्वात् अत्या० स० वाच० । इन्द्रियज्ञानागम्ये, अग्र० ॥
अतीन्द्रिया अर्थी आगमेन उपपत्त्या च ज्ञायन्ते न केवलया यु-
क्तया तदुक्तम् । "आगमश्चोपपत्तिश्च, संपूर्णं दृष्टिकारणम् । अ-
तीन्द्रियाणामर्थानां, सद्भावप्रतिपत्त्ये" । १ । विशेष० । दर्श० ॥
कर्म० । अनु० । कथं न युक्तयेति चेत् ॥

ज्ञायेरन् हेतुवादेन, पदार्था यद्यतीन्द्रियाः ।

कालेनैतावता प्राज्ञैः, कृतः स्यात्तेषु निश्चयः ॥ ४ ॥

यदि यावता कालेनातीन्द्रिया इन्द्रियागोचराः पदार्था धर्मा-
स्तिकायादयः हेतुवादेन युक्तिप्रमाणसमूहेन ज्ञायेरन् एतावता
कालेन परमात्मभावध्वन्यन्तर्निविद्यासनादिना स्वात्म-
स्वरूपे उपयोगोऽनुभवः कृतः स्यात् तदा तेषु धर्मास्तिकायादि-
षु सुखात्मनि च निश्चयः कृतः स्यात् प्राज्ञैः इत्यनेन परद्रव्यचि-
न्तनकालमात्रेणात्मस्वरूपचिन्तने स्वपराध्वनौ भवति तेन सद्भिः
स्वस्वज्ञावभावेन मतिः कार्या येन निष्पत्त्यासतः स्वपरा “ जे
एगं जाणइ से सव्वं जाणति ” इति वचनात् बाधपरित्यागपरि-
णतिर्नैव ॥ ४ ॥ अष्ट० ॥ (ननु अतीन्द्रिया अर्थान् सत्येवेति
चेन्न । मद्बुद्धमणोपासकेनाऽन्ययूथिकान्प्रतिघातघ्राणसहगत-
पुद्गलरूपादेरतीन्द्रियार्थस्य सत्त्वप्रसाधनात् । मद्बुद्धं मद्बुद्धं
शब्दे तद् द्रष्टव्यम्) अतीन्द्रियार्थज्ञानं वेदवाक्येभ्य ए-
वेति जैमिनीयाः । साक्षादतीन्द्रियार्थदर्शिनस्तन्मतेऽभावात् य-
दुक्तम् “ अतीन्द्रियानामर्थानां, साक्षाद् द्रष्टा न विद्यते । नि-
त्येभ्यो वेदवाक्येभ्यो, यथार्थत्वचिनिश्चयः ॥ १ ॥ गा० (सम्भ-
वत्यतीन्द्रियार्थज्ञानं सर्वज्ञस्येति सव्वस्य शब्दे उपपादयिष्यते)
अइकंदुइय-अतिकरूपित-न० अत्या० स० अतिशयिते नखै-
र्विलेखने, सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ उ० ।

अ [ति] इकंत-अतिक्रान्त-त्रि० अत्या० स० अतिक्रमनीये,
प्रश्न० १ अध० ८१० ४ अ० । समुद्रजेदाधिपतौ च पुं० द्वि० ।

अइकाय-अतिकाय-पुं० अतिक्रान्तः कायात् अत्या० स०
महोरगविशेषे, प्रका० १ पद ॥ महारगेन्द्रे च स्था० २ गा० ।
(अग्रमहिष्यादयः स्वस्वस्थाने) वृहच्छरीरे, त्रि० “ उमाविसे
चरुघोरविसे महाविसे अइकाये महाकाय ” (सर्पवर्णकः) का-
यान् शरीरानि शेषाहीनामतिक्रान्तोऽतिकायः अत एव महाका-
यः । ज्ञा० १ अ० । अथवाऽतिकायानां मध्ये महाकायोऽतिकाय-
महाकायः ज० १५ श० १ उ० । अत्युत्कटः कायोऽस्य । विक-
टं देहं, त्रि० रावणपुत्रे राक्षसजेदे, पुं० । वाच० ॥

अ (ति) इकंत-अतिक्रान्त-त्रि० अति-क्रम-क- । अतीते,
आत्मा० १ भु० ४ अ० १ उ० “ जेय बुद्धा अतिक्रान्ता ” सूत्र० १
भु० ११ अ० । तीर्णे, विशे० । आ० म० प्र० । पर्यन्तवर्तिनि,
जी० ३ प्र० । आ० । त्यक्तयति, “ सव्वसिणेहाइकंता ” आ० ।

अ (ति) इकंतजोव्वण-अतिक्रान्तजोव्वण-त्रि० अत्या० स०
अतीततारुण्ये, “ अपत्तजोव्वणा अइकंतजोव्वणा ” स्था० ५ गा० ।

अ (ति) इकंतपञ्चखाण-अतिक्रान्तप्रत्याख्यान-न० अति-
क्रान्ते पर्वणि यत् क्रियते तदतिक्रान्तं तच्च तत्प्रत्याख्यानम् ।
प्रत्याख्यानजदे, ध० २ अधि० । आय० । एवमेवातीते पर्युष-
णादौ करणादतिक्रान्तम् । आह च ‘ पज्जोसवणाए तवं, जा खलु न
करेइ कारणज्जाए । गुरुवेयावद्धेणं, तयस्सिगेहणयाए च
॥ १ ॥ सो दाई तवोक्कम्मं, पक्खिज्जइ तं अइच्छिण काले । एवं
पच्चक्खणां, अइकंतं हाइ नायव्वंति ” ॥ २ ॥ स्था० १० गा० ।
“ अतिक्रान्तं णाम पज्जोसवणाए तवं नेहि कारणेहि ण कीरति
गुरुतवस्सिगिगिणकारणेहि सो अतिक्रान्तं करेति तहव विभा-
सा । आ० च० । आय० ।

अइक्रम-अतिक्रम-पुं० अति०क्रम-घञ् अतिचारे, “ पाणाइवाय-
स्स वेरमणं पम् गुत्ते अइक्रमे ” ध० ३ अधि० । सूत्र० अतिलङ्घने,

आत्मा० १ भु० ७ अ० । उपा० । विनाशे, आत्मा० १ भु० २ अ० । साधुकि-
योऽङ्गुले, आव० ४ अ० ।

अतिक्रमव्यतिक्रमादयः साधुक्रियोऽङ्गुलरूपास्तत्रातिक्रम-
स्याध्याकर्माभित्य स्वरूपमिदम् ।

आहाकम्म निमंतण, पडिमुणमाणो अतिक्रमो होई ।

पपजेयाइवइक्रम-गहिण तइआं तरी गलिण ॥

कोऽपि आहो नाहप्रतिबद्धो ज्ञातिप्रतिबद्धो गुणानुरक्तो वा
आध्याकर्म्म निष्पाद्य निमन्त्रयति । यथा प्रगवन्पुष्पमिश्रितम-
स्मरुहे सिद्धमक्षमास्ते इति समागत्य प्रतिगृह्यतामित्यादि ।
तत्प्रतिगृह्यति अन्युपगच्छति अतिक्रमो नाम दोषो भवति । स
च तावथावदुपयोगपरिसमाप्तिः । किमुक्तं प्रयति । यत्प्रतिगृ-
ह्यति प्रतिप्रधानानन्तरं चोत्तिष्ठति पात्राण्युद्भूतानि उद्भूतं च
गुरोः समीपमागत्योपयोगं करोति । एष समस्तोऽपि व्यापाराऽति-
क्रमः । उपयोगपरिसमाप्त्यनन्तरं च यदाध्याकर्म्मप्रदणाय पद-
भेदं करोति अदिशब्दान्मार्गे गच्छति गृहं प्रविशति आध्याक-
र्मप्रदणाय पात्रं प्रसारयति न चाद्यापि प्रतिगृह्णाति एव सर्वो-
ऽपि व्यापारा व्यतिक्रमः (गहिण तइभेत्ति) आध्याकर्म्मणि गृ-
हीते उपलक्षणमेतत् । यावद्भूतसौ समानीते गुरुसमकामाहोचि-
ते भोजनार्थमुपस्थापिते मुखे प्रक्षिप्यमाणेऽपि च यावन्नाद्यापि
मिश्रति तावत्पूर्वावोऽतिचाररूपकणो दोषः । गिक्षिते आध्याकर्म्म-
ण्यनाचारः । एवं सर्वेष्वप्यौदेशिकादिषु जावनीयम् । पि० ।
धर्म० । व्य० । स्था० । ध० २० । आनु० । एवं भावना मूलगुणेषु
उत्तरगुणेषु च कार्या । अत्रार्थ विवेकः । मूलगुणेषु अतिक्रमा-
दिनिस्त्रिभिश्चाग्नित्रयस्य मालिन्यं तस्य चाज्ञोचनप्रतिक्रमणादिभिः
शुद्धिश्चतुर्थे तु नङ्क एव तथा च सति पुनरुपस्थापनैव युज्यते ।
उत्तरगुणेषु चतुर्गिरपि चरित्रस्य मालिन्यं न पुनर्भङ्क इत्युक्ता
मूलोत्तरगुणानिचाराः । ध० ३ अधि० (ज्ञानदर्शनचरित्रजंदा-
दतिक्रमादीनां त्रिविध्यामति संक्षिप्तेऽपि शब्दे)

अइक्रमण-अतिक्रमाण-न० अति-क्रम ल्युट्-लङ्घने, विराधने,
ध० २ अधि० । आव० ।

अइक्रमणिज्ज-अतिक्रमणिय-त्रि० अतिलङ्घनीयं, सूत्र० भु० ७ अ०

अइक्रमित्तु-अतिक्रम्य-अव्य० अति क्रम-त्या-ल्यप्-उल्लङ्घ्य-
त्यर्थे, “ तं अइक्रमित्तु न पविसे ” दशा० ४ अ० ।

अइगंनार-अतिगमनार-त्रि० अतीवानुच्चाशये, पंचा० २ धि० ।

अइगच्छमाण-अतिगच्छत्-त्रि० अति-गम+शतृ प्रविशति,
नि० चू० ए उ० । ज्ञा० ।

अइग (य) त अतिगत-त्रि० अति-गम क-प्रविष्टे, “ जे भि-
कवु गाहावःकुलं अनिगते ” नि० चू० ३ उ० । प्राप्ते च । तं० ।

अइगम-अतिगम-पुं० प्रवेशे, आ० म० प्र० ।

अइगमण-अतिगमन-न० प्रवेशमार्गे, ज्ञा० १ अ० ।

अइगुरु-अतिगुरु-पुं० अतिशयितो गुरुः पूज्यतमत्वात् प्रा० स०

“ त्रयः पुरुषस्यानिगुरंभा भवन्ति पिता माताऽऽचार्यश्चेति ” धाच० ।

अइचंद-अतिचन्द्र-पुं० षष्ठे लोकोत्तरमुद्भूते, कल्प० ।

अइचरा-अतिचरा-स्त्री० अतिक्रम्य-स्वस्थानं सरोऽन्तरं चर-
ति गच्छति चर+अच् पश्चिन्याम, तत्तुल्याकारधत्वात् स्थलप-
श्चिन्यां पञ्चगिर्यां लतायाञ्च । अतिक्रमणकारिण, त्रि० वाच० ।

अर्चित-अतिचिन्त-त्रि० अतीव चिन्ता यस्मिन्स्तदतिचिन्तम् ।
अतिचिन्तासहिते, ज्ञा० १ अ० ॥

अर्च्य-अतीत्य-अव्य० अति-इ-त्वा-इत्यप्-त्यक्त्वेत्यर्थे, "स-
व्याहं संग्राहं अर्च्य धीरे" सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० ॥

अर्च्य-गम्-धा० च्वा० प० सक० । गमेरर्च्य अर्च्ये । ७।४।६१ ।

इति सूत्रेण गमधातोर्लृङ्देशः । गतो, अर्च्यते, गच्छति, प्रा० ।
अर्च्यते-गच्छते-त्रि० विचरति, अतिक्रामति, उक्त० १७ अ० ।

अर्च्यते-अतिच्यते-पुं० अतिक्रान्तश्चक्रम । तुल्याकारेण
अत्या० स० । (ज्ञानिया) इति प्रसिद्धे स्थाननृणविशेषे, (ताम्र-
मखाना) इति प्रसिद्धे जलतृणभेदे च । क्रीरस्वामिमते उत्रा
इत्येव नाम । उत्रातिक्रमकारिणि, त्रि० अतिक्रमेऽन्यथी० उत्रा-
तिक्रमे, अव्य० याच० ॥

अर्च्यपञ्चखाण-अदित्सा (अतिगच्छ) प्रत्याख्यान-
न०-प्रत्याख्यानभेदे, " भिक्षार्धणमद्वाना अर्च्य " भिक्षणं
निष्ठा प्रभृतिका आदिशब्दाद्व्यादिपरिग्रहस्तेषामद्वाने अतिग-
च्छति अदित्सेति वा वचनमतिगच्छप्रत्याख्यानमदित्साप्रत्याख्या-
नं वा । आ० म० प्र० "अर्च्य (च्छ) क्त्वा पञ्चखाणं वंभणसमणा-
णं । अर्च्यते" अदित्साप्रत्याख्यानं देवास्त्राण ! हेभमण ! अर्च्य-
तेति नाम दातुमनिच्छाननु नास्ति यद्भवतां याचितं ततश्चादि-
त्सैव वस्तुनः प्रतिषेधात्मिकेति कृत्वा प्रत्याख्यातमिति गार्थार्थः ।
आव० ६ अ० ॥

अर्जाय-अतिजा (या) त-पुं० पितुः संपदमतिलङ्घ्य जा-
तः संगृह्यो वाऽतिक्रम्य वा तां यातः प्राप्तो विशिष्टतरसंपदं स्व-
मूळतर इत्यर्थः । इत्यतिजातोऽतिजातो वा ऋषभवत् । सुतभेदे,
स्था० ४ ग० ॥

अर्द्धिय-अतिष्ठित-त्रि० अतिक्रान्ते, उल्लङ्घितवति, उक्त० ७ अ० ।

अतिष्ठाय-अव्य० अतिक्रम्योद्धृष्टेत्यर्थे, उक्त० ७ अ० ॥

अर्णव-अतिनिश्चय-त्रि० अतीव निष्पक्षमे, पंचा० १४ वि०

अर्णवमहुरत्त-अतिस्निग्धमभ्रत्व-न० घृतगुमादिवत् सु-
खकारित्वरूपे एकानविशे वचनानिशये, स० ॥

अ (ई) (ती) इ (य) त-अतीत-त्रि० अति-इ-त०
अतिक्रान्ते, सूत्र० १ ध्रु० १० अ० । आत्मा० आ० म० प्र० । द्वा० ।
विद्यकृतसमयमवधीकृत्य चतुर्थेति समयराशौ, ज्यो० १ पाद० ।
प्राकृते, अतिक्रान्तसमयताविनि, विशेष० । आतु० (अतीतवस्तु-
नः सन्वयिचारः सन्वयुशब्दे) दूरीभूते च उक्त० १५ अ० ॥

अ (ई) (ती) इ (य) तद्वा-अतीताद्वा-स्त्री० अती-
तकाले, आत्मा० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । अतीतेषु अनन्तेषु पुत्रल-
परावर्तेषु, अनु० ॥

अ (ई) (ती) इ (य) तपञ्चखाण-अतीतप्रत्याख्यान-
न० पूर्वकालकरणीये प्रत्याख्यानभेदे, प्रथ० ४ द्वा० । स० । प्र० ॥

अ (ति) इ (या) ताण-अतियान-न० नगरादौ राजादेः
प्रवेशे, स्था० ४ ग० ॥

अ (ति) इ (या) ताणकहा-अतियानकथा-स्त्री० रा-
जादेः नगरादौ प्रवेशकथायाम्, यथा " सिय सिधुरखंधगओ,
सियचमरो सेयपसअनहो । जणनयणाकिरणसेओ, एसे पवि-
स्स पुदे राया " इति स्था० ४ ग० । राजकथाभेदे, (व्याख्या-
दायकहा शब्दे) ॥

अ (ति) इ (या) ताणगिह-अतियानगृह-न० नगरादि-
प्रवेशे यानि गृहाणि तेषु, स्था० २ ग० ॥

अ (ति) इ (ता) याणहि-अतियानहि-स्त्री० राजा-
देः नगरप्रवेशे सम्भयन्त्यां तारणहृद्देशाभाजनसम्मर्दादिलङ्का-
णायासृष्टौ, स्था० ३ ग० ॥

अ (ई) इ [ती] [या] ताणायमण-अतीतानागतज्ञान-
न० अतिक्रान्तानुपपन्नार्थपरिच्छेदने, ज्ञा० २६ द्वा० ॥

अताल-अतिताल-न० उचाले गेयक्षेत्रे, अनु० ।

अतिक्खरोस-अतितीक्ष्णरोप-त्रि० ६ अ० । पुनः पुनः रोषण-
शीले, दीर्घरोषिणि, ध्रु० २ उ० ।

अतिव्य-अतितीव्र-त्रि० अत्युत्कटे, पंचा० १ वि० ।

अतिव्यकम्मविगम-अतितीव्रकर्मविगम-पुं० ६ त० अत्युत्कट-
स्य कर्मणो ज्ञानावरणीयमिच्छात्यादेः विनाशे, पंचा० १ वि० ।

अतुट्ठ-अतिवृद्ध-न० अतिशयेनापनयनं, सूत्र० १ ध्रु० १ अ०

अतेजा-अतितेजा-स्त्री० चतुर्दश्यां राशौ, जं० ७ वक्र० । कल्प० ।

अद्वेपज-पेदपर्य-न० इदं परं प्रधानमस्मिन् वाक्ये इतीदं परं
नञ्चापेदपर्यम् । वाक्यस्य तात्पर्यशक्तौ, बो० १ वि० । पूर्वोक्त-
तात्पर्ये, पा० १६ वि० । जाघार्थगर्जे (प्रति०) तत्त्वे, पञ्चा०
१४ वि० ॥

अद्वारुण-अतिद्वारुण-त्रि० महाभयानके, अष्ट० ।

अद्विक्ख-अतिद्विक्ख-न० अतिदुःखे, आत्मा० १ ध्रु० ६ अ० ।

अद्विक्खधम्म-अतिद्विक्खधम्म-त्रि० अतीव दुःखमसातवेदनी-
यं धर्मः स्वभावो यस्य तत्तथा । अत्यन्तासातस्वभावे, " गा-
होवणीयं अद्विक्खधम्म " सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० । अतिद्विक्खरूपो
धर्मः स्वभावो यस्मिन्निति इदमुक्तं जयति । अक्किनिमेषमात्र-
मपि काशं न दुःखस्य विश्राम इति । सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० ।

अद्विणि-अतिद्विनि-न० अतिशयेन मघतिमिरे, पि० ।

अद्विह-अतिद्विह-त्रि० अतिशयेन दुष्पात्ये, ग० २ अधि० ।

अद्विह-अतिद्विह-त्रि० अतिविप्रकृष्टे, ग० । औ० ।

अद्विह-अतिद्विह-त्रि० अतिशयेन दुष्पात्ये, ग० २ अधि० ।

अद्विह-अतिद्विह-त्रि० अतिशयेन दुष्पात्ये, ग० २ अधि० ।

अद्विह-अतिद्विह-त्रि० अतिविप्रकृष्टे, ग० । औ० ।

अद्विह-अतिद्विह-त्रि० अतिशयेन दुष्पात्ये, ग० २ अधि० ।

अद्विह-अतिद्विह-त्रि० अतिशयेन दुष्पात्ये, ग० २ अधि० ।

अद्विह-अतिद्विह-त्रि० अतिशयेन दुष्पात्ये, ग० २ अधि० ।

अद्विह-अतिद्विह-त्रि० अतिशयेन दुष्पात्ये, ग० २ अधि० ।

अद्विह-अतिद्विह-त्रि० अतिशयेन दुष्पात्ये, ग० २ अधि० ।

अद्विह-अतिद्विह-त्रि० अतिशयेन दुष्पात्ये, ग० २ अधि० ।

अद्विह-अतिद्विह-त्रि० अतिशयेन दुष्पात्ये, ग० २ अधि० ।

अद्विह-अतिद्विह-त्रि० अतिशयेन दुष्पात्ये, ग० २ अधि० ।

सोऽतिधृत्तः । बहुलकर्मणि, सूत्र० २ अ० २ अ० १ उ० ।
अइपंदिय-अतिपण्डित-त्रि० अतीव दुर्विदग्धे, वृ० १ उ० ।

अइपंदुकंबलसिला-अतिपाण्डुकम्बलशिला-स्त्री० मन्दरप-
र्वेनस्य दक्षिणदिगतायामभिषेकशिलायाम्, स्था० २ उ० । “दो अ-
इपंदुकंबलसिलाओ ” स्था० ४ उ० । पाण्डुकम्बलशिलेत्यस्या
नामान्तरमिति तत्रैव वर्णको वक्ष्यते । अं० २ अ० १ ।

अइपहागा-अतिपताका-स्त्री० एकां पताकामतिक्रम्य या प-
ताका साऽतिपताका । हा० १ अ० । पताकापरिवर्तिन्यां पताका-
याम्, । दशा० । औ० ।

अइपरिणाम-अतिपरिणाम-पुं० अनिव्याप्त्या परिणामो यदु-
कार्यपरिणमनं यस्य स तथा व्य० १ उ० । नि० चू० । अपवादैकम-
तौ, वृ० १ उ० । तल्लक्षणम् ॥

अतिपरिणामकमाह ॥

जो द्ववखेतकाल-जावकयं जं जहिं जया काले ।

तल्लेमुस्सत्तुमई, अइपरिणामं वियाणाहि ॥

छव्यक्त्रकालभावकृतं यद्वस्तु यस्मिन् भिक्कुष्वाद्यौ यदा
काले आत्यन्तिकदुर्भिकादौ जणितय [तल्लेमुस्सत्तु] तस्मिन् द्रव्या-
दिकृते अपवादिकयस्तुनि वेदया यस्य स तल्लेमुस्सत्तुः पश्यामि ।
तावदत्र किमपि निष्पादं ततस्तदेवावलम्बयिष्यामीत्यपवादै-
कमतिरित्यर्थः । तथा सूत्रादपवादध्रुतादुत्प्राबल्येन मतिरस्येत्यु-
त्सृज्यमतिः । श्रुतोक्तापवादादन्यधिकापवाद्बुद्धिरिति भावस्त-
मेवैविधं साधुमतिपरिणामकं विजानीहीति वृ० १ उ० ।

अथ प्रसङ्गादत्रैव परिणामकापरिणामातिपरिणामानां
सदृष्टान्तं स्वरूपम् दर्शयते ।

परिणामइ जहत्थेयां, मई उ परिणामगस्स कज्जेसु ।

विइए न तु परिणामइ, अइदिगमइ परिणामे तइओ ॥

परिणामकस्य मतिः कार्येषु याथार्थ्येन यथार्थग्राहकतया परि-
णमति । अत एवास्मै परिणामकं वक्ष्यते । द्वितीयं द्वितीयस्याप-
रिणामकस्य मतिर्न तु नैव परिणमते । अत एवासावपरिणामस्तु-
तीयः पुनरधिकं मतिमधिगच्छतीति परिणामकोऽनिधीयते एत-
देव स्पष्टयति ॥

दोमु विपरिणमइ मइ-मुस्सभगववायओ उ पढमस्स ।

विइतस्म उ उस्समगे, अइअववाए अ तइयस्म ॥

प्रथमस्य परिणामकस्य मतिरुत्सर्गापवादयोरपि परिणमति ।
किमुक्तं जयति । यः परिणामको भवति तस्योत्सर्गो प्राप्ते उ-
त्सर्ग एव मतिः परिणमते । अपवादे प्राप्तेऽपवाद एव मतिः प-
रिणमते । यत्रोत्सर्गो बलीयान् तत्रोत्सर्गो समाचरति । यत्राप-
वादो बलवान् तत्रापवादं गृह्णाति । द्वितीयस्यापरिणामकस्य पु-
नरुत्सर्ग एव मतिः परिणमते । न पुनरपवादे । तृतीयस्य तु
अति अत्यर्थम् । अपवादे मतिः परिणमते । स च छव्यादिकार-
णे प्रतिसेवनामनुज्ञातां ज्ञात्वा न किञ्चित्परिहरति । कारणमन्त-
रेणापि प्रतिसेवते । अथ यदुक्तमासीत् (अर्थाद् विद्वन्तां)
तदिदानीं जायते । एतेषां परिणामकादीनां त्रयाणामपि जिज्ञासया
केचिदाचार्याः स्वशिष्यानिष्ठमजिदध्युः आयाः ! आश्रितस्माकं
प्रयोजनमस्तीत्युक्तं यः परिणामकः शिष्यः स भूयान् ।

चयणमनेअणं वि य, केदहल्लिअ ओकिल्लिया वा वि ।

इच्छा पुणो व वोच्छं, बीणासत्थं च वुत्तोमि ॥

जगवन् ! धैरायैः प्रयोजनं तानि किं चेन्नानि किं जायितानि

लक्षणविनिर्वासितानि कृतान्नायितानि (केदहल्लि) किं प्रमा-
णानि किं महन्ति किं वा लभन्ति (वुत्तोमि) किं पूर्वविद्वानि
किं वा इदानीं जित्वा आनीतानि । अथवा (विजित्वा) किं
जिज्ञानि खण्डीकृतानि किं वा सकलानि (किल्लिया) कि-
यन्ति वा गणनायां विद्वद्भिर्लक्ष्यकान्यानेकानि वा अपिशब्दा-
त् किं बह्वस्थिकानि अवकास्थिकानि वा तरणानि जरणानि
वेत्यत्रापि प्रष्टव्यम् । इत्थं शिष्येणाजिहितं आचार्येण वक्तव्यं
सौम्य ! लब्धानि सन्त्यग्रेऽपि मम पुनः पुरा विस्मृतान्यासक्तिदानीं
स्मृतिपथमवतीर्णानीति । यद्वा पर्याप्तं तावदिदानीं प्रयोजनं समा-
पतितं पुनर्जन्तं वक्ष्यामि भणिष्यामि । अथवा वत्स ! किं ममा-
धैः कार्ये विमर्शार्थं किमयं विनीतो न वा परिणामको वा न वेति
विज्ञानार्थमुक्तोऽसीति । यः पुनरपरिणामकः स भूयात् ।

किं ते पित्तपलावो, मा वयं एरिसाई जंपाहि ।

मा एं परे वि सोइ, कहुं पि नेच्छाम एयस्स ॥

भो आचार्य ! किं ते पित्तपलावः समजनि यदेवमुन्मत्तवदसं-
वद प्रलपसि यत्तुक्वारं ममाग्रे जल्पितं बहिर्जल्पितं नाम मा
पुनर्द्वितीयं वारमीदृशानि सावधानि वचनानि जल्पेति । यतो-
“मा णमि” त्येतत्स्वर्दायं वचनं परोऽप्यन्योऽपि श्रोष्यति । वयं पुनः
कथमपि नेच्छाम एतस्यार्थस्याज्ञानयत्नलक्षणस्य किं पुनः कर्तव्यं
तामित्यपिज्ञादार्थः । यः पुनरतिपरिणामकः स एवमभिदध्यात् ।

कालेसिं अइवत्तइ, अह्य वि इच्छा न भाणितं तरिमो ।

किं एच्चिरस्स वुत्तं, अन्नाणि वि किं च आणेमि ॥

कुमाश्रमणा ! यदि युष्माकमाग्रेः प्रयोजनं तत इदानीमप्यान-
यामि यतः (सि ईत्त) एषामाग्राणां काहोऽतिवर्तते अति-
क्रामति । अथ तावत्तानि तरणानि वर्तन्ते अत ऊर्ध्वं जरणीज-
विष्यन्तीत्यर्थः । यच्चा अस्माकमप्याग्राणां ग्रहणे महती इच्छा-
परं किं कुमो न वयं यौष्माकीणभयभीता भणितुं किमपि (तरि-
मोत्ति) शक्नुमः । अथवा यद्याग्राण्यपि ग्रहीतुं कल्पन्ते ततः
किमियतश्चिरात्काहाडुक्तं वञ्छिताः स्मो वयमियन्तं काहमिति-
भावः । किं वा अन्यान्यपि मातुर्हिंकादीन्यानयामीति । अत-
थारपरिणामकातिपरिणामकयोरैव जडपतोरारब्धेणदुस्तरं दा-
तव्यम् ।

नाभिप्पायं गिएहमि, असमत्ते चेव भासमी वयणे ।

मुत्तंविजल्लोणकए, भिन्ने अहवा वि दोखंगे ॥

भो मुग्ध ! त्वं न मदीयमजिप्रायं गृह्णासि किन्तुसुकनया म-
दीये वचने असमाप्त एवेदं समयविरुद्धं निष्ठुरं वचनं भाषसे ।
मया पुनरेतेनाभिप्रायेणाजिहितम् (मुत्तंविजल्लोणक इत्यादि) मुक्तं
कार्त्तिकं तदेवात्यम्भं मुक्ताम्भं तेन लवणेन वा कृतानि भणित-
तानि मुक्तामललवणकृतानि जिज्ञानि च । किमुक्तं जयति । न म-
या जयतः पाश्चादपरिणतान्याग्राणयानायितानि किं तु चतुर्थ-
रसिकभावितानि वा लवणजायितानि वा इत्येतो जायतश्च जि-
ज्ञानि परिणतानीति भावः । अथ वा (दोखंगत्ति) सामयिकी-
संज्ञा ओदनादिमुखापेक्षया प्रोजनस्य द्वितीयाङ्गानि राक्षशा-
करुपाणि तानि मया आनायितानीति प्रथमः । “अर्थाद्” इत्य-
त्रादिशब्दसूचितौ धृक्कृषीजट्टाण्ताविमौ । आचार्या भणन्ति ।
आर्या ! “ऊर्ध्वेहि वा पशोअणंति” अत्रापि परिणामकादीज-
ट्टपस्तथैवावसातव्यः । नवरम् । अपरिणामकातिपरिणामकौ
प्रति सृजिणा प्रतिवक्तव्यम् ।

निष्पावकोद्वैर्-णि बेमि स्वत्वाणि न हरिण स्वत्वे ।

अभिज्ञविच्छत्याणि अ, भणामि न विरोहणममत्वे ॥

निष्पावा वल्ल्याः कोद्वैः प्रतीतास्तदादीनि (रुक्माणिनि)
रुक्माणि वल्ल्याणि तान्येवाहं अवीमि न दारिताम् तु सांयक्तान् वृ-
क्ताम् । तथा बीजान्यपि यानि अस्मिन्भाषितानि विध्वस्तानि वा
व्यवच्छिन्नानि यानि कानि तान्यहं भणामि न विरोहणसमर्था-
नि पुनरुक्तोद्भवमशक्तिकानीत्येष आम्नादिदृष्टान्तः । कथनाचार्ये-
णामीजः स्थानैः "मुक्तबिल" इत्यादिभिः प्रकारैः कृत्वा एवं परी-
क्ष्य यः परिणामकस्तस्य दातव्यम् । पुनस्तेन श्रोतव्यामित्याह ।

निहाविगहापरिव-जिण गुत्तिदिण पंजलिणा ।

जरी बहुमाणेण य, लवउत्तेण सुणेयव्वं ॥

अजिकखंतेण सुभा-सियाई वयणाई अत्यमहुराई ।

विमिहयमुहेण हरिसा- गण हरिसं जणातेण ॥

निद्राप्रमाणः सन् न किञ्चिदप्यवधारयति । विद्ययायां क्रिय-
माणायां व्याधानो जवतीत्यतो निष्ठाविकथापरिवर्जितेन श्रोत-
व्यम् । गुमानि स्वस्वविषयप्रवृत्तिनिरोधेन संवृत्तान्निद्रियाणि
येनासौ गुप्तमिदमेतत् । तथा प्राञ्जलिना योजितकरयुगलेन ज-
क्त्या बहुमानेन च श्रोतव्यम् । जक्तिर्नाम गुरुणमिति कर्तव्यता-
यां निषेधारब्धनादिकायां बाह्या प्रवृत्तिः । बहुमानस्तु गुरुणामु-
परि आन्तरः प्रतिबन्धः । अत्र चतुर्भङ्गः । जक्तिर्नामैकस्य न ब-
हुमानः, बहुमानो नामैकस्य न जक्तिः, एकस्य भक्तिरपि बहु-
मानोऽपि, एकस्य न जक्तिर्न वा बहुमान इति । अत्र च भक्तिर-
हुमानयोर्विशेषज्ञापकं शिवाख्यवानमन्तरभक्तयोर्मैकपुञ्जिन्-
योरुदाहरण तच्च सुप्रसिद्धमिति कृत्वा न लिख्यते । यदि च
भक्ति बहुमानेन वा न करोति तदा चतुर्विधं । तथाप्युक्तेनान्यम-
मत्ता श्रोतव्यम् । "अजिकखंतेण" इत्यादिष्वन्वयान् भुक्तव्याख्या-
रूपाणि सुभाषितानि शोभनभणितानि अर्थमधुराणि प्राधार्थ-
मुक्त्वादिभिः अभिकाङ्क्षता आभिमुख्येन बाधता । तथा विस्मि-
तमुक्त्वापुनः पूर्वभ्रमणसमुद्भूतविस्मयस्मरणवदनेन हर्षगतेन भद्रो
भर्मा प्रगवन्तः स्वगततामुशोभनवगणय्यास्मन्निमित्तमेवं-
विधं सूत्रार्थव्याख्यानं कुर्वन्ति नाटुणी भवेयमस्तीति परमोप-
कारिणामहमित्येवंविधं हर्षमागतः प्राप्तो हर्षो गतस्तेन । तथा
गुरुणामपि स्ववदनप्रसन्नतया उत्कृष्टलोचनतया च हर्षम्
अहो कथमयं संवेगरङ्गतगङ्गिमानसः परभागमव्याख्यानं शृणो-
तीतिज्ञकृणं प्रमोदं जनयता श्रोतव्यमिति ।

अथ परिणामकद्वारमुपसंहरन्नाह ।

आधारियसुत्तयो, सविसंसो दिज्जए परिणयस्स ।

सुपरिच्छिता य सुनिच्छि-यस्स इच्छागए पच्छा य ॥

कल्पव्यवहारादेः सूत्रार्थः सविशेषः सापवादः स्वगुरुसकाशा-
व्यवधारित आगृहीतः स सर्वोऽपि दीयते परिणतस्य परिणा-
मकस्य शिष्यस्य सुपरीक्ष्य पूर्वोक्ताम्नादिदृष्टान्तैः सुष्ठु अवि-
संवादेन परीक्षां कृत्वा सुनिश्चितस्य प्रत्यक्षसूत्रार्थे प्रहीतव्ये
कृतनिश्चयस्य । यथा ज्ञानदर्शनचारित्र्याणां यावज्जीवमपि विरा-
चना न कर्तव्यं तथैव सन्तु निश्चितो निश्चयवान् यस्तु निश्चितस्तस्य
दीयते (इच्छागए पच्छाति) अपरिणामकातिपरिणामकयोः
पुनर्यदा सा आत्मीया यथाक्रमं केवलतोत्सर्गावधादक्षितकृणा
इच्छा गता नष्टा जवति तदा पश्चात्तयोः छन्दश्रुतानि दातव्या-
नीति । उक्तं परिणामकद्वारम् । वृ० १ उ० । (अत्रैव म-
रुकरुष्टान्तः स च पञ्चवशब्दे काणशिकतद्वद्वर्णावसरे वक्ष्यते)

अइपास-अतिपार्थ-पुं० भरतकेत्रजाराजिनसमकाशजाते परव-
तजे तीर्थकरे, " अराजिनवरा य भरहे, अइपासजिणे य
परव " ति० ।

अइपासने-अतिपर्यत्-त्रि० अतीव असाधारणं पश्यति, ।
सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३ अ० ।

अइप्पमान-अतिप्रमाण-न० चारज्याऽनीते भोजने, पि० ।
(अइवहुशब्देऽस्य स्वरूपम्) अतिक्रान्तः प्रमाणम् । अत्या०
स० प्रमाणातिक्रान्ते, यस्य यत् प्रमाणमुचितं ततोऽधिकप्रमा-
णवति, प्रा० स० । अत्यन्तप्रमाणे, वृहत्प्रमाणे, न० वाच० ।

अइप्पसंग-अतिप्रसङ्ग-पु० अतिपरिचय, पञ्चा० १० विव० ।
अतिव्याप्तिज्ञकणायामनिष्ठापत्तौ, पञ्चा० ६ विव० ॥

अइबल-अतिबल-त्रि० पुरुषान्तरबलान्यतिक्रान्तोऽतिबलः ।
प्रका० अथ० ४ अ० । अतिक्रान्ताशेषपुरुषामरतिर्यम्बले, ।
रूपा० २ अ० । अतिशयबले, औ० । राय० । स० । भविष्यति
पञ्चमं वासुदेवे च पु० ती० । स० । ति० । रुचनेदेवस्य
चतुर्थमयं महाबलनाम्नो राहुः पितामहे शतवत्सस्य पितरि, "ग-
धसमिदं विज्ञाहरनगरे अइबलरम्भो णत्ता सयबलरायणो पुत्ते
महाबलो नाम राया जाता" । आ० म० प्र० । चूण्यौ तु "गैध-
समिदं णगरं राया रायी च विपुलणयणो जणव्यदिता सत-
वत्सस रम्भो णगरं नत्तुतो अतिबलसुतो महाबलो नाम । आ०
म० द्वि० । आ० सू० । अतिबलक्रिण. प्रपञ्चं च । इथा० उ० । आ०
सू० । अतिगतिरितं बलं यस्याः ४ अ० । अत्यन्तबलाधायिकायां
पीतवर्णायां (बेनियाला) इति कथातायां सतायाम्, विश्वामित्रे-
ण रामाय दत्ते अस्त्रविद्यानेहे च स्त्री० । अतिशयित बलम् प्रा०
स० । अत्यन्त बले, सामर्थ्ये, सैन्ये च न० । अतिरिक्तं बलमस्य
अत्यन्तबलशुक्ते, त्रि० "अत्यन्तिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबल" इति रामा० । अतिरिच्ये च । वाच० ।

अइबहुय-अतिबहुक-न० अतिशयेन बहु-निजप्रमाणाऽन्य-
धिके प्रोजने, पि० ।

तत्स्वरूपम् ।

बहुयातीयमइवहुं, अइवहुसो तिभि तिभि य परेणं ।

तं वि य अइप्पमाणं, जुंजइ जं वा अतिपत्तो ॥

बहुकातीतमतिशयेन बहु अतिशयेन निजप्रमाणाज्यधिकमि-
त्यर्थः । तथा दिवसमध्ये यस्मिन् वारान् भुङ्क्ते त्रिच्यो वा चार-
ज्यः परतस्तज्जोजनमतिबहुशः तदेव च चारज्यातीतमतिप्रमा-
णमुच्यते " अइप्पमाणे " त्यवयवो व्याख्यातः । अस्यैव प्रका-
रान्तरेण व्याख्यानमाह । जुंजइ यदा अतुप्यन् पण " अइप्पमा-
ण " इत्यस्य शब्दस्यार्थः । " अइप्पमाण " इत्यत्र च शान्दप्र-
त्ययस्ताच्छीत्यविचक्षायां यदा प्राकृतमज्ञकणवशादिति पि० ।

अइवहुसो-अतिबहुशस्-अव्य० दिवसमध्ये त्रीन् वारान् त्रि-
च्यो वा परतो प्रोजने, पि० । (स्वरूपमन्तरमुक्तम्)

अइबेल-अतिबेल-अ० बेलामतिक्रान्तोऽतिबलम् । यो यस्य कर्त-
व्यस्य काशोऽध्ययनं वा तां बेलामतिक्रान्त्यर्थे, सूत्र० १ अ० १४
अ० । " नातिबेलं उवाचरे " न मर्यादास्तुलनमित्यर्थः कुयांदात
आवा० १ श्रु० ८ अ० ।

अइबेलो अतिबेलो-स्त्री० अन्यसमयातिशायिन्यां मर्यादायाश्च,
साधुमर्यादायाम् उत्त० ३ अ० ।

अइनद-अतिजह-पुं कस्याचिच्छ्रेष्ठिनः पुत्रे, येन स्त्रीकञ्चहे
सति भद्रनामजातुः पृथग्नृप गृहाघर्षकरणं कृतम् तं ।

अइभदग-अतिभदक-त्रि० नष्टदर्शने, प्रति० ।

अइभदा-अतिभदा-स्त्री० प्रजासनामगणधरस्य मानरि, आ०
म० द्वि० । आ० चू० ।

अइजय-अतिजय-त्रि० पेहर्षाकिकादीनि जयान्यतिक्रान्ते, प्र-
भ० अथ० १ डा० ।

अइजार-अतिभार-पुं० अन्यन्तं भारः । गुरुत्वे, पि० । वोदुम-
शक्ये भारे, प्रथ० ४ डा० । अतीव जरणमतिभारः । प्रजतस्य पुग-
फलादेः स्कन्धपृष्ठादिप्राणपणरूपे, आव० ६ अ० । धर्म० । ध० ।
र० । प्रथ० । तथाविधशक्तिकलानां महाजाराणंपणस्वरूपे, उ-
पा० १ अ० । प्रथमाणुवतस्य चतुर्थेऽतिचारे, पंचा० १ वि०
“अतिभारो न आरंविष्यो पुष्टिं चैव जा याहणाप जीविगा
सा मोक्षत्वा न होज्ज अन्ना जीविगा ताहे दुपश्रो ज सय
लकिलवइ आंयारेइ वा भारं एवं वहाविज्जइ बह्ल्लाणं जडा सा-
भाविद्याओ वि भाराओ ऊणो उ कीरइ इत्तमगरेसु वि बलाप
मुयइ आसहन्थीसु वि एम्व विदी आव० ६ अ० चू० ।

अइभारग-अतिभारग-पुं० अतिभारेण वेगेन गच्छान्तं, गम-रु-
० त० खरे, अश्वतरं, गर्हजाद वरयायां जाते अश्वजेदं, वाच० ।

अइजारागेवण-अतिभारागेपण-न० अतिशयितो जारोऽति-
जारो वोदुमशक्य इति यावत् तस्यागेपणं शोकरजरासमनमु-
व्यादेः स्कन्धे पृष्ठे शिरसि वा स्थापनम् । प्रथमाणुवतस्य चतु-
र्थेऽतिचारे, ध० २ अधि० । प्रथ० ।

अइजूमि-अतिजूमि-स्त्री० एलुकात्परतागे, अननुज्ञाता गृह-
स्वर्गप्रत्यानृताचरा नायन्तीत्यर्थः दश० ८ अ० । (तत्र गमनं
निषिद्धमिति गोयर्चारिया शब्दे) अतिशयिता भूमिमर्यादा
प्रा० । म० । अतिक्रमश्रय्यो मर्यादातिक्रमे, अथ० । जूमि
मर्यादां वाऽतिक्रान्ते, त्रि० वाच० ।

अइयंच-अतिमञ्च-पुं० मञ्चोपरितने विशिष्टमञ्चे, ‘मञ्चाऽमञ्च-
कत्रियं’ श्री० । दशा० । डा० ॥

अइमाट्टिगा-अतिमृत्तिका-स्त्री० कर्मरूपायां मृत्तिकायाम्,
जी० ३ प्रति० ।

अइमहल्ल-अतिमहत्-पुं० वयमाऽतिगरिष्ठे, व्य० ३ उ० ॥

अइमाण-अतिमान-पुं० अतीव मानोऽतिमानः । सुभूमाद-
नामिव महामाने, सूत्र० १ ध्रु० अ० । चारित्रमतिक्रम्य वर्तमाने
कषायजेदं, सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० ।

अइमाय-अतिमात्र-त्रि० मात्रामतिक्रान्तः । मात्राऽधिके,
उक्त० १६ अ० । आ० चू० ।

अइमाया-अतिमात्रा-स्त्री० उचितमात्राया अधिकमात्रायाम्,
“अहमायापपाणमोयणं आहारस्ताजवइ” उक्त० १६ अ० । प्रश्न० ।
अतिमाया-स्त्री० अतीव माया अतिमाया । चारित्रमतिक्रम्य
वर्तमाने कषायजेदं, सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० ॥

अइमुत्त (मुत्त) य-अतिमुत्तक-न० मुत्ताजाये कः । अतिश-
येन मुक्तं बन्धहीनता यस्य कप वाच० । वक्रादायन्तः उ० १ । १६ ।
इति तृतीयस्य अनुस्वाराऽऽगमः आप्ये तु न प्रा० । तित्नुकवृ-
क्ते, तास्रवृक्ते, वाच० । पुष्पप्रधाने वनस्पती, ज० १ वक्र० । बल्ल-
प्रदे, प्रका० १ पद । अतिमुत्तकएकपकाः जी० ३ प्रति० । विशेषे-

प्रका० जनाजेदे, आन्ना० १ ध्रु० १ अ० । आ० कंसभ्रातरि, पुं० येन
वाल्ये देवकी स्वस्वसा प्रोक्ता ‘त्वमष्ट पुत्रान् सदृशान् जन-
यिष्यसि’ आ० म० द्वि० । आ० चू० । पोलासपुरवास्तव्ये
विजयरजस्य श्रीनाम्न्यां देव्यां जाते पुत्रे, स्था० १० गा० ।
तत्कृत्यता अन्तर्दृष्टाङ्गं यथा ।

तेणं काळेणं तेणं समणं पोलासपुरे णपरे सिरीवणे
उज्जाणे तस्स एं पोलासपुरे एथरे विजये नामं राया
होत्था । तम्म ण विजयस्स रत्तो सिर। नामं देव। होत्था
वाम्मां तत्थ ण विजयस्स रत्तो पुत्तं सिर। देवीए
अत्तत्त अइमुत्ते नामं कुमारे होत्था सुमाद० तेणं कालेणं
तेणं समणं समणं ३ जाव सिरीवणे उज्जाणे विहर-
त्त । तेणं कालेणं समणस्स भगवम्मां महावीरस्स जेहे
इत्तेवामी इंदजती जहा पणत्तीए जाव पोलासपुरे एथ-
रे उच्च जाव अरुत्ति इमं च एं अतिमुत्ते कुमारे एहाए जाव
विजुमिते बह्मिं दारएहि य भिभएहि य कुमारेहि य
कुमारयाहि य सार्द्धं संपरिवुडे माओ गिहातो पन्निक्ख-
मइ पन्निक्खमइत्ता जेणेव इंदट्टाणे तेणेव उवागते तेहिं
बह्मिं दारएहि य संपरिवुडे अजिग्गमाणे अभिरममाणे
विहरत्त । तते णं जगवं गोयमे पोलासपुरे एथरे उच्चनी-
य जाव अरुमाणं इंदट्टाणस्स अदूरसामंतेण वीतिवयत्ति ।
तते णं से अइमुत्त कुमारे जगवं गोयमं अदूरसामंतेण वीति
वयमाणं पासति पामत्तिता जेणेव भगवं गोयमे तेणेव उवा-
गते भगवं गोयमं एवं वयासी । के णं भंते ! तुज्जे किं
वा अरुह तते णं भगवं गोयमं अतिमुत्तं कुमारं एवं वया-
स । अम्हे णं देवाणुप्पिया समणा निग्गंथा इरियासमिया
जाव बम्भचार। उच्चनीय जाव अरुमाणे । तते णं अति-
मुत्तं कुमारं जगवं गोयमे एवं वयासी । अह णं भंते !
तुज्जे जेणेव अहं तुज्जे भिक्खं दलावेमि चि कट्ट भ-
गवं गोयमं अगुल्लंति गहत्त ते गहत्तित्ता जेणेव सते गि-
हे तेणेव उवागए तते णं सा भिरि देवी जगवं गोयमं एज्जमा-
णं पागति पामत्तिता इहत्तुट्ठा आसणाओ अञ्जुहेति अञ्जु-
ट्टित्ता जेणेव जगवं गोयमे तेणेव उवागच्छति उवागच्छति-
त्ता जगवं गोयमं तिक्खुत्तो आयाहिणं पयाहिणं वंदति
नमंसाति विजुल्लेणं अमणं पाणं खाइमं साइमं पत्तिलाज्जति
पाइल्लामत्तिता पन्निविसज्जेति । तते णं मे अइमुत्ते कुमारे
एवं वयासी । कह णं भंते ! तुज्जे परिवसह । जगवं गो-
यमे अतिमुत्तं कुमारं एवं वयासी । एवं खलु देवाणुप्पि-
य ! मम धम्मपरियत्ते धम्मोवएसण धम्मं नेतारिए सम-
णं ३ महावीरे आदिकरे जाव संपाविउकामे इहेव पोला-
सपुरस्स नगरस्स बहिया भिरिबणे उज्जाणे य उगहं उ-
गएहत्ता समणं जाव जावेमाणे विहरत्त । तत्थ णं अ-
म्हे परिवसामो । तते णं से अतिमुत्तं कुमारे जगवं गोयमं

एवं वयासी गच्छामि णं भंते ! अहं तुज्जेहिं सच्चि सम-
 एणं ३ पायं वंदति अहंमृहं तते एणं मे अश्मुत्ते कुमारे भ-
 गवं गायमं सच्चि जेणेव समणे ३ तेणेव उवागच्छ-
 तं उवागच्छतित्ता समणं ३ तिकखुत्तो आयाहिणं
 पयाहिणं करोति जाव पज्जुवामति । तते एणं जगवं गायमं
 जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागते जाव पमिदंसेति
 पडिदंसेतित्ता संजमे तवसा आयाहिणं पयाहिणं विहरति ।
 तेणं समणे ३ अतिमुत्तस्स कुमारस्स तीमे य धम्मकहा क-
 ह्हे ३ मे अतिमुत्ते समणस्स जगवओ अतिण धम्मं मोच्चा नि-
 सम्प हहत्तु ० जं नवरं देवाणुप्पिया अम्मापितरो आपु-
 च्छामि तते एणं अहं देवानुप्पिया अंतिते जाव पव्वयामि अ-
 हासुहं देवाणुप्पिया ! मा पमिबंधं करेह । तते एणं से अति-
 मुत्ते कुमारे जेणेव अम्मापियरो तेणेव उवागते जाव पव्वतिण
 तते एणं अतिमुत्तं कुमारं अम्मापियरो एवं वयासी बालेसि
 ताव तुमं पुत्ता ! अमं वच्चे कियह तुमं जाणामि धम्मं ।
 तते एणं से अश्मुत्ते कुमारे अम्मापितरो एवं खलु अहं
 अम्मयाओ जं चेव जाणामि तं चेव न जाणामि जं चेव ण
 जाणामि तं चेव जाणामि । तते एणं अश्मुत्तं कुमारं अम्मा-
 पियरो एवं वयासी । कहं एणं तुमं पुत्ता ! जं चेव जाणामि
 जाव तं चेव न जाणामि तेमिं अतिमुत्तं कुमारं अम्मापियरो
 एवं वयासी जाणामि अहं अम्म जाओ जहा जतेण
 तहा अवस्सं मरियव्वं न जाणामि अहं अम्म जाओ कहे वा
 कहे वा कहे वा केव चिंगेव वा कालेण न जाणामि एणं
 अम्म यो मे यातो केहिं कम्मायाणेहिं वा जीवा नेरइयति-
 रिक्खजोणिपमणुस्सदेवेषु उववज्जंति ! जाणामि एणं अ-
 म्म यातो जहा मत्तेहिं कम्मायाणेहिं जीवा नेरइय जाव
 उववज्जांत । एवं खलु अहं अम्मं यातो जं चेव जाणामि
 तं चेव न जाणामि जं चेव न जाणामि तं चेव जाणामि
 तं इच्छामि एणं अम्म यातो तुज्जेहिं अब्जणुएणाते समाणे
 जाव पव्वंतण । तते एणं से अश्मुत्ते कुमारे अम्मापियरो जा-
 हे नां संचाएति वहुहिं आपवति ४ तं इच्छामो ते जाया
 एगदिवसमवि रायभिरिं पाभेति पासेतित्ता । तते एणं से
 आतमुत्ते कुमारे अम्मापिउवयणमणुयत्तमाणे तुसिणीए
 संचिच्छति । अजिसेओ जहा महाबलस्स निक्खमणं जाव
 सामाइयाति एकारस अंगाइं अहिज्जति अहिज्जतित्ता बहुहिं
 बामाति सामणपरियागं पावणेति पावणिक्ता गुणरयणेणं
 तवाक्कम्मणं जाव विपुले पव्वए सिच्छे अन्तं ५ वर्गं ० ।

अस्य सिद्धिविषयः स्थायिराणां प्रश्नो यथा-

तेणं कालेणं तेणं ममएणं समणस्स भगवओ महावीर-
 स्स अंतवासी अश्मुत्ते णामं कुमारसमणे पगइजए जाव
 विणीए । तए एणं से अश्मुत्ते कुमारसमणे आणण्या कयाइं

मया वुडिकायांसि निवयमाणमि कक्खपमिग्गहरयहरणमा-
 याए वहिया संपट्टिए विहाराए । तए णं से अश्मुत्ते कु-
 मारसमणे बाइयं बाइयमाणं पासइ पासइत्ता मट्टियपाळिं
 बंधं बंधइत्ता णावियांमव नाविओ विव णावमय पमि-
 ग्गहयं उदमांसि पवाहमाणे अजिरमइ । तं च थेरा अहक्खु
 जेणेव ममणे जगवं महावीरे तेणेव उवागच्छंत उवागच्छ-
 तित्ता एवं वयासी । एवं खलु देवाणुप्पिया एणं अंतवासी
 अश्मुत्ते णामं कुमारसमणे । से णं जंतं ! अश्मुत्ते कुमारसमणे
 कइहिं भवग्गहणेहिं मिज्झिहिति जाव अंतं करेहिति ?
 अज्जोति ममणे जयवं महावीरे ते थेरे एवं वयासी । एवं
 खलु अज्जो ! ममं अंतवासी अश्मुत्ते णामं कुमारसमणे
 पगइजए जाव विणीए से णं अश्मुत्ते कुमारसमणे एमेणं
 चेव भवग्गहणेणं मिज्झिहइ जाव अंतं करेहइ । तं मा णं
 अज्जा ! तुज्जे अश्मुत्तं कुमारसमाणं हीलह निंदह खिसह
 गमिहह अवमपह तुज्जे एणं देवाणुप्पिया अश्मुत्तं कुमार-
 समाणं अगिलाए संगिएहह अगिलाए उतागिएहह अगि-
 दाणणं जत्तेणं पाणणं विणएणं वेयावकिंयं करेह । अश्-
 मुत्तं कुमारसमणे अंतकरे चेव अंतिमसरीरिए चेव ।
 तए एणं ते थेरा जगवंतो ममणेणं भगवया महावीरेणं एवं
 वुत्ता ममाणा ममणं भगवं महावीरं वंदंति वंदंतित्ता अश्मुत्तं
 कुमारसमाणं अगिलाए संगिएहंति जाव वेयावकिंयं करेति

कुमारसमणेति । परुषपजातस्य तस्य प्रव्रजितत्वादाह च
 'उत्थामो पञ्चदशो गिरिधरं रोहज्जुण पाययणंति' एतदेव चाश्च-
 र्यमिहाऽप्यथा वर्षाष्टकादागात्र प्रव्रज्या स्यादिति (कक्खपमि-
 ग्गहरयहरणमायाएसि) कक्कायां प्रतिग्रहकरजोहरणं चादाय-
 त्यर्थः । (नावियामेति) नौका छोणिका मे ममयमिति विक-
 लपयन्निति गम्यते "नावियो दिव नायंति" नाविक इव नौकाहक
 इव नावं छोणी (अवन्ति) अस्मायनिमुत्तकमुनिः प्रतिग्रहकं
 प्रवाहयन्नतिगमने एवं च तस्य रमणक्रिया बाधायस्थाबला-
 दिति (अहक्खुत्त) अडाकुः दृष्टवन्तस्ते चैतदीयामत्यस्ता-
 नुचिन्ताञ्छेषां दृष्ट्वा तमुपहसन्त इव जगवन्तं पप्रच्छुः । एतदेवाह
 "एवं खलु" इत्यादि (हीलहंति) जात्याद्युद्धृत्त (निंदहंति)
 मनसा (खिसहंति) जनसमकम् (गारहहंति) तन्ममकम्
 (अवमपहंति) तदुचितप्रतिपत्त्यकरणेन (पारजवहंति)
 कचित्पाठस्तत्र परिभवः समस्तपूर्वाङ्कपदकरणेन (अगिला-
 एसि) अग्नान्या अखेदेन (संगिएहहंति) संगृहीत स्थिकुरुत
 (उवागिएहहंति) उपगृहीत उपग्रम्भं कुरुत एतदेवाह
 (वेयावकिंयंति) वेयावृत्त्यं कुरुतास्येति शेषः (अंतकरे चेवति)
 भवच्छेदकरः स च दूततरभवेऽपि स्यादत आह (अंतिमसरी-
 रिए चेवति) अन्तमशरीर इत्यर्थः अ० ५ श० ४ उ० ।
 अनुत्तरोपपत्तिकेषु दशमाध्ययनतयोक्ते च स्था० १० वा० ।
 (तदपर एवाय जविण्यर्तानि संभाव्यते)

अश्मुत्तिय-अतिमूर्च्छित-त्रि० विषयदोषदर्शने प्रत्यभिमूढ-
 तामुपगते, प्रश्न० आश्र० ४ द्वा० ।

अभिमोह-अतिमोह-त्रि० अतीव मोहो यस्मिन् अतिमोहः ।
अतिकामाशक्तौ, अतिशयितमोहयुते, का० १ अ० ॥
अयंचिय-अत्यञ्ज्य-अध्य० अतिक्रम्येत्यर्थे, स्था० ४ टा० ।
अत्यञ्ज्य-अतिगत्य-अध्य० अतिक्रम्येत्यर्थे, आत्मा० १ भु० ६ अ० ।
अभियार-अत्यदन-त० अतिभक्षणे, “अणुकं पासाण्ययण-
दुगुञ्जा” व्य० २ उ० ।

अभिया-अजिका-स्त्री० छगलिकायाम्, वृ० १ उ० ।
अभिया (य)त-अतिपात-त्रि० गते, “अभियाओ णराहिवो”
उक्त० २० अ०

अभियावरक-अत्यात्मरक्ष-त्रि० अतीवाऽऽत्मनः परैः पापक-
र्मभिः रक्षायास्यासायत्यात्मरक्षः । अतीवाऽऽत्मानं पापै रक्षति,
अभियावरकं ददिणगामिप नेरहण’ सूत्र० २ भु० २ अ० ।

अ (ई) (ति) (ती) इयार-अति (ती) चार-पु०
अतिचरणमतिचारः । लङ्गने, सूत्र० २ भु० ७ अ० । तृतीये अपराधे,
पा० ११ विध० आ० सू० । अतिक्रमे, अतिक्रम्य गमने, आ० ४
अ० । प्रहणतो व्रतस्यातिक्रमणे, व्य० १ उ० । चारत्रस्त्रव्रतविशेषे,
आ० म० ङि० । आ० सू० । देशभङ्गेऽतिचरता, यथा ननु
हिंसैव भावकेण प्रत्याख्याता ततो वधादिकेणोऽपि न दोषो
हिंसाविरतेरन्तरात्तत्वात् । अथ वधादयोऽपि प्रत्याख्याता-
स्तदा तत्करणे व्रतभङ्ग एव विरतिस्वरूपात् । किञ्च वधादीनां
प्रत्याख्येत्येवं तेनैव विधीयते प्रतिप्रति । येषामाधिक्या-
दिति एवं च न वधादीनामतिचारनेति ? उच्यते-सत्यं हि सव
प्रत्याख्याता न वधादयः केवलं तत्प्रत्याख्यातौऽर्थनस्तेऽपि,
प्रत्याख्याता दृष्ट्या हिंसोपायत्वात् । तेषामेव चेत्तर्हि वधा-
दिकरणे व्रतभङ्ग एव नातिचारो नियमस्यापात्तनामैव यतो
द्विविधं व्रतमन्तर्गता बहिर्वृत्त्या च तत्र मारयामीति विकल्पा-
त्तावेन यदा कोपाद्यावेशाभिरपेक्षतया वधादौ प्रवर्तते न च
हिंसा भवति तदा निर्दयतया विरत्यनपेक्षप्रवृत्तत्वेनान्तर्गता
तस्य भङ्गः हिंसाया अभावाच्च बहिर्वृत्त्या पातनमिति देशस्यैव
भङ्गनादेशस्यैव पातनादतिचारोऽप्यदेशः प्रवर्तते तदुक्तम्
“न मारयामीति व्रतव्रतस्य, विनैव मृत्युं क इहातिचारः ।
निगद्यते यः कुपितो वधादीन्, करोत्यसौ स्यान्नियमानपेक्षः ।
मृत्योरनायासियमोऽस्ति तस्य, कोपाद्यादीनतया तु जम् ।
देशस्य भङ्गानुपात्तनाच्च, पूज्या अतीचारमुदाहरन्ति” ।
यच्चोक्तं व्रतस्य विधीयते इति तदप्युक्तं विदुः । हिंसासद्भावे
हि वधादीनामभाव एव तत् स्थितमेतद्वधादयोऽतिचारा एवे-
ति । यद्वा अनानेगसहसाकारादिनाऽतिक्रमादिना वा सर्वत्रा-
तिचारता क्रिया ध० २ अधि० (आध्यात्मिकमार्गानिचारता
अहङ्कर्म गच्छे दर्शिता) अयं चानिचारः संकल्पत एकविध-
संज्ञाविस्तरतस्तु द्विविधस्त्रिविधो यावत्संस्थयविच संकल्प-
विस्तरतः पुनर्द्विविधः त्रिविधं प्रति विस्तर इत्येवमन्यत्रापि
योऽयं विस्तरतस्त्वन्तविधः आ० ४ अ० । स्था० । ध० ।
आतु० । एतेषु अतिक्रमादिषु उत्तरोत्तरं दोषाधिक्यं प्राय-
श्चित्ताधिक्यान् आध्यात्मिकमार्गानि निमित्ततः सन् यः प्रतिशृणोति
तोऽतिक्रमे वर्तते तद्गणनिमित्तं पदजदे कुर्वन् व्यतिक्रमे
भृङ्गानोऽतीचारे भुङ्गानोऽतीचारे । एवमन्यत्रापि परिहारस्थान-
मविकृत्यातिक्रमादयो ज्ञायनीयाः एतेषु च प्रायश्चित्तमिदम् ।

अतिक्रमे मासगुरु व्यतिक्रमेऽपि मासगुरु कालसंख्ये अतीचारे
मासगुरु वाच्यां विशेषितं तद्यथा तपोगुरु कालगुरु च ।
अनाचारे चतुर्गुरु यस्मात् गुरुकार्तीचारः चतुर्दशानुक्तसमु-
च्चयार्थः स चेत्तत् समुच्चिनोति अतिक्रमात् व्यतिक्रमो गुरुक-
स्तस्मादपि गुरुकोऽतीचार इति । ततोऽप्यतीचारात् गुरुतर-
कोऽतीचारः ।

तत इत्थं प्रायश्चित्तविशेषः

तत्त जवे न उ सुते, अतिक्रमादी उ वक्ष्या कर्द ।

चोयग ! सुते सुते, अतिक्रमादी उ जोएजा ॥

तत्र एवमुक्तेन जवेऽतिशयोक्तस्य यथा न तु नैव सूत्रे निशी-
याध्ययनलक्षणे केचिदतिक्रमादय उपघर्णिताः सन्ति ततः कथं
चत्वारोऽतिक्रमादयस्तत्रैवाध्ययने सिक्ता इति । सुरिराह चोदक !
सर्वोप्येष प्रायश्चित्तगणोऽतिक्रमादिषु भवति ततः साक्षादनु-
कानपि सूत्रे सूत्रितान् अतिक्रमादिन् योजयेत् अर्थात् सूचि-
तत्वात् व्य० १ उ० ।

अत्रैव प्रायश्चित्तविधिमाह ।

तिन्नि य गुरुगा म मा,

विमसिया तिणिण चतुगुरु अंते ।

एए चेव य लहुया,

विसोदिकोमीए पन्डित्ता ॥

अथानामतिक्रमव्यतिक्रमातीचाराणां त्रयो गुरुका मासाः । क-
थंचुता इत्याह विशेषितास्तपःकालविशेषिताः । किमुक्तं भव-
ति । अतिक्रमे मासगुरुव्यतिक्रमेऽपि मासगुरुतीचारेऽपि मा-
सगुरेणैव त्रयोऽपि यथोत्तरं तपःकालविशेषिताः । तथा भ-
न्ते अनाचारलक्षणे दोषे चतुर्गुरु चतुर्मासगुरु प्रायश्चित्तम् ।
एते च मासगुरोदयः प्रायश्चित्ता अतिक्रमादिष्वविशोधिकोऽप्यां
दृष्टव्याः विशेषाधिकोऽप्यां त्वेत एव मासादयो लघुकाः प्रायश्चित्ता-
नि । तद्यथा अतिक्रमे मासलघु व्यतिक्रमेऽपि मासलघु अतीचारे
ऽपि मासलघु नवरमते यथोत्तरं तपःकालविशेषिताः व्य० १ उ० ।

ज्ञानातिचारादयस्तेषु प्रायश्चित्तम् ।

उदेसज्जयणसय-स्वधंगसु कमसां पमाइस्स ।

कालाइकमणाइसु, नाणावरणाइयारसु ॥ २२ ॥

निव्वीए पुरिमहे, गजसमायां विलं च णागादे ।

पुरिमाई खमाणं ते, अ. गादे एवमत्थे वि ॥ २३ ॥

युगलमिह तपोऽर्धप्रायश्चित्ते ज्ञानदर्शनचारित्र्यतपोधीर्याचार-
पञ्चकशनातीचारचक्रमालोच्यम् । तत्राद्या ज्ञानाचारस्याति-
चारे ज्ञानाचारातिचारः सोऽष्टविधः तद्यथा भकाले स्वाध्याय-
करणं कात्यानिचारः ॥ १ ॥ श्रुतमधिजिघांसोऽर्जातिमदावलेपेन
गुरुष्वविनयो वन्दनादिरूपाचारस्तस्य प्रयोजनं हीनं वाचनया-
तिचारः ॥ २ ॥ श्रुतं गुरौ वा बहुमानो हार्दः प्रतिबन्धविशेषस्त
स्याकरण बहुमानातिचारः ॥ ३ ॥ उपधानम् आचामास्मादि
तपसा योगविधानं तस्याऽकरणमुपधानाऽतिचारः ॥ ४ ॥ यत्पा-
त्रं श्रुतमपीति तं निहन्तेऽप्यलपति अन्यं वा युगप्रधानमात्मनोऽ
ध्यापक निर्दिशति स्वयं वाऽधीतमित्याचष्टे एवं निह्वनानिधा-
नातिचारः ॥ ५ ॥ व्यज्यते अर्थोऽनेनेति व्यञ्जनमागमसूत्रं तन्मा-
त्राक्षरविस्तृतिः रूनमनिरिक्तं वा करोति संस्कृतं वा विधत्ते
पर्यायैर्वा विदधाति यथा “धम्मो मंगलमिह” मित्यादिस्थाने
“पुत्रं कल्लणमुक्तासदयो संघर निज्जेरेति” व्यञ्जनातिचारः ६ ॥

अंगमपदार्थस्यान्यथा परिकल्पनमर्थातिचारः । यथा आचार-
सूत्रेऽवन्त्यध्ययनमध्ये आवन्तीके “आवन्ती लोकेऽसि विष्णुमुरासं-
नीति” यायत् केचित् श्लोकेऽस्मिन् पाषण्डिभक्तो विष्णुमुरा-
नीति प्रस्तुतेऽर्थे अन्योऽर्थः परिकल्प्यते “आवन्ति होह देसो,
तथ च अरदहृकृयजा केया । घट्टी मासा पमिहियादि, देउलं
लोको विपरामुसह ॥ ७ ॥ यत्र च सूत्रार्थो द्वावपि विनश्यते स
तदुभयातिचारो यथा “धम्मो मंगलमुक्किठा, अहिंसर गिरि-
मत्थप । देवा वितं नमंसंति, यस्स धम्मं सया मई” “अहागडे-
सु रंधंति, कहेसु रदकारओ । रत्तो जत्तंति णो जत्थ, गइजो
जत्थ दीसिह” ॥ ८ ॥ अये च महीयानातिचारो यतः सूत्रा-
र्थोभयनाशे मोक्षाभावस्तदजायं दीक्षाधैर्यमिति । एष चाष्ट-
विधोऽपि । ज्ञानाचारातिचारो द्विधा ओघतो विभागतश्च ।
तत्र विभागतः उद्देशकाध्ययनश्रुतस्कन्धाङ्गेषु विषये प्रमाद्विनः
प्रमादपरस्य कालातिक्रमणादिष्वष्टसु ज्ञानाचारातिचार्येषु जात-
ेषु क्रमशः क्रमेण तपोनिर्विकृतकं पुरिमार्ककभक्तं आचारसं-
ख । अनागादे दशवैकालिकादिके श्रुते उद्देशकातिचारे अका-
लपानादिके निर्विकृतेकम् । अध्ययनातिचारं पुरिमार्कम् श्रुतस्क-
न्धातिचारं एकप्रक्रमकालातिचारं आचारसंखमित्यर्थः । आगादे
दूतराध्ययनप्रगवस्थादिके श्रुते एतेष्वेवातिचारस्थानेषु पुरिमा-
रकादिक्रमणान्तमेष तपो जवति । एतद्विभागतः प्रायश्चित्तमुक्तम्
जीत० । स्था० ।

असमाश्रितप्रत्याख्याता पृथिवीसमाश्रिते
वर्तमानो ग्रन्थः नातिचरति ॥

समणोवासगस्म एं जंते ! पुब्बामेव तसपाणसमारंभे
पच्चक्खाए जवइ पुढ्वीसमारंजे अपच्चक्खाए जवइ, ते
य पुढ्विं खणमाणे अण्ययं तसपाणं त्रिहिंसेज्जा से णं भंते !
तं वयं अइचरइ ? एणो इणट्ठे समठं नो खल्लु से तस्म अ-
इवायाए आउट्ठइ । समणोवासयस्स एं जंते ! पुब्बामेव
वाणप्फइसमारंभे पच्चक्खाए से य पुढ्विं खणमाणे अण्य-
यस्स रुक्खस्म मूलं जिंदेज्जा से एं जंते ! वयं अतिचरति ?
एणो इणट्ठे समठं नो खल्लु से तस्म अइवायाए आउट्ठइ ॥

असक्यः । (नो खलु से तस्म भइयायए आउट्टईत्ति) न
खल्वसौ तस्य ब्रसप्राणस्यातिपाताय वध्यायवर्तते प्रवर्तते इति
न सङ्कल्पवधाऽसौ, सङ्कल्पवधादध च निवृत्तोऽसौ । न चेवं
तस्य संपन्न इति नासावतिचरति प्रथमं भ० ७ श० १ उ० ।
(दैवसिका अतिचाराः काउस्समाशब्दे) (मूयगुणानिचारा
उत्तरगुणानिचाराश्च मृत्तानिचारे प्राच्यश्चसमित्यवतरणमाश्रित्य
पच्छिस्तशब्दे वक्ष्यन्ते)

सर्वेऽप्यतीक्ष्णाराः संज्वलनकषायोदये भवन्तीत्याह ।

सर्वे वि य अह्यारा, संजलाणाणं तु उदयभ्रां ह्योत ।

मृद्वच्छेजं पुण ह्रीं, बारमणहं कसायाणं ॥ ५५० ॥

सर्वेऽप्याहोचनाप्रतिक्रमणोजयादिच्छेदपर्यन्तं प्रायश्चित्तशो-
ध्याः । अपि सङ्घातिक्रान्तोऽपि च अतिचरणान्यतिचारार्थविर-
त्रिराधनविशेषाः संज्वरुनानामेधाद्यतो जघर्म्म । द्वादशानां
पुनः कषायाणामुद्ध्यतां मूलच्छेद्यं भवति । सुश्रेणाष्टमस्यानवर्तिना
प्रायश्चित्तेन छिद्यतेऽपनीयेने यद्वाषजात् तन्मूलच्छेद्यम् । अश-
्वखारित्रोच्छेदकारित्यर्थस्तदेवं जूतं दोषजानं द्वादशानामन-
न्तानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणसकृदानां कषायाणाम-

दये संजायते। अथवा इदं मूलच्छेद्यं दोषजातं यथासंप्रवृत्तौ योज्यते तद्यथा प्रत्याख्यानवर्णकषायचतुष्कादये सर्वविरतिरूपस्य चारित्रस्य मूलच्छेद्यं सर्वनाशरूपं भवति। अप्रत्याख्यानकषायचतुष्कादये तु वैश्वविरतिचारित्रस्य अनन्तानुषन्धिकषायचतुष्कादये पुनः सम्यक्त्वस्यैति निर्युक्तिगार्थः ॥ १५० ॥

जाप्यम् ।

अइआरा उदंता, सन्वे संजलणहेयवो होंति ।

सप्तकसां द्यव्यो मूलच्छेज्जं वयारुहणं ॥ २५१ ॥

समस्तस्थानवर्ती प्रायश्चित्तविशेषश्चेदस्ततश्चाशोभनादिना छे-
दान्तेन समविधप्रायश्चित्तेनान्तां येषान्ते एकस्यान्तशब्दस्य
लोपाच्चेदान्ताः सर्वेऽप्यतिचाराः संज्यह्ननकषायोदयजन्या ज-
घन्ति । शेषकषयाणां छादशानामुदये मूलच्छेद्यं समस्तबाहि-
शोच्चेदकारकं दोषजातं नर्वात । तान्निष्ठकुर्ये च प्रायश्चित्तं न पु-
नरापि प्रतारोपणमिति ।

अथवा यथासंभवं मूलच्छेद्यं याज्यते इत्येतदेवाह ।

अहवा भंजममूल-रुजेजं तइयकलुमांदये निययं ।

सम्पत्ताः मूल-चञ्जं पुण वारमणं पि ॥ २५२ ॥

तृतीयानां प्रत्याख्यानावरणकथायाणामुदये संयमस्य सर्ववि-
रतिरूपस्य भूतच्छेद्यं नियतं तान्निमित्तं प्रवर्तते समयकत्वादिभूत-
च्छेद्यं तु द्वादशानामप्युदये संपद्यत इति ।

अथ प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह ।

मूत्रचिह्नजे सिध्दे, पुर्व्वं मूलगुणघाद्वहणेणं ।

इह कीम पुणो गहणं, अइआरविभेसणत्थं ति ॥२५३॥

पणयमहत्कखायं ति य, अइश्चारे तम्मि चव मा जोए ।

तां ग्लान्छिज्जामिणं, समचरित्तं निम्नोण्ड ॥ २५४ ॥

आह नन्वनन्तरनिर्दिष्टनियुक्तिगाथायां “मूलगुणाणं क्षेत्रं, न
सहस्र मूयगुणघायिणो उदय” इत्येतस्मिन्पूर्वार्द्धे मूलगुणघा-
तिप्रहणेन द्वादशकषायाणामुदये मूलच्छेद्यं सिद्धमेवेति किमिह
पुनस्तद्व्रहणमत्रोत्तरमाह । अतिचारविशेषणार्थमिति । अति-
चाराणां विशेषव्यवस्थापनार्थमित्यर्थः । इदमेव व्यक्तीकुर्वन्नाह ।
(पगयमित्यादि) इदमुक्तं नवति “संज्ञगुणाणं उदय न सहस्र
चरणं भद्रकक्षायामि” त्यनन्तरनियुक्तिगाथायां उत्तरार्द्धादिह यथा-
ख्यातचारित्रं प्रकृतमनुवर्त्तते ततश्च “सर्वे वि य अहचारा संज्ञ-
गुणाणं उदयत्रो होंति” इत्येतानतिचाराननन्तरानुवर्त्तमाने यथा-
ख्यातचारित्र एव शिष्या योजयेत्तदन्तर्मा ज्ञातस्तन्नेह पुनर-
पि मूलच्छेद्यमेतद्यथाख्यातवर्जितं शेषचारित्रे सामायिकादिके
नियोजयति । अस्यां हि मूलगाथायां मूलच्छेद्यप्रहणान्पुनः-
शब्दविशेषणाच्चायमर्थः संपद्यते संज्ञजनानामुदये शेषचारित्र-
स्य सर्वेऽप्यतिचारा नवन्ति द्वादशकषायाणामुदये पुनर्मूलच्छेद्यं
नवति । यस्त्यैवास्यां गाथायां मूलच्छेद्यमुक्तं नस्त्यैवातिचारा अपि
न तु यथाख्यातचारित्रस्य कषायाद्यवहितत्वेन तस्य निरतिष्ठा-
रत्वादिति गाथाचतुष्टयार्थः २५४ । विशे० ३०० पक्ष० आ०
म० । आ० सू० । दर्श० ॥

स्वातिचारस्य चरणस्य त्रिपाककटुकताविचारः ॥

सम्भं वि आरियव्वं, अत्यपदजावणापहाणेणं ।

विमए अ ठाविअव्वं, बहुसुअगुरुसयासाअं ॥६५॥

सम्यक् सूक्ष्मेण न्यायेन चिन्तारयितव्यमर्थपदजायनाप्रधा-

नेन सता तस्या एवेह प्रधानत्वात् । तथा विषये च स्थापयितव्यं तदर्थपदं कुत इत्याह बहुभुवनगुरुसकाशाच्च स्वमनीषिक-येति गाथार्थः ।

एतदेवाह ।

जह मुहुमङ्गाराणां, बन्नीपमुद्गाहफलनिआणाणं ।

जं गुरुञ्च फलमुत्तं, एञ्च कह घरुङ्ग जुत्तीए ॥६६॥

यथा सूक्ष्मातिचाराणां बहुचारित्रपराधानां किञ्चूतानामित्याह । अहमप्रमुखादिफलनिदानानां प्रमुखशब्दात्सुन्दरीपरिग्रहः आदिशब्दात्तपःस्तेनप्रभृतीनां यदुरु फलमुत्तं सूत्रे स्वीयं कि-द्विषयिकत्वादिति एतत्कथं घटते युक्त्या कोऽस्य विषय इति गाथार्थः । तथा ।

सङ्ग एअम्मि अ एवं, कहं पमचाण धम्मचरणं तु ।

अङ्गारासयचूआ-ण हंदि मोक्खस्स हेउ चि ॥६७॥

सत्येनस्मिन्नेव यथार्थ एव कथं प्रमत्तानामशननमाधूनां धर्म-चरणप्रवेदं इन्द्रि मोक्षस्य हेतुरिति योगः नैवेत्यभिप्रायः । किञ्चूतानामित्याह । अतिचाराध्यचूतानां प्रचूतानिचारवना-मिति गाथार्थः ॥

मार्गानुसारिणां विकल्पमाह ।

एवं च घडङ्ग एवं, पवज्जिउं जो निशिच्छुमङ्गारं ।

मुहुमं पि कुणङ्ग सो खलु, तस्म विवागम्मि अङ्गरोहो ॥६८॥

एव च घटते एतदनन्तरोदित प्रपञ्च यश्चिकित्सां कुष्टादेरिति चारं तद्विरोधितं किमित्याह सूक्ष्ममपि करोति न खलु तस्यातिचारं त्रिप्राकेऽतिरोहो भवति दृष्टमेतदेवं दार्ष्टान्तिकेऽपि त्रिविध्य-तीति गाथार्थः ।

अतिचारकृपणहेतुमाह ।

पडिवक्खड्ढवसाणं, पाएणं त म खवणहेउ चि ।

णाओअण्णामित्तं, तेमि ओहेण तज्जावा ॥६९॥

प्रतिपक्षाध्यवसानं क्लिष्टचञ्चलं तुल्यगुणमधिकगुणं वा प्रायेण तस्यातिचारस्य कृपणहेतुरपि यदृच्छयापि हावितादिप्रायोऽग्रहणं नातोचनाभाष्यम् । तथाविधभावशून्यं कुत इत्याह । तेषामपि ब्रह्मादीनां प्राणिनामोघेन सामान्येन तद्भावादातोचनादिमात्र-नाथादिति गाथार्थः ।

एवमपत्ताणं पि हु, पङ्गअङ्गारं विवक्खहेउणं ।

आमेवणेण दोसो, चि धम्मचरणं जहाभिहिञ्चं ॥७०॥

एवं प्रमत्तानामपि माधूनां प्रत्यातिचारमतिचारं प्रति विपक्वहे-तूनां यथोक्ताध्यवसायानामासयेन सति न दोषोऽतिचारकृपात् इत्येवं धर्मचरणं यथाऽजितं शुद्धत्वान्मोक्षस्य हेतुरिति गाथार्थः ।

अत्रैवेदं तात्पर्यमाह ।

सम्मंकयपरिआरं, बहुञ्चं पि विसं न मारए जह उ ।

थोवं पिअ विवरिअं, मारङ्ग एसोवमा एत्थ ॥७१॥

सम्यक्कृतप्रतीकारभगदम्भनादिना बह्वपि विषयं न मारयति । यथा भक्तिं सन्तोषकमपि च विपरीतमकृतप्रतीकारं मारयति पदोपमाऽन्तिचारविचारं इति गाथार्थः ।

विपक्वमाह ।

जे परिआरविरहिआ, पमाङ्गो नेमि पुण तयं चिंति ।

दुग्गाहिअमरोहरणा, अण्णङ्गफत्तयं पिमं जणिञ्चं ॥७२॥

ये प्रतीकारविरहिता अतिचारेषु प्रमादितो हव्यसाधकस्तेषां पुनस्तद्धर्मचरणं यथोदितं चिन्त्यं न भवतीत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति दुर्गृहीतशरोदाहरणाच्छरो यथा दुर्गृहीतो हस्तमेवाय-कृन्तति धामण्यदुष्परासृष्टनरकानुपकर्षतीत्यस्मादनिष्टफलम-प्येतद्धर्मचरणं कृष्णकपं जघितं मनीषिजिरिति गाथार्थः ।

एतदेव सामान्येन हृदयमाह ।

मुहुङ्गआराणं वि अ, मण्णआइसु असुहं मो फत्तं नेञ्चं ।

इअरेसु अ निरयाइसु, गुरुञ्चं तं अञ्जहा कत्तो ॥७३॥

कृष्णातिचाराणामेवैवतो धर्मसंबन्धनां मनुष्यादिव्यशुनफलं हेतु स्वीत्वद्वारिद्र्यादि आदिशब्दात्तथाविधनिर्यकपरिग्रहः । इत-रेषां पुनर्मदतिचाराणां नरकादिषु गुरुकं तद्व्यजफलं कात्या-द्युभाषेक्या आदिशब्दात् क्लिष्टतिर्यकपरिग्रहः । इत्थं चैतदङ्गी-कृतव्यं तदन्यथा कुतस्तस्य हेतुमहातिचारानुपक्वेति गाथार्थः ।

उपसंहरमाह ।

एवं विआरणाए, सङ्ग वेमाउ चरणपरिवुद्धी ।

इहरा मम्मूच्छिमप-णिनुद्धया दढं होइ दासा य ॥७४॥

एवमुक्तेन प्रकारेण विचारणायां सत्यां सदा संवेगादतो कि-मित्याह (चरणपरिवुद्धिसि) कर्णतया इतरथा खेचारा-णामन्तरेण सम्मूर्च्छनजप्राणितुल्यता दृढतया करणेन असाध्य-र्थं दोषाय जघति ज्ञातव्या प्रव्रज्यायामपीति गाथार्थः । पंच० ३-८० (आयकव्रतानामतिचाराः सम्यक्त्वातिचाराश्च स्वस्थस्थाने) यस्याप्रावर्तीचारगाथा नायान्ति तेनाष्टौ नमस्कारा गण्यन्ते परं गाथाया उच्छ्वासा द्वाविंशद्वन्ति नमस्कारान्तुष्कस्यापि तथैव नमस्काराष्टकस्य न चतुःषष्टिकृद्भासा भवन्ति तत्कथमिति प्र-श्ने ? उत्तरं यस्याष्टौ गाथा नायान्ति तस्याष्टनमस्कारकायो-त्मर्गः कार्यते न तूच्छासमानमिति श्ये० उच्छ्वा० ६ प्र० । अति-वस्य स्वस्वभोगकाशमुल्लङ्घ्य चार राश्यन्तरगमनम् अतिचारः । ज्योतिषोक्तः भौमादिपञ्चकस्य स्वस्वाक्रान्तराशिषु जोगकाश-मुल्लङ्घ्य राश्यन्तरगमने, अतिचारस्य-“ रविर्मासं निशानाथः सपाददिवस्मद्वयम् ” इत्यादिनोक्तजोगकाशभेदोद्धृत्तेन प्रहण-मतिशीघ्रतया अल्पकाशेनैव आक्रान्तराशिसमुपचुज्य राश्यन्तर-गमनम् । याच० ॥

अङ्गार-अतिरक्त-त्रि० अत्यन्तो रक्तः रक्तवर्णः अनुरागयुक्तो वा अतिद्वोहितवर्णः, अत्यन्तानुरक्तं च अत्यन्तरक्तवर्णं, पुं० याच० अतिगत्र-पुं० अतिशयिता रात्रिस्ततोऽस्त्यर्थे अन् अधिकदिने दिनवृत्तौ, ते च षट् तद्यथा ॥

अङ्गारत्तापणत्ता तं जहा चउत्थे पव्वे अट्टमे पव्वे दुवा-लसंमं पव्वे सोलसमे पव्वे वीसइमे पव्वे चउवीसइमे पव्वे ।

(अङ्गारत्तसि) अतिरात्रोऽधिकदिने दिनवृत्तिरिति यावत् च-तुर्थे पव्वे आपादशुक्लपक्व पयमिहैकान्तरितमासानां शुक्लपक्वाः सर्वत्र पर्वार्षाणि, स्था० ८ ता० । संप्रत्यतिरात्रप्रतिपादनार्थमाह “ तत्तन्त्यादि ” तत्र एकस्मिन् संग्रहसरे खान्त्यमे षट् अतिरात्रा प्रज्ञास्तद्यथा ‘चउत्थे पव्वे’ इत्यादि इह कर्ममासमपेक्ष्य सूर्य-माम्बन्तितायामेकैकसूर्यतुपरिसमाप्तावेकैकोऽधिकोऽहोत्रः प्राप्यते तथाहि त्रिशता अहोत्रात्रैकः कर्ममासः सार्धत्रिशता अहोत्रात्रै-कः सूर्यमासः मासद्वयात्मकश्च अतुः ततः एकसूर्यतुपरिसमा-प्ता कर्ममासद्वयमपेक्ष्य एकोऽधिकोऽहोत्रात्रः प्राप्यते सूर्यतु-अ आषाढादिकस्तत आषाढादारभ्य चतुर्थे पव्वेणि एकोऽधिको

ऽहारात्रो जयत्यष्टमे पर्वणि गते तृतीयः तृतीयो द्वादशे पर्वणि चतुर्थः पौर्णशे, पञ्चमो विंशतितमे, षष्ठश्चतुर्विंशतितमे इति । अवमरात्रश्च कर्ममासचिन्तायां चन्द्रमासचिन्तायां चन्द्रमासाश्च भावणाद्यास्ततो वर्षाकालस्य भावणादिरित्युक्तं प्राक् । संप्रति यमपेक्ष्यात्रिरात्रा यं चापेक्ष्य अवमरात्रा जयन्ति तदेतत् प्रतिपादयति ॥

उच्चै व य अइरत्ता, आइवाओ हवन्ति माणाहि ।

उच्चैव ओमरत्ता, चंदाहि हवन्ति माणाहि ॥ १ ॥

अतिरात्रा भवन्ति आदित्यमपेक्ष्य किमुक्तं भवति आदित्यमा-
सानपेक्ष्य कर्ममासचिन्तायां प्रतिवर्षं षट् अतिरात्रा जयन्तीति
(माणाहि) जानीहि । तथा षट् अवमरात्रा जयन्ति चन्द्रात् च-
न्द्रमपेक्ष्य चन्द्रमासमधिकृत्य कर्ममासचिन्तायां प्रति संवत्सरं
षट् अवमरात्रा भवन्तीत्यर्थे इति (माणाहि) जानीहि तदेवमुक्ता
अवमरात्रा अतिरात्राश्च चं० प्र० १२ पाहु० । ज्यो० । सू० प्र० ॥

अइ (ति) रत्तकंबलसिला-अतिरत्तकम्बलशिला-स्त्री० म-
न्दगपवर्तस्योत्तरस्यां शिशि वर्तमानायामभिषेकाशलायाम् ,
" वा अइरत्तकम्बलसिलाओ " स्था० २ टा० ।

अइरा-अचिरा-स्त्री० विश्वसेनभाष्योयां शान्तिजिनेन्द्रस्य मा-
तारं, ती० ए क० । आच० । स० । प्रच० ।

अइ (प) रावण-पेरावण-पुं० इन्द्रगजे, को० ।

अइ (ति) रिक्त-अतिरिक्त-त्रि० अति-रिक्-क-अतिश-
यितं, श्रेष्ठं, भिन्नं, शून्यं च । तत्र भेदे " अतिरिक्तमपि यद्
भवेदिति " भाषा० । यस्य यावत्प्रमाणं युक्तं ततोऽधिकत्वे,
वाच० । आचा० । अधिकं, स्था० २ टा० १ उ० । अतिप्रमाणं,
स० । सूत्र० । अतिरंके, प्रश्न० सं० १५ डा० । भावे-क-अतिशय
आधिक्ये च न० वाच० । नि० चू० ।

अइ (ति) रिक्तमिजामणिय-अतिरिक्तशय्याशानिक-पुं०
अतिरिक्ता अतिप्रमाणा शय्या वसतिरासनानि च पीठका-
दीनि यस्य सन्ति सोऽतिरिक्तशय्याशानिकः । चतुर्थेऽसमा-
धिस्थाने, स चाऽतिरिक्तायां शय्यायां घट्टशालादिरूपायाम-
न्येऽपि कीटिकादयः (कार्पटिकादयः) आसीदयन्तीति तैः
सहाधिकरणत्वाद्ममाधिस्थानमव सहाधिकरणसम्भवात्वा-
त्परावसमाधौ योजयतीति सं० । दशा० । आ० चू० प्रश्न० ।

अइरुगाय-अचिराज्जत-त्रि० क्षणमात्रमुज्जते, रा० । प्रथमोदिते,
" अइरुगाय वि सूर " उक्त० ३ अ० । " अइरुगायसमगा-
सुणिद्धचंदस्संठियणिडाला " तं० ।

अइरुव-अतिरूप-पुं० अतिश्रान्तो रूपम् । रूपवर्जिते परमेश्वरे,
वाच० (एतद्विराकरणमन्यत्र) भूतभेदे च प्रश्ना० १ पद ।

अइ (ति) रेग-अतिरेक-पुं० अति-रिक्-घञ्-भेदे, प्रा-
धान्ये, वाच० । अतिशये, जी० ३ प्रति० २ उ० । आधिक्यं,
ज्ञा० १ अ० । " अइरेगरेहतसरिसे " " अतिरेकेण राजमा-
नस्सन् सदृशः " कल्प० । कर्मणि-घञ् । अधिकतरे, कल्प० ।

अइ (ति) रेगमंत्रिय-अतिरेकमंस्थित-त्रि० अतिरेकेण सं-
स्थितं यस्य सः । अतिशयितया संस्थानवति, " कयलीखंभा-
इरेगसंठिय " जी० ३ प्रति० ।

अइ [चि] रेण-अचिरेण-अव्य० चिरेणेत्यव्ययस्य न० त०
स्तोके काले, " अचिरेण सिद्धिपासाय " व्य० ८ उ० । विशेष० ।

अइरोस-अतिरोष-पुं० अतिशयितक्रोधे, " अइरोसो अइतोसो,
अइहासो दुज्जेहि संवासो । अइउम्भडो य वेसो, पंच वि
गुक्यं पि लहुयं पि " ध० २० ।

अइ [वि] रोववसाग-अचिरोपपन्नक-त्रि० न० त० अचि-
रजाते, आच० ५ अ० ।

अइरोहिय-अतिरोहित-त्रि० न० त० । प्रकाशिते, स्फुटऽर्थे,
अव्यवहिते च वाच० ।

अइ [ति] लोदुप-अतिलोदुप- त्रि० अतीव रसलम्पटे,
उक्त० ११ अ० ।

अइ [ति] वइत्ता-अति(वज्रय)पत्य-अव्य० अति-पत् अज्वा-
कत्या ल्यप् । अतिव्यत्यर्थे, ज्ञा० ५ अ० । प्रविश्येत्यर्थे च प्रश्न०
आश्च० ३ डा० ।

अइवट्टण-अतिवर्तन-न० उल्लङ्घने, आचा० १ अ० ५ अ० ६ उ० ।

अइ [ति] वाइ [ति] न-अतिपातिन- त्रि० अतीव पा-
तयितुं शीलमस्य । हिंसके, सूत्र० १ अ० ५ अ० ।

अइवाइत्ता-अतिपातयितु- त्रि० अति-पत्-गिञ्-शीलाऽर्थे
तृन् । प्राणिनां विनाशनशीले, " शो पाणे अइवाइत्ता भवइ "
स्था० ३ टा० २ उ० ।

अतिपात्य-अव्य० अति-पत्-कृवा-ल्यप्-प्राणिनो विनाश्ये-
त्यर्थे, स्था० ३ टा० १ उ० ।

अइवाइय-अतिपातिक-त्रि० अतिपतनमतिपातस्स विद्यते
यस्य सोऽतिपातिकः । प्राण्युपमर्दके, सूत्र० २ अ० १ अ० ।

अइवाइया-अतिपातिका-स्त्री० अतिक्रान्ता पानकमतिपातिका
निर्दोशायाम्, पापाद दूरीचृतायाम्, आचा० १ अ० ६ अ० ।

अइ [ति] वाणमाण-अतिपानयत्-त्रि० प्राणिन उपमर्दय-
ति, सूत्र० १ अ० ८ अ० ।

अइ (ति) वाय-अतिपात-पुं० अतिपतनमतिपातः । प्रा-
ण्युपमर्दने, सूत्र० २ अ० १ अ० । विघ्नशे, स्था० ५ डा० । वि-
नाशे, सूत्र० १ अ० १० अ० १ पा० ।

अतिवाद-पुं० अत्यन्तकथने, वाच० ।

अइवास-अतिवर्ष-पुं० अतिशयवर्षे, वेगयवर्षणे, ज० ३ श० ६ उ०

अइ (ति) वाहक-अतिन्याघ्रात-त्रि० अतीव घ्रातं, दुर्गन्धा-
दिविशिष्टे, सू० ४ उ० ।

अइ [ति] विज्ज-अतिविहस-त्रि० विदितागमसद्भावे, " त-
म्हा इ (ति) विज्जो णो पमिस्संजजिज्जा " आचा० १ अ० ४ अ० ।

अइ [ति] विसय-अतिविषय-पुं० प्रचलपञ्चेन्द्रियसाग-
त्वे, तं० ।

अइ [ति] विसाया-अति[विस्वादा][विषयगा][वृषाका]
[विषाचा] विषादा-स्त्री० अतिविषादाः दारुणविषादहेतु-
न्यान् १ यद्वा अतीत्यतिक्रान्तो गतोऽकार्यकरणे विषादः क्रो-
ना यासां तास्तथा २ यद्वा अतीति भृशं विषमतिविषयम् आ-
सम्पन्नाद् ददति पुरुषाणां धिरक्ताः सन्त्यः सूर्यकान्तावदिति
अतिविषादाः ३ यद्वाऽतीति भृशं धीति नानाविधः स्वादो हा-
म्पन्त्य यासां ता अनिविस्वादास्तथा ४ अतिविषयगा अति-
विषयात् प्रचलसागपण्यात् षष्ठीं नरकपृथिवीं गच्छन्ति अकच

तिस्त्रीरत्नवत्सुसदमानुषद्वया प्राकृतत्वात्तत्र यद्योपसन्धिः ए यद्वा
अतिविषादा इष्टपुरुषाप्रप्तौ स्वेन्द्रियविषयाप्रप्तौ वाऽतिवि-
षादो यासां ताः ६ अतिकोपाद्युग्रं विषमदन्ति प्रकृत्यन्ति इति
अतिविषादाः ७ अतिवृषं महत्पुण्यं येषां तेऽतिवृषास्त्वाश्रयः तेषां
कायन्ते यम इवाचरन्ति आरिषप्राणद्वरणेनेति ८ यद्वा अतिवृ-
षाणां कायन्ति अनीयन्ति संयमप्रदज्वालनेनेति अतिवृषाकाः ९
यद्वा अतिवृषे लोकानां पुण्यरूपमद्वेने आनृशं चायन्ते चौर
इवाचरन्ति यास्तास्तथोक्ताः १० एता दश व्युत्पत्तयः । ड्रु-
स्वभावासु स्त्रीषु, तं० ।

अइ [ति] विसाह-अनिविशाह-त्रि० अत्यन्तविशाहे, यम-
प्रज्ञशैलस्य दक्षिणपार्श्वे वसमानायाम् राजधान्याम्, स्त्री० द्वी० ।

अइ [ति] वृद्धि-अतिवृष्टि-स्त्री० अति-वृष्ट-क्तिन्-अधिकवर्धे,
स० । शस्योपघातकोपध्वविशेषे, दर्श० ।

अइस-ईदृश-त्रि० अयमिव पश्यति इदम् दृश-कर्मकर्त्तरि-
क्तिन् ईशादेशो दीर्घः । अतोऽइसः = १ । ४ । ३ इति सूत्रेणाप-
संशे ईदृशशब्दस्य अइसाऽऽदेशः । एतत्सुध्ये, प्रा० ।

अइसइय-अतिशयित-त्रि० विशेषिते, को० ।

अइ (ति) संकिंश-अतिमंकिश-पुं० आत्यन्तिके चित्तमा-
लिन्ये, पंचा० १५ धिव० ।

अइ [ति] संधाण-अतिसंधान-न० प्रख्यापने, आव० ४ अ० ।

अइ [ति] संधाणपर-अतिसंधानपर-त्रि० असंक्रुतगुणं गु-
णवन्तमात्मानं लयापयति, आव० ४ अ० ।

अइ [ति] संप्रयोग-अतिप्रयोग-पुं० गार्धे, “ अतिशयेन
द्वयेण कस्तरिकादिना परस्य द्रव्यस्य संप्रयोगः । अतिशय-
द्वयेण द्रव्यान्तरस्य संप्रयोगः, सूत्र० २ अ० २ अ० ।

अइ [ति] सकृणा-अतिष्वकृणा-स्त्री० अग्निर्ज्वलतिवति
इध्नानां समीरणायाम्, नि० सू० २ अ० ।

अइ [ति] शय-अतिशय-पुं० अति-शीङ् अच-आधिक्ये,
अतिरेके, वाच० । प्रकंपभावे, न० । अतिक्रान्तः शयं उ-
स्तम् अत्या० स० हस्तातिक्रमकारके, त्रि० अतिशय-अस्त्य-
र्थेऽच् । अतिशयवति, वाच० (आचार्योपाध्यायादीनां तीर्थकृतां
चातिशयाः अइसंसशब्दे)

अइ [ति] मयणाणि-[न] अतिशयज्ञानिन्-पुं० अव-
धिज्ञानादिकलिते, व्य० १ उ० ।

अइ [ति] मयमईकाल-अतिशयातीतकाल-पुं० अतिश-
येन योऽतीतः कालः समयः स तथा (मकरोऽल्लाघणिकः)
अतिव्यवहिते काले, स० ।

अऽमयसंदोह-अतिशयसंदोह-त्रि० अतिशयान् संदुग्धे प्रपू-
रयति यत्तदतिशयसंदोहम् । अतिशयसंदोहबद्धे, अतिशयस-
मूहसंपन्ने, पा० १५ धिव० ।

अइसरिअ-ऐश्वर्य-न० ईश्वरस्य भावः । अइदैत्यादौ च ८।१।८
इति सूत्रेणैतः अइ इत्यादेशः । अणिमाद्यणविभूतिभेदे, प्रा० ।

अइ [ति] साइ [न]-अतिशायिन्-त्रि० अजिमत्सु, के-
बलमनःपर्यायाऽर्वाधिमच्चतुर्दशपूर्ववित्सु, अमर्षोपध्यादिप्राप्त-
श्रद्धिषु, आचा० २ अ० ३ अ० ।

अइमिरिहर-अतिश्रीभर-पुं० अतिशयिते श्रीभरे, (शोभासमूहे)
“ अइसरिभरपिष्टुणधिसंपत्कंतसोहतचारुकुहं ” कल्प० ।

अइ [ति] सीय-अतिशीत-त्रि० अतिशयिते शीते, व्या०
५ टा० १ उ० । तिश्यितं शीतम् प्रा० स० । अत्यन्तशीतल-
स्पर्शे, तद्विशिष्टे, त्रि० वाच० ।

अइ [ति] सुहृम-अतिमूढम्-त्रि० अतिशयसूक्ष्मबुद्धिगम्ये,
बो० ११ धिव० ।

अइ [ति] सेस-अतिशेष-पुं० अतिशये, आचार्योपाध्या-
यगत पञ्च अतिशयाः ।

(सूत्रम्) आयरियउवज्जायस्स शं गणंसि पंच अतिसेमा
पम्पत्ता तं जहा आयरियउवज्जाए अंतो उवस्सयस्स
पाये निगिज्जिय निगिज्जिय पप्फोहेमाणे वा पमज्जेमाणे
वा णाइकमइ । आयरियउवज्जाए अंतो उवस्सयस्स
उच्चारपासवणं विगिणमाणे वा विसोहेमाणे वा णाइकमइ ।
आयरियउवज्जाए पनुइच्चावेयावमियं करंजा इच्छा
णां करंजा । आयरियउवज्जाए अंतो उवस्सयस्स एगराई
वा दुराई वा एगागी वसमाणे णाइकमइ । आयरियउव-
ज्जाए बाहिं उवस्समगस्स एगराई वा दुराई वा वसमाणे
णाइकमइ स्था० ५ टा० १ उ० । व्य० ६ उ० ॥

आचार्यआमावुपाध्यायश्चेत्याचार्योपाध्यायः स हि केषांचिदा-
चार्यः केषांचिदुपाध्यायस्तत एवमुक्तं यावता पुनः स नियमा-
दाचार्य एव तस्य गणे गणमध्ये पञ्च अतिशेषा अतिशयाः प्र-
कृतास्तद्यथा आचार्योपाध्यायानामुपाश्रयस्यान्तर्मध्ये पादान्
निगृह्य निगृह्य तथा पादा यतनया प्रस्फोटयितव्या यथा धृतिः
कस्यापि कृपकादेर्न गतति एवं शिक्कयित्वा शिक्कयित्वा प्रस्फो-
टयन् प्रस्फोटको नातिक्रामति एष एकोऽतिशयः । यथा आचा-
र्योपाध्यायान् उपाश्रयस्यान्तर्गच्छारं प्रस्फुटनं वा विगिञ्जयतो
व्युत्सृजतो विशेषक उच्चार्यादिपारिष्टापको नातिक्रामति एष
द्वितीयस्तथा आचार्योपाध्यायः प्रचुरतो वैपावृत्त्यभिच्छया
कारयेत् न वज्राभियोगतः “ आणा बलाभियोगो निगृह्णानं न
कप्ये काठमिति ” वचनात् एव तृतीयः । तथा आचार्योपाध्या-
य उपाश्रयस्यान्तर्मध्ये एकरात्रं वा द्विरात्रं वा वसन् नातिक्रा-
मति नातीचारजाग्नवति एष चतुर्थः । आचार्योपाध्याय उपाश्र-
याद्विहरेकरात्रं वा द्विरात्रं वा वसन् नातिक्रामति इत्येव सूत्रसं-
क्षेपार्थः (व्य० ६ उ०) आचार्योपाध्यायस्य वसन्तरेतः पादप्र-
स्फोटनप्रमाणेन इत्ययं प्रथमोऽतिशयस्तत्र भाष्यविस्तरः ।

बहिअंतो विवज्जामो, पणमं सागारिचिच्छे मुहुत्तं ।

विद्यपयं विच्छिसे, निरुद्धवमर्ही ए यजणाए ॥

बहिरन्तश्च यदि विपर्यासो बहिरनास्फोट्यान्तः प्रस्फोटनरूपस्त-
दा पञ्चकं पञ्चरात्रिन्दिवं प्रायश्चित्तमय बहिः सागारिको व-
र्तते ततस्तिष्ठति मुहुत्तं व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर-तमुद्भूत-
मित्यर्थः । अथेतावता कालेन सागारिको नापयानि तर्हि छिती-
यपदमपवादपदमाश्रीयते । बहिः पादा अप्रस्फोटनाऽप्यन्तर्गम्यते,
प्रविश्यते तदा विस्तीर्णो उपाश्रये अपरिभोगे प्रदेशे आचार्य-
पादाः प्रस्फोटयितव्याः निरुद्धायां संकटायां वसतो यत्राचार्य-
मत्कवण्टकाद्यवकाशस्तत्र यतनया यथा न कस्यापि धूर्त्तित्वगती-
त्येवरूपया प्रस्फोटयितव्याः । एष द्वारगाथासंक्षेपार्थः ।

सांप्रतमेनामेव विचरीपुरिदमाह ॥

बाहिं अपमज्जेते, पणिणं गणिणो उ सेसए मामो ।

अप्यनिलेह दुपेहा, पुण्युत्ता मत्त जंगी उ ॥

आचार्यः कुलादिकार्येण निर्गतः प्रस्थागत उत्सर्गेण तावद्वसन् वसतर्बाहरेष पादान् प्रस्फोटयति प्रत्युपेक्षते प्रमार्जयति चेत्यर्थः । यदि पुनर्निष्कारणं बहिः पादान् स्फोटयति तदा बहिरप्रमार्जने गणित आचार्यस्य प्रायश्चित्तं पञ्चकं शेषकं साधौ बहिः पादान् अप्रमार्जयति लघुको मासः प्रायश्चित्तम् । तस्मात् बहिः पादान् प्रस्फोटयन्तः प्रवेष्टव्यं तच्च प्रस्फोटनं विधिना कर्त्तव्यम् । स चायं विधिः प्रत्युपेक्षते ततः प्रमार्जयति । अविधिः पुनरयं न प्रत्युपेक्षते न प्रमार्जयति ॥ १ ॥ न प्रत्युपेक्षते प्रमार्जयति ॥ २ ॥ प्रत्युपेक्षते न प्रमार्जयति ॥ ३ ॥ प्रत्युपेक्षते प्रमार्जयति च ॥ ४ ॥ अत्रापि त्रिषु भङ्गेषु प्रत्येकं प्रायश्चित्तं मासिकं चतुर्थे भङ्ग भङ्गाश्चत्वारस्तथा दुष्प्रत्युपेक्षते दुष्प्रमार्जयति ॥ १ ॥ दुष्प्रत्युपेक्षते सुप्रमार्जयति ॥ २ ॥ सुप्रत्युपेक्षते दुष्प्रमार्जयति ॥ ३ ॥ सुप्रत्युपेक्षते सुप्रमार्जयति ॥ ४ ॥ अत्र चतुर्थो भङ्गः शुद्धः शेषेषु तु त्रिषु भङ्गेषु प्रत्येकं प्रायश्चित्तं पञ्चरात्रिदिवस एतदेवाह ॥ अप्रत्युपेक्षणे उपपन्नकणमेतत् अप्रमार्जने च । तथा दुष्प्रमार्जनायामप्युपपन्नकणं हेयमिति दुष्प्रमार्जनतायां च पूर्वोक्ताः कल्पाध्ययनात्काः सप्त भङ्गाः । तत्र चोक्तः प्रायश्चित्तविधिः ।

बहि अंतो विवज्जामो, पणगं सागारिय असंतम्मि ।

सागारियम्मि उ चत्ते, अत्थंति मुहुत्तं थेरा ।

यदि सागारिकं अस्मिन् अविद्यमाने बहिरन्तर्विपर्यासो जवति बहिरनास्फोटयन्तः प्रस्फोटयतीत्यर्थः तदा गणितः प्रायश्चित्तं पञ्चकम् । अथ सागारिको बहिस्तिष्ठति सोऽपि स चत्तन्नद्धो नाम मुहुत्तमात्रेण गन्ता तस्मिन्सागारिके चत्ते तिष्ठति मुहुत्तकमल्पार्थं कप्रत्ययोऽल्पं मुहुत्तं किमुक्तं जवति सप्तताज्ञातिमात्रं सप्तपदातिक्रमणमात्रं वा कालं स्थविरास्तिष्ठति ।

थिरविविखत्तं सागा-रिय अणुवउत्तं पमज्जउत्तं पविसे ।

निविविखत्तुवउत्तं, अंतो अ पमज्जणा तोहे ॥

स्थिरो नाम यथावस्थायां धनकर्मिको व्याक्रिप्तः कर्मणि कर्त्तव्ये व्याकुलस्तद्विपरितोऽव्याक्रिप्तः । उपयुक्त आचार्यान् दृष्ट्वा निर्गन्तुमानस्तद्विपरीतोऽनुपयुक्तः । तत्र स्थिरं व्याक्रिप्तोऽनुपयुक्तं सागारिकं विद्यमाने बहिः पादान् प्रमृज्य प्रविशेत् स्थिरे निर्व्याक्रिप्ते उपयुक्ते बहिः सागारिके सति यस्मिन्तः प्रमार्जना पादानाम् । अथाचार्यस्य पादाः किं स्वयमेवाचार्येण प्रस्फोटयितव्याः उतान्येन साधुना तत आह ।

आजिगाहियस्म अमति, तस्सव रओहरेण अमयरे ।

पाउंछणुसिपणव, पुस्संति य अण्णसुत्तं ॥

केनापि साधुना अजिग्रहो गृहीतो वर्तते यथा मया आचार्यस्य बहिर्निर्गतस्य प्रत्यागतस्य पादाः प्रस्फोटयितव्या इति स यद्यस्ति तर्हि तेन प्रमार्जनायोपस्थातव्यं तत्र आचार्यस्यात्मीयमन्यदौर्णिकं पादप्रोञ्जनकमन्येन साधुना पादप्रमार्जनेनापरिज्ञातं तेनाचार्यस्य पादान् प्रस्फोटयति । अथाभिग्रहिको न विद्यते तत आभिग्रहिकस्यासत्यज्ञातं अन्यतरेण तस्यैवाचार्यस्य रजोहरणेन और्णिकेन वा पादप्रोञ्जनकेनान्यल्लोकेन पादान् प्रोञ्जयति । यदि पुनरव्यापृतोऽपि निष्कारणमाचार्यस्य पादान् प्रमार्जयति तदा मासलघु । अथात्मीयेन रजोहरणेन पादप्रोञ्जनकेन वाऽन्यपादप्रमार्जनेनः परिज्ञातं प्रमार्जयति तदपि मासलघु । यदि बहिर्वसतः सागारिकस्तिष्ठतीत्याचार्यस्य पादा न प्रस्फोटितास्तर्हि वसतेरन्तः प्रविष्टस्य प्रस्फोटनीयास्तत्रायं विधिः ।

विपुलाए अपरिभोगे, अप्पणओ वासए वविट्सस ।

एमेव जिस्सुयस्स वि, नवरिं बाहिं चिरयरं तु ॥

यदि विपुला वसतिस्तर्हि तस्यां विपुलायां वसतावपरिभोगे अवकाशो आचार्येण स्थित्वा पादाः प्रस्फोटयितव्याः । अथ संकटा वसतिस्तर्हि य आचार्यस्य आत्मीयो वण्टकाद्यवकाशस्तत्र पर्यापधिकीं प्रतिक्रम्योपविष्टस्य पादाः प्रमार्जनीयास्तं च कुशलेन साधुना तथा प्रमार्जनीया यथा अन्ये साधवो धृत्या न वियन्ते । यथा आचार्यस्योक्तमेवं जिज्ञोरपि रूढव्यं नवरं यदि बाह्वेयसतः सागारिकस्तिष्ठति ततश्चरतरमपि कालं प्रतीकृतयावन्नसागारिको व्यतिक्रामति । यदि पुनर्जिज्ञुर्वसतर्बहिः सागारिकाभावेऽपि पादावप्रस्फोट्यवसतेरन्तः प्रविशति तदा तस्य प्रायश्चित्तं मासलघु ॥

निगिज्जिय पमज्जाहि, अभणंतस्सेव मासियं गुरुणो ।

पायरयवस्वमगादी, चांयग कज्जागते दोसा ॥

यदि बहिः सागारिक इति कृत्वा वसतेरन्तः पादाः प्रस्फोटयितव्यास्ततः संकटायां वसतो पादान् प्रमार्जयितुमुपस्थितं साधुमाचार्यो ब्रूत भार्य ! निरुह्य पादान्प्रमार्जय । किमुक्तं भवति तथा यतनया पादान् प्रमार्जय यथा पादधूल्या न कोऽपि साधुर्जियते । अथैवं न ब्रूते तत एवमभणतो गुरोः प्रायश्चित्तं मासलघु । तथा पादरजसा कृपकादयः स्वरणन्ते तथा सति वक्ष्यमाणाः दोषाः । अत्र चोदक आह आचार्यः कस्माद्बहिर्गच्छति । मूरिराह कार्यागते कार्येषु समापतिनेष्वगते दोषास्तस्माद्गच्छति । अधुना “पायरयवस्वमगादी” इत्येतत् व्याख्यानयति ॥

तवसोसितो व स्वमगो, इद्धिमवुद्धो व कोवितो वा वि ।

मा भंरणवमगादी, इति मुत्त निगिज्जिए जयणा ॥

तपसा शोषितस्तपःशोषितः कृपकस्तस्य त्वष्टेऽप्यपरिभोगे कोपो जायते ततः स आचार्यपादप्रमार्जनेन धूल्या विकीर्णः कुपितो जवेत् कुपितश्च सन् जगमनं कृत्वा अन्यत्र गच्छेत् प्रविशेत् प्रतिपद्येत वा । अथवा कोऽपि क्रोद्धिमान् वृद्धो राजादिः प्रव्रजितः स पादधूल्याऽवकीर्णो रुष्टः सन् जगमनादिं कुर्यात् । कोपितो नाम क्रोद्धः कोऽपि रुष्टः प्रतिपद्येत तस्मात्कृपकादिर्मा भिगमनं कार्षीदिति सूत्रे निगिज्जिय निगिज्जियेन्युक्तमस्याप्ययमर्थो यतनयेति ।

संप्रति “चांयग कज्जागते दोसा” इति व्याख्यानयति ॥

थाणे कुप्पति स्वमगो, किं चेव गुरुस्म निग्गमो भणितो ।

भण्णइ कुल्लगणकज्जे, चेडयनमणं च पव्वेसु ॥

स्थाने कुप्यति कृपकस्तथा हि स पादधूल्या अवकीर्यते ततो मा कोपो कार्षीत् । किं चैवं गुरोराचार्यस्य निर्गमः केन कारणेन भणितस्तत्कारणमेव नास्ति येन कारणेन बहिराचार्यस्य निर्गमनमाचार्य आह भणयते अत्रोत्तरं दीयते । कुल्लकायं उपलक्षणमेतत् सङ्गकार्यं च बहुविधे समापतिते तथा पर्वसु पात्रिकादिषु चैत्यानां सर्वेषामपि ममनमवश्यं कर्त्तव्यमिति हेतोश्चाचार्यस्य वसतेर्बहिर्निर्गमनम् ॥

पुनश्चोदक आह ॥

जति एवं निग्गमणे, जणाति तो बाहिं चिद्धिए पुंछे ।

वुच्चति बहि अत्थंते, चांयग गुरुणो ऽमे दोसा ॥

चोदको जणति यदि एवं कुलादिकार्यनिमित्तमाचार्यस्य निर्गमनं ततो निर्गमने सति प्रत्यागतो यदि वसतेर्बहिः सागारिक-

स्तनस्तावद्विस्तिष्ठतु यावच्चक्षमागारिको व्युत्क्रान्तो भवति ततो बहिरैव पादान् प्रस्फोट्य वसनेरन्तः प्रविशतु एवं च सति कप-कादिदोषाः पारित्यक्ता भवन्ति । आचार्य आह उच्यते उत्तरं ज्ञायते हेचोदक ! गुणराचार्यस्य वसनेर्बहिः तिष्ठत इमे वक्ष्यमाणा बहवो दोषास्तानेवाह ॥

तद्गृहणाविभजाविय, वृद्धा वा अत्यमाणपुच्छादी ।

विण्णं गित्ताणमादी, साहू सन्नी परिच्छन्तो ॥

कुत्रादिकार्येण निर्गत आचार्य उष्णेन भाविते तृष्णा जायते तत-स्तृष्णाभिचूतो वसतिमागतो यदि बहिरवसतेः प्रतीकृते यावत्सा-गारिकोऽपगच्छति ततस्तृष्णया उष्णेनादिशब्दादनागाढागाढप-रितापनापरिग्रहः पीडिते मूर्च्छा जायते । आदिशब्दात् वसतिप्र-विष्टस्मन् प्रचुरं पानीयमापिवेत् । ततो जकाजीर्णतया ग्लानत्व ज-र्षादित्यादिपरिग्रहस्तथा वृद्धा उपलक्षणमेतत् बालशैकासहाया-व्ययश्चाचार्ये तिष्ठति प्रतीकृते ते च प्रतीकृमाणाः प्रथमाद्वितीयप-रिग्रहाभ्यां पीडिता मूर्च्छाद्यान्नुवन्ति तथा ग्लान आदिशब्दात् क-पकादिपरिग्रहस्ते विनयेन प्रतीकृमाणा जोजनमकुर्वन्त औपधा-दिकं च गुरुणा विना अन्नजमाना गाढतरं ग्लानत्वाद्यान्नुवन्ति । तथा साधवः केचित्प्राधूमिका गन्तुमनसस्तथा सौंजनः आचका अष्टम्यादिषु कृततकाः पारणकं भिक्षायामदत्तायाम-पारयन्त आचार्य प्रतीकृमाणास्तिष्ठन्ति तत्र साधूनां दिवसो गरीयान् च्छन्ति तत्र चोष्णादिपरितापना दोषाः । सौंजनां चान्तरायमित्येव गाथासंक्षेपार्थः ॥

सांप्रतमेनामेव विवरीयुः प्रथमतः “ तद्गृहणादिअभाविष्य ”

इत्येतद् व्याख्यानयति

तद्गृहणाविभजस्म, परिच्छमाणस्स मुच्छमादी य ।

खच्छादिणं गित्ताणं, मुत्तत्थाविगहणा चेव ॥

आचार्यः स्वरूपत उष्णेन भावितः क्वचित्कदाचित्प्रयोजनव-शतो बहिरगमनात् ततः कुत्रादिकार्येषु निर्गतस्तृष्णाभिचूतो वसतिमागतोऽपि यदि सागारिकमपगच्छन्तं यावत्प्रतीकृते ततः प्रतीकृमाणस्य तृष्णया उष्णेन च तापितस्य मूर्च्छादयो भवन्ति आदिशब्दादनागाढादिपरितापनापरिग्रहस्तथा वसति-प्रविष्टेऽनीव तृष्णाभिचूतः खरुस्य प्रचुरस्य पानीयस्या-दानं ग्रहणं कुर्यात् प्रचुरं पानीयं पिबेदित्यर्थः । ततो जका-जीर्णतया ग्लानो भवेत् तस्मिन् ग्लाने सूत्रार्थपरिहाणि-विगहना च तस्याचायस्य स्यात् ग्लानत्वेनाचार्यो भ्रियेते-ति ज्ञावः । अथवा सूत्रार्थपरिहाण्या अज्ञानतां साधूनां ज्ञाना-दिविराधना म्यात् । सूत्रार्थज्ञावतोऽज्ञानन्तः साधवो ज्ञाना-दिविराधनां कुर्युरिति ज्ञावः ।

अधुना “ वृद्धावन्ति ” व्याख्यानार्थमाह ।

वृद्धावहसेहादी, खमगो वा पारणे विजुक्खुतो ।

चिह्णं परिच्छमाणो, न भुजेण लोडयमदिट्ठं ॥

वृद्धा वयोवृद्धा असहाः प्रथमाद्वितीयपरीपदान् सोढुमसम-र्थाः शैकका आदिशब्दात् ग्लानाश्चाचार्य प्रतीकृमाणास्तिष्ठन्ति ते च तथा तिष्ठन्तस्तृष्णादिभिः पीडिता मूर्च्छाद्यान्नुवन्ति ग्लानस्य च गाढतरं ग्लानत्वमुपजायते । यदि पुनरागतमात्र एव वसतो प्रविशति ततो यथायोगं वृद्धादीनामकालदीनं संपद्यते इति न कश्चिदोषः अधुना “ विनयगङ्गाणादि ” इत्येतद्व्याख्यानय-ति (खमगो वा इत्यादि) कपको वा कोऽपि उल्लिख्येन तपसा

कलान्तो विनयेन पारणके वृष्टकार्तः प्रतीकृमाणस्तिष्ठति न तु भुङ्के अद्यापि नालोचितमाचार्येण च न दृष्टमिति कृत्वा ।

परितावन्नंतराया, दोमा ह्येति अभुजणे ।

जुंजणे अविणादीया, दोमा तन्थ भवंति य ॥

एवं कपकस्य विक्षिप्तपसा क्लान्तस्य प्रतीकृणेनाजोजने महा-न परितापो भवति अन्तरायं चोपजायते । अथ लुङ्के तर्हि ज्ञो-जने तत्राविनयादयो विनयः प्रतीत आदिशब्दाददृष्टाद्यना-लोचितभोजने अदत्तादानदोषपरिग्रहो दाषा भवन्ति ।

ग्लानमधिकृत्याह ।

गित्ताणस्सोमहादी उ, न देति गुरुणो विणा ।

ऊणादियं व देज्जाहि, तस्म वेत्ता तिगच्छति ॥

ग्लानस्यौषधादिकं साधवो गुरुणा विना न ददति । आदिश-ब्दात् भोजनपरिग्रहः । यदि वा ऊनमधिकं वा दशुस्तस्य च ग्लानस्याचार्य प्रतीकृमाणस्य वेत्तातिगच्छति ।

संप्रति “ साहूसखी ” इति व्याख्यानयति ।

पाहुणगा गंतुमणा, वंदिय जे तेमि उणहसंतावो ।

पारणयपरिच्छन्ते, मच्छे वा अंतरायं तु ॥

प्राधूमिकाः केचित्साधव आगतस्ते गन्तुमनसस्ते यथाचार्य-मवदित्वा अनापृच्छ्य गच्छन्ति ततोऽविनयादयो दोषास्ततः प्रतीकृमाणास्तिष्ठन्ति आचार्यश्चरेण वसति प्रविष्टस्तावद्विषम-या समन्तानतोऽभवत् ततो गुरुं वन्दित्वा व्रजता य उष्णस-तापस्तेषां स आचार्यानमित्तकस्तथा श्राद्धे अष्टम्यादिषु पर्व-सु कृताभके पारणके आचार्य प्रतीकृमाणं अन्तरायं कृतं भवति ।

उपसहागमाह ।

जम्हा एते दोसा, तम्हा बाहि चिरं तु वसहीए ।

गुरुणा न चिद्विषयं, तस्म न किं दोस ह्येति य ॥

यस्मादेते दोषास्तस्मात् गुरुणा न वसनेर्बहिश्चिरं स्थातव्यं तिष्ठुणा पुनश्चरमापि स्थातव्यं यावच्चक्षमागारिको न प्रयाति ततो बहिः पादान्प्रसृत्यान्वयसतेः प्रवेष्टव्यम् । अत्र चोदक आह तस्य जिह्वाः किमेते अन्तरादिता दोषा न भवन्ति ।

आचार्य आह ।

अण्णगबहुणिग्गमणे, अब्बुट्ठणजविषा य हिंढता ।

दसविह वेयावच्चे, मग्गामे बहिं च वायामो ॥

सीउएहमहा जिक्खा, न य हाणी वायणादिया तेसि ।

गुरुणो पुण ते नत्थी, तण्णमज्झितो य खेयसे ॥

अनेकैः कारणैर्बहुनां निर्गमनमनेकबहुनिर्गमनं तस्मिन् तथा गु-र्यादीनामन्युत्थाने आसनप्रदानादौ च तथा जिह्वायै हिंरुमा-ना जाविता व्यायामितशरीराः । यदुक्तमनेकैः कारणैर्बहुनारं निर्गमनं तत्र कारणान्याह दशविधैर्यावृत्त्यानामित्तं स्वप्नामे बहिः परग्रामे अनेकवारमनेकधा व्यायामोऽभवत् तथा शीतोष्णसहा भिक्षवो न च तेषां तिष्ठुणां वाचनादिका वाचनादिविषया हा-निर्गुणाः पुनरनेके बहुनिर्गमनादयो न सन्ति ततस्तृष्णाद्यध्यासि-तुमसहिष्णव आचार्या वसनेर्बहिः सागारिके तिष्ठन्ति बहु वस-नेरन्तः प्रविशन्ति ततः स्वेदकेन कुशलेन पादान् प्रमाजयन्ति ।

इदानीं भिक्षोरपि द्वितीयपदपादवादमाह ।

धुवकम्मियं व नाउं, कज्जेणामेण वा अण्णतिपाति ।

अव्वविखनाउत्तं, न उ विक्खति बाहि भिक्खुं वि ॥

वसतेर्बहिः सागारिकं ध्रुवकर्मिकं वा लोऽकारादिकमन्येन वा कार्येणान्यमपि सागारिकमनतिपातिनमिच्छन्तं तथा अव्याक्षिप्तमायुक्तं च ज्ञात्वा भिक्षुरपि बहिनोदीक्षेत न प्रतो-
क्षेत किन्तु वसतिं प्रविश्यात्मीयावकाशेयननयाऽऽत्मः । पादौ प्रमार्जयेत् । प्रथमोऽतिशयो गतः ।

आचार्योपाध्यायस्य अन्तरुपाध्यायस्य उच्चारप्रवचनन्यजन-
नामा द्वितीयोऽतिशयः । संप्रति द्वितीयं विभाषयिषुगिदमाह ।

वह्निगमणे च उगुगा, आणादी वाणिण्यं य मिच्छन्त ।

परिपरणमणाजोगे, खरिगुहमरूपं निरिक्खादी ॥

आचार्यो यदि विचारभूमिं बहिर्गच्छति ततः प्रायश्चित्तं च-
त्वारो गुरुकाः आश्वादयश्च दोषाः । तथा “वाणिण्यं य मिच्छ-
न्तमिति” वणिजे अभ्युत्थानं पूर्वं कृतं भवति पश्चादकुर्वन्ति
केषाञ्चिन्मिथ्यात्वमुपजायते । इयमत्र भाषणा । आचार्यं सं-
ज्ञाभूमिं व्रजन्तं ततः प्रत्यागच्छन्तं च दृष्ट्वा वणिजो निजनिजा-
पणे स्थिता अभ्युत्थानं कृतवन्तस्तं च तथा वणिजां बहुमाने-
नाभ्युत्थानं दृष्ट्वा केचिदन्ये मन्यन्ते गुणवानपि आचार्यो येन
वणिज एवमेवमभ्युपनिष्ठन्ति तस्मादस्माकमपि पूज्य इति
तेऽपि पूजयन्ति । यदा त्वाचार्यः कदाचित् द्वौ वारौ संज्ञाभू-
मिं व्रजति तदा चतुरो वारान् गमने प्रत्यागमने चोत्थातव्यं
ते चालस्यं मन्यमाना अभ्युत्थानव्यं भविष्यतीति कृत्वा आ-
चार्यं दृष्ट्वाऽन्यतो मुखं कुर्वन्ति तांश्च तथा कुर्वतो दृष्ट्वा
अन्ये चिन्तयन्ति नूनमेष प्रमादी जानो ज्ञातोऽपि गुणवानपि
यदीदृशः पतति तर्हि न किञ्चिदिति ते मिथ्यात्वं गच्छन्ति ।
तथा आचार्यं लोकेन पूज्यमानं दृष्ट्वा मरुके ब्राह्मणस्य मा-
णवुद्ध्या प्रतिचरणं भवति । ततः संज्ञाभूमिं गतं विजने प्रवेशं
मारयेत् तथा खरमुखीं नपुंसकीं दासीं वा प्रापयित्वाङ्गात्
कुर्यात् अनाभोगेन वा वनगहने प्रविष्टे तिर्यगादीं च गर्दभा-
दीं कुलटादीं च प्रविष्टायामात्मपरोभयसमुत्था दोषाः एव
गाथासंक्षेपार्थः ।

संप्रति “वाणिण्यं य मिच्छन्तमि” त्येतद्विभावयिषुगिदमाह ।

सुयवंतं पि परिवा-रवं च वाणिज्यं गच्छन्तुष्टाणे ।

दुष्टाण निगममि य, हाणी य परमुहायमा ॥

संज्ञाभूमिं व्रजति ततः प्रत्यागच्छति वा तस्मिन्नाचार्यं भूत-
वर्तनं परिवारवांश्चेति मन्यमाना अन्तरा निजनिजापणेषु
स्थिता वणिजोऽभ्युत्थानं कृतवन्तः तेषां चोत्थानैः लोकस्य य
भूयान् बहुमान आसीत् । कदाचिदाचार्यो द्वौ वारौ संज्ञाभूमिं
व्रजन्तं ततो द्विस्थाने निर्गमने चतुरो वारान् गच्छन्ति प्रत्या-
गच्छन्ति चोत्थातव्यं ततस्ते आलस्यं मन्यमाना अभ्युत्थानस्य
हानिं कुर्वन्ति ते च हानिमभ्युत्थानस्य चिकीर्षयोऽभ्युत्था-
नव्यं भविष्यतीति कृत्वा तमाचार्यं दृष्ट्वा परमुखा भवन्ति अ-
न्यतो मुखं कुर्वन्तीति भावः । अथवा अवर्याः स्यात्तथाहि द्वौ
वारौ संज्ञाभूमिं व्रजन्तमाचार्यं दृष्ट्वा ते वदन्ति नूनमेष आ-
चार्यो द्वौ वीन्यारान्ममुद्दिशति तेन द्वौ वारौ संज्ञाभूमिं याति ।

गुणवं तु जग्रा वणिजा, पयंतमे वि सम्मुहा तमि ।

पडियं ति अणुष्टाणे, पुविह निपत्ति अजिमुहाणं ॥

वणिजां बहुमानेनाभ्युत्थानं दृष्ट्वा केचिदन्ये चिन्तयन्ति । गु-
णवानाचार्यो यतो वणिजः पूजयन्ति एवं चिन्तयित्वा तेऽप्य-
न्ये तस्मिन्नाचार्यं सन्मुखा भवन्ति वागद्वयसंज्ञाभूमिगमने व-
णिजामनुत्थाने ते चिन्तयन्ति नूनमेष आचार्यः पतितः कथ-

मन्यथा वणिजः पूर्वमभ्युत्थानं कृतवन्तो नेदानीम् । तथा च
सति तेषामभिमुखानां द्विविधा निवृत्तिस्तथा ये आशक्तं
ग्रहीतुकामा ये च तस्य समीपे प्रवर्जितुकामास्ते चिन्तयन्ति
यद्येषांऽपि प्रधानो ज्ञाता कुशीलत्वं प्रतिपद्यते तर्हि नूनं सर्वं
जिनवचनमसार्गमिति मन्यमानाः भावकत्वाद्गतग्रहणाद्वा प्र-
तिनिवर्तन्ते मिथ्यात्वं गच्छन्ति ।

संप्रति “पडियग्गमणाभोगे” इत्यादि व्याख्यानयन्माह ।

आउट्टां ति व लोगे, पडियग्गिओ उच्चमरणं मरुगां ।

खरियमुहसंगहं वा, लोजेउ तिरिक्खमंगहणं ॥

गुणावानाचार्य इति कृत्वा सर्वो लोकं आचार्यस्यावृत्तोऽभ-
वत् प्रणतोऽभूत् धिग्जातीयानां केषांचित्पार्षयसां तथा पु-
जामाचार्यस्य दृष्ट्वा महामन्त्रगे भवेत् मात्सर्येण संज्ञाभूमिग-
तमाचार्यं प्रतिवर्त्य लुप्ते प्रदेशे मरुको ब्राह्मणः कोऽपि जाविता-
द्वपरण्य गच्छादिषु प्रच्छले प्रदेशे स्थगयेत् । तथा खरिका-
मुखीं दासीं नपुंसकं वा प्रतोभ्य तत्र प्रेष्य संप्रहं कुर्यात् यथा
मैथुनभेषे सेवमानो गृहीतस्तत उद्वाहः स्यात्तथा अनाभोगेना-
चार्यो वनादिगुपिलमवकाशं संज्ञाव्युत्सर्जनाय प्रविष्टः स्या-
त्तत्र च (तिरिक्खति) तिर्यग्यानिता गर्दभ्यादिका पूर्वगता
पश्चाद्वा प्रविष्टा भवेत् तां च केचित्प्रत्यनीका दृष्ट्वा उद्वाहं
कुर्यात् । मूलगाथायां यदुक्तं (तिरिक्खादीति) तत्रादिशब्दव्या-
ख्यानार्थमाह ।

आदिग्गहणा उग्गा, -मिगा व तह अन्नतिन्थिगा वावि ।

अहवा वि अमुदांमा, हवां मे वादिमादी य ॥

आदिग्रहणादुद्गामिका कुलटा तथा अन्यतार्थिका वा प-
रिगृह्यते सा तस्मिन् गहने पूर्वं गता पश्चाद्वा प्रविष्टाऽभवत् ।
तत्र चात्मपरोभयसमुत्था दोषाः संप्रहणादयश्च प्रागुक्ताः ।
अथवा इमे वक्ष्यमाणा अन्य वाद्यादयो दोषा भवन्ति ।

तानेव संजिघृक्षुर्द्वारगाथामाह ।

वादीर्दमियमादी, सुत्तथाणं च गच्छपरिहाणी ।

आवस्मर्गादुद्धंता, कुमार अकुरंतकरंते य ॥

वादिर्दमिडकादयो वादिर्दमिडकादिविषया बहुयो दोषास्त-
था सूत्रार्थानां गच्छस्य परिहाणिः । अथवा सूत्रार्थानां परिहा-
णिर्गच्छे च ज्ञानादीनां परिहाणिस्तथा आदश्यकमुच्चागध-
श्यकं कुर्यन्नकुर्वन्न कुमारो दृष्टान्तः । एव द्वारगाथासंक्षेपार्थः

सांप्रतमनामेष विवरीषुः प्रथमतो वादिद्वारमाह ।

सन्नागतो ति पिट्ठे, जयातिमारो ति चोत परवादी ।

या होही गिमिक्कभा, वच्चाभि अदं विवाण ॥

कोऽपि परप्रवादी बहुभूतमाचार्यं लोकपूजितं भूत्वा तेन
समं वाद करिष्यामीत्यागतो भवेत् आचार्यश्च संज्ञाभूमिं तदा
गतस्तेन चागतं वसतौ पृष्ठं क आचार्यः साधुभिः कथित-
माचायाः संज्ञाभूमिं गता एवं भूत्वा स परप्रवादी ब्रह्मात् स
मम भयेन पलायितो यदिवा मम भयेनातीसारो जातः । अथ-
वा मा भवत्येषां हत्येति व्रजामि अलं पर्याप्तं विवादेन ।

अधुना “दमिडयमादीति” व्याख्यानयति ।

चंदगवेज्जासरिमं, आगमणं एय उद्धिमंताणं ।

पव्वज्जसावज्जहग-उच्चादिगुणाण परिहाणी ॥

यथा इन्द्रपुरे इन्द्रदत्तस्य राज्ञः सुतेनः कथमपि पुत्तलिका-
क्षिचन्द्रकस्य वेधः कृतस्तत्सदृशं “काकनाडीयवन्” राज्ञः

अद्धिमतां चान्येषामाचार्यसमीपे आगमनं आचार्यं च संज्ञा-
भूमिं गते दण्डिकादिगगतो भवेत् ततः संज्ञाभूमिं गतश्चा-
चार्य इति भुत्वा प्रतिनिवर्तन्ते यदि पुनः संज्ञाभूमिं न गता आ-
चार्या भवेयुस्ततो धर्मं भुत्वा कदाचित्ते प्रव्रज्यां गृहीयुः प्रव-
्रजितेषु च राजादिषु महती प्रवचनप्रभावना । तथा आवक-
त्वं केचित्कदाचित्प्रतिपद्येरन् यथा भद्रका वा भवेयुस्तथा च
तस्यसाधूनां महानुपग्रहः । संज्ञाभूमिगमने चैतेषां गुणानां
हानिः । संप्रति " सुत्तन्थाणां च गच्छुं परिहाणी " इत्येतद्व्या-
ख्यानार्थमाह ॥

सुत्तन्थे परिहाणी, वीयारं गंतुं जा पुणो एति ।

तन्थेव य वामरणं, सुत्तन्थेमुं न सीयंतं ॥

विचारं विचारभूमिं गत्वा यावत् पुनरेति तावत्सूत्रार्थपरि-
हाणिः इयमत्र भावना संज्ञाभूमिर्देवे भवेत्सूत्रपौरुष्यामर्थपौरु-
ष्यां चास्मिन्नुक्ततायामाचार्यः संज्ञावान् हातरततो गतः संज्ञाभू-
मिं तत उद्गाढायां पौरुष्यामर्थपौरुष्यां कालवेलायां समाग-
तस्ततः सूत्रार्थपरिहाणिः तद्वाच्यं शिष्याः प्रातीक्ष्ण-
काश्चान्यं गणं व्रजन्ति ततो गच्छस्यापि परिहाणस्तत्रैव पु-
नरुपाश्रये संज्ञाया व्युत्सजने सूत्रार्थेषु साधवो न सीदन्ति ।
अत्र चावश्यकं कुर्वन्कुर्वन् कुमारो दृष्टान्तः ॥

एवमेव भावयति ।

तीरगणं ववहारं, खीरगते ह्यति तदिह उद्गाणे ।

कोसस्म हाणि परचम्मु-पेहण रज्जस्म अपसन्थे ॥

कुमारस्याऽऽस्थाने समुपविष्टस्यार्थिनः प्रत्यर्थिनश्च व्यवहा-
रेणापस्थितास्तेषां चोत्तरोत्तरेण व्यवहरतां व्यवहारस्तीरं
गतः परं नाद्यापि समाप्तिमुपयाति तस्मिन्नासमाप्ते व्यवहारो
स्वति राजकुमारः संज्ञावान् जातस्तत उत्थाय संज्ञाभूमिं गतः
न च यावन्नायाति तावदर्थिनः प्रत्यर्थिनश्च क्षीरोदकसंयोगा-
दिवंदकीभूतास्ततो राजकुमारस्य प्रत्यागतस्य ते ब्रुवते वयं
परस्परं स्थस्थीभूताः एवं सदा सर्वत्र समस्तादपि लक्षादि-
प्रमाणाद् दण्डायपदान् परिभ्रष्टान्तनः कोशस्य हानिर्जाता
तां च ज्ञात्वा परचम्मुः परचलमागच्छन् तथा च राज्यस्य प्रेरण-
मेवोऽप्रशस्ते दृष्टान्तः । प्रशस्ते पुनर्दृष्टान्तः स्वयं भावनीयः ।
स चायं प्रथमत एवावश्यकमुच्चांगदः कृत्वा आस्थाने समु-
पविशति उपविष्टो यदि संज्ञावान् भवति ततः प्रच्छन्ने प्रदे-
शे व्युत्सजति एवं तस्य कुर्वतः प्रभूतं प्रभूततरं दण्डायपदं
जातं तथा च सति कोशस्य महती वृद्धिस्ततः परचलस्य प्रे-
रणं राज्यान्तरसंग्रहः । एष दृष्टान्तोऽयमर्थोपनयः । य आ-
चार्यो बहिस्संज्ञाभूमिं व्रजति तस्य प्रागुक्तप्रकारेण सूत्रार्थप-
रिहाणस्तत्परिहाण्या गच्छस्यापि परिहाणिः शिष्याणां प्रा-
तीक्ष्णिकानां चान्यत्र गणान्तरं गमनान् । यस्तु तत्रैवोपाश्रये
व्युत्सजति तस्य न किञ्चिदपि परिहीयते इति सर्वं सुस्थम् ।

एतदेवाह ।

वेत्तं सुत्तन्थाणां, न जेजणं दंरियादिकरणं वा ।

पत्तणमभयकोमे, पुच्छा पुण सोहणा विणण ॥

यथा यदि निर्निमित्तव्यमेवं प्रामादीनामन्तरपि सूत्रार्थानामपरि-
हाणिनिमित्तं दण्डिकादीनामागतानां धर्मकथाया अविघ्ननिमि-
त्तं च संज्ञाव्युत्सजनाय न गन्तव्यं किन्तु पाश्र्वस्यान्वर्थ्यव्युत्सजनीयं
येन सूत्रं यथेष्टं न व्रजति, नापि दण्डिकादीनामागतानां धर्म-
कथनं विवृतयति । पूर्वमेव चोपयोगः कर्त्तव्यः किं मम संज्ञा भवे-

अवा । तत्र यदि शङ्का तदा कृतावश्यकेन सूत्रपौरुष्यामर्थपौरुष्यां
च सूत्रार्थप्रदानायोपवेष्टव्यं तत्रापि न तावदासितव्यं यावदवश्य-
मुत्थं भवति किन्त्वत्र । अत्रार्थे निदर्शनमेक आचार्य आश्रय-
कं शोधयित्वा तिष्ठति दण्डिकश्च धर्मश्रवणार्थमागत आचार्येण
धर्मकथा प्रारब्धा स च धर्मकथाक्लिप्तो राजकुमारो धर्मं शृणु-
न्मभीक्ष्णमभीक्ष्णं कारयिकीव्युत्सजनायोत्तिष्ठति आचार्यस्व
प्रच्छन्नो मूत्रकोशः समर्प्यते प्रच्छन्नं कारयिकीमात्रं साधवः
समर्पयन्ति तत्र कारयिकी व्युत्सजति । ततो विनये लोको-
त्तरिके बलवति राज्ञः पृच्छा आचार्यस्य कथनमेतदेव वि-
भावयिषुरिदमाह ॥

निद्धाहारो वि अहं, असइं उट्टेमि नेस कहयंतं ।

पासगतो तं (सप्प) पत्तं, वत्थंतरियं पणामेइ ॥

राजा विनियति मम स्निग्ध आहारस्तथाऽपि कारयिकीव्यु-
त्सर्गाय पुनः पुनरुत्तिष्ठामि । आचार्यस्तु कथयन् रुद्धाहारो-
ऽपि कारयिकीव्युत्सर्गाय नोत्तिष्ठति नूनं मध्ये य एष आचा-
र्यस्य पार्श्वे स्थितः दुल्लभः स तत्कारयिकीमात्रं प्रच्छन्नं व-
त्थान्तरितं प्रणमयति समर्पयति तत्र कारयिकीमाचार्यो व्यु-
त्सजति एतच्च यदि पृच्छयते तर्ह्यविनयः कृतो भवति त-
स्मादुपायेन पृच्छामीति विचिन्त्येदं पृच्छति ॥

विणओ लोइयलाउ-त्तरिओ । तं य वत्तं । ततो गंगा ।

कतोमुहं अचलंतो, जणिति निवं आगिति जतो ॥

राजा सूरिमापृच्छति भगवन् ! किं लौकिको विनयो बली-
यान् अथवा लोकोत्तरिकः । आचार्येणोक्तमयमर्थः परीक्षतां
परमेवं ज्ञायते लोकोत्तरिको विनयो बलीयान् तत्र परीक्षा
कर्तुमारब्धा आचार्येणोक्तं यस्तव दृष्टिप्रत्ययो यं वा कृत्वा
त्वं जानासि न एष विनयघ्नसी तं प्रेषय । यथा
कुतोमुहो गङ्गा वहतीति ज्ञात्वा निवेदय । ततो
राजा य आकृतिमान् यश्च दृष्टप्रत्ययस्तं प्रेषयति व्रज कुतो-
मुहो गङ्गा वहति सोऽचलन् तत्रैव स्थितो नृपं भणति यथा
पूर्वमुहो गङ्गा वहति लोकोऽप्यन्य एतत् जानाति । तत
आचार्यो ब्रूते मम शिष्याणां मध्ये य त्वं विषमकरणनाशादि-
भिर्विषमं जानासि । उक्तञ्च " विषमसमैर्विषमसमा, विषमैर्वि-
षमाः समैः समाचाराः । करचरणवदननासा करणोत्तिरीक्ष-
णैः पुरुषाः " विषमत्वाच्च विनयघ्नं करिष्यतीति तं प्रेषय ।

रप्पा पयंसितो एस, वयओ अविणायदंसणो समणो ।

पच्छागय उस्सगं, काउं आलोयए गुरुणो ॥

एवमाचार्येणोक्तं राज्ञो यो विषमकरचरणादिना अविनीतद-
र्शनः श्रमणः प्रदर्शित एव व्रजतु कया दिशा गङ्गा वहतीति
आचार्येण संप्रेषितः स आचार्योनापृच्छय तत्र गत्वा ततः प्र-
त्यागत्यैर्यापथिक्याः कायोत्सर्गे कृत्वा गुरोः पुरत आलोच-
यति कथमित्याह ।

आदिच्चदिमा लोयण-तरंगतणमाइया य पुच्चमुहं ।

मोहो य दिसाए मा होउ, पुट्टां त्ति जणो तहव अमो वि ॥

हे भगवन् ! युष्मत्पादानापृच्छयाहं गङ्गातटं गतस्तत्र च गत्वा
सूर्यं निर्व्यातवान् यत आदित्यादिविभागः सत्यक ज्ञायते ए-
वमादित्यविगालोचनं कृतं तथा तत्रैव स्तूणादीनि पूर्वामिमुखा-
न्युत्थमानानि दृष्टानि तत्र कदाचिद्दिग्मोहोऽपि स्यात्ततो मा भू-
द्दिग्मोह इत्यन्योऽपि जनस्त्रिंशसंख्याकः पृष्टः सोऽपि तथैवाह
यथा पूर्वामिमुहो गङ्गा वहतीति । एतच्च राज्ञा प्रत्ययि-

कप्रच्छन्नपुरुषैः परि (भावित) भावापितं तैरपि तथैव कथितम् ततो राजा प्राह ।

बहवंधंयमारण-निव्विसयथणवहारलोगमि ।

भवदंडो उत्तरितो, उच्छ्रहमाणस्म तां वलितो ॥

लोके योऽस्माकमाज्ञां भनक्ति तस्य वधं लकुटादिप्रहायैस्ता-
मनं बन्धं निगडादिभिश्छेदं कर्षच्छेदादिकं केषाञ्चित् मा-
रणं विनाशनमपरेषां निर्विषयकरणमन्येषां घनापहारं कुम्भ-
स्तथाऽपि केचिदस्माकमाज्ञां भजन्ति । लोकोत्तरेषु पुनरेषां
भजतामेतानि न भयानि सन्ति तथाऽपि परेण प्रयत्नेन लो-
कोत्तरिका आज्ञां कुर्वन्ति तत्र किं कारणमाचार्य आह "भ-
वदंडो" इत्यादि पश्चाद्धं यस्तीर्थकरणधरादीनामाज्ञां भनक्ति
तस्य परमं हस्तच्छेदनादीनि भवन्ति एष लोकोत्तरे भव-
दण्डः अस्माद्वीतस्य साधोरुत्सहमानस्य स्वशक्त्यानिगूह-
नेनोद्यमं कुर्वतो विनयो वलीयान् । एवं लोकोत्तरिका वि-
नयां वलिकः ।

अत्रैवापवादमाह ।

वितियपयं अमतीए, अस्माप उवस्सय व सागारो ।

न पवत्तति मत्ते वि, जे य समत्था ममं तेहिं ॥

कुपडादीनिग्गमणे, नातिगर्भारि अपव्वायम्मि ।

वांमरियांम्म य गुक्का, निसिरंति महंतदंडधरा ॥

द्वितीयपदमपवावपदमधिकृत्य संज्ञाभूमिमाचार्यो व्रजेत् ।
तदेव द्वितीयपदमाह । उपाश्रये च पश्चात्कृते संज्ञाभूमिर्नास्ति
तनस्तस्या अस्मति बहिर्ब्रजेत् । (अण्णाएत्ति) यत्र न ज्ञायते
एष आचार्यस्तत्रापि बहिर्ब्रजेत् । अथवा उपाश्रये सागारिको
विद्यते ततो बहिर्याति कस्यापि पुनरुपाश्रयस्य पश्चात्कृते वि-
द्यमानेऽपि संज्ञा न प्रवर्त्तते सोऽपि बहिर्याति पक्षः कारणा-
हिर्यमनम तत्र ये समर्थास्तरुणाः साश्रवस्तैः समं याति । तत्र
यानि कुपथादीनि कुग्ग्यादीनि तैरेन्तव्यं तैरेच्छतोऽपि प्रायः
पूर्वोक्ता दोषा न भवन्ति । तत्रापि यश्चानिगम्भीरं नातिविषम-
मप्रत्यवायं प्रत्यवायविरहितं तत्राचार्यः संज्ञां व्युत्सृजति ।
येषां च सहायानां हस्ते महान्तो दण्डकास्ते महादण्डधरा-
श्चतसृष्वपि दिक्षु संरक्षणपरायणास्तिष्ठन्ति व्युत्सृष्टे च गु-
क्का पुरीषे ते महादण्डधरास्तनस्तगन्ति कस्मादेवं रक्षा
क्रियते इति चेत् कुलस्य तदायत्तत्वात् उक्तञ्च "जस्मि कुलं
आयत्तं, तं पुरीसे आयगेण रक्खाहि" इत्यादि कथं पुनः स
रक्षितव्य इत्यत आह ।

जह राया तोसलिओ, मणिपरिमा रक्खए पयत्तेण ।

तह होइ रक्खिव्वो, मिरिघरसरिमो य आयरितो ॥

यथा राजा तोसलिको मणिप्रतिमे च प्रयत्नेन रक्षति तथा
भवत्याचार्यो रक्षितव्यो यतः श्रीगृहसदृश एष आचार्यः ।

अथ के ते प्रतिमे इत्यत आह ।

पडिमुप्पत्ती वाणिय, उदहिप्पातो उवायणं भीतो ।

रयणत्तुंग जिणपडिमे, करंमि जइ उत्तरे विग्घं ॥

उप्पाउवसमउत्तर-मविग्घए एकपरिमं वा ।

देवयच्छं देण ततो, जाया वितिए वि पडिमा तो ॥

प्रतिमयोरुत्पत्तिर्वक्ष्यता सा चैवमेकस्य वणिजः समुद्रं प्रव-
हणेनावगाहस्योत्पात उपस्थितः । ततः स श्रीपयाचितिकं क-

रन्ति यथा यदेतदौत्पातिकमुपशाम्यति अविघ्नेनोत्तरामि च
ततोऽनयोद्वयोर्मणिरत्नयोद्धे मणिमयौ जिनप्रतिमे कारयि-
ष्यामि एषमौपयाचितिकं कृते देवतानुभावेनौत्पातिकमुप-
शान्तमविघ्नं समुद्रोत्तरणमभूत् स चोन्तीर्णः सन् लोभेन एक-
स्मिन्मणिगले एकां जिनप्रतिमां कारयति ततो देवतया द्वि-
तोये मणिगले द्वितीया जिनप्रतिमा कारिता तथा चाह । देव-
ताच्छन्देन ततो जाता द्वितीयेऽपि मणिगले प्रतिमा ।

तो भत्तीए वणिता, सुस्समइ ता परेण जत्तेण ।

ता दीवएण परिमा, दीमंतिहरा उ रयणाई ॥

ततः कागपणानन्तरं ते प्रतिमे वणिको भक्त्या परेण यत्ने-
न शुश्रूषते ततः तथोच्च प्रतिमयोरिदं प्रातिहार्यं ते प्रतिमं या-
वदीपकः पार्श्वे ध्रियते तावदीपकेन हेतुना प्रतिमे दृश्येते ।
तथा दीपकाभावे सप्रकाशे अपि प्रकाशमणिरत्ने दृश्येते ॥

सौजण पारिहरं, राया घेत्तेण सिरिहरे बुद्धति ।

मंगलभत्तीए तो, प्पत्ति परेण जत्तेण ॥

इदमनन्तरोदितं प्रातिहार्यं राजा तोसलिकः श्रुत्वा ते प्रति-
मे स्वयमेवात्म्यीश्रीगृहके भाण्डारे क्षिपति मुञ्चति ततो
मङ्गलबुद्ध्या भक्त्या च परेण यत्नेन ते पूजयति । यस्मिन्
दिन्ये ते प्रतिमे श्रीगृहमानीते ततः प्रभृति राज्ञः कोशादि-
षु वृद्धिरुपजाता । ततः श्रीगृहसदृश आचार्य इत्युक्तं तत
एवं दृष्टान्तभावना कर्त्तव्या यथा राजा श्रीगृहं प्रयत्नेन रक्ष-
यति एवमाचार्योऽपि रक्षणीयस्ततः कथमत्र मणिमयप्रतिमा-
भ्यां दृष्टान्तभावना कृता उच्यते ॥

मंगलभत्ती अहिया, उप्पज्जइ तारिसम्मि दव्वम्मि ।

रय गगगहणं तेणं, रयणज्जता तहारारतो ॥

श्रीगृहे द्रविणं रक्षणीयं मणिमयप्रतिमयोः पुनर्द्रविणमप्य-
तिप्रभूतमस्ति मङ्गलबुद्धिश्च तत्रापि परमतीर्थकरभक्तिश्चेति ।
प्रयत्नेन रक्षणे त्रीणि कारणानि तथा चाह । मङ्गलं मङ्गल-
बुद्धिर्भक्तिश्चाधिका दृष्टेः समुत्पद्यते ततो रत्नग्रहणं
यथा ते रत्नप्रतिमे कारणत्रयवशाद्विशिष्टेन प्रयत्नेन रक्षेते
बुध्यन्ते च तथा शिष्यैराचार्यः प्रयत्नेन रक्षणीयः शुश्रूषणीय-
श्च । अथैवमाचार्ये रक्षिते बुध्दियते च को गुण इत्यत आह ।

पूयंति य रक्खयंति य. सीमा मच्चं गणिं सया पयया ।

इह परलोए य गुणा, इवंति तप्पूयणे जम्हा ॥

गणनमाचार्ये शिष्याः सर्वे सदा प्रयताः प्रयत्नपराः पूजय-
न्ति शुश्रूषन्ते च यस्मात्तत्पूजने आचार्यपूजने इह लोके परलोके
च गुणा भवन्ति इह लोके सूत्रार्थं तदुभयमुपयाति परलोके
सूत्रार्थाज्यामधीनार्थ्या ज्ञानादिमोक्षमार्गप्रसाधनम् । अथवा
पातञ्जलिका गुणाः "आयसिप वेयावच्चं करेमाणे मदनिज्जेर म-
हापज्जवसाणे भवति" इत्येवमादयः । गतो द्वितीयोऽतिशयः ।
संप्रति तृतीयमाह "इच्छाप पट्टं वेयावच्चं करेजा" इत्येवमु-
पमतिशयमभिधित्सुराह ।

जेणाहारो उ गणी, मवालबुद्धस्स होइ गच्छस्स ।

तो अतिमेसपत्तुत्तं, इमेहिं दारेहिं तस्स भवे ॥

येन कारणेन गणी आचार्यः सवालबुद्धस्य गच्छस्याधारस्त-
तस्तस्य भवत्यतिशेषप्रभुत्वमतिशयाधिप्रभुत्वं तच्चैर्भवेत्यमा
शौर्द्धरैरवगन्तव्यम् । तान्येवाह ॥

तित्थयरपवयणे नि-जरा य सावेक्कवत्तिवोच्छेतो ।

एएहिं कारणेहिं, अतिसेमा होति आयरिण् ॥

आचार्यस्तीर्थकरस्तीर्थकरानुकारी तथा सूत्रतोऽर्थतश्चाधी-
ती प्रवचने तथा तस्य वैयावृत्त्यकरणे महती निर्जरा भवति ।
तथा शिष्याः प्रार्त्ताच्छिका आत्मानुग्रहबुद्ध्या सूर्यैयावृत्त्यं कुर्व-
न्तः सापेक्षा भवन्ति सापेक्षाणां च ज्ञेयान् ज्ञानादित्वाजो मह-
ती निर्जरा इतरे त्वकुर्वन्तो निरपेक्षास्तेषां महान्संसारस्तथा
जन्तावाचार्यस्य क्रियमाणायाम् सकलस्यापि गच्छस्यानुग्रहकर-
णास्तीर्थस्याव्ययच्छेदः कृतो जवति । एतैः कारणैराचार्यस्य सू-
त्रोक्ता अतिशेषा भवन्त्येव च वक्ष्यमाणा इति द्वारगाथासंके-
पार्थः । सांप्रतमेवा व्याख्या । तत्र प्रथमं तार्थकरकल्पद्वारं व्या-
ख्यानयति ॥

देविंद चक्रवर्ती, मंडलिया ईसरा तलवरा य ।

अभिगच्छन्ति जिणिंदे, ते गोयरियं न हिंदन्ति ॥

जिनेन्द्रा जगवन्त उत्पन्ने ज्ञाने देवेन्द्राः शक्रप्रभृतयश्चक्रवर्ति-
न उपलक्षणमेतत् यथायोगं च वहदेवाश्च तथा माण्डलिकाः
कनिपयमण्डलप्रजव ईश्वरास्तलवराश्चाभिगच्छन्ति । ततोऽपि
ते गोचरचर्या न हिमन्ते ॥

संखादीया कोमी, सुराण निचं जिणे उवासंति ।

संसयवागरणाणि य, मणमा वयसा व पुच्छंते ॥

संख्यातीताः सुराणां कोट्या नित्यं सर्वकालं जिनान् तीर्थहृत
उपासन्ते तथा सततं मनसा वचसा च पृच्छन्ति सुरादिकं
मनसा वचसा च संशयव्याकरणानि करोति । ततो भिक्षां न
हियन्ते ।

उपपाखणणा जह नो अदंति,

चोर्त्तामबुद्धातिसया जिणिंदा ।

एवं गणी अष्टगुणोववेतो,

सत्या व तो हिंइ ईहमे तु ॥

यथा वन्धे ज्ञाने जिनेन्द्राश्चतुस्त्रिंशत् बुद्धातिशयाः सर्वज्ञा-
तिशया देहसौगन्धादयो येषां ते तथा भिक्षां न हिमन्ते । एवं
तीर्थकरदृष्टान्तेन गणो आचार्योऽष्टगुणोऽपतोऽष्टविधगणिसं-
पद्रुपेतः शास्ता इव तीर्थकर इव ऋद्धिमान् न हिमन्ते ॥

गुरुहिंदणम्मि गुरुगा, वसभे लहुया न निवारयंतस्स ।

गीतार्गते गुरुलहु, आणादया बहु दोसा ॥

आचार्यं भिक्षामटामीति व्यवसितं यदि वृषभो न निवारयति
तदा तस्यानिवारयतः प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः । अथ
वृषभेण निवारितोऽपि न तिष्ठति तर्हि वृषभः शुद्धः आचार्यस्य
प्रायश्चित्तं चत्वारो गुरुकाः । तथा गीतार्थो भिक्षुश्च निवारय-
ति तदा तस्य मासगुरु अर्गीतार्थस्य भिक्षारनिवारयतो
मासद्वय । आचार्यस्य गीतार्थगीतार्थान्यां वारितस्यापि
गमने प्रत्येकं चतुर्गुरु । आज्ञादय इमे वक्ष्यमाणा बहुवो
दोषास्तानेवाह ।

वाते पिसे गणालोण, कायकिलेसे अचित्तया ।

मेही अकारगे वाले, गणचिंता वादिइच्छिणो ॥

भिक्षामटतो वातो वा प्रकुपितो भवति तथा अत्युष्णपरितापेन
पित्तमुद्धिक्ता भवति । तथा गणस्य गच्छस्य भिक्षाटनपरि-
श्रमत आलोकः कर्त्तव्यो न भवति । तथा भिक्षाटने काय-
क्लेशो जवति तस्माच्च सूत्रार्थपरिहाणस्तथा सूत्रार्थयोरचि-

न्ता भवति । तथा मेहीभूत आचार्यस्तस्मिन् भिक्षामटति
शिष्याणामात्मद्वाराभावात् प्राधूर्यकादीनां वात्सल्यकरणाज्जा-
घः । तथा अकारकं चेत् उच्यते जज्ञने तस्य भोजने ग्लानत्वम-
भोजने परिग्रापनिकादोषः । तथा भिक्षामटतो व्याघ्रः श्वादिरुप-
तिष्ठेत् तत्र चात्मविराधनादोषस्ततो गणचिन्ता । तथा यादी
कोऽपि समागतः स च भिक्षागतमाचार्यं श्रुत्वा हीलयत्
उड्डाहं वा कुर्यात् । तथा ऋद्धिमान् समृद्ध आचार्यो जवतीति
न स हिमन्तापयितव्य इत्येष द्वारगाथासंक्षेपार्थः ।

सांप्रतमेनामेव विवरीपुः प्रथमतो वातद्वारमाह ॥

भारेण वेयणाण, हिंदंते उच्चनीयसासो वा ।

वाहुकाडिवायगहणं, विसमाकारेण सूलं वा ॥

भारेण भक्तभृतजाजनजरेण वेदना जवति । तथा कोऽपि
ग्रामो गिरौ निविष्टो भवेत् तत्र च कानिचित् नीचस्थानानि
तानि भारेण वेदनायां सत्यां हिण्डमानस्य हवासो भवति तथा
कटेश्च वातग्रहणं जवति । तथा ग्रामे विषमाकारेण व्यवस्थिते
यत्र तत्र वा तिर्यक्शरीरं कृत्वा गच्छतः शूलं वा जवेत् ।

अचुण्णहतावितो उ, खच्छदवाददीय उड्डणई य ।

अपिपये असमाही, गेलमे सुत्तजंगादी ॥

तथा अत्युष्णेन परितापितः सन् खड्गं प्रभुरं उच्यते पानीयम-
तितृपित आहृद्वात । तथा परितापजावतः पुनः पुनः पानीयमा-
पिबेत् तथा चाहारपानीयेन प्लावितः सन् न जीयेत् अजर-
णाच्च उर्द्धने वमनं जवेत् आदिशब्दात् आहाररुचिर्नोपजायते ।
अथवा पानीयं प्रभूतं न पिबति ततोऽसमाधिः । आहाररुचौ
च पुनर्भोजने ग्लानत्वं ग्लानत्ये च सूत्रजङ्गः सूत्रपौरुषीभङ्गः
आदिशब्दादर्थपौरुषीभङ्गश्च । गतं वातद्वारम् ।

अधुना पित्तद्वारमाह ॥

बहिया य पित्तमुच्छा, परणं उएहेण वा वि वसहीण ।

आदियणे उड्डणादी, सो चेव य पोरसीजंगो ॥

उष्णेन परितापितस्य चित्तप्रकृतेर्बहिः पित्तमुच्छ्रावशतः तप-
नं भवेत् । तथा च सति भक्तभृतभाजनसाहितस्य उड्डाहः । व-
सतो वा पित्तमुच्छ्रावशतः पतने तत्र प्रवृत्तजलपानानन्तरमपि
प्रचुरजलादानं तथा च सति त एव उर्द्धनादयः प्रागुक्ता दोषाः
स एव सूत्रपौरुष्या अर्थपौरुष्याश्च भङ्गाः । गतं पित्तद्वारम् ॥

अधुना गणालोकद्वारमाह ॥

आलांगो तिणि वारे, गोणीण जहा तहेव गच्छे वि ।

नष्टं न नाहिति नियद-दीहसोदी निसिजं च ॥

यथा गोपालास्तसृषु वेत्रासु गवामालोकं करोति । तद्यथा
प्राक् प्रसरन्तीनां मध्याह्ने ज्ञायासु स्थितानां विकालवेष्टायां-
गृहं प्रत्यागच्छन्तीनां यदि न करोति तदा न जानाति काचि-
भ्रष्टा का वा गतेति एव आचार्येणापि तिसृषु वेत्रासु गच्छेऽ-
प्यालोकः कर्त्तव्यः । तद्यथा प्रातर्मध्याह्ने विकालवेष्टायां च तत्र
यदि प्रातर्गवश्यके कृते गणालोकं न करोति तदा मासद्वयं जि-
त्तावलायां द्वितीयं वारं गणालोकमकुर्वतो मासद्वयं तृतीयं वारं
विकालवेष्टायामप्यकुर्वतो मासद्वयम् । तत्राचार्यो यदि भिक्षां
नाटयति तदा तिसृषु वेत्रासु गणालोकं कर्तुं न शक्नोति भिक्षा-
मटन् कथं कुर्यात् गणालोके चाक्रियमाणे इमे दोषाः । कोऽपि
साधुर्नष्टो भवेत् स च नष्ट इति ज्ञात्वा प्रत्यानीयते गणालोके
पुनरकृते नष्ट इत्येव न ज्ञायते । तथा भिक्षाचर्यागमने कः स-

चिह्नः को वा नेति न ज्ञायते । तथा गणालोकं अक्रियमाणे को दीर्घं कालं भिक्षाचार्यं करोति को वा नेति केन ज्ञायते । तथा भिक्षामटल्याचार्यं भिक्षाचार्यात् आगतानामालोकनायां कः शोधं करोति । तथा भिक्षां हिरण्मने सुरौ कोऽपि गृहनिषयां बाह्यत्यंतं ज्ञायते ॥

सो आवस्मयहाणि, करेज्ज भिक्खुहसा व अत्येज्जा ।

तेण तिसंजाद्वोगं, सिस्साण करेइ अत्यंतो ॥

भिक्षामटल्याचार्यं य आवश्यककर्तव्या योगास्तेषां यः प्रमाद-
तो हानिं करोति स न ज्ञायते तथा आचार्य एवास्माकं भिक्षा-
मानेभ्यतीति केचित् भिक्षाहसा वसतावेव तिष्ठेयुर्न भिक्षाम-
ट्येयुर्यत एव गणालोकंऽक्रियमाणे इमे दोषास्तस्मात्सिमुष्यपि
संन्यासु शिष्याणामालोकं तिष्ठन् भिक्षामादमरुमान करो-
ति । गतं गणालोकद्वारम् ॥

अधुना कायक्लेशद्वारमाह ।

हिंदंतो उच्चातो, सुत्तत्थणं च गच्छपरिहाणी ।

नासेहिति हिंदंतो, सुत्तं अत्यं च आणेणं ॥

हिरुमानः पुनर्जिज्ञां महान् कायक्लेश इति (उच्चातोऽपि)
परिभ्रान्तो भवति परिभ्रान्तत्वात्सूत्रमर्थ इति शिष्येषु प्रतीक्षि-
केषु च सूत्रार्थानां परिहाणिस्ततो गच्छस्यापि परिहाणिः शि-
ष्याणां प्रतीक्षिकानां चान्यत्रान्यत्र गणान्तरे संगमात् । तथा
हिरुमानः सूत्रमर्थं चारेकेणाक्षेपणात्मनो नाशयिष्यति । गतं
कायक्लेशद्वारम् ।

इदानीं चिन्ताद्वारमाह ।

जा आममिउं भुंजइ, भुत्तां खेयं च जाव परिणेद ।

ताव गतो सो दिवसो, नइसर्ता दाहिनं किं वा ॥

यावद्भिक्षामर्थयित्वा कृणुमात्रमाश्वस्य भुङ्क्ते सुतोऽपि च खेदं
भिक्षाटनपरिभ्रमं यावत्प्रतिनयति स्फोटयति तावद्दिवसः सक-
लोऽपि गतस्ततो नास्ति सा वेत्ता यत्र सूत्रस्यार्थस्य वा चिन्तां
करोति अचिन्तितं च विस्मृतिमुपयाति ततो नष्टस्मृतिः किं दा-
स्यान न किमपीति भावः । वाशब्दो दूषणममुच्यते । पतद्वेष
सुख्यकं ज्ञायति ॥

एगा नत्थि दिवसतो, रत्ति पि न जगसं समुप्पातो ।

न य अगुणेउं दिज्जइ, जइ दिज्जइ संकितो एहतो ॥

नास्ति एका विविचोऽवसरो दिवसमध्ये यत्र सूत्रमर्थं वा चि-
न्तयति रात्रावपि समुदातः सम्यक् परिभ्रान्तो न जागर्ति । न
च सूत्रमर्थं वा अगुणयित्वा दीयते यदि पुनर्दीयते तर्हि द्विधा-
तः सूत्रतोऽर्थतश्च शङ्कितो भवति । गतं चिन्ताद्वारम् ।

अधुना मेदिद्वारमाह ।

मेढीजुते बाहिं, जुंजण आदेसमाइ आगमाणं ।

विणए गिज्ञाणमादि, अत्यंतं मेदिसंदेसा ॥

आचार्यः सर्वस्यापि गच्छस्य मेढीजुतः मेदिरिति वा आघार
इति वा चक्षुरिति वा एकार्थं स चेद्भिक्षां गच्छति ततः साधूनां
वसतेष्वर्हियहच्छया भोजनं स्यादेतदनन्तरमेव ज्ञाययिष्यते । तत
एवं ज्ञायते केचिदादेशाः प्राधूर्णका आगच्छेशुरादिशब्दा-
त्केचिद्व्याधिका ह्यधिपरिहानास्ततस्तेषामादेशादीनामागमनं
ज्ञात्वा कः प्राधूर्णकानां विश्रामणं संदेशं वा कुर्यात् ॥ को
वा ह्यधिपरिहीनानां यथास्ति तस्य दानं प्राधूर्णकानामि-
तरेषां च वान्त्सत्याकरणे धिनयो न कृतः स्यात्तथा ग्लान-

स्यादेशश्चात् बाह्यवृक्षासहायानां च कः संदेशप्रदानेन चिन्तां
कुर्यात् तिष्ठति भिक्षामनटल्याचार्यं मेदेः संदेशादादेशात् सर्व-
मादेशादि सुस्थं भवति ।

संप्रति यद्भुक्तं " बाहिं जुंजणात्ति " तद्भावयति ॥

आलोयदायणं वा, कस्स करेहासु कं च छंदेमां ।

आयारिए य अइते, को अत्थि ल मुच्छहे अन्नो ॥

शिष्याः प्रतीक्षिकाश्च भिक्षां प्रविष्टाश्चिन्तयन्ति सुरिरपि
भिक्षार्थं निर्गतो भविष्यति ततो घये संप्रति प्रतिश्रयं गत्वा
कस्य पुरतः आलोचयिष्यामः कस्य वा भक्तं पानं वा दर्शयि-
ष्यामः कं चान्यं साधुं तत्र गताइन्द्रयामो निमन्त्रयामो यतो
भिक्षामटल्याचार्यं कोऽन्यः साधुः स्थानुमुत्सहते सर्वोऽपि भि-
क्षां यातीति भावस्तथाहि सर्वं साधवो भिक्षामटल्याचार्यं चिन्त-
यन्ति यदि स्वयमाचार्यो भिक्षां हिरुते काऽस्माकं शक्तिः प-
श्चात् स्थानुं वयमपि यास्यामः । एवं सर्वस्यापि गमने निम-
न्त्रणाऽपि कस्य स्यादिति विचिन्त्य बहिरेव समुद्दिश्य वस-
तायगच्छेयुरिति । गतं मेदिद्वारम् ॥

इदानीमकारकद्वारमाह ॥

एक्कासिते अकारगम्पि, दव्वे पदिसेहणा हवति दुक्खं ।

रायनिमंतणगहणे, विसणवावारणा दुक्खं ॥

भिक्षामटन आचार्यस्य यद्कारकं तस्य तत् भिक्षार्थं निष्का-
शितं तस्मिन् अकारके ह्येव भिक्षार्थं निष्काशिते प्रतिषेधनं
ममैतद्कारकमन्यदेहति वक्तुं लज्जितो भवति दुःखं यदि पुन-
र्लज्जां मुक्त्वा ज्ञातिं तदाऽनन्तरं बहुयमाणा गाथाद्वयोक्ता दो-
षास्तथा भिक्षामटल्याचार्यं गच्छा मत्सवारणकाभ्यनेन दृष्टस्तत्र
आकारयित्वा ज्ञातिनो मम गृहे भिक्षां पृच्छति स प्राह न कल्पते
राजपिण्ड इति एवं निमन्त्रणानन्तरमग्रहणं गच्छा जल्पते साधो !
किं तव पतद्भवे समस्ति ततो दर्शितेऽन्तर्प्रान्नादिके वासिका-
दौ च गच्छा तत् दृष्ट्वा स्मिन्नं कुर्यात् । तथा आचार्योऽवस्थिको
जनेन स चेत् स्थानादिनिमित्तं शिष्यान् प्रातीक्षिकांश्च व्यापार-
येत् तथा ग्लानादीनां योग्यमानयेति ते चाद्यधिकं ज्ञात्वा परि-
भवमुत्पादयन्तीति तेषां व्यापारणं दुःखमेवेति धारणायासमा-
सार्थः । सांप्रतमेनामेव विवरं पुनर्लज्जां मुक्त्वा अकारकद्वारम-
तिषेधनं दोषास्तानेवाह ॥

जेण्य कारणेणं, मीसमिणं मुंडियं जदंतेण ।

वयणपरवाणिणं वि हु, न मुंडिया ते कहिं जीहा ॥

येनैव कारणेन हेतुना भदन्तन गुरुणा तव शीर्षमिदं मुणिरतं
तेनैव कारणेन तव जिह्वाऽपि बदनगृहनिवासिनो ममैतद्का-
रकमन्यदेहति भुवाणा कथं न मुणिरता येनैव भाषते यथा ।

गयभागमम्पि लोए, सीसा वि तहेव तस्स गच्छति ।

सयमेव दृक्षजिम्भा, सीसे त्रिणइस्सती केण ॥

गतागतोऽयं स्वजावतो लोकः पितृभ्यमायं पुत्रोऽनुकरोतीति
ज्ञायः ततो गतागमेऽस्मिन् लोके यथाऽऽचार्यो गच्छति चेष्टते
शिष्या अपि तस्य तथैव गच्छन्ति वसन्ते त्वं च स्वयमेवेत्यदुष्ट-
जिह्वस्ततः केन प्रकारेण शिष्याभ्यनेष्यसि शिष्याभ्येष्यसि नैव
कथञ्चनति । ततस्तेऽपि त्वत्सदृशा जयिष्यन्तीति ।

परिसेहंतमजोगं, आसस्म वि दुक्खं हवइ जिक्खं ।

सद्धाभंगचियत्तं, जिम्भादोसो अवणो य ॥

अयोग्यमकारकं प्रतिविध्यमानं महान्तमपशुणं करोति कं

तमित्याह कोऽसावपगुण इत्याह अन्यस्यापि साधोर्दुर्लभं
भवति जैके नैते यद्वा तद्वा गृह्णीत्यदानात् । तथा अकारक-
स्य प्रतिषेधने कस्या अपि महत्या धकाया भङ्ग अपरस्या
(अचिर्यत्) अप्रीतिस्तनस्तद्वशादवाणो जिह्वादाप उत्पद्यते ।
संप्रति यदुक्तं राजानमन्त्रणाग्रहणस्त्रिसनमिति तत्र तदेव
स्त्रिसनमाह ।

पुर्वि अदत्तदाणा, अकोविद्या इह उ मंकलिस्संति ।
काऊण अंतगयं, नेच्छंति हि दिज्जंते ॥

आन्तप्रान्तादी च दर्शिते राजा प्राह पूर्वमदत्तदाना ययं तन
इहाकोविदा अतत्त्वज्ञाः सन्तः किलश्यन्ते । तथाच राजपिण्ड
इत्यन्तरायं कृत्वा इष्टमपि दीयमानं प्रवृत्ता नेच्छन्ति ।

गहणपरिभेहजुंजण, अजुंजणे चैव मासियं लदुयं ।
समणुण्ण अन्नं जे वा, खिमेज्ज व सेहमादी य ॥

अकारकस्य ग्रहणे सति यद्यन्यैः साधुभिः प्रतिषिध्यमानोऽपि
भुङ्क्ते तदा ग्लानत्वमथ न भुङ्क्ते तदा अभोजने परिष्ठापनिका-
दायस्तत्र च प्रायश्चित्तं मासिकं लघु । तथा यथाचार्योऽल-
विधकस्तदा अमनोहलाभे वा शैक्कादयः स्त्रिसंयुक्तं किमपि
कापि गतो लज्जे रिक्तमेतस्याचार्यत्वम् ।

वावागिया गिताणा-दियाण (गेहह) जोगंति ते तओ वेति
तुज्जे कीम न गेहह, हिंस्ताओ सयं चैव ॥

आचार्या ब्रह्मिहीनः सन् शिष्यान्प्रातोऽस्त्रिकांश्च व्यापारयेते
यथा ग्लानाङ्गानां ग्लानप्राधूमिकप्रवृत्तीनां योग्यं गृह्णीत त एवं व्या-
पारिताः सन्तो ब्रुवन्ते ययं स्वयमेव हिणरुमाना ग्लानादिप्रायो-
ग्यं कस्माच्च गृह्णीत ।

एवाणाए परिभवा, वेति य दीमति य पारिस्सुवं जे ।

आगेह जाणमाणा, खिमंती एवमादीहिं ॥

एवमुपदर्शितेन प्रकारेण आज्ञायाः परिजव उपाद्यते यथा य-
दि ययं प्रायोग्यं न लभ्ये वयं कथं वक्ष्यामहे एवमुक्ते याद्या-
चार्या ब्रूते आर्या उद्यमेन किं न लभ्ये तत एवमुक्ते रुष्टा ब्रूवन्ते
इत्यनेन खलु जे भवतां प्रातिहार्यं सातिशयमाचार्यत्वं स्वयमेव-
जानतः कस्मान्नयत एवमादिजिह्वावर्चवचनैः स्त्रिसयन्ति
हीलयन्ति । गतमकारकद्वारम् ।

व्याख्यारमाह ।

वाओ य माणमादी, दिट्ठंता तत्थ होति उत्तेण ।

लोजे य आजिओगो, विसे य इत्थीकए वा वि ॥

भिक्षामटतो व्याहः श्वप्रभृतिकः कदाचिन्नृगति तदा महत्य-
पभ्राजना तत्र दृष्टान्तद्वारेण यथा उद्यमुपरि ध्रियमाण शोभ-
ने अधः पतितं तु न किमपि एवमाचार्योऽपि बहुभिः परिवारि-
तो गच्छन् शोभते तथा भिक्षाटनप्रवृत्तस्तु आदिपरिगृहीतो न
किमपि । तथा प्रतिरूपवानाचार्यो भवतीति लोजेन गाथायां स-
प्तमी तृतीयाथेऽनियोगो वशीकरणं स्त्रीकृतं स्यात् । यियं वा केन-
चित्प्रविष्टेन दीयत । एतदेवोत्तरार्थं व्याख्यानमुराह ।

माएउं असमत्था, बद्धं रुद्धं च नञ्णं कुंसिया ।

जुर्वतकमणिज्जरुद्धो, सो पुण सव्वे वि ते सत्तो ॥

जुर्वतकमनयिरूपतयाऽज्ञाकदायसंभावनया अन्यथा बद्धं
रुद्धं नर्त्तकं तदानीं नायकं कुम्भिता मोक्षयितुं न समर्थास्तेषां ता-

दृक्स्वजावात्स पुनर्युर्वतकमनीयरूपस्तान् कुम्भितान्सर्वानपि के-
नापि दोषेण बहान् रुद्धान्वा मोक्षयितुं शक्तस्ततो यथा स प्र-
यत्नेन रुद्धयते एवमाचार्योऽपि रक्षणीयोऽन्यथा दोषस्तथा चाह ।

एमेवायरियस्स वि, दोमा परिरुव्वं च सो होइ ।

दिज्जवि स भिच्छुवासो, अभिजांगवसीकरणमादी ॥

एवमेव नर्त्तकस्येवाचार्यस्याप्यरक्षितस्य दोषा जवन्ति ।
तथाहि सोऽपि प्रतिरूपवान् भवति ततः कोऽपि जिह्वापासको
जिनप्रवचनप्रनायनामसहिष्णुर्विषं दद्यात्स्त्री वा काचिद्वपुष्वा
अभियोगं कुर्यात् वशीकरणादि वा प्रयुञ्जीत यस्मादेते दोषास्त-
स्मात्प्रयत्नेन रक्षणीयोऽन्यथा तदभावे गणस्याप्यभावाप-
त्तिस्तथा चाह ।

नञ्णहीणा वनडा, नायगहीणा च रूपिणी वा वि ।

वक्कं व तुंरुहीणं, न हवति एवं गणो गणिणा ॥

यथा नर्त्तनहीना नटा यथा नायकहीना रूपवती स्त्री यथा च
वक्त्रं तुण्डहीनं न भवति एवं गणिताऽऽचार्येण विना गणोऽपि
न भवति तदेवं व्याख्यातारं गतम् । इदानीं गणचिन्ताद्वारमाह ।

लाभालाज्जाणि, अकारके वाल्लवुद्धमादेसे ।

मेहवमए न नाहिति, चिट्ठतो नाहिति न सव्वो ॥

केन पर्याप्तं लब्धं केन या न लब्धमिति न ह्यास्यति स्वयं मि-
क्काटने परिश्रान्तत्वात्तथा अभ्वनि मार्गे ये परिश्रान्ताः समागत-
प्राधूमिकाः तेषामिदं वाऽकारकं तथा बालान् वृक्षान् पूर्वान् गता-
श्चादेशान् प्राधूर्णकान् तथा शैक्षान् कृपकांश्च करणायसाराकर-
णतया न ह्यास्यति । स्वयं भिक्षापरिश्रमणपरिश्रान्तत्वात् ति-
ष्ठन् पुनः सर्वान् यथाचित्येन ह्यास्यति परिश्रमाज्ञायात् । गतं
गणचिन्ताद्वारम् ।

अधुना वादिद्वारमाह ।

सोऊण गतं खिमति, पणिच्छिउच्चा य वादिपेद्धेइ ।

अत्थंति सन्त्यचित्ते, न होति दोसा तवादी य ॥

भिक्षामटितुं प्रवृत्ते आचार्ये वादी कोऽपि समागतस्तेन साध-
य उक्ताः क आचार्याः साधुजिह्वं भिक्षाटनाय गतस्ततः स
जिह्वार्थं गतं भुत्वा खिसति हीनयति एतावत्तस्य पाणिभृत्यं स
स्वयं जिह्वामटति । ततः कृणमात्रं प्रतीकृतः स आचार्य उच्चा-
न्तः समागतस्तेन समागतं दृष्ट्वा वादी प्रेरयति । स च परिश्रान्त-
त्वाद्गुत्तरं दातुमसमर्थोऽस्तिष्ठति । पुनः स्वस्थचिते दोषास्तापादय
आदिशब्दाभूषितादिपरिग्रहो जवति तथा च सति न वादि-
ना तस्य प्रेरणं किं तु जयति । वादी समागतो जिह्वार्थं गत
इति भुत्वा यदि गच्छेत्तदुपदर्शयति ॥

पागडियं माहर्णं, विस्साणं चैव सुहु ते गुरुणो ।

जइ सो विजाणमाणे, न वि तुम्भमणादितो हुंतो ॥

जिह्वार्थं गत इति श्रुवाणैर्नेषज्जिः सुष्टु अतिशयेन माहात्म्यं ग-
रिमन्नकृणं विज्ञानं च प्रकटितम् । यदि सोऽपि ज्ञाता भवति
न चैव युष्माकमनाहतो जयेत् । अधुना “ पणिच्छिउच्चा य वा-
दि पिद्धेइ ” इति व्याख्यानयति ।

न वि उत्तराणि पासइ, पासाणियाणं च होति परिजुतो ।

सेहादिभत्तगा वि य, दट्ठं अमुहं परिणमंति ॥

स जिह्वाटनपरिश्रान्तः सन् न वि मैव उत्तराणि पश्यति
परिश्रमेण बुद्धेः सव्यापादनात्तथा च सति सप्राश्निकानामपि

सभ्यानामपि परिभूतो भवति ततो ये शैककादयो ये च भद्रका-
दयस्ते तन्मुखं निरुत्तरं दृष्ट्वा परिणमन्ति विपरिणामं जजन्ते ।

निकार्थमनन्दे पुनरिमे गुणाः ।

सुस्तन्थाण गुणाणां, विज्जामेता निमित्तजोगाणां ।

बोसत्थे पडिरक्खे, परिजिणइ रहस्ससुत्ते य ॥

सूत्रार्थानां तथा विद्यानां मन्त्राणां निमित्तशास्त्राणां योगशा-
स्त्राणां च गुणनं परावर्त्तनं भवति । तथा विश्वस्तः सद् प्रतिरि-
क्तो विविक्ते प्रदेशे रहस्यसूत्राणि परिजयति अत्यन्तं स्वयंस्तानि
करोति तस्मात्तु भिक्षार्थमदित्यमाचार्येण गतं वादिचारम् ।

इदानीमुक्तिमद्वयारमाह ।

रग्गा वि दुवक्खरको, उवितो सव्वस्स उत्तमो होति ।

गच्छम्मि वि आयरितो, सव्वस्स वि उत्तमो होइ ॥

राज्ञा द्वक्खरको दामो यद्यपि जात्या हीनस्तथाऽपि संस्था-
पितः सद् सर्वस्याप्युत्तमो जवति । उत्तमत्वाच्च यथा न कश्चि-
न प्रपणेन हिगडाप्यते सोऽप्येवं यथा तथा गच्छेऽप्याचार्यः स-
र्वस्याप्युत्तमो जवतीति स सुतरां भिक्षां न हिगडापयितव्यः ।

रायामणपुरोडिय, सेट्ठी नेणावर्त्तो तलवरा य ।

अभिगच्छंतायरिण, वहियं च इमं उदाहरणं ॥

यथा तीर्थकरश्चर्यकाले हिगकमानोऽप्युत्पन्ने ज्ञाने देवेन्द्रा-
द्यभिगमाच्च हिगते । एवमाचार्यानापि आचार्यपदस्थापिता-
न् राजा अमात्यः पुरोहितः श्रेष्ठी मनापतिः तलवराद्याभिगच्छ-
न्ति ततस्तेऽपि भिक्षां न हिगच्छन्ते । अन्यथा दौषस्तत्रेदमुदाहर-
णं तदेवाह ।

सोऊण य उवमंतो, मच्चो रग्गो तगं निवेदेइ ।

राया वितिण दिवसे, तइणऽमच्चो य देवो य ॥

राज्ञोऽमात्य आचार्यसमीपे धर्मं श्रुत्वा उपशान्तः स च राज्ञः
स्वकमाचार्यं निवेदयति । यथा गुणवानतीवाचार्योऽमुकप्रदेशं
निष्ठति ततो द्वितीयादिवसे राजा अमात्येन सह गतः धर्मं
श्रुत्वा परितुष्ट आगतो निजाग्रमहिष्याः परिक्रमयति अमात्येना-
प्यात्मीयजायायाः कथितं ततोऽमात्यो देवो च तृतीयदिवसे ध-
र्मश्रवणाय समागते आचार्यो निक्षार्थं गतस्ततः ।

सोऊं पमिच्छिऊण, बगया अहवा पमिच्छणे खिमा ।

हिंरंति होति दोसा, कारण पमिचित्तिकुसलेहि ॥

भिक्षार्थं गत इति श्रुत्वा ते हीलयित्वा गते । अथवा क्षणमात्रं
प्रतीक्ष्य हीलयन्त्येव गते । यदि वा यावदाचार्य आगच्छति
तावत्प्रतीक्षमाणे हीलयतः । अथवा प्रस्थितशरीरं परिगलत्प्र-
स्थेदमागतं दृष्ट्वा खिस्तो यदि वा क्रमेण सुष्ठु कृतं वन्दनं वा
सोमं कथयतां वा परिश्रमेण न सुष्ठु वचनविनिर्गमस्तत उ-
त्थिते हीलयतो, यथा पिण्डोलक इवैव भिक्षामदति किमाचा-
र्यत्वमेतस्य । एते जिज्ञां हिगडमाने दोषाः । यदि पुनः कारणे
वक्ष्यमाणे भिक्षार्थं गतो भवेत् राजादयश्च तत्र गतास्ते च पू-
रुद्धेयुः क गत आचार्यस्तत्र ये प्रतिपत्तिकुशलास्तैर्नेदं प्रतिवक्त-
व्यं भिक्षार्थं गत इति किं तु चैत्यवन्दनार्नामसं गत इति । यदि
राजादय आचार्यमागच्छन्तं प्रतीक्षेरन् तदा येऽतीव दक्षा गी-
तार्थास्ते सुन्दरं पानकं प्रथमालिकां च सुन्दरं कल्पं चोलपट्टं
च गृहीत्वाऽऽचार्यस्य कथयन्ति । तत आचार्यो मुखहस्तपा-
दादि प्रक्षाल्य प्रथमालिकां पानकं च कृत्वा अल्पं प्राकृत्य पात्रा-
खण्डस्य समर्प्य तादृशवेधो वसतावानीयते यथाऽनाख्या-

तोऽपि राजादिभिर्ज्ञायते एव आचार्य इति । ततो वसतिं प्राप्तस्य
पादप्रोच्छ्रुनं पादप्रमार्जनार्थमादाय साधव उपतिष्ठन्ति । पादप्र-
मार्जनानन्तरं वस्त्रेणः प्रविश्य पूर्वरचितायां निषद्यायामुप-
विशति उपविष्टस्य चरणकल्पकरणाय कोऽपि साधुरुपदौकते
चरणप्रक्षालनानन्तरं च सर्वे साधवः पुरतः पार्श्वतः पृष्ठतो वा
किंकरभूतास्तिष्ठन्ति यथा राजा चकितस्तिष्ठति । एतदेवाह ।

कारणजिक्खस्स गते, वि कज्जमभं निवस्स साहिता ।

निज्जोगनयनपढमा, कमादिधुवणं मणुस्साइ ॥

कारणे वक्ष्यमाणलक्षणे समापतिते भैक्षस्य गतेऽप्याचार्ये नृ-
पस्यान्यत्कार्यं कथयित्वा प्रथमालिकादेर्नियोगस्य नयनं ततः
कमादिप्रक्षालनं ततो मनोज्ञप्रथमालिकावितरणम् ।

कयकुरुकय आसत्थो, पविसई पुव्वरय्यनिसेज्जाए ।

पयया य होति सीसा, जह चकिता होइ राया वि ॥

कृतकुरुकयः कृतकुलकुल आस्वस्थः प्रविशति प्रविश्य पूर्व-
रचितायां निषद्यायामुपविशति ततः पादप्रक्षालनसमीपावधे-
शनप्रयत्नास्तथा भवन्ति यथा राजाऽपि चकितो जायते ।

अत्र परप्रभमाह ।

सीसाय परिच्छत्ता, चौयगवयणं कुटुबिसामणिया ।

दिट्ठतो देमिण्ण, सावेकस्ये चैव निरवेकस्ये ॥

चोदकवचनमाचार्यं रक्षयित्वा शिष्या भिक्षायां प्रेषितास्तर्हि
ते त्यक्ताः । आचार्य आह । अत्र कुटुम्बिगृहप्रदीपनदृष्टान्त-
स्तथा दण्डिकेन दृष्टान्तः सापेक्षो निरपेक्षआचार्ये एव द्वार-
गाथाक्षारार्थः ।

संप्रत्यन्तामेव विवरीषुः प्रथमतः “सीसा य परिच्छत्ता”

इति भाषयति ।

वायादीया दोसा, गुरुस्स इतरासि किं न ते होति ।

रक्खयसिस्सच्चाए, हिंरुणतुक्खे असमता य ॥

वातादयो दोषा गुरोर्भवन्ति इतराणां साधूनां किं तेन जवन्ति
जवन्त्येवेति ज्ञावः । ततो हिगमे हिगमनदोषे तुल्ये आत्मनो
रक्षा क्रियते शिष्याणां च त्याग इत्यसमता नेदं समञ्जसमित्य-
र्थः । अन्यच्च ॥

दसविहवेयावचे, निच्चं अचुड्डिया असदभावा ।

ते दाणिं परिभूआ-अणुज्जमंताण देसो य ॥

दशविधे आचार्यादिप्रेदतो दशप्रकारे वैयावृत्ये नित्यं सर्वका-
लमशत्रुजावाः सन्तोऽभ्युत्थितास्ते संप्रति घातादिदोषान्पश्य-
न्नपि जिज्ञातने प्रप्यमाणाः परित्यक्तास्तथा दशविधे वैयावृ-
त्ये मोद्यच्छन्ति ततस्तेषामनुद्यच्छन्नामाचार्यादिवैयावृत्याकरणे
यथाऽहं प्रायश्चित्तं दण्डो दीयते तदेवं “सीसा य परिच्छत्ता”
इति भाषितम् ॥

इदानीं कुटुम्बिसामणियेति दृष्टान्तं भाषयति ॥

वुड्ढीधक्खसुज्जरियं, कोप्पागारं रुज्जति कुमुबिस्सम् ।

किं अम्ह मुहा देइ, केइ तहियं न अत्ताणा ॥

एकः कौटम्बिकः स कर्मकाणां कारणे उत्पन्ने वृद्ध्या काष्ठान्तर-
पया धान्यं ददाति तथा च वृद्ध्या कौटम्बिकस्य कोष्ठागाराणि
धान्यसुजृतानि जातानि । अन्यदा च तस्यैकं कोष्ठागारं वृद्धिधा-
न्यसुजृतं वह्निना प्रशीमेन दह्यते तत्र केचित्कर्षका विष्मपननि-
मित्तं तत्र प्रदह्यमाने कोष्ठागारे समागतास्तत्र केचित्कथयन्ति

किमेव कौटुम्बिकाऽस्माकं मुधा ददाति येन वयं विघ्नापनार्थ-
मन्युयता भवामः ॥

एयस्स पजावेणं, जीवा अम्हेति एव नाकण ।

अप्पे उ ममद्वीणा, विज्जाविण तेसि सो तुट्ठो ॥

अन्ये कर्षका एतस्य कौटुम्बिकस्य प्रभावेण वयं जीवन्तः स्म
जीव अनुप्रत्ययः जीविता इत्यर्थः । एवं ज्ञात्वा समाहीनास्तत्र
समागता विघ्नापनाय च प्रवृत्तास्ततो विघ्नापिते कोष्टागारे स
कौटुम्बिकस्तेषां तुष्टः । ततः किमकार्षीदित्यत आह ॥

जे उ हायागन्, करेसु तेसि अवहियं दिक्कं ।

दट्ठंति न दिणिणयरे, अकासगा दुक्खर्जावी य ॥

ये विघ्नापने सहायकत्वमकार्षुस्तेषामवृद्धिर्न काशान्तरवृद्धिर-
हितं भान्यं दत्तमितरेषां तु सहायत्वमकृतवतां दत्त्वमित्युत्तरं
विधाय न दत्त ततस्ते अकर्षकाः सन्तो दुःखजीविनो जाताः ।
एष इष्टान्तः ॥

सांप्रतमुपनयमनिधित्सुराह ॥

आयरिय कुटुवी वा, सामाणियथाणिया जवं सादू ।

वावाहअगणितुद्धा, मुत्तत्था जाण धक्कं तु ॥

आचार्यः कुटुम्बी इव कुटुम्बितुल्य इत्यर्थः । सामान्यकर्षक-
स्थानीयाः साधव आचार्यस्य जिक्रादने वातादिव्यावाधा अग्नि-
तुल्या सुप्रार्था इ जानीहि धान्यं भान्यतुल्यान् ॥

एमेव विणीयाणं, करेति मुत्तत्थसंगहं थेरा ।

हावेति उदासीणे, किलेसभागी य संमारे ॥

एवमेव कौटुम्बिकदृष्टान्तप्रकारेण ये विनीतास्तेषां स्थविरा
आचार्याः सुप्रार्थ्यसंग्रहं कुर्वन्ति सुप्रार्थान्प्रयच्छन्ति यस्तदुदासी-
नस्तत्र हापयन्तीति न प्रयच्छन्तीति जावः स उदासीना वसं-
मानः केवलं सुप्रार्थयोग्या भवति क्लेशभागी च ससारं जायते
गतं आपनयाम् ।

संप्रति दण्डिकदृष्टान्तं विभावयिषुरिदमाह ॥

उप्पसकारणे पुण, जइ सयमेव सहसा गुरू हिंसे ।

अप्पाण गच्छमुज्जयं, परिचयती तत्थिमं नायं ॥

उत्पन्ने कारणे वक्ष्यमाणसङ्गणे यदि सहसा स्वयमेव गुरुरा-
त्मानं गच्छमुभयं च परित्यजति तत्र चेद वक्ष्यमाणं ज्ञातमुदा-
हरणम् । तदेवाह ।

मोउं परवलमायं, महसा एक्कागिओ उ जो राया ।

निगच्छति सो चयती, अप्पाणं रज्जमुभयं च ॥

यो निरपेक्षो राज्ये परवलमागतं श्रुत्वा वल्लवाहनान्यमेलयित्वा
सहसा एकाकी परवत्तस्य संमुखा निर्गच्छति स आत्मानं
राज्यमुभयं च त्यजति वल्लवाहनव्यतिरेकेण युद्धारम्भे मरण-
भावात् । एवमाचार्योऽपि निरपेक्षः समुत्पन्नेऽपि कारणे सहसा
भिक्रामदृष्टान्तान् गच्छमुज्जयं च परित्यजति । उक्ता निरपेक्ष-
दण्डिकदृष्टान्तप्रवचना ।

संप्रति सापेक्षदण्डिकदृष्टान्तभावनामाह ।

सावेक्खो पुण गया, कुमागमादीहि परवलं खवियं ।

अजिण मयं पि जुअड, उवमा एमेव गच्छे वि ॥

सापेक्षः पुन राजा प्रथमं कुमागदन् युद्धाय प्रेषयति ततः
कुमारादिभिः परवत्तं कृपयित्वा यदा कुमार्गं परवत्तं क्षपितं तदा
तस्मिन्प्रजिते स्वयमपि राजा युध्यते परवत्तमा गच्छेऽपि इष्टव्या ।

आचार्योऽपि पूर्वं यतनां करोति तथाऽपि असंस्तरणे स्वयमपि
दिएडते एवं आत्मानं गच्छमुज्जयं निस्तारयतीति जावः ।
संप्रति यैः कारणैराचार्येण जिक्रार्थमटितव्यं तानि कारणान्याह ।

अप्पाणकक्खमामति. गल्लहादेसमाइएसुं तु ।

संथरमाणे भइतो, हिंसेज्ज असंथरंतम्मि ॥

अभ्वानं प्रपन्नः सार्धेन सममाचार्यो गच्छुस्तत्र आसंस्तरणे
यदि सार्धिका आचार्यस्य गौरवेण प्रयच्छन्ति ततः स्वयमेवा-
चार्यो दिहते एवं कर्कशेऽपि क्षेत्रे भावनीयं तथा असति
सहायानामभावे को भिक्रामानीय ददातीति स्वयं दिहते ।
तथा भ्रान्ता बहवस्ततस्तेषां सर्वेषामपि गच्छसाधवः प्रयो-
ग्यमुत्पादयितुमशक्ता अथवा ग्लानप्रयोग्यमन्यः कोऽपि न स्रजेत
तत्र आचार्यो दिहते एवमादेशाः प्राधूर्मिका आदिशब्दात्
वाल्लवृद्धासहपरिग्रहस्तेष्वपि जावनीयम् । एतेषु विषयेषु असंस्त-
रति गच्छे नियमाचार्यो दिहते अन्यथा प्रायश्चित्तसंभवा-
त्संस्तरगतं पुनर्भक्तो विकल्पित दिहते कदाचित् अन्युद्यत-
विहारपरिकर्म्म कुर्वन् दिहते शेषकालं नेत्यर्थः । एष द्वारगा-
थासंक्षेपायः । अत्र यदुक्तं संस्तरणे न दिहते इति तत्र सं-
स्तरणं त्रिविधं जघन्यं मध्यममुत्कृष्टं च तत्र जघन्यमधिकृत्याह ।

पंच वि आयरियादी, अत्थंते जहणए वि संथरणे ।

एमेव संथरंतं, सयमेव गणं अरुति गामे ॥

जघन्येऽपि वक्ष्यमाणस्वरूपे संस्तरणे पञ्चाप्याचार्योपाध्ययप्र-
वर्तिस्थितिरगणावच्छेदिनस्तिष्ठन्ति जघन्येऽपीत्यपिशब्दः संभाव-
ने स चैतत्संजावयति । यदि तावत् जघन्येऽपि संस्तरणे प-
ञ्चाप्याचार्यादयस्तिष्ठन्ति ततो मध्यमे उत्कृष्टे संस्तरणे नियमा-
त्पञ्चमिरपि स्यातव्यम् । एवमपि जघन्येनापि संस्तरणेनासं-
स्तरति गच्छे स्वयमेव गणी आचार्यो ग्रामे जिक्रामटति स च
प्रतिलोमपरिपाठ्या पर्यन्ते तथाहि जघन्येनापि असंस्तरति प्रथमं
गणावच्छेदको दिहते तथाऽप्यसंस्तरणे स्थविराऽपि दिहते
एवमप्यसंस्तरणे प्रत्यर्थपि तथाप्यसंस्तरणे उपाध्यायोऽपि त-
थापि चेन्न संस्तरति गच्छस्तत आचार्योऽपि ।

तत्र प्रथमत उत्कृष्टसंस्तरणमाह ॥

मंडलगयाम्पि मूरे, उत्तिष्ठा जाव पंचवणवेला ।

ता एंति जुत्तामंस-गया च उकोससंथरणे ॥

नजोमण्डलस्य मध्यगते सूर्ये मध्याह्न इत्यर्थः जिक्रार्थमवर्तार्षे-
स्ततः पर्याप्तं हिंरित्वा यावत् तृतीयपौरुष्या आदौ स्वाध्याय-
प्रस्थापनवेला तावत्स निवर्त्तते एतदुत्कृष्टं संस्तरणम् । अथवा तृ-
तीयपौरुष्या आदौ स्वाध्यायप्रस्थापनवेलायां स निवर्त्तते एत-
दुत्कृष्टं संस्तरणम् ।

मध्यमं जघन्यं चाह ।

सम्मानो आगयाणं, चउपोरिसि मज्झिमं हवति एयं ।

विमुयाविय मत्तदिणे, समतिऽत्थंते जहणं तु ॥

मध्याह्नादारभ्य भिक्रार्थमवर्तार्षेण पर्याप्तं हिंरित्वा वसता-
घागतानां जुक्तानां सङ्क्रान्तः सङ्क्रान्तमित आगतानां यदि चतु-
र्थी पौरुषी अवगाहते एतत् मध्यमं संस्तरणं भवति । मध्या-
ह्नादारभ्य भिक्रामटित्वा जुक्त्वा सङ्क्रान्तमित-प्रत्यागतमात्रेषु वि-
मुयावियसु, विशोधितेष्वस्तमये पुनर्दिने समति जघन्यं संस्त-
रणमवसातव्यं तदेवमुक्तं जघन्यादिनेदजिज्ञं संस्तरणम् ।

इदानीं मध्यादिद्वारव्याख्यानाथमाह ॥

अप्पाणेऽसंथरणे, अकोवियाणं विकरणं पल्लवे ।

एमेव कक्खरुम्मि वि, असति त्ति सहायगा नत्थि ॥

अध्वनि सार्थेन समं व्रजतामसंस्तरणे भिक्षार्थमाचार्यो हि-
रुते । अथवा ते सहायाः अर्कोविदाः सार्थे च प्रत्यम्बान्यविक-
रणीकृता-यज्ञाङ्गीकृतानि हज्यन्ते तत आचार्यः स्वयमेव हि-
रुमानस्तानि विकरणानि कृत्वा सञ्चिर्वर्त्तते अथवा दत्तामु-
पदेशं ददाति विकरणानि कृत्वा वदध्यमिति । एवमर्कोविदानां
सहायानां जावे प्रत्यम्बविकरणनिमित्तमाचार्यो गच्छति । एव-
मेव कर्कशेऽपि क्षेत्रे भिक्षार्थं गमनमाचार्यस्य भवति तत्रान्यसं-
स्तरणे अर्कोविदाः सहायजावे प्रत्यम्बविकरणाय वा गच्छन्तीति
तथा असतीति नाम सहायका न सन्ति ततः स्वयमेव जि-
क्कामटति ।

बहुया तत्त तरंता, अह गिह्वाणस्स सो परं लहाति ।

एमेव य आदंते, सेमसु विजासबुद्धीए ॥

बह्वस्तत्र गच्छे अतरन्तो भ्रान्तस्ततः सर्वेषां गच्छसाधयः प्रा-
योग्यमुत्पादयितुमशक्ता अथवा भ्रान्तस्य परं प्रायोग्यमन्यां न
लभते किन्तु स एवाचार्यस्ततः स हिण्डते । एवमेवादेशेषु प्र-
भ्रान्तकेषु शेषेषु च बाह्यवृत्तासहेषु विभाषा विज्ञापणं तत्र बु-
द्ध्या कर्त्तव्यं तच्चैवं यथादेशादयो बहवः सर्वेषां साधयः कर्तुं
न शक्नुवन्ति यद् वा स एवादेशादिप्रायोग्यं लभते मान्यः को-
ऽपि ततः स हिण्डते ।

संप्रति " मंथरमाणे भइओ इति " व्याख्यानयति ।

अबुज्जयपरिकम्मं, कुणमाणो जा गणं न वोसिरिति ।

ताव सयं सो हिंरु, इति भयणे मंथरंतम्मि ॥

अन्युद्यतविहारपरिकर्म्मं कुर्वन् यावत् गणं न व्युत्पज्जति ता-
वत्त्वय स आचार्यो हिण्डते इत्येषः भजना संस्तरति गच्छे ।

अप्पाणादिमुवंहं, सुहसीलत्तेण जां करेज्जाहि ।

गुरुगा य जं च जत्थ व, सव्वपयत्तेण कायव्वं ॥

अध्वादिषु अध्वकर्कशादिष्वसंस्तरति गच्छेत् सुखशीलत्वेन
सुखमाकाङ्क्षमाण आचार्योऽहमित्यालम्बनमाधाय य उपेक्षा-
माचार्यः करोति जिक्कां न हिण्डते इत्यर्थस्तस्य प्रायश्चित्तं च-
त्वारो गुरुकाः । यश्च तत्र वा अनागादपरितापनादि साधयः
प्राप्नुवन्ति तन्निष्पन्नमपि तस्य प्रायश्चित्तं तस्मात्सर्वप्रयत्नेना-
ध्वादिष्वसंस्तरणे जिक्काटनं कर्त्तव्यम् ।

सांप्रतमसंस्तरणयतनामाह ।

असती पत्तिलोमं तु, मग्गामे गमणदाणसहेसु ।

पेसति त्रितिए दिवसे, आवज्जइ मामियं गुरुर्यं ॥

असति अवमौदर्यादिना गच्छसंस्तरणाभावे प्रतिलोमं गणा-
वच्छेदकादारभ्य प्रतिकूलगमनमवमानव्यं तद्यथा प्रतियुषभादि-
नाऽसंस्तरणे गणावच्छेदकः प्रतियुषभादिभिः सह हिण्डते तथा
व्यसंस्तरणे स्थविरोऽपि तथा व्यसंस्तरणे प्रवत्तकोऽपि तथा-
व्यसंस्तरणे उपाध्यायोऽपि तथाचेन्न संस्तरति तर्हि स्वग्रामे
दानध्यानेषु कुलेष्वाचार्यगमनं भवति तथापि चेदसंस्तरणं
तत आचार्योऽन्यान्यपि गृहाणि । तथा केनापि साधुना कस्मिंश्चि-
त्कुले ग्लानप्रायोग्यं किमपि ह्यव्यं याचितं परं न लब्धम् । अथवा
तद्व्यं तस्मिन्गृहे प्रभूतमस्ति अन्यत्र च न विद्यते तत्र यद् डि-
र्त्ताये दिवसे तस्मिन्कुले येन न लब्धं तमेवाचार्यः प्रेषयति नतो
गुरुकं मासिकं प्रायश्चित्तम् । तस्मिन् कुले प्रतिलोमं प्रेषयति ।
तद्यथा प्रथमं गणावच्छेदकः प्रेष्यस्तेनालब्धे स्थविरोऽस्तेनाप्य-

लब्धे प्रवत्तकस्तेनाप्यलब्धे उपाध्यायस्तेनाप्यलब्धे स्वयमा-
चार्यो व्रजति । यदि वा स गृहप्रभुर्यस्य गौरवं करोति स
प्रेषयितव्यः ।

सांप्रतमस्या एव गाथायाः पूर्वार्द्धं भावयति ।

गणावच्छेदओ पुव्वं, ठवणकुलेसुं व हिंरु सग्गामे ।

एवं थेरपवित्ती, अभिसेयं गुरुर्यपरिद्धोमं ॥

पूर्वं गणावच्छेदकः स्वग्रामे स्थापनाकुलेषु हिण्डते एवं गणा-
वच्छेदकादारभ्य प्रतिलोमं वक्तव्यं तद्यथा असंस्तरणे स्थविरो-
ऽपि हिण्डते तथाऽव्यसंस्तरणे अभिषेक उपाध्यायस्तथापि स-
स्तरणाभावे गुरुरपि । अधुना "पेसति त्रितिए दिवसे" इत्यादि
भावयति ।

ओभाभिय पडिमिच्छं, तं चं व न तत्थ पट्टवज्जा उ ।

पत्तिलोमं मणिमादी, गारवं जत्थ वा कुणति ॥

केनापि साधुना ग्लानप्रायोग्यं किमपि ह्यव्यं कस्मिंश्चि-
त्कुले अवभाषितं याचितमित्यर्थः । तत्र गृहप्रभुणा प्रतिषिद्धमथवा
तत् ह्यव्यं नास्ति किं तु तस्मिन्नेव गृहे ततो चितीयदिवसे तत्र
कुले न तमेव प्रेषयन्ति तु प्रतिलोमं गणावच्छेदकप्रभृतिकं
यथाकं प्राक् यत्र वा गृहप्रभुर्यस्य गौरवं करोति तं वा प्रेषयन् ।

तित्थकरं त्ति समत्तं, अहणा पावयणनिज्जरा चं व ।

वज्जंति ठो न समगं, दुवत्तसंगं पवयणं तु ॥

तीर्थकर इति द्वारं भ्रमासम् । अधुना प्रयत्नं निज्जरा चेति द्वे
अपि द्वारे समकमेककालं व्रजतस्तत्र प्रवचनं नाम षाडशाङ्ग-
गणपिटकम् ।

तं तु अहिज्जंताणं, वेयावच्चे उ निज्जरा तेसिं ।

कम्म भये केगिमिया, सुत्तन्थे जहोत्तरं वलिया ॥

ननु षाडशाङ्गं गणपिटकमधीयानानां वेयावृत्त्ये किममाने
तेषां वेयावृत्त्यकराणां महती निज्जरा तदावर्णायस्य कर्मणः क्ष-
यकरणात् महापर्यवसानः पुनरन्यनवकर्मवन्धाभावात् । अत्र
शिष्यः प्राह । कस्य कीदृशी निज्जरा भवति । आचार्यः प्राह
सूत्रे अर्थे च यथास्तरं बालिका पतदेव विभावयिषुगाह ।

सुत्तावस्मगरीदी, चोइमपुव्वाण तह जिण्णाणं च ।

जावे सुद्धममृच्छं, सुत्तन्थे मंदन्ती चं व ॥

सूत्रमावश्यकार्त्तं यावच्छतुर्दशपूर्वाणि पतद्द्वारा यथो-
त्तरं महती महत्तरा निज्जरा एवमर्थेऽपि जावनीयम् । तथा
जिनानामप्येवंविधजिनप्रवृत्तीनां यथास्तरं वद्विका निज्जरा ।
इयमत्र जावना । एक आवश्यकसूत्रधरस्य वेयावृत्त्यं करोति
अथो दशवैकाङ्गिकसूत्रधरवेयावृत्त्यकरस्तस्य आवश्यककरा-
न्महती निज्जरा एवमथस्तेनाध्वस्तनरभुतधरवेयावृत्त्यकरादुप-
र्युपरितरभुतधरवेयावृत्त्यकरो यथोत्तरं महानिज्जस्तावदयस्यो
यावत्त्रयोदशपूर्वधरवेयावृत्त्यकराश्चतुर्दशपूर्वधरवेयावृत्त्यकरो-
महानिज्जरः । एवमर्थेऽपि भावनीयं तदुभयचिन्तायां ग्लान-
वेयावृत्त्यकरादर्थवेयावृत्त्यकरो महर्षिको नवरं निर्वाथकल्प-
व्यवहारार्थधराणां वेयावृत्त्यकरो महानिज्जरः । तथा भुतज्ञा-
निवेयावृत्त्यकरः । तथा जावः परिणामस्तस्मिन् शुके अशुके च
तदनुसारं निज्जरा प्रवर्त्तते । तथा सूत्रार्थे युगपच्छिन्त्यमाने यथो-
त्तरं वद्विका । तथा मण्डलीसूत्रार्थाधिष्ठित्य विचारणीया । इहा-
चार्यः प्रस्तुतस्तर्माधिकृत्य वेयावृत्त्यकरणे महती निज्जरा तामाह ।

पावयणी खलु जम्हा, आयरितो तेण तस्म कुणमाणो
महतीए निज्जराए, बहति माहू दमविहम्मि ॥

पावयणी प्रायश्चित्तिकः खलु यस्मादाचार्यस्तेन तस्य वैद्यावृत्यं कु-
र्वन् साधुमहत्यां निर्जगायां वर्त्तते एवं दशविधेऽपि वैद्यावृत्यं
महानिर्जगत्वं भावनीयम् । संप्रति यदुक्तं जाये गुडे अशुके
च तदनुसारतो निर्जगं जयतीति तत्र भावो व्यवहारतः गुरु-
वस्तुप्रज्ञावाद्भवतीति प्रतिपिपादायिषुराह ।

जारिसग जं वत्थु, मूयं च तिण्हं च ओहिमादीणं ।

तारिमतो च्चिय भावो, उप्पज्जति वत्थुतो जम्हा ॥

यादृशं यद्वस्तु प्रतिमादिकं यस्य यावच्च श्रुत त्रयाणां चावृ-
द्धादीनां स्वस्थाने ये विशेषास्तस्माद्वस्तुनः श्रुताद्विशेषात्तादृशा-
त् जायः परिणामो व्यवहारात्तादृश उत्पद्यते तदनुसारेण च
निर्जगं ततः पूर्वं श्रुतचिन्तायामर्थचिन्तायां तथा जिनानां च य-
थोक्तं बलिका निर्जरोक्ता । तथा चैवमेव व्यवहारनयं प्रति-
पिपादयिषुराह ।

गुणजुड्डे दव्व-म्मि जेण मत्ताद्वियत्ताणं जाये ।

इति वत्थुतो इच्छाने, ववहारो निज्जगं विउत्तं ॥

यत् यतो गुणजुष्टिष्ठ इव्य ततस्त्वस्मिन् येन कारणेन मात्रा-
धिकत्वं परिणाम इति अस्मात्कारणात् वस्तुनः प्रतिमाश्रुतादे-
र्यथोक्तं गुणजुष्टिष्ठात् विपुलां निर्जगमिच्छति व्यवहारो व्यव-
हारनयः । एतदेव स्पष्टतरं जावयति ॥

लक्खणजुत्ता पस्सिमा, पासादीया समत्तलंकारा ।

पट्हायति जह व माणं, तह निज्जगं मो विपाणाहि ॥

या प्रतिमा लक्षणयुक्ता प्रसादी मनःप्रसादकारणं समन्ताल-
कारा तां पडयतो यथैव मनः प्रह्लादते तथा निर्जगं विजानीहि
यथाधिकं मनःप्रह्लादितो महती निर्जरा मन्दमनःप्रह्लाजो तु
मन्देति भावः ॥

सुयवं अतिमयजुत्तां, मुटोचितो तह वि तवगुणजुत्तां ।

जो सो मणप्पसातो, जायइ मो निज्जगं क्कणति ॥

श्रुतवानेषः अत्राप्यनेकं प्रेक्षास्तथा अनिशययुक्तोऽवध्यायति-
शयोपेतोऽत्राप्यवध्याविषये बहवस्तरतमविशेषाः सुखोचि-
तोऽपि तपसि स बाह्यान्त्यन्तरे गुणे ज्ञानादौ अयुक्तस्तपोगु-
णोद्यत इत्येवं योऽसौ यादृशो मनःप्रसादो मनःप्रसत्तिपरिणा-
मो जायते स तादृशी निर्जगं करोति । तस्माद्वस्तुनो निर्जगेति
व्यवहारनयः । तदेवमुक्तं व्यवहारनयमनम् ।

अधुना निश्चयनयमतमाह ।

निच्छयतो पुण अण्णे, जस्म वत्थुम्मि जायते भावो ।

तत्तो सो निज्जगो, जिणमोयम मीहआहरणं ॥

निश्चयतः पुनरल्पेऽपि महागुणाः गुणान्तगच्छीनगुणेऽपि व-
स्तुनि यस्य जायते तीव्रः बुधो जावस्तस्मान्महागुणतरविषय-
भावयुक्तात् स हीनगुणविषयतीव्रबुधभावां निर्जरेकां महानि-
र्जरतरः सद्भावस्यातीव बुधत्वात् । अत्र जिनगतम-
सिद्धं उदाहरणम् । तत्रैवम् “तिविट्ठत्तणे भयवया वरुमाण-
सामिणा सीहो निहतो, अधिति करेइखुइल्लगेण निहतो हसि-
ति परिज्वतो मोयमेण सारहित्तेणे मणुसासितो मा अधि-
ति करेइ तुमं पसुमीहो नरसीहेण मारियस्म तुप्प कां परिभ-
वो एवं सो अणुसासिज्जेतो मतो । ततो संसारं भमिक्कण भय-

वतो वरुमाणसामिस्स खरमत्तिथगरभावे रायगिहे नयरे क-
विलस्स बभणस्स य वरुणो जातो सो अणुसासितो य जहा एस
महप्पा तित्थकरो एयम्मि जो पत्तिनिवसति सो दुग्गहं जाति ।
एवं सो अवसामितो तस्स दिक्खा गोयमसामीणा विद्वा ।

एतदेवाह ।

सीहो ति विट्ठनिहतो, भमिउं रायगिहं कविलवरुगति ।

जिणवरकट्टणमणुवमम, गोयमोवस मे दिक्खा य ॥

मिहस्त्रिपुष्टेन निहतः संसारं भ्रमिन्वा राजगृहे कपिलस्य ब्रा-
ह्मणस्य बटुकाऽनृतं जिनस्य वीरस्य कथनं तथाऽपि तस्यानु-
पशमो गौतमेन चानुशास्त्रेन कृतेऽनृतं उपशमो दीक्षा च । अत्र
भगवद्वेषक्या हीनगुणेऽपि गौतमे तस्य गुरुपरिणामो जायते
इति महती निर्जराऽभवदिति ।

संप्रति ‘सुत्तथे’ इत्यस्य व्याख्यानमाह ।

सुत्ते अत्थे तदुजण, पुत्तिं जणिया जहोत्तरं वल्लिया ।

मंरुत्तिए पुण भयणा, जइ जाणइ तत्थ जूयत्थं ॥

सूत्रे अर्थे तदुजयस्मिन् स्वस्थाननिर्जरा पूर्वं यथोत्तरं वल्लिका
वल्लवती जणिता । संप्रति पुनः सूत्रार्थतदुजयेषु युगपच्छित्य-
मानेषु यथोत्तरं निर्जरा बलवती । सांप्रतं ‘मंरुत्ती चैवस्ति’ व्या-
ख्यानार्थमाह (मंरुत्तीए पुण इत्यादि) मण्डल्यां पुनर्भजना वि-
कल्पना यदि जानाति तत्र मण्डल्यां चतुर्थं सद्भनमर्थं तदा
स महानिर्जरकः । इयमत्र भावना मण्डल्यां पठन्ति पाठय-
न्ति च तत्रावश्यकानि पठतां यथोक्तं पठतां वल्लिकाः । अथ
जानाति वैद्यावृत्यकरो यथाऽधस्तनसूत्रपाठको ज्ञानादिभिर्गु-
णैरधिकतरस्ततोऽधस्तनश्रुतपाठकस्य वैद्यावृत्यकरणे महती
निर्जरा ददतां मध्ये य उपरितनस्तनवाचकः स ज्ञानादिभिर्गु-
णैरधिकतर इति तद्वैद्यावृत्यकरणे महती निर्जरा । अथ जानाति वैद्या-
वृत्यकरो यथाऽधस्तनश्रुतवाचको ज्ञानादिभिर्गुणैरधिकतरस्ततोऽ-
धस्तनश्रुतवाचकस्य वैद्यावृत्यकरणे बलवती निर्जरा । वाचकप्रा-
तीच्छिकानां मध्ये यो वाचकस्तद्वैद्यावृत्यकरणे महती निर्जरा
अथ वैद्यावृत्यकरो जानात्येष प्रातीच्छिक आचार्यो वाच्यते
तत्प्रयुज्जान्ननमात्रं यावतां सर्वमेतस्यायाति सूत्रतोऽर्थतश्चा-
धिकतर इति तदा तस्य प्रातीच्छिकस्य वैद्यावृत्यकृते महती
निर्जरा । इह सूत्रेऽर्थे तदुभये च यथोत्तरं बलवती निर्जरत्युक्तम्
तत्र यथोत्तरं निर्जराया बलवत्तां भावयति ।

अत्थो उ महत्ठितो, करणेणं घरस्म निप्पत्ती ।

अब्भुट्ठाणे गुरुगा, रम्हो याणे य देवी य ॥

दृष्टान्तः सूत्रात् केवलात् अर्थोद्भा स सूत्रार्थो महर्द्धिकः किं
कारणमिति चेत् उच्यते । अत्र कृतकरणेन गृहस्य निष्पत्तिः
इतश्च सूत्रार्थः स सूत्रो महर्द्धिकः सूत्रमण्डल्यामाचार्योद्यः
प्राधुर्णिकप्रभृतीनामन्युत्थानं कुर्वन्ति अर्थमण्डल्यां पुनर्थस्य
समीपे अनुयोगं श्रुतवान् तमेकं मुक्त्वा अन्यस्य दीक्षागुरो-
रन्युत्थाने चत्वारो गुरुकाः प्रायश्चित्तं ततः सूत्रार्थो बलीयान्
अत्रार्थे राज्ञः शातवाहनस्य याने निर्गमने देवं दृष्टान्तः । एष
गाथाकारार्थः ।

सांप्रतमेनामेव विधरीषुः कृतकरणेन गृहस्य

निष्पत्तिरिति दृष्टान्तं भावयति ।

आराहितो नरवती, तिहि उ पुरिसेहिं तेसि संदिसति ।

अमुपपुरे सयसहस्स, घरं व एससि दायव्वं ॥

पट्टग घेत्तुण गतो, उंरियं वितिया उ तःआं उभयं ।

निष्फलगा दोणि तहिं, मुदापट्टे उ सफलो उ ॥

एका नरपतिस्त्रिभिः पुरुषैराधितस्ततः परितुष्टः स नरपति-
स्तेषां प्रत्येकं संदिशति । यथा अमुकपुरे सुन्दरं गृहं शनं सह-
स्रं च दानाराणामिच्छेषां प्रत्येकं दातव्यमिति तत्रैकोऽमुं सदेशं
पट्टकं गृहीत्वा लेखयित्वा गतो द्वितीयः (उषिकका) मुद्रां
गृहीत्वा गतस्तृतीय उभयं पट्टके लेखयित्वा गतस्तत्र येन
पट्टकं तद्व्यतिरेकेण मुद्राप्रतिबिम्बमात्रं गृहीत तौ द्वौपि निष्फलो
जातौ । तथाहि ते त्रयोऽपि तत्रगर् गतास्तत्र य आयुक्तस्तस्य
समीपमुपागताः । पट्टकं मुद्रामुत्तमं च दर्शयन्ति तत्रायुक्तं प्र-
थमो जगितो मुद्रां न पश्यामि कथं दामि द्वितीयो जगितो
जानामि राज्ञो मुद्रां न पुनर्जानामि राज्ञः संदेशं किं दातव्य-
मिति । एवं तौ निष्फलो जातौ यस्य तृतीयस्य मुद्रा पट्टकरं
स सफलस्तस्यायुक्तं यथाक्रमदानात् पश्य दृष्टान्तः ।

संप्रतिमुपनयमाह ।

एवं पट्टगसरिसं, सुत्तं अत्थां य उंरियट्टाणे ।

उत्सगववायत्थो, उभयसरिच्छेय तेण वल्ली ॥

पयममुना प्रकारेण पट्टकसदृशं पट्टकस्थानीयं सूत्रम् उषिकका
मुद्रा तत्स्थानीयेऽर्थेः उत्सर्गापवादस्य उभयसदृक्त्वेन स्त्री
तस्योजयस्य ज्ञायात् ।

संप्रति 'अनुष्ठानं गुरुगा' इत्यस्य व्याख्यानार्थमाह ।

सुत्तस्स मेरुलीण, नियमा उट्टनि आयारियमादी ।

मुत्तुण पवापंतं, न उ अत्थे दिक्खाण गुरुं पि ॥

सूत्रममरुत्यां चान्यन्त आचार्यादय आचार्योपाध्यायप्रभृतयः
प्रःपूर्णकार्दनामागच्छन्तं सर्वेषामपि नियमादुत्तिष्ठन्ति अनुष्ठाना-
नं कुर्वन्ति अर्थममरुत्यां पुनरुपविष्टः सन् यस्य समीपेऽनुयो-
गं श्रुतमेकं प्रवाचयन्तं मुक्त्वा अन्यं दीक्षुणगुरुमपि नाच्यु-
त्तिष्ठति यद्यन्युत्तिष्ठति तदा तस्य प्रायश्चित्तं चत्वारो गुरुकाः ।
आचारोऽपि यथाचार्ये अनन्युत्तिष्ठत्यन्युत्तिष्ठति तदा तेषाम-
पि प्रायश्चित्तं चतुर्गुरुकं यदि पुनर्यस्य समीपेऽनुयोगं श्रुतवान्
तस्य नाच्युत्तिष्ठति तर्हि तदाऽपि तस्य चतुर्गुरुकम् । अत्र द-
ष्टान्तो राज्ञा देवी ते ज्ञाययति ।

पनिलीलं करेमाणी, नोद्विया सान्नाहणं ॥

पुहवी नाम सा देवी, सो य रुद्धो तहिं निवो ॥

राज्ञः शा (त्रि) तवाहनस्य पृथिवी नाम अग्रमहिषा । अन्यदा सा
कापि निर्गते राक्षि शेषाभिरतः पुरिकाजिदेवीभिः संपरिपृता
शातवाहनवेषमाश्रय राक्ष आस्थानिकायामुपपत्तिस्त्रीणां विरम्ब-
मानाऽवतिष्ठते । राजा प्रत्यागतः प्रविष्टस्तस्मिन्प्रदेशे सा च पति-
स्त्रीणां कुर्वन्ती पृथिवी नाम देवी शातवाहनं राजानमायान्तमपि
दृष्ट्वा नोत्थिता तस्या अनुष्ठाने शेषा अपि देव्यो नाऽन्यत्थितव-
त्यस्ततः स नृपो राजा तत्र रुष्टो भूते त्वं तावन्महादेवी ततो म-
हादेवीत्वेन नाच्युत्थिता एताः किं त्वया धारिता यस्मान्पुत्थानम-
कार्षुस्ततो न सुन्दरमेतदिति ।

ततो एं आह सा देवी, अत्थाणीए तवाणहा ।

दासा वि सामियं एतं, नोद्वंति आवि परिश्वं ॥

ततो राजोत्थानन्तरं सा पृथिवी नाम देवी राजानमाह ।
तवास्थानिकायामुपविष्टा दासा अपि नाथाः संपूर्णगुणा पा-
थिवमपि स्वामिनमागच्छन्तं नाच्युत्तिष्ठन्ति तवास्थानिकायाः
प्रजः च एवैवः । तथादि ।

तुंवावि गुरुणो मात्तुं, न वि उट्टेमि कस्सइ ।

न ते लीला कया होंती, उट्टती हं म तोसितो ॥

त्वमप्यस्यामास्थानिकायामुपविष्टा गुरुन् मुक्त्वा नान्यस्य क-
स्यापि महीयसोऽप्युत्तिष्ठसि अहमपि तवास्थानिकायां त्यक्त्वा
स्त्रीणां धरन्ती समुपविष्टा ततो न सपरिधाराऽन्यत्थिता यदि
पुनस्ते तव स्त्रीणां न कृता स्यात्ततोऽहमन्युत्तिष्ठेयमित्येवं राजा
देव्या तोषितः । एवमपि तीर्थकरस्यानीय आचार्योऽर्थममरु-
त्यामुपविष्टः सन् न कस्याप्यन्युत्तिष्ठति ॥

अमुमेवार्थं गौतमदृष्टान्तेन दृढयति ।

कहं ने गांयमा अत्थ, मोत्तुं तिथ्यगरं मयं ।

न वि उट्टेइ अअस्स, तग्गयं चेव गम्मति ॥

न खलु भगवान् गौतमोऽर्थं कथयन् स्वकमात्मीयं तीर्थकरं
मुक्त्वा अन्यस्य कस्यापि उत्तिष्ठति अभ्युत्थानं कृतवान् तत
चेदानीं सर्वैरपि गम्यते तदनुष्ठितं सर्वमिदानीमनुष्ठायते ततोऽ-
र्थं कथयन् न कस्याप्युत्तिष्ठति ।

संप्रति भवणविधिमाह ।

सोयव्वे उ विट्ठी पुण, अव्वक्खेवादि होइ नागव्वो ।

विक्खेवाम्मि य दोसा, आणादीया मुणोयव्वा ॥

आतये पुनरयं विधिरव्योक्तपाद्विजयति ज्ञातव्य आदिशब्दा-
द्विकथादिपरिग्रहस्तद्व्याक्रेपे पुनराहावयः । आज्ञानवस्थामि-
थ्यान्वाजिराधनारूपक्षोपा ज्ञातव्या । अत एवाच्युत्थानमपि न
क्रियते तस्मिंसति व्याक्रेपादिसंभवात्तथा ज्ञैतदर्थमेव आहणा-
थाहयेनाह ।

काउस्सग्गे विकखे-वया य विकहा वि सोनिया पयते ।

उवणय वाउलणा वि य, अक्खेवो चेव आहरणं ॥

आगेवणा पखण, उग्गह निज्जरा य वाउलणा ।

एणहं काण्णेहिं, अनुष्ठानं तु पकिट्ठं ॥

अनुयोगारम्भनिमित्त कार्यात्मनो कृते एतैः कारणैरन्युत्थानं
प्रति कुट्ट निराकृतम् । कैः कारणैरन आह । “ विषकेवया य
इति ” व्याक्रेपस्य व्याक्रेपशब्दस्य ज्ञातः प्रवृत्तिनिमित्तं व्या-
क्रेप इत्यर्थः । अनुत्थाने क्रियमाणे व्याक्रेपो भवति व्याक्रेपाच्च
विकथा चतुर्विधा प्रवर्तते तत्रचतुस्तौ चेन्द्रियमनसा विभ्रान्त-
सिका संयमस्थानप्लावनमिति भावः । तस्मादन्युत्थानमकुर्वन्
प्रयतः गृण्णयात् प्रयतो नाम कृताञ्जलिप्रप्रदो दृष्ट्वा सूरिमुखार-
विन्दमेषेकुमाणो बुध्युपयुनस्तथाऽन्युत्थाने क्रियमाणे उपन-
यस्य विषये व्याकुलना उपनयः कस्याप्यर्थे न क्रियते । उप-
नयग्रहणमुपलक्षणं तेन यद्ग्रहणं जातं तत् व्याकुलनात् अश्रयति
पृच्छा वा कर्तुमारब्धा विस्मृतिमुपपाति कालो वा व्याख्यातस्य
अश्रयतीति । तथा निरन्तरमचिच्छेदेन ज्ञायमाणेऽस्य दृष्टव्यतो
महान्व्याक्रेपस्तीक्ष्णज्ञपरिणामरूपो जायते अन्युत्थाने च तद्व्य-
घातस्तथा च सति शून्यपरिणामभवेतो योऽवध्यादिज्ञातः स-
ज्ञाव्यते तस्य विनाशाऽप्राप्यं चाहरणं ज्ञानं वक्तव्यम् । तथा
आरोपणायाः प्रायश्चित्तप्रकरणे क्रियमाणे अन्युत्थाने व्याघा-
तो भवति, व्याघाताच्च सम्यगवग्रहो ग्रहणं न भवति न खलु

व्याकृतोऽवग्रहीतुं शक्नोति किं त्वव्याकृत इति प्रतीतमेतत् । तथाऽभ्युत्थाने क्रियमाणे व्याकुलना ततः सम्यक् भुतोपयोगो न भवति तदज्ञावाच्च ज्ञानावरणीयस्य कर्मणो न निजरा । एतैः कारणैरभ्युत्थाने प्रतिकुलम् ।

सांप्रतमेतदेव गाथाद्वयं विचरीषुः प्रथमतः “ कावस्समे विषलेवया य ” इति ज्ञावयति ॥

लव्वारियाए नंदीए, विक्खेवे गुरुतो जवे ।

अपसत्थे पसत्थे य, दिट्ठतो इत्थिज्ञावका ॥

अनुयोगारम्भार्थं कायोत्सर्गे कृते नन्द्यां कृत्वा पञ्चकृपाया-मुच्चारितायामभ्युत्थानेनान्येन वा प्रकारेण या व्याकृतेप करा-ति तस्य प्रायश्चित्तं गुरुको मासस्तस्माद् व्याकृतेप न कर्तव्यः । अत्राप्रशस्ते व्याकृतेपकरणे प्रशस्ते च व्याकृतेपकरणे दृष्टान्ता इतिज्ञावकाः इस्ती च शास्त्रिणां सावकाश्च । तत्राप्रशस्तं प्रात-पादयति ॥

जह् सान्ति लुणावेतो, कोइ अत्थारिएहि उ ।

सेयं इत्थि तु दावेइ, धाविया ते य मग्गओ ॥

न सूना अह् सान्तिओ, वक्खेवेणेव तेण उ ।

वक्खेवावरयाणं तु, पोरिमीए व जज्जइ ॥

यथा कोऽपि कुटुम्बी निजे क्षेत्रे “अत्थारिएहि तु” ये मूल्य-प्रदानेन शान्तिज्ञवनाय कर्मकराः क्षेत्रे क्षिप्यन्ते ते आस्तारिका-स्तैर्लाभियन्कथमपि समाङ्गकप्रतिष्ठितं श्वेतमारण्यद्वारिणमागतं दृष्ट्वा दर्शयति तद्दर्शने च ते इस्तिनो मार्गतः पृष्ठतो धाविताः । आगतैरपि इस्तिनो रूपेण क्षिप्तैर्इस्तिरूपं वर्षयित्वास्तेन व्याकृ-तेपा ते शास्त्रयो न लूना पञ्चमिहापि अभ्युत्थानेन व्याकृतेपरता-नां पीरुषीभङ्गां प्रवति । व्याकृतान पुनर्न किमपि याति तस्मा-दु व्याकृतेपो न विधेयः । प्रशस्ते व्याकृतेपाकरणे दृष्टान्तः स्थयं ज्ञाव-नीयः । स चैवं एकः कौटुम्बिकः शास्त्रिक्षेत्रे सावयति तस्य स्वत्कया दास्या शास्त्रि लूनन्त्या समाङ्गप्रतिष्ठितः श्वेतो वनहस्ती चरन् दृष्टो दास्या ज्ञाते यदि शास्त्रिज्ञावकानां कथयिष्यामि ततो इस्तिनं दृष्ट्वा इस्तिनो रूपेणाक्षिप्त्वा इस्तिनो रूपं वर्षयन्त आसि-प्यन्ते एष च इस्ती दिनेऽस्मिन्नवकाशे दृश्यते ततः शास्त्रिर्न विष्यते यथा तु शास्त्रिः परिपूष्यो लूनोऽनवत् तदा सा दासी शास्त्रिनः शास्त्रिज्ञावकानां चाचकथत् ततस्तेरुक्तं किं तदा न दयातं तदा दासी प्राद शास्त्रिज्ञावितव्यव्याघातो जविष्यतीति हेतास्ततः पञ्चमुक्ते कौटुम्बिकः परितुष्टेन च परितुष्टेन मस्त-कप्रक्षालनतोऽदासी कृता । एवमिहापि व्याकृतेपो न करणीय-स्तथा च सति जगवदाज्ञापरिपावनतः कर्मक्षयेण शिला-स्तकरथो प्रवति ।

सप्रति विकथादिपदव्याख्यानार्थमाह ।

विकहा चउव्वहा वृत्ता, इंदिएहि विसोतिया ।

अंजलीपग्गहो चत्र, दिट्ठो बुद्धुवजुत्तया ॥

विकथा स्त्रीकथादिभेदाच्चतुर्विधोक्ता विभोतसिका इन्द्रियै-रुपलक्षणमेतन् मनसा वाचा प्रयता अजलिप्रमहो गुरोर्मुक्ते दृष्टिर्बुद्धुपयुक्तता च ।

उपनयव्याकुलनेति व्याख्यानयति ।

नस्मते बाउझाना सां, अजहा वोवणिज्जइ ।

नायं वा करणं वा वि, पुच्छाअट्ठाव जस्मइ ॥

अभ्युत्थानेनान्येन वा व्याकुलनायां स इक्षित उपनयो न-

श्यति विस्मृतिं याति यदि वा व्याकुलनया अन्यथोपनीयते ज्ञातं वा व्याकरणं वा पृच्छा वा कर्तुमारम्भा अस्मा वा पीरुषी-लक्षणा अश्यति आक्षेपव्याख्यानायमाह ।

भासता भावतो बावि, तिब्बं से जायमाणसां ।

लजंतो ओहिंसंजादी, जहा मुद्धिंवगो मुणी ॥

निरन्तरमविच्छेदेन भावकः भावको वा उत्तरविशिष्टावगाद-नतस्तीव्रसंज्ञातमानसो ज्ञानपरमांक्षेपो यद्यभ्युत्थाने व्या-क्षेपो नाभविष्यत् ततोऽवधिलाभादिकमलप्स्यत यथा मुद्धि-म्बको मुनिस्तथा मुद्धिम्बक आचार्यः परमकाष्ठीभूते शुभ-ध्याने प्रवृत्तोऽवध्यादिलब्धिमलप्स्यत यदि तस्य पुष्पमित्रेण ध्यानविघ्नो नाकरिष्यत परं सर्वसाधुसाध्वीप्रभृत्याकुलमभ-वदिति तेन ध्यानव्याघातः कृतः ।

अधुना “ आरोवणा पक्खणेति ” व्याख्यानायमाह ।

आरोवणमक्खेवं, दाउं कामो तहिं तु आयरितो ।

वाउलणाए पिट्ठइ, उत्थेत्तुज्जणे न ओगेण्हे ॥

आरोपणां प्रायश्चित्तं तत्रार्थमण्ठ्यामाचार्यो दातुकामः प्रक-पयतुकाम इति तात्पर्यार्थः । यद्यभ्युत्थानं करोति ततो व्याकुल-नया स्फिडति व्याकुलनेन प्रायश्चित्तप्रकरणानं तिष्ठतीति भाव-स्तथा अवग्रहीतुमना अभ्युत्थानेन व्याकुलनातो नावगृह्णाति ।

एकगो अंगिएहइ, विक्खिपंतस्म विस्मृतिं जाइ ।

इंदपुरे इंददत्तो, अज्जुणतेणो य दिट्ठतो ॥

एकाम्रः सन् अवग्रह्णाति अभ्युत्थानेन पुनर्व्याक्षिप्यमाणस्या-वग्रहीतमपि विस्मृतिं याति कुतोऽनवग्रहीतार्थावग्रहणव्याक्षे-पाच्च विस्मृतिगमने इन्द्रपुरपक्षेने इन्द्रदत्तस्य राज्ञः सुताः द-ष्टान्तस्तथा च तेषां कला अच्यस्यतां प्रमादविक्रमादिव्याक्षेपाच्च किमप्यवग्रहीतमभूत् यद्यपि किञ्चिदवग्रहीनं तदपि विस्मृति-मुपगतमत एव तै राधावेधो न कर्तुं शक्तिः । तथा अज्जुन-स्तेनञ्च दृष्टान्तस्तथाहि सोऽज्जुनकस्तेनोऽगडदत्तेन सह युध्य-मानो न कथमप्यगडदत्तेन पराजेतुं शक्यते ततो निजजार्थाऽ-तीव रूपवती सर्वालंकारविभूषिता रथस्य तुण्डे निवेशिता ततः स्त्रीरूपदर्शनव्याक्षेपात् युद्धकरणं विस्मृतिमुपगतमिति सोऽगडदत्तेन विनाशितः । एवमिहापि व्याक्षेपात् भुतोपयोगः प्राणविनाशमाप्नोति ।

एए चेव य दासा, अज्जुछाणे वि होति नायव्वा ।

नवरं अज्जुट्ठाणं, इमेहिं तिहिं कारणेहिं तु ॥

यस्मात् अवग्रे कर्तव्ये व्याक्षेपादिषु क्रियमाणेष्वेतेऽनन्तरोक्ता दोषास्तस्माद्व्याक्षेपादिरहितैः शोनव्यय । एते एव च व्याक्षे-पादयो दोषा अभ्युत्थानेऽपि क्रियमाणे भवन्ति तस्मादभ्यु-त्थानमपि न कर्तव्यं नवरमभ्युत्थानमेभिर्व्यमाणैस्त्रिभिः का-रणैः कर्तव्यं तान्येवाह ।

पगयसमत्ते कास्से, अज्जकयणुदेस अंगसुयस्वंधे ।

एएहिं कारणेहिं, अज्जुट्ठाणं तु अणुयोगो ॥

प्रकृते समाप्ते तथा कास्से समाप्ते अध्ययनोद्देशाद्भुतस्कन्धेषु वा समाप्तेषु यदि प्राधूर्षकाद्यागमनं भवति तदैतैः कारणैरभ्यु-त्थानमनुयोगो भवति तत्र कालोऽध्ययनादिकं च प्रतीतं न प्रकृतमिति । कल्पे व्यवहारे च प्रकृतप्रतिपादनार्थमाह ।

कप्पम्मि दोष्णि पगया, पलंबसुत्तं च मासकप्पे य ।

दो चेव य व्यवहारे, पदमे दसमे य जे जणिया ॥

कल्पे कल्पाध्ययने द्वे प्रकृते तद्यथा प्रलम्बसूत्रं मासकल्पसूत्रं च व्यवहारे द्वे प्रकृते ये जणिते प्रथमे आरोपणासूत्रं दशमे पञ्चविधव्यवहारसूत्रम् । न केवलमेतदेष प्रकृतं किञ्चन्यदापि तथा चाह ।

पीडियातो य मन्वातो, चूलियातो तदेव य ।

निष्पत्ती कल्पनामस्त, व्यवहारस्म तदेव य ॥

सर्वाः प्रकल्पकल्पादिगताः पीठिकास्तथा सर्वाभूलिकास्तथा कल्पनाम्नो व्यवहारस्य च तथा चैवेति दशनादन्येषां च दश-
बैकालिकप्रभृतीनां च निर्युक्तयः प्रकृताः ।

अत्रैवादिशान्तरमाह ।

असो वि य आपसो, जो रायणितो य तत्त सोयवे ।

अणुओगधम्मयाए, किं कम्मं तस्स कायव्वं ॥

अन्योऽपि चादेशो मतान्तरं तत्र श्रोतव्यं यो रत्तिको रत्ता-
धिकोऽनुज्ञापक इत्यर्थः तस्य नन्द्यामुच्चारितायामनुयोगधर्म-
तया कृतिकर्म धन्दनं कर्तव्यम् । तथा ।

केवलिमादी चोइम, दसनवपुव्वी य उट्टणिज्जो उ ।

जे तीहि जणतग्गा, समाणे अगुरुं न उट्टंति ॥

अर्थमपि कथयता समागच्छन् केवली अभ्युत्थातव्यः । आ-
दिशब्दात् मनःपर्यवहानी अर्वाधकानी च परिगृह्यते तथा ये
तेभ्यो नवपूर्वधरादिभ्य ऊनतगस्मैर्नवपूर्वधरादिरभ्युत्थानी-
यस्तथाहि कथको यदि कालिकश्रुतधारी तर्हि तेनार्थमपि क-
थयता नवपूर्वी दशपूर्वी चतुर्दशपूर्वी वाऽभ्युत्थातव्यो नवपूर्विणा
दशपूर्वी दशपूर्विणा चतुर्दशपूर्वीति । तथा यदि समागच्छन्
समानः समानश्रुतोऽगुरुश्च तदा नेतरेऽभ्युत्तिष्ठन्ति । तदेवं प्र-
वचने निजैरा चेति द्वारद्वयं गतम् ।

इदानीं सापेक्षद्वारमाह ।

सपेक्खं निरेक्खे, गच्छे दिट्ठतगामसगमेण ।

राजसकज्जनिउत्तं, जह गामेणं कयं सगमं ॥

अस्सामिबुद्धियाए, पमियं सडिय व न वि य रक्खंति ।

रप्पाणत्ते दंभो, सयं न दीसंति कज्जेसु ॥

आचार्यस्य शिष्यैः प्रातीच्छिकैश्च सर्वे कसंभ्यं ते च तथा कु-
र्वन्तः सापेक्षा वच्यन्ते ये तु न कुर्वन्ति ते निरपेक्षास्तत्र सापे-
क्षे निरपेक्षे च गच्छे दृष्टान्तो ग्रामशकटेन तद्यथा एकस्मिन्
ग्रामे ग्रामेयकैः पुरुषैः राजकुलकार्यनियुक्तं शकटमेकं कृतं ततो
वत्तने राजकुलेनाज्ञाप्यते धान्यं घृतघटादि वा नेतव्यमानेतव्यं
वाऽस्मिन् शकटे आरोप्य आनयन्ति नयन्ति वा । तथा नास्य क-
श्चिन्स्वामीत्यस्वामिबुद्ध्याऽऽत्मनोऽपि कार्याणि तेन कुर्वन्ति अ-
स्वामिबुद्धौ पतितं शद्रितं वा तस्य शकटस्य नापि रक्कन्ति
ततः कालेन गच्छता जगम । अन्यदा राजकुलेन ते आज्ञप्ता धा-
न्यमानय तैः शकटाप्रावाप्तानीतं तत आज्ञामज्ञोऽकारीति तेषां
इदम् कृतः कार्येषु वा समापतितेषु स्वयं ते न इदयन्ते । एव
दृष्टान्तः ।

अयमर्थोपनयः ।

एवं न करेति सीसा, काहिति पकिच्छयत्ति काठण ।

तं वि य सीसत्ति ततो, हिरुणपेहादिहं मिगो ॥

एवं ग्रामेयकदृष्टान्तप्रकारेण शिष्याः प्रातीच्छिकाः करिष्यन्ती-

ति मत्वा न कुर्वन्तीति तेषां च प्रातीच्छिकाः शिष्याः करिष्य-
न्तीति बुद्ध्या न कुर्वन्ते ततः सीदन्नाचार्यः स्वयं निष्तामदति
स्वयं चोपकरणप्रेक्षादिकं विधत्ते इति हिरुणे प्रेक्षादौ च निर-
पेक्षाः शिष्याः प्रातीच्छिकाश्च शकटनियुक्तभृत्य इव इदानी-
याः प्रवन्ति विनाशं चोपयान्ति ।

अथ सापेक्षे दृष्टान्तमाह ।

साराविं जेहिं सगमं रप्पा ते उकरा य कया ।

इय जे करेति गुरुणो, निज्जरत्ताभो य किन्ती य ॥

अपरस्मिन् ग्रामे द्वितीयके ग्रामे ग्रामेयकैः राजकुलकार्यनियुक्तं
शकटं कृतं तेन राजकीयं धान्यघृतघटाद्यानयन्ति नयन्ति च तच्च
शकटं तैः सम्यक् सारापितं ततो न कदाचिदाज्ञाजङ्गः कृत इति
परितुष्टेन राज्ञा ते उकराः करविहीनाः कृताः । एव दृष्टान्तोऽयम-
र्थोपनय इति एवमुक्तेन प्रकारेण शिष्याः प्रातीच्छिकाश्चात्मानु-
प्रदबुद्ध्या ये गुरोः कृत्यं कुर्वन्ति तेषां महान् भूयान् ज्ञानादि-
साजः कीर्तिश्च गतं सापेक्षद्वारम् ।

संप्रति त्रिकव्यवच्छेदद्वारमाह ।

दव्वे जावे जत्ती, दव्वे गणिगाउ दूति जाराणं ।

जावम्म सीमवग्गो, करेति जत्ति सुयधरस्स ।

आचार्यस्य भक्तौ क्रियमाणायां तीर्थस्याव्यवच्छेदो जन्तावकि-
यमाणायां तु तीर्थव्यवच्छेदः सा च त्रिकविधा द्रव्ये भावे च ।
तत्र यन्नाम गणिका भुजङ्गानां त्रिकं कुर्वन्ति द्रव्यो वा
जाराणां सा द्रव्ये द्रव्यभक्तिभावे जावविषया भक्तिः पुनरियं
यत् शिष्यवर्गः श्रुतधरस्य भक्तिं करोति । यद्यपि आन्योऽपि
गुरोर्भक्तिं करोति तथापि समापि निजैरा स्यादित्यात्मानुप्रदबु-
द्ध्याऽन्येनापि त्रिकः कर्तव्येति बोधार्थगौतमदृष्टान्तेन जावयति ।

जइवि य सोइसमाणो, गेहइ स्वीणंतराणो उंछं ।

तह वि य गोयमसामी, पारणए गेहइ गुरुणो ॥

यद्यपि च सोहसमानो बोधार्थः क्षीणान्तरायस्य जगत्तोषकमा-
नस्वामिनः सदैवाऽऽमेषणीयजन्तादिकं गृह्णाति । तस्य भग-
वद्वैद्यावृत्त्यकरत्वात् उक्तं च । “ धर्मो सो लोहज्जो क्कन्तिस्सो
पवरलोहसरिक्खो क्खस्स जिणो पत्ता तो इच्छइ पाणीहिं छुनुं
जे ” तथापि गौतमः स्वामी स्वपारणके गुरोर्वर्त्मानस्वामिनो
योम्यं गृह्णाति एवमन्येनापि वैद्यावृत्त्यकरभावे यथायोम्यं गुरोः
कर्तव्यम् । तदेवं भक्तिर्वैद्यावृत्त्याऽधुना तस्यां क्रियमाणायां यथा
तीर्थस्याव्यवच्छेदो भवति तथाह ।

गुरुअणुं कपाए पुण, गच्छो अणुं कपितो महाजागो ।

गच्छाणुं कपाए, अण्वोच्छिज्जी कया तित्थे ॥

गुरोरनुकम्पया अनुग्रहेण गच्छो महाशित्तयशस्किरनुकम्पितो
गृहीतो भवति गच्छानुकम्पया चाव्यवच्छिस्तिस्तीर्थस्य कृता ।

कइ तेण नु होइ कयं, वेयावच्चं दसचिहं जेण ।

तस्स पउत्ता अणुं-पितो उ थेरो धिरसद्दावो ॥

कथं तेन दशविध वैद्यावृत्त्यं कृतं येन स्वविर आचार्यः स्वविर-
स्वजावोऽनुसूक्तस्तस्य दशविधस्य वैद्यावृत्त्यस्य प्रयोक्ताऽनुक-
म्पितोऽनुगृहीतस्तत्करणे कृतं तेन दशविधमपि वैद्यावृत्त्यं
तत्प्रकरणयास्तद्वधीनत्वादिति भावः । तदेवमव्यवच्छेदोऽपि
जावितः । अधुना ‘अतिसेसा पंच आयरिए’ इति व्याख्यानयति ॥

अथे वि अतिथि जगिया, अतिसेसा पंच होंति आयरिण ।

जो अकस्म न कीरइ, नयातिचारो असति मेसे ॥

अतिशेषाः पञ्च भयन्त्याचार्ये इत्यनेन वचनेनान्येऽप्यतिशयाः पञ्चार्यतो जगिताः सन्ति यः पञ्चानामन्यतरोऽप्यन्यस्यानाचार्यस्य न क्रियते न च शेषेऽनाचार्ये पञ्चानामेकतरस्मिन्नप्यक्रियमाणेऽनीचारः । तानेव पञ्चातिशयानाह ॥

जत्ते पाणे धुव्वण, पमेसणा हत्थपायसोए य ।

आयरिण अतिसेसा, अणानिमेसा अणायरिण ॥

उत्कृष्टं जलमुत्कृष्टं पानं मलिनोपधिधावनं प्रशंसनं हस्तपादशौचं च । एते पञ्चातिशेषा अतिशया आचार्ये अनाचार्ये स्व-
नतिशया अनाचार्ये एते न कर्तव्या इति ज्ञावः ।

संप्रति रक्तादिव्याख्यानार्थमाह ।

कालसहावाणुपयं, जत्तं पाणं च अश्वितं खेत्ते ।

मलिनमलिना य जाया, चोलादी तस्म धोवन्ति ॥

यत् कालानुमतं स्वभावानुकूलं चेत्यर्थः भक्तमाचार्यस्य आदेय-
मिति प्रथमोऽतिशयः । तथा यत् यत्र क्षेत्रे अश्वितं पानीयं त-
त्संपाद्यमाचार्यस्येति द्वितीयोऽतिशयस्तथा चोलादीनि मलिनम-
लिनानि जानानि तस्याचार्यस्य प्रक्षालयन्ते किं कारणमिति चे-
दत आह ।

परवादीण अगम्मे, नेव अवसां करिंति सुप्मेहा ।

जह अकठितो वि नज्जइ, एस गणी एज्जपरिहीणो ॥

यथा परवादिनामगम्यो जयति यथा च शुचिशैक्वाश्चोक्ताश-
याः अवज्ञानं न कुर्वते यथा चाकथितोऽपि ज्ञायते एव गणी
आचार्यस्तथाऽनुद्यमसौन्दर्यतत्परिहीणो मलिनमलिनधस्प्रक्षाल-
नं कर्तव्यं न च एवं विभूषादोषप्रसक्तियत आह ।

जह उवगरणं सुज्जइ, परिहरमाणो अमु च्छतो साहू ।

तह खज्जु विमुद्धभावा, विमुद्धवासमाण प रजोगो ॥

यथा साधुरूपकरणं कर्मोपकरणममूर्च्छितः सन् परिहरन् परि-
भोगयन् शुद्ध्यते न परिग्रहदोषेण विष्यते अमूर्च्छितत्वात्तथाऽऽ-
चार्योऽपि विमुद्धवाससां परिभोगेन विमुद्धजायः सन् शुद्ध-
त्वात् गतस्तृतीयोऽतिशयः ।

संप्रति प्रशंसनमाह ।

गंभीरो मद्वितो, अनुवगयवच्छो सिवो सोमो ।

विन्थिमाकुत्तुप्पओ, दाया य कयणुतो सुयवं ॥

ग्वेतादिगुणोवओ, पहाणणाणतवसंजमावसतो ।

एमाडसत्तगुरुगुण, विकत्थणं संमणातिमये ॥

गम्भीरोऽर्पाश्वावी मार्दवितो मार्दवोपेतस्तथा अज्युपगमस्य
शिष्यस्य प्रातीच्छिकस्य वत्सलो यथोचितवात्सल्यकारी तथा
शिवोऽनुपपन्नस्तथा सोमः शान्ताकृतिः तथा विस्तीर्णकुलोत्पन्नो
दाता कृतज्ञः श्रुतवान् तथा क्वास्यादिगुणोपेतः प्रधानज्ञानतपः
संयमानामावसर्षो गृहे एवमादीनां सतां गुरुणां नाविकत्थनं
आद्यनमेवं चतुर्यः प्रशंसनतिशयः अथवा प्रशंसनस्य फलनात् ।

सग्गुणुकित्तणए, अवसवादीण चैव पक्खिपातो ।

अवि होज्ज ःसईणं, पुच्छाजिगमे दुविहत्ताजो ॥

सद्गुणोत्कीर्णनाथां मदती निर्जरा प्रवर्ति तथा सद्गुणकी-
र्तनया अवर्णवर्दिनां प्रतिघातः कृतो भवति । अपि भवेद्य

मदान् गुणो गुणवन्तमाचार्ये भुत्वा बहूनां राजेश्वरतत्त्ववरप्र-
तीनां पृच्छार्थमजिगमो भवति । पृच्छानिश्चितमाचार्यसमीप-
मागच्छन्त आगताश्च धर्मं भुत्वा भगवद्धर्ममनगारधर्मं वा
प्रतिपद्यन्ते इति द्विविधज्ञासः ।

पञ्चमातिशयप्रतिपादनार्थमाह ।

करचरणनयणदसणा, ईधावणपंचमो उ अतिमेसो ।

आयरिणस्स उ सयर्थ, कायव्वो होति नियमेण ॥

करचरणनयनदशनादिप्रक्षालनं पञ्चमोऽतिशयः सततमा-
चार्यस्य नियमेन जयति कर्त्तव्यः । अत्र पर आह ।

मुहनयणदंतपाया-दिधावणे को गुणो सि ते बुद्धी ।

अग्गिपतिवाणिपट्टया, होइ अगोतप्पया चैव ॥

मुखनयनपददिधावने को गुण इति एषा ते बुद्धिः स्यात् अ-
त्रोच्यते मुखदन्तादिप्रक्षालनेऽभिपटुता जातराग्निप्राबल्यं मति-
पटुता वाक्पटुता च नयनपादादिप्रक्षालने “ अणोत्तप्पया ”
असज्जनियशरीरता भवति । एष गुणो मुखादिप्रक्षालने एते चा-
तिशयाः पञ्च । उपलक्षणमन्यदपि यथायोगमाचार्यस्य कर्त्त-
व्यं तथा चाह ॥

असहस्म जेण जोगा-ण संघाणं जह उ होइ थेरस्स ।

तं तं करेति तस्स उ, जह संजोगा न हायति ॥

यथा स्थविरस्याशठस्य सतो येन येन क्रियमाणेन योगानां
संघानं भवति तत्तत्तस्याचार्यस्य साधवः कुर्वन्ति तथा (सं)
तस्याचार्यस्य योगा न हीयन्ते न हानिमुपगच्छन्ति ।

एए पुण अतिसेमे, उवजीवे न यावि को वि दददेहं ।

निदग्गिमाणं एत्थ जवे, अज्जसमुदा य मंगू अ ॥

एतान् पुनर्गतिशयान् कोऽप्याचार्यो दददेहः सन् नापजीवति
यस्त्वदददेहः सोऽशतो जृत्वा उपजीवति न तु तैर्गतिशयैर्गर्वे
करोति इपे वा मनसि मन्यते । अत्र निदर्शनं जवत्पार्थसमुद्रां
मन्त्र्याचार्यश्च ।

एतदेव निदर्शनद्वयं भावयति ।

अज्जसमुदा दुव्वल, किंत्तकम्मा निप्पि तस्स कीरंति ।

सुत्तत्थपारिमिसपु-द्वियाण तइयं तु चग्माए ॥

आर्यसमुद्राः सूर्या दुर्बला दुर्बलशरीरास्ततस्तेऽतिशयानु-
पजीवितवन्तोऽनुपजीवने योगसंयमानकरणशक्तेस्तथा च त-
स्य प्रतिदिवसं त्रीणि कृतकर्मणि विश्रामणाकृपाणि क्रियन्ते
तद्यथा हे सुत्रार्थपौरुषीसमुपस्थितानां तृतीयं कृतकर्म चरमा-
यां पौरुष्याभियमत्र भावना सुत्रपौरुषीसमाप्त्यनन्तरं यावच्छि-
ष्या क्रियते तावत्प्रथमा विश्रामणा द्वितीयाऽर्धपौरुषीसमाप्त्य-
नन्तरं तृतीया चरमपौरुषी पर्यन्ते कालप्रतिक्रमणानन्तरम् ।

महकुल्लेसु य तेमि, दो वंगादी उ वीसु घेप्पंति ।

मंगुस्म न किंक्कम्मं, न य वीसुं घेप्पं किं वि ॥

आहकुल्लेषु ज्ञेतेषु तेषामार्यसमुद्राणामाचार्याणां योग्यानि
कृतादीनि द्वितीयाङ्गादौ माशकादौ विष्यन्ते आर्यमङ्गोः
पुनराचार्यस्य न कृतिकर्म क्रियते नापि तद्योग्यं पौत्रहिक्यादि
किञ्चित् विष्यत् माशकं गृह्यते किन्तु यदापि आहकुल्लेष्वपि
प्रतेपुत्कृष्टं लज्यते तदपि गृहीत्वा ज्ञानोत्थपतद्गृहे क्षिप्यते
विष्वगानीतमपि न जुक्ते न च छावप्याचार्यो विहरन्तावन्यदा
सौपारिकं गतौ तत्र च द्वौ आचकाचेकः शाकटिकाऽपरो वैकटिका

वैकटिको नाम सुरासन्धानकारी तौ द्वावपि भावकाचार्यसमु-
दायां योग्यमतिशायिपौ द्विविकप्रवृत्तिकं विष्वक् मात्रके गृह्यमाण-
भार्यमङ्गनां पुनर्योग्यमेकस्मिन्नेव पतङ्गदे गृह्यमाणं पश्यतो दृष्ट्वा-
ऽऽचार्यमङ्गसमीपमागच्छताम् ।

वैति ततो णं सङ्गा, तुब्जे वि बीसुं न धेप्पए कीस ।

तो वैति अज्जपंगू, तुब्जे धिय इत्थ दिट्ठंता ॥

ततः समीपामगमनान्तरं तौ भावका भ्रूवाते किन्नार्यसमुदा-
यामिव शुष्माकमपि विष्वक् प्रायोग्यं गृह्यते ततो भ्रूवन्त्यार्यम-
ङ्गयः आचार्या अत्रार्थे यममेव दृष्टान्तः कथमित्याह ॥

जा जंभी दुव्वज्जा उ, तं तुब्जे बंधइ प्पयत्तेण ।

न वि बंधइ बलियाउ, दुव्वलवलिण व कुंभी वि ॥

महो शाकटिक ! या तव भग्वती गन्त्री दुर्वला तां यूयं प्रयत्नेन
बन्धीथ । ततः सा यदति यदि पुनरबद्धा चाहते तदा विनश्य-
ति या पुनर्बलिका तां नैव बन्धीथ । बन्धनव्यतिरेकेणापि तस्या
बदनात् । वैकटिकं प्रति श्रुयते भो वैकटिक ! या तव कुलमी
दुर्वला तां वंशद्वैर्बन्धा तत्र मयं संध्यथा या तु बलिका कुलमी
तस्या बन्धमङ्गवापि तत्र संधानं कुरुथ “दुव्वलवलिण व कुंभी
वि ” एवं कुरुष्वपि दुर्वला बलिका च जपमीवत् वक्तव्या ।
उक्तो दृष्टान्तः ।

सांप्रतमुपनयमाह ।

एवं अज्जममुदा, दुव्वज्जंभी व संठवयणाण ।

धारेति सररीं तु, वलिभंभीसरिसगवयं तु ।

एवमुक्तेन प्रकारेण दुर्वलभग्वती दुर्वला गन्त्री चात्मीयं शरीरं
संस्थापनया धारयति । नेतरथा ततस्तेषां योग्यं विष्वक् मा-
त्रके गृह्यते अयं तु बलिकजगामीसदृशास्त्रतो न शरीरस्य स-
स्थापनामपेक्षामहे ।

नन्वेकस्मां वि अहं, जोगाण तगामि संधाणं काउं ।

नन्वामि य वितियंगे, बीसुं इति वैति ते मंगू ॥

नेष्प्रतिहस्मांऽपि योगानां संधानं कर्तुं शक्नोति ततो नेष्प्रामि
द्वितीयं अङ्गं मात्रके विष्वक् गृह्यमाणमिति ते मङ्ग्याचार्या श्रुयते ।

न तरंति य तेण विणा, अज्जसमुदा उ तेण बीसं तु ।

इय अतिसमा गरिण, सेमा पंतण लादेंति ॥

आर्यसमुदाः पुनराचार्यास्तेन विष्वक् प्रायोग्यग्रहणेन विना
योगानां सन्धानं कर्तुं न शक्नुवन्ति । तेन तत्प्रायोग्यं विष्वक्
गृह्यते एवं शेषाणामपि इत्यस्मान् कारणात् अनिशेषा आतिशया
आचार्ये भवन्ति शेषाः पुनः साधवः प्रान्तेन लादयन्ति आत्मानं
यापयन्ति गतस्त्वृतीयोऽतिशयः । आचार्योपाध्यायस्य वसन्तेर-त-
र्बहिर्वा एकाकित्वेन वास इति चतुर्थपञ्चमावतिशयौ ।

संप्रति चतुर्थपञ्चमावतिशयावाह “ अंतो उवस्सयस्स एगरायं
वा पुरायं वा ” इत्यादिवक्त्रणं (पूर्वोक्तं) विनावयिपुरिदमाह ।

अंतो बहिं व बीसुं, वसमाणे मासियं तु जिकखुस्स ।

संजमआयविराहण, सुप्पे अमुजोदतो होइ ॥

यदि भिक्षुरुपाध्यायस्यान्तरपत्रके विष्वक् वसति यदि वा बहि-
रुपाध्यायः शून्यगृहादिषु तदा तस्य प्रायश्चित्तं मासिकं न केव-
लमिदं प्रायश्चित्तं किन्तु दोषाश्च तानेवाह । अन्तर्बहिर्वा शून्य-
स्थाने वसतोऽशुभोदयोऽशुभकर्मोदयो जयति तद्वशाच्चात्म-
विराधना संयमविराधना च । एनांसेव ज्ञापयति ॥

तन्भाववयोगेण, रहिए कम्पादि मंजमे जेदो ।

मेरावलंविद्या मे, वेहाणसमादेनिव्वेदा ॥

तस्य ज्ञावस्तज्ञावः पुण्यं इत्यर्थः । तस्मिन्नुपयोगस्तेन तज्ज्ञा-
वापयोगेन विज्ञेन स्थाने च वर्तमानः सहायग्रहितो हस्तकर्म-
दि कुर्यात् एव समयं संयमस्य भेदो विराधना । तथा कोऽप्य-
निप्रबलपुंवोदयपीडित एवं चिन्तयेत् यथा मया मर्यादा सक-
लजनसमङ्गं गुरुपादसमीपेऽवस्थिता संप्रति चाहमतिपीडित
मासितुं न शक्नोमि तदा निर्वेदात् वैहानसमुत्कलम्बनमादि-
शब्दादन्यद्वा आत्मघातादिकमाचरेत् एषा आत्मविराधना ।
तथा विहरता या एकाकिना न स्थानव्यमाह यदि संयमाश्रित-
ज्ञावस्तनस्तस्य सहाया अपि किं करिष्यन्ति तत आह ॥

जइ वि य निग्गयजावो, तह वि य रक्खिज्जए स अस्सेहिं ।

वंसकडिहो जिन्ने, विवेणुतो पावए न महिं ॥

यद्यपि च स संयमात् निर्गतभावस्तथापि सांख्यैर्हस्तकर्म-
वैहानसादि वा मन्त्राचरन् रक्ष्यते अत्रैवार्थे प्रतिवस्तुपमामाह ।
(वंसकर्तुहोति) वेणुको वंशो महीं न प्राप्नोति अन्यैरन्तर्ब-
हैरपान्तगले स्मृतितत्वात् एवं संयमभावान्निर्गतोऽपि शेषसा-
धुभिः सर्वथा पतन् रक्ष्यते तदेतद्विहोक्तम् ।

इदानीं गणावच्छेदकाचार्ययोगाह ॥

बीसु वसंते दप्पा, गणिआयरिण य होति एमेव ।

सुख पुण कारणियं, जिकखुस्स वि कारणे णुवा ॥

विष्वक् दृष्ट्वात् कारणमन्तरेण गणिनि गणावच्छेदकं आचा-
र्ये च एवमेव त्रिकोणं प्रायश्चित्तं संयमात्मविराधने च भव-
तः । यद्येव तर्हि सूत्रमनयकाशमत आह । सूत्रं पुनः कारणि-
कं कारणमधिकृत्य प्रवृत्तं ततो नानयकाशं न केवलं गणावच्छे-
दकाचार्ययोः कारणे यस्मिन्नेतर्बहिर्वा वसनमनुज्ञातं किं तु भि-
न्नाङ्गपि कारणे बहिरन्तर्वा वसनस्यानुज्ञा ।

अथ किं तत्कारणं यदधिकृत्य सूत्रं प्रवृत्तमत आह ।

विज्ञाणं परिवारमी, पव्व एए य दैति आयांरया ।

मासस्समासियाणं, पव्वं पुण होइ मज्जं तु ॥

आचार्याः एवंविधविद्यानां परिपाटीर्देदति विद्याः पराशर्यस्ते
इति भावः । अथ पर्य किमुच्यते तत आह मासार्धं मासयामे-
भ्यं पुनः पव्वं भवति । तदेवाह ।

पक्खस्स अट्ठमी खलु, मासस्स य पक्खियं मुण्येयव्वं ।

आण पि होइ पव्वं, उवराणो चंदसुराणं ॥

अर्द्धमासस्य पञ्चात्मकस्य मध्यमाऽष्टमी सा खलु पर्व । मास-
स्य मध्यं पाकिकं पक्षेण निर्वृत्तं ज्ञातव्यं तच्च कृष्णचतुर्दशीरु-
पमवसानव्यं तत्र प्रायो विद्यासाधनोपचारजायान् बहुला-
दिका मासा इति वचनाच्च न केवलमेतदेव पव्वं किञ्चन्यदपि
पव्वं भवति यत्रोपरागो ग्रहणं चन्द्रसूर्या रेतेषु पव्वसु विद्या-
साधनप्रवृत्तियर्थं तत एकरात्रग्रहणं तत आह ।

चउहसीगहो होइ, कोइ अट्ठवा वि सोलमिगहणं ।

वत्त तु आणुज्जंतो, होइ पुरायं तिरायं वा ॥

कोऽपि विद्याया ग्रहचतुर्दश्यां भवति अथवा पौर्णमासी
पुष्पपक्षप्रतिपदि विद्याया ग्रहणम् । किमुक्तं जयति कोऽपि
विद्याग्रहचतुर्दश्यां कृतः कोऽपि प्रतिपदि क्रियते इत्येव
त्रिरात्रवसनमथ च केन दिवसेन अङ्गमनुज्ञायमानं वि-

द्याया ग्रहणं भवति । द्विरात्रं त्रिरात्रं वा विष्वक् वसनमिति ।
यदुक्तं सूत्रेतिरायं चेति तत्र वाशब्दव्याख्यानाथमाह ।

वासदेण चिरं पि, महापाणादीं सु मो उ अत्यजा ।

आयत्रिण भग्मि, जह राया चक्रवद्दी । ॥

वाशब्देनेदं सूच्यते निरमपि कालं महा (पाना) प्राणा-
दिषु ध्यानेषु स तिष्ठन् स हि यावन्नाद्यापि विशिष्टलाभो भ-
वति तावन्न निवर्तते ध्यानादथैव दृष्टान्तमाह । यथा राजा
चक्रवर्त्यादिरादिशब्दाद्वासुदेवपरिग्रहः (श्रोत्रविण) प्रसाधि-
ते अर्द्धभग्ने वा न निवर्तते यावद्वध्यादिलाभो न भवतीति ।

अथ महाप्राणध्याने कः कियन्तं कालमुत्कर्षतस्तिष्ठतीति
प्रतिपादनार्थमाह ।

वारसवामा भग्मा-द्विस्म दृच्चेव वासुदेवाणं ।

तिष्ठि य मंलियस्म, उम्पामा पागयजणस्म ॥

महाप्राणध्यानमुत्कर्षतो भरताधिपस्य चक्रवर्त्तिनो द्वादश
वर्षाणि यावत्पदं वर्षाणि वासुदेवानां वलदेवानमित्यर्थः ।
वीणि वर्षाणि माण्डलिकस्य परमात्मान् यावत् प्राकृतजनस्य ।

जे जत्थ अहिगया खलु, अस्मादृक्कवमाइया रसा ।

तेसि जरणमि ऊणे, भुजति भोए अदंदादी ॥

ये “ अस्मादृक्कवमाइया ” महाभ्यपत्याद्यो यत्राभ्यभर-
णादौ राज्ञा अधिकृता व्यापारितास्ते तेषामभ्यादीनां भरणे
ऊने सन्ति भोगान् अदण्डादीन् दण्डादिरहितान् भुञ्जे न तस्य
तथा भोगान् भुञ्जानस्य दण्डोऽपराधो वा अद्याप्यभ्यादिभ-
रणाभावात् एव दृष्टान्त उक्तः ।

संप्रति दार्ष्टान्तिकयोजनामाह ।

इय पुव्वगयाभीते, बाहु-नामेव तम्मि ए पच्छा ।

पियइ त्ति व अत्थपण, मिणइ त्ति व दो वि अविच्छा ॥

इत्येवममुना दृष्टान्तप्रकारेण पूर्वगते अधीते “बाहुसनामेव”
भद्रबाहुवि तत् पूर्वगतं पश्चात् महापानध्यानबलेन मिनाति
निःशेषमात्मेच्छया तावन्न निवर्तते ततश्चिरकालमपि वसति
तस्य न कोऽप्यपराधः प्रायश्चित्तं दण्डो वा । संप्रति महापान-
शब्दस्य व्युत्पत्तिमाह पिबतीति वा मिनातीति चेति द्वावपि
शब्दावेतावविरुद्धौ तत्त्वत एकार्थावित्यर्थः । तत् एव व्य-
त्पत्तिः पिबति अर्थपदानि यत्र स्थितस्तन् पानं महच्च तत्पानं
च महापानमिति ।

अंतो गणी वा गणो, विक्खेवो मा हु होज्ज अगगहणं ।

वमजेहिं परिकिम्बतां, उ अत्यंत कारणे तेहिं ॥

अन्तर्गणी गणो वा वाशब्दादेवं बहिरपि । इयमत्र भावना ।
यथाचार्यो वसतेरन्तस्ततो गणो बहिरवसति अथ गणोऽन्त-
स्तत आचार्यो बहिः किं कारणमाचार्यो गणश्च विष्वक् व-
सति तत् आह (विक्खेवो) इत्यादि आचार्यस्य विद्यादिगुणा-
दिषु व्याप्तेपो मा भूत् (अगगहणमिति) अयोग्यानां कर्णेपत-
नतो विद्यादीनामग्रहणं भूयात् एताभ्यां कारणभ्यां वृषभः
परिक्षिप्तोऽन्तर्बहिर्वी विष्वगाचार्यो वसति । व्य० १ उ० ।

आचार्योपाध्यायस्य गणे सप्त अतिशयाः ।

आयरियउवज्जायस्स एं गणांमि सज्ज अइसेसा पमसा
तं जहा आयरियउवज्जाए अंतो उवस्सगस्स पाए निग-
ज्झिय २ पफ्फोरेमाणे वा पमजेमाणेवा नाइकमइ एवं

जहा पंचठाणे जाव बाहिं उवस्सगस्स एगरायं वा दुरायं वा
वसमाणे नाइकमइ उवगरणाइसेसे जत्तपाणाइसेसे ॥

एत द्वाव्यातमेवेति इदमधिकमुपकरणातिशेषः शेषसाधुभ्यः
सकाशान् प्रधानोज्ज्वलवस्त्राद्युपकरणतः उक्तं । “ आयरि-
यगिलाणाणं, महला महला पुणो वि घोवंति । मा हु गुरुण
अवमो, लोगमि अजिरणं इयरेसि ” ॥ १ ॥ ग्लाने इत्यर्थः
भक्तपानातिशेषः पूज्यतरभक्तपानतेति उक्तं “ कलमोयणा
उ पयसा, परिहाणी जाव कोहवज्जझी । तत्थ उ मिउप्पतरं,
जत्थ य जं अच्चियं दोसु ” ॥ १ ॥ (कोहवज्जझीसि कोहव-
आउलये दोसुसि) क्षेत्रकालयोरिति गुणाच्चेति “ सुत्तथधि-
रीकरणं, विणओ गुरुपूय से य बहुमाणो । दाणवइसकुबुद्धी,
बुद्धोबलवज्जणं चेव सि ” स्था० ७ ग० ॥ १ ॥

गणावच्छेदकस्य गणे द्वौ अतिशयौ ।

(सूत्रम्) गणावच्छेयस्म गणंसि ए दो अइसेसा प-
छात्ता तं जहा गणावच्छेदए अंतो उवस्सयस्स एगरायं वा
दुरायं वा वसमाणे णो अइकमइ ? गणावच्छेदए बाहिं उ-
वस्सयस्स एगरायं वा दुरायं वा वसमाणे णो अतिक्रमइ ॥

“ गणावच्छेयस्स गणंसि णं ” इत्यादि गणावच्छेदकस्य
गणे गणमध्ये द्वावतिशयौ भवतस्तद्यथा गणावच्छेदक उपा-
श्रयस्यान्तः एकरात्रं वा द्विरात्रं वा वसन नातिक्रामति ना-
तीचारभागभवति तथा गणावच्छेदको बहिरुपाश्रयादेकरा-
त्रं वा द्विरात्रं वा वसन नातिक्रामति । एतां च द्वावप्यतिश-
यौ सूत्रांशौ गणावच्छेदकस्य दृष्ट्यौ यो नियमादाचार्यो भ-
विष्यति यः पुनर्गणावच्छेदकत्वं वर्त्तमान आचार्यपदस्थानह-
स्तस्येतौ द्वावप्यतिशयौ न कल्पेते । भाष्यम् ।

पंचते अतिसेसा, आयरिए होति टोमि उ गणिस्स ।

भिवस्सुस्स कारणाम्म उ, अतिसेसा पंच वा जणिथा ॥

एते अनन्तरसूत्रादिनाः पञ्चातिशया आचार्ये भ-न्ति । द्वौ ग-
णिनो गणावच्छेदकस्य जिज्ञाः पुनः कारणेऽप्यतिशया भणि-
ताः । एतदेवाह ।

जे सुत्ते अतिसेसा, आयरिए अत्यतो व जे जणिथा ।

ते कज्जे जयसेवी, भिवस्सु वि न वाउमी जवाति ॥

येऽतिशेषा आचार्यसूत्रे साक्षाद्विहिते ये खान्ये पञ्चाधेतो
भणितास्तान् दशाप्यतिशयान् कार्ये कारणे समागते । “ कज्जंति
ता कारणंति वा एगहमिति ” वचनात् (जयसेवीति) यत्तनया
सेवमानो भिक्षुरपि न वक्तुशक्त्यदोषेण गृह्यते इति भावः किं त-
त्कार्यमत आह ।

वालासहमतरेतं, सुइवादिं पप्प इट्टिट्ठं वा ।

दस वि भइयातिसेसा, भिवस्सुस्स जहकमं कज्जे ॥

वातममहमतरेतं ग्लानं शुचिवादिनं अद्विवृद्धं वा प्राप्य
दशाप्यतिशेषा जिज्ञाः कार्ये समापतिते यथाक्रमं जजिताधिक-
क्षिप्ता भयस्तीति भावः तथा हि वातस्य हस्तपादादयः प्रकाल्य-
न्ते अन्ये वातिशया यथासंजवं क्रियन्ते तथा असहो नामास-
मर्थस्तस्यापि यथाप्रयोगमतिशयाः क्रियन्ते । तथाऽनरन् ग्लानः
शुचिवादी शौचप्रधानः शिष्य अद्विवृद्धो राजादिः प्रव्रजित इ-
त्येवामपि दशाप्यतिशया यथायोगं विधेयाः । व्य० ६ उ० ।

(जिनकल्पिकस्य द्वौ अतिशयौ) “ दुविहो तेसि ” (जिनक-

स्विकानाम्) “अइसेसो नाणाइसेसो सरीराइसेसो य । नाणा-
इसेसो ओहि , मणपज्जवसुत्तथ तडुजयं च । तिबही भभि-
भवणा, सारीरा होति अइसेसा ” पं० सू० ॥ (तीर्थकृतः च-
स्थारः मूलातिशयाः) “अपायापगमातिशयो ज्ञानातिशयः पूजा-
तिशयो वा गतिशयश्च ” पं० सू० । १० । स्था० । नं० ।

बुद्धस्य (तीर्थकृतः) चतुस्त्रिंशदतिशयाः ।

चोत्तीसं बुद्धाइसेसा पणुत्ता तं जहा अवड्डियकेसमं-
सुरोमनहे ? निरामया निरुत्तेवा गायलद्धी १ गोक्खीर
पंरुरे पंससोणिण २ पउमुप्पलगांधिण उस्सामानिस्सामे ४
पच्छुक्खे आहारनीहारे अदिस्से पंसचक्खुणा ५ आगा-
सगयं चकं ६ आगासगयं उत्त ७ आगासगयात्रां सेय-
वरचामराओ ८ आगासफालियामयं मपायपीठं मीहा-
सणं ९ आगासगओ कुरुभीसहस्सपरिपंभियाजिरामो
इंदज्जओ पुरओ गच्छइ १० जत्थ जत्थ वि य णं अर-
हंता जगवंता चिद्धंति वा निर्मायंति वा तत्थ तत्थ वि
य णं तक्खणादेव सच्छन्नपत्तपुप्फपल्लवसमाउलो सच्छत्तो
सज्जओ सघटो सपकागो असोगवरपायवे अभिसंजायइ
११ ईसिं पिट्ठओ मउरुट्ठाणमि तेयमरुलं अभिसंजायइ
अंधकारे वि य णं दस दिसाओ पजासेइ १२ बहुलसम-
णिज्जे भूमिजागे १३ अहोसिरा कंटया जायंति १४ उज्ज
विवरीया सुहफासा भवंति १५ सयिलेणं सुहफासेणं सु-
रजिणा मारुणं जोयणपरिमंरुलं सव्वओ सभंता संपम-
ज्जिजइ १६ उत्तफुसिणं मेहेण य निहयग्यरेण पकि-
जइ १७ जलथलयभासुरपज्जतेणं विट्ठविद्यदसच्छवणं
कुट्टमेणं जाणुस्सेहणमाणमिसे पुप्फावयारे किज्जइ १८
अमाण्णाणं सहफरिसरसखगंधाणं अवकरिसो भवइ
माण्णाणं सहफरिसरसखगंधाणं पाउभाओ जवइ १९
उज्जओ पासिं च णं अरहंताणं जगवंताणं दुवे जक्खा
करुगतुमियथंभियज्जुया चामरुक्खेवणं करंति २० पवा-
हरओ वि य णं हिययमणीओ जोयणनीहारी सरो २१
भगवं च णं अदमागहीण जासाए धम्ममाइक्खइ २२ सा
वि य णं अदमागही जासा जासिज्जमाणी तेसिं सव्वेसिं
आरियमाणारियाणं दुपयचउप्पयमियपसुपक्खिसरीमि-
वाणं अप्पणो हियासिवसुहदाए जासत्ताए परिणमइ २३
पुव्वबद्धवेरा वि य णं देवासुरनागसुवण्णजक्खरक्खसार्कि-
नरकिपुरिसगरुद्धगंधव्वमहोरगा अरहओ पायमूले पसंत-
चित्तमाणसा धम्मं निसामंति २४ अज्जतित्थियपावयणिया
वि य समागया वंदंति २५ आगया समाणा अरहओ
पायमूले निप्पट्ठिवयणा हवंति २६ जओ जओ वि य णं
अरहंतो भगवंतो विरहंति तओ तओ वि य णं जोयण-
पणवीसाणं ईती न जवइ २७ मारी न जवइ २८ सच-
कं न जवइ २९ परचकं न जवइ ३० अइवुद्धी न भवइ ३१

अणावुद्धी न भवइ ३२ दुब्भिकत्वं न भवइ ३३ पुव्वुप्पणा
वि य णं उप्पाइया बाही खिप्पामेव उवसमंति ३४ । स. ३५
अथ चतुस्त्रिंशत्तमन्थानकं किमपि लिख्यते (बुद्धाइसेससि)
बुद्धानां तीर्थकृततामप्यतिशेषाः अनिशयाः बुद्धानिशेषाः अव-
स्थितमवृत्तिस्वभावं केशाश्च शिरोजाः स्मश्रूणि च कूर्चरोमाणि
च शेषशरीरलोमानि नखाश्च प्रतीता इति द्वन्द्वैकत्वमित्येकः १
निरामया मोरंगा निरुपलेपा निर्मला गात्रयष्टिस्तनुस्तेति द्विती-
यः २ गोक्षीरपाण्डुरं मांसशोणितमिति तृतीयः ३ तथा पचं च
कमलं गन्धद्रव्यविशेषो वा यत्पक्वमिति रुढमुपलं च नीलो-
त्पल्लमुत्पलकुष्ठं वा गन्धद्रव्यविशेषस्तयोर्गन्धः स यत्रास्ति
तत्तथोच्छ्वासनिःश्वासमिति चतुर्थः ४ प्रच्छन्नमाहारनिर्हारम
अन्यवहरणमूत्रपुरीषोत्सर्गं प्रच्छन्नत्वमेव स्फुटतरमाह अहयं
मांसचक्षुषा न पुनरवध्यादिलोचनेन इति पञ्चमः ५ पतञ्जलित-
यादिकमतिशयचतुष्कं जन्मप्रत्ययम् । आकाशके चक्रं षष्ठं तथा
आकाशगतं व्यामर्चति आकाशकं वा प्रकाशमित्यर्थः चक्रं धर्म-
चक्रमिति षष्ठः ६ आकाशके उन्नमिति सप्तमः एवमाकाशं उन्नं
उन्नत्रयमित्यर्थः ७ आकाशके प्रकाशे श्वेतवरचामरे प्रकीर्णके
इत्यष्टमः ८ (आगासफालियामयसि) आकाशमिव यदत्यन्त-
मच्छं स्फटिकं तन्मयं सिंहासनं सहपादपीठमिति नवमः ९
(आगासगओसि) आकासगतोऽत्यर्थं तुल्यमित्यर्थः कुट्टिनि-
त्तिल्लघुपताकाः संभाव्यन्ते तत्सहस्रैः परिमणिरुतश्चासावभि-
गमश्चातिरमणीय इति विग्रहः (इंदज्जओसि) शेषध्वजापे-
क्षयाऽस्तिमहत्वादिच्छद्भासां ध्वजश्च इच्छध्वज इति (पुरओसि)
जिनस्याग्रतो गच्छतीति दशमः १० “ चिच्छंति वा निसीयंति
वेत्ति ” तिष्ठन्ति गतिनिवृत्त्या निषीदन्त्युपविशन्ति (तक्खणा-
देवासि) तत्क्षणमेवाकाशहीनमित्यर्थः पत्रैः सञ्चिन्न इति वक्त-
व्यं प्राकृतत्वात् सकृन्नपत्र इत्युक्तं स चासौ पुष्पपल्लवसमाकुल-
श्चेति विग्रहः पणुत्ता अङ्कुरा सच्छन्नः सध्वज सघाटः सपताको-
ऽगोकरपादप इत्येकादशः ११ (ईसिंसि) ईषद्वारं (पिट्ठओसि)
पृष्ठतः पञ्चाङ्गागे (मउरुट्ठाणमिति) मस्तकप्रदेशे तेजामण्डलं
प्रभापटलमिति द्वादशः १२ बहुलसमरमणीयो जूमिभाग इति त्रयो-
दशः १३ (अहोसिरासि) अधोमुखाः कण्टका भवन्तीति चतु-
र्दशः १४ अन्नवां धिपरीताः कथमित्याह । सुखस्पर्शा भवन्तीति
पञ्चदशः १५ योजनं यावत् क्षेत्रशुद्धिः संवर्तकवातेनेति षोडशः
१६ (उत्तफुसिणसि) उचितविन्दुपानेनेति (निहयग्यरे-
णुयंति) वातोत्खातमाकाशवर्ति रजो भूवर्ती तु रेणुरिति ग-
न्धोदकवर्षाभिधानः सप्तदशः १७ जलस्थलजं यद्भास्वरं प्र-
भूतं च कुसुमं तेन वृन्तस्थापिता ऊर्ध्वमुखेन दशाक्षरेणैव प-
ञ्चवर्णेन जानुनोरुत्सेधस्य उच्छत्त्वस्य यत्प्रमाणं यस्य स
जानुत्सेधप्रमाणमात्रः पुष्पोपचारः पुष्पप्रकर इत्यष्टादशः १८
तथा (कालागुरुपवरकुन्दुरुकतुरुकधूयमघमघंतगंधुद्धयाभि-
रामे भवइसि) कालागुरुश्च गन्धद्रव्यविशेषः प्रवरकुन्दुरुक-
श्च चीडाभिधानं गन्धद्रव्यं तुरुकं च शिहकाभिधानं गन्ध-
द्रव्यमिति द्वन्द्वस्तत एतल्लक्षणो यो धूपस्तस्य मधमघायमा-
नो बहुलसौरभ्यो यो गन्ध उद्धूत उद्धूतस्तेनाभिराममभि-
रमणीयं यत्तथा स्थानं निर्षीदनस्थानमिति । प्रकम इत्येको
नविंशतितमः १९ तथा उभयोः “ पासिं च णं अरहंताणं भग-
वंताणं दुवे जक्खा कडयतुडियथंभियभुया चामरुक्खेवणं क-
रंतिस्ति ” कटकानि प्रकोष्ठाभरणविशेषास्फुटिताभि बाह्याभर-
णविशेषास्तैरतिबहुत्वेन स्तम्भिताधिष स्तम्भिता भुजौ ययो-

स्त्री तथा यक्षी देवाविति विंशतितमः २० बृहद्वाचनायामन-
न्तरोक्तमतिशयद्वयं नाधीयते अतस्तस्यां पूर्वेऽष्टादशैव अम-
नोक्तानां शब्दादीनामपकर्षोऽभाव इत्येकोनविंशतितमः १६ म-
नोक्तानां प्रादुर्भावं इति विंशतितमः २० (पञ्चाहरओति) प्रत्या-
हरतो व्याकुर्वतो भगवतः (हिययगमणीउति) इत्येकमः (जो-
यणीहारीति) योजनानतिक्रमी स्वर इत्येकविंशः २१ (अदमा-
गहीयति) प्राकृतादीनां पक्षां भाषाविशेषाणां मध्ये या मागधी ना-
म भाषा 'रसोलसौ' मागध्यामिल्लदिलक्षणवती सा असमा-
श्रितस्वकीयसमप्रलक्षणैर्मागधीत्युच्यते तथा धर्ममाख्याति
तस्या एवान्तिकोमलत्वादिति द्वाविंशः २२ (भासिज्जमणीति) भगवताऽभिधीयमाना (आरियमणारियाणंति) आर्यानायैव-
शोत्पन्नानां द्विपदा मनुष्याश्चतुष्पदा गवावयः मृगा आटव्याः
पशवो ग्राम्याः पक्षिणः प्रतीताः सर्गिचपा उरःपरिसर्पा भुजप-
रिसर्पाश्चेति तेषां क्रिमात्मन आत्मतया आत्मीययेत्यर्थः भाषा
तथा भाषाभावेन परिणामतीति संबन्धः । किं भूताऽसी भा-
वेत्याह हितमभ्युदयः शिवं मोक्षः सुखं भवणकालोद्भवमा-
नन्दं वदतीति हितशिवसुखदेति त्रयोविंशः २३ पूर्वं भवा-
न्तरेऽनादिकाले वा जातिप्रत्ययबद्धं निकाचितं धैर्यमभिभवा-
नो येषां ते तथा तेऽपि च आसतां मध्ये देवा वैमानिका अ-
सुरा नागाश्च भवनपतिविशेषाः सुवर्णाः शोभनवर्णा एते
च ज्योतिष्का यक्षराक्षसाकिन्नराः किंपुरुषाः व्यन्तरभेदाः ग-
ण्डागण्डलाञ्छनत्वात् सुपर्णकुमारा भवनपतिविशेषाः ग-
न्धर्वा महोगगाश्च व्यन्तरविशेषा एव एतेषां द्वन्द्वः (पसंत-
चित्तमाणसति) प्रशान्तानि समकृतानि चित्राणि रागद्वेषा-
द्यनेकविधविकारयुक्ततया विविधानि मानसान्यन्तःकरण-
ानि येषां ते प्रशान्तचित्रमानसा धर्मे निशाप्रयान्ति इति चतु-
विंशः २४ वृक्षवाततया इदमन्यदातिशयद्वयमधीयते यदुत अ-
न्यतीर्थिकप्रावचनिका अपि च एं वन्दन्तो भगवन्तमिति ग-
म्यते इति पञ्चविंशः २५ आगताः सन्तोऽर्हन्तः पादमूले नि-
ष्प्रतिवचना भवन्ति इति षड्विंशः २६ (जम्भो जम्भो वि य-
णंति) यत्र यत्रापि च देशे (तम्भो तम्भो स्ति) तत्र तत्राऽ-
पि च पञ्चविंशतियोजनेषु इतिर्व्याख्यातुपद्रवकारी प्रचुरमे-
षकादिप्राणिगण इति सप्तविंशः २७ मारिर्जनमारक इत्यष्टा-
विंशः २८ स्वचक्रं स्वकीयराजसैन्यं तदुपद्रवकारि न भव-
तीति एकोनविंशः २९ एवं पञ्चक्रं परराजसैन्यमिति त्रिंशः
३० अतिवृष्टिरधिकवर्ष इत्येकविंशः ३१ अनावृष्टिर्वर्षणाभाव
इति द्वाविंशः ३२ दुर्मितं दुष्काल इति त्रयोविंशः ३३ (उत्पा-
द्यावाहिति) उत्पाता अतिष्टसूचका रुधिरवृष्ट्याद्यस्तद्धे-
तुका येऽनर्थास्ते औन्पातिकास्तथा व्याधयो ज्वराद्यास्तदु-
पशमोऽभाव इति चतुर्विंशतमः ३४ अन्यच्च " पञ्चाहरओ " इति
आरभ्य येऽभिहितास्ते प्रमामण्डलं च कर्मक्षयकृताः
शेषा भवप्रत्ययेभ्योऽन्ये देवकृता इति एते च यदन्यथाऽपि
दृश्यन्ते तन्मतान्तरमेव मन्तव्यमिति सम० ३४ स० (इदमत्र नि-
गमनं चत्वारो जन्मप्रवृत्तिरि एकोनविंशतिः देवकृताः एका-
दश प्रातिकर्मणां कथाद्भवन्तीति चतुर्विंशदतिशयाः उक्ताः
दर्श०) । सत्यवचनस्य पञ्चविंशदतिशयाः ।

पणतिसं सच्चवयणाइसेसापणत्ता ।

पञ्चविंशन् स्थानकं सुगमं नवरं सत्यवचनातिशया आगमेन
दृष्टा एते तु प्रथान्तरं दृष्टाः संज्ञायितवचनं हि गुणवत्कृत्यं
तद्यथा सस्कारवत् १ उदात्तं २ उपचारोपेतं ३ गम्भीरशब्दं ४
अनुनादि ५ दक्षिणम् ६ उपनीतरागं ७ महार्थं ८ अव्याहतपौ-

र्वापर्यम् ९ शिष्टम् १० असंदिग्धम् ११ अपहृतान्योत्तरम् १२
हृदयग्राहि १३ देशकालाव्यतीतम् १४ तत्त्वानुरूपम् १५ अप्र-
कर्षप्रसृतम् १६ अन्योऽन्यप्रगृहीतम् १७ अभिजातम् १८
अतिस्निग्धमधुरम् १९ अपरमर्मवित्तम् २० अर्थधर्माभ्यासा-
नपेतम् २१ उदारम् २२ परनिन्दामोत्कर्षविप्रयुक्तम् २३ उपग-
तश्चाद्यम् २४ अनपनीतम् २५ उत्पादिताच्छिन्नकौतुहलम् २६
अदुतम् २७ अनतिविश्रम्भितम् २८ विभ्रमविक्रपकिल्बिञ्जिता-
दिविमुक्तम् २९ अनेकजातिसंश्रयाद्विचित्रम् ३० आहितविशे-
षम् ३१ साकारम् ३२ सत्यपरिग्रहम् ३३ अपरिच्छेदितम् ३४
अव्युच्छेदम् ३५ चेतिवचनम् महानुजाधैर्बलव्यमिति । तत्र
संस्कारवत्वं संस्कृतादिवर्णयुक्तत्वम् । उदात्तत्वमुच्चैर्वृत्तिना २
उपचारापेतत्वमप्राप्त्यता ३ गम्भीरशब्दं मेघस्येव ४ अनुनादित्वं
प्रतिरवोपेतता ५ दक्षिणत्वं सरलत्वं ६ उपनीतरागत्वं ग्राह-
कोशादिग्रामरागयुक्तता ७ एते सप्त शब्दापेक्षा अतिशयाः ।
अन्ये त्वर्थाश्रयास्तत्र महार्थत्वम् बृहदभिधेयता ८ अव्याहत-
पौर्वापर्यत्वम् पूर्वापरवाक्याविरोधः ९ शिष्टत्वम् अभिमत-
सिद्धान्तोक्तार्थता वक्तुः शिष्टतासूचकत्वं वा १० असंदिग्धत्वम्
असंशयकारिता ११ अपहृतान्योत्तरत्वम् परवृत्ताविषयता १२
हृदयग्राहित्वम् श्रोतृमनोहरता १३ देशकालाव्यतीतत्वम् प्रस्ता-
वाचितता १४ तत्त्वानुरूपत्वम् विचित्रितवस्तुस्वरूपानुसारिता १५
अप्रकीर्णप्रसृतत्वम् सुसंबन्धस्य सतः प्रसरणम् अथवाऽ
संबन्धाधिकारित्वमिति विस्तरयोरजावः १६ अन्योऽन्यप्रगृहीतत्वम्
परस्परं पदानां टाक्यानां वा सापेक्षता १७ अभिजातत्वं
चक्षुःप्रतिपाद्यस्येव ज्ञानिकानुसारिता १८ अतिस्निग्धमधुरत्वम्
घृतगुरादिवत् सुखकारित्वम् १९ अपरमर्मवैधित्वम् परमर्मा-
नुदहनस्वरूपत्वम् २० अर्थधर्माभ्यासानपेतत्वम् अर्थधर्मप्रति-
बलत्वम् २१ उदारत्वम् अभिधेयार्थस्यातुच्छत्वगुम्फं गुणवि-
शेषं वा २२ परनिन्दामोत्कर्षविप्रयुक्तत्वमिति प्रतीतमेव २३
उपगतश्लाघत्वम् उक्तगुणयोगात् प्राप्तश्लाघता २४ अनपनीत-
त्वम् कारककालवचनद्विकृतिव्यत्ययरूपवचनदोषापेतता २५
उत्पादिताच्छिन्नकौतुहलत्वम् स्वधिषये श्रोतृणां जनितमविच्छिन्नं
कौतुकं येन तत्तथा तद्भावस्तत्त्वम् २६ अदुतत्वमनतिविलम्बि-
तत्वं च प्रतीतम् २७---२८ विभ्रमविक्रपकिल्बिञ्जितादिवि-
मुक्तत्वम् विभ्रमो वक्तुमनसो भ्रान्तता विक्रपस्तस्यैवाभिधेयार्थे
प्रत्यनासक्तता किल्बिञ्जितं रोषमयानिद्वेषादिनाशानां युग-
पदा सङ्कलनमादिशब्दान्मनोदोषान्तरपरिग्रहसैर्विमुक्तं यत्
तथा तद्भावस्तत्त्वम् २९ अनेकजातिसंश्रयाद्विचित्रत्वम् इह
जातयो वर्णनीयवस्तुरूपवर्णनानि ३० आहितविशेषत्वम् अच-
नान्तरापेक्षया दौकितविशेषता ३१ साकारत्वम् विच्छिन्नवर्ष-
पदवाक्यत्वेनाकारप्राप्तत्वम् ३२ सत्यपरिग्रहीतत्वं साहस्योपेतता
३३ अपरिच्छेदितत्वम् अनायाससंज्ञवः ३४ अव्युच्छेदित्वं विष-
यितार्थसम्यक्सिद्धिं यावदनवाच्छिन्नवचनप्रमेयतेति ३५ सम० ।

सूत्रार्थातिशयाः ।

सुत्तये अइसेसा, सामायारी य विज्जजोगाइ ।

विज्जाजोगाइ सुण, विमांति दुविहा अभां होत ॥

इहतिशयास्त्रिविधास्तद्यथा सूत्रार्थातिशया सामाचार्यति-
शयाः विद्या योगा आदिशब्दान्मन्त्राश्चेति त्रयोऽतिशयास्तत्र-
विद्या स्त्रीदेवताधिष्ठिता पूर्वसेवादिप्रक्रियासाध्या वा योगाः
पादत्रेपप्रवृत्तयो गगनगमनादिफलाः । मन्त्राः पुरुषदेवताः,

पठितसिद्धा वा । यच्चा विद्या यागाश्चशब्दाभ्यन्त्राश्च कृते एवं
विशन्ति अन्तर्भवन्ति अने द्विविधा अतिशयाः भवन्ति तत्र
सुवार्थातिशयाः सामान्यार्थतिशयाश्चेत्येतेषामतिशयानामुपल-
ब्धिः प्रवचनाव्याख्येपर्युपासनया भवति वृ० १ उ० । अत्र-
ध्यादौ, औ० । कर्मणि प्रत्ययः अतिक्रान्ते, स्वा० ४ उ० १ उ०
अतिशेष्यते कर्मणि घञ् । स्वल्पाऽवशिष्टे, वाच० ।

अइसेसइहि-अतिशेष्यकि-पुं० अतिशेषा अवधिमनःपर्याय-
ज्ञानामर्षोष्यादयोऽतिशयास्ते नैरा अहिक्यस्याऽसौ अतिशे-
ष्यकिः । प्रथमे प्रवचनप्रज्ञात्रके, प्रव० १४ उ० । नि० ख० । दश०
अइसेसपत्त-अतिशेषप्राप्त-त्रि० आमर्षोष्यादिलब्धीः प्राप्ते,
कल्प० ॥

अइसेसपटुत्त-अतिशेषप्रजृत्त-न० अतिशायिप्रभुत्वे, व्य० ६ उ० ।
अइसेसि (न)-अतिशेषिन्-त्रि० स्फोते, ओघ० ।

अइसेसिय-अतिशेषित-त्रि० अतिशयिते, व्य० ६ उ० ।

अइ (ति) हि-अतिथि-पुं० न विद्यन्ते सततप्रवृत्त्या विश-
दैकाकागऽनुष्ठानतया तिथयो दिनविभागा यस्य सोऽतिथिः
“ तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे, त्यक्ता येन महात्मना । अतिथिं तं
विजानायाच्छेषमभ्यागतं विदुरित्युक्तलक्षणे (ध० २ अधि०)
तिथिपर्वोदिलौकिकव्यवहारपरिवर्जके भोजनकालोपस्था-
यिनि भिक्षुविशेषे, ध० २ अधि० । आब० । आ० । आनु० ।
प्रति० । आन्वा० । आगन्तुके, भ० ११ श० ६ उ० ।

अइ (ति) इहपूज्या-अतिथिपूजा-स्त्री० ६ न० आहागादि-
दानेनानिधेः सत्कारलक्षणे लोकोपचारयिनयभेदे, द० ५
अ० “ बलिब्रह्मदेवं करोत्ता अतिहिपूयं करोइ करोत्ता
तस्मो पच्छा अप्पणा आहारमाहरेइ ” भ० ११ श० ६ उ० । नि०,

अइ (ति) हिवत्त-अतिथिवत्त-न० अतिथेः शक्त्युपचये,
आवा० १ श्रु० २ अ० २ उ० । प्रति० ।

अइ (ति) हिम-अतिहिम-न० अतिशयितहिमे, पि० ।

अइ (ति) हिवर्णीपग-अतिथिवर्णीपक-पुं० अतिथिमा-
धित्य वर्णीपकः । अनिधिदानप्रशसनेन तद्भक्तात् लिप्स्यमाने
वाचकभेदे, स्वा० ५ उ० ।

सांप्रतमतिथिमक्तानां पुगते' तिथिप्रशंसारूपं वर्णीपकत्वं
यथा साधुर्विदधाति तथा दर्शयति ।

पाण्ण देइ लोगां, उवगारिमु परिचिएसु कुमिए वा ।

जो पुण्ण अच्चाखिन्नं, अतिहिं पूएइ तं दाणं ॥

इह प्रायेण लोक उपकारिषु यद्वा परिचितेषु यदि वा अप्यु-
गिते आश्रितं ददाति भक्तादि यः पुनरभ्यर्चिभ्रमनिधिं पूज-
यति तदेवं जगति दानं प्रधानमिति शेषः । पि० । नि० चू० ।

अइ (ति) हिंसविभाग-अतिथिसंविभाग-पुं० तिथिपर्वो-
दिलौकिकव्यवहारत्यागाद् भोजनकालोपस्थायी भावक-
म्यातिथिः साधुवृत्त्ये तस्य संगतो निर्दोशे न्यायागतानां
कल्पनीयापानादीनां देशकालभ्रष्टासत्कारक्रमयुक्तः पश्चा-
त्कर्मविदोषपरिहारेण विशिष्टो भाग आत्मानुग्रहबुद्ध्या दान-
मतिथिसंविभागः । यथा संविभागापरनामके चतुर्थे शिस्त-
वने, ध० ३ अधि० (तत्त्वं च)

अतिहिंसविभागो नामनादादाणं कणाणिज्जाणं अन्नं

पाणाईणं दब्बाणं देसकाइसदासकारकमज्जुत्तं पराण
भत्तीए आयाणुगइनुष्ठीए संजयाणं दाणं ॥

नामशब्दः पूर्ववत् न्यायागतानामिति न्यायो द्विजज्ञप्रियवि-
दशूद्राणां स्ववृत्त्यनुष्ठानं स्ववृत्तिश्च प्रसिद्धैश्च प्रायो लोकव्यव-
हार्या तेन तादृशा न्यायेनागतानां प्राप्तानामनेनान्यायेनाग-
तानां प्रतिषेधमाह । कल्पनीयानामित्युक्तमादिदोषवर्जिताना-
मनेनाकल्पनीयानां निषेधमाह अपानादीनां द्रव्याणामादि-
ग्रहणाद्व्यपार्जीवधभेषजादिपरिग्रहः अनेनापि हिरण्यादिव्य-
वच्छेदमाह । देशकालभ्रष्टासत्कारक्रमयुक्तं तत्र नानाभ्रष्टा-
कोव्रवकङ्कुमोधूमादिनिष्पत्तिभावेन, सुभिक्षदुर्भिक्षादिः का-
लः, विशुद्धचित्तपरिणामः भ्रष्टा, अभ्युत्थानासनदानवन्द-
नानुव्रजनादिः सत्कारः, पाकस्थ पेयादिपरिपाट्या प्रदान
क्रमः, एभिर्देशादिभिः युक्तं समन्वितमनेनापि विपक्षव्यव-
च्छेदमाह । परया प्रधानया भक्त्योत्पत्तेन फलप्राप्ती भक्तिवृ-
त्तमतिशयमाह । आत्मानुग्रहबुद्धेति न पुनर्यस्यनुग्रहबुद्धेति
तथा ह्यात्मपरानुग्रहपरं पद्य यतयः संयताः मूलगुणोत्तरगु-
णसंपन्नाः साधवः तेभ्यो दानमिति सूत्राक्षरार्थः आब० ६
अ० । अत्र वृद्धोक्ता सामाचारी भावकेण पोषधं पारयता
नियमान्साधुभ्यो दत्त्वा पारयितव्यमन्यदा पुनरनियमो दत्त्वा
वा पारयति पारयित्वा वा ददाति तस्मात्पूर्वं साधुभ्यो दत्त्वा
पश्चात्पारयितव्यम् । कथं यदा देशकालो भवति तदात्मनो
विभूषां कृत्वा साधून्स्नतप्रार्थयं गत्वा निमन्त्रयते भिक्षां गृही-
तेति । साधूनां का प्रतिपत्तिरुच्यते । तदा एकः पटलकमन्यो
मुक्त्वान्तकमपरो भाजनं प्रत्यपेक्षते मा अन्तरायदोषाः स्थाप-
नदोषा वा भवन्तु स च यदि प्रथमायां पौरुष्यां निमन्त्रयते
अस्ति च नमस्कारसहितप्रत्याख्यानीयस्ततस्तद्गृह्यते । अथवा
नास्त्यस्मी तदा न गृह्यते यतस्तद्गोद्वयं भवति । यदि पुनर्ध-
नं लगेत्तदा गृह्येत संस्थाप्यते च यो बोद्धाट्पौरुष्यां पारयति
पारणकवानन्यो वा तस्मै तद्दीयते पश्चात्तेन भावकेण सम
संघाटको व्रजत्येको न व्रजेत् प्रेषयितुं साधुपुग्तः भावकस्तु
मार्गतो गच्छति ततोऽसौ गृहं नीत्वा तावात्मनेनोपनिमन्त्रयते
यदि निविशेते तदा स्रष्टमथ न निविशेते तथाऽपि विनयः प्रयु-
क्तो भवति ततोऽसौ भक्तं पानं च स्वयमेव ददाति अथवा
भाजनं धारयत्यथवा स्थित पद्यास्ते यावदन्नं साधु अपि
सावशेषं गृहीतः पश्चात्कर्मपरिहरणार्थं ततो दत्त्वा बन्दिन्या
च विमर्जयत्यनुगच्छति च कतिचित्पदानि ततः स्वयं भुङ्क्ते
यच्च किल साधुभ्यो न दत्तं तत् भावकेण न भोक्तव्यम् ।
यदि पुनस्तत्र ग्रामादौ साधवो न सन्ति तदा भोजनक्षेलायां
दिग्वलोकनं करोति विशुद्धभावेन च चिन्तयति यदि सा-
धवोऽभविष्यस्तदा निस्तारितोऽहमभविष्यमिति विश्रायेति
माथार्थः ३१ पंचा० १ वि३० । घ० २० । घ० । आ० । “ एसा
यिही णाणासु बंभयारीसु भत्तीए गिी उमाहं कुज्जा पारि-
उकामो य वरं इह परलोके य दाण फलं ” आ० चू० ४ अ० ॥

अस्य पञ्चातिवागाः ।

तथागतं च ए अहिंसविभागस्य पंच अहारा जा-
गियन्वा न समारियन्वा । तं जहा सच्चित्तानकम्बवाया
१ मच्चित्तपेहणया २ कालाऽकमदाए ३ परवेदेसे ४
मच्छरया ५

यथा सिद्धस्य स्वार्थं निर्वर्तितस्येत्यर्थोऽशनादेः समिति मङ्गलत्वेन पञ्चात्कर्मादिदोषपरिहारेण विभजनं साधये दान-
द्वारेण विभागकरणं यथा सविभागस्तस्य (सच्चित्तनिकषेवणे-
त्यादि) सांचत्तपु ग्रीष्मादिषु निक्षेपणमन्नादेरदानबुद्ध्या मा-
तृत्वातः सच्चित्तनिक्षेपणमेवं सच्चित्तन फलादिना स्थगनम्
सच्चित्तपिधानम् २ कालातिक्रमः कालस्य साधुभोजनकाल-
स्यातिक्रम उल्लङ्घनं कालातिक्रमः । अयमभिप्रायः कालमून-
माधिकं च ज्ञात्वा साधवो न प्रहीष्यन्ति ज्ञास्यन्ति च यथा-
ऽयं दद्यात्येवं विकल्पतो दानार्थमभ्युत्थानमतीत्यार इति ३ ।
तथा परव्यपदेशः परकीयमेतत्तेन साधुभ्यो न दीयते इति
साधुसमक्षं भणनं जानन्तु साधवो यद्यस्यैतद्द्रव्यादिकं ज-
वेत् तदा कथमस्मभ्यं न दद्यादिति साधुप्रत्ययार्थम् अथवा
ऽस्मादानान्ममान्नादेः पुण्यमस्त्विति भणनमिति ४ मत्सरिता
अपरेणोदं दत्तं किमहं तस्मादपि कृपणा हीनो वाऽतोऽहमापि
ददामात्येवंरूपोदानप्रवर्तकविकल्पो मत्सरिता एते चानि-
चारा एव न भङ्गा दानार्थमभ्युत्थानं दानपरिणतेष्व दायित्वान्
भङ्गस्वरूपस्य चेदेषमभिधानान् यथा “ दानंतराय दोसा, न
देहं दिज्जंतयं च वारेह । दिन्ने वा परितप्पह, इति किवणत्ता
भवे मंगो ” १ उपा० १ अ० । ध० ।

अई (ति) ३-अतीव-प्र० प्रति-इव-समासः । अनिशयायं,
पञ्चा० १९, विव० । “अईव निष्प्रधायारकत्रिपसु ” प्रश्न० आश्र०
२, द्वा० । “अईव सोमचारुका” अतीव अनिशयेन सोमं दृष्टिसु-
भगं आरु रूपं येषां तेऽतोऽयं सोमचारुकाः जी० ३ प्रति० २ उ० ।

अउअ [य]-अयुत-न० चतुरशीत्या षडैर्गणिते, अनु० । अ-
युताङ्गे, स्था० २ उ० । अनु० । जी० । ज० । दशसहस्रेषु, क-
ल्प० । असंबद्ध, असंयुक्ते च वाच० ।

अउअंग-अयुताङ्ग-न० चतुरशीत्या षडैर्गणिते अर्थनिपुणे, जी०
३ प्रति० । ज० । कल्प० । स्था० । अनु० ।

अउअ सख-अयुतसिख-त्रि० कारणकपालादंगपृथग्वृत्ततया
सिखे कायद्वये घटादौ, तथाभूतं वैशेषिकेके द्रव्याभिते गुणे,
कर्मणि च वाच० । आ० म० । सम्म० । स्था० ।

अउऊ-अयोध्य-त्रि० परैर्योद्धमशक्ये, जी० ३ प्रति० ।
दुर्गतत्वात्परबलैः संग्रामयितुमशक्ये, स्था० ४ उ० ।

अउऊआ-अयोध्या-स्त्री० विनीताऽपरनामके पुरीजेदे,
तन्माहात्म्यम् ।

अउऊआ एगधियाइ जहा अउऊआ अवऊआ कोसत्रा विणीया
सा केयं इक्ष्वागुज्जमी गायपुरी कोसत्रति एसा सिरिउसज
आजअभिनंदनसुमदअर्णतजिणानं तहा नयमस्स सिरिथी-
रगणहरस्स अवऊआउणा जम्मज्जमी रह्वंसऊआण दसरदगाम-
अरहाईणं च उऊआणं विमदवाहणाइ सत्त कुलगरा इत्थ उप्प-
आ सस्समसाभिणो उऊआजिसेण मिद्धणगेहिं निसीणीपत्तयं उ-
व्वं धिंसुं पापसुच्छुदं तआसा दु विणीया पुगिस्सि जणिमं स-
क्केण तआ विणीयत्ति सा नयरी कडा । जत्थ य महासंघे सी-
खाए अप्पाणं साहंतीए निअसीव्वलेण अग्गी जलपुरा कआ सो
अजजपुगे नयरी दोहंतो निअमाहण्णेण तीए वेव रक्खिअो आय
अकुजरहवसुडागोअस्स मज्जनूआ सया नवजोअणवित्थिआ
आरसजोअण्वीहा य जत्थ चक्केसरी रयणमयायतणद्विअ-
डिमा संघविग्घं हेइ । गोमुहजक्खो अ जत्थ थम्मरद्वो उ-

सरऊ नईए समं मिलित्ता मग्गदुवारंति एसिद्धमावन्नो जीए
इत्तरदिसाए आरसीहिं जोयणेहिं अट्टावयनगवरो जत्थ भ-
गवं आइगरो सिद्धो जत्थ य अरहेसरेण सीहानसिज्जाययवं
ति कोसुवं कारियं नियनियवमप्पमाणमठाणजुत्ताणि अ च-
उधीसजिणाणं बिबाई ठावियाइं नत्थ पुव्वदारे उस्सभजियावं
दाहिणदारे संभवार्हणं चउमं, पच्छिमदुवारे सुपासारहणं अ-
ट्टाहं उत्तरदुवारे धम्मार्हणं दसरहं थूभसयं च भाउआवं
तेण च कारिअे । जीए नयरीए वत्थव्वा जल अट्टावयउव्वव-
यासु किलिसु जआो असेरीसयपुरे नवंगविस्सिकारसाहाम-
मुग्गवेहिं सिरिदेविंदसूरीहिं चत्तारि महाविबाइं दिव्वसत्तीए
गयणमग्गेण आणीआइं जत्थ अज्जवि नाभिगयस्स भंदिं
जत्थ पासनाहवामिअसीयाकुंडं सहस्सधारं च पायागद्विआो
मत्तगयंदजक्खो अलाविज्जस्स अग्गे करिणो न संचरंति
संचरंति वा ता मरंति गोपधर्माणि य अग्गेगाणि य लाइअति-
ठाणि वरंति “एसा पुरी अउऊआ, सरउज्जाभिस्मिच्चमाण-
गद्विभत्ती । जिणसमयसत्तित्थी, जत्तपिघत्तिअज्जा जयइ ॥
कदं पुण देविंदसूरीहिं चत्तारि विबाणि अउऊआपुरआो भाणि-
याणिस्स जअइ संगीसेयनयगे विहरंता आराहिअपउमावध-
रणिइ उत्तावल्लीयसिरे देविंदसूरीणो उ कुरुमि अप्पए ठाणे-
काउसभिं करिसु एवं बहुवारं कारिते ददूण सावणहिं पुच्छियं
भयवं को धिसेसो इत्थ काउसगकरणे सूरिहिं जणिअं इत्थ
पहाणफज्जहां चिच्छ जीसे पासनाहपदिमा कीरइ सा य सत्तिहिं
अपाहिंहरा हवइ तआ सावयवयणेण पउमावई अराहणत्थं
उववासतिगं कयं गुरुणा आगया जगवइ तीए आइदुं जहा सां
पारए अंधो सुत्तहारो चिद्ध सा जइ इत्थ आगच्छइ अउमजत्तं
च करेइ सूरिए अत्थमिए फलदिअं अंधाडउमादवइ अणुदिए
पडिपुमं संपामेइ तआ निप्पजइ । तआ सावणहिं तहाइवणत्थं
सो पारए पुरिसा पठविआ सा आगओ तहेव धम्मिउमादत्ता
धरणिदधारिआ निप्पआ पदिमा धम्मिउस्स सुत्तहारस्स पदि-
माएहिं अपमासा पाउभूओ । तमुविक्खिउणा उत्तरकाउं ध-
रिआो पुणो समारिणेण मयो दिट्ठो दंकिआ वाहिआ कहरिं निस्स-
रिउमारऊं तआ सूरिहिं जणिअं किमेयं तुमए कयं एवअम
मसे अत्थतं सा पदिमा अईव अज्जुअ अह उस्समप्पभया हुता ।
तआ अंगुट्ठेणं चपिउं थंभिउं सरुहिरं एवं तीसे पदिमाए नि-
प्पआए चउर्थीसं अआणं बिबाणि आणहिता आणित्ता ठावि-
आणि । तआ दिव्वसत्तीए अउऊआपुरआो तिज्जि महाविबा (न रत्त) ए
गयणमग्गेण आणियाणि । चउत्थे वि आणिज्जमाणे विहाया
रयणी चउधारासेणेयमामे खिस्समज्जे बिबं उधिअ रामासि-
रिकुमारपासेण चालुकचक्खइणा चउत्थे बिबं कारित्ता ठाविअं ए
वं सेगीसे महप्पजाया पासनाहो अज्ज वि संघेण पूइजइ मि-
च्छावि उवइवं कारितं न पारेति कुसुअधमिसेण न तहा सत्ता-
वप्पा अवयवा दीसति तम्मिअ गामे तं बिबं अज्ज वि जेईहे पु-
इज्जइत्ति । इतिअ अयोध्याकल्पः समाप्तः ती० ३ कल्प० । गन्धि-
भावतीविजये वर्तमाने पुरीयुगले च “दो अउऊआओ” स्था० २ उ०
अउ (तु) अ-अनुल-त्रि० अनन्यसदृशे, आव० ६ अ० ।
व० । निरुपमे, उक्त० २० अ० । प्रधाने, भा० । नास्ति तुला शु-
भ्रताया यस्यामिति तिलकवृत्ते, पुं० । वाच० ।
अओ-अतम्-अ० इदम् तसिद्ध-एतकेतुकार्ये, वाच० “अओ सखे
अहिसिया ” सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० ।

अभोधण-अयोधन-पुं० लोहघने, अयामये घने, "सीमं पि निदंति अभोधणेहि" सूत्र० ५ अ० २ उ० ।

अभोमय-अभोमय-त्रि० लोहमये विकारे, "अभोमयणं संकास- एण गहाय" सूत्र० २ अ० २ अ० ।

अभोमुह-अभोमुख-त्रि० अय इव मुखं यस्य लोहमुखे पट्टयादौ, "पक्ष्मीहि लज्जंति अभोमुहेहि" सूत्र० १ अ० ४ अ० २ उ० । अभोमुखद्वीपनिवासिनि मनुष्ये, पुं० स्था० ५ उ० ॥

अभोमुहद्वीप-अभोमुखद्वीप-पुं० गोकर्णनाम्नोऽन्तरद्वीपस्य पश्चतो दक्षिणपश्चिमायां विदिशि पञ्चयोजनशतव्यतिक्रमेण स्थिते पञ्चयोजनशतायामविक्रम्ये एकाशीत्यधिकपञ्चदशयोज- नशतपरिक्रमे पञ्चवर्षेदिकावनखण्डमपरितोषाष्टप्रदेशोऽन्तर- द्वीपविशेष, न० । प्रज्ञा० । स्था० ।

अंक-अङ्क-पुं० अङ्क-अक्ष । शुल्कमणिविशेषे, लक्ष० ३४ अ० । रत्नविशेषे, ज्ञा० १ अ० । ज० । ज्ञा० । रा० । सूत्र० । उक्त० । जी० । भ० । आ० म० प्र० । प्रज्ञा० । नि० चू० । "पद्मासनोप- विष्टस्योत्सङ्करूपे आसनबन्धे, चन्द्र० ४ पाहु० । चन्द्राविग्ना- न्तर्धानं मृगावयवे च । यज्ञोक्ते मृगादिष्यपदेशं लज्जते ज० ५ वक्र० । सूत्र० । चिह्नं, चन्द्र० १० पाहु० । लाञ्छनं, औ० । उत्सङ्गे, व्य० ८ उ० । ज० । ज्ञा० । सूत्र० । आचा० । दृश्यकाव्यभेदे च पुं० न वाच० । दृश्यकाव्यरूपकभेदे, एकत्वादिसंख्याधोऽधकरेखास- निवेशे नवसंख्यायाश्च पुं० वाच० ।

अंककण्ड-अङ्ककाण्ड-न० अङ्कुरतन्मये योजनशतयाहल्ये रत्न- प्रभायाः स्वरकाण्डस्य चतुर्दशे भागे, स्था० १० उ० ।

अंककण्डुअ-अङ्ककरेणुअ-न० वनस्पतिविशेषे, आचा० १ अ० १ अ० ५ उ० ।

अंकट्टिअ-अङ्कस्थिति-स्त्री० संख्यारेखाविशिष्टस्थापनरूपायां त्रयश्चत्वारिंशत्कलायाम्, कल्प० ।

अंकण-अङ्कन-न० अङ्क-ल्युट् । तन्मात्र-शलाकादिना गवाश्वाणां चिह्नकरणे, प्रश्न० आध० १ ज्ञा० । भ० । भृशगान्धर्वणादिजि- लाञ्छनकरणे च आच० ४ अ० । अङ्क-करणे ल्युट् । अङ्कसा- धनद्रव्यं "गदागामीति" प्रसिद्धं, वाच० ।

अंकथ (इ) र-अङ्कधर-पुं० ६ त० चन्द्रमसि, जी० २ प्रति० । त० । ज० ।

अंकथाइ-अङ्कधार्त्री-स्त्री० उत्सङ्गस्थापिकायां धाड्याम्, ज्ञा० १ अ० । नि० चू० । आचा० ।

अंकवणिय-अङ्कवणिज् (ज)-पुं० अङ्कुरतन्मये, अङ्कुरतन्विकारे, रा० ।

अंकमुह-अंकमुख-न० ६ त० पञ्चासनोपविष्टस्य उत्सङ्करू- पासनबन्धाप्रमाणं, सूत्र० ५ पाहु० च० ।

अंकमुहसंठिय-अङ्कमुखसंस्थित-त्रि० पञ्चासनोपविष्टस्योत्स- ङ्करूप आसनबन्धस्तस्य मुखमप्रमाणोऽर्द्धवसयाकारस्तस्येष सं- स्थितं यस्य । अर्द्धवसयाकारसंस्थानसंस्थिते, सूत्र० ५ पाहु० । चन्द्र० ।

अंकलिनि-अङ्कलिपि-स्त्री० आहस्या सिपेक्षादशे लेख्यविधाने, प्रज्ञा० १ पद० । स० ।

अंकमय-अङ्कमय-त्रि० अङ्कुरतन्मये, अङ्कुरतन्विकारे, अङ्क- रत्नप्रसुरे वा "अंकामवा पक्ष्वा पक्ष्वाहा" औ० । रा० । प्रति० ।

अंकावई-अङ्कावती-स्त्री० महाविन्दहरस्यविजये वर्तमानायां

राजधान्याम् । "रम्मे विजये अंकावई रायदायी अंजने वक्ष्वापवक्ष्वा" ज० ४ वक्र० "दो अंकावईओ" स्था० २ उ० । मन्दरस्य पूर्वे शीतोदाया महानद्या दक्षिणे वर्तमाने वक्ष्वाका- रपर्वते च स्था० ५ उ० ।

अंकिअ (य)-अङ्कित-त्रि० लाङ्किते, आच० ४ अ० । औ० ।

अंकिइअ-देशी० नटे, ज्ञा० १ अ० ।

अंकुडग-अङ्कुटक-पुं० नागदन्तकं; ज० १ वक्र० ।

अंकुत्तरपाम-अङ्कोत्तरपार्श्व-त्रि० अङ्का अङ्कुरतन्मया उत्तर- पार्श्वो यस्य तत् अङ्कोत्तरपार्श्वम् । अङ्कुरतन्मयोत्तरपार्श्वयु- क्ते द्वारे । रा० । जी० ।

अंकुर-अङ्कुर-पुं० न० अङ्क-उत्पन्न । प्ररोहे, वृ० १ उ० । शाल्यादिबीजस्त्री, ज० ७ उ० ७ श० । कासकृतावस्थावि- शेषजाति प्रवालं, जी० ३ प्रति० । स्था० । "दग्धे बीजे यथा- ऽत्यन्तं प्रादुर्भवति नाङ्कुरः । कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाङ्कुरः" ध० २ अधि० जले, शीघ्रोत्पत्तिसाधर्म्यात् । रुधिरं, लोम्बं, मुकुले च वाच० ।

अंकुस-अङ्कुश-पुं० न० अङ्क उशच् शृणौ, प्रश्न० आध० ४ ज्ञा० ।

"अंकुसेण जहा णागो धम्मे संपदिवाओ" लक्ष० २२ उ० । अङ्कुशाकारे मुक्तादामावलम्बनाभयभूते चन्द्रोपके, जी० ३ प्रति० । स्था० । आ० म० णि० । विमानविशेषे, स० । देवार्चनार्थं वृत्तपल्लवाकर्षणार्थं परिव्राजकोपकरणविशेष, औ० । षष्ठे बन्ध- नकदोषे, तन्मयरूपे च ।

उवगणो हत्यस्मि व, घितं णिवेसेति अंकुमंघिति ।

यत्राङ्कुशेन गजमिव शिष्यः सूरिं तूर्ध्वस्थितं शयितं प्रयोजना- न्तरव्यग्रनोपकरणे चाक्षपट्टककल्पादौ हस्ते वाऽवकृत्वा समाकु- र्य वन्दनकदानार्थमासने उपवेशयति तदङ्कुशवन्दनकमुच्यते नहि श्रीपूज्याः कदाचनान्योपकरणाद्यकरणमहंन्ययिनयत्नान् किं तु प्रणामं कृत्वा कृताञ्जलिपुटेधिनयपूर्वकमिदमभिधीयते उपविशन्तु भगवन्तो येन वन्दनकं प्रयच्छामीत्यनो दोषदुष्प्रमि- दमिति । आश्चर्यकवृत्तौ तु रजोहृगणमङ्कुशवत् करण्येन गृहीत्वा यत्र वन्दते तदङ्कुशमिति व्याख्यातम् । अन्ये तु अङ्कुशाक्रान्तस्य हस्तिन इव शिरोवनमनोन्मने कुर्वाणस्य यङ्गदन्तं तदङ्कुशमित्याहुः एतच्च द्वयमपि सूत्रानुयायि न भव- ति । तत्त्वं पुनर्बहुभूता जानन्ति प्रब० १ ज्ञा० । आच० । ध० । "अंकुसो दुविहा मूत्रे गंमुस्स स्यहरणं गहाय भणति निधेस जा ते घंदांमि महवा दाहिं वि हन्थेहि अंकुसं जधा भा० चू० ३ उ० । प्रतिबन्धे च वाच० ।

अंकुसा-अंकुशा-स्त्री० अनन्तजिनस्य शासनदेवतायाम्, सा च देवी गौरधर्णा पञ्चासना चतुर्भुजा ब्रह्मपाशयुक्तदक्षिणपा- णिद्वया फलकाङ्कुशयुक्तवामकरद्वया च प्रब० २८ ज्ञा० ॥

अंकुल्लणपहार-अंकुल्लणप्रहार-पुं० अश्वादीनां तर्जकविशे- बाघाते, अंकुल्लणपहारपरिषज्जियं अंकुल्लणप्रहारपरिषजिताङ्कः अश्ववारमनोऽनुकृत्यादङ्कुल्लणप्रहाररहितशरीरे अम्बादौ, त्रि० ज० ४ वक्र० ।

अंकोल-अंकोट [उ] [ल] पुं० अङ्कयते लङ्कयते कीला- कारकण्टे; अङ्क-आट-आठ-आल-वा । अंकोलेलः उ । १ । १०० । इति सूत्रात् उरस्य विकृतो लः प्रा० पीतवर्णसारं गन्धयुक्तपुष्पे दीर्घकावकयुक्ते रक्तवर्णफले वृक्षविशेषे, वाच० । एकास्थिकवृ- क्कभेदे, शुक्लनेत्रे च प्रज्ञा० १ पद० । कल्प० ।

अंकोल्लतेल्ल-अंकोट [उ] तल्ल- न० अङ्कोट-तैल्लच् अनङ्को-
गतैल्लस्य जेष्ठः ८ । १ । ५५ । इत्यङ्कोटपर्युदासान् तैल्लप्रत्य-
यस्य डेष्टः । अङ्कोटस्नेहे, प्रा० ॥

अंग-अङ्ग-अ० आमन्त्रणे, प्र० ए० श० ३३ उ० दशा० । क्ता० ।
औ० । अलंकारे च । “विमंग पुण अहं अज्जोयगमिञ्चो” स्था०
४ उ० । अङ्गुल्यक्तिप्रकरणगतिस्थितिअङ्ग धातोराज्यन्ते गर्भोत्पत्ते
शरान्य व्य कीनवन्ति जन्मप्रतृतेसंस्थन्ते चेत्यङ्गानि । शिर-
उदरादिषु न० कर्म० । देहावयवेषु, प्रथ० ८ द्वा० । आ० चू०
प्रज्ञा० निचू० विरो० वत्त० अङ्गान्यष्टौ शिरः प्रतृतीनि तदुक्तं
“संसमुरोयरपिठा, दो वाह ऊरुया य अङ्गं” कर्म० रा० ।
“बाहूकुठिसिरउरउयरंगा” बाहू ह्रजद्वयम् ऊरु ऊरुद्वयं
पृष्ठिः प्रतीता शिरो मस्तकमुरो वक्त्रः उदरं पोष्टमत्यष्टावङ्गान्यु-
च्यन्ते इह विभक्तिद्वेपः प्राकृतत्वात् कर्म० १ क० । आ० म० ।
गात्रं, औ० । स्था० । वत्त० । अवयवे, स्था० ७ डा० । “अङ्ग-
गाई” क्ता० १ अ० । स० । स्था० । लौकिकानि वेदस्य वरु-
ङ्गानि तद्यथा शिक्षा १ कल्पो २ व्याकरणं ३ जन्म ४ नि-
रुक्तं ५ ज्यौतिषं ६ चेति आ० चू० २ अ० । अनु० । आ० म० ।
आव० । लोकोत्तराणि प्रवचनस्य द्वादश अङ्गा-याचा-
राङ्गादीनि (तानि अंगपविट्टशब्दे व्याख्यास्यन्ते) कारणे,
प्रात० । स्था० ।

अस्य निक्षेपमाह ।

एतामंगं ठवणंगं, दव्वंगं चैव दोइ भावंगं ।

एसो खलु अंगस्म, गिक्खेवो चउव्विहो होइ उत्त० नि०
नामाङ्गं स्थापनाङ्गं द्रव्याङ्गं चैव त्रयानि भावाङ्गमेव खलु
(अंगस्म इति) प्राकृत्यादङ्गस्य निक्षेपश्चतुर्विधो भवतीति गा-
थासमासार्थः । अत्र च नामस्थाने प्रसिद्धत्वाद्नाहस्य द्रव्या-
ङ्गमभिधत्सुराह ।

गंधंगमोसहंगं, मज्जाउज्जं सरीरजुप्पंगं ।

एत्तो एकेकं पि य, ऐगविहं होइ णायव्वं ॥

गन्धाङ्गमौषधाङ्गं (मज्जाउज्जं सरीरजुप्पंगं) विन्दारलाङ्गणिकत्वा-
दङ्गशब्दस्य च प्रत्येकमाभिसंबन्धात् मद्याङ्गमातोद्याङ्गं शरीराङ्ग-
मुकाङ्गमिति षड्विधम् (एतांसि) मुख्यतयादेषु मध्ये एकै-
कमपि चानेकविधं भवति ज्ञातव्यमिति गाथाकाराधः । भावार्थ-
स्तु विषक्षुराचार्यो “यथोद्देशं निर्देशमिति” न्यायमाधित्य गन्धाङ्गं
प्रतिपादयन्नाह ।

जमदग्गिजडा हरेणु-या मवरणि बसणयं सपिप्पियं ।

हक्खस्स बाहिरा तथा, मल्लियवासियकोहिअघर्ती ॥

उसारिहिरिवेराणं, पल्लं भइदारुणो करिसो ।

सत्तपुप्फाण भागां य, भागां य तमालपत्तस्म ॥

एयं पाहाणमयं, विक्षेवणं एस चैव पडवासो ।

वासवदत्ताकतो, उदयणमनिधारयंतीए ॥

तत्र जमदग्निजडा बालको हरेणुका प्रियङ्गुः मवरनिवसनकं
तमालपत्रं (सपिप्पियं) पिप्पिका ध्यामकाख्यं गन्धद्रव्यं तथा सह
मपिप्पिकं वृक्षस्य च बाह्या त्वक् चातुर्यात्काङ्गं प्रतीतमेव
“मल्लियवासियसि” मल्लिका जातिस्तद्गानितमनन्तरोक्तद्रव्य-
जातं चूर्णीकृतमिति गम्यते काटि (अग्न्य इति) अहंति काटि-
मूल्याहं जवति । मदार्यतोपलक्षणं चैतत् तथा उशीरं प्रसिद्धं
ह्रीवेरो बालकः पल्लं पल्लमनयोस्तथा भद्रदारावैवदारोः कर्णः

“सयपुप्फाणंति” सयनव्यत्ययात् शतपुष्पाया जागो जागश्च
तमालपत्रस्य भाग इह पलिका मात्रा । अस्य माहात्म्यमाह । एत-
त्ज्ञानमेतदिलेपनमेव चैव पटवासः वासवदत्तया चण्डप्रयात-
बुहित्रा कृतो विहित उदयनं घोणावत्सराजमनिधारयन्त्या चै-
तसि वहन्त्या अनेन परिश्रमत्ताक्षेपकत्वमस्य माहात्म्यमुच्य-
मिति सूत्रार्थः । औषधाङ्गमाह ।

दांसि य रयणी मट्ठिद-फलं च तिसि य समूसांग्गाई ।

सरमं व कणयमूलं, एसा उदगट्टमागुल्लिया ॥

एसा उ हण्णं केनुं, तिमिरं अवहेरुगं मिरोरोगं ।

तेज्जगचाउत्थग-मसगसप्पावरणं च ॥

द्वे रजनीयौ पिण्डदाहद्विद्वे माहेन्द्रफलं केन्द्रयवा श्रीणि च
समूषणं त्रिकटुकं तस्याङ्गानि सुगटीपिप्पलीमरिचद्रव्याणि स-
रसं चार्द्रकनकमूलं विल्वमूलमेयोदकाष्टमेत्युदकमष्टमं यस्यां
सा च तथा गुटिका वटिका । अस्याः फलमाह । एसा तु हस्ति
करकुं तिमिरं (अवहेरयति) अर्जशिरोगं समस्तशिरा-
व्यथाम् (तेज्जगचाउत्थगसि) सुषां लोपे तार्तीयकचातुर्थकौ
रुक्ष्या ज्वरौ मूषकसर्पापराद्धमुन्द्रादिदृष्टं चः समुच्चय इति
गाथाद्वयार्थः । मद्याङ्गमाह ।

सालस दक्खानागा, चउरो जागा य धावतीपुप्फे ।

आदगमो उच्छुरसे, मागहमाणेण मज्जंगं ॥ दारं ॥

(सालसगाहा) षोडश द्राक्षाजागाश्चत्वारो भागाश्च धात-
कीपुष्पे धातकीपुष्पविषयाः (आदगमोसि) आपन्वादादक-
इच्छुरसविषयः आदक इह केन मानेनेत्याह । मागधमानेन “दा-
असह” इत्यादिरूपेण मद्याङ्गं मदिराकारणं जवतीति गाथार्थः ।
आतोद्याङ्गमाह ।

एगं मग्गुदात्तर-मेगं अहमारुदारुअं अग्गी ।

एगं सान्नियपोंनं, बच्चो आमोलतो होइ ॥

(एगंगादा) एकं मकुन्दातूर्यमिति । एकैव मकुन्दा यादिस-
विशेषो गम्भीरस्वरत्वादिना तूर्यकार्यकारित्वान् तूर्यमनेनास्या
विशिष्टमातोद्याङ्गमेवाह । किमेकैव मकुन्दातूर्यं संप्रस्कार-
त्वापथैकमभिमारस्य वृक्षविशेषस्य दारुकं काष्ठमभिमारदाह-
कमन्निर्विशेषतोऽग्निजनकत्वाद्यथा वा एकं शास्त्रमतीतोपपन्नं
शास्त्रमतीतपुष्पं बद्धमायेरुको जवति । आमोरुकं पुष्पोन्मिभा-
वालबन्धविशेषः स्फारत्वाद्भ्येन्धं दृष्टान्ताजिघासितयेद् व्या-
ख्यायते प्रसङ्गतो वाग्यामोरुकाङ्गयोग्योऽभिधानामिति सू-
त्रार्थः । शरीराङ्गमाह ।

सीसं उरो य उदरं, पिट्ठी बाहू य दोसि ऊरु य ।

एण होंति अङ्गं गा खलु, अंगोवंगाई सेसाई ॥

होंति उवंगा कन्ना, णासक्कीहत्यपादजंघा य ।

एणकेसमंसअंगुलि, ओट्टा खलु अंगुवंगाई [दारम्]

शिरश्च उरश्च प्राग्बहुवरं “पिठिसि” प्राकृतत्वात्पृष्ठं बाहू द्वौ
ऊरु च एताम्यष्टाङ्गानि । प्राग्बत् लिङ्गन्यययः सत्तुरवधारणे
एताम्येष्टाङ्गानि अङ्गोपाङ्गानि शेषाणि नखादीनि उपलक्षणत्वा-
द्भाङ्गानि च कर्णादीनि यत् उक्तम् । होंति उवंगा कन्ना नासक्की
जंघाहत्यपाया य । नहकेसमंसअंगुलि ओट्टा खलु अंगुवंगाणि
इति गाथार्थः ।

सांप्रतं युष्माकमाह ।

जाणावरणपहरणे, जुष्टे कुशलत्तयं व एतीति य ।

दक्षवत्तं ववसातो, मरीरमारोग्यं चेव ॥

(दारम्) (जाणावरणपहरणे) यानं च हस्त्यादि तत्र सत्यापि न शक्नोत्यभिभूयितुं शत्रुमत आचरणं च कवचादि स-
त्यप्यावरणे प्रहरणं विना किं करोतीति प्रहरणं च स्वङ्गादिया-
नावरणप्रहरणानि यदि युद्धे कुशलत्वं नास्ति किं यानादिनेति
युद्धे संग्रामं कुशलत्वं च प्रावीण्यरूपं सत्यप्यस्मिन्निति विना न
शत्रुजयनमतो नीतिश्चापक्रमादिलक्षणा सत्यामीप चास्यां द-
क्षत्वाधीनो जयस्ततो दक्षयमाशुकार्त्वं सत्यस्मिन्नित्यवसा-
यस्य कुतो जय इति व्यवसायो व्यापारस्तथापि यदि न शरी-
रमहीनाङ्गं ततो न जय इति शरीरमर्थोत्परिपुर्णाङ्गं तत्राप्यारो-
ग्यमेव जयायेति (आरोग्यसि) आरोग्यता चः समुच्चये प-
वाधधारणे ततः समुदितानामेवेषां युष्माकन्यमिति सूत्रार्थः
भावाङ्गमाह ।

जावंगं पि य दुविहं, सुतमंगं चेव णोमुतं अंगं ।

सुतमंगं वारसहा, चउध्विहं णोमुयज्जंगं ॥

भावाङ्गमपि च द्विविधम् (सुयमंगं चेवसि) श्रुताङ्गं चैव नो-
श्रुताङ्गं च । श्रुताङ्गं द्वादशधा आचारादि भावाङ्गता चास्य
क्षायोपशमिकजायान्तर्गतत्वात् । उक्तं च “ भावे स्वश्रोवस्मिन्
दुवालमंगं पि होति सुयणाणांति ” अनुविधं चतुष्पकारं तोश्रुता-
ङ्गं तु नोशब्दस्य सर्वान्वेषधार्त्वात्तदध्यातुं पुनः मकारश्च सर्व-
आज्ञाक्षणिक इति गार्थार्थः । एतदेवाह ।

याणुस्म धम्ममुत्ती, सप्पा तवमंजमस्मि विरथं च ।

एण जावंगा खलु, दुल्लभगा होति संसारे ॥

माणुष्यं मनुजत्वमस्य आदावुपन्यास एतद्भावे शेषाङ्गभावा-
त् धम्मं भूतिरहेत्प्रणितधर्माकाङ्क्षेन अज्ञा धम्मकरणाभिज्ञापः ।
तपेऽनशनादिस्तप्रधानः संयमः पञ्चाश्वचिरमण्यदिभ्यस्तपः सं-
यमो मध्यमपदद्वेष्टा समास्तः । तपश्च संयमश्च तपःसंयममिति
समाहारो वा तस्मिन्वार्थे च वीर्यालरायक्योपशमसमुत्था-
शक्तिः । अस्य च द्विष्टस्याप्येकत्वेन धिवक्तिभवाश्रोतःसंख्या-
विरोधः । एतानि जावाङ्गानि खलु निश्चयं दुर्लभकानि भवन्ति
संसारे द्विष्टव्यत्ययश्च प्राकृतत्वादेतच्चानुक्तमपि सर्वत्र जाव-
नीयमिति गार्थार्थः । इह ज्ञेयाङ्केषु शरीराङ्गं भावाङ्केषु च सं-
यमः प्रधानमिति । तदेकार्थिकमाह ।

अंगं दसजागभेण, अवयव भमगल्लुमियाखंमे ।

देव पदेसपणे, साहापकलपज्जवखलं च ॥

दया य संजमे लज्जा, दुगुंठा अच्छलणादि य ।

तितिक्खा य अहिंसा य, हिरी ति एगड्डिया पदा ।

अङ्गदशभागा भवेऽवयवोऽसकलवर्णः स्वर्णो देशः प्रदेशः
पर्व शाखा पाटशं पर्येत्रः स्त्रियं चेति शरीराङ्गपर्याया इति वृद्धाः ।
व्याख्यानिकस्यविशेषतोऽमी अङ्गपर्यायास्तथा (दसभागा-
ति) दशभाग इति च भिन्नोपपत्तिपर्यायावित्याह । अः समुच्च-
यं सूत्रत्वाच्च सुगः कनिष्ठध्वनिमिति । संयमपर्यायानाह
दया च संयमो लज्जा जुगुप्सा अच्छलना । इतिशब्दः स्वरूप-
परामर्शकः पर्यन्ते योक्तव्ये तितिक्खा अहिंसा च न्हीश्वेत्येकार्थि-
कान्यत्रिज्ञाभिधेयानि पदानि सुवन्तशब्दरूपाणि पर्यायाभिधान
च नानादेशजविनेयानुपपत्तिमिति गार्थाद्व्यार्थः । उक्तं ३ अ०
स्था० । मज्जते व्यकीक्रियते ऽस्मिन्निति चतुर्विधं नामस्थाप-

नाद्वयभावभेदात् । तत्र नामस्थापने क्षुभे द्रव्याङ्गं कशरीरज-
व्यशरीरव्यतिरिक्तं शिरो बाह्यादि । जावतोऽयमेवाचारः आचा-
राङ्गम् आचा० १ अ० १ अ० १ उ० । चित्ते, अङ्गजं कामं उपाये,
प्रधानोपयोगिनि उपकरणे, फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति
मीमांसा जन्मादिलगने, यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमिति
पाणिनिपरिज्ञापिते प्रत्ययार्थाधृते शब्दभूते च वाच० । अय-
मवस्य द्वादश पुत्र, कल्प० । तो० जनपदायशेषं, यत्र चम्पा-
नगरी ज्ञा० ८ अ० । प्रवः । स्था० । वृ० । कल्प० । सूत्र० ।

आङ्ग-पु० अङ्गानां राजा आङ्गः अङ्गदेशाधिपः, बहुधेऽणा लुक् अङ्गा
अङ्गदेशास्तद्वाजानो वा भक्तिरस्य अण आङ्गः । अङ्गदेशभक्ते,
अङ्गाजभक्ते वा त्रि० । अङ्गादागतम् आङ्गम् । अङ्गानिमित्तं
कार्यं, वार्तायाङ्गं वलीयः इति परिज्ञाया वाच० । अङ्गं शरीरा-
वयवस्तद्विकार आङ्गम् । देहावयवविकारे, स्था० ८ उ० ।
अङ्गे जवमाङ्गम् । शरीरात्पत्रे, सूत्र० १ अ० २ अ० । अङ्गवयवमा-
ङ्गम् । आव० ४ अ० । शिरःस्फुरणादौ, स्था० ८ उ० ।
शरीराऽवयवप्रमाणस्फुटिताद्विकारकृताङ्गविके मदानिमित्त-
जदे, स० । भङ्गस्फुरणादिभिः शरीरावयवस्फुटनप्रमाणादि-
भिर्यदिह वर्तमानमतीतगतगतं वा ह्युतं प्रशस्तमशुतं वाऽप्रश-
स्तमन्यस्मै कथ्यते तद्गण्यते आङ्गं निमित्तं यथा ‘मूर्च्छि स्फुर-
त्याशु पृथिव्यवातिः, स्थानप्रवृत्तिश्च ललाटेदेशे । ब्रह्माणमध्य
प्रियसंगमः स्यात्तासात्तिमध्ये च महार्थज्ञानं’ इत्यादि प्रव० १५
इ० “दक्षिणपार्श्वे स्फुटनमनिधायं तत्फले स्त्रिया घामे । पृथ-
वोत्तामं शिगसि, स्थानवृत्तिर्ललाटे स्थित” इत्यादि स्था० ८ उ०
(आङ्गान्तो महानिमित्तस्य सूत्राद्विमानम्) “अंगस्स सय-
सहस्सं, सुत्तवत्तो य काङ्गिवात्थेया । वक्कण अप्परिमयं, इय-
मेव य तत्तिय जाण” आव० ४ अ० । आ० चू० । स० ।

अंगत्र-अङ्गज-पु० अङ्गाजायते जन-र-पुत्रे, को० ज्ञा० आ०
चू० । दुहितरि, स्था० देहजातमात्रे, त्रि० रुधिरं, न० रोगं, पुं०
लाम्नि, न० अङ्गं मनस्तस्माज्जायते कामे, पुं० वाच० ।
अङ्गद-न० अङ्गं दायति शोधयति दै-क-बाहशीर्षाभरणं,
प्रज्ञा० २ पद० । जी० । ज० । ज्ञा० । स्था० १० । औ० बाक्षि-
वानरराजपुत्रं, वाच० ॥

अंगद-अङ्गजित्-पु० आवरतीवास्तव्यं गृहपतिभेदे, नि० स्था० ।
(स च पार्श्वजनान्तिके प्रज्यां गृहीत्वाऽनशनेन मृत्या चन्द्र-
विमाने चन्द्रत्वेनोपपन्न इति चंद्रशब्दे वक्ष्यते)

अंगद (रि) मि-अङ्गर्षि-अङ्गर्ष-पुं० चम्पावास्तव्यं कौ-
शिकार्याशये, तस्य प्रदत्ताङ्गर्षिरिति कौशिकार्येण नाम
कृतम् । अ० म० द्वि० । आव० । आ० चू० । आ० क० । तीर्थ० ।
(तेनोपशमे सति सामायिकमवाप्य केवलमभिगतमिति अङ्ग-
शब्दे वक्ष्यते)

अंगचूलिया-अङ्गचूलिका-श्री० अङ्गस्याऽऽचारादेरचूलिका
यथाचाचारस्यानेकार्थधा इहानुसार्थमप्रादिका चूलिका । वा-
धिकश्रुतदे, पा० । न० । स्थानाङ्गसूत्रे तु सत्तापकादशाचार-
तीयाध्ययनत्वेनयमुक्ता स्था० १० उ० ।

सम्प्रत्युपलभ्यमानाङ्गचूलिकाप्रत्ययेत्यमरम्भादिः ।

नमो सुअदेवयाणं भगवईणं नमो अरिहंताणं नमो सिद्धाणं
नमो आयरियाणं नमो उवज्जायाणं नमो क्षोणं सव्वमा-
हूणं । तेणं कालेणं तेणं समणं चंपाणामं णयरी होत्था

वस्यो पुमभदे चेत्तिण् । तेणं काद्वेणं तेणं समणं
समणस्स जगवओ महावीरस्स अंतवासो अज्जसोहम्मे
णामं अणगारे । जाइमपणे जहा उववाए जाव चउणा-
णमपणे । पंचहिं अणगरमणहिं संपरिवुणे पुव्वाणपुव्वि
चरमाण जाव जेणव पुमभदे चेए अहापाडिस्सुं विहरइ
परिमा णिमाया । धम्मं सोच्चा णिमम्म जामेव दिसिं पा-
उच्चआ तामेव दिभिं परिगया । तेणं काद्वेणं तेणं सम-
ण अज्जमुहम्मस्स अंतवाम् । अज्जजंवरुणाम अणगारे ।
जायमहुं जाव जेणव अज्जसोहम्मे साम् । तेणव उवागच्छइ
उवागच्छत्ता तिखुत्तो आयाहिणं पयाहिणं करइ करित्ता
वंदति णमंसति वंदित्ता णमंसित्ता जाव पज्जवास-
। त एवं वयासी । जइ णं भंतं समणेणं भगवया महावी-
रेणं जाव संपत्तेणं इकारस अंगाणं अयमट्ठे पन्नत्ते इका-
रस अंगाणं अंगचूलियाए केअट्ठ पन्नत्ते ततेणं अज्जमुह-
म्मे अणगारं जंबअणगारं एवं वयासी । एवं खसु जंब-
ममणेणं जाव संपत्तेणं अंगचूलियाए अयमट्ठे पन्नत्ते ।
जंबअंगचूलिया अंगचूलियाज्जया णायव्वा । जहा कण-
यगिरिचूलिया मिआ । चत्तालीसं जंअणुच्चा कणयगि-
रम्मि रमणिज्जे टीसंति । जहा पुरिमिन्थीणमच्छं ।
जहा य चूलियाए मिरं सोजति मणिरयणमंरियमउरुणं
मउरियं दिप्पति तिलयस्यणेणं जालं दिप्पति । विवि-
हनाणामणिसं चयकुंरुलजुअलेणं कापे दिप्पति । तेहिं
विलिहज्जमाणं गंडे दिप्पति । उन्नयनासाए विमलस-
मुत्ताहलं दिप्पति । कज्जलेणं विसाअओअणे दिप्पति ।
पंचसंगंधणं तंबोत्तेणं वयाणकमलं दिप्पति । गावाज-
णेणं गीवा दिप्पति । वरमुत्ताहलहारणं वच्छत्थं दि-
प्पति । वरकणगरयणखचियकरिमुत्तणं कइ दिप्पति ।
नेउरेणं पाए दिप्पति । तहा अंगचूलियाए इकारसं अ-
गाणि दिप्पति । सा अंगचूलिया निग्गेयाणं निग्गंधीणं
सम्मं जाणियव्वा फासियव्वा तीरियव्वा किट्टियव्वा भुज्जो
जुज्जो अहा सहेउआ सवागरणा गुरुपरंपरागमेण गहि-
यव्वा । तं णं अज्जमुहम्मसामिणा एवं वुत्ते समाणे हट्ठ-
तुट्ठ चित्तमाणंदिए जंब एवं वयासी । कह णं जंते ! गुरु-
परंपरागमो जसइ । जंबसमणेणं भगवया महावीरेणं तओ
आगमा पणत्ता । तं जहा अत्तागमे अणंतरागमे पंप-
रागमे अत्तओ अरहंताणं भगवंताणं अत्तागमं । मुत्तओ
गणहराणं अत्तागमे । गणहरसीसाणं अणंतरागमे । तओ
परं मव्वेसिं परंपरागमे ॥

(अस्य ग्रन्थस्य श्लोकमानमष्टौ शतानीति तत्रैव ग्रन्थसमाप्तौ
प्रतिपादितम् ।

अंगच्छ हय-अङ्गच्छ-दि० अङ्गेषु विज्ञः । कृत्ताङ्ग, " इमं

नक्रओट्टसीसमुहच्छिन्नयं करेह वेयगच्छहियं अंगच्छहियं इमं
पुक्खाफोमियं करेह " सूत्र० २ अ० २ अ० ।

अंगच्छे [य] द-अङ्गच्छेद-पुं० वृषितावयवकर्त्तृत्वे, " अ-
गच्छेदो सञ्चितो सेसरक्खछा " पंचा० १६ दिव० ।

अंग [अङ्ग] ए-अङ्गण (न)-न० अंगि-गतौ अङ्गयते गृ-
हाभिःसृत्य गम्यते ल्युट् । पृषोदरादिच्वाद्धा णत्वम् । वगोऽन्त्यो
वा ङा० ३० इत्यनुस्वारस्य वा परस्यर्णः । प्रा० अजिरे, प्रश्न०
सं० २ ब्रा० ४ अ० । गृहाप्रभागे, कल्प० । " अंगणं मंरुवट्ठाणं "
नि०चू० ३ उ० ।

अंगणा-अङ्गना-स्त्री० अङ्गे स्वशरीरे पयोधरनितम्बजघनस्म-
रकूपिकादिके अनुगमो येषां ते अङ्गानुरागास्तान् अङ्गानुरा-
गान् कुर्वन्तीति अङ्गनाः स्त्रीषु, । तं० आन्ना० । नि० चू० ।

अंगादिया-अङ्गादिका-स्त्री० तार्थविशेषे, यत्र श्रीमदजितस्वा-
मिशान्तिदेवताद्वयं श्रीअश्वेन्द्रदेवतायस्वरः ती० ४५ कल्प० ।

अंगप्पजव-अङ्गप्रभव-प्र० अङ्गाद् दृष्टिवादादेः प्रभव उत्पत्ति-
रस्येति अङ्गप्रभवः । दृष्टिवादादेरूपत्वे, यथोत्तराध्ययने परावहा-
ध्ययनम् " कम्मप्पवायपुव्वं सत्तरसे पाहुममि जं सुत्तं । स-
णयं सोदाहरणं ते चेव इहं पि णायव्वं " उत्त० १ अ० ।

अंगप्पविट्ठ-अङ्गप्रविष्ट-न० इह पुरुषस्य द्वादश अङ्गानि भव-
न्ति तद्यथा ह्यं पादौ च जङ्घ द्वे ऊरुणी च गात्रादौ द्वौ बाहु
प्रावा शिरश्च एवं अतुरुपस्यापि परमपुरुषस्यान्तारादीनि द्वा-
दशाङ्गानि क्रमेण वेदितव्यानि तथा चोक्तम् । " पायदुगं जं-
घोरु गायदुगं तु दो य बाहु य । गीवा सिर च पुरिसो, वार-
स अंगेसु य पविट्ठो " अतुरुपस्याङ्गेषु प्रविष्टमङ्गप्रविष्टम् ॥
अङ्गभावेन व्यवस्थिते अतमेदे, न० । स्था० । अनु० । पा० ।
अङ्गप्रविष्टस्यानङ्गप्रविष्टाद् जेद इह प्रदर्श्यते ॥ " अह जगवं तु-
ल्लं चेव सव्वनुमते को पियेसो । जहा इम अंगप्पविट्ठं इमं अं-
गवाहिंरंति । आयरिओ आह जे अरहंतेहिं भगवंतेहिं अत्ताणा-
णागतवट्ठमाणदव्वल्लिगखेत्तकासजावजहावत्थितव्वंसीहिं अन्थ-
परुविता ते गणहरेहिं परमवुद्धिसञ्चिवाद्गुणसंपन्नेहिं सयं चे-
व तिन्यगरसकासातो उववाभिक्कण सव्वसत्ताणं हियत्तताय सु-
त्ता नेण उवविणव्वा ते अंगप्पविट्ठं आयारादि दुवाससविट्ठ ।
जं पुण असेहिं विमुद्दागमवुद्धिज्जुत्तेहिं धेरेहिं अप्पाचयाणं मणु-
याण अप्पवुद्धिसत्ताणं बहुगाहकति नाक्कण तं चेव आयारादि
सुयणाणं परंपरागयं अत्थनो गंधंनो य अतिवुद्धंति काक्कण अ-
णुक्कणानिभित्तं दम्भेयालियमादिपक्कवितं अणंगभेदं अणंगप्पाव
ट्ठ " आ० चू० १ अ० ॥ तथा च ॥

गणधरधेरकयं वा, आपसा मुक्कवागरणओ वा ।

धुवचलविसेसओ वा, अंगाणंगेसु णाणत्तं ॥

अङ्गानङ्गप्रविष्टश्रुतयोरित्दं नानात्वमेतद् भेदकारणं किमि-
त्याह गणधरा गौतमस्याध्यायस्तत्कृतं श्रुतं द्वादशाङ्गपुष्प-
प्रविष्टमुच्यते विशेषः ॥ गणधरदेवा हि मूलजन्तमाचारादिकं
श्रुतमुपरन्वयन्ति तेषामेव सर्वोत्कृष्टश्रुतसिद्धिसंपन्नतया तद्वचयि-
तुमाशत्वान्न शेषाणां तन्मन्त्रकृतं सूत्रं मूलजन्तमिन्यङ्गप्रविष्टमु-
च्यते (नं) यत्पुनः शेषैः श्रुतस्थविरैः तदेकदेशमुपजीव्य विर-
चितं तदनङ्गप्रविष्टम् (नं) स्थविरास्तु भट्टबाहुस्याध्याय-
स्तद्वदृष्टं श्रुतमावश्यकनिर्युक्त्यादिकमनङ्गप्रविष्टमङ्गवाहमुच्यते
अथवा वाग्वयं गणधरपुण्यस्य नार्थकरस्य संबन्धनीय आदेशः

प्रतिवचनमुत्पादय्यधौष्यवाचकं पदत्रयमित्यर्थः तस्माद्यन्त्रिप-
क्षं तदङ्गप्रविष्टं द्वादशाक्षमव विधा० २ ॥ १० अ० । आदेशा यथा
“आयंमङ्गुलाचार्यस्त्रिपक्षं शङ्खमिष्टमिति एकमधिकं ब्रह्मायुष्क-
मभिमुखनामगोत्रं च । आर्यसमुजो द्विविधं ब्रह्मायुष्कमभिमुख-
नामगोत्रं च । आर्यसुहस्ती एकमभिमुखनामगोत्रमिति । वृ०
१ उ० । मुक्तं मुक्तमप्रभपूर्वकं यद् व्याकरणमर्थप्रतिपादनम्
(वि० २ ॥ १० अ०) यथा वर्षदेवकुणालायामित्यादि ।
तथा मरुदेवी जगत्सती अनदिवनस्पतिकायिका तद्वेन सिद्धा
इति (वृ० १ उ०) तस्माद्यन्त्रिपक्षमङ्गुलाक्षमभिधीयते तच्चाव-
श्यकदिकं वाशब्दोऽङ्गानङ्गप्रविष्टत्वे पूर्वोक्तभङ्गकारणादन्यत्व-
सूचकः । तृतीयभेदकारणमाह (पुर्वोक्त) भुवं सर्वेषु तीर्थकर-
तांथेषु निश्चयभावि (विधा० २ ॥ १० अ०) सर्वेषु क्षेत्रेषु
सर्वकाल चार्थकम चाधिकृत्य एवमथ व्यवस्थितं ततस्तदङ्गप्र-
विष्टमुच्यते अङ्गप्रविष्टमङ्गुलं भूलजुतामित्यर्थः । न० ॥ द्वा-
दशाक्षमिति यत्पुनश्चलमनियतमभिधीयते तत्तत्पुनश्चलका-
लिकप्रकीर्णकादिभुतमङ्गुलाक्षं वाशब्दोऽत्रापि भेदकारणान्तर-
त्यसूचकः । इदमुक्तं भवति गणधरकृत पदत्रयसङ्गणनीर्थकरा-
देशानिष्पन्नं भुवं च यत् भुतं तदङ्गप्रविष्टमुच्यते । तच्च द्वादशाक्ष-
रूपमेव यत्पुनः स्थविरकृतमुक्तत्वाधौष्यजिघानं चत्वं च तद्वाव-
श्यकप्रकीर्णकादि भुतमङ्गुलाक्षमिति विधे० ।

अङ्गप्रविष्टभुतमेव यथा ।

मे किं तं अंगपविष्टं अंगपविष्टं दुवालसविष्टं पञ्चत्वं तं
जहा । आयारो १ मृगगङ्गो २ ताम्रं ३ समवायो ४
विवाहपञ्चत्वं ५ नायाधम्मकहाओ ६ उवासगदम्माओ ७
अतगदमाओ ८ अनुत्तराववायदमाओ ९ पण्णावा-
गरणां १० विवागसुयं ११ दिट्ठिवाओ य १२ ॥

अथ किं तदङ्गप्रविष्टं सुगिराह अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधं प्रकृतं त-
द्यथा गन्धारः सुकृन्तमित्यादि न० आ० म० प्र० । ध० । (आचारा-
वर्त्मनामर्थः स्वस्वस्थाने) एतेषां मानं तथा हि ‘अष्टरसपयसहस्सा
आयारो १ दुगुणदुगुणसंसेसु । मृगगङ्ग २ ताम्रं ३ समवाय ४
अगवर्ध ५ नायाधम्मकहा ६ । ११ अंग उवासगदसा, ७ अतगदं ८
अणुसरोववाब्दसा ९ । पण्णावागरणं तदा, १० विवागसुयं ११
मिगदसं अंगं दृष्टिवादे सर्वभुतमङ्गुलाक्षं अपि शेषभुतरचने हेतुः
विशे० । आह ननु प्रथमं पूर्वाण्येवार्पणवन्नाति गणधर इत्या-
गमे ध्यते पूर्वकरणादेव चैतानि पूर्वाण्यऽभिधीयन्ते तेषु च नि-
दशेषमपि वाङ्मयमवतरति अतश्चतुर्दशात्मकं द्वादशमेवाङ्गमस्तु
किं शेषाणामङ्गविरचनेन अङ्गवाह्यभुतरचनेन वा इत्याशङ्क्याह ॥

जइ वि य जूतावाए, सव्वस्स वि उगयस्स ओयारो ।

निव्वुहणा तहा वि हु, दुम्महे पप्प इत्थीया ॥

अश्वविशेषान्वितस्य समप्रयस्तुस्तोमस्य जूतस्य सङ्गतस्य
वाक्वा भणनं यत्राऽसौ जूतवाद् । अथवाऽनुगतव्यावृत्तापरिशे-
षधर्मकशापान्वितानां सभेदप्रज्ञेदानां जूतानां प्राणिनां वादो य-
त्राऽसौ भूतवाद्वा दृष्टिवाद् । दीर्घत्वं च तत्कारण्यार्थत्वात्तत्र
यद्यपि दृष्टिवादे सर्वस्यापि वाङ्मयस्यावतारोऽस्ति तथापि दु-
र्मेधसां तद्व्यवधारणाद्यर्थानां मन्दमतीनां तथा स्त्रीणां चानु-
प्रदार्थं निव्वुहणा विरचना शेषभुतस्येति । विशेष १८० पत्र० ।
अंगवाहिर-अंगवाह-न० द्वादशाक्षमकस्य भुतपुरुषस्य बहि-
र्ध्वतिरेकेण स्थितमङ्गुलाक्षम् । अङ्गवाह्यत्वेन व्यवस्थिते भुतवि-

शेषे, न० । एतज्ज्ञेयं यथा “अंगवाहिरं दुबिडे पण्णे तं जहा
आवस्सए सेव आवस्सयवहरिसे सेव” इथा० १ ताम्रं न० । अनु० ।
आ० चू० । ग० । कर्म० । (अङ्गप्रविष्टादस्य भेदोऽनन्तरमेव
अङ्गप्रविष्टं शब्दे उक्तः)

अंगवाहिरिया-अङ्गवाह्या-स्त्री० अङ्गान्याचारादीनि तेज्या वा-
ह्या अङ्गवाह्याः । अनङ्गप्रविष्टायाम्, चन्द्रसूरजम्बूद्वीपद्वीपसागर-
प्रकृतयः ए अङ्गवाह्याः । इथा० ४ ताम्रं ॥

अंगमंजण-अङ्गभञ्जन-न० शरीराऽवयवप्रमोटने, प्रभ०
संघ० ५ ताम्रं ।

अंगभूय-अङ्गभूत-त्रि० कारणजने, प्रघ० १ ताम्रं ।

अंगभंग-अङ्गाङ्ग-न० (प्राकृतेऽङ्गाङ्गिणो मकारः) अङ्गप्रत्य-
ङ्गेषु, “रायदक्षखणविराहयंगमंगा” ताम्रं । स० । शरीराऽवय-
वेषु, ताम्रं ५ अ० ।

अंगमंगिभावचार-अङ्गाङ्गिभावचार-पुं० परिणामपरिणामि-
जावगमनं, ताम्रं ।

अंगमंदिर-अङ्गमन्दिर-न० चम्पानगर्यां बह्विचिद्यमाने चैत्ये,
“अंगमदिगंसि चेइयसि मम्मुरामस्स सरीरं विप्पजहामि” ।
ज० १ श० १ उ० ।

अंगमदिया-अङ्गमर्दिका-स्त्री० शरीरमर्दनकारिण्यां दास्याम्,
“अष्ट अंगमदियाओ अष्ट उम्मदियाओ” महाङ्गमर्दिकानामु-
न्मर्दिकानां चान् । बहुमर्दनकृतां विशेषः । म० ११ श० ११ उ० ।

अंगरक्ख-अङ्गरक्ष-न० अङ्गं रक्षयति । अङ्ग रक्ष-अञ्च चर्मणं,
ताम्रं ३ अ० ।

अंगलुहण-अङ्गलुहण-न० अंशुकेनाङ्गस्य स्नानजङ्गिजताप-
नयने, ध० २ अधि० ।

अंगविज्जा-अङ्गविद्या-स्त्री० अङ्गरूपा व्याकरणादिशास्त्ररूपा
विद्या ज्ञानसाधनम् । ज्ञानसंपादके व्याकरणादिशास्त्रे, वाच० ।
शिरःप्रभृत्यङ्गस्फुरणतः शुभाशुभसूचकायां विद्यायाम्, अङ्ग-
स्फुरणफलशास्त्रे, यथा “शिरसः स्फुरणे राज्यं, हृदयस्फुरणे
सुखम् । बाहोश्च मित्रसंलापो जङ्घयांजोगसंगमः ॥१॥ उक्त० ८
अ० । स्वनामस्थानेऽङ्गादिनिमित्तफलदेशके ग्रन्थविशेषे च ।
स च ग्रन्थः कुतो नियुद्धः कति तत्राध्यायाः कियन्तां वा तत्र
विद्या इति तत्रैवादी प्रदर्शितं । यथा अङ्गानि च विद्याश्च अ-
ङ्गविद्या । अङ्गविद्याव्यावर्णनेषु भौमान्तरिकादिषु हिलि हिलि
मातङ्गिनि स्वाहा इत्यादिषु विद्यानुवादप्रसिद्धासु विद्यासु च ।
“अंगविज्जं च जे पउंजंति न हु ते समणा” उक्त० ८ अ० ।

अंगवियार-अङ्गविकार-पुं० ६ त० शिरःस्फुरणादौ, शरीर-
स्फुरणादितः शुभाशुभसूचके शास्त्रे, उक्त० १५ अ० ।

अङ्गविचार-पुं० ६ त० शरीरस्पर्शनस्य नेत्रादीनां स्फुरणस्य
वा विचारः । तद्विचारेण फलादेशके शास्त्रे च उक्त० १५ अ० ।
“अंगवियारं सरस्स विज्जं जो विज्जाहिं न जीवई स जिक्खु”
उक्त० १५ अ० ।

अंगमंचाल-अङ्गसंचार-पुं० रोमोन्मादिषु गात्रविचलनप्रकारे-
षु, “सुहुमेहि अंगसंचालेहि” भाव० ५ अ० । ध० । त० ।

अंगसुहफरिस (फासिय)-अङ्गस्पर्शक-त्रि० अङ्गस्य सुखः
सुखकारी स्थानं यस्य तत्तथा । क० । देहसुखहेतुस्पर्शयुक्ते,
म० ११ श० ११ उ० ।

अंगादाण-आङ्गादान-न० अङ्गं शरीरं शिर आदीनि वा अङ्गा-
नि तेषामादानं प्रभवः प्रसूतिरङ्गादानम् । मेढ्रे, अङ्गादानस्य सं-
चालनादिनिबन्धस्तत्र प्रायश्चित्तम् ।

[सूत्रम्] जे जिकवू अंगादाणं कट्टेण वा कट्टिचेण वा अंगु-
लियाए वा सिन्नागाए वा संचायेइ संचालंतं वा साइज्जइ ॥ १॥

अङ्गं शरीरं सिग्मादीणि वा अंगाणि तैसि आदाण अंगादा-
णं प्रभवो प्रसूतिरित्यर्थः । तं पुन अंगादाण मेढं भाणति तं
जो आणतरेण कट्टेण वा कट्टिचो घंसकपट्टी अंगुली प्रसिद्धा
वेत्रमादि सन्नागाए तेहिं जो संचालति साइज्जति वा तस्स मास-
गुरुं पच्छित्तं ॥

इदानीं निज्जुत्तोए भाणति ।

अंगाण उवंगाणां, अंगोवगाण एयमादीणं ।

एतेणंगा ताणं, अणंतणं वा जवे विनियं ॥ १५ ॥

अंगाणि अठ सिगादीणि उवंगा कणादीणि । अंगोवगाणकखपळा-
दी एतेसि सयं आदाणं कारणांमिति तेण एयं अंगादाण भाणति ।
अहया अणायत्तणं वा जवे विनियं नाम अंगादाण ति ॥

अस्य व्याख्या ।

सीसं उरो य उदरं, पिट्टी बाहू य दोष्णि ऊरुओ ।

एते अट्टंगा खलु, अंगोवगाणि सेसाणि ॥ १६ ॥

तिरः प्रसिद्धं उरः स्तनप्रदेशः उदरं पोष्टं पिट्टी पसिद्धा
दोष्णि बाहू दोष्णि ऊरु आणि एताणि अट्टगाणि खलु अवधारणे
जणितं अवसेसा जे ते उवगा अंगोवगाय ते इमे य ।

होति उवंगा कएणा, णासच्छीं जंघहन्थपासा य ।

णह केमु मेमु अंगुलि, तद्धावतल्लअंगवंगाउ ॥ १७ ॥

कणा नामिगा अच्छी जंघा हन्था पादा य एवमादी सव्वे
उवंगा भवन्ति तदा बाह्या स्मथु भङ्गुलं हस्ततल हन्थतलाओ
समंता पाससु अष्टाया उवतलं भाणति । एते नखादि अंगोव-
गादीत्यर्थः तस्स संचालणसमवो इमो ।

संचालणं तु तस्स, मणिमित्तं अणिमित्तए वा वि ।

आतपगतदुभए वा, अणंतं परंपरा चैव ॥ १८ ॥

तस्येति मेढस्य संचालणा सणिमित्ते उद्याहारे सरीरे य
इदमपि प्रथमसूत्र एव व्याख्यातम् (एतएवाविति) सणिमि-
त्ताणिमित्तवज्जा सामखेण सव्वा विचालणा त्रिविधा अप्प-
मेण परेण वा उभएण वा । एकेका दुविधा अणंतं परंपरा
वा अणंतरेण इत्येण परंपरेण कछादिणा एत एवाविति ।
अस्य व्याख्या ।

उट्ठाणिवेसुद्धंण, उच्चत्तणगमणमादिएसि तए ।

ए य घट्टणवोमिरिउं, चिच्छति ताणि पज्जलं जाव ॥ १९ ॥

चैतस्म निसीपंतस्स वा लंघणीयं वा उल्लंघतस्स मुत्तस्स
वा उवत्तणादि करंतस्स स गच्छंतस्स वा आदिसहातो पकि-
मेहणादिकिरिया एवमादि इतरा संचालणा मखे काइयं वा
बोसिरिउण संचालेति काइयपरिसारणणिमित्तं ताव चिट्ठइ
जाव सयं चैव णिप्पगलं अणंतं परंपरे संचालणेमाणस्स
मामगुरुं आणादीणो य दोसा भवन्ति ॥

[सूत्रम्] जे भिक्खू अंगादाणं संवाहेज्ज वा पल्लिमदे-
ज्ज वा संवाहनं वा पल्लिमदंतं वा साइज्जति ॥ २॥

जे भिक्खू पूर्ववत् संवाहति एकस्मि परिमहति पुणो पुणो सा
संवाहणा सणिमित्ता वा अणिमित्ता वा पूर्ववत् । अणादिनि-
राहणा पूर्ववत् ॥

(सूत्रम्) जे जिकवू अंगादाणं तेद्वेण वा घएण वा
णवणीएण वा बसाए वा अब्भगेज्ज वा मंखेज्ज वा अ-
ब्भगतं वा मंखंतं वा साइज्जइ ॥ ४ ॥

जे जिकवू पूर्ववत् तेद्वेण पसिद्धा । वसा अयगरमच्छु-
कण अज्जंगेति एकस्मि मंखेति पुणो पुणो अहवा थोघेण
अब्भगाणं बहुणं मंखण उवट्टणासूत्रे सणिमित्तअणिमित्ता-
या पूर्ववत् साइज्जणा तहज्ज आणातिविराहणा पूर्ववत् ।

[सूत्रम्] जे जिकवू अंगादाणं ककेण वा होहंण वा
पठमचुएण वा एहाएण वा चुएणंठि वा वसेठि वा
उवट्टे वा परिवट्टे वा उवट्टंतं वा परिवट्टंतं वा साइज्जइ ५५

ककं उवट्टणय उव्यसंयोगेन वा ककं क्रियते । किंचिल्लो-
इह उव्यं तेण वा उवट्टंति पक्खुणेन वा एहाणं एहाणमव ।
अहवा उवएणाणयं जणति तं पुण मासच्छादिसिणाण गंधि-
यावणे अंगाघसणयं वुद्धति वणयो जो सुगंधो चंदनादिचू-
णांनि जहा वट्टमाणुगणे पन्नासादिवासनिमित्तानि निमित्त
तहव उवट्टेति एकस्मि परिवट्टेति पुणो पुणो ।

[सूत्रम्] जे जिकवू अंगादाणं सीओदगवियडेण वा
उसिणोदगवियडेण उच्छोलेज्ज वा पधोएज्ज वा उच्छो-
लंतं वा पधोयंतं वा सातिज्जइ ॥ ६ ॥

शीतमुदकं शीतोदकं वियमं वयगयजीविगं उस्मिणमुदकं
उसिणोदकं उच्छोलेति सहज पधोवणा पुणो पुणो ।

[सूत्रम्] जे जिकवू अंगादाणं णिच्छोद्वड् णिच्छोतंतं
वा साइज्जति ॥ ७ ॥

णिच्छोत्तेति त्वचं अवणेति महामणि प्रकाशयतीत्यर्थः ।

[सूत्रम्] जे भिक्खू अंगादाणं जिघाति जिघंतं वा साइज्जइ ॥ ८ ॥

जे भिक्खू पूर्ववत् जिघति नासिकया आघ्रातीत्यर्थः । इत्ये-
ण वा मल्लकणं ववणं सिघति । एतेसि संचालणादीणं
जिघणावसाणाणं सत्तएह वि कुत्ताण इमा सुत्तफासनिभासा-
सुत्राणि वक्तव्यानि ।

संवाहणमज्जंण, उवट्टणधोवणे य एस कपो ।

णायवो णियमो उ, णिच्छणजिघणाए य ॥ १०० ॥

संवाहणसूत्रे अब्भगणासूत्रे उवट्टणासूत्रे धोवणासूत्रे एस गमो
ति संचालणासूत्रे जणिओ सो चैव य पगारा णायवो णियमो
अवस्सं णिच्छलणासूत्रे जिघणासूत्रे च । एतेसु केव सत्तस्स वि
सुत्तसु इमो दिट्ठो जइकमेण ।

सीहासीविमअग्गी, भिद्धी वग्गे य अयगरणरिंदो ।

सत्तसु वि पदेसु ते, अट्टारणा होति णायवो ॥ १०१ ॥

संचालणासूत्रे दिट्ठो । सीहो सुत्तो संचालितो जहा जीयंत-
गरो भवति एवं अंगादाणं संचालितं मोहुभयं जणयति । त-
तो चारित्रविराधना इमा आयविराहणा मुक्कखणण मारज्ज-
पेण वा कछाहणा संवाहेति तं सविसं उस्तियल्लयं वा खयं
वा कट्टेण इवज्जा । संवाहणासूत्रे इमो दिट्ठो । जो आसीविसं
मुहसुत्तं संवाहेति सो विधुओ तस्स जीवियंतदरा भवति ।

एवं अंगादाणं पि परिमहमाणस्स मोहुञ्जयो ततो चारिञ्जी-
वियविणासो जयति । अजंगणासुत्रे इमो दिट्ठो इदरह वि-
ताव अग्गी उव्वज्जति किं पुण घतादिणा म्नित्रमाणो एवं अंगा-
दाणं वि मरिज्जमाणो सुदुत्तरं मोहुञ्जयो भवति । उव्वट्ठणासुत्रे
इमो दिट्ठो जल्लो शस्त्रविशेषः सा सजावेण तिग्हा किमंग !
पुण णिसिया एवं अंगादाणसमुत्थो सजावेण मोहो विप्पति कि-
मंग ! पुण उव्वट्ठिते । उव्वट्ठो लणा सुत्ते इमो दिट्ठो एगो वग्घो
सो अचिञ्चरोणे गहिओ संबद्धा य अच्ची तस्स य एगेण वेज्ज-
ण वमियाए अक्कलीणि अज्जेकण पञ्चणीकलाणि तेण सो चेव य
क्कज्जो एवं अंगादाणं पि सो इतरं चारिञ्चावनाशाय भवती-
त्यर्थः । णिञ्जोलणासुत्रे इमो दिट्ठो जहा अयगरस्स सुहप्प-
सुत्तस्स मुहं वियतेति तं तस्स अप्पवहाय भवति एवं अंगा-
दाणं पि णिञ्जलियं चारिञ्चविनाशाय भवति । जिघणासुत्रे इ-
मो विट्ठो णरिद्वेति एगो राया तस्स वेज्जपमिसिजे अदप जि-
घमाणस्स अं ग्ढो बाही उछाह सो गंधप्रियेण वा कुमारं गंध-
मग्रायमाणेण अप्पा जीविया जजंसिओ एवं अंगादाणं जिघ-
माणो संजमजीवियाओ दुओ अणाइयं च संसारं तमिस्सति
त्ति मत्तसु वि पदेसु पदे आहारणा भवतीत्यर्थः ॥ भणिओ
उस्सग्गो । इदानीं अवयातो जयति ॥

तिवियपदमणपमे, अपदंसे मुत्तसकरपमेहे ।

सत्तसु वि पदेसु ते, वितियपदा होंति णायव्वा ॥१०२॥

वितियपदं अवधायपदं मणप्यजो अनात्मवशः प्रहृष्टहीन
इत्यर्थः । सो संचलणादी पदे सव्ये करज्जा । अपदं सो पि-
त्तादभं मुत्तसुक्कण पाषाणकः पमेहो रोगो संसत्तं काइयं म-
रुतं अचक्खति पदेसु पदेसु सत्तसु वि जहासंभवं भावियव्वा
भणियं संजयाणं ।

इदानीं संजनीयं ।

एतेव गमो णियमा, संचालणवज्जित्तो उ वज्जाणं ।

सवाइगमादीसुं, उवरिद्धेसुं उमु पदेसु ॥१०३॥

एतेव पगारो सव्वो णियमा संचालणासुत्तविवज्जिओ सं-
चादणादिसु उवगिद्धेसु उमु वि सुत्तेसु इत्यर्थः ।

[मत्त्राणि] जे । जक्खू अंगादाणं अन्नयरंमि अचिन्तांमि
सायगास अणुपव्वेसित्ता सुक्कपोमाले णिग्गं रान णिग्गयंतं
वा साइज्जति ॥ ए ॥

जे भिक्खू पृथेवत् अन्नतरं णाम बहूणं पक्कवियाणं अन्नतरं
अच्चित्तं णाम जीवविराहियं अयतीति ओअं तच्च अंगादाणं प-
विसेकण सुक्कपोमाले णिग्गपति गाळयतीत्यर्थः साइज्जइ वा ।

इदानीं णिज्जुत्ती ।

अच्चित्तं सोत्तं पुण, देहे पडिमा जुतेतरं चेव ।

दुविधं निविधमणंगे, एकेके तं पुणं कमसो ॥१०४॥

अच्चित्तं जीवविराहं सोत्तं छिदं पुणसहो भेदपदरिखेण तं
अच्चित्तसोत्तं निविधं देहजुयं पडिमज्जुयं चयरं च । एकेकेस्स
पुणो इमो भेदो कमसो वट्ठवो । देहजुत्तं दुविधं पडिमाजुत्तं
निविधं एगतरं अणेगहा । तत्थ देहे जुअं देहजुयं दुविधं इमं ।

तिरियमणुस्सिस्थीणं, जे खलु देहा भवंति जीवजहा ।

अपरिगहेतरा वि य, तं देहजुत्तं तु णातव्वं ॥१०५॥

तिरियमणुस्सिस्थीणं जे तहा जीवजहा जयति खलु अवधारणे

पुण सरीरा अपडिग्गहा इतग सपरिग्गहा । सचेतणं सपरि-
ग्गहं उपरिक्कणमाणं भविस्सति । एवं देहजुयं जयतीत्यर्थः ।

इदानीं पडिमाजुत्तं निविधं पक्कवज्जति ।

तिरियमणयदेवीण, जा य पडिमा असन्निहितिओ ।

अपरिगहेतगाव य, तं पडिमज्जुत्तं ति णाय वं ॥१०६॥

तिरियपडिमा मणुयपडिमा देवपडिमा या असंनिहियाओ
संनिहियाओ अ । असंनिहियाओ दुविधा अपरिग्गहा इतरा
सपरिग्गहा य । जं एयावहाण त्रियं त पडिमाजुत्तं ति णायव्वं ।

इदानीं एतरं अणेगविधं पक्कवज्जति ।

जुगडिहणालियाकर-गीविमति सोतां जं तु ।

देहचा विवरीत, तु एतरं तं मुणेयव्वं ॥१०७॥

जुगं चडिहाण कंधे आरोचिज्जति लोणपसिद्धं तस्स छिदं
अन्नतरं वा । णालिआ वंमणलगादीणं विदु करगीयाणियमंरुगं-
तस्स गीवा विदं वा एवमादि सोतगं देहं सरीरं अन्नयंति ता-
मिति, अथा प्रतिमा तसि विवरीतं अणंतवुत्तं जयति । इदं
पुण असंनिहियअपरिग्गहेस् अधिकारो जं परिसं तं एतरं मु-
णयव्वमित्यर्थः । एतेसि माआणं अन्नतरं जो सुक्कपोमाले णि-
ग्गयंतं तस्स पच्छित्तं भवति ।

पासथुलगादि छल्लहु, जहणए मज्जमे य उक्कोमे ।

अपरिग्गहिच्चित्ते, अदिट्ठदिट्ठे य देहजुत्ते ॥१०८॥

देहजुए अपरिग्गहिने अच्चित्ते जहणए अदिट्ठे मासगुरुं विट्ठे
चउलहु अट्ठोक्कंतीए वारियव्वं मज्जमे अदिट्ठे चउलहु विट्ठे
चउगुरुं उक्कोसते अदिट्ठे चउगुरुं विट्ठे गल्लहु । तिरियमणुसा-
मणेण देहजुअं अपरिग्गहियं जणियं ।

इदानीं निविधं परिग्गहियं भवति ।

चउलहुगार्दी मूलं, जहणगादिमि होति अच्चित्ते ।

निविधेहिं पडिजुत्ते, अदिट्ठदिट्ठे य देहजुत्ते ॥१०९॥

इमा वि अट्ठोक्कंती वारणीया देहजुत्ते अच्चित्ते यावच्च परि-
ग्गहे जहणए अदिट्ठे चउलहुअं विट्ठे चउगुरुअं कोहं वियपरि-
ग्गहे जहणए अदिट्ठे चउगुरुं विट्ठे लहुं वारियपरिग्गहे जहणए
अदिट्ठे लहुअं विट्ठे उगुरुअं एतेण चेव कम्मण निपरिग्गहं म-
ज्जिमए चउगुरुगाद । छेवे णानि एतेण चेव कम्मण निपरिग्गहे
उक्कोसए छल्लहुआद । मूअं ठाति जणियं देहजुअं ।

इदानीं पडिमाजुअं जयति ।

पडिमाजुअं वि एवं, अपरिग्गहएतरं असंनिहिते ।

अच्चित्तसायसुत्ते, एसा भाणिता भवे सोधी ॥११०॥

पडिमाजुअं पि एवं चेव जणियव्वं जहा देहजुअं अच्चित्तं
अपरिग्गहं तहा पडिमाजुअं अस्मरणहिअं अपरिग्गहियं ॥
जहा देहजुअं अच्चित्तं सपरिग्गहं तहा पडिमाजुअं अस्मरणहिअं
सपरिग्गहं भाणियव्वं । इतेस्सु पुण जुगडिहणादिसु मास-
गुरुं एत्थ सुत्तणिवातो एसा अच्चित्तसायसुत्तं सोही जणिया ।

एते मापणएतरं, तु सोत्तए जे उदिणामोहाओ ।

साणिमित्तमाणमित्तं वा, कुज्जा णिग्गत्तणादीणि ॥

एतेसि अच्चित्तसाआणादिवागहणं पावेइ इमा संजमविगदणा
रागगिसंजमिधण, काहो अट्ठ संजमे विगदणया ।

सुक्कग्वए य मरणं, अकिच्चकारि त्ति उव्वधे ॥१११॥

राग एव अग्निः रागाग्निः संयम एव दग्धन संयमधनम्

अतस्तेन रागाग्निना संयमन्धनस्य वाघो ज्वयति विनाश इत्यर्थः
अह इति एषा संयमविराधना इमा आत्मविराधनापुणो पुणो
विन्धापमाणस्म सुक्ककखण मरणं भवति ने वा सुक्कपोग्गवे
गिग्गएत्तो अकिक्कारिस्ति काउं अप्पाणं उब्बंथति उक्कलं-
वेतिस्ति धुनं जयति (अपवादमार्गस्तु ग्रन्थत एवावसेयः) नि०
चू० १ उ० । जीतकट्टे नेवमपत्रे स्नेहादिना अक्षणाधिकं पञ्च-
कल्याणकप्रायश्चित्तमुक्तम् (मैथुनप्रतिज्ञया अङ्गादानसञ्चालन
म् मैथुण शब्दे प्रदर्शयिष्यते) (अङ्गादानाकारां कर्कटिकां
दृष्ट्वा जानकौतुकायाः देव्या उदाहरणं पलेव शब्दे दर्शयिष्यते)
अं (ई) गार (ल)-अङ्गार-पुं० न० अङ्ग-आरन् । पका-
ङ्गारज्जट्टे वा । १ । १ । ४७ । इति सूत्रेणादेरत इयं वा प्रा० ।
विगतधूमज्वातदहमानेधनादिके बादरतेजस्कायनेदे, उत्त०
३६ अ० । आत्ता० । पि० । जीवा० । जी० । प्रज्ञा० । ज्ञा० ।
स्था० । ज्ञा० ॥ चारित्र्येन्धनस्य रागाग्निनाऽङ्गारस्येव करणे, न०
७ अधि० । स्वाद्वन्नं तदातारं वा प्रशंसयतो भोजने आपतति
आहारदोषविशेषे, ध० ३ अधि० । पं० व० । प्रय० । उत्त० ॥
आत्ता० । तत्त्वं च ।

जे णं गिग्गंते वा गिग्गंथी वा फामुयं एमणिज्जं अ-
सणं पाणं खादं मादं पामग्गहेत्ता सम्पुच्छिणं गिग्गे
गदिणं अन्धोववाणणं आहारमाहारेड एसणं गोयमा !
सङ्गाले पाणभोयणे भ० ७ श० १ उ० ।

"रागग सङ्गाले" महा० ३ अ० । एतदेव स्वयाख्यानमाह ।

तं होइ सङ्गालं, जं आहारेइ मुच्छिभो संतो ।

तं पुण होइ सधूमं, जं आहारेइ निर्दंतो ॥

तद्वदति जोजने साङ्गारं यत्तज्जतविशिष्टगन्धरसास्वादवशतो
जातर्तारवयसूत्रः सन् अहं मिष्टमहो सुसंभृतमहो सस्निग्ध
सुपक्वं सरसमित्येवं प्रशंसनाहारयति । तत्पुनर्भवति भोजनं स-
धूमं यत्तज्जतविरूपरसगन्धास्वादतो जाततट्टिषय्यलीकविसः
सन्नहो रूपम् क्वथितमपक्वमसंस्कृतमन्नवणं वेति निन्दन्ना-
हारयति । अयं तत्र भावार्थः । इह द्विविधा अङ्गाराः तद्यथा
उच्यते भावतश्च । तत्र उच्यते कृशावुदग्धा । खदिरादिवनस्प-
तविशेषाः भावतो रागाग्निना निर्दग्धं चरणेन्धनम् । धूमोऽपि
द्विविधा तद्यथा उच्यते जावनश्च । तत्र द्रव्यतो योऽर्द्धग्धानां
काष्ठानां संबन्धी भावतो द्वेषाग्निना दहमानस्य मानस्य सब-
न्धी कलुषजावो निन्दात्मकः ततः सहाङ्गारेण यद्वर्तते तत्सा-
ङ्गार धूमन सह वर्तते यत्तत्सधूमम् ।

सप्रत्यङ्गारधूमयोर्लक्षणमाह ।

अंगारत्तमपत्तं, जलमाणं इन्धणं राधूमं तु ।

अंगारत्ति पवुवइ, तं वि य दङ्गणं धूमं ॥

अङ्गाग्न्यमप्राप्तं ज्वलन्निन्धनं सधूममुच्यते तदेवेन्धनं दग्धे
धूमे गते सति अङ्गार इति । एवमिहापि चरणेन्धनं रागाग्निना
निर्दग्धं सन् अङ्गार इत्युच्यते । द्वेषाग्निना तु दहमानं चरणेन्ध-
नं सधूमं निन्दात्मककलुषभावरूपधूमसन्निधत्वात् ।

एतदेव ज्ञाययति ।

रागग्निमपलितो, जुजंतो फामुयं पि आहारं ।

निद्वङ्गालनिभं, कोइ चरणिधणं खिणं ॥

प्राशुकमप्याहारं जुजानो रागाग्निना संप्रद्वीतश्चरणेन्धनं नि-
र्दग्धाङ्गारनिजं क्षिप्रं करोति ।

दोसग्गी वि जलंतो, अप्पात्तयधूमधूवियं चरणं ।

अंगारमित्तमरिसं, जं न हवइ निदही ताव ॥

द्वेषाग्निरपि ज्वलन् अप्रतीतिरेव कलुषभाव एव धूमोऽप्रीति-
धूमस्तेन धूमितं चरणेन्धनं यावदङ्गारमात्रसदृशं न भवति
तावत् निर्दहति

तत उदमागतम् ।

रागेण सङ्गालं, दोमेण सधूमं मुणोयव्वं ।

आयात्तीसं दोमा, बाधव्वा जोयणविहीणं ॥

रागेण ध्मातस्य यद्भोजनं तत्साङ्गार चरणेन्धनस्याङ्गारभूतत्वा-
त् । द्वेषेण ध्मातस्य तु यद्भोजनं तत्सधूमं निन्दात्मककलुषभाव-
रूपधूमसन्निधत्वात् पि० १० ए पत्र० । पं० चू० । मीमप्रहं, पुं०
रक्तवर्णं, न० तद्वति, त्रि० वाच० ।

आङ्गार-त्रि० अङ्गाराणामयमाङ्गारः । अङ्गारसंबन्धिनः, "इं-
गालं जारियरासि" दश० ५ अ० ॥

अ (ई) गार (ल) कट्टिणी-अङ्गारकट्टिणी-त्त्री० अङ्गारो-
त्थापिकायामीषट्काप्रायां लोहमययष्टी, भ० १६ श० १ उ० ।

अं [ई] गार [ल] कम्म-अङ्गारकर्मन्-न० अङ्गारविषयं
कर्माङ्गारकर्म । अङ्गाराणां करणविक्रयस्वरूपे कर्मादानत्वात्-
कर्तव्यं कर्मणि, एवमग्निव्यापाररूपं यदन्यत्प्राप्तकापाकादिकं
कर्म तदङ्गारकर्मोच्यते अङ्गारशब्दस्य तद्व्यापककृणत्वात्
न० ८ श० ५ उ० । समानस्वभावत्वात् उपा० १ अ० । यतो
यांगशास्त्रे "अङ्गारश्चाप्यङ्गारं, कुम्भायः स्वर्णकारिता । उन्नार-
त्वेष्टकापाका-रयति ह्यङ्गारजीविका ॥ घ० २ अधि० । प्रय० ।
आव० । "इङ्गावे दडिजणं विकिण्णंति तत्थ उक्कायपाणं बधो तन्न
कप्पति अहवा लोहकारादि" आ० चू० ६ अ० । आ० घ० । पंचा० ।

अं [ई] गार [ल] कारिया-अङ्गारकारिका-त्त्री० अ-
ङ्गारान् करोतीति अङ्गारकारिका । अग्निशकटिकायाम् ।

इंगालकारिणं जंतं ! अगणिकाए केवइयं कालं सं-
चिद्धं गोयमा ! जहसेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तस्मि रा-
ईदियाई अणवेत्य वाउकाए वक्कमइ ए विणा वाउकाएणं
अगणिकाए उज्जलइ ॥

अङ्गारान् करोतीति अङ्गारकारिका अग्निशकटिका । न के-
वलं तस्यामग्निकायो ज्वयति (अणवेत्यस्ति) अन्योऽप्यत्र
वायुकायो व्युत्क्रामति यन्नाग्निस्तत्र वायुरिति कृत्या कस्मादेव-
मित्याह " न विणेत्यादि " । न० १६ श० १ उ० ।

अं (ई) गार (ल) ग-अङ्गारक-पुं० अङ्गार-स्वार्थे-कन्-अ-
ङ्गारे, वाच० । मङ्गलनामके तारग्रहभेदे, स्था० ६ ठा० । औ० ।
प्रश्न० । आद्ये महाप्रहे च कल्प० । सू० प्र० । चं० प्र० । म० ।

" दो इंगालगा " स्था० २ ठा० । अङ्गारामिव इवार्थे कन् रक्त-
वर्णत्वात् । कुरण्टकवृक्षे, भृङ्गराजवृक्षे च पुं० अल्पार्थे कन् र-
क्तवर्णत्वात् विस्फुल्लिङ्ग इति विख्याते अङ्गारचुक्षांशे, न० वाच० ।

अं (ई) गार (ल) मा (दा) ह-अङ्गारदाह-पुं० अ-
ङ्गारा दहन्ते यत्र । यत्राङ्गाराणां दाहो भवति तादृशे स्थाने, नि०
चू० ३ उ० । आत्ता० । अङ्गारान् दहतीति अङ्गारदाहः । अङ्गा-
राणां दाहकं, त्रि० (अङ्गारदाहकेन तद्गुणमजानता चन्दनखोटी
दग्धेति चन्दनखोटीदृष्टान्तः सच आयरिय शब्दे) (मुक्तिसु-
खमसदृशमित्यत्राङ्गारदाहदृष्टान्तः सिद्ध शब्दे)

अं (इ) गार (ल) पतावणा-अङ्कारप्रतापना-खो० अ-
ङ्कारेण प्रतापनाऽङ्कारप्रतापना । शरीरस्य शीतकालादौ अङ्का-
रेण प्रतापनायाम्, प्रश्न० सं० ५ द्वा० ।

अं (इ) गार (ल) मद्ग-अङ्कारमर्दक-पुं० जीवाध्वान-
नाऽङ्काराणां मर्देनाङ्कारमर्दकेति प्रसिद्धिं गते रुद्रदेवाभिधे
अभव्याचार्ये, तत्संविधानकं चैवं श्रूयते ।

“ सूरारविजयसेनाख्यो, मासकल्पविहारतः ।

समायातो महाजागः, पुरे गर्जनकाभिधे ॥ १ ॥

अथाऽत्र तिष्ठतस्तस्य, कदाचिन्मुनिपुङ्गवैः ।

गयां विसर्गवेद्यायां, स्वप्नोऽयं किल वीक्षितः ॥ २ ॥

कन्नजानां शतैः शूरैः, शूकरः परिवारितः ।

पञ्चजिनेन्द्रजातीना-मस्मदाध्वमगतः ॥ ३ ॥

ततस्ते कथयामासुः, सुरैः स्वप्नं तमद्भुतम् ।

सूरिस्तूषाञ्च तस्यार्थे, साधूनां पृच्छताममुम् ॥ ४ ॥

शुभाधुपरिवाराऽद्य, सूरिरेष्यति कोऽपि वः ।

प्राघूर्णकः परं ज्ञेयः, नामाविनि विनिश्चयः ॥ ५ ॥

यावज्जलपत्यसौ तेषां, साधूनां सूरिरग्रतः ।

रुद्रदेवाभिधः सूरि-स्तावत्तत्र समागतः ॥ ६ ॥

शनैश्चर इव स्फार-सौम्यप्रहगणान्वितः ।

परएतन्वक्तान्त-कल्पवृक्षगणान्वितः ॥ ७ ॥

कृता च तस्य नैस्तूर्ण-मन्युत्थानादिका क्रिया ।

आतिथेयी यथायोगे, स गच्छस्य यथागमम् ॥ ८ ॥

ततो विकासवेद्यायां, कोलाकारस्य तस्य नैः ।

पराकृणाय निजिमाः, अङ्गराः कायिकीचुधि ॥ ९ ॥

स्पर्कायाचार्येनिर्देशा-प्रकटैश्चैव तैः स्थितैः ।

वास्तव्यसाधुनिर्दष्टा-स्ते प्राघूर्णकमाधवः ॥ १० ॥

पादसंस्पर्शिताङ्कार-कृशत्काररवस्तुनौ ।

मिथ्याधुक्कृतमित्येत-द्वृत्ताणः प्राणिशङ्कया ॥ ११ ॥

कृशत्काररवस्थाने, कृतचिह्ना इतीकृत्या ।

दिने निभाजयिष्यामः, कृशत्कारः किमुद्भवः ॥ १२ ॥

आत्मार्यो रुद्रदेवस्तु, प्रस्थितः कायिकीं हवम् ।

कृशत्काररवं कुर्व-अङ्कारपरमर्दनात् ॥ १३ ॥

जीवाध्वानतो मृदा, वदंश्चेताज्जिनैः किल ।

जन्तवाऽस्मी विनिर्दिष्टाः, प्रमाणैर्येकता अपि ॥ १४ ॥

वास्तव्यसाधुभिर्दष्टा, यथादृष्टं च साधितम् ।

सूरिविजयमेनस्य, तेनापि गदितं ततः ॥ १५ ॥

स एष शूकरो भद्रा-स्त एते वरहस्तिनः ।

स्वप्नेन सूचता ये वा, न विधेयोऽत्र संशयः ॥ १६ ॥

तैः प्रभातेऽथ तच्छिष्या, बाधितास्तृपपत्तिभिः ।

यथैवं वेष्टिते नाय-मभव्य इति बुध्यताम् ॥ १७ ॥

स्याज्यो वोऽयं, यतो घोर-संसारतरुकारणम् ।

ततस्तैरप्युपायेन, क्रमेणासौ विधर्जितः ॥ १८ ॥

ते चाकल्लङ्घसाधुत्वं, विधायाथ दिवं गताः ।

ततोऽपि प्रच्युताः सन्तः, क्षेत्रेऽमुवैव भारते ॥ १९ ॥

श्रीवसन्तपुरे जाता, जिनशत्रोर्महीपतेः ।

पुत्राः सर्वेऽपि कालेन, ते प्राप्ता यौवनधियम् ॥ २० ॥

अन्यदा तान् सुरूपत्वात्, कलाकौशलयोगतः ।

सर्वत्र ख्यातकीर्तिना-स्सर्वानाद्यु न्यमन्त्रयत् ॥ २१ ॥

इस्तिनागपुरे राजा, कनकध्वजसंनिभः ।

स्वकन्याया वरार्थाय, तान् स्वयंवरमरूपे ॥ २२ ॥

तत्रायतैः स तैर्दष्टो, गुरुङ्कारमर्दकः ।

उपूत्वेन समुत्पन्नः, पृष्ठाकटमहाभरः ॥ २३ ॥

गन्धर्वसम्भितस्फुल्ल-कुन्तपोऽपेसत्वं रटन् ।

पामनः सर्वजोर्णाङ्गो, गतत्राणोऽतिदुःखितः ॥ २४ ॥

तमुपूमीकमाणानां, तेषां कारुण्यतो भृशम् ।

जातिस्मरणमुत्पन्नं, सर्वेषां शुभभावतः ॥ २५ ॥

देवज-मोक्षवृक्षान-ज्ञातत्वात्सैरसौ स्फुटम् ।

करमः प्रत्याभिज्ञानो, यथाऽयं चञ्चलो गुरुः ॥ २६ ॥

ततस्ते चिन्तयामासु-र्धिक संसारविचेष्टितम् ।

येनैव तादृशज्ञान-मवाप्यापि कुनावतः ॥ २७ ॥

अवस्थामीहर्षी प्राप्तः, संसारं च प्रमिष्यति ।

ततोऽसौ मोक्षितस्तेष्व-स्तत्स्यमिष्यः कृपापरैः ॥ २८ ॥

ततस्तदैव ते प्राप्य, भवविर्मुक्तकारणम् ।

कामजोगपरित्यागा तं प्रकृत्या प्रेदिरे ॥ २९ ॥

ततः सुगतिस्ताना-भिर्ध्यास्यन्त्यचिरादमी ।

अन्यः पुनरभव्यत्वाद्, जयारण्ये प्रमिष्यतीति ॥ ३० ॥

(गाथार्थः १२) पञ्चा० २ वि० ॥

अं [इ] गार [ल] राभि-अङ्काररासि-पुं० अदिराङ्कारपुञ्जे,
सूत्र० १ अ० ५ अ० १ उ० । आ० क० । आ० ५० । आ० ५० ।

अं [इ] गार [ल] राभि-अङ्कारवती-खो० धुन्धुमारनृपसुतायाम्,
(तद्वक्तव्यता संश्लेषेणैव घट्यते)

अं [इ] गार [ल] सहस्र-अङ्कारसहस्र-न० ६ त० लघु-
तगणामनिकणानां सहस्रे, स्था० ८ ग० ।

अं (इ) गालमोक्षिय-अङ्कारशू [ल] न्य-त्रि० अङ्कारैरि-
ध पक्षे, ज० ११ श० १ उ० ॥

अं (इ) गार [ल] यत-अङ्कारायतन-न० यत्राङ्कार-
परिकर्म क्रियते तस्मिन् गृहे, आचा० २ अ० २ अ० २ उ० ।

अं [इ] गारि [लि] य-अङ्कारित-त्रि० धियर्णीचुते, आ-
चा० २ अ० १ अ० ८ उ० ।

अंगिरस-अङ्गिरस-पुं० गोतमगोत्रविशेषचतुर्ताङ्गिरःपुरुषापत्ये,
स्था० ७ ग० ।

अंगीकृत-अङ्गीकृत-त्रि० अङ्गीकृत्यन्तं तत्पूर्वकात् कृष्णः कः
स्वीकृतं, स्था० ५ ग० । 'अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयतीति' खो-
रपञ्चाशिका वाच० ।

अं [इ] गुञ्ज-इङ्गुद-पुं० इगि-उः इङ्गुः रोगः तं घनि स्वग-
यति हो क "शिथिलऽङ्गुदे वा" ८ । १ । ८६ । इति सूत्रेण
प्राकृते आदेर्वा इत्वम् । तापसतरो, प्रा० ।

अंगुष्ठ-अङ्गुष्ठ-पुं० अङ्गौ पाणौ प्राधान्येन तिष्ठति स्था-क-व-
त्वम् । हस्ताऽवयवे, स्था० १० ग० ।

अंगुष्पासन-अङ्गुष्ठप्रश्न-न० विद्याविशेषे, यथाऽङ्गुष्ठे देवता-
घतारः क्रियते तत्प्रतिपादके प्रश्नव्याकरणानां नवमेऽध्ययने च
परमिदानीन्तने प्रश्नव्याकरणपुस्तके नैदमुपलभ्यते स्था० १० ग० ।

अंगुम-पूरि-आ० पूर० णिच् पूरं घाडोघबोद्धुमाङ्गुमाहिरेमाः
८ । ४ । ६८ । इति सूत्रेण पूरं कुम्भ इत्यादेशः । पूर्ती, अङ्गुमेह
पूरयति प्रा० ।

अंगुल-अङ्गुल-पुं० अङ्गु लल० । हस्तपादशास्त्रायाम्, वाच०
अध्ययमप्यात्मके परिमाणनेदे, न० "अङ्गुलमप्यात्मके से परो

अंगुले” भ० ३३० ७ ७० । ज्यो० । स्था० । अगिरगीत्यादिद-
ष्टरुके पठितः अगिरगीत्यर्थो घातुर्गत्यर्था ज्ञानार्थो अपि भवत्य-
तोऽङ्गुले प्रमाणतो ज्ञायन्ते पदार्था अनेनेत्यङ्गुलम् । मानवि-
शेषे, प्रव० २५४ द्वा० । तद्देहा यथा ।

से किं तं अंगुले ? अंगुले तिविहे पण्त्ते तंजहा ।

आयंगुले उस्सेहंगुले पमाणंगुले ॥

अङ्गुलं त्रिविधं प्रकृतं तद्यथा आत्माङ्गुलमुत्सेधाङ्गुलं प्रमाणाङ्गुल-
म् । तत्र ये यस्मिन् काले भरतसगरादयो मनुष्याः प्रमाणयुक्ता
भवन्ति तेषां च संबन्धी अत्रात्मा गृह्यते आत्मनामङ्गुलमात्मा-
ङ्गुलत एवाह आत्माङ्गुलम् ।

से किं तं आयंगुले आयंगुले जे एं जे ए जया माणस्सा
जवड तेसि एं तथा अप्पणो अंगुलेणं दुवावस अंगुलाइं
मुहं नवमुहा पुरिसे पमाणजुने भवइ । दोमिए पुरिसे माण-
जुने भवइ । अद्धभारं तुहमाणे पुरिसे उम्माणजुने भवइ
माणुम्माणप्पमाणजुत्ता सक्खणवंजणगुणेहिं उववेआ
उत्तमकुलप्पसूआ उत्तमपुरिसा मुणेअव्वा ? हुंति पुण
अहियपुरिसा, अद्धसयं अंगुलाण उक्किडा । द्दण्डइ
अहम्मपुरिसा, चउत्तरं मज्झिमिद्धाओ । २ । हीणा वा
अहिया वा जे खलु सरमत्तमारपरिहीणा । ते उत्तमपु-
रिमाणं, अवसा पेसत्तणमुपेति । ३ । एएणं अंगुलपमा-
णेणं उ अंगुलाइं पादो, दो पाया विहत्थी, दो विहत्थी-
ओ रयणी, दो रयणीओ कुत्थी, दो कुत्थीओ दंरं, धण-
जुगेनादिआ अक्खमुसले, दो धनूमहस्माइं गाउअं ।
चत्तारि गाउआइं जोअणं । एएणं आयंगुलप्पमाणेणं किं
पओयणं ? एएणं आयंगुलेणं जे एं जया मनुस्सा हवन्ति
तेसि एं तथा एं आयंगुलेणं अगमत्तज्ञागदहनदी वा वि
पुक्खरिणो दोहि य गुंजालिआओ सरासरपंतिआओ
मरामरपंतिआओ विलपंतिआओ आरामुज्जाणकाणण-
वणवणमंरवणगडओ देउलसभापवायुभखाइअपरिहाओ
पागारअट्टायचरिअदारगोपुरपामायघरसरणन्नयाणआवण-
मिधामगतिगचउक्कचउम्मुहमहापहपहासगरदृजानजुग-
गिल्लिधिल्लिमिवेअमंदमाणिआओ लोहीलोहकडाहकठि-
ल्लयजरुपत्तोवगरणमार्शिणि अज्जकल्लिआइं च जोअणाइं
भविज्जंति से ममासओ तिविहे पण्त्ते तंजहा सूइअंगुले
पयरंगुले घणंगुले अंगुलायया एगपएसिया मेदी सूइअंगु-
ले सूइअंगुलायया पयरंगुले पयरं सूइए गुणितं घणंगुले
एएमि एं सूइअंगुलपयरंगुलघणंगुलाणं कयरे कयरेहिंनो
अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा सव्वथोवे
सूइअंगुले पयरंगुले असंखेज्जगुणे घणंगुणे असंखेज्जगु-
णे सेत्तं आयंगुले ॥

ये जरतादयः प्रमाणयुक्ता यदा जघन्ति तेषां तदा स्वकीयप्र-
कृतमात्माङ्गुलमुच्यते इति शेषः । इदं च पुरुषाणां कालादिभेदे-
नानवस्थितमानत्वादनियतप्रमाणं दृष्टव्यम् । अनेनेवात्माङ्गुलेन

पुरुषाणां प्रमाणयुक्ततादिनिर्णयं कुर्वन्नाह (अप्पणो अंगुले एं
दुवावसेत्यादि) यद्यस्यात्मीयमङ्गुलं तेनात्मनोऽङ्गुलेन द्वाव-
शाङ्गुलानि मुखं प्रमाणयुक्तं भवत्यनेन च मुखप्रमाणेन नव मुखा-
नि सर्वोऽपि पुरुषः प्रमाणयुक्तो भवति प्रत्येकं द्वादशाङ्गुलेन-
चनिर्मुल्लरष्टोत्तरं शतमङ्गुलानां संपद्यते । ततश्चैताद्युच्यते पुरुषः
प्रमाणयुक्तो भवतीति परमार्थः । अथ तस्यैव मानयुक्तताप्रति-
पादनार्थमाह । औणिकः पुरुषो मानयुक्तो भवति औणी जल-
परिपूर्णा महती कुण्डिका तस्यां प्रवेशितो यः पुरुषो जलस्य
छोणं पूर्वाक्षस्वरूपं निष्काशयति छोणजलोनां वा तां पूरयति
स औणिकः पुरुषो मानयुक्तो निगद्यते इति भावः । इदानीमेत-
स्यैवोन्मानयुक्ततामाह । सारपुक्कसरचिन्तवाकुमारोपितः सख-
कैजारं तुलयन्पुरुष उन्मानयुक्तो भवति । तत्रोत्तमपुरुषाः यथाकैः
प्रमाणमानोन्मानैः अन्यैश्च सर्वैरेव गुणैः संपन्ना एव जघन्तीत्ये-
तदर्शयन्नाह (माणुम्माणगाहा) अनन्तरोक्तस्यैवमानोन्मान-
प्रमाणयुक्ता उत्तमपुरुषाश्चकयर्त्यादयो ज्ञातव्या इति संबन्धस्त-
था लक्षणान् शङ्खस्वस्तिकादीनि व्यञ्जनानि मयीतिलकादीनि
गुणाः कान्यादयस्तैरुपेतास्तथोत्तमकुलान्युपादीनि तत्प्रसूता
इति गाथार्थः । अथात्माङ्गुलेनैवोत्तममध्यमाधमपुरुषाणां प्रमा-
णमाह (हुंति पुण गाहा) भवन्ति पुनरधिकपुरुषा उत्तमपुरवा-
श्चकयर्त्यादयोऽष्टशतमङ्गुला (उच्चिच्छाउ) लक्षमिता उच्चैस्त्वेन
वा पुनःशब्दस्यैवामेवाधिकपुरुषादीनामनेकभेदतादर्शकः ।
आत्माङ्गुलेनैव षण्चत्वार्यङ्गुलान्यधमपुरुषा भवन्ति (चउत्तरमध्म-
मिल्लाउत्ति) तेनैवाङ्गुलेन चतुरदशमङ्गुलशतं मध्यमानः तुशब्दो
यथानुरूपशेषलक्षणादिभावप्रतिपादनेपर इति गाथार्थः । अधो-
त्तरशताङ्गुलमानादीना अधिका या ते किं जघन्तीत्याह (हीणा
वा गाहा) अधोत्तरशताङ्गुलहीना वा अधिका वा ये खलु स्वरः
सकलजनादेयत्वप्रकृतिगर्भज्ञातदिगुणासंज्ञता ध्वनिः सत्यं दैव्य-
विनिर्मुक्तो मानसोऽवष्टम्भः सारः शुभपुक्कसोपचयजः शारीरशक्ति-
विशेषस्तैः परिहीना सन्तस्ते उत्तमपुरुषाणां उपचितपुण्यप्राग्भा-
राणाम् अवशा अनिच्छन्तोऽप्यङ्गुलकर्मवशतः प्रभवमुपयान्ति
स्वरादिशेषलक्षणाधिकल्यसाहाय्यात् यथात्तप्रमाणान्दीनाधिक्य-
मनिष्टफलप्रदायि प्रतिपत्तव्यं तत्केवलमिह ब्रह्मयत । जरतचक्र-
वर्त्यादीनां स्वाङ्गुलतां विशत्यधिकाङ्गुलशतप्रमाणाणामपि निर्णी-
तत्वात् । महावीरादीनां च केषांचिन्मेतेन चतुरशीत्याद्यङ्गुल-
प्रमाणत्वाद्भवन्ति विशिष्टाः स्वरादयः प्रधानफलदायिनो यत
उत्तम “ अस्थिप्यर्था सुखं मांसे त्वचि जोगाः स्त्रियोऽकिषु ।
गौ यानं स्वरे चाक्षा, सर्वे सन्धे प्रतिष्ठितामिति ” गाथार्थः ।
एतेनाङ्गुलप्रमाणेन पङ्कजानि पादः पादस्य मध्यतः प्रदेशः षडङ्गु-
लविस्तीर्णः पादैकदेशत्वात्पादाः द्वौ च युग्मीकृतौ पादौ वित-
स्तिः द्वे च वितस्ती रत्निहस्त इत्यर्थः । रत्निद्वयं कुक्किः प्रत्येकं
कुक्किद्वयनिष्पन्नस्तु षट्प्रमाणविशेषा द्वाभ्यनुयुगनादिकाऽङ्गुल-
लक्षणा भवन्ति । अत्राका चुरी शेषो गतार्थः । द्वे धनु सह-
स्रे गव्यूतं चत्वारि गव्यूतानि योजनम् । “ एतेणं आयंगुलपमा-
णेणं किं पओअणमिति ” गतार्थं नवरं ये यदा मनुष्या भवन्ति
तेषां तदा आत्मनामङ्गुलेन स्वकीयस्वकीयकाससंजघीन्यव-
ट्ठहादीनि मीयन्ते इति संदृक् । (अघटादीनां ध्याक्या स्वस्व-
स्थान) अनु० । तदेवमात्माङ्गुलेनान्मीयात्मीयकाससंजघीन्यव-
स्तून्यघकादीनानि च योजनानि मीयन्ते । ये यत्र काले पुरुषा
भवन्ति तदपेक्षयाऽद्य शब्दो दृष्टव्यः । इदं चात्माङ्गुलं सूक्ष्मङ्गुला-
दिनेदास्त्रिविधं तत्र दीर्घेणाङ्गुलायता बाह्व्यस्यैकप्रदेशिकी नमः

प्रदेशभेदिः सूच्यङ्गमुच्यते । एतच्च सङ्गायतोऽसंख्येयप्रदेश-
मप्यसत्कल्पनया सूच्यकारण्यदस्थापितप्रदेशत्रयनिष्पन्नं कष्ट-
व्यम् । तद्यथा सूची सूच्यैव गुणिता प्रतराङ्गुलम् । इदमपि पर-
मार्थतोऽसंख्येयप्रदेशात्मकम् । असङ्गायनस्यैवैवानन्तरदर्शि-
ता त्रिप्रदेशात्मिका सूचिस्तथैव अतः प्रत्येकं प्रदेशनिष्पन्नं सूची-
त्रयात्मकं नवप्रदेशसंख्यं संपद्यते । स्थापना प्रतरञ्च सूच्या गु-
णिता वैश्येण विष्कम्भतः पितृमतञ्च समसंख्यं घनाङ्गुलं भवति
दैर्घ्यादिषु त्रिष्वपि स्थानेषु समतालकणस्यैव समयवर्षयया
घनस्यैव कल्प्यात् प्रतराङ्गुलं तु दैर्घ्यविष्कम्भाभ्यामेव समं न
पितृमतस्तस्यैव प्रदेशमाश्रयति जायः । इदमपि घस्तुवृत्त्या
ऽसंख्येयप्रदेशात्मकम् । असत्प्रकरणया तु सप्तविंशतिप्रदेशात्मकं
पूर्वाकसूच्या अनन्तरौक्तनवप्रदेशात्मके प्रतरे गुणिते एतावता-
मेव प्रदेशानां भावात् । एषा च स्थापना अनन्तरनिर्दिष्टा नवप्र-
देशात्मकप्रतरस्याप्युपरि च नव नव प्रदेशान् दत्त्वा भावनी-
या । तथा दैर्घ्यविष्कम्भपितृमैस्तुल्यमिवमापद्यते “ एषसिणं
प्रतं ” इत्यादिना सूच्यङ्गुलादिप्रदेशानामल्पबहुत्वाच्चिन्ता यथा-
निर्दिष्टन्यायानुसारतः सुखायमेवेति तदेतद्वात्माङ्गुलमिति ॥

उत्सेधाङ्गुलनिर्णयार्थमाह ।

से किं तं उत्सेहङ्गुले ? उत्सेहङ्गुले अणगविदे पणत्ते
तंजडा “ पमाणं तसरेणू रदरेणू अणायं च बाह्रस्त । शिकरा
जम्मा य जवो अट्टगुणविवद्विआ कपसो ” ॥

उत्सेधः “ अणनाणं मुहुमपरमाणुपोगलानमित्यादि ” कमेणो-
क्त्वा वृद्धिनयन तस्मिज्जातमङ्गुलमुत्सेधाङ्गुलम् अथ वा उत्सेधा
नारकादिशरीरगणामुत्सेधं तस्मिन्पनिर्णयार्थमङ्गुलमुत्सेधाङ्गु-
लम् । तच्च कारणस्य परमाणुत्रयस्यैव तस्मिन्पनिर्णयार्थमङ्गुलमुत्सेधाङ्गु-
लम् ॥ (परमाणवादीनां स्वरूपं स्वस्वस्थाने)

एष णं उत्सेहङ्गुले किं पञ्चोअणं ? एष णं उत्सेहङ्गु-
लेण गेरइअतिरिक्खजेणिअमणुस्सदेवाणं सरंरिगाइणा
अविज्जति ॥

(तदेवमेव आंगादणा शब्दे यक्ष्यमाणा अवगाहना सर्वाऽप्य-
त्सेधाङ्गुलेन मीयते)

से समासभो त्रिविदे पणत्ते तंजडा सूअङ्गुले पयङ्गुले
घङ्गुले एअङ्गुल्लयया एगपणसिया सेदी सूअङ्गुले सूई
सूइए गुणिया पयङ्गुले पयरं सूइए गुणितं घणङ्गुले । एष-
सिणं सूअङ्गुल्लययङ्गुलघणङ्गुल्लायं कयरे कदरेद्वितो अप्पे
वा बहुए वा तुझे वा वितेसाहिए वा सव्वयावे सूअङ्गुले
पयङ्गुले असंखेज्जगुणे घणङ्गुले असंखेज्जगुणे सेस
उत्सेहङ्गुले ॥

एतच्च सूचीप्रतरघनभेदास्त्रिविधमात्रमाङ्गुलवद्भाषनीयम् । उक्त-
मुत्सेधाङ्गुलम् ।

अथ प्रमाणाङ्गुलम् ।

से किं तं पमाणङ्गुले ? पमाणङ्गुले एगमेगस्स रन्नो चाउरंत-
चक्खद्विस्स अट्ट सोवाप्पि काणरीरयेण छत्तजे दुवालसं-
सिए अट्टकप्पि अट्टिगरणमंडाणसंतिए पणत्ते तस्स णं
एवमेगा कोमी उत्सेहङ्गुले चिक्खजा तं समणस्स जगवओ

महावीरस्स अक्खुलं त सहस्सगुणं पमाणङ्गुलं भवइ । एष-
णं अंगुल्लपमाणेणं छ अंगुलाइ पादो दुवालसंगुलाइ विह-
त्थी दो विहत्थीओ रयणी दो रयणीओ कुच्छी दा
कुच्छीओ धणू दो धणुमहस्साइ गाउअं चत्तारि गाउआइ
जाअणं । एषणं पमाणङ्गुलेणं किं पञ्चोअणं एषणं पमा-
णङ्गुलेणं पुटवीणं कंमाणं पातालाणं जवाणाणं जवणपत्थ-
णाणं निरयाणं निरयावल्लीणं निरयपत्थणाणं कप्पाणं
विमाणाय विमाणपत्थणाणं टंकाणं कुंमाणं सेलाणं मिह-
रीणं पञ्जाराणं विजयाणं वक्खाएणं वासहराणं पव्वयाणं
वेलाणं वेइस्सणं वेइयाणं दाराणं तोणाणं दीवाणं समु-
हाणं आयामविकखंजोत्ततोव्वेहपरिक्खेवो मविज्जति ॥

सहस्रगुणिताङ्गुलत्सेधाङ्गुलप्रमाणज्जातं प्रमाणाङ्गुलम् । अथवा
परमप्रकर्षरूपं प्रमाणं प्राप्तमङ्गुलं प्रमाणाङ्गुलं नातः परं बृहत्तर-
मङ्गुलमुत्ताति भावः । य आ समस्तलोकाश्चदाराविराज्या-
दिस्थितिप्रथमप्रमाणनाथेन प्रमाणज्ञतोऽस्मिन्नवसर्पिणीकाशे
तावदुगादिदेवो प्ररतो वा तस्याङ्गुलं प्रमाणाङ्गुलमेतच्च काक-
णीरत्नचक्रपरिज्ञानेन शिष्यैः पुनस्तत्राङ्गुलं गुणाधिक्यमपश्यं
स्तद्विशरेण निरूपयितुमाह । “ एगमेगस्स णं रणो इत्यादि ”
एकैकस्य राह्यतुरन्तचक्रवर्त्तिनोऽष्टसौवर्णिकं काकणीरत्नं
पदनलादिधम्मोपेनं प्रहृतं तस्यैकैका कोटिरुत्सेधाङ्गुलविष्कम्भा
तत्प्रमाणस्य जगयतो महावीरस्यार्धाङ्गुलं तत्सहस्रगुणं प्रमाणा-
ङ्गुलं तवर्त्तति समुदायार्थः तत्रान्यान्यकालोत्पन्नानामपि चक्रि-
णां काकणीरत्नतुल्यताप्रतिपादनार्थमेकैकप्रदणं निरूपचरितरा-
जशब्दविषयज्ञापनार्थं राजग्रहणं दिक्त्रयनेद्विजसमुच्चहि-
मवत्पर्वतपर्वतस्त्रीमात्रतुल्यवक्राणां अथवाऽस्नास्तांश्चतुरांऽपि
चक्रेण वर्त्तयति पात्रयतीति चतुरन्तचक्रवर्त्ती तस्य परिपूर्ण-
पदखण्डजगतभोक्तुरित्यर्थः । चत्वारि मधुरतृणफलान्येकसर्वपा-
वोरुश सर्वपा एकं धान्यमाषफलं द्वे धान्यमाषफले पकागुडजा,
पञ्च गुड्याः एकः कर्ममाषकः, पोरुश कर्ममाषकाः सुवर्णः,
यत्तैरष्टभिः काकणीरत्नं निष्पद्यते । एतानि च मधुरतृणफला-
दीनि जगतचक्रवर्त्तिकाकालसंज्ञायामेव गृह्यन्ते अन्यथा कालभेदे-
न तद्वैषम्यसंज्ञेयं काकणीरत्नं सर्वचक्रिणां तुल्यं न स्थातुं
तुल्यं चेप्यते तदिति चत्वारि चतसृष्वपि विधु द्वे ऊर्द्धा-
य इत्येवं पदं नलानि यत्र तत् पदतद्वम् । अथ उपरि पा-
श्वेतञ्च प्रत्येकं चतसृणामधीणां जावात् । द्वादश अथयः
कोट्या यत्र तद् द्वादशाधिकं कारिकाः कोणास्तेषां च अथ
उपरि च प्रत्येकं चतुर्णां सङ्गाधावष्टकारिकम् । अथ क-
रणिः सुवर्णकारोपकरणं तत्संस्थानेन संस्थितं तत्सहस्राकारं
समचतुरङ्गमिति यावत्प्रहृतं प्रहृतिनं तस्य काकणीरत्नस्यैकैका
कोटिरुत्सेधाङ्गुलप्रमाणविष्कम्भा द्वादशाप्यथय एकैकस्य उत्से-
धाङ्गुलप्रमाणा भवन्तीत्यर्थः । अस्य समचतुरङ्गत्वादायामो
विष्कम्भश्च प्रत्येकमुत्सेधाङ्गुलप्रमाण इत्युक्तं जवर्त्तति । यैव च
कोटिरुत्सीकृता आयामं प्रतिपद्यते साऽधस्तिन्यवस्थापिता
विष्कम्भजगवतीत्यायामविष्कम्भयोरुत्तरनिर्णयेऽप्यपरिनिश्च-
यः स्यादेवेति सूत्रे विष्कम्भस्यैव ग्रहणं तद्वहणे आयामाऽपि
गृहीत एव समचतुरङ्गत्वात्तस्येति तदेव सर्वत्र उत्सेधाङ्गुल-

प्रमाणमिदं सिद्धं तदाऽप्यत्र चतुरङ्गुलप्रमाणसुधर्मा वरकागणौ
नेयेति भूयते नन्मतान्तरं संभाव्यते निश्चयं तु सर्ववर्दिनो विद-
न्तीति । तदैकैककोटिगतमुत्सेधाङ्गुलं भ्रमणस्य भगवतो महा-
वीरस्याङ्गुलं कथमिदमुच्यते श्रीमहावीरस्य सप्तहस्तप्रमा-
णत्वादेकैकस्य हस्तस्य चतुर्विंशत्युत्सेधाङ्गुलमानत्वादष्टपृष्-
थिकशताङ्गुलमानो भगवानुत्सेधाङ्गुलेन सिद्धो भवति स एव
चात्माङ्गुलेन मतान्तरमाश्रित्य स्वहस्तेन सार्द्धहस्तत्रयमानत्वा-
च्चतुरशत्यङ्गुलमानो गीयतेऽतः सामर्थ्यादेकमुत्सेधाङ्गुलं श्रीम-
न्महावीरात्माङ्गुलापेक्षया अर्द्धाङ्गुलमेव भवति । येषां च मतेन
जगवानात्माङ्गुलनाष्टोत्तरशताङ्गुलमानः स्वहस्तेन सार्द्धहस्तचतु-
ष्टयमानत्वात्तन्मतेन भगवत एकस्मिन्नात्माङ्गुले एकमुत्सेधाङ्गुलं
तस्य च पञ्च नव जागा भवन्ति अष्टपृष्थिकशतस्य अष्टोत्त-
रशतेन भागापहारे एतावत एव भावात् यन्मतेन तु जगवावि-
शत्यधिकमङ्गुलशतं स्वहस्तेन पञ्चहस्तमानत्वात्तन्मतेन जगवत
एकस्मिन्नात्माङ्गुल एकमुत्सेधाङ्गुलं तस्य च द्वौ पञ्चभागा भ-
वतः । अष्टपृष्थिकशतस्य विंशताधिकशतेन भागे हस्ते इत्यत
एव साभासदेवमिहाद्यमतमपेक्ष्यैकमुत्सेधाङ्गुलं भगवदात्माङ्गु-
लस्यार्द्धपतया प्रोक्तमित्यवसेयमिति । तदुत्सेधाङ्गुलं सहस्रगु-
णितं प्रमाणाङ्गुलं भवति । कथमिदमवसीयते ? उच्यते प्रत-
श्चक्रवर्ती प्रमाणाङ्गुलेनात्माङ्गुलेन च किल विंशतिशतमङ्गुलं नां
जवति भरतात्माङ्गुलस्य प्रमाणाङ्गुलस्य चैकरूपत्वात् चत्सेधाङ्गु-
लेन तु पञ्चधनुःशतमानत्वात्प्रतिधनुश्च षण्णवत्यङ्गुलमज्ञाया-
दष्टचत्वारिंशत्तद्व्याप्यङ्गुलानां संपद्यन्तेऽतः सामर्थ्यादेकस्मिन्
प्रमाणाङ्गुले चत्वारि शतान्युत्सेधाङ्गुलानां भवन्ति । विशत्यधि-
कशतेन अष्टचत्वारिंशत्सहस्राणां भागापहारे एतावतो ला-
जात् । यद्येवमुत्सेधाङ्गुलात्प्रमाणाङ्गुलं चतुःशतगुणमेव स्यात्ततः
कथं सहस्रगुणमुक्तं सत्यं किं तु प्रमाणाङ्गुलस्यार्द्धतृतीयोत्से-
धाङ्गुलरूप बाह्यमस्ति ततो यदा स्वकीयबाह्येन युक्तं य-
थावस्थितमेवेदं चिन्तयते तदात्सेधाङ्गुलाच्चतुःशतगुणमेव भवति
यदा चत्सेधतृतीयोत्सेधाङ्गुललक्षणं बाह्येन शतचतुष्टयल-
क्षणं दैर्घ्यं गण्यते तदा अङ्गुलविष्कम्भा सहस्राङ्गुलद्वया प्र-
माणाङ्गुलविषया सूचिर्जायते । इदमुक्तं जवति अर्द्धतृतीयाङ्गुल-
विष्कम्भे प्रमाणाङ्गुले तिस्रः श्रेणयः कल्पन्ते एकाऽङ्गुलविष्कम्भा
शतचतुष्टयदीर्घा द्वितीयाऽपि तावन्मानैव तृतीयाऽपि दैर्घ्येण
चतुःशतमानैव विष्कम्भतस्त्यर्द्धाङ्गुलं ततोऽस्यापि दैर्घ्यद्वयं गृ-
हीत्वा विष्कम्भोऽङ्गुलप्रमाणः संपद्यते तथा च सत्यङ्गुलशतद्व-
यदीर्घा अङ्गुलविष्कम्भा इयमपि सिद्धा । ततस्तिष्ठानाप्येता-
सामुपर्युपरि व्यवस्थापने उत्सेधाङ्गुलतोऽङ्गुलसहस्रदीर्घा अङ्गु-
लविष्कम्भा प्रमाणाङ्गुलस्य सूचिः सिद्धा भवति । ततस्तन्मधि-
कृत्योत्सेधाङ्गुलात्तत्सहस्रगुणमुक्तं वस्तुतस्तु चतुःशतगुणमेव ।
अत एव पृथ्वीपर्वतविमानादिमाना अनेनैव चतुःशतगुणं अ-
र्द्धतृतीयाङ्गुललक्षणस्वविष्कम्भाभ्यन्तेन गीयन्ते न तु सहस्रगु-
णया अङ्गुलविष्कम्भया सूच्यन्ति शेषं भावितार्थं यावत् (पुढ-
वीणंति) रत्नप्रभादीनां (कंमाणंति) रत्नकागमादीनां (पा-
मालाणंति) पाताञ्जलशानां (भवणाणंति) भवनगम्यावा-
सादीनां (जवनपत्थराणंति) भवनप्रस्तटनरकप्रस्तटास्तरे तेषां
(निरयाणंति) नरकायासानां (निरयावलेयाणंति) नरका-
वासपङ्क्तिनां (निरयपत्थराणंति) निरेकारसनयसतपञ्चतिक्षिपत-
हेव एकादयादिना प्रतिगदितामां नरकप्रस्तटाणां शेषं प्रतीतिं

नवरम् (टंकाणंति) विजटङ्गानां (कूकाणंति) रत्नकूटादीनां
(सेलाणंति) मुण्डपर्वतानां (सिंहरीणंति) पर्वतानामेव
शिखरवर्णां (पञ्चभाराणंति) तेषामेवपक्षतानां (बलाणंति) अ-
लधिचेलविषयभूमीनामूर्धाधोभूमिमध्यऽधगाहाः । तदेवम् “अ-
ंगुलविहतिरयणी” त्यादिगाथोपन्यस्ताङ्गुलादीनि योजनाव-
सानानि पदानि व्याख्यातानि ।

साम्प्रतं शेषाणि श्रेण्यादीनि व्याख्यातानि ।

से समासश्चोतिविहं पृष्ठते तं जहा सेढीअंगुले परं-
गुले घणंगुले असंखेज्जाओ जोअणकोटाकोमीओ सेढी
सेढीए गुणियाणं परं परं सेढीगुणियं लोगो संखेज्जए-
णं लोगो गुणिओ संखेज्जा लोगा असंखेज्जएणं गुणिओ
लोगो असंखेज्जा लोगा अणंतेणं लोगो गुणिओ अ (णंता)
लोगा एण्णिणं सेढीअंगुलपरंगुलघणंगुलाणं कयं
कयंरहितं अप्पे वा बहुए वा तुल्लं वा विसेसादिए वा
सन्वयंवे सेढीअंगुले परंगुले असंखेज्जगुणे घणंगुले
असंखेज्जगुणे सेत्तं पमाणंगुले ।

अनन्तरनिर्णीतप्रमाणाङ्गुलेन योजनं तेन योजनेनासंख्येया यो-
जनकोटीकोट्यः संघसितसमच्चतुरङ्गीकृतलोकस्यैका श्रेणिर्ज-
यति (सत्तरज्जुप्रमाणत्वं लोकस्य द्योगशब्दे) अनु० । तदिदं
सत्तरज्ज्यायामन्वात्प्रमाणाङ्गुलतोऽसंख्येययोजना कोटिकाट्या-
यता एकप्रदेशीकं श्रेणिः सा च तथैव गुणिता प्रतरः सोऽपि
यथोक्तश्रेण्या गुणितो लोकः अयमपि संख्येयेन राशिना गुणि-
तः संख्येया लोकाः असंख्येयेन तु राशिना समाहतोऽसंख्ये-
या लोकाः अनन्तैश्च लोकैरलोकः ॥ अनु० ॥ प्रथ० । आ०
प्र० प्र० । विशेष० । वात्स्यायनमुनीं, पुं० अङ्गौ पाणौ जीयते वा
रु-अङ्गुष्ठे, न० वाच० ।

अंगुलपांढ्रतिय-अङ्गुलपृथक्त्विक-त्रि० अङ्गुलमुच्ययाङ्गुलं पृथ-
क्त्व हि द्विप्रभृतिरानवच्य इति परिभाषा अङ्गुलपृथक्त्वं शरीरा-
वगाहनामानमेवामस्तीति अङ्गुलपृथक्त्विकाः अतोऽनेकस्वरा-
दितीक प्रत्ययः जी० १ प्रति० । अङ्गुलद्विकादिशरीरावगाहना-
मानं, प्रज्ञा० १ पद ।

अंगुलि (ली) अङ्गुलि- (ली) श्री० अङ्गुलि वा अङ्गुलि वा-
च० करपादशाखायाम्, तं० । औ० । प्रथ० । गजकर्णिकाङ्गुले,
गजशृङ्गाम् च पुंस्त्वमपि संवृताधरौष्टमङ्गुलिनेति शकु० वाच० ।
अंगुलिकोश-अङ्गुलिकोश-पुं० अङ्गुलीनां रक्षार्थं ध्रियमाणे
तदावरणं चर्मोदी, रा० । तदावरणं “अंगुलिकोसे पणमं” । नि०
चू० २ उ० ।

अंगुलि [ले] जग-अङ्गुलीयक-न० अङ्गुली भवमङ्गुलीयं
ततः कः । अङ्गुल्याजरणविशेषे, औ० । उपा० । प्रथ० । अङ्गुलि ।
कल्प० । आ० । आ० प्र० प्र० ।

अंगुलिफोटन-अङ्गुलिफोटन-न० अङ्गुलीनां परस्परं तारु-
नं, कठिकाकरणे च तं० ।

अंगुलिजमुहा-अङ्गुलिज-श्री० अङ्गुलीधुवी वा चाक्षयतः
कायोत्सर्गस्थितिरूपे उत्सर्गदोषे, । तत्त्वं च “अंगुलिजमुहा-
ओ चि य, चाक्षतो तद य कुण्डलं हस्सनां । आक्षयगगण-
हा, संववण्डं च जोगाणं” अङ्गुलि ५ म० । प्रथ० । आलाप-

कगणनार्थमङ्गुलीभ्यामयन् तथा बांगो नाम स्थापनार्थं व्यापा-
रान्तरनिरूपणार्थं भूषो चालयन् भूषकां कुर्वन् चकारादेवमेव
वा भूषत्यं कुर्वन्नुत्सर्गं तिष्ठतीति अङ्गुलीभ्यामेषः प्रथ० ५ द्वा० ।

अंगुलि [ली] विज्ञा-अङ्गुलि [ली] विद्या-आ० आ-
यस्यां नगद्वयी पुच्छप्रकाशिते महाप्रजावे विद्याभेदे, “ अंगुली-
विज्ञा य इत्येष बुद्धेयं संप्रयासित्या महत्प्रजाया ” ती० ३५ पत्र ।

अंगोवंग-अङ्गोपाङ्ग-अङ्गानि शिरःप्रभृतीभ्यश्चै उपाङ्गानि अङ्गा-
वयवभूतान्यङ्गुल्यादीनि शेषाणि तत्प्रत्ययवयवभूतान्यङ्गुलीपर्व-
रेखादीनि अङ्गोपाङ्गानि अङ्गानि च उपाङ्गानि च अङ्गोपाङ्गानि
अङ्गोपाङ्गस्यादावसंख्येय इत्येकशेषः । इतरेतरयोगः शिरःप्रभृ-
तिषु, अङ्गुल्यादिषु, तत्पर्वरेखादिषु च प्रज्ञा० २३ पद० । कर्म० ।

नहकेसमसु अंगुलिओट्टा खलु अंगुवंगाणि ” उक्त० ३ अ० ।

अंगोवंगणाम्-अङ्गोपाङ्गनामन्-न० अङ्गोपाङ्गनिबन्धने नाम अ-
ङ्गोपाङ्गनाम । नामकर्मभेदे, यदुदयाच्छरीरतयोपात्ता अपि पु-
ङ्गला अङ्गोपाङ्गविभागेन परिणमन्ति तत्कर्माङ्गोपाङ्गनाम । कर्म०
१ क० । अङ्गोपाङ्गनाम त्रिविधं मन्तव्यं तथाहि औदारिकाङ्गोपा-
ङ्गनाम धौक्याङ्गोपाङ्गनाम, आहारकाङ्गोपाङ्गनाम तैजसकामं-
योस्तु जीवप्रदेशमस्थानानुरोधित्वास्मास्ति अङ्गोपाङ्गसंभव
इत्युक्तं त्रिविधमङ्गोपाङ्गनाम । कर्म० ६ क० । प्रज्ञा० । प० सं० ।
प्रथ० । आ० । आ० चू० ।

अं चि-अञ्चि-पु० गदने, भ० १५ श० १ उ० ।

आञ्चि-पु० आगमने, १५ श० १ उ० ।

अं च अ (त)-आञ्चित-त्रि० पूज्ये राजमान्ये पितृव्यादौ,
व्य० ४ उ० । सकृन्मने, भ० १५ श० १ उ० । पञ्चविंशतिनमे-
नाट्यभेदे, रा० । आ० म० प्र० । ज० । दात्रसन्धौ, नि० चू० २ उ० ।

अं चि अं च य-अञ्चिताञ्चिक-पु० अञ्चिते सकृन्मे अञ्चिनेन
सकृत्पतेन वा देशेनाञ्चि पुनर्गमनमञ्चिताञ्चि । गतपूर्वदेशे तेन
वा पुनर्गमने इच्छयाञ्चि अञ्चया गमनेन सह आञ्चिरागमन-
मञ्चयाञ्चि । गमागमे, “ गं कमह गं पक्रमह अंचियंचियं करेह
भ० १५ श० १ उ० । स्था० ।

अं चि अ [य] रिजिय-अञ्चितरिजित-न० नाट्यभेदे, रा०
आ० म० प्र० ।

अंचेत्ता-अंचयित्वा-अव्य० उत्पादयित्वेत्यर्थे, आ० म० । द्वा० ।

अं उ-देशी धा० उज० प० आकर्षणं, अंति विासुदेवं अगस्त्य-
म्भि आ० म० प्र० । विशेष० । भ० । कल्प० ।

अं उण-देशी० आकर्षणे, आ० । नि० चू० ।

अंजण-अञ्जन-न० अञ्ज ल्युट् । नयनयोः कञ्जवापादने,
सुत्र० १ भु० ए भ० । तं० । तसायःशसाकया नेत्रयोः दुः-

खोत्पादने, हारतैलादिना देहस्य अक्षणे च स० । अज्यतेऽ
मेन अञ्ज-करणे ल्युट् वाच० । कञ्जले, द्वा० ६ अ० । सौवीरा-
दौ, सूत्र० २ भु० १ अ० । जं० । आ० म० प्र० । औ० । जी० ।

प्रज्ञा० । भाष० । रसाञ्जने, द्वा० ३ अ० । रत्नविशेषे, आ०
म० प्र० । रत्नप्रजायाः खरकाण्डस्य दशमे भागे च । तद्वश-

योजनशतानि बाहस्येन प्रज्ञप्तम् स्था० १० द्वा० । यनस्पतिविशे-
षे, औ० । आ० म० प्र० । अन्धसूर्याणां लेहयानुबन्धचारिणां पुद्ग-
लानां पञ्चमे पुद्गले, सं० प्र० २० पादु० । सु० प्र० । मन्दरस्य पूर्वेण
शीतोदाया महानद्या दक्षिणेन स्थितं बहुस्कारपर्वतभेदे, स्था०
५ द्वा० । ज० । “ दो अंजणा ” स्था० २ द्वा० । द्वीपकुमारन्दस्य

बेहम्बस्य तृतीये लोकपाले, भ० ३ द्वा० ६ उ० । उदधिकुमारे-
न्दस्य प्रमञ्जनस्य चतुर्थे लोकपाले, स्था० ४ द्वा० मन्दरस्य
पुरतो रुचकवरपर्वते, सप्तमे कूटे च पु० । स्था० ८ द्वा० ।

अंजण-अञ्जनिका-आ० बह्मभेदे, प्रज्ञा० १ पद० ।

अंजणकेसिया-अञ्जनकेशिका-आ० वनस्पतिविशेषे, आ० ।
म० प्र० । जं० । रा० । प्रज्ञा० ।

अंजणग-अञ्जनक-पु० अञ्जनरत्नमयत्वादञ्जनास्ततः स्वार्थे-
कप्रत्ययः । कृष्णवर्णत्वेन अञ्जनतुल्या अञ्जनकाः उपमाने क-
प्रत्ययः । जं० २ वक्त्र० । नन्दीश्वरर्ह्यपस्य चतुर्विंशु व्ययस्थितेषु
पर्वतभेदेषु, स्था० ४ द्वा० । प्रथ० ।

अयं नन्दीश्वरस्य चतुर्विंशु व्ययस्थिता अञ्जनकपर्वताः उच्यन्ते

एंदीश्वरस्म एं दीयस्स चक्राद्वाविकस्वम्भस्स बहुमङ्ग-
देसभाए चउद्दिं चारि अंजणगपव्वया पणत्ता तंज-
हा पुरिच्छिं म्भे अंजणगपव्वए पच्चिं द्वांमिद्वे अंजणगप-
व्वए उत्तरिद्वे अंजणगपव्वए दादिणिद्वे अंजणगपव्वए
तं अंजणगपव्वया चतुरसीति जोयणसहस्साइं उहुं
उच्चसेणं, एगमेगं जोयणमहस्सं उव्वेहेणं मूले दसजोयण-
महस्साइं धरणिपले दसजोयणमहस्साइं आयामविकस्वजेणं
ततो णंतरं चणं माताए पदेसपरिहाये माणामाणा उवरिं
एगमेगं जोयणमहस्सं आयामविकस्वभेणं मूले एकतीसं
जोयणमहस्साइं उच्च तेवीतजोयणसते किंचि विसेसादिह
परिक्खेवेणं मिहरितले तिस्सि जोयणमहस्साइं एगं च
छावड्जोयणसतं किंचिविसेसादियं परिक्खेवेणं पणत्ता
मूले विन्धिष्ठा मग्गमे संखित्ता अपि तण्णया गोपुउसंठा-
णं नित्तिया अच्छा जाव पत्तेयं पत्तेयं पठमवरवेतिया परि-
क्खेवेणं पत्तेयं पत्तेयं वणसंरुपरिक्खेत्ता वसओ गोयमा !
तासि एं अंजणपव्वयाणं उवरिं पत्तेयं पत्तेयं बहुसमरमणि-
ज्जा ज्मिजागा पणत्ता से जहानामए आलिगपुव्वस्सरेचि
वा जाव सयंति ।

ते अञ्जनकपर्वताश्चतुरशीतियोजनसहस्राणि ऊर्ध्वमुच्चैस्त्वेन
एकं योजनसहस्रमुत्तमं मध्ये सातिरेकाणि दशयोजनसहस्रा-
णि विष्कम्भेन धरणितले दश योजनसहस्राणि । तदनन्तरं च
मात्रया परिहीयमानाः परिहीयमाना उपरि एकैकं योजनसहस्रं
विष्कम्भेन मूले एकत्रिंशत् योजनसहस्राणि षट्शतानि त्रयो-
विंशतियोजनानि किंचिद्विशेषाधिकानि (३१६२३) परिक्रमे-
ण धरणितले एकत्रिंशत् योजनसहस्राणि षट्शतानि त्रयोविं-
शतियोजनानि देशानानि [३१६२३] परिक्रमेण उपरि त्रीणि
योजनसहस्राणि एकं च द्वावष्टियोजनशतं किंचिद्विशेषाधिकं
[३१६२] परिक्रमेण ततो मूले विस्तीर्णा मध्ये संक्रितानि उप-
रि तनुकाः अत एव गोपुच्छसंस्थानसंस्थिताः सर्वात्मना अञ्ज-
नमया अञ्जनरत्नात्मकाः ‘अच्छा जाव पत्तिरुवा’ इति प्राग्वत् प्र-
त्येकं पञ्चवरवेदिकाः परिक्रिताः प्रत्येकं वनस्पदपरिक्रिताः पञ्च-
वरवेदिका वनस्पदवर्णनं प्राग्वत् ‘तैसिणमित्यादि’ तेषामञ्ज-
नपर्वतानां प्रत्येकं प्रत्येकमुपरि बहुसमरमणीयो जूमीभागः प्र-
ज्ञप्तः तस्य ‘से जहानामए आलिगपुव्वस्सरेचि वा इत्यादि’ वर्ण-

नं जम्बूद्वीपजगत्या उपरितमजागस्येव तावद्वक्तव्यं यावत् 'तथ
 वा बहुवे वाणमंतरा देवा देवीभ्यो य आसयंति जाव विहरंति'
 तेसि एं बहुसमरमणीजाणं जूमिजागाणं वटु मज्झदे-
 सजाए पत्तयं पत्तयं चत्तारि सिद्धायतणा एगमेकं जौय-
 णसयं आयामेणं पप्पासं जौयणाइं विक्खजणं ज्जावत्तरि
 जौयणाति उहुं उच्चत्तेणं अण्णगरजसयसमिद्धिवा वस-
 ष्शो गोयमा ! तेसि एं सिद्धायतणाणं पत्तयं पत्तयं चउ-
 दिमि चत्तारि दारा पप्पत्ता तंजहा देवदारे असुरदारे नाग-
 दारे सुवप्पदारे तत्थ एं चत्तारि देवा महिद्धिया जाव प-
 लिओवमद्धितिया परिवसंति तं देवे असुरे नाग सुवप्प
 तेणं दारा सोल्लसजौयणाइं उहुं उच्चत्तेणं अट्ट जायणाइं
 विक्खंजेणं तावतियं पवेसेणं सेताव कण्णगवप्पओ जाव
 वणमात्ताओ । तेसि एं दाराणं चउदिमि चत्तारि मुहमंरुवा
 पप्पत्ता ते एं मुहमंरुवा एगमेगं जौयणसयं आया—
 मेणं पप्पासं जौयणाइं विक्खंजेणं सातिरेगाइं सोल्लसजो-
 यणाइं उहुं उच्चत्तेणं वप्पओ तेसि एं मुहमंरुवाणं चउ-
 दिमि चत्तारि दारा पप्पत्ता तं एं दारा सोल्लस जौयणाइं
 उहुं उच्चत्तेणं अट्टजौयणाइं विक्खंभेणं तावतियं चेव पवे-
 सेणं सेसं तं चेव जाव वणमात्ताओ । एवं पिच्छापरमह-
 वा वि तं चेव पमाणं जे मुहमंरुवाण दारा वि तहेव
 एवरिं बहुमज्झदेसभाए पेच्छापरमंरुवाणं अक्खंरुगाम-
 णिपेदियाओ अट्टजौयणप्पमाणातो मीहासणा सपरि-
 चारा जाव दामा थूभा वि चउदिमि तहेव एवरिं सोल्लस
 जौयणप्पमाणा सादरेगाइं सोल्लस उच्चा सेसं तहेव । जिण-
 पदमाओ चेद्वरुक्खा तहेव चउदिमि तं चेव पमाणं
 ज्जहा विजयाए रायहाणीए एवरिं मणिपेदियाओ सोल्लस
 जौयणप्पमाणाओ तेसि एं चेत्तयस्सुखाणं चउदिमि च-
 त्तारि मणिपेदियाओ अट्ट जौयणविक्खंभेणं चउजौयण-
 वाहट्ठाओ महिदज्झकाणं चउसाट्ठिं जौयणुच्चा जौयणउ-
 व्वेहा जौयणविक्खंजा सेसं तहेव एवं चउदिमि चत्तारि
 नंदापुक्खरिणीओ नवरिं खोयरसपट्ठिपुत्ताओ जौयणसयं
 आयामेणं पप्पासं जौयणाइं विक्खंभेणं दस जौयणाइं उ-
 व्वेहेणं सेसं तहेव । मण्णालुलिया गोमाणसिया अक्या-
 लीसं अरुगालीसं सहस्माओ पुरच्छिमेण वि सोल्लसपव-
 च्छिमेण वि सोल्लस सहस्मा दाहिणेण वि अट्ट सहस्मा उ-
 त्तरेण वि अट्ट सहस्माओ तहेव सेसं उच्चाया जूमिजागा
 जाव बहुमज्झदेसजूमिभागे मणिपेदिया सोल्लस जौयणाइं
 आयामविक्खंजेण अट्ट जौयणाइं वाहट्ठेणं तेसि एं मणि-
 पेदिकाणं उप्पिं देवच्छंदगा सोल्लस जौयणाइं आयामविक्खं-
 भेण सातिरेगाइं सोल्लस जौयणाइं उहुं उच्चत्तेणं सव्वस्य-
 ण्णपरभाओ अट्ट मयं जिणपदिमाणं सव्वो सो वेव गमो

जा वेमाणिआ मिद्धाययणसम ॥

तेषां बहुसमरमणीयानां जूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं
 प्रत्येकं सिद्धायतनं प्रकृतं तानि च सिद्धायतनानि प्रत्येकं प्रत्येकं
 योजनशतमायामेन पञ्चाशद्योजनानि विष्कम्भेन द्विसप्ततियो-
 जनानि ऊर्ध्वमुखैस्त्वेन अनेकस्तम्भशतसंख्यिष्ठानीत्यादि तद्व-
 र्णनं विजयदेवसुधर्मसभावरक्तव्यम् (तेसिणमित्यादि) तेषां
 सिद्धायतनानां प्रत्येकं चतुर्दिशि चतसृषु दिक्षु एकैकस्यां दि-
 शि एकैकजावेन चत्वारि द्वागणि प्रकृतानि तद्यथा पूर्व-
 स्यामेव दक्षिणस्यां पश्चिमायामुत्तरस्याम् । तत्र पूर्वस्यां दिशि
 द्वारं देवद्वारं देवनामकस्य तदधिपतेस्तत्र भावावेव दक्षिणस्या-
 मसुरद्वारं पश्चिमायां नागद्वारम् उत्तरस्यां सुवर्णद्वारम् (तत्थे-
 त्यादि) तत्र तेषु चतुर्षु द्वारेषु यथाक्रमं चत्वारो देवा महर्हि-
 का यावत्ताल्योगमस्थितयः परिवसन्ति तद्यथा (देवैत्यादि)
 पूर्वद्वारे देवा देवनामा दक्षिणद्वारे असुरनामा पश्चिमद्वारे नाग-
 नामा उत्तरद्वारे सुवर्णनामा (तेणं दारा इत्यादि) तानि द्वा-
 राणि योरुहायोजनानि प्रत्येकसूक्ष्मस्थेन अष्टौ योजनानि वि-
 ष्कम्भतः (तावदयं वेयसि) तावन्त्येष अष्टावेव योजनानी-
 ति जावः । प्रत्येकेन (सियावरकणगधुजिया इत्यादिष्वर्णकः विज-
 यचारस्येवेति विजयदारशब्दे भावयिष्यते)

तत्थ एं जेमिं पुरच्छिमिद्धेणं अंजणपव्वते तस्म एं चउ-
 दिमि चत्तारि नंदापुक्खरिणीओ पप्पत्ताओ तंजहा एंदा-
 च्चरा य एंदा आणंदा एंदिबद्धणा । ताओ एंदापुक्खरि-
 णीओ एगमेगं जौयणसयसहस्सं आयामविक्खंजेणं दस
 जौयणाइं उव्वेहेणं अट्टाओ साट्ठाओ पत्तयं पत्तयं पउ-
 मवरवेत्तिया पत्तयं पत्तयं वणसंरुपरिक्खत्ता तत्थ तत्थ
 जाव तिसंपाणपमिक्खणा तोरणा तामि एं पुक्खरिणीणं
 बहुमज्झदेसभाए पत्तयं पत्तयं दहिमुहपव्वए पप्पात्ते तेणं
 दहिमुहपव्वया चउसट्ठिं जौयणसहस्साइं उहुं उच्चत्तेणं एगं
 जौयणमहस्सं उव्वेहेणं सव्वत्थ सभा पल्लगसंठाणसंठिता
 दसजौयणसहस्साइं विक्खंभेणं एकतीसं जौयणमहस्साइं
 छुच्च तेवीसजौयणसए परिकवेवेणं पाप्पत्ता सव्वरयया-
 मता अट्टा जाव पमिक्खा पत्तयं पत्तयं पउमवरवेत्तिया
 वणसंरुवण उ बहुसमरमणीयं जाव आसयंति सिद्धाय-
 यणं तं चेव पमाणं तं अंजणपव्वएसु वत्तव्वया निरवसेसा
 जाणियव्वा जाव उप्पिं अट्टमुहमंगलया ॥

तत्र तेषु चतुर्षु अञ्जनपर्वतेषु मध्ये योऽसौ पूर्वदिग्जावी अ-
 ञ्जनपर्वतस्तस्य चतुर्दिशि चतसृषु दिक्षु एकैकस्यां दिशि ए-
 कैकनन्दापुष्करिणीभावेन चतस्रो नन्दापुष्करिणयः प्रहस्तास्त-
 द्यथा पूर्वस्यां दिशि नन्दिषेणा दक्षिणस्याममोघा अपरस्यां
 गोमूत्या उत्तरस्यां सुदर्शना ताश्च पुष्करिणय एकं योजनशत-
 सहस्रमायामविष्कम्भाभ्यां त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश
 सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिकत्रीणि गव्यूतानि अष्टाविंशं
 धनुःशतं त्रयोदश अङ्गुलानि अर्धङ्गुलं च किञ्चिद्विशेषाधिकं
 परितोषेण प्रहस्ताः । दश योजनानि उद्देशेन " अट्टाओ स-
 प्पाओ रययमयकूलाओ इत्यादि " जगत्पुत्रि पुष्करिणीय-
 निरवशेषं वक्तव्यं नवरं " वट्टाओ समतीराओ ओदोदगपदि-

पुष्पाभा " इति विदोषः । तच्च प्रत्येकं प्रत्येकं पञ्चवरवेदि-
कया परिक्रिस्ताः प्रत्येकं प्रत्येकं वनखण्डेन परिक्रिस्ताः । अत्रा-
पीदमन्यदधिकं पुस्तकान्तरे दृश्यते " तासि एं पुष्करिणीं
पत्तेयं पत्तेयं चउद्दिशि चत्तारि वणसंभा पञ्चत्ता तं जहा पुर-
चिह्मेणं दाहिणेणं अवरेंणं उत्तरेणं पुद्देणं असोणवणं जाव
जुयवणं उत्तरे पासे " एवं शेषाञ्जनपर्वतसंबन्धिनीनामपि
नन्दापुष्करिणीनां वाच्यम् (तासिणमित्यादि) तासां पुष्करि-
णीनां बहुमध्यदेशाग्रे प्रत्येकं प्रत्येकं दधिमुखो दधिमुखनामा
पर्वतः प्रकृतः (तेणमित्यादि) ते दधिमुखपर्वताभ्युप-
योजनसहस्राणि ऊर्द्धमुखैस्त्वेन एकं योजनसहस्रमुद्धेन स-
र्वत्र समाः पश्यसंस्थानसंस्थिता दशयोजनसहस्राणि विष्क-
म्भेन एकत्रिशयोजनसहस्राणि पदत्रयोविंशानि त्रयोविंशत्य-
धिकानि योजनशतानि परित्रेपेण प्रकृताः । सर्वात्मना स्फाटि-
कमया अचञ्च यावत्प्रतिरूपाः प्रत्येकं प्रत्येकं पञ्चवरवेदिकया
परिक्रिस्ताः प्रत्येकं ३ वनखण्डेन परिक्रिस्ताः (तेसिणमित्यादि)
तेषां दधिमुखपर्वतानामुपरि प्रत्येकं बहुसमरमणीया भूमिभागः
प्रकृतः तस्य च वर्णनं तावद्वक्तव्यं यावद्दृश्यो " वाणमन्तरा
देवा देवीओ य आसयंति सयंति जाव विहरन्ति " (तेसि-
णमित्यादि) तेषां बहुसमरमणीयानां भूमिभागानां बहुमध्य-
देशाग्रे प्रत्येकं प्रत्येकं सिद्धायतनं प्रहसं सिद्धायतनचक्रव्यता
प्रमाणदिका अञ्जनकपर्वतोपरि सिद्धायतनचक्रव्यता यावद-
ष्टानं प्रत्येकं प्रत्येकं धूपककुचुकानामिति ।

तत्थ णं जे स दक्खिणिद्वे णं अंजणपव्वणं तस्स णं
चउद्दिशि चत्तारि एंदापुक्खरिणीओ पञ्चत्ताओ तंजहा
जहा य विमात्ता य कुमुया पुंरुरीगणी तं चैव तंहेव दाहि-
मुहपव्वया तं चैव पमाणं जाव सिद्धायतणे ।

[तत्थ णं जे स दहिणिद्वेणं अंजणपव्वणं इत्यादि] दक्कि-
णाञ्जनकपर्वतकस्यापि पूर्वदिग्भावाञ्जनकपर्वतस्येव निर्यशेष
चक्रव्यं नदरं नन्दापुष्करिणीनामिमानि नामानि तद्यथा पूर्वस्यां
नन्दोत्तरा दक्षिणस्यां नन्दा अपरस्यामानन्दा उत्तरस्यां नन्दि-
वर्द्धना शेष तथैव ॥

तत्थ णं जे से पच्चचिह्मेणं अंजणपव्वणं तस्स णं चउ-
द्दिशि चत्तारि पुक्खरिणीओ पञ्चत्ताओ तं जहा णंदेसिणा
य अमोहा य गोत्थुजा य सुदंसणा य तं चैव सव्वं भणिय-
व्वं जाव सिद्धाययणं तत्थ जे से उत्तरिद्वे अंजणपव्व-
ते तस्स णं चउद्दिशि चत्तारि नन्दापुक्खरिणीओ पञ्चत्ता-
ओ तंजहा विजया वजयन्ती जयन्ती अपराजिता सेसं तद्देव
जाव सिद्धाययणा सव्वो चेति य वण्णणा णेयव्वा । तत्थ
णं बहुवं भवणवद्वाणमंतरजोतिमवेमाणिया देवा चाउ-
म्मासियपकिणसु संबच्छरेसु य अमोसु बहुजिणजम्मण-
निरुवमणणाणुप्पपातपरिणिब्बाणमादिणसु य देवकज्जेसु य
देवसमुहसु य देवसमतीसु य देवतमवाणसु य देवपओयणसु
य एगंतओ सहिया समुवागया समाणा पमुदितपकीलिया
अह्हियाओ महामहिमाओ कारेमाणा पालेमाणा सुहं
मुहेण विहरन्ति । कयस्मासहरिवाहणा य तत्थ दुवे देवा
महिहिया जाव पल्लिओवमद्वितियां परिवसन्ति से तेषां-

द्वेणं गोयमा ! जाव निवे जोतिसं संखेज्जं ॥

पूर्वदिग्भावाञ्जनकपर्वतस्येव पश्चिमदिग्भावाञ्जनपर्वतस्या-
पि यत्कव्यं यावत्प्रत्येकं प्रत्येकमष्टशतं धूपककुचुकानां नवरं
नन्दापुष्करिणीनां नामनानात्वं तद्यथा पूर्वस्यां भञ्जा दक्षिणस्यां
विशाखा अपरस्यां कुमुदा उत्तरस्यां पुण्डरीकिणी शेष तथैव ।
एवमुत्तरदिग्भावाञ्जनकपर्वतेऽपि यत्कव्यं नवरमत्रापि नन्दा-
पुष्करिणीनां नामनानात्वं तद्यथा पूर्वस्यां दिशि विजया
दक्षिणस्यां वजयन्ती अपरस्यां जयन्ती उत्तरस्यामपराजिता
शेष तथैव यावत्प्रत्येकं प्रत्येकमष्टशतं धूपककुचुकानामिति पोरु
शानामपि चामूरां बापीनामपान्तराले प्रत्येकं प्रत्येकं रतिकर-
पर्वतो जिनभवनमणिमनशिखरी शास्त्रान्तरे अजिहितारिणि ।
सर्वसंख्यया नन्दीश्वरद्वीपे चापञ्चाशत्सिद्धायतनानि (तत्थण
मित्यादि) तत्र तेषु सिद्धायतनेषु णमिति पूर्ववत् बहवो जव-
नपतिवाणमन्तराज्येनिष्कयैमानिका देवाभ्यातुर्मासिकेषु गर्भ-
वणायामन्येषु च बहुषु जिनजन्मनिष्क्रमणज्ञानोत्पादपरिनिर्वा-
णादिषु देवकार्येषु देवसमितिषु एतदेव पर्यायव्ययन व्याचष्टे
देवसमवायेषु देवसमुदायेष्वागताः प्रमुदितप्रक्रांतिता अष्टा-
दिकारूपा महामहिमाः कुर्वन्तः सुखं सुखेन विहरन्ति आसते ।
(अमुत्तरं च णं गोयमा ! इत्यादि) अधान्यत् गौतम ! नन्दीश्व-
रद्वीपे चक्रव्यविष्कम्भेन बहुमध्यदेशाग्रे चतसृषु दिक्षु
एकैकस्यां विदिशि एकैकजोतिन चत्वारो रतिकरपर्वताः प्रकृ-
ताः तद्यथा एक उत्तरपूर्वस्यां द्वितीयो दक्षिणपूर्वस्यां तृतीयो
दक्षिणापरस्यां चतुर्थ उत्तरापरस्याम् । (तेणमित्यादि) ते र-
तिकरपर्वता दशयोजनसहस्राणि ऊर्द्धमुखैस्त्वेन एकयोजनस-
हस्रसमुद्धेन सर्वत्र समा भल्लरीत्यंस्थानसंस्थिता दशयोजन-
सहस्राणि विष्कम्भेन एकत्रिशयोजनसहस्राणि पदत्रिशानि
योजनशतानि परित्रेपेण सर्वात्मना रत्नमया अचञ्च यावत् प्र-
तिरूपाः । तत्र योऽस्तावत्तरपूर्वो रतिकरपर्वतस्तस्य चतुर्दिशि
चतसृषु दिक्षु एकैकराजधानीभावेन ईशानस्य देवेन्द्रस्य देवरा-
जस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणाः चतस्रो राजधान्यः प्रकृ-
तास्तद्यथा पूर्वस्यां सुमनाः दक्षिणस्यां सौमनसा अपरस्याम-
र्चिमाद्री उत्तरस्यां मनोरमा । तत्र पश्चायाः पश्चानामिकाया अग्र-
महिष्याः सुमनाः शिवायाः सौमनसा सोमाया अर्चिमाद्री अ-
ञ्जुकाया मनोरमा । तत्र योऽस्तौ दक्षिणपश्चिमो रतिकरपर्वत-
स्तस्य चतुर्दिशि शक्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां
जम्बूद्वीपप्रमाणमात्राभ्युत्तरो राजधान्यः प्रकृतास्तद्यथा पूर्व-
स्यां दिशि जूता दक्षिणस्यां जूतावतंसा अपरस्यां गोस्तूपा उ-
त्तरस्यां सुदर्शना । तत्र अमलाया अमलनामिकाया अग्रमहि-
ष्या जूता राजधानी अपरसोऽभ्युत्तरोऽभ्युत्तरो नवमिकयागो-
स्तूपा रोहिण्याः सुदर्शना । तत्र योऽस्तावत्तरपश्चिमो रतिकरप-
र्वतस्तस्य चतुर्दिशि ईशानस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्र
महिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणाभ्युत्तरो राजधान्यः प्रकृतास्तद्यथा
पूर्वस्यां दिशि रत्ना दक्षिणस्यां रत्नोच्चया अपरस्यां सर्वरत्ना
उत्तरस्यां रत्नसञ्जया । तत्र रत्नवसुनामिकाया अग्रमहिष्यां

रत्ना वसुप्राप्ताया रत्नोच्चया वसुमित्रायाः सर्वरत्ना वसुधरायाः सर्वसञ्चया । इयं रतिकरपर्वतचतुष्टयवक्तव्यता । केपुचित् पुस्तकेषु सर्वथा न दृश्यते कैलासहरिवादननामानौ च द्वौ देवौ तत्र यथाक्रमं पूर्वार्द्धपरार्द्धाधिपती महर्दिकौ यावत् पत्योपमस्थितिकौ परिवसतस्तत एवं नन्द्या समुद्र्या दुर्नदिसमुद्राधितिषचनात् ईश्वरः स्फातिमान् न तु नाम्नेति नन्दीश्वरः । तथाचाह । स एषणद्वेणमित्यादि उपसंहारवाक्यं प्रतीतं चन्द्रादिसंख्यासूत्रं प्राप्यत् जी० ३ प्रति० । स० । वनस्पतिविशेषे, रा० । दोअंजणा स्था० २७० । वायुकुमारेन्द्राणां तृतीये लोकपाले, अ० ३२०८७० ।

अंजण [णा] गिरि-अञ्जनगिरि-पुं० कृष्णवर्णपर्वतविशेषे, का० ८ अ० । मन्दरपर्वते भद्रशालवने व्यवस्थिते चतुर्थे विष्णुस्थितकूटे, स्था० ८७० । तदधिपे देवे च अं० ४ वक्र० । (वर्णनं विसादस्थिशब्दे)

अंजणजोग-अञ्जनयोग-पुं० समविशकहाभेदे, कल्प० ।

अंजणपुलक-अञ्जनपुलक-पुं० रत्नभेदे, रा० । आ० म० प्र० । रत्नप्रजायाः पृथिव्याः खरकाण्डस्य एकादशे जागे, स्था० १०७० । मन्दरस्य पूर्वे रुचकवरे पर्वते व्यवस्थितेऽष्टमे कूटे स्था० ८७० ॥

अंजणमूल-अञ्जनमूल-पुं० रुचकपर्वतस्याष्टमे कूटे, द्वी० ।

अंजणरिठ-अञ्जनरिठ-पुं० वायुकुमाराणां चतुर्थे इन्द्रे, ज० ३ श० ८३० ।

अंजणसमुगग-अञ्जनसमुद्रक-पुं० सुगन्ध्यञ्जनाधारे, जी० ३ प्रति० । रा० ।

अंजणसद्गागा-अञ्जनशलाका-स्त्री० अक्षणोरञ्जनार्थं शङ्खाकायाम्, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० ।

अंजणसिद्ध-अञ्जनसिद्ध-पुं० अक्षणोरञ्जनविशेषप्रकरणेनादृश्यतां गते, पि० । नि० चू० । (यथा सुस्थिताभिधसूरिमुखाद्यो निप्राभूतोक्तमदर्शकरणमञ्जनं भुत्वा कृष्णकण्ठेनादृश्यं चूत्वा अञ्जगुमाऽऽहारो द्रुतः इत्यादि सुष्ठु शब्दे)

अंजणा-अञ्जना-स्त्री० तृतीयनरकपृथिव्याम्, जी० ३ प्रति० । स्था० । प्रव० । जम्बाः सुदर्शनाया अपरदक्षिणस्यां व्यवस्थितायां पुष्करिण्याम्, जं० ४ वक्र० । जी० ।

अंजणिया अञ्जनिका-स्त्री० कज्जलाधारचूतायां नक्षिकायाम्, सूत्र० १ श्रु० ४ अ० ।

अंजलि (ली) -स्त्री० पुं० अञ्जलि-पुं०-अञ्ज-अलि- बेमाञ्जलायाः स्त्रियाम् ८ । १ । ३५ । इति प्राकृतसूत्रेण वा स्त्रीत्वम् । प्रा० । मुकुलितकमलाकारकरद्वयरूपे (जं० ३ वक्र०) इ-स्तन्यासविशेषे, रा० । म० । चं० प्र० । दो विहत्या मञ्जकमलसंख्या अंजली जम्बुति नि० चू० १ उ० । मुकुलितहस्तयोर्ललाटसंश्रये, “ एणेण वा दोहि वा मञ्जलिपदि हरयोहि निमालसंस्तिर्नाई अंजली जम्बुति ” नि० चू० ५ अ० । द्वयोर्हस्तयोरेन्यान्यनन्तरिताकुलिकयोः संपुटकपलया एकत्र मीलने च, जी० ३ प्रति० । आ० म० प्र० । प्रह्लादौ क्रियमाणे कार्याक-विनयभेदे, अञ्जलिप्रणामादौ यदि पुनः कथमप्येको हस्तः कृणिको जवति तदैकनरं हस्तमुत्पाट्य नमः क्रमाश्रमणेभ्य इति वक्तव्यम् व्य० १ उ० । द्वा० दश० ।

अंजलिपगद्-अञ्जलिपगद्-पुं० हस्तजोऽरुने, का० १ अ० ।

अञ्जालिकरणरूपे विनयविशेषे, अ० १४ श० ३ अ० । प्रव० । सम्भोगनेत्रे च । स० (संभोग शब्दे निरूपणम्)

अंजलिबंध-अञ्जलिबन्ध-पुं० करकुञ्जस्य शिरसि विधाने, दर्श० ।

अंज [म्]-अञ्जम्-ज० अनक्ति गच्छति मिश्रयति याऽनेन अञ्जु गतौ । मिश्रणे च असुब् वेगे, बभे, औचित्ये च ‘अञ्जस उपसंस्थानमिति’ वार्तिकात् तृतीयायाः अलुक् । अञ्जसाकृतम् वाच० । प्रगुणे, न्याये, विश० ।

अंजिय-अञ्जित-त्रि० अञ्जि-क० कञ्जलेन अञ्जिते, तेअंजि-यकक्षा तिलप य ते कप” नि० चू० १ अ० ।

अंजु-अञ्जु-त्रि० प्रगुणे, अकुटिले, “ अप्पणो य विवक्ख्वाहिं भयमंजुहिं दुम्महं ” आत्मा० १ श्रु० ५ अ० । मायाप्रपञ्चरहितत्वादवके, “अंजुधम्मं जहा तच्चं अिणाणं तं सुणेह मे” सूत्र० १ श्रु० १ अ० । संयमे प्रगुणे अद्यभिचारिणि सूत्र० १ श्रु० १ अ० । आत्मा० । व्यक्ते, सूत्र० १ श्रु० १ अ० । निर्दोषत्वात्प्रकटे, सूत्र० २ श्रु० ७ अ० ।

अंजुआ-अञ्जुका-स्त्री० अरनाथस्य प्रथमशिष्यायाम्, स० ।

अंजु-अञ्जु-स्त्री० अनरेवसार्थवाहद्वारहारि, तद्वक्तव्यता वि-पाकश्रुते दुःखविपाकानां दशमेऽध्ययने श्रूयते स्था० १०७० ।

जइ एं भंते ! समणेणं जगवया महाधीरेणं दममस्म उक्खेवओ एवं खलु जंभू ! तणं कालेणं तणं समणं वद्धमाणपुरे णामे णदरे होत्था । विजयवद्धमाणे उज्जा-णं मणिजहे जक्खे विजयमित्ते गया । तत्थ एं धणदेव-णामं सत्यवाहे होत्था । अहे पियं गुभारिया अंजुदारिया जाव सरीरा समोसरणं परिमा णिग्गया जाव पडिगया तेणं काझेणं तेणं समणं जेहे० जाव अरुमाणे जाव विज-यमित्तस्स रम्भो गिहस्स असो गवणियाए अदूरसामंते एं वीइवयमाणे पासइ पामइत्ता एगं इत्थियं सुक्कं जुक्खं णिम्मं-सं किमिकिम्भूयं अट्ठिचम्मावणणं णीलसाल्हाणि-यत्थं कछाईं कलुणाईं विस्सराईं कूवमाणं पासइ पासइत्ता चित्ता तहेव जाव एवं वयासी एस एं भंते ! इत्थिया पु-व्वजवे का आसी वागरणं एवं खलु गोयमा ! ।

अञ्जुः पूर्वजवः ।

तेणं कालेणं तेणं समणं इहेव जंभूदीवेदीवे भारहे वासे इंदपुरे णामं णयरे तत्थ एं इंददत्ते राया पुढविसिरिणामं गणिया वद्धओ तएणं सा पुढविसिरिगणिया इंदपुरे णयरे बहवे राईमर० जाव प्पजिइओ बहुहिं चुल्लप्पयोगेहि य जाव अथिओभित्ता ठरात्ताईं माणस्सगाईं जोगभोगाईं जंजमाणे विहरइ । तए एं सा पुढविसिरिगणिया एए कम्माए य सक्कम्मा ४ सुबहु पावं समज्जिणित्ता पप्पत्तीसं वाससयाईं परमाउसं पालित्ता कालमासे काळं किच्चा ठडीए पुढवाए उक्कांसे णेरइत्थाए उववप्प । सा एं तओ उव्वइत्ता

अञ्जुया वर्तमानभवः ।

इहेव वक्षमाणे ण्यरे धणदेवस्स सत्यवाहस्स पियंगु-
जारियाए कुञ्जिसि दारियत्ताए उप्पत्ता तएणं सा पियं-
गुजारिया एवएहं मामाणं दारियंघयाणं णामं अंजु सेसं
जहा देवदत्ताए । तएणं से विजये राया आसवाहाणियाए
णिज्जायमाणे जहा वेसमणदत्तं तहा अंजु पासइ एवरं अ-
प्पणो अहावए वरइ जहा तेतत्ती जाव अंजुए दारियाए
सद्धि उप्पि जाव विहरइ । तएणं तीसि अंजुदेवीए अस्सया
जोणीसूले पाउञ्जुए या वि हात्था । तएणं से विजयं राया
कोढं वियुरिसे सहावेइ सहावेइत्ता एवं बयासी गच्छइ एं
देवा वक्षमाणपुरे ण्यरे सिंघारुग जाव एवं बयह एवं
खलु देवा विजए अंजुए देवीए जोणीसूले पाउञ्जुए जा
णं इच्छसि वा ६ जाव उग्योसइ तएणं से बहवे वंज्जा वा
६ इमं एयारुवं सोळा णिसम्म जेण्व विजए राया तेण्व
उवागच्छइ उवागच्छइत्ता अंजुए देवीए बहवे उप्पत्ति-
याहिं ४ बुद्धिहिं परिणामेमाणा इच्छंति । अंजुए देवीए
जोणीसूले उवसामित्ते णो संचाएइ उवसामित्तए तएणं
ते बहवे विज्जा य जाहे णो संचाएइ अंजुए देवीए जोणी-
सूले उवसामित्तए ताहे नंता तंता जामेव दिसं पाउञ्जुए
तामेव दिसं परिगया तएण सा अंजु देवी ताए वयणाए
अजिज्जूया ममाणी सुक्का मुक्खा णिम्मंसा कट्टाई कट्टुणाई
वीसराई विलवइ । एवं खलु गोयमा ! अंजु देवी पुरा
जाव विहरइ अंजु एं जंते ! देवी कालभासे कालं किच्चा
काहिं गच्छिहिंति काहिं उववज्जिहिंति । गोयमा ! जहा
तेयान्नि त ॥

ज्ञाताधर्मकथायां यथा तैत्तिरीयसूतनामा आगत्यः पोट्टिला-
भिधानां कलादस्तषिकादाश्चेष्टिसुतामात्मार्थं याचयित्वाऽऽत्म-
नैव परिणेतवान्यमयमपीति दशमाध्यायनविवरणम् ।

अञ्जुया भविष्यद्भवः ।

अंजु एं देवी णउइवासाई परमाउयं पासइत्ता कालभासे
कालं किच्चा इमीसे रयणप्पजाए णेरइयत्ताए उववणं ;
एवं संसारो जहा पढमा तहा एयव्वं जाव वणस्सईसाणं ।
तओ अणंतरे उव्वट्ठिता सव्वओ जहे ण्यरे मयूरत्ताए
पच्चायाहिंति से एं तत्थ साउणिएहिं बहिए समाणे
तत्थेव सव्वओ भंइ ण्यरे सेट्टिकुलंसि पुत्तत्ताए पच्चा-
याहिंति से एं तत्थ उम्मुक्कतहारूवाणं थेराणं अंतिए
केवलि बोहिं बुज्जिहिंति बुज्जिहिंतिता पवज्ज सोहम्मे
सेणं ताओ देवलोगाओ आउक्खएणं ३ काहिं गच्छिहिं-
ति काहिं उववज्जिहिंति गोयमा ! महाविदेहे वासे जहा
पढमे जाव तिज्जिहिंति जाव अंतं काहिंति । एवं खलु
जंजूसमणेणं जाव अंपचेणं दुह्विवागणं दसमस्स

अज्जयणस्स अयमट्ठ पप्पत्ते सेवं जंते विपा० १० अ० ।
तत्कव्यताप्रतिबद्धे कर्मविपाकानां दशमेऽध्यायने च स्था०
१० ग० । शकस्य अनुध्यामग्रमहिष्यां च स्था० ८ ग० । सा च
पूर्वमेव हस्तिनापुरे पश्चाद् विजयायामुत्पन्ना पार्श्वार्हतोऽन्तिके
प्रव्रजिता शकस्याग्रमहिषी जाता । स्थितिः सप्तपत्त्योपमा
महाविदेहेऽन्तं कारयति तत्प्रतिपादके ज्ञाताधर्मकथायाः
द्वितीयधनुस्य नवमवर्गस्य चतुर्थेऽध्यायने च. ज्ञा० २ सु० ॥
अम-आम-न० अमान्ति सम्प्रयागं यान्ति अनेनेति अम-न
दवगां वित्तेऽपि नस्य नेत्वम् । पुंसोऽवयवभेदं मुष्के, वःच० ।
पिपीलिकादीनां क्रिमे, वृ० ४ ग० । आन्ना० चतुरिन्द्रियकीटवि-
शेषनिर्वातकोशकारे, शिशो० ज्ञाताधर्मकथायाः प्रथमधनुस्क-
न्धस्य मयूराण्यकवकव्यताप्रतिबद्धे तृतीयेऽध्यायने, ज्ञा० १ अ० ।
आव० । प्रश्न० । स० । आ० चू० ।

तत्कथनकं चैवम् ।

जइ एं जंते ! समणेणं जगवया महावीरेणं जाव एवं खलु
जंवं तेणं काळेणं तेणं समएणं चंपा नामं नयरी होत्था
वसुओ तीते णं चंपाए नयरीए बहिया उत्तरपुरच्छिमे
दिस्सिजाए सुजुमिजागे णामं उज्जाणे सव्वओ य सुरम्मे
एणं एवणं ३ व भूहमुरजिसीरलच्छायाए समणवच्छं तस्स
एं सुजुमिभागस्स उज्जाणस्स उत्तरे एगदेसम्मि माळुया
कच्छए होत्था वणणओ तत्थ एं एगा वणमयूरी दो पुठ्ठे
पारयागते पिट्ठउंसी पंडुरे णिव्वणे निरुवहए भिन्नमुट्ठि-
प्पमाणे मयूरी अंरुए पसवइ मएणं पक्खवाएणं संरक्खमा-
णी संगोवेमणी मंचिहेमणी विहरइ । तत्थ णं चंपाए
णयरीए ३ वे मत्थवाहदारगा परिवसंति तंजहा जिणदत्त-
पुत्ते य सागरदत्तपुत्ते य सह जायया सहवड्डियया सह
पंसुकीलिया सह दारदरिसी अस्समस्सणुरत्तया अस्समस्स-
माणव्वयया अस्समस्सचंदाणवत्तया अस्समस्सहिययइ-
च्छियकारया अस्समस्सेसु गिहेसु किच्चाई करणिज्जाई
पच्चणुत्तवमाणो विहरंति । तए णं तेसिं सत्थवाहदारगाणं
अस्सया कयाई एगओ माहियाणं सगुवगयाणं सखिसस्साणं
सखिचिद्धाणं एमेयारूवे मिहोक्कहासमुद्धावे समुप्पज्जित्था
जेणं देवाणुप्पया अम्हं सुइं वा दुहं वा पव्वज्जां वा वि-
देसमणं वा समुप्पज्जति तेणं अम्हे एगओ समेच्च णि-
च्छरियव्वं तिकट्टु अणमस्सं एयारूवं संकेयं सुणंति सक-
म्ममंपज्जता जाया वि होत्था । तत्थ णं चंपाए नयरीए
देवदत्ता नामं गणिया परिवसति अच्चा जाव भत्तपाणा
चउसट्ठिकलापंकिया चउसट्ठिगणियागुणोववेया अजणती-
सं विसेरममाणं । एकवीसरइगुणप्पहाणा वत्तीसपुरिसोव-
यारकुसला एवंगमुत्तपडिबोहिया अट्टारस देसं भासा-
विसारया सिंगारागारचारुवेसा संगयगयहसियजणियविहि-
यविदासल्लियसंज्ञावनिउणजुत्तोवयारकुसला जसिय-
ऊया सहस्सदंजा त्रिदिणउत्तचामरवातवीयणिया क-

एणीरहप्पयायी वि होत्या । बहूणं गणियासहसमाणं आ-
हेवच्चं जाव विहरति । तएणं तेसिं सत्थवाहदारयाणं
अएणया कयाइं पुब्बावरगहकालसमयंसि जिमियभुत्तुत्त-
रागयाणं समाणाणं आयत्ताणं चोक्खाणं परमसूइज्याणं
सुहासणवरगयाणं इमेयारूवे मिहो कट्टासमृद्धावे समुप्प-
जित्या से णं खलु देवाणुप्पिया कट्ठं जाव जलेते विपुलं
असणं पाणं खाइमं साइमं उक्खडावेत्ता तं विपुलं अम-
णं पाणं खाइमं साइमं धूवपुप्फगंधवत्थं गहाय देवदत्ताए
गणियाए सद्धिं मज्झिमिभागस्स उज्जाणस्स उज्जाणसिंरिं
पच्चणुब्जवमाणा णं विहरत्ताए तिकहु अममएणस्स एय-
मट्ठं पमिसुणेइ पमिसुणेइत्ता कट्ठं पाउब्जए कोहुंबियपुरिसे
सहावेति सहावेइत्ता एवं वयासी गच्छ णं तुब्भे देवाणुप्पिए
विपुलं असणं पाणं खाइमं साइमं उक्खडावेत्ता उक्खडावेत्ता
तं विपुलं अमणं पाणं खाइमं साइमं धूवपुप्फगहाय जेणेव
सुज्झिमिभागे जेणेव नंदापुक्खरिणी तेणेव उवागच्छइ उ-
वागच्छइत्ता एंदाए पुक्खरिणीए अदूरसामंते धूणा मंरुवं
आहणदं आमियसमज्झिओवलितं सुगंधं जाव कलियं क-
रेह अमहे पमिवालेमाणा चिट्ठह । तए णं से सत्थवाहदा-
रगा दोच्चं पि कोहुंबियपुरिसे सहावेति सहावेइत्ता एवं व-
यासी विप्पामेव बहुकरणजुत्तजोइयं समरसुरवात्तिहा-
णं समन्निहियतिकवपसंगहिण्हिं रययामयवटमुत्त-
रज्जुयपवकंचणस्तचियणत्थवग्गोवग्गहिण्हिं नीलोप्प-
लकयामेलएहिं पवरगोणजुवाणएहिं णाणामणिरयणकंच-
णधंठियाजावपरिक्खनं पवरलक्खणोवचियं जुत्तामेव
पहाणं उवणेहं ते वि तहेव उवेणंति तएणं से सत्थवाह-
दारगा पट्टाया जाव सव्वमरीरपवहणं कुरुहंति जेणेव दे-
वदत्ताए गणियाए गिहे तेणेव उवागच्छति । पवहणाओ
पच्चोरुहंति देवदत्ताए गणियाए गेहं अणुपविंसंति तएणं सा
देवदत्ता गणिया ते सत्थवाहदारगा एज्जमाणे पामइ पा-
मइत्ता इहत्तुट्ठा आमणाओ अब्भुट्ठेति अब्भुट्ठित्ता मत्त-
इययाइं अणुगच्छति अणुगच्छइत्ता ते सत्थवाहदारए एवं
वयासी संदिसह णं तुमं देवाणुप्पिया किमागमणय्यओय-
णं तएणं ते सत्थवाहदारगा देवदत्तं गणियं एवं वयासी
इच्छामो णं देवाणुप्पिए तुब्भेहिं सद्धिं सुज्झिमिभागस्स उज्जा-
णस्स उज्जाणसिंरिं पच्चणुब्जवमाणा विहरितए । तएणं
सा देवदत्ता गणिया तेसिं सत्थवाहदारगाणं एयमट्ठं पडि-
सुणेति पमिसुणेतित्ता एहाया कयवलिकम्मा किं ते पवरं
जाव सेरिसमाणवेसा जेणेव सत्थवाहदारए तेणेव उवा-
गच्छति । तए णं से सत्थवाहदारगा देवदत्ताए गणियाए
मद्धि जाणं कुरुहंति चंपाए नयरीए भज्झं मज्झं जेणेव
सुज्झिमिभागे उज्जाणे जेणेव नंदापुक्खरिणी तेणेव उवाग-

च्छति उवागच्छंतित्ता पवहणतो पच्चोरुहंति नंदापुक्ख-
रिणी ओग्गहंति जलमज्जणं करेति जलक्कीरं करेति एहाया
देवदत्ताए सद्धिं पच्चोरुहंति जेणेव धूणापंडवे तेणेव उवाग-
च्छति उवागच्छंतित्ता अणुपविंसंति सव्वालंकारविज्झसिया
आसत्था वीसत्था सुहामणवरगया देवदत्ताए गणियाए
सद्धिं तं विपुलं असणं पाणं खाइमं साइमं धूवपुप्फगंधव-
त्थं आसाएमाणा विसाएमाणा परिभुजइ एवं च णं विहरं-
ति जिमियजुत्तोत्तरागया देवदत्ताए गणियाए सद्धिं विपु-
लाइं माणुस्समाइं कामजोगाइं हंजमाणा विहरंति तएणं से
सत्थवाहदारगा पुब्बावरगहकालसमयंसि देवदत्ताए गणि-
याए सद्धिं धूणापंडवाओ पडिनिक्खमंति इत्थसंगलिप-
सुज्झिमिभागे बहुसु अलियधरेसु य कयल्लीधरेसु य जयाधरे-
सु य अच्छणधरेसु य पेच्छणधरेसु य पासणधरेसु य मोहण-
धरेसु य सावधरेसु य जावधरेसु य कुसुमधरेसु उज्जाणसिंरिं
पच्चणुब्जवमाणा विहरंति तए णं ते सत्थवाहदारगा जेणेव
से मातुवया कच्छे तेणेव पहारेत्थगमणाए तए णं सा वणम-
यूरी ते सत्थवाहदारए एज्जमाणे पासति पासतित्ता नीया
तत्थ महया महया सहेणं केकारवं विणिमुयमाणा मालुया
कच्छाओ पमिनिक्खमः । एगंसि रक्खमालियं ठिच्चा ते
सत्थवाहदारए मालुयाकच्छेयं च पविसमाणा अणिमिसदि-
ट्ठीए पेहमाणी चिट्ठइ । तए णं ते सत्थवाहदारए अएण मणं
सहावेइ सहावेइत्ता एवं वयासी जहा णं देवाणुप्पिया एमा
वणमयूरी अमहे एज्जमाणे पासित्ता नीया तत्थ तसिया उ-
व्विग्गा पट्टाया महया महया सहेणं जाव अमहे मातुया
कच्छगं च पेहमाणी पेहमाणी चिट्ठति तं भवियव्वमेत्थका-
रणेणं । तिकहु मातुया कत्थगं अतो अणुपविंसंति । तत्थ
णं दो पुट्ठं परियाणए जाव पासेत्ता अस्सममं सहावेति
सहावेइत्ता एवं वयासी तं से यं खलु देवाणुप्पिया अमहे
इमे वणमयूरी अंरुए सा णं जाइमंताणं कुक्कहियाणं अंरुए
सुपक्खिवावेत्ताए तए णं ताओ जाइमंताओ कुक्कहियाओ
एए अंरुए य सएणं पक्खवाएणं सा रक्खमाणीओ संगो-
वेमाणीओ विहरिस्संति । तए णं अमहे एत्थ दो कीत्तावण-
गा मयूरीपायगा जविस्संति तिकहु अएणममस्स एयमट्ठं
पमिसुणेइ पमिसुणेत्ता सए मए दासचेइए सहावेइ सहा-
वेइत्ता एवं वयासी गच्छइ णं तुब्भे देवाणुप्पिया ! इमे अंरुए
गहाय सयाणं जाइमंताणं कुक्कमीए अंरुएसु पक्खिवाव
जाव ते वि पक्खिवांति तए णं ते सत्थवाहदारगा देवदत्ता-
ए गणियाए सद्धिं सुज्झिमिभागस्स उज्जाणस्स उज्जाण-
सिंरिं पच्चणुब्जवमाणा विहरत्ता तमेव जाणं कुरुहा समा-
णा जेणेव चंपानयरी जेणेव देवदत्ताए गणियाए गिहे तेणेव
उवागच्छइ उवागच्छइत्ता । देवदत्ताए गिहे अणुपविंसंति

देवदत्ताए गणियाए विपुलं जीवियारिइं पीतिदाणं दत्तयाति सकारेति सम्माणेति देवदत्ताए गिहाउ पमिणिकखमंति पमिणिक्खमंतिता जेणेव सयाइं गिहाइं तेणेव उवागच्छंति सकम्पसंपत्तिता जाया वि होत्था । तत्थ एणं जे सें सागरदत्तपुत्ते सत्थवाहे सेणं कद्धं जाव जलंते जेणेव से वणमयूरीअंडए तेणेव उवागच्छइ उवागच्छइत्ता तंसि मयूरीअंरुयंसि संकिए कंविस्ते वितिगिच्छे समावणो भेयसमावसे कसुससमावणो किणं सपं मयं एत्थ कीत्तावणमयूरीपोयए जविस्मंति लदाहु नो जविस्मंति तिकहु तं मयूरी अंडयं अजिक्खणं अभिक्खणं उव्वत्तइ पणित्तेति असारेति संसारेति चाहेति घट्टेइ खोभाति अजिक्खणं अजिक्खणं कसमूलंमि टिट्ठियावेति तएणं से मयूरीअंरुए अभिक्खणं अजिक्खणं उव्वत्तिज्जमाणे जाव टिट्ठियावेज्जमाणे पोखरे जाएया वि होत्था । तएणं से सागरदत्तपुत्ते सत्थवाहदारए अएणया कयाइं जेणेव से मयूरीअंरुए तेणेव उवागच्छंति उवागच्छइत्ता तं मयूरीअंरुयं पोखरेमेव पासति पासइत्ता अहो एणं ममेसकीत्तावणमयूरीपोयए जाए तिकहु ओहयमणं जाव कियंथति एवापेव समणाउसो जो अमहं निगंथे वा निगंथी वा आयरियं उवज्जायाणं अंतिए पव्वइए समाणे पंचमहव्वएसु जाव उक्कीवनिक्काएसु निगंथे पावयणे संकिए जाव कसुसममावणो मे णं इह भवे चेव बहूणं समणाणं बहूणं समणीणं बहूणं सावयाणं बहूणं सावियाणं हीलणिजे निदिणिजे विसिणिजे गरहणिजे परिभवणिजे पल्लोए वि य एणं आगच्छइ बहूणि दंरुणाणि य जाव मणुपरियट्ठति । तएणं से जिणदत्तउत्ते जेणेव से मयूरीअंडए तेणेव उवागच्छइ उवागच्छइत्ता तंसि मयूरीअंडयंसि निस्संकिए सुवत्तणं ममेत्थ कीत्तावणमयूरीपोयए जविस्सति तिकहु तं मयूरीअंडयं अजिक्खणं नो उव्वट्टेइ जाव नो टिट्ठियावेइ तएणं से मयूरीअंडए अणुवात्तिज्जमाणे जाव अटिट्ठियाविज्जमाणे । तएणं कात्तेणं तएणं समणेणं उज्जिसे मयूरीपोयए एत्थ जाए तएणं से जिणदत्तउत्ते तं मयूरपोययं पासइ पासइत्ता हट्टतुट्टयहियए मयूरीपोसए सदावेइ सदावेइत्ता एवं वयासी तुज्जे णं देवाणुप्पिया इमं मयूरपोययं बहूहि मयूरपोसणपाउग्गेहिं दव्वेहि आणुपुव्वेणं संरक्खमाणे संगोवमाणे संवट्टेइ एट्टल्लगं च सिक्खावेइ । तएणं से मयूरपोसगा जिणदत्तस्स एयमहं पमिसुणेति पमिसुणेइत्ता तं मयूरपोययं गिहंति जेणेव सए गिहे तेणेव उवागच्छइ उवागच्छइत्ता तं मयूरपोययं जाव एट्टल्लगं मिक्खावेति । तएणं से मयूरपोयए उम्मुक्कवाल्लजावे विआय जोव्वणल्लक्खणं वज्जमाणुम्माणपमाणपमिपुणणपक्खपहुणकलावे विचित्तापिच्छोसत्तचंदए नीलकंठए एव्वल्लसीलए एगाए

चप्पुमियाए कयाए समाणीए अणंगाइं एट्टल्लगसयाइं केगाइं सयाणि य करेमाणे विहरति । तएणं ते मयूरपोसगा तं मयूरपोययं उम्मुक्कवाल्ल जाव करेमाणे पामित्ता तं मयूरपोययं गिहंति गिहंतिता जिणदत्तउत्ते उव्वणंति । तएणं से जिणदत्तउत्ते सत्थवाहदारए मयूरपोययं उम्मुक्क जाव करेमाणं पासित्ता हट्टतुट्टे तमिं विज्जलं जीवियारिहपीयदानं दत्तइ पडिविसज्जेइ । तएणं से मयूरपोयए जिणदत्तपुत्तेणं एगाए चप्पुमियाए कयाए समाणीएणं गोत्ता भंगसिरंधरे संयावगे उत्तरं । यपइत्तपक्खे उक्खित्तचंदगाइयकलावे केकाइयमइय विमुत्तमाणे नच्चइ तएणं से जिणदत्तपुत्तं तं मयूरपोययं चप्पएणयरीए भिधारुग जाव पहेसु सएहि य माहास्सिएहि य मयसाहस्सिएहि य पणियएहि जयं कंमाणे विहरति एवामेव समणाउसो अमहं पि णिगंथो वा णिगंथी वा पव्वइए समाणे पंचसु महव्वएसु उम्मुक्कीवनिक्काएसु निगंथे पावयणे निस्संकिए निक्कंविणं निव्वित्तिविच्छं सेणं इह जवे बहूणं समणेणं बहूणं समणीणं जाव विनिव्वइस्मंति एवं खल्लु जंबसमणेणं जगवया महावीरेणं जाव संपत्तेणं तच्चस्म एयउक्कयाणस्स अयमहं पमात्ते ति वेमि तच्चं णायज्जयणं मम्मत्तं ॥

टीका सुगमत्वात् गृहीता नवरम पवमेवेत्यादि उपनयनधर्मात्मिका । जवन्ति चात्र गाथाः “जिणवरजासियभावे, सुभावसव्वेसु भावओ मइमं । नो कुज्जा संवेहं, संवेहो णत्थ देओ ति १ निस्संदेहत्तं पुण, गुणहेऊ ज तओ तयं कज्ज । एत्थं दो संदिमुया, अंरुयगाही उवाहरणं २ । तथा कथं मइत्तुव्वंल्लणं, तविहायरियविरइओ वाचि । नेयग्गत्तणत्तणेणं, नाराधरणोदएणं च ३ हेऊदाहरणाणं, भवे य सइत्तुउज्जण वुज्जिअज्जा । सव्वएणुमयमवितहं, तह विइति चित्तए मइमं ४ अणुवकयपराणुग्गह-परायणा जं जिणा जुगप्पवरा । जियरागदोसमोहा, यनक्कहा बाइणो तंणं ५ तृतीयमध्ययनं विवरणतः समाप्तमिति का० ३ अ० । पुरिमतालनगरवास्तव्यस्य कुकुटाद्यनेकाविधाराजभाएरव्यवहारिणो वाणिज्यकस्य निन्नकाभिधानस्य पापविपाकप्रतिपादके कर्मविपाकानां द्वितीयेऽध्याने च स च निन्नको नरक-कूनस्तत उज्जुत्ताभग्नसेननामा पट्टीपतिर्जातः । स च पुरिमतालनगरवास्तव्येन निरन्तरं देशलूषणातिकोपितेन विश्वास्यानीय प्रत्येकं नगरस्त्वारेषु तदग्रतः पितृव्यपितृव्यानीप्रतृत्तिकस्वजनवर्गं विनाश्य तिलशो मांसच्छेदनकार्धरमांसभोजनादिभिः कदर्थयित्वा निपातित इति विपाकश्रुते वा भाग्नसेनमितादमध्ययनमुच्यते स्था० १० उ० ।

अंडल्लु-आएरुपुट-न० कर्मधा-स- स्वकीये अण्डके अण्डकस्य पुटम् । अण्डकस्य संबद्धल्लुद्वये, दशा० ए अ० स० ।

अंरुकरु-अण्डक-न० जन्तुयोनिविशेषे, प्रश्न० आश्र० २ द्वा० ।

अंरुकट-आएरुकुत्त-त्रि० अण्डाज्जाते, सूत्र० १ अ० १ अ० ३ उ० । अण्डकप्रभूतपुत्रनवादिनां मतमित्थमात्रकृते ते “संनृओ

अडकाउ लोको " संभूतो जातोऽण्डकाञ्जन्तुयोनिविशेषाहोक्तः
किंनिजज्ञानज्ञानितवननगरनारकिर्तिर्यप्रपः प्रश्न० आ० २ द्वा०

" पुष्पं आसि जगसिणं, पंचमहन्तृय वज्रियगजीरं ।

एगसुवजलेण, महप्पमाणं तर्हि अंरु ॥ १ ॥

बीई परपरेणं, घोत्रं आस्यिउ सुदरकात्तं ।

पुंठं उभागजाय, अज्जेत्तमी य सवुत्तं ॥ २ ॥

तत्थ सुगसुगनारग-समणुयसचउण्यं जमं सव्वं ।

उप्पसं जणियमिणं, वंभंरुपुराणसत्थम्मि ॥ ४ ॥

माहणा समणा एगं, आह अरुक्के जगे ।

असौ तत्तमकासी य, अयाणंता मुमंवेदे ॥ १ ॥

ब्राह्मणा द्विजातयः भ्रमणास्त्रिगिरप्रभृतयः एके केचन पौ-
राणिका न सर्वे एवमाहुक्तवन्तो वदन्ति च । यथा जगदंत-
राचरमणनेन कृतमणकृतम् । अण्डाज्जातमित्यर्थः । तथाहि
ते वदन्ति यदा न किंचिदपि वस्तुवासीत् पदार्थशून्योऽयं संसार-
स्तदा ब्रह्माऽण्डरूपस्त्वमुज्जतस्माच्च क्रमेण वृक्षात्पश्चाद् द्विधा-
भावमुपगतावृक्षाद्योविजातोऽनृत तन्मध्ये च सर्वाः प्रकृतयोऽभू-
वन् । एव पृथग्व्यक्तेजोवाक्काशसमुद्रसरित्पर्वतमकराकरनि-
वेशादिसंस्थितिरनृदिनि । तथा चोक्त " आसीदिदं तमोत्पत्त-
मप्रकृतमलक्षणम् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेय, प्रसुप्तमिव सर्वतः " ॥१॥
एवंभूते चास्मिन् जगत्स्यसौ ब्रह्मा तस्य जायस्तत्त्वं पदार्थजातं
तद्गदादि प्रक्रमेणाकार्णीत् कृतवानिति । ते च ब्राह्मणादयः प-
रमार्थमजानानाः सन्तो मृगा वदन्ति अन्यथा च स्थितं तत्त्वम-
न्यथा प्रतिपादयन्तीत्यर्थः (सूत्र० एतदस्मीचिन्म) यतो यास्व-
ष्यु तदएरं निसृष्टं ता यथाऽण्डमन्तरेणाभूवन तथा लोकोऽपि
चूत इत्यभ्युपगमे न काचिद्वाधा दृश्यते तथाऽसौ ब्रह्मा यावद्-
एरं सृजति तावल्लोकमेव कस्मात्प्रोत्पादयति किमनया कष्टया
युक्त्यसंगतया चाण्डपरिकल्पनया सूत्र० १ श्रु० ३ अ० । नि०
चू० । भरतस्य तिमिरगुहाप्रवेशे समरात्रं वर्षं वर्षति नागकुमा-
रे, जरहो विष्णुमरणे क्षंधावारं उवेकण उवरं उत्तरयणं उ-
वेक मणिरयणं उत्तरयणं वरिध्याए उवेह ततो पमिह क्षेणेण
अरुसंजवं जगं पर्णायंति ॥ आ० म० प्र० ।

अण्डपजव-आण्डपजव-त्रि० अण्डः प्रजवउत्पत्तिर्यस्य स
तथा । अण्डादुत्पन्नं, "जहाय अण्डपमवा वल्लागा" उक्त० ३ अ० ।

अण्डय-अण्डज-पुं० अण्डाज्जायतेऽण्डजः । हंसादौ, स्वचर-
पञ्चेन्द्रिययोनिसंग्रहेदे, ज० ७ श० ७ ठ० । आचा० ।
विशे० । " अंरुया तिविहा पणस्ता तंजहा इत्थी पुरिसा णपुं-
सका " अण्डजास्त्रिविधा प्रज्ञास्तद्यथा स्त्रियः पुरुषा नपुंस-
काश्च जावा० ३ प्रति० । शकुनिगृहकोकिलसरीसृपादि-
षु, सूत्र० १ श्रु० १ अ० असंभेदेषु, सूत्र० १ श्रु० ७
अ० ७ । आचा० । दश० । मत्स्यभेदेषु च । स्था० ३ ठा० ।
अण्डेभ्यो हंसाद्यण्डकेभ्यो यज्जायते तद्गण्डजम् । सूत्रभेदे,
न. यथा कचित्पटसूत्रम् उक्त० २६ अ० । "अण्डयं हंसगर्भादि"
अण्डाज्जातमण्डजं हंसपतङ्गश्चतुरिन्द्रियो जीवविशेषो गर्भ-
स्तु तन्निवर्तितः कोशकारो हंसस्य गर्भो हंसगर्भः तदुत्पन्नं
सूत्रमण्डजमुच्यते । तर्हि सूत्रे अण्डजं हंसगर्भादीनि सामा-
नाधिकरण्यं विरुध्यते हंसगर्भस्य प्रस्तुतसूत्रकारणत्वादिति
केतस्य कारणे कार्योपचारादविरोधः । कोशकारमव सूत्रं
पट्सूत्रमिति लोके प्रतीतमण्डजमुच्यत इति हृदयम् ।
पञ्चेन्द्रियहंसगर्भसंभयम् । अनु० । विशे० । आ० म० प्र० ।

शणकादिचत्वे, सूत्र० २ श्रु० २ अ० । प्रतिबन्धभेदे च । अण्डजो
हंसादिमेमायमित्युल्लेखेन वा प्रतिबन्धो भवति अथवा अ-
ण्डकं मयूरादीनामिदं रमणकमयूरादि कारणमिति प्रति-
बन्धः स्यादित्यथवा अण्डजं पट्सूत्रजमिति वा स्था० ६
ठा० । सूत्र० ।

अण्डमुहुम-आण्डसूत्रम्-न० अण्डमेव सूत्रम् । मक्षिकाकीटि-
कागृहकोकिलाब्राह्मणीककलाशाद्यण्डकरूपे सूत्रभेदे, सूत्र०
१ श्रु० ६ अ० । दश० ।

से किं तं अण्डमुहुमे ? अण्डमुहुमे पंचविहं पण्णत्ते तंजहा
उहंसंसे ? उक्कल्लिअण्डे २ पिपील्लिअण्डे ३ हासिअण्डे ४
हल्लाहल्लिअण्डे ५ जे निगंथे णं वा जाव पल्लेहियन्ने
जवः सेत्तं अण्डमुहुमे ६ ।

" अण्डमुहुम उहंसंसे इत्यादि " उहंशा मधुमक्षिका मकु-
लाद्यास्तेषामण्डं उहंशाण्डम् १ उत्कलिकाण्डं लतापुटारण्डम् २
पीपिलिकाण्डं कीटिकाण्डम् ३ हलिका गृहकोलिका ब्रा-
ह्मणी वा तस्या अण्डम् ४ हल्लोहल्लिआ अहिलोडीसरडीक-
क्षिराडी इत्येकार्थास्तस्या अण्डम् एतानि सूत्रमाणि स्युः ।
कल्प० । स्था० ।

अण्डु-आण्डु (ऋ)-न० काष्ठमयेषु लोहमयेषु वा हस्तयोः
पादयोर्वा बन्धनविशेषेषु, औ० ।

अंत-अन्त-पुं० अम् गच्छादसु तस्सेह अमणमंतो वसाणमे-
गत्यं अम् धातुर्गत्यादिष्वर्चेषु पठ्यते तस्येहान्त इति रूपं भ-
वति । अमनमन्तः । अवसाने, विशे० । स्था० । यस्मात्पूर्व-
मस्ति न परं सोऽन्तः अनु० । पर्यन्ते, आ० म० प्र० । सूत्र० ।
निक्षेपोऽस्य षड्विधः तद्यथा नामान्तः स्थापनान्तो द्र-
व्यान्तः क्षेत्रान्तः कालान्तो भावान्तश्च । तत्र नामस्थापने प्र-
तीते द्रव्यान्तो घटाद्यन्तः क्षेत्रान्त ऊर्ध्वलोकादि कालान्तः
समयाद्यन्तो भावान्त औदारिकादि आ० म० प्र० । आ०
चू० । परमकाष्ठायाम्, सूत्र० १ श्रु० १५ अ० । परिसमाप्तौ,
विशे० । पारे, छा० १ अ० । समीपे, व्य० १ उ० । न० ।
स्था० । अमनमधिगमनमन्तः । परिच्छेदे, निर्णये, स्था० ३
ठा० । प्रज्ञा० । स विविधः ।

तिविहे अंते पण्णत्ते तंजहा लोगंते वेयंते मययंते स्था० ३ ठा० ।

अमह व जं तेणतो अमतीति वा यस्मात्सेनान्त इति कर्त्तरि
साध्यते । अवसानं गते, विशे० । देशे, " एगंतमंतं अवक्रमति "
एकान्तं विजयमन्तं देशमवक्रामन्ति ज० ३ श० २ उ० । " अम
रोगं वा अंनो रोगो भंयो विणासपज्जाओ " अम रोगं रुजो प्रज्ञे
अम-तन् रोगे, भङ्गे, विनाशे, । अन्तो रोगो प्रज्ञे विनाश इति
पर्यायशब्दा एते विशे० । स्था० । धर्म० । अन्न० । स० । न० ।
अन्तदेतुत्वाद्गन्ते रागद्वेषयोश्च आचा० १ श्रु० ३ अ० " दोहिं
अंतेहिं अदिस्समाणो " आचा० १ श्रु० ३ अ० । जीर्णे, अव्यव-
हरणीये, त्रि० नि० चू० १ उ० । कृये, भेदे, व्यवच्छेदे, कल्प० ।
अन्त्य-न० दशभिर्गुणिते जलाधिसंख्याभेदे, कल्प० ।

अन्त्र-न० अन्यते देहो बध्यतेऽन्तेनेति । अति-बन्धने कारणे ण्डम्
देहबन्धने, " उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सुरिजिः ।
अर्धे व्यामन हीनानि स्त्रीणामन्त्राणि निर्दिशेदिति वैद्यकोक्त-
परिमाणवति नाभीभेदे, वाच० । सूत्र० । उदरमध्याऽवयववि-
शेषे च तं० ।

दो अंता पंच वामा पष्पत्ता तंजहा पूढंते य तणुवंते य
२ तस्थं जे से पूढंते तेणं उच्चारे परिणमइ तस्थं जे
से तणुवंते तेणं पासवणे परिणमइ ॥

हे अन्ते प्रत्येकं पञ्च पञ्च व्यायामप्रमाणे प्रक्षेपे जिनैः तद्यथा
स्थूलान्त्रं १ तन्मन्त्रम् २ तत्र यन्स्थूलान्त्रं तेनोच्चारः परिणमति ।
तत्र च यत्तन्मन्त्रं तेन प्रभक्षणं मूत्रं परिणमति तं । प्रतिबोधा-
र्थं भगवता वीरेण दृष्टे चतुर्थे स्वप्ने च. आ० म० द्वि० ।

आन्त-न० अन्ते प्रथमान्तम् । हृत्कायशेषे, पंखा० १९ विष०
अरसतया सर्वधान्यास्तर्तितानि बहुखणकादौ, ज० ए श० ३३
उ० । स्था० “ शिष्पावमाह अंतं ” निष्पावा बहुश्रवणकाः
प्रतीताः आदिशब्दात्कुल्माषादिकं च आन्तमित्युच्यते वृ०
१ उ० । ज्ञा० ।

अंत [र] अन्तर-अय० अम-अरन् नृनागमश्च । वाच० ।
स्वरेऽन्तरश्च उ । १ । १४ इति अन्तःशब्दस्यान्त्यव्यञ्जन-
स्य स्वरे परे न लुक् अन्यत्र लुक् प्रा० मध्ये, । आ० म० द्वि० ।
ग० । आन्ता० । विश० । “ अन्तरप्ता ” अत्र स्वरपरत्वान्न लुक् ।
कचिद्भवत्यपि “ अन्तावरि ” प्रा० ।

अंतक (ग)-अन्तक-पुं० अन्तयति अन्तं करोति अन्त-णिच्-
एवुव वाच० । मृत्यौ, “ समागमं कन्वति अंतकस्स ” शृङ्ग० १
भु० ७ अ० । पर्यन्ते, “ जे एवं परिभासंति, अन्तं ने
समाहिण ” सूत्र० १ भु० २ अ० । अन्तर्वर्तिनि च. सूत्र० १
भु० १५ अ० ।

अंतकम्प-अन्तकर्पन्-न० अवलकर्मणि, औ० ।

अंतक (ग) र-अन्तकर-त्रि० अन्तस्य करः । संसारस्य तत्कार-
णस्य वा क्षयकारिणि, “ अंताणि धीरा सेवंति तेणं अंतकरा
इह ” सूत्र० १ भु० १५ अ० । आ० म० द्वि० । भ० । स्था० ।

अंतकर (गरु) जूमि-अन्तकर-(कुट्) जूमि-स्त्री० अन्ते
भवस्य कुर्वन्तीति अन्तकराः (अन्तहृत्तो वा) तेषां भूमिः
कालः कालस्य वाधारत्वेन कारणत्वाद् भूमित्वेन व्यपदेशः ।
मुक्तिगामिनां काले, सा द्विधा युगान्तकरभूमिः पर्यायान्तक-
रभूमिश्च ज० २ वक्ष० (यस्य तीर्थकृतो यावती अन्तकरभूमिः
सा तच्छब्दे वक्ष्यते)

अंतकाक्ष-अन्तकाक्ष-पुं० मरणकाले, सूत्र० १ भु० ५ अ० ।

अंतकिरिया-अन्तक्रिया-स्त्री० अन्तोऽयसानं तच्च प्रस्तावा-
दिह कर्मणामवसातव्यमन्यत्रागमे अन्तक्रियाशब्दस्य कृद-
त्वात् तस्य क्रिया करणमन्तक्रिया । कर्मान्तकरणे, मोक्षे, कृ-
त्स्नकर्मक्षयान्मोक्ष इति वचनात् प्रज्ञा० १५ पद ।

अन्त्य(न्त)-क्रिया-स्त्री० अन्त्या च सा पर्यन्तवर्तिनी क्रिया अ-
न्त्यस्य वा कर्मान्तस्य क्रियाऽन्त्यक्रिया । कृत्स्नकर्मक्षयलक्ष-
णायां मोक्षप्राप्तौ, भ० १ श० २ उ० । आ० म० प्र० । स० ।

चत्वारि अंतकिरियाओ पष्पत्ता तंजहा तत्थ खलु इमा
पदमा अंतकिरिया अप्पकम्पप्चाएया वि भवइ से णं
पुंढे जवित्ता अगाराओ अणगारियं पवइए संजमबहुले
संवरबहुले समाहिबहुले द्दुहे तीरड्डी उवहाणवं दुक्ख-
क्खवे तवस्सी । तस्स णं णो तहप्पगारे तवे भवइ णो
तहप्पगारा वेंयणा भवइ तहप्पगारे पुरिसजाए दीहेणं प-

रियाएणं सिज्जइ बुज्झइ मुच्चइ परिणिज्जाइ सब्बदुक्खा-
णमंतं करइ जहा से भरहे राया चाउरंतचक्कवट्ठी । पदमा
अंतकिरिया ।

यस्य न तथाविधं तपो नापि परीषदादिजनिता तथाविधा
वेदना दीर्घेण प्रव्रज्यापर्यायेण सिद्धिर्भवति तस्यैका यस्य तु
तथाविधे तपोवेदने अल्पेनैव च प्रव्रज्यापर्यायेण सिद्धिः स्या-
त्तस्य द्वितीया यस्य च प्रकृष्टे तपोवेदने दीर्घेण च पर्यायेण
सिद्धिस्तस्य तृतीया यस्य पुनरविद्यमानतथाविधतपोवेद-
नस्य ह्रस्वपर्यायेण सिद्धिस्तस्य चतुर्थीति । अन्तक्रियाया
एकस्वरूपत्वेऽपि सामग्रीभेदाच्चातुर्विध्यमिति समुदायार्थः ।
अवयवार्थस्त्वयं च त्रयोऽन्तक्रियाः प्रज्ञाभा भगवतेति गम्यते
तत्रेति सप्तमी निर्धारणे तासु चतसृषु मध्य इत्यर्थः । अलुर्वा-
क्यालङ्कारे इयमनन्तरवक्ष्यमाणत्वेन प्रत्यक्षासक्ता प्रथमा इ-
तरापेक्षया आद्या अन्तक्रिया । इह कश्चित् पुरुषः देवलोककादौ
गत्वा ततोऽल्पैः स्तोकैः कर्मभिः करणभूतैः प्रत्यायातः प्रत्या-
गतो मानुषत्वमिति अल्पकर्मप्रत्यायातो य इति गम्यते । अ-
थवा एकत्र जमित्वा ततोऽल्पकर्मा सन्न यः प्रत्यायातः स
तथा लघुकर्मतयोत्पन्न इत्यर्थः । चकारो वक्ष्यमाणमहाक-
र्मोत्पत्त्या समुच्चयार्थः । अपिः सम्भावेन सम्भाव्यतेऽय-
मपि पक्ष इत्यर्थः भवति स्यात् स इति । असौ णमिति वा-
क्यालङ्कारे मुण्डो भूत्वा द्रव्यतः शिरोलोचन भावतो रागा-
द्यपनयनेनागारात् द्रव्यतो गेहात् भावतः संसाराभिनन्दिनां
देहिनामावासभूतादिविवेकगेहाभिप्रेक्ष्येति गम्यतेऽनगारि-
ताम् अगारी गृही असंयतस्तत्प्रतिषेधादनगारी संयतस्तद्भा-
वस्तत्ता तां साधुतामित्यर्थः । प्रव्रजितः प्रगतः प्राप्त इत्यर्थः ।
अथवा विभक्तिपरिणामादनगारितया निर्धन्यतया प्रव्रजितः
प्रव्रज्यां प्राप्तपक्षः किंभूत इत्याह (संजमबहुलेति) संयमेन
पृथिव्यादिसंस्पर्शालक्षणेन बहुलः प्रचुरो यः स तथा । सं-
यमो वा बहुलः प्रचुरो यस्य स तथा । एवं संवरबहुलोऽपि
नवरमाश्रयनिरोधः संवरः अथवा इन्द्रियकषायनिग्रहादि-
भेदः । एवं च संयमबहुलग्रहणं प्राणातिपातविरतेः प्राधान्य-
स्थापनार्थम् । यतः “ एकं चिय एत्थ वयं, निदिट्ठं जिणवरेहि
सव्वेहि । पाणाहवायविरमण-मघसेसा तस्स रक्खदुत्ति ”
॥ १ ॥ एतच्च द्वितीयमपि रागाद्युपशमयुक्तचित्तवृत्तेर्भवति । यत
आह सामाधिबहुलः समाधिस्तु प्रशमवाहिना ज्ञानादिर्वा
समाधिः पुनर्निःस्नेहस्यैव भवतीत्याह (लुहेति) रुद्धः शरीरे
मनसि च द्रव्यभावस्नेहवर्जितत्वेन रूपः लूययति वा कर्मम-
लमपनयताति लूयः कथमसावेवं संवृत्त इत्याह यतः (ती-
रट्ठो) तीरं पारं भवार्णवस्यार्थयत इत्येवं शीलस्तीरार्थी
तीरग्राही वा तीरस्थितिरिति वा प्राकृतत्वान् ‘तीरट्ठीति’ अत
एवाह (उवहाणवंति) उपधीयते उपष्टभ्यते श्रुतमनेनेति उपधानं
श्रुतविषयस्तप उपचार इत्यर्थस्तद्वान् अत एव च (दुक्खक्ख-
वेत्ति) दुःखमसुखं तत्कारणत्वाद्वा कर्म तत् क्षपयतीति दुःख-
क्षपः । कर्मक्षपणं च तपोहेतुकमित्यत आह । (तवस्सीति) त-
पोऽभ्यन्तरकर्मन्धनदहनज्वलनकल्पमनघरतशुभधानलक्षण-
मस्ति यस्य स तपस्थी (तस्स णं ति) यच्चैवंविधस्तस्य णं
एकक्यालङ्कारे नो तथाप्रकारमत्यन्तघोरं वर्द्धमानजिनस्येव त-
पोऽनशानादिर्भवति । तथा नो तथाप्रकारा अतिघोरैर्योपसर्मा-
दिसम्पाद्या वेदना दुःखासिका जयति अल्पकर्मप्रत्यायातत्वा-

विति । ततश्च तत्तथाप्रकारमल्पकर्मप्रत्यायातादिविशेषणक-
लापोपेतं पुरुषजातं पुरुषप्रकारो दीर्घेण बहुकालेन पर्यायेण
प्रव्रज्यालक्षणेन कर्मजनेन सिध्यति । अणिमादियोगेन निष्ठिता-
थो वा विशेषतः सिद्धिगमनयोग्यो वा भवति सकलकर्मनाय-
कमोहनीयघानात् ततो घातिचतुष्टयघातेन बुध्यते केवलज्ञान-
प्राधात् समस्तवस्तूनि ततो मुच्यन्ते भवोपप्रादिकर्मभिः परि-
निर्याति सकलकर्मकृत्कारव्यतिकरनिराकरणेन ; शीतीभव-
नीति । किमुक्तं जवतीत्याह सर्वदुःखानामन्तं करोति शरी-
रमानसानामित्यर्थः । अतथाविधतपोधेद्वनो दीर्घेणापि पर्याये-
ण किं कोऽपि सिद्ध इति शङ्कापनोदार्थमाह । “ जहासेइत्या-
दि ” यथाऽसौ प्रथमजिनप्रथमनन्दनो नन्दनशताग्रजन्मा ज-
तो राजा चत्वारोऽन्ताः पर्यन्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्रहिम-
वल्लक्षणा यस्याः पृथिव्याः सा चतुरन्ता तस्या अयं स्वामित्वेन-
ति चातुरन्तः । स चासौ चक्रवर्ती चेति स तथा । स हि प्राज-
ये लघुकृतकर्मा सर्वायंसिद्धिमानात् व्युत्था चक्रवर्तितयतोपप-
राज्यावस्थ एव केवलमुत्पाद्य कृतपूर्वलक्षणप्रव्रज्यः अतथाविध-
तपोधेद्वन एव सिद्धिमुपगत इति प्रथमाऽन्तक्रियेति ॥

अहावरे दोष्वा अंतकिरिया महाकम्मं पच्चाएया वि जवइ
से णं मुंढे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए संजमव-
हुत्से संवरहुत्से जाव उवहाणवं दुक्खक्खवे तवस्सी तस्म
यां तहप्पगारे तवे भवइ तहप्पगारा वेयणा जवइ तहप्पगारे
पुरिमजाए निरुद्धेणं परियाएणं सिज्जइ जाव अंतं करेइ
जहा से गजमुकुमाद्वे अणगारे दोष्वा अंतकिरिया ॥

अथानन्तरमपरा पूर्वापेक्षया अन्या द्वितीयस्थानेऽभिधानात् द्वि-
तीया महाकम्मजिगुरुकर्मजिः महाकर्मा वा सन् प्रत्यायातः प्र-
त्याजातो वा यः स तथा “ तस्स णमित्यादि ” तस्य महाकर्म-
प्रत्याजातत्वेन तत्क्षणाय तथाप्रकारं घोरं तपो भवति । एवं
वेदनाऽपि कर्मोदयसम्पाद्यत्वादुपसर्गादीनामिति निरुद्धेनेति अ-
ल्पेन यथाऽसौ गजमुकुमारे विष्णोर्लघुज्जाता स हि भगवतोऽरि-
हनेमिजिननाथस्यान्तिके प्रव्रज्यां प्रतिपद्य स्मशाने कृतकायो-
त्सर्गलक्षणमहातपाः शिरोनिहितजाल्यल्यमानाङ्गारजनितात्य-
न्तवेदनेऽपेक्षैव पर्यायेण सिद्धानिति शेषः काण्ड्यम् ।

अहावरे तच्चा अंतकिरिया महाकम्मपच्चाएया वि जवइ
से णं मुंढे जवित्ता अगाराओ जाव पव्वइए जहा दोष्वा
एवरं दीहेणं परियाएणं सिज्जइ जाव सव्वदुक्खाणमंतं
करेइ जहा से सणकुमारे राया चाउरंतचक्कवट्टी । तच्चा अंत-
किरिया ३ ॥

“अहावरेत्यादि” काण्ड्यं यथाऽसौ सनत्कुमार इति चतुर्थचक्रवर्ती
स हि महातपाः महावेदनश्च सरोगत्वात् दीर्घतरपर्यायेण च
सिद्धस्तद्भवे सिद्धभावेन भवान्तरे सेत्स्यमानत्वादिति ॥

अहावरा चउत्था अंतकिरिया अप्पकम्मपच्चाएया वि
जवइ से णं मुंढे भवित्ता जाव पव्वइए संजमवहुत्से जाव
तस्स यां णो तहप्पगारे तवे भवइ नो तहप्पगारा वेयणा
भवइ तहप्पगारे पुरिमजाए निरुद्धेणं परियाएणं सिज्जइ
जाव सव्वदुक्खाणमंतं करेइ जहा सा मरुदेवी जगवई
चउत्था अंतकिरिया ॥

“अहावरेत्यादि” काण्ड्यं यथाऽसौ मरुदेवी प्रथमजिनजननी सा
हिम्मावरत्वेऽपि क्षीणप्रायकर्मत्वेनाल्पकर्मा अविद्यमानतपोधेदना
च सिद्धा गजवरारुढाया पवायुःसमाप्तौ सिद्धत्वादिति । एषा-
श्च दृष्टान्तवार्त्तान्तिकानामर्थानां न सर्वथा साधर्म्यमन्वेषणीयं
देशदृष्टान्तत्वादेवां यतो मरुदेव्याः “मुण्णे भवित्तेत्यादि” विशेष-
णानि कानिचित् न घटन्ते । अथवा फलतः सर्वसाधर्म्यमपि
मुण्णनादिकार्यस्य सिद्धत्वस्य सिद्धत्वादिति स्था० ४ ग्रा० १३० ।

अन्तक्रियायाः सकला वक्तव्यता प्रदर्श्यते
तत्रेयमादावधिकारगाथा ।

नेरइयअंतकिरिया, अणंतंर एगसमय उव्वट्टा ।

तिस्थगरचक्रिबलदे-व वासुदेवमरुलियरपणा य ॥ १ ॥

प्रथमतो नैरयिकोपलक्षितेषु चतुर्विंशतिस्थानेष्वन्तक्रिया ।
चिन्तनीया ततोऽन्तरागताः किमन्तक्रियां कुर्वन्ति परम्परागता
वेत्येवमन्तरं चिन्तनीयम् । ततो नैरयिकादिच्योऽनन्तरमागताः
कियन्त एकसमये अन्तक्रियां कुर्वन्तीति चिन्त्यं तत् “ उव्वट्टा इति ”
उट्टाः सन्तः कस्यां योनावुत्पद्यन्ते इति वक्तव्यं तथा यत् उट्ट-
त्तास्तीर्थकराश्चक्रवर्तिनो बलदेवा वासुदेवा मरुल्लिकाश्चक्रव-
र्तिनो रत्नानि च सेनापतिप्रमुखानि भवन्ति ततस्तानि क्रमेण
वक्तव्यानीति द्वारगाथासंक्षेपार्थः । विस्तारार्थं तु सूत्रकृदेव वक्ष्यति
तत्र प्रथमतोऽन्तक्रियामभिधितुराह ।

जीवे णं भंते ! अंतकिरियं करेज्जा ? गोयमा ! अत्थे ग-
तिए करेज्जा कत्थेगइए नो करेज्जा एवं नेरइए जाव वेमाणिए
जीवे णमिति वाक्यालङ्कृतौ भवन्त ! अन्तक्रियामित् अन्तोऽ
वसानं तच्च प्रस्तावादिह कर्मणामवसानव्यम् । अन्यत्रागमे
ऽन्तक्रियाशब्दस्य रुढत्वात् तस्य क्रिया करणमन्तक्रिया कर्मो-
न्तकरणं मोक्ष इति भावार्थः । कृत्स्नकर्मक्षयान्मोक्ष इति वचनात्
तां कुर्याद्भगवानाह । गौतम ! अस्यैकको यः कुर्यात् अस्यैकको
यो न कुर्यात् । इयमत्र भावना यतस्तथाविधभयत्वपरिपाकव-
शतो मनुष्यत्यादिकामधिकक्षां सामग्रीमवाप्य तत्सामर्थ्यसमु-
द्भूतातिप्रबलधीर्याल्लासवशतः कृपकश्रेणिसमारोहणेन केवलज्ञा-
नमासाद्य घातीन्यपि कर्माणि क्षपेत् स कुर्यात् अन्यस्तु न
कुर्याद्विपर्ययादिति । एवं नैरयिकादिचतुर्विंशतिदरुमकक्रमेण
तावज्जावनीया यावद्वैमानिकाः सूत्रनस्त्वेवम् “ नेरइयाणं जंते !
अंतओ किरिय करेज्जा गोयमा ! अत्थेगइए करेज्जा अत्थेगइए
नो करेज्जा इत्यादि ”

इदानीं नैरयिकेषु मध्ये वर्त्तमानोऽन्तक्रियां करोति किं वा न
करोतीति विपुच्छिषुरिदमाह ॥

नेरइएणं भंते ! असुरकुमारेसु अंतकिरियं करेज्जा गो-
यमा ! नो इण्डे समट्टे एवं जाव वेमाणिएसु णवरं माणु-
स्सेसु अंतकिरियं करेज्जइ पुच्छा ! गोयमा ! अत्थेगति-
ए करेज्जा अत्थेगतिए नो करेज्जा एवं असुरकुमारे जाव
वेमाणिए । एवमेवं चउवीसं चउवीसा दंरुगा भवन्ति ॥

नेरइएणमित्यादि भगवानाह गौतम ! नायमर्थः समर्थो युक्तपु-
ण्य इत्यर्थः कथमिति चेदुच्यते इह कृत्स्नकर्मक्षयः प्रकर्षप्राप्तात्
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रसमुदायाद्भवति न च नैरयिकावस्थायां
चारित्रपरिणामस्तथा स्थाभावादिति । एवमसुरकुमारादिषु

वैमानिकपर्यवसानेषु प्रतिबोधो वक्तव्यः । मनुष्येषु मध्ये समागतः सन् कश्चिदन्तक्रियां कुर्यात् यस्य परिपूर्णा चारित्र्यादिसामग्री कश्चिन्न कुर्यात् यस्तद्विक्रय इति एवमसुरकुमारादयोऽपि वैमानिकपर्यवसानाः प्रत्येकं नैरयिकादिचतुर्विंशतिद्वयमक्रमेण यत्कस्यास्तत एवमेते चतुर्विंशतिद्वयमक्रमाद्यतुर्विंशतयो जयन्ति ।

अथ ते नैरयिकादयः स्वस्वनैरयिकादिजघेज्योऽन्तरं मनुष्यजघे समागताः सन्तोऽन्तक्रियां कुर्वन्ति किं वा तिर्यगादिसंश्लेषधनेन परम्परागता इति निरूपयितुकाम आह ।

नेरइयाणं भंते ! किं अणंतरागया अंतकिरियं करंति परंपरागया अंतकिरियं करंति ? गोयमा ! अणंतरागया वि अंतकिरियं करंति परंपरागया वि अंतकिरियं करंति एवं रयणप्पजापुढविणेरइया वि जाव पंकप्पभापुढविणेरइया भूमप्पभापुढविणेरइयाणं पुच्छा ? गोयमा ! नो अणंतरागया अंतकिरियं पकरंति परंपरागया अंतकिरियं पकरंति जाव अहंसत्तमा पुढविणेरइया असुरकुमारा जाव थणियकुमारा । पुढविआउवणस्सइकाइया य अणंतरागया वि अंतकिरियं पकरंति परंपरागया वि अंतकिरियं पकरंति । तेनवाउबेइदियतेइंदियचउरिदिया नो अणंतरागया अंतकिरियं पकरंति परंपरागया अंतकिरियं पकरंति मेमा अनंतरागया वि अंतकिरियं पकरंति परंपरागया वि अंतकिरियं पकरंति ॥

प्रअसुअं सुगमं भगवानाह शौतम ! अनंतरागता अपि अन्तक्रियां कुर्वन्ति परंपरागता अपि तत्र रत्नशर्करावालुकापङ्कप्रभाज्योऽन्तरागता अपि धूमप्रभापृथिव्यादिज्यः पुनः परंपरागता एव तथा स्थाभावादेनमेव विशेषे प्रतिपादयिषुः सप्रसक्तमाह । “ एवं रयणप्पजापुढविणेरइया वि इत्यादि ” सुगमम् असुरकुमारादयः स्तनितकुमारपर्यवसानाः पृथिव्यध्वनस्पतयः अनंतरागता अपि अन्तक्रियां कुर्वन्ति परंपरागता अपि अन्तक्रियां कुर्वन्ति उभयथा आगता अपि । उभयथाऽप्यागतानां तेषामन्तक्रियाकर्णविरोधात् तथा केवलचक्षुरपक्षधेः । तेजोवायुद्वित्रिचतुरिन्द्रियाः परंपरागता एव नत्वनंतरागतास्तत्र तेजोवायुनामानन्तर्येण मनुष्यत्वस्यैवाप्राप्तेः इन्द्रियादीनां तु तथा प्रधस्वाजाव्यादिति । शेषास्तु तिर्यक्पञ्चेन्द्रियादयो वैमानिकपर्यवसाना अनंतरागता अपि परंपरागता अपि ।

नैरयिकादिजघेज्योऽन्तरागताः कियन्त पकरमये अन्तक्रियां कुर्वन्तीत्येवरूपं तृतीयं चारमज्जिधत्सुराह ।

अणंतरागया णं भंते ! नेरइया एगसमएणं केवतिया अंतकिरियं पकरंति ? गोयमा ! जहणेणं एको वा दो वा तिभि वा उक्कोमेणं दम रयणप्पभा पुढविणेरइया वि एवं चेव जाव बाहुयप्पजापुढविणेरइया । अणंतरागयाणं भंते ! पंकप्पभापुढविणेरइया एगसमएणं केवतिया अंतकरंति ? गोयमा ! जहन्नेणं एको वा दो वा तिभि वा उक्कोमेणं चत्तारि । अणंतरागयाणं भंते ! असुरकुमारा एगसमएणं केवइया अंतकिरियं पकरंति जहणेणं एको वा दो वा तिभि वा उक्कोमेणं दस । अणंतरागयाओ णं भंते !

असुरकुमारीओ एगसमएणं केवतियाओ अंतकिरियं पकरंति ? गोयमा ! जहणेणं एको वा दो वा तिभि वा उक्कोमेणं पंच एव जहा असुरकुमारा सदेवीया तहा थणियकुमारा वि । अणंतरागया णं भंते ! पुढविकाइया एगसमएणं केवइया अंतकिरियं पकरंति ? गोयमा ! जहणेणं एगो वा दो वा तिभि वा उक्कोमेणं चत्तारि एवं आउकाइया वि चत्तारि वणस्सइकाइया उ पंचिदियतिरिक्खजोणिया दस निरिक्खजोणियाओ दस मणस्सा दस मणस्सीओ बीसं वाणमंतरा दस वाणमंतराओ पंच ओइसिया दम जोइसिणीओ बीसं वेमाइइया अहंसत्तं वेमाणिणीओ बीसं ॥

“ अणंतरागया णं भंते इत्यादि ” नैरयिकभवादनंतरमवधारणेन मनुष्यजघमागता अनंतरागता नैरयिका इति प्राग्भक्षपर्यायेण व्यपदेशः सुरादिप्राग्भक्षपर्यायेण प्रतिपत्तिव्युदासार्थः एवमुत्तरत्रापि नत्तप्राग्भक्षपर्यायेण व्यपदेशः प्रयोजनं चिन्तनीयं शेषं कथञ्चिद् ।

सम्प्रति तत उक्तानां कस्यां योनापुपद्यन्ते इति चतुर्थं चारमज्जिधत्सुराह ।

नेरइया णं भंते ! नेरइएहिंते अणंतरं उव्वट्ठित्ता नेरइएसु उव्वज्जेज्जा ? गोयमा ! णो इण्हे समहे । नेरइएणं भंते ! नेरइएहिंते अणंतरं उव्वट्ठित्ता असुरकुमारेसु उव्वज्जेज्जा ? गोयमा ! नो इण्हे समहे एवं निरंतरं जाव चउरिदिणसु पुच्छा गोयमा ! नो इण्हे समहे । नेरइए णं जंते ! नेरइएहिंते अणंतरं उव्वट्ठित्ता पंचिदियतिरिक्खजोणिणसु उव्वज्जेज्जा ? गोयमा ! अत्येगइए उव्वज्जेज्जा अत्येगइए नो उव्वज्जेज्जा जे णं जंते ! नेरइएहिंते अणंतरपंचिदियतिरिक्खजोणिणसु उव्वज्जेज्जा से णं केवलपिपन्नं धम्मं लभेज्जा सवणयाए गोयमा ! अत्येगइए लभेज्जा अत्येगतिण नो लभेज्जा । जे णं जंते ! केवलपिपन्नं धम्मं लभेज्जा सवणयाए से णं केवलवाहिं बुज्जेज्जा ? गोयमा ! अत्येगइए बुज्जेज्जा अत्येगइए नो बुज्जेज्जा । जे णं जंते ! बुज्जेज्जा मे णं सहहेज्जा पत्तिएज्जा रोएज्जा ? गोयमा ! सहहेज्जा पत्तिएज्जा रोएज्जा । जे णं भंते ! सहहेज्जा पत्तिएज्जा रोएज्जा मे णं आभिणिवोहियनाणसुयनाणाइं उप्पाहेज्जा गोयमा ! उप्पाहेज्जा । जे णं जंते ! आभिणिवोहियनाणसुयनाणाइं उप्पाहेज्जा से णं संचाएज्जा सीलं वा वयं वा गुणं वा वेरमणं वा पच्चक्खणं वा पोमहोववासं वा पमिवज्जित्तए ? गोयमा ! अत्येगतिण संचाएज्जा अत्येगइए नो संचाएज्जा । जे णं जंते ! संचाएज्जा सीलं वा जाव पोमहोववासं वा पमिवज्जित्तए से णं ओहिनाणं उप्पाहेज्जा गोयमा ! अत्येगतिण उप्पाहेज्जा अत्येगतिण णो उप्पाहेज्जा । जे णं जंते ! ओहिनाणं उप्पाहेज्जा मे णं संचाएज्जा मुंके जवित्ता आगागाओ

अणगारियं पव्वइत्तए ? गोयमा ! णो इण्ढे समढे । णेरइए
 णं जंते ! णेरइएहिंतो अणंतरं उव्वट्ठित्ता मणुस्सेसु
 उव्वज्जेज्जा गोयमा ! अत्येगतिए उव्वज्जेज्जा अ-
 न्येगतिए नो उव्वज्जेज्जा । जे णं भंते ! उव्वज्जेज्जा
 से णं केवलपन्नत्तं धम्मं लभेज्जा सवणयाए गोयमा !
 जहा पंचिंदियतिरिक्खजोणिएसु जाव जे णं भंते ! ओहि-
 नाण उप्पादेज्जा से णं संचाएज्जा मुंमे भविता अगाराओ
 अणगारिए पव्वइत्तए ? गोयमा ! अत्येगतिए संचाएज्जा
 अत्येगतिए नो संचाएज्जा से णं भंते ! मुंमे जविता अगारा-
 ओ अणगारियं पव्वइत्तए से णं मणपज्जवनाणं उप्पादे-
 ज्जा ? गोयमा ! अत्येगतिए उप्पादेज्जा अत्येगतिए नो
 उप्पादेज्जा । जे णं जंते ! मणपज्जवनाणं उप्पादेज्जा से णं
 के लनाणं उप्पादेज्जा ? गोयमा ! अत्येगतिए उप्पादेज्जा
 अत्येगतिए नो उप्पादेज्जा । जे णं भंते ! केवलनाणं
 उप्पादेज्जा से णं सिज्जेज्जा बुज्जेज्जा मुचेज्जा सव्वदु-
 क्खाणं अंतं करेज्जा ? गोयमा ! सिज्जेज्जा जाव सव्वदु-
 क्खाणं अंतं करेज्जा । नेरइए णं जंते ! नेरइएहिंतो अणं-
 तरं उव्वट्ठित्ता बाणमंतरजोइसियवेमाणिएसु उव्वज्जेज्जा ?
 गोयमा ! णो इण्ढे समढ । असुरकुमारा णं भंते ! असुरकु-
 मारेहिंतो अणंतरं उव्वट्ठित्ता नेरइएसु उव्वज्जेज्जा ? गोयमा !
 णोइण्ढे समढे । असुरकुमारे णं जंते ! अणंतरं उव्वट्ठित्ता
 असुरकुमारेसु उव्वज्जेज्जा ? गोयमा ! णो इण्ढे समढे एवं
 जाव थणियकुमारेसु । असुरकुमारा णं भंते ! असुरकुमा-
 रेहिंतो अणंतरं उव्वट्ठित्ता पुढविकाइएसु उव्वज्जेज्जा इंता
 गोयमा ! अत्येगतिए उव्वज्जेज्जा अत्येगतिए नो उव्वज्जे-
 ज्जा । जे णं जंते ! उव्वज्जेज्जा से णं केवलपन्नत्तं
 धम्मं लभेज्जा सवणयाए गोयमा ! णो इण्ढे समढे एवं
 आनवणस्सइसु वि । असुरकुमारे णं जंते ! असुरकुमारेहिंतो
 अणंतरं उव्वट्ठित्ता तेउवाउवेइंदियतेइंदियचउरिंदिएसु उव-
 वज्जेज्जा गोयमा ! णो इण्ढे समढे अवसेसेसु पंचसु
 पंचिंदियतिरिक्खजोणियादिसु असुरकुमारेसु जहा नेरइ-
 ओ एवं जाव थणियकुमारो । पुढविकाइए णं भंते ! पुढ-
 विकाइएहिंतो अणंतरं उव्वट्ठित्ता णेरइएसु उव्वज्जेज्जा ?
 गोयमा ! णो इण्ढे समढे एवं असुरकुमारेसु वि जाव
 थणियकुमारेसु । पुढविकाइएहिंतो अणंतरं उव्वट्ठित्ता
 पुढविकाइएसु उव्वज्जेज्जा ? गोयमा ! अत्येगतिए उव्वज्जे-
 ज्जा अत्येगतिए नो उव्वज्जेज्जा । जे णं भंते ! उव्वज्जेज्जा
 से णं केवलपन्नत्तं धम्मं लभेज्जा सवणयाए ? गोयमा !
 नो इण्ढे समढे । एवं आनकाइयादिसु निरंतरं जाणिय-
 व्वं जाव चउरिंदिएसु पंचिंदियतिरिक्खजोणियमणुस्सेसु
 जहा णेरइयाणमंतरजोइसियवेमाणिएसु पण्णमेहो एवं

जहा पुढविकाइओ जणिओ तहा आउकाइओ वि वणं-
 स्मइकाइओ जाणियव्वो । तेउकाइएणं जंते ! तेउकाइए-
 हिंतो अणंतरं उव्वट्ठित्ता णेरइएसु उव्वज्जेज्जा ? गोयमा ! नो
 इण्ढे समढे एवं असुरकुमारेसु वि जाव थणियकुमारेसु
 वि । पुढविकाइयाओ उव्वज्जेज्जा से णं केवलपन्नत्तं धम्मं लभेज्जा
 सवणयाए गोयमा ! णो इण्ढे समढे । तेउकाइए णं भंते !
 तेउकाइएहिंतो अणंतरं उव्वट्ठित्ता पंचिंदियतिरिक्खजोणि-
 एसु उव्वज्जेज्जा ? गोयमा ! अत्येगतिए उव्वज्जेज्जा अत्ये-
 गतिए णो उव्वज्जेज्जा उव्वज्जेज्जा से णं केवलपन्नत्तं धम्मं लभे-
 ज्जा सवणयाए ? गोयमा ! अत्येगतिए लभेज्जा अत्येगतिए नो
 लभेज्जा जे णं जंते ! केवलपन्नत्तं धम्मं लभेज्जा सवणयाए
 से णं केवलबोहिं बुज्जेज्जा गोयमा ! णो इण्ढे समढे मणुस्स-
 बाणमंतरजोइसियवेमाणिएसु पुच्छा गोयमा ! णो इण्ढे समढे
 एवं जहेव तेउकाइए निरंतरं एवं वाउकाइए वि । वेइंदिएणं
 भंते ! वेइंदिएहिंतो अणंतरं उव्वट्ठित्ता नेरइएसु उव्वज्जे-
 ज्जा गोयमा ! जहा पुढविकाइए एवरं मणुस्सेसु जाव मणप-
 ज्जवनाणं उप्पादेज्जा एवं तेइंदियचउरिंदिया वि जाव म-
 णपज्जवनाणं उप्पादेज्जा जे णं मणपज्जवनाणं उप्पादेज्जा
 से णं केवलनाणं उप्पादेज्जा ? गोयमा ! णो इण्ढे समढे
 पंचिंदियतिरिक्खजोणिए णं भंते ! पंचिंदियतिरिक्खजो-
 णिएहिंता अणंतरं उव्वट्ठित्ता नेरइएसु उव्वज्जेज्जा ? गो-
 यमा ! अत्येगतिए उव्वज्जेज्जा अत्येगतिए नो उव्वज्जे-
 ज्जा जे णं भंते ! उव्वज्जेज्जा से णं केवलपन्नत्तं धम्मं
 लभेज्जा सवणयाए गोयमा ! अत्येगतिए लभेज्जा अत्ये-
 गतिए नो लभेज्जा जे णं केवलपन्नत्तं धम्मं लभेज्जा सव-
 णयाए से णं केवलबोहिं बुज्जेज्जा गोयमा ! अत्येगति-
 ए बुज्जेज्जा अत्येगतिए नो बुज्जेज्जा । जे णं केवलबो-
 हिं बुज्जेज्जा से णं सहहेज्जा पत्तिएज्जा रोएज्जा इंता गो-
 यमा ! जाव रोएज्जा । जे णं जंते ! सहहेज्जा जाव रोए-
 ज्जा से णं आनिणिबोहियनाणसुइनाणओहिनाणाइ उ-
 प्पादेज्जा ? गोयमा ! जाव उप्पादेज्जा जे णं भंते ! जाव उ-
 प्पादेज्जा से णं संचाएज्जा सीलं वा जाव पणवज्जित्तए
 गोयमा ! णो इण्ढे समढे एवं असुरकुमारेसु वि जाव थ-
 णियकुमारेसु एगिंदियविगलिंदिएसु जहा पुढविकाइए पं-
 चिंदियतिरिक्खजोणिएसु मणुस्सेसु य जहा णेरइयाणमंन-
 रजोइसियवेमाणिएसु जहा णेरइएसु उव्वज्जेज्जा पुच्छा ज-
 णिया एवं मणुस्सेसु वि बाणमंतरजोइसियवेमाणियं जहा
 असुरकुमारेसु ॥

(इतः पूर्वं टीका सुगमेति न गृहीता) नवरं जे णं भंते ! इत्या-
 दि मुरादो जूत्या अनगारतां प्रव्रजितुं शक्नुयान्नवेति प्रश्ने जग-

बानाह नायमर्थः समर्थः तिरिश्चां जवस्वभावतः तथारूप-
रिणामासंज्ञात् अनगारताया अभावे मनः पर्यवज्ञानस्य आ-
भावः सिद्ध एव यथा च तिर्यक्पञ्चेन्द्रियविषयं सूत्रकदम्बक-
मुक्तं तथा मनुष्यविषयमपि वक्तव्यं नवरं मनुष्येषु सर्वजावस-
म्भवात् मनःपर्यवज्ञानकेवलज्ञानसूत्रे अधिकं प्रतिपादयति “ ज-
वं भंते ! संचाण्डजा मुने भविता इत्यादि ” सुगमं नवरं सि-
ञ्जेज्जा इत्यादि सिद्ध्यन्त समस्तानिभैश्वर्यादिसिद्धिजाक् भवे-
त् बुध्येत् लोकालोकस्वरूपमशेषमवगच्छेत् मुच्येत् भवापभा-
हकर्मभरपि । किमुक्तं जवति सर्वदुःखानाम्भक्तं कुर्यात्
बागमन्तरज्यातिष्कवैमानिकेषु प्रतिषेधो वक्तव्यो नैरयिकस्य
भवस्याज्ञाव्यापैरायिकदेवभवयोग्यायुर्धन्वाऽसंभवात् तदेवं नै-
रयिकादिचतुर्वैशतिदण्डकक्रमेण चिन्तितं साम्प्रतमसुरकु-
मारान् नैरयिकादिचतुर्वैशतिदण्डकक्रमेण चिन्तयति “ असुर-
कुमारान् जंते ” इत्यादि प्राग्वत् नवरमेते पृथिव्यम्भनस्पति-
ष्वप्युत्पद्यन्ते ईशानान्तदेवानां तेषूपादाविरोधात् तेषु चोत्पन्ना
न केवलप्रज्ञसं धर्मे लभन्ते । अवगुणतया भवणेन्द्रियस्याज्ञावात्
शेषं सर्वं नैरयिकवत् । “ एवं जाव धणियकुमारा इति ” एवम-
सुरकुमारोक्तेन प्रकारेण तावद्वक्तव्यं यावत्स्तनितकुमाराः पृथि-
वीकायिका नैरयिकेषु च प्रतिषिध्यन्ते तेषां विशिष्टमनाऽभ्या-
समन्तवत्स्तीव्रसंकलशविद्युदाध्यवसायाज्ञावात् । शेषेषु तु स-
र्वेष्वपि स्थानेषु उत्पद्यन्ते तद्योग्याध्यवसायस्थानसम्भवात् ।
तथापि च तिर्यक्पञ्चेन्द्रियेषु च नैरयिकवद्वक्तव्यमेवमपका-
यिकवनस्पतिकायिकाश्च वक्तव्याः तेजस्कायिका वायुकायिका-
श्च मनुष्येष्वपि प्रतिषेधनीयास्तेषामानन्तर्येण मनुष्येषूपादसं-
जवात् असमन्तवच्च किञ्चिदपरिणामतया मनुष्यगतिमनुष्यानु-
पूर्वमनुष्यायुर्धन्वाम्भवात् । तिर्यक्पञ्चेन्द्रियेषूत्पन्नाः कव-
त्प्रज्ञसं धर्मे अवगुणतया लभ्यन्त भवणेन्द्रियस्य भावात् । पुन-
स्तां केवद्वित्रीं बाधि नावबुध्येन् संकलपरिणामत्वात् द्वित्रि-
चतुरिन्द्रियाः पृथिवीकायिकवत् देवनैरयिकवर्जेषु शेषेषु स-
र्वेष्वपि स्थानेषु उत्पद्यन्ते नवरं पृथिवीकायिका मनुष्येष्वगता अ-
न्तक्रियामपि कुर्युस्ते पुनरन्तक्रियां न कुर्वन्ति तथास्वज्ञावत्वात्
मनःपर्यवज्ञानं पुनरुत्पादयेयुस्तिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्याश्च सर्वे-
ष्वपि स्थानेषूपद्यन्ते तद्वक्तव्यता पाठसिद्धा । वानमन्तरज्याति-
ष्कवैमानिका असुरकुमारवद्भावनीया गतं चतुर्थद्वारम् । (ले-
ह्यादिशेषेणान्तक्रियाविचारो माकंदिक शब्दे) ।

इदानीं पञ्चमं तीर्थकरवक्तव्यनामकृष्णद्वारमभिधित्सुराह ।

रयणप्पभापुढविनेरइए णं जंते ! रयणप्पजापुढविनेरइए-
हिंता अणंतरं उव्वट्ठिता तित्थगरत्तं लभेज्जा ? गोयमा !
अत्येगतिए लभेज्जा अत्येगतिए नो लभेज्जा से केणट्ठेणं
जंते ! एवं बुच्चइ अत्येगतिए लजेज्जा अत्येगतिए नो
लजेज्जा ? गोयमा ! जस्सन्नं रयणप्पजापुढविनेरइयस्स ति-
त्थगरनामगोयाई कम्माई बच्चाई पुट्टाई कमाई पट्टावियाई
णिभिद्धाई अभिनिविद्धाई अभिसमन्नागयाई उदिन्नाई नो
उवसंताई हवन्ति से णं रयणप्पभापुढविनेरइएहिंता अणं-
तरं उव्वट्ठिता णं तित्थगरत्तं लभेज्जा जस्सन्नं रयणप्पभा-
पुढविनेरइयस्स तित्थगरनामगोयाई णो बच्चाई जाव नो
उदिन्नाई उवसंताई जवन्ति से णं रयणप्पभापुढविनेरइएहिं-
ता अणंतरं उव्वट्ठिता तित्थगरत्तं नो लजेज्जा से तेणट्ठेणं

गोयमा ! एवं बुच्चइ अत्येगतिए लभेज्जा अत्येगतिए नो
लभेज्जा एवं जाव बालुयप्पभापुढविनेरइएहिंता तित्थगरत्तं
लजेज्जा । पक्कप्पभापुढविनेरइए णं भंते ! पक्कप्पभानेरइएहिंता
अणंतरं उव्वट्ठिता तित्थगरत्तं लभेज्जा ? गोयमा ! णो इ-
णट्ठ समं अंतकिरियं पुण करेज्जा धूमप्पजापुढविनेरइए
णं पुच्छा ? गोयमा ! णो इणट्ठे समं विरतिं पुण लजेज्जा
तमाए पुच्छा ? गोयमा ! णो इणट्ठे समं विरयाविरतिं
पुण लजेज्जा अहेसत्तमाए पुच्छा ? गोयमा ! णो इणट्ठे
समं सम्पत्तं पुण लजेज्जा असुरकुमारं णं पुच्छा ? गोयमा !
णो इणट्ठे समं अंतकिरियं पुण करेज्जा एवं निरंतरं जाव
आजकाए । तेउकाइए णं भंते ! तेउकाइएहिंता अणंतरं
उव्वट्ठिता लववज्ज्जा ? गोयमा ! णो इणट्ठे समं केवलि-
पप्पत्तं धम्मं लजेज्जा वणयाए एवं वाउकाइए वि ।
वणस्मइकाइए णं पुच्छा ? गोयमा ! णो इणट्ठे समं अंत-
किरियं पुण करेज्जा वेइंदियतेइंदियचउरिंदिय पुच्छा ?
गोयमा ! णो इणट्ठे समं मणपज्जवनाणं उप्पामेज्जा पं-
चिंदियतिरिक्खजोणियमल्लुस्सबाक्कन्तरजोइंसिएणं पुच्छा ?
गोयमा ! णो इणट्ठे समं अंतकिरियाणं करेज्जा । सो-
हम्मदेवेणं जंते ! अणंतरं चइत्ता तित्थगरत्तं लजेज्जा ?
गोयमा ! अत्येगतिए लजेज्जा अत्येगतिए नो लजेज्जा
एवं जहा रयणप्पजापुढविनेरइए एवं जाव सव्वट्ठसिद्ध-
गदेवे रयणप्पजापुढविनेरइए णं भंते ! अणंतरं उव्वट्ठिता
चक्कवाट्ठत्तं लजेज्जा ? गोयमा ! अत्येगतिए लजेज्जा अ-
त्येगतिए नो लजेज्जा से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ गोय-
मा ! जहा रयणप्पभापुढविनेरइयतित्थगरत्ते । सक्करप्पजा-
पुढविनेरइए णं भंते ! अणंतरं उव्वट्ठिता चक्कवाट्ठत्तं ल-
भेज्जा ? गोयमा ! णो इणट्ठे समं एवं जाव अहेसत्त-
माए पुढविनेरइए तिरियमाणएहिंता पुच्छा ? गोयमा !
नो इणट्ठे समं । जवणवज्जाणमंतरजोइंसियवमाणिएहिंता
पुच्छा ? गोयमा ! अत्येगइए लजेज्जा अत्येगइए नो लजे-
ज्जा । एवं च बलदेवत्तं णवर सक्करापुढविनेरइए वि लभे-
ज्जा एवं वासुदेवत्तं दोहिंता पुढविहिंता वेमाणिएहिंता य
अणुत्तरोववातियवज्जेहिंता सेभेसु णो इणट्ठे समं । मं-
कलियत्तं अहेसत्तमाए तेउवाउवज्जेहिंता सेणावइरयण-
त्तं गाहावइरयणत्तं बहुरयणत्तं पुरोहिथरयणत्तं इत्थियर-
णत्तं च एवं चेव नवरं अणुत्तरोववातियवज्जेहिंता आसर-
यणत्तं हात्थरयणत्तं च रयणप्पभाओ निरंतरं जाव सह-
स्सारो अत्येगतिए लजेज्जा अत्येगतिए नो लजेज्जा । च-
क्करयणत्तं चम्मरयणत्तं दंररयणत्तं छत्तरयणत्तं मणिरय-
णत्तं असिरयणत्तं कागिरयणत्तं एप्पसिं असुरकुमारं हिं-
ता आरद्धं निरंतरं जाव ईसाणाओसेभेहिंता नो इणट्ठे समं ।

एवं शर्करप्रजाप्राप्तिकप्रजाविषयेऽपि सुत्रे वक्तव्ये पक्षप्रभापू-
थिवीनैरयिकस्ततोऽनन्तरमुद्भूतः संस्तीर्थकरत्वं न लभते अ-
न्तक्रियां पुनः कुर्यात्, धूमप्रजापृथिवीनैरयिकोऽन्तक्रियामपि न
करोति सर्वविरतिं पुनर्लभते, तमःप्रजापृथिवीनैरयिकः सर्व-
विरतिमपि न लभते विरत्यविरतिं देशविरतिं पुनर्लभते । अधः
सप्तमपृथिवीनैरयिकस्तामपि देशविरतिं न लभते परं सम्य-
क्त्वमात्रं लभते । असुरादयो यावद्भनस्पनिकादयोऽनन्तरमु-
द्भूतास्तीर्थकरत्वं न लभन्ते अन्तक्रियां पुनः कुर्युः । वसुदेवच-
रिते पुनः नागकुमारेज्योऽप्युद्भूता अनन्तरमैरयिकत्वेऽस्यामवा-
धसर्पिण्यां चतुर्विंशतितमस्तीर्थकर उपदर्शितः तदर्थतत्त्वं के-
वलिना विदन्ति । तेजावाद्ययोऽनन्तरमुद्भूता अन्तक्रियामपि न
कुर्वन्ति मनुष्येषु तेषामानन्तर्वैजात्यादाभावादपि च ते तिर्यकृत्प-
न्नाः केवलप्रकृतं धर्मं भवणतया लभेरन् न तु बोधमित्युक्तं प्राग्
वनस्पतिकायिकाद्यनन्तरमुद्भूतास्तीर्थकरत्वं न लभन्ते अन्त-
क्रियां पुनः कुर्युः । द्वित्रितुरिन्द्रिया अनन्तरमुद्भूतास्तामपि न
कुर्वन्ति मनःपर्यवहानं पुनरुपादयेयुः तिर्यकपञ्चन्द्रियमनुष्यव्य-
न्तरज्योतिष्का अनन्तरमुद्भूतास्तीर्थकरत्वं न लभन्ते अन्त-
क्रियां पुनः कुर्युः । सौधमादयः सर्वार्थसिद्धपर्यवसाना नैरयि-
कवत्कव्याः । गते तीर्थकरद्वारम् । संप्रति चक्रवर्तित्वादीनि द्वा-
राण्युच्यन्ते तत्र चक्रवर्तित्वं रत्नप्रजानैरयिकभवनपतिव्यस्तर-
ज्योतिष्कवैमानिकेज्यो न शेषेभ्यः बलदेववासुदेवत्वे शर्करा-
तोऽपि नवरं वासुदेवत्वे वैमानिकेज्योऽनुत्तरोपपातयज्जेज्यो मा-
तुलित्वमधःसप्तमतेजोवायुवर्ज्यः शेषेभ्यः सर्वेज्योऽपि
स्थानेभ्यः सेनापतिरत्नत्वं वर्तिकिरत्नत्वं पुणहितरत्नत्वं स्त्री-
रत्नत्वमधःसप्तमपृथिवीतेजोवाय्वनुत्तरोपपन्नदेववर्ज्यः शेष-
ेभ्यः स्थानेभ्यः अश्वरत्नत्वं हस्तिरत्नत्वं रत्नप्रजाया आरभ्य नि-
रन्तरं यावदासहस्राक्षरत्नत्वं वज्ररत्नत्वं दण्डरत्नत्वमसि-
रत्नत्वं मणिरत्नत्वं काकिणिरत्नत्वं चासुरकुमारादारभ्य नि-
रन्तरं यावदीशानात् । सर्वत्र विधियाक्यम् । “अथेगइए लभे-
ज्जा अथेगइए नो लभेज्जा ” इति वक्तव्यं प्रतिषेधे “ ना इण्ठे
समठे ” इति तदेवमुक्तानि द्वाराणि प्रका० १९ पद । (तीर्थ-
कृतामन्तक्रिया तित्थयर शब्दे)

उग्रादयोऽस्मिन् धर्मेऽवगाहमाना अन्तक्रियां कुर्यन्ति ।

जे इमे भंत ! उग्गा जोगा राइस्सा इक्खागा णाया कोर-
न्वा एए णं अस्सिं धम्मे आंगाहइ आंगाहइत्ता अट्ठविहं
कम्मरयमलं पवाहिति पवाहितिच्चा तओ पच्चा सिज्झ-
ति जाव अंतं करेति इता गोयमा ! जे इजे उग्गा भोगा तं
चेव जाव अंतं करेति अथेगइया अणयरसु देवलाएसु दे-
वत्ताए उववत्तारो जवंति ।

(अस्सिं धम्मं स्ति) अस्मिन् नैर्ग्रन्थे धर्मे इति भ० २० श० ८३० ।

[जीवः सदसदमितमेजनादिभावं परिणमन्नान्तक्रियां
करोतीति मरुगपुस्त शब्दे]

केवलिन एव अन्तक्रियां कुर्वन्तीति विष्णुगृह ।

उत्तमत्येणं जंते ! मणुसे तीतमणंतं सामयं मयं केवले-
णं संजमेणं केवलेणं संवरणं केवलेणं बंधचेरवासणं केव-
लीहिं पवयणमायाहिं सिज्झसु बुज्झसु जाव सव्वदुक्खा-
णमंतं करिंसु ? गोयमा ! एो इण्ठे समठे से केण्ठेण जंतं !
एवं बुद्धं तं चेव जाव अंतं करिंसु ? गोयमा ! जे केइ अं-

तकरा वा अंतिमसरीरिया वा सव्वदुक्खाणमंतं करिंसु वा
करिंति वा करिस्संति वा सव्वे ते उप्पन्ननाणंदसणधरा
अरहा जिणे केवली जविच्चा तओ पच्चा सिज्झंति भुञ्जंति
परिनिव्वारयंति जाव सव्वदुक्खाणमंतं करिंति करिस्संति
वा से तेण्ठेणं गोयमा ! जाव सव्वदुक्खाणमंतं करिंसु पदु-
प्पण्णे वि एवं चेव नवरं सिज्झंति जाणियव्वा अणागए वि
एवं चेव नवरं सिज्झिस्संति जाणियव्वा जहा छुउमत्थो
तहा आहोहिओ वि तहा परमोहिओ वि तिन्नि तिन्नि आ-
लावगा भाणियव्वा H

इह दुष्प्रसङ्गोऽवधिज्ञानरहितोऽवसेयो न पुनरकेवलमिमांशमुत्त-
रत्रावधिज्ञानिनो वक्ष्यमाणत्वादिति (केवलं एति) असहाये-
न गुह्येन वा परिपूर्णं वा असाधारणेन वा यदाह “केवलमेणं
सुखं सगलमसाधारणमणंतं च” (संजमेणं) पृथिव्यादिरङ्ग-
रूपेण (संवरणं) इन्द्रियकषायनिरोधेन “सिज्झिंसु” इ-
त्यादौ च बहुवचनं प्राकृतत्वादिति एतच्च गौतमेनानेनाजिप्रायेण
पृथेयदुत उपशान्तमोहाद्यवस्थायां सर्वविशुद्धाः संयमा यतयोऽ
पि भवन्ति विशुद्धसंयमादिसाध्या च सिद्धिरिति सा छद्म-
स्थस्यापि स्यादिति (अंतकरेति) भवान्तकारिणस्ते च दी-
घंतरकात्त्रापेक्षयाऽपि भवन्तीत्यत आह (अतिमसरीरियावत्)
अन्तिमं शरीरं येषामस्ति तंऽन्तिमशरीरिकाश्चरमदेहा इत्यर्थः ।
बाह्यद्वौ समुच्ये “ सव्वदुक्खाणमंतं करिंसु ” इत्यादौ “सि-
ज्झंसु सिज्झंती” त्याद्यपि दृष्टव्यम् । सिद्ध्याद्यविनाभूतत्वात्स-
र्वदुःखान्तकरणस्येति (उप्पन्ननाणंदसणधरेति) उत्पन्ने ज्ञान-
दर्शने ध्यायन्ति ये ते तथा त्वनादिसंनिद्धज्ञाना धैत एव (अर-
हन्ति) पूजाहोः (जिणस्ति) रागादिजंतारस्ते उग्रस्था अपि
भवन्तीत्यत आह । केवलीति सर्वज्ञाः “सिज्झंती” त्यादिषु चतुर्षु
पदेषु वर्तमाननिर्देशस्य शेषोपलक्षणत्वात् “सिज्झंसु सिज्झंति
सिज्झिस्संति” इत्येवमतीतादिनिर्देशो दृष्टव्यः । अत एव “सव्व-
दुक्खाण ” मित्यादौ पञ्चमपदेऽसौ विहित इति । “जहा उवम-
त्थो” इत्यादिरियं भावना “आहोहिणं जंतं ! मणुसे तीतमणंतं
सासयमित्यादि” दण्डकत्रयं तत्र अधः परमावधेरधस्ताद्योऽव-
धिः सोऽधोऽवधिस्तेन यो व्यवहरत्यसावाधोवधिकः परिमित-
क्षेत्रविषयावधिकः (परमाहो हिओस्ति) परम आधोवधिकाद्यः
स परमाधोवधिकः प्राकृतत्वाच्च व्यत्ययनिर्देशः (परमोहिओ-
स्ति) कश्चित्पाठो व्यक्तश्च स च समस्तकृपिष्ठ्यासंख्यातलो-
कमात्रालोकस्वरमासंख्यातावसर्पिणीविषयावधिज्ञानः (तिसि-
आलावगस्ति) कात्रयवेदिनः केवलिनोऽप्येत एव त्रयो दण्ड-
काः विशेषस्तु सूत्रोक्त एवेति ।

केवली एणं जंते ! मणुसे तीतमणंतं सासयं समयं जाव
अंतं करेसु ? इता गोयमा ! सिज्झंसु जाव अंतं करिंसु
एते तिन्नि आलावगा जाणियव्वा । छुउमत्थस्म जहा
नवरं सिज्झंसु सिज्झंति सिज्झिस्संति । से णुणं जंते !
तीतमणंतं सासयं समयं परुप्पणं वा सासयं समयं अणा-
गयमणंतं वा सासयं समयं जे केइ अंतकरा वा अंतिमस-
रीरिया वा सव्वदुक्खाणमंतं करिंसु वा करिंति वा करि-
स्संति वा सव्वे ते उप्पन्ननाणंदसणधरा अरहा जिणे

केवली जवित्ता तओ पच्छा सिज्झति जाव अंत करि-
स्संति वा हंता गोयमा ! तीतमणंतं सासयं जाव अंतं
करिस्संति वा से नूणं जंते ! उप्पन्नानाणदंसाणधरे अरहा
जिणे केवली अलमत्तुत्ति वत्तव्वंसिया हंता गोयमा !
उप्पन्नानाणदंसाणधरे अरहा जिणे केवली अलमत्तुत्ति व-
त्तव्वंसिया सेवं जंते भंतेत्ति ॥

“से नूण” मित्यदिषु काव्यत्रयनिर्देशो वाच्य एवेति (अलम-
त्तुत्ति) अलमस्तु पर्याप्तं भवतु वातः परं किञ्चिज्ज्ञानान्तरं प्रा-
ग्वक्तव्यमस्तीति एतद्वक्तव्यं स्याद् भवेत्सत्यत्वादस्येति ज०
१ श० ४ उ० । विनाशे, “उक्खणमंतं करिय काही अचिरेण
कावेण” ध० २ अधि० । अन्तो जवान्तस्तस्य क्रियाऽन्तक्रिया
भवच्छेद इत्यर्थस्तत्केतुर्याऽऽराधना शैलेशीरूपा सा अन्तक्रिये-
त्युपचारात् केवलपाराधनाभेदे, एषा च काथिकज्ञानिकेयविना-
शे भवति स्था० २ ज० ।

रागद्वेषक्षय एवान्तक्रिया जवितुं शक्नोति ।

मे नूणं जंते ! कंखापदोमे खोणे समणे गिगंथे अंत-
करे भवइ अंतिमसरिरेण वा बहुमोहे नि य णं पुंत्वि विह-
रित्ता अह पच्छा, संवुके काअं करेइ तओ पच्छा सिज्झ-
इ बुज्झइ भुवइ जाव अंतं करेइ ? हंता गोयमा ! कंखापदो-
स खोणे जाव अंतं करेइ भ० १ श० ६ उ० ।

(जीवो यावदंजले तावन्नो अन्तक्रियां कर्तुं शक्नोतीति इरियाव-
हिया शब्दे) (आचार्यो उपाध्यायो वाऽप्यन्या गणसंग्रहं कुर्वन्
कतिजिर्भवेत् सिद्धयति इति गणसंग्रहकर शब्दे)

अंतकुल-अन्यकुल-न० शृङ्कुले, कल्प० । आ० म० द्वि० ।

अंतकर्वरिया-अन्याकरिका-स्त्री० ब्राह्मणानिपेनैवमेनेत्य-
विधाने, प्रज्ञा० १ पद । त्रिषष्टिमकलायाञ्च कल्प० ।

अंतग-अन्तक-त्रि० विनाशकारिणि, सूत्र० १ श्रु० ए अ० ।

अन्तग-त्रि० अन्तं गच्छत्यन्तः । वृत्तरित्यजं, “चिञ्चाण अंतगं
सो यं गिरवेक्खो परिचवे” सूत्र० १ श्रु० ए अ० । अन्तयति
अन्तं करोति अन्तं निच तवुव मृत्यौ, वाच० ।

अंतगद-अन्तकृत (त)-पुं० अन्तो विनाशः स च कर्मणस्तत्फ-
लस्य वा संसारस्य कृतो येस्तेऽन्तकृताः । तीर्थकरादिषु, स० ।
स्था० । पा० । अन्त० । न० । सूत्र० । अनु० । कल्प० ।

अंतगरुदसा-अन्तकृद् (त) दशा-स्त्री० बहु० अन्तो जघातः
कृतो विहितो येस्तेऽन्तकृतास्तत्तत्तव्यता प्रतिबद्धा दशा दशा-
ध्ययनरूपा ग्रन्थपद्धतय इति अन्तकृद् (त) दशा इह चाष्टौ
वर्गा भवन्ति तत्र प्रथमवर्गे दशाध्ययनानीति तानि शब्दव्युत्प-
त्तेर्निमित्तीकृत्यान्तकृद् (त) दशाः । अष्टमं पङ्के, अन्त० स्था० ।
स० । पा० । न० । अनु० ।

आसां वर्गाऽध्ययनानि ।

तेणं कालेणं तेणं समणं चंपा नामं नथरी हांत्था पुस-
भदे चेति ए वनसंसे वणओ तेणं कालेणं तेणं समणं अज्ज-
सुहम्मे समोसरिते परिसा णिग्गया जाव पडिग्गता । तेणं का-
लेणं तेणं समणं अज्जसुहम्मे अंतेवामी अज्जजंब् जाव
पज्जुवासति एवं वयासी जति णं जंते ! समणेणं ३ जाव

संपत्तेणं सत्तमस्म अंगस्स उवासगसाणं अयमद्वे पञ्चत्ते ।
अट्टमस्म णं जंते ! अंगस्स अंतगदसाणं समणेणं के
अद्वे पत्तत्ते एवं खलु जंब् ! समणेणं जाव संपत्तेणं अट्टमस्म
अंगस्स अंतगदसाणं अट्टवग्गा पत्तत्ता जति णं जंते !
समणेणं ३ जाव संपत्तेणं अट्टमस्स अंगस्स अंतगदसाणं
अट्टवग्गा पत्तत्ता पदमस्स णं भंते ! वग्गस्स अंतगदसाणं
समणेणं ३ जाव संपत्तेणं कति अज्जयणा पत्तत्ता एवं
खलु जंब् ! समणेणं जाव संपत्तेणं अट्टमस्स अंगस्स अंत-
गरुदसाणं पदमस्स वग्गस्स दस अज्जयणा पत्तत्ता नं
जहा [अन्त० १ वर्ग०] नमी य मंगे सोमिस्से, रामगुत्ते
सुदंसेण । जमाली व जगाली य, किं कमे पट्ठएय्य ॥१॥
फाले अ अट्ठपुत्ते य, एमेते दस आदिया । स्था० १० ठा० ।
अन्तगदसाणि इह चाष्टौ वर्गोस्तत्र प्रथमवर्गे दशाध्य-
यनानि तानि चामुनि (नमीत्यादि) साद्धं श्लोकमतानि
च नमीत्यादिकान्यन्तकृतसाधुनामानि अन्तकृद्दशाङ्गप्रथमवर्गे
अध्ययनसंग्रहे नोपलभ्यन्ते वतस्तत्राजिधीयते “ गौयम ! स-
मुहमागर, गंअंअं नेव होइ धिभिण थ । अयले कंविस्से खलु अ-
क्खोज पत्तेणं विग्गुत्ति ॥१॥ ” ततो वाचनान्तरापेक्षाशीमा-
नीति सम्भावयामो न च जन्मान्तरनाभापेक्षयितानि भविष्यन्ती-
ति वाच्यं जन्मान्तराणां तथानभिधीयमानत्वादिति ॥

द्वितीये वर्गे इमानि ।

अक्खोमि १ मागगे खलु, २ समुइ ३ हिमवंत ४ अच-
लनामे य ए । धरणे य ६ पुरणे य, ७ अजिचंदे चेव
अट्टमए ॥

तृतीये वर्गे ।

जति णं भंत ! तच्चस्म उक्खंयओ एवं खलु जंब् अट्ट-
मस्म अंगस्म तच्चस्म वग्गस्म तेरम अज्जयणा पत्तत्ता
तंजहा अणीयसंसे ? अणंतमेणे अजियमेणे ३ अणिह-
यरेमिओ ४ देवमेणे ५ मत्तमेणे ६ सागणे ७ गए ८ समुइ
ए हस्सुइ १० कुवए ११ टारुए १२ अणाहिट्टा १३ ॥

चतुर्थे वर्गे ।

जति णं जंते ! समणेणं जाव संपत्तेणं चउत्थस्स वग्गस्स
अंतगरुदसाणं जाव संपत्तेणं के अद्वे पत्तत्ते ? एवं खलु
जंब् ! समणेणं जाव संपत्तेणं चउत्थस्स वग्गस्स दस अज्ज-
यणा पत्तत्ता तंजहा जाली ? मयात्री २ उवयात्री, ३ पुर-
ससेण य ४ वारिसणे य ए । पज्जुएण ६ मंवे ७ अनिरुद्धे,
८ सच्चलेमी य ए ददनेमी य १० ॥

पञ्चमे वर्गे ।

जति णं भंते ! समणेणं जाव संपत्तेणं पंचमस्म वग्गस्स
अंतगरुदसाणं समणेणं जाव संपत्तेणं के अद्वे पत्तत्ते एवं
खलु जंब् समणेणं जाव संपत्तेणं पंचमस्स वग्गस्स दस अज्ज-
यणा पत्तत्ता पउमावतीए गोरी गंधारी लक्खणा सुसीमा
य । जंभुवती मत्तजामाय रुप्पिणी मूलासिरी मूलात्ता वि ।

षष्ठे वर्गे ।

जति एं जंत! उडस्स उक्खेवतो णवरं सोलस अज्जयणा पम्पत्ता तंजहा “ मकारी ? किंक्रम च २ मांगरपा-
णी य ३ कामव ४ खेमती ५ द्वित्वरं च ६ केला ७
हरिचंदण ८ वारत ९ सुदंमणे १० पुण्याजहे ११ तह
सुमणजहे १२ सुपडे १३ मोहति १४ मुत्ते १५ अन्नकवे
१६ अज्जयणेणं तु सोलसयं ॥ २ ॥

सप्तमे वर्गे ।

जति णं जंते ! समणेणं मत्तमस्स वग्गस्स उक्खेवतो जाव
तेरम अज्जयणा पम्पत्ता तंजहा “ नंदा ? तह नंदवती नंदत्त-
र ३ नंदिसेणिया ४ चेवामरुता ५ मुमरुत्त ६ महामरुता ७ मरुदेवा
८ य १ अट्टमी महा ९ मुजहा य १० मुजया ? ११ सुमणाडया १२
जुयदिम्या १३ य बोधव्वा सेणियज्जाण नामानि २

अष्टमे वर्गे ।

समणेणं जगवया महावीरेणं जाव अट्टमस्स वग्गस्स
उक्खेवतो जाव नवरं दस अज्जयणा पम्पत्ता तंजहा
“ काली ? सुकाली २ महा-काली ३ काह्वा ४ सुकह्वा ६ य
वीरकाहा य ७ बोधव्वा रामकाहा ८ तंहेव य । पउमसे-
णकाहा नवमी दममी महासेणकाहा य ॥

सर्वसंग्रहेण ।

अंतगडदसां अट्टमस्स अंगस्स एगो सुयक्खंओ अट्ट व-
ग्गा अट्टसु चैव दिवसेसु उद्दिमंति तत्थ पढमविईयवग्गे दस
दस उद्देसगा तइयवग्गे तेरम उद्देसगा चउत्थपंचमवग्गे दस
दस उद्देसगा उच्चवग्गे सोलस उद्देसगा सत्तमवग्गे तेरस उद्दे-
सगा अट्टमवग्गे दस उद्देसगा सेसं जहा नायाधम्मकहा ॥

विषयोऽन्तर्दृष्टानाम् ।

से किं तं अंतगडदसाओ अंतगडदसामु णं अंतगडाणं
णगराडं उज्जाणचेइयवणराया अम्मा पयगेसमोसरणध-
म्मा धम्मकहा इह दोइअपरलोइअ इहिविमेसा भोगप-
विवाया पव्वज्जाओ सुयपरिगाहा तवोवहाणाडं पारुमाओ
बहुविहाओ खमा अज्जवं मदवं च सोअं च सव्वसहियं
सत्तरसविहो य संजमो उत्तमं च बंधं आकिचिणया तवो-
किरियाओ समिइगुत्तीओ चैव । तह अप्पमायजोगो मज्जा-
यज्जाणेण य उत्तमाणं दोएहं पि हक्खणाडं पत्ताण य सं-
जमुत्तमं जियपरीसहाणं चउत्तव्वहक्कम्मक्खयम्मि जहा
केवहम्मस्स लंभो परिया उ जत्तिओ य जह पाडिओ
मुणीहि पावोवगओ य जहि जत्तियाणि जत्ताणि ठेअइ-
त्ता अंतगडे मुणिवरो तमरयोधविमुक्को मोक्खसुहमणंतरं
च पत्ता एए अजे य एवमाइत्थवित्थरेणं परुवेइ । सम० ।
अंतगडदसाणं परिता वायणा, संखिज्जा अणुओगदारा,
संखिज्जा वेदा, संखिज्जा सिद्धोगा, संखिज्जाओ निज्जुत्ती-

ओ, संखिज्जाओ संगहणीओ, संखिज्जाओ पन्निवत्तीओ,
से णं अंगअट्टयाए अट्टमे अंगे एगे सुयक्खंओ अट्ट उद्देसणका-
ला अट्ट समुद्देसणकाला, संखिज्जा पयसहस्सा, पयगेशं
संखिज्जा अक्खरा, अणंता गमा, अणंता पज्जवा, परिता
तमा, अणंता थावरा, सासयकहनिवक्कनिकाइया जिणप-
म्पत्ता भावा आधविज्जंति पर्वावज्जंति परुविज्जंति दंसि-
ज्जंति निदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति । से एवं आया एवं
नाया एवं विवाया एवं चरणकरणपरुवणा आधविज्जइ
सेत्तं अंतगडदसाओ ॥ ८ ॥

तथा प्राप्तानाञ्च संयमोत्तमं सर्वधिरतिजितपरीपहाणाञ्चतुर्विध-
कर्मसूत्रे सन्ति यथा केवलस्य ज्ञानादेर्लाभः पर्यायः प्रमज्जयायाः
लक्षणो यात्राश्च यावद्वर्षादिप्रमाणो यथा येन तपोविशेषश्च-
णादिना प्रकारेण पादितो मुनिभिः पादपोषणमत्र पादयोषणमा-
त्रिधानमनशनं प्रतिपन्नो यो मुनिर्यत्र शत्रुजयपर्वतादौ यावन्ति
च भक्तानि भोजनानि देदयित्वा अनशनानां हि प्रतिदिनं भक्त-
यच्छेदो भवति अन्तर्गतो मुनिवरो जात इति शेषः । तमोऽज-
ओधविप्रमुक्त एवं च सर्वेऽपि क्षेत्रकालादिविशेषिता मुनयो मो-
क्षसुखमनुत्तरञ्च प्राप्ता आख्यायन्त इति क्रियायोगः । एते अ-
न्ये “ चेत्यादि ” प्राभवत् नवरं (दस अज्जयणसि) प्रथमवर्गा-
पेक्षयैव घटन्ते नन्दां तथैव व्याख्यातत्वात् यस्चेह पठ्यते
“ सत्त वग्गात्ति ” तत्प्रथमवर्गादन्यवर्गापेक्षया यतोऽत्र सर्वेऽप्यष्ट-
वर्गा नन्दांमपि तथा पठितत्वात्तद्वृत्तिश्चेत्यम् (अट्टवग्गात्ति) अत्र
वर्गं समूहः स चान्तकृतानामध्ययनानां वा सर्वाणि चैकवर्गगता-
नि युगपदुद्दिश्यन्ते ततो भाषितं “ अट्ट उद्देसणकाला ” इत्यादि
इह च दश उद्देशनकाला अधीयन्ते इति नास्याजिप्रायमवग-
च्छाम । तथा संख्यातानि पदशतसहस्राणि पदाग्रेणेति तानि
च किल त्रयोविंशतिर्लक्षाणि चत्वारि च सहस्राणीति (अ-
ट्टवग्गात्ति) वर्गः समूहः स चान्तकृतानामध्ययनानां वेदिन-
व्यः सर्वाणि चाध्ययनानि वर्गवर्गास्तर्गतानि युगपदुद्दिश्यन्ते
अत आह अष्टौ उद्देशनकालाः अष्टौ समुद्देशनकालाः संख्येया-
नि पदसहस्राणि पदाग्रेण च तानि च किल त्रयोविंशतिर्लक्षाः
चत्वारः सहस्राः शेषं पाठसिद्धं यावद्विगमनम् न० । “ दस उद्दे-
सणकाला दस समुद्देसणकाला ” स० ।

अंतगत (य)—अन्तगत—न० अन्तशब्दः यत्पर्यन्तवाची यथा
वनान्ते इत्यत्र ततश्चान्ते पर्यन्ते गतं व्यवस्थितमन्तगतम् । अ-
नुगामिकाऽवधिजेदं, इहार्थत्रयव्याख्या अन्ते गतमात्मप्रदेशानां
पर्यन्ते स्थितमन्तगतम् इत्यमत्र भावना इहाध्विक्तपद्यमानः कोऽ-
पि स्पर्शरूपतयोत्पद्यते स्पर्शकं नामाद्यधिज्ञानप्रभाया गवाक्क-
जालादिचारविनिर्गतप्रदं पप्रजाया इव प्रतिनियतो विच्छेदवि-
शेषः । तथा चाह जिनजगणिकुमाधमणः स्वोपकृतायदी-
कायां स्पर्शकोऽयमवधिर्विच्छेदविशेष इति तानि चैकजीवस्य
संख्येयान्यसंख्येयानि वा जघन्ति । यत उक्तं मूलावश्यकप्रथम-
पीठिकायाम् “ फडा वि अमंखेजे, संखेज्जायावि एगजीव-
स्सेति ” तानि च विचित्ररूपाणि तथाहि कानिचित् पुरतः कानिचि-
त्पृष्ठतः कानिचिदधोभागे कानिचिदुपरितनभागे कानि-
चिन्मध्यवर्तिष्वात्मप्रदेशेष्वध्विज्ञानमुपजायते तदात्मनोऽन्ते

पर्यन्ते स्थितमिति कृत्वा अन्तगतमित्युच्यते तैरेव पर्यन्तवर्ति-
जिरात्मप्रदेशैः साक्षादधिकरणेन ज्ञानाकाशेवैरिति । अथ-
वा औदारिकशरीरस्य अन्ते गतं स्थितमन्तगतं कयाचिदेकदि-
शोपशमनात् इदमपि स्पष्टकरूपमवधिज्ञानम् । अथवा सर्वेषा-
मप्यात्मप्रदेशानां क्षयोपशमनाच्चापि औदारिकशरीरान्ते क-
यापि दिशा यज्ञशायुपलजते तदप्यन्तगतम् । आह यदि सर्वा-
त्मप्रदेशानां क्षयोपशमस्ततः सर्वतः किं न पश्यति ? उच्यते ए-
कदिशैव क्षयोपशमस्य संभवात् विचित्रो हि क्षयोपशमस्ततः
सर्वेषामप्यात्मप्रदेशानामित्थं नून एव स्वसामग्रीवशात् क्षयो-
पशमः संवृत्तो यदौदारिकशरीरमपेक्ष्य कयाचिद्विचित्रतया ए-
कदिशा पश्यतीति उक्तं च श्रुती । “ओरात्रियस्सीरन्ते हियं ग-
यंति एगडुं न चायप्पसफुगावहिपगदिसोबल्लंभओ य अंत-
गडं ओहिनाणं जण्ण । अहवा सव्वायप्परासविसुक्कं सु वि ओ-
रात्रियस्सीरन्ते एगदिसि पासणागयंति अंतगयं भण्ण ” तृ-
तायोऽर्थः एकदिग्भाषिनाऽवधिज्ञानेन यदुद्घातितं क्षेत्रं तस्यां
वर्त्तते तदवधिज्ञानमवधिज्ञानवतस्तदन्ते वर्त्तमानत्वात्ततोऽन्ते
एकदिग्भाष्यावधिज्ञानविषयस्य पर्यन्ते व्यवस्थितमन्तगतम् ।

तज्ज्ञेदा यथा ।

से किं तं अंतगयं अंतगयं निविहं पसुत्तं तं जहा पुरओ अंतगयं
मगओ अंतगयं पासओ अंतगयं । से किं तं पुरओ अं-
तगयं ? पुरओ अंतगयं से जहानामए केइ पुरिसे उक्कं वा
चरुन्नियं वा अलातं वा मणिं वा पईवं वा जोई वा पुरओ
काउं पणोद्धेमाणा पणोद्धेमाणा गच्छिज्जा सेत्तं पुरओ अ-
तगयं । से किं तं मगओ अंतगयं मगओ अंतगयं से जहा-
नामए केइ पुरिसे उक्कं वा चरुन्नियं वा अलातं वा मणिं वा
पईवं वा जोई वा मगओ काउं अणुकडेमाणे अणुकडेमाण
गच्छिज्जा सेत्तं मगओ अंतगयं । से किं तं पासओ अंत-
गयं पासओ अंतगयं से जहानामए केइ पुरिसे उक्कं वा चरु-
न्नियं वा अलातं वा मणिं वा पईवं वा जोई वा पासओ काउं
परिकडेमाणे परिकडेमाणे गच्छिज्जा सेत्तं पासओ अंतगयं
सेत्तं अंतगयं ॥

अथ किं तत् अन्तगतम् अन्तगतं त्रिविधं त्रिप्रकारं प्रकृतं तद्य-
था पुरतोऽन्तगतमित्यादि । तत्र पुरतोऽवधिज्ञानिनः स्वव्यपेक्ष-
या अप्रभागं अन्तगतं पुरतोऽन्तगतम् । तथा मार्गतः पृष्ठतोऽन्त-
गतं मार्गतोऽन्तगतम् । तथा पार्श्वतो द्वयोः पार्श्वयोरेकतरपार्श्वतो
वाऽन्तगतं पार्श्वतोऽन्तगतम् । अथ किं तत्पुरतोऽन्तगतम् (से ज
हेत्तादि) स विचक्रितो यथा नाम कश्चिन्पुरुषः अत्र सर्वेभ्यपि
पदेषु एकारान्तत्वमतः सौ पुंसि इमानि मागधिकजाषात्तकणा-
त्सर्वमधीदि प्रवचनमर्कमागधिकजाषात्तकम् । अर्धमागधिकजा-
षया तीर्थकृतां देशनाप्रवृत्तेः । ततः प्रायः सर्वत्रापि मागधिक-
माषात्तकणमनुसरणीयम् । (उक्कं वोत्ति) उक्का इपिका वा-
शब्दः सर्वोऽपि विकल्पार्थः । अटुली वा अटुली पर्यन्तव्यवस्थित-
तृणपुष्पिका अज्ञातं वा अज्ञातमुल्लुक्कं च अप्रजाने व्यवस्थाप्यमि-
त्यर्थः । मणिं वा मणिः प्रतीतः ज्योतिर्वा ज्योतिः स एवाद्याधा-
रो ज्वलद्गनिः । आह च श्रुतिं कृत्वा “ जोइ सि मग्गुगाइतिओ
अगणी जसंते इति ” प्रदीपं वा प्रदीपः प्रतीतः पुरतोऽन्तो
वा हस्ते इच्छादौ वा कृत्वा (पणोद्धेमाणे पणोद्धेमाणेति) प्र-

गुद्वज प्रणुद्वज इस्तस्मिन् इदमाप्राच्यस्थितं वा क्रमेण स्व-
गत्यनुसारतः प्रेरयन् प्रेरयन् गच्छेत् यायात् एव दृष्टान्तः ।
उपनयस्तु स्वयमेव ज्ञायनीयः । तत् उपसंहरति (सेत्तं पुरओ
अंतगयं) से शब्दः प्रतिबन्धनोपसंहारदर्शने तदेतत् पुरतोऽन्त-
गतम् । इयमत्र भावना । यथा स पुरुषः उल्कादिभिः पुरत
एव पश्यति नान्यत्र एवं येनावधिज्ञानेन तथाविधकथोपशमना-
वतः पुरतः एव पश्यति नान्यत्र तदवधिज्ञानं पुरतोऽन्तगतम-
जिघांषते । एवं मार्गतोऽन्तगतं पार्श्वतोऽन्तगतसूत्रं ज्ञायनीयं न-
वरम् (अणुकडेमाणे अणुकडेमाणेति) इस्तगतं इदमप्रादिस्थितं
वा अनु पश्चात् कर्षन् अनुकर्षन् पृष्ठतः पश्चात् कृत्वा समाकर्षन्
समाकर्षित्यर्थः । तथा (पासओ काउं परिकडेमाणे परिकडेमा-
णेति) पार्श्वतोऽवधिज्ञानेनोऽधवा धामपार्श्वतो यद्वा द्वयो-
रपि पार्श्वयोः उल्कादिकं इस्तस्मिन् वा इदमप्रादिस्थितं वा प-
रिकर्षन् परिकर्षन् पार्श्वभागं कृत्वा समाकर्षन् समाकर्षित्यर्थः ।
न० १९ पत्र० । (मध्यगतादस्य विशेषः आणुगमिय शब्दे)
अन्तगत-त्रि० अन्तर्गत-सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।

अंतगग-अन्तर्गत-त्रि० तोऽन्तरि २१। ६० इति सूत्रस्य कवा-
चित्कत्वात्तः शब्दे तस्यात् एत्वम् । मध्यगते, प्रा० । अन्त-
गते, अष्ट० ।

अंतचरय-अन्तचरक-पु० पार्श्वचारिणि, अजिप्रदविशेषधार-
के भिक्षाके, स्था० ५ उ० । यो हि अजिप्रदविशेषधारके भिक्षाके, स्था० ५ उ० ।

अंतचारि[न] अन्तचारिन्-पु० अन्तेन लुकावशेषेण बहुविध-
कृतेन चरन्तीति । अजिप्रदविशेषधारके भिक्षाके, स्था० १०
उ० । सूत्र० ।

अंतजीवि (न्)-अन्तजीविन्-पु० अन्तेन जीवितुं शीलमाज-
न्माऽपि यस्य स तथा । अजिप्रदविशेषधारके भिक्षाके, स्था० ५
उ० । सूत्र० ।

अंतद्व-अन्तःस्थ-पु० अन्तः स्पर्शोष्णोर्वर्णयोर्मध्ये तिष्ठतीति
स्था-विषयः । यरत्नवाक्येषु वर्णेषु, ते हि कादिभावसानस्पर्शानां
शवस्वरूपोष्णतां च मध्यस्थाः । या विसर्गलोपेऽन्तस्था अपि
मध्यस्थितमात्रे, त्रि० वाच० ।

अंतद्वाण-अन्तर्धान-न० अन्तर-धा०-स्युद् । तिरोधाने,

शक्तिस्तम्भे तिरोधानं, कायरूपस्य संयमात् ।

कायः शरीरं तस्य रूपं चक्षुर्ग्राह्यं गुणस्तस्य नास्तिस्मिन् का-
ये रूपमिति संयमात्पस्य चक्षुर्ग्राह्यरूपायाः शक्तेः स्तम्भे,
प्रावनायशात् प्रतिबन्धे सति तिरोधानं प्रवति चक्षुषः प्रकाश-
रूपस्य सात्त्विकस्य धर्मस्य तद्वहणव्यापाराजावाप्तया संयम-
वान् योगी न केनचिद् दृश्यत इत्यर्थः । एवं शब्दादितिरोधानम-
पि हेयम् । तदुक्तं कायरूपसंयमात् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुषः
प्रकाशसंयोगेऽन्तर्धानम् । एतेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तमिति द्वा०
२६ द्वा० । अज्जनविद्यादिनाऽदृश्यीभवनं, नि० चू० १३० । व्यवधाने
च-व्य० २ उ० ।

अंतद्वाणपिंड-अन्तर्धानपिण्ड-पु० आत्मानमन्तर्हितं कृत्वा
गृहमाणे पिण्डे, “ अप्पाणं अंतद्वहं करेत्ता जो पिंरं गेरद्वह
सो अंतद्वाणपिंडो जण्णति जो अंतद्वाणपिंडं जुंजइ जुंजंते वा
साऽजइ ” आज्ञादयोऽत्र दोषास्तुल्येषु प्रायश्चित्तम् । नि० चू०
२ उ० । अशिवाधिकारणेऽन्तर्धानपिण्डमुत्पादयेत् (अत्राद्वि-
रणं शुभ शब्दे)

अंतःशाली (गिया) ए०-अन्तर्धानिका-ली० अन्तर्धानकारिणि
विद्याविशेषे, सूत्र० २ सु० २ अ० ।

अंतःशाली-अन्तर्धि-पु० व्यवधाने, हेम० ।

अंतःशालीय-अन्तर्धी-पु० नष्टे, " नष्टेति वा विगणसि वा
अन्तःशालीति वा एगछा " आ० चू० १ अ० ॥

अंतःशाली-अन्तःपात-पु० कगउरुतदपशपसःकःपासुर्वे लु-
कः । २ । ७७ इति ककागदूर्ध्वस्थस्य जीह्वामुलीयस्य मुकु ।
मध्ये यतने, प्रा० ।

अंतःशाली-अन्तर्ध-पु० प्रवेशे, विशेषे ।

अन्तर-अन्तर-न० मध्ये, आन्ता० १ भू० ६ अ० विशेषे, ध० १ अधि०
अवधौ, परिधानांशुके, अन्तर्धाने, जेदे, परस्परवैलक्षण्यरूपे
विशेषे, तादृश्ये, विदे, आत्मीये, धिनाये, बहिर्ये, महजे,
वाच० । सूत्रविशेषे, पानीयान्तरमिति सूत्रधारैर्यद् व्यपदिश्यते
ज्ञा० १ अ० व्यवधाने, जं १ वक्र० । स्वा० । अन्तं गति उ-
दाति रा-क- । वि० । तं० । अवकाशे, भ० ७ श० ८
उ० । प्रष० । सुत्र० । नि० ।

[१] अन्तरस्य भेदाः ।

[२] द्वीपपर्वतानां परस्परं व्यवधाने वक्तव्ये ईषत्प्राभागायाः
अलोकस्यान्तरमुक्तम् ।

[३] कुल्लहिमयत्कटस्थोपरितनाच्चरमान्ताद्वर्षधरपर्वतस्य स
मधरणितलस्यान्तरम् ।

[४] गोस्तृभस्य पौरस्त्याच्चरमान्ताद्वर्षधरमुखस्य पाश्चात्यचर-
मान्तस्यान्तरम् ।

[५] जम्बूद्वाराणां परस्परमन्तरम् ।

[६] जम्बूद्वारस्य पौरस्त्यचरमान्ताद्वर्षधरमुखस्य पाश्चात्यचर-
मान्तस्यान्तरम् ।

[७] जम्बूद्वारस्य पौरस्त्याद्वेदिकान्ताद् धातकीखण्डस्य पा-
श्चात्यचरमान्तस्यान्तरम् ।

[८] जिनान्तराणि ।

[९] ऋषभाद्वीरस्यान्तरम् ।

[१०] ज्योतिष्काणां चन्द्रमासस्य चा-तरम् ।

[११] चन्द्रसूर्याणां परस्परमन्तरम् ।

[१२] ताराणां परस्परमन्तरम् ।

[१३] सूर्याणां परस्परमन्तरम् ।

[१४] धातकीखण्डस्य द्वाराणामन्तरम् ।

[१५] नन्दनवनस्याधस्तनाच्चरमान्तात्सौगन्धिकस्य काण्ड-
स्याधस्तनचरमान्तस्यान्तरम् ।

[१६] नरकपृथ्वीनां रत्नप्रजाकाग्नानामन्तरम् ।

[१७] रत्नप्रभाविभ्यो घनवातादेरन्तरम् ।

[१८] रत्नप्रजादीनां परस्परमन्तरम् ।

[१९] निषधकटस्थोपरितनाच्चरमान्तात्सौगन्धिकस्य काण्ड-
स्याधस्तनचरमान्तस्यान्तरम् ।

[२०] पुष्करवरद्वाराणामन्तरम् ।

[२१] मन्दराजम्बूद्वीपाच्च गोस्तृभस्यान्तरम् ।

[२२] मन्दराद्वीपस्यान्तरम् ।

[२३] मन्दराद्वीपस्यान्तरं निरूप्य महाहिमवतोऽन्तरं
प्रतिपादितम् महाहिमवदुक्किमकस्यापीति इहैव महा-
हिमवत्सूत्रे प्रतिपादितम् ।

[२४] लवणसमुद्रचरमान्तयोरन्तरम् ।

[२५] लवणसमुद्रद्वाराणामन्तरम् ।

[२६] वडवामुखादीनामधस्तनाच्चरमान्ताद्वर्षधरमुखस्य पाश्चात्यचर-
मान्तस्यान्तरम् ।

[२७] विमानकल्पानामन्तरम् ।

[२८] आहारमाश्रित्य जीवानामन्तरं प्रतिपाद्य तस्मिन्नेव सू-
त्रे सयोगिभवस्थकेष्वल्यनाहारकस्य चान्तरम् ।

[२९] एकेन्द्रियाद्याश्रित्य कालतोऽन्तरम् ।

[३०] कषायमाश्रित्यान्तरं प्रतिपाद्य कायमाश्रित्यान्तरं नि-
रूपितम् ।

[३१] गतिमाश्रित्यान्तरं प्रतिपाद्य ज्ञानमाश्रित्य जीवानाम-
न्तरमभिहितम् ।

[३२] त्रसस्थावरनोत्रसस्थावरणामन्तरम् ।

[३३] समग्रदृष्टिकमाश्रित्यान्तरम् ।

[३४] पर्याप्तिमाश्रित्यान्तरमभिधाय कायादिपरितानामन्त-
रमभिहितम् ।

[३५] पुष्कलमाश्रित्यान्तरमुक्त्वा प्रथमसमयाऽप्रथमसमय-
विशेषणैकेन्द्रियाणां नैरयिकादीनां चान्तरम् ।

[३६] बाधरसूक्ष्मनोमूक्ष्मनोबाधराणामन्तरम् ।

[३७] सूक्ष्मस्यान्तरं प्रतिपाद्य भाषामाश्रित्य जीवानामन्तरं
निरूपितम् ।

[३८] योगमाश्रित्यान्तरमुक्त्वा लेख्यामाश्रित्य जीवानाम-
न्तरं निरूपितम् ।

[३९] वेदविशिष्टजावानामन्तरं प्रतिपाद्य मनुष्यादिभेदेन
वेदविशेषविशिष्टानां स्त्रीपुंशुसकानामन्तरं प्रति-
पादितम् ।

[४०] औदारिकादिशरीरविशिष्टानामन्तरमुक्त्वा संज्ञावि-
शेषणेन अन्तरं निरूपितम् ।

[४१] संयमविशेषणेनान्तरमभिधाय सिद्धस्यासिद्धस्य चा-
न्तरं निरूपितम् ।

[१] अन्तरस्य भेदाः ।

चञ्चलित्वे अन्तरे पश्यते तं जहा कट्टन्तरे पम्हन्तरे लोहं-
तरं पत्यन्तरे एवामेव इत्येव वा पुरिमस्म वा चञ्चलित्वे अ-
न्तरे पश्यते तं जहा कट्टन्तरसमाणे पम्हन्तरसमाणे लोहंतरस-
माणे पत्यन्तरसमाणे ॥

काष्ठस्य च काष्ठस्य चेति काष्ठयोरन्तरं विशेषां रूपनिर्माणा-
दिभिः एवमेव काष्ठान्तरमिव पट्टमकर्णसकृतादि पट्टमणोर-
न्तरं विशिष्टसौकुमार्यादिभिराङ्गान्तरमन्तान्तेष्वेव कथादि-
भिः प्रस्तरान्तरं पाषाणान्तरं चिन्तितार्थप्रापणादिनिरेवमेव का-
ष्ठान्तरवत् स्त्रिया वा रुयन्तरापेक्षया पुरुषस्य वा पुरुषान्तरा-
पेक्षया वाशब्दौ स्त्रीपुंसयोश्चातुर्विध्यं प्रति निर्विशेष-
तात्प्रापनार्थं काष्ठान्तरेण समानं तुल्यमन्तरं विशेषां विशि-
ष्टपदविशेषाद्विना पट्टमान्तरसमानं यच्चनसुकुमारनयैव
लोहान्तरसमानं स्नेहच्छेदेन परिषदादौ निभेदत्वादिभिश्च
प्रस्तरान्तरसमानं चिन्तातिक्रान्तमनोरथपूरकत्वेन विशिष्टगु-
णवत् बन्धपदवीयोम्यत्वादिना चेति स्था० ४ । ता० ।

(२) द्वीपपर्वतादीनां परस्परं व्यवधानं दृश्यते तत्र ईषत्प्रा-
भागाया अलोकस्य यथा
ईसिप्पन्नाराणं भेदे ! पुढवीए अलोमस्स य केवइए

अवाहाण पुच्छा, गोयमा ! देसूणं जोअणए अवाहाण अंतरं पणत्ते ।

(वेसूणं जोयणंति) इह सिद्धश्लोकयोर्देशानं योजनमन्तरमुक्तं, आग्रहयके तु योजनमेव । तत्र च किञ्चिन्न्यूनताया आवि-
कृणास्य विरोधो मन्तव्य इति भ० ४ श० ८ उ० ।

[३] कुट्टहिमवतकूरुस्योपरितनाभरमान्ताद्वर्ध-
पर्वनस्य समभरणितत्वेऽन्तरम् ।

कुट्टहिमवतकूरुस्य णं उवरिद्धाओ चरमंताओ कुट्टहिमव-
तस्स वासहरपव्वयस्स समभरणितत्वे एम णं उ जोयणसयाई
अवाहाण अंतरं पणत्ते एवं सिद्धिकूरुस्य वि ।

इह नवाथो हिमवान् योजनशतोच्चितस्तत्कूटं पञ्चशतोच्चि-
तमिति सूत्रोक्तमन्तरमवतीति. स० ।

(४) गोस्तृभस्य पौरस्त्याच्चरमान्ताद् वरुवामुक्तस्य पाश्चा-
त्यचरमान्तेऽन्तरम् ।

गोयूजस्स णं आवासपव्वयस्स पुरच्छिमिद्धाओ चरमं-
ताओ वल्लयामुहस्स महापायान्नस्स पञ्चच्छिमिद्धे चरमंते
एस णं बावणं जोयणसहस्साई अवाहाण अंतरं पणत्ते ।

[गोयूभेत्यादि] गोस्तृभस्य प्राच्यां लवणसमुद्रमध्यवर्तिनो
वेलन्धरनागराजनिवासभूतपर्वतस्य पौरस्त्याच्चरमान्तादपसृ-
त्य वरुवामुक्तस्य महापातालकलशस्य पश्चात्यचरमान्तात् धन
भवतीति गम्यते [एसणंति] एतदन्तरमध्येऽबाधया व्यवधा-
नलक्षणमत्यर्थः द्विपञ्चाशद्योजनसहस्राणि भवन्तीत्यक्षरघ-
टनः । भावार्थस्त्वयम् इह लवणसमुद्रं पञ्चनयतियोजनसहस्रा-
ण्यवगाह्य पूर्वदिषु दिक्षु चत्वारः क्रमेण बडवामुक्तेतुकयप-
केभ्वराभिधान्य महापातालकलशा भवन्ति । तथा जम्बूपथन्ताद्
द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्राण्यवगाह्य सहस्रविंशत्यभ्यन्तार
एव वेलन्धरनागराजपर्वताः गोस्तृभादयो भवन्ति । नतत्र
पञ्चनयत्यास्त्रिचत्वारिंशत्यपकर्षितायां द्विपञ्चाशत्सहस्राण्य-
न्तरं भवति स० ४१ सम० ।

[५] जम्बूद्वाराणां परम्परमन्तरम् ।

जंबूदीवस्स णं भंते ! दीवस्स दारस्स य दारस्स य केवइए
अवाहाण अंतरं पणत्ते ? गोयमा ! अउणासीई जोअणम-
हस्साई बावणं च जोअणाई देसूणं च अउजोअणं दारस्स
य दारस्स य अवाहाण अंतरं पणत्ते जी० ।

जम्बूद्वीपस्य णमिति प्राग्वत् जन्त ! द्वीपस्य संबन्धिनो
द्वारस्य २ च कियत् किंप्रमाणम् (अवाहाण अंतरंति) बाधा
परस्परं संश्लेषतः पीरुनं न बाधा अबाधा तथा कियदन्तरं व्य-
वधानमित्यर्थः प्रकृतम् । इहान्तरशब्दो मध्यविशेषादिस्वर्थेषु
वर्तमानो हृष्टस्ततस्तद्व्यचक्षेदेन व्यवधानार्थपरिग्रहार्थमबाधा-
प्रदणम् अत्र निर्वचनं भगवानाह गौतम ! एकोनाशीतियोजन-
सहस्राणि द्विपञ्चाशद्योजनानि देशानं चार्कयोजन द्वारस्य
द्वारस्य चाबाधया अन्तरं प्रकृतम् । तथाहि जम्बूद्वीपपरिधिः प्राग्-
निर्विष्टयोजनानि तिस्रो लक्षाः पोरुश सहस्राणि द्वे शते सप्त-
विंशत्यधिकं (३१६२२७) कोशत्रयम् (३) अष्टविंशधनु शनं
(१२८) त्रयोदशाङ्गुलानि (१३) एकमर्कङ्गुलमिति । अस्माद्-
द्वारचतुष्कविस्ताराऽष्टादशद्योजनरूपोऽपनीयते यत् एकैकस्य
द्वारस्यविस्तारो योजनानि चत्वारि चत्वारि (४) प्रतिद्वारम् ।
द्वारशाखाद्वयविस्तारश्च कोशत्रयं कोशत्रयम् । अस्मिन् द्वारस्य

शाखयोश्च परिमाणे चतुर्गुणे जातान्यष्टादश योजनानि (१८)
ततस्तदपमयने शेषपरिधिसत्कस्यास्य योजनरूपस्य (३१६२०९)
चतुर्नागलशानि योजनानि एकोनाशीतिः सहस्राणि द्वि-
पञ्चाशदधिकानि (७९०५२) कोशत्रयैकः । तथा परिधिस-
त्कस्य कोशत्रयस्य धनुष्कारेण जातानि धनुषांषट् सहास्राणि
(६०००) एष च परिधिसत्कः अष्टविंशत्यधिकधनुःशानस्य
क्षेपे जातानि धनुषामेकषष्टिशतान्यष्टाविंशत्यधिकानि (६१२८)
ततोऽस्य चतुर्भिर्भागे ब्रह्मानि पञ्चदश शतानि द्वात्रिंशदधि-
कानि (१५३२) यानि च परिधिसत्कत्रयोदश भङ्गुलानि (१३)
तेषामपि चतुर्भिर्भागे ब्रह्मानि त्रीण्यङ्गुलानि (३) शेषे चैक-
स्मिन् अङ्गुले यथाः अष्टौ (८) एषु परिधिसत्कयवपञ्चक (५) क्षेपे
जातास्त्रयोदश यथाः (११) एषां च चतुर्भिर्भागे ब्रह्मास्त्रयो-
यथाः (३) शेषे चैकस्मिन् ये यूकाः अष्टौ (८) आसु परिधि-
सत्कैकयूकाक्षेपे जाता नव (९) आमां चतुर्भिर्भागे ब्रह्मे द्वे यूके
(२) शेषस्यानपत्त्वात् विचक्षा । एतच्च सर्वं देशोनमेकं गव्यून-
मिति जातं पृथक्प्रगव्युनेन सह देशोनमर्कयोजनमिति (ज०-
१५३०) “इममेवार्थं द्विष्यं सुबहुमिति” अबहुसूत्रतो बहुसूत्रं
शास्त्रवत्तिसत्त्वानुग्राहकमिति वा गाययाऽऽह । “कट्टुद्वार पमा-
णं, अछारस्स जोयणाई परिहाण । सोत्तिचउहिं विजत्ते, इणमो
दारतरं होइ । अउणासीइसहस्सा, बावणा अउ जोयणं तूणं ।
दारस्स य दारस्स य, अतरमेयं विणिहिट्ठं” जी० ३ प्रति० । स० ।

[६] जम्बूद्वीपस्य पौरस्त्याच्चरमान्ताद् गोस्तृभस्य
पाश्चात्यचरमान्ते अन्तरमाह ।

जंबूदीवस्स णं दीवस्स पुरत्थिमिद्धाओ चरमंताओ, गोयू-
भस्स णं आवासपव्वयस्स पञ्चच्छिमिद्धे चरमंते एमणं बाधा-
हीसं जोयणसहस्साई अवाहाण अंतरं पणत्ते । एवं चउहिंसि
पि दगनासे संखोदयसीमे य ।

(पुरत्थिमिद्धाओ चरमंताओ ति) जगतीयाष्टपरिधेरपसृत्य
गोस्तृभस्यावासपर्वतस्य वेलन्धरनागराजसंबन्धिनः पाश्चात्य-
सीमान्तधरमधिभागो वा यावताऽन्तरेण भवति [एसणंति]
एतदन्तरं द्विचत्वारिंशत् योजनसहस्राणि प्रहस्रमन्तरशब्देन
विशेषोऽप्यभिधीयते इत्यत्र आह [अवाहाणंति] व्यवधानापेक्षया
यदन्तरं तदित्यर्थः ।

(७) जम्बूद्वीपस्य पौरस्त्याद् वेदिकान्तात् धातकी-
अणस्य पाश्चात्यचरमान्ते अन्तरम् ।

जंबूदीवस्स णं दीवस्स पुरत्थिमिद्धाओ वेइयंताओ धाय-
इखंरुचकवालस्स पञ्चच्छिमिद्धे चरमंते सत्तजोयणसयसह-
स्साई अवाहाण अंतरं पणत्ते ।

तत्र लक्षं जम्बूद्वीपस्य द्वे लवणस्य चत्वारि धातकीअणस्येति
सप्त लक्षाण्यन्तरं सूत्रोक्तमवतीति [७०००००] ।

(८) जिनान्तराणि ।

जम्मा जम्मो जम्मा, सिवं सिवा जम्ममुक्खओ मुक्खा ४।
इय चउजिणंतराई, इत्य चउत्थं तु नायवं २६ । सत्त०
१६५ द्वा० ।

स्याप्रतं यश्चकवर्ती वासुदेवो वा यस्मिन् जिने जिनान्तरे वाऽऽ-
सात् तत् प्रतिपाद्यत इत्यनेन संबन्धेन जिनान्तरागमनं तत्रा-
पि तावत् प्रसंगत एव कालनां जिनान्तराणि निर्दिश्यन्ते । “उ-

सभाओ कोमिलकखं, ५० अजियाओ कोमिलकखं ३०। संभव-
ओ कोमिलकख १० अभिनंदणओ कोमिलकख ९। सुमतिकोडी-
ओ उ णउइसहस्सेहिं १०० पउमप्यभओ कोमिलकख सदस्सेहिं
ए सुपासो कोमी नवमपहिं १००० चंदप्यभो कोमीओ णउनी
६० पुण्णदंते कोमीउ णवहिओ ६ सीयलो कोमीकणाऊणा १००
सा [६६२६०००) वरिसाई सेज्जंनो सागरोपमाई ४४ वासुपु-
ज्जो तीससागराई ३० विमशो सागरोवमाई ४ धम्मो सागरो-
वमाई ३ ऊणाई १ पलियचउभाओहिं ३ संतिपलियकं कंथुप-
लियचउभाओ ४ ऊणाओ वासकोडीसदस्सेण १ अरो वास-
कोमीसहस्सं १ मल्ली वरिसलकखचउप्यन्ता ५४ मुणिसुव्वओ
वरिसलकख ६ नमी वरिसलकख ५ अरिठ्ठेनेमि वरिसलहस्सं
३३७५० पासो वासमयाई २५० वड्ढमाओ जिणंतगाई ” इह
चासम्मोहार्थं सर्वेषामेव जिनचक्रवर्तिवासुदेवानां यो यस्मिन्
कालेऽन्तरे वा चक्रवर्ती वासुदेवो वा जयिष्यति वज्रं वा त-
स्यानन्तरव्यावर्णितप्रमाणायुःसमन्वितस्य सुखपरिज्ञानार्थमयं
प्रतिपादनेपायः ।

“ बत्तीसं घराई, काउं तिरिया य ताहिं रेहाहिं ।

उह्वाययाहिं काउं, पंच घराई तओ पढमो ॥

एन्तरस जिणनिरंतर-सुन्नपुणं तिजिण मुन्नातिगं च ।

दो जिणमुन्नजिणिदो, सुन्नजिणो सुन्न दोसि जिण ॥

[वित्तीयपंतिद्वयणा]

दो चक्कि मुन्ननेरस, पण चक्की मुन्नचक्कि दो सुन्ना ।

चक्की सुन्नपुचक्की, सुन्न चक्की दुसुन्नं च ।

(नतीषपंतिद्वयणा)

दस सुन्न पंच केसव, पण सुन्नं केसि सुन्नकेसी च ।

दो सुन्नकेसवो वि य, सुन्नपुणं केसव तिसुन्नं ॥

स्थापना चैयम् ।

३३ (सा चंहेव सत षट्तिमे पत्रे विवियते)

प्रसङ्गादायुः शरीरप्रमाणं च ।

(१) ऋषभाद् वीरस्य ।

उमभस्स भगवओ महावीरस्स य एगा सागरोवमकोडा-
कोडी अबाहाए अंतरे पम्पत्ते ।

प्राकृतत्वेन श्रीऋषज इति वाच्ये व्यवस्थेन निर्देशः कृतः एक-
सागरोपमकोटाकोटी द्विचत्वारिंशत् वर्षसहस्रैः किञ्चित्साधि-
कैरुताऽप्यल्पत्वद्विशेषस्याविशेषितोक्तेति स० क० ७० । वीर-
महापद्मयोः “ सुतस्मीदृशसहस्साई, वासा सत्तेव पंच मासाई ।
वीरमहापद्ममाणं, अंतरमेयं विणिहिदुं ” ति० ।

[१०] ज्योतिष्कार्णां चन्द्रमण्डलस्य चान्तरं यथा ।

चंदमण्डलस्स णं भंते ! चंदमण्डलस्स चंदमण्डलस्स केवइआए
अबाहाए अंतरे पम्पत्ते ? गोयमा ! पणतीसं पणतीसं
जोअण्णं तीसं च एगसट्टिजाए जोअण्णस्स एगस-
ट्टिजागं च एगं सत्तहा उत्ता चत्वारि जुम्भिअजणए
चंदमण्डलस्स २ अबाहाए अंतरे पम्पत्ते ।

चन्द्रमण्डलस्य भदन्त ! चन्द्रमण्डलस्य कियत्था अबाधया
अन्तरं प्रकृतं गौतम ! पञ्चविंशजोवनानि विंशैकषष्टिभागान्
योजनस्य एकं च एकषष्टिभागं सप्तधा छित्वा चतुरश्चूर्णिका-
भागान् एतच्च चन्द्रमण्डलस्य अबाधया अन्तरं प्रकृतम् अत्र
सप्तचत्वारश्चूर्णिका यथा समायान्ति तथाऽनन्तरं व्याख्यातम्
ज० ७ वक्ता० ।

[११] चन्द्रसूर्याणां परस्परमन्तरमाह ।

चंदातो सूरस्स य, सूर चंदस्स अंतरं होइ ।

पष्णामसहस्साई, तु जोयणाणं अण्णणाई ॥ २७ ॥

सूरस्स च सूरस्स य, ससिणो ससिणो य अंतरं होइ ।

बही तु माणुसनगस्स, जोयणाणं सतसहस्सं ॥ २८ ॥

मानुषनगस्य मानुषोत्तरपर्वतस्य बहिः सूर्यस्य सूर्यस्य परस्परं
चन्द्रस्य चन्द्रस्य परस्परमन्तरं भवति योजनानां शतसहस्रं
लक्षम् । तथाहि चन्द्रान्तरिताः सूर्याः सूर्यान्तरिताश्चन्द्रा व्यब-
न्ताश्चन्द्रसूर्याणां च परस्परमन्तरं पञ्चाशद् योजनसहस्राणि
(५००००) ततश्चन्द्रस्य सूर्यस्य च परस्परमन्तरं योजनानां
लक्षं भवतीति सू० प्र० १९ पाहु० । (६० प०)

वे जोयणाणि सूरस्स, मंडलाणं तु इवइ अंतरिया ।

चंदस्स वि पणतांसं, साहाया होइ नायव्वा ॥

सूर्यस्य सवितुः सत्कान्यं मण्डलानां परस्परमन्तरिका अन्त-
रमेवान्तर्यं मण्डलादित्वात् स्वार्थे यणप्रत्ययः ततस्तीव्रविवक्षायां
जीप्यत्ये आन्तरी अन्तरमेव आन्तर्येव आन्तरिका प्रवति
द्वे योजने पुनश्चन्द्रस्य आन्तरिका भवति कृतव्या पञ्चविंशजो-
वनानि साधिकाणि पञ्चविंशज् योजनानि पञ्चविंशतिरेकषष्टि-
भागमा योजनस्य एकस्य च एकषष्टिभागस्य सप्तधा छिन्नस्य
सत्काश्चत्वारो प्रागा इत्यर्थः ज्यो० १० पाहु० ।

[१२] ताराणां परस्परमन्तरम् ।

जंजुदीवे णं जंते ! दावे ताराए अ ताराए अ केवइ अबाहाए
अंतरे पम्पत्ते गोयमा ! दुविहे अंतरे पम्पत्ते तंजहा वायाइए अ
निव्वायाइए अ । निव्वायाइए जहमेणं पंचथणुसयाई उक्को-
सेणं दो गाउआई । वायाइए जहमेणं दोसि ज्ञावहे जोअण-
सए उक्कोसेणं वारस जोअणसहस्साई । दोसि अ वायाले
जोअणसए तारावस्स तारावस्स अबाहाए अंतरे पम्पत्ते
जम्बुद्वीपे भदन्त ! द्वीपे तारायास्तारायाश्च कियद्बाधया अ-
न्तरं प्रकृतं जगवानाह । गौतम ! द्विविधं व्याघातिकं निर्व्याघा-
तिकं च । तत्र व्याघातः पर्वतादिस्पर्शजनं तत्र भयं व्याघातिकं
निर्व्याघातिकं व्याघातिकार्जितं स्वाभाविकमित्यर्थस्तत्र यन्नि-
र्व्याघातिकं तज्जघन्यतः पञ्चधनुःशतानि उत्कृष्टतो द्वे गव्यूते
एतच्च जगत्स्वभावादेवावगन्तव्यं यच्च व्याघातिकं तज्जघन्यतो
द्वे योजनशते षट्षष्ट्यधिके एतच्च निषधकूटादिकमपेक्ष्य वेदि-
तव्यं तथाहि निषधपर्वतः स्वभावनोऽप्युच्चैश्चत्वारि योजनशता-
नि तस्य चोपरि पञ्चयोजनशतोच्चानि कूटानि तानि च मूले
पञ्चयोजनशतान्यायामविष्कम्भाज्यां मध्ये त्रीणि योजनशतानि
पञ्चसप्तत्यधिकानि उपरि अर्द्धतुलीये द्वे योजनशते तेषां चोप-
रितनमागसमश्रेणिप्रदेशे तथा जगत्स्थानादयदष्टावष्टी योजना-
न्यबाधया कृत्वा ताराविमानानि परिभ्रमन्ति ततो जघन्यतो व्या-
घातिकमन्तरं द्वे योजनशते षट्षष्ट्यधिके प्रवतः उत्कर्षतो द्वाद-
शयोजनसहस्राणि द्वे योजनशते द्विचत्वारिंशदधिके । एतच्च
मेरुमपेक्ष्य छण्ड्यम् । तथाहि मेरौ दशयोजनसहस्राणि मेरो-
ओमयतोऽबाधया एकादशयोजनशतान्येकविंशत्यधिकानि ततः
सूर्यसंस्थामीक्ष्णे भवन्ति द्वादश योजनसहस्राणि द्वे च योजने
शते द्विचत्वारिंशदधिके एतन्तारावपस्य अन्तरं प्रकृतमिति जं०
७ वक्ता० । जी० । चं० प्र० ।

[१३] सूर्याणां परस्परमन्तरम् ।

ता केवतियं तं दुवे सूरिया अस्ममस्स अंतरं कहु चारं चरंति आहिताति वदेज्जा । तत्थ खलु इमातो ढ पक्खि-
ओ पस्सत्ताओ तत्थ एगे एवमाहंसु ता एगं जोयणसह-
स्सं एगं च तेतीसं च जोयणसतं अस्ममस्स अंतरं कहु
सूरिया चारं चरंति आहिताति वदेज्जा एगे एवमाहंसु । १ ।
एगे पुण एवमाहंसु ता एगं चउतीसं जोयणसयं अस्मम-
स्स अंतरं कहु सूरिया चारं चरंति आहितेति वदेज्जा
एगे एवमाहंसु । २ । एगे पुण एवमाहंसु । ता एगे जोयणमहस्सं
एगं च पणतीसं जोयणसयं अस्ममस्स अंतरं कहु सु-
रिया चारं चरंति आहितेति वदेज्जा एगे एवमाहंसु । ३ । एगं
दीवं एगं समुहं अस्ममस्स अंतरं कहु । ४ । दो दीवो दो
समुहं अस्ममस्स अंतरं कहु सूरिया चारं चरंति । ५ । ति
भि दीवो तिभि समुहे अस्ममन्तस्स अंतरं कहु सूरिया चारं
चरंति आहिताति वदेज्जा एगे एवमाहंसु । ६ । वयं पुण एवं
बयासी ता पंच पंच जोयणां पणतीसं च एगद्विभागे
जोयणस्स एगमेगे मंडले अस्ममस्स अंतरं अजिबट्टेमा-
णे वा निवट्टेमाणे वा सूरिया चारं चरंति आहितेति वदे-
ज्जा । तत्थ एं को हेओ ति वदेज्जा ता अयणं जंबूदीवे
दीवे जाव पक्खिवेणे पस्सत्ते ता जदा एं एगे दुवे सूरि-
या सव्वज्जन्तरं मंडलं उवसंकमिन्ता चारं चरंति तदा एं
एवणउत्तिजोयणसहस्सां ढ चत्ताले जोयणसते अस्ममस्स-
स्स अंतरं कहु चारं चरंति आहितेति वदेज्जा । तता एं
उत्तमकट्टपत्ते उक्कोसए अट्टारसमुहुत्ते दिवसे जवति ज-
हणिया दुवात्तसमुहुत्ता राई भवति ते णिक्खममाणो
सूरिया एवं संवच्चरं अयमिणे पदमंसि अहोरत्तंसि अ-
ब्जितराणंतरं मंडलं उवसंकमिन्ता चारं चरंति । ता ज-
ता एं एते दुवे सूरिया अभितराणंतरं मंडलं उवसंकमि-
न्ता चारं चरंति तदा एं नवनउत्ति जोयणसहस्सां ढ
पणताले जोयणसते पणतीसं च एगद्विभागे जोयणस्स
अस्ममस्स अंतरं कहु चारं चरंति आहिताति वदेज्जा ।
तता एं अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति दोहिं एगद्विभागमु-
हुत्तेहिं ऊणा दुवालसमुहुत्ता राती जवति । दोहिं एग-
द्विभागमुहुत्तेहिं अधिया ते णिक्खममाणे सूरिया दोबंसि
अहोरत्तंसि अब्जितरं तब्बं मंडलं उवसंकमिन्ता चारं चरं-
ति ता जता एं दुवे सूरिया अब्जितरं तब्बं मंडलं उवसंक-
मिन्ता चारं चरंति तथा एं नवनउत्ति जोयणसहस्सां ढ
इकावणिजोयणसए णव य एगद्विभागे जोयणस्स अण-
मणस्स अंतरं कहु चारं चरंति आहितेति वदेज्जा । तदा
एं अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति चउहिं एगद्विभागमुहुत्तेहिं
ऊणो दुवालसमुहुत्ता राई जवति चउहिं एगद्विभागमुहुत्ते-

हिं अधिया । एवं खलु एते एवाएणं णिक्खममाणो एगे
दुवे सूरिया तता एंतरतो तदाणंतरं मंडलातो मंडलं संक-
ममाणो संकममाणो पंच पंच जोयणां पणतीसं च एग-
द्विभागे जोयणस्स एगमेगे मंडले अस्ममस्स अंतरं अभि-
वट्टेमाणो अभिवट्टेमाणो सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमिन्ता
चारं चरंति । ता जया एं एते दुवे सूरिया सव्वबाहिरं मंडलं
उवसंकमिन्ता चारं चरंति तता एं एगं जोयणसतसहस्सं
ढ च सट्टिजोयणसते अणमणस्स अंतरं कहु चारं चरं-
ति । तता एं उत्तमकट्टपत्ता उक्कोसिया अट्टारसमुहुत्ता राई
जवति जहणए दुवात्तसमुहुत्ते दिवसे भवति । एस एं पद-
मे उम्मासे एस एं पदमस्स उम्मासस्स पज्जवमाणे ते य वि
समाणे दुवे सूरिया दोबे उम्मासे अयमिणे पदमंसि अहो-
रत्तंसि बाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमिन्ता चारं चरंति । ता
जया एं एते दुवे सूरिया बाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमिन्ता
चारं चरंति तदा एं एगं जोयणसयमहस्सं ढ च चउत्तमं
जोयणसते उक्कीसं च एगद्विभागे जोयणस्स अस्ममस्स-
स्स अंतरं कहु चारं चरंति आहितेति वदेज्जा । तदा एं
अट्टारसमुहुत्ता राई भवति दोहिं एगद्विभागमुहुत्तेहिं ऊणा
दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवति । दोहिं एगद्विभागमुहुत्तेहिं
आहिण ते पविसमाणो सूरिया दोबंसि अहोरत्तंसि बाहिरं
तच्चं मंडलं उवसंकमिन्ता चारं चरंति ता जता एं एते
दुवे सूरिया बाहिरं तच्चं मंडलं उवसंकमिन्ता चारं चरंति ।
तता एं एगं जोयणसयमहस्सं ढ च अन्नदाले जोयणसते
बावणं च एगद्विभागे जोयणस्स अस्ममस्स अंतरं कहु
चारं चरंति । तता एं अट्टारसमुहुत्ता राई भवति । चउहिं
एगद्विभागमुहुत्तेहिं ऊणा दुवालसमुहुत्ते दिवसे जवति
चउहिं एगद्विभागमुहुत्तेहिं आहिण । एवं खलु एते एवा-
एणं पविसमाणो एते दुवे सूरिया तताएंतरतो तदाणंतरं
मंडलाओ मंडलं संकममाणो पंच पंच जोयणां पणतीसं
च एगद्विभागे जोयणस्स एगमेगे मंडले अस्ममस्स अंतरं
अभिवट्टेमाणो अभिवट्टेमाणो सव्वज्जन्तरं मंडलं उवसंकमिन्ता
चारं चरंति । ता जया एं एते दुवे सूरिया सव्वज्जन्तरं मंडलं
उवसंकमिन्ता चारं चरंति । तता एं एवणउत्तिजोयणसहस्सा-
ं ढ च चत्ताले जोयणसते अस्ममस्स अंतरं कहु चारं
चरंति । तता एं उत्तमं कट्ट पत्ते उक्कोसए अट्टारसमुहुत्ते
दिवसे भवति जहणिया दुवात्तसमुहुत्ता राई जवति । एस-
एं दोबे उम्मासे एस एं दोच्चस्स उम्मासस्स पज्जवमाणे ।
एस एं आइच्चे संवच्चरे एस एं आइच्चेसंवच्चरस्स
पज्जवमाणे चउत्तं पाहुत्ताहुत्तं समत्तं ।

(ता केवतियं एए दुवे सूरिया इत्यादि) ता इति प्राञ्चव

एतौ द्वावपि सूर्यौ जम्बूद्वीपगतौ कियत्प्रमाणं परस्परमन्तरं कृत्वा चारं चरतः चरन्तावाक्याताविति भगवान् वदेत् एवं जगवता गौतमेन प्रश्ने कृते सति शेषकुमतविषयतत्त्वबुद्धिबुद्ध्यासाय परमतकृपाः प्रतिपत्तिर्दीर्घायति । “तत्त्वञ्चलु इमाग्रो इत्यादि” तत्र परस्परमन्तरचिन्तायां चालु निश्चितमिमा ब्रह्माण्डस्वरूपाः षट् प्रतिपत्तयो यथास्वरुचिस्वरूपगुणमग्न्युपगमनस्यैस्तेस्तीर्थान्तराध्यायमाणाः प्रश्नास्ता एव दर्शयति “तत्त्वेमे इत्यादि” तेषां षष्ठां तत्प्रतिपत्तिरूपकाणां तीर्थकानां मध्ये एके तीर्थान्तरीयाः प्रथमं स्वशिष्यं प्रत्येषमाहुः “ता एगमित्यादि” ता इति पूर्ववद्भावनीयम् एकं योजनसहस्रमेकं च त्रयस्त्रिंशदधिकं योजनशतं परस्परस्यान्तरं कृत्वा जम्बूद्वीपे द्वौ सूर्यौ चारं चरतश्चरन्तावाक्याताविति स्वशिष्येभ्यो वदेत् । अत्रैवोपसंसारमाह । “एके एवमाहुरिति” । एवं सर्वत्राप्यङ्गुरयोजना कर्त्तव्या । एके पुनर्दिनीयास्तीर्थान्तरीया एवमाहुरेकं योजनसहस्रमेकं च चतुस्त्रिंशदधिकं योजनशतं परस्परमन्तरं कृत्वा चारं चरतः । एके तृतीयाः पुनरेवमाहुः एकं योजनसहस्रमेकं च पञ्चविंशदधिकं योजनशतं परस्परमन्तरं कृत्वा चारं चरतः । एके पुनश्चतुर्थी एवमाहुः एकं द्वीपमेकं च समुद्रं परस्परमन्तरं कृत्वा चारं चरतः । एके पुनः पञ्चमा एवमाहुः द्वौ द्वीपौ द्वौ समुद्रौ परस्परमन्तरं कृत्वा चारं चरतः । एके षष्ठाः पुनरेवमाहुः त्रीन् द्वीपान् त्रीन् समुद्रान् परस्परमन्तरं कृत्वा चारं चरत इति । एते च सर्वे तीर्थान्तरीया मिथ्यावादिनोऽप्यथार्थवस्तुन्यवस्थापनाय । तथा चाह (वयं पुन इत्यादि) वयं पुनरासादितकेवलज्ञानलाभाः परतार्थिकस्यापि नवस्तुव्यवस्थापयुदासेन एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण केवलज्ञानेन यथास्थितं वस्तुतत्त्वमुपलभ्य वदामः । कथं वदथ यूयं जगवन्त इत्याह (ता पंचेत्यादि) “ता इति” आस्तामन्यद्वक्तव्यमिदं तावत्कथ्यते द्वावपि सूर्यौ सर्वाभ्यन्तराम्भ्रमण्डलाभिष्कामन्तौ प्रतिमण्डलं पञ्च पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशतं चैकषष्टिभागान् योजनस्य पूर्वपूर्वमण्डलगतान्तरपरिमाणे अनिवर्त्यन्तौ वाशब्द उत्तरविकल्पापेक्षया समुच्चये (निबुद्धे-माणा वा इति) सर्वबाह्यान्मण्डलाद्भ्यन्तरं प्रविशन्तौ प्रतिमण्डलं पञ्च पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशतं च एकषष्टिभागान् योजनस्य निर्वेष्टयन्तौ पूर्वपूर्वमण्डलगतान्तरपरिमाणान् हापयन्तौ वाशब्दः पूर्वविकल्पापेक्षया समुच्चये सूर्यौ चारं चरतः चरन्तावाक्याताविति स्वशिष्येभ्यो वदेत् । एवमुक्ते भगवान् गौतमो निजशिष्यनिःशङ्कितत्वव्यवस्थापनार्थं जुयः प्रश्नयति । (तत्त्वमित्यादि) तत्र एवंविधाया वस्तुतत्त्वव्यवस्थाया अदगमे को हेतुः का उपपत्तिरिति प्रसार्द कृत्वा वदेत् भगवानाह (ता अयममित्यादि) इदं जम्बूद्वीपस्वरूपप्रतिपादकं वाक्यं पूर्ववत्परिपूर्णं स्वयं परिभाषनीयम् । (ता जयाणमित्यादि) तत्र यदा णमिति वाक्याङ्गकारे एतौ जम्बूद्वीपप्रासि-क्षी प्रारतैरावतौ द्वावपि सूर्यौ सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरतः तदा नवनवतियोजनसहस्राणि षट् योजनशतानि चत्वारिंशदधिकानि परस्परमन्तरं कृत्वा चारं चरतः चरन्तावाक्याताविति वदेत् । कथं सर्वाभ्यन्तरं मण्डले द्वयोः सूर्ययोः परस्परमेतावत्प्रमाणमन्तरमिति चेदुच्यते । इह जम्बूद्वीपो योजनलक्षप्रमाणविष्कम्भस्तत्रैकोऽपि सूर्यो जम्बूद्वीपस्य मध्ये अशीत्यधिकं योजनशतमवगाह्य सर्वाभ्यन्तरं मण्डले चारं चरति । द्वितीयोऽप्यशीत्यधिकं योजनशतमवगाह्य अशीत्यधिकं च शतं द्वाभ्यां गुणितं त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि (३६०) नवन

एतानि जम्बूद्वीपविष्कम्भपरिमाणास्तुक्कृपावपनीयन्ते ततो यथोक्तमन्तरपरिमाणं भवति (तथा णमित्यादि) तदा सर्वाभ्यन्तरे द्वयोरपि सूर्ययोश्चरणकाले कल्पमकाष्टां प्राप्तः परमप्रकर्षे प्राप्तः कल्पार्क उत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति जघन्या सर्वजघन्या द्वादशमुहूर्त्ता रात्रिः (ते निष्कम्भमाणा इत्यादि) ततस्तस्मात्सर्वाभ्यन्तरामण्डलास्तौ द्वावपि सूर्यौ निष्कामन्तौ नवं सूर्यसंवत्सरमावृत्तौ नवस्य सूर्यसंवत्सरस्य प्रथमे अहोरात्रे (अर्धितराणन्तरमिति) सर्वाभ्यन्तरामण्डलादन्तरं द्वितीये मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरतः (ता जया णमित्यादि) ततो यदा एतौ द्वावपि सूर्यौ सर्वाभ्यन्तरमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरतस्तदा नवनवतियोजनसहस्राणि षट् शतानि पञ्चचत्वारिंशदधिकानि योजनानां पञ्चत्रिंशतं चैकषष्टिभागान् योजनस्येतेतावत्प्रमाणं परस्परमन्तरं कृत्वा चारं चरतश्चरन्तावाक्याताविति वदेत् तदा कथमेतावत्प्रमाणमन्तरमिति चेदुच्यते । इहैकोऽपि सूर्यः सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतान्तराचत्वारिंशदेकषष्टिभागान् योजनस्य अपरे च द्वे योजने विक्रम्य सर्वाभ्यन्तरानन्तरे द्वितीये मण्डले चरति । एवं द्वितीयोऽपि ततो द्वे योजने अष्टाचत्वारिंशदेकषष्टिभागा योजनस्येति द्वाभ्यां गुण्यते शुणिते च सति पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशदेकषष्टिभागा योजनस्येति भवति एतावदधिकपूर्वमण्डलगतान्तरपरिमाणादत्र प्राप्यते ततो यथोक्तमन्तरपरिमाणं भवति (तथा णमित्यादि) तदा सर्वाभ्यन्तरानन्तरद्वितीयमण्डलचारचरणकाले अष्टादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति द्वाभ्यां (एगद्विभागमुहूर्त्तेहि ति) मुहूर्त्तैकषष्टिभागान्यामूनः । द्वादशमुहूर्त्ता रात्रिः द्वाभ्यां मुहूर्त्तैकषष्टिभागान्यामधिका (ता निष्कम्भमाणा इत्यादि) ततस्तस्मादपि द्वितीयमण्डलाभिष्कामन्तौ सूर्यौ नवस्य सूर्यसंवत्सरस्य द्वितीये अहोरात्रे अभ्यन्तरस्य सर्वाभ्यन्तरस्य मण्डलस्य तृतीयमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरतः (ता जया णमित्यादि) ततो यदा णमिति पूर्ववत् एतौ द्वौ सूर्यौ अभ्यन्तरतृतीयं सर्वाभ्यन्तरस्य मण्डलस्य तृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरतः तदा तस्मिन्तृतीयमण्डलचारचरणकाले नवनवतियोजनसहस्राणि षट् च शतानि एकपञ्चाशदधिकानि योजनानां नव चैकषष्टिभागान् योजनस्य परस्परमन्तरं कृत्वा चारं चरतः चरन्तावाक्याताविति वदेत्, तदा कथमेतावत्प्रमाणमन्तरकरणमिति चेदुच्यते इहाप्येकः सूर्यः सर्वाभ्यन्तरद्वितीयमण्डलगतान्तराचत्वारिंशदेकषष्टिभागान् योजनस्यापरे च द्वे योजने विक्रम्य चारं चरति द्वितीयोऽपि ततो द्वे योजनेऽष्टाचत्वारिंशदेकषष्टिभागान् योजनस्येति द्वाभ्यां गुण्यते द्विगुणमेव पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशदेकषष्टिभागा योजनस्येति भवति । एतावत्पूर्वमण्डलगतान्तरपरिमाणादत्राधिकं प्राप्यते इति भवति यथोक्तमन्तरपरिमाणम् (तथा णमित्यादि) यदा सर्वाभ्यन्तरामण्डलात्तृतीये मण्डले चारं चरतस्तदा अष्टादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति चतुर्भिः [एगद्विभागमुहूर्त्तेहि ति] प्राकृतत्वात्पञ्चव्यत्यासस्ततोऽयमर्थः मुहूर्त्तैकषष्टिभागैकः, द्वादशमुहूर्त्ता रात्रिश्चतुर्भिर्मुहूर्त्तैकषष्टिभागैरधिका (एवमित्यादि) एवमुक्तेन प्रकारेण चालु निश्चितमेतेनोपायेन प्रतिमण्डलमेकतोऽप्येकः सूर्यो द्वे योजने अष्टाचत्वारिंशतं चैकषष्टिभागान् विक्रम्य चारं चरत्यपरतोऽप्यपरः सूर्योऽपोत्येवंरूपेण निष्कामन्तौ एतौ जम्बूद्वी-

पगतौ द्वौ सूर्यौ पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्तदनन्तरमण्मलगततदनन्तरं मण्मलं संक्रामन्तौ एकैकस्मिन्मण्मले पूर्वपूर्वमण्मलगतान्तरपरिमाणापेक्षया पञ्च पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशत् चैकषष्टिजागान् योजनस्य परस्परमन्तरं नवमण्मलसंवनसरसत्के अशीत्यधिकशततमे अहोरात्रे प्रथमपण्मासपर्यवसानभूते सर्वबाह्यमण्मलमुपसंक्रम्य चारं चरतः । (ता जया णमित्यादि) ततो यदा एतौ द्वौ सूर्यौ सर्वबाह्यं मण्मलमुपसंक्रम्य चारं चरतस्तदा तावेकं योजनशतसहस्रं षट् शतानि षष्ट्यधिकानि (१००६६०) परस्परमन्तरं कृत्वा चारं चरतः । कथमेतद्व्यसेयमिति चेत् उच्यते इह प्रति मण्मले पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिभागान् योजनस्येत्यन्तरपरिमाणचिन्तायामभिवर्द्धमानं प्राप्यते सर्वान्यन्तरात्कृत्वा मण्मलान्तर्वर्षाह्यं मण्मलं त्र्यशीत्यधिकशततमं ततः पञ्च योजनानि त्र्यशीत्यधिकेन शतेन गुणयन्ते जातानि नव शतानि पञ्चदशोत्तराणि योजनानामेकषष्टिभागान् पञ्चत्रिंशत्संख्याकृत्वा त्र्यशीत्यधिकेन शतेन गुणयन्ते जातानि तेषां चतुःषष्टिशतानि पञ्चासराणि (६४०५) तेषामेकषष्ट्या भागे हृते लब्धं पञ्चास्रं योजनशतम् (१०५) एतन्मातृके योजनराशौ प्रक्षिप्यते जातानि दश शतानि त्र्यशीत्यधिकानि योजनानि (१०७०) एतत्सर्वान्यन्तरमण्मलगतान्तरपरिमाणे नवनवतियोजनसहस्राणि षट् शतानि चत्वारिंशदधिकानि (६६६४०) इत्येवंप्रति प्रक्षिप्यते ततो यथोक्तं सर्वबाह्ये मण्मले अन्तरपरिमाणं भवति (तथा णमित्यादि) तदा सर्वबाह्यमण्मलचारचरणकाले उत्तमकाष्ठां प्राप्ता परमप्रकर्षप्राप्ता उत्कृष्टा अष्टादशमुहूर्ता रात्रिर्भवति जयन्त्यश्च द्वादशमुहूर्तो दिवसः “पसं पदमे उम्मासे” इत्यादि प्राप्यन्ते पवित्रमण्माणा इत्यादि) तौ ततः सर्वबाह्यान्मण्मलादप्यन्तरं प्रविशन्तौ द्वौ सूर्यौ द्वितीयपण्मासमाददानौ द्वितीयस्य पण्मासस्य प्रथमे अहोरात्रे बाह्यान्तरं सर्वबाह्यान्मण्मलादप्यन्तरं द्वितीयं मण्मलमुपसंक्रम्य चारं चरतः (ता जया णमित्यादि) तत्र यदा एतौ द्वौ सूर्यौ सर्वबाह्यान्तरमर्वाकनं द्वितीयं मण्मलमुपसंक्रम्य चारं चरतस्तदा एकं योजनशतसहस्रं षट् शतानि चतुःषष्ट्यादधिकानि षट्त्रिंशति चैकषष्टिभागान् योजनस्य परस्परमन्तरं कृत्वा चारं चरतः चरन्तावाक्यताविति वदन् कथमेतावन्तस्मिन्सर्वबाह्यान्मण्मलादप्यन्तरं द्वितीयं मण्मले परस्परमन्तरकरणमिति चेत् उच्यते इहैकोऽपि सूर्यः सर्वबाह्यमण्मलगतान्तराच्चत्वारिंशदेकषष्टिजागान् योजनस्यापरे च षे योजने अन्तरं प्रविशन्सर्वबाह्यान्मण्मलादप्यन्तरं द्वितीयं मण्मले चारं चरति अपरोऽपि ततः सर्वबाह्यगतादन्तरपरिमाणादन्तर्परिमाणं पञ्चत्रिंशत्तैः पञ्चत्रिंशत् चैकषष्टिजागैर्योजनस्योन् प्राप्यते इति प्रवति यथोक्तमन्तरपरिमाणम् [तथा णमित्यादि] तदा सर्वबाह्यान्तरादप्यन्तरं द्वितीयमण्मलचारचरणकाले अष्टादशमुहूर्ता रात्रिर्भवति अष्टादशमुहूर्तैकषष्टिभागान् योजनानि, द्वादशमुहूर्तो दिवसो ज्ञान्यां मुहूर्तैकषष्टिभागान्याधिकः [ने पवित्रमण्माणा इत्यादि] ततस्तस्मादपि सर्वबाह्यमण्मलादप्यन्तरं द्वितीयमण्मलादप्यन्तरं प्रविशन्तौ तौ द्वौ सूर्यौ द्वितीयस्य पण्मासस्य द्वितीये अहोरात्रे (बाहिरनञ्चति) सर्वबाह्यान्मण्मलादप्यन्तरं तृतीयं मण्मलमुपसंक्रम्य चारं चरतः (ता जया णमित्यादि) तत्र यदा एतौ द्वौ सूर्यौ सर्वबाह्यान्मण्मलादप्यन्तरं तृतीयं मण्मलमुपसंक्रम्य चारं चरतस्तदा एकं योजनशतसहस्रं षट् च योजनशतानि अष्टाच्चत्वारिंशदधिकानि द्विपञ्चा-

शतं चैकषष्टिजागान् योजनस्य परस्परमन्तरं कृत्वा चारं चरतः प्रागुक्तयुक्त्या पूर्वमण्मलगतादन्तरपरिमाणादन्तरपरिमाणमस्य पञ्चत्रिंशत्तैः पञ्चत्रिंशत् चैकषष्टिजागैर्योजनस्य हीनत्वात् [तथा णमित्यादि] तदा सर्वबाह्यान्मण्मलादप्यन्तरं तृतीयमण्मलचारचरणकाले अष्टादशमुहूर्ता रात्रिर्भवति चतुर्भिर्मुहूर्तैकषष्टिभागैरुक्ता । द्वादशमुहूर्तो दिवसश्चतुर्भिरेकषष्टिभागैर्मुहूर्तैरधिकः [एवं खसु इत्यादि] एवमुक्तप्रकारेण खसु निश्चितमेतेनोपायेन एकनोऽप्येकः सूर्योऽप्यन्तरं प्रविशन् पूर्वपूर्वमण्मलगतादन्तरपरिमाणादन्तरं विचक्षितं मण्मले अन्तरपरिमाणस्याष्टाच्चत्वारिंशत्तैरेकषष्टिभागान् षे च योजने ह्यप्येत्यपरतोऽप्यपरः सूर्य इत्येवंप्रति एतौ जम्बूद्वीपगतौ सूर्यौ तदनन्तरमण्मलगततदनन्तरमण्मलं संक्रामन्तौ एकैकस्मिन्मण्मले पूर्वपूर्वमण्मलगतादन्तरपरिमाणात् अनन्तरं अनन्तरं विचक्षितं मण्मले पञ्च पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशत् चैकषष्टिजागान् योजनस्य परस्परमन्तरपरिमाणं निर्देष्टव्यं हापयन्ताबिन्ध्यर्थः । द्वितीयस्य पण्मासस्य त्र्यशीत्यधिकशततमे अहोरात्रे सूर्यसंवनसरपर्यवसानभूते सर्वान्यन्तरं मण्मलमुपसंक्रम्य चारं चरतः [ता जया णमित्यादि] तत्र यदा एतौ द्वौ सूर्यौ सर्वान्यन्तरं मण्मलमुपसंक्रम्य चारं चरतः तदा नवनवतियोजनसहस्राणि षट् योजनशतानि चत्वारिंशदधिकानि परस्परमन्तरं कृत्वा चारं चरतः । अत्र चैवंप्रमाणपरिमाणे भावना प्रागेव कृता शेषं सुगमम् । सू० प्र० १ पाहु० । च० प्र० । ज्यो० । मं० । जं० । [मन्दरात् किययाऽबाधया ज्योतिष्का इत्यादि अवाहा शब्दे]

(१४) धातकीखण्डस्य चाराणामन्तरं यथा ।

धायइसंरस्स णं जंते ! दीवस्स दारस्स य दारस्स य एम णं केवतियं अवाहाए अंतरे पप्पत्ते ! गोयमा ! दम जोयणसत्तमहस्साई सत्तावीमं च जोयणसहस्साई सत्त य एणतीसे जोयणसत्ते तिप्पि य कोसे दारस्स य दारस्स य आवाहाए अंतरे पप्पत्ते ।

धातकीखण्डस्य भदन्त ! द्वीपस्य द्वारस्य च द्वारस्य च परस्परमेतत् अन्तरं कियत् किंप्रमाणमबाधया अन्तरितत्वाद् (व्याघातेन) व्यवधानेन प्रज्ञप्तं भगवानाह गौतम ! दश योजनशतसहस्राणि सप्तविंशतिसहस्राणि सप्त शतानि पञ्चत्रिंशानि द्वारस्य परस्परमन्तरमबाधया प्रज्ञप्तम् । तथाहि एकैकस्य द्वारस्य द्वारशाखाकस्य जम्बूद्वीपद्वारस्येव पृथुत्वं साक्षात्ति चत्वारि योजनानि । ततश्चतुर्णां द्वाराणामेकत्र पृथुत्वपरिमाणमीलने जातान्यष्टादश योजनानि तान्यनन्तरात्परिखापरिमाणान् (४११०६६१) शोध्यन्ते शोधितेषु च तेषु जातं शेषमिदमेकचत्वारिंशत्सहस्राणि दश सहस्राणि नव शतानि त्रिचत्वारिंशदधिकानि (४११०६४३) एतेषां चतुर्भिर्भागे हृते लब्धं यथोक्तं द्वाराणां परस्परमन्तरम् । उक्तं च “पण्तीसा सत्त सत्ता, सत्तावीसा सहस्स दस लक्खा । धायइसंरस्स दारं-तरं तु अयं च कोसतियं” जी० ३ प्रति० ।

(१५) नन्दनवनस्याधस्तनाखरमान्तात्सौगन्धिकस्य काण्डस्याधस्तनचरमान्तस्यान्तरम् ।

नंदणवणस्स णं हेट्ठिद्वाओ चरमंताओ मोगंधियस्स कंरस्स हेट्ठिद्वाओ चरिंते एस णं पंचासाई जोयणसयाई अवाहाए अंतरे पप्पत्ते ॥

नन्दनवनस्य मेरोः पञ्चयोजनशतोच्छ्रितायां प्रथममेखलायां व्यवस्थितस्याधस्ताच्चरमान्तात् सौगन्धिककाण्डस्य रत्न-प्रमाणपृथिव्याः खरकाण्डाभिधानप्रथमकाण्डस्यावान्तरका-ण्डभूतस्याष्टमस्य सौगन्धिकाभिधानरत्नमयस्य सौग-न्धिककाण्डस्याधस्त्यधरमान्तः पञ्चाशीतियोजनशतान्य-न्तरमाश्रित्य भवति । कथं पञ्च शतानि मेरोः सम्बन्धीनि प्रत्येकं सहस्रप्रमाणत्वाद्वावान्तरकाण्डानामष्टमकाण्डमशीति-शतानीति । स० ।

(१६) नरकपृथ्वीनां रत्नप्रभाकाण्डानामन्तरम् ।

इमी से एं जंते ! रयणप्पजाए पुढवीए उवरिद्धातो च-रिमंतातो हेड्डिछे चरिमंते एस एं केवतियं अबाधाए अंतर पणत्ते ? गोयमा ! इमी उत्तरं जोयणसहस्रं अबा-धाए अंतर पणत्ते । इमी से एं जंते ! रयणप्पजाए पुढ-वीए उवरिद्धातो चरिमंतातो खरकंदस्स हेड्डिछे चरिमंते एस एं केवतियं अबाधाए अंतर पणत्ते ? गोयमा ! सो-द्धम जोयणसहस्राई अबाधाए अंतर पणत्ते । इमी-से एं जंते ! रयणप्पजाए पुढवीए उवरिद्धातो चरिमंतातो रयणस्स कंभस्स हेड्डिछे चरिमंते एस एं केवतियं अबा-धाए अंतर पणत्ते ? गोयमा ! एकं जोयणसहस्रं अबाधाए अंतर पणत्ते ॥

अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्य प्रथ-मस्य खरकाण्डविभागस्य (उवरिद्धातो इति) उपरितना-च्चरमान्तात् परतो योऽधस्तनश्चरमान्तश्चरमपर्यन्तः (एष गमित्यादि) एतत्सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात् अन्तरं किय-द्योजनप्रमाणम् अबाधया अन्तरव्याघातरूपया प्रकृतं भग-वानाह गौतम ! एकं योजनसहस्रमेकयोजनसहस्रप्रमाण-मन्तरं प्रकृतम् ।

इमी से एं भंते ! रयणप्पजाए पुढवीए रयणकंदस्स उवरिद्धातो चरिमंतातो वडरस्स कंभस्स उवरिद्धे चरिमंते एस एं भंते ! केवतियं अबाधाए अंतर पणत्ते ? गोयमा ! एकं जोयणसहस्रं अबाधाए अंतर पणत्ते ।

(इमी से गमित्यादि) अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः रत्नकाण्डस्य उपरितनाच्चरमान्तात्परतो यो वज्रकाण्डस्योप-रितनश्चरमान्त एतत् अन्तरं कियत् किंप्रमाणमबाधया प्रकृतं जगवानाह गौतम ! एकं योजनसहस्रमबाधया अन्तरं प्रकृतं रत्न-काण्डाधस्तनश्चरमान्तस्य वज्रकाण्डोपरितनश्चरमान्तस्य च परस्परसंलग्नतया सज्यत्रापि तुल्यप्रमाणजायात् ।

इमी से एं भंते ! रयणप्पजाए पुढवीए उवरिद्धातो च-रिमंतातो वडरस्स कंभस्स हेड्डिछे चरिमंते एस एं भंते ! केवतियं अबाधाए अंतर पणत्ते गोयमा ! दो जोयणसह-स्साई अबाधाए अंतर पणत्ते एवं जाव रिट्टस्स उवरिद्धे पञ्चस जोयणसहस्साई हेड्डिछे चरिमंते सोलम जोयणस-हस्साई ॥

अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्योपरितना-च्चरमान्तात् वज्रकाण्डस्य योऽधस्तनश्चरमान्त एतत् अन्तरं

कियत् अबाधया प्रकृतं जगवानाह गौतम ! हे योजनसहस्रे अबाधया अन्तर प्रकृतम् । एवं काण्डे काण्डे द्वौ द्वौ आहाप-कौ वक्तव्यौ काण्डस्य आधनस्तने चरमान्ते चिन्त्यमाने योज-नसहस्रपरिवृद्धिः कर्तव्या यावत् रिट्टस्य काण्डस्याधस्तने चरमान्ते चिन्त्यमाने षोडश योजनसहस्राणि अबाधया प्रकृत-मिति वक्तव्यम् जी० ३ प्रति० ।

इमी से एं रयणप्पजाए पुढवीए वडरकंदस्स उवरि-द्धातो चरिमंतातो होहियक्खकंभस्स हेड्डिछे चरिमंते एस एं तिन्नि जोयणसहस्साई अबाधाए अंतर पणत्ते ।

(इमी से गमित्यादि) अबमिह जाबार्थः रत्नप्रजापृथिव्याः प्रथमस्य चोरशशिजागस्य खरकाण्डाभिधानकाण्डस्य वज्रका-ण्डं नाम रत्नकाण्डं द्वितीयं वैर्यकाण्डं तृतीयं होदिताकका-ण्डं चतुर्थं तानि च प्रत्येकं साहस्रिकाणीति त्रयाणां यथोक्तमन्तरं जवतीति स० ।

इमी से एं भंते ! रयणप्पजाए पुढवीए उवरिद्धातो च-रिमंतातो पंकवहुलस्स कंभस्स उवरिद्धे चरिमंते एस एं अबाधाए केवतियं अंतर पणत्ते ? गोयमा ! सोलम जो-यणसहस्साई अबाधाए अंतर पणत्ते हेड्डिछे चरिमंते एकं जोयणसयमहस्सं ॥

अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्योपरितना-च्चरमान्तात् परतो यः पङ्कबहुलस्य काण्डस्योपरितनश्चरमान्तस्तत् कियत् किंप्रमाणमबाधया अन्तरं प्रकृतं भगवानाह गौतम ! षोडश योजनसहस्राणि अबाधया अन्तरं प्रकृतम् । [इमी से गमित्यादि] अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्ड-स्योपरितनाच्चरमान्तात् परतो यः पङ्कबहुलस्योपरितनश्च-रमान्त एतदन्तरं कियत् अबाधया प्रकृतं जगवानाह गौतम ! एकं योजनशतसहस्रमबाधया अन्तरं प्रकृतम् ।

पंकवहुलस्स णं कंभस्स उवरिद्धातो चरिमंतातो हेड्डिछे चरिमंते एस एं चोरासीजोयणसयमहस्साई अबाधाए अंतर पणत्ते ॥

भेयांसजिनं पङ्कबहुलं काण्डं द्वितीयं तस्य च बाहल्यं चतुरशी-तिः सहस्राणीति यथोक्तस्यार्थ इति स० ।

आयबहुलस्स उवरि एकं जोयणसयमहस्सं हेड्डिछे चरि-मंते असीउत्तरं जोयणसयमहस्सं । घणोदधिस्स उवरिद्धे असी उत्तरं जोयणसयमहस्सं हेड्डिछे चरिमंते दो जोय-णसयमहस्साई ।

अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्योपरितना-च्चरमान्तात् परतोऽयबहुलस्य याऽधस्तनश्चरमान्त एतदन्त-रं कियत् अबाधया प्रकृतं भगवानाह गौतम ! अशीत्युत्तरं यो-जनशतसहस्रं घनोदधेरुपरितने चरमान्ते पृष्ठे एतदेव निर्ध-नमशीत्युत्तरं योजनशतसहस्रम् । अधस्तने पृष्ठे इदं निर्धचनं हे योजनशतसहस्रं अबाधया अन्तरं प्रकृतम् ।

(१७) रत्नप्रभादिभ्यो घनवातादेः ॥

इमी से एं भंते ! रयणप्पजाए पुढवीए घणवातस्स उव-रिद्धे चरिमंते दो जोयणसयमहस्साई हेड्डिछे चरिमंते असं-खेजाई जोयणसयमहस्साई इमी से एं भंते ! रयणप्पजाए

पुढवीए तणुवातस्स उवरिद्धे चरिंते असंखेज्जाई जायण-
सतसहस्साई अबाधाए अंतरे हेडिद्धे वि संखेज्जाई जायण-
सतसहस्साई एवं उवासंतरे वि ।

घनवातस्योपरितने चरमान्ते पृष्ठे इदमेव निर्वचनं घनोद्व्य-
धस्तनचरमान्तस्य घनवातोपरितनचरमान्तस्य च परस्परं सं-
लग्नत्वात् घनवातस्याधस्तने चरमान्ते एतद्विचनम् । असं-
ख्येयानि योजनशतसहस्राण्यबाधया अन्तरं प्रकृतम् । एवं
तनुवातस्योपरितने चरमान्ते अवकाशान्तरस्याप्युपरितने चरमा-
न्ते इत्थमेव निर्वचनं वक्तव्यम् । असंख्येयानि योजनशतसह-
स्राण्यबाधया अन्तरं प्रकृतमिति । सूत्रपाठस्तु प्रत्येकं सर्वत्रा-
पि पूर्वोक्तानुसारेण स्वयं परिजावनीयः सुगमत्वात् ।

सकरप्पभाए एं भंते ! पुढवीए उवरिद्धातो चरिंतातो हेडिद्धे
चरिंते एस एं केवतियं अबाधाए अंतरे पणत्ते गोयमा !
बत्तीसुत्तरं जायणसतसहस्सं अबाधाए अंतरे पणत्ते । सकर-
प्पभाए एं भंते ! पुढवीए उवरि घणोदधिस्स हेडिद्धे चरिंते
केवतियं अबाधाए अंतरे पणत्ते गोयमा ! बावणुत्तरं जायणस-
सहस्सं अबाधाए घणवातस्स असंखेज्जाई जायणसहस्साइ प-
णत्ताई एवं जाव उवासंतरस्स वि जाव अहेसत्तमाए । एवरं
जीमे जं बाह्वं तेण घणोदही संबधेयवो बुद्धीए सकरप्प-
भाए अनुसारेण घणोदधिमहिताणं इमं पमाणं । बावुयप्प-
भाए अडयालीसुत्तरं जायणसतसहस्सं पंकप्पभाए पुढवीए
बत्तालीसुत्तरं जायणसतसहस्सं धूमप्पभाए पुढवीए अट्ट-
तीसुत्तरं जायणसतसहस्सं तमाए पुढवीए छत्तीसुत्तरं
जायणसतसहस्सं अधस्सत्तमाए पुढवीए अट्ठावीसुत्तरं जाय-
णसतसहस्सं जाव अहसत्तमाए । एम एं भंते ! पुढवीए
उवारिद्धातो चरिंतातो उवासंतरस्स हेडिद्धे चरिंते केव-
तियं अबाधाए अंतरं पणत्ते गोयमा ! असंखेज्जाई जाय-
णसतसहस्साइ अबाधाए अंतरं पणत्ते ॥

द्वितीयस्या प्रवृत्त ! अस्याः पृथिव्या उपरितनाचरमान्तात्
परतो योऽधस्तनचरमान्त एतत् किंप्रमाणमबाधया अन्तरं
प्रकृतं भगवानाह गौतम ! द्वाविंशदुत्तरं द्वाविंशत्सहस्राधिकं
योजनशतसहस्रम् अबाधया अन्तरं प्रकृतं घनोदधेरुपरितने
चरमान्ते पृष्ठे एतदेव निर्वचनं द्वाविंशदुत्तरं योजनशतसहस्रम्
अधस्तने चरमान्ते पृष्ठे इदं निर्वचनं द्विपञ्चाशदुत्तरं योजन-
शतसहस्रम् । एतदेव घनवातस्योपरितनचरमान्तपृच्छायामपि
घनवातस्याधस्तनचरमान्तपृच्छायां तनुवातावकाशान्तरयोः
परितनाधस्तनचरमान्तपृच्छासु च यथा रत्नप्रभायां तथा वक्त-
व्यमसंख्येयानि योजनशतसहस्राण्यबाधया अन्तरं प्रकृतमिति
वक्तव्यमिति जावः (तथाएणं जंत इत्यादि) तृतीयस्या प्रवृत्त !
पृथिव्या उपरितनाचरमान्तात् अधस्तनचरमान्त एतदन्तरं
कियत् अबाधया प्रकृतं भगवानाह । अष्टाविंशत्युत्तरं अष्टा-
विंशतिसहस्राधिकं योजनशतसहस्रमबाधयाऽन्तरं प्रकृतम् ।
एतदेव घनोदधेरुपरितनचरमान्तपृच्छायामपि निर्वचनम् अध-
स्तनचरमान्तपृच्छायामष्टाव्यारिंशदुत्तरं योजनशतसहस्रम-
बाधया अन्तरं प्रकृतमिति वक्तव्यम् । एतदेव घनवातस्योपरित-

ने चरमान्तपृच्छायामपि अधस्तनचरमान्तपृच्छायां तनुवाताव-
काशान्तरयोः परितनाधस्तनचरमान्तपृच्छासु च यथा रत्नप्र-
भायां तथा वक्तव्यम् । एवं चतुर्थपञ्चमपष्ठसप्तमपृथिवीविष-
यसूत्राण्यपि भावनीयानि जी० ३ प्रति०

छट्ठीए पुढव ए बहुमज्जेसभायाओ छट्ठस्स घणोदहि-
स्स हेडिद्धे चरंते एस एं एगुणासीति जायणसहस्साई
अबाधाए अंतरे पणत्ते ॥

अस्य जाकार्यः षष्ठपृथिवी हि बाह्व्यतो योजनानां स्रक्तं बो-
द्धा सहस्राणि भवन्ति । घनोदधयस्तु यद्यपि सप्तापि प्रत्येकं
विंशतिसहस्राणि स्युस्तथाप्येतस्य ग्रन्थस्य मतेन षष्ठधामसावे-
कविंशतिः संभाव्यते तदेवं षष्ठपृथिवीबाह्व्याऽर्कमष्टपञ्चाशत्
घनोदधिप्रमाणं चैकविंशतिरित्येवमेकोनाशीतिर्नयति । ग्रन्था-
न्तरमतेन तु सत्रैर्घनोदधीनां विंशतियोजनसहस्रबाह्व्यत्वा-
त्पञ्चमीमाभित्येवं सुत्रमवसेयं यतस्तद्बाह्व्यमष्टादशोत्तरं स्रक्त-
मुक्तं यत आह । “पदमा सीइसहस्सा, १ वत्तीसा २ अट्ठीसा
३ वीसा य ४ । अट्ठार ५ सोह ६ अट्ठ ७, ७ सहस्सस्रक्खोवरि
कुज्जति” ॥ १ ॥ अथवा षष्ठ्याः सहस्राधिकोऽपि मध्यभागो
विवक्षित एवमर्थसूत्रकत्वाद्बुद्धावस्थेति ॥ १७ ॥

[१८] रत्नप्रभादीनां परस्परमन्तरम् ।

इमी से एं जंते ! रयणप्पभाए पुढवीए सकरप्पभाए य
पुढवीए केवइयं अबाधाए अंतरं पणत्ते ? गोयमा ! असंखे-
ज्जाई जाअणसहस्साई अबाधाए अंतरं पणत्ते । सकर-
प्पभाए एं भंते ! पुढवीए बावुयप्पभाए य पुढवीए केव-
इय एवं चेव एवं जाव तमाए अहेसत्तमाए य । अहेसत्त-
माए एं भंते ! पुढवीए अलोगस्स य केवइयं अबाधाए
अंतरं पणत्ते ? गोयमा ! असंखेज्जाई जाअणसहस्साई
अबाधाए अंतरं पणत्ते । इमी से एं जंते ! रयणप्पभाए
पुढवीए जाइसियस्स केवइयं पुच्छा, गोयमा ! सत्तणउजो-
अणसए अबाधाए अंतरं पणत्ते ॥

“ इमी से एमित्यादि ” (अबाहे अंतरेति) बाधा परस्परं
संश्लेषतः पीडनं न बाधा अबाधा तथा अबाधया, अबाधया
यदन्तरं व्यवधानमित्यर्थः । इहान्तरशब्दो मध्यविशेषादिष्व-
र्थेषु वर्तमानो दृष्टस्ततस्तद्व्यवच्छेदेन व्यवधानार्थपरिग्रहार्थ-
मबाधाग्रहणम् (असंखेज्जाई जायणसहस्साई ति) इह योजनं
प्रायः प्रमाणानुलनिष्पन्नं प्राक्तं “ नगपुढविधिमाणां मिणसु-
यमाणंगुलेणं तु ” इत्यत्र नगादिग्रहणस्योपलक्षणत्वाद्-
न्यथा आदित्यप्रकाशादेरपि प्रमाणयोजनाप्रमेयता स्यात्तथा
बाधा लोकप्रामेयेषु तत्प्रकाशाप्राप्तिः प्राप्नोत्यात्मानुलस्यानिय-
तत्वेनाव्यवहाराकृतया रविप्रकाशस्योच्छ्रययोजनप्रमेयत्वा-
त्तस्य चातिलघुत्वेन प्रमाणयोजनप्रमितक्षेत्राणामप्राप्तिरिति ।
यच्चेष्टप्राम्भारायाः पृथिव्या लोकान्तस्य चान्तरं तदुच्छ्रया-
नुलनिष्पन्नयोजनप्रमेयमित्यनुमीयते यतस्तस्य योजनस्योप-
रितनकोशस्य षड्भागो सिद्धावगाहना धनुस्त्रिभागयुक्तत्रयस्त्रि-
शदधिकधनुःशतत्रयमानाऽभिहिता भावोच्छ्रययोजनाभयण-
त एवं युज्यत इति उक्तं च “ ईसिप्पम्भाराए, उवरिं खलु जो-
अणस्स जोकोसो । कोसस्स य बुध्माए, सिद्धाणोगाहणा
भक्तियं ति ” म० १४ श० ७ उ० ।

[१६] निषधकूटस्य उपरितलाच्छिखरतलात्सम-
धरणितलस्यान्तरम् ।

निसहकूमस्म णं उवरिष्ठाओ सिहरतलाओ णिसहस्स
वासहरपव्वयस्म समधरणितले एस णं नवजोयणसयाई
अवाहाए अंतरे पसात्ते एवं नीलवंतकूडस्स वि ॥

(निसहकूडस्स गुमित्यादि) इहायम्भावः निषधकूटं पञ्च-
शतोच्छ्रितं निषधश्चतुःशतोच्छ्रित इति यथोक्तमन्तरम्भव-
तीति । स० ।

निषधपर्वतस्य रत्नप्रभाया बहुमध्यदेशभागो यथा ।

निसहस्स णं वासहरपव्वयस्म उवरिष्ठाओ सिहरतलाओ
इमी से णं रयणप्पजाए पुढवीए पढमस्म कंमस्स बहुम-
ज्जदेसभाए एस णं नवजोयणसयाई अवाहाए अंतरे प-
सात्ते एवं नीलवंतस्स वि ।

(टीका नास्तीति न गृहीता) स० १६२ पत्र.

[२०] पुष्करवरद्वाराणामन्तरम् ।

पुक्खवरवरस्स णं जंते ! दीवस्स दारस्स य दारस्स य एस
णं केवतिथं अवाहाए अंतरे पसात्ते ? गोयमा ! “अमया-
लसयसहस्सा, बावीसं खल्लु भवे सहस्साई । अगुणुत्तराई
चउरो, दारंतरं पुक्खवरवरस्स ” ॥

प्रश्नमत्रं सुगमं भगवानाह गौतम ! अष्टचत्वारिंशत् योजन-
शतसहस्राणि द्वाविंशतिसहस्राणि चत्वारि योजनशतानि
एकोनसप्ततिद्विगुणं च परस्परमबाधयाऽन्तरपरिमाणम् ।
तथाहि चतुर्धामपि द्वाराणामेकत्र पृथुत्वमीलने अष्टादश यो-
जनानि तावन् पुष्करवरद्वीपपरिपरिमाणम् (१६२८६८६४)
इत्येवंरूपात् शोधयन्ते शोधितेषु च तेषु जातमिदमेका योजन-
कोटौ द्विनवतिशतसहस्राणि एकोननवतिसहस्राणि अष्टौ
शतानि पदसप्तत्यधिकानि (१६२८६८७६) तेषां चतुर्भिर्भागे
हृन्ने लब्धं यथोक्तं द्वाराणां परस्परमन्तरपरिमाणं (४८२२४६६)
मिति जी० ३ प्रति ।

[२१] मन्दराद् गोस्तुभार्दीनामन्तरम् ।

मंदरस्स णं पव्वयस्स पुरत्थिमिष्ठाओ चरमंताओ गो-
यमर्दीवस्स पुरत्थिमिष्ठे चरमंते एस णं सत्तमहिं जोयणम-
हस्साई अवाहाए अंतरे पसात्ते एवं चउसु वि दिमागु नेयव्वं म० १४६ पत्र ।

मेरोः पूर्वान्तात् जम्बूद्वीपस्य पञ्चचत्वारिंशद्योजनसहस्रमा-
नत्वात् जम्बूद्वीपान्ताच्च द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्रेषु गोस्तु-
भस्य व्यवस्थितत्वात्तस्य च सहस्रविष्कम्भत्वाद्युक्तः सूत्रा-
र्थो भवतीति । अनेनैव क्रमेण दक्षिणादित्रिव्यवस्थितान् दक्षा-
वभासशङ्खदक्षीमाभ्यान् बेलन्धरनागराजनिवासपर्वताना-
भित्य वाक्यमत एवाह 'एवं चउसु वि दिसासु नेयव्वमिति' स० ।

जंबूदीवस्स णं दीवस्स पुरत्थिमिष्ठाओ चरमंताओ गो-
युभस्म णं आवासपव्वयस्स पञ्चत्थिमिष्ठे चरमंते एस णं
बायालीसं जोयणसहस्साई अवाहाए अंतरे पसात्ते एवं
चउदिसिं पि दगभासे संखोदयसीमे य ।

(पुरत्थिमिष्ठाओति) जगतीबाह्यपरिधेरपसृत्य गोस्तुभ-
स्थावासपर्वतस्य बेलन्धरनागराजसंस्थानिनः पाश्चात्यसीमा-

स्तश्चरमधिभागो वा यावताऽन्तरेण भवति (एतद्युक्तिः) एत-
दन्तरं द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि प्रथममन्तरशब्देन विशे-
षोऽप्यभिधीयते इत्यत आह (अवाहापति) व्यवधानायेक्षया
यदन्तरं तदित्यर्थः स० १०६ पत्र ।

मंदरस्स णं पव्वयस्स पञ्चत्थिमिष्ठाओ चरमंताओ गो-
युभस्म णं आवासपव्वयस्स पञ्चत्थिमिष्ठे चरमंते एस णं
सत्ताणउई जोयणसहस्साई अवाहाए अंतरे पसात्ते एवं
चउदिसिं पि ।

भावाथोऽयं मेरोः पश्चिमान्तात् जम्बूद्वीपस्यान्तः पञ्चपञ्चा-
शत् सहस्राणि ततो द्विचत्वारिंशतो गोस्तुभ इति यथोक्तमे-
वान्तर्गमिति स० १४६ पत्र ।

मंदरस्स णं पव्वयस्स बहुमज्जदेसभागाओ गोयुजस्म
आवासपव्वयस्स पञ्चत्थिमिष्ठे चरमंते एस णं बाणउई जो-
यणमहस्साई अवाहाए अंतरे पसात्ते एवं चउाह वि आ-
वासपव्वयाणं ॥

भावाथो मेरुमध्यभागान् जम्बूद्वीपस्य पञ्चाशत् सहस्राणि
ततो द्विचत्वारिंशत् सहस्राण्यतिक्रम्य गोस्तुभपर्वत इति
सूत्रैकमन्तरम्भवतीति । एवं शेषाणामपि स० १४७ पत्र ।

[२२] मन्दराज्ञौतमस्यान्तरं यथा ।

मंदरस्स णं पव्वयस्स पुरत्थिमिष्ठाओ चरमंताओ गो-
यमर्दीवस्स पुरत्थिमिष्ठे चरमंते एस णं सत्तमहिं जोयणम-
हस्साई अवाहाए अंतरे पसात्ते ।

मेरोः पूर्वान्तात् जम्बूद्वीपोऽपरस्यां दिशि जगतीबाह्यान्तर्परेष-
सानः पञ्चपञ्चाशद्योजनसहस्राणि तावदस्ति ततः परं द्वादश-
योजनसहस्राण्यतिक्रम्य लवणसमूहमध्ये गौतमद्वीपाजिह्वा-
नो द्वीपोऽस्ति तमधिकृत्य सूत्रार्थः सम्यग्वति । पञ्चपञ्चाशतो
द्वादशानां च सप्तषष्टित्वभावात् । यद्यपि सूत्रपुस्तकेषु गौतम-
शब्दो न दृश्यते तथाप्यसौ दृश्यः जीवाजिगर्मादिषु लवणस-
मूहे गौतमचन्द्रविद्वीपान् विना द्विपान्तरस्याभ्युपगमनात्वादि-
ति । स० १२४ पत्र ।

मंदरस्स पव्वयस्स पञ्चत्थिमिष्ठाओ चरमंताओ गोयमर्दी-
वस्स पञ्चत्थिमिष्ठे चरमंते एस णं एगुणसत्तरिं जोय-
णसहस्साई अवाहाए अंतरे पसात्ते ॥

लवणसमुद्रपश्चिमायां दिशि द्वादशयोजनसहस्राण्यवगात्र
द्वादशसहस्रमानः सुस्थिताभिधानस्य लवणसमुद्राधिपतेर्भयने-
नालंकृतो गौतमद्वीपो नाम द्वीपोऽस्ति तस्य च पश्चिमान्तो मेरोः
पश्चिमान्तादेकोनसप्ततिसहस्राणि भवन्ति पञ्चचत्वारिंशतो
जम्बूद्वीपसम्बन्धिनां द्वादशानामन्तरसम्बन्धिनां द्वादशानामधे
द्वीपविष्कम्भसम्बन्धिनां च मीलनादिति ।

(२३) मन्दरस्य दक्षभासस्यान्तरम् ।

मंदरस्स णं पव्वयस्स दक्खिणिष्ठाओ चरमंताओ दगभा-
सरण आवासपव्वयस्स उत्तरिष्ठे चरमंते एस णं सत्तासाई
जोयणसहस्साई अवाहाए अंतरे पसात्ते एवं मंदरस्स पञ्च-
त्थिमिष्ठाओ चरमंताओ संखस्स वा पुरत्थिमिष्ठे चरमंते एवं
चेव मंदरस्स उत्तरिष्ठाओ चरमंताओ दगमंयस्स आवा-

सपञ्चयस्स दाहिणिञ्चे चरमंते एस एं सत्तासीइं जोयण-
सहस्साइं अबाहाए अंतरे पणत्ते स० १६० पत्र ।

महाहिमवतोऽन्तरं यथा ॥

महाहिमवतस्स वासहरपञ्चयस्स समधरणिंतले एस एं
सत्तजोयणसयाइं अबाहाए अंतरे पणत्ते एवं रुप्पि-
कूरस्स वि ॥

जाधार्योऽयं दिमवान् योजनशतद्वयोच्चित्तस्तकटं च पञ्च-
शतोच्चित्तमिति सूत्रोक्तमन्तरम्भवतीति स० १४४ पत्र ।

महाहिमवतकूरस्स एं उवरिमंताओ सोगंधियस्स कंर-
स्स हेट्ठिञ्चे चरमंते एस एं सत्तासीइंजोयणसयाइं अबा-
हाए अंतरे पणत्ते एवं रुप्पिकूरस्स वि ।

महाहिमवति द्वितीयवर्षधरपर्वते अष्टौ सिक्कायतनकटमहा-
हिमवत्कटादीनि कूटानि भवन्ति तानि पञ्चशतोच्चित्तानि तत्र
महाहिमवत्कटस्य पञ्च शतानि चे शते महाहिमवत्पर्वधरोच्च-
यस्य अशीतिश्च शतानि प्रत्येकं सहस्रमानानामष्टानां सौगन्धि-
ककाण्डावसानानां रत्नप्रभाकरकाण्डान्तरकाण्डानामित्येवं
मीलिते सत्ताशीतिरन्तरम्भवतीति । (एवं रुप्पिकूरस्सविति)
रुक्मिणि पञ्चमवर्षधरे यद् द्वितीयं रुक्मिकूटमभिधानं कूटं तस्या-
प्यन्तरं महाहिमवत्कटस्येव वाच्यं समानप्रमाणत्वाद् द्वयो-
रपीति स० १३० पत्र ।

महाहिमवतो वर्षधरपर्वतस्यान्तरं यथा ।

महाहिमवतस्स एं वासहरपञ्चयस्स उवरिद्धाओ चरमं-
ताओ सोगंधियस्स कंरस्स हेट्ठिञ्चे चरमंते एस एं वासीइं
जोयणसयाइं अबाहाए अंतरे पणत्ते ।

महाहिमवतो द्वितीयवर्षधरपर्वतस्य योजनशतद्वयोच्चित्तस्य
(उवरिद्धाओति) उपरितनाश्वरमान्तात् सौगन्धिककाण्डस्या-
धस्तनश्वरमान्तो अशीतियोजनशतानि कथं रत्नप्रज्ञापृथिव्यां
हि त्रीणि काण्डानि खरकाण्डपङ्ककाण्डावहुलकाण्डानि खर-
काण्डं पङ्ककाण्डमवहुलकाण्डं चेति । तत्र प्रथमं काण्डं
बोरुशविधं तद्यथा रत्नकाण्डं १ वज्रकाण्डम् २ एवं बरुयं ३
लोहिताक्ष ४ मसारगुह्य ५ हंसगर्ज ६ पुलक ७ सौगन्धिक ८
ज्योतीरसा ९ अजना १० अजन्तपुलक ११ रजत १२ जातरूप १३
पङ्क १४ स्फटिक १५ रिष्टकाण्डं चेति १६ एतानि च प्रत्येकं सहस्र
प्रमाणानि ततश्च सौगन्धिककाण्डस्याष्टमत्वाद् अशीतिशतानि द्वे
च शते महाहिमवदुच्चय इत्येवं त्र्यंशतिशतानीति एवं रुक्मि-
णोऽपि पञ्चमवर्षधरस्य वाच्यं महाहिमवत्समानाच्छ्रयत्वा-
त्तस्येति स० १६५ पत्र ।

(७४) लवणसमुद्रचरमान्तयोरन्तरं यथा ।

लवणस्स एं समुद्रस्स पुरत्थिमिद्धाओ चरमंताओ पञ्च-
न्थिमिद्धे चरमंते एस एं पंचजोयणसयसहस्साइं अबा-
हाए अंतरे पणत्ते ॥

तत्र जम्बूद्वीपस्य लङ्कं चत्वारि च लवणस्येति पञ्च । स०
१६५ पत्र ।

(३५) लवणसमुद्रद्वाराणामन्तरं यथा ।

लवणस्स एं समुद्रस्स दारस्य य दारस्स य केवइयं अबा-
हाए अंतरे पणत्ते गोयमा ! तिसि जोजयणसयसहस्साइं

पंचाणउडसहस्साइं दुस्सि य असीए जोजयणमए कोसं च
दारंतरे लवणे जाव अबाहाए अंतरे पणत्ते ॥

लवणस्य भवन्ति ! समुद्रस्य द्वारस्य द्वारस्य [एसजमिति] एत-
त् अन्तरं कियत्वा अबाधया अन्तरासत्त्वाद् व्याघातरूपया प्रकृतं
जगवानाह गौतम ! त्रीणि योजनशतसहस्राणि पञ्चनवति-
सहस्राणि अशीती द्वे योजनशते क्रोशश्चैको द्वारस्य द्वारस्याबा-
धया अन्तरं प्रकृतम् । तथाहि एकैकस्य द्वारस्य पृथुत्वं चत्वा-
रियोजनानि एकैकस्मिन् द्वारे एकैव द्वारशाखा क्रोशाबाहल्याद्
द्वारे च द्वे द्वे शाखे ततः एकैकस्मिन् द्वारे सामस्येन चिन्त्य-
माने सार्द्धयोजनचतुष्टयप्रमाणं प्राप्यते चतुर्णामपि च द्वारणा-
मेकत्र पृथुत्वमीक्षणे जातान्यष्टादश योजनानि तानि लवणसमु-
द्रपरिरयपरिमाणात् पञ्चदशशतसहस्राणि एकाशीतिः
सहस्राणि एकानचत्वारिंशद्योजनशतमित्येवं परिमाणादपनीय
च यच्छेषं तस्य चतुर्भिर्भागे हते यद्वागच्छति तत् द्वारणां पर-
स्परमन्तरपरिमाणं तच्च यथोक्तमेव । उक्तं च “असीया दोक्खि
सया, पणनउडसहस्सतिञ्चि लक्ख्वा य । कोसो य अन्तरं सा-
गरस्स दाराण विज्जेयं” ज० ३ प्रति ।

[३६] वरुवामुक्कादीनामधस्तनाश्वरमान्ताद्गन्त-

प्रज्ञाया अधस्तनश्वरमान्तः ।

बलयामुहस्स एं पायालस्स हिट्ठिद्धाओ चरमंताओ
इमीसे रयणप्पजाए पुढवीए हेट्ठिस्से चरमंते एस एं
पण्णासिं जोयणसहस्साइं अबाहाए अंतरे पणत्ते एवं
केउस्स वि जूयस्स वि ईसरस्स वि ।

तत्र [बलयामुहस्सति] वरुवामुक्कानिधानस्य पूर्वद्विग्वयध-
स्थितस्य [पायालस्सति] महापातालकलशस्याधस्तनचरमा-
न्ताद्गन्तप्रज्ञापृथ्वीचरमान्त एकोनाशीत्या सहस्रेषु जवति । कथं
रत्नप्रज्ञा हि अशीतिसहस्राधिकं योजनानां लङ्कं बाहल्यतो ज-
वति तस्याश्चैकं समुद्रावगाहसहस्रं परिहृत्याऽधो लक्षप्रमाणा-
वगाहो बलयामुक्कपातालकलशो भवति ततस्तनश्वरमान्तात्
पृथिवीचरमान्तो यथोक्तान्तरमेव जवति । एवमन्येऽपि त्रयो
वाच्या इति स० १३६ पत्र ।

[३७] विमानकल्पानामन्तरम् ।

जोडसियस्स एं जंते ! सोहम्मिमाणेण य कप्पाणं
केवइयं पुच्छा ? गोयमा ! असंखेज्जाइं जोअणसहस्साइं
जाव अंतरे पणत्ते सोहम्मिमाणेणं भंते ! सणकुमार-
माहिंदाए य केवइयं एवं चेव सणकुमारमाहिंदाए भंते !
बंभजोगस्स कप्पस्स केवइयं एवं चेव बंभजोगस्स णं जंते !
लंतगस्स य कप्पस्स केवइयं एवं चेव लंतगस्स एं जंते !
महासुकस्स य कप्पस्स केवइयं एवं चेव महासुकस्स य
कप्पस्स सहस्सारस्स य एवं सहस्मारस्स आणयपाणयक-
प्पाणं एवं आणयपाणयाणं आरणच्चुयाणं कप्पाणं एवं
आरणच्चुयाणं गेविज्जगविमाणेण य एवं गेविज्जगविमा-
णाणं अणत्तरविमाणेण य एवं अणत्तरविमाणेणं जंते !
ईसिण्णभाराए पुढवीए केवइयं पुच्छा ? गोयमा ! कुवालस
जोयणे अबाहाए अंतरे पणत्ते ज० १४ श० ८ श० ।

[टीका सुगमत्वाच्च गृहीता]

[विवक्षितस्वभावपरित्यागे सति पुनस्तद्भावाप्राप्तिविरहे आनु-
पूर्वीद्रव्याणामन्तरम् आणुपुत्री शब्दे]

[२८] आहारमाश्रित्य जीवानामन्तरम् ।

छन्मत्यत्राहारगस्स एं जेते ! केवतियं कालं अंतरं होइ
गोयमा ! जहएणेणं एकं समयं उक्कोसेणं दो समयमा । केव-
लिआहारगस्स एं अंतरं अजहएणमणुक्कोमेणं तिणिण स-
मया छन्मत्यत्राणहारगस्स अंतरं जहएणेणं खुहुगभव-
ग्गहणं दुमयऊणं उक्कोसेणं अमंखेज्जं काळं जाव अंगुल-
स्स अमंखेज्जतिभागं । भिच्छकेवल्लिआहारगस्स साति-
यस्स अपज्जवमियस्स एत्थि अंतरं मज्जोगिजवत्थकेव-
लिआहारगस्स जहएणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वि अंतो-
मुहुत्तं अमागेजवत्थकेवल्लिआहारगस्स नत्थि अंतरं ॥

प्रश्नसूत्रं सुगमं भगवानाह गौतम ! जघन्येन भुक्षकमवप्रदणं
क्षिसमयोनमुत्कर्षतोऽसंख्येयं काळं यावदङ्गुलस्यासंख्येयो भा-
गः यायानेव हि क्षुद्रस्थस्याहारकस्य कालस्तदेव क्षुद्रस्थाना-
हारकस्यान्तरं क्षुद्रस्थानाहारकस्य च जघन्यतः कालोऽन्तर्मुहुत्त-
मुत्कर्षतोऽसंख्येयाः उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽङ्गुल-
स्यासंख्येयो भागः पतावन्तं काळं सततमविप्रदेणेत्पादसंज्ञवा-
त् । ततः क्षुद्रस्थानाहारकस्य च जघन्यत उत्कर्षतश्चेतावकत्वं
चेति जी० ३ प्रति० । [अधिकं खुहुगभवग्गहणशब्दे नवरम्]

सयोगिभवस्थकेवल्लिआहारकस्यान्तरमभिधत्सुराह । “ स-
जोगिभवत्थकेवल्लिआहारगस्स एं जेते ” इत्यादि प्रश्नसूत्रं सु-
गमं जगवानाह । गौतम ! जघन्येनाप्यन्तर्मुहुत्तमुत्कर्षेणाप्यन्त-
र्मुहुत्तं समुदातप्रतिपत्तेरजन्तरमेवान्तर्मुहुत्तं शैलेऽप्रतिपत्ति-
भावान् नयरं जघन्यपदादुक्तप्रपदं विशेषाधिकमवसातव्यम-
न्यथोभयपदापत्यासायांमात् अयोगिभवस्थकेवल्लिआहारकस्य
अनास्त्यन्तरमयोग्यवस्थायां सर्वस्याप्यनाहारकत्वात् । एवं
[स्रक्स्यापि साद्यपर्यवसितस्यानाहारकस्यान्तराज्ञावो भाव-
नीयः जी० ३ प्रति० ॥

[२९] इन्द्रियमाश्रित्यान्तरम् ।

एगिदियस्स एं भंते ! एगिदियस्स अंतरं कालतो केव चिरं
होति गोयमा ! जहएणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दो सागरो-
वमसहस्साइं संखेज्जवासमम्भदियाइं । वेइंदियस्स एं भंते !
अंतरं कालतो केव चिरं होइ गोयमा ! जहएणेणं अंतो-
मुहुत्तं उक्कोसेणं वणप्फतिकालो एवं तेइंदियस्स वि चउ-
रिंदियस्स वि एरइयस्स वि पंचिंदियतिरिक्खजोणियस्स
वि मणुसस्स वि देवस्स वि सव्वेसिं अंतरं भाणियच्चं ॥

अन्तरचित्तायामेकेन्द्रियस्य जघन्यमन्तर्मुहुत्तमुत्कर्षतो द्वे सा-
गरोपमसहस्रे संख्येयवर्षाभ्यधिके द्वित्रिचतुरिन्द्रियनैराधिकति-
र्धकपञ्चेन्द्रियमनुष्यदेवानां जघन्यतः प्रत्येकमन्तर्मुहुत्तमुत्कर्षतो
वनस्पतिकालः [सर्व० जी० ०८ प्रति] “ एगिदियस्स एं भंते ! अंतरं
कालतो केव चिरं होइ ” इति प्रश्नसूत्रं सुगमं भगवानाह । गौतम !
जघन्येनान्तर्मुहुत्तं तच्चैकेन्द्रियादुद्भूतं द्वीन्द्रियादावन्तर्मुहुत्तं
स्थित्वा जूय एकेन्द्रियत्वेनोत्पद्यमानस्य वेदितव्यम् । उत्कर्षतो द्वे

सागरोपमसहस्रे संख्येयवर्षाभ्यधिके यावानेव हि प्रसकायस्य
कायस्थितिकालस्तावदेवैकेन्द्रियस्यान्तरं प्रसकायस्थितिका-
लश्च यथोक्तप्रमाण एव तथा वक्ष्यति । “ तस्मात्त एं भंते !
तस्मात्त कालतो केव चिरं होइ गोयमा ! जहएणेणं अंतोमुहु-
त्तं उक्कोसेणं दो सागरोवमसहस्साइं संखेज्जवासा अज्जहियाइं ”
द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियसूत्रेषु जघन्येनाऽन्तर्मुहुत्तं तच्च पूर्वप्रकारे-
ण भावनीयमुत्कर्षतः सर्वत्रापि वनस्पतिकालः द्वीन्द्रियादिज्यः
उद्भूतस्य वनस्पतिषु यथोक्तप्रमाणमनन्तरमपि काष्ठमवस्थानात्
यथैवामूनि पञ्चसूत्राण्यन्तरविषयाण्यौघिकान्युक्तानि तथैव
पर्याप्तविषयाणि अपर्याप्तविषयाण्यपि भावनीयानि तानि चैवम् ।
“ एगिदियअपज्जसे ” इत्यादि एवं एव पर्याप्तसूत्राण्यपि वक्तव्या-
नि । जी० ५ प्रति० । [उत्पादमधिकृत्यान्तरम् उच्यते शब्दे]

[३०] कषायमाश्रित्यान्तरम् ।

कोहकसाईं-माणकसाईं-मायाकसाईं एं भंते ! अंतरं ?
गोयमा ! जहएणेणं एकं समयं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं लोभ-
कमायियस्स अंतरं जहएणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वि
अंतोमुहुत्तं कमाईं तदेव जहा हेट्ठा ।

कायकषायियोऽन्तरं जघन्येनैकं समयं तदुपशमसमयानन्तरं
जरणे नृयः कस्यापि तदुद्भूत उत्कर्षतोऽन्तर्मुहुत्तमेव मानक-
षायिमायाकषायिमूत्र अपि वक्तव्ये “ लोभकसायियस्स अंतरं
जहएणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं अकसाईं तदेव
जहा हेट्ठा ” । सर्व० जी० ४ प्रति० ।

कायमाश्रित्यान्तरम् ।

पुदवीकाइयस्स एं जेते ! केवतियं कालं अंतरं होति
गोयमा ! जहएणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वणस्सतिकालो
एवं आउतेउवाउकाइयतसकाइयाणं वि वणस्सइकायियस्स
पुदविकालो एवं पज्जत्तगाणं वि वणस्सतिकालो । वणस्सइ-
काइयाणं पुदविकालो पज्जत्तगाणं वि एवं चेव वणस्सति-
काळां पज्जत्ताणं वणस्सतीणं पुदविकालो ।

प्रश्नसूत्रं सुगमं भगवानाह गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहुत्तं पृथिवी-
कायाद्भूतस्याऽन्यत्रान्तर्मुहुत्तं स्थित्वा भूयः पृथिवीकायिकत्वेन
कस्याप्युत्पादात् उत्कर्षतोऽन्तं कालं स चानन्तकालः प्रागु-
क्तस्वरूपो वनस्पतिकालः प्रतिपत्तव्यः पृथिवीकायाद्भूतस्यैता-
वन्तं काळं वनस्पतिष्ववस्थानसम्भवात् एवमनेजोषायुत्रस-
सूत्राण्यपि जावनीयानि वनस्पतिसूत्रे उत्कर्षतोऽसंख्येयं काळं
“ मसंखेज्जावो उस्सप्पिणीवो काळतो खत्ततो असंखेज्जा लोगा ”
इति वक्तव्यं वनस्पतिकायाद्भूतस्य पृथिव्यादिष्ववस्थानात् ते
च सर्वेष्वप्युत्कर्षतोऽप्येतावत्काष्ठभावात् जी० ६ प्रति० ।

[३१] गतिमाश्रित्यान्तरं यथा ।

नेरइयस्स अंतरं जहएणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वणस्स-
तिकालो एवं सव्वाणं तिरिक्खजोणियवज्जाणं तिरिक्ख-
जोणियाणं जहएणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोवमसत-
पुहुत्तं सातिरेगं ॥

नैराधिकस्य जघन्येनान्तरमन्तर्मुहुत्तं तच्च नरकाद्भूतस्य तिर्य-
ग्भुज्यगर्जे पञ्चाङ्गमाभ्यवसायेन मरणतः परिभावनीयं सानु-
बन्धकर्मफलमेतदिति तात्पर्यार्थः । उत्कर्षतोऽन्तं काळं स

चानन्तः कालो वनस्पतिकालो नरकादुद्भूतस्य पारम्पर्येणा-
नन्तः कालं वनस्पतिव्यवस्थानात् तिर्यग्योनिकसूत्रे जघन्यतोऽ-
न्तर्मुहूर्त्तं तच्च तिर्यग्योनिकमवाहुर्न्याय्यत्रान्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा
जृयः तिर्यग्योनिकत्वेनोत्पद्यमानस्य घटितव्यमुत्कर्षतः सागरो-
पमशतपृथक्त्वं सातिरेकं तिर्यग्योनिकसूत्रे मनुष्यसूत्रे मानुषी-
सूत्रे देवसूत्रे च जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो वनस्पतिकाल-
जी० ७ प्रति० ।

नैरयिकस्य ।

नैरयमणुस्मदेवाणां य अंतरं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उ-
क्कोमेणं सागरोपमसयपुहुत्तं साङ्गेणं ॥

नैरयिकस्य भदन्त ! अन्तरं नैरयिकत्वात्परिभ्रष्टस्य भूय आ-
नैरयिकत्वप्राप्तेरपान्तगत्वं कालतः किर्याच्चिरं भवति कियन्तं कालं
यावद्भवतीत्यर्थः । भगवानाह जघन्यनान्तर्मुहूर्त्तं कथामिति चेत्
उच्यते नरकादुद्भूतस्य मनुष्यभवे तिर्यग्ये वा अन्तर्मुहूर्त्तं स्थि-
त्वा भूयो नरकप्राप्तादात् । तत्र मनुष्यभवे भावना इयं काश्चि-
न्नरकादुद्भूतस्य गर्भजमनुष्यत्वेनोत्पद्य सर्वभिः पर्याप्तिभिः पर्याप्तो
विशिष्टसंज्ञानोपेतो वैकिंग्रन्धिमान् राज्याद्याकाङ्क्षी । परचक्रा-
द्युपद्रवमाकर्ण्य स्पर्शकप्रज्ञावन्भ्रतुङ्गं सैन्यं शिकुर्वित्वा सं-
ग्रामायित्वा महारौद्रध्यानोपगतो गर्भस्थ एव कात्रं करोति
कृत्वा च कालं जृयो नरकप्राप्यते तत एवमन्तर्मुहूर्त्तं तिर्यग्ये
नरकादुद्भूतं गर्भजमुत्क्रान्तिकतन्तुलमस्यत्वेनोत्पन्नश्च महा-
रौद्रध्यानोपगतोऽन्तर्मुहूर्त्तं जीवित्वा भूयो नरके जायते इति
उत्कर्षतोऽनन्तः कालः परम्परया च वनस्पतिवृत्त्यादाद्यमात-
व्यस्तथात्राह वनस्पतिकालः स च प्रागेवाक्तः तिर्यग्योनिकवि-
षयं प्रश्नसूत्रं पूर्ववत् निर्वचनं जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं तच्च कस्यापि
तिर्यग्येन मुक्त्वा मनुष्यभवेऽन्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा जृयः तिर्यग्ये-
नोत्पद्यमानस्य द्रष्टव्यम् उत्कर्षतः सातिरेकं सागरोपमशतपृथ-
क्त्वं तच्च नैरय्येण देवनारकमनुष्यजवभ्रमणेनावसातव्यं मनु-
ष्यविषयमपि प्रश्नसूत्रं तथैव निर्वचनं जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं तच्च
मनुष्यमवाहुर्न्याय्य तिर्यग्येऽन्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा जृयो मनुष्यत्वेनो-
त्पद्यमानस्यावसानव्यम् उत्कर्षतोऽनन्तः कालं स चानन्तकालः
प्रागुक्तो वनस्पतिकालः । देवविषयमपि प्रश्नसूत्रं सुगमं निर्वचनं
जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं कश्चित् देवजयाद् व्युत्था गर्भजमनुष्यत्वे-
नोत्पद्य सर्वभिः पर्याप्तिभिः पर्याप्तो विशिष्टसंज्ञानोपेतस्तथा-
विषयस्य भ्रमणोपासकस्य वा धर्मध्यानोपगतो गर्भस्थ एव
कालं करोति कालं च कृत्वा देवप्राप्यते ततः एवमन्तर्मुहूर्त्त-
मुत्कर्षतोऽनन्तः कालं स चानन्तः कालो यथोक्तस्वरूपो वनस्प-
तिकालः प्रतिपत्तव्यः जी० ४ प्रति० । (गुणस्थानकाव्याधि-
त्यान्तर गुणघाण शब्दः)

चरिमाणं भंते ! चरिमएणि कालतो केव चिरं होति
गोयमा ! चरिमं अणादिणं सवज्जवासिणं अचरिमं दुवहे
अणादिणं वा अपज्जवासिणं सातीणं वा अपज्जवासिणं
दोएहं पि नत्थि अंतरं ॥

प्रश्नसूत्रं सुगमं भगवानाह गौतम ! अनादिकस्य सपर्यवसित-
स्य नास्त्यन्तरं चरमत्थापगमे सति पुनश्चरमत्वायोगात् अचरम-
स्यापि अनाद्यपर्यवसितस्य साद्यपर्यवसितस्य वा नास्त्यन्तरम्
विद्यमानचरमत्वात् जी० ४ प्रति० ।

ज्ञानमाश्रित्य जीवानामन्तरम् ।

आणिस्म अंतरं जहमेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोमेणं णं क द्यं

अवहुं पोगलपरियट्ठं देसुणं अभाणिस्स दोएहं वि आदि-
क्षाणं एत्थि अंतरं सातियस्स सपज्जवासियस्स जहमेणं
अंतोमुहुत्तं उक्कोमेणं जावहिं सागरोवमाइं सातिरेकाइं ।

ज्ञानिनो भदन्त ! अन्तरं कालतः किर्याच्चिरं भवति जगवानाह
गौतम ! सादिकस्य अपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वेन
सदा तद्भावापरित्यागात् सादिकस्य सपर्यवसितस्य जघन्ये-
नान्तर्मुहूर्त्तमेतावता मिथ्यादर्शनकाक्षेन व्यषधानेन जृयोऽपि
ज्ञानजावात् उत्कर्षेण अनन्तं कालमनन्ता उत्सर्पिष्यवसर्पि-
ष्यः कालतः क्षेत्रतोऽपार्द्धं पुद्गलपरावर्त्तं देशेन सम्यग्दृष्टेः स-
म्यक्त्वात् प्रतिपातितस्य एतावत्तं कालं मिथ्यात्वमनुचूय तद्-
नन्तरमवश्यं सम्यक्त्वासादनात् “अभाणिस्स णं जन्ते !” इत्या-
दि प्रश्नसूत्रं सुगमं भगवानाह गौतम ! अनाद्यपर्यवसितस्य
नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वादेवमनादिपर्यवसितस्यापि नास्त्यन्तरं
मवाप्तकेवलज्ञानस्य प्रतिपाताभावात् सादिपर्यवसितस्य जघ-
न्येनान्तर्मुहूर्त्तं जघन्यस्य सम्यग्दर्शनकालस्य एतावत्तमात्रत्वात्
उत्कर्षतः षट्पष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि एतावतोऽपि का-
लादूर्ध्वं सम्यग्दर्शनप्रतिपाते सत्यज्ञानभावात् जी.सर्वजी.१प्रति.

आजिनिबोधिकान्तरम् ।

आजिणिबोहियणाणिस्स णं भंते ! अंतरं कालओ केव
चिरं होइ गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोमेणं अ-
णंतं कालं जाव अवहुं पोगलपरियट्ठं देसुणं एवं सुयणा-
णिस्म वि आहिणाणिस्म वि मणुपज्जवणाणिस्स वि के-
वलणाणिस्स णं भंते ! अंतरं सादियस्स अपज्जवासिय-
स्स एत्थि अंतरं । मति अणणाणिस्स णं भंते ! अंतरं
अणादियस्स अपज्जवासियस्स एत्थि अंतरं । अणाइ-
यस्स सपज्जवासियस्स एत्थि अंतरं । सादियस्स सपज्ज-
वासियस्स जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोमेणं जावहिं साग-
रोवमाइं सातिरेगाइं एवं सुयणाणिस्स वि विज्जगणाणि-
स्स णं भंते ! अंतरं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोमेणं वणा-
स्सइकाओ ।

अन्तरचित्तायामाभिनिबोधिकज्ञानिनोऽन्तरं जघ-
न्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽनन्तं कालं यावदपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तं देशेनम् । एवं
भुतज्ञानिनो मनःपर्यवज्ञानिनश्चान्तरं वक्तव्यम् । केवलज्ञानिनः
साद्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरं मत्यज्ञानिनः भुतज्ञानिनश्चानाद्य-
पर्यवसितस्यानादिसपर्यवसितस्य च नास्त्यन्तरं सादिपर्यव-
सितस्य जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः षट्पष्टिः सागरोपमाणि
विभक्तज्ञानिन जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽनन्तं कालं वनस्प-
तिकालः जी. सर्वजी० ७ प्रति० । आ० चू० । ज० ।

(३२) वसस्थावरनोवमस्थावगणामन्तरम् ।

तसस्स णं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होति गोयमा ! ज-
हण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोमेणं वणस्सइकालो थावरस्स णं
भंते ! केवतियं कालं अंतरं होति गोयमा ! जहमेणं अंतो-
मुहुत्तं उक्कोमेणं असंखेज्जाओ ओमप्पिणिउस्मप्पिणीओ ।
सुगमं नवरमसंख्येया उत्सर्पिण्यवमर्पिण्यः कालतः क्षेत्र-
तोऽनन्त्येया लोका इत्येतावत्प्रमाणमन्तरं तेजस्कायिकवायु-

कायिकमध्ये गमनेनावसातव्यमन्यत्र गतावेतावत्प्रमाणस्यान्तरस्यासंभवात् " तस्स णं अंतं ! अंतरमित्यादि " सुगमं नवरं " उक्कोसेण वणस्सत्तिकालो " इति उत्कर्षतो वनस्पतिकालो वक्तव्यः स वैवम् । " उक्कोसेणं अणंतं कात्तमण्ठाभो उस्सपिण्णाभो कालतो वेत्ततो अणता सोगा असंखेज्जा पोम्मलपरियट्ठा तेणं पोम्मलपरियट्ठा आवलिया असंखेज्जभागे " इति एतावत्प्रमाणं आन्तरं वनस्पतिकायमध्यगमनेन प्रतिषेधव्यमन्यत्र गतावेतावतोऽन्तरस्याव्ययमानत्वात् जी० १ प्रति० ।

तस्स णं अंतरं वणस्सत्तिकालो थावरस्स तसकालो नो तस्स नो थावरस्स एत्थि अंतरं । जी० सर्वजी० २ प्रति० ।

दर्शनमाश्रित्य जीवानाम् ।

चक्रबुदंसणस्स अंतरं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वणस्सत्तिकालो अचक्रबुदंसणस्स बुविहस्स एत्थि अंतरं ओहिदंसणस्स जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वणस्सत्तिकालो केवलदंसणस्स एत्थि अंतरं ।

अचक्रुर्दर्शनिनोऽन्तरं जघन्येनान्तर्मुहुत्तं प्रमाणेन अचक्रुर्दर्शनजघेन ध्यवधानात् उत्कर्षतो वनस्पतिकालः स च प्रागुक्तस्वरूपः अचक्रुर्दर्शनिनोऽनाद्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात् अनादिपर्यवसितस्यापि नास्त्यन्तरम् अचक्रुर्दर्शनत्वापगमे नृयेऽचक्रुर्दर्शनत्वायोगात् क्रीणातिरुक्तेः प्रतिपातासंभवात् अवधिदर्शनिना जघन्येनैकं समयमन्तरं प्रतिपातसमयात्तरसमय एव कस्यपि पुनस्तत्त्वाभभावात् कच्चिदन्तर्मुहुत्तमिति पाठः स च सुगमः तावता व्यवधानेन पुनस्तत्त्वाभभावात् । न चायं निर्मूलः पाठो मूलटीकाकारेणापि मनान्तरं समर्थितत्वात् उत्कर्षतो वनस्पतिकालः तावतः कालादूर्ध्वमवश्यमवधिदर्शनसंभवाद्नादिमिथ्यादृष्टेरप्यविरोधात् ज्ञानं हि सम्यक्त्वं स वैव न दर्शनमपीति ज्ञापना केवलदर्शनिनः साद्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात् जी० सर्वजी० ३ प्रति० ।

(३३) दृष्टिमाश्रित्यान्तरम् ।

सम्मादिट्ठिस्स अंतरं सातियस्स अपज्जवसियस्स एत्थि अंतरं सातियस्स सपज्जवसियस्स जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं जाव अवहुं पोम्मलपरियट्ठं देसूणं मिच्छादिट्ठिस्स अणादियस्स अपज्जवसियस्स एत्थि अंतरं अणादियस्स सपज्जवसियस्स एत्थि अंतरं । साइयस्स सपज्जवसियस्स जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं जावहिं सागरोवमाइं सातिरेगाइं । सम्मामिच्छादिट्ठिस्स जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं जाव अवहुं पोम्मलपरियट्ठं देसूणं ।

" सम्मादिट्ठिस्स णं अंतं इत्यादि " प्रश्नसूत्रं सुगमं भगवानाह गौतम ! साद्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात् सादिसपर्यवसितस्य जघन्येनान्तर्मुहुत्तं सम्यक्त्वात् प्रतिपस्यान्तर्मुहुत्तं नृयः कस्यापि सम्यक्त्वप्रतिपत्तेः । उत्कर्षतोऽनन्तं कालं यावदपादै पुद्गलपरावर्त्तं मिथ्यादृष्टिसूत्रेऽनाद्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात् अनादिसपर्यवसितस्यापि नास्त्यन्तरमनादित्वात् अन्यथाऽनादित्वायोगात् । सादिसपर्यवसितस्य जघन्येनान्तर्मुहुत्तमुत्कर्षतः षट्षष्टिः सागरोपमणि सातिरेकाणि सम्यग्दर्शनकाश्च एव हि मिथ्यादर्शनस्य प्रायोऽन्तरं सम्य-

ग्दर्शनकाश्च जघन्यत उत्कर्षतश्चैतावानिति । सम्यग्मिथ्यादृष्टिसूत्रे जघन्यतोऽन्तर्मुहुत्तं सम्यग्मिथ्यादर्शनात् प्रतिपस्यान्तर्मुहुत्तं नृयः कस्यापि सम्यग्दर्शनभावात् । उत्कर्षतोऽनन्तं कालं यावदपादै पुद्गलपरावर्त्तं देशेन यदि सम्यग्मिथ्यादर्शनात् प्रतिपतितस्य नृयः सम्यग्मिथ्यादर्शनज्ञाजस्तत एतावता कालेन नियमेनान्यथा तु मुक्तिः जी० २ प्रति० (निर्मेयानामन्तरं निर्गन्धं दृष्टे)

(३४) पर्याप्तमाश्रित्यान्तरम् ।

पज्जत्तगस्स अंतरं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं अपज्जत्तगस्स जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोवमसयपुहुत्तं सातिरेगं तइयस्स एत्थि अंतरं

अन्तरचिन्तायां पर्याप्तकस्य जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहुत्तं मन्तरम् अपर्याप्तकाश्च एव हि पर्याप्तकस्यान्तरम् । अपर्याप्तकाश्च जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहुत्तं मन्तरम् अपर्याप्तकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहुत्तमुत्कर्षतः सागरोपमशतपृथक्त्वं सातिरेकं पर्याप्तकाश्च जघन्यत उत्कर्षतश्चैतावत्प्रमाणत्वात् मोपर्याप्तनोअपर्याप्तस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात् ।

परीतानामन्तरम् ।

कायपरितस्स अंतरं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वणस्सत्तिकालो संसारपरितस्स एत्थि अंतरं कायअपरितस्स जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं । पुद्बिकालो संसारअपरितस्स अणातियस्स अपज्जवसियस्स एत्थि अंतरं । अणादियस्स सपज्जवसियस्स एत्थि अंतरं नोपरितणोअपरितस्स वि एत्थि अंतरं ।

प्रश्नसूत्रं सुगमं भगवानाह गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहुत्तं साधारणेऽन्तर्मुहुत्तं स्थित्वा नृयः प्रत्येकशरीरेष्वगमनात् उत्कर्षतोऽनन्तं कालं स खानन्तः कालः प्रागुक्तस्वरूपो वनस्पतिकालस्तावन्तं कालं साधारणेष्ववस्थानात् । संसारपरीतविषयं प्रश्नसूत्रं सुगमं भगवानाह गौतम ! नास्त्यन्तरं संसारपरीतत्वापगमे पुनः संसारपरीतत्वाजावात् मुक्तस्य प्रतिपातासंभवात् । कायापरीतसूत्रे जघन्यतोऽन्तर्मुहुत्तं प्रत्येकशरीरेष्वन्तर्मुहुत्तं स्थित्वा नृयः कायापरीतेषु कस्याप्यागमनसंज्ञात् उत्कर्षतोऽसंख्येयं कालं यावत् असंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः केषतोऽसंख्येया लोकाः पृथिव्यादिप्रत्येकशरीरजघन्यप्रणकाश्चोत्कर्षतोऽप्येतावन्मात्रत्वात् । तथा चाह । पृथिवीकाश्चः पृथिव्यादिप्रत्येकशरीरकाल इत्यर्थः । संसारपरीतसूत्रे अनाद्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वाद्नादिपर्यवसितस्यापि नास्त्यन्तरं संसारपरीतत्वापगमे पुनः संसारपरीतत्वस्यासंभवात् । नोपरीतनोअपरीतस्यापि साद्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरं अपर्यवसितत्वात् जी० ३ प्रति० ।

[३५] पुद्गलमाश्रित्यान्तरम् ।

परमाणुपोम्मलस्स णं अंतं ! सव्वेयस्स कात्तओ केवचिरं अंतरं होइ ! गोयमा ! सट्ठाणंतं पडुच्च जहण्णेणं रत्तं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं । परट्ठाणंतं पडुच्च जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं एवं चैव । णिरेयस्स केवइ० सट्ठाणंतं पडुच्च जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं आव-

लियाए असंखेज्जइजागं, परट्ठाणंतरं पकुच्च जहणेणं
एकं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं दुपदेसियस्स एं भंते !
खंधस्स देसेयस्स केवइयं कालं अंतरं होइ ? गोयमा !
सट्ठाणंतरं पकुच्च जहणेणं एकं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं
कालं परट्ठाणंतरं पकुच्च जहणेणं एकं समयं उक्कोसेणं
अणंतं कालं । सव्वेयस्स केवइयं कालं एवं चेव जट्ठा
देसेयस्स । णिरेयस्स केवइयं कालं सट्ठाणंतरं पकुच्च जहणे-
णं एकं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइजागं,
परट्ठाणंतरं पकुच्च जहणेणं एकं समयं उक्कोसेणं अणंतं
कालं एवं जाव अणंतपदेसियस्स । परमाणुपोग्गलस्स भंते !
सव्वेयाणं केवइयं कालं अंतरं होइ ? गोयमा ! णत्थि
अंतरं णिरेयाणं केवइयं णत्थि अंतरं दुपदेसियाणं जंते !
खंधाणं देसेयाणं केवइयं णत्थि अंतरं सव्वेयाणं केवइ
णत्थि अंतरं णिरेयाणं केवइ णत्थि अंतरं एवं जाव
अणंतपदेसियाणं ज० २९ श० ४ उ० ।

[टीका नास्तीति न व्याख्याता]

परमाणुपोग्गलस्स एं जंते ! अंतरं कालओ केव चिरं
होइ ? गोयमा ! जहणेणं एं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं
कालं दुपदेसियस्स एं जंते ! खंधस्स अंतरं कालओ केव
चिरं होइ गोयमा ! जहणेणं एं समयं उक्कोसेणं अणंतं
कालं एवं जाव अणंतपदेसियो । एगपपसोगादस्स एं
जंते ! पोग्गलस्स सेयस्स अंतरं कालओ केव चिरं होइ
गोयमा ! जहणेणं एं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं
एवं जाव असंखेज्जपपसोगादे । एगपपसोगादस्स एं
जंते ! निरयस्स अंतरं कालओ केव चिरं होइ गोयमा !
जहणेणं एं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइ-
भागं एवं जाव असंखेज्जपपसोगादे वण्णगंधरसफाममुह-
मपरिणयाणं एएसिं जं चेव अंतरं पि भाणियव्वं । सहप-
रिणयस्स एं भंते ! पोग्गलस्स अंतरं कालओ केव चिरं
होइ ? गोयमा ! जहणेणं एं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं
कालं असदुपरिणयस्स एं जंते ! पोग्गलस्स अंतरं काल-
ओ केव चिरं होइ गोयमा ! जहणेणं एं समयं उक्कोसेणं
आवलियाए असंखेज्जइजागं ज० ९ श० ७ उ० ।

(टीका सुगमत्वात् गृहीता)

प्रथमसमयाप्रथमसमयविशेषणेनैकेन्द्रियाणां
नैरायिकादीनां चान्तरं यथा ।

पदमसमयएगिंदियाणं जंते ! केवतियं कालं अंतरं होति ?
गोयमा ! जहणेणं दो खुड्डाईं जवग्गदणाईं समयोणाईं
उक्कोसेणं वण्णस्सतिकालो अपदमसमयएगिंदियस्स अंतरं
जहणेणं खुड्डागभवग्गदणं समयाहियं उक्कोसेणं दो-
सागरोवमसहसाईं संखेजा वा समब्भाहियाईं सेसाणं सव्वे-

सिं पदमसमयइकाणं जहणेणं दो खुड्डाईं जवग्गदणाईं सम-
योणाईं उक्कोसेणं वण्णस्सतिकालो अपदमसमयियाणं
सेसाणं जहणेणं खुड्डागभवग्गदणं समयाहियं उक्कोसेणं
वण्णस्सतिकालो ॥

प्रथमसमयैकेन्द्रियस्य जन्त ! अन्तरं कालतः कियच्चिरं भव-
ति जगवानाह गौतम ! जघन्यतो दे क्षुल्लकजवग्रहणे समयोने
ते च क्षुल्लकद्वीन्द्रियादिभवग्रहणव्यवधानतः पुनरेकेन्द्रिय-
व्यवोत्पद्यमानस्यावसातव्ये तथा ह्येकं प्रथमसमयान्तमेक-
न्द्रियक्षुल्लकभवग्रहणमेव द्वितीयं सम्पूर्णमेव द्वीन्द्रियाद्यन्य-
तमक्षुल्लकजवग्रहणमिति उत्कर्षतो वनस्पतिकालः स खानन्ता
उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽनन्ताः लोका असं-
खेयाः पुद्गलपरावर्ता आवलिकाया असंखेयो भाग इत्ये-
वं स्वरूपं तथाहि एतावन्तं हि कालं सोऽप्रथमसमयः न तु प्र-
थमसमयस्ततो द्वीन्द्रियादिषु क्षुल्लकजवग्रहणमेवाऽवस्था-
य पुनरेकेन्द्रियत्वेनोत्पद्यमानः प्रथमे समये प्रथमसमय इति
भवत्युत्कर्षतो वनस्पतिकालोऽन्तरं प्रथमसमयैकेन्द्रियस्य
जघन्यमन्तरं क्षुल्लकभवग्रहणं समयाधिकं तच्चैकेन्द्रियजवगत-
वमसमयस्याप्यधिकप्रथमसमयत्वात् तत्र मृतस्य द्वीन्द्रिया-
दिक्षुल्लकजवग्रहणेन व्यवधाने सति भूय एकेन्द्रियत्वेनोत्पन्न-
स्य प्रथमसमयातिक्रमे वेदितव्यम् । एतावन्तं कालमप्रथमस-
मयान्तराभावात् उत्कर्षतो दे सागरोपमसदृशे संखेयवर्षा-
न्यधिके द्वीन्द्रियादिभवग्रहणस्योत्कर्षतोऽपि सातत्येनैताव-
न्तं कालं संभवात् । प्रथमसमयद्वीन्द्रियस्य जघन्येनान्तरं द्वे
क्षुल्लकजवग्रहणे समयोने तथा एकं द्वीन्द्रियक्षुल्लकजवग्र-
हणमेव प्रथमसमयानं द्वितीयं सम्पूर्णमेकैन्द्रियद्वीन्द्रिया-
द्यन्यतमं क्षुल्लकभवग्रहणम् एवं प्रथमसमयं त्रीन्द्रियक्षुल्लकभव-
ग्रहणमेव प्रथमसमयानं द्वितीयं सम्पूर्णमेकैन्द्रियस्य जघन्यम-
न्तरं क्षुल्लकभवग्रहणं समयाधिकं तच्च द्वीन्द्रियजवादुत्पत्त्यान्यत्र
क्षुल्लकजवग्रहणं स्थित्वा भूयो द्वीन्द्रियत्वेनोत्पन्नस्य प्रथमसमयाति-
क्रमे वेदितव्यम् । उत्कर्षतोऽनन्तं कालमनन्ता उत्सर्पिण्यवस-
र्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽनन्ता लोका असंखेयाः पुद्गलपरावर्ता
आवलिकाया असंखेयो भागः एतावन्तं द्वीन्द्रियजवादुत्पत्त्ये-
तावन्तं कालं वनस्पतिषु स्थित्वा भूयो द्वीन्द्रियत्वेनोत्पन्नस्य
प्रथमसमयातिक्रमे भावनीयः एवं प्रथमसमयत्रिचतुःपञ्चेन्द्रि-
याणामपि जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरं वक्तव्यं भावनाऽप्येतदनुसारेण
स्वयं जावनीया जी० १० प्रति० ।

पदमसमयएरेइयस्स एं भंते ! अंतरं कालतो केव चिरं
होइ ? गोयमा ! जहणेणं दसवाससहसाईं अंतोमुहुत्तय-
ब्भाहियाईं उक्कोसेणं वण्णस्सतिकालो अपदमसमयएरेइ-
यस्स एं भंते ! अंतरं कालतो केव चिरं होइ ? गोयमा !
जहणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वण्णस्सतिकालो । पदमसमय-
तिरिक्खजोणिएणं भंते ! अंतरं कालओ केव चिरं हो-
ति ? गोयमा ! जहणेणं दो खुड्डाईं जवग्गदणाईं समयोणा-
ईं उक्कोसेणं वण्णस्सतिकालो अपदमसमयतिरिक्खजोणि-
यस्स एं भंते ! अंतरं कालओ केव चिरं होइ ?
गोयमा ! जहणेणं दो खुड्डाईं जवग्गदणाईं समया-
हियं उक्कोसेणं सागरोवमसयपुद्गुत्तं सातिरेगं । पदमसमय-

माणस्सस्स णं भंते ! अंतरं कालओ केव चिरं होइ ? गो-
यमा ! जहणेणं दो खुडायं जवग्गहणं समयूणाइं उक्कोसेणं
वणप्फतिकालो अपढमसमयमाणस्सस्स णं जंते ! अंतरं
जहणेणं खुडायं भवग्गहणं समयाहियं उक्कोसेणं वणप्फति-
कालो देवस्स णं अंतरं जहा पेरतियस्स । पढमसमयसि-
क्खस्स णं जंते ! अंतरं कालओ केव चिरं होइ ? नत्थि अं-
तरं । अपढमसमयसिक्खस्स णं जंते ! अंतरं कालओ केव चिरं
होइ ? गोयमा ! सादियस्स अपज्जवसियस्स एत्थि अंतरं ।

प्रथमसमयसिद्धस्य नास्त्यन्तरं न्युयः प्रथमसमयसिद्धत्वा-
नावाद् अग्रमसमयसिद्धस्यापि नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात् ।
जी० १० प्रति० ।

(३६) बादरसूक्ष्मनोसूक्ष्मनोवादराणामन्तरं यथा—

अंतरं बायरस्म बायरवनस्पतिकारिस्स णिओयस्स बाय-
रणिओयस्स एतेसिं चउण्ह वि पुढविकालो जाव असं-
खेज्जा लोया सेमाणं वणस्सतिकालो एवं पज्जत्तगाणं
अपज्जत्तगाणं वि अंतरं आहे य बायरतरु उस्मप्पिणी-
ओसप्पिणीओ एवं बायरनिओए कालमसंखेज्जतरं सेसा-
णं वणस्सतिकालो ॥

प्रश्नसूत्रं सुगमं भगवानाह गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्समुत्कर्ष-
तोऽसंख्येयं कालं सममेव कालकेन्द्राभ्यां निरूपयति असंख्येया
उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽसंख्येया लोका यदेव हि
सूक्ष्मस्य सतः कार्यस्थितिपरिमाणं तदेव बादरस्यान्तरपरिमाणं
सूक्ष्मस्य च कः स्थितिपरिमाणमेतावति बादरपृथिवीकायिक-
सूत्रे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्समुत्कर्षतोऽनन्तं कालं स खानन्तः कालो
वनस्पतिकालः प्रागुक्तस्वरूपां वेदितव्यः एवं बादराकायिकबाव-
रतेजस्कायिकबादरायुकायिकसूत्राण्यपि वक्तव्यानि । सामा-
न्यतो बादरवनस्पतिकायिकसूत्रे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्समुत्कर्षतो-
ऽसंख्येयं कालं स चासंख्येयः कालः पृथिवीकालो वेदितव्यः
स चैवम असंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽसं-
ख्येया लोकाः प्रत्येकबादरवनस्पतिकायिकसूत्रे बादरपृथिवीका-
यिकसूत्रवरसामान्यतो निर्गोदसूत्रं सामान्यतो बादरवनस्पतिका-
यिकसूत्रवत् बादरजसकायिकसूत्रं बादरपृथिवीकायिकसूत्रवत्
एवमपर्याप्तविषया दशसूत्रां पर्याप्तविषया च दशसूत्री यथोक्त-
कमेण वक्तव्या नानात्वानावात् । जी० ६ प्रति० ।

[३७] सूक्ष्मस्यान्तरम् ।

सुहुमस्स णं जंते ! केवतियं कालं अंतरं होति ? गोयमा !
जहणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं कालओ
असंखेज्जातो उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ सेत्तओ अंगु-
लस्स असंखेज्जतिजागो एवं सुहुमवणस्सतिकाइयस्स वि
सुहुमनिओयस्स वि जाव असंखेज्जतिजागो पुढविकाइया-
णं वणस्सतिकालो एवं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाणं वि ।

प्रश्नसूत्रं सुगमं भगवानाह गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्सं सूक्ष्मा-
पुद्गल्य बादरपृथिव्यादावन्तर्मुहूर्त्सं स्थित्वा चूचः सूक्ष्मपृथि-
व्यादौ कस्याप्युत्पादात् उत्कर्षतोऽसंख्येयं कालं कालकेन्द्राभ्यां
निरूपयति असंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः एषा मार्ग-
या क्षेत्रतोऽङ्गुलस्यासंख्येयो जागः किमुक्ते भवति अङ्गुलमात्रके-

अस्यासंख्येयतमे जागे ये आकाशप्रदेशास्ते प्रतिसमयमेकैकप्र-
देशापहारे यावतीजिह्वस्पर्पिण्यवसर्पिणीभिर्निर्देषा भवन्ति
तावत्य इति “सुहुमपुढविकाइयस्स णं भंते” इत्यादि प्रश्नसूत्रं
सुगमं भगवानाह गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्सं सूक्ष्मावना प्राप्स्यत्
उत्कर्षतोऽनन्तं कालं “जाव आवल्लियाए असंखेज्जइमागा इति”
यावत्करणदेव परिपूर्णः पाठः “भणंतामां उस्सप्पिणीओस-
प्पिणीओ कालतो सेत्ततो अणंता लोगा असंखेज्जा पोम्भलपरि-
यट्ठा तणं पोम्भलपरियट्ठा आवल्लियाए असंखेज्जइमागो ” अ-
स्य व्याख्या पूर्ववत् प्राचना त्वेवं सूक्ष्मपृथिवीकायिको हि सू-
क्ष्मपृथिवीकायिकमबाहुदृष्ट्यान्तर्येण पारंपर्येण वा वनस्प-
तिवपि मध्ये गच्छति तत्र चोत्कर्षतोऽप्येतावन्तं कालं तिष्ठत-
ति प्रवर्ति यथोक्तप्रमाणान्तरमेवं सूक्ष्माकायिकतेजस्कायिक-
बायुकायिकसूत्राण्यपि वक्तव्यानि । सूक्ष्मवनस्पतिकायिकसूत्रे
जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्समुत्कर्षतोऽसंख्येयकालः पृथिवीकालो वक्त-
व्यः स चैवम “असंखेज्जाओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ का-
लतो सेत्ततो असंखेज्जा लोगा” इति । सूक्ष्मवनस्पतिकायिक-
बाहुदृष्टो हि बादरवनस्पतिषु सूक्ष्मबादरपृथिव्यादिषु चो-
त्पद्यते तत्र न सर्वत्राप्युत्कर्षतोऽप्येतावन्तं कालमवस्थानमिति
यथोक्तप्रमाणमेवान्तरमेवं सूक्ष्मनिर्गोदस्याप्यन्तरं वक्तव्यं यथा
खेयमौघिकी सप्तसूत्री उक्ता तथा अपर्याप्तविषया च सप्तसूत्री
वक्तव्या नानात्वानावात् जी० ६ प्रति० ।

सुहुमस्स अंतरं बायरकाओ बायरस्स अंतरं सुहुमकाओ
ततियस्स एत्थि अंतरं ।

सूक्ष्मस्यान्तरं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्समुत्कर्षतोऽसंख्येयं कालमसं-
ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽङ्गुलस्य संख्येय-
भागो बादरकाओ जघन्यत उत्कर्षतश्च एतावत्प्रमाणत्वात् । बा-
दरस्यान्तरं जघन्येनान्तर्मुहूर्त्समुत्कर्षतोऽसंख्येयं कालमनन्ता उ-
त्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽसंख्येया लोका सूक्ष्म-
स्य जघन्यत उत्कर्षतश्चैतावत्कालप्रमाणत्वात् नोसूक्ष्मनोबाद-
रस्य साधपर्यवसितस्य हेतौ पट्टी निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां
विजरीनां प्राये दर्शनामिति न्यायात् ततोऽयमर्थः साधपर्यव-
सितत्वाभास्त्यन्तरमन्यथा अपर्यवसितत्वायोगात् जी० ३ प्रति०

प्रवसिद्धिभवासिद्धिनोभवासिद्धभवासिद्धिकानामन्तरम्
भवसिद्धियस्म एत्थि अंतरं एवं अभवसिद्धियस्स वि
ततियस्स एत्थि अंतरं ।

अभवसिद्धिकोऽनादिसपर्यवसिनोऽन्यथा प्रवसिद्धिकत्वायो-
गात् । अभवसिद्धिकान् अभवसिद्धिकस्यानादिसपर्यवसितस्य
नास्त्यन्तरं प्रवसिद्धिकत्वापगमे पुनर्नवसिद्धिकत्वायोगात्
जी० ३ प्रति ।

प्राथमाभित्य जीवानामन्तरम् ।

जासगस्स णं जंते ! केवतियं कालं अंतरं होति ? गोयमा !
जहणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अपणंतं कालं वणस्सतिका-
लो अभासगस्स सातियस्स अपज्जवसियस्स एत्थि अं-
तरं सातियस्स सपज्जवसियस्स जहणेणं एकं समयं उक्को-
सेणं अंतोमुहुत्तं ।

प्रश्नसूत्रं सुगमं भगवानाह गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्समुत्कर्ष-
तो वनस्पतिकालः अत्राप्येककालस्य भाषकान्तरत्वात् अभा-
वकसूत्रे साधपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरम् अपर्यवसितत्वात् सा-

विसर्पवसितस्य जघन्येनैकं समयमुत्कर्षतोऽन्तर्मुहूर्त्तं प्राप-
ककाशस्याभावकान्तरत्वात् तस्य च जघन्यत उत्कर्षतश्चेता-
वन्मात्रत्वात् । जी० २ प्रति० ।

[३८] योगमाश्रित्यान्तरम् ।

मणजोगिस्स अंतरं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं लकोसेणं वण-
स्सतिकालो तहेव वयजोगिस्स वि कायजोगिस्स जहण्णेणं
एकं समय उकोसेणं अंतोमुहुत्तं अजोगिस्स एत्थि अंतरं ।
अन्तरमन्तर्मुहूर्त्तं विप्रदसमयादारम्य औदारिकशरीरपर्याप्त-
कञ्च यावदेवमन्तर्मुहूर्त्तं रुध्यमिति (अत्रत्या टीका उस्तु-
चपकवणा शब्दे) ।

लेख्यामाश्रित्य जीवानाम् ।

कण्ठलेसस्स एं भंते ! अंतरं कालोकेव चिरं होति ?
गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उकोसेणं तेत्तीससागरोव-
माई अंतोमुहुत्तमब्धियाई । एव नीलस्स वि काउलेस-
स्स वि । तेउलेस्स एं भंते ! अंतरं कालोकेव चिरं होइ ?
गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उकोसेणं वणप्फातकालो
एवं पम्हलेसस्स वि सुक्कलेसस्स वि दोण्ह वि एवमंतरं ।
अल्लेसस्स णं जते ! अंतरं कालतो केव चिरं होइ ? गोयमा !
सादियस्स अपज्जवासियस्स एत्थि अंतरं ।

कृष्णप्रेष्याकस्यान्तरं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं तिर्यग्मनुष्याणामन्त-
र्मुहूर्त्तं लेख्यापरावर्त्तनात् उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्य-
न्तर्मुहूर्त्ताज्यधिकानि शुक्ललेख्याकृष्णकालस्य कृष्णलेख्यान्त-
र्योक्तकालत्वात् । एवं नीललेख्याकापोतलेखयोरपि जघन्यत
उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यम् । तेजःपद्मशुक्लानामन्तरं जघन्यतोऽन्त-
र्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः स च प्रतीत एवेति । अलेख्यस्य
साद्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात् ।

(३९) वेदविशिष्टजीवानामन्तरम् ।

सवेदः । एं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होति ? गोयमा !
अण्णादियस्स अपज्जवसियस्स एत्थि अंतरं अण्णादियस्स
सपज्जवसियस्स वि एत्थि अंतरं । सादियस्स सपज्जव-
सियस्स जहण्णेणं एकं समयं उकोसेणं अंतोमुहुत्तं ।
अवेदगस्स णं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होति ? गोयमा !
सातियस्स अपज्जवमियस्स एत्थि अंतरं सातियस्स सप-
ज्जवसियस्स जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं लकोसेण । अणंतं-
कालं जाव अवहुं पोग्गलपरियट्ठं देसूणं ।

प्रश्नपूर्वं सुगमं भगवानाह गौतम ! अनादिकस्यापर्यवसितस्य स-
वेदकस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसिततया सदा तद्भावापरित्यागात्
अनादिकस्य सपर्यवसितस्यापि नास्त्यन्तरम् अनादिसपर्यव-
सितो ह्यपान्तरात्ते उपशमभ्रेणि प्रतिपद्य भावी क्षीणवेदो न च
क्षीणवेदस्य पुनः सवेदकत्वं प्रतिपातजावात् । सादिकस्य सपर्य-
वसितस्य सवेदकस्य जघन्येनैकं समयमन्तरं द्वितीयं वारमुपश-
मभ्रेणि प्रतिपद्य वेदोपशमसमयानन्तरं कस्यापि मरणसंज्ञा-
त् उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त्तं द्वितीयं वारमुपशमभ्रेणि प्रतिपद्योपशान्त-
वेदकस्य भ्रेणिसमाप्तेरुद्धे पुनः सवेदकत्वभावात् । अवेदकसु-
खेऽदिकस्यापर्यवसितस्यावेदकस्य नास्त्यन्तरं क्षीणवेदस्य पुनः

सवेदकत्वाभावात् वेदानां निर्मूलकापकथितत्वात् । सादिकस्य
सपर्यवसितस्य जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुपशमभ्रेणिसमाप्तौ सवे-
दकत्वे सति पुनरन्तर्मुहूर्त्तनोपशमभ्रेणिलाभतोऽवेदकत्वोपपत्तेः
उत्कर्षतोऽनन्तं कालम् अनन्ता उत्सर्पिष्यवसापिष्यः कालतः
क्षेत्रतोऽपार्द्धं पुद्गलपरावर्त्तं देशोनमेकं वारमुपशमभ्रेणि प्रतिपद्य
तत्रावेदको ज्ञुत्वा भ्रेणिसमाप्तौ सवेदकत्वे सति पुनरेतावता का-
लेन भ्रेणि प्रतिपत्तावयेदकत्वोपपत्तेः । जी० सर्वजी ० २ प्रति० ।

वेदविशेषविशिष्टानां स्त्रीणां पुंसां नपुंसकानां चान्तरम् ।

इत्थि एं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होति ? गोयमा !
जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं लकोसेण अनंतं कालं वणस्सतिका-
लो एवं सञ्चासि तिरिक्खत्थीणं मण्णसत्थीणं मण्णसत्थी-
ए खेत्त पुरुष जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं लकोसेणं वणस्सति-
कालो । धम्मचरणं पुरुष जहण्णेणं समओ लकोसेणं
अणंतं कालं जाव अवहुपोग्गलपरियट्ठं देसूणं एवं जाव
पुव्वविदहं अवरविदेहियाओ । अकम्मचूमगमण्णस्सीणं
भंते ! केवतियं कालं अंतरं होति ? गोयमा ! जम्भं एं पुरुष
जहण्णेणं दसवाससहरसाई अंतोमुहुत्तमब्धियाई उकोसे-
ण वणस्सइकाओ सहरणं पुरुष जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं
लकोसेणं वणस्सइकाओ एवं जाव अंतरदीवियाओ । देवि-
त्थियाणं सञ्चासि जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं लकोसेणं वण-
स्सतिकाओ ।

स्त्रिया भदन्त ! अन्तरं कालतः कियच्चिरं जवति स्त्री भूत्वा स्त्रीत्वा-
त् भ्रष्टा सती पुनः कियता कालेन स्त्री भवतीत्यर्थः । एवं गौत-
मेन प्रश्ने कृते सति प्रगयानाह गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं
कथमिति चेत् उच्यते इह काचित् स्त्री स्त्रीत्वान्मरणेन च्युत्वा
भवान्तरे नपुंसकत्वेन पुरुषत्वेन वाऽन्तर्मुहूर्त्तमनुभूय स्त्रीत्वना-
पद्यते तत एव जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं जवति उत्कर्षतो वनस्पति-
कालोऽसंख्येयपुद्गलपरावर्त्तक्यो वक्तव्यस्तावता कालेनामुक्तौ
सत्यां नियोगतः स्त्रीत्वयोगात् । स च वनस्पतिकाल एव वक्त-
व्यः “ अणंताओ ओसप्पिणिउरस्सप्पिणीओ कालो केत्तओ
अणंता ओगा असंखेज्जा पोग्गलपरियट्ठा तेणं पोग्गलपरियट्ठा
आवलिभाए असंखेज्जभागो इति ” पञ्चमौघिकतियं कृत्स्नीणां
उत्कर्षतश्चरत्तचरत्तस्त्रीणामौघिकमनुष्यस्त्रीणां च जघन्यतः
उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यमभिज्ञापोऽपि सुगमत्वात् स्वयं परिभा-
षनीयः । कर्मभूमिकमनुष्यास्त्रियाः क्षेत्रं कर्मभूमिक्षेत्रं प्रतीत्य
जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽनन्तं कालं वनस्पतिकालप्रमाणं
यावत् धर्मचरणं प्रतीत्य जघन्येनैकं समयं सर्वजघन्यस्य सम-
यत्वात् उत्कर्षेणानन्तं कालं देशोनमपार्द्धं पुद्गलपरावर्त्तं यावत्
नातो ह्यधिकतरचरणसंविधातकालासंपूर्णस्याप्यपार्द्धपुद्गलपरा-
वर्त्तस्य दर्शनलब्धिपातकालस्य तत्र प्रतिपेधात् । एवं भरतै-
रावतमनुष्यस्त्रियाः पुर्बयिदेहापरविदेहस्त्रियाश्च क्षेत्रतो धर्म-
चरणं वा आश्रित्य वक्तव्यम् । अकम्मचूमकमनुष्यस्त्रिया जम्भ
प्रतीत्यान्तरं जघन्येन वरावर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्ताज्यधिकानि
कथमिति चेदुच्यते इह काचित् कर्मचूमिका स्त्री भूत्वा जघन्य-
स्थितिषु देवेषूपजा तत्र वरावर्षसहस्राण्यायुः परिपात्य
तत्काले च्युत्वा कर्मचूमिषु मनुष्यपुरुषत्वेन मनुष्यस्त्रीत्वेन
वात्पद्यते देवेष्वोऽनन्तरमकर्मचूमौ न जन्मेति कर्मभूमिपूजा-

दिता ततोऽन्तर्मुहुर्त्तं मृत्वा ज्ञयोऽप्यकर्मजमिजस्त्रीत्वेन जायते इति भवन्ति जघन्यतो दशवर्षसहस्राणि अन्तर्मुहुर्त्तान्यधिका-
नि उत्कर्षतो वनस्पतिकालोऽन्तरं संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽ-
न्तर्मुहुर्त्तम् । अकर्मजमिजस्त्रियाः (कर्मजमिजस्त्रियाः) कर्मजमिषु
संहृत्य तावता कालेन तथाविधवृद्धिपरावर्त्ता ज्ञयस्तत्रैव नय-
न्तात् उत्कर्षतो वनस्पतिकालोऽन्तरं तावता कालेन कर्मजम्यु-
त्पत्तिवत् संहरणमपि नियोगतो प्रवेत् । तथाहि काचित्कर्म-
जमिका कर्मजमौ संहृता सा च स्थायुःकृयानन्तरमनन्तं कालं
वनस्पत्यादिषु संसृज्य ज्ञयोऽप्यकर्मजमौ समुत्पन्ना । ततः केना-
पि संहृतेति पद्योक्तं संहरणस्यात्कृष्टकालमानम् । एवं हैमवत-
हैरणवतहरिष्वरयकवर्षेदेवकुरुत्तरकुर्वन्तरष्टमिकामपि ज-
न्मतः संहरणतश्च प्रत्येकं जघन्यमुहुर्त्तं चान्तरं वक्तव्यं सुत्रपा-
ठाऽपि सुगमत्वात् स्वयं परिज्ञावनीयः । संप्रति देवस्त्रीणामन्ते-
रप्रतिपादनार्थमाह (देवस्थियाणं जंते इत्यादि) देवस्थिया जन्त !
अन्तरं काक्षतः कियच्चिरं जयति भगवानाह गौतम ! जघन्ये-
नान्तर्मुहुर्त्तं कस्याश्चित् देवस्थिया देवीभवात् ज्युताया गर्भ-
भ्युत्क्रान्तिकमनुष्येषूपपद्य पर्याप्तिसमाप्तिमनन्तरं तथाध्य-
वसायमरणेन पुनर्देवीत्वेनोत्पत्तिर्जनयात् उत्कर्षतो वनस्पति-
कालः स च सुप्रतीत एवमसुरकुमारदेव्या आरभ्य तावदीशान-
देषस्थिया उत्कृष्टमन्तरं वक्तव्यं पाठोऽपि सुगमत्वात् स्वयं
परिज्ञावनीयः जी० २ प्रति० ।

पुरिसस्स णं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होति ? गोयमा !
जह्मणेण एगं समयं उक्कोमेणं नणस्सइकालो तिरिक्खजो-
णियपुरिसाणं जह्मणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोमेणं वणस्सइ-
कालो एवं जाव खहयगतिरिक्खजोहियपुरिसाणं ॥

पुरुषाणामिति पूर्ववत् भदन्त ! अन्तरं काक्षतः कियच्चिरं
भवति पुरुषः पुरुषत्वात् परिश्रष्टः सन् पुनः कियता कालेन
तदव्याप्नोतीत्यर्थः । तत्र भगवानाह गौतम ! जघन्येनैकं समयं
समयादनन्तरं ज्ञयोऽपि पुरुषत्वमवाप्नोतीति जायः । इयमत्र
ज्ञावना यदा कश्चित् पुरुष उपशमश्रेणि गतः उपशमं पुरुष-
धेदे समयमेकं जीविष्या तदनन्तरं श्रियते तदाऽमौ निय-
माद्वपुरुषेषूपपद्यते इति समयमेकमन्तरं पुरुषत्वस्य ।
ननु स्त्रीनपुंसकयोरपि श्रेणिलाभो भवति तत्कस्माद्-
नयारप्येषमेकः समयोऽन्तरं न भवति उच्यते स्त्रिया नपुंसक-
स्य च श्रेण्याकृदाववेदकज्ञावान्तरं मरणे तथाविधवृद्धिमाध्यव-
सायतो नियमेन देवपुरुषत्वेनोत्पादात् । उत्कर्षतो वनस्पति-
कालः स चैवमजिलपनीयः “अणता नस्सप्पिण्णोसप्पिण्णी-
आ कालतो खेत्ततो अणता होगा असंखेज्जा पुग्गलपरियट्ठा
तेणं पुग्गलपरियट्ठा आवसियाप असंखेज्जइभागो इति ” तदेवं
सामान्यतः पुरुषत्वस्यान्तरमभिधाय संप्रति तिर्यक्पुरुषविषय-
मतिदेशमाह ” (जं तिरिक्खजोणित्थीणमंतरमित्यादि)
यत्तिर्यग्भ्योनिस्त्रीणामन्तरं प्रागभिहितं तदेव तिर्यग्भ्योनिकपुरुषा-
णामप्यविशेषितं वक्तव्यं तच्चैवं सामान्यतस्तिर्यक्पुरुषस्य जघ-
न्यतोऽन्तर्मुहुर्त्तं तावत्कालस्थितिना मनुष्यादिभवेन व्यवधाना-
त् उत्कर्षतो वनस्पतिकालोऽसंख्येयपुद्गलपरावर्त्ताख्यः तावता
कालेनामुक्तौ सत्यां नियोगतः पुरुषत्वयोगात् । एवं विशेषवि-
न्तायां जलचरपुरुषस्य स्थलचरपुरुषस्य अक्षरपुरुषस्यापि प्रत्ये-
कं जघन्यतः उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यम् ।

सम्प्रति मनुष्यपुरुषत्वविषयान्तरप्रतिपादनार्थमाह ।

मणुस्मपुरिसाणं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होति ? गो-
यमा ! खेतं पमुच्च जह्मणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वणस्स-
तिकालो धम्मचरणं पमुच्च जह्मणेणं एकं समयं उक्कोसेणं
अणंतं कालं अणंता उस्सप्पिणीओ जाव अबहुं पोग्गल-
परियट्ठ देसूणं कम्मज्जपकाणं जाव विदेहो जाव धम्मचरणं
एको समयो सेसं जह्मत्थीणं जाव अंतरदीवकाणं ॥

वन्मनुष्यस्त्रीणामन्तरं प्रागभिहितं तदेव मनुष्यपुरुषाणामपि
वक्तव्यं तच्चैवं सामान्यतो मनुष्यपुरुषस्य जघन्यतः क्षेत्रमधि-
कृत्यान्तरमन्तर्मुहुर्त्तं तच्च प्रागिव भावनीयम् । उत्कर्षतो वन-
स्पतिकालो धर्मचरणमधिकृत्य जघन्यत एकं समयं चरणपरिणा-
मान्परिश्रष्टस्य समयानन्तरं भूयोऽपि कस्यचित् चरणप्रतिप-
त्तिसंभवात् उत्कर्षतो देशोऽपार्थपुद्गलपरावर्त्तः एवं भरतै-
रावतकर्मजमकमनुष्यपुरुषस्य पूर्वविदेहापरविदेहाकर्मजमक-
मनुष्यपुरुषस्य जन्म प्रतीत्य चरणमधिकृत्य च प्रत्येकं जघ-
न्यत उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यं सामान्यतोऽकर्मजमकमनुष्यपुरु-
षस्य जन्म प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तरं दश वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहु-
र्त्तान्यधिकाणि । अकर्मजमकमनुष्यपुरुषत्वेन मृतस्य जघन्य-
स्थितिषु देवेषूपपद्य ततोऽपि ज्युत्वा कर्मजमिषु स्त्रीत्वेन पु-
रुषत्वेन ज्योत्पद्य कस्याप्यकर्मजमकत्वेन ज्ञयोऽप्युत्पादात् दे-
वभवान् ज्युत्वा अनन्तरमकर्मजमिषु मनुष्यत्वेन तिर्यक्स-
क्षिपश्चेन्द्रियत्वेन उत्पादाज्ञावावृत्तान्तरात् कर्मजमिषुत्पादा-
भिधानमुत्कर्षतो वनस्पतिकालोऽन्तरं संहरणं प्रतीत्य
जघन्यतोऽन्तर्मुहुर्त्तमकर्मजमः कर्मजमिषु संहृत्यान्तर्मुहुर्त्तान-
न्तरं तथाविधवृद्धिपरावर्त्तादिज्ञावतो ज्ञयस्तत्रैव नयनसंज-
वात् उत्कर्षतो वनस्पतिकाल एतावतः काक्षादूर्ध्वमकर्मजमि-
षुत्पत्तिवत् संहरणस्यापि नियोगतो भावात् । एवं हैमवतहैर-
णवतादिवप्यकर्मजमिषु जन्मतः संहरणतश्च जघन्यतः उत्कर्-
षतश्चान्तरं वक्तव्यं यावदन्तरद्वीपकाकर्मजमकमनुष्यपुरुषत्व-
वक्तव्यता ।

संप्रति देवपुरुषाणामन्तरप्रतिपादनार्थमाह ।

देवपुरिसाणं जह्मणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वणस्सति-
कालो भवणवासिदेवपुरिसाणं ताव जाव सहस्सारो जह-
मणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वणस्सतिकालो । आनतदेव-
पुरिसाणं जंते ! केवतियं कालं अंतरं होति ? गोयमा ! जह्मणेणं
वासपुहुत्तं उक्कोसेणं वणस्सतिकालो एवं जाव गेवेज्जगदेवपु-
रिसाणं वि अनुत्तरोववातियदेवपुरिसाणं जह्मणेणं वासपुहुत्तं
उक्कोसेणं संखेज्जाइ सागरावमाइ अनुत्तराणं अंतरे एको
आह्मावओ ॥

देवपुरुषस्य जदन्त ! काक्षतः कियच्चिरमन्तरं प्रवति भगवा-
नाह । गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहुर्त्तं देवजवात् ज्युत्वा गर्भभ्यु-
त्क्रान्तिकमनुष्येषूपपद्य पर्याप्तिसमनन्तरं तथाविधाध्यवसायमर-
णेन ज्ञयोऽपि कस्यापि देवत्वेनोत्पादसंभवात् उत्कर्षतो वन-
स्पतिकालः एवमसुरकुमारादारभ्य निरन्तरं तावद्वक्तव्यं याव-
त्सहस्रारकल्पदेवपुरुषस्यान्तरम् आनतकल्पदेवस्यान्तरं जघ-
न्येन वर्षेषूपपद्य कस्मादेतावद्विद्वान्तरमिति चेत् उच्यते इद-
यो गर्भस्थः सर्वाजिः पर्याप्तिभिः पर्याप्तः स शुभाध्यवसायोपेतो

मृतः सन् आनतकल्पादारतो ये देवास्तेष्वप्यद्यते नाऽऽन-
तादिषु तस्य तावन्मात्रकालस्य तद्योगाध्यवसायविशुद्धभावा-
त् ततो य आनतादिज्यश्च्युतः सन् ज्ञयाऽप्यानतादिष्वप्यद्यते
स नियमाश्चारित्र्यमवाप्य चारित्र्यं चाष्टमे वर्षे तत उक्तं जघन्यतो
वर्षपृथक्त्वमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः । एवं प्राणतारणाच्युतक-
ल्पप्रेवेयकदेवपुरुषाणामपि प्रत्येकमन्तरं जघन्यतः उत्कर्षतश्च
यत्कव्यम् । अनुत्तरोपपातिककल्पातीतदेवपुरुषस्य जघन्यतोऽन्तरं
वर्षपृथक्त्वम् उत्कर्षतः संख्येयानि सागरोपमाणि सातिरे-
काणि तत्र संख्येयानि सागरोपमाणि तदन्यधैमानिकेषु संख्ये-
यवागेपस्या सातिरेकाणि मनुष्यभवे तत्र सामान्याभिधानेऽ-
प्येतत् अपराजितान्तमयमन्तव्यं सर्वार्थसिद्धे सकृदेवोत्पादत-
स्तन्मन्तरसंभवात् । अन्ये त्वजिदधति जयनवासिन आरज्य
आ ईशानादमरस्य जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्त्तं सन्तुमारदार-
ज्यासहस्रात् नव दिनानि आनतकल्पादारज्याच्युतकल्पं
यावन्नव मासा नवसु प्रेवेयकेषु सर्वार्थसिद्धमहाविमानवज्रैव-
नुत्तरविमानेषु च नव वर्षाणि प्रेवेयकान् यावत् सर्वत्रापि
उत्कर्षतो वनस्पतिकालः विजयादिषु चतुर्षु महाविमानेषु हे
सागरोपमे उक्तं च “ आ ईशानादमरस्य अंतरं हीनयं मुहूर्त्त-
तो आ सहस्रानि अच्युतान्तरदिणमासवासनवथावरकामुको-
सो सव्वट्टुवीयश्चो नव उवयाश्चो दो अपरा विलयादिसु इति ”

नैरयिकनपुंसकानामन्तरम् ।

अक्रममक्रममणुसणपुंसणं जते ? गोयमा ! जम्प णं
पहुच्च जहमेणं अंतोमुहुत्तं उकोसेणं अंतोमुहुत्तं (अंतोमु-
हुत्तपहुत्तं) संहरणं पहुच्च जहमेणं अंतोमुहुत्तं उकोसेणं
देरुणा पुव्वकां । सव्वेसि जाव अंतरदीवगाणं । णपुंसग-
स्स णं भंत ! केवतियं कालं अंतरं हाति ? गोयमा ! जह-
मेणं अंतोमुहुत्तं उकोसेणं सागरोवमसतपहुत्तं सातिरेगं
नेरइयणपुंसगस्स णं जते ! केवतियं काळं अंतरं हाति
जहमेणं अंतोमुहुत्तं उकोमेणं तरुकाळो । रतणप्यजापुढ-
विनेरइयणपुंसगस्स जहमेणं अंतोमुहुत्तं उकोसेणं तरु-
काळो एवं सव्वेसि जाव अहेमत्तमा तिरिक्खजोणियणपुं-
सकस्स जहमेणं अंतोमुहुत्तं उकोसेणं सागरोवमसतपहु-
त्तं सातिरेगं ।

णमिति वाक्यालङ्कारे भवन्त ! अन्तरं कालतः कियच्चिरं भवति
नपुंसकां ज्ञत्वा नपुंसकत्वाद् अष्टः पुनः कियता कालेन नपुंस-
कां भवतीत्यर्थः भगवानाह । गौतम ! जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमता-
वता पुरुषादिकालेन व्यवधानात् उत्कर्षतः सागरोपमशतपृथ-
क्त्वं सातिरेक पुरुषादिकालस्य पतावदेव संभवात् तथा चात्र
संग्रहणीगाथा “ इत्थिनपुंसा संचि-छणेसु पुरिसन्तरे य समक-
आ । पुरिसनपुंसा संचि-छणंतरे सागरपुहुत्तं ॥ १ ॥ ” अस्या-
क्रममनिका “ संचिछणा नाम ” सातत्येनावस्थानं तत्र स्थिया
नपुंसकस्य च सातत्येनावस्थाने पुरुषान्तरं च जघन्यत एकः स-
मयस्तथा च प्रागभिहितम् “ इत्थीणं भंते ! इत्थीणि कालतो
केव चिरं होइ गोयमा ! पणेण आविसेणं जहमेणं एणं समयं
इत्यादि ” तथा “ नपुंसगेणं नपुंसगेति कालतो केव चिरं होइ
गोयमा ! जहमेणं एकं समयमित्यादि ” तथा “ पुरिसस्स णं
भंत ! अंतरं काळतो केव चिरं होइ गोयमा ! जहमेणं एकं सम-
यमित्यादि ” तथा पुरुषस्य च नपुंसकस्य यथाक्रमं (संचिद्वृणं)

सातत्येनावस्थानमन्तरं चोत्कर्षतः सागरपृथक्त्वं पदैकदेशे
पदसमुदायोपचारात् सागरोपमशतपृथक्त्वं तथा च प्रागभिहि-
तं “ पुरिसेणं जंते ! पुरिससि कालतो कियच्चिरं (केव चिरं)
होइ गोयमा ! जहमेणं (जहमेणं) अंतोमुहुत्तं उकोसेणं सा-
गरोवमसतपहुत्तं सातिरेगं ” नपुंसकान्तरोत्कर्षप्रतिपादकं खे-
दमेवाधिकृतं सूत्रमिति । तथा सामान्यतो नैरयिकनपुंसकस्यान्तरं
जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं सप्तमनरकपृथिव्या उद्धृत्य तन्तुलमस्या-
दिजयेष्वन्तर्मुहूर्त्तं स्थिधा ज्ञेयः सप्तमनरकपृथिवीगमनस्य च श्र-
वणात् प्रतिपृथिव्यपि वक्तव्यम् जी० २ प्रति० ।

तिरश्चामन्तरम् ।

एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकस्स जहमेणं अंतोमु-
हुत्तं उकोमेणं दो सागरोवमसहस्रां संखेज्जवासमम्भहियां
पुढविआउतेउवाळणं जहमेणं अंतोमुहुत्तं उकोसेणं व-
णस्सतिकालो वणस्सतिकाइयाणं जहमेणं अंतोमुहुत्तं
उकोसेणं असंखेज्जं काळं जाव अमंखेज्जा लोया सेसणं
वेदियादीणं जाव खहयराणं जहमेणं अंतोमुहुत्तं उको-
सेणं वणस्सतिकालो ।

तथा सामान्यचिन्तायां निर्यग्योनिकनपुंसकस्यान्तरं जघन्यतो-
ऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः सागरोपमशतपृथक्त्वं सातिरेकम् । अत्र ज्ञा-
वना प्रागिव विशेषचिन्तायां सामान्यत एकेन्द्रियतिर्यग्योनिक-
नपुंसकस्यान्तर्मुहूर्त्तं तावता द्वीन्द्रियादिकालेन व्यवधानात्
उत्कर्षतो हे सागरोपमसहस्रे संख्येयवर्षाभ्याधिके त्रसकायस्थि-
तिकालस्य एकैन्द्रियत्वव्यवधायकस्योत्कर्षतोऽप्येतावत् एव
संभवात् । पृथिवीकार्यकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघ-
न्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः । एवमकार्यकैतज्जका-
यिकायुकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकानामपि वक्तव्यं व-
नस्पतिकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्त-
र्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽसंख्येयं कालं यावत् स चासंख्येयः काळोऽस-
ख्यया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽसंख्येया लोकाः ।
किमुक्तं भवत्यसंख्येयलोकाकाशप्रदेशानां प्रतिसमयमेकैकाप-
हारे यावन्त्य उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो जयन्ति तावन्त्य इत्यर्थः । वन-
स्पतिभवात् प्रच्युतस्यान्यत्रोत्कर्षतः पतावन्तः कालमवस्थानसं-
भवात् तदनन्तरं संसारिणो नियमेन भूयोऽपि वनस्पतिकायि-
कत्वेनोत्पादभावात् । द्वीन्द्रियवीन्द्रियचतुर्गिन्द्रियपञ्चेन्द्रिय-
निर्यग्योनिकनपुंसकानां जलचरस्थलचरखचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्यो-
निकनपुंसकानां सामान्यतो नपुंसकस्य च जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्त-
मुत्कर्षतोऽनन्तं कालं स चानन्तः काळो वनस्पतिकालो यथा-
क्तस्वरूपः प्रतिपत्तव्यः ।

मनुष्यनपुंसकस्य ।

मणुसणपुंसकस्स खेतं पहुच्च जहमेणं अंतोमुहुत्तं उ-
कोमेणं वणस्सतिकाळो धम्मचरणं पहुच्च जहमेणं एणं स-
मयं उकोसेणं अणंतं काळं जाव अवहं पागलपरियट्ठं दे-
सुणं । एवं कम्मजमगस्स वि भग्गेरवयस्स पुव्वविदेहअ-
वविदेहकस्स वि अक्रममक्रममणुसणपुंसकस्स णं भंते !
केवतियं काळं० जम्पणं पहुच्च जहमेणं अंतोमुहुत्तं उको-
सेणं वणस्सतिकालो संहरणं पहुच्च जहमेणं अंतोमुहुत्तं
उकोमेणं वणस्सतिकाळो एवं जाव अंतरदीवगति ।

कर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्यान्तरं क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः । धर्मचरणं प्रतीत्य जघन्यत एकं समयं यावत् चरणव्यधिपातस्य सर्वजघन्यस्य एकसामयिकत्वात् उत्कर्षतोऽनन्तं कालं तमेवानन्तं कालं निर्धारयति “ अणताओ वस्सप्पिणिओसाप्पणीओ कायतो वेत्ततो अणुना लोगा अवहुं पोग्गलपरियट्टं देसूणमिति ” एव जरतैरयत्तपूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकानामपि क्षेत्रं धर्मचरणं च प्रतीत्य जघन्यत उत्कर्षं चान्तरं प्रत्येकं वक्तव्यम् । अकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य जन्म प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमेतावता गत्यन्तरादिकालेन व्यवधाननायात् उत्कर्षतो वनस्पतिकालः संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तम् । तच्चैवं कोऽपि कर्मभूमकमनुष्यनपुंसकेनाकर्मभूमौ संहृतः स च मागधपुरुष-दृष्टान्तबलादकर्मभूमक इति व्यपदिश्यते ततः कियत्कालानन्तरं तथाविधबुद्धिपरावर्त्तनजायतो भूयोऽपि कर्मभूमौ संहृतस्तच्च चान्तर्मुहूर्त्तं धृत्या पुनरप्यकर्मभूमावानीतः उत्कर्षतो वनस्पतिकालः । एवं विशेषचिन्तायां देववतहैरण्यवतहरिवर्षरम्यकवर्षदेवकुल्लसकुर्व्यकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकानामन्तरादिकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य च जन्म संहरणं च प्रतीत्य जघन्यत उत्कर्षत-आन्तरं वक्तव्यं तदेवमुक्तमन्तरम् जी० २ प्रति० । पं० सं० ।

(४०) औदारिकशिरीशोऽन्तरं जघन्यतः ।

ओगलियसरीरस्स अंतरं जहणेणं एकं समयं उक्कोमेणं तेत्तासं सागरावमाइं अंतोमुहुत्तमण्हियाइं वेत्तुवियमरीरस्स जहणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोमेणं अणंतं कालं वणस्सतिकालो आहारगसरीरस्स जहणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोमेणं अणंतं कालं जाव अवहुं पोग्गलपरियट्टं देसूणं तेयगकम्मगसरीरस्स य दुविट्ठा एत्थि अंतरं ॥

औदारिकशरीरिणोऽन्तरं जघन्यतः एकः समयः स च द्विसामायिकयामपान्तरालगतौ भावनीयः । प्रथमं समये कामणशरीरोपेतत्वात् उत्कर्षतस्त्वयिश्रुतासागरोपमाणि अन्तर्मुहूर्त्ताभ्यधिकानि उत्कर्षो वैक्रियकाल इति भावः । वैक्रियशरीरिणोऽन्तरं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं सकृद्वैक्रियकरणे यावता कालेन पुनर्वैक्रियकरणत् मानवद्वेषु भावात् । उत्कर्षतो वनस्पतिकालः प्रकट एव आहारकशरीरिणो जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं सकृद्वैक्रियकरण एतावता कालेन पुनः करणात् उत्कर्षतोऽनन्तं कालं यावदपार्द्धं पुद्गलपरावर्त्तम् । जी० सर्वजी० ५ प्रति० । (संघातपरिशाटकणयोरन्तरं करणं शब्दं)

संज्ञाविशेषणेनान्तरम् ।

संस्मिस्स अंतरं जहणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोमेणं वणस्स-इकालो असंस्मिस्स अंतरं जहणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोमेणं सागरावमसयपुहुत्तं सातिरेणं ततियस्स एत्थि अंतरं ।

अन्तरचिन्तायां संज्ञिनोऽन्तरं जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽनन्तं कालम् । स चानन्तः कालो वनस्पतिकालः । असंज्ञिकालस्य जघन्यत उत्कर्षतश्चेतावत्प्रमाणत्वात् । असंज्ञिनोऽन्तरं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः सागरावमसयपृथक्त्वं संज्ञिकालस्य जघन्यत उत्कर्षतश्चेतावत्प्रमाणत्वात् नोसंज्ञिनोऽसंज्ञिनः साधसपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात् । जी० सर्वजी० २ प्रति० ।

(४१) संयमविशेषणेनान्तरम् ।

संजयस्स संजयासंजयस्स दोएह वि अंतरं जहणेणं अं-

तोमुहुत्तं उक्कोमेणं अणंतं कालं जाव अवहुं पोग्गलपरियट्टं देसूणं । असंजयस्स आदिपुवे एत्थि अंतरं साइयस्स सपज्जवसियस्स जहणेणं एकं समयं उक्कोमेणं देसूणा पुव्वकोटी चलत्थगस्स एत्थि अंतरं ।

संयतस्य जघन्येनान्तरमन्तर्मुहूर्त्तं तावता कालेन पुनः कस्यापि संयतत्वभावात् उत्कर्षतोऽनन्तं कालमनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽपार्द्धं पुद्गलपरावर्त्तं देशानम एतावतः कालादूर्ध्वं पूर्वमवामसंयमस्य नियमतः संयमलाभात् । संयतस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात् । अनादिसपर्यवसितस्यापि नास्त्यन्तरं तस्य प्रतिपातासंभवात् । सादिसपर्यवसितस्य जघन्यत एकं समयं स चैकसमयः प्राग्व्यावर्षितः संयतसमय एवमुत्कर्षतो देशाना पूर्वकोटी असंयतत्वव्यवधायकस्य संयतकालस्य संयतासंयतकालस्य वा उत्कर्षतोऽप्येतावत्प्रमाणत्वात् संयतासंयतस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं तद्भावपाने एतावता कालेन तज्ज्ञावसिद्धेः । उत्कर्षतः संयतवत् त्रितयप्रतिषेधवर्तिनः सिद्धस्य साधपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसिततया सज्ञा तद्भावपरित्यागात् । जी० सर्वजी० ३ प्रति० । (सामाधिकार्द्धसंयतानामन्तरं संजय शब्दे)

सिद्धासिद्धयोः ।

मिच्छस्म णं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होति ? गोयमा ! सात।यस्स अपज्जवमिगस्स णत्थि अंतरं । अमिच्छस्स णं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होति ? गोयमा ! अणातीयस्स अपज्जवमिगस्स अणातीयस्स सपज्जवसियस्स एत्थि अंतरं ।

प्रश्नपूर्वं सुगमं भगवानाह गौतम ! सिद्धस्य सादिकस्यापर्यवसितस्य नास्त्यन्तरम् । अत्र “ निमित्तकारणहेतुषु सर्वोसां विभक्तीनां प्रायो दर्शनमिति ” न्यायात् हेतौ षष्ठी ततोऽयमर्थो यस्मात्सिद्धः सादिरपर्यवसितस्तस्याच्चास्त्यन्तरमन्यथाऽपर्यवसितत्वायोगात् । असिद्धसूत्रे असिद्धस्यानादिकस्यापर्यवसितस्य नास्ति अन्तरमपर्यवसितत्वादेवासिद्धत्वाप्रच्युतः अनादिकस्य सपर्यवसितस्यापि नास्त्यन्तरं भूयोऽसिद्धत्वायोगात् जी० सर्वजी० १ प्रति० ।

अंतरंग-अन्तरङ्ग-पुं० अन्तरं सदृशमङ्गं यस्य । अत्वन्नप्रिये, बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य । व्याकरणोक्ते परनित्यबहिरङ्गबाधके कार्य्यभेदे, तद्बाधके शास्त्रे च वाच्यं । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्ग एव विधिर्वैलवान् आ० म० द्विः । अभ्यन्तरे, त्रि० तं० । विशेषः । (काल शब्दे पददुदाहरणम्)

अंतरंजिया-अन्तरङ्गिका-स्त्री० नगरीभेदे, वत्र भूतगृहं चैत्यं बलभी राजा त्रैशिकानामुत्पत्तिआधूत्, उत्त० ३ अ० । वि० । आ० म० द्वि० । कल्प० । न्या० । आ० चू० ।

अंतरंरुगगोद्विया-अन्तराएरुगगोद्विका-स्त्री० अरुकोशाभ्यन्तरस्य गोद्विकायाम्, महा० ४ अ० ।

अंतरकंद-अन्तरकन्द- पुं० अनन्तजीवात्मकयनस्पतिभेदे, प्रज्ञा० १ पक्षः ।

अंतर (रा) कप्प-अन्तर (रा) कल्प-पुं० चारिषाणामन्तरस्वरूपे कल्पभेदे, । तद्वर्णनमित्थम् ।

णिच्चिसकप्पो एसो, एतो वोच्चामि अंतरकप्पं ।
 संखेवपिणित्यं, गुरुवएसं जहाकमसो ॥ दारं ॥
 पंचट्टाणमसंखा, बारसगं चेव तिण्ह वितियाणं ।
 अज्जत्थकरणणाण-ट्टया य एसोतराकप्पो ॥
 सामादिसंजतादी, पंचट्टचरणं तु तेसि एकेके ।
 संजमट्टाणमसंखा, एकेके तत्थ ठाणम्मि ॥
 होति अणंता चारि-त्तपज्जवा ताण संखगुणियाणी ।
 एकं संजमकम्म-कंडसंखा य छट्टाणं ॥
 ठट्टाणा संखेज्जा, संजममेदी तु होति बोधव्वा ।
 सामाड्यडेदसंजम-ठाणागं तुं असंखेज्जा ॥
 परिहारसंजमट्टाण, ताहे लग्गंति ते असंखागा ।
 गंतुं ण होति जिष्सा, ताहे तत्तो पुणो परतो ॥
 बट्टंति जे असंखा, सामाड्यडेदसंजमट्टाणा ।
 सामाड्यडेदट्टाणा, ताहे जिष्सा भवंती तु ॥
 तो सुहुमएगट्टाणा, ते वि असंखेज्जगं तु वोच्चीत्ता ।
 तस्स अपच्छिमट्टाणा, अणंतगुणवट्ठितं णियमा ॥
 एकं परमविमुक्कं, होति अट्टकखाय संजमट्टाणं ।
 पंचमसंखतिगं तं, बारस गयारपडिमाओ ॥ दारं ॥
 सुद्धपरिहारचउरी, अणुपरिहारी वि एवमकप्पाठितो ।
 एते तिण्ह तिया खट्टु, एतेमि एकमेकस्स ॥
 अंतरसंजमट्टाणा, होति असंखासु तेमि सव्वेसिं ।
 होति दुविहा तु सोही, करणे अज्जत्थतो चेव ॥
 तो दो वी कायव्वा, एणण्णए वउत्तेणं ।
 एसो अंतरकप्पो पं०भा० ॥

इयारिण अंतरकप्पो गाहा-(पंचट्टाण) अंतरकप्पो नाम पंच-
 विहं चारितं सामाड्यमाह एकेकस्स असंखेज्जा संजमट्टा-
 णाह अंतरं बारससि बारस भिक्खुपडिमाओ तासि पि तहेव
 अंतरं तिप्पि निगतिसु च परिहारिणा एव चत्तारि परिहारिया
 अणुपरिहारिया वि चत्तारि एसो कप्पट्टिओ । एपमि अस-
 खेज्जाह अंतरं संजमट्टाणाहं तेषु पुण सव्वेसु वि दुविहा
 सोही अभत्थसोही य करणसोही य । दो वि कायव्वाओ
 नाणट्टया एवं नाणनिमित्तं वा नाणोवउत्तो वा ज करेह तत्थ वि
 अभत्थकरणं पट्टुच्च निजराविसेसो करणविसोहीए वि बाहि-
 रए अभत्थओ चेव निजराविसेसो एस अंतरकप्पो । पं०चू० ।

अंतरकरण-अन्तरकरण-न० यथाप्रवृत्तकरणापूर्वकरणानि-
 वृत्तिकरणभेदभिन्ने सम्यक्त्वौपयिककरणे, पं० सं० १ ब्रा० ।
 [नट्टुं यथा प्रवृत्तादिशब्देषु करणशब्दे च]

अंतरगय-अन्तर्गत-त्रि० मध्यगते, प्रश्न० सं० ३ ब्रा० ।

अंतरगिह-अन्तरगृह-गृहान्तर-न० गृहस्य गृहयोर्वा अन्तरं
 राजदन्तादिवात् अन्तरशब्दस्य पूर्वनिपातः । गृहस्य गृह-
 योर्वा अन्तराले, वृ० ३ उ० । गृहयोरन्तराले स्थानादि न
 कर्तव्यम् " गिहंतरणिंसज्जा य स्ति " अनाचारत्वेन तस्य
 कथनात् ।

(सूत्रम्) नो कप्पति निगंथाणं वा निगंथीणं वा अंतरा-
 गिहम्मि चिद्धित्तए वा निसीयत्तए वा तुअट्टत्तए वा निहा-
 त्तए वा पयत्तात्तए वा असणं वा पाणं वा स्वाइमं वा साइमं
 वा आहारं आहारित्तए उवारं वा पासवणं वा खेलं वा
 मिंघाणं वा परिट्टवित्तए सज्जायं वा करित्तए भाणं वा
 भाइत्तए कालस्सगं वा ठाणं वा ठात्तए अह पुण एवं
 जाणिज्जा बाहिए जराजुल्लो तवस्सी दुब्बले किंते मु-
 च्छिज्ज वा पवमिज्ज वा एवं से कप्पइ अंतरगिहंसि चिद्धि-
 त्तए वा जाव ठाणं ठात्तए ।

नो कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा अन्तरं गृहे गृहस्य
 गृहयोर्वा अन्तरे मध्ये राजदन्तादिःषादार्पत्वाद्वा अन्तरशब्द-
 स्य पूर्वनिपातः स्थातुं वा निषक्तुं वा यावत्करणात्त्वन्वर्तयितुं
 वा निष्ठापयितुं वा प्रचक्षयितुं वा असनं वा पानं वा खादितं
 वा स्वादितं वा आहतुंमुष्णं वा प्रस्नयणं वा खेले वा सिंघाणं वा
 परिष्ठापयितुं स्वाध्यायं वा कर्तुं ध्यायं वा ध्यातुं (काठस्स-
 मांति) कार्योत्सर्गंलक्षणं वा स्थातुं स्थानं कर्तुं सूत्रेणैवापवादं
 दर्शयति । अथ पुनरेवं जानीयात् (बाहिं इत्यादि) व्याधि-
 तां ग्लानो जराजर्णः खविरस्तपस्वी क्षपको दुर्बलो ग्लानत्वा-
 दधुनैवोत्थितोऽसमर्थशरीरः पतेषां मध्यादन्यतमस्तपसा भि-
 क्षापार्यटनेन वा क्लान्तः परिभ्रान्तः सन् मूर्च्छेद्वा प्रपतेद्वा पक्ष-
 कारणमुद्दिश्य कल्पते अन्तरगृहे स्थातुं वा यावत् कायोत्सर्गं
 वा कर्तुमिति सूत्रार्थः ।

अथ भाष्यविस्तरः ।

सज्जायमसंभावे, दुएह गिहाणंतरं तु संभावे ।

पासपुरोहकभ्रंशे, मज्झंति य हांतसज्जावं ॥

गृहान्तरं द्विधा सज्जावतोऽसज्जावतश्च । गृहयोर्गृहयोर्वा अन्त-
 रं मध्यं तत्सज्जावो गृहान्तरम् । यस्तु गृहस्य पार्श्वतः पुरोहके
 अङ्गणे गृहमध्ये वा तत्सज्जावगृहान्तरं भवति एतस्मिन् द्वि-
 धेऽपि भिक्षाद्यर्थे निर्गतस्य स्थानादि कर्तुं न कल्पते ।

कुडुंतरजिप्पीए, णिवसणे गिहे तहेव रत्थाए ।

वायंतगणे लहुगा, तत्थ वि आणाइणो दोसा ॥

द्वयोः कुडुंतरयोरन्तरं (जिप्पीए) सदितपतितस्याभिनय-
 क्रियमाणस्य वा गृहस्य जिप्पी निवेशितश्चारित्रप्रभृतीनां गृहा-
 णामाजोगे (गिहिंति) गृहपार्श्वे रथ्यायां प्रतीतायामेतेषु स्था-
 नेषु तिष्ठतश्चतुर्लघुकाः तत्राप्याज्ञादयो दोषा मन्तव्यास्तन्निमित्तं
 प्रायश्चित्तं पृथग्भवतीति ज्ञातव्यं । तथा-

स्वरिण स्वरिया सुएहा, एहे वट्टे खरे व संकिज्जा ।

खिण्णेण य अगणिकाए, दारे विप्पिं व केण तिरियक्खं ॥

स्वरको दासः स्वरिका दासी स्नुषा वधूः वृत्तस्वरस्तुरङ्गमः पतेषु
 महेषु स्नायुः शङ्क्येत यः भ्रमणकः कट्ये अत्र गृहान्तरे उपविष्टः
 आसीत् तेन हतं भविष्यति । द्वारं वा भ्रमणनं बद्धादिते स्तेजः
 प्राविश्य हतवानिति (वेत्तिस्सि) खेपं केनचित् खातं दत्तमि-
 त्यर्थः अग्निकायो वा केनापि दत्तो भवेत् द्वारेण वा प्रविश्य
 वृत्तिं वा छित्वा केनापि सुवर्णादिकमपि हतं स्यात् तिर्यग्या-
 नीयां वा गोमहिषीप्रभृतिको मृतो भवेत् तत्रापि शङ्कायां ग्रह-
 णाकर्षणादयो दोषा यत एवमतो गृहान्तरे स्वात्प्यम् ।

अथ सूत्रोक्तं द्वितीयपदं भावयति ।

उच्छुष्कमरीरे वा, दुष्प्लवतपसोसिते व जे होज्ज ।

थेरे जुष्महिद्धे, बीसंभणवेसहतसंके ॥

उच्छुष्कं रोगघातं शरीरं यस्य स उच्छुष्कशरीरो वाशब्दः उत्तरापेक्षया विकल्पार्थं दुर्बलोऽधुनास्थितग्लानः तपःशोषिनो वा विकृष्टतपोनिष्ठमदेहो जवेत् यो वा स्थविरो जीर्णः पश्चिर्वा-
निकातजन्मपर्यायः सोऽपि यदि महान् सर्वेभ्योऽपि बृहतर-
पेने विश्रामग्रहणार्थं गृहान्तरे तिष्ठेयुः । इह च व्याधितोऽये
उत्सर्गो निकाटनं न कार्यते परमात्मलब्धिकारणापेक्षया भिक्षा-
मटनां प्राकृतस्तत्रावतारो मन्तव्यः स च व्याधिताविर्विश्रमभण-
धेषः संविभवेणधारी इतश्च ह्यस्याद्विधिकारविकलतया भ-
संज्ञावनीयव्यङ्गीकशङ्कः सन् तत्र स्थानादीनि पदानि कुर्यात् ।

अहवा ओसहदेहे, संखमिसंधारुणं व वामासु ।

वायाए वा तत्थ ज, जयणाए कप्पती ठाउं ॥

सूत्रोक्तस्तावदपवादो दर्शितः । अथार्थतः प्रकारान्तरेणाप्यु-
च्यते इत्यत्र वाशब्दार्थः औषधहेतोर्दातारं गृहे अस्वाधीनं प्र-
तीक्षते संस्कारुषां वा यावद्वेला भवति संघाटकसाधुषां याव-
ज्जलपानभूतं माजनं वसती विमोच्य समागच्छति वर्षासु वा
गृहं प्रविष्टानां वर्षे निपतंत वधूवराद्यागमनेन वा रथ्यायां व्या-
घातो जयेत् तावत्तत्रैव गृहान्तरे यतनया बध्यमाणया स्थानं
कल्पते एष द्वारगाथासमासार्थः ।

अर्थनामेव विवरीषुरौषधसंस्कारद्वारे व्याख्यानयति ।

पांसमि ओमहाई, ओसहदाता व तत्थ असह्दाणो ।

संखमि अमती काहो, उद्धंते वा पमिच्छंति ॥

ग्लानस्यौषधनि पेषव्यानि तत्र पेषणशिला प्रतिश्रये नेतुं न
कल्पते अतस्तेषां चागारिणां गृहान्तरे स्थित्वा तानि पेषन्ति ।
ओषधमार्गणार्थं वा कस्यापि गृहं गताः स औषधदाता त-
दानीं तत्रास्वाधीनोऽतस्ते प्रतीक्षमायैः स्नातव्यम् । सखडी
वा कापि वर्तते तत्र वसेत्कालोऽद्यापि देशकालो न भवति
गृहस्वामिना औक्तं प्रतीक्षत्वं क्षणमेकं यावद्वेला भवति तत-
स्तस्मिन्नप्यस्मिन् वा गृहे प्रतीक्षणीयम् । अगारिणो वा तदानीं
गृहाङ्गणमापूर्य मोरुमुपविष्टाः सन्ति ततस्तानुपतिष्ठतः
प्रतीक्षन्ते ।

संघाटकद्वारमाह ।

एगयर उभयओ वा, अज्जे अहव वा उभयलंभे ।

वसहिं जाणे एगो, ता इअरो चिह्दं बुरे ॥

एकतरस्य भक्तस्य वा पानस्य वा उभयोर्वा अलाभे दुर्ल-
भतायामित्यर्थः । [आह] कदाचिदुभयमपि प्रचुरतरं
लब्धं तेन च भाजनमापूरितं ततः संघाटकस्य मध्याद्यावदे-
कस्तज्जाजनं वसति नयति तावदितरः साधुरगारिणां दूरं
भूत्वा तिष्ठति एष चूर्येभिप्रायः । पुनरयं भक्तस्य पानकस्य
उभयस्य दुर्लभस्य लाभः समुपस्थितो मात्रकं च तस्मिन् दिने
अनाभोगेन न गृहीतं ततो यावदेको मात्रकं वसतेरानयति
तावदितरस्तत्र गृहिणां बुरे तिष्ठतीति ।

वर्षाद्वारमाह ।

वामासु व वासंते, अणुषचित्ताण तत्थ णावाहे ।

अंतरगिहे गिहे वा, जयणाए दो वि चिह्दंति ॥

वर्षासु वा कापि गृहे गतानां वर्षे वर्षति गृहस्वामिनमनु-

ज्ञाप्य तत्रानावाधे अवकाशे अन्तरगृहे वा गृहे वा द्वावपि
संघाटकसाधू यतनया विकथाविपरिहारेण तिष्ठतः ।

प्रत्यनीकद्वारमाह ।

पमिणीपनिवेपंते, तस्म अंतेउरे गतो फिमिए ।

बुग्गहनिव्वहजावे, वाघातो एवमादीसु ॥

प्रत्यनीकं समागच्छत्तं दृष्ट्वा यावदसौ अतिप्रजतितावदेकान्ते
निलीय तिष्ठन्ति नृपो वा सम्मुखनैति तस्य वा नृपस्यान्तः-
पुरं गजो वा हस्ती निर्गच्छति ततो यावदसौ स्फिटितो जघ-
ति तावत्तत्रैवावसते (बुग्गहसि) दण्डिकी द्विजौ वा द्वौ परस्प-
रं विग्रहं कुर्वन्तौ समागच्छतो निर्वहं वधूवरं ततो महता वि-
च्छेदेन समायाति आदिशब्देन गौष्टिका गीतं गायन्तः समा-
यान्ति एवमादिषु कारणेषु व्याघातस्तत्रैवं प्रतीक्षणलक्षणो
भवति । तत्र च तिष्ठतामियं यतना ॥

अयाणगुत्ता विकहाविहीणा,

अच्छाणछाणे व ठिया पविठा ।

अत्थंति ते संतमुद्दा णिविहुं,

भजंति वा मेसपदं भहुत्ते ॥

आदानैरिन्द्रियैर्गुहास्तथा विकथया भक्तकथादिरूपया वि-
शेषेण हस्तसंज्ञादपि परिहारेण हीनास्त्यक्तास्तत्र गृहान्तरे
अच्छुब्धे छुब्धे वा प्रदेशे ऊर्ध्वस्थिता उपविष्टा वा ते साधवः
शान्तमुखा आत्मने । नियेय्य चोपविश्य शेषाण्यपि स्थाप्या-
विधानादीनि यथोक्तानि पदानि यथाभागं भजन्ते न च दोष-
मापद्यन्ते । कथमिति चेदुच्यते ।

याणं च कालं च तद्देव वधुं,

आसज्ज जो दोसकरे तु ठाणे ।

तेणेव अन्नस्स अदोसवंते,

जवंति रोगिस्स व ओसहाई ।

स्थानं च स्त्रीपञ्चपणकसंसक्तं भूभागादि काष्ठं च क्रतुबद्धा-
दिकं तथैव वस्तु तरुणीरोगादिकं पुरुषरूप्यमासाद्य यान्य-
कस्य गृहान्तरे स्थानानपदनादीनि स्थानानि दोषकारीणि
भवन्ति तान्येवान्यस्य पूर्वोक्तविपरीतस्थानकाष्ठपुरुषवस्तुसा-
च्चिन्त्याददोषवन्ति रोगिण इवौषधानि । यथा किञ्च यान्यौषधा-
न्येकस्य पित्तोऽग्नौ दोषाय भवन्ति तान्येवापरस्य वातरोगि-
णो न कमपि दोषमुपजनयन्ति एवमत्रापि भावनीयम् ।

अन्तरगृहं धर्मकथा न कथनीया ।

[सूत्रम्] नो कप्पति निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा अंतर-
गिहम्मि जाव चउगाई वा पंचगाहं वा आइस्वित्तए वा वि-
जावित्तए वा किह्दइत्तए वा पवयइत्तए वा नन्नत्थ एगना-
एण वा एगवागरणेन वा एगगाहाए वा एगसिद्धोएण वा
सेविय ठिक्का नो चेव एं अठिच्चा ।

नो कल्पते निर्मन्थानां वा निर्मन्थीनां वा अन्तरगृहे यावच्चतुर्गन्धं
वा पञ्चगन्धं वा विभावयितुं वा कीर्तयितुं वा प्रवेदयितुं वा । एत-
देवापवादमाह । “नन्नत्थ” इत्यादि नो कल्पते इति योऽयं निषेधः
स एकक्ताताद्वा एकगाथाया वा एकश्लोकाद्वा अन्यत्र मन्तव्यः ।
सूत्रे च पञ्चम्यास्थानं तृतीयानिर्देशः प्राकृतस्यात् । अपि च
एकगाथाविध्याख्यानं स्थित्वा कर्तव्यं तेषां स्थित्वा भिक्षां पर्यट-
ता उपविष्टेन वा इति सूत्रार्थः ।

अत्र विषयपदानि भाष्यकृद् विवृणोति ।

मंहियकट्टणमादि-कवणं तु पदच्छेदं मो विनागो उ ।

मुत्तन्योकिट्टणया, पवेतणं तप्फलं जाण ॥

इदं संहिताया अस्खलितपदाञ्छारणरूपाया यदाकर्षणं तदा-
क्यानमुच्यते तच्चेदं व्रतसमितिकषायाणां धारणरक्षणविनि-
ग्रहाः सम्यग्दर्शनेन्यश्चोपरमो धर्मः पञ्चेन्द्रियदमश्च एवं भिक्षां-
गं गृहस्थानां धर्मकथनार्थं संहिताकर्षणं करोति । यस्तु पद-
च्छेदः ' मो ' इति पादपुरेण स विभागो विज्ञायना ज्ञायते यथा
व्रतानां धारणं समितीनां रक्षणं कषायाणां निग्रह इत्यादि ।
यन्तु सूत्रार्थं कथनं सा उत्कीर्तना सा चेयं व्रतानि प्राणातिपा-
नादिविरमणरूपाणि तेषां सम्यगप्रमत्तेन धारणं कर्तव्यम् ।
समितय ईयांसमित्यादयस्तासामेकाग्रचेतसा रक्षणं विधेय-
मित्यादिकस्य धर्मस्य यत्कर्ममैहिकामुष्मिकजामन्नकणं तत्प्र-
रूपणं प्रवेदनं जानीयात् यथा जगत्प्रणीतममुं धर्ममनुतिष्ठत
इदं भुवनवन्दनीयनायशःप्रवादादयो गुणा उपदौकन्ते परत्र
च स्वर्गापवर्गसौख्यप्राप्तिर्भवतीति एवं इलाकादेराख्यानादिषु
भिक्षां गतेन विधीयमानेषु दोषानाह ।

एका वि ता मट्ठ्ठा, किमंग पुण होंति पंच गाहाओ ।

साट्ठण लहुगा आणा-दिदोसा ते चेविमे अस्से ॥

एवं संहितादिविस्तारेण व्याख्यायमाना तावदेकाऽपि गा-
था महती महाप्रमाणा भवति किमङ्ग पुनः पञ्च गाथाः अतो
यद्येकामपि गाथां कथयति तदा चतुर्लघुका आह्लादयश्च
दोषाः । तथा चतुरङ्गमाविहतनष्टशङ्कादयस्त एवान्तरगृहोक्ता
दोषा भवन्ति । इमे च वक्ष्यमाणा अन्ये दोषास्तानेवाह ।

अर्द्धीकारगपोत्थग-खररक्षणमखरा चैव ।

साहारणपरिणत्ते, गिह्वाणलहुगाइ जा चरिमं ॥

भिक्षां पर्यटनं कमप्यगारिणमशुद्धां गाथां पठन्तं श्रुत्वा प्र-
वीति विनाशितेयं त्वया गाथा । तथा (अर्द्धीकारगति) गा-
थाया अर्द्धमहं करोमि अर्द्धं पुनस्त्वया कर्तव्यम् । (पुत्थगति)
पुस्तकादेव शास्त्रमधीति भवता न पुनर्गुरुमुखात् । (खररड-
णत्ति) किमेवं खर इवारटनं करोपि (अक्खरा चेवत्ति) अ-
क्षराण्येव तावद्भवाज्जानीते अतः पट्टिकामानयाहं भवन्तं
तानि शिल्लयामि इत्यादिबुधाणो यावत्तल्ल व्याक्षेपं करोति ता-
वत् इमे दोषाः (साहारणं) साधारणं सर्वेषु मिलितेषु
यन्मण्डल्यां भोजनं तन्निमित्तमितरे साधवः तं प्रतीक्षमाणा-
स्तिष्ठन्ति (पडणित्ति) तेन साधुना कश्चिन् ग्लानः प्रति-
क्षमः अद्याहं भवतः प्रायोग्यमानेप्यामीति ततस्तेन वेलावि-
लम्बेन यदसौ ग्लानः परितापादि प्राप्नोति तत्र चतुर्लघु-
कादि चरमं पाराञ्चिकं यावत्प्रायश्चित्तमिति श्रारगाथा-
समासार्थः ।

सांप्रतमेनामेव व्याख्यानयति ।

जग्गविभग्गा गाहा, भणई हीणा च जा तुमे जणित्ता ।

अह मे करेमि अम्हं, तुम से अर्द्धं पसाहेहि ॥

साधुभिक्षां गतः सुपाण्डित्यख्यापनार्थं गृहस्थं पठन्तं श्रुत्वा
प्रवीति येयं त्वया गाथा भणिता सा भग्नविभग्गा इति भणति
हीना वा कृता । यद्वा अर्द्धं (से) तस्या गाथाया अहं क-
रोमि अर्द्धं पुनस्त्वं प्रसाधय इत्येवमभिनवा गाथा क्रियते ।
पोत्थगपच्चगपडियं, किं रडमि रामहु व्व अभिजापं ।

अकयमुह ! फलयमाणय, जा ते लिक्खं तु पंचगं ॥

पुस्तकप्रत्ययादेव भवता पठितं न गुरुमुखात् अतः किमेतेन
प्रयासेन किं वा त्वमेवं रासज इव अभिलापं विस्तारमारदासि ।
यद्वा अकृतमङ्गरसंस्कारेणासंस्कृतं मुखं यस्यासावकृतमुखस्त-
स्यामन्त्रणं हे अकृतमुख ! अपठिताशिक्षित ! एवं भवाप्त किमपि
ज्ञास्यति अतः फलकं पट्टिकामानय येन तव योग्यानि पञ्चा-
प्राण्यङ्गराणि श्रित्यन्तामस्मान्निः । एवं त्रिकां पर्यटनं यदि धिक्-
र्यते तत इदं प्रायश्चित्तम् ।

लहुगादी ङ्गगुरुगा, तवकालाविमेषिया चळगुरुगा ।

अधिकरणमुत्तर-एसणसंकाइ फिमियम्मि ॥

गाथायामर्क्षीकारके च चतुर्लघु, पुस्तके चतुर्गुरु, अङ्गरशि-
क्षणे चतुर्लघु, खररटने चतुर्गुरु । अथवा तपःकालविशेषिता-
श्चतुर्लघुकाः तद्यथा गाथाङ्गीकारकयोस्तपःकालाभ्यां लघुकाः
पुस्तके कालेन गुरुका अङ्करेषु तपसा गुरुकाः खररटने तपसा
कालेन च गुरुकाः । अधिकरणं च कलदस्तेन समं जयति उ-
त्तरोत्तरा उत्तिप्रत्युकीः कुर्वाणस्य च तस्य भिक्षायां देशकालः
स्फिटति तस्मिन् स्फिटिते पर्यटनैषणयोः प्रेरणं कुर्यात् अकाल-
चारिणश्च शठकादयो दोषा जवन्ति ।

वागिणहति इय सो जाव, तेण ता गहिय भायणा इयरे ।

अत्थंते अंतरा य, एमेव य जो परिणत्तो ॥

यावदसौ तेन सममुत्तरप्रत्युत्तरिकां कुर्वन् व्यागृह्णाति व्याक्ते-
पेण वेलां गमयति तावदितरे साधवो गृहीतजाननाः सन्तः
आमने ततोऽन्तरायदोषः । एवमेव यो ग्लानः प्रतिहमस्त्वद्यो-
ग्यं प्रायोन्यमद्य मया आनेनव्यमित्यर्थः ततस्तस्मिन्नपि तावन्त
कालं बुद्धिकिते तिष्ठति तस्य साधारणतया जवति ।

कासाइकमदाणे, होइ गिह्वाणस्स रोगपरिवुह्ठी ।

परितावणगाहाति, चउलहुगा जाव चरिमपदं ॥

काह्वातिक्रमेण च ज्ञानस्य ज्ञकपानदानं रोगपरिवुद्धिर्भवति
ततश्च यदसावनागादपरितापादिकं प्राप्नोति तत्र चतुर्लघुका-
दिप्रायश्चित्तं यावत् कालगते चरमपदं पाराञ्चिकम् । द्विती-
यपदे गोचरप्रविष्टोऽपि परेण स्पृष्टः सन् कथयेत् किं कारणमि-
ति चेष्टुच्यते ।

किं जाणंति य चरगा, हलं जह्तिताण जे उ पक्वइया ।

एवंविधो अवणणो, मा होहिइ तेण कहयंति म

यदा परेण प्रश्रिता अपि न कथयन्ति तदा स चिन्तयति किमे-
ते चरका जानन्ति ये हलं परित्यज्य प्रव्रजिताः एवंविधोऽवर्णः
प्रवचनस्य मा ज्ञत् तेन कारणेन कथयन्ति । अथ "पगनाएण-
वा" इत्यादिसूत्रपदव्याचिख्यासयाऽऽह ।

एणं नायं उदगं, वागरणमहिंसल्लखणो धम्मो ।

गाहाहिं सिलोणेहि व, समासतो तं पि ठिच्चा णं ॥

परप्रश्रितेन विवर्कितार्थसमर्थनार्थमेकं ज्ञातमभिधातव्यं तत्र
चोदकदृष्टान्तो भवति व्याकरणं निर्वचनं यथा केनचित् धर्मल-
क्षणं पृष्ठस्ततः प्रतिज्ञयात् अहिंसासङ्गणो धर्मः । अथवा गाथाभिः
श्लोकैर्वा समासतो धर्मकथनं कर्तव्यं तदपि च स्थित्वा नोपधि-
ष्टेन न वा भिक्षां हिणरुमानेनेति निर्युक्तिगाथासमासार्थः ।

अथैनमेव विवृणोति ।

नज्जइ अणेण अत्थे, णायं दिहंत इति व एगट्ठं ।

वागराणं पुण जा ज-स्स धम्मता होति अत्थस्स ॥
 ज्ञायते अनेन दार्ष्टान्तिकोऽर्थ इति ज्ञातं दृष्टान्त इति वैकार्य व्याक-
 रणं पुनर्यो यस्य मोक्षादेरर्थस्य धर्मता स्वभावस्तस्य निर्वचनम् ।
 अथोदकदृष्टान्तो भाव्यते "एवो साह उच्चागमगमिक्खायरियाए
 अन्नं गाम वच्च तन्थ अंतरा गिहत्थो मिलितो ते बो वि वचंता अं-
 तरापदे उदगं उत्तिण्णा सो अगारो गामं पविट्ठो तस्स य भगिणी
 अत्थि तीए घरं पाहुणगो गतो । साह वि भिक्खं हिमंतो तं
 घरं गतो जगिणीए पुरेकम्मं कथं साहुणा पडिसिद्धं । भगिणी-
 ए कहियं कीस न गिएहसि । साह भणइ उदगसमारंजो न वट्ठ-
 इ । अगारा जणंति जे मए समं पंथे उदगं उत्तिण्णो सि नं किह
 कप्पइ अहो मायाविणो दुहिठधम्माणो सि । साह जणइ न वयं
 मायाविणो न वा दुहिठधम्माणो किं तु " एप्पं खु परिहरामो,
 अप्पणं विवज्जंणं विज्जति हु । एप्पं खलु सावज्जं, वज्जंतो दोइ
 अणवज्जो " प्राप्यमेव परिहर्तुं शक्यमेवं वयं परिहरामः अप्राप्य-
 स्य परिहर्तुमशक्यस्य मार्गक्रमायातोदकवाहकादेर्वियर्जकः
 परिहर्ता न विद्यते अत एव प्राप्यं सावयं पुरःकर्मादिकं वर्ज-
 यन् अनवयो निर्दोषो भवति । अपि च नायमेकान्तो यदेकज्ञान-
 वद्यतया दृष्टं तदन्यत्र प्राप्यमवद्यमेव ज्ञानम् । तथाहि ।

चिरपाहुणतो भगिणिं, अवयाभिंतो अदोसवं होति ।

तुं चेव मज्झ सकर्वा, गरहिज्जइ अमृहिं काळे ॥

चिरकालादायातः प्राचूर्णको जगिनीमवकाशमानः सस्नेहमा-
 सिङ्गन् अवयववान् भवति । तथा चात्र त्वमेव मम साक्षी प्रमाणं
 सांप्रतमेव भवता चिरप्राचूर्णकतया जगिनीपरिष्वङ्गस्य कृत-
 त्वादिति भावः । तमेव च जगिनीमन्यस्मिन् काले परिष्वजन्
 गर्भेन निन्यते अत्रापि त्वमेव प्रमाणमिति । तथा ।

पादोहि अधोदोहि वि, आकमिय तम्म कीरती अच्चा ।

संमिण वि संकिज्जति, मच्चैव चितीकया उविओ ॥

अर्वा प्रतिमा सा यावन्नाद्यापि प्रतिष्ठिता तावद्धौतैरपि पा-
 दैराक्रम्योपरि चढित्वाऽपि क्रियते । सैव प्रतिमा चितीकृता चै-
 त्यत्वेन व्यवस्थापिता शीर्षेणापि स्पर्ष्टुं शङ्क्यते शिरसा स्पर्श-
 ङ्गिरपि शङ्का विधीयत इति ज्ञातः ।

कंइ सरीरावयवा, देहत्था पूइया न पुण विउता ।

सांहिज्जंति वणमुहा, मल्लम्मि वूदे ण सव्वे उ ॥

केचित् शरीरावयवा दन्तकेशनन्दादयो देहस्थाः सन्तः पू-
 जिताः प्रशस्ता भवन्ति न पुनर्वियुताः शरीरात्पृथग्जृताः ।
 तथा व्रणमुखान्यपि श्रोत्रचक्षुःपायुप्रज्ञातीनि मञ्जे न्यूदे सति न
 सर्वाण्यपि शोध्यन्ते किंतु कानिचिदेवेति ।

जइ एगत्थुवल्लर्कं, सव्वत्थ वि एवमण्णमी मोहा ।

जूमीतां होति कणगं, किण्ण सुवप्पा पुणो जूमी ॥

यदि नाम एकत्र यदुपलब्धं सर्वत्रापि तेन भवितव्यमि-
 त्येवं मोहादज्ञानान् मन्यसे ततः कथय भूमीतः कनकमुत्प-
 दमानं दृश्यते ततः सुवर्णात्पुनरपि किं न भूमिः सम्पद्यते ।

तम्हा उ अणेगंता, ण दिट्ठमेगत्थ सव्वहिं होति ।

लोए भक्खमभक्खं, पिज्जमपिज्जं च दिट्ठाइ ॥

तस्मादनेकान्तोऽनियमो यः कीदृश इत्याह । नैकत्र दृष्टं स-
 र्वत्रापि भवतीति । तथाच लोके प्राण्यङ्गत्वे समानेऽप्योवनप-
 काआदिकं भक्ष्यं मांसवसादिकमभक्ष्यं तक्रजलादिकं पेयं

मद्यरुधिगदिकमपेयमित्यादीनि पृथक् व्यवस्थोक्तराणि दृ-
 ष्टानि तथात्रापि उदकसमारम्भादी मन्तव्यानि गतमेकज्ञातम् ।
 अथैकव्याकरणेन यथा धर्मोऽभिधीयते तथा दर्शयति ।

जं इच्छसि अप्पणतो, जं व ण इच्छसि अप्पणतो ।

तं इच्छ परस्स वि थं, इत्थियगं जिणसासणयं ॥

यदात्मनः स्वजीवस्थ सुखादिकमिच्छसि यच्च दुःखादिक-
 मात्मनो नेच्छसि तत्परस्याप्यात्मव्यतिरिक्तस्य जन्तोर्निच्छ
 आत्मवत् परमपि पश्यति भावः । एतावत् जिनशासनमिय-
 म्मात्रो जिनोपदेश इति । गाधया पुनरित्थं धर्मे उपदिश्यते ।

सव्वारंजपरिग्गह-एिक्खेवो सव्वजूतसमया य ।

एकगमणसमाहा-णया अह एत्तिआ मोक्खो ॥

सर्वस्य सूत्रप्रवादराशेषजीवविषयस्थारम्भस्य सर्वस्य च
 सचित्ताचित्तमिभ्रभेदभिन्नस्य परिग्रहस्य यो निक्षेपः स न्यासो
 यावत्सर्वभूतेषु समता, या च एकामगमः समाधानता, अ-
 धेय एतावान् मोक्ष उच्यते । कारणे कार्योपचारादेशो मो-
 क्षोपाय इत्यर्थः । श्लोकेन यथा ।

सव्वजूतप्पजूतस्स, सम्मं जूताः पासउ ।

पिड्डिया सम्मस्स दंरस्स, पावं कम्मं न बंधइ ॥

पाठसिद्धः । ये तु संस्कृतरुच्यस्तेषामित्थं गाधया श्लोकेन वा
 धर्मकथा क्रियते । "व्रतसमितिकथायाणां, धारणरक्षणविनि-
 प्रहाः सम्यक् । दण्डेभ्यश्चोपरमो, धर्मः पञ्चेन्द्रियदमश्च ॥ यत्र
 प्राणिवधो नास्ति, यत्र सत्यमनिन्दितम् । तत्रात्मनिग्रहो दृष्टः
 स धर्ममपि रोचयत् " ।

अथ किं कारणं स्थित्वा धर्मः कथनीय इत्याशङ्क्याह ।

इरियावडियावणं, मिष्कं ण गिएहए अतो ठिच्चा ।

नहिट्ठी परिणीए, अभिओगे चउताह वि परेण ॥

ह्योपधिकी चक्रमणक्रिया तां कुर्वन् यदि कथयति तदा
 लोके अवर्णो भवति दुर्दृष्टधर्माणोऽमी यदेवं गच्छन्तो धर्मं
 कथयन्ति अपि च शिष्टमपि कथितमपि धर्ममेवं श्रोता न शृ-
 ङ्गाति । अतः स्थित्वा एकश्लोकादि कथनीयम् । अथापवाद
 उच्यते कश्चिद्भद्रको धर्मभञ्जालुः श्लाघिमान् धर्मं पृच्छ-
 ति ततः सत्त्वानुकम्पया प्रवचनोपग्रहकरश्च भविष्यतीति
 कृत्वा तिस्रश्चतस्रः पञ्च वा बहुतरा वा गाथा उपविश्य
 कथयितव्याः । प्रत्यनीको वा कश्चिद् व्यनिव्रजति नं
 प्रतीक्षमाणस्तावद्धर्मं कथयेत् यावदसौ व्यतीतो ज्ञवति ।
 यद्वा स प्रत्यनीकः सदसा दृष्टो भवेत् ततो यः सत्त्वधिकः स
 उपशमेनानिमित्तं बहुविधमुपदेशं दद्यात् । दण्डिकस्य वा अ-
 भियागो वलात्कारो भवेत् । किमुक्तं ज्ञवति । एकश्लोकेन धर्मं उ-
 पदिष्टे दण्डिको ज्ञात्वा कथय कथय मे संप्रति महती भक्षा व-
 र्तते ततश्चतुर्णां श्लोकानां परतोऽपि कथयेत् । आह कीदृशी
 पुनः कथा कथयितव्या कीदृशी वा नेति ।

सिगाररमुत्तिजिया, मोहमई फुंफुका हसहसेति ।

जं पुण माणुस्सकहं, समणेण नु सा कहेयव्वा ॥

यां कथां शृण्वतः श्रोतुः स्त्रीसुवर्णकादिभ्रवणजनितो रसस्स शृ-
 ङ्गारो नाम रसस्तेनोत्तेजिता सती मोहमयी फुंफुका (हसद-
 सार्ज) जाज्वल्यते सा कथं श्रवणेन कथयितव्या ।

समणेण कहेयव्वा, तवनिथमकहा विरागमंजुत्ता ।

अंतरगिह

जं सोऊण मणूसो, वच्चइ भवेगणिव्वेयं ॥

तपोऽनशनादि नियमा इन्द्रियनिग्रहास्तत्प्रधाना कथा तपो-
नियमकथा विरागसंयुक्ता न निदानादिना रागादिसंगता ध-
मणेन कथयितव्या या श्रुत्वा मनुष्यः श्रोता संवेगनिर्वेदं व्रजति ।
संवेगो मोक्षाभिलाषो निर्वेदः संसारधैराग्यम् ।

महाव्रतानि न गृहान्तरे कथनीयानि ।

(सूत्रम्) नो कपपइ निगंथाणं वा निगंथीणं वा अंतरगिहम्मि
इमां पंचमहव्वयां सजावणां आइस्वित्थए वा विजावि-
त्तए वा किट्ठित्थए वा पवयत्तए वा नवत्थ एगनाएण वा
जाव सिलोएण वा सेविय ठित्त्वा नो चेव णं अट्ठित्त्वा ।

अस्य व्याख्या प्राक्सूत्रवद् द्रष्टव्या । नवरम्-इमानि स्वयमनु-
चर्यमानानि पञ्च महाव्रतानि सभावनानि प्रतिव्रतं ज्ञावनापञ्चा-
युक्तानि आख्यातुं वा विज्ञावयितुं वा कीर्तयितुं वा प्रवेदयितुं वा
न कल्पने । आख्यातं नाम साधूनां पञ्च महाव्रतानि ज्ञावनायुक्ता-
नि षट्कार्यरक्षणसाराणि भवन्ति । विभाषनं तु प्राणातिपातादि-
रमणं यावत्परिग्रहाद्विरमणमिति । ज्ञावनास्तु “इरियासमिप स-
या जए इत्यादि” गाथोक्तस्वरूपाः पट्ठायास्तु पृथिव्यादयः का-
र्त्तनं नाम या प्रथमव्रतरूपा अहिंसा सा जगवती सदेवमनु-
जासुरस्य लोकस्य पूज्या त्राणं गतिः प्रतिष्ठेत्यादि एवं स-
र्वेषामपि प्रश्नव्याकरणाङ्गोक्तान् गुणान्कीर्त्तयति प्रवेदनं तु म-
हाव्रतानुपालनात् स्वर्गोऽपवर्गो वा प्राप्यत इति सूत्रार्थः । परः
प्राह । ननु पूर्वसूत्रेण गतार्थमिदमतः किमर्थमारभ्यते उच्यते ।

गहियागहियविसेमा, गाथामुत्ता तु होति वयमुत्ते ।

णिदेमकतो व भवे, परिमाणकतो व विषयो ॥

गाथामुत्राहुतसूत्रे पठितो प्रथितः विशेषो मन्तव्यः किमुक्तं भव-
ति अनन्तरसूत्रे उद्गाहं वा पंचगाहं वा इत्येकं ताश्च गाथा प्रथि-
ता भवन्ति इमानि तु महाव्रतानि प्रथितानि अप्रथितानि वा भवे-
युग्मेथितानि नाम पट्ठावच्छन्धेन वा त्रयोक्कवच्छन्धेन वा षट्कानि क-
थयति अप्रथितानि तु मुक्कलैरेव वचनैरान्यभिधीयन्ते यदा
निर्देशः कृतोऽत्र वेदोपो भवति अनन्तरसूत्रे चतुर्गाथं पञ्चगाथं
वा कथयितुं न कल्पते इत्युद्देशमात्रमेव कृतम् अत्र तु महाव्र-
तानि सभावनाकारित्यनेन तस्यैव विशेषनिर्देशः क्रियते । परि-
माणकतो वा विशेषो विज्ञेयः । यद्धस्तनसूत्रे धर्मस्वरूपमुक्तं
तदेवात्र महाव्रतमञ्चकमिति संख्यया विशेषो निरूप्यते ।

अथात्रैव दोषानाह ।

पंचमहव्वयतुंगं, जिणवयणं ज्ञावणापिणद्वंगं ।

माहणन्नहुगा आणाइ-दोमं जं वा णिसिज्जाए ॥

इह जिनवचनं मेरुसदृशं पञ्चनिर्महाव्रतैस्तुङ्गमुच्छ्रितं पञ्च-
महाव्रतमयोच्छ्रितमित्यर्थस्तस्यैव महाव्रतोच्छ्रितस्य रक्षणार्थं
भावनाभिः पञ्चविंशतिसंख्याकाभिः पिनरुं गाढतरं नियन्त्रित-
मोदशं जिनवचनमन्तरगृहे उपविश्य कथयतश्चतुर्धनुकाः आ-
ह्वादयो दोषाः । यद्वा गृहनिषद्यायां वाहितायां प्रायश्चित्तं यच्च
दोषजालं तदापद्यते । तथा महाव्रतपञ्चकविषया दोषा भवन्ति ।
प्राणवधमापद्यते प्राणवधो वा शङ्क्यते । एवं यावत्परिमहमापद्यते
परिग्रहो वा शङ्क्यते । तथाहि ।

पाणवट्ठम्मि गु वण्णं, कप्यडादाणए य संकाओ ।

जण्णुएण दाइ कोइ, मोममियं संकणा साणे ॥

गृहे उपविश्य साधुर्धर्मं कथयति गुर्विणी च तस्यान्तिकं उ-
पविश्य शृणोति यावच्छासौ तत्र तिष्ठति तावत्तद्वायगर्भस्याहा-
रव्यवच्छेदेन विपत्तिर्भवति । एवं प्राणवधो लगति । तथा ध-
र्मं कथयतः काचिद्विरतिका शृण्वत्त्वापान्तराले कायिक-
चूर्मिं गच्छेत् स च पुनस्तत्रैवास्ते ततः सपत्नी छिद्रं लब्ध्वा-
तत्तनयं मिषेण साधोरग्रतो निपात्य ह्रावयति एवं प्राणातिपात-
विषया शङ्का जयेत् । तथा यत्तीर्थकरैः प्रतिषिक्तं तम्मया न क-
र्त्तव्यमिति प्रतिज्ञातैः प्रतिषिक्तां निषद्यां वाहयतां मृषावादो भव-
ति । यद्वा स्तम्भेनैव गृहनिषद्यां निषिध्य पश्चादात्मनैव तां पार-
शुजानो मृषावादमापद्यते । अथवा स दिने दिने तस्या अविर-
तिकाया अभ्ये धर्मं कथयति ततो गृहस्वमिना भणिता मे मम
गृहं नायासीरिति । साधुना प्रणितम् । आगमिष्यन्ति ते गृहं पा-
णशुनका पथमुक्त्वाऽपि जिह्वालोततादिदोषेण तदेव गृहं व-
जन् भणितोऽपि तेन गृहस्थेन वारितोऽपि कश्चिदिति एवं मृषा-
वादमाप्नोति । स च गृहस्था मृषात् किं पाणशुनकः संवृत्तां
स्तीति । यद्वा गृहस्थो जोजनं कुर्वन् धर्मं शृण्वतीमगारीं किम-
प्युत्कृष्टं द्वितीयाङ्गं याचेत् सा मृषात् शुना भक्तिम । अगारो
मृषात् जानाम्यहं तं इवानं येन प्रकृतमिति । एवं मृषावादवि-
षया शङ्का भवेत् । अथास्या पथ पूर्वोद्धे व्याचष्टे ।

खुहिया पिपासिया वा, मंदक्खेणं न तस्म उट्ठेइ ।

गज्जस्स अंतरायं, बाधिज्जइ संनिरोधेणं ॥

गुर्विणी धर्मकथां शृण्वती खुधिता वा पिपासिना वा भ-
वेत् सा च तस्य साधोः संवन्धिना मन्दक्खेण लज्जमाना ति-
ष्ठति ततो गर्भस्यान्तरायं भवति । तेन बाह्यव्यवच्छेदलक्ष-
णेन संनिरोधेन स गर्भो बाध्यते । ततो व्यापसिष्यसौ
प्राप्नुयादिति प्राणवधमापद्यते ।

अथ प्राणवधविषयशङ्कां दर्शयति ।

उक्खिवावतो सो हत्था, चुत्तां तस्सग्गतां णिचामित्ता ।

सुणते य वियारगते, हाह त्ति म वित्तिणी कुणति ॥

अविरतिकाया अभ्ये स धर्मं कथयति सा चापान्तराले का-
यिकाद्यर्थं निर्गता ततस्तस्यां शृण्वत्यां आधिकायां विचार-
भूमौ गतायां सपत्नी तदीयं पुत्रं तस्य साधोरग्रतः उत्क्षिप्य
भूमौ सहसैव निपातयति निपात्य च अहो अनेन अमणेन
अयं पुत्र उत्तिष्ठः सन्नेतदीयहस्ताच्छ्रुतो विपन्न इति महता
शब्देन हातिपूत्कारं करोति । ततो भूयान् लोको मिलितस्तं
साधुं तत्र स्थितं दृष्ट्वा शङ्कां कुर्यात् किमेतत्सत्यमेवेदमिति ।
मृषावाददोषप्रकाशः सप्रपञ्चमुक्त इति न भूयो भाव्यते ।

अथावत्तादानमैथुनयोर्दोषानाह ।

सयमेव कोइ सुद्धो, अपहरती तं पदुच्च कम्मकरी ।

वाणिगिणी मेहुणए, बहुसो य चिरं च संका य ॥

कश्चिद्वती लुब्धः सन् विजनं मत्वा स्वयमेव सुचर्यकलिकां
मुद्रिकामपहरति पञ्चमदत्तादानमापद्यते । तं वा संयतं प्र-
तीत्य “साधुरत्रार्थं शङ्क्यते नाहमिति” कृत्वा कर्मकारी का-
चिदपहरेत् । वाणिजिका वा काचित्प्रोषितभर्तृका तथा समं
मैथुनविषया आत्मपरोभयसमुत्था दोषा भवन्ति । अथवा
यत्र प्रोषितपतिकास्तिष्ठन्ति तत्रासौ बहुशो वारं व्रजति
चिरं च तामिः सह कन्दर्पं कुर्वन्तिष्ठति ततश्चतुर्थवि-
षये शङ्क्येत ।

अथ परिग्रहदोषमाह ।

धम्मं कहेइ जस्स उ, तस्मि ङ वीधारण मए संते ।

मारक्खणपरिग्गहो, परेण दिट्ठस्मि उट्ठाहो ॥

यस्य आवकादेरप्रे धर्मं कथयति स ब्रूयात् यावदहं कायिकीं व्युत्सृज्य अन्नं समागच्छामि तावद्भवता गृहं रक्षणीयमेव-
मुक्त्वा तत्र विचारभूमौ गते स संयतो यावत्तद्गृहं संरक्षति
तावत्परिग्रहदोषमापद्यते तदेवं गृहं रक्षन् परेण दृष्टः स शङ्कां
कुर्यात् नूनमेतस्यापि हिरण्यं सुवर्णं वा विद्यते उट्ठाहं च स
कुर्यात् अहो अयं धर्मणः सपरिग्रह इति । यत एते दोषा
अतो नान्तरगृहे धर्मकथा कस्तव्या ।

द्वितीयपदमाह ।

एगं एायं उदकं, वागरणमहिमन्नक्खणो धम्मो ।

गाढाहं मिलोणेहि य, समासतो तं पि ठिआ णं ॥

गतार्थम् । वृ० ३ उ० ।

अंतरजाय-अन्तरजात-त० भाषाव्यञ्जनाभेदे, यानि द्रव्या-
णि अन्तरात् समभेदयामेव निस्तृणानि तानि जाषापरिणामं
जजन्ते तान्यन्तरजातमुच्यते आचा० २ वृ० ४ अ० ।

अंतरणई (दी)-अन्तरनदी-स्त्री० छुद्रनदीषु,

यत्र यावत्प्राप्त्यन्तरनद्यस्तत्प्रतिपादयति ।

जंबूद्वीपस्म पुरच्छिमेण सीयाए महारणईए उत्तरेण
तओ अंतरणईओ पस्सत्ता तेजहा गाढावई दहवई पंकवई ।
जंबूद्वीपपुरच्छिमेण सीयाए महारणईए दाहिणेण तओ
अंतरणईओ पस्सत्ता तेजहा तत्तजला मत्तजला उम्मत्तज-
ला । जंबूद्वीपपच्छिमेण सीओदाए महारणईए दाहिणेण
तओ अंतरणईओ पस्सत्ता तेजहा खीरोदा सीहमोया अतो-
वाहिणी । जंबूद्वीपपच्छिमेण सीओदाए महारणईए
उत्तरेण तओ अंतरणईओ पस्सत्ता तेजहा उम्मिमालिणी
फेणमालिणी गंजीरमालिणी । एवं धायइखंडदीवपुरच्छि-
मदे वि । अकम्मज्मीओ आढवेत्ता जाव अंतरणदीओ
त्ति णिरवसेसं जाणियव्वं जाव पुक्खवरदीवपच्छि-
मदे तदेव णिरवसेसं जाणियव्वं ।

अन्तरनदीनां विष्कम्भः पञ्चविंशत्यधिकं । योजनशतमिति
स्था० ३ उ० ॥

जंबूद्वीपपुरच्छिमेण सीयाए महारणदीए उज्जयकूले ङ अंत-
रणईओ पस्सत्ताओ तेजहा गाढावई दहवई पंकवई तत्तजला
मत्तजला उम्मत्तजला । जंबूद्वीपपच्छिमेण सीओयाए
महारणई उज्जयकूले ङ अंतरणईओ पस्सत्ता तेजहा खीरोदा
सीहमोया अतोवाहिणी उम्मिमालिणी फेनमालिणी गं-
जीरमालिणी स्या० ६ उ० ॥

संग्रहेण

दो गाढावईओ दो दहवईओ दो पंकवईओ दो तत्तजला-
ओ दो मत्तजलाओ दो उम्मत्तजलाओ दो खीरोयाओ दो
सीहसोयाओ दो अतोवाहिणीओ दो उम्मिमालिणीओ
दो फेनमालिणीओ दो गंजीरमालिणीओ ॥

चित्रकूटपद्मकूटवक्रस्कारपर्वतयोरन्तरे नीलवर्षधरपर्वतमित-
व्यवस्थितत्वात् प्राद्वतीकुण्डाद्विगतोरणचिनिर्गता अष्टा-
विंशतिनदीसदृशपरिवारा शीताधिगामिनी सुकच्छमहाकच्छ-
विजययोर्विभागकारिणी प्राद्वती नदी । एवं यथायोगं द्वयोर्द्वी-
योर्वक्रस्कारपर्वतयोर्विजययोरन्तरे क्रमेण प्रदक्षिण्या द्वादशा-
प्यन्तरनद्यो योज्यास्तद्विषयं च पूर्ववदिति स्था० २ उ० (पूर्व-
पश्चिमार्द्धांगेकया द्विगुणत्वादिति)

अंतरदीव-अन्तरद्वीप-पुं० अन्तरशब्दो मध्यवाची अन्तरे लव-
णसमुद्रस्य मध्य द्वीपा अन्तरद्वीपाः प्रज्ञा० १ पदः । अथवा
अन्तरं परस्परं विभागस्तत्प्रधाना द्वीपा अन्तरद्वीपाः । एकोरु-
कादिषु अष्टाविंशतिविधद्वीपजन्तुषु, स्था० ४ उ० ।

सं किं तं अंतरदीवया ? अंतरदीवया अछावीसविहा प-
सत्ता एगोरुया अहामिया वेसाणिया णंगोली ? इयकन्न
गयकन्ना गोकन्ना सकन्निन्ना २ आर्यसमुहा मेदमुहा अय-
मुहा गोमुहा ३ आसमुहा हत्थिमुहा सीहमुहा वग्घमुहा
४ आसकन्ना सीहकन्ना अकन्ना कम्पपाउरणा ५ उका-
मुहा मेहमुहा विज्जुमुहा विज्जुदंता ६ घणदंता लद्धदंता
गृद्धदंता सुद्धदंता ७ सेत्तं अंतरदीवगा ।

सं किं तन्मित्रादि सुगमं नवरमष्टाविंशतिविधा इति यादृशा
एवं यावत्प्रमाणा यावद्व्याप्तगता यन्नामानो हिमवत्पर्वतपृष्ठा-
परदिग्भ्यवस्थिता अष्टाविंशतिविधा अन्तरद्वीपास्तादृशा एव
तावत्प्रमाणास्तावद्व्याप्तगतास्तन्नामान एव शिखरिपर्वतपूर्वाप-
रदिग्भ्यवस्थिता अपि ततोऽत्यन्तसदृशतया व्यक्तिभेदमनपेक्ष्य
अन्तरद्वीपा अष्टाविंशतिविधा एव विचक्षिता इति तज्जाता म-
नुष्या अपि अष्टाविंशतिविधा उक्तास्तानेव नामप्राप्तमुपदर्श-
यति “ तेजहा एगोरुया इत्यादि ” एते सप्त चतुष्का अष्टाविं-
शतिसंख्यत्वात् एते च प्रत्येकं हिमवति शिखरिणि तत्र हिम-
युक्ततया तावद्भाव्यन्ते (प्रज्ञा० १ पदः) इह एकोरुकादिनामा-
नो द्वीपाः परं तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेश इति न्यायान्मनुष्या अप्येका-
रुकादय उक्ताः यथा पञ्चालदेशनिवासिनः पुरुषाः पञ्चाला
इति । जीवा० ३ प्रति० । एतेषु सप्तसु चतुष्केषु प्रथमश्चतु-
ष्कः । तथा च एकोरुकमनुष्याणामेकोरुकद्वीपं पिपृच्छिषुराह ।

कहिं णं भंते ! दाहिणिह्वाणं एगुरुयमणुस्साणं एगुरुयदीवे
णामं दीवे पन्नत्ते ? गोयमा ! जंबूदीवे मंदरस्स पव्वयस्स
दाहिणेणं चुह्वाहिमन्नं तस्स वासहरपव्वयस्स उत्तरपुरच्छिमि-
ह्वाओ चरिमंताओ वयणं नमुई तिस्सि जोयणसयाइं उग्गा-
हिता एत्थ णं दाहिणिह्वाणं एगुरुयमणुस्साणं एगुरुयदीवे
नामं दीवे पणत्ते तिन्नि जोयणसयाइं आयामाविकखंजेणं एव
एकणपाणे जोयणसए किंचि विसेसुणे पारक्खेवणं । से णं
एगाए पउमवरवेइयाए एगेणं वणसकेणं मव्वओ समता
संपरिक्खत्ता से णं पउमवरवेइया अद्दजायणं उक्कं उच्च-
सेणं पंच घणुमेयाइं विक्खंभं णं एगोरुयदीवसमंता परि-
क्खेवेणं पन्नत्ता । तीत्ते णं पउमवरवेइयाए अयमेयारूवे व-
न्नावामे पन्नत्ते तेजहा वयरामया निम्मा एव वेत्तिया व-
न्नओ जहा रायपसेणीए तद्दा भाणियव्वा । मे णं पउम-

वरवेद्या एगेणं वणमंरेणं सव्वओ समंता संपरिक्खिता
 मे णं वणमंरेणं देसूणां दो जोयणां चकवालक्खि-
 भेणं वेइया समए परिक्वेवेणं पन्नत्ते से णं वणखंने कएहे
 किएहोवभासे एवं जहा रायपसेणज्जे वणसंडवन्नओ त-
 हेव निरवसेसं भाणियव्वं । तणाण य वन्नगंधफामो महां
 तणाणं वा वीओप्पायपव्वयगा पुढविस्सिता पट्टगा य जा-
 णियव्वा जाव तत्थ णं बहवे वाणमंतरा देवा य देवीओ
 य आमयंति जाव विहरंति । एगुरुयदीवस्स णं दीवस्स
 अंतो बहुसमरणज्जे जूमिजागे पन्नत्ते से जहानामए
 आलिगपुक्खरेइ वा एवं सयणीए भाणियव्वे जाव पुढवि-
 सिद्धापट्टगं ति । तत्थ णं बहवे एगुरुयदीवया मणुस्सा य
 मणुस्सीओ य आमयंति जाव विहरंति । एगुरुयदीवे णं दीवे
 तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं बहवे उद्दालका मोद्दालका
 कोद्दालका कतमाला नत्तमाला एट्टमाला सिंगमाला सं-
 खमाला दंतमाला सेलमाला गाम दुमगणा पन्नत्ता सम-
 णाउसो ! कुमविकुसविसुद्धस्खमूला मूलमंतो कंदमंतो जाव
 वीयमंतो पत्तेहि य पुप्फेहि य अच्चन्नपक्खिन्ना मिरीए
 अईव २ सोभेमाणा ओघमोजेमाणा चिट्ठांति । एगुरुयदीवे णं
 दीवे तत्थ तत्थ बहवे हेरुयालवणा नेरुयालवणा मेरुया-
 लवणा मेरुयालवणा मालवणा सरलवणा मन्नपणवणा
 प्यफाद्विवणा खज्जरीवणा नालिएवणा कुसविकुस जाव
 चिट्ठांति । एगुरुयदीवे णं दीवे तत्थ बहवे तिलयाज्जउत्ता
 नग्गोहा जाव गयरुक्खा णंदिरुक्खा कुसविकुस जाव चि-
 ट्ठांति । एगुरुयदीवे णं दीवे तत्थ बहुओ पउमलयाओ नागज्ज-
 याओ जाव मौपलयाओ निच्चं कुममियाओ एवं जयावन्नओ
 जहा उववाइए जाव पक्खिवाओ । एगुरुयदीवे णं दीवे तत्थ
 बहवे मिस्सिगुम्मा जाव महाजाइगुम्मा तणगुम्मा दमच्छ-
 वन्नं कुमुपं कुमुपंति जेणं वायविहुल्लगस्साला । एगुरुयदी-
 वस्स बहुसमरणज्जं जूमिभागं मुक्कपुप्फपुंजोवयारकलियं
 करंति । एगुरुयदीवे णं दीवे तत्थ बहुओ वणराईओ पन्नत्ता-
 ओ ताओ णं वनराईओ किएहाओ किएहोवभामाओ जाव
 रम्माओ महामेहणिगुरुं वज्जयाओ जाव महता गंधधणिं मुयं-
 ताओ पामाईयाओ । एगुरुयदीवे णं दीवे तत्थ बहवे मत्तंगा
 नाम दुमगणा पन्नत्ता समणाउसो ! जहा मे चंदप्पभमणिसि-
 लागवसीधुपव्वारुणिसुजायफलपुप्फचोणिज्जा संसार-
 बहुदव्वजुत्तिसंसारकाज्जसंधियआसवमहुमेगरिद्धाभदुद्धजा-
 डपन्नत्तेज्जगा स ताओ खज्जूमुदियासारका विमायण-
 सुपक्खोयरमवरमुवावणरमगंधफरिमज्जुचलवीरियप -
 रिणामा मज्जविधी य बहुप्पगाग तहेव ते मत्तंगया वि दुम-
 गणा अणेगवहुविविहवीमसा परिणयाए मज्जविहीए उव-

वेया फलेहिं पुष्पा विव विमट्ठंति कुमविकुसविसुद्धस्खमूला
 जाव चिट्ठांति । एगुरुयदीवे णं दीवे तत्थ बहवे भिंगगा णाम
 दुमगणा पन्नत्ता समणाउसो ! जहा से चारगघडकरगक-
 लसककरिपायकंचाणिउल्लूकवद्धणिमुपइडकविद्धा पारावस-
 गा भिंगारा करोमिसरंगपरंगपसीयाज्जणिद्धगचवलियअ-
 यपलगवालविचिसवट्टकमणितट्टकसिप्पिखारपिणद्धकंचण-
 मणिरयणभत्तिविचिसविभायणविट्ठिबहुप्पगारा तहेव तेस्मिं
 जिंगेया वि दुमगणा अणेगवहुविविहवीमसा परिणयाए-
 चाए भायणविहीए उववेया फलेहिं पुष्पा विव विमट्ठंति
 कुसविकुस जाव चिट्ठांति । एगुरुयदीवे णं दीवे तत्थ बहवे
 तुर्यगा नाम दुमगणा पन्नत्ता समणाउसो ! जहा
 से आलिगपणवद्धस्फट्ठमिंमामंभातहोरंजकिणियस्व-
 रमुहिमुक्खंसंखियपरिद्धए पव्वगा परिवायणव्वंसवेणुवी-
 गोसुग्गोसगविपंचमहतिकच्छतिरिक्खसतकलाकंमालता -
 लकसंपत्ताओ आतोयविधीए णिउणगंधव्वसमयकुस-
 लेहिं फांदिया तिद्धाणकरणमुद्धा तहेव ते तुमियंगा
 वि दुमगणा अणेगवहुविविहवीमसा परिणयाए ततवितत-
 बंधसिराए चउन्निहाए आतोज्जविहीए उववेया फलेहिं
 पुण्णा विव विमट्ठंति कुसविकुसविसुद्धस्खमूलाओ जाव
 चिट्ठांति । एगुरुयदीवे णं दीवे तत्थ बहवे दीवमिहा
 णाम दुमगणा पन्नत्ता समणाउसो ! जहा से संभवि-
 रागममए नवनिसीहिपतिणो विदीविया चकवालचंदे पभ्य-
 वट्ठिपालत्तज्जणेहिं विउज्जक्षिय तिमिरमहए कणगानकर-
 कुमुमियपारिजायणप्पगासे कंचणमणिरयणविमलमहरि-
 हतवाणिज्जुज्जलविचित्तदंसाहिं दीवियाहिं सहसा पज्जा-
 क्षिओ सवियणिच्छतेयदिप्पंतविमल्लगहणसमयप्पदाहिं वि
 तिमिरकरकसूरपसरिउज्जावविक्षियाहिं जालाउज्जलपह-
 मियाभिरामाहिं सोजमाणाहिं सोजमाणा तहेव ते दीवसि-
 हा वि दुमगणा अणेगवहुविविहवीमसा परिणयाए उज्जो-
 यविहीए उववेया फलेहिं कुसविकुस जाव चिट्ठांति ।
 एगुरुयदीवे णं दीवे तत्थ बहवे जोडसिया नाम दुमगणा
 पन्नत्ता समणाउसो ! जहा से अचिरुग्गयसरयसूरमंरुद्ध-
 पमंतउक्कमहस्सदिप्पंतविज्जुज्जलल्लुयबहुनिज्जूमजालि-
 निच्छंतधोयतत्तवणिज्जकिंसुया सोगजासुयणकुसुमविमउ-
 क्षियपुंजमणिरयणकिरणज्जहिंगुल्लयतिरयरुवाइरेगरुवा त-
 हेव ते जोतिमिहा वि दुमगणा अणेगवहुविविहवीमसा
 परिणयाए उज्जोयविहीए उववेया सुहलेमा मंदलेसा मंदा-
 तवलेसा कूडागाणद्विया अन्नोन्नममांगाहाहिं लेसाहिं माए
 पभाए तेयसा सव्वओ समंताओ जासंति उज्जावंति
 पजासंति कुमविकुस वि जाव चिट्ठांति । एगुरुयदीवे णं

दीवे तत्थ बहवे चित्तंगा नाम दुमगणा पञ्चत्ता समणाउसो !
 जहा से पेञ्जाघरे व्व चित्ते एमेव कुसुमदाममाला कुवु-
 ज्जलेमा जासंतमुक्कपुप्फपुंजावयारकक्षिण विरक्षियविधि-
 त्तमल्लमिरिसमुदप्पगारंभे गंथिमवेदिमपूरिमसंघयमेणं मल्लेणं
 छेयसिरियविजागरणं सव्वओ समंता चेव समणुवच्छे प-
 विरललंतंबंतविप्पइहेहि पंचववेहि कुसुमदामेहि सोत्तमाणा
 बनमालकतरंगए चेव दिप्पमाणे तद्देव ते चित्तंगया वि दुम-
 गणा अणेगबहुविविहवीसमा परिणयाए मल्लविहीए उव-
 वेया कुसविकुस वि जाव चिट्ठंति । एगुरुयदीवे णं दीवे
 तत्थ बहवे चित्तंगा नाम दुमगणा पञ्चत्ता समणाउसो !
 जहा से सुगंधवरकलममाश्रितंलुलविमिच्छिणुवयदुद्धर-
 ष्छे सारयवयमंरुखेभमहुमेलिए अइरसे परमभे देज्जउत्त-
 भेगवन्नगंधमत्ते रम्भो जहा वावि चक्कवटिस्स होज्ज निउणे-
 हिं सुपपुरिसंहिं सज्जिए चाउरकप्पसेयसित्ते व ओदणे
 कल्लमसाक्षिणव्वतिए विवकेसेवप्फमिउविसयसगल्लमित्थे
 अणेगमालणगसंजुत्ते अहवा पमिपुअदव्वुवक्खवेहे सुसकप
 वल्लगंधरसफरिसजुत्तबल्लवीरियपरिणामे इंदियवन्नगच्छणे
 खुप्पिवासासहणे पहाणगुलकटियखंडमच्छंदिउवणीय व्व
 मोयगे सयहसमितिगळे हवेज्जा । परमइट्ठगसंजुत्ते जहेव
 ते चित्तरमा वि दुमगणा अणेगबहुविविहवीसमा परिण-
 याए भायणविहीए उववेया कुसविकुस जाव चिट्ठंति ।
 एगुरुयदीवे णं दीवे तत्थ बहवे मणियंगा नाम दुमगणा पण-
 त्ता समणाउसो ! जहा से हारद्धहारवेणगमउरकुंडलवा-
 मुज्जमहेमजासमणिजासकणगजासगसुत्तगउचितियकडग-
 खड्डयएगावलिंकठमुत्तमगरगजरत्थगेवेज्जसोणिमुत्तमचूडा-
 मणिकणगतिलगफुल्लगसिद्धत्थियकप्पवातिससिमुरउसज-
 चकगतलभंगेयतुडियहत्थमासगवन्नखदीनारमाक्षिया चंद-
 मूरमाक्षिया हरिसयकेयूरवन्नियपादंबअंगुलिज्जगकंचीमेह-
 लाकलावपयरकपायजाल्लयंठियखंखिणिरयणोरुजासन्नभि-
 वरनेउगवन्नणमाक्षिया कणगणिगमालिया कंचणमणि-
 रणभत्तिचित्तव्वज्जमणविही बहुप्पगारा तद्देव ते मणियंगा
 वि दुमगणा अणेगबहुविविहवीसमा परिणयाए जूसणवि-
 हीए उववेया कुसविकुस वि जाव चिट्ठंति । एगुरुयदीवे णं दीवे
 तत्थ बहवे गेहागारा नाम दुमगणा पञ्चत्ता समणाउसो !
 जहा से पागागट्टासगचरियागोपुरपासापागासतलगमहवए-
 गसासगचाउसासगगन्नघरमोहणघरवलजिघरचित्तसास-
 गमालियजत्तिघरवहतंसंनंदियावत्तसंठियावत्तपंरुतरलपुरुमा
 दाहम्मियअहवागंधवलहरअद्धसागहंविभतसेद्धमेद्धसंदि-
 यकूडारगमुविहिकोडुगअणेगघरसरणसेणओवेणविहंगजास-
 चंदनिव्वहअपवरककरोत्ताक्षिचंदसाक्षिविभत्तिकक्षिता जव-

णविही बहुविगप्पा तद्देव ते गेहागारा वि दुमगणा अणेगबहु-
 विविहविस्ससा परिणयाए सुहाराहणसुहोत्तागए सुहानिकव-
 मणपवेसाए दइरमोपाणपंतिकाक्षियाए पइरिचाए सुहविहाराए
 मणाणकूलाए भवणविहीए उववेया कुसविकुस वि जाव चि-
 ट्ठंति । एगुरुयदीवे णं दीवे तत्थ बहवे अणिगणा नाम दुमगणा
 पञ्चत्ता समणाउसो ! जहा से अणेगआइगरबोमतणुयकंब-
 लदुगल्लकोसेज्जकासमिप्पइच्छाणिअंसुतवन्नावरणातवारवा-
 णगपच्छाभरणचित्तमहिणगकल्लाणगजिगमेहल्लकज्जल-
 बहुवन्नरत्तपीयसुकिद्धमरकयमिगसोमहेमप्फरल्लगअवरतगासि-
 धुउसभदामिन्नविंगकद्धिगनद्विणतंतुमयभत्तिचित्ता वत्थविही
 बहुप्पगारा हवेज्ज वरपट्टगुगता बाणरागकाक्षिया तद्देव ते
 अणियणा वि दुमगणा अणेगबहुविविहवीसमा परिणयाए
 वत्थविहीए उववेया कुसविकुस वि जाव चिट्ठंति ए० । एगु-
 रुयदीवे णं जंते ! दीवे मणुयाणं केरिसए आगारभावपडा-
 यारं पमत्ते ! गोयमा ! ते णं मणुया अणतिवरसोमचारुद्धा
 भोगुत्तमा भोगलक्खणधरा जोगसास्सरीया सुजायसव्वं-
 गसुंदंगा मुपइड्डियकुम्मचारुवल्लणा रत्तुप्पलपत्तमउयमुकु-
 मासकोमल्लतला नगणगरमगरसागरचक्कंठरंकल्लख-
 णंकियचल्लणा अणगुव्वमुसाहयंगुलिया लस्यतणुयत्तंब-
 णिच्छणखा संठियसुसल्लिहगुदगुप्पा एण। कुखिंदावत्तवद्दा-
 णुपुव्वजंघा सामुग्गनिमुग्गगूढजाणगतससणसुजातससिभो-
 रुवरवारणमत्ततुल्लविक्रमविद्धासितगती सुजातवरतुरगगम्भ-
 देना आइन्नहता व्व णिरुव्वेवा पमुइयवरतुरगमीहअइ-
 रेगवट्टियककी साहयमोणंदमुसल्लदप्पणणिगारतवरकणग-
 ठरुसरिसवरवइरवलितमज्जा उज्जअसमसंहितसुजायजच्च-
 तणुकसिणणिच्छादेज्जलउहसुकुमालमउपरमणिज्जरोम-
 राई गंगावत्तयपयाहिणावत्ततरंगजंगुररविकिरणतरुणबो-
 धियअकोसा तंतपउमगंजीरविगरुणाभा ऊमविहगसुजायपी-
 णकुच्छी ऊमोदरा सुइकरणी पम्हविगरुणा जामन्नत्तपासा
 संगतपासा सुंदरपासा सुजातपासा मितमाइत्तपीणरइत्तपासा
 अकरंइयकणगुर्यगनिम्मल्लसुजायनिरुव्वइयदेहधारी पसत्थ-
 उत्तीसल्लक्खणधरा कणगसिद्धातल्लज्जल्लपसत्थसमतलउव-
 चियविच्छिन्नपिहुल्लवच्छा सिरिवच्छंकियवच्छा पुरवफक्षि-
 हवट्टियजुया जुयगीसरविपुल्लजोगआयाणफलिहउच्छूद-
 दीहबाहुज्जगमन्निभपीणरइयपीवरपउट्टसंठियउवचियधणा-
 थिरसुव्वसुमसिद्धपव्वसंधी रत्ततलोवइत्तमउयमंमल्लपमत्थल-
 कवणसुजायअच्छिउहजालयाणी पीवरवट्टियसुजायकोमल्लवरं-
 गुलीआ तंबतल्लिणसुतिरतिल्ल (रुचिर) निद्धलुक्खा (नखा)
 चंदपाणिलेहा मूरपाणिलेहा संखपाणिलेहा चक्काणिहेहा
 दिसासोवत्थियपाणिहेहा चंदमूरसंखचक्रदिमासोवत्थियपा-

णिमेहा अणगवरलक्खणुत्तमपमत्थसुविरइयपाणिलेहा वरम
हिसवराहमीहसद्वल्लसभणागवरविउल्लउत्तमदंखंधा च-
उरंगुलसुणप्पमाणकंबुवरसरिसगीवा अवडितसुविजत्तसु-
जातचित्तमंसलसंठियपमत्थसद्वल्लविउल्लहणुया उतवित-
सिलप्पवालविबफलसन्निजाभरोहा पंडुरससिमगलविम-
लानिम्मलसंखदधियणगोखीरफणदगरयमुणालियाधवन्न-
दंतसेदी अखंदता अफुदियदंता अविरल्लदंता सुसिणि-
च्छदंता मुजातदंता एगदंतासेदि च्व अणगदंता हुतवहनि-
च्छंतधोतत्ततवणिज्जरत्ततत्तताहुजीहा गरुडायतउज्जुतुग-
णासा अवदासियपोंररीयणयणा कोकासितधवन्नपत्त-
दंता आणामियचानुरुइलकिणहन्नराइयसंठियमंगतआ-
यतमुजाततणुकमिणानिच्छत्तमया अल्लीणपमाणजुत्तसव-
णा सुस्मवणा पीणमंसल्लकवोअदेसभागा अइरुगयवाअचं-
दसंठियपसत्थविच्छिन्नममणिहाला उरुवइपदिपुअसोम-
वयणा उत्तागरुत्तिमंगदेसा यणनिचियसुबफलक्खणुअ-
यकूडागारणिजपिदियमिरा हुतवहनिच्छंतधोयतत्ततवणिज्ज-
रत्तकेसंतकेसजूमिसामिअपोंरयणणिचियओदियमिउविमय
पमत्थसुहुमन्नक्खणसुगंधमुंदरजुयमोयगजिगाणील्लकज्जलप-
हदुमरगयणिच्छणिकुंरुवाणिचियकुंचियपयाहिणावत्तसुद्ध-
सिरिया लक्खणवज्जणगुणोववेया मुजायसुविभत्तसूखा
पामाइया दरिमणिज्जा अजिरुवा पडिरुवा । ते णं मणुया
ओहस्सरा हंसमरा कोंचस्सरा खंदियोसा सीहस्सरा सीह-
घोमा मंजुस्सरा मंजुघोमा सुस्सरा निग्घोसा ढायाउज्जो-
इयंगमंगा वज्जरिसहनारायमंघयणा समचउरंमसंठाणसं-
ठिया सिणिच्छत्ती निरायंका उत्तमपसत्थअइसेमनिरुवम-
तणु जद्धमन्नकलंकसेययदोसविज्जियसरीरा निरुवमले-
वा अणुलोमवाउवंगा कंकगहणी कपोतपरिणामा सउनि-
पोमपिउंतरोरुपरिणया विग्गहियउन्नयकुच्छी पउमप्पल्ल-
सरिसगंधनिस्साससुरहियवयणा अट्टधणुसयल्लमिया तेभिं
मणुयाणं चउसट्टिपिडिकरंमगा पन्नत्ता समणाउमो ! ते णं
मणुया पगइभइया पगइविणीया पगइउवमंता पगइपयणु-
कोहमाणमायालोत्ता मिउमइवसंपन्ना अल्लोणा भइगा वि-
णीया अपिच्छा असिहिदिसंचया अचंदा विदिसंतरपवि-
मणा जहिस्सियकामगामिणो य ते मणुयमणा पन्नत्ता समणा-
उमो ! तेसि णं भंते ! मणुयाणं केवतिकालस्स अहारहे समु-
प्पज्जइ ? गोयमा ! चउत्थभत्तस्म आहारहे समुप्पज्जइ एगुरु-
यमणुईणं भंते ! केरिसए आगारभावपमोयारे पणत्ते ! गोयमा !
ताओ णं मणुईओ मुजायसव्वंगसुंदरीओ पहाणमहिलागु-
णेहिं जुत्ता अखंतविमप्पमाणपउमसूमाअकुम्मसंठियविसि-
हचल्लणा उज्जुमउयपीवरनिरंतरमुमातचल्लणंगुलीओ अ-
वृक्षयरतिथतलिणं तंस्सुपिणिच्छणत्वा रोमरहियवट्टल-

डमंठियअजहन्नपसत्थलक्खणअकोप्पजंघजुयत्ता सुणिमि-
यसुगूदजाणु मंसल्लसुबच्छसंधा कयल्लिखंजातिरेगमंठिया णिव्व
णसुमाअमउयकोमन्नअविरल्लसमसंहंतमुजातवट्टपीवरनिरंतरगे-
रुअअट्टावयदीविपट्टसंठिया पसत्थविच्छिन्नपिहल्लसोणिवद-
णायामप्पमाणुगुणियविसाअमंसल्लसुबच्छजहल्लवरधारिणि-
उवज्जविराइयपसत्थलक्खणणिरोदरा तिबलियतणुणामियम-
ज्जियाओ उज्जुयमममहियजच्छतणुकमिणाणिच्छादेज्जल
इरुसुविभत्तकंतमुजायसोअंतुरुल्लरमणिज्जरोमराई गंगावत्त-
कप्पयाहिणावत्ततरंगजंगुररविकिरणतरुणबोधियअकोमायं-
तपउमगंजीरविगमणाजा अणुअरुपमत्थपीणकुच्छी सन्न-
यपामा संगयपामा मुजायपामा मियमईयपणिरइयपासा अ-
करंरुयकणगरुयगनिम्मल्लमुजायणिक्खहयगायल्लदी कंचण-
कल्लसपमाणसमसहियमुजायालइचुचुयआमल्लजमल्लजुगल्ल-
वट्टियअच्छुअयरतिथसंठियपयोधराओ जुजंगअणुपुव्वत-
णयगोपुच्छवट्टसममहियणमियआएज्जलालियवाहाओ तं-
वणहा मंसल्लगहत्था पीवरकोमलवरंगुलीओ णिच्छपा-
णिलेहा रविमसिंखचक्कसोत्थियविजत्तसुविरतिथपाणि-
लेहा पीणुअयकक्खवक्खवत्थिपदेमा पदिपुअगल्लकबोला
चउरंगुलसुणप्पमाणकंबुवरसरिसगीवा मंसल्लसंठियपसत्थह-
णुगा दालिमपुप्फपगासपीवरपलंबकुंचियवराधरा सुंदरोत्त-
रोहा दधिदगरयचंदकुंदवासंतिमउल्लअच्छिहविहल्लदसणा
रत्तुप्पलरत्तमउयसुमाअताहुजीहा कणयरमउल्लअकुल्लिअ-
वृज्जुगयउज्जुतुगणासा सारयनवकमलकुमुदकुवलयाविमु-
क्कमउल्लदल्लनिगरसरिमल्लक्खणअंकियकंतनयणा पत्तल-
धवलायततंबओयणाओ आणमितवावरुल्लकिणहभराइमं-
ठियसंगयआययसुजायतणुकमिणानिच्छत्तमया अल्लीणप-
माणजुत्तमवणा सुस्मवणा पीणमहरमणिज्जगंदलेहा चउरं-
सपसत्थसमणिहाला कोसुदीरयणीकरविमल्लपरिपुन्नसोम-
वयणा उत्तमयउत्तिमंगा कुरिहसुसिणिच्छदीहसिरिया
उत्तज्जभयजुवधूजदामिणिकमंरुक्कल्लसवाविसांत्थियपडा -
गजवमच्छकुम्मरहवरमगरज्जभयसुकथाअअंकुसअट्टावयवी-
ईमृपइच्छक्कमउरसरियाजिसेयतोरणमेइणीउदधिवरजव-
णगिरिवरआयंसल्लियगयउमजसीहचमरउत्तमपसत्थल्ल-
त्तामल्लक्खणधरीओ हंससरिसगईओ कोंइल्लमहुरगिरसुस्म-
राओ कजाओ सव्वस्स अणुपयाओ ववगयवत्तिपल्लिया-
वंगदुवन्नवाही दोभग्गसंगमुक्काओ वत्तेणयनराण थाचूण-
मूमियाओ सज्जावसिंणारचारुवेसा संगतगतहसियभणिय-
चिहियविह्लाससंज्ञाविनउणजुत्तावयारकुसल्ला सुंदरयणजह-
णवयणकरचरणयणल्लावन्नवन्नरुजोव्वणविभासकल्लिया
नंदणवणविवरचारिणीओ व्व अच्छराओ अच्छेरगपिच्छ-
णिज्जा वामाइतातोदरिसणिज्जानो अजिरुवाओ पडिरुवाओ

तासि णं जंते ! मणुईणं केवतिकासस्स आहारहे समुप्पज्जइ ? गोयमा ! चउत्थजत्तस्स आहारहे समुप्पज्जइ । ते णं भंते ! मणुया किमाहारंति ? गोयमा ! पुढवीपुप्फफलाहारा ते मणुयगणा पक्खत्ता समणाउसो ! तीमे णं भंते ! पुढवीए केरिसए अस्साए पक्खत्ते ! गोयमा ! से जहानामए गुह्मेइ वा खंमेइ वा सकराइ वा मण्डेदियाइ वा भिसकंदेइ वा पप्पक्रमोतंतति वा पुप्पत्तराइ वा पउमुत्तराइ वा अकोसियाति वा विजताति वा महाविजयाति वा पायसोवमाइ वा उवमाइ वा अण्णोवमाइ वा चउरके गोखीरे चउट्टाणे परिणए गुडखंरुमच्छंमिउवणीए मंदग्गिकटिपवस्सेणं उववेए जाव फासेणं जवे एतारुवेसि ता नो इण्ठे समहे । तीसे णं पुढवीए एत्तो इट्टपराए चेव जाव मणामतराए चेव । आमाएणं भंते ! पुप्फफलाणं केरिमए आसाए पक्खत्ते ! गोयमा ! से जहानामए रन्नो चाउरंतचकवटिस्स कट्ठाणपवरजोयणे सयसहस्सनिप्फन्ने वन्नेणं उववेए गंधेणं उववेए रसेणं उववेए फासेणं उववेए आसायाणिज्जे बीसायणिज्जे दीवणिज्जे दप्पणिज्जे बीहिणिज्जे मयणिज्जे सत्विदियगायपल्लायणिज्जे भवे ता रुवे सिया नो इण्ठे समहे । तेसि णं पुप्फफलाणं इत्तो इट्टतराणं चेव जाव अस्साएणं पन्नत्ते । ते णं भंते ! मणुया तमाहारेत्ता कट्ठि वसहिं उवेति ? गोयमा ! रुक्खगेहालयाणं ते मणुयगणा पन्नत्ता समणाउसो ! ते णं भंते ! रुक्खा किं संठिया पक्खत्ता ? गोयमा ! कूमागरसंठिया पच्छापरसंठिया उत्तागरसंठिया जयसंठिया धूमसंठिया तारणसंठिया गोपुरसंठिया पात्तगसंठिया अट्टात्तगसंठिया पासायसंठिया इम्मिमतत्तसंठिया गक्खसंठिया वात्तगपातियसंठिया वल्लभीसंठिया अण्णे तत्थ बहवे वरजवणसयणासणविसिद्धसंठाणसंठिया सुभसंठितल्लुया णं ते दुमगणा पक्खत्ता समणाउसो ! अत्थि णं भंते ! एगुरुयदीवे णं दीवे गेहाणि ना गेहावयणाणि वा णो इण्ठे समहे रुक्खगेहालया णं मणुयगणा पक्खत्ता समणाउसो ! अत्थि णं भंते ! एगुरुयदीवे णं दीवे गामाइ वा नगराइ वा जाव सन्निवेसाइ वा णो इण्ठे समहे । जइत्थियकामगामिणो णं ते मणुयगणा पन्नत्ता समणाउसो ! अत्थि णं जंते ! एगुरुयदीवे णं दीवे असीइ वा मसीइ वा किसीति वा विवणीइ वा पणीइ वा वाणिज्जाइ वा नो इण्ठे समहे । ववगयअसिमसिक्खीविवणिपणियवाणिज्जबज्जा णं ते मणुयगणा पक्खत्ता समणाउसो ! अत्थि णं भंते ! एगुरुयदीवे णं दीवे हिरण्णेइ वा सुवज्जेइ वा कंसेइ वा हूसेइ वा मणीइ वा मुत्तिएइ वा त्रिपुल्लवणकणगरयणमणिमोत्तियसंखसिद्धपवामंत-

सारसावयज्जे वा हंता ! अत्थि णो चेव णं तेसि मणुयाणं तिक्खेममत्तिजावे समुप्पज्जइ । अत्थि णं जंते ! एगुरुयदीवेणं दीवे रायाइ वा जुवरायाइ वा ईमरेइ वा तल्लवरेइ वा माहंविण्णइ वा कोहुंविण्णइ वा इम्भेइ वा सेट्ठिण्णइ वा सेणावई वा सत्थवाहेइ वा नो इण्ठे समहे ववगयइत्थिसकाराएणं ते मणुयगणा पक्खत्ता समणाउसो ! अत्थि णं भंते ! एगुरुयदीवे णं दीवे दासाइ वा पेसाइ वा सिस्साइ वा भयगति वा जाइक्कागाइ वा कम्मगाराइ वा भोरापुरिसाइ वा नो इण्ठे समहे ववगयआभोगिया णं ते मणुयगणा पन्नत्ता समणाउसो ! अत्थि णं भंते ! एगुरुयदीवे णं दीवे माताति वा पिताइ वा जायाइ वा जयणीइ वा भज्जा वा पुत्ताइ वा धूयाइ वा सुएहाइ वा हंता ! अत्थि नो चेव णं तेसि णं मणुयाणं तिक्खे पेम्मबंधणे समुप्पज्जइ पयणुपेम्मबंधणा णं ते मणुयगणा पन्नत्ता समणाउसो ! अत्थि णं भंते ! एगुरुयदीवे णं दीवे अरीइ वा वेरिइ वा घायगाइ वा बहगाइ वा पडणीइ वा पच्छामित्ताइ वा णो इण्ठे समहे ववगयवेराणुबंधा णं ते मणुयगणा पन्नत्ता समणाउसो ! अत्थि णं जंते ! एगुरुयदीवे णं दीवे मित्ताइ वा वयंसाइ वा घमियाति वा सुहंति वा सुहीयाइ वा महाभागाति वा संगतियाति वा नो इण्ठे समहे ववगयपेमाणुरागा णं ते मणुयगणा पक्खत्ता समणाउसो ! अत्थि णं भंते ! एगुरुयदीवे णं दीवे आवाहाइ वा निवाहाइ वा जप्पाइ वा सक्काइ वा घालिपागाइ वा चोलोवणतणाइ वा सीमंतावणतणाइ वा पितिपिडनिवेयणाइ वा नो इण्ठे समहे ववगयआवाहविवाहजन्नसख्खालिपागचोलोवणसीमंतोवणतणपितिपिडनिवेदणा णं ते मणुयगणा पक्खत्ता समणाउसो ! अत्थि णं जंते ! एगुरुयदीवे णं दीवे ईदमहाइ वा रुद्धमहाइ वा खंदमहाइ वा सिक्खमहाति वा वेसमणमहाति वा मुगुंदमहाति वा नागमहाइ वा जक्खमहाइ वा भूतमहाइ वा कूवमहाइ वा तत्तागमहाइ वा नंदिमहाइ वा ईदमहाइ वा पक्खयमहाति वा रुक्खमहाइ वा चेतिपमहाइ वा यूज्जमहाइ वा णो इण्ठे समहे ववगयमहातियाणं ते मणुयगणा पक्खत्ता समणाउसो ! अत्थि णं भंते ! एगुरुयदीवे णं दीवे नरुपिच्छाइ वा एट्टपेच्छाति वा मल्लपेच्छाति वा मुट्ठियपेच्छाति वा विरुम्बगपेच्छाति वा कट्ठकपेच्छाति वा पवगपेच्छाति वा अक्खवाइगपेच्छाति वा हासगपेच्छाति वा हांसपेच्छाति वा मंखपेच्छाति वा तणइत्तपेच्छाति वा तुंबवीणपेच्छाति वा कीवपेच्छाति वा मागहपेच्छाति वा जल्लपेच्छाइ वा कहयापेच्छाइ वा णो इण्ठे समहे ववगयकोउइक्का णं ते मणुयगणा पक्खत्ता समणाउसो ! अत्थि

एणं भंते ! एगुरुयदीवे एणं दीवे सगमाइ वा रहाइ वा जाणाइ वा गिल्लीति वा पल्लीति वा थिल्लाइ वा पवहणाइ वा सीया-
इ वा संदमाणियाइ वा नो इण्हे समेट्ठे पादचारविहारिणो
एणं ते मणुयगणा पन्नत्ता समणाउसो ! अत्थि एणं भंते !
एगुरुयदीवे एणं दीवे आसाइ वा हत्थीइ वा उट्ठाति वा गोणाइ
वा महिसाइ वा खराइ वा अयाइ वा एलगाइ वा हंता अत्थि
नो चेव एणं तेसिं मणुयाणं परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति ।
अत्थि एणं भंते ! एगुरुयदीवे एणं दीवे गावीइ वा महिसीइ वा
उट्ठीति वा अयाइ वा एलगाइ वा हंता ! अत्थि नो चेव एणं
तेसिं मणुयाणं परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति । अत्थि एणं
भंते ! एगुरुयदीवे एणं दीवे सीहाइ वा चम्पाइ वा दीवियाइ
वा अत्थाइ वा परस्सराइ वा सियात्ताइ वा विटालाइ वा सुण-
गाइ वा कोल्लसुणगाति वा कौकतियाइ वा ससगाइ वा दित्त-
वित्तलाति वा चित्तुलगाइ वा हंता ! अत्थि नो चेव एणं अन्न-
मन्नस्तेसिं वा मणुयाणं किंचि आवाहं वा पवाहं वा उप्पा-
यंति उविच्छेयं वा करेति । पगइभद्दगा एणं ते सावयगणा
पन्नत्ता समणाउसो ! अत्थि एणं भंते ! एगुरुयदीवे एणं दीवे
साळीइ वा बीहीइ वा गोदूमाइ वा इक्खूइ वा तिस्साय वा
हंता ! अत्थि नो चेव एणं तेसिं मणुयाणं परिभोगत्ताए ह-
व्वमागच्छंति । अत्थि एणं भंते ! एगुरुयदीवे एणं दीवे गत्ताइ
वा दरीइ वा पाइ वा घंसीइ वा जिगुइ वा उवाएइ वा वि-
समेइ वा विजलेइ वा धूळीइ वा रेणुति वा पंकेइ वा व-
लणीइ वा एणो इण्हे समेट्ठे । एगुरुयदीवे एणं दीवे व-
हुसमरमाणिज्जे जूमिजागे पन्नत्ते समणाउसो ! अत्थि एणं
भंते ! एगुरुयदीवे एणं दीवे खाणुइ वा कंटाएइ वा करीसहाइ
वा सक्कराइ वा तणकयवराइ वा सत्तकयवराइ वा असुईइ
वा पूईइ वा उन्निगंधाइ वा अचोक्खाइ वा एणो इण्हे स-
मेट्ठे ववगयखाणुकंटकरीसइसक्करतणकयवरअसुईपूईयउ-
न्निगंधमचोक्खवज्जिएणं एगुरुयदीवे पन्नत्ते समणाउसो !
अत्थि एणं भंते ! एगुरुयदीवे एणं दीवे दंसाइ वा ममगाति वा
पिसुगाइ वा जूयाइ वा लिक्खाइ वा ठिकुणाइ वा नो इण्हे
समेट्ठे ववगयदंसममगपिसुगजूयात्तिक्खठिकुणपरिवज्जिए
एणं एगुरुयदीवे पन्नत्ते समणाउसो ! अत्थि एणं भंते ! ए-
गुरुयदीवे एणं दीवे अहीइ वा अयगराइ वा महोरगाति वा
हंता अत्थि नो चेव एणं ते अन्नमन्नस्स तेसिं वा मणुया-
णं किंचि आवाहं वा पवाहं वा उविच्छेयं वा पकरेति पग-
इभद्दगा एणं ते वात्थगणा पन्नत्ता समणाउसो ! अत्थि एणं
भंते ! एगुरुयदीवे एणं दीवे गहदंभाति वा गहमुसत्ताइ वा
गहगजियाइ वा गहजुत्ताइ वा गहसंधादाइ वा गहअव-
मव्वा अज्जाइ वा अज्जरुक्खाइ वा संक्काइ वा गंधव्व-
णगराइ वा गज्जियाइ वा विज्जुयाइ वा उक्कापयाइ वा दि-

सादाहाइ वा पिग्घाइ वा पंसुविठीइ वा जूयाइ वा जक्खा-
लित्ताइ वा धूमियाइ वा महियाति वा रत्तम्यायाइ वा चं-
दोवरागाइ वा सूरुवरागाइ वा चंदपरिवेसाइ वा सूरपरिवे-
साइ वा पम्भिचंदाइ वा पम्भिसूराइ वा इंदधणुआइ वा उ-
गमच्छाइ वा अमोहाइ वा कविहसीयाइ वा पाईणवायाइ
वा पढीणवायाइ वा जाव मुद्धवायाइ वा गामदाहाइ वा
नगरदाहाइ वा जाव सन्निवेसदाहाइ वा बाणक्खयजण-
क्खयकुल्लक्खयधणक्खयवसणजुत्तमणारयाइ वा नो इण्हे
समेट्ठे । अत्थि एणं भंते ! एगुरुयदीवे एणं दीवे डिंवाइ वा
रुमराइ वा कलहाइ वा बोत्ताइ वा खाराइ वा वेराति वा
बिरुद्धरज्जाइ वा नो इण्हे समेट्ठे ववगयद्विंवरुमरक्खहो-
लत्तारवेरविरुद्धरज्जविवज्जिया एणं ते मणुयगणा प-
न्नत्ता समणाउसो ! अत्थि एणं भंते ! एगुरुयदीवे एणं
दीवे महाजुत्ताइ वा वा महासंगमाइ वा महामत्थपट्ठाणइ
वा महापुरिसपहाणाइ वा महारुधिरपट्ठाणइ वा नागवाणा-
ति वा खेलवाणाति वा तामसवाणाति वा बुच्चइयाइ वा
कुल्लरोगाइ वा गामरोगाइ वा नगररोगाइ वा मंल्लरोगाइ
वा सीसवेयणाइ वा अच्चिक्खेयणाइ वा कन्नवेयणाइ वा
नक्खेयणाइ वा दंतवेयणाइ कासाइ वा सासाइ वा जराइ
वा दाहाइ वा कच्छूइ वा खसराइ वा कोट्टाइ वा कुलाति
वा दगोवराइ वा अरिसाइ वा अजिरगाइ वा जगंदलाइ
वा इंदग्गहाइ वा खंदग्गहाइ वा कुमाग्गहाइ वा नागग्ग-
हाइ वा जक्खग्गहाइ वा जूयग्गहाइ वा उव्वेवग्गहाइ वा
धणुग्गहाइ वा एगाहियाइ वा वेपाहियाइ वा तेयाहियाइ
वा चाउत्थगाहियाइ वा हिययसूलाइ वा मत्थगसूलाइ वा
पाससूलाइ वा कुच्चिसूलाइ वा जोणिसूलाइ वा गाममारं
वा जाव सन्निवेसमारी वा पाणक्खय जाव वसणजुत्तम-
णायरियं वा नो इण्हे समेट्ठे ववगयरोगायंका एणं ते मणु-
यगणा पन्नत्ता समणाउसो ! अत्थि एणं भंते ! एगुरुयदीवे
एणं दीवे अइवासाइ वा मंदवासाइ वा सुवुट्ठीइ वा मंदवुट्ठी-
इ वा लदवाहीइ वा पवाहाइ वा दगुब्भेयाइ वा दगुप्पी-
लाइ वा गामवहाइ वा जाव सन्निवेसवहाइ वा पाणक्ख-
य जाव वसणभूतमणारियाइ वा नो इण्हे समेट्ठे ववगय-
वगोवद्दगा एणं ते मणुयगणा पन्नत्ता समणाउसो ! अत्थि
एणं भंते ! एगुरुयदीवे एणं दीवे आयागराइ वा तंवागराइ
वा सीसागराइ वा सुवन्नागराइ वा रयणागराइ वा वहरा-
गराइ वा वसुहाराइ वा हिरणवासाइ वा सुवन्नवासाइ
वा रयणवासाइ वा वरवासाइ वा आजरणवासाइ वा
पत्तं वा पुप्फं वा फलं वा वीयं वा संगंधं वा ममल्लं वा
मवन्नं वा सत्तुन्नं वा सत्तीरवुट्ठीइ वा रयणवुट्ठीइ वा

हिरण्यवुडीः वा सुवन्नं तदेव जाव बुन्नवुडीः वा सुकालाः वा सुकालाः वा सुभिवत्ताः वा दुम्भिवत्ताः वा अप्पयाः वा मङ्गयाः वा कयाः वा विकयाः वा सं-
णिहीः वा संचयाः वा निधीः वा निहाणाः वा चिर-
पोराणाः वा पहीणसामियाः वा पहीणसज्याः वा पही-
णोत्तागाः जाइं इमां गापागरनगरखेदकव्वदमंरुवदोइमु-
हपड्गासमसंवाहसन्निवेशेसु सिंघादगतिगचउकचचरचउ-
म्मुहमहापदमहेसु नगरनिष्पण्णेषु सुसाणगिरिकंदरसंतिस-
लोव्वाणभरणगिहेसु सन्निखित्ता चिह्न्ति नो इण्ढे समंढे
एगुरुयदीवे एं भंते ! दीवे मणुयाणं केवइयं कालं
त्रिं पसत्ता ? गोयमा ! जहाएणं पत्तिओवमस्स असंखेज्ज-
भागं अमंखेज्जति भागेणं ऊणमं उक्कोमेणं पत्तिओवमस्स
असंखेज्जज्जागं । ते एं जंते ! मणुया कासमासे कालं किञ्चा
कहिं गच्छंति कहिं उववज्जांति गोयमा ! ते एं मणुया उ-
म्मासावमेसाउआ मिहुणाइं पसवंति अउणासीइं राइंदियाइं
मिहुणाइं सारक्खंति संगोवंति सारखित्ता उस्ससित्ता णि-
स्समित्ता कासित्ता विचित्ता अकिट्ठा अव्वइया अपरि-
याविया मुहं मुहेणं कालमासे कालं किञ्चा अणयरेसु देव-
लोएसु देवत्ताए उववत्तारो जवंति देवभोगपरिगगहिया एं
ते मणुयगणा पणत्ता समणजसो ॥

एकोरुक्कमनुष्याणामेकोरुक्कद्वीपं विपुच्छिपुराह । कहिणं भंते !
इत्यादि क जदन्त ! दाहिणात्यानामिह एकोरुक्कादयो मनुष्याः
शिल्लरिण्यपि पर्वते विद्यन्ते ते च मेरोरुत्तरदिग्वातेन इति तद्व्यव-
चंदायं दाहिणात्यानामित्युक्तम् एकोरुक्कमनुष्याणामेकोरुक्क-
द्वीपः प्रकृतः जगवानाह गौतम ! जम्बूद्वीपे मन्दरपर्वतस्यान्य-
त्रासंभवादस्मिन् जम्बूद्वीपद्वीपे इति प्रतिपत्तयं मन्दरपर्वतस्य
मेरोरुदक्षिणस्यां दिशि कुल्लहिमवद्वर्षधरपर्वतस्य कुल्लप्रदणं म-
हाहिमवद्वर्षधरपर्वतस्यवच्छेदायं पूर्वस्मात् पूर्वपक्षारमान्तात्
उत्तरपूर्वेण उत्तरपूर्वस्यां दिशि लवणसमुद्रं त्रीणि योजनश-
तान्यवगाद्यान्तरे कुल्लहिमवद्वर्षा उपरि दाहिणात्यानामे-
कोरुक्कमनुष्याणामेकोरुक्कद्वीपो नाम द्वीपः प्रकृतः स च त्रीणि
योजनशतान्यायामविष्कम्भेन समाहारो द्वन्द्वः आयामेन वि-
ष्कम्भेन खेत्यर्थः । नवैकोनपञ्चाशतान्येकोनपञ्चाशदधिकानि
नवयोजनशतानि (९४९९) परिक्षेपेण प्रकृतः परिक्षेपेण परिमा-
णगणितभावना विष्कम्भः “ वग्गदहदहस्य गुण-करणधक्कस्स
परिरब्धो होइ ” इति कारणवशात् स्वयं कर्त्तव्या सुगमत्वात्
“ से णमित्यादि ” स एकोरुक्कनामा द्वीप एकया पञ्चवरवेदि-
कया एकेन धनखण्णेन सर्वतः सर्वासु दिक्षु समंततः सामस्येन
परिक्षिप्तः । तत्र पञ्चवरवेदिकावर्षको धनखण्डवर्षकश्च
षष्ठ्यमाणजम्बूद्वीपजगत्पुपरि पञ्चवरवेदिकाधनखण्डवर्षकवत्
भावनीयः । स च तावत् यावच्चरममासयतीति पदम् ।
“ एगुरुयदीवस्स एं भंते ! इत्यादि ” एकोरुक्कद्वीपस्य एभिनि
पूर्ववत् भदन्त ! कीदृशः क इव इवयः आकारमवप्रत्यवतारः
सूर्यादिस्वरूपसम्भवः प्रकृतः जगवानाह गौतम ! एकोरुक्कद्वीपे
बहुसमरमणीयः प्रभूतसमः सन् रम्यो दुर्मिभागः प्रकृतः “ से

जहा णामए आसिगपुक्करेइ वा इत्यादि ” उत्तरकुलगमस्ताव-
दनुसर्त्तव्यो यावदनुसज्जनासूत्रं नवरमत्र नानात्वमिदं मनुष्याः
अष्टौ धनुःशतान्युच्छिन्ना वक्तव्याश्चतुःषष्टिपृष्ठकररुकाः पृष्ठ-
वंशा बृहत्प्रमाणानाहिते बहवो भवन्ति एकोनाशीति च
रात्रिन्विकानि स्वापस्यान्युपपालयन्ति स्थितिरुतेषां जघन्येन
देशोनः पत्त्योपमासंख्येयभागः एतदेव व्याख्येयं पत्त्योपमासं-
ख्येयभागन्यून उत्कर्षतः परिपुर्णः पत्त्योपमासंख्येयभागः
जी० ३ प्रति० ।

कहिणं जंते ! दाहिणिद्व्याणं आभासियमणुयाणं आजा-
सियदीवे नाम दीवे पसत्ते ? गोयमा ! जंबुदीवे दीवे तदेव
चुल्लहिमवंतस्स वासहरपव्वयस्स दाहिणपूर्वच्छिमिद्व्या-
तो चरिमंताओ लवणसमुद्रं तिन्नि जोयणं सेसं जहा ए-
गुरुयाणं निरवसेसं सव्वं ॥

क भदन्त ! दाहिणात्यानां प्राभाषिकद्वीपानादुत्तरद्वीपः प्रकृतो
जगवानाह गौतम ! जम्बूद्वीपे मन्दरस्य दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि
कुल्लहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य पूर्वस्माच्चरमान्तात् दक्षिणपूर्वेण
दक्षिणपूर्वस्यां दिशि लवणसमुद्रं कुल्लहिमवद्वर्षा उपरि त्रीणि
योजनशतान्यवगाद्यान्तरे द्वाया उपरि दाहिणात्यानामा-
प्राषिकमनुष्याणामाभाषिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रकृतः शेषवक्तव्यता
एकोरुक्कवद्वक्तव्या यावत् स्थितिसूत्रम् ।

कहिणं भंते ! दाहिद्व्याणं वेसाणियमणुस्साणं पुच्छा ? गो-
यमा ! जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं चुल्लहिमवं-
तस्स वासहरपव्वयस्स दाहिणेणं पश्चिच्छिमिद्व्याओ चरिमंता-
ओ लवणसमुद्रं तिन्नि जोयणा सेसं जहा एगुरुयाणं ।

“ कहिणं जंते इत्यादि ” क भदन्त ! दाहिणात्यानां वैशाखि-
कमनुष्याणां वैशालिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रकृतः जगवानाह गौ-
तम ! जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणस्यां दिशि कुल्लहिम-
वतो वर्षधरपर्वतस्य पश्चात्याच्चरमान्तात् दक्षिणपश्चिमायां दि-
शि लवणसमुद्रं त्रीणि योजनशतान्यवगाद्या अत्रान्तरे दाहि-
णात्यानां वैशालिकमनुष्याणां वैशालिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रकृतः
शेषं यथा एकोरुकाणां तथा वक्तव्यं यावत् स्थितिसूत्रम् ।

कहिणं भंते ! दाहिणिद्व्याणं नंगोसियमणुस्साणं पुच्छा
गोयमा ! जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं चुल्ल-
हिमवंतस्स वासहरपव्वयस्स उत्तरपश्चिच्छिमिद्व्याओ चरि-
मंताओ लवणसमुद्रं तिन्नि जोयणसयाइं सेसं जहा एगु-
रुयमणुस्साणं ।

क जदन्त ! नाङ्गोलिकमनुष्याणां नाङ्गोलिकद्वीपो नाम द्वीपः
प्रकृतः जगवानाह गौतम ! जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षि-
णस्यां दिशि कुल्लहिमवतो वर्षधरस्य पश्चात्याच्चरमान्तात्
उत्तरपश्चिमेन उत्तरपश्चिमायां दिशि लवणसमुद्रं त्रीणि यो-
जनशतानि अवगाद्यान्तरे द्वाया उपरि नाङ्गोलिकमनुष्याणां
नाङ्गोलिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रकृतः शेषमेकोरुक्कवत् वक्तव्यं या-
वत् स्थितिसूत्रम् । जी० ३ प्रति० । स्थो० । नं० । कर्म० ।

द्वितीयधनुष्कः ।

कहिणं भंते ! दाहिणिद्व्याणं हयकसमणुस्साणं इयक-
न्दीवे नाम दीवे पसत्ते ? गोयमा ! एगुरुयदीवस्स उत्तर-

पुरच्छिमिद्धाओ चरिमंताओ लवणसमुद्रं चत्तारि जोयण-
सयाई उग्गाहिता एत्थ एं दाहिणिद्धाणं हयकन्नमणुस्साणं
हयकन्नदीवे नामं दीवें पन्नत्ते चत्तारि जोयणसयाई आ-
यामविक्रमंभेणं बारमसया पन्नत्तट्ठा किंचि विसेसूणाई परि-
क्खेवेणं एगाए पत्तमवरवेइयाए अबसेमं जहा एगुरुयाणं ॥

क भदन्त ! हयकर्षमनुष्याणां हयकर्षद्वीपो नाम द्वीपः प्रकृतः
प्रगवानाह । गौतम ! एकोरुकद्वीपस्य पूर्वस्माच्चरमान्तात् उत्त-
रपूर्वस्यां दिशि लवणसमुद्रं चत्वारि योजनशतान्यवगाह्यान्ता-
न्तरे क्षुब्धहिमवद्ग्रायाः उपरि जम्बूद्वीपवेदिकान्तादपि चतुर्यो-
जनशतान्तरे दाक्षिणात्यानां हयकर्षमनुष्याणां हयकर्षो नाम
द्वीपः प्रकृतः स च चत्वारि योजनशतान्यायामविक्रमभेन द्वा-
दश पञ्चषष्ठानि योजनशतानि किंचिद्विशेषाधिकानि परिकेपेण
शेषं यथा एकोरुकमनुष्याणाम् ।

कहि एं जने ! दाहिणिद्धाणं हयकन्नमणुस्साणं पुच्छा ?
गोयमा ! आज्ञासियदीवस्स दाहिणपुरच्छिमिद्धाओ चरिमं-
ताओ लवणसमुद्रं चत्तारि जोयणसयाई सेसं जहा हयकन्नाणं
एवमाज्ञाधिकद्वीपस्य पूर्वस्माच्चरमान्तात् दक्षिणपूर्वस्यां दिशि
चत्वारि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्यान्तरे क्षुब्धहिमव-
द्ग्राया उपरि जम्बूद्वीपवेदिकान्ताद् चतुर्योजनशतान्तरे गजक-
र्षमनुष्याणां गजकर्षो नाम द्वीपः प्रकृतः आयामविक्रमपरि-
धिपरिमाणं हयकर्षद्वीपवत् ।

एवं गोकन्नमणुस्साणं पुच्छा ? वेसालियदीवस्स दाहिण-
पुव्वच्छिमिद्धाओ चरिमंताओ लवणसमुद्रं चत्तारि जोय-
णसयाई सेसं जहा हयकन्नाणं ।

नाक्कोलिकद्वीपस्य पश्चिमान्ताच्चरमान्तात् दक्षिणपश्चिमेन
चत्वारि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्यान्तरे क्षुब्धहिम-
वद्ग्राया उपरि जम्बूद्वीपवेदिकान्ताद् चतुर्योजनशतान्तरे गोक-
र्षमनुष्याणां गोकर्षद्वीपो नाम द्वीपः प्रकृतः आयामविक्रमभ-
परिधिपरिमाणं हयकर्षद्वीपवत् ॥

मक्कलिकण्णाणं पुच्छा ? गोयमा ! नंगोलियदीवस्स
उत्तरपुव्वच्छिमिद्धाओ चरिमंताओ लवणसमुद्रं चत्तारि
जोयणसयाई सेसं जहा हयकन्नाणं ।

नाक्कोलिकद्वीपस्य पश्चिमान्ताच्चरमान्तात् उत्तरपश्चिमायां दिशि
लवणसमुद्रमवगाह्य चत्वारि योजनशतानि अत्रान्तरे क्षुब्धहि-
मवद्ग्राया उपरि जम्बूद्वीपवेदिकान्ताच्चतुर्योजनशतान्तरे दा-
क्षिणात्यानां शङ्कुलीकर्षमनुष्याणां शङ्कुलीकर्षद्वीपो नाम
द्वीपः प्रकृतः । आयामविक्रमपरिधिपरिमाणं हयकर्षद्वीप-
वत् । पञ्चवरवेदिकावनक्षरमनुष्यादिस्वरूपं च समस्तमेको-
रुकद्वीपवत् जी० ३ प्रति० । स्था० । प्रज्ञा० । कर्म० ।

सुनीयश्चतुष्कः ।

तेमि एं दीवाणं चउसु वि दिसासु लवणसमुद्रं पंच पंच
जोयणसयाई ओगाहेत्ता एत्थ एं चत्तारि अंतरदीवा पस-
त्ता तंजहा आयंसमुद्रदीवे मेहमुहदीवे अओपुहदीवे
गोमुहदीवे । तेसु णं दीवेसु चउव्विहामणुस्सा भाणियच्चा ।
एतेषामपि हयकर्षादीनां परतो पुनरपि यथाक्रमं पूर्वोत्तरादि-
विविधं प्रत्येकं पञ्च पञ्च योजनशतानि व्यतिक्रम्य पञ्चयोज-

नशतायामविक्रमभा एकाशीत्यधिकपञ्चदशयोजनशतपरिके-
पाः पूर्वोत्तरादिविविधं प्रत्येकं लवणसमुद्रं पट् योजनश-
तान्यवगाह्य षट् योजनशतायामविक्रमभाः सप्तनवत्यधिका-
ष्टादशयोजनपरिकेपाः पञ्चवरवेदिकावनक्षरमभिरुतपरिसरा
जम्बूद्वीपवेदिकान्तात् वर्योजनशतप्रमाणान्तरा अश्वमुखद-
स्तिमुखसिहमुखन्याग्रमुखनामानश्चत्वारो द्वीपा वक्तव्यास्तथा
आदर्शमुखस्य परतोऽश्वमुखः मेहदमुखस्य परतो हस्तिमुखः
आयाममुखस्य परतः सिहमुखः गोमुखस्य परतो व्याघ्रमुखः ।

चतुर्थश्चतुष्कः ।

तेसि एं दीवाणं चउसु वि दिसासु लवणसमुद्रं षट् षट् जो-
यणसयाई ओगाहेत्ता एत्थ एं चत्तारि अंतरदीवा पसत्ता
तंजहा आसमुहदीवे हत्थिमुहदीवे सीहमुहदीवे वण्यमुहदीवे
तेसु णं दीवेसु मणुस्सा भाणियच्चा ॥

एतेषां मण्यादर्शमुखादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो चतुर्थेऽपि
यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविविधं प्रत्येकं लवणसमुद्रं पट् योजनश-
तान्यवगाह्य षट् योजनशतायामविक्रमभाः सप्तनवत्यधिका-
ष्टादशयोजनपरिकेपाः पञ्चवरवेदिकावनक्षरमभिरुतपरिसरा
जम्बूद्वीपवेदिकान्तात् वर्योजनशतप्रमाणान्तरा अश्वमुखद-
स्तिमुखसिहमुखन्याग्रमुखनामानश्चत्वारो द्वीपा वक्तव्यास्तथा
आदर्शमुखस्य परतोऽश्वमुखः मेहदमुखस्य परतो हस्तिमुखः
आयाममुखस्य परतः सिहमुखः गोमुखस्य परतो व्याघ्रमुखः ।

पञ्चमश्चतुष्कः ।

तेसि एं दीवाणं चउसु वि दिसासु लवणसमुद्रं सप्त सप्त
जोयणसयाई ओगाहेत्ता एत्थ एं चत्तारि अंतरदीवा प-
एणत्ता तंजहा आसकसदीवे हत्थिकसदीवै अकसदीवे
कम्पपाउरणदीवे । तेसु णं दीवेसु मणुया भाणिय-
च्चा । स्था० ४ गा० ।

एतेषामप्यश्वमुखादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो यथाक्रमं पूर्वो-
त्तरादिविविधं प्रत्येकं सप्त सप्त योजनशतानि लवणसमुद्रम-
वगाह्य सप्तयोजनशतायामविक्रमभाः सप्तयोदशाधिकद्विंशति-
योजनशतपरिसराः पञ्चवरवेदिकावनक्षरमभिरुतपरिसरा
जम्बूद्वी-
पवेदिकान्तात् सप्तयोजनशतप्रमाणान्तरा अश्वकर्षहस्तिकर्षा-
कर्षकर्षकर्षप्रावरणनामानश्चत्वारो द्वीपा वक्तव्यास्तथा अ-
श्वमुखस्य परतोऽश्वकर्षः हस्तिमुखस्य परतो हस्तिकर्षः
सिहमुखस्य परतोऽकर्षः व्याघ्रमुखस्य परतः कर्षप्रावरणः
जी० ३ प्रति० । प्रज्ञा० । कर्म० ।

षष्ठश्चतुष्कः ।

तेसु णं दीवाणं चउसु वि दिसासु लवणसमुद्रं अट् अ-
ट् जोयणसयाई ओगाहेत्ता एत्थ एं चत्तारि अंतरदीवा
पसत्ता तंजहा उक्कामुहदीवे मेहमुहदीवे विज्जुमुहदीवे विज्जु-
दंतदीवे तेसु णं दीवेसु मणुस्सा जाणियच्चा स्था० ४ गा० ।

तत एतेषामश्वकर्षादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो यथाक्रमं
पूर्वोत्तरादिविविधं प्रत्येकं षट् षट् योजनशतानि लवणसमु-
द्रमवगाह्य षट् योजनशतायामविक्रमभाः एकोनविंशत्यधिकपञ्च-
विंशतियोजनशतपरिकेपाः पञ्चवरवेदिकावनक्षरमभिरुत-
परिसरा जम्बूद्वीपवेदिकान्ताद् षट् योजनशतप्रमाणान्तरा उत्का-
मुखमेघमुखविद्युमुखविद्युहन्ताभिधानाश्चत्वारो द्वीपा वक्त-

वे नामं दीवे पणत्ता ? गोयमा ! जम्बुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं मिहरिस्स वासहरपव्वयस्स उत्तरपुर-
च्छिमिद्वाओ चरिमंताओ लवणसमुदं तिन्नि जायणस-
याइं ओगाहिता एवं जहा दाहणिद्वाणं तहा उत्तरिद्वाणं
भाणियव्वं णवरं मिहरिस्स वामहरपव्वयस्स विदिमासु
एवं जाव सुद्धदंतदीवेत्ति जाव मेत्तं अंतरदीवगा ॥

“कदि णं जेत ! एगुक्खेन्यादि” सर्वं तदेव नवरमुत्तरेण विभा-
षा कर्त्तव्या सर्वसंख्यया पट्पञ्चाशदन्तरद्वीपाः । उपसंहारमा-
ह । संस्तमन्तरदीवगा ते एते अन्तरद्वीपका इति ॥ जी० ३
प्रति० ॥ प्रज्ञा० । स्था० । ज० । कर्म० । एतन्मत्ता मनुष्या अप्ये-
तन्नामान उपचाराद्भवन्ति । तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेशो यथा पञ्चा-
ह्वदेशनिर्वाचनः पुरुषाः पञ्चाहा इति प्रज्ञा० १ पद० । जी० स्था० ।
अंतरदीवग [य] अन्तरद्वीपग [ज]-पुं० अन्तरद्वीपेषु गता
अन्तरद्वीपगाः प्रज्ञा० १ पद० । तेषु जाता वा अन्तरद्वीपजाः ।
न० । एकोरुका अन्तरद्वीपवामिगभेद्युत्क्रान्तिकमनुष्यभेदेषु, ते
च एकोरुकादिनामानोऽष्टाविंशतिर्दाकिणात्यौत्तराहभेदेन मि-
थ्यमानाः पट्पञ्चाशत् कर्म० १ क० । स्था० । आ० म० डि० ।
(तद्वर्णकोऽन्तरमेव अंतरदीवशब्दे दर्शितः)

अंतरदीवेदिया-अन्तरद्वीपवेदिका-स्त्री० द्वीपान्तरवेदिका-
याम्, तथा अन्तरद्वीपवेदिकायां चाराणि सन्ति न चेति प्रश्नं
जगत्यां चाराणि कथितानि सन्ति अन्तरद्वीपेषु वेदिका जगत्याः
स्थानेऽस्ति अतो वेदिकायामपि द्वाराणि संभाव्यन्ते इत्येनं ४
उद्धा० ३८ प्र० ।

अंतरदीविया-अन्तरद्वीपिका-स्त्री० अन्तरे मध्ये समुद्रस्य
दीपायेते तथा तेषु जाता आन्तरदीपास्त एवान्तरद्वीपिकाः ।
अन्तरद्वीपवास्तव्यमनुष्यस्त्रीषु, स्था० ३ ग० । जी० । (व-
क्तव्यता चासामन्तरदीवशब्दे दर्शिता) ।

अंतरद्वा-अन्तरद्वा-स्त्री० अन्तरकाले, आच्चा० १ अ० ७ अ० ।
अन्तरधा-स्त्री० अन्तरधाने, “सह अन्तरद्वा” स्मृतेर्भ्रंशोऽन्तरधानं
किं मया परिगृहीतं कया मर्यादया व्रतमित्येवमननुस्मरणमि-
त्यर्थः आच० ६ अ० ।

अंतरपद्मी-अन्तरपद्मी-स्त्री० मूलक्षेत्रात्सार्वभौमिगव्युत्तरं प्रा-
मविशेष, प्रव० ७ डा० । सु० ।

अंतरगणा-अन्तरगत्य-पुं० अन्तर्मध्यरूप आत्मा शरीररूप इ-
त्यन्तराग्रेति अ० २० श० ७ अ० । स्यरेऽन्तरग ७ । १ । १४
इति सूत्रेणान्यव्यञ्जनस्य स्यरे परे लुक् निर्दिष्टः प्रा० । जीवे,
प्रश्न० संय० १ डा० । अष्ट० । आत्मभेदे, यो हि सकर्मायस्था-
यामपि आत्मनि ज्ञानानुपयोगलक्षणे शुक्लचैतन्यलक्षणे महान-
न्दस्वरूपे निर्दिष्टास्मृताव्याधिरूपे समस्तपरभावमुक्ते आ-
त्मशुद्धिः (सः) अन्तरात्मा सम्यग्दृष्टिगुणस्थानकतः क्षणमा-
हं यावत् अन्तरात्मा उच्यते अष्ट० ११ अष्ट० ।

अंतरभाव-अन्तरभाव-पुं० परमार्थे, पञ्चा० १८ विव० ।

अंतरभावविहाण-अन्तरभावविहीन-त्रि० परमार्थविशुक्त,
पञ्चा० १८ विव० ।

अंतरभाषा-अन्तरभाषा-स्त्री० गुरोर्भाषमाणस्य विचारभाषणे,
ध० २ अधि० आच० । विहरन् साधुः जैमिः पृष्टः “आयस्मि
उवज्जय वा संभासेज्ज वा विथागरेज्ज वा आयस्मि उवज्जय-
यस्स जासमाणस्स वा विथागरेमाणस्स वा एो अंतराजामं
करेज्जा” आच्चा० २ अ० ३ अ० ।

यस्स जासमाणस्स वा विथागरेमाणस्स वा एो अंतराजामं
करेज्जा” आच्चा० २ अ० ३ अ० ।

अंतराहिय-अन्तरहित-त्रि० व्यपहिते, “अन्तराहियाए पुढ-
बीए” आच्चा० २ अ० १ अ० । नि० नू० ।

अंतरा-अन्तरा-अव्य० अन्तरेति इण्-भा-निकटे, वर्जने, भेदि-
नी-वाच० । अन्तराले, सूत्र० १ अ० ८ अ० । विशेष० । आच्चा० ।
मध्ये, “इच्छाद्वयारमाणं अंतरायं विस्सीयइ” सूत्र० ध्रु० ३ अ० ।
अर्वागर्थे च. कल० “अंतरा वि य से कप्पइ नो से कप्पइ”
अर्वागपि कल्पते परं न कल्पते कर्म० ५ क० ।

अंतरा (य) इय-अन्तराय-न० पुं० अन्तरा दातृप्रतिप्रा-
हकयोरन्तर्भागडागारिकबद्ध विघ्नहेतुतया अयते गच्छती-
त्यन्तरायम् उक्त० ३३ अ० । अन्तरा अय-अय-प्रव० १५ डा० ।
जीवं दानादिकं वा अन्तरा व्यवधानापादनाय एति गच्छ-
तीति अन्तरायम् । अन्तरा-इ-अय-प० सं० ३ डा० । कर्म० ।
अन्तर्मध्ये दातृप्रतिप्राहकयोर्विचाले आयातीत्यन्तरायः । जी-
वस्य दानादिविघ्नकारकेऽष्टमे कर्मभेदे, यथा राजा कस्मैचि-
दातुमुपदिशति तत्र भागडागारिकोऽन्तराले विघ्नबद्ध भवति
तदन्तरायकर्मोऽष्टमम् भवति उक्त० ३३ अ० । “जह राया
दाणाइं, न कुणइ भंडारिण विक्कलस्मि । एवं जेणं जीवो,
कम्मं ते अन्तरायति” स्था० ।

तज्जेदा यथा-

अंतराइए कम्मे एविहे पप्पत्ते तंजहा पणुप्पप्पविणा-
मिए चैव पिहितय आगामिपहं स्था० १ ग० ।

(पणुप्पप्पविणासिपेवेवत्ति)प्रत्युत्पन्नं वर्तमानं लब्धवस्तु इत्यर्थो
विनाशितमुपहतं येन तत्तथा । पात्रान्तरेण प्रत्युत्पन्नं विनाशय-
तीत्येवं शीलं प्रत्युत्पन्नविनाशि चैव समुच्चये इत्येकमन्यत्र पि-
पत्ते च निरुणद्धि च आगामिनो लब्धव्यस्य वस्तुनः पन्थाः
आगामिपथः तमिति क्वचिदागामिपथानिति दृश्यते क्वचिच्च
(आगमपहंति) तत्र च लाजमार्गमित्यर्थः । स्था० २ ग० ।

अंतराए णं भंते ! कम्मे कतिविहे पप्पत्ते ? गोयमा !
पंचविहे पप्पत्ते तंजहा दाएंतराए जाव वीरियंतराए
प्रज्ञा० १५ पद० ।

तत्र यदुद्ययशत सति विभवे समागते च गुणयति पात्र-
दत्तमस्मै महाफलमिति जानन्नपि दानं नोत्सहते तद्दानान्तरायं
यथा यदुद्ययशदानगुणेन प्रसिद्धापि दातुर्गृहे विद्यमानम-
पि दीयमानमर्थजातं याच्चाकुशलोऽपि गुणवानपि याचकां न
लभते तल्लभान्तरायं तथा यदुद्ययशत सत्यपि विशिष्टाहा-
रादिसंभवे असति च प्रत्याख्यानपरिणामे वैराग्ये वा प्रवह-
कार्पण्यालोत्सहते ज्ञातुं तद्भोगान्तरायमवमुपभोगान्तरायमपि
भावनाथम् । नवरं जोगोपजोगयोरयं विशेषः सकृत् लुप्यते इति
जोगः ‘आहारपुष्कमाई उ, उयमोगो उ पुणो पुणो’ । उवभुज्जइ व-
स्थविस्सयाइं तथा यदुद्ययात्सत्यपि निरुज्जि शरीरे यौवनिकाया-
मपि वर्तमानोऽल्पप्राणो जयति यत्कलघट्यपि शरीरे साध्योऽपि
प्रयोजनेऽपि हीनसत्यतया प्रवर्तते तद्वीर्यान्तरायम् प्रज्ञा० २३ पद० ।

दाणे लोभे य भोगे य, लवजोगे वीरिए तहा ।

पंचविहर्मन्तरायं, ममासेण विथाहियं उक्त० ३३ अ० ॥

एतच्च भाण्डागारिकसममिति दर्शयन्नाह ।

मिरिहरियसमं एवं, जह पङ्क्तिरूपेण तेण रायाई ।

न कुण्ड दाण्णाय, एवं विग्रेण जीवो वि ॥

अथो गृहं श्रीगृहं भाण्डागारं तद्विघने यस्य स श्रीगृहको भाण्डागारिकस्तेन समं तुल्यमेतदन्तरायकर्म यथा तेन श्रीगृहकेषु प्रतिकूलेन राजादिः राजा नृपतिः आदिशब्दात् ध्व-
ष्टोश्चरनलवरादिपरिग्रहः न करोति कर्तुं न पारयति दानादि आदिशब्दाच्च लाभभोगोपभोगादिग्रहणम् । एवममुना श्रीगृहकदृष्टान्तेन विघ्नेनान्तरायकर्मणा जीवोऽपि जन्तुरपि दानादि कर्तुं न पारयतीति व्याख्यातं पञ्चविधमन्तरायं कर्म । कर्म० १ कर्म० । पं० सं० । आ० । (अनुभागादयोऽस्य अणु-
भागादिशब्देषु) (बन्धोदयसत्तात्त्विकान्यस्य कर्म शब्दे) विघ्ने, सूत्र० १ श्रु० ११ अ० ।

योगस्यान्तरायाः ।

प्रत्यूहा वाधयःस्थानं, प्रमादालस्यविजृम्भाः ।

मंदेहाविरतान्मय-लाजश्चाप्यनवस्थितिः ॥ ए ॥

(प्रत्यूहा इति) व्याधिसंस्थानसंशयप्रमादालस्याविरतिआ-
न्तिदर्शनालक्षभूमिकत्वानवस्थितत्वानि विस्तविक्षेपास्तेऽ-
न्तराया इति सूत्रम् । द्वा० १६ द्वा० । विघ्नकर्णो, स्था० ४३० ।
व्यवच्छेदं, “जे अंतराअं वेणइ ” स० । शक्यभावे च ।
“नञ्च अंतराणं परमेहे गिस्सीयण ” सूत्र० १ श्रु० ६ अ० ।
आन्तरायिक-न० विघ्ने, प्रश्न० संघ० ३ द्वा० । बहुप्रत्ययाय,
आन्ता० १ श्रु० ६ अ० ।

अंतरापह-अन्तरापथ- पुं० विवाक्षितस्थानयोरन्तरालमात्रे,
अ० २ श० १ उ० ।

अंतरायबहुल-अन्तरायबहुल-त्रि० विघ्नप्रचुरे, न० ।

अंतरायवर्ग-अन्तरायवर्ग-पुं० अन्तरायप्रकृतिसमुदाये, क० प्र० ।

अंतराल-अन्तराल-न० अन्तरं सीमानमाराति शृङ्गाति-आ-रा-
क-स्य स्तम्भं वाच० । मध्ये, विशेष० । लंकारवर्णे च पुं०
तद्धर्निनि त्रि० वाच० ।

अंतरावण-अन्तरावण-पुं० अन्तरे ग्रामादीनामर्द्धपथे आपणाः
अन्तरापणाः प्रश्न० आश्न० ३ द्वा० । राजमार्गप्रवृत्तिमयभाग-
वर्तिषु हृष्टेषु, विरा० १ श्रु० ३ अ० । वीथीषु दृष्टमार्गेषु, वृ० १
उ० । “अंतरावणाओ घमपडण गिरहंति ” परिच्छेदकमार्गान्त-
रावर्धनितो दृष्टात् कुम्भकारसम्बन्धिन इत्यर्थः द्वा० १२ अ० ।
अंतरावणगिह-अन्तरावणगृह-न० गृहविशेषे, तद्यथा ।

अह अंतरावणो पुण, वीदीसा एगओ व छुहओ वा ।

तत्थ गिहं अंतरावण-गिहं तु सयमावणो चेव ॥

अधेन्यानन्तर्ये अन्तरापणो नाम वीथी दृष्टमार्ग इत्यर्थः सा
एकतो वा एकपार्श्वेन (छुहओ विस्ति) द्वार्यां वा पार्श्वार्थ्यां
भवेत् तत्र यद्गृहं तदन्तरापणगृहमुच्यते वृ० १ उ० ।

अन्तरावाम-अन्तरवर्ष-पुं० अन्तरमधसरावर्षस्य वृष्ट्येवासा-
वन्तरवर्षः । वर्षाकाले, ज० १५ श० १ उ० ।

अन्तरावाम-पुं० अन्तरेऽपि जिगमिषतः क्षेत्रमप्राप्याऽपि यत्र
सति साधुभिरवश्यमावाप्तो विधीयते सोऽन्तरावासः । वर्षा-
काले, ज० १५ श० १ उ० । “अधिये गामं नीसाए पदम अंतरा-
वासं उवागए ” कल्प० ।

अंतरि (लि) कख-अन्तरि (री) क्ष-न० अन्तः स्वर्गपृ-
थिव्यामध्ये ईक्ष्यते इक्ष-कर्मणि घञ्-अन्तः अन्तराणि अस्य वा
पुषोदरादिवात्पक्षे ह्रस्वः श्रुकारस्य रिचं वा वाच० । अन्तर्मध्ये
ईका दर्शनं यस्य तदन्तरीकर्म भ० १७ श० १० उ० । आकाशे,
विशे० “अन्तरिक्षवत्तिशं ब्रूया, गुञ्जाणुचरियन्ति यदश० ७ अ०
आन्तरिक्ष-न० अन्तरिक्षमाकाशं तत्र जवमान्तरिक्षम् । गन्ध-
र्वनगरादी, स्था० ८६० । उक्त० । मेघादिकं, सूत्र० २ श्रु० २
अ० । प्रहाणामुदयास्तादिपरिज्ञानात्मके, कल्प० । उदकापात-
धूमकतुपमुखाणामुदयविचारविद्यासङ्गणे, (उक्त० १५ अ०)
आकाशप्रभवप्रहयुद्धभेदादिभायफलनिवेदिके वा चतुर्थे
महानिमित्तशास्त्रे, स० । “गदबेहभुअग्रदहासपमुहं जमन्तरि-
कखंतं ” प्रच० १५७ द्वा० । प्रदंघनगृतादृष्टासप्रमुखमान्त-
रिक्षं निमित्तम् । तत्र प्रदंघनो ग्रहस्य ग्रहमन्थेन निर्गमः ।
चूनादृष्टासोऽनिमहानाकाशे आकिक्षिकितारायः यथा “जिनात्त
सोममन्थेन, प्रदंघन्यतमो यदा । तदा राजजय विधात्प्रजाको-
भं च दारुण ” मिथ्यादि प्रमूलग्रहणात्तद्वर्धनगरादिपरिग्रहः ।
यथा “कथित शक्यपाताय, जाडिष्ठं दृग्गणं गवाम् । अद्यत्तवर्णे
कुरते बलत्तामं च भयः । गन्धर्वनगरं ह्येव, सप्राकारं संतो-
णम् । संतोषां दिशं समाश्रित्य, राजस्तपिजयकरमित्यादि ”
प्रच० २५७ द्वा० । अस्य सूत्रं सदस्यप्रमाणं घृत्तिलैकप्रमाणा
वार्तिकं कोटिप्रमाणम् स० ७९ पत्र- । आच० ।

अंतरि (क्षि) कखजाय-अन्तरिक्षजात-त्रि० स्कन्धमश्वक-
प्रासादादौ, भुव उपरिवर्तिपदार्थज्ञाने, आन्ता० २ श्रु० ५ अ० ।

अंतरि (त्रि) कखपञ्चिष्य-अन्तरिखवप्रतिपक्ष-त्रि० आ-
काशगते, उपा० २ अ० । जं० ।

अंतरि (त्रि) कखपासणाद्-अन्तरिद्विपार्श्वनाय-पुं० श्री-
पुरेऽन्तारक्षस्थपार्श्वनाथप्रतिमायाम्,

तत्कल्प इत्यम् ।

‘पयडपटावनिवामं, पासं पणमिन्नु मिरिपुरं नगरं । किलेपि
अंतरिखव-द्विअतपणिमाइ कण्पलवं’ पुर्व्वि लंकापुरीए द-
समीवेण अरुचकिणा माली सुमालिनामानो निअगाओ
लग्गा केगावि पेमिया तंसि उविमाणरूढाई तह पढे व-
चंताणं समामया भेअणवेत्ता । फल्लवमुएण चित्तिर्य मए
ताव अज्ज जिणपणिपाकरंदिपा ओसगत्तेण घरे विसा-
रिआ एणमिं च दुगह वि पुअचंताणं देवपूयाए अकयाए
न कथ वि भोयणं तओ देवयावसरकरंदिअमदहु ममोवरि
पकुत्तिस्मंतिस्ति । तेण विज्जाबलेण पवित्तवाहुआए अहि-
णवा भाविजिणपासनाहपडिपा निम्माविआ । मालिमृमा-
लिहिं तं पूढता जोअणं करं तओ तेसु तह मगे पडिणसु
सा पडिपा आमन्नमरोवरमज्जे अस्संदिअरूवा चेव तत्थ
त्रिया । कावकमेण तस्म सरोवरस्स जस्से अप्पिअअं जलज-
रिअं खरुगं व दीसइ । तओ कावंतरेण विंगउद्धादेमे विंग-
द्धनयरं तत्थ सिरपालो नाम नरवर्धे दृत्था । सो अगाहको-
दविहुरिअसव्वंगो अअपरंदिं हउहिं वाहिं गओ ते तत्थ पि-

वासाए लम्गाए तम्मि खुङ्कमेणं पत्तो तत्थ पाणिअं पीअं मुहं हत्था य पक्खाणिमा । तओ ते अंगावयवा जाया नीरंगा कणयकपलुज्जलच्छाया । तओ घरं गयस्म रओ महादेवी तमच्छेरं दहुं पुच्छिच्छा मामि ! कत्थ वि तुम्हेहिं अज्ज एहाणाइ कयं राएण जहद्वियं पम्पत्तं देवीए चित्तियं । अहो सामि ! मा दिव्वं तिबीयदिणे गया तत्थ नीओ तीए सव्वंगं पक्खालियं जाओ पुण एवसररीरावयवो राया, तओ देवीए बलिपुआइअं काऊण भणिअं जो इत्थ देवया विसि- सो चिट्ठइ सो पयमेउ अप्पाणं । तओ घरं पचाए देवीए सुमिणंतरे देवयाए जणिअं इत्थ भावितित्थयरपामनाह- पडिमा चिट्ठइ तस्स पभावेणं रन्ना आरुगं संजायं एअं पडिमं सगमे आराविउण सत्तदिस्सजाए त्ति णिज्जुत्तित्ता आममुत्तंतुमित्तरस्सीए रन्ना सयं सारहिहूएणं सट्टाणं पड्वाले अघाडिमा । जत्थेव निवो पच्छा हुत्थं पलोइस्सइ तत्थेव पडिमा ठाडिइ । तओ नरनाहेण तं खुङ्कजलमा- लोइऊण मा पडिमा लुच्छा । तेण तहेव काउं पडिमा चा- डिआ कित्तिअं पि नृमि गणए रन्ना किं पडिमा पड न वि त्ति सिंहावल्लोइअं कयं पडिमा तत्थेव अंतरिक्षवे डि- आ । सगमे अगओ हुत्तं नीसरिओ रन्ना पडिमा अ- द्दणि अडिइ गया । तत्थेव य सिरिपुरं नामं नयरं नि- अनामोवद्विक्खयं निवेसिअं चेडअं च तहिं कारियं । तत्थ पडिमा अण्णेमदूयवपुव्वं उविआ पयडत्तं पुहवि पडति- कात्तं अज्जवि सा पडिमा तहेव अंतरिक्षवे चिट्ठइ । पुव्वि किर सा बाह्विअं घरं सिरिम्मि बहंती नारी पडिमाए सी- हासणवल्लोसिं वरिसु काळेण जूमीवेगचरुणेण वा मिच्छाइ- ष्मिअकालाणुजावेण वा अहो अहो दीसंती जाव मंपड नारी मित्तं पडिमाए हिडे मंचरइ पडिपयाहायमीहाम- णजूमिअंतराहे दीसइ जया य सा पडिमा सगरुमारोवि- आ तथा देवी श्वित्तवालां अमहेव पडिमाओण सगत्तेण सिद्धबुद्धाणं अन्नयरो पुत्तो अंवाए देवीए गहिआ अ- ओ अए उविओ तओ श्वित्तवालास्स आणती दिन्ना जहा एसदारओ ताए आणेअवो तेणावि अउत्ताहं वलं तेण नाणीओ तओ देवीए कुंवरण समत्थइ अह सां अं- तवालीमीसे दीमइ एवं अंवाए वि श्वित्तवालेहिं सेवि- ज्जमाणे भरणिदपडमावईहिं च कयपडिहेरो सा पडिमा सव्वसोएहिं पूज्जइ अंतरिक्षवडिअपासनाहकमे जहासु- अं किं पि सिरिजणप्पहमूरिहिं तिहिओ सपरोवयारकए अंतरिक्षपार्थनाथकल्पः नी० ५२ क० ।

अंतरि (डि) कवेदय-अन्तरिक्षोदक-न० अन्तरिक्षे उदक- मन्तरीलोदकम् । वर्षोदके, नि० चू० १ उ० यज्जलमाकाशा- त्पतदेव गृह्यते ” उपा० १ अ० ।

अंतरिज्ज-अन्तरीय-न० अन्तरे भवं महादित्वाच्छः “ नाभौ धृतं च यद्वस्त्र-माच्छादयति जानुनी । अन्तरीयं प्रशस्तं त-द- च्छिन्नमुभयान्तयो ” रित्येवंसकृत् परिधानवस्त्रे, वाच० शय्या- या अधस्तने वस्त्रे च । “ अंतरिज्जं णाम णियंसणं अहवा अं- तरिज्जं णाम जं सेज्जाए होटिहं पोत्तं ” नि० चू० १५ उ० । आचा० । जवाद्यर्थे-बुध् अन्तरीयकः तज्जघे, त्रि० वाच० । अंतरिज्जिया-अन्तरीया-स्त्री० स्थविरात्कामर्जनिंगंतस्य वेषपा- तित (धंसवारिय) गणस्य तृतीयशाखायाम्, कल्प० १८१ पत्र. । अंतरिय-अन्तरित-त्रि० अन्तर-इण्-कर्त्तरि क्तः । अन्तर्गते, अन्तरं व्यवधानं करोतीति णिचि-कर्मणि-क्तः । व्यवधापिते, निरस्कृते, अरुद्धादिते, वाच० व्यवहिते, विशे० आ० म० ठि० । अन्तरिया-अन्तरिका-स्त्री० अन्तस्य विच्छेदस्य कारणमन्तरि- का स्त्रीलिङ्गशब्दः निवृत्तिवस्तुनः समाप्तौ, “ भाणंतरियाए वट्टमाणस्स ” आरम्भध्यानस्य समाप्तिरपूर्वस्यानारम्भणमित्य- र्थः ज० २ वक्त० ।

अन्तरिका-स्त्री० अन्तर्मेवान्तर्यं जेवजादित्वात्स्वार्थेणु अप्प ततः स्त्रीत्वविचक्षायां ऊपि प्रत्यये आन्तरी आन्तर्येव अन्तरि- का । अन्तरं, व्यवधानं, सू० प्र० १० पाहु० । लच्चन्तरे अ. ग० ॥ अंतरुच्छुय-अन्तरिच्छुय-पुं० इच्छुपर्वमध्ये, आचा० २ अ० १ अ० “ उभयोपेरुगहियं अंतरुच्छुयं होति ” नि० चू० १६ उ० । अन्तरेण-अन्तरेण-अव्य० अन्तरेति इण्-ण-टवर्गादित्वेऽपि णस्य नेत्सङ्कक्षयः । मध्यार्थे, वाच० । विनार्थे अ. उत्त० १ अ० । अन्तरंमन्तरेण नाम अहागजत्वेन नि० चू० १ उ० ।

अन्तव (त)-अन्तवत्-त्रि० अन्तोऽस्यास्ती । अन्तवत् । परि- मिते, “ अन्तवणिइए लोए इति धीरोति पास्तइ ” अन्तवान् लोकः सप्तद्वीपाः वसुंधराति परिमाणेकस्तादृक्परिमाणेनेत्यर्थः । सूत्र० १ भु० १ अ० ।

अन्तवाल-अन्तपाल-पुं० अन्तं तच्छक्तिण आदेश्येदशसम्बन्धिनं पालयति उपड्यादिइय इत्यन्तपालः । पूर्वदिगादिदेशलोकानां देवादिद्वैतसमस्तोपद्रवनिवारकं, ज० ३ वक्त० आ० म० । अन्तविकट्टियंतमाल-अन्तविकट्टितान्त्रमात्र-त्रि० शृंगालादि- त्रिरुपाटितोदरमध्याघयवे, तं० ।

अन्तमुह-अन्तमुख-न० परिणाममुखे, “ मासैरष्टनिहत्ता च पूर्वेण वयसाऽऽयुषा । तत्कर्त्तव्यं मनुष्येण, यस्यान्ते सुखमेध- ने ” सूत्र० १ भु० ४ अ० ।

अन्तमो-अन्तशस्-अव्य० अन्त-शस् निरवशेषत इत्यर्थे, “ सल्लं कंताति अंतसो ” सूत्र० १ भु० ८ अ० । विपाककाले इत्य- र्थः सूत्र० १ भु० ८ अ० । यावज्जीवमित्यर्थे, “ मणसा वयसा चैव कायसा चैव अंतसो ” सूत्र० १ भु० ११ अ० कथञ्चित्कार्य- निस्तरे, “ भक्तपाणे अ अन्तसो ” जक्ते पात्रे चान्तशः सस्यगु- पयोगवता जायमिति सूत्र० १ भु० १ अ० ।

अन्तावेइ (ई)-अन्तर्वेदि (दी)-स्त्री० अन्तर्गता वेदिर्यत्र वेदो । दीर्घह्रस्वौ मिथो वृत्तौ ण । १४ । इति ह्रस्वस्य दीर्घः । ब्रह्मावर्तदेशे, प्रा० । वाच० ।

अन्ताहार-अन्त्याहार-पुं० अन्त्ये मयमन्यं जघन्यधान्यं बह्मा- दि आहारो यस्य । कुतरसपरित्यागे, औ० । सूत्र० । स्था० ।

अंति (न)-अन्तिन-त्रि० अन्तो जात्यादिमर्कपर्यन्तोऽ-
स्यास्तीत्यन्ती । जात्यादिभिरुत्तमतया पर्यन्तवर्तिनि,
स्था० १० ठा० ।

अंतिअ [य]-अन्तिक-न० अन्त्यते संबध्यते सामीप्येन
अन्त-अप्र । वाच० । समीपे, तं० । सूत्र० । उत्त० । स्था० ।
विशे० । उत्त० । “ बुद्धाणं अंतीए सया ” उत्त० १ अ० ।
आ० म० छि० । नि० । म० । रा० । पर्यवसाने, “अह भिक्षु
गिलाएज्जा, आहारस्सेव अंतिया ” आचा० १ सु० ८ अ० ।
पार्श्वे च “ देवाणंदाए माहणीए अंतिए ययमदुं सोळा ”
कल्प० । अन्तोऽस्यान्तीति अन्तिकोऽन्ते वाचरत।त्यन्तिकः ।
पर्यन्तवामिनि, सूत्र० २ सु० २ अ० ।

अंतिम-अन्तिम-त्रि० अन्ते भवमन्तिमम् । चरमे, स्था० १
ठा० । यतः परं न किञ्चिदस्ति विशे० ।

अंतिमराज्ञ्या-अन्तिमरात्रिका-स्त्री० अन्तिमाऽन्तिमभाग-
पात्रवयवे समुदायोपचारात् सा चासौ रात्रिका चान्तिमरा-
त्रिका । रात्रेरवसाने, स्था० १० ठा० । म० ।

अंतिमसंघयणातिग-अन्तिमसंहननत्रिक-न० अर्धनाराचसं-
हननकीलिकासंहननसेवार्तसंहननरूपे संहननत्रिके, कल्प० ।
अंतिममार्गरीय-अन्तिमश (शा) रीरिक-त्रि० अन्ते भव-
मन्तिमं चरमं तच्च तच्छरीरं चेत्यन्तिमशरीरं तत्र भवा अ-
न्तिमशरीरिकी दीर्घत्वं च प्राकृतशैल्या । चरमदेहभवेषु कि-
यादिषु, स्था० १ ठा० ।

अंतेआरि (न) अन्तआरिन्-त्रि० अन्तआरति अन्तर आर-
गिनि । तोऽन्तरि ८।१।६०। इति अत एत्वम् । मध्यगामिनि, प्रा० ।
अंतेउ [पु] र-अन्तःपुर-न० अन्तरभ्यन्तरं पुरं गृहकर्म
वाच० । तोऽन्तरि ८।१।६०। इत्यन्तःशब्दस्यात एत्वम् ना० ।
अवगोधे, राजस्त्रीणां निवासगृहे, रा० । ज्ञा० । “ चिय अंतेउर
अरदारपवेसी ” श्री० । तत्र गमनं निषिद्धम् ।

[सूत्रम्] जे भिक्षु रायंतेपुरं पविसेइ पविसंतं वा
माइज्जइ ॥३॥

इममेव सूत्रं गाथया व्याख्यानयति ।

अन्तेउरं च तिविधं, जुलं एव च कल्लगाणं च ।

एकैकं पि य दुविधं, मत्थाणत्थं च परन्थाणे ॥१८॥

रक्षो अंतेपुरं तिविधं गृहसिधं जोव्वणाओ अपरिभुज्जमा-
णीओ अत्थति एयं जुलंतेपुरं । जोव्वणं पत्ताओ परिभुज्जमा-
णीओ जत्थ अत्थानं तं रायंतेपुरं । अपरिभुज्जमाणं रायदु-
हियाणं संगओ कण्ठेतेपुरं । तं खेत्तओ एकैकं दुविधं सट्ठाणे
परट्ठाणे य । सट्ठाणत्थं रायघरे खेव परट्ठाणत्थं वसंताविसु
उज्जाणियागयं ।

एते साममतरं, रक्षो अंतेउरं तु जो पविसे ।

सो आणाअणवत्थं, मिच्छत्तविराधणं पावे ॥ १९॥

इमे दोषाः ।

दंभारक्खिगदोवा-रिपहिं वरिसवस्वं चुइज्जेहिं ।

णितेहि अन्तिहेहि य, वाधातो होइ जिक्खुस्स ॥२०॥

इमं वक्खाणं ।

दंभरो दंभरक्खिओ, दोवारिज्जा तु दारिद्धा ।

वरिसवरद्विपिपति, कंजुगिपुरिसा महत्तरगा ॥ २१ ॥

दंभरद्विपिपतिः सवतो अंतेपुरं रक्खइ रक्षा वक्ष्येण रक्षि पुर-
सं वा अंतेपुरं णीणेति पवेसीत वा एस दंभरक्खितो । दोवारि-
या दारं खेव जं संमेजेति हिक्केनि ता तप्पिया रक्षो आणात्तीए
अंतेपुरियसमीधं गच्छति । अंतेपुरिया णतीए वा रक्षो समी-
धं गच्छति जं रक्षो समीधं अंतेपुरिया णयंति आणेति आधि-
एहायं वा कदकहिते कुवियं वा पसादेति कहेति य रक्षो विदि-
ते कारणे अणुणत्तां वि जं अगता काउं वयंति ते महत्तरगा ।
अथे य इमे दोषाः ॥

अप्पो व होंति दोसा, आइप्पो गुम्मतगाइत्थीओ ।

तल्लीसाए पवेमो, तिक्खिक्खमणया जवे बुद्धा ॥ २२ ॥

पृथक्वत् ।

सहादिइंदियत्थो, पयोगदोसाण एस तां मीवे ।

सिगारकहाकहणे, एतत्तुजए य बहु दोसा ॥ २३ ॥

तथ गीवाविसदोषज्जेणे इरियं एसणं वा ण सोदेति
तहिं वा पुच्छितो सिगारकहं कहेज्ज । तथ य आषपराजय-
समुत्था दोसा एते सट्ठाणत्थं दोसा । इमे परट्ठाणे ।

कहेत्ता वहोंति दोसा, केरिसगा कषणगिएट्ठणादीया ।

गव्वो पागासिउत्तं, सिगाराणं व संजरणं ॥ २४ ॥

उज्जाणादिद्विधासु कोइ साधु काउगेण गच्छेज्ज ते खेव पु-
व्ववपिण्या दोसा सिगारकहाकहणे वा गण्डणादिद्या दोसा
अंतेपुरं धम्मकहा । णाणगव्वं गच्छेज्ज भोरालसरीगे वा गव्व क-
रेज्ज अतेठरपवसे आउभातितो मिहह अत्थे पदाविकप्प कहेते
पाउसदोसा भवति सिगारे य सोढं पुव्ववपिणीलिते सुमरेज्ज
अदवा पाउ दट्ठु अप्पणो पुव्वसिगारे संभरेज्ज पक्खा परिगम-
णावी दोसा इवेज्ज ।

वितियपदमणाजोगे, विसंधिपरिस्सेवसेज्जसंधारे ।

हयमादी छट्ठाणे, संघकुलगणाण कज्जे व ॥ २५ ॥

अणाभोतेण पविट्ठो अदवा अंतेपुरं परट्ठाणत्थं साधुणा जातं
पयाओ अंतेपुरिअत्ति पुव्वभासेण पविट्ठो अयाणतो अदवा
साधु उज्जाणादिषु जिता रायंतेपुरं च सव्वओ समंता भाग-
ओ एरिवेडिय ठिय अणवसहिअभावे य तं वमहिं अंतेपुरं म-
ज्जेण अतिंति णिति वा । अदवा संधारगस्स पक्खपणाणंदओ
पविट्ठो अदवा सोढवग्गमहिसादियाण छट्ठाण परणीयस्स वा
जया रायंतेपुरं पविसेज्जा अणतो णत्थि लीसरणो वा तो क-
ज्जेति कुलगणमंघकज्जेसु वा पविसेज्जा तथ देवी दव्वसा-
रायणे उपणोति अंतेपुरपविट्ठो रायदट्ठ्यां नि० सू० १९ व० ।

अंतेउरपरिवारसंपरिवुड-अन्तःपुरपरिवारसंपरिवुत्त-त्रि० अन्तः
पुरं उ परिवारश्च अन्तःपुरलक्षणो वा परिवारो यः सः ।
ताभ्यां तेन वा संपरिवुत्तः । अन्तःपुरलक्षणेन परिवारेण अ-
न्तःपुरेण परिवारेण वा संपरिवुत्तं, ज्ञा० ८ अ० ।

अंतेउरिया-आन्तःपुरिकी-स्त्री० अन्तःपुरं विद्या आन्तपु-
रिकी । रोणिप्रागुण्यकारके विद्याजंदे, यया आनुरस्य नाम गृ-
हीत्वा आत्मनाऽङ्गमपमाजयति आनुरश्च प्रगुणो जायते सा आ-
न्तःपुरिकी व्य० ११ व० ।

अंतेवासि (न) अन्तेवासिन्-पुं अन्ते समीपे वस्तुं चारित्र-
क्रियायां वस्तुं शीलं स्वभावं यस्यत्यन्तेवासी । दशा० ४ अ० ।

तेणं काळेणं तेलं समणं ममणस्स भगवओ महावीरस्स
अंतेवोसी बहवे धेरा जगवंतो जातिमंपप्पा कुलसंपप्पा
बलसंपप्पा रुवसंपप्पा विएयसंपप्पा णाणसंपप्पा
दंसणसंपप्पा चरित्तसंपप्पा लज्जामंपप्पा लाघवमंपप्पा
उ अंसीतेअंसी वच्चंसी जसंसी जिअकोहा जियमाणा
जिअमाया जिअओभा जिअइंदिआ जिअणिदा जिअप-
रांसहा जीविआसमरणभयविप्पसुक्का वयप्पहाणा गुण-
प्पहाणा करणप्पहाणा वनाणप्पहाणा णिगहणप्पहाणा

निष्कृष्यपहाणा अज्वपहाणा मवपहाणा लापपहा-
हाणा खंतिपहाणा मुत्तिपहाणा विजापहाणा मंतप-
हाणा वंअपहाणा वंअपहाणा नयपहाणा नियमपहा-
णा सच्चपहाणा सोअपहाणा चारुवसा लज्जातवस्सी
(नइदिआं सोही अशियाणा अप्पसुआ अवहिसेस्सा
अप्पदिलेस्सा सुसामसुरया दंता इणमेव सिगंये पावयणं
पुरओ काउं विहरंति तेसि एं जगवंताणं आयवादी विदि-
ता भवंति परवादी विदिता जवंति आयावादे जमइत्ता
लवणमिव मयमातंगा अच्छिइपसिएणवागरणं रयणकरं-
रुगसमाणा कुत्तिआवणज्जआ परवादिपरमहाणा दुवा-
लसंगिणो सम्पत्तगणिपिंरुगधरा सच्चस्वरसस्मिवाणो
सच्चभासाणुगामिणो अजिणा जिणसंकासा जिणा
इव अवितदं वा करमाणा संजमेणं तवसा अप्पाणं जावे-
माणा विहरंति । तेणं काक्षेणं तेणं समणं सम-
णस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी बहवे अणगारा
भगवंतो इरिआसमिआ भामासमिआ एसणासमिआ
आदाणंरुमत्तनिकखेवणासमिआ उच्चरापासवणखेलेमि-
घाणजल्लपारिहावणियाममिआ मणगुत्ता वयगुत्ता कायगु-
त्ता गुत्तिदिया गुत्तवंभयारा अममा अकिंचणा णिएणगन्था
णिएणमोआ निरुवलेवा कंसपातीव मुक्तोआ संख इव
निरंगणा जीवो विव अप्पदिहयगती जच्चकणं पिव जा-
तरुवा आदरिसफलगा विव पगडभावा कुम्भो इव गुत्ति-
दिआ पुक्खरपत्तं व निरुवलेवा गगणमिव निरालंबणा
अणिलो इव निरालया चंद इव सोमलेसा सूर इव तेअ-
लेसा सागरो इव गंधीरा विहग इव सच्चओ विण्णुका मंदर
इव अप्पकंपा सायरसल्लितं व सुच्छिइअया खगगविसाणं
व एगजाया जारंरुपक्खी व अप्पमत्ता कुंजरो इव सोही-
रा वमजो इव जायत्थामा सीहां इव दुष्सरिसा वसुंधरा
इव सच्चफासविमहा मुहुअहुआसणो इव तेअसा जज्ञेता
नत्थि एं तेसि णं भगवंताणं कथं य पडिबंथे । से अपदि-
बंथे चउव्विहं पमात्ते तंजहा दव्वओ खित्तओ कालओ
भावओ । दव्वओ णं सचित्ताचित्तमीसएसु दव्वेसु, खेत्तओ
गामे वा एगरे वारंसे वारंसे वा खले वा घरे वा अंगणे-
वा, कालओ समए वा आवलिआए वा जाव आयणे वा
अमत्तरे वा टीहकालसंजोगे, भावओ कोहे वा माणे वा
मायाए वा होहे वा भए वा हामे वा एवं तेसि एं जवइ तेणं
जगवंतो वामावासवज्जं अइ गिम्हदेमंतिआणि मासाणि
गामे एगराइआ एगरे पंचराइआ वासी चंदणसमाणकप्पा
समंअहुकंचणा समसुहडुक्खा इहओगपरओगअप्पदिबद्धा
संसारपारमाणी कम्मणिग्घायणट्टाए अञ्जुडिआ वि-
हरंति ॥ औ० १०१ पत्र ।

(वयर्थमात्रविन्यसिनी टीकेति न विन्यस्ता) (तेसि णं ज-
गवंताणं एते णं विहारेणं विहारमाणा एं इमेयारूपे अज्झितर-
ए बाहिरए तवोवहाणे होत्था तंजहा अज्झितरए उव्विहं बाहिर-
ए उव्विहं इत्यादिदत्तव आदिशब्देषु प्रदर्शयिष्यते । तेणं काक्षेणं
तेषु समणं समणस्स भगवओ महावीरस्स बहवे अणगारा
जगवंतो अप्पेगइया आयावधरा इत्याद्यणगारशब्दे) ।

वीरान्तेवासिनः कति सेत्स्यन्तीति पृच्छा ।

तेणं काक्षेणं तेणं समणं गहामुकाओ कप्पाओ महास-
माओ विमाणाओ दो देवा महहििया जाव महाणुभागा
समणस्स जगवओ महावीरस्स अतियं पाउक्खुया । तए
एणं ते देवा समणं भगवं महावीरं मणसा चेव वंदंति न-
मंसंति वंदंतिता नमंसंतिता मणसा चेव इमं एयारुवं वागरणं
पुच्छंति । कइ णं देवाणुप्पियाणं अंतेवासिमयाइं सिज्झिहि-
ति जाव अंतं करंहिति ? तए णं समणे जगवं महावीरं
तेहि देवेहि मणसा पुठे तेसि देवाणं मणसा चेव इमं ए-
यारुवं वागरणं वागरेइ एवं खलु देवाणुप्पिया ममं सत्त
अंतेवासिसयाइं सिज्झिहिति जाव अंतं करंहिति तए एणं
ते देवा समणेणं भगवया महावीरं मणसा पुठेणं मण-
सा चेव इमं एयारुवं वागरणं वागरिया समणा हउत्तुइ
जाव हियया समणं जगवं महावीरं वंदंति एमंसंति मण-
सा चेव सुस्ससमाणा एमंसमाणा अजिमुहा जाव पवजु-
वासंति भ० ५ श० ५ उ० ।

इहापि टीका प्रसिद्धाश्चार्थमात्रविन्यसिनीति न गृहीता ।

अन्तो-अन्तर-अथ० मध्ये, दशा० १ अ० । “अंतो पमिआदगं-
सि” आचा० २ अ० ६ अ० । स्था० । हा० । प्रअ० । भाव० ।
सुत्र० । “एवामेव माथी मायं कहु अंतो अंतोज्झयाइ” अन्तर-
न्तःक्रियया ध्यायन्ति इन्धनैर्दीप्यन्ते स्था० ८ उ० ।

अंतोअंत-अन्तोपान्त-पुं० सान्तमध्ये, “ तुमं खेव एं संति-
यं यत्थं अंतोअंतण पमिलेहिस्सामि” त्वदीयमेधाहं वक्ष्यमन्तो-
पान्तेन प्रत्युपकितं शृद्धीयाम । अन्तःसहितमन्तोपान्तकरपमि-
लेहादिग्रहणकरं, आचा० २ अ० १ अ० ।

अंतोकरण-अन्तःकरण-न० क-करणे-ल्युट् । अन्तरज्यन्त-
रस्थं करणे कर्मधा० । तदुत्तिपदार्थानां सुखादीनां करणं
ज्ञानसाधनम् । ज्ञानसुखादिसाधने, अन्तर्यन्तरे मनोबुद्धिचि-
त्तादिपदामित्यप्यमाने इन्द्रिये, वाच० । तच्चान्तःकरणं स्मृति-
प्रमाणवृत्तिसंकरूपविकल्पादवृत्त्याकारेण चित्तबुद्धिमनोऽह-
ङ्कारशब्दैर्व्यवहृतम् ० ।

अंतोस्वरियत्ता-अन्तःस्वरिका-स्त्री० नगराभ्यन्तरेइत्याखे,
विशिष्टवेइत्याखे च । “दोषं पि रात्रिगदे ख्यरे अंतोस्वरियत्ता-
ए उव्वज्झिहि” ज० १५ हा० १ उ० ।

अंतोतिरिपरिरय-अन्तर्गिरिपरिरय-पुं० शिरेरन्तः परिकेपे,
जी० ३ प्रति० ।

अन्तोजल-अन्तर्जल-न० जलाज्यन्तरे, “अन्तो जले वि पथं
गुज्जंतां फासइल्लुणिच्छंते” वृ० ६ उ० ।

अंतोणाय-अन्तर्नाद-त्रि० हृदये सद्यः समारटति, “होएउं मुहं हृत्थं अंतोणायं गले रवं” आव० ४ अ० ।

अंतोणायसर्णी-अन्तर्निवसनी-स्त्री० आर्याणामौघिकोपधिने-दे, तत्स्वरूपम् ॥ “अंतोणायसर्णी पुण, स्त्रीणतरा जाव अइ-जंघातो” । अन्तर्निवसनी पुनरुपरिकटिनागाद्वारन्याधोऽर्धज-हा यावद् भवति सा च परिधानकाले स्त्रीनतरा परिधीयते मा चूदनावृता जनोपहास्येति” वृ० ३ उ० । नि० चू० । पं० चू० ।

अंतोदहणसील-अन्तर्दहनशील-त्रि० हृदयस्य दुःखाम्भिना दाहके, “कुंफुया विव अंतोदहणसीलाओ” (नार्य्यः) कुंफुकः करोषामिस्तद्वत् अन्तर्दहनशीलाः पुरुषाणामन्तर्दुःखाम्भिना ज्वालनत्वात् । उक्तं च “पुत्रश्च मुखो विषया च कन्या, शठं च मित्रं चपलं कलत्रम् । विस्वासकालेऽपि दरिद्रता च, विनाऽग्निना पञ्च दहन्ति कायम् ” तं० ४६ पत्र ।

अंतोदुष्ट-अन्तर्वृष्ट-पु० न० सुतारिदोषतो नवहीरायनायेन सां-भ्यत्वात् अभ्यन्तरदोषयुते ऋणभेदे, शठतया संवृताकारत्वादु हृदयदुष्ट पुरुषभेदे च पुं० स्था० ४ ग० ।

अंतोधूम-अन्तर्धूम-पुं० अभ्यन्तरधूमे, गृहादिनिरुद्धधूमे, आव० ४ अ० । अंतोमज्जोवसाणिय-अन्तर्मध्यावसानिक-पुं० लोकमध्याव-सानिकाख्ये अभिनयभेदे, नाट्यकुशलेभ्यो ऽयं विशेषतो वेदि-तव्यः रा० ।

अंतोमुह-अन्तर्मुख-न० अभ्यन्तरद्वारे, “अंतोमुहस्स भस्स-वी उभयमुहे तस्स बाहिर पिहए ” वृ० १ उ० ।

अंतोमुहुत्त-अन्तर्मुहूर्त्त-न० मुहुर्त्तस्य घटिकाद्वयसङ्कणस्य कालविशेषस्यान्तर्मध्ये ऽन्तर्मुहूर्त्तम् । निपातनादेवात्र अन्तः-शब्दस्य पूर्वनिपातः तं० । भिन्नमुहुर्त्तं, आव० ५ अ० ।

अंतोलित-अन्तर्लिप्त-त्रि० अन्तर्मध्ये क्षिप्तमन्तर्लिप्तम् । मध्ये ले-पेनापदिग्ये, “घमिमेतेलितं” वृ० १ उ० ।

अंतोवृत्त-अन्तर्वृत्त-त्रि० मध्ये वृत्तसंस्थानसंस्थिते, तेनं गणरा अंतोवृत्ता बहि उरंसा ” बाह्व्यमङ्गीकृत्यान्तर्मध्ये वृत्ता सूत्र० २ अ० २ अ० ।

अंतोवृत्ति-अन्तर्व्याप्ति-स्त्री० पक्षीकृत एव विषये साधनस्य साध्येन व्याप्तौ, यथाऽनेकान्तात्मकं वस्तु सत्त्वस्य तथैवापपत्तेः रा० ६ पत्र ।

अंतोवाहिणी-अन्तर्वाहिनी-स्त्री० मन्दरस्य पश्चिमे शीतोदाया महानद्या दक्षिणे प्रवहन्त्यामन्तरनद्याम्, स्था० ३ ग० । “कुमुप विजए अरजा रायहाणी अंतोवाहिणी जई ” जं० ४ वक्ष० ।

अंतोवीमंज-अन्तोविश्रमज-पुं० अन्तर्विश्रमजः तं० स० । तोऽन्तरीत्यस्य काचित्कत्वाज्जान्तस्यैत्वम् । चित्तविश्वासे, “अंतो-वीमंजनिवसिआणं” प्रा० ।

अंतोसल्ल-अन्तःशल्य-त्रि० अन्तर्मध्ये शल्यं यस्य अदृश्यमा-नमित्यर्थः तत्तथा । बहिरनुपलब्धमाणे ऋणभेदे, स्था० ४ ग० । अनुद्धृततोमरादौ, म० २ श० ५ उ० । अन्तर्मध्ये मनसीत्यर्थः । शल्यमिव शल्यमपराधपदं यस्य सोऽन्तःशल्यः । अजिमानादि-भिरनालोचितानिचारे, स० ५१ पत्र ।

अंतोसल्लमयग-अन्तःशल्यमृतक-त्रि० अनुद्धृतभायशल्येषु मध्यवर्तिभङ्गादिशल्येषु वा सन्तु मृतेषु, औ० २५६ पत्र ।

अंतोसल्लमरण-अन्तःशल्यमरण-न० अन्तःशल्यस्य द्रव्य-तो ऽनुद्धृततोमरादेर्जावतः सातिचारस्य यन्मरणं तदन्तःशल्य-मरणम् । बालमरणभेदे, ज० २ श० १ उ० । स० ।

तत्स्वरूपम्

लज्जाए गारवेण च, बहुस्तुयमयेण वावि दुच्चरियं ।

जण कहेंति गुरूणं, एा हु ते आराहगा होंति ।

गारवयंकणिबूला, अइयारं जे परस्स ण कहेंति ।

दंसणणाणचरित्ते, समल्लमरणं हवति तेसिं उच्च० नि० ।

तत्र सज्जया अनुचितानुष्ठानसंवरणात्मिकया गौरवेण च सातर्कितसगौरवात्मकेन मा तन्ममालोचनाहमाचार्यमुपसर्पत-स्तद्वन्दनादिना तदुक्ततपोनुष्ठानासेवनेन च अद्विरससाता-त्रायसंजव इति बहुभुतमदेन वा बहुभुतोऽहं तत्कथमप्युक्तोऽयं-मम शल्यमुद्धरिष्यति कथं चाहमस्मै वन्दनादिकं दास्याम्यपञ्चा-जना हीयं ममेत्यजिमानेन आपः पूरणे ये गुरुकर्माणां न कथय-न्ति नाशोचयन्ति केषां गुरुणामाशोचनाहोणामाचार्यादीनां किं तत् दुश्चरितं दुरनुष्ठितमिति संबन्धः । न हु नैव तेऽनन्तरमुक्त-रूपाः आराधयन्त्यविकलतया निष्पादयन्ति सभ्यदर्शनादी-नीत्याराधका भवन्ति । ततः किमित्याह । गौरवपङ्क इव काकुप्यहेतुतया तस्मिन्निबुद्धा इति प्राकृतत्वाग्निमग्ना इव निम-ग्नास्तत्क्रोमोऽकृततया सज्जामदयोरपि प्रागुपादाने यदिह गौर-वस्यैवापादानं तदस्यैवातिदुष्टताख्यापनार्थम् । अतिचारमपरा-धं परस्याचार्यादेर्न कथयन्ति किं विषयमित्याह । दर्शनज्ञान-चारित्र्ये दर्शनज्ञानचारित्र्यविषयं दर्शनविषयं शङ्कादिज्ञानविषयं कासातिक्रमादि चारित्र्यविषयम् । समित्यननुपासनादिशल्यमिव शल्यं कालान्तरेऽप्यनिष्टफलविधानं प्रत्यबन्ध्यतेत्या सह तेनेति सशल्यं तच्च तन्मरणं च सशल्यमरणं तच्चान्तःशल्यमरणं भवति । तेषां गौरवपङ्कमग्नानामिति गाथाद्वयार्थः ॥

अस्यैवात्यन्तपरिहार्यतां व्यापयन् फलमाह ।

एतं समल्लमरणं, मरिज्जण महाभए दुरंतस्मि ।

सुचिरं भयंति जावा, देही संसारकंतारे ॥ उच्च० नि०

एतदुक्तस्वरूपं सशल्यमरणं यथा भवति तथेत्युपस्कारः ।

सुख्यत्यवाद्या एतेन सशल्यमरणेन मृत्वा त्यक्त्वा प्राणान् जीवा इति संबन्धः । किं सुचिरं भ्रमन्ति बहुकालं पर्यटन्ति क संसारः कान्तारमिवातिगहनतया संसारकान्तारस्तस्मि-न्निति संदृक्कः । कीदृशि महद्भयं यस्मिन्स्तन्महाभयं तस्मिन्तथा दुःखेनान्तःपर्यन्तो यस्य तद्वन्तं तस्मिन् । तथा दीर्घे अ-नादौ केषांचिदपर्यवसिते चेति तत्सर्व्वथा परिहर्त्तव्यमेवेति भाव इति गाथार्थः । प्रव० १५७ द्वा० ।

अंत्रमी-स्त्री०-अन्त्र-न० अपभ्रंशे स्थायिकप्रत्यये कृते । लिङ्ग-मतन्त्रम् ८४१४५ इति नपुंसकस्याऽपि स्त्रीत्वम् । उद्धरम-ध्याऽधयवभेदे, “पाइविलग्गी अंत्रडी ” प्रा० ।

अंद्-अन्द्-स्त्री० अन्यते बध्यतेऽनेनेति अदि-कु-वाच० ।

निगडे, “अंद् सुपक्खिप्पविहण देहे ” सूत्र० १ अ० ५ अ० ।

अंद्देउर-अन्तःपुर-न० अधःकचिद् ८४१२६० इति शौरसेन्यां तकारस्य दकारः । राजस्त्राणां गृहे, प्रा० ।

अंदोलग-अन्दोलक-पुं० यत्रागत्य मनुष्या आत्मानमान्दो-लयन्ति ते आन्दोलकाः । हिएडोल इति लोकप्रसिद्धेषु, जी० ३ प्रति० । रा० । ज० । दोलनकर्त्तरि, त्रि० वाच० ।

अंदोल (ह्र) ए-अ (आ) न्दोलन-न० दृक्शालादौ खे-
लने, घ० २ अधि० । करणे-घञ्-हिएडोल इति प्रसिद्धे आन्दो-
लनयम्, सूत्र० १ श्रु० ११ अ० । यत्रान्दोलनेन दुर्गमतिलङ्घयते
तस्मिन् मार्गविशेषे, सूत्र० १ श्रु० ११ अ० ।

अंध-अन्ध-प्रि० अन्ध-अन्ध-नयनरहिते, डा० १२ डा० । पो० ।
पञ्चा० । सूत्र० । स चान्धो द्विधा जात्यन्धः पञ्चाद्या हीनने-
त्रोऽपगतचक्षुः सूत्र० १ श्रु० १२ अ० । स चान्धो द्रव्यतो
भायतश्च । तत्रैकेन्द्रियद्वान्द्विन्द्रियाः द्रव्यभावाध्याः । च-
तुरिन्द्रियादयस्तु मिथ्यादृष्टयो नावान्धाः उक्तञ्च " एकं हि
चक्षुर्मलं सहजो विवेक-स्तद्विज्ञेयं सह संवसति द्वितीयम् ।
एतद् द्वयं भुवि न यस्य स तत्त्वतोऽन्ध-स्तस्यापमार्गचलने अलु
कोऽपराधः " सम्यग्दृष्ट्यस्तूपहतनयना द्रव्यान्धास्त एव स-
चक्षुषो न द्रव्यतो नापि भावतस्तदेवमन्धत्वं द्रव्यभावभेदभि-
न्नमकान्तेन दुःखजननमप्राप्तीत्युक्तञ्च " जीयन्नेव मृतोऽन्धो,
यस्मात्सर्वक्रियास्तु परतन्त्रः । नित्यास्तमितदिनकर-स्तमो-
न्धकारणधनिमग्नः " " लोकद्रव्ययसनर्वाहिविदीपिताङ्ग-मन्धं
समीक्ष्य कृपणं परयष्टिनेयम् । को नोद्विजंत भयकृज्जननादि-
योप्रातः, कृष्णाहिनैकनिचितादिव चान्धगर्भान् " आचा० १
श्रु० २ अ० ३ उ० । अन्ध इवान्धः । अज्ञाने, ज्ञानरहिते, " ए-
षणं अंधा मूढा तमप्यविदुः " भ० ७ श० ७ उ० । " तिष्ठतो
ब्रजतो वापि, यस्य चक्षुर्न दृग्गमः । चतुष्पदां भुवं मुक्त्वा,
परिव्राजन्ध उच्यते " इत्युक्तलक्षणे परिव्राजन्धे, वाच० ।
पुं० । अन्धयतीत्यन्धम् अन्ध-भ्यु० प्रेरणे-णिच् अन्ध । अन्ध-
करणे, अन्ध वा अन्धकारे, तमसि, अज्ञाने च । जले, न.
भेदि० । वाच० ।

अन्ध-पु० अ-ध-रन्० । देशजेटे, स च देशः जगन्नाथादूर्ज-
गादर्धाक श्रीभ्रमरामकात् तावदन्धभिधो देश इत्युक्तः वाच० ।
तद्देशोत्पन्ने जने च. व्य० ७ उ० । स च स्लेच्छस्त्वनांतः प्रज्ञा० १
पद्. । प्रश्न० । प्रव० । सूत्र० । वेदेहेन कारावरस्य स्थिरासु-
त्पादिते अन्त्यजभेदे, व्याघ्रभेदे इति काश्यपः वाच० ।

अंधकट्टइज-अन्धकट्टकीय-न० अन्धस्याधितर्कितकट्टको-
पगमनरूपप्रकृतिपगमने, आचा० १ श्रु० १ अ० ।

अंधकट्ट-आन्धकृत्-प्रि० स्वरूपायलोकनशक्तिविकारे, अष्ट०
२ अष्ट० । अहं ममेति मन्त्रोऽयं, मोहस्य जगदान्धकृत् अष्ट० ।

अंधका (या) र-अन्धकार-पुं० न० अन्ध करोति कृ-अण्
उप० । वाच० । कृष्णजूतप्लादिजवे, अरुणभवसमुद्राद्भवत-
मस्काये च. तं० ४६ पत्र. । बहुव्रतमोनिहृष्ये, अनु० ।
स्था० । ज्ञा० । तच्च तेजोद्रव्यमामान्याजावरूपमिति नैयायिकाः
वाच० । " काश्च महलं ते पिय वियाण ते अंधयारं ति " इत्युक्त-
लक्षणः पुत्रपरिणाम इति समयविदः सूत्र० १ श्रु० १ अ० ।
अन्यत्रापि " संधयारज्जोभां, पराजयातवेद्या । यन्नगंधर-
साफासा पोग्गलाणं तु खक्खणं " उक्त० २ अ० । नच तमसः
पौञ्जलिकत्वमसिद्धं चाक्षुषत्वान्यथानुपपत्तेः प्रदीपालोकवत् ।
अथ यच्छाक्षुषं तत् सर्वं प्रतिज्ञासे आलोकमपेक्षते नैवधं
तमस्तत्कर्त्तुं चाक्षुषं मेवम उल्लाकादीनामालोकमन्तरेणापि तत्प्र-
तिज्ञासात् । येस्त्वस्मदादिजिरन्यश्चाक्षुषं घटादिकमायाकं
यिना नोपलभ्यते तैरपि निमिरमात्रोक्तयिष्यते विचित्रत्वाद्वा-
वानां कथमन्यथा पीतश्चेतादयोऽपि स्वर्णमुक्ताफलाद्या आलोक-
पेक्षदर्शनाः प्रदीपश्चाद्वस्तु प्रकाशान्तरनिरोधका इति सिद्धं

तमश्चाक्षुषम् । रूपधर्वाच्च स्पर्शधर्मापि प्रतीयते । शैत्यस्पर्-
शप्रत्ययजनकत्वात् । यानि त्वनिधिरावयधत्वमप्रतिघातित्वम-
नुद्गतस्पर्शविशेषत्वमप्रतीयमानेष्वणमाद्यविषयप्रतिभागत्व-
मित्यादीनि तमसः पौञ्जलिकत्वानपेधाय परैः साधनान्युपन्य-
स्तानि तानि प्रदीपप्रभादृष्टान्तेनैव प्रतिषेधयानि स्या० ६ पत्र. ।
सर्वाजन्यन्तरं मारुतमधिकृत्यान्धकारसंस्थितिं प्रति-

पिपादयिपुस्तद्विषयं प्रश्नसूत्रमाह ।

तता एं किंसंजिता अंधकारसंजिता आहिताति वदेज्जा ।
ता उद्धीमुहकलंबुतापुष्फगठिता आहितेति वदेज्जा । अं-
तोसंकुमा बाहिं वित्थमा तं चेव जाव ता से एं दुवे वाहातो
अणवद्वितातो भवंति तं सव्वब्भंतरिता चेव वाहा सव्व-
बाहिरिता चेव वाहा । तीमे एं सव्वब्भंतरिता वाहा मंदरं
पव्वयं तेणं क्ख जोयणसहस्साइं तिस्सि य चउव्वसे जां-
यणसते ढ विदसजागे जोयणस्स परिवखेदेणं । ता से एं
परिवखेवविसेसो क्खे आहितेति वदेज्जा । ता जे एं मंद-
रस्स पव्वस्स परिवखेव्वं तं परिवखेवं दोहिं गुणिता द-
साहिं छेत्ता दसाहिं जागे हिग्गमाणे हिग्गमाणे एम एं परि-
खेवविसेसे आहिताति वदेज्जा । ता से एं सव्वबाहिरिता
वाहा लवणममुदे तेणं तेवहिं जोयणसहस्साइं दोस्सि य
पणयाले जोयणसते ढव्व दसजागे जोयणस्स परिवखेवेणां
ता मे एं परिवखेवविसेसो क्खे आहितेति वदेज्जा । ता
जे एं जंबुहीनस्स दं वस्स परिवखेवेण परिवखेवं दोहिं गु-
णिता दसाहिं छेत्ता दसाहिं जागे हिग्गमाणे हिग्गमाणे एम
ए परिवखेवविसेसे आहिताति० ता मे एं अंधकारे केवतिते
आयमेणं आहिताति० ता अद्दत्तरि जोयणसहस्साइं तिस्सि
य तेत्तीमे जोयणसते जोयणतिजाग च आयामेणं आहितेति
वदेज्जा तता ण उत्तमकट्टे उक्कोसे अट्टारस मुहुत्ते दिवसे जवति
जहंमिया लुवालं मुहुत्ता राती भवति । ता जता एं सूरिण
सव्वबाहिरं मंरुलं उव्वमं कम्मिता चारं चरति ता उद्धीमुह-
कलंबुता पुष्फसंजिता तावखेवत्तसंजिता अंतो संकुमा बाहिं
वित्थमा जाव सव्वब्भंतरिया चेव वाहा सव्वबाहिरिता
चेव वाहा । ता से एं सव्वब्भंतरिता वाहा मंदरपव्वतेणं
ढ जोयणसहस्साइं तिस्सि य चउव्वसे जोयणसते क्ख
दसजागे जोयणस्स एवं जंपमाणं अब्भंतरमंडले अंधका-
रसंजिते तं इमाणं वि तावखेत्त संजितं रोतव्वा । बाहिर-
मंरुले आयामो सव्वन्थ वि एक्को तथा एं किंसंजिता
अंधकारसंजिता आहिताति वदेज्जा । ता उद्धीमुहकलंबुता
पुष्फसंजिता अंधकारसंजिता आहिताति वदेज्जा । अंतो
संकुमा बाहिं वित्थमा तं चेव जाव सव्वब्भंतरिता वाहा
सव्वबाहिरिता आहिता चेव वाहा । ता से एं सव्वब्भन्त-
रिता वाहा मंदरपव्वयं तेणं णव जोयणसहस्साइं चत्तारि
य उल्लमांते जोयणसते णव दसभागे एवं जंपमाणे अब्भन्त-

तरमंरुद्राणि सूरिण तावत्वेतन्त्रितं न चेव गेयवन्
जाव आतामो ता जता एं उत्तयउकोसा अह्वारसमुहता
राती जवति जहृषण दुवाहसमुहते दिवसे भवति ।

तदा सर्वाभ्यन्तरमण्डलचारकाले (किं संतिष्ठति) किं
संस्थितं संस्थानं यस्याः । यदा कस्येव संस्थानं संस्थिति-
र्यस्याः सा किंसंस्थिता अन्धकारसंस्थितिराख्यातेति वदेत् ।
भगवानाह “ ता इत्यादि ” ता इति पूर्ववत् ऊर्द्धीकृतकल-
म्बुका पुष्पसंस्थिता अन्धकारसंस्थितिराख्यातेति वदेत् ।
सा चान्तर्मैरविशि विष्कम्भमधिकृत्य (संकुडा) संकुचिता
बहिलेवणदिशि विस्तृता । तथा अन्तर्मैरविशि वृत्ता ऊर्द्ध-
वलयकारा सर्वतो वृत्ता मेरुगतौ द्वौ देशभागौ व्याप्य तस्या-
वस्थितत्वान् । बहिलेवणदिशि पृथुला विस्तीर्णा एतवैव
संस्थानकथनेन स्पष्टयति “ अतो अंकमुहसंतिष्ठा नाहि स-
त्थिमुहसंतिष्ठा ” अन्योः पदयोर्व्याख्यानं प्राग्वत् धेवितन्वम् ।
“ उभयोपासनेभ्यमित्यादि ” तस्या अन्धकारसंस्थितेस्मापक्षे-
संस्थितेर्द्विविध्यवशाद् द्विधा व्यवस्थिताया मेरुपर्वतस्योभय-
पार्श्वेन उभयोः पार्श्वयोः प्रत्येकमेकैकभावेन ये जम्बूद्वीपगते
वाहे ते आयामेन आयामप्रमाणमधिकृत्यावस्थिते भवतस्त-
द्यथा पञ्चत्वारिंशत् योजनसहस्राणि (४४०००) द्वे च वाहे
विष्कम्भमधिकृत्य एकैकस्या अन्धकारसंस्थितेर्भयतस्तद्यथा
सर्वाभ्यन्तरा सर्वबाह्या च एतयोश्च व्याख्यानं प्रागिव द्रष्ट-
व्यम् । ततः सर्वाभ्यन्तराया बाह्याया विष्कम्भमधिकृत्य प्रमा-
णमभिधित्सुराह (तासेणमित्यादि) तस्या अन्धकारसंस्थितेः
सर्वाभ्यन्तरबाहा मन्दरपर्वतान्ते मन्दरपर्वतसमीपे सा च
षड्योजनसहस्राणि त्रीणि शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि
(६३२४) षड् दश भागा योजनस्य (६) यावत् परिक्षेपे-
णाख्याता इति वदेत् । अनुमेवार्थं स्पष्टावबोधनार्थं पृच्छति
(ता से णं इत्यादि) ता इति पूर्ववत् तस्या अन्धकारसंस्थि-
तेर्यथोक्तः परिमाणपरिक्षेपविशेषा मन्दरपरिरयपरिक्षेपेण
विशेषः कृतः । कस्मात्कारणादाख्यातो नानाधिको वेति भग-
वान् वदेत् एवं प्रश्ने कृते भगवानाह । ता इति प्राग्वत् । यो
णमिति वाक्यालङ्कारे मन्दरपर्वतस्य परिक्षेपः प्रागुरुप्रमाणः
तं परिक्षेपं द्वाभ्यां गुणयित्वा कस्माद् द्वाभ्यां गुणनमिति
चेदुच्यते इह सर्वाभ्यन्तरे मण्डले चारं चरतोः सूर्य-
योरेकस्यापि सूर्यस्य जम्बूद्वीपगतस्य अक्षबालस्य यत्र
तत्र प्रवेशे तत्तत्क्षालक्षेत्रानुसारेण दश भागास्तयः प्र-
काश्या भवन्ति । अपरस्यापि सूर्यस्य त्रयः प्रकाश्या
दश भागास्तत उभयमीलने षड्दश भागा भवन्ति तेषां
त्रयाणां दशानां भागानामपान्तगले द्वौ द्वौ दशभागौ रज्जो
ततो द्वाभ्यां गुणनं तौ च दशभागविति दशभिर्भागहरणं द-
शभिर्भागहरणे यथोक्तं मन्दरस्य समीपे अन्धकारसंस्थिति-
परिमाणमागच्छति । तथाहि मेरुपर्वतपरिरयपरिमाणमेकत्रिंश-
द्योजनसहस्राणि षट् शतानि त्रयोविंशत्यधिकानि (३१६३३)
एतानि द्वाभ्यां गुणयन्ते जातानि त्रिषष्टिसहस्राणि द्वे शते ष-
ट्चत्वारिंशदधिकं (६३२४६) एतेषां च दशभिर्भागे हते ल-
ब्धानि षड् योजनसहस्राणि त्रीणि शतानि चतुर्विंशत्यधि-
कानि । षड्दश भागा योजनस्य (६३२४) (६) तत एव एतावान-
न्तरोदितप्रमाणोऽन्धकारसंस्थितेः परिक्षेपे मन्दरपरिरयपरि-
क्षेपेण विशेष आख्यात इति वदेत् । तदेवमुक्तमन्धकार-

संस्थितेः सर्वाभ्यन्तराया बाह्याया विष्कम्भपरिमाणम् । अपुनः
सर्वबाह्याया बाह्याया आह । “ तासेणं इत्यादि ” तस्या अन्ध-
कारसंस्थितेः सर्वबाह्या बाहा लवणसमुद्रान्ते लवणसमुद्र-
समीपे जम्बूद्वीपपर्यन्ते सा च परिक्षेपेण जम्बूद्वीपपरिरयप-
रिक्षेपेणाख्याता त्रिषष्टियोजनसहस्राणि द्वे शते पञ्चत्वारिंश-
द्योजनशते षड् दशभागा योजनस्य यावत् (६३२४६) (६) एत-
देव स्पष्टं स्वशिष्यानघबोधयितुं भगवान् गौतमः पृच्छति “ ता-
सेणं इत्यादि ” ता इति पूर्ववत् तस्या अन्धकारसंस्थितेः स
पतावान् परिक्षेपविशेषो जम्बूद्वीपपरिरयपरिक्षेपेण (१०)
विशेषः कृतः कस्मात्कारणादाख्याता नानाधिको वेति वदेत् भग-
वान् वदेत्मानस्यामी आह “ ता जे णं इत्यादि ” ता इति पूर्व-
वत् यो णमिति वाक्यालङ्कारे जम्बूद्वीपस्य परिक्षेपः प्रागुरु-
प्रमाणस्तं परिक्षेपं द्वाभ्यां गुणयित्वा दशत्रिंशत्त्वा दशभिर्वि-
भज्य अत्र च करणं प्रागेवोक्तं दशभिर्भागे न्हियमाणे यथोक्त-
मन्धकारसंस्थितेर्जम्बूद्वीपपरिरयपरिक्षेपमागच्छति । तथाहि
जम्बूद्वीपस्य परिक्षेपपरिमाणं त्रीणि लक्षाणि धोरुशसहस्रा-
णि द्वे शते अष्टविंशत्यधिकं (३१६२३७) तद् द्वाभ्यां गुणयन्ते
जातानि षड् लक्षाणि द्वात्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि षट्-
पञ्चाशदधिकानि (६३२४६) तेषां दशभिर्भागे हते लब्धा-
नि त्रिषष्टियोजनसहस्राणि द्वे शते पञ्चत्वारिंशदधिकं षट्
च दशभागा योजनस्य (६३२४६) (६) तत एव एतावानन्त-
रोदितप्रमाणोऽन्धकारसंस्थितेः परिक्षेपविशेषो जम्बूद्वीपप-
रिरयपरिक्षेपेण विशेष आख्यात इति वदेत् । तदेवमुक्तं स-
र्वबाह्याया अपि बाह्याया विष्कम्भपरिमाणम् । “ सम्प्र-
ति सामस्येनान्धकारस्थितेरायामप्रमाणमाह ” । “ तासेणं
इत्यादि ” । इदं चायामप्रमाणं तापक्षेत्रसंस्थितिगनायाम-
परिमाणवद्भावनार्थं समानभावनिकत्वात् । अत्रैव सर्वाभ्यन्त-
रे मण्डले वर्तमानयोः सूर्ययोर्विवसरात्रिमुहूर्त्तप्रमाणमाह ।
“ तथा णं इत्यादि ” सुगमं सर्वाभ्यन्तरे मण्डले तापक्षेत्रसंस्थि-
तिमन्त्रकारसंस्थितिं आभिधाय सम्प्रति सर्वबाह्यमण्डले ताम-
भिधित्सुराह “ ता जया णमित्यादि ” ता इति पूर्ववदेव यदा
सूर्यः सर्वबाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा किंसंस्थिता
तापक्षेत्रसंस्थितिराख्यातेति जगवान्वदेत् । भगवानाह । “ ता
उर्द्धीमुहमित्यादि ” पूर्ववद्वाक्येया “ ता से णं इत्यादि ” तस्या
तापक्षेत्रसंस्थितेः सर्वाभ्यन्तरबाहाभ्यन्तरमेरुसमीपे सा च
परिक्षेपेण मन्दरपरिरयपरिक्षेपेण षड् योजनसहस्राणि त्रीणि
शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि (६३२४) षट् च दशभागा
योजनस्य (६) आख्यातानि मयेति वदेत् स्वशिष्येभ्यः ।
“ एवं इत्यादि ” यद्यमुक्तं सति कारणे यदभ्यन्तरमण्डलगतसूर्ये-
ऽन्धकारसंस्थितेः प्रमाणमुक्तं तद्वाहे बाह्यमण्डलगते सूर्येऽस्या
अपि तापक्षेत्रसंस्थितेः परिमाणं ज्ञातव्यम् । तच्चैवम् “ ता से
णं परिक्षेपविविसेसकतो आहिअसि । जेणं मंदरस्स पच्चयस्स
परिक्षेव तं दाहिं भागेहिं हिरमाणे एस णं परिक्षेवविविसेसं
आहिअसि वणज्जा ता जेणं जम्बुहं वस्स दीवस्स परिक्षेव
दाहिं गुणिता दसहिं छिन्ता दसहिं भागेहिं हिरमाणे एस णं
परिक्षेवविविसेसे आदिअसि वणज्जा ता से णं तावक्खिसे
केवइयं आयामेणं आहिअसि वणज्जा । नीतेसीं ओअणसह-
स्सां तिअि अ तेतीसइओअणतिभागे आयामेण आहिअसि
वणज्जा ” इदं सकलमपि सुगमं नवरं मन्दरपरिरयादयं द्वाभ्यां
गुणनं तत्रैव कारणम् इह सर्वबाह्य मण्डले चारं चरतोः सूर्ययो-

जम्बूद्वीपगतस्य चक्रवालस्य यत्र तत्र वा प्रदेशे तच्चक्रवालको-
त्रानुसारेण द्वौ द्वौ दशभागौ तापक्षेत्रम् । पतञ्जलप्रयोगे प्रावि-
तनो मन्दरपरिरयादि द्वाभ्यां गुणयते गुणयित्वा च दशजिर्मा-
गहरणं तथा सर्वबाह्ये मण्डले सूर्यस्य चारं चरतो ह्यवग-
मुद्रमध्ये पञ्चयोजनसदस्यापि तापक्षेत्रं वर्द्धते तत्तद्वयशोतिथो-
जनसदस्याणि इत्याद्युक्तम् । शेषाक्षरयोजना तु प्राग्वद्भावनीया
तदेव सर्वबाह्ये मण्डले वर्त्तमाने सूर्ये तापक्षेत्रसंस्थितं परि-
माणमभिधाय सम्प्रति तत्रैवाधकारसंस्थितिपरिमाणमाह ।
(तया ण किं संठिआ इत्यादि) तदा सर्वबाह्ये मण्डले चारचरण-
काले णमिति वाक्यालङ्कारं किंसंस्थिताऽन्धकारसंस्थितिरा-
भ्यतेति वदेत् । प्रगवानाह “ तावन्मीमुहेत्यादि ” सुगमं
“ ता से णं इत्यादि ” तस्या अन्धकारसंस्थितेः सर्वाभ्यन्तरबाह्या
मन्दरपर्वतान्ते मन्दरपर्वतसमीपे । “ ताव जाय परिक्रमेववि-
सेसे आदिअस्ति वणज्जा । ता से णं अंधकारे केवइअं आया-
मेण आदिअस्ति वणज्जा ता तेसीहं जंअणसहस्साहं तिखि अ
तेसीसए जंअणस्स जंअणतिभागं च आदिअस्ति वणज्जा ”
इह यन्मन्दरपरिरयादेस्तिर्निर्गुणं हरणं च शेषाक्षरयोजना तु
प्राग्वत्कर्त्तव्या । तदेव सर्वबाह्येऽपि मण्डले तापक्षेत्रसंस्थितिः प-
रिमाणं चाक्रमधुना सर्वबाह्ये मण्डले वर्त्तमानयोः सूर्ययो रा-
त्रिदिवसमुहूर्त्तरिमाणमाह । (ता जया णं इत्यादि) तदा सा
सर्वबाह्यमण्डलचारकाले उत्तमकाष्ठां प्राप्ता उत्कृष्टाऽष्टादशमु-
हूर्त्ता गविर्भवति जघन्यां द्वादशमुहूर्त्ता दिवसः तदेवमुक्तं ताप-
क्षेत्रसंस्थितिपरिमाणमन्धकारसंस्थितिपरिमाणं च । ख० प्र०
४ पाहु० । सू० प्र० ॥

उद्योतान्धकारौ द्वाभ्यामन्धकारौ ।

से गूणं भंते ! दिवा उज्जोए राइअंधयारे ? इता गो-
यमा ! जाव अंधयारे से केणट्टेणं ? गोयमा ! दिवा सुभा
पोग्गला सुजे पोग्गलपरिणामे राति असुजा पोग्गला
असुजे पोग्गलपरिणामे । मे तेणट्टेणं नेरइया णं जंत !
किं उज्जोए अंधयारे ? गोयमा ! नेरइयाणं नो उज्जोए
अंधयारे से केणट्टेणं ? गोयमा ! नेरइयाण असुभा पो-
ग्गला असुभे पोग्गलपरिणामे से तेणट्टेणं असुरकुमाराणं
भंते ! किं उज्जोए अंधयारे ? गोयमा ! असुरकुमाराणं
उज्जोए नो अंधयारे । से केणट्टेणं ? गोयमा ! असुरकु-
माराणं सुभा पोग्गला सुभे पोग्गलपरिणामे से तेणट्टेणं
जाव एवं बुच्चइ जाव थणियाणं पुढवीकाइया जाव तेइदिया
अहा नेरइया । चउरिंदियाणं भंते ! किं उज्जोए अंधयारे ?
गोयमा ! उज्जोए वि अंधयारे वि से केणट्टेणं ? गोयमा !
चउरिंदियाणं सुभासुभा पोग्गला सुभासुभे पोग्गलपरि-
णामे से तेणट्टेणं एवं जाव मणुस्साणं वाणमंतरजोइस्वे-
माणिया जहा असुरकुमारा ॥

“ से गूणमित्यादि ” (दिवा सुहा पोग्गलस्ति) दिवा दिवसे
सुभाः पुद्गला जवन्ति । किमुक्तं भवति शुभपुद्गलपरिणामः स
चार्ककरसंपर्कात् (रत्निति) रात्रौ (नेरइयाणं असुभा पोग्ग-
लस्ति) तत्क्षेत्रस्य पुद्गलशुभतानिमित्तचूतरविकरादिप्रकाश-
कवस्तुवर्जितत्वात् । (असुरकुमाराणं सुहा पोग्गलस्ति) तदा-
अवादीनां भास्वरत्वात् (पुढवीकाइयेत्यादि) पृथिवीकायि-

कादयस्त्रीन्द्रियात्मा यथा नैरयिका उक्तास्तथा वाच्या । एषां
हि नास्ययुद्योतोऽन्धकारं चास्ति पुद्गलानामशुभत्वाद् इह केयं
भावना एतत्क्षेत्रे सत्यपि रविकरादिसंपर्के एषां चक्षुर्निद्रया-
भावेन दृश्यवस्तुना दर्शनाभावात् । शुभपुद्गलकार्यकरणेनाशु-
भाः पुद्गला उच्यन्ते तत्रैषामन्धकारं पठेति (चउरिंदियाणं
सुजासुजपोग्गलस्ति) एषां हि चक्षुःसद्भावेन रविकरादिसद्भा-
वे दृश्यार्थावबोधहेतुत्वात् शुभाः पुद्गला रविकराद्यभावे त्वर्था-
वबोधजनकत्वाद्दशुभा इति प्र० ५ श० ए० ८० ।

अधोलोकेऽन्धकारः ।

अधोलोके णं चत्तारि अंधकारं करेति तंजहा एणगा
णेरइया पावाई कम्माइ असुजा पोग्गला ॥

“ अदेत्यादि ” सुगमं किन्तु अधोलोके उक्तलक्षणे चत्तारि
वस्तूनीति गम्यते नरका नरकावासा नैरयिका नरका एते कु-
ष्णरूपत्वाद्अन्धकारं कुर्वन्ति पापानि कर्मणि ज्ञानभ्रमणादीनि
मिथ्यात्वाज्ञानलक्षणजावान्धकारित्वाद्अन्धकारं कुर्वन्तीत्युच्यते ।
अथवाऽन्धकारस्वरूपे अधोलोके प्राणिनामुत्पादकत्वेन पापानां
कर्मणामन्धकारकर्तृत्वमिति तथा अशुभाः पुद्गलास्तमिस्रभावे-
न परिणता इति । स्था० ४३० ॥ तथा स्थानाङ्गे चतुर्भिः कारणैर्लोकं
उद्द्योतो भवति तथा अन्धकारमपि अर्हन्निर्वाणेऽहंभुतध-
र्मोत्पन्नं जातनेजसं उच्छेदेऽपि तत्र यथाऽहंतां निर्वाणे लोकऽ-
न्धकारं प्रवति तथा त्रयाणां नागं समानमुत कश्चिद्विशेषो येति
प्रश्ने लोकानुजायादिबाह्यदार्ढ्यानां चतुर्णांमप्युच्छेदेऽहंभुतध-
र्मसमानम् अग्निविनाशे त्रयोच्छेदे भाषाऽन्धकारमधिकं स्यादिति
विशेषः स्थानाङ्गवृत्त्यनुसारेण ज्ञायत इति १६० इत्येन० २ उक्ता० ।
(अर्हति निर्वाणे गच्छति धर्मेऽयुक्तिश्चमने पूर्वगते वा व्यच्छि-
द्यमाने लोकान्धकार इत्यहंभुतधर्मः) तमसि, स्था० १३० । अरु-
णभवसमुद्रोद्भवतमस्काय ख० तं० । तमोरुपत्वात्तस्य प्र० ।
स्था० । अशोचन् अन्धकारवति, त्रि० ज्ञा० १ अ० । औ० ।
अंधका (या) रपक्व-अन्धकारपक्व-पु० कृष्णपक्वे, सू०
१३ पाहु० ॥

अंधग-अन्दिप-पु० वृत्ते, म० १८ श० ४ उ० ॥

अंधगवहिह-अन्दिपवहि-पु० अन्दिपा वृत्तास्तेषां बह्व्यस्तदा-
भ्यत्वेनेत्यन्दिपवह्वयः । वादरतेजस्कायेषु, प्र० १८ श० ४ उ० ।
अन्धकवहि-अन्धका अमकाशकाः सूक्ष्मनामकर्मोदयाद्ये
बह्व्यस्ते बन्धकवह्वयः । सूक्ष्मतेजस्कायेषु ।

जीवइया णं भंते ! चरा अंधगवहिहणो जीवा तावइया
परा अंधगवहिहणो जीवा ? इता ! गोयमा ! जावइया चरा
अंधगवहिहणो जीवा तावइया परा अंधगवहिहणो जीवा
सेवं जंत ! भंतेत्ति ।

तत्परिमाणाः (परस्ति) पराः प्रकृष्टाः स्थितिनो दीर्घायुष
इत्यर्थः इति प्रश्नः हन्तेत्याधुनरमिति । म० १८ श० ४ उ० ।
यदुवंशजनुप्रभेदे, “ चारवतीए रायरीए अंधगवहिह णामं
राया परिवस्सइ महया हिमवंत वप्पओ तस्स णं अंधगव-
हिहस्स राओ धारणी णामं देवी होत्था ” अन्त० । अन्धक-
वह्वईश पुत्ताः “ समुदे १ सागरे २ गंभीरे ३ थिमिए ४ अ-
यले ५ कपिले ६ अक्खोमे ७ पसेणई ८ विण्हई ९ एते नव
एतेषां प्रथमो गौतम इति दश-अन्त० १ धरो० । “ अहं व

भोगरायस्स ते ख सि अधगवणिहणां । त्व च भवसि अन्ध-
कवृक्षेः समुद्रविजयस्य सुत इति गम्यते ” दश० २ अ० । ग० ।

अंधतम-अन्धतम-न० अन्धकारे, तत्रान्धतमसस्तेजोरूपा-
न्तरस्य संक्रमे, “असूरियं नाम महाभितावं अंधतमं दुष्पतरं
महंते” सूत्र० १ श्रु० ५ अ० । (अत्र प्राकृतत्वादन्धतम इति)
अंधतम-अन्धतम-न० अन्ध करोतीत्यन्धयति अन्धयती-
त्यन्धं तच्च तमश्चोति अन्धतमसम । समवाधात्तमस इत्यप्र-
त्ययः । निविडान्धकारे, स्या० ६८ पत्र० ।

अंधतामिस-अन्धतामिस-न० तमिस्रा तमस्सन्ततिः । तमि-
सीव तामिस्रम् । अन्धयतीत्यन्धम् कर्म-स० । निविडान्ध-
कारे, साहचर्याश्रयप्रसिद्धे भयविशेषविषयकेऽभिनिवेशे, पुं०
स्या० ३६ पत्र० । देहे नष्टे अहमेव नष्ट इत्यज्ञाने च. वाच० ।
अंधपुर-अन्धपुर-न० नगरभेदे, यत्र अनन्धो राजाऽन्धम-
क्तः वृ० ४ उ० ।

अंधुरिस-अन्धपुर-पुं जात्यन्धे, यथा मृगापुत्रः वि० १ अ० ।
अंधल-अन्ध-पुं० प्राकृते “विशुत्पत्रपीतान्धालः ८२।७३ इति
स्वार्थे लः प्रा० । चक्षुर्धृयहीने, वृ० ४ उ० । नि० चू० (अन्धह-
ष्टान्तो व्युदग्राहितशब्दे—सिक्खाशब्देऽप्यन्धहष्टान्तः)

अंधारुव-अन्धरूप-त्रि० अन्धारुतौ, “तए णं तामिया देवी
तदा रूपं हुंउ अंधारुवं पाम्म ” विपा० १ अ० ।

अधिया-अन्धिका-स्त्री० चतुरिन्द्रियजीवविशेषे, उक्तं ३६
अ० । प्रजा० । जी० ।

अंधि (धे) लृग-अन्ध-पुं० अन्ध एवान्धिलकः । जात्यन्धे,
प्रश्न० आध्र० १ द्वा० । चक्षुर्विकले, पि० । प्रश्न० ।

अंधी-अन्धी-स्त्री० अन्धदेशजस्त्रियाम्, “अन्धीणां च भुवं
लीलाचलितं भूतले मुक्ते । आसज्य राज्यभारं स्व, सुखं स्व-
गिति मन्मथः ” आच० ४ अ० ।

अंब-अम्ब-पुं० पञ्चदशसुरनिकायान्तर्भवतिपरमाधार्मिकनि-
कायानां प्रथमे परमाधार्मिके, यो देवो नारकान्मरुतले नीत्वा
भिमुञ्चत्यस्माद्यस्य इत्युच्यते ज० ३ श० ६ उ० ।

ते आम्बामिधाः परमाधार्मिका यादृक्तां यदनां परम्परोदी-
णक्षुःखं चोत्पादयन्ति तां दर्शयितुमाह ।

धामेति पदामेति य, हणति विधति तह णिमुंभति ।

मुंचेति अंबगतले, अंबा खलु तन्थ णेरइया ॥ ९० ॥

“ धामेतीत्यादि ” तत्राम्बामिधानाः परमाधार्मिकाः स्वभव-
नामरकायास गत्वा कीर्या नारकान् अत्राणान् सारमेयानिव
श्रुत्वादिप्रहारैस्तुदन्तो [धामेतिस्ति] प्रेरयन्ति । स्थानान् स्थान-
ान्तरं प्रापयन्तीत्यर्थः । तथा (पदामेतिस्ति) स्वेच्छयेत-
श्चेतश्चाऽनाथं ज्ञमयन्ति । तथाऽम्बरतले प्रक्षिप्य पुनर्निपतन्ते
शुक्लादिना प्रान्ति । तथा श्रुत्वादिना विध्यन्ति तथा (निस्-
भितिस्ति) कृकादिकायां गृहीत्वा जमौ पातयन्ति । अधोमुखमथो-
र्दिक्प्राग्मरुतले मुञ्चन्तीत्येवमादिकया विद्वम्यतया तत्र नरक-
पृथिवीषु नारकान् कदर्थयन्ति सूत्र० १ श्रु० ५ अ० । आव० भा०
चू० । (अंबरीक्षशब्देऽपि)

अम्ब-न० अम्ब-ल-तमे, एसमेवे, पुं० गच्छति, वि० वाच० ।

अम्बल-त्रि० तत्रादिसंस्मृते, ज० ३ वृत्त० प्र० ॥

अम्ब-पुं० अम्ब गत्यादिषु रत्न दीर्घवच । न्दस्वः संयोगे दी-

र्घस्य ण । १ ८४ इति सूत्रेण आदेर्हस्यत्वम् । प्रा० । चूत-
वृक्षे, स्या० दर्श० (पार्श्वस्थादिभिः समर्गे क्षेत्रनाशे आस्रकदष्टा-
न्तः क्षेत्रशब्दे) तस्य फलम् अणतस्य लुक आस्रफले नपुं. अणु० ।
अप्रासुकामप्रदणनिषेधो यथा ।

अहं जिकवू इच्छेज्जा अंबं जोत्तए वा सेज्जं पुण अंबं
जाणेज्जा सअरं जाव ससंताणं तहप्पगारं अंबं अफासुयं
जाव णो पदिगाहेज्जा । से जिकवू वा भिक्खुणी वा से-
ज्जं पुण अंबं जाणेज्जा अप्पं जाव संताणं अतिरिच्छ-
च्छिणं अवैच्छिणं अफासुयं जाव णो पदिगाहेज्जा । से भि-
क्खू वा भिक्खुणी वा सेज्जं पुण अंबं जाणेज्जा अप्पं
जाव संताणं तिरिच्छच्छिणं वेच्छिणं फासुयं जाव प-
दिगाहेज्जा । से जिकवू वा जिकवुणी वा अभिक्खेज्जा
अंबभित्तं वा अंबपेसियं वा अंबचोयं वा अंबमादगं
वा अंबदादगं वा जोत्तए वा पायए वा सेज्जं पुण जा-
णेज्जा अंबभित्तं जाव अंबदादगं वा सअरं जाव सं-
ताणं अफासुयं जाव णो पदिगाहेज्जा । से भिक्खू वा
जिकवुणी वा सेज्जं पुण जाणेज्जा अंबभित्तं वा अप्पं
जाव संताणं अतिरिच्छच्छिणं वा अफासुयं जाव णो प-
दिगाहेज्जा । से भिक्खू वा जिकवुणी वा सेज्जं पुण जाणे-
ज्जा अंबभित्तं वा अप्पं जाव संताणं तिरिच्छच्छि-
णं वेच्छिणं फासुयं जाव पदिगाहेज्जा ॥

से इत्यादि स भिक्षुः कदाचिदाश्रयेनऽगम्यमानोऽप्येवमिति
याचेत तत्रस्थश्च सति कारणे आम्बं जोत्तुमिच्छेत्तन्नाम् साणं
समन्तानकमप्रासुकमिति च मत्वा न प्रतिगृह्णीयादिति । किंच
‘से’ इत्यादि स भिक्षुर्धृत्पुनरागम्यतयाणमल्पसन्तानकं वा जानी-
यात्किंत्वतिरिच्छीतिच्छिन्नं तिरिच्छीतमपठितं तथा व्यवच्छिन्नं न
स्वीकृतं यावदप्रासुकं न प्रतिगृह्णीयादिति । तथा “से इत्यादि”
स भिक्षुरप्यणमल्पसन्तानकं तिरिच्छीतिच्छिन्नं तथा व्यवच्छिन्नं
यावदप्रासुकं कारणे सति गृह्णीयादिति । एवमात्रावयवसंबन्धि-
सूत्रत्रयमपि नेयमिति । तत्रम् । “अंबभित्तं” आम्बार्कम् “अंब-
पेसी” आम्बफाली (अंबचोयगति) आम्बच्छास्त्रीसादग (रस-
दादगति) आम्बच्छास्त्रीमखगतीति । आम्बा० २ श्रु० ७ अ० २ उ० ।
(सूत्रम्) जे भिक्खू सचित्तं अंबं जुजइ अंबं भुंजते वा
साइजइ । ५ । जे जिकवू सचित्तं अंबं विदसइ विरुमेतं वा
साइजइ । ६ ।

एवं सचित्तपश्रुतिने विदो सुत्ता । एते चउरो सुत्ता एतेमि
इमो अन्धो । सचित्तं णाम सजीय चतुर्थरसास्वादं गुणणिप्फ-
णं णाम अंबं जुज पालनाज्यवहारयोः इह ज्ञायणे दृष्टव्यो
आणादी चउलहं च पच्छिस्तं । एवंचित्तियसुत्तं पि णवरं विरुस-
णं जिकखणं विविहेहि पगारेहि रुसति विरुसइ एवं पदद्विप
वि णवरं चउमंगो । सचित्ते पश्रुतिने पश्रुतितं सचित्तं, अचि-
त्ते अचित्तं सचित्तसु आदिहेसु दासु मंगसु चउलहुं । चरिमेसु
दासु मासलहुं । इमो सुत्तफासो ।

सचित्तं वा अंबं, सचित्तपश्रुतिद्वयं च दुविहं तु ।

जो जुजे विरुणे सो, दसाअगाहं भोदि तो भ०ति । ३ ।

आगादफरुसमीसग, दसमुहेसम्मि वसियं पुव्वं ।
तं चेव वज्जवत्थो, सो पावति आणमादीणि ॥ ४ ॥
सच्चित्तं सच्चित्तं पइठियं वा एयं चेव दुयिहं सेसं कंठं ।
अमिलाताजिणवं वा, अपक्कं सच्चित्तदोति ठिणं वा ।
तं चियं मयं मिश्रातं, रुक्खगयं सचेयणपतिट्ठं ॥ ५ ॥

जं अभिणयं ठिणं अभिहाणं तं सच्चित्तं जयति । जं च रुक्खे
चेव ठिणं अचिच्छं यच्छियं अवसुद्धियं वा अपक्कं वा तं पि
सच्चित्तं । तं चियं तदेव अंवादिं पल्लवरुक्खे चेव चियं दुव्वा-
यमादिणा अप्पणा वा अप्पज्जति भावं मिलणं ते सेवयणपति-
ठियं भवति ।

अहवा जं बद्धयिं, बाहिरं पक्कं तं वियं रापतिट्ठं ।

विविद्धं दमयेयं जं वा, अक्खुंदति विहसणे होति ॥ ६ ॥

जं वा पल्लवं बाहिरं कमाहपक्कं अतो मत्तेयणं वीयं तं वा स-
च्चित्तपतिठियं भवति । अपत्तीतत्वं अनपत्तीयत्वं च गुणेन वा
सह कप्पणं वा सह तथाभ्येन वा लवणचानुज्जातकवासा-
दिना सह एसा विविहवसणा अक्खुंद इति चक्खित्तं मुचति
अन्योन्यं णहेहि वा अक्खुंदति नखपदादि द्वातीत्यर्थः एसा वा
विमसणा भवति । एव परिते भणियं अणते चि एव च नवरं
चउगुरुचिच्छं । सच्चित्तं सच्चित्तं पतिठिते य दोसु वि सुत्तसु
इमो अववाता गाहा ।

वितियपदमणप्पणे, जुंजे अचिकोविणं य अप्पन्ना ।

जाणंते वावि पुणो, गिलाण अच्चाणओमेव ॥ ७ ॥

मेत्तादिगो अणप्पणो वा जुंजति मेहो वा अधिकोचियत-
राओ अजाणतो रोगोवसमणिमत्तं वेज्जं या दस्तो गिलाणो वा
जुंजे अच्चाणोमेसु वा असंथरंता जुंजता विसुक्का इमो दोसुवि
विडवमाणसुत्ते अववातो गाहा ।

वितियपदमणप्पणे, विहसे अविनेव अप्पणे ।

जाणंतेयावि पुणो, गिलाण अच्चाणओमेव ॥ ८ ॥

कंठणवरं चोदग आह-विमसणा होत्ता तं अववाते माकरेड ।
आचार्य आह । जरट्वाहिरकराहं तं अवणेत्तं खायंतस्स अव-
वादा ण दोसो । जइ वा पल्लवस्स जो उवकारो लयणादिके
तेण सह तं जुंजतस्स ण दोसो । कोमलं जरट् वा इमंति परि-
खादं णदमादि वि अक्खुहेज्जा ।

(सूतम्) जे भिक्खु सच्चित्तं अंबं वा अंबगपेसियं वा
अंबभित्तिं वा अंबसालगं वा अंबचोयगं वा जुंजइ जुंजंतं
वा साइज्जइ ॥ ९ ॥ जे जिक्खु सच्चित्तं अंबं वा अंबपे-
सियं वा अंबभित्तिं वा अंबसालगं वा अंबमालगं वा अं-
बचोयगं वा विरुसइ विहसेतं वा साइज्जइ ॥ १० ॥ जे भिक्खु
सच्चित्तपइठियं अंबं जुंजइ जुंजंतं वा साइज्जइ ॥ ११ ॥ जे
भिक्खु सच्चित्तपइठियं अंबं विभमइ विहसेतं वा साइज्जइ
॥ १० ॥ जे जिक्खु सच्चित्तपइठियं अंबं वा अंबपेसियं वा
अंबमालगं वा अंबमालगं वा अंबचोयगं वा जुंजइ जुंजंतं
वा साइज्जइ ॥ ११ ॥ जे भिक्खु सच्चित्तपइठियं अंबं वा अंब-
पेसियं वा अंबभित्तिं वा अंबमालगं वा अंबमालगं वा
अंबचोयगं वा विरुसेइ विहसेतं वा साइज्जइ ॥ १२ ॥

एते उ सुत्तपदाविमसणाय वि छेव्य एतेसि इमो अर्थो अंबं
संकलं ए केण ऊणं चोदग आह आदिहेसु चउसु सुत्तेसु ण प-
ल्लवणुसंकलं चेव भणियं । आचार्य आह सर्वं कितु तं पल्लव-
सणेण पज्जत्तं वंछियं गहिंयं एमं तु पल्लवसणं अपज्जत्तं अथरु-
ठियं अविपक्कं सव्वादसकलमेवत्यर्थः । पेसी दीहागारा अक्क-
मितं बाहिरा छुट्ठी साहं जणइ । अदीहं वि समचक्कलियागा-
रेण जं खंरंतं गसं भवति एदरुणिभागारा जे केसरा तं चोयं
भवति । इमो सुत्तफासो । गाहा ।

एसेव गपओनिदा-रगलेनोलेयमिमं चोए ।

चउसु वि सुत्तेसु भवे, पुव्वं अवराग्गि य पदे न ॥ १३ ॥

अंबगपेसिवज्जा चउसु सुत्तेसुत्ति मेसं कंठं । अहवा आ-
दिहेसु चउसु सुत्तेसु जा गमो भणितो सो चेव गमो अंबगा-
दिहेसु चउसु पदेसु मावरुसणेसु भाणियओ । चोदगाह णणु-
पदमसुत्तेसु जणितो चेव अन्था किं पुणो अंबगादिहाणं गद-
णं । आचार्य आह । गाहा ॥

एवं तार अभित्तिं, अस्सेव पुणो इमो भेदो ।

रगलेतु होइ खंदे, मालं पुण बाहिरा उट्ठी ॥ १० ॥

एव ताव आदिहेसु चउसु सुत्तेसु अजिगागगाहणं । अहवा
आदिहेसु अचिसिक्कं गहण इह विसिक्कं गहणं कवं । अह-
वा मा कोइ वि लिहिति अजिणसक्खणिज्जं भित्तं अभक्ख-
णिज्जं भित्तं पुण जक्खंतेण अंबगपेसमादिगायिणि मिज्जं-
ति । रगलेतु पच्छं कंठं । गाहा ।

जितं तु होइ अच्चं, चोयं जे तस्स केसरा होति ।

मुहपाहकरं हारि, तेण तु अयेकयं सुत्तं ॥

पुव्वं कंठं चोदगाहा किं अणमाओ होवादिद्या फला ज-
क्कता जेण अयं चेव गिसिक्कति । आचार्य आह । एगगहणागहणं
तज्जातीयाणत सव्वे संगहिया । अंबं पुण मुहपाह पच्छं
अयेण सुइ पछाति पम्पंदते इत्यर्थः । किंच हारितं जिहेन्द्रिय-
प्रीतिकारकमित्यर्थः । अनेन कारणेन अंबं सूत्रप्रतिबन्धः कृ-
तः । अन्याचार्याभिप्रायेण गाथा ।

अंबे केणतिऊणं, रगलच्चं भित्तगं चउग्गमो ।

चोयणतया उ जप्पति, सगलं पुण अक्खुयं जाण ॥ १२ ॥

धोवण ऊणं अंबं भवति रगलं अदं भवति भित्तं चउ-
भागादिनया चोयण भवति नरकादिभिकषुण साहं जप्पति ।
अक्खुं अंबसालमित्यर्थः पेसी पूर्ववत् ।

सच्चित्तं च फलेहि, अगपलंवा तु सुत्तिता सव्वे ।

अगपलंवेहि पुणो, मूत्तं चेव कया सुया य ॥ १३ ॥

नि० चू० १५ उ० ।

अंबक-अम्बक-न० अम्बति शीघ्रं सकृन्नस्थानपर्यस्तं गच्छ-
ति अम्ब एवुञ्ज १ नेत्रे, अम्बयते स्नेहेनोपशब्दने घञ् स्वायं
क-२ पितरि, वाच० ।

अम्लक० पुं० अल्पोम्लः अल्पार्थं कन् सकृच्चवृत्ते वाच० ।

आम्रक-न० चूतफले, पि० ।

अंबगद्विया-आम्रकास्थि-न० आम्रकस्य फलविशेषस्यास्थीनि
आतपे द्रव्येषु शुष्काग्रफलास्थिषु, अनु० ।

अंबगपेसिया-आम्रकपेशिका-स्त्री० आम्रफलखण्डे, अनु० ।

अंबचोयग-न० आस्रत्वच्-स्त्री० आस्रच्छल्याम्, आचा० २-
श्रु० ७ अ० २ उ० ।

अंबट्ट-अम्बट्ट-पुं० अम्बाय चिकित्सकत्वाय तत्प्रख्यापनाय
तिष्ठते अभिप्रेति स्था. क. पत्वम् । चिकित्सके, वाच० ।
ब्राह्मणेन वैद्यायां जातेऽन्तरजातीये, सूत्र० १ श्रु० ए अ० ।
आचा० । अयं जात्याऽऽप्यत्येनेत्यजातित्वेन चोपदिशितः स्था०
६ उ० । प्रज्ञा० । देशभेदे, इक्षितपके, ख । यथिकायाम् स्त्री०
स्वार्थे कन् अत इत्वे अम्बट्टिकाऽप्यत्र "वामनहामी" इति स्था-
तायां लतायाम्, वाच० ।

अंब (म्) ऋ-अम्ब (म्) ङ-पु० ब्राह्मणपरिव्राजकभेदे
औ० । तद्वक्तव्यता चैवम् ।

अम्बरशिष्याणामनशनेन मृत्वा देवल्लोके उपपातः ।

तेणं कात्रेण तेणं समणं अम्मरस्स परिव्वायगस्स सत्त
अंतेवासिसयाइं गिम्हकालमयंसि जेह्ममूलं मांसंसि गंगाए
महानईएओ उज्जकूले कंषिपुरानो एगराओ पुरिमतालं
एगरं संपठिआ विहाराए । तएणं तेमि परिव्वायगाणं
तीसे अगामियाए ठिष्ठावायाए दीहमछाए अरुवीए किं-
चिदेसंतरमणुपत्ताणं से पुव्वगहिए उदए अणुपुव्वेणं परि-
चुजमाणे भूणि तएणं ते परिव्वाया जीणोदका समाणा
तएहाए परिज्वमाणा परिपरिउदगदातारमपस्समाणा अस्स-
मसं महावेत्ति अस्समसं महावेत्ति एवं वयासी एवं खलु
देवाणुप्पिया अम्ह इमीसे अगामिआए जाव अडवी ए-
गंवि देसंतरमणुपत्ताणं से उदए जावज्जीणे तं मेयं खलु
देवाणुप्पिया अम्ह इमीसे अगामियाए जाव अडवीए-
उदगदातारस्स सव्वओ समंता मग्गणं गवमणं करिन्ता
कट्टु अस्समसस्स अंतिए एअमहं पन्निमुणंति पन्निमुणंति-
त्ता तीसे अगामियाए जाव अरुवीए उदगदातारस्स सव्व-
ओ समंता मग्गणगवसणं करेइ करिन्ता उदगदातारमलभ-
माणा दोच्चं पि अस्समसं महावेइ महावेइत्ता एवं वयासी
इहमं देवाणुप्पिया उदगदातारो णत्थि । तं एणं खलु कप्पइ
अम्ह अदिमं गिहंत्तए अदिमं सति जित्तए तं माणं अम्हे
इदाणि आवइ कालं पि अदिमं गिहामो अदिमं सादि-
ज्जामो माणं अम्हं तवलोवे जविस्मइ । तं सेयं खलु
अम्हं देवाणुप्पिया तिदंमयं कुंडियाओ य कंचणि
याओ य करोमियाओ य जिसियाओ य ठणालए
य अकुंमए य केमरीयाओ य पवित्तए य गणेत्तिया
ओ य उत्तएय वीहणाओ अ पाउआओ अ धालरत्ताओ
य एगंते पन्निता गंगामहाणइ ओगाहिता बालुअसंथा-
रए संथरित्ता संत्तेहणाज्झाओमियाणं भत्तपाणयाइपक्ख-
क्खित्ताणं पाइओवगयाणं कालं अणवकंखमाणं
विहरित्तए तिकट्टु अस्समसस्स अंतिए एअमहं पन्निमुणंति
अस्समसस्स अंतिए पन्निमुणित्ता तिदंमए य जाव एगंते

परेइ पमेइत्ता गंगामहाणइ ओगाहेइ ओगाहेइत्ता बेलुआ-
संथारए संथरंति बालुया संथारयं दुरुहिंति बालुहिंति ता
पुरत्थाजिमुहा संपालयंकनिसआ करयय जाव कट्टु एवं
वयासी णमोत्थुणं अरहंताणं जाव संपत्ताणं नमोत्थुणं सम-
णस्स भगवओ महावीरस्स जाव संपाविज्जकामस्स नमोत्थुणं
अंबरस्स परिव्वायगस्स अम्हं धम्मायरियस्स धम्मोवदेस-
गस्स पुव्वेणं अम्हे अम्मरस्स परिव्वायगस्स अंति-
ए थूलगपाणाइवाए पक्खखाए जावज्जीवाए मसावा-
ए अदिस्सादाणं पक्खखाए जावज्जीवाए सव्वे मेहुणे
पक्खखाए जावज्जीवाए थूलए परिग्गहे पक्खखाए जा-
वज्जीवाए । इदाणि अम्हे समणस्स भगवओ महावीरस्स
अंतियं सव्वं पाणाइवायं पक्खखामो जावज्जीवाए एवं
जाव सव्वं परिग्गहं पक्खखामो जावज्जीवाए सव्वं
कोहं माणं मायं लोहं पेज्जं दोसं कलहं अम्भक्खाणं पेसु-
खं परपरिवायं अरइरइमायामोसं मिच्छादंमणसहं अकर-
णिज्जं जोगपक्खखामो जावज्जीवाए सव्वं असणं पाणं
खाइमं साइमं चउच्चिहं पि आहारं पक्खखामो जावज्जीवाए
जंपिय इमं सरिंरं इहं कंतं पियं माणुमं मणामं थेज्जं वेमांसि-
यं संमतं बहुमतं अणुमतं भंरुकरं डकसमाणं माणं सीयं माणं
उएहं माणं खुहा माणं पिवासा माणं बाला माणं चोरा
माणं दंसा माणं मसगा माणं वातियं पित्तियं संनिवाइयं
बिबिहा रोगातंकापरीसहोवमग्गा कुसं तु तिकट्टु एतं पि णं
चरमेहिं ऊसामणीसामेहिं वोसिगामि तिकट्टु संत्तेहणा ज्झ-
सणा श्रुसिया जत्तपाणा पन्नियाइक्खिया पाओवगया
कालं अणवकंखमाणा विहरंति तए णं ते परिव्वाया बहुइ
भत्ताइं अणसणाए ठेतित्ति ठेतित्ता आलोइयपन्निंकोतो
समाहिपत्ता कालमासे काज्जंकिन्ना बंभलोए कप्पे देवत्ताए
उववणा तेहिं तेमिं गइं दससागरोवमाइं डिइ पक्खत्ता प-
रलोगस्स आराहगा सेमं तं चैव १३ ॥ औ० ॥

एते च यद्यपि देशविरतिमन्तस्तथापि परिव्राजकक्रियया अ-
स्मलोकं गता इत्यवसंयमन्यथैतज्जणनं वृथैव क्वादेशविरतिफलं
त्वेपां परलोकाराधकत्वमेवेति न च अस्मलोकगमनं पश्चिमाजक-
क्रियाफलमेवामेवोच्यते अन्येषामपि मिथ्यादृशां कपिलप्रभृ-
तीनां तस्योक्तत्वादिति । औ० । ज० । अम्बरस्य व्रतग्रहणम् ।

बहुजणेणं भंते ! अस्समसस्स एवमाइक्खंति एवं जासइ
एवं परुवेइ एवं खलु अंबडे परिव्वायाए कंषिपुरे णयरे
घरासते आहारमाहारेति घरसतेवसहिउ ते तीसे कहमेयं भंते !
एवं गोयमा ! जणं से बहू जणो अस्समसस्स एवमाइक्खइ
जाव एवं परुवेति एवं खलु अंबडे परिव्वाए कंषिपुरे जाव
घरासते वसहि उवेइ सव्वेणं समहे अहं पि एणं गोयमा !
एवमाइक्खामि जाव एवं परुवेमि एवं खलु अंबडे परि-
व्वायाए जाव बमहि उववेसे केणहेणं भंते ! एवं बुच्चइ

अंबडे परिव्वायाए जाव वसहि उवेइ गोयमा ! अम्भरुस्स
 एं परिव्वायगस्स पगइजइयाए जाव विणीयाए उठ्ठं उठ्ठेणं
 अतिक्रिखत्तेणं तवोक्कम्मेणं उठ्ठं बाहाआं पगिञ्जिय २
 सूरानिमुहस्स आतावणज्जीए आतावेमाणस्स सुभेणं परि
 णामेणं पमत्थेहि लेसाहिं विमुञ्जमाणीहिं अभया कयाइ
 तदावरणिज्जाणं कम्माणं जाणं कम्माणं खओवसमेणं
 ईहाथमगणगवेसणकरमाणस्स वोरियलब्धीए वेउव्वियल-
 ष्ठीए ओहिणाणसुद्धी समुप्पसा । तएणं से अम्ममे परि-
 व्वायए ताए वोरियलब्धीए वेउव्वियलब्धीए ओहिणाणल-
 ष्ठीए समुप्पसाए । जणविम्हावणहेउं कंप्पिपुरं घरसते जाव
 वसहि उवेइ से तेणहेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ अंबडे परि-
 व्वायए कंप्पिपुरं नगरे घरसए जाव वमहिं उव्वेते । पभूणं
 जंत ! अंबडे परिव्वायए देवाणुप्पियाणं अंतिए मुंने ज-
 वित्ता आगाराओ अणगारियं पव्वइत्तए णोतिणहे समेट्ठे
 गोयमा ! अम्भरुणं परिव्वायए समणोवासए अजिगयजी-
 वाजीवे जाव अप्पाणं जावेमाणे विहरति एवरं उमिय-
 फलिहे अवंगुदुवारे चियत्तंते पुरघरदारपवेमं । एवं ण वुच्चति
 अम्भरुस्स णं परिव्वायगस्स थूलए पाणातिवाते पक्खवाते
 जावज्जीवाए नाव परिग्गहे एवरं सव्वं मेहुणे पच्च-
 क्खवाते जावज्जीवाए अम्भरुस्स णं एो कप्पइ अक्खसो-
 तप्पमाणमत्तं पि जलं सयाहं उत्ताहं उत्तरित्तए ।
 तात्थ्य अप्पानगमणेणं अम्भरुस्सणं एो कप्पइ मगं
 एवं चेव जाणियव्वं । जाव तात्थ्य पगा एगं गामट्ठियाए
 अंबरुस्सणं परिव्वायगस्स णो कप्पइ आहाकम्मिए वा
 उहेसिए वा सीसजाएति वा अज्जोअरएइ वा प्पइक्कमे वा
 कीयगमेति वा पामिक्खे वा णिअणिसिक्खे वा अभिह्मेइ
 वा द्दइत्तए वा रइत्तए वा कंतारजत्तेइ वा दुब्भिकखजत्तेइ
 वा पाटुणकजत्तेइ वा गिलाणभत्तेइ वा वदालयाभत्तेइ वा
 जोत्तए वा पाइत्तए वा अंबरुस्स णं परिव्वायगस्स एो
 कप्पइ मूलजोयणे वा जाव बीयभोयणे वा भोत्तए वा
 पाइत्तए वा अंबरुस्स णं परिव्वायगस्स चउव्विहे अ-
 णत्थादंदे पक्खखाए जावज्जीवाए तंजहा अवज्झाणाय-
 रिए पमादायरिए हिंसप्याणे पावक्कमोवदेसे अंबरुस्स
 कप्पइ मागहए अ आदए जलस्स पडिग्गाट्ठित्तए सेविय-
 वहमाणए नो चेव णं अवहमाणए जाव से वि पूए नो
 चेव णं अपपरिपूए से वि य सावज्जेत्ति काळं णो चेव णं अ-
 णवज्जे से वि य जीवाई कट्ठ णो चेव णं अजीवा से वि य
 दिसे णो चेव णं अदिसे से वि य दंतहत्थपायचारुवम-
 क्खाल्लणट्ठताए पवित्तए वा णो चेव णं सिणाइत्तए अंबरु-
 स्स णं परिव्वायगस्स कप्पइ मागहएय आदए जलमपा-
 र्गहित्तए से वि य वयमाणे दिने नो चेव णं आदिस्स से ।

य सिणाइत्तए णो चेव णं इत्थपादचारुवमसपक्खाल्लयणह-
 याए पवित्तए वा अंबरुस्स परिव्वायगस्स एो कप्पइ अक्खउ-
 त्थिया वा अक्खउत्थितदेवयाणि वा अक्खउत्थितपरिग्गाहि-
 याणि वा चेइयाइ वंदित्तए वा णमंसित्तए वा जाव पज्जुवा-
 सित्तए वा अरिहंते वा अरिहंतचेइयाणि वा ।

[एणत्थ अरहंतेहिंविस्सि] न कल्पने इह योऽयं नेति प्रतिषेधः
 सोऽन्यत्रार्हकृत्यः अर्हतो यज्जयित्वेत्यर्थः । स हि किञ्च परिवाज-
 कं वषधारकोऽतोऽन्यथुधिकदेवतासन्दर्भादनिषेधे अर्हतामपि
 वन्दनानिषेधो मान्नादिति कृत्या णस्यार्थत्वाद्यधीतं, श्री० । अ० ।

अम्भरुस्य मृत्योपपातः ।

कालमासे कालं किञ्चा कहिं गच्छहिंति कहिं उव्वज्जि-
 हिति ? गोयमा ! अंबडेणं परिव्वायए उवावएहिं सीलव्व-
 यगुणवेरमणपक्खखाणपोमहोववासेहिं अप्पाणं जावेमाणे
 वहुइं वासाइं समणोवासयपरियायं पाउणित्तए पाउणि-
 त्ता मासियाए संझेहणाए अप्पाणं जूसित्ता सद्धिं जत्ताइं
 अणसणाइं वेदिताः प्राज्ञोऽयपडिकंतं समादिपत्ते काल-
 मासे कालं किञ्चा बंभज्जोए कप्पे देवत्ताए उव्वज्जेहिंति
 तत्थ णं अप्पेगइयाणं देवाणं दससागरोवमाइं त्रिती
 पत्तत्ता तत्थ णं अम्भरुस्स वि देवस्स दससागरोवमाइं
 त्रिती । से णं भंते ! अंबडे देवत्ताओ देवलोगाओ आउ-
 क्खएणं जवक्खएणं द्विक्खएणं अणंतरं चइ चइत्ता क-
 हिं गच्छहिंति कहिं उव्वज्जइत्ति ? गोयमा ! महा-
 विंदेहे वासे जाइकुत्ताइं जव्वंति अट्ठाइं दित्ताइं वि-
 त्ताइं विच्छिन्नविउल्लजवणमयणासणजाणवाहणाइं बहुध-
 णजायरुवरयत्ताइं आओगपओगसंपउत्ताइं विच्छि-
 यपउरभत्तपाणाइं बहुदासीदामगोमट्ठिमवेलगप्पज्ज्याइं व-
 हुजणस्स अपारज्ज्याइं तहप्पगारसु कुलेसु पुमत्ता प-
 व्वायाहिंति । तए णं तस्स दारगस्स गम्भत्थस्स चेव समाणस्स
 अम्मापिती णं धम्मे ददपतिस्सो भविस्सइ से णं तत्थ ण-
 वाहं मामाणं बहुपक्खिपुष्माणं अक्खट्ठमाणराइंदियाणं
 वीतिकंताणं सुकुमालपाणिपाए जाव ससिसोमाकारे कंतं
 पियदंसणे सुरूवे दारए पयाहिंति । तए णं तस्स दारगस्स
 अम्मापियरो पदमे दिवसे छिती पकियं काहिंति तइयदिव-
 से चंदसुदंसणियं काहिंति उठ्ठे दिवसे जागरियं काहिंति
 एकारसमे दिवसे वीतिकंति एणव्वते असुइ जावइ कम्मं
 करणे संपत्तं बारसमे दिवसे अम्मापियरो इमं एयारुवं
 गुणं गुणणिप्पक्खं णामधेज्जं काहिंति जम्हाणं अम्हं इयं-
 सि दारगंसि गम्भत्थंसि चेव समाणंसि धम्मे ददपतिस्सा तं
 होळणं अम्ह दारए ददपइस्सणामेणं तत्तेणं तस्स दारगस्स
 अम्मापियरो णामधेज्जं करहिंति “ददपइस्सत्ति” तं ददपइस्सं
 दारगं अम्मापियरो सातिरेगप्पवासजातं जाणित्ता सोभ-

पंसि तिहिकरणदिवसणकवत्तमुहुत्तंमि कलायरियस्स उव-
 षेहिंति । तए एं से कलायरिए तं ददपइस्स दारगं लेहा-
 तियाओ गणियप्पट्टाणाओ सज्जणरूपज्जवमाणाओ
 बावत्तरिकज्ञाओ सुत्ततो य अत्थतो य करणतो य सेहा-
 विहिति । औ० (कलानामानि कलाशब्दे) मिक्खावेत्ता
 अम्मापितीणं उवणेहिंति तए एं तस्स ददपइस्स दारगस्स
 अम्मापियरो तं कलायरियं विपुलेणं असणपाणवाइमेणं
 माइप्पेणं कथगंधमदालंकारेण य सकारंहेति सम्माणेहिंति
 सकारेत्ता सम्माणेत्ता विपुलं जीवियारिहं पीइदाणं दलड-
 स्समि विपुलं विपुलेत्ता पन्निमज्जेहिंति तए एं से ददपइस्स
 दारए बावत्तरिकज्ञापंडिए नवंगमुत्तपन्निवोहिये अट्टारस-
 देभीजासाविसारए गीतरती गंधवणएकुसले हयजोही
 गयजोही रहजोही बाहुजोही बाहुप्पमही वियाज्जचारी
 साहसिए अलं भोगममत्थे आविजविस्सति तते णं ददपइ-
 स्स दारगं अम्मापियरो बावत्तरिकज्ञापंडिअं जाव अलं
 जोगसमत्थं वियाणित्ता विपुलेहिं अस्सजोगेहिं लेणजोगेहिं
 वत्थजोगेहिं सयणभोगेहिं कामभोगेहिं उवणिमंतंहेति ।
 तए णं से ददपइस्स दारए तेहिं विजलेहिं अस्सभो-
 गेहिं जाव सयणजोगेहिं णो सज्जिहिंति णो रज्जिहिं-
 ति णो गिब्जिहिंति णो अववाज्जिहिंति से जहाणामए
 उप्पझेइ वा पउमेइ वा कुयुमेइ वा नमिणेइ वा सुभ-
 गोत्ति वा सुगंधेत्ति वा पौडरीएत्ति वा महापौडरीएत्ति
 वा मत्तपत्तेइ वा सहस्सपत्तेइ वा सतसहस्सपत्तेइ वा
 पंके जाते जज्जे संवुहे णोवलिप्पइ पंकरएणं णोवलिप्पइ
 जलरएणं एवमेव ददपइस्स वि दारए कामंहे जाते भांगे-
 हिं संवुहे णो वलिप्पहिंति कामरएणं णोवलिप्पहिंति मो-
 गरएणं णोवलिप्पहिंति । मित्तणाइणियगमयणसंवंधिपरि-
 जणेणं सेणं तट्ठारुवाणं बेराणं अंतए केवलं बांहे वुज्झि-
 हिंति । केवलवोहिं वुज्झित्ता अगाराओ अणगारियं पव्व
 हिंति । से एं जविस्सइ अणगारे भगवते इरियासमिति
 जाव गुत्तवंधयारी तस्स एं जगवंतस्स एते णं विहारेणं
 विहरमाणस्स अणंते अणुत्तरे णिवाधाए निरावरणे क-
 सिणे पडिपुलं केवलवरणाणदंमणे समुप्पज्जेहिंति । ततेणं
 से ददपइस्स केवलं बहुइ वामाई केवली परियाणं पाउणिहिंति ।
 पाउणिहिंत्ता मासियाए मंलेहणाए अणाणं रुसित्ता सट्ठि
 जत्ताई अणसणाणं उएत्ता जस्सट्टाए कीरण एगभावे मुं-
 कजावे अन्हाणए अदंतवणए केमलोए बंधवेरवासे अ-
 वुत्तकं अणोवाहणकं जूमिसेज्जा फल्लहसंज्जा कट्टसेज्जा
 परधरपवेसो लप्पावल्लं वित्तीए परंहिं हील्लणाओ
 विमणाओ गिंदणाओ गरहणाओ ताळणाओ तज्ज-

णाओ परिजवणाओ पव्वहणाओ उवावया गामकंटका
 बावीसं परीसहोवसग्गा अट्टियासज्जंति । तमट्टमारा-
 हिंता चरिमंहेिं उस्सामणिस्सासेहिं सिज्जिहिंति बुज्जि-
 हिंति मुक्खहिंति परिणिव्वाहिंति सव्वडुक्खाणमंतं करेहिं-
 ति औ० । ज० ।

परिमाजके विद्याधरअमणोपासके अ अस्स वत्तव्यता ।

अम्पायां नगर्यामम्बओ विद्याधरआवको महावीरसमीपे अ-
 र्ममुपश्रुत्य राजगृहं प्रस्थितः स च गच्छन् भगवता बहुस्तवो-
 पकाराय भणितो यथा सुव्रताभाविकायाः कुशलवार्ता कथ-
 य स च चिन्तयामास पुण्यवतीयं यस्याश्लोकनायः स्व-
 कीयकुशलवार्ता प्रेषयति, क. पुनस्तस्या गुण इति तावत्सम्य-
 क्त्वं परीक्षे, ततः परिमाजकवैपधारिणा गत्वा तेन भाषिता
 सा, आयुष्मति ! धर्मो भवत्या भावप्यनीत्यस्मभ्यं भक्त्या भो-
 जनं देहि तया जणितं येन्यो वत्से भवत्यस्मौ ते विदिता एव, त-
 तोऽसावकाशविरचिततामरसासनासीनो जनं धिस्मापयति
 स्म, ततस्तं जनां भोजनेन निमग्नयामास स तु मैच्छत् ।
 लोकस्तं पप्रच्छ कस्य भगवन् ! भोजनेन भागधेयवतां
 मासकृपणकपर्यंतं संबर्द्धयिष्यसि । स प्रतिभणति स्म सुल-
 सायाः । ततो लोकस्तस्या यद्देनकं न्यवेदयत् । यथा तव
 गेहे भिक्षुरयं बुभुक्षुः तयाऽन्यथायि किं पास्वाग्निभिरस्माकामि-
 ति लोकस्तस्मै न्यवेदयत् । तेनापि व्यज्ञायि परमसम्यक्दर्ष्ट-
 रेषा या महातिशयदर्शनेनापि न दृष्टव्यामोहमगमदिति ततो
 लोकेन सहस्रो तर्कदे नैपेधकीं कुर्वन्पञ्चनमस्कारमुच्चारयन्
 प्रविशेश । साऽप्यन्युत्थानादिकां प्रतिपत्तिमकरोत् तनाप्यसा-
 वुपहृदिहेति । स्था० ६३० । अयमागमिष्यन्त्यामुस्सपिण्णं देवो
 नाम द्वाविंशस्तीर्णकृद् जूत्वा धर्मे प्रहृष्य सेत्स्यति यावत्संबु-
 खानामन्तं करिष्यति । स्था० ६३० । ती० । आ० म० द्वि० ।
 नि० चू० । ६१० । अयं पूर्वोक्तादम्बरपरिमाजकादन्य एव ।
 तदुक्तम् । यश्चौपपातिकोपाङ्गे महायिदेहे सेत्स्यतीत्यभिधीयते
 सोऽन्य इति सम्भाव्यते । इति स्था० ६३० । नि० चू० ।

अंबदा(दा)लग-आम्रदालक-न० आम्रसूत्रमणरेपु, आचा०
 बु० २ अ० ७ ।

अंबत्त-अ (आ) म्लत्त्व-न० (अम्लरसवत्त्वे) “अंबत्तणेण
 जीहाए, कूषिया होइ खीरमुदगंमि ” विशेष० ।

अंबदेव-आम्रदेव-पुं० नेमिचन्द्रसूरिकृताऽऽख्यानकमणिकोश-
 स्योपरि टीकाकारके स्वनामख्याते आचार्ये, जे० ६० ।

अंबपलंबकारव-आम्रप्रलम्बकारक-न० आम्रचूतस्तस्य प्रस-
 म्बः फलं तस्य कोरकं तज्जिष्यादकं मुकुलमात्रफलकोरकम् कोरक-
 विशेष, एवं यः पुरुषः सेव्यमान उचितकाले उचितमुपकारक-
 फलं जनयत्यसावाग्रप्रलम्बकोरकसमान उच्यते, स्था० ४३० ।

अंबपल्लवविजित्ति-आम्रपल्लवप्रविजित्ति-न. नाट्यविधिनेदे, रा.

अंबपंसिया-आम्रपेशी-स्त्री० आम्रस्य पेशीव शुष्काग्रकोशे, वाच०
 आम्रपेशी-स्त्री० आम्रफलपाम । आचा० २ बु० ७ अ० ७ ।

अंबफल-आम्रफल-न० रसालफले, व्य० ९३० । (सागारिकस्या-
 ग्रफलानि आम्रशुक्रआरोपित इत्येतत्कल्पते न वेति सागारीय-
 पिरुशब्दे) ।

अंबजित्तय-आम्रजित्तक-न० आम्रादे आचा० २ बु० ७ अ० २ व० ।

अंबर-अम्बर-न० अम्बेव मातेव जननसाधर्म्यादम्बा जलं तस्य राणाहानाभिरुक्तितोऽम्बरम् आकाशे । भ० २ श० २ उ० । इ० । वाच० । नि० चू० १ उ० । आ० म० प्र० । सूत्र० । आया० प्रश्न० । स्वनामख्याते गन्धकद्रव्ये, अम्बरकधानौ च, वाच० ।

अंबरतल-अम्बरतल-न० आकाशतले, रा० । इ० ।

अंबरतिघ्नय-अम्बरतिघ्नक-पुं० धातुकीखण्डस्थे पर्वतजेदे, यत्र मङ्गलावलीविजयचस्तिनन्दिग्रामसन्निवेशस्थद्विरुक्कुलजा-तनिर्नायिका नाम कन्या मातुः स्वाद्यमनघाप्य तद्वचनेन गत्या पङ्कफलानि गृहीतवती । आ० म० प्र० । आ० चू० ।

अंबरतिलया-अम्बरतिघ्नका-स्त्री० नगरीभेदे यत्र हमारिद्वर्ण-विमर्दनो महाराजः । दर्श० ।

अंबरवत्थ-अम्बरवत्थ-न० स्वच्छतया अम्बरतुल्यानि वस्त्राणि अम्बरवत्त्राणि स्वच्छवस्त्रेषु । कल्प० ।

अंबरम्-अम्बरम्-न० अम्बा पृवोक्तयुक्त्या जलं तदपो रसो यस्मादभिरुक्तितोऽम्बरम् आकाशे, न० २० श० २ उ० ।

अंबर (री) स-अम्बरि (री) ष-पुं० न० अम्ब्यते पच्यतेऽत्र अम्ब अरिष नि० वा द्वा० भर्जनपात्रे, अम्बरीसमपि वाच० । ज्ञाप्ते, न० ३ श० ६ उ० । प्रथ० । कोष्ठके, लोहकाराभ्युपेया, जी० ३ प्रति ।

अंबरि (री) स (सि)-अम्बरिष (र।ष) ऋषि (पि)-पुं० यस्तु नारकान् निहितान् कटपानि कामिः खगमशः कृत्वा भ्राष्ट्रपाकयोग्यान् करोतीत्यसावम्बरीषस्य भ्राष्ट्रस्य सन्ध्याद-म्बरीष इति द्वितीयपरमाधार्मिकः, प्रव० १८० इ० । न० । स० ।

ओहयहयेय तद्वियं, गिस्मन्ने कप्पणीहिं कप्पति ।

विदुल्लगचडुल्लगग्निभे, अंबरिसी तत्थ णेरइए ॥५१॥

(ओहएत्यादि) उप सामीप्येन मुक्तादिना हता उपहताः पुनरप्युपहता एव खड्गादिना हता उपहतहतास्तास्माकान् तस्यां नरकपृथिव्यां निःसङ्गकान् नष्टसङ्गकान् मूर्च्छितान्सतः कर्णणीमः कल्पयन्ति जिन्दन्तीतश्चतश्च पाटयन्ति । तथा जिद-सन्धुल्लगचडुल्लगानिति मध्यपाटितान् खंरुशजिदुल्लगान् नारकां-स्तत्र नरकपृथिव्यामर्षिषिनामानोऽसुराः कुर्वन्तीति सूत्र० ५ श्रु० ५ अ० । आ० । प्रव० । आ० चू० । प्रश्न० ।

अंबरिसि-अम्बरुषि (पि)-पुं० उज्जयिनीवास्तव्ये ब्राह्मण-जेदे, यस्य मालुक्या प्रिया निम्बः सुतः (इति विणश्रावणय शब्दे चरयते) आ० क० । आ० । आ० चू० ।

अंबरवण-अम्बरवण-न० आम्रस्य वनम् । नित्यं गन्तव्यम् । आम्रवृ-क्षसमुदायात्मके वने, वाच० । आ० ।

अंबरमाण-अम्बरमान-पुं० “अम्बरमिसेहिं अंशो न तोहिं सिद्धिं तु ववहारो” येषु वचनेषु केषु परस्य शरीरं विरुचिमायते तानि अम्बरानि अम्ब्रेः परस्मैश्च वचनैर्व्यवहारं न सिद्धिं नयति सोऽम्ब-वचनयोगादम्ब इति इत्युक्तशब्दे दुर्व्यवहारिणि । व्य० १ उ० ।

अंबरालवण-आम्रसालवण-न० आम्रफले आम्रैः शालिभानि-प्रचुरतयोपलक्षिते धने तद्योगादाम्रकल्पाया ईशानकोणस्थे चैत्ये च “आम्रकल्पाय णयरिण बहिया उत्तरपुरच्छिमे वि-सीभाय अम्बसावणे णामं चेइए हात्था पोरणे जाव पम्भिरु-वे” पूर्णप्रदचैत्यवदस्य वर्णकः । रा० । वृत्त० । ग० । आ० म० । इ० । आ० । इ० । आ० चू० ।

अम्बरुडि-अम्बरुडि-स्त्री० देवीभेदे । महा० २ अ० ।

अम्बा-अम्बा-स्त्री० अम्ब्यते केहेनोपगम्यते अम्बा । कर्मणि घञ् ।

वाच० । मातरि । वृत्त० ३ अ० । स्था० । श्रीनेमिनाथस्य तीर्थाधिष्ठा-तृदेवतायां च सा च, अम्बादेवीकनककान्तरुचिः सिद्धवाहना च-तुष्टुजा आम्बलुम्बिपाशयुतदक्षिणकरद्वयासिपुत्राकुशाधिष्ठितवा-मकरद्वया च । प्रव० २९ इ० । तस्याः प्रतिमा यथा-अर्द्धचन्द्राया अ-विदुरे (सरुक्तेत्रे पाथ्वेस्वामिनश्चैत्यप्राकारसमीपे श्रीनेमिमुर्तिस-हिता सिद्धबुद्धकालिता आम्बलुम्बिहस्ता सिद्धवाहना अम्बादेवी । तिष्ठति, ती० ७ कल्प० । प्रतिष्ठानपुरपत्तने परवतमेखलायां कृष्णेन अम्बादेवीप्रतिमा कृता “तत्थय अम्बाए सेण उधयासतिगेण ” ती० २ कल्प० । अम्बप्राश्रतायां, काशीराजकन्यायां च, । अ० ।

अम्बाजव-अम्बायङ्-पुं० यज्ञजेदे, “गोवामंमि णिरुद्धा, समणा रोसेण मिसिमसाए ता । अम्बाजक्खो य जण्ठति, एवम-वाहेहि सघात” ति० ।

अम्बाग-आम्बातक-पुं० आम्र इवानति आम्बात् किञ्चिद्धी-भरसफलकत्वात् । अतः-पञ्च (आमडा) १ वृक्षे २ तत्फले, न० आम्बेण तत्फलरसेन तक्ते प्रकाशते । आ+तक हासे अच् । शु-ष्काभ्ररसनिर्मिते (आमदः) चयभेदे, तत्करणप्रकारः भाव-प्र० उक्तः । यथा “अम्ब्य सहकारस्य, कटेर्विस्तरितो रसः । अम्बेयुक्तो मुहूर्त्तः, आम्बातक इति स्मृतः ” वाच० । प्रज्ञा० । अनु० । आ० ।

अम्बाडिय-आम्बित-त्रि० आम्ब इव कृतः खरिष्टिते, आ० म० । हि० “चमदेति खरटेति अम्बाडेत्ति वि बुत्तं जघति” नि० चू० ४३० ।

अम्बातव-अम्बातपसु-न० अम्बादेहेन कृतं तपः अम्बातपः क्षौ-किकफलप्रदे तपोभेदे, तच्च अम्बातपः पञ्चसु पञ्चमीष्येकाशना-दि विधेयं नेमिनाथाऽम्बिकापूजा घति, पञ्चा० १ ए विध० ।

अम्बावर्द्धा-अम्बवर्द्धा-स्त्री० अम्बरसवती । वर्द्धा त्रि० पर्णिका-नामकन्दभेदे, वाच० । वर्द्धाभेदे, प्रज्ञा० १ पद० ।

अम्बिआ (या)-अम्बिका-स्त्री० अम्बैव । कन, मातरि, दुर्गायां, वाच० । नेमितीर्थाधिपदेवतायां, तस्याः प्रतिमा मधुरायाम् “इत्थं कुबेरो नरवाहणां अम्बिआ सीद्धवाहणा” ती० १० कल्प० । उज्ज-यन्तशैलशिखरेऽवस्थाकनशिखरात्प्राक् “अम्बियाए भवणं दीस-इ” ती० ५ कल्प० । टिपुर्णामम्बिकामूर्तिः “अम्बिकाद्वारसमीप-वती, श्रीकेशपालो तुजपट्टभास्वरः । सर्वज्ञपादाम्बुजसेवनाक्षि-नी, संघस्य विघ्नौघमपोहतः कृणात्” ती० ४४ कल्प० । पञ्च-मवासुदेवमातरि च । स० । आ० ।

अम्बियासमय-अम्बिकामय-पुं० उज्जयन्तशैले गिरिप्रचुम्भा-धनारे स्वनामख्याते तीर्थजेदे । “गिरिपञ्जस्रधयारे, अम्बिआ-समय व नामेणं । तत्थ वि पीआपुडवी, हिमवाए होइ वरहेमं” ती० ४ कल्प० ।

अम्बिणी-अम्बिनी-स्त्री० कोटीनारनगरवास्तव्यसोमप्राक्ष्यण-प्रार्थायाम् । ती० ५६ कल्प० । (कोहं विदेवकल्पशब्दे)

अम्बिल-अम्बिल-अ (आ) म्ल-पुं० अम्-कः प्राकृतं “लात” ऽः २६ । इति सूत्रेण संयुक्तकारात्पूर्वमिदामगः, प्रा० । अम्बि-दीपनादिकृति अम्बिकाद्याभिते रसभेदे, “अम्बोऽम्बिदीपिकृत-क्षिप्रः, शोर्कपित्तकफावहः । केदनः पाचनो रुच्यो, मूहघाता-नुलोमकः ” ॥ १ ॥ कर्म० १ कर्म० । अनु० । ज० ।

एगं अम्बिले-आम्बवणकेदनकृदन्तः । इथा० १ उ० । अम्बरस-

यति, त्रि० तक्रादिसंस्कृते, ज्ञा० १७ अ० तक्रारनालकादौ, ल० ।
 काजिके, स्था० १० टा० मोवीरे, स्था० १० टा० वाच० । कलाल-
 घरेसु अंघ्रिलं साउअं " कल्पपात्रगृहेषु किलाम्बुशब्दमनुधारि-
 ते सुग विनश्यति अनिष्टपरिहारायमम्बं स्वादुच्यते, अनु० ।
 अंघ्रिलणाम-अम्बिलनामन्-न० रसनामकर्मभेद, यदुदयाञ्जी-
 वशरीरमल्लीकादिवदम्बं भवति तदम्बनाम, कर्म० १ कर्म० ।
 अंघ्रिलरस-अम्बलरस-पुं० क० स० अम्बे रसे, तडति, त्रि०
 वाच० अम्बलरसश्च तक्रवत् । प्रश्न० संघ० ५ टा० ।
 अंघ्रिलरसपरिणय-अम्बलरमपरिणत-पुं० अम्बलेतसादिव-
 दम्बलरसपरिणामं गते पुत्रले, प्रज्ञा० १ पद ।
 अंघ्रिलिआ-अम्बिलका-स्त्री० अम्बैव स्वार्थे कन् १ तित्तिङ्याम्,
 अत्राम्लीकेत्यपि सा च २ पलाशीलतायां ३ श्वेताम्लिकायां
 ४ जुडाम्लिकायाञ्च, राजनि० । ज० ३ वक्ष० ।
 अंघ्रिलोदग-अम्बलोदक-न० काजिकवत्स्वजावत एवाम्लपरि-
 णामे, जज्ञे, जी० १ प्रति० प्रज्ञा० ।
 अंघ्रुणाह-अम्बुनाथ-पुं० समुद्रे, व्य० ६ उ० ।
 अंघ्रुत्थंभ-अम्बुस्तम्भ-पुं० जलनिराधरूपे त्रयोदशे कला-
 भेद, कल्प० ।
 अंघ्रुभक्ति (ए)-अम्बुनक्तिन्-पुं० जलमात्रभक्ते वानप्र-
 स्थभेदे, औ० । नि० ।
 अंघ्रुवामि (न्)-अम्बुवामिन्-पुं० अम्बुप्रधाने देशे वसति,
 वस-णिनि-ङीष् । पाठभाषुक्ते, जज्ञेवामिमात्रे, त्रि० वाच० ।
 वानप्रस्थभेदेषु, पुं० ये जलनिमग्ना एवासते । औ० ।
 अंभ-अम्भम्-न० आप्यते । आप्-असुन् । उदकं नुम्भौ चेति
 लणा० अम्भः शब्दे असुन् वा । वाच० । जज्ञे, प्रति० । अष्ट० ।
 अंस-अंश-(स)-पुं० अंश (श) जावे अच् । विज्ञागे, स्था० ३
 टा० । कर्मणि अच् । जागे, विशेष० । आ० चू० । प्रति० । आचा० करणे
 अच् । अवयवे, पञ्चा० ७ विच० । जेदे, विशेष० । जेदाः विकल्पा अंशा
 इत्यनर्थान्तरम् । आ० म० प्र० । आव० । पर्याये, विशेष० । स्कन्धे
 च, ज्ञा० १८ अ० ।
 अंस (सा) गय-अंश (श) गत-त्रि० स्कन्धदेशमागते, विपा०
 १ अ० ३ अ० । स्कन्धावस्थिते, ज्ञा० १८ अ० ।
 अंसलग-अंश-पुं० स्कन्धे, त० ।
 अंमि-अंमि-स्त्री० । अम्भ-क्रिः । कोटौ, स्था० ८ टा० ।
 अंसिया-अंशिका-स्त्री० । अंश एवांशिका । स्वार्थे कप्रत्ययः ।
 भागे, " सागारियस्स अंसिया अविमत्ता " वृ० ३ उ० ।
 " अंसियाओ गामद्वमाईओ " अशिका तु यत्र ग्रामस्थार्कम् ।
 आदिशब्दात् त्रिभागं वा चतुर्भागं वा गत्वा स्थितः स ग्राम-
 स्थानं एवांशिका, नि० चू० ३ उ० ।
 अंशिसू-न० बलिकाकारे रोगभेदे, " अंसिया अंसिता ना य अ-
 हिद्वाने णासाए वणसु वा जवन्ति " नि० चू० ३ उ० । तस्स (आ-
 तापयतः) " अंसिया ओल्लवडं तं चैव विज्जो अदकवु इस्सि
 पारेइ पारेइत्ता अंसियाओ विदेज्जा " (अंसियाओत्स) अ-
 शौंसि तानि चनासिकासत्कानीति चूर्णिकारः, ज० १६ श० ३
 उ० । प्रति० (शेषं अणगारशब्दे)
 अंसु-अंशु-पुं० अंश मृग-कु किरणे, सूत्रे, सूत्रमांशे, प्रकाशे,
 प्रभायां, वेगे च, वाच० ।

अरुन्-न० अश्रुते व्याप्नोति नेत्रमदर्शनाय । अश-कृन् । प्राकृते ।
 यक्रादावन्तः ५१ । २६ इति सूत्रेण अनुस्वारागमः, प्रा० । नेत्रजत्रे,
 वाच० । " गुरुदुष्खभरकतस्स अंसुणि वाएण जं जत्तं गालियं
 तं अगगतलायणैसमुद्दमाईसु ण वि होज्जा " महा० ६ अ० ।
 " अंसुपुण्णयणे तिथ्यरसररीरयं तिष्वसुतो " ज २ वक्ष० ।
 'अंसुपुण्णहिं णयणेहिं उरं मे परिसिचइ' उक्त० २० अ० ।
 अंसुप-अंशुक-न० चीनविषये बहिस्तादृशे सूत्रे, अनु० ।
 आ० म० प्र० । " अम्मनरहीरे जं उप्पज्जति तं अंसुयं " नि०
 चू० ७ उ० । आचा० । अंशुकं शृङ्गपट्टस्तन्निष्पन्नमशुकम्, वृ०
 २ उ० । वस्त्रविशेषे, ज्ञा० १ अ० । ज० । जी० । पत्रे च, अंशु स्वार्थे
 कन् । अंशुशब्दार्थे, पुं० । वाच० ।
 अंसोवसत्त-अंसोपसक्त-त्रि० । ७ त० । अंश (स) योः स्क-
 न्धयोरुपसक्तं भग्नं यत् स्कन्धलग्ने, कल्प० ।
 अकइ (ति)-अकत्ति-त्रि० न कति न संख्याता इत्यर्कति
 असंख्यातेषु अनन्तेषु, स्था० ३ टा० । भ० ।
 अकइ (ति) संचिय-अकतिसञ्चित-पुं० न कति न संख्याता
 इत्यर्कति असंख्याता अनन्ता वा तत्र ये अकत्यकति असंख्याता
 असंख्याता एकैकसमये उत्पन्नाः सन्तस्तथैव संचितास्ते अकति
 सञ्चिताः । स्था० ३१ टा० । एकसमये असंख्यातोत्पादनानन्तो-
 त्पादेन च पिण्डितेषु नैरयिकादिषु (अत्र दण्डकक्रमेण नैर-
 यिकादीनामकतिसंचितत्वमुपपन्नशब्दे) ज० २ श० १० उ० ।
 अकंटग-अकाटक-त्रि० न० व० । काटकरहितेषु न तेषु
 मध्ये बन्ध्यादिवृक्षाः सन्तीति, ज० ३ प्रति । पाषाणादिङ्-
 व्यकण्टकविकल्पेषु, आच० ५ अ० । प्रतिस्पर्दिगोजे (गज्ये)
 " ओइयकटयं मल्लिकटयं अकटयं " ज्ञा० १ अ० ।
 स्था० । मृत्र० ।
 अकंरु-अकांरु-न० । न० त० । अप्रस्तात्रे, अनवसरे, आनु० ।
 " पथ मया अकंरु विणखिया तं कारणं सुणइ " आ० म० प्र० ।
 अकांरु, वृ० १ उ० ।
 अकंरूयग-अकांरूयक-पुं० न कएरूयते इत्यकंरूयकः
 स्था० ५ टा० । अकंरूयनकारके अभिग्रहविशेषवति, प्रश्न०
 संघ० १ टा० ।
 अकंत-अकान्त-त्रि० कान्तः कान्तियोगात्, स्था० ७ टा० । न का-
 न्तोऽकान्तः । जी० १ प्रति० । स्वरूपेणाकमनीये, उपा० ७ अ० ।
 भ० । प्रश्न० ।
 अकंततर-अकान्ततर-त्रि० स्वरूपतोप्यकमनीयतरे, जी० ३
 प्रति० । वि० ।
 अकंतता-अकान्तता-स्त्री० असुन्दरतायाम्, भ० ६ श० २ उ० ।
 अकंतदुक्ख-अकान्तदुःख-त्रि० अकान्तमनभिमतं दुःखं येषा-
 न्तोऽकान्तदुःखताः अनजिमताशातेषु सूत्र० १ अ० १ अ०
 " अकंतदुक्खं तसथावगं दुही अवसए " आचा० २ अ० २ अ० ।
 दुःखविद्वंसु, सूत्र० १ अ० ११ अ० ।
 अकंतस्मर-अकान्तस्वर-त्रि० ६ व० अकान्तियुक्स्वरे,
 स्था० ७ टा० ।
 अकंदप्पि (न्)-अकन्दर्पिन्-त्रि० कन्दपोद्दीपनजायितादि-
 विकल्पा, व्य० १ उ० ।
 अकंप-अकम्प-त्रि० स्वरूपनिष्ठे, अष्ट० । अकौच्ये, " नाणंमि

हंसर्णमि य, तवे चरित्से य चउसु वि अकंप " अकम्पोऽङ्गा-
ज्यो देवैर्यन्त्रालय इत्यर्थे, आनु० ।

अकंपिय-अकम्पित-पु० । न० त० । श्रीमहावीरस्याष्टमे गणधरे,
म० (अस्यावारपर्यायादयो गणधरशब्दे) आ० चू० । आ०
म० द्वि० । कल्प० । (अयमकम्पितनामा चिजोपाध्यायो
धीरान्तिके शतो भगवता नामगोत्राभ्यामाभाष्य) वि० । "आ-
इष्टो य जिणेण, जाइ जगमरणविप्पमुक्केण । नामेण य गुत्तेण
य, सव्वन्त्सव्वदरिस्सिणं ॥ किं मअ नेरइया, अत्थि तत्थिस्सि
संसओ तुज्ज, वेदपयाणं अत्थं, न याणसी तेसिमो अत्थो "
(इत्याहुक इति नारयशब्दे प्रदर्शयिष्यते)

अककसनामा-अककशनापा-आ० अतिशयोक्त्या ह्यमत्स-
रपूयायां भाषायाम्, दश० ७ अ० ।

अककसवेयणज्ज-अककशवेदनीय-न० अककशेन सुखेन
वेद्यन्ते यानि तानि अककशवेदनीयानि जरतादीनामिव सुख-
वेदनीयेषु कर्मसु ॥ अत्र द्वावृक्तः "अत्थि णं भंते जीवाणं अकक-
सवेयणज्जा कम्मा कज्जति ? हुंता अत्थि कहणं जंते ! जीवा-
ण अककसवेयणज्जा कम्मा कज्जति ! गोयमा ! पाणाइवायव-
रमणेण जाव परिगाहवरमणेणं काहविषेणेण जाव मिच्छादंस-
णसत्तुविवेगेणं एव खलु गोयमा ! जीवाणं अककस-
वेयणज्जा कम्मा कज्जति अत्थिणं भंते ! नेरइयाणं अकक-
सवेयणज्जा कम्मा कज्जति सोइणट्टे समट्टे एव जाव वेमा-
णियाणं एवणं मणुस्साणं जं जीवाणं । भ० ७ श० ६ उ० ।

अकज्ज-अकार्य-न० अप्रशस्तं कार्यम् अप्राशस्त्येन त० कुत्सि-
तकार्यं, निषिद्धकार्यं च । कर्सेव्यभिञ्जे, त्रि० वाच० । आचा० ।

अकज्जमाण-अक्रियमाण-त्रि० न० त० वर्तमानकाले अ-
नियर्त्तमाने भ० १ श० १० उ० ।

अकज्जमाणकद-अक्रियमाणकृत-त्रि० क्रियमाणं वर्तमान-
काले कृते चातीतकाले तत्रिषेधादक्रियमाणकृतं (वर्तमाना-
तीतकालयोरनवर्त्यमानानां निवृत्ते) "अकिञ्चं दुक्खं अकु-
सं दुक्खं अकज्जमाणकदं दुक्खं " भ० १ श० १० उ० ।

अकट्ट-अकापु-त्रि० न० व० काष्ठग्रहिते अनिन्धने, "जंसीज-
लंतो अगणी अकट्टो " सूत्र० १ श्रु० ५ अ० ।

अकड-अकृत-त्रि० न० त० अविहिते । " कडं कडित्ति भा-
सिज्जा अकडं नो कडित्ति य " उक्त० १ अ० " अकडं करि-
स्सामिस्सि मम्मणे " यदपरेण न कृतम् । आचा० १ श्रु० २ अ० ।

अकडजोगि (न्)-अकृतयोगिन्-पुं० यतनया योगमकृत-
वति, व्य० ३ उ० । अकृतयोगी अगीतार्थः जीन् वारान् कल्पमेव-
णीयं वा पारंभाय प्रथमवेलायामपियतस्ततोऽकल्पमनेवणी-
यमपि ग्राही । व्य० १० उ० । " अकडजोगिस्सि दारं तिगुणं प-
च्छुडंति तिसंखा तिप्पि गुणीओ तिगुणो असंथरातीसु
तिप्पि वारा एसणीयं सप्पिसिओ जाना ततियवागए वि ण
लज्जति तदा चउत्थपरिवाडीए अणेसणीयं घेन्वणं एयं ति-
गुणं जोगं काऊण जोगो व्यापारः वितियवाराणखेव अणेस-
णीयं गेरहस्सि जो सो अकडजोगी भञ्जति अकडजोगिस्सि
गयं " नि० चू० १ उ० ।

अकडपायच्छित्त-अकृतप्रायश्चित्त-त्रि० न कृतं प्रायश्चित्तं येन
अननुष्ठितविशोधः " जे भिक्खू साहिगरणं अविउसविय-
पाहुडं अकडपायच्छित्तं " नि० चू० १० उ० ।

अकडसामाचारि-अकृतसामाचारि-पु० ३ व० अविनशा मण्ड-
ल्युपसंपत्सामाचारीमकुर्वति, वृ० ३ उ० । पर्ववर्थां (सामाचारी-
शब्दे वक्ष्यमाणां उपसम्पन्नमण्डलीविषयां द्विविधामपि सा-
माचारीयो न करोति साऽकृतसामाचारीक उच्यते, वृ० १ उ० ।
अकदिण-अकटिन-त्रि० कोमले, ज० ३ प्रति ।

अकाम-अकर्ण-पुं० सिंहमुखर्डीपस्य नैऋतकोणे (अन्तरर्डी-
पशब्दोक्त) प्रमाणे अन्तरर्डीपे, तद्वास्तव्ये मनुष्ये च, स्वा० ४
ग० । प्रज्ञा० न० । कर्णरहिते, वाच० ।

अकसागिणा-अकर्णच्छिन्न-अच्छिन्नकर्णं त्रि० न द्विजौ
कर्णौ यस्य स तथा । अकृतश्रवणे, नि० चू० १४ उ० ।

अकत्तण-अकर्त्तन-त्रि० उच्चस्थं कर्त्तुं शीघ्रमस्य । कृत-
युत्थ न० त० । उच्चत्वाविरोद्धस्त्ववति खर्वे, कृत-भावे ल्युट्
न० व० वेदनकर्त्तरि त्रि० वाच० ।

अकत्तिम-अकुत्तिम-त्रि० न कुत्तिमः त० त० कुत्तिमजिज्ञे, स्वजा-
वसिक्के, वाच० "अकत्तिमोहं खेव कत्तिमोहि खेव" ज० २ वक्क० ।

अकप्प-अकटप-पुं० कल्पो व्याख्यो विधिराचारभरणकरण-
व्यापार इति यावत् । न कल्पोऽकल्पः । अतद्वृत्त इत्यर्थः । श्रु० २
अधि० अविधौ चरकादिदीक्षायाम्, अप्राप्तौ, पद्या० १२ विव० ।
आव० । आ० चू० । अकल्पे, अयोग्ये, "अकल्पं परियाणामि
कल्पं उवसपज्जाम् " आव० ४ अ० । दीर्घादी, व्य० १ उ० ।
अभोज्ये, "जइकम्मं अकल्पं तत्थिक्कं " पि० । "अकल्पं पडिगा-
हेज्ज, चउत्थाइ जहाजोग कल्पं वा । पडिसेहेइ उवठा-वणे
गायर पविट्टो उ " । महा० ७ अ० । दृपणीये । नि० चू० १५
उ० । अनाचार, कल्प० । अकल्पः अमर्यादा अनीतिः अनुपपन्न
इत्यनर्थान्तरम्, प० चू० । पिण्डशय्याद्यन्त्राप्ररूपस्तुष्टयऽक-
ल्पनीये, व्य० २ उ० । " वयउक्कं कायउक्कं, अकल्पो गिहिजायणं "
अकल्पः शिक्कस्थापनाकलादि । दश० ६ अ० । तत्राकल्पे
द्विविधः शिक्कस्थापनाकल्पः अकल्पस्थापनाकल्पश्च तत्र
शिक्कस्थापनाकल्पः अनर्थातपिण्डनिर्मुक्त्यादिनानीतमाहा-
रादि न कल्पते इत्युक्तं च " अणहीया खलु जणं, पिमेस-
णसेज्जवत्थपाएसा । तेणाणियाणि जतिणो, कप्पति न पिम-
माईणि ॥ उववक्कमि ण अणत्ता, वाम्मावामेउ दो वि णो सेहा ।
विकिखज्जंती पायं, उवणाकप्पो इमो होइ " अकल्पस्थाप-
नाकल्प त्वाद ॥

जाइ चत्तारिज्जुजाइ, इसिणा हारमाइणि ।

ताइ विहिणा वज्जंतो, मंजमं अणुपालए ॥ ४७ ॥

सूत्रं व्याख्या-यानि चत्वार्यभाज्यानि संयमापकारित्वेनाकल्पनी-
यानि ऋषीणां साधुनामाहारादीन्याहारशय्यावस्त्रपात्राणि
तानि तु विधिना वर्जयेन संयमं समदशप्रकारमनुपालयेत् ।
तद्व्यागे संयमाभावादिति सूत्रार्थः । एतदेव स्पष्टयति ।

पिंडमेज्जं च वत्थं च, चउत्थं पायमेव य ।

अकप्पियं न इच्छिजा, पडिगाहिज्ज कप्पियं ॥ ४८ ॥

पिण्डशय्यां च वस्त्रं चतुर्थं पात्रमेव च । एतन्वस्त्रं प्रगट-
यमकल्पिकं नेच्छेत् प्रतिगृहीयात् कल्पिकं यथाचिन्तमिति
सूत्रार्थः । अकल्पिकं शोपमाह ।

जे नियागं ममापंति, कियमुदेसियाहं ।

वहं ते अणुजाणंति, ईइ वुत्तं मेहिणा ॥ ४९ ॥

ये केचन द्रव्यसाध्यादयो द्रव्यलिङ्गधारिणः (नियोगंति) नित्यमामन्त्रितं पिरुडं (ममायन्तीति) परिगृह्णन्ति । तथा क्रीत-मुद्देशिकाहृतम् । एतानि यथा लुप्तकाचारकथायां बध्ने त्रस-स्वावरादिघातं ते द्रव्यसाध्यादयोऽनुजानन्ति । दानप्रवृत्त्यनुमो-दनेनेत्युक्तं च महर्षिणा वर्धमानेनेति सूत्रार्थः । यस्मादेवम् ।

तम्हा असणपाणाडं, कियमुद्देशियाहम् ।

वज्जयंति त्रियप्पाणां, निगंथा धम्मजीविणो ॥९०॥

तस्मादशनपानादि चतुर्विधमपि यथोदितं क्रीतमौद्देशिक-माहृतं वर्जयति स्थितात्मानो महासत्त्वा निर्गन्थाः साधवो धर्मजीविनः संयमैकजीविनः इति सूत्रार्थः । उक्तोऽकल्पः । दश० ६ अ० जीत० पं० चू० पं० भा० “अपरिग्राहणा अकल्पमि-हारे पलंवादीसलामं मम जिण्णादि होंति उवहीए सेज्जाए द-गसाला अकल्पसेहा य जे अजे ” पं० क० चू० । पं० भा० ।

एतो अकल्पं वोच्छामि णिक्खि एणिरणुक्कपो पुप्फफ-लाणं च सारणं कुणति जं च एह एवमादीं सव्वं तं जाणसु अकल्पं जो तु किं ए करेती दुक्खभेसुं तु सव्वसत्तेसुं एणिवेक्खो रीयादिसु पवत्तइ णिक्खिो सोतुं सहसा वय-साए ए व परितावणमादिविंदियादोणं काउए नाणु-तप्पइ एणिरणुक्कपो हवति एसो सत्तहमठाणेसु सट्ठाणासे-वाणाए सट्ठाणं गच्छागाढंमि तु कारणंमि वितियं भवेठाणं सत्तहमट्ठाणाडं उ कप्पो चेव तह अकप्पो य ते निक्कार-एणसेवी यावति सट्ठाणं प च्छत्तं पत्तंमि कारणे पुण रा-यट्ठुहादियंमि आगाढे जयणा य करमाणो होतियकप्पो वि तिट्ठाणं दारं । पं० चू० ।

“इयार्णि अकप्पो गाहा नामणिओ नामणी थंभणीओ विज्जा-ओ पउंजइ अज्जेय्याली नाम जो उट्ठुं नेकण परिपात्रइ वेयाली उठंवेइ गम्भादाणं परिस्सामेइ संमुच्छिय पांडइ जोणिपाहुंडे वा करेइ अणेणसु य पवमाइसु पावायपणेसु वहुइ गाहा तसए-गिंदियतसपाणइमसगाइविच्छिप वा संसेइमे वा संमुच्छावेइ सुच्छाणमरणअभिभोगाइहि माहेसरिं वा आहव्वणं वा पउंजइ रुद्धा दिव्वणं वंभडं वा अगणिकायं थंभइ गाहा निक्कावो नाम निग्धिणो निरणुक्कपो पुप्फफलायाणि य विट्ठंसेइ विज्जा-ओ परसुमाइ पउंजइ एवमाइ कम्मकरा सो अकप्पो एयाणि पुण अकल्पअकप्पाणि निक्कारणे करेतो अछाणपच्छित्तमावज्जइ । एतदर्थं गाहा सत्तहमठाणेसु गच्छमाइसु पुण कारणेसु य रायट्ठुमाइसु असिवाइसु य कारणेसु जयणाए करेत्तस अकप्पा कप्पा विट्ठं ठाणं भवति किं पुण नं वितियं ठाण पक-प्पो चेव सो भवइ एस अकप्पो ” पं० चू० [अपरिणतादेरकल्प-स्याग्राह्यताऽपरिणयादिशब्देषु वक्ष्यते] अस्थितकल्पे च, वृ. ४ उ. । अकपट्टावणाकप-अकल्पस्थापनाकल्प-पुं० अनेपणीयाप-गुरुशय्यावस्त्रपात्रत्रकणेऽकल्पजेदे, जीत० ।

अकपट्टिय-अकल्पस्थित-पुं० कल्पे दशविधे आचेलुक्यादौ संपूर्णे न स्थिताः अकल्पस्थिताः चतुर्णामधर्मप्रतिपत्तुषु, वृ० ४ उ० मध्यमद्वाविंशतिजिनसाधुषु महाधिदेहजेषु च, जीत० [कल्प-स्थितानामर्थाय कृतं कल्पते कल्पस्थितानां तदर्थं कृतं कल्पते कल्पस्थितानां नेतरथा]

जे कमे कपट्टियाणं कप्पइ से अकपट्टियाणं, नो कप्पइ कपट्टियाणं । जे कडे अकपट्टियाणं नो मे कप्पइ कपट्टियाणं, कप्पइ से अकपट्टियाणं । कप्पे द्विया कप्प-द्विया णो कप्पे द्विया अकपट्टिया ।

यदशनादिकं कृतं विहितं कल्पस्थितानामर्थाय कल्पते तदकल्पस्थितानां, न कल्पते कल्पस्थितानां । इहाचेलुक्या-दौ दशविधे कल्पस्थितास्ते कल्पस्थिता उच्यन्ते पञ्चयाम-धर्मप्रतिपत्ता इति भावः । ये पुनरेतस्मिन् कल्पे संपूर्णे न स्थिता-स्ते अकल्पस्थिताश्चतुर्णामधर्मप्रतिपत्तार इत्यर्थः । ततः पाञ्चया-मिकानुद्दिश्य कृते चातुर्यामिकानां कल्पते इत्युक्तं भवति तथा यदकल्पस्थितानां चातुर्यामिकानामर्थाय कृतं नो स क-ल्पते कल्पस्थितानां, पाञ्चयामिकानां किन्तु कल्पते तदक-ल्पस्थितानां चातुर्यामिकानामर्थे व्युत्पत्तिमाह कल्पे आचेलु-क्यादौ दशविधे स्थिताः कल्पस्थिता न कल्पे स्थिता अकल्प-स्थिताः । एष सूत्रार्थः ।

अथ निर्युक्तिविस्तरः ।

कपट्टिपरुवणाता, पंचेव महव्वया चउज्जामा ।

कपट्टियाण पणगं, अकप्पचउज्जाम सेहे वि ॥

कल्पस्थितः प्रथमतः प्ररूपणा कसंख्या । तद्यथा । पूर्वपञ्चिम-साधूनां कल्पस्थितिः पञ्चमहाव्रतरूपा मध्यमसाधूनां महाविदेह-साधूनां च कल्पस्थितिश्चतुर्णामधर्मप्रतिपत्तार ततो ये कल्पस्थितास्ते षां (पणगंति) पञ्चैव महाव्रतानि जयन्ति अकल्पस्थितानां तु चत्वारो यामाश्चत्वार महाव्रतानि जयन्ति नापरिगृहीता स्त्री जुज्यत इति कृत्वा चतुर्थव्रतपरिग्रहवतामेव तेषां अन्तर्जयती-ति भावः । यच्च पूर्वपञ्चिमतीर्थकरसाधूनामपि सम्बन्धी सैकस्या-पि सामायिकसंयत इति कृत्वा चातुर्यामिकाऽकल्पस्थितश्च मन्तव्यः यदा पुनरुपस्थापितो भविष्यति तदा कल्पस्थित इति प्ररूपिता कल्पस्थितिः । इह “ जे कमे कपट्टियाण ” इत्यादिना आध्यात्मसूचितमनस्तस्य उत्पत्तिमाह ।

सालीधयगुल्लगोर-सावसु बद्धीफलेसु जातेसु ।

पप्पडकरणसहा, आहाकम्मे णिमंतणता ॥

कस्यापि दानरुचेरभिगमश्चादस्य दानवः शालिः भूयान् गृहे समायातस्ततः स चिन्तयति पूर्व यतो नामदत्त्वा ममात्मना परि-जोक्तं न युक्तं इति परिभाष्याध्याकर्म कुर्यात् एवं घृते गुरे गोरसं-नवे यद्यतुस्यादिवह्नीफलेषु जातेषु पुण्यार्थं दानरुचिः शालिः (करणंति) आध्याकर्म कृत्वा साधूनां निमन्त्रणं कुर्यात् । तस्य आध्याकर्मणोऽमून्नेकार्थकपदानि ।

आहा आहयकम्मे, अत्ताहम्मेय अत्तकम्मे य ।

ते पुण आहाकम्मे, णायव्वं कप्पते कस्स ॥

आध्याकर्म, अध्याकर्म, आत्मघ्न, आत्मकर्म, चेति चत्वारि नामानि तत्र साधुनामधेयप्राणिघातेन यत्कर्म परुषायाविनाशना-शनादिनिष्पादनं तदाध्याकर्म । तथाविशुद्धसंयमस्थानेभ्यः प्रणिपत्यात्मानमधिगुह्य संयमस्थानेषु यदाधः करोति तदध्याकर्म । आत्मानं ज्ञानदर्शनचारित्र्यरूपं विनाशयतीत्यात्मघ्नः । यत्पापका-दिमन्थि कर्म पाकादिसंश्लेषं ज्ञानावरणीयादिलक्षणं वा तदा-त्मनः सम्बन्धि क्रियते, अनेनेत्यात्मकर्म । तत्पुनराध्याकर्म कस्य पुरुषस्य कल्पते न वा यदा कस्य तीर्थे कथं कल्पते न कल्प-ते वेत्यमीनिर्द्धारितव्यं, तान्येव दर्शयति ।

संघस्य पुरिममज्झिम-समणायं चैव समणीणं ।

चउएहं उवस्सयाण, कायव्वा मग्गणा होति ॥

आधाकर्मकारी सामान्येन विशेषेण वा संघस्योद्देशं कुर्यात् तत्र सामान्येनाविशेषितं संघमुद्दिशति विशेषेण तु पूर्वं वा मध्यमं वा पश्चिमं वा संघं चेतसि प्राणिपक्षे भ्रमणानामप्योद्यतो विज्ञागतश्च निर्द्देशं करोति, तत्रौघनो विशेषितभ्रमणानां विज्ञागतः पाञ्चयामिकभ्रमणानां चातुर्यामिकभ्रमणानामेवं भ्रमणीनामपि वक्तव्यं तथा चतुर्णामुपाश्रयणामप्येवमेव सामान्येन विशेषेण च भागणा कल्प्या भवति, तत्र चत्वार उपाश्रया इमे पाञ्चयामिकानां भ्रमणानामुपाश्रयमुद्दिशतीत्येकः पाञ्चयामिकानामेव भ्रमणानां द्वितीयः, एवं चातुर्यामिकभ्रमणभ्रमणानामप्येवं भावयति ।

संघं समुद्दिशित्ता, पढमो वित्तिओ य ममणसमणीओ ।

तत्तिओ उवस्सए खनु, चउत्यओ एगपुरिमस्स ॥

आधाकर्मकारी प्रथमो दानश्राद्धादिः संघं सामान्येन विशेषेण वा समुद्दिश्याधाकर्म करोति । द्वितीयः भ्रमणभ्रमणः प्राणिधाय करोति । तृतीय उपाश्रयानुद्दिश्य करोति । चतुर्थे एकपुरुषस्याद्देशं कृत्वा करोति ।

अत्र यथाक्रमं कल्पाकल्पविधिमाह ।

जदि मव्वं उदिसिउं, संघं करोति दोएह वि ण कप्पे ।

अदन्ना सव्वे समणा, समणी वा तत्थ वि तद्देव ॥

यदीत्यन्युपगमे यदि नाम ऋषभस्वामिनोऽजितस्वामिनश्च तार्धभेकत्र मिलितं जयति पार्श्वस्वामिवर्द्धमानस्वामिनोर्वा तीर्थं मिलितं यदा प्राप्यते तदा तत्कालमङ्गीकृत्यायं विधिरति-धीयन्, सर्वमपि सर्वं सामान्येनोद्दिश्य यदाधाकर्म करोति । यदा द्वयोरपि पाञ्चयामिकचातुर्यामिकसंघयार्थं कल्पते अथ सर्वान् भ्रमणान् सामान्येनोद्दिशति तत्रापि भ्रमणानामपि सामान्येनोद्देशेन तथैव सर्वेषामपि पाञ्चयामिकानां चातुर्यामिकानां न कल्पते एवं भ्रमणीनामपि सामान्येनाद्देशे सर्वासामकल्प्यम् ।

अथ विभागोद्देशे विधिमाह ।

जं पुण पुमिसं संघं, उद्दिशती मज्झिमस्स तो कप्पो ।

मज्झिमउद्दिष्टे पुण, दोएहं पि अकण्ठितं होति ॥

यदि पुनः पूर्वपक्षपक्षस्वामिसत्कं संघमुद्दिशति ततो मध्यमस्याजितस्वामिसंघस्य कल्पते अथ मध्यमं संघमुद्दिशति तदा द्वयोरपि पूर्वमध्यमसंघयोरकल्पं जयति, एवं पश्चिमतीर्थकरसत्कसंघमुद्दिश्य कृतं मध्यमस्य कल्पते मध्यमस्य कृतं द्वयोरपि न कल्पते ।

एमेव समणवग्गे, समणीवग्गे य पुव्वमुद्दिष्टे ।

मज्झिमगाणं कप्पे, तसि कडं दोएहं वि ण कप्पं ॥

एवमेव भ्रमणवर्गे भ्रमणीवर्गे पूर्वपक्षपक्षस्वामिसंखन्धिनां भ्रमणानां भ्रमणीनां वा यदुद्दिष्टमुद्दिश्य कृतं तन्माध्यमिकानां भ्रमणभ्रमणीनां कल्पते तेषां मध्यमानामर्थाय कृतमुभयेषामपि पूर्वमध्यमानां साधुसाध्वीनां न कल्पते । एवं पश्चिममध्यमानामपि वक्तव्यम् ।

अथैकपुरुषोद्देशे विधिमाह ।

पुरिमाणं एगस्स वि, कयं तु सव्वेसि पुरिमचरिमाणं ।

चरिमाणं ण वि कप्पं, उवणामत्तगदहणं तद्दि नत्थि ॥

पूर्वपक्षपक्षस्वामिसत्कानामेकस्यापि पुरुषस्यार्थाय कृतं सर्वेषामपि पूर्वपश्चिमानामकल्प्यं पश्चिमानामप्येकस्यार्थाय कृतं सर्वेषां पूर्वपश्चिमानामकल्प्यम् । एतच्च स्थापनामात्रं प्ररूपणामात्रं संज्ञाविज्ञानार्थं क्रियते बहुकालान्तरत्वेन पूर्वपश्चिमसाधूनामेकत्वासंभवात् तत्र परस्परं ग्रहणं नास्ति न घटते मध्यमानां तु यदि सामान्येनैक साधुमुद्दिश्य कृतं तत एकेन गृहीते शेषाणां कल्प्यते अथ किमप्येकं विशेष्य कृतं ततस्तस्यैवाकल्प्यं शेषाणां सर्वेषामपि कल्प्यं पूर्वपश्चिमानां तु सर्वेषामपि तत्र कल्पते ।

अथोपाश्रयोद्देशे विधिमाह ।

एवमुपस्सय पुरिसे, उद्दिष्टणं तं तु पच्छिमा ण्णो ।

मज्झिमं तु वज्जाणं, कप्पे उद्दिष्टसम पुव्वे ॥

एवं यदि सामान्येनोपाश्रयणानुद्देशं करोति तदा सर्वेषामकल्प्यम् । अथ पूर्वपक्षमाद्यतीर्थकरसाधूनामुपाश्रयानुद्दिशति ततस्तदर्थमुद्दिष्टं पश्चिमानामुपलक्षणत्वात्पूर्वं वा साधवः सर्वेऽपि न भुञ्जते मध्यमानां पुनः कल्पनीयम् । अथ मध्यमसाधूनामुपाश्रयान् सर्वानुद्दिश्य करोति ततो मध्यमानां पूर्वपश्चिमानां सर्वेषामकल्प्यम् । अथ क्रियत एव मध्यमोपाश्रयानुद्दिशति ततस्तद्वर्जानाम्नेपुपाश्रयेषु ये भ्रमणास्तान् वर्जयित्वा शेषाणां मध्यमभ्रमणभ्रमणीनां कल्पते (उद्दिष्टसमपुव्वेति) पूर्वं साधवः ऋषभस्वामिसत्का भगवन्ते ते उद्दिष्टसमये साधुमुद्दिश्य कृतं तत्तुल्याः । एकमुद्दिश्य कृतं सर्वेषामकल्पनीयमिति भावः । एवं तावत्पूर्वेषां मध्यमानां च भणितम् ।

अथ मध्यमानां पश्चिमानां वा अभिधीयते ।

मव्वे ममणा ममणी, मज्झिमगा चैव पच्छिमा चैव ।

मज्झिमगसमणमभरणं, पच्छिमगा समणसमणीता ॥

सर्वे भ्रमणाः भ्रमण्यो वा यदुद्दिश्यन्ते तदा सर्वेषामकल्प्यं (मज्झिमगा चैवति) अथ मध्यमाः भ्रमणाः भ्रमण्यो वा उद्दिष्टास्ततो मध्यमानां पश्चिमानां च सर्वेषामकल्प्यम् (पच्छिमा-चैवति) पश्चिमानां भ्रमणभ्रमणीनामुद्दिष्टे तेषां सर्वेषामकल्प्यं मध्यमानां कल्प्यं मध्यमभ्रमणानामुद्दिष्टं मध्यमसाध्वीनां कल्पते मध्यमभ्रमणीनामुद्दिष्टं पश्चिमसाधुसाध्वीनां न कल्पते मध्यमानामुभयेषामपि कल्पते । एवं पश्चिमभ्रमणीनामप्युद्दिष्टे वक्तव्यम् ।

उवसयगणिय विभाऽअ, उज्जुगज्झा य वंजज्झा य ।

मज्झिमगउज्जुपणा, पेच्छामत्तायगागमणं ॥

अथोपाश्रयेषु साधून् गणितविभाजितान् करोति गणितानामित्यन्तां पञ्चाद्विस्त्रयाकानां दान्त्यं विभाजिता अमुकस्यामुकस्येति नामोत्कीर्त्तनेन निर्धारिताः अत्र चतुर्जङ्गी यथा गणिता अपि विभाजिता अपि १ गणिता न विभाजिता २ विभाजिता न गणिता ३ न गणिता न विभाजिता ४ अत्र प्रथमजङ्गे मध्यमानां गणितविभाजितानामेवाकल्प्यं शेषाणां कल्पते । द्वितीयजङ्गे यावत् प्रमाणेन गृहीते तावत् सर्वेषामकल्प्यं गणितप्रमाणेन गृहीते मध्यमानां शेषाणां कल्प्यम् । तृतीयजङ्गे यावत् सदृशनामानस्तेषां सर्वेषां सममकल्प्यं शेषाणां कल्प्यम् । चतुर्थजङ्गे सर्वेषां कल्प्यं पूर्वपश्चिमानां तु सर्वेष्वपि जङ्गेषु न कल्पते (साधूनां कल्पस्थितत्वात् कल्पस्थितत्वकारणं कण्ठशब्दे) वृ० एतेन कारणेन चातुर्यामिकपाञ्चयामिकानामाधाकर्मग्रहणे विशेषः कृत इति प्रक्रमः ।

अथ द्वितीयपदमाह ।

आयरिण् अजिसंगे, निक्खुस्मि गिञ्जाणण् य भयणाओ ।
भिखुस्सहावपवेसे, उउपरिवट्टे तओ गहणं ॥

आचार्यो जिषेकभिक्षुणामेकतमः स्वयं वा श्राना भवेयुः तत्र स्वयंपामपि योग्यमुद्रमादिदोषगुणं ग्रहीतव्यम् अलक्ष्यमानं पञ्चपरिहाण्या यत्तत्त्वा चतुर्गुरुकं यदा प्राप्तं जयति तदा आ-
धाकर्मणो भजना सेवना भवति अथवा भजना नाम आचा-
र्यस्याभिषेकस्य गीतार्थभिक्षाश्च येन दोषेणागुक्रमानीतं तत्प-
रिस्फुटमेव कथ्यते । यः पुनरगोतार्योऽपरिणामको वा तस्य न
निवेद्यते । अशिवादिभिर्यो कारणैरट्टवीमध्वानं प्रवेष्टुमजिलप-
ति तत्र प्रथममेव गुकोऽध्वकल्पस्त्रिहृत्यस्त्रीन् चारान् गन्धयते
यदा न लभ्यते तदा चतुर्थे परिवर्ते पञ्चपरिहाण्याधाकर्मिकस्य
ग्रहणं करोति ।

अध्वनिर्गतानां चार्यं विधिः ।

चउरो चउत्थभत्ते, आयंविद्वण्णगण्ण पुरिमहुं ।

णिव्वीयगदायव्वं, सयं व पुव्वोगहं कुज्जा ॥

आचार्यः स्वयमेव चतुष्कल्याणकं प्रायश्चित्तं गृह्णाति तत्र च-
त्वारि चतुर्थभक्तानि चत्वारि आचामामानि चत्वार्येकस्थाना-
नि एकासनकानीत्यर्थः चत्वारि पूर्वार्क्षानि चत्वारि निर्वृत्ति-
कानि च जयन्ति । ततः शेषा अप्यपरिणामकप्रत्ययनिमित्तं च-
तुष्कल्याणकं प्रतिपद्यन्ते । योऽपरिणामिकस्तस्य पञ्चकल्याण-
कं दातव्यं तत्र चतुर्थजकादीनि प्रत्येकं पञ्च पञ्च भवन्ति
स्वयं आचार्यः पूर्वमेव प्रायश्चित्तस्यावग्रहणं कुर्यात् येन शेषाः
सुखेनैव प्रतिपद्यन्ते यत्पूर्वं प्रतिस्तिद्धं वक्ति पयं भूयोऽ-
नुकुर्याते अनुकुर्याते चेति ।

अनः किमर्थं प्रायश्चित्तं दीयत इत्याह ।

कालशरीरावेक्खं, जगस्म भावं जिणा वियाणिता ।

तह तह दिमंति धम्मं, जिज्जति कम्मं जहा अखिलं ॥

कालशरीरापेक्षे कालस्य शरीरस्य च यादृशः परिणामो व-
क्ष्यं या तदनु रूपं जगतो मनुष्यलोकास्य स्वभावं विज्ञाय जिना-
स्तीर्थकराः तथा तथा विधिप्रतिषेधरूपेण प्रकारेण धर्ममुपादिश-
न्ति यथा अखिलमपि कर्म क्षीयते यच्चानुज्ञाते प्रायश्चित्त-
दानं तद्वन्वस्थाप्रसक्त्यारम्भाय । ४० ४ ३० ।

अकल्पिय-अकल्पिक-पुं० अर्गातार्थे, “ किं वा अकल्पिएणं,
गहिंयं फासुयं तुतं होइ ” ४०१ ३० अनेपणीये, त्रि० “ अकल्पियं
ण इच्छिज्जा पणिगहउज्ज कल्पियं ” दश० ४ अ० ॥

जं जम्मि देसजाण्, अकल्पियं जेण जेण कालेण ।

बुज्जाणि अन्नपाणि, वि कारणं सुत्तनिदिदं ॥५॥

मगहाइ मगहसाद्धी-णं आयणमुगह यं हवइ भुज्जं ।

सीयलगं तु अभुज्जं, कुंयुमपाणं रसज्जेणं ॥६॥

तेमिं तु तंदुलोदं, एगंतेणं जवे अप्पिज्जं तु ।

पिंमालु य पद्धकं, पण्वुच्छा मा वि य अभुज्जा ॥७॥

बालगकोडिसरिसा, उरुपरिमप्पा तहिं मुहुमदेहा ।

संमुच्छति अणेगा, दुप्पिक्खा मंसचक्खुणा ॥८॥

तामिं य चेव पण्णे, उएहं सालुअं हवइ जक्खं ।

सायलगमिं य जज्जजा, रमया समुच्छतिं य अणेगा ॥९॥

सरिसवमाणं भुगेण, मासायां अंबलेण जं रद्धं ।

एगंतेण अजक्खं, तहिं मंहुका जवे सुहुमा ॥१०॥

मासा मूल्यसिद्धा, परिवुच्छा संजयाणपसिद्धं ।

मच्छायं संमुच्छंति, न सराणुमंतिआ वहे ॥११॥

सो पच्चलजाया ? अय-तको उगणियाहिं सिद्धाओ ।

परिमुच्छंसि य विविहा, सव्वे पंचिदिया हंति ॥१२॥

आमे तके सिद्धे, कुयुंजसुभं अकल्पियं निच्चं ।

बालसरिसा अणेगा, सप्पा संमुच्छिमा तत्थ ॥१३॥

जवसागरभनाअं ? परिवुच्छं नेव कल्पियं होइ ।

संमुच्छंति अणेगा, मच्छा जलुआ सइस्साइ ॥१४॥

एगंतेण अपेयं, खीरं दुरजाइयं तहिं देसे ।

संसइमं तत्थ जिपा, गंहुज्जया सप्पमंहुका ॥१५॥

दहियं तिरस्तिपुव्वं, अकल्पयंति जलुयसंघाया ।

गुलवाणिअं अपेयं, पहरंमि गण तहिं देसे ॥१६॥

गुलवाणियं अपेयं, अंमाओगजीवसंजवां तत्थ ।

जवपाणियं अपेयं, सेमाण य उएहतायाणि ॥१७॥

एगंतेण अभक्खा, पण्वुच्छा मामपोद्धिआ तत्थ ।

संमुच्छंति निगोया, तेहिं य जीवा बहुविहा य ॥१८॥

अद्वगपिंडगगज्जा, मंहुकाया परन्नपरिवुच्छा ।

पुव्वएहं सा कप्पइ, अवस्सएहं तंतुआ जीवा ॥१९॥

जक्खा य पंचरत्तं, तु मोयगा देसमंडलं तम्मि ।

एगंतेण न कप्पइ, सीयलकूरो अतुसिणो अ ॥२०॥

आयारो पडिसिद्धो, जामेतासी ? अलंजई भत्तं ।

आयारियपरिभट्टा, पाणिवहकरा अ माहूआ ॥२१॥

मूलगल्लदा चंचु अ, तत्थ य संसज्जणं मुहुत्तेणं ।

न हु मूलगसंसत्ता, वंदफलाई उ संसत्ते ॥२२॥

सव्वं तिलगयआमं, गोरममासं तु रत्तिपज्जसियं ।

सडासीईज्जया, संसज्जणं मुहुत्तेणं ॥२३॥

उवरुक्खलगतियेयं, पत्तेयं तन्निरत्तकालेयं ।

विज्जलयणहुब्भाइ ? मूहुमुहाइसु संसत्ते ॥२४॥

एवं जुज्जं मगहे, त्रिसण् तहव ममासओ भणियं ।

मगहा इव नायव्वं, जाव कडिगाउ नेपालं ॥२५॥

दविरुं वा विरुवामो ? एयंमि य देसमंडले पत्ता ।

पाणाणि य भक्खाणि य, नायव्वाइ पयत्तेणं ॥२६॥

मिरियकुडंगकुमंजी, करमियअगे सन्निष्कामाया ।

एसा निगोयजोणी, पण्वुच्छा होइ अन्नक्खा ॥२७॥

कुदवतंदुत्तजाओ, दगकूतं पंचरत्तिपरिवुच्छं ।

एगंतेण अपेयं, जज्जयग्परिणाण जायंति ॥२८॥

पूरियमंहुककिआ, मासा वयुला य देसला जाया ।

हुंति अभक्खा कुंथुअ-मक्खिअमसगाण मा जोणी ॥२९॥

कुच न तंजुलउदगं, कूरो जो हंइ रत्तिपरिवुच्छो ।
 एगंतेण अपेयं, बहुविहसत्ताण सा जोणी ॥ ५६ ॥
 गुलपाणियं तु पेयं, मज्जाहे विच्छुपाणियं चेव ।
 सेमं काल न पेयं, तेसु वि जीवा अणंगविहा ॥ ५७ ॥
 आजारसरह्दीए, करंगे वगलतकसिद्धो अ ।
 एगंतेण अभक्खो, सो ठ उएहो अ सन्निसेण ॥ ५८ ॥
 समुच्छंति निगोया, तस्सा पंचिदिया अणंगविहा ।
 सुहुमा जइहिं दिट्ठा, तज्जोणीया बहु जीवा ॥ ५९ ॥
 सूरणकंदो पीसे-हिं सीसिओ ? एगरत्तिपरिवुच्छो ।
 एगंतेण अभक्खो, तेसि निगोया य मंडका ॥ ६० ॥
 छागलतके सिद्धो, उगणेहिं किरहकंगुओ जीओ ।
 घूलं करिहिं मासो, परिवुच्छो तत्थ बहुवरया ॥ ६१ ॥
 पंचन्नवमुत्तकंदा, अकपिया सिद्धरिनिच्चं पी ।
 पत्ता कसाणवचयं, सोरह्दा जारदेसंमि ॥ ६२ ॥
 चउहिं पयारेहिं सया, न कप्पए कंगुओ तहिं देसे ।
 जो अबलंमि सद्धो, तत्थयमावस्त्रिया जीवा ॥ ६३ ॥
 उएहे संमुच्छमि य, अणंगजीवा निगोयमंजणा ।
 सीयलयंमि य मच्छा, रहरेण मंत्रिया बहवे ॥ ६४ ॥
 छागलतके सिद्धो, कंगुओ खायरे हि कइहिं ।
 उएहे निगोयजीवा, सीयलए तंतुया हुंति ॥ ६५ ॥
 तक्क विलंमि सिद्धो, मासो लणएयरएअमाममि ।
 उएहंमि तमा जीवा, सीयलए हुंतिय निगोया ॥ ६६ ॥
 माहिंसत्तके वगलेहिं, सिद्धओ जइति कंगुओ होइ ।
 समुच्छंति अणंगा, सीयलए तंतुआ जीवा ॥ ६७ ॥
 चट्ठापत्तंतिअं-मि सिद्धयं उएहयं च अगिणीए ।
 उप्पज्जंति अणंगा, सीयलए क्किहया जीवा ॥ ६८ ॥
 अंबिन्नसिद्धविराट्ठी, एगंतेण च सा वि पमिसिद्धा ।
 उएहंमि तसा जीवा, निगोयजीवा य सीयलए ॥ ६९ ॥
 मात्तासरसाकंगुओ, एए तिन्नि च उएहया कूरा ।
 परिहरियन्वा निचं सीयलए तंतुआ जीवा ॥ ७० ॥
 छागलतके सिद्धो, कंगुओ खायरेहिं कइहिं ।
 तिन्नयमलूणमिस्सो, निगोयपंचिदिया हुंति ॥ ७१ ॥
 निगंथाण अभक्खं, मज्जगसागं तिरत्ति परिवुच्छं ।
 कुंयुतमायनिगोया, उप्पज्जंति य बहुय जीवा ॥ ७२ ॥
 मासाविहुपरिवुच्छा, एगंतेण वि हुंति अभक्खा ।
 हुंति य निगोयजीवा, तंतुअ पंचिदिया नत्थ ॥ ७३ ॥
 सनु अजक्खा भक्खा, भक्खा परितुच्छजेपुरहदेममि ।
 पेत्तामुहुकुक्कुनिया, पंचिदियजीवाणं मा ॥ ७४ ॥
 एगं जामं जक्खा, पूवारिया कुंथुआ भवे पच्छा ।
 एगंतेण अजक्खा, परिवुच्छा मासपोलीया ॥ ७५ ॥
 उप्पज्जंति निगोया, जीवा पंचिदिया बहुविहा य ।

दुविहेसु मोयगेसुं, परिवुच्छासु तहिं देसे ॥ ७६ ॥
 गोसत्तखाइयाणं, गोणीणं गोरसेण जं मिस्सं ।
 संसप्पइ रसएहिं, खणेण वात्तगसरिसेहिं ॥ ७७ ॥
 सव्वेसु वि देसेसुं, परिवुसियाई अकप्पणिजाई ।
 असणं पाणमजक्खं, नाणा जीवाण सा जोणी ॥ ७८ ॥
 जा परिवुच्छं जुंजइ, एगरमं चउविहं पि आहारं ।
 सा बहुविहजीवाणं, करेइ अंतं अयाणंतो ॥ ७९ ॥
 जो नाही पडिक्खं, एणादेमेसु सत्तभणिणं ।
 सो संजमं अविकलं, करेइ साहु य परिहरतां ॥ ८० ॥
 अंकुलपाणियाए, बायाद्वट्ठीइ जो य इक्खुरसो ।
 मच्छासमुच्छंति अ, तक्काळं मव्वदेसेसु ॥ ८१ ॥
 संसत्तयणिज्जुत्ती, एसा साहुहिं चेव पडिअन्वा ।
 अत्थो पुण सव्वेहिं वि, सोयन्वो साहु पासाओ ॥ ८२ ॥
 सं० नि० । आचा० ।

अकप्पित-अ० अयोग्ये, ग० १ अधि० ।

अकब्बर-पुं० पारसीकाऽयं शब्दः दिल्लीनगराधिपतौ, स्त्रे-
 चलगजे, स हंरविजयप्रतिबोधितः “ यो जीवाजयदानमिदि-
 ममिपात्तु इदीयं यशोमिदिम, यगमासाप्रतिषर्षमुप्रमस्त्रिले
 जृमामरुवेऽवीवदत् । जेजे धार्मिकतामधर्मरसिको स्त्रे-
 चक्राप्रिमोऽकब्बरः, भुत्वा यद्वदनादनाचिलमतिधर्मोपदेशं
 वृज्जम ॥ १ ॥ कल्प० ॥

अकम्म-अकर्मन्-न० त० त० कर्मकरणाज्ज्ञे, वृ० १ उ० आ-
 भवनिरोधे, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० । न विद्यते कर्मस्येति (क्ली-
 णकर्मणि) पुं० आत्मा० १ ध्रु० ५ अ० ६ उ० ।

अकर्मणो गतिः ।

अन्थि एं भंते ! अकम्मस्म गई पण्णायइ हंता अत्थि
 कएहं भंते ! अकम्मस्स गई पण्णायइ गोयमा ! निस्संगयाए
 निरंगणयाए गइपरिणामेणं बंधणउयणयाए निरिभणयाए
 पुव्वप्पआंगेणं अकम्मस्स गई पण्णायइ कएहं भंते ! नि-
 स्संगयाए निरंगणयाए गइपरिणामेणं अकम्मस्स गई प-
 ण्णायइ गोयमा ! से जहा नामए केऽ पुरिसे सुक्कंतुवं निच्छिइ
 निरुवहयं आणुपुव्वीए परिकम्ममाणे २ दब्बेहिय कुसेहि-
 य वेहेइ अट्ठहिं मट्ठियालेवहिं क्षिपइ उएहं दन्नयइ जूइ जूइ
 सुक्कं समाणं अत्थाहमतारमपोरुमियंमि उदगंसि पक्खिजेजा
 से नृण गोयमा ! मे तुवं तेमिं अट्ठएहं मट्ठियालेवाणं गुरुयत्ताए-
 भारियत्ताए गुरुयसंजारियत्ताए सन्निलतलमइवत्ता अहे
 धरणिगतलपइट्ठाणं भवइ हंता हवइ अहे एं से तुवं तेमिं
 अट्ठएहं मट्ठियालेवाणं परिकखएणं धरणिगतलमइवत्ता
 उप्पि मलिलपइट्ठाणं भवइ हंता भवइ एवं खलु गोयमा !
 निस्संगयाए निरंगणयाए गतिपरिणामेणं अकम्मस्स
 गइपण्णायइ कएहं भंते ! बंधनउयणयाए अकम्मस्स
 गई पण्णायइ गोयमा ! से जहा नामए कलमिक्खलियाइ वा

मुग्गसिबलियाइ वा मामसिबलियाइ वा सिबलिसिबलियाइ वा एरुमिजियाइ वा उएहेदिएणा मुक्का समाणी फुडित्ताणं एगंतमंतं गच्छइ एवं खलु गोयमा ! कहएहं जंतं ! निरिण्णयाए अकम्मस्स गई गोयमा ! से जहा नामए धूमस्स ण्णविण्णमुक्कस्स उहुं वीससाए निव्वाघाएणं गई पवत्तइ एवं खलु गोयमा ! कहएहं भंतं ! पुव्वप्पओगेणं अकम्मस्स गई पप्पत्ता गोयमा ! से जहानामए कंसस्स कोदंसविण्णमुक्कस्स लक्खानिमुहं निव्वाघाएणं गई पवत्तइ एवं खलु गोयमा ! पुव्वप्पओगेणं अकम्मस्स गई पवत्तइ एवं खलु गोयमा ! नीमंगयाए निरंगणयाए जाव पुव्वप्पओगेणं अकम्मस्स गई पवत्तइ ।

(गइ पप्पायइस्सि) गतिः प्रज्ञायतेऽज्जुपगम्यत इति यावत् (निस्संगयाएस्सि) निःसङ्गतया कर्ममलापगमेन (निरंगणयाएस्सि) नीरागतया मोहापगमेन (गइपरिणामेणंति) गतिस्वभावतया अज्ञानबुद्धयस्यैव (बंधणञ्जेयणाएस्सि) कर्मबन्धनकृद्देनेन परएरुफलस्यैव (निरंघणयाएस्सि) कर्मबन्धनविमोचनेन धूमस्यैव (पुव्वप्पओगेणंति) सकर्मतायां गतिपरिणामधत्त्वेन बाणस्यैवाति एतदेव विवृण्वन्नाह (कहएहामित्यादि) (नियवइयंति) वानाद्यनुपहतं (दम्भेइयंति) दम्भैः समंभः (कुसेइयंति) कुशैर्दंतैरेव छिन्नमूलैः (जूइभूइस्सि) जूयां जूयः (अत्थाहेत्यादि) इह मकारौ प्राकृतप्रत्यययोऽस्ताघेऽन एवातारेऽन एवापौरुषेयऽपुरुषप्रमाणे (कल्लमिबलियाइ वा) कलायाभिधानधान्यफलिका (मिबलिसि) वृक्षाविशेषः (पररुमिजियाइ वा) परएरुफलं (एगंतमंतं गच्छइस्सि) एक इत्येयमन्तो निश्चयो यत्रासावेकान्त एक इत्यर्थोऽनस्तमन्तं नृजागं गच्छति इह च बीजस्य गमनेनपि यत् कलाय सिम्बलिकादि । तदुक्तं “तत्तयोरभेदोपचारादिति” (उहुं वीससाएस्सि) उध्वं विस्त्रसया स्वजावेन (निव्वाघाएणंति) कटाद्याच्छादनाजावात्, भ० ७ श० १ उ० (अकम्मस्स व्यवहारो ण विज्जति) आचा० १ अ० २ अ० १ उ० । न विद्यते कर्मास्थेति अकर्मा कर्मरहिते, वीर्यान्तगयक्यजनिने जावस्य सहजे वीर्ये, “किन्तु वीरस्स वीरत्तं, कहं वेय एवुच्चइ । कम्ममेगे पवेइति, अकम्म वा वि सुव्वया” सूत्र० १ अ० ७ अ० । अकम्मओ-अकम्मत्तस-अव्य० कर्माणि विनेत्यर्थे, “एणा अकम्मओ विमत्तिजावं परिणमइ” ज० १२ श० ५ उ० ।

अकम्मप-अकर्माश-पुं० न विद्यते कर्माशो यस्य सोऽकर्माशः । कर्मव्यविप्रमुक्ते “अण्पत्तिथं अकम्ममे, एयमट्ठमिगे खुप” सूत्र० १ अ० १ अ० २ उ० । विगतघानिकर्मणि स्नातकभेदे, भ० २५ श० ६ उ० ।

अकम्मकारि [न]-अकर्मकारिन्-त्रि० स्वचूमिकानुचितकर्मकारिणि, प्रश्न० आश्न० २ आ० ।

अकम्मग-अकर्मक-त्रि० नास्ति कर्म यस्य बहु० कप्र । व्याकरणोक्ते कर्मज्ञान्ये धातौ । “लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेज्यः” ३ । ४ । ६९ इति [पाणिनिः] “फलव्यापारयोरैकनिष्ठतावामकर्मकः” इति हरिः । स्त्रियां टापि कापि अत इत्वम् अकर्मिका “प्रसिद्धरधिवज्ञातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” इति हरिः । वाच० । अविवक्षितकर्मका अकर्मका ज्ञवन्ति । यथा, पश्य मृगो धावति, आचा० १ अ० १ अ० ३ उ० ।

अकम्मचूमग-अकर्मचूमक-पुं० कर्म कृषिधारिज्यादि मोक्षानुष्ठानं वा तद्विकला ज्ञमियेषान्ते अकर्मचूमकास्ते एवाकर्मचूमका आर्षत्वान्समासात्तोऽप्रत्ययः । जीवा० १ प्रति । अकर्मचूमिजेपु गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्येषु, प्रज्ञा० १ पद । ते च त्रिशद्विधाः ।

से किं तं अकम्मभूमिगा ? अकम्मचूमिगा तीसति-विहा पप्पत्ता तंजहा पंचहिं हेमवएहिं पंचहिं हेरणवएहिं पंचहिं हरिवासेहिं पंचहिं रम्मगवासेहिं पंचहिं देवकुरुएहिं पंचहिं उत्तरकुरुएहिं सेत्तं अकम्मभूमिगा ।

अथ के ते अकर्मभूमिकाः ? सूरिराह अकर्मभूमिकास्त्रिशद्विधाः प्रज्ञाः । तच्च त्रिशद्विधत्वं क्षेत्रज्ञेदात् । तथा आह । “तं जहा पंचहिं हेमवएहिं” इत्यादि । पञ्चनिर्हेमवतैः पञ्चभिर्हेरणवतैः पञ्चभिर्हरिवतैः पञ्चभिः रम्यकवतैः पञ्चभिर्देवकुरुभिः पञ्चभिरुत्तरकुरुभिर्मिथ्यमानास्त्रिशद्विधा ज्ञवन्ति । पप्पत्तां पञ्चानां त्रिशत्संख्यात्मकत्वात् तत्र पञ्चसु हेमवतेषु मनुष्या गव्यतिप्रमाणशरीरोच्छ्रया पद्मोपमायुषो धृज्जर्पभनाराचसंहननिनः समचतुरस्रसंस्थानाः चतुष्पाष्टपृष्ठकराणकाश्चतुर्थान्तिकमभोजिनः एकानाशीतिदिनान्यपत्यपालकाः । उक्तं च “गात्रयमुष्ठापालो-यमावणो वज्जरिसहसंघयणा । हेमवए रन्नवघ, अहमिदनरा मिहुणवासी ॥ १ ॥ चउसट्ठिपिट्ठकरं-कयाणमणुयाण तेसिमाहारो । जत्तस्स चउत्थस्से-गुणसिइदिणवधपल-णया” ॥ २ ॥ पञ्चसु हरिवर्षेषु पञ्चसु रम्यकेषु द्विपद्मोपमायुषो द्विगव्यतिप्रमाणशरीरोच्छ्रया धृज्जर्पभनाराचसंहननिनः समचतुरस्रसंस्थानाः षष्ठभक्तातिक्रमाहारप्राहिणोऽष्टविंशत्यधिकशतसंख्यपृष्ठकराणकाश्चतुष्पाष्टिदिनान्यपत्यपालकाः (आह च “हरिवासरम्मपसु, आउपमाणं सगीरमुस्सेहो । पत्तिओ-यमाणि दोञ्चि य, दोञ्चि य कोमुस्सिया भणिया ॥ १ ॥ उट्ठस्स य आहारो, चउसट्ठिदिणाणि पालणा तेसि । पिट्ठकरंमाणसयं, भ-छावीसे मणेयव्वं” ॥ २ ॥ पञ्चसु देवकुरुषु पञ्चस्युत्तरकुरुषु त्रिपद्मोपमायुषो गव्यतित्रयप्रमाणशरीरोच्छ्रयाः समचतुरस्रसंस्थाना वज्जर्पभनाराचसंहननिनः पद्मपञ्चाशदधिकशतव्यप्रमाणपृष्ठकराणका अष्टमभक्तातिक्रमाहारिण एकानपञ्चाशीदिनान्यपत्यपालकाः । तथोक्तं च “दोसु चि कुरुसु मणुया, तिपल्लुपरमाउसो तिकोसुष्ठा । पिठ्ठकरंरुसयाइ, दोउप्पआइ मणुयाण ॥ १ ॥ सुसमसुसमाणुजावं, अणुभवमाणाणवच्चगोअणया । अउणा पञ्चदिणाइ, अट्ठमभत्तस्स आहारो” ॥ २ ॥ एतेषु सर्वेष्वपि क्षेत्रेष्वन्तरद्वीपेष्विव मनुष्याणामुपयोगाः कल्पवृक्षसम्पादिनाः नवरमन्तरद्वीपापक्षया पञ्चसु हैरण्यवनेषु मनुष्याणामुत्थानब-लवीर्यादिकं कल्पपादपफलानामास्वादो ज्ञमर्माधुर्यमिवेवमा-दिका भावाः पर्यायानधिकृत्यान्तगुणा छष्ट्यास्ते ज्ञयाऽपि पञ्चसु हरिवर्षेषु पञ्चसु रम्यकवर्षेषु अनन्तगुणास्ते ज्ञयाऽपि पञ्चसु देव-कुरुषु पञ्चसु उत्तरकुरुष्वनन्तगुणाः । प्रज्ञा० १ पद । जी० । आ० म० छि० । पर्यां कल्पवृक्षाः-

अकम्मभूमयाणं मणुआणं दसविहा रुक्खा उवजोगत्ताए उवत्थिया पणत्ता । तंजहा-मत्तंगया य भिंगा, तुकि-अंगा दीव-जोइ-चित्तंगा । चित्तरसा मणिअंगा, गेहागारा अणगिया य ॥

तथा अकर्मभूमिकानां भोगचूमिजन्मनां मनुष्याणां दशविधा (रुक्खति) कल्पवृक्षाः (उवभोगत्ताएस्सि) उवभोग्यत्वाय

(उवत्थियत्ति) उपस्थिता उपनीता इत्यर्थः । तत्र मत्ताङ्गकाः मयकारणजुताः (जिगत्ति) भाजनदायिनः (तुमियंगत्ति) तुर्याङ्गसम्पादकाः (दीवत्ति) दीपशिखाः प्रदीपकार्यकारिणः (जोइत्ति) ज्योतिरभिस्तत्कार्यकारिण इति (चिचंगत्ति) चिन्नाङ्गाः पुष्पदायिनः चित्ररत्नाः जोजनदायिनः मणयङ्गा आजर-णदायिनः गेहाकाराः भवनत्वेनोपकारिणः अनग्गात्वं सबलत्वं तत्केतुत्वादनम्मा इति, स्म० १० स्म० ।

अकम्मजूमि-अकर्मजूमि-स्त्री० न० कृम्यादिकर्मरहिताः । क-
ल्पपादपफलापभोगप्रधाना भूमयो हैमवतपञ्चकहरिषपञ्चक-
देवकुरुपञ्चकोत्तरकुरुपञ्चकरस्यकपञ्चकैरण्यवतपञ्चकरूपान्ति-
शदकर्मजुमयः । न० । इत्येतासु जोगजूमिषु, प्रश्न० आश्र० ५
झा० । स्था० । प्रव० ।

जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं तओ अकम्म-
भूमीओ पप्पत्ताओ तंजहा-हेमवणं हरिवासे देवकुरा । जंबुदी-
वे दीवे मंदरस्स उत्तरणं तओ अकम्मजूमिओ पप्पत्ताओ
तंजहा-उत्तरकुरा रम्मगवासे परवणं (स्था० ३ उा० ४ उ०)
जम्बुद्वीवे दीवे देवकुरुत्तरकुरुवज्जाओ चत्तारि अकम्मजु-
मीओ पप्पत्ताओ तंजहा-हेमवणं हरिवासे रम्म-
गवासे, स्था० ४ उा० ।

सर्वसङ्गहं ।

जंबुद्वीवे दीवे अकम्मजूमिओ पप्पत्ताओ । तंजहा-हेमवणं
हरिवासे रम्मगवासे देवकुरा उत्तरकुरा । धायइत्वं न-
दीवपुरच्छिमकेणं अकम्मजूमिओ पप्पत्ताओ । तंजहा-हेम-
वणं जहा जंबुद्वीवे तथा जाव अंतरणं ओ जाव पुक्खवररदीव-
हे पच्चन्थिमप्पे भाणियत्वं (स्था० ६ उा०) कइविहेणं जंते !
अकम्मभूमीओ पप्पत्ताओ ? गोयमा ! तीमं अकम्मजु-
मीओ पप्पत्ताओ, तंजहा पंच हेमवयाइं पंच हेरसवयाइं ।
पंच हरिवासाइं पंच रम्मगवासाइं पंच देवकुराइं पंच उत्तर-
कुराइं एयासु णं भंते ! तीसासु अकम्मजूमिओ अत्थि
उत्सप्पिणीति वा ओसप्पिणीति वा ? एो इण्डे समणे ।
भ० २० श० ८ उ० ।

अकम्मजूमिय-अकर्मभूमिज-पुं० अकर्मजूमिषु जाता अकर्म-
जूमिजा गर्भजमनुष्यभेदेषु, न० ।

अकम्मजूमिओ-अकर्मजूमिजा-स्त्री० अकर्मजूमिभोगजूमि-
स्तत्र जाता अकर्मजूमिजा जोगजूमिजगर्भव्युत्क्रांतिकमनुष्य-
स्त्रीषु, स्था० ३ उा० १ उ० ।

से किं तं अकम्मजूमियाओ अकम्मजूमियाओ तीसति-वि-
धाओ पप्पत्ताओ । तंजहा-पंचसु हेमवणसु पंचसु हेरसवणसु
पंचसु हरिवासेसु पंचसु रम्मगवासेसु पंचसु देवकुरुसु पंचसु
उत्तरकुरुषु सेत्तं अकम्मजूमगमाणस्सीओ । जी० १ प्रति० ।

अकम्मया-अकर्मता-स्त्री० कर्मणामभावे, अस्याः फलं यथा-

अहाउयं पालइत्ता अंतोमुहुत्तावसेसाउए जोगनिरोहं
करेमाणे सुहुमकिरियं अप्पदिवाइयं सुक्कजाणं भायमाणे
तप्पदमयाए मणजोगं निरुंभइ मणजोगं निरुंजइत्ता वइजोगं

निरुंभइ वइजोगं निरुंजइत्ता कायजोगं निरुंभइ कायजोगं
निरुंभइत्ता आणापाणनिरोहं करेइ आणापाणनिरोहं
करेइत्ता इसि पंच रहस्सकलरुक्खारणाएयं णं आणगारं समु-
च्छिन्नकिरियं अणियइइ सुक्कजाणं क्रियायमाणे वेय-
णिज्जं आउयं नामं गोयं च एए चत्तारि वि कम्मंसे जुग-
वं स्ववेइ ॥७२॥ तओ ओरादियकम्माइं च सव्वाहिं विप्प-
जट्ठाहिं विप्पजट्ठा उज्जुसेदी पत्ते अपुसमाणगई उहुं
एगसमणं अविमाहेणं तत्थ गंता सागारावउत्ते मिज्जइ
बुज्जइ मुच्चइ परिनिव्वाएइ सव्वपुक्खाणं अंतं करेइ ॥७३॥
शैलेस्यकर्मताह्वारमर्थेना व्याचिख्यासुराह (अनेति) केव-
लाऽवाप्त्यनन्तरमायुष्कं जीवितमन्तर्मुहूर्त्तादिपरिमाणं पाल-
यित्वा अन्तर्मुहूर्त्तपरिमाणः अद्वा कालोऽन्तर्मुहूर्त्ताद्वा तदशेष
मुहूर्त्तं यस्मिंस्तदन्तर्मुहूर्त्ताद्वावशेषम् । तथाधिधमायुरस्येति
अन्तर्मुहूर्त्ताद्वावशेषायुष्कः सन् पाठान्तरतश्चान्तर्मुहूर्त्तावशे-
षायुष्कः । पठन्ति च “ अंतोमुहुत्तअद्वावसेसा ” इति प्राकृ-
तत्वादान्तर्मुहूर्त्तावशेषात्रायाम् (जोगनिरोहं करेमाणिति)
योगनिरोधं करिष्यमाणः सूक्ष्मक्रियमप्रतिपत्तनशीलमप्रति-
पात्यधःपतनाभावात् शुक्लध्यानं “ समुदायेषु हि प्रवृत्ताः श-
ब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते ” इति शुक्लध्यानतृतीयमेवं ध्याय-
स्तत्प्रथमतया तदाद्यतया मनसो योगो मनोयोगः मनोद्रव्य-
साचिष्यजनितो व्यापारस्तं निरुणद्धि । तत्र च पर्याप्तमात्रस्य
संज्ञितो जघन्ययोगिनो यावन्ति मनोद्रव्याणि तज्जनितश्च या-
वान् व्यापारस्तदसंख्यगुणविहीनानि मनोद्रव्याणि तद्व्यापारं
प्रतिसमयं निरुन्धन् तदसंख्येयसमयैस्तत्सर्वनिरोधं करोति ।
यत उक्तम् “ पज्जसमिस्सप्पि-स्सजत्तिथाइं जहम्भजोगिस्स ।
होति मणादव्वाइं, तव्वावारे य जम्मत्तो ” ॥ तयसंखगुण-
विहीणे, समए २ निरुंभमाणो सो । मणसो सव्वनिरोहं, कु-
णइ असंखेज्जसमएहिं ” तदनन्तरं च वाचोवाचि वा योगो
वाग्योगो भाषाद्रव्यसाचिष्यजनितो जीवव्यापारस्तं निरु-
णद्धि तत्र च पर्याप्तमात्रद्वीन्द्रियजघन्यवाग्योगपर्यायेभ्योऽन-
ख्यगुणविहीनास्तत्पर्यायान्तसमये २ निरुन्धन्नसंख्येयसमयैः
सर्ववाग्योगं निरुणद्धि । यत उक्तम् “ पज्जसमेत्तवेदिय, जह-
म्भवइजोगपज्जवाजे उ । तदसंखगुणविहीणा, समए २ निरुं-
भंतो ॥ सव्ववइजोगरोहं, संखादीएहिं कुणइ समएहिं ।
आणापाणनिरोहं, पढमसमभोयसुहुमपणगत्ति ” आनापा-
नावुच्च्वासनिःश्वासी तन्निरोधं करोति सकलकाययोगनि-
रोधोपलक्षणं चैतसं च कुर्वन् प्रथमसमयोत्पन्नसुद्धमपनक-
जघन्यकाययोगतोऽसंख्येयगुणहीनं काययोगमेकैकसमये
निरुन्धन् देहत्रिभागं च मुञ्चन्नसंख्येयसमयैरेव सर्वं निरुण-
द्धि । उक्तं च । “ जो किर जहम्भजोगो, संखेज्जगुणहीणस्मि
इक्किहे । समए निरुंभमाणो, देहतिभागं च मुंचंतो ॥ कंभइ
सकायजोगं, संखाइएहिं चेव समएहिं । तो काययोगनिरोहो,
सेलेसीभावणमेति ” इत्थं योगत्रयनिरोधं विधाय (इति-
त्ति) इयदिति स्वल्पप्रयत्नापक्षया पञ्चानां हुस्वाक्षराणां
अइउकुल्लइत्येवंरूपाणामुच्चारो भणने तस्याद्वाकाक्षो यावता
उच्चार्यन्ते ईपत्पञ्च, हुस्वाक्षरोच्चारणाद्वा तस्यां च (णमिति) प्रा-
ग्वत् अनगारः समुच्छिन्नोपरता क्रिया मनोव्यापारादिरूपा य-
स्मिस्तत् समुच्छिन्नक्रियं न निवर्तते कर्मकयात् प्रागित्येवंशी-

लभनिवर्त्ति शुक्लभ्यान् चतुर्थभेदरूपं ध्यायन् शैलेख्यवस्थामनुभवन् इति भाषः । ह्रस्वाकरोच्चारणं च न विलम्बितं इतं वा किं तु मध्यमेव गृह्यते, यत आह । “ ह्रस्वकखराई मज्जे-ण जेण कालेण पंच भण्ति । अच्चति सेल्लेसिगतो, तत्तियमित्तं ततो कालं ” एवंविधश्च यः कुरुते तदाह वेदनीयं शातादि आयुष्यं मनुष्यायुर्नाम मनुजगत्यादि गोत्रं चोच्चैर्गोत्रम् (एषति) एतानि चत्वार्यपि (कम्मं सेत्ति) सत्कर्माणि युगपत् कृपयति एतत्तत्पणन्यायश्च भाष्यगाथाभ्यां ऽधसंयस्ताश्चैताः “ ते संजे-ज्जगुणाए, सेहीए य रइयं पुरा कम्मं । समए २ खवयं, कम्मं सेल्ले-सिकात्तेण ॥ सव्वं खवेइ तं पुण, निहेव किंचिदुच्चरिमसमए । किंचिच्च होइ चरिमे, सेल्लेसीएत्तयं वोच्चं ॥ मणुयगइजायतस्ववा-यरं च पज्जत्तसुजगमाएज्जं । अणयरेव्यणिज्जं, नराउमुणं जसो णामं ॥ संभवओ जिणणामं, नराणुपुव्वीयच्चरिमसमयंमि । सेसा जिण-संताळ, दुच्चरिमसमयंमि दिट्ठंति ” तत इति वेदनीयादिक्रियान्तरम् (ओरास्त्रियकम्माइ च त्ति) औदारिककर्मणे शरीरं उ-पलक्षणान्तजसं च (सव्वंही विप्पजहसाहिंति) सव्वंभिर-शेषाभिर्विशेषण विविधं वा प्रकपतो हानयस्त्यागो विप्रहाण-यो न्यक्तधेक्कं बहुवचने ताभिः किमुक्तं भवति सर्वथा परिशा-टेन न तु यथापूर्वं संघातपरिशाटान्यां देशत्यागतः (विप्प-जहिंत्ता) विशेषेण प्रहाय परिशाट्य । उक्तं हि “ ओरास्त्रियाहिं सव्वा, चयइ विप्पजहसाहिं जं भणियं । नीसेसतयाण जहा, देसणाएण सो पुर्व्वि ” चशब्दोऽत्र औदार्यकादिजावनिवृत्तिम-स्यामनुकामपि समुच्चिनोति । यत उक्तम् “ तस्सेदधिया-भावा, नव्वत्तं च विणियत्तए जुगवं । सम्मत्तणाणदंसण, सुहसि-द्धत्ताणिमोचूत्तं ” अजुवका भणिताकाशप्रदेशपङ्क्तिस्तं प्राप्त अजुभेणिगत इति यावत् (अफुसमाणगइत्ति) मस्पृशन्नतिरिति नायमर्थो यथा सर्वानाकाशप्रदेशान् स्पृशत्यपि तु यावत्सु जीवा-ऽवगाढस्तावत् एव स्पृशति न तु ततोऽतिरिक्तमेकमपि प्रदेश-मूर्ध्वमुपर्येकसमयेन द्वितीयादिसमयान्तराऽस्पृशनेनाविग्रहण चक्रगतिरुपविग्रहाभावेन अन्यव्यतिरेकाज्यामुक्तोऽर्थः स्पष्ट-तरो जवतीत्यनुभेणिप्राप्त इत्यनेन गतार्थत्वेऽपि पुनरभिधानं तत्रेति विर्यक्तिं मुक्तिपद इति यावत् (गतेत्ति) गत्वा साका-रोपयुक्तो हानोपयोगवान् स्थियतीत्यादि यावदन्तं करोतीत्या-दि प्राप्यत् । उक्तं च “ अजुसेहिं पडिबन्ना, समयपएसंतरं अफुसमाणो । पगसमएण सिज्जइ, अहसागोवउत्ता सो ” इति हासततिसूत्रार्थः । इह चूर्णिकृतः “ सेल्लेसीए णं मंते ! जीवे किं जणयइ अकम्मं जणयइ अकम्प्याओ जीवा सिज्जंति ” इति पाठः पर्यत्र च क्वचित् किंचित्पाठेन देनाल्पा एव प्रश्ना अभिताः । अस्माभिस्तु भूयसीषु प्रतिषु यथाव्याख्यातपाठदर्श-नादिभ्यमुज्जीतमिति । उक्तं २१ अ० ।

अकम्पा (म्पा)—अकम्पात्—अव्य० न कस्मात् किञ्चित्कार-णाधीनत्वं यत्र । असुक्कस्मात्तः । वाच० । ‘पहमममप्पस्महा म्हाः’ ८ । २ । ७४ । इति सूत्रेण स्मेति भागस्य मकाराकान्तो हकारः । प्रा० । अथवा मगधदेशे गोपालबालाबलादिप्रसिद्धोऽकम्पा-दिनि शब्दः । स इह प्राकृतेऽपि तथैव प्रयुक्तः । स्था० ५ ठा० । कारणानधीने, अतर्कितापनने वा, बाह्यानिमित्तानपेक्षं, स्था० ७ ठा० । अनभिसन्धे, प्रश्न० सं० ५ ठा० । आवा० ।

अकम्पा (म्पा) किरिया—अकम्पात्क्रिया—स्त्री० अन्यस्मै निष्-ष्टेन शरादिनाऽन्यघातज्ञकणे चतुर्थे क्रियास्थाने, ध० ३ अधि० ।

अकम्पा (म्पा) दंद—अकम्पाइएइ—पु० अकम्पादनभि-सन्धिनाऽन्यवधार्थप्रवृत्त्या दण्डोऽन्यस्य विनाशोऽकम्पाद्-एइः । सं० १३ सम० । अन्यवधार्थप्रहारे मुक्तेऽन्यस्य वधलक्षणे चतुर्थे दण्डे, स्था० ५ ठा० २ ठा० । प्रथ० । प्रश्न० । आवा० ।

अकम्पा (म्पा) दंरुवत्तिय—अकम्पाइएइप्रत्ययिक—न० अ-कम्पाइएइः प्रत्ययः कारणं यस्य । चतुर्थे दण्डसमादाने,

अहावरे चतुर्थे दंदसमादाने अकम्पादंरुवत्तिएत्ति आ-हिज्जइ से जहाणामए केइ पुरिसे कच्छंसि वा जाव वण-दुगंसि वा मियवत्तिए मियसंकपे मियपणिहाणे मियवहा-ए गंता एए मियत्ति काउं अणयरस्स मियस्स वहाए इमुं-आयामेत्ता एं णिभिरेज्जा स मियं वहिस्सामित्तिकइ तित्ति रं वा वट्ठं वा चरुगं वा ज्जावगं वा कवोयगं वा कविं वा कविंजलं वा विधिंता जवइ इह खलु से अणस्स अछाए अणं फुसति अकम्पादंरु ॥ १० ॥ से जहा णामए केइ पुरिसे सालीणि वा बीहीणि वा कोइवाणि वा कंगूणि वा पर-गाणि वा रालाणि वा णिलिज्जमाणे अणयरस्स तणस्स वहाए सत्थं णिसिरेज्जा से सामगं तणं कुमुट्ठं बीहीज्ज मियं कलेसुयं तणं त्रिदिस्सामित्तिकइ सालिं वा बीहिं वा कोइवं वा कंगुं वा परगं वा रालयं वा छिदिता भवइ इति खलु से अणस्स अछाए अणं फुसति अकम्पादंरु एवं खलु तस्म तप्पत्तियं सावज्जं आहिज्जइ चतुर्थे दंदसमादाने अकम्पादंरुवत्तिए आहिए ॥ ११ ॥

अथापरं चतुर्थे दण्डसमादानमकम्पाइएइप्रत्ययिकमाख्या-यते । इह चाकम्पादित्ययं शब्दो मगधदेशे सर्वेणाप्यागोपा-लाङ्गनादिना संस्कृत एवोच्चार्यत इति । तदिहापि तथाभूत-एवोच्चारित इति । तद्यथानाम कश्चित्पुरुषो लुब्धकादिकः कच्छे वा यावद् वनदुर्गे वा गत्वा मृगैर्हरिणैराटव्यपशुनिर्बृत्ति-वर्त्तन यस्य स मृगवृत्तिकः स चैवभूतो मृगेषु संकल्पो यस्या-सौ मृगसंकल्पः । एतदेव दर्शयति । मृगेषु प्राणिधानमन्तःकर-णवृत्तिर्यस्यासौ मृगप्राणिधानः क मृगान्द्रव्यामीत्येतदध्यय-सायी सन् मृगवधार्थं कच्छादिषु गन्ता भवति । तत्र च गतः स दृष्ट्वा मृगानेते मृगा इत्येवं कृत्वा तेषां मध्येऽन्यतरस्य मृगस्य-वधार्थमिषुं शरम् (आयामेतत्ति) आयामेन समारुप्य मृगमु-द्दिश्य निस्तृजति स चैवसंकल्पो भवति । तथाऽहं मृगं हनि-ष्यामीति इषुं क्षिप्तवान् । स च तेनेषुणा तित्तिरादिकं पक्षिवि-शेषं व्यापदयिता भवति, तदेवं खल्वसाधन्यस्यार्थोय निक्षिप्तो दण्डो यदाम्यं स्पृशति घातयति तदा ‘अकम्पाइएइ’ इत्यु-च्यते ॥ १० ॥ अधुना वनस्पतिमुद्दिश्याकम्पाइएइ उच्यते (से जहंत्यादि) तद्यथानाम कश्चित्पुरुषः कृषीवलादिः शा-ल्यादेर्धाम्यजातस्य श्यामादिकं तृणजातमपनयन् धान्य-वृद्धिं कुर्वाणः सन् अन्यतरस्य तृणजातस्यापनयनार्थं शस्त्रं वात्रादिकं निस्तृजेत् स च श्यामादिकं तृणं छेत्स्यामीति कृ-त्वाऽकम्पात्क्षालिं वा रालकं वा क्षिद्याद्रक्षणीयस्यैवासावक-स्मान्छेत्ता भवति । इत्येवमन्यस्यार्थोयाम्यकृतेऽन्यं वा स्पृश-ति क्षिप्तमिति । यदि वा स्पृशनीत्यनेनापि परिनापं करोतीति द-

शेयति । तदेवं खलु तस्य तत्कर्तुस्तत्प्रत्ययिकमकस्माद्वत्तिय-
मितं सावद्यमिति पापमाधीयते संबद्धते । तदेतच्चतुर्थदण्ड-
समादानमकस्माद्वत्प्रत्ययिकमाख्यातमिति ॥ ११ ॥ सूत्र०
२ भु० २ अ० ।

अकम्हा (म्हा) भय-अकस्माद्भय-न० अकस्मादेव बाह्य-
निमित्तानपेक्षं गृहादिष्वेव स्थितस्य राज्यादौ भयमकस्माद्भ-
यम्, आच० ४ अ० । स्था० । बाह्यनिमित्तनिरपेक्षे स्वधिकल्पा-
ज्जाते भयभेदे, स० ७ सम० । आ० चू० नि० चू० । अकस्मात्सह-
सैव विग्रह्यस्यार्तध्वनिध्वनाद्भयमकस्माद्भयम् । यथा हस्त्या-
गच्छतीत्यादिध्वनाद्भयसनम्, दर्श० ।

अकय-अकृत-त्रि० कृ कर्मणि कः । न० त० । कृतजिज्ञे, अन्यथा-
कृतं, बलपूर्वकृते, कृतलक्ष्यपत्रादौ, साध्वर्थं दायकेन पाकतोऽ-
विहिते, प्रअ० संब० १ द्वा० “ अकयमकारियमसंकल्पियमणा-
हयं ” ज० ७ द्वा० १ उ० । (एकदेशग्रहणेन ग्रहणात्) अकृ-
तकरणे, अगृहीतप्रायश्चित्ते, व्य० १ उ० । प्राप्ते कः । अभावाथे,
न० त० करणाभावे, निवृत्तौ, वाच० ।

अकयकरण-अकृतकरण-पुं० षष्ठादमादिनिस्तपोविशेषैरप-
रिकर्मितशरीरं, प्रायश्चित्तयोग्ये पुरुषभेदे, व्य० १ उ० । “ अ-
कयकरणाय दुविदा, अहिगया अणहिगया य बोधवा ” व्य० १
उ० । अकृतकरणा द्विविधाः । अधिगता अनधिगताश्च । तत्र ये
अगृहीतसूत्रार्थस्ते अनधिगताः । गृहीतसूत्रार्थस्तु अधिगताः,
व्य० १ उ० ।

अकयमु-अकृतमु-त्रि० कृतमुपकारं परसंबन्धिने न जानाती-
त्यकृतमुः, स्था० ४ द्वा० ४ उ० । ज्ञा० । क० । असमर्थे स० ।
कृतोपकारास्मारके, ऋतुम्, वाच० ।

अकयमुया-अकृतमुया-स्त्री० अकृतमुस्य प्रावस्तता । कृतप्र-
तायाम्, “ चउहि उण्हि संते गुणं णासेज्जा तंजहा-कोहेणं प-
मिणियसेणं अकयमुयाप मिच्छताहिणिसेणं ” स्था० ४
द्वा० ४ उ० ।

अकयपुष्प-अकृतपुष्प-त्रि० अविहितपुण्ये, विष्णो १ भु० ७
अ० “ अकयपुष्प जणमणोरहा विवसितिज्जमाणी ” ज्ञा० १ अ० ।

अकयप्प (ण्)-अकृतात्मन्-त्रि० अयतेन्द्रिये, “ सुकमात्य-
न्तिकं यस्तद्, बुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियम् । तं हि मोक्षं विजानीयाद् दु-
ष्पापमकृतात्मजिः, स्था० ।

अकयमुह-अकृतमुख-त्रि० अकृतमङ्गरसंस्कारेणासंस्कृतं मुखं
यस्यासावकृतमुखः । अपत्रितशिक्षिते, “ पोत्थगपण्यपदियं, किं
रुसं एस हुव्व अहिहायं । अकयमुहफल्लगमाणय-जाते वि-
कखंतु पंचगा ” वृ० ३ उ० ।

अकयममायारीय-अकृतसमाचारीक-पुं० उपसंपदविषयाया
मगृह्यविषयायाश्च द्विविधाया अपि समाचार्या अकारके,
वृ० १ उ० ।

अकयमुय-अकृतश्रुत-पुं० अगीतार्थे-व्य० ६ उ० । अगृहीतो-
चित्सूत्रार्थे, तदुभये, व्य० ४ उ० ।

अकरंरुग-अकरंरुग-त्रि० करणरुको वंशप्रधितः समतलक-
स्तस्येवाकारो यस्य तत्करणरुमं न करणरुमकरणरुमम्,
औ० । करणरुकाकाररहिते दीर्घे, समचतुरस्रे, वा “ अकरंरुयंमि
भाणं, इत्थो रुक्कं जहा न घट्टेत्ति ” वृ० ३ उ० ।

अकरंरुय-अकरंरुग-त्रि० अविद्यमानं मांसलतया अनुपल-

क्षयमाणं करणरुकं पृष्ठवंशास्थिकं यस्य देहस्यासौऽकरणरुकः ।
जी० ३ प्रति० । मांसलतयाऽनुपलक्ष्यमाणपृष्ठवंशास्थिके,
औ० । मांसोपचितत्वादविद्यमानपृष्ठपादार्थास्थिके, तं० । प्रअ० ।
“ अकरंरुयकणगगण्यगणिम्मसुजायणिरुहयदेदधारी ”
जी० ३ प्रति० ।

अकरण-अकरण-न० । कृ० प्रावे ल्युट्, । अर्थाप्राये, न० त०
अव्यापारे, आच० १ भु० १ अ० । १ उ० । अनासेवने, आच० ।
६ अ० । पञ्चा० । परिहरणे, आ० चू० १ अ० । अकरणाभ्यन्तकर-
णं भयः । अकरणं च न्यायादिमते करणाभावः, श्रीमांसकवेदा-
न्तिमते निवृत्तिः, अकरणीये मैथुने, “ जइ सेवतअकरणं, पंचणहं
विवाहिरा हुति ” व्य० ३ उ० । संस्कारहीनतारूपे, साधन (हेतु)
दोषे, यथाऽनित्यः शब्दः कृतकत्वस्मादिति । अत्र कृतकत्वादिति
वक्तव्यं कृतकत्वस्मादिति संस्काररहितोऽशुद्ध उक्तः ।
रत्ना० ८ परि० ।

अकरणया-अकरणाता-स्त्री० करणनिषेधरूपतायाम्, भ० १५ द्वा०
१ उ० “ अकरणयाप अञ्जुडित्तप ” न पुनः करि न्यामीत्यन्यु-
पस्थातुमन्युपगन्तुमिति, स्था० २ द्वा० १ उ० । अनासेवनायाम्,
ध० ३ अधि० । “ सज्जायस्स अकरणयाप उभओ कासं ”
आच० ४ अ० ।

अकरणओ-अकरणतस्-अव्य० अकरणमाभित्येत्यर्थः । अकुरुवत्
इति यावत्, “ अकरणओ णं सादुक्खा ” भ० १ द्वा० १ उ० ।

अकरणणियम-अकरणनियम-पुं० अनासेवननियमे, “ प्र-
संप्रज्ञातनामा तु, संमतो वृत्तिसंक्षयः । सर्वतोऽस्मादकरणो, नि-
यमः पापगोचरः ” ॥ द्वा० २० द्वा० ॥

अकरणि-अकरणि-स्त्री० नञ् । कृ. आक्रोशे अणिः । करणं प्राचू-
दित्याक्रोशात्मके शापे, ‘ तस्याकरणिरवास्तु ’ इति, वाच० । प्रअ० ।
अकरणिज्ज-अकरणीय-स्त्री० न० त० सामान्येनाकर्तव्ये, आच०
४ अ० । आ० चू० “ इच्छामि पमिक्कमिउं, अकप्पो अचिरादिओ
अकरणिज्जो ” आच० ४ अ० । अकर्तव्ये, इहलोकपरलोकवि-
रुद्धत्वावकार्ये, आच० १ भु० १ अ० ७ उ० । “ अप्पाणेणं
अकरणिज्जं पावकम्मं तं णो अण्णसि ’ आच० १ भु० ४ अ०
३ उ० । असत्ये, “ मिच्छसि वा विनहसि वा असंखंति वा
असंखयंति वा अकरणीयंति वा एगट्ठा, ” आ० चू० १ अ० ।
अकरणोदय-अकरणोदय-त्रि० भाविकालमाश्रित्याकरणस्यैवो-
दयो यस्मिन्निति तत्तथा (अनागते कालेऽकरणत्वेनोदयं प्रा-
प्स्यति) “ उत्थाने निर्वेदात्, करणमकरणोदयं सदैवास्याः ”
पो० १५ विव० ।

अकलंक-अकलङ्क-पुं० विद्वद्भेदे, अकलङ्कोप्याह-द्विविधं प्रत्यक्ष-
ज्ञानम् । सांख्यवहारिकं मुख्यं च, इत्यादि न० त० कलङ्करहिते च, त्रि०
अकलुण-अकलुण-त्रि० नास्ति करुणा यस्य यत्र वा, वैयगृन्ये
च, वाच० । निर्वये, प्रअ० आअ० ३ द्वा० ।

अकलुस-अकलुष-त्रि० न० ब० क्रोधादिकालुष्यरहिते, अणु०
द्वेयवर्जिते, अन्त० ७ वर्गः ।

अकमाइ (न)-अकपायिन्-पुं० कषाया विद्यन्ते यस्यासौ
कषायी न कषायी अकषायी, सूत्र० १ भु० ६ अ० । आच० । कषा-
योदयरहिते, प्रज्ञा० ३ पद ।

अकपाय-अकपाय-त्रि० कषायरहिते, “ अकपायं अइक्खायं,

कुठमत्थस्स जिणस्स वा” । उक्तं २८ अ० अकषायाः अशान्त-
माहादयश्चत्वारः सिद्धाश्च, स्था० ४ ठा० ।

अकसिण-अकृत्स्न-त्रि० अपरिपूर्णं, प्रति० । पञ्चा० ।

अकसिणपवत्तय-अकृत्स्नप्रवर्तक-पुं० अकृत्स्नमपरिपूर्णं संयमं
प्रवत्सयन्ति विदधति ये ते तथा । देशविरते, “अकसिणपवत्तया-
णं, विरयाविरयाण एस खसु जुत्तां । संसारपयणुकरणे,
दव्यत्थयकूवदिठंता ॥ पञ्चा० ६ विष० ।

अकसिणसंजय-अकृत्स्नसंयम-पुं० देशविरतो, प्रति० ।

अकसिणसंजयवत्-अकृत्स्नसंयमवत्-पुं० देशविरतिमति आरुः,
“किं योग्यत्वमकृत्स्नसंयमवतां, पूजासु पूज्या जगुः, प्रति० ।

अकसिणा-अकृत्स्ना-स्त्री० चतुर्थे आरोपणाभेदे, स्था० ५ ठा०
२ उ० । यस्यां बाणमासाधिकं भ्रूष्यते तस्यां हि तदतिरिक्त-
जाटनेनापरिपूर्णत्वादिति, स्था० ५ ठा० २ उ० व्य० । नि० च० ।

अकहा-अकथा-स्त्री० मिथ्यादृष्टिना अज्ञानिना विज्ञस्थेन वा
गृहिणा कथ्यमानायां कथायाम्, । तद्वृत्तणम् ।

मिच्छन्तं वेयंतो, जं अभाणां कइं परिकहेइ ।

क्षिगत्यो व गिही वा, सा अकहा देसिया समए ॥२१॥

मिथ्यात्वमिति । मिथ्यात्वमोहनार्थं कर्म वेदयन् विपाकेन यां कां-
चित् अज्ञानी कथां कथयति । अज्ञानित्वं चाऽस्य मिथ्यादृष्टित्वादेव
यद्येवं नार्थोऽज्ञानिप्रदणेन मिथ्यावेदकस्याज्ञानित्वाव्यभिचारादि-
निवृत्तप्रदेशानुभववेदकेन सम्यग्दृष्टिना व्यभिचारादिति । किं-
विशिष्टोऽस्माद्विषयः-विज्ञस्थो वा द्रव्यप्रवर्जितोऽङ्गारमर्हकादिः
गृही वा यः कश्चिदितर एव । सा एव प्ररूपकप्रयुक्तयुक्त्या धोत-
यैवि प्रज्ञापकतुल्यपरिणामनिबन्धना कथा देशिना समये । ततः
प्रतिविशिष्टकथाफलाज्ञावार्तादिति गार्थः ॥२१॥ दश० ३ अ० ।
अकाइय-अकायिक-पुं० नास्ति कायः (औदारिकादिः पृथि-
व्यादिषट्कायस्तदन्यां वा) येषां ते अकायास्त एवाकायिकाः ।
सिद्धिषु, ज० ८ श० २ उ० ।

अकाम-अकाम-पुं० कमनं काम इच्छा, न कामो ऽकामः । अनि-
च्छायाम्, सूत्र० २ श्रु० ६ उ० । उपरोधशीलतायाम् “ तं च हुञ्ज
अकामेणं, विमणेणं पकिच्छियं ” दश० ४ अ० ६ उ० । इच्छाम-
दनकामरहितं, आन्त्रा० निर्जराद्यनभिज्ञापिणि, निरभिप्राये, भ०
१ श० १ उ० । मोक्षे च, तत्र सकलाभिलाषनिवृत्तेः । उक्तं १५ अ०
अकामअण्हाणग-अकामास्नानक-पुं० अकामस्नानरहितं,
“अकामअण्हाणगसीयायवदंसमसगसेयजल्लमसुपंकपरितायं”
अकामानामस्नानादिभिः परितापः परिदाहः स तथा । अका-
मा येऽस्नानकादयस्तेभ्यो यः परिदाहः स तथा निर्जराद्यनभि-
ज्ञापिणामस्नानादिभिः परितापः, औ० । अस्नानादिभिः परिदाहे,
निरभिप्राये वा, भ० १ श० १ उ० ।

अकामकाम-अकामकाम-त्रि० कामानिच्छामदनकामभेदान् का-
मयते प्रार्थयते यः स कामकामो न तथा अकामकामः । न विद्यते
कामस्य कामोऽभिज्ञापो यस्य स अकामकामः कामाभिज्ञाप-
रहितं, अकामो मोक्षाभिज्ञापस्तत्र सकलाभिज्ञापनिवृत्तेः, तं
कामयते यः स तथा (मोक्षार्थिनि) “ संधवं जहेज्ज अकाम-
कामे ” उक्तं १५ अ० ।

अकामकिञ्च-अकामकृत्य-त्रि० कमनं काम इच्छा न कामो-
ऽकामस्तेन कृत्यं कर्त्तव्यं यस्यास्तथाकामकृत्यः । अनिच्छाकारि-
णि, । सूत्र० २ श्रु० ६ अ०

अकामग-अकामक-त्रि० कर्मणि प्रत्ययः । अनभिलषणीये, प्रश्न०
आध० १ द्वा० । कर्तरि एवुब् । अनिच्छति, “ अकामगं परि-
कम्मं, कोउ ते वारेउ मरिदति ” सूत्र० १ श्रु० २ अ० २ उ० ।
अनिच्छन्तं गृहव्यापारेच्छारहितं पराक्रमन्तं स्वाभिप्रेतानुष्ठानं
कुर्वाणं कस्त्वा भवन्तं वारयितुं निषेधयितुमर्हति योग्यो भवति
यदि वा (अकामगंति) धार्मिक्यावस्थायां मदनच्छाकामरहितं
पराक्रमन्तं संयमानुष्ठानं प्रति कस्त्वामघसरप्राप्तः कर्मणि प्रवृत्तं
वारयितुमर्हतीति । सूत्र० १ श्रु० ३ अ० २ उ० । ज्ञा० । विषयादि
वाच्छारहितं, तं । प्रश्न० ।

अकामकुहा-अकामकुधा-स्त्री० निर्जराद्यनभिज्ञापिणां प्रथम-
परिषदसदने, भ० १ श० १ उ० ।

अकामणिगरण-अकामनिकरण-त्रि० अनिच्छाप्रत्यये, तद्यथा ।

ए ए एं अंधा मूढा तमप्पविट्ठा तमपरुल्लमोहजालपल्लिच्छसा
अकामनिगरणं वेयणं वेदंतीति वत्तव्वं सिया हंता गोयमा !
जे इमे अमसिणो पाणा पुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया
उट्ठा जाव वेयणं वेदंतीति वत्तव्वं सिया । अत्थि एं भंत !
पजू वि अकामनिकरणं वेदणं वेदेइ हंता अत्थि कहएइं भंत !
पजू वि अकामनिकरणं वेयणं वेदेइ गोयमा ! जे एं नो
पजू विणा पदीवेणं अंधकारंसि रुवाइं जे एं एं पजू पुर-
आ रुवाइं अणिज्जाइत्ताणं पासित्तए जे एं नो पजू
मागाओ रुवाइं अणवयक्खित्ताणं पासित्तए जे एं नो पजू
पासओ रुवाइं अणुलोएत्ता एं पासित्तए एम एं अकामनि-
करणं वेदणं वेदेइ अत्थि एं जंत ! पजू वि पकामनिकरणं
वेयणं वेदेइ हंता कहएइं समुहस्स जाव वेदणं वेदेइ जे एं
नो पजू समुहस्स पारंगमेत्तए जे एं नो पजू पारगयाइं रुवाइं
पासित्तए जे एं नो पजू देवलोणं गमित्तए जे एं नो पजू दे-
वल्लोगगयाइं रुवाइं पासित्तए एस एं गोयमा ! पजू वि पका-
निकरणं वेदणं वेदेइ ।

(अंधति) अन्धा इवान्धा अज्ञानाः (मूढसि) मूढास्तत्त्व-
अज्ञानमिति एत एवोपमयोच्यते (तमप्पविट्ठसि) तमःप्रवि-
ष्टा इव तमःप्रविष्टाः (तमपरुल्लमोहजालपल्लिच्छसि) तमः-
पटलमिव तमःपटलं ज्ञानावरणं मोहो मोहनीयं तदेव जालं
मोहजालं ताज्यां प्रतिच्छन्ना आच्छादिता ये ते तथा (अकाम-
निगरणसि) अकामो वेदनानुभवेऽनिच्छा अमनस्कत्वात्मक एव
निकरणं कारणं यत्र तदकामनिकरणमज्ञानप्रत्ययमिति भावः ।
तद्यथा । भवतीत्येवं वेदनां सुखदुःखरूपां वेदनं वा संवेदनं
वेदयन्त्यनुभवन्तीति अथासंक्षिपिक्रमाभित्याह (अत्थीत्यादि)
अस्त्ययं पक्षो यदुत । (पजूविसि) प्रचुरापि संक्षित्वेन यथाबद्ध
रूपाविक्राने समर्थोऽप्यास्तामसंक्षित्वेनाऽप्रभुरित्यपिशब्दार्थः ।
अकामनिकरणमनिच्छाप्रत्ययमनामोगात् । अन्ये त्वाहुः । अका-
मेनाऽनिच्छया निकरणं क्रियाया इष्टार्थप्राप्तिलक्षणाया अभावो
यत्र वेदने तत्तथा । यद्यथा । भवतीत्येवं वेदनां वेदयन्तीति प्रश्नः,
उत्तरन्तु (जेणंति) यः प्राणी संक्षित्वेनापायसद्भावेन च हेया-
दीनां हानादौ समर्थोऽपि (नोपपुत्ति) न समर्थः विनाप्रदी-
पेनान्धकारे रूपाणि (पासित्तसि) ऊर्ध्वमोऽकामप्रत्ययं

वेदयतीति संबन्धः (पुरश्नोति) अग्रतः (भणिज्जापसाणंति) अनिर्धाय चक्षुरव्यापार्य (मगाडसि) । पृष्ठतः (अणवय-
क्खित्ताणंति) अनवेद्य पञ्चाङ्गागमनप्रसोक्तयेति अकामनिक-
रणवेदनां वेदयन्तीत्युक्तमथ तद्विपर्ययमाह (अत्थीणमित्यादि)
प्रचुरपि संक्षिप्तं रूपदर्शनसमर्थोऽपि (पकामनिकरणंति)
प्रकाम ईप्सितार्थाऽप्राप्तितः प्रवर्द्धमानतया प्रकृष्टोऽजिलायः । स
एव निकरणमिष्टार्थसाधकक्रियाणामभावो यत्र, तत्र प्रकामनि-
करणम् । तद्यथा भवति एवं वेदनां वेदयतीति प्रश्नः । उत्तरन्तु
(जणमित्यादि) यो न प्रहः समुद्रस्य पारं गन्तुं नक्तद्रव्याप्राप्त्य-
र्थिन्वे सत्यपि तथाविधसत्यवैकल्यादत एव च, यो न प्रभुः
समुद्रस्य पारगतानि रुपाणि कपुं स तद्गताभिलाषातिरेकात्
प्रकामनिकरणवेदनां वेदयतीति । न० ७ श० ७ उ० ।

अकामणिज्जरा-अकामनिर्जरा-स्त्री० अकामेन निर्जरां प्रत्य-
नभिलाषेण निर्जरा कर्मनिर्जराहेतुर्बुभुक्षादिसहजं यस्ता अ-
कामनिर्जरा । निर्जरानभिलाषेणैव बुधादिसहजे, स्त्री० ४
ठा० ४ उ० । औ० । कर्म० । (अकामनिर्जरया असंयता व्यस्त-
रेषूपपद्यन्ते इति 'चतर' शब्दे व्याख्यास्यामि)

अकामतण्हा-अकामतृणा-स्त्री० निर्जराद्यनभिलाषिणां सतां
वृषि, भ० १ श० १ उ० । औ० ।

अकामबंभेवरवाम-अकामब्रह्मचर्यवास-पुं० अकामानां नि-
र्जराद्यनभिलाषिणां सतामकामो वा निरभिप्रायो ब्रह्मचर्येण
रुयादिपरिभोगाभावमात्रलक्षणेन वासां रात्रौ शयनमकाम-
ब्रह्मचर्यवासः । (फलानभिसन्धिनां ब्रह्मचर्यसेवने) न० १ श०
१ उ० । औ० ।

अकाममरण-अकामपरण-न० अकामेन अनीप्सितत्वेन त्रि-
यतेऽस्मिन् इति अकाममरणम् । बालमरणे, " बालाणां च अ-
कामं तु, मरणं असह्यं भवे " उक्तं ५ अ० । ('बालमरण' शब्दे
एतद्विवरिष्यते)

अकामिय-अकामिक-त्रि० न० ब० निरभिलाषे, " तदेव संता-
ततापरितंता अकामिया " विपा० १ भु० १ अ० ।

अकामिया-अकामिका-स्त्री० अनिच्छायाम् । " अकामियाप-
चिणंति दुक्खं " प्रश्न० आश्र० ३ द्वा० ।

अकाय-अकाय-पुं० न० ब० पृथिव्यादिष्वधिधकायविरहिते,
स्त्री० २ ठा० ३ उ० । औदारिकादिकायपञ्चकविप्रमुक्ते (वा)
सिद्धे, प्रश्न० १४६ द्वा० । आश्र० । राहौ, तस्य शिरोमात्रत्वेन
कायशून्यत्वात् देहशून्ये, त्रि० वाच० ।

अकारग-अकारक-पुं० (न करोति भोजने रुचिम्) भक्तद्वेषरूपे,
रोगविशेषे, द्वा० १ भु० १३ अ० । उपा० । अपथ्ये, औ० ।
[अकर्सि] त्रि० । सूत्र० १ भु० १ अ० ।

अकारगवाइ (ण)-अकारकवादिन्-पुं० अकारकं वदन्ति
तच्छीलाः, आत्मनोऽमूर्तत्वनित्यत्वसर्वव्यापित्वेभ्यो हेतुभ्यः
निष्क्रियत्वमेवाभ्युपपन्नेषु, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० । ('णि-
क्रियवाइ' शब्दे चैतेषां मतं तत्त्वग्रहणं च कारिष्यते)

अकारण-अकारण-त्रि० नास्ति करणं हेतुरुद्देश्यं वा यस्य हेतुर-
हिते, उद्देश्यरहिते च । वृ० १ ठा० कारणमिहे, न० वाच० । यदा तपः-
स्वाध्यायवैवाक्यादिकारणपट्टं विना बलवीर्याद्यर्थं सरसा-
हारं करोति तदा पञ्चमोऽकारणदोष इत्येवंलक्षणे पञ्चमे
परिभाषणायाम् दोषे, उक्तं २४ अ० ।

अकारवित्त-अकारयत्-त्रि० आरम्भक्रयकारणे परमव्यापार-
यनि । " आरम्भनियत्ताणं, अकिणंताणं अकारवित्ताणं । ध-
म्मस्सा दायव्वं " वृ० १ उ० ।

अकारिय-अकारित-त्रि० अन्यैरकारिते, प्रश्न० संब० १ द्वा० ।

अकाल-अकाल-पुं० अप्राशस्त्ये, न० त० अप्राशस्तकाले, विहि-
तकर्मसु पर्युद्धस्ततयाऽजिहिते, गुरुशुक्राद्यस्तकालादौ, अप्रस्ता-
वे, उक्तं १ अ० । कर्तव्याऽनवसरे, आश्र० १ भु० २ अ० १ उ० । वृ० ।
अवर्षासु, " अकाले वरिसइ " स्था० ७ ठा० । अप्राप्तः कालो यस्य
" प्रादिभ्यां धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः " इति वा० अ-
न्यलोपश्च । अप्राप्तकाले, अनुचितकाले, पदार्थे । अति कालः
कृष्णः, न० त० । कृष्णधिरुच्छ्रवणं, न० ब० । कृष्णत्वं विरोधि-
ह्युत्पन्नवति, त्रि० । वाच० ।

अकालपरिवोहि (ण)-अकालप्रतिबोधिन्-त्रि० (असमये व्याप्रि-
यमाणे) " भिन्नकृष्णि अपारियाणि दुस्ससण्णाणि दुप्पस्य-
णिज्जाणि अकालपरिवोहीणि " अकालप्रतिबोधीनि । न तेषां
कश्चित् पर्यटनकालोऽस्ति अर्करोत्रावपि मृगयायै गमनस-
म्भवात् । आश्र० २ भु० ३ अ० १ उ० । नि० सू० ।

अकालपठण-अकालपठन-न० असमयवाचनायाम्, पञ्चा० ।
१५ विव० ।

अकालपरिहीण-अकालपरिहीण-न० परिहाणिः परिहीणं का-
लविलम्बः न विद्यते परिहीणं यत्र प्रादुर्गवने तत् कालपरि-
हीणम् (शीघ्रप्रकटीभवने) " अकालपरिहीणं चैव सूरि-
याजस्त अतियं पाठम्भवह " रा० ।

अकालपरिभोगि (ण) अकालपरिभोगिन्-त्रि० रात्रौ सर्वा-
दरेण हज्जाने, " अकालपरिभोगीणि अकालपरिभोगिणि " नि० सू० १६ उ० । आश्र० ।

अकालमरुचु-अकालमृत्यु-पुं० अकाल एव जीवितभ्रंशे, " प-
दमो अकालमरुचु, तर्हि तासफलेण वारको बहो " आश्र० १ अ० ।

अकालवामि (ण) अकालवर्धिन्-पुं० अनवसरवर्धिणि मेषे,
तद्वदनवसरे दानव्याख्यानादिपरोपकारार्थप्रवृत्ते पुरुषे च ।
स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

अकालसज्जायकर (कारिन्)-अकालस्वाध्यायकर (कारिन्)-
पुं० असमाधिस्थानविशेषे, " अकाले सज्जायकारी य कालियसुयं
गघारुपोरुसीए पढइयंत[?] देवया असमाहिए योजयति " इत्यसमाधिस्थानत्वं तस्य । आश्र० ४ अ० । स० ।

अकासि-देवी-पर्याप्ते, दे० ना० ।

अकादल-अकादल-त्रि० अमम्मनाकरे, प्रश्न० संब० २ द्वा० ।

अकिञ्चण-अकिञ्चन-त्रि० नाऽस्य किञ्चन प्रतिबन्धास्पदं धनक-
नकादि अस्तीति अकिञ्चनः । निष्परिग्रहे, उक्तं ३ अ० । आश्र० ।
आ० चू० । स्था० । औ० । प्रश्न० । आश्र० । द्वा० । हिरण्यादि-
मिथ्यात्वाद्विद्रव्यजावकिञ्चनविनिर्मुक्ते, दश० ६ अ० । " समणा-
भविस्सामो अ, अण्णारा अकिञ्चना अजुत्ता य " सूत्र० २ भु० १
अ० । वरिडे, वाच० ।

अकिञ्चणकर-अकिञ्चनकर-त्रि० अकिञ्चित्सेपादके, अकिञ्चना-
नां साधूनां प्रयोजनकरे, " व्यवहारइच्छिए वापय अकिञ्चणकरे-
य " योऽपि कश्चित्सधूनां प्रत्यनीकः सोऽपि तेषां राजादि-

कुमारप्रव्रजितानां भयतो न किञ्चित् करोति । अथवाऽकिञ्चनानां साधूनां यदि कथमपि केनाप्यर्थज्ञाते प्रयोजनमुपजायते तर्हि तत् सर्वं लोके प्रायोऽप्राथित एव करोति, व्य० २ उ० ।

अकिञ्चण्या-अकिञ्चनता-स्त्री० न विद्यते किञ्चनद्रव्यजात-मस्येत्यकिञ्चनस्तद्भावाऽकिञ्चनता । निष्परिग्रहितायाम्, “चञ्-विहा अकिञ्चण्या पण्यता तंजहा मणअकिञ्चण्या यइ अकिञ्चण्या कायअकिञ्चण्या उवकरणअकिञ्चण्या ” अकिञ्चनता च मनःप्रभृतिभरुपकरणपेक्षया च भवतीति चानुर्विध्यम् । स्था० ४ डा० ३ उ० । चतुर्थस्य द्वितीयोद्देशकः भोगसाधनानामस्त्री-कारलक्षणे यमभेदे, डा० डा० ११ ।

अकिञ्चिकर-अकिञ्चित्कर-पुं० हेत्वाजासजेदे, स च यथा प्रतीते प्रत्यक्षादिनिराकृते च, साध्ये हेतुरकिञ्चित्करः प्रतीयते । यथा-शब्दः श्रावणः शब्दत्वात् प्रत्यक्षादिनिराकृते । यथानुष्णः कृष्णवर्त्मा द्रव्यत्वात् । पत्या घनिता, सेवनीया पुरुषत्वादित्यादि र० ६ परि० (अस्य हेत्वाभासत्वमयुक्तमिति ‘हेतुआजास’शब्दे)

अकिञ्च-अकृत्य-न० त० । कृ-क्यप् । अप्राशस्त्ये । अकरणीये, साधूनामविधेये, पञ्चा० १५ विव० । स्था० । प्रअ० । “अकिञ्चमप्यणा काउं कयमेएण भासइ अकिञ्चं पाणा-इवायादि अप्पणा काउं कयमेतेण भासइ अमस्स उच्छोहेइ” (समहामोहं प्रकरोति) भाव० ४ अ० । न कृत्यमस्य । न० ब० । कर्मरहिते, वि० याच० ।

अकिञ्चण-अकृत्यस्थान-न० कृत्यस्य करणस्य स्थानमाश्रयः कृत्यस्थानं तन्निबधोऽकृत्यस्थानम् । मूलगुणादिप्रति-सेवारूपेऽकार्यविशेषे, भ० ८ श० ६ उ० ।

अन्नयरं तु अकिञ्चं, मूत्रगुणे चैव उत्तरगुणे य ।

मूलं व सव्वदेसं, एमेव य उत्तरगुणेषु ॥

अन्यतरदकृत्यं पुनः सूत्रोक्तं मूलगुणे मूलगुणविषयमुत्तर-गुणे वा उत्तरगुणविषयं वा तत्र मूलं मूलगुणविषयं सर्ववशं वा सर्वथा मूलगुणस्योच्छेदे देशतो वेत्यर्थः । एवमेवाने-नैव प्रकारेणोत्तरगुणेष्वपि द्वैविध्यं भावनीयम् । तद्यथा । उत्तर-गुणस्यापि सर्वतो देशतो वा उच्छेदेनेति तत्रैव व्याख्या-नान्तरमाह ।

अहवा पणगादीयं, मासादीयं त्रि जाव उम्मासा ।

एवं तवोऽरिहं खलु, उेदादिचउएहमगयरं ॥

(अहवेति) अकृत्यस्थानस्य प्रकारान्तरतोपदर्शने पञ्च-कादिकं रात्रिदिवपञ्चकप्रभृति, प्रायश्चित्तस्थानमकृत्यस्थानं यदि वा मासादिकं तच्च तावद्यावत्पणमासाः एतत् खलु अ-कृत्यस्थानं तपोऽहं तपोरूपप्रायश्चित्तार्हं यदि वा छेदादीनां चतुर्णां प्रायश्चित्तस्थानमकृत्यस्थानम् । व्य० १ उ० ।

अकिञ्ज-अक्रेय-त्रि० केयानर्हं “सुकिञ्च वा सुविक्कीयं, अकिञ्जं किञ्जमेव वा” दश० ७ अ० ।

अकिङ्क-अकृष्ट-त्रि० अविलिखिते, भ० ३ श० २ उ० ।

अकिण्त-अकीणत्-स्त्री० वस्त्रादिक्रयमकुर्वाणे, वृ० १ उ० ।

अकिञ्चि-अकीर्त्ति-स्त्री० सर्वदिग्ग्याप्याऽसाधुवादे, ग० २ अधि० दानपुण्यफलप्रवादे, दश० १ चू० । दानकृताया एकदिग्ग्यामि-न्या वा प्रसिद्धेरावे, श्री० “अकिञ्चि मे वा सिया” व्या० ७ डा० ।

अकिरिय-अक्रिय-पुं० । न० ब० । कायिक्याधिकरणिक्यादि-

क्रियावर्जिते, स्था० ७ डा० । कायिक्यादिक्रियाभिष्वङ्गवर्जिते, प्रशस्तमनेऽविनयभेदे, भ० ३५ श० ७ उ० । न विद्यन्तेऽन-भ्युपगमात्परलोकविषयाः क्रिया येषान्तेऽक्रियाः । नास्तिकेषु, “अकिरियराहुमुहदुरुसि” न० । नास्य क्रिया सावद्या विद्य-ते इत्यक्रियः । संवृत्तात्मकतया सांपरायिककर्माश्वन्धके, सूत्र० २ भु० १ अ० ।

अकिरिया-अक्रिया-स्त्री० तन्निह दुः शब्दार्थो यथा अशीला दुःशीलेत्यर्थः । ततश्चाक्रिया दुष्टक्रिया मिथ्यात्वाद्युपहतस्यामो-कसाधके अनुष्ठाने, यथा मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानमप्यज्ञानमिति । एषा मि-थ्यात्वभेदत्वेन दर्शिता, स्था० ३ डा० ३ उ० । “अकिरिया तिविहा पण्यता तंजहा पण्योगकिरिया समुदाणकिरिया अण्णकिरिया” अक्रिया हि अशांभना क्रियेवातोऽक्रिया । त्रिविधेत्यभिधाय्याऽपि प्रयोग इत्यादिना क्रियैवोक्तेः । स्था० ३ डा० ३ उ० । सूत्र० । क्रियाऽस्तीति रूपा सकलपदार्थसार्थव्यापिनी सैव यथा वस्तुविष-यतया कुत्सिता अक्रिया नञः कुत्सार्थत्वात् नास्तिक्ये, स्था० ७ डा० । नास्तिकवादे, “अकिरियं परियाणामि किरियं उव-संपज्जामि” ध० ३ अधि० । योगनिरोधे, स्था० ८ डा० । “एका अकिरिया” एका अक्रिया योगनिरोधलक्षणा, नास्तिकत्वं वा । स० १ सम० । अभावे, न० त० । अपरिस्पन्दे, सूत्र० २ भु० २ अ० । सर्वक्रियाविगमे च । ध० २ अधि० । क्रियाया अभावे, भ० २ए श० ३ उ० ।

अकिरियाआय-अक्रियात्मन्-पुं० अक्रिय आत्मा येषामच्युप-गमे ते अक्रियात्मानः । सांख्येषु, सूत्र० १ भु० १० अ० ।

जे केइ लोमंमि अकीरियाया, अण्णेण पुट्टा धुयमादिसंति ।

आरंभसत्ता गहिता य लांए, धम्मं ए जाणंति विमुक्खहेउं ॥

ये केचन अस्मिन् लोके अक्रिय आत्मा येषामच्युपगमे ते-ऽक्रियात्मानः सांख्यास्तेषां हि सर्वव्यापित्वादात्मा नि-श्चयः पश्यते । तथा श्लोकम् । “अकर्ता निर्गुणो भोक्ता, आत्मा कपिलदर्शन” इति तु शब्दो विशेषणे, स चैत-द्विशिनाष्टि । अमूर्तत्वव्यापित्वाभ्यामात्मनोऽक्रियत्वमेव बुध्य-ते, ते चाक्रियात्मवादिनोऽन्येनाक्रियत्वं सति बन्धमौलौ न घ-टते इत्यभिप्रायवता मोक्षसद्भावं पृष्टाः सन्तोऽक्रियावाददर्श-नेऽपि धृतं मोक्षं तदभावमादिशन्ति प्रतिपादयन्ति । ते तु पञ्च-नपाञ्चनादिके स्नानार्थं जलावगाहनरूपे वाऽरम्भे सावद्ये सक्ता अध्युपगमा लोके मोक्षकहेतुसूत्रं धर्मे श्रुतस्मरिन्नाख्यं न जान-न्ति कुमारग्राहिणो न सम्यगवगच्छन्तीति, सूत्र० १ भु० १० अ० ।

अकिरिय (या) वाङ् (न्)-अक्रियावादिन्-पुं० क्रि-या अस्तीतिरूपा सकलपदार्थसार्थव्यापिनी, सैवाऽयथायस्तु-विषयतया कुत्सिता अक्रिया, नञः कुत्सार्थत्वात्, तामक्रियां व-दन्तीत्यवशात्ता अक्रियावादिनः । यथाऽवस्थितं हि वस्तुत्वेका-न्तात्मकं, तन्नास्त्येकान्तात्मकमेव वास्तीति प्रतिपत्तिमत्सु नास्ति-केषु, स्था० ८ डा० । ते चाऽष्ट “अष्ट अकिरियावादी पण्यता नं जहा पण्यवादी अण्णवादी मितवादी निमित्तवादी सायवादी समुच्चैवादी णियावादी ण संति परलोकवादी ” स्था० ४ डा० ४ उ० । (ऐक्यवाद्यादिपदानामर्थो निजनिजस्थानेषु) अक्रि-यां क्रियाया अजावं घटन्ति तच्छीला अक्रियावादिनः न कस्य-चित्पतिक्रमणमन्यस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया सम्भवति उत्पत्त्य-मन्तरमेव विनाशादित्येवं घटत्सु, न० । ज० । तथा चाहुरंके । क-णिकाः सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुतः क्रिया “भूतियेषां क्रिया

सैव कारकं सैव चोच्यते" मं०। अक्रिया जीवादिपदार्थो नास्तीत्या-
दिकां वदितुं शीलं येषाम्नेऽक्रियावादिनः । भ० २६ श० २ व० ।
नास्त्येव जीवादिः पदार्थ इत्येवं वादिषु, सूत्र० १ भु० १५ अ० ।
नास्ति माता नास्ति पितेत्येवमादिषादिनि, नास्तिके, वक्त० ३
अ० । आत्मा० । ते चाशीतिः "अकिरियवाइ वा होइ खुलसी-
ई" सूत्र० १ भु० १० अ० ।

इह जीवाइ पयाई, पुषं पारं विणा ठविज्जंति ।

तेसिमहोजायम्मि, ठविज्जए सपरसदुगं ॥ २०८ ॥

तस्स वि अहो झिहिज्जइ, कालजदिच्छाइपयदुगसमेयं ।

नियइस्सदावईसर, अप्पासि इमं पयचलकं ॥ २०९ ॥

इहक्रियावादिभेदानां प्रक्रमे जीवादीनि पूर्वोक्तानि पुण्यपा-
पवर्जितानि नवसप्तपदानि परिपाठ्या पट्टिकादौ स्थाप्यन्ते
तेषां च जीवादिपदानामधोभागे प्रत्येकं स्वपरशब्दद्विकं स्था-
प्यते स्वतः परत इति द्वे पदे न्यस्येते इत्यर्थः । असस्वादा-
त्मनो नित्यानिव्यविकल्पौ न स्तस्तस्मात्सिद्धापत्तेः । तस्यापि
च स्वपरशब्दद्विकस्याधस्तात् कालयदच्छाकपपदद्वयसमेत-
मेतन्नियतिस्वभावेऽध्वरात्मलक्षणं पदचतुर्कं लिख्यते, काव्ययद-
च्छानियतिस्वभावेऽध्वरात्मरूपाणि पद पदानि स्थाप्यन्ते इत्यर्थः ।
इह यदच्छावादिनः सर्वेऽप्यक्रियावादिन एव न केचिदपि क्रिया-
वादिनस्ततः प्राग्यदच्छा नोपन्यस्ता । अथ विकल्पाजिज्ञापमाह ।

पढमे भंगे जीवो, नत्थि सओ कालओ तयणु बीए ।

परओ वि नत्थि जीवो, कालाइ य भंगगादोच्चि ॥ २१० ॥

एव जइच्छाईहिं वि, पएहिं भंगदुगं दुगं पत्तं ।

मिस्त्रियावि ते दुगद्वस-संपत्ता जीवतत्तेण ॥ २११ ॥

नास्ति जीवः स्वतः कालत इति प्रथमो जङ्गः । तदनु नास्ति
जीवः परतः कालत इति द्वितीयो भङ्गः । एतौ द्वौ च भङ्गौ
कालेन लब्धौ, एवं यदच्छादिभिरपि पञ्चभिः पदैः प्रत्येकं द्वौ
द्वौ विकल्पौ जायेते । सर्वेऽपि मिलिता द्वादश । अर्थां च
विकल्पानामर्थः प्राग्यद्वान्वीयः । नवरं यदच्छात इति यदच्छा-
वादिनां मतं । अथ गाथा । के ते यदच्छावादिनः उच्यन्ते । इह
ये भावानां सत्तापक्व्या न प्रतिनियतं कार्यकारणजावमिच्छन्ति
किन्तु यदच्छावाते यदच्छावादिनस्तथा त एवमाहुर्न कस्य
प्रतिनियतो वस्तुनां कार्यकारणजावस्तथा प्रमाणेनाग्रहणात्
तथाहि-शालूकादपि शालूको जायते गोमयादपि, अक्षरेण्यऽ-
भिर्जायते अरुणिकाद्यादपि, धूमादपि जायते धूमः अग्नीन्धनसंप-
र्कादपि, कन्दादपि जायते कदलीबीजादपि, वटादयोऽपि बी-
जादुपजायन्ते शास्त्रैकदेशादपि, ततो न प्रतिनियतः कचिदपि
कार्यकारणजाव इति । यदच्छातः कचिद्व किञ्चिद्वतीति प्रति-
पत्तव्यं, न खल्वन्यथा वस्तुसद्भावं पश्यन्तोऽन्यथाऽऽत्मानं प्रेक्षा-
यन्तः परिक्रेशयन्ति । एते च द्वादश विकल्पा जीवतत्वेन
जीवपदेन संप्राप्ता सन्धाः । एवमजीवादिभिरपि षड्भिः पदैः प्र-
त्येकं द्वादश विकल्पाः प्राप्ताः । ततो द्वादशभिः सप्त गुणिता
जाना चतुरशीतिः । सर्वसंख्यया चाक्रियावादिनामेते जेवा जव-
न्तीति । प्रव० २०६ द्वा० । सूत्र० । स्था० । ध० । आच० ।

साम्प्रतमक्रियावादिदर्शनं निराविकीर्षुः गाथापञ्चार्कमाह ।

लवावसंकीयअण्णागण्णि, णो किरियमाहुंसु अकिरियवादी ।

लवं कर्म तस्मादपरांकितुमपसर्तुं शीलं येषाम्ने लवापरां-
किनो लोकायतिकाः शाक्यादयश्च, तेषामात्मैव नास्ति कुतस्तद-

क्रिया तज्जितो वा कर्मबन्ध इति । उपचारमात्रेण त्वस्ति बन्धः ।
तद्यथा "बद्धा मुक्ताश्च कथ्यन्ते, मुष्टिप्रस्थिकपोतकाः । न चान्ये
द्रव्यतः सन्ति, मुष्टिप्रस्थिकपोतकाः" तथा बौद्धानामयमच्युप-
गमो यथा कृणिकाः सर्वसंस्कारा इत्यस्थितानां च कुतः क्रिय-
त्यक्रियावादित्वम् । योऽपि स्कन्धपञ्चकाभ्युपगमस्तेषां सोऽपि
संबृतमात्रेण न परमार्थेन यतस्तेषामयमच्युपगमः । तद्यथा विचा-
र्यमाणाः पदार्था न कथञ्चिदप्यात्मानं विज्ञानेन समर्पयितुमलम् ।
तथा लवणवर्षा तस्यातत्प्राज्ञां विचार्यमाणो न घटां प्राश्नति ना-
प्यवयवाः परमाणुपर्ययसानतवाऽतिसूक्ष्मत्वाज्ज्ञानगोचरतां प्र-
तिपद्यन्ते । विज्ञानमपि ज्ञेयाभावेनामूर्तस्य निराकारतया न
स्वरूपं विभर्ति । तथा श्लोकं " यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते, विविच्य-
न्ते तथा तथा । यद्येतत् स्वयमर्थेज्यो, राखते तत्र के वयम् " इति
प्रच्छन्नलोकायतिका हि बौद्धास्तस्माऽनागतैः कृणैः कशब्दा-
दतीतैश्च वर्तमानकृणस्यासङ्गतेन क्रिया नापि च तज्जितः कर्म-
बन्ध इति । तदेवमक्रियावादिनो नास्तिकवादिनः सर्वापह्लापिनया
लवापराद्विज्ञः सन्तो न क्रियामाहुस्तथा अक्रिय अस्मा येषां सर्व-
व्यापितया तेऽप्यक्रियावादिनः सांख्यास्तदेवं लोकायतिका बौद्धाः
सांख्या अनुपसंख्यया अपारिज्ञानेनेत्येतत्पूर्वोक्तमुदाहृतवन्तस्तथै-
व तस्याज्ञानेनैवोदाहृतवन्तः । तद्यथा । अस्माकमयमच्युपगमोऽ-
र्थोऽवजान्ते युज्यमानको भवतीति । तदेवं श्लोकपूर्वार्द्धं काका-
किगोलकन्यायनाक्रियावादिमतंऽप्यायोज्यमिति ।

साम्प्रतमक्रियावादिनामज्ञानविजृम्भितं दर्शयितुमाह ।

सम्मिस्सभावं व गिरा गहोए, से मुम्मई होइ अण्णाणवाई ।

इमं दुपक्खं इममेगपक्खं, आहुंसु उद्वायतणं च कम्मं ॥ २११ ॥

स्वकीयया गिरा वाचा स्वाच्युगमनैव गृहीते तस्मिन्नर्थे-
नान्तरीयकतया वा समागते सति तस्याऽयातस्यार्थस्य गिरा
प्रतिषेधे कुर्वाणाः संमिश्राभावमस्तित्वं नास्तित्वापगमं ते लो-
कायतिकादयः कुर्वन्ति, कशब्दात् प्रतिषेधे प्रतिपाद्येऽस्ति-
त्वमेव प्रतिपादयन्ति । तथाहि । लोकायतिकास्तावत्स्वशिष्येभ्यः
जीवाद्यभावप्रतिपादकं शास्त्रं प्रतिपादयन्तो नान्तरीयकतया-
त्मानं कर्तारं करणं च शास्त्रं कर्मतापञ्चांश्च शिष्यान्वश्यमच्यु-
पगच्छेयुः सर्वज्ञान्यत्वे त्वस्य तृतीयस्याभावात्संमिश्राभावे व्यत्य-
यो वा । बौद्धा अपि मिश्राजाघमेवमुपगताः । तद्यथा, " गन्ता
च नास्ति कश्चि-ज्जनयः षड् बौद्धशास्त्रेण प्रोक्ताः । गम्यत इति
च गतिः स्या-च्छ्रुतिः कथं शोभना बौद्धी ॥ १ ॥ तथा कर्म च
नास्ति फलं चास्तीत्यसति चात्मनि कारके कथं षड् गतयो ज्ञा-
नसन्तानस्यापि सन्तानवर्णान्तरेकेण संयुतिसंस्थात् कृणस्य चा-
स्थितत्वेन क्रियाभावाच्च नानागतिसम्भवः सर्वाण्यपि कर्मा-
यश्चकन्धनानि प्रकृपयन्ति स्वागमे तथा पञ्चजातकशतानि च
बुद्धस्योपदिशन्ति, तद्यथा " मातापितरौ हत्वा, बुद्धशरीरे च कश्चि-
रमुत्पाद्य । अर्हद्वचं च कृत्वा, स्तूपं भित्त्वा च पञ्चेते ॥ १ ॥ निर-
न्तरमावीचिनरकं याति पयमादिकस्यागमस्य सर्वज्ञान्यत्वे प्रणय-
नमयुक्तिसङ्गतं स्यात् तथा जातिजरामरणरोगशोकोत्तममध्य-
माधमत्वानि च न स्युः पृथ एव च नानाविधकर्मविपाका जीवा-
स्तित्वं कर्तृत्वं कर्मवत्त्वं चावेदयति तथा " गन्धर्वनगरतुल्या, मा-
या स्वप्नोपपातघनसदृशी । मृगतृणानीहारां बुचन्दिक्काज्ञानच-
क्रसमा " इति भाषणाच्च स्पष्टमेव मिश्रीभावोपगमनं बौद्धानामि-
ति । यदि वा नानाविधकर्मविपाकाच्युपगमात्संपादं व्यत्यय पर्याप्त ।
तथा श्लोकं " यदि शून्यस्तवपक्वो, मत्पक्षनिवारकः कथं भवति ।
अथ मन्यसे न शून्य-स्तथापि मत्पक्ष एवासौ " इत्यादि, तदेवं

बौद्धाः पूर्वोक्तया नीत्या मिथीभावमुपयता नास्तित्वं प्रतिपादय-
न्तोऽस्तित्वमेव प्रतिपादयन्ति । तथा सांख्या अपि सर्वव्यापि-
तया अक्रियमात्मानमन्युपगम्य प्रकृतियोगान्मोक्षसद्भावं प्रति-
पादयन्तस्तेऽप्यात्मनो बन्धं मोक्षं च स्वभावा प्रतिपादयन्ति ।
ततश्च बन्धमोक्षसद्भावे सति स्वकीयया गिरा सक्रियत्वे गृहीते
सत्यात्मनः संमिश्रीजायं ब्रजन्ति, यतो न क्रियामन्तरेण बन्धमो-
क्षौ घटन्ते, बाह्यादक्रियत्वे प्रतिपाद्ये व्यत्यय एव सक्रियत्वं
तेषां स्वभावा प्रतिपाद्यते, तदेवं लोकायतिकाः सर्वे जावाभ्युप-
गमेन क्रियाभावं प्रतिपादयन्ति । बौद्धाश्च कृणिकत्वात्सर्वशून्य-
त्वाच्चाक्रियामेवाज्युपगमयन्तः स्वकीयागमप्रणयनेन चादिताः
सन्तः संमिश्रीभावं स्वभावैव प्रतिपद्यन्ते । तथा सांख्याश्चा-
क्रियमात्मानमन्युपगच्छन्तो बन्धमोक्षसद्भावं च स्वाभ्युपग-
मेनैव संमिश्रीभावं ब्रजन्ति । व्यत्ययं चैतदप्रतिपादितम् । यदि वा
बौद्धादिः कश्चित्स्याद्वादिना सम्यग्चेतुदृष्टान्तैर्व्याकुलीक्रियमाणः
सन् सम्यग्गुत्तरं वातुमसमर्थो यत्किञ्चनजायितया (मुमुर्षु ई-
हसि) गच्छन्नापित्वेनाऽऽयुक्तभाषी जयति । यदि वा प्राकृतशै-
ल्या छान्दसन्वाचायमर्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा । मूकादपि मूको
मूकमूको जयति । एतदेव दर्शयति । स्याद्वादिनोक्तं साधनम-
नुवादितुं शीलमस्येत्यनुवाद् । तत्प्रतिषेधादननुवाद् । संकृतुनि-
र्व्याकुलितमना मौनमेव प्रतिपद्यत इति भावः । अनुभाष्य च
प्रतिपक्षसाधनं तथाऽदूषयित्वा च स्वपक्षं प्रतिपादयन्ति । तद्य-
था । इदमसदभ्युपगमं दर्शनम् एकः पक्षोऽस्येति एकपक्षमप्रति-
पक्षतयैकान्तिकमविरुद्धार्थाभिधायितया निष्प्रतिबाधं पूर्वापरा-
विरुद्धमित्यर्थः । इदं चैवंभूतमपि सिद्ध्याद् । द्वौ पक्षावस्येति
द्विपक्षं सप्रतिपक्षमनैकान्तिकं पूर्वापरविरुद्धार्थाभिधायितया
विरोधवचनमित्यर्थः । यथा च विराधिवचनत्वं तेषां तथा प्राग्द-
र्शितमेव । यदि त्वेतदस्मीयं दर्शनं द्वौ पक्षावस्येति द्विपक्षं कर्म-
बन्धनिर्जरणं प्रतिपक्षद्वयसमाश्रयणात् । तत्समाश्रयणं चेहामुत्र
वेदना चारपारदारिकादीनामिव । ते हि करचरणनासिकादीना-
मिदेष पुष्पकल्पां स्वकर्मणो विमर्शनामनुभवत्यमुत्र चनरकादीं
वेदनां समनुभवन्तीति । एवमन्यदपि कर्मोपयवेद्यमन्युपग-
म्यन्ते । तच्चैदम् । प्राणी प्राणिज्ञानमित्यादि पूर्ववत् । तथेदमेकः
पक्षोऽस्येत्येकपक्षम्, इहैव जन्मनि तस्य वेद्यत्वात् । तच्चैदमधि-
होपचितं परहोपचितमीर्यापथं स्वप्नादिकं चेति । तदेवं स्या-
द्वादिनाभियुक्ताः स्वदर्शनमेवमनन्तरात्कथा नीत्या प्रतिपादयन्ति
तथा स्याद्वादिनासाधनोक्तौ उदायतनं उलं 'नवकम्बसो देवदत्त'
इत्यादिकमाहुस्तत्तन्तः । चशब्दादन्यच्च कृष्णभासादिकं
तथा कर्म च एकपक्षद्विपक्षादिकं प्रतिपादितवन्त इति । यदि वा
परायतनानि उपादानकारणानि आश्रयद्वाराणि भोजनद्रव्यादी-
नि यस्य कर्मेणस्तत्परायतनं कर्मेत्येवमाहुरिति ॥ ५ ॥

साम्प्रतमेव तद्व्याख्याह ।

ते एवमवसन्ति अब्रज्जमाणा, विरुवरूपाणि अकिरियावाड ।
जे मायइत्ता बहवे मणुसा, भवन्ति संसारमणोवदग्गं ॥ ६ ॥

(ते एवमवसन्ति) ते चार्वाकबौद्धादयोऽक्रियावादिन एव-
माचक्षते । सद्भावमवबुध्यमाना मिथ्यामलपटलजृन्तात्मानः पर-
मात्मानं च व्युद्ग्राहयन्तो विरुपरूपाणि नानाप्रकाराणि शास्त्रा-
णि प्रकृष्यन्ति । तद्यथा । दानेन महाजोगां, देहिनां सुरगतिश्च
शीलेन । भावनया च विमुक्ति-स्तपसा सर्वाणि सिध्यन्ति ॥
तथा पृथिव्यापस्तेजोवायुरत्येतामेव चत्वारि जूतानि विद्यन्ते

नापरः कश्चित्सुखदुःखमागात्मा विद्यते । यदि चैतान्यप्यविद्या-
रितरमणीयानि न परमार्थतः सन्तीति स्वप्नेन्द्रजालमरुमरी-
चिकानि च यद्विचिन्त्यादिप्रतिज्ञासरूपत्वासर्वस्येति । तथा सर्वं
कृणिकं निरात्मकं मुक्तिस्तु शून्यता दृष्टेस्तदर्थः शेषभाव-
ना इत्यादीनि नानाविधानि शास्त्राणि व्युद्ग्राहयन्त्यक्रिया-
त्मानोऽक्रियावादिन इति । ते च परमार्थमवबुध्यमाना यद्दर्शन-
मादाव गृहीत्वा बहवो मनुष्याः संसारमनवदप्रमपर्यवसान-
मरहदृष्टीन्यायेन भ्रमन्ति पर्यटन्ति । तथाहि लोकायतिकानां
सर्वशून्यत्वे प्रतिपाद्ये न प्रमाणमस्ति । तथा चोक्तम् । "तत्त्वान्युप-
हृतानीति, युक्त्यप्रावेन सिध्यति । नास्ति चेत्सैव नस्तत्त्वं तत्ति-
स्यौ सर्वमस्तु सत्" न च तत्प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणम् । अतीतानागत-
तत्त्ववतया पितृनिबन्धनस्यापि व्यवहारस्यासिद्धेस्ततः सर्वसं-
व्यवहारोच्छेदः स्यादिति । बौद्धानामप्यत्यस्तकृणिकत्वेन वस्तु-
त्वाभावः प्रसज्जाति । तथाहि । यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमा-
र्थतः सत् । न कृणः क्रमेणार्थक्रियां करोति । कृणिकत्वहानिर्नापि
योगपक्षेण तत्कार्याणामेकस्मिन्नेव कृणे सर्वकार्योपत्तेन चैतद्-
दृष्टमिह वा । न च ज्ञानाधारमात्मानं गुणिनमन्तरेण गुणभूतस्य
संकलना प्रत्ययस्य सद्भावं इत्येतच्च प्रागुक्तप्रायम् । यद्योक्तं
'दानेन महाभोग' इत्यादि तदार्हतैरपि कथञ्चिद्विष्यत एवेति न
चाभ्युपगमा एव बाधायै प्रकल्प्यन्त इति ॥ ६ ॥ सूत्र० १ श्रु० १२
अ० । अक्रियैव परलोकसाधनायाऽज्ञमित्येवं वदितुं शीलं यथा-
न्तेऽक्रियावादिनः । ज्ञानवादिषु अक्रियावादिनो ये ध्रुवते किं क्रि-
यया चित्तजुष्टिरेव कार्या ते च बौद्धा इति, प्र० ३० श्रु० १ उ० ।
तेषां हि यथाऽवस्थितवस्तुपरिज्ञानादेव मोक्षः । तथा चाक्तम् ।
"पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो, यत्र तत्राश्रमे रतः । शिखी मुगरी जटी-
वर्षापि, सिध्यते नात्र संशयः" ॥ १ ॥ सूत्र० १ श्रु० ६ अ० । धर्म-
धर्मिणोरजेयोपचारात् समवसरणविशेषं च । म० २६ श्रु० २ उ०
(अक्रियावादिनः कीदृशा किं किं च प्रकुर्यन्तीति 'वादिस्मवस-
रण' शब्दे दृश्यं मिथ्यादृष्टिवर्णके) "अकिरियावादी वि जयन्ति
नो हियवादी नो हियपणे नोहिय दियनोसम्मावादी णो णि-
तियावादी ए सन्ति परलोगवादी" दशा० ६ अ० ।

अकील-अकील-त्रि० न० ७० शङ्कुरहिते, ध० २ अधि० पञ्चा० ।

अकुओ (तां) भय-अकुतो जय-त्रि० न विद्यते कुतः कस्माद् भ-
यं यस्य तत् कुतश्चिदपि भयशून्यं, "चित्ते परित्तं यस्य चरित्र-
मकुतोभयम् । अस्माकमज्ञानराज्यस्य, तस्य साधोः कुतो जयम्"
अष्ट० १७ । न विद्यते कुतश्चित्ताः केनापि प्रकारेण जन्तूनां भयं
यस्मात् सोऽकुतोभयः । संयमे, "अणाए अजिसमेखा अकुओ-
भयं" आन्धा० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।

अकुचियाग-अकुञ्चिकाक-त्रि० कुञ्चिकाधिरहिते, पि० ।

अकुंठाइ-अकुंठादि-पुं० सम्पूर्णपाण्यादौ, प्रब० ६४ द्रा० ।

अकुकुय-अकुकुच-त्रि० न० ७० हस्तपादमुखादिविरूपचेष्टारहि-
ते । व्य० ३ उ० । ईशमुखविकाररहिते, आन्धा० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।

मुसाणे मुसगारे वा, रुक्खमूले व एगओ ।

अकुकुओ णिसीएज्जा, ए य वित्तासए परं ॥

अकुकुचाऽशिष्टचेष्टारहितो निषीदेत तिष्ठेत्, यद्वा, अकुकुचः
कुन्वादिविराधनाजयात् कर्मबन्धहेतुत्वेन कुत्सितं हस्तपा-
दादिनिरस्यमानो निषीदेत् । वस्त० ३ अ० ।

पुद्गा य तेहि पप. के तुम्हे ता भणइ ताणेगो ।
 अतिथय मोहनामा, निवई जगतीतलपसिको ॥ २७ ॥
 तस्सतिथ वहरिकरिकर-इकेसरी रायकेसरी तणओ ।
 तप्पुत्तोऽहं सागर, महासओ सागरऽभिहाणो ॥ २८ ॥
 मम तणओ फुडविणओ, एसो उ परिग्हाऽभिहाणुत्ति ।
 वइसानरस्स धूया, एसो किर कूरयानाम ॥ २९ ॥
 इय सुणिय हरिसिया ते, कीलंति परुण्णं तओ मित्ति ।
 निम्मेह सागरो सह, सिसुहि न व कूरयाएवि ॥ ३० ॥
 कुणइ कुरंगो मित्ति, तेहि समं कूरयाइ सविसेसं ।
 जयाभिजयत्तिकमा, पत्ता ते तारताकं ॥ ३१ ॥
 अह मित्तिपेरियमणा, दवियोवज्जणकए गहियजंदा ।
 पियरेहि वारिया वि दु, वलिया देसंतरम्मि इमे ॥ ३२ ॥
 भिहेहि अंतरा अ-तरायवसओ य गहियचुरिधणा ।
 उरुरियथोवव्वा, धवसपुरं पट्टणं पत्ता ॥ ३३ ॥
 दवियण तेण तदियं, गहियं हइ कुणंति ववसायं ।
 दीणारसहस्सजुगं, दुक्खसहस्सोहि अज्जंति ॥ ३४ ॥
 तो वदियबहुतण्णा, कप्पासत्तिमाइ भंरुसालाओ ।
 पकुणंति करिसणं पि दु, उच्चुक्खित्ताई कारंति ॥ ३५ ॥
 तससंत्तत्तिमाणं, निपीसणं गुत्तियमाइ ववहारं ।
 कारंति एव जाया, ताणं दीणारपणसहसा ॥ ३६ ॥
 तो तहसगे इच्छा, कंमण सक्खे वि जाव तं मित्तियं ।
 अह कोमि पूरणिच्छा, जाया मित्ताणुजावेण ॥ ३७ ॥
 तो गुरुगतीनिवहा, पदिया देसंतरेसु विविहेसु ।
 जइहिम्मि पोयसंघा-यवसिया करहमंरलिया ॥ ३८ ॥
 गदियाइ निवकुलाओ, पट्टेण बहुणि सुकवाणाइ ।
 विहिया धणगणियाओ, वक्का उ दयाइ हेडाओ ॥ ३९ ॥
 इच्छा पावकोमिहिं, जा कोमि वि तेसि संमिलिया ।
 तो पावमित्तवसओ, उववसा रयणकोडिच्छा ॥ ४० ॥
 अह व्विविज्जण सव्वं, पोए ते पत्थिया रयणभूमिं ।
 ताकूरया विलग्गा, गाढं कळे कुरंगस्स ॥ ४१ ॥
 जंणइ हंत हंतुं, अंसहरमिमं करसु अप्पवसं ।
 सयलं दवियमिणं जं, धणिणो सव्वेवि इह सुयणा ॥ ४२ ॥
 इय सा जंपइ निव्वं, तदेव तं परिणयं इमस्स तओ ।
 पक्खवइ सागरं सा-गरम्मि लहिकण सो विहं ॥ ४३ ॥
 असुहज्जाणोवगओ, जलहिजसुप्पीलपीलियमरीरो ।
 मरिक्कण तइयनरग-म्मिनारओ सागरो जाओ ॥ ४४ ॥
 काढं मयक्खिक्खं जा-वगस्स दिट्ठा कुरंगओ हियए ।
 जा जाइ किंपि कुरं, ता फुट्टे पवहणं ऊत्ति ॥ ४५ ॥
 बुद्धो सोओ गलियं, कयाणगं फलदयं लहिय एसो ।
 कह कहवि तुरियदिवसे, पत्तो नीरानिदित्तिरम्मि ॥ ४६ ॥
 अज्जिणिय धणंणोप, भुजिस्सं इय विचिन्तिरो धणियं ।
 भमिरो वणम्मि हरिणा, हणिओ धूमप्पहं पत्तो ॥ ४७ ॥
 तो भमिय जव ते दो, वि कहवि अज्जनगे हरि जाया ।
 इकगुहत्थं जुज्जिय, चउत्थनरए गया मरिहं ॥ ४८ ॥
 तो अहिणो इगानिदिणो, कए कुणंता महत्तयं जुज्जं ।
 विज्जायसुक्काणा, पत्ता धूमप्पहं पुढवि ॥ ४९ ॥
 अह बहुभवपज्जंतं, एगस्स वणिस्स जविय जज्जाओ ।
 तम्मि मए विहवकए, जुज्जिय मरिउं गया उट्ठि ॥ ५० ॥
 भमिय जव पुण जाया, तणया निवस्स ववरए तम्मि ।
 कइहंता रज्जकए, मरिउं पत्ता तमतमाए ॥ ५१ ॥

एवं इव्वमिमित्तं, सहियाओ तेहि वेयणा विविहा ।
 न य तं कस्सइ दिक्कं, परिच्छत्तं तं सयं नेव ॥ ५२ ॥
 अह पुक्खभवे काढं, अज्जाणतव तहाविहं किंपि ।
 जाओ सागरजीवो, तं निव इयरोउ तुहबंधू ॥ ५३ ॥
 तुम्हाणवि पक्खक्खो, इओ परं समरविजयवुत्तंतो ।
 सो काही ववसग्गा, इक्कसि तुह गहियन्नरणस्स ॥ ५४ ॥
 तो कूरयाइ सहिओ, अहिओ तस्स थावराण जीवाणं ।
 दुसहदुहदहियवेहो, भमिहीही जवमणंतमिमो ॥ ५५ ॥
 इम सुणिअ गकयवेर-गपरिगओ गिएहए वयं राया ।
 नियभाइणिज्जइरिक्कम-रवसहसंकमियरज्जधुरो ॥ ५६ ॥
 कमसो अइतव सोसिय, वेहो बहुपदिय सुक्क सिक्कतो ।
 अम्भुज्जयं विहारं, उज्जयचित्तो पवज्जेइ ॥ ५७ ॥
 कस्सवि नगरस्स बाहिं, पल्लववाइ छिओ य सो जयवं ।
 विट्ठो पाविट्ठेणं, समरेणं कहिवि गमिरेणं ॥ ५८ ॥
 वहरं सुमंतंणं, इणिओ जग्गेण कंधराइ मुणी ।
 गुरुवेयणाभिभूओ, पदियो धरणीयसे सहसा ॥ ५९ ॥
 चित्तइ रे जीव ! तए, अज्जाणवसा विवेगएहियण ।
 वियणाओ अयणाओ, नरणसु अणंतसो पत्ता ॥ ६० ॥
 गुरुजरवदणं कणदो-इवाहसीउहवुहपिवासाइ ।
 दुस्सहदुहदंढोली, तिरियसु वि विसादिया बहुसो ॥ ६१ ॥
 ना धीर मा विसीयसु, इमासु अइअप्पवेयणासु तुमं ।
 को उत्तरिउं जलहिं, निव्वरुए गुण्णं मीरे ॥ ६२ ॥
 वज्जेसु कूरजावं, विसुद्धचित्तो जिएसु सव्वेसु ।
 बहुक्कम्मवयसहाओ विसेसओ समरविजयम्मि ॥ ६३ ॥
 तं लको इह धम्मो, जं न कया कूरया पुगावि तए ।
 इय चित्तंतो चसो, पावेण समं स पाणेहिं ॥ ६४ ॥
 सुहसारे सहसारे, सो उववसां सुरो सुकयपुआ ।
 तत्तो चविय विदेहं, सहिही मुत्ति समुत्तीवि ॥ ६५ ॥
 धुत्थेत्यसुक्कपरिणामविरामहेतोः,
 धीकीर्तिवन्दनरचन्द्रचरित्रमुच्चैः ।
 प्रख्या नरा जननमृत्युजरादिनीता,
 अकूरतागुणमगौणधिया दधध्वम् ॥ ६६ ॥ ध० २० ।

अकेवल-अकेवल-त्रि० न विद्यते केवलमस्मिन्नित्यकेवलम् ।

अशुक्ले, सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

अकोऊदह-अकोऊदह-त्रि० न० ब० स० नटनतकादिषु, अ-
 कौतुके, “ नो भावप नो वि य भाविअप्पा, अकोऊदहे य सया
 सपुज्जा ” दश० ए अ० ३ उ० ।

अकोप्प-अकोप्प-त्रि० अकोपनीये, अदूषणीये, वृ० १ उ०
 “ अकोप्पजंघजुयसा ” अकोप्पमोक्षेयं रम्यं जङ्गायुगलं यासां
 तास्तथा । प्रअ० आअ० ३ द्वा० ।

अकोविय-अकोपित-त्रि० अदूषणीये, “ आरियं उवसंपज्जे, स-
 व्वधम्ममकोवियं ” । सूत्र० १ श्रु० ८ अ० ।

अकोविद-पुं० भुतेन वयसा आऽप्राप्तयोग्यताके, व्य० १ व० ।

अपपरिते, सच्छास्त्रावबोधरहिते, सूत्र० १ श्रु० १ अ० २ व० “ आ-
 रंजाइ न संकंति, अवियत्ता अकोविद्या ” सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३
 व० । सम्यक्ज्ञानानिपुणे, “ वणे मूढे जहा जंतु, मूढे णेयाणुगा-
 मिए । दो वि एए अकाविया, तिक्कं सोयं तियच्छइ ” सूत्र० १
 श्रु० १ अ० ३ व० । दश० । पि० ।

अक्रोवियप्प (ण)—अक्रोविदात्मन्—पुं० सम्यक्परिहानवि-
कले, वृ० १ उ० ।

अक्रोहण—अक्रोधन—वि० क्रोधरहिते, “एस्यमोक्को अमुसे
घरे वि, अक्रोहणे सचरते तवस्सी” सूत्र० १ भु० १० अ० ।

अक्रान्त—देशी—प्रवृत्ते, दे० ना० ।

अक्रान्त—आक्रान्त—त्रि० आक्रम-क्तः । अवच्छेदे, आवा० १ भु० ६
अ० ५ उ० । अभिचूते, स्वोपरिगत्या व्याप्ते, सूत्र० १ भु० १
अ० ४ उ० । भावे क्तः । आक्रमणे, न० । भ० १ श० ३ उ० । आ-
क्रान्ते, पादादिना चूतत्वादौ भवति । अस्तिवायुकायिकमेवे,
पुं० स्था० ५ टा० ३ उ० ।

अक्रान्तदुक्ख—दुःखाक्रान्त—त्रि० आक्रान्ता अभिभूता दुःखेन
शारीरमानसेनाऽऽताडयेन दुःखाक्रान्ताः (दुःखाजिघृतेषु)
सूत्र० १ भु० १ अ० ४ उ० । “सर्वे अक्रान्तदुक्खाय, अक्रोसत्वे
अहिसिया” सूत्र० १ भु० १ अ० ४ उ० ।

अक्रन्द—आक्रन्द—पुं० आक्रन्द-घञ् । सारवे रोदने, वाच० । तदा-
त्मके एकचत्वारिंशे उत्कृष्टाऽऽशतनामेवे, आक्रन्ददितविशेषं
पुत्रकलत्रादिविधौ ते विधत्ते । प्रवृ० ३८ द्वा० । आक्रान्ते, शब्दे च,
कर्मणि घञ् । मित्रे, भ्रातरि च, आशारे घञ् । दातुं युक्ते, दुःखि
नां रोदनस्थाने च । आक्रन्दयति-अच् पार्णिप्राहपाश्चाद्वसिनि
नृपभेदे, ‘पार्णिप्राहं च समेक्ष्य तथाऽऽक्रन्दच्च मारुते’ मनु० ।
अक्रन्दण—आक्रन्दन—न० । आ+क्रन्द-ल्युट् । महता शब्देन वि-
रवणे, आवा० ४ अ० । आक्रान्ते च, वाच० ।

अक्रतूवरी—अक्रतु (तू) वरी—स्त्री० गुच्छनेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

अक्रन्थल—अक्रन्थल—न० मधुरास्वस्थलभेदे, ती० ६ कल्प ।

अक्रम—आक्रम—पुं० आक्रम-घञ् । अकृत्विः । वसेनाऽतिक्रमणे,
अग्निभगे, व्याप्तौ, आग्रे च । वाच० । प्राकृते “आक्रामे रोहावो-
रगारुदा” ४।१।३६। इति सूत्रेणाक्रमेत्यत्र आदेशः वा ओहावइ
उच्चार्य इहं दइ । अक्रमइ आक्रमते, प्रा० । आक्रमणमाक्रमः । परा-
जये, लच्छेदे, आ० भ० प्र० । बलात्कारे, आवा० ४ अ० । आक्रम्यते
परलोकांऽनेन । करणे घञ् । परलोकप्राप्तिसाधने विद्याकर्मादौ,
कृताक्रमणे, अभिभूते, व्याप्ते, आग्रे च । वाच० ॥

अक्रमण—आक्रमण—न० अभिभवने, विशेष० । पादेनाक्रान्ते,
आवा० ४ अ० ।

अक्रमित्त—आक्रम्य—अ० आक्रमणं कृत्वेत्यर्थे “भीमरुवेहि अ-
क्रमित्त दददादा गाढं” प्रश्न० आध० १ द्वा० ।

अक्रशाला—देशी० बलात्कारे, ईषमन्तायां स्त्रियाम्, दे० ना० ।

अक्रा—देशी—भगिन्याम्, दे० ना० ।

अक्रासीदेवी—स्त्री० व्यन्तरवेधीविशेषे, ती० ६ कल्प ।

अक्रिड—अक्रिड—त्रि० न० त० अर्वाचते, निर्वेदने, भ० ३ श०
३ उ० । स्वशरीरोत्थलकेशरहिते, जी० ३ प्रति ।

अक्कुटं—देशी० अभ्यासिते, दे० ना० ।

अकुप्त—गम-धा० गतौ, “गमेरइ अइच्छाणुवञ्जावसज्जो-
कुसाकुप्तं” ४।१६१। इति सूत्रेण गमेरकुसाऽऽदेशः । अकु-
प्तइ, गच्छति, प्रा० व्या० ।

अक्रोज (य)—अक्रय—त्रि० अक्रयणीये, स्था० ६ टा० ।

अक्रो—देशी—दूते, दे० ना० ।

अक्रोश—आक्रोश—न० संग्रहे, विश० भु० ४० ।

अक्रोशो—देशी—छात्रे, दे० ना० ।

अक्रोस—आक्रोश—न० वर्षायोग्यक्षेत्रविशेषे, यस्य मूलनिबन्धा-
त्परतः वर्षां विशामन्यतरस्यामेकस्यां द्वयोस्तिसृषु वा विष्णु
अटवीजलश्वापदः सन्ति, तेन पर्वतनदीव्याघातेन च गमनं
भिक्षाचर्या च न सम्भवति, तन्मूलनिबद्धमात्रमक्रोशम् ।
व्य० १० उ० ।

आक्रोश—पुं० आक्रुश-घञ् । दुर्घचने, भ० ८ श० ८ उ० ।

निष्ठुरवचने, आवा० ४ अ० । असभ्यभाषायाश्च, उत्त० २
अ० । विरुद्धचिन्तने, शापे, निन्दायां च । वाच० ।

अक्रोसग—आक्रोशक—त्रि० दुर्घचनवादिनि, उत्त० २ अ० ।

अक्रोसणा—आक्रोशना—स्त्री० मृतोऽसि त्वमित्वादिबचनेषु,
का० १६ अ० ।

अक्रोसपरि (री) सह—आक्रोशपरि (री) बहु—पुं० आ-
क्रोशानमाक्रोशोऽसभ्यभाषात्मकः स एव परीवृत्तः आक्रोशप-
रीवृत्तः द्वादशे परीवृत्ते, उत्त० ३ अ० । आक्रोशोऽनिष्टवचनं,
तच्छ्रुत्वा सत्येतराज्ञोचनया न कुप्येत् किन्तु सहैत आवा० ४ अ० ।
“आक्रुशेऽपि हि नाक्रोशेत्, क्रमाश्रमशतां विदन् । प्रत्युताक्रोष्ट-
रि यतिश्चित्तयेन्द्रपकारिताम् ” ध० ३ अधि० । “नाक्रुशो मु-
निराक्रोशो—स्सम्यग्ज्ञानाद्यवर्जकः । अपेक्षेनोपकारित्वं न तु त्वेवं
कदाचन ” आवा० १ अ० । आ० भ० द्वि० । तथाहि सत्यं, कः
कोपः, शिक्कयति हि मामयमुपकारी, न पुनरेवं करिष्यामीति ।
अनृतं चेत् सुतरां कोपो न कर्तव्यः । उक्तं च “आक्रुष्टेन मति-
मता, तत्त्वार्थविचारणे मतिः कार्या । यदि सत्यं कः कोपः,
स्यान्नृतं किमिह कोपेन ” इत्यादि परिभाष्य न कोपं कुर्यात् ।
प्रवृ० ८६ द्वा० । “सागराक्षः किमयं द्विजातिरथवा शूद्रोऽथवा
तापसः, किं वा तत्त्वनिवेशे शस्त्रमतिथौगीश्वरः कोऽपि वा । इ-
त्यस्वल्पविकल्पजल्पमुखरैः संभाष्यमाणो जनैर्नो हृष्टो न हि
खैव हृष्टहृदयो योगीश्वरो गच्छति ।” पुनर्गालीं, भुवेति वि-
चिन्तयेत् । “ददतु ददतु गालीं गालिमन्तो प्रवन्तः, वयमपि त-
दभावात् गालिदानेऽप्यशक्ताः । जगति विदितमेतद्द्वयते विद्य-
मानं, ददतु शशविषाणं ये महात्यागिनोऽपि ॥१॥” इति वि-
चार्य समस्त्वेन तिष्ठेत् । उत्त० २ अ० । “अक्रोस गहणमारण,
धम्मभंसाणवालसुसजाणं । लाभं मच्च धीरो, जहुत्तराणं
अभावम्मि” सूत्र० १ भु० ८ अ० । एतदेव सूत्रद्वयम् ।

अक्रोसेज्ज परो निक्खुं,

न तेसिं पस्सिंजले ।

सरिसो होइ बालाणं,

तम्हा भिक्खु न संजले ॥ २४ ॥

आक्रोशेतिरस्क्रुयात् । परोऽन्यो धर्मापेक्षया धर्मवाह्य आत्म-
व्यतिरिक्तो वा त्रिकुं यति यथा धिक्मुण्णः किमिह त्वमागतोऽसी
ति (न तेसिति) सूक्तवचनस्य च व्यत्ययाच्च तस्मै प्रतिसंज्वलेत्
निर्यातनं प्रति । ततश्चाक्रोशदानतो न संज्वलेदेतन्निर्गतमार्थम्,
देहदाहलोहितपातप्रत्याक्रोशमिघातादिमिरमिषश्च दीप्यत्, सं-
ज्वलनकोपमपि न कुर्यादिति । संज्वलेदित्युपादानं किमेवमुपदि-
श्यत इत्याह सहशः समानो भवति संज्वलनिति प्रक्रमः । केनां ?
बालानामक्रान्तां, तथाविधकृपकवत् । यथा कश्चित् कृपको देवत-

या गुणैरावर्जितया सतनर्माजिवचने, उच्यते च मम कार्यमावेदनी-
यम् । अन्यदैकेन धिग्जातिना सह योद्धुमारब्धस्तेन च बलवता क्षु-
त्कामशरीरो भुवि पातितस्नामितश्च, रात्रौ देवता बन्धितुमा-
याना कृपकस्तूष्णीमास्ते । ततश्चासौ देवतयाऽभिहितो, भगवन् !
किं मयाऽपराद्धम् । स प्राह । न तस्य त्वया दुरात्मना ममापका-
रणः किञ्चित्कृतम् । सोऽवादीत् न मया विशेषः कोऽप्युपलब्धः,
यथाऽयं श्रमणोऽयं धिग्जातिरिति यतः कोपाविष्टौ ह्यवपि समानौ
संपञ्चाविति । ततः सर्वाप्रेरणेनेति प्रतिपन्नं क्षपकेनेति । उक्तमे-
वार्थं निगमयितुमाह । (तम्हसि) यस्मान्सदृशो भवति बा-
लानां तस्माद् भिक्षुर्न संज्वलेदिति सूत्रार्थः ।

कृत्योपदेशमाह ।

सोचा एं फरसा जासा, दारुणा गामकंटया ।

तुसिणीओ उवेहिजा, ए ताओ मणमी करे ॥२५॥

श्रुत्वाऽऽकर्ण्य णमिति वाक्यालंकारे परुषाः कर्कशा ज्ञाया गिरः।
दारयन्ति मन्दस्त्वानां संयमविषया धृतिमिति दारुणास्ताः ग्राम
इन्द्रियग्रामस्तस्व कण्टका इव ग्रामकण्टकाः प्रतिकूलशब्दादयः
कण्टकत्वं तेषां दुःखोत्पादकत्वेन मुक्तिमार्गप्रवृत्तिविघ्नहेतुतया च
तदेकदेशत्वेन च परुषज्ञाया अपि तथोक्ताः । भाषाविशेषणत्वे-
ऽपि चात्राविष्टिज्ञान्यात्पुल्लिङ्गता, तूष्णींशिलेन कोपाप्रतिपुरु-
षभाषी एवंविधश्च । “ जो सहइ उ गामकंटए, उक्रोसपहार-
तज्जणार्यात्त ” इत्यागमं परिज्ञायन्नुपेक्षेतावधीरयेत् । प्रक-
मात्परुषज्ञाया एव कथमित्याह न ता मनसि कुर्याद्, ज्ञाविणि
द्वेषाकरणेनेति सूत्रार्थः । उक्तं २ अ० ।

कम्मत्ता दुग्भगा चेव, इच्चाऽऽहंसु पुहो जणा ॥ ६ ॥

पृथक्जनाः प्राकृतपुरुषा अनार्यकल्पा इत्येवमार्हर्त्येवमुक्तव-
न्तः । तद्यथा । य एते यतयः जलाविषदेहा लुब्धिर्नाशरसः कृधा-
द्विन्दनाप्रस्तास्ते एतैः पूर्वोत्तरैः कर्मजिगतोः पूर्वस्वकृतकर्मणः
फलमनुभवन्ति । यदि वा कर्मजिः कृपादिभिरार्तास्तः कर्तुमसम-
र्था उद्भिन्ना सन्तो यतयः संवृत्ता इति, तथैते दुर्जगाः सर्वेणैव पुत्र-
दारादिना परिगृह्यता निर्गतिकाः सन्तः प्रमज्ज्यामज्जुपगता इति ।

एते सदे अचार्यता, गामेसु णगरेसु वा ।

तत्थ मंदा विसीयेति, संगाममिव जीरुया ॥७॥

पतान् पूर्वोक्तानाक्रोशरूपान् तथा चौरचारकादिरूपान् श-
ब्दान् सोढुमशक्नुवन्ता ग्रामनगरादौ तदन्तर्गले वा व्यवस्थि-
ताः, तत्र तस्मिन् आक्रोशे सति मन्दा अज्ञानवृद्धप्रकृतयो विर्था-
दन्ति विमनस्का जयन्ति संयमाद् ग्रहयन्ति तथा, भीरवः संग्रामे
रणशिरग्नि चक्रकुन्तासिशक्तिनाराचाकुले रटपटहशङ्खज्वर-
नादगम्भीरे समाकुलाः सन्तः पौरुषं परित्यज्याऽयजः पटहमङ्गी-
कृत्य जयन्ते, एवमाक्रोशादिशब्दाकर्णनादसत्त्वाः संयमं वि-
पीदन्ति । सूत्रं १ श्रु० ३ अ० १ उ० ।

अत्रार्जुनमात्राकारविकथा ।

रायगिहे मालारो, अज्जुणओ तस्स नज्ज खंदमिरी ।

मोगगरपाणी गोहो, मुदंसणो वंदओणीति ॥ उक्तं नि० ।

राजगृहे मालाकारोऽज्जुनकस्तस्य नार्यो स्कंदध्रीः मुक्तपाणि-
यसो गोष्ठौ मुदंशेनो (वंदणीति) वंदनार्थं निर्गच्छतीति गा-
थाकारार्थः, नावार्थस्तु संप्रदायगम्यः । उक्तं ३ अ० । (स
च ‘अज्जुणगं’ शब्दे)

जो सहइ हु गामकंटए, अक्रोसपहारतज्जणाओ अ ।

जयजैरवसहमप्यहासे, सममुहदुक्खमहे य जे सजिक्खू ॥

किञ्च (जो सहइसि) यः खलु महात्मा सहते सम्यग्रामकण्ट-
कान् ग्रामा इन्द्रियाणि, तद्दुःखहेतवः कण्टकास्तान्, स्वकृपत एवाह,
आक्रोशान् प्रहारान् तर्जनाश्चेति । तत्राक्रोशो जकारादिभिः, प्र-
हारः कशादिभिः, तर्जना अगूयादिभिः, तथा भैरवभया अत्यन्त-
रौघभयजनकाः शब्दाः सप्रहासा यस्मिन् स्थाने इति गम्यते
तत्तथा तस्मिन्, वेताद्यादिकृतार्तनादादृहास इत्यर्थः । अत्रापस्-
गेषु सत्सु समसुखदुःखसहस्रयोऽवलितभावः स भिक्षुरिति
सुत्रार्थः । उ० १० अ० ।

अक्रोसपरि (री) महविजय-आक्रोशपरि (री) पढ-

विजय-पुं० मिथ्यादर्शनादृष्टोदीरितदुर्वृत्तांसि कानिदावदाही-
नि क्रोधदुःखहोदीपनपरिष्ठानि शृण्वन्तोऽपि तत्प्रतीकारं कर्तु-
मपि शक्नुवन्तां ‘दुरन्तः क्रोधादिकषायोदयनिमित्तपापकर्मवि-
पाक’ इति चिन्तयतः कषायजनवमात्रस्यापि स्वहृदयेऽनव-
काशदाने, पंचा १३ विष० ।

अक्रोह-अक्रोध-त्रि० न० व० क्रोधोदयविरहिते, । विफली-
कृतक्रोधे, औ० । नत्रः स्वल्पार्थत्वात् स्वल्पक्रोधे, जं० २ वज० ।
क्रोधमकुर्वण, उक्तं २ अ० । “ से एणं भेत ! अक्रोहत्तं अ-
माणत्तं अमायत्तं अलोभत्तं समणणां निग्गंथाणं पसन्थं ? हंता
गोयमा ! अक्रोहत्तं जाव पसन्थं ” अ० १ श० १७ उ० ।

अवखमिअं-देशी-तथेत्यर्थे, दे० ना०

अवख-अक्र-पुं० जीवे, आ० म० प्र० । स्था० । जयत्रापि “मा-
धाविद्यमिकमिहानिकप्यणी” इत्यादिना औणादिकः सप्र-ययः ।
आ० म० प्र० ।

जीवो अवखो अत्य-व्वावणभोग्यगुणाणिओणण ।

अक्रुस्तावज्जीव उच्यते, केन हेतुनेत्याह (अत्यव्वावणेत्यादि)
अर्थव्यापनजेजनगुणान्वितो येन तेनाक्रो जीवः । इदमुक्तं भव-
ति “अक्रु व्याप्ती” अश्नुते ज्ञानात्मना सर्वार्थान् व्याप्नोतीत्या-
णादिकनिपातनादक्रो जीवः । अथवा “अश भोजने” अश्नान्ति
समस्तत्रिजुवनान्तर्वासिनो देवलोकसमूह्यादीनर्थान् पादयति
जुङ्गे वेति निपातनादक्रो जीवः । अश्नातत्रो जनार्थत्वाद्, जुज-
श्च पात्रनाज्यवहारार्थत्वादिति भावः । इत्येवमर्थे व्यापनभोज-
नगुणयुक्तत्वेन जीवस्याकृत्ये सिद्धं भवति । विशेष० । इन्द्रिये,
न० “ खमक्कमिन्द्रियं प्रोक्तं, हृषीकं करणं स्मृतम् ” इति वच-
नात् । “ अक्खस्स पोग्गसमया, जं हव्वेदियमणपग होति ”
आ० म० प्र० । प्रज्ञा० । ज्ञा० । विशेष० नि० चू० । दश० । अश्ना-
ति नवनीनादिकमित्यङ्कः । धुरि, (चक्रनाभौ) उक्तं १ अ० । “ अ-
क्खभगमि सोयह ” । उक्तं ५ अ० । अनु० । औ० । जं० । ज० ।
अनुभिहस्तैर्निष्पन्नोऽवमानविशेषः, अनु० । ज्यो० । व्यावहारिको-
ऽङ्कः पण्यत्यङ्कसमानं भवति । स० ६ सम० । अक्रु इत्यङ्कोपाङ्ग-
दानवत्वेति व्रमपुष्पकाऽध्ययनं, दश० १ अ० । चन्दनके, अस्मिन् हि
अनाकारवर्ता साध्यादेः स्थापनां कृत्वाऽऽवश्यकक्रियां कर्तव्यः
स्थापनाऽऽवश्यकं भवति । अनु० । आव० । तद्वपे उक्तप्रोपप्र-
दिकोपधिविशेषे, “अक्खासेयारो वा, एगमणेगिओ अउक्का-
सो । पोट्थगपणगं फज्जगं, उक्कोसावग्गहो सव्वो” ध० ३
अधि० ग० पि० । पं० व० । रुद्राक्षफलविशेषः, अणु० ३ वर० ।
पाशके, कपर्दके, “कुजप अपराजिप जहो, अक्खेहिं कुम्भेहिं
दीवयं” सूत्रं १ श्रु० २ अ० २ उ० । चितीनके, रावणसुतभेदे, सपे,

जाताधे, गरुडे च, तुत्ये, सौवर्चले, कर्षपरिमाणे च, न० वाच० ।
अकखड्य-अकृतिक-त्रि० अकृतये, “अकखड्यवीपणं अप्पाणं
कम्मबंधणेणं मुहरि” अकृतिकवीजेन अकृतयेण दुःखहेतुनेत्य-
र्थः । प्रश्न० आ० ७ डा० ।

अकखओदय-अकृतयोदक-त्रि० अकृत्यं शाश्वतमविनाशयुक्तं
जलं यस्य सोऽकृतयोदकः । नित्यसलिलभूते, “जहा से सयं-
पुतरमणे उदहं अकखओदय” उक्त० ११ अ० ।

अकखचम्प-अकृतचर्म-न० जलापकर्षणकारे, “अकखचम्पं
उच्छाङ्गवेसं” डा० ६ अ० ।

अकखणवेस-देशी-सुरते, प्रदोषे च । दे० ना० ।

अकखणिबद्धा-अकृतनिबद्धा-स्त्री० गन्ध्याम्, पि० ।

अकखपाय-अकृपाद-पुं० अकृतं नेत्रं दर्शयन्साधनतया जातं पा-
देऽस्य न्यायसुत्रकारके गौतममुनौ, स हि स्वमतदूषकस्य व्या-
सस्य मुखदर्शनं चकृषान करणीयमिति प्रतिज्ञाय पश्चाद् व्या-
सेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाश्य तं दृष्टवानिति पौराणिकी
कथा । वाच० । अकृपादमते किल षोडश पदार्थाः । “प्रमाणप्रमेय-
संशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवित-
रङ्गाहंवाभासच्छब्दजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानाग्निःश्रेयसाऽ-
धिगमः” इति चचनात् । इत्याद्यन्यत्र प्ररूपयिष्यते । स्या० ।
“अकृपादेनोक्ते ग्रन्थे च” विशेष० । आ० म० प्र० ।

अकखम-अकृतम-त्रि० क्रमते क्रमः । अख् । न० त० । असमर्थे, क्र-
म-भावे अख्, अभावार्थे, न० त० । क्रमाभावे, ईर्ष्यायाम्, स्त्री०
वाच० । अयुक्तत्वे, स्था० ३ डा० ३ उ० । अनुचितत्वे असम-
र्थत्वे, स्था० ५ डा० १ उ० ।

अकखय-अकृतज-न० अकृत् इन्द्रियसन्निकर्षाज्ञानः । जन-रः ।
इन्द्रियविषयसन्निकर्षोत्पत्तेः प्रत्यक्षज्ञाने, वाच० । “अकृत्यापा-
रमाश्रित्य, भवदक्षजमिष्यते । तद्व्यापारो न तत्रेति, कथमकृ-
भव जवेत्” आ० म० टि० ।

अकृत-पुं० बहु० न ज्ञाताः । अज्ञानरुतगुप्ते, दर्श० । प्रव० ।
पञ्चा० । सस्यमात्रे, न० कृत्ययुक्तजिज्ञे, उत्कर्षान्विते, अविदा-
रिते, यवे च, त्रि० कृणभावे, वाच० । परिपूर्णे, स० १ सम० ।
प्रश्न० । क० न० त० कृत्याभावे, न० वाच० ।

अकृत्य-त्रि० नाऽस्य कृत्योऽस्तीत्यकृत्यः न० । अपर्यवसाने,
आव० ४ अ० । अप्रणाशिनि, पञ्चा० ४ विष० । स० । “सिव-
मयलमरुअमणतमकखयमव्वावाहमपुणरावत्तियं सिङ्गिइना-
मधेयं ठाणं संपाविउकामे” अकृत्यं कृत्यरहितं साधनन्तवत्त्वात् ।
कल्प० । अनाशंसाद्यपर्यवस्यतिकत्वात् भ० १ डा० १ उ० ।
विनाशकरणाज्ञात्वात् । जी० ३ प्रति० । रा० ध० । “स पन्नया
अकखयसागरे वा, महोदही वा विअणंतपारे” स भगवान्
प्रकृत्याऽकृत्योऽकृणीकृत्य इत्यर्थः । तत्र० १ ध्रु० ६ अ० ।

अकखयणिहि-अकृत्यनिधि-पुं० देवजाण्णागारे, अकखयणि-
हि च अणुवद्वेस्सामि” विपा० १ ध्रु० ७ अ० । अव्यय भा-
षणागारः । डा० १ ध्रु० २ अ० ॥

अकखयणिहितव-अकृत्यनिधितपस्-न० बौक्तिकफलप्रदे त-
पोज्जदे, यत्र जिनविम्बस्य पुरतः स्थापितकलशः प्रतिदिनं प्र-
क्षिप्यमाणतणुलमुष्ट्या यावद्भिर्दिनैः पूर्यते तावन्ति दिना-
न्यकाशनेनाऽकारितपोऽकृत्यनिधितपः । पञ्चा० ७ विव० ।

अकखयणीवि-अकृत्यनीवि-स्त्री० अकृत्या चासी नीविश्च म-

कृत्यनीविः । षो० ६ विव० । अव्यये मूलधने, येन जीर्णीकृतस्य
देवकुलस्योकारः करिष्यते । डा० १ ध्रु० २ अ० ।

अकखयतड्या-अक्षयतृतीया-स्त्री० कर्म-स० । वैशाखशुक्ल-
तृतीयायाम्, “वैशाखमासिराजेन्द्र, शुक्लपक्षे तृतीयका । अकृत्या
सा तिथिः प्रोक्ता, कृतिकारोहणीयुता । तस्यां दानादिकं सर्व-
मकृत्यं समुदाहृतमिति, वाच० । तन्माहात्म्यकथा चैवम्-
प्रणिपत्य प्रभुं पार्श्वे श्रीचिन्तामणिसंज्ञकम् । अथाक्षयतृतीयाया
व्याख्यानं लिख्यते मया ॥ १ ॥ एतदेवाह श्रुतकेवली भगवान्
भद्रबाहुः । “उसभस्स इ पारणप, इक्खुरसो आसि लोग
नाहस्स । सेसाणं परममं, अमियरसस्सोवमं आसी ॥ १ ॥
घुट्टं च अहो दाणं, दिव्वाणि आहियाणि तूराणि । देवा विस-
अविडिआ, वसुहारा वेव बुट्ठीय ॥ २ ॥ भवणं धरेण भुवणं,
जसेण भयवं रसेण पडिहत्थो । अप्पा निरुवमसुक्खं, सुपत्त-
दाणं महग्घविअं ॥ ३ ॥ रिसहेण समं पत्तं, निरवज्जं इक्खु-
रससं दाणं । नयंससमो भावो, हविज्ज जइमगियं हुज्जा ॥ ४ ॥”
इति । एतासां गाथानां भावार्थः कथयाऽवगन्तव्यः । तथाहि-

श्रीऋषभदेवस्वामिनो जीवः सर्वार्थसिद्धविमानाङ्गं व्युत्वाऽऽ-
षाढकृष्णचतुर्थ्यां तिथौ नाभनाम्नः कुलकरस्य भार्याया मरु-
देव्याः कुत्ताववतीर्णः । नभ मासान् चत्वारि दिनानि च तत्रो-
पित्वा चैत्रकृष्णाष्टम्यां निशीथसमये जन्म जगृहे । तदानीं
विष्टपत्रयं विदिद्यते । क्षणं नारकैरपि जीवैः शमध्यगामि ।
तदनु पदपञ्चाशद्कुमारिकाणामासनानि चकम्पिरं । ताभ्या-
वधिज्ञानेन भगवतो जनिमवगम्य जन्मस्थानमासाद्य च स्वस्व-
कार्यं संपाद्य निजनिकेतनानि प्रत्यगमन् । ततश्चतुष्पष्टिसं-
ख्यकानामिन्द्राणामपि विष्टराश्वेलुः । तेऽप्यवधिज्ञानेनैव भग-
वतो जनुर्ग्रहणं विदित्वा सौधर्मेन्द्रव्यतिरिक्ता अन्ये त्रिप-
ष्टिरिन्द्रा हेमाद्रिं प्रतिजग्मुः । ततः सौधर्मेन्द्रोऽपि जन्मस्थानं
समागत्य तत्रस्थेभ्यो मातृप्रमुखेभ्यो जनेभ्योऽवस्थापिनीं निद्रां
दत्त्वा मातृसन्निधौ स्वशक्त्या रचितं भगवत्प्रतिविम्बं विधाय
भगवन्तमुजाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा कनकाद्रिं समाययौ । तत्र
च चतुष्पष्टिसंख्यकैरिन्द्रैः संभूय स्नात्रमहोत्सवं कृत्वा ततः
सौधर्मेन्द्रविरहितैरन्यैरिन्द्रैरष्टमो नन्दीश्वरगृहीतो जग्मे । सौध-
र्मेन्द्रस्तु भगवज्जनन्याः सन्निकृष्टे बालकं पूर्ववत् संस्थाप्य
अवस्थापिनीं निद्रां पूर्वनिहितं भगवत्प्रतिविम्बं चापहत्य “न-
मो रत्नकुत्तिधारिण्यै” इत्युक्त्वा मातरं प्रणिपत्य ततो भग-
वन्तं च नमस्कृत्य नन्दीश्वरगृहीतमग्राज्जात् । तत्र सर्व इन्द्रा
अष्टाद्विकमहोत्सवं विधाय निजनिजसुरालयं समासदन् ।
अथ स भगवान् सौधर्मेन्द्रसंचारितामृतघन्तं निजाङ्गुष्ठमेव
चुचूष । मातृस्तन्यपानं न चकार आऽआशनात् । तीर्थङ्कराणां
तादृशाचरितत्वात् । ततः क्रमेण पिता ‘ऋषभ’ इति भग-
वतो नाम विदधे । इन्द्रस्तु तदानीमिच्छाकुवंशमतिष्ठितम् ।
विंशतिलसपूर्वपर्यन्तं भगवान् कुमारवस्थायामेवातिष्ठत् ।
वासवो विनीताख्यां नगरीं कारयित्वा भगवते प्रायच्छत् रा-
ज्याभिषेकं आकरोत् । आत्रिपष्टिलसपूर्ववर्षं महाराजपदवी-
मनुबभूव । सुनन्दा सुमङ्गला चेति द्वे पत्न्यौ भगवतो बभू-
वतुः । तयोर्भरतबाहुबलीप्रमुखं सुनुशतमजनिष्ट । तथा आ-
दित्ययशःसोमयशःप्रभृतयो बहवः पौत्रा अभूवन् । ततो भग-
वान् अयोध्याराज्यं ज्येष्ठपुत्राय भरताय ददौ, बाहुबलने च
तक्षशिलाराज्यमदात् । अन्येभ्योऽपि तनुजैभ्यो यथार्हं देश-
नगरादिराज्यं प्रदाय स्वयं चैत्रकृष्णाष्टम्यां दीप्तां जगृहे, आ-

हारार्थं प्रतिग्रामं विजहार च, भद्रपुरुषास्तु साधूनामाहार-
दानं न विदुरतो भिक्षां याचमानाय भगवते मणिमणिष्या-
दीन्युत्तमवस्तुन्येषोपाजहः । भगवता त्यक्तपरिग्रहत्वात्
वीथमानमपि तत्सर्वं न जगृहे, अतः सर्वतः पर्यटन् चतुर्वि-
धाहाररहित एव किञ्चिदधिकमेकं वर्षमतिष्ठत् । अस्मिन्नेवा-
वसरे गजपुरनगरे बाहुबलिनः प्रपौत्रः सोमयशःपुत्रः श्रेयां-
सकुमारोऽभूत्, तत्र भगवान् ऋषभदेव आहारार्थं विहरन्ना-
जगाम । तदा नह्यं श्रेयांसकुमारः “ मेरुपर्वतः कृष्णबभूव,
मया चामृतकलशैश्छालयित्वा स शुक्लीकृतः ” इतीदृशं स्वप्न-
मपश्यत् । तस्यामेव निशि तस्मिन्नेव पत्तने सुबुद्धिनामा श्रे-
ष्ठपति “ सूर्यस्य किरणसहस्रं भूमौ निपपात श्रेयांसकुमा-
रस्तु तदुत्थाप्य पुनः सूर्यविम्बे संयुयोज ” इति स्वप्नमद्रा-
चीत् । पुनः सोमयशा भूपतिरपि “ बभ्रुररिपुसमवरुद्धो
व्याकुलः कश्चन सुमनो यदा तान् स्वरिपून् जेतुं नासकत्, तदा
श्रेयांसकुमारेण तस्य साहाय्यमकारि, येन स तत्क्षणमेव स-
र्वान् विजित्ये ” इति स्वप्नं निरीक्षाञ्चके । एवं स्वप्नयं त्रयः
पुरुषा अद्राक्षुः । ततः प्रज्ञाने सर्वे राजसभामुपसंगम्य य-
थास्वं स्वप्नं प्रत्युचुः । तदवधार्य “ अद्य श्रेयांसकुमारस्यापूर्व-
लाभो भविष्यति ” इति सर्वे सभ्या व्याजहुः । एतस्मि-
न्नगरे खदाऽप्रतिषेधविहार्यप्रसक्तो भगवान् भिक्षार्थं प्र-
तिगृहं परिभ्रमन् तत्र श्रेयांसकुमारनिकेतनमुपतस्थे । तमाग-
च्छन्तं जगवन्तं समवलोकाय कुमारोऽनीध जहर्ष । अन्ये च जना
अदृष्टशसाधुमुद्राः पादाम्यामेव पर्यटन्तं तमवलोक्य हस्यश्व-
प्रभृतीनि विविधवस्तूनि समुपाहरन् । भगवांस्तु किमपि नो-
पाददे । तेन तं लोकाः कोलाहलं कृत्वा विषण्णमानसा चिन्तय-
न्ति स्म, यतो जगवान् अस्मरुस्तदसं किमपि नोपादत्ते, जातु
अस्मान्मुकुटं द्योपलक्ष्यत इति । ते तु युगत्रयावस्थामचिरेणै-
वाहानिधुरतः साधुनिष्ठादानविधिं न विदन्ति । अथ श्रेयांस-
कुमारो जगवतः साधुमुद्रां समवलोक्य “ ईदृशी मुद्रा मया पूर्वं
कुत्रापि निरीक्षिता ” इत्यवमूहापोहो कुर्वन् तदानीं तस्य मतिज्ञा-
नभेदभूतं जानिस्मरणज्ञानं समजनि । तेन ज्ञानेन ‘ भगवता माकं
नव ज्ञवा मे व्यतीता, ’ इत्यादि सर्वे सांशुष्यत । तत्र “ धन १
मिहुण २ सुर ३ महव्य ४, ललित्यंग ५ बयरजंग ६ मिहुणो य
७ । सोहम्म ८ विज ९ अच्युय १०, चक्री ११ सव्य १२
वसभो य १३ ” ॥ इति गाथाक्तानां त्रयोदशजवानां मध्ये प्रथ-
मे भवे जगवान् सार्धवाहोऽभूत्, द्वितीये युगत्रिकः, तृतीये
देवता, चतुर्थे महाबलनामा राजा, पञ्चमे ललिताङ्गनामको
देवोऽभवत् । श्रेयांसकुमारस्तु प्रथमे भवे स्त्रीन्यजातौ धर्मि-
णीनामिका स्त्री समजनि । एवं क्रमेण ललिताङ्गदेवावतारस्य
भगवतः स्वयंप्रजाख्या देवी बभूव । ततश्चयुत्या ललिताङ्गदेव-
जीवः षष्ठे भवे वज्रन्यगम्यो राजाऽभवत्, स्वयंप्रभा च तस्य
श्रीमतीत्याख्या राजपत्नी बभूव । एवं सप्तमे भवे चोन्नौ युगत्रि-
को बभूवतुः । अष्टमे सौधर्मदेवलोको उभौ देवौ समजनिपाताम् ।
नवमे भगवान् जीवानन्दाभिधो वैद्यः, श्रेयांसजीवस्तु केशवा-
ख्यः श्रेष्ठिपुत्रः संजानः । तत्रापि द्वयोस्तीर्त्तमत्रता बभूव । ततो
दशमे जगवन्तं देवलोको उभौ मित्रदेवौ संजातौ एकादशे ज-
गवान् चक्रवर्ती श्रेयांसश्च सारथिः । द्वादशे चोन्नौ सर्वार्थसिद्धि-
विमाने देवौ । तत आयुषि क्रीणे सति त्रयोदशे भवे भगवतो
जीवाऽयमृषभदेवोऽहञ्च श्रेयांसकुमारोऽस्मि । एवं स श्रेयांसो जा-
तिस्मरणज्ञानेन प्राक्तनानां तथभवानां स्वरूपमवेदित्, तेषु भ-

वेषु पूर्वं साधुक्रियामाकाङ्क्षीत्, अत एव श्रेयांसकुमारो व्यचिन्त-
यत् यत् संसारिज्जीवानां कीदृशमज्ञानित्वं जघति येन त्रिलोकी-
प्रभुं राज्यपदवीं तृणवत् विसृज्य विषयभोगरूपं सांसारिकसुखं
किपाकफलमिव विदित्वा साधुत्वं गृहीत्वा च कर्मवन्धनविमो-
चनाय प्रयतमानं रागद्वेषाद्यनेकानर्थकारणीभूतं परिग्रहं परमा-
णुमात्रमप्यस्वीकुर्वाणं जगवन्तं नावेदिषुः । यः सर्वथा निर्ग-
न्धो निष्परिग्रहः स कथं पुनर्हस्यश्वकन्यास्वर्णमणिमणिष्य-
मुक्ताफलादीन् परिग्रहान् ग्रहीष्यति ? । एवं बुद्ध्वा स श्रेयांस-
कुमारो निजप्रासादगवाक्षात् तृणमधः समवतीर्य जगवतश्चर-
णोपकरणं समाययौ जगवन्तं त्रिः परिक्रम्य परमानन्दसिन्धु-
निमग्नो बबन्धे च । पुनरञ्जलिं बद्ध्वा भगवन्तं तुष्टाय न्यजिहपञ्च
। हे स्वामिन् ! मयि कृपा विधीयतामहं संसारतापतप्तोऽस्मि ।
अतो मे संसाराभिस्तारः क्रियताम् । अष्टादशकोटाकोटिसाग-
रोपमपर्यन्तविच्छिन्नो मुनिजनानां प्रासुकाहारदानविधिः प्रका-
श्यताम् । मम गृहे उपहाररूपेण समगतान् इक्षुरसपूर्णान्
शुकाहारभूतान् अष्टोत्तरशतघटान् भवान् समाददातु । इति
वचो निशम्य ज्ञानचतुष्टयसम्पन्नो भगवान् तमिक्षुरसं द्रव्यक्षेत्र-
कालजायानुकूलं निरवघाहारं समवगम्य श्रेयांसनिकेतनमुपेत्य
निजहस्ताङ्गुली सर्वं युगपज्जग्राह । यतो भगवता पाणिपात्र-
लब्धिमता जूयते, तेनैव स निखिलोऽष्टोत्तरशतघटरसोऽञ्जलि-
प्रविवेश । रसग्रहणसमये चैकविन्दुरपि तमौ न निपपात ।
यद्यप्ययमष्टोत्तरशतघटपरिच्छिन्न एव रसोऽनूत् यदि च शत-
सहस्रलक्षपरिमितः समुद्रपरिमितो वा स्यात् तथापि प्रविवेशत् ।
एवं भगवते विशुकाहारदानस्य महानानन्दः श्रेयांसस्य तनौ न
ममौ । पुनर्व्यचिन्तयत् त्रिलोकीपूज्योऽनन्तगुणनिधिर्भगवान्
ऋषभदेवो यन्मे हस्तेनाहारमाददे तन्मयि परमप्रसादं व्यध-
त् । भगवते निर्दोषाहारं ददतो मे सर्वः पापसन्तापः क्रीणः ।
यावत् स एवं विचिन्तयति तावच्छर्मानिर्जरा देवाः पञ्च दिव्यानि
प्रकटीचक्रुः, ‘ अहोदानमहोदानम् ’ एवं प्रजल्पन्तो देवकुण्डभी-
न् च वादयांचक्रिरे । तिर्यग्जृम्भकाख्यास्त्रिदशाः सार्धद्वादश-
कोटितुल्यवर्णदीनाराणां रत्नानां च वृष्टिमकारुः । तदा श्रेयांस-
गृहं सुवर्णदीनारै रत्नैः समृद्ध्यादिभिश्च परिपूर्णं समजनि ।
विष्टपञ्चयं धनधान्यादिभिः परिपूर्णम् । श्रेयांसस्यात्मा निरुप-
मसुखजाजनं संजातम् । तदारज्य लोके सर्वे साधूनां भिक्षा-
दानविधिं विशाञ्चक्रुः । भगवान् यस्मिन् यस्मिन् देशे विहरति
तस्मिन् तस्मिन् देशे कदापीतया न भवन्ति स्म, सकलगृहाणव-
पि परमोत्तमाहारपूर्णानि बभूवुः, येन अकिञ्चना अपि जगवते
परमाप्तं प्रयच्छन्ति स्म तस्यातिशयविशिष्टत्वात् । अस्मिन्
वैशाखशुक्लतृतीयादिने जगवतः श्रीऋषभदेवस्य पारणा श्रेयां-
सगृहे इक्षुरसेन निर्वृता । इदं च दानं श्रेयांसस्याक्षयसुखका-
रणीभूतं संजातमतोऽस्यास्तृतीयायाः ‘ अक्षयतृतीया ’ ‘ इक्षु-
तृतीया ’ वा संज्ञा लोके प्रावर्तिष्ठ । अत्र कश्चित् प्रश्नं करोति,
‘ श्रेयांस्यनाथस्य भगवतो वर्षमेकं ज्ञानान्तरायः कथम् ? । अत्रो-
च्यते कल्पविवरणे प्रदर्श्यमानमन्तरायनिदानं कर्म । तथाहि ।
पूर्वमेव जगवान् मार्गे गच्छन् खल्वे धान्यानि खादतो वृषजान्
कुर्वन्नेस्तादृशमानानवलोक्य संजातकरुणस्तान् प्रादोचन्,
अरे रे मूर्खाः कृपाणाः ! एतान् बभूवन् युयं न तामयत किन्तु
मुखवन्धनीं निर्मायेतेषां मुखानि बध्नात । तदा नैते किमपि
भोक्तुं शक्यन्ति । तदा ते प्रत्युचुः, वयं न तां निर्मातुं जानीमः ।
ततो जगवान् तत्रोपविश्य स्वहस्तेन तां निर्माय तया च वृषजमु-

खं बद्धा तान् प्रादक्षीयत् । तया बद्धमुखो धृषणो महता कष्टेन
पृष्ठपुच्छरशतत्रयकृत्वः श्वासानमुञ्चत् । अतस्तत्रोपाजितमन्तराय-
कर्म दीक्षाग्रहणसमये प्रादुर्भूयैकवर्षानन्तरमद्योपशमतामवापे-
त् । अथास्य दानस्य प्रज्ञायेण श्रेयांसो मांक्षपद्वीमवाप्स्यति ।
भगवांश्चैकसहस्रं वर्षाणि गृहस्थावस्थायां प्रतिष्ठत् । एकसहस्र-
वर्षानन्तरं पूर्ववर्षावधिकवर्षावस्थायां स्थित्वाऽनेकान् ज-
न्यजीवान् प्रतिबोधयन् विचचार । ततोऽष्टापदपर्वतोपरि नश्व-
रमिमं लोकमपास्य मोक्षमयाप । अतोऽक्षयतृतीयादिने भव्य-
जीवानां सुपात्रेदानं, शीघ्रपालनं, तपस्याऽचरणं, प्राचनानाच-
नं, देवपूजनं, क्षात्रमहोत्सवादिकं च कर्म विधीयत इति ॥

गद्यपद्यमयं श्रेयस् पूर्वोच्चार्यैर्विनिर्मितम् ।

माहात्म्यं शिखितं सारं मया राजेन्द्रसूरिणा ॥ १ ॥

युगे प्रथमायामक्षयतृतीयायां केनापि पृष्ठम् । के ऋतवः पूर्व-
मतिक्रान्ताः का वा सम्प्रति वर्त्तते ? । तत्र प्रथमाया अक्षयतृती-
यायाः प्राक् युगस्यादित आरभ्य पर्वारयतिक्रान्तानि एको-
नविंशतिः । तत एकोनविंशतिर्धियते धृष्टा च पञ्चदशभिर्गुण्यते
जाते द्वे शते पञ्चाशीत्यधिके (२८५) अक्षयतृतीयायां कल-
पष्टमिति पर्वणामुपरि तिष्ठस्तिथयः प्रक्षिप्यन्ते जाते द्वे शते
अष्टाशीत्यधिके (२८८) तावन्ति च कास्तेऽमरात्राः पञ्च ज-
वन्ति, ततः पञ्च पात्यन्ते जाते द्वे शते द्यशीत्यधिके (२८३) ते
द्वाभ्यां गुण्यन्ते जातानि पञ्च शताभि पदपष्टपधिकानि (५६६)
तान्येकवर्षसहितानि क्रियन्ते जातानि षट् शतानि सप्तविंशत्य-
धिकानि (६२७) तेषां द्वाविंशतिशतेन प्रागहरणं द्वाभ्याः
पञ्च ते च षडभिर्भागं न सहन् इति न तेषां षडभिर्भागहारः,
शेषास्वभावा उच्यन्ति सप्तदश, तेषामर्कजाताः साक्षाष्टी, आगतं,
पञ्च ऋतवार्तिक्रान्ताः पृष्ठस्य च ऋतोः प्रवर्त्तमानस्याष्टौ
द्वयसा गता नवमा वर्त्तते इति । सू० प्र० १२ पादु०

अक्षयपूजा-आकृतपूजा-स्त्री० जिनप्रतिमानां पुरतोऽक्षरङ्कत-
रमुत्सवसमर्पणे, तन्माहात्म्यविषये शुक्लकथानकं विजयचन्द्र-
चरित्राद्विचर्यते । तद्यथा--

अखंरुमियसुख-कषणहि पुंजस्तयं जिनिदम्स ।

पुरओ नरा कुणतो, पावन्ति अखंरियसुहाइ ॥ १ ॥

जह जिणपुरओ सुख-कषणहि पुंजस्तयं कुणतेण ।

कीरमिहुणेण पत्तं, अखंरियं सासयं सुखं ॥ २ ॥

अतिथथ जरहवासे, सिगिपुरनयरस्स बाहिउज्जाणे ।

रिसहजिणेसरनुधणं, देवविमाणं व रमणीयं ॥ ३ ॥

भवणस्स तस्स पुरओ, सहयारमहादुमुत्ति सच्छाओ ।

अनुअनेहरस्सं, सुअमिहुणं तम्मि परिवसह ॥ ४ ॥

अह अअया कयाई, भणिओ सो तीह अत्तणो जत्ता ।

आणेह मोहसो मे, सीसं इह सासिखित्तो ॥ ५ ॥

जणिया सो तेण पिप, पयं सिरीकतराणो खित्तं ।

जो पयम्मि वि सीसं, गिह्हा सीसं निओ तस्स ॥ ६ ॥

भणिओ तीप सामिय!, तुह सरिसो नत्थि इत्थिकापुरिसो ।

जो भज्जं पि य मरणं, इच्छसि नियजीवल्लोहेण ॥ ७ ॥

इय भणिओ सो तीप, जज्जाप जीवियस्स निहविकलो ।

गन्तूण सासिखित्ते, आणह सो सालिसीसाण ॥ ८ ॥

पयं सो पइदियहं, रक्खंताणं पि रायपुरिसाणं ।

आणेइ मंजरीओ, भज्जापसेण सो निबं ॥ ९ ॥

अह अअया नरिंदो, समागओ तम्मि सालिखित्तम्मि ।

पिच्छह सवणविलत्तं, तं खित्तं पगवंसम्मि ॥ १० ॥

पुछो य आयरेणं, पुहवीपालेण सालिया सुत्ति ।

किं इत्थ इमं दीसह, सउणेहिं विणासियं खित्तं ॥ ११ ॥

सामिय ! इक्को कीरो, गच्छह सो सालिमंजरी धित्तं ।

रक्खिज्जेतो वि दहं, खोरुव उरुत्ति नासेह ॥ १२ ॥

जणिओ सो नरवइणा, मंरियपासेहिं तं गहेऊणं ।

आणेह मज्जपासे, हणेह खोरुव तं छुट्ठं ॥ १३ ॥

(आणेयव्वा पासे, सहसो खोरुव अइछुट्ठो । इतिपाठान्तरम्)

अह अअविणे कीरो, रायापसेण तेण पुरिसेणं ।

पासनिबसो निज्जह, सूरूप पिच्छमाणीप ॥ १४ ॥

पुछविलग्गा धावह, अंसुजग्गा पुअलोयणा सूरुह ।

पत्ता दइएण समं, सुद्धक्खिया रायभयणम्मि ॥ १५ ॥

अछाणछिठ राया, विअसो तेण सालिपुरिसेणं ।

देवसे सो सूआ, बडो खोरुव आणीओ ॥ १६ ॥

तं दइएण राया, खणं गहिऊण जाव पहणेइ ।

ना सहसक्खि सूरुह, नियपइणो अंतरे पडिया ॥ १७ ॥

पमणह सूरुह पहणसु, निम्सको अज्ज मज्ज देहम्मि ।

मुअसु सामिय ! पयं, महजीवियदायणं जीयं ॥ १८ ॥

तुह सालीप उवरिं, संजाओ देव मोहलो मज्ज ।

सो तणसरिसं काठं, नियजीयं महवि ओवम्मि ॥ १९ ॥

हसिऊण जणह राया, कीर ! तुमं पडिओत्ति विक्खामो ।

महिलाकज्जे जीयं, जो अयसि वियक्खणो कहणु ॥ २० ॥

पजणह सूरुह सामिय, ! अछउ ता जणजिणयविअहं ।

नियजीवियं पि उइह, पुरिसो महिआणुराएण ॥ २१ ॥

तं नात्थि जे न कीरह, वसणासत्तेहिं कामलुकेहिं ।

ता अछइ इयरजणो, इरेण देहद्वयं दिअं ॥ २२ ॥

जह सिरिदेवीइ कप, देवतुमं जीवियं पि छेइह ।

तह अओ वि हु उइह, को वंसो इत्थ कीरस्स ॥ २३ ॥

तीह वयणेण राया, वितह दियएण विअियं इंतो ।

कह एमा पक्खिणिया, वियाणए मज्ज वुत्तं ॥ २४ ॥

पजणह राया भंहे, विट्ठतो कह कओ अहं तुमए ।

साहसु सव्वं पयं, अइगरुयं कोउयं मज्ज ॥ २५ ॥

पजणह कीरी निसुणसु, दिठंतो इत्थ जह तुम जाओ ।

आसि पुरा तुह रज्जे, सामिय ! परिवायगा एमा ॥ २६ ॥

बहुकूडकवरुमरिया, भत्ता जा रहस्संदेवाणं ।

सा तुह जज्जाह खिं, सिरिया देविप उवयरिया ॥ २७ ॥

नरवइणोहं जज्जा, बहुभज्जो एस मज्जभत्तारो ।

कम्मवसेण जाया, सव्वसिं दइवा अहयं ॥ २८ ॥

ता तह कुणसु पसायं, जयवइ जह होमि वल्लहा पइणो ।

महजीविएण जीवइ, मरइ मरंतीइ किं बहुणा ॥ २९ ॥

जणिया एसा वच्चे, गिह्हाइ तुमं ओमहीवलयं ।

तं देसु तस्स पाणे, जेण वसे होइ तुह जत्ता ॥ ३० ॥

मयवइ भवणपवेसो, वि नात्थि कइ वंसणं समं तेण ।

कह ओसदीयवलयं, देमि अहं तस्स पाणम्मि ॥ ३१ ॥

जह पयं ता भंहे, गहिऊणं अज्ज महसयासाओ ।

साहुसु पगग्गामणा, मंतं सोहग्गसंजणणं ॥ ३२ ॥

भणिऊण सुहमुहुत्ते, विओ पव्वाइयाइ सो मंतो ।

पअं काऊण पुणा, तीप वि पडिअओ विहिणा ॥ ३३ ॥

जा जायइ सा देवी, तं मंतं पइदिणं पयत्तेण ।

ता सहसा नरवइणा, पडिहारी पेसिया भणइ ॥ ३४ ॥

आणवइ देवि देवो, जह तुमए अज्ज वासभयणम्मि ।

आगतव्यमवस्सं, कुबियणो नेव कायध्वो ॥ ३५ ॥
 रयणी-कयसिगारा, समंतभो रायल्लोयपरियरिया ।
 करिणीखंधारुद्धा, समागया रायभवस्सामि ॥ ३६ ॥
 नरवरकयसम्माणा, दोहगं देवि सेसमहिस्साणं ।
 सोहगं गहिरुणं, संजाया सा महादेवी ॥ ३७ ॥
 छुजइ इच्छियसुक्खं, संतुट्ठा देह इच्छियं दाणं ।
 रुद्धा पुण सा जेसि, ताणं च विणिग्गहं कुणइ ॥ ३८ ॥
 अह अज्झदिणे पुट्ठा, तीप परिवाइया इमा देवी ।
 वच्चे तुह संपत्ता, मणोरहा इच्छिया जेवं ॥ ३९ ॥
 भयवइ तं नत्थि जए, तुह पयमत्ताण जं न संजवई ।
 तह बिहु जयवइ अज्ज वि, हियं दोलायए मज्ज ॥ ४० ॥
 जह जीवइ महजीवं, तियाइ अह मरइ महमरंतीप ।
 जा जाणिज्जइ नेहो, महउवरि नरवर्गिदस्स ॥ ४१ ॥
 जइ एवं ता गिहसु, नासं महमूलियाय पयाप ।
 जेण तुमं मयजीवा, लक्खीयासि जीवमाणा वि ॥ ४२ ॥
 बीयाइ मूलियाय, नासं दाऊण तुह करिस्सामि ।
 देहं पुणक्खं चिय, मा भीयसु मज्ज पासत्था ॥ ४३ ॥
 एवंति पभणिऊणं, गहिउं देवीए सुल्लियावल्लयं ।
 सा वि अ समप्पिऊणं, संपत्ता निययणाणमि ॥ ४४ ॥
 अह सा नरवइ पासे, सुत्ता गहिरुण आसही नासं ।
 ता दिट्ठा निष्ठा, नरवइणा विगयजीवव्व ॥ ४५ ॥
 एत्तो आकंदरओ, उच्छल्लिओ ज्जत्ति राइणो जवणे ।
 देवी भया मयत्ति य, धाहावइ नरवइ लोओ ॥ ४६ ॥
 नरवइआएसेणं, मिलिया बहुमंतविज्जकुसला य ।
 तह वि य सा परिचत्ता, महत्ति दट्ठण निष्ठा ॥ ४७ ॥
 भणिओ मंताहिं निओ, किज्जउ पयाइ अग्गिस्सकारो ।
 भणिआ ते नरवइणा, मज्जवि किज्जउ सह इमाए ॥ ४८ ॥
 चलणविल्लमो लोओ, पभणइ न ह देव परिसं जुत्तं ।
 भणइ सुट्ठक्खं राओ, नेहस्स न ज्जि मग्गाओ ॥ ४९ ॥
 ता मा कुणह विल्लं, कहुह बहु चंदणिधणं पउरं ।
 इय जणिऊणं राया, सच्चिओ पिअयमासहिओ ॥ ५० ॥
 वज्जिर तूरवेणं, रोरि नरनारिपउरनिवहेण ।
 पूरितो गयणयत्तं, संपत्तो पयणाणमि ॥ ५१ ॥
 जा विरइऊण चिअयं, राया आरुहइ पिअयमासहिओ ।
 ता दुराउ कयंति, पत्ता परिवाइया तथ ॥ ५२ ॥
 भणिओ तीप तुमयं, मा एवं देवसाहसं कुणसु ।
 भणियं तुमए जयवइ, महजीयं पिअयमासहिं ॥ ५३ ॥
 जइ एवं तो विसहसु, खणमेगं मा ह कायरो होसु ।
 जीवावमि अवस्सं, तुह दइअं होअपच्चक्खं ॥ ५४ ॥
 त वयणं सोऊणं, ऊससियं तस्स राइणो चित्तं ।
 न हु जीवियस्स लाहे जह हाहे तीइ जज्जाए ॥ ५५ ॥
 जयवइ कुणसु पसायं, जीवावसु मज्ज वल्लहं दइअं ।
 तीप वि हु देवोए, दिओ संजीवणी नासो ॥ ५६ ॥
 तस्स पजावेणं चिय, सा देवी सयत्तल्लोयपच्चक्खं ।
 उज्जीविया य समयं, नरवइणा जीवियासाए ॥ ५७ ॥
 तं जीवियंति नाउं, आणंदजल्लुल्लोयणा लोओ ।
 नक्खइ उड्ढियवाहो, वज्जिरबहुतूलनिवहेण ॥ ५८ ॥
 सव्वंगाजग्गेहिं, पाए परिवाइआइ पुपणं ।
 पभणइ अज्जे अज्जे, जं मग्गसि तं पणामेमि ॥ ५९ ॥
 भाणओ तीप राया, सुणुरिसमह नत्थि किं पि करणिज्जं ।

जिक्खानगहणेण अहं, संतुट्ठा नयरमज्जमि ॥ ६० ॥
 गयवरखंधारुद्धं, काऊणं निययपिययमाराया ।
 संपत्तो नियभवणे, आणंदमहुसवं कुणइ ॥ ६१ ॥
 फलिहमयभित्तघमिआ, कंचणसोवाणथंभनिम्मविया ।
 काराविया निवेणं, मडिया अज्जाइ तुठेणं ॥ ६२ ॥
 पव्वइया सा नरवर-मरिऊणं भट्टाण दोसेणं ।
 संजाया सुहसूहं, साहं पत्ता तुह सयासे ॥ ६३ ॥
 दट्ठणं देव ! तुमं, तुह पासपरिचित्तं महादेवि ।
 जायं जाइसरणं, संभरिअं तुह मए चरिअं ॥ ६४ ॥
 सोऊण तीइ वयणं, रोवंती भणइ सा महादेवी ।
 भयवइ कह मरिऊणं, संजाया पक्खिणी तुमयं ॥ ६५ ॥
 मा भूपसि किसोयरि, दुक्खिस्ता अज्जमज्जज्जमेण ।
 कम्मवसेणं जीवो, तं नत्थिइ जं न पावेइ ॥ ६६ ॥
 तेण तुमं दिठ्ठो, विओ नरनाहमहिस्सिया विसए ।
 सोऊण इमं राया, संतुट्ठो सुहगं भणए ॥ ६७ ॥
 सच्चो दिठ्ठोहं, दिओ तुम एत्थ महिलिया विसए ।
 ता तुठोहं पज्जणसु, जं इठ्ठं तं पणामेमि ॥ ६८ ॥
 पज्जणइ सुइ निसुणसु, महइओ नाह अत्तणो जत्ता ।
 ता तस्स देसु जीयं, न हु कज्जं किं पि अज्जेण ॥ ६९ ॥
 हसिऊण भणइ देवी, देव तुमं कुणसु मज्जवयणेण ।
 पयाए पीइदाणं, ज्ञोयणदाणं च निच्छेपि ॥ ७० ॥
 भणिआ सा नरवइणा, वच्चसु जहे जहिस्सिय ठाणं ।
 मुक्कोय एस जत्ता, तुट्ठेणं तुज्ज वयणेण ॥ ७१ ॥
 भणिओ य साल्लिवाओ, पयाणं तं तुल्लाणदाणं च ।
 परदिअं दायव्वं, रासि काऊणं शिक्खंते ॥ ७२ ॥
 जं आणवेइ देवा, इय भणिए भणइ कीरमिहुणं पि ।
 एस पत्ताओ सामिय, ! इय भणिउं जत्त उड्ढाणं ॥ ७३ ॥
 पुव्वत्ते चूअट्ठमे, गंतूणं पुअमोहत्ता सुई ।
 नियनियममि पसूया, निप्पलं अइयडुगंति ॥ ७४ ॥
 अइ तम्मि चव समये, तीप सवकी वि निययनीममि ।
 तम्मि डुममि पसूया, संपुअं अइगं एगं ॥ ७५ ॥
 जा सा चूणि निमित्तं, विणिमाया तं दुमं पमुत्तूणं ।
 ता मल्लुरेण पट्ठमा, आणइ तं अरुगं तीप ॥ ७६ ॥
 जा पच्छिमा न पिच्छइ, समागया तथ अत्तणो अरुं ।
 ता सफरिअ विलोडइ, धराणियत्ते डुक्खसंतत्ता ॥ ७७ ॥
 तं विल्लंति य दट्ठं, पच्छावायेण तवियहिययाए ।
 पट्ठमाए नेऊणं, पुणो वि तथेव तं मुक्खं ॥ ७८ ॥
 धराणियत्ते लुलिऊणं, अंभं आरुहइ जाव नीममि ।
 ता पिच्छइ तं इरुं, सा कीरिय अमयसित्तव ॥ ७९ ॥
 वरुं च तं निमित्तं, कम्मं पट्ठमाए दारणविवागं ।
 पच्छावायेण हयं, धरियं चिय पयभवदुक्खं ॥ ८० ॥
 तम्मिय अइयजुयले, संजाया सुइगा य सुअगो अ ।
 कीलंति वणनिगुजे, समयं चिअ जणणिज्जणेहिं ॥ ८१ ॥
 रइए तं तुल्लकूमे, नरवइवयणाउ साल्लिखित्तमि ।
 चंचुपुडे गहिरुणं, वच्चइ तं कीरमिहुणं ति ॥ ८२ ॥
 अह अज्जया कयाइ, चारणसमणो समागओ नाणी ।
 रिसहजिणेसरमवरो, वंदणहेउं जिणिदस्स ॥ ८३ ॥
 पुनरनारिज्जिदो, देवं पुप्फक्खणहिं पुपउं ।
 पुच्छइ ममिऊण मुणि, अवखयपूयाफलं राया ॥ ८४ ॥
 अक्खंफुमियचोक्ख-क्खणहिं पुंजत्तयं जिणिदस्स ।

पुरश्चो नरा कुणतो, पायति अखंडियसुहादं ॥ ८५ ॥
 इय गुरुवयणं सोडं, अक्षयपूया समुच्छलं लोओ ।
 दृष्टं सा सूर्ये, पभणइ निअभत्तणो कंतं ॥ ८६ ॥
 अहो वि नाह ! एवं, अक्षयपुंजत्तणं जिणनाहं ।
 पूणमो अचिरेणं, सिद्धिसुहं जेण पावेमो ॥ ८७ ॥
 एवं सीए जणिऊ-णं अंशुपुमे विविधं चोक्खक्खएहिं ।
 रहं जणिंदपुरओ, पुंजतिअं कीरमिहूणेण ॥ ८८ ॥
 भणिअं अयच्चजुअलं, जणणीजणएहिं जिणवरिदस्स ।
 पुरओ मुंचह अक्खे, पावह जेणक्खयं सुक्खं ॥ ८९ ॥
 इय पइविहं काउं, अक्षयपूयं जिणिंदमत्तीए ।
 आउक्खए गयाइ, चत्तारि वि देवलोअम्मि ॥ ९० ॥
 जलणं देवसुक्खं, सो सुअजीवो पुणो वि चविऊण ।
 संजाओ हेमपुरे, राया हेमप्पहो नाम ॥ ९१ ॥
 सो वि य सूर्यजीवो, तसो चविऊण देवलोगाओ ।
 हेमप्पहस्स भज्जा, जाया जयसंदरी नाम ॥ ९२ ॥
 सा पच्छिमा वि सूर्ये, संसारे डिंजिऊण सा जाया ।
 हेमप्पहस्स रत्ता, रत्तामा जारिया दुइया ॥ ९३ ॥
 अन्नाओ वि कंमणं, पंचमया जाव जारिया तस्स ।
 जायाओ पुण इट्ठा, पढमा ते भारिया दो वि ॥ ९४ ॥
 (संजाया पुण इट्ठा, पढमाओ भारिया दुइ) इति पाठान्तरम् ।
 अह अन्नया नरिदो, दूमहजरतावनाविमरीगे ।
 चंदणजलुहिओ वि ह, लावइ जूमीइ अण्णाणं ॥ ९५ ॥
 एवं अमणाविहूणा, चिहइ जा तिअं सत्तप राया ।
 ता मंतंतकम्महा, विज्जा वि पर मुहा जाया ॥ ९६ ॥
 जग्गोअयइ मत्ती, दिज्जति य बहुविहाइ दाणाइ ।
 जिणतवणेसु य पुआ, देवयआगहणाओ य ॥ ९७ ॥
 रयणा य पच्छिमके, पयमी हाऊण रक्खसो भणइ ।
 किं सुत्तो सि नरेसर, भणइ निवो कह णु मह निहा ॥ ९८ ॥
 ओआरणं करउं, अण्णाणं जइ नरिद ! तुह भज्जा ।
 वक्खिअवइ अगिऊके, तो जीअं अन्नहा नत्थि ॥ ९९ ॥
 इअ भणिऊण नरिदं, त्रिणिगओ रक्खसा नियछाणं ।
 राया विम्वियाहियओ, चितइ किं इदजालु सि ॥ १०० ॥
 किं या दुक्खत्तेणं, अज्ज मए एस सुविणगो दिट्ठो ।
 अहवा न होइ सुविणो, पच्चक्खो रक्खसो एसो ॥ १०१ ॥
 इत्ता विनयपमहिया, वोलोणा जामिणं नरिदस्स ।
 सय्याअन्नम्मि चडिओ, सुरो वि ह कमलिणीनाहो ॥ १०२ ॥
 रयणीए वृत्तं, नरवइणा साहिओ सुमंतिस्स ।
 तेण वि भणिअं किज्जउ, देव ! इमं जीयकज्जम्मि ॥ १०३ ॥
 परजीपणं नियजी-यरक्खण न ह कुणंति सप्पुरिस्सा ।
 ता होउ मज्ज विहियं, इय भाणओ राइणा मंती ॥ १०४ ॥
 सहाविऊण सव्वाअ, मंतिणा नग्गस्स जज्जाओ ।
 कहिओ रक्खसभणिओ, वृत्तं तो ताण नीसेसो ॥ १०५ ॥
 सोऊण मंतिवयण, सव्वाओ नियजियस्स लोहेण ।
 ठाउ अहांमुहीओ, न दिति मंतिस्स पडिययणं ॥ १०६ ॥
 पप्फुल्लवयणकमला, उठेउ जणइ रई महादेवी ।
 मह जीविएण देवो, जइ जीवइ किं न पज्जत्तं ॥ १०७ ॥
 इय भणिए सो मंती, प्रयणगवक्खस्स हिट्ठुभीम ।
 काराविऊण कुंडं, आरोहइ अगळकुट्टेहिं ॥ १०८ ॥
 सा वि य कयंसिगारा, नमिऊण जणइ अत्तणो कंतं ।
 सामिय ! मह जीवणं, जीवसु निवडामि कुंम्मि ॥ १०९ ॥

जणइ सदुक्खं राया, मग्ग कए देवि ! वयसु मा जीयं ।
 अणुहवियच्चं च मए, सयमेव पुराकयं कम्मं ॥ ११० ॥
 पनणइ चत्तणविज्जगा, सामिय ! मा भणसु एसं वयणं ।
 अं जाइ तुज्ज कज्ज, तं सुलहं जीवियं मज्ज ॥ १११ ॥
 ओआरणं करउं, अण्णाणं सावला वि नरवइणो ।
 भवणगवक्खे ठाउ, जलिय कुंम्मि पक्खिअइ ॥ ११२ ॥
 अह सो रक्खमनाहो, तसि सत्तेण तोसिओ सहसा ।
 अण्णाणं वि य कुंडं, दुयासदूरं समुक्खिअइ ॥ ११३ ॥
 भणिआ रक्खसवइणा, तुट्ठा हं अज्ज तुज्ज सत्तेण ।
 मग्गसु अं हियइट्ठं, देमि वरं तुज्ज किं बहुणा ॥ ११४ ॥
 जणणिजणएहिं दिओ, हेमपहो महवरो किमन्नेण ।
 मग्गसु तह वि ह भेदे, देवाण न देसणे विहलं ॥ ११५ ॥
 जइ एवं ता एसो, मह भत्ता देव तुह पसाएण ।
 जीवउ चाहिबिहीणो, चिरकालं होउ एस वरो ॥ ११६ ॥
 एवं ति पभणिऊणं, दिव्वालंकारभूसिअं काउं ।
 कंचणपउमे मुत्तं, देवो ह अदंमणीहओ ॥ ११७ ॥
 जीय तुमं भणइ जणो, सीसे पुण्णक्खए विवेज्जेण ।
 नियजीवियदाणेणं, जीए जीवाविओ भत्ता ॥ ११८ ॥
 तुट्ठा तुह सत्तेणं, वरसु वरं जंपिए पियं तुज्ज ।
 भणिआ परणा पभणइ, देव वरो मह तुम चेव ॥ ११९ ॥
 जीवियमुल्लेण तुए, वसीकओ हं सया वि कमलच्छि ।
 ता अन्नं करणीयं, भणसु तुमं भणइ सा हसिउं ॥ १२० ॥
 जइ एवं ता चिट्ठउ, एस वरो सामि ! तुह सयासम्मि ।
 अवसरवडियं एयं, पच्छिस्सं तुह सयासाओ ॥ १२१ ॥
 अह अन्नया रईए, भणिआ पुत्तत्थितीइ कुलदेवी ।
 जयसुंदरिपुत्तेण, देमि बलिं होउ मह पुत्तो ॥ १२२ ॥
 भवियव्वयावसेणं, जाया दुन्हं पि ताण वरपुत्ता ।
 बहुलक्खणसंपुत्ता, सुहजणया जणणिजणयाणं ॥ १२३ ॥
 तुट्ठा रई वि चितइ, दिओ कुलदेवयाइ मह पुत्तो ।
 जयसुंदरिपुत्तेणं, कह कायवा मए पूआ ॥ १२४ ॥
 एवं चितंतोए, लज्जो पूयाइ सादुणो वाओ ।
 नग्गइअरेण रज्जं, काऊण वसे करिस्सामि ॥ १२५ ॥
 इय चितिऊण तीए, अवसरपत्ताइ पभणिओ राया ।
 ओ पुत्ति पडियओ, सो दिज्जउ मह वरो सामि ॥ १२६ ॥
 मग्गसु अं हियइट्ठं, देमि वरं जीवियं पि किं बहुणा ।
 जइ एवं ता दिज्जउ, मह रज्जं पंचादियहाइ ॥ १२७ ॥
 एव्व ति पभणिऊणं, दिअं तुह पिये मए रज्जं ।
 पडिअं तं तीए, महापसाउ ति काऊण ॥ १२८ ॥
 पालइ सा तं रज्जं, पत्तो रयणीए पच्छिमे जामे ।
 जयसुंदरीइ पुत्तं, आणावइ रयमाणीए ॥ १२९ ॥
 तं न्हाविऊण बालं, चंदणपुण्णक्खएहिं पूएउं ।
 पडलयउवरिं काउं, ठावइ दामीइ सीसम्मि ॥ १३० ॥
 वच्चइ परियणसहिया, उज्जाणे देवयाइ भवणम्मि ।
 चज्जितनूररेणं, नाच्चर नग्नारिलोपण ॥ १३१ ॥
 अह विज्जाहरवइणा, कंचणपुरसामिएण मृगेण ।
 वच्चंतेण नहेणं, दिट्ठो सो दारगो तेण ॥ १३२ ॥
 उज्जोयंतो गयणे, दिणयस्तेउ व्व निययतेण ।
 गहिऊण तेण अलक्खं, अन्नं मयवात्तं मुत्तं ॥ १३३ ॥
 भणिआ सुत्ता भज्जा, जंघोअविवात्तं व्वेऊण ।
 उट्ठइ वहुं किं नोयारि, पिच्छसु नियदारणं जायं ॥ १३४ ॥

किं हससि तमं सामिय !, हसिन्ना हं निष्पिणेन देवेण ।
 किं कइया वि मुचल्लुह, बंजापुत्तं च पसेवेइ ॥ १३५ ॥
 पभणइ पटमियवयणो, जइ मह वयणेण नत्थि सहदणं ।
 ता पिच्छेहि सयं चिय, नियपुत्तं रयणरासिं व ॥ १३६ ॥
 इय संसयहिययाप, परमत्थं साहिज्जण सा भणिया ।
 नियपुत्तविगहिमाणं, अम्हाणं पस पुत्तो सि ॥ १३७ ॥
 पभिवज्जिज्जण पयं, नीओ नयरम्मि सो य पइदियदं ।
 परियहेइ कलाहिं, सियपक्खगओ मिथं कु व्व ॥ १३८ ॥
 सा वि य रइमयबालं, सीसोवरि नामिज्जण देवीए ।
 आफालं तं पुरओ, यत्थं वसियायले तुछा ॥ १३९ ॥
 गतूण तओ भवणे, संपुत्तमणोरहा सुहं वसइ ।
 जयसुंदरी वि दियदा, सुयविरहे दुक्खिया गमइ ॥ १४० ॥
 कयविज्जाहरत्तामो, मयणकुमारुत्ति गहियवरविज्जा ।
 वत्थो गयणयत्ते, पिच्छइ तं अत्तणो जणणि ॥ १४१ ॥
 भवणगवक्खारुढा, सुयसोयऊरंतनयणसल्लिलेहि ।
 अइनेहनिज्जेरणं, उक्खित्ता मयणकुमरेण ॥ १४२ ॥
 तं दटूण कुमारं, हरिसवसलं च नयणसल्लिलेन ।
 सिचंतं अवलोयइ, पुणो पुणो निरुदिटीए ॥ १४३ ॥
 उज्झियवाढां लोओ, धाढावइ पुरवइए मज्जम्मि ।
 एसा हरिज्जइ धरिणो, नरवत्थो उक्खकंठेण ॥ १४४ ॥
 अइसुरो वि हु राया, पयचारी किं करेइ गयणत्थं ।
 खुज्जउ किं कुणइ फले, नरुम्महरपयछिप दिट्ठ ॥ १४५ ॥
 चितइ मणम्मि राया, दुक्खं खयत्तामसल्लिहं जायं ।
 पयं सुअस्स मरणं, वीअं पुण ज्ञानियाहरणं ॥ १४६ ॥
 पयं दुक्खिअहियओ, चिछइ राया नियम्मि नयरम्मि ।
 अहवा धरिणीहरणे, भण कम्म न जायप दुक्ख ॥ १४७ ॥
 अवहिंविमपण नाउं, पुत्तं तं मृगाइ देवीए ।
 मह जाया नियज्जणो, धरिणीबुद्धिइ अवहरण ॥ १४८ ॥
 नियपुत्तपुत्तामओ, सरवरपाणीइ चूयत्तायाए ।
 जणणासहिओ कुमरो, जा चिछं ताव सा देवी ॥ १४९ ॥
 वानरस्स तइ वा-नरीइ काऊण चूयत्तायाए ।
 पभणइ वानरुवी, कामुत्तित्थं इमं मज्जे ॥ १५० ॥
 निरिओ वि एत्थ पभिओ, नित्थपभावेण लहइ मणुअत्तं ।
 मणुओ वि हु देवत्तं, पावइ नत्थित्थ संदेहो ॥ १५१ ॥
 ता खु पेच्छसु दोअि वि म-णुमां पक्खवदेवभूआइ ।
 एआइ मणे काउं, निवडामो इत्थ तित्थम्मि ॥ १५२ ॥
 जेण तुमं माणुसिया, अम्हं पुण पग्गिओ मणुम्मुत्ति ।
 होहामिं सि पभणिअ, को नामं गिगहइ इमस्स ॥ १५३ ॥
 जां निअज्जणणि पि छं, धरिणीबुद्धिइ नेइ हरिज्जण ।
 तस्स वि पावस्स तुमं, सामियव्वम्मि अहिंसासो ॥ १५४ ॥
 सोऊण वानरीए, तं वयणं दो वि विअअमणां ।
 चितंति कहं एसा, मह जणणी सा वि कह पुत्तो ॥ १५५ ॥
 नेणेण हरण वि हु, एसा मह जणइ जणणिबुद्धि सि ।
 सा वि य चितं एसा, मह पुत्तो उअरजाओ सि ॥ १५६ ॥
 पुच्छइ संसयहियओ, कुमरो तं वानरि पयत्तेण ।
 भइ ! किं सच्चामणे, जं तुमण भासिय वयण ॥ १५७ ॥
 तीए जणियं सच्चं, जइ अज्ज वि तुज्ज अत्थि संदेहो ।
 ता एयम्मि निगुंजे, पुच्छसु वरणाणणं सादं ॥ १५८ ॥
 इय जणिज्जणं सहसा, वानरजुअलं अइस्सणीद्वं ।
 सो वि य विमहयइयओ, पुच्छइ तं मुणिवरं गतुं ॥ १५९ ॥

भयवं ! किं तं सच्चं, जं भणियं वानरीइ मह पुरओ ।
 मुणिवइणा वि हु भणिओ, सच्चं तं होइ नहु अत्थिअं ॥ १६० ॥
 निच्चं चिट्ठामि विओ, कम्मक्खयकारणम्मि जायंतो ।
 हेमपुरे सावसेसं, साहिस्सइ केवली तुज्ज ॥ १६१ ॥
 इय भणिओ तं नमिउं, सहिओ जणणीइ सो गओ गेहं ।
 जणणिज्जणपहिं दिट्ठो, हरिसियाहियपहिं सो विमणो ॥ १६२ ॥
 एगतं ठविज्जणं, चलणवल्लणेण पुच्छिया जणणी ।
 अम्मो साहेसु फुमं, कइ जणणी मज्ज को जणओ ॥ १६३ ॥
 चितइ सा सविज्जा, किं एसा अज्ज पुच्छप पयं ।
 पभणइ पुत्तय ! अइ य, तुह जणणी पस जणओ सि ॥ १६४ ॥
 सच्चं अम्मो पयं, तइ वि हु पच्छामि जम्महायारे ।
 तं परमत्थं पुत्तय !, तुह जाणइ पस जणउ सि ॥ १६५ ॥
 तेण वि परितुट्ठेण, कहिउं परल्लाइयइयरो तस्स ।
 तइ पुण जणओ पुत्तय, विज्जाओ किंचन हु सम्मं ॥ १६६ ॥
 भणिओ कुमरेण पुणो, एसा जा ताय आणिया नारी ।
 सा वानरीइ सिछा, एसा तुह जम्मज्जणणि सि ॥ १६७ ॥
 मुणिया वि हु पुट्ठेण, पयं चिय साहिज्जण भणिओ हं ।
 हेमपुरे गतूणं, पुच्छसु तं केवलिं पयं ॥ १६८ ॥
 तो ताय तत्थ गंतुं, पुच्छामो केवलिं निरवसेसं ।
 जेणेणो संदेहो, तुहइ मह जुअतंतु व्व ॥ १६९ ॥
 इय भणिज्जणं कुमरो, चलिओ सह निययज्जणणिज्जणपहिं ।
 (इय भणिज्जणं चलिओ सहिओ सह जणणि जणयत्तापहिं
 इति पाठान्तरम्)

संपत्तो हेमपुरे, केवलिणो पायमूलम्मि ॥ १७० ॥
 भत्तिमरनिअमरंगो, केवल्लिणो पायपंकयं नमिउं ।
 उवविछो धरणिपले, मपरियणो सुरकुमार व्व ॥ १७१ ॥
 जयसुंदरी वि देवी, बहुदारिदरस्समज्जयारम्मि ।
 नियपुत्तेण समेया, निमुणइ गुरुमासियं वयणं ॥ १७२ ॥
 हेमपओ वि य राया, नियपुत्तनारिलोयपरियरिओ ।
 उवविछो गुरुमले, निमुणइ गुरुमासियं वयणं ॥ १७३ ॥
 पत्थावं लहिऊणं, नरनाहो भणइ केवलिं नमिउं ।
 भयवं ! सा मह भज्जा, जयसुंदरि केण अवहरिया ॥ १७४ ॥
 भणिओ सो केवल्लिणो, हरिया नरनाह ! निययपुत्तेण ।
 विमहयइयओ पभणइ, भयवं ! कह तीइ पुत्तु नि ॥ १७५ ॥
 जो आसि तीइ पुत्तो, सो बालो चैव हयकयंतंण ।
 कवलीकओ महायस, बीओ पुत्तो वि से नत्थि ॥ १७६ ॥
 अलियं न तुमइ वयणं, बीओ पुत्तो वि तिय से नत्थि ।
 इय विहडियकज्जं पिव, संतावं संसओ कुणइ ॥ १७७ ॥
 भणइ मुणियो नरवर ! सच्चं मा कुणसु संसयं एत्थ ।
 भयवं ! कहसु कहं चिय, अइगरअं कोउअं मज्ज ॥ १७८ ॥
 कुलदेवयपूयाए, वुत्तंतो ताव तस्स परिकहिओ ।
 जा वयहुपुगाओ, समागओ तम्मि उज्जाणे ॥ १७९ ॥
 विअफरियनयणजुओ, जोयइ नरवर तमुज्जाणं ।
 तो विअडियसंदेहो, कुमरो वि हु नमइ तं जणयं ॥ १८० ॥
 आलिगिज्जण पुत्तं, असुजलभरियलोयणो राया ।
 रोयंतो बहुदुक्खं, दुक्खेण य बोहिओ गुरुणा ॥ १८१ ॥
 (रोयंतो वि हु दुक्खं दुक्खेण विबोहिओ गुरुणा
 इति पाठान्तरम्)

जयसुंदरी वि पइणो, चण्णे गहिऊण तीइ तइ रुअं ।

जह देवाण वि परिता, बहुदुक्खसमाडहा जाया ॥ १८२ ॥
 (जह देवाण वि दुक्खं, परिता मज्जे समावसं इत्यपि)
 पुटो य कयंतीय, भयं ! मद केण ! कम्मणा एसो ।
 जाओ पुत्तविभोगो, सोलसवरिसाण अइदुसहो ॥ १८३ ॥
 सोलसमुत्तगाहं, सुइभवे जं सुइदुहे गधिया ।
 अरु हरिकण तप, सुअबिरहो तेण तुह जाओ ॥ १८४ ॥
 जो दुक्खं व सुहं वा, तिसुसमितं पि देह अन्नस्स ।
 सो बीअ व सुखिते, पराएण बहुफलं लहए ॥ १८५ ॥
 सोडं गुरुणो वयणं, गुरुपच्चायावतावियमणाए ।
 जम्मंतरदुक्खरियं, खमाविया सा रई तीए ॥ १८६ ॥
 तीए वि उडिक्कणं, जणिया जयसुंदरी वि नमिक्कणं ।
 खमसु तुमं पि महासह, जं जणियं तुज्ज सुयदुक्खं ॥ १८७ ॥
 जणिया गुरुणा पुन्न वि, जं बरुं मच्छरेण गुरु कम्मं ।
 तं अज्ज खामणाए, खावयं तुम्हेहि नीसेसं ॥ १८८ ॥
 जणइ नरिदो भयं ! अज्जभवे कि कयं पावं ।
 जेण सह सुंदरीए, कुमरेण य पावियं रज्जं ॥ १८९ ॥
 जह सुगजम्ममि तए, जणपुरओ अक्खणहिं खविक्कण ।
 सपत्तं देवत्तं, रज्जं तह साहियं गुरुणा ॥ १९० ॥
 जं जम्मंतरविहियं, अक्खयपुंजत्तयं जिणिदस्स ।
 तस्स फलं तुह अज्ज वि, तइयनेवे सासयं ठाणं ॥ १९१ ॥
 इय भणिए सो राया, रज्जं दाऊण रइयपुत्तस्स ।
 जयसुंदरिकमरजुओ, पव्वइत्तं गुरुसर्मावमि ॥ १९२ ॥
 पव्वज्जं पाळउं, सदिओ दइआइ तह य पुत्तेण ।
 मरिक्कणं समुप्पन्नो, सत्तमकप्पमि सुरताहो ॥ १९३ ॥
 तत्तो चुओ समाणो, बरुण स माणुसत्तणं परमं ।
 पाविहिस्सि कम्ममुक्को, अक्खयमुक्खं गओ मुक्खं ॥ १९४ ॥
 जइ राया तह जाया, कुमरो देवत्तणमि जा देवी ।
 चत्तारि वि पत्ताइं, अक्खयमुक्खमि मुक्खमि ॥ १९५ ॥

अक्षययायार-अक्षताचार-पुं० १. व० । स्थापितादिपरिहारिणि
 आचारवति साधौ, “आहाकम्मुहेसिय, उवियरइयकायकारियं
 वेज्जं । उवियरइयकाले, वणमगाजीवणणिकाए परिहरति-
 सण पाणं, सेजोवदिपूतिसंकिंमीसं । अक्खयमभिणममए,
 संकिलिहं वासए जुत्तो” एतां (आधाकर्मादीनि) बोडानपा-
 नादिशय्यापथीअ परिहरति । तथा पूति संशकितं मिश्रम, उप-
 लक्षणमेतत् । अथयपूरकादिकं च यश्चावश्यं युक्तः सोऽक्ष-
 ताचारः । व्य० ३ उ० ।

अक्षययायारया-अक्षताचारता-स्त्री० परिपूर्णचारतायाम् व्य०
 ३ उ० ।

अक्षययायारमंपस-अक्षताचारमंपस-त्रि० अक्षतेनाचारेण सं-
 पसः । अक्षताचारसंपस, व्य० ३ उ० ।

अक्षर-अक्षर-न० न करतीत्यक्षरं स्वभावात्कदाचिन्न प्रच्यव-
 त इति कृत्वाऽक्षरम् परेतत्वे, “ज्योतिः परं परस्तात्, तमसो यद-
 गीयते महामुनिनिः । आदित्यवर्णममलं, ब्रह्माद्यैरक्षरं परं ब्रह्म”
 वा० १५ वि० । न क्षरति न विनश्यतीत्यक्षरम् । केवलज्ञाने,
 “सर्वजीवाण पि यणं अक्षरस्स अणंतभावाणच्युग्धाडिओ”
 विशेषेण क्षर संचलने, न क्षरतीति अक्षरम् । ज्ञाने, चेतनायाम्, ।
 न खल्विदमनुपयोगेऽपि प्रच्यवते ततोऽक्षरमिति, आ० म० प्र० ।

न क्षरइ अणुवओगे, वि अक्षरं सो य चयणाजावो ।

अविमुचनयाणमयं, सुचनयाणकखरं चैव ।

‘क्षर संचलने’ न क्षरति न चक्षत्यनुपयोगेऽपि न प्रच्यवत इ-
 त्यक्षरः स च चेतनाभावो जीवस्व ज्ञानपरिणाम इत्यर्थः । (तथा
 च तन्मतानुसारिणो मीमांसका नित्यं शब्दमातिष्ठमानाः प्र-
 तीता एव । वृ० १ उ०) एतच्च नैगमादीनामविमुचनयानां मतं
 बुद्धानां तु अमुसूत्रादीनां ज्ञानक्षरमेव न त्वक्षरमिति ।

कुत इत्याह—

उवओगे चिय नाणं, मुप्फा इच्छंति जज्ज तव्विरहे ।

उप्पायजंगुरा वा, जं तेसिं सव्वपज्जाया ॥

वस्माच्छुचनया उपयोग एव सति ज्ञानमिच्छन्ति नानुपयोगे,
 घटादेरपि ज्ञानवत्त्वप्रसङ्गात् । अथवा वस्मात्तेषां शुचनयानां
 सर्वेऽपि मृदादिपर्याया घटादयो भावा उत्पादभङ्गुरा उत्पत्ति-
 मन्तो विनश्चरन्त्येति । न पुनः केचिन्नित्यत्वादक्षरा इति
 भावः । अतो ज्ञानमप्युत्पादभङ्गुरत्वेन क्षरमेवेति प्रकृतम् । अ-
 शुचनयानां तु सर्वभावानामप्यवस्थितत्वाज्ज्ञानमप्यक्षरमि-
 ति । एवं तावदभिलापहेतोर्विज्ञानस्याक्षरतानक्षरता बोद्धा ॥

इदानीं साभिलापविज्ञानविषयभूतानामभिलाष्यार्था-
 नामप्यक्षराऽनक्षरते नयविभागेनाह ।

अभिलप्पा वि य अत्था, सव्वे दव्वट्ठयाए जं निष्वा ।

पज्जाएणानिष्वा, तेण खरा अक्खरा चैव ॥

अभिलप्स्या अप्यर्था घटव्योमादयः सर्वेऽपि द्रव्यास्तिकन-
 याभिप्रायेण नित्यत्वादक्षराः, पर्यायास्तिकनवाभिप्रायेण त्व-
 नित्यत्वात् क्षरा एवेति (क्षरा घटादयोऽक्षरा धर्मास्तिकाया-
 दयः । वृ० १ उ०)

अथ परोऽतिव्यामिसुद्धावयमाह ।

एवं सव्वं चिय ना-णमक्खरं जमविसेमियं मुत्ते ।

अविमुचनयमएणं, को सुयनाणे मइविसेसो ॥

यदि न क्षरतीत्यक्षरमुच्यते एवं सति सर्वं पञ्चप्रकारमपि
 ज्ञानमविशुचनयमतेनाक्षरमेव । सर्वस्यापि ज्ञानस्य स्वरूपा-
 विचलनाद्यतश्चाविशेषितं सूत्रेऽप्यभिहितमित्युपस्कारः । त-
 द्वा “सर्वजीवाण पि यणं अक्खरस्स अणंतभागो निच्छु-
 ग्धाडियओस्स” तत्र ह्यक्षरशब्देनाविशेषितमेव ज्ञानमभिप्रते
 न पुनः श्रुतज्ञानमेव अपरं च सर्वेऽपि भावा अविशुचनया-
 भिप्रायेणाक्षरा एव ततोऽत्र श्रुतज्ञाने कां मतिविशेषो येनो-
 च्यते ‘अक्षरश्रुतमनक्षरश्रुतम्’ इति ।

अत्रोत्तरमाह ।

जइ वि हु सव्वं चिय ना-णमक्खरं तह वि रुद्धिओ वओ ।

जसइ अक्खरमिहरा, न खरइ सव्वं सजावाओ ॥

यद्यप्यविशुचनयाभिप्रायेण सर्वमपि ज्ञानमक्षरं तथा सर्वेऽपि
 भावा अक्षरास्तथापि रुद्धिवशाद्दर्शो एवेहाक्षरं भग्यते इतर-
 था तु यथा त्वं भणसि तथैवाशुचनयमतेन सर्वमपि वस्तुस्व-
 भावात् क्षरत्येवेति । इदमुक्तं भवति । यथा गच्छतीति गाः,
 पङ्के जातं पङ्कजम्, इत्याद्यविशिष्टार्थप्रतिपादका अपि शब्दा
 रुद्धिवशाद्विशेषा एव वर्तन्ते, तथाऽत्राप्यक्षरशब्दो वरी एव
 वर्तते । वरी च श्रुतमेवेत्यतस्तदेवाक्षरानक्षररूपमुच्यते इति ।
 विशेषेण । न० ।

अस्ये य स्वरः न य जेणक्स्वरं तेणं ।

अर्थानभिधेयान् क्षरति संशब्दयतीति निरुक्तिविधिनार्थकारलोपादक्षरम् । अथवा क्षीयत इति क्षरम् । अन्योन्यवर्णसंयोगे अनन्तानर्थान् प्रतिपादयति न च स्वयं क्षीयते तेनाक्षरमिति भावः । वर्णे, स च स्वरव्यञ्जनभेदेन द्विधा भवति । विशेषः । तत्र रूढिवशादक्षरं वर्ण इत्युक्तम् ॥

तच्च त्रिविधं भवतीति दर्शयति ।

मे किं तं अक्षरसुयं २ तिविहं पञ्चत्तं । तं जहा सञ्जक्स्वरं वंजणक्स्वरं लक्ष्मिक्स्वरं । से किं तं सञ्जक्स्वरं २ अक्षरस्स मंठाणागिहं । सेत्तं सञ्जक्स्वरं । मे किं तं वंजणक्स्वरं वंजणक्स्वरं अक्षरस्स वंजणाजिलावो सेत्तं वंजणक्स्वरं । से किं तं लक्ष्मिक्स्वरं लक्ष्मिक्स्वरं अक्षरलक्ष्मिस्स लक्ष्मिक्स्वरं समुपज्जइ । तं जहा सोइंदियलक्ष्मिक्स्वरं चकिंदियलक्ष्मिक्स्वरं घाणिंदियलक्ष्मिक्स्वरं रसणिंदियलक्ष्मिक्स्वरं फासिंदियलक्ष्मिक्स्वरं नोइंदियलक्ष्मिक्स्वरं सेत्तं लक्ष्मिक्स्वरं सेत्तं अक्षरसुयं ।

(से किं तमित्यादि) अथ किं तदक्षरभूतं ? सूत्रिह-अक्षरभूतं त्रिविधं प्रकृतं तद्यथा संज्ञाक्षरं व्यञ्जनाक्षरं लक्ष्मिक्स्वरम् । तत्र ' क्षर सचलने ' न क्षरति न चलनीत्यक्षरं ज्ञानम् । तद्वि जीवस्याभाव्यादनुपयोगेऽपि तत्त्वतो न प्रच्यवते । यद्यपि च सर्वज्ञानामेवमविशेषेणाक्षरं प्राप्नोति तथापीह भुतज्ञानस्य प्रस्तावादक्षरं भुतज्ञानमेव द्रष्टव्यं न शेषमित्थंभूतभावाक्षरकारणं चाकारादिवर्णजातम्, ततस्तदप्युपचारादक्षरमुच्यते, ततश्चाक्षरं च तच्छ्रुतं च भुतज्ञानं चाक्षरभूतं भावभूतमित्यर्थः । तच्च लक्ष्मिक्स्वरभूतं वेदितव्यम् । तथा अक्षरात्मकमकारादिवर्णात्मकं भूतमक्षरभूतं द्रव्यभूतमित्यर्थः । तच्च संज्ञाक्षरं व्यञ्जनाक्षरं च द्रष्टव्यम् । अथ किं तत् संज्ञाक्षरम् । अक्षरस्याकारादेः संस्थानाकृतिः संस्थानाकारः । तथाहि-संज्ञायतेऽनेयेति संज्ञा नाम तन्निबन्धनं तत्कारणमक्षरं संज्ञाक्षरम् । संज्ञा च निबन्धनमाकृतिविशेषः । आकृतिविशेष एव नाम्नः करणात् व्यवहरणाच्च । ततोऽक्षरस्य पट्टिकादौ संस्थापितस्य संस्थानाकृतिः संज्ञाक्षरमुच्यते । तच्च ब्राह्म्यादिविभिभेदतोऽनेकप्रकारस्य । तत्र नागरीत्रिपिमाधिकृत्य प्रदर्श्यते, मध्यस्थापितचुट्टीसन्निवेशसदृशो रेखासन्निवेशविशेषणकारः । वक्त्रीचतुश्च सारमेयपुच्छसन्निवेशसदृशो ढकार इत्यादि तदेतत्संज्ञाक्षरम् । अथ किं तद् व्यञ्जनाक्षरम् । आचार्य आह-व्यञ्जनाक्षरमक्षरस्य व्यञ्जनाभिलापः । तथाहि-व्यज्यतेऽनेनार्थः प्रदीपेन घट इव व्यञ्जनजाव्यकारमकारादिवर्णजातं तस्य विवक्षितार्थाभिव्यक्तत्वात् । व्यञ्जने च तदक्षरं च व्यञ्जनाक्षरं ततो युक्तमुक्तं व्यञ्जनाक्षरमक्षरस्य व्यञ्जनाभिलापः । अक्षरस्याकारादेर्वर्णजातस्य व्यञ्जनेन अत्र जावे अनत् । व्यञ्जकत्वेनाभिलाप उच्चारणमर्थव्यञ्जकत्वेनोच्चार्यमाणमकारादिवर्णजातमित्यर्थः (से किं तमित्यादि) अथ किं तत् लक्ष्मिक्स्वरम् । लक्ष्मिरूपयोगः, स चेह प्रस्तावात् शब्दार्थपर्यालोचनानुसारं गृह्यते, लक्ष्मिरूपमक्षरं लक्ष्मिक्स्वरं भावभूतमित्यर्थः । (अक्षरलक्ष्मिस्सत्यादि) अक्षरेऽक्षरस्योच्चारणेऽवगमं वा लक्ष्मिर्हस्य सोऽक्षरलक्ष्मिक्स्वरस्याकाराद्यक्षरानुविद्यभूतलक्ष्मिस्समन्वितस्येत्यर्थः । लक्ष्मिक्स्वरं जावभूतं समुत्प-

द्यते, शब्दादिप्रदणसमनन्तरमिन्द्रियमनोनिमित्तं शब्दार्थपर्यालोचनानुसारं ' शब्दोऽयम् ' इत्याद्यक्षरानुविद्यं विज्ञानमुपजायत इत्यर्थः ।

नन्विदं लक्ष्मिक्स्वरं संज्ञिनामेष पुरुषादीनामुपपद्यते नासंज्ञिनामेकैन्द्रियादीनां तेषामकारादिवर्णानामवगमं उच्चारणे वा लक्ष्म्यसंभवात् । न हि तेषां परोपदेशे भवणं संभवति येनाकारादिवर्णानामवगमादि भवेत् । अथ चैकेन्द्रियादीनामपि भावभूतमिष्यते । तथाहि-पार्थिवादीनामपि भावभूतमुपवर्णयते " द्रव्यसुयाजावमि वि, भावसुयं पत्थिवार्णं " इति वचनप्रामाण्यात् । जावभूतं च शब्दार्थपर्यालोचनानुसारं विज्ञानं शब्दार्थपर्यालोचनं चाक्षरमन्तरं न भवतीति सत्यमेतत् । किं यद्यपि तेषामेकैन्द्रियादीनां परोपदेशश्चवणासंभवस्तथापि तेषां तथाविधत्वापेक्षामाभावतः कश्चिद्व्यक्तोऽक्षरलानो जवति यद्वशादक्षरानुषक्तं भुतज्ञानमुपजायते इत्थं चेतदक्षीकर्तव्यम् । तथाहि-तेषामप्याहाराद्यभिलाष उपजायते, अजिज्ञाषश्च प्रार्थना, सा च यदीदमं प्राप्नोमि ततो भव्यं भवतीत्याद्यक्षरानुविद्यैव, ततस्तेषामपि काचिद्व्यक्ताक्षरलक्ष्मिर्भवत्यर्थं प्रतिपत्तव्या ततस्तेषामपि लक्ष्मिक्स्वरं भवतीति न कश्चिदोषः । तच्च लक्ष्मिक्स्वरं षोढा । तद्यथा (भोत्रेन्द्रियलक्ष्मिक्स्वरमित्यादि,) इह यत् भोत्रेन्द्रियेण शब्दभवेण सातं शब्दोऽयमित्याद्यक्षरानुविद्यं शब्दार्थपर्यालोचनानुसारं विज्ञानं तत् भोत्रेन्द्रियलक्ष्मिक्स्वरं तस्य भोत्रेन्द्रियनिमित्तत्वात् । यत्पुनश्चक्षुषा आम्नफलाद्युपलभ्याम्नफलमित्याद्यक्षरानुविद्यं शब्दार्थपर्यालोचनानुसारं विज्ञानं तच्चक्षुर्निन्द्रियलक्ष्मिक्स्वरमेव । शेषेन्द्रियलक्ष्मिक्स्वरमपि जावनीयम् (भेत्तमित्यादि) तदेतत् लक्ष्मिक्स्वरं तदेतदक्षरभूतम् । न० । ब० । कल्प० । आ० चू० विशेष० ॥

अथाभिवंजगं वं-जणक्स्वरं इच्छितेतरं वदतो ।

रूवं च पगासेणं, विज्जति अत्थो जज्जो तेणं ॥

इह यद्विवक्षितं तदेव यदि वदति यथा अभ्यं भणिप्यामीति तदेवं ज्ञेते तदा तदीप्सितमन्यद्विवक्षितोऽन्यच्चेष्टुच्चरति तदा तदितरादनीप्सितमीप्सितमितरं वा वदतो यदर्थाज्जिव्यञ्जकमभिधानं तद् व्यञ्जनाक्षरम् । अथ कस्माद्व्यञ्जनाक्षरमुच्यते नाभिधानाक्षरमत आह-रूपमिव घटादिकमिव प्रकाशेन दीपादिना तमसि वर्त्तमानम् अर्थो घटादिवर्त्तता यस्माद्व्यज्यते प्रकटीक्रियते तेन कारणेन व्यञ्जनाक्षरमित्युच्यते ॥

तं पुण जहत्थनियतं, अजहत्थं वा वि वंजणं दुविहं ।

एगमणेगपरिययं, एमेव य अक्षरेसुं पि ॥

तत् पुनर्व्यञ्जने द्विविधम् यथार्थनियतमयथार्थं च । यथार्थनियतं नामान्वर्थयुक्तं, यथा कृपयतीति कृपणः, तपतीति तपन इत्यादि । अयथार्थं यथा-नेन्द्रं गोपयति तथापीन्द्रगोपकः । न पञ्चमश्नाति तथापि पञ्चाश इत्यादि । अथवा तद् व्यञ्जने द्विधा एकपर्यायमनेकपर्यायं च । एकः पर्यायोऽभिधेयो यस्य तदेकपर्यायम् । यथा अलोकाः स्थगिरुलमित्यादि । अलोकाशब्देन ह्यलोकाव्यलक्षण एक एव पर्यायोऽभिधीयते । स्थगिरुलशब्देन स्थगिरुलत्वेमेकमिति । अनेके पर्याया अभिधेया यस्य तदनेकपर्यायम् । यथा जीव इति जीवशब्देन हि जीवोऽप्युच्यते सत्त्वोऽपि प्राण्यपि भूताऽपि च । जीवादयश्च प्रतिनियतांशवाः । तथा चोक्तम् । " प्राणा द्वित्रिचतुः प्राक्ता, भूताश्च तरयः स्मृताः जीवाः पञ्चेन्द्रिया हेयाः, शेषाः सत्त्वा उद्दीरिताः " ततो

भवति सामान्येन जीवशब्दस्यानेकपर्यायाभिधायकत्वमिति । एवमेव एकानेकभेदेनाक्षरेष्वपि दृश्यम् । तद्यथा—द्विविधं व्यञ्जनमेकाक्षरमनेकाक्षरं च । एकाक्षरं धीः धीरित्यादि । अनेकाक्षरं वीणा लता मासा इत्यादि ।

सक्यपाययजासा—विणिजुत्तं देसतो अण्येगविहं ।

अजिहाणं अजिधया—तो होइ भिन्नं अभिन्नं च ॥

अथवा द्विप्रकारं संस्कृतं प्राकृतभाषाविनियुक्तं च, यथा—वृकः रुक्मो इति । देशतो नानादेशानाभित्य अनेकविधम्, यथा—मागधानामोदको लाटानां कूरो द्रमिलानां जीरोऽन्ध्राणामिडा-कुरिति, तथा तदभिधाने व्यञ्जनाक्षरमभिधेयात् भिन्नमभिन्नं च । तत्र भिन्नं प्रतीतं, तादात्म्याभावात् ।

तमेव तादात्म्याभावमाह—

सुरअग्निमोयगुच्चा—रणम्मि जम्हाउ वयणसवणाणं ।

न वि ठेओ न वि दाहो, न वि पूरणं तेण जिहं तु ॥

यस्मात् सुरशब्दोच्चारणे अग्निशब्दोच्चारणे मोदकशब्दोच्चारणे च यथाक्रमं वदतो वदनस्य अणवतः अणवस्य न छेदो नापि दाहो नापि पूरणमतो ज्ञायतेऽभिधेयादभिधानं भिन्नम्, अन्यथा तादात्म्यबन्धनात् सुरादयोऽपि तत्र सम्मिति वदनस्य अणवस्य च छेदादिप्रसङ्गः । अजिहत्वं नाम सवङ्गत्वं । तथा च लोकेऽप्यभिज्ञशब्दः संबद्धवाच्यः । व्यवहियते यथाऽयमस्माकं खादनपानेनाभिन्नः संबद्ध इत्यर्थः ।

ततस्तदेव संबद्धत्व भावयति—

जम्हाउ मोयगे अजि—द्वियम्मि तत्थेव पच्चओ होइ ।

न य होइ सो अणत्ते, तेण अजिहं तदत्थातो ॥

यस्मान्मोदके अजिहिते तत्रैव मोदके प्रत्ययो जयति नान्यत्र, न च स नियमेन तत्र प्रत्ययोऽन्यत्वेऽसंबद्धत्वे सति भवति संबद्धाभावतो नियामकाभावेनान्यत्रापि तत्प्रत्ययप्रसङ्गे, तत्र कारणेन ज्ञायते तदभिधानमर्थादभिन्नमर्थेन सह वाच्यवाचक-भावसंबद्धम् ।

एकेकमक्षरस्स ल, मपज्जाया इवति इये य ।

संबद्धमसंबद्धा, एकेका ते भवे कुविहा ॥

व्यञ्जनस्य यान्यक्षराणि तस्याक्षरस्यैकस्य द्विविधाः पर्यायाः स्वपर्याया इतरे च परपर्यायाश्च । तत्र वर्णस्त्रिधा—ह्रस्वा दीर्घः प्लुतश्च । पुनरैकस्त्रिधा—उदासोऽनुदासः स्वरितश्च । पुनरैकको द्विधा—सानुनासिको निरनुनासिकश्च । एवमष्टादशप्रकारोऽवर्णः । उक्तं च—“ह्रस्वदीर्घप्लुतत्वाच्च, त्रैस्वर्योपनयेन च । अनुनासिकभेदाच्च, संख्यातोऽष्टादशात्मकः” एते अवर्णस्य त्रयः पर्यायाः, तथा ये एकैकाक्षरसंयोगतोऽक्षरसंयोगत एव यावन्तो घटन्ते संयोगास्तावत्संयोगवशातो येऽवस्थाविशेषा ये च तत्त-दर्थाभिधायकत्वस्वभावास्तेऽपि तस्य स्वपर्याया इतरे तत्रा-सन्तः परपर्यायाः । एवमिन्नणीदीनामपि स्वपर्यायाः परपर्यायाश्च बक्तव्याः । येऽपि परपर्यायास्तेऽपि तस्येति व्यपदिश्यन्ते । व्यपक्षेपेन तथा तेषां तद्विशेषकत्वात्, यथाऽयं मे पर इति । ते च स्वपर्यायाः, परपर्यायाश्च एकैकं द्विविधा भवन्ति । तद्यथा-संबद्धा असंबद्धाश्च ।

एतदेव भावयति—

अत्थिचे संबद्धा, हुंति अकारस्स पज्जा जे उ ।

ते चेव असंबद्धा, नत्थिचे णं तु सव्वे वि ॥

ये अकारस्य पर्यायाः स्वपर्यायास्ते तत्रास्तित्वेन संबद्धा भव-न्ति, नास्तित्वेन पुनस्त एव सर्वेऽप्यसंबद्धाः, तत्र तेषां ना-स्तित्वाभावात् ।

एमेव असंता वि ल, नत्थिचे णं तु होंति संबद्धा ।

ते चेव असंबद्धा, अत्थिचे णं अजावत्ता ॥

एवमेव अनेनैव प्रकारेणासन्तः परपर्याया, अपि नास्तित्वेन जयन्ति संबद्धाः । ते चैवं परपर्याया अस्तित्वेनासंबद्धाः, तेषाम-स्तित्वस्य तत्राभावात् ।

अत्रैव निदर्शनमाह—

घरुसहे घरुकारा, इवति संबद्धपज्जा एने ।

ते चेव असंबद्धा, इवति रहमहमाईसु ॥

घटशब्दे ये घकारटकाराकारास्तेषां ये पर्यायास्ते एते भव-न्ति । तत्रास्तित्वेन संबद्धास्तेषां तत्र विद्यमानत्वात्, त एव घकारटकाराकारपर्यायाः रथशब्दादिषु भवन्ति अस्तित्वे-नासंबद्धाः, तेषां तत्राभावात् । तदेवमस्तित्वेन स्वपर्या-यास्तत्र संबद्धा अन्यत्र चासंबद्धा उपदर्शिताः । एतदुपद-र्शनेनैतदर्थोदापन्नम् । ते स्वपर्यायास्तत्र नास्तित्वेनासंबद्धा अन्यत्र तु संबद्धाः । तथा ये रथशब्दस्य स्वपर्यायास्ते त-त्रास्तित्वेन संबद्धास्तेषां तत्र विद्यमानत्वात्, घटशब्दे न सं-बद्धास्तेषां तत्रासत्वात् त एव च रथशब्दे नास्तित्वेनासंबद्धा घटशब्दे तु संबद्धा इति । तदेवं स्वपर्यायाः परपर्यायाश्च प्रत्येकं संबद्धा असंबद्धाश्च निदर्शिताः ।

अधुना स्वपर्यायान दर्शयति—

मंजुत्तामंजुत्तं, इय लज्जेते जेसु जेसु अत्थेसु ।

विणिओगमक्खवं ते—सि होंति सभावपज्जाया ॥

इत्येव घटशब्दरथशब्दादिगतेन प्रकारेण संयुक्तमसंयुक्तं वाऽक्षरमकारादिकं येषु येष्वर्थेषु विनियोगं लभते ते तेषां स्वभावपर्यायाः स्वपर्याया भवन्ति । अर्थादिदमायानम् अपरं परपर्याया इति । तदेवमभिहितं व्यञ्जनाक्षरम् । तदभिधाना-च्चाभिहितं त्रिविधमप्यक्षरम् । वृ० १ उ० ।

लब्धक्षरमाह—

जो अक्खरोवलंभो, मा लब्धिं तं च होइ विष्णाणं ।

इंदियमाणोनिमित्तं, जो आवरणक्खओवसमो ॥

योऽक्षरम्योपलम्भो लाभः सा लम्भन लब्धिः, तल्लब्धक्षर-मित्यर्थः । तच्छ किमित्याह—इन्द्रियमनोनिमित्तं श्रुतग्रन्थानु-सारि विज्ञानं श्रुतज्ञानोपयोग इत्यर्थः । यश्च तज्ज्ञानोपयोगो यश्च तदावरणकर्मक्षयोपशम एतौ द्वावपि लब्धक्षरमिति भावार्थः । उक्तं त्रिविधमक्षरम् ।

अथात्र किं द्रव्यश्रुतं किं वा भावश्रुतमित्याह—

दव्वसुयं सप्पावं—जणक्खरं जावमुत्तमियरं तु ।

मइसुयविमेषणम्मि वि, मोत्तुणं दव्वसुत्तं ति ॥४॥

संज्ञाक्षरं व्यञ्जनाक्षरं चैते द्वे अपि भावश्रुतकारणत्वात् द्रव्य-श्रुतम्, इतरस्य लब्धक्षरं भावश्रुतम् । अत्र विनयः प्राह—ननु पूर्वं मतिश्रुतभेदविचारे येयं गाथा प्रोक्ता “सोहंदिओवलज्जी, होइ सुयं सेसयं नु मइनाणं । मोत्तुणं दव्वसुयं, अक्खरलंभो य सेमसु ति” अस्यां किमप्यत्रिविधस्याक्षरस्य संग्रहोऽस्ति, श्रुतविचारस्य तत्रापि प्रस्तुतत्वात्, यद्यस्ति तर्हि दर्शयतां कथ-

मसी ? अथ नास्ति तर्ह्यत्रापि किमनेनाप्रस्तुतेन इति । सूरिः
पूर्वापरग्रन्थसंवादे दिदर्शयिषुस्तत्राप्यस्याक्षरव्यस्य संग्रह-
मुपदर्शयति (महसुयेत्यादि) मतिभुतविशेषणेऽपि मतिभुतभे-
दविचारेऽपि “सोऽदिआवलक्षी” इत्यादिगाथायां “मोक्षं
दवसुयं” इत्यनेन गाथावयवेन किमित्याह—

दवसुयं ममक्षर-मक्षरद्वंभोति भावसुयमुत्तं ।

मोआवलक्षिवयणे, ए वंजणं भावसुत्तं च ॥

संज्ञाक्षरमुक्तम्, कथंभूतमित्याह—द्रव्यभूतं भावकारणत्वात्
द्रव्यभूतरूपम् “अक्षरलंभो य सेसेसुत्ति” अनेन त्ववयवेन
लब्धक्षरमुक्तमिति शेषः । कथंभूतमित्याह—भावभूतं विज्ञाना-
त्मकत्वात् भावभूतरूपं “सोऽदिआवलक्षी होइ सुयं” इत्य-
नेन त्ववयवेन श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिर्भवेत्यस्य शब्दस्येति बहुव्रीहि-
समासाश्रयणात्, व्यञ्जनं व्यञ्जनाक्षरमुक्तम् । श्रोत्रेन्द्रिय-
स्त्रोपलब्धिर्विज्ञानमिति पृथीसमासाङ्गीकरणेन तु पुनरपि
लब्धक्षरं भावभूतरूपमभिहितमित्येवं न पूर्वापरविस्वादाः ।

ननु लब्धक्षरं कथं प्रमाता लभत इत्याह—

पक्षरवमिन्द्रियमणे—हि लब्धः श्लिगेण वक्षरं कोइ ।

श्लिगमाणमाणमणे, सारिखाई पभासंति ॥

तच्चाक्षरं लब्धक्षरं कश्चित्प्रत्यक्षं लभते प्रत्यक्षरूपतयैव
कस्यचिदुत्पद्यत इत्यर्थः । काभ्यां कृत्वा इत्याह—इन्द्रियमनो-
भ्याम्, इन्द्रियमनोनिमित्तं यद् व्यवहारप्रत्यक्षं तत्र कस्यचि-
लब्धक्षरं भूतज्ञानरूपमुपजायत इत्यर्थः । अन्यत् लिङ्गेन धूमा-
दिना तदुत्पद्यते, धूमादिलिङ्गं दृष्ट्वा अभ्यादिज्ञानरूपं तत्क-
स्यचिदुत्पद्यत इत्यर्थः । लिङ्गं किमुच्यते इत्याह—अनुमा-
नमिति । ननु लिङ्गग्रहणं संबन्धस्वरूपाभ्यामनुपमानमानमनु-
मानं लिङ्गज्ञं ज्ञानमुच्यते । कथं लिङ्गमेवानुमानमिति चेत्-
सत्यम्, किं तु कारणे कार्योपचारादप्यनुमानम्, यथा प्रत्यक्ष-
ज्ञानजनको घटोऽपि प्रत्यक्ष इति । तदिह तात्पर्यम्—लब्धक्षरं
भूतज्ञानमुच्यते । तच्चेन्द्रियमनोनिमित्तं प्रत्यक्षं वा स्यादनु-
मानं वा स्यादन्यत्, शेषस्यात्मप्रत्यक्षस्यावध्यादिरूपत्वादिति
भावः । माहस्यादिभ्यो जायमानत्वात्तदनुमानं पञ्चविधमिति
केचित्प्रभाषन्ते । विशेषः ।

सामन्निविमसेण य, कुविहा लक्ष्मी पढमा अजेया य ।

तिविहा य आणुवलक्षी, उवलक्षी पंचहा विऽया ॥

लब्धिलब्धक्षरं द्विविधं द्विप्रकारम् । तद्यथा—सामान्येन विशेषे-
णेन च । सामान्यलब्धक्षरं विशेषलब्धक्षरं चेति भावः । तत्र
प्राथमिकं सामान्योपलब्धिः । सामान्योपलब्धक्षरमनेदसामान्यं
भेदाभावात् । इहोपलब्धिर्गुणोपलब्ध्यपेक्षानुसन्ध्या अपि प्र-
पणा कर्तव्येत्यत आह—त्रिविधा त्रिप्रकारा अनुपलब्धिर्या पु-
नर्द्वितीया विशेषोपलब्धिर्विशेषोपलब्धक्षरं सा पञ्चधा पञ्च-
प्रकारा । वृ० १ उ० ।

मांप्रतमं कश्चिन्नायिकादेव यदुक्तं पुत्रे “अक्षरलक्ष्मिअस्स
लक्ष्मिअक्षरं समुपज्झ” इति तत्र प्रथमुत्थापयनाह—

अक्षरद्वंभो समी—ण होज्ज पुरिसाइवणविाणणं ।

कत्तो न असमणं, जणियं च मुयम्म तेसि पि ॥

पुरुषस्त्रीनपुंसकघटपटादिवर्णविज्ञानरूपोऽक्षरलाजः संज्ञिनां
समनस्कजायानां भवेच्छब्दधामदे एतदसंज्ञिनां चामनस्कानां
कुत एतद्वर्णविज्ञानं भवति ? न कुतश्चिदित्यर्थः । अक्षरलाजस्य
परोपदेशजत्वात्मानाधिकलानां तु तदसंज्ञात्, मा चूम् तेषां तदि

तदित्याह—भणितं च वर्णविज्ञानं भूतं तेषामप्येकेन्द्रियाद्यसंज्ञि-
नाम् “एगिवियाणं महअन्नाणी सुयअन्नाणी य ” इत्यादि वच-
नात्, न हि भूतज्ञानमक्षरमन्तरेण संभवति तदेतत्कथं भ्रष्टात-
व्यमिति ? अत्रोत्तरमाह—

जह चेषणमकित्तम—ममणीण तह होहि नाणं पि ।

थोव त्ति नोवलब्जइ, जीवत्तमिव ईदियाईणं ॥

यथा चैतन्यं जीवत्वमकृत्रिमस्वजावमाहारादिसंज्ञाद्वारेणा-
संज्ञिनामवगम्यते तथा लब्धक्षरात्मकसमूहज्ञानमपि तेषाम-
वगन्तव्यम्, स्तोक्तत्वात् स्पृष्टदर्शिभिरुत्तमोपलब्धयते जीवत्व-
मिष पृथिव्याद्येकेन्द्रियाणाम् । एकशब्दस्य चेह शेषः, भामा
सत्त्वज्ञानमत्यादिदर्शनादिति । यदपि परोपदेशजत्वमक्षर-
स्योच्यते तदपि संज्ञाव्यञ्जनाक्षरयोरवयवसंयमम् । लब्धक्षरं
तु क्षयापशमेन्द्रियादिनिमित्तमसंज्ञिनां न विरुध्यते, तदेव
च मुख्यतयैव प्रस्तुतम् । तत्तु संज्ञाव्यञ्जनाक्षरे भूतज्ञानाधि-
कारादिति । दृष्टान्तरमाह—

जह वा समणीणमण—क्षराणं असइ नरवसविमाणे ।

लक्ष्मस्वरं ति भणइ, किमपि त्ति तहा असमणीणं ॥

यथा संज्ञिनामपि परोपदेशाभावे नवाक्षराणां केषांचिदतीव मृ-
ग्धप्रकृतीनां पुत्रिन्दबालगोपालगवादीनामसत्यपि नकागादिध-
र्माविशेषविज्ञाने लब्धक्षरं किमपीदयते नरादिवर्णोच्चारणे त-
च्छ्रवणादजिमुखनिरीक्षणदर्शनाच्च । गौरपि हि सवस्त्राबहुलादि-
शब्देनाकारिता सती स्वनाम जानीते प्रवृत्तिनिवृत्त्यादि च कु-
र्वती दृश्यते, न चैषां गवादीनां तथाविधपरोपदेशः समस्ति ।
अथवास्ति लब्धक्षरं नरादिविज्ञानसंज्ञावात् । एवमसंज्ञिनामपि
किमपि तदेष्टव्यमिति । तदेवं साधितमेकेन्द्रियादीनामपि यत्र
यावच्च लब्धक्षरम् ॥

अथैकैकस्याकाराद्यक्षरस्य यावन्तः पर्याया

भवन्ति तदेतद्विशेषतो दर्शयति—

एकैकमक्षरं पुण, सपरपजायभेयओ जिन्नं ।

तं सव्वदवपजा—यरासिमाणं मुण्येयव्वं ॥

इह भिन्नं पृथगेकैकमपि तदकाराद्यक्षरं पुनः स्वपर्यायभेदतः
सर्वाणि यानि द्रव्याणि तत्पर्यायराशिमानं ज्ञातव्यम् । इह-
मुक्तं जयति—इह समस्त्रात्रलुचनवर्त्तीनि यानि परमाणुद्रव्य-
कादीन्येकाकाशप्रदेशादीनि च यानि द्रव्याणि ये च सर्वेऽपि
वर्णास्तदभिधेयाश्चार्थस्तेषां सर्वेषामपि पिण्डतो यः पर्याय-
राशिर्भवति स एकैकस्याप्यकाराद्यक्षरस्य जयति, तन्मध्ये ह्य-
कारस्य केचित्स्तोकाः स्वपर्यायास्ते खानन्ताः, शेषास्त्वनन्तगुणाः
पर्याया इत्येवं सर्वसंग्रहः । अथ च सर्वेऽपि सर्वद्रव्यपर्याय-
राशिः सञ्जायतोऽनन्तानन्तस्वरूपोऽप्यसत्कल्पनया किल क्षणं
पदार्थाध्याकारेकारादयो धर्मास्तिकायादयः सर्वाकाशप्रदेशस-
हिताः सर्वेऽपि किल सहस्रं तत्रैकस्याकारपदार्थस्य सर्वद्रव्यग-
तलक्षपर्यायराशिमध्यादस्तित्वेन संबद्धाः किल शतप्रमाणाः
स्वपर्यायाः, शेषास्तु नास्तिन्वेन संबद्धाः सर्वेऽपि परपर्यायाः । ए-
वमिकारदेः परमाणुद्रव्यकादेर्लक्षैकैकस्य द्रव्यस्य आद्यमिति ।
आह—के पुनः स्वपर्यायाः के च परपर्याया इत्याह—

जे लब्जइ केवलोम—वससहिओ व पज्जवायारो ।

ते तस्स सपज्जाया, मेसा परपज्जया सव्वे ॥

यानुदात्तानुदात्तसानुनासिकनिरनुनासिकादीनात्मसङ्गतान्

पर्यायान् केवलान्यवर्णनं संयुक्तोऽन्यवर्णसंयुक्तो वाऽकारो लभ-
तेऽनुजयति तस्य स्वपर्यायाः प्रोच्यन्तेऽस्तित्वेन संबद्धत्वात् । तं-
न्वाऽन्तास्नद्धावस्य विष्णुपरमावादिद्वयस्यानन्तत्वात्तद्व-
द्यप्रतिपादनशक्तेश्चास्य निश्चयात्, अन्यथा तत्प्रतिपाद्यस्य सर्व-
स्याप्येकत्वप्रसङ्गादेकरूपवर्णवाक्यत्वात् । शेषास्त्विकारादिसं-
न्धिनो घटादिगताश्चास्य परपर्यायास्तेष्वो व्यावृत्तित्वेन नास्ति-
त्वेन संबन्धात्, एवमिकारादीनामपि जावनीयम् । अक्षरविच्चा-
रस्य चेह प्रकान्तत्वादिकैकमक्षरं सर्वद्वयपर्यायराशिमानमुच्य-
ते, अन्यथाऽन्वेषामपि परमाणुद्वयैकघटादिद्वयानामिदमेव
पर्यायमानं दृष्टव्यमिति । एवमुक्ते सति परः प्राह—

जइ ते परपज्जाया, न तस्स अह तस्स न परपज्जाया ।

जं तम्मि असंबद्धा, तो परपज्जायववणसो ॥

इह स्वपर्यायाणामेव तत्पर्यायता युक्ता । ये त्वमी परपर्यायास्ते
यदि घटादीनां तर्हि नाक्षरस्य, अक्षरस्य ते तर्हि न घटादीनाम्,
ततश्च यदि पर्यायास्तर्हि तस्य कथं, तस्य चेत्परस्य कथमिति वि-
रोधः । न दृष्टव्यमभिप्रायापरिज्ञानात् । यस्मात्कारणान्तरस्मिन्नकारे
काराद्यक्षरे घटादिपर्याया अस्तित्वेनासंबद्धाः, ततस्तेषां परप-
र्यायव्यपदेशोऽन्यथा व्यावृत्तेन रूपेण तेऽपि संबद्धा एवेत्यन-
स्तेष्वामपि व्यावृत्तरूपतया पारमार्थिकं स्वपर्यायत्वं न विरुध्यते ।
अस्तित्वेन तु घटादिपर्याया घटादिष्वेव संबद्धा इत्यक्षरस्य ते
परपर्याया व्यपदिश्यन्ते इति भावः । द्विविधं हि वस्तुनः स्वरूप-
मस्तित्वं नास्तित्वं च । ततो ये यदास्तित्वेन प्रतिबद्धास्ते तस्य
स्वपर्याया उच्यन्ते, ये तु यत्र नास्तित्वेन संबद्धास्ते तस्य परप-
र्यायाः प्रतिपाद्यन्ते इति निमित्तभेदख्यापनपराविव स्वपरशब्दौ,
न त्वेकं तत्र सर्वथा संबन्धनिगकर्णपरौ, अतोऽक्षरघटादिप-
र्यायाः अस्तित्वेनासंबद्धा इति परपर्याया उच्यन्ते न पुनः सर्व-
था, ते तत्र संबद्धा नास्तित्वेन तत्रापि संबद्धाः । न चैकस्याभयत्र
संबन्धो न युक्त एकस्यापि हिमवदादंशद्वयेन पूर्वापरसमुद्भा-
दिसंबन्धात् । यदि ह्येकैव रूपेणैकस्याभयत्र संबन्ध इष्येत तदा
स्याद्विरोधः, एतच्च नास्ति, रूपद्वयेन घटादिपर्यायाणां तत्रान्यत्र
च संबन्धात् । सत्त्वेन तत्र संबन्धादसत्त्वेन त्वक्षरादिषु । असत्त्व-
मभावत्वाद्दस्तुनो रूपमेव न भवति खरविषाणवादि त्वेदयुक्तम्
खरविषाणकदम्बस्य वस्त्वभावेऽस्तिरूपात् न हि प्रागभावप्रभं
साभावघटाभावपटाभावादिवस्त्वभावविशेषणयत्खरविषाणा-
दिष्वपि विशेषण संभवति, तेषां सर्वोऽप्याख्याधिरहलक्षणं
निरभिन्नप्ये पष्ठभूतवस्त्रीरूपेऽत्यन्ताभावमात्र एव व्यवहारिभिः
संकेतितत्वात् । न च पष्ठभूतवस्त्रस्त्वजावोऽप्यस्माज्जिनीरूपोऽभ्यु-
पगम्यते, नीरूपस्य निरभिन्नप्यत्वेन प्राग्भावादिविशेषणानुपप-
त्तेः, किं तु यथैव मृत्पिण्डादिपर्यायो भाव एव सन् घटाकारादि-
व्यावृत्तिमात्रात् प्राग्भाव इति व्यपदिश्यते, यथावा कपाळादिप-
र्याया भाव एव सन् घटाकारः परममात्रात् प्रध्वंसाभावाऽजि-
र्धीयते, तद्वत्पर्यायान्तरपक्षोऽक्षरादिभाव एव घटादिवस्त्वजावः
प्रतिपाद्यते, न तु सर्वथैवाभावस्तथा, सर्वथा न किञ्चिद्रूपस्या-
नभिलप्यत्वात् । न च वक्तव्यं खरविषाणादिशब्देन साऽप्यभि-
लप्यन् एवेति निरभिलप्यताख्यापनार्थमेव संकेतमात्रजाविनां
खरविषाणादिशब्दानां व्यवहारिजिज्ञेसा निवेशात् । किं च यदि
घटादिपर्यायाणामक्षरे नास्तित्वेन संबन्धो नेष्यते तर्ह्यस्तित्व-
नास्तित्वयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वादस्तित्वेन तेषां तत्र संबन्धः
स्यात्तथा च सत्यक्षरस्यापि घटादिरूपमेव स्यात्, एवं च सति
सर्वविश्वमेकरूपतामेवासादयेत्, ततश्च सहोत्पत्त्यादिप्रसङ्गः ।

न च वक्तव्यं घटादिपर्यायाणां घटादौ व्यवस्थितानां नास्तित्वल-
क्षणं रूपं कथमक्षरे प्राप्ते, रूपिणामस्तरेण रूपायोगात् । अथ तेऽपि
तत्र सन्ति तर्हि विश्वैकत्वमिति घटादिपर्यायाणां घटादीन् विहा-
यान्यत्र नास्तित्वेन व्याप्तेरिष्टत्वात् अन्यथा स्वपरभाषायांगादत
एव कथं चिद्विश्वैकताऽप्यवाधिकैव । इत्यादिरूपतया तदेकत्व-
स्याभ्युपगमादतो गम्भीरमिदं स्थिरबुद्धिभिः पारभाषनीयम्,
तस्मात् घटादिपर्याया नास्तित्वेनाक्षरेऽपि संबद्धा इति तत्पर्या-
या अप्येते अस्तित्वेन घटादावेव संबद्धा न त्वक्षरे इति परप-
र्यायताव्यपदेश इति स्थितमिति ।

यदि घटादिपर्यायास्तत्राक्षरे असंबद्धत्वेन परपर्याया
व्यपदिश्यन्ते तर्हि ते तस्य कथमुच्यन्ते इत्याह—

चायमपज्जाया त्रि-संसाइणा तस्स जमुवउज्जंति ।

सधणमिवामंबद्धं, जवंति तो पज्जाया तस्स ॥

ततस्तस्मात् घटादिपर्याया अपि तस्याक्षरस्य पर्याया भवन्ति
यतोऽक्षरस्यापि ते उपयुज्यन्ते उपयोगं याप्ति । केनत्याह-
त्यागस्वपर्यायविशेषणादिना न्यागेन स्वपर्यायविशेषणेन चाप-
योगादिन्यर्थः । इदमुक्तं भवति—घटादिपर्यायाः सत्त्वेनाक्षरे
असंबद्धा अपि ते स्वपर्याया भवन्ति, त्यागेनाज्ञावमोपयुज्यमा-
नत्वात् । यदि हि तत्र तेषामत्राधो न प्रवेक्ष्यते तदक्षरं घटा-
दिष्वो व्यावृत्तं न सिध्येत्तत्रापि घटादिपर्यायाणां जावादिति ।
ततोऽक्षरस्य त्यागेनाज्ञावमोपयोगात् घटादिपर्यायास्तस्य भवन्ति
तथा स्वपर्यायाणां विशेषणेन विशेषव्यवस्थापकत्वेन परपर्याया
अपि तस्य जवन्ति, न हि परपर्यायव्यवस्तसु स्वपर्यायाः केचिद्वे-
देन सिध्यन्ति स्वपरशब्दयोरापेक्षिकत्वात्प्रयोगः । इत्थं यद्य-
स्यापयुज्यते तद्वद्वत्स्यापि तस्येति व्यपदिश्यते, यथा—देवदत्ता-
देः स्वधनम् । उपयुज्यते च त्यागस्वपर्यायविशेषणादिज्ञावेन घ-
टादिपर्याया अप्यक्षरस्यानस्ते तस्यापि जवन्तीति । एवमक्ष-
रपर्याया अपि घटादेर्वाक्या इति । एतदेव भावयति—

सधणमसंबद्धं पि दु, चेयणं पि व नरे जहा तस्स ।

उवउज्जइ त्ति सधणं, भाइइ तइ तस्स पज्जाया ॥

इह देवदत्तादिके नरे चैतन्यं यथाऽऽत्मनि संबद्धं तथा स्वध-
नम्, असंबद्धमपि स्वधनेन तस्य ह्येकं भण्यते । कुत उपयुज्यते
इति कृत्वा तथाऽक्षरे असंबद्धा अपि घटादिपर्यायास्तस्याऽक्षर-
स्य पर्याया भवन्ति । अमुमेवार्थे दृष्टान्तान्तरेण साधयति—

जइ देसणनाणचरि-त्तगोयरा सव्वदव्वपज्जाया ।

सच्छंयेनेयकिरिया-फलोवओमि त्ति भिन्ना वि ॥

जइ णो सपज्जया इव, सकज्जनिप्पाइम त्ति सधणं च ।

आणायआयफहा, तइ सव्वे सव्ववच्चाणं ॥

इह यथा सर्वद्वयपर्याया जिज्ञा अपि संयतेरेव भवन्ति यतेः
सबन्धिना व्यपदिश्यन्ते । कुत इत्याह—स्वकार्यमिप्पादका
इति हेतोरनपि कुत इत्याह—अज्जेयज्जेयक्रियाफलोपयोगिनो
यतेरिति कृत्वा अज्जेयत्वेनोपयोगात्, ज्ञेयत्वेनोपयोगात्, त्या-
गादानादिक्रियारूपं यच्छ्रुतानज्ञानफलं तदुपयोगित्वाच्चेति ।
कथं तस्मिन् सर्वद्वयपर्याया इत्याह—दर्शनज्ञानचारित्रगोचराः
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रविषयचूताः, ते हि सम्यग्दर्शनेन अक्षी-
यन्ते ज्ञानेन तु ज्ञायन्ते चारित्रस्याप्याहारवत्स्वप्राप्त्युपकरणज-
जिज्ञेसादिद्वारेणोपपन्नमेतद्वद्वद्वो जवन्ति 'अव्यवहार' उने-
रइया' इति वचनात् । अथवा 'पदमस्मि सब्वजीवा, वीए खरिमे

य सव्वद्वद्वाहं । सेसा महध्वया खलु, तद्विक्रसेण द्वावाणं ” इति वचनादेते सर्वेऽपि ज्ञानदर्शनचारित्र्यगोचराः प्रतानां चारित्र्यात्मकत्वाच्चारित्र्यस्य च ज्ञानदर्शनाज्यां विनाभावाभावात् । अयुत पंचते भद्रयेत्वाद्युपयोगिनमन्तरेण अज्ञानाद्ययोगाद्विषयमन्तरेण विषयिणोऽनुपपत्तेः । के यथा स्वकार्यनिष्पादकाः सन्तो यतेज्वन्तीत्याह—यथा ज्ञानदर्शनादिरूपाः स्वपर्यायाः स्वधनं वा यथा भिन्नमपि देवदत्तादेर्भवति तथा सर्वेऽपि द्रव्यपर्यायास्त्यागादानफलत्वात्प्रत्येकं सर्वेषामप्यकारादिवर्णानामुपलक्षणत्वात् घटादीनां भिन्ना अपि भवन्तीति ।

न चैतदुत्सूत्रमिति दर्शयति—

एगं जाणं सव्वं, जाणं सव्वं च जाणमगं ति ।

इय सव्वमजाणंता, नागारं सव्वहा मुणइ ॥

इह सूत्रेऽप्युक्तं “जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ ति” । किमुक्तं भवति, एकं किमपि वस्तु सर्वैः स्वपरपर्यायैर्युक्तं जानन्नवबुद्ध्यमानः सर्वलोकालोकगतं वस्तु सर्वैः स्वपरपर्यायैर्युक्तं जानाति सर्ववस्तुपरिज्ञाने नान्तरीयत्वाद्भव वस्तुज्ञानस्य । सर्वे सर्वपर्यायोपेतं वस्तु जानाति स एकमपि सर्वपर्यायोपेतं जानात्येकपरिज्ञानस्य नान्तरियकत्वात् एतच्च प्रागापि जाचितमेवेत्यतः सर्वे सर्वपर्यायोपेतं यस्त्यजानानो नाकाररूपमङ्गरं सर्वप्रकारैः सर्वपर्यायोपेतं जानाति वस्तु, तस्माच्छेषसमस्तवस्तुपर्यायैः परिज्ञातिरेव एकमङ्गरं कुरं ज्ञायते नान्यथेति भावः । यदि नार्मेवं तथापि प्रस्तुते घटादिपर्यायाणामङ्गरपर्यायत्वे किमायातमित्याह—

जेसु अन्राएसु तओ, न नजए नजए य नाएसु ।

किह तस्स ते न धम्मा, धम्मस्स रुवाइधम्म व ॥

तत्तस्माद्येषु घटादिपर्यायेष्वज्ञानेषु यदेकं प्रस्तुतमङ्गरं न ज्ञायते, ज्ञानेषु च ज्ञायते ते घटादिपरपर्यायाः कथं न तस्य धर्मा अपि तु धर्मा एव, यथा घटस्य रूपादयः, प्रयोगः—येषामनुपलब्धौ यन्नोपलभ्यते उपलब्धौ चोपलभ्यते तस्य ते धर्मा एव यथा घटस्य रूपादयः नोपलभ्यते च प्रस्तुतमङ्गरं समस्तघटादिपरपर्यायामनुपलब्धौ, उपलभ्यते च तदुपलब्धाविति ते तस्य धर्मा इति । इह चाङ्गरं विचारयितव्यं प्रस्तुतमित्येताध्वमात्रेणैव तत्सर्वपर्यायराशिप्रमाणं साधितं, न चैतदेव केवलमित्यभूतं छेद्यं किं त्वस्ति यात्किमपि वस्तु तत्सर्वमित्यनुतेमेव, सर्वस्यापि व्यावृत्तिरूपतया परपर्यायास-ज्ञावादिनि ।

नहि नवरमवरं पि, सव्वपज्जायमसुमणं पि ।

जं वत्थुमत्थि लोए, तं सव्वं सव्वपज्जायं ॥

गतार्थेव । यद्ययं किमङ्गरमेवाङ्गीकृत्येवं पर्यायमानमुक्तमिति भाष्यकार एवास्तरमाह—

इह अक्षरादिगारो, पञ्चविज्जा य जेण तव्विसओ ।

ते चिनिज्जेते वं, कइ भागो सव्वजावाणं ॥

इहाङ्गराधिकारो यस्मात्प्रस्तुतोऽतस्तस्यैवेवं पर्यायमानमुक्तं छेद्यम् । उपलभ्यते च सर्वं वस्तुवत्थमेव, भवत्वेषं किं तु प्रस्तुतस्याङ्गरस्य के स्यपर्यायाः के च परपर्याया इत्यादि निवेद्यतामित्याह (पन्नवणिज्जेत्यादि) तस्य सामान्येनाकाराद्य-ङ्गरस्य स्वपर्याया विषयस्तद्विषयो येन यतः । के इत्याह—प्रज्ञापनीया अभिज्ञाप्याः पर्याया न पुनर्नभिज्ञाप्याः अतस्ते एवं

चिन्त्यन्ते विचार्यन्ते । कथमित्याह—कतिथो भागस्तेषां भवति, केषां सर्वजावानां सर्वेषामभिज्ञाप्यानभिज्ञाप्यपर्यायाणां समुदितानामित्यर्थः । इदमुक्तं प्रवर्ति—अभिज्ञाप्यं वस्तु सर्वमङ्गे-णोच्यतेऽतस्तदभिधानशक्तिरूपाः सर्वेऽपि तस्याभिज्ञाप्याः प्रज्ञापनीयाः स्वपर्याया उच्यन्ते, शेषास्थानभिज्ञाप्याः परपर्यायाः । अतस्तेऽभिज्ञाप्याः स्वपरपर्यायाः सर्वपर्यायाणां कतिथो भागो प्रवर्तीत्येवं विचिन्त्यत इति । कथमित्याह—

पञ्चविज्जा जावा, वसुण सपज्जया तथा थोवा ।

सेसा परपज्जाया, तो णंतगुणा निरभिलप्पा ॥

यतः प्रज्ञापनीया अभिज्ञाप्या जावाः सामान्येन वर्णानामकारादीनां स्वपर्यायास्ततः स्तोका अनन्ततमप्रागवर्तिनः शेषास्तु निरभिज्ञाप्याः प्रज्ञापयितमङ्कयाः सर्वेऽपि परपर्याया इत्यतः स्वपर्यायेज्योऽनन्तगुणाः सर्वस्यापि हि वस्तुनो लोकालोकाकाशं विहाय स्तोकाः स्वपर्यायाः, परपर्यायास्त्वनन्तगुणाः, लोका-लोकाकाशस्य तु केवलस्याप्यनन्तगुणत्वात् । शेषपदार्थानां तु समुदितानामपि तदनन्तप्रागवर्तित्वात्परीतं छेद्यम् । स्तोकाः परपर्यायाः स्वपर्यायास्त्वनन्तगुणाः । अत्र विनयानुप्रहार्थं स्थापना काचिन्निदर्श्यते—तद्यथा—सर्वाकाशप्रदेशशोरन्त्ये सर्वेऽपि धर्मास्तिकायप्रदेशपरमाणुद्व्यणुकादयः पदार्थाः सङ्गा-वनोऽनन्ता अपि कल्पनीयाः किल, देशसर्वाकाशप्रदेशपदार्थास्तु केवला अपि किल शते प्रतिपदार्थं च पञ्च स्वपर्यायाः । एवं च सति धर्मास्तिकायप्रदेशादीनां सर्वेषामपि पदार्थानां पञ्चाशदेव स्वपर्यायाः, ते च नजसः परपर्यायाः स्तोकाश्च-स्वपर्यायाणां तु पञ्चाशदानि, बहुधर्मा परपर्यायेभ्यस्तस्माच्छेषपदार्थानां सर्वेषामपि नजसोऽनन्तप्रागवर्तित्वान्नजसस्तु केवलस्यापि तेज्योऽनन्तगुणत्वात् स्वपरपर्यायात्पब-हुत्वैवपरीत्यं छेद्यमिति । नजसोऽन्यपदार्थानां च तेनैव निदर्शनेन स्वपर्यायाणां स्तोकत्वं परपर्यायाणां तु बहुत्वं परिभाषनीयम् । तथाहि—कितैकस्मिन् धर्मास्तिकायप्रदेशे पञ्च स्वपर्यायाः, परपर्यायाणां तु पञ्चवत्त्वारिंशदधिकानि पञ्च शतानि । एवमङ्गरपरमाण्वादावपि वाच्यमित्यहं विस्तरंति ।

अथ परो ज्ञाप्यस्यागमेन सह विरोधमुद्गाथयति—

नणु सव्वागासपए—सपज्जया वसुमाणमाइहं ।

इह सव्वद्वपज्जा—यमाणगहणं किमर्थं ति ॥

नन्वित्यसूयायाम्, सर्वस्य लोकालोकवर्तिन आकाशस्य प्रदेशास्तेषां मिश्रिता ये सर्वेऽपि पर्यायास्ते वर्णस्य पर्यायाणां सूत्रं मानं परिमाणमाविष्टम् । सर्वाकाशप्रदेशानां यावन्तः सर्वेऽपि पर्यायास्तावन्त एकस्याङ्गरस्य पर्याया भवन्ति इत्येतावदेवागमे प्रोक्तमित्यर्थः । इह तु “ तं सव्वद्वपज्जायरासिमाणमुणेयव्वं ” इत्यत्र किमिति सर्वद्रव्यपर्यायमानग्रहणं कृतम् । इदमुक्तं भवति—“ सव्वागासपएसगं सव्वागासयएसेहि अणंतगुणियं पज्जवक्खरं निप्पज्जइति ” नन्दिस्त्रे प्रोक्तम् । एतच्च वृत्तौ तत्र व्याख्यातम् । तद्यथा—सर्वे च तदाकाशं च सर्वाकाशं लोकालोकाकाशमित्यर्थः । तस्य च प्रदेशा निर्विभागास्तेषामग्रं परिमाणं सर्वाकाशप्रदेशाग्रम्, सर्वाकाशप्रदेशैः किमनन्तगुणितम् । एकैकस्मिन्नाकाशप्रदेशेऽनन्तानामगुरुद्रव्यपर्यायाणां सङ्गात्पर्यायाङ्गरं पर्यायपरिमाणाङ्गरं निष्पद्यत इति । तदेवागमे केवलसर्वाकाशप्रदेशपर्यायराशिप्रमाणमङ्गरपर्यायमानमुक्तम् । अत्र तु धर्माधर्माकाशपुरुषजीवास्तिकायकाललक्ष-

णसर्वद्वयपर्यायराशिप्रमाणं तदुच्यते इति कथं न विरोधः ? इति । अत्रोत्तरमाह-

थोव चि न निदिष्टा, इह रा धम्मत्थियाइपज्जाया ।
के सपरपज्जायाणं, इवंतु किं होतु वाऽज्जावो ? ॥

स्तोका आकाशपर्यायेऽन्योऽनन्तजागर्भस्ति इति कृत्वा नन्दि-
सूत्रे धर्मास्तिकायादीनां पञ्चद्वयाणां पर्याया न निर्दिष्टा नाऽजि-
हिताः साक्षात् किन्तु य एवं तेन्याऽतिबहवोऽनन्तगुणास्त एव
सर्वाकाशपर्यायाः साक्षादुक्ताः । अर्थतस्तु धर्मास्तिकायादिपर्या-
या अपि नन्दि-सूत्रे प्रोक्ता द्रष्टव्याः । इतरथा यद्येतन्नाज्युपगम्य-
ते तथा ते धर्मास्तिकायादिपर्याया अक्षरस्वपरपर्यायाणां मध्या-
त्मे भवन्तु ? किं स्वपर्याया भवन्तु परपर्याया वा ? किं वाऽभावः
स्वरविषाणरूपो भवतु ? इति त्रयी गतिः । विद्वद्भवे हि ये पर्या-
यास्तैः सर्वैरप्यक्षरादेर्वस्तुनः स्वपर्यायैर्वा जघितव्यं, परपर्या-
यैर्वा, अन्यथाऽज्ञावप्रसङ्गात् । तथाहि-यं कश्चन कश्चित्पर्यायाः
सन्ति तेऽक्षरादिवस्तुनः स्वपरपर्यायाऽन्यतररूपा जघन्त्येव,
यथा रूपादयः । ये त्वक्षरादेः स्वपर्यायाः परपर्याया वा न भवन्ति
ते न सन्त्येव, यथा स्वरविषाणतैर्द्वयादयः । तस्माद्धर्मास्तिकाया-
दिपर्यायाः सूत्रे स्तोक्तत्वेनानुक्ता अपि ' ज एगं जाणह ' इत्यादि-
सूत्रप्रामाण्यादर्थतोऽक्षरस्य परपर्यायत्वेनोक्ता द्रष्टव्या इति ।

अथान्यत् प्रेरयति-

किमणंतगुणा जणिया, जमगुरुलहुपज्जाया पप्सम्मि ।
एकेकम्मि अणंता, पप्सत्ता वीयरगहिं ॥

ननु " सव्वागासपप्ससि अणंतगुणियं " इत्यत्र किमित्या-
काशप्रदेशाः सूत्रे अनन्तगुणा भणिताः । अत्रोत्तरमाह-(जमि-
त्यादि) यद्यस्मात्कारणात् एकैकस्मिन्नाकाशप्रदेशे, अगुरुलघुप-
र्याया वीतरागैस्तार्थकरगणधरैरनन्ताः प्रकृताः प्ररूपिताः । तत-
श्चायमभिप्रायः-इह निश्चयमतेन वादरं वस्तु सर्वमपि गुरु लघु
सूक्ष्मं वाऽगुरुलघु, तत्राऽगुरुलघुवस्तुसंबन्धिनः पर्याया अप्य-
गुरुलघवः समयेऽभिधीयन्ते । आकाशप्रदेशाभागागुरुलघवोऽत-
स्तं च, तत्पर्याया अप्यगुरुलघवो भण्यन्ते । तेषु प्रत्येकमनन्ताः
सन्त्यतः सर्वाकाशप्रदेशाग्रं सर्वाकाशप्रदेशैरनन्तगुणमुक्तमिति
भाव इति । न केवलमप्यक्षरं संज्ञाक्षराद्युच्यते किन्तु ज्ञानम-
पि । तत्र शिष्यः प्रश्नयति- कियत्प्रमाणं तदक्षरमुच्यते, स-
र्वाकाशप्रदेशेऽन्योऽनन्तगुणं कथमेतावत्प्रमाणमुच्यते ? । इहै-
कैक आकाशप्रदेशः खल्वनतैरगुरुलघुपर्यायैः संयुक्तः । ते च
सर्वेऽप्यगुरुलघुपर्याया ज्ञाने ज्ञायन्ते । न च येन स्वज्ञावेनैको
ज्ञायते तेनापरोऽपि, तयोरेकत्वप्रसङ्गात्, किन्त्वन्येन स्वज्ञावे-
न । ततो यावन्तो गुरुलघुपर्यायास्तावन्तो ज्ञानस्वज्ञावाः ।
उक्तं च- " जावइय पज्जवा ते, तावइया तेसु नाणमेया वि । "
इति भवति सर्वाकाशप्रदेशेऽन्योऽनन्तगुणः । आह च-
बृहद्भाष्ये-" अक्षरमुच्यते नाणं, पुण होज्जाहि किं पमाणं
तु । भणइ अणंतगुणियं, सव्वागासपप्ससि ॥ किह होइ अणं-
तगुणं, सव्वागासपप्ससरासीतो । भणइ जं पकेको, आगास-
स्स पप्ससो व ॥ संजुसो णं तेहिं, अगुरुलहुपज्जवाहि नियमेण ।
तेण व अणंतगुणियं, सव्वागासपप्ससि ॥ " पुनरपि शिष्यः
प्राह-कथमेतदवसीयत एकैक आकाशप्रदेशोऽनन्तैरगुरुलघु-
पर्यायिरूपेतः ? उच्यते-इह द्विविधं वस्तु-रूपिद्रव्यमरूपिद्रव्यं
च । तत्र रूपिद्रव्यं चतुर्धा । तद्यथा-गुरुलघु अगुरुलघु च ।
एतद्रूपिद्रव्यते-व्यवहारतो निश्चयतः पुनर्द्विविधमेव-गुरुलघु अगु-
रुलघु च । वृ० ।

संप्रति यथा ज्ञानं सर्वाकाशप्रदेशेऽन्योऽनन्तगुण
भवति तथा दर्शयति-

उवन्नप्पी अगुरुलहु-संयोगसरादिणो य पज्जाया ।
एतेण हुंतणंता, सव्वागा सप्पप्ससि ॥

चतुर्णामप्यस्तिकायानां पुनर्नास्तिकायस्य च ये अगुरुलघवः
पर्यायाः, उपलक्षणमेतत् वादरस्कन्धानाम् । अगुरुलघुपर्यायाश्च
यावन्तश्चाक्षरेषु स्वरूपतोऽभिलाषमेदतो वा संयोगा वैभोदा-
त्तादिभिः स्वरैरभिलप्यन्ते भाषाः, आदिशब्दाद् ये चान्ये शकुन-
रुतादिगताः स्वरविशेषा ये च जीवपुनसगताश्चेष्टाविशेषास्ते
सर्वेऽपि गृह्यन्ते । एतेषां सर्वेषामप्युपलब्धिर्भवति । न च येन
स्वभावेनैकस्य तेनैवान्यस्य, किन्तु भिन्नं । तदेतेन प्रकारेण
ज्ञानस्य स्वभावाः सर्वाकाशप्रदेशेऽन्योऽनन्तगुणाः वृ० १ न० ।

प्रकारान्तरेण प्रेरयन्माह-

तत्थाविसेसयं ना-णमक्षरं इह सुयक्षरं पगयं ।

तं किह केवलपज्जा-यमाणतुल्लं हविज्जाहि ॥

(तर्थाति) " सव्वागासपप्ससि सव्वागासपप्ससि अणंतगु-
णिय पज्जवक्षरं निपपज्जइ " इत्यत्र सूत्रं नन्दिभ्यने अविशे-
षितं सामान्येनैव (नाखमक्षरं ति) ज्ञानमक्षरं प्रतिपादितम्,
अविशेषाऽभिधाने च केवलज्ञानस्य महत्वात्तदेव तत्राक्षरं ग-
म्यते । इह तु श्रुतज्ञानावचाराधिकारात्कुताक्षरमकाराद्येवाक्ष-
रशब्दवाच्यत्वेन प्रकृतं प्रस्तुतम् । ततः को दोष इत्याह-तस्मा-
कारादिश्रुताक्षरं कथं केवलपर्यायमानतुल्यं भवेन्न कथंचिदि-
त्यर्थः । अयमभिप्रायः-केवलस्य सर्वद्वयपर्यायवस्तुत्वाद्भवे-
तु सर्वद्वयपर्यायमानता, श्रुतस्य तु तदन्तर्जागविषयत्वात्कथं
तत्पर्यायमानतुल्यतेति ? अत्रोच्यते-ननु तत्रापि " अक्षरस-
क्षीसम्मं साइयं खलु " इत्यादिप्रक्रमेऽपर्यवसितभूते विचा-
र्यमाणे " सव्वागासपप्ससि " इत्यादिसूत्रं पठ्यते, अतो यथेह
तथा तत्रापि श्रुताधिकारादक्षरमकाराद्येव गम्यते, न तु केवला-
क्षरम् । अथ श्रूते-तत्र द्वितीयमनन्तरं सूत्रं यत् पठ्यते " सव्य-
जीवाणं अक्षरस्स अणंतजागो नित्युगर्घाऽयसो स्ति " एतस्मा-
त्केवलाक्षरं तत्र गम्यते न तु श्रुताक्षरं सकलछादशाङ्गविदां सं-
पूर्णस्यापि श्रुताक्षरस्य सद्भावात्सर्वजीवानामक्षरस्याऽनन्तभागो
नित्योद्घाट इत्यस्यार्थस्यानुपपत्तेः । अहो ! असमीकितमभिधा-
नं, यत एवं सति केवलज्ञानं संपूर्णस्यापि केवलाक्षरसद्भावात्स-
र्वजीवानामक्षरस्याऽनन्तभागो नित्योद्घाट इत्यस्यार्थस्याऽनुप-
पत्तिरेव । अथ मनुष्ये तत्राऽविशेषेण सर्वजीवग्रहणे सत्यपि
प्रकरणादपिशब्दाद्वा केवलज्ञानो विहायाऽन्येषामेवाऽक्षरस्याऽ-
नन्तभागो नित्योद्घाट इति केवलाक्षरग्रहणेऽविरोधः । हन्त !
तदेतच्छ्रुताक्षरग्रहणेऽपि समानम्, यतस्तत्राविशेषेण सर्वजीव-
ग्रहणे सत्यपि प्रकरणादपिशब्दाद्वा समस्तछादशाङ्गविदो विहा-
याऽन्येषामेवास्मदादीनामक्षरस्यानन्तभागो नित्योद्घाट इती-
हापि शक्यत एव वक्तुम् । तस्मात्तत्रेह च श्रुताक्षरमकाराद्येव
गम्यते । यद्यि वाऽत्र श्रुताक्षरं, तत्र केवलाक्षरमपि प्रयतु, न च
श्रुताक्षरस्य केवलपर्यायतुल्यमानता विरुद्ध्यते । कथमित्याह-

सयपज्जवहि तं के-वलेण तुल्लं न होज्ज न परेहिं ।

सयपरपज्जाएहिं, तुल्लं तं केवलेणेव ॥

स्वकाः स्वकीया अकारकाराकारादयोऽनुगताः पर्यायाः श्रुतज्ञान-

स्य स्वपर्याया इत्यर्थः । तैरनुगतैः स्वपर्यायैः, तच्छ्रुताकरं केवलज्ञानं केवलज्ञानेन तुल्यं न भवेत्, सर्वपर्यायानन्तजागवर्तित्वात् । तच्छ्रुतज्ञानं स्वपर्यायाणां, केवलज्ञानं तु सर्वद्रव्यपर्यायराशि-प्रमाणं, सर्वेष्वपि तेषु व्यापारात् । तथाहि-लोके समस्तद्रव्याणां पिण्डितः पर्यायराशिरनन्तानन्तस्वरूपोऽप्यस्तकल्पनया किञ्च लक्ष्म, एतन्मभ्यास्तुतज्ञानस्य स्वपर्यायाणां किञ्च ज्ञातं, तदुन्-लक्ष्म तु परपर्यायाः, केवलज्ञानत्वे तल्लक्ष्मपि पर्यायाणामुपल-भ्यते, सर्वोपलब्धिस्वभावत्वात्तस्य । ते चोपलब्धिर्विशेषाः सर्वेऽपि केवलस्य पर्यायाः स्वभावाः, हेयोपलब्धिस्वभावत्वात् ज्ञानस्य । एवं च सति लक्ष्मपर्यायं केवलं, भुतस्य तु ज्ञातं स्व-पर्यायाणाम्, अतस्तैस्तत्केवलपर्यायराशितुल्यं न ज्ञेयमिति स्थितम् । तर्हि परपर्यायेस्तत्तस्य तुल्यं भविष्यतीत्याह-न परै-नापि परपर्यायेस्तत् केवलज्ञानं तुल्यं भवेत् । तथाहि-घटादि-व्यावृत्तिरूपाः परपर्यायास्तस्य विद्यन्तेऽनन्तानन्ताः, कल्पन-या तु शतानलक्षमानास्तथापि सर्वद्रव्यपर्यायराशितुल्या न भवन्ति, सर्वपर्यायानन्तभागेन कल्पनया शतरूपेण सद्भाषत-स्त्वनन्तात्मकेन स्वपर्यायराशिना न्यूनत्वात् केवलस्य तु संपूर्ण-सर्वपर्यायराशिमानत्वादिति । स्वपरपर्यायेस्तु तत्केवलपर्यायतु-ल्यमेव । केवलवत्तस्यापि सर्वद्रव्यपर्यायप्रमाणत्वादिति । आह-यद्येवं केवलज्ञानं सहाऽस्य को विशेषः? उच्यते, अस्ति विशेषः यतः-

अविसेसकेवलं पुण, सयपज्जाएहि चेव तत्तुद्वं ।

जस्येयं पइ तं सै-वभाववावार विणिजुत्तं ॥

उभयत्र सर्वद्रव्यपर्यायराशिप्रमाणत्वे तुल्येऽपि भुतकेवल-योरस्ति विशेष इत्येव पुनः शब्दोऽत्र (विशेषद्योतनार्थः) । कः पुनरसौ विशेष इत्याह-अविशेषेण पर्यायसामान्येन युक्तं केवलमाविशेषकेवलं स्वपरविशेषराहितैः सामान्यत एवाऽनन्त-पर्यायेर्युक्तं केवलज्ञानमविशेषकेवलमित्यर्थः । तदेवं नूतं केवलं स्वपर्यायेरेव तत्तुल्यं, तेन प्रक्रमानुवर्त्तमानसर्वद्रव्यपर्यायराशि-ना तुल्यं तच्छ्रुतं, अतज्ञानं तु समुदितैरेव स्वपरपर्यायेस्तत्तुल्य-मिति विशेष इति भावः । कथं पुनः केवलज्ञानस्य तावन्तः स्वपर्याया इत्याह- (जण्येयमित्यादि) यद्यस्मात्तत्केवलज्ञानं सर्वद्रव्यपर्यायलक्षणं हेतुं प्रति सर्वजावेषु निःशेषज्ञातव्यपदार्थेषु योऽसौ परिच्छेदलक्षणां व्यापारस्तत्र विनिर्युक्तं प्रति समं प्रवृत्तमदित्यर्थः । इदमुक्तं जवति । केवलज्ञानं सर्वानपि सर्वद्रव्यपर्यायान् जानाति । ते च तेन ज्ञायमाना ज्ञानवादिन-यमनेन तद्रूपनया परिणताः, ततो ज्ञानमयत्वात् केवलस्य स्व-पर्याया एव जवन्ति, अतः केवलज्ञानं तैरेव सर्वद्रव्यपर्यायराशि-तुल्यं भवति । भुतादिज्ञानानि तु सर्वद्रव्यपर्यायराशेरनन्तम-मेव जागं जानन्त्यतस्तेषां स्वपर्याया एतावन्त एव भवन्त्यतो न भुतज्ञानं स्वपर्यायेस्तत्तुल्यं, नदनन्तभागवत्स्वपर्यायमानत्वा-दिति भुतकेवलपर्यायविशेषः । अत्र पक्षे केवलस्य परपर्यायविवक्षा न कृता । यं हि केवलस्य निःशेषज्ञेयगता विषयभूताः पर्यायास्ते ज्ञानद्वैतवादिनयमनेन ज्ञानरूपत्वादार्थापत्त्यैव स्वपर्यायाः प्रोक्ता न तु पर्यायाज्ञावः प्रोक्तः । वस्तुस्थित्या पुनरिदमपि स्वपरपर्या-यान्वितमेव दर्शयति-

वत्पुसहावं पइ तं, पि सपरपज्जायजेयओ जिञ्जं ।

तं जेण जीवभावो, भिक्खा य तओ घडाईयं ॥

वस्तुस्वजावं प्रति यथावस्थितं वस्तुस्वरूपमाश्रित्य तदपि

केवलं ज्ञानमकाराद्यकारवत्स्वपरपर्यायभेदतो भिन्नमेव न तु यथोक्तनीत्या स्वपर्यायान्वितमेवेति भावः । कुत इत्याह-येन कारणेन तत्केवलज्ञानं जीवजावः प्रतिनियतो जीवपर्यायो न घ-टादिस्वरूपं तथापि घटाद्यस्तत्स्वजावः किन्तु ततो जिञ्जा इति, तेन ज्ञायमाना अपि ते कथं तस्य स्वपर्याया जवेयुः, सर्व-संकरीकत्वादिप्रसङ्गात् । तस्माद्भूतत्वाच्चेतनत्वसर्ववेषुत्वाप्रति-पातित्वनिराधरणत्वादयः केवलज्ञानस्य स्वपर्यायाः । घटादिप-र्यायास्तु व्यावृत्तिर्माश्रित्य परपर्यायाः । अन्ये तु व्यावृत्तते-स-र्वद्रव्यगतान्सर्वानपि पर्यायान् केवलज्ञानं जानाति, येन च स्व-भावेनैकं पर्यायं जानाति न तेनैवापरमपि, किन्तु स्वजावभेदेन, अ-न्यथा सर्वद्रव्यपर्यायैकत्वप्रसङ्गात्, तस्मात्सर्वद्रव्यपर्यायराशि-तुल्याः स्वजावजेदलक्षणाः केवलज्ञानस्य स्वपर्यायाः, सर्वद्रव्य-पर्यायास्तु परपर्याया इत्येवं स्वपर्यायपरपर्यायाभोजयेऽपि पर-स्परं तुल्याः केवलस्येति । एवं च सति किं स्थितमित्याह-

अविसेसयं पि सुत्ते, अक्षरपज्जायमाणमाइद्वं ।

सुयकेवलक्षराणां, एवं दाएहं पि न विरुद्धं ॥

एवं सत्यविशिष्टमपि नन्दिसूत्रे यत्सर्वाकाशप्रदेशाप्रमनन्त-गुणितमक्षरपर्यायप्रमाणमादिष्टं ततः भुतस्य केवलस्य वा न विरुद्धं, भुताक्षरस्य केवलस्य चोक्तन्यायेनार्थतो द्वयोरपि स-मानपर्यायत्वात्, तथापि भुतस्य केवलस्य च स्वपरपर्यायास्ता-वन्निर्वाहं तुल्या एव । स्वपर्यायास्तु 'यद्यन्यत्वे तु व्यावृत्तते' इत्यादिनाऽऽगमेनानन्तरमेव केवलस्य भूयांसः प्रोक्तास्तथापि तेषां व्यावृत्तत्ववन्तः भुतस्य परपर्याया बर्द्धन्त इति तदेवं द्वयोरपि सामान्यतः पर्यायसमानत्वमित्युभयोरपि ग्रहणे सूत्रे न किमपि श्रूयत इति । नन्वेतत्सर्वपर्यायपरिमाणमक्षरं किं सर्वमपि ज्ञानावरणकर्मणाऽऽश्रियते न वेत्याह-

तस्स उ अणंतजागो, निचुग्यादो य सव्वजीवाणं ।

जणिओ सुयम्मि केवल्लि-वज्जाणं तिविहभेओ वि ॥

तस्य च सामान्येनैव सर्वपर्यायपरिमाणाक्षरस्यानन्तभागो नित्याद्वाटितः सर्वदेवानावृतः । केवलसिधार्जानां सर्वजीवानां ज-घन्यमभ्यमेत्कष्टात्रिविधज्ज्ञेदोऽपि भुते भणितः प्रतिपादित इति ।

तत्र सर्वजघन्यस्याऽक्षराऽनन्तभागस्य स्वरूपमाह-

सो पुण सव्वजहओ, येयसं नावरिज्जइ कयाइ ।

लुक्कोसावरणम्मि वि, जलयच्छुअकभासोव ॥

स पुनः सर्वजघन्योऽक्षरानन्तभाग आत्मनो जीवत्वनिबन्धनं चैतन्यमात्रं, तच्च तावन्मात्रमुत्कृष्टावरणेषु सति जीवस्य कदा चिदपि नाश्रियते न तिरस्क्रियते, अजीवत्वप्रसङ्गात् । यथा-सु-ष्टुपि जलदृष्ट्यस्यार्कस्याऽऽदित्यस्य भासः प्रकाशो दिनरात्रि-विज्ञाननिबन्धनं किञ्चित्प्रज्ञामात्रं कदापि नाऽऽश्रियते, एवं जी-वस्यापि चैतन्यमात्रं कदाचिन्नाऽऽश्रियत इति भाव इति । केषां पुनरसौ सर्वजघन्योऽक्षराऽनन्तभागः प्राप्यत इत्याह-

थीणदिसहियणाणा-वरणोदयओ स पत्थिवाइणं ।

वेऽदियाइयाणं, परिवट्ठप कमवितोहीण ॥

स्यामर्कमिदानीकोदयसहितोत्कृष्टज्ञानावरणोदयादसौ सर्व-जघन्योऽक्षरानन्तभागः पृथिव्याद्येकेन्द्रियाणां प्राप्यते, ततः कमविशुद्धा इन्द्रियादीनामसौ क्रमेण वर्द्धत इति । तद्युक्त्येव मध्यमश्च केषां मन्तव्य इत्याह-

उक्कोसो उक्कोसय-सुयणाणविओ तओ वसेसाणं ।

होइ विमज्जो मज्जे छट्ठाणगयाण पाएण ॥ ४७ ॥

स एवाक्षराऽनन्तजाग उत्कृष्टो भवत्युत्कृष्टभुतज्ञानविदः संपूर्ण-
भुतज्ञानस्येत्यर्थः । अत्राह-नन्वस्य कथमक्षराऽनन्तभागो या-
चना भुतज्ञानाऽक्षरं संपूर्णमप्यस्य प्राप्यत एव ? । मत्स्यम् । किन्तु
संलुलितसामान्यभुतकेवलज्ञाक्षराऽपेक्षयैवास्याऽक्षरानन्तजागो वि-
वर्तिनः, “ केवलविज्ज्ञाणे तिविहभेमो वि ” इत्यनन्तरवचनात् ।
अन्यथा हि यथा केवलिनः संपूर्णकेवलाऽक्षरयुक्तत्वेनाक्षराऽनन्त-
भागास्त्रिविधोऽपि न संजयतीति तद्वर्जनं कृतम् । एवं संपूर्णभु-
तज्ञानिनोऽपि समस्तभुताऽक्षरयुक्तत्वेनाक्षराऽनन्तभागस्त्रिवि-
धोऽपि न संजयतीति, तद्वर्जनमपि कृतं स्यात्, तस्मान्न संमिलित-
सामान्याक्षरापेक्षयैवास्याक्षरानन्तभागः प्राक्तः, सामान्ये वाऽ-
क्षरे विवर्तिते केवलज्ञाक्षरापेक्षया भुतज्ञानाक्षरस्य संपूर्णस्याप्य-
नन्तभागवर्तित्वं युक्तमेव, केवलज्ञानस्वपर्यायेत्यर्थः भुतज्ञान-
स्वपर्यायाणामनन्तजागवर्तित्वात् तस्य परोक्षविषयत्वेनास्पृष्ट-
त्वाच्चेति । यच्च समुदितस्वपर्यायाऽपेक्षया भुतकेवलज्ञाक्षरयो-
स्तुल्यत्वं तद्विह न विवर्तितमेवेति । अन्ये तु “ सो उण स-
व्यजहसो वेयसं ” इत्यादिगाथायां स पुनरक्षराभ इति व्याच-
कृते, इदं चाऽनेकदोषाऽन्वितत्वाज्जिनमरुगाणिक्रमाभ्रमणपुज्य-
टीकायां चाऽदर्शनादसङ्गतमेव लक्षयामः । तथा हि-“ तस्स
उ अणंतभागो निरुचुग्घामो ” इत्याद्यनन्तरगाथायाः मक्षराऽनन्त-
जाग एव प्रकृतः, अक्षरज्ञानस्वऽनन्तरपरामर्शेना तच्छब्देन कु-
तो द्वयः ? किमाकाशात्पतितः ? । किं च, यद्यऽक्षरज्ञान इतीह
व्याख्यायते तर्हि “ केवलविज्ज्ञाणे तिविहभेमो वि ” इत्यत्र किं-
मिति केवलिनो वर्जनं कृतं ? यथा हि भुताक्षरमाश्रित्योत्कृष्टोऽक्ष-
रज्ञाभः संपूर्णभुतज्ञानवतां सज्यते तथा केवलज्ञाक्षरमङ्गीकृत्यो-
त्कृष्टोऽसौ केवलिनोऽपि सज्यत एव, किं तद्वर्जनस्य फलम् ? । त-
मभ्रमणपुज्येभ्य “ धीणादि ” इत्यादिगाथायामित्थं व्याख्यातम्-
स च किल अधन्योऽनन्तजाग इत्यादि । अथ सामान्यमक्षरं नेह
प्रक्रमे गृह्यते किन्तु भुताक्षरमेवेति । तद्युक्तम्, चिरन्तनटीकाद्व-
येऽप्यक्षरस्य सामान्यस्यैव व्याख्यानात् । किं च-विशेषतोऽत्र
भुताक्षरे गृह्यमाणे तस्य भुताक्षरस्याऽनन्तभागः सर्वजी-
वानां नित्योद्घाट इति व्याख्यानमापद्यते । एतच्चाऽयुक्तम्,
संपूर्णभुतज्ञानिनां ततोऽनन्तजागादिहीनभुतज्ञानवतां च भुताक्ष-
रानन्तजागवस्थानुपपत्तेः । किं च, “ सो उण केवलविज्ज्ञाणे नि-
विहभेमो वि ” इत्यतद्वचनमेव स्यात्, केवलिनः सर्वथैव भुता-
क्षरस्यासंज्ञेन तद्वर्जनस्याऽऽनर्थक्यप्रसङ्गाच्चेति, परमार्थे चेह
केवलिनो बहुभुतावा विदन्तीत्यलं प्रसङ्गम् । विमध्यममक्षरान-
न्तभागमाह-ततस्तस्मादुत्कृष्टभुतज्ञानविदोऽवशेषाणामेकेन्द्रि-
यसंपूर्णभुतज्ञानिनो मध्ये वर्तमानानां षट्स्थानपतितानामनन्त-
भागादिगतानां प्रायेण विमध्यो मध्यमाक्षरानन्तभागो भवति,
एकस्मादुत्कृष्टभुतज्ञानिनोऽवशेषाः केचित् भुतमाश्रित्य तुल्या
अपि भवन्त्यत उत्क्रमायेणावशेषाणां विमध्यम इति । अयमर्थः-
विवर्तितादेकस्मादुत्कृष्टभुतज्ञानिनोऽविशेषाणामपि केषांचिदु-
त्कृष्टभुतज्ञानवतां तत्तुल्य एवाऽक्षरानन्तभागो भवति न तु
विमध्यम उत्कृष्ट इत्यर्थः । इति सप्तचत्वारिंशत्तार्थः ।
इत्यक्षरभुतं समाप्तम् । विशेषः ॥

पत्तेयमक्षराई, अक्षरसंज्ञोय जत्तिया होए ।

एवइया मुयनाणे, पयमीओ होंति नायव्वा ॥

एकमेकं प्रति प्रत्येकमक्षराण्यकारादीन्यनेकमेवानि । यथा-

अकारः सानुनासिको निरनुनासिकश्च । पुनरेकैकस्त्रिधा-इत्ये-
कीर्षः प्लुतश्चेति । पुनरेकैकस्त्रिविधः-उदासोऽनुदासः स्वरितश्च ।
इत्येवमकारोऽष्टादशभेदः । एवमिकारादिष्वपि यथासंभवं भेद-
जालमभिधानीयमिति । तथाऽक्षराणां संयोगा अक्षरसंयोगा
द्वयादयो यावन्तो लोके, यथा-घटः पट इत्यादि, व्याघ्रः स्त्रीत्यादि ।
एवमेतऽनन्ताः संयोगाः, तत्राप्येकैकः स्वपरपर्यायापेक्षयाऽनन्त-
पर्यायः, अत एतावत्यः भुतज्ञाने प्रकृतयो भेदा ज्ञातव्या इति
निर्युक्तिगाथार्थः ।

अथ भाष्यम्—

संजुत्तासंजुत्ता-ए ताणमेकक्षराईसंज्ञोय ।

होंति अणंता तत्थ वि, एकैको एतपज्जाओ ।

एकमक्षरमादिषेषां द्वयादीनां तान्यकाक्षरादीनि, तेषां संयोगा
एकाक्षरादिसंयोगाः, ते अनन्ता भवन्ति । केषां ये एकाक्षरादिसं-
योगा इत्याह-तेषामकारकाराद्यक्षराणाम् । कथंभूतानामि-
त्याह-संयुक्तासंयुक्तानाम् । तत्र संयुक्तैकाक्षरसंयोगो यथा-
अग्निः प्राप्त इत्यादिः । असंयुक्तैकाक्षरसंयोगो यथा-घटः पट
इत्यादिः । एतं साक्षरसंयोगा अनन्ताः । एकैकश्च संयोगः स्व-
परपर्यायैः पूर्वानिहितन्यायेनाऽनन्तपर्याय इति ॥

अथ परमतमाशङ्क्योत्तरमाह—

संखिज्जक्षरजोय, होंति अणंता कहं जमजिधेयं ।

पंचत्थिकायगोय-मन्नोअविलक्खणमणंतं ॥

संख्येयानि च तान्यकाराद्यक्षराणि, तेषां योगाः संयोगाः कथ-
मनन्ता भवन्ति न घटन्त एवेति भावः । अत्रोत्तरमाह-यद्य-
स्मात्संख्येयानामप्यक्षराणामभिधेयमनन्तम् । कथं ज्ञातमित्याह-
म-योग्यविलक्षणं परस्परविस्तरशम् । किं विषयमित्याह-पञ्चा-
स्तिकायगोचरं पञ्चास्तिकायगतस्कन्धदेशप्रदेशपरमाणुका-
दिकम्, अभिधेयानन्त्याच्चाभिधानस्याप्यानन्यमवसेयमिति ।

एतद्वै भावयति—

अणुओ पएसवुहुं-ए जिअरुवाइ धुवमणंताइ ।

जे कमसो दव्वाइ, हवंति भिआजिहाणाइ ॥

इहास्मादणुतः परमाणुतः प्रारज्य क्रमशः प्रदेशवृद्ध्या पुन-
लास्तिकायेऽपि ध्रुवं सर्ववैवानन्तानि भिन्नरूपाणि द्रव्याणि
प्राप्यन्ते भिन्नाभिन्नानि चैतानि, यथा-परमाणुद्व्यणुकस्य-
णुकश्चतुरणुको यावद्वन्तप्रदेशिक इति, प्रत्येकं चानेकाभिधाना-
न्येतानि, तद्यथा-अणुः परमाणुनिर्देशो निरवयवो निःप्रदेश
अप्रदेश इति, तथा द्व्यणुको द्विप्रदेशिको द्विजो द्व्यवयवः । इ-
त्यादि सर्वद्रव्यसर्वपर्यायेष्वायेजनीयम् । यस्माच्चैवमभिधेयम-
नन्तं विसदृशरूपं जिन्नाभिधानं च तस्मात्किमित्याह—

तेणभिहाणमाणं, अभिधेयाणंतपज्जवसमाणं ।

जे च सुयम्मि वि भणियं, अणंतगमपज्जयं मुत्तं ॥

यतोऽभिधेयमनन्तं जिन्नरूपं जिन्नाभिधानं तेन कारणेना-
क्षरसंयोगरूपाणामभिधानानां यत्संख्यारूपं मानं परिमाणं न-
दपि जवति । कियदित्याह-अभिधेयजदेनाऽभिधानस्यापि जे-
वात् न हि येनैव रूपेण घटादिशब्दे अकारादिषुः संयुक्तास्ते-
नैव स्वरूपेण पटादिशब्देऽपि अभिधेयैकत्वप्रसङ्गात्, कल्पशब्दा-
भिधेयत्वात् घटतत्त्वरूपवदिति, अतोऽभिधेयानन्त्यादभिधा-
नानन्यमिति यत्ततः सूत्रेऽप्यभिहितम् । “ अणंतागमा अणंता
पज्जवा ” इत्यतः स्थितमेतत् “ संजुत्तासंजुत्ताणं ” इत्यादीति
गाथाचतुष्टयार्थः । विशेषः ॥

उच्चयं भावक्षरओ, अणक्षरं होज्ज वंजणक्षरओ ।

मझ्नाणं सुत्तं पुण, उभयं पि अणक्षरं करउ ॥

इहाक्षरं तावद्विधिम-इत्याक्षरं भावाक्षरं च । तत्र इत्याक्षरं पुस्तकादित्यस्ताकारादिरूपं, तावदादिकारणजन्यः शब्दो वा । एतच्च व्यज्यतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनाक्षरमप्युच्यते, भावाक्षरं त्वतः स्फुरदकारादिवर्णानुरूपम् । एवं च सति (प्रावक्षर-ओ सति) प्रावाक्षरमाश्रित्य मतिज्ञानं ज्ञेयम् । कथंभूतमित्याह- (उभयं ति) उभयरूपमक्षरवदनक्षरं चेत्यर्थः । मतिज्ञानज्ज्ञे-ह्यवग्रहे भावाक्षरं नास्तीति तदनक्षरमुच्यते । ईहादिषु तु तद्दे-षु तदेतेषु तदस्तीति मतिज्ञानमक्षरवत् प्रतिपादितमिति भावः । (अनक्षरं होज्ज सति) व्यञ्जनाक्षरं विद्यते, तस्य इत्यभ्युत्पन्न-कट्वात् इत्यमरित्वेनाप्रसिद्धत्वादिति (सुत्तं पुणो सति) सूत्रं श्रुतज्ञानं पुनरुभयमपि इत्यभ्युत्पन्नं भावश्रुतं चेत्यर्थः । विशेषः । अकारादिलब्धकाराणामन्यतरस्मिन् । कर्म० १ कर्म० । करणश-न्ये, त्रि० उज्ज्वले, मोक्षे च । न० वाच० ।

अक्षरगुण-अक्षरगुण-पुं० ६ त० स० । अकारादीनामक्षरा-णां गुणोऽनन्तागमपर्यायवत्त्वमुच्चारणं च, अन्यथाऽर्थस्य प्रति-पादयितुमशक्यत्वात् । सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० ।

अक्षरगुणमसंघटना-अक्षरगुणमसंघटना-स्त्री० अक्षरगु-णेन मतेः (मतिज्ञानस्य) संघटना, भावश्रुतस्य इत्यभ्युत्पन्नं प्रकाशनेऽक्षरगुणस्य मत्या संघटनायां बुद्ध्या रचनायां च । सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० ।

अक्षरपृष्ठिया-अक्षरपृष्ठिका-स्त्री० ब्राह्म्या क्षिपेर्नवमे द्वेक्षवि-धाने । प्रज्ञा० १ पद ।

अक्षरलंज-अक्षरलज-पुं० पुरुषस्त्रीनपुंसकघटपटादिवर्ण-विज्ञाने, “ अक्षरलंजो सखी-ण होज्ज पुरिसाश्वमविष्ठाणं । कत्तो असखीणं, जणियं च सुयम्म तेसि पि ” विशेषः । सूत्र० ।

अक्षरविमुच्छ-अक्षरविशुच्छ-त्रि० पदैरक्षैर्वाऽलङ्घ्यते, पं० च० ।

अक्षरसंबन्ध-अक्षरसंबन्ध-पुं० वर्णव्यक्तिमति, स्था० २ ग० ३ उ० । (अस्य व्याख्या ‘भासा’ शब्दे)

अक्षरसंक्षिवाय-अक्षरसंक्षिपात-पुं० अक्षराणां संक्षिपाताः संयोगाः । राय० । अकारादि (वर्ण) संयोगेषु, “अजिणाणं जिणसंका-साणं सव्वक्षरसंक्षिवायाणं” स्था० ३ टा० ४ उ० ।

अक्षरसम-अक्षरसम-न० (अक्षरैः समो यत्र) गेयस्वरभेदे, यत्र अक्षरे दीर्घे दीर्घस्वरः क्रियते, ह्रस्वे ह्रस्वः, प्लुते प्लुतः, सानुनासिके सानुनासिकस्वदक्षरसममिति, स्था० ७ ग० ।

अक्षरममास-अक्षरममास-पुं० अकारादिलब्धकाराणां द्वा-दिसमुदायः, कर्म० १ कर्म० ।

अक्षरवाया-देशी-दिगेत्यर्थः, दे० ना० १ वर्ग ।

अक्षरल-देशी-पुं० (अक्षरोट) इति प्रसिद्धे, वृक्षे, तत्फल-च, न० प्रज्ञा० १६ पद ।

अक्षरलिअं-देशी-प्रतिफलिते, दे० ना० १ वर्ग ।

अक्षरक्षिय-अक्षरक्षित-त्रि० न० त० । अप्रच्युते, स्वकर्तव्ये, अप्रमत्ते, वाच० । उपलक्षकत्वात्कुलनृजागे, लाङ्गलमिव स्ख-लति यत्तत्स्खलितं, न तथाऽस्खलितम् । सूत्रगुणज्ज्ञे, अनु० । ग० । आ० म० प्र० ।

अक्षरक्षित्यचरित्त-अक्षरक्षितचारित्र-पुं० अक्षरक्षितमतिचार-रहितं चारित्रं मूलगुणरूपं यस्यासौ अक्षरक्षितचारित्रः । नि-रतिचारचारित्रे, ईदृशेन साकं केवल्यपि विदरेत् । “ गीयत्थे जे सुसंविमो, अणासस्सी इदंअप । अक्षरक्षित्यचरित्ते य, रागदोसविबज्जप ” ग० १ अधि० ।

अक्षरक्षितादिगुणयुत-अक्षरक्षितादिगुणयुत-त्रि० अक्षरक्षि-तममितमव्यत्याम्रमितमित्यादिगुणयुक्ते, “ अक्षरक्षितादिगुणयु-तैः स्तोत्रैश्च महामतिप्रयितैः ” बो० ए विव० ।

अक्षरवाडग-अक्षरपाटक-पुं० अक्षरे व्यवहारे पाटयति दीप्यते । पटदीप्तौ-णवुल् । व्यवहारनिर्णेतारि धर्माध्यक्षे, वाच० । चतुरक्षा-कारे (आसने,) “ तेसि णं बहुमज्जदेसजाप पत्तेयं २ वहरा-मया अक्षरवाडगा पण्णा ” जी० ३ प्रति० ।

अक्षरसुत्तमाला-अक्षरसुत्तमाला-स्त्री० अक्षा रुक्षाक्षाः फलवि-शेषास्तेषां सम्बन्धिनी सुत्रप्रतिबद्धा माला आवली वा सा तथा सैव गण्यमानैर्निर्मासतयाऽतिव्यक्तत्वात् । रुक्षाक्षमालायाम्, “ अक्षरसुत्तमाला विव गणिज्जमाणहि ” अणु० ३ वर्ग ।

अक्षरसोय-अक्षरसोतस्-न० चक्रधूःप्रवेशरन्ध्र, ज० ७ श० ६ उ० ।

अक्षरसोयप्पमाण-अक्षरसोतःप्रमाण-त्रि० अक्षरसोतःप्रमाण-प्रवेशरन्ध्रं, तदेव प्रमाणमक्षरसोतःप्रमाणम् । ज० ७ श० ६ उ० । चक्रनाभिद्विचक्रप्रमाणे, औ० ।

अक्षरसोयप्पमाणमेत्त-अक्षरसोतःप्रमाणमात्र-त्रि० अक्षरसोतः प्रमाणेन मात्र परिमाणमवगाहतो यस्य स तथा । (चक्रनाभि-च्छिद्रप्रमिताऽवगाहे) “ तेणं कास्सेणं तणं समणं गंगासिधुओ महाणइतो रहपदवित्थराओ अक्षरसोयप्पमाणमेत्तं जलं वांजिहि सि ” म० ७ श० ६ उ० ।

अक्षर-आख्या-स्त्री० आ-ख्यायतेऽनया । आ-ख्या-अह । वाच० । अभिधाने, “ कासो उ संदक्खा, ” इत्याख्या इत्य-भिधानम् । स कासः प्रतिपत्तव्यः । वृ० ३ उ० ।

अक्षरार्थ-आख्यातिक-न० पठति तुङ्गे इत्यादि (आख्यात-निष्पन्ने) यवज्ज्ञेदे, आ० म० द्वि० । विशेषः । धावतीत्याख्याति-कम्, क्रियाप्रधानत्वात् । अनु० । साध्यक्रियापदे, ‘यथाऽकरोत् करोति करिष्यति’ प्रश्न० संब० २ द्वा० ।

अक्षरार्थद्वारा-आख्यायिकास्थान-न० कथानकस्थाने, आ-चा० २ अ० ११ अ० ।

अक्षरार्थाणिस्सिय-आख्यायिकानिश्चित-न० आख्यायिका प्रतिबद्धेऽस्तत्प्रमाणं, एव नवमो मृदाज्ज्ञेदः । स्था० १० टा० ।

अक्षरार्था-आख्यायिका-स्त्री० आ-ख्या-णवुल् । कल्पितक-थायाम्, संया० । यथा तरङ्गवतीमलयवतीप्रभृतयः, वृ० १ उ० ।

अक्षरार्थ-आख्यातुम्-अध्य० आख्यानं कर्तुमित्यर्थः, “ न य दिट्ठं सुयं सव्वं जिक्खु अक्खाममरिदइ ” दशा० ८ अ० ।

अक्षरार्थ-आख्याक-पुं० म्लेच्छविशेषे, सूत्र० १ अ० ५ अ० ॥

अक्षरार्थ-आख्याक-पुं० प्रेक्षाकारिजनासनचूते, स्था० ४ ग० २ उ० । चतुरस्रं शोकप्रतीतिऽर्थे, स्था० ३ ग० ३ उ० “ ते-सि णं बहुसमरमणिज्जाणं भूमिभागाणं बहुमज्जदेसभाप पत्तेयं २ वहरामय अक्खामअप ” राय० ।

अकखाण-आख्याण-न० । आ-ख्या, चक्षिह वा, ल्युट् । आ-
भिमुख्येनादरेण वा ख्यापनं प्रकथनमभिधानं वा । " अ-
कखाणं खावणाभिधानं वा " आभिमुख्येनाऽऽदरेण वा
प्रकथनेऽभिधाने च, विशेषे० । निवेदने, ध० १ अधि० । अ-
भिधाने, पञ्चा० २ विव० । आख्याणकानि धूर्ताऽऽख्यानकादी-
नि । ३० २ उ० । नि० चू० ॥

अकखाय-आख्यात-त्रि० आ-ख्या-क्तः । पूर्वतीर्थकरगण-
धरादिभिः प्रतिपादिते, सूत्र० १ भु० ३ अ० । आब० । " सं-
नि मे य दुवे ठाणा, अकखाया मारणंति य " ॥ उत्त० ९ अ० ।
समन्तात्कथिते, तत्त० २ अ० । " सुयं मे आउसं तेणं भग-
वया पवमकखायं " आ मर्यादया जीवाऽजीवतकृणासंकी-
र्णतारुपतयाऽजिविधिना वा समस्तवस्तुविस्तारव्यापनलक्षणे-
न ख्यातं कथितमाख्यातमादिवस्तुज्ञानमिति गम्यते । स्था०
१ ता० । सूत्र० । ३० । भणितं, संथा० । तिङ्करूपे प्रत्यये, भाव
एव साध्यतया लिङ्गादिरभिधीयते न कर्ता "पूर्वापरीभूतं प्रा-
वमाख्यातमाचष्टे " इतिवचनात् । सम्म० ।

अकखायपव्वज्जा-आख्यातप्रवज्जा-स्त्री० आख्यातेन धर्मद-
र्शनेन आख्यातस्य वा प्रवज्जेत्यजिहितस्य गुरुभिर्या साऽख्या-
तप्रवज्जा । प्रवज्जाभेदे, स्था० ३ ता० २ उ० । " अकखा-
याप जं धम्मं अकखादिपभवस्स " पं० मा० । " अकखाया-
ए सुदंसणो सेट्ठी सामिणा संबोहिओ " पं० चू० ।

अकखि-अक्षि-न० अद्भुते विषयान्, अश्-क्षि । नेत्रे, बाह्वौ ।
" अकखिह य णासाहि य जिम्भाहि य ओट्टहि य " विपा० १
भु० २ अ० । " ते अंजिअकखितिसए " नि० चू० १ उ० ।

अकखितर-अक्यन्तर-न० ६ त० । नेत्ररन्त्रे, (विपा०)
" अकखितरेसु दुवे " (नाट्यौ) विपा० १ भु० १ अ० ।

अकखित्त-आक्षिप्त-त्रि० आ-क्षिप्-क्तः । कृताक्षेपः, यस्याक्षेपः
कृतस्तस्मिन् । वाच० । आक्षेपे, क्ता० १ भु० १६ अ० । उपलोभिते,
क्ता० १ भु० २ अ० । आवाजिते, दश० ३ अ० । उपम्यस्ते च,
पंचा० १२ विव० ।

अकखि (कवे) त्त-अक्षेत्र-न० । न० त० । क्षेत्राभावे, " मग्गा
खेत्त अकखेत्ते " एकक्षेत्रस्थितानां मार्गणा कर्तव्या, कस्य क्षेत्रं
भवात् कस्य वा न भवति क्षेत्रमित्यर्थः । व्य० ४ उ० ।
क्षेत्रभिन्ने बहिरर्थे, " अकखेत्तुवस्सए पुच्छमाणे द्वावल्लि-
य मासो " अक्षेत्रे स्थितानामुपाधये उपाधयविषया मार्गणा
कर्तव्या । अक्षेत्रे उपाधयस्य मार्गणा कर्तव्येत्युक्तं तत्र
तावदक्षेत्रमाह- " एहाणाणुजाण अद्धा-णसीसए कुल्लगणे
अठके य । गामाहवाणमंतर-महे य उज्जाणमादीसु । इंदकील-
मणोग्गाहो जत्थ राया ओहि वपंच इमे । अमच्छपुरोहिया सेट्ठी,
सेणावति सत्थवाहो य " व्य० ४ उ० । जं दिसं वाघातो तं दिसं
अकखुज्जाणं जाव खेत्तं भवति परओ अकखेत्तं " नि० चू० १ उ० ।

अकखित्तणियंसण-आक्षिप्तनिवसन-त्रि० ३ ब० । आक्षेप-
रिधानवस्त्रं, " अकखित्तणियंसणा मल्लिण्डंडिखंरुवसणा "
प्रश्न० आभ० ३ द्वा० ।

अकखिराग-अक्षिराग-पुं० अक्षणां रागो रञ्जनम् । सौवीरादि-
केऽञ्जने, " आसुणिमक्षिरागं च, गिदुवघायकम्मगं । उच्छोक्षण

च ककं च, तं विज्जं परियाणिया " ॥ १५॥ सूत्र० १ भु० ९ अ० ।

अकखिवण-आक्षेपण-न० चित्तव्यवृत्तापादने, प्रश्न० आभ० ३ अ० ।

अकखिविउं-आक्षेपुम्-अव्य० आ-क्षिप्-तुमुन् । स्वीकर्तुमि-
त्यर्थे, नि० ।

अकखिविउकाम-आक्षेपुकाम-त्रि० स्वीकर्तुकामे, नि० चू० १ उ० ।

अकखिवयणा-अक्षिवेदना-स्त्री० नेत्रपीमात्मके रोगजदे, विपा०
१ भु० ४ अ० ।

अकखीण-अक्षीण-त्रि०, न० त० । अश्रुटिते, औ० कयमनुपगते,
प्रज्ञा० २६ पद । " अक्षीणा विरतज्वरा हि गृहिणः " प्रति० । " ना
मगोयस्स वा कम्मस्स अकखीणस्स अवेइयस्स " अक्षीणस्य
स्थितेरक्षयेण । कल्प० । " अकखीणद्ववसार " प्रश्न० आभ० ३ द्वा० ।

अकखीणपमिभोइ (ए) अक्षीणपरिजोगिन्-पुं० अक्षीण-
मक्षीणायुष्कमप्राप्तुकं परिभुजते इत्येवं शीघ्रा अक्षीणपरिभोगि-
नः । अप्राप्तुकपरिभोगिषु, इन्द्रप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वाद्, अनपग-
ताहारशक्तिषु, " आजीवियसमयस्स णं अयमठे पणसे अ-
कखीणपमिजोहणो सव्वसत्ता " ज० उ श० ५ उ० ।

अकखीणमहाणसिय-अक्षीणमहानसिक-पुं० महानसमन्न-
पाकस्थानं तदाभितन्वाद्याऽन्नमपि महानसमुच्यते, ततश्चाक्षीयं
पुरुषशतसहस्रेभ्योऽपि दीयमानं स्वयमनुक्तं सत् तथाविधल-
ब्धिविशेषादश्रुटितं, तच्च तन्महानसं च भिक्षालम्बं भोजनमक्षी-
णमहानसं तदस्ति येषां ते तथा । औ० । अक्षीणमहानसी नाम
लब्धिमुपपन्नं, येषामसाधारणान्तरायकृत्योपशमादल्पमात्र-
मपि पात्रपतितमन्नं गौतमादीनामिव पुरुषशतसहस्रेभ्योऽपि
दीयमानं स्वयमेवाप्तुकं न क्षीयते ते अक्षीणमहानसाः । उक्तं
च- " अकखीणमहाणसिओ, निक्खं जेणाणीयं पुणो तेण ।
परिचुत्तं चिय खिज्जइ, बहुएहि वि न पुण अवेहि " ॥ १ ॥
ग० २ अधि० । अकखीणमहाणसियस्स निक्खं ण अणेण णिट्ठ-
विज्जइ, तस्मि जिमिते णिठाति । आ० चू० १ अ० । आ० म० प्र० ।

अकखीणमहाणसी-अक्षीणमहानसी-स्त्री० सन्धिजने, येना-
नीतं नैकं बहुभिरपि लक्षसंख्यैरप्यन्यैस्तुमितोऽपि लुप्तं न
क्षीयते यावदात्मना न हृक्के किन्तु तेनैव लुक्तं निष्ठां याति, त-
स्याक्षीणमहानसी सन्धिः । प्रव० २७० द्वा० । विशेष० ।

अकखीणमहालय-अक्षीणमहालय-पुं० लब्धिविशेषमवा-
प्तेषु, तं च यत्र परिमितभूप्रदेशेऽवतिष्ठन्ते तत्रासंख्याता अपि
देवास्तिर्यञ्चो मनुष्याश्च सपरिवाराः परस्परबाधारहितास्तीर्थ-
करपर्यट्नीव सुखमासते इति । ग० २ अधि० ।

अकखीरमधु (हु) सप्पिय-अक्षीरमधुसर्पिष्क-पुं० न० ब० ।
दुग्धक्षौद्रधृतवर्जके अजिग्रहविशेषधारके, प्रश्न० संब० १ द्वा० ।

अकखुआ-अक्षुत-त्रि० आर्षत्वाशुकारः । अप्रातर्हते,
ध० ३ अधि० ।

अकखुआआरचरित्त-अक्षताकारचरित्त-पुं० अक्षत आकारः
स्वरूपं यस्य अक्षताकारमतीचारैरप्रतिहतस्वरूपं चरित्तं येषां ते
तथा । निरतिचारचरित्तेषु, " अट्टारस सीत्तंगधरा अकखुआ-
आरचरित्ता ते सव्वे सिरसा मणसा मत्थएण वंदामि "
अ० ३ अधि० ।

अकबुद्ध-अकृष्ण-त्रि० । न० त० । अमर्षिते, नि० चू० १० उ० ।

“ अकबुद्धसु पदसु पुढवी उदगंमि होइ पुहओ वि ” ब० १ उ० ।

अकबुद्ध-अकृष्ण-पुं० । न० त० । अनुत्तानमनौ, ध० १ अधि० ।

ध० २० । अकृपणे, कृपणो ह्यौचित्येन अव्यवयवकरणाशक्तत्वात् तत्साधनाय शासनप्रभावनाय चाक्षमिति तद्विषयस्य प्रथमभावकगुणवत्त्वम् । पंचा० ९ वि० । अक्रे, क्रेणे हि परोपता-पितृवाज्जनद्वेषेण कृतं तदायतनं तन्मत्सरेण जनद्वेष्यं स्या-दिति (तद्विषयस्य प्रथमभावकगुणवत्त्वम्) पंचा० ९ वि० । तेन निष्पादितं सर्वानन्ददायितया हितं प्रवर्तते । दर्श० ।

अस्य विस्तरण प्रतिपादनम्—

खुहो त्ति अगंजीरो, उच्चाणमई न साहए धम्मं ।

सपरोवयारसत्तो, अकबुद्धो तेण इह जुगो ॥ ८ ॥

यद्यपि भुद्रशब्दस्तुच्छक्रेदरिद्रसधुप्रवृत्तिष्वयैषु वर्तते तथा-पीड कृच्छ इत्यगंजीर उच्यते, तुच्छ इति कृत्वा स पुनरुत्तानम् । निरनिपुणविषय इति हेतोर्न साधयति नाराधयति धर्मं, भीमवत्, तस्य सूक्ष्ममतिसाध्यत्वात् । उक्तं च—“ सूक्ष्मबुद्ध्या स विज्ञेयो, धर्मो धर्माधिभिर्नरैः । अन्यथा धर्मबुद्धयैव, तद्विघातः प्रसज्यते ॥ १ ॥ गृहीत्वा ग्लानमैषज्यं, प्रक्षानाभिग्रहं यथा । तद्व्याप्तौ त-दन्तेऽस्य, शोकं समपगच्छतः ॥ २ ॥ गृहीतोऽग्निग्रहभ्रेष्टो, ग्लानो जातो न च क्वचित् । अहं ! मे धन्यता कष्टं, न सिद्धमभि-याङ्कितम् ॥ ३ ॥ एवमेतत्समादानं, ग्लानभावाजिसन्धिमतः । साधूनां तत्त्वतो यत्तद् दुष्टं ज्ञेयं महान्मज्जिः” ॥४॥ इति, पनद्विप-रीतः पुनः स्वपरोपकारकरणे शक्तः समर्थो भवतीति शेषः । अकृद्भूः सूक्ष्मदर्शी सुपर्यालोचितकारी तेन कारणेनेह धर्मग्रहेण धोष्याधिकारी स्यात्, सोमवत् । तयोः कथा चैवम्—

नरगणकलियं सुजइ-च्छंदं पि य कणयकूरुपुरमत्थि ।

तथासि वासवो वा-सउ व्व विबुद्धपिओ राया ॥ १ ॥

कमला य कमलसेणा, सुलोयणा नाम तिज्जि तरुणीओ ।

भूमीवइडुडिआओ, दुस्सइपियविरहदुडिआओ ॥ २ ॥

अन्नायसरुवाओ, अन्नुअं पि हु तहिं कयंतीओ ।

समदुइदुहिय त्ति त्रिया, पगत्थ गमंति दिवसाइ ॥ ३ ॥

तथेगा सुगुणंदि, अचामणो वामणो उ रुवेण ।

सम्मं निययकळादि, रंजइ निवपज्जिइमयत्तपुर ॥ ४ ॥

कड्या वि निवेणुत्तां, सो जइ इह विरहदुहियतरुणीओ ।

जइ रंजिदिही नूणं, तो तुह नज्जइ कलुकुत्तिसो ॥ ५ ॥

धोवमिणं ति स भणिरो, रंजोऽणुआइ बहुवयंसज्जुओ ।

पत्ता ताणं जवणे, कइइ विविह कडात्राय ॥ ६ ॥

पणेण धयंमेणं, बुत्तं किमिमादि मित्त ! वत्ताहि ।

किं पि सुइसुहयचरियं, कइसु तमो कइइ इयरो वि ॥ ७ ॥

महिमहिलाजावत्थल-तिव्वयं व पुरं इहत्थि तिलयपुरं ।

तत्थ य पुरियममाण-मणारहो मणिरहो राया ॥ ८ ॥

सुइसुरादिमलजियविम-लमालई मावइ त्ति मे दइया ।

पत्ता य जुवणप्रक्रम-णविक्रमा विक्रमो नाम ॥ ९ ॥

नियमंदिरसंनिहिण, गिहम्मि कम्मि वि कया वि संजाण ।

मो सुणइ सवणसुहयं, केण वि एवं पडिज्जंतं ॥ १० ॥

नियपुत्रपमाणं गुण-विधयिक्किमा सुजणदुज्जणविससो ।

नज्जइ नेगत्थत्थि-दिं तेण निउणा नियंति महिं ॥ ११ ॥

तं सुणिय सुणिय मवगणि-य परियणं देमदंसणसतएहो ।

कुमरो रयणीइ पुरा-उ निग्गओ खग्गवग्गकरो ॥ १२ ॥

सो वत्ततो सत्तो, अग्गे मग्गे निणइ कं पि नरं ।

निट्टुरपहारविहुरं, पिवासियं महियले पडियं ॥ १३ ॥

तो सरवराउ सत्तिमं, गहिंत्तु वप्पन्नपुत्रकारुन्नो ।

तं पाइत्ता पण्ण-पयणाओ कुणइ पण्णतणुं ॥ १४ ॥

पुच्छइ य भो महायस !, कोसि तुमं किं इमा अवत्था ते ? ।

सो जणइ सुयणभिररय-ण ! सुणसु सिद्धु त्ति इं जोई ॥ १५ ॥

विज्जावलिपण विप-क्खजोइणा वल्लपदारिणा महयं ।

एयमवत्थं नीओ, तय पुणो पगुणिओ सगुणो ॥ १६ ॥

तो सो तांसेणं गरु-मंतमपिप्पु नरवरसुयस्स ।

सछाणं संपत्तो, कुमरो पुण इत्थ नयरम्म ॥ १७ ॥

निसि मयणगिहं वुत्थो, चिट्ठइ जा सुट्ठु जगिरो कुमरो ।

ता तथेगा तरुणी, समागया पूइउं मयणं ॥ १८ ॥

वहि नीहरिउं जप्पइ, अम्मो वणदेवया सुणइ सम्मं ।

इह वासवनरवइणो, सुडिया कमल त्ति इं इहिया ॥ १९ ॥

मणिरहसुयस्स विक्रम-कुमरस्सुज्जगुणागुरायण ।

दिक्षा पिठणा सो पुण, इपिड न नज्जइ कहिं वि गओ ॥ २० ॥

जइ मइ इह नउ जाओ, सो भत्ता तो परत्थ वि हविज्जा ।

इय पभणिअ उल्लवइ, वरुविम्विणि जाव सा अप्पं ॥ २१ ॥

मा कुणसु साइसं इय, जणिरो लुरियाइ डिडिउं पासं ।

कमलं कमलसुकोमल-वयणेहिं सउवइ कुमरो ॥ २२ ॥

इत्तो तस्सुडिकप, जग्गइगरपरिवुमो तहिं पत्तो ।

वासवनिवो वि कुमरं, दट्ठुं डिट्ठो भणइ एवं ॥ २३ ॥

तिलयपुरं अम्महिं, गणहिं मणिरइसमित्तमिलणत्थं ।

तं वात्तत्ते दिट्ठो, दक्खिअसुपुअवर ! कुमर ! ॥ २४ ॥

निव्वणरत्ता एमा, पइ कमला कमलिणि व्व दिणनाहं ।

तुह दाहिणकरमेलण-वसा सुइं सइउं मइ उहिया ॥ २५ ॥

इय महुगगिरभणिई, पत्थिओ वासवेण नरवइणा ।

विक्रमकुमरो कमलं, परिणइ तिद्विक्रम व्व तओ ॥ २६ ॥

गोसे तांसेण पुरं, पवेसिओ निवइणा सभज्जो सो ।

तीइ सम्मं कील्लतो, चिछइ निवदिअपासाए ॥ २७ ॥

तो किं अग्गे कमला-इ जंपिअ भणिय रायसेवाए ।

समओ त्ति गओ खुज्जो, वीयदिणं कइइ पुण एवं ॥ २८ ॥

कड्या वि सुणिय रयणीइ, कलुणसइं कयंतरमणीए ।

तस्सइणुसरिण य, स गओ कुमरो मसानम्मि ॥ २९ ॥

दिट्ठा बाहजसविल-विमोललोयणजुया तहिं जुवई ।

तीए पुरओ जोई, तह कुंरं जलिरजलणजुयं ॥ ३० ॥

हांउं लयंतरे पठ-रपठरिसो जाव चिछए कुमरो ।

विसमसरपसरविहुरो, तो जोई भणइ तं बालं ॥ ३१ ॥

पसिय च्छिअ सियसयवत्त-पत्तनयणे ममं करिय दइयं ।

चूलामणि व्व तं हो-सु सयलरमणीयरमणीणं ॥ ३२ ॥

सा कयमाणी पभणइ, किं अप्पमणत्थयं कयत्थेसि ।

जइसि हरी मयणो वा, तहा वि तुमए न मे कज्जं ॥ ३३ ॥

अह रुठो सो जोई, वत्ता वि जा गिपिहो करेण तयं ।

ता पुक्करियं तीए, इहा ! अणाहा इमा पुढवी ॥ ३४ ॥

ज सिग्गिपुरपहुज्जयसे-णनिवइडुहिया अहं कमलसेणा ।

दिक्षा पिठणा मणिरइ-निवसुयविक्रमकुमारस्स ॥ ३५ ॥

अपइ विज्जावलिओ, अइइ ! अल्लत्तं करेइ को वि इमा ।

इय निसुणिय पयमियको-वविष्ममो भणइ कुमरो तं ॥ ३६ ॥

पुरिसो हवेसु सत्थं, करेसु समरेसु देवयं इट्ठुं ।

परमहिलमहिलसंतां, रे रे पाविट्ठुं ! नछेसि ॥ ३७ ॥

तो अन्नभक्षिभो जोई, भणइ परिधीपसंगवारणभो ।
 निवडंतो ढं मरप, साहु तप रक्खिभो कुमर ! ॥ ३७ ॥
 उवथारभो सि दां, कवपराविच्छिकारिणि विज्जं ।
 पजणइ जोगी मने, गुरुधिकमसाइसगुणेहिं ॥ ३८ ॥
 तुह पइ इमीइ विछी, वसणेणं तंसि विक्कमकुमारो ।
 इयरो वि साहुइ भइ, तुहिगियागारकुसलसं ॥ ४० ॥
 तो जोगि पत्थिभो तं, बासं परिणिनु तं विसज्जेउ ।
 तीण जुभो कुमारो, नियमवणुज्जाणमणुपत्तो ॥ ४१ ॥
 ता किं जायं तस्समा-भो सि पुट्टमि कमलसेणाप ।
 ओअग्गाप वेस सि, अपिउं निग्गाभो खुज्जो ॥ ४२ ॥
 अथ तइयवासरम्मि, आगंतुं कहइ तथ पुण पयं ।
 कुमरो जावुज्जाणो, कीलइ सह कमलसेणाप ॥ ४३ ॥
 परकज्जसज्ज ! मह कज्ज-मज्ज कुणसु सि ताव तं कोइ ।
 आह कुमारो वि जणइ, करंमि जीवियफसं एमं ॥ ४४ ॥
 तयणु विमाणाकडो, कुमरो वेयट्ठिकणयपुरपहुणो ।
 विजयनिवस्स समीवे, नीओ सो तेण इय भणिभो ॥ ४५ ॥
 कुमर ! मह अत्थि सत्तु, भइसपुरसामिधूमकेउनिवां ।
 तं अक्कमिउं आरा-हियाइ कुलदेवयाइ मय ॥ ४६ ॥
 तव्विजयकल्लमां तं, कुमर ! पभणिभो गिएटता इमा विज्जा ।
 आगासगामिणीमा-इयाउ तइ चेव सो कुणइ ॥ ४७ ॥
 मह साहियबहुविज्जं, इयगयघडसुहककोरिसंधमियं ।
 कुमरं इतं निसुणिय, संगुहो धूमकेउनिवां ॥ ४८ ॥
 अक्कुल्लविज्जिउ-ममियं उंमिउं गओ रज्जं ।
 तं गहिय महियसत्तु, पत्तो कुमरो वि सघाणं ॥ ४९ ॥
 हरिसुक्करिसपरेणं, रत्ता वि सुलोयणं निययधुयं ।
 परिणाविभो कुमारो, चिट्ठइ तथेव कह वि विणे ॥ ५० ॥
 वट्ठु पुव्वपिबाभो, कया वि कुमरो सुलोयणासहिओ ।
 इयव पुणो नयरे, नियमवणुज्जाणमोइओ ॥ ५१ ॥
 सो कथ गओ सि सुलो-यणाइ पुट्टमि बामणो हसिरो ।
 नो तुमहे विव अमहे, खणिया इय वुत्तु नीहरिओ ॥ ५२ ॥
 नियनियचरियसवणभो, नियनियतणुमिउणफुरणभो ताहिं ।
 कयरुवपरावत्तो, नियमत्ता तक्किओ खुज्जो ॥ ५३ ॥
 अह रायपहे खुज्जो, गच्छंतो सुणिय कम्मि वि गिहम्मि ।
 करुणसरं तो कं पि हु, पुच्छइ रोइज्जए किमिह ? ॥ ५४ ॥
 सो जणइ तिलयमंति-स्स पुत्तिया सरसइ सि नामेण ।
 भवणोवार कीलंती, रुक्का कसिणेण उरगेण ॥ ५५ ॥
 अत्ता नरिद्विदा-रपाइ तो तीइ मायपियसयणा ।
 उम्मुक्ककंठमुक्कं-उवज्जिया इय रुयंति बहु ॥ ५६ ॥
 तं सोउ भणइ खुज्जो, गच्छामो भइ मंतिगेइम्मि ।
 पिच्छामि तयं बासं, अहमवि उंजमि तइ किं पि ॥ ५७ ॥
 इय वुत्तु मंतिजवण-म्मि बामणो तयणु तेण सह पत्तो ।
 पठणइ पोढमंत-प्पभावभो जप्ति तं बासं ॥ ५८ ॥
 नियविन्नाणं व तुमं, सरुवमविदंससु सि सचिवेण ।
 सो पत्थिभो खणेणं, नहुव्व जाओ सहावत्थां ॥ ५९ ॥
 तस्स पहाणं कवं, दट्ठं अशविभिओ तिलयमंती ।
 जा चिट्ठइ ता पढियं, मागहविदेण पयरुमिं ॥ ६० ॥
 मणिरहनिबकुलससहर ! हरहारकरेणुधववज्जसप्पसर ! ।
 पसरियतिहुयणविक्रमं, विक्रमवर ! कुमर ! जय सुचिरं ॥ ६१ ॥
 तो मंती वरकुलरु-वयिक्रमं विक्रमं निपकण ।

कुमरीइ पाणिगहणं, कारावइ दट्ठुट्टमणो ॥ ६२ ॥
 तं सुणिय जाणितं निय-सुयाइ कमलाइ पिययमं हिट्ठो ।
 वासवराया कारइ, महुसवं सव्वनयरम्मि ॥ ६३ ॥
 तत्तो मंतिगिहाभो, नीओ नियमीदरे विज्जइए ।
 सो सव्वपियाहिं जुभो, सुहेण चिच्छइ सुह व्व तहिं ॥ ६४ ॥
 कहया वि जणयलेहेण पेरिओ पुच्छिउं ससुररायं ।
 अत्तहि वि जज्जाहि समं, कुमरो पत्तो तिन्नयनयरे ॥ ६५ ॥
 पणभो य जणणिजणप, इत्तो उज्जाणपात्तएण निवो ।
 विक्कतो सिरिअकसं--कसूरिआगमणकहणेण ॥ ६६ ॥
 तो जासुरभूइज्जुओ, स कुमारो मारसासणु व्व निवो ।
 अत्तिभो गुरुमणत्थं, रायपहे नियइ नरमेगं ॥ ६७ ॥
 अइसल्लवलंतकिमिबहु--अजासमच्चिअमच्चियाच्छं ।
 निक्किउकुट्टसत्तिर--सिरहरमइदीणहीणसरं ॥ ६८ ॥
 तं दट्ठमणिउमरिउ-मंरुलम्मि व विसायमत्तिणमुहो ।
 पत्तो गुरुवपासं, नमिउं निसुणेइ धम्मकहं ॥ ६९ ॥
 जीवो अणाइतणुक-म्मबंधसंजोगभो सया जुहिओ ।
 भमइ अणाइवणस्सइ--अज्जभगओ णंतपरियट्ठे ॥ ७० ॥
 तो वायरेसु तत्तो, तसत्तणं कह वि पावप जीवो ।
 सहुक्कमो य तत्तो अइ, पावइ पंत्तिदियत्तं च ॥ ७१ ॥
 पुअविट्ठो य तत्तो, न अज्जल्लिते सहेइ मणुयत्तं ।
 लके वि अज्जल्लिते, न कुलं जाइं बलं कवं ॥ ७२ ॥
 एयं पि कहवि पावइ, अण्णाक वा हविज्ज वाहिहो ।
 दीहाउओ मीरोगा हविज्ज अइ पुअजोएण ॥ ७३ ॥
 पत्ते मीरोगले, इंसणनाणस्स आवरणभो य ।
 न य पावइ जिणधम्मं, विवेयपरिवज्जिओ जीवो ॥ ७४ ॥
 लज्जए वि जिणधम्मं, इंसणमोहणयकम्मउवपणं ।
 संकाइकलुसियमणो, गुरुवयणं नेव सहइइ ॥ ७५ ॥
 अइ निम्मलसंमत्तो, जहट्ठियं सइहेइ गुरुवयणं ।
 नाणावरणस्सुदए, संसिज्जं तं न वुज्जेइ ॥ ७६ ॥
 कह संसियं पि वुज्जेइ, सयं पि सइहइ वाहए अन्नं ।
 चारित्तमोहदोसेण, संजमं न य सयं कुणइ ॥ ७७ ॥
 खीणे चरित्तमोहे, विमलतवं संजमं अ जो कुणइ ।
 सो पावइ सुत्तिसुहं इय भणियं खीणरागेहिं ॥ ७८ ॥
 सुल्लगपासगधत्ते, जुप रयणे य सुमिणचक्रे य ।
 वम्मज्जुगे परमाणू, वस दिट्ठता सुयपसिक्का ॥ ७९ ॥
 एपाहिं इमं सव्वं, मणुयत्ताइ कमेण दुल्लभं ।
 लल्लुं करेइ सहलं, काठण जिणिदवरधम्मं ॥ ८० ॥
 अइ समय भणइ निवो, भयवं ! किं दुक्कयं कयं तेण ? ।
 उक्किट्ठुकुट्ठिणं, तो इह जपेइ मुनिनाहो ॥ ८१ ॥
 मणिसुद्धमंदिरं-हिरम्मि मणिमंदिरम्मि नयरम्मि ।
 दो सोमभीमनामा, कुलपुत्ता निच्छमविउत्ता ॥ ८२ ॥
 पढमो गुत्ताणमइ, अक्खुहो भइओ विणीओ य ।
 तव्विवरिओ बीओ, परपेसणजीवियो दो वि ॥ ८३ ॥
 अन्नदिणे दिनमणिकिरणभासुरं सुरगिरि व उत्तुंग ।
 कथ वि वच्चं तोहिं, तोहिं जिणमंदिरं दिट्ठुं ॥ ८४ ॥
 सुद्धममइ सोमो जणइ, मीम ! सुकयं कयं न किं पि पुरा ।
 अमहेहि तेण नृणं, परपेसत्तणमिणं पत्तं ॥ ८५ ॥
 जं तुल्ले वि नरत्ते, एगे पट्ठणो पयाइणो अन्नं ।
 तं सुकयदुक्कयफलं, अकारणं इवइ किं कज्जं ॥ ८६ ॥

तो पणमामो देवं, देवो य जलंजलं दुहसयाणं ।
 उक्ताणमई बाया-सभावो मणइ अइ भामो ॥ ७७ ॥
 न य अन्धि ज्ञयपंचगपयं-अहिओ जिउ च्चिय जयम्मि ।
 हे सोम ! सोमकुसुमं, य तयणु देवाइणो किहणु ॥ ७८ ॥
 पासेजितुइअइचंड-तंमवामबरेहि किं मुळ ! ।
 देवो देवु सि मुहा-कयत्थसे अप्पमप्पमई ॥ ८६ ॥
 इय चारिओ वि तेणं, सोमो सोमु व्व सुळमइजुण्हो ।
 गंतुं जिणमवणे भुव-ण बंधवं नमइ समियतमो ॥ ९० ॥
 गहिउं रुवगकुसुमं, पुणइ जिणं पराइ प्रत्तीए ।
 तप्पणवसा अउजइ, स वोदिवीयं नराउजुयं ॥ ९१ ॥
 मरिउं स पस सोमो, जाओ मणिरहनरिइ ! तुह पुत्तो ।
 पमिपुअपुअसारो, मारो इव विक्कमकुमारो ॥ ९२ ॥
 प्रीमो उण खुइमई, जिणाइनिवणपरायणो मरिउं ।
 जाओ पसो कुटी, पुरओ जमिहि जमणंतं च ॥ ९३ ॥
 अह जायजाइसरणो, कुमरो हरिसुल्लसंतरोमंओ ।
 नमिउं गुरुपयकमलं, गिणइ गिहिधम्ममइरम्मं ॥ ९४ ॥
 मणिरहगियो वि विक्कम-कुमरे संकमिणरउजपम्मारो ।
 गहियवओ उप्पामिय, केवलनाणो गओ सिक्कि ॥ ९५ ॥
 जिणमंदिरजिणपमिमा-जिणरहजत्ताकरावणुजुत्तो ।
 मुणिजणसेवणसत्तो, इहसंसत्तो विमलचित्तो ॥ ९६ ॥
 संपुअकओ पमिपु-अमंमओ हणियदुरियतमपसरु ।
 विक्कमराया राउ-व्व कुवलयं कुणइ सुहकलियं ॥ ९७ ॥
 अअम्मि दिणे निवई, नियपुत्तनिहिस्सगरुयउजधुरो ।
 अकलंकसूरिपासे, पव्वउजं संपवउजोइ ॥ ९८ ॥
 अक्खुहो गंजरीओ, सुळमई सुयमहिज्जितं बहुयं ।
 विहिणा मरिउं पत्तो, दिवम्मि लहिही कमेण सिवं ॥ ९९ ॥

भुत्वेति गंभीरगुणस्य वैभवं,
 महान्तमुत्तममत्तञ्च वै भवं ।

अकाधनाः आकजनाः समाहिता-

अकुद्रतां धत्त सदा समाहिताः ॥ १०० ॥ ध० २० ।

अक्खुपुरि-अत्तपुरि-ली० नगरीभेदे, यत्त सूर्यप्रभो ग्रहपतिः,
 सूर्यीस्तस्य ग्रह्याः, तस्याः सूरप्रभाया दारिकाः सूर्यस्य अ-
 प्रमहिषीत्वेन जाताः । झा० २ धु० ।

अक्खेव-आक्षेप-पुं० आक्षेपणमाक्षेपः, आशङ्कावाम्, आ० म०
 ङि० । पूर्वपक्षे, विशेषे । आ-क्षिप्, क्षिप प्ररणे मर्यादोपदि-
 ष्ठमर्थमाक्षिपति न सम्यगेतदिति । किमाक्षिपति ? आह-अ-
 विधमव सृजम् । यत्संक्षेपकं, यद्वा विस्तारकं । संक्षेपकं सामा-
 यिकम्, विस्तारकं चतुर्दशपूर्वाणि । एवमप्य नमस्कारः । नापि
 संक्षेपणोपदिष्टः, नापि विस्तरतः । एतावती च परिकल्पना तृती-
 या नास्ति । “नमो सिक्काणं ति णिवुया गहिया एमो साहूणं ति
 संसारया गहिया एवं संखेवो चित्थरो, णमो अरहंताणं णमो
 सिक्काणं एमो आयरियाणं एमो चोइसपुव्वीणं २ जाव एमो
 आयतग्गाणं णमो आमोसहिपत्ताणं एवमादि पथंतरे णं काय-
 व्वा जेण ए कीरनि तेण डुडुत्ति अक्खेवदार” । भा० सू० १ अ०
 “अक्खेवो सुत्तदोसा पुच्छा वा” आक्षेपो नाम यत्सूत्रदोषा उच्य-
 न्ते, पुच्छा वा क्रियन्ते, वृ० १ न० । परद्रव्याक्षेपस्वरूपे एकोन-
 विंशतिर्नम गौणचौर्ये, प्रश्न० आध० ३ झा० । भर्त्सने, अपवादं,
 आकर्षणे, धनादिन्यासरूपे निक्षेपे, अर्थालङ्कारजैश्च, निवेशने,
 उपस्थाने, अनुमाने, यथा जातिशक्तिवादिनामाक्षेपात् व्यक्ते-
 र्बोधः । सतिरस्कारवचने च, वाच० ।

अक्खेवणी-आक्षेपणी-ली० आक्षिप्यते मोहात्तत्त्वं प्रत्याकृष्य-
 ते धोनाऽनयेत्याक्षेपणी, कथामेदे, सा चतुर्विधा-“ अक्खेवणी
 कहा चउव्विहा पणत्ता, तं जहा-आचारक्खेवणी बवहारक्खेव-
 णी पणत्तक्खेवणी विट्ठिवायक्खेवणी” स्था० ७४ ग० ।

आयारे बवहारे, पणत्ती चेव दिट्ठिवाए य ।

एसा चउव्विहा खलु, कहा उ अक्खेवणी होइ । १२०० ।

आचारो लोचास्नानादिः, व्यवहारः कथंविदापन्नदोषव्यपोहा-
 य प्रायश्चित्तलक्षणः, प्रज्ञासिद्धेय संशयापन्नस्य मधुरवचनैः
 प्रज्ञापना, दृष्टिवादश्च ओत्रापेक्षया सूक्ष्मजीवादिनामकथनम् ।
 अन्ये त्वजिद्वधति-आचारादयो प्रस्था एव परिगृह्यन्ते, आचारा-
 दभिधानादिति । एषाऽनन्तरोदिता चतुर्विधा । अमुशब्दो विशेष-
 णार्थः । ओत्रापेक्षयाऽऽचारादिभेदानाभित्यानेकप्रकारेति कथा
 त्वाक्षेपणी भवति । तुरेवकारार्थः । कथैव प्रज्ञापकेनोच्यमाना
 नात्येन । आक्षिप्यन्ते माहात्तत्त्वं प्रत्यनया भव्यप्राणीत्याक्षेप-
 णी भवतीति गार्थः । इदानीमस्या रसमाह-

विज्जा चरणं च तवो, य पुरिसकारो य समिइगुत्तीओ ।

उवइस्सइ खलु जाहियं, कहाइ अक्खेवणीइ रसो । १२०१ ।

विद्या ज्ञानमत्यन्तोपकारि भावतमोभेदकं, चरणं चारित्रं स-
 मप्रविरतिरूपम्, तपोऽनशनादि, पुरुषकारश्च कर्मशून्य प्रति
 स्ववीर्योत्कर्षलक्षणः, समितिगुणयः पूर्वोक्ता एव । एतदुपदि-
 श्यते खलु ओत्रभावापेक्षया सामीप्येन कथ्यते । एवं यत्र क-
 चिदसावुपदेशः कथाया आक्षेपण्या रसो निष्यन्दः सार
 इति गार्थार्थः । दश० नि० ३ अ० ध० । ग० औ० । झा० (इयं
 कस्मै कथयितव्येति ‘ धम्मकहा ’ शब्दे)

अक्खेवि (ए)-आक्षेपिन्-त्रि० आक्षिपन्ति वशीकरणा-
 दिना ये ते ततो मुष्णन्ति ते आक्षेपिणः (वशीकरणादिना
 परद्रव्यमुद्धु) प्रश्न० आध० ३ झा० ।

अक्खोड-कुप्-धा० असेः कोशात्कर्षणे, “ असावक्खोडः ”
 ङा० ४ । १८७ । इति सूत्रेण असि विषयस्य कृषेरक्खोडादेशः । अ-
 क्खोडइ । असि कोशात्कर्षतीत्यर्थः । प्रा० ।

अक्कोट (ङ)-पुं० आ+अक्त्-ओट-ओड-शैलपीलुवृत्ते,
 ‘ अक्खरोट ’ इतिलोके प्रसिद्धः । धाव० । तत्फले, न० ।
 प्रश्न० १७ पद ।

अक्खोडभंग-अक्कोटजङ्ग-पुं० खोटमङ्गशब्दार्थे, “ खोटभंगो
 ति वा उक्कोडभंगो ति वा अक्खोडभंगो ति वा एणदुं ”
 व्य० १ व० । नि० सू० ।

अक्खोज-अक्कोज-त्रि० न० ब० लोभवर्जिते, “ अक्खोभे सा-
 गरो व्व धिमिण ” प्रश्न० सम्ब० ५ झा० । अचलितस्वरूपे,
 “ एत्थुस्सगो अक्खोमो होइ जिणाविओ ” पंचा० ७४ विव० ।
 “ अक्खोहस्स भगवओ संघसमुहस्स ” अलोभ्यस्य परी
 बहापसर्गसंभवेऽपि निष्पकम्पस्य, न० । अन्धकवृष्णेर्धरि-
 रयां जाते पुत्रे, स च द्वारावत्यां नगर्यामन्धकवृष्णेर्धरिरयां
 देव्यामुत्पन्नोऽरिष्टनेमेरुस्तिके प्रव्रजितः शत्रुजये संलेखनां
 कृत्वा सिद्ध इत्यन्तरुहशासु सूचितम् । तद्गङ्गव्यताप्रति-
 षडेऽन्तरुहशानां प्रथमवर्गस्य सप्तमेऽध्ययने च ।
 अन्त० १ वर्ग० । स्था० ।

अक्खोवंजण-अक्कोपाञ्जन-न० शकटधूर्जक्षणे, “ अक्खोवं-

जणवणाणुलेषणभूयं " अक्षोपाञ्जनवणानुलेपनभूतम् (आहारम्) अक्षोपाञ्जनं च शकटधूर्ध्वक्षणं, वणानुलेपनं च क्षत-
स्योषधेन विलेपनम्, अक्षोपाञ्जनवणानुलेपने, ते इव विवक्षित-
तार्थसिद्धिरसादिनिरभिष्यक्तनामाधर्म्याद्यः सोऽक्षोपाञ्जन-
वणानुलेपनभूतस्तम्, क्रियाविशेषणं वा । भ० ७ श० १ उ० ।
अखंड-अखण्ड-त्रि० । न० ब० । पौर्णमासीचन्द्रबिम्बवत्
(स्था० ४ ठा० १ उ०) संपूर्णवयवे, आ० म० द्वि० तं० ज्ञा० स-
र्वधर्मास्तिकायादिकं संपूर्णं देशदेशिककल्पनारहितमखण्डं
वस्तु । विशेषः " सुहृदुजोगो तव्रय-एसेवणा आभवमखंडा'
आभवमखण्डा आजन्माऽऽसंसारं वा । ल० । पञ्चा० । " सं-
घनगरभटं ते अखंडचरितपागारा " अखण्डमधिराधितं
चारित्रमेव प्राकारो यस्य तत्तथा । न० ।

अखंडणारज्ज-अखण्डनारज्ज-त्रि० अखूरितज्ञान-
राज्ये, " चित्ते परिणतं यस्य, चारित्रमकुतोभयम् । अखण्ड-
ज्ञानराज्यस्य, तस्य साधोः कुतो भयम् " । अष्ट० १७ अष्ट० ।
अखंडदंत-अखण्डदन्त-त्रि० अखण्डाः सकला दन्ता येषां
ते अखण्डदन्ताः (जी० ३ प्रति०) परिपूर्णदशनेषु, जं० २
वक्त० । औ० ।

अखंडिय-अखण्डित-त्रि० परिपूर्णं, पंचा० १८ विव० ।

अखंडियसील-अखण्डितशील-त्रि० अजस्रचारित्रे, पं० चू० ।

अखिल-अखिल-त्रि० न खिल्यते न कणश आदीयते. खिल-
क । न० त० । वाच० । समस्तं, अष्ट० ८ अष्ट० । " अखिले
अगिंके अखिल य चारी " अखिलो ज्ञानदर्शनचारित्रैः संपूर्णः ।
सूत्र० १ भु० ७ अ० । " अखिलगुणाधिकसद्यो-गसारसदृश्य-
यागपरः " । पौ० ६ विव० ।

अखिलसंपया-अखिलसंपद्-खी० सर्वसंपत्तां, " आधीनां पर-
मौषध-मव्याहतमखिलसंपदां बीजम् " बो० १५ विव० ।

अखेद-अखेद-पुं० अव्याकुलतायाम्, " अखेदे देवकार्यादा-
वन्यप्राद्वेष एव च " ज्ञा० २० ठा० ।

अखेम-अक्षेम-त्रि० सोपद्रवे मार्गं, तद्वत् क्रोधः, युपद्रवसहिते
पुरुषजाते च । स्था० ४ ठा० २ उ० ।

अखेमरूप-अक्षेमरूप-पुं० आकारेण सोपद्रवे मार्गे, तच्च
अव्यलिङ्गवर्जितं, स्था० ४ ठा० २ उ० ।

अखेयण-अखेदङ्ग-त्रि० अनिपुणं, सूत्र० १ भु० १० अ० ।
अकुशले, आचा० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

अग-अग-पुं० न गच्छतीत्यगः । वृद्धे, आ० म० द्वि० नि० चू० ।
विशे० । पर्वते, कल्प० । गमनाकर्तरि शूद्रादौ, त्रि० न गच्छति
वक्रगत्या पश्चिममित्यगः । सूर्ये, तस्य हि वक्रगत्यभावः ज्यो-
तिषप्रसिद्धः । वाच० ।

अगत्र-असुर-पुं० " गौणादयः " । ऽ । २ । ७४ । इति सूत्रेण अ-
सुरशब्दस्य ' अगत्र ' इति निपातः । दैत्ये, प्रा० ।

अगइसमावण-अगतिसमापन्न-पुं० अगति नरकादिं गच्छ-
ति । नैरयिकादौ,

दुविहा णेरइया पाणत्ता तं जहा-गइअसमावणगा चेव
अगइसमावन्नगा चेव जाव वेमाणिया ।

गतिदण्ठके गतिसमापन्नका नरकं गच्छन्तः, इतरे तु तत्र ये ग-
ताः । अथवा गतिसमापन्ना नरकत्वं प्राप्ताः, इतरे तु अव्यनारकाः,

अथवा चलास्थिरत्वापेक्षया ते हेया इति । स्था० २ ठा० २ उ० ।

अगंतिम-अग्रनियम-न० कदलीफलेषु, खाद्याखादीकृतेषु वा
फलेषु, वृ० १ उ० । अध्यकल्पे, " सक्कयययगुलमीसा खज्ज-
रअगंतिमा वत्तंमि " अगंतिमा णाम कयत्तया अस्से भस्संति मर-
इच्छसिप फलाण कयत्तकप्पमाणाओ पि मीओ पक्कमि मांसे
बहुक्किओ भवताण फलाणि खंमाखंमाणि कयाणि घेप्पंति ।
नि० चू० १६ उ० ।

अगंडिगेहो-देशो-यौवनोन्मत्ते, दे० ना० १ वर्ग ।

अगंडूयग-अकण्डूयक-पुं० कण्डूयनाकारकेऽभिग्रहविशेष-
धारकं, सूत्र० २ भु० २ अ० ।

अगंथ-अग्रन्थ-पुं० न विद्यते ग्रन्थः सबाह्याज्यन्तरोऽस्थे-
त्यग्रन्थः । निर्ग्रन्थे, " याव कम्मं अकुव्वमाणे एस महं
अगंथे वियाहिप " आचा० १ भु० ८ अ० ३ उ० ।

अगंध-अग्रन्ध-त्रि० नञः कुत्सार्थत्वाद्-अतीव दुर्गन्धे,
वृ० १ उ० ।

अगंधण-अग्रन्धन-पुं० नागजातिर्नदे, नागानां भेदद्वयम्-गन्ध-
नोऽग्रन्धनम् । तत्र अग्रन्धना नागा मन्थराकृष्टाः " अथ मरणम-
ज्जयस्संति ण य वंतमापिंवति " । " नेच्छंति वंतयं जोत्तुं कुल-
जाया अगंधण " दश० २ अ० ।

अगच्छमान-अगच्छत्-त्रि० न गच्छत् न० त० पैशाच्यां
न णत्वम् । अवलति, प्रा० ।

अगद-अकृत-पुं० अकृतं, " सग्गामे मा वीसुं, घसेज्ज अगमे
असुत्ते सं " इय० ६ उ० । गर्ते, वृ० ३ उ० ।

अगरुतम-अवटतट-पुं० कूपतटे, विशेषः ।

अगरुदत्त-अगरुदत्त-पुं० राक्षसं सुन्दरनृपस्य सुलसायां
जातेऽगडदत्ते पुत्रे, अथ तत्कथा लिख्यते-राक्षसं सुन्दरनृपः ।
तस्य सुलसा प्रिया । तन्सुतोऽगरुदत्तः । स च सप्त व्यसनानि
सेवते स्म । लोकानां गृहेष्वप्यन्यायं करोति स्म । लोकैस्तदु-
पलम्भा राक्षे दत्ताः । राज्ञा स निर्वासितो गतो वागणस्थं
पवनचण्डोपाध्यायगृहे स्थितः । द्विसप्ततिकलाग्राहं जातः ।
गृहोद्याने कलाभ्यासं कुर्वन् प्रत्यासन्नगृहगवाक्षस्थया प्रधा-
नश्चिन्तया मदनमज्जय्या तद्रूपमोहितया च तया प्रक्षिप्तः
पुष्पस्तवकः । सञ्जातप्रीतिस्तन्मय एव जातः । अन्यदा तुरगा-
कटः स नगरमध्ये गच्छन्ति स्म । तावता ईदृशो लोके कोलाहलः
भूतः, यथा- " किं खल्विदं व्य समुद्रो, किं वा जलिनो बुभ्रावणो
धीरो । किं पत्ता रिउसेणा, तदिदं नो नियमिओ किं वा ? ॥ १ ॥ मं-
त्रेण धि परिचत्तो, मारंतो सुमिगोयंरं पत्तो । सवडं मुहं चत्तं
कालु व्व अकारणे कुत्तो " ॥ २ ॥ तावता तेन कुमारंण अश्वं
मुक्त्वा स हस्ती गजमदनविषया दास्तः । पश्चात्समारुह्य राजकु-
लासन्नमायातो राज्ञा दृष्टुं आकारितो मानपूर्वम् । कुमारंण तं
गजमाज्ञानस्तम्भे बद्ध्वा राज्ञः प्रणामः कृतः । राज्ञा चिन्तितम्-
कश्चिन्महापुरुषोऽयम्, यतोऽत्यन्तचिन्तीतो दृश्यते । यतः- " सा-
ली भरेण तोयं-ण जलहरा फल्लजरेण तस्सिहरा । विणएण य
सप्पुरिस्ता, नमंति मह कस्सइ भएण " ॥ ततो विनयश्रिजेतेन
राज्ञा तस्य कुलादिकं पृष्टम्, कियान् कलाज्यासः कृतः ? इत्यपि
पृष्टम् । कुमारस्तु राज्ञाशुचिर्न न किञ्चिज्ज्ञौ । उपाध्यायेन तस्य

कुलादिकं सर्वविद्यैर्नैपुण्यं च कथितम् । कुमारवृत्तान्तं श्रुत्वा
चमत्कृतो चूपतिः । अथ तस्मिन्नेवावसरे राज्ञः पुरो नगरलोकः
प्राभृतं मुक्त्वा एवमूचिवाच-हे देव ! त्वन्नगरं कुयरसदृशं किय-
दिनानि यावदासीत् सास्त्रतं घोरपुरतुल्यमस्ति । केनापि तत्स्कर-
ण निरन्तरं मुप्यते, अतस्त्वं रक्षां कुरु । राज्ञा तद्वारक्षा आकाशिता
भृशं वचांजिस्तज्जिताः । तैरुक्तम्-महाराज ! किं क्रियते, कोऽपि प्र-
चरन्स्त्स्करोऽस्ति, बहुपक्रमेऽपि न दृश्यते । ततः कुमारोक्तम्-
राजन् ! अहं समदिनमध्ये तत्स्करकषणं खेपकरोमि ततोऽग्निप्रवेशं
करिष्यामि । नि प्रतिज्ञा कृता । राज्ञा तु पुरश्चोकप्राभृतं कुमाराय दत्त-
म् । कुमारस्तत उत्थाय चौरस्थानानि विचारयति स्म । “वेसाण
मंदिरेषु, पाणायारेषु जूयमाणेषु । कुङ्कुरिष्यमाणेषु अ, उज्जान-
निषाणसाक्षसु ॥ १ ॥ मउसुअद्वलेसु य, चच्चरचउहदुसुअ-
सालासु । पपसु ठाणसु जअं पाएणं नक्खरो होइ” ॥ २ ॥ एवं चौर-
स्थानानि पश्यतः कुमारस्य परदिनानि गतानि । पश्चात्सममदिने
नगराद्दहिगताऽऽद्यः स्थितः चिन्तयति स्म-“जिज्जउ सीसं अह
हो-उ बंधणं चयउ सव्वहा लच्छी । पडिचन्नपालणेसु पु-रिसाणं
जं होइ तं होउ” ॥ १ ॥ एवं चिन्तयन्तसौ कुमार इतस्ततो
दिगन्तलोकं कर्णति स्म । तस्मिन्नेवसरे एकः परिहितधातुवस्त्रो
मुनिर्गतशिरःकूर्चस्त्रिदशगुणधारी चामरहस्तः किमपि वृक्ष-
इति शब्दं मुखेन कुर्वन् परित्राजकस्तत्रायातः । कुमारेण दृष्ट-
श्चित्तितश्च-अयमवश्यं चौरः, यतोऽस्य लक्षणानि दृशानि
सन्ति-“ करिसुअगुअयदणो, विसाववच्छन्थो पुरुस-
वेसो । नक्खुअणो रव्हो, रत्तज्जो द्दहज्जो य” ॥ १ ॥ एवं चि-
न्तयतः कुमारस्य तेन कथितम्-अहो सत्पुरुष ! कस्त्यमाया-
तः ?, केन कारणेन पृथग्यां भ्रमामि ? । कुमारेण भणितम्-उज्ज-
यनीतोऽहमत्रायातः दारिद्र्यमग्नां भ्रमामि । परित्राजक उवाच-
पुत्र ! त्वं मा खेदं कुरु, अथ तव दारिद्र्यं हिनांश्च, समीहितमर्थं
ददामि । ततो द्विजसं याचता तत्रस्थितः । राज्ञौ कुमारसहितचौर-
रः कस्यचिद्विषयस्य गृहे गतः । तत्र स्वात्रं दत्तवान् । तत्र स्वयं
प्रविष्टः । कुमारस्तु बहिः स्थितः । परित्राजकेन ज्ञयजृताः पेटि-
कास्ततो बहिष्कृताः । ताः स्वात्रमुखे कुमारसमीपे मुक्त्वा स्व-
यमन्यत्र क्वचित्त्वा दारिद्र्यजन्ताः पुरुषा अनेके आनीताः । तेषां
शिरसि ताः पेटिका दत्त्वा कुमारेण सम स्वयं बहिर्गतः । स ता-
पसः कुमारं प्रत्येवमुवाच-कुमार ! कृणुमात्रं बहिस्तिष्ठामः, निद्रा-
सुखमनुभवामः । परित्राजकेनैवमुक्ते सर्वेऽपि पुरुषास्तत्र मुक्ताः, कप-
टनिद्रया पांश्याजकोऽपि सुप्तः । कुमारेऽपि नो तादृशानां विडवा-
सः कार्य इति कपटनिद्रयैव सुप्तः । तावता स परित्राजक उत्थाय
तान् सर्वान् कङ्कपण्या मारयामास । यावत् कुमारसमीपे समा-
याति स्म तावत् कुमार उत्थाय तं खड्गेन जङ्घाद्वये जघान । त्रिभे
जङ्घाद्वये स तत्रैव पतितः कुमारं प्रत्येवमुवाच-वत्स ! अहं तु ज-
ङ्गनामा चौरः । ममह इमंशानि पातालगृहमस्ति । तत्र वीरपत्नीना-
म्मी मम भगिन्यस्ति । अत्र वटपादपस्य मूले गत्वा तस्याः समीपे
शब्दं कुरु । यथा सा त्वमिगृहद्वारमुद्घाटयति त्वच्छ स्वस्वामि-
नं करोति । सङ्केतदानार्थमखड्गं गृहाणेत्युक्ते कुमारस्तत्खड्गं
गृहीत्वा तत्र गतः । स तु तत्रैव मृतः । कुमारेण सा शब्दिनाऽऽ-
गता द्वारमुद्घाटयामास । कुमारेण भ्रातुः खड्गं दर्शयित्वा स्व-
रूपमुक्तम् । तस्या अन्तः खेदो जातः परं न मुखे खेदं दर्शयामा-
स । मध्ये आकाशितः कुमारः पट्यङ्गं शायितः । उक्तञ्च-तव वि-
लेपनायर्थं चन्दनादिकमहमानयामीति । ततो निर्गता । कुमारेण
चिन्तितम्-प्रायः स्त्रीणां विदवासा न कार्यः । यतः-शास्त्रे इमे

दोषाः प्रायो निरूपिताः-“ माया अत्रियं सोमो, मूढसं सादसं
असोयसं । निमत्तिया तद धिय, महिलाण सहायया दोसा ”
एतस्यास्तु तथाविधचौरभगिन्या विदवासा नैव कार्य इति
विचिन्त्य कुमारः शय्यां मुक्त्वाऽन्यत्र गृहकोणे स्थितः । सा
बाहर्गत्वा यन्त्रप्रयोगेण शय्यापरिशिलां मुमोच । तथा शय्या चू-
र्णिता । ततः कुमारेण सा सद्यः साक्रोशं केशेषु धृता राज्ञः स-
मीपमानीता । प्रोक्तः सर्वोऽपि वृत्तान्तः । राज्ञा तद्भूमिगृहात्
समस्तं विसमानाय लोकज्या दत्तम् । कुमारेण सा जीवन्ती
मोक्षिता । पश्चान्नुपाग्रहात् कुमारेण नृपसुता कमलसेनानाम्नी
परिणीता । नृपेण कुमाराय सहस्रं ग्रामा दत्ताः, शतं गजा
दत्ताः, दश सहस्राण्यश्वा दत्ताः, लक्षं पदातयो दत्ताः । ततः सु-
खेन कुमारस्तत्र तिष्ठति स्म । अन्यदा कलाज्यासमये यथा श्रे-
ष्ठिभृतया सह प्रीतिर्जाताऽऽसीत्तया मदनमज्ज्या कुमारसमीपे
दृती प्रेषिता । तथा उक्तम्-तव गुणानुरक्ता तवैव्यं पक्षी ज्वितुं
वाञ्छति । कुमारेणाप्युक्तम्-यदाऽहं शङ्खपुरं यास्यामि तदा
त्वां गृहीत्वा यास्यामीति तस्यै त्वया चकल्यम् । अधान्यदा
तत्र पित्रा प्रेषिता नराः कुमाराकारणाय समेताः । कुमारस्तु तेषां
वचनमाकर्ण्य पितुर्मित्रनाय नृशमुत्कण्ठितः इवशुरं पृष्ठा कम-
लसेनया समं चञ्चितः । चलनसमये च मदनमज्जरी आकारिता ।
साऽपि कुमारेण समं चञ्चिता । ताभ्यां प्रियाभ्यां सह सैन्यवृतः
कुमारः पथि चलन् बहून् भिल्लान् संमुखमापनतो ददृश ।
तदा कुमारसैन्येन तैः समं युद्धं कृतम् । जन्तु कुमारसैन्यं भिल्लैर्भु-
ण्णितमितस्ततो गतम् । जिल्लपतिस्तु कुमाररेण्य समायातः । उत्प-
न्नकुक्षिना कुमारेण स्वपत्नी रथाप्रभागे निधेशिता । तस्या रूपेण
मोहङ्कतो भिल्लपतिः कुमारेण हतः । पतिते च तस्मिन् सर्वेऽपि
जिल्ला नष्टाः । कुमारस्तु तेनैव एकेन रथेन गच्छन्नग्रं मह-
तः सार्थस्य मिलितः । सार्थोऽपि सनाथ इव मार्गे चञ्चति स्म ।
क्रियन्मार्गं गत्वा सार्थिकैः कुमाराय पञ्चमुक्तम्-कुमार ! इतः प्र-
ध्वरमार्गे भयं वर्तते, ततः प्रध्वरमार्गे विहाय अपरेण मार्गेण गम्य-
ते । कुमारेणोक्तम्-किं प्रयत्नः ? । ते कथयन्ति स्म-अस्मिन् प्रध्वर-
मार्गे महत्यटवी समेप्यति, तस्या मध्ये महानेकचौरां दुर्योधन-
नामा वर्तते, दिनीयस्तु गजार्कं कुर्वन् विषमो गजो वर्तते । तृ-
तीयो दृष्टिघ्नसर्पो वर्तते । चतुर्थो वारुणो व्याघ्रो वर्तते । एवं च-
त्वारि भयानि तत्र वर्तन्ते । कुमारः प्राह-एतेषां मध्ये नैकस्यापि
भयं कुरुत । चलत सन्धरं मार्गं । कुशलैर्नैव शङ्खपुरं यास्यामः ।
ततः सर्वेऽपि तस्मिन्नेवाध्वनिं चाक्षिताः । अग्रे गच्छतां तेषां दुर्यो-
धनश्चौरास्त्रिदशभाग् मिलितः । सोऽपि पांश्याऽहं शङ्खपुरं सम-
प्यामीति घट्न् साधेन सार्कं चलति स्म । मार्गे नैकः सन्निवेशः
समायातः । तदा त्रिदशैरुना उक्तम्-मम उपलक्षितोऽयं सन्निवे-
शो वर्तते । तेनात्र गत्वा मया दध्यादि आनीयते, यदि भवद्भ्यां
कञ्चिः स्यात् । सार्थिकैरुक्तम्-आनीयतम् । ततस्तेन तदन्तर्गत्या
आनीतं दध्यादि विषमिभितं कृत्वा सर्वे पायिताः । ततो मृताः
सर्वे सार्थिकाः । अगरुदत्तेन जार्याद्वययुतेन न पीतमिति न मृतः
सः । त्रिदासी पुनः सार्थिवंशमध्ये गत्वा क्रियन्परिषारयुतो
गृहीतशस्त्रः कुमारमारणायाऽऽयातः । कुमारेण खड्गं गृहीत्वा
संमुखगत्वा घोरसंग्रामकरणेन स हतः । परिवारस्तु नष्टः ।
चूमी पत्न्या तेन चौरैर्नैवमुक्तम्-अहं दुर्योधनश्चौरः प्रभि-
क्षः, त्वयाऽहं हतो न जीविष्यामि, परं मम बहु हव्यं वर्तते,
मम भगिनी जयश्रीनाम्नी चैतद्वनमध्यंऽस्ति, तत् त्वया गृही-
तव्यं सा च पत्नी कार्यः । कुमारस्तत्र गतः । साऽऽहूता सामाया-

ता । दृष्टः कुमारः । ज्ञातस्तथा भ्रातृवृत्तान्तः । तथा कुमारोऽपि गुहामध्ये आकारितः । तत्र गच्छन्मदनमञ्जरीं वारितस्तां तत्रैव मुक्त्वा कुमारोऽग्रे चलिताः । कियन्मार्गे यावत्तेन कुमारं प्रचरन्गुहामध्ये मदनमञ्जरीकोटिनिष्ठमिरितः सवेगं संमुख-मागच्छन् यम इव रौद्ररूपो गजो दृष्टः । ततः कुमारो रथा-दुर्लभं गजामिमुखं प्रचक्षितः । वस्त्रीयवस्त्राधिकं कृत्वा गजामे मुमोच । गजस्तत्प्रहारार्थं शुभ्ररुद्ररूपमधः क्षिपन् यावद्विष-तस्तावत् कुमारस्तदन्तर्द्वयं पादौ कृत्वा तस्य स्कन्धेऽधिकुटः वज्र-कठिनाभ्यां स्वमुष्टिभ्यां तत्कुम्भस्थलद्वयं जघान । कुमारेण प्रका-ममितस्ततो भ्रामयित्वा स गजो बलीकृतः । पश्चात् स गजो गौरिव शान्तीकृतो मुक्तः । तत्रैव पुनः कुमारो रथं निविष्टोऽग्रे चलिताः । कियन्मार्गे यावच्छ्रुति कुमारस्तावत् कुण्डलीकृतहा-ङ्गलः स्वरवेण गिरिप्रतिशब्दान् विस्तारयन् विद्युच्चञ्चलोचनः सपौपमां रसनां स्वमुखकुडिराभिकासयन् सिंहः सामायातः । तेनापि समं कुमारो युक्तं कृतवान् । कुमारेण कर्कशप्रहारैर्जैरितः सिंहस्तत्रैव पतितः । कुमारस्ततोऽग्रे चलिताः । सद्योऽग्रेपट्यां मार्गे विद्यथेयं निवारितः । कुशलेन कुमारः शीघ्रसंयुतः शङ्ख-पुरं प्राप्तः । प्रवेशमहेत्सवः प्रकामं पितृभ्यां कृतः । सर्वेषां पौरा-णां परमानन्दः सम्पन्नः । तत्र सुखेन कुमारस्तिष्ठति स्म । अन्यदा वसन्ते मदनमञ्जरी सह कुमार एकाक्येव क्रीडावने गतः । तत्र राज्ञा मदनमञ्जरी सपेण दृष्टा मृतेव सञ्जाता । कुमारस्तु तन्मोहादग्रे प्रविशन् गगनमार्गेण गच्छता विद्याधरेण वारितः । विद्याधरेण सा जीवता । विद्याधरस्तु स्वस्थानं गतः । कुमार-स्तथा समं रात्रिवासायै कस्मिंश्चिदेवकुले गतः । तत्र तां मुक्त्वा बद्धोत्तरकरणाय अग्निमानेतुं कुमारो बहिर्गतः । तदानीं तत्र पञ्च पुरुषाः पूर्वं कुमारहतदुर्योधनचौरभ्रातरः कुमारवधाय पृष्ठ आगताः । इतस्ततो भ्रान्ताः कुमारस्थलमलभमानास्समाग-ताः सन्ति स्म । तैस्तु तत्र दीपको विहितः । मदनमञ्जरी तेषां मध्ये सधुभ्रातृ रूपं विद्वोक्तम् । रूपाक्षितया तस्यैव प्रार्थना विहि-ता । एवं मम भर्ता भव, अहं तव पत्नी भवामि । तेनोक्तम-तव जनैर्जीवति सति कथमेवं जयति ? सा प्राह-तमहं भार-यिष्यामि । तदानीमग्निं गृहीत्वा कुमारस्तत्र प्राप्तः । आगच्छ-न्तं कुमारं दृष्ट्वा तथा तत्रस्थो दीपो विध्यापितः । तत्रायातेन कुमारेण पृष्ठम्-अत्रोदयोतः कथमनूय ? । तथा उक्तम्-तव-इतस्तस्यस्याग्नेरुदयोतः । सरत्नेन तेन तथैवाङ्गीकृतम् । मदनमञ्जरी हस्ते खड्गं गृहीतम् । कुमारोऽग्निप्रज्वालनार्थं प्रीवामधश्चकार । तावता तथा कुमारवधार्थं खड्गः प्रति-काशाभिकासितः । तस्याश्चरित्रं दृष्ट्वा चौरलघुभ्रातृवै-राग्यमुत्पन्नम् । पश्चादस्या हस्तात्तेन खड्गोऽन्यत्र पा-तितः । पश्चापि भ्रातरस्ततः कुमाराऽलक्षिताः शनैः शनैर्नि-र्गताः कस्मिंश्चिद्वने गताः । तत्र चैत्यमेकमुत्तुङ्गं दृष्टम् । तत्र सानिशयज्ञानी साधुर्दृष्टः । तत्समीपे तैः पञ्चभिरपि दीप्ता गृहीता । तद्वाह्यां पालयन्तः संयमे रतास्तत्रैव तिष्ठन्ति स्म । कुमारेण नैतत्किमपि ज्ञातम् । अथ कुमारस्तत्र मदनमञ्जरीं रात्रिमेकामुपित्वा प्रभाते स्वगृहे समायातः । कियद्दिनानन्तर-मश्वपहत एक एवागडदत्तकुमारस्तस्मिन्नेव वने तत्रैव चैत्यं गतः । तत्र देवाभिमस्कृत्य साधवो बन्दिताः । गुरुणा देशना कृता । कुमारेण पृष्ठम्- भगवन् ! क एते पञ्चापि भ्रातर इव साधवः, कथमेषां वैराग्यमुत्पन्नम् ? कथमेभिर्द्यौवनभरेऽपि जतं गृहीतम् ? एवं कुमारेण पृष्ठे गुरुः प्राह सर्वं तदीयं वृ-

त्तान्तम् । कुमारस्तच्चरित्रं श्रुत्वा युवतीस्वरूपमेवं विचिन्त-यति स्म “अगुर्जन्ति खण्डेण, जुवद्भ्यो खणेन पुरो विरजन्ति । अनुचरागनिरथा, हलिहगु व्व चलपेमा ” ॥ १ ॥ इति वि-चिन्त्य कुमारोऽपि वैराग्यात्प्रव्रजितः । यथाऽसौ अगडदत्तः प्रतिबुद्धजीवी पूर्वं द्रव्यासुप्तः पश्चाद्वासासुप्तोऽपि इह लोके परलोके च सुखी जातः । उक्तं ४ अ० । इयं कथोत्तराभ्य-यनस्य बृहदृत्तावपि दृश्यते । तत्रायं विशेषः (जितशत्रुनामा राजा । तस्य सारथिरमोघरथनामा । अमोघरथस्य स्त्री यशो-मतिः, पुत्रश्चागडदत्तः । तस्य पितरि मृते माता भृशं रोद । तदाऽगडदत्तो मातरं नितान्तरोदनहेतुं प्रपच्छ । तदा माता प्रत्युवाच—पुत्र ! अयममोघप्रहारी सारथिस्त्वदीयपितृपद-मनुभवति, यदि त्वं कलावित् स्यास्तदा कथमेवं भवेत् ? । पुत्रोऽन्वयुक्त-को मां कलामध्यापयिष्यतीति ? । माता प्रत्यगा-दीत्-कौशाम्बीनगर्या दृढप्रहारीत्याख्यः कलाचार्यो विद्यते, तं त्वमुपतिष्ठस्वेति । स मातृवचनमभ्युपगम्य तत्र गत्वा क-लामध्यगीष्ट । ततो राजसभां प्रविवेश । तं दृष्ट्वा सर्वे प्रसेदुः । राजा तु प्रसन्नताविरहित एव केवलमुचिताचारं परिपाल-यन् तस्य किमपि दातुमिष्टम् । स तु राजस्तदनादरदानमव-गत्य नाहमीदृशं दानं जिघृक्षामि इत्यभिधाय न जग्राह । तदानीमनेके नागरिकाः “चौरोऽस्मान् बाधते” इति राज्ञः पुरो व्यजिज्ञपन् । राजा तत्सारत्तम् [कोटपालम्] आह्वय न्य-शादीत्-भास्तलारत्त ! भवता सप्तभिरहोरात्रैश्चौरो निग्रही-तव्यः । इत्याकर्ण्यगडदत्तो राजानं प्रार्थयामास-महागज ! अहं सप्तभिर्दिनैस्तं चौरं निग्रहीतुं प्रभवामीति) अन्यत्सर्वं समा-नम् । उक्तं ० ।

अगरुदहुर-अवटदुर्ग-पुं० कूपमण्डके, आ० = अ० ।

अगरुमह-अवटमह-पुं० कूपप्रतिष्ठोत्सवे, आ० २ अ० १ अ० २ उ० ।

अगदिय-अग्रथित-त्रि० अप्रतिबद्धे, आहारे वाऽगृहे, “अ-क्षाए अगद्विष अदुष्टे अदीर्घे अविमर्शे” प्रश्न० १ संब० आ० । मुक्तलैरेव वचनैरभिधीयमाने, वृ० ३ उ० ।

अगणि-अग्नि-पुं० अकृति ऊर्ध्वं गच्छति । अग्नि-नि, नलोपः । वाच० । चन्हौ, प्रश्न० ५ सम्ब० आ० । उक्तं ० । “चत्तारि अगणिआ समारभित्ता जेहि कुरकम्माभि तवेति बालं” सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० । “अंगारं अगणि अग्नि, अलायं वा सजो-इयं । ए उज्जजा ए घट्टिज्जा, नो एं णिवावप मुणी” । दश० ८ अ० । प्रदीपनके, व्य० १ उ० । (अग्नेः सर्वो विषयः ‘ते-उकाइय’ शब्दे)

अगणिआहिय-अग्न्याहित-पुं० अग्निराहितो यैः । “वाऽ-हितान्याविषु ” २।२।३७। इति वाऽऽहितशब्दस्य पूर्वनिपा-तः । अग्न्याहिता आहिताग्नयः । कृतवन्त्याधानेषु, श्रीश्रृषभजि-नेशचिनायामग्निं स्थापितवन्तस्तेन कारणेनाहिताग्नय इति तत्र एव च प्रसिद्धः । आ० म० प्र० ।

अगणिकंयद्वाण-अभिकारकस्थान-न० अग्निप्रवेशस्थाने, “अगणिकंयद्वाणेषु अणयंसि वा तहण्णगारांसि णो उ-च्चारं पासवणं व्वांसिरेज्जा ” आ० २ अ० १० अ० ।

अगणिकाय-अभिकाय-पुं० तेजस्काये, स० ७ श० १० उ० ।

अनु०। (अस्य विषयः सर्व एव 'तेजःकाइअ' शब्दे) नवरम-
अगणिकाए एं भंते ! अहुणोज्जालिए समाणे महाकम्मत-
राए चेव महाकिरियतराए चेव महस्मवतराए चेव महावेय-
णतराए चेव नवइ, अह एं समए २ वोक्कसिज्जमाणे वोच्छि-
ज्जमाणे चरिमकालसमयंसि इंगालनूए मुम्मुरनूए ङारिय-
नूए तओ पच्छा अप्पकम्मतराए चेव किरिया आसव अप्प-
वेयणतराए चेव भवइ ? । हुंता, गोयमा ! अगणिकाए एं
अहुणोज्जालिए समाणे तं चेव ।

(अगणीत्यादि अहुणोज्जालिए स्ति) अधुनोज्ज्वलितः सद्यः प्र-
दीप्तः (महाकम्मतराए स्ति) विध्याप्यमानानलापेक्षयाऽतिशयेन
महास्ति ज्ञानावरणादीनि बन्धमाधत्तव्यं यस्यासौ महाकर्मतरः।
एवमन्यान्यपि। नवरं, क्रिया दाहरूपा । आश्रयो नवकर्मोपादान-
हेतुः । वेदना पीडा । जावना तत्कर्मजन्या परस्परशरीरसम्बन्ध-
जन्या वा (वोक्कसिज्जमाणे स्ति) व्यपकृत्यमाणोऽपकर्षं गच्छ-
न् (अप्पकम्मतराए स्ति) अङ्गाराद्यवस्थामाधित्याल्पशब्दः
स्तोकार्थः । ङारावस्थायां त्वजावार्थः । भ० ५ श० ६ उ० ।
काळोदायिप्रभेन अन्नुज्ज्वालकविध्यापकयोः कतरो महाकर्मति
विचारितम् । भ० ७ श० १० उ० ।

अगणिजीव-अग्निजीव-पुं० अग्नयश्च ते जीवाश्च अग्निजी-
वाः तेजस्कायिकेषु, विशेषे (अग्निजीवानां परिमाणमवधिः
'ओहि' शब्द उक्तम्) ।

अगणिजीवसरीर-अग्निजीवशरीर-न० तेजस्कायजीवबद्ध-
शरीरे, जीवान्तरशरीराणामग्निजीवशरीरत्वम् ।

अह भंते! उदस्से कुम्मासे सुराए एणं किंसरीराइ वत्तव्वं सि-
या ? । गोयमा! उदस्से कुम्मासे सुराए जे घणे दव्वे एए एं पुव्व-
जावपणवणं पमुच्च वणस्मइ जीवसरीरा तओ पच्छा स-
त्थातीया सत्थपरिणामिया अगणिज्जामिया अगणिज्जुसि-
या अगणिसेविया अगणिपरिणामिया अगणिजीवसरीराइवा
वत्तव्वंसिया सुराए य जे दव्वे एएणं पुव्वजावपणवणं पमुच्च
आउर्जवसर।रा तओ पच्छा सत्थातीया जाव अगणिसरी-
राइ वत्तव्वंसिया। अह भंते! अये तंवे तउए मीमए उवले कस-
पट्टियाए एणं किंसरीराइ वत्तव्वंसिया? गोयमा! अये तंवे तउए
सीसए उवले कसपट्टियाए एणं पुव्वभावपणवणं पमुच्च
पुद्वीजीवसरीरा तओ पच्छा सत्थाइया जाव अगणिसरी-
राइ वत्तव्वंसिया । अह भंते ! अही अट्टिज्जामे चम्मे चम्म-
ज्जामे रोमे २ सिंगे २ खुरे २ नहे २ किए एं किंसरीराइ
वत्तव्वंसिया ? , गोयमा ! अही चम्मे रोमे सिंगे खुरे नहे
एए एं तसपाणजीवसरीरा अट्टिज्जामे चम्मज्जामे रोम-
ज्जामे सिंगखुरणहज्जामे एए एं पुव्वभावपणवणं पमुच्च
तसपाणजीवसरीरा तओ पच्छा सत्थाइया जाव अगणि-
त्ति वत्तव्वंसिया । अह भंते ! इंगाले ङारिए बुमे गो-
मए एए एं किं सरीराइ वत्तव्वंसिया ? । गोयमा ! इंगाले
ङारिए बुमे गोमए एए एं पुव्वभावपणवणं एए एमि-

दियजीवसरीरप्पओगपरिणामिया वि जाव पंविंदिय-
जीवसरीरप्पयोगपरिणामिया वि तओ पच्छा सत्थाइया
जाव अगणिजीव वत्तव्वंसिया ।

[अहेत्यादि एपणं ति] एतानि णमित्यङ्गारे (किंसरीर-
त्ति) केषां शरीराणि किंशरीराणि (सुराए य जे घणे स्ति)
सुरायां द्वे द्रव्ये स्थाताम्-धनद्रव्यं द्रवद्रव्यं च । तत्र यद् धनद्रव्य-
म्, (पुव्वभावपणवणं पमुच्च स्ति) अतीतपर्यायप्ररूपणामङ्गी-
कृत्य वनस्पतिशरीराणि, पूर्वं हि ओदनादयो वनस्पतयः (तओ
पच्छ स्ति) वनस्पतिजीवशरीरवाच्यत्वानन्तरमग्निजीवशरीराणी-
ति, वक्तव्यं स्यादिति सम्बन्धः । किंभूतानि सन्तीत्याह
(सत्थातीय स्ति) शस्त्रेणोद्वल्यमुशस्यन्त्रकादिना, कारणभूतेन
अतीतानि अतिशान्तानि पूर्वपर्यायमिति शस्त्रातीतानि (सत्थ-
परिणामिय स्ति) शस्त्रेण परिणामितानि कृताभिनवपर्यायाणि
शस्त्रपरिणामितानि । ततश्च (अगणिज्जामिय स्ति)
बन्दिना ध्यामितानि ध्यामीकृतानि स्वकीयवर्णत्याजनात्, तथा
(अगणिज्जुसिय स्ति) अग्निना जोषितानि पूर्वस्वभावकृपणात्
अग्निसेवितानि वा ज्वरी प्रीतिसेवनयोः, इत्यस्य धाताः प्रयो-
गात् (अगणिपरिणामियाइ स्ति) संजातानि परिणामानि, औप्राय-
योगादिति । अथवा 'सत्थातीया' इत्यादौ शस्त्रमग्निरेव, 'अग-
णिज्जामिया' इत्यादि तु तद्व्याख्यानमेवेति । (उवले स्ति) इह
दग्धपाषाणः (कसपट्टिय स्ति) कपपट्टः (अट्टिज्जामे ति) अ-
स्थिध्यामं चाग्निना इयामलीकृतमापादितपर्यायान्तरमि-
त्यर्थः । (इंगालेत्यादि) अङ्गारो निर्ज्वलितेन्धनम् (ङारिए स्ति)
क्षारिकं भस्म (बुसे स्ति) बुसम् (गोमय स्ति) उगणम् ।
इह बुसगोमयौ भूतपर्यायानुवृत्त्या दग्धावस्थौ प्राज्ञौ, अन्यथा
अग्निध्यामितादिवह्न्यमाणविशेषणानामनुपपत्तिः स्यादिति ।
एते पूर्वभावप्रकापनां प्रतीत्य एकैन्द्रियजीवैः शरीरतया प्रयो-
गेण स्वव्यापारेण परिणामिता ये ते तथा । एकैन्द्रियशरीराणी-
त्यर्थः । अपिः समुच्चये । यावत्करणाद् द्वीन्द्रियजीवशरीरप्रयोग-
परिणामिता अपीत्यादि दृश्यम् । द्वीन्द्रियादिजीवशरीरपरिणत-
त्वं च यथा सम्भवमेव न तु सर्वपदेध्विति । तत्र पूर्वमङ्गारो
भस्म एकैन्द्रियादिशरीररूपं भवति, एकैन्द्रियादिशरीराणा-
मिन्धनत्वात् । बुसं तु यवगोधूमहरितावस्थायामेकैन्द्रियशरी-
रम् । गोमयस्तु तृणाद्यवस्थायामेकैन्द्रियशरीरम् । द्वीन्द्रियादी-
नां तु गवादिजिर्भकणे द्वीन्द्रियादिशरीरमपि । भ० ५ श० २ उ० ।

अगणिज्जामिय-अग्निध्यात-त्रि० ३ त० । अग्निना दग्धे, (ज०)

अग्निध्यामित-त्रि० अग्निनेषदग्धे, अग्निना स्वकीयवर्णत्या-
जनाद् ध्यामीकृते, ज० ५ श० २ उ० ।

अगणिज्जुसिय-अग्निजोषित-त्रि० अग्निसेविते, ज्वरी प्री-
तिसेवनयोः, इत्यस्य धाताः प्रयोगात् । ज० ५ श० २ उ० ।

अग्निजोषित-त्रि० पूर्वस्वभावकृपणात् (भ० ५ श० २ उ०)
अग्निना कृपिते, भ० १५ श० १ उ० ।

अगणिगिक्खित्त-अग्निनिक्खित्त-त्रि० अग्नावुपरि निक्खिते,
"अगणिगिक्खित्तं अफासुयं अणेसणिज्जं ह्राजे संते णो पडिगा-
हेज्जा" आच्चा० १ अ० १ अ० ४ उ० ।

अगणिपरिणामिय-अग्निपरिणमित-त्रि० ३ त० औप्राययो-

गाद् सञ्जातामिपरिणामे, भ० ५ शु० २ उ० । पूर्वस्वभावत्वा-
जनेनाऽऽमजावं नीते, भ० १५ शु० १ उ० ।

अगणिमुह-अग्निमुख-पुं० अग्निमुहमिव यस्य । देवे, इतद्व्यं
दि देवैरग्निरुपमुहद्वारेणैवाश्रयते “ इव्यं वहति देवानाम् ”
इति भुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् । “ अग्निमुखा वै देवाः ” इति च
अतिः, इति वेदविदः । वाच० । अथ भदेवचितायामग्निकमारा
वदनैः खल्वग्निं प्रक्षिप्तवन्तः, तत एव निबन्धनाल्लोके “ अग्निमु-
खा वै देवाः ” इति प्रसिद्धम्, इति समयविदः । आ० भ०
प्र० । आ० चू० । अग्निमुहं प्रधानमुपास्यां यस्य । अभिहो-
त्रिणि द्विजे, वाच० ।

अगत (द) अगद्-पुं० नास्ति गदो रोगो यस्मात् ५ व०, औ-
षधे, नि० चू० ११ उ० । परमौषधे, पं० व० ३ द्वा० । नकुलापी-
षधे, नि० चू० १ उ० । ६ व० रोगग्रान्ये, त्रि० । “ गद् माषणे ”
अच्, न० त० अकथके, त्रि० । वाच० ।

अगति-अगस्ति-पुं० अगं विन्यासमस्यति । अस्-किच् ।
शकन्वादिः । अगस्त्यनामके मुनौ, “ अगस्त्यस्यापत्यानि, ब-
हुषु यत्रो लुक्, तद्गोत्रापत्येषु व० व० । तत्सम्बन्धित्वात्
दक्षिणस्यां दिशि, बृहत्संहितायामस्य गगनमण्डले दक्षिणस्यां
ताराकूपे स्थितिरुक्ता । वक्तव्ये, वाच० । अष्टाशीतिमहाप्रदा-
णां पञ्चत्वारिंशे महाप्रदे, “ दं अगती ” स्था० २ ता० ३
उ० । चं० प्र० सू० प्र० । जं० । कल्प० ।

अगम-अगम-पुं० न गच्छतीति । गम-अच् । न० त० । वृत्ते, अ-
गन्तरि, त्रि० । वाच० । आकाशे, न०, तदि गमनाक्रियारहितत्वेना-
गमम् । भ० २० शु० २ उ० ।

अगमिय-अगमिक-न० न गमिकमगमिकम् । प्रायो गाथाश्लो-
कषष्टकाद्यसदृशपाठात्मके भुतजदे, तच्चैवंविधं प्रायः [विशे०]
आचारादिकालिककृतम्, असदृशपाठात्मकत्वात् । तथाचाह-
“ अगमियं काव्यसुयं ” न० । आ० भ० प्र० । कर्म० । वृ० ।
अगम्य-अगम्य-त्रि० न गन्तुमर्हति । गम-यच् । न० त० । ग-
मनानर्हसु स्तुबादिषु, चाणक्यादिकायां च, “ फासेरुण
अगम्यं, अणाइ सुमिण गमो अगम्यं ति ” स्पृष्ट्वा कायेनेति ग-
म्यते । अगम्यां स्तुषां चारुणाद्यादिकां वा स्त्रियामिति शेषः ।
व्य० १ उ० ।

अगम्यगामि (ण) अगम्यगामिन्-त्रि० प्रगम्याद्यभिगन्तरि,
प्रश्न० २ आ० २ द्वा० ।

अगरजा-अगर्भा-स्त्री० न व०, सुविज्रकाकरतया अरहस्यायां
वाण्याम्, औ० । “ अगरजाय अमममणाय सव्यकसरसिष्ठावा-
याय ” (जिनवाण्या) तत्र, अगर्जया व्यक्तवर्णोपपद्येत्यर्थः ।
उपा० २ अ० ।

अगरहिय-अगर्हित-त्रि० (आहारविषये) अकृतगर्हो, प्रश्न०
१ सम्ब० द्वा० ।

अगर्ह-त्रि० अनित्ये, “ से अगरहिए अचेत्ते जे समाहिए ”
आचा० १ शु० ८ अ० ८ उ० ।

अगरु-अगरु-न० अगरुचन्दनाख्ये गन्धिकद्रव्ये “ कुटं न-
गरं अगरुं संपिठं सम्मसुरिरेण ” सुत्र० १ शु० ४ अ०
२ उ० । प्रश्न० । नि० चू० । उपा० । आचा० । “ संस्त्रतिणिसागु-
चंदणाइ ” नि० चू० २ उ० ।

अगरुगंधिय-अगरुगन्धित-त्रि० अगरुगन्धो धूपनादिप्रकारेण
जातोऽस्येति अगरुगन्धितम् । अगरुचन्दनेन धूपिते, तं० ।

अगरुपुट-अगरुपुट-पुं० ६ त० अगरुनामकगन्धद्रव्यस्य पुटे,

“ अगरुपुटान वा हवंगपुटान वा वासपुटान वा ” जं० १ वृ० ।
अगरुलहुय-अगरुलघुक-न० न विद्येते गुरुलघुनी यस्मिन्-
दगुरुलघुकम्, परिणामोपेतमृन्द्रव्यत्वाद्गुरुलघुकम् । परतत्त्वे,
“ नित्यं प्रकृतिवियुक्तं, लोकांशोकाधलाकनाभोगम् । स्तिमित-
तरङ्गादधिसम-मवर्णमस्पर्शमगुरुलघुम् ” बो० १५ वि० । न गुरुल-
घोगमनस्वभावं न लघुकमर्ध्वगमनस्वजावं यद् द्रव्यं तद्गुरुल-
घुकम् । अत्यन्तसूक्ष्मे भाषामनःकर्मद्रव्यादौ, स्था १० ता० १ उ० ।

अथ ‘ किं गुरुलघु किं वा अगुरुलघु ’ इति शङ्कायां
तत्स्वरूपप्रतिपादनार्थमाह-

ओराक्षियवेउव्विय-आहारगतेय गुरुलहु दव्वा ।

कम्मणमणभामाई, एयाई अगुरुलहुयम् ॥

इह द्वौ नयौ-व्यवहारनयो निश्चयनयश्च । तत्र व्यवहारन-
यः प्राह-चतुर्धा द्रव्यं, तद्यथा-किंचिद् गुरु, किंचिद्विषु,
किंचिद् गुरुलघु, किंचिद्गुरुलघु । तत्र यद्द्रव्यं तिर्यन्वा प्रक्षिप्तम-
पि पुनर्निसर्गादधो निपतति द्रव्यं नद् गुरु । तद्यथा-लेङ्गादि ।
यत्तु द्रव्यं निसर्गेत एवोर्ध्वगतिस्वभाव तद्विषु । यथा-दीपकलि-
कादि । यत्पुनर्नोर्ध्वगतिस्वजावं नाप्यधोगतिस्वभावं किन्तु स्थ-
भावेनैव तिर्यग्गतिधर्मकं तद् गुरुलघु, यथा-वायुः । यत्तु ध्व-
धस्तिर्यग्गतिस्वभावानामेकतरस्वजावमपि न भवति सर्वत्र वा
गच्छति तद्गुरुलघु । यथा-व्योम परमाख्यादि । उक्तं च-

गुरुअलहुयं उभयं वि, नोभयमिति वावहारियनयस्स ।

दव्वं लेङ्गे दीवां, वाऊ वोमं जहासंखं ॥

निश्चयनयः पुनरेवमाह-न सर्वगुर्वैकान्तेन किमपि वस्तुस्ति,
गुरोरपि लेङ्गादेः प्रयोगादूर्ध्वोदिगमनदर्शनात् । नाप्येकान्तेन
सर्वस्यव्यप्यस्ति, अतिलघोरपि वायवादेः करतारुनादिनाऽधो-
गमनादिदर्शनात् । तस्माद् द्विविधमेव वस्तु । तद्यथा-गुरुल-
घु, अगुरुलघु च । तत्र यद् बादरं भूधरादिकं तत्सर्वं गुरुलघु,
शेषं तु भाषाप्रानापानमनोवर्गेणादिकं परमाणुद्वयगुणव्योमा-
दिकं च सर्वमगुरुलघु । उक्तं च-

निच्चयतो सव्वगुरुं, सव्वलहुं वा न विज्जए दव्वं ।

बायरमिह गुरुलहुयं, अगुरुलहुं सेसयं दव्वं ॥

तत्रेयं गाथा निश्चयनयमतेन । पदार्थव्याख्या चैवम्-औदा-
रिकवैक्रियाहारकतैजसद्रव्याणि अपराण्यपि तैजसद्रव्यप्रत्या-
सन्नानि तदाभासानि बादररूपत्वाद् गुरुलघूनि गुरुलघुस्वजा-
वानि । कार्मेणमनोनाषाद्रव्याणि तु आदिशब्दत्वापानाद-
व्याणि जाषाद्रव्यार्वाग्वर्तीनि भाषाभासानि । अपराण्यपि च
परमाणुद्वयगुणादीनि, व्योमादीनि चैतानि अगुरुलघुस्वभावा-
नि । वक्ष्यमाणगाथाद्वयसंबन्धः । एवं पूर्वं किल क्षेत्रकालसंब-
न्धिनोः केवल्योरङ्कुलावलिकासंख्येयादिविभागकल्पनया पर-
स्परपनिबन्ध उक्तः । आ० भ० प्र० ।

इदमेव व्यक्तीकुर्वन्नाह-

जा तेयगं सरीरं, गुरुलहुदव्वाणि कायजोगो य ।

मणसा अगुरुलहुणि अ-रुविदव्वाय सव्वे वि ॥

औदारिकशरीरादारण्य तैजसशरीरं यावत् यानि द्रव्याणि
यश्च तेषामेव संबन्धी काययोगः शरीरव्यापारः, एतत्सर्वं गुरु-
लघुकमिति निर्देशः । यानि तु मनोनाषाप्रयोगाण्युपलक्षणत्वा-
दानपानकार्मेणप्रयोगाणि तद्विपान्तरावर्त्तानि च द्रव्याणि या-

नि च सर्वाण्यपि धर्माधर्माकाशजीवास्तिकायलक्षणान्यरूप-
द्रव्याणि, तदेतत्सर्वमगुरुलघुकम् ।

अहवा बायरवोदी-कलेवरा गुरुलहू जवे सव्वा ।

मुद्रमाणंतपदेसो, अगुरुलहू जाव परमाणू ॥

अथवेति प्रकारान्तरद्योतने । बादरा बोन्दिः शरीरं येषां ते बादर-
बोन्द्या बादरनामकमौदयवस्तिनो जीवा इत्यर्थः, तेषां सबन्धी-
नि यानि कलेवराणि यानि याऽपराण्यापि बादरपरिणतानि त-
त्तदधरादीनि शक्रचापगन्धर्वपुरप्रजृतीनि वा वस्तूनि तानि
सर्वाण्यपि गुरुलघून्गुच्यन्ते । यानि तु सूक्ष्मनामकमौदयवस्ति-
नां जन्तूनां शरीराणि यानि च सूक्ष्मपरिणामपरिणतानि अ-
नन्तप्रादेशिकादीनि परमाणुपुद्गलं यावत् द्रव्याणि तानि सर्वा-
ण्यगुरुलघूनि ।

अथ व्यवहारनयमतमाह—

व्यवहारनयं पप्प उ, गुरुया लहया य मोसगा चैव ।

लेदुपदीवगमारुय, एवं जीवाण कम्माई ॥

व्यवहारनयं प्राप्याङ्गकृत्य त्रिविधानि द्रव्याणि भवन्ति । त-
द्यथा-गुरुकानि लघुकानि मिश्रकाणि च, गुरुलघुमिश्राणीत्य-
र्थः । तत्र यानि निर्यगूर्द्धं वा प्रक्षिप्ताण्यपि स्वजायादेवाधो
निपतन्ते तानि गुरुकाणि, यथा-भेषुप्रजृतीनि । यानि तूर्द्धग-
तिस्वभावाणि तानि लघुकानि, यथा-प्रदीपकादीनि । यानि
तु नाधोगतिस्वभावानि नवा ऊर्द्धगतिस्वभावानि किं तर्हि
निर्यगतिधर्मकाणि तानि गुरुलघूनि, यथा-मारुता वायुस्त-
म्भजृतीनि । एवं जीवानां कर्माण्यपि त्रिविधानि भवन्ति-गुरु-
णि लघूनि गुरुलघूनि वा । तत्र येरमी जीवा अधोगतिं नीयन्ते
तानि गुरुकाणि, येस्तु त एवोर्द्धगतिं प्राप्यन्ते तानि लघुकानि,
यैः पुनस्तिर्यग्योनिकेषु वा मनुष्येषु वा गतिं कार्यन्ते तानि गुरु-
लघुकानीति । तदेवं व्यवहारनयान्निप्रायेण समर्थितः कर्मणां
गुरुलघुत्वपरिणामः । बृ० १ उ० ।

एतदेव सर्वमभिप्रेत्य सूत्रमुदाह-

सत्तमे णं जेते ! उवासंतरे किं गुरुण लहुण गुरुयलहुण
अगुरुयलहुण ? गोयमा ! नो गुरुण नो लहुण नो गुरुयलहुण
अगुरुयलहुण । सत्तमे णं भंते ! तण्णवाए य लहुण ? गोय-
मा ! नो गुरुण नो लहुण गुरुयलहुण । एवं नो अगुरुयल-
हुण । सत्तमे णणवाए सत्तमे णणोदहं । सत्तमा पुढवं उवा-
संतगइं मव्वाइं जहा सत्तमे उवासंतरे जहा तण्णवाए एवं गु-
रुयलहुण णणवायणणउदहिपुढवंदीवा य सागरावासा । ने-
रइयाणं भंते ! किं गुरुया जाव अगुरुयलहुया ? गोयमा ! नो
गुरुया नो लहुया गुरुयलहुया वि अगुरुयलहुया वि । से केण-
ट्ठेणं ? गोयमा ! वेउव्वियतेयाइं पकुच्च नो गुरुया नो लहुया
गुरुयलहुया नो अगुरुयलहुया । जीवं च कम्मं च पकुच्च नो
गुरुया नो लहुया नो गुरुयलहुया अगुरुयलहुया, से तेणट्ठे-
णां एवं जाव वेमाणिया, नवरं णाणत्तं जाणियव्वं मरीगिहिं
धम्मत्थिकाए जाव जीवत्थिकाए चउत्थपएणं । पोगल-
त्थिकाए णं भंते ! किं गुरुण लहुण गुरुयलहुण अगुरुय-
लहुण ? गोयमा ! नो गुरुण नो लहुण गुरुयलहुण वि अ-
गुरुयलहुण वि । से केणट्ठेणं ? गोयमा ! गुरुयलहुयद-

व्वाइं पकुच्च णो गुरुण णो लहुण गुरुयलहुण नो अगुरुयलहु-
ण, अगुरुयलहुयदव्वाइं पकुच्च नो गुरुण नो लहुण नो गुरुय-
लहुण अगुरुयलहुण, समया कम्माणि य चउत्थपएणं । क-
णहंसेस्साणं भंते ! किं गुरुया जाव अगुरुयलहुया ? गोयमा !
नो गुरुया नो लहुया गुरुयलहुया वि अगुरुयलहुया वि । से
केणट्ठेणं ? गोयमा ! दव्वेस्सें पकुच्च तइयपएणं भावहेस्सें
पकुच्च चउत्थपएणं, एवं जाव सुकहेस्सा । दिट्ठीदंसणना-
णअभाणमप्पाओ चउत्थपएणं णेयव्वाइं हेट्ठिन्ना चत्तारि
सरीरा नायव्वा, तइएणं कम्मयं चउत्थपएणं पएणं मणजोणे
वइजोणे चउत्थपएणं पदेणं कायजोणे तइयपएणं पएणं मागा-
रोवओणे अणागारोवओणे चउत्थपएणं सव्वदव्वाओ
सव्वपदेसा सव्वपज्जवा जहा पोगलत्थिकाओ । अतीतद्धा
अणागयद्धा सव्वप्प्पा चउत्थपएणं पएणं ।

(सत्तमेणमित्यादि) इह वेयं गुरुलघुव्यवस्था—

निच्छयओ सव्वगुरुं, सव्वलहुं वा न विज्जप दव्वं ।

व्यवहारओ उ जज्जइ, बायरखंघेसु णाणेसु ॥ १ ॥

अगुरुलहुं चउ फासा, अरुविदव्वा य होति नायव्वा ।

सेसा उ अउ फासा, गुरुलहुया निच्छयणयस्स ॥ २ ॥

(चउ फासं स्ति) सूक्ष्मपरिणामानि (अउ फासं स्ति) बादराणि

गुरुलघुद्रव्यं रूपि अगुरुलघुद्रव्यं त्वरूपि रूपि वेति । व्यवहा-
रतस्तु गुर्वादीनि चत्वार्यापि सन्ति । तत्र निदर्शनानि-गुरुलोष्टो-
ऽधोगमनात्, लघुधूम ऊर्ध्वगमनात्, गुरुलघुर्वायुस्तिर्यग्गमनात्,
अगुरुलघ्वाकाशं तत्स्वभावत्वादिति । एतानि चावकाशान्तरा-
दिसूत्रारण्येनज्ञाथानुसारणावगन्तव्यानि । तद्यथा—“ववासवाय-
घणउदहि-पुढवीदीवाय सागरावासा । नेरइयाइ अत्थिय, स-
मयाकम्माइं लेसाओ ॥ १ ॥ दिट्ठी दंसणणाणं, सन्नसरीरा य
जोगउवओणे । दव्वपपसा पज्जव, तीया आगामिसंबद्धं स्ति ॥ २ ॥

(वेउव्वियतेयाइं पकुच्च स्ति) नारका वैक्रियतैजसशरीरे
प्रतीत्य गुरुकलघुका एव । यतो वैक्रियतैजसवर्गणात्मके ते, ए-
ताश्च गुरुकलघुका एव । यदाह—“ओरात्थियवेउव्विय-आहार-
गतेय गुरुलहु दव्वस्ति” । (जीवं च कम्मं च पकुच्च स्ति) जीवा-
पेक्षया कर्मणशरीरापेक्षया च नारका अगुरुलघुका एव,
जीवस्यारूपित्वेन गुरुलघुत्वात् । कर्मणशरीरस्य च कर्मव-
र्गणात्मकत्वात्कर्मवर्गणायां चागुरुलघुत्वात् । आह च—
“कम्मणमणजासाइं, पयाइं अगुरुलहुयाइं ति” (नायसं जाणि-
यव्वं सरीरेहिं ति) यस्य यानि शरीराणि भवन्ति तस्य तानि
ज्ञात्वा असुरादिसूत्रारण्यध्वेयानीति हृदयम् । तत्रासुरादिदेवा
नारकवद्वाच्याः । पृथिव्याद्यस्तु औदारिकतैजसे प्रतीत्य गुरु-
लघवः, जीवं कर्मणं च प्रतीत्यागुरुलघवः । वायवस्तु औदा-
रिकवैक्रियतैजसानि प्रतीत्य गुरुलघवः । एवं पञ्चैन्द्रियतिर्य-
ङ्मात्रं मनुष्यास्त्वौदारिकवैक्रियतैजसाद्वारकाणि प्रतीत्येति
(धम्मत्थिकायं स्ति) इह यावत्करणात्, “अहम्मत्थिकाए आगा-
सात्थिकाए” इति हृदयम् (चउत्थपएणं ति) एते अगुरुलघु
इत्यनेन पदेन वाच्याः । शेषाणां तु निषेधः कार्यः, धर्मास्तिकाया-
दानामरूपितया अगुरुलघुत्वादिनि । पुद्गलास्तिकायसुत्रे उत्तरं नि-
श्चयनयाधितम्, एकान्तगुरुलघुनोस्तन्मतेनाज्ञावान् (गुरुयलहुव
दव्वाइं ति) औदारिकादीनि च (अगुरुलहुयदव्वाइं ति) कर्म-

णादीनि (समया कर्माणि य चतुर्थपणं ति) समया अमृताः कर्माणि च कर्मण्यग्रेणात्मकानीत्यगुरुलघुत्वमेवम् । (वृत्तलेखं पुरुषं नश्यपणं ति) इत्यतः कृष्णलेख्या औदारिकादिशरीरवर्णः, औदारिकादिकञ्च गुरुलघ्विति कृत्वा गुरुलघ्वित्यनेन तृतीयविकल्पेन व्यपदेश्यः । जायते इत्या तु जीवपरिणतिः, तस्याश्चामूर्त्तत्वादगुरुलघ्वित्यनेन व्यपदेश इत्यत आह (भावलेखं पुरुषं चतुर्थपणं ति) (दिष्टीद्वयस्येत्यादि) इत्यादीनि जीवपर्यायत्वेनागुरुलघुत्वादगुरुलघुप्रकृतेन चतुर्थपदेन वाच्यानि । अज्ञानपदं त्विह ज्ञानविपक्षत्वाद्धीनम्, अन्यथा द्वारेषु ज्ञानपदमेव दृश्यते (हेष्ठिले सि) औदारिकादीनि । (तद्व्यपणं ति) गुरुलघुपदेन गुरुलघुवर्गणात्मकत्वात् । (कर्मणा चतुर्थपणं ति) अगुरुलघुद्रव्यात्मकत्वात् कर्मण्यशरीराणां मनोयोगवायुयोगौ चतुर्थपदेन वाच्या, तद्रव्याणामगुरुलघुत्वात्, काययोगः कर्मण्यजस्तृतीयं गुरुलघुत्वात्तद्व्यव्याणामिति । (सव्यद्वयेत्यादि) सव्यद्वयाणि धर्मास्तिकायादीनि सर्वप्रदेशास्तेषामेव निर्विभागा अंशः सर्वे देवा वर्गोपयोगादयो इत्यधर्माः, एते पुञ्जलास्तिकायवद् व्यपदेश्याः, गुरुलघुत्वेनागुरुलघुत्वेन वेत्यर्थः । यतः सूक्ष्माण्यमूर्तानि च व्याप्यगुरुलघूनि, इतराणि तु गुरुलघूनि । प्रदेशपर्यवास्तु तत्तद्व्यवस्थान्त्वेन तत्तत्स्वभावा इति । भ० १ शा० ९, उ० । संप्रति गुरुलघुद्रव्याणामगुरुलघुद्रव्याणां चालपदत्वेन वर्गणाश्चिन्त्यन्ते-तत्र बादरस्कन्धेषु जघन्यमध्यमांस्कृष्टभेदजिज्ञेष्कोत्तरवृत्त्या प्रवर्तमाना वर्गणा अनन्ता भवन्ति । ताश्च ताश्च द्रव्या यावत्सर्वोत्कृष्टा बादरस्कन्धः ।

ततो य वर्गणाओ, सुहमाण जवंत एतंगुणियाओ ।

परमाणूण य एका, संखरपदेससंखाता ।

ताभ्यः समस्तबादरस्कन्धगताभ्यां वर्गणाभ्यः सूक्ष्मानन्तप्रदेशकस्कन्धानामनन्तगुणिता वर्गणास्तथा परमाणूनां समस्तानामेका वर्गणा । (संखरसि) संख्येयप्रदेशेषु द्रवादिप्रभृत्युत्कृष्टं संख्यातं यावत् संख्याताः संख्यातस्य संख्यातभेदभावात् । इतरस्मिन्संख्येयप्रदेशे असंख्येया वर्गणाः, असंख्यातस्य संख्यातभेदभिन्नत्वात् ।

इय पोग्गन्नकायस्मि य, सव्वत्थोवा उ गुरुलघु दव्वा ।

उजयपडिसेहिया पुण, अणंतकप्पा बहुविकप्पा ॥

इति पञ्चमुपदर्शितेन प्रकारेण पुञ्जलाये पुञ्जलास्तिकाये गुरुलघुद्रव्याणि सर्वस्तोकानि उभयप्रतिषेधितानि संज्ञात-गुरुलघुप्रतिषेधानि अगुरुलघुनीत्यर्थः । पुनर्द्रव्याणि अनन्तकल्पानि अनन्तभेदानि । तत्रानन्तभेदश्च गुरुलघुद्रव्येष्वप्यस्ति, तत्र आह-बहुविकल्पानि विकल्पानि शयेन बहुभेदानि । संप्रति पर्यायपरिमाणमल्पबहुत्वेन चिन्त्यते-इह पञ्चराशयः क्रमेण स्थाप्यन्ते । तद्यथा-परमाणुराशिः, संख्यातप्रदेशकस्कन्धराशिः, असंख्यातप्रदेशकस्कन्धराशिः, सूक्ष्मानन्तप्रदेशकस्कन्धराशिः, बादरानन्तप्रदेशकस्कन्धराशिः । तत्र बादरानन्तप्रदेशकस्कन्धराशौ याऽन्तिषद्ः सर्वोत्कृष्टा बादरस्कन्धस्तत्र बहवो गुरुलघुपर्यायाः, सर्वस्तोका अगुरुलघुपर्यायाः, इह बादरस्कन्धेष्वप्यगुरुलघवः पर्यायाः सन्ति परमुत्कालिता गुरुलघुपर्याया इति । त एव तत्र शेषकालं गणयन्ते, संप्रति तु वस्तुस्थितिश्चिन्त्यते । इत्यल्पबहुत्वचिन्तायां ते चिन्तिताः । तत्सर्वोत्कृष्टाद् बादरस्कन्धाद् येऽधस्तना बादरस्कन्धास्तेषु

गुरुलघुपर्यायाः क्रमेणानन्तगुणहास्या द्रष्टव्याः । अगुरुलघुपर्यायाः पुनरनन्तगुणवृद्धा । एवं च तावद् ज्ञातव्यं यावत्सर्वजघन्यो बादरस्कन्धः । उक्तं च- “ परमाणुसंख्यसंखा, सुहमाण ताण बायराणं च । एएसिं रासीतो, क्रमेण सव्वे ठवे-ऊणं ॥ तेसिं ओ अंतिसओ, सव्वुक्कोसो य बायरो खंधो । तस्स बहू गुरुलघुया, अगुरुलघु पज्जवा धोवा ॥ ततो हिद्वा हुत्ता, अणंतहाणिए गुरुलघुवुद्धी । एवं ता जाय जहओ ति ” ॥

एतदेवाह-

ते गुरुलघुपज्जाया, पष्ठाऊं देण बोगसिप्ताणं ।

जा बायरो जहओ, अणंतहाणिए हायंता ॥

ते गुरुलघुपर्यायाः प्रक्षाद्येदनकेनागुरुलघुपदं प्रेभ्यो व्युत्कृष्य पृथक्कृत्वा सर्वोत्कृष्टाद् बादरस्कन्धावधस्तनेषु बादरस्कन्धेष्वनन्तगुणहास्या हीयमानास्तावद् द्रष्टव्या यावद् जघन्यो बादरस्कन्धः । अगुरुलघुपर्यायास्तु क्रमेणानन्तगुणवृद्धा प्रवर्तमानाः, ततः परं सूक्ष्मानन्तप्रदेशादिषु स्कन्धेषु केवला अगुरुलघुपर्याया एव क्रमेणानन्तगुणवृद्धा प्रवर्तमाना द्रष्टव्याः । ते च तावत् यावत्परमाणवः । उक्तं च- “ तेण परं सुहमाणो, अणंतवुक्किए नवर वट्टंता । अगुरुलघु चिय केवला, जा परमाणू य तो नेया ” तदेवं पर्यायपरिमाणमल्पबहुत्वेन चिन्तितम् । सांप्रतमरूपि द्रव्यं चिन्त्यते- तच्चतुर्धा, तद्यथा-धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः, आकाशास्तिकायः, जीवास्तिकायश्च ।

तेषां किमगुरुलघुपर्यायपरिमाणमत आह-

केण हविज्ज विरोद्धो, अगुरुलघुपज्जवाण उ अमुत्ते ।

अव्वंतपमंजोगो, जहियं पुण तव्विवक्खस्स ॥

यत्नामूर्त्तं धर्मास्तिकायादौ तद्विपक्षस्य गुरुलघुपर्यायजातस्यान्यन्तमेकान्तेनासंयोगाऽघटना तत्रागुरुलघुपर्यायाणां केन विरोधो विनाशनं भवेत्?, नैव केनचित् । ततः केनापि विनाशाभावात्सदेव प्रतिप्रदेशमनन्ता अगुरुलघुपर्यायाः ।

तथाच्चाह-

एवं तु अणंतेहिं, अगुरुलघुपज्जवेहिं संजुत्तं ।

होइ अमुत्तं दव्वं, अरूविकायाण चाउहं ॥

एवं तु सति चतुर्णामप्यरूपिकायानामरूपिणामस्तिकायानां धर्मास्तिकायप्रभृतीनामेकैकाख्यं यदमूर्त्तं द्रव्यं तद् भवति प्रत्येकमनन्तैरगुरुलघुपर्यायैः संयुक्तम् । तदेवंभावित एकैक आकाशप्रदेशोऽनन्तैरगुरुलघुपर्यायैरुपेतः । वृ० १ उ० ।

अगुरुलघुचतुर्क-अगुरुलघुचतुर्क- न० अगुरुलघुपघातपराधानाञ्छासलक्षणनामकर्मप्रकृतिचतुष्टये, कर्म० १ कर्म ।

अगुरुलघुणाम्-अगुरुलघुनामन्- न० नामकर्मभेदे, यदुदयादगुरुलघु स्वयं शरीरं जीवानां भवति । स० ।

अंगं न गुरु न लघुपं, जायइ जीवस्म अगुरुलघुउदया ।

अगुरुलघुदयादगुरुलघुनामोदयेन जीवस्य अङ्गं शरीरं न गुरु न लघु जायते भवति, किन्तु अगुरुलघु, यत एकान्ते गुरुत्वे हि बोद्धुमशक्यं स्यात्, एकान्तलघुत्वे तु वायुनाऽपहियमाणं धारयितुं न पर्येत, यदुदयाजन्तुशरीरं न गुरु न लघु नापि गुरुलघु किन्तु अगुरुलघुपरिणामपरिणतं भवति, तदगुरुलघुनामेत्यर्थः । कर्म० १ कर्म० । प्रव० । आ० । प० सं० ।

अगरुलहृपरिणाम-अगरुलघुपरिणाम-पुं० अगरुलघुकमे-
व परिणामः, परिणामपरिणामयतोरभेदादगुरुलघुपरिणामः ।
अजीवपरिणामजेदे, स्था० १० ठा० । अगरुलघुपरिणामस्तु पर-
माणोरारज्य यावदनन्तानन्तप्रदेशिकाः स्कन्धाः सूक्ष्माः । सूत्र०
१ भु० १ अ० १ उ० ।

अगरुलहृपरिणामे णं भंते ! कतिविहे पप्पत्ते ! गोयमा !

एगागारे पप्पत्ते ।

अगरुलघुपरिणामो भाषादिपुल्लानां “कम्मणमणभासाई एया-
ई अगरुलहृयाई” इतिवचनात् । तथा अमूर्तद्रव्याणां चाकाशा-
दीनाम् । अगरुलघुपरिणामग्रहणमुपलक्षणम्, तेन गुरुलघुप-
रिणामोऽपि प्रष्टव्यः । स चौदारिकादिद्रव्याणां तैजसद्रव्यपर्य-
न्तानामवसेयः । “ ओरात्रिययेउव्वय-आहारगतेय गुरु-
लहृ दव्वा । ” इति वचनात् । प्रज्ञा० १३ पद ।

अगरुवर-अगुरुवर-पुं० कृष्णागरौ, ज्ञा० १९ अ० ।

अगलंत-अगलत-त्रि० अस्त्राविणि, “ असती मोयमहीए कय-
कप्प अगलंत सत्तए णिसिरे ” व्य० ७ उ० ।

अगलिय-अगलित-त्रि० अपतिते, “ अगल्लिअणेदणिवट्टा-इं
जोअण लक्खु विज्जाठ । वरिससएण वि जो मिल-इ स हि सो-
क्खइं सो छाउं य ” प्रा० १ पाद ।

अगविठ-अगवेधित-त्रि० गवेधण्या अपरिभाविते, “अगविठ-
स्स ठ गहणं, न होइ न य अगहियस्स परिभोगो ।” पिं० “अ-
गविट्टा य गविट्टा, णिप्पप्पा धारणदिसासु” व्य० ४ उ० ।

अगहणवभाणा-अग्रहणवर्गणा-स्त्री० अल्पपरमाणुरूपत्वेन
स्थूलपरिणामतया च स्वभावाज्जीवानां ग्रहेऽसमागच्छन्तीषु
वर्गणासु, कर्म० ५ कर्म० । पुं० सं० । (आसां स्पष्टं स्वरूपं
'वर्गणा' शब्दे दर्शयिष्यते)

अगहिय-अग्रहीत-त्रि० न० त० अस्वीकृते, पञ्चा० १९ विव० ।

अगहियगहण-अगृहीतग्रहण-न० साधुभिरस्वीकृतभक्तादि-
वातव्यद्रव्ये, “पंडिबधणिगाररणं, केइ अण्णे अगहियगहणस्स”
पञ्चा० १७ विव० ।

अगहिल्लगराय-अग्रहिलकराज-पुं० राजजेदे, (ती०) तत्क-
था चैत्रम्-केइ पुण अगहिल्लगरायअक्खणगविहीए कालाई-
दोसो वि अप्पाणं निव्वाइइस्संति, तं च अक्खणायमेवं पप्प-
वंति पुव्वायरिया-पुव्वि किर पुहवीपुरीए पुप्पो नाम राया । त-
स्स मंती सुबुद्धी नाम । अजया लागंदवो नाम नेमिसिओ आग-
थो । सो य सुबुद्धिमंतिणा भागमेसि कालं पुठो । तेण भणियम-
मासाणंतरे इत्थ जलदरो वरिसिस्सइ । तस्स जलं जो पाहिइ
सो सव्वो वि गहलीभूओ भविस्सइ । क्कित्तए वि कालं गए
सुबुद्धी नवस्सइ । तज्जलपाणेण पुणो जणा सुत्थीभविस्संति ।
तओ मंतिणा तं राइणो विजसं । रखा वि पण्डग्गोसेण वारिसं-
गहत्थो जणो आइठो । जणेण वि तस्संगहो कओ । मासेण बुटो
मेहो । तं च संगहियं नीरं काक्षेण निछविअं होणहि नवोदगं
नेव पाठमाइत्तं । तओ गहिल्लोअ सव्वलोआ सामंताइ गा-
यंति नव्वंति सिज्जाए वि चिंटो । केवलं राया अमक्खो न
संगदिअं जलं न निट्ठियंति । तं चेव दो वि सुत्था चिंटति ।
तओ सामंताईहि विसरिंसं चिटे रायअमक्खोई निरिक्किकण
परप्परं मतिअं । जहा गहिल्लो रायामंती य । एए अम्हाइतो वि
विसारसीयारा । तओ एए अवसारिकण अवरे अप्पनुत्तायारे

रायाणं उवाविस्सामो ! मंती कण तेसि मंतं नाकण राइणो विअ-
वेइ । रखा बुत्तं-कइ मे एहुंतो अप्पा रक्खियव्वो विदेइनरिं-
दतुल्लं हवइ । मंतिणा भणियं-महाराय ! अगहिल्लिहिं पि अम्हेहिं
गहिल्लोहोऊण जयव्वं । न अक्खहा मुक्खो । तओ कित्तिमगहिल्लो-
होउं ते रायमक्खा तेसि मज्जे निअसंपयं रक्खंता चिट्ठंति ।
तओ ते सामंताइ तुठा, अहो ! रायमक्खा विअम्हसरिसा सज्जा-
य सि । उवाएण तेण तेहि अप्पा रक्खिओ । तओ कालंतरेण सुइ-
बुटो जाया । नवोदगं पीए सव्वे होगा पणइमावप्पा सुत्था संबु-
त्ता । एवं दूसमकाले गीयत्थकुल्लिगाहिं सह सरिसो होऊण
वट्ठंता अप्पाणो समयं भाविणं परिवाहितो अप्पाणं निव्वाइइ-
स्संति । ती० २१ कट्ठ० ।

अगाढ-अगाढ-त्रि० अवगाढे, सूत्र० १ भु० १३ अ० ।

अगाढपप्प-अगाढप्रज्ञ-त्रि० अगाढा तखनिष्ठा प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य
सोऽगाढप्रज्ञः । परमार्थपर्यवसितबुद्धौ, “ अगाढपप्पंसे वि भा-
वियप्पा, अज्जं जणं सपप्प परिहव्वेज्जा । ” सूत्र० १ भु० १३ अ० ।

अ (आ) गार-अगार-न० गृहे, दश० १ अ० । अगैर्दुमद-
वदादिभिर्निर्वृत्तमगारम् । दशा० १० अ० । विशेषः । स्था० ॥
अनु० । सूत्र० । आचा० । प्रव० । पञ्चा० । नि० चू० । आ० म०,
द्वि० । (अगारनिकेपः) अगारं द्विविधं द्रव्यभावभेदात् । तत्र द्र-
व्यागारमगैर्दुमदवदादिभिर्निर्वृत्तम् । भावागारं पुनरगैर्विपाक-
कालेऽपि जीवविपाकिनया शरीरपुद्गलादिषु बहिःप्रवृत्तिरि-
तैरन्तानुबन्धादिभिर्निर्वृत्तं कषायमोहनीयम् । “ समरेसु य
अगारेसु, संधीसु य महापहे ” अगारेषु शून्यगृहेषु । वत्त०
१ म० । “ अगारमावसंतस्स, सव्वो संविज्जए तथा ” सूत्र० १
भु० ३ अ० २ उ० । विशेषः । अगारं द्विविधम्-स्वातमुच्छ्रितं च ।
तत्र स्वातं जूमिगृहादि, उच्छ्रितमुच्छ्रयेण कृतम्, उभयं भूमि-
गृहस्योपरि प्रासादः । पञ्चा० १ विव० । स्थाने च । “ सिंगारा-
गारचारवेसा ” औ० । अगारं गृहं तद्योगाद् । विशेषः । अगारं
गृहं तदेषां (वा) विद्यते इत्यर्थादिगणत्वादक्षप्रत्ययः । गृहस्थे,
पुं० । दश० १ अ० ।

अगारत्थ-अगारस्थ-पुं० अगारं गृहं, तत्र तिष्ठन्तीति अगार-
स्थाः । गृहस्थेषु, आचा० १ भु० १९ अ० १ उ० ॥

अ (आ) गारधम्म-अगारधम्म-पुं० न गच्छन्तीत्या वृक्का-
स्तैः कृतमा समन्ताद्वाजत इत्यगारं गृहम् । तत्र स्थितानां ध-
र्मोऽगारधर्मः । शाकपार्थिवद्वित्यान्धमपदलोपी समासः ।
देशविरतौ, आ० म० छि० ।

पंच य अणुव्वयाई, गुणव्वयाई च होति तिभेव ।

सिक्खावयाइ चउरो, गिहियम्मो वारसविटो य । १३ ।

पञ्चाणुव्वतानि स्थूलप्राणातिपातविरत्यादीनि गुणव्वतानि च
भवन्ति, त्रीण्येव दिग्वज्रतादीनि शिक्कापदानि चत्वारि सामाधि-
कादीनि, गृहियम्मो द्वादशविधस्तु एव पयाणुव्वतादिः । अणुव्वता-
दिस्वरूपं चावश्यके चक्षितत्वालोक्तमिति गाथार्थः ॥ दश० नि० ६
अ० । ख० । तत्र सामान्यतो नाम सर्वविशिष्टजनसाधारणानुष्ठा-
नरूपः, विशेषात् सम्यग्दर्शनाणुव्वतादिप्रतिपत्तिकरूपः, चकार
उक्तसमुच्चय इति । तत्राद्यं भेदं दशभिः श्लोकैर्दर्शयति—

“ तत्र सामान्यतो गृह्य-धम्मो न्यायार्जितं धनम् ।

धैराह्यमन्यगोत्रीयैः, कुलशीलसमैः समम् ॥ ५ ॥

शिष्टाचारप्रशंसाऽरि-वर्द्धगर्गत्यजने तथा ।

इन्द्रियाणां जय उपप्सुतस्थानविचर्जितम् ॥ ६ ॥

सुप्रतिवेदिमके स्थाने, नातिप्रकटगुप्तके ।
 अनेकनिर्गमचार-गृहस्य विनिवेशनम् ॥ ७ ॥
 पापभीरुकताख्याता, देशाचारप्रपातनम् ।
 सर्वेष्वनपवादित्वं, नृपादिषु विशेषतः ॥ ८ ॥
 आधोक्षित्ययो वेधो, विभवाद्यनुसारतः ।
 मातृपित्रर्चनं सङ्गः, सदाचारैः कृतकृता ॥ ९ ॥
 अजीर्णेऽभोजनं काले, सुक्तिः सम्पदलोभता ।
 वृत्तस्थज्ञानवृद्धार्हा, गृहित्वप्रयत्नम् ॥ १० ॥
 मर्त्यव्यवहारं दीर्घ-दृष्टिर्धर्मभूतिर्दया ।
 अष्टबुद्धिगुणैर्योगः, पक्षपातो गुणेषु च ॥ ११ ॥
 सदाऽनजिनिवेशश्च, विशेषज्ञानमन्वहम् ।
 यथाहमतिथौ साधौ, दीने च प्रतिपन्नता ॥ १२ ॥
 अन्योन्यानुपघातेन, त्रिधर्गस्यापि साधनम् ।
 अदशकाभावरणं, बलाबलविचारणम् ॥ १३ ॥
 यथार्थलोकपात्रा च, परोपकृतिपाटवम् ।
 इहीः सौम्यता चेति जिनेः, प्रकृतो हितकारिणिः ॥ १४ ॥

(दशभिः कुलकम्)

तत्र तयोः सामान्यविशेषरूपयोर्गृहस्वधर्मयोर्धर्ममुपक्रान्तयोर्मध्ये
 समान्यतो गृहधर्म इति अमुना प्रकारेण हितकारिभिः परोपकर-
 णशीलैर्जिनैर्दृष्टिः प्रकृतः प्रकृतिपत इत्यनेन संबन्धः ॥ ध० १ अधि० ।
 (न्यायार्जितधर्मादिपदानामर्थः 'शार्याज्य' शब्दे)

अगारबंधन-अगारबन्धन-न० क० स० । पुत्रकलत्रधानधान्या-
 दिरूपं गृहपाशे, आच्य० १ भु० ५ अ० ४ उ० ॥ " एवं समुद्रिप
 निक्कवु, धोमिज्जा गारबधेण " सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ उ० ।
 अगारव-अगौरव-त्रि० न० ब० । ऋद्ध्यादिगौरवर्वाजिते, प्रभ०
 ५ मम्ब० द्वा० ।

अगारवाम-अगारवाम-पुं० गृहवासे, " अगारवासमज्जे व-
 लित्ता " न० १५ श० १ उ० ।

इहलोग दुहावहं विज्ज, परलोगे य दुहं दुहावहं ।

विज्जसणधम्ममेव तं, इति विज्जं कोऽगारमावसे ॥ १० ॥

(इहलोग इत्यादि) इहाऽस्मिन्नेव लोके हिरण्यस्वजनादिकं
 दुःखमावहति. (विज्जं ति) विद्याः जानाहि । तथाहि- " अर्था-
 नामर्जने दुःख-मर्जितानां च रक्षणे । आये दुःखं व्ययं दुःखं,
 धिगर्थं दुःखजाजनम् " ॥ ११ ॥ तथाहि- " रेवापयः किसलयानि च
 सल्लकाणां चिन्त्योपकण्ठविपिनं स्वकुलं च हित्वा । किं ताम्यसि
 छिपि ! गतोऽसि वशं करिण्याः स्नेहां निबन्धनमनर्थपरम्परा-
 याः " ॥ १२ ॥ परलोकं च हिरण्यस्वजनादिममत्वापादितकर्मज
 दुःखं तवति, तदप्यपरं दुःखमावहति, तदुपादानकर्मापादाना-
 दिति भावः । तथैतदुपाजितमपि विभ्वसनधर्मे विशरारुस्वमाधं
 गत्यरामिन्यर्थः । इत्येवं विद्वान् जानन् कः सकणोऽगारवासं
 गृहवासमावसेत्, गृहवासं वाऽनुबन्ध्यादिति ? उक्तं च " दाराः
 परिजवकाराः बन्धुजना बन्धनं विषं विषयाः । कोऽयं जनस्य मोहो ?
 ये रिपयस्तेषु सुहृदाश्च " ॥ १३ ॥ सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० ।

गारं पि अ आवमे नरे, अणुपुव्वं पाणेहि संजए ।

समता सव्वत्थ सुव्वते, देवाणं गच्छे स भोगयं ॥ १३ ॥

अगारमपि गृहमप्यावसन् गृहवासमपि कुर्वन् नरो मनुष्यः
 (अणुपुव्वं ति) आनुपूर्त्यो अवणधर्मप्रतिपत्त्यादिदक्षणाया
 प्राणिषु यथाशक्या सम्यग् यतः संयतस्तदुपमर्दाविवृत्तः, कि-
 मिति ? यतः समता समभावः आत्मपरतुल्यता, सर्वत्रयतौ गृ-

हस्थे च यदि कैकेय्यादौ श्रयतेऽभिधीयते आर्हते प्रवचने
 तां च कुर्वन् स गृहस्थोऽपि सुव्रतः सन् देवानां पुरन्दरादीनां
 लोकं स्थानं गच्छेत्, किं पुनर्यो महासस्वतया पञ्चमहाव्रतधा-
 री यतिरिति । " सेभो अगारवासो सि, इह भिक्खु न चित्त-
 प " उक्त० २ अ० ।

अगारि (ण) अगारिन्-पुं० गृहस्थे, सूत्र० १ भु० १४ अ० ।
 आच्य० क० । " अगारिणां वि समणो भवन्तु, सेवन्ति उ ते वि तह
 प्यगारं " सूत्र० २ अ० ६ अ० ।

अगारिकम्म-अगारिकर्म्म-न० अगारिणां कर्म्मज्जुष्टानम् । गृ-
 हस्थानां सावद्य आरम्भे, जातिमदादिके च । " णिक्खम्म से से-
 वार गारिकम्मं, ण पारप ङाह विमोयत्ताए " सूत्र० १ भु० १३ अ० ।
 अगारियं-अगार्यं-न० अगारिणां गृहस्थानामङ्ग कारण-
 म् । जात्यादिके मदस्थाने, सूत्र० १ भु० १३ अ० ।

अगारी-अगारी-स्त्री० गृहस्थस्त्रियाम्, ज्ञ० १ उ० ।

अगारीपरिवन्ध-अगारीप्रतिबन्ध-पुं० अगार्याः प्रतिबन्धोऽगारि-
 प्रतिबन्धः । यत्रागार्या विषये आत्मपरोजयसमुत्था दोषा इत्ये-
 वरूपे गृहियोक्तिप्रतिबन्धे, व्य० ४ उ० ।

अगाह-अगाध-त्रि० गम्भीरे, स्था० ४ उ० ४ उ० ।

अगिज्ज-अग्राह-त्रि० इस्तादिना प्रहीतुमशक्ये, " तलो अ-
 गिज्जा पल्लत्ता, तं जहा- समप पयसे परमाणु " स्था० ३
 उ० ३ उ० । अनात्तेत्ये, " अणेगणरत्तुयाऽगिज्जे " औ० ।
 अप्रमेये, रा० ।

अगिहयव्व-अग्रहीतव्य-त्रि० । न प्रहीतव्योऽग्रहीतव्यः । हेये,
 अपेक्षणीयं च । उभयोरपि कार्यसाधकत्वात् । " गज्जो जो क-
 ज्जसाहो ङाह " इति कार्यसाधकस्यैव ग्राह्यत्वोक्तेः । " णायम्म
 गेहिहयव्वम्मि, अगेहिहयव्वम्मि चेव अत्थम्मि " उक्त० १ अ० ।
 भाव० ।

अगिह-अगृह-त्रि० न० त० । अनध्युपपन्ने अमूर्तिने, " अगि-
 के सहपासेसु, आरजेसु अणिस्सिए " सूत्र० १ भु० ६ अ०
 " उवहिम्मि अमुक्किण्ण अगिहे अण्णायउं पुल्लणिप्पुल्लाय " ।
 अगृहः प्रतिबन्धाभावेन । दश० १० अ० ।

अगिलाह-अग्लानि-स्त्री० अस्त्रे, स्था० ७ उ० ७ अ० । " अगि-
 लाह अणाजीवी, णायव्वो वीरियायारो " पंचा० १५ वि० । अ-
 गिलाणाम णा मनोवाक्काएहि अज्जजरमाणेत्यर्थः " नि० सू० १ उ० ।

अगिला-अग्लानि-स्त्री० निर्जरार्थमात्मोत्साहे, व्य० ४ उ० । गिला-
 व्याख्यानार्थमाह- " निववेद्धिं व कुणतो, जो कुणई परित्ता गिला
 होह । पडिलेहुच्चणई, वेयावडियं तु पुब्बुत्तं " यो नाम नृपवेष्टिं
 राजवेष्टिभिव कुर्वन् वैयावृत्त्यं करोति पतादृशी भवति गिला-
 म्लानिस्तस्याः प्रतिषेधोऽगिला । तथा करणीयं वैयावृत्त्यम्, किं
 तदित्यत आह-प्रतिलेखोत्थापनादिकं भाण्डस्य प्रत्युपेक्षणमु-
 पविष्टस्योत्थापनमादिशब्दात् भिन्नानयनादिपरिग्रहः, एतत्पू-
 र्वोक्तं वैयावृत्त्यम् । व्य० १ उ० । " अगिलाएणं भसेणं पासेणं
 विण्णएणं वेयावडियं करेह " म० ५ श० ४ उ० ।

अगिलाप-अग्लान-पुं० अग्लाने, " कुज्जा भिक्खु गिला-
 वस्स, अगिलाप समाहिए " भिक्खुः साधुग्लानस्य वैयावृ-
 त्तमग्लानोऽपरिग्रहः कुर्व्याद, सम्यक् समाधिना ग्लानस्य

वा समाधिमुत्पादयेदिति । सूत्र० १ श्रु० ११ अ० ।
अगीय-अगीत-पु० अगीतार्थे, व्य० १ उ० ।

अगीयत्थ-अगीतार्थ-पु० न० ब० । अनधिगताचारप्रकल्पा-
दिनिशीथान्तश्रुतार्थे, जी० १ प्रति० (अगीतार्थो येन ह्येदं श्रु-
तार्थो न गृहीतो गृहीतो, वा परं विस्मारितः । वृ० १ उ० ।

अथागीतार्थोपदेशः सर्वोऽपि दुःखावहो भवतीत्याह-

अगीयत्थस्स वयणेण, अमिश्रं पि न घुंए ।

जेण नो तं भवे अमयं, जं अगीयत्थदेसिअं ॥४६॥

परमत्थओ न तं अमयं, विसं हालाहलं खु तं ।

न तेण अजरामरो हुत्था, तक्खणा निहणं वए ॥४७॥

अनयोर्व्याख्या-अगीतार्थस्य (संविग्गए नाम एगे नो गीय-
त्था १, नो संविग्गा नाम एगे गीयत्था २, संविग्गा नाम एगे
गीयत्था वि ३, नो संविग्गा नाम एगे नो गीयत्था वि ४)
पूर्वोक्तप्रथमचतुर्थभङ्गतुल्यस्य वचनेन अमृतमपि (न घुंए
स्ति) न पिबेत् । अगीतार्थोपदेशेनामृतवद् दृश्यमानं सुन्दरम-
प्यनुष्ठानं न कुर्यादिति परमार्थः । येन कारणेन न तदमृतं भ-
वेत् यदगीतार्थदेशितमगीतार्थोपदिष्टम् । एतदेव विशेषेणाह-
परमार्थतः तत्त्वतस्तदमृतं न गुणकारीत्यर्थः । तद् विषं हाला-
हलं (खु स्ति) निश्चितं, न तेन अजरामरो मोक्षसुखभाग् भ-
वेत् । तन्क्षणादेव निधनं विनाशमनन्तजन्ममरणलक्षणं व-
जेत् प्राप्नुयात्, अगीतार्थोपदेशेनामृतपानस्यापि अनन्तसं-
सारहेतुत्वात् । उक्तं च-“ जं जयइ अगीयत्थो, जं च अगी-
यत्थनिस्सिओ होइ । वट्टावेइ य गच्छं, अणंतसंसारिओ
होइ ॥ १ ॥ कह उ जयंतो साह, वट्टावेइ य जो उ गच्छं तु ।
संजमज्जुत्तो हाउं, अणंतसंसारिओ भणिओ ॥ २ ॥ दव्वं खिसं
कालं, भावं पुरिसपडिसेवणाओ य । न वि जाणइ अगीओ,
उस्सगाववाइयं चेव ॥ ३ ॥ जहठियदव्वं ए जाणइ, सच्चि-
त्तमीमिश्रं चेव । कप्पाकप्पं च तहा, जोगं वा जस्स जं
होइ ॥ ४ ॥ इत्यादि उपदेशमालायामिति विषमाक्षरेति गाथा-
चक्रन्दम् । ग० २ अधि० महा० । “अबहुस्सुए अगीय-त्थेणि-
सिरए वा धारए व गणं । तदेवसिय तस्स, मासा चत्तारि
भारिया हंति” वृ० १ उ० । (इत्यगीतार्थस्य गच्छुधारणनिषे-
धो ‘गणहर’ शब्दे) “अगीयत्थो दायव्वस्स धारेयव्वस्स वा
अकप्पिओ” उच्यते न संकीटघान्तेन गाहा-“जह नट्टे जह न-
ट्टिया, अयाखंतिया विवज्जासं । करं गिज्जमाणे, नट्टे एट्टिया
य गरहिया य ” ॥ १ ॥ भवइ एवमगीयत्थो अगीयत्थी य न सकेइ
समायरिउं पडिलेहणाइ उवदिसिउ वा परेसुं’ पं० चू० वृ०
नि० चू० । (अगीतार्थो गच्छुसारणां कर्तुं न शक्नोतीति ‘ग-
च्छुसारणा’ शब्दे) अगीतार्थो दुस्त्याज्यस्तत्सङ्गेन दुःखप्राप्तिः
“ अगीयत्थत्तदोसेणं, गोयमा ! इसरेण उ । जंपंतं ते निसा-
मेसा, लहु गीयत्थो मुणी भवे ” महा० ६ अ० । (‘इसर’ शब्दे
अभि० राजन्-द्वि० जा० पृ० ६४५ तत्कथानकम्) “सारा-
सारमयाणिता, अगीयत्थत्तदोसओ । चिनियमेतेणाविरज्जाए,
पावगं जं समज्जियं । तेण तीए अहं ताए, जा जा होहि नियं-
तणा । नारयतिरियकुमाणु-सत्तं मोक्षा को धिइ लमे ? ” (र-
ज्जदिया ” शब्दे कथानकम्) “अगीयत्थत्तदोसेणं, भावसुखि
ए पावए । विणा भावसुखीए, सकलुसमाणो मुणी भवे । अ-
णुथोयकलुसहिय-सं अगीयत्थत्तदोसओ । काऊणं लक्खण-

जाए, पत्ता दुक्खपरंपरा । तम्हा तं एउ बुद्धीहि, सव्वभावेण
सव्वहा । गीयत्थेहि भविताणं, कायव्वं निकलुसं मणं”
(महा० ६ अ०) “शाल्यादिबीजयुनोपाश्रयं न श्येयमिति निषेध्य
छितीयपदे ‘विहयपयकारणमि पुर्व्वि वसभा पमज्ज जन-
णाए’ इत्याद्युक्त्वा, “अगीयत्थस्स न कप्प-इ तिविहं ज-
यणं तु सो न जाणाइ । अणुक्खणाए जयणाए, जयणं सप-
क्खपरपक्खजयणं च ” (वृ० २ उ०) इत्यगीतार्थस्य त्रिविध-
यतनाज्ञानप्रदर्शनं ‘वसइ’ शब्दे । अगीतार्थेन साकं
न विहरेत् । “ गीयत्थो य विहारो, बीओ गीयत्थणि-
स्सिओ होइ ” इत्यनेन ‘विहार’ शब्दे दर्शयिष्यमाणे-
न निषेत्स्यमानत्वात्)

अणहीयपरमत्था वि, गोयमा ! संजए भवे ।

तम्हा ते वि विवज्जिज्जा, दुग्गईपणदायगे ॥ ४३ ॥

हे गौतम ! ये संयता अपि संयमयन्तोऽपि (अणहीयपरम-
त्थे स्ति) अनधीता अनयस्ताः परमार्था आगमरहस्यानि यैस्ते
अनधीतपरमार्थाः, अगीतार्था इत्यर्थः । ते यस्मात् अज्ञानद्वय-
कैत्रकालजावौचित्या प्रवर्तन्तीति दोषः । तस्मान्नानगीतार्थान् वि-
चर्जयेत् । विहारे एकत्र निवासे वा दूरतस्त्यजत् । अपिशब्दोऽ-
त्र भिन्नक्रमः, स च ययास्थानं योजित एव । किंभूतान् दुर्गतप-
थदायकान् तिर्यग्गारककुमानुपकुदेवकपडुर्गतिमार्गप्रापकानित्य-
र्थः । ग० २ अधि० । अगीतार्थेन सह सङ्गा न करणीयः । “अगी-
यत्थस्स कुसीलेहि, सगं तिविहेण वज्जइ । मोक्खमग्गंसिमे
विग्घं, पढम्मी तणगं जहा ॥ पज्जसियं हुयवइ दट्ठं, एीसंको
तत्थ पविसिओ । अत्ताणं पि रहिज्जासि, नो कुसीलं समज्जि-
ए ॥ वासलक्खं पि सूलीए, संभिओ अच्चियासुइ । अगीय-
त्थेण सम पक्कं, खणकं पि न से वसे ॥ विणा वि तंतमंतहि,
घोगदिठीविसं अहि । रुसंतं पि समल्लीया, णागीयत्थं कुसील-
गं ॥ विसं खाएज्ज हालाहलं तं । किर मारेइ भक्खणं ।
ए करं गीयत्थमंसमि, विदवे लक्खं जइ तहि ॥ सीहं वग्घं
पिसायं व, घोररुपं भयंकरं । ओगिल्लमात्तं पि झीपज्जा, ण कुसी-
लमग्गं गीयत्थे । सत्तजमंतरे सत्तुं, भवमज्जिज्जा सहोयर ।
वयनियमं जा विराहेज्जा, जणयं पि क्खेतयं तिओ ॥ महा० ।
६ अ० । अगीतार्थस्य स्वातन्त्र्येण विहारेऽनन्तसंसारितैकान्ति-
क्यनाथावेति प्रश्नः १४ । अत्रोत्तरम्-अगीतार्थस्य स्वातन्त्र्यवि-
हारेऽनन्तसंसारिता प्राथिकीति ज्ञायते, कर्मपरिणतैर्विचित्र्यादि-
ति । सेन० १ चट्ठा० ।

अगुण-अगुण-पु० दोषे, न० । गुणविरोधिनि दोषे, गुणरहिते,
त्रि० । वाच० ।

अगुणगुण-अगुणगुण-पु० अगुणे एव कस्यचिद् गुणत्वेन वि-
परिणममाणं, स वक्रविषयः यथा गौर्गल्लिरसज्जानाकणस्कन्धो
गोगणस्य मध्ये सुखेनैवास्ति । तथा च “ गुणानामेव दौर्जन्या-
दुरि धुर्यां नियुज्यते । असंजानाकणस्कन्धः, सुखं जीवति गौर्ग-
ल्लिः ” ॥ १ ॥ आच्चा० १ श्रु० २ अ० १ उ० ।

अगुणत्त-अगुणत्व-न० अविद्यमानगुणोऽगुणस्तद्वायस्तत्त्वम् ।
गुणानावे, “ अज्जयणगुणी भिक्खू, न सेस इइ णो पइअ को
देऊ । अगुणसा इइ देऊ, को दिट्ठेता सुवममिव ” दश० १० अ० ।
अगुणपेहि (ए)-अगुणप्रेक्षिन्-त्रि० अगुणान् प्रेक्षते तच्छी-
लश्च यः । अगुणदर्शनशीले, दश० ५ अ० ।

अगुणवज्ज-अगुणवर्ज-त्रि० अगुणान् दोषान् वर्जयति सतोऽ-
पि न गृह्णाति इत्यगुणवर्जकः । सतामप्यगुणानामप्रादेक, न० ।
अगुत्त-अगुत्त-त्रि० गुप्तिरहिते, “केवलमेव अगुत्तो, सहसा
एतामप्यगुणवर्जयेहि” व्य० १ उ० । “असमितो मितो कीस
सहसा अगुत्तो वा” अगुत्तो गुप्तिप्रमत्तः । पञ्चा० १६ वि० ।
अगुत्ति-अगुत्ति-स्त्री० मनःप्रभृतीनां कुशलानां निवर्तनेऽकुश-
लानां प्रवर्तने, स्था० ३ उ० १ उ० ।

तथो अगुत्तीओ पणत्ताओ, तं जहा-मणअगुत्ती वयअगुत्त ।
कायअगुत्ती । एवं एणंइयाणं जाव थणियकुमारणं पंचि-
दियतिरिक्खजोणियाणं असंजयमणुस्माणं बाणमंतगाणं
जोडसियाणं वेमाणियाणं ।

तथो इत्यादि कण्ठ्यम् । विशेषतश्चतुर्विंशतिः एकैकं एता अति-
दिशन्नाह-परिमत्यादि (एवमिति) सामान्यसूत्रवन्नारका-
दीनां तिस्रो गुणयो वाच्याः, शेषं कण्ठ्यम्, नयरम्, इहैकोऽप्य-
धिकलंन्द्रिया नोक्ताः, वाङ्मनसयोस्तेषां यथायोगमस्मज्जात ।
संयतमनुष्या अपि नोक्तास्तेषां गुप्तिप्रतिपादनादिति । स्था०
३ उ० १ उ० । इच्छाया अगोपनरूपे अयोविशे गाणपरिग्रहे,
प्रश्न० ४ आश्र० डा० । ति० चू० ।

अगुरुल्लुचउक्क-अगुरुल्लुचतुक्क-न० । नामकर्मप्रकृतिचतुष्टये,
कर्म० १ क० (व्याख्या चास्य ‘कम्म’ शब्दे)

अगुरुल्लुणाम-अगुरुल्लुणाय-न० । नामकर्मजदे, कर्म० १ क०
(निरूपणमस्य ‘अगुरुल्लुणाम’ शब्दे) ।

अगुरुल्लुहय-अगुरुल्लुहय-न० अत्यन्तसूक्ष्मे जाणामनःकर्म-
व्यादी, स्था० १० उ० (स्पष्टमेतद् ‘अगुरुल्लुहय’ शब्दे) ।

अगुरुल्लुहयपरिणाम-अगुरुल्लुहयपरिणाम-पु० अर्जावपरिणा-
मभेदे, स्था० १० उ० (प्ररूपणा चास्य ‘अगुरुल्लुहयपरिणाम’ शब्दे)

अगुरुवर-अगुरुवर-पु० कृष्णागरौ, स्था० १ उ० १ अ० ।

अगोविय-अगोपित-त्रि० प्रकटे, सूत्र० १ अ० ८ अ० ।

अगोरसव्वय-अगोरसव्वत-पु० गोरसमात्राऽभक्के, ‘पयोव्रतो
न दध्यति, न पयोऽर्जित दध्यतः । अगोरसव्वतो नांभे, तस्मात्त-
त्वं त्रयात्मकम् ” ॥१॥ आव० ४ अ० ।

अगु-अगु-न० अङ्ग-रक्, नलोपः । उपरिभागे, शेषभागे,
आलम्बने, पूर्वभागे, वाच० ।

इदाणि अगो स्ति दारं दस्सजेदं भणति-

द्वो १ गाहण २ आप-

स ३ काल ४ कम ५ गणण ६ संचए ७ जावे ८ ।

अगं भावो ए तु पहा-

एवहुय उपचारतो तिविहं ? ० ॥ ४७ ॥

णामउवणाओ गताओ । इव्यमं दुविहं-आगमओ णो आग-
मओ य । आगमओ जाणए अणुवउत्ते, णो आगमओ जाणगस-
रीरं भव्वसरीरं जाणगभव्वसरीरवहरित्त तिविहं तं दिसंति ।

तिविहं पुण दव्वमं, मच्चित्तं मीसगं च अच्चित्तं ।

रक्खमं दस उवचित्त-अवचित्त तस्सेव कुंतमं ॥ ५० ॥

(तिविहं ति) तिजेयं, पुणसदो दव्वग्गावधारणत्वं । मच्चित्तं
मीसगं च अचित्तं । पच्छेदं जहासंखं उदाहरण-सच्चित्तवृ-

त्तायं । सेमीसे देसो । उवचित्तं णाम देसो सच्चित्तो, अवचित्तं
णाम देसो अचित्तो, जहासीयमी, ईसिं ददुमिच्चं रक्खमं च ।
अचित्तं कुंतमं गते ॥ १ ॥

इदाणि ओगाहणमं-

ओगाहणमं साम-त्तणगाण उस्सुअवउत्थजागो णं ।

मंदरविज्जिताणं, जं चोगाढं तु जावतियं ॥ ५१ ॥

ओजणगदहिमुखाणं, कुंतलकयगवमंदराणं च ।

ओगाढो उ सहस्सं, मेमा पादं समो गाढा ॥ ५२ ॥

अवगाहनमवगाहः, अवस्ताप्रवेश इत्यर्थः । तस्मिन् अवगा-
हणमं । शब्दवन्तीति शब्दताः, गागा पव्वता । नेय जं जंघुहा-
व वेयह्मणो ते घेपंति ण सेसदीअसु, तस्मिं उस्सुअवउत्थजा-
गो अवगाहो जवति । जहा वेयह्मं पण्णाम जोजणाएस्सुओ ते-
सि चउत्थजागणं उज्जोजणाणि सणताणे । तस्मिं चयावगाहो
जवति, सा अवगाहो वेयह्मस्स भवति । एवं सेसाणं विणये । मे-
दरो मेरु न वज्जेऊण एवं चउज्जारावगाहलक्खणं भणितं तस्मिं
उ सहस्समेवावगाहो । जं वा अणदिहस्स वत्थुणो जावतियं
ओगाढं तस्मिं अगं ओगाहणमं । गयं ओगाहणमं ॥ २ ॥

इदाणि आपसमं-

आदेसमं पंच-गुलादि जं पच्छिमं तु आदिस्सं ।

तं पुरिसाणं व जाजय, भोजणकम्मादिकज्जेसु ॥ ५३ ॥

(आदेसमं ति) आदेशो निर्देश इत्यर्थः । तेण आदेसेण अगं
आदेशमं । तत्पुदाहरण-पंचगुलादि पंचगहं अंगुलिद्वयाणं
कम्मट्टिताणं जदि पच्छिमं आदिस्सति तं आदेसमं जवति ।
आदेसकारणं इमं-भोजणकाले जहा सत्तहाणे बहुआण कम्म-
ट्टिताणं इमं बहुयं भोजयसु सि आदिस्सति । एवं कम्माइकज्जेसु
वि नेयं । गयं आदेसमं ॥ ३ ॥

कालम-कममं एगा गाहा । ते भणति-

काहणं सव्वदा, कमगचतुधा तु दव्वमादीयं ।

खंधोगाहटितीसु य, जावेसु य अंतिमा जे ते ॥ ५४ ॥

कलनं कालः तस्मिन् अगं कालमं, सव्वदा, कहां ? समयो
आवसिया लवो मुहुत्तो पहरो दिवसो अहोरत्तं पक्खो मासो
उऊ अयणं संचउरो जुगपल्लिओवमं सागरोवमं ओसप्पिणी
वस्सप्पिणी पुमालपरियदो तीतकमणागतद्धा सव्वदा एवं सव्वे-
सिं अगं भवति । वृहत्त्वात् कालमं गयं ॥ ४ ॥ इदाणि कममं-
कमो परिवाडी, परिवाडीए अगं कममं, तं चउव्विहं देयक-
ममं आदिस्सहातो खेत्तकममं कात्तकममं जावकममं चेति ।
पच्छेदं जहासंखेण उदाहरणा-खंध इति दव्वमं । ओगाह
इति खिस्समं । तितीसु य सि कालमं । भावेसु य सि जावमं ।
एतेसिं चउणहं वि अंतिमा जे ते अगं भवति । उदाहरणं
जहा-दुपपसिओ चउपंचउसत्तणवदसपपसिओ असंखं,
एवं जाव णंताणंतपपसितो खंधो । ततो परं अगो
वृहत्तरो न जवति सो खंधो दव्वमं । एवं एगपपसोगा-
दादि जाव असंखेयपदसावगाहो मुहुत्तखंधो सव्वलोगे ततो प-
रं अणो उक्कोसावगाहणतो न जवति । स पयं खेत्तमं ।
एवं एगसमयचित्तियं दव्वं दुसमयचित्तियं जाव असंखेज्ज-
समयचित्तियं जं तो परं अणं उक्कोसतरट्टित्तुत्तं ण जवति
न काहणं । चस्सहो जातिमेयमेयक्ख उदाहरणं, जहा-पुढावि-
काइयस्स अंतो मुहुत्तावारज्ज जाव वामीयगिसमहस्सट्टि-
तिओ कालजुत्ता भवति, एवं सेसेसु वि सेयं । चित्तसु परमा-

अग्ग

एतस्य पगसमयाद्वाह्यं जाय अस्सकालद्विती जाता । परमाणु-
द्वितीतो परं अस्स परमाणु उक्कोसतरत्तितीओ ण भवति, तं
परमाणु जानीत कालम् । एवं जीवाजीवेषु उवउजं येयं, एवं च-
सहो अवक्खेति, भावमां पगगुणकालम् अस्स जाय अयंतगुणका-
लम् अस्सि भावजुतं तं भावम् जयति । ततो परं अस्सो उक्कोस-
सतरो ण जयति, एतं भावम् । गतं कमग्गं ॥ ५ ॥ इदं गण-
णम्-पगादी जाय सीसपहेलिया ततो परं गणणा ण पयइति
तेण गणणा तं सीसपहेलिया अग्गं । गतं गणणम् ॥ ६ ॥

संचय-जावमा, दो वि जयति—

तणसंचयमादीणं, जं उवरि पहाण स्वाग्गो जावो ।

जीवादिउक्कए पुण, बहुयग्गं पज्जवा हौति ॥ ५५ ॥

तण्णाणि उक्कादीणि तेसि चउपरिनेत्यर्थः । नस्स वयस्स उ-
वरि जा पूर्णा तं तण्णम् भवति, आदिस्सदातो कट्टपसालाती
दट्टयो । गय संचयणम् ॥ ७ ॥ इदं ज्ञावम् मूलदारगाहाए
भणियं ॥ ८ ॥ (अग्गं भावो तु स्ति) तं एवं वक्तव्यं भावो अ-
ग्गं । किमुक्तं भवति-भाव एव अग्गं जावम् बन्धानुलोम्याए ।
(अग्गं जावो उ) तं भावम् दुविहं-आगमओ णो आगमओ य ।
आगमओ जाणए उवउत्ते, णो आगमओ । इमं ति विहं-पहाणभा-
वम् बहुयजावग्ग उवचारजावग्गं, एवं ति विहं । तुशब्दाऽर्थज्ञाप-
नार्थः । ज्ञापयति-जहा एतेण ति विहं भावगणं सहितो दश-
विहग्गणिक्खेवो जयति, तथ पहाणभावम् उदइयादीण जा-
वाण समीवओ पहाणं खातिगो भावो पहाणो स्ति गयं । इदा-
णि बहुयग्गं भवति—

जीवा पोगलसमया, दव्वपदेसा य पज्जवा चेव ।

थोवा एताणता, विमेममहिया दुवे एता ॥ ५६ ॥

जीवो आदी जस्स उक्कगस्स तं जीवाइउक्कं, नं चिमं
पोगलस जीवा समया दव्वा पदेसा पज्जया चेति । एयंमि उक्को
सव्वथो वा जीवा जीवहितो पोगला अयंतगुणा पोगलेहितो स-
मया अनंतगुणा समपहितो दव्वा विसंमाहिता दव्वेहितो पदेसा
अयंतगुणा । जहासंखेण तेण भवति-बहुयग्गं पज्जवा हौति बहु-
त्तेण अग्गं बहुयग्गं बहुत्वेनाग्रं पर्याया भवन्तीति वाक्यशेषः । पुण-
सहो बहुत्वावधारणथो दट्टयो । गतं बहुयग्गं । इयाणि उवचा-
रग्गं-उवचरणं उवचारो नामग्रहणम्, अभिगममित्यर्थः । स च
जीवाजीवभावेषु संभरति । जीवाजीवेषु औदयिकादिषु अजी-
वभावेषु वर्णादिषु । तथ जीवाजीवजावाणं पिट्ठिमो जा घेप्प-
इ सो उवचारग्गं भावग्गं जयति । इह तु जीवसुत्तभावोवचा-
रग्गं दुविहं-सगलसुत्तजावोवचारग्गं देससुत्तजावोवचारग्गं
च । तथ सगलसुत्तजावोवचारग्गं विट्ठिवानो विट्ठिवानचूरा
वा देससुत्तजावोवचारग्गं पणुक्क भवति । तं चिमं चेव एक-
पज्जयण । कइ ? जओ भवति—

पंचह वि अग्गा एं, उवयारेणिदं पंचमं अग्गं ।

जं उवचरित्तु ताइं, तस्सुवयारो ए इहरा तु ॥ ५७ ॥

(पंचह वि इति) पंच संख्या (अग्गाणं ति) आयरग्गाणं ते
य पंच चूआओ । अविस्सहो पंचग्गायहारणथे भणति । ण-
गारो देसिययणेण पायपुरेण । जहा-समणे ण उक्खा ण गृच्छा ण
ति । उपचरणं उपचारः, तेण उवचारेण करणभूतेण (इदमिति)
अयमाचारप्रकल्पः । (पंचमं अग्गं ति) पंचमं अग्गं उपचारेण
अग्गं न भवति । एवं वित्तियततियचउरग्गा वि भवति । पं-

चमचूलग्गं उवयारम् अग्गं जयति, तेण जयति पंचमं अग्गं ।
शिष्य आह-कयम ? आचार्य आह-(जमिति) जं यस्मात् कार-
णात् (उवचरित्तु स्ति) उवचरित्तु गृहीत्वा (ताइं ति) चउरो
अग्गाइं (तस्से ति) आचारप्रकल्पस्य उपचारो ग्रहणं । ण इति
प्रतिषेधे (इहरा तु) तेष्वगृहीतेषु सीसो पुच्छति-एय दस-
विहवक्खाणे कयमेण अग्गेणाहिकारो भवति ? ।

उपचारेण तु पगतं, उवचरितार्थातगमितमगडा ।

उवचारमेत्तमेयं, केसिचि ए तं कपो जम्हा ॥ ५८ ॥

उवचारो वक्खामो । पगतं अहिगारः, प्रयोजनेनेत्यर्थः । तुश-
ब्दो अवधारणे पादपुरेण वा उवयारसहसपञ्चयथं एगधिया
भवति । उवचारो स्ति वा अहितंति वा आगमियं ति वा गृहीतं
ति वा पगहं (उवचारमेत्तमेयं ति) जमेयं पंचमं अग्ग अग्गसे-
णोवचरिज्जति, एतं उपचारमात्रं । उवचारमेत्तं नाम कल्पनामा-
त्रं । कइ ? जेण पढमचूआए वि अग्गसहो पवत्तइ, एवं वित्तियच-
उसु वि अग्गसहो पवत्त स्ति, तम्हा सग्गाणि अग्गाणि । सव्वगा-
पसंगे व एगगा कप्पणा आ सा उपचारमात्रं जयति । केवाचि-
दाचार्याणामेवमाद्यगुरुप्रणीतार्थानुसारी गृहराह-(ण तं क-
मो जम्हा इति) ण स्ति पमिसेहे (तं ति) केइ मयक-
प्पणा ण धरुतीति वक्खसेसं । कमो स्ति नाम पग्गिामी । अनुक-
म इत्यर्थः । (जम्हे स्ति) चउसु वि चूआसहितोसु परीइय पंचमी
चूरा दिज्जति, तम्हा कमेवचारा पंचमी चूआ अग्गं भवति । उव-
चारेण अग्गाणं वि अग्गं वक्खसेसं दट्टव्यमिति । गत मूलगदारं
॥ ६॥ १० ॥ नि० चू० १ उ० ।

अग्गं च मूलं च विगिच धीरे ।

अग्रं भवोपग्राहिकर्मचतुष्टयम् । मूलं घातिकर्मचतुष्टयं, यदि वा
मोहनीयं मूलम् । शेषाणि त्वग्रं, यदि वा मिथ्यात्वं मूलं, शेषं त्य-
ग्रम् । तदेवं सर्वमग्रं मूलं च (विगिच इति) त्यजापनय पृथक्कर ।
तदनेनेदमुक्तं जयति-न कर्मणः पौद्गलिकस्यात्यन्तिककृत्याऽपि-
त्यात्मनः पृथक्करणम्, कथं मोहनीयस्य मिथ्यात्वस्य च मूलत्व-
मिति चेत्तद्वशाच्छेषप्रकृतिबन्धः । यत उक्तम्- “ न मोहयति
वृत्त्यन्ध उदितस्त्वया कर्मणां, न चैकविधबन्धन प्रकृतिबन्ध-
तो यो महान् । अनादिजघंतुरेष न च बध्यत नासकृत, त्वयाऽ-
तिकुटिला गतिः कुशलकर्मणां दशिता ॥ १॥ तथा चागमः-“ कइ
जंते ! जीवा अट्टकम्मपगडोओ बंधंति ? । गोयमा ! एणावर-
णिज्जस्स कम्मस्स उदएणं दरिसणावरणिज्जं कम्मं नियच्छइ ।
दरिसणावरणिज्जकम्मस्स उदएणं दंसणमोहणिज्जं कम्मं निय-
च्छइ । दंसणमोहणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं मिच्छत्तं नियच्छइ ।
मिच्छत्तं उदिएणं एवं खलु जीव अट्टकम्मपगमीओ बंधइ”
कयोऽपि मोहनीयक्याविनाभावी । उक्तञ्च-“ नायगमि इए
सस्से, जहा सेणा विणस्सति । एवं कम्मा विणस्सन्ति, मोह-
णिज्जे खयं गए” ॥ १॥ इत्यादि । अथवा, सगलसंयमः कर्म वा,
अग्रं संयमतपसी मोको वा, ते मूलाग्रं धीरोऽकोन्यो धीविरा-
जितो वा विवेकेन दुश्चस्सुखकारणतयाऽवधारय । आचा० १
मु० ३ अ० २ उ० । परिमाणं, न० । विशेष० । सु० प्र० । स्था० ।
“ अग्गं ति वा परिमाणं ति वा पगछा ” । आ० चू० १ अ० ।
उत्त० । “ अन्ते जेणव देसमो तेणव उवागए । देसग्गं देशान्तम् ।
ज्ञा० १५ अ० । उत्कर्षे, समूहे, प्रधाने, अधिके, प्रथमे च । वि०
अधिभेदे, पु० । वाच० ।

अग्र्य-वि० अग्रे प्रथममग्र्यम् । प्रधाने, अस्त० ७ वर्ग० । षो० ।
नि० चू० १० । हा० । सु० । अत्यन्तोत्कृष्टे च । सूत्र० १ अ० २
अ० ३ उ० । जं० । अग्रे जातो यः । जेष्ठे आतरि, वि० वाच० ।

अग्गओ-अग्रतस्-अग्र० । अग्रे अग्रद्वया । अग्र-तस्तिह । प्राकृते
“अतो मो विसर्गस्य ” । ८ । १ । ३७ । इति सूत्रेण अतः स्था-
ने मो इत्यादेशः, उ इत् । प्रा० । पूर्ववृत्तौ, पूर्वभागावधिके
च । वाच० ।

अग्गथ-अग्रन्य-पुं० निर्ग्रन्थे, आचा० १ अ० ८ अ० ३ उ० ।

अग्गकेस-अग्रकेश-पुं० अग्रभूतेषु केशेषु, अ० ए श० ३३ उ० ।

अग्गकंदधो-देशी-रणमुखे, दे० ना० १ वर्ग ।

अग्गजाय-अग्रजात-न० । वनस्पतीनामग्रभागे जाने, “ अ-
ग्गजायाणि मूलजायाणि वा खंभजायाणि वा ” आचा० २
अ० १ अ० ८ उ० ।

अग्गजिम्भा-अग्रजिह्वा-स्त्री० अग्रजुता जिह्वा अग्रजिह्वा । जिह्वाम्रे,
“सज्जं च अग्गजिम्भाय, उरेण विस्सहं सरं” (सज्जमित्यादि) च-
कारोऽत्रावधरणे । वरूजमेव प्रथमस्वरसङ्गणं ज्ञेयात् । कयंत्या-
ह-अग्रभूता जिह्वा अग्रजिह्वा, जिह्वाम्रमित्यर्थस्तथा । इह यद्यपि
वरूजभणनं स्थानान्तराण्यपि कान्तादीनि व्याप्रियन्ते, अग्रजिह्वा
च स्वरान्तरेषु व्याप्रियन्ते, तथापि सा तत्र बहुव्यापारवतीति
कृत्या तथा तमेव व्यादित्युक्तम् । इदमत्र हृदयम्-वरूजस्वरोऽग्रे
जिह्वां प्राप्य विशिष्टां व्यक्तिमासादयति तदपेक्षया सा स्वर-
स्थानमुच्यते । एवमन्यत्रापि भाषना कार्या । अनु० ।

अग्गतायसग-अग्रतापसक-पुं० । ऋषिभेदे, यद्गोत्रे अनिष्ठान-
कृत्रम् । “ धणिष्ठानकस्वन्ते किं गोत्रं पश्यते ? । अग्गतायसगोत्रं
पश्यते ” । सू० प्र० १० पा० ४ । च० । जं० ।

अग्गदारणिज्जामग-अग्रदारनिर्ग्यामक-पुं० अग्रदारसलाख-
स्थापकं, ग्लानप्रतिचारिणि च । प्रव० ७२ द्वा० ।

अग्गद्ध-अग्रार्थ-न० । पूर्वार्धे, नि० चू० १ उ० ।

अग्गपल्लव-अग्रपल्लव-पुं० न० । प्रसम्भानामग्रभागे, इमे अ-
ग्रपल्लवाः-“तल्लणात्रिपरिलोप, कथिट्टं अंबाड अंबण चेव ।
एयं अग्गपल्लवं, ऐयव्वं आणुपुब्बीय ” ॥ १४ ॥ जणपदसिद्धा
एते । (आणुपुब्बत्ति) एते च तल्लादिगा । नि० चू० १५ उ० ।

अग्गबीज-अग्रबीज-पुं० अग्रे बीजं येषामुत्पद्यते ते तथा । तल-
लादीसहकारादिषु शाख्यादिषु च अग्रघाण्येवोत्पत्तौ कारणतां
प्रतिपद्यन्ते येषां कोरण्टकादीनां ते अग्रबीजाः । कोरण्टकादिषु
बीजप्रकारेषु वनस्पतिषु, सूत्र० १ सू० ६ अ० । स्था० विशेष० ।
आ० म० द्वि० । अग्गबीया १ मूलबीया २ पोरबीया ३ खंभबीया
४ इत्यादयो वनस्पतिभेदाः । आचा० १ अ० १ अ० ५ उ० ।

अग्गपिंड-अग्र (इय) पिण्ड-पुं० तत्कलांशौदीर्घादिस्था-
त्या अव्यापारितायाः शिखायाम्, (उपरितने भागे) प्रव० २
द्वा० । शाख्योदनादेः प्रथममुद्धृत्य भिक्षार्थं व्यवस्थाप्यमाने
(परिण्डे, आचा० २ अ० १ अ० १ उ० ।

से भिक्षू वा २ जाव पविष्टे समाने से जं पुण जा-

एज्जा, अग्गपिंडं उक्त्विष्यमाणं पेहाए, अग्गपिंडं णि-
क्त्विष्यमाणं पेहाए, अग्गपिंडं हीरमाण पेहाए, अग्गपिंडं
परिजाडज्जमाणं पेहाए, अग्गपिंडं परिज्जमाणं पेहाए, अ-
ग्गपिंडं परिक्खेज्जमाणं पेहाए, पुग असिणाइ वा अवहा-
राति वा पुग जत्थामे समणमाहणअतिहिकिबणवणिमगा
खण्डं २ उवसंकमंति, मे हंता अहमवि खण्डं उवसंक-
मामि, माइहाणं संफामे णो एवं करेज्जा ।

(सेभिक्षुनेत्यादि) स भिक्षुर्गृहपतिकुलं प्राविष्टः सन् यत्पुन-
रेवं जानीयात् । तथा-अग्रपिण्डो निष्पन्नस्त्वं आद्योदनादेरा-
हारस्य देवतायार्थं स्तोत्रस्तोत्राकाररसनमुत्क्रियमाणं हृष्टा तथाऽ
न्यत्र निष्क्रियमाणं तथा गृह्यमाणं नीयमानं देवतायतनादौ तथा
परिजयमानं चिभज्यमानं स्तोत्रस्तोत्रकर्मण्येभ्यो दीयमानं तथा
परिजुज्यमानं तथा त्यज्यमानं देवतायतनास्तुर्दिक्षु क्रियमाणं
तथा (पुग असिणाइ वंति) पुग पूर्वमन्ये अमणादयो येषु अ-
ग्रपिण्डमशितवन्तस्तथा पूर्वमपहतवन्तो व्यवस्थयाऽव्यवस्थया
वा गृहीतवन्तः । तर्हिअग्रपिण्डं पुनरपि पूर्वमिव धयमत्र कल्प्या-
मह इति । यत्राग्रपिण्डादौ अमणावयः (खण्डं खण्डं ति) स्वरिज-
मुपक्रामन्ति स भिक्षुर्गृहपेक्षया कश्चिद्वत् कुर्यादालोचयेद्यथा-
हंति धाक्यापण्यासाथः । अहमापि त्यरितमुपस्कृत्यामि । एवं
च कुर्यात् भिक्षुर्मातृस्थानं संस्पृशेदित्यतो नैव कुर्यादिति ।
आचा० २ अ० १ अ० ५ उ० । काकपिण्डकाम् “ अग्गपिंडमि
वा वायसा संथमा सप्पियया ” अग्रपिण्डे काकपिण्डकाम् वा
वर्हिःकिमायां वायसाः सप्पिपनिता जवयुः । आचा० २ अ० १
अ० ५ उ० ।

जे भिक्षू णितियं अग्गपिंडं भुंजइ, भुंजंतं वा साइज्जइ ३१ ।

णितियं धुय सासनमित्यर्थः । अग्रं वरं प्रधानं अद्वया जं प-
दमं दिज्जति सो पुण जत्तट्ठो भिक्षुमिच्छं था होज्जा । एस सु-
त्तथो । अधुना निर्युक्तिविस्तरः—

एतिए तु अग्गपिंडे, णिमंतणो बीलना य परिमाणे ।

साजाविण गिही दो, तिप्पि य कप्पंति तु कमेण ॥ २१ ॥

णितियग्गा सुत्ते वक्ख्वाया गिहत्थो णिमंतस्ति, साइ उ बीस-
णं करेति, साइ चेव परिमाणं करेति । साजाविणं गिहत्थो
दो तिप्पि आइह्माण कप्पति, साजाविणं कप्पति । णिमंतणो
बीलणपरिमाणानं । इमाओ तिप्पि वक्ख्वाणगाहातो—

जगवं ! अणुग्गहं ता, करहि मज्जत्ति जणति आमंति ।

किं दाहिसि जणिट्ठो, गयस्म तं दाहिसि ण वत्ति ॥ २१ ॥

दाहामि त्ति य जणिंते, तं केवतियं व केचिरं वा वि ? ।

दाहिसि तुभं ण दाहिसि, दिप्पेऽदिप्पे व किं तेण ? ॥ २१ ॥

जावतिणिट्ठो ते, जच्चिरकालं च रोयए तुम्भा ।

तं तावतियं ताच्चिर, दाहामि अहं अपरिहोणं ॥ २१ ॥

गिही णिमंतेति-अगवं ! अणुग्गहं करेद मज्ज, घरे जत्तं गेरह-
इ । साइ भणति-करंम अणुमाहं, किं दाहिसि ? । गिही जणति-
जेण जेइहो । साइ उ बीलणं करेति, आहणो जणति-घरं गयस्स
तं दाहिसि वा ण वा ? । गिहिणो दाहामि त्ति य जणिंते, साइ प-
रिमाणं कारवैतो भणाति-तं परिमाणं केवतियं केव चिरं वा
कासं दाहिसि ? । प्रथमपादोत्तरं साइ आह-दाहिसि तुभं

ण दाहिंसि । दन्मपि नम् अदत्तयद् अण्यम्, स्वप्नत्वा-
द् । गृहस्थो द्वितीयपादोत्तरमाह-जायतिपण भत्तेण वट्ठो
जे जायतियं वा कालं तुम्हिट्ठो, गिही पुणो जणति-किं बहुणा
भणिपण, जे तुम्हे रायते द्दवं जायतियं जत्तियं वा कालं, तमहं
अपरिहीणं अपरिसंतो दाहामि त्ति । निमतणो पालणपरि-
माणेसु वि मासलहु पच्छित्त । चोदग आह—

साभावितं च उचियं, चोदगपुच्छाण पच्छिमो को वि ।

दोसो चतुर्विधम्मि, णितियम्मि य अग्गपिंडम्मि ॥२१॥

साभावि णितिय कप्पति, अणिमंतणा वीज्ज अपरिमाणे य ।

जं वा वि य समुदाणी, संजिक्खं दिज्ज साधुणं ॥२१॥

सानावियं जं अप्पणो इच्छारुं उचियं दिणे दिणे जतियं
रुद्धं तं चोक्खो भणति । परिसेसा भाविण णिमंतणापीडणा-
दिदि भिक्खामेति एमवि अक्खं आणहा साधुण कप्पं साभा-
वियउच्चिण वि णिमंतणादिगहिं इमे दोसा—

निप्पप्पे वि सअट्ठा, उग्गमदोसा उ उचितगादीया ।

उप्पं जेवे जम्हा, तम्हा सा य वज्जणिज्जा उ ॥२१॥

अप्पणट्ठा वि निप्पप्पे उग्गमादिदोसा जवन्ति । निक्काचित्तो-
हमिति अवश्यं दातव्यम् । कुन्तादिसु स्थापयति तस्माज्जि-
मंतणादिपिण्डो वर्यः ।

उक्कोमण अहिंसकण, अज्जभोयरण तहेव ऐकंती ।

असन्थ भोयणम्मि य, कति पाभिच्च कम्पे य ॥ २२० ॥

अवस्सदायव्वे अतिपप सानुणो आगच्छति उवियपुट्टस्स
उसक्कण करेज्जा, उस्सुरे आगच्छति अतिहिंसकणं करेज्ज, अज्जो-
यरयं वा करेज्ज । णिकातिओ त्त काउं जतिते अणत्थ णि-
मंतिया तहा वि तदट्ठाए किणेज्ज वा पाभिक्केज्ज वा आहाकम्मं
वा करेज्ज । कारणे पुण णिकायणा पिणं गणहेज्ज । इमे कारणा—

अभिने ओमोयरिण, रायहुट्ठे भए व गेलणो ।

अच्छाणरोहए वा, जयणा गहणंतु गीतत्थे ॥ २२१ ॥

अस्मिन्माहितां ण लब्धति निमतणाणसु वि गेहेज्ज । अथवा अ-
स्मिन्ने कारणट्ठितो अस्मिन्माहिताणसु परिहरंतो अगहियकु-
लेसु अपायतो निमतणो वीज्जणादिमु वि गेहेज्ज, ओमे वि अप-
वन्तो । एवं रायहुट्ठे जणसु वि अथतो गच्छन्तो वा गिज्ञाणपाउगं
वा निमतणातिणसु गेगहेज्जा । अट्ठाणे रोहए वा अप्पुव्वन्तो गी-
तत्थो पणगपरिहाणीए जयणाए जाहे मासलहु पत्ते ताहे पा-
यगा पिणं गेगहति । नि० सू० १ उ० ।

अग्गपूया—अग्रपूजा—र्या० “ गंधध्वजद्वय—द्वयजलारत्ति-
याइ दीवाइ । जं किञ्चनं सव्वं, पि ओअरइ अग्गपूयाए ” इत्ये-
वं लक्षणे जिनप्रतिमापुरतः पूजाभेदे, ध० १ अवि० ।

अग्गप्पहारि (ण)—अग्रप्रहारिन्—पु० । पुः प्रहरणशीले,
“ चोरपहिं गतो तत्थ अग्गप्पहारि णिमंतो य चोरसेणावति-
मंतो ” आ० १ अ० । आ० म० टि० ।

अग्गमहिंसी—अग्रमहिंसी—र्या० अग्रवृत्ता प्रधाना महिंसी, रा-
जजाय्यायाम्, र्या० ४ भा० १ उ० । प्रयानजाय्यायाम्, उपा० २
अ० । पट्टगय्यायाम्, जी० ३ प्रति० । र्या० । अथ देवन्द्राणा-
मग्रमहिष्यः प्रवर्त्यन्ते—

तत्र सुवनपतीन्द्राणामग्रमहिष्यः—

चमरस्स एं भंते ! असुरिंदस्स असुरकुमाररणो कइ
अग्गमहिंसीओ पणत्ताओ ? । अज्जो ! पंच अग्गम-
हिंसीओ पणत्ताओ, तं जहा—काली रायी रयणी विज्जु
मेहा । तत्थ एं एग्गेगाए देवीए अट्ठदेवीसहस्सपरिवारो
पणत्तो, पभू णं ताओ एग्गेगाए देवीए अण्णाइ अट्ठ-
देवीसहस्साइ परिवारं विज्जित्तए, एवामेव सपुव्वा-
वरेणं चत्तालीसं देवीसहस्सा सेत्तं तुमिण । पजू एं भंते !
चमरे असुरिंदे असुरकुमारया चमरचंचाए रायहाणीए
सजाए सुहम्माए चमरंसि सीहासणंसि तुमिणं सच्छि दि-
व्वाइ जोगजोगाइ जुंजमाणे विहरित्तए ? । एो इणट्ठे
समट्ठे, से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ, णो पजू ! चमरे असु-
रिंदे असुरया चमरचंचाए रायहाणीए जाव विहरि-
त्तए । अज्जो ! चमरस्स एं असुरिंदस्स असुरकुमाररणो च-
मरचंचाए रायहाणीए सजाए सुहम्माए माणवए चेए
खंते वइरामणसु गोलवट्टममुग्गएसु बहूओ जिणमक-
हाओ समिखित्ताओ चिट्ठंति, जाओ एं चमरस्स अ-
सुरिंदस्स असुरकुमाररणो अणेसिं च बहूणं असुरकुमा-
राणं देवाण यदेवीण य अच्चणिज्जाओ वंदणिज्जाओ णमं-
णिज्जाओ पूयाणज्जाओ सक्कारणिज्जाओ सम्माणणिज्जाओ
कट्ठाणं मंगलं देवयं चेइयं पज्जुवासाणिज्जाओ जवन्ति ।
तेसिं पाणिहाणं णो पजू ! मे तेणट्ठेणं अज्जो ! एवं वुच्चइ—
णो पजू चमरे असुरिंदे असुरया चमरचंचाए रायहाणीए
जाव विहरित्तए पजू एं ! अज्जो ! चमरे असुरिंदे असुरया
चमरचंचाए रायहाणीए सजाए सुहम्माए चमरंसि सीहा-
सणंसि चउसट्ठी सामाणियमाहस्सीहिं तायत्तीसाए जाव अ-
सोहिं च बहूहिं असुरकुमारेहिं देवेहिं य देवीहिं य मद्धि संपरि-
वुसं महायाहय जाव जुंजमाणे विहरित्तए केवलं परियारि-
ट्ठीए एो चेव एं मेहुणवत्तियं ॥ ४० १० श० १ उ० ॥

आसां पूर्वतवः—

तेणं काले एंतेणं समए एं रायगिहे णामं नयरी होत्था ।
वस्सओ तस्म-एणं रायगिहस्स नगरस्स बहिआ उत्तरपुर-
च्छिमे दिसिज्जागे तत्थ एं गुणसिले चेइए नामं चेइए
होत्था । वस्सओ—तेणं कात्थेणं तेणं समएणं समणस्स भग-
वओ महावीरस्स अतेवामी । अज्जसुहम्मं नामं थेरा भग-
वंतो जाइसंपन्ना कुलसंपन्ना जाव चउइमपुव्वी चउआणो-
वगया पंचहिं अणगारमएहिं सच्छि संपरिवुसा पुव्वाणु-
पुव्वि चरमाणा गामाणुगामं दूइज्जमाणा सुहं सुहेणं जेणे-
व रायगिहे नयरे गुणमिलए चेइए जाव संजमेणं तवसा
अप्पाणं जावेमाणे विहरति । परिसा निगया । धम्मो क-
हिओ, परिसा जामेव दिमं पाउभूया तामेव दिसिं पकि-

गया । तेणं काले णं तेणं समणं णं अज्जसुहम्मस्स अणगा-
रस्स अंतेवासी अज्जजंबू नाम अणगारे जाव पज्जुवास-
माणे एवं वयामी-जइ णं जंते ! समणे णं जाव संपत्ते णं
उट्ठस्स अंगस्स पढमस्स सुयक्खन्धस्स नायज्जयणस्स
अयमंढ पमात्ते, दोच्चस्स णं जंते ! सुयक्खन्धस्स धम्म-
कहाणं समणे णं जाव संपत्ते णं के अट्ठे पण्णत्ते, एवं
खलु जंबू ! धम्मकहा णं दसवग्गापाणत्ता । तं जहा-चग्म-
स्म अग्गमहिंसीणं पढमवग्गे ॥ १ ॥ बल्लियस्स वडो-
यणिंदस्स वडोयरन्नो अग्गमहिंसीणं बीए वग्गे ॥ २ ॥
अमुरिंदवज्जियाणं दाहिणिज्झाणं ईदाणं तइए वग्गे ॥ ३ ॥
उत्तरिज्झाणं असुरिंदवज्जियाणं जवणवासिइदाणं अग्गम-
हिंसीणं चउत्थे वग्गे ॥ ४ ॥ दाहिणिज्झाणं बाणमंतराणं
ईदाणं अग्गमहिंसीणं पंचमे वग्गे ॥ ५ ॥ उत्तरिज्झाणं बा-
णमंतराणं ईदाणं अग्गमहिंसीणं उट्ठे वग्गे ॥ ६ ॥ चंद-
स्स अग्गमहिंसीणं सत्तमे वग्गे ॥ ७ ॥ सूरस्स अग्गमहि-
सीणं अट्ठमे वग्गे ॥ ८ ॥ मक्कस्स अग्गमहिंसीणं नवमे
वग्गे ॥ ९ ॥ ईमाणस्स अग्गमहिंसीणं दसमे वग्गे ॥ १० ॥
जइ णं भंते ! समणे णं जाव संपत्ते णं धम्मकहा णं दसवग्गा
पण्णत्ता । पढमस्स णं जंते ! वग्गस्स समणे णं जाव संपत्ते णं
के अट्ठे पण्णत्ते ! एवं खलु जंबू ! समणे णं जाव संपत्ते णं प-
ढमस्स वग्गस्स पंच अज्जकयणा पन्नत्ता । तं जहा-काळी १
राई २ रयणी ३ विज्जा ४ महा विज्जा ५ । जइ णं भंते !
समणे णं जाव संपत्ते णं पढमस्स वग्गस्स पंच अज्जकयणा
पन्नत्ता । पढमस्स णं जंते ! अज्जकयणं समणे णं जाव संपत्ते णं
के अट्ठे पन्नत्ते ! एवं खलु जंबू ! तेणं काले णं तेणं समणं णं
रायगिहे नगरे गुणमिन्नए चेइए, मेणिए राया, चिल्लणाए दे-
वीए, मामी समोमरिए, परिमा निग्गया । जाव परिमा पज्जु-
वासति तेणं काले णं तेणं समणं णं काळी देवी
चमरचंचाए रायहाणीए काळवांसिगजवणे कालांसि सी-
हामणामि चउहिं सामाणियसाहसीहिं चउहिं मयहरिया-
हिं मपरिवाराहिं तिहिं परिसाहिं सत्ताहिं अणिणहिं सत्त-
हिं अणीयादिवतीहिं सोलसाहिं आयरक्खदेवसाहस्सीहिं
अभेहिं य बहुएहिं कालवांसियभवणवासीहिं असुरकुमारे-
हिं देवेहिं य देवीहिं य सद्धिं संपरिवुसा महयाहय जाव वि-
हरइ, इमं च णं केवलकणं जंबूदीवे दीवे णं विउलेणं ओ-
हिंणा आभोएमाणी पासइ । जत्थ समणं जगवं महावीरं
जंबूदीवे दीवे जारहे वासे रायगिहे नगरे गुणसिले चेइए
अहापकिरुवं ओगाहइ, ओगाहइत्ता संजमेणं तवसा अण्णाणं
भावंमाणं पासइ, पामइत्ता हइतुट्ठाचित्तमाणंदिया पीइमण
जाव हियया सीहासणाओ उज्जुट्ठेइ, उज्जुट्ठेइत्ता फायपीदा-

ओ पक्खोरुहइ, पक्खोरुहइत्ता करयल जाव कइ एवं वयासी-
नमोऽत्थु णं अरिहंताणं जाव संपत्ताणं नमोऽत्थु णं समणस्स
भगवओ महावीरस्स जाव संपाविउकामस्स । वंदामि णं
जगवं ! तेतत्थ गयं इह गया तिकइ वंदइ णमंसइ सीहास-
णवरगंसि पुग्ग्याजिमुहे मुहानिसन्ने तए णं तीसे कालीए
देवीए इमेया रूवे जाव समुप्पज्जित्था । मेयं खलु समणं भ-
गवं महावीरं वंदित्ता जाव पज्जुवासित्तए तिकइ एवं सं-
पहइ, संगेहइत्ता आभिओगिओदेवं सदावेइ, सदावेइत्ता एवं
वयासी-एवं खलु देवाणुप्पिया समणे जगवं महावीरे एवं
जहा सूरियाभे तहेव आणतियं देइ जाव दिव्वं मुरवरान्ति-
रामगमाणं जोगं करइ, करइत्ता जाव पच्छुप्पिणह तं वि तहे-
व करत्ता जाव पच्छुप्पिणंति, नवरं, जोगणसहस्सवित्थिन्न
जाणं, सेसं तहेव नाम गोयं साहइ, तहेव नट्ठविहिं उवदंसेइ,
उवदंसेइत्ता जाव पकिगया (जंतेत्ति) भगवं गोयमे ! समणं
जगवं महावीर वंदइ नमंसइ, एवं वयासी-कालीए णं जंते !
देवी सा दिव्वा देवहीओ कहिं गया कूडागारसालादिहंतो ?
अट्ठो णं जंते ! काळीदेवी महाहिया कालीए णं भंते ! देवीए सा
दिव्वा देवहीए किष्सा लच्छा किष्सा पण्णत्ता अजिसमन्ना गया-
एवं जहा सूरियाभस्स जाव एवं खलु गोयमा ! तेणं काले णं
तेणं समणं णं इहेव जंबूदीवे भारहे वासे आमलकप्पा नामं न-
यरी होत्था । वण्णओ-अंबसावणे चेइए जियसत्तुराया । तत्थ
णं आमलकप्पाए नयरीए काले नामं गाहावती होत्था । अट्ठे
जाव अपरिचूए तस्स णं कालस्स गाहावइस्स कालसिरीए
नामं भारिया होत्था सुकुमात्ता जाव सुरूवा । तस्स णं काल-
स्स गाहावतिस्स धूया कालसिरीए जारियाए अत्तया का-
ली णामं दारिया होत्था । वहा वहुकुमारी जुष्सा जुष्सकुमारी
पडियपयत्थणी निव्विन्नवरा वरगपरिवज्जिया वि होत्था ।
तेणं काले णं तेणं समणं णं पासे अरहा पुरिसा दाणिए
आइगरे जहा वच्छमाणसामी, णवरं, णवुस्मेहे सोलस-
हिं समणसाहस्सिहिं अट्ठत्तीसाए अज्जिआसाहस्सिहिं
सच्छिं संपरिवुहे जाव अंबसावणे समोमहे, परिसा णि-
गया जाव पज्जुवासति । तते णं सा काळी दारिया इमी-
से कहाए लच्छा समाणी हइ तुट्ठ जाव हियया जेणेव
अम्मापियरो तेणेव उवागच्छति, उवागच्छित्ता करयल जाव-
एवं वयासी-एवं खलु अम्मयाओ पासे अरहा पुरिसा-
दाणीए आइगरे जाव विहरइ । तं इच्छामि णं अमया-
ओ तुब्भेहिं अब्भणुआया ममाणी पासस्स णं अरहओ
पुरिमादाणीयस्स पायवंदणगमित्तए । अहामुहं देवाणु-
प्पिया मा पक्खिबंधं कइइ । तस्स णं सा काली दारि-
आ अम्मापिइहिं अब्भणुआया ममाणी हइतुट्ठ जाव
हियया एहाया कयवन्निकम्मा, कयकोउयमंगलपायच्छित्ता

सुच्छप्पावेसाति मंगळाति वत्थाति पवरपरिहिया अप्प-
महग्गाभरणाल्लंक्रियसरीरा चेन्निआ चक्कवालपरिकिआ
साओ गिहातो पन्निक्खमइ, पन्निक्खमइत्ता जेणेव
बाहिरिया उवट्ठाणमाला जेणेव धम्मियजाणपवरं तेणेव
उवागच्छति, उवागच्छिता धम्मियजाणपवरं दुरुद्धा ।
तए णं सा काली दारिया धम्मियं जाणपवरं एवं जहा
देवाणंदाए जहापज्जुवामइ । तए णं पासे अरहा पुरिसा-
दाणीए कालीए दारियाए तीमे महइ, महइत्ता महाभियाए
परिसाए धम्मकहाए तए णं सा काली दारिया पासस्स
एणं अरहओ पुरिसादाणियस्स अंतिए धम्मं सोखा वि-
सम्म हत्तुइ जाव हियया पासस्स एणं अरहओ पुरिसा-
दाणीयस्स तिक्खुतो बंदइ नमंसइ, एवं बयासी-सहहामि
एणं जंते ! निग्गंथं पावयणं जाव से जहेयं तुब्भे वयह जं
नवरं देवाणुप्पिया अम्मापियरो आपुच्छामि तएणं अहं
देवाणुप्पियाणं अंतिए जाव पव्वयामि । अहासुहं देवाणुप्पि-
या मा पडिबंभं करेइ । तए णं सा कालिदारिया पासेणं अ-
रहा पुरिसादाणीए णं एवं वृत्ता समाणी हत्तुइ जाव हि-
यया पासं अरहं वंदइ नमंसइ, नमंसइत्ता तमेव धम्मियं जा-
णपवरं दुरुद्धइ, दुरुद्धइत्ता पासस्स एणं अरहो पुरिसादाणीए
अंतियाओ अंबसालवणचेइयाओ पन्निक्खमइ, पडिनि-
क्खमइत्ता जेणेव आमलकप्पा नयरी तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छइत्ता आमलकपणं नयरिमज्झं मज्जेणं जेणेव बा-
हिरिआ उवट्ठाणसाला तेणेव उवागच्छति, उवागच्छि-
त्ता धम्मियं जाणपवरं ठावइ, ठावइत्ता धम्मियाओ जाण-
पवगाओ पबोरुहइ, पबोरुहइत्ता जेणेव अम्मापियरो तेणे-
व उवागच्छति, उवागच्छइत्ता करयल्लपरिग्गाहिअं एवं
बयासी-एवं खल्लु अम्मयाओ मए पासस्स एणं अरहाओ
अंतिए धम्मं निसंते सेविय धम्मं इच्छिए पडिच्छिए अ-
भिरुइए । तए णं अहं अम्मयाओ संसारभउब्बिग्गा जी-
या जम्ममरणणं इच्छामि एणं तुब्भेहिं अग्गणुआया समाणी
पासस्स एणं अरहओ अंतिए मुंका जवित्ता आगाराओ अ-
णगारियं पव्वइत्तए । अहासुहं देवाणुप्पिया मा पडिबंभं करेइ ।
तए णं काले गाढावई विपुलं असणं पाणं खाइमं साइमं
उवक्खडावेति, उवक्खडावेतिंत्ता मित्तनातिनियगसयणसंबं-
धीपरियणं आमंतेइ । आमंतेइत्ता ततो पच्छा एहाए जाव विपु-
ल्लेणं पुप्फवत्थगंधमद्वाल्लंकारेणं सकारित्ता संमाणिता तस्सेव
मित्तणातिणियगसयणसंबंधिपरियणस्स पुरओ कालीदा-
रियं सेयापीएहिं कल्लमेहिं एहवेइ, एहवेइत्ता सव्वालंकार-
विभसियं करेइ, करेइत्ता पुरिससहस्सवाहिणीयं सीयं दुरुह-
इ, दुरुहइत्ता मित्तनाति जाव परियणसब्धिं संपरिवुहे स-
व्वहीए जाव रवंणं आमलकप्पानयारिं मज्झं मज्जेणं नि-

गच्छइ, निगच्छइत्ता जेणेव अंबसालवणे चेइए तेणेव उवा-
गच्छति, उवागच्छइत्ता उताइए तित्थयराइं पासइ २ सीयं ठ-
वेइ, ठवेइत्ता कालिया दारिया सीयातो पबोरुहति, पबो-
रुहइत्ता तते णं तं कालीयं दारियं अम्मापियरो पुरओ का-
उं जेणेव पासे अरहा पुरिसादाणीए तेणेव उवागच्छति, उ-
वागच्छिता बंदंति, एवं बयासी-एवं खल्लु देवाणुप्पिया का-
लियदारिया अम्हं धूया इहा कंता जाव किमंग ! पुण पाम-
णयाए एस एणं देवाणुप्पिया संसारजिउब्बिग्गा इच्छइ देवा-
णुप्पियाणं अंतिए मुंके जवित्ता, जाव पव्वइत्तए तं एयमं
देवाणुप्पियाणं सिसिणिं भिक्खं दलयामो पडिच्छंतु णं
देवाणुप्पिया सिसिणिं भिक्खं । अहासुहं देवाणुप्पिया मा-
पडिबंभं करेइ । तए णं सा काली देवी कुमारी पामं अ-
रिहं वंदइ, वंदइत्ता उत्तरपुरच्छिमं दिसिभागं अवकमति,
अवकमइत्ता सयमेव आजरणमद्वाल्लंकारा मुयति, मुयति-
त्ता सयमेव लोयं करेति, जेणेव पासे अरहा पुरिसादाणि-
ए तेणेव उवागच्छति, उवागच्छिता पासं अरहं तिक्खुतो
वंदंति नमंसंति, एवं बयासी-आलि ! तेणं भंते ! होए एवं
जहा देवाणंदा जाव सयमेव पव्वाविओ तए णं पासे अरिहा
पुरिसादाणीए कालीए सयमेव पुप्फचूलाए अज्जाए सि-
सिणियत्ताए दलयइ । तए णं सा पुप्फचूला अज्जा कालि
कुमारिं सयमेव पव्वावेइ, जाव उवसंपज्जित्ताणं विहरति,
तते णं सा काली अज्जया इरिया समिता जाव
गुत्तबंभचारिणी । तए णं सा काली अज्जा पुप्फचूलाए
अज्जाए अंतिए सामाइयमाइयाइं एगारस अंगाइं अहिज्जइ,
अहिज्जइत्ता बहुहिं चउत्थं जाव विहरति । तए णं सा
काली अज्जा अज्जया कयाइं सरीरपासिओसिआ जाया
वि होत्था । अज्जिक्खणं अभिक्खणं हत्थं धावइ, पाए धो-
वेइ, सीसं धोवेइ, मुहं धोवेइ, थणंतरा य धोवेइ, कक्खंतरा य
धोवेइ, गुज्जंतरा य धोवेइ, जत्थ जत्थ वियट्ठाणं वा सेज्जं
वा निसीदियं वा चेइ, तं पुव्वामेव अञ्जुक्खित्ता तओ
पच्छा आसइ वा, सयइ वा तएणं सा पुप्फचूला अज्जा का-
लिं अज्जि एवं बयासी-नो खल्लु कप्पइ देवाणुप्पिया समाणी-
णं निग्गंथीणं सरीरपाउसीयाणं होतए तुमं च एणं देवाणु-
प्पिया सरीरपाउसिया जाया वि होत्था । अभिक्खणं
अभिक्खणं हत्था धावसि, जाव आसयाहि वा सयाहि वा, तं
तुमं देवाणुप्पिआ एयस्स ट्ठाणस्स आलोएहिं जाव पाय-
च्छिन्नं पडिबज्जाहि । तए णं सा काली अज्जा पुप्फचूला-
अज्जाए एयमं नो आढाइ जाव तृमिणीया संविच्छइ, त
एणं ताओ पुप्फचूलाओ अज्जाओ कालिं अज्जं अभिक्खणं
२ इल्लेति, निंदंति, खिसंति, गरहंति, अवमाणंति, अज्जिक्खणं
२ एयमं निवारंति, तए णं तीसे कालीए अज्जाए समाणीहिं

निगंघीहिं अभिक्खणं २ ह्रीलिज्जमाणीए जाव वि-
हरिज्जमाणीए इमेयारूवे अभित्थिए जाव समुपज्जित्या,
जया एं अहं अगारवासमज्जे वासित्ता तथा एं अहं सयं-
वसा, जप्पजित्तिं च एं अहं मुंठा भवित्ता अगाराओ
अणगारियं पव्वड्या तप्पजित्तिं च णं अहं परवसा
जाया । तं सेयं खलु मम कद्धं पाठ पजायाए
रयणीए जाव जइते पारिकक्यं उवमंपज्जित्ता णं वि-
हरित्तिए तिकइ एवं संपेहेइ, संपेहेइत्ता कद्धं जाव
जलंतं पारिकक्यं उवस्मयं गेहइ, गेहइत्ता तत्थ णं अणा-
वारिआ अणोहट्ठिआ सच्छंदमती अभिक्खणं २ हत्थे
धोवेइ, जाव आसयइ वा सयइ वा तए णं सा कात्ती
अज्जा पासत्था पामत्थविहारी कुसीआ कुसीआविहारी अ-
हाउंदा अहाउंदविहारी संसत्ता संमत्तविहारी बहूणि वा-
साणि सामन्नपरियाणं पाउणित्ता अऊमासंत्थाए जेहणाए
अत्ताणं जूसंइ, जूसंइत्ता तीमं जत्ताइं अणमणाइं जेदित्ता
तस्म गणस्स अणाओइय अपडिक्कंता कावे मासं कालं कि-
ञ्चा चमरचंचाए रायहाणीए काञ्चि वडिंसए भवणे उववाय-
मजाए देवमयणिज्जमि देवदूमंतगिआ अंगुलस्म अमंखेज्ज
जागमेत्ताए ओगाइणाए कात्ती देवो देवित्ताए उववत्ताए ।
तए णं सा कात्ती देवो अवहुणोववत्ता समाणी पंचविहा-
ए पज्जत्तीए जहा सूरियाभे जाव भासामणपज्जत्तीए ।
तए णं सा काली देवी चउणहं मामाणियसाहस्मीणं जाव
अन्नेभिं च बहूणं कात्ती वडिंसगजवणवासीणं अमुरकु-
माराणं देवाणं य देवीणं य आहेवच्चं जाव विहरइ, एवं
खलु गोयमा ! कात्तीए देवीए सा दिव्वा देवद्वी लज्जा पक्क-
त्ता अज्जिममणा गय। कात्तीए णं भंते ! देवीए केवति-
यं कालं तित्ती पाणत्ता ? । गोयमा ! अद्याज्जा निपडिआ-
वमाइं उत। पक्कत्ता, कात्तीए णं भंते ! देवी ताओ देवलो-
गाओ अणंतरं उव्वट्ठित्ता कहिं गच्छहिंति कहिं उववज्जि-
हिंति ? । गोयमा ! महाविदेहे वासे मिडिअहिइ, एवं
खलु जंबू ! समणे णं जाव संपत्ते णं पढमस्म वगस्स पढमज्झ-
यणस्म अयमट्ठे पणत्ते ति वेमि [पढमं अज्जयनं सम्मत्तं] । १।
जतिणं भंते ! ममाणं णं जाव संपत्ते णं धम्मकहा णं पढमस्म
वगस्स पढमज्जयणस्म अयमट्ठे पणत्ते, वितियस्स णं भंते !
अज्जयणस्स समणे णं जाव संपत्ते णं केअठे पाणत्ते ? ।
एवं खलु जंबू ! तेणं कात्ते णं तेणं समए णं रायगिहे नगरे
गुणसिद्धए चेइए सामी समोमट्ठे परिसा निगगया जाव पज्जु-
वामइ । तेणं कात्ते णं तेणं समए णं राई देवी चमरचंचाए रा-
यहाणीए, एवं जहा काली तहेव आगया नट्टविहिं उवदंसेत्ता
जाव पण्णिगया [भंते त्ति] जगवं गोयमे ! पुव्वज्जवपुच्छा । एवं

खलु गोयमा ! तेणं काले णं तेणं समए णं आमन्नकप्पा नयरी
अंबसालवणे चेइए जियमत्तू राया, राई गाहावई रायमिरी
भारिया राई दारिया पासस्स समोमरणं राई दारिया जहेव
कात्ती तहेव णिक्खित्ता तहेव सररीरपाउसिया, तं चेव सव्वं
जाव अंतं काहिंति, एवं खलु जंबू ! वीयज्जयणस्स निक्खेवओ
॥२॥ जतिणं भंते ! तइयस्म अज्जयणस्स उक्खेवओ, एवं
खलु जंबू ! रायगिहे नगरे गुणसिद्धे चेइए ० एवं जहेव राई तहेव
रयणी वि, नवरं, आमन्नकप्पा नयरी, रयणी गाहावती रयण-
मिरी भारिया, रयणी दारिया, सेसं तहेव जाव अंतं काहिंति
॥३॥ एवं विज्जु वि, आमन्नकप्पा नयरी, विज्जु गाहावती
विज्जुसिरी जारिआ विज्जु दारिया, सेसं तहेव ॥४॥ एवं मे-
हात्ता आमन्नकप्पा नयरी मेहा गाहावती मेहसिरी भारिआ
मेहा दारिआ, मेसं तहेव । एवं खलु जंबू ! समणे णं जाव संपत्ते णं
धम्मकहा णं पढमस्स वगस्स अयमट्ठे पणत्ते । ३० २५ ० १ वगे

चमरस्स णं जंते ! अमुरिंदस्म अमुरकुमाररत्तो सोमस्म
महारत्तो कइ अग्गमहिंसीओ पणत्ताओ ? । अज्जो !
चत्तारि अग्गमहिंसीओ पणत्ताओ । तं जहा— कणया
कणगल्लया चित्तगुत्ता नमुंधरा । तत्थ णं एगमेगाए देव।ए
एगमेगं देवीमहस्सं परिवारो पणत्तो । पत्तू ! णं ताओ एगमे-
गा देवी अत्तां एगमेगं देवीमहस्सपरिवारं विउव्वित्ते ?
एवमेव सपुव्वावरे णं चत्तारि देवीसहस्सा सेत्तं तुहिण ।
पत्तू णं जंते ! चमरस्स अमुरिंदस्म अमुरकुमाररत्तो सोमे
महाराया सोमाए रायहाणीए सभाए सुहम्माए सोमंति
सीहामणंसितुमिणं अवसेमं जहा चमरस्स, नवरं, परि-
यारो जहा सूरियाभस्स, मेसं तं चेव, जाव णो चेव णं मेहु-
णवत्तियं । चमरस्स णं जंते ! जाव रत्तो जमस्म महारत्तो
कइ अग्गमहिंसीओ ? । एवं चेव, नवरं, जमाए रायहाणीए ०,
सेसं जहा सोमस्स । एवं वरुणस्स वि, नवरं, वरुणाए रायहा-
णीए ०, एवं वेममणस्स वि, नवरं, वेममणाए रायहाणीए ०,
सेसं तं चेव जाव मेहुणवत्तियं । वडिस्म णं जंते ! वडरोयणि-
दस्म पुच्छा । अज्जो ! पंच अग्गमहिंसीओ पणत्ताओ । तं
जहा— सुंभा निमुंजा रंभा निरंजा मदाणा । तत्थ णं एग-
मेगाए देवीए अट्ठ ०, मेसं जहा चमरस्स, नवरं, वडिचंचाए
रायहाणीए परिवारो जहा मोओदेनए, सेसं तं चेव जाव
मेहुणवत्तियं । वडिस्म णं भंते ! वडरोयणिदस्स वडरोयण-
रत्तो सोमस्म महारत्तो कइ अग्गमहिंसीओ पणत्ताओ ? । अ-
ज्जो ! चत्तारि अग्गमहिंसीओ पणत्ताओ । तं जहा— मीणगा
सुभहा विज्जुआ अमणी । तत्थ णं एगमेगाए देवीए ०, मेसं
जहा चमरस्स । एवं जाव वेममणस्स । ५० १० ३० ५ ७० ।
आसां पूर्वभवः—

जइ एं भेंते ! समणे एं जाव संपत्ते एं दोच्चस्म वग्गस्स उक्खेवओ । एवं खलु जंबू ! समणे एं जाव संपत्ते एं दोच्चस्स वग्गस्स पंच अज्जयणा पणत्ता । तं जहा—सुंभा ? निंजुजा २ रंभा ३ निरंभा ४ मदणा ५ । जइ एं जेंते ! समणे एं जाव संपत्ते एं धम्मकट्टा एं दोच्चस्म वग्गस्स पंच अज्जयणा पणत्ता । दोच्चस्म एं भेंते ! वग्गस्स पढमज्जयणास्स केअट्ठे पणत्ते ? । एवं खलु जंबू ! तेणं काळे एं तेणं समणं एं रायगिहे गुणसिले चेइए, सामी समोसंढे, परिसां जाव पज्जुवासति, तेणं काळे एं तेणं समणं एं सुंभा देवी बन्धित्वाए रायहाणीए सुंजवडिसए जवणे सुंभंमि सिंहामणासि काळिगमणं एं जाव णट्ठविहि उवदंमेत्ता जाव पांडगया पुव्वजवपुच्छा । मावत्थी नयरी, कोट्टए चेइए, जियसत्तु गया, सुभे गाहावडि, सुंजसिरी भारिआ, सुंजा दारिया, मेमं जहा काळीए, नवरं, अण्डुत्ताति पलिओवमाडं त्रिती, एवं खलु जंबू ! उक्खेवओ पढमस्म अज्जयणास्स, एवं मेमा वि चत्तारि अज्जयणा मावत्थीए, नवरं, माया पिया भूयसिरितिनामया । एवं खलु जंबू ! निक्खेवओ वीयस्स वग्गस्स । हा० २३० १ अ०

धरणस्य—

धरसास्म एं भेंते ! णागकुमारिंदस्स णागकुमारगणो कइ अग्गमहिमीओ पणत्ताओ ? । अज्जो ! उ पणत्ताओ । तं जहा—अला सक्का मतेरा सोदामिणी इंदा घणविज्जुया । तत्थ एं एगमेगाए देवीए उ उ देवीमहस्सपरिवारो पणत्तो । पज्जु ! एं ताओ एगमेगा देवी अत्थाडं उ उ देवीमहस्साडं परियारं विउवित्तए, एवमेव सपुव्वावरेणं उत्तीसं देविमहस्साडं, मेत्तं तुडिण । पज्जु ! एं भेंते ! धरणे, मेमं तं चेव, एवरं, धरणए रायहाणीए धरणंसि सीहामणांमि सओ परिवारो, मेमं तं चेव । धरणस्म एं जेंते ! णागकुमारिंदस्स कालवाहस्स जोगवाहस्स महारणो कइ अग्गमहिमीओ पणत्ताओ ? । अज्जो ! चत्तारि अग्गमहिमीओ पणत्ताओ । तं जहा—असोणा विमला गुप्पना मुदंसणा । तत्थ एं एगमेगाए देवीए०, अवमेमं जहा चमरदोगपालाणं, सेसाणं तिण्हि वि ।

भूतान-दस्य—

जूयाणंदस्म एं भेंते ! पुच्छा । अज्जो ! उ अग्गमहिमीओ पणत्ताओ । तं जहा—रूया रूयमा मुरूवा रूयगावडि रूयकांता रूयपण्णा । तत्थ एं एगमेगाए देवीए०, अवमेमं जहा धरणस्स जूयाणंदस्म एं भेंते ! णागकुमारस्स चित्तस्म पुच्छा । अज्जो ! चत्तारि अग्गमहिमीओ पणत्ताओ । तं जहा—मुनंदा सुभदा सुजाया सुमणा । तत्थ एं एगमेगाए देवीए०, अवमेमं जहा चमरदोगपालाणं । एवं मेमाणं वि तिण्हि वि लोगपालाणं तहा, दाहिणिद्धा इंदा, तेनि जहा धरणस्स । लोगपालाणं वि, तेसिं जहा धरणलोगपालाणं । उत्तरिंदाणं ज । जूयाणं-

दस्स । लोगपालाणं वि, तेसिं जहा जूयाणंदस्स लोगपालाणं, एवरं, इंदाणं मव्वेसिं रायहाणीओ सीहामणाणि य सारिमणामगाणि, परिवारो जहा सोओइसए, लोगपालाणं मव्वेसिं रायहाणीओ सीहामणाणि य सरिमणामगाणि परिवारो जहा चमरदोगपालाणं । ज० १० श० ५ उ० ॥

चुतानन्दसूत्रे—(एवमिति) यथा काष्ठपात्रस्य तथाऽन्येषामपि, नवरं. तृतीयस्थाने चतुर्थो वाच्यः । धरणस्य दक्षिणनागकुमारिकायन्दस्य लोकपालानामग्रमहिष्या यथा २ यन्त्रामिकास्तथा २ तन्त्रामिका एव सर्वेषां दक्षिणात्यानां शेषाणामष्टानां धेणुदेवहरिकान्ताग्निशस्त्रपूर्णजलकान्तमितगतिवल्लभघोषारूपा-नामिन्द्राणां ये लोकपालाः सूत्रे दर्शितास्तेषां सर्वेषामिति । यथा च भूतानन्दस्यैदीच्यनागराजस्य तथा शेषाणामष्टानामौदीच्येन्द्राणां धेणुवर्तिलहरिसदाग्निमाणवर्चासिष्ठजलप्रभामितवाहनप्रभञ्जनमहाघोषारूपाणां ये लोकपालास्तेषामपि । एतदेवाह—जहा धरणस्सत्यादि ।

आस्तां पुवंभवः—

उक्खेवओ नइयवग्गस्म । एवं खलु जंबू ! समणे एं जाव संपत्ते एं तइयस्स वग्गस्स चउप्पन्ना अज्जयणा पणत्ता । तं जहा—पढमे अज्जयणे जाव चउप्पन्नत्तमे अज्जयणे । जइ एं भेंते ! समणे एं जाव संपत्ते एं धम्मकट्टा एं तइयस्स वग्गस्स चउप्पन्ना अज्जयणा पणत्ता । पढमस्स एं भेंते ! अज्जयणास्स समणे एं जाव संपत्ते एं केअट्ठे पणत्ते ? । एवं खलु जंबू ! तेणं काळे एं तेणं समणं एं रायगिहे नगरे गुणसिले चेइए सामी समोसंढे, परिसा निग्गया जाव पज्जुवासति । तेणं काले एं तेणं समणं एं अला देवी धरणा रायहाणीए अलावडिसए जवणे अहंमि सिंहामणांसि, एवं काळी गमणं एं जाव नट्ठविहे उवदंमेत्ता पणिगया पुव्वजवपुच्छा । बाणारसीए काममहावणे चेइए अहं गाहावती अलनसिरी भारिआ अला दारिया, मेमं जहा काळीए, नवरं, धरणस्स अग्गमहिमिन्ताए उववाओ साडरं अण्डपालियावमं त्रिती, मेमं तहेवा एवं खलु निक्खेवओ पढमज्जयणास्स । एवं कमा सक्का मतेरा सोदामिणी इंदा घणविज्जुया वि, सव्वाओ एयाओ धरणस्स अग्गमहिमीओ । एते उ अज्जयणा वेणुदेवस्स अवसेसा ज्ञाणियव्वा, एवं जाव घोसस्स वि एते चेव अज्जयणा । एण चेव दाहिणिद्धाणं इंदाणं चउप्पन्नं अज्जयणा भवंति, सव्वाओ वि बाणारसीए काममहावणे चेइए तइयवग्गस्स निक्खेवओ । चउत्थस्स वग्गस्स उक्खेवओ । एवं खलु जंबू ! समणे एं जाव संपत्ते एं धम्मकट्टा एं चउत्थस्स वग्गस्स चउप्पन्ना अज्जयणा पणत्ता । तं जहा—पढमे अज्जयणे जाव चउप्पन्न इमे अज्जयणे, पढमस्म अज्जयणास्स उक्खेवओ । एवं खलु जंबू ! तेणं काले एं तेणं समणं एं रायगिहे समोसरणं जाव परिसा पज्जुवासइ । तेणं काले एं तेणं समणं एं रूया देवी रूयाणंदारायहाणीए रूयगवडिसए जवणे रूयगंसि

सीहासणंसि जहाकात्तिणं तहा, नवरं, पुव्वजवे चंपाए पुअ-
जहे चेइए रूप गाहावती रुयगसिरी जारिआ रूया दारिया.
सेसं तहेव, नवरं, जयाणंदा अग्गमहिंसित्ताए उववाओ देसू-
एणं पल्लिओवमट्ठिती निक्खेवओ। एवं खलु जंबू ! मुरूवा
वि रुयंसा वि रुअगावई वि रुअकंता वि रुयप्पजा
वि, एयाए चेव उत्तरिद्धाणं इंदाणं भाणियव्वाओ जाव महा-
घोसस्म । निक्खेवओ चउत्तयस्म वग्गस्म । झा० २ बु० १ वर्ग ।

अन्तरैन्द्राणां कालस्य—

कात्तस्म णं भंते ! पिमायइंदस्स पिमायरसो कइ अग्ग-
महिंसीओ पप्पत्ताओ ? । अज्जो ! चत्तारि अग्गमहिंसीओ
पप्पत्ताओ । तं जहा-कमत्ता कमलप्पजा उप्पत्ता सुदंसा । त-
त्थ एणं एगमेगाए देवीए एगमेगं देवीसहस्सं, मेसं जहा चम-
ग्गलोगपालाणं, परिवारो तहेव, नवरं, कात्ताए रायहाणीए
कालंसि सीहासणंसि, सेसं तं चेव, एवं मद्दाकालस्म वि ।

सुरूपस्य—

सुरूवस्म एणं जंते ! जूइंदस्म जूयग्गो पुच्छा । अज्जो !
चत्तारि अग्गमहिंसीओ पप्पत्ताओ । तं जहा-रूयवई
बडुरूवा मुरूवा सुभगा । तत्थ एणं एगमेगा०, सेसं जहा
कालस्म, एवं पत्तिसूवस्म वि ।

पुण्यमदस्य—

पुण्णदस्म एणं भंते ! जक्खिंदस्म पुच्छा । अज्जो ! च-
त्तारि अग्गमहिंसीओ पप्पत्ताओ । तं जहा-पुसा बहुपु-
त्तिया उत्तमा तारया । तत्थ एणं एगमेगाए०, सेसं जहा
कात्तस्म, एवं माप्पिजदस्म वि ।

जीममहाभीमयोः—

जीमस्स णं जंते ! रक्खभिंदस्म पुच्छा । अज्जो ! चत्ता-
रि अग्गमहिंसीओ पप्पत्ताओ । तं जहा-पडमा पडमावई
कणगा रयणप्पभा । तत्थ एणं एगमेगा देवी०, सेसं जहा
कालस्म, एवं महाजीमस्स वि ।

किन्नरस्य—

किण्णरस्म एणं जंते ! पुच्छा । अज्जो ! चत्तारि अग्गम-
हिंसीओ पप्पत्ताओ । तं जहा-वडिसा केतुमई रइसेणा
रइप्पिया । तत्थ एणं०, सेसं तं चेव । एवं किपुरिसस्स वि ।

सुपुरुषस्य—

सुपुरिसस्स णं पुच्छा । अज्जो ! चत्तारि अग्गमहिंसीओ
पप्पत्ताओ । तं जहा-रोहिणी नवमिया द्विरी पुप्फवई । तत्थ
एणं एगमेगा देवी०, सेसं तं चेव । एवं महापुरिसस्स वि ।

अतिकायस्य—

अइकायस्म एणं पुच्छा । अज्जो ! चत्तारि अग्गमहिंसीओ
पप्पत्ताओ । तं जहा-जुयगा जुयगवई महाकच्छा फुप्फा ।
तत्थ एणं०, सेसं तं चेव । एवं मद्दाकात्तस्स वि ।

गीतरतेः—

गीयरइस्स एणं जंते ! पुच्छा । अज्जो ! चत्तारि अग्गमहिं-

सीओ पप्पत्ताओ । तं जहा-सुघोसा विमत्ता सुस्मरा म-
रस्सई । तत्थ एणं०, सेसं तं चेव । एवं गीयजसस्स वि । सव्वे-
सि एएसि जहा कालस्स, नवरं, सरिसनामगाओ रायहा-
णीओ सीहासणाणि य, सेसं तं चेव । ज० १० श० ५ उ० ।

आसां पूर्वभवः—

पंचमवग्गस्स उक्खेवओ । एवं खलु जंबू ! जाव वत्तीसं
अज्जयणा पप्पत्ता । तं जहा—

कमत्ता कमलप्पभा, उप्पत्ता य सुदंसणा ।

रूववई बडुरूवा, मुरूवा सुभगा वि य ॥ १ ॥

पुन्ना बहुपुत्तिया च, उत्तमा तारया वि य ।

पडमावती सुमई, कणगा कणगप्पजा ॥ २ ॥

वरुमा केउमई च, रइसेणा रइप्पिया ।

रोहिणी नवमिया वि, द्विरी पुप्फवई इय ॥ ३ ॥

जुयगा जुयगावती, महाकच्छा फुट्टाया ।

सुघोसा विमत्ता चेव, सुस्मराइ मरस्सई ॥ ४ ॥

उक्खेवओ पटमज्जयणस्म । एवं खलु जंबू ! तेणं काले एणं
तेणं समए एणं रायगिहे णयरे समोमरणं जाव पज्जुवासइ ।
तेणं काले एणं तेणं समए एणं कमत्ता देवी कमत्ताए रायहाणीए
कमलवडिमए जवणे कमलंसि सीहामणंसि०, सेसं जहा
कात्ताए तहेव, नवरं, पुव्वजवे नागपुरे एणरे सहसंबवणे
उज्जाणे कमलस्स गाहावइस्म कमत्तासिरी भारिया कमत्ता
दारिया पासस्म एणं अंतिए निक्खंता, कात्तस्म पिमायकुमा-
रिंदस्स अग्गमहिंसीओ अरुपपिअओवमट्ठिती, एवं सेसावि
अज्जयणा । दाहिणिद्धाणं बाणमंतंदिणं भाणियव्वाओ स-
व्वाओ, नागपुरे सहसंबवणे उज्जाणे मायापियरो धूयसिरि-
सनामया ठिती अरुपपलितोवमं । पंचमो वग्गो सम्पत्तो ॥ ५ ॥
उट्ठो वि वग्गो पंचमसारिमो, नवरं, महाकात्तिदाणं उत्तरि-
द्धाणं इंदाणं अग्गमहिंसीओ पुव्वजवे साएए णयरे उत्तरकु-
रुउज्जाणे मायापियरो धूयसिरिणामया सेसं तं चेव ।
उट्ठो वग्गो सम्पत्तो । झा० २ श्रु० ६ व० ।

ज्योतिष्कंश्चाणाम्—

चंदस्म णं जंते ! जोतिमिंदस्म जोतिसरओ कति अग्ग-
महिंसीओ पप्पत्ताओ ? । चत्तारि अग्गमहिंसीओ पप्पत्ताओ ।
तं जहा-चंदप्पभा जोसिणान्ता अस्सिमात्ती पभंकरा । तत्थ एणं
एगमेगाए देवीए चत्तारि चत्तारि देवीसाहस्सीओ परिवारो
पप्पत्ताओ । पजू ! एणं ततो एगमेगा देवी अन्नाइ चत्तारि चत्ता-
रि देवसाहस्साइ परिवारं विउव्वितए, एवामेव सपुव्वाव-
रेणं सोल्लसदेवीसाहस्सीओ पप्पत्ताओ, सेसं तुक्किए ।

(चंदस्म णं भंते ! इत्यादि) चन्द्रस्य भदन्त ! ज्योतिषेन्द्रस्य
ज्योतिषराजस्य कति किंयत्संख्याका अग्रमहिष्यः प्रकृताः ? ।
प्रगबानाह—गीतम ! चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रकृताः । तद्यथा—च-
न्द्रप्रजा (जोसिणाभेत्ति) ज्योत्स्नाभा, अस्सिमात्ती, प्रभङ्करा ।

(तत्थ णमित्यादि) तत्र तासु चतसृष्वग्रमहिंसीषु मध्ये एकैक-
स्या देव्याश्चत्वारि २ देवीसहस्राणि परिवारः प्रकृतः । किमु-
क्तं भवति । एकैका अग्रमहिंसी चतुर्णां चतुर्णां देवीसहस्रा-
णां पट्टराज्ञीनामेकैका च सा स्रष्टृभूताऽग्रमहिंसी, परिवारणाव-
सरे तथाविधां ज्योतिष्कराजस्य चन्द्रदेवेच्छामुपलब्ध प्र-
श्रव्यानि आत्मसम्मानरूपाणि चत्वारि देवीसहस्राणि विकुर्वितुं
स्वाज्ञाविकानि । पुनरेवमेव उक्तप्रकारेणैव पूर्वापरमीक्षतेन बो-
शदेवीसहस्राणि चन्द्रदेवस्य जयन्ति । “सेत्तं तुमिप”-तदेव
तावत् वृट्टिकमन्तःपुरं व्यपदिश्यते ।

सत्तायामभोगः-

पञ्च ! णं जंते ! चंदं जोतिसिंदे जोतिसराया चंदवर्दिसए
विमाणे सत्ताए सुधम्माए चंदंमि सीहामणंमि तुमिणए स-
च्छि दिव्वाइं भोगभोगाइं जुंजमाणे विहरित्तए ?। गोयमा !
नो इण्ढे समंढे । मे केण्ढे एं भंते ! एवं वुच्चइ ? नो पञ्च !
चंदं जोतिसराया चंदवर्दिसए विमाणे सत्ताए सुधम्माए चं-
दंसि सीहामणंसि तुमिण एं सच्छि विपुलं भोगभोगाइं जुं-
जमाणे विहरित्तए ?। गोयमा ! चंदस्स णं जोतिसिंदस्स जो-
तिसरस्सां चंदवर्दिसए विमाणे सत्ताए सुधम्माए माणवगंसि
चेतियत्वंजंसि वइरामयेसु गोलवत्तसमुग्गएसु बहुयाओ जि-
णसकहाओ चिट्ठंति, जाओ एं चंदस्स जोतिमिंदस्स जो-
तिसरस्सां अण्णोमिं च वट्ठणं जोतिसयाणं देवाण य
देवीण य अच्चणिज्जाओ जाव पज्जुवासाणिज्जाओ तामि
एं पणिहाए नो पञ्च ! चंदं जोतिसराया चंदवर्दिसए जाव
चंदंसि सीहामणंसि जुंजमाणे विहरित्तए, से तेण्ढेणं गो-
यमा ! नो पञ्च ! चंदं जोतिसराया चंदवर्दिसए विमाणे सत्ता-
ए सुधम्माए चंदंसि सीहामणंसि तुमिणए सच्छि दिव्वाइं
जोगजोगाइं जुंजमाणे विहरित्तए अदुत्तरं च णं गोयमा !।
नो पञ्च ! चंदं जोतिसिंदे जोतिसराया चंदवर्दिसए विमाणे
सत्ताए सुधम्माए चंदंसि सीहामणंसि चउहिं सामाणियस-
हम्मीहिं जाव सोल्लसहिं आयरक्खदेवसाहस्सीहिं अभे-
हि य बहूहिं जोतिमिण्हिं देवेहि य देवीहि य सच्छि संपरि-
वुडे महयाहयणएदुणीयवाइयतंतीतल्लतालतुमियघणमुंङ्गपकु-
प्पवाइयग्गेणं दिव्वाइं भोगजोगाइं जुंजमाणा विहरित्तए
केवलपरियारत्ताएण सच्छि जोगजोगाइं चोसहिंए बुद्धि-
ए नो चेव णं मेहुणवत्तियं ।

(पञ्च णं जंते ! इत्यादि) प्रभुर्भद्रन्त ! चन्द्रो ज्योतिषेन्द्रो ज्यो-
तिषराज्ञश्चन्द्रावतंसके विमाने सत्तायां सुधर्मायां चन्द्रे सिंहा-
सने वृट्टिकमन्तःपुरेण सार्द्धं दिव्यान् भोगजोगान् भुञ्जमानो
विहर्तुमासितुं भगवानाह- गौतम ! नायमर्थः समर्थः । अत्रैव
कारणं पृच्छति- (ने केण्ढेणमित्यादि) तदेव भगवानाह-
गौतम ! चन्द्रस्य ज्योतिषेन्द्रस्य ज्योतिषराज्ञस्य चन्द्रावतंसके
विमाने सत्तायां सुधर्मायां माणवकचैत्यस्तम्भे वज्रमयेषु गो-
लवृत्तसमुक्तेषु ते च यथा निष्ठान्ति तथा विजयराजधानीगत-
सुधर्मासभायामिव द्रष्टव्यम् । बहूनि जिनसकथानि सर्वाङ्गितानि

तिष्ठन्ति यानि । सूत्रे स्वीत्वनिर्देशः प्राकृतत्वात् । चन्द्रस्य ज्योति-
षेन्द्रस्य ज्योतिषराज्ञस्य अर्चनीयानि पुष्पादिभिर्बन्धनीयानि
विशिष्टैः स्तोत्रैः स्तोतव्यानि पूजनीयानि वस्त्रादिभिः सत्कार-
णीयानि आदरप्रतिपत्त्या सम्माननीयानि जिनेचितप्रतिपत्त्या क-
ल्याणं मंगलं चैत्यमिति पर्युपासनीयानि (तासि पणिहाए सि)
तेषां प्रतिजिया तानि आश्रित्य नो प्रभुश्चन्द्रो ज्योतिषराज्ञश्चन्द्रा-
वतंसके विमाने यावच्छिदसंख्यमिति । (पञ्च णं गोयमा ! इत्यादि)
प्रभुर्गौतम ! चन्द्रो ज्योतिषेन्द्रो ज्योतिषराज्ञश्चन्द्रावतंसके विमाने
सत्तायां सुधर्मायां चन्द्रे सिंहासने चतुर्भिः सामानिकसहस्रै-
श्चतसृभिरग्रमहिंसीभिः सपरिवारानिस्तिष्ठन्तिः पर्वजैः सप्त-
भिरनीकाधिपतिभिः षोडशभिरात्मरत्नकन्देवसहस्रैरन्यैश्च बहु-
भिर्योनिष्वैवैर्देवीभिश्च सार्द्धं संपरिवृतो महयाहवत्यादि पू-
र्ववद् दिव्यान् भोगभोगान् लुञ्जानो विहर्तुमिति न पुनर्मैथु-
नप्रत्ययं मेहुनिमिसं दिव्यान् स्पर्शादीन् भोगान् भुञ्जानो
विहर्तुं प्रभुरिति ।

सूर्यस्याग्रमहिंसीः-

सूरस्म एं भंते ! जोतिमिंदस्स जोतिसरन्नो कति अग्रमहि-
सीओ पम्पत्ताओ ?। गोयमा ! चत्तारि अग्रमहिंसीओ पम्प-
त्ताओ । तं जहा-सूरिप्पजा आतपाभा अच्चिमाली पजंकरा ।
एवं अवसेमं जहा चंदस्स, णवरं, सूरिवर्दिसके विमाणे
सूरंसि सीहामणंसि तहेव ।

(सूरस्स णं भंते ! इत्यादि) सूरस्य भद्रन्त ! ज्योतिषेन्द्रस्य
ज्योतिषराज्ञस्य कति अग्रमहिंसीः प्रकृताः ?। जगधानाह-गौत-
म ! चतस्रोऽग्रमहिंसीः प्रकृताः । तद्यथा-सूरप्रभा आतपाभा
अच्चिमाली पजंकरा । ‘तत्थ णं एगमेगाए देवीए’ इत्यादि चन्द्रवत्
तावद् वक्तव्यं, यावद् नो चेव णं मेहुणवत्तियं, नवरं, सूर्यावत-
सके विमाने सूर्यसिंहासने इति वक्तव्यम्, शेषं तथैव । जी०
४ प्रति० । स्था० ।

अङ्गारकादीनाम्-

इंगालस्स एं भंते ! महागहस्स कति अग्रमहिंसीओ ?
पुच्छा । अज्जा ! चत्तारि अग्रमहिंसीओ पम्पत्ताओ । तं जहा-
विजया वेजयंती जयंती अपराजिता । तत्थ णं एगमेगाए
देवीए०, मेसं तं चेव, जहा चंदस्स, णवरं, इंगालवर्दिसए वि-
माणे इंगालगंसि सीहामणंसि, मेसं तं चेव, एवं वियालस्स
वि । एवं अछासीए वि महागहाणं वत्तव्वया णिरवसेसा
भाणियव्वा जाव जावकंउस्स, णवरं, वर्दिमगा सीहामणा-
णि य सरिसणापगाणि, मेसं तं चेव । भ० १० श० ५
उ० । जीवा० । स्था० ।

आसां पूर्वभवः-

सत्तमव्वगस्स उक्खेवो । एवं खलु जंबू ! जाव चत्तारि अ-
ज्जयणा पम्पत्ता । तं जहा-सूरप्पभा आयवा अच्चिमाली
पजंकरा । पदमस्स अज्जयणस्म उक्खेवओ । एवं खलु जंबू !
तेणं कात्तेणं तेणं समएणं रायागिहे समोमरणं जाव परि-
सा पज्जुवासति । तेणं कात्तेणं तेणं समएणं मूरप्पजा देवी
सूरंसि विमाणंसि सूरप्पजंसि सीहामणंसि सेसं जहा का-
लिए तहा, नवरं, पुच्चभवो अक्खुपुरीए नये सूरप्पभस्स

गाहावस्स सूरसिरिप् भारियाप् सूरप्पजा दारिया सूर-
स्म अग्गमहिंसी ठिती अट्टपल्लिआवमं पंचहिं वाससण्हिं
अब्भहिंयं, सेसं जहा कालिए । एवं सेसाओ वि सव्वाओ
अक्खुपुरीए नयरीए [सत्तमवग्गो सम्मतो] ॥७॥ अट्टमस्स
वग्गस्म उक्खेवो । एवं खलु जंबू ! जाव चत्तारि अज्जयणा
पक्कत्ता । तं जहा-चंदप्पभा दीतिप्पजा अम्बिमाली पट्टंकरा ।
पट्टमस्स अज्जयणस्स उक्खेवओ । एवं खलु जंबू ! तेणं काले
एणं तेणं समएणं रायगिहे समोसरणं जाव परिसा पज्जुवा-
मइ । तेणं काले णं तेणं समएणं चंदप्पजा देवी चंदप्पजंसि
सीहासणंमि, सेसं जहा कालिए, नवरं, पुव्वभवे महुराए न-
यरीए भंभीवडिसणं उज्जाणे चंदप्पजे गाहावई चंदसि-
री भारिया चंदप्पभा दारिआ चंदस्स अग्गमहिंसी ठिती
अट्टपल्लिआवमं पक्कत्तासं वाससण्हस्मिं अज्जहिंयं, सेसं जहा
कालीए, एवं सेसाओ वि महुराए नयरीए मायापियरो
धुयसिरीनामया [अट्टमो वग्गो सम्मतो] हा० ५ थु० ।

वैमानिकानां शक्रस्य—

सकस्म एणं भंते ! देविंदस्स देवरणो पुच्छा । अज्जो ! अट्ट
अग्गमहिंसीओ पणत्ताओ । तं जहा-पउमा सिवा सेवा
अंजू अमला अचररा नवमिया रोहिणी । तत्थ एणं एगमे-
गाए देवीए सोल्लस २ देवीसहस्मपरिवारो पाणत्तो । पभू !
एणं ताओ एगमेगा देवी अबाई सोल्लस २ देविसहस्मा-
ई परिवारं विठवित्तए । एवामेव सपुव्वावरणं अट्टावी-
सुत्तरं देवीसयसहस्सं परिवारो विठवित्तए, भेत्तं तुमिए ।
ज० १० श० ५ उ० ।

उपासकदशाङ्गटीकायां कामदेववक्तव्यतायामभयदेवसुरिणा
अग्गमहिंसीपरिवारः प्रत्येकं पञ्चसहस्राणं, सर्वमालिते चत्वारि-
ंशसहस्राणि । ति लिखितम्, तच्चिन्त्यम् । ज० । स्था० ।

जोगः—

पभू ! णं भंते ! सक्के देविंदे देवराया सोहम्मे कण्णे सोह-
म्भवडिसणं विमाणे सजाए सुहम्माए सक्कंसि सीहासणंमि
तुडिए णं सच्चि, सेसं जहा चमरस्म, एवरं, परिवारो जहा
माओइसए ।

शक्रलोकपालानाम्—

सकस्स एणं भंते ! देविंदस्स देवरणो सोमस्स महारणो
काति अग्गमहिंसीओ ? पुच्छा । अज्जो ! चत्तारि अग्गमहिंसी-
ओ पणत्ताओ । तं जहा-रोहिणी मदणा चित्ता सोमा । तत्थ
एणं एणं, सेसं जहा चमरलोगपालाणं, नवरं, सयंपजे विमाणे
सभाए सुहम्माए सोमंसि सीहासणंसि, सेसं तं चेव, एवं जाव
वेसमणस्स, नवरं, विमाणाई जहा तइयमए । ज० १० श०
५ उ० । सकस्स एणं देविंदस्स देवरओ वरुणस्स महारओ
सत्त अग्गमहिंसीओ पणत्ताओ । स्था० ७ उ० ।

ईशानस्य—

ईसाणस्स एणं भंते ! पुच्छा । अज्जो ! अट्ट अग्गमहिंसीओ
पक्कत्ताओ । तं जहा-कएहा कएहराती रामा रामरक्खिया
वसू वसुगुत्ता वसुमित्ता वसुंधरा । तत्थ एणं एगमेगाए०, सेसं
जहा सकस्स । भ० १० श० ५ उ० स्था० ।

ईशानलोकपालानाम्—

ईसाणस्स एणं जंते ! देविंदस्स देवरणो सोमस्स महार-
णो काति अग्गमहिंसीओ ? पुच्छा । अज्जो ! चत्तारि अग्गम-
हिंसीओ पणत्ताओ । तं जहा-पुटवी राई रयणी विज्जू ।
तत्थ एणं, सेसं जहा सकस्स झोगपालाणं । एवं जाव वरु-
णस्स, एवरं, विमाणा जहा चउत्थमए, सेसं तं चेव जाव णो
चेव एणं मेहुणवत्तयं । ज० १० श० ५ उ० । सकस्स एणं
देविंदस्स देवरणो सोमस्स महारणो अ अग्गमहिंसीओ
पणत्ताओ । सकस्स एणं देविंदस्स देवरणो जमस्स महार-
णो अ अग्गमहिंसीओ पणत्ताओ । स्था० ६ उ० । ईसा-
णस्स एणं देविंदस्स देवरणो सोमस्स महारणो सत्त अग्गम-
सीओ पणत्ताओ । ईसाणस्स एणं देविंदस्स देवरणो जमस्स
महारणो सत्त अग्गमहिंसीओ पणत्ताओ । स्था० ७ उ० ।
ईसाणस्स एणं देविंदस्स देवरणो वरुणस्स महारणो नव
अग्गमहिंसीओ पणत्ताओ । स्था० ८ उ० ।

आसां पूर्वजन्तवः—

नवमस्म० उक्खेवो । एवं खलु जंबू ! जाव अट्ट अज्जयणा
पक्कत्ता । तं जहा-पउमा सिवा सुई अंजू रोहिणी नवमिया ३
अचला अपच्छरा । पट्टमज्जयणस्स उक्खेवओ । एवं खलु
जंबू ! तेणं काले एणं तेणं समएणं रायगिहे भमोसरणं परिसा
जाव पज्जुवासइ । तेणं काले णं तेणं समएणं पउमावई देवी
सोहम्मे कण्णे पउमवडिसणं विमाणे सभाए सुहम्माए पउ-
मंसि सीहासणंमि, जहा कालीए, एवं अट्ट वि अज्जयणे
कालीगमएणं नयव्वा, नवरं, सावत्थिए दो जणीओ इत्थि-
णाउरे दो जणीओ कंफद्वत्तपुं दो जणीओ सासए दो जणी-
ओ पउमे पियरो विजया मायरो सव्वाओवि पामस्स अ-
तिए पव्वइया सकस्स अग्गमहिंसीओ तिई सत्तपल्लिओव-
माई महाविदेहे अंतं कार्हाति [नवमो वग्गो सम्मतो] ॥ ८ ॥
दममस्म० उक्खेवओ । एवं खलु जंबू ! जाव अट्ट अज्जयणा-
पक्कत्ता । तं जहा-कएहा य कएहराई रामा तहा रामर-
क्खिया वसुया वसुगुत्ता वसुमित्ता वसुंधरा चेव । ईसाणे
पट्टमज्जयणस्स उक्खेवओ । एवं खलु जंबू ! तेणं काले एणं
तेणं समएणं रायगिहे भमोसरणं परिसा पज्जुवासइ । तेणं
काले णं तेणं समएणं कएहा देवी ईसाणे कण्णे कएहवडि-
सणं विमाणे सजाए सुहम्माए कएहंसि सीहासणंसि०,
सेसं जहा कालीए । एवं अट्ट वि अज्जयणा काली-

गमए णं नेयव्वा, नवरं, पुव्वजवे वाणारसीए नयरीए
दो जणीओ रायगिहं नगरे दो जणीओ सवत्थीए दो ज-
णीओ कोमंबीए दो जणीओ रामेपिया धम्मा माया सव्वा-
वि पामस्स अरहओ अंतिए पव्वइयाओ पुप्फचूलाए ज-
ज्जाए सिमिणीयत्ता ईसाणस्म अग्गमहिंसीओ त्रिती नव-
पलिओवमाइं महाविदेहे वासे सिज्जिहिइ जाव सव्वडुक्खवा-
णं अंतं काहिइ । एवं खलु जंबू ! निक्खेवगो [दसमो वगो
सम्मत्तो] इहा ० २ शु० ।

कृष्णस्याग्रमहिप्यः—

कएहस्स णं वासुदेवस्स अह्म अग्गमहिंसीओ, अरहओ
णं अरिहनेमिस्स अंतियं मुंका भविता अगाराओ अणगारि-
यं पव्वइत्ता मिच्छाओ जाव सव्वडुक्खप्पहीणाओ । तं
जहा—पउमावई य गोरी, गंधारी लक्खणा सुसोमा य । जंबू-
वइ सक्कपभा रुप्पिणी अग्गमहिंसीओ ॥ १ ॥ स्या ० ७ ७ ० ।
अन्यत्रासां कथानकम् (आसां राजधान्यो ' रङ्गरपञ्चय '
शब्दे दर्शिताः)

अग्गरस—अग्रसर—पुं० अग्र्यः प्रधानो रसो येज्यस्ते अग्र्यरसाः ।
गृह्णाररसात्पादकेषु रम्यादिषु, गृह्णाररसे च । उक्तं १४ अ० ।
रसाग्र—न० रसानां सुखानामग्रम् । प्राकृतत्वादग्रशब्दस्य पूर्व-
निपातः । सुखप्रधाने, उक्तं १४ अ० ।

मृसंभिया कामगुणा इमे ते, संपिप्पिया अग्रसरप्पजूआ
कीदशाः कामगुणाः ? । अग्रसरसप्रचूताः—अग्र्यः प्रधानो रसो
येज्यस्ते अग्र्यरसाः, गृह्णाररसात्पादका इत्यर्थः । यदुक्तम्—“र-
तिमाह्यालङ्कारैः, प्रियजनगन्धर्वकामसेवाजिः । उपवनगमनवि-
हारैः गृह्णाररसः समुद्भवति ” ॥ १ ॥ अग्रसरसाश्च ते प्रचू-
ताश्च अग्र्यरसप्रचूताः, प्रचुरा इत्यर्थः । अथवा अग्र्यरसेन गृ-
ह्णाररसेन प्रचुरास्तान् कामगुणान् (अमारसं चि) चशब्दस्य
गम्यमानत्वात् अग्र्या रसाश्च प्रधाना मधुरादयश्च प्रभूताः प्रचू-
राः कामगुणान्तर्गतत्वेऽपि रसानां पृथगुपादानमतिगुह्यहेतुत्वा-
च्छब्दादिष्वपि चैवामेव प्रवर्तकत्वात् । कामगुणविशेषणं वा,
अग्र्या रसास्त एव गृह्णारादयो वा येषु ते तथा । वृक्षास्त्वादुः-
रसानां सुखानामग्र रसाग्रं ये कामगुणाः । सूत्रे च प्राकृतत्वा-
दग्रशब्दस्य पूर्वनिपातः । उक्तं १४ अ० ।

अग्गल्ल—अर्गल्ल—न० परमशीतितमं महाग्रहे, सू० प्र० २० पाहु० ।
अर्ज—कलञ्च—न्यङ्कादित्वात् कुत्यम् । कपाटप्रधम्यं रोधकं, क-
ल्लोत्रे, कपाटं च । वाच० । “ अग्गल्लं फाविहं दारं, कथारं वा वि
संजए । अवलंविद्या ण चिट्ठिज्जा, गोअरग्गगओ मुण । ” ॥ १ ॥ अर्ग-
ल्लं गोपादिसंबन्धिनम् । दृश० ५ अ० २ उ० ।

अग्गल्लपासग—अर्गल्लपाशक—पुं० यत्रार्गल्ला निक्षिप्यन्ते तेषु,
आचा० २ शु० १ अ० ५ उ० ।

अग्गल्लपासाय—अर्गल्लपासाद—पुं० स्त्री० यत्रार्गल्ला निक्षिप्यन्ते
तेषु, जी० ३ प्रति० । जं० । आह च जीवाभिगममूत्रटीकाकारः—
अर्गल्लपासादो यत्रार्गल्ला नियम्यन्ते । रा० ।

अग्गल्ला—अर्गल्ला—स्त्री० अर्ज—कलञ्च । न्यङ्कादित्वात् कुत्यम् ।
गुद्रागले, गौरादित्वादु जीप्, स्वार्थे कन्, अर्गल्लिकाऽप्यत्रार्थे,

विष्कम्भमात्रे, रोधकमात्रे, स्त्री० न० । वाच० । “ अग्गल्ला अग्ग-
लपासाया य वहरामहेतो ” रा० ।

अग्गवीय—अग्रवीज—न० । अग्रे बीजं येषां ते तथा, को-
रण्टकादयः । अग्रे वा बीजं येषां ते अग्रबीजाः । ग्रीष्मादिषु,
स्था० ४ ग० १ उ० ।

अग्गवेओ—देशी—नदीपूरे, दे० ना० १ वर्ग ।

अग्गसिर—अग्रशिरस्—न० शिरोऽग्रे, “ घणनिच्चियसुबकलक्ख-
णुअयकूमागाराणिज्जाणिरुवमपिप्पियग्गसिरा ” तं० ।

अग्गसिहर—अग्रशिरस्—न० वनस्पत्यादीनां शिखराग्रे, “ सो
हियवरं कुरग्गसिहरा ” । औ० । रा० ।

अग्गसुयक्खन्ध—अग्रश्रुतस्कन्ध—पुं० आचाराङ्गस्य द्वितीये श्रुत-
स्कन्धे, आचा० २ शु० १ अ० १ उ० ।

अग्गसोएमा—अग्रलुण्णा—स्त्री० शृणामग्रे, उपा० २ अ० ।

अग्गह—आग्रह—पुं० आ—ग्रह—अच्छ । ममताऽभिनिवेशे, प्रति० ।
मिथ्याभिनिवेशे, षो० १२ वि० । आवेशे, आसक्तौ, आक्रमे,
अनुग्रहे, ग्रहणे च । वाच० ।

अग्गहच्छेयकारि (ए)—आग्रहच्छेदकारिन्—त्रि० मूर्धावि-
च्छेदकं, “ समाधिराज एतच्च, ददे तत्तत्त्वदर्शनम् । आग्रहच्छेद-
कार्येतत्, तदेतदमृतं परम् ” ॥ १ ॥ द्वा० २५ द्वा० ।

अग्गहण—अग्रहण—न० अनादरे, “ भहा पुण अग्गहणं, जाणं-
तो वा विपरिणमेज्जासो ” वृ० ३ उ० । अनुपादाने, उक्तं २
अ० । “ एसणमणेषणिज्जं, तिणहं अग्गहणभोयणणयाणं ” । उक्तं
नि० १ ख० ।

अग्गहणवग्गणा—अग्रहणवर्गणा—स्त्री० वर्गणानेदे, कर्म० ६ कर्म ।

अग्गहत्थ—अग्रहस्त—पुं० अग्रभासौ हस्तश्चेति गुणगुणिनोर-
भेदात् । क० स० । हस्तस्याग्रभागे, वाच० । हस्ताग्रे, अनु० ।

अग्गहि (ए)—आग्रहिन्—त्रि० अग्निनिवेशिनि, “ आग्रहं
वत् ! निनीयति युक्तिं, तत्र यत्र मतिरस्य निविष्टा । पक्षपात-
रहितस्य तु युक्तियेव तत्र मतिरेति निवेशम् ” ॥ १ ॥ सूत्र० १ शु० १
अ० ३ उ० ।

अग्गाणीअ—अग्गाणी (नी) क—न० अग्रश्च तदनीकं चेति गुण-
गुणिनोरभेदात् । क० स०, णत्वम् । वाच० । सैन्याग्रभागे, “ जेणव
मरहस्स रणो अग्गाणिअं तेणव उवागच्छन्ति ” जं० ३ वृ० ।

अग्गा (गो) एणीअ—अग्रायणीय—न० अग्रं परिमाणं, तस्या-
यनं गमनं परिच्छेद इत्यर्थः, तस्मै हितमग्रायणीयम् । सर्वेष्टव्या-
दिपरिमाणपरिच्छेदकारिणि द्वितीयपूर्वे, तत्र हि—द्वितीयम-
ग्रायणीयम् । अग्रं परिमाणं तस्य अयनं गमनं, परिच्छेद इत्य-
र्थः, तस्मै हितमग्रायणीयम् । सर्वेष्टव्यादिपरिमाणपरिच्छेदका-
रीति भावार्थः । तथाहि—तत्र सर्वेष्टव्याणां सर्वपर्यायाणां
सर्वजीविविशेषाणां च परिमाणमुपधार्यते । यत उक्तं खूणिह-
ता—“ वीइयं अग्गेणीयं तत्थ सव्वद्वग्गाण पज्जवाण य सव्वजी-
वाण य अग्गं परिमाणं वञ्जिज्जइत्ति ” । अग्गेणीयं तस्य पदपरि-
माणं वारणयतिपदशतसहस्राणि । नं० संथा० । “ अग्गेणीयपु-
व्वस्स णं खोइसयत्थुडुवालसखुत्थिया यत्थ पक्खत्ता ” । नं० ।

अग्नि—अग्नि—पुं० अक्षत्यूर्ध्वं गच्छति, अग्नि—नि, नलोपः । “ ज्ञे-
हान्योर्वा ” ८ । २ । १०२ । इति प्राकृतसूत्रेण वाऽनयोर्भे-

ध्येऽकारः । अगणि, अग्नी । प्रा० । वैश्वानरे, पि० । निर्घन्थानां निर्घन्थीनां जोजयेषामपि परस्परदर्शनेन बहवो दोषा भवन्तीति दर्शनायामिदृशान्तप्रकरणे अग्निनिकेप उक्तः । यथा—

दुविहो य होइ अग्नी, दन्वग्नी चैव तह य भावग्नी ।

दन्वग्निमि अगरी, पुरिसो व घरं पलीवैतो ॥

द्विविधश्च नवत्यग्निः, तद्यथा—द्रव्याग्निश्चैव भावाग्निश्च । द्रव्याग्नौ चित्तमाने अगरी अविरतितापुरुषो वा गृहं प्रदीपयन् यथा सर्वस्वं दहति, एवं साध्वी वा साधुर्वा सजीवगृहं सध्वने सत्त्वाग्निना प्रदीपयन् चारित्र्यसर्वस्वं दहतीति निर्युक्तिगाथासंकेपार्थः । अथ यिस्तराथमाभिधित्सुर्द्रव्याग्निं विवृणोति—

तत्थ पुण होइ दन्व, दहणादिणेगलक्खणा अग्नी ।

नामोदयपच्चइयं, दिप्पइ देहं समासज्ज ॥

तत्र तयोर्द्रव्याग्निभावाग्नयोर्मध्ये द्रव्याग्निः पुनरयं भवति—यः स्वसु दहनाद्यनेकवृत्तकणोऽग्निः, दहनं भस्मीकरणं तन्मुक्षणः । आदिशब्दात् पचनप्रकाशनलक्षणश्च । देहमिन्धनकाष्ठादिकं समासाद्य प्राप्य नामोदयप्रत्ययमुष्णरूपशोदिनामकमोदयाद् दीप्यते, स द्रव्याग्निरुच्यते ।

किमर्थं पुनरयं द्रव्याग्निरिति चेदन आह—

दन्वाइसन्निकरिसा, उप्पन्नो ताणि चैव रुहमाणो ।

दन्वग्नि ति उ वुच्चइ, आदिमभावाइजुत्तो वि ॥

द्रव्यमूर्ध्वाधो व्यवस्थितमरणिकाष्टं, तस्य, आदिशब्दात् पुरुषप्रयत्नादेश्च यः सन्निकर्षः समायोगस्तस्मादुत्पन्नः, तान्येव काष्ठादीनि द्रव्याग्निं दहन् यद्यप्यादिमनौर्दयिकलक्षणेन भावेन युक्तोऽग्निनामकमोदयेनेत्यर्थः, आदिशब्दात्पारिणामिकादि—भावेन च युक्तो वर्त्तते तथापि द्रव्याग्निः प्रोच्यते, द्रव्यादुत्पन्ना द्रव्याणां वा दाहकोऽग्निरिति व्युत्पत्तिसमाधयणात् ।

स पुनः कथं दीप्यत इत्याह—

सो पुणिधणमासज्ज, दिप्पति सीदती य तदभावा ।

नाणत्तं पि य लभए, इधणपरिमाणतो चैव ॥

स पुनर्द्रव्याग्निरिन्धनं तृणकाष्ठादिकमासाद्य दीप्यते, सीदती च विनश्यति, तदभावादिन्धनाभावात् । नानात्वं विशेषस्तदपि च लभते, इन्धनतः परिमाणतश्च । तत्रेन्धनतो यथा—तृणाग्निः काष्ठाग्निरित्यादि । परिमाणतो यथा—महति तृणादग्निन्धने महान् भवति, अल्पे चेन्धने स्वरूप इत्युक्तो द्रव्याग्निः ।

अथ भावाग्निं निर्युक्तिगाथापर्यन्तं व्याचष्टे—

भावमि होइ वेदो, इत्ता तिविहो नपुंसगादी उ ।

जइ तासि तहं अत्थि, किं पुण तामि तयं नत्थि ? ॥

प्रावं प्रावाग्निर्वेदाख्य इत ऊर्द्ध्वं वक्तव्यो भवति । स च वेदस्त्रिभिश्चो नपुंसकादिको ज्ञातव्यः । अत्र परः प्राह—यदि तासां संयतीनां तत्तं मोहनीयं स्यात् तर्हि युष्मदुक्तोऽग्निदृष्टान्तोऽपि सफलः स्यात्, किं पुनः परं तासां तत्तं मोहनीयं नास्ति, अतः कुतस्तासां भावाग्नेः संभवो जवेदिति भावः । पतञ्जलस्य भावयिष्यते । अथानन्तरोक्तभावाग्निस्यरूपं स्पष्टयति—

उदयं पत्तो वेदो, भावग्नी होइ तदुवओगेण ।

जावो चरित्तमादी, तं रुहई तेण जावग्नी ॥

वेदः स्त्रीवेदादिकदयं प्राप्तः सन्, तस्य स्त्रीवेदादिसंबन्धी य उपयोगः पुरुषाभिश्चापादिसंज्ञकणस्तेन हेतुभूतेन भावाग्निर्भवति ।

कुत इत्याह—भावाग्निश्चादिकपरिणामस्तं प्रावं येन कारणेन दहति तेन प्रावान्निरुच्यते । जावस्य दाहकोऽग्निर्भावाग्निरिति व्युत्पत्तेः । कथं पुनर्वेदतीति चेदुच्यते—

जह व साहीणरयणे, जत्रणे कस्सइ पमायदप्पेणं ।

रज्जंते समादित्ते, अनिच्छमाणस्स वि वसूणि ॥

इयं संदंसाणसंभा—सणेहि संदीविओ मयणवन्ही ।

वम्मादोगुणरयणे, महइ अनिच्छस्स वि पमाया ॥

यथा वा स्वाधीनरत्ने पञ्चरागादिबहुरत्नकलिते जवने प्रमादेन दपेण वा समादीप्ते प्रज्वालिते सति कस्यचिद्विचयादरनिच्छतोऽपि वसूनि रत्नानि दह्यन्ते (इयं चि) एवं संदेशममवबोधकं, संभाषणं मिथः कथा, ताज्यां संदीपितः प्रज्वालितो मदनबहिरनिच्छतोऽपि साधुसाध्वीजनस्य ब्रह्मादिगुणरत्नानि ब्रह्मचर्यतपःसंगमप्रवृत्तयो ये गुणास्त एव दीर्गत्वदुःस्वापहारितया रत्नानि प्रमादादहति भस्मसात्करोति ।

अमुमेवार्थं दृढयति—

सुकिंखणवाज्जवसा—भिदीवितो दिप्पते ऽहियं वन्ही ।

दिट्ठिधणरागानित्त—समीरितो वि इय जावग्नी ॥

सुक्कन्धनेन यायुबलेन वाऽभिदीपितो यथा बहिरधिकं दीप्यते (इयं चि) एवं दृष्टिरूपं यदिन्धनं यश्च गगनरूपोऽनिहो वायुस्ताज्यां समीरित उदीपितो भृशं भावाग्निरपि दीप्यते । सू० १ उ० । कल्प० । (अग्नेर्धर्मको 'वीर' शब्दे) (अग्नेः प्रथमोत्पादादयः 'उसह' शब्दे) यद्विनामके लोकान्तिकदेवं, आ० म० प्र० । कृत्तिकानक्षत्रस्य देवतायाम्, स्था० ४ ठा० २ उ० । "कस्तिवा अग्निदेवयाद" ज्यो० ३ पाहु० । सू० प्र० । "दो अग्नीओ" स्था० २ ठा० ३ उ० । "वत्तारि अग्नी जाव जमा" । अग्निरिति कृत्तिकानक्षत्रस्य देवता यावद्यम इति । स्था० ४ ठा० २ उ० ।

अग्नि (अ) य—अग्निक—पुं० यमशिष्ये यमदग्निनामके तापसे, "यमाय्यस्तापस्तत्र, स तत्पार्श्वेऽग्निकोऽगमत् । प्रपन्नस्तस्य शिष्यत्वं, स घोरं तप्यते तपः ॥ यमशिष्योऽग्निक इति यमदग्निरिति भुतः" आ० क० । भाव० । आ० म० द्वि० । आ० व्यू० । (अस्य कथानकं 'काह' शब्दे)

अग्निओ—देशी—इन्द्रगायत्रीटावशिषे, मन्दे च । दे० ना० १ वर्ग ।

अग्निक्ज्ज—अग्निकार्य—न० यागादिविधौ, स्था० ।

अग्निकारिया—अग्निकारिका—स्त्री० अग्निकर्मणि, साधूनां द्रव्याग्निकारिकाव्युदासेन भावाग्निकारिकैवानुज्ञाता । प्रति० । ('अग्निहोत' शब्दे चैतद् दृश्यम्)

अग्निकुमार—अग्निकुमार—पुं० अग्निश्चासौ कुमारश्च कुमारवच्छेषमान इति ह्रस्वपतिदेवजदे, प्रज्ञा० १ पद । (अन्तराग्रमहिष्यादवस्तत्तच्छब्द एव दृश्याः) ('सुवणवह' शब्दे चाऽस्य वर्णादिकम्)

अग्निकुमाराहवण—अग्निकुमाराहान—न० तैजसदेवसंकीर्तने, "अग्निकुमाराहवणे धूवं पगे इहं वेति" पञ्चा० २ विव० ।

अग्निच्च—आग्नेय—पुं० उत्तरयोः कृष्णराज्ययोर्मध्ये आग्नेयाभविमानवास्तव्येऽष्टमे लोकान्तिकदेवे, स्था० ५ ठा० ३ उ० । प्रथ० । ज० । ज्ञा० । ('लोगतिग' शब्देऽस्य सर्ववृत्तम्)

अग्निचाम-अग्नेयान्-न०। उत्तरयोः कृष्णराज्ययोर्मध्ये वर्षमा-
ने आग्नेयनामलोकातिक्रमेवमाने, स्था० ५८०३३०॥ ५०॥ ५०॥
अग्निजस-अग्निशस्-पुं०। दीपसमुद्रविशेषाधिपतौ, द्वी० ।
अग्निज्जोय-अग्निद्योत-पुं०। श्रीवीरस्याष्टमे नवे विप्रजेदे, श्री-
वीरस्याष्टमे भवे चैत्यसन्निवेशे च । पट्टिपङ्कपूर्वायुष्कोऽग्निद्योतो
नाम विप्रस्त्रिदण्डीभूत्वा मृतः । कल्प० । आ० चू० ।
अग्निदत्त-अग्निदत्त-पुं०। जलतक्षेत्रजपाश्वजिनसमकालजाते
पेरयतक्षेत्रजे तीर्थकरे, ति० । भद्रबाहोर्द्वितीये शिष्ये, कल्प० ।
अग्निदहण-अग्निदहन-न०। वह्नी हारीरभस्मीकरणलक्षणे शा-
रीरदहने, प्रश्न० १ आश्र० द्वा० ।

अग्निदेव-अग्निदेव-पुं०। दीपसमुद्रविशेषाधिपतौ, द्वी० ।
अग्निनीरु-अग्निनीरु-पुं०। चण्डप्रद्योतनृपतेः रथरत्ने, आ० क० ।
अग्निजुः-अग्निजुति-पुं०। मन्दरसन्निवेशजाते ब्राह्मणजेदे, श्री-
वीरस्य दशमभवे, मन्दरसन्निवेशे षट्पञ्चाशत्पूर्वायुष्कोऽग्नि-
जुतिर्नामा ब्राह्मणस्त्रिदण्डीभूत्वा मृतः । कल्प० । आ० चू० । आ०
म० प्र० । श्रीमतो महावीरस्य द्वितीये गणधरे, (अस्याऽऽयुरादिः
' गणहर ' शब्दे, नयरमिन्द्रजितौ प्रव्रजिते)

तं पव्वइअं सोउं, वीआं आगच्छई अमरिसेणं ।

वच्चा(म) णमाणेमि, पराजिणत्ता ण तं समणं ॥

तमिन्द्रजुतिं प्रव्रजितं भूत्वा द्वितीयोऽग्निजुतिनामा तत्सोदयं बन्धु-
रन्तरेऽभवेणाकुलितचेताः समागच्छन्ति जगत्समीपम् । केना-
निप्रायेणेत्याह-(वच्चा(म) णामिति) प्रजाति णमिति वाक्यालङ्कारे ।
आनयामि निजभ्रातरमिन्द्रजुतिम् । तत इति गम्यते, णेत्ययमपि
वाक्यालङ्कारः । तं भ्रमणमिन्द्रजालिकं कमपि पराजित्येति ।

पुनरपि किं चिन्तयन्नसावागत इत्याह-

उलिओ इलाइणा सो, मझे माण्डजाद्विओ वा वि ।

को जाणइ कइ वत्तं, चाहे वट्टमाणी से ॥

दुर्जयस्त्रिभुवनस्यापि मद्भातेन्द्रजुतिः, केवलमहमिदं मन्ये
उलादिना उलितोऽसौ तेन धूत्तं लुब्धजातिनिग्रहस्थानप्रदण-
निपुणेन, येन केनापि दुष्टेन भ्रामितो मद्बन्धुरित्यर्थः । अथवा
मायच्छजालिकः कोऽपि निश्चितमसौ, येन तस्यापि जगदुरोर्मा-
द्भातुर्भ्रामितं चेत् । तस्मात्किं बहुना, को जानाति तद्भादस्थानक
तयोस्तत्र कथं वृत्तं, मत्पराङ्मुखात् । इत ऊर्द्धे पुनर्मयि तत्र गते
(से) तस्य तदिन्द्रजालव्यतिकरभ्रमितमानसस्य खचरनगरमन्त्रा-
तवन्दनमात्रबुधितचेतसः भ्रमणकस्य (वट्टमाणि) या का-
चिच्छार्त्ता वर्तन्ते वा भविष्यन्ति, तां द्रष्टव्यं समग्रोऽपि लोक
इति । किं च तेन तत्र गच्छता प्रोक्तमित्याह-

सो पक्खंतरमेगं, पि जाइ जइ मे तओ मि तस्सेव ।

सीसत्तं ढोउज गओ, तत्तो पत्तो जिणसगासे ॥

को जानाति तावदिन्द्रभूतिस्तेन कथमपि तत्र निर्जितो न ।
किंतु एकमपि पक्षान्तरं पक्षविशेषं मे स यदि यात्यबुध्यते,
मद्विहितस्य सहेतुदाहरणस्य पक्षविशेषस्य स यद्युत्तरप्रदा-
नेन कथमपि पारं गच्छतीति हृदयम् । ततः, मीति वाक्याल-
ङ्कारे । तस्यैव भ्रमणस्य शिष्यत्वेन गतोऽहं भवेयमिति निश्चयः ।
तत इत्यादिवाग्वर्जितं कृत्वा जिनस्य श्रीमन्महावीरस्या-
न्तिकं प्राप्त इति । ततः किमित्याह-

आजासियो जिणेणं, जाइजरामरणविप्पमुक्केणं ।

नामेण य गोणेण य, सव्वण्णु मव्वदरिणीं ॥

आभाषितश्च संलपितश्च जातिजरामरणविप्रमुक्तेन सर्वज्ञे-
न सर्वदर्शिना च जिनेन । कथं ? नाम्ना च हे अग्निभूते ! गोत्रेण
च हे गौतमसगोत्र ! इति । इत्थं च नामगोत्राभ्यां संलपितस्य
तस्य चिन्ताऽभूत् । अहो ! नामापि मम विजानाति, अथवा ज-
गत्प्रसिद्धोऽहं, कः किल मां न वेत्ति ? यदि हि मे इदं संशयं
ज्ञास्यत्यपनेष्यति वा तदा भवेन्मम विषय इति चिन्तयति
तस्मिन् भगवानाह-

किं मजे अत्थि कम्मं, उयाहु नत्थि सि संसओ तुज्ज ।

वेयपयाण य अत्थं, न याणियो तेसि मो अत्थो ॥

हे अग्निभूते गौतम ! त्वमेतन्मन्यसे चिन्तयसि यदुत कि-
यते मिथ्यात्वादिहेतुसमन्वितेन जीवेनेति कर्म ज्ञानावर-
णादिकं तत्किमास्ति न वेति ? नत्वयमनुचितस्तेष्व संशयः ।
अयं हि भवतो विरुद्धवेदपदनिबन्धनो वर्तते, तेषां च वेदप-
दानां त्वमर्थं न जानासि तेन संशयं करोषि । तेषां च वेदपदा-
नामयं वक्ष्यमाणलक्षणोऽर्थ इति । विशेषः । (इति विरुद्धवेदपदा-
नामर्थव्याख्यापुनस्सरमसौ यथा ज्ञानावरणादिकं कर्म प्राहित-
स्तथा चास्मिन्नेव ग्रन्थे ' कम्म ' शब्दे तृती० २४१ पृष्ठे वक्ष्यते)
तं च प्रव्रजितं श्रुत्वा, दृष्ट्वा तद्बान्धवोऽपरः ।

अपि जानु द्वेद्वि-दिमानी प्रज्वलेदपि ॥ १ ॥

वह्निः शीतः स्थितो वायुः, संभवेन्न तु बान्धवः ।

हारयोदिति प्रचञ्च, लोकानश्नदधद् भृशम् ॥ २ ॥

ततश्च निश्चये जाने, चिन्तयामास चेतसि ।

गत्वा जित्वा च तं धूर्तं, बालयामि सहोदरम् ॥ ३ ॥

सोऽप्येवमागतः शीघ्रं, प्रभुणा ज्ञापितस्तथा ।

सदेहं तस्य चित्तस्य, व्यक्तीकृत्यावद्विजुः ॥ ४ ॥

हे गौतमाग्निभूते ! कः, सदेहस्तव कर्मणः ? ।

कथं वा वेदतत्त्वार्थं, विभावयसि न स्फुटम् ? ॥ ५ ॥

स चायं " पुरुष एवेदः सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्य-

म् " इत्यादि । तत्र ५ इति वाक्यालङ्कारे, यद् भूत-

मतीनकाले, यच्च भाव्यं भाविकाले, तन्सर्वमिदं पुरुष

एव आत्मैव । एवकारः कर्मेश्वरादिनिषेधार्थः । अनेन च

वचनेन यजरामरतिर्यक्पर्वतपृथिव्यादिकं वस्तु दृश्यते तत्स-

र्वमात्मैव । ततः कर्मनिषेधः स्फुट एव । किं च । अमूर्-

त्तस्यात्मनो मूर्त्तेन कर्मणाऽनुग्रह उपघातश्च कथं भवति ? ।

यथा आकाशस्य चन्द्रादिना मण्डनं खड्गादिना खण्डनं च

न सम्भवति, तस्मात् कर्म नास्ति इति तव चेतसि वर्त्तते । पर

हे अग्निभूते ! नायमर्थः समर्थः । यत इमानि पदानि पुरुष-

स्तुतिपराणि । यथा-त्रिविधानि वेदपदानि-कानिचिद्विधि-

प्रतिपादकानि । यथा-"स्वर्गकामोऽग्निहोत्रं जुहुयात्" इत्यादीनि ।

कानिचिदनुवादपराणि । यथा-"द्वादश मासाः सधत्स्वरः" इ-

त्यादीनि । कानिचित् स्तुतिपराणि । यथा-"इदं पुरुष एव "

इत्यादीनि । ततोऽनेन पुरुषस्य महिमा प्रतीयते न तु कर्मोद्य-

भावः । यथा 'जले विष्णुः स्थले विष्णुः-विष्णुः पर्वतमस्तके ।

सर्वभूतमयो विष्णु-स्तस्माद्विष्णुमयं जगत्' ॥ १ ॥ अनेन हि

वाक्येन विष्णोर्महिमा प्रतीयते, नत्वन्यवस्तूनामभावः । किं च,

अमूर्त्तस्यात्मनो मूर्त्तेन कर्मणा कथमनुग्रहोपघातौ ? । तद-

प्युक्तम्, यदमूर्त्तस्यापि ज्ञानस्य मयादिनोपघातो ब्राह्म्या-

यौषधेन चानुग्रहो दृष्ट एव । किं च । कर्म विना एकः सुखी, अन्यो दुःखी, एकः प्रभुः, अन्यः किङ्कर इत्यादि प्रत्यक्षं जगद्वैचित्र्यं कथं नाम संभवतीति श्रुत्वा गतसंशयः प्रव्रजितः । इति द्वितीयो गणधरः । कल्प० आ० म० प्र. (अन्यद् 'गणधर' शब्दे दृष्टव्यम्) पावकविभूत्यां, वीर्ये च । स्त्री० ६ ब० । बहिसम्भवे, त्रि० वाच० ।

अग्निमाणव-अग्निमानव-पुं० दाकिणात्यानामग्निकुमाराणामिन्द्रे, स्था० २ उ० ३ उ० । ज० । (अग्रमहिषीलोकपालादयश्चास्य 'अग्रमहिषीलोगपालादि' शब्देषु निरूपिताः)

अग्निमात्री-अग्निमाली-स्त्री० । रतिकरपर्वतस्याक्षरेण स्थितायां शकाग्रमहिष्याम्, द्वी० ।

अग्निमत्ता-अग्निमित्रा-स्त्री० । पोद्मासनगरवास्तव्यस्याजीविकमनोपासकस्येभ्यकुम्भकारस्य सहालपुत्रस्य भार्यायाम्, उपा० ७ अ० ('सहालपुत्र' शब्देऽस्या वक्तव्यता)

अग्निमेह-अग्निमेघ-पुं० । अग्निवद्वाहकारजले मेघे, ज० ७ श० ६ उ० ।

अग्निमय-अग्नि-पुं० । जन्मकाभिधाने वायुविकारं, विपा० १ ध्रु० १ अ० । इन्द्रसेन राज्ञा स्वमन्त्रिसुतायामुत्पादितस्य सुरेन्द्रस्य दाम्प्यां जातं पुत्रं, ('मणुस्म' शब्दे चैतद्विवृतिः) आ० चू० १ अ० । आ० क० । वत्सगोत्रायान्तर्गतगोत्रे, स्था० ७ उ० ।

अग्निमय-अग्निम-पुं० । अग्र भवः । अग्र-डिमन् । ज्येष्ठपुत्रानि, श्रेष्ठ, वाच० । "अग्निमित्या पच्छिलित्या सेसं साहृण पाउम" । पं० व० २ उ० ।

अग्निमय-अग्नि-पुं० । पञ्चपञ्चाशत्तमे महाग्रहे, सू० प्र० २० पाहु० । च० प्र० । "दो अग्निमा" स्था० २ उ० । उ० ।

अग्निवेश-अग्निवेश-पुं० । लोकप्रसिद्धं ऋषिजेदं, न० ।

अग्निवेश-पुं० । पक्षस्य चतुर्दशे दिने, ज० १ वत्त० । कल्प० । ज० । दिवसस्य द्वाविंशतितमे मुहूर्त्ते, च० २० । १० पाहु० ।

अग्निवेशायण-अग्निवेशायन-पुं० । अग्निवेशस्यापत्यमग्निवेश्यः । गर्गादिर्वाति यप्रत्ययः । तस्याऽपत्यमग्निवेशायनः । अग्निवेशायनं, न० । तत्रोत्रजाते च । यथा-सुधर्मा गणधरः । आ० म० छि० । कल्प० । गोशात्रस्य महालिपुत्रस्य पञ्चमे दि-कृत्तरे, भ० १५ श० १ उ० । द्वाविंशे दिवसमुहूर्त्ते, स० ३० सम० ।

अग्निसंस्कार-अग्निसंस्कार-पुं० । अग्निना संस्कारो मन्त्रपूर्वक-दाहः । विधानं अग्निमुत्तदाहं, वाच० । "जावण्या अग्निसंस्कारो" ध्यापना नामाग्निसंस्कारः, स च जगत्त ऋषयस्य निर्वाणप्राप्तस्याऽन्येषां च साधूनामिदवाकूनामितरेषां च प्रथमं त्रिदशैः कृतः पञ्चाङ्गोकेऽपि संजातः । आ० म० छि० ।

अग्निमप्यजा-अग्निमप्यजा-स्त्री० । अवसर्पिण्यां द्वादशतीर्थ-करस्य वासुपुत्रस्य दीक्षासमये उपयुक्तशिविकायाम्, स० ।

अग्निमप्य (ए) अग्निमप्य-पुं० । तीक्ष्णकापान्विते श्रुति-भेदे, वाच० । यमुपहसता गुणसेनेन नवमवानुशक्तिं धैरं धीरं-तम् । स्वनामख्याते ब्राह्मणेन दे, आन्वा० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० । (अस्य कथानकं 'सोमोसणिज्ज' शब्दे दृष्टव्यम्)

अग्निसाहिय-अग्निमाधिक-त्रि० । अग्नेर्दायभाक्त्वेन साधारणे, यथा-"हिरण्ये य सुवर्णे य जाव सावद्वे अग्निसाहिय चोरसाहिय रावसाहिय मन्थुसाहिय" इत्यादि । भ० ए श० ३३ उ० । उ० ।

अग्निसिद्ध-अग्निशिख-पुं० । अग्नेरिव अग्निग्वि वा शिखा यस्य । कुङ्कुमवृक्ते, कुसुमवृक्ते च । वाच० । अवसर्पिण्याः सप्तम-वसनामकवासुदेवनन्दननामकबलदेवयोः पितरि, ति० । स० । आच० । औत्तराणामग्निकुमाराणामिन्द्रे, स्था० २ उ० । ज्वलनशिखनाम्नो राज्ञा मित्रे च । उक्त० १३ अ० । अग्निमुत्पज्जति, त्रि० । अग्निशिखेव शिखाग्रस्य द्वाङ्गुलि-कावृक्ते, स्त्री० । अग्निमुत्पाद्यभागे, त्रि० । स्वर्णे, कुसुम्भपुष्पे च । न० । ६ त० । अग्निज्याज्ञायाम्, स्त्री० । वाच० । स्था० ।

अग्निसिद्धाचारण-अग्निशिखाचारण-पुं० । अग्निशिखामुपा-काय तेजस्कायिकानविराधयत्तु स्वयमद्वह्मप्रानेषु पाद्विहा-रनिपुणेषु चारणभेदेषु, प्रथ० ६८ उ० ।

अग्निमेण-अग्निमेण-पुं० । वर्तमानायामवसर्पिण्यां भरतक्षेत्र-जसम्भवजितसमकाक्षिकैरयतजे तीर्थकरे, 'भगवं य संज-वजिणो, ऐरवप अग्निमेणाजनचंदो' ति० । जारतजारिष्टने-मिसमकालिकैरयतजे तीर्थकरे च, "जरहे अरिष्टणेभि, ऐर-वप अग्निमेणाजिनचंदो" ति० । प्रथ० ।

अग्निहोत्त-अग्निहोत्र-न० । अग्नये हुयतेऽत्र । हु-त्र । ४ त० । मन्त्रकरणवाङ्मिस्थापनानन्तरं तदुद्देश्यकहोमे, वाच० । तत्स्वरूपं च समयं वर्णिताद् लौकिकप्रतिदिनकृत्याद्व्यगन्तव्यम् । यथा 'सिक्' शब्दे शिवराजपिचरित्रोपाख्यानं वर्णितम् । तच्च नित्यं काम्यं च यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । वाच० । 'जगमर्थं वा एतस्यै यदग्निहोत्रं, तज्जगमर्थमेव, यावज्जीवं कर्त्तव्यमिति' [आ० म० छि० । वेदो] श्रुत्या, 'नित्यस्य उपसद्भिश्चरित्वा मासमकम-ग्निहोत्रं जुहोतीति' श्रुत्या च, काम्यस्य विधानमुक्तम् । वाच० । एतच्छाकिञ्चत्कर्त्तव्यमिति सिद्धान्ते दर्शितम्—

हृण एगे पवयंति योक्त्वं ॥ १२ ॥

एके तापसब्राह्मणाद्या हुनेन मोक्षं प्रतिपादयन्ति । ये किल स्वर्गादिफलमनाशस्य समिधा घृतादिजिह्वैर्विशेषैर्हुताशनं तर्पयन्ति ते मोक्षायाग्निहोत्रं जुह्वन्ति, शेषास्त्वप्युदययन्ति । युक्तिं चात्र त आहुः-यथा ह्यग्निः सुवर्णादीनामलं दहत्येवं द-हनसामर्थ्यदर्शनादात्मनोऽप्यान्तरं पापमिति ।

इति पूर्वपक्षमुद्भाव्य—

हुतेण जे सिद्धिमुदाहरंति
सायं च पायं अगाणि फुसंता ।

एवं मिया सिद्धि हवेज्ज तम्हा

अग्नि फुसंताण कुकम्पेणं पि ॥ १८ ॥

"अग्निहोत्रं जुह्यात् स्वर्गकामः" इत्यस्माद्वाक्याद् ये केचन मूढा हुतेनाऽग्नां हव्यप्रक्षेपेण सिद्धिं सुर्गातगमनादिकां स्व-र्गावामिलक्षणां मुदाहरन्ति प्रतिपादयन्ति । कथं भूताः, साधम-पराग्रहे विकाले वा, प्रातः प्रत्युषं वाऽग्निं स्पृशन्ता यद्येष्टे-होत्रैरग्निं तर्पयन्तस्तत एव यद्येष्टमिति भावयन्ति । आहुःश्रेयं ते-यथा अभिकार्यास्यादेव सिद्धिर्गति । तत्र च यद्येष्टमग्नि-स्पृशेन सिद्धिर्जेयत्, ततस्तस्मादग्निं स्पृशन्तां कुकर्मिणामङ्गा-रदाहककुम्भकारायस्कारादीनां सिद्धिः स्यात् । यदपि च मन्त्रपूनादिकं तैरुदाह्रियते तदपि च निरन्तराः सुहृदः प्रत्येप्य-न्ति, यतः कुकर्मिणामप्यग्निकायं तस्मात्पादनमग्निहोत्रिका-दीनामपि तस्मत्सात्करणमिति नातिरिच्यते कुकर्मिण्योऽग्नि-होत्रादिकं कर्मेति । यद्यप्युच्यते-अग्निमुखा वै देवाः, एतदपि

युक्तिविकलत्वाद् वाङ्मात्रमेव । विष्ठादिभक्षणेन चाम्नेस्तेषां यदुत्तरदोषोत्पत्तेरिति । सूत्र० १ अ० १० । यदप्यग्निहितम्-देवताऽतिपिपितृप्रीतिसंपादकत्वाद् वेदविहिता हिंसा न दोषाय इति । तदपि विनयम् । यतो देवानां संकल्पमात्रोपनताभिमत-हारपुष्पसरसास्वादसुहितानां वैश्रियशरीरत्वाद् युष्मदावजि-तजुयुप्सितपशुमांसाद्याहुतिप्रतिगृहीताविच्छेदः दुःसंभवा, औदारिकशरीरिणामेव तदुपादानयोग्यत्वात् । प्रकोपाहारस्वी-कारे च देवानां मन्त्रमयदेहत्वाज्युपगमबाधः । न च तेषां मन्त्र-मयदेहत्वं भवत्पक्षे न सिद्धम् । “ अनुर्थ्यन्ते पदमेव देवता ” इ-ति जैमिनिवचनप्रामाण्यात् । तथा च मृगेन्द्रः- “ शब्देतरत्वे युगप-ज्जिह्वदेशेषु यदृषु । न सा प्रयाति साक्षिण्यं, मूर्त्तत्वादस-दादिवत् ” ॥ १ ॥ इति । संति देवता । ह्यमानस्य च वस्तुनो भस्मी-जावमात्रोपलभ्यते । तदुपजोगजनिता देवतानां प्रीतिः प्रला-पमात्रम् । अवि च । योऽयं त्रेताऽग्निः स त्र्यक्षिशन्कोटिदेवता-नां मुखम्, “ अग्निमुखा वै देवाः ” इति श्रुतेः । ततश्चोक्तम्— मध्यमाधमदेवानामेकेनैव मुखेन जुष्टजानानामन्योन्योच्छि-ष्टभुक्तिप्रसङ्गः । तथाच ते तुरुष्केन्योऽप्यतिरिच्यन्ते । तेऽपि तावदेकैवामत्रे जुञ्जते, न पुनरेकेनैव वदनेन । किञ्च । एकस्मिन् वपुषि वदनबाहुद्वयं कचन भूयते, यत् पुनरेकशरी-रेष्वेकं मुखमिति महदाश्चर्यम् । सर्वेषां च देवानामेकस्मिन्नेव मुखेऽङ्गीकृते यदा केनचिदेको देवः पूजादिनाऽऽराधोऽन्यच्च नि-न्दादिना विराजस्ततश्चैकेनैव मुखेन युगपदनुग्रहनिग्रहयाक्यो-च्चारणसंकरः प्रसज्यते । अन्यच्च । मुखं देहस्य नवमो भागस्त-दपि येषां दाहात्मकं तेषामेकैकशः सकलदेहस्य दाहात्मक-त्वं त्रिष्टुवनजवनजस्मीकरणपर्यवसितमेव संभाव्यते, इत्यत-ति चर्चया । यच्च कार्गरीयज्ञादौ वृष्ट्यादिफलाव्यभिचारस्त-त्प्रीणितदेवताऽनुग्रहेनैव उक्तः । सोऽप्यनैकान्तिकः । क्वचि-द्व्यभिचारस्यापि दर्शनात् । यत्रापि न व्यभिचारस्तत्रापि न तदाहिताहुतिभोजनजन्मा तदनुग्रहः, किं तु स देवताविशेषोऽ-तिशयज्ञानी स्वोद्देशनिर्वर्तितं पूजापचारं यदा स्वस्थानावस्थि-तः सन् जानीते तदा तत्कर्तारं प्रति प्रसन्नचेतोऽवृत्तितत्तत्का-र्याणीच्छावशात्साधयति । अनुपयोगादिना पुनरजानानो जाना-नोऽपि वा पूजाकर्तुरभाष्यसहकृतः सन्न साधार्यान्, ह्यव्यक्तेष्वकाल-जायादिसहकारिणां विव्यापेक्षस्यैव कार्योत्पादस्योपलभ्यता । स च पूजापचारः पञ्चविंशत्यन्यतिरिक्तैः प्रकारान्तरैरपि सुकरः, तत्किमनया पापैकफलाया शौनिकवृत्त्या ? यच्च उगसज्जलहो-मात्परराष्ट्रवशीकृतिसिद्ध्या देव्याः परितोषानुमानम् । तत्र कः किमाह ? कासांचित् कुड्देवतानां तथैव प्रत्यङ्गीकारात् । केवलं तत्रापि तद्वस्तुदर्शनज्ञानादिनैव परितोषो न पुनस्तद्वृत्त्या । नि-म्बपत्रकटुकतैलाऽऽरनालधूमादीनां ह्ययमानह्यव्याणामपि तद-भाज्यत्वप्रसङ्गात् । परमार्थतस्तु तत्तत्सहकारिसमवधानसचि-बाराधकानां भक्तिरेव तत्तत्फलं जनयति, अन्वयेन चिन्तामण्यादौ तथा दर्शनात् । स्यात् ० १ १ श्लो० ॥ ननु “ न वि जाणांस वेयमुहं न वि जज्जाण जं मुहं ति ” जयघोषेण पृष्टो विजयघोषोऽशक्य-स्तरदाने “ वेयाणं च मुहं बहि, बृहि जज्जाण जं मुहं ति ” जयघोष-मेव जिज्ञासमानः “ अग्निहोत्रमुहा वेया जघ्नी वेयसां मुहं ” । इति तथ्यमुच्यमवाप्तो विजयघोषः प्रववाज । उक्त० १५ अ० । इत्यग्निहोत्रस्य सिद्धान्तेऽपि कर्तव्यत्वमज्युपगतं कथं दृष्यते ? सत्यम् । न तत्र प्राणिवधप्रधानं ह्यव्याग्निहोत्रं गृह्यते, किं तर्हि ध्यानाग्निहोत्रम् । तथाच तद्दीक्षा-अग्निहोत्रमग्निकारिका, सा

वेद “ कर्मेन्धनं समाभित्य, ददा सज्जावनाऽऽहुतिः । धर्मध्याना-ग्निना कार्या, दीक्षितेनाग्निकारिका ” ॥ १ ॥ इत्यादिरूपा परिगृह्यते । तदेव मुख्यं प्रधानं येषां तेऽग्निहोत्रमुखा वेदाः । वेदानां हि दध्या-देरिव नवनीतादि आरण्यकमेव प्रधानम् । उक्तं हि- “ नवनीतं यथा दध्न-अन्धनं मलयादिषु । औषधेन्योऽमृतं यद्-द्वेदेध्वार-ण्यकं तथा ” ॥ १ ॥ तत्र च दशप्रकार एव धर्म उक्तः । तथा च तद्व-चः- “ सत्यं तपः संतोषः संयमश्चारित्रमार्जवं क्रमा धृतिः भ्रष्टा अहिंसेत्येतद्दशविधमिह धामेति ” । तत्र च धामशब्देन धर्म एव विवक्षितः । एतदनुसारि चोक्तरूपमेवाग्निहोत्रमिति । उ-क्त० २५ अ० ।

एतदेव प्रपञ्चितं हारिभद्राष्टके—

कर्मेन्धनं समाभित्य, ददा सज्जावनाऽऽहुतिः ।

धर्मध्यानाग्निना कार्या, दीक्षितेनाग्निकारिका ॥ १ ॥

कर्म ज्ञानावरणादिकं मूलप्रकृत्यपेक्षयाऽष्टप्रकारं, तदेव दाह-त्वादपनेयत्वादिन्धनमिन्धनं कर्मेन्धनं तत्समाभित्याङ्गीकृत्या-ग्निकारिका कार्येति योगः । किंविधा ? ददा कर्मेन्धनदाहं प्रति प्रत्यक्षा । तथा सज्जावना शुभरूपा या जीवस्य वासना सैवा-हुतिर्धृतादिप्रकोपलक्षणा यस्यां सा तथा । केन करणभूतेनैवा-ह-धर्मध्यानाग्निना धर्मध्यानमुपलक्षणत्वात्कुड्देव्यां तच्चाग्नि-व्याग्निधर्मध्यानं च तदग्निश्च धर्मध्यानाग्निस्तेन कार्या विधेया । केनेत्याह-दीक्षितेन प्रयजितेन । काऽस्ती ? अग्निकारिका अग्निक-र्मेति । इत्थं चैतद्दीक्षितव्यम्—दीक्षितस्य ह्यव्याग्निकारिका अनुचिता, तस्या चूतोपमर्दरूपत्वात्, तस्य च तन्निवृत्तत्वेन तत्रानधिकारित्वात् । अधिकारिवशाच्च धर्मसाधनसंस्थितिरिति प्रागुक्तम् । गृहस्थस्य तु सर्वथा चूतोपमर्दानिवृत्तत्वेनाधिका-रित्वात्तां करोत्यपि । अत एव धूपदहनदीपप्रबोधादिना प्रका-रेण ह्यव्याग्निकारिकामपि कुर्वन्त्याहर्तगृहस्था इति । अनेन श्लोकेनेदमुक्तं भवति—यदि हे कुतोर्धिकाः ! यूयं दीक्षितास्तदा कर्मलक्षणाः समिधः कृत्वा धर्मध्यानलक्षणमग्निं प्रज्वाल्य सज्जावनाहुतिप्रकोपतोऽग्निकारिका कार्या, नन्वत्या, तस्या दी-क्षितानामनुचितत्वात् । यदि तु हन्त ! गृहस्थास्तत्तुल्या धा, ततः कुरुष्वं द्रव्यग्निकारिकामिति ॥ १ ॥

अथ ध्यानाग्निकारिकैव कार्या दीक्षितेनेति परासि-

द्धान्तेनैव प्रसाधयद्वाह—

दीक्षा मोसार्थमाख्याता, ज्ञानध्यानफलं स च ।

शास्त्र उक्तो यतः सूत्रं, शिवधर्मोत्तरे ह्यदः ॥ २ ॥

दीक्षा प्रयज्या, मोक्षार्थं सकलकर्मेनिर्मुक्तिनिमित्तमाख्याता त-त्स्वरूपमैतिहासिकता । यत एवं ततस्तां प्रतिपन्नेन मोक्षसाधक-मेवानुष्ठानमाध्यायणीयं न पुनर्ह्यव्याग्निकारिकेति हृदयम् । ह-व्याग्निकारिकैव साधनं मांक्ष्येत्याशङ्क्य निराकरणायाह— (ज्ञानध्यानफलं स चेति) स पुनर्मोक्षो विहसिगृहैकाम्रत्ययोः साध्यो वर्त्तते न पुनर्ह्यव्याग्निकारिकाया इति भावना । कथमि-दमवसितं प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात्तस्येति चेदत आह—शास्त्रे उक्तः आगमे ज्ञानध्यानफलतयाऽभिहित इत्यर्थः । यद्यपि हि प्रत्यक्षा-नुमानयोरसाधनीन्द्रियत्वेनागोचरस्तथाऽप्यागमाजिहितत्वात् ज्ञानफलतयाऽस्ती प्रतिपत्तव्यः । आगमश्च प्रमाणातया सर्वमांक्ष-वादिजिरज्युपगत एव । यद्यपि च बौद्धैः स तथा नेष्यते, त-थापि संशयविशेषनिबन्धनतया प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वात् तैः क-वंचिदज्युपगत एवेति । अथ कथमवसितमिदं यदुत शास्त्रेऽस्ती

तत्फलतयाऽभिहित इत्याशङ्क्याह—यतो यस्मात्कारणात् सूत्र-
मर्थसूचकं वाक्यं शिवधर्मोत्तरे शिवधर्माभिधाने पराजिमते
शेषागमविशेषे, हिरिति वाक्यालंकारे । अथ एतद्वक्तव्यमाण-
मिति । अतो भवद्व्युपगतशास्त्रं मोक्षस्य ज्ञानादिकलतयोक्त-
त्वाच्च मोक्षार्थिना दीक्षितेनानधिष्ठाता द्रव्याग्निकारिका का-
र्येति ज्ञाकार्ये इति ॥ २ ॥

तदेव सूत्रं दर्शयन्नाह—

पूजया विपुलं राज्यं—मग्निकार्येण संपदः ।

तपः पापविशुद्ध्यर्थं, ज्ञानं ध्यानं च मुक्तिदम् ॥ ३ ॥

पूजया देवतायाः पुष्पाद्यर्चनलक्षणया न तु तदन्यया, तदन्य-
स्यास्तपाज्ञानरूपत्वेन पापविशुद्धिमोक्षयोरेव संपादकत्वाद् । वि-
पुलं विस्तीर्णं राज्यं राजभावो भवति, नत्कारकस्येति गम्यते ।
तथा मग्निकार्येण अन्नावग्निना वा कार्यं हृत्यमग्निकार्यम्, तेन
द्रव्याग्निकारिकेत्यर्थः, न ज्ञावाग्निकारिकाया, तस्या ध्यानरूप-
त्वेन मुक्तिसाधकत्वात् । संपदः समृद्धयो जवन्तीति गम्यम् ।
तथा तपोऽनशनादि, पापविशुद्ध्यर्थमशुभकर्मकथाय भवति ।
तथा ज्ञानमवबोधविशेषः, ध्यानं च शुभचित्तकाप्रतालक्षणम्, च
शब्दः समुच्चये, मुक्तिर्दं मोक्षप्रदं जवतीति शिवधर्मोत्तरग्रन्थ-
सूत्रार्थ इति ॥ ३ ॥

एवं तावत् पराज्युपगमेनैव द्रव्याग्निकारिकाकरणं दीक्षितस्य
वृत्तितम् । अथ तस्यैव पूजां पुनराग्निकारिकां च प्रकारान्तरेण
दृश्यन्नाह—

पापं च राज्यमपत्सु, संभवत्यनर्थं ततः ।

न तद्वैतोरुपादानं—मिति मम्यग् विचिन्त्यताम् ॥ ४ ॥

न केवलं मुमुक्षोरग्निकारिकाकरणमपार्थक्यम्, पापं चाशुभं कर्म
च, राज्यसंपत्सु नरपतित्वसमृद्धिषु पूजाग्निकारिकाकरणान-
न्तरं फलभूतासु सतीषु, संभवति संजायते । यत एव ततस्त-
स्मादनर्थं निरवयं ते नैव भवति, तद्वैतः राज्यसंपत्कारणयोः
पूजाग्निकारिकारूपयोरुपादानमाश्रयणमिति । एतदनन्तरं पू-
जाग्निकारिकयोरुपादानस्य सपापत्वं सम्यक् स्वस्मिन्नाति-
रोधेन विचिन्त्यतां पर्यालोच्यतामिति । सुपर्यालोचितकारिणो
हि भवन्ति मुमुक्षव इति ॥ ४ ॥

राज्यसंपत्सु पापं भवतीत्युक्तं तदेवाभित्याक्षेपः क्रियते,

ननु राज्यसंपत्कावे भवतु नाम पापम्, दानादिना तु
तस्य शुद्धिर्भवतीत्याशङ्क्याह—

विशुद्धिश्चास्य तपसा, न तु दानादिनैव यत् ।

तदियं नान्यथा युक्ता, तथा चोक्तं महात्मना ॥ ५ ॥

विशोधनं विशुद्धिः, सा पुनरस्य राज्यादिजन्यपापस्य तपसा,
अवधारणस्यैव संबन्धात्तपसैव अनशनादिनैव, तपः पापवि-
शुद्ध्यर्थमिति वचनात्, न तु दानादिना न पुनर्दानहोमादिना,
दानेन ज्ञानागमोतीति वचनात् । तत् कथं दीक्षितस्य पूजाग्निक-
ारिके युक्तं इति । इह च द्रव्याग्निकारिकाया एव मुख्यं दूषणं,
पूजायास्तु प्राप्तिक्रियमित्याग्निकारिकाया एव निगमनमाह—(त-
दियं नान्यथा युक्तेति) यस्मात् मुमुक्षोर्व्यर्थेयं पापसाधनसंप-
त्तेतुता च, तत्तस्मादियमग्निकारिका, नैव, अन्यथा धर्मध्याना-
ग्निकारिकायाः प्रकारान्तरापक्षा, द्रव्याग्निकारिकेत्यर्थः, युक्ता सं-
गतेति । विशेषधनार्थपापसंपादकसंपत्तिमित्येव द्रव्याग्निकारिकाया
अकरणयित्वं व्यासस्यापि न्यायतः संमतमिति दर्शय-
न्नाह—तथा चोक्तं महात्मनेति । तथा च यथाऽस्मदुक्तार्थसंबाद्धो
भवति, तथैव उक्तमभिहितं, महात्मना परमस्वभावेन, व्यासेनेति

शेषः । इह च यन्मिथ्याहृष्टेरपि व्यासस्य महात्मत्वान्निधान-
माचार्येण कृतं, तत्परसंमतानुकरणमात्रमात्मनो माध्यस्थ्य-
विष्करणार्थमिति न दुष्टम् । संमतश्च परस्य माहात्म्यतया व्या-
सः । अत एव च तद्वचनं स्वपक्षे परप्रतीतिजननायोपन्यस्तमिति ॥ ५ ॥

तदेवाह—

धर्मार्थं यस्य विज्ञेहा, तस्यानीहा गरीयसी ।

प्रकालनाच्छि पङ्कस्य, दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ ६ ॥

धर्मार्थं धर्मनिमित्तं, यस्य पुंसः, विज्ञेहा द्रव्यापार्जनचेष्टा कृषिवा-
णिज्यादिका, तस्य पुरुषस्य, मनीषा अचेष्टा वित्तानुपार्जनमेव, ग-
रीयसी अयसितरा, सङ्गततरेत्यर्थः । अयमभिप्रायः—विस्तार्ये चेष्टा-
यामवश्यं पापं भवति, तच्चोपार्जितवित्तवितरणेनावश्यं शोध-
नीयं जवति । एवं च विस्तार्थमेवेष्टैव वरतरा, वित्तवितरणविशो-
ध्यपापाजावात्, परिग्रहारजन्यजनात्मकत्वेन चेष्टाया एव धर्म-
त्वादिति । अत्रार्थे दृष्टान्तमाह—प्रकालनाच्छिपङ्कस्य दूराद् हिंय-
स्मात्, पङ्कस्याशुचिरुपकर्षमस्य दूराद् विप्रकर्षादस्पर्शनमन्त्रेण
मेव, वरं प्रधानमिति । इदमुक्तं भवति—यदि पङ्कं करचरणादिरवय-
वः क्षिप्याऽपि प्रकालनीयस्तदा वरमङ्गित एव, एवं यथाग्निकारि-
कां विधाय संपदं उपार्जनीयास्तज्जन्यपातकं च पुनर्दानेन शांभनी-
यं, नदा सैवाग्निकारिका वरमङ्गतेति । प्रयोगश्चेह—न विधेया मुमु-
क्षुणा द्रव्याग्निकारिका, तत्संपादस्य कर्मपङ्कस्य पुनः शो-
धनीयत्वात्, पादादेः पङ्कपेयदिनि । एवं तर्हि गृहस्थेनापि पू-
जादिन कार्यं स्यात्, नैवम्, यतो जैनगृहस्था न राज्यादिनिमित्तं
पूजां कुर्वन्ति । न च राज्याद्यावर्जितमवयं दानेन शोधयिष्याम
इति मन्यन्ते, मोक्षार्थमेव तेषां पूजादौ प्रवृत्तेः । मोक्षार्थतया च
विहितस्यागमानुसारिणो वीतरागपूजादेर्मोक्ष एव मुख्यं फलम्,
राज्यादि तु प्रासङ्गिकम् । ततो गृहिणः पूजादिकं नावि-
धेयम्, दीक्षितेतरेषां अनुष्ठानस्यानन्तर्यपारंपर्यकृत एव फले
विशेष इति ॥ ६ ॥

दीक्षितस्यापि संपदर्थित्वे सति युक्ता द्रव्याग्निका-
रिकेत्याशङ्कनिराकरणायाह—

मोक्षाध्वमेवया चैताः, प्रायः शुभतरा जुवि ।

जायन्ते अनपायिन्य—इयं सञ्ज्ञास्वसंस्थितिः ॥ ७ ॥

मोक्षो निर्घाणम्, तस्याध्वा मार्गः सम्यग्दर्शनज्ञानचरणलक्षण-
स्तस्य सेवाऽनुष्ठानं मोक्षाध्वसेवा, तथा, चशब्दः पुनःशब्दार्थः ।
ततश्चाग्निकारिकायाः कार्यभूताः संपदः पापहेतुतया अशुभाः,
मोक्षाध्वमेवया पुनः शुभतरा जवन्तीत्यर्थो लज्यते । अवधार-
णार्थो वा चशब्दः, तेन मोक्षाध्वसेवयैव, नाग्निकारिकाकर-
णन एता अमन्तरोदिता अग्निकारिकाफलभूताः संपदः, प्रायो
बाहुल्येन । प्रायोग्रहणं च कस्यापि मोक्षाध्वसेवाजव एव नि-
र्घाणभावाच्च जायन्ते एवेति ज्ञापनार्थम् । शुभतरा अग्निकारि-
काकरणेभ्यः सकाशात्प्रशस्ततराः । भुवि पृथिव्यां, जायन्ते भव-
न्ति । हिशब्दो यस्मादर्थः, अनपायिन्यः पापवर्जिताः । यस्मा-
न्मोक्षाध्वसेवया प्रशस्ततराः, अनपायिन्यश्च संपदो जायन्ते, त-
स्मादियमग्निकारिका नान्यथा युक्तेति प्रक्रमः । मोक्षाध्वसेवया
शुभतरा एता भवन्तीति कथमिदमवसितमित्याशङ्क्यामाह—
इदेयमन्तरोदिता सञ्ज्ञास्वसंस्थितिरविसंवादकागमव्यवस्था,
यदाह—“मोक्षमार्गप्रवृत्तस्य, महाज्युदयलक्ष्मणः । संजायन्तेऽनु-
बद्धेण, पलाशं सत्कृषाविव ” ॥ १ ॥ मुमुक्षुणां च शास्त्रं प्रमाण-
मेव । यदाऽऽह—“न मानमागमादन्यद्, मुमुक्षुणां हि विद्यते ।
मोक्षमार्गे ततस्तत्र, यतितव्यं मनीषिभिरिति ” ॥ ७ ॥

अथ परसमयसमाश्रयणेनैव च्याम्भिकारिकाकरणं
निगकुर्वन्नाह—

इष्टापूर्त्तं न मोक्षाङ्गं, सकामस्योपवर्णितम् ।

अकामस्य पुनर्योक्ता, मैव न्याय्याऽग्निकारिका ॥ ८ ॥

इत्येतं दीयते स्मृतीष्टम्, पूर्यते स्मृतिपूर्त्तम्, इष्टं च पूर्त्तं चे-
त्तीष्टापूर्त्तमिति समाहारद्वन्द्वः। द्वान्द्वसत्याष्टापूर्त्तम् । तत्स्वरूपं
चेदम्—“अन्तर्वेद्यां तु यदृत्तं, ब्राह्मणानां समकृतः। आत्विग्भिर्म-
न्त्रसंस्कारैरिष्टं तदभिधीयते ॥ वार्षाकृपतडागानि, देवतायत-
नानि च। अन्नप्रदानमारामाः, पूर्त्तं तदभिधीयते ॥ २॥” तदेवमुक्त-
स्वरूपमिष्टापूर्त्तम्, न नैव, मोक्षाङ्गं मुक्तिकारणम् । इहायमग्नि-
प्रायः—अग्निकारिका न मोक्षाङ्गमिष्टकमरूपत्वात् । तस्या यतोऽन्त-
र्वेद्यामाहुतिप्राधान्येन कर्माणोप्यन्त इति । कुतस्तन्न मोक्षाङ्गमि-
त्याह—सकामस्याभ्युदयाजिज्ञाषिणः, यस्मात्तदित्येष वाक्यशे-
षो दृश्यः । उपवर्णितमुपदिष्टम्, भवद। यस्मिन्तन्त एव यतः भू-
यते—“स्वर्गकामो यजेत ” इत्यादि अतिवचनम् । तथा “इष्टा-
पूर्त्तं मन्यमाना वगिष्टं, नान्यच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः । नाकस्य
पृष्ठे सुकृतेन भूत्वा, इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ” इति ।
अथाकामस्य का वार्तेत्याशङ्क्याह—अकामस्य स्वर्गपुत्राद्यनाश-
सावतो मुमुक्षोः, पुनःशब्दः पूर्ववाक्याथेस्य विशेषाभिधायकः ।
योक्ता कर्मेन्धनमित्यादिना प्रतिपादिता, सैव, नान्या पराज्युपग-
ता, न्याय्या न्यायादनपेता । न्यायश्च दर्शित एव । अग्निकारिकाऽ-
ग्निक्रियेति ॥ ८ ॥ इति चतुर्थाष्टकविवरणम् ॥ ८० ४ अष्ट० ।
अग्निहोत्रसम्बन्धित्वाद् हविषि, वह्नी च । ८० । वाच० ।

अग्निहोत्रवाङ् (ण) अग्निहोत्रवादिन—पुं० । अग्निहोत्रादेव
स्वर्गगमनमिच्छति, तस्मिन्त्ये युक्तिवादिनि, “ जे अग्निहो-
त्रवादी जलसोयं जे य इच्छति ” इत्याग्निहोत्रवादिनां कुशील-
त्वं दर्शितम् । सूत्र० १ श्रु० ७ अ० ।

अग्नुजाण—अग्रयोद्यान—न० । नगरादेर्बहिः प्रधानोद्याने, “ ह-
न्मिसीसे जस्स णयरस्स बहिया अग्नुजाणे सन्धसखिवसे क-
रेति ” । ३० । १७ अ० । आ० म० द्वि० । आ० चू० ।

अग्नेय—आग्नेय—त्रि० अग्नेरिदम्, अग्निदेवतास्य वा ढक । अ-
ग्निदेवताकं हविरादी, वाच० । शास्त्रभेदे च । न० । सूत्र० १
श्रु० ८ अ० ।

अग्नेऽ (णी) आग्नेयी—स्त्री० अग्निदेवता यस्याः सा आग्ने-
यी । दक्षिणपूर्वस्थां विदिशि, (‘दिस्सा’ शब्दे वक्तव्यता) न०
१ श्रु० १ अ० । स्था० । आ० म० द्वि० ।

अग्नेणीय—अग्नाणीय—न० । चतुर्दशपूर्वाणां मध्ये द्वितीयपूर्वे,
(अस्य विस्तरस्तु ‘अग्नाणीय’ शब्दे) न० । स्था० ।

अग्नेत (य) ण—अग्नेतन—त्रि० । अग्ने भवति, अग्ने-टणु । पौर-
स्यं, आ० म० प्र० ।

अग्नादय—अग्रोदक—न० । उपरितन उदके, “लवणस्स णं समु-
दस्स सठि णागसाहस्सीओ अग्नादयं धारैति ” अग्नादयति-
षोडशमहोच्छ्रिताया घलाया यदुपरि गम्यतिद्वयमानं वृद्धि-
दानिस्वजावं तदग्रोदकम् । जीवा० ३ प्रति० ।

अग्रय—राज—धा० दीप्ता, ज्वालि०, उभ०, अक०, सेट्, फणादिः।
वाच० । “ राजेरग्यजसहरीररेहाः ” ८ । ४ । १०० । इति
राजेरग्यः । अग्रय, राजति, राजते । प्रा० ।

अर्घ्य—पुं० अर्ह-घञ् । रजतादिद्रव्यरूपे मूल्ये, वाच० । संथा० ।

आघण मत्स्यभेदे, “ लवणसमुद् अतिथेत्वं धरन्ति वा णाग-
राया अर्घ्यसिहा विजाह वा ” अर्घादयो मत्स्यकच्छपविश-
वाः । जी० ३ प्रति० ।

अर्ह—करणे घञ्, न्यङ्कादिन्वात् कुन्वम् । पूजापचारं दूर्वाक-
तादौ, वाच० । पुष्पादिषु पूजाद्रव्येषु, ज्ञा० १६ अ० ।

अर्घ्य—त्रि० अर्घाय देयं यत्तदर्थम् । पूजार्थं देये जज्ञादौ, अ-
र्घ्यद्रव्याणि च “ आपः कीरं कुशाग्रं च, दधि सर्पिः सनत्कुलम् ।
ययः सिन्धार्यकश्चैव अष्टाङ्गोऽग्रेः प्रकीर्तितः ” ॥ १ ॥ वाच० ।

अग्न्यान्—पूर—धा० पूर्यते, प्रीणनं च । दिवा०, आत्म०, सक०, सं-
ट। खुगा०, उभ०, सक०, सेट् । वाच० । प्राक्ते “ पूरेग्घाडोग्घवोङ्गु-
मांगुमाहिरमाः ” ८ । ४ । १६८ । इति पूरेग्घाभादेशः । अग्न्या-
न्, पूर्यते, पूरयति वा । प्रा० ।

अग्न्यान्ग—आग्रातक—पुं० । गुच्छवनस्पर्शितकायभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

अग्न्यान्—देशी, अपामार्गे, दे० ना० १ वर्ग० ।

अग्न्यान्—देशी, तृप्तघर्षे, दे० ना० १ वर्ग० ।

अग्न्यान्—आग्राय—अव्य० । नासिकया गन्धं शृङ्गीवेत्यर्थः । “सुर-
जिग्घाणि वा अग्न्यान् से तथ आसाय धमियाप मुच्छिप ”
आचा० २ श्रु० १ अ० ८ उ० । आ० म० प्र० ।

अग्न्यान्माण—अग्निघ्नत—त्रि० । उस्मिद्धति गन्धं नासिकया शृ-
ङ्गाति, “ मह्या गंधच्छणि मुयंते अग्न्यान्माणीओ दाहले विणि-
ति ” ज्ञा० ८ अ० । धा० म० द्वि० ।

अग्निघ्नय—अर्घित—त्रि० । अर्घ्यं-क, अर्घ्यः संजातोऽस्य इत्यच् वा ।
बहुमूल्यं, “ अर्घ्यं नाम बहुमोलं ” नि० चू० २ उ० ।

अग्र—अग्र—न० । अग्र-भावेऽच् । पापे, वाच० । “ ब्राह्मणो नि-
प्यते नाधि-नित्यागप्रतिपत्तिमान् ” अष्ट० २८ अष्ट० । कर्त्तरि अच् ।
पापकारके, त्रि० । व्यसने, दुःखे च । न० । पूतनावकामुरयो-
र्जातिरि असुरजने, पुं० । वाच० ।

अघण—अघन—त्रि० । न० त० । अदृढे, ओ० । विरले, पि० ।

अघाङ्णी—अघातिनी—स्त्री० । ज्ञानदर्शनादिगुणानां मध्ये न कि-
ञ्चिद् गुणं प्रवृत्तः। न्येवंशित्वा अघातिन्यः। ज्ञानादिगुणानामघाननाम-
करणशीलासु कर्मप्रकृतिषु, अघातिन्यः प्रवृत्तयो ज्ञानादिगुणं न
प्रवृत्ति, केवलं यथा स्वयमतस्करस्वभावोऽपि तस्करैः सह वर्त-
मानस्तस्कर इव दृश्यते, एवंमता अपि घातिनीभिः सह वित्तमा-
नास्तदोषा इव भवन्ति । यदाहुः श्रीशिवशर्मसूत्रिप्रवराः—“अवसे-
सा पयमाओ, अघाङ्ग्यादि पत्रियभागो” पत्रियभागु स्ति । माहृश्यं
घातिन्यं च प्रकृतीनां रसविशेषाद् विज्ञेयम् (ताश्च पञ्चसप्ततिस-
ख्याका अभिधीयन्ते, इत्यादि ‘कम्म’ शब्दे तृतीयभागे २६४
पत्रे प्रतिपादितम्)

अघाईरस—अघातिरस—पुं० । ज्ञानादिगुणस्य स्वकार्यसाधनं प्र-
त्यसामर्थ्याकारकं रसस्पर्शकसङ्गाने, पं० सं० ३ द्वा० ।

अघातिरसस्वरूपमाह—

जाण न विसओ घाङ्-त्तणम्मि ताणं पि सव्वघाईरसो ।

जायङ् घाङ्सगामे-ण चोरया वेव चोराणं ॥ ३६ ॥

यासां प्रकृतीनां घातिन्यमधिकृत्य न कोऽपि विषयो न किमपि
ज्ञानादिगुणं घातयतीत्यर्थः, तासामपि घातिसंकाशेन सर्वघा-
तिप्रकृतिसंपर्कतो जायते सर्वघातिरसः । अत्रैव निदर्शनमाह—
यथा स्वयमचौराणां सतां चौरसंपर्कतश्चौरता । पं० सं० ३ द्वा० ।

अधुणित (य)--अधुणित-त्रि० धुरैरविद्धे, वृ० १ उ० ।

अचं (चं) कारियभट्टा-अचङ्कारितभट्टा-स्त्री० धन्यभ्रेष्ठितां जट्टायां जार्यायामुत्पादिनायामुपायप्रवृत्त्यादतिक्रान्तन केनचि-
देवा चङ्कारिण्येति स्थनामथ्यातायां सुतायाम्, ग० २ अधि० अ-
मानफले अचंकारितभट्टादाहरणम् । यथा-खितिपतिद्वियं नगरं ।
जियस्सत् राधा धारिणी देवी । सुवृद्धी सचिध्या । तथ य नगरे धणो
नाम सेट्टी । तस्स जट्टा णाम भारिया । तस्स य ध्या जट्टा । सा य
माउपियभाउयाण य उवायलका । मायपितादि य सव्वपरजणं
जणति-पसा ण य केण वि किंचि चंकारेयव्व सि । ताहे
हांगेण से कयं णामं अचंकारियभट्ट सि । सा य अतीव रुचवती
बहुसु वणिक्कुलेसु यरिज्जति । धणो य सेट्टी भणइ-जो पयं ण चं-
कारिदति तस्सेसा दिज्जिदिति सि, एवं वरगे परिसेहति । अण-
याए सचिक्वेण वरिया । धणेण भणियं-जह ण किंचि वि अवराइं
चंकारिहिसि तो ते पयच्छामो । तेण य पमिसुयं । तस्स दिक्षा
भारिया । सो तं न चंकारेति । सो य अमचं रातीए जामे गए रा-
यकज्जाणि समणेउं आगच्छति । सा तं दिणे खिसति-सवेत्ताए
नागच्छति सि । ततो सवेत्ताए पतुमणत्तो । अणया एणया चि
ता जत्था-किमेसो मंती सवेत्ताए गच्छति ? । एणो अणणंदि कहिय-
एस्स जारियाए आणाज्जंणं करेति सि । अणया एणया मणिय-इमं
परिसं तारिमं च कज्जं सवेत्ताए तुमे ण गतव्वं । सो वस्सुयचू-
तो वि रायाणुवत्तीए त्तितां । सा य रुठा दारं बन्धेउं त्तिआ । अ-
मच्वञ्चो भागञ्चो । उम्सुगे दारमुग्घाडिदिति बहुजणियं वि जा-
हे ण उग्घाडंति, ताहे तेण चिर अत्थिऊण भणिया-तुमं ण चं-
च सामिणी होज्जामि सि । अहो ! मे आलो अंगीकञ्चो, ताहे सा
अहमात्तोहि सि भणिया दारमुग्घामिउं पिउघरं गया, सव्वालं-
कारायभूसिआ अंतरा चोरेहिं गहिया । तीसे सव्वालंकारे येसु
चोरेहिं सेणावतिस्स उवणीया । तेण सा भणिया-मम महिला
होहि सि । सो तं बध्नेण ण ज्जेज्जति । सा वि तं णच्छति । ताहे तेण वि
सा जट्टगवेज्जस्स इत्थं गिक्किया । तेण वि सा जणिया-मम ज-
ज्जा भवाहि सि । तं पि अणिच्छंती तेणां व रुमिएण भणिया-पा
णीयानो जलूगा गेहहि सि । सा अण्णाणं जण्णाणं मण्णं
जलमवगाहइ । एव जलूगाओ गिगहति । सा तं अण्णरूव कम्मं
करेति, ण य सीलभग इच्छति । सा तेण रुहिरसावण चिरुव-
लावसा जाया । इतो य तस्स भाया दूयकिञ्चेण तत्थागञ्चो । तेण
सा अण्णसरिसि सि काउं पुच्छिया । तीए कहियं । तेण दव्वेण
मायाविया । आणिया य वमणविरेयणेहिं पुण णवसरीरा जा-
या । अमच्वेण पच्छा णियघरमाणिया, सव्वसामिणी ठविया ।
ताहे कोहपुरस्सरस्स माणस्स दोसं दट्टुं अभिगहो गहियो ।
ण मए कोहो माणो वा कायव्वो । तस्स घरे सयसहस्सपागं
तेल्लमत्थि । तं च साहुणा वणसंगेहणत्थं ओसहं मगियं । तीये
दासवेडी आणत्ता-आणेहि सि । तीए आणंतीए सह तेल्लगं
भायणं भिम्भं । एवं तिम्भ भायणाणि भिम्भाणि, ण य सा रुठा ।
तिसु सयसहस्सेसु थिण्डेसु चउत्थवागए अण्णणा उट्टेऊण
विम्भं । जइ तीए कोहपुरस्सरो मेरुसरिसो माणो निज्जिओ ।
साहुणाहिं सुट्टुनरं णिहंतव्वो सि । ग० २ अधि० ।

अचंचल-अचञ्चल-त्रि० । वशीकृतेन्द्रिये, प्रथ० ६४ ब्रा० । 'चं-
चल' शब्दे प्रतिपादयिष्यमाणे चञ्चलविपर्यये अनुयोगभ्रम-
णार्हे, वृ० १ उ० ।

अचंरु-अचण्ड-त्रि० । न० त० । अतीवकोपे, तं० । निष्कार-

णप्रबलकोपरहिते, प्रथ० ४ आश्र० ब्रा० । स० । सौम्ये, "मा
अचंडालियं कासी" उत्त० १ अ० ।

अचकि (ण्)-अचक्रिन्-पुं० न चक्री । नञः पर्युवासवा-
चकत्वेन सहशप्राहकत्वात् सामान्यपार्थिवे, वृ० १ उ० ।

अचक्रिय-अचक्रित-त्रि० । अत्रासिते, " समुद्गंभीरसमा दु-
रासया, अचक्रिया कणइ दुष्पहंसया " उत्त० ११ अ० ।

अचक्व-ह्व-धा० चाक्षुषहाने, भ्यादि०, पर०, सक०, अ-
निद् । वाच० । " दृशो निअच्छपेच्छावयच्छावयञ्चञ्ज-
सचवदेकखो अक्वचक्खा " । ८।४।१८० । इत्यादिना सूत्रेणाच-
क्खादेशः । अचक्खाइ, पश्यति । प्रा० ।

अचक्वु-अचक्षुष-न० । न० त० । चक्षुर्वर्जशेषेन्द्रियचतुष्टये,
मनसि च । कर्म० १ कर्म० । जी० । उत्त० । न० व० । अचक्षुर्व-
र्जनवर्जितं, कर्म० ४ कर्म० ।

अचक्वुदंसाण-अचक्षुर्दर्शन-न० । अचक्षुषा अक्षुर्वर्जोन्द्रियच-
तुष्टयेन मनसा वा दर्शनं यत्तदचक्षुर्दर्शनम् । स्था० ६ ठा० ।
चक्षुर्वर्जशेषेन्द्रियमनोभिः स्वस्वविषयस्य सामान्यग्रहणस्वरूपं
दर्शनभेदे, पं० सं० १ ब्रा० । कर्म० । स्था० । (" दंसाण " शब्दे
वक्ष्यते सर्वम्)

अचक्वुदंसाणवराण-अचक्षुर्दर्शनावरण-न० । अचक्षुर्दर्शन-
स्यावरणम् । दर्शनावरणकर्मभेदे, स्था० ६ ठा० ।

अचक्वुफाम-अचक्षुःस्पर्श-पुं० । अन्धकारे, " पुरओ पवाए
पिदुओ हत्थिमययुहओ अचक्वुफासो मज्जे सरा खिवयं-
ति " ब्रा० १ अ० १४ अ० ।

अचक्खुय-अचक्षुष्क-त्रि० । अन्धे, " अचक्खुओधनेयारं, बुद्धि
अण्णेसए गिग " व्ज० १ उ० ।

अचक्खुविमय-अचक्षुर्विषय-पुं० । ६ त० । चक्षुर्गोचरे, " अ-
चक्खु विस्सओ जत्थ, पाणा दुष्पडिलेहया " अचक्षुर्विषयो यत्र
न चक्षुषो व्यापारो यत्रत्यर्थः । दर्श० ५ अ० ४ उ० ।

अचक्खुम-अचाक्षुष-त्रि० । चक्षुषाऽदृश्ये, प्रथ० १ आश्र० ब्रा० ।

अचक्खुस्स-अचक्षुष्य-त्रि० । रूपमनिष्टे, वृ० ३ उ० ।

अचयंत-अशक्नुवत्-त्रि० । असमर्थे, " चोदया भिक्खवरिया,
अचयंता जवित्तए " सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० ।

अचर-अचर-पुं० । न० त० । पृथिव्यादिषु स्थानरेषु, दर्श० ।
चलनशून्ये, त्रि० । ज्यातिषोक्तवृषसिंहवृश्चिककुम्भराशिसेकेषु
स्थिरराशिषु, वाच० ।

अचरग-अचरक-त्रि० । अनुपभोक्तुरि, " चारिचरकसंजीविन्य-
चरकचारणविधानतश्चरमे " पौ० ११ विव० ।

अचर (रि) म-अचरम-त्रि० । न० त० । प्राप्तिममध्ययसिनि,
तत्त्वबोपसिकं, तस्य चरमापेक्षाभावात् । यथानथाधिधान्य-
शरीरापेक्षया मध्यशरीरमचरमशरीरम् । प्रज्ञा० ६ पद० ।
(सर्वेषां चरमाचरमत्वं 'चरम' शब्दे दर्शयित्वा) चरमभि-
न्नेषु नारकादिषु धैमानिकपर्यन्तेषु जीवेषु, ते हि अचरमाः
येषां मध्यस्थे सम्यपि चरमो भवो न भविष्यति, न निर्वा-
त्यन्तीत्यर्थः । स्था० २ ठा० २ उ० । " दुविहा सव्वजीया प-
प्पत्ता-चरमा चेव अचरमा चेव " स्था० २ ठा० ४ उ० ।

अचरिमे दुविहे पस्यते । तं जहा-अणादि ए वा अप-
उजवसि ए, सादि ए वा अपउजवसि ए ।

अचरमो द्विविधः-अनाद्यपर्यवसितः साद्यपर्यवसितश्च ।
तत्राऽनाद्यपर्यवसितोऽभ्यः, साद्यपर्यवसितः सिद्धः ।
प्रश्ना० १६ पद ।

अचर (रि) मन्पणम-अचरमान्तप्रदेश-पुं० अचरम एव क-
स्याप्यपेक्षयाऽनन्तवर्तित्वाद्भेदे, प्रश्ना० १७ पद । ('चरम' शब्दे-
ऽचरमान्तप्रदेशत्वपृच्छा कारिष्यते) ।

अचर (रि) मममय-अचरमममय-पुं० चरमसमयादन्यस्मिन्
यावच्छेदेऽप्यस्याचरमसमये, नं० ।

अचर (रि) मावट-अचरमावट-चरमपुत्रलपरावर्तादर्थक
समये, अष्ट० १८ अष्ट० ।

अच (य) ल-अचल-त्रि० न० त० । निष्प्रकम्पे, "अयत्ने भव-
भरवाणं" कल्प० । "अणिहे अचले चले अवहिल्लस्से परिचव-
य" । न चलतीत्यचलः परीषहोपमर्गवार्तारतोऽपि । आचा० १ श्रु०
६ अ० ३ उ० । "अचले जे समादि ए" यद्यप्यसाविक्रितप्रदेशे स्वतः
शरीरमात्रेण चलति तथाप्यभ्युद्यतमरणाच्चलतीत्यचलः । आ-
चा० १ श्रु० ८ अ० ५ उ० । "अचले जगवं ! शिदजा" आचा० १ श्रु०
६ अ० ३ उ० । "अचले जह मंदरे गिरिवरे" अचलो निश्चलः परीष-
हादिभिः । प्रश्न० १ सव० द्वा० । "सिवमयलमरुमकचयमण-
तमवावाहमपुणराविस्ति सिद्धगणामधेयं गण संपत्ताणं"
अचलम, स्वाभाविकप्रायोगिकचलनक्रियाव्यपोहात् । जा० ३
प्रति० । स० । ल० भ० । औ० । स्पन्दनादिवर्जितत्वात् । प्रश्न०
४ सव० द्वा० । रा० ध० । दशार्हाणां षष्ठे दशार्हपुरुषे, अन्त० १ यर्ग ।
पूर्वजन्म मल्लिनाथजीवस्य महाबलनाम्नो बालवयस्ये, स च तेन
सह प्रव्रजितो विपुत्रे तपः कृत्वाऽनशनेन मृत्वा जयन्तविमानं
कपपभो देवानानि १० सागरोपमाणि स्थितिं परिपात्य च्युतः
प्रतिबुद्धो नामेकवाकुराजो जातः । मल्लिनाथेन च सह प्रव्रज्यां
गृहीत्वा सिद्धः । आ० १ श्रु० ८ अ० १ । ('मल्लि' शब्दं चैतद् विस्तरणं)
अवसर्पिण्यां प्रथमे बलदेवे, प्रव० १० ए द्वा० । आच० ।
स० । (स च प्रजापतेर्मद्रानाम्यां भार्यायां जातः, तस्य
भांगीनी मृगावती । तां तस्य पिता प्रजापतिश्चक्रे, इति
जायात्वेन कल्पयित्वा तस्यां त्रिधिष्टपनामानं दशमं वासुदेवं
जनयामास । अचलश्च माहिष्मर्ता नामपुरी सह मद्राऽऽस्यया
मात्रा गतः । इति 'वीर' शब्दे व्यङ्ग्येण दर्शयिष्यते) गृहं, दे०
ना० १ यर्ग । तद्वक्तव्यता समासन-

पुत्रो पयावतिस्म, जहा अयलो वि कुच्छिसंजुओ ।
गेरुपडिकरवमहणे, तिविहु अयलो चि दो वि जणा । ७१ ।
अयलं तिविहु दोन्न वि, संगामे आमि दोवि रायाणं ।
हंतूण सव्वदाहि ण, दाहिणजरहं अइजणं ति ॥ ७२ ॥
उत्पण्णरयणविहवा, कोमिसिलाण वडं तुझेऊणं ।
अरुजरहाहिसेयं, अह अयल तिविहुणो पत्ता ॥ ७३ ॥
चकं मुदरिसणं मे, संत्तो वि य एव पंचजत्तनामो चि ।
नंदयनामो आमी, त्रिमुणियमंमिनो आमी ॥ ७४ ॥
मात्ता य वेजयंती, विचित्तरयणावमोहियारंजा ।
सारिक्खा जा जणियं, घणसमए इंदरायस्स ॥ ७५ ॥

सत्तुजणस्स जयकरं, जावं दवियारिजीवउच्छावं ।
जीवानिग्घोसेणं, सत्तु महसा पणइ जस्स ॥ ७७ ॥
कोस्तुभमणी य दिव्वो, वच्छत्थल्लजूसणो तिविहुस्स ।
लच्छीए परिगहिओ, रयणुत्तमसारसंगहिओ ॥ ७८ ॥
अमरपरिगहियाई, संत वि रयणाइ अह तिविहुस्स ।
अमरेसु जूसणेसु य, एयाई अजिअपुव्वाई ॥ ७९ ॥
वहइ हत्ती वि हलं जो, पणयजिभं व तिकरवइरवउं ।
पवरं समरमहाभरु-विहत्तकित्तीण जीवहरं ॥ ८० ॥
साणंदं वा णंदिय, आसं पि य सत्तुमुक्कसययदलं ।
मुसल्लं से ने महपुर-जंजणकुसलं बइसरं ॥ ८१ ॥
सव्वो उ पंचमादं, कुममासवलोल्लप्पयं विउलं ।
माणिकुंरुदं च वामं, कुबेरघरआमगरामं ॥ ८२ ॥
अचलस्स वि अमरपरि-गहाई एयाई पवररयणाई ।
सत्तूणं अजियाई, समरगुणपहाणमेयाई ॥ ८३ ॥
वड्ढमउडाण निच्चं, रज्जधुरवहणधोरवसत्ताणं ।
जोऽनरिंदाजाणं, सोलसरतीसहस्साई ॥ ८४ ॥
वायाल्लसिं लक्खा, दयाण रहगयवराण पडिपुत्ता ।
अड्ढयदेवमहुस्सा, आभज्जगा सव्वकज्जेसु ॥ ८५ ॥
अड्ढयाल्लाकोदीओ, पाइक्कमयाण रणमत्तयाणं ।
सोल्लसहस्सा उ तहा, सजणवयाणं पुरवराणं ॥ ८६ ॥
पण्णासं विज्जाहर-नगराण सजणवयाई रम्माणं ।
पव्वंतराल्लवासी, नेगो य फणग्गभग्गउओ ॥ ८७ ॥
नेगाई सहस्साई, गामागरनगरपट्टणादीणं ।
वेयहुदाहिणण उ, पुव्वावरअंतरावियाणं ॥ ८८ ॥
उरियानुमाणमहणं, अबसे वसमाणइतु नरवइणो ।
दाहिणभरहं सयलं, भुंजति तिल्लण पडिक्कवा ॥ ८९ ॥
सोलमसाहस्सीतो नरवइतणयाण रुक्कल्लियाणं ।
तवेइ य चिय जणवइ-कल्लाणीतो तिविहुस्स ॥ ९० ॥
इय वत्तोमसहस्सा, चारुपत्तीण ता तिविहुस्स ।
धारिणिपामोक्खाण य, अट्ठमहस्साइ अयलस्स ॥ ९१ ॥
ऊसियमगरवयाणं, विदिण्णवरत्तवाडवियाणं ।
सोलसगणियसहस्सा, वसंतमेणपहाणाणं ॥ ९२ ॥
एवं तु मए जणियं, अयल्लतिविह्वाण दोएहवि जणाणांति० ।

"अयले बलदेवे, असीहं घणुइ उहुं उच्छेत्तं होत्था" स० ८
सम० । मनोहरीपुत्रे, (स चापरविदेहे शशिलावतीविजये
धीतशकायां नगर्ख्या जितशत्रोः राज्ञो मनोहरीभार्यायामुत्पन्नो
बलदेवो जातः । पितर्य्युपरते मातरि प्रव्रज्यां गृहीत्वा मृतायां
ज्ञानेन कल्पे देवत्वेनोपपन्नायामदृष्टीं गत्वा सांख्य विभी-
षणनाम्नि आतरि मृते तत्रैवागत्य तदरूपं विकुर्व्य देवक-
पया मात्रा मिलित उरुध्यानित्यां मनुजर्हिं ज्ञात्वा परलोकहितं
कुर्विति । ततः प्रव्रजितो मृत्वा ललिताङ्गको देवो जात इति,
एतत्सर्वं व्यासेनाऽऽमनोऽष्टजवसम्बन्धं प्राकपयत् अर्थात्,

इति 'वसन' शब्दे ङि० भा० ११३३ पृष्ठे वक्ष्यति) आ० ऋ० १
अ० । आ० म० प्र० । निर्जयपुराधीश्वरस्य रामचन्द्रस्य सामन्ते,
स च स्वगवेधितकपटयोगिनो बधं दृष्ट्वा संवेगमापद्य प्रव्रजितो
मुनीश्वरो जातः । तच्चरितं वैवम्—

भयरदिए निभयपुर-स्मि पुञ्जणविहियगरुयहरिस्सो वि ।
रायासि रामचन्द्रो, सलक्खणो रामचन्द्रु व्व ॥ १ ॥
तस्स गुरुगउरवपयं, अयल्लो नामेण अत्थि सामन्तो ।
नयसल्लसोयसोदी-रयाइगुणरयगुणयणनिही ॥ २ ॥
कइया वि सो नरिंदो, सभागओ जुरिस्सारपरिवारो ।
दक्खज्जरसुइयाए, गिराइ पउरोहि इय जणिओ ॥ ३ ॥
देव ! न दीसइ चोगो, न य खसो न वि य चरुसंसारो ।
केण वि तह वि मुसिज्जइ, अदिठरुवेण पुरमेयं ॥ ४ ॥
तं सोउं कुविणं, भणियं रत्ता अहो सुहउसंघा ! ।
किं को वि तकरं तं, निग्गहिउं मे समन्थु ति ? ॥ ५ ॥
जो किं पि न विंति मत्ता, ता अयल्लो आह देव ! मद देसु ।
आएस नणु कित्तिय—मिस्सं एस्सो वराओ ति ॥ ६ ॥
रत्ता सहउयतंबो—ल्लदाणपुव्वं पयंपिओ स इमं ।
तह कुणसु नइ ! सिग्गं, जह ल्लभइ तक्करो एस्सो ॥ ७ ॥
जइ पक्खंतो चारं, न लहेमि अहं विसामि तो जलणं ।
इय काउ पक्खं सो, विणिग्गओ रायनवणाओ ॥ ८ ॥
परिजमिओ पुरमज्जे, सिग्गामगतिगचवक्कमाइसु ।
लक्षो न को वि चोरो, नीहरिओ तथणु नयराओ ॥ ९ ॥
करकलियखमादंडो, निविडीकयपरियगे वदपइओ ।
सो रयणिपढमपहर, पत्तो कुंडाभिहमसाणे ॥ १० ॥
तत्थ अइककुयक्कल-मरुंतघयमकुंडुअदुण्णिच्छे ।
भल्लुकक्कक्कपरिक्क-पिक्कपिक्कारवे व रुहं ॥ ११ ॥
एगत्थ काउवेया-वज्जावसंजणियकिक्ककिहारावे ।
अअत्थ मुक्कपुट्ट-ट्टासपरिजमियभुयउत्ते ॥ १२ ॥
जा अखुदिओ अयलो, अयलो इव जाइ किं पि नृभागं !
ता साहगगइणपरं, पिलायमेगं स पिच्छे ॥ १३ ॥
तं पइ भणइ मदायस ! माहगपुरिसं इणसि किं पयं ? ।
आह पिसाओ इमिणा, पमाइओ हं विणं सत्त ॥ १४ ॥
संपइ अइडुहिणं, मए इमो मग्गिओ मडामंसं ।
न तरइ दावं खुडो, ता एयं लहु इणुस्सामि ॥ १५ ॥
परववयारपइणो, अयलो पक्काह मुंच नरमेयं ।
तुह देमि मडामंसं, अइमियं मन्नइ पिसाओ वि ॥ १६ ॥
तो नुरियाए छित्तुं, नियमंसं स तस्स वियरेइ ।
असइ पिसाओ वि अहो !, अभुत्तपुव्वं ति जंपतो ॥ १७ ॥
उक्किस्सिठण जह जह, अयलो से देइ मंसल्लमाइं ।
तह तह दिव्वोसविंविहि-कयं व्व वुडिं ब्रुहा जाइ ॥ १८ ॥
नीसेलमंसवियलं, निए वि सयलं कलेवरं अयलो ।
अह जीवियनिरंविक्खो, सीसं पि हु छित्तुमारओ ॥ १९ ॥
घरिठण पिसापणं, दाहिणइत्थेण सत्ततुठेण ।
भणिओ सो अल्लमेण-ण साहसेणं वरेसु वरं ॥ २० ॥
अयलो भणोइ साहग-इठ्ठं पकरेसु जइसि तुट्टो मे ।
एवं कयं चिय मए, मग्गसु अअ पि आह सुरो ॥ २१ ॥
अयलो जंपइ तुज्ज वि, किं सीसइ अमरमुणियकज्जस्स ।
नावं ओहिबलेणं, तं कज्जं आह इय अमरो ॥ २२ ॥
तं अयल ! गच्छ सगिदे, वासत्थो होसु मुंचसु विसायं ।
एस्सो चोरपबंओ, गोले सयलो फुमो होही ॥ २३ ॥

इय भणिय गओ अमरो, अयलो वि विसिछदेहवावओ ।
निययावासे पत्तो, निठिचत्तो लहइ निहं च ॥ २४ ॥
ववगयनिहो अयलो, पए पिसापण पन्नणिओ नइ ! ।
तं तत्तारवुत्तंतं, निस्सुणसु सो आह कहसु फुमं ॥ २५ ॥
पयस्स पुरस्स बहि पुव्वादेसावासमे वसइ जोगी ।
पव्ववओ से सिठो, कविलक्खो चेरओ अत्थि ॥ २६ ॥
तेण हरेइ नयरे, सो सारं रमइ निजि जहिच्छाए ।
काठण जोगिरुयं, दिवसें पुण कहइ धम्मकहं ॥ २७ ॥
तस्सासमज्जमिहरे, छिछइ अवहारयिद्वयसंवांसं ।
मा काहिसि इह संसय-मिय भणिय तिरोहिओ देसो ॥ २८ ॥
अह काउ गोसकिक्खं, अयलो कइवयजणाणुगो पत्तो ।
सुरकहियवासमे त-त्थ तेण विटो कवरजोगी ॥ २९ ॥
ठाठण य तत्थ ल्लणं, अयलो पत्तो मरिदपयमूलं ।
निवपुटो पगंते, कइइ तं चोरवुत्तंतं ॥ ३० ॥
को इत्थ पक्कओ इय, नग्गरपुट्टो पयंपए अयलो ।
तस्सासमज्जमिगिह-स्मि मोसजायं सयलमग्गि ॥ ३१ ॥
तो सिरवियणाभिसवस्स-विस्सज्जियासंस्सपरियणो राया ।
सुत्तो तथणु जणेणं, गव्वेज्जा विविहउवयाया ॥ ३२ ॥
जाओ न य को वि गुणो, आइया मंतवाइयमुहजणा ।
ते वि अकयपरियाया, गया विलक्खता सठाणसु ॥ ३३ ॥
तां सुविमभमणेण व, सो जोगी बाहराविओ रत्ता ।
संभासिउमारज्जा, सायरदिक्खामणो य तयं ॥ ३४ ॥
पुरिसे य पेसिऊणं, खणाविओ तस्स आसमो जत्ति ।
निमायमस्सेसमोसं, आणीयं रायजघणास्मि ॥ ३५ ॥
आहुओ नव्वेत्तं, मदायणो दंसियं तयं मोसं ।
उवलक्खिठण जं ज-स्स आभि तं तस्स उवणीयं ॥ ३६ ॥
अह वुत्तो सो जोगी, रे रे पासंमियाहम ! अणज्ज ! ।
को एस्सो वुत्तंतो, सो मीओ जंपइ न किं पि ॥ ३७ ॥
चेमो दुरीदुओ, सिच्छज्जमि डुज्जणु व्व लहुं ।
सुबहुं विडंविडं सो, जोगी माराविओ रत्ता ॥ ३८ ॥
इय दट्ट तस्स मरणं, अयलो चित्तेइ पुरियवेरग्गो ।
हा ! कह जीवा भणसव-विमोदिया जंति इह निहणं ॥ ३९ ॥
धणल्लोजेणं जीवो, हणेइ जीव सया मुसं वहइ ।
पियपुत्तमित्तमुकल-त्तपमुहल्लोयं पि ववेइ ॥ ४० ॥
इह लोइयतुच्छपओ-यत्थत्थमित्थं अकिच्छलक्खं पि ।
काउं कल्ल जीवो, न य पिच्छइ तक्कं दुक्खं ॥ ४१ ॥
अइगइयलोहमुग्गर-पहारभरगादविहुरियसरीरा ।
हा ! किह णु डुग्गाडुग्गाइ अवरे निवमंतिमे जीवा ? ॥ ४२ ॥
ता सयल्लोइसंखोह-निविस्सरधोरणीक्खलणदक्खं ।
कवयं पिब पव्वज्जं, संपइ गिणहामि वदसत्तो ॥ ४३ ॥
इय जा अचल्लो अच्चलिय-संवेगजरो विंविंतेय चिंत्तं ।
ता तत्थ समोसरिओ, सूरी गुणसुंदरो नाम ॥ ४४ ॥
सुत्ता गुरुणो तक्खण, स भागमो आगओ गुरुसगासे ।
पणमियतण्यपउमं, आसीणो उच्चियदेसमि ॥ ४५ ॥
तथणु जवपरमानिव्वेय-कारिणी लोहमोइनिमहिणी ।
विस्सयाणुरागपायव-करिणी संवेयसंजणणी ॥ ४६ ॥
संसारसमुत्थसमत्थ-वत्थुविगुणत्तपयरुणपहाणा ।
सुइसुइकरेहि वयणे-हि देसणा सूरीणा विहिया ॥ ४७ ॥
तं सोउं पम्भुओ, अयलो पुच्छे वि कह वि मरनाइं ।
गुरुणो तस्स समीवे, संबिणो गियहए विक्खं ॥ ४८ ॥

परिवर्तयिष्येति सक्थो, गुरुणा सह विहरणं मदीवद्वय ।
 अरहंते अरिहंते, आराहं सम्ममरुहंते ॥ ४९ ॥
 पवयणवच्छपरो, जायइ सिक्के सया सुहसमिद्धे ।
 सिक्कफलतरुणा गुरुणा, सेवइ वंसलविणयजुतो ॥ ५० ॥
 सुयवयपज्जायधरे, धरे सुवहस्सुए तवस्सी य ।
 जह उच्चियं आराहइ, अजिक्कनालोषभोगपरो ॥ ५१ ॥
 सत्तव्वपसु आव-स्सपसु परिहरइ दूरमद्वयारे ।
 अपुव्वनाणमाहणं, सुयभानिपरायणो कुणइ ॥ ५२ ॥
 तयसा निक्काइयाणं, कम्माण खउ ति कुणइ गरुतव ।
 खणलवजाणवत्तो, मुणीण भत्ताइ वियरेइ ॥ ५३ ॥
 पक्किममास्स मयस्स व, नास्स चरणं सुखं अगुणणाए ।
 न दु वेयाधच्चियं, सुहादयं नासए कम्मं ॥ ५४ ॥
 इय चित्तो वेया-वच्च पकुणइ अतिप्पमाणमणो ।
 पवयणपजावणपरो, कुणइ समाहि च संघस्स ॥ ५५ ॥
 पवमणुत्तरदंसण-नाणचरित्ते अतिप्पमाणस्स ।
 उभगतवकारिणां सु-ज्जमाणसुपसत्थलेस्स ॥ ५६ ॥
 अज्जियतिग्घकरना-मकम्मणां तस्स अचलसाहुस्स ।
 सव्वासहिपमुहाओ, जायाओ विविहलसीओ ॥ ५७ ॥
 इतो निमयपुरे रा-मचंदरुणो विसिद्धिज्जोहि ।
 पयडिज्जंतो वि स व-हुभेसज्जो सहपओगेसु ॥ ५८ ॥
 बहुमंतंतवाइ-हि कारमाणसु अवि सुकिरियासु ।
 रोगेण मरंति करी-तो आद-नो निवो जाओ ॥ ५९ ॥
 अह गुरुणा शुन्नाओ, अचलमुणी तन्थ आगओ तइया ।
 पत्तो निवो मुणि तं, नमिय निसन्ना उच्चियवेस्से ॥ ६० ॥
 मुणिणा वि निवइजुओ, रुइमणपुल्लमुलपरिकलिओ ।
 पंचाणुव्वयखंधो, तिगुणव्वयगरुयसाहीयो ॥ ६१ ॥
 सिक्खावयपकिंसाहो, निम्मलबहुनियमकुसुमसंकिनो ।
 सुरमणुयसमिक्किफलो, कहिआ गिहिधम्मकप्पतक ॥ ६२ ॥
 इय सोउ निवो जंपइ, पइ ! धम्ममिमं समीहिमा काउं ।
 किं तु अकाउं सिधुर-संदोइ वट्ट मरमाण ॥ ६३ ॥
 न गिइ न बौइ न जणे, न काणं न य दिणे न रयणीए ।
 मइ संपइ संपज्जइ, रई मणां पि मुणिपवरा ! ॥ ६४ ॥
 तो कहसु किं पि जणे, सुत्थमणो हं करंमि धम्ममिमं ।
 इय गन्ता पुणरुत्तं, वुत्तो वि ह सुमुणिसदलो ॥ ६५ ॥
 माधज्जकज्जवज्जा, सन्नाणो वि ह न किं पि जा भणइ ।
 ता मुणिसमावठियखे-यरेण एव निवो वुत्तो ॥ ६६ ॥
 बहुलद्धिमिमिद्धिसम-जियस्स पयस्स समणसीहस्स ।
 पयरेणहिं संफुत्ति-य कुणसु सज्जं करिसमूहं ॥ ६७ ॥
 तं सुणिय निवो तुट्ठो, मुणिपयसंफुत्तियरेणुनियरेण ।
 करिनियरं सव्वं पि ह, आमारिमावेइ तिक्खुत्तो ॥ ६८ ॥
 विसमिव पीऊसहयं, तमं व दिवसयराकरणपडिठइ ।
 वेगेण रोगजायं, तं नट्टं कुंजरकुलाओ ॥ ६९ ॥
 तं पिच्छि वि अचलुरिय, अणंतहरिसो इमं भणइ राया ।
 भयवं ! वारणवाही, केण निमित्तेण संजाओ ? ॥ ७० ॥
 मुणिणा भणियं नरवर ! जो जोइ घाइओ तथा तुमए ।
 मरिउं अकामनिज्जर-वसेण सो रक्खसो जाओ ॥ ७१ ॥
 सरिऊण पुव्ववहरं, स तुह सरीरम्मि अप्पभवमाणो ।
 एयं पि होउ दुक्खं, ति कासि वंतीण रोगभरं ॥ ७२ ॥
 मह चरणरेणुपुट्ठा, संपइ ते वाहिणो समुवसंता ।
 सो रक्खसो पणट्ठो, सज्जं जाय करिकुडंबं ॥ ७३ ॥
 मुणिमाहप्पमणुपं, वट्ठणं गहियसुद्धगिहिधम्मो ।

तुट्ठो राया पवयण-पभावगो सावओ जाओ ॥ ७४ ॥
 अयलो वि अतिप्यंतो, चरणाइसु काउ अणसणं सुमणो ।
 सोहम्मे उववओ, तत्तो य वुओ विवेहम्मि ॥ ७५ ॥
 कच्छाविजप, सिरिजय-पुरीहरओ पुरंवरजसस्स ।
 देवी सुदंसणाए, चउदसवगसुमिणकयसूओ ॥ ७६ ॥
 गम्मे पाउभूओ, समुच्चियसमए य जम्ममणुपत्तो ।
 अहिसित्तो स सुरासुर-यग्गेण सुमेरुसिहरम्मि ॥ ७७ ॥
 कयजयमित्तभिहाणो, उच्चिय समयम्मि पव्वइउकामो ।
 लोगतियतियसेहिं, सविसेसवुट्ठिउच्छाहो ॥ ७८ ॥
 लोगाणं संवच्छुर-मच्छिन्नाविद्विधवसंभारो ।
 चउसट्ठिसुरेसरविहिय-गरुयानिक्खमणवरमहिमा ॥ ७९ ॥
 तिजयं एगजयं पि व, एगत्थागयसुरासुरनरेहिं ।
 कुणमाणो पडिबओ, निस्सामभं ससामभं ॥ ८० ॥
 तो सुक्कभाणानल-समूलनिहइघाइकम्मवुओ ।
 उप्पन्नकेवलालोय-लोइयासेसतइल्लो ॥ ८१ ॥
 सीहासणोवविओ, सिरउवरि धारिय सेयकुत्ततिगो ।
 नियदेहदुवालसगुण-महल्लकंकिक्किजयसोहो ॥ ८२ ॥
 चाभियसियवरचमरो, पुरओ पक्खित्तकुसुमवरपयरो ।
 निज्जियादिणयरमंरुत्त-भामंरुत्तखंभियतमोहो ॥ ८३ ॥
 सुरपहयट्ठुट्ठिस्सर-पयनियदुज्जेयभाविरउच्चिजओ ।
 सव्वसजासाणुगदि-व्वयाणिहयतिजयसंदेहो ॥ ८४ ॥
 पायनियसुगइमणो, पक्किओइयभूरिजावभविजणो ।
 विहरित्ता चिरकाल, अणंतसुहसंपयं पत्तो ॥ ८५ ॥

अजितशासनवर्तनीमवनीरदस्य

भुवेति वृत्तमचलस्य मुनीश्वरस्य ।

सज्जानदर्शनतपश्चरणादिकेषु

अद्वयमनुमनसां मुनयो विधत्त ॥ ८६ ॥ ४० २० ॥

अच (य) लोहाण-अचलस्थान-न०। अचलो निष्प्रकम्पः परमा-
 श्वादिर्भवति, तस्य स्थानमचलस्थानम् । निरजः काले, अचलं च
 तत्स्थानं चावस्थानमचलस्थानमिति व्युत्पत्तयो । निरजः कालश्च
 परमाश्वादीनामयम-“ परमाणुपामाले णं जंतं ! (णरेण काल-
 ओ केव चिरे होइ ?। गोयमा ! जहमेणं एकं समयं उक्कोसणं
 अस्सेज्जं कालं असंखेज्जाओ वसप्पिणी ओस्सप्पिणीतो ” ॥ ४०
 १ उ० । नि० ४० । अचलस्थानं तु चतुर्था, मादिसपर्यवसानभे-
 दात् । तथा-सादिसपर्यवसानं परमावदेर्द्वयस्यैकप्रदेशा-
 दावस्थानं जघन्यत एकं समयमुत्पद्यतश्चासंख्येयकालमिति;
 साधपर्यवसानं सिद्धानां भाविष्यदकारूपम्, अनादिसपर्यवसा-
 नमतीताद्वारूपस्य शैलेयवस्थान्यसमये कार्मेणतैजसशरी-
 रज्यत्वानां चेति; अनाद्यपर्यवसानं धर्माधर्माकाशानामिति ।
 आचा० १ श्रु० २ अ० १ उ० ।

अच (य) लोपुर-अचलपुर-न०। आजीरदेशास्तर्गते ब्रह्मदी-
 पासन्ते पुरजदे, कल्प० । (‘बभदीधिया’ शब्दे कथा चास्य)
 “अयलपुरा शिक्खंत, कालियसुयआणुआंगिए धीरे ” । न० ।

अच (य) लोनाया-अचलप्राता-पुं०। श्रीमहावीरस्य नव-
 मे गणधरे, विश० । आ० म० द्वि० । कल्प० । (तस्य पुरादिकं
 ‘गणहर’ शब्दे बह्यते)

अच (य) ला-अचला-स्त्री०। शक्रस्य देवेन्द्रस्य सप्तम्यामप्रदि-
 ध्याम, का० २ श्रु० । (तत्कथा प्र० जा० १७३ पृष्ठे ‘अगमहिस्ती’ शब्दे)

अच (य) लिय-अचलित-न०। वसं शरीरं वा न चलितं

कृतं यत्र तदचक्षितम् । अग्रमादप्रत्युपेक्षणभेदे, स्था० ६ ठा० ।
ध० । ओघ० । अत्र चतुर्भङ्गी यथा—“वर्धं अचक्षिपं अप्पाणं
अचक्षिपं; तथा वर्धं अक्षिपं अप्पाणं अचक्षिपं; तथा वर्धं
अक्षिपं अप्पाणं अक्षिपं; तथा वर्धं अचक्षिपं अप्पाणं अक्षिपं ।
एतत् पदमो भंगो सुको” । ६ त० । अनारब्धचक्षनाक्रिये, त्रि० । “अ-
चक्षिपभावो पवतो य” । प० ब० ४ द्वा० । नि० चू० ।

अचवचव-अचवचव-त्रि० । अचवचवेति शब्दरहिते, प्रश्न० १
सं० ६० । “असुरसुरं अचवचवं आहारमाहारे” । प्र० ७
श० १ उ० ।

अचवल-अचवल-त्रि० । त० त० । स्थिरस्वभावे, व्य० ३ उ० ।
“गतिगणनासभावा-दिपहिण वि कुणति चंचलत्वं तु । गणं
गणिताणु भवे, अचवलसो सो उमुणयव्यो” पं० भा० । पं० चू० ।
अचवलत्वं चतुर्थी जघति-गत्याऽचवलः १, स्थित्याऽचवलः
२, भाषयाऽचवलः ३, भावनाऽचवलः ४ । गत्याऽचवलः शीघ्रचा-
री न भवति १ । स्थित्याऽचवलस्तित्थिनापि शरीरहस्तपादा-
दिकमचाक्षयन् स्थिरस्तिष्ठति २ । भाषयाऽचवलोऽस्त्यादि-
भाषी न स्यात् ३ । भावनाऽचवलः सुप्तेऽप्येवमागतोऽस्मात्
सत्येवाऽप्रेतनं गृह्णाति ४ । (एवंभूतः शिष्यः) “जीया-
वित्तिं अचवले, अमाहि अकतूहले” उत्त० १० अ० ।
कायिकादिचापल्यरहिते, प्रश्न० ४ आश्न० द्वा० । “अतुरि-
यमचवलमसंजते मुहपोत्तियं पडिलेहे” अचवलं मान-
सचापल्यरहितम् । म० १ श० ५ उ० । “अतिणिणे अचवले, अ-
पभासी मियासणे” अचवलं भवेत् सर्वत्र स्थिर इत्यर्थः ।
दश० ८ अ० । विशेषः । रा० । ‘अचवलाए’ गत्या कायचा-
पल्यवर्जितया । कल्प० । “अचवला” अचवलं मनो-
वाक्कायसैव्यात् । स० ।

अचाइय-अशक्त-त्रि० । असमर्थे, सूत्र० १ अ० १३ अ० ।
“अहा वियापोतमपत्तजातं, सावासगा एविउं मयमाणं । त-
मचाइयं तरुणमपत्तजातं दंकाइ अव्वत्तगमं हरेजा” ॥१४॥
सूत्र० १ अ० १४ अ० ।

अचाएत-अशक्तवत्-त्रि० । असमर्थे, “अवावाध अचाएतो ने-
च्छइ अप्पचेतए एए” व्य० ३ उ० । सूत्र० ।

अचाग-अत्याग-पुं० । त्यागपरिहारे, ध० २ अधि० ।

अचारुया-अचारुता-स्त्री० । असुन्दरत्वे, “बुधविश्वेयं त्वचारु-
तया” षो० १ वि० ।

अचालणिज्ज-अचालनीय-त्रि० । सैव्यादभ्रंशनीये, “अभि-
गयजीवाजीवा, अचालणिज्जाउ पवयणाओ” दर्श० ।

अचित-अचिन्त्य-त्रि० । चिन्तयितुमनुमापकहेत्वभावेन तर्क-
यितुमशक्ये, शक्यार्थे कर्मणि एतत् । न० त० । वाच० । अनि-
र्वचनीये, द्वा० १६ द्वा० ।

अचित्तगुणसमुदय-अचिन्त्यगुणसमुदय-न० । अचिन्त्यो गुण-
समुदयो ज्ञानादिसमुदयो यस्य तदचिन्त्यगुणसमुदयम् । पर-
तत्त्वे, “तनुकरणादिविरहितं, तच्चाचिन्त्यगुणसमुदयं सूक्ष्मम्”
षो० १५ वि० ।

अचित्तचितामणि-अचिन्त्यचिन्तामणि-पुं० । चिन्ताऽतिक्रान्ताऽ-
पवर्गविधायकत्वेन चिन्तामणिरत्नकल्पे तीर्थकरे, पं० सू० ३ सू० ।

अचित्तण-अचिन्तन-न० । न० त० चिन्तनाभावे, यत्कदाचिद्

रूपादिकं दृष्टं तस्य चेतसि न स्मरणमपरिभाषनमित्यर्थः ।
“अचित्तणं चैव अकित्तणं च” उत्त० ३२ अ० ।

अचित्तसत्ति-अचिन्त्यशक्ति-स्त्री० । अनिर्वचनीयस्ववीर्योक्षा-
से, “अचिन्त्यशक्तियोगेन, चतुर्थो यम उच्यते” द्वा० १६ द्वा० ।
अचिट्ट-अचेष्ट-त्रि० । अविद्यमानचेष्टे, आव० ३ अ० ।

अचित्त-अचित्त-त्रि० । न विद्यते चित्तमस्मिन्नित्यचित्तमचेत-
नम् । जीवरहिते, आच्चा० १ अ० १ अ० ८ उ० । आव० ।
अनु० । नि० चू० । सूत्र० । सचित्ताचित्तमिभ्रव्यक्तिः-
प्रायः सर्वाणि धान्यानि । धानकजीराऽजमकधिरहाली-
सुआरार्द्धसखसप्रभृतिस्वर्कणाः सर्वाणि फलपत्राणि
लवणखारीक्षारकः रक्तसैन्धवसुखलादिरुक्त्रिमः क्षारा मृत्-
खटीवर्णिकादि आर्द्रदन्तकाष्ठादि च व्यवहारे सचित्ता-
नि । जले निक्षेदिताश्चणकगोधूमादिकणाश्चणकमुद्गादिदाल-
यश्च क्षिप्त्वा अपि कचिन्नास्त्रकासंभवाग्निमथाः, तथा पूर्वं लव-
णादिप्रदानं चाष्पादिप्रदानं बालूकादिकेपं वा विना सेकिता-
श्चणका गोधूमयुग्धयर्वादिधानाः क्षारादिप्रदानं विना लोलि-
ततिला ओलकउंबिकाः पृथुकसेकितफलकाः पर्यटकादयो
मरिचरजिकाबघारादिमात्रसंस्कृतचिर्मटिकादीनि सचित्ता-
न्तर्बीजानि सर्वपक्फलानि च मिश्राणि । यदिने तिलकुट्टिः
कृता तद्दिने मिश्रा, मध्येऽन्नसेटिकादिक्षेपे तु मुहुर्त्सादनुप्रासु-
का, दक्षिणमालवादी प्रभूततरगुडक्षेपेण तद्दिनेऽपि तस्याः प्रा-
सुकत्वव्यवहारः । वृक्षात्तत्कालगृहीतं गुंदात्ताद्याल्यादि, ता-
त्कालिको नालिकेरनिम्बकनिम्बाभेदवादीनां रसस्तात्कालिकं
तिलादितैलं, तत्कालभग्नं निर्बीजीकृतं नालिकेरशुष्काटकपूर्णा-
फलानि, निर्बीजीकृतानि पक्फलानि, गाढमर्दितं निष्कणं जी-
रकाजमकादि च मुहुर्त्ने यावन्मिश्राणि, मुहुर्त्नादूर्ध्वं तु प्रासुका-
नीति व्यवहृतेः । अन्यदपि प्रबलाम्रियोगे विना यत्प्रासुकी-
कृतं स्यात्तन्मुहुर्त्तावधि मिश्रं, तदनु प्रासुकं व्यवह्रियते । यथा
प्रासुकं नीरादि, तथा कच्चफलानि, कच्चधान्यानि, गाढं मर्दि-
तमपि लवणादि च प्रायोऽन्यादिप्रबलशस्त्रं विना न प्रासुका-
नि । योजनशतात्परत आगतानि हरतिक्कीखारिकीकिंसि-
सिद्राक्षाज्जूरमरीचपिप्पलीजातिफलवदामवायमाक्षोटकन-
मिजापिस्ताचिणीकबायस्फटिकानुकारिसैन्धवादिमिस्तार्जिका-
विमूलवणादिः कृत्रिमः क्षारः कुम्भकारादिपरिकर्मितमृदादि-
कम्, एलालयज्जाविश्रीशुष्कमुस्ताकोदुणादिपक्कदलीफ-
लान्युत्कलितशुष्काटकपूर्णादीनि च प्रासुकानीति व्यवहारो
दृश्यते । उक्तमपि श्रीकल्पे—

जोअणसयं तु गंतुं, अणद्वारेणं तु भंरुमंकी ।

वायागणिधूमेण य, विष्टत्थं होइ लोणाई ॥ १ ॥

लवणादिकं तु स्वस्थानाद् गच्छन् प्रत्यहं बहुबहुनरादिक-
मेण विध्वंस्यमानं योजनशतात्परतो गत्वा सर्वथैव विध्वंस्य-
चित्तं भवति । शस्त्राभावे योजनशतगमनमात्रेणैव कथमचित् ।
प्रवतीत्याह—अनाहारेण यदुत्पत्तिदेशादिकं साधारणं तत्
ततो व्यवस्थितं सोपष्टम्भकाहारविच्छेदाद् विध्वंस्यते । तच्च ल-
वणादिकं भाण्डसंक्रा-या पूर्वस्मात् ५ राजनादपरभाजनेषु ।
यद्वा । पूर्वस्या भाण्डशालाया अपरस्यां भाण्डशालायां संक्र-
म्यमाणं विध्वंस्यते तथा खातेन वा अग्निना वा महानसादौ
धूमेन वा लवणादिकं विध्वस्तं जघति ‘लोणाई’ इति । अत्रादि-
शब्दादमी द्रष्टव्याः—

हरियालमणोसिलपि-पद्मी अ खजूर मुदिआ अजया ।

आइमणाइआ, ते बिहु एमेव नायव्या ॥ २ ॥

हरितालं मनःशिशो पिप्पली च खजूर एते प्रसिद्धाः, मृद्वी-
का डाका, अमया हरीतकी, एतेऽप्येवमेव लवणमिव योजनश-
तगमनादिभिः कारणीयस्तीभवन्तो ज्ञातव्याः । परमेकेश्वा-
चीर्णा अपरेऽनाचीर्णाः । तत्र पिप्पलीहरीतकीप्रभृतय आचीर्णा
इति गृह्यन्ते । खजूरमृद्वीकादयः पुनरनाचीर्णा इति न गृह्यन्ते । २४

अथ सर्वेषां सामान्येन परिणमनकारणमाह-

आरुहणो ओरुहणे, सिमिअण गोणाणं च गाउम्हा ।

भोमाहारच्छेए, उवकमेणं च परिणामो ॥ ३ ॥

शकटादिषु स्रवणादीनां यदि ज्ञेया ज्ञय आरोहणमरोहणं च
तथा यत् तस्मिन् शकटादौ स्रवणादिजरोपरि मनुष्या निवी-
दन्ति तेषां गवादीनां च यः कोऽपि पिष्टादिगान्धोप्या, तेन वा
परिणामो भवति । तथा यो यस्य भौमादिकः पृथिव्यादिक आ-
हारस्तद्व्यवच्छेदे तस्य परिणामः, उपक्रमः-शस्त्रम्, तच्च त्रिधा-
स्वकायपरकायननुभयरूपम् । तत्र स्वकायशस्त्रं यथा-लवणा-
दक मधुरादकस्य, कृष्णजम् पाण्डुरात्मस्य । परकायशस्त्रं यथा-
अग्निरुदकस्य, उदकं चान्नेरिति । तदुभयशस्त्रं यथा-उदकं शु-
क्रादकस्यन्यादि । एवमादीनि सचित्तवस्तूनां परिणमनकारणा-
नि मन्तव्यानि ॥ ३ ॥

उत्पलपउमाई पुण, उहे दिहाई जाम न धरिति ।

मोगरगजहिआओ, उहे बूढा चिरं हुति ॥ ४ ॥

मगदंतिअपुफाई, उदकच्छूढाई जाम न धरिति ।

उत्पलपउमाई पुण, उदए बूढा चिरं हुति ॥ ५ ॥

उत्पलानि पद्मानि च उदकयोनिकत्वादुष्णे आतपे दत्तानि
यामं प्रहरमात्रं कालं न ध्रियन्ते नावनिष्ठन्ते, किन्तु प्रहराद्वारं-
वाचित्तीजयन्ति । मुद्गरकानि-मगदन्तिकापुष्पाणि यूथिकापुष्पा-
णि च उष्णयोनिकत्वादुष्णे क्षितानि चिरमाप कालं भवन्ति,
सचित्तान्येव तिष्ठन्तीति ज्ञायः । मगदन्तिकापुष्पाणि उदके क्षि-
प्तानि याममपि न ध्रियन्ते, उत्पलपद्मानि पुनरुदकं क्षितानि चि-
रमपि भवन्ति ॥ ४ । ५ ॥

पत्ताणं पुफाणं, सरहुफलाणं तहेव हरिआणं ।

विंटीमि मिलाणम्मि य, शायव्वं जीवविप्पजदं ॥ ६ ॥

पत्राणां पुष्पाणां शरकुफलानामवद्धास्थिकफलानां वास्तुला-
दीनां सामान्यतस्तत्क्षणवनस्पतीनां वृत्ते मूलमात्रे म्लानं सति
ज्ञातव्यं जीवाद्यप्रयुक्तमेतत्पत्रादिकमिति (श्रीकल्पवृक्षौ शाल्या-
दिधान्यानां तु श्रीपञ्चमाङ्गे षष्ठशतकसममोदेशके सचित्ताचि-
त्त्वविजरागएवमुक्तः, स च 'जोणि' शब्दे दर्शयिष्यते) कर्पास-
स्याचित्तता त्रिवर्षानन्तरं स्यात् । यदुक्तं श्रीकल्पवृक्षज्ञाप्ये-

सेरुगं तिवरिसाई गिणहंति ।

सेरुगं त्रिवर्षातीनं त्रिवर्षस्तयानिकमेव कल्पते । सेरुगः क-
र्पास इति । तद्वृक्षौ पिष्टस्य तु मिश्रताद्येवमुक्तं पूर्ववृत्तिभिः-
“ पणदिनमीसो बुद्धो, अन्वात्रिओ सावणे अ भइवण । अउ आ-
सोए कत्तिअ-मगसिरपेसेसु तिथि विणा ॥ १ ॥ पणपहर माह
फण्णुण, पहरा अत्तरि चेतससाहे । जिठासाहे तिपहर, तेण
पर होइ अचित्तो ” ॥ २ ॥ चालितस्तु मुहुर्त्तादूर्ध्वमचित्तः,
तस्य चाचित्तीभूतानन्तरं विनश्वनकाशमानं तु शास्त्रे न दृश्यते,

परं कल्यादिविशेषेण वर्षादिविपरिणामभवनं याधत् कल्पते ।

उष्णमीरं तु त्रिदण्डोत्कलिनाद्यभि मिश्रम् । यदुक्तं पिष्टमनिर्युक्तौ-

उसिणोदगमणुवत्ते, देमे वासे य पडिअमित्तम्मि ।

मोत्तणादेसातंगं, चाउलउदगं बहुपसन्नं ॥

अनुवृत्तं त्रिदण्डोत्कालेषु जलमुष्णं मिश्रं, ततः परमचित्त-
म् । तथा वर्षे वृष्टौ पतितमात्रायां ग्रामादिषु प्रभूतमनुष्यप्रकार-
जृमौ यज्जलं तद् यावन्न परिणमति तावन्मिश्रम्, अरण्यभूमौ तु
यत् प्रथमं पतति तत्पतितमात्रं मिश्रं, पश्चादपतत् सचित्तम् । आ-
देशात्रिकं मुक्त्वा तन्नुलोदकमबहुपसन्नं मिश्रम्, अतिस्वच्छीचूतं
त्वचित्तम् । अत्र त्रय आदेशाः । यथा केचित्त्वदन्ति-तण्डुलादके
तगकुलप्रकालनजरागमादन्यत्र ज्ञाते किप्यमाणे वृष्टित्वा ज्ञा-
एउपायं लभ्ना विन्दवो यावन्न शाम्यन्ति तावन्मिश्रम् । अपरे-
तथैव याता यावद्बुद्धा न शाम्यन्ति तावत् । अन्ये तु-यावत्त-
ण्डुला न सिद्ध्यन्ति तावत् । एते त्रयोऽप्यादेशा रुक्तेतरजाण्ड-
पचनान्निसम्भयादिभिः, एषु कालनियमस्याभावात्, ततोऽति-
स्वच्छीचूतमेवाचित्तम् ।

तिव्वादगस्स गहणं, केइ जाणेषु असूइ पडिमेहो ।

गिहिजायणं गहणं, उअवासे मीमं ठारो ॥ ७ ॥

तीव्रोदकं हि धूमधूत्राकृतदिनकरकरसम्पर्कसोपपत्तौ त्रिसम्प-
र्कादचित्तम्, अतस्तदग्रहणे न काश्चिद्विगधना । केचिदाहुः-स्व-
भाजनेषु तद् ग्राह्यम् । अत्राचार्यः प्राह-अगृह्यत्वात्स्वपात्रेषु
ग्रहणप्रतिषेधः, ततो गृहभाजने कुर्यात्कारादौ ग्राह्यम् । वर्षति मे-
घे च तन्मिश्रम्, ततः स्थिते वर्षेऽन्तर्दृष्टादूर्ध्वं ग्राह्यम् । जलं
हि केवलं प्रासुकीचूतमपि प्रहरत्रयादूर्ध्वं भूयः सचित्तं स्या-
दतस्तन्मध्ये क्वारः कल्प्यः, एवं स्वच्छताऽपि स्यादिति । पिष्टमि-
र्युक्तिवृक्षौ तन्नुलधावनोदकानि प्रथमद्वितीयतृतीयान्यचिर-
कृतानि मिश्राणि, चिरं तिष्ठन्ति त्वचित्तानि, चतुर्थोद्धारवानानि
तु चिरं स्थितान्यपि सचित्तानि । प्रासुकजलादिकालमानमेव-
मुक्तं प्रवचनसारोकारादौ-“उसिणोदगं तद्वृक्ष-कालिभं फासु-
अ जलं जइ कप्यं । नवरि गिलाणाइकए, पहरतिगोवरि विधरि-
अव्वं ॥ १ ॥ जायइ सचित्तपासे, गिम्हासु उ पहरपंचगस्तुवरि ।
अउपहरवरि सिसिरे, वासासु जलं तिपहरवरि ” ॥ २ ॥ तथा-
ऽचेतनस्यापि कङ्कुकमुद्गरहरीतकीकुलिकादेरविनष्टयोनिरङ्ग-
णार्थं निःशुक्तादिपरिहारार्थं च न दस्तादिभिर्भक्ष्यते । यदुक्तं
श्रीओघनिर्युक्तिपञ्चसप्ततितमगाथावृत्तौ-अचित्तानामपि केषा-
ञ्चिद्वनस्पतीनामविनष्टा योनिः स्याद् गृह्णीमुज्जादीनाम् । तथा-
हि-गुरुची व्युत्कारप जलसेकात्तादात्म्यं भजतीति दृश्यते,
एव कङ्कुकमुज्जादिरपि, अनो योनिरङ्गणार्थमचेतनयतना म्वाय-
वत्येवेति । घ० २ अ० ३० । वृ० नि० चू० । पि० ।

एतदेवाऽन्यथ सङ्ग्रहेण-

अह पयाणं जं जं, कालपमाणं भणामि सव्वेसि ।

भत्तं सिद्धं वियलं, कट्टवडं हिंसुसहियं जं ॥ ६२ ॥

एणफलपत्तसायं, धीयच्छाली विणा य आमफलं ।

मंडपूवाइयं जल-लप्पसीयडीयपपरया ॥ ६३ ॥

अउपहरमाणमेसि, ओयणमंस्वारजामजगराय ।

तह तकरवडुभिण, आइयं परिमाणमावि वुत्तं ॥ ६४ ॥

दहिनकररारिणं, कयसागाण सोलजामं च ।

वासासु पक्ख हेमं-न मासुसिरणु धीसदिणमाणं ॥ ६५ ॥

पक्खयकालां विउ, विमोओ कुलिकोप पक्खो ।

वासासु एगदिणं वा, चक्षियरसं ज्ञायं जाह ॥ ६६ ॥
निधिवगयं पक्कनं, असणसुयं तस्मिमेव परिमाणं ।
उच्छ्रवियारगयाणं, चक्षियरसं तं तहा जाण ॥ ६७ ॥
घयतिस्सुगुमाईणं, वप्परसगंधपमुहपज्जासे ।
कासपरिमाणमुत्तं, जाणिज्जा नो तहा पायं ॥ ६८ ॥
इत्थं यं चक्षियरसम्मि, जीवा वेइदिया समुच्छंति ।
पुप्फिणं पमिदिया, वट्टंति दुव्वे वि समगं वा ॥ ६९ ॥
अचित्तजज्ञे सचित्ती-जघणे एगेदिया समुच्छंति ।
अरणं सुज्जियमिणिए, पणिदी समुच्छिमा हुंति ॥ ७० ॥
निशुग्गमसूरचवल्लय-मासकुल्लथयकलायतुबरीणं ।
बल्लणं वट्टचणयाणं, पंचगवरिसप्पमाणं च ॥ ७१ ॥
साक्षिबिदि जघजुगंधरि-गोहमतिणधसुतिहकपासाणं ।
वासनियं परिमाणं, तत्तो विरुत्तणं जाणी ॥ ७२ ॥
सुहा कंगु अयसी, सणकोमुसगवरट्टसिद्धया ।
पल्लयकुहवमेही, मूलगवीया चवड्डा य ॥ ७३ ॥
पहियाणं वत्ताणं, उक्कोसट्टिई सत्तवासाहं ।
हाह जइक्षेण पुणा, अंतमुहुत्तं समग्गाणं ॥ ७४ ॥
पिप्पग्गिज्जूरमि-मुहियं अभया वदाम खारिक्का ।
पत्रा जाइफत्ते पुण, ककोत्तं चारु कुल्लिया य ॥ ७५ ॥
विक्कंसिज्जं जाणी, एवासं जलथत्तावभोगेहि ।
संघामयजलफलाह, घाणे जाणी तहा चित्ता ॥ ७६ ॥
जायणसय जलम्मि, थलम्मि सह्वाहं भंरुसंकती ।
वायागणिधूमेहिं पयिद्धजाणी हवइ तोसं ॥ ७७ ॥
हरियावत्तवणमणसिद्ध-पूगसेवालनाक्षिकेरा य ।
पमेय अणाइया, विरुत्ता अवि मुणेयव्वा ॥ ७८ ॥
सीयाभिधवपासक-रणीकयहिंगुल्लजाइवमिगनागाई ।
अचित्तजोणिया कं-दासणेइयमिदलमजिछा ॥ ७९ ॥
पिट्टं मिस्सममुद्ध, पणचत्तनियदिणपमाणमापक्खं ।
सावणासोयपासे-सु जुयवम्मि वर अणुभाणे ॥ ८० ॥
पाणचत्तनियजामाण, मादुंगं चित्तजुयत्ताजिछत्तुगे ।
तह जज्जियधमाणं, दालीणं विपज्जणं पायं ॥ ८१ ॥
आलियवम्मियतुसरिइय, सुद्धं जा ताव मिस्सियं नेयं ।
लोणजुयं जं सागं, भज्जियतत्तिपणं तं सुद्धं ॥ ८२ ॥
असं जणंति भज्जिय-धक्षाणं पक्कतत्तियमिध कासो ।
सत्तपणदत्तदत्तदिणं, वासाइसु मिस्सलोणस्स ॥ ८३ ॥
अंतमुहुत्तं मोह-स्स चोवसज्जाम घाउपत्तगयं ।
गोमुत्तं जइ केवल-महिस्सा इमं रमवियज्जासे ॥ ८४ ॥
खइमितलं विरुत्तासे, तिचउपमज्जामसुसिणनीरस्स ।
वासाइसु पमाणं, फासुज्जस्सावि एमेव ॥ ८५ ॥

उस्सेइम १ संसेइम, २

तंदुव्वनीरं ३ तिलोदगं ४ वा वि ।

तुस ५ जव ६ आयामं ७ वा

सोवीरं ८ सुद्धवियमं च ए ॥ ८६ ॥

अब १० कविट्टा ११ मनगं १२,

अबामग १३ माउल्लिग १४ खज्जूरं १५ ।

दक्खा १६ द्वाग्गि १७ कैरं १८,

चित्ता १९ नारिअर २० कोल्लजलं २१ ॥ ८७ ॥

पुव्वानियं भत्ते, उठे तिलतुसज्जवाइगं भणियं ।

आ जामं सोवीरं, अट्टमे तसिणं नीरं च ॥ ८८ ॥

मत्थमसित्थं गलियं, तियदं कुल्लियपरिमियमल्लेवं ।

परकड्डजई ण कप्पइ, न कप्पई अक्षमरुदेसे ॥ ८९ ॥

उस्सेइम संसेइम, तंदुव्वतिलतुसज्जवाण नीरं च ।

आ जामं सोवीरं, सुद्धं वियमं जलं जघहा ॥ ९० ॥

तिहत्ता तमालपत्तं, मुत्थयकुट्टं च खयरमाईहि ।

फासुकयं खज्जाइहि, कारणभो कप्पणिज्जं तु ॥ ९१ ॥

जिछ तवे भत्तेट्टे, पमिमुव्वहासु अभिनाहायामे ।

सट्टाणं जियकप्पइ, उगहजत्ते अणसणे वि तहा ॥ ९२ ॥

फलविचोदगमिगजा-ममाजामं धक्खनीरमुहुत्ततिगं ।

उच्छुरसे सोवीरे जामवुगं घोयणं तिमहु ॥ ९३ ॥

वप्परसगंधपज्जव-भेयविमिस्सं खु हवइ फासुज्जं ।

सक्करगुरुच्छंदाहं, वत्थुविनेयाहि परिणमियं ॥ ९४ ॥

गोपक्षगमहिस्सीणं, खीरं पण अट्टइसदिणाणुवरि सुद्धं ।

तिदिणाणुवरि बलकी, नयप्पस्याण एमेव ॥ ९५ ॥

अउपहरोवरि जायं, ददि सुद्धं हवइ कप्पणिज्जं च ॥

तक्करजुयखीरंथी, बीयदिणं हाह वा कप्पा ॥ ९६ ॥

निष्ठीरं तिलमिस्सं, संघाणं तह वियारियकलाणं ।

अचित्तनोइणा पुण, कप्पइ तक्करमणुभालियं ॥ ९७ ॥

निव्वल्लिनिचिक्कयफत्तं, आमगमासुद्धत्तमुवरि कयं ।

वियलं तक्करमिस्सं, न कप्पमुसिणिकयणं विणा ॥ ९८ ॥

मायाफलं पमोली, धोसामोलं च कक्खगुंदाहं ।

तण्णमित्थं जं नो, दयइ तं देवडीचिदी ॥ ९९ ॥

उक्किज्जहम्मभज्जम-ज्जेण्हि होइ तिचिहमजत्तं ।

अउहा सचित्तपरि-आणुणुकिट्टेणएण ॥ १०० ॥

निचिहम्मि अभिगहे खड्डु, न कप्पइ सचित्तवावापो ।

तत्थाणाहारवत्थु, कप्पइ सव्वावि रयणीए ॥ १०१ ॥

आयंवल्लमावि तिचिहं, उक्किज्जहम्मभज्जिमवपहिं ।

तिचिहं जं वियलं पू-याहं पक्कपणं वि तत्थ ॥ १०२ ॥

सियसिधवसुंठिमिरी, मेही सोवच्चलं च विद्धल्लयणं ।

हिंसुगंधिसुयाइ य, पक्कपणं साइमं वत्थु ॥ १०३ ॥

कारणजाएण जइ ण, असणे सिद्धं हविज्जं ठिमियं वा ।

पिट्टं जज्ञेण रक्कं, पुग्घेण्णिट्टाहं सिद्धेण ॥ १०४ ॥

पप्पडववया कक्खा, सिद्धा निगपीकया हवइ कप्पा ।

भज्जियधणं तिणधणं, कट्टइत्तं सिणेहवियलं जं ॥ १०५ ॥

सव्वाणं धम्माणं, पि हु या कुट्टेण सिद्धिसाइमयं ।

वेसव्वात्थाए इह, सिद्धया तीह अकप्पं च ॥ १०६ ॥ अ० ३० ।

अचित्त-त्रि० अकप्पुंरं, वृ० ५ उ० ।

अचित्तद्वयिकप्प-अचित्तद्वयिकल्प-पुं० । अचित्तद्वयाणा-

माहारादीनामुपयोगविधिविशेषे, " अचित्तद्वयिकल्पं, एत्तो

बोच्छं समासेण । आदारे उवहिम्मि य, ओवसणे तह य पस्स-

वणं ॥ १ ॥ पयसं निसज्जणं, दंमे धंमे चिद्धमिद्धिणी अवल्ले-

हणिया वल्लणं सो-चणे दंतसोहणे चव ॥ २ ॥ पिप्पलगसूतिण-

क्खा-ण्णेदये चव सोलसं मज्जा । हारो खड्डु द्विविहो लो-इयलो-

उत्तरं णायव्वा ॥ ३ ॥ तिचिहो तु लोइओ खड्डु, तत्थ इमो हाति

णायव्वा" ॥ ४ ॥ पं० जा० पं० चू० ('आहार' प्रभृतिशब्देषु विवृतिः)

अचित्तद्वयसंध-अचित्तद्वयस्कन्ध-पुं० । अविद्यमानचित्तोऽ

चित्तः, स चाऽसौ द्वयस्कन्धः । द्विप्रदेशकादिपुनस्तस्कन्धरूपे

अचेतने द्वयस्कन्धभेदे, अनु० ।

अचित्तद्वयचूला-अचित्तद्वयचूला-खी० । चूरामणिकुन्ताप्र-

सिहकर्णमासादपादपाद्यमे, नि० चू० १८० ।

अचित्तमंत-अचित्तवत्-त्रि० । न विद्यते चित्तमुपयोगो ज्ञानं यस्य । कनकरजतादाबचेतने, सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० । 'चित्तमंतमचित्तं वा गुणं सत्यं अदिक्षं गिरहेज्जा' । दश० ४ अ० । पा० । आचा० ।

अचित्तमहाखंघ-अचित्तमहास्कन्ध-पुं० । उत्कृष्टावगाहनेऽनन्तप्रदेशिके स्कन्धे, (तत्स्वरूपं 'खंघ' शब्दे वक्ष्यते) विशेष० ।

अचित्तसोय (ग)-अचित्तस्रोतस् (क)-न० । जीवरहित-विद्रे, (अचित्तस्रोतसो भेदास्तत्र शिथिलं प्रवेक्ष्य शुक्रपुल्लनिष्कासने च 'अंगादाण' शब्देऽदर्शितं) ॥ नि० सू० १ उ० ।

अचियत-देशी-त्रि० अप्रीतिकरे, 'अचियंति वा अणियंति वा एग च' इति वचनात् । व्य० २ उ० । पि० अप्रीतौ च । व्य० १ उ० । सूत्र० । देशीपदमेतत् । वृ० १ उ० । स्त्री० अप्रीतिमत्याम्, व्य० ७ उ० ।

अचियंतेउरपरघरप्पवेस-अचियतान्तःपुरपरगृहप्रवेश-पुं० । अचियतोऽनभिमतोऽन्तःपुरप्रवेशवत् परगृहप्रवेशोऽन्यतीर्थिकप्रवेशो येषां ते तथा । अनभिमतपरमतप्रवेशेषु सम्प्रक्लिषु, यथा राक्षामन्तःपुरे गन्तुं नेष्यते, एवं परतीर्थिकेष्वपि यैः प्रवेशो नेष्यते, ते आचकाः । सूत्र० २ अ० २ अ० । "ऊसियफ-लिहा अबंधुयदुवारा अचियंतेउरपरघरप्पवेसा चाउहस-डमुदिदुपुषमासियोसु पडिपुषं पोसहं सम्मं अणुपालेमाणा विहरंति" सूत्र० २ अ० २ अ० ।

अचु (चो) कव-अचोक्ष-त्रि० । न० त० । अचुक्षे, तं० जी० । अचिष्टण-अचेष्टन-न० । न० त० । चेष्टाभावे, सर्वथा चेष्टानिरोधे, ध० ३ अधि० ।

अचेयकर-अचेतस्कृत-त्रि० । अचेतन्यकृते, अ० १६ श० २ उ० । (जीवानामचेतस्कृतकर्मकत्वं 'चेयकड' शब्दे)

अचेयण-अचेतन-त्रि० । न० त० । चेतनाविकले, आच० ४ अ० । 'अचेयणा' नराधमाः, विशिष्टचेतन्याभावात् । प्रश्न० २ आअ० द्रा० ।

अचेयसु-अचेतन्य-न० । न० त० । चेतनावैकल्ये, "अचेतन्यमजीवता" द्रव्या० ११ अध्या० ।

अचेष्ट-अचेष्ट-न० । अच्य० । चेष्टस्याभावोऽचेष्टम । जिनकल्पिकादीनामन्येषां सुयतीनां भिन्ने स्फुटितेऽल्पमूल्ये च चेष्टे, प्रव० ११३ द्रा० । वस्त्राणां वासगन्धनवीनावदानसुप्रमाणानां सर्वेषां वाऽभावे, स० २२ सम० ।

अचेष्ट (ग)-अचेष्ट (क)-पुं० । न विद्यन्ते चेष्टानि वासांसि यस्यासावचेष्टकः । स्या० ५ ठा० ३ उ० । नञ् कुत्सार्थे, कुत्सितं वा चेष्टं यस्यासावचेष्टकः । प्रव० ७८ द्रा० । अल्पकुत्सितचेष्टे, जिनकल्पिके च । आचा० १ अ० ६ अ० २ उ० । सदसचेष्टत्वेन तस्य द्वैविध्यम्-

दुविहो होति अचेष्टो, संताचेष्टो असंतचेष्टो य ।

तिष्ठगर असंतचेष्टा, संताचेष्टा भवे सेसा ॥

द्विविधो भवत्यचेष्टः-सदचेष्टो असदचेष्टश्च । तत्र तीर्थकरा असदचेष्टा देवदूष्यपतनानन्तरं सर्वदैव तेषां वस्त्राभावात् । शेषाः सर्वेऽपि जिनकल्पिकादिसाधवः सदचेष्टाः, जघन्यतोऽपि रजोहरणमुखयस्त्रिकासम्भवात् । वृ० १ उ० ।

आह-यद्येवं ततः कथममी अचेष्टा भण्यन्ते?, सत्यम् । सति च चेष्टेऽचेष्टकत्वस्यागमे लोके च कूटत्वात् ।

एतदेवाह-

सदमंतचेष्टगोऽचे-लगो य जं ह्योगममयसंसिद्धो ।

तेणाचेष्टा मुणिओ, संतेहि जिणा असंतहेहि ॥

सच्छासच्छ सदसती चेष्टे यस्यासौ सदसच्छेष्टो यद्यस्मा-लोके समये वाऽचेष्टकः संसिद्धः प्रसिद्धः । चशब्दः प्रस्तावनायाम्, सा च कृतैव । तेन तस्मादिह मुनयः सामान्यसाधवः सज्जिरेव चेष्टैरुपचारतोऽचेष्टा भण्यन्ते । जिनास्तु तीर्थकरा असज्जिरेलैर्मुख्यवृत्त्या अचेष्टा व्यपदिश्यन्ते । इदमुक्तं भवति-इहाचेष्टत्वं द्विविधम्-मुख्यमुपचरितं च । तत्रेदानीं मुख्यमचेष्टत्वं संयमोपकारि न भवत्यत औपचारिकं गृह्यते, मुख्यं तु जिनानामेवासीदिति ।

इदमेवौपचारिकमचेष्टत्वं भावयति-

परिमुच्छ जुन्नकुत्थी-यं घोवाऽनिययभोगभोगेहि ।

मुणिओ मुच्छारहिया, संतेहि अचेष्टया होति ॥

मुनयः साधवो मूर्च्छारहिताः सज्जिरपि चेष्टैरुपचारतोऽचेष्टका जघन्ति । कथम्भूतैश्चैरित्याह-परिसुच्छंति लुप्तचित्तिकदर्शनात् परिशुद्धैरुपणीयैः, तथा जीर्णैर्बहुदिवसैः, कुत्सितैरसा-रैः, स्तंभैर्गणनाप्रमाणानां हीनैस्तुच्छैर्वा (अनियतभोगभोगेहि ति) अनियतभोगेन कादाचित्कसेवनेन भोगः परिभोगो येषां तानि तथा तैरेवंजुतैश्चैः सज्जिरप्युपचारतोऽचेष्टका मुनयो जग्यन्ते । तथा 'अन्नजोगभोगेहि ति' इत्येवमपि योज्यते, ततश्च लोक-कूटप्रकारादन्यप्रकारेण भोगः आसेवनं, प्रकारलक्षणस्य मध्यमपदस्य लोपादन्यभोगः, तनान्यभोगेन भोगः परिभोगो येषां तानि तथा तैरेवंप्रभूतैश्चैरचेष्टकत्वं लोके प्रसिद्धमेव, यथा कटी-वाससा वेष्टितगिरसो जज्ञावगाढपुरुषस्य साधारणं कच्छा-स्थानावात्कूर्पराज्यामप्रभागः, एवं चाक्षपट्टकस्य धारणान्मस्तकस्योपरि प्रावरणाद्यभावाच्च लोककूटप्रकारादन्यप्रकारेण चेष्टा-जोगो कृष्टव्यः । तदेवं 'परिशुद्धजुन्नकुत्थिय' इत्यादिविशेष-णविशिष्टैः सज्जिरपि चेष्टैस्तथाविधयस्त्रकार्यकरणात्तेषु मूर्च्छाजानावाच्च मुनयोऽचेष्टका व्यपदिश्यन्त इतीह तात्पर्यम् ।

आह-ननु चेष्टस्यान्यथापरिभोगेन किमचेष्टत्वव्यपदेशः

क्वापि ४४ इत्याशङ्क्य तदुपदर्शनार्थमाह-

जह जलमवगाहंतो, बहुचेष्टो विसिरवेदियकाहेद्वो ।

भण्णं नरो अचेष्टो, तह मुणिओ संतचेष्टो वि ॥

जीर्णादिजिरपि वस्त्रैरचेष्टकत्वं लोके कूटमेवेति भावयति-

तह थोव जुन्नकुत्थिय-चेष्टेहि विजअए अचेष्टो ति ।

जह तुर सैलिय ! अप्पय, मे पोत्ति नगिया वत्ते ॥

इयमपि सुगमा, नवरं, जह तुरेत्यादिदृष्टान्तः । यथेह क्वापि योषित् कटीवेष्टितजीर्णबहुविद्रैकशाटिका कञ्चित्कोशिकं वद-ति-त्थरस्व जोः शैष्टिक ! शीघ्रां भूत्वा मदीयपोत्तां शाटिकां निर्मास्य वदस्व समरीय, नगिका घर्तेऽहम्, तदिह सवस्त्राया-मपि योषिति नाम्यवाचकशब्दप्रवृत्तिः । विशेष० ।

अथ सत्रैवोपनयमाह-

जुणेहि खंमिणहि य, असव्वतण्णुपउतेहि ए य णिबं ।

संतेहि विणिगंथा, अचेष्टगा होति चेष्टेहि ॥

एवं जीर्णैः पुराणैः, स्थाणुभैरिदृशैः, असर्वतनुप्रावृत्तैः स्वल्पप्रमाणतया सर्वस्मिन् शरीरे प्रपावृत्तैः, प्रमाणैः हानैरित्यर्थः । न च नित्यं सदैव प्रभृतेः किन्तु शीतादिकारणसङ्गात् एवाविधेयैः, सन्निरपि विद्यमानैरपि, निर्ग्रन्था अचेलो जयन्ति ।

अत्र पराजिप्रायमाशङ्क्य परिहरति—

एवं दुर्गतपट्टिया, अचेलगा ह्येति ते जये वृद्धी ।

ते खलु असंततीए, धारंति ए धम्मवृद्धीए ॥

यदि जीर्णस्वाणिकतादिभिर्धर्मैः प्रावृत्तैः साधवोऽचेलकास्तत एव दुर्गताश्च दरिद्राः पथिकाश्च पान्था दुर्गतपथिकास्तेऽप्यचेलका भवन्तीति ते भवेदुद्धिः स्यात् । तत्रोच्यते ते खलु दुर्गतपथिका असंतया नवव्युत्तसदृशकादीनां वस्त्राणामसम्पत्त्या परिजीर्णादीनि वासांसि धारयन्ति, न पुनर्धर्मवृद्ध्या । अतो भावत-स्वाध्यायमूर्च्छापरिणामस्यानिवृत्तत्वात्तेऽचेलकाः । साधवस्तु सति लाभे महाधनादीनि परिहृत्य जीर्णस्वाणिकतादीनि धर्मवृद्ध्या धारयन्तीत्यचेलो जयन्ते ।

यद्येवमचेलस्ततः किमित्याह—

आचेलकको धम्मो, पुरिमस्स य पच्छिमस्स य जिणस्स ।

मज्झिमगाण जिणानं, होति अचेलो सचेलो वा ॥

अचेलकस्य जाय अचेलकस्य, तदस्यास्तीत्याचेलकस्यः । अस्मादराकृतगणत्वादप्रत्ययः । एवाविधो धर्मः पूर्वस्य च पश्चिमस्य च (जिनस्य तीर्थे जयति । मध्यमकानां तु जिनानामचेलः सचेलो वा जयति ।

इदमेव भाषयति—

पादिमाए पाउत्ता, णातिकमने उ मज्झिमा समणा ।

पुरिमचरिमाण अमह-द्वणाइ जिम्माइ मोमोत्तं ॥

मध्यमा मध्यतीर्थकरस्तकाः साधवः प्रतिमया वा लग्नतया प्रावृत्ता वा प्रमाणातिरिक्तमहामूल्यादिभिर्वासाभिराच्छादितव-पुषा नातिक्रामन्ति, जागयतीमाङ्गामति गम्यन्ते । पूर्वचरमाणानां तु प्रथमपश्चिमतीर्थकरसाधूनाममहाधनानि स्वल्पमूल्यानि, भिक्षानि वा कृत्स्नानि प्रमाणोपतान्यदृशकानि चेत्यर्थः । परिमामानि कारणानि मुक्त्वा तान्येवाह—

आसज्ज खेत्तकप्पं, वासावासे अजावितो अमहू ।

काळे अच्चाणम्मि य, सागरि तेणोव पाउरणं ॥

क्षेत्रकल्पं देशविशेषाचारमासाद्याभिन्नान्यापि प्राप्तिर्यन्ते, यथा सिन्धुविषये तादृशानि प्रावृत्त्य हिरण्यं । वर्षावासे वा वर्षाकल्पं प्रावृत्त्य हिरण्यं । अभावितः शैकः कृत्स्नानि प्रावृत्त्यो हिरण्यं ते यावद्भावितो जयति । असाहिष्णुः शीतमुष्णं वा नाधिमोदुं शक्नोति ततः कृत्स्नं प्रावृत्तयात् । काळे वा प्रत्यूषे भिक्षार्थं प्रविशन् प्रावृत्त्य निर्गच्छेत् । अध्वानि वा प्रावृत्ता गच्छन्ति । यन्सागारिकप्रतिबद्धप्रतिश्रये स्थितास्ततः प्रावृत्ताः सन्तः कारिकादिभुवं गच्छन्ति, स्तेना वा पथि वर्तन्ते, तत उत्कृष्टोपधिस्कन्धकक्षायां वा विषेष्टकां कृत्वोपरि सर्वाङ्गीणप्रावृत्ता गच्छन्ति । एतेषु कारणेषु कृत्स्नस्योपधेः प्रावरणं कर्तव्यम् । तथा-

निरुवहयल्लिगभेदे, गुरुगा कप्पंति कारणज्जाए ।

गेल्लसल्लोयरोगे, सर्रीखेतावन्नियमादी ॥

निरुपहतो नाम नीरोगस्तस्य लिङ्गभेदं कुर्वतश्चतुर्गुरुकाः । अथवा निरुपहतं नाम यथाजातलिङ्गं तस्य भेदं चतुर्गुरु । तस्य च लिङ्गभेदस्येमे भेदाः—

खंधे दुबार संजति, गरुलदंसे य पट्टलिंगमुवे ।

लदुगो लदुगो य तिसु वि, चउगुरुओ दोसु मूंसं तु ॥

स्कन्धे कल्पं शीर्षद्वारिकां वा करोति, मासलघु संयती प्रावरणं करोति, चतुर्लघु गरुडपाक्षिकं प्रावृणोति, अर्धशकृतं करोति, कटीपट्टकं बध्नाति, एतेषु त्रिष्वपि चतुर्गुरु गृहस्थलिङ्गं परलिङ्गं वा करोति, द्वयोरपि मूलम् । द्वितीयपदे तु कारणजाते लिङ्गभेदोऽपि कर्तुं कल्पते । कुत्रत्याह-ग्लानत्वं कस्यापि विद्यते । तस्यार्जनमपदेशनमुत्थापनं वा कुर्वन् कटीपट्टकं बध्नीयात् । लोचं वा अन्यस्य नाधोः कुर्वाणः पट्टकं बध्नाति । (रोगिणि) कस्यापि रोगिणोऽर्शसि लम्बन्ते, द्वौ वृषणौ वा शूनी, स कटीपट्टकं बध्नीयात् । गृहलिङ्गान्यलिङ्गयोरधमपवादः—

असिंवे ओमोयरिण, रायदुट्टे व वादिदुट्टे वा ।

आगाढ अन्नंभिंगं, काळकखेवा व गमणं वा ॥

स्वल्पप्रान्ते आगाढे अशिखे अन्यलिङ्गं कृत्वा तत्रैव कालक्षेपं कुर्वन्ति, अन्यत्र वा गच्छन्ति । एवं राजद्विष्टे राक्षि साधूनामुपरि द्वेषमापन्ने, याद्विद्विष्टे वा यादपरजिते कापि बादिनि व्यपनोपणादिकं कर्तुकामे एवाविधे कारणे आगाढे अन्यलिङ्गमुपलक्षणाद्वाहिलिङ्गं कृत्वा कालक्षेपो वा गमने वा विधेयम् । वृ० ६ उ० । पं० भा० । पं० चू० । पंचा० । पं० सं० । आव० । कल्प० । जीत० । प्रव० । स्था० । (तिन्द्रकोद्याने केशीकुमारेण चातुर्यामपञ्चयामधर्मभेदहेतुप्रश्नकारकण " अचेलगो य जो धम्मो, जो इमो संनरुत्तंग । दंसिओ वड्ढमाणेण, पामेण य महायसा " (उत्त० २३ अ०) इत्याचेलकधर्मस्य कथं वीरतीर्थे सत्त्वं पार्श्वतीर्थेऽसत्त्वमिति पृष्टे गौतमो विभेदकारणं ' गोयमकंसिज्ज' शब्दे वक्तव्यं) महापद्मस्य भविष्यत्प्रथमतर्थिकरस्य समयेऽप्यचेलकधर्मो भविष्यति । स्था० ७ डा० ।

पञ्चभिः प्रकारैरचेलकः प्रशस्तो भवति—

पंचहिं ठाणेहि अचेलए पसन्थे जवड । तं जहा-अप्पा-पडिलेहा, लापविण पसन्थे, रुवं वेसासिए, तवे आणु-माए, विउले इंदियनिगहे ॥

(पञ्च हीम्यादि) प्रतीतम्, नवरं, न विद्यन्ते चेलानि वासांसि यस्यासावचेलकः, स च जिनकल्पिकविशेषः, तदजावादेव । तथा स्वधिरकल्पिकश्चात्पादपमूल्यसंप्रमाणजं, र्णमस्त्रिनवसन्त्यादिप्रशस्तः, प्रशंसितस्तीर्थकरादिभिरिति गम्यते । अल्पप्रत्युपेक्षा अचेलकस्य स्यादिति गम्यं प्रत्युपेक्षणं, तथाविधोपधेरजावात् । एवं च न स्वाध्यायादिपरिम-य इति । तथा लघोर्जावो लाघवं तदेव लाघविकं, द्रव्यतो भावतोऽपि गगार्धवयाजावात् प्रशस्तमनिष्ठं स्यात् । तथा रूपं नेपथ्यं वैश्वासिकं विश्वासप्रयोजनमलिप्सुतासूचकत्वात् स्यादिति । तथा तप उपकरणमन्त्रीनतारूपमनुष्ठानं जिनानुमनं स्यात् । तथा विपुलं महानिष्ठिरनिग्रहः स्यात्, उपकरणं धिना स्पर्शनप्रतिकूलशीतवातातपादिसहनानि । स्था० ७ डा० ३ उ० । (प्रतिमां प्रतिपन्नो वस्त्रत्रयवान् चतुर्थे वस्त्रमन्त्रेण च लब्ध्वा च तद् देमन्ते तस्मिन् जीर्णे, "अदुवा पगसादे अदुवा अचेले लाघविय आगममाणे तवे से अनिसमसागेते भवति ति" 'मरण' शब्दे दर्शयिष्यते) ॥ (अचेलस्य निर्ग्रन्थस्य सचेष्टिकाभिनिर्ग्रन्थोक्तिः संवासः 'सवास' शब्दे द्रष्टव्यम्)

अचेलगधम्म-अचेलकधर्म-पुं० । अविद्यमानानि जिनकल्प-

कविशेषापेक्षया असत्त्वादेव, स्थविरकल्पिकापेक्षया तु जी-
र्णमलिनखण्डितश्वेताल्पवादिना चेत्यानि वस्त्राणि यस्मिन् स
तथा, धर्मधारित्रयं, स चासौ धर्मश्चात्रैकधर्मः । अचेलकथास्य
आविशान्तिरित्येकराप्रकृतं ऋषयर्षीरतीर्थसम्मते माध्वाचार्ये, स्था०
६ डा० (यथा चैष धर्मस्तथाऽनन्तरम् 'अचेलग' शब्दं दर्शितः)
अचेलपरि (री) सह-अचेलपरि (री) पृष्ठ-पुं० । अच-
लं चेलामावो जिनकल्पिकादीनाम्, अन्येषां तु भिन्नमल्प-
मूल्यं च चेलमप्यचेलम्, अथवाशीलवत्, तदेव परीपदोऽचेल-
परीपदः । उक्त० २ अ० । अचेलतायां जीर्णापूर्णमलिनानिच-
ेत्ये लज्जादेव्याऽऽकाङ्क्षाप्रकरणेन परिग्रहमाणत्वादिति ।
म० उ हा० उ उ० । पृष्ठ परीपदे, प्रश्न० ४ सव० डा० स० । अ-
महामूल्यानि खण्डितानि जीर्णानि च वासांसि धारयेत् । आव०
४ अ० । न च तथाविधवस्त्रः सन् मम प्राक् परिगृहीतं यस्मै
नास्ति, नापि तथाविधो दातेति दैन्यं गच्छेत् ; अन्यज्ञाभसम्भा-
वनया प्रमुदितमानसश्च न भवेदिति । प्रश्न० उ६ डा० । यथा-
“ नाऽस्ति वासोऽशुभं चेतत्, तन्नेच्छेत्साध्वसाधु वा । नान्येन
विष्णुनो जानन्, लामाऽलान्नविचिन्तयाम् ” ॥१॥ ध० ३ अधि० ।
“ शातान्तितापऽपि यति-स्वयं वस्त्राणवर्जितः । वासोऽकल्पं
न गृहीया-दग्निं नोऽज्ज्वालयेदपि ” ॥ १ ॥ आव० १ अ० ।

एतदेव सूत्रकार आह—

परिजुप्सेहि वत्थेहि, होक्खामिति अचेलण ।

किंवा सचेन्न ए हांक्खं, इइ निक्ख ए चित्तण ॥

परिजीर्णैः समन्ताद् हानिमुपगतैर्वस्त्रैः शाटकादिभिः (हो-
क्खामिति) इति निजिनकमः, ततो भविष्याम्यचेलकश्चेलकविक्रयो-
ऽल्पदिनमाश्रित्वा देशामिति भिक्षुर्न चिन्तयेत् । अथवा सचेन्न-
कश्चेलान्वितो भविष्यामि, परिजीर्णवस्त्रं हि मां दृष्ट्वा कश्चित् था-
कः सुन्दरतगणिवस्त्राणि दास्यतीति भिक्षुर्न चिन्तयेत् । इदमु-
क्तं भवति-जीर्णवस्त्रः सन्तसमः प्राक् परिगृहीतं न परं वस्त्रम-
स्ति, न च तथाविधो दातेति न दैन्यं गच्छेत्, न चान्यलाभसंभा-
वनया प्रमुदितमानसो भवेदिति सूत्रार्थः । इत्थं जीर्णादिवस्त्रतया-
ऽचेलं स्थविरकल्पिकमाश्रित्याचेलपरीपद उक्तः । संप्रति तमेव
सामान्येनाह—

एगयाऽचेलण होई, सचेले वा वि एगया ।

एयं धम्महिंयं णच्चा, एणणी णो परिदेवण ॥ १३ ॥

एकदैकस्मिन्काशे जिनकल्पप्रतिपत्ता, स्याद्वरकल्पेऽपि दुर्ल-
भवत्प्राप्तौ वा सर्वथा चेत्याभावेन, मति वा चेन्न धिना वर्षादी-
नि तमप्रावरणेन, जीर्णादियस्त्रतया वा अचेलक इत्यवस्थो भव-
ति । पठ्यते च- ' अचेलण सयं होति ' तत्र स्वयमेवात्मनैव
न परानियोगतः सचेन्नः स्वयमप्येकदा स्थविरकल्पिकत्वे
तथाविधायम्यनेनावरणं सति । यत्तदेवं ततः किमित्याह-एतदि-
त्यवस्थौचित्येन सचेन्नत्वमचेलत्वं च धर्मो यतिधर्मस्तस्यै हि
तमुपकारकं धर्महितं, ज्ञात्वाऽवबुध्य, तत्राचेलकत्वस्य धर्म-
हितत्वमल्पप्रत्युपेक्षादिभिः । यथाकम-“ पंचाई वाणांहुं पुरिम-
पच्छिमाणं अग्रहंताणं भगवन्ताणं अचेन्नण पसन्थे भवति । नं
जहा-अप्पापमिहेहा वेसासिण रुवे १ तवे २ अणुमए ३ लाघ-
अपसन्थे ४ विउले हांद्यणिगहे ५ ति ” । सचेन्नत्वस्य तु धर्मो-
पकारित्वमभ्याशारम्भनिवारकत्वेन संयमफलत्वात् । ज्ञानी
जन्मा एव प्रायस्तिर्यग्गुणारकास्तद्भवजगदिव च मया सन्त्यापि
वासांस्तथास्तत् इत्येवबोधत्वाच्च परिदेवयेत् । किमुक्तं भवति-

अचेलः सन् किमिदानीं शीतादिपीडितस्य मम शरणमिति न
दैन्यमात्रम्वेत इति सूत्रार्थः । उक्त० २ अ० ।

अत्र ' एवं धम्महिंयं णच्चेति ' सूत्रसूचितं दृष्टान्तमाह—

वीतजये देवदत्ता, गंधारं सावगं पमियरित्ता ।

लज्जं मयंगुल्लियाणं, पज्जोतेणाणि उज्जोणि ॥

दद्वण चेदिमरुणं, पभावई पव्वइतु कालगया ।

पुक्खरकरणं गद्वणं, दस पुरपज्जोयमुयणं च ॥

माया य रुद्धोमा, पिया य एामेण सोमदेवो त्ति ।

जाया य फग्गुक्खिय, तोसल्लिपुत्ता य आयरिया ॥

सीहगिरिजहगुत्ते, वरक्खमणा पदित्तु पुव्वगयं ।

पव्वावितो य जाया, रक्खियक्खमणेहि जल्लओ य ॥

उक्त० नि० ॥

गाथाचतुष्टयम् । वीतजये देवदत्ता गंधारं धावकं प्रतिजा-
गत्या लज्जते शताहुल्लिकानां, प्रद्योतेनानीतो उज्जयिनी, दृष्ट्वा चेदीम-
रणं प्रजावती प्रव्रज्य कालं गता, पुष्करकरणं, ग्रहणं, दशपुरप्रद्यो-
तमोचनं च, माता च रुद्धोमा, पिता च नाम्ना सोमदेव इति,
भ्राता च फद्वगुरक्तिः, तोसल्लिपुत्ता आचार्याः । सिहगिरिभद्र-
गुप्ताभ्यां वज्रक्रमणः पत्रित्वा पूर्वगतं प्रव्राजितश्च भ्राता रक्कि-
तक्षमणैर्जनकश्चेति गाथाचतुष्टयाक्षरार्थः । ज्ञात्वा धर्मस्तु-वृद्धसं
प्रदायादवसेयः । स चायं (जीवितस्याभिप्रतिमावक्तव्यता आ-
ख्यर्णकितसुरिणां दशपुरमागमनावधि ' अज्जरक्खिय ' शब्दे वक्ष्य-
ते) उक्त० ३ अ० । अथार्यरक्कितासुरिणां तत्र स्वमातृभर्गनीप्रसूतः
सर्वसांभारिकवर्गो दीक्षां ग्रहितः । पिता तु प्रतिबोधितोऽ-
पि साधुलिङ्गं न गृह्णाति । स्वज्ञातीयजनानां लज्जां च वहति ।
आचार्या दीक्षाग्रहणाय तस्य बहु कथयन्ति । ततः स कथ-
यति-पृषुतवस्त्रयुगलयज्ञोपवीतकमण्डलुच्छत्रिकोपानदि । सम
चेद् दीक्षां ददासि तदा ज्ञामि । ततो लानं दृष्ट्वा तादृशमेव
तं गुरुः प्रव्राजितवान् । ग्रहितश्चरणकरणस्वाध्यायम् । अन्यदा
चैत्यवन्दनार्थं गता आचार्यास्तत्र साधुशिक्षिता गृहस्थभिक्षु-
का वदन्ति—एतं उचिष्टं मुक्त्वा सर्वान् साधून् वन्दामहे । ततः
स वृद्धो वक्ति-मम पुत्रतन्त्रादय एते वन्दिताः, अहं कस्माच्च
वन्दिताः? किंमया दीक्षा न गृहीता? । त आहुः—किं दीक्षितस्य उच-
कमण्डलवादीनि मयुः । ततो गुरुस्वागतेषु स वृद्धो वक्ति-पुत्र ! मम
भिक्षुका अपि हसन्ति, ततो न कार्यं उच्यते । एवं प्रयोगेण
क्रमतो धौतिकवस्त्रं मुक्त्वा सर्वेत्याजितः । बहुशस्तथा प्रयोगक-
रणेऽपि धौतिकं न मुञ्चति स्म । अन्यदा एकः साधुर्गृहीतानशनः
स्वर्गं गतः । तत आचार्यैर्वृद्धस्य धौतिकत्याजनाय साधून् प्रत्येव-
मुक्तम्—य एतं मृतसाधुं व्युत्सृष्टं स्कन्धेन वहति, तस्य महत् पु-
ण्यम् । ततः स स्वविरा वक्ति-पुत्राऽत्र किं बहुनिर्जरा? । आचार्या
आहुः—वाढम् । ततः स वक्ति—अहं वहामि । आचार्या वदन्ति-
अत्रापसमो जायते, चेष्टकरुपाणि लग्नान्ते, यदि शक्यतेऽभिनेदुं
तदा वरं, यदि कोभो भविष्यति तदा शुभमस्माकं भविष्यति,
एवं स्थिरकृत्य स तत्र नियोजितः, साधुसाध्वीसमुदायः पृष्ठं
स्थितः । यावत्तेन साधुशब्दं स्कन्धे समारोप्य बोधुमारब्धं, तावत्त-
स्य धौतिकं गुरुशिक्षितभिक्षुकैराकर्षितम्, स लज्जया याव-
त्तत्साधुशब्दं स्कन्धान्मुञ्चति तावदर्थैरुक्तम्—मा मुञ्च ३, एकेन
चोत्तपट्टको दवरकेन कृत्वा कटौ बद्धः स तु ब्रज्या तत्साधुश-

यं द्वारभूमिं यावदुदृष्ट्वा तत्र व्युत्पृज्य पश्चादागतो वक्ति-पुत्र !
अथ महानुपसर्गो जातः । आहुराचार्याः-आनीयतां धौतिकं,
परिधाप्यताम् । ततः स वक्ति-अथाऽल धौतिकेन, यद् दृष्ट्यं
तद् दृष्टमेव । अथ चोलपट्ट एवास्तु । पूर्वं तेनाऽचेलपरीपहो न
सोढः, पश्चात् सोढः । अस्त ० २ अ० ।

एतदेवाचेलतासहनं प्रत्यपादि यथा—

एयं खु मुणी आयाणं सया मुअकवायधम्मे विवृत्तक-
प्पे णिज्जोसइत्ता, जे अचेले परिजुसिते तस्स एं भिक्खु-
स्स णो एवं जवति, परिजुएणे मे वत्थे वत्थं जाइस्सामि मुचं
जाइस्सामि मूइं जाइस्सामि संधिस्सामि सीविस्सामि उक्क-
मिस्सामि बोक्कसिस्सामि परिहिस्सामि पाउणिस्सामि,
अदुवा तत्थ परिकमंते जुज्जो अचेलं तणफासा फुसंति
सीयफामा फुसंति तेउफामा फुसंति दंसमसगफासा फुसंति
एगयरे अणणयरे विरूवस्सवे फामे अहियासेत्ति अचेले
झाघवं आगममाण्णा, तवे मे अभिसमएणाणए जवति, जहेयं
भौवता पवेदितं, तमेव अजिसमेच्चा सव्वतो, सव्वत्ताए
सम्भतमेव समभिजाणिया, एवं तेमि महावीराणं चिरराइं
पुट्ठाइं वासाणि रीयमाण्णाणं दवियाणं पाम अहियासियं
आगयपाणाणाणं किमा बाहा भवंति । पयाणुए मंसमोणिए
विस्सेहिं कट्टु पणिण्णाए एस तिमो मुत्ते विरए वियाहि-
ए ति वेमि ।

एतद्यन् पूर्वोक्तवक्तव्यमाणं वा, खुर्वाक्यासङ्कारे, आदीयत इत्या-
दानं कर्म, आदीयत इति वाऽनेन कर्मोत्पादनं कर्मोपादानम् ।
तच्च धर्मोपकरणातिरिक्तं वक्तव्यमाणं वस्त्रादि तन्मुनिभोषयितेति
संबन्धः । किंभूतः ? सदा सर्वकालं सुप्राख्यातो धर्मोऽस्येति स्वा-
ख्यातधर्मा संसारजीकृत्याद्यधारापितजारवाहीत्यर्थः, तथा वि-
धृतः श्रुष्टः सम्यक् रूपः कल्प आचारो येन स तथा, स एवंजूनो
मुनिरादानं भोषयित्वा आदानमपनेष्यति । कथं पुनस्तदादानं
वस्त्रादि स्याद् येन तद् जोषयितव्यं भवेदित्याह—(ज अचेल इत्या-
दि) अल्पार्थं नञ् . यथा-अयं पुमानहः स्वल्पज्ञान इत्यर्थः । यः
साधुर्नास्य चेलं वस्त्रमस्तीत्यतोऽचेलोऽल्पचेल इत्यर्थः । संयमे
पर्यपितो व्यवस्थित इति तस्य भिक्षुर्नैतद्भयति नैतत्कल्पते ।
यथा परिजीर्णं मे वस्त्रमचेलकोऽहं जगिष्यामि, न मेऽत्र त्वक्त्रा-
ण जगिष्यति, ततश्च शीताद्यदितस्य किं शरणं मे स्याद् वस्त्रं
विनेत्यतोऽहं कञ्चन श्रावकादिकं प्रत्येत्य वस्त्रं याचिष्ये, तस्य
वा जीर्णस्य वस्त्रस्य संधानाय मयं याचिष्ये, सुखी याचिष्ये
वा, आत्ताज्यां सुखीमूत्राज्यां जीर्णवस्त्ररत्नं संघास्यामि, पाटितं
सीविष्यामि, लघु वा सद्परशकललग्नत उत्कर्षयिष्यामि,
दीर्घं वा सत् खग्रापनयनतो व्यन्कर्षयिष्यामि । एवं च कृतं स-
त्परिधास्यामि, तथा प्रावरिस्यामीत्याद्यास्तस्यानापहनः सत्यपि
जीर्णादिवस्त्रसद्भावं यद्गविष्यताभ्यवसायिनो धर्मिकप्रवणस्य
तु भवत्यन्तःकरणवृत्तिरिति । यदि वा जिनकटिपकामिः प्राये-
णैवेतत् सूत्रं व्याख्येयम् । तद्यथा—(ज अचेल इत्यादि) नास्याचेलं
वस्त्रमस्तीत्यचेलः छिद्रपाणिन्यात्पाणिपात्रः । पाणिपात्रन्वात्पा-
त्रादिसमविधत्तभिर्योगरहितोऽजिप्रहविशेषात् त्यक्तकल्पत्रयः ।
केवलं रजोहरणमुखवस्त्रिकासमन्वितस्तस्याचेलस्य भिक्षुर्नैत-

द् भवति, यथा परिजीर्णं मे वस्त्रं सच्छिद्रं पाटितं चेत्येवमादिष-
व्छग्नमपध्याने न भवति, धर्मिणोऽभावाद्धर्माभावः । सति च
धर्मिणि धर्मोन्वेषणं न्याय्यमिति सत्यं वचस्तथेदमपि तस्य न
भवत्येव । यथा परं वस्त्रमहं याचिष्ये इत्यादि पूर्ववक्तव्यम् । यो-
ऽपि छिद्रपाणिन्यात्पात्रनियोगसमन्वितः कल्पत्रयान्यतरयुक्तो-
ऽसावपि परिजीर्णादिसद्भावे तद्वत्तमपध्याने न विधत्ते, यथा
कृतस्याल्पपरिकर्मणो ग्रहणात् सूक्ष्मस्त्रान्वेषणं न करोति ।
तस्य चाचेलस्याल्पचेलस्य वा तृणादिस्पर्शसद्भावे यद्भि-
ष्यं तदाह—(अदुवा इत्यादि) तस्य हाचेलतया परिवसतो
जीर्णवस्त्रादिकृतमपध्याने न जवति, अथैतत् स्यात्तत्राचेलत्वे
पराक्रममाणं (जुज्जो) पुनस्तं साधुमचेलं कचिद् ग्रामादीं त्व-
क्त्राणाभावात् तृणशय्याशायिन तृणानां स्पर्शाः परुषास्तृणै-
र्वा जनिताः स्पर्शा दुःखविशेषास्तृणस्पर्शास्ते कदाचित् स्पर्श-
शान्ति, तांश्च सम्यगधीनमनसाऽतिसहत इति संबन्धः । तथा
शीतस्पर्शाः स्पृशन्त्युपतापयन्ति, तेजज्ज्वालास्पर्शाः स्पृशन्ति, तथा
दंशमशकस्पर्शाः स्पृशन्ति । तेषां तु परीषद्वाणामेकतरे विरुद्धा
दंशमशकतृणस्पर्शादयः प्रादुर्नवेयुः, शीतोष्णादिपरीषद्वाणां
वा परस्परविरुद्धानामन्यतरे प्रादुर्नवेयुः । प्रत्येकं बहुवचननिर्दे-
शाच्च तीव्रमन्मध्यमावस्थासंस्पर्शक इति । एतदेव दर्शयति-विरुद्धं
बीभत्सं मनोनयनानाङ्गादि विविधं वा मन्दादिभेदादप्यं येषां ते वि-
रुद्धरूपाः केते ? स्पर्शा दुःखविशेषास्तदापादकास्तृणादिस्पर्शा
वा, तान् सम्यक्करणेनापध्यानरहितोऽधिसहते, कोऽसौ ? अ-
चेलोऽपगतचेलोऽल्पचेलो वाऽचेलस्वरूपो वा सम्यक् नितिकृते ।
किमभिसन्ध्य परिषदानधिसहत इत्यत आह—(लाघवमित्यादि)
लाघोर्लाघो लाघवं, द्रव्यतो भावतश्च, द्रव्यतो रूपकरणलाघव,
जावतः कर्मलाघवम् । आगमयजवगमयन्नबुध्यमान इति यावद्-
धिसहते परीषद्वापसर्गानिति । नागाजुनीयास्तु पठन्ति—“ एवं
खडु सं तयगरणलाघवियं तवं कम्मकलयकारणं करोति ” एव-
मुक्तक्रमेण जावलाघवार्थमुपकरणलाघवं तपश्च करोतीति भा-
वार्थः । किञ्च (तवे इत्यादि) (से) तस्योपकरणलाघवेन कर्म-
लाघवमागमयन्तं कर्मलाघवेन उपकरणलाघवमागमयतस्तृ-
णादिस्पर्शानधिसहमानस्य तपः कायक्लेशरूपतया बाह्यर्माभिस-
मन्वागत जवति।सम्यगाभिमुख्येन सोढुं भवति।एतच्च न मयोच्य-
त इत्येतद्दर्शयितुमाह—(जहेयं इत्यादि) यथा येन प्रकारेणदमिति
यदुक्तं वक्तव्यमाणं चैतद्, जगधता वीरवर्धमानस्वामिना, प्रकर्षे-
णाऽऽहो वा वेदितं प्रवेदितमिति । यदि नाम भगवता प्रवेदितं ततः
किमित्याह—(तमेव इत्यादि) तदुपकरणलाघवमाहारलाघवं वा-
ऽभिसमेत्य ज्ञात्वा, एवकारोऽवधारणे, तदेव लाघवं ज्ञान्वेत्यर्थः ।
कथमिति चेदुच्यते-सर्वत इति द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च ।
तत्र द्रव्यत आहारोपकरणादौ, क्षेत्रतः सर्वत्र ग्रामादौ, कालतो-
ऽहनि रात्रौ वा, दुर्भिक्षादौ वा । सर्वात्मनोति । भावतः कृत्रिम-
कल्पाद्यभावेन, तथा सम्यक्त्वमिति । प्रशस्ते शोभनेनैकं सङ्गते
वा तत्त्वं सम्यक्त्वम् । तदुक्तम्—“प्रशस्तः शोभनश्चैव, एकः स-
गत एव च । इत्येतैरुपसृष्टस्तु, भावः सम्यक्त्वमुच्यते” ॥१॥ तदेवं-
चूत सम्यक्त्वमेव वा समभिजानीयात् सम्यगाभिमुख्येन जामी-
यात् परिकिञ्चन्यान् तथा हाचेलोऽप्येकचेलोऽधिकं जावमयेत, यत
उक्तम्—“जो वि दुवत्थ ति वत्तो, एगेण अचेलो गो व संयग्ग । ए ह ते
हील्लोति परं, सव्वे धि हु ते जिणा णाए ॥१॥ तथा—“जखमु विस-
रिसकप्पा, सेधयणाधियादिकारणं जणिय । पप्पणवमणयहीणं,
अप्पाणं मण्णई तेहि ॥१॥ सव्वे वि जिणा णाए, जहाविहिं कम्म-

खणममृष । विहरन्ति वज्रया क्लृप्तं, समं अभिजाणई एवं ” ॥२॥ इति । यदि वा तदेव लाघवमभिसमेत्य सर्वतो द्रव्यादिना सर्वोत्पन्नादिना सम्यक्त्वमेव सम्यग्भिजानीयात् तीर्थकरणधरोपदेशात् सम्यक् कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । एतच्च नाशक्यानुष्ठानम् । ज्वरहरतृकचूडाङ्कुररत्नोपदेशवद् ज्वरतः केवलमुपन्यस्यते, अपि त्वन्यैव बुभुक्षिरकाशमासेषितमित्येतद्दर्शयितुमाह— (पयमित्यादि) पयमित्येवैनया पर्युषितानां तृणादिस्पर्शानभिसहमानानां तेषां महावीराणां सकलशोकचमत्कृतिकारिणां चिररात्रं प्रजृतकालं यावज्जीवमित्यर्थः । तदेव विशेषतो दर्शयति-पूर्वाणि प्रभूतानि रीयमाणानां सयमानुष्ठाने गच्छतां, पूर्वस्य तु परिमाणं धरीणां समतिः कोटिलक्षाः पञ्च वा शतकोटिसहस्रास्तथा प्रजृतानि वर्षाणि गीयमाणानां तत्र नाभेयादारभ्य शीतलं दशमतीर्थद्वारं यावत्पूर्वसंख्यासदृशायात् पूर्वाणीत्युक्तम् । तत्र आरभ्य भ्रयांसादारभ्य वर्षसंख्याप्रवृत्तेर्वर्षाणीत्युक्तिमिति । तथा द्रव्याणां ज्वरानां मुक्तिगमनयोग्यानां पद्मावधारय, यत्पृष्ठपर्यादिं पूर्वमाभिहितं, तद्विषोद्व्यमिति सम्यक्करणेन स्पर्शानिसहनं कृतमेतद्वगच्छेति । एतच्चापि सहमानानां यत्स्यात्तदाह— (आगय इत्यादि) आगतं प्रज्ञानं पदार्थाविर्भावकं येषां ते तथा, तेषामागतप्रज्ञानानां तपसा परीषहानिसहनेन च कृशा बाहवो भुजा भवन्ति । यदि वा सत्यपि महोपसर्गपरीषहादाववगतप्रज्ञानत्वाद्वाधाः पीमाः कृशा ज्वन्ति, कर्मकपणायोनित्यस्य शरीरमात्रपीमाकारिणः परीषहोपसर्गान् सहायानिति मन्यमानस्य न मनःपीमोत्पद्यत इति । तदुक्तम्—“निम्माणेह परोद्विष, अपाणो न विषयं सरीराणं । अपाणोऽपि विषयस्स, न उण कुक्कं परो वेत्ति” ॥१॥ इत्यादि । शरीरस्य तु पीमा ज्वत्येवेति दर्शयितुमाह—(पयणुप इत्यादि) प्रतनुके च, मांसं च शोणितं च मांसशोणितं, द्वे अपि । तस्य हि रूक्षादारत्वादल्पाहारवाच्च प्रायशः खलत्वेनैवाहारः परिणमति, न रसत्वेन कारणानावाच्च प्रतनुके च शोणितं तत्तनुत्वात् मांसमपीति, ततो मेदाऽस्थ्यादीन्पि । यदि वा प्रायशो रूक्षं वातलं भवति घातप्रधानस्य च प्रतनुतैव मांसशोणितयोरचेलतया च तृणस्पर्शादिप्राप्तुर्भावेन शरीरापनापात्प्रतनुके मांसशोणितं भवत इति स्वबन्धः । तथा संसारभ्रंशी संसारावतरणी रागद्वेषकाषायसंतनिस्तां कान्त्यादिना विभ्रंषि कृत्वा तथा परिकृत्वा च समत्वजायनया । तद्यथा—जिनकल्पिकः कश्चिदेककल्पधारी द्वौ त्रीन् वा विभर्ति, स्थविरकल्पिको वा मासादेमासकूपकस्तथा विकृष्टाविकृष्टतपश्चारी प्रत्यहं भोजी कूरगडुको वा । एते सर्वेऽपि तीर्थकृच्चनानुसारतः परस्परानिन्दया संस्तुणन्ति सम्यक्त्वदर्शन इति । उक्तं च— “ जो वि दुवत्थतिवत्थो, एणेण अचेलगो थ संथरह । न हु ते हल्लेति पर, सअवे वि हु ते जिणा णाए” ॥१॥ तथा जिनकल्पिकः प्रतिमाप्रतिपन्नो वा कश्चित्कदाचित्प्राप मासानात्मकल्पेन जिज्ञां न हजेत तथाऽप्यसौ कूरगडुकमपि यथोद्वनमुगस्त्वमित्येव न होवयति तदेवं समत्वार्हाष्टप्रज्ञया विभ्रंषी कृत्यैव उक्तलक्षणो मुनिस्तीर्णः संसारमागम, एष एव मुक्तः सर्वसङ्कथो विरतः सर्वसाधनानुष्ठानेभ्यो व्याख्यातो नापर इति ब्रवीमि । इतिशब्दः पूर्ववत् । आचा० १३०६ अ० २३० ।

अचेलपरि(री)महविजय-अचेलपरि(री)पहविजय-पुं० । वक्ष्यमधृतिसंज्ञनादिविकलानामिदानीन्तनसाधूनां तृणग्रहणान्नसेवापरिहारतः संयमस्फूर्तिनिमित्तं अरिहताद्यपमूढपरिजीर्णसर्वजीर्णानि वस्त्राणि धारयतामाचेलक्यपरीषहसहनं, प० सं० ।

संजमजोगनिमित्तं, परिजुआदीणि धारयंतस्स ।

कह न परीसहसहणं, जइ णो सइ निम्ममत्तस्स ॥

आचेलक्यमुक्तप्रकारेण तावदौपचारिकं ततस्तथारूपाचेलक्यासेवने परीषहसहनमप्यौपचारिकमेव स्यात् । तथा च सति कुतो मोक्षावाप्तिरुपचरितस्य निरुपचरितार्थक्रियाकारित्यायोगात्, न हि माणवको दहनोपचारादाधीयते पाके इति यद्येवं तर्हि कल्पनीयमाहारमपि जुञ्जानस्य न सम्यक् कृत्यपरीषहसहनं भवेत् भवदुक्त्यायेन सर्वथा आहारपरित्यागत एव तत्सहनोपपत्तेः । एवं च सति जगयानप्यहं भुत्परीषहजेता न जवेत् । सोऽपि हि भगवान् उपस्थावस्थायां जयन्मतेनापि कल्पनीयमाहारमुपजुञ्जे । न च स तथा कल्पनीयमाहारमुपजुञ्जानोऽपि क्षुत्परीषहजेता नेष्टः, ततो यथाऽनेषणीयाकल्पनीयभोजनपरित्यागतः क्षुत्परीषहसहनमिष्टं, तथा महामूल्यानेषणीयाकल्पनीयवस्त्रपरित्यागत आचेलक्यपरीषहसहनमप्यव्ययम् । न च वाच्यम्—एवं तर्हि कमनीयकामिनीजनपरिजोगपरिहारतः कारेण विरूपवामनेत्रापरिभोगमपि कुर्वतः स्त्रीपरीषहसहनप्रसङ्ग इति, स्त्रीपरिभोगस्यान्यत्र सर्वात्मना सूत्रान्तरेण प्रतिषिक्तत्वात् । न चैवं परिजीर्णाल्पमूढवस्त्रपरिभोगः सूत्रान्तरेण प्रतिषिद्धः, ततो नातिप्रसङ्गावाप्तिः, कृतं प्रसङ्गेन । विस्तरेण तु धर्मसंग्रहणीटीकायामपवादः प्रपञ्चित इति तत एवावधार्यः । प० सं० ४ द्वा० ।

अचेलिआ-अचेलिका-स्त्री० । वस्त्ररहितायां स्त्रियाम्, निर्ग्रन्थ्याऽचेलिकया न भाविनव्यम् । वृ० ५ उ० ।

नो कप्पइ निगंघीए अचेलियाए हुंतए ।

नो कल्प्यते निर्ग्रन्थ्या अचेलिकया वस्त्ररहितया जयितुमेव सूत्रार्थः ।

अथ भाष्यम्—

वुत्तो अचेलपम्मो, इति काइ अचेलगतणं ववत्सा ।

जिनकप्पो वज्जाणं, निवारिओ होइ एवं तु ॥

अचेलको धर्मो भगवता प्राक्त इति परिभाष्य काचिदचेलकत्वं व्यधस्येन कर्तुमजिलषत्, अतस्तन्निषेधार्थमिदं सूत्रं कृतम्, अचेलकत्वप्रतिषेधेन आचार्याणां जिनकल्पोऽप्यवमनैव सुव्रणैव निवारितो मन्तव्यः । कुत इत्याह—

अजिअम्मि साहसम्मि, इत्थी ण वए अचेलिआ होउं ।

साइसमभं पि करे, तेणेव अइप्पमंगेणं ॥

कुलभाविताविणेच्छति, अचेलयं किमु सई कुले जाया ? !

धिकारदुकिआणं, तित्थुच्छेओ दुल्लभवित्ती ॥

साध्वसे भये तरुणादिकृतोपसर्गसमुत्थे अजिते सति अचेलिका भवितुं स्त्री निर्ग्रन्थी न शक्नुयात् । अथ जवति ततस्तेनैवातिप्रसङ्गनाचेलताज्ञकणेनान्यदपि चतुर्थसेवादिकं साहसं कुर्यात्, तथा कुम्हटाऽपि तावद् नेच्छत्यचेलतां किं पुनः कुले जाता सती साध्वी । अचेलतां प्रतिपन्नानां चार्थिकाणां (धिकारदुकिआणं) श्लोकापवादज्जगुप्सितानां तीर्थोच्छेदः, दुर्लभा च वृत्तिर्भवति, न कोऽपि प्रव्रजति, न वा जन्तुपानादिकं ददातीत्यर्थः ॥

गुरुणा अचेलिगाणं, समलं व दुगंठियं गरहियं च ।

होइ परपत्यणिज्जा, विइयं अच्छणमार्इसु ॥

अत एव यथार्थिका अचेलिका न भवति, यतस्तासां चतुर्गुणा आह्लादयश्च दोषाः । तथा चेलरहितां संयतीं समन्तां महाविघ्नदेहां दृष्ट्वा लोको जुगुप्सितं जुगुप्सां कुर्यात् । आः कष्टमिहलोक एता- हवयवस्था, परलोके तु पापतरा भविष्यति । गर्हितं च गह्रीं प्रवचनस्य कुर्यात्-अमारे सर्वमेतद्दर्शनमिति । अचेलिका च परस्य प्रार्थनीया भवति । अत्र द्वितीयपदमध्वादिषु विविक्ता- नां मन्तव्यम् । अपि च-

पुणरावित्तिनिवारण-उदिस्सपोहो व दद्दु पेझेज्जा ।

पढिंबंधो समणार्इ, किंदियदोसा य नगिणाए ॥

अचेलामार्थो दृष्ट्वा प्रव्रज्याभिमुक्तानामपि कुसलीणां पुनरावृ- त्तिर्भवति, प्रव्रज्यां न प्रह्लापुरित्यर्थः । अन्यो वा कश्चिन्निवार- णं कुर्यात्, किमेतासां कापालिनीनां समीपे प्रव्रजितेनेति । यच्चा- कश्चिदुदीर्णमोहस्तामशावृतां दृष्ट्वा कर्मगुरुकतया प्रेरयेत, साऽपि तत्रैव प्रतिबन्धं कुर्यात्, प्रतिगमनादीनि वा विवृष्यात् । किंरुमदोषाश्च ज्ञेयुः, यत एते मग्नाया दोषा अतोऽचेलस्या न भवितव्यम् । द्वितीयपदे संयत्या अर्चान स्तेनैर्विविक्तायास्ततो न । कर्मापि यत्नं भवेत् । आदिशब्दात् किमचित्ता यक्षाविष्टा वा यत्नाणि परित्यजन्, एवमचेलोऽपि भयनीति । ६०॥ उ० नि० चू० ।

अचोऽय-अचोदित-त्रि० । अप्ररिते, “चित्तो अचोऽभो णिञ्, लिप्पं दवइ मुचोऽए” उक्तं १ अ० ।

अचोप्पका-अचोपहा-त्त्री० । निस्तुपाण्ये अलेपकृते पेयद्रव्ये,

ध० ३ अधि० ।

अचोरिय-अचौर्य-न० । अव्य० । चोरताभावे, “अचोरियं करे- त” अचौर्यं कुर्वन्तं, चोरतामकुर्यात् इत्यर्थः । प्रश्न० ३ भा० अ० द्वा० ।

अर्च-अर्च-धा० पूजायाम्, उभ०, च्वादि०, सक०, सट् । अर्च- ति, अर्चते, आनर्च, आनर्च, आर्चति, आर्चिष्ट । खुग०, उन्न०, सक०, सट् । अर्चयति, अर्चयत । वाच० । “अर्चं मुत्तं महाभा- गा, एति किच्चण अर्चिम्मो” उक्तं १२ अ० ।

अर्च-त्रि० । अर्चति यः सः । अर्च-अर्च । “कगञ्जतदपयथां प्रायो लुक्” ८ । १ । ७७ । इत्यसंयुक्तस्यैव सुविधायकत्वेन न लुक् । पूजके, प्रा० । कालविशेषात्मकस्यभेदे च, यास्मिन् हि भ्रमणो भगवान् महावीरो निर्वृतः । कल्प० ।

अर्च्य-त्रि० । पूज्ये, स्था० ३ उ० १ उ० ।

अर्चंग-अर्चङ्ग-न० । अतिशयादिषु कारणेषु, “वज्जणमणंतगु- वरि, अर्चंगणं च भोगओ माणं” । अर्चङ्गानीत्यतिशयादीनि प्रांगस्य कारणान्यवयवा मधुमद्यमांसादीनि रात्रिभोजनसक- चन्नाह्नादीनि च । पञ्चा० १ विव० ।

अर्चंतकाल-अर्चन्तकाल-त्रि० । अन्तमतिक्रान्तोऽत्यन्तः, अन्यन्तः कालो यत्र सोऽत्यन्तकालः । असीमकालिके, “अर्चन्त- कालस्स समुत्थस्स, सर्वस्स दुक्खस्स उ जा पमोक्खो” उक्तं ३२ अ० ।

अर्चंतथावर-अर्चन्तस्थावर-पुं० स्त्री० । अनादिस्थावरे, “मरु- देवा अर्चन्तथावरा सिद्धा” मरुदेवा अत्यन्तस्थावरा अनादि- वनस्पतिगणेशेकस्य सिद्धाः । भा० म० द्वि० ।

अर्चन्तपरम-अर्चन्तपरम-त्रि० । अधिकोत्कृष्टे, “अर्चन्तपरमो आसी, अउलो रुवविमिहो” उक्तं २० अ० ।

अर्चन्तभावसार-अर्चन्तभावसार-त्रि० । अतोवप्रशस्ताभ्यव- सायप्रधाने, पञ्चा० १४ विव० ।

अर्चन्तविमुक्त-अर्चन्तविमुक्त-त्रि० । सर्वथा निर्दोषे, स्था० १९ उ० । “अर्चन्तविमुक्तीहरायकुल्लवंसप्पसूय” अर्चन्तं विमुक्तः सर्वथा निर्दोषो दीर्घश्च पुरुषपरम्परापेक्षया यो राक्षां भूपाज्ञानं कुललक्षणो पंशः सन्तानस्तत्र प्रसूतो जातो यः स तथा । स्था० १९ उ० ।

अर्चन्तसंकिन्नेस-अर्चन्तसंक्लेश-पुं० । अतिनिघिडतया रागदे- वपरिणामे, ध० १ अधि० ।

अर्चन्तमुपरिमुद्ध-अर्चन्तमुपरिमुद्ध-त्रि० । अतिनिर्ममत्तरे, पञ्चा० १४ विव० ।

अर्चन्तमुहि (ण्)-अर्चन्तमुखिन्-त्रि० । निरतिशयसुखा- ऽऽप्नुते, “तो होइ अर्चन्तमुहो कदत्थो” उक्तं ३२ अ० ।

अर्चन्ताजाव-अर्चन्ताजाव-पुं० । अत्यन्तोऽन्तमतिक्रान्तो । नित्योऽ-

भावः । क० सं० । नास्तीति चाक्याभिलष्यमाने नाशप्रागभाव- जिज्ञं संसर्गाभावे, वाच० । अर्चन्ताजावमुपादिशति- काव- त्रयापेक्षिणी तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभाव इति । अती- तानागतवर्त्तमानरूपकालत्रयेऽपि याऽसौ तादात्म्यपरिणाम- निवृत्तिरकृत्यपरिणतिव्यावृत्तिः सोऽत्यन्ताभावोऽभिधीयते । निदर्शयन्ति-यथा चेतनाचेतनयोरिति, न खलु चेतनमात्मत- त्वमचेतनपुरुषात्मकतामचकलत्कलयति कस्यपियति वा, तच्च- तन्यविरोधात् । नाप्यचेतनं पुरुषतत्त्वं, चेतनस्वरूपमचेतनस्यवि- रोधात् । रक्षा० ३ परि० ।

अर्चन्तिय-अर्चन्तिय-त्रि० । अत्यन्त-अर्चार्थे उच्यते । अतिशयेन जाने, वाच० । सर्वकालजाविनि, “जेगंतणञ्चनिय उदए व, वयंति ते दोवि गुणोदयम्मि” सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० । सोऽत्यन्तिको दुःखविगमः सोऽपवर्गः । अत्यन्तं सकलदुःखशक्तिनिर्मूलमेत नचतीत्यात्यन्तिको दुःखविगमः । ध० १ अधि० ।

अर्चन्तोससु-अर्चन्तोससु-पुं० । अवसजेष्वेव प्रव्रजितेषु, सं- विष्टैः प्रव्रजितमात्रेष्वेवावसजतया विहृतेषु च । “अर्चन्तोससो- सु य, परहिगडुग य मूलकम्म य । भिक्खुम्मि य विहियतवोऽ- एवदुपारं चियं पसं ॥” जीत० ।

अर्चन्तवर-अर्चन्तवर-त्रि० । एकादिजिह्वरक्षिके, “अन्यद्व- रत्वं हि सूत्रगुणः” इत्यर्थे दोषः । अनु० । विशेषः । आह० । आ० म० प्र० । आ० चू० । च० ।

अर्चण-अर्चण-न० । पुष्पादिजिः सत्करणे, “अर्चणं सेवणं चैव, मणसा वि ण पत्थए” । उक्तं ३५ अ० ।

अर्चणा-अर्चना-स्त्री० । अर्च-युच् । पूजायाम्, वाच० । “गन्धै- र्मास्यैर्विनिर्गन्धैरुहैरपरिमलैरुक्तैर्धूपदीपैः, साक्षाद्यैः प्राज्यभक्षै- र्भक्षिन्नैरुपहृतैः पाकजृतैः फलैश्च । अम्भःसम्पूर्णपार्श्वैरिति हि जिनपतेरर्चनामष्टभेदाः, कुर्वाणा वेश्मप्राजः परमपदसुखस्ताम- माराहजन्ते” ॥ १ ॥ ध० ३ अधि० ।

अचण्डिज-अर्चनीय-त्रि० । अर्च-अर्चयर् । चन्दनगन्धादिभिः
सत्करणीये, " अर्चणञ्च वंदणञ्च कल्लणं मंगलं देवयं चह-
यं । " औ० । उपा० । जी० । भ० । हा० ।

अचण्डिआ-अर्चनिका-स्त्री० । सिद्धायतने जिनप्रतिमाद्यर्चने,
भ० ४ श० १ उ० ।

अचत्थ-अत्यर्थ-न० । अतिक्रान्तमर्थमनुरूपत्वरूपम् । अतिश-
ये, तद्वति च । त्रि० । अत्यये, अव्य० स० । अर्थाभावे, अव्य० स० ।
वाच० । " अंगारपलितककपपअचत्थसीयवेयणा " प्रभा०
२ आश्र० द्वा० ।

अचत्थत्त-अत्यर्थत्व-न० । महार्थत्वाऽपरपर्याये परिपुष्टार्था-
निधायितारूपेऽष्टमे सत्यवचनातिशये, रा० ।

अचय-अत्यय-पुं० । अति-इष्ट-अच । अतिक्रमे, अभावे, विना-
शे, दाये, कृत्रे, अतिक्रम्य गमने, कार्यस्याऽवश्यंजावाभावे,
वाच० । प्रत्ययाय, वृ० ३ उ० । आत्यन्तिके विनाशे च ।
वृ० ४ उ० ।

अचलीण-अत्यालीन-त्रि० । अतीवात्यर्थमासीने आसक्ते, प्रा० ।

अचसण-अत्यशन-न० । अतिशयितमशनम् । अतिभोजने,
वाच० । प्रतिपदादीनां पञ्चदशदिवसानां (तिथीनां) लोकां-
तरसंख्या द्वादशे दिवसे, पुं० । चं० प्र० १० पादु० ।

अर्च-अर्चा-स्त्री० । अर्च्यतेऽसावाहारात्तद्वारादिभिरित्यर्चा ।
देहे, आचा० १ श्रु० १ अ० ६ उ० । सुत्र० । स्था० । "द्विहृत्वा प-
रिमेयरसमिहिततर अर्चितसन्निभे" अर्चा द्विविधा । तद्यथा-
सन्निभता अर्चिता च । तत्राचिता द्विविधा-प्रतिमा इतरा च ।
इतरा नाम स्त्रीशरीरं निर्जीवम् । एकैकं पुनर्द्विधा-सर्वादिता, अ-
सन्निहिता च । व्य० ६ उ० । " एगच्छाप पुण एगे भयंतारो
भवन्ति " एके पुनरेकयाऽर्च्येकं शरीरेणैकस्माद् भवात् सि-
द्धिगतिं गन्तारो प्रवन्ति । सूत्र० १ श्रु० २ अ० । क्रोधाध्यवसा-
यात्मिकायां ज्वालायाम्, आचा० १ श्रु० ८ अ० ६ उ० । स्था० ।
लेइयायाम्, " इमो विरुसमाणस्स, पुणो संवादिदुल्लहा ।
उल्लभाआ तदच्छाआं, जं धम्मदुं वियागरे" अर्चा लेइयाऽन्तः-
परिणतिः, अर्चा मनुष्यशरीरम् । सूत्र० १ श्रु० १५ अ० ।
पूजायां च, " मय्याहोऽर्चा सत्पात्र-दानपूर्वन्तु भोजनम् "
ध० ३ अधि० ।

अर्चाइल्ल-अर्चाकीर्ण-त्रि० । जनसंकुलत्वाद्दीप्तीवाकीर्णे,
" अर्चाइल्ल विस्तो णो परस्स णिक्खमणपवेसाए " आचा०
१ श्रु० ३ अ० १ उ० ।

अर्चाउर-अर्चातुर-त्रि० । नृशं खाने, " अर्चाउरं वा वि स-
मिक्खिऊणं, छिप्प तओ धेनु इल्लिनु तस्स " वृ० १ उ० ।

अर्चागाढ-अर्चागाढ-न० । अत्यन्तमेच्छादिभयं, " अर्चागाढे
वसिया, णिक्खिस्तो जइ व होज्ज जयणाए " वृ० २ उ० ।

अर्चावेदण-अर्चावेदण-न० । अतीवाऽऽवेदनेन परितापने, नि०
चू० १२ उ० ।

अर्चामणया-अर्चासनता-स्त्री० । अत्यन्तं सनतमामनसु-
पवेशनं यस्य सोऽर्चासनस्तद्भावस्तत्ता । सततमुपवेशने,
स्था० ९ डा० ।

अर्चाशनता-स्त्री० । अतिमात्रमशनमत्यशनं तदेवाऽर्चाशनता ।

दीर्घत्वं च प्राकृतत्वात् । प्रमाणाधिकभोजने, स्था० ६ डा० ।

अर्चामण-अर्चासन्न-त्रि० । अतिनिकटे, " एवांसणे णाइदरे सु-
स्सुसमाणे " भ० १ श० १ उ० । रा० । सू० प्र० ।

अर्चासाइत्तए-अर्चाशातयितुम्-अव्य० । गायया भ्रंशयितुमि-
त्यर्थे, " तं इच्छामि ण देवाणुप्पिया सक्कं देविदं सयमेव अर्चा-
साइत्तए । ज० ३ श० २ उ० ।

अर्चामाइय-अर्चाशातित-त्रि० । उपसर्गिते, " से य अर्चा-
साइए समणे परिकुविप " स्था० १० डा० ।

अर्चामाएमाण-अर्चाशातयत्-त्रि० । उपसर्गं कुर्वति, स्था०
१० डा० ।

अर्चामायणा-अर्चाशातना-स्त्री० । साध्यादीनां जात्याद्युद्-
घाटनादिदीक्षारूपायाम्, कर्म० १ कर्म० । आत्यन्तिक्यामाशा-
तनायाम्, स्था० १० डा० ।

जं जिकवू नदंत ! अणायरीए अर्चामायणाए अर्चा-
साइए अर्चासाएतं वा साइज्जइ ति । नि० चू० १० उ० ।
(अ० रा० २ डा० ४९८ पृष्ठे 'आसायणा' शब्दे वक्ष्यते)

अर्चाहार-अर्चाहार-पुं० । प्रभूताऽऽहारे, " अर्चाहारेण स-
इइ अणिकेण विसया उज्जंति " । आच० ४ अ० ।

अर्चि-अर्चि-स्त्री० । अर्च-इत् । अर्चिप्-न० । अर्च-इत्ति ।
वाच० । किरणे, रा० । हा० । शरीरस्थरत्नादितेजोऽज्वालायाम्,
" अर्चीए तेणं लेसाए दसादिसाए उज्जापमाणे " ज०
२ श० ५ उ० । प्रका० । जी० । उपा० । औ० । शरीरनिर्गततेजो-
ज्वालायाम्, स्था० ८ डा० । लेइयायाम्, सूत्र० १ श्रु० १० अ० ।
दाहप्रतिषेधे ज्वालाविशेषे, आचा० १ श्रु० १ अ० ४ उ० । हा० ।
स्था० । अनलाविच्छिन्नायां ज्वालायाम्, जी० ३ प्रति० । " पव
बादन्तेजसो भेदः " प्रका० १ पद । दश० । दीपाशखायाम्,
उत्त० ३ अ० । प्रथमकृष्णराजेरन्यन्तरपूर्वयोरवकाशान्तरं
स्थिते लोकान्तिकविमाने, ज० ६ श० ५ उ० ।

अर्चिमालि (ण)-अर्चिर्मालिन्-त्रि० । अर्चां वि किरणा-
स्तेषां माला, सा अस्यानीति अर्चिर्माली । सर्वतः कि-
रणमात्रापरिवृते, " अर्चिमालिभासगासिवज्जाभे " (सौध-
मैकल्पः) जी० ४ प्रति० । रा० । प्रका० । आदित्ये, पुं० । सूत्र०
१ श्रु० ६ अ० । स० । पूर्वयोः कृष्णराज्योरवकाशान्तरं (स्थिते)
लोकान्तिकविमाने, ज० ६ श० ५ उ० ।

अर्चिमालिपभ-अर्चिर्मालिप्रज-त्रि० । अर्चिर्माली आदित्य-
स्तद्वत्प्रभवति शोजने यानि तानि अर्चिर्मालिप्रभाणि सूर्यवत्
किरणीः शोजमानेषु, स० ।

अर्चिमालिणी-अर्चिर्मालिनी-स्त्री० । सूर्याचन्द्रमसोस्तृतीया-
यामग्रमहिष्याम्, ज० १० श० ५ उ० । सू० प्र० । जं० ।
जी० । स्था० । (अनयोर्मवन्नयकयाऽत्रैव १७२ पृष्ठे 'अग्ना-
माहसी' शब्दे प्राक्ता) दक्षिणपौरस्त्यरतिकरपर्वतस्य प-
श्चिमदिशि, शक्रस्य सेवानाम्यास्तृतीयाया अग्रमहिष्या लक्ष-
योजनप्रमाणायां राजधान्यां च । स्था० ४ डा० १ उ० ।

अर्चिय-अर्चित-त्रि० । चन्दनादिना चर्चिते, हा० १ श्रु० १ अ० ।
मदार्थे, वृ० ३ उ० । प्रमाणीकृते, नि० चू० १ उ० । मान्ये,
" जं जस्स अर्चियं तस्स पुयणिज्जं तमस्सिया लिंगं " । जा-

वे कप्रत्यय इति चिन्त्यम्, भावप्रत्यये सिद्धविशेषणानुपपत्तेः ।
४५० १ ३० । “अचित्ते यत् तत् पूर्वं निपतति । यथा-मातापितरौ,
वासुदेवाजुर्नार्विति ” । नि० सू० १ ३० ।

अच्चिसहस्रमालाणिज-अर्चिःसहस्रमालनीय-त्रि० अर्चि-
षां किरणानां सहस्रमालनीयं परिवारणीयम् । झा० १ ४० ।
१० । मणिरत्नप्रभाज्वालानां सहस्रैः परिवारणीये, किमुक्तं
भवति । एवं नाम अत्यदृष्टतैर्मणिरत्नप्रभाजैराकलितमवभा-
ति, यथा-नूनमिदं न स्वाज्ञाधिकं किन्तु विशिष्टविद्याशक्ति-
मत्पुरुषप्रपञ्चप्रभावितमिति । “अच्चिसहस्रमालाणिजं कवगस-
हस्रकलियं भिसमाणं भिभिसमाणं अक्षुष्टोयणजेस्सं ”
आ० म० प्र० । १० । जी० ।

अच्चिसहस्रमाला-अर्चिःसहस्रमाला-स्त्री० । दीप्तिसहस्राणा-
मावलीषु, ज० १० १० ५ ३० ।

अच्चिसहस्रमालिणीया-अर्चिःसहस्रमालिनिका-स्त्री० अर्चिः
सहस्रमाला दीप्तिसहस्राणामावलयः सन्ति यस्यां सा तथा ।
स्वार्थिककप्रत्यय च अर्चिःसहस्रमालिनिका । दीप्तिसहस्रपरिवृ-
तायाम्, ज० १० १० ५ ३० ।

अर्चीकरण-अर्चीकरण-न० । अकर्तव्या अर्चा अनर्चा, अनर्चाया-
अर्चाकरणमर्चीकरणम् । अनुनतज्ञावे चिः । राजावीनां
गुणवर्णेन, नि० सू० ४ ३० ।

जे निक्खू गयरक्खियं अर्चीकरेइ अर्चीकरंतं
वा साइज्जइ । ३ । जे भिक्खू गयरक्खियं अर्चीकरेइ अर्ची-
करंतं वा साइज्जइ । ४ । जे भिक्खू गिरगयरक्खियं अर्चीकरेइ
अर्चीकरंतं वा साइज्जइ । ५ । जे भिक्खू मन्वारक्खियं अ-
र्चीकरेइ अर्चीकरंतं वा साइज्जइ । ६ । (नि० सू०) जे भिक्खू
गयरक्खियं अर्चीकरेइ अर्चीकरंतं वा साइज्जइ । जे भि-
क्खू इमरक्खियं अर्चीकरेइ अर्चीकरंतं वा साइज्जइ । जे भि-
क्खू सीयरक्खियं अर्चीकरेइ अर्चीकरंतं वा साइज्जइ ।
जे निक्खू रग्गो रक्खियं अर्चीकरेइ अर्चीकरंतं वा सा-
इज्जइ । जे निक्खू रग्गो रक्खियं अर्चीकरेइ अर्चीकरंतं वा सा-
इज्जइ । नि० सू० ५ ३० ।

अर्चीकरणं रग्गो, गुणवयणं तं समासग्गो दुविधं ।

संतमसंतं च तद्वा, पञ्चक्खपरोक्खमेकेकं ॥ १५ ॥

रग्गो अर्चीकरणं किं गुणवक्खणं सौन्दर्यादि तं दुविधं संतं
असंतं च एकेकं पञ्चक्खं परोक्खं ।

एतो एगतरणं, अर्चीकरणेण जो तु रायाणं ।

अर्चीकरंति भिक्खू, सो पावति आणमादीणि ॥ १६ ॥

इमं गुणवयणं-

एकतो हिमवतो, अस्सतमो साहवाहणो राया ।

समभारतरोकिता, तेण ए बहदत्थए पुहई ॥ १७ ॥

राया रायसुही वा, रायामित्ता अमित्तसुहिणो वा ।

भिक्खुस्स व संबंधी, संबंधे सुही तवं सोच्चा ॥ १८ ॥

संजमविग्गकरे वा, सरीरवाधाकरे व निक्खुस्स ।

अणुलोमे पडिलोमे, कुज्जा दुविधे व उवसग्गो ॥ १९ ॥

गह्मसारायदुट्ठो, वेरज्जविरुक्खरोहमद्धाने ।

उवमुज्जावणिकखम-णुवणसकज्जमत्थेसु वि य ॥ २० ॥

एतेहिं काण्णेहिं, अर्चीकरणं तु होति कातव्वं ।

रायारक्खियणागर-णभमसव्वे वि एस गमा ॥ २१ ॥

नि० सू० ५ ३० ।

अर्चुकर्म-अत्युत्कट-त्रि० अत्यन्त उत्कटः । अत्यन्तोमे, वाच० ।
अर्च्युन्ते, आ० म० प्र० ।

अर्चुगकम्म-अत्युग्रकर्म-न० । कर्कशवेदनीये कर्मणि, प्रव०
२२४ झा० ।

अर्चुगकम्ममद्धान-अत्युग्रकर्मदहन-त्रि० अत्युग्रं कर्कशवेद-
नीये यत्कर्म तस्य दहनोऽपनायकः । कर्कशवेदनीयस्य कर्मणो-
ऽपनायके, “संक्षेपात्तिरपेक्षाणां, यतीनां धर्म ईरितः । अत्यु-
ग्रकर्मदहनो, गहनोऽप्रविहारतः ” ॥ १ ॥ ध० ४ अधि० ।

अर्चुचिय-अत्युचित-त्रि० लोकाणामतिशयाघनीये, “गर्भयोगे-
र्ष्य मातृणां, अयं अत्युचितः क्रियः ” झा० १४ झा० ।

अर्चुद्विप-अत्युत्थित-त्रि० । अतीवाकार्यकरणं प्रत्युत्थितेन,
“दासीव्येनाऽत्यन्तमुत्थिता” इति । दास्या अपि दास्याम्, स्त्री० ।
“अर्चुद्विपाय घमदासिप वा अगारिणं वा समयाणुमिणि”
सूत्र० १ भू० १४ अ० ।

अर्चुएह-अत्युष्ण-त्रि० । अतीवोष्ण लक्षणधर्मो यत्र सोऽत्यु-
ष्णः । अतिशयितोष्णस्वभावे, स्था० ५ ता० ३ ३० ।

अर्चुदय-अत्युदक-न० । महामहति यर्षे, “सभए वा सत्ताणं,
अर्चुदये सुक्खतरुण वा णेह ” आ० प्रवृत्तजले, जी० ३ प्रति० ।

अर्चुय-अर्चुत-पु० । सौधर्मावतंसकादिसकलविमानप्रधाना-
च्युतायनंसकाभिधानविमानविशेषोपलक्षिते षादशे देवलोके,
अनु० । दर्श० । नि० सू० । प्रव० । स० । आरणाच्युतयोरेका-
दशद्वादशयोः कल्पयोरिन्द्रे च । स्था० २ ता० ३ ३० ।

अर्चुया-अर्चुता-स्त्री० । श्रीपद्मप्रसन्न शासनदेव्याम्, सा
च मतान्तरेण इयामा (नाम्नी) देवी इयामवर्णा नरवाहना
चतुर्भुजा वरदवाणान्वितदक्षिणकरद्वया कर्मुकाजययुतवामपा-
णिद्वया च । श्रीकृष्णोः शासनदेव्यां च, सा च मतान्तरेण
वत्साभिधाना कनकच्छविर्मयूरवाहना चतुर्भुजा बीजपूरकश्ला-
न्वितदक्षिणपाणिद्वया भुशुण्णिरुपशान्वितवामपाणिद्वया च ।
प्रव० २७ झा० ।

अर्चुव्वाय-अत्युद्गात-त्रि० । अतीवोद्गातः परिभ्रान्तः । दृशं
भ्रान्तं, “अर्चुव्वाया वसुवेत्ति” वृ० ३ ३० । नि० सू० ।

अर्चुसिण-अत्युष्ण-त्रि० । अतीव तपे ओदनादिकं, “अर्चु-
सिणं सुप्पेण वा जाव फुमाहि वा” आचा० २ भू० १ अ० ७ ३० ।

अर्च्छ-आस्-धा० लपवशेन । अदादि०, आ०, अक०, सेद ।
प्राकृते “गमिष्यमासां उः” ङ । ४ । ११४ । इति प्राकृतसूत्रेण

अत्यस्य ङः । अर्च्छइ, आस्ते । प्रा० । “अर्च्छति अवसोपति य
लहुगा” ॥ अर्च्छति (त्ति) प्रतीकृते व्य० १७० ॥ “अर्च्छेज्ज वा चिह्-
उज वा” । आसीन सामान्यतः । तं० । भ० अधिपूर्वः अधिरोहणे,
सक० । गगनमध्यमध्यास्ते, वाच० ।

अर्च्छ-अव्य० । न उच्यति दधि, सम्मुखत्वात् । लो-फ । न०-
ल० । अभिमुखं, “अर्च्छ गत्यर्थवदेषु” १।४।६० । इति पाणिनिमुद्र

अच्छ

अच्छगत्य, अच्छोद्य इत्युदाहृत्य, अजिमुखं गत्वा अभिमुखमु-
क्तेति व्याकृतम् । सि० की० त० स० ।

अच्छ-त्रि० । न उपति दृष्टिम् । ङी-क । न० त० । आकाश-
स्फटिकरत्नवर्दानस्वच्छे, प्रज्ञा० २ पद । जी० । आ० म० प्र० ।
भ० । औ० । स्था० । रा० । ज० । निर्मले, ज्ञा० १ श्रु० १२ अ० ।
पञ्चा० । भ० । अनादिने, जी० ३ प्रति० । स्फटिकवद्भिर्निर्म-
लप्रदेशे, जी० ३ प्रति० । “अच्छा सगहा लट्ठा नीरया शिप्यंका”
मेरी, पुं० । सुनिर्मलजम्बूनदरनवहुलत्वात्तस्य “ता अच्छंसि
णं पञ्चयंसि” खं० प्र० ५ पादु० सू० प्र० । जी० । आर्यदेशभेदे,
स्फटिक च । पुं० प्र० २७५ ज्ञा० न क्लृप्ति भक्तयति नाशित-
सत्त्वम् । ङी-मङ्गल-क । न० त० । वाच० । श्रु० के, आवा०
२ श्रु० १ अ० ५ उ० । प्रति० । जी० । प्रज्ञा० । ज० । एव
सनखपदनेदः । प्रज्ञा० १ पद ।

अप्स-त्रि० अपः सनोति । सन-ना । प्राकृते “ह्रस्वात् थ्यश्च-
सप्तामानिश्च ८ । २ । २१ । इति प्सभागस्य च्छः । प्रा० ।
अपां विशेषगुणीभूते रसे, वाच० ।

अच्छ-देशी-अत्यर्थे, शब्दे च । दे० ना० १ वर्ग ।

अच्छन्द-अच्छन्द-त्रि० । नास्ति ङ्दो यस्याः । अस्त्वयशे । “अ-
च्छंदा जे ए लृजति ण से चाइति वुच्चई” दश० २ अ० । अ-
भिप्रायशून्ये च । वाच० ।

अच्छन्दग-अच्छन्दक-पुं० । मोराकग्रामसन्निवेशस्थे पाखण्डिनि,
“मोराए सकारं सक्का अच्छंदए कुविआ” आ० क० । (स
मोराके वसन्मन्त्रतश्चो लोकपुजितस्तत्र समागतस्तत्र समाग-
तस्य धीवीरस्य पुरतः सिद्धार्यव्यन्तरेणाऽच्छेद्यमिदमिति प्र-
तिज्ञाय गृहीतं तृणं छिन्दन् शक्रेण यज्ञं प्रक्षिप्य त्रिषदशशकुली-
कृतं जनैरुपहसित इति ‘वीर’ शब्दे वक्ष्यते) आ० चू० ।
आ० म० द्वि० ।

अच्छण-आसन-न० । अवस्थाने, ग० २ अधि० । ज्ञा० पर्थुपास-
ने, वृ० ३ उ० । प्रतिश्रवणे, “अच्छण अवसोगणे वा” व्य० १ उ० ।
अक्षण-पुं० । अहिंसायाम्, दश० ७ अ० ।

अच्छणपरग-आसनगृहक-न० । अवस्थानगृहकेषु, येषु यदा
नदा वाऽऽगत्य बहवः सुखासिकयाऽवतिष्ठन्ते । जी० ३ प्रति० । ज० ।

अच्छणजोय-अक्षणयोग-पुं० । अहिंसाव्यापारे, “तेसि अच्छ-
णजोयणं णिक्खं होयव्वं” तेषां पृथिव्यादीनामक्षणयोगेनाहिं-
साव्यापारेण नित्यं भवितव्यम् । दश० ७ अ० ।

अच्छाणत्थ-अच्छन्नस्थ-त्रि० । अच्छन्नप्रदेशे स्थिते, वृ० ३ उ० ।

अच्छति (दि) त-आच्छादित-त्रि० । निरुद्धे, “संणखका-
ल्लुनित व्य” प्रश्न० ४ संव० ज्ञा० ।

अच्छसय-अच्छन्नक-त्रि० । न० ७० । अन्नरहिते, वीरमहापद्मयोरन्न-
को धर्मो मतः “अदंतवणे अच्छसवए अणुवाणहण” स्था० १८७ ।
अच्छदव-अच्छदव-पुं० । स्वच्छोदकं, पं० व० २ ज्ञा० ।

अच्छधी-अच्छधी-त्रि० । ६ व० । विमलबुद्धौ, “विष्णुः
प्रातः प्रभुं नत्वा, साधूंश्चापृच्छच्छधीः” आ० क० ।

अच्छभल्ल-अच्छन्नल्ल-पुं० । अक्षे, व्य० १० उ० । व्याघ्रविशेषे
च । प्रश्न० १ आश्र० ज्ञा० ।

अच्छमाण-आसीन-त्रि० । तिष्ठति, “सुखिरमापि अच्छमाणो”
पं० व० ३ ज्ञा० । ज्ञा० ।

अच्छरगणसंघसंविष्णु-अप्सरोगणसंघसंविकीर्ण-त्रि० । अ-
प्सरोगणानां संघः समुदायस्तेन सम्यक् रमणीयतया विकीर्णा
व्याप्ता अप्सरागणसंघसंविकीर्णा । अप्सरोयथसंपरिवृते, “अ-
च्छरगणसंघसंविक्किष्ठा दिव्वतुमियमधुरसइसंपरया” । जी०
३ प्रति० । प्रज्ञा० । रा० ।

अच्छरस-अच्छरस-त्रि० । अच्छो रसो येषां ते अच्छरसाः । प्रत्या-
सनवस्तुप्रतिबिम्बाधारजृतेष्विवाऽतिनिर्मलेषु, जी० ३ प्रति० ।

अच्छरसा-अप्सरस्-स्त्री० । व० य० । अद्भ्यः सरन्ति उक्त-
चान्ति । सू-भसन् । अप्सरसः “ह्रस्वात् थ्यश्चसप्ताम-
निश्च ८ । २ । २१ । इति सूत्रेण प्राकृते ‘प्स’ भागस्य ‘छ’
आदेशः । प्रा० । “आयुरप्सरसोर्वा” ७ । १ । २० । इति सूत्रेण
च अन्त्यव्यञ्जनस्य वा सः । प्रा० । देवीमात्रे, रूपेण देवीकल्पा-
यां स्त्रियां च । “णंदणवणविवरचारिणीओ अच्छराओ तत्तर-
कुरुमाणसच्छराओ अच्छरगणेष्विण्णियाओ तिसि पलिओवमा-
इं परमाउं पालयित्ता ताओ वि उवणमंनि मरणधम्मं” प्रश्न० ४
आश्र० ज्ञा० औ० । (आसां वर्णकम् ‘तत्तरकुरु’ शब्दे वक्ष्यामः)

अच्छरसांतुल्य-अच्छरसतएतुल-न० । अच्छो रसो येषु तेऽ-
च्छरसाः प्रत्यासन्नवस्तुप्रतिबिम्बाधारजृता इवातिनिर्मला इत्य-
र्थः । अच्छरसाश्च ते तएतुल्यं अच्छरसतएतुल्यः । पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं प्राकृतत्वात् । श्वेतेषु दिव्यतएतुलेषु, रा० । “अच्छेहिं
सेपहिं रयणामपहिं अच्छरसतंतुलेहिं अछट्टमंगंसे आलिहह”
रा० । जी० । आ० म० प्र० ।

अच्छरा-अप्सरा-स्त्री० । शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य पत्न्या-
मममहिष्याम्, स्था० ७ रा० । भ० । ती० । (तस्याः पूर्वाऽपर-
भवकथा एतस्मिन्नेव जागे १७३ पृष्ठे ‘अगमहिंसी’ शब्देऽर्क्षी)

अच्छराणिवाय-अप्सरोनिपात-पुं० । अप्युटिकायां, तत्करण-
काले च । यावता कालेन अप्युटिका क्रियते तावान् कालोऽप्यप्स-
रोनिपातशब्देनाभिधीयते “अच्छरानिवातेहिं तिसत्तकवुत्तो
अणुपरियत्ताणं हव्वमागच्छेज्जा” जी० ३ प्रति । सूत्र० । ज० ।

अच्छवि-अच्छवि-पुं० । न० व० । योगनिरोधेनाविद्यमानशरीरे
स्नानकार्प्यनिर्ग्रन्थभेदे, अत्र चत्वारोऽनुवादाधीः-“अव्य-
थक” इत्येकः । अधियोगाच्छविः शरीरं तद्योगनिरोधेन यस्य ना-
स्त्यसी ‘अच्छविक’ इत्यन्ये । कृपा सच्छेदो व्यापारस्तस्या
अस्तिन्वान् कृपी, तन्निषेधात् ‘अक्षपी’ इत्यन्ये । घातिकर्मवस्तुष्ट-
यकृपणानन्तरं वा तत्कृपणाभावाद्कृपीत्युच्यते । भ० २५
श० ६ व० ।

अच्छविकर-अक्षपिकर पुं० । न कपिः स्वपरयोगायासो यः सः,
तत्करणशीलो न भवति सोऽक्षपिकरः । ज० २५ श० ७ व० ।
व्यथाविशेषस्याऽकारकं प्रशस्तमनोविनयजदे, स्था० ७ रा० ।

अच्छविमलमलिलपुष्प-अच्छविमलमलिलपूर्ण-त्रि० । अ-
च्छेन स्वरूपतः स्फटिकवच्छुद्धेन विमलेनाऽऽगन्तुकमलरहिते-
न मलिलेन पूर्णः । स्फटिककल्पस्वच्छनिर्मलजम्बूनते, रा० । जी० ।
अच्छा-अच्छा-स्त्री० । वरुणदेशप्रतिबद्धे पुरीजदे, आर्यदेशग-
णनायां वरुणा अच्छा । वरुणा नगरी, अच्छा देशः । अन्ये तु
वरुणा देशः, अच्छा पुरीत्याहुः । प्र० २७५ ज्ञा० । सूत्र० ।

अप्सा-त्रि० अपो जलानि सनति ददाति । सन्-विच् । जल-
दातरि, वाच० ।

अच्छादणा-अच्छादना-स्त्री० स्वर्गने, "संतस्तु अच्छादणाय ममास्तु" । व्य० ३ उ० ।

अच्छि-अक्षि-न० । अभ्युते विषयान् । अक्षि-किस । "ओऽक्ष्या-दौ" ८ । २ । २१७ । इति सूत्रेण संयुक्तस्य स्वभागत्य उः । प्रा० । "द्वितीयतुर्ययोरपरिपूर्वः" । उ० । २ । १५० । इति द्वितीयस्योपरि प्रथमः । प्रा० । लोचने, तं० । दशा० । "बाऽक्ष्यर्थवचनायाः" ८ । १ । ३३ । इति वा पुंस्त्वम् "अज्ज वि सासइते अच्छी नखा वि आइ तेणइ अच्छीइ" प्रज्जलयादिपाठादक्षिणः स्त्रीलिङ्गेऽपि । प्रा० । "पसा अच्छी" उपा० २ अ० । (अक्ष्णोऽप्याप्यकारित्यम् 'इदिय' शब्दे द्वि० भा० १५७ पृष्ठे उल्लेख्यम्)

अच्छादणा-अच्छादना-स्त्री० । स्वर्गने, ('अच्छादणा' शब्दसमानार्थः)

अ (आ) च्छिदण-अच्छेदन-न० । एकवारमीयद् वा उदेने, "एककसि ईवद् वा अच्छिदणं" नि० चू० ३ उ० । "पायपु-णमाच्छिदइ वा" अच्छिन्दसि बलादुद्वाहयतीति । स्था० ५ उ० । ३० । "आच्छिदिहि सि-ईवच्छेत्स्यतीति । भ० १५ श० १ उ० ।

अ (आ) च्छिदिता (य)-आच्छिद्य-अव्य० । आ-दि-ल्यप् । इस्तादुद्वाहनेनापहत्येत्यर्थे, उपा० ७ अ० । "अच्छि-दिय ज भिच्चमामिमादीणं" पञ्चा० १३ विष० । आचा० ।

अ (आ) च्छिदमाण-आच्छिन्दत-त्रि० । ईवत्सकृद् वा विन्दति ("सत्यजाप णं अच्छिदमाणे" ज० उ० श० ३ उ० ।

अच्छिक्क-देशा-अस्पृष्ट, "अच्छिक्कोर्याहपेहे" व्य० १ उ० ।

अच्छिचमदण-अक्षिचमदन-न० । चक्षुःशर्मलेने, वृ० १ उ० ।

अच्छिञ्ज-अच्छेज-न० । न० त० । उच्युमशक्ये, (स्था०)

तत्रो अच्छेज्जा पणत्ता । तं जहा-समप् पण्णे परमाणु ।
पवमनेजा अरुज्जा अगिज्जा अणद्धा अमज्जा अपणसा
तत्रो अविभाइमा ।

उच्युमशक्यया बुद्ध्या क्षुरिकादिशस्त्रेण वेत्यच्छेद्या, अच्छे-
द्यन्वे समयादित्वायागादिति । समयः । कालविशेषः, प्रदेशो धर्माधर्माकाशजीवपुद्गलानां निरवयवोऽशः पर-
माणुरस्कन्धः पुद्गल इति । उक्तं च- "सत्येण सुतिक्खेण वि,
च्छेत्तं भेत्तं च ज किरन सक्कं । तं परमाणुं सिद्धा, वयंति आइं
पमाणणं" ॥ १ ॥ परमिति । पूर्वस्त्राभिज्ञापसूचनार्थं इति, अभेद्याः
सूत्र्यादिना, अदाह्या अमिक्षारादिना, अग्राह्या हस्तादिना, न
विद्यते अर्द्धं येषामित्यनर्द्धाः, विज्ञागच्छाज्जावात्, अमच्छा विभा-
गत्रयाभावात् । अत एवाह-अप्रदेशा निरवयवाः, अत एवा-
विभाज्या विजक्तुमशक्याः । अथवा विभागेन निर्धृता विज्ञागि-
मास्तन्निषेधादविभागिमाः । स्था० ३ उ० २ उ० । "लोणे अच्छे-
ज्जमेज्जो" छेद्यः शस्त्रादिना, तन्निषेधादच्छेद्यः । उच्यपरमाणो,
भ० १० श० ६ उ० ।

आच्छेज्ज-न० । आच्छिद्यते अनिच्छतोऽपि भूतकपुत्रादेः सका-
शात् साधुदानाय परिगृह्यते यस्तदाच्छेद्यम् । पि० । "अच्छेज्ज
वा विदिय, जं सामी भिच्चमादीणं" । आच्छेद्यं चाऽऽच्छेद्या-
ख्यः पुनर्दोषः । आच्छिद्यापहत्य यद् भक्तादिकं स्वामी प्रभुः
भृत्यादीनां कर्मकरादीनां सत्कं ददाति तादृति । पञ्चा० १४
विष० । चतुर्दशोद्गमदोषपदुष्टे, तद्भेदोपचारात् चतुर्दश
उद्गमदोषे च । ग० १ अधि० ।

तद्भेदाः—

अच्छेज्जं पि य तिविहं, पभू य सामी य तेणए चेव ।
अच्छेज्जं परिकुट्टं, समणाण न कप्पए घेत्तुं ॥

आच्छेद्यमपि प्रागुक्तशब्दार्थं त्रिविधं त्रिप्रकारम् । तद्यथा-प्रभौ
प्रभुविषयं प्रभुरूपकर्त्राभिधायित्यर्थः । एवं स्वामिनि स्वामि-
विषयं, स्नेहकविषयं च । एतच्च त्रिविधमप्याच्छेद्यं तीर्थकरग-
णधरैः प्रतिकुष्टं निराकृतमनः अभयानां तत्तद्गृहीतुं न कल्पते ।

तत्र प्रथमतः प्रभुविषयं भावयति—

गोवालए य जयए-अवरण पुत्ते य धूय सुण्हाए ।

अचियत्तसंखमाई, केड पठस्मं जहा गोवो ॥

प्रभुकर्तृकमाच्छेद्यं गोपालके गोपालविषयं, तथा भूतकः कर्म-
करस्तच्छिष्यम् । अक्षरको अक्षरकां अक्षरकाभिधानो दास इ-
त्यर्थः, तद्विषयम् । पुत्रविषयं, दुहितृविषयं, स्नुषानिषयम् । उप-
लक्षणमेतद् भायादिविषयं च । अत्रैव दाषमाइ- (अचियत्त-
त्यादि) अचियत्तमप्रीतिः, संखमं कलहः, आदिशब्दादा-
त्मपोतादिपरिग्रहः । केचित् पुनः प्रवेष्टमपि साधौ गच्छति ।
यथा-गोपो गोपालकः ।

एतमेव दृष्टान्तं गाथाद्वयेनाह—

गावपयं अच्छेत्तुं, दिशं तु जइस्म भइ दिणे पहुणा ।

पयजा गणं दइ, खिसड जोई खे चेना ॥

परियरण पओमे णं, जावं नां जइस्म आलावो ।

तत्रिवंधा गदियं, दंदि उ मुक्कोमि मा वीयं ॥

यस्मिन्पुरं नगरम् । तत्र जिनदासो नामभावकः । तस्य भार्या क-
किमणी । जिनदासस्य गृहं यस्मिन् राजा नाम गोपालः । स चा-
ष्टमेऽष्टमे दिने सर्वास्मापि गोमहिषीणां दुग्धमादत्ते, तथैव
तस्य प्रथमतो भूतत्वात् । अन्यथा च साधुसंघाटको भिक्षां
तत्रागमत् । इतश्च तस्मिन् दिने गोपालस्य सर्वदुग्धादानवा-
रकः, ततस्तेन सर्वा अपि गोमहिष्यो दुग्धमादत्ते, तथैव
गंधनाऽऽपूर्णा । जिनदासश्च जिनवचनमाधितास्तःकरणतया
साधुसंघाटकं परमपात्रभूतमायानमवलोक्य भक्तितो यथेच्छं
भक्तपानादिकं तस्मै दत्तवान् । ततो दुग्धान्तां जोजनानीति
परिज्ञाय प्रकितरलितमनस्कतया गोपालस्य दुग्धं बह्वेनाच्छि-
द्य कतिपयं ददौ । ततः स गोपालो मनसि साधोरपरि मनाक्
प्रवेष्टं ययौ, परं प्रजुभयात् न किमपि वक्तुं शक्तः । ततस्तत्परोज्जा-
जने कतिपयन्यूनं स्वगृहे नीतवान् । तच्च तथाजूनं न्यूनमवलो-
क्य भार्या सरोपं पृष्टवती-किमिति न्यूनमिवं पयोभाजनमिति ?
ततो गोपेन यथावस्थितं कथितं साऽपि साधूनां कोष्ठं प्रावर्त्तत ।
चेटरूपाणि च दुग्धं स्तोत्रमवलोक्य किमस्माकं जविष्यती-
ति रोदितुं प्रवृत्ताणि । तत इत्थं सकलमपि त्यक्तुं स्वमाकुलमवे-
त्य स गोपः संजातसाधुविषयमहाकोपः साधून् व्यापादयितुं
अलितवान् । दृष्ट्वा त्रिकार्यं परिश्रमम् अपि प्रदेश साधुः । ततः
प्रधाविनो लकुटमुत्पात्य साधोः पृष्ठतः । साधुरपि कथमपि
पश्चादवलोक्य न गोपं तथाभूतं कोपावृणनयमवलोक्य परिभा-
वयामास नूनमेतस्य दुग्धं बह्वादाच्छिद्य जिनदासेन मह्यं ददौ,
तेन मारणार्थमेव कुपित एव समागच्छन्नुपसहयते । ततः साधु-
विशेषतः प्रसन्नवदनो ज्ञत्वा तस्यैव संमुखं प्रत्यागन्तुं प्रयत-
ते स्म । बभाण च—यथा भो ज्ञोः क्षीरमुदहनियुक्त ! तव
प्रजुनिर्वन्धेन मया तदानीं दुग्धमात्रं गृहीतम्, संप्रति तु
गृहाण त्वमात्मीयं दुग्धमिति । एवं चोक्ते सत्युपशान्तकोपः
साधुं प्रति स्वस्वभावं प्रकाटितवान्—यथा भोः साधोः ।

सुविहित ! तत्र मारणार्थमहमिदानीमागतः, परं संप्रति स्वद्वच-
नामृतपरिवेकन उपशशाम मे मर्त्रोऽपि कोपानलः । ततो गृहाण
त्वमेवद दुग्धम्, मुक्तश्चाकृतप्रापणो मया, परं भूयोऽप्येवमाच्छे-
द्यं न ब्रूहीत इत्यमिति निवृत्तो गोपः । स्वस्थानं च गतः साधुगतिः ।
सुत्रं सुगमं, नवरं (पयसा गुणं ति) चित्तिक्लोपान् पयोजाज-
नं न्यूनं दृष्ट्वा (भोई इति) भोम्या जाया इत्यर्थः (ख्ये स्ति)
रुदन्ति । इदानीमन्त्रणं । तन्निर्बन्धात् तदीयजिनदासाख्यप्रचु-
निर्बन्धाद् गृहीतम् । ततः प्रत्याह-मुक्तोऽस्मि संप्रति मा चिन्तियं
वारमेव गृहीथाः ।

संप्रति गोपालविषय एव 'अचियत्तसंखडाइ' इत्येतद्या-
चिख्यासुगह—

नानिच्विट्ठं लब्धइ, दासीं वि न जुज्जए रितं जत्ता ।

दोभेगयर पत्तोमं, जं काही अंतरायं च ॥

प्रवृत्ता बलादाच्छिद्यमाने दुग्धे कोऽपि गोपो रुष्टः प्रभोः
संमुखमवमपि भुवाणः संभाव्यते । यथा-किमिति मदीयं दुग्धं
बलादागृह्णासि न खल्वनिर्विष्टमनुपाजितमिह किमपि लज्यते,
ततो मया स्वशरीरायासबलेनैव दुग्धमुपाजितम्, अतः कथमत्र
प्रभमसि ? । न हि दास्यपि, आस्तामुत्तमवेज्यादिकमिन्त्यपिश-
ब्दार्थः । प्रकमृतं प्रकदानमृतं भरणपोषणमृत इत्यर्थः । लज्यते
भाकुं लज्यते । ततो मदीयं प्रोजनमिदमनो न ते तत्र प्रवृत्ता-
वकाशः । एवं चोक्ते सति कदाचित् द्वयोरपि प्रवृत्तगोपालवयोः
परस्परमेकस्य द्वितीयस्योपरि प्रद्वेषो वर्तते । प्रद्वेषं प्रवर्धमाने
यत् करिष्यति धनहरणमारणादिकं तत्त्वयमेव आच्छेद्यादानं
दोषत्वेन विज्ञेयम् । तथा यच्चान्तरायं गोपालकस्य तत्कुटुम्बस्य
च, तदपि दोषत्वेन विज्ञेयमिति । तदेव 'गोवाहण' इत्यादि
व्याख्यातम् । एतदनुसारेण च जूनकादावपि यथायंगमप्री-
त्यादिकं सभावनीयमिति ।

संप्रति स्यामिविषयमाच्छेद्यं विज्ञावयिषुगह—

सामी चारजका वा, संजयदहण तेसि अट्टाए ।

कलुणाणं अच्छेज्जं, साहण न कप्पए घेत्तुं ॥

इह स्वगृहमात्रनायकः प्रजः प्रामादिनायकः स्वामी । चार-
जटा वा स्वामिजटा वा, तेऽपि स्वामिग्रहणेन गृह्यन्ते । संयता-
श्च दृष्ट्वा तेषां संयतानामर्थाय करुणानां कृपास्थानानां दरिद्र-
कौटुम्बिकादीनां संबन्ध्याच्छिद्य यद्ददाति तत्साधूनां न कल्पते ।
एतदेव व्यक्तं भावयति—

आहारोवहिमाई, जइ अट्टाए उ केइ अच्छिज्जे ।

संखदिअसंखडीए, तं गेएहंते इमे दोसा ॥

यदि कोऽपि स्वामी जटो वा यतीनामर्थाय केषांचित्संबन्धि
आहारोपध्यादिकं संखड्या कलहकरणेन, असंखड्या अकलह-
प्रावेन । कोऽपि हि तत्संबन्धिनि बलादाच्छिद्यमाने कलहं करोति,
कोऽपि स्वामिभर्यादनां न किमपि वक्ति । तत उक्तं संखड्या
असंखड्या वेति । बलादाच्छिद्य यतिन्यो यद् ददाति तद्यतीनां
न कल्पते । यतस्तद्वृत्ततामिमं दोषाः ।

तानेवाह—

अचियत्तपंतरायं, तेनाहं एगणेगवोच्छेओ ।

निच्छरणाई दोसा, तस्स अहंजे य जं पावे ॥

तेषां सत्कमाच्छिद्य बलान् स्वामिना दीयते तेषामचियत्त-
मप्रीतिरूपं जायते । तथा तेषाम् (अंतरायं) दीयमानवस्तु-

परिजोगहानिः कृता भवति । तथा इत्थं साधूनामाददानार्थं
स्तेनाहृतं भवति, दीयमानवस्तुनायकेनानुज्ञातत्वात् । तथा
तेषां संबन्धि स्वामिना बलादाच्छिद्य दीयते ते कदाचित् प्रद्वि-
ष्टाः सन्तोऽपि तस्यैकस्य साधार्मिकपानव्यवच्छेदं कुर्वन्ति,
यथा-अनेन संप्रति बलादस्माकं भक्तादि गृहीतं ततः काजान्त-
रेऽप्यस्मै न किमपि दातव्यमस्मान्निरिति । अथवा सामान्यतः
प्रद्वेषमुपयान्ति, यथा-अनेन संयतेन बलादस्माकं भक्तादि गृह्य-
ते तस्मात् काजान्तरे न कस्माद्यपि संयताय दातव्यमित्यनेक-
साधूनां भक्तादिव्यवच्छेदः । तथा ते रुष्टाः सन्तो यः पूर्वमुपा-
ध्या दत्तः तस्मान्निष्काशयन्ति । आदिशब्दात् खरपरुषाणि
भाषन्ते इति परिगृह्यते । तथा तस्योपाध्रयस्याऽलाभे यत्किम-
पि कष्टं प्राप्नुवन्ति तदप्याच्छेद्यादाननिमित्तमिति दोषः ।

संप्रति स्तेनाच्छेद्यं ज्ञावयति—

तेणा व संजयहा, कलुणाणं अप्पणो व अट्टाए ।

ते य पत्तोसं जं वा, न कप्पई कप्प णुक्कायं ॥

इह स्तेना अपि केचित् संयतान् प्रति प्रवृत्ता जयन्ति । सं-
यता अपि कापि दरिद्रसार्थेन सह व्रजन्ति । ततस्तान् नि-
क्तावेलायां निक्तामप्राप्नुवतो दृष्ट्वा संयतार्थाय संयतानामर्थाय,
यद्वा-स्वस्यात्मनोऽर्थाय तेषां करुणानां कृपास्थानानां दरिद्र-
सार्थमानुषाणां सकाशादाच्छिद्य यद्ददाति स्तेनास्ततस्तेनाच्छे-
द्यं लज्यते । तच्च साधूनां न कल्पते, यतस्त्वस्मिन् गृह्यमाणे तेषां
संबन्धि तद् द्रव्यं ते पूर्वोक्तप्रकारेण एकानेकसाधूनां प्रकल्प-
वच्छेदं कुर्वन्ति । यद्वा-प्रद्वेषं रोषमुपयान्ति । तथा च सति सा-
र्थान्निष्काशनम्, काजान्तरेऽपि तेषां पार्थ्वे तपाभ्रयाप्रतिश्रम्भ
इत्यादयो दोषाः । यदि पुनस्तेऽपि सार्थिका वक्ष्यमाणप्रकारेणा-
नुजानते तर्हि कल्पते ।

एतदेव गाथाद्वयेन स्पष्टं भावयति—

संजयभदा तेणा, आयंते वा असंथरे जइणं ।

जइ देति न पेत्तव्वं, निच्छुभ वोच्छेठ मा होज्जा ॥

घयसत्तुयदिहंतो, समणुक्काया व पेत्तुणं पच्छा ।

देति जइ गतेसि वि य, समणुक्काया य जुजंति ॥

इह स्तेना अपि केचित् संयतभरुका जयन्ति, साधवश्च क-
दाचित् दरिद्रसार्थेन सह क्वापि व्रजन्ति । ततस्तेषां साधूनां
भिक्षावेलायामसंस्तरे अनिर्वोहं ते स्तेनाः स्वग्रामाभिमुखं प्र-
त्यागच्छन्तः, वाशब्दात् स्वग्रामादप्यत्र गच्छन्तो वा, यदि ते-
षां दरिद्रसार्थमानुषाणां बलादाच्छिद्य भक्तादि प्रयच्छन्ति,
तर्हि न प्राह्यं, यद् मा भूत् निक्कोजः सार्थानाम् । एकानेक-
साधूनां तेज्यो भक्तादिव्यवच्छेदो वा । यदि पुनस्तेऽपि सार्थि-
काः स्तेनैर्बलाद्व्याप्यमाना एवं भुवन्ते-यथाऽस्माकमिह घृतशकु-
द्वहान् उपातिष्ठत । घृतं हि सकनुमध्ये प्रकृतं विशिष्टसंयोगाय
जायते, एवमस्माकमप्यवश्यं चौरैर्गृहीतव्यम्, ततो यदि चौरा
अपि युष्मज्जं दापयन्ति ततो महानस्माकं समाधिरिति । तत
एवं सार्थिकैरनुज्ञाताः साधवो दीयमानं गृह्णन्ति । पञ्चाशौर्य-
पगतेषु नृपयोऽपि तद् द्रव्यं गृहीतं ते समर्पयन्ति । तदानीं
चौरप्रतिभयादस्माभिर्गृहीतं संप्रति ते गतास्तत एतदस्मीयं द्र-
व्यं गृह्यं गृह्णीय इति । एवं चोक्ते सति यदि तेऽपि समनुजानते ।
यथा-युष्मज्जमेतदस्माभिर्दत्तमिति तर्हि लज्यते, कल्पनीयत्वा-
दिति । अनेन कल्पं गुन्नायमित्यवयवो व्याख्यातः । पि० । जि०

चू० आच्छेद्ये प्रायश्चित्तम्-‘अच्छिञ्जे अणिसिद्धे य च उल्लङ्घ’ पं०
चू० । सर्वस्मिन्नाच्छेद्ये आचामाग्लम् । जी० ० । दशा० । ध० । प्र-
भ० । दर्श० । वृ० । पं० व० । ध्य० । पंचा० । स्वा० । सूत्र० । वत्त० ।
मात्रा० । (आच्छेद्याहारग्रहणनिषेधः ‘एसणा’ शब्दे, आच्छेद्य-
पात्रग्रहणनिषेधः ‘पत्त’ शब्दे, आच्छेद्यवस्तौ स्नाननिषेधो
‘वस्त्र’ शब्दे दृश्यः)

अच्छिजंती-आच्छिद्यमाना-स्त्री० । तुम्बवीणादिवादनप्रकारेण
वाद्यमानायाम्, “तुम्बकाणं तुम्बवीणाणं वाञ्छन्ताणं” भाव० १ अ० ।
अच्छिण्मीक्षिय-अक्षिणिमीक्षित-न० । अक्षिणिकोचे, जी० ३
प्रति० ।

अच्छिणिमीक्षियपेत्त-अक्षिणिमीक्षितपात्र-न० । अक्षिणिको-
चकालमात्रे, “अच्छिणिमीक्षियपेत्तं, णत्थि सुहे तुक्कमेव
अणुवज्जं । एण्ण गेरइयाणं, अहोणिंसं पच्चमाणाणं ” ॥ १ ॥
जी० ३ प्रति० ।

अच्छिञ्ज-अच्छिञ्ज-त्रि० । छिद-कर्मणि क । अपृथग्भूते, स्वा०
१० ग० । अस्खलिते, अनवर्गते च । पं० व० १ द्वा० । (छि-
ञ्जमच्छिञ्जं चेत्यौदेशिकस्य भेदद्वयं कृत्वाऽच्छिञ्जस्य व्याख्या-
नम् ‘उद्देशिञ्ज’ शब्दे द्वि० ज्ञा० ८१६ पृष्ठे दृश्यम्)

आच्छिञ्ज-त्रि० । आ-छिद-क । बलेन गृहीते, सम्यक्-
छिञ्जे च । वाच० । प्रतिनियतकालविषयारहिते, वृ० १ उ० ।

अच्छिञ्जच्छेदाय-अच्छिञ्जच्छेदनय-पुं० । सूत्रमच्छिञ्जच्छेदेने-
च्छति । नयभेदे, यथा ‘धम्मो मंगलमुक्किठ’ इति श्लोकोऽर्थतो
द्वितीयादिश्लोकमपेक्षमाणः । स० २२ सम० ।

अच्छिञ्जच्छेदाय-अच्छिञ्जच्छेदनायैक-न० । अच्छिञ्जच्छे-
दनयवति सूत्रे, “अच्छिञ्जच्छेदयणइयाहं आजीवियसुत्तपरि-
वाडीण ” स० २२ सम० ।

अच्छिञ्जिणय-अच्छिञ्जितनय-पुं० । निस्वधादिनि छज्यास्तिके,
विशे० । प्रव० ।

अच्छिद-अच्छिद-त्रि० । न छिदे तत्तत्कार्येषु प्रमादादिना
स्खलने रन्ध्रं वा यत्र । प्रमादादिना स्खलनग्रहिते, “अच्छिदं
च भवत्वेतत्सर्वेषां च शिवाय नः ” रन्ध्रग्रहिते, वाच० । अ-
विरले, जं० २ वक्त० “गोशालस्य मङ्गलपुत्रस्य वग्मां
दिक्चराणां चतुर्थे दिक्चरे, पुं० । म० १५ श० १ व० ।

अच्छिदजाल-अच्छिदजाल-न० । अयिवरे, यत्किञ्चिद्वस्तु-
समूहे, प्रभ० ४ आभ० द्वा० ।

अच्छिदजालपाणि-अच्छिदजालपाणि-पुं० । अच्छिदजालौ
विद्यतिताड्यन्तरालसमूहग्रहितौ पाणी हस्तौ यस्य स तथा ।
अयिवराड्यलिसमुदयवद्वहस्तके, “अच्छिदजालपाणी पीव-
रकोमलवरांगुली ” इति करयोः सुलक्षणम् । औ० । प्रभ० ।

अच्छिदपत्त-अच्छिदपत्र-त्रि० । अच्छिदप्राणि पत्राणि यस्य सः ।
नीरन्ध्रपर्ये, आ० १ भु० १ अ० । औ० । “अच्छिदपत्ता अविरल-
पत्ता अवाईणपत्ता अणईणपत्ता णिकुयजरदयंकुपत्ता ” (इति
पत्रवर्णनाद् वृत्तवर्णकः) अच्छिदप्राणि पत्राणि येषां ते अच्छि-
दपत्राः । किमुकं भवति । न तेषां पत्रेषु वातदोषतः कालदोष-
तो वा गडुरिकादिरिति रूपजायते, येन तेषु पत्रेषु छिद्राण्यभ-
विष्यन्, इत्यच्छिदपत्राः । अथवा एवं नामान्योन्यशास्त्रप्र-
शास्त्रानुप्रवेशात्पत्राणि पत्राणामुपरि जातानि येन मनागन्ध-
पान्तरालरूपं छिद्रं नोपलभ्यत इति । तथा चाह-“अविरल-
पत्ता इति ” रा० । जी० । जं० ।

अच्छिदपमिणवागरण-अच्छिद्रमभ्रव्याकरण-पुं० । अच्छिद्रा-
ण्यविरलानि निर्द्वेषणानि वा प्रभ्रव्याकरणानि येषां ते तथा ।
अविरलप्रभ्रव्येषु, निर्द्वेषप्रभ्रव्येषु च । म० २ श० ४ उ० । औ० ।
अच्छिदविमलदण-अच्छिदविमलदण-पुं० । अच्छि-
द्रा विमला दशना यासां तास्तथा । अविरलस्वच्छरदना-
याम्, जं० २ वक्त० ।

अच्छिपत्त-अक्षिपत्त-न० । अक्षिपत्तमणि । म० १४ श० ८ उ० ।
अच्छिवेदग-अक्षिवेदक-पुं० । चतुरिन्द्रियजीवभेदे, उक्त०
३६ अ० । जी० ।

अच्छिमल-अक्षिमल-पुं० । वृषिकादी, तं० नेत्रमले, “अच्छि-
मला वृषिकादि ” नि० चू० ३ उ० ।

अच्छिरोमय-अक्षिरोढक-पुं० । चतुरिन्द्रियजीवभेदे, उक्त०
३६ अ० । जी० ।

अच्छिल-अक्षिल-पुं० । चतुरिन्द्रियजीवभेदे, उक्त० ३६ अ० ।

अच्छिवदण-देशी-निमीलनं, दे० ना० १ वर्ग ।

अच्छिविअच्छि-देशी-परस्परमाकर्षणे, दे० ना० १ वर्ग ।

अच्छिवेपणा-अक्षिवेदना-स्त्री० । ७ त० । लोचनयोर्दुःखा-
नुभवने, वक्त० २ अ० । “घोरशानां रोगानां द्वादशोऽयम् ” उपा०-
४ अ० । हा० ।

अच्छिदृक्छा-देशी-द्वेष्यं, येष च । दे० ना० १ वर्ग ।

अच्छी-आच्छी-स्त्री० । अच्छनामकदेशोद्भवयां स्त्रियाम्,
प्रज्ञा० ११ पद ।

अच्छुय-अप्पुज-त्रि० । अप्सु जले तद्देहौ अन्तरिक्षे वा जाय-
ते । जन-उ, अलुक स० । जलजाते, वाच० ।

आस्त-त्रि०-आस्तादिते, इत्त० १ भु० ८ अ० ।

अच्छुरण-आस्तरण-न० । प्रस्तरणे, नि० चू० १५ उ० । हावा-
नवादिभये, यद् भूमावास्तीत्यने प्रलम्बादिवितरणाय वा यत्त-
दास्तरणम् । पतप्रायश्चर्ममयं ज्वति । साधूनामौपप्रदिकोपधा-
वनभवेति । वृ० ३ उ० ।

अच्छुरिय-आच्छुरित-न० । आ-हुर-क । सशब्ददासं, नखा-
घाते, नखवाये च । आस्तीर्णे, वृ० १ उ० ।

अच्छुल्लूह-अच्छोल्लूह-त्रि० । स्वस्थानं त्यजिते, वृ० १ व० ।

अच्छेज-अच्छेद्य-न० । छेत्तमशक्ये, स्था० ३ ग० २ व० ।

अच्छेद-अच्छेद-न० । “जम्हा तु अवाच्छिन्ती, सो कुण्ठा पा-
णवरणमादीणं । तम्हा खलु अच्छेदं, गुणर्पासदं इवति णामं”
॥ १७ ॥ गौणानुक्तायाय, पं० भा० ।

अच्छे (ग)-आश्चर्य-न० । आविस्मयतश्चर्यन्तेऽवगम्यन्ते
इत्याश्चर्याणि । आ-चर-यत् ; सकारः कारस्करादित्वात् ।
स्था० ६ ग० । प्राकृते “इत्थात् थ्यश्चत्सप्तमनिश्चये” ॥ २ । २१ ।
इति अभागस्य ङः, तुक् च । प्रा० । गेत्तरस्याऽकारस्य वा पत्व-
म् । तत् “आश्चर्ये” ॥ २ । ६६ । इति एतः परस्य र्यस्य रः,
अच्छे । पत्ताजाव “अतो रिभारिखरीभं” ॥ ८ । २ । ६७ ॥ इति
अकारात् परस्य र्यस्य रिभ्र अर रिखरीभ इत्येत आदेशाः । अ-
च्छरिभं, अच्छरं, अच्छरिजं, अच्छरीभं प्रा० । अदन्तेषु, “रि-
क्षामियसमिहं, भारद्वाजं जिणिदकालमि । बहुअच्छेरय
पुणं, उसनाओ जाव बीरजिणो” ॥ १ । दससु विवासं सेव, दस

दस अच्छेरगाह जायाहं । उस्सपिणिय एव , तित्थुणालीह भणियाहं " ॥ १ ॥ ति० ॥

दस अच्छेरगा पम्पत्ता । तं जहा—“ उवमगा गम्भहरणं , इत्थी तित्थं अभाविया परिसा । कएहस्स अवरकंका, उत्तरणं चंदसूराणं ॥ १ ॥ हरिवंसकुमुपत्ती, चमरुप्पाओ य अट्टमयसिद्धा । असंसंजएसु पूया, दस वि अणेतण कालेण ” ॥ २ ॥

उपसृज्यते क्लियते व्याव्यते प्राणी धर्मावेरित्युपसर्गाः, देवादि-
कृतोपद्रवाः। ते च भगवतो महावीरस्य उग्रस्थकाक्षे केवलिकाले
च नरामरतिर्यंकृता अजघन । इह च किल न कदाचिज्जुत-
पूर्वम् । तीर्थकरा हि अनुसंगुण्यसंभारतया नोपसर्गभाजनम्,
अपि तु सकलनरामरतिरक्षां सत्कारादिस्थानमेवेत्यनन्तकाल-
भाव्ययमर्थो लोकेऽहुतोऽनूद् इति । १ । तथा गर्भस्य उदरसत्त्वस्य
हरणमुदगन्तरसंक्रामणं गर्भहरणम् । एतदपि तीर्थकराण्येकयाऽ-
नूतपूर्वं सद्भगवतो महावीरस्य जातम् । पुरन्दरादिष्टेन हरिर्नैगमे-
षिदेवेन देवान्नाभिधानब्राह्मणयुद्धरक्षिशलाऽभिधानाया राज-
पत्न्या उदरसंक्रामणात् । एतदप्यनन्तकालजातत्वादाश्चर्यमेवेति ।
तथा स्त्री योषित् । तस्यास्तीर्थकरत्वेनोत्पन्नायास्तीर्थं द्वादशकृ-
त्कृत्वा वा, स्त्रीतीर्थं हि पुरुषसिंहाः पुरुषवरगन्धहस्तिनस्त्रिजव-
नेऽप्यव्याहतप्रज्जनावाः प्रवर्त्तयन्ति । इह त्ववसर्पिण्यां मिथिज्ञा-
नगरीपतेः कुम्भकमहाराजस्य दुहित्वा मल्लुगजिधाना एकोनविं-
शतितमतीर्थकरस्थानोत्पन्ना तीर्थं प्रवर्त्तितवतीत्यनन्तकालजा-
तत्वादस्य प्रायस्याश्चर्यमेवेति । २ । तथा अजग्या अयोग्या चा-
रित्रधर्मस्य, पर्यत् तीर्थेद्वरसमवसरणभ्रातृलोकः । ध्रुयते हि-
भगवतो वर्द्धमानस्य जृम्भिकप्रामनगराद् बहिरुत्पन्नकेवलस्य
तदन्तरमिहितचतुर्विधदेविकायविरचितसमवसरणस्य प्र-
त्तिकुतूहलाकृष्टसमायातानेकनरामरविशिष्टतिरक्षां स्वस्वजाषा-
नुसारिणाऽन्तिमनोहारिणा महाध्वनिना कल्पपरिपालनैव
धर्मकथा बभूव, यतो न केनापि तत्र विरतिः प्रतिपन्ना, न चैतत्
तीर्थकृतः कस्यापि भूतपूर्वमिति द्वाश्चर्यमिति ॥ ४ ॥ तथा
कृष्णस्य नवमवासुदेवस्य ‘अपरकङ्का’ राजधानी गतिविषया
जातेत्यप्यजातपूर्वत्वादाश्चर्यम् । श्रूयते हि-पाण्डवभार्या द्यौ-
पदी धातकीखण्डजरतक्त्रापरकङ्काराजधानीनिवासिना पञ्च-
राजेन वैद्यसामर्थ्येनापहृता । द्वारावतीवास्तव्यश्च कृष्णो वासु-
देवो नारदादुपलब्धतडातिकरः समाराधितसुस्थिताभिधानब-
घणसमुद्राधिपतिदेवः पञ्चजिः पाण्डवैः सह द्वियोजनलक्षप्रमा-
णं जलधिमतिक्रम्य पञ्चराजं रणधिमर्देन विजित्य द्रौपदीमा-
नीतवान् । तत्र च कपिलघासुदेवो मुनिसुमनजिनात् कृष्णघासु-
देवागमनवार्तामुपलब्ध सख्यमानं कृष्णदर्शनार्थमागतः । कृष्ण-
श्च तदा समुद्रमुल्लङ्घयति स्म । ततस्तेन पाञ्चजन्यः पुरितः ।
कृष्णेनापि तथैव । ततः परस्परं शङ्खशब्दश्रवणमजायतेति ॥ ५ ॥
तथा भगवतो महावीरस्य वन्दनार्थमवतरणमाकाशात्समवसर-
णभूम्यां चन्द्रसूर्ययोः शाश्वतविमानोपेतयोर्बभूव । इदमप्याश्च-
र्यमेवेति ॥ ६ ॥ तथा हरेः पुरुषविशेषस्य वंशः पुत्रपौत्रादिपर-
म्परा हरिवंशस्तच्छृण्वं यत्कुलम् । तस्योत्पत्तिकुलं ह्यनेकधा,
ततो हरिवंशान् विशेष्यते । एतदप्याश्चर्यमेवेति । श्रूयते हि-भर-
तक्त्रापेक्षया यत्तृतीयं हरिवंशस्य मिथुनकक्त्रं, ततः केनापि
पूर्वविरोधिना व्यन्तरसुरेण मिथुनकमेकं जरनक्त्रं क्लिप्तम्, तच्च

पुण्यानुभावाद्व्राज्यं प्राप्तम्, ततो हरिवंशजातहरिनाम्नःपुरुषाद्यो
वंशः स तथेति ॥ ७ ॥ तथा चमरस्यासुरकुमारराजस्योत्पत्त-
नमूर्ध्वगमनं चमरोत्पातः, सोऽप्याकस्मिकत्वादाश्चर्यमिति ।
ध्रूयते हि-चमरचञ्चाराजधानीनिवासी चमरेन्द्रोऽभिनवोत्पन्नः
सन्तुर्ध्वमवाधिनाऽऽशोकयामास । ततः स्वशीर्षोपरि सौधर्मव्यव-
स्थितशङ्कं ददर्श । ततो मत्सराध्यातः शङ्कतिरस्कागहितमति-
रिहागत्त्य जगवन्तं महावीरं उग्रस्थावस्थमेकरात्रिकीं प्रतिमां
प्रतिपन्नं सुसुमारनगराद्यानवर्त्तितं सबहुमानं प्रणम्य जगवस्त्व-
त्पादपङ्कजजघनं मे शरणमरिपराजितस्थिति विकल्पविरचितघो-
ररूपे सङ्क्रयोजनमानशरीरः परिघरत्नप्रहरणं परितो आभयन्
गर्जनास्फाटयन् देवांस्तस्यनुत्पपात । सौधर्मावतंसकविमान-
वेदिकायां पादन्यासं कृत्वा शकमाक्रोशयामास । शक्रोऽपि
कोपाज्ज्वल्यमानस्फारस्फुलिङ्गशतसमाकुलं कुक्षिशं तं प्रति
मुमोच । स च जयाप्रतिनिवर्त्य भगवत्पादौ शरणं प्रपेदे । श-
क्रोऽप्यवधिकानावगततद्व्यतिकरस्तीर्थकराशातनाभयाच्छीघ्र-
मागत्य वज्रमुपसंजहार । बभाण च-भुकोऽस्यहो ! जगवतः
प्रसादान्नास्ति मत्तस्ते जयमिति ॥ ८ ॥ तथाष्टभिरधिकं
शतमष्टशतम्, अष्टशतं च ते सिद्धा निर्वृत्ता अष्टशत-
सिद्धाः । इदमप्यनन्तकालजातमित्याश्चर्यमिति । तथा असं-
यता असंयमवन्त आरम्भपरिग्रहप्रसङ्गा अब्रह्मचारिण-
स्तेषु पूजा सत्कारोऽसंयतपूजा । सर्वदा हि किल संयता एव
पूजाहीः, अस्यां त्ववसर्पिण्यां विपरीतं जानमित्याश्चर्यम् । १० ।
अत एवाह दशाप्येतानि अनन्तेन कालेनानन्तकालात्संवृत्ता-
न्यस्यामवसर्पिण्यामिति । स्था० १० ठा० ।

से भयवं ! अत्थि केई जेण मिणमो परमगुरूणं पि अग्रंघ-
णिज्जं परममरणफुलं पयनं पयदपयदं परमकट्ठाणं कसि-
णकमट्टदुक्खनिट्ठवणं पवयणं अङ्कमेज्ज वा पङ्कमेज्ज वा
खंडेज्ज वा विराट्ठिज्ज वा आमाइज्ज वा से मणसा वा व-
यसा वा कायसा वा जाव एं वयसि गोयमाणं तणं का-
क्षे एं पखित्तमाणे एं सयं दस अच्छेरगे जविंसु । तत्थ एं
असंखेज्जे अभव्वे असंखेज्जे मिच्छादिट्ठे असंखेज्जे सासा-
यणदव्वक्षिणं मासीय सदृत्ताए । नंभेणं सक्कारिज्ज ते ए-
त्थए धम्मं गति काळणं बहवे अदिट्ठकट्ठाणे जइ एं पवय-
णमभुवगमंति । तत्थुवगमियं रसलोलुत्ताए विमयलोलुत्ता-
ए छुट्ठितियदोसेणं अणुदियेई जइट्ठियं मग्गं निट्ठवं-
ति । लम्मग्गं च ऊमप्पियंति सव्वे तेणं काले एं इयं
परमगुरूणं पि अलंघणिज्जं पवयणं जाव णं आसारंति ।
से भयवं ! कयरेणं तेणं काले एं दस अच्छेरगे जविंसु । गो-
यसा ! एं इमे तेणं काले एं दस अच्छेरगे जवन्ति । तं जहा-
तित्थयराणं उवमगा, गजसंकमणे, वापा तित्थयरे, तित्थ-
यरस्स एं देमणाए अभव्वसमुदाए एं परिसा, वंदियसवि-
माणणं चंदाइच्चाणं तित्थयरमवमरणे, आगमणं वा-
सुदेवाणं, संखेज्जणीए अश्वयरेणं वा रायकउहेणं परो-
प्परमेलावगो । इह इंतु भारहं खेत्ते हरिवंसकुमुपत्तीए,
चमरुप्पाए एगसमए एं अट्टसयासिद्धिगमाणं, असंजयाणं

पूया कारणे ति । महा० ५ अ० । कल्प० । प्रव० । पं०
व० । धर्मो एव सत्यवादी, तस्मै यं पुत्रे अच्छेरगाणि
चउसमुद्धारज्या मुत्तावली, धूया । आ० म० द्वि० ।

अच्छेरपेच्छणिज्ज-आश्चर्यमेकपुण्य-वि० । अहो ! किमिद-
मिति कौतुकेन सौष्ठवादर्शनीये, जी० २ प्रति० ।

अच्छेरवंत-आश्चर्यवत्-वि० । चमत्कारवति, “ वक्तुमाश्चर्य-
वान् भवन्तु ” अष्ट० ४ अष्ट० ।

अच्छोरुण-आस्फोटन-न० । आ-स्फुट-त्युट्-पृ० । अङ्गुलि-
मोटने, वाच० । वस्त्राणां रजकैश्च शिलायामास्फालने, पि० ।

अच्छोरुण-देशी-मृगयायाम्, दे० ना० १ वर्ग ।

अच्छोदग-अच्छोदक-न० । स्वच्छपानीये, रा० ।

अच्छोदगपटिहस्थ-अच्छोदकमतिहस्त-वि० । स्वच्छपानीय-
परिपूर्णं, “ ताड एं पाह्यो अच्छोदगपटिहस्थाओ ” रा० ।

अजंगम-अजङ्गम-वि० । गमनशक्तिविकले, व्य० १ उ० । ज-
ङ्गावलपरिहीने, “ बुद्धो खलु समधिगतो, अजंगमो सो य
जंगमविसेसो ” व्य० ८ उ० ।

अजजर-अजर्जर-वि० । जरारहिते, जी० ३ प्रति० ।

अजलियकसिया-अजनिनकन्यिका-स्त्री० । केनचिदजनि-
तस्य प्रजयायाम्, “ उद्धारणसंबोही, पउमायती देवमरुहत्तिः
वच्छ अणुबंधी मणको; कस्माए अजणिओ तु केणइ यि
पुत्तो जाय त्ति; ओ त्मो हानि अजलियकओ तु णिवति-
सुतात्ति दोप्पि वि निक्खंताइ तु भातुं ताइ । अज्जा रायसुओ
तु णिसाए हायप्पणो कुणति उद्देहामि पमाते चलणाहो कानुं
कालपणियरत्ती पोगलभेदागमण । अह णिवतिपुत्तुवासेसु य
सरिया, ते तस्मै य तिगेरुहा तंमि चव टाणमि । तस्य य पय-
त्तिणोए य अहागता गामगंतुमणा । अह तीए रायउट्टिया न वं
दितुं सपदेसे । अह तस्मि उवचिदुणवरिणीए पमाणुं सह समो-
गाहं तजाए सह स धेनुं तंमि रज्जे सुक्खपोगलाइहे तुज्जस्मि
सज्जिवेसे । अह सुक्खं जाणिमागाहंता भब्भो आत्ततो । अह पोट्टं
वदितुं पयसं च सुणिया य सुविहिया दि पुत्ता वेती तु न वि
जाणे अनिसयणाणी धेरा य पुच्छिता तेहिं सिट्ठा जडावुत्तं
होदी जुगण्णहाणो रक्खहं अण्णमादणं जं म सक्कुलेसु संव-
द्धितो गोत्तणामकतकंसीए । सा तु अजणकणी पव्वज्जा होति
णायव्वा ” पं० भा० । प० चू० ।

अजमेरु-अजमेरु-पुं० । प्रियप्रथमसुरप्रतिष्ठाधिष्ठानसुभटपात्रज-
पालपाक्षितदण्डपुरनिकटस्थ ‘ अजमेर ’ इतीदानीं प्रसिद्धे नगर-
जेदे, कल्प० ।

अजय-अयत्-पुं० । न विद्यते यत् यतियंम्येति सर्वसावद्यविर-
तिहीने, कर्म० ४ कर्म । गृहस्थकल्पे साधौ, ग० १ अधि० ।
अविरतमस्यगृष्टे, कल्प० । कर्म० ६० । अयत्तवति च, ओ० ।
यतनाभावे, न० । “ अजयं चरमाणो य प्राणज्याह हिंसह ”
अयतनमुपदेश न सुत्राहयेति क्रियाविशेषणमेतत्, चरन्
गच्छन् । दश० ४ अ० ।

अजयचउ-अयतचतुर-पुं० । अविरतमस्यगृष्टिनोपलक्षितेषु अ-
विरतमस्यगृष्टिदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तलक्षणेभ्यः चतुर्षु तृतीयादि-
गुणस्थानवर्तिषु, “ मिच्छ अजयचउआत्त ” कर्म० ५ कर्म ।

अजयणकारि (ण्)-अयतनकारिन्-पुं० । अयतनया कार्य-

कारणि, “ अजयणकारिस्सेवं, कज्जे परव्वाल्लिगकारिस्स ”
अजयणं जो करंति सो भणत्ति अजयणकारी “ णिक्कारणप-
रिसेवी, अजयणकारी च कारणे साहु ” । नि० चू० १ उ० ।

अजयणा-अयतना-स्त्री० । यतनाऽजाय इत्यादिशोधने, “ अज-
यणाए पकुब्धेति, पाहुणगाणं अयच्छन्ता ” ग० ३ अधि० ।

अजयदेव-अजयदेव-पुं० । दाउलताबादनामकाव् म्मेच्छनगरादा-
गच्छतां जिनप्रमसूरीणां जहारके राज इति प्रतिष्ठितनामदातरि
त्रयोदशशतनवाशीतितमवर्षकादिके नरेश्वरजेदे, ती० ४६ कल्प० ।

अजयभाव-अयतजाव-वि० । ६ ब० । असंयताध्यवसाये,
“ परस्स तं देह सवग्गे होइ अदिगरणमजयजावस्स ” अय-
तभावस्य अयतोऽशुद्धाऽऽहारापरिहारकत्वेन जीवरक्षणरहिता
भावोऽध्यवसायो यस्य स तथा । पि० ।

अजयसेवि (ण)-अयतसेविन्-वि० । अयतनया प्रतिसेवकं,
“ वोयं गामियंमि य अजयसेविस्मि ” व्य० १ उ० ।

अजर-अजर-पुं० । नास्ति जरा यस्य । देव, जराशून्य, वि० ।
वाच० । “ तम्मुककम्मकवया अजरा अमरा असगया ” सि-
द्धा अजराः, वयमोऽजायात् । औ० । नास्ति जराऽस्याः, धृत-
कुमारीवृक्षे, तस्य जराऽभावात्तत्त्वम् । वाच० । वृक्षदारकवृक्षे,
पुं० । गृहगोधिकायाम्, स्त्री० । न विद्यते जरा यस्य तदजरम् ।
आ० म० प्र० ।

अजरामर-अजरामर-न० । जरा वयोहानिः, मरणं मरः, स्वरा-
न्तत्वाद्यन्वयप्रत्ययः । न विद्यते जरामरौ यत्र तदजरामरम् । मोक्ष,
विशे० । ज० । तं० । ६ ब० । वार्धक्यमन्युरहिते, वि० । “ अहोय-
राओ पारितप्पमाणे, अहं सुमूढं अजरामरं व्व ” अजरामरव-
द्वाहः, क्रियते धनकाम्यया ” सूत्र० १ भु० १० अ० । “ एत्थि कोइ
जगस्मि अजरामरो ” । महा० ७ अ० । मम्मणाख्ये वणि-
ग्भेदे, पुं० । (तत्कथा ‘ मम्मण ’ शब्दे लुप्तया)

अजम-अयशम्-न० । विरोधे, न० तण अन्नाद्यायाम्, असद्वृत्त-
तया निन्दायाम्, सूत्र० २ भु० २ अ० । ग० । सर्वदिग्गामिन्याः प्र-
सिद्धेरभावे, ज० । ए श० ३३ उ० । अपराक्रमकृते, न्यूनत्वे च ।
“ इहेव धम्मो अजमो अकित्ती ” । दश० १ चूत्त० । अवयवे-
वाद्जापयाम्, नि० चू० ११ उ० ।

अजसकारग-अयशःकारक-वि० । सर्वदिग्गामिन्याः प्रसिद्धेः
प्रतिषेधकं, भ० । ए श० ३३ उ० ।

अजमकिणिणाम-अयशःकीर्तिनामन-न० । नामकर्मजेदे, य-
दुदयाद्यशःकीर्ती न भवतस्तदयशःकीर्तिनाम् । कर्म० १ कर्म० ।
यदुदयवशान्मध्यस्थजनस्याप्यप्रशस्यो भवति तदयशःकीर्ति-
नाम् । कर्म० ६ कर्म० । प्रव० । आ० ।

अजसजणग-अयशोजनक-वि० । निन्दनीयतादिकारके, ग० २
अधि० ।

अजसबहुल-अयशोबहुल-वि० । अयशोऽन्नाद्याऽसद्वृत्ततया
निन्दा तद्वहुलः, यानि यानि पगापकारभूतानि कर्मानुष्ठा-
नानि विद्यन्ते तेषु तेषु कर्मसु करचरणकृद्वादिषु अयशा-
ज्जाजि, “ णियदिबहुलं साहबहुलं अजसबहुलं, उस्सकतस-
पाणघाती ” सूत्र० २ भु० २ अ० ।

अजससयविसप्पमाणद्वियय-अयशःशतविसर्पद्दय-वि० ।
न यशःशतानि अयशःशतानि, तेषु विसर्पद् विसतारं गच्छद्

हृदयं मानसं यस्य स तथा, प्रज्ञतात्त्रायाविस्तृतमनस्के, “ अ-
जससयविसप्पमाणहिययाणं कइयवपणत्तीणं ” (स्त्रीणां) तं० ।

अजस्म-अजस्म-न० । न० त० । जस्-र । अनवरते, “ आमरणतम-
जस्स, संजमपरिपालण विहिणा ” पञ्चा० ८ वि० । त्रिका-
लावस्थायिनि वस्तुमात्रे, वि० । वाच० ।

अजहामुकोस-अजपन्योत्कृष्ट-त्रि० । न जघन्योत्कृष्टा स्थितिर्यस्य
सः, एवं स्थितिशब्दोपात् तथा । मध्यमायां स्थितौ वर्तमाने,
आ० म० वि० ।

अजहामुकोसपएसिय-अजपन्योत्कर्षप्रदेशिक-पुं० । जघन्या-
भ्योक्त्याश्च जघ-योत्कर्षाः, न तथा ये तेऽजघन्योत्कर्षाः, मध्यमा
इत्यर्थः, ते प्रदेशाः सन्ति येषां ते अजपन्योत्कर्षप्रदेशिकाः । म-
ध्यमप्रदेशनिष्प्रेषु, स्था० १ ग्रा० १ उ० ।

अजहत्थ-अययार्थ-न० । पञ्चाशादाययथावदर्थके नामभेदे,
स्था० १ ग्रा० १ उ० ।

अजाइय-अयाचित-त्रि० । अयाचअया ह्यधे, अदत्तादाने च ।
“ मुसावायं बहिष्ठं च, उभाहं च अजाइयं । सत्था दाणाइ हो-
गसि, तं विज्जं परिजाणिया ” ॥१॥ अयाचितमित्यनेनादत्तादान
गृहीतम् । सूत्र० १ भु० ६ अ० ।

अजाणंत-अजानत-अजानान-त्रि० । अनवबुध्यमाने, “ अ-
जाणंता मुसवदे ” सूत्र० १ भु० १ अ० ३ उ० । कटपाऽकल्पम-
जानत अगीतार्थे, पुं० । वृ० ३ उ० ।

अजाणय-अज्ञ-त्रि० । न जानाति । ज्ञा-क । न० त० । स्वरूप-
ज्ञाने, आन्धा० १ भु० ६ अ० ३ उ० । “ एवं विण्णमिब्रणे,
अण्णत्ता उ अजाणया ” सूत्र० १ भु० ३ अ० । ज्ञानशून्ये, मूले,
वेदान्तिमतसिद्धाज्ञानरूपपदार्थवति च । वाच० ।

अजाणिय-अज्ञात्वा-अव्य० । अविज्ञायत्यर्थे, नि० चृ० ६ उ० ।

अजाणिया-अज्ञिका-स्त्री० । न-ज्ञिका, ज्ञिकाविलक्षणयां स-
भ्यक् परिज्ञानरहितायां पर्यदि, “ अजाणिया जहा जा होइ
पग-महरा मियज्जावयस । इकुक्कुगन्या रयणांमिव असंउ-
विया अजाणिया मा जवे परिमा ” याताम्रचूरकण्ठीरवकु-
ङ्कणेनवम्पट्टया मुग्धस्वभावा असस्यापिन जात्यरत्नमिवान्तर्गु-
णाविशष्टगुणसमृद्धा सुखप्रज्ञापनीया पर्यत मा अज्ञिका । उ-
क्तं च-“ पगं सुद्धअयाणिय, मिगज्जावयस । इकुक्कुगन्या ।
रयणमिव असंउविया, सुहसएण्णयागुणसमिद्धा ” ॥ १ ॥ न० ।

अजाणू-अज्ञा-स्त्री० । अज्ञस्य हिंसादेर्लुप्तरूपफलाविदुषां ज्ञा-
नाद् व्यावृत्तौ, स्था० २ ग्रा० ४ उ० ।

अजाय-अजात-त्रि० । न० त० । अनिण्ये, अतसम्पदनुपेत-
याऽवध्यात्मत्वाभे सार्था, तदव्यतिरेकात्कल्पभेदे च । पुं० ।
“ गीयत्थ जायकणो, अगिओ खलु भवे अजाओ अ ” अगीतः
अव्यगीतार्थगुक्ते विहारः पुनर्भवदजातोऽजातकल्पः, अव्यक्तत्वे-
न जातत्वात् । ध० ३ अचि० । पञ्चा० ।

अजायकप्पिय-अजातकल्पित-पुं० । अगीतार्थे, “ एगविहारो
अजायकप्पियो जो भवे उवणकप्पे ” ग० १ अधि० ।

अजिअ-अजित-त्रि० । न० त० । अपराजिते, “ अजियं महत्थं ”
(जिनाङ्गाम्) अजितामशेषपरप्रवचनाङ्गाजिरपराजिताम्,
दर्श० । आच० । जिधातोऽङ्गिकर्मकत्वादनित्तित्तशत्रौ, अ-
पराजितदेशादी चास्य प्रवृत्तिः, एकस्य कर्मणाऽविचक्षाया-
मन्यस्य विचक्षायां, तत्रैव कर्मणि कः । भूरिप्रयोगस्तु-अनिर्जित-

शत्रावेव । तथा च ‘ गौणे कर्मणि छुह्यादेः ’ इत्युक्तेः, गौणकर्मण
पवाजिधाननियमात् तस्यैव जयकर्मतायां केनाऽभिधानं योग्य-
त्वम्, न च नास्त्येयामजितो देश इत्यादौ गौणकर्मणोऽविचक्ष-
यैव जयप्राप्तदेशादौ जिनशब्दप्रयोगात् ततो नञ्समास
इति जेदः । रागादिभिर्जितत्वाभावात् शिवे, विष्णो, बुद्धे च ।
वाच० । परावहादिभिरनिर्जितो गर्जस्थे भगवति जननीयते
राज्ञा न जित इत्यजितः । ध० २ अधि० । अवसर्पिण्या द्वितीये तीर्थक-
रे, “ अक्खेसु जेण अजिया, जणणी अजितो जिणं तम्हा ” अक्के-
षु अक्कविषयण कारणेन भगवतो जननी अजिता गर्जस्थे भग-
वत्यभूत्तस्मादजितो जिनः । अत्र बुद्धसंप्रदायः-“ जगवतो अ-
म्मापियरो जूय रमंति, पढमं राया जिणिया इतो जाइ भववं
आयाओ ताहं देवी जिणाइओ राया ततो अक्खेसु कुमारप्रभावात्
देवी अजिय सि, अजियो से नामं कय ” । आ० म० द्वि० आ०
चू० । ध० । स० । कल्प० । (अन्तरायुरादिकमस्य ‘ तिथयर ’ शब्दं
वहते) भाविनि द्वितीये बलदेवे, ती० २१ कल्प० । श्रीसुवि-
धिजिनस्य यके च । स च श्वेतवर्णः कर्मवाहनश्चतुर्भुजो मानु-
विज्ञासुत्रयुक्तदक्षिणपाणिद्वयो नकुम्भकस्तकस्तियामपाणि-
द्वयश्च । प्रव० २७ हा० ।

अजिअदेव-अजितदेव-पुं० । मुनिचन्द्रसुरेः शिष्ये, विजयसिंहस्य
गुरौ, “ जातौ तस्य (गुरुचन्द्रस्य) विनयां, सूर्यशोभदनेमि-
चन्द्राङ्गौ । ताभ्यां मुनीन्द्रचन्द्रः श्रीमन्तिचन्द्रो गुरुः सम-
चूत ॥ १ ॥ श्रीअजितदेवसूरिः प्राच्यस्तस्माद्बुध शिष्य-
वरः । वादीति वेत्सूरिद्वितीयां शिष्यस्तदीयाऽभूत् ॥ २ ॥
तत्राऽऽदिमाद् यमासे गुरुर्विजयसिंह इति मुनिपासिह । ” ग० ३
अधि० । अन्याऽप्येतन्नामा (वि० सं० १२७३ वर्षे) आसीत् । स च
भानुप्रभसूरिः शिष्यः, योगविधानाम्नां ग्रन्थस्य कर्ता । जे० ६० ।
अजिअप्रभ-अजितप्रभ-पुं० । स्वनामख्याते गणिनि । स च (वि०
सं० १२८२ वर्षे) गुर्जरप्रदेश्यां विद्यापुर (बीजापुर) प्रान्ते व्यवहारी-
त, धर्मरत्नश्रावकाचारनामानं ग्रन्थं च व्यरारचत् । जे० ६० ।

अजिअवला-अजितवला-स्त्री० । श्रीअजितस्य शासनदेव्याम्,
सा च गौरवर्णा लोहासनाधिरुद्धा चतुर्भुजा वरदपाशकार्ध-
घ्नितदक्षिणकरद्वया बीजापुरकाङ्कुशालङ्कृतधामपाणिद्वया च ।
प्रव० २७ हा० ।

अजिअसंह-अजितासंह-पुं० । स्वनामख्यातेऽञ्जलगच्छीये
सूरौ, स च (वि० सं० १२८३ वर्षे) जिनदेवेन पित्रा जिनदेव्यां
नाम मातरि जन्म ब्रूया सिंहप्रजसूरिपादमले प्रववाज, देव-
न्यसिहनामानं च शिष्यं प्राप्वाजयत् । जे० ६० ।

अजिअसेण-अजितसेन-पुं० । जम्बूद्वीपे नारतवर्षेऽतीताया-
मुत्सर्पिण्यां जाने चतुर्थे कुलकरे, स्था० १० ग्रा० । कौशाभ्या
आधपतौ धारणीवल्लुज नृपतिभेदे, “ कौशाभ्यात्यस्तं पुस्तत्रा-
जितसेनो महीपतिः । धारणीत्याभिधादेवी, तत्र धर्मवसुगुरुः ”
॥१॥ आ० क० । आच० । आ० चू० । (तत्कथा ‘ आणाय ’ शब्दं
वह्यते) आवस्तीनगरीं समवसूत यशोमहायाः कीर्तिमत्या म-
हर्षारकायाः प्रवाजके आचार्यजेदे, (‘ अलोह ’ शब्दे कथा छष्ट-
ध्या) आ० चू० । आच० । दर्श० । अजितसेनो नाम अजयदेवसूरि-
शिष्यः राजगच्छीयवाद्महाणवनाम्नां ग्रन्थस्य कर्ता, यन्समये
(वि० सं० १२१३ वर्षे) अञ्जलगच्छुः समर्जन । जे० ६० ।
आ० क० । महिलपुरनगरे नागस्य गृहपतेः सुलसानाम्नां
भार्यायामुत्पन्ने पुत्रे, स चाऽरिष्टनेमरन्तिके प्रज्य शत्रुजंय
सिद्धः । अन्त० ४ वर्मे ।

अजिआ-अजिता-स्त्री० । अवसर्पिण्याश्चतुर्थस्याभिनन्दनजिनस्य प्रवर्तिन्याम्, "अजिण्डणस्स अजिआ, कासवी सुमती-जिण्डस्स" ति० ।

अजिईदिय-अजितेन्द्रिय-त्रि० । न जितानि श्रोत्रादीनीन्तेन्द्रियाणि येन स तथा । इन्द्रियावशे, "अजिईदियसोवहिआ, व-हगा जइ ते णाम पुज्जति" दश० नि० १ अ० । असर्वज्ञत्वे, स्था० ५ ठा० ।

अजिण-अजिन-न० । अजति सिपति रज आदि आवरणेन ।

अज-इनच्, न व्यादेशः । घाच० । सृगादिचर्मणि, उत्त० ५ अ० । आचा० । सूत्र० । चर्मधारिन्वे, "वीराजिणं नगिणिणं, जडीसंघाडिमुड्डियं" उत्त० ५ अ० । न जिनोऽजिनः । न० त० । अवीतरागे, भ० १५ श० १ उ० । असर्वज्ञे, पुं० । "अजिणा जिणसंकासा जिणाह वाऽवितहं वागरेमाणा" । औ० । कल्प० । स्था० ।

अजिम्-अजीर्ण-न० । अजरणे परिपाकमनागते, त्रि० । अजीर्णेऽभोजनम् । एतदपि गृहिभिर्धर्मोऽयमस्माकमिति बुद्ध्या कार्यम् । तथाऽजीर्णेऽजरणे पूर्वभोजने, अथवाऽजीर्णे परिपाकमनागते पूर्वभोजनेऽर्धजीर्णे इत्यर्थः । अभोजनं भोजनव्यागः । अजीर्णभोजने हि सर्वरोगमूलस्य वृद्धिरेव कृता भवति । यदाह-"अजीर्णप्रभवा रोगाः" इति । तत्राजीर्णं चतुर्विधम्-आमं विदग्धं विष्टब्धं, रसशेषं तथा परम । आमं तु ह्रवगन्धित्व, विदग्धे धूमगन्धिना ॥१॥ विष्टब्धे गात्रम-ङ्गोऽत्र रसशेषे तु जाम्बता" ह्रवगन्धित्वमिति । द्रवस्य गूथस्य कृथिततक्रादिरिव गन्धो यस्यास्ति तत्तथा, तदभावस्तत्त्वमिति । "मलवानयोर्विगन्धो, विरुद्देदो गात्रगौरवमर्गच्यम् । अविशुद्धश्चेद्धारः, पडजीर्णव्यक्त्रिलङ्कानि" ॥१॥ "मूच्छा प्रलापे वमथुः, प्रसेकः सदन भ्रमः । उपद्रवा भवन्त्येते, मरण वाऽप्यर्जीर्णतः" ॥१॥ प्रसेक इत्यधिकानिष्ठोवनप्रवृत्तिः सदनमित्यङ्गलानिरिति । ध० १ अधि० । "जिआजिण अभायणं बहुसो" जीर्णाजीर्णे च भोजने बहुशः एष आयुष उपक्रमः । अस्मादुभ्रियन्ते प्राणिन इत्यर्थः । आव० १ अ० । जी० । एतत्प्रतीकारो यथा-"भवेदजीर्णं प्रति यम्यशङ्का, स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनाऽन्नकाले । पूर्वं स शुगटीमभयामशङ्कः, संप्रादय भु-ज्जीत हितह पथ्यम्" ॥१॥ इति चक्रः । "अजीर्णे भोजने वारि, जीर्णे वारि बलप्रदम्" इति वैद्यके । कसरि कः । जीर्णो-वृद्धः, तदभिन्नं, त्रि० । वाच० ।

अजिम्मकतणयणा-अजिम्भकान्तनयना-स्त्री० । अजिम्भेऽमन्दे भद्रभायतया निर्विकारचपल इत्यर्थः, कान्ते नयने यासां तास्तथा । सुभगव्ययतत्त्वसहजचपलत्वभाजनलोचनासु, "अजिम्मकतणयणा पत्तलधवलयातत्रायतंबलोअणाओ" जं० २ वत्त० ।

अजिय-अजित-त्रि० । अपराजिते, ('अजिअ'शब्देऽस्य विस्तरः)

अजियदेव-अजितदेव-पुं० । मुनिचन्द्रसुरेः शिष्ये, (निरूपणमस्य 'अजिअदेव' शब्दे)

अजिगप्पज-अजितप्रज-पुं० । स्वनामख्याते गणिनि, (विशेषो-ऽस्य 'अजिअप्पम' शब्दे)

अजियवला-अजितवला-स्त्री० । श्रीअजितस्य शासनदेव्याम्, ('अजिअवला' शब्देऽस्य विस्तरः)

अजियसीह-अजितसिंह-पुं० । स्वनामख्यातेऽञ्जलगच्छीये सुरी, ('अजिअसीह' शब्दोऽत्र द्रष्टव्यः)

अजियसेण-अजितसेन-पुं० । जम्बूचीपस्थचतुर्थे कुलकरे, (स्पष्टोऽयं 'अजिअसेण' शब्दे)

अजिया-अजिता-स्त्री० । अवसर्पिण्याश्चतुर्थस्याभिनन्दन-जिनस्य प्रवर्तिन्याम्, (अस्मिन् विषये 'अजिआ' शब्दो द्रष्टव्यः)

अजीरि-अजीर्ण-न० । आहारस्याऽजरणे, तद्भावे च रोगोत्पत्तिः । व्य० १ उ० । जं० । ज्ञा० । वि० । उपा० ।

अजीव-अजीव-पुं० । न जीवा अजीवाः । जीवधिपरीतस्वरूपेषु धर्माधर्माकाशपुञ्जलास्तिकायाश्चासमयेषु, प्रज्ञा० १ पद । ते च चतुर्धा, नामस्थापनाद्रव्यभावभेदात् । द्रव्याजीवाः, यदा पुञ्जलद्रव्यमजीवरूपं सकलगुणपर्यायविकलतया कल्प्यते, तदा तद्वतिरिति द्रव्यजीवाः, भावे चाजीवद्रव्यस्य पुञ्जलस्वरूपस्य दशाविधपरिणामोऽजीव इति प्रक्रमः । ततः शब्दादयः पञ्च शुभाशुभतया भेदेन विवक्षिताः । तथाच संप्रदायः-शब्दस्पर्शरूपगन्धाः शुभाशुभाश्रिते । उत्त० ३५ अ० ।

एतेषां द्रव्यतः कृत्रतः कासतो भावतश्च व्याख्या-

रुविणो य अरुवी य, अजीवा रुविहा जवे ।

अरुवी दसहा वुत्ता, रुविणो वि चउव्विहा ॥ ४ ॥

अजीवा षड्विधा भवेयुः, एकं अजीवा रुपिणो रूपवन्तः, च पुनरप्ये अजीवा अरूपिणोऽरूपवन्तः । तत्र रूपं स्पर्शाद्याभ्य-सृतं सूर्यं तद्वन्ति येषु ते रुपिणः, तद्वतिरित्ता अरूपिण इत्यर्थः । तत्रारूपिणोऽजीवा दशधा सन्तः, रूपिणोऽजिवाश्चतुर्विधाः प्रोक्ताः ॥ ४ ॥

एवं दशविधत्वमाह-

धम्मन्थिकाए तद्देसे, तप्पएमे य आहिण ।

अहम्मं तस्म देसे य, तप्पएमे य आहिण ॥ ५ ॥

आगासे तस्स देसे य, तप्पएमे य आहिण ।

अप्पासमयए चेव, अरुवी दसहा भवे ॥ ६ ॥

अरूपी अजीव एवं दशधा भवेदिति द्वितीयगाथायामन्वयः । प्रथमं धर्मास्तिकायः-धर्मास्तिकायविज्ञागस्तद्देशः ॥ १ ॥ पुनस्तद्देशस्य धर्मास्तिकायस्य कतमो विभागो देश-स्तृतीयचतुर्थोदिनागस्तद्देशो धर्मास्तिकायदेशः ॥ २ ॥ तथा पुनस्तद्देशस्तस्य धर्मास्तिकायविज्ञागस्य अतिसूक्ष्मो निरंशोऽणः प्रदेशो धर्मास्तिकायप्रदेशस्तर्धकाराख्यातः कथितः ॥ ३ ॥ एवमधर्मो जीयपुञ्जलाः स्थिरकारी धर्मास्तिकायाद्विच्छेदोऽधर्मास्तिकायः ॥ ४ ॥ पुनस्तस्य अधर्मास्तिकायस्यापि देशस्तद्देश एकः कश्चिद्भागोऽधर्मास्तिकायदेशः ॥ ५ ॥ एवं पुनस्तस्याधर्मास्तिकायस्य प्रदेशोऽणस्तत्प्रदेश आख्यातोऽधर्मास्तिकायप्रदेश इत्यर्थः ॥ ६ ॥ इत्यनेन परं जेदा अरूपिणोऽजीवद्रव्यस्य । अथ शेषाश्चत्वारं बुध्यन्ते-आकाश इति सप्तमो भेदः । आकाशमाकाशास्तिकायः, जीवपुञ्जला-रवकाशदायि आकाशम् ॥ ७ ॥ तस्याऽऽकाशस्य देशः कतमो विज्ञाग आकाशास्तिकायदेशः ॥ ८ ॥ तस्य आकाशास्तिकाय-

स्य निरंशो देशस्तत्प्रदेश आकाशास्तिकायप्रदेशः ॥ ६ ॥
दशमो भेदश्चाद्वासमयः; अत्र काशो वर्तमानलक्षणस्तदपः
समयोऽस्मात्समयः। अस्यैक एव जेदो निर्विजागत्वात्। देशप्रदे-
शावपि कालस्य न सम्भवतः ॥ १० ॥ एवं दशमेदा अरुपिणो
हेयाः ॥ ६ ॥

एतान् अरुपिणः क्षेत्रान् आह—

धम्माधम्मं य दो एण, लोमभित्ता वियाहिया ।

लोमालोमे य आगामे, समए समयसिवात्तए ॥ ७ ॥

धर्माधर्मी धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकायौ, एतौ द्वावपि लोका-
मात्रौ व्याख्यातौ । यावत्परिमाणा लोकास्तावत्परिमाणौ धर्मा-
स्तिकायाधर्मास्तिकायौ। चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकं व्यासावित्यने-
नालोके धर्माधर्मी न स्तः। आकाशं लोकालोके वर्तते इत्यनेना-
ऽऽकाशास्तिकायः चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकं व्याप्य स्थितः, ततो
बहिर्लोकमपि व्याप्याऽऽकाशास्तिकायः स्थित इत्यर्थः। स-
मयः समयैकः कालः समयैकैत्रिको व्याख्यातः। समयोप-
लक्षितं क्षेत्रं सार्द्धद्वयद्वीपसमुद्रात्मकं समयैकैत्रं, तत्र भवः
समयैकैत्रिकः। सार्द्धद्वयद्वीपेभ्यो बहिस्तु समय आबल्लिका-
दिवसमासादिकालजेदो मनुष्यलोकाभावाच्च विवक्षितः ॥ ७ ॥

पुनरेतानेव कालत आह—

धम्माधम्मागामा ति—भि वि एण आणाइया ।

अपज्जवसिया चेव, सव्वच्छं तु वियाहिया ॥ ८ ॥

धर्माधर्माकाशानि एतानि श्रावयपि सर्वार्क इति सर्वकालं
सर्वदा स्वस्वरूपापरित्यागं नित्यानि अनादीनि च पुनरप्ये-
वसितानि अन्तर्हितानि व्याख्यातानि ॥ ८ ॥

अथ कालस्वरूपमाह—

समए वि संतइं पप्प, एवमेव वियाहिया ।

आएसं पप्प साईए, सपज्जवसिए वि य ॥

समयोऽपि कालोऽपि, एवमेव, यथा धर्माधर्माकाशानि अना-
द्यनन्तानि; तथा कालोऽपि अनाद्यनन्त इत्यर्थः। किं कृत्वा ?
सन्तति प्राप्य, अपरापरोत्पत्तिरूपप्रवाहात्मिकामाश्रित्य,
कोऽर्थः?, यदा हि कालस्योत्पत्तिर्विलोक्यते तदा कालस्याऽऽ-
दिरपि नास्ति, अन्तोऽपि नास्तीत्यर्थः। पुनरादेशं प्राप्य का-
र्यारम्भमाश्रित्य कालः सादिक आदिसहितः, तथा सपर्यव-
सितोऽवसानसहितो व्याख्यातः। यदा च यन् किञ्चित् कार्यं
यस्मिन् काल आरभ्यते तदा तत्कार्यारम्भशालं कालस्या-
प्युपाधिवशादादिः, एवं कार्यारम्भसमाप्तौ कालस्याऽप्यन्तो
व्याख्यात इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ रूपिणोऽजीवाश्चतुर्विधाश्चतुर्भेदा उच्यन्ते—

खंधा य खंधेसा य, तप्पएसा तह्व य ।

परमाणवो य बोधव्वा, रुपिणो वि चउव्विहा ॥ १० ॥

रूपिणोऽप्यजीवाश्चतुर्विधाश्चतुर्प्रकाराः। के ते भेदास्तानाह-
स्कन्धाः—यत्र पुञ्जे परमाणवो विचटनाद् मिलनाच्च न्यूना-
अधिका अपि भवन्ति, एतादृशाः परमाणुपुञ्जाः स्कन्धाः १,
स्कन्धदेशाः २, तथा तत्प्रदेशाः—तेषां स्कन्धानां निर्विभागा
अंशाः स्कन्धप्रदेशाः ३, तथैवेति पूर्ववत्; च पुनः परमाणवो
बोद्धव्याः, परमाणव एव परस्परममिलिता इत्यर्थः। ४। एवं
चत्वारो रूपिणश्चतुर्विधा बोद्धव्या इति भावः। अत्र च मु-

क्यवृत्त्या परमाणुद्वयस्य द्वौ भेदौ-परमाणवः स्कन्धाश्च। दे-
शप्रदेशयोः स्कन्धेष्वेवान्तर्भावः ॥ १० ॥

अथ स्कन्धानां परमाणूनां लक्षणमाह—

एगणेण पहुणेण, खंधा य परमाणुओ ।

लोएगदेशे लोए य, भइव्वा ते उ खित्तओ ॥

इत्तो कासविभागं तु, तेसिं वोच्छं चउव्विहं ॥ ११ ॥

एते स्कन्धाश्च पुनः परमाणवः, एकत्वेन पुनः पृथक्त्वेन
लोकैकदेशे च पुनर्लोके क्षेत्रतो भक्तव्याः। तत्र केचित् स्कन्धाः
परमाणवश्च एकत्वेन समानपरिणतिरूपेण लक्ष्यन्ते। अथ च
स्कन्धाः परमाणवश्च पृथक्त्वेन परमाणवन्तरैरसङ्घातरूपेण
लक्ष्यन्ते इत्यध्याहारः। इति प्रव्यतो लक्षणमुक्त्वा। अथ च
क्षेत्रान् आह—ते स्कन्धाः परमाणवश्चेति तत्स्कन्धपरमाणूनां
ग्रहणेऽपि परमाणूनामेवैकप्रदेशावस्थानत्वात् ते परमाणवः
स्कन्धेषु लोकैकदेशे लोके सर्वत्र भक्तव्या भजनीया दर्शनीया
इति यावत्। ते हि विचित्रत्वात्परिणतेर्बहुप्रदेशे तिष्ठन्ति।
इतः क्षेत्रप्रकृषणातोऽनन्तरं तेषां स्कन्धानां परमाणूनां चतु-
र्विधं कालभेदं वक्ष्ये, साधनादिसपर्यवसितापर्यवसितभेदेन
कर्थायप्यामि। इदं च सूत्रं षट्पादं गाथेत्युच्यते ॥ ११ ॥

संतइं पप्प तेऽणाई, अपज्जवसिया वि य ।

ठिइं पडुच्च माईया, सपज्जवसिया वि य ॥ १२ ॥

ते स्कन्धाः परमाणवश्च सन्ततिमपरापरोत्पत्तिप्रवाहरूपां
प्राप्याऽनादय आदिरहितास्तथाऽपर्यवसिता अन्तर्हिताः
स्थिति प्रतीत्य क्षेत्रावस्थानरूपां स्थितिमङ्गीकृत्य सादिकाः,
सपर्यवसिताश्च वर्तन्ते ॥ १२ ॥

सादिसपर्यवसितत्वेऽपि कियन्कालमेवां स्थितिर्गित्याह—

अमंखकालमुकोसं, इक्कं समयं जहन्नयं ।

अजीवाण य रूवीणं, ठिई एसा वियाहिया ॥ १३ ॥

स्कन्धानां परमाणूनां चोत्कृष्टाऽसंख्यकालं स्थितिः अध-
न्यिका एकसमया स्थितिः। एषाऽजीवानां रूपिणां पुद्गलानां
स्थितिर्व्याख्याता ॥ १३ ॥

अथ कालतः स्थितिमुक्त्वा तदन्तर्गतमन्तरमाह—

अणंतकालमुकोसं, इक्कं समयं जहन्नयं ।

अजीवाण य रूवीणं, अंतरे यं वियाहिया ॥ १४ ॥

अजीवानां रूपिणां पुद्गलानां स्कन्धदेशप्रदेशपरमाणूनाम-
न्तर विवक्षितक्षेत्रावस्थिते प्रच्युतानां पुनस्तत्क्षेत्रप्राप्त्यव-
धानमन्तरमुत्कृष्टमनन्तकालं भवति। अधन्यकमेकसमयं या-
वद्भवति। इदमन्तरं तीर्थकरैर्व्याख्यातम्—पुद्गलानां हि विव-
क्षितक्षेत्रावस्थिततः प्रच्युतानां कदाचित्समयावलिकादि-
संख्यातकालतो वा पन्थोपमादेर्यावदनन्तकालादपि तद्वैक-
त्वावस्थितिः सम्भवतीति भावः ॥ १४ ॥

अथ भावतः पुद्गलानाह—

बन्नओ गंधओ चेव, रसओ फामओ तथा ।

संठाणओ य विभेओ, परिणामो तेसि पंचहा ॥ १५ ॥

तेषां पुद्गलानां परिणामो वर्णतो गन्धतो रसतः स्पर्शतस्तथा
संस्थानतश्च पञ्चधा प्रज्ञप्रकारो ज्ञेयः। यतो हि पूरणगलनध-
र्माणः पुद्गलास्तेषामेव परिणतः सम्भवति। परिणमनं स्वस्व-
रूपावस्थितानां पुद्गलानां वर्णगन्धरसस्पर्शसंस्थानोदरन्यथाभ-
वनं परिणामः। स पुद्गलानां पञ्चप्रकार इत्यर्थः। (उत्त०)

पुद्गलानां वर्णगन्धरसस्पर्शसंस्थानानां जेदाद् बह्व्ये । अथ तेषां क्रमेण प्रत्येकं संख्यां वदति । तद्यथा-एकस्मिन्नेकस्मिन् पुद्गल-
साश्रितवर्णे गन्धौ द्वौ, रसाः पञ्च, स्पर्शा अष्टौ, संस्थानानि पञ्च,
एवं सर्वेऽपि विंशतिविंशतिभेदा जवन्ति । कृष्णनीललोहित-
पातशुकक्षानां पञ्चवर्णानां प्रत्येकं २ विंशतिभेदमोक्षनात् शर-
भेदा वर्णपुद्गलस्य । अथ गन्धयोर्द्वयोः पटच्चत्वारिंशद्भेदाः जव-
न्ति । तद्यथा-वर्णाः पञ्च, रसाः पञ्च, स्पर्शा अष्टौ, संस्थानानि
पञ्च । एवं सर्वे त्रयोविंशतिसंख्याकाः । ते च सुगन्धदुर्गन्धतत्त्व-
योर्विंशतित्रयोविंशतिप्रमिताः । उज्जयमीलने पटच्चत्वा-
रिंशद्भवन्ति । अथ रसपुद्गलानां शतं भेदा जवन्ति । तद्यथा-
वर्णाः पञ्च, गन्धौ द्वौ, स्पर्शा अष्टौ, संस्थानानि पञ्च । एवं विं-
शतिभेदाः । प्रत्येकं २ तिस्रकटुकषायाम्लमधुरादिपञ्चभि-
र्जक्ताः सन्तः शतं जेदा जवन्ति । अथ स्पर्शभेदाः
चट्विंशदधिकशतम् । तद्यथा-वर्णाः पञ्च, गन्धौ द्वौ, रसाः
पञ्च, संस्थानानि पञ्च । एवं सप्तदश जेदाः । ते च खरमृदुगु-
लधुररूक्षस्निग्धशीतोष्णपुद्गलैरष्टाभिर्गुणिताः । पट्विंशदधि-
कशतं भेदा भवन्ति । प्रज्ञापनायां स्पर्शपुद्गलानां चतुरशी-
त्याधिकशतं भेदा उक्ताः सन्ति । तद्यथा-वर्णाः पञ्च, रसाः पञ्च,
गन्धौ द्वौ, स्पर्शाः षट्, एवं गृह्यन्ते । यतो हि यत्र खरम्पर्शः पु-
द्गले गणयते, तत्र तदा मृदुः पुद्गलो न गणयते । यत्र स्निग्धो
गणयते, तदा तत्र रूक्षो न गणयते । परम्पर्शविरोधिनौ हि एक-
त्र न तिष्ठतः, तस्मात् स्पर्शाः षट्, संस्थानानि पञ्च, एवं सर्वे
मिश्रितास्तयोर्विंशतिर्भवन्ति । ते त्रयोविंशतिभेदाः प्रत्येकं खर-
मृदुगुलधुस्निग्धरूक्षशीतोष्णाद्यष्टाभिः पुद्गलैर्गुणिताः चतु-
रशीत्यधिकशतं भेदा भवन्ति । वीतरागात् वच्चः प्रमाणम्,
येन यादृशं ज्ञातं तेन तादृशं व्याख्यातम्, तस्य केवली वेद ।

अथोपसंहारेणोत्तरग्रन्थसम्बन्धमाह--

एमा अजीवाविभत्ती, समासेण विर्याहया ।

एवाऽजीवविभक्तिः समासेन संक्षेपेण व्याख्याता। उक्त० ३६
अ० दश० न०। प्रज्ञा०। जी०। आ०। आ० चू० न०। सूत्र०।
दर्श०। स्था०। "अतिथिर्जाया अजीवा वा, णेवं सप्तं पिबेमप"
सूत्र०। ('अतिथिवाय' शब्दे व्याख्यास्यामः)

अजीवआणवणिया-अजीवाज्ञापनिका-स्था० आज्ञापनिका-
जन्मः कर्मवन्धोऽप्याज्ञापनिका । अजीवविषयाऽज्ञापनिका अ-
जीवाज्ञापनिका । 'अजीवमाज्ञापयत' इत्यादेशनरूपाया आज्ञाप-
निक्याः क्रियाया भेदे, स्था० २ ग० १ श० ।

अर्जवानायन-खी० अजीवविषया आनायनी, "अजीवमाना-
यनम् । आनायनरूपायाः क्रियाया जेदे, स्था० २ ग० १ उ० ।

अजीवअरंजिया-अजीवारम्निका-ख्या० । या बाजीवाश्च
जीवकलेवराणि पिष्टादिमयाजीवाकृतीश्च वखादीन् घाऽऽर-
भमाणस्य सा अजीवारम्निका । आरम्निक्याः क्रियाया जेदे,
ख्या० २ गा० १ उ० ।

अजीवकाय-अजीवकाय-पुं० अजीवाश्च तंऽचेतनाः कायाश्च
गशयोऽजीवकायाः । जीवविपरीतेषु धर्माधर्माकाशपुत्रलेषु,
म० ५ श० १० उ० ।

अजीवकाय असंजम-अजीवकायासंयम-पुं० । पुस्तकादीनाम-
जीवकायानां ग्रहणपरिभोगानुपरमेण तत्समाधितजीवविधानं,
स्या० ७ वा० ।

अजीवकाय असमारंज-अजीवकायासमारंज-पुं० । पुस्त-
कादीनां ब्रह्मण्यग्निजोगतस्तदाश्रितजीवानां परितापकरणं,
स्था०७ ग० ।

अजीवकायप्रारम्भ-अजीवकायारम्भ-पुं० । पुस्तकादीनां प्रह-
णपरिभोगतस्तदाभितजीवानामुपद्रवणे, स्था० ७ डा० ।

अजीवकायसंजय-अजीवकायसंयम-पुं० । पुस्तकादीनामजीव-
कायानां प्रदणपरिभोगोपरमे, स्था० ७ उ० । आव० ॥ प्रश्न० ।

अजीवकिरिया-अजीवक्रिया-त्वा० । जीवस्य पुष्कलसमुदाय-
स्य यत्कर्मैर्याप्यतया परिणमनं साऽजीवक्रिया । “अजीव-
किरिया दुर्विदा परणत्ता । तं जहा-इरियाबहिः खेव, संप-
राध्या खेव ” इत्या० २ ज० २ ल० ।

अजीवाणिस्मिन्-अजीवानःश्रित-त्रि० अजीवाश्चिते, म्या० ७३०॥

अजीवनिःसृत-त्रि० । अजीवेत्यो निर्गते, स्था० ७ वा० ।

अजीवद्व्यविजक्ति-अजीवद्व्यविजक्ति-स्त्री०। अजीवद्व्या-
णां विज्ञागरूपे विभाक्तभेदे, अजीवद्व्यविजक्तिस्तु रूप्यरूपि-
द्व्यनेदावृत्तिः । तत्र रूपिद्व्यविजक्तिश्चतुर्धा । तद्यथा-स्क-
न्धाः, स्कन्धदेशाः, स्कन्धप्रदेशाः, परमाणुपुङ्गवाश्च । अरूपि-
द्व्यायिभक्तिर्दशधा । तद्यथा-धर्मास्तिकाया धर्मास्तिकायस्य
देशो धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः । पञ्चमधर्माकाशयोरपि प्रत्येकं
त्रितेदता रूपद्व्या । अस्मान्मयश्च दशम इति । सूत्र० १
अ० ५ अ० १ उ० ।

अजीवद्विधा-अजीवद्वष्टिका (जा)-स्त्री० अजीवानां स्त्रिय-
कर्मादना दर्शनार्थं गच्छन्तो गतिक्रियारूपे द्वष्टिकायाः प्रियाया
जेने, स्था० २ ग० १, उ० ।

अजीवदेम-अजीवदेश-पुं० । धर्माधर्मास्तिकायादिवेशेषु, भ०
१६ झ० ७ उ० ।

अजीवधम्म-अजीवधर्म-पुं० । अचेतनानां मूर्तिमतां द्रव्याणां वर्णगन्धरसस्पर्शेषु, अमूर्तिमतां द्रव्याणां धर्माधर्माकाशानां गत्यादिकेषु धर्मेषु, सूत्र० २ भु० १ अ० ।

अजीवपञ्जव-अजीवपर्याय-पुं० अजीवानां पर्यायेषु, प्रज्ञा० ।
पर्याया गुणा विशेषा धर्मा इत्यनर्थान्तरम् । प्रज्ञा० ५ पद ।

अजीवपञ्जवा णं जेतं ! कइविहा पणत्ता ? । गोयमा !
 उविहा पणत्ता । तं जहा—रुविअजीवपञ्जवा य अरु-
 विअजीवपञ्जवा य । अरुविअजीवपञ्जवा णं जेतं !
 कर्त्तिविहा पणत्ता ? । गोयमा ! दमविहा पणत्ता ? ।
 तं जहा—धम्मत्थिकाण, धम्मत्थिकायस्स देसे, धम्मत्थिका-
 यस्स पदेसा । अधम्मत्थिकाण, अधम्मत्थिकायस्स देसे,
 अधम्मत्थिकायस्स पदेसा । आगासत्थिकाण, आगास-
 त्थिकायस्स देसे, आगासत्थिकायस्स पदेसा । अद्धासमण ।
 रुविअजीवपञ्जवा णं जेतं ! कर्त्तिविहा पणत्ता ? । गो-
 यमा ! चउत्थिवा पणत्ता । तं जहा—खंधा, खंधदेसा,
 खंधपदेसा, परमाणुपोग्गत्ता । ते णं भंतं ! किं संखेज्जा, अ-
 संखेज्जा, अणंता ? । गोयमा ! नो सखिज्जा, नो असंखिज्जा,

अणंता । मे केशडे णं जंते ! एवं बुद्धे, नो संखिज्जा, नो असंखिज्जा, अणंता ? गोयमा ! अणंता परमाणुपोगगला, अणंता दुपणमिया खंधा, जाव अनंता दमपणसिया खंधा, अणंता संखिज्जपदेसिया खंधा, अनंता असंखिज्जपदेसिया खंधा, अणंता अणंतपदेसिया खंधा, से तेण्डे णं गो-यमा ! एवं बुद्धे, ते णं नो संखेज्जा, नो असंखिज्जा, अणंता । प्रज्ञा० ४ पद ।

अजीवपणवणा-अजीवपणवणा-स्त्री० अजीवानां प्रज्ञापनाऽजीवप्रज्ञापना । प्रज्ञापनाभेदे, प्रज्ञा० ।

से कितं अजीवपणवणा ? अजीवपणवणा इविहा पणवणा । तं जहा-रुविअजीवपणवणा, अरुविअजीवपणवणा य । से कितं अरुविअजीवपणवणा ? अरुविअजीवपणवणा दमाविहा पणवणा । तं जहा-धम्मत्थिकाए, धम्मत्थिकायस्म देसे, धम्मत्थिकायस्म पणसा । अधम्मत्थिकाए, अधम्मत्थिकायस्स देसे, अधम्मत्थिकायस्म पणसा । आगामत्थिकाए, आगामत्थिकायस्म देसे, आगामत्थिकायस्स पदेसा, अस्समए । सेत्तं अरुविअजीवपणवणा । से कितं रुविअजीवपणवणा ? रुविअजीवपणवणा चउविहा पणवणा । तं जहा-खंधा, खंधदेसा, खंधपणसा, परमाणुपोगगला । ते समासओ पंचविहा पणवणा । तं जहा-वणपरिणया, गंधपरिणया, रसपरिणया, फामपरिणया, संजाणपरिणया । जे वाणपरिणया ते समासओ पंचविहा पणवणा । तं जहा-कालवणपरिणया, नीलवणपरिणया, लोहियवणपरिणया, हासिद्वणपरिणया, सुकिद्वणपरिणया ।

अमीपामित्थ क्रमोपन्यासे किं प्रयोजनम् ? उच्यते-इह धर्मास्तिकाय इति पदं मङ्गलभूतम्, आदौ धर्मशब्दान्वितत्वात् । पदार्थप्ररूपणा च सम्प्रतिप्रथमत उक्तिसा वर्तते, ततो मङ्गलार्थमार्दा धर्मास्तिकायस्योपादानम् । धर्मास्तिकायप्रतिपक्षचूतश्चाधर्मास्तिकायस्तनस्तदनन्तरमधर्मास्तिकायस्य । द्वयोरपि ज्ञानयोरधारचूतमाकाशमिति तदनन्तरमाकाशास्तिकायस्य । ततः पुनरजीवसाधर्म्यादकाशसमयस्य । अथवा इह धर्माधर्मास्तिकायां विजृणभयतस्तद्विचित्रत्वं तत्सामर्थ्यतो जीवपुद्गलानामस्खलितप्रसारप्रभुसौ लोकाद्व्यवस्थाऽनुपपत्तेः । अस्ति च लोकालोकव्यवस्था, तत्र तत्र प्रदेशे सूत्रे साक्षाद्दर्शनात् । ततो यावति क्षेत्रवगाढा (धर्माधर्मौ) तावत्प्रमाणो लोकः, क्षेत्रस्त्वलोक इति सिद्धम् । उक्तं च-

“ धर्माधर्मविभुत्वात्, सर्वत्र च जीवपुद्गलविचारात् ।

नाद्वोकः कश्चित्स्यात्, न च सम्मतमेतदार्थिणाम् ॥ १ ॥

तस्माद्धर्माधर्मा-व्यवगाढौ व्याप्य लोककं सर्वम् ।

एवं हि परिच्छिन्नः, सिद्ध्यति लोकस्तद्विजृण्णत्वात् ॥ २ ॥

तत एव लोकाद्व्यवस्थादेत् धर्माधर्मास्तिकायावित्यनयोरादावुपादानम् । तत्रापि माङ्गलिकत्वात् प्रथमतो धर्मास्तिकायस्य, तत्प्रतिपक्षत्वात्ततोऽधर्मास्तिकायस्य, ततो लोकालोकव्यापित्वादाकाशास्तिकायस्य, तदनन्तरं लोके समयासमयक्षेत्रव्यवस्थाकारित्वाद्काशसमयस्य । एवमागमानुसारेणान्यदपि यु-

क्त्यनुपाति वक्तव्यमित्यसं प्रसङ्गेन । प्रकृतोपसंहारमाह- (सेत्तं अरुविअजीवपणवणा) सैषा अरुप्यजीवप्रज्ञापना । पुनराह वि-नेयः- (से कितमित्यादि) अथ का सा रूप्यजीवप्रज्ञापना ? सूरि-राह-रूप्यजीवप्रज्ञापना अनुविधा प्रज्ञप्ता । तथा-स्कन्धाः-स्कन्धन्ति बुध्यन्ते, धीयन्ते च पुष्यन्ते पुद्गलानां विचटनेन चटनेन वेति स्कन्धाः । पृषादरादित्वाद् रूपनिर्णयः । अत्र बहुधा वचनं पुद्गलस्कन्धानामानन्त्यस्थापनार्थम् । नखानन्त्यमनुपप-न्नम्, आगमंऽभिधानात् । तथा चाजीवशब्दे उक्तम्- “ द्रव्यतो णं पुग्गलत्थिकाए णता दव्वा ” इत्यादि । स्कन्धदेशः स्कन्धानामेव स्कन्धत्वपरिणाममजहन्तो बुद्धिपरिकल्पिता इत्यादिप्रदेशात्म-का विभागाः । अत्रापि बहुवचनमनन्तप्रदेशिकेषु तथाविधेषु स्कन्धेषु प्रदेशानन्त्यसम्भावनार्थम् । स्कन्धानां स्कन्धत्वपरि-णामपरिणतानां बुद्धिपरिकल्पिताः प्रकृष्टा देशा निर्विभागा प्रागाः, परमाणव इत्यर्थः, स्कन्धप्रदेशः । अत्रापि बहुवचनं प्रदेशानन्त्यसम्भावनार्थम् । (परमाणुपुद्गला इति) परमाण्वेते अणवश्च परमाणवो निर्विभागव्यवस्थाः, ते च ते पुद्गलाश्च परमाणुपुद्गलाः स्कन्धत्वपरिणामरहिताः केवलाः परमाणव इत्यर्थः । (ते समा-सओ इत्यादि) ते स्कन्धादयो यथासम्भवं समासतः सङ्क्षेपेण पञ्चविधाः प्रज्ञप्ताः । तथा-वर्णपरिणता वर्णतः परिणताः, वर्ण-भाज इत्यर्थः । एव गन्धपरिणताः, रसपरिणताः, स्पर्शपरिण-ताः, सन्धानपरिणताः । परिणता इत्यतीतकाशनिर्देशो वर्तमानानागतकालापलक्षणम् । वर्तमानानागतत्वमन्तरेणाती-तत्वम्यासम्भवात् । तथाह-यो वर्तमानत्वमतिक्रान्तः सो-ऽतीतो भवति । वर्तमानत्व च सोऽनुजवति योऽनागतत्वम-तिक्रान्तवान् । उक्तञ्च- “ भवति स मामातीतो, यः प्राप्तो नाम वर्तमानत्वम् । एष्यश्च नाम स जवति, यः प्राप्स्यति वर्तमान-त्वम् ” ॥ १ ॥ ततो वर्णपरिणता इति वर्णरूपतया परि-णताः परिणमन्तीति परिणमिष्यन्तीति वा द्रष्टव्यम् । एवं गन्ध-रसपरिणता इत्याद्यपि परिभावेनीयम् । प्रज्ञा० १ पद ।

अजीवपरिणाम-अजीवपरिणाम-पुं० । ६ त० । पुद्गलानां परि-णामे, “ दसविहं अजीवपरिणामे पणवणे । तं जहा-बंधणपरिणा-मे, गन्धपरिणामे, ठाणपरिणामे, जेदवन्नरसपरिणामे, गंधपरि-णामे, फासपरिणामे, अगक्यलहुयसहपरिणामे ” । (बंधणपरि-णामादीनां व्याख्याऽन्यत्र) स्या० १० ठा० ।

अजीवपाउसिया-अजीवप्रादेविकी-स्त्री० । अजीवे पाषाणादौ स्खलितस्य प्रक्षेपादजीवप्रादेविकी । स्या० २ ठा० १ उ० । अजीवम्योपरि प्रक्षेपाद्याः क्रियाः, प्रक्षेपकरणमेव वा । प्रादेवि-क्याः क्रियाया भेदे, भ० ३ श० ३ उ० ।

अजीवपाउसिया-अजीवप्रातीतिकी-स्त्री० । अजीवं प्रतत्थियो रागद्वेषोद्भवस्तज्जा यो बन्धः सा अजीवप्रातीतिकी । प्रातीति-क्याः क्रियाया भेदे, स्या० २ ठा० १ उ० ।

अजीवपुड्डिया-अजीवपुड्डिका (जा) (स्पृष्टिका) -स्त्री० । अजीवं रागद्वेषाभ्यां पृच्छतः स्पृशतो वा क्रियात्मके, पृष्टिका- (जा) (स्पृष्टिका) याः क्रियाया भेदे, स्या० २ ठा० १ उ० ।

अजीवमिस्सिया-अजीवमिश्रिता-स्त्री० । सत्यमृषाभेदे, यदा यदा प्रभूनेषु मृतेषु स्तोकेषु जीवसु एकत्र राशीकृतेषु शङ्कादिषु एवं वदति-अहो ! महान्त्य मृतोऽजीवराशिर्गिरति तदा सा अजीवमि-श्रिता, अस्या अपि सत्यमृषात्वम्, मृतेषु सत्यत्वात्, जीवसु मृषात्वात् । प्रज्ञा० ११ पद ।

अजीवरासि-अजीवराशि-पुं० । राशिभेदे, स० ।

अजीवरासिं दुविहा पञ्चत्ता । तं जहा-रूवी अजीवरासी,
अरूवी अजीवरासी य । से कितं अरूवी अजीवरासी ?
अरूवी अजीवरासी दसविहा पञ्चत्ता । धम्मत्थिकाए० जाव
अच्छासमए । रूवी अजीवरासी अणेगविहा ।

तत्राजीवराशिर्द्विविधः, रूप्यरूपिभेदान् । तत्रारूप्यजीवरा-
शिर्देशधा-धर्मास्तिकायस्तद्देशस्तत्प्रदेशश्चेति । एषमधर्मास्ति-
कायाकाशास्तिकायावपि वाच्यौ । एवं नव । दशमोऽष्टासमय
इति । रूप्यजीवराशिश्चतुर्धा-स्कन्धाः, देशाः, प्रदेशाः, परमाणव-
श्चेति । ते च वर्णगन्धरसस्पर्शसंस्थानभेदतः पञ्चविधाः । सं-
योगतोऽनेकविधा इति । स० ।

अजीवविजय-अजीवविजय-पुं० न० । धर्माऽधर्माकाशका-
लपुल्लानामनन्तपर्यायात्मकानामजीवानामनुचिन्तने, स-
म्भ० H ख० ।

अजीववेयारणिया-अजीववैदारणिका-अजीववैक्रयणिका-
अजीववैचारणिका-अजीववैतारणिका-स्त्री० । अजीवं वि-
दुःश्रयति स्फोटयति, अजीवमसमानभागेषु विक्लीणाति, वैभा-
षिको विचारयति, पुरुषादिविप्रतारणबुद्ध्याऽजीव भगवन्तेता-
दृशमेतदिति यत्सा तथा । अजीववैदा- (वैक्रय-) (वैचा-)
(वैता-) रणिक्याः क्रियाया भेदे, स्था० २ टा० १ उ० ।

अजीवमामन्तांशवाद्या-अजीवमामन्तोपनिपातिका-स्त्री० ।
कस्यापि रथो रूपवानस्ति, न च जनो यथा यथा प्रलोकयति
प्रशंसति च, तथा तथा तत्त्वामी हृष्यतीति । रथादौ हृष्यतः
क्रियात्मके सामन्तोपनिपातिकाः क्रियाया भेदे, स्था० २
टा० १ उ० ।

अजीवमाहन्थिया-अजीवस्वाहस्तिका-स्त्री० । स्वहस्तगृही-
तेनैवाजीवं न खड्गादिनाऽजीवं मारयति सा अजीवस्वाह-
स्तिकी, स्वहस्तेनाजीवं ताडयतोऽजीवस्वाहस्तिका । स्वाह-
स्तिक्याः क्रियाया भेदे, स्था० २ टा० १ उ० ।

अजीवापचक्खणाकिरिया-अजीवाप्रत्याख्यानाक्रिया-स्त्री० ।
अजीवेषु मद्यादिषु अप्रत्याख्यानात्कर्मबन्धनरूपेऽप्रत्याख्या-
नाक्रियाभेदे, स्था० २ टा० १ उ० ।

अजीवाभिगम-अजीवाभिगम-पुं० । ६त० । गुणप्रत्ययावध्या-
दिप्रत्यक्षतः पुल्लान्तिस्तीकायाभिगमे, स्था० ३ टा० २ उ० । “से
कितं अजीवाभिगमे ? अजीवाभिगमे दुविहे पञ्चत्ते । तं जहा-
रूविअजीवाभिगमे य, अरूविअजीवाभिगमे य । से कितं अरू-
विअजीवाभिगमे ? अरूविअजीवाभिगमे दसविहे पञ्चत्ते । तं
जहा-धम्मत्थिकाए एवं जहा पञ्चत्ताए जाव । सेत्तं अरूवि-
अजीवाभिगमे ” । जी० १ प्रति० ।

अजीवुब्भव-अजीवोद्भव-त्रि० । अजीवप्रभवे, दश० १ अ० ।

अजु-अयु-त्रि० । युक्त मिश्रणे इत्ययं परैरमिश्रणे चेत्यर्थऽभिधी-
यते । अतो यानि पृथग्भवन्ति इति यु-विचि, छान्दसत्वाद्
गुणाभावः । न युरयुः । अपृथग्भूते, “ धियोऽयो नः प्रचोद-
यात् ” जैनगायत्री ।

अजुअन्नवसा-देशी-अम्लिकावृक्षे, दे० ना० १ वर्ग ।

अजुअन्नवसो-देशी-सप्तच्छदनामके वृक्षविशेषे, दे० ना० १ वर्ग ।

अजुओ-देशी-सप्तच्छदवृक्षविशेषे, दे० ना० १ वर्ग ।

अजुगलिअ-अयुगलित-त्रि० । असमभोरिस्थे, “अजुगलिअ,
अतुरंता, विगहरहिआ वयंति पढमं तु ” ध० ५ अधि० ।
प० व० । ओ० ।

अजुष्ठदेव-अजीर्णदेव-पुं० । अज्ञाबुद्धीनाऽऽगमनसमयात्प्रा-
ग्भाषिनि जैनमरेन्द्रभेदे, नी० २७ कल्प० ।

अजुत्त-अयुक्त-त्रि० । युज-क्त । न० त० । विषयान्तरासक्त-
या कर्तव्यपथनर्वाहते, अनुचिते, आपक्ते, असंयुक्ते, “ अयुक्तः
प्राकृतः स्तब्धः ” अयुक्तोऽनवहितः । अयोग्ये, बहिर्मुखे, युक्ति-
शून्ये, अनियोजिते च । वाच० । बुद्ध्या विन्यमाने अनुपपत्ति-
क्रमे सूत्रदोषविशेषद्वये, न० । यथा-“ तेषां कटनटस्रैर्गजानां
मदविन्दुजि । प्रावसंत नदी घोरा, हस्त्यश्चरथवाहिनी ” ॥१॥
इत्यादि । विशेषः । आ० म० द्वि० । अनु० । वृ० ।

अजुत्तरुव-अयुक्तरूप-त्रि० । न० व० । असंगतरूपे, अनुचित-
वेषे, स्था० ४ टा० ३ उ० ।

अजूरण्या-अजीर्णता-(अजरण्या)-स्त्री० । शरीरजीर्णत्वाऽ-
विधाने, पा० । ध० । शरीरापचयधारिणोक्तानुत्पादने, “ व-
हुणं पाणानं जाव सत्तायं अदुक्खणयाए असायणयाए अजूर-
णयाए ” । म० ७ श० ६ उ० ।

अजोग-अयोग-पुं० । न० त० । शैलेशीकरणे, सकलयोगचापद्य-
गदिते योगे च । “ प्रीतिजक्तिवचोसङ्गः, स्थानाद्यपि चतुर्विधम् ।
तस्याऽयोगयोगान्मोक्तयोगः क्रमाद् भवेत् ” ॥१॥ अष्ट० २० अष्ट० ।
“ तत्रायोगाद्यागमुक्याद्, भवोपप्रादिकर्मणाम् । कथं कृत्वा प्र-
यान्युधै, परमानन्दमन्दिरम् ” ॥१॥ द्वा० २५ द्वा० “अतस्त्वयोगो
योगानां, योगः पर उदाहृतः । मोक्षयोजनजावेन, कर्मसंन्यास-
सङ्गः ” ॥१॥ ल० । अद्यापारे, द्वा० ३५ द्वा० । असम्भवे च । द्वा०
१० द्वा० । अप्राशस्त्ये, न० त० । ज्योतिषोक्ते निधिवारादीनां
द्वये योगे, “ अयोगः सांख्ययोगश्च, द्वावेनो भवतो यदि । अ-
योगो हस्यते तत्र, सिद्धियोगः प्रवर्तते ” ॥१॥ राजमार्तणकः । न०
व० । विधुरं, कूटे, कठिनोदये, सुधुतोक्ते धमनापशमनीये रोग-
जेदे च । यत्राभ्याने हृदयग्रहस्तृष्णा मूर्च्छा दाहश्च भवति तमयो-
गमित्याचकृते, तत्राद्यु धमयेदिति । वाच० ।

अजोगया-अयोगता-स्त्री० । योगनिरोधोत्तरं शैलेशीकरणात्प्रा-
भ्वर्तमानायामवस्थायाम्, औ० “ योगनिरोहं करेह, करेइत्ता
अजोगत्तं पाउण्ह, अजोगत्तं पाउणिता ईसि रहस्स० ” औ० ।

अजोगरुव-अयोगरूप-त्रि० । ६ व० । अघटमानके, “ अजोग-
रुवं इह संजयाणं, पावं तु पाणाण य संभकाउं ” सूत्र० २
ध्रु० ६ अ० ।

अजोगि (ण्)-अयोगिन्-पुं० । न सन्ति योगा यस्य । स्था० २
टा० १ उ० । बहुव्रीहेर्मत्वर्थीय इति । यथा-सर्वधनी । सर्वध-
नादेराकृतिगणत्वात् । दर्श० । न योगीति वा योऽसावयो-
गी । स्था० २ टा० १ उ० । निरुद्धयोगः, स्था० ४ टा० ४ उ० ।
शैलेश्यवस्थायाम् सूत्र० २ ध्रु० ३ अ० । आच० । कर्म० । कथमयो-
गित्वमसाधुपगच्छतीति चेत् ?, उच्यते-स भगवान् सयो-
गिकं वदती जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुकृष्टता देशानां पूर्वकोटिं विहृत्य
कर्त्तव्यकर्मणां समीकरणार्थं समुद्घातं करोति, यस्य वेदनी-
यादिकमायुषः सकाशादधिकतरं भवति, अन्यस्तु न करोति ।
(‘ केवलिसमुद्घाय ’ शब्दे जैनद्वयव्यामः) भवोपप्रादिकर्म-
णपणाय लेख्यातीतमत्यन्ताप्रकम्पं परमनिर्जराकारणं ध्यानं

प्रतिपित्तुर्योगनिरोधार्थमुपक्रमते । तत्र पूर्वं बादरकाययोगेन बादरमनोयोगं निरुणद्धि, ततो बाग्योगम् । ततः सूक्ष्मकाययोगेन बादरकाययोगं, तेनैव सूक्ष्ममनोयोगं सूक्ष्मवाग्योगं च । सूक्ष्मकाययोगं तु सूक्ष्मक्रियमनिवृत्तिं शुक्लध्यानं ध्यायन् स्वावष्टम्भेनैव निरुणद्धि, अन्यस्यावष्टम्भनीयस्य योगान्तरस्य तदाऽसत्त्वात् । तदध्यानसामर्थ्याच्च वदनोदरादिविवरणेन संकुचितदेहप्रभागवर्तिप्रदेशो भवति । तदनन्तरं समुत्सन्नक्रियमप्रतिपति शुक्लध्यानं ध्यायन् मध्यमप्रतिपत्त्या ह्रस्वपञ्चाक्षरोद्विगणमात्रकालं शैलेशीकरणं प्रविशति । कर्म० २ कर्म० ।

अजोगिकेवलि (ण)—अयोगिकेवलिन्-पुं० । अयोगी चाऽसौ केवली च अयोगिकेवली । निरुद्धमनःप्रभृतियोगे शैलेशीगते, स० १४ सम० । विगतक्रियानिवृत्तिं शुक्लध्यानं ध्यातवांश्चायोगिकेवली निःशेषितमलकलङ्कोऽघातशुद्धनिजस्वभाव ऊर्ध्वगतिपरिणामः स्वाभाव्याक्रियातत्प्रदेशप्रदीपशिखावदूर्ध्वगच्छत्येकसमयेनाऽऽलांकान्तात् । सम्म० ५ खं० । कर्म० । अयं च शैलेशीकरणं चरमसमयानन्तरमुच्छिन्नचतुर्विधकर्मबन्धनत्वादष्टमृत्तिकालेपि लिप्ताध्यानिमग्नक्रमापनीतमृत्तिकालेप-जलतलमर्यादोर्ध्वगामि तथाविधाऽलायुवदूर्ध्वलोकांते गच्छति, नापरतोऽपि, मत्स्यस्य जलकल्प गत्युपष्टम्भकधर्मास्तिकायाभावात् । स चोर्ध्वं गच्छन् ऋजुभ्रमया यावत् स्वाकाशप्रदेशेष्ववगाढस्तावदेव प्रदेशादूर्ध्वमवगाहमानो विवर्तितसमयाच्च समयान्तरमसंस्पृशन् गच्छति । तदुक्रमावश्यकचूर्णौ—“जस्तिप जीवो अयगाढो तावइयाप ओगाहणाए उहुं उज्जुगं गच्छइ न वंके वीय च समयं न फुसइ सि” । दुःपमान्धकारनिमग्नजिनप्रवचनप्रदीपप्रतिमाः श्रीजिनभद्रगणिपुज्या अप्याहुः—“उज्जुसेदीपाद्वक्षो, समयं समयंतरं अफुसमाणो । एगसमयेण सिज्झइ, अह सागारोवउत्तो सो” ॥ १॥ कर्म० २ कर्म० । प्रव० ।

अजोगिकेवलिगुणगण—अयोगिकेवलिगुणस्थान-न० । ६ त० । चतुर्दश गुणस्थाने, कर्म० १ कर्म० । न योगी अयोगी, अयोगी चासौ केवली च अयोगिकेवली । तस्य गुणस्थानमयोगिकेलिगुणस्थानम्, तस्मिन् वर्तमानः कर्मक्षपणाय व्युपरतक्रियमनिवृत्तिं ध्यानमारोहति । ग्राह च—“स ततो देहत्रयमो-क्षार्थमनिवृत्तसर्वेष्वस्तुगतम् । उपयाति समुच्छिन्नक्रियमतमस्कं परं ध्यानम् ॥ १॥ एवमसावयोगिकेवली स्थितिघातादिरहितो यान्युदयवन्ति कर्माणि तानि स्थितिक्रियेणानुमचन् क्षपयति । यानि पुनरुदयवन्ति तदानीं न संभयन्ति तानिवेद्यमानासु प्रकृतिपु स्तिबुकसंक्रमेण संक्रमयन् वेद्यमानप्रकृतिरूपतया वा वेद्यमानस्तावद् यानि यावदयोग्यवस्थादिकचरमसमयः, तस्मिन् च चरमसमये वंघगतिदेवानुपूर्वीशरीरपञ्चकबन्धनपञ्चकसंघातपञ्चकसंस्थानषट्पाक्षोपाङ्गत्रयसंहननषट्पूर्णादिविशतिपराघातोपघातागुरुहृत्वासप्रशस्ताप्रशस्तविहायोगार्तास्विराक्षिण्णुजाद्युभयस्वरदुःस्वरदुर्भगप्रत्येकानन्देययशः कार्तिनिर्माणापर्याप्तकर्तृसंगोत्रसातामातान्यतगनुदितवेदनस्वरूपाणि द्विसप्ततिसंख्यानि स्वरूपसत्तामधिकृत्य क्लृप्तमुपगच्छन्ति । चरमसमये स्तिबुकसंक्रमेणोदयवर्तीषु प्रकृतिषु मध्ये संक्रम्यमाणत्वात् । संक्रमश्च सर्वोऽप्युक्तस्वरूपा मूलप्रकृत्याभिभासु परप्रकृतिषु रूपव्ययः । “मूलप्रकृत्यभिज्ञाः, संक्रमयति गुणत उत्तराः प्रकृतीः” इति वचनात् । चरमसमये च सातासातान्यतरवेदनीयमनु-

प्यगतिमनुप्यानुपूर्वमनुप्यायुःपञ्चोदयजातिप्रससुजमादयय—शःकीर्तिपर्याप्तबादरार्थिकरोर्ध्वगोत्ररूपाणां त्रयोदशप्रकृतीनां सत्ताव्यवच्छेदः । अन्ये पुनराहुः—मनुप्यानुपूर्व्या द्विचरमसमये व्यवच्छेदः, उदयाभावात् । उदयवर्तीनां हि स्तिबुकसंक्रमाभावात् स्वस्वरूपेण चरमसमये दलिकं दृश्यत एवेति युक्तस्तासां चरमसमये सत्ताव्यवच्छेदः । आनुपूर्वीनाम्नां तु चतुर्णामपि क्षेत्रविपाकतया जवापान्तराद्वगतावेवोदयः, तेन भवस्थस्य तदुदयसंभवः, तदसंजवाद्यायोग्यावस्था द्विचरमसमये एव, मनुप्यानुपूर्व्याः सत्ताव्यवच्छेद इति तःप्रतेन द्विचरमसमये त्रिसप्ततिप्रकृतीनां सत्ताव्यवच्छेदः, चरमसमये द्वादशानामिति । ततोऽनन्तरसमये कोशबन्धमोक्षलक्षणसहकारिसमुत्पत्त्यज्जवावविशेषादेरागुफलमिव भगवानपि कर्मसंबन्धनिर्मोक्षलक्षणसहकारिसमुत्पत्त्यज्जवावविशेषादूर्ध्वं लोकांते गच्छति । स चोर्ध्वं गच्छन् ऋजुभ्रमया यावत् स्वाकाशप्रदेशेष्ववगाढस्तावदेव प्रदेशानुर्ध्वमप्यवगाहमानो विवर्तितसमयाच्चान्यतसमयान्तरमस्पृशन् गच्छति । उक्तं चाऽऽवश्यकचूर्णौ—“जस्तिप जीवो अयगाढो तावइयाप ओगाहणाए उहुं उज्जुगं गच्छइ, नयक वीयं च समयं न फुसइ सि” तत्र च गतः सन् भगवान् शाश्वतं कालमवतिष्ठते । पं० सं० १ द्वा० ।

अजोगिजदत्य—अयोगिजयस्थ-पुं० । अयोगी चासौ भवस्थ-आयोगिभवस्थः । शैलेइयवस्थामुपगते, न० ।

अजोगिजवत्यकेवलणाण—अयोगिजवत्यकेवलज्ञान-न० । ६ त० । शैलेशीकरणव्यवस्थितस्य केवलज्ञाने, न० । (‘केवलज्ञान’ शब्दे व्याख्याऽस्य रूपव्या)

अजोगिसंतिगा—अयोगिमत्ताका—स्त्री० । अयोगिकेवलिनि सत्ता यासां ता अयोगिमत्ताका । चतुर्दशगुणस्थानानि लब्धसत्ताकासु प्रकृतिषु, पं० सं० १ द्वा० ।

अजोगि—अयोग्य—त्रि० । अनुचिते, पञ्चा० १० विव० ।

अजोगिजय—अयोनित्तूत-न० । विषयस्तयोनौ प्ररोहासमर्थे, दश० ।

अजोगिय—अयोनिक—पुं० । न० ब० । सिद्धे, स्था० २ ग० १ उ० । अजोगिय—अनुष्टु-त्रि० । असेविते, “जे विष्णवणा अजोसिया” सूत्र० १ भु० २ अ० १ उ० ।

अज्ज—अर्ज—धा० प्रतियजे । भ्वादि०, पर०, सक०, सेट् “अर्जे-विटवः” ८ । ४ । १०८ । इति प्राकृतसूत्रेण विटवादेशाभावे, अज्जइ, अर्जति । आनर्ज । आजीत् । प्रा० । अज्जिजइ, अर्ज्यते । प्रा० । अर्जे संस्कारे, चुरा०, उज्ज०, सक०, सेट् । अर्जेय-ति-ते । आर्जिजत्-त । “अनुपपन्नं पितृव्यं, अरण्यं यदुपा-र्जयेत्” स्मृतिः । वाच० ।

अर्ज—त्रि० । न० त० । “हो अः” ८ । १ । ८३ । इति अर्जोपे द्वित्वं जस्य । ज्ञानराहिते मूलं, प्रा० ।

अज्ज—अव्य० । अस्मिन्नहनि इदंशब्दस्य निपातः सप्तम्यर्थे । उक्त० ३ अ० । सूत्र० । वर्तमानदिने, नि० सू० एउ० । “अज्जो! अज्जम्ह सफलं जीअं” प्रा० । अद्यतया वाऽधुनातनतया वर्तमानकाल इत्यर्थः । म० १४ श० ए उ० । वैजारपर्वतस्याऽधःस्थे हदे, पुं० । म० १ श० ५ उ० ।

अज्ज—न० । अप्सु जायते । जन-र० । ७ त० । पदमे, सङ्के, पुं० न० ।

निखुलवृक्षे, तस्य जलप्रायजवत्त्वात् तथात्वम् । चन्द्रे, धन्वन्तरौ च (पुं०) तयोः समुद्रजातत्वात् तथात्वम् । चन्द्रनामके कर्पूरे, पुं० । जलजातमात्रे, (त्रि०) वाच० । दशार्बुदसंख्यायां, शतकोटिसंख्यायां, तत्संख्येये च (न०,) कल्प० ।

आर्य-त्रि० । आ-यत् । “आर्यः स्वामिर्वैश्ययोः” श. १। १०३ । इति पाणिनिस्त्रात् स्वामिनि वैश्ये च वाच्ये एततोऽपवादो यत् । स्वामिनि, भ० ३ श० २ उ० ।

आर्य-त्रि० । आरात् सर्वदेयधर्मेभ्यो यातः प्राप्नो गुणैरित्यार्यः । प्रज्ञा० १ पद । न० । आवा० । पापकर्मबहिर्भूतत्वेनापापे, स्था० ४ उ० २ उ० । न० । साधौ, कल्प० । वृ० । “अणायरियजञ्जाणं, आस-इत्तु मइत्तु वा” दश० ६ अ० । चारित्रार्हे, आचा० १ भु० । अ० २ उ० । आर्यकर्मकारिणि अजुगुप्सितकारिणि, व्य० १ उ० । सुजने, वृ० १ उ० । आमन्त्रणे आर्यशब्दप्रयोगः “अज्जो ! सामाहयं जाणामो” इति आर्य !, ओकारान्तता सम्बोधने प्राकृतत्वात् । भ० १ श० ६ उ० । “एस णं अज्जो कण्ठं वासुदेवे” अज्जोति आमन्त्रणवचनम् । भगवान् महावीरः किल साधूनामन्त्रयति-हे आर्याः ! । स्था० ६ उ० । “अज्जोति समणे जगवं महावीरे गायमाइसमणे णिग्गंथे आमतिन्ना एवं वयासी” । स्था० ३ उ० २ उ० । मातामहे, नि० । पितामहे, ज्ञा० ८ अ० । गोत्रप्रवर्तके ऋषिभेदे, पुं० । यद्गोत्रे जीतधरः, “वंदे सौमित्रं अज्जजीवधरं” शारिङ्गल्यस्यापि शिष्य आर्यगोत्रो जीतधरनामा सूरिगोत्रात् । न० ।

अज्जशिवद्विय-आर्यविपालित-पुं० स्त्री० । आर्यशान्तिधेयि-कस्य मातरसगोत्रस्य चतुर्थे यथापत्ये अन्तेवासिनि, कल्प० । आर्यविपालिताभिः स्त्रियां शास्त्रायाम्, स्त्री० । “धरेतिता अज्जशिवद्वियद्विहो इत्य णं अज्जशिवद्विया साहा णिग्गया” । कल्प० ।

अज्जउत्त-आर्यपुत्र-पुं० । १, त० । अपापकर्मवन्तर्मातापित्रोः पुत्रे, स्था० ८ उ० ।

अज्जओ-दर्श-सुरसगुरेतयोस्तृणजदयोः, दे० ना० १ वर्ग ।

अज्जकाह-आर्यकृष्ण-पुं० । दिग्गम्बरमतप्रवर्तकस्य शिवचूतेश्वरी, आ० म० छि० । उत्त० । विशेष० । आ० चू० । (‘बोक्किय’ शब्दे किञ्चित् विशेषं बह्यामः)

अज्जकम्म-आर्यकर्म-न० । आर्य देयधर्मेभ्यो नृशंसतादिन्यो द्रव्यान्तं कर्म । शिष्टजनेचित्ते अनुष्ठाने, “जइ तंसि भोए चइत्तं असतो अज्जाइ कम्मइ करेह रायं” उत्त० १३ अ० ।

अज्जकालग-आर्यकालक-पुं० । स्वातिशिष्य हारीतगोत्रे ज्या-भार्यापरनामके आचार्ये, न० । (‘सम्मवाय’ शब्देऽस्य तत्कारित्वं द्रष्टव्यम्) आ० म० छि० । आ० चू० ।

अज्जखउर-आर्यखपुट-पुं० । विद्यासिद्धे आचार्यभेदे, आ० म० छि० । आ० चू० । (‘विज्जामिक्क’ शब्देऽस्य वक्तव्यता)

अज्जग-आर्यक-पुं० । पितामहे, व्य० १ उ० । ज्ञा० । आ० म० प्र० । “अज्जए पज्जए वा वि वप्पचुल्ल पिउ त्ति य। मावला भा-इणिज्जे त्ति पुत्तो नत्त पइत्तिय” ॥ १ ॥ दश० ७ अ० । “अज्जयपज्जयपिउपज्जयागए य बहुहरणं य सुवणेण य” भ० ६ श० ३३ उ० ।

आयक-पुं० भूतुणे, नि० चू० ११ उ० ।

अज्जगंग-आर्यगङ्गा-पुं० । ऐकियनिव्वमतप्रवर्तके निव्वत्ताऽऽचार्य-भेदे, “उल्लुकातीरकेषु महागिरिशिष्यो धनगुप्तो नाम । अस्यापि शिष्य आर्यगङ्गो नामाऽऽचार्यः । अयं च नद्याः पूर्वतटे, तदा-ऽऽचार्यास्त्वपरतटे । ततोऽन्यदा शरत्समये सूरिवन्दनार्थं गच्छन् गङ्गानदीमुत्तरति स्म । स च खल्व्वाटः । ततस्तस्योप-रिष्ठादुष्णेन दह्यते स्म खल्ली, अधस्तात्तु नद्याः शतिसज्जेन शैत्यमुत्पद्यते स्म । ततोऽत्रान्तरे कथमपि मिथ्यात्वमोहनीयोद-यादसौ चिन्तितवान्-अहो ! सिकाम्ने युगपत्क्रियाद्वयानुभवः किल निषिद्धः । अहं त्वं कस्मिन्नेव समये शैत्यमौष्यं च वे-शि । अतोऽनुजवधिरुद्धत्वात्वेदमागमोक्तं शोचनमाभातीति बि-चिन्त्य गुरुत्वा निवेदयामास । ततस्तेर्वैश्यमाणयुक्तिभिः प्रज्ञा-पितोऽसौ यदा स्वाग्रहप्रस्तुतिद्वारा किञ्चित्प्रतिपद्यते स्म, तदा उद्घाट्य बाह्यः कृतः । स विहरन् राजगृहनगरमागतः । तत्र च महातपस्तीं प्रभवनाम्नि प्ररक्षणे मणिनागनाम्नो नागस्य चैत्यमस्ति । तत्समीपे च स्थितो गङ्गाः पूर्वपुरःसरं युगपत्क्रि-याद्वयवेदनं प्ररूपयति स्म । तच्च श्रुत्वा प्रकुपितो मणिनागस्तम-चादीत्-अरे दुष्ट शिष्यक ! किमेवं प्रज्ञापयसि ? यतोऽत्रैव प्रवे-शे समयसूतेन ध्यामर्हमानस्वामिना एकस्मिन् समये एकस्या एव क्रियाया वेदनं प्ररूपितम् । तच्चैव स्थितेन मयाऽपि श्रुतम् । तर्हि ततोऽपि लघुतरः प्ररूपको जवान् येनैवं युगपत्क्रियाद्वयवेदनं प्ररूपयति ? तत्परित्यज्यैनां कृत्प्ररूपणाम् । अन्यथा नाशयिष्या-मीत्यादि । तन्नतयवाक्ययुक्तिवचनेष्व प्रबुद्धोऽसौ मिथ्यादुष्टुनं दत्त्वा गुरुमन्त्रं गत्वा प्रातःकालं इति । अत्र प्राप्यम्-“नहमुल्ल-गमुत्तरया, सपरमाय जवमज्जगंगस्म । सूर्गाजतस्तस्मिन्सो, उ-सिणवेधणोभयउ लमो” ॥ (अ) यमसमाहो जुगवं, उजयकिरि-याय जवओगो । (ज) दो वि समयमेव य, मीओसिणवेधणाओ मे” ॥ २ ॥ गताथेव । विष्टो । (‘दोकिरिय’ शब्दे एतन्मतम्)

अज्जयोस-आर्यघोष-पुं० । पार्श्वनाथस्य द्वितीये गणधरे, स्था० ८ उ० । कल्प० ।

अज्जचंदणा-आर्यचन्दना-स्त्री० । भगवतो महावीरस्य प्रथम-शिष्यायाम्, कल्प० । आ० चू० । आ० म० प्र० । अत० ।

तद्वक्तव्यता चैवम्-

“ इतच्च नगरी सम्पा नरेन्द्रो दाधिवाहनः ।

तामादातुं शतानीकां, नैसिन्धेन स्म गच्छति ॥ २४ ॥

निशंकया गतश्चम्पा-मवेष्टयदचित्ताम ।

चम्पापतिः पत्न्यापि, तदानीं दाधिवाहनः ॥ २५ ॥

यद्ग्राहो घोपितस्तत्र, शतानीकमहीभुजा ।

तदनीकमटाश्चम्पां, स्वेच्छया मुमुक्षुस्ततः ॥ २६ ॥

अंग्दिकः कोऽपि जग्राह, दाधिवाहनवत्तजाम ।

वसुमत्या समं पुत्र्या, नश्यन्तीं धारिणीं तदा ॥ २७ ॥

कृतकृत्यः शतानीकां, निजं नगरमागमत् ।

अंग्दिकोऽप्याह शोकानां, पत्न्येषा मे भविष्यति ॥ २८ ॥

विक्रये कन्यकां चैतां, राक्षीं ध्रुवेति दुःखिता ।

मुता हृदयसंघट्टात्, स्वशीलघ्नं शशङ्कया ॥ २९ ॥

दधिवानौष्टिकोऽथा-न्तर्युक्तं नोक्तमिदं मया ।

सुताऽथ रुदती तेन, नीता संबोधय चाटुभिः ॥ ३० ॥

अनुपपन्नं विव्रेतुं, दत्त्वा मूर्ध्नि तृणं धृताम् ।

कन्यामनन्यसामान्यां, दृष्ट्वा श्रेष्ठीं धनायहः ॥ ३१ ॥

दधौ राक्षः सुता कस्या-पीश्वरस्यायथा जनेन ।

तन्माऽऽपदापदमसौ, कापि हीनकुलं गता ॥ ३२ ॥
 बाण्यं स्यजनेर्जातु, मिलेदस्मद्गृहे स्थिता ।
 पत्यर्थितमथ द्रव्यं, दत्त्वा तामग्रहीकृतः ॥ ३३ ॥
 नीत्वा सा स्वगृहं पृष्टा, कथं ! काऽस्मीति नावदत् ।
 सुतेत्यथ प्रपन्ता सा, श्रेष्ठिना मलयाऽपि च ॥ ३४ ॥
 चिखेन्न स्वेच्छया श्रेष्ठि-गृहे स्व वेश्मनीष सा ।
 सुवाराविनयशीलाय-गृहलोको यशोऽकृतः ॥ ३५ ॥
 स लोकस्तां ततोऽयादीत्, तैर्गुणैश्चन्दनेत्यसौ ।
 ततोऽक्षितीयमवैतन्नामाऽऽद्विध्वयिभृतम् ॥ ३६ ॥
 प्रोष्मऽन्यदा मध्यमाह, श्रेष्ठि मादिरमागमत् ।
 कोऽप्यङ्कितकालको नासीत्, तदाऽऽहोकिष्ट चन्दना ॥ ३७ ॥
 श्रेष्ठिना वार्यमाणाऽपि, वरादक्तावयत् पदौ ।
 क्तावयन्त्यास्तदा तस्याः, दुष्टिता केशवह्वरी ॥ ३८ ॥
 पतन्ती पाणियष्टैव, धृत्वा श्रेष्ठि बन्ध ताम् ।
 सार्द्धायां मा पतेद् भूमौ, मूलैकत गवाक्का ॥ ३९ ॥
 अचिन्तयस्ततो मूला, मया कार्यं विनाशितम् ।
 यद्येतामुद्धरेत् श्रेष्ठि, तदाऽहं पतिता बहिः ॥ ४० ॥
 व्याधिर्यावत्सुकुमार-स्तावदेतं त्रिनश्वहम् ।
 गत श्रेष्ठि-यथाऽऽहूय, नापितं ताममुगडयत् ॥ ४१ ॥
 निगमैर्य-त्रयित्वाऽऽहूय, किंता कापि गृहास्तेर ।
 श्रेष्ठितोऽवारि कथयन्, सर्वः परिजतोऽनया ॥ ४२ ॥
 मला मलगृहे ऽयामीद्, भोक्तुं श्रेष्ठि गृहाऽऽगतः ।
 क्व चन्दनेति पप्रच्छ, मृत्रामीतो न कोऽप्ययक् ॥ ४३ ॥
 सोऽहोमीदृममाणा सा, भविष्यत्यथवापरि ।
 पृष्टा निवयपि नाऽऽख्याता, ज्ञात सुप्ता भविष्यति ॥ ४४ ॥
 द्वितीयेऽप्यङ्कित नादृशि, तृतीयेऽप्यनवेक्ष्य ताम् ।
 क्व श्रेष्ठि न यो जानन्तावयता स हनिष्यते ॥ ४५ ॥
 ततः स्थावराया दास्यै-कया मञ्जीविनेन सा ।
 जीवत्वित्याचक्षतेऽस्य, चन्दनाचारकाक्रियाम् ॥ ४६ ॥
 हृषदा तादृक भङ्गवा, तद्वारमुदघाटयत् ।
 धुत्तृषासौ निरीक्ष्यता-माध्यास्याथ घनावहः ॥ ४७ ॥
 पश्यन्, भोज्यं कृते तस्याः, नापश्यत् किञ्चनापि सः ।
 कुलमाषान् धाव्य दत्त्वाऽऽस्थं, सूर्पकोणे निधाय तान् ॥ ४८ ॥
 निगडानां भञ्जनाया-ऽगात्कर्मागृहे स्वयम् ।
 तदा सा कुलमस्मापौद्, दुःखपूरण दुःखिता ॥ ४९ ॥
 क मे राजकुलं तादृश, दुर्दशा केयमादृशी ? ।
 कि मया प्राक् कृतं कर्म, विपाकोऽयं यतोऽभवत् ? ॥ ५० ॥
 स्वौर्कसि ह्यासनम्यापि, तपसः पारणादिने ।
 साधर्मिकाणां वात्सल्यं, कृत्वा पारणकं व्यधाम् ॥ ५१ ॥
 कस्याप्यदत्त्वा किमपि, षष्ठं पारणकं कथम् ? ।
 अश्रमीत्यतिथर्मोर्गं, पश्यन्त्याऽऽस्तेऽसि सा न तु ॥ ५२ ॥
 मध्येऽहिमेक देहत्याः, बहिष्कृत्वा द्वितीयकम् ।
 द्वारशाखाविलम्बाऽऽस्ते, रुदती मन्दमुग्धनाः ॥ ५३ ॥
 तदाऽगाद्गवान् धीरो, भिक्षार्थं तमवेक्ष्य सा ।
 अहो ! पात्रं मया प्राप्तं, किञ्चित्पुण्यं ममास्त्यपि ॥ ५४ ॥
 नाचितं यः प्रभो ! देय, परं कृत्वा कृपां मयि ।
 कल्पेन चेदाददीध्वं, ज्ञात्वाऽथावधिना प्रभुः ॥ ५५ ॥
 पुणोऽयाभिग्रह इति, पाणिपात्रमधारयत् ।
 कुलमाषांस्तान् ददौ सर्वान्, धन्यं मत्वाऽतिभक्तितः ॥ ५६ ॥
 सार्द्धद्वादशकोट्यस्तु, पतन्स्वर्गस्य तद्गृहे ।

चेनोत्क्षेपः पुष्पगन्ध-वृष्टयो दुन्दुभिध्वनिः ॥ ५७ ॥
 केशपाशस्तथैवाभू-खिगडानि च पादयोः ।
 स्वर्णनूपुरतां भेजु-र्धपुःकान्तिर्नवाऽभवत् ॥ ५८ ॥
 तत्क्षणाच्चन्दना चक्रं, सुरैः सर्वाङ्गभूषिता ।
 आययौ देवराट् शक्रः, प्रमोदभरनिभैरः ॥ ५९ ॥
 दुन्दुभिध्वनिमाकर्ण्य, ज्ञात्वा पारणकं प्रभोः ।
 शतानीकः सपत्नीको-ऽप्यागमजनवेश्मनि ॥ ६० ॥
 धात्र्यानीतः संपुलाऽभूद्, दधिवाहनकञ्चुकी ।
 सोऽप्यागात् तत्र तां वीक्ष्य, तदङ्गुः प्रणिपत्य च ॥ ६१ ॥
 मुक्तकण्ठं रुदन् सोऽथ, कैषत्यप्रच्छिन्न भूभुजा ? ।
 सोऽवक् चम्पेशपुत्रीयं, वसुमन्यभिधानतः ॥ ६२ ॥
 तादृश्यपि कथं प्रेक्ष्य-भावं प्राप्तेति रोदिमि ? ।
 मृगावती तदाकर्ण्यो-बोचन्मोऽसौ स्वसुः सुता ॥ ६३ ॥
 अमात्योऽपि सपत्नीक-स्तत्रैत्याचन्दत प्रभुम् ।
 पञ्चाहन्तृनगरमास्याः, कृत्वा पारणकं प्रभुः ॥ ६४ ॥
 निर्ययौ कनकं गृह्णन्, भूपः शक्रेण वारितः ।
 यस्य दास्यत्यसौ स्वर्ण-मेतत्तस्य भविष्यति ॥ ६५ ॥
 सा पृष्टा मत्पितुः स्वर्णं, ततः श्रेष्ठि तदाददे ।
 शक्राणाऽऽभाणि राजाऽथ, स गोप्या चन्दना त्वया ॥ ६६ ॥
 आस्यामिज्ञानमेवा यत्, शिष्याऽऽद्या भागिनी प्रजाः ।
 चन्दनाऽऽस्थाकृते राक्षः, शक्राद्याः स्वात्तयं ययुः ॥ ६७ ॥
 लोकनिन्द्याऽनवन्मुना, स्तुता चन्दनया पुनः ।
 दुर्दृशैव न चेन्म स्यात्, कथं स्यात्पारणा प्रभोः ? ॥ ६८ ॥
 धन्याऽहं कृतपुण्याऽहं, पारणाकारणात् प्रभोः ।
 यभूय दुर्दशाऽपीयं, मम सर्वोत्तमा दशा ॥ ६९ ॥ आ० क० ।
 स्था० । अनर्थव काला- (अन्त० ८ वर्ग) देवानन्दाप्रभृतयः प्रजा-
 जिताः । भ० ए० श० ३३ उ० । उपालम्भे, दश० १ अ० ।
 अज्जजंबु-आर्य्यजम्बु-पुं० । सुधर्मस्वामिनः शिष्यं, “ अज्जसु-
 हम्मं अस्सेवासी अज्जजम्बु जाव पज्जुवासिनि ” अन्त० १ वर्ग ।
 अज्जजकिवर्णा-आर्य्यक्षिणा-स्त्री० । अरिष्टनेमः प्रथमशि-
 ष्यायाम्, कल्प० ।
 अज्जजयंत-आर्य्यजयन्त-पुं० । आर्य्यवज्जसेनस्य तृतीये शि-
 ष्ये, कल्प० ।
 अज्जजयन्ती-आर्य्यजयन्ती-स्त्री० । स्थविरादार्य्यरथाभिर्ग-
 तायां शास्त्रायाम्, “ थेरहिनेो णं अज्जजहेहिनेो णं इत्थं णं अ-
 ज्जजयन्ती साहा णिग्गया ” कल्प० । आर्य्यजयन्ताभिर्गतायां
 शास्त्रायां च । “ थेराओ अज्जजयन्ताओ अज्जजयन्ती साहा
 णिग्गया ” । कल्प० ।
 अज्जजीयध (ह) र-आर्य्यजीतधर-पुं० । आरात्सर्वहेयधर्मभ्या-
 र्वागुयातमार्य्यम, जीतमिति सूत्रमुच्यते । जीतं, स्थितिः, कल्पः,
 मर्यादा, व्यवस्था, इति हि पर्यायाः । मर्यादाकरणं च सूत्र-
 मुच्यते । ‘ धृष्ट धारणे ’ धियन्ते, धारयतीति वा धरः । लिहादि-
 च्य इत्यच्प्रत्ययः । आर्य्यजीतस्य धर आर्य्यजीतधरः । सूत्र-
 सम्प्रज्ञे, आर्य्यध्यासौ जीतधरः । आर्य्यगोत्रे शाण्डिल्यशिष्ये
 जीतधरनामके सूरी, “ वंद कोसियगुप्तं, संडिङ्गं अज्जजीयधरं ”
 इत्यत्राऽऽर्य्यजीतधरशब्दस्य प्रदर्शितार्थद्वयपरतया व्याख्या-
 नात् । न० ।
 अज्जण-अर्जन-न० । अर्ज-ल्युट् । ग्रहणे, विरोधे ।

आव० । सम्पादने, स्वामित्वसंपादके व्यापारभेदे च । वाच० ।
अज्जणकवत्त-आर्यनकृत्-पुं० । आर्यजस्य शिष्ये, कल्प० ।

अज्जणदिल-आर्यनन्दिल-पुं० । आर्यमङ्गोः शिष्ये आर्यना-
गहस्तिगुरौ,

नाणम्मि दंसणम्मि य, तवविणयणिच्चकालमुज्जुत्तं ।

अज्जानंदिलखमाणं, सिरसा वंदे य संतमाणं ॥

आर्यमङ्गोऽपि शिष्यमार्यनन्दिलकृपण प्रसन्नमनस शमरित्त-
द्विष्टान्तःकरणं शिरसा ध्वन्द । कथंभूतमित्याह-ज्ञाने भुतज्ञा-
नदर्शने, सम्यक्त्वे, चशब्दाचारित्र्ये च, तथा तपसि यथायो-
गमनशानादिरूपे, धिये ज्ञानविनयादिरूपे, नित्यकालमुद्युक्तमप्र-
मादित्वम् । न० । अनेनैवार्यनन्दिलेन धरणेन्द्रपत्न्या नागेन्द्राया
'नमिज्जण' शब्दादि स्तोत्रं कृतम् । जै० ६० ।

अज्जणदिल-आर्यनागिल-पुं० । आर्यवज्रसेनस्य प्रथमेऽन्ते-
वासिनि, कल्प० ।

अज्जणदिला-आर्यनागिला-स्त्री० । स्थविगादाय्यनागिलाजि-
गतायां शास्त्रायाम्, " धेराओ अज्जणादिलाओ अज्जणादिला सा-
दा णिग्गया " कल्प० ।

अज्जणदिला-आर्यनागिली-स्त्री० । आर्यवज्रसेनाजिगतायां
शास्त्रायाम्, " धेराओ अज्जणदिलसेणिणहिंतो इत्थ णं अज्ज-
णादिला सादा णिग्गया " कल्प० ।

अज्जणित्ता-अज्जित्ता-अव्य० । उपादायत्यर्थे, " एगंतदुक्खं
अयमज्जणित्ता, धेदति दुक्खं तमणंतदुक्खं " सूत्र० १ श्रु० ४
अ० २ उ० ।

अज्जतावस-आर्यतापस-पुं० । आर्यवज्रसेनस्य चतुर्थेऽन्तेवा-
सिनि, कल्प० ।

अज्जतावसी-आर्यतापसी-स्त्री० । आर्यतापसार्जित्तायां
शास्त्रायाम्, " धेराओ अज्जतावसाओ अज्जतावसी सादा णि-
ग्गया " कल्प० ।

अज्जता-अज्जता-स्त्री० । वर्तमानकालतायाम्, " अज्जका-
लिना अज्जत्तया चा " कल्प० ।

आर्यता-स्त्री० । पापकर्मबहिर्भूततायाम्, " जे इमे अज्जताए
समणा णिग्गंथा विहरति " अष्ट० २ अष्ट० कल्प० । भ० ।

अज्जयुत्तभद-आर्ययुत्तभद-पुं० । आर्यसंयुतविजयस्य शि-
ष्ये महागिरिसुहस्तिनेगुरौ, कल्प० । आव० ।

अज्जदिप्प-आर्यदत्त-पुं० । आर्यनाथस्य प्रथमगणधर, स० ।
"पासस्स अज्जादिग्गो पढमो अट्ठे गणधरा " ति० । इन्द्र-
त्तस्य काश्यपगोत्रस्य शिष्ये च । तस्य शान्तिश्रेणिकः सिंह-
गिरिश्च । कल्प० ।

अज्जदय-आर्यादिक-पुं० । आर्यादिकनाम्नि वीरशिष्ये, ("अहय"
शब्दे कथा चास्य) सूत्र० २ श्रु० ६ अ० ।

अज्जधम्म-आर्यधर्म-पुं० । आर्यमङ्गोः शिष्ये जल्लुगुगुरौ, " वं-
दामि अज्जधम्मं, तत्तो वंदे य जइगुत्ते य " । न० । आर्यासंहस्य
शिष्ये आर्यशारिङ्गस्य गुरौ, कल्प० ।

अज्जपल्लम-आर्यपद्म-पुं० । आर्यवज्रस्य शिष्ये द्वितीये, कल्प० ।

अज्जपत्तमा-आर्यपद्मा-स्त्री० । आर्यपद्मा विनिःसृतायां शा-

स्त्रायाम्, " धेराहिंतो अज्जपत्तमेहिंतो इत्थ णं अज्जपत्तमा सादा
णिग्गया " कल्प० ।

अज्जपुंगल-आर्यपुङ्गल-पुं० । बौद्धपरिभाषितेषु बाह्यार्थाज्ञायाम्
केवलबुद्धात्मसु अर्थेषु, अने० ४ अधि० ।

अज्जपूसगिरि-आर्यपुष्पगिरि-पुं० । आर्यरथस्य शिष्ये, कल्प० ।
अज्जपोमिल-आर्यपोमिल-पुं० । आर्यवज्रसेनस्य द्वितीये शि-
ष्ये, कल्प० ।

अज्जपोमिला-आर्यपोमिला-स्त्री० । आर्यपोमिलाजिगतायां
शास्त्रायाम्, " धेराओ अज्जपोमिलाओ अज्जपोमिला सादा णि-
ग्गया " कल्प० ।

अज्जप्पभव-आर्यप्रभव-पुं० । आर्यजम्बवान्नः काश्यपगोत्र-
स्य शिष्ये, कल्प० । ('प्रभव' शब्दे वक्तव्यता चास्य)

अज्जप्पज्ज-अद्यमज्जति-अव्य० । इतो वर्तमानदिनादार-
भ्येत्यर्थे, " खो खसु भंते ! कप्पइ, अज्जप्पज्जि अद्यत्थियां
वा " उपा० १ अ० । प्रती० ।

अज्जफगुमित्त-आर्यफलगुमित्र-पुं० । आर्यपुष्पगिरेः शिष्ये
आर्यधनगिरिगुरौ, कल्प० ।

अज्जम (ण)-अर्यमन-पुं० । अर्ये अष्टमिमीते । मा-कनिन् ।
सूर्ये, आदित्यजेदे, पितृणां राजनि, वाच० । अर्यमनामके देव-
विशेषे, ज० ७ वक्त्र० । अनु० । उत्तरफाटगुनीनकृत्रस्यार्यमा दे-
वतेति । ज्यो० ६ पाद० । अर्यमदेवोपलक्षिते उत्तरफाटगुनीन-
कृत्रे, ज्यो० १५ पाद० । च० प्र० । सू० प्र० । ग० । " दं अज्ज-
मा " स्था० २ ता० ३ उ० ।

अज्जमंगु-आर्यमङ्गु-पुं० । आर्यसमुद्रस्य शिष्ये,

भागं करणं ऊणमं, पभावमं णारुदंसणगुणारणं ।

वंदामि अज्जमंगुं, सुयसागरपारमं धीरं ॥ ३० ॥

जणगमित्यादि । आर्यसमुद्रस्यापि शिष्यमार्यमङ्गुः वन्दे । किञ्च-
तमित्याह-जणकं कालिकादिसूत्रार्थमनवरतं भणति प्रतिपाद-
यतीति भणः, भण एव भणकः । "कञ्च" इति प्राकृतलक्षणसू-
त्रात् स्वायं कप्रत्ययः, तम् । तथा कारक कालिकादिसूत्रोक्तमेवो-
पधिप्रत्युपेक्षणादिरूपक्रियाकलापे करोति कारयतीति वा कार-
कः, तम् । तथा धर्मेध्यानं ध्यायतीति ध्याता . तं ध्यातारम् ।
इह यद्यपि सामान्यतः कारकमिति वचनं ध्यातारमिति वि-
शेषणं गतार्थम्, तथापि तस्य विशेषतोऽभिधानं ध्यानस्य प्रधान-
परलोकाङ्गताख्यापनार्थमिति । यत् एव जणकं कारकं ध्यातारं
वा, अत एव प्रभावकम् । ज्ञानदर्शनगुणानाम्, एकग्रहणे तज्जानी-
यग्रहणमिति न्यायात् चरणगुणानामपि परिग्रहः । तथा धिया
राजते इति धीरः, तम् । तथा श्रुतसागरपारगम् । न० । "तेन प्र-
मादेनातिलोभतो यत्कथं नावाप्तम् " ख० २० ।

इह अज्जमंगुसूरी, ससमयपरममयकणयकमवहो ।

बहुसत्तिजुत्तसुत्त-सम्मिस्सुत्तत्थदाणपरो ॥ १ ॥

सद्धम्मदंसणाए, पमिवोहियजवियसोयसंदोहो ।

कइया वि विहारण, पत्ता महराइ नयरीए ॥ २ ॥

सो गाढपमायपिसाय-गहिथीइययो विमुक्कतवचरणो ।

गारयतिगपमिबडो, सहेसु ममत्तसंजुत्तो ॥ ३ ॥

अणवरयभत्तजणदि-ज्जमाणरुद्धरवत्थसोनेण ।

गुत्थो तहिं विय चिरं, वूरुज्जियउज्जुयविहारो ॥ ४ ॥

दडसिदिलयसामभो, निस्सामअ पमायमवदत्ता ।
 कालेण मरिय जाओ, जक्खो तत्थेव निदमणे ॥ ५ ॥
 मुणिसं नियनारेणं, पुब्बज्जेवं तो विचित्तए गव ।
 हा हा पावेण मए, पमायमयमत्तचित्तेण ॥ ६ ॥
 पमिपुअपुअल्लभं, दागअहरं महान्हाणं व ।
 ललं पि जिणमयमिणं, कहे नु विहल्लसमुपणीयं ? ॥ ७ ॥
 माणुस्सखित्तजार्हं-पमुहं ललं पि धम्मसामग्गि ।
 हा हा पमायजहं, इत्तो कत्तो लहिस्सामि ? ॥ ८ ॥
 हा जीव ! पाव तइया, इधुरिस्सगारवाण विरसत्त ।
 सुत्तत्थजाणगेण वि, इयासन हू लक्खियं तइया ॥ ९ ॥
 चउदसपुब्बधरा वि हू, पमायओ जति णंतकाएसु ।
 पयं पि हा हा पा-व जीवतए तथा सरिय ॥ १० ॥
 धिक्खं मइसुहमत्तं, धिक्खं गारवपमायपडियम्म ।
 धिक्खं परोवपस-पहाणपंमिच्चमच्चत्तं ॥ ११ ॥
 एवं पमायपुब्बिल-सियं निय जायपरमनिद्वेओ ।
 निदंता विवसाइ, गमेइ सो गुत्तिस्सित्तु व्व ॥ १२ ॥
 अह तेण पपसेणं, विचारज्जीह गच्छमाणा ते ।
 दहूण नियविणेण, तेसि पमिवोहणनिमत्तं ॥ १३ ॥
 जक्खपमिमाहुआओ, दीहं निस्सारितं त्रिओ जीहं ।
 त च पलोअय मुणिणो, आसओहीउ इय विति ॥ १४ ॥
 जो कोइ इत्थ देवो, जक्खो रक्खो व किनरो था वि ।
 सो पयर चिय पजणउ, न किपि एय वयं मुणिओ ॥ १५ ॥
 तो सविसायं जक्खो, जपइ भो भो तवस्सिणो ! सोह ।
 तुम्ह गुरु किरियाए, सुपमत्तो अज्जमंगु त्ति ॥ १६ ॥
 भाहू हि वि पडिअणियं, विमअहियएहि हा सुयानहाण ! ।
 किह देव ! दुग्गममिं, पत्तोसि अहो ! महल्लुरियं ॥ १७ ॥
 जक्खो वि आह न इमं, खुइ इह साहुणो महाभागा ! ।
 एस चिअय होइ गई, पमायवससिदिलचरणणं ॥ १८ ॥
 ओसअविहारणं, इधुरिस्ससायगारवगुरुणं ।
 उम्मुक्कसाहुकिरिया-जराण अम्हारिसाण पुम्मे ॥ १९ ॥
 इय मज्ज कुदवत्तं, भो भो मुणिणो ! वियाणिजं सम्म ।
 जइ सुगईए कज्जे, जइ भीया कुगइगमणाओ ॥ २० ॥
 ता गयसयल्लपमाया, विहारकरणुज्जुया चरणजुत्ता ।
 गारवगइया अममा, होह सया तिव्वतवकलिया ॥ २१ ॥
 भो भो देवाणुप्पिय !, सम्मं पमिवोदिया तए अम्हं ।
 इय जंपिय ते मुणिणो, पमिवज्जा संजमुज्जायं ॥ २२ ॥
 इति सूरिरार्यमङ्ग-मङ्गलफलमलभन प्रमादघशात् ।
 तद्यतयः शुजमतयः !, सद्गोचना जवत चरणजरे ॥ २३ ॥
 (इत्यार्यमङ्गकथा) दर्श० । ती० । आ० चू० । नि० चू० ।

अज्जमणग-आर्यमणक-पुं० । श्रीशय्यमज्जसुरिपुअ,

अहि मासेहि अहिअं, अज्जयामिणं तु अज्जमणगेणं ।

उम्मासा परियाओ, अह कालगओ समाहीए ॥ २४ ॥

पञ्चिमासैरधीतं पठितमध्ययनमिदं तु अधीयत इत्यध्ययनम्,
 इदमेव दशवैकालिकाख्यं शास्त्रम् । कनार्थातमित्याह-आर्यमण-
 केन जावाराधनयागात्, आराद् यातः सर्वहोयधर्मैश्च इत्यार्यः ।
 आर्यश्चासौ मणकश्चेति विग्रहः । तेन षणमासाः पर्याय
 इति, तस्यार्यमणकस्य षणमासा एव प्रव्रज्याकालः, अ-
 दपजीवितत्वात् । अत एवाह-अथ कालगतः समाधिनेति यथो-
 कशास्त्राध्ययनपर्यायानन्तरं कालगतः । आगमोक्तेन विधिना

सूतः, समाधिना शुभेष्टयाध्यानयोगेनेति गार्थः । अत्र चैवं
 वृत्तवादः-यथा तेनैतावता धृतनाराधितम्, एवमन्येऽप्येतदा-
 राधनानुष्ठानत आगधका भवन्त्याति ।

आणंदअमुपायं, कासीं सिज्जंजवा तहिं थेरा ।

जसभइस्स य पुच्छा, कहणा अ विआल्लणामेधे ॥ ४० ॥

आनन्दाधुपातमहो ! आराधितमननेति हर्षाश्रुमोक्षणमकार्षुः
 कृतवन्तः, शय्यमज्जवाः प्राग्ध्यायार्णितस्वरूपाः । तत्र तस्मिन् काल-
 गते स्थविराः श्रुतपर्यायवृक्षाः प्रवचनगुग्गः । पूजार्थं बहुवच-
 नमिति । यशोज्ञस्य च शय्यमभवप्रधानशिष्यस्य गुर्वश्रुपातद-
 शनेन किमेतदाश्चर्यमिति विस्मितस्य सतः पुच्छा-भगवन् !
 किमेतदकृतपूर्वमित्येवंभूता । कथना च भगवतः-संसारस्नेह ईह-
 शः स्वतो ममायमित्येवंरूपा । चशब्दादनुतापश्च यशोभडाईना-
 म-अहो ! गुराविव गुरुपुत्रके वर्तितव्यमिति, न तत् कृतमिदमस्मा-
 भिरित्युक्तप्रतिबन्धदापपरिहारायै मया न कथितं, नात्र जयतां
 दापो गुरुपरिसंस्थापनं च विचारणासङ्ग इति शय्यमज्जवना-
 व्यागुषमेनमवेत्य मयेदं शास्त्रं निर्व्यूढं किमत्र युक्तमिति निवेदिने
 विचारणासङ्गं कावहासदोषान् प्रभूतसत्यानामिदमवोपकारक-
 मतस्तिष्ठन्वेतदित्येवचतृता स्थापना वेति गार्थः ।

अज्जमहागिरि-आर्यमहागिरि-पुं० । आर्यस्युल्लभस्य ऐला-
 पत्यसंगोत्रे शिष्ये, न० । अयञ्च जिनकल्पिकवृद्धप्रविहारः रा-
 जापण्डोपभाजिन आर्यसुहस्तिनः स्वगुरुशिष्यादपि सतः वि-
 संभोगमुत्पाद्य पृथग्गच्छ कृत्वा विजहार । तदाप्रनृत्त्येव गच्छ-
 पृथक्त्वमासीत् । ('संभोग' शब्दे चेतद् वक्ष्यामि)

अज्जरक्ख-आर्यरक्ष-पुं० । आर्येनकृतस्य शिष्ये, "धेरस्स णं अ-
 ज्जणक्खत्तस्स कासवगुत्तस्स अज्जरक्खे थेरे अंतोआसी । कासव-
 गोत्ते" अयं रक्षितायाद् (भग्नोऽग्निभो वेत्यत्र कल्पसूत्रसुवार्थिका-
 टीकाकृतां विप्रतिपत्तयः- 'थेरे अज्जरक्ख त्ति' अहो ! घन
 किरणावलीकारस्य बहुधृतप्रसिद्धिभाजोऽप्यनाभोगविवसितम्,
 यतो येन धीनोसक्षिपुआचार्याश्रयाः श्रीवज्रस्वामिपाश्वेऽर्धात-
 साधिकनवपूर्वा नास्मा च श्रीश्रीआर्यरक्षितास्ते जिज्ञाः, एते च
 श्रीवज्रस्वामिज्यः शिष्यप्रशिष्यादिगणनया तथमस्थानभादिनां
 नाम्ना आर्यरक्षा इत्येवमनयोरायंरक्षितार्यरक्षयोः स्फुटं जेदं
 विस्मृत्याऽऽर्यरक्षणाने आर्यरक्षितव्यतिकरं लिखितवान् । कल्प० ।

अज्जरक्खिय-आर्यरक्षित-पुं० । सोमदेवदिजेन रुद्रसोमायां
 नार्यायामुत्पादिते तोसलिपुत्राचार्याश्रये वज्रस्वामिसमीपेऽर्धा-
 तसाधिकनवपूर्वे स्थावरभेदे, " वंदामि अज्जरक्खिय, जमणं
 रक्खियचरित्तसव्वगे । रयणकरंरगज्जुओ, अणुगोओ रक्खि-
 ओ जेहि " ॥ १॥ न० । तदुत्पत्तिस्त्वैवम्-

" माया य रुद्रसोमा, पिआ य नामेण सोमदेवु त्ति ।

जाया य फग्गुर्गक्खिय, तोसलिपुत्ता थ आरारिआ ॥ २४ ॥

निज्जमणमहगुत्ते, वीसुं पढणं च तस्स पुब्बगयं ।

एव्वाविओ अ माया, रक्खिअल्लमणेहि जणओ त्ति " ॥ २५ ॥

"आस्ते पुरं दशपुरं, सारं दशदिशामिव ।

सोमदेवो विजस्तत्र, रुद्रसोमा च तत्प्रिया ॥ १ ॥

तस्यायंरक्षितः सूनुरनुजः फल्गुरक्षितः " ।

(दशपुरोत्पत्तिः 'दसउर' शब्दे छप्यया) आ० क० ।

उत्पन्नो रक्षितस्तत्र, शास्त्रं यावदचूत्पितुः ।

तत्रैवार्धातवांस्ताव-दथागात् पाटलीपुरम् ॥ ७६ ॥

चतुर्दशापि तत्रासौ, विद्यास्थानान्यधीतवान् ।
अथागच्छद्दशपुरं, राजाऽशासत्य संमुखम् ॥ ७७ ॥
उत्समितपनाकेऽत्र, ब्रह्मोति ब्राह्मणैः स्तुतः ।
अधिरुद्धः करिस्कन्धे, प्रविशेशोत्सवेन सः ॥ ७८ ॥
स्वगृहे बाह्यशालायां, स्थितां लोकार्थमग्रहीत् ।
पुरोधसः सूनुरिति, न वा कैः कैरपुज्यतः ? ॥ ७९ ॥
सुदर्णरत्नवस्त्रार्थे-स्तद्वृष्टं प्राभृतैर्जलम् ।
अथान्नर्जघनं गत्वा, जननीमज्यवाद्यत् ॥ ८० ॥
वत्स ! स्वागतमित्युक्त्वा, मध्यस्थेन स्थिता प्रसूः ।
सोऽवदत् किं न ते मात- स्तुष्टिर्मद्विषयाऽजवत् ? ॥ ८१ ॥
सत्त्वानां वधकृत्स्ना-ऽधीतं वद्वपि पाप्मने ।
तुष्याम्यहं दृष्टिवादं, पठित्वा चेत्स्वमागमः ॥ ८२ ॥
स दध्यौ तमधीत्याम्नां, तोष्ये किं ममापरैः ? ।
दृष्टिवादस्य नामापि, तावदाह्वाद्यत्यलम् ॥ ८३ ॥
अस्य काध्यापका मातः !, साऽऽख्यदिक्षुगृहे निजं ।
सन्नि नोसन्निपुत्रास्याः, आचार्याः श्वेतवाससः ॥ ८४ ॥
तं प्रगेऽभ्येतुमारप्से, मातर्मैवाधृतिं कृषाः ।
अथोत्थाय प्रभातेऽपि, नत्वाऽऽर्वां प्रस्थितः सुधीः ॥ ८५ ॥
रक्षितं द्रष्टुमागच्छत्, प्रामात्रियसुहृत्पितुः ।
नयंकुयष्टिका, सार्की, विघ्नप्राप्तुनहेतवः ॥ ८६ ॥
पुरस्तं प्रद्वय सोऽप्राक्रीत्, कस्त्वं भो ! रक्षितोऽस्म्यहम् ।
तमयात्रिङ्गण सन्नेह-मूचे त्वां द्रष्टुमागमम् ॥ ८७ ॥
सोऽवदद्याम्यहं कार्या-द्यायास्त्वं मद्गृहे पुनः ।
रक्षितः प्रैकतादौ मा-भेति मातुर्निवदयेः ॥ ८८ ॥
तेन तत्कथितं गत्वा, माता दध्याविदं ततः ।
नवपूर्वाणि सार्कानि, मत्पुत्रोऽध्येष्येन स्फुटम् ॥ ८९ ॥
सोऽपि दध्यौ नवाऽध्यायान्, शकलं दशमस्य तु ।
अध्येष्ये दृष्टिवादस्य, ज्ञायते शकुनादतः ॥ ९० ॥
ततः सङ्कुगृहे यातो, दध्यौ यामि किमहवत् ? ।
एतद्भक्तन केनापि, समं गत्वा नमामि तान् ॥ ९१ ॥
इति यावद् बहिः सोऽस्थात्, तावदागादुपाश्रयम् ।
दहुरभावको गाढं, व्यधाक्षैषेधिकीश्रयम् ॥ ९२ ॥
ईर्यादिवदं सर्वं, स चकार खरस्वरम् ।
अनुगस्तस्य तत्सर्वं, मधावी सोऽपि निर्ममे ॥ ९३ ॥
भारुनावन्दि तेनेति, ज्ञातो नव्यः स सूरिभिः ।
पृष्टोऽथ भो ! कुतो धर्मो-ऽऽसिस्ते सोऽब्रवीदिति ॥ ९४ ॥
साधुभिः कथितं पञ्चाः !, रक्षितः आधिकासुतः ।
ह्यः प्रवशोऽभवद्यस्य, विमर्देन मदीयसा ॥ ९५ ॥
आचार्याः साहुरस्माकं, शीक्याऽर्धयते हि सः ।
परिपाठ्या च सोऽवादी-दस्त्वेवं नाहमुत्सुकः ॥ ९६ ॥
किं त्वन्न स्यान्न मे पूज्याः !, प्रव्रज्या यन्नुपादयः ।
बलान्मां मोक्षयेयुस्तां, यामो देशान्तरं ततः ॥ ९७ ॥
अथाऽऽख्यरुक्षितस्तेषां, जनन्या प्रेषितः प्रजो ! ।
युष्माकं संनिधौ दृष्टि-यादमभ्येतुमागमम् ॥ ९८ ॥
सोऽदीक्ष्यत तथा कृत्वा, पाठ्याऽसौ शिष्यचरिका ।
तेनाथैकादशाङ्गानि, पठितान्यचिरादपि ॥ ९९ ॥
दृष्टिवादो गुणः पार्थ, योऽनुत्तमपि सोऽपठत् ।
सोऽथाभ्येतु व्रजपूर्वी, वज्रस्वाम्यन्तिकेऽवतत् ॥ १०० ॥
याते तेनान्तराक्षे च, श्रीभैरवगुप्तसुरयः ।
अवन्त्यां वन्दितास्ते, स, धन्य इत्युपहृष्टितः ॥ १०१ ॥
तैरुक्तं मम निर्यामो, नास्त्यन्यस्त्वं ततो जय ।

स तत्प्रतिष्ठाति स्म, नोद्विष्टं गुरुशालनम् ॥ १०२ ॥
कालं कुर्वन्निरुद्धे तैः मां वात्सीर्धजसंनिधौ ।
वसेद्यस्तैः सदैकाम-प्युषां तैः सह तन्मृतिः ॥ १०३ ॥
पठेन्निष्ठाभयस्थस्त-सधेति स्थीचकार सः ।
तेषां स्वर्गमेन सोऽगात्, श्रीवज्रस्वामिसंनिधौ ॥ १०४ ॥
दृष्ट्वा तैरपि स्वप्नः, किञ्चित् किन्तुर्जुतं पयः ।
सावशेषभुतग्राही, तन्प्रतीच्छ समंभ्यति ॥ १०५ ॥
इति यावद्विमृष्ट तैः, रक्षितस्तावदागतः ।
पृष्टस्तोसन्निपुत्राणां, किं शिष्याऽऽख्यार्थरक्षितः ॥ १०६ ॥
एवमुक्तेऽवद्वज्रः, स्वागतं तव यत्स ! किम् ? ।
कं स्थितोऽसि बहिः स्वामिन् !, बहिः स्थोऽध्येष्यसे कथम् ? ॥ १०७ ॥
स ऊचे भगवन् ! भद्र-गुप्तोऽदेनाह्विः स्थितः ।
वज्रस्वाम्युपयुज्यासे, गुरुकं युक्तमाचर ॥ १०८ ॥
ततोऽभ्येतुं प्रवृत्तां जाक, नव पूर्वाण्यधीतवान् ।
प्रारंभं दशमं पूर्व-मार्यवज्रस्ततोऽभजत् ॥ १०९ ॥
यविकानि शिशुयुक्त-परिकर्षसमान्यहो ! ।
पठाऽऽदी जिमसन्त्यानि, कष्टात्ताम्यध सोऽपठत् ॥ ११० ॥
इतस्तन्मातापितरौ, शोकात्ताविति दध्यतुः ।
उद्योते कर्तुमिष्टे च-दध्यकारान्तरं ह्यहः ॥ १११ ॥
यन्नैत्यद्यापि नः पुत्रोऽ-थाहुतोऽप्यागमेन सः ।
अथानुजं तमाह्वानं, प्रदिष्टां फलगुरक्षितम् ॥ ११२ ॥
सोऽन्यथाह्वातशगच्छ, वतार्थी ते जनोऽल्लिखः ।
स ऊचे सन्यमतचेव-सस्वमादी परिब्रज ॥ ११३ ॥
लग्नः प्रव्रज्य सोऽभ्येतु-मधीयन् रक्षितोऽप्रतः ।
यविकैर्धूमिनाऽप्राक्रीत्, शेषमस्य कियत्प्रभो ! ? ॥ ११४ ॥
स्वाम्युच सर्वं मेरा-र्विन्दुमधस्त्वमग्रहीः ।
ततो दध्यौ विषखात्मा, दुष्प्रापं पारमस्य मे ॥ ११५ ॥
अथापृच्छत्प्रभो ! याम, ज्ञाना मामाह्वयत्यलम् ।
आहुस्तेऽधीष्व तस्याथ, पौनःपुन्यं पृच्छतः ॥ ११६ ॥
उपयुज्य गुरुजने, पर्थ स्यास्यत्यदो मयि ।
व्यसृजत् दशपुरं, सानुजः सोऽथ जग्मिवान् ॥ ११७ ॥
वज्रस्वामी तु याति स्म, विहरन् दक्षिणापथम् ।
श्रेष्ठाभ्यांऽऽनायिनां शुगती-मेकदा श्रवणे न्यधात् ॥ ११८ ॥
मुखं क्लेश्याम नृकृत्विति, भोजनान्ते स्मृता न सा ।
विकाशे च प्रतिक्रान्ता, मुखपानीहताऽपठत् ॥ ११९ ॥
उपयोगादथ ज्ञान-माः ! प्रमादोऽन्तिके मृतिः ॥
प्रमादं संयगा नास्ति, युज्यतेऽनशनं ततः ॥ १२० ॥
ह्यदशाब्दं च दुर्भिकं, तदा सन्नवहाः पथाः ।
विद्यापिण्डं तदानीय, वज्रः साधनभोजयत् ॥ १२१ ॥
अथोच्च ताज भिक्षाऽस्ति, विद्यापिण्डेन वर्त्तनम् ।
ऊचुस्ते व्रतदान्या किं, क्रियतेऽनशनं न भो ! ? ॥ १२२ ॥
वज्रसेनोऽन्तिपद् ज्ञात्वा, प्राक् प्रैषीत्यनुशिष्य तु ।
यत्र त्वं सभसे भिक्षां, शक्यज्ज्ञासदा मुन ! ॥ १२३ ॥
गत्वं दुर्भिकमित्येत-द्विज्ञाय स्थानमाचरः ।
वज्रस्वामी पुनर्भक्तं, विभोक्तुं सपरिच्छदः ॥ १२४ ॥
लघुः कुलुक एकस्तु, तिष्ठत्युक्ताऽपि साधुभिः ।
नास्मादाख्याय भव्याना-यथ व्यामोह्य तं गतः ॥ १२५ ॥
शैलमेकमयादकत्, कुलुकोऽप्यनु तत्पदैः ।
नितम्बे तद्गिरेः स्थित्वा, पादपोषणं व्यधात् ॥ १२६ ॥
तापेन तु कृणामिध, विहीय द्यां स जग्मिवान् ।

सुरैस्तन्महिमा चक्रे, किमिव मुनयोऽवदन् ? ॥ १२७ ॥
 आचर्युर्गुरवस्तेषां, कुलः स्वार्थमसाधयत् ।
 कथुस्ते दुष्करं तर्हि, नास्माकं स्वार्थसाधनम् ॥ १२८ ॥
 प्रत्यनीकाऽमरी तत्र, आशिका रूपजाग मुनीन् ।
 न्यमन्त्रयद्वक्तृपातैः, पारणं क्रियतामिति ॥ १२९ ॥
 प्रत्यनीकेति तां ज्ञात्वा, गुरवोऽयं गिरिं ययुः ।
 कायोत्सर्गमधिष्ठायै, चक्रुः साऽऽगत्य तानवक् ॥ १३० ॥
 पूज्याः सन्तु सुखेनात्र, ततस्तत्र समाधिना ।
 चक्रुः कालं रथेनैव, शक्रस्ताननमतः ततः ॥ १३१ ॥
 प्रवृत्तिणां रथस्योऽदा-दृक्कादीनप्यनामयत् ।
 ते तथैवास्थुराद्रिः स, तदधायत्तं इत्यनुत् ॥ १३२ ॥
 (तस्मिन् जगद्यने भद्रनारायं दसपुष्पा वृक्षिणा । आ० म० द्वि०)
 वज्रसेनस्तु यः प्रेषि, स सोपार पुरं गतः ।
 धान्यमादाय लक्षणा-प्राक्कीलत्रंश्वरी तदा ॥ १३३ ॥
 दध्यौ चात्र विषं क्षिप्या, स्मृत्या पञ्चनमस्कृतम् ।
 कुर्मः समाधिना काल-मिति तत्प्रगुणोक्तम् ॥ १३४ ॥
 स चागास्तदगृहे साधु-स्तेन न प्रतिज्ञाय सा ।
 स्वमाख्याब्रूयितं तस्य, सोऽवर्षा-मा कथा इदम् ॥ १३५ ॥
 यत्र लक्षाभिमिताऽऽसिः, स्यात्तत्राऽऽशु सुजिज्ञता ।
 वज्रस्वामीदमूचे मां, नान्यथा भावि तद्वचः ॥ १३६ ॥
 तण्डुलानां तद्वत्त-पातास्तत्र समागमन् ।
 सुनिक्कं सहसा जातं, कुटुम्बं प्रत्यवोधि तत् ॥ १३७ ॥
 चन्दनगेन्द्विद्यानू-दसुरैः सममोश्वराम ।
 अदीक्यद्वज्रसेन-स्तेभ्योऽनुद्वज्रसन्ततिः ॥ १३८ ॥
 इतश्च गतिताचार्यैः, गतदेशपुरं तदा ।
 प्रयाज्य स्वजनान् सर्वान्, साजन्यं प्रकटीकृतम् ॥ १३९ ॥
 स्नेहात् पिताऽपि तैः सार्क-भास्ते गृह्णाति तद् व्रतम् ।
 ध्वेन तुनास्तुयादीनां, पुरो नावसरत्क्षप ॥ १४० ॥
 उक्तः पुत्रेण सोऽयादीत्, प्रयोजिष्याम्यहं परम् ।
 उपान्तकुण्डिकाच्छत्र-वत्प्रयुग्मापर्वीतजत् ॥ १४१ ॥
 दादरे पितुराचार्याः, प्रपद्यन्मपि व्रतम् ।
 स च तत्पालयामास, ब्रह्मवपं तु नामुचत् ॥ १४२ ॥
 अथोक्तः शिक्षिता मित्राः, सर्वान् यन्दाभदे मुनीन् ।
 मुक्त्वा गविणमेकं तु, तत्पराभवतोऽथ सः ॥ १४३ ॥
 ऊचे पुत्रेण पुत्राऽलं, गुरुप्याह साम्प्रतम् ।
 तापं दद्याः पटीं मौला-धेवं सर्वाण्यमोक्षयत् ॥ १४४ ॥
 अन्यदोपगते साधौ, साधवः पूर्वसंज्ञिताः ।
 अहपूर्विकया बोद्धं, गुरुमूत्रमुपस्थिताः ॥ १४५ ॥
 स्थधिराऽप्युचिवान् पुत्र! , श्रयश्चेत्तद्वहाम्यहम् ।
 गुरुः स्माहोपमर्गं स्यात्, स महो मेऽन्यथा कितिः ॥ १४६ ॥
 तत्राङ्किमे स संघानां, गच्छतां पथि डिम्भकैः ।
 कथ्यमुके हुनेऽप्यस्थात्, तूष्णीं माऽनुदृ गुरोः कितिः ॥ १४७ ॥
 साधुभिश्च तद्वत्तस्य, वरुञ्चालपटः पुरः ।
 अथाऽऽगतानां गुरुः, शाटकानायनंश्वदन् ॥ १४८ ॥
 द्रष्टव्यं दृष्टमेवेदं, स्यान्नोलपट एव तत् ।
 पितुर्जिज्ञासार्थं च, गुरुः साधून् रहोऽन्यथात् ॥ १४९ ॥
 भिक्षामानीय भुञ्जीष्यं, मा स दत्तं पितुर्मम ।
 जक्तिः कार्यं पितुर्मदत्तं, साक्षादुक्तवा मुनीनिति ॥ १५० ॥
 आपृच्छायमगाद् ग्राम-मागन्तास्मि पितः ! प्रगे ।
 सर्वेऽप्याहुन् तस्यानु-विहृत्यैकैकशोऽथ ते ॥ १५१ ॥

दध्यौ कृष्टोऽथ संप्राप्ते, सूनावाख्यास्यतेऽखिलम् ।
 आचार्याः प्रातरायाताः, पृष्ट्वातोऽखिलं जगौ ॥ १५२ ॥
 किं च त्वं नात्रविष्यश्चेन्नाजीविष्यमहोऽप्यहम् ।
 ततः सर्वेऽपि गुरुनि-निरभस्यन्त साधवः ॥ १५३ ॥
 पात्रमानय तानात्र-मानिष्यामि स्वयं तथ ।
 अहमप्येतदानीन्, ज्ञोष्ये नैवाऽद्य हे पितः ! ॥ १५४ ॥
 सोऽथ दध्यौ लोकपूज्यो, जिज्ञां यास्यत्यसौ कथम् ? ।
 ततोऽहमेव यास्यामी-त्युक्त्वा भैक्षाय सोऽगमत् ॥ १५५ ॥
 सोऽथैकत्र गृहेऽविवक्ष-दपद्वारेऽवदद् गृही ।
 साधो ! दारेण किं नैषि, सोऽवदद् मूर्ख ! वेत्सि मो ॥ १५६ ॥
 किं द्वारं किमपद्वारं, प्रविशन्त्या गृहं श्रियः ।
 तं गृही शकुनं मत्वा, ददौ स्थालेन मोदकान् ॥ १५७ ॥
 आगत्यागोचयत्तान् स, तत्संख्यान् धीक्ष्य सूरयः ।
 कथुः शिष्या भविष्यति, ह्यभिशास्त्रजसन्ततौ ॥ १५८ ॥
 कुटुम्बमिति साधूनां, लाजं स प्रथमं ददौ ।
 आनीयादात्स्वयं पश्चात्, सखण्डाज्यं सपायसम् ॥ १५९ ॥
 स एवं ह्यधिःसम्पन्नो-ऽनुद् बालाद्युपकारकः ।
 तदा दुर्बलिकापुष्पः, पुष्पां च घृतवस्त्रयोः ॥ १६० ॥
 गुर्विण्या धिग यया बद्धि-मसैर्यन्नीभितं घृतम् ।
 घृतपुष्पस्य तद्वद्यान्, साऽपि तद्विधिरिदृशी ॥ १६१ ॥
 निर्वीरा काऽपि कष्टेन, कर्तनान् शाटकं व्यधात् ।
 वत्सपुष्पस्य तद्वद्यात्, साऽप्यन्येषां किमुच्यते ? ॥ १६२ ॥
 तत्र दुर्बलिकापुष्पा-ऽधिगतां नयपूर्विकाम् ।
 दुर्बलोऽभूत्स्मरन्नित्यं, विस्मारयति चास्मरन् ॥ १६३ ॥
 सौगतैर्भोवितास्तस्य, स्वजना गुरुमुचिरे ।
 अस्माकं जिज्ञासो ध्यान-परा न ध्यानमस्ति यः ॥ १६४ ॥
 ध्यानाद् दुर्बलिकापुष्पो, दुर्बलोऽयं गुरुर्जगौ ।
 तान्याहर्षहयासेऽनुत्, स्निग्धाहारादसौ बली ॥ १६५ ॥
 न स वोऽस्ति गुरुः स्माह, घृतपुष्पाद्बहुः स नः ।
 प्रत्ययश्चेन्न वो नीत्वा, स्वगृहे पोष्यतामयम् ॥ १६६ ॥
 ततस्तैः पोषितोऽत्यन्तं, पूर्वध्यानात्तथैव सः ।
 अथाध्यानः कृतः पूज्यैः, प्रान्तजोऽयंऽप्यनुद् बली ॥ १६७ ॥
 ततस्तानि प्रसुप्तानि, भावकत्वं प्रेषिदरे ।
 तत्र गच्छे च चत्वारो, मुख्यास्तिष्ठन्ति साधवः ॥ १६८ ॥
 आद्यो दुर्बलिकापुष्पो, द्वितीयः फल्गुरक्तिः ।
 विन्ध्यस्तुनीयकां गोष्ठा-मादित्यश्च चतुर्थकः ॥ १६९ ॥
 विन्ध्यस्तेष्वपि मेधावी, सूत्रप्रदणधारणे ।
 गुरुनुवाच मगरुल्या-मालापाऽऽसिधिराभम ॥ १७० ॥
 गुरुदुर्बलिकापुष्पं, ततोऽस्यालापकं ददौ ।
 दिनानि कतिचिद्वत्सा, धात्रिणां तस्य सोऽन्यथात् ॥ १७१ ॥
 वाचनां ददतोऽमुष्य, पूर्वं मे नवमं प्रजो ! ।
 विस्मरिष्यत्यतः पूज्या-देशोऽस्तु मम कीदृशः ? ॥ १७२ ॥
 अथैवं दध्युराचार्याः, यद्यमुष्यापि विस्मृतिः ।
 भविष्यति ध्रुवं प्रज्ञा-दीनां हानिरतः परम् ॥ १७३ ॥
 चतुर्थकैकसूत्रार्था-ख्याने स्यात्कोऽपि न क्रमः ।
 ततोऽनुयागांश्चतुरः, पार्थक्येन व्यधात् प्रष्टुः ॥ १७४ ॥

चातुर्थध्यामाह—

“कालिअसुअं च इतिभा-सिआइ तइओ अ सूरपञ्चती ।
 सव्वा उ दिट्ठिआओ, उउत्थओ होइ अणुओओ” ॥

कालिकभुतमेकादशाङ्कुरं करणचरणानुयोगः, अविनावितानि
उत्तराध्ययनानि धर्मकयानुयोगः, सूर्यप्रकृत्यादीनि गणितानु-
योगः, दृष्टिवाच्य, सर्वोऽपि इत्यानुयोगः, दृष्टिवाच्यकृत्य
अविभिर्भाषितत्वात् । कल्पादीनामपि तर्हि धर्मव्याप्त्युयोग-
त्वम् । तत्रत्याह-

"जं च महाकल्पमुत्तमं, जाणि अ सेसाणि छेअसुत्ताणि ।
अरणकरणाणुयोगो-सि कालिअथे उवगयाणि " ॥ १ ॥

यच्च महाकल्पभुतमेकादशाङ्कुरम् . यानि च शेषाणि निशी-
थादीनि उद्देश्याणि, अरणकरणानुयोग इति अरणकरणानु-
योगलक्षणे कालिकाथे कालिकभुतसक्तेऽर्थे उपगतानि सम्ब-
द्धानीत्यर्थः ।

अथार्यरक्षिताचार्याः, मधुरां नगरीं गताः ।

तत्र यत्कगुहायां च, व्यन्तरायतने स्थिताः ॥ १७५ ॥

ततः शक्रो विदेहान्तः, धर्तिसिम्भरसन्निधौ ।

निगोर्जाबानप्राक्की-ज्जगवान् व्याचकार तान् ॥ १७६ ॥

अथोच्च भरतेऽप्येवं, निगोदान् वक्ति कञ्चन ?

जगवान्निवानार्य-रक्षिताः सन्ति मूरयः ॥ १७७ ॥

भिक्षागो साधुवृन्दं च, वृक्षप्राणरूपजान् ।

शक्रोऽन्यागम्य पप्रच्छ, कियदायुः प्रभो ! मम ॥ १७८ ॥

जगितं यवकेप्यागु-ज्याथ प्राप्तेषु तेषु ते ।

यावत्तदायुर्गच्छन्ते, तावद् द्वे सागरे गते ॥ १७९ ॥

अथात्पाठ्य जुवावून्, शक्रस्त्वं सोऽमर्षीक्षतः ।

हेतुं स्वागमने तेषु, निगोदान् स्वामिषञ्जगु ॥ १८० ॥

ततस्तुष्टः प्रणश्योच्च, शक्रो यामीति तेष्वधुः ।

तावदागमयस्व त्वं, यावदायान्ति साधवः ॥ १८१ ॥

ये चरा निश्चलास्ते स्यु-येन त्वां वोक्ष्य दीक्षिताः ।

स ऊचेऽद्याः करिष्यन्ति, निदानं वोक्ष्य माममी ॥ १८२ ॥

तेऽध्वधु कुरु तच्चिह्न-मथ यत्कगुहामुल्लम् ।

शक्रोऽन्यथा विधायगा-दाजम्भु तपोधना ॥ १८३ ॥

ते च चारं न वीक्षते, गुरुवस्तानयाध्वधुः ।

शक्रो चार व्यधादित्य-मित पर ततोऽध्वना ॥ १८४ ॥

ऊचुस्ते किं महर्षे न, धृनोऽस्माकं निर्गकितुम् ?

शक्रोक्तमथ ते तेषा-मावधुः पुःस्वमथ स्थिताः ॥ १८५ ॥

अथान्यथा दशपुरं, यान्ति स्म गुरुवः क्रमात् ।

मधुरां नास्तिकस्थानात्, सर्वं नास्तीति स ध्रुवन् ॥ १८६ ॥

सङ्घः सङ्घाटकं प्रेषिषि, गुरुं ज्ञापयितुं ततः ।

तैर्गोष्ठामाहिलः प्रेषि, न्यग्रहीत् स वादिनम् ॥ १८७ ॥

आवकैरथ तत्रैव, चतुर्मासी स कारितः ।

इतश्चायुर्निजं ज्ञात्वा, गुरुवो गच्छमूर्खिरे ॥ १८८ ॥

आचार्यः कोऽस्तु वः स्माहुः, स्वजनाः फल्गुरक्षिताः ।

स्याज्जोष्ठामाहिलो वाऽपि, पुष्पस्वजिमतो गुरोः ॥ १८९ ॥

शब्दायित्वा च निःशेषान्, गुरुदृष्टान्तमचिन्वान् ।

निष्पावतैलहव्यानां, क्रियन्तेऽधोमुखाः कुटाः ॥ १९० ॥

सर्वे नियान्ति निष्पावा-स्तैलांशाः सन्ति केचन ।

तिष्ठन्त्याज्यं पुनः प्राज्य-मेवमेतेष्वहं त्रिषु ॥ १९१ ॥

पुष्पं प्रति भुतेनाहं, निष्पायकुटमन्निभः ।

घृतकुम्भः पुनर्गोष्ठा-माहिलं मातुर्वं प्रति ॥ १९२ ॥

फल्गुरक्षितमाश्रित्य, तैलकुम्भसमस्तथा ।

तदाचार्योऽस्तु वः पुष्प-स्तैरपि प्रत्यपद्यत ॥ १९३ ॥

नवाऽऽचार्यं तथा साधून्-नुशिष्यं यथोचितम् ।

विधायानशनं शुद्धं, स्वर्गलोकमगाद् गुरुः ॥ १९४ ॥

तद् गोष्ठामाहिलेनापि, भुतं यद् धामगाद् गुरुः ।

निष्पावकुटहृष्टान्तात्, पुष्पस्य स्वपदे कृतः ॥ १९५ ॥

स गोष्ठामाहिलोऽप्येत्य, पृथक् तस्यै तदाभयात् ।

कर्मवर्धाविवारऽभू-अह्वः सोऽन्यथाकृतः ॥ १९६ ॥ आ० क० ।

देविद्वंदिदिहि, महाणुभावेहि रविखयजेहि ।

जुगमामज्जविभक्तो, अणुभोगो तां कम्भो चउहा ॥

देवद्वन्द्वितैर्महानुभावैरार्यरक्षितैर्बुधैर्बन्धिकापुष्पमित्रप्राक्कमप्य-
निगुपिलतयाऽनुयोगस्य विस्मृतसुखार्थमवज्ञाक्य युगमासाद्य
प्रवचनहिताय विज्रक्तः पृथक् व्यवस्थापितोऽनुयोगः, ततः
कृतभुतार्थो, चतुर्षु स्थानेषु नियुक्तः अरणकरणानुयोगेनादिरिति ।
आ० म० द्वि० । उत्त० । आ० म० । घ० र० । दश० । ती० ।
विशे० । स्था० । अञ्जलगच्छस्थापके आचार्ये च । अयं च
(विक्रमसं० ११३६ वर्षे) दन्तालीनामप्रभे द्रोणभेष्टिनां देदीना-
म्याज्जोष्ठामाहिलः जातः, (विक्रमसं० ११४२ वर्षे) प्रमजितः, (वि-
क्रमसं० ११६९ वर्षे) विधिपक्क- (अञ्जल-) गच्छमस्थापयत्,
(विक्रमसं० १२२६ वर्षे) ९१ वर्षेजन्मपर्यायो मृत्वा देवलोकं
गतः । जै० इ० ।

अञ्जरविखयमीस-आर्यरक्षितमिश्र-पुं० । अनुयोगवानुविध्य-
कारके रक्षिताचार्ये, सूत्र० १ अ० १ उ० ।

अञ्जरद्-आर्यमथ-पुं० । आर्यवज्रस्वामिनस्तृतीये शिष्ये, कल्प० ।

अज्जन्न-आर्यन्न-पुं० । सूत्र० १ पद ।

अञ्जव-आर्जव-न० । श्रुजोः रागद्वेषवद्वर्जितस्य सामान्यक-
वतः कर्म भावो वा आर्जवम् । संवरं, स्वा० ५ उ० १ उ० । श्रु-

जुभाव आर्जवम् । आव० । मनोवाक्यायविक्रियाविरहे मायारा-

हित्ये, ध० ८ अधि० प्रथ० अधि० पञ्चा० आचा० कल्प० आव० ।

ज्ञा० । परस्मिन्नकृतिपरंऽपि मायापरित्यागे, दश० १० अ० ।

एतच्च वर्गेणान्यनुज्ञातम् । स्था० ५ डा० १ उ० । एतत्तृतीय-

श्रमणधर्मः । स्था० १ डा० १ उ० । दशमो योगसंमहः । स०

३१ सम० । आव० । " चंपाए कोसिअज्जो, अंगारसो रुहए अ

आगसं । पंथगजो हजसा वि अ, अभ्भक्काणे असंघोही " ॥ १ ॥

चम्पायां कौशिकार्योऽभू-उपाध्यायो महामतिः ।

तस्याद्योऽङ्गश्रुतिः शिष्यो, ग्रन्थिच्छिद्रुद्धकोऽपरः ॥ १ ॥

उपाध्यायेन दार्ढ्यं, द्वावपि प्रेषितौ धने ।

दारुभारं गृहीत्वैति, सायमङ्गश्रुतिर्वनात् ॥ २ ॥

रुद्रो रत्नवा दिवा सायं, स्मृत्वा बहिरधावत ।

दध्यौ वोक्ष्य तमायान्तं, गुरुर्निःसारयाम्यमुम् ॥ ३ ॥

इतो ज्योतिर्यशा वत्स-पार्श्वो नीत्वाऽञ्जमाम्ननः ।

पुत्रस्य पञ्चकस्यार्यं, घलन्ती दारुकाष्टनृत् ॥ ४ ॥

हृष्ट तेनाथ तां हत्वाऽऽ-दाय तद्दारुभारकम् ।

शीघ्रं मार्गान्तरणैत्य, गुरोरग्रे करो ध्रुवन् ॥ ५ ॥

आभ्युद्यः प्रियशिष्येण, ज्योतिर्यशा व्यनाश्यत ।

आगतः सोऽथ गुरुणा, ययौ निस्सारितोऽदधीम् ॥ ६ ॥

तत्र बुद्ध्या मनोऽध्यानात्, जातजालिस्मृतिर्घृतम् ।

सोऽथाप केवलं खाद्य, महिमानं व्यधुः सुराः ॥ ७ ॥

देवैः कथितमेतस्या-ऽध्याख्यानं प्रददेऽमुना ।

रुद्धको हीलिनो लोके, दध्यौ सत्यं मया ददे ॥ ८ ॥

अन्याख्यानमिति ध्यायन्, सोऽगात्प्रत्येकबुद्धताम् ।

उपाध्यायः सपत्नीकः, प्रवज्य प्राप केवलम् ॥ ९ ॥

अन्तातोऽपि ययुः सिद्धि-मेवं कर्तव्यमार्जवम् । आ० क० ।
आ० ख० । आ० ।

अज्जवइर-आर्यवज्ज- (वैर)-पुं० । आरात्सर्वदेयधर्मैभ्यो यातः
प्रातः सर्वैरुपादेयगुणैरित्यर्थः, स चासौ वज्जम् । आ० म० द्वि० ।
धमगिरेः सुनन्दायां जार्यायामुत्पादिते पुत्रे आर्यसिंहगिरेः क्षिप्ये ।
के ते आर्यवैरा इति स्तवद्वारेण तदुत्पत्तिमाह—

तुंभवणमनिवेसा-उ निगयं पिउमगासपत्नीणं ।

उम्मासिअं उमु जुअं, माऊ अ समन्निअं बंदे ॥ १ ॥

तुम्भवनसन्निवेशाक्षिणं पितृसकाशमालीनं पापमासिकं वद-
सु जीवनि कायेषु युने प्रयत्नवन्तं मात्रा च समन्वितवन्दे । एष-
गाथाऽक्षरार्थः । भावार्थस्तु कथातोऽवगन्तव्यः ।

कथा चयम्—

शक्रस्य लोकपः श्रीद-स्तस्य सामन्तिकः पुनः ।

अज्जवज्जवमोर्जोः, प्राग्भवे ज्जम्भकामरः ॥ २ ॥

इतश्च पृष्ठचम्पायां, श्रीवीरः समवासरत् ।

सुभूमिभाग वद्यानं, शालस्तत्र नृपः पुरि ॥ ३ ॥

युवराजो महाशाल-स्तपोर्यामिर्यशोभनी ।

पिठरो रमणस्तस्याः, गागलिस्तनयः पुनः ॥ ४ ॥

शालः श्रुत्वा प्रजोधर्मं, वतायानुजमचिवात् ।

राज्ये त्वं विश सोऽवादीद्, न व्रतेऽप्यस्मि ते नु किम् ? ॥ ५ ॥

समानीयाथ कापिहया, गागलि स्वस्वसुः सुतम् ।

राज्येऽभिषिष्य त तो द्वौ, पाद्वै प्रायजतां प्रजोः ॥ ६ ॥

साऽपि तज्जगती जाता, अमणोपासिका ततः ।

तावप्येकादशाक्षय-धर्मोपातां महाअर्या ॥ ७ ॥

विहरन्नन्यदा स्वामी, ययौ राजगृहं पुरं ।

ततोऽपि चम्पां नगरीं, प्रति प्रातिष्ठत प्रजुः ॥ ८ ॥

मुनी शालमहाशास्त्री, प्रजुं पप्रच्छतुस्तदा ।

आवां यावः पृष्ठचम्पां, कोऽपि स्यात्तत्र धर्मेवान् ॥ ९ ॥

ज्ञात्वाऽववाच तौ तत्र, प्रैषयद्गीतमान्वितौ ।

ततः स्वामी ययौ चम्पां, पृष्ठचम्पां च गौतमः ॥ १० ॥

समानापितृकस्तत्र, गागलिगीतमान्तिकं ।

श्रुत्वा धर्मं सुतं राज्ये, निबन्धय व्रतमग्रहीत् ॥ ११ ॥

यानां मार्गेऽथ चम्पायां, स्वजनव्रतहर्षतः ।

प्राप्तौ शालमहाशास्त्री, निधानमिव केवलम् ॥ १२ ॥

समातापितृकस्याथ, गागलेरपि केवलम् ।

अत्रामुप्रार्थयद्विती, ममेति ध्यायतोऽभवत् ॥ १३ ॥

अथ चम्पां ययौ स्वामी, गौतमस्तत्परिच्छदः ।

प्रजुं प्रदक्षिणीकृत्य, प्रणिनंसुः पुरोऽजयत् ॥ १४ ॥

इत एव प्रजुं नन्तुं, तानित्याचष्ट गौतमः ।

प्रजुर्गौतममुख मा, केवल्यशातनां कथाः ॥ १५ ॥

गौतमोऽथ प्रजुं नत्वा, कृमयामास तान् क्षमी ।

गौतम केवलाऽऽनाति-क्षिणं मत्थाऽदिशत्प्रजुः ॥ १६ ॥

अष्टापदं तपोलब्ध्या-ऽऽरोहेद्यः स्यात्स केवली ।

अष्टच्छार्त्तयहेव-मुक्त्वा श्रुत्वाऽथ तां गिरम् ॥ १७ ॥

अष्टापदोपकण्ठस्या-स्तापसास्तपसा कृशाः ।

कौण्डिन्यदक्षशैवाला, एकद्विऽप्यन्तरेऽहनि ॥ १८ ॥

आर्ककन्दशुष्ककन्द-शुष्कशैवालमोजनाः ।

आठक्कन् पदिका एक-द्वित्रास्तेऽपि तपःकमात् ॥ १९ ॥

गौतमोऽपि प्रजुं पृष्ट्वा-ऽष्टापदाक्षिसुपेयिवात् ।

दृष्ट्वा ते तं मिथः प्राहुः, स्पृष्ट्वाऽप्येषोऽधिरोहयति ॥ २० ॥

तपःकृशा अपि वयं, न शक्नुम इतः परम् ।

गौतमस्तावदकीशु-क्षिणं कृत्वाऽऽरुहोह तम् ॥ २१ ॥

तद्वृत्तविस्मितास्तेऽथ, दध्युर्येषामेभ्यति ।

ततोऽमुष्य वयं शिष्याः, जविष्यामो महाअर्ये ॥ २२ ॥

नत्वाऽर्हतः प्रजुर्हृदयां, दिव्यशोकातरोस्ततः ।

तत्र पृथ्वीशिक्षापदं, तामवात्सीद्विजावरीम् ॥ २३ ॥

आगादष्टापदं नन्तुं, तत्र वैभवणस्तदा ।

जृम्भकेण समं सख्या, नत्वा सर्वान् जिनामथ ॥ २४ ॥

स्वाध्यायध्वनिना ज्ञात्वा-ऽप्येभ्य गौतममानमत् ।

कुर्वाणः स्वाम्यपि ध्यास्यां, सुधामधुरगीर्णधात् ॥ २५ ॥

अन्ताहारपन्नाहारि-त्यादिकं साधुवर्णनम् ।

तच्छ्रुत्वा मुक्कमाक्षेप्य, मिथस्तौ दासितौ सुरौ ॥ २६ ॥

एव साधुगुणानाह, स्वयमीदृक् पुनः प्रभुः ।

ज्ञात्वाऽऽर्यस्तन्मनः पुण-रीकाध्ययनमूर्च्छिवात् ॥ २७ ॥

न दीर्घद्वयं बलित्वं वा, सन्नत्ये किं तु जायना ।

अदीदोऽथ ध्यानविज्ञानात्, प्रीतो नत्वा प्रतीयवान् ॥ २८ ॥

जृम्भकस्तु प्रतिबुद्धः, बुद्धं सम्यक्त्वमाददे ।

सर्वं च प्रकृया पुण-रीकाध्ययनमग्रहीत् ॥ २९ ॥

गौतमस्तु द्वितीयऽह्वय-प्रापदाक्षरवातरत् ।

भोतास्ते प्रजुमाहर्नः, शिष्यं कुरु गुरुर्भव ॥ ३० ॥

स्वाम्यथादाद् व्रतं तेषां, वेशान् शासनदेवताः ।

पारणे वोऽस्तु किं वस्तु, पृष्टास्ते प्रजुमज्यधुः ॥ ३१ ॥

शृष्टातिश्चतदस्यद्य, पागसं घृतखान्मुकुद् ।

तदैवानीय तन्स्वामी, तानुचे जोकुमास्यत ॥ ३२ ॥

दध्युस्ते नो भविष्यन्ति, नेयतां तिलकान्यपि ।

परं गुरुवचः कार्यं, न विचार्य नृपोत्तवत् ॥ ३३ ॥

आसीनास्तेऽथ सर्वेऽपि, स्वाम्यङ्गीणमदानसः ।

आर्तुर्नि जोजयित्वा ता-नभ्रानि स स्वयं ततः ॥ ३४ ॥

शतानां तेषु पञ्चानां, सुज्ञानानां महाशिनाम् ।

ध्यायतां गौतमीं लब्धि, जहे केवलमुज्ज्वलम् ॥ ३५ ॥

गदगतां च प्रनृपान्ते, धिलोक्य प्राभवीं श्रियम् ।

पञ्चशत्या द्वयहज्जुजां, समजायत केवलम् ॥ ३६ ॥

एकान्तरजुजां चासत्, श्रीधीरजिनदर्शने ।

गौतमस्तैः समं भर्तु-र्देवौ तिरुः प्रदक्षिणाः ॥ ३७ ॥

नवीनाः साधवस्तेऽथ, जग्मुः केवलपिषदम् ।

गौतमः स्माह तानेवं, नमत त्रिजगत्पतिम् ॥ ३८ ॥

स्वाम्याहाशातनामिन्द्र-जुते ! केवलानां व्यधाः ।

नत्वा प्रजुं देवौ मिथ्या-बुद्धन्ते तेषु गौतमः ॥ ३९ ॥

गौतमेऽथाधृतिं सुष्ठु, प्रपञ्चे स्वाम्यवोचत ।

अन्ते तुल्या भविष्यामो, मा कार्षीगौतमाऽधृतिम् ॥ ४० ॥

तृणद्विद्वज्जर्मोणां-कटवत्कस्यस्त्रिपुनः ।

कोऽपि क्वापि भवेत्स्नेहो, मेघोर्णाकटवत् त्वे ॥ ४१ ॥

तत्र स्नेहे चिरजये, प्राकृषीव व्यपेयुषि ।

केवलज्ञानहंसस्ते, दृत्तरस्यां स रंस्यते ॥ ४२ ॥

अद्विष्य गौतमं लोक-प्रतिबोधकते तथा ।

आदिशद्भुमपत्रीया-ध्यायनं भगवांस्तदा ॥ ४३ ॥

इतश्चावन्तिदेशोर्षी-द्वि हारतटोपमः ।

सन्निवेशस्तुम्भवन-नामा धामादनुतभियाम् ॥ ४४ ॥

तत्रन्यसुधेनगिरि-व्रतार्थी पितरौ पुनः ।

तत्कृते वृणुतः कन्यां, यस्य तं संन्यसेधयत् ॥ ४५ ॥

स्वयम्भराऽथ तस्यात्तु, सुनन्दा धनपालसूः ।
 विवाहिताऽथ सा तेन, तथा रुद्धोऽथ स वनात् ॥ ४६ ॥
 अथान्यदा स्वतः स्थानात्, स कथंवा जुम्भकामरः ।
 सुनन्दाकुक्षिकासारे-ऽयातरत्कलहम्भवत् ॥ ४७ ॥
 तथाधारोऽभवद्भावी-न्युकन्या धनार्गारिः प्रियाम् ।
 अलुत्तिहगिरिः शिष्यः, शालकात्समितादनु ॥ ४८ ॥
 जाने च तनये जन्मो-स्त्वेषे स्फूर्जति काऽप्यवक् ।
 पिता चेन् प्राव्रजिष्यन्ता-स्यान्नविष्यच्चरं तदा ॥ ४९ ॥
 स संज्ञी तद्वचः श्रुत्वा-ऽज्ञासीन्मे वल्लभूत्पिता ।
 एवं चिन्तयतस्तस्य, जाता जानिस्मृतिः शिशोः ॥ ५० ॥
 अहर्निशं ततोऽरोदीत्, माता निर्विद्येने यथा ।
 प्रयज्यानिमुखं पश्चा-देवं वगमासिकाऽगमत् ॥ ५१ ॥
 अन्यदा समवासार्षीत्, तत्र सिंहगिरिर्गुरुः ।
 समितौ धनगिरिश्च, पद्यावः स्वजनानिर्गत ॥ ५२ ॥
 यावद्यतो गुरुं पृष्ट्वा, हाकुनस्तावद्विचिवान् ।
 ततस्तौ सूरयोऽवाचन्, प्रावी लाभाऽथ वां महान् ॥ ५३ ॥
 सचिन्त वाप्यचित्तं वा, प्राह्यं तन् तौ तनो गतौ ।
 सुनन्दा ससखीवृन्दा, दृष्ट्वा तावित्यवोचन् ॥ ५४ ॥
 कान्तेयन्ति दिनान्यर्भः, पाल्यते स्म मया तव ।
 त्वमेतं गोपयेदानीं, रुद्धोऽष्टादिनाऽमुना ॥ ५५ ॥
 तेनोचे माऽस्तु ते पश्चा-त्तापः सोऽचऽत्र निःस्पृहा ।
 कृत्वाऽथ साक्षिणोऽप्राप्ति, सोऽद्वैतः पात्रवन्धने ॥ ५६ ॥
 व्रतप्राप्तं च तत्कार्यं, रोदनाद्विराम सः ।
 अथायातो मुनेर्दोष्णा-द्विदानीतोऽथ कर गुरुः ॥ ५७ ॥
 अतिजारात्तथाऽऽर्चये, साधो ! वज्रं किमानयः ? ।
 आकृष्यालोक्य त वात्रं, वाद्ययामामिव स्मरम् ॥ ५८ ॥
 भाव्येष शम्भनाधारो, वज्रस्वामी गुरुस्ततः ।
 साध्वीशय्यातरीणां तं, नीचिवज्रातुमापयत् ॥ ५९ ॥
 प्रहृष्यन्प्राप्तुकार-ज्ञानमण्डनखेलनैः ।
 तत्रावर्द्धिष्ट वज्रं, स, सार्धं गुरुमनोऽर्थैः ॥ ६० ॥
 बहिर्ध्याहार्युपाचार्याः, सुनन्दाऽमार्गयन्तुतम् ।
 उचुस्ता एव निक्षेपो, गुरुणा नार्थ्यते परैः ॥ ६१ ॥
 आगमन्गुरुवस्तत्र, वज्रे जाते त्रिवार्षिक ।
 सुनन्दा याचते सनुं, गुरुवस्त्वर्पयन्ति न ॥ ६२ ॥
 विवादाऽथामवकाज-कुले जातश्च निर्णयः ।
 यदप्रतः सुतस्तस्याऽऽदृतो याति यद्वित्तिके ॥ ६३ ॥
 ससंघो गुरुरेकत्र, नन्दाऽन्यत्र सनागरा ।
 अविक्कदभितो भूपं, वज्रस्तु नृपतेः पुरः ॥ ६४ ॥
 राजोच्चं शब्दयत्वादै, पिता स्त्रीपाक्षिका जगुः ।
 स्वामिभम्बाऽऽह्वयत्वादै, दयास्थानमियं यतः ॥ ६५ ॥
 प्राग राज्ञोऽह्वयन्माना, स्वाद्यखेलनचाटुभिः ।
 वीक्ष्याप्यम्बां परं सोऽस्थात्, नाचालात्किन्वचिन्तयत् ॥ ६६ ॥
 पालनस्थोऽप्युपश्रुत्या, योऽर्थात्तिकादशाङ्कः ।
 सोऽह मोहं जनन्याः किं, यामि सङ्गं विव्रहृष्य तत् ? ॥ ६७ ॥
 व्रतस्थे मयि माताऽपि, व्रतमङ्गीकारिष्यति ।
 राज्ञा प्रोक्तः पिताऽवोचत्, वचस्त प्रति तद्यथा ॥ ६८ ॥
 “ जहसि कयज्जवसाओ, धम्मज्जयमूनिअं इमं वड्डर ।
 गिन्द लहुं रयहरणं, कम्मरयप्पमज्जणं धीर ! ” ॥ ६९ ॥
 तच्छ्रुत्वा तत्क्षणादप्य, स राजोऽहतिमाददे ।
 तदैवादीक्षि गुरुणा, सपीरोऽप्यवुध-नृपः ॥ ७० ॥

दध्यावथ सुनन्दाऽपि, भ्राता भर्ता सुतश्च मे ।
 प्राव्रजन्कि ममान्येन, साऽपि प्रव्रजिता ततः ॥ ७१ ॥
 वज्रं तत्रैव संस्थाप्य, साधुभिः पञ्चवैवृतम् ।
 व्यहार्युगुरवोऽन्यत्र, यक्षैकत्र यतिस्थितिः ॥ ७२ ॥
 अथाष्टवर्षो वज्रवि-व्यहरदुःखिः समम् ।
 जग्मुश्च गुरवोऽयभ्यां, वृष्टिश्च प्रावृतस्तदा ॥ ७३ ॥
 तस्य प्राग्नयमिषाणि, व्रजन्तो जुम्भकामराः ।
 दृष्ट्वा तं तत्र तैः सार्धं, कृत्वा तस्थुः परीक्षितुम् ॥ ७४ ॥
 राज्ञा न्यमन्त्रयद्वज्रं, विप्रैर्वा वीक्ष्य संस्थिताः ।
 पुनराद्वारं स्थिते वषे, गतस्तत्रोपयुक्तवान् ॥ ७५ ॥
 उच्यतः पक्कम्प्राणं, क्षेत्रनस्तुज्जयन्यसौ ।
 काश्रतः प्रथमं वर्षा, भायतो दायकाः पुनः ॥ ७६ ॥
 अभूम्पृष्टो निर्निमेषा, देवा इत्याददे न तत् ।
 तेऽथ तुष्टा निवेद्य स्वं, विद्यां वैकुण्ठिकीं ददुः ॥ ७७ ॥
 ज्ञेयाऽवन्त्यां पुरि ज्येष्ठे, वज्रे दृष्ट्वास्तुव गते ।
 प्राव्रजिष्याथ सार्धं ते, घृतपूर्णैर्न्यमन्त्रयन् ॥ ७८ ॥
 द्रव्यादिकोपयोसेन, ज्ञात्वा नास्तेषु तेष्वपि ।
 तस्याकाशगमां विद्यां, दृष्ट्वाऽगुः स्वं निरूप्य ते ॥ ७९ ॥
 निर्युक्तिकारोऽप्येतदेवाह-

“ जो गुज्जगेति बाहो, निमतिअो भोअणेण वासंते ।
 नेच्छद्विधिअधिणधो, तं वयररिसि नमंसासि ” ॥ १ ॥
 गुह्यकैर्देवैः वाग्यं वर्षति नेच्छति विनीतविनयोऽभ्यस्तविनयः ।

तथा—

“ नज्जेणिए जो जं-भगेहि आणक्खिज्जण पुअमहिअं ।
 अक्खीणमणानम्मिअं, स्वीहगिरिपसंसिअ वंदे ” ॥ १ ॥
 आणक्खिज्जण परीदय, स्तुतो अचरने, महितो विद्यादानेन ।
 तच्छ्रुत्वा पठतः श्रुत्यै-कादशाङ्गी स्थिराऽभवत् ।
 श्रुत पूर्वगमप्यस्त, यत्किञ्चित्पठता श्रुतम् ॥ ८० ॥
 पठेन्त्युक्तोऽपठन् नित्यं, तमेवात्तापकं मुहुः ।
 अपरापठतः श्रुत्यन्, गृह्णानश्च ततः श्रुतम् ॥ ८१ ॥
 निक्षार्यमन्यवा साधु-मात यात हि मध्यमे ।
 बहिर्जमौ गुरौ प्राप्तं, तस्थौ वज्रः प्रतिभये ॥ ८२ ॥
 अथान्यस्य स मातुल्या, मध्ये त्रियतिवेष्टिकाः ।
 मध्ये स्थितः स्वयमदात्, क्रमेणाङ्गादिवाचनाम् ॥ ८३ ॥
 आयाताः सूरयो दधु-मुनयो द्राक् किमाययुः ? ।
 स्वरमाकर्ण्य गम्भीर, ज्ञातं वज्रविज्रमितम् ॥ ८४ ॥
 अपस्त्य कृणं स्थित्वा, व्यधुर्नैवधिवी भवतिम् ।
 यथास्थानेऽपि मुक्त्वा ताः, प्रामाङ्गीत्स गुरोः पदौ ॥ ८५ ॥
 ज्ञातं त्यमुं श्रनधरे, माऽवजानन्तु साधवः ।
 इत्याचार्या विहारार्थं, चक्षिताः पञ्चषान् दिनान् ॥ ८६ ॥
 योगिनः स्माहुस्स्माकं, भावी को वाचनागुरुः ? ।
 गुरवो वज्रमादिकं-स्ते तथेति प्रपेदिरे ॥ ८७ ॥
 साधवोऽपि गुरुं वज्र-मामयित्वाऽऽमने प्रगे ।
 योगाऽनुष्ठानमाधाय, वाचनार्थमुपाविशन् ॥ ८८ ॥
 वाचनां स तथाऽऽदत्त, मन्दा अण्यपठन् यथा ।
 अधीतमपि तैः स्पष्टी-कर्तुं पृष्टं स शिष्टवान् ॥ ८९ ॥
 अथ ते साधवो दधु-गुरुणां बहवो दिनाः ।
 चेष्टगन्ति तदाऽस्माकं, श्रुतस्कन्धः समाप्यते ॥ ९० ॥
 गुरोरधीयतेऽज्ञाय, तत्पौरुष्याऽपि वज्रतः ।
 इत्येवं सर्वसाधूनां, वज्रो बहुमतोऽभवत् ॥ ९१ ॥

ज्ञापितास्ते वज्रगुणा-नित्याचार्याः समाययुः ।
 आप्रचुर्यतिना जज्ञे, स्वाध्यायो वस्त ऊचिर ॥ ९२ ॥
 जज्ञे किं न्वेष पयास्तु, स्वामिन् ! नां वाचनागुरुः ।
 गुरुत्वेऽमुनोपात्त, कर्णाघातात् श्रुतं ततः ॥ ९३ ॥
 युज्यते वाचनां दातु, नास्य स्वयमतदग्रहे ।
 ज्ञातुं वा वज्रमाहात्म्यं, वाचनाऽप्यपीयती ॥ ९४ ॥
 यन्मयस्याऽऽसीद् गुरुः सर्वे, श्रुते वज्रस्य तद्वदी ।
 विहरन्मन्यद्-ऽऽयासीत्, पुरं दशपुगाह्वयम् ॥ ९५ ॥
 वृक्षावासं सन्त्यवन्त्यां, श्रीमद्गुप्तसूरयः ।
 तेभ्योऽन्यश्रुतमादातुं, वज्रः प्रैषि द्विमाधुयुक् ॥ ९६ ॥
 तदा च भद्रगुमार्याः, स्वप्नेऽपश्यन् यथा मम ।
 पतद्ग्रहं क्रीरभूतं, पीत्वाऽऽगन्तु समाश्वसित ॥ ९७ ॥
 साधूनां प्रातराचक्षु-स्तेऽन्योन्यफलमूचिर ।
 गुरुत्वे प्रतीच्छामे, त्रास्यन्त्येन्याखिल श्रुतम् ॥ ९८ ॥
 वज्रोऽप्यस्याद्वाहितेन-मददर्शयान एव हि ।
 ज्ञानोद्देशाद्गुरुवज्र, माहात्म्ये तव गृहवान् ॥ ९९ ॥
 तेषां पाहर्वेऽथ वज्रि-दंशपूर्वमधीतवान् ।
 यथाहंशस्तत्रानुज्ञ-न्यागादशपुरेऽनु सः ॥ १०० ॥
 तत्रानुयोगानुज्ञायां, वयस्येस्तस्य जृम्भकैः ।
 इन्द्राद्यैर्गौतमादीना-र्मव नक्तं महा-महः ॥ १०१ ॥
 अमुमेवार्थं प्रत्यरुदाह—
 “ जस्म अणुश्चाप वा-यगन्तणे दसपुगमि नयगमि ।
 देवोद् कया महिमा, पयागुनारिं नमस्सामि ” ॥ १ ॥
 यस्याऽनुज्ञाने वाचकत्वे आचार्यत्वे, शेष स्पष्टम् ।
 अथान्यदा स्मिर्हागारि-दंस्या वज्रभुतेर्गणम् ।
 विधायानशन धीमान्, यथो भवे समार्धना ॥ १०२ ॥
 वज्रस्वाम्यथ संयुक्तः, साधूनां पञ्चभिः शतैः ।
 सर्वतः प्रसरन्कीर्ति-व्यहङ्गोपयन् जनम् ॥ १०३ ॥
 इतश्च पाटलीपुत्रे, श्रेष्ठः श्रेष्ठः धर्मा धनः ।
 तत्पुत्री र्कमर्णा नाम्नी, रूपापास्तपुत्रोमजा ॥ १०४ ॥
 साध्यस्तत्रानशास्त्रा-श्चक्षुःशृङ्गागुणस्तुतिम् ।
 वज्रमेव पत्न्यामनी, श्रुत्वा तं र्कमर्णा स्थिता ॥ १०५ ॥
 आगच्छताऽप्यनेकां मां, वरकान् प्रत्येषथयत् ।
 साध्व्याऽन्यधुर्न हे जज्ञे !, प्रती परिणयत्यसौ ॥ १०६ ॥
 साऽवदत् मां न वज्रिभिः, परिणयति चेत्ततः ।
 प्रश्रजिप्याम्यहमपि, स्त्रियो हि पतिवर्मगाः ॥ १०७ ॥
 विहरन् पाटलीपुत्रे, वज्रोऽप्यन्येवगुगमत् ।
 निर्यया संमुखस्तस्य, नगेशः सनागरः ॥ १०८ ॥
 दृष्ट्वाऽऽयातो वृ-द्वन्द्व-दिव्यरूपान् बहून्मुनीन् ।
 राज्ञोऽने सैव वज्रस्ते-ऽन्यधुस्तर्धकारिण्यकः ॥ १०९ ॥
 मा भूतैरजनकैः, इति वज्रगुप्तस्तदा ।
 कृत्वा अपःपरावृत्ति-मागन्तुन्नास्ति शस्तधीः ॥ ११० ॥
 पश्चिमस्यार्धके दृष्टो, वज्रः स्वल्पपरिच्छिदः ।
 सानन्दं वा-दतो गङ्गा, तत उद्यानयेशमनि ॥ १११ ॥
 धर्ममाख्यप्रभुः क्रीरा-श्रवणार्थजिनादितम् ।
 तेनाक्षितमनाः दमानुत्, नाऽविदत् क्लृप्ततथा ॥ ११२ ॥
 अन्तःपुरं तदाचर्यो, वदितुं तं तदप्यगात् ।
 श्रुत्वा श्रेष्ठसुता लोकान्, र्कमर्णा जनकं ययौ ॥ ११३ ॥
 आयातोऽस्यत्र वज्रः सः, तात ! तस्मै प्रदेहि माम् ।
 सोऽथ शृङ्गारयित्वा तौ, निन्द्य सार्द्धं स्वकोटिभिः ॥ ११४ ॥

भगवान् धर्ममाचर्यो, लोकः सर्वोऽपि रञ्जितः ।
 दृष्ट्यौ चास्य यथाऽनेके, गुणा रूपं न तादृशम् ॥ ११५ ॥
 ज्ञात्वा तदाशयं स्वामी, सहस्रदलमम्बुजम् ।
 कृत्वाऽन्येषु स्वरूपस्थः, केवलीवोर्पावष्टवान् ॥ ११६ ॥
 तं वीक्ष्योवाच लोकोऽस्य, सदृजं रूपमीदृशम् ।
 प्रार्थ्योऽङ्कनानां मा ज्ञय-मित्यास्ते मथ्यरूपपञ्चाक् ॥ ११७ ॥
 नृपोऽपि विस्मितः स्माह, शक्तिरेषाऽपि वाऽस्ति किम् ? ।
 लब्धार्थनेकाः साधूनां, तदाख्यन्तृपतेर्गुरुः ॥ ११८ ॥
 श्रेष्ठिना मान्त्रपुण्याद्यै-स्तानुपास्थज्जगौ च सः ।
 मद्भक्ता चेदूधतिन्यस्तु, जगृहे साऽपि तद्मतम् ॥ ११९ ॥

अमुमेवार्थमाह—

“ जो कश्चा धणेण य, निमित्तो जुवणमि गिहवइणा ।
 नयगमि कुसुमनामे, तं वयगरिसि नमस्सामि ” ॥ १२० ॥
 पदानुसारिणा तेन, स्वामिना प्रस्मृता सती ।
 महापरिज्ञाध्ययना-विद्योद्भवे नजोगमा ॥ १२१ ॥
 “ जेणुकरिआ विज्ञा, आगासगमा महापरिज्ञाओ ।
 वंदामि अञ्जवहरं, अपाच्छिमो जो सुअहराणं ॥ १२२ ॥
 जणइ अ आहिभिज्ञा, जंनुहीच इमाइ विज्जाए ।
 गतुण माणुसुनग, विज्जाए एम म विस्सओ ॥ १२३ ॥
 जणइ अ धागएव्वा, न ह दायव्वा मए इमा विज्जा ।
 अप्पाइआ य मणुआ, हाहिति अओ परं अजे ” ॥ १२४ ॥
 वज्रोऽथाऽयात् पूर्वदेशा-द्विहरन्तुत्तरायम् ।
 अज्ञच्च तत्र दुर्भिक्षं, पन्थानोऽर्पाथकाः स्थिताः ॥ १२५ ॥
 तत सह उपागयाऽ-वार्धाभिस्तारयति तम् ।
 पटेऽथ विद्यया सह-मारोप्य प्रस्थितः प्रभुः ॥ १२६ ॥
 शय्यातस्तु चार्थं, गतोऽन्यायाद्विबोध्य तान् ।
 शिष्यां विन्वाऽवदद्वज्र, प्रभो ! साधर्मिकोऽस्मि वः ॥ १२७ ॥
 अथेवं स्मृता सूत्र, सोऽप्यध्यागोपतः पटे ।
 (“ साहमिअवच्छल्ल-मि उज्जुया य सज्जाए ।
 चग्गणकरणमि अ तहा, नित्थस्स पभावणाए य ” ॥ १ ॥)
 पञ्चादुत्पतितः स्वामी, प्राप्तो नाम्ना पुर्णिं पुर्णिम् ॥ १२८ ॥
 सुनिक्कं वसेत्त तत्र, आचक्रान्तत्र भूरयः ।
 तत्र ताथागतः आहो, राजा तेऽहं यवस्तनः ॥ १२९ ॥
 आर्हतानां च तेषां च, चैत्येषु स्पर्धया पुनः ।
 कुर्वतां क्षात्रपूजादि, जैनैर्यस्तत्पराभवः ॥ १३० ॥
 न्यवार्यन्ताथ तैः पुष्पा-गण्डितां राजवर्चसा ।
 आहोः पर्युपणायां च, पुष्पाभावं गुरुं जगुः ॥ १३१ ॥
 प्रभो ! जैनेषु गुप्तासु, शासनं वोऽभिजृयते ।
 अथोत्पत्य ययौ वज्रः, कृणात्माहेडवरी पुरीस ॥ १३२ ॥
 हुताशनवने तत्र, पुष्पकुम्भः प्रजायते ।
 भगवान्पल्लमित्रं च, तद्धितस्तस्य चिन्तकः ॥ १३३ ॥
 प्रभुं दृष्ट्वाऽवदलोषा-त्किं वोऽत्रागमकारणम् ? ।
 स्वाम्युच्च पुष्पसम्प्राप्तिः, स स्मादानुग्रहो मम ॥ १३४ ॥
 स्वाम्युच्च सुमनसोऽभि-मेलन्यर्थावदेभ्यहम् ? ।
 क्षुब्धे हिमवति स्वामी, ययौ श्रीसन्निधौ ततः ॥ १३५ ॥
 देवाचार्योपात्तपञ्चा, पञ्चा पञ्चदशस्तदा ।
 प्रैद्य प्रभुं प्रमोदन, प्रणुञ्जा प्राणमन्त्रधीः ॥ १३६ ॥
 ऊचोऽथादिश्यतां स्वामी, सोऽवदत्पञ्चमर्षय ।
 साऽर्पयत्तं गृहीत्वा स, हुताशनगृहेऽगमत् ॥ १३७ ॥
 विमानं तत्र निर्माय, पुष्पकुम्भं निधाय च ।

ज्जसकैः कृतसंगीतः, पञ्चमले स्वयं स्थितः ॥ १३४ ॥
व्याम्ना पुयी उपर्यागा-ध्वजिरे सौमनास्तनः ।
अहो ! अस्मत्प्रातिहार्यं, देवा अप्याययुर्दिवः ॥ १३५ ॥
तद्विहारमथोद्धृत्य, गतास्ते चैत्यमहेतः ।
तन्माहात्म्यं नृपः प्रेक्ष्य, सपौराऽप्यार्हेताऽभवत् ॥ १३६ ॥

उक्तमेवार्धमाह—

“माहेसरीउ सेसा, पुरिभं नीआ हुआमणगिहाओ ।
गयणतलमइवइसा, बइरेण महाणुजावेण” ॥ १ ॥
माहइवयी नगरीः सकाशात् सम्बामिकात् नत्तराण्यादेरस्वामि-
कान् प्रस्तावात्पुण्यसंप्रदिति इत्यम् । वज्रेण महानुभावेन हुताशन-
व्यन्तरगृहभूताऽऽरामान् गगनतलमतिच्यतांस्त्य अतिशयेन उल्ल-
ङ्घ्य पुरिकां पुरीनाम्नीं नगरी नीता, एवं विहरन् वज्रस्वामी श्रीमा-
सपुरं गतः । इत्यतः कालं यावदनुयोगस्यापृथक्त्वमासीत्, ततः
पृथक्त्वमज्ञातित्वाह—

“अपुहसे अनुओगो, चत्तारि दुवारमासए एगो ।
पुहत्ताणुओगकरणे, ते अत्थ तओ अवुत्तिआ” ॥ १ ॥
आ०क० । आ० म० । आ०चू० । वि०शे० । पंचा० । आ०घ० । छ० । र० ।
कल्प० । तं० । (अस्म्य घञ्स्वामिनोऽनशनं कृत्वा देवलोकगमन
'अज्जसकै' शब्देऽत्रैव तां २१२ पृष्ठे उक्तम्) अस्म्य वज्रस्वामिनो
जन्म (वि० सं० २६) (सर्वायुः ८८) (वि० सं० ११४ वर्षे) स्वर्गं गतः
जन्म ८० ॥ अत्रकाव्यानि—“माहाग्निश्चतुर्लुकीचक्रे, येन बालेन ली-
जया । स्मिन्दिनेहपूरस्त वज्रापै ध्याययेत्कथम् ? ” ॥ ११ ॥ आ०क० ।
“बंदाम अज्जधम्म, तत्ता वंदे य जइगुत्तं च । तत्तो य अज्जव-
हर, तवनिचयमणहिं वयरत्तम् ” ॥ न० । “ समज्जनि वज्रस्वा-
मी, ज्जम्भकदेवार्पितस्फुरद्दिव्याः । आद्येऽपि जातजानि-स्मृति,
प्रवृत्तमदशपूर्वी ” ॥ ११ ॥ ग० ४ अधि० । अस्याचार्यस्य शिष्य-
संगपद—“थेरस्म णं अज्जवहरस्स गायममगोचस्स अनेवास्मीं
थेरे अज्जवहरसेणे वक्कोसियगोले ” । “थेरे अज्जपवमं थेरे अज्ज-
रहे ” । कल्प० । (नीर्थौकालिकमत एतन्मरणे स्थानाङ्गभ्युत्थेऽः)
“तेरमवरिससपाहिं, पण्णासासमहिणहिं वोच्छेदो ।

अज्जवहरस्स मरणे, जणस्स जिणेहिं निहिदुं ” ॥ १ ॥ ति० ।
अज्जवहरेण—आर्यवज्रसेन—पु० । आर्यवज्रस्य शिष्ये, कल्प० ।
अज्जवहरी—आर्यवज्री—स्त्री० । आर्यवज्राक्षिःखतायां शास्त्राया-
म्, “थेरहितोणं अज्जवहरहितो णं गायमसंगोसेहिंता इत्थ
ण अज्जवहरी साहाणिमया” । कल्प० ।

अज्जवहरीण—आर्जवस्थान—न० । आर्जवं सम्भरस्तस्य स्थाना-
नि भेदा आर्जवस्थानानि । साध्वार्जवादिषु सम्भरभेदेषु,
एवं अज्जवहरीणा पञ्चत्ता । तं जहा-साहुअज्जवं साहुमइवं
साहुलापवं माहुग्वंती साहुमोत्तं ।

साधु सम्यग्दर्शनपूर्वकत्वेन शोभनमार्जवं मायातिग्रहस्ततः
कर्मधारयः, साधोर्वा यतेरार्जवं साध्वार्जवम् । एवं शेषाण्यपि ।
स्था० ५ ना० १ उ० ।

अज्जवहरीण—आर्जवस्थान—स्त्री० । मायोक्षयनिग्रहप्रधाने, औ० ।
अज्जवभाव—आर्जवभाव—पुं० । अशरतायाम्, “मायं चज्ज-
वभावेण” द० ८ अ० ।

अज्जवया—आर्जवता—स्त्री० । मायार्जवतात्मके भ्रमणभेदे, पा० ।
अस्याः फलम्—

अज्जवयाए णं भंते ! जीवे किं जणयइ ? अकिंचणाए णं

काउज्जुयं जामुज्जुयं अविसंवापणं जणयइ । अवि-

संवायणसंपत्तयाए जीवे धम्मस्स आराहणं भवइ ४२
लोकाविनाजाविनी च मायेति तदभावेऽवश्यं जायार्जवमतस्त-
दाह—(अज्जवयाए ति) सुप्रवादश्रुतवक्तृत्वाव आर्जवम्, तं न
मायापरिहाररूपेण कायेन, श्रुतुरव श्रुतुकः कायश्रुतुकस्तद्भा-
वस्तत्ता, कुञ्जादिवेषध्वनिकाराद्यकण्ठतः प्राञ्जलिता, ताम तथा
जावाऽभिप्रायस्तस्मिन्नेन वा श्रुतुकता भावश्रुतुकता, यदन्य-
द्विचिन्तयन् लोकं भक्त्यादितिमित्तमन्यद्वाचा कायेन वा स-
माचरति तत्परिहाररूपा, एवं मायायाश्च श्रुतुकता भावश्रुतुकता, य-
दपहासादिहेतोरन्यदेशभाषया भाषणं तत्परित्यागात्मिका,
तथाऽविसंवादेन पराविप्रतारणं जनयति, तथा विधिश्चा-
विमंवादनसम्पन्नतयोपलक्षणत्वात् कायश्रुतुकतादिसम्पन्नतया
च जीवो धर्मस्याग्राधको भवति, विशुद्धाध्यवसायत्वेनान्यज-
न्मन्यपि तदभावेः । कल्प० १९ अ० ।

अज्जविय—आर्जव—न० । मायावृत्तापरित्यागात् (आचा०)

अमायित्वे, सूत्र० १ अ० १ अ०,

अज्जवैरुय—आर्यवैरुय—न० । आगुप्ताचारितसंगोत्राक्षिःसुतस्य
चारुगुणस्य षष्ठं कुत्तं, कल्प० ।

अज्जसमिप—आर्यसमिप—पुं० । आर्ययजुस्वामिमातुः सुतन्दाया
प्रातरि आर्यसिद्धिर्गिरिशिष्ये, कल्प० । आ० म० द्वि० । आ०
चू० । येन योगप्रभावाच्चक्षुषुगमनप्रवृत्तिं पादभेदेन जलो-
परि गच्छन्ते तापसं जिवा तं सानुग प्रवाज्य ब्रह्मही-
पिका शास्त्रा निर्गमिता । कल्प० । (‘बंभदीविया’ शब्दे
वह्न्याम्)

अज्जसमुद—आर्यसमुद—पुं० । उदधिनामनि आचार्यभेदे ज-
ह्वावलपरिक्लीणानामुदधिनाम्नामाध्यसमुद्राणामपगमं म-
रणमभूदिति वृद्धप्रसार्तः । आचा० १ अ० ८ अ० १ उ० ।

अज्जमाम—आर्यश्याम—पुं० । आरात् सर्वहेयधर्मेभ्यो यातः
प्राप्तो गुणैर्गित्यर्थः, स चास्मी श्यामश्च आर्यश्यामः ।
प्रज्ञापनाकृतिकालकान्धार्यनामके आचार्ये, प्रज्ञापनासूत्रक-
रणप्रयोजनादि तदुपक्रम एवोक्तम्—“वायगधरयंसाओ, ते-
वीस इमेण धीरपुरसेण । दुडरयेण मुणिणा, पुव्वसुयसमि-
ज्जवुडीणं ” ॥ ३ ॥ “सुयसागरा वि एऊ-ण जेण सुययणमु-
त्तमं दिण । सीसगणस्स भगवओ, तस्स गमो अज्जना-
मस्स ” ॥ ४२ ॥ (‘पाववणा’ शब्दे चैतद् व्याख्यास्यते)

अज्जमुदत्थि (ण)—आर्यमुदत्थिन—पुं० । आर्यस्थूलभ-
रस्य शिष्ये स्थविरे, आव० ४ अ० । आर्यसुहृत्सिद्धिर्गित्तो
द्रमको मृत्वा सम्प्रति नामा राजाऽभूत् । कल्प० । (‘संपद’
शब्देऽस्य कथानकम्)

अज्जमुदम्म (ण)—आर्यमुधर्मन—पुं० । भ्रमणस्य भगवतो
महावीरस्य पञ्चमे गणधरे, नत्स्वरूप चेदम्—कुल्लागसन्निवेश
धम्मिल्लविप्रस्य आर्या भद्दिना, तयोः सुतश्चतुर्दशविद्यापात्र-
म् । पञ्चाशद्वर्षान्ते प्रयजितः त्रिंशद्वर्षाणि श्रीरसेवा कृता वीर-
निर्वाणाद् द्वादशवर्षान्ते जन्मतो द्विंशतिवर्षान्ते च केवलम् ।
ततोऽष्टौ वर्षाणि केवलित्वं परिपाल्य शतवर्षायुषं जम्बुत्वा-
मिन् स्वपदे संस्थाप्य शिवं गतः । अन्त० १ वर्ग० । अणु० १ म० ।

अज्जमेणिय—आर्यसैनिक—पुं० । आर्यशान्ति सैनिकस्य द्वि-
तीये शिष्ये, कल्प० ।

अज्जसेणिया-आर्यसैनिकी-स्त्री०। आर्यसैनिकाभिर्गतायां शास्त्रायाम्, “ येरेहितो एं अज्जसेणिएहितो इत्थ एं अज्जसेणिया साहा णिग्गया ” कल्प० ।

अज्जा-आद्या-स्त्री० । आदौ भवा, दिगादित्वात् यत् । बाञ्च० ‘ गवि ’ इति केचित् । अम्बिकायाम्, दे० ना० १ वर्ग० ।

आर्या-स्त्री०। ऋ-ण्यत् । प्रशान्तरूपायां दुर्गायाम्, झा० ८ अ०, ग० । समचतुष्कलगणादिव्यवस्थानिबन्धं मात्राबन्दासि, जं० ३ वक्र० । आर्यैव संस्कृततरभाषासु गाथासंज्ञा । ग० १ अधि० । आर्यारचनं हि एकविंशतिरूपायां कलायां गण्यते (तच्च ‘ कला ’ शब्दे तु० ना० पृष्ठे ३७७ द्रष्टव्यम्) झा० १ अ० । साध्याम्, ग० ३ अधि० । आर्यान्मामाचार्याः सूचनिकामात्रमत्र दर्शयते विस्तरस्तु यथास्थानम् (‘ पङ्क्तिगि ’ शब्दे एकाकित्वनिषेधो वक्ष्यते)

आर्याया गृहसमकं दुष्टभाषणे दोषमाह—

जत्थ जयारमयारं, समणी जंपइ गिहत्थपच्चक्खं ।

पच्चक्खं संमारे, अज्जा पक्खिवइ अप्पाणं ॥११०॥

यत्र गच्छे (जयारमयारमिति) अवाच्यदुष्टगालिरूपं जकार-मकारसहितं वचनं या भ्रमणी गृहस्थप्रत्यङ्कं गृहसमकं जल्प-ति । हे गौतम ! तत्र गच्छे सा आर्या आत्मानं संसारे प्रत्यङ्कं सा-क्तात् प्रक्षिपतीति ॥ ११० ॥ (‘ गारत्थियवयण ’ शब्दे दोषं प्रार्थयितुं च यक्ष्यामः)

अथायाया विचित्रवस्त्रपरिधाने दोषमाह—

गणि ! गोअम ! जा लुचिअं, सेअवत्थं विवाज्जउं ।

सेवए चित्तरूवाणि, न सा अज्जा विआदिआ ॥१११॥

हे गणिन् गौतम ! याऽऽर्या उच्यन्ते श्वेतवस्त्रं विवर्ज्य चित्ररू-पाणि विविधवर्णानि विविधानि चित्राणि वा यस्त्राणि सेवते, उपलक्षणात्पात्रदण्डाद्यपि चित्ररूपं सेवते, सा आर्या न कथि-तेति । विषमाक्षरेति गाथाबन्धः ॥ १११ ॥

अथायाया गृहस्थादीनां सीवनादिकरणे दोषमाह—

सीवेणं तुण्णं जरणं, गिहत्थाणं तु जा करं ।

तिल्लमुव्वट्ठणं चावि, अप्पणो य परस्स य ॥११२॥

या आर्या गृहस्थानां तु शब्दादन्यतीर्थिकादीनां च वस्त्रकम्बल-चीनांशुकादिसंबन्धि सीवनं, तुण्णं, [जरणमिति] भरणं करो-ति, तथा या आत्मनश्च स्वस्थ परस्थ च गृहस्थभिक्षादेः (तिल्ल-ति) तैलाज्यङ्गम (उव्वट्ठणं) सुरभिचूर्णादिनोद्वर्तनं च अप्रीति-शब्दाश्रयनाऽजनमुखप्रक्षालनमण्डनादिकं च करोति, न सा आ-र्या व्याहृतेति पूर्वगाथात् आकर्षणीयम् । तस्याः पार्श्वस्थादि-त्वसमासादनात् । ग० ३ अधि० । (अत्र सुज्जा काली चतुर्दा-हरणे ‘ बहुपुत्तिआ ’ काली ’ शब्दयोः गच्छप्रत्यनीकाऽऽर्या)

अथ गाथात्रयेण गच्छप्रत्यनीकाऽऽर्याः दर्शयति-

गच्छइ सविलासगई, सयणीयं तूलिअं सविव्वोअं ।

उव्वट्ठइ सर्रीरं, सिणाणमार्हणि जा कुणइ ॥११४॥

गेहेसु गिहत्थाणं, गंतुण कदा कहेइ काही आ ।

तरुणइ अहिवसंते, अणुजाणे साऽ परिणीया ॥११५॥

याऽऽर्या सविव्वोकं यथा स्यात्तथा सविज्ञासा गतिर्यस्याः सा सविज्ञासर्गतगच्छति, तथा शयनीयं पल्यङ्गादि या तूलिकां च संस्कृतरुतादिभूतामर्कनूलादिभूतां वा, तथा या शरीरमु-द्धर्तयति, तथा या स्नानादीनि च करोति । अथवा सविलास-

गतिगच्छति तथा शयनीयं तूलिकां च (सविव्वोअं ति) उच्छी-र्वेकसहितां सेवते । शेषं तथैव । तथा गृहस्थानां गृहेषु गत्वा उपलक्षणत्वात् उपाश्रयेऽपि स्थिता संयमयोगान् मुक्त्वा या कारिका कथिकलक्षणोपेता आर्या कथा धर्मविषयाः संसार-व्यापारविषया वा कथयति, तथा या तरुणादीन् पुरुषान् अजि-पतत अनिमुखमाच्छतोऽनुजानाति सुन्दरमागमनं जवतां पुनराग-मन विधेयम्, कार्यं ज्ञाप्यमित्यादिप्रकारेण ‘ ई जे इराः पादपुरणे ’ दा३।२।७। इति प्राकृतसूत्रोक्तेरकारः पादपुरणार्थः । गच्छस्य प्रत्य-नीका शत्रुतुल्या स्यात्, भगवदाज्ञाविराधकत्वादिति ॥ १५ ॥

वृक्षाणं तरुणाणं, रत्ति अज्जा कहेइ जा धम्मं ।

सा गणिणी गुणसायर ! पडिणीया होइ मच्छस्स २।१६ वृक्षानां स्थविराणां, तरुणानां युनां, पुरुषाणां (रत्ति ति) “ सप्तम्या द्वितीया ” दा३।१३। इति प्राकृतसूत्रेण सप्तमीस्थाने द्वितीयाविधानात् । रात्रौ या आर्या गणिनी (धम्मं ति) धर्मकथां कथयति, उपलक्षणाद् दिवसेऽपि या केवल-पुरुषाणां धर्मकथां कथयति, हे गुणसागर ! हे इन्द्रभूते ! सा गणिनी गच्छस्य प्रत्यनीका भवति । अत्र च गणिनीग्रहणेन शे-षसाध्वीनामपि तथाविधाने प्रत्यनीकत्वमवसेयमिति ॥ २।१६ ॥

अथ यथा भ्रमणीभिर्गच्छस्य प्रधानत्वं-
स्यात् तथा दर्शयति-

जत्थ य समणीणमसं-खमाई गच्छम्मि नेव जायंति ।

तं गच्छं गच्छवरं, गिहत्थभासाउ ना जत्थ ॥ ११७ ॥

यत्र च गणे भ्रमणीनां परस्परम् (असंखमानि) कलहा नैव जायन्ते नैवान्पद्यन्ते, तथा यत्र गणे गृहस्थानां ज्ञायाः ‘ मामा आइ वाप जार्ह ’ इत्यादिका अथवा गृहस्थैः सह सावद्यज्ञाया गृहस्थज्ञायास्ता नोच्यन्ते, स गच्छ-गच्छवरः सकलगच्छप्रधा-नः स्यादिति ॥ ११७ ॥

अथ स्वच्छन्दाः भ्रमणयो यत् प्रकुर्वन्ति
तन्नाथापञ्चकेन प्रकटयति-

जो जसो वा जाआं, नाऽऽलोअइ दिवसपक्खिअं वा वि ।

मच्छन्दा समणीओ, मयहरिआए न टापंति ॥११८॥

यो याघान् वा अतिचार इति शेषः । जातः उत्पन्नः, तं तथा दैवसिकं पाक्विकं वा अपिशब्दाच्चातुर्मासिकं सांवत्सरिकं वाऽतीचारं नाऽऽलोचयन्ति । अत्र वचनव्यत्ययः प्राकृतत्वात् । स्वेच्छाचारिण्यः भ्रमणयः, तथा महत्तरिकाया साध्या आज्ञा-यामिति शेषः । न तिष्ठन्ति इति ॥ ११८ ॥

विटलियाणि पउंजति, गिझाणमेहीण मेव तर्पंति ।

अणगाढे आगाढं, करंति आगाढि अणगाढं ॥११९॥

विटलिकानि निमित्तादीनि। विण्टं निमित्तादीत्योद्यनिर्मुक्तिबु-त्यादी व्याख्यानात् । तानि प्रयुज्यन्ते। अत्रापि वचनव्यत्ययः प्राकृत-त्वादेव । तथा ग्लानाश्च रोगिण्यः दैह्यश्च नवदीकृता इति द्रष्टव्यः । अतस्मा नैव तर्पयन्ति-औषधभेषजवस्त्रपात्रज्ञानदानादिना नैव प्रीणयन्तीत्यर्थः । अत्र सूत्रे “ कच्चिद्वितीयादेः ” दा३।१३। इति प्राकृतसूत्रेण द्वितीयास्थाने षष्ठी । यथा-“ सीमाधरस्स वद-त्ति ” तथा आगाढमध्यकर्त्तव्यं ग्लानप्रतिजागरणादिकं, न आगाढं अनागाढं तस्मिन् अनागाढं, कार्ये इति शेषः । आगाढ-मध्यकर्त्तव्यमिति कृत्वा कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा आगाढेऽवश्यकर्त्त-व्ये कार्ये आगाढं कार्यं, येन कृतेन विनाऽपि सरति तत्कार्यं कुर्वन्ती

त्यर्थः । अथवा अनागादयोगानुष्ठाने वर्तमाने आगादयोगानुष्ठानं कुर्वन्ति, तथा आगादयोगानुष्ठानेऽनागादयोगानुष्ठानं कुर्वन्ति, स्वच्छन्दाः भ्रमण्य इति कर्तृपदं पूर्वगाथात आकर्षणीयम् । एवमग्रतनगाथात्रिकेऽपीति ॥ ११९ ॥

अजयाए पकुव्वन्ति, पाहुणगाण अवच्छला ।

चित्तलयाणि असेवन्ति, चित्ता रयदुरणे तहा ॥ १२० ॥

अथतनया ईर्याद्यशोधनेन प्रकुर्वन्ति गमनादिकमिति शेषः । तथा प्राघूर्णकानां प्रामात्तराद्यागतसाध्वीनामवत्सला निर्वो-
विशुजान्नपानादिना भक्तिं न कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा चित्रज्ञानि, सुत्रे च कप्रत्ययः स्वार्थिकः, प्राकृतलक्षणवशात् । चकारः समुच्चये । विचित्राणि वस्त्राणि इति शेषः । सेवन्ते परिहृयन्ति, तथा चित्रा-
णि पञ्चवर्णगुल्लादिरञ्जनापोतानि रजोहरणानि सेवन्ते धारयन्ति । स्वच्छन्दाः भ्रमण्य इति, विषमाकुरेति गाथाच्छन्दः ॥ १२० ॥

गद्विबभमाइएहिं अगार-विगार तह पयासंति ।

जह वुहुगाण मोहो, समुदरं किं तु तरुणाणं ॥ १२१ ॥

स्वच्छन्दाः भ्रमण्यो गतिविभ्रमादि (अगारविगार) अत्र वि-
भक्तिलोपः प्राकृतत्वात् । तत आकारं मुख्यनयनस्तनाद्याहति,
विकारं च मुख्यनयनादिविकृतिं, यद्वा-आकारस्य स्वाभाविकाह-
नेयिकारो विकृतिस्त तथा प्रकाशयन्ति प्रकटयन्ति यथा वृ-
क्षानाम्, अपेक्ष्यमानत्वात् स्थविराणामपि, मोहः कामानुरागः,
समुदीर्यते समुत्पद्यते, किं पुनस्तत्त्वानाम्, तेषां सुतरां समुत्प-
द्यत एवेत्यर्थः । तुः पुनरर्थः ॥ १२१ ॥

बहुमो उच्छालन्ती, मुहनयणे हृत्यपायककवाओ ।

गिण्हेइ रागमरुल, मोर्दद्वि तह य कव्वट्टे ॥ १२२ ॥

मुखनयनानि हस्तपादकक्षाश्च बहुशो वारं वारं उच्छालयन्ति
स्वच्छन्दाः भ्रमण्य, तथा रागमरुलं वसन्तादिगगनमूहं अ-
ग्रतनं 'तह य स्ति' पदस्य 'गिण्हेइ' इतिपदेन सह भ्रमन्तान् (तह य
गिण्हेइ स्ति) तथैव गृह्णन्ति तथैव कुर्यन्तीत्यर्थः । यथा (कव-
ट्टे स्ति) कल्पस्थाः समयपरिभाषया वाक्प्रकास्तेषामपि श्रोत्रे-
न्द्रियं भ्रवणन्द्रियम्, 'गिण्हेइ' इति क्रियाया भ्रवणं संबन्धा-
द् गृह्णन्ति हरन्तीत्यर्थः । अथवा कारणं कार्योपचारात् रागो
रागात्पत्तिहेतुर्वस्तु, यथा-मुखे शृङ्गारगीतादि, नयनेऽञ्जनादि, म-
स्तके मीमन्तादि, बलाटे तिलकादि, कण्ठे कुसुममालादि, अग्रे
ताम्बूलरागादि, शरीरे चन्दनलेपादिः तस्य मारुलं समूहं
तथा गृह्णन्ति यथा बालानामपि श्रोत्रेन्द्रियमुपलक्षणत्वादिभ्यदि-
न्द्रियचतुष्कं मनश्च गृह्णन्ति हरन्ति । अत्रोत्तरार्धे पाठान्तरम् ।
यथा-“गिण्हेइ रामणं मंडणं, भार्यायं च ताव कव्वट्टु” । अस्यार्थः-
गृहस्थबालकानां प्रदणं कुर्वन्ति, गमणं मञ्जुकीरुनं, मारुलं वा
प्रसाधनम्; यदि वा ताः कल्पस्थान् गृहस्थबालकान् जोजयन्ति ।
अत्रापि गाथायां विजक्तिलोपविभक्तित्ययवचनव्यत्ययाः
प्राकृतत्वादेवेति ॥ १२२ ॥

अथ साध्वीनां शयनविधिं दर्शयन्नाह-

जन्थ य थेरी तरुणी, थेरी तरुणी य अंतरे सुयई ।

गोअम ! तं गच्छवरं, वरणाणचरित्तआहारं ॥ १२३ ॥

यत्र च गणे स्थविरा, ततस्तरुणी, पुनः स्थविरा, ततस्तरुणी स्वे-
वमन्तरिताः साध्यः स्वपन्तीति भावार्थः । तरुणीनां निरन्तरश-
यने हि परस्परजङ्घाकरस्तनादिस्पर्शनेन पूर्वक्रीकृतस्मरणादि-
दोषः स्यादतः स्थविरान्तरिता एव ताः शरते । हे गौतम ! वर-
ज्ञानचारित्र्याधारं तं गच्छवरं जानीहीति ॥ १२३ ॥

अथ या आर्या न भवन्ति ता गाथात्रयेण दर्शयति-

धोअंति कंठिआओ, पोअंती तह य दिति पोत्ताणि ।

गिहिकज्जचित्तगाओ, न हु अज्जा गोअमा ! ताओ ॥ १२४ ॥

कण्ठिका गलप्रदेशान् धावन्ति नीरेण क्षालयन्ति, तथा
(पोअंति स्ति) मुक्ताफलविद्रुमादीनि प्रांतयन्ति, गृहस्थानामि-
ति गम्यते । तथा च (पोत्ताणि स्ति) बालकाद्यर्थं वस्त्राणि वद-
ति, चकारादीषद् भजाटकादिकमपि वदति । अथवा 'पोत्ता-
णि स्ति' जलाद्रीकृतवस्त्राणि वदति, मलस्फोटनाय शरीरे घर्ष-
यन्तीत्यर्थः । तथा गृहिकार्यचित्तिका अगारकृत्यकारणतत्प-
राः, हे इन्द्रभूते ! ता आर्या 'न हु' नैव भवन्तीति गाथार्थः ॥ १२४ ॥

खरपोमाइहाणे, नयंति ते ना वि तत्थ वधंति ।

वेसत्थीसंस्मी, लवस्सयाओ समीवस्मि ॥ १२५ ॥

खरा गर्दभाः, घोटकास्तुङ्गमाः आदिशब्दाद् इत्यादयः,
तेषां स्थाने या व्रजन्ति । उक्तं च व्यवहारभाष्यसमोद्देशके-
“तह चैव हृत्थिसाला, घोडगसाला चैव आसआ । जंति तह
जंतसाला, कोहीयसं च कुव्वन्ति” । अथवा [खर स्ति] खरका
दासाः, घोटा भट्टाः, अथं जानहोः शब्दयोरर्थः, आदिशब्दान्
शून्यकारादयः, तेषां स्थाने व्रजन्ति, तत्रा गर्दभाश्चादयो दासभ-
ट्टादयो वा, तत्राऽऽर्यिकोपाश्रये व्रजन्ति समायान्तीत्यर्थः । श्री-
व्यवहारभाष्यसमोद्देशके त्विदं प्रथमपदस्य पाठान्तरम्-‘अ-
लिघोडाइहाणे’ । तत्र स्थाल्या देवद्रोण्यः, तत्र घोटा मिङ्गराः,
अत्रादिशब्दस्तेषामेव देवाङ्गुलगाणामनेकभेदव्यापनार्थः, तेषां
स्थाने व्रजन्ति । तथा स्थालीघोटादिवदिङ्गरापन्थीयास्तत्रा-
र्यिकोपाश्रये व्रजन्ति । तथा वेश्यास्त्रीसंस्मी पुमान् सदैव
यासां समीपे वसन्ति, यदि वा वेश्यागृहसमीपे यासामुपा-
श्रयः, ता आर्यिका न भवन्तीति शेषः ॥ १२५ ॥

सज्जायमुक्कजोगा, धम्मकहाविकटपेसण गिहीणं ।

गिट्ठिनिस्सिज्जं बाहिं-ति संयवं तह करंतीओ ॥ १२६ ॥

स्वाध्यायेन मुक्तो योगो व्यापारो यासां ताः स्वाध्यायमुक्कयो-
गाः । ‘छुक्कायजोग स्ति’ पाठे तु पदकायेषु मुक्को योगो यतनाल-
स्रणो व्यापारो याभिस्ताः पदकायमुक्कयोगास्तथाभूताः सत्यो
गृहिणा धर्मकथानामाख्याने, विकथानां च स्त्रीकथादीनां क-
रणे, प्रेषणे प्रेषणे च नानारूपे गृहिणामुक्ताः, तथा या गृहिनि-
षदां बाधन्ते गृहं निषद्यामुपविशन्तीत्यर्थः । तथा याः संस्तव
परिचयं गृहस्थैः सह कुर्यन्त्यो वर्तन्ते, ताः साध्यो न भव-
न्तीति ॥ १२६ ॥ ग० ३ अधि० ।

अथ गाथात्रयेण वचनमुत्तिमाश्रित्य साध्यान्वारं दर्शयति-

जत्तुत्तरपडित्तर, बुद्धिआ अज्जा उ साहुणा सच्चि ।

पलवंति मुरुट्टा वा, गोयम ! किं तेण गच्छेण ? ॥ १२७ ॥

यत्र गणे आर्या साधुना सार्धमुत्तरं प्रत्युत्तरं वा (बुद्धिश्च
स्ति) वृद्धा अपि ताः, आर्यैस्साधु योजनात्, तथा मुरुट्टा
अपि भृशं मरणा अपि प्रवृत्तं प्रकपेण वदन्ति । हे गौतम ! तेन
गच्छेन किम् ? न किमपीत्यर्थः ॥ १२७ ॥

जत्थ य गच्छे गोयम !, उप्पमो कारणम्मि अज्जाओ ।

गणिणीपिडित्तिआओ, जासंती मइअमहेण ॥ १२८ ॥

हे गौतम ! यत्र च गच्छे ज्ञानादिकारणे उपपन्नं (अज्जाओ
स्ति) आर्याः साध्यो गणिनीपिडित्तिर्यता मृदुकशब्देन भाष्यन्ते
स गच्छः स्यादिति शेषः ॥ १२८ ॥

माऊए दुहियाए, मुहणए अद्व जइणिमार्डणं ।

जत्थ न अज्जा अवसइ, गुत्तिविभेयं तयं गच्छं ॥ १३१ ॥

यत्र गच्छे आर्या मातुः दुहितुः स्नुषाया अथवा भगिन्यादीनां संवन्धि (गुत्तिविभेयं ति) गुप्तेष्वनगुप्तेर्देवो भङ्गो यस्मात्तद् गुत्तिविभेदम्, नात्रकोदघाटकमित्यर्थः । वचनमिति शेषः । नाख्याति । इदमुक्तं भवति-हे मातः ! हे स्नुषे ! हे भगिनि ! इत्यदिनात्रकोदघाटकवचनेन मात्रादीनामापयति । यदुक्तं श्रीदशवे-कात्रिके सप्तमाध्याये-“ अज्जिए पज्जिए वा वि, अम्मो माउ-सिये ति अ । पिउस्सिए भायणिज्जित्ति, धूपे नत्तुणियत्तिय ” ॥ १॥ ॥ १५ ॥ तथा-“ अज्जिए पज्जिए वा वि, वण्णसुत्तु पिउ ति अ । माउसा भायणिज्जित्ति, पुत्ते नत्तुणियत्तिय ” ॥ १७ ॥ अथवा ममेयं माता ममेयं दुहितेत्यादि, अहमस्या वा माता अहमस्या वा दुहिता अहमस्या वा वधूटीत्यादि वा नात्रकोदघाटनवचनं कारणं विना न जल्पति । अथवा मात्रादीनामपि ‘ गुत्तिविभे-यं ति ’ गोपनीयमर्थं न कथयति; स गच्छः स्यादिति ॥ १३१ ॥

अथ गाथात्रयेण साध्वीस्वरूपवक्तव्यताशेषमाह-

दंसणियारं कुणई, चरित्तनासं जणेइ मिच्छत्तं ।

दुण्णं वि वग्गाणज्जा, विहारभेयं करेमाणा ॥ १३२ ॥

दर्शनातिचारं करोति, चारित्रनाशं, मिथ्यात्वं च जनयति, दु-योरपि वर्गयोः साधुसाध्वीरूपयोः, आर्याः किं कुर्वाणाः?, विहार-आगमोक्तविधिना विचरणम्, तस्य भेदो मर्यादाहङ्कनम्, तं कुर्वाणाः ॥ १३२ ॥ ग० ३ अधि० ।

आर्य्योणां ज्ञापनप्रकारः—

तम्मूलं संसारं, जणेइ अज्जा वि गोयमा ! नूणं ।

तम्हा धम्मवणसं, मुत्तुं अन्नं न भासिज्जा ॥ १३३ ॥

तद् धर्मोपदेशव्यतिरिक्तं वाक्यं, मूलं कारणं यत्र संसारजनने तत्तम्मूलं, तद्यथा स्यात्तथा हे गौतम ! आर्याऽपि साध्व्यपि नूनं निश्चितं संसारं जनयति विवर्जयति, यस्मात् इति शेषः । तस्मा-द्धर्मोपदेशं मुक्त्वा अन्यदर्थमार्या न ज्ञायेत ॥ १३३ ॥

माने माने ऊ जा, अज्जा एगसित्थेण पारए कलहे ।

गिहत्थजासाहिं, सव्वं तीइ निरत्थयं ॥ १३४ ॥

‘ माने माने ऊ ’ इत्यत्र “ क्रियामध्येऽवकाले पञ्चमी च ” इति सूत्रेण सप्तमी । वीप्सायां चिर्वचनम् । तुल्यैवकारार्थः । ततश्च माने माने एव तत्त्वहमासादौ या आर्या साध्वी एकासिकथेन एककणेन पारयेत पारणकं कुर्यात् । (कलहे ति) कलहयेच्छ कलहं कुर्यात् गृहस्थजायाभिर्ममोदघाटनशापप्रदानजकारम-कारादिवचनैरित्यर्थः । अथवा कलहे राटौ गृहस्थजायाभिः क्रि-यमाणे सतीति शेषः । सर्वे तपः प्रज्जान धर्मानुष्ठानं तस्याः निरर्थकं निष्फलमिति । विषमाकरोति गाथाच्छ-दः ॥ १३४ ॥ ग० ३ अधि० ।

अन्यच्च साध्वीनाम्नाचरितम्—

जत्थ य तेरमहत्थे, अज्जाओ परिहरंति नाणधरे ।

माणसा सुयदेवमिव, सव्वमवि त्यी परिहरंति ॥

इतिहासखेडुकंद-प्पणादवादानं कीरए जत्थ ।

धावणदूवणलंघण-मथारजयारउच्चरणं ॥

जत्थित्थीकरफरिसं, अंतरियं कारणे वि उप्पवे ।

दिट्ठीविसादित्तगी, विभं व वज्जिज्जइ स गच्छे ॥

जार्थित्थीकरफरिसं, लिगी अरहा विसयमावि करेज्जा ।

तं निच्छयओ गोयम ! जाणिज्जा मूलगुणवाहा ॥

मूलगुणेहि उ खलियं, बहुगुणकलियं पि सक्खिसंपक्खं ।

उत्तमकुले वि जायं, निद्राणिज्जइ जहि तहिं गच्छं ॥

जत्थ हिरण्णसुवण्णे, जणधन्ने कंसदोसफलिहाणं ।

सयणाण आमणाण य, नयपरिभोगो तयं गच्छं ॥

जत्थ हिरण्णसुवण्णं, हत्थेण परागयं पि नोच्छिप्पे ।

कारणसमप्पियं पि हु, खणानिमिसप्पं पि तं गच्छं ॥

दुद्धरबंजवयपाल-णद्ध अज्जाण चवलाचित्ताणं ।

सतसहस्सं परिहरे-ज्ज ए वी जत्थित्थि तं गच्छं ॥

जत्तुत्तरचरुपडिउ-त्तरेहि अज्जा उ साहुणा सार्द्धं ।

पलवंति सकुप्पा वि य, गोयम ! किं तेण गच्छेण ? ॥

जत्थ य गोयम ! बहुवि-प्पकसोअचंचलमणाणं ।

अज्जाणमण्णुहिज्जइ, जणियं तं केरिसं गच्छं ? ॥

जत्थ कखंगसरीरो, साहु अणसाहु णिच्च हत्थमया ।

उहुं गच्छेज्ज बहिं, गोयम ! गच्छम्मि का मेरा ? ॥

जत्थ य अज्जाहि समं, संलावुद्धावमाइ ववहारं ।

मोत्तं धम्मवणसं, गोयम ! तं केरिसं गच्छं ? ॥

भवमणियत्थविहारं, णिययविहारं ए ताव साहुणं ।

कारणनीयावासं, जो सेवे तस्स का वत्ता ? ॥

निम्मम निरहंकारे, उज्जुत्ते नाणदंसणचरित्ते ।

सयलारंभविमुक्के, अप्पन्निवप्पे मददे वि ॥

आयारपायरंते, एगखेत्ते वि गोयमा ! मुणिणो ।

वाससयं पि वसंते, गीयत्थागाहगे जणिण ॥

जत्थ समुद्देमकाले, साहुणं मंरुद्धीइ अज्जाओ ।

गोयम ! उवंति पादे, इत्थीरज्जं न तं गच्छं ॥

जत्थ य हत्थसए वि य, रयणीवारं चउएहमूणाओ ।

उहुं दसएहमसइ, करेत्ति अज्जाउ णो तयं गच्छं ॥

अववाएण वि कारण-वणेण अज्जा चउएहमूणाओ ।

गोयम ! वीपरिसक्कं-ति जत्थ तं केरिसं गच्छं ? ॥

जत्थ य गोयम ! साहु, अज्जाहि समं पहम्मि अह्ण ।

अववाएण वि गच्छे-ज्ज तत्थ गच्छम्मि का मेरा ? ॥

जत्थ य तिसाट्ठिभेयं, चक्कवूरागगुदीराणिं साहु ।

अज्जाओ निरिक्खेज्जा, तं गोयम ! केरिसं गच्छं ? ॥

जत्थ य अज्जालद्धं, पडिग्गहमादि विविहुउवगरणं ।

परिभुंजइ साहुहिं, तं गोयम ! केरिसं गच्छं ? ॥

अइ दुलहं जेसज्जं, बलवुद्धिविवहणं वि पुट्टिकरं ।

अज्जालद्धं भुंजइ का मेरा तत्थ गच्छम्मि ? ॥

साऊण गइ सुकुमास्सि-याए तह ससगजसगजइणीए ।

ताव न वीसमियव्वं, सेयट्ठी धम्मिओ जाव ॥

दद्वारित्तं मोत्तं, आयरियं मयहरं च गुणरासिं ।

अज्जा वज्जावेई, तं अणगारं न तं गच्छं ॥

यणगाजिय कुहुकुहुय, बिज्जुदुगेज्ज मूदहिययाओ ।

होज्ज वावारियाओ, इत्थीरज्जं न तं गच्छं ॥
 पञ्चक्खा सुयदेवी, ते च लप्पीइ सुराहि अण्णया वि ।
 जत्थ एरिसए कुज्जा, इत्थीरज्जं न तं गच्छं ॥
 गोयम ! पंचमहव्वय-गुत्तीणं दमविहस्स भम्मस्म ।
 एक्कं कह वि खभिज्जइ, इत्थी रज्जं न तं गच्छं ॥
 दिण्णदिविखयस्स दमग-स्म अभिमुदा अज्जबंदणा अज्जा ।
 निच्छइ आमणगहणं, सो विण्णओ मव्वअज्जाणं ॥
 वाससयादिविखाए, अज्जाए अज्जदिविखओ साह ।
 जत्तिभरिणज्जराए, बंदणविण्णण सो पुज्जो ॥ महा० ५ अ. ।
 (उपप्यादिकम् ' वयहि ' आदिशब्देषु ८० जा० १०६०
 पृष्ठे दृष्टव्यम्) नि० खू० । ग० ।

अञ्जाकप्प-आर्याकल्प-पुं० आर्याणामेव साध्वीनामेव क.
 लपते इत्यार्याकल्पः । साध्वीनामीताऽऽहारे, ग० ।

अथार्याव्यतिकरेण गच्छस्वरूपमेव गाथादशकेनाह-
 जत्थ य अञ्जाकप्पो, पाण्णच्चाए वि रोरउम्भिवस्से ।
 न य परिज्जजइ सहसा, गोयम ! गच्छं तयं भणियं ॥ ६१ ॥

यत्र च गणे आर्याणामेव साध्वीनामेव कल्पते इत्यार्याक-
 लपः, साध्वीनामीताहार इत्यर्थः । प्राणत्यागेऽपि मरणमगमे-
 ऽपि, गोरकुर्मित्तं दारुणदुष्काले, नच नैव, परिभुज्यते साधुभि-
 रिति शेषः । कथम्? सहसेति । अविमृश्य संयमस्य विगमना-
 विराधने, यतः सर्वत्र संयममेव रक्षेत्, संयमे च तिष्ठति आ-
 त्मानमेव रक्षेत्, आत्मानं च रक्षन् हिंसादिदोषाद् मुच्यते ।
 मुक्तस्य च प्रायश्चित्तप्रतिपत्त्या विशुद्धिः स्यात् । तेन च हिंसा-
 दिदोषप्रतिसेवनकालेऽप्यधिरतिः, तस्याशये विशुद्धतया
 विशुद्धपरिणामत्वात् । उक्तं चौघनिर्मुक्तौ गाथायाम्-“मव्वत्थ
 मंजमं सं-जमाउ अप्पाणमेव रक्खंता । मुच्चइ वायाओ
 पु-णो विसोही न याविरई” ॥ १ ॥ ततो विमृश्य परिभुज्यतेऽपि
 अभिकापुत्राचार्यैरिव । यदाह-“अन्नियपुत्तायरिओ, भत्तं पाणं
 च पुप्फचूलाए । उवणीय भुजंता, बंभवयेण सो अलंगज्जा” ॥ १ ॥
 हे गौतम ! स गच्छो भणितः । सूत्रे नपुंसकत्वं प्राकृतत्वादि-
 ति ॥ ६१ ॥ ग० २ अधि० । (अभिकापुत्राचार्यसंबन्धश्च ‘ अ-
 ण्णिआउत्त ’ शब्दे वक्ष्यते)

अज्जाणंदिन्न-आर्यनन्दिल-पुं० आर्यमन्त्रोः शिष्ये आर्यनाग-
 हस्तिगुरौ, तं० । (व्याख्याऽस्य ‘ अज्जणंदिल ’ शब्दे दृष्ट्या)

अञ्जालम्-आर्यालम्ब-त्रि० साध्वी प्राप्तं, ग० २ अधि० ।

जत्थ य अञ्जालम्, पढिगहमाई वि विविहउवगरणं ।

परिभुज्जइ साहहिं, तं गोयम ! केरिसं गच्छं ? ॥ ६२ ॥

यत्र च गणे आर्यालम्बं साध्वीप्राप्तं पतद्व्रहादिकं विविध-
 मुपकरणमपि किं पुनराहारादिकमित्यपिशब्दार्थः । कारणं विना
 साधुभिः परिभुज्यते, हे गौतम ! स कीदृशो गच्छः?, न कीदृशो-
 ऽपि । तन्वत्राऽऽर्यालम्बत्वं पतद्व्रहाद्युपकरणस्य कथं संभवति?,
 आर्याणां गृहस्थसकाशात् स्वयं वस्त्रपात्रस्यैव ग्रहणनिषेधात्,
 ग्रहणे च प्रायश्चित्तम्, अनेके दोषाश्च । उक्तं च यतिजीनकल्प-
 प्रकरणे-“गुरुउवहिअ पमिमेहे, उप्पइयअसोहिकमित्तमहाणे ।
 बहुगा गुरुपज्जाणं, सयमेव वत्थपायगिहे” ॥ १ ॥ अस्याः
 किञ्चिदूनपञ्चाक्षरवृत्तिलेशो यथा-आर्याणां संयतीनां गृहस्थ-
 सकाशात् स्वयमेव वस्त्रपात्रग्रहणे चतुर्गुणकाः । यतः संय-

तीनां गृहस्थेभ्यः स्वयमेव वस्त्रादिग्रहणेऽनेके दोषाः संभवन्ति ।
 तथाहि-संयती गृहस्थावस्त्राणि गृह्णन्तीं दृष्ट्वा कोऽप्यजिनवभाको
 मिध्यात्वं गच्छेत्, निर्ग्रन्थोऽपि भाटी गृह्णातीति शङ्कते वा । गृह-
 स्थो वा वस्त्राणि दत्त्वा भेषुनमवभावेत्, प्रतिषिद्धे चैषामेव व-
 स्त्राणि गृहीत्याकं न करोतीत्युक्ताहिं कुर्यात् । स्त्री च स्वभावे-
 नाद्यप्यस्या, ततो येन तेन वा वस्त्रादिनाऽल्पेनापि भोजनेन ला-
 जिता चाकार्यमपि करोति, बहुमोहा च स्त्री, ततः पुरुषैः सह
 संलापं कुर्वन्त्या वस्त्राणि गृह्णन्त्याश्च तस्याः पुरुषसंपर्कतो मोहो
 दीप्यते, तदारूपां वा संयतीं दृष्ट्वा कार्मेणादिना काश्चिद्वशीकु-
 र्यात् । वशीकृता च चारित्राविगमनां करोति, तस्मात्निर्ग्रन्थीभि-
 र्गृहस्थेभ्यः स्वयं वस्त्राणि न ग्राह्याणि, किन्तु तानि गणधरेण
 दातव्यानि । तत्रायं विधिः-संयती प्रायोज्यमुपविमुत्पाद्य सप्त-
 दिनानि स्थापयति, ततः कष्टं कृत्वा स्थविरं स्थविरं वा परि-
 धापयति, यदि नास्ति धिकारस्ततः सुन्दरम् । एवं परीक्षाम-
 कृत्वा यदि ददाति, तदा चतुर्गुणकम् । न च परीक्षितमुपधिमा-
 चार्यो गणिन्याः प्रयच्छति, गणिनी च संयतीनां विधिना ददा-
 ति । अथाचार्यः स्वयं न तासां ददाति तदा चतुर्गुणकम्, यतः
 काश्चिन्मन्वधर्मा ज्ञेयस्याभ्यासरं दत्तं तेभ्योऽप्येष्टा यौवनस्था
 च पथमस्थाने स्थापयति । तस्मादाचार्येण प्रवर्त्तिन्या एव इस्ते
 दातव्यमित्यादि । एतच्च निशीथपञ्चदशोद्देशकचूर्णावपि सवि-
 स्तरमस्तीति । अत्रोच्यते-यदुक्तं भवता, तत् सत्यं, परं संज्ञत्येव,
 भ्रमणाज्ञावादी आर्यालम्बत्वमुपकरणस्य भ्रमणासङ्गावादी
 निर्ग्रन्थीनामपि स्थविरादिक्रमेण स्वयमेव वस्त्रग्रहणस्यानुज्ञा-
 नात् । उक्तं च निशीथपञ्चदशोद्देशकचूर्णावपि-यथा चायम
 आह-यद्येवं, सूत्रस्य नैरर्थक्यं प्रसज्यते । आयरिओ आह-

‘असइ समणाण चोअग !, जायंते निमंतणे तइ चेव ।

जायंति धेरिय सनी, व मीसगा मोत्तुमे ठाणो” ॥ १ ॥

हे चोदग ! समणाणं असति धेरियाओ वत्थे जायंते, निमंतणे
 वत्थं वा गेण्हंति, जहा साह तहा ताओ वि, धेरीणं असति
 तरुणी य ति मिस्साउ जायंति इमे ठाणं मोत्तुमित्यादि । अत्र
 वस्त्रग्रहणवत्पात्रग्रहणमनुक्तमपि भ्रमणाभावादावनुज्ञातं सं-
 भाव्यते ॥ ६१ ॥

अइउद्धह-जेसज्जं, वलबुद्धिविवहणं पि पुट्टिकरं ।

अञ्जालम् जुंजइ, का मेरा तत्थ गच्छम्मि ? ॥ ६२ ॥

यत्र गणे, अपिशब्दस्य प्रतिविशेषणं संबन्धात् अतिदुर्ले-
 भमपि अतिशयेन दुष्प्राप्यमपि । अत्र विनक्तिर्लोपः प्राकृतत्वा-
 त् । समासो वा भेषज्यशब्देन सह । तथा वलबुद्धिविवर्धनमपि,
 तत्र बलं शरीरसामर्थ्यं, बुद्धिर्मेधा, तथा पुष्टिकरमपि शरीरोपचय-
 कार्यपि, भेषज्यमौषधमार्यालम्बं साध्वीनामं ज्ञयते, साधु-
 भिरिति शेषः । हे गौतम ! (का मेरा) का मर्यादा तत्र गच्छं?,
 न काचिदपीत्यर्थः । मेरेति मर्यादावाची देशीशब्दः । ॥ ६२ ॥

एगो एगित्थिए सच्चि, जत्थ चिट्ठिज्ज गोअमा ! ।

संजइए विमेमेण, निमेरं तं तु जासिमो ॥ ६३ ॥

एक एकाकी साधुरेकाकिन्या स्त्रिया सार्धं हे गौतम ! यत्र ति-
 ष्ठेत् तं गच्छं निमेरं निर्मेयाद् ज्ञापामहे वयम् । संयत्या च एका-
 किन्या एकाकी यत्र साधुस्तित्थेत् तं तु गच्छं विशेषेण निमेरं
 भाषामहे इति । अत्र एकाकिन्या स्त्रिया साध्व्या च सार्धमे-
 काकिनः साधोर्धेदकत्र स्थानवर्जनं तत्तेषामेकान्ते परस्परमङ्ग-
 प्रत्यङ्गादिदर्शनाऽऽलापादिकरणतो दोषोत्पत्तेः संभवात् । किं-

च-प्रतीतमेकान्तेऽपि श्रेणिकचेलुणयाः रूपादिदर्शनेन श्रीमन्महा-
धीरसाधुसाध्वीनां निदानकरणादिदोषोत्पत्तिः संजातेति श्रीद-
शाश्रुतस्कन्धे तथोपलभ्यमादिति । अनुष्टुप्छन्दः ॥ ए३ ॥ ग० २ अधि० ।
महा० । आव० । ('अस्मिन्नाउत्त' शब्दे तत्कथा वक्ष्यते)

अज्जावेयव-आज्ञापयितव्य-त्रि० । आज्ञाप्ये समाज्ञापयितव्ये,
“अहं णं अज्जावेयवो अस्मै अज्जावेयवो ” सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।
अज्जासंसर्गा-आर्यासंसर्गा-स्त्री० । साध्वीपरिचये, ग० ।

आर्यासंसर्गवर्जने कारणमाह—

वज्जेह अप्पमत्ता, अज्जासंसर्गि अग्गिविसमग्गि ।

अज्जाणुचरो साहू, लहह अकिंति खु अचिरेण ॥ ६३ ॥

वर्जयत मुञ्चतः अप्रमत्ताः प्रमादवर्जिताः सन्तां ज्ञोः साधवः !
यूयम् काः?, आर्यासंसर्गाः साध्वीपरिचयान् । अत्र शसो लोपः
प्राकृतत्वात् । उपसर्गोऽस्मिन्निषसदृशीरुपलक्षणत्वात् व्याघ्रविष-
धरादिसदृशीश्च, खुर्यस्माद्धे । ततोऽयमर्थः—यस्मात्कारणात्
आर्यानुचरः साधुमुनिर्लभते प्राप्नोति अकीर्तिमसाधुवादमचि-
रेण स्तोककालेनात् ॥ ६३ ॥

थेरस्स तवस्मिस्स, बहुस्सुअस्स व पमाणज्जूस्स ।

अज्जासंसर्गाए, जणजंपणयं हविज्जाहि ॥ ६४ ॥

स्थविरस्य वृक्षस्य तर्पित्वेन वा तपोयुक्तस्य बहुश्रुतस्य वाऽ-
धीनबह्वागमस्य प्रमाणजुतस्य वा सर्वजनमान्यस्य पर्वविध-
स्यापि साधोः आर्यासंसर्गो साध्वीपरिचयेन (जणजंपणयं
ति) जनवचनीयता जनापवाद इत्यर्थः, भवेदिति ॥ ६४ ॥

अथ यद्येवमिदं स्यात्संसर्गो जनापवादः स्यात्तर्हि—

एतद्गीर्णितस्य का कथेत्याह—

किं पुण तरुणो अवहु-स्मृअ न य विगिटतवचरणो ।

अज्जासंसर्गाए, जणवंचणयं न पाविज्जा ? ॥ ६५ ॥

तरुणो युवा अवहृश्रुतश्चागमपरिज्ञानरहितः, न चापि बहुवि-
कृतपञ्चरणो न दशमादितपःकर्ताः एवविधा मुनिरार्यासंसर्गो
जनवचनीयतां किं पुनर्न प्राप्नुयात्?, अपि तु प्राप्नुयादेवेत्यर्थः
॥ ६५ ॥ ग० २ अधि० ।

अज्जासाढ-आर्याषाढ-पुं० । श्रीवीरसिद्धे चतुर्विंशधिकव-
पशतद्वयेऽस्तिकान्ते उपपन्नाव्यकटहृदीनां गुरौ, ते चाऽऽर्याषाढा-
जिधा आचार्याः श्वेताभ्यां नगर्यां समवसन्त्य तत्रैव हृदयशू-
लारोगतो मृत्वा सौधमे उपपद्य पुनः शरीरमधिष्ठाय काञ्चित्स्व-
शिष्यमाचार्यं कृत्वा दिवं गता इति । तच्छिष्याश्चाव्यकटहृदयोऽन-
वन् । आ० क० । उक्त० आ० म० । ('अवसित्य' शब्देऽस्य विस्मरः)

अज्जिअ-अजित-त्रि० । उत्पादितः उक्त० १ अ० । उपार्जिते,
“ धम्मज्जिय च ववहार, बुद्धायरियं सया ” उक्त० १ अ० ।
स्मिञ्चेत, “ अट्टविहं कममूलं, बहुपहि भवेहि अज्जियं पावं ”
संथा० । नि० कृ० । उक्त० ।

अज्जिअत्ताज-आर्यिकालाज-पुं० । आर्यिकाभ्यो तान-
आर्यिकालाजः । साध्यानीतवत्त्रपात्रादौ, आव० ।

अज्जिअत्तामे गिद्धा, मण्ण लाजेण जे अमंतुद्धा ।

जिक्खायरियाजग्गा, अस्मियपुत्तं ववडमंति ॥ ११७ ॥

आर्यिकाभ्यो लाजः तस्मिन् गृहा आसक्ताः, स्वकीयेनात्मीये-
न लाजेन ये असन्तुष्टा मन्दधर्मा भिक्षाचर्यया भग्नाः जिह्वाऽ-
दनेन निर्विषा इत्यर्थः । ते हि सुसाधुना चोदिताः सन्तः अभ-

व्योऽयं तपस्विनामिति अज्जिकापुत्रमाचार्यो व्यदिशन्त्याल-
म्बन्त्वेनेति गाथार्थः ॥ ११७ ॥

कथम् ?—

अस्मियपुत्तायारिओ, भत्तं पाणं च पुप्फचूलाए ।

उवणीयं जुंजंतो, तेणैव भवेय अंतगडो ॥ ११८ ॥

अक्रूरार्थो निगदमिहः । भावार्थस्तु कथानकादयसेयः (तच्च
'अस्मियाउत्त' शब्दे वक्ष्यते) तेन मन्दमतय इदमालम्बनं कु-
र्वन्तः सन्तः, इदमपरं नेकुन्ते । किमत आह—

गयमीसगणा ओमे, भिक्खायरिआ अपच्चलं थेरं ।

निगनंति सहो विसदो, अज्जिअत्ताभं गेवसंता ॥ ११९ ॥

गतः शिष्यगणोऽस्येति समासस्तम, (ओमे) डुमिके जिह्वा-
चर्यायाम्, (अपच्चलं) असमर्थः, जिह्वाचर्यायामपच्चलं अस-
मर्थस्तं स्थविरं वृक्षमेवगुणयुक्तं न गणयन्ति नाहोचयन्ति, स-
हा विसदाः समर्थाः, अपिशब्दात् सहायादिगुणयुक्तत्वेऽपि सत्र-
मायाविन आर्यिकालाभ वेषं गवेययन्ति अन्वेयन्त इति गाथा-
र्थः ॥ ११९ ॥ आव० ३ अ० ।

अज्जिअ-आर्यिका-स्त्री० । मानुर्मातरि, दश० ७ अ० । पिता-
मह्याम्, वृ० १ उ० । ग० । साध्यां चा “ जानीते जिनवचनं, अडत्ते
चार्यिकासकलम् । नास्यास्त्यसम्भवोऽस्या-नादृष्टविरा-
धर्मातरस्ति ” ॥ १ ॥ ध० २ अधि० ।

अज्जु-अद्य-अव्य० । अपज्जंशे उकारान्तत्वम् । अस्मिन्नहनि,
“ विप्पियथारउ जइवि, पिउतो वि तं आणही अज्जु ” प्रा० ।

अज्जुण-अर्जुन-पुं० । अर्ज-उन्नत् । ककुभपर्याये, औ० । बहु-
बीजकवृक्षजदे, प्रज्ञा० १ पद० । ज्ञा० १ ग० । तत्पुष्पे, तच्च सु-
गन्धि भवति । ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । तृणविशेषे, प्रज्ञा० १ पद० । आ-
चा० । स्वनामख्याते पागुरुस्वरणे, जं० ३ वक्र० । गोशालस्य
मल्लिपुत्रस्य पष्ठे गौतमपुत्रे दिक्कचरे, म० १५ श० १ उ० । “ अ-
ज्जुणस्स गोयमपुत्तस्स स्वरीरं विप्पजहामि ” ज० १४ श० १
उ० । हेहयवंश्ये कृतवीर्याऽपत्ये नृपजेदे, भूतावमानी हेहयश्चा-
र्जुनः । ध० १ अधि० । पाण्डुराजस्य तृतीये आत्मजे, ज्ञा० १
ध्रु० १६ अ० । (विवाहादि चास्य 'दोवह' शब्दे कृष्टव्यम्)
“ अज्जुणगुट्टं व तस्स जाणह ” उपा० २ अ० ।

अज्जुणग-अर्जुनक-पुं० । माहाकारजेदे, अन्त० । तत्कथा चैवम्-

ते णं काले णं ते णं समणं रायगिहे णयरे गुणसिद्धए चेइ-
ए, सेणिए राया, चेद्धणा देवी, तत्थ णं रायगिहे णयरे
अज्जुणए नामा मालागारे परिवसति । अहे जाव
अपरिज्ज्ञे तस्स णं अज्जुणयस्स मालागारस्स बंधुमती-
नामं चारिया होत्था । सुमालस्स तस्स णं अज्जुणयस्स मा-
लागारस्स रायगिहस्स नगरस्स वहिया । एत्थ णं महं एगे
पुप्फारामे होत्था, किन्हे जाव निकुंरवज्ज्ञे दमच्चवप्पकुसु-
मेइ पामा ते तस्स णं पुप्फारामस्स अदूरमामेते एत्थ णं
अज्जुणयस्स मालागारस्स अज्जयपज्जयपिप्पज्जयागते अ-
ण्णकुलपरीसं परंपरागते मोगरपाणस्स जक्खाययणे हो-
त्था, पोरारणे दिव्वे सच्चे सच्चवातिए जहा पुप्फभहे तत्थ

णं मोग्गरपाणिस्स एणं महं पन्नसहस्सनिप्पसअओमयमो-
ग्गरं गहाय चिद्धति, तस्सेव अञ्जुणए मालागारे बालप्पजि-
तिं चेव मोग्गरपाणिजक्खस्स ज्ञेया वि होत्था, कल्ला-
कल्लिं पच्छियपडिया ति गेएहोवेति, गेएहोवेतित्ता रायगि-
हातो णगराओ पडिनिक्खमति, पडिनिक्खमइत्ता जेणेव पु-
प्फारामे उज्जाणे तेणेव उवागच्छति, उवागच्छतित्ता पु-
प्फचयं करोति, करोतित्ता अग्गाइं वराइं पुप्फाइं गहाय जे-
णेव मोग्गरपाणिस्स जक्खस्स जक्खायतणे तेणेव उवा-
गच्छति, उवागच्छतित्ता मोग्गरपाणिजक्खस्स महरिह पुप्फ-
च्चयं करोति, करोतित्ता जाणुपाते पडिते पणामं करोति,
करोतित्ता ततो पच्छा रायमग्गंसि विति कप्पेमाणे विहरति,
तत्थ एणं रायगिहे नगरे झञ्जितनामं गोढीं परिवसति, अह्मा
जाव अपरिभुया जकयसुकया या वि होत्था, तं रायगिहे
णयरे अस्सया कयाइं पमाये घुहे या वि होत्था, तस्सेव अञ्जु-
णए मालागारे कल्लपभुयतराएहिं पुप्फेहिं कज्जमिं तिकहु
पच्चूसकादसमयंसि बंधुमतीए जारियाए सद्धिं पच्छिय प-
डियाइं गेएहति, गेएहतित्ता मयाउ गिहातो पडिनिक्खमति,
पडिनिक्खतित्ता रायगिहं णयरं मज्झं मज्जेणं निगच्छइ,
निगच्छइत्ता जेणेव पुप्फारामे उज्जाणे तेणेव उवाग-
च्छति, उवागच्छतित्ता बंधुमतीए जारियाए सद्धिं पुप्फच्चयं
करोति, तीसं लल्लियाए गोढी; तत्थ गोढिह्मा पुरिसा जेणेव
मोग्गरपाणिस्स जक्खायतणे तेणेव उवागया अजिर-
ममाणा चिद्धति, तस्सेव अञ्जुणए मालागारे बंधुमतीए
जारियाए सद्धिं पुप्फच्चयं करोति, करोतित्ता पच्छीयं भरेति
अग्गाइं पुप्फाइं गिहाइं जेणेव मोग्गरपाणिस्स जक्खस्स
जक्खायतणे तेणेव उवागच्छति, उवागच्छतित्ता ते छ गो-
ढीह्मा पुरिसा अञ्जुणए मालागारे बंधुमतीजारियाए सद्धिं
एज्जमाणं पासंति, पासंतित्ता अणमणं एवं वयासी-एस
एणं देवाणुप्पिया ! अञ्जुणमालागारे बंधुमतीए जारियाए स-
द्धिं हव्वमागच्छति, हव्वमागच्छतित्ता तं सेयं खलु देवा-
णुप्पिय ! अहं अञ्जुणयं मालागारं अउरयबंधणयं क-
रेति, करोतित्ता बंधुमतीए जारियाए सद्धिं त्रिपुलाइं भोग-
भोगाइं जुंजमाणाणं विहरित्तए तिकहु एयमहं अण-
मणस्स पडिमुणति, पडिमुणतित्ता क्वाअंतरेसु निलुक्कति,
निबल्ला निप्फंदा तुमिणिं एया पज्ज्जा चिद्धति, तस्से अञ्जु-
णए मालागारे बंधुमतीए जारियाए सद्धिं जेणेव मोग्गर-
जक्खायतणे तेणेव उवागच्छति, उवागच्छतित्ता आलोए
पणामं करोति, करोतित्ता महरिहं पुप्फच्चयं करोति, जाणुपायं
परणामं करोति, तत्ते एणं ते छ गोढिह्मा पुरिसा दवदवस्स
कवाअंतरेहिं तो निगच्छति, निगच्छंतित्ता अञ्जुणयं मा-
ल्लागारं गेएहंति, गेएहतित्ता अवमगं बंधणं करोति, बंधुमती-

मालागागए सद्धिं विहराइं भोगजोगाइं जुंजमाणा विहर-
ति, तस्स अञ्जुणयस्स माल्लागारस्स अयं अप्पसत्थं । एवं
खलु अहं बालप्पभितिं चेव मोग्गरपाणिस्स भगवतो कल्ला-
कल्लिं जाव कप्पेमाणे विहरामि, तं जयणं इहं सद्धिहेतु सुव्व-
सेणं एस कहे तत्तेणं से मोग्गरपाणिजक्खे अञ्जुणयस्स
माल्लागारस्स अयमेयारुवं अवत्थियं जाव वियाणित्ता
अञ्जुणयस्स माल्लागारस्स सरीरयं अणुपविमति, अणुप-
विसतित्ता तत्तत्तत्तदसंबद्धाइं छिंदति, छिंदतित्ता तं पन्नस-
हस्सनिप्पसं अहमयं मोग्गरं गेएहति, तं इत्थं । सत्तमे छ
पुरिसे घाएइ तसे अञ्जुणए माल्लागारं मोग्गरपाणिणा ज-
क्खेण अणाइहे समणे रायगिहस्स णगरस्स परिपेरं तेणं
कल्लाकल्लिं छ इत्थिमत्तमे पुरिसे घायमाणे विहरति, तए एणं
रायगिहे णयरं सिंघारुग जाव महापहेसु बहुजणो अस्सम-
स्स एवमाइक्खति ०४ । एवं खलु देवाणुप्पिय ! अञ्जुणए
माल्लागारं मोग्गरपाणिणा अणाइहे समणे रायगिहे णयरे
वहिया छ इत्थिसत्तमे पुरिसे घायमाणे विहरति, तत्ते एणं
से मेणिण राया इमासे कहाए झद्धे समणे कोहुंविण स-
दावेति, सदावेतित्ता एवं वयासी-एवं खलु देवाणुप्पिया ! एणं
अञ्जुणमाल्लागारं जाव घाएमाणं विहरति, तं माणं तुज्झं के-
इकट्ठस्स वा तप्पस्स वा पाणियस्स वा पुप्फफल्लाणं वा अह्माए
संतितरं निगच्छउमाणं तस्स सरीरयस्स बावत्ती भविस्सति,
तिकहु दोअं पि तच्चं पि घोसणघोसेहति, घोसणघोसेहतित्ता
खिप्पा मय एयं माणत्तियं पच्चप्पिणंति, तए णं कोहुं-
विय जाव पच्चपिणंति, तत्थ एणं रायगिहे णगरं सुदंसणे
नामे सेट्ठी परिवसति, अहे तस्से सुदंसणं समणो वासए या
वि होत्था, अजिगयजीवाजीवे जाव विहरति । ते णं काले णं
ते णं समयं एणं समणे भगवं महावीरं जाव समोसहे जाव वि-
हरति, तं रायगिहे णयरे सिंघारुगबहुजणो अस्समस्स एव-
माइक्खति जाव किमंग ! पुण त्रिपुलस्स अहस्स गहणताए
ते तस्स सुदंसणस्स बहुजणस्स अंतिए एयमहं सुव्वा निसम्म
अवत्थियते ० ५ । एवं खलु ममणे णं जाव विहरति, तं गच्छा-
मि, णं वंदामि, एवं संपेहेति, संपेहेतित्ता जेणेव अम्मापियरो
तेणेव उवागच्छति, उवागच्छतित्ता करयल ० एवं वयासी-
एवं खलु अम्मयाओ ममणे जाव विहरति, तं गच्छामि एणं
समणं भगवं महावीरं वंदामि, जाव पज्जुवामामि, तत्ते एणं ते
सुदंसणं सेट्ठी अम्मापियरो एव वयासी-एवं खलु पुत्ता
अञ्जुणए माल्लागारे जाव घाएमाणे विहरति, तं माणं तुमं
पुत्ता समणं जगवं महावीरं वंदंति, पज्जुवामंति, निगग्गाहि-
माणं तवमरीरस्स वा विति भविस्सति, तुमणं इह गए चेव स-
मणं भगवं महावीरं वंदाहि, तए एणं मे सुदंसणे सेट्ठी अम्मापि-

गरो एवं वयामी-किं एं अम्पयातो समणं भगवं महावीरं इह-
मागते इह पत्तं इह समोसदं इह गते चेव वंदिस्सामि, तं गच्छा-
मि, एं अहं अम्पयाउ तुज्जेहिं अञ्जुण्णाते समणे समणं
भगवं महावीरं वंदति, तं सुदंसणं सेष्ठी अम्मापियरो जा से नो
संचाएति, बहुहिं आपवणेहिय ४ जाव परूवेहिं संता तंता
परितंता तीहं एवं वयामी-अह्मासुहं तत्ते एं से सुदंसणे अ-
म्मापितीहिं अञ्जुण्णाने समणे एहाति, सुच्छया वेसाइं जाव
सरिरे मयातो गिहातो पडिनिक्खमति, पडिनिक्खमतित्ता
पायवंहारचारेणं रायगिहं एयरं मज्जे मज्जेणं निग्गच्छति,
निग्गच्छतिता मोग्गरपाणिस्स जक्खस्स जक्खायतणे अऊर-
मामंते एं जेणव गुणसीलए चेतिए जेणव समणे जगवं तेणव
पाहिरेत्थगमणाए तत्ते एं से मोग्गरपाणी जक्खे सुदंसणं स-
मणो वासयं अद्रसामंते एं बीयीवयमाणे पासति, पासतिता
आमुरुते २ तं पल्लसहस्स निष्फणं अओमयमोग्गरं उद्धात्तेमाणे
जेणव सुदंसणे समणो वासए तेणव पद्धारेत्थगमणाए तत्ते
णं से सुदंसणे समणो वासए मोग्गरपाणिं जक्खं एज्जमाणं
पासति, पासतिता अजीते अतत्थे अणुच्चिग्गे अक्खमिने
अचाइए असंभंते वत्थेतेणं जूमी पमज्जति, पमज्जतिता
करयत्तं एव वयामी-एमोत्थु एं अरहंताणं जाव संपत्ताणं;
नमोत्थु एं समणस्स भगवं जाव मंपाविउक्कायस्स पुवं पि
णमए समणस्स जगवओ महावीरस्स अंतिए थूलए
पाणातिवाते पच्चक्खाए जावजीवाए थूलए भूवाए
थूलए अदिण्णाटाणे सदारमंतासे करे जावजीवाए तं
इटाणिं पि ए तस्सेव अंतिअं सच्चं पाणातिवायं पच्च-
क्खामि जावजीवाए, ममावायं अदत्तादाणं मेहुणपरिग्गहं
पच्चक्खामि जावजीवाए, सच्चं कोहं जाव मिच्छादंसणम-
हं पच्चक्खामि जावजीवाए, सच्चं अमणं पाणं खाइमं
माइमं चउच्चिहं पि आहारं पच्चक्खामि जावजीवाए, जति
णं एत्तो उवमयातो मुच्चिस्सामि, तां मे कप्पइ पारं तत्ते ।
अहं एं एत्तो उवमयातो न मुच्चिस्सामि, तो मे तहा
पच्चक्खाए वि तिकट्टु मागारं पडिमं पडिवज्जति । मे
मोग्गरपाणी जक्खे तं पल्लसहस्स निष्फणं अओमयं मोग-
र उद्धात्तेमाणे २ जेणव सुदंसणे समणो वासए तेणव
उवागंते नो चेव एं संचाएति सुदंसणं समणो वासयं तयसा
समजिपडितते । तत्ते एं से मोग्गरपाणी जक्खे सुदंसणं स-
मणो वासयं सच्चओ ममंताओ परिघोलमाणे २ जाहे नो संचा-
एति सुदंसणं समणो वासयं तयसा समजिपडितते ताहे सुदं-
सणस्स समणो वासयस्स पुरतो मपाविखं मपडिदिसिं उिक्खा
सुदंसणं समणो वासयं आणिमसाए दिट्ठीए सुचिं निरिक्ख-
ति, निरिक्खतिता अञ्जुणयस्स मात्तागारस्स सरिं विष्प-
जइति । तं पल्लसहस्स निष्फणं अओमयं मोग्गरं गहाय जाये-

व दिसिं पाउज्जते तामेव दिमिं पडिगते । तए णं अञ्जुणए
मालागारं मोग्गरपाणिणा जक्खेणं विष्पमुक्किस्समाणे ध-
सति धरणीयतलांसि, सच्चं गेहं निवाइए ते सुदंसणे समणो
वासए निरुवसग्गाम्मि तिकट्टु पडिमं पारेति, तत्ते एं से
अञ्जुणए मालागारे ततो मुहुसंतरण आसत्थे समणे उट्टेति,
उट्टेतिता सुदंसणं समणो वासयं एवं वयामी-तुज्जेणं
देवाणुप्पिया ! कहिं वासं पडिया ! तत्ते एं से सुदंसणे समणो
वासए अञ्जुणयं मालागारं एवं वयामी-एवं खलु देवाणु-
प्पिया ! अहं सुदंसणे नाम समणो वासए अजिगयजीवाजीवे
गुणसिल्ले चेइए समणं जगवं महावीरस्स वंदते, सपणिए
तमं अञ्जुणए मात्तागारं सुदंसणं समणो वासयं एवं वया-
सी-तं इच्छामि णं देवाणुप्पिया ! अहमावे तुमए सच्चिं समणं
जगवं महावीरस्स वंदिए जाव पज्जुवासिए । अह्मासुहं देवाणु-
प्पिया ! तत्ते णं से सुदंसणे समणो वासए अञ्जुणएणं मात्ता-
गारेणं सच्चिं जेणव गुणसिल्लए चेतिए जेणव समणे जगवं
महावीरं तेणव उवागच्छति, उवागच्छतिता अञ्जुणएणं
मालागारेणं सच्चिं समणं भगवं महावीरं तिकट्टुतो जाव पज्जु-
वासति । तत्तेणं से समणे भगवं महावीरं सुदंसणं समणो वा-
सए अञ्जुणयस्स मात्तागारस्स तिमयद्धम्मकहासुदंसणे सम-
णो वासए पडिगते तसे अञ्जुणए मात्तागारे समणस्स भगवतो
महावीरस्स अंतिए धम्मं मोक्खा इट्ठुट्ठा सदइमि, णं जेते !
निग्गंथं पावयणं जाव अञ्जुण्णेमि, अह्मासुहं तमे अञ्जुणए
उत्तरपुरच्छिमे य सयमेव पंचसुद्धियं लायं करंति, करंतिता
जाव अणगारं जाते जाव बिहरति, तत्ते एं से अञ्जुणए अ-
णगारं जं चेव दिवसं मुंमे जाव पव्वइए तं चेव दिवसं सम-
णं जगवं महावीरं महावीरस्स वंदति, वंदतिता इमे एया-
रूवं उग्गहं उग्गिणहेति, कप्पाति, मं जावजीवाए छट्ठं छट्ठेण
अनिक्खित्तेण तवोक्कम्मणं अप्पाणं जावेमाणस्स बिहरित्तए
तिकट्टु अयमेयारूवं उग्गहं उग्गिणहेति, जावजीवाए बिह-
रति, तत्ते एं अञ्जुणए अणगारं उट्ठक्खमाणपारणयांसि
पढमपोरसीए सज्झायं करंति, जहा गोयमसामी जाव अ-
रुति, तत्ते एं से अञ्जुणयं अणगारं रायगिहे एयरं उच्च-
नीचं च जाव अरुमाणं बहवे इत्थी उ य पुरिसा य रुहरा
य महला य जुवाणा य एवं वयामी-इमे एं मे पितामातरा
इमे एं मे मा मारिया जायजगिणीजज्जा पुत्ते धूया सुगट्ठा मा
मारिया, इमे एं मे अम्मे य सयणसंबंधे परियणं मा मारेति, ति-
कट्टु अप्पेगइया अक्कोसंति, अप्पेगइया हीअंति, अप्पे० नंदंति,
अप्पे० खिमति, अप्पेगइया गरहंति, अप्पे० तज्जति, तत्ते-
एणं से अञ्जुणए अणगारे तेहिं बहुहिं पुरमेहिं महत्थे
य जाव अक्कोसिज्ज मा जाव तात्तेणते संमणसा वि अ पज्ज-

सस्ममाणे समं महति, समं क्वपति, तितिक्रवड, अहिज्जमा-
णे अहिद्यासेइ, समं सहमाणे क्वमतो तितिक्रवति, अहिद्या-
सेति, रायगिहेण्यरे ऊंचनीचमज्जिमकुलाइं अरुमाणे जइ
भत्तं झनति, तो पाणं न झभति, जइ पाणं झभइ, तो जत्तं
न झभइ, तत्तं एं ते अञ्जुणए अणगारे अदीणे अविमाणे
अकलुसे अणाइसे अवीमादी अपरित्तजोगी अरुति, अ-
रुतित्ता रायगिहातो नगरातो पडिनिक्खमति, पडिनिक्खम-
तित्ता, जेणेव गुणमिलए चेइए जेणेव समणे भगवं महावीरे
जहेव गोतमसामी जाव पडिदंसेते ५ समणं भगवं महावीरे
अम्भणुमाते समणे अजुद्धिते ४ विज्जमिव पणणजुतेण
अप्पाणेण तमाहारं आहारेति, आहारेतित्ता तत्ते णं समणे
भगवं महावीरे अन्नया कयाति, कयातित्ता रायगिहाओ
पडिणिक्खमति, पडिणिक्खमतित्ता बहिया जणविहं विहारं
विहरति, तत्ते णं से अञ्जुणए अणगारे तेणं उरालेणं
विपुल्लेणं पयत्तेणं पग्गहिणं महाणुभाणं तवोकम्मणं
अप्पाणं भावेमाणे बहुपडिपुंसं उम्मासे सामणपय्यागं
पाज्जयति, अरुमामियाए संजेहणए अप्पाणं कुमेति, ती-
स भत्ताइं अणमणाए उदेति, उदेतित्ता जमहाते कीरति,
कीरतित्ता जाव सिद्धं ॥ अंत० ६ वर्ग० ३ अ० ।

स्वनामस्थाने तस्करभेदं, आचा० १ भु० ३ अ० १ उ० । (तस्य
शब्दासक्तत्वात् 'सह' शब्दे कथा वक्ष्यते)

अञ्जुणमुत्तम-अर्जुनमुत्तरी-न० । अंतकाञ्चन, औ० ।

अज्जोग-अयोग-पुं० । "सेवादौ घा" ॥ ८ । २ । ६६ ॥ इति प्राकृ-
तलक्षणजस्य वा चित्तम् । योगवर्जितं, पं० सं० १ द्वा० ।

अज्जोगि (ण)-अयोगिन्-पुं० । सेवादित्वाद् जडित्वम् । अ-
योगिकवर्जितं, " अज्जोगो अज्जोगी, संमत्तसज्जोगमि होति
जागाउ " पं० सं० १ द्वा० ।

अज्जुओ-देशी-प्रातिबेद्धिकं, दे० ना० १ वर्ग० ।

अज्जुत्त-अध्यात्म-न० । अधि आत्मनि वर्त्तते इत्यध्यात्मम् ।
चेतमि, दश० १ अ० । आचा० । प्रव० । स्था० । ध्याने, आय० ५ अ० ।
सम्यग्धर्माध्यानादिभावनायाम्, सूत्र० १ भु० ८ अ० । आत्मानमधि-
वृत्त्य यद्वर्त्तते तदध्यात्मम् । सुखदुःखादौ, " ज अज्जुत्तं (तं) त्यं जाण
इ से वहिया जाणइ, जे वहिया जाणइ से अज्जुत्तं जाणइ " आ-
चा० १ भु० १ अ० १ उ० । (आत्मनि इति अध्यात्मम्, 'अव्ययं विज०'
॥ १ । १६ ॥ इति पाणिनिमुत्तरेण समासः) आत्मनीत्यर्थे, उक्त० १ अ० ।
अध्यात्मस्य-न० । अध्यात्मे मनस्तास्मिन् तिष्ठत्यध्यात्मस्थम्,
प्राकृतत्वाद्दर्शलोपः, इष्टसंयोगानिष्टसंयोगादिहेतुभ्यां जाते सु-
खदुःखादौ, उक्त० । " अज्जुत्तं सव्वओ सव्वं, दिस्समाणं
पियायए " उक्त० ६ अ० ।

अज्जुत्तओग-अध्यात्मयोग-पुं० । सुप्रणिहितान्तःकरणतायाम्,
धर्मध्यानम् । सूत्र० १ भु० १६ अ० । योगभेदे च, तल्लक्षणम्-तत्राऽ-
नादिपरजाव और्द्वयिकभावपरमण्यतां धर्मेत्वेन निर्धार्य तत्पुष्टि-
हेतुं क्रियां कुर्वन् अधर्मे धर्मवृत्त्या इच्छन् प्रवृत्तः स एव निरामय-
निःसंगशुद्धात्मभावनानाशितान्तःकरणस्य स्वभाष एव धर्म
इति योगवृत्त्याऽध्यात्मयोगः । अष्ट० ८ अष्ट० ।

औचित्याद् वृत्त्युक्तस्य, वचनात्तत्त्वचिन्तनम् ।

मैत्र्यादिजावसंयुक्त-मध्यात्मं तद्विदो विदुः ॥ ५ ॥

(औचित्यादिति) औचित्यादुचितप्रवृत्तिमङ्गणाद् वृत्त्युक्त-
स्याऽणुव्रतमहाव्रतसमन्वितस्य वचनाज्जिनागमात्तत्त्वचिन्तनं
जीवादिपदार्थसार्थपर्यायाच्चनं मैत्र्यादिभावैर्मैत्रीकरणाभिवृत्तौ-
पेक्षासकृषैः समन्वितं सहितमध्यात्मं तद्विदोऽध्यात्मज्ञानारो-
विबुज्जगते । द्वा० १८ द्वा० । " अज्जुत्तओगं गयमाणस-
स्स " आचा० १ भु० ।

अज्जुत्तओगमाहणजुत्त-अध्यात्मयोगसाधनयुक्त-पुं० । अ-
ध्यात्मं मनस्तस्य योगा व्यापारा धर्मध्यानाद्यस्तेषां साध-
नान्येकाग्रतादीनि तैर्युक्तोऽध्यात्मयोगसाधनयुक्तः । चित्तैका-
ग्रताऽऽविभाजि, उक्त० २६ अ० । " निम्बिकारे एं जीवे बह-
गुत्ते अज्जुत्तओगसाहणजुत्ते वा वि भवइ " उक्त० २६ अ० ।

अज्जुत्तओगमुद्गादाण-अध्यात्मयोगशुद्धादान-त्रि० । अध्या-
त्मयोगेन सुप्रणिहितान्तःकरणतया धर्मध्यानेन शुद्धमवदात-
मादानं चरित्रं यस्य स तथा । शुभचैतसा विशुद्धचारित्र्ये,
" अज्जुत्तओगमुद्गादाणे उवट्ठिए टिअप्पा संखाए परद-
त्तभोई भिक्खु ति वच्चे " सूत्र० १ भु० १६ अ० ।

अज्जुत्तकिरिया-अध्यात्मक्रिया-स्त्री० । केनापि कथञ्चना-
प्यपरिभूतस्य दौर्मनस्यकरणरूपेऽष्टमे क्रियास्थाने, स्था० ५
द्वा० २ उ० । कोङ्कणसाधारण्यं यदि सुताः सम्प्रति क्षेत्रवज्ज-
राणि संज्वलयन्ति तदा भव्यमिह्यादि चिन्तनमध्यात्मक्रिया ।
ध० ३ अत्रि० ।

अज्जुत्तज्जाणजुत्त-अध्यात्मध्यानयुक्त-त्रि० । अध्यात्मना शु-
भमनसा ध्यानं यत्नेन युक्तो यः स तथा । प्रशस्तध्यानोपयुक्ते,
प्रश्न० ५ सम्ब० द्वा० ।

अज्जुत्तदं-अध्यात्मदण्ड-पुं० । शोकाद्यभिभवेऽष्टमक्रिया-
स्थाने, प्रश्न० ५ सम्ब० द्वा० ।

अज्जुत्तदोस-अध्यात्मदोष-पुं० । कषाये, सूत्र० ।

कोहं च माणं च तहेव मायं,

लांभं चउत्थं अज्जुत्तदोसा ।

एआणि वंता अरहा महेमी,

ए कुव्वई पाव ए कारवेइ ॥ १२६ ॥

(कोहं चेत्यादि) निदानोच्छेदेन हि निदानिन उच्छे-
दो भवतीति न्यायात् संसारस्थितेभ्यः क्रोधादयः कार-
णमत एतानध्यात्मदोषाश्चतुरोऽपि क्रोधादीन् कषायान्
धान्त्वा परित्यज्याऽसौ भगवानर्हस्तीर्थकृद् जातः । तथा म-
हर्षिभ्यः । एवं परमार्थतो महर्षित्वं भवति यद्यध्यात्मदोषा न भ-
वन्ति, नान्यथेति, तथा न स्वतः पापं सावधमनुष्ठानं करोति,
नाप्यन्यैः कारयतीति । सूत्र० १ भु० ६ अ० ।

अज्जुत्तमयपरिक्खा-अध्यात्ममत्तपरीक्षा-स्त्री० । नामानुरूपा-
भिधेयं, शतग्रन्थीकृता नयविजयशिष्येण यशोविजयवाच-
केन कृतं ग्रन्थविशेषे, प्रति० । द्वा० ।

अज्जुत्तरय-अध्यात्मरत-त्रि० । प्रशस्तध्यानासक्ते, दश०
१० अ० ।

अज्जुत्तवत्तिय-अध्यात्मप्रत्ययिक-(पुं०)-आध्यात्मिकप्रत्ययि-
क-न० । आत्मनि अधि अध्यात्मम् । नत्र भव आध्यात्मिको द-

एदस्तत्प्रत्ययिकम् । अष्टमे क्रियास्थाने, तद्यथा-निर्निमित्तमे-
व दुर्मना उपहतमनःसंकल्पो हृदयेन हियमाणभ्रिन्तासागरा-
वगाढः संतिष्ठते । सूत्र० २ श्रु० १२ अ० ।

एतदेव सूत्रकारो व्यस्यमाह—

अहावरे अष्टमे किरियाठाणे अज्जत्तवत्तिं ति आहि-
ज्जइ से जहा णामए केइ पुरिमे णत्थि णं केइ किं विमं-
वादेति सयमं वहीणे दीणे छुडे छुम्मेणे ओहयमणमंकप्पे
चित्तासोगसागरसंपविट्ठे करतत्तपल्लवत्तुवेह अट्ठज्जाणाव-
गण भूमिगयदिट्ठिणं क्रियाइ तस्म एणं अज्जत्तवत्तया आसं-
सइया चत्तारि ठाणा एवमाहिज्जइ, तं कोट्टे माणे माया
लोहे अज्जत्तवत्तमेव कोट्टमाणमायालोहे एवं खलु तस्स त-
प्पभियं सावज्जंति आहिज्जइ अष्टमे किरियाठाणे अज्ज-
त्तवत्तिं ति आहिण ॥ १६ ॥

अथापरमष्टमे क्रियास्थानमाध्यात्मिकमित्यन्तःकरणोद्भवमा-
ख्यायते । तद्यथा नाम कश्चित्पुरुषचित्तोपेक्षाप्रधानस्तस्य च
नास्ति कश्चित्संवादिता न तस्य कश्चित्संवादेन परिज्ञाव-
न वा सद्भूताज्ञावन्न वा चित्तदुःखमुत्पादयति, तथाप्यसौ
स्वयमेव वर्णापसद्वद् हीनो दुर्गतवहीनो दुश्चित्ततया दुष्टो दुर्म-
नास्तथोपहतोऽस्त्वच्छतया मनःसंकल्पो यस्य स तथा । चिन्ते-
व शोक इति सागरभ्रिन्ताप्रधानो वा शोकभ्रिन्ताशोकः सागर
इव चिन्ताशोकसागरः । तथाज्ञानश्च यद्वस्थो जवति तद्वर्णय-
ति-करतले पर्यस्ते मुखं यस्य स तथा अहर्निशं भवति, तथाऽऽ-
र्त्तध्यानोपगतोऽपगतसर्वाव्यक्ततया धर्मध्यानद्वरवर्ती निर्निमित्त-
मेव अष्टोपहतवक्ष्यामि । तस्यैव चिन्ताशोकसागरावगाढस्य
सत आध्यात्मिकमित्यन्तःकरणोद्भवानि मनःसंस्तान्यसंशयि-
तानि वा निःसंशयितानि वा चत्वारि वक्ष्यमाणानि स्थानानि
जवन्ति, तानि चैवं समाख्यायन्ते, तद्यथा-क्रोधस्थानम्, मान-
स्थानम्, मायास्थानम्, लोभस्थानमिति । ते चावश्यं क्रोधमान-
मायालोभा आत्मनोऽधि भवन्त्याध्यात्मिकाः, एभिरेव सद्भिर्दुष्टं
मनो भवति । तदेव तस्य दुर्मनसः क्रोधमानमायालोभवत् एव-
मेवोपहतमनःसङ्कल्पस्य तत्प्रत्ययिकमध्यात्मनिमित्तं सावधं क-
र्मोऽधीयते संबध्यते । तदेवमेतत्क्रियास्थानमाध्यात्मिकाख्यमा-
ख्यातमिति ॥१६॥ सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

अज्जत्तवत्तयण-अध्यात्मवचन-न० । आत्मन्यधि अध्यात्मम्,
तच्च तद्वचनम् । हृदयगते वचनमेवे, बोधशयचनानां सप्तममि-
दम् । आत्मा० २ श्रु० ४ अ० १ उ० । आत्मन्यधि अध्यात्मं हृद-
यं तं तत्परिहारेणान्यद् भणियतस्तदेव । सहसा पतितं वचने,
विशे० । आत्मा० ।

अज्जत्तविट्ठु-अध्यात्मविट्ठु-पुं० । यथार्थनामधेये ग्रन्थमेवे, “ये
यावन्तोऽवस्तवन्था अज्जवन्, जेद्विज्ञानाज्यास एवात्र मूलम् । ये
यावन्तो अवस्तवन्था भवन्ति, जेद्विज्ञानाभाव एवात्र बीजम्” ॥१॥
इति तद्वचनम् । अष्ट० १४ अष्ट० ।

अज्जत्तविमीयण-अध्यात्मविमीयण-न० । संयमकष्टमनुज्ञय
मनसि विषयीकरणे, सूत्र० ।

जहा संगमकान्तिम्, पिट्ठो नीरु वेहइ ।

वक्ष्यं गहणं एणं, को जाणइ पराजयं ? ॥ १ ॥

(जदेत्यादि) दृष्टान्तेन हि मन्दमतीनां सुखेनैवार्थावगतिर्भव-

त्यत आदावेव दृष्टान्तमाह-यथा कश्चिद्भीरुरकृतकरणः सं-
ग्रामकाले परानीकयुद्धावसरे समुपस्थितः पृष्ठतः प्रेरितो आदा-
वेवाऽऽपत्प्रतीकारहेतुतुलं दुर्गादिकं स्थानमवलोकयति । तदे-
व दर्शयति-(वक्ष्यमिति) यत्रोदकं वक्ष्यकारेण व्यवस्थित-
मुदकरहिता वा गर्ता दुःखनिर्गमप्रवेशास्तथा गहनं धवादिदृ-
ष्टैः कटिसंस्थानीयम्(एणं ति)प्रच्छन्नं गिरिशुहादिकम् । किमि-
त्यसावेवमवलोकयति ? यत एवं मन्यते तत्रैव जूतं तुमुमे संग्रामे
सुजटसङ्कुले को जानाति कस्यात्र पराजयो भविष्यतीति ? यतो
देवायत्ताः कार्यसिद्धयः स्तौकरपि बहवो जीयन्त इति ॥१॥

किञ्च-

मुहुत्ताणं मुहुत्तस्स, मुहुत्तो होइ तारिसो ।

पराजिया वसप्पामो, इति नीरु अवहेहइ ॥२॥

मुहुर्तानामेकस्य वा मुहुर्तस्यापरो मुहुर्तः कालविशेषसङ्-
गावससरस्तादृग्भवति यत्र जयः पराजयो वा संभाव्यते, त-
त्रैव व्यवस्थिते पराजिता वयमपसर्पामो नहयाम इत्येतदपि
संभाव्यते, अस्मदभिधानामिति भीरुः पृष्ठत आपत्प्रतीकारार्थं
शरणमपेक्षते ॥२॥

श्लोकद्वयेन दृष्टान्तं प्रदर्श्य दार्ष्टान्तिकमाह-

एवं तु समणा एगे, अवलं नच्चा ण अप्पगं ।

अणागयं जयं दिस्स, च विकपंति मं सुयं ॥३॥

यथा सग्रामं प्रवेष्टुमिच्छुः पृष्ठतोऽवलोकयति किमत्र मम
पराभग्नस्य वलयादिकं शरणं ज्ञाणाय स्यादिति, एवमेव
भ्रमणाः प्रवृजिता एके कञ्चनाऽष्टदमत्योऽल्पसत्त्वा आत्मा-
नमवलं यावज्जीवं संयमभारवहनाक्षमं ज्ञात्वा अनागतमेव
मयं दृष्टोत्प्रेक्ष्य । तद्यथा-निष्किञ्चनोऽहं किं मम वृक्षावस्थायां
ग्लानावस्थायां दुर्मिते वा ज्ञाणाय स्यादित्येवमाजीविकाभ-
यमुत्प्रेक्ष्य विकल्पयन्ति पणिकलयन्ति मन्यन्ते, इदं व्याकरणं,
गणितं, ज्यौतिष्कं, वैद्यकं, होराशास्त्रं, मन्त्रादिकं वा भुतम-
धीतं ममाऽयमादौ ज्ञाणाय स्यादिति ॥३॥

एतच्चैते विकल्पयन्तीत्याह-

को जाणइ विज्जवत्तं, इत्थीओ उदगाउ वा ।

चोइज्जंता पक्खामो, एण णो अत्थि पक्कपियं ॥४॥

अल्पसत्त्वाः प्राणिनः, विविक्षा च कर्मणां गतिः, बहुनि प्रमाद-
स्थानानि विद्यन्ते, अतः को जानाति कः परिधिन्नत्त व्यापारं
संयमजीविताद् भ्रश्यन्तम् । केन पराजितस्य मम संयमाद् ज्ञंशः
स्यादिति । किं स्त्रीतः स्त्रीपरीपहाद् उनादकात् स्नानार्थमुदका-
सेचनानिस्त्रायादित्येवं ते वराकाः प्रकल्पयन्ति, न तोऽस्माकं कि-
ञ्चन प्रकाटितं पुष्टोपाहितरूप्यजातमस्ति, यत्तस्यामवस्थाया-
मुपयोगे समन्य यास्यति, अतश्चोद्यमानाः परेणापृज्यमानाः ह-
स्तिनाक्षाधनुर्वैद्यिकं कुटिलविण्मृत्तादिकं वा प्रवक्ष्यामः कथ-
यिष्यामः प्रयोक्ष्याम इत्येवं ते हीनसत्त्वाः संप्रधार्य व्याकरणा-
दौ भुते प्रयतन्त इति । न च तथापि मन्दभाग्यानामभिप्रेतार्थोवा-
सिर्भवतीति । तथा चोक्तम्-“ उपशमफलाद्विद्याधीनात्फलं
धनमिच्छताम्, भवति शिफलो यद्यायासस्तदत्र किमदृष्टतम् ? ।
न नियतफलाः कर्तुर्जीवाः फलान्तरमीशते, जनयति खलु धीहे-
र्वाजं न जेतु यथाकुरम् ” ॥१॥

उपसंहारार्थमाह-

इत्थेवं पणिलेहंति, वलया पणिलेहिणो ।

वितिगिच्छसमावभा, पंधारां च अकोविषा ॥ ५ ॥

इत्येवमिति पूर्वप्रक्रान्तपरामर्शार्थः । यथा भीरवः संग्रामे प्रवि-
चिक्वो बलयादिक प्रत्यपेक्षितो भवन्तीत्येवं तेऽपि प्रव्रजिता
मन्दभाग्यतया अल्पसंख्या आजीविकाभयाद्याकरणादिकं जी-
वनोपायत्वेन प्रत्यपेक्षन्ते परिकल्पयन्ति । किंभूताः विचिकि-
त्सा चित्तविप्लुतिः, किमेवं संयमभारमुत्क्रिप्तमन्तं नेतुं वयं सम-
र्थाः, उत नेतीत्येवंचूताः । तथा चोक्तम्—“ लुक्खमणुण्हमणि-
ययं, कालाहकंत भोयणं विरसं । चूमीसयणं सोओ, असिणा-
णं बंजखेरं च ” ॥ १ ॥ तां समापन्नाः समागताः । यथा वन्द्याने
प्रत्यकोविदा अनिपुणाः—किमेवं पन्था विचिकित्तं भूमागं या-
ह्यन्त्युत नेति?, इत्येवं कृतचित्तविप्लुतयो भवन्ति, तथा तेऽपि
संयमभारवहनं प्रति विचिकित्सां समापन्ना निमित्तगणितादिकं
जीविकार्थं प्रत्यपेक्षन्ते इति ॥ ५ ॥

साम्प्रते महापुरुषचेष्टिते दृष्टान्तमाह—

जे उ संगमकालाम्मि, नाया सुरपुरंगमा ।

णो ते पिडमुवोहंति, किं परं मरणं सिया ? ॥ ६ ॥

ये पुनर्महासत्त्वाः, तुशब्दो विशेषणार्थः, संग्रामकाले परा-
नीकयुद्धावसरे ज्ञातारो लोकविदिताः, कथम्?, शूराणामप्रगा-
मिनो युद्धावसरे सैन्याप्रस्कन्धवर्तिन इति, एवंभूताः संग्रामे
प्रविशन्तो न पृष्ठमुत्प्रेक्षन्ते न दुर्गादिकमापन्नाणाय पर्यालोच-
यन्ति, ते चामङ्गलतुल्योऽपि त्वेवं मन्यन्ते—किमपरमश-
स्माकं भविष्यति, यदि परं मरणं स्यात्, तच्च शाश्वतम्, यशः प्रवा-
हमिच्छतामस्माकं स्तोत्रं वर्तते इति । तथा चोक्तम्—“ विश-
राखभिरविनश्चर-मनिचपैः स्यास्तु वाञ्छतां विशदम् । प्राणं
येदि च सुराणां, भवति यशः किं न पर्याप्तम् ? ” ॥ ६ ॥

तदेवं मुनरदृष्टान्तं प्रदर्श्य दार्ष्टान्तिकमाह—

एवं समुट्ठिणं भिक्खुं, वेमिज्जाऽगारबंधणं ।

आरंजं तिरियं कट्टु, आतत्ताए परिव्वण ॥ ७ ॥

एवमित्यादि । यथा-मुभया ज्ञातारो नामतः कुलतः शौर्यतः
शिक्षातश्च, तथा सन्निवृत्तपरिकराः कः गृहीतहेतयः प्रतिभट्ट-
समितिभेदिनो न पृष्ठतोऽवसांकयन्ति । एवं भिक्खुरपि स्वाधु-
रवि महासत्त्वः परलोकप्रतिस्पर्द्धनमिन्द्रियकषायादिकमरि-
वं जेतुं सम्यक् संयमात्थनेनोत्थितः समुत्थितः । तथा चोक्तम्—
“ कोहं माणं च मायं च, लोहं पंचेदियाणि य । पुज्जयं चेवमपा-
णं, सव्वमणे जिणं जियं ” ॥ १ ॥ किं कृत्वा समुत्थितः? इति दर्शयति-
व्युत्सृज्य त्यक्त्वा, अगारबन्धनं गृहपाशम् तथा आरंजं सावद्या-
नुष्ठानरूपं तिर्यक् कृत्वाऽपहस्तयित्वाऽऽत्मनो जाव आत्मत्वमशेष-
कर्मकलङ्कारहित्वं तस्मै आत्मत्वाय । यदि वा आत्मा मोक्षः, संय-
मो वा, तच्चावस्तस्मै तदर्थं, परि समंताद् अजेत संयमानुष्ठानक्रि-
यायां दत्तावधानो भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ सूत्रं १ श्रु० ३ अ० ३ उ० ।

अज्जत्तविसुद्ध-अध्यात्मविशुद्ध-त्रि० । सुविशुद्धान्तःकरणे,
सूत्रं १ श्रु० ४ अ० २ उ० ।

अज्जत्तविमोहिजुत्त-अध्यात्मविशोध्युक्त-त्रि० । ३ त० ।

विशुद्धभावे, “ जा जयमाणस्स भवं, विराहणा सुत्तविहिसमग-
स्स । सा होइ णिज्जरफला, अज्जत्तविसोहिजुत्तस्स ” ॥ १ ॥ ओ० ।

अज्जत्तवेइ (ण) -अध्यात्मवेदिन-त्रि० । सुखदुःखादेः स्व-
रूपतोऽवगन्तरि, आन्धा० १ श्रु० १ अ० ७ उ० ।

अज्जत्तसंवुद्ध-अध्यात्मसंवृत-त्रि० । अध्यात्मं मनस्तेन संवृतः ।

स्त्रीजोगादत्तमनासि, सूत्रार्थोपयुक्तनिरुक्तमनोयोगे च । “ वइगुत्ते
अज्जत्तसंवुद्धे परिवज्जए सया पावं ” आन्धा० १ श्रु० ४ अ० ४
उ० । सूत्रं ० ।

अज्जत्तसम-अध्यात्मसम-त्रि० । अध्यात्मानुरूपे परिणामानु-
सारिणि, व्य० २ उ० ।

अज्जत्तसुद्ध-अध्यात्मश्रुति-स्त्री० । चित्तजयोपायप्रतिपादन-
शास्त्रे, प्रश्न० १ सम्ब० द्वा० ।

अज्जत्तसुद्धि-अध्यात्मशुद्धि-स्त्री० । चेतःशुद्धौ, अध्यात्मशु-
द्धिरेव फलदान बाह्यशुद्धिः, जतरत्तचक्रवर्तिनः बाह्यकरणस्य रजो-
हरणाद्वरभावेऽपि अध्यात्मशुद्धौ केवलोत्पत्तेः । प्रसक्तचन्द्र-
स्य च बाह्यकरणयतोऽपि आन्तरिकरक्षाधिकलक्ष्य सप्तमपुधि-
वीप्रायोग्यकर्मवन्धात् पश्चाद्वर्तिम्या अध्यात्मशुद्धौ मोक्षगम-
नात् । आ० चू० १ अ० ।

अज्जत्तमोहि-अध्यात्मशोधि-त्रि० । चेतःशुद्धौ, आ० चू० १
अ० । (वर्णनमस्य ‘अज्जत्तसुद्धि’ शब्दे कृतम्)

अज्जत्तिय-आध्यात्मिक-त्रि० । आत्मानि अधि-अध्यात्मम्, तत्र
भव आध्यात्मिकः । आत्मविषयं, आ० म० प्र० । भ० । वि० ।
ज्ञा० नि० । “ अज्जत्तियं चित्तिणं ” आत्मनि क्रियमाणं, “ पर-
किरियं अज्जत्तियं संसेइयं णो तं स्यात्तए ” आन्धा० २ श्रु० १३
अ० । आन्तरोपायसाध्ये सुखदुःखादौ, आध्यात्मिकं दुःखं द्वि-
विधम्—शारीरं मानसं च । शारीरं दानपित्तश्लेष्मणां वैषम्यानि-
मित्तम्, मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्ष्यायिषयादर्शननिबन्धनम् ।
सर्वं चेतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखमिति साङ्गताः ।
स्या० । अध्यात्मनि मनसि भव आध्यात्मिकः । बाह्यानिमित्तान-
पेक्षे शोकाजिभये, “ अष्टमं क्रियास्थानमेतत् ” स० ।

अज्जत्तियवीरिय-आध्यात्मिकवीर्य-न० । आत्मन्याधि हान
अध्यात्मम्, तत्र जयमाध्यात्मिकम् । आन्तरशक्तिजनितं सान्नि-
कमित्यर्थः । तच्च वीर्यं चेति । “ उज्जमभित्तधीरसं, सौंदरस
अमाय गंजीरं । उवभोगयोगनय सं-जमादि य होइ अज्जु-
प्पो ” ॥ १ ॥ इत्युक्तेः उद्यमधृत्यादां, सूत्रं १ श्रु० ७ अ० ।

अज्जत्तय-अध्यात्म-न० । अधि आत्मनि वर्तते इत्यध्यात्मम् ।
सम्यग्धर्मध्यानादिप्रावनायाम्, सूत्रं १ श्रु० ७ अ० ।

अज्जत्तयओग-अध्यात्मयोग-पुं० । सुप्रणिहितान्तःकरणता-
याम्, धर्मध्याने च । सूत्रं १ श्रु० १६ अ० । (निरूपणमस्य ‘ अ-
ज्जत्तयओग ’ शब्दे कृतम्)

अज्जत्तयओगमाहणजुत्त-अध्यात्मयोगसाधनयुक्त-पुं० । चित्तै-
काग्रतादिजाजि, उक्त० २६ अ० ।

अज्जत्तयओगसुद्धादाण-अध्यात्मयोगशुद्धादान-त्रि० । शु-
भचेतसा विशुद्धचारित्र्ये, सूत्रं १ श्रु० १६ अ० ।

अज्जत्तयओग-अध्यात्मयोग-पुं० । योगभेदे, अष्ट० ६ अष्ट० ।
(वक्तव्यताऽस्य ‘अज्जत्तयओग’ शब्दे)

अज्जत्तयओगमाहणजुत्त-अध्यात्मयोगसाधनयुक्त-पुं० । चित्तै-
काग्रतादिजाजि, उक्त० २६ अ० ।

अज्जत्तयओगसुद्धादाण-अध्यात्मयोगशुद्धादान-त्रि० । शु-
भचेतसा विशुद्धचारित्र्ये, सूत्रं १ श्रु० १६ अ० ।

अज्जत्तयज्जाणजुत्त-अध्यात्मध्यानयुक्त-त्रि० । प्रशस्तध्म मो-
पयुक्ते, प्रश्न० ४ सम्ब० द्वा० ।

अज्झत्थयईद-अध्यात्मद्वार-पुं० । अष्टमे क्रियास्थाने, प्रश्न० ५ सम्ब० द्वा० ।

अज्झत्थदोस-अध्यात्मदोष-पुं० । कषाये, सूत्र० १ भु० ६ अ० ।

अज्झत्थविंदु-अध्यात्मविन्दु-पुं० । स्वनामख्याते ग्रन्थभेदे, शब्द० १४ अष्ट० ।

अज्झत्थमयपरिक्खा-अध्यात्ममतपरीक्षा-स्त्री० । यशोविजयवाचकेन कृते ग्रन्थविशेषे, प्रति० ।

अज्झत्थरय-अध्यात्मरत-त्रि० । प्रशस्तध्यानासक्ते, दश० १० अ० ।

अज्झत्थवत्तिय-अध्यात्मप्रत्ययिक-पुं० । अष्टमे क्रियास्थाने, सूत्र० २ भु० १२ अ० ।

अज्झत्थवयण-अध्यात्मवचन-न० । बोरुशवचनानां सप्तमे वचने, आचा० २ भु० ४ अ० १ उ० ।

अज्झत्थविसीयण-अध्यात्मविषीदन-न० । संयमकष्टमनुजय मनसि विषयीभवने, सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ उ० । (विवृतिरस्य 'अज्झत्थविसीयण' शब्दे निरूपिता)

अज्झत्थविमुक्क-अध्यात्मविमुक्क-त्रि० । सुविशुद्धान्तःकरणे, सूत्र० १ भु० ४ अ० २ उ० ।

अज्झत्थविमोहिजुत्त-अध्यात्मविशोभियुक्त-त्रि० । विशुद्धभावे, श्रो० ।

अज्झत्थवेइ (ण)-अध्यात्मवेदिन्-त्रि० । सुखदुःखादेः स्वरूपतोऽवगन्तरि, आचा० १ भु० १ अ० ७ उ० ।

अज्झत्थसंबुद-अध्यात्मसंवृत-त्रि० । स्त्रीभोगादक्षमनसि, सूत्रार्थोपयुक्तनिरुद्धमनोयोगे च । आचा० १ भु० ५ अ० ४ उ० ।

अज्झत्थसम-अध्यात्मसम-त्रि० । अध्यात्मानुरूपे परिणामानुसारिणि, ध्य० ३ उ० ।

अज्झत्थसुइ-अध्यात्मभृति-स्त्री० । चित्तजयोपायप्रतिपादनशास्त्रे, प्रश्न० १ सम्ब० द्वा० ।

अज्झत्थसुद्धि-अध्यात्मशुद्धि-स्त्री० । चेतःशुद्धौ, आ० सू० १ अ० ।

अज्झत्थसोहि-अध्यात्मशोधिन्-स्त्री० । जेतःशुद्धौ, आ० सू० १ अ० ।

अज्झत्थिय-आध्यात्मिक-त्रि० । आत्मविषये, आ० म० प्र० । आन्तरोपायसाधये सुखदुःखादौ, स्या० ।

अज्झत्थियवीरिय-आध्यात्मिकवीर्य-न० । उद्यमधृत्यादौ, सूत्र० १ भु० ७ अ० ।

अज्झत्थोवाहिसंबन्ध-अध्यस्तोपाधिसम्बन्ध-पुं० । आत्मनि प्राप्तपुद्गलसंसर्गजकर्मोपाधिसम्बन्धे, "निर्मलस्फटिकस्यैव, सदृशं रूपमात्मनः । अध्यस्तोपाधिसम्बन्धो, जरस्तत्र विमुह्यति" ॥१॥ अष्ट० ४ अष्ट० ।

अज्झत्थ-अध्यात्म-न० । चेतसि, दश० १ अ० । ध्याने, आव० ५ अ० ।

अज्झत्थयोग-अध्यात्मयोग-पुं० । अन्तःकरणबुद्धेर्धर्मध्याने, सूत्र० १ भु० १६ अ० ।

अज्झत्थयोगसाहणजुत्त-अध्यात्मयोगसाधनयुक्त-पुं० । बुद्धचेतसा विशुद्धचारित्र्ये, सूत्र० १ भु० १६ अ० ।

अज्झत्थयोगसुद्धादाण-अध्यात्मयोगशुद्धादान-त्रि० । शुद्धचेतसा विशुद्धान्तःकरणे, सूत्र० १ भु० १६ अ० ।

अज्झत्थकिरिया-अध्यात्मक्रिया-स्त्री० । अष्टमे क्रियास्थाने, स्या० ५ उ० २ उ० ।

अज्झत्थजोग-अध्यात्मयोग-पुं० । सुप्रणिहितान्तःकरणतायां धर्मध्याने, सूत्र० १ भु० १६ अ० ।

अज्झत्थजोगसाहणजुत्त-अध्यात्मयोगसाधनयुक्त-पुं० । चित्तैकाग्रतादि नाजि, शब्द० २९ अ० ।

अज्झत्थजोगसुद्धादाण-अध्यात्मयोगशुद्धादान-त्रि० । बुद्धिभावेन विशुद्धचारित्र्ये, सूत्र० १ भु० १६ अ० ।

अज्झत्थजाणजुत्त-अध्यात्मध्यानयुक्त-त्रि० । प्रशस्तध्यानोपयुक्ते, प्रश्न० ५ सम्ब० द्वा० ।

अज्झत्थदं-अध्यात्मद्वार-पुं० । शोकाद्यजिज्ञासुरूपे अष्टमे क्रियास्थाने, प्रश्न० ५ सम्ब० द्वा० ।

अज्झत्थदोस-अध्यात्मदोष-पुं० । कषाये, सूत्र० १ भु० ६ अ० ।

अज्झत्थविंदु-अध्यात्मविन्दु-पुं० । यथार्थनामाभिधेये स्वनामख्याते ग्रन्थे, शब्द० १४ अष्ट० ।

अज्झत्थमयपरिक्खा-अध्यात्ममतपरीक्षा-स्त्री० । यशोविजयकृते ग्रन्थविशेषे, प्रति० ।

अज्झत्थरय-अध्यात्मरत-त्रि० । प्रशस्तध्यानासक्ते, दश० १० अ० ।

अज्झत्थवत्तिय-अध्यात्मप्रत्ययिक-पुं० । अष्टमे क्रियास्थाने, सूत्र० २ भु० १२ अ० ।

अज्झत्थवयण-अध्यात्मवचन-न० । हृदयगते वचनभेदे, बोरुशवचनानां सप्तममिदम् । आचा० २ भु० ४ अ० १ उ० ।

अज्झत्थविसीयण-अध्यात्मविषीदन-न० । संयमकष्टमनुजय मनसि विषयीभवने, सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ उ० ।

अज्झत्थविमुक्क-अध्यात्मविमुक्क-त्रि० । सुविशुद्धान्तःकरणे, सूत्र० १ भु० ४ अ० २ उ० ।

अज्झत्थविमोहिजुत्त-अध्यात्मविशोभियुक्त-त्रि० । विशुद्धभावे, श्रो० ।

अज्झत्थवेइ (ण)-अध्यात्मवेदिन्-त्रि० । सुखदुःखादेः स्वरूपतोऽवगन्तरि, आचा० १ भु० १ अ० ७ उ० ।

अज्झत्थसंबुद-अध्यात्मसंवृत-त्रि० । स्त्रीभोगादक्षमनसि, सूत्रार्थोपयुक्तनिरुद्धमनोयोगे च । आचा० १ भु० ५ अ० ४ उ० ।

अज्झत्थसम-अध्यात्मसम-त्रि० । अध्यात्मानुरूपे परिणामानुसारिणि, ध्य० ३ उ० ।

अज्झत्थसुइ-अध्यात्मभृति-त्रि० । चित्तजयोपायप्रतिपादनशास्त्रे, प्रश्न० १ सम्ब० द्वा० ।

अज्झत्थसुद्धि-अध्यात्मशुद्धि-स्त्री० । चेतःशुद्धौ, आ० सू० १ अ० ।

अज्झत्थसोहि-अध्यात्मशोधिन्-त्रि० । भावशुद्धौ, आ० सू० १ अ० ।

अज्झत्थिय-आध्यात्मिक-त्रि० । आत्मनि क्रियमाणे आन्तरोपायसाधये सुखदुःखादौ, आचा० २ भु० १३ अ० ।

अज्जययवीरिय-आध्यात्मिकवीर्य-म० । उद्यमपुत्थादौ,
सूत्र० १ भु० ८ अ० ।

अज्जयय-अध्ययन-म० । अधीयते ज्ञायन्ते यमिरित्यध्ययनानि ।
नामसु (वाचकशब्देषु), "ता कथं देवताणं अज्जययं आदिताति-
वपञ्जा " खं० प्र० १ पाहु० । सू० प्र० । अधीयते विनेयादिक्रमेण
गुरुसमीप इत्यध्ययनम् । विशिष्टार्थधनिसंघर्षरूपे भुतजेवे, जी०
१ प्रति० । "अज्जययं पिय तिविहं, सुत्तं अत्थे य तदुज्जय वेव"
विशे० । तन्निक्षेपो यथा-

से किंतं अज्जयये? । अज्जयये वुत्तविहे पक्खत्ते । तं जहा-
णामज्जयये, उवणज्जयये, दब्बज्जयये, भावज्जयये । एा-
मद्ववणाओ पुव्ववप्पिआओ । से किंतं दब्बज्जयये? । दब्बज्ज-
यये वुत्तविहे पक्खत्ते । तं जहा-आगमओ अ, एाआगमओ अ ।
से किंतं आगमओ दब्बज्जयये? । आगमओ दब्बज्जयये जस्स
एां अज्जयये सि पदं सिक्खितं त्रितं जितं पितं परिजितं जाव
एवं जावइआ । आणुवउत्ता आगमओ तावइआइं दब्बज्ज-
ययाइं । एवमेव ववहारस्स वि। संगहस्स णं एगो वा अणेगो वा
जाव सेत्तं आगमओ दब्बज्जयये । से किंतं णो आगमओ दब्ब-
ज्जयये? । णो आगमओ दब्बज्जयये तिविहे पक्खत्ते । तं जहा-
जाणगसरीरदब्बज्जयये, भविअसरीरदब्बज्जयये, जाणग-
सरीरजविअसरीरवइरित्ते दब्बज्जयये । से किंतं जाणगसरी-
रदब्बज्जयये? । जाणगसरीरदब्बज्जयये अज्जययपदत्थाहि-
गारजाणयस्स जं सरीरं ववगयनुअचाविअचत्तदेहं जीववि-
प्पजहं जाव अहोणं इमेणं सरीरसमुस्सएणं जिणदिठेणं भा-
वेणं अज्जययेत्ति पदं आघवितं जाव उवदंसितं जहा-को दिहं
तो-अयं घयकुंभे आसी, अयं महुकुंभे आसी, सेत्तं जाणगसरी-
रदब्बज्जयये । से किंतं भवियसरीरदब्बज्जयये? । भवियस-
रीरदब्बज्जयये जे जीवं जोणिजम्मणानिक्खंतं इमेणं चेव आ-
दत्तएणं सरीरसमुस्सएणं जिणदिठेणं जावेणं अज्जययेत्ति
पदं से अकाळे सिक्खितस्सति, न ताव सिक्खति, जहा-को दि-
हंतो-अयं महुकुंभे भविस्सइ, अयं घयकुंभे जविस्सइ, सेत्तं भ-
विअसरीरदब्बज्जयये । से किंतं जाणगसरीरजविअसरीरवइ-
रित्ते दब्बज्जयये? । जाणगसरीरभवियसरीरवइरित्ते दब्बज्ज-
यये पत्तयपोत्थयत्तिखितं, सेत्तं जाणगसरीरभवियसरीरवइ-
रित्ते दब्बज्जयये । सेत्तं णो आगमओ दब्बज्जयये । से किंतं भा-
वज्जयये? । भावज्जयये वुत्तविहे पक्खत्ते । तं जहा-आगमओ अ
एां आगमओ अ । से किंतं नो आगमओ भावज्जयये? । अ-
ज्जययस्साणयणं, कम्माणं अवचओ उवचिआणं । अणु-
ववउ न वियाणं, तस्मा अज्जययमिच्छइ ॥ १ ॥ सेत्तं णो
आगमओ भावज्जयये, सेत्तं भावज्जयये, सेत्तं अज्जयये ।
(से किंतं अज्जयये इत्यादि) नामस्थापना, छव्यजावमेदात् ।
चतुर्विधोऽप्यध्ययनशब्दस्य निक्षेपः । तत्र नामादिविचारः सर्वो-
ऽपि पूर्वोक्तव्यावहारिकानुसारेण वाच्यः, यावन्तो आगमतो जा-
याध्ययने । अज्जययस्सायणमित्यादिगाथाव्याख्या-अस्य सचित्त-
स्य आणयण, इह निरुक्तविधिना प्राकृतस्वाभाव्या पकारस-

काराऽऽकारणकाररूपमध्यगतवर्णचतुष्टयसोपे अज्जययमिति
भवति, अभ्यासं चेतस्तस्यायनमध्ययनमुच्यत इति ज्ञावः । आ-
नीयते च सामायिकाद्यध्ययने शोभनं चेतोऽस्मिन् सत्यशुनक-
र्मप्रबन्धनात् । अत एवाह-कर्मणामुपचितानां प्रागुपनिबद्धानां
यतोऽपचयो हासोऽस्मिन् सति विद्यते नवानां आनुपचयो व-
न्धो यस्तस्माज्जीवं यथोक्तशब्दार्थप्रतिपत्तेः 'अज्जययं' प्राकृत-
भाषायामिच्छन्ति सुरयः, संस्कृते त्विदमध्ययनमुच्यत इति ।
सामायिकादिकं चाध्ययनं ज्ञानक्रियासमुद्भात्मकम् । तत आगम-
स्यैकदेशावृत्तित्वात् नो आगमतोऽध्ययनमिदमुक्तमिति गाथायः ।
अनु० । "जेण सुहप्पज्जययणं, अज्जययणयण महियणयणं वा ।
वोइस्स संजमस्स व, भोक्खस्स व अंतमज्जययणं" ॥ इह नैरु-
केन विधिना प्राकृतस्वाभाव्या सिक्ख । विशे० । आ० म० द्वि० ।

निरुक्तचन्तरेणैतदेव व्याख्यातुमाह-

अधिगममंति व अत्था, अणए अधिगं व एणएमिच्छंति ।
अधिगं व साहु गच्छति, तस्मा अज्जययमिच्छंति । उक्त० नि०
अधिगम्यन्ते वा परिच्छिद्यन्ते वाऽर्था जीवाद्योऽनेनाधिकं वा
नयनं प्रापणं मर्यादात्मनि ज्ञानादीनामनेनेतीच्छन्ति, विद्वां-
स इति शेषः । अधिकमनर्गसं क्षीयतरमिति यावत्, वा सर्वत्र
विकल्पार्थः । (साहु सि) साधयति पौर्णव्योभिर्विशिष्टक्रिया-
निरपवर्गमिति साधुर्गच्छति यानर्यान् मुक्तिम्, अनेनेत्यत्रापि यो-
ज्यते, यस्मादेवमेव च ततः किमित्याह-तस्मादध्ययनमिच्छ-
न्ति, निरुक्तविधिनाऽर्थनिर्देशपरत्वाद् वा । अस्यायतेरन्तेर्वा अधि-
पूर्वस्याध्ययनमिच्छन्तीति वाऽभिधानम् । सर्वत्र सूत्रार्थावा-
ध्या व्याख्याविकल्पानां पूर्वोक्तार्थसमतत्वेनादुष्टवक्ष्यापना-
र्थमिति गाथायः । उक्त० १ अ० । अनु० । आ० म० । दश०
स्था० । सूत्र० । अधीयत इत्यध्ययनम् । कर्मणि ल्युट् । पठ्य-
माने, आव० ४ अ० । धर्मेप्रकृतौ, दश० ४ अ० । "अध्ययनानि
पुलोक्कयुतानि "

चोयालीसं अज्जययणा इसिआसिया दियालोगच्छुया
भासिया ।

चतुश्चत्वारिंशत् (इसिआसिय सि) अविभाविताध्ययनानि
कालिकभुतविशेषजुतानि (दियालोयच्छुयाभासिय सि) देवलोक-
कथ्युतैः अर्वाभूतैराभाषितानि देवलोककथ्युताभाषितानि । क-
चित्पाठस्तु-" देवलोकयच्छुयाणं चोयालीसं इसिआसियज्जययणा
पक्खत्ता " । सम० ४३ सम० । अधि-इह-जाव ल्युट् । पुनः पु-
नर्मग्याज्यासे, विशे० । स्वाध्याये, वा० १३ विष० । पठने, गु-
रुमुक्तोच्चारणानुसारिणि उच्चारणे च । वाच० । (पठनवक्तव्यताऽ
जित्ता 'उद्देश' 'वायणा' 'उवसंपया' इत्यादिशब्देषु द्रष्टव्या)
अज्जययकप्प-अध्ययनकल्प-पुं० । योग्यताऽनुसारेण वाचना-
दानसामाचार्याम, पं० भा० ।

वक्खातां सुतकप्पो, एतो वोच्छामि अज्जययकप्पं ।
दायव्वं जेण विहिणा, जग्गुणजुत्तस्स वा तं तु ॥
जोए परियाए आण-रिहे अरहे य विणयपक्खिअे ।
सुत्तत्थ तदुभएसुं, जे अज्जययणेसु अणुभागा ॥
जस्सागादो जोगो, तं आगादे ए चेव दायव्वं ।
अणगादे अणगादे, एतो वोच्छामि परियागं ॥
जं संखपरिमाणं, जणितं सुत्तम्मि तिवरिसादीयं ।

तं तेणं माणेणं, उदिसियम्भं जवे सुत्तं ॥
 खुदियविसाणयविज-त्तिमादि दीहे च जूयमायाए ।
 एवि दिज्जन्ति अणरिहे. अणरिहत्ते तु इमो होंति ॥
 तित्तिणिण् चलचित्ते, गाणं गाणण् य दुब्बलचरित्ते ।
 आयरिय पारिभावी, वामायट्टे य पिसुण् य ॥
 आदी अदिहभावे, अकरुसमायारिए तरुणधम्मे ।
 गव्वितपडण्णहणिएह, वेदमुत्ते वज्जितो अठंरुहरो ॥
 अकुलीणो ति य दुम्मे-हो दमगे मंदबुद्धिं चि ।
 अवियप्पलाभलप्पी, सीसो परिजवड आयरिए ॥
 सो वि य सीसो दुविहो, पव्वावियतो य सिकखवड चेव ।
 सो सिकखतो वि तिविहो, मुत्ते अत्थे य तदुजयणं ॥
 एतंति अणरिहाणं, जे पन्निक्खवाड होंति सव्वेसि ।
 परिणामगा य जे तु, ते अरिहा होंति णायव्वा ॥
 एतारिसे विणीतो, मुत्तं अत्थे य जत्तिया भेदा ।
 अज्जयणा वेसजुया, सेणा अससण देज्जा ॥ पंजा ० ।
 ('सुय' शब्देऽस्य विस्तरो द्रष्टव्यः)

अज्जयणगुणउत्त-अध्ययनगुणनियुक्त-० । प्रकान्तशा-
 खनिष्पन्नूते प्रकान्ताध्ययनाजिहितगुणसमान्विते, दश० ए
 अ० ४ व० ।

अज्जयणगुणि (ए)-अध्ययनगुणिन्-त्रि० । प्रकान्ताध्यय-
 नोक्तगुणवति, दश० १० अ० ।

अज्जयणकुक्क-अध्ययनषट्क-न० । आवश्यकनामभूते, तस्य
 सामायिकादिष्वध्ययनकलापात्मकत्वात् । विशेष० ।

अज्जयणकुक्कवर्ग-अध्ययनषट्कवर्ग-पुं० । आवश्यके, षडध्य-
 यनकलापात्मकत्वात्तस्य । विशेष० । अनु० ।

अज्जवसाण-अध्यवसान-न० । अतिहर्षविपादाज्यामधिकम-
 वसानं चिन्तनमध्यवसानम् । विशेष० । रागस्नेहभयात्मकेऽध्य-
 वसाये, स्वा० ७ डा० । रागभयस्नेहमेदात्त्रिविधमध्यवसानम् ।
 (तन्निमित्तक आयुजदा द्वि० भा० १० पृष्ठे 'आउ' शब्दे वक्ष्यते)
 अन्तःकरणप्रवृत्तौ, सूत्र० २ भु० २ अ० । मानस्यापरिणतौ,
 हा० १ भु० १ अ० । उक्त० । "मणसंकपेसि वा अज्जवसाणं-
 ति वा एगद्धा" नि० ब्बु० १० उ० । प्रकवतोऽपि प्रयत्नजं, अनु० ।
 विशेष० । औ० ।

एरइयाणं जंते ! केवतिया अज्जवसाणा पप्पत्ता ? ।

गोयमा ! असंखिज्जा अज्जवसाणा पप्पत्ता । ते णं जंते !
 किं पसत्था, अपसत्था ? । गोयमा ! पसत्था वि अपसत्था
 वि । एवं जाव वेमाणियाणं ।

अध्यवसायचिन्तायां प्रत्येकनैरयिकादीनामसंख्येयाध्यवसाना-
 नि प्रत्येकं प्रायोऽन्यान्त्याध्यवसायजावात् । प्रज्ञा० ३४ पद ।
 अन्तःकरणं, भा० म० डि० । उपा० । प्रज्ञा० । आय० ।

अज्जवसाणजोगणिव्वत्तिय-अध्यवमानयोगनिर्वर्तित-त्रि० ।
 अध्यवसानं जीवपरिणामः, योगश्च मनःप्रभृतिव्यापारस्ताज्यां
 निर्वर्तिता यः स तथा । परिणामेन मनोयोगादिना चासाधिते,
 भ० २५ श० म उ० ।

अज्जवसाणणिव्वत्तिय-अध्यवसाननिर्वर्तित-त्रि० । मनःप-
 णितिसाध्ये, " अज्जवसाणणिव्वत्तियं करणोवापणं से य
 कालं तं णणं विप्पज्जहिता " अध्यवसाननिर्वर्तितेन वत्तलो-
 तव्यं मयेत्येवंकपाध्यवसायनिर्वर्तितेन । भ० २५ श० उ० ।
 अज्जवसाणावरणिज्ज-अध्यवसानावरणीय-न० । अध्य-
 वसानस्याऽऽवरणरूपे कर्मभेदे, भ० ६ श० ३१ उ० ।

अज्जवसाय-अध्यवसाय-पुं० । अधि-अव-घो-घञ् । इदमेवेति
 विषयपरिच्छेदे निश्चये, स चात्मधर्म इति नैयायिकाः । बुद्धिधर्म
 इति वेदान्तिनः । उपास्तविषयानामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेः
 रजस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रकः सोऽयमध्यवसाय इति
 वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाऽऽख्यायत इति साङ्गध्याः । उक्तादे,
 वाच० । सैकल्ये, भाव० ३ अ० । सुदमेव आत्मनः परिणामविशेषेषु,
 आत्मा० १ भु० १ अ० २ व० । अनुभागबन्धस्थाने, "अनुभाग-
 बन्धणं, अज्जवसाया व एगद्धा" पं० सं० ३ डा० । पं० ब्बु० ।
 अज्जवसायङ्गण-अध्यवसायस्थान-न० । परिणामस्थाने, तानि
 कारणत्रयेऽसंख्यानि । अष्ट० ५ अष्ट० । ('करण' शब्दे तृ० प्रा०
 ३६१ पृष्ठे दृष्टवानि चैतानि)

अज्जवसिञ्चं-निवापिते, मुख्ये च । दे० ना० १ वगे ।

अज्जवसिय-अध्यवसित-न० । अध्यवसाये, अनु० ।

अज्जस्सं-देशी-आकुष्टे, दे० ना० १ वगे ।

अज्जहिय-आत्महित-न० । आत्मनां हितमात्महितम् ।
 स्वहिते, प्रश्न० १ संख० डा० ।

अज्जा-देशी-असत्याम. शुभायाम्, नष्टवध्वाम्, तरुणाम्,
 एतस्यां च । दे० ना० १ वगे ।

अज्जाय-अध्याय-पुं० । आ मर्त्यादया प्रवचनोक्तेन प्रकारेण
 पठनमध्यायः । स्वाध्यायकरणे, प्रश्न० । अध्ययने, भाव० ४ अ० ।
 स्था० । कर्मणि घञ् । वेदादिशास्त्रस्यैकार्थकविषयसमाप्ति-
 योतके विधामस्थानरूपे अंशविशेषे, वाच० ।

अज्जारुह-अध्यारुह-पुं० । उपर्युपर्यध्यारोहन्तीति अध्यारुहाः ।
 वृक्षोपरिजातेषु वृक्षानिधानेषु कामवृक्षानिधानेषु वा वनस्पतिषु,
 सूत्र० । ते च वल्लीवृक्षानिधाना इति वृक्षाणां शाखाप्ररोहे च । सूत्र०
 २ भु० ३ अ० । प्रज्ञा० । आत्मा० (अध्यारुहतयोत्पत्तानां जीवा-
 नामाहारकारीर्यणादिव्यवस्था 'वणस्सइ' शब्दे वक्ष्यते)

अज्जारोव-अध्यारोप-पुं० । अधि-आ-रुह-णिच्-पान्ता-
 देशः-घञ् । अतस्मिन् तद्वृक्षौ, यथा-रज्जौ सर्पधीः । वाच० ।
 आन्तौ, थो० ४ विष० ।

अज्जारोवण-अध्यारोपण-न० । अधि-रुह-णिच् । पान्तादेशः,
 ल्युट् । अतिशयेनाऽऽरोपणे धान्यादर्थपने, वाच० । पर्यनु-
 योजने, विशेष० ।

अज्जारोवमण्डल-अध्यारोपमण्डल-न० । अध्यारोपो आन्ति-
 स्तया मण्डलं मण्डलाकारम् । मिथ्याज्ञानेन वृत्ताऽऽकाराऽऽ
 रोपणे, " आगमदीपेऽध्यारोपमण्डलं तत्त्वतोऽसदेव "
 थो० ४ विष० ।

अज्जारोह-अध्यारोह-पुं० । वृक्षाणां शाखाप्ररोहे, सूत्र० २
 भु० ३ अ० ।

अज्जावय-अध्यापक-पुं० । अध्यापयति । अधि-इह-णिच्,

एवम् । अध्ययनकारयितरि, वाच० । उपाध्याये च, “अज्जा-
वयाणे पडिक्कलमासी ” उत्त० १२ अ० । आ० म० । आ० मू० ।
अज्जावसत-अध्यावसत्-त्रि० । मध्ये वर्तमाने, “गिहमज्जा-
वसंतस्स ” गृहमध्यावसतः-गृहे वर्तमानस्य । उपा० १ अ० ।
अज्जावसित्ता-अध्युध्य-अध्य० । मध्ये वर्तयित्वेत्यर्थे, “ पंच-
तिथ्यगरा कुमारवासमज्जावसित्ता ” स्था० ५ टा० ३ उ० ।
अधिष्ठायेत्यर्थे च । वाच० ।

अज्जासणा-अध्यासना-स्त्री० । सहने, उत्त० २ अ० । (परी-
वहणामध्यासहना ‘ परीसह ’ शब्दे दृष्ट्या)

अज्जाहार-अध्याहार-पुं० । अध्यारुह्यते ज्ञानायाऽनुसन्धी-
यते । अधि-आ-ह-घञ् । आकाङ्क्षाविषयपदानुसन्धाने, ऊहे,
तर्के, अपूर्वोत्प्रेक्षणे च । वाच० । व्याख्याऽङ्गमेव । आचा० १
श्रु० १ अ० ४ उ० ।

अज्जीण-अक्कीण-न० । अर्थिभ्योऽनवरतं दीयमानमपि वर्द्धत
एव, न तु क्षीयत इत्यक्षीणम् । अथवा व्यवच्छिन्नसिनयमतेन
सर्वदैव व्यवच्छेदादलीकवदक्षीणम् । विशेष० । आ० म० ।
सामायिकचतुर्विंशतिलघात्मक अध्ययने, अनु० ।

अस्य निरूपः-

से कितं अज्जीणे ? अज्जीणे चतुर्विधे पण्ये । तं जहा-
णामज्जीणे, ठवणज्जीणे, दव्वज्जीणे, जावज्जीणे । नामज्ज-
वणाओ पुव्वं वणिआओ । से कितं दव्वज्जीणे ? दव्वज्जीणे
दुविहे पण्ये । तं जहा-आगमओ अ, णोआगमओ आते किं-
तं आगमओ दव्वज्जीणे ? दव्वज्जीणे जस्स एं अज्जीणे ति
पदं सिक्खित्तं जितं मितं परिजितं जाव सेत्तं आगमओ दव्व-
ज्जीणे । से कितं नो आगमओ दव्वज्जीणे ? नोआ० दव्व-
ज्जीणे ति विहे पण्ये । तं जहा-जाणगसरीरदव्वज्जीणे, जवि
अमरीरदव्वज्जीणे, जाणगसरीरजविअसरीरवइरित्ते दव्व-
ज्जीणे । से कितं जाणगसरीरदव्वज्जीणे ? जाणगसरीरदव्व-
ज्जीणे अज्जीणपयत्थाहिगारजाणयस्स जं सरीरयं ववगय-
चुअचाविअचत्तदेहं जहा दव्वज्जीणे तहा जाणिअव्वं जाव
सेत्तं जाणगसरीरदव्वज्जीणे । से कितं जविअसरीरदव्वज्जी-
णे ? जविअसरीरदव्वज्जीणे जे जीवे जोणिजम्मणिनिक्खं-
ति जहा दव्वज्जीणे जाव सेत्तं जविअसरीरदव्वज्जीणे ।
से कितं जाणगसरीरजविअसरीरवइरित्ते दव्वज्जीणे ?
दव्वज्जीणे सव्वागाससेदी सेत्तं जाणगसरीरजविअसरी-
रवइरित्ते दव्वज्जीणे, सेत्तं नो आगमओ दव्वज्जीणे, सेत्तं
दव्वज्जीणे । से कितं जावज्जीणे ? भावज्जीणे दुविहे
पण्ये । तं जहा-आगमओ अ, नोआगमओ अ । से कितं आ-
गमओ भावज्जीणे ? जावज्जीणे जाणए उवइसे । सेत्तं आ-
गमओ भावज्जीणे । से कितं नो आगमओ भावज्जीणे ?
जह दीवा दीवसतं, पइप्प दीप्प अ सो दीवो । दीवममा
आयरिआ, दिप्पंति परं च दीवंति ॥ १ ॥ सेत्तं नो आ-
गमओ जावज्जीणे, सेत्तं जावज्जीणे, सेत्तं अज्जीणे ॥

अत्रापि तथैव विचारः, या तु (सव्वागाससेदी ति)
सर्वाकाशं लोकालोकनभःस्वरूपम्, अस्य संबन्धेभ्रमिः प्रदे-
शापहारतोऽपह्नियमाणाऽपि न कदाचित् क्षीयते, अतो ह-
शरीरमध्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्याक्षीणतया प्रोच्यते, द्रव्य-
ता चास्याऽऽकाशद्रव्यान्तर्गतत्वादिति । अत्र वृद्धा व्याचक्षते-
यस्याचतुर्वशपूर्वविद् आगमोपयुक्तस्यान्तर्मुहूर्त्तमात्रोपयोग-
काले येऽर्थोपलम्भोपयोगपर्यायास्तं प्रतिस्मयमेकैकापहारे-
णानन्ताभिरप्युत्सर्पिणीभिर्नापह्नियन्ते, अतो भावाक्षीणतेहा-
वसेया । नो आगमतस्तु भावाक्षीणता-शिष्येभ्यः सामायिका-
दिभूतप्रदानेऽपि स्वात्मन्यनाशार्हत्यतदेवाह— (जह दीवा)
यथा दीपादवधिज्ञतादीपशतं प्रदीप्यते प्रवर्तते, स च मूलभूतो
दीपस्तथापि तैरेव रूपेण प्रवर्तते, न तु स्वयं क्षयमुपयाति । प्र-
हृते संबन्धयन्नाह—एवं दीपसमा आचार्या दीप्यन्ते स्वयं वि-
वर्तितभूतत्वेन तथैवावतिष्ठन्ते, परं च शिष्यवर्गं दीपयन्ति-भूत-
सम्पदं लभ्यन्ति । अत्र नो आगतो भावाक्षीणता भूतदायका-
चार्योपयोगस्यागमत्वाद्, वाक्काययोगोऽभागतत्वाद्भावनीयेति
वृद्धा व्याचक्षते इति गाथार्थः । अनु० । यथा दीपाद् दीपशतं प्रदी-
प्यते ज्वलति, सोऽपि च दीप्यते दीपः, न पुनरन्यान्यदीपोत्पत्ता-
वपि क्षीयते । तथा किमत्याह—दीपसमा आचार्या दीप्यन्ते सम-
स्तशास्त्रार्थविनिश्चयेन स्वयं प्रकाशन्ते, परञ्च शिष्यं दीपय-
न्ति शास्त्रार्थप्रकाशनशक्तियुक्तं कुर्वन्ति । इह च तात्स्थ्यात्तद्व-
पदेश इत्याचार्यशब्देन भूतज्ञानमेव चोक्तम् । भावाक्षीणस्य प्रस्तुत-
त्वाद्, तस्यैव चाकृत्यन्वसंभवादिति गाथार्थः । उत्त० १ अ० ।
अज्जीणज्जोय-अक्षीणज्जोय-त्रि० । अक्षीणकलं,
आच० ४ अ० ।

अज्जुववामु-अध्युपपन्ना-त्रि० । अधिकमत्यर्थमुपपन्नस्तच्चिक्क-
स्तदात्मकः । विषयपरिभोगायतजीविते, आचा० १ श्रु० १ अ०
७ उ० । स्था० । स० । अधिकं तदेकाग्रतां गते, स्था० २ अ० । वि० ।
म० । जातानुरागे, व्य० २ उ० । मुच्छिन्ते, आचा० २ श्रु० १ अ० ७
उ० । गृहे, सूत्र० २ श्रु० ६ अ० । “मुच्छिण गिद्धे गद्धि अज्जु-
ववामे य ” इति एकार्थाः । वि० । “ अज्जोववामा कामेहि, सो-
इज्जता गया गिहं ” अध्युपपन्नाः कामगतिचिन्ताः । सूत्र० १
श्रु० ३ अ० २ उ० । अज्जोववामा कामेहि मुच्छिय्या ” अध्युप-
पन्ना गृह्णाः । सूत्र० १ श्रु० २ अ० ३ उ० । पानःपुन्येनाभिलषमाणे,
सूत्र० १ श्रु० १० अ० । आधिक्येन भोगेषु बन्ध, सूत्र० २ श्रु० १
अ० । स्था० ।

अज्जुसिर-अशुषिर-त्रि० । न० ब० । अशुषिरशुषिररहिते, रा० ।
“ अज्जुसिरं जत्थ कोट्टरं नत्थि ” नि० सू० २ उ० । तृणाद्य-
नवच्छिन्ने, ध० ३ अधि० । कुशवनतृणादौ, संस्तारकभेदे च । नि०
सू० २ उ० ।

अज्जुसिरतण-अशुषिरतण-न० । दर्जादी, शुषिररहिते तृणे
च । जीत० ।

अज्जेमणा-अध्येषणा-स्त्री० । अधि-इप्-युच्-टाप् । सत्कारपूर्व-
कनियोगे, सम्म० । अधिका पषणा प्रार्थना । अधिकमर्थेन, स्त्री० ।
वाच० ।

अज्जोयय-अध्यवपूरक-पुं० । अधि आधिक्येनाध्यवपूरणे
स्वार्थदत्तादिअथणाद्ः साध्यागमनमवगम्य तद्योग्यभर्ता-
त्त्वार्थं प्राचुर्येण भरणमध्यवपूरः । स एव स्वार्थिककप्रत्ययवि-
धानाध्यवपूरकः, तद्योगाद्भक्ताद्यध्यवपूरकः । प्रव० ६७

३।०। स्वार्थमूलाद् ग्रहणे कृते साध्वार्थमधिकतरकणप्रक्षेपणे-
न भक्तादौ संपादिने सति, तत्र सम्भवति षोडशे उद्गमदोषे,
भ० ६ श० ३३ उ०। “सछाएण मूलमाहणे, अज्जोयर हाइ प-
कखेवो” स्था० ६ ग्रा० । ६० । ४० । आच्चा० । पं० ५० । पंचा०।

अधुनाऽध्यवपूरककारमाह-

अज्जोयरओ निविहो, जावत्तिय सघरपीस पामंडे ।

मुल्लम्मि य पुव्वकए, ओयरई तिण्ह अट्टाए ॥

अध्यवपूरकस्मिप्रकारः। तद्यथा-(जावत्तिय इति) स्वगृह-
मिश्रयोः शब्दयोरत्रापि संबन्धनात् स्वगृहयावदर्थिकमिश्रः (स
घरपीस सति) अत्र साधुशब्दोऽप्याहियते, स्वगृहसाधुमिश्रः ।
(पामंडे इति) अत्रापि यथायोगं स्वगृहमिश्रशब्दसंबन्धः ।
स्वगृहपाषाणमिश्रः। स्वगृहश्रमणमिश्रः। स्वगृहपाषाणमिश्र-
ऽन्तर्भावितः पृथग् नोक्तः । त्रिविधस्यापि सामान्यतो लक्ष-
णमाह-(मूलम्मीत्यादि) मूले आरम्भेऽग्रसंभुक्षणस्थालीज-
नप्रक्षेपादिरूपे, पूर्वं यावदर्थिकाद्यागमनात् प्रथममेव स्वार्थं
निष्पादिने पश्चात् यथासंभवं त्रयाणां यावदर्थिकादीनाम-
र्थयावनारयति, अधिकतरान् तदगुलादीन् प्रतिपति, ए-
वोऽध्यवपूरकः । अत एव साम्य मिश्रजाताद्भेदः । यतो मिश्र-
जातं तदुच्यते-यत् प्रथमत एव यावदर्थिकाद्यर्थमात्मार्थं च
मिश्रं निष्पाद्यते, यत् पुनरारभ्यते स्वार्थं, पश्चात्प्रभृतानर्थिनः
पार्षाण्डिनः साधून् वा समागतानवगम्य तेषामर्थयाधिकतर-
जलतदगुलादि प्रतिप्यते, सोऽध्यवपूरकः, इति मिश्रजाता-
दस्य भेदः ।

अनुमेव भेदं दर्शयति-

तंदुल जन्न आयाणे, पुप्फकझे सागवेमणे लोणे ।

परिमाणे नाणत्तं, अज्जोयर मीसजाए य ॥

इह “अन्ययोऽप्यासाम” इति वचनान् सममी-यथायोगं षष्ठ्यर्थे
तृतीयाथे वेदितव्या। ततोऽयमर्थः-अध्यवपूरकस्य मिश्रजातस्य
च परस्परं नानात्वं हि तदगुलपुष्पफलशकवेशनलवणादान-
काले यद् विचित्रं परिमाणं तेन द्रष्टव्यम् । तथाहि-मिश्रजाते
प्रथमत एव स्थाल्यां प्रभूतं जलमारोप्यते, अधिकतराश्च त-
दगुलाः कणनादिनिरुपक्रम्यन्ते, फलादिकमपि च प्रथमत एव
प्रभूततर संरन्त्यते । अध्यवपूरके तु प्रथमतः स्वार्थं स्तोक्ततरं
तदगुलादि गृह्यते, पश्चाद् यावदर्थिकादिनिमित्तमधिकतरं तदगु-
लादि प्रक्षिप्यते, तस्मात्तदगुलादीनामादानकाले यद् विचित्रं
परिमाणं तन्मिश्राध्यवपूरके विशोधिकार्थं नानात्वमवसेयम् ।

संप्रत्यध्यवपूरकस्य कल्पविधिमाह-

जावत्तिण विसोही, सघरपासंमिमोए पुई ।

विषे विसोहि दिन्न-म्मि कप्पइ न कप्पई सेसं ॥

यावदर्थिके स्वगृहयावदर्थिकमिश्रोऽध्यवपूरके शुरुभक्तमध्य-
पतिते यदि तावन्मात्रमपनीयन्ते ततो विशोधिर्भवति । अत-
एव स्वगृहयावदर्थिकमिश्रोऽध्यवपूरको विशोधिकोऽपि वक्ष्यते ।
स्वगृहपाषाणमिश्र, उपलक्षणत्वात् स्वगृहसाधुमिश्रं च शुरु-
भक्तमध्यपतिते पूर्तिर्भवति, न कल्पते तद्भक्तम्, पूर्तिर्दायकं ज-
घनीत्यर्थः । तथा विशोधी विशोधिकोटिरूपे यावदर्थिकाध्यव-
पूरके विषे यावन्तः कणाः कार्पटिकार्थं पश्चात् क्षिप्तास्ताव-
न्मात्रे स्थाल्याः पृथक्कृते, कार्पटिकादिभ्यो वा दत्ते सति, शेष-
मुद्धरितं यद्भक्तं तत्साधूनां कल्पते । शेषं पुनः स्वगृहपाषाणमि-
श्रस्वगृहसाधुमिश्राध्यवपूरकं न कल्पते । किमुक्तं भवति ? ।

गृहीतं तावन्मात्रं स्थाल्याः पृथक्कृत, दत्तं वा पाषाण्यादि-
न्यस्तथापि यत् शेषं, तन्न कल्पते इति ।

‘ जावत्तिण विसोही ’ इत्यवयवं विशेषतो व्याख्यानयति-
त्रिभूमि तत्रो उक्त-कृियम्मि पुहकए कप्पइ सेसं ।

आहवणाए दिशं, व तत्तियं कप्पए मेसं ॥

विशोधिकोटिरूपे यावदर्थिकेऽध्यवपूरके यावदर्थिकं पश्चात्
प्रक्षिप्तं तावन्मात्रं विषे पृथक्कृते, तत्र वेदो रेखयाऽपि प्रवृत्तिः,
तत आह-(तत्रो उक्तकृियम्मि) तत्स्वस्थाकुत्कारितं तत्पादिते,
इहोत्कर्षितं स्वस्थानादुत्पाद्य शेषभक्तस्योपरि निक्षिप्तमपि भ-
ग्यते, ततो विशेषणान्तरमाह-पृथक्कृते स्थाल्या बहिर्निष्का-
शिते, शेषं यद्भक्तं तत्साधूनां कल्पते । अथवा आज्ञवमया उद्दे-
शेन, न तु शिकथादिपरिगणनेन यदि तावन्मात्रं कार्पटिकादिभ्यो
दत्तं स्यात् ततः शेषं कल्पने । पि० । तत्र प्रायश्चित्तं प्रत्येकं
मासगुरु । वृ० १ उ० । “ यावत्तियअज्जोयरए माससहु, सघ-
रपासंअज्जोयरए मासगुरु ” । पं० न्यू० । अध्यवपूरकान्तर्मेदद्वये
एकाशनकम् । जीत० । पंचा० ।

अज्जोवज्जिआ-देशी-कोडाभरणे, दे० ना० १ वर्गे० ।

अज्जोवज्जणा-अध्युपपादना-ली० । कश्चिदिच्छिद्यार्थेऽध्युप-
पत्तौ, अभिवृद्धे च । “ तिथिहा अज्जोवज्जणा-जाणू, अजाणू,
विनिगिच्छा ” तत्र जानतो विषयजन्यमर्थं या तत्राध्युपपत्तिः
सा जाणू । या त्वजानतः सा अजाणू । या तु संशयवतः सा विचि-
कित्सा । स्था० ३ ग्रा० ४ उ० ।

अज्जोववाम-अध्युपपन्न-त्रि० । विषयपरिजोगायतजीविते,
आच्चा० ।

अज्जोववाय-अध्युपपात-पुं० । ग्रहणकाप्रचिस्ततायाम्, “ पर-
स्म अज्जोववायलोभजणणाड ” पत्राणि परस्यान्यस्य अ-
ध्युपपातं च ग्रहणकाप्रचिस्ततां शोभं मुच्छी जनयन्ति यानि
तानि अध्युपपातलोभजननानि । प्रश्न० ५ सम्ब० द्वा० ।

अञ्च-कृष्-धा० आकर्षणं, विवेखने च । तुदा०, आत्म०, सक०,
अनिट् । “ कृषेः कटुसाअछाञ्चानणञ्चायञ्चाइड्डाः ” ॥ ७।४।१७७॥
इति कृषेरञ्चादेशः । अञ्चइ, कृषते । प्रा० ।

अञ्चिअ-अञ्चिअ-त्रि० । अञ्च-क्त । वर्गेऽन्त्यो वा । ७ । १ ।

३० । इत्यनुस्वारस्य वा परस्वर्णः । एजिते, आकुञ्चिते च । प्रा० ।
अञ्च-अङ्ग-त्रि० । “ न्यययङ्गाञ्चः ” ॥ ८ । ४।२६३ ॥ इति सूत्रे
मागध्यां इत्यञ्चः, टिरुको अकार इत्यर्थः । सूखे, प्रा० ।

अन्य-त्रि० । न्यस्य स्थानं टिरुको अकारः । जिने, सदशे च । ए-
वमेतद्व्यतिता अप्युदाहार्याः । प्रा० ।

अञ्चलि-अञ्जलि-पुं० । अञ्ज-अलि, “ न्यययङ्गाञ्चः ” ॥ ७।
४ । २६२ । इति मागध्यां ञ्ज इति भागस्य ञ्जः । सयुतकर-
पुटे, प्रा० ।

अट्ट-अट्ट-धा० गतौ । ज्वा०, सक०, पर०, मेद । “ शकादीनां
क्षित्वम् ” ॥ ७।४।२२६ । इति टक्षित्वम् । परिअट्टइ, पर्यट्टानि । प्रा० ।
अट्ट-क्वथ-धा० निष्ठाकं । ज्वा०, पर०, सक०, सेट् । “ क्वथेरट्टः ”
८।४।११६ । इति क्वथेरट्ट इत्यादेशः । अट्टइ, क्वथति । प्रा० ।

अट्ट-अट्ट-पुं० । अट्टयति नाडियतेऽन्यद् यत्र । अट्ट-आधारे
घञ् । प्रासादस्योपरि गृहे, प्राकारोपरिस्थसैन्यगृहे च । यत्र स्थि-
ता हि नरा अन्यान् हीनतया नाडियन्ते । यस्मिन् वसतश्चा-

म्योत्कर्षेऽनादरः । आच० । “ अष्टाणि वा अष्टालयाणि वा ”
आच० २ भु० ११ अ० । अष्टपतेऽतिक्रम्यतेऽननेत्यष्टः । आका-
शे, न० २० श्रु० १ उ० ।

आर्त-त्रि० । अर्तिः शारीरमानसी पीडा, तत्र प्रथमार्तः ।
आच० १ भु० २ अ० ५ उ० । पीडिते, सुत्र० १ भु० १० अ० ।
दुःखिते, आच० १ भु० ४ अ० २ उ० । मोहोदयेन आर्ते,
आच० १ भु० ६ अ० १ उ० । शरीरतो दुःखिते, औ० ।
मोहोदयादगणितकार्यकार्यविवेके च । आच० १ भु० ६ अ०
१ उ० । अस्य निक्षेपः—“ अष्टे लोप परिजुषे दुस्संवाहे
अविजाणय ” । आच० १ भु० १ अ० १ उ० । (‘पुदविकाय’ शब्दे
एतत्सुब्रव्याख्यानं वक्ष्यते)

अष्टे चतुर्विधे स्वयु, दग्धे नदिमादि जत्य नणकटा ।

आवर्तते परिया, से व सुवखादि आवष्टे ॥

आर्तः खलु चतुर्विधः । तद्यथा-नामार्तः, स्थापनार्तः, द्रव्यार्तः,
भावार्तश्च । तत्र नामस्थापने सुप्रतीते । द्रव्यातोऽपि नोन्नागम-
नो हशरीरव्यतिरिक्तो यत्र नद्यादेः प्रदेशे लृणकाष्ठानि पतितानि
भावर्तन्ते, यच्च वा सुवर्णाद्यावर्तते, स द्रव्यार्तः । आ सर्वतः प-
रिभ्रमणेन कृतानि गतानि यत्र यां वा स आर्त इति व्युत्पत्तेः ।

अहवा अत्तीज्जतो, मच्चितादिहि होइ दव्वम्मि ।

जावे कोडादीहिं, उ अजिज्जतो होति अष्टो उ ॥

अथवा सच्चितादिभिर्द्रव्यैरसंप्राप्तेः प्राप्तियुक्तैर्वा य आर्तः स
द्रव्यार्तः, द्रव्यैरातोऽव्यार्त इति व्युत्पत्तेः । कथादिभिर्गति-
भूतो नो आगमनो भावार्तः । तद्वचमार्तशब्दार्थ उक्तः । व्य० ४
उ० । आच० । अतस्य पारितस्यदं वचनमिति कृत्वा पारिशे
गौणालोके, प्रश्न० २ आश्न० ब्रा० । अतं दुक्कं, तत्र भवमार्तम् ।
यदि वा आर्तः पीडा, पाननं च, तत्र प्रवमार्तम् ” ध० २ अधि० ।
प्र० । क्रिष्टे, आच० ४ अ० । विषयानुरज्जिते, ध० ३ अधि० ।
इष्टविषयसंयोगाभिलाषे, प्रश्न० ४ सम्ब० ब्रा० । एतदात्मकं शो-
काक्रन्दविज्ञपनादिलक्षणे वा ध्यानभेदे, आच० ४ अ० । ब्रा० ।
अष्ट-देशी-कथं, दुर्वले, गुरी, मदति, शुक्लकिणि, सुखे, सौ-
ख्ये, धृष्टे, विपाते, अलसे, शीतके, शब्दे, ध्वनौ, असत्ये च ।
दे० ना० १ वर्ग ।

अष्टइ-देशी-कथने, दे० ना० १ वर्ग ।

अष्टक-अष्टक-पुं० (आठमो) कुट्टितलेपकतकणे पात्रकिङ्कपूर-
के दग्धं, वृ० १ उ० ।

अष्टज्जाण-अतिध्यान-न० । अतं दुःखम् । उक्तं हि-अतशब्दो
दुःखपर्यायवाच्याश्रयते । अते नवमार्तम्, उक्त० ३० अ० ।
अतं दुःखं, तस्य निमित्तं, तत्र वा भवम् । कृतं वा पीडिते भवमा-
र्तम् । स्था० ४ ग्रा० १ उ० । आच० । तच्च तद् ध्यानम् । आर्तमाव-
गत आर्तः, आर्तस्य वा ध्यानमार्तध्यानम् । आ० चू० ४ अ० ।
मनोहामनोहवस्तुवियोगसंयोगादिनिबन्धमस्तिविपुलक्षणे
ध्यानभेदे, स० १ सम० । “ राज्योपभोगशयनासनवाहनेषु,
स्त्रीगन्धमाल्यमणिरत्नविभूषणेषु । इच्छाजिज्ञासमतिमात्रमुपैति
मोहा-रूपानं तदार्तमिति संप्रवदन्ति तज्ज्ञाः ” ॥१॥ दश० १ अ० ।
“ भवकारणमदृक्काह ” । आर्तध्यानं स्वविषयसङ्कणजेद-
तश्चतुर्थी । उक्तं च भगवता वाचकमुच्यते—आर्तममनो-
हानां संप्रयोगे, तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः, वेदना-
याश्च विपरीतम्, मनोहानां निवर्तनं चेत्यादि । आच० ४ अ० ।

“अष्टज्जाणे चउव्विहे पक्खसे” चतस्रो विधा भेदा यस्य तत्तथा ।

अमणुअसंपओगसंपउत्ते तस्स विप्यओगसितिसमण्णाण
यावि भवइ ॥

अमनोहस्थानिष्टस्य ‘अममणुअस्स सि’ पाठान्तरे अस्वमनो-
हस्यानात्मप्रियस्य शब्दादिविषयस्य, तत्साधनवस्तुनी वा स-
ंप्रयोगः संबन्धस्तत्र संप्रयुक्तः संबन्धोऽमनोहसंप्रयोगसंप्रयुक्तो-
ऽस्वमनोहसंप्रयोगसंप्रयुक्तो वा, य इति गम्यते । तस्येति, अ-
मनोहस्य शब्दादेर्विप्रयोगाय वियोगार्थं स्मृतिश्चिन्ता, तां सम-
न्वागतः समनुप्राप्तो भवति यः प्राणी, सोऽभेदोपचारादार्तमिति ।
वाऽपीतिशब्दः विकल्पापेक्षया समुच्चयार्थः । अथवा मनोहस-
ंप्रयोगसंप्रयुक्तो यः प्राणी, तस्य प्राणिनः विप्रयोगे प्रकमादमनो-
हशब्दादिवस्तुनां वियोजनं, स्मृतिश्चिन्तनम्, तस्याः समन्वागतः
समागमनं समन्वाहारो विप्रयोगस्मृतिसमन्वागतं वाऽपीति
तथैव प्रवर्तते, आर्तध्यानमिति प्रक्रमः । अथवाऽमनोहसंप्रयो-
गसंप्रयुक्ते प्राणिनि, तस्येति अमनोहशब्दादेर्विप्रयोगस्मृति-
समन्वागतमार्तध्यानमिति ।

अमणुआणं सदा-इविसयवत्थण दोसमइस्स ।

धणिअं विओगचिंतण-मसंपओगाणुसरणं च ॥६॥

अमनोहानामिति । मनसोऽनुकूलानि मनोहानि, इष्टानीत्यर्थः । न
मनोहानं अमनोहानि, तेषाम्, केषामित्यत आह-शब्दादिविषयव-
स्तुनामिति । शब्दादयश्चैतं विषयाश्च, आदिशब्दाङ्गानादिपरिग्र-
हः । विधीदन्त्येतेषु सक्ताः प्राणिन इति विषयाः—इन्द्रियगोचराः,
वस्तुनि तु तदाधारजानि शास्त्रादीनि । ततश्च शब्दादि-
विषयाश्च, वस्तुनि चेति विग्रहः । तेषाम्, किंसंप्राप्तानां सताम् ?
धणियमन्यर्थम्, वियोगचिन्तनं विप्रयोगचिन्तेति योगः ।
कथं नु नामैजिवियोगः स्यादिति ज्ञावः । अनेन वर्तमानकाल-
ग्रहः । तथा सति च वियोगेऽसंप्रयोगानुस्मरणं, कथमेभिः सहैव
संप्रयोगाभाव इत्यनेन वाऽनागतकालग्रहः । चशब्दात्पूर्वमपि वि-
युक्तासंप्रयुक्तयोर्बहुमतत्वेनातीतकालग्रह इति । किंविशुष्टस्य
सत इदं वियोगचिन्तनादि ? अत आह-टेषमलिनस्य, जन्तो-
रिति गम्यते । तत्राप्रतील्लक्षणो द्वयः, तेन मलिनस्य, तदाकाल-
मूर्तिरिति गार्थः । इति प्रथमो भेदः ।

साम्प्रतं द्वितीयमभिधिसुराह-

तद् मूलसीसरोगा-इवेअण्ण विओगपणिहाणं ।

तयसंपओगचिंता, तत्पाडिआराजलमणस्स ॥७॥

तथेति धणियमन्यर्थमेव । शूलशिरोगादिवेदनाया इत्यत्र
शूलशिरोगौ प्रसिद्धौ । आदिशब्दाच्छिरोगात्तद्वपरिग्रहः । त-
तश्च शूलशिरोगादिविज्ञो वेदना । वेद्यत इति वेदना । तस्याः
किम् ? वियोगप्रणिधानम्, वियोगे हृदाभ्यवसाय इत्यर्थः । अनेन
वर्तमानकालग्रहः । अनागतमधिकृत्याह-तदसंप्रयोगचिन्तेति,
तस्या वेदनायाः कथंविदमावे सति असंप्रयोगचिन्ता, कथं
पुनर्ममानयाऽऽयत्या संप्रयोगो न स्यादिति चिन्ता चार्तध्यानमेव
गृह्यते । अनेन वर्तमानानागतकालग्रहणेनातीतकालग्रहोऽपि
कृत एव वेदितव्यः । तत्र ज्ञावनाऽनन्तरगाथायां कृतैव । किं विशि-
ष्टस्य सत इदं वियोगप्रणिधानादि ? अत आह-तत्प्रतीकारे वेद-
नाप्रतीकारे चिकित्सायामाकुलं व्यग्रं मनोऽन्तःकरणं यस्य स
तथाविधस्तस्यावियोगप्रणिधानाद्यार्तध्यानमिति गार्थः ।
उक्तो द्वितीयो जेदः । आच० ४ अ० ।

अधुना तृतीयमुपदर्शयामाह—

आवेकसंप्रयोगसंपञ्चे तस्म विष्वग्भोगसितिसमष्टाग-
ए यावि भवइ ॥

आतङ्को रोगः इति । स्था० ४ उ० १ उ० ।

इष्टाणं विसर्ग—ए वेअण्णाए अ रागरत्तस्स ।

अविभोगज्जवसाणं, तह संयोगाजिज्ञासो अ ॥८॥

इष्टाणां मनाङ्गानां विषयादीनामिति । विषयाः पूर्वोक्ताः । आदि-
शब्दाद्वस्तुपरिग्रहः । तथा वेदनायाश्च इष्टाया इति वर्तते । किम्?,
अवियोगाध्यवसानमिति योगः । अविप्रयोगदृढाध्यवसाय इति
प्रावः । अनेन च वर्तमानकालग्रहः, तथा संयोगाजिज्ञाष-
भेति, तत्र तथेति । धर्म्मियत्तमित्येनात्यर्थप्रकारोपदर्शनार्थः ।
संयोगाजिज्ञाषः—कथं ममैभिर्विषयादिभिरायत्तां संबन्धः?, इ-
तीच्छा । अनेन च अनागतकालग्रह इति वृत्ता व्याचक्षते । चश-
ब्दात्पूर्ववदतीतकालग्रह इति । किंविशिष्टस्य सत इदमवियो-
गाध्यवसानादि । अत आह—रागरक्तस्य, जन्तोरिति गम्यते ।
तत्राजिष्वङ्गकणो रागः, तेन रक्तस्य तद्भाषितमूर्तेरिति गा-
थार्थः । उक्तस्तृतीयो ज्ञेयः । आश० ४ अ० ।

साम्प्रतं चतुर्थमभिधत्तुराह—

परिक्कुसिय कामजोगसंप्रयोगसंपञ्चे तस्म आविष्वग्भो-
गमितिसमष्टागए यावि भवइ ॥

(परिक्कुसिय स्ति) निषेधिता ये कामाः कमनीया जोगाः
शब्दादयः । अथवा कामा शब्दरूपे, जोगा गन्धरसस्पर्शाः ।
कामभोगाः कामानां वा शब्दादीनां यो भोगस्तैस्तेन वा
संप्रयुक्तः । पाठान्तरे तु तेषां तस्य वा संप्रयोगस्तेन संप्रयुक्तो
यः स तथा । अथवा (परिक्कुसिय स्ति) परिकीर्णो जरादिना, स
चासौ कामजोगसंप्रयुक्तश्च यस्तस्य, तेषामेवाविप्रयोगस्मृतः स-
म्भवागतं सम्भवाहारस्तदपि ज्ञवत्यार्थध्यानमिति । स्था० ४ उ०

देविदचक्कवट्टि—तणाइ गुणारिक्खित्तयणास्यं ।

अहमं निआणवित्तणमआणाणुगयमचंतं ॥६॥

दीव्यन्तीति देवा भवन्वास्याद्यस्तेषामिन्द्राः प्रमथो देवे-
न्द्राश्चमरादयः । तथा चक्रं प्रहरणं, तेन विजयाधिपत्ये वर्तितुं
शीलमेषामिति चक्रवर्तिनां जरतादयः । आदिशब्दाद्बलदेवा-
दिपरिग्रहः । अमीषां गुणैर्यो देवेन्द्रश्चक्रवर्त्यादिगुणैर्यः ।
तत्र गुणास्तु क्पादयः, ऋक्स्तु विजृतिः, तत्प्रार्थनात्मकं
तद्याच्छात्रमयमित्यर्थः । किं तद्?, अधमं जघन्यं, निदानचिन्तनं नि-
दानाध्यवसायः, अहमनेन तपस्यागादिना देवेन्द्रः स्यामित्यादि-
रूपः । आह—किमिति तदधममुच्यते?, तस्मादज्ञानानुगतम, अत्य-
न्तम, तथा च नाज्ञानिनो विहाय सांसारिकसुखेऽन्येषामभिलाष
उपजायते । उक्तं च—“ अज्ञानान्धाश्चटुलघनिनापाक्कविक्रपि-
तास्ते, कामे सक्तिं दधति विजवाजोगतुक्कार्जने वा । विद्वच्चित्तं
भवति हि महम्मोक्काकल्लैकतानं, नाल्पस्सकंधे विट्ठपिनि कपत्तं-
समिस्सि गजेन्द्रः” ॥१॥ इति गाथार्थः । उक्तञ्चतुर्थो ज्ञेयः । आश०
४ अ० । द्वितीयं वस्तुमधनादिविषयं, चतुर्थं तत्संपादशब्दादि-
जोगविषयमिति ज्ञेयं । अनयोर्भावनीयः । शास्त्रान्तरे (आवश्य-
कं) तु द्वितीयचतुर्थयोरैक्येन तृतीयस्वयं, चतुर्थं तत्र निदानमु-
क्तम् । उक्तं च—“अमणुष्साणं सहाणं” इत्यादि । स्था० ४ उ० १ उ० ।
साम्प्रतमिदं यथाधुनस्थ भवति यद्वर्धनं चेदमिति तदेतदभि-
धातुकाम आह—

एयं चउव्विहं रा-गदोषमोहंकिअस्स जीवस्स ।

अष्टङ्गाणं संसा—रवक्खणं तिरिअगइमूलं ॥१०॥

एतदनन्तरोदितं चतुर्विधं चतुःप्रकारं रागद्वेषमोहम, किं तस्य?,
रागादिनाश्चित्तस्येत्यर्थः । कस्य?, जीवस्य आत्मनः । किम्?, आ-
र्त्तध्यानमिति । तथा चतुष्टयमपि किं विशिष्टम्?, इत्यत आह—
संसारवर्द्धनम्, मोघतस्तिर्यग्मातिमूलं विशेष इति गाथार्थः ।
आह—साधोरपि शुद्धवेदनाजिभूतस्यासमाधानादार्त्तध्यानप्रा-
प्तिरित्यगोच्यते, रागादिवशावर्त्तिनो भवत्येव, न पुनरन्यस्य-
ति । आह च ग्रन्थकारः—

मज्जत्तस्स उ मुणियो, सकम्मपरिणामणाणिअमेअं ति ।

वत्थुस्सदावचित्तण—परस्स सम्मं सहंत्तस्स ॥ ११ ॥

मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थः, रागद्वेषयोरिति गम्यते । तस्य मध्य-
स्थस्य, तुशब्द एवकारार्थः, स चाऽवधारणे । मध्यस्थस्यैव नेतर-
स्य । मनुते जगतीत्यकाशस्यामिति मुनिः, तस्य मुनेः, साधारि-
त्यर्थः । स्वकर्मपरिणामजनितमेतत् जलादि, यच्च प्राकर्मविपरिणा-
मिदेषादशुभमापतति न तत्र परिताप्या प्रवन्ति सन्तः । उक्तं च
परममुनिभिः—“ पुण्ड्रि च खलु ज्ञो करणं कम्माणं दुविज्झाणं
दुप्परिकंताणं वेइत्ता मोक्खो नत्थि, अवैइत्ता तवसा वा जोस-
इता” इत्यादि । इत्येवं वस्तुस्वप्नावचित्तनपरस्य सम्यक्शोभ-
नाध्यवसायेन सहमानस्य सतः कुतोऽसमाधानम्?, अपि तु ध-
र्ममनिदानमिति वक्ष्यतीति गाथार्थः ॥ ११ ॥ परिहृताऽऽश-
ङ्का, गतः प्रथमपङ्कः ।

द्वितीयतृतीयावधिकृत्याह—

कुणभो व पमत्थालं—वणस्स पडिआरमणसावज्जं ।

तवसंजमपडिआरं, च सेवओ धम्ममणिआणं ॥ १२ ॥

कुर्वतो वा, कस्य?, प्रशस्ते ज्ञानाद्युपकारकम्, आलम्ब्यत इत्या-
म्भेन प्रवृत्तिनिमित्तं शुभमध्यवसानमित्यर्थः । उक्तं च—“ कोहं
अच्छित्तिमित्यादि ” प्रशस्तमाशम्भेन वृत्तं यस्यासौ प्रशस्ताल-
म्बनः, तस्य । किं कुर्वतः?, इत्यत आह—प्रतीकारं चिकित्सासङ्गमम्,
किंविशिष्टम्?, अल्पसावद्यम्, अवद्यं पापं, सहावद्येन सावद्यम् ।
अल्पशब्दोऽभाषवाचकः स्तोत्रवचनो वा । अल्पं सावद्यं यस्मि-
न्सावल्पसावद्यस्तं धर्ममनिदानमेवेति योगः । कुतः?, निर्दोष-
त्वात् । निर्दोषत्वं च वचनप्रामाण्यात् । उक्तं च—“ नीयथो जय-
णाए कइजोगी कारणास्मि निहोसो” । इत्याद्यागमस्योत्सर्गापवा-
दरूपत्वात् । अन्यथा परलोकास्य साधयितुमशक्यत्वात्, साधु
चैतदिति । तथा तपःसंयमप्रतीकारं च सेवमानस्येति । तपःसंय-
मावेव प्रतीकारः, सांसारिकदुःखानामिति गम्यते । तेषां सेवमा-
नस्य, चशब्दात् पूर्वोक्तप्रतीकारं च । किम्?, धर्मं धर्मध्यानमेव भ-
वति, कथम्?, सेवमानस्यानिदानमिति क्रियाविशेषणम्, देवेन्द्रा-
दिनिदानरहितमित्यर्थः । आह—कृत्स्नकर्मक्षयाम्नाको भवत्विती-
दमपि निदानमेव वक्ष्यते, सत्यम् । तदपि निश्चयतः प्रतिपिज्ञमेव ।
कथम्?, “ मोक्के जणे च सर्वत्र, निरुपहो मुनिसत्तमः । प्रकृत्यध्या-
सयेगेन, यत्त उक्तो जिनागम” ॥१॥ इति । तथापि तु भाषनायामप-
रिणतं सत्त्वमङ्गलस्य व्यवहारत इदमदुष्टमेव । अनेनैव प्रकारेण
तस्य चित्तदुःखेः, क्रियाप्रवृत्तियोगाद्येत्यत्र बहु वक्तव्यम्, तच्च
नोच्यते ग्रन्थविस्तरभयादिति गाथार्थः ॥ १२ ॥ अन्ये पुनरिदं गा-
थाद्वयं चतुर्मेदमप्यार्त्तध्यानमधिकृत्य साधोः प्रतिषेधरूपतया
व्याचक्षते, न च तदत्यन्तसुन्दरम्, प्रथमतृतीयपङ्कजये सम्यगाशु-

क्याया एवानुपपत्तेरिति । आह-उक्तं भवता आर्तध्यानसंसारव-
र्त्तनमिति, तत्कथमुच्यते ? , बीजत्वात् ।

बीजत्वमेव दर्शयन्नाह-

रागो दोसो मोहो, जेणं संसारदेअवो जणिआ ।

अट्टमि अ ते तिभि वि, तो तं संसारतरुबीअं ॥ १३ ॥

रागो दोसो मोहश्च येन कारणेन संसारहेतुः संसारकारणा-
नि भणिता उक्ताः, परममुनिमिरिति गम्यते । आर्त्तं आर्त्तध्याने च
अयोऽपि ते रागादयः संजयन्ति यत एव, ततस्तत्संसारतरुबीजं भ-
ववृत्तकारणमित्यर्थः । आह-यद्येवमोघत एव संसारतरुबी-
जं ततश्च नियन्तातिमूढमिति किमर्थमभिधीयते ? उच्यते-तिर्य्य-
भातिगमननिबन्धनत्वेनैव संसारतरुबीजमिति । अन्त्ये तु व्याख-
्यते-तिर्य्यगतत्वेन प्रवृत्तसर्वसंज्ञातिव्यतिषद्बहुत्वाच्च संसारो-
पचार इति गार्थार्थः ॥ १३ ॥

इदानीमार्त्तध्यायिनो लेख्याः प्रतिपाद्यन्ते-

कावोअनीलकक्षा, बेसाओ एाइसंकिलिद्धाओ ।

अष्टज्जाणोवगय-स्स कम्मपरिणामजणिआओ ॥ १४ ॥

कापोतनीलकण्ठा लेख्याः किं कृताः ? , नानि संक्रिष्टा रौद्रध्यानहे-
त्यापेक्षया नातीवाशुजानुभावाः, भवन्तीति किंया । कस्येत्यत-
आह-आर्त्तध्यानेपगतस्य, जन्नेरिति गम्यते । किं निबन्धना-
यताः ? , इत्यत आह-कर्मपरिणामजनिताः । तत्र-“कृष्णादिद्रव्य-
माचिष्यात्, परिणामो य आत्मनः । स्फटिकस्येव तत्रायं, ले-
ख्याशब्दः प्रयुज्यते” ॥ १॥ एताश्च कर्मोदयायत्ता इति गार्थार्थः ॥
१४ ॥ आच० ४ अ० ।

आह-कथं पुनरोच्यते एवार्त्तं ध्यायन् हायत इत्युच्यते, लिङ्गे-
त्यः, तान्येवोपदर्शयन्नाह-

अट्टस्स एं भाणस्स चत्तारि सक्खणा पञ्चता । ते जहा-
कंदणया, सोयणया, तिप्पणया, परिदेवणया ।

लक्ष्येने निर्णयने परोक्षमपि चित्तवृत्तिरूपत्वात् आर्त्तध्यानमे-
मिरिति सङ्गणानि । तत्र कन्दनता-महता शब्देन विरचणम्, शो-
चनता-दीनता, तेपनता-तिषः कृष्णाद्येत्वावभृषिमोचनम्, परि-
देवनता-पुनः पुनः क्रिष्टभाषणमिति । एतानि चैष्टवियोगानिष्ट-
संयोगरोगवेदनाजनितशंकररूपस्येवार्त्तस्य सङ्गणानि ।

(स्थः ० ४ उ० १ उ०) यत आह-

तस्स कंदणसोअणपरिदेवणताडणाईं सिंगाई ।

इट्ठाणिट्ठविओगा-विओगाविओणानिमिनाई ॥ १५ ॥

तस्यार्त्तध्यायिनः, आक्रन्दनादीनि लिङ्गानि । तत्राक्रन्दनं महता
शब्देन विरचणम्, शोचनं त्वभुपरिपूर्णनयनस्य दैन्यम्, परिदेव-
नं पुनः २ क्रिष्टभाषणम्, तान्मनसुरःशिरःकुङ्कुमकश्लुञ्चनादि,
एतानि सङ्गणानि चिह्नानि, अमूनि च इष्टानिष्टवियोगावियोगवेद-
नानिमित्तानि । तत्रेष्टवियोगनिमित्तानि, तथाऽनिष्टावियोगनि-
मित्तानि, वेदनानिमित्तानि चेति गार्थार्थः ॥ १५ ॥

किं चाभ्यन्त-

निदं निअयकयाईं, पसंमई विमिहओ विजईओ ।

पत्थेइ तासु रज्जइ, तयज्जणपरायणो होई ॥ १६ ॥

निन्दति च कुत्सति च निजकृतानि आत्मकृतानि अल्पफलवि-
फलानि, कर्मशिल्पकलावाणिज्यादीभ्येतद्गम्यते । तथा प्रशंसति
ह्येति ननु मन्यते सविस्मयः साध्यः विजृम्भीतः परसंपद इ-

त्यर्थः । तथा प्रार्थयते अभिज्ञपति, परविभूतीरिति । तथा तासु
रज्यते-तास्विति प्राप्तासु विजृम्भीतुं रागं गच्छति, तथा तद्वर्ज-
नपरायणो भवति-तासां विजृम्भीतानामर्जनं उपादाने परायण उ-
पकृत्तद्वर्जनपरायण इति । ततो यश्चिन्तुतो भवत्यसावप्यार्त्तं
ध्यायतीति गार्थार्थः ॥ १६ ॥

किञ्च-

सदाविसयगिद्धो, सद्धम्मपरम्मुहो पमायपरो ।

जिणमयमणविकसंतो, वट्ठइ अट्टमि जाणमि ॥ १७ ॥

शब्दादयश्च ते विषयाश्च शब्दादिविषयास्तेषु गृह्यो मूर्च्छितः,
काङ्क्षानित्यर्थः । तथा सद्धर्मपराङ्मुखः प्रमादपरः । तत्र दुर्गतां
प्रपन्नमात्मानं धारयतीति धर्मः, संज्ञासौ धर्मश्च सद्धर्मः,
ज्ञान्यादिकभरणकरणधर्मो गृह्यते, तत्पराङ्मुखः । प्रमादपरां
मद्यादिप्रमादासक्तः, जिनमनमनपेक्षमाणो वर्तते आर्त्तं ध्याय-
इति । तत्र जिनास्तीर्थकरास्तेषां मतमागमरूपम्, प्रवचनमित्यर्थः ।
तद्वनपेक्षमाणस्तत्तिरपेक्ष इत्यर्थः । किम् ? , वर्त्तते, आर्त्तध्याने । इति
गार्थार्थः ॥ १७ ॥

साम्प्रतमिदमार्त्तध्यानसंज्ञमधिकृत्य यदनुगतं यदई च
वर्तते तदेतदभिधित्सुराह-

तयविरयदेसविरय-प्पमायपरसंजयाणुगज्जाणं ।

सुव्वं पमायमूलं, वज्जेअव्वं जइजणेणं ॥ १८ ॥

तदार्त्तध्यानमिति योगः । अविरतदेशविरतप्रमादपरसंयतानु-
गतमिति । तत्राविरता मिथ्यादृष्टयः सम्यग्दृष्टयश्च, देशविरता
एकव्याद्यनुगतधरभेदाः आवकाः, प्रमादपराः प्रमादनिष्टाश्च,
ते संयताश्च, ताननुगच्छतीति विग्रहः । नैवाग्रमत्तः संयता-
नामिति भावः । इह च स्वरूपतः सर्वे प्रमादमूलं वर्त्तते, यत-
श्चेवमतो वर्त्तयितव्यं परित्यजनीयम्, केन ? , यतिजननं साधुलोकेन,
उपलक्षणत्वात् भावकजननेन च । परित्यागाहर्त्वादेवात्येति गा-
थार्थः ॥ १८ ॥ आच० ४ अ० । अ० । प्रव० । ग० । हा० ।

अष्टज्जाणवियप्य-आर्त्तध्यानविकल्प- पुं० । अष्टमध्यानभेदे,
“ जो एत्थ अभिस्संगो, संतासंतसु पावहेस सि । अष्टज्जाण-
वियप्पो, स इमीए संगओ रुवं ” ॥ १॥ पं० १ हा० ।

अष्टज्जाणवेरम्मा-आर्त्तध्यानवैराग्य-न० । आर्त्तध्यानं च तद्
वैराग्यम् । वैराग्यभेदे, हा० । तल्लक्षणम्-

इष्टेतरवियोगादि-निमित्तं प्रायशो हि यत् ।

यथाशक्त्यपि हेयादा-वप्रवृत्त्यादिवर्जितम् ॥ १॥

तद्वेगकृद्दिषादाक्य-मात्मघातादिकारणम् ।

आर्त्तध्यानं ह्यदो मुख्यं, वैराग्यं लोकोक्तं मतम् ॥ ३ ॥

इष्टश्च प्रियः, इतरश्चानिष्टः, इष्टेतरौ विषयाविति गम्यते । तयार्थ-
यासङ्गयेन यो वियोगादिविरहसंप्रयोगौ, स निमित्तं कारणं
यस्य तदिष्टेतरवियोगादिनिमित्तम्, प्रायशो बाहुल्येन न पुनरिष्टे-
तरवियोगादिनिमित्तमेव, स्वविकल्पनिमित्तस्यापि तस्य संभ-
वान् । हिशब्दो यस्मादर्थः । तत्प्रयोगं च दर्शयिष्यामः । य-
दिति वैराग्यमद एतदार्त्तध्यानमवेति संबन्धः । कुतस्तदार्त्त-
ध्यानमेव न पुनर्यथावैराग्यमित्याह-यस्माद्यथाशक्त्यपि
सामर्थ्याल्लुपमप्यास्तां अस्माऽतिशयाकृत्तघातकमतः हेयादौ
हेयोपादेयवस्तुविषये क्रमेणाप्रवृत्त्यादिवर्जितं निवर्तनविरहितं
यत्किञ्च यथावैराग्यं भवति तस्मिन्निद्रयार्थोपादेयेषु च तपोध्या-

नादिषु यथाशक्ति निवृत्तिप्रवृत्तियुक्तं भवति, तत्स्वरूपत्वात् । एवं तु तद्वर्जितं यस्मात् तस्मात्तत्त्वाध्यानमेवेति भावः । तथा उद्वेगं मनःस्वास्थ्यव्यवस्थानं करोतीति उद्वेगहृत्, तथा विषादो दैन्यं, तेनाऽऽप्यं परिपूर्णे विषादाऽऽप्यम्, अनेन मनोदुःखहेतुनाऽस्योक्ता । अथ शारीरदुःखहेतुनामस्यैवाह—आत्मेहं कथितः स्वशरीरम्, तस्य घातदि हिंसनताडनादि, तस्य कारणं हेतुरात्मघातादिकारणम्, आर्त्तध्यानम् । हिंसाव्यवहारार्थत्वादासध्यानमेव अहं इति संबन्धितमेव । किंभूतमित्याह—मुखे जवं मुख्यं प्रधानम्, निरुपचरितमित्यर्थः । ननु यथासध्यानं तत्तदा कस्माद्वैराग्यतयोक्तमित्याह—वैराग्यमुक्तनिर्वचनं लोकतां, लोकं पृथग्जनमाश्रित्य तद्द्वयेत्यर्थो न पुनस्तत्त्वतो मतं संमतं तत्त्वविदुषामिति । हा० १० अष्ट० ।

अट्टकाणोवगम—आर्त्तध्यानोपगत—त्रि० । अपगतसद्विधेकतया धर्मध्यानदुर्धर्तेति आर्त्तध्यानध्यायिनि, “अट्टकाणोवगम, चुमिगयदिष्टिप जिह्याहं” सूत्र० २ सु० २ अ० ।

अट्टहास—अट्टहास—पुं० । उर्ध्वहसनरूपे हासविशेषे, उपा० २ अ० । “जीमं भट्टहासं मुयंनो वीहावेह” आ० म० द्वि० । आब० । अट्टो—देशी—यति, वे० ना० १ वर्गे ।

अट्टण—अट्टन—न० । अट्टयते परिजृयते रिपुरनेन । अट्ट—करणे ल्युट् । चकाराफलकात्वे, जावे ल्युट् । अनादरे, न० । वाच० । स्वनामख्याते मष्टं, पुं० । उक्त० ४ अ० । तत्कथा त्रैयम्—उज्जयिन्यां जितशत्रुपथ्य अट्टनमष्टो वर्त्तते स्म । स च प्रतिवर्षे सोपारके गत्वा सिंहगिरे राज्ञः सभायां मल्लान् विजिन्य जयपताकां लाति स्म । अथवा राज्ञा एवं चिन्तितम्—परदेशीयोऽप्यमट्टनमष्टो मत्सज्जायां जित्वा बहु कृत्यं प्राप्नोति, मदीयः कोऽपि मष्टो न जयति, नैतद्वरम्, एवं हि ममैव महत्त्वकृतिर्जायते । इति मत्वा कश्चिद्वलघ्नं मत्स्यीनरं दृष्ट्वा स्वमष्टं चकार । तस्य त्वरितमेव मल्लविद्या समायाता । ‘मत्स्यी मष्ट’ इति नाम तस्य कृतम् । अन्यदा अट्टनमष्टः सोपारके समायातस्तेन समं राज्ञा मत्स्यीमष्टस्य युद्धं कारितम्, जितो मत्स्यीमष्टः । अट्टनः पराजितः स्वनगरे गत एवं चिन्तयति स्म—मत्स्यीमष्टस्य तारुण्येन बलवृद्धिः, मम तु वार्द्धक्येन बलहानिः, ततोऽयं स्वपक्षपातिने मल्लं करोमि । ततोऽसौ बलवन्तं पुरुषं विलोकयन् जगुकच्छदेशे समागतः । तत्र हरिणीग्रामे एकः कर्षक एकेन करेण हस्तं बाधयन् द्वितीयं फलहीमुत्पादयन् दृष्ट्वा । स जोजनाय स्वस्थानकं सार्कं नीतः । तस्य बहु भोजनं दृष्ट्वा । उत्सर्गसमये च सुदृढमल्पं पुरीषं दृष्ट्वा मल्लविद्यां प्राहिता । ‘फलहीमल्ल’ इति तस्य नाम कृतम् । अट्टनः सोपारके फलहीमल्लं गृहीत्वा गतः । राज्ञा मत्स्यीमष्टेन समं फलहीमल्लस्य युद्धं कारितम् । प्रथमे द्वियसे द्वयोः समनैव जाता । अट्टनेन सोपारके फलहीमल्लः पृष्टः—पुत्र ! तवाङ्गं क प्रहाराद्यन्ताः । तेन स्वाङ्गप्रहारस्थानानि दर्शितानि । अट्टनेनौषधिरस्तेन तानि स्थानानि तथा मर्धितानि यथाऽसौ पुनर्नयीभूतः । मत्स्यीमल्लस्यापि राज्ञा पृष्टम्—क्य तवाङ्गं प्रहारा लग्नास्तेषां तान् दर्शय ? फलहीमल्लः पुनर्नयीभूतः श्रूयते । मत्स्यीमल्लोऽभिमानात् स्वस्थानं न दर्शयति स्म, वक्ति स्म च—अहं पुनर्नयीभूतः फलहीपितरं जयामि । द्वितीयदिवसे पुनर्युद्धासरे द्वयोरपि साम्यमेव जानम् । तृतीयदिवसे मत्स्यीमल्लो जितः फलहीमल्लेन । अट्टनेन स्वपरानयः स्मारितः । ततो मत्स्यीमल्लेनाप्याययुद्धाच्चरणेन फलहीमल्लस्य मस्तकं जिघ्रस । खिन्नोऽट्टनमल्लो गत उज्ज-

यिनीम् । तत्र विमुक्तयुक्तव्यापारः स्वयुद्धे तिष्ठति स्म । परं जराकाल इति न कस्मैचित् कार्याय क्रम इति स्वजनैः पराजयते स्म । अन्यदा स्वजनापमानं दृष्ट्वा ताननापृच्छयैव कौशाम्बीं नगरीं गतः । तत्र वर्षमेकं यावत्प्रसायनं भक्तिवन् । ततोऽत्यन्तबलवान् जातः । उज्जयिन्यां राजपर्वदि मल्लमहे प्रवर्त्तमाने पुनर्नवागतयौवनं अट्टनमल्लेन समागत्य राज्ञा नीरङ्गणनामा महामल्लो जितः । राज्ञा तु मदीयोऽयं भागन्तुकनानेन जित इति कृत्वा न प्रशंसितः । लोकोऽपि राजप्रशंसामन्तरेण मौननाक् जातः । अट्टनस्तु स्वस्वरूपरक्षापनाय सभापक्षिणः प्रयाह—जो जोः पक्षिणः ? भूत—अट्टनेन नीरङ्गणो जितः । ततो राज्ञा उपलक्षितः । मदीय पवायमट्टनमल्ल इति कृत्वा सत्कृतः । बहु द्रव्यं खास्ये राज्ञा दत्तम् । स्वजनस्तं तथाभूतं भुत्वा सम्भुक्कमागत्य मिहितः । सत्कारादि चकार । अट्टनेन चिन्तितम्—द्रव्यलोभादेते मम साम्प्रतं सत्कारं कुर्वन्ति, पश्चाज्जिह्वं मामपमानयिष्यन्ति, जरापरिगतस्य मे न कश्चित् प्राणाय भक्षिष्यति, यावद्दहं सावधानबल्लोऽस्मि तावत्प्रजामीति विचार्ये गुरोः समीपेऽट्टनेन दीक्षा गृहीतेति । “जरोवर्णीभस्स दु नत्थि तासु” उक्त० ४ अ० । आ० सू० । आब० ।

अट्टन—न० । गमने, घ० ३ अधि० । व्यायामे, औ० ।

अट्टणसाला—अट्टनशास्त्रा—स्त्री० । व्यायामशास्त्रायाम्, हा० ।

तद्वर्णकाः—

जेणेव अट्टणसाला तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता अट्टणसालं अणुप्पविसति, अणेगवायामजोगवगणवामदणमद्वयुक्करणेहिं संते परिसंते सयपागसहसमपागेहिं सुगंधवरतेल्लमार्दणहिं पीयणिज्जेहिं दीवणिज्जेहिं दुप्पणिज्जेहिं मण्णिज्जेहिं विहणिज्जेहिं सक्खिदियगायपण्हायणिज्जेहिं अग्निभगेहिं अग्निभगिण् सपाणे तेल्लचम्मंसि पणिपुम्पपाणिपायसुकुमासकामसतलेहिं पुरिसेहिं डेण्हिं दक्खेहिं पण्हिं य कुसलेहिं मेहावीहिं निउणेहिं निउणसिप्पोवगतेहिं जियपरिस्समेहिं अग्निभगणपरिमदणुवद्वहुरणगुणनिम्माणहिं अद्विसुहाण पंससुहाण तयासुहाण रोमसुहाण चउच्चिहाण संवाहणाण संवाहिण् सपाणे अवगयपरिस्समे नरिंदे अट्टणमालातो पणिनिक्खमेति । हा० १ अ० । आ० सू० । औ० ।

अट्टणियट्ठियचित्त—आर्त्तनिवर्तितचित्त—त्रि० । आर्त्तं निवर्तितं चित्तं येस्त आर्त्तनिवर्तितचित्ताः । आर्त्ताह्वा निवर्तितं चित्तं येस्ते आर्त्तनिवर्तितचित्ताः । क्लिष्टाध्यवसायिषु, औ० । “अट्टणियट्ठियचित्ता, जह ओवा दुक्खसागरमुवेति” म० २ श० १ उ० ।

आर्त्तनिरर्दितचित्त—त्रि० । क्लिष्टपरिणामे, आर्त्तेन नितरामर्दितमनुगतं चित्तं येषां ते तथा । औ० ।

अट्टतर—आर्त्ततर—न० । अनिशयिते आर्त्तध्याने, “पज्जिज्जमाणाऽट्टतरं रसंति” सूत्र० १ सु० ५ अ० १ उ० ।

अट्टदुहद्व—आर्त्तदुर्धट—त्रि० । द० । आर्त्तनाम्नो ध्यानविशेषस्य दुष्सा, उपा० २ अ० ।

आर्त्तदुःखार्त्त—त्रि० । ३ त० । आर्त्तेन दुःखपीडिते, उपा० २ अ० । आर्त्तदुःखार्त्तः । मनसा देहेन च दुःखिते, विशेषः । अट्टदुहद्वसह—आर्त्तदुर्धटवर्त्त—त्रि० । आर्त्तस्य ध्यानावशेष-

वस्य यो दुर्घटो दुःस्थगो दुर्निरोधो वशः पारतन्त्र्यं, तेनार्त्तः पीडित आर्त्तदुर्घटवशात्तः । असमाधिप्राप्ते, ज्ञा० ८ अ० ।
 आर्त्तदुःस्वार्त्तवशात्तः-त्रि० । आर्त्तेन दुःस्वार्त्त आर्त्तदुःस्वार्त्तस्तथा वशेन च विषयपारतन्त्र्येण श्रुतः परिमतो वशात्तः । ततः कर्मधारयः । क्लिष्टाध्यवसायेन विषययन्त्रणया च दुःस्विते, उपा० २ अ० । आर्त्तो मनसा दुःस्वितः, दुःस्वार्त्तो वेदेन, वशात्तस्तु इन्द्रियवशेन पीडितः । ततः कर्मधारयः । विपा० १ भु० १ अ० । मनसा, वेदेनेन्द्रियवशेन च पीडिते, “अहा लं तुणं अट्टदुहटवसह अकाले चेष जीवियाओ ववरो-विहज्ज” उपा० २ अ० ।

अट्टदुहटपचित्त-आर्त्तदुःस्वार्त्तचित्त-त्रि० । आर्त्तेन दुःस्वार्त्त-नं चित्तं येषां ते तथा । क्लिष्टाध्यवसायतो दुःस्वितमनस्कं पु, श्री० । अट्टदुहटवगय-आर्त्तदुर्घटोपगत-त्रि० । आर्त्तमात्तभ्यान्, दुर्घटं दुःस्थगनीयं दुर्बार्त्त्यमित्यर्थः, उपगतः प्राप्तो यः स तथा । दुर्निवार्योत्तभ्यानवति, विपा० १ भु० २ अ० ।

अट्टपय-आर्त्तपतिक-पुं० । आर्त्त आर्त्तभ्याने मतियेषां ते आर्त्त-मनिकाः । आर्त्तभ्यानोपयुक्ते, आलु० ।

अट्टवस-आर्त्तवश-पुं० । आर्त्तभ्यानवश्यतायाम्, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

अट्टवसदुहट-आर्त्तवशार्त्तदुःस्वार्त्त-त्रि० । आर्त्तवशमात्तभ्यान्-वश्यतायुक्तो गतो, दुःस्वार्त्तश्च यः स तथा । आर्त्तभ्यानविवशी-मृतदुःस्विते, “अट्टवसदुहट काले मासे काल किञ्चा” ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

अट्टवसदुहटवगय-आर्त्तवशार्त्तोपगत-त्रि० । आर्त्तवशार्त्तश्च स उपगतश्चेति समासः । आर्त्तभ्यानसामर्थ्येनार्त्ते, आ० ।

अट्टस्वर-आर्त्तस्वर-त्रि० । दुःस्वरेण शब्दायमानं, “अट्टस्वरे ते कमुणं रसंते” सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ० ।

अट्टहास-अट्टहास-पुं० । अट्टेनातिशयेन हासः । ३ त० । इस्-घञ् । उच्छासे, वाच० “अट्टहासज्रीसणो” आष० ४ अ० ।

अट्टालग-अट्टालक-पुं० न० । अट्ट इव प्रासादगृहमिव अलति पर्याप्तो जवति । अल-अच् । वाच० । प्राकारोपरिचर्याभगवि-शेषे, प्रअ० १ आ० ४ अ० । जं० । स० । जी० । ज्ञा० । नि० चू० । ज० । प्रज्ञा० । आ० । रा० । अनु० । प्राकारकोष्ठकोप-रिवर्तिनि मन्दिरे, “पागारं कारविस्ता णं, गोपुरदालगाणि य” उक्त० ६ अ० ।

अट्टि-आर्त्ति-स्त्री० । शरीरमानस्यां पीडायाम्, आ० १ भु० २ अ० ५ उ० । यातनायास, अ० २ अ० १ ।

अट्टियचित्त-आर्त्तितचित्त-त्रि० । आर्त्तिना आर्त्ताद् वा ध्यान-विशेषादकुञ्जं चित्तं येषां ते आर्त्तितचित्ताः । शोकादिपीडिते, “अट्टा अट्टियचित्ता” उपा० २ अ० ।

अट्ट-अर्थ-पुं० । भावकर्मादी यथावयमम् । “स्त्यानचतुर्थार्थे वा” ८ । २ । २३ । इति संयुक्तस्य वा उः । प्रा० । प्रयोजने, नि० चू० १ उ० । कल्प० । सूत्र० । उक्त० । आ० । स्था० । ज्ञा० । आ० । “अट्टं अपणो अट्टां वेदयां जवति” आ० २ भु० २ अ० २ उ० । प्रयोजन एव उः, यदा तु धनमुच्यते तदा उा न स्यात् । अथो धनम् । आर्त्ते तु जवति-“अहा वयं न सिक्खिज्जा, वेहाइयं च णो वण” इत्यत्र अर्थत इत्यर्थो धनधा-न्यहिरण्यादिक इति व्याख्यानात् । सूत्र० १ भु० ३ अ० २ उ० ।

प्राविप्रयोजने, “अट्टं वा हेसं वा समणस्सव विरहिण कहेमो” व्य० २ उ० । धर्मविषयेऽर्थित्वे, उक्त० ३ अ० । कार्ये, स्था० ५ उ० २ उ० । मोक्षे, तत्कारणजृते संयमे च । “अट्टे परिहायती वडु, अहिगरणं न करेज्ज पंणिण” सूत्र० १ भु० २ अ० १ उ० । निवृत्तौ, ज्ञा० १ अ० । सूत्राभिधेये, प्राकृतत्वाद् नपुंसकत्वमप्यर्थशब्दस्या-पा० । अजिधेये (वाच्ये), सूत्र० १ भु० ६ अ० । स्था० । वस्तुनि, “स नूनं कामदेवा अट्टे समठे इता! अट्टि” अस्त्येषोऽर्थ इत्य-र्थः । अथवा मयोदितं वस्तु समर्थः संगतः । उपा० २ अ० । “अट्टिदे अट्टे पज्जेते । तं जहा-संसयअट्टे, बुगाहअट्टे, अणुजोगी, अणुसोमे, तदण्णणे, अतहण्णणे” स्था० ६ उ० । (टीकाऽस्य ‘पट्ट’ शब्दे कृष्ट्या) अर्थिते गम्यत इत्यर्थः । अर्त्तैरौणादिकः यन् । इये उपादेये वा वस्तुनि, उजयस्याप्यर्थ्यमानत्वात् । उक्त० १ अ० । आ० चू० । नि० । विषयजोगादिके, आ० १ भु० ३ अ० ३ उ० । सूत्र० । (अट्टस्वरूपतामप्राप्त्यर्थशब्दस्य अर्थो ‘अ-त्य’ शब्दे वक्ष्यते)

अट्टन-त्रि० । व० व० । अणु-व्याप्तौ कनिष्ठ, तुद् च । सङ्ख्या-भेदे, तत्संख्याम्विते च । वाच० । प्रज्ञा० ।

अट्टग-अट्टाङ्ग-त्रि० । अट्टावङ्गानि यस्य तदट्टाङ्गम् । यमनियमा-दावट्टाङ्गयोगे, वाच० ।

अट्टगणिमिच्छ-अट्टाङ्गनिमित्त-न० । मौमम १, उत्पातम २, स्वप्नः ३, आन्तरिकम् ४, आङ्ग ५, स्वरं ६, लक्षणं ७, व्यञ्जनम् ८, इत्येवं नवमपूर्वतृतीयाचारवस्तुनिर्गते सुखदुःखादिसूचके निमित्ते, सूत्र० ।

संवक्कुरं सुविणं लक्खणं च,

निमित्तं देहं च उपाइयं च ।

अट्टगमेयं बहवे आहिसा,

सोर्गसि जाणंति अणगताइ ॥ ए ॥

सांख्यसंसारमिति ज्यौनिवम्, स्वप्नप्रतिपादको ग्रन्थः स्वप्नः, तम-धीत्य । लक्षणं श्रीवत्सादिकम् । अशाब्दादान्तरशास्त्रभेदजि-अम् । निमित्तं वाक्प्रशस्तशकुनादिकम् । देहे भवं देहम्, मषक-तिष्ठकादि । उत्पातं प्रथमौत्पत्तिकमुलकापातदिग्दाहनिर्घातभू-मिकम्पादिकम् । तथाऽट्टाङ्गं च निमित्तमधीत्य । तथाया-जौम-मुत्पातमान्तरिकमाङ्गं स्वरं लक्षणं व्यञ्जनमित्येवंरूपम् । नवमपू-र्वतृतीयाचारवस्तुनिर्गतं सुखदुःखजीवितमरणलानाऽऽभा-दिसंस्वचकं निमित्तमधीत्य लोकेऽस्मिन्नतीतानि वस्तूनि अना-गतानि च जानन्ति परिच्छिदन्ति । न च शून्यादिवाद्ध्येतद् घ-टते, तस्मादप्रमाणिकमेव तैरभिधीयत इति । एवं व्याख्याते सति आह परः-मनु व्यजिचार्यपि भुतमुपसृज्यते । तथाहि-अतुर्देशपूर्वविदामपि अट्टस्थानपतितत्वमागमे सद्घुष्यते, किं पुनरट्टाङ्गनिमित्तशास्त्रविदाम् । अत्र चाङ्गवर्जितानां निमित्तशा-स्त्राणामनुपुजेन कृत्वसा त्रयोदशज्ञानानि सूत्रम्, तावत्येव सह-स्राणि वृत्तिः, तावत्प्रमाणलक्षणा परिज्ञापेति । अङ्गस्य च-योदशसहस्राणि सूत्रम्, तत्परिमाणलक्षणा वृत्तिः, अपारमितं धार्तिकमिति ॥

तद्वचमट्टाङ्गनिमित्तवेदिनामपि परस्परतः अट्टस्थानपतितत्वेन व्यजिचारित्वमत इदमाह—

केई निमित्ता तदिया जवंति,

केसि च तं विप्पदिप्पति णाणं ।

अष्टगुणोत्वेय-अष्टगुणोत्पेय-न० । अष्टत्रिगुणोत्पेयमष्टगु-
णोत्पेयम् । पूर्णादिगुणाष्टकयुते ज्ञेये । ते चाष्टावमी गुणाः=
पूर्ण दशमसंज्ञते व्यक्तमविपुष्टं मधुरं समं सललितं च । तथा।

श्लोकम्—“पुष्पं रत्नं च अलं-कियं च वस्त्रं तदेव अविपुष्टं । मह-
रं समं सल्लसितं, अष्टगुणा हौति गेयस्स” ॥१॥ जी० ३ प्रति० ।
अष्टचक्रवालपट्टाण-अष्टचक्रवालप्रतिष्ठान-त्रि० । अष्टचक्र-
प्रतिष्ठिते, “ एगमेगेणं महारिणही अष्टचक्रवालपट्टाणे अष्ट
अष्ट जोअण्णं उहुं उअप्पेणं ” जी० ३ प्रति० ।

अष्टजाय-अष्टजात-न० । जातशब्दे भेदवाचकः । अर्थभेदे, नि०
सू० १ उ० । धनार्थिनि, व्य० ३ उ० ।

सूत्रम्-

अष्टजायं जिकुं गिलायमाणं नो कल्पे । तस्स गणाव-
च्छेदयस्स निज्जुहत्तए अगिलाए करणिज्जं वेणावाडियं
जाव रोगातंकातो विप्पमुक्के, वतो पच्छा अहा लहुस्सगे
नामं ववढारं पट्टविम्वेसियस ॥

साम्प्रतमर्थजातं भिक्षुं ग्लायन्तमित्यत्र योऽर्थजातशब्दस्तद-
त्पत्तिप्रतिपादनार्थमाह-

अत्येण जस्स कज्जं, संजातं एस अष्टजातो य ।

सो पुण संजमभावा, चाभिज्जंतो परिगिलाई ॥

अर्थनार्थितया जात कार्यं यस्य । संबन्धाविवक्षायामत्र पट्टी,
येनेत्यर्थः । सोऽर्थजातः । गमकत्वादेधमपि समासः । उपल-
क्षणमेतत् । तेनैवमपि व्युत्पत्तिरयसातस्या-अर्थः प्रयोजनं
जातोऽस्त्यर्थजातः । पक्षद्वयेऽपि कान्तस्य परनिपातः, सु-
खादिगणे दर्शनात् । स पुनः कथं ग्लायतीति चेदत आह-स
पुनः प्रथमतः प्रथमव्युत्पत्तिसूचितः संयमभावाद् आत्यमानः
निष्कास्यमानः परिग्लायति । द्वितीयव्युत्पत्तिपक्षे प्रयोजना-
निष्पत्त्या ग्लायति, तस्योभयस्यापि अगिलया प्रागुक्तस्वरूपया
घट्यमाणं वैयावृत्यं करणीयम्, यावद् रोगातङ्कादिव रोगात-
ङ्कान् संयमभावचलनात् प्रयोजनानिष्पादनाच्च विप्रयुक्तः
स्थात् । ततः पश्चाच्चिकित्साचरितं भीषणादि, तद्विषये यथा
लघुस्वको व्यवहारः प्रस्थापितः स्यादिति ।

सम्प्रति निर्युक्किहत्तं येषु संयमस्थितस्याप्यर्थजातमुत्पाद्यते,
तान्यभिधित्सुराह-

सेवगपुरिसो ओमे, आवन्न अणत्त बोहिं तेणे ।

एण्हि अष्टजातं, उप्पज्जइ संजमठियस्स ॥

सेवकपुरुषे सेवकपुरुषविषये, एवमवधे दुर्भिक्षे, तथाऽऽपक्षे
दासत्वं समापन्ने, तथा विदेशान्तरगमने उत्तमर्णनानाते, तथा
बोधिकैरपहरणे, स्तेनैरपहरणे च । बोधिकाः-अनार्यस्तेच्छाः,
स्तेना आर्यजनपदजाता अपि शरीरापहारिणः । एतैः कारणै-
रर्थजातं प्रयोजनजातमुत्पद्यते, संयमस्थितस्यापीति । एव नि-
र्युक्तिगाथासंकेपार्थः ॥

साम्प्रतमेनामेव विचरीतुकामः प्रथममाह-

अपरिगहगणियाए, सेवगपुरिसो उ कोइ आलत्तो ।

सा तं अतिरागेणं, पणयए ह् अष्टजाया य ॥

सा रूविणि ति काउं, रप्पाऽऽणैया उ खंधवारेण ।

इयो तीए विजतो, दुक्खत्तो चेय निक्खंतो ॥

पच्चागय तं सोउं, निक्खंतं वेइ गंतु एं तहियं ।

बहुयं मे उवत्तं, जइ दिज्जइ तो विसज्जापि ॥

न विद्यते परिग्रहः कस्यापि यस्याः साऽपरिग्रहा, सा चा-
लौ गणिका च अपरिग्रहागणिका, तथा, कोऽपि राजादीनां से-

वकः पुरुष आलपितः संभावितः । आलप्य च स्वगृहमानी-
तः । सा अर्थजाता सती तं पुरुषमतिरागेणाऽतिरागधशा-
त्प्रणयते प्रसादयति । अन्यथा सा गणिका रूपिणी अतिशयेन
रूपवतीति कृत्वा राज्ञा स्कन्धावारेण कटकेन गच्छता आत्मना
सहानीता । इतरोऽपि च सेवकपुरुषस्तथा गणिकया वियुक्तो
दुःखार्चः । प्रियाविप्रयोगपीडितो निष्कास्तस्तथाकृपाणामान्तके
प्रमत्त्या प्रतिपन्नः । सा च वेद्या राज्ञा सह प्रत्यागता तं पुरुषं
न पश्यति स्म, गवेणायतुमारब्धः । ततः कस्यापि पार्श्वे निष्कान्तं
श्रुत्वा यत्र स तिष्ठति स्म, तस्यां वसतौ गत्वा तान् अविरान्
कृते-बहुकं प्रभूतं मम तु हृदयमनेनोपयुक्तमात्मोपयोगं नीतम्, श्रु-
कमित्यर्थः ; तद्यदि दीयते ततो विसृजामि ॥

एवमुक्ते यत् कर्तव्यं स्थविरैस्तदाह-

सरजेयवसनेयं, अंतदाणं विरेयणं वा वि ।

वरधणुमयवेम पुस्स-भूती कुसलो सुहमे य भाणम्मि ॥

गुटिकाप्रयोगतस्तस्य स्वरभेदं वर्णभेदं वा स्थविराः कुर्वन्ति,
यथा सा तं न प्रत्यभिजानाति, यदि वा प्रामान्तरादिप्रेषणेना-
न्तर्धानं व्यवधानं क्रियते । अथवा तथाविधौषधप्रयोगतो विरे-
चनं कार्यते येन स स्नान इव मृदयते, कृच्छ्रेणैव जीवतीति ज्ञा-
त्वा सा तं मुञ्चति । अथवा शक्तौ सत्यां यथा ब्रह्मदक्षिणार्क्या
धनुःपुत्रेण वरधनुना मृतकवेषः कृतस्तथैव निश्चलो निश्चूनासः
सूक्ष्ममुच्छ्वसन् तिष्ठति, येन मृत इति ज्ञात्वा तथा विसृज्यते ।
यदि वा पुष्पचूतिराचार्यः सूक्ष्मं ध्याने कुशलः सन् ध्यानवशाद्
निश्चलो निश्चूनासोऽप्यतिष्ठत् तथा तेनापि सूक्ष्मध्यानकुशलेन
तथा स्थातव्यं येन सा मृत इत्यवगम्य विसृजति ।

एषां प्रयोगाणामभावे-

आणुसिद्धिं उच्चरती, गमेति एं मित्तणायगादीदि ।

एवं पि अष्टजायं, करेति सुत्तम्मि जं वुत्तं ॥

तस्या गाणकाया यानि मित्राणि, ये च ज्ञातयः, आविशाब्दास्तद-
न्यतथाविधपरिग्रहः । नैः स्थविरास्तां गमयन्ति बोधयन्ति, येना-
नुशिष्टमुच्चरन्ति, मुक्तकथनं करोतीति भावः । एवमपि अतिष्ठ-
न्त्यां तस्यां यदुक्तं सूत्रे तन्कुर्वन्ति, “ स मोचयितव्यः ”
इति सूत्रं मोचनस्याभिधानात् । तथा श्लोकम्-“ ताहे सो मो-
क्केयव्वा एवं सुत्ते भणियं ” इति । गतं सेवकपुरुषचारम् ।

अधुनाऽवमद्वारमाह-

सुकुटुंबो निक्खंतो, अव्वत्तं दारगं तु निक्खिस्सविओ ।

मित्तस्स घरे सो वि य, कालगतो तोऽवमं जायं ॥

तत्थ अणादिज्जंतो, तस्स उ पुत्तेहि सो तओ वेओ ।

घोलंतो आवप्पो, दासत्तं तस्स आगमणं ॥

मथुरायां किन्नरगर्गा कोऽपि खणिक इत्येकं बालं, दारकं पुत्रं,
मित्रस्य गृहे निक्षिप्य सकुटुम्बो निष्कान्तः, सोऽपि च मित्रचू-
तः पुरुषः कालं गतः । (तां स्ति) तस्मात्तस्य कालगमनादन्त-
रमथमं दुर्भिक्षं जातम् । तत्र च दुर्भिक्षे तस्य मित्रस्य पुत्रैः स चे-
कोऽनाक्षिप्यमाणोऽन्यत्रान्यत्र घोळति परिभ्रमन्ति, स च तथा
परिभ्रमन् कस्यापि गृहे दासत्वमापन्नः । तस्य च पितुर्यथावि-
हारक्रमं विहरतस्तस्यामेव मथुरायामागमनं जातम् । तेन च
सर्वे तज्ज्ञातम् ।

सम्प्रति तन्मोचनेविधिमभिधित्सुराह-

आणुसाम कहण उवियं, भीसण ववढार लिंगं जं जत्थ ।

वराभोग गवेसण, पंथे जयणा य जा जत्थ ॥

पूर्वमनुशासने तस्य कर्तव्यम्, ततो धर्मकथाप्रसङ्गेन कथनं स्थापत्यापुत्रादेः करणीयम् । एवमप्यतिष्ठति यत्किञ्चामता स्थापितं ह्येवं तद् गृहीत्वा समर्पणीयम्, तस्याज्ञावे निजकानां तस्य वा भीषणमुत्पादनीयम्, यदि वा राजकुले गत्वा व्यवहारः कार्यः । एवमप्यतिष्ठति यतो यत्र लिङ्गं पूज्यते, ततस्तत्र पार-
शुष्टा स मोक्षनीयः । एतस्यापि प्रयोगस्याभावे वरेणाच्छिन्नस्था-
मिकतया, दूरदेशव्यवधानेन वा यत्किञ्चान् तस्याभोगः कर्तव्यः,
तदनन्तरं तस्य गवेसणया च गमने पथि मार्गे यतना यद्यौघनि-
र्युक्तावुक्ता तथा कर्तव्या । या च यत्र यतना साऽपि तत्र विधे-
या यथासूत्रमिति द्वारगाथासंक्षेपार्थः ।

साम्प्रतमेनामेव विवरीषुः प्रथमतोऽनुशासनकथनद्वारं प्राह-

नित्थिम्मो तुज्झणरे, रिसिपुत्तो मुंच होहिर्हं धम्मो ।

धम्मकहापसंगेण, कहणं थावच्चपुत्तस्स ॥

एव अपिपुत्रस्तव गृहेऽवमादिकं समस्तमपि निस्तीर्णोऽधुना प्र-
तग्रहणार्थमुद्यत इत्यमुं मुञ्च, तवापि प्रभूतो धर्मो जघिष्यतीति ।
एतावता गतमनुशासनद्वारम् । तदनन्तरं धर्मकथाप्रसङ्गेन च
कथनं स्थापत्यापुत्रस्य करणीयम्, यथा स स्थापत्यापुत्रो व्रतं
जिघृक्षुर्चासुदेवेन महता निष्कमणमहिम्ना निष्काश्य पार्श्वस्थि-
तेन व्रतग्रहणं कारितः, एवं युष्माभिरपि कर्तव्यम् ।

तह वि य अउंते उविषं, जीमण ववहार निक्खमंतण ।

तं घेत्तुणं देज्ज, तस्सासङ्गं इमं कुज्जा ।

तथापि च, अनुशासने कथने च कृते इत्यर्थः । अतिष्ठति स्था-
पितं वेयस्, जीषणं वा करणीयम्, व्यवहारे वा समाकर्षणीयः ।
तत्र स्थापितं ज्ञायति-तेन पित्रा निष्कामता यत्किमपि स्थापि-
तं ह्यव्यमस्ति तद् गृहीत्वा तस्मै दातव्यम् । उपलक्षणमेतत् ।
तेनैतदपि द्रष्टव्यम्-अजिनवः कोऽपि शिष्यक उपस्थितस्तस्य य-
त्किमप्यर्थजातं स्थापितमस्ति, यदि वा गच्छान्तरे यः कोऽपि
शैलक उपस्थितस्तस्य हस्ते यद् अव्यमयतिष्ठते, तद् गृहीत्वा
तस्मै दीयते, तस्य अव्यस्यास्त्यभांश्च इदं वक्ष्यमाणं कुर्यात् ।

तदेवाह-

नीयद्वागाण तस्स व, जीमणं रायउद्धे सयं वावि ।

अविरिकामो अम्हे, कहं व जज्जा न तुज्ज सि ।

ववहारेणं अहयं, जागं पेच्चांमि ववुतराणं भे ।

अवियलिंगं च करं, पम्पवणा दावण्डाए ॥

निजकानामात्मीयानां स्वजनानां, तस्य वा जीषणं कर्तव्यम् ।
यथा वयमविरिक्ता अविभक्तिकथा वस्तामहे, ततो मोक्षयत मदी-
यं पुत्रं, कथं वा केन युष्माकं न तज्जाऽनुद् यदेवं मदीयपुत्रो दास-
त्वमापन्नोऽद्यापि धृतो वर्त्तते इह । अथैवमुक्तं ते ह्येवं न प्रय-
च्छति तन इदमपि वक्तव्यम्-राजकुलं गत्वा व्यवहारेणाप्यहं
भाग बहुतरकं प्रभूतरकं ग्रहीष्यामि (भ) जवतां पार्श्वः नद्वर-
मिदानीं स्तोत्रं प्रयच्छथ । एवं तेषां भीषणं कर्तव्यम् । यदि वा
येन गृहीतो वर्त्तते तस्य भीषणं विधेयम्, यथा यदि मोक्षनीयं
तर्हि मोक्षय, अन्यथा भयतस्तेन शापं दास्यामि येन न त्वम्, नेद
वा तव कुटुम्बकमिति । एवं भीषणेऽपि कृते यदि न मुञ्चति,
यदि वा ते स्वजना न किमपि प्रयच्छन्ति, तदा स्वयं राजकुलं
गत्वा निजकैः सह व्यवहारः करणीयः, व्यवहारं च कृत्वा
जाग आत्मीयो गृहीत्वा तस्मै दातव्यः । यद्वा-स एव राजकुलं

व्यवहारेणाकृत्यते; तत्र च गत्वा वक्तव्यम्-यथाऽयमृषिपुत्रो
ग्रने जिघृक्षुः केनापि कपटेन धृतस्तं न वर्त्तते, यूयं च धर्मव्या-
पारनिष्ठास्ततो यथाऽयं धर्ममाचरति, यथा वामीवामृषीणां
समाधिकरूपजायते तथा यतश्चमिति । अस्यापि प्रकारस्याभावं
यद्यत्र जिघृक्षितं तत्परिशुष्टा दापनार्थम्, विवक्षितवासकमाच-
नार्थमित्यर्थः । तांस्तु धारिणां मध्ये ये महान्तस्तेषां प्रज्ञापना
कर्तव्या, तेन ते मोक्षयन्ति ।

सम्प्रति दूराभोगेत्यादि व्याख्यानार्थमाह-

पुट्ठा व अपुट्ठा वा, चुयसामिनिहिं कहिति ओहाई ।

घेत्तुणं जावदट्ठा, पुणरवि सा रक्खणा जयणा ॥

यदि वा अवस्थादयोऽवधिज्ञानिनः । आदिशब्दादिशिष्टभु-
तज्ञानिपरिग्रहः । पुट्ठा वा अपुट्ठा वा तथाविधं तस्य प्रयोजनं
ज्ञात्वा व्युत्तस्वामिकं निधिमुत्सन्नस्वामिकं निधिं कथयन्ति,
तदानीं तस्य तेषां तत्कथनकस्यांश्चित्त्यात् । ततो यावदर्थः,
यावता प्रयोजनं तद् गृहीत्वा पुनरपि तस्य निधिसंरक्षणं कर्त-
व्यम् । प्रत्यागच्छता च यतनाविधिर्या, सा वामे स्वयमेव च-
क्ष्यते ।

सौज्जाण अष्टजायं, अष्टं पम्पिजगए य आयरिओ ।

संधारयं वि देंति य, पडिजगए णं गिलाणं पि ॥

निधिग्रहणार्थं मार्गं गच्छन्तमर्थजातं साधु भुत्वा सांभोगि-
को वाऽऽचार्योऽर्थं प्रतिजागतिं उत्पादयति । यदि पुनस्तस्य
द्वितीयः संधाटको न विद्यते, ततः संधाटकमपि ददाति । अथ
कथमपि ग्लानो जायते ततो ग्लानमापि जागति न तृप्यते, जि
माहाविगधनप्रसक्तेः ॥

यदुक्तमनन्तरं यतना प्रत्यागच्छता कर्तव्या, तामाह-

काउं निसीहियं जा-ट्टजायमावेयणं च गुरुहत्थे ।

दाज्जाण पम्पिकरणं, मा पेहंता मिगा पेसां ॥

यत्र-यगणे स प्राचूणक आयाति, तत्र नैवेदिकीं कृत्वा, 'नमः
क्वमाधमणेभ्यः' इत्यादिवा च मध्ये प्रविशति । प्रविश्य च यद-
र्थजातं तद्गुरुभ्य आवेदयति कथयति । आवेद्यं च तदर्थजातं
गुरुहस्ते दत्त्वा प्रतिक्रामति । न स्वपार्श्वे पक्ष स्थित इति वेदय-
त आह-मा प्रक्षमाणा मृगा इव मृगा भगीतार्थाः कुलकादयः
पश्येयुर्गुरुहस्तेऽवस्थितं तद् निरीक्षन्तं, अस्मद्गुरुणां समर्पित-
मिति विरूपसंकल्पेऽप्रवृत्तेः ॥

सम्प्रति 'जयणा य जा जत्थेति' तद्व्याख्यानार्थमाह-

सर्बी व सावको वा, निरुविण देज्ज अष्टजातस्स ।

पच्चुप्पम्पनिहाणे, कारणजाए गहणसोही ॥

यत्र सङ्गी सिद्धपुत्रः आवको वा वर्त्तते तत्र गत्वा तस्मै स्व-
रूपं निवेदनाय, प्रज्ञापना च कर्तव्या । ततो यत्तत्र तेन प्रत्युत्प-
न्नं तव निधानं गृहीतं वर्त्तते तस्यार्थजातस्य मध्यतत्किप-
यान् जागान् दद्यात् । स्वयं तदानीं प्रज्ञापनातो वा गीतार्थ-
त्वात् । अस्य प्रकारस्याज्ञावे यत्किञ्चान् दूरमवगाढं वर्त्तते, तत-
स्तेन उत्तम्य दीयमानमधिकृते कारणजाते गृह्णानोऽपि कुलः,
अगवदाकावर्त्तमान् । गतमवमद्वारमाह-

इदानीमापन्नद्वारमाह-

थोवं पि धरेमाणो, कप्पइ दासत्तमेव अद्दन्ते ।

परदेसम्मि वि लब्धति, वार्णायधम्मो ममेसं त्ति ॥

स्तोकमपि श्रुणं शेषं धारयन् कश्चिदेशे कोऽपि पुरुषः, ततः (अवसन्ते स्म) अद्दानः काशकमेण प्रवृद्ध्या, दासत्वमेव प्रति-
पद्यते । तस्यैव दासत्वमापन्नस्य, स्वदेशे दीक्षा न दातव्या ।
अथ कदाचित्परदेशे गतः सन्नविदितस्वरूपोऽशिवाधिकारण-
तो वा दीक्षितो भवेत् । तत्र च वणिजा वाणिज्यार्थं गतेन दृष्टो
जवेत् । तत्रायं किल भ्यायः—परदेशमपि गता वणिज आत्मीयं
लभन्ते, तत एवं वणिग्धर्मे व्यवस्थिते स एवं श्रूयात् ' मम
एव दास ' इति न मुञ्चिष्येऽमुमिति ।

तत्र यत्कर्तव्यं तत्प्रतिपादनार्थं चारगाथामाह—

नाहं विदेसआहर-णमाइ विज्जा य मंत जोगा य ।

नेमित्त राय वप्पे, तासंद गणे घणे चव ॥

यस्तव दासत्वमापन्नो वर्तते, न सोऽहं, किं त्वहमन्यस्मिन्वि-
देशे जानः, एवं तु सद्वक्तव्यं विप्रसङ्गोऽस्ति, अथ सम्भूतजनवि-
दितो वर्तते तत एवं न वक्तव्यं, किं तु स्थापत्यापुत्राद्याहरणं
कथनीयम्, यद्यपि कदाचित् तच्छ्रवणतः प्रतिबुद्धो मुक्तलय-
नि । आदिशब्दात् गुटिकाप्रयोगतः स्वरभेदादि कर्तव्यमिति
ग्रहः । एतेषां प्रयोगाणामभावे विद्या मन्त्रो योगो वा, ते प्रयोक्त-
व्याः, यैः परिगृहीतः सन् मुक्तलयति । तेषामन्यभावे निमित्ते-
नानातानागतविषयेण राजा, उपलक्षणमेतत्, तदन्यो वा नगर-
प्रधान आदर्शनोऽयः, येन तत्प्रभावात्स प्रेर्यते, धर्मो वा कथनी-
यो राजादीनाम्, येन त आहूताः सन्तस्तं प्रेरयन्ति । एत-
स्यापि प्रयोगस्याज्ञां पापयमानं सहायान् कुर्यात् । यद्वा-
यां गणः सारस्वतादिको बलीयान् तं सहायं कुर्यात् । तदभा-
वे दूराभोगादिना प्रकारेण धनमुत्पाद्य तेन मोचयेत् । एव
चारगाथासंकेतार्थः ।

साम्प्रतमेनामेव गाथां विधरीषुराह—

सारक्खएण जंपासि, जातो अन्नत्थ ते वि आमंति ।

वहुजणविस्सायम्मि उ, यावच्चमुयादिआहरणं ॥

यदि प्रभूतजनविदितो न भवति, यथा-भयं तद्देशे जात इति,
तत एवं श्रूयात् । अहमन्यत्र विदेशे जातस्त्वं तु साह-
ज्येण विप्रसङ्ग एवमसमञ्जसं जल्पसि । एवमुक्ते तेऽपि
तत्रत्या आमेषमेतद् यथाऽयं वदतीति साक्षिणा जायन्ते,
अथ तद्देशजानतया प्रभूतजनविदितो वर्तते, ततस्तस्मिन्बहु-
जनविज्ञानं पूर्वोक्तं न वक्तव्यम्, किन्तु प्रबोधनाय स्थापत्यापु-
त्राद्याहरणं कथनीयम् ।

विज्जा मंता जोगा, अंतद्धाणं विरेयणं वा वि ।

वरधणु य पुस्सभूती, गुलिया सुहुमे य जाणम्मि ॥

विद्यादयां विद्यामन्ययोगाः प्रयोक्तव्याः, येन तैरभियोजितः
सन् मुक्तलयति । आहरणमादीत्यत्रादिशब्दव्याख्यानार्थमाह—
गुटिकाप्रयोगतः स्वरभेदेन । उपलक्षणमेतत् । वर्णजदं कार-
येत्, यदि वा अन्तर्धानं ग्रामान्तरप्रेषणेन व्यवधानम्, विरेचनं वा
ग्लाननोपदर्शनाय कारयितव्यं यत्कृच्छ्रैर्गण जीवतीति ज्ञात्वा
विस्तृज्यते । यदि वा वरधनुस्त्रिंशु गुटिकाप्रयोगतः, पुष्पभूतिरा-
चार्य इव मूढमध्यानवशतो निश्चला निरुच्छ्वासः तथा स्याद्
येन मृत इति ज्ञात्वा परित्यज्यते ।

अमतीए विणवेती, रायाणं सो व होज्जउ अ निम्भो ।

तां से कहिज्ज धम्मो, अणिच्छमाणा इमं कुज्जा ॥

एतेषां प्रयोगाणामसति अभावे राजानं विज्ञापयन्ति । यथा—

तपस्विनमिह परलोकनिःस्पृहमेनं ज्ञायापयतीति; अथास्ती
राजा तेन मित्रो व्युक्ताहितो वर्तते । ततः स तस्य राज्ञः प्रति-
बोधनाय, धर्मः कथ्यते, अथ स धर्मं नेच्छति, ततस्तस्मिन् ध-
र्ममनिच्छति, उपलक्षणमेतत्, निमित्तेन वाऽतीतानागतरूपेणा-
चार्यमाणे इव बह्व्यभाषं कुर्यात् ।

तदेवाह—

पासंके व सहाए, गोएहइ तुज्जं पि एरिसं हुज्जा ।

होहामोह सहाया, तुज्ज वि जो वा गणो बलिम्भो ॥

पापयमानं वा सहायान् गृह्णाति । अथ ते सहाया न जवन्ति,
तत इदं तान् प्रति वक्तव्यम्—युष्माकमपीदृशं प्रयोजनं भवेद्
जविष्यति तदा युष्माकमपि वयं सहाया भविष्यामः । एवं
नान्प्रदायान् कृत्वा तद्वलतः स प्रेरणीयः, यदि वा यो गणो
बलीयान् तं सहायं परिगृह्णीते ।

एएसिं असतीए, संता वि जया न होतिउ सहाया ।

उवणा दूगभोगे, लिंणेण व एसिउं देति ॥

एतेषां पापयमानां गणानां वा असति अभावे, ये सन्तः शिष्टा-
स्ते सहायाः कर्तव्याः । यदा तु सन्तो वा सहाया न जवन्ति, तदा
(उवणं स्ति) निष्कामता या इत्यस्य स्थापना कृता तद्धानतः
स मोक्षयितव्यः । यदि वा दूराभोगेन प्रागुक्तप्रकारेण, अथवा
यद्यत्र भिक्षुमर्चिनं, तेन धनमेष्टित्वा उत्पाद्य ददति, तस्मै वरवृ-
धभाः । गतमापन्नद्वारम् ।

इदानीमनासद्वारमाह—

एमेव अणत्तस्स वि, तवतुल्लणा नवरि एत्थ नाणत्तं ।

जं जस्स होइ भंमं, सो देति मयंतिगे धम्मो ॥

एवमेव अनेनैव दासत्वापन्नगतेन प्रकारेण अनासस्यापि प्रागु-
क्तशब्दाद्यस्य मोक्षणे यतना द्रष्टव्या, नवरम्, अत्र धनदानवि-
न्तायां नानात्वम् । किं तदित्याह—तपस्तुल्लना कर्तव्या । सा
जैवं ज्ञायते—साधवस्तपोधना अहिरण्यमुवक्षाः, लोकेऽपि यथा-
स्य त्राणं जवति, स तत्तस्मै उत्तमर्णाय ददति । अस्माकं च
पार्श्वं धर्मस्ततस्त्वमपि धर्मं गृह्णाण ।

एवमुक्ते स प्राह—

जोऽणेण कतो धम्मो, तं देउ न एत्तियं समं तुलइ ।

हीणं जावेताहिं, तावइयं विज्जयंभणया ॥

योऽनेन कृतो धर्मः सर्वं मया ददातु, एवमुक्ते साधुनिर्वक्तव्यम्,
नैतावद्दमः, यतो नैतावत्समं तुलति । स प्राह—एकं संवत्सरेण
हीनं प्रयच्छत, तदपि प्रतिपेक्षनीयं चेद् द्वाभ्यां संवत्सराभ्यां हीनं
दत्त । एवं तावत् विभाषा कर्तव्या—यावदेकेन दिवसेन कृतो
योऽनेन धर्मस्तं प्रयच्छत । ततो वक्तव्यम्—नाज्यधिकं इष्टः
किन्तु यावत्तद् गृहीतं मुहूर्तादिकृतेन धर्मेण तोल्यमानं समं तुल-
ति तावत्प्रयच्छामः । एवमुक्ते यदि तोलनाय दौकते, तदा
विद्याविजिस्तुला स्तम्भनीया, येन कृणमाप्रकृतेनापि धर्मेण
न समं तोलयतीति । धर्मेतोलनं च धर्माधिकारशिकनीति-
शास्त्रप्रसिद्धमस्ति, ततोऽवसातव्यम् ।

जइ पुण नेच्छेज्ज तवं, वाणियधम्मेण ताहे सुच्छो उ ।

को पुण वाणियधम्मो, सामुहे मंजमे इणमो ॥

वत्याणाजरणाणि य, सक्वं ढड्डिणु एगविदेण ।

पोयम्मि विवसम्मि उ, वाणियधम्मो इवइ सुच्छो ॥

एयं इमो वि साहू, तुज्जं नियगं च सारमुत्तूणं ।

निकखंतो तुज्जं धरे, करेइ इरिह तु बाणिज्जं ॥

यदि पुनरुक्तप्रकारेण कणमात्रकृतस्वापि धर्मस्यालाभेन नेच्छे-
त् तपो ग्रहीतुम् । ततो वक्तव्यम्—वणिग्धर्मेण वणिग्न्यायेन एष
शुद्धः । स ग्राह-कः पुनर्वणिग्धर्मो येनैष शुद्धः क्रियते ? साध-
यो वदन्ति—समुद्रे संज्ञमे गमनेऽयं वक्ष्यमाणः । तमेवाह—(वस्था-
याभरणेत्यादि) यथा वणिक् श्रृणुं कृत्वा प्रवहणेन समुद्रमव-
गाढः, तत्र पोते प्रवहणे विपके आत्मीयानि परकीयानि च प्रपू-
तानि वस्त्राण्याभरणानि, चक्षुष्याश्चक्षुषमपि च नानाविधं क्रया-
णकं सर्वं छर्द्यित्वा परित्यज्य, एकवृन्दं, ज्ञावप्रधान एकशब्दः—
एकतैव वृन्दं, तैमैकाकी उत्तीर्णो, वणिग्धर्मे वणिग्न्याये शुद्धो
भवति, न ऋणं दाप्यते । एवमयमपि साधुस्तव सत्कमात्मीयं
च सारं सर्वं तव गृहे मुक्त्वा निष्क्रान्तः संसारसमुद्रादुत्तीर्ण
इति शुद्धः, न वनिका ऋणमात्मीयं यानितुं ब्रम्हन्ते, तस्मात्
किञ्चिद्वत् तवाऽऽयमस्तीति । करोत्यिदानीमेष स्वेच्छया त-
पोवाणिज्यस्य, पोतप्रवणिवि निरुद्धो वाणिज्यमिति । गतम-
नासद्वारम् ।

अधुना बोधिकस्तेन धारप्रतिपादनार्थमाह—

बोडियतेणेहि हिए, विमग्गणा साहुणो नियममो य ।

अणुसामणमादीतो, एमेव कपो निरवसेसो ॥

बोधिकाः स्तेनाश्च प्रागुक्तस्वरूपाः, तैर्हेतुं साधौ नियमशो
नियमेन साधोविमार्गेण कर्तव्यम्, तस्मिन् विमार्गेण कर्तव्य-
नुशासनदिकोऽनुशिष्टिप्रदानादिको धनप्रदानपर्यन्त एष एवा-
नन्तरोदितः क्रमो निरवशेषो बहिर्दृश्यः ।

सप्रत्युपसंहारव्याजेन शिक्षामपवादं चाह—

तम्हा अपरायत्ते, दिक्खिज्जाऽणारिएण वजेज्जा ।

अध्वाण अणाजंगा, विदेम असिवादिसु दो वि ॥

यस्मात्परायत्तदीक्षणेऽनार्यदेशगमने चैते दोषास्तस्मादपरा-
यत्तान् दीक्षयेत्, अनार्याश्च देशान् वजंयेत् । अत्रैवापवाद-
माह—(अध्वाण स्ति) अध्वानं प्रतिपन्नस्य ममोपग्रहमेते कदि-
ष्यन्तीति हेतोः परायत्तानपि दीक्षयेत् । यदियाऽनाजंगतः प्र-
श्नाजयेत् । विदेशस्थान् वा स्वरूपमजानतो दीक्षयेत् । पुनरशि-
वादिषु कारणेषु (दो वि स्ति) हे अपि परायत्तदीक्षणानार्यदे-
शगमनेऽपि कुर्यात् । किमुक्तं जवति—अशिवादिषु कारणेषु स-
मुपस्थितेषु परायत्तानपि गच्छोपग्रहमिति दीक्षयेत्, अना-
यानपि देशान् विहरंदिति । व्य० २ उ० । एतत्पुरुषस्यार्थजात-
त्वमुपदर्शितम् ।

अथ संपत्त्याऽर्थजातत्वमुच्यते—

अट्टजायं णिग्गंथे णिग्गंथिं गिएहमाणे वा अवलंबमाणे
वा णाइक्कमइ ॥

अर्थः कार्यमुपपन्नजनतः स्वकीयपरिणेत्रादेर्जातं यथा साऽ-
र्थजाता पतिचौरादिना सयमाश्वास्यमानेत्यर्थः । रथा० ४
ग० २ उ० ।

इह गाथा—

अट्टेण जायकज्जं, संजायं एस अट्टजाया उ ।

तं पुण संयमभावा, चालिज्जंती समवत्तंवे ॥ १ ॥

अर्थेनार्थतया संजातं कार्यं यथा । यद्वा-अर्थेन द्रव्येण जातमु-
त्पन्नं कार्यं यस्याः सा अर्थजाता । गमकत्वादेवमपि समासः ।

उपलक्षणमेतत् । तैमैवमपि व्युत्पत्तिः कर्तव्या । अर्थः प्रयोजनं
जातमस्या इत्यर्थजाता । कथं पुनरस्या अवलम्बनं क्रियत इ-
त्याह—तां पुनः प्रथमव्युत्पत्तिसूचितां, संयमभावाश्वास्यमानायां ।
द्वितीयतृतीयव्युत्पत्तिपक्षे तु द्रव्याभावेन प्रयोजनानिष्पत्त्या वा
सीवन्तीं समवलम्बेत-साहाय्यकरणेन सम्यग्धारयेत् । उप-
लक्षणत्वाद् गृहीयादपि । वृ० ६ उ० । (संयमस्थिताया निर्मन्थ्या
अर्थजातवक्तव्यता निरवशेषा निर्मन्थस्यैव भावनीया, केवलं
स्यमिहापः कार्यो भवतीति बृहत्कल्पोक्ता साऽप्युपपत्त्यस्त्या) ।

अट्टजुत्त—अर्थयुक्त—वि० । अर्थेन हेयोपादेयात्मकं युक्तान्यन्वि-
तानि अर्थयुक्तानि । हेयोपादेयाभिधायकेषु आगमवचनादिषु,
अर्थो मोक्षस्तत्र युक्तान्यन्वितानि अर्थयुक्तानि । मोक्षोऽपवाद-
तया सक्तोऽपि वचनादिषु, “ अट्टजुत्ताणि सिक्खेज्जा, णिरछाणि
उ वज्जए ” उक्तं १ अ० ।

अट्टहमिका—अष्टाष्टमिका—रथा० । अष्टावष्टमानि दिनानि यस्यां
साऽष्टाष्टमिका । यस्यां हि अष्टौ दिनाष्टकानि भवन्ति तस्याम-
ष्टौ अष्टमानि जवन्त्येवेति । अतुष्यष्टिदिननिष्पन्नायां निधुप्रति-
मायाम्, स० ।

अट्टहमियाणं जिक्खुपहिमा चउसट्ठीए राइदिएहि दो—

हि य अट्टासीएहि, भिक्खासएहि अट्टासुत्तं जाव भवइ ।

भिधुप्रतिमाऽभिग्रहविशेषः । अष्टावष्टकानि यतोऽसौ भवन्त्य-
तत्तुष्यष्ट्या रात्रिर्दिवः सा पालिता जवति, तथा प्रथमंऽष्टके
प्रतिदिनमेकैका भिक्षा, एका दत्तिर्जो जनस्य पानकस्य च, एवं
द्वितीये द्वे द्वे यावदष्टमे अष्टावष्टाविति संकलनया द्वे शते निष्का-
णामष्टाशीत्यधिकं भवतः । अत उक्तं द्वान्यां स्त्र्यादि यावत्करणा-
त् । “ अट्टाकप्पे अट्टाममं फासिया पासिया सोहिया तीरिया
कितिया समं आणाए आराहिया वि भवइ ” इति दृश्यम् ।
स० ६४ सम० । रथा० । अष्टाष्टकिकायामष्टक आदिरष्टक उ-
त्तरमष्टको गच्छः । तत्राष्टलक्षणां गच्छ उत्तरणाष्टकेन युतः क्रि-
यते, जाता अतुष्यष्टिः, सा उत्तरहीना आदियुता क्रियते, तथापि
सैव अतुष्यष्टिः । एतदष्टमेऽष्टके भिक्षापरिमाणम्, एतदादिनाऽष्ट-
केन युतं क्रियते, जाता ह्यसप्ततिः ७२, सा गच्छार्द्धेन अतुष्यं
गुण्यते, जाते चेशते अष्टाशीत्यधिकं । व्य० ९ उ० । प्रव० अन्त० ।
अट्टह्राण—अष्टस्यानक—न० । प्रकापनाया अष्टमे स्थाने, “ एवं
जहा अट्टह्राणे ” रथा० १० ग० ।

अट्टणाम्—अट्टणाम्—न० । अष्टविधप्रदार्थनामनि, “ से किं
अट्टणामे ? अट्टणामे अट्टविहा वयणविभत्ती ” अनु० (वय-
णविभत्ति शब्दे निरूपितमेतत्)

अट्टदंसिण—अर्थदर्शिन्—वि० । यथावस्थितमर्थं यथा गुरुस-
काशादवधारितमर्थं प्रतिपाद्यं रूपं शीघ्रमस्य स भवत्यर्थदर्शी ।
सत्यदार्थवेत्तरि, “ समासवेज्जा पणिपुअभासी, निसामिया
सामिय अट्टदंसि । ” सूत्र० १ श्रु० १४ अ० ।

अट्टदुग्ग—अर्थदुर्ग—वि० । अर्थतः परमार्थतो दुर्गं विषमम् ।
सूत्र० १ श्रु० १० अ० । परमार्थतो विचार्यमाणे गदने दुर्विज्ञेयं,
सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ उ० । परमार्थतो दुरुत्तरे, “ इमो दुत्तसु
दुत्तमदुत्तम् ” सूत्र० १ श्रु० १० अ० १ उ० ।

अट्टपणसिय—अष्टप्रदेशिक—वि० । अष्टौ प्रदेशा यस्मिन्निष्पद्य-
देशिकः । स्वार्थिकप्रत्ययविधानादिति । प्रदेशाष्टकनिष्पत्ते,
“ यत्थ णं अट्टपणसिए रुयणे ” रथा० १० ग० ।

अष्टपद (य) चिन्तण—अर्थपदचिन्तन—न० । अर्थमात्रं विचार्यमाणं यत्पदं वाक्यादिः पठ्यते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्तेः । तस्य चिन्तनं भावनं विचारणं, स्वविषये स्थापनमिति यावत् । विचारणीयस्य वाक्यादिवर्धपठ्यालोचनं, य०। अर्थं जायः सूक्ष्मेक्षिकया ज्ञानाप्रधानेन सत्ताऽर्थपदं विचारणीयं, विचार्य च बहुभुतसकाशा-स्वविषये स्थापयितव्यम् । अर्थपदचिन्तनं विना सम्यग्धर्मप्रधानमेव न घटते । तथा च परमार्थे “सुखाय धम्मं अरहंतजासिद्धं, समादिहं अष्टपद्यसुखं” इत्यादि । तस्मादर्थपदं विचार्य स्वविषये स्थापयितव्यम् । तद्यथा—यदि सूक्ष्मोऽप्यतिचारो आह्वीसुन्दर्यादीनामिव स्त्रीभावहेतुस्तदा प्रमत्तानां साधूनां कथं चारित्रं मोक्षहेतुत्वेन घटते?, प्रज्ञातिचारवत्त्वात् । अत्रयं समाधानप्राप्त्या—यः प्रमत्तितः सूक्ष्मप्यतिचारं करोति, तस्य विपाकाऽतिरौघ एव, परं प्रतिपक्काध्यवसायः प्रायस्तस्य कृपणहेतुर्नोत्थनादिमात्रम्; आह्वयादीनामपि तज्ज्ञात्वात् । प्रतिपक्काध्यवसायश्च—कोधादिषु क्रमादिः संवरभावोक्तः । एवं च प्रमत्तानामपि प्रत्यतिचारं तुल्यगुणाधिकगुणप्रतिपक्काध्यवसायवतां धर्मचरणमविरुद्धम्, सम्यक्कृतप्रतीकारस्य विषयेवातिचारस्य स्वकार्याक्रमत्वात् । नन्वेवं प्रतिपक्काध्यवसायस्यैवातिचारप्रतीकारत्वं प्रायश्चित्तादिव्यवहार उच्छिद्येतेति चेन्न । प्रायश्चित्तादिव्यवहारो न तुल्यतामप्राप्नुवति प्रतिपक्काध्यवसायस्य विशेषणस्य धीव्यात् । तदुत्कर्षकेणैव च विशेषणस्य साफल्यत्वात् । विशेष्यविशेषणजाये विनिगमनाविरहस्तु नयभेदाऽऽयसो दुष्परिहर एव । तथाप्यसहृदप्रमादाच्चरणकृतमतिक्रमजातं प्रतिपक्काध्यवसायेन कथं परिह्रियेत?, असहृदकृतस्य मिथ्यादुष्कृतस्याप्यविषयत्वादिति चेन्नैवम् । अत एव तुल्यगुणाधिकगुणाध्यवसायस्यैव ग्रहणम् । एकैनापि बलवता प्रतिपक्केण परिच्युते बहुलमप्यनर्थजातं, कर्मजनितायातिचाराद्वैरात्मस्वभावसमुत्पत्त्यस्नोकस्यापि प्रतिपक्काध्यवसायस्य बलवत्त्वमुपदेशपदादिप्रसिद्धमेव । स्यादेतत् । मनसो विकाराः प्रतिपक्काध्यवसायानिबर्त्या प्रयन्तु, कायिकप्रतिसेवनारूपा प्रतियारास्तु कथं तेन निवर्त्तेरन् ? इति चेन्नैवम्, संज्वलनोद्यजनिस्त्वेनातिचारानामपि मानसविकारत्वात्, उभयरूपकायिकप्रतिसेवनादीनां तु अदूरविप्रकर्षेणैव निवृत्तिरिति दिक् । य० ३ अधि० ।

अष्टपद (य) परुषणया—अर्थपदप्ररूपणता—स्त्री० । अर्थकथणकस्करादि, तथुक्तं तद्विषयं वा पदमानुपूर्व्यादिकं, तस्य प्ररूपणं कथनं, तदज्ञाचोऽर्थपदप्ररूपणता । इयमानुपूर्व्यादिका संज्ञा, अयञ्च तद्विधिरुपलुकादिरर्थः संज्ञी, इत्येवं संज्ञा-संज्ञिसंबन्धकथनं “ के कितं जेगमववहाराणं अणोवनिदिया ह्व्याणुपुष्पी ? पंचविहा पयसा । तं जहा-अष्टपदपरुषणया ” (इत्यादि सर्वे चिन्तयभागे १३१ पृष्ठे ‘आणुपुष्पी’ शब्दे वक्ष्यामः) अनु० ।

अष्टपदोवसुद्ध—अर्थपदोपशुद्ध—त्रि० । अर्थपदानि युक्तयो हेतवो वा तैरुपशुद्धमववातम् । सध्याकिके, सचेतुके च । अर्थैरभिधेयैः पदैश्च वाचकैरुप सामीप्येन शुद्धं निर्दोषम् । निर्दोषवाच्यवाचके, “सोखाय धम्मं अरहंतजासिद्धं, समादिहं अष्टपदोवसुद्धं” सुत्र० १ सु० ६ अ० ।

अष्टपिष्टणिट्टिया—अष्टपिष्टनिष्ठिता—स्त्री० । अष्टभिः शास्त्रप्रसिद्धैः पिष्टनिष्ठिताऽष्टपिष्टनिष्ठिता । प्रज्ञा० १७ पद० । अष्टवारपिष्टप्रदाननिष्पत्ते सुगभेदे, जी० ३ प्रति० ।

अष्टपुष्पी—अष्टपुष्पी—स्त्री० । अष्टौ पुष्पाणि पूजात्वेन समाह्वान्य-ष्टपुष्पी । पूजार्थंके पुष्पाष्टके, पुष्पाष्टकनिष्पाद्यायां पूजायां च । हा० ।

अष्टपुष्पी समाख्याता, स्वर्गमोक्षप्रसाधनी ।

अशुक्तेतरजेदेन, द्विधा तत्त्वार्थदर्शिजिः ॥ १ ॥

अष्टौ पुष्पाणि कुसुमानि यस्यां पूजायां साऽष्टपुष्पी । नदादि-दर्शनाच्च ईप्रत्ययः । इयं च जघन्यपदमाश्रित्योच्यते, न द्वित्रिचतुःपुष्पाख्यारोपणीयानि । यद्वद्व्यति—“स्तोकैर्वा बहुनिर्वाऽपि” इति । अष्टपुष्प्याश्च देवपूजनं कारणत्वं वद्व्यति । द्विधेत्यस्येह संबन्धात् द्वान्यां प्रकारान्यां द्विधा द्विप्रकारा समाख्याता सम्यग्गमिहिता, तत्त्वार्थदर्शिभिरिति संबध्यते । तत्त्वज्ञता अर्था जीवाद्यस्तात्, तत्त्वेन वा परमार्थवृत्त्याऽर्थान् पश्यन्तीत्येवं-शीलास्तत्त्वार्थदर्शिनस्तैः । कथं द्विधेत्याह—अशुक्तेतरजेदेन, अशुक्ला च सायद्यतया, इतरा च निरवद्यतया, अशुक्तेतर, ताभ्यां कृत्वा तयोर्वा जेदो विलक्षणता अशुक्तेतरभेदस्तेन, इह चेताराशब्दस्य पुष्पज्ञावः, “युत्तिमात्रे सर्वादीनां पुष्पज्ञावः” इति वचनात् । फलतस्तं निरूपयन्नाह—स्वर्गमोक्षप्रसाधनी; आद्या देवलोकासाधनी, द्वितीया तु निर्वाणसाधनीत्यर्थः । पात्रान्तेर तु-स्वर्गमोक्षप्रसाधनाकेनोद्विधा । एतदेव कथम्?, अशुक्तेतरजेदेन इत्येवं पदयोजना कार्येति ॥ १ ॥

अशुक्लां शोभायुतेन तावदाह—

शुद्धागमैर्यथाज्ञानं, प्रत्यग्रैः शुचिभाजनैः ।

स्तोकैर्वा बहुभिर्वाऽपि, पुष्पैर्जात्यादिसंभवैः ॥ २ ॥

अष्टापायविनिर्मुक्त—तदुत्पत्त्युत्तमे ।

दीयते देवदेवाय, या सा शुक्लेत्युदाहृता ॥ ३ ॥

शुक्ला निर्दोष आगमः प्राप्युपाया येषां तानि शुद्धागमानि, न्यायां पाप्माविसेनाच्येण वा शुद्धीतानीत्यर्थः । पुष्पैर्दीयते देवदेवाय या सा शुक्लेत्युदाहृतेति संबन्धः । कथं दीयते इत्याह—लाभस्थानतिक्रमेण यथाज्ञानं, प्रबन्धनप्रभावनायमुदाहरण-वेन मालिकायथालाजगृहीतैर्देशकाभापेक्षया शोभनमप्यमज-घन्येषु यानि सन्धानि तैः पुष्पैर्जातं भावना । प्रत्यग्रपरिस्त्रानैः, शुचिभाजनैः पवित्रपटसकाद्याधरैः, इतरथा स्नानादिशौचमपि न मनोनिवृत्तिमापादयेदिति; स्तोकैरल्पैः, प्रत्यपायापगमं पुष्पदानादृष्टिनिरित्यर्थः । बहुभिर्भूरितिस्तदुद्देशनादानात् । वाशब्दो स्तोकबहुपुष्पपूजयोर्बहुमानप्रधानस्य फलं प्रत्यविशेषप्रतिपाद-नार्थी । अपिशब्दस्तु समुच्चयाय इति । पुष्पैः कुसुमैः, जात्यादि-संज्ञवैमालतीप्रभृतिप्रभवैः, आदिशब्दाच्चिकित्सादिपरिग्रहः । इह कश्चिदाह—जात्यादिग्रहणं सुवर्णादिस्तुमनसां निषेधार्थम् । जात्यादिकुसुमानि हि सकृदारोपितानि निर्माल्यामिति कृत्वा न पुनः पुनरारोप्यन्ते, सौवर्णादीनि तु पुनः पुनरारोपणीयानि भवन्ति, निर्माल्यारोपणदोषश्चैवं प्रसज्यत इति । एतच्चायुक्तम्—“कंचणमोमियरयणा-इदमपि च विविहेहि” इत्यनेन तेषामनुज्ञातत्वात् । पुनरारोपणनिषेधे तु कः किमाह ? । किन्तु यदा मोक्षार्थं तदा निर्माल्यारोपणदोषोऽपि न स्यात् । जात्यादिकुसुमानि हि काज्ञातिक्रमेण विगन्धानि भयन्तीत्यव-श्यमुत्तारणीयानि स्युः । सौवर्णादीनि तु न तथेति नावश्यमुत्तारणीयानि, तथाविधविगन्धान्वाभावाद्देव । तेषां पुनरारोपण-ऽपि न तथाविधो दोष इति मन्यते । यद्यपि कैश्चिदुच्यते—असङ्कारोपणमयुक्तं, वीतरागाकारम्याजावप्राप्तः । तदपि न युक्तम् । पुष्पाद्रोपणं तथाप्रसङ्गात् । यथा हि आज्ञारणानि

वीतरागस्य मोपपद्यन्ते, एवं पुष्पाययपि, उजयेयामपि सरागै-
राचरितत्वादिति । अष्टपुष्पीविधाने कारणमाह-अपायोऽनर्थ-
स्तद्धेतुत्वादाया ज्ञानावरणादयः, अष्टावपायाः समाहृताः
अष्टापायम्, तस्माद्विशेषेण प्रकारान्तरेणैव, द्वाभिरनुकल्पक-
रणतः ज्ञाप्यप्रतिभ्यश्चतुर्थ्य इत्यर्थः । नितरां निःसत्ताकतया
चतुर्थ्य एव घातिकर्मभ्यो मुक्तः अपेतः । धात्वर्थमात्रवृत्ती वा
विशेष्यनिःशब्दाविनि । विनिर्मुक्त इव विनिर्मुक्तः, अष्टापायवि-
निर्मुक्तस्तथा, तस्मादष्टापायविनिर्मुक्ताणां ह्युत्था न यस्याः
सा तदुत्था, गुणा अनन्तज्ञानदर्शनादयस्तेषां ज्ञातिः प्रादुर्भावः,
न एव वा भूतिर्लक्ष्मीर्गुणभूतिः, तदुत्था गुणजुतिर्यस्य स तथा ।
अष्टापायविनिर्मुक्तस्तदुत्थागुणभूतिश्च यः स तथा, तस्मै । यद्यपीह
गुणीभूतं विनिर्मुक्त्वं, कप्रत्ययार्थस्यैव प्रधानत्वात्, तथापि
तद्वृत्तेन तदेव परामृश्यते, यकत्रा तथैव विवक्षितत्वात् । दृष्ट-
व्याय न्यायः । यथा-सम्पत्तज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिरिति
नद्वयमुत्पाद्यत इत्यादाविति । दीयते वित्तीयते, देवदेवाय स्तु-
त्यस्तुत्याय, याऽष्टपुष्पी सा शुद्धाऽसावद्या, उदाहृता सर्वज्ञैर-
र्माहतेति । नन्वष्टापायविनिर्मुक्तेत्या एतद्विनिर्मुक्ताणां
गुणजुतिर्यस्येत्यनेनैवाष्टपुष्पीनिबन्धनस्यावसीयमानत्वात्किं त-
च्छब्दापादानेनेति । नैवम्, अष्टापायविनिर्मुक्ताय दीयते इत्यनेना-
ष्टपुष्पीनिबन्धनमाह । तदुत्थागुणजुत्ये इत्यनेन चतुर्पुष्पिकाया
अनन्तज्ञानदर्शनसुखयोर्यच्चतुष्टयरूपत्वादष्टकर्मविनिर्मुक्तिप्रजव-
गुणानाम्, अष्टापायविनिर्मुक्त्यायेत्यनेनैवावसितमिदमिति चेन्न,
मिदं न हि कैश्चित् प्रकृतिवियोगाद् ज्ञानाभावाः, शरी-
रमनमोरजावाहीर्याभावः, विषयाज्ञावा सुखाज्ञावो भाष्यते,
तन्मन्व्युदासार्थत्वादित्यमुपन्यासः, तदाऽऽवारककृते हि तेषां
न्यायप्राप्तत्वात् । यद्येवं ज्ञानावरणपञ्चककृते केवलिनां
ज्ञानपञ्चकप्रसङ्गः, न चेत्थते, “ नद्विभि जावमत्थिप नारो ”
इतिवचनद्विति । नैवम् । केवलज्ञानेनैव शेषज्ञानज्ञेयस्य प्रकाशि-
तत्वेन तेषामनर्थकत्वाद्वाष्टवमुपादिश्यत इति । एतेन तु पूर्वार्कित-
ये मन्यन्ते जिनविम्बप्रतिष्ठायामवस्थात्रयम्, कल्पयते तेन बाह्या-
वस्थाभयं स्नानम्, निष्कमणावस्थांचितं रथारोपणपुष्पपूजादि-
कम्, केवल्यवस्थाभयं च चन्दनं प्रवर्तत इति, तन्मन्मपाकरोति ।
नन्वाष्टापायविनिर्मुक्तिद्वारेण पूजा क्रियमाणा गृहस्थावस्थां वि-
षयाकरोति, किन्तु केवल्यवस्थाभयम् । ननु चिन्तनीकमिदं यद्-
ष्टापायविनिर्मुक्तिमालम्ब्य केवल्यवस्थायां पूजा कार्येत, यतो
न चारित्रिणः स्नानादयो घटन्ते । तद्वत्साधनामपि तत्प्रसङ्गे ।
न च तच्चरिते सताऽऽस्तम्बनीयम्, अन्यथा परिणताप्यायादिप-
रिहार आचरणनिषेधार्थः कथं स्यात् । ध्यते हि एकदा स्वजावतः
परिणतं तडागोदरस्थाप्यायं तित्तराशि स्थण्डिलदेशं च दृष्ट्वा-
पि जगदान् महावाग्देवप्रयोजनवतोऽपि साधन् तत्सेवनार्थं
न प्रवर्तितवान् । मा एतदेवास्मच्चरितमाहाम्य सूरयोऽन्यास्तेषु
प्रवर्तयन्तु, साधवश्च मा तथैव प्रवर्तन्तामिति । सत्यम्, किन्तु वि-
म्बकल्पोऽन्य इति मन्यते, यथैव जावार्हति च वर्तितव्यं न त-
थैव स्थापनार्ह्यपीति ज्ञायः । अत एव भगवत्समीपे गीतमाह-
यः साधवस्तिष्ठन्ति स्म । तद्विम्बसमीपावस्थाने तु तेषां निषेध-
स्तः । यदाह-“ जह वि न आहो कम्मं, जहिककयं तह वि ब-
ज्जयंतहि । जत्ती खलु होह कया, इहरा आसायणा परमा ” ॥ १ ॥

तथा-“ दुष्मिभगंधममस्सवि, तणुरपि सण्हाणि य । उभयो उ-
वहो वेय, तेणट्ठंति न वेहण ” ॥ १ ॥ तेनैवार्थिका वरुणकं स्थाप-
नाचार्यं स्थापयन्ति । अन्यथा यथा भावाचार्यसमीपे नावश्यकं

कुर्वन्ति, तथा स्थापनाचार्यसमीपेऽपि न कुर्युः, न च ताः प्रव-
र्तिनीं स्थापयन्तीति वाच्यम् । प्रतिक्रमणकाश्च एव चैत्यवन्दना-
वसरं महावीरादेरवश्यं कल्पनीयत्वेन तद्वापस्य समानत्वा-
त्, नन्वाचार्य एव पुरुषो न भगवान् । नच वीतरागत्वेऽपि
भगवत्समीपे आर्यवन्दनाचार्यिका रात्रौ तस्थुः । ननु प्रतिक्रम-
णादिकालेऽर्हत्स्थापनां कृत्वा चैत्यवन्दने क्रियमाण आशातमादा-
वप्रसङ्ग इति । नैवम् । जिनायतनेऽपि चैत्यवन्दनस्यानुष्ठातत्वात् ।
यदाह-“ निसकम्मनिसकडे वा, वि वेहण सव्वहिं पुंरं तिस्सि ।
वेत्तव्वेहयाणि व, नाउं एकेहिया वा वि ” ॥ १ ॥ इत्येतं प्र-
सङ्गनति ॥ ३ ॥

अष्टपुष्पाऽष्टपुष्पी स्वरूपत उक्ता, सैव स्वर्गप्रसाधनीति

यदुक्तं तदधुना प्रदर्शयामाह--

संकीर्णेषा स्वरूपेण, छव्याद्वावप्रससितः ।

पुण्यवन्धनिमित्तत्वा-छिक्तेया स्वर्गमाधनी ॥ ४ ॥

संकीर्णा अवद्येन व्यामिश्रा, एषाऽनन्तराकाऽष्टपुष्पी, स्वरूपेण
स्वभावेन । कथमित्याह-छव्यात् पुण्यादेः सकाशाद् भावप्रसृति-
तां जगवति चित्तप्रसादात्पसेः । इदमुक्तं भवति-पुष्पादिकृष्या-
पयोगादवद्यं, शुभभावश्च स्यातामिति संकीर्णत्वम् । इदं च न क-
र्मकृपणनिमित्तमपि तु पुण्यवन्धनिमित्तमेवेत्यत आह-पुण्यस्य
शुभकर्मणो बन्धो कथनं तस्य निमित्तं कारणं पुण्यवन्धनिमित्तं
तद्भावेत्तत्वं, तस्यापुण्यवन्धनिमित्तत्वादेतोर्विज्ञेयावसेया, स्व-
र्गसाधनी देवलोकाप्राप्तिहेतुः । उपलक्षणत्वात् सुमानुषत्वसा-
धनी, पारंपर्येण भावपूजानिबन्धनतां प्रतिपद्य मोक्षसाधनी चेति
कष्टव्यमिति ॥ ४ ॥

अथ शुद्धामष्टपुष्पीमभिधानुमाह-

या पुनर्जावजैः पुणैः, शास्त्रोक्तिगुणमङ्गतैः ।

परिपूर्णत्वतोऽम्मानै-रत एव सुगन्धिभिः ॥ ५ ॥

याऽष्टपुष्पी, पुनःशब्द उक्तवक्ष्यमाणार्थयोर्विशेषणोत्तमार्थः ।
प्रायजैरात्मपरिणतिसंभवेः, एषैरिव पुण्यैर्वक्ष्यमाणसङ्गैरात्म-
धर्मविशेषैः, किञ्चैतैः, शास्त्रोक्तिगुणसंगतैः, शास्त्रमागमस्तस्या-
किर्त्तनतिराक्तेत्यर्थः । अथवा शास्त्रोक्तिरेव गुणा द्वावरकस्तसं-
गतैः । एतेनैषां मास्त्रारूपतोक्ता, तथा च द्रव्यपुष्पावपि यदा माकां
कृत्वाऽऽरोप्यन्ते तदाऽष्टावपायापगमान् स्मृत्या रोपणीयानीति
दर्शितम् । पाठान्तरं तु-शास्त्रोक्तिगुणसंगतैरिति, तथा शास्त्रीयस-
मित्यादिगुणांपेतैरित्यर्थः । पुनः किञ्चैतैस्तेरित्याह-परिपूर्णत्वतो
ऽम्मानैः परिपूर्णतया सकलजीवमृषावादादिविषयत्वेन निरति-
चारतया वाऽम्मानैर्मर्त्तानिमनुपगतैः । अत एव च परिपूर्णत्वादेव,
सुगन्धिभिः सङ्गन्धोपेतैः, परिपूर्णताधर्म एवैषामम्मानिसुगन्धि-
तालक्षणौ पुष्पधर्मौ द्रष्टव्यावित्यर्थः । विधीयते सा शुक्लेत्वेवं-
रूपः श्लोकावसाने वाक्यशेषो द्रष्टव्य इति ॥ ५ ॥

नामतस्तान्येवाह-

अहिंसा सत्यमस्तेयं, ब्रह्मचर्यमसङ्गता ।

गुरुजाकिस्तपो ज्ञानं, सत्पुण्याणि प्रचक्षते ॥ ६ ॥

प्रमत्तायोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा, तद्भावोऽहिंसा, सैकं
पुष्पम् । तथा सङ्गोहितं सत्यम्, अनृताज्ञावो द्वितीयम् । तथा
स्ननस्य चोरस्य कर्म भावो वा स्तेयं चौर्यं तद्भावोऽस्तेयमि-
ति तृतीयम् । तथा ब्रह्म कुशलं कर्म तदेव ब्रह्मचर्यं संव्यत इति
चतुर्थम् । ब्रह्मचर्यं, मनोवाक्यैः कामसेवनवर्जनमित्यर्थः, तच्छतु-
र्थम् । तथा नास्ति सङ्गोऽभिप्रेत्यो यस्य सोऽसङ्गस्तद्भावो-

ऽसङ्गाता, धर्मोपकरणातिरिक्तपरिग्रहपरिवर्जनम्, धर्मोपकरण-
स्यापरिग्रहत्वात् । यदाह- “ जं पि यत्थं व पायं वा, कंवलं
पायपुङ्गवम् । ते पि संजमलज्जहा, आरंति परिहरंति य ॥१॥ न
सो परिग्रहो बुद्धो, नायपुञ्जेण ताइणा । मुञ्चा परिग्रहो बुद्धो,
इह बुद्धं महेसिणा ॥२॥ ” इतरथा शरीराहाराद्यपि परिग्रहः
स्यादिति पञ्चमम् । तथा वृणाति शास्त्रार्थमिति गुरुः । आह
न- “ धर्मज्ञो धर्मकर्त्ता च, सदा धर्मपरायणः । सत्त्वैर्ध्या धर्म-
शास्त्रार्थ-देशको गुरुश्च्यते ” ॥१॥ तस्य भक्तिः सेवा, बहुमान-
श्च, गुरुभक्तिरिति षष्ठम् । तथा तापयतीति तपोऽमशनादि ।
आह न- “ रसरुधिरमांसमेयो-ऽस्थिमज्जशुक्राण्यनेन तप्यन्ते ।
कर्माणि वा शुभानीत्यतस्तपोनाम नैरुक्तम् ” ॥१॥ इति सप्तमम् ।
तथा ज्ञायन्तेऽर्था ज्ञानेनेति ज्ञानम्, सम्यक्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुज्ञानो
बोध इत्यष्टमम् । इह समुच्चयाभिधायी चशब्दो द्रष्टव्यः ।
सप्तपुष्पाणि अत्यन्तमेकान्तेन च विवर्जितार्थसाधकतया द्रव्य-
पुष्पापेक्षया सन्ति शोभनानि पुष्पाणीव पुष्पाणि, भावपुष्पा-
णीत्यर्थः । प्रचक्रेते शुद्धाष्टपुष्पीस्वरूपज्ञाः प्रतिपादयन्तीति ॥६॥

चक्रमेवार्थं वाक्यान्तराह-

एभिर्देवाधिदेवाय, बहुमानपुग्गसरा ।

दीयते पालनाय या तु, सा वै शुद्धेत्युदाहता ॥ ७ ॥

एभिर्नन्तरोदितैर्जीवपुष्पैः, देवानां पुरन्दरादीनामधिको वृधः
पुण्यत्याद् देवाधिदेवः प्राशुक्तो महादेवस्तस्मै, बहुमान- प्रीतियो-
गः पुग्गसराः प्रधानो यत्र सा बहुमानपुग्गसरा, दीयते वितीर्यते ।
कथमित्याह- पालनादिहिसाधिपुष्पाणां परिरक्षणकारण, तत्पा-
त्तने हि देवाधिदेवाज्ञा कृता भवति । आज्ञाकरणमेव च सर्व-
था कृतवृत्त्यस्य तस्य पूजाकरणम्; नञाज्ञां विरोधयता दो-
षपञ्जोद्यतेनाप्यसावागाधिना प्रवर्ति । आज्ञाभरमहाराजवदिति ।
या तु वैवाष्टपुष्पी, सा वै सेव, शुद्धा निरवशा, इतिरवंप्रकारा-
र्थः, उदाहता तत्त्ववैदिरितिहिति ॥ ७ ॥

अथ शुद्धाया एव मोक्षसाधनीयत्वं दर्शयन् विशेषेण

सत्संमतत्वं प्रतिपादयन्नाह-

प्रशस्तो ह्यनया भाव-स्ततः कर्मकृतो ध्रुवः ।

कर्मकृत्याश्च निर्वाण-मत एषा सतां मता ॥ ८ ॥

प्रशस्तः प्रशस्तः गुणः, हिशब्दो यस्मादर्थः, ततश्च यस्मात्प्र-
शस्तोऽनयाऽनन्तरादितत्वेन प्रत्यक्षासन्नया शुद्धाष्टपुष्प्या, भाव
आत्मपरिणामो भवतीति गम्यते, न पुनर्द्व्यष्टपुष्प्या जीवो-
पमर्दाधितत्वात्तस्याः । ततः प्रशस्तजावात्, कर्मकृतो ज्ञानाव-
रणादिकर्मविलयो प्रवर्ति, ध्रुवोऽवश्यंभावी, कर्मकृत्याश्चोक्त-
स्वरूपात् । चशब्दः पुनरर्थः । निर्वाणं मोक्षो भवतीति मोक्ष-
साधनीयमतः प्रशस्तजावजन्यकर्मकृत्यसाध्यनिर्वाणसाधनत्वा-
देवा शुद्धाष्टपुष्पी, सतां त्रिदुषां, यतीनामित्यर्थः, मता विधेयत्वे-
नेष्टा, न पुनर्द्व्यष्टपुष्पी । ततो हे कुतीर्थिकाः ! यदि यूयं यन-
यस्तदा ज्ञाप्यजामेव कुरुतेत्युक्तं प्रवर्ति । अथवा यतो अन-
या निर्वाणमतः सतां विदुषामेवा संमतेति ॥ ८ ॥ इति तृतीया-
ष्टकाविवरणम् । हा० ३ अष्ट० ।

अष्टबुद्धिगुण-अष्टबुद्धिगुण-पुं० । क० स० । बुद्ध्यादिषु अ-
ष्टसु बुद्धिगुणेषु, तैरष्टबुद्धिगुणयोगः समागमः कर्तव्यः ।
(एष सामान्यगृहधर्मः) बुद्धिगुणाः बुद्ध्यादयः, ते त्व-
मी- “ शुद्धा ध्रुवणं चैव, ग्रहणं धारणं तथा । उदोऽपोहोऽर्थ-
विक्रानं, तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ” ॥ १ ॥ शुद्ध्यादिनिर्दिष्टं उपहित-

प्रकर्षः पुमान् कदाचिदकल्याणमाप्नोति, एते च बुद्धिगुणा यथा
सम्पन्नं प्राप्ताः । अ० १ अष्टि० ।

अष्टजात्या-अष्टभागिका-स्त्री० । अष्टमे भागे वर्त्तत इत्यष्टजा-
गिका । अष्टपञ्चाशदधिकशतव्यपलमानायां भागिकायाम्, भा-
गिकाया (अष्टकपर्यायायाः) अष्टमभागवर्तित्वात्, त्रिभिश्च-
त्पञ्चमभागे रसमानविशेषे, अनु० । अ० ।

अष्टमद्वय-अष्टमद्विक-त्रि० । अष्टौ मद्स्थानानि येषां तेऽष्टम-
द्विकाः । अष्टसु मद्स्थानेषु प्रमत्तेषु, “ जं पुण अष्टमईओ, प-
त्रियपससाऽपससा य ” आनु० ।

अष्टमंगल-अष्टमङ्गल-न० । अष्टगुणितानि अष्ट वा मङ्गलानि ।
स्वनामख्यातेषु धीवत्सादिषु, “ तस्स ण असागवरपाययस्स
उधरि बहवे अष्टमंगलगा पससा । नं जहा-सोवत्थिय १ सिग्गि-
यथा २ सुदियावत् ३ बच्चमाण ४ जहाससु ५ कलस ६
मच्छ ७ दप्पण ८ । ” तत्र अष्टावष्टाविति वीप्साकरणात् प्रत्येक
नेऽष्टाविति बुद्धाः । अ-ये त्वष्टाविति संख्या, अष्टमङ्गलानीति
च संज्ञा । औ० । हा० । आ० चू० । आ० म० प्र० । म० । जं० ।
रा० । लोकंऽपि च- “ मृगराजो वृषो नागः, कलशो व्यजन
तथा । वैजयन्ती तथा भरी, दीप इत्यष्ट मङ्गलम् ॥१॥ लोकंऽस्मिन्
मङ्गलान्यष्टौ, प्राक्पणो गौर्दुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य-
आपो राजा तथाऽष्टमः ” ॥ २ ॥ वाच० ।

अष्टमभक्त-अष्टमभक्त-न० । एकैकस्मिन् दिने द्विवारं भोजनौ-
चित्येन दिनत्रयस्य पक्षां प्रक्तानामुत्तरपारणकदिनयोरेकैकस्य
भक्तस्य च त्यागेनाष्टमभक्तं त्याज्यं यत्र तत्तथा, इति व्युत्पत्त्या
समयपरिज्ञापया वा उपनासत्रये, “ तए णं से जरेदं राया अष्ट-
मभक्तंसि परिणममाणंसि पोसहसात्ताओ पडिणिक्खमह ”
जं० ३ वक्त० । पंचा० ।

अष्टमभक्तिय-अष्टमभक्तिक-त्रि० । दिनत्रयमनाहारिणि, जं०
३ वक्त० ।

अष्टमयमहरण-अष्टमदमयन-त्रि० । अष्टमदस्थाननाशके, प्रभ०
४ सम्भ० हा० ।

अष्टमहापादिहेर-अष्टमहामातिहार्य-न० । अर्हतां पूजौपयिके-
षु अशोकवृक्षादिषु, “ अशोकवृक्षः सुरपुष्पवृष्टि-द्विव्यध्वनि-
आमरमासने च । जामरुमं दुन्दुभिरातपत्रं, सत्प्रातिहार्योणि
जिनेश्वराणाम् ” ॥१॥ न० ।

अष्टमिपोसहिय-अष्टमीपौषधिक-त्रि० । अष्टम्याः पौषध उप-
वासादिकोऽष्टमीपौषधः, स विद्यते येषां तेऽष्टमीपौषधिकाः ।
अष्टम्याः पौषधमते क्रियमाणेषूत्सवेषु, आत्रा० ७ भु० १
अ० २ उ० ।

अष्टमी-अष्टमी-स्त्री० । अष्टानां पुरणी पौरुषकलात्मकचन्द्र-
स्याष्टमकला । क्रियारूपायां स्वनामख्यातायां तिथौ, वाच० ।
“ चाउहसि पञ्जरसि, घञ्जेजा अष्टमि च णवमि च । उट्ठि च
चउत्थि वा-रसि च सेसासु देजाहि ॥१॥ ” विशेषः । बुद्धवैयाकरण-
संमते विभक्तिभेदे, “ अष्टमी आमन्तणी भवे ” अष्टमी संबुद्धि-
रामन्तणी भवेत्, आमन्तणार्थे विधीयत इत्यर्थः । अनु० । “ अष्टम्या-
मन्तणी भवेत् ” इति । सु श्री जसिति प्रथमाऽपीय विभक्तिरामन्त-
णञ्जस्यार्थस्य कर्मकरणादिवत् द्विकार्थमात्रातिरिक्तस्य प्रति-
पादकत्वेनाष्टम्युक्ता । त्या० ८ हा० । “ आमन्तण भावे अष्टमी उ जहा
हे जुषाण ! चि ” आमन्तणे भावे अष्टमी तु यथा-हे युवसिति, बु-

खवैयाकरणदर्शनेन चैयमष्टमी गायते, ऐंद्रयुगानां त्वसौ प्रथमैवेति मन्तव्यमिति । अनु० । अष्टसंख्यापूरणार्थं च, अष्ट-क । अष्ट संघाते व्याप्ति वा माति, मा-क, गौरा-डीप् । कांटासता-याम्, वाच० ।

अष्टसुत्ति-अष्टमूर्ति-पुं० । अष्टौ जृम्यादयो मूर्तयोऽस्य । शिवे, “ कितिजलपवनहुताशन-यजमानाऽऽकाशचन्द्रसूर्याभ्याः । इति मूर्तयो महेश्वर-सम्बन्धिन्या जघन्त्यष्टौ ” ॥१॥ स्था० ६ डा० । अष्टरसंमपठत्त-अष्टरसंमप्रयुक्त-त्रि० । ३ त० । अष्टनिः शृङ्गा-रादिभि रसैः सम्यक् प्रकरणेण युक्ते, जी० ३ प्रति० ।

अष्टविह-अष्टविध-त्रि० । अष्ट विधाः प्रकारा यस्य । अष्ट-प्रकारे, भ० १५ श० १ उ० । प्र० । पञ्चा० । “ अष्टविहकम्मन-मपडसपकिच्छसं ” अष्टविधकर्मैव तमःपटसमन्धकारससहस्तेन प्रत्यवच्छिन्नानि तथा ” विशेष० ।

अष्टसंघा-अष्टशतिका-त्रि० । अष्टशतानि यासु सन्ति ता अष्टशतिकाः । अथवा-अर्थानामिएकार्याणां शतानि याभ्यस्ता अर्थशतास्ता एवार्थशतिकाः । स्वार्थे कप्रत्ययः । अर्थशतोत्पादिकासु वागादिषु, “ अपुणरुत्ताहिं अष्टसंघाहिं वग्गहिं अण-वरपं अनिणंदंता य ” जं० २ वक्क० । भ० ।

अष्टसंघार-अष्टमह्वट-पुं० । क० म० । अष्टसु प्रायश्चित्तसंघा-सु, “ संघारो ष्ति वा लयस्ति वा पगारो ष्ति वा पगट्टं ” इति वचनात् । वृ० १ उ० ।

अष्टमय-अष्टशत-न० । अष्टानि अधिकं शतम् । अष्टोत्तरशते, स्था० १० डा० ।

अष्टमयसिद्ध-अष्टशतसिद्ध-पुं० । अष्टशतं च ते सिद्धाश्च निर्वृत्ता अष्टशतसिद्धाः । एकस्मिन् समये ऋषजस्वाभिना सह निर्वृत्तिं गतेष्वष्टोत्तरशतेषु सिद्धेषु । इदञ्चाऽनन्तकालजातमिति नवममाश्चर्यमुच्यते इति । स्था० १० डा० । कटप० । अत्र गुण-विजयगणिना कृतस्य प्रश्नस्य हीरविजयसिद्धिस्तुमुत्तमम् । ऋष-जस्वामी अष्टाप्रशतेनैकस्मिन्नेव समये सिद्धः । इदं चाश्चर्यस-तत्र बाहुबल्याद्यायुराभिता का गतिः ? इदं च तत्प्रतिपादकग्रन्था-नामप्रसाधनपूर्वं निर्णयकानि प्रसाध्यमिति ॥ ५ ॥ उत्तरम्-अत्र ‘अष्टसयसिद्धा’ अस्मिन्नेवाश्चर्ये बाहुबलरायुषाऽपवर्त्तनमन्तर्भवति । यथा-हरिवंशकुमुदपत्ति” ति, आश्चर्ये हरिवर्षे कुत्रातीतस्य युगसस्यायुरपवर्त्तने शरीरसंशुकरणं नरकगमनादि चान्तर्भवतीति ॥ ५ ॥ ही० ।

अष्टसहस्र-अष्टमहस्र-न० । अष्टोत्तरसहस्रसंज्ञकेषु, “ वराम-यवत्थणिउणजोइयअष्टसहस्रं वरकंचणं सलणिम्मिएण ” औ० ।

अष्टसामय-अष्टसामयिक-त्रि० । अष्टौ समया यस्मिन्तोऽष्टसम-यः, स एवाष्टसामयिकः । समयाष्टकोद्भवः, स्था० ८ डा० । “ केयलिसमुग्घाए अट्टसामय्ये पणसे ” श्री० ।

अष्टसेण-अष्टसेन-पुं० । वत्सगोत्रजे पुरुषभेदे, तदपत्येषु च । स्था० ७ डा० ।

अर्थसेन-पुं० । पुरुषविशेषे, स्था० ७ डा० ।

अट्टसोवमिय-अष्टमौवणिक-त्रि० । बाण्डशकर्ममाभात्मकसु-वर्णमानाष्टकमिति, “ पगमंगस्स णं रज्जो चाउरंतवक्कवहस्स अट्टसोवमिय काकिणिरयणं ” स्था० ८ डा० ।

अट्टहत्तरि-अष्ट (ष्ट) सप्तति-त्रि० । अष्टाधिकायां सप्तति-

संख्यायाम्, “ अट्टहत्तरिण सुवणकुमारदीवकुमारावासस्य-सहस्साणं ” स० ।

अट्टा-अष्टा-स्त्री० । प्रब्रजिषोः स्तोककेशप्रहणे, “ गिएहइ गुक्यउनो, अट्टा से तिभि अच्छिन्ना ” । पं० व० १ डा० । मुट्टौ, “ चउहिं अट्टाहिं लोयं करेइ ” जं० २ वक्क० ।

आस्था-स्त्री० । आस्थानमाणा । प्रतिष्ठायाम्, सूत्र० २ शु० १ अ० । आ-स्था-अङ् । आलम्बने, अपेक्षायां, अद्यायां, स्थितौ, यत्ने, आदरे, सभायाम्, आस्थाने च । वाच० ।

अट्टाण-अस्थान-न० । अनुचिते स्थाने, स्था० ६ डा० । वेण्या-पाटकादौ कुस्थाने, व्य० २ उ० । प्र० । अयुक्ते, “ अट्टाण-मेयं कुसला वयंति, इगेण जे सिद्धिमुदाहरंति ” सूत्र० १ शु० ७ अ० ।

अट्टाणद्ववणा-अस्थानस्थापना-स्त्री० । गुर्ववप्रहादिके अस्था-ने प्रत्युपेक्षितोपधेः स्थापनं निक्षेपोऽस्थानस्थापना । प्रमाद-प्रत्युपेक्षणभेदे, स्था० ७ डा० ।

अट्टाणमंदव-अस्थानमण्डप-पुं० । उपस्थानगृहे, स्था० ५ डा० १ उ० ।

अट्टाणिय-अस्थान (नि) क-न० । अभाजने, अनाधारे, “ अट्टाणिए होइ वट्ट गुणाणं, जेएणाण संकाइ मुसं वपज्जा ” सूत्र० १ शु० १३ अ० ।

अट्टादंरु-अर्थदण्ड-पुं० । अर्थेन स्वपरोपकारलक्षणेन प्रयोज-नेन दण्डो हिंसा अर्थदण्डः । स० ९ स० । ग्रन्थानां स्थावरानां वाऽऽत्मनः परस्य बोपकाराय हिंसायाम्, स्था० ५ डा० २ उ० ।

अट्टादंरुवत्तिय-अर्थदण्डवत्तिय-पुं० न० । आत्मार्याय स्वप्रयो-जनकृते दण्डोऽर्थदण्डः पापोपादानम्, तत्प्रत्ययः । प्रथमे क्रिया-स्थाने, सूत्र० । तत्स्वरूपं च—

पदमे दंरुसमादाणे अट्टादंरुवत्तिए ति आहिज्जइ, से जहा णामए केइ पुरिसे आयहेउं वा णाइहेउं वा आगारहेउं वा परिवारहेउं वा मित्तेउं वा णागहेउं वा जृत्तेउं वा जक्खहेउं वा तं दंरुं तमथावरेहिं पाणेहिं सयमेव णिमि-रिति, अणेण वि णिमिरावेति, अण्णेण वि णिसिरितं सम-णुजाणइ, एवं खलु तस्स तत्पत्तियं सावज्जति, आहिज्जइ, प-दंरुसमादाणे अट्टा अट्टादंरुवत्तिए ति आहिज्जइ ॥ १॥

यत्प्रथममुपात्तं दण्डसमादानमर्थाय दण्डमित्येवमाख्यायते, तस्यायमर्थः—तद्यथा नाम कश्चित्पुरुषः ; पुरुषप्रहणमनुत्तो पलक्षणार्थम् । सर्वोऽपि चातुर्गतिकः प्राणायामनिमित्तमात्मार्थं तथाऽजिज्ञातिनिमित्तं स्वजनाद्यर्थं तथाऽगारं गृहं तन्निमित्तं, तथा परिवारो दासकर्मकरादिकः परिकरो वा गृहादंभृत्यादिक-स्तन्निमित्तं, तथा मित्रमागभूतयक्षाद्यर्थं, तथा जूतं स्वपरोपघात-रूपं दण्डं असंस्थावरेषु स्वयमेव निस्सृजति निक्षिपति, दण्ड-मिव दण्डमुपरि पातयति, प्राणयुपमर्दकारिणीं क्रियां करोती-त्यर्थः । तथाऽयेनापि कारयत्यपरं दण्डं निस्सृजति, निस्सृजस्त समनुजानीते । एवं कृतकारिणानुमतिभिरेव तस्याऽनामकस्य तत्प्रत्ययिकं सावज्जक्रियापात्तं कर्मोधीयते सबध्यते इति । एतत्प्रथमदण्डसमादानमर्थदण्डप्रत्ययिकमित्याख्यातामिति ॥ ४ ॥

सूत्र० २ शु० २ अ० । आ० चू० । आव० ।

अष्टायमाण-अतिष्ठत्-त्रि० स्थितिमकुर्वति, “ तद्विद्यमद्वय-
माणं गोणं ” पञ्चा० १६ वि० ।

अष्टार-अष्टादशन्-त्रि० प्राकृतत्वादन्यलोपः । अष्टाधिकेषु दशसु,
“ एष सन्ने वि अष्टारा ” पञ्चा० ३ वि० ।

अष्टारम-अष्टादशन्-त्रि० । अष्टौ च दश च, अष्टाधिका वा दश
अष्टादशन् । (अष्टारह) सङ्ख्यायां, तत्सङ्ख्येयं च । वाच० “ पदमे
व्यमसे अत्यि अष्टारसमुहसाराती ” सू० प्र० १ पाहु० ।

अष्टारमकम्मकारण-अष्टादशकर्मकारण-न० । अष्टादशचौ-
रप्रसूतिहेतौ, प्रभ० ३ आ० ३० ।

अष्टारमद्वान-अष्टादशस्थान-न० । क० स० । प्रतिसेवनीयेषु
अष्टादशसु स्थानेषु, दश० ।

इह खलु भो पञ्चदशेण उप्पससुखेण संजमे अरसमा-
वसन्निनेण ओहाणुपेहिणा अणोहाएणं च वहरस्सि-
गयंकुसपोयपमागाभूआई इमाई अष्टारमज्जाणाई सम्मं
संपन्निहेहिअव्वाई हवंति । तं जहा-हंजो दुस्समाई दु-
प्पजीवी । १ ।

इह खलु भोः प्रव्रजितेन, इहेति जिनप्रवचने, खलुशब्दोऽव-
धारणे । स च भिक्षुकम इति दर्शयिष्यामः । भो इत्यामन्त्रणे ।
प्रव्रजितेन साधुना, किंविशोष्टेन्याह-उत्पन्नदुःखेन संजात-
शीतादिशारीरग्रीनिपद्यादिमानसदुःखेन, सयमे व्यावर्णितस्व-
रूपे, अरतिसमापन्नचित्तेनाङ्गगतानभिप्रायेण, संयमनिर्विण्णभा-
वेनेत्यर्थः । स एव विशेष्यते-अवधावनोत्प्रेक्षिणा-अवधावनम-
पसरणं, संयमादुत्पाद्यतेन प्रेक्षितुं शीलं यस्य स तथाविधस्तेन,
उत्पन्नजितुकामेनेति भावः । अनवधावितेनैवानुत्पन्नजितेनैव, अ-
मूनि वक्ष्यमाणलक्षणान्यष्टादशस्थानानि, सम्प्रत्युपेक्षितव्यानि सुप्राज्ञोचनीयानि, जवन्तीति योगः । अवधावितस्य
तु प्रत्युपेक्षणं प्रायोऽनर्थकमिति । तान्येव विशेष्यते-हयरश्मिग-
जाकुशपातपताकाभूतानि अश्वखडीनगजाकुशबोहित्यसिन्धुपट-
तुल्यानि । एतदुक्तं भवति-यथा इयादीनामुन्मार्गप्रवृत्तिकामा-
नां रम्यादयो नियमनहेतवस्तथैतान्यपि संयमादुन्मार्गप्रवृ-
त्तिकामानां भावसत्त्वानामिति । यतश्चैवमतः सम्यक् सम्प्रत्युपे-
क्षितव्यानि भवन्ति । खलुशब्दावधारणयोगात् सम्यगेव सम्प्र-
त्युपेक्षितव्यान्वेत्यर्थः । (तं जहेत्यादि) तद्व्येष्ट्युपन्यासार्थः ।
हंभो दुःखमायां दुष्प्रजिविन इति, ‘ हंजो ’ शिष्यामन्त्रणे ।
दुःखमायामधमकात्माख्यायां कालदोषादेव दुःखेन कृच्छ्रेण
प्रकर्षेणादारजोगोपकृत्या जीवितुं शीलं येषां ते, दुष्प्रजिविनः
प्राणिन इति गम्यते, नरेन्द्रादीनामप्यनेकदुःखप्रयोगदर्श-
नात् । उदारभोगरहितेन च विरम्यनाप्रायेण कुगतितेतुना किं
गृहाभ्रमेणेति, सम्प्रत्युपेक्षितव्यमिति प्रथमं स्थानम् । १ ।

सुसुगमा इसरिआ गिहीणं कामभोगा । २ । जुज्जो अ
सायवहुत्ता मणुस्सा । ३ । इमे अ मे दुक्खेन चिरका-
लोवट्ठाई भविस्सई । ४ । ओमज्जाणपुरकारे । ५ । व-
तस्म य पक्कपायणं । ६ । अहरगइवाभोवसंपया । ७ ।
दुल्लहे खलु भो गिहीणं धम्मे गिहिपासमज्जे वसंताणं
। ८ । आयंके से वहाय हांइ । ९ । संकप्पे मे वहाय
हांइ । १० । सोवकेसे गिहवासे । ११ । निरुक्केसे परिआए

। १२ । वंघे गिहवासे । १३ । मुके परिआए । १४ । सावज्जे
गिहवासे । १५ । अणवज्जे परिआए । १६ । बहुमाहार-
णा गिहीणं कामभोगा । १७ । पत्तेअं पुक्कपावं । १८ । अ-
णिखे खलु भो मणुस्साणं जीविणं कुसग्गजलविंदुचंचमे,
बहुं च खलु भो पावं कम्मं पगइ, पावाणं च खलु जो
कमाणं कम्माणं पुण्विं दुक्खिआणं दुप्पपिकंताणं वेइत्ता,
मुक्खो नत्थि अवेइत्ता, तवमा वा जोसइत्ता अष्टारसमं पयं
जवइ । भवइ अ इत्थं सिद्धो गो-

तथा-अथ इत्थरा गृहिणां कामभोगाः, दुःखमायामिति वर्त-
ते । सन्तोऽपि अथवस्तुच्छा । प्रकृत्यैव लुप्तमुष्टिवदसाराः, इत्थ-
रा अत्यकाशाः गृहिणां गृहस्थानां कामभोगा मदनकामप्रधानाः
शब्दादयो विषयाः विपाककटयश्च न देवानामिव विपरीताः
अतः किं गृहाभ्रमेणेति सम्प्रत्युपेक्षितव्यमिति द्वितीयं स्था-
नम् । २ । तथा-जुज्जो स्वातिबहुला मनुष्याः दुःखमायामिति
वर्त्तत एव । पुनश्च स्वातिबहुला मायाप्रचुराः, मनुष्या इति
प्राणिनः, न कदाचिद्विभ्रमभैतव्योऽमी, तद्गृहिनानां च कीदृशं
सुखम् ? तथा मायाबन्धहेतुधेन च दारुणतरा बन्ध इति किं
गृहाभ्रमेणेति सम्प्रत्युपेक्षितव्यमिति तृतीयं स्थानम् । ३ । तथा-
इदं च मे दुःखं न चिरकालोपस्थायि जविष्यति, इदं चानु-
जयमानं, मम आमण्यमनुपालयतो, दुःखं शारीरमानसं कर्म-
फलं परीपठज्जितेन, न चिरकालमुपस्थातुं शीलं भविष्यति, आ-
मण्यपासनेन परीषहनिराकृतेः, कर्मेनिर्जरात्संयमराज्यप्राप्तेः,
इतरथा महानरकादौ विपर्ययः, अतः किं गृहाभ्रमेणेति ? सम्प्र-
त्युपेक्षितव्यमिति चतुर्थं स्थानम् । ४ । तथा-(ओमज्जाणं सि)
न्यूनजनपूजा, प्रव्रजितो हि धर्मप्रभावाद्वाजा मात्यादिभिरन्यु-
त्थानासनाङ्गिप्रदृष्टिः पूज्यते । उत्पन्नजितेन तु न्यूनजगस्था-
पि स्वव्यसनगुणस्येऽभ्युत्थानादि कार्यम्, अधार्मिकराजविषये वा
येष्टिप्रयोजनः खरकर्मणो नियम्यत एव, इहैवेदमधर्मफलमतः किं
गृहाभ्रमेणेति सम्प्रत्युपेक्षितव्यमिति पञ्चमं स्थानम् । ५ । एवं सर्वत्र
क्रिया योजनीया । तथा वान्तस्य प्रस्थापनम्, भुक्तोज्जितपरिभोग
इत्यर्थः । अयं च अश्वगुणादिशुद्धसत्त्वाचरितः सतां निन्यो व्या-
धिदुःखजनकः । वान्ताश्च जोगाः, प्रजयाङ्गीकरणेनैतत् प्रस्था-
पनमप्येवं चिन्तनीयमिति षष्ठं स्थानम् । ६ । तथाऽधरगतविवासो-
पसंपत्, अधोगतिनेरकार्थमिति स्तस्यां वसनमधोगतिवासः,
एतन्निमित्तभूतं कर्म गृह्यते, तस्योपसंपत्सामीप्येनाङ्गीकरणं
यदेतदुत्पन्नजनमेवं चिन्तनीयमिति सप्तमं स्थानम् । ७ ।
तथा दुर्लभः खलु भोः गृहिणां धर्म इति प्रमादबहुलत्वाद्
दुर्लभ एव, ‘ भो ’ इत्यामन्त्रणे । गृहस्थानां परमनिर्भूतिजन-
को धर्मः । किंविशिष्टानामित्याह- गृहपाशमध्ये वसतामि-
त्यत्र गृहपाशशब्देन पाशकल्पाः पुत्रकलत्रादयो गृह्यन्ते, तन्म-
ध्ये वसतामनार्थाभ्याभ्यासादकारणं ऐहबन्धनमनश्चिन्तनी-
यमित्यष्टमं स्थानम् । ८ । तथाऽऽनङ्गस्तस्य वधाय भवति;
आनङ्गः सद्योघातानि विमूर्च्छकादिरोगः, तस्य गृहिणो धर्म-
बन्धुरहितस्य, वधाय विनाशाय भवति । तथा वधश्चानेक-
वर्षहेतुरेवं चिन्तनीयमिति नवमं स्थानम् । ९ । तथा संक-
ल्पस्तस्य वधाय भवति; संकल्प इष्टानिष्टवियोगप्राप्तिजो
मानस आतङ्कः, तस्य गृहिणः, तथाचेष्टायोगाद् मिथ्या-
विकल्पाभ्यासेन ग्रहादिप्राप्तवधाय अचान्यतश्चिन्तनीयमिति

सर्व्वं कोहं पाणं, पायं लोजं च रागदोसे य ।

कलहं अञ्जकवाणं पेसुञ्चं परपरीवायं ॥ ३ ॥

माया-मोसं मिच्छा-दंमाणसङ्गं तदेव वोसिरिमो ।

अंतिमज्जमाम्मि य, देहं पि जिण्णाइपच्चकखं ॥ ३ ॥

सर्वे सप्रजेदं प्राणानिपातं, तथा-सर्वमलीकं मृषाबादं, तथा-सर्वमदत्तमदत्तादानं, तथा-सर्वं मैथुनं, तथा-सर्वं परिग्रहं, तथा-सर्वं रात्रिभक्तं रज्जुभिभोजनं, व्युत्सृज्यामः परिहरामः । तथा-सर्वं क्रोधं, मानं, मायां, लोभं च, रागद्वेषौ च, तथा-कलहं, अभ्याख्याने, पैशुम्यं, परपरिवादं, मायां, मृषा, मिथ्यादर्शनशक्त्यं च, तथैव सप्रजिह्वं व्युत्सृज्यामः । एतान्यष्टादशपापहेतूनि स्थानकानि पापस्थानकानि, न केवलं-मेतान्येव किन्तु अन्तिमे उच्छ्रासे, परलोकगमनसमये इत्यर्थः, बृहस्पतिं निजशरीरमपि, व्युत्सृज्यामः, तत्रापि ममत्वमोचनाद् जिनादिप्रत्येकं लीधेकरसिद्धानां समर्कामिति । प्रव० २३७८० ।

अष्टारसवज्जणाउल-अष्टादशव्यञ्जनाकुस-त्रि० । अष्टादश-मिलीकप्रतीनैर्व्यञ्जनैः शालननकादिभिराकुलं सङ्कीर्णं यत्त-तथा ! अथवा अष्टादशमेदं च तद् व्यञ्जनाकुलम्, शाकपा-रिधादिदर्शनाद्देवदशवदलोपः । सूपाद्यष्टादशव्यञ्जनसङ्कीर्णं, च० प्र० । अष्टादश च भेदा इमे-“सूत्रो १ दणो २ जवधं, ३ ति-मि य मंसाह ६ गोरसो ७ जूसो ८ । भकखा ९ गुललावणिया, १० मूलफला ११ हरियंगं १२ डागो १३ ॥ १ ॥ होइ रसालू य १४ तहा, पाणो १५ पाणीय १६ पाणुणं चैव १७ । अष्टारसमो सागो १८, णिठवहओ लोइओ पिडो ” ॥ २ ॥ च० प्र० २० पाहु० । स्थो १ भ० ।

अष्टारसविहिप्पयारदेसीभासाविसारय-अष्टादशविधिप्रका-रदेशीभाषाविशारद-पुं० स्त्री० । अष्टादशविधिप्रकाराः, अष्टा-दशभिर्वा विधिभिर्भेदैः प्रचारः प्रवृत्तिर्यस्याः सा तथा, तस्यां देशीभाषायां देशभेदेन वर्णावलीरूपायां विशारदः परिडतो यः स तथा । अष्टादशभाभिन्नदेशीभाषापरिडते, “अष्टार-सविहिप्पयारदेसीभासाविसारय गीयरइगंधवणइकुसले हयजोही ” ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

अष्टारससीसंगसहस्र-अष्टादशशीलाङ्गसहस्र-न० । शी-लभेदानामष्टादशसहस्रेषु, पञ्चा० ।

तानि चैवम्-

नभिज्जण वरुमाणं, सीसंगाई समासओ वोच्छं ।

ममणाण सुविहियाणं, गुरुवएमाणुसारेण ॥ १ ॥

नन्या प्रणम्य, वरुमाणं महावीरं, शीलाङ्गानि चारित्रांशरू-पाणि, मत्कारणानि वा, समासतः संतेपेण, वक्ष्ये भणिष्यामि । केषां संबन्धीनि इत्याह-भ्रमणानां यतीनां, सुविहितानां सदनु-ष्ठानानां, गुरुपदेशानुसारेण जिनादिवचनानुवृत्त्येति गा-थार्थः ॥ १ ॥

शीलाङ्गानां तावत्परिमाणमाह-

सीलंगाण सहस्मा, अष्टारस एत्थ होंति णियमेणं ।

जावेणं समणाणं, अखंरुचारित्तजुत्ताणं ॥ २ ॥

शीलाङ्गानां चारित्रांशानां, सहस्राष्टयष्टादश, अत्र-भ्रमणधर्मे, प्रवचने वा, भवन्ति स्युः । नियमेनावश्यतया, नन्यूनान्धकानि चेति भावः । कथमित्याह-भावेन परिणामेन, बहिर्वृत्त्या तु कल्प-प्रतिसेवया नूनान्यपि स्युरिति भावः । केषामित्याह-भ्रमणा-नां यतीनां न तु आवकाणां, सर्वविरतानां चैव तेषामुक्तसंख्या-

यतां संभवात् । अथवा भावेन भ्रमणानां न तु छव्यभ्रमणानाम्, तेषामपि किञ्चिदानामित्याह-अखंरुचारित्तजुत्ताणां सकलचर-णापेतानां, ननु दर्पप्रतिसेवया खणिकृतचरणांशानाम् । नन्वखण-चरणा एव सर्वविरता जवन्ति, मत्कारणैः सर्वविरतस्वप्रसंगा-त्, तथा ‘परिचञ्चइ अइकमइ पंच’ इत्यागमप्रामाण्यात् सर्व-विरतः पञ्चापि महाव्रतानि प्रतिपद्यन्तेऽतिक्रामन्ति च पञ्चा-प्येव, नैककादिक्रामन्ति कथं सर्वविरतदेशखणिकृतमिति ? अत्रो-च्यते-सत्यमेतत्, किं तु प्रतिपद्यपेक्षं सर्वविरतत्वं, परिपाल-नापेक्षया त्व-वर्धापि संज्वलनकषायोदयात्स्यात् । अत्र एवोक्तम्-“सर्वं वि य अइयारा, संजलणाणं तदयमो होंति” इति । अ-तिचारा हि चरणदशखणिकरूपा एवेति । तथैकव्रतानि क्रमे सर्वा-निक्रम इति यदुक्तं, तदपि वैवर्तिकम् । विचक्षा ख्यम्-“अयस्स जाव दाणं, ताव अइकमइ चैव एगं पि । एगं अइकमंतो, अइक-मे पंचमूलेण ” ॥ १ ॥ एवमेव हि दशविधप्रायश्चित्ताधिष्ठाने सफल-स्यात् । अन्यथा मूलाद्येव, तस्माद्यष्टादशमयनानि चारसंज्ञवः, निश्चयतस्तु सर्वविरतितया जह्म एवेत्यसं प्रसंगेनेति गाथार्थः । २ ।

कथं पुनरेकविधस्य शीलस्याङ्गानामष्टादशसहस्राणि

भवन्तीत्याह-

जोए करणे सप्पा-इंदियज्जमादि ममणधम्मे य ।

सीसंगसहस्साणं, अष्टारसगस्म णिप्पत्ती ॥ ३ ॥

योगे व्यापारे विषयज्ञते, करणे योगस्यैव साधकतमे, संज्ञादी-नि खत्वारि पदानि द्वन्द्वैकत्ववन्ति । तत्र संज्ञासु चेतनाविशेष-ज्ञासु, इन्द्रियेष्वङ्गेषु, ज्ञेय्यादिषु पृथिव्यादिजीवकायस्वजीव-काये च, भ्रमणधर्मे च ज्ञान्यादी, शीलाङ्गसहस्राणां प्रस्तुतानाम्, अष्टादशपरिमाणमस्य बृहत्स्येत्यष्टादशकं, तस्य, निष्पत्तिः सि-द्धिर्भवतीति गाथार्थः ॥ ३ ॥

योगादीनेव व्याख्यातुमाह-

करणादि तिसि जोगा, मणमादीणि उ हवंति करणाई ।

आहारादी सप्पा, चउ सप्पा इंदिया पंच ॥ ४ ॥

भोमादी एव जीवा, अजीवकाओ य ममणधम्मो उ ।

खंतादि दसपगारो, एवं ठिए जावणा एमा ॥ ५ ॥

(करणादि तिसि) सूत्रत्वात्करणादयः, करणकारणानुमतयस्यो योगा भवन्ति । तथा मन आर्दाणि तु मनोवचनकायरूपाणि, पुन-र्भवन्ति स्युः, करणानि जीयेयवः तथा आहारादयः आहारभ-यमैथुनपरिग्रहविषयाः वेदनीयभयमोहवेदमाहलो जकषायोद-यसंपाद्याध्यवसायविशेषरूपाः संज्ञाः, (चउ तिसि) चतस्रः संज्ञा जव-न्ति । तथा-ओत्रादीनि ओत्रचक्षुर्ग्राणरसनस्पर्शनानिन्द्रियाणि पञ्च भवन्तीति । तथा-भूय्यादयः पृथिव्यसेजोवायुधनरूपतिष्ठिचिचतुः-पञ्चोन्द्रया नव जीवा जीवकायाः, अजीवकायस्तु अजीवराशिः पुनर्देशमो यः परिहार्यतयोक्तः । स च महाधनानि वस्त्रपात्राणि विकटहिरण्यदीनि च, तथा-पुस्तकानि तूलाद्यप्रत्युपेक्षितानि प्राचारादिदुष्प्रत्युपेक्षितानि । कोरुवादिदृष्टान्यजाविचर्माणि खागमप्रसिद्धानि । तथा-भ्रमणधर्मस्तु यतिधर्मः । पुनः कान्त्या-दिः कान्तिमार्दवाज्जवमुक्तितपःसंयमसत्यशौचाकिञ्चन्यग्रहच-र्यरूपो दशप्रकारो दशविध इति । (एवं ति) एवमुक्त-यायेन, स्थिते औत्तराधयेण पट्टकादौ व्यवस्थिते, द्विचिचतुष्पञ्चदश-संख्येयमृगपङ्कजलापभाजना भङ्गकप्रकाशना, एषा अनन्तरव-क्ष्यमाणलक्ष्येति गाथाद्वयार्थः ॥ ५ ॥

तमेवाह-

ए करति मणेण आहा-रसमविषजदगो उ शियमेण ।

सोइंदियमंवुदो पु-दविकायारंज खंतिजुओ ॥ ६ ॥

न करोतीति करणलक्षणः प्रथमयोग उपात्तः । मनमेति प्रथमकरणम् । (आहारसमविषजदगो उ स्ति) आहारसंज्ञाविप्रहीणः । अनेन च प्रथमसंज्ञा । तथा-नियमेनावश्यतया श्रोत्रेन्द्रियसंवृतो निरुद्धरागादिमन्त्रोन्मिद्रियप्रवृत्तिः, अनेन च प्रथमेन्द्रियम् । एवंविधः सन् किं करोतीत्याह-पृथिवीकायारंजं पृथ्वीजीवहिंसाम्, अनेन च प्रथमजीवस्थानम् । कान्तियुतः कान्तिसंपन्नः, अनेन प्रथमधर्मधर्मभेद इति । तदेवमेकं शीलाङ्गमाविर्जावितमिति गाथार्थः ॥ ६ ॥

अथ शेषाणि तान्यतिदेशतो दर्शयन्नाह-

इय मद्वादिजोगा, पुढवीकाए जवंति दम जेया ।

आउकायादीसु वि, इय एते पिंकिंयं तु सयं ॥ ७ ॥

सोइंदिएण एयं, मेमेहिं वि जे इमं तओ पंचो ।

आहारसमजोगा, इय मेसाहिं सहस्मदुगं ॥ ८ ॥

एयं मणेण वइमा-दिएसु पयं ति उस्महस्माइ ।

ण करइ मेमेहिं पि य, एए मव्वे वि अट्टारा ॥ ९ ॥

इत्यनेनैव च पूर्वोक्ताभिलापेन, मार्दवादियोगान् मार्दवाज्जवादिपदसंयोगेन, पृथिवीकायं पृथिवीकायमाभित्य, पृथिवीकाय-समारम्भमित्यभिलापेनैवार्थः । भवन्ति स्युः दश भेदा दश शील-विकल्पाः, अप्कार्यादिष्वपि नवसु स्थानेषु, अपिशब्दे दश-त्यस्यैवसंज्ञार्थ इति । अनेन क्रमेण एते सर्वेऽपि भेदाः । (पिंडियं तु स्ति) प्राकृतत्वात्पिण्डिताः पुनः सन्तः, अथवा पि-ण्डितं पिण्डिमाभित्य, शतं शतसंख्याः स्युरिति, श्रोत्रेन्द्रियेणैत-च्छ्रुतं लब्धम्, शेषेणैव चक्षुरिन्द्रियादिभिः, यद्यस्माद्विदं शतं प्र-त्येकं लभ्यते, ततो मीलितानि पञ्चशतानि स्युः । एतानि चाहा-रसंज्ञायांगान्त्वानि इति । एवं शेषाभिस्तिसृभिः पञ्च पञ्चश-तानि स्युः, एवं च सर्वमीलने सहस्रद्वयं स्थादिति । एतत् सह-स्रद्वितीयं मनसा लब्धं (वइमाइएसु स्ति) बागाद्येवचन-काययोः प्रत्येकमेतत् सहस्रद्वयम्, इति एवं, पदसहस्राणि न क-रोतीति अत्र करणपदं स्युः । शेषयोरपि च कारणानुमत्येति-त्यर्थः । षट् पद सहस्राणि स्युः । एते अनन्नरोक्ताः, सर्वेऽपि शीलभेदाः पिण्डिताः सन्तः, (अट्टार स्ति) प्राकृतत्वादष्टादशस-हस्राणि भवन्तीति गाथाप्रार्थः ॥ ७ ॥ नन्वेकयोग एवाष्टादश-सहस्राणि स्युर्यदा तु ह्यादिसंयोगजन्या इह लिप्यन्ते तदा बहु-तराः स्युः । तथाहि-एकह्यादिसंयोगेन योगेषु सप्त विकल्पाः, एवं करणेषु, संज्ञाषु पञ्चदश, इन्द्रियेष्वेकत्रिंशद्, भौम्यादिषु त्र-योविंशत्यधिकं सहस्रम्, एवं क्षमादिष्वपि । इत्येषां च राशीनां परस्परभ्यासे द्वे कोटिसहस्रे, त्रीणि कोटीशतानि, चतुरश्रानि-कोटीनामेकपञ्चाशत्सहस्राणि, त्रिपष्टिसहस्राणि, द्वे शते, पञ्चषष्टि-श्चेति [२३८४५१६३२६४] । ततः किमष्टादशैव सहस्राण्यु-क्तानि ? उच्यते-यदि धावकधर्मवदन्यतरभङ्गेन सर्वविरति-प्रतिपत्तिः स्यात्, तदा युज्येत, तद्वङ्गेन तत्रैवमेकतरस्यापि शी-लाङ्गकल्पस्य शेषसद्भाव एव भावात् । अन्यथा सर्वविरतिरेव न स्यादित्येतदेवाह-

एत्थ इमं विणेयं, अइदंपज्जं तु बुद्धिमंतेहिं ।

एकंपि सुपरिमुच्छं, मीलंगं सेससम्भावे ॥ १० ॥

अत्र एषु शीलाङ्गेषु, इदं वक्ष्यमाणं, विज्ञेयं ज्ञातव्यम् । (अइदंपज्जं ति) इदं परं प्रधानमभेतीदं परं, तद्भाव एवंपर्यं तत्त्वम् । तुशब्दः पु-नःशब्दार्थः । तद्भावना चैवम्-शीलाङ्गसहस्राण्यष्टादश भव-न्ति । ऐदंपर्यं पुनरेष्विदं ज्ञेयं, बुद्धिमंतिर्बुद्धेः । किं तदिदं आह-एक-मपि । अपिशब्दाद् बहुन्यपि, सुपरिमुच्छं निरतिचारं, शीलाङ्गं चर-णांशः, शेषसद्भावं तदन्यशालाङ्गसंज्ञायामेव, तदेवं समुदितान्ये-धैतानि जवन्तीति न ह्यादिसंयोगभङ्गकोपादानमपि तु सर्वपदा-न्यभङ्गस्येयमष्टादशसहस्रांशतोक्ता । यथा त्रिविधं त्रिविधेनेत्यस्य नवांशेति । इह च सुपरिमुच्छमिति विशेषणाद्व्यवहारनयमने-नार्पणशुद्धानि पाक्षनायामन्यतरस्याभावेऽपि स्युरिति दर्शितम् । एवं हि संज्यलनोदयश्चरितार्थो जवेदिति; चरणेकदेशमङ्गदेतु-त्वात् तस्य । अत एव यो मन्यते लवणं भङ्गयामीति तेन (मुनिना) मनसा न करोत्याह-रसंज्ञाविहीनो रसंन्द्रियसंवृतः पृथिवीकाय-समारम्भमुक्तिसंपन्न इत्येतदेकं तद्वङ्गम् । तद्वङ्गे च प्रतिक्रमणादि-प्रायश्चित्तेन बुद्धिः स्यात्, अन्यथा मूढेनैव स्यादिति गाथार्थः ॥ १० ॥

अनन्तरगाथार्थं समर्थयन्नाह-

एको वाऽऽयपएमोऽसंखेयपएससंगओ जह तु ।

एतं पि तदा शेयं, मतत्तचाओ इहरहा उ ॥ ११ ॥

एकोऽपि, आस्तामनेकः । आत्मप्रदेशो जीवांशः, असंख्येयप्रदेशसं-गत एव सख्यातीतांशसमन्वित एव भवति, तस्य तथास्वजायत्वा-त् । यथा यद्वत्, तुशब्द एवकारार्थः । तत्प्रयोगश्च दर्शित एव । एत-दपि शीलाङ्गमपि, तथा तद्वच्छेषशीलाङ्गसमन्वितमेव, ज्ञेयं ज्ञानव्य-म, शेषानपेक्षत्वे तस्य को दोष इत्याह-स्वतस्वत्यागः सर्वविर-तिलक्षणशीलाङ्गहानिः स्यात् । इतरथा तु पक्षनायां पुनरित्यर्थः । समुदितान्येतानि सर्वविरतिशीलाङ्गतामापद्यन्ते । अन्यथा पुनः सर्वविरतिशीलाङ्गतां न्यजन्तीति ज्ञाचनेति गाथार्थः ॥ ११ ॥

इदमेव समर्थयन्नाह-

जम्हा समगमेयं, पि सव्वसावज्जजोगविरइ उ ।

तत्तेणेगसरुवं, ण खंरूपत्तणमुवेइ ॥ १२ ॥

यस्मात् कारणसमग्रं परिपूर्णमेव, सदा देशिकमित्यर्थः । एत-दपि शीलं, न केवलमात्मा समग्रः सञ्ज्ञात्मा स्यात् । सर्वसावध-योगविरति समस्तपापव्यापारानवृत्तिर्भवति, तत्स्वभावमित्यर्थः । तुशब्द एवकारार्थः । योजितश्च-तथा च-तत्त्वेन सर्वानवृत्तिरूप-त्वेन हेतुना एकस्वरूपमष्टादशसहस्रांशमेव । अन्यथा सर्ववि-रतित्वायोगाद्, न स्वरूपपक्षमेकाद्यंशवैकल्यम्, उपैत्युपयाती-ति । प्रयोगाऽत्र-यद्यपेक्षया स्वतस्त्वेन जनेत तत् तन्मन्युनतायां तत्र भवति । यथा-प्रदेशहीन आत्मा, यथा वा शतमेकाद्यजावे, सभ-ते च सर्वस्यापेक्षया सर्वविरतिः स्वतस्त्वम्, अत एकादशी-लाङ्गविकलोऽसौ न जवतीति गाथार्थः ॥ १२ ॥

उक्तार्थ एव विशेषाभिधानायाह-

एयं च एत्थ एवं, विरतीजावं परुच्च दट्ठव्वं ।

न ठ वज्जं पि पविर्त्तिं, जं सा जावं विणावि भवे ॥ १३ ॥

एतच्छ एतत् पुनः शीलम्, अत्र शीलाङ्गप्रक्रमे, एवमख-ण्डरूपं, विरतिभावं सावधयोगविरमणपरिणामं, प्रतीत्याश्रि-त्य, द्रष्टव्यं ज्ञेयम् । न तु न पुनः, बाह्यमपि कायवाक्संबन्धिना-मपि; अपिशब्दः समुच्चये; प्रवृत्तिं चेष्टाम्; कुत एतदेव-मित्याह-यद् यस्मात्, सा बाह्या प्रतिपत्तिः, भावमध्यवसायं, वि-नाऽपि अस्तरेणापि । अपिशब्दाद्भावेन सहापि, भवेत् स्यादिति गाथार्थः ॥ १३ ॥ पंचा० १४ विव० आच० ध० पं० व० ८० ।

अष्टारसंज्ञा-अष्टादशश्रेणि-स्त्री०। कुम्भकारादिषु अष्टादश-
सु राक्षः प्रजासु, जं०। अष्टादशश्रेण्यश्वेमाः-“कुंजार१ पट्टरु२,
सुवर्षकारा य३ सूचकारा य४। गंधर्वा ५ कासवगा ६, मा-
लाकारा य७ कज्जकरा ८ ॥१॥ तंबोलिआ ९ य एए, नवप्प-
यारा य णारुआ मणिआ। अहं शं नवप्पयारे, कारुअवणे
पवक्कामि ॥ २ ॥ चम्मयर १ जंतपीलण २, गंधिअ ३ क्षिप-
य ४ कंसकारा य ५। सीवग ६ गुआर ७ भिआ ८, धीवण ९
वयाइ अट्टवस” ॥३॥ चित्रकारादयस्तु एतेष्वेवान्तर्भवन्ति ।
“तए वं ताओ अष्टारसंज्ञेण्यसेलीओ भरहेणं रक्षा एवं वु-
त्ता समानीओ हट्टाओ” जं० ३ वत्त० ।

अष्टारसय-अष्टादशक-त्रि०। अष्टादशवर्षप्रमाणे, “ते वरिसा
होइ लवा, अष्टारसिया उ हरिया होइ” अष्टादशिका अष्टा-
दशवर्षप्रमाणा । व्य० ४ उ० ।

अष्टालोजि (ण)-अर्थालोभिन-त्रि०। अर्थोऽत्र कुप्यादि-
स्तत्र आ समन्तालोभः अर्थलोभः स विद्यते यस्येति समन्त-
तां धनलुप्ते, “अहोयराओ परियप्पमाणे कालाकालसमुट्टा-
ई संजोगट्टी अट्टालाभी” आचा० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

अष्टावस-अष्ट (ष्टा) पञ्चाशत्-स्त्री०। अष्टाधिका पञ्चाशत्
अष्टपञ्चाशत्; अष्ट च पञ्चाशच्च अष्टपञ्चाशदिति वा । ‘अ-
ष्टावन’ इति प्रसिद्धायां संख्यायां, तत्संख्येयं च । “पढमदा-
च्चपंचमासु तिसु पुढवीसु अष्टावसं णिरयावाससयसहस्सा”
स० ५८ सम० ।

अष्टावय-अर्थपद-न०। अर्थयत इत्यर्थो धनधान्यहिरण्यादि-
कः, पद्यतं गम्यते येनार्थस्तत्पदं शास्त्रम्, अर्थार्थं पदमर्थपद-
म् । चाणक्यादिकेऽर्थशास्त्रे, सूत्र० १ भु० १ अ० ।

अष्टापद-न०। दूतश्रीद्विविशेषे, सूत्र० १ भु० १ अ० । दूतफल-
के, जं० २ वत्त०। प्रभ०। दासमतिकलासु चैवं त्रयोदशी कला ।
क्रा० १ भु० १ अ०। स०। दूतसामान्ये, जं० २ वत्त० । नि०
चू०। “अष्टावयेण सिक्खिआ” सूत्र० १ भु० १ अ०। अथवा-अष्टौ
अष्टौ पदानि पञ्चावस्य । वृत्तौ संख्याशब्दस्य धाप्सार्थत्वाद्धी-
कारः, आत्थम, अर्द्धादीः । शारीफलकः अष्टसु भातुषु पदं
प्रतिष्ठा यस्य, स्वर्णे; उपचारात् स्वर्णमयेऽपि, शरभे, लतायां च ।
(पुं०) तयोरष्टपदत्वात् । अष्टं यथा स्यात्तथा पद्यते, कृमीः
अष्टसु दिक्षु आपद्यते, कीलकं, अष्टाभिः सिद्धिनिगपद्यते । (आ-
पद-अष्ट। ३ त०) अणिमाद्यष्टसिद्धयुक्तत्वे, कैलासे च । पुं० ।
आच० । स्वनामक्याते पर्वतविशेषे, यत्र अष्टभदेवः सिद्धः ।
पञ्चा० १ ए विव० । आ० म० प्र० । कल्प० । “अष्टावयमि
स्वले, चउवसमसेण सो महगिस्सीणं । दसाहिं सहसंदि समं,
गिण्वाणमणुत्तरं पच्छो” ॥ १ ॥ आ० क० । जं० । संथा० । न० ।
(गौतमस्याष्टापदगमनं तत्र तापसप्रमाज्जनम् ‘अज्जवइर’ शब्देऽ
त्रैव भागे २१६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्) आ० क० । म० । आ० म०
द्वि० । एतस्मादेव चास्य तीर्थत्वम् । तन्माहात्म्यं यथा—

धर्मकीर्तिश्रुत्वा, विद्यानन्दाश्रितः पवित्रयुतः ।
देवेन्द्रवन्दितो यः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ १ ॥
श्रुत्वाभसुता नवनवति-बाहुबलिप्रभृतयः प्रवरयतयः ।
यस्मिन्नभजन्मृतं, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ २ ॥
अयुजन्निवृत्तियोगं, वियोगभीरव इव प्रजोः समकम् ।
यत्रपिदशसहस्राः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ ३ ॥
यत्राष्ट पुत्रपुत्राः, युगपद् वृषमेण नवनवतिपुत्राः ।

समयैकेन शिवमगुः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ ४ ॥

रत्नत्रयमिव मूर्त्ति, स्तूपत्रितयं चित्तित्रयस्थाने ।

यत्रास्थापयदिन्द्रः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ ५ ॥

सिद्धायतनप्रतिमं, सिद्धनिषद्येति यत्र सुचतुर्को ।

भरतोऽरच्ययैत्यं, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ ६ ॥

यत्र विराजति चैत्यं, योजनदीर्घं तदर्कपुष्पमानम् ।

कोशत्रयोन्मूढैः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ ७ ॥

यत्र आतृप्रतिमाः, व्यधास्तुर्विशतिर्जिनप्रतिमाः ।

प्रतः सात्मप्रतिमाः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ ८ ॥

स्वस्वाकृतिमिति वर्णाङ्क-वर्णितान् वर्तमानजिनविम्बान् ।

भरतो वर्णितयानिह, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ ९ ॥

सप्रतिमा नवनवति, बन्धुस्तूपास्तथाऽईतस्तूपम् ।

यत्रारच्ययैत्यं, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ १० ॥

(‘उत्सर्ज’ शब्दे द्वि० भा० ११५१ पृष्ठे वक्तव्यताऽस्य वक्ष्यते)

प्रतेन माहसिंहं, हन्तुमिवाष्टापदः कृताष्टपदः ।

शुश्रुभेऽष्टयोजनो यः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ ११ ॥

यस्मिन्ननेककोट्यो, महर्षयो प्रतत्तत्तत्कर्त्तव्याः ।

सिद्धिं साधितवन्तः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ १२ ॥

(‘नरह’ शब्देऽस्य वक्तव्यता वक्ष्यते)

सगरसुताये सखा-र्थशिवगतीन् भरतराजयंशर्षीन् ।

यत्र सुबुद्धिरकथयत्, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ १३ ॥

परिस्वासागरमकार-न्त सागराः भागराऽऽशया यत्र ।

परितो रक्तिकृतये, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ १४ ॥

क्रावयितुमिव स्वनां, जैनां यो गङ्गाया श्रितः परितः ।

संततमुल्लङ्घयन्, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ १५ ॥

(‘गंगा’ शब्दे कथाऽस्य द्रष्टव्या)

यत्र जिननिष्कदाना-हमयन्त्याऽऽपे कृतानुरूपफलम् ।

जालस्वजावतिलकं, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ १६ ॥

(‘दमयन्ती’ शब्दे कथेषा निरूपयिष्यते)

यमकूपारे कोपात्, क्षिपजलं बाहिनाऽङ्कभिणाऽऽक्रम्य ।

आरावि रावणोऽयं, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ १७ ॥

जुजतन्या जिनमहङ्क-लङ्घन्तोऽद्याप यत्र धरणेभ्यः ।

विजयामोघां शक्तिं, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ १८ ॥

(‘रावण’ शब्दे कथेयं प्रकथयिष्यते)

चतुरभ्यतुरोऽष्टादश, द्वौ प्राच्यादिदिक्षु जिनविम्बान् ।

यत्रायन् गणभृत्, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ १९ ॥

अचलेऽत्रोदयमचलं, म्बशक्तिवन्दितजिनो जनां सजते ।

वीरोऽवर्णयदिति यं, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ २० ॥

प्रज्जुभणितपुगुरीका-ध्ययनाध्ययनात् सुरोऽत्र दशमोऽष्टुत् ।

दशपूर्वपुगुरीकः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ २१ ॥

यत्र स्तुतजिननाथो-ऽदीक्षत तापसशतानि पञ्चदश ।

श्रीगौतमगणनाथः, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ २२ ॥

(‘अज्जवइर’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे २१६ पृष्ठे कथेयं निरूपिता)

इत्यष्टापदपर्वत इव योऽष्टापदमपि चिरस्थायी ।

व्यावर्णिं महार्त्तं, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ २३ ॥

भरतचक्रवर्तिकारितचैत्यानामिदानीं सत्त्वे प्रश्नोत्तरे—

नन्वष्टापदपर्वते भरतचक्रवर्तिकारिताः सिद्धनिषद्याप्रमुखप्रासा-

दास्तत्तत्विम्बानि चाद्ययावत्कथं स्थितानि सन्ति?, तथा श्रीशत्रु-
जपर्वतेऽपि भरतकारितानि तान्येव प्रासादविम्बानि कथं न स्थिता-

नि ? यतस्तत्राऽसंख्याता उकारा जाताः भूयन्ते, तेनाष्टापदे कस्य-
सान्निध्यं, शत्रुद्वये च कस्य न ? यदंतावान् जेद इति व्यक्त्या
प्रसाध्यमिति । उत्तरम्-अष्टापदपर्वते भरतचक्रवर्तिकारितप्रासा-
दादीनां स्थानस्य निरपारम्भात्, देवादिसाक्षिभ्याम् च “केवद्वयं
पुण कासं आययणं अवसिजिस्सह ? । ततो तेण अमेवण
भाणअ-जाव इमाओ ओम्पिणिं सि मे केवविजिणाण भंतिप
सुयं” इत्यादि वस्तुद्वयहाङ्गकर्मभङ्गावाक्याद्ययावदवस्थानं
युक्तिमदेव । शत्रुद्वयं तु स्थानस्य सापायत्वात्, तथाविधदे-
वादिसाक्षिभ्यामावाक्यं, भरतकारितप्रासादादीनामप्याव-
दवस्थानाभाव इति संभाव्यते । तत्त्वं तु तत्त्वविद्वेद्यमिति ।
ही० ४ प्रका० । किञ्च-अष्टापदपर्वते प्रतिमाप्रतिष्ठा केन कृता ?,
कुत्र वा सा कथिताऽस्तीति ?, विष्णुश्रुतिगणितप्रश्नः । तदुत्तरम्-
अत्र अष्टापदपर्वते प्रतिमाप्रतिष्ठा श्रीशृणुभवेवशिष्येण कृतेति
श्रीशत्रुजयमाहात्म्यमध्ये कथितमस्तीति । (ही०) अष्टापद-
गिरौ स्वकीयलब्ध्या ये जिनप्रतिमां वन्दन्ते ते तद्भवसिद्धिगा-
मिन इत्युत्तराणि सन्ति, तथा च सन्ति ये विद्याधरयमिनस्त-
था राजसवानरचारणभेदभिन्ना अनेके ये तर्पास्नस्तत्र गन्तुं
शक्तास्तेषां सर्वेषामपि तद्भवसिद्धिगामित्वमापद्यते, ततः सा
का लब्धिः, यया तत्र गम्यते, तथा गौतमादिवत्तद्भवसिद्धिगा-
मिनां भवन्तीति । तथाऽष्टापदगिरौ ये तपःसयमोन्मथलब्ध्या
यात्रां कुर्वन्ति ते तद्भवसिद्धिगामिन इति संभाव्यते, व्यक्ता-
क्षरानुपलम्भान् । ही० १ प्रका० ।

अष्टावयवाः (ण)-अष्टापदवादिन्-पुं० । इन्द्रभूतिना सह
वीरजिनसमीपं समागतं विप्रभेदे, कल्प० ।

अष्टावीस-अष्टाविंशति-स्त्री० । अष्टाऽधिका विंशतिः । अष्ट
च विंशतिश्चाऽष्टाविंशतिः । ‘अष्टावीस’ अष्टाधिकविंशति-
संख्यायाम्, ‘तिष्ठि य कोसे अष्टावीस धणुसयं’ जं० १ वत्त० ।

अष्टाह-अष्टाह-न० । अष्टानामहं समाहते, ज्ञा० १ श्रु० ८ अ० ।

अष्टाहिया-अष्टाहिका-स्त्री० । अष्टानामहं समाहारोऽष्टाहम्, त
दस्ति यस्यां महिमायां साऽष्टाहिका । महिमामात्रे, व्युत्पत्तेः
प्रदर्शनमात्रफलत्वेन महिमामात्रस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ।
ज्ञा० १ श्रु० ८ अ० । अष्टदैवसिक्त्यां च । “अष्टाहिया य महिमा,
समं अणुबंधसाहिगा केह” पञ्चा० ८ विव० । आ० म० प्र० ।
(अष्टाहिकाया रथयात्रायाः स्वरूपम् ‘अणुजाण’ शब्दे वक्ष्यते)

अष्टि-अस्थि-न० । अस्यते । अस-स्थिन् । “टोऽस्थिर्विसंभृ-
ले” ॥ ७ । १ । ३२ ॥ इति संयुक्तस्य धन्य ठः । प्रा० । कीकशे
प्रश्न० १ आश्र० द्वा० । औ० कुलके, आचा० २ श्रु० १ अ० ८ उ० ।
कुल्ये पञ्चमे धातौ, तं० । स्था० । सास्थिके सरजस्के कापा-
लिके, “अठी विजा कुच्छित्तमिक्खु” श्रु० १ उ० ।

अष्टि (ण)-अर्थिन-त्रि० । अर्थोऽस्याऽस्तीत्यर्थः । प्रयोजन-
वति, आचा० १ श्रु० ६ अ० ४ उ० ।

अष्टिग्राम-अस्थिकग्राम-पुं० । स्वनामख्याते ग्रामभेदे, तत्र
वीरजिनः समवासत् । तदेतत्सर्वमुक्तम्—

‘अस्थिकग्राम’ इत्याख्या, कथं जानति कथ्यते ।

ग्रामोऽयं वर्धमानोऽस्ति, धनवन्त्यस्य नश्यन् ॥ १२ ॥

मर्यादिपण्यपूर्णानां मनसां पञ्चभिः शतैः ।

धनदेवो वणिक् तत्रा-यातः प्रेक्ष्य महानदीम् ॥ १३ ॥

महोत्सवकं सर्वेषु, शकटेषु नियोज्य सः ।

वामतो दक्षिणतोऽपि-स्तं जग्मुस्तस्यत् ॥ १४ ॥

अनिभारकर्षणेन, सोऽथान्तस्त्रुटितो वृषः ।

तस्य द्वायां विधायाथ, ग्राम्यानाकार्यं तत्पुरः ॥ १५ ॥

चारिधारिकृते तस्य, तेषां द्विविलमार्पयत् ।

पाल्योऽयमिति चोक्त्वा तान्, साधुदकं स वणिग् ययौ ॥ १६ ॥

ग्राम्या विभज्य तद् द्रव्यं, सर्वे जगृहिरे स्वयम् ।

तस्यासौ निर्दयो ग्राम-आदि चारि न कोऽप्यदात् ॥ १७ ॥

आस्तां किंचित्करिष्यन्ति, दयया मे प्रतिक्रियाम् ।

मत्सामिदं द्रव्येण-प्येते किंचिन्न कुर्वन्ते ॥ १८ ॥

ततः प्रद्वेषमापन्न-स्तद्ग्रामोपरि सत्वरः ।

सोऽकामनिर्जरायोगात्, क्षुभृषाबाधितो मृतः ॥ १९ ॥

यत्कोऽभूत् शूलपाण्याक्तो, ग्रामेऽत्रैव पुरो वने ।

उपयुक्तोऽथ सोऽज्ञासीत्, तद्वपुः सं ददर्श च ॥ २० ॥

मारिं तद्ग्रामलोकस्य, स विचक्रे ततः क्रुधा ।

तल्लोको मर्त्यमारजे-ऽभूवस्तैरस्थिसंचयाः ॥ २१ ॥

कारितैरपि रक्षाद्यै-मारिर्नोपशशाम सा ।

ग्रामान्तरेष्वगुर्लोकाः, स तांस्तत्राप्यमारयत् ॥ २२ ॥

अस्तिनयंस्ते तत्रस्थैः, कोऽप्यस्मान्निर्विराधितः ।

यामस्तत्रैव तद्ग्रामे, तत्प्रसादनहेतवे ॥ २३ ॥

अथागतास्नदर्थं ते, प्रचक्रुर्धिपुलां बह्विम् ।

समन्ततः क्षिपन्तोऽथ, ग्रामस्याज्यधुरमुखाः ॥ २४ ॥

देवो वा दानवो वाऽपि, यः कश्चिन्कपितोऽस्ति नः ।

शरणं नः स पवास्तु, क्वाभ्यत्वातः प्रसीदतु ॥ २५ ॥

यज्ञाऽन्तरिके सोऽवादीत्, ज्ञामणां कुरुताधुना ।

वणिग्दत्तघनेनापि, तदा गोर्न तृणाद्यदुः ॥ २६ ॥

बलीवर्धः स मृत्वाऽहं, शूलपाणिः सुरोऽभवम् ।

तेन वैरेण वः सर्वान्, मारयामि ततोऽधुना ॥ २७ ॥

तेऽथ तं भक्तिमन्नाङ्गाः, दैन्यात् प्रक्षपयन्नदः ।

कृतोऽस्माभिरयं मन्तुः, शान्त्यै कस्यैवमादिश ॥ २८ ॥

तद्दैव्यान् सोऽपि शान्तस्ता-नूचे मन्मारितास्थिभिः ।

कृत्वा कूटं तद्वपुः, कुरुतायतनं मम ॥ २९ ॥

मध्ये विधाय मे मूर्तिं, बलीवर्धस्य चैकतः ।

पूजयेयुर्नमस्येयु-स्ततो मारिः शमिष्यति ॥ ३० ॥

तथैव विद्वुस्ते च, मारिश्चापि न्यवर्तत ।

इन्द्रशर्मा भूतिं दत्त्वा, ग्राम्यैस्तस्यार्चकः कृतः ॥ ३१ ॥

वीक्ष्यास्थिकूटं पथिकै-रस्थिग्राम इतीरितः ।

‘अस्थिकग्राम’ इत्याख्या ग्रामस्यास्य तदाद्यभूत् ॥ ३२ ॥

आ० क० । कल्प० । आ० चू० । आ० म० द्वि० । व्या० ।

अष्टिकच्छन-अस्थिकच्छप-पुं० । अस्थिबहुले कच्छपभेदे,
प्रका० १ पद ।

अष्टिकदिण-अस्थिकदिन-त्रि० । अस्थिभिः कठिनम् । कीक-
शैरमृष्टनि, तं० ।

कठिनास्थिक-त्रि० । कठिनानि अस्थिकानि यत्र तत्तथा ।
अमृष्टकीकशके, “अष्टिकदिणे मिराहारुबंधणे” तं० ।

अष्टिग-अस्थिक-न० । इदुके, प्रश्न० ३ आश्र० द्वा० । कापालिके,
पुं० । व्य० २ उ० । अथरुबीजे अनिष्पन्ने फले, न० । वृ० १ उ० ।

आ (अ) थिक-न० । अर्थत इत्यर्थो मोक्षः, स प्रयोजनम-
स्येत्यार्थिकम् “तदस्य प्रयोजनम्” इति उक्तं । अथवाऽर्थः स

एव प्रयोजनरूपोऽस्यास्तीति अर्थिकम् “शत इतिउना” ५।२।
११५ । इति उक्तं । उक्तं १ अ० । मोक्षोत्पादके, “पसन्ना हा-

प्रवृत्तसंति, विवृत्तं अट्टियं सुयं " उत्त० १ अ० । अभिज्ञाविणि,
सूत्र० १ अ० २ अ० ३ उ० ।

अट्टिग (य) कट्टिट्टिय-अस्थिककाप्रोत्थित-त्रि० । अस्थि-
कान्येष काष्ठानि, कान्तिन्यसाधर्म्यात्, तेषो यदुत्थितं तस्य ।
कठिनकीकशेभ्यः समुत्थिते देहे, ज० ६ श० ३३ उ० ।

अट्टिचम्मसिरत्ता-अस्थिचर्मशिरावत्ता-स्त्री० । अस्थीनि च
चर्म च शिराश्च स्नायवो विद्यन्ते यस्य स तथा, तद्भावस्तत्ता ।
अस्थिचर्मशिरामाप्रशालित्वे, (धनानगरस्य) 'अट्टिचम्म-
सिरत्ताए पञ्चायंति णो खेव णे मंससोणियत्ताए धणं अणुगारं'
अस्थिचर्मशिरावत्तया प्रकायेते तदुत्पादावेताविति, न पुनर्मा-
ंसशोणितवत्तया, तयोः क्लीणत्वादिति । अणु० २ वर्ग० ।

अट्टिचम्मावणच्छ-अस्थिचर्मावनच्छ-त्रि० । अस्थीनि चर्माव-
नक्षानि यस्य सोऽस्थिचर्मावनच्छः । कृशत्वाच्चर्मलग्नकीकशके,
" अट्टिचम्मावणच्छे किम्किडिज्जए किसे धम्मालसंतए यावि
होत्था " ज० २ श० १ उ० ।

अट्टिजुच्छ-अस्थियुच्छ-न० । योधप्रतिधोधयोरस्थिभिः सप्र-
हारं, हा० १ अ० १ अ० ।

अट्टिउज्जाम-अस्थिध्याम-न० । अस्थि च तद् ध्यामं चाग्निना
ध्यामशीकृतम् । आपादितपर्यायान्तेऽस्थिनि, म० ४ श० २ उ० ।

अट्टिदामस्य-अस्थिदामशत-न० । हनुमालाशने, त० ।

अट्टिधमणिसंताणसंतय-अस्थिधमनिमन्तानसन्तत-त्रि० । अ-
स्थिधमन्यः सन्तानेन परम्परया सन्तते ध्यामं यस्तदस्थिधम-
निसन्ततम् । अस्थिधमनिपरम्परया व्याप्ते, "अट्टिधमणिसन्तान-
संतयं सम्बओ समंता परिसमंतं च " त० ।

अट्टिजंजण-अस्थिभञ्जन-न० । कीकशभञ्जनरूपे शरीरदग्रे,
प्रभ० १ आभ० हा० ।

अट्टिभिजा-अस्थिमिज्जा-स्त्री० । अस्थिमध्यगसं, स्था० ३ गा०
४ उ० । तं० ।

अट्टिभिजाणुगारि(ण)-अस्थिमिज्जानुसारि-त्रि० । अस्थि-
मिज्जान्तधातुव्यापके, स्था० ६ गा० ।

अट्टिभिजापेमाणुरागरत्त-अस्थिमिज्जापेमानुरागरत्त-त्रि० ।
अस्थीनि च कीकशानि मिज्जा च तन्मध्यवर्तिधातुरस्थिमिज्जा-
स्ताः प्रेमानुरागेण सार्वज्ञप्रवचनप्रतीतिरूपकुसुमज्जादिरागेण रक्ता
इव रक्ता येषां ते तथा । अथवाऽस्थिमिज्जासु जिनशासनगतप्रेमानु-
रागेण रक्ता येते तथा । म० २ श० ४ उ० । सम्यक्त्ववासितान्ते-
तःसु, सूत्र० २ अ० ७ अ० । "अयमाउसो णिगंध पावयणे अट्टे
अयं परमठे सेसं अणठे" इत्येवमुल्लेखेन सम्यक्त्वेषु, हा० ५
अ० । दशा० । दर्श० । गा० ।

अट्टिय-अर्शित-त्रि० । आर्शिते, उत्त० १ अ० ।

अस्थित-त्रि० । अव्यवस्थिते, प्रभ० ३ आभ० हा० ।

अट्टियकप्प-अस्थितकट्टप-पुं० । क० स० । अनवस्थितसमा-
खारे, पञ्चा० ।

अस्थितकट्टपानिधानायाह-

उसु अट्टिओ उ कप्पो, एत्तो मज्झिमजिण्णाय विण्णेओ ।

णो सययंमवणिज्जा, अण्णिच्चमेरामरुवो त्ति ॥ ७ ॥

यदसु दर्शयिष्यमाणरूपेषु पदेषु, अस्थितस्तु अनवस्थितः पुनः
कट्टपः समाचारः, (एत्तो ति) एतेभ्य एव दर्शन्यः पदेभ्यो, मध्या-

नां मध्यमजिनानां, तत्साधूनामित्यर्थः; विवेक्यो ज्ञातव्यः । कुतो-
ऽस्थितोऽयमित्याह-मो नैव, सततसेवनीयः सदाविधियो,
दशस्थानकापेक्षया । एतदपि कुत इत्याह-अनित्यमर्थादा-
स्वरूपोऽनित्यव्यवस्थास्वभाव इति कृत्वा । ते हि दशानां स्था-
नानां मध्यात् कानिचित् स्थानानि कदाचिदेव पालयन्तीति
भाव इति गाथार्थः ॥ ७ ॥

यदस्ववस्थितः कट्टप इत्युक्तमथ तानि दर्शयन्नाह-

आचेलक्कुदेसिय-परिक्रमणरायपिरुमामेसु ।

पज्जुमणाकप्पाम्मि य, अट्टियकप्पो मुणेरुवो ॥ ८ ॥

आचेलक्योद्देशिकप्रतिक्रमणराजपिण्डमांसेषु प्रतीतेषु विप-
यजुनेषु, पर्युपणाकट्टपे च यथोक्तलसमाचारं, च समुच्चयः ।
अस्थितकट्टपाऽजिहितार्थो (मुणेरुवो ति) ज्ञातव्य इति
गाथार्थः ॥ ८ ॥

एवमपि शेषपदापेक्षया स्थितकट्टप एवेति दर्शयन्नाह-

सेसमु ट्टियकप्पो, मज्झिमणां पि होइ विसेओ ।

चउसु ठिता उसु अठिता, एत्तो च्चिय भणियमेयं तु ॥ ९ ॥

शेषेषु तु प्रागुक्तैः यदुक्तं न्येषु पुनः शय्यातरपिण्डादिषु,
स्थितकट्टप उक्तार्थः, मध्यमकानामपि द्वाविंशतिजिनसाधूनामपि
न केवलमाद्यचरमाणं, मयति स्याद्, विवेक्यो ज्ञातव्यः । उक्तमेवा-
र्थप्रागमनं समर्थयन्नाह-चतुर्षु स्थानकषु शय्यातरपिण्डासु, स्थि-
ताः परिहारादिनोऽवस्थिताः, यदसु आचेलक्यादिषु अस्थिता
अनवस्थिताः कादाचिन्कारहारदिना मध्यमजिनसाधवः,
अन एव पूर्वोक्तार्थवशादेव, जनिनमुक्तमागमे, एतत् इदम्,
अनन्तराक्तम् । तुशब्दः पुरणे, इति गाथार्थः ॥ ९ ॥

शेषेषु स्थितः कट्टप इत्युक्तमथैतदेव स्पष्टयन्नाह-

सिज्जापरपिरुम्मि य, चाउज्जामे य पुरिसजेट्ठे य ।

किंतिक्कम्मस्स य करणे, ट्टियकप्पो मज्झिमणां पि ॥ १० ॥

शय्यातरपिण्डे च प्रसिद्धे, तथा चतुर्णां परिग्रहधिरत्यन्तर्ह-
तब्रह्मचर्यत्वेन चतुःसंस्थानां यामानां वनानां समाहारानुर्थामम्,
तत्र च; पुरुष एव उच्यते; पुरुषउच्येष्टस्तत्र च, कृतिकर्मणश्च वन्दन-
कस्य; चशब्दः समुच्चयार्थः । करणे विधाने, स्थितकट्टपः प्रतीतः,
मध्यमानामपि द्वाविंशतिजिनसाधूनामपि न केवलमाद्यचरमा-
णामिति गाथार्थः ॥ १० ॥ पंचा० १ उच्यते । पं० भा० । पं० सू० ।
('अचेल' शब्देऽस्मिन्नैव भागे १८८ पृष्ठे अस्थितकट्टपा
व्यक्तविस्तरः)

अट्टुणा वोच्छामि अट्टितं कप्पं ।

संखेवपिण्डियत्थं, जह जणियमाणं तण्णाणीहिं ॥

वत्ये पाए गहणे, उक्कोसजहामगम्मि अट्टिओ तु ।

ट्टियमाट्टिते विमेषो, परुविता सत्त कप्पाम्मि ॥

वत्याणि य पाताणि य, मज्झिमतिन्थंकराण कप्पाम्मि ।

वन्थप्पमाण वेगे, अट्टियकप्पो समक्खाओ ॥

मोक्षगम्यं पि वन्थं, अट्टागमपन्नं रुवगजहम् ।

एत्तो य सतसहस्मं, उक्कोसमोद्धं तु णायव्वं ॥

जहणग अट्टारसगं, वत्थं पुण साट्टुणो अणुत्तातं ।

एत्तो अतिरित्तं पुण, णाणुत्तातं भवे वत्थं ॥

जिण्णेरारणं कप्पं, अट्टुणा वोच्छामि आणुपुव्वीए ।

जं जत्थ जहा णिवयति, समासतो तं जहा सुणसु ॥
 जिणथेराणं कप्पं, जम्हा उट्ठितम्मि अट्टिण चैव ।
 उठितअट्ठितकप्पाणं, तम्हा अंतग्गता एते ॥
 जां तु विसंसे एत्थं, तं तु ममासेण णवरि वक्खामि ।
 जिणथेराणं कप्पे, जिणकप्पे ता इमं बोच्चं ॥
 दुयसत्तगे तियचउ-ककेगस्स अक्खएगदेणं ।
 अवि होज्ज कान्नकरणं, पुणरावत्ती ण वि य तेमि ॥
 पिंमेमणा उ सत्त उ, हवंति पाणेमणा उ सत्तव ।
 चउ सेज्ज वत्थ पाते, तिष्ठं ते चउक्कगा होंति ॥
 बोद्धादिमाउ सत्तसु, अवरोउं सेसमायं च ।
 अक्खद्द होंति वेदो, दो दो अवणे चउक्केसु ॥
 गेएहंति उवारीमासुं, तत्थ अवि घेतु अस्सतरियाए ।
 देहिला पुण गेएहति, जदि विकरे कान्नकिरियं तु ॥
 अणजिग्गहेण णविता, गिएहंति विही तु एम जिणकप्पे ।
 अट्टुणा उ थेरकप्पो, बोच्चामि विहिं समासेणं ॥
 गहणं चउत्विहम्मि, विनिए गहणं तु परमजत्तेणं ।
 जं पाणवीयरहिंयं, हवेज्ज तमाणाए सोहं ॥
 गहणं चउत्विहंती, वत्थं पातं च सेज्ज आहारो ।
 एतेसिं असतीए, गहणं पढमं तु बीयस्स ॥
 विनियं पातं जस्सति, किं कारणं तस्स गहण पढमं तु ।
 तेण वि ण वोरुपडिमा-गिहिभायणभोगहाणी य ॥
 अहवा चउत्विहं तू, असणादी तत्थ भोज्जगहणं तु ।
 तत्थ तु विनियं पाणं, तस्स तु गहणं पढमताए ॥
 अमतीए कामुयस्स, वसट्टिए एकं उविय सहिए वा ।
 किं कारणं तेण विणा, आसुं पाणक्खओ होज्जा ॥
 तरमाणे गेएहंती, सुक्कं अतरं पेक्षेय मंथरे ।
 संथरं तो तु गेएहति, पावति सट्ठाणपच्छित्तं ॥
 सेत्तं छुए दसए व, अणेण उणेण वा भवग्गहणं ।
 एत्तो ति गादिरित्तं, उग्गमउप्पायणसणासुक्कं ॥
 जणियं ति कप्पति त्ती, तस्स असतीए असुक्कं पि ।
 एमो तु थेरकप्पो, पं० भा० ॥

इयाणि अट्टियकप्पा । तत्थ गाहा-‘वत्थे पाए’ ति । वत्थाणि सय-
 सहस्समोक्खाणि वि घेणंति, मज्झिमाणं तिथगाराणं, सेसं पुण जं
 तियकप्पियाणं भणियं न भाणियच्च । जहा-सत्ताविहकप्पे ताओ
 जेय, गओ पस्स तियकप्पो । इयाणि जिणकप्पो । तत्थ गाहा-‘दुय-
 सत्तगे’ ति । सत्त पिंमेमणाओ, सत्त पाणेमणाओ अहवा पिं-
 मेमणाओ पडिमाओ य, तियचउके सेज्जपडिमाओ य ४ वत्थप-
 डिमाओ ४ पायपडिमाओ ४ एयासि अक्खडेओ दो आह उवणे-
 कणं सेस्साहिए संति आहागइ एयासु एसमाणा जइ न सजेति
 तो अविकालाकरिया होज्जा, न य हंदिस्सासु गेएहंति, एस जि-
 णकप्पो । इयाणि थेरकप्पो । गाहा-‘गहणं चउत्विहम्मि’ ति । वत्थं
 पायं आहारो सेज्जा अउएहवि असइ, पढमं पायं घेप्पइ, किं का-
 रणं? तेण वि पडिमा चउ, अहवा असणाइ पढमं, तत्थ विइयं पा-

णग्गहणं परमपयत्तेणं मयमाणो, पढमं संथरमाणो तसपाणवी-
 यरहिया कंदमूलरहिण गेएहइ, अंतरंतो पुण तसपाणसाहिए वा
 बीयकंदमूलसहिए वा गेएहइ, किं कारणं? तेण विणा आसुं पा-
 णक्खओ होज्जा, तरमाणो सुक्कं गेएहंजा, अंतरंतो पेक्षेजा । गाहा-
 ‘सत्त दुय तिप्पि पिंमेमणाणेसणाओ दसए’ ति । दस एसणा-
 दोस्सा । ‘अणेगघाणे’ ति उग्गमाइअं न दस सोलस । ‘एत्तो ति’
 गादिरित्तं नाम उग्गमउप्पायणएसणासुक्कं, तद्विवरीयं जं एतेहि
 खेव उग्गमाइहि असुक्कं, तं गेएहंजा गच्छसारक्खणहेउं, गच्छ-
 वासोहि भणियं नामकारणे कप्पइ, इयरहा न कप्पइ । एस थेरक-
 प्पो । पं० सू० । (अस्थितकल्पप्रसङ्गाद् जिनस्थविरकट्वाधप्युक्ता)

अट्टियप्प (ण) अस्थितात्मन्-त्रि० । अस्थिताचित्ततया अस्थिर-
 स्वजावे, “ अट्टियप्पा भविस्सति ” उक्त० ३३ अ० ।

अट्टिमरक्ख-अस्थिसरजस्क-पुं० । कापालिके, व्य० ७ उ० ।

अट्टिमुहा-अस्थिसुखा-स्त्री० । अस्थिं सुखहेतुत्वाद् अस्थिसुखा ।
 औ० । अस्थिं सुखकारिण्यां संवाधनायाम्, कल्प० ।

अट्टुत्तर-अष्टोत्तर-त्रि० । ६४० । अष्टाभिरधिके, “ अट्टुत्तर सयस-
 दस्मं पीइदाणं दलयंति ” अष्टोत्तरं शतसहस्रं स्रक्तं रजतस्य
 तुष्टिदानं ददाति स्मेति । औ० ।

अट्टुत्तरमयकूड-अष्टोत्तरशतकूट-पुं० । शत्रुञ्जयपर्वते, तस्य ता-
 वत्प्रमाणकूटत्वात् । ती० १ कल्प० ।

अट्टुप्पति-अर्थोत्पत्ति-स्त्री० । अर्थस्योत्पत्तिर्यस्मात् । व्यवहारे;
 अर्थो व्यवहारादुत्पद्यते इति तस्य तथात्वम् । व्य० २ उ० ।

अट्टुस्साम-अष्टोच्छ्राम-पुं० । पञ्चनमस्कारे, “ अट्टुस्सासे अइवा
 अणुग्गहाइ उडापज्जा ” पं० व० २ डा० ।

अट्टुस्सेह-अष्टोत्सेध-त्रि० । अष्टौ योजनान्युत्सेध उच्छ्रयो ये-
 पां ते तथा । अष्टयोजनोच्चे, “ चक्रद्वयैषाणा अट्टुस्सेहा य ”
 स्था० ६ डा० ।

अट्ट-अट-धा० गतौ, । ज्वादि०, सक०, पर०, सेट् । वाच० ।
 ‘ अनेति संसारे ’ प्रश्न० १ आश्र० डा० ।

अट्ट-पुं० । लोमपक्षिभेदे, जीव० १ प्रति० । प्रज्ञा० ।

अवट्ट-पुं० । अव-अट् । “ यायस्तावज्जीवितावर्त्तमानावट्ट-
 प्राधारकदेवकुलैवमेवेवः ” ८ । १ । २७१ । इति सुत्रेण अन्तर्वर्त्त-
 मानस्य वस्य लोपः । कूपे, प्रा० ।

अमउज्झिअं-देशी-पुरुषायिते, विपरीतरते च । दे० ना०
 १ वर्ग ।

अमउज्झ-अदाह-त्रि० । अग्निहारादिना भक्षमवदकरणीये,
 “ तओ अउज्झा पक्खत्ता । तं जहा-समय पएसे परमाणू ” स्था० २
 डा० ४ उ० । “ अमउज्झकुच्छे अट्टसुवणे य गुणा भणिया ”
 दश० १० अ० ।

अमउ-अट्ट-न० । अतुरशीतिलकैर्गुणितेऽट्टाङ्गे, स्था० २ डा०
 ४ उ० । “ अउग्गामीं अमउंगसयसहस्साइं से एगे अमउं ”
 अनु० । जी० । म० । जं० । कर्म० ।

अमउंग-अट्टाङ्ग-न० । अतुरशीत्या लकैर्गुणिते वृद्धिते, “ अउ-
 रामीं तुक्कियसयसहस्साइं से एगे अमउंगे ” अनु० । वाचना-
 न्तरमतेन अतुरसीतिलकगुणिते महावृद्धिते, ज्यो० २ पादु० म० ।

अरुण-अटन-न०। चरणे, गमने च। स्था० ६ ठा०। आम् ०। अ०।
अरुणी-देशी-मार्गे, दे० ना० १ वर्ग ।

अरुणपञ्चाण-देशी-न०। सादेषु स्वनामप्रसिद्धेऽन्यत्र यिष्ठिरिति
ख्याते वाहनभेदे, जी० ३ प्रति० ।

अरुणपण-अटत्-त्रि०। गच्छति, “अणासो संवच्छुरखमणसि
अरुमाणे ” आ० म० प्र० ।

अरुया-देशी-असत्याम्, दे० ना० १ वर्ग ।

अरुयणा-देशी-असत्याम्, दे० ना० १ वर्ग ।

अरुयाल-अष्ट (ष्टा) चत्वारिंशत्-त्रि०। अष्ट च चत्वारिंशच्च,
अष्टाधिका वा चत्वारिंशत् । (अडतालिस) उष्टूनपञ्चाशति,
आष्ट० ।

अरुयाल-देशी-प्रशंसायाम्, प्रज्ञा० ३ पद । जं०। स०।
जी०। प्रव० ।

अरुयालकयवणमाल-अष्ट (ष्टा) चत्वारिंशत्कृतवनमाल-त्रि०।
अष्टचत्वारिंशद्भेदभिन्ना विच्छिन्नस्यः कृता वनमाला येषु तानि
अष्टचत्वारिंशत्कृतवनमालानि । अष्टचत्वारिंशद्विधविच्छेदवृद्धन-
मालायुतेषु, जी० ३ प्रति० ।

अरुयालकृतवनमाल-देशी-‘ अरुयाल ’ शब्दो देशीवचनत्वा-
त्प्रशंसावाचीत्यनुपदमेव निरूपितम् । तेन कृता वनमाला येषु
तानि । प्रशस्तकृतवनमालेषु, जी० ३ प्रति० । प्रज्ञा० ।

अरुयालकोष्ठगरदय-अष्टचत्वारिंशत्कोष्ठकरचित-त्रि०। अष्टच-
त्वारिंशद्भेदभिन्नविच्छिन्नकलिताः कोष्ठका अपवरका रचिताः
स्वयमेव रचनां प्राप्ता येषु तानि अष्टचत्वारिंशत्कोष्ठकरचितानि ।
सुखादिगणे दर्शनात्प्राप्तिको निष्ठान्तस्य परनिपातः । “ अरुया-
ल ” शब्दो देशीवचनत्वात्प्रशंसावाची वा । प्रज्ञा० ३ पद ।
अष्टचत्वारिंशद्भेदभिन्नविच्छिन्नचन्द्रो गोपुररचितेषु, “ अरुया-
लकोष्ठरदया अरुयालकयवणमाला ” स०। जं०। जी० ।

अटवि-अटवि (वी)-स्त्री०। अटति मृगयाद्यर्थिनो यत्र ।
अट्-अवि, वा जीप्। कान्तारि. स्था० ५ ठा० २ उ०। अरय्ये, तं०।

तद्भेदाः सव्याख्याकाः:-

“ अटवि सपञ्चवायं, वास्ते उं देसिप्रोवपसेणं ।

पाविति जहिष्ठपुरं, भचारवि पी तडा जीवा ॥ १ ॥

पाविति निवृष्टपुरं, जिणोवहृष्टेण चेष मणेणं ।

अरुवीई विसिअत्तं, एयं नेअं जिणिहणं ” ॥ २ ॥

इहाटवी द्विधा-ऊव्याटवी, जावाटवी च । तयोः कथा—

इहास्ति हास्तिकाश्वीय-रथपादातिसंकुलम् ।

यस्यनपुरमुवीस्थ-मण्यधःकारि यद्विचः ॥ १ ॥

सार्थवाहो धनस्तत्र, गन्तुं देशान्तरं प्रति ।

प्रस्थितः कारयामास, घोषणां पुरि सर्वतः ॥ २ ॥

यः कोऽप्यस्ति यियासुः स, सर्वोऽप्येतु मया सह ।

मिलितानां च सर्वेषां-माल्यमार्गगुणागुणात् ॥ ३ ॥

तत्रैकः सरलोऽन्याऽन्यो, यकश्चेत्तेन गम्यते ।

मनाक् सुखेन किं स्विष्ट-पुरायासिष्ठिराङ्गवेत् ॥ ४ ॥

यः पुनः सरलः एन्याः अन्ते मियति सोऽपि च ।

गम्यते सत्त्वं तेन, कष्टेन महता परम् ॥ ५ ॥

तत्रादिनोऽपि मार्गे स्तः, सिंहव्याघ्रौ यिज्जिणौ ।

मीतानां ह्यकमार्गाणां, तावत्तथाय नान्यथा ॥ ६ ॥

इष्टपूर्वदेशं यावत्, तावत्तौ चानुधावतः ।

तत्रैके तत्रैः सन्ति, पत्रपुष्पफलादृताः ॥ ७ ॥

तद्वायास्वपि विधान्ति-नं कार्या मृत्यवे हि ताः ।

ये जीर्णशीर्षपर्णाक्याः, स्थेयमीपस्तदाश्रये ॥ ८ ॥

मनोऽरूपलाघण्या, मनोहरगिरो नराः ।

तृयांसो मार्गपाश्वस्था-स्तत्राऽऽह्वयन्ति वत्सलाः ॥ ९ ॥

अव्यं न तद्वचो मोक्ष्या, न मच्छिन्ना कदाचन ।

दायाग्नः प्रवृत्तम् मार्गे, विध्याप्यः सततोद्यतैः ॥ १० ॥

अविध्यानः पुनः सर्वे, नियमान्निर्दहन्त्यसौ ।

अग्नेऽतिदुर्गः शैलोऽस्त, सोपयेतैः स लक्ष्यते ॥ ११ ॥

अन्यथा सङ्गने तु स्यात्, स्खलमाधैर्मृतिः कश्चित् ।

पुरस्तादस्ति गुपिल-गङ्गा वंशजालिका ॥ १२ ॥

सा विसृज्या भगित्येव, तत्रस्थानां महापदः ।

अष्टवीयानस्ति गर्शोऽग्रे, सर्वदा तत्समीपगः ॥ १३ ॥

द्विजो मनोरथाभिर्या, यक्ष्येन पुरयन्ति सः ।

वचस्तस्यावमन्तव्यं, पुर्यः स्तोकाऽपि नैव सः ॥ १४ ॥

वर्द्धते पुर्यमाणः स, स्तनित्रैः खन्यमानवत् ।

तथा पञ्चप्रकाराणि, स्निग्धमुग्धानि वर्णतः ॥ १५ ॥

न प्रेक्ष्याणि न भक्ष्याणि, किंपाकानां फलानि च ।

हार्विशतिः करालास्तु, चेतासा विडचन्ति च ॥ १६ ॥

न गण्यास्ते तथाभारा, आहारास्तत्र दुर्लभाः ।

द्वौ यामौ निश्यपि स्यापः, सर्वदाऽपि प्रयाणकम् ॥ १७ ॥

गच्छद्भिरवमभ्रान्त-मटवी लङ्घयते सधु ।

प्राप्यते पुरमिष्टं च, तत्र चाऽऽसाद्यते सुखम् ॥ १८ ॥

तत्र केचित् समं तेन, प्रवृत्ताः सरलाध्वना ।

इतरेण पुनः केचित्, स प्रशस्तेऽहि निर्धयौ ॥ १९ ॥

पृष्ठानुगामिलोकानां, शिलादौ यमं वेदितुम् ।

गतागताध्वमानं च, लिखन् वर्णान् जगाम सः ॥ २० ॥

तन्निवेशकृतां यऽत्र, लिखितानुगुणाश्च ये ।

ते सर्वेऽपि समं तेन, संप्राप्ताः पुरमीप्सितम् ॥ २१ ॥

निषिद्धकारिणो ये च, याता यास्यान्ति वा न ते ।

जिनेन्द्रः सार्थवाहोऽत्र, घोषणा धर्मदेशना ॥ २२ ॥

पाश्याः संसारिणो जीवा, भवो जावाटवी पुनः ।

ऋजुमार्गः साधुधर्मो, गृहिधर्मस्ततोऽपरः ।

सिंहव्याघ्रौ रागद्वेयौ, वासनार्थानुगामिनौ ॥ २३ ॥

वसत्यः स्यादिसंस्काः, सद्वृक्षव्यायया समाः ।

जग्द्वृक्षोपमानास्तु, निरवद्याः प्रतिभयाः ॥ २४ ॥

पार्श्वस्थाद्याः पुनः पार्श्वे-स्थाङ्कानुपुखपोषमाः ।

ज्वलहावामनः क्रोधो, मानो दुर्गमहीधरः ॥ २५ ॥

वंशजालिः पुनर्मोया, सोजो गर्सस्तु क्षुन्नैरः ।

फलप्रायाश्च विषया, वेतालास्तु परीयहाः ॥ २६ ॥

दुर्लभं खैवलीयाश्च, ध्यानं द्वौ प्रहरौ निशि ।

प्रयाणे तृषमां नित्यं, मोक्षोपेक्षितपत्तनम् ॥ २७ ॥

शिलादौ वर्णलिखन, भिन्नान्तग्रन्थनिर्मितिः ।

पञ्चाङ्गाविमुनीन्द्राणां, गतगम्याध्वसंविद् ॥ २८ ॥

इष्टपूःप्राप्तिसाहाय्या-सम्यक्ते सार्थयो यथा ।

एवं मोक्षपुगवाप्यु-पकारी नम्यते जिनः ॥ २९ ॥ आ० क० ।

अटविजम्भण-अटविजम्भण-न०। कान्तारजन्मसङ्कणे दुःखे,
प्रश्न० १ आश्व० द्वा० ।

अडविदेसदुग्गवामि(ण्)-अडविदेशदुग्गवामिन्-पुं० अटवीदेशो
जलस्थयदुग्गरूपेषु दुग्गेषु वसति चौरादी, प्रभ० ३ आभ० द्वा०।
अडाव (वी) वाम-अटवि (वी) वास-पुं० अरण्ययसने,
“ उद्विग्नप्रपया असरणा अमयीवासं उवेति ” प्रभ० ३
आभ० द्वा० ।

अमसटि-अष्ट (ष्टा) षट्-स्त्री० अष्ट च षट्भि, अष्टाधि-
का वा षष्टः । (अमसठ) अष्टाधिकषष्टिसंख्यायाम्, “ विम-
लस्मिन् अरहस्यो अमसठि समणसामस्सीमो ” सं० ६९ सम०।
अमाडो-देशी-तथेत्यर्थे, दे० ना० १ वर्ग ।

अमिद्ध-अटिल-पुं०। अमपकिजेदे, प्रभा० १ पद । जी० ।

अडां-देशी-कुपे, दे० ना० १ वर्ग ।

अडोलिका-अटोलिका-स्त्री०। यवनाम्नो राज्ञः पुत्र्यां गर्दभराज-
स्य जगिन्याम्, वृ० १ उ० ।

अडुकाव-क्रिप-भा० प्रेरणे, तुदा०, अभ०, सक०, अनिद् “क्रिपे-
र्गमन्थाडुक्ख” ॥ ८ । ४ । १४२ ॥ इति सूत्रेण अडुक्खादंशः ।
अडुक्खद्, क्रिपति । प्रा० ।

अडुया-अडुका-स्त्री०। उपदेशमात्ररूपे शास्त्रानिबद्धं मन्त्रानां
करणविशेष, विशेष०। आ० म० ।

अडु-अर्धे-न०। अर्ध-घञ् । “अर्धर्द्धिसूर्यार्धेऽन्ते वा” ॥ ८ । २ ।
४१ ॥ इति सूत्रेण संयुक्तस्य वा ढः । प्रा० ।

आडुय-त्रि०। आ-भ्ये-कः पृषा०। युक्ते, विशिष्टे च । वाच०। अ-
डुया परिपूर्णं, नि०। औ०। धनधान्यादिभिः परिपूर्णं, भ० २
श० ५ उ०। समूहे, ज० ९ श० ३२ उ० । स्था०। धनवति,
स्था० ९ ज०। महति च । संथा० ।

अडुअकली-देशी-कठ्यां हस्त (पाणि) निवेशे, दे० ना० १ वर्ग ।

अडुक्वेत्त-अर्धक्रेत-न०। अहोरात्रप्रमितस्य क्रेत्रस्य चन्द्रेण
सह योगमनुवन्तु नक्षत्रेषु, च० प्र०। अर्धक्रेत्राणि नक्षत्राणि पद ।
तद्यथा-उत्तराषाढपक्षा, उत्तराफाल्गुनी, उत्तराऽऽषाढा, रोहि-
णी, पुनर्वसु, विशाखा चेति । च० प्र० १० पादु० ।

अडुग-आडुय-त्रि०। युक्ते, परिपूर्णं च । पंचा० १२ विष०। “सं-
जमतवहुगस्त उ, अविगल्पेण तहकारो ” आ० म० द्वि० ।

अडुरत्त-अर्धरात्र-पुं०। अर्ध रात्रे, अत्र समा०। निशीथे, “अ-
डुरत्त आगतो दारं मगह ” आ० म० द्वि० ।

अडुज्ज-अर्धतृतीय-त्रि०। ब० ब०। अर्ध तृतीयं येषां तेऽर्ध-
तृतीयाः । अवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः । (अडाई)
सार्धद्वयोः, जी० १ प्रति० । प्रभा० । “अडुज्जं गुग्गुहण-
मुस्वेह ” ज० १ रा०। आ० म० ।

अडुज्जदीव-अर्धतृतीयद्वीप-पुं०। अर्ध तृतीयं येषां तेऽर्धतृती-
याः, ते च ते द्वीपाश्चेति समासः। अर्धतृतीयद्वीपाः । जम्बुद्वीप-
धातकीखण्डपुष्कराक्षलक्ष्णं सार्धद्वीपद्वये, भ० १ श० ३ उ० ।

अडुज्जदीवसमुद्रतदेकदेशजाग-अर्धतृतीयद्वीपसमुद्रतदे-
कदेशभाग-पुं०। जम्बुद्वीपधातकीखण्डपुष्कराक्षलक्ष्णस-
मुद्रकाशोदधिसमुद्राणां विवर्जिते भागे, “साहारणं पशुष्व अ-
डुज्जदीवसमुद्रतदेकदेशजाग होज्जा ” भ० ९ श० ३ उ० ।

अडुपकृति-अर्धपक्रान्ति-स्त्री० । अर्धस्याऽसमप्रविभाग-
रूपेण

पस्य एकदेशस्य वा एकादिपक्षात्मकस्यापक्रमणमवस्थानं, शे
वस्य तु द्वादिपक्षसङ्गतारूपस्यैकदेशस्योर्ध्वं गमनं यस्यां रक्ष-
नायां सा समयपरिभाषयाऽर्धपक्रान्तिरुच्यते । इत्युक्तनिरुक्तिम-
त्यां तपोरक्षनायाम्, विशेष० ।

अडुज्ज-आडुयत्व-न० । धनपतित्वे, तस्य सुखकारणत्वात्
सुखभेदे च । स्था० १० उ० ।

आडुयेज्या-स्त्री०। आख्यैः क्रियमाणा इत्या पुजा आख्येज्या, प्रा-
कृतत्वात् ‘अडुज्ज’ इति । धनिकृतसत्कारे, स्था० १० उ० ।

अडुल्ल-अर्द्धोरुक-पुं० । अर्ध ऊरुकाद् विभज्यतीति निरुक्ताद्-
र्द्धोरुकः । साध्वीनामौषधिकोपधिषिष्टे, ध० ३ अधि०। “अ-
डुल्लो व दोगिह वि गिणिहड डाए कमीभाग ” अर्द्धोरुको-
ऽपि तौ द्वावपि अत्रप्रदानस्तकपद्मावपरिष्ठाद् गृहीत्वा सर्वे क-
टीभागमासादयति । स च मल्लसद्वनाकृतिः केवलमुपरि ऊरुद्वये
च कशावद्धः । वृ० ३ उ० । नि० चू० । पं० व० ।

आण-अव्य०। नञर्थे, “अण णाई नञर्थे” । उ । २ । १९० । एतौ
नञर्थे प्रयोक्तव्यौ । “अण चित्तिअममुणंति” प्रा० ।

आण-अण-न०। कुत्सिते, कुत्सितत्वाद् अणन्ति कुत्सितानि कर-
णानि शब्दयन्ति; अणन्त्यनेनेति व्युत्पत्तेर्वा । पापे, विशेष०। आ०
म०। अण वणोति दण्डकधातुः । अणति गच्छति तासु तासु यां-
निषु जीवोऽनेनेति । पापे, आ० म० द्वि० । भ०। शब्दकरणगा-
त्यादिप्रदाने, तं०। अणन्त्यनेन जन्तुभ्योर्गतिकं संसारमित्यणम् ।
कर्मणि, आचा० १ ध्रु० ५ उ०। शब्दे, गतौ च । विशेष०। अण
रणेत्यादि दण्डकधातुः । अणन्तीवाऽविकलहेतुत्वेनासातवेद्यं
नरकाद्यायुष्कं शब्दयन्तीत्यणाः । क्रोधादिषु चतुर्षु कषा-
येषु, विशेष० ।

अण-न० । एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वादन्तानुबन्धिषु
क्रोधादिषु चतुर्षु कषायेषु, विशेष० । “अण वस नपुंसिन्धी-वेय
उक्कं च पुगिसवेयं च ” विशेष०। आ० म० प्र० ।

अणस्-न०। शकटे, अण इव अनः। शरीरे, तस्याऽन्तर्भागात्सारथि-
ना प्रवर्तनीयत्वात् । जै० ना० ।

आण-न०। व्यवहारकदेयद्रव्ये, द्वा० १ ध्रु० १८ उ० । अष्टप्रकारे
कर्मणि, उक्त० १ अ० । आच० ।

अणइ-अनति-अव्य० । अतीति अव्ययमतिक्रमार्थं, न अति
अनति । अनतिक्रान्ते, तं० ।

अणइकर्मणिज्ज-अनतिक्रमणीय-त्रि० । व्यञ्जित्वाचयितुमश-
क्ये, “अणइकर्मणिज्जाई वागरणाई ” भ० १५ श० १ उ० ।

आणइपगर-अनतिप्रकट-त्रि० । अनतिप्रकाशे, ध० १ अधि०।

आणइवत्तिय-अनतिपत्य-अव्य० । अनतिक्रम्यत्यर्थे, “अणइव-
त्तिय सव्वेसि पाणाणं ” आचा० १ ध्रु० ६ अ० ५ उ० ।

आणइवर-अनतिवर-न० । प्रधाने, न विद्यतेऽतिवरं यस्मात्त-
दनतिवरम् । संबन्धे, औ० ।

अणइवरसोमचारुरूप-अनतिवरसोमचारुरूप-त्रि० । अतीथ
अतिशयेन सोमं दृष्टिमुभयं चारुरूपं येषां ते तथा । यच्चा-अ-
नति अव्ययमतिक्रमार्थं, न अति अनति; सौम्यं च तच्चारु च
सौम्यचारु, सौम्यचारु च तद्रूपं च सौम्यचारुरूपम्, वरं च तत्सौ-

म्यचारुखं च वरसौम्यचारुखम् । अनतीति अनतिक्रान्तं वर-
सौम्यचारुखं येषां ते अनतिवरसौम्यचारुखाः । देवमनुष्या-
दिभिः स्वलावस्यगुणादिभिरजितरूपेषु, तं० । “ तेषां मण्ड्या
अण्वरसोमचारुखा भोगुत्तमा ” तं० श्री० ।

अण्वारमाण-अनतिपातयत्-त्रि० । प्राणाद्यतिपातमकुर्वति,

“ अण्वरकंलमाणा अण्वारमाण ” आच्चा० १ भु० ८ अ० ३ उ० ।

अण्विस्त्रियत्-अनतिविलम्बितत्वं-न० । अष्टाविंशे सत्य-
वचनानि शये, रा० ।

अण्वसंधान-अनतिस्नधान-न० । न अनिस्नधानमनतिस-
न्धानम् । दर्श० । अथश्चने, “ भियगाऽण्वसंधानं सासयधुदी य
जयणा य ” पञ्चा० ७ वि० ।

अण्व-देशी-अण्वे, दे० ना० १ वर्ग ।

अण्व-अनङ्ग-न० । नास्ति अङ्गमाकारो यस्य । आकाशे, चित्ते
च । आच० । अङ्गानि मैथुनापेक्षया योनिर्मेहनं च, तद् व्यतिरि-
क्तान्यनङ्गानि । कुक्षकक्षोरुवदनादिषु, पञ्चा० १ वि० । आहा-
र्यं लिङ्गादौ, स्था० ४ ग्रा० २ उ० । मोहोदयोद्भूततन्मैथुना-
ध्यवसायाख्ये कामे, आच० ६ अ० । स च पुंसः-स्त्रीपुंनपुंसक-
संबन्धे, हस्तकर्मादीन्ना वा, वेदोदयात् । तथा-स्त्रियोऽपि पुरु-
षनपुंसकस्त्रीसंबन्धे, हस्तकर्मादीन्ना वा । नपुंसकस्यापि-नपुं-
सकपरुषस्त्रीसंबन्धे, हस्तकर्मादीन्ना वा । प्रव० ६ ग्रा० १ ध० ।
कामदेवे, पुं० । एका० कांश । आनन्दपुरं नगरे जितारिराजस्य
विश्वस्तायां भाव्यायां जाते पुत्रे, ग० २ अधि० । वृ० ।

अण्वकिङ्गा (कीका)-अनङ्गकिङ्गा-स्त्री० । अनङ्गानि कु-
क्षकक्षोरुवदनादीनि तेषु कीडिनमनङ्गकिङ्गा । योनिर्मेहनयोरन्यत्र
रमणे, पञ्चा० ३ वि० । आच० । अनङ्गो मोहोदयोद्भूतस्तीक्ष्णो
मैथुनाध्यवसायाख्यः कामो भग्यते, तेन तस्मिन् वा कीका
अनङ्गकिङ्गा । समाप्तप्रयोजनस्यापि स्वलिङ्गेनाऽऽहार्यः काष्ठ-
पुष्पाफलमृत्तकाश्चर्मादिष्वटितप्रयोजनैर्योषिदवाच्यप्रदेशासंघ-
ने, आच० ६ अ० । पञ्चा० । स्वलिङ्गेन हृतकृत्योऽपि योषि-
तामवाच्यदेशं ज्ञेयो ज्ञयः कुङ्गाति । केशार्कणप्रहारदानदन्तन-
खकदर्थनादिप्रकारैश्च मोहनीयकर्मवशात्तथा कीरिति यथा
प्रथमो रागः समुज्जृम्भते इति तत्त्वम् । प्रव० ६ ग्रा० १ ध० ।
अनङ्गः कामस्तप्रधाना कीका, परदारेषु अधरदधानाऽलिङ्गना-
दिकरणे, वात्स्यायनाद्युक्तचतुरशीतिकरणासंघेन च । ध० २
अधि० । अनङ्गकीरुनमप्यत्र । पञ्चा० १ वि० । अयं च स्वदार-
सन्तुष्टस्तुनीयश्चतुर्थो वाऽतिचारः धायकेण न समाचरितव्यः ।
अतिचारनाऽस्य स्वदारेभ्योऽन्यत्र मैथुनपरिहारेणानुरागादा-
लिङ्गनादि व्रतमालिङ्ग्यादिति । उपा० १ अ० । ध० २० । आ० ।
अस्यादावर्धक्रियालक्षणे सम्प्राप्तकामभेदे, प्रव० १६९ ग्रा० ।
‘ अण्वरं गा वृज्वस्ता यस्याः साऽनङ्गकीका ’ इत्युक्तलक्षणे
माभावसंभेदे, आच० ।

अण्वगपमिसेविणी-अनङ्गप्रतिसेविनी-स्त्री० । मैथुने प्रधान-
मङ्गं मेहन भगवत्, तत्प्रतिषेधोऽनङ्गम्, तेनाऽनङ्गेनाहार्यलिङ्गादि-
ना, अनङ्गं वा मुख्यादौ, प्रतिसेवाऽस्ति यस्याः । अनङ्गं वा काम-
मपरापरपुरुषसंपर्कतोऽतिशयेन प्रतिसंवत् इत्येवंशीला अनङ्ग-
प्रतिसेविनी तथाविधवद्वायत् आहार्यलिङ्गादिना, मुख्यादौ वा,
बहुपुरुषैर्वा मैथुनप्रतिसेवमानायाम्, एतादृशी स्त्री गर्भं न धार-
यति । स्था० ४ ग्रा० २ उ० ।

अण्वगपविट्ट-अनङ्गप्रविट्ट-न० । न० । स्वविरैर्जडबाहुस्वामि-

प्रभृतिभिराचार्यैरुपनिबद्धं आचरणकनिर्युक्त्यादौ श्रुतविशेषे,
आ० म प्र० । ना० वृ० । विश० । (‘ अण्वगपविट्ट ’ शब्देऽत्रैव जागे
३० पृष्ठेऽस्य विशेषम्बरूपमुक्तम्)

अण्वगमंजरी-अनङ्गमंजरी-स्त्री० । पृथिवीचूरुनरनाथस्य
रेखायां सुतायाम्, दर्श० ।

अण्वगमेण-अनङ्गमेन-पुं० । सुवर्णकारभेदे, ‘ कुमारमन्दी ’
इति तस्य नामान्तरम् । वृ० ४ स० । (तत्कथा ‘ वससर ’ शब्दे
दर्शयिष्यते) ग० २ अधि० । नि० । तं० ।

अण्वगसेणा-अनङ्गसेना-स्त्री० । कृष्णवासुदेवसमये द्वारवतीजा-
तायां प्रधानगणिकायाम्, आ० वृ० । नि० । अन्त० । आ० म० ।

अण्वत-अनन्त-त्रि० । नाऽस्यान्तोऽस्तीत्यन्तः । निरन्वयनाश-
मानव्यमाने, अपरिमिते, निरवधिके च । “ अण्वते णिष्ट लोप
सासप ण विणस्सति ” नास्यान्तोऽस्तीत्यन्तः । न निरन्वयना-
शन नश्यतीत्युक्तं जघर्तति । सूत्र० १ भु० १ अ० ४ उ० । न० ।
अङ्गं, प्रअ० ३ आ० ३ ग्रा० । अपर्यवसाने, दर्श० । सूत्र० ।
नाऽस्यान्तो विद्यत इत्यन्तम् । केवलान्मनोऽनन्तत्वात् । स० ।
रा० । प्रअ० । अनन्तार्थविषयत्वाद् वाऽनन्तमन्तरहितम्, अप-
र्यवसितत्वात् । दशा० १० अ० । स्था० । अनन्तार्थविषयज्ञान-
स्वरूपत्वात् । स० १ सम० । अविनाशित्वात् । जं० २ वक्त० ।
केवलज्ञाने, आ० १ भु० ८ अ० । आकाशे च, (न०) तस्यान्तध-
र्जितत्वात् । अ० १२ ग्रा० १० उ० । भरतकृष्णजे अवसर्पिण्याश्च-
तुर्दशे तीर्थकरे, अनन्तकर्मांशजयादन्तः । अनन्तानि वा ज्ञा-
नादीनि अस्येति । “ सवेहि वि अण्वता कम्मसा जिया सवेहि
च अण्वेताणि पाणादीणि वि रयणाविचित्तमणंतं दामं सुमणे
ततो अण्वतो ” रत्नविचित्रं रत्नखचितमनन्तमति महाप्रमाणं दामं
स्वप्ने जनन्या दृष्टमनो मतोऽनन्त इति । आ० म० द्वि० । अन-
न्तान् कर्मांशान् जयति, अतन्नेर्वाज्ञानादिभिर्जयति अनन्तजित् ।
तथा गर्भस्थे जनन्याऽनन्तरत्नदाम्नि दृष्टे जयति च त्रिष्टुवनेऽप्य-
नन्तजित्, भीमो प्रीमसेन इतिवदन्त इति । ध० २ अधि० ।
(अनन्तक्रियाऽन्तरादि ‘ तिथयर ’ शब्दे वक्ष्यते) साधार-
णजीव्ये, प्रअ० १ आ० ३ ग्रा० ।

अण्वत-अनन्तजित्-पुं० । अवसर्पिण्याश्चतुर्दशे तीर्थकरे,
ध० २ अधि० ।

अण्वतंस-अनन्तांश-पुं० । अनन्ततमोऽंशो भागोऽनन्तांशः । अ-
नन्ततमे भागे, विश० ।

अण्वतकर-अनन्तकर-त्रि० । संसारपारगमनाऽसमर्थे, “ तेणानि
संजोगमविष्पहाय, कायोवगा णंतकरा जवति ” । कायोपगारु-
डुपमदीरम्भप्रवृत्ताः संसारस्यानन्तकराः स्युः, संसारस्यान्त-
करा न भवन्तीत्यर्थः । सूत्र० २ भु० ३ अ० ।

अण्वतकाड्य-अनन्तकायिक-पुं० । अनन्ताः कायिका जीवा यत्र
तदनन्तकायिकम् । अनन्तजीवे घनस्पतिजैरे, ध० २ अधि० ।
पं० व० । (लक्षणदि चास्य ‘ अण्वतजीव ’ शब्दे वक्ष्यते)

अण्वतकाय-अनन्तकाय-पुं० । अनन्तजीवे घनस्पतौ, पं० व० ४ ग्रा० ।

अण्वतकाल-अनन्तकाल-पुं० । अपर्यवसितकाले, प्रअ० ३
आ० ३ ग्रा० ।

अण्वतकिति-अनन्तकीर्ति-पुं० । धर्मेदासगण्यपरनामके उपदे-
शमालाकृति आचार्ये, जं० ६० ।

अणंतखुत्तो-अनन्तकृत्वम्-अण०। अनन्तचारान्तिर्यः । “अ-
हं अंते ! जीवे णेरदयत्ताए उववसपुव्ये हंता गायमा ! असति
अदुवा अणंतखुत्तो ” अ० १२, अ० ६ उ० ।

अणंतग (य) अनन्तक-न० । गणनासंख्याभेदे, स्था० ।

तच्च पञ्चधा—

पंचविहे अणंतए पणत्ते । तं जहा-णामाणंतए, उवणाणं-
तए, दव्वाणंतए, गणणाणंतए, पणसाणंतए ॥ अहवा पंच-
विहे अणंतए पणत्ते । तं जहा-एगओणंतए, दुहओणंतए,
देसवित्थाराणंतए, सव्ववित्थाराणंतए, सासयाणंतए ॥

पंचविहेत्यादिसुत्रद्वयं प्रतीतिर्यम, नवरं, नाम्ना अनन्तकं नाम-
नन्तकम्, अनन्तकमिति यस्य नाम यथासमयजापयाऽवस्थ-
मिति । स्थापनैव स्थापनया वा अनन्तकं स्थापनाऽनन्तकम्,
अनन्तकमिति कल्पनयाऽङ्गादिन्यासः कशरीरादिव्यतिरिक्तम्,
द्रव्याणामगवादीनां गणनीयानामनन्तकं द्रव्यानन्तकं, गणना
संख्यानां तदुत्पन्नमनन्तकमविवक्षिताऽण्वादि संख्येयविषयः सं-
ख्याविशेषो गणनानन्तकम्, प्रदेशानां संख्येयानामनन्तकं प्रदेशा-
नन्तकमिति । एकत एकतांशनायामसंज्ञेनानन्तकमेकतोऽनन्त-
कम्-एकश्रेणीकं कृत्रम्, द्विधा आयामविस्ताराभ्यामनन्तकं द्विधा-
ऽनन्तकं-प्रतरक्रेत्रम्, क्रेत्रस्य यो रुचकापस्तया पृथ्वाऽन्यतरदिग्ग-
क्षणा देशस्तस्य विस्तारो विष्कम्भस्तस्य प्रदेशापेक्षयाऽनन्तकं
देशविस्तारानन्तकम्, सर्वाकाशस्य तु सतुर्थम्, शाश्वतं च त-
दनन्तकं च शाश्वतानन्तकमनाद्यर्थवामित यजोवादिद्रव्यम्,
अनन्तसमयस्थितिकत्वादिति । स्था० ५ अ० ३ उ० ।

दसविहे अणंतए पणत्ते । तं जहा-णामाणंतए, उवणाणं-
तए, दव्वाणंतए, गणणाणंतए, पणसाणंतए, एगओ-
णंतए, दुहओणंतए, देसवित्थाराणंतए, सव्ववित्थारा-
णंतए, सासयाणंतए ।

नामानन्तकम्-अनन्तकमित्येषां नामभूता वर्णानुपूर्वी यस्य, वा
संख्यतनादिगुणानांऽनन्तकमिति नाम तन्नामानन्तकम् । स्थाप-
नानन्तकं-यदज्ञादावनन्तकमिति स्थाप्यते । ज्ञानानन्तकं-जीवज-
व्याणां पुत्रज्जव्याणां वा यदनन्तकम्, गणनाऽनन्तकं-यदेको द्वौ
त्रय इत्येवं संख्याता असंख्याता अनन्ता इति संख्यामानव्य-
पेक्षं संख्यामात्रनया संख्यातमात्रं व्यपदिश्यत इति । प्रदेशानन्त-
कम्-आकाशप्रदेशानां यदानन्त्यमिति । एकतोऽनन्तकम्, अती-
ताऽङ्गावनागताऽङ्गा वा द्विधाऽनन्तकम्, सर्वाङ्गा देशविस्तारा-
नन्तकम्-एक आकाशप्रतः । सर्वाविस्तारानन्तकं सर्वाकाशा-
स्तकाय इति । शाश्वतानन्तकमकृत्यं जीवादि द्रव्यमिति ।
स्था० १० अ० ।

से किंतं अणंतए ? अणंतए तिविहे पणत्ते । तं जहा-
परित्ताणंतए, जुत्ताणंतए, अणंताणंतए । से किंतं परिच्चा-
णंतए ? परिच्चाणंतए तिविहे पणत्ते । तं जहा जहण-
ए, उक्कोसए, अजहणणमणुक्कोसए । से किंतं जुत्ताणं-
तए ? जुत्ताणंतए तिविहे पणत्ते । तं जहा-जहणणए,
उक्कोसए, अजहणणमणुक्कोसए । से किंतं अणंताणंतए ?
अणंताणंतए दुविहे पणत्ते । तं जहा-जहणणए,
अजहणणमणुक्कोसए ।

अनन्तकमपि-परीक्षानन्तकं, युक्तानन्तकम्, अनन्तानन्तकम् ।
अत्राद्यनन्तमेदृश्ये जघन्यादिभेदात् प्रत्येकं त्रिविध्यम् । अनन्ता-
नन्तकं तु-जघन्यमजघन्योत्कृष्टमेष जवतीति । उत्कृष्टानन्तानन्त-
कस्य काव्यसंज्ञादिति सर्वमपीदमष्टविधम् । अनु० ।

जहण्यं परिच्चाणंतयं केवइअं होइ ? जहण्यं असंखे-
ज्जासंखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अणमणव्भासो पडिपुणो
जहण्यं परिच्चाणंतयं होइ, अहवा उक्कोसए अमंखेज्जा-
संखेज्जए रूवं पक्खित्तं जहण्यं परिच्चाणंतयं होइ,
तेण परं अजहणणमणुक्कोसयाइ ठाणाइ जाव उक्कोसयं प-
रित्ताणंतयं ए पावइ । उक्कोसयं परिच्चाणंतयं केवइयं होइ ?
जहण्यं परिच्चाणंतयमेत्ताणं रासीणं अणमणव्भासो
रूवणो उक्कोसयं परिच्चाणंतयं होइ, अहवा जहण्यं
जुत्ताणंतयं रूवणं उक्कोसयं परिच्चाणंतयं होइ । जहण्यं
जुत्ताणंतयं केवइयं होइ ? जहण्यं परिच्चाणंतयमेत्ताणं रा-
सीणं अणमणव्भासो पडिपुणो जहण्यं जुत्ताणंतयं होइ,
अहवा उक्कोसए परिच्चाणंतए रूवं पक्खित्तं जहण्यं जुत्ता-
णंतयं होइ, अभवसिद्धिआ वि नत्तिआ होइ, तेण परं अज-
हणणमणुक्कोसयाइ जाव उक्कोसयं जुत्ताणंतयं ए पावइ ।
उक्कोसयं जुत्ताणंतयं केवइअं होइ ? जहण्यं जुत्ताणंतएणं
अजवसिद्धिआ गुणिता अणमणव्भासो रूवणो उक्कोसयं
जुत्ताणंतयं होइ, अहवा जहण्यं अणंताणंतयं रूवणं
उक्कोसयं जुत्ताणंतयं होइ । जहण्यं अणंताणंतयं केवइअं
होइ ? जहण्यं जुत्ताणंतएणं अजवसिद्धिआ गुणिआ
अणमणव्भासो पडिपुणो जहण्यं अणंताणंतयं होइ, अ-
हवा उक्कोसए जुत्ताणंतए रूवं पक्खित्तं जहण्यं अणंता-
णंतयं होइ, तेण परं अजहणणमणुक्कोसयाइ ठाणाइ ।

जघन्यपरीक्षानन्तके याचन्ति रूपाणि भवन्ति तावत्संख्येयानां
राशीनां प्रत्येकं जघन्यपरीक्षानन्तकप्रमाणानां पूर्ववदन्त्या-
न्यासरूपोन्मुक्तं परीक्षानन्तकं भवति । ‘अहवा जहण्यं जु-
त्ताणंतयमित्यादि’ स्पष्टम् । ‘जहण्यं जुत्ताणंतयं केत्तियमित्या-
दि’ व्याख्यातार्थमेव । ‘अहवा उक्कोसयं परिच्चाणंतयं’ इत्यादि
सुषोध्यम् । जघन्ये च युक्तानन्तके याचन्ति रूपाणि जघन्यमध-
सिद्धिका अपि जीवाः केवलानां तावन्त एव दृष्टान्तः । तेण पर-
मित्यादि’ काव्यमम् । ‘उक्कोसयं जुत्ताणंतयं केत्तियमित्यादि’
जघन्येन युक्तानन्तकेनाभयराशिगुणितो रूपोन् सन्मुक्तं युक्ता-
नन्तकं जवति, तेन तु रूपेण सह जघन्यमनन्तानन्तकं सम्पद्यते ।
अत एवाह-‘अहवा जहण्यं अणंताणंतयमित्यादि’ गतार्थम् ।
‘जहण्यं अणंताणंतयं केत्तियमित्यादि’ जावितार्थमेव । ‘अहवा
उक्कोसए जुत्ताणंतए इत्यादि’ प्रतीतमेव । ‘तेण परं अजहणणमणु-
क्कोसयाइ इत्यादि’ जघन्यादनन्तानन्तकापरतः सर्वाण्यपि अज-
घन्योत्कृष्टान्येषानन्तानन्तकस्य स्थानानि भवन्ति, उत्कृष्टमनन्ता-
नन्तकं नास्त्येवेत्यभिप्रायः । अन्ये त्वाचार्याः प्रतिपादयन्ति-
रुजघन्यमनन्तानन्तकं वारत्रयं पूर्वं वर्ण्यते, ततश्चेते षडनन्तकाः
प्रकृपाः प्रक्षिप्यन्ते । तद्यथा-

"सिद्धा निगोयजीवा, वणस्सई काल पुग्गला चैव ।
सव्वमसोगागासं, उप्पेतोऽणंत पक्खेवा" ॥ १ ॥

अयमर्थः—सर्वे सुद्धमवादनिगोदजीवाः प्रत्येकानन्ताः, सर्वे
वनस्पतिजन्तवः, सर्वोऽप्यतीतानागतवर्तमानकालसमयराशिः,
सर्वपुद्गलव्यसमूहः, सर्वोक्तोक्तप्रदेशराशिः। एते च प्रत्ये-
कमनन्तस्वरूपाः षट् प्रकृत्याः, एतैश्च प्रक्रियैर्यो राशिर्जायते, स
पुनरपि बारत्रयं पूर्ववद्भवति, तथाऽप्युक्तुष्टमनन्तानन्तकं न जय-
ति; ततश्च केवलज्ञानकेवलदर्शनपर्यायाः प्रक्रियन्ते । एवं च
सत्युक्तुष्टमनन्तानन्तकं सम्पद्यते, सर्वस्यैव वस्तुजातस्य संशु-
हीतत्वात् । अतः परं वस्तु सर्वस्यैव संख्याविषयस्याप्राधादि-
ति ज्ञावः । सूत्राभिप्रायस्तु—इत्थमप्यनन्तानन्तकमुक्तुष्टं न प्रा-
प्यते; अजघन्योक्तुष्टस्थानानामेव तत्र प्रतिपादितत्वात् इति । त-
त्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति ज्ञावः । सूत्रे च यत्र कुत्रापि अन-
न्तानन्तकं गृह्यते तत्र सर्वत्राजघन्योक्तुष्टं द्रष्टव्यम्, तदेवं प्रक-
षितमनन्तकम् । अनु० ।

इदानीं नवविधमसंख्येयकं नवविधमेव चानन्तकं
निरूपयितुमिच्छुर्गोधाद्युगमाह—

रुवजुयं तु परिता-संखं लहु अस्स रासि अन्नासे ।

जुत्तासंखिज्जं लहु, आवलियासमयपरिमाणं ॥ ७७ ॥

पूर्वोक्तमेवाक्तुष्टं संख्येयकं, रूपयुतं तु रूपेणैकेन सर्वपेण बु-
र्युक्तं सल्लघु जघन्यं परीक्षासंख्यं परीक्षासंख्येयकं भवति । इह-
मत्र हृदयम्—इह येनैकेन सर्वपरूपेण रहितोऽनन्तरोहिष्ठो राशि-
रुक्तुष्टसंख्यातकमुक्तं तत्र राशौ तस्यैव रूपस्य निकेपो यदा क्रियते
तदा तदेवाक्तुष्टं संख्यातकं जघन्यं परीक्षासंख्यातकं भवतीति ।
इह च जघन्यपरीक्षासंख्येयकेऽनिहिते यद्यपि तस्यैव मध्यमोक्तु-
ष्टमेदप्रकरणवसरस्तथापि परीक्षयुक्तनिजपदमेदतस्त्रिजेदानी-
मप्यसंख्येयकानां मध्यमोक्तुष्टमेदी पश्चादल्पवक्तव्यत्वात्प्रक-
षिष्यते । अतोऽधुना जघन्ययुक्तासंख्यातकं तावदाह—(अस्स
रासि अन्नासे इत्यादि) अस्य राशेर्जघन्यपरीक्षासंख्येयकगत रा-
शेः, अन्यासं परस्परगुणने सति, लघु जघन्यं, युक्तासंख्येयकं भ-
वति, तच्चावलिकासमयपरिमाणम् । आवलिका—“असंखिजाणं
समयाणं समुदयसमिहसमागमेण ” इत्यादि। सद्धान्तप्रभिरा, तस्याः
समया निर्विभागाः कालविभागाः, तत्परिमाणमावलि-
कासमयपरिमाणम्; जघन्ययुक्तासंख्येयकतुल्यसमयराशिप्रमा-
णा आवलिका इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—जघन्यपरीक्षासंख्येय-
कसंबन्धीनि यावन्ति सर्वपल्लवगणानिरूपाणि तान्यैकैकशः पृथ-
क् पृथक् संस्थाप्य तत् एकैकस्मिन् रूपे जघन्यपरीक्षासंख्यात-
कप्रमाणो राशिर्व्यवस्थाप्यते । तेषां च राशीनां परस्परमन्यासो
विधीयते । इहैव प्रावना-असत्कल्पनया किञ्च जघन्यपरीक्षासं-
ख्येयकराशिस्थाने पञ्च रूपाणि कल्पन्ते; तानि विधियन्ते—जाताः
पञ्चैककाः १११११ एककानामधः प्रत्येकं पञ्चैव वाराः पञ्च व्य-
वस्थाप्यन्ते । तद्यथा—
१ १ १ १ १
५ ५ ५ ५ ५

जाता पञ्चविंशतिः । साऽपि पञ्चभिरभ्यासे जातं पञ्चविंश-
शतम् । इत्यादिक्रमेणामीषां राशीनां परस्परभ्यासे जा-
तानि पञ्चविंशत्यधिकान्येकविंशच्छतानि ३१२५ । एवं कल्प-
नया तावदेतावन्मात्रो राशिर्भवति, सद्भावतस्त्वसंख्येयरूपो
जघन्ययुक्तासंख्यातकतया मन्तव्य इति ॥ ७८ ॥

समप्रति शेषजघन्यासंख्यातासंख्यातकनेदस्य जघन्यपरीक्षा-

नन्तकादिस्वरूपाणां त्रयाणां जघन्यानन्तकनेदानां च स्वरूपम-
तिदेशतः प्रतिपिपादयिषुराह—

वि ति चउ पंचम गुणणे, कमा मगासंख पढमचउसत्ता-

ऽणता ते रुवजुया, मज्झा रुवूण गुरु पच्छा ॥७९॥

इह 'संखिजेगमसंखमित्यादि' नाथोपन्यस्तमुक्तुष्टं संख्यातकम् ।
उक्तुष्टसंख्यातकाविमौलसप्तपदापेक्षया संख्यातकापेक्षेदधिक-

परी० सं० २	युक्तासं० ३	असंख्यासं० ४	लानि यानि प-
परी० सं० २	युक्तानं० ६	अनन्तानन्त० ७	रीक्षासंख्यात-

कादीनि षट्पदानि तानि परीक्षासंख्यातकानन्तानन्तकमेदव्य-
विकल्पानि द्वित्रिचतुःपञ्चसंख्यात्वेन प्रोक्तानि, ततो द्वित्रिचतुः-
पञ्चमगुणने द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपदवाच्यराशेरन्योन्याप्या-
से सति, क्रमात् क्रमेण, (सगासंख सि) प्राकृतत्वात् सप्तमासं-
ख्यातम् । स्थावनापेक्षया जघन्यासंख्यातासंख्यातकम् । (पढम-
चउसत्ताऽणत सि) प्राकृतत्वात् प्रथमचतुर्थसप्तमान्यनन्तकानि,
तत्र प्रथमानन्तकं जघन्यपरीक्षानन्तकं चतुर्थानन्तकं जघन्ययु-
क्तानन्तकं सप्तमानन्तकं जघन्यानन्तानन्तकं भवतीति । इह जघन्य

जघ० सं० १	मध्य० सं० २	उक्तु० सं० ३	मध्यमोक्तुष्टमेद-
परी० सं० १	परी० सं० २	प० सं० ३	ताऽसंख्येयान-
यु० सं० ४	यु० सं० ५	यु० सं० ६	न्तकयोः प्रत्ये-
अ० सं० ७	अ० सं० ८	अ० सं० ९	कं नवविधत्वात्
प० सं० १	प० सं० २	प० सं० ३	प्रदर्शितमेदानीं
यु० सं० ४	यु० सं० ५	यु० सं० ६	सप्तमप्रथमादि-
अ० सं० ७	अ० सं० ८	अ० सं० ९	संख्यातं संग-

कृत एव । इदमत्रैदंपर्यम्—द्वितीयं युक्तासंख्यातकपदवाच्ये ज-
घन्ययुक्तासंख्यातकसङ्कले राशौ विवृते सति यावन्ति रूपाणि
तावन्तु प्रत्येकं जघन्ययुक्तासंख्यातकमाना राशयोऽन्यसनी-
यास्ततस्तेषां राशीनां परस्परतारुने यो राशिर्भवति, तत्
सप्तमासंख्येयकं मन्तव्यम् । तृतीये त्वसंख्येयकासंख्येयक-
पदवाच्ये जघन्यासंख्येयकासंख्येयकरूपे राशौ यावन्ति रू-
पाणि तावतामेव जघन्यासंख्येयकासंख्येयकराशीनामन्यो-
न्यगुणने सति यो राशिः संपद्यते तत्प्रथमानन्तकं जघ-
न्यपरीक्षानन्तकमवसेयम् । चतुर्थे तु परीक्षानन्तकपदवाच्ये
जघन्यपरीक्षानन्तकरूपे राशौ यावन्ति रूपाणि तावत्संख्यानां
जघन्यपरीक्षानन्तकराशीनां परस्परमभ्यासे यावान् राशिर्भव-
ति तच्चतुर्थमनन्तकं जघन्ययुक्तानन्तकं भवति । पञ्चमे युक्तान-
न्तकपदवाच्ये जघन्ययुक्तानन्तकरूपे राशौ यावन्ति रूपाणि
तत्प्रमाणानामेव जघन्ययुक्तानन्तकराशीनां परस्परगुणने यावान्
राशिः संपद्यते तत्सप्तमानन्तकं जघन्यानन्तानन्तकं भवति ।
आह—परीक्षासंख्यातक १ युक्तासंख्यातक २ असंख्यातासं-
ख्यातक ३ परीक्षानन्तक ४ युक्तानन्तक ५ अनन्तानन्तक ६
सङ्कलाः वरुपि राशयो जघन्यास्तावन्निर्दिष्टाः, मध्यमा उक्तुष्टा-
क्षितं कथं मन्तव्या इत्याह—(ते रुवजुया इत्यादि) ते अनन्तरोहि-
ष्टा जघन्याः वरुपि राशयो रूपेणैकसङ्कलेन युताः समन्वि-
ताः । रूपयुताः सन्तः किं भवन्तीत्याह—मध्या मध्यमाः, ज-
घन्योक्तुष्टा इति यावत् । तत्र यः प्राग्निर्दिष्टो जघन्यपरीक्षा-
संख्यातकराशिः स एकास्मिन् रूपे प्रक्रिये मध्यमो भवति । उ-
पसङ्गणं चैतत्—नैकरूपप्रक्षेप एव मध्यमजणनं, किन्त्वैकैक-
रूपनिकेपस्य तावन्मध्यमो मन्तव्यो यावदुक्तुष्टपरीक्षासंख्येयक-
राशिर्न जयतीत्येवमनया दिशा जघन्ययुक्तासंख्यातकाऽपि

राशय एकैकस्मिन् रूपे निहिते मध्यमाः संपद्यन्ते, तदनु धै-
कैकरूपवृत्त्या तावन्मध्यमा भवसेया यावत् स्वस्वमुत्कृष्टपदं
नास्वाद्यन्तीति । तस्मैने परपि किंस्वरूपाः सन्त उत्कृष्टा भवन्ती-
त्याह- (रूपेण गुरुपञ्च सित) रूपैकैकवृत्तेनां न्यूना रूपोनाः
सन्तस्ते एव प्रागभिहिता जघन्या राशयः, तेशब्द आबुत्यहा-
पि संबन्धनीयः । किं भवतीत्याह-गुरुव उत्कृष्टाः, पाश्चात्याः
पश्चिमराशय इत्यर्थः । इयमत्र जावना-जघन्ययुक्तासंख्यात-
कराशिरंकेन रूपेण न्यूनः, स एव पाश्चात्य उत्कृष्टपरीक्षासंख्येय-
कस्वरूपो भवति । जघन्यासंख्यातासंख्यातकराशिरस्तु एकेन
रूपेण न्यूनः सन् पाश्चात्य उत्कृष्टयुक्तासंख्यातकस्वरूपो भवति ।
जघन्यपरीक्षान्तकराशिः पुनरेकेन रूपेण न्यूनः पाश्चात्य उ-
त्कृष्टसंख्यातकस्वरूपो भवति । जघन्ययुक्तान्तकराशिस्त्वेक-
रूपोऽन्यः पाश्चात्य उत्कृष्टपरीक्षान्तकस्वरूपो भवति । जघन्या-
न्नाभन्तकराशिरैकरूपरहितः पाश्चात्य उत्कृष्टयुक्तान्तकस्वरूपो
भवतीति ॥ ७६ ॥

इदं च संख्येयकान्तकभेदानामित्थं प्रकरणमागमाभिप्रायत
उक्तम् । कैश्चिद्व्यथाऽपि चोच्यते, अत एवाह—

इयं सुचुत्तं अभे, वगियमिकांति चउत्थयमसंखं ।

होइ असंखासंखं, लहु रुवजुयं तु तं मज्जं ॥ ७७ ॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेण यदसंख्यातकान्तकस्वरूपं प्रतिपादितं, त-
त्सूत्रेऽनुयोगद्वारमन्त्रेण सिद्धान्ते उक्तं निगदिता । कर्म०४कर्म (अ-
त्र मतान्तरम् 'असंखिज्ज' शब्दे व्याख्यास्यते) । मृताच्छादनसमर्थे
बले, आव०४अ० नवप्रवचनप्रसिद्धे अनन्तकाये, पंचा०४ विष०
अनन्तग-त्रि० । अन्तं गच्छतीत्यन्तगः, नाऽन्तगः अनन्तगः ।
अविनाशिनः, "चिन्मा अणंतगं सोयं, निरवेकसो परिव्वए"
सूत्र० १ सु० ६ अ० ।

अणंतगुणिय-अनन्तगुणित-त्रि० । अनन्तगुणिते, विज्ञे० ।

अणंतघाट् (ण)-अनन्तघातिन्-पुं० । अनन्तविषयतया अन-
न्ते ज्ञानदर्शने हन्तुं विनाशयितुं शीलं येषां तेऽनन्तघातिनः ।
ज्ञानदर्शनविनाशनशीलेषु ज्ञानावरणीयादिकर्मपर्यवेषु, "एव-
त्थजोगपन्निवणे य ण अणगारे अणंतघाट्पञ्चवे खवेइ" उक्त०
२६ अ० ।

अणंतचक्रम्-अनन्तचक्रुष्-पुं० । अनन्तं क्रियानन्ततया नित्यतया
वा चक्रुरिव चक्रुः केवलं ज्ञानं यस्य, अनन्तस्य वा लोकस्य पदा-
र्थप्रकाशकतया वा चक्रुर्भूतो यः स भवत्यनन्तचक्रुः । सूत्र०
१ सु० ६ अ० । अनन्तमपर्यवसानं नित्यं क्रियानन्तत्वाद् वाऽनन्तं
चक्रुरिव केवलज्ञानं यस्य स तथा । केवलज्ञानिनि, "तरिउं स-
मुहं च महाभवेधं, अजयंकरे वरि अणंतचक्रुष्" सूत्र० १ सु० ६ अ० ।

अणंतजिण-अनन्तजिन-पुं० । अनन्तज्ञासौ ज्ञानान्मतया नित्य-
तया वा जिनश्च रागद्वेषजयनादमन्तजिनः । अयसर्पिण्याश्चतु-
र्दशे तीर्थकरे, आन्वा० । कल्प० । प्रव० ।

अणंतजीव-अनन्तजीव-पुं० । अनन्तकायिके वनस्पतिजैर्दे-
हानां ३ ग० १ उ० ।

अनन्तजीवस्य भेदास्तत्तुक्कणं खेत्थम्—

तणमूलकंदमूलो, वंसीमूळि चि याऽवरे उ ।

संखेज्जमसंखिज्जा, बांधव्वा णंतजीवा य ॥ १ ॥

सिंवाहगस्म गुच्छो, अणेगजीवो उ होति णायव्वो ।

पत्ता पत्तेय जीवा, दांणि य जीवा फले मणिया ॥ २ ॥

जस्स मूळस्स भग्गस्स, समो भंगो य दीसए ।

अणंतजीवे उ से मूलो, जे यावसे तहाविहा ॥ १ ॥

जस्स कंदस्स भग्गस्स, समो भंगो य दीसई ।

अणंतजीवे उ से कंदे, जे यावसे तहाविहा ॥ २ ॥

जस्स खंदस्स भग्गस्स, समो भंगो य दीसई ।

अणंतजीवे उ से खंदे, जे यावसे तहाविहा ॥ ३ ॥

जस्स तथाए भग्गाए, समो भंगो य दीसई ।

अणंतजीवा तथा सा उ, जे यावसा तहाविहा ॥ ४ ॥

जस्स सालस्स भग्गस्स, समो जंगो य दीसई ।

अणंतजीवे उ से साले, जे यावसे तहाविहा ॥ ५ ॥

जस्स पवाहस्स जग्गस्स, समो जंगो य दीसई ।

अणंतजीवे पवाले से, जे यावसे तहाविहा ॥ ६ ॥

जस्स पत्तस्स भग्गस्स, समो जंगो य दीसई ।

अणंतजीवे उ से पत्ते, जे यावसे तहाविहा ॥ ७ ॥

जस्स पुप्फस्स भग्गस्स, समो भंगो य दीसई ।

अणंतजीवे उ से पुप्फे, जे यावसे तहाविहा ॥ ८ ॥

जस्स फलस्स जग्गस्स, समो भंगो य दीसई ।

अणंतजीवे फले से उ, जे यावसे तहाविहा ॥ ९ ॥

जस्स बीयस्स भग्गस्स, समो भंगो य दीसई ।

अणंतजीवे उ से बीए, जे यावसे तहाविहा ॥ १० ॥

तृणमूलं कन्दमूलं बह्व्यापरं वंसीमूलम्, एतेषां मध्ये क्वचि-
ज्जातिभेदतो देशभेदतो वा सङ्ख्याता जीवाः, क्वचिदसंख्याताः,
क्वचिदनन्ताश्च ज्ञातव्याः । (सिंघारुगस्सेत्यादि) शृङ्गाटकस्य
यो गुच्छः सोऽनेकजीवो जघतीति ज्ञातव्यः; त्वक्कशाखादी-
नामनेकजीवात्मकत्वात् । केवलं तत्रापि यानि पत्राणि तानि प्र-
त्येकजीवानि, फले पुनः प्रत्येकमेकैकस्मिन् द्वौ २ जीवौ भवितौ ।
(जस्स मूलस्सेत्यादि) यस्य मूलस्य जलस्य सतः सम एका-
न्तरपञ्चकाकारो भङ्गः प्रकर्षेण दृश्यते, तन्मूलमनन्तजीवमव-
सेयम् । (जे यावसे तहा इति) यान्यपि चान्यानि अभजानि
तथाप्रकाराणि अधिकृतमूलभङ्गसमप्रकाराणि तान्यप्यनन्तजी-
वानि ज्ञातव्यानि । एवं कन्दस्त्वत्त्वक्कशाखाप्रवासपत्रपुष्पफल-
बीजविषया अपि नव व्याख्यायाः ॥ १० ॥ प्रज्ञा० १ पद ।

अधुना मूलादिगणानां बलकसंख्याणां कृत्वा नामनन्त-
जीवत्वपरिज्ञानार्थं सङ्कणमाह—

जस्स मूलस्स कट्ठाओ, छल्ली बहलतरी जवे ।

अणंतजीवा उ सा छल्ली, जा याऽवसा तहाविहा ॥ १ ॥

जस्स कंदस्स कट्ठाओ, छल्ली बहलतरी भवे ।

अणंतजीवा उ सा छल्ली, जा याऽवसा तहाविहा ॥ २ ॥

जस्स खंदस्स कट्ठाओ, छल्ली बहलतरी जवे ।

अणंतजीवा उ सा छल्ली, जा याऽवसा तहाविहा ॥ ३ ॥

जस्स सालाइ कट्ठाओ, छल्ली बहलतरी भवे ।

अणंतजीवा उ सा छल्ली, जा याऽवसा तहाविहा ॥ ४ ॥

यस्य मूलस्य काष्ठाद् मध्यसारात् गल्ली बलकसंख्या बहलतरा

भवति, सा अनन्तजीवा ज्ञातव्या । (जा याऽवस्था तद् इति) याऽपि
आत्म्या, अधिकृतया अनन्तजीवत्वेन निश्चितया समानरूपा उच्यते,
साऽपि तथाविधा अनन्तजीवात्मका, ज्ञातव्या । एवं कन्दस्कन्ध-
शाखाविषया अपि तिस्रो माथाः परिभाषणीयाः । प्रज्ञा ० १ पद ।
यदुक्तं 'जन्म मृत्युसंभवास्तस्य समो भोगो य दीर्घः' इत्यादि
तदेव लक्षणं स्पष्टं प्रतिपादयिषुरिदमाह—

चकारं भजमाणस्स, गंती चुसधणो जवे ।

गूढवीसरिमभेदेण, अणंतजीवं वियाणाहि ॥ १ ॥

चक्रकं चक्राकारं भक्तान्तेन समं भजस्थानं यस्य भज्यमानस्य
मूलकन्दस्कन्धत्वकशाखापत्रपुष्पादेर्भवति, तन्मूलादिकमनन्त-
जीवं विजानीहि इति सम्बन्धः । तथा 'गंती चुसधणो जवे' इति ।
प्रस्थिः पर्व समान्यतो भजस्थानं वा स यस्य भज्यमानस्य चूर्णे-
न रजसा घनो व्याप्तो भवति, अथवा यस्य वशादेर्भज्यमानस्य
चक्राकारं प्रज्ञारजसा प्रस्थिस्थाने व्याप्तिं च विना पृथिवीसदृशो-
न भेदेन प्रज्ञात्वं भवति, सूर्यकरनिकरप्रतप्तकेदारतरिकाप्रतरल-
एकस्येव समो भजो भवतीति ज्ञातः । तन्मनन्तकायं विजानीहि ॥ १ ॥

पुनरपि लक्षणांतरमाह—

गूढसिरां पत्तं, सञ्जीरं जं च होइ निञ्जीरं ।

जं पि य पणहुसंधिं, अणंतजीवं वियाणाहि ॥ २ ॥

यत्पत्रं सञ्जीरं निःकीरं वा गूढसिराकमलद्वयमाणशिराविहोष,
यदपि च प्रणहसन्धिः सर्वथाऽनुपलब्धयमाणपत्रार्कद्वयसन्धिः,
तदनन्तजीवं विजानीहि ॥ २ ॥

सम्प्रति पुष्पादिगतं विशेषमभिधित्सुराह—

पुष्पा जलया जलया, तिष्ठच्छा य णालिच्छा य ।

मंविज्जमसंखेज्जा, बोधव्या णंतजीवा य ॥ ३ ॥

पुष्पाणि चतुर्विधानि, तद्यथा-जलजानि सदृशपत्रादीनि, स्थल-
जानि कोरएकादीनि, एतान्यपि च प्रत्येकं द्विधा । तद्यथा-कानि
चिद् वृन्तवृक्षानि-अतिमुक्तप्रभृतीनि, कानिचिदाश्वत्थानि-
जातिपुष्पप्रभृतीनि, अत्रैतेषां मध्ये कानिचित्पत्रादिगतजीवापे-
क्षया सङ्ख्येयजीवानि, कतिचिदसङ्ख्येयजीवानि, कानिचिदन-
न्तजीवानि यथागमं बोधव्यानि ॥ ३ ॥

अत्रैव किञ्चिद्विशेषमाह—

जे केइ नालिया बद्धा, पुष्पा संखेज्जजीविया ।

णिहुया अणंतजीवा, जे याऽवसो तहाविहा ॥ ४ ॥

पनुमुप्पझिणी कंदे, अंतरकंदे तद्देव भिक्खी य ।

एते अणंतजीवा, एगो जीवो भिस मुणाले ॥ ५ ॥

यानि कानिचिद् नालिकावृक्षानि पुष्पाणि आख्यादिगतानि तानि
सर्वाण्यपि सङ्ख्यातजीवकानि ज्ञातानि तीर्थकरगणधरैः ।
किद् किद्पुष्पं पुनरनन्तजीवम्, यान्यपि आत्म्यानि किद्पुष्पक-
त्वाणि तान्यपि तथाविधानि अनन्तजीवात्मकानि ज्ञातव्यानि ।
(पनुमुप्पझिणी कंदेत्यादि) पक्षिनीकन्दः, उत्पक्षिनीकन्दः, अ-
न्तरकन्दो जलजवनस्पतिविशेषः कन्दः, किष्ठिका वनस्पतिविशे-
षरूपा, एते सर्वेऽनन्तजीवाः । नवरं पक्षिन्यादीनां विशेषः, मुणाले
चः एकजीवात्मके विश्वमुणाले इति ज्ञातः ॥ ५ ॥ प्रज्ञा ० १ पद ।

सप्फाण सज्जाण, उव्वंहालिया य कुहणकुंभुके ।

एण अणंतजीवा, कुंदुके होइ जयणाओ ॥ १३ ॥

एते कुहनमदिवनस्पतिविशेषा लोकतः प्रत्येतव्याः । एते च

अनन्तजीवात्मकाः, नवरं कन्दुके प्रजनाः, स हि कोऽपि
देशविशेषादनन्तोऽनन्तजीवो भवति, कोऽप्यसंख्येयजीवात्मक
इति ॥ १३ ॥

किं बीजजीव एव मूलादिजीवो भवति, उक्तान्धस्तस्मिन्प्रकाशे
उत्पद्यते इति परमममाहाङ्गमाह—

जोणिञ्जुए बीए, जीवो वक्कइ सो व अण्णो वा ।

जो वि अमूले जीवो, सो वि हु पत्ते पढमयाए ॥ १४ ॥

बीजं योनिभूते योन्यवस्थां प्राप्ति, योनिपरिणाममुज्जहतीति भा-
वः । बीजस्य हि द्विविधाऽवस्था । तद्यथा-योन्यवस्था, अयोन्यवस्था
च । तत्र यदा बीजं योन्यवस्थानं जहाति, अथ योजितं जन्तुना
तदा तत् योनिभूतमित्याभिधीयते । उज्जितं च जन्तुना निश्चय-
तो नावगन्तुं शक्यते, ततोऽनतिशायिना सम्प्रति सखेतनमखे-
तनं वा अविध्वस्तयोनि योनिभूतमिति व्यवहियते । विध्वस्त-
योनि तु नियमाद्व्येतनत्वाद्योनिभूतमिति । अथ योनिरिति कि-
मभिधीयते ? उच्यते-जन्तोऽव्ययसिद्धान्तमविध्वस्तशक्तिकं तत्र-
स्थजीवपरिणमनशक्तिसम्पन्नमिति भावः । तस्मिन् बीजं यो-
निभूते जीवो व्युत्क्रामति उत्पद्यते, स एव पूर्वको बीजजीवोऽन्यो
वा भागत्य तत्रोत्पद्यते । किमुक्तं भवति-तदा बीजनिवर्त्तकेन
जीवेन स्वायुषः कथाद् बीजपरित्यागः कृतो भवति । तस्य च
बीजस्य पुनरमुकाशाऽवसिन्धुयोगरूपसामग्रीसम्भवस्तदा क-
दाचित् स एव प्राक्तनो बीजजीवो मूलादिनामगोत्रं निबद्ध
तन्नामस्य परिणमति; कदाचिद्वन्धः पृथिवीकायिकादिजीवः ।
'योऽपि च मूले जीव इति' य एव मूलतया परिणमते जीवः
'सोऽपि पत्रे प्रथमतयेति' स एव प्रथमपत्रतयाऽपि च प-
रिणमते, इत्येकजीवकर्तृके मूलप्रथमपत्रे इति । आह—यदेवं
“ सखो वि किसलओ जलु, उगममाणो अणंतओ भ-
णिओ ” इत्यादि वक्ष्यमाणं कथं न विरुध्यते ? । उच्य-
ते-इह बीजजीवोऽन्यो वा बीजसूतत्वेनोत्पद्य तदुच्छ्रान्तवस्थां
करोति, ततस्तदनन्तरं भाविनी किसलयावस्थां नियमतो
ऽनन्ता जीवाः कुर्वन्ति । पुनश्च तेषु स्थितिकृतात्परिणतेषु अ-
सावेव मूलजीवोऽनन्तजीवतनुं स्वशरीरतया परिणम्य ताव-
द्धर्मे यावत्प्रथमपत्रमिति न विरोधः । अन्ये तु व्यावृत्ते-प्र-
थमपत्रमिह वाऽसौ बीजस्य संमूर्च्छनावस्था, तेन एकजीवक-
र्तृके मूलप्रथमपत्रे इति । किमुक्तं ज्ञानि-मूलसंमूर्च्छनावस्थे
एकजीवकर्तृके, एतच्च नियमप्रदर्शनार्थमुक्तम् । मूलसंमूर्च्छनाव-
स्थे एकजीवपरिणमते एव । शेषं तु किसलयादिनाऽवश्यं मूल-
जीवपरिणामाभिर्जायितमिति । ततः 'सखो वि किसलओ जलु,
उगममाणो अणंतओ भणिओ ' इत्यादि वक्ष्यमाणमविरुद्धम् ।
मूलसंमूर्च्छनावस्थानिर्वर्तनाऽऽरम्भकाले किसलयत्वाभावादिति ।
आह-प्रत्येकशरीरे वनस्पतिकायिकानां सर्वकालशरीरावस्था-
मधिकृत्य किं प्रत्येकशरीरत्वमुत कस्मिंश्चिदवस्थाविशेषेऽनन्त-
जीवत्वमपि सम्भवति ? । तथा साधारणवनस्पतिकायिकाना-
मपि किं सर्वकालमनन्तजीवत्वमुत कदाचित्प्रत्येकशरीरत्वम-
पि भवति ? ।

तत आह—

सखो वि किसलओ खलु, उगममाणो अणंतओ जणिओ ।

सो चैव विवृद्धो, होइ परीतो अणंतो वा ॥ १५ ॥

इह सर्वशब्दः परिशेषवाची । सर्वोऽपि वनस्पतिकायः प्रत्ये-
कशरीरः साधारण एव किसलयावस्थामुपगतः सन् अनन्त

अणंतजीव

कायस्तीर्थकरणधरैर्भेजितः । स एव किसलयरूपः अनन्तकायिकः प्रवृत्तिं गच्छन् अनन्ते वा भवति परीतो वा । कथम् ? । उच्यते-यदि साधारणं शरीरं निर्वर्त्यते तदसाधारण एव भवति, अथ प्रत्येकशरीरं ततः प्रत्येक इति । कियतः कासादूर्ध्वं प्रत्येको भवति इति चेदुच्यते-अन्तर्मुहूर्त्ताः । तथाहि-निगोदानामुत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तं कालं यावत् स्थितिरुक्ता, ततोऽन्तर्मुहूर्त्तात्परतो विद्यते मानः प्रत्येको भवतीति । प्रज्ञा० १ पद ।

निगोदादिशब्दैः सहास्य सायिपयत्वादनन्तजीवस्य च अनन्तजन्तुसन्ताननिपातनिमित्तत्वाद् भक्षणं वर्ज्यम् । यतः-“नृज्यो नैरयिकाः सुराश्च निखिलाः पञ्चाकृतिर्यगुणो, अत्राद्या ज्वलना यथोत्तरममी संख्यातिगा भाषिताः । तेज्यो नृजलवायवः समधिकाः प्रोक्ता यथाऽनुक्रमं, सर्वेभ्यः शिवगा अनन्तगुणितास्तेज्योऽप्यनन्ता नगाः ” ॥ १ ॥ तानि आर्यदेशप्रसिद्धानि द्वात्रिंशत् । तदाहुः-

सब्बा य कंदजाई, मूरणकंदो अ वज्जकंदो अ ।

अथ हलिदा य तहा, अथं तह अथकच्चूरो ॥ १ ॥

सत्तावरी विराली, कुंआरि तह थोहरी गळोई अ ।

लमुणं वंसकरिआ, गज्जर लुणो अ तह लोदा ॥ २ ॥

गिरिकमि किमलिपत्ता, खरिमुआ येग अथ मुत्था य ।

तह भूणरुखवज्जो, खिल्लहो अमयवज्जो य ॥ ३ ॥

मूला तह जूमिरुहा, विरुहा तह ढकवत्युलो पढमो ।

सुअरवज्जो अ तहा, पल्लको कोपलंबिआ ॥ ४ ॥

आवु तह पिंडालू, हवंति एए अणंतनामणं ।

अअमणंतं नेअं, लक्खणजुत्तीइ समयआओ ॥ ५ ॥

सर्वैव कन्दजातिरनन्तकायिका इति सम्बन्धः । कन्दो नाम भूमध्यगोवृक्षावयवः । ते चात्र कन्दा अशुष्का एव प्राणाः, शुष्काणां तु निर्जीवत्वादनन्तकायिकत्वं न सम्भवति । धीहिमस्तिरप्ययमेष ‘आर्द्रः कन्दः समप्रोऽपि, आर्द्रोऽशुष्कः कन्दः । शुष्कस्य तु निर्जीवत्वादनन्तकायिकत्वं न सम्भवति’ इति यागशास्त्रसु ब्रुवत्येवम् । अथ तानेव कांश्चिद्विधान् व्याप्रियमाणत्वाच्चामत आह-मूरणकन्दोऽर्शोऽग्नः कन्दविशेषः १, वज्जकन्दोऽपि कन्दविशेष एव २, आर्द्रो अशुष्का, हरिद्रा प्रतीतैव ३, आर्द्रकं गृह्णन् ४, आर्द्रकच्चूरस्तत्कच्च्यविशेषः प्रतीत एव ५, शतावरी ६ वरायिके ७ वल्लीभेदा । कुमारी मांसलप्रणासाकारपत्रा प्रतीतैव ८, थोहरी स्नुहीतरुः ९, गुरुची बल्लीविशेषः प्रतीत एव १०, लमुणं कन्दविशेषः ११, वंसकरिआणि कामलातिनवयंशावयवविशेषाः प्रसिद्धा एव १२, गज्जरकाणि सर्वजनविदिता न्येव १३, लघणको धनस्पतिविशेषः-यन दग्धेन सर्जिका निष्पद्यते १४, लोदकः पश्चिमाकन्दः १५, गिरिकार्णिका बल्लीविशेषः १६, किशलयरूपाणि पत्राणि प्रौढपत्रादर्वाक् बीजस्याच्छन्नावस्थालक्षणानि सर्वाण्यप्यनन्तकायिकानि, न तु कानिचिदेव १७, खरिमुआः कन्दभेदाः १८, येगाऽपि कन्दविशेष एव १९, आर्द्रा मुक्ता प्रतीता २०, लवणापरपर्यायस्य समरनाम्नो वृक्षस्य छल्लिस्त्वक्, न त्वन्येऽवयवाः २१, खिल्लहो लोकाप्रसिद्धः कन्दः २२, अमृतवल्ली बल्लीविशेषः २३, मूलको लोकप्रतीतः २४, भूमिरुहाणि छत्राकाराणि वर्षाकालभवानि भूमिस्फोटकानीति प्रसिद्धानि २५, विरुहान्यङ्कुरितानि छिदलधान्यानि २६, ढक्कास्तुलः शाकविशेषः, स च प्रथमोऽन एवानन्त-

कायिको न तु चिह्नप्ररूढः २७, शकरसंज्ञको बल्लः, स एवानन्तकायिको न तु धान्यबल्लः २८, पल्लयङ्कः शाकभेदः २९, कोमलाम्लिका अषडास्थिका चिह्नाणिका ३०, आलुक ३१, पिण्डालुकौ ३२ कन्दभेदौ । एते पूर्वोक्ताः पदार्था द्वात्रिंशत्संख्याका अनन्तकायनामभिर्भवन्तीत्यर्थः । न चैतावन्येषाननन्तकायिकानि किन्त्वन्येऽपि, तथाऽऽह-‘अन्यदपि’ पूर्वोक्तातिरिक्तमनन्तकायिकम्, लक्षणयुक्त्या वक्ष्यमाणलक्षणविचारणया, समयाद् सिद्धान्ततः ज्ञेयम् ।

तान्येवानन्तकायानि यथा-

घोसकरींरुंरु ति-मुयं अड्कोमलंवगाईणि ।

वरुणवरुनिंबयाई-ए अंकुराई अणंताई ॥ १ ॥

घोषातकीकरीरयोरङ्कुराः, तथाऽतिकोमलान्यषडास्थिकानि तिन्दुकाप्रफलादीनि, तथा वरुणवटनिम्बादीनामङ्कुरा अवन्तकायिकाः । अनन्तकायलक्षणं चेदम्-“गूढासिरसधिपव्वं, स मभंगमहिक्कं च छिन्नरुहं । साहारणं सरीरं, तव्विवरीअं च पत्तेअं” ॥ १ ॥ एवं लक्षणयुक्ता अन्येऽपि अनन्तकायाः स्युः, ते हेयाः । यतश्च-“चत्वारो नरकद्वाराः, प्रथमं रात्रिभोजनम् । परस्त्रीसंगमश्चैव, संधानानन्तकायिके ” ॥ १ ॥ उक्तमनन्तकायिकम् । अ० १ अधि० । (अनन्तकायिकस्यादाने प्रायश्चित्तं ‘पलंब’ शब्दे प्रदर्शयिष्यते) ।

अहं जेते ! आलुए मूलए भिंगवेरे हरिली सिंरिली सिसिरली किट्टिया निरिया ठीरविरालिया कण्हकंदे वज्जकंदे मूरणकंदे खेळूडे अहमुत्था पिंरुहलिदा लोहाणि हूथिहूविजागा अस्सकणी सीहकणी सादंभी मुमुंभी जे याऽवयणे तहप्पगारा सव्वे ते अणंतजीवा विविहसत्ता ॥ हंता गोयमा ! आलुए मूलएण जाव अणंतजीवा विविहसत्ता ॥ अ० ७ श० २ उ० । प्रज्ञा० ।

जे भिक्खू अणंतकायसंमिस्सं जुत्तं आहारं आहारेइ, आहारंतं वा माइज्जइ ५ ।

जे भिक्खू अणंतिकातो मूलकंदो अल्लगफलादि वा एवमादि संमिस्सं जो भुंजति तस्स चउगुरु ॥

जे भिक्खू अणणादी, भुंजेज्ज अणंतकायसंजुत्तं ।

सो आणा अणवत्थं, मिच्छत्तविराहणं पावे ॥ ५३ ॥

आणादिया दोसा हवंति; इमे दोसा-

तं कायपरिव्वयआं, तेण य वत्तेण समं वयति ।

अतिखण्डं आणुचित्तं, ए य विमूत्तिकार्दीणि आयाए ॥ ४५ ॥

इमा आयविराहणा-तेण रसालेण अतिखण्डेण अणुत्तेण य विमूत्तिकादी भवेमरेज्ज वा अजीरंतो वा अमृतरो रोगांतको भवेज्ज, एवं आयविराहणा, जम्हा एते दोसा तम्हा ए भोतव्वं; कारणे तु जुंजेज्जा ।

असिंवे ओमोयरिए, रायहुडे भए च गेल्लो ।

अण्णाण रोहए वा, जयणा इमा तत्थ कायव्वा ॥ ५५ ॥

पूर्वपक्ष इमे वक्खमाणजयणा-

ओमं तिभागमहे, तिभाग आयं विले चउत्थादी ।

निम्मिस्से मिस्सेया, परित्तणं ते य जा जतणा ॥ ५६ ॥

अहं एव सुप्ते वक्खमाणो अहं वा पदे भणिया तहा वत्तव्वा ।

इमो से अक्षररथो-भोमं एसणिज्जं भुंजति, तिजागेण वा ऊणं एसणिज्जं भुंजति, अरुं वा एसणिज्जं, तिभागं वा एसणिज्जं, आयसिलेण वा अत्थति । अउत्थं वा करेति, ण य अणंतकायं तस्मिस्सं भुंजति जाहे णिम्मिस्सं लब्धति, जाहे णिम्मिस्सं ण लब्धति ताहे परीसकायमिस्सं गेहति, जाहे तं पि न लब्धति ताहे अणंतकायमिस्सं गेहति, जा य पणमाद्विजयणा सा दृष्ट्वा । नि० चू० १० उ० ।

आणंतजीविअ-अनन्तजीविक-पुं० । अनन्तकायिकवनस्पतौ, भ० ८ श० ३ उ० ।

आणंतगाण-अनन्तज्ञान-न० । अनन्तं स्वपरपर्यायापेक्षया यस्तु ज्ञायते येन तदनन्तज्ञानम् । केवलज्ञाने, दश० २ अ० ।

आणंतणापदंसि-(ण)अनन्तज्ञानदर्शिन-पुं० । अनन्तं ज्ञानं दर्शने च यस्यासावनन्तज्ञानदर्शी । केवलज्ञानिनि, सूत्र० १ भू० ६ अ० ।

आणंतणाणि (ण) अनन्तज्ञानिन्-पुं० । अनन्तमविनाशय-नन्तपदार्थपरिच्छेदकं वा ज्ञानं विशेषग्राहकं यस्यासावनन्त-ज्ञानी । सूत्र० १ भू० ६ अ० । उत्पन्नकेवलज्ञानं तीर्थकरे, ज्यो० ६ पादु० । स० ।

आणंतदंसि (ण) अनन्तदर्शिन्-पुं० । अनन्तमविनाशयनन्त-पदार्थपरिच्छेदकं दर्शनं सामान्यार्थपरिच्छेदकं यस्य सा अनन्तदर्शी । उत्पन्नकेवलदर्शने, सूत्र० १ भू० ६ अ० ।

आणंतपणसिय-अनन्तप्रदेशिक-पुं० । अनन्तपरगात्मात्मके स्कन्धे, ज० ८ श० २ उ० ।

आणंतपार-अनन्तपार-स्त्री० । अनन्तः पारः पर्यन्तो यस्य कालस्य स अनन्तपारः । अन्तविग्रहितपर्यन्ते, “ केण अणंतं पारं, संसारं हिंस्रं जीवो ? ” आतु० । “ स पञ्चया अक्षय्यसा-गरे वा, महोदही वा वि अणंतपारे ” सूत्र० १ भू० ६ अ० ।

आणंतपासि (ण) अनन्तदर्शिन्-पुं० । परवर्ते भविष्यति वि-धानितमे तीर्थकृतं, ति० ।

आणंतमिम्मिसया-अनन्तमिञ्जिता-स्त्री० । मूलकादिकमनन्त-कायं, तस्यैव सत्कैः परिपाणमुपैर्ग्रन्थेन वा केनचित् प्रत्ये-कवनस्पतिना मिश्रमवलोक्य सर्वोऽप्येयोऽनन्तकायिक इति वदतः सत्यमृषाज्ञापामेदे, प्रज्ञा० ११ पद० ।

आणंतमीमय-अनन्तमिश्रक-न० । अनन्तविषयकं मिश्रक-मनन्तमिश्रकम् । सत्यमृषामेदे, यथा मूलकन्दादी परीतपत्रा-दिमत्पनन्तकायोऽयमिदमिदधतः । स्था० १० उ० ।

आणंतमोह-अनन्तमोह-त्रि० । अनन्तोऽपर्ययमितस्तदभावा-पेक्षया प्रायस्तस्याऽनपगमाद् मुह्यते येनाऽसौ मोहो ज्ञा-नावरणदर्शनमोहनीयात्मकः । ततश्चानन्तो मोहोऽस्येत्यनन्त-मोहः । उक्त० ४ अ० । अविनाशिदर्शनावरणमोहनीयकर्मणि, ‘ दीवपण्डे व अणंतमोहं, नेया उ ये दृष्टुमदृष्टुमेव ’ उक्त० ४ अ० ।

आणंतर-अनन्तर-त्रि० । न विद्यतेऽन्तरं व्यवधानं यस्य । ६ य० । अव्यवहिते, न० । पञ्चा० । निर्व्यवधाने, “ अण-तरं देवलोप अणंतरं मणुस्सप भवे किं परं ” । भ० १४ श० ७ उ० । कल्प० । “ अणंतरं चयं चक्षुः ” अव्य-वहितं व्यग्रं कृत्वेत्यर्थः । (ज्ञा० ८ अ०) देयजवसम्बन्धिनं देहं त्यक्त्वेत्यर्थः । अथवाऽनन्तरम-आयुःकृपाद्यनन्तरं (चयं ति) व्यवने (चक्षुः स्ति) व्युत्वा, महाविदेहे अनन्तरं शरीरं

त्यक्त्वा, व्यवने वा कृत्वा । विपा० १ भू० १ अ० । न विद्यते-ऽन्तरं व्यवधानमस्येत्यनन्तरः । वर्तमानसमये, स्था० १० उ० ।

अणंतरखेत्तोगाढ-अनन्तरक्षेत्रावगाढ-त्रि० । आत्मशरीरा-वगाढक्षेत्रोपेक्षया यदनन्तरं क्षेत्रं तत्रावगाढे. ‘ नो अणंतरखे-त्तोगाढे योगादे अस्तमायाप आहारंति ’ । ज० ६ श० १० उ० ।

अणंतरखेदोववगाढ-अनन्तरखेदोपपन्नक-त्रि० । अनन्तरं स-मयाद्यव्यवहितं खेदेन दुःखेनोपपन्नमुत्पादक्षेत्रप्रामिलक्षणं ये-पां तेऽनन्तरखेदोपपन्नकाः । खेदप्रधानोत्पत्तिप्रथमसमयवर्तिषु नैरयिकादिषु, ज० १४ श० १ उ० । (अत्र दृग्गुणस्तपामायुर्बन्धश्च ‘ आउ ’ शब्दे द्वि० भा० १४ पृष्ठे वक्ष्यते)

अणंतरगंडिय-अनन्तरग्रन्थित-त्रि० । ३ त० । प्रथमग्रन्थी-नामनन्तरव्यवस्थितं प्रन्थिजिः सह ग्रन्थितं, ज० ५ श० ३ उ० । अणंतरच्छेय-अनन्तरच्छेद-पुं० । स्वाङ्गेनैव द्विधीकरणे, “ णाह-दंतादि अणंतरं णहेहि दंतहि वा जं छिदति तं अणंतरच्छेयो जस्यति ” नि० चू० १ उ० ।

अणंतरणिग्गय-अनन्तरनिर्गत-त्रि० । निश्चितं स्थानान्तरप्राप्त्या गतं गमनं निर्गतम् । अनन्तरं समपादिना निर्व्यवधानं निर्गतं येषां तेऽनन्तरनिर्गताः । प्रथमसमये नगरादेरुच्छेतेषु स्थानान्तर-प्राप्तेषु, भ० १४ श० १ उ० । (अत्र दृग्गुणस्तपामायुर्बन्धश्च ‘ आउ ’ शब्दे द्वि० भा० १४ पृष्ठे वक्ष्यते)

अणंतरदिदुत्तय-अनन्तरदृष्टान्तक-पुं० । यः खल्वनन्तरप्रयुक्तो-ऽपि परोक्त्वादागमगम्यत्वाद् दार्ष्टान्तिकार्थसाधनायाज्ञं न जर्वाति तस्मिन् दृष्टान्तभेदे, दश० १ अ० ।

अणंतरपज्जत्त-अनन्तरपर्याप्त-पुं० । न विद्यते पर्याप्तत्वेऽन्तरं येषां तेऽनन्तरा, ते च ते पर्याप्तकाश्चेत्यनन्तरपर्याप्तकाः । प्रथ-मसमयपर्याप्तकेषु नैरयिकादिषु, स्था० १० उ० ।

अणंतरपञ्चाकम्-अनन्तरपञ्चात्कृत-त्रि० । अनन्तरं व्यवधाने-न पञ्चात्कृतोऽनन्तरपञ्चात्कृतः । व्यवधानेन पञ्चात्कृते, च० प्र० ८ पादु० ।

आणंतरपरंपरअणिग्गय-अनन्तरपरम्परानिर्गत-पुं० । प्रथमसम-याभिर्गतेषु, ये हि नरकादुद्घृत्ताः सन्तो विग्रहगतां वर्तन्ते न ताव-दुत्पादक्षेत्रमासादयन्ति, तेषामनन्तरजावेन परस्परजायेन चोत्पा-दक्षेत्रप्राप्तत्वेन निश्चयेनानिर्गतत्वात् । ज० १४ श० १ उ० । (अत्र दृग्गुणस्तपामायुर्बन्धश्च ‘ आउ ’ शब्दे द्वि० भा० १४ पृष्ठे वक्ष्यते)

अणंतरपरंपरअणुववगाढ-अनन्तरपरम्परानुपपन्नक-पुं० । अनन्तरमव्यवधानं परम्परं च द्विप्रादिसमयरूपमविद्यमानमुप-पन्नमुत्पादं येषां ते तथा । विग्रहगतिकेषु, विग्रहगतां हि द्विब-धस्याप्युत्पादस्याविद्यमानत्वादिति । ज० १४ श० १ उ० ।

आणंतरपरंपरखेदाणुववगाढ-अनन्तरपरम्परखेदानुपपन्नक-पुं० । अनन्तरं परम्परं खेदेन नास्ति उपपन्नकं येषां ते तथा । विग्रहगतिवर्तिषु, भ० १४ श० १ उ० ।

आणंतरपुरस्खड-अनन्तरपुरस्कृत-त्रि० । स्वाव्यवहितोत्तरव-र्तिनं, “ अणंतरपुरस्खडे कालसमयंमि ” अनन्तरमव्यवधानेन पुरस्कृतोऽप्र कृतो यः सोऽनन्तरपुरस्कृतः । अनन्तरं द्वितीय द-त्यर्थः । सू० प्र० ८ पादु० । च० प्र० ।

आणंतरसमुदागकिरिया-अनन्तरसमुदानक्रिया-स्त्री० । ना-स्त्यन्तरं व्यवधानं यस्याः सा अनन्तरा, अव्यवहिता । सा च

समुदानकिरिया च । क० स० । प्रथमसमयवर्तिसमुदानकिरियाया-
म, स्था० ३ डा० ३ उ० ।

अणंतरसिद्ध-अनन्तरसिद्ध-पुं० । न विद्यतेऽन्तरं व्यवधान-
मर्थात् समयेन येषां तेऽनन्तराः, ते च सिद्धाभ्यान्तरसिद्धाः।
सिद्धत्वप्रथमसमये वर्तमानेषु सिद्धेषु, प्रज्ञा० १ पद । स्था० ।

अणंतरहिय-अनन्तरहित-त्रि० । अव्यवहिते, आचा० १ अ० १
अ० ३ उ० । सचिस्ते, आच० ३ अ० । “जे भिक्खू माउग्गामस्स
मेहणवडियाए अणंतरहियाए पुदघीए णिसियावेअ वा” अन-
न्तरहितया, अनन्तरहिया णाम सचिस्सा । नि० चू० ७ उ० ।

अणंतरागम-अनन्तरागम-पुं० । आगमभेदे, अर्थोपपत्तया गण-
धराणामनन्तरागमः । सूत्रापेक्षया गणधरशिष्याणामनन्तरा-
गमः । सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० ।

अणंतराहारग-अनन्तराहारक-पुं० । अनन्तरानव्यवहितान्
जीवप्रदेशराक्षान्तया स्पृष्टतया वा पुद्गलानाहारयन्त्यन-
न्तराहारकाः । जीवप्रदेशः स्पृष्टानां पुद्गलानामाहारकेषु नैर-
यिकादिषु, स्था० १० डा० । अनन्तरमुपपातक्षेत्रप्राप्तिसमयमेव
आहारयन्ति इत्यनन्तराहाराः । प्रज्ञा० ३४ पद । प्रथमसमया-
हारकेषु, स्था० १० डा० । (‘आहार’ शब्दे अनन्तराहारग्रहणं
शरीरस्य निष्पत्तिरित्येवमादिकमो द्वि० भागे वक्ष्यते)

अणंतरिय-अनन्तरित-त्रि० । न० त० । अव्यवहिते, विशेष० ।

अणंतरोगाढग-अनन्तरावगाढक-पुं० । अनन्तरं संप्रत्येव स-
मये क्वचिदाकाशदेशेऽवगाढा अभितास्त एवानन्तरावगा-
ढकाः । प्रथमसमयावगाढकेषु विवक्षितं क्षेत्रं द्रव्यं वाऽपेक्षया-
व्यवधानेनावगाढेषु नैरयिकादिजीवेषु, स्था० २ डा० १ उ० ।

अणंतरोवणिहा-अनन्तरोपनिधा-स्त्री० । उपनिधानमुपनिधा,
धानूनामनेकार्थत्वान्मार्गणमित्यर्थः । अनन्तरेणोपनिधाऽनन्त-
रोपनिधा । अनन्तरयोगस्थानमधिकृत्य उत्तरस्य योगस्थानस्य
मार्गणे, पं० सं० ५ डा० । क० प्र० ।

अणंतरोवणणग-अनन्तरोपपन्नक-पुं० । न विद्यतेऽन्तरं व्यव-
धानमस्येत्यनन्तरः वर्तमानः समयः । तत्रोपपन्नकाः, स्था०
१० डा० । न विद्यतेऽन्तरं समयादिव्यवधानमुपपन्नं उपपाते
येषां ते अनन्तरोपपन्नकाः । प्रथमसमयोत्पन्नेषु, अ० १३ श०
१ उ० । येषामुत्पन्नानामेकाऽपि समयो नातिक्रान्तस्ते एते ।
स्था० १० डा० । एकस्मादनन्तरमुत्पन्नेषु नैरयिकादिषु वैमानि-
कपर्यन्तेषु, स्था० २ डा० २ उ० ।

अणंतवर्गभइय-अनन्तवर्गजक्त-त्रि० । अनन्तवर्गापवर्तिते,
“ सोऽणंतवर्गमइओ सव्वागासेण मीपज्जा ” औ० ।

अणंतवर्तियाणुपेहा-अनन्तवृत्तितानुपेक्षा-स्त्री० । अनन्ता
अत्यन्तं प्रभूता वृत्तिवर्तनं यस्यासाधनन्तवृत्तिः, तस्या अनु-
पेक्षा अनन्तवृत्तितानुपेक्षा । भवसन्तानस्यानन्तवृत्तितानु-
चिन्तनरूपायां शुक्लध्यानस्य प्रथमानुपेक्षायाम्, यथा-‘एस अ-
णाई जीवो, संसारसागरो व्व वुत्तारो । नारयतिरियनरामर-
भवसु परिहिडए जीवा ’ ॥१॥ स्था० ४ डा० १ उ० । औ० । अ० ।
अनन्तवर्तितानुपेक्षा-स्त्री० । अनन्ततया वर्तते इति अनन्तव-
र्ती, तद्भावस्तत्ता, भवसन्तानस्येति गम्यते; तस्या अनुपेक्षा ।
शुक्लध्यानभेदे, स्था० ४ डा० १ उ० ।

अणंतविजय-अनन्तविजय-पुं० । भरतक्षेत्रे भविष्यति चतुर्विं-
शे तीर्थकरे, स० । ति० । युधिष्ठिरशब्दे, वाच० ।

अणंतविष्ठाण-अनन्तविज्ञान-पुं० । अनन्तमप्रतिपानि, विशि-
ष्टं सर्वव्यपार्यायाविषयत्वेनोत्कृष्टं, केवलाख्यविज्ञानं ततोऽनन्तं
विज्ञानं यस्य सोऽनन्तः । केवलानि, स्था० १ स्तो० ।

अणंतवीरिय-अनन्तवीर्य-पुं० । जमदग्निजार्याया रेणुका-
याः स्यसुःपत्न्यौ कार्तवीर्यपतिरि, आ० चू० १ अ० । आ० म० ।
आ० क० । दर्श० । भरतक्षेत्रे भविष्यति त्रयोविंशे तीर्थ-
करे, ती० ७१ कल्प० ।

अणंतसंसारिय-अनन्तसंसारिक-पुं० । अनन्तश्चासौ संसार-
आनन्तसंसारः, सोऽस्यास्तीत्यनन्तसंसारिकः । ‘अतोऽनेकस्व-
रात्’ इतीकप्रत्ययः । अपरिमितसंसारे, रा० । प्रति० । नैर-
यिकादिवैमानिकपर्यन्तेषु, स्था० २ डा० २ उ० ।

अथ केनाजितमनन्तसंसारित्वम् ? इति प्रश्ने उत्तरमाह—

जे पुण गुरुपणिणीया, बहुमोहा ससवला कुसीझा य ।

असमाहिणा मरंति उ, ते हंति अणंतसंसारी ॥१६॥

(जे पुण) ये पुनः, गृणात्यभिधत्ते तत्त्वमिति गुरुः, तं प्रति, ज्ञा-
नाद्यवर्णवाद्जायणादिना प्रत्यनीकाः प्रतिकूलाः, तथा बहुमोहा-
न्निशान्मोदनीयस्थानवर्तिनः, सद् शबलैरेकविंशत्या शबलस्था-
नैर्वर्तन्ते ये ते सशबलाः, कुत्सितं शीघ्रमाचारो येषां ते कुसी-
झाः । अः समुच्चये । एवंविधा येऽसमाधिनाऽऽर्नरौघजावे वर्त-
माना भ्रियन्ते, तेऽनन्तसंसारिणो भवन्तीति । आनु० ।

अणंतसमयसिद्ध-अनन्तसमयसिद्ध-पुं० । अनन्तेषु समयेषु
एकैकान्तिके, स्था० १ डा० १ उ० ।

अणंतसेण-अनन्तसेन-पुं० । तृतीयायामवसर्पिण्यां जाते च-
तुर्थकुलकरे, स० । भद्रिलपुरवास्तव्यस्य नागगृहपतेः सु-
रसानाम्भ्यां जार्यायां जाते पुत्रः तत्कथा अन्तर्दृशयास्तृती-
ये वर्गे द्वितीयाध्ययने सूचिता, तत्रैव प्रथमाध्ययनोक्ताऽणीय-
स्यैव जावनीया (अन्त०) । अस्य द्वाविंशद्भार्याः, द्वाविंशत्क एव
दानम्, विंशतिवर्षाणि पर्यायः, चतुर्दशपूर्वाणि भुतम्, शत्रुजये
सिद्धिः । वस्तुतस्तु अयं वसुदेवदेवकीसुतः । अन्त० ४ वर्गे ।

अणंतसो-अनन्तशस्-अव्य० । बहुवारमित्यर्थे, निरवाधिक-
कालमित्यर्थे च । सूत्र० १ अ० १ अ० ३ उ० । “ गजमेस्स-
ति णंतसा ” इति । अनन्तशो निर्विच्छेदमिति वृत्तिकारः ।
सूत्र० १ अ० १ अ० २ उ० ।

अणंतहियकामुय-अनन्तहितकामुक-त्रि० । मोक्षकामुके, दश०
६ अ० २ उ० ।

अणंतार्णत-अनन्तानन्त-त्रि० । अनन्तेन गुणिता अनन्ताः ।
अनन्तगुणितेषु अनन्तेषु, अ० १४ श० २ उ० ।

अणंताणुबंधि [ण]-अनन्तानुबन्धिन्-पुं० । अनन्तं संसारं
जवमनुबध्नाति अविच्छिन्नं करातीत्येवंशीलोऽनन्तानुबन्धी । अ-
नन्तो वाऽनुबन्धो यस्येत्यनन्तानुबन्धी । सम्यग्दर्शनसहभावि-
कमास्वरूपोपशमादिखरणलबनिबन्धिनि कोधादिकषाये, स्था०
४ डा० १ उ० । यद्वचि-“यस्मादनन्तं संसार-मनुबध्नाति देहि-
नः । ततोऽनन्तानुबन्धीति, संज्ञा तेषु निवेशिता” ॥१॥ ते च अन्तारः
क्रोधमानमायालोभः । यद्यपि चैतेषां शेषकषायादपरहिताना-
मुदयो नास्ति, तथाऽप्यवश्यमनन्तसंसारमूलकारणमिध्यात्वो-

दयाऽऽकृपकृत्यादेषामवानन्तानुबन्धित्वव्यपदेशः । शेषकषाया
ह्यवश्यं मिथ्यात्वोदयमाक्रियन्त्यनस्तेषामुपययौगपद्यं सत्यपि
मायं व्यपदेश इत्यसाधारणमेवेतन्नामेति । कर्म० १ कर्म० ।
('कसाय' शब्देऽपि नृ०भा० ३६७ पृष्ठे भाषितमेतद् विस्तरतः)
अणोतापुबंधिविसेजोयणा--अनन्तानुबन्धिविसेजोयना-क्री० ।
अनन्तानुबन्धिनां कषायाणां विषमयोजनायाम्, (विनाशे) । अन-
न्तानुबन्धिनां कषायाणामुपशमनास्थाने विसेजोयना भवति ।
क० प्र० (तत्प्रकार 'व्यसम' शब्दे द्वि० ना० १०२८ पृष्ठे वक्ष्यते)
अणोतिय-अनन्तिक-न० । अन्तिकमासन्नं तन्निषेधादनन्तिकम्,
नम्रोऽल्पावर्थात् । अनासन्ने, भ० ५ श० ४ उ० ।

अणंदमाण-अनन्दमत्-त्रि० । सौख्यमनुज्जाति, तं० ।

अणदिय-अनन्दिव-त्रि० । अधोलोकवासिन्यामष्टम्यां दिक्कु-
मार्याम्, आ० क० ।

अणंध-अनन्ध-पुं० । अन्धपुरनगरेष्वरे राक्षि, "अंधपुरं नगरं
तत्थ अणंधो राया " वृ० ४ उ० । नि० वृ० ।

अणंविद्व-अनाम्न-त्रि० । न० स० । स्वस्वादादचक्षिते, आचा०
२ भु० १ अ० ७ उ० । अनाम्नीचूते जीवितविप्रमुक्ते पानकादौ,
नि० वृ० १९ उ० ।

अणमुवाइ [ण]-अनश्रुपातिन-पुं० । न अश्रु पातयतीति
मार्गदिलेदेध्वपि अनश्रुपातनशीले शुभाश्वदौ, " जं अचंरुपा-
मि अवरुपामि अणमुवाइ " जं० ३ वक्र० ।

अणकम्म-अनःकर्मन्-न० । अनः शकटम्, तत्कर्म अनःकर्म । शकटश-
कटाङ्गघटनखेटनविकयादौ, ध० । एतच्च पापप्रकृतीनां कारणमि-
ति कृत्वा आश्रयेण त्यक्तव्यम् । यदाह-"शकटानां तदङ्गानां, घट-
नं खेटनं तथा । विक्रयश्चेति शकटा-जीविका परिकीर्तिता" ॥१॥
तत्र शकटानामिति चतुष्पदवाङ्मनां वाहनानां, तदङ्गानां चका-
दीनां घटनं स्वयं परेण वा निष्पादनं, खेटनं वाहनं च शकटाना-
मेव सम्भवति, स्वयं परेण वा विक्रयश्च । शकटादीनां तदङ्गा-
नां चेदं कर्मापि सकलचूतोपमर्दजननं गवादीनां च वधश्चान्धा-
दिहेतुः । ध० २ अधि० ।

अणकर-कृणकर-पुं० । कृणं पापं करोतीति कृणकरः । चतुर्विंशे
गौणप्राणातिपाते, प्रश्न० १ आश्र० द्वा० ।

अणक [वत्] अनक्ष-पुं० । म्लेच्छभेदे, प्रश्न० १ आश्र० द्वा० ।

अणकजिणग-अनासाभिन्न-त्रि० । अनस्तिते बलीवर्दादौ,
" अणिहंजिणहिं अणकभिषेहिं गोणेहिं तसपाणविज्जिणहिं
विस्सेहिं विस्तिं कप्पेमाणा विहरंति " भ० ८ श० ५ उ० ।

अणक्खरसुय-अनक्करश्रुत-न० । हवेमिश्रितशिरःकम्पनादिनि-
मित्ते मामाह्वयति वारयति घेत्यादिरूपे अभिप्रायपरिज्ञान-
स्वरूपेऽक्षरश्रुतविपक्वचूते श्रुतभेदे, कर्म० १ कर्म० ।

से किं तं अणक्खरसुयं ? । अणक्खरसुयं अणोगविहं पसुत्तं ।
तं जहा--"ऊत्तसियं नीत्तसियं, निच्छूढं खामियं च वीयं
च । निर्सिसियं पणुसारं, अणक्खरं उल्लियाईयं" ॥१॥ सेत्तं
अणक्खरसुयं ॥

अथ किं तद्वनक्करश्रुतम्-अनक्करात्मकं श्रुतमनक्करश्रुतम् । आचा-
र्य आह-अनक्करश्रुतमनेकविधम्-अनेकप्रकारं प्रकृतम् । तद्यथा-
(ऊत्तसियमित्यादि) उच्छ्वसनमुच्छ्वसितम्, भाषं निष्प्रमत्य-

यः । तथा निःश्वसनं निःश्वसितम्, निष्प्रवर्तनं निष्प्रवृत्तम्, काशनं
काशितम् । अशब्दः समुच्चयार्थः । छिका कुतम्, एषोऽपि ।
अशब्दः समुच्चयार्थः, परमस्य व्यवहितः प्रयोगः । सेटिकादिकं
चेत्येवं छप्रव्यम् । तथा निःस्मिक्तम् । अनुस्वारवत्-अनुस्वार-
मित्यर्थः । तथा सेटिकादिकं चानक्करं श्रुतम् । न० ।

अथ ज्ञाप्यम्-

ऊत्तसियार्ई दव्वसु-यमेत्तमहवां सुओवउत्तस्स ।

मव्वो वि य वावारो, सुयमिह तो किं न चेत्ता वि ? ॥

इहोच्छ्वसितादि अनक्करश्रुतं, छव्यश्रुतमात्रमेवावगन्तव्यम् ;
शब्दमात्रत्वात् । शब्दश्च ज्ञाप्यश्रुतस्य कारणमेव ; यच्च कारणं
तद्व्ययमेव ज्ञवतीति ज्ञाप्यः । ज्ञवति च तथाविधोच्छ्वसितनिःश्व-
सितादिश्रवणे शशकोऽप्यमित्यादि ज्ञानम् । एवं विशिष्टाभि-
सन्धिपूर्वकनिष्ठश्रुतकासितश्रुतादिश्रवणेऽप्यात्मज्ञानादि ज्ञानं
वाच्यमिति । अथवा श्रुतज्ञानोपयुक्तस्यात्मनः सर्वात्मन्येवोप-
योगात्सर्वोऽप्युच्छ्वसितादिकं व्यापारः श्रुतमेवेह प्रतिपक्षव्य-
मित्युच्छ्वसितादया श्रुतं भवत्येवेति । आह-यद्येव ततो गमना-
गमनचक्षणस्पन्दनादिरूपाऽपि चेष्टा व्यापार एव, ततः श्रुतोपयुक्त-
संबन्धिनी एषाऽपि किं श्रुतं न भवति ? । उच्यते-कः किमाह ? ।
प्रामोत्यनेन न्यायेन साऽपि श्रुतं, किन्तु-

रूढी य तं सुयं सु-वइ ति चेत्ता न सुवइ कयाइ ।

अहिगमया वाणा इव, जमाणुस्मारोदओ तणं ॥

उक्तन्यायेन श्रुतत्वप्रामेयं समानायामपि तदेवोच्छ्वसितादि श्रुतं,
न शिरोधूननकरचलनादिचेष्टा ; यतः शास्त्रलोकप्रसिद्धा
रुद्धिरियं तत उच्छ्वसिताद्येव श्रुतं रुद्धं, न चेष्टेत्यर्थः । श्रुते
इति श्रुतमिति चान्वर्थवशात् । तदेवोच्छ्वसितादि श्रुतम्, न चेष्टे-
त्येवं अशब्दः पक्षान्तरसूचको भिन्नकमश्च । करादिचेष्टा तु
हृदयत्वात्वादपि न श्रुत इति कथमसौ श्रुतं स्यात् ? इत्यर्थः ।
अनुस्वारादयस्त्वकारादिघर्णा इवार्थस्याधिगमका, एवेति तेन
कारणेन ते निर्विषादमेव श्रुतमिति गाथायः । इत्यनक्करश्रुतमि-
ति । विशेषः ।

टिट्ठि ति नंदगोव-स्स बालि वत्थे निवारइ ।

टिट्ठि ति य मुच्छटण, सेसा लट्ठीनिवाण ॥

नन्दगोपस्य बालिका केन्द्रादिकं रक्तांती वस्त्रकान् बालगोक-
पात् टिट्ठि इत्यनुकरणानुरूपमनुकार्यमुच्चरन्ती निवारयति । तथा
ये मुग्धा हरिणादयस्तानपि टिट्ठि इत्येवं निवारयति । शेषास्तु
साग्नप्रभृतीन् यष्टिनिपातेन निवारयति । अत्र टिट्ठि इत्येतदन-
क्करमपि वत्सादीनां प्रतिषेधलक्षणार्थप्रतिपत्तिहेतुरूपे जायेत,
इत्यनक्करश्रुतम् । वृ० १ उ० । कर्म० । विशेषः ।

अणगराहिय-अगर्हित-त्रि० । परममुनिभिरपि महापुरुषैः सेवि-
तत्वात् सामायिकं, आ० म० द्वि० ।

अणगार-अनगार-पुं० । अनगारशब्दो व्युत्पन्नोऽव्युत्पन्नश्च । अ-
व्युत्पन्नः साधौ, "अनगारो मुनिर्मीनी, साधुः प्रव्रजितो मनी ।
भ्रमणः कृपणश्चैव, यतिश्चैकार्येण चकारः" ॥१॥ इति । उक्त० । व्यु-
त्पन्नोऽगारशब्दो द्विधा-छव्यज्ञाप्यभेदात् । तत्र छव्यागारमगै-
र्वृमहषदादिजिनिवृत्तम्, भाषागारं पुनरगैविधाकालेऽपि जीव-
विपाकिनया शरीरपुद्गलादिषु बाहिःप्रवृत्तिरहितैरनन्तानुब-
न्धादिजिनिर्वृत्तं कषायमोहनीयम् । तत्र छव्यागारपक्षे नञ-
तु निषेधः । अविद्यमानगृह्यः भाषागारपक्षे त्वल्पकषायमोहनीये;

कषायमोहनीयं हि कर्म । न च कर्मणः स्थित्यादिभूयस्त्वे विर-
तिसम्भवः । यत आगमः—“ सन्नहं पयसीयं, अग्निमतरा य
कोडकोमीए । काऊण सागराणं, जइ लहइ चउणमणयरे” ॥१॥
इत्यादि । उक्त० १ अ० ।

(१) एतन्निकृपः—

अणगागे निखेवो, चउव्विहो वुविहो होइ दव्वम्मि ।
आगम नोआगमतो, आगमतो होइ सो तिर्विहो ॥
जाणगसरीरभविण, तव्वडरिचे य णिणहवाइसु ।
जावे सम्मदिट्ठी, अणगवामा विणिम्मुक्को ॥ उक्त० नि० ।
रूपमिवं गाथाचयम्, नवरं, तद्व्यतिरिक्तञ्च निहवादिषु, आदि-
दाश्चादन्येष्वपि चारित्रपरिणामं विना गृह्यजावचम् । निर्धारणे
समर्था । ततश्च यस्तेषु मध्ये अनगारत्वेन लोके रूढ इत्युपस्का-
रः स तद्व्यतिरिक्तो ध्यानगारो, भावे सम्यग् दृष्टिः सम्यग्-
ज्ञानवान्, निश्चयनो यत्सम्यक्त्वं तस्मै नमिति । चारित्री च अगा-
र्यासेनानगारत्वेन वा, प्राकृतत्वात् तृतीयार्थे पञ्चमी । विशेष-
येण तत्प्रतिबन्धपरित्यागरूपेण, निर्मुक्तस्त्यक्तः, विनिर्मुक्तोऽन-
गार इति प्रक्रमः । उक्त० ३४ अ० भ० प्रज्ञा० स० सूत्र० नि०
चू० । डा० । मू० प्र० । रा० । जं० । आचा० । परित्यक्तद्व्य-
जावगृहे, न० । सामान्यसाधो, भ० १॥ श० १ उ० । गृहगृहते,
मूत्र० २ अ० १ अ० । त्यक्तगृहव्यापारे, आचा० २ अ० ६ अ०
२ उ० । डा० । पुत्रदृष्टिस्तुपाज्ञातिधात्र्यादिरहिते, आचा० १
अ० २ अ० ४ उ० । भिक्षो, स्था० ६ डा० १० उ० ।

(२) अनगारत्वं वीगन्तेर्वासनां वर्णकः—

ते णं काले णं ते णं समणं समणस्स जगवओ महावीरस्स
बहवे अणगाग जगवंतो अपेगइआ आयागधरा जाव विवाग-
सुअधरा (तन्थ तत्थ) ताहिं तहिं देमे देमे गच्छागच्छं गुम्मागुम्मां
फुड्डाफुड्डं अपेगइआ वायंति, अपेगइआ पडिपुच्छंति, अपे-
गइआ परियट्ठंति, अपेगइआ अणुपेहंति, अपेगइआ अक्खे-
वणीओ विक्खेवणीओ भवेअणीओ णिव्वेअणीओ चउ-
व्विहाओ कहाओ कहंति । अपेगइआ उहुं जाणू अहो सिरा
जाणकोट्ठावगया संजमेणं तवसा अप्पाणं जावेमाण्णा विहरं-
ति संसारजउव्विग्गा जीआ जम्मण जरमरणकरणं गंभीरउ-
क्खपक्खुज्जिअपउरससिलं संजोगविओगवीचीचिंतापसंग-
पमरिअवहवंधमहद्विविउल्लकल्लोअकलुणाविलाविअलोअक-
ल्लकल्लंतवालवहुअं अवमाणफेणतिव्विखसणपुलंपुल-
पज्जअगेगवअणपरिभवाविणवायफरुसधरिणसमावडि-
अकट्ठिणकम्मपमत्थतरं तरंगंतनिच्चमच्चुजयतो अपट्ठं क-
मायपायालमंकुलं भवमयमहस्सकलुसजलसंचयं पतिजयं
अपरिमिअमहित्थकलुसमतिवाउवेगे उरुम्ममाणदगरयरं-
धआरवरफेणपउरआसापिवासवत्तं मोहमहावत्तजोगभम-
माणगुप्पमाणुच्छलंतपच्चोणिपत्तपाणिपमायचंरुवहुदुत्सा-
वयसमाहयुष्सायमाणपञ्जारघोरकंदियमहारवरवंतजरवरवं
आण्णाणभमंतमच्छपरिहत्थअणिहुतिंदितमहामगरतुरिअ-
चरियखोखुभमाणनच्चंतचवलचंचलचलंतपुम्भंतजलसमूहं
अरतिजयविमायमोगमिच्छत्तसेल्लसंकमं अणासंताणकम्म-

बंधाणकिल्लेसचिक्खिल्लवृत्तारं अमरासुरनरतिरियनियगइग-
माणकुडिलपरिवत्तविउल्लवंलं चउरंतमहंतमणवदग्गइसंसा-
रसागरं जीमदगिसणिज्जं तंतंति, धीधणिअनिप्पकंपेण तुरि-
यं चवत्तं संवरवेग्गगुत्तरंगकूवयसुसंपउत्तेणं णाणंसितविगल-
मूसिण्णं सम्मत्तविमुच्छलच्छणिज्जामण्णं धीरा संजमपेण्ण
सील्लकल्लिआ पसन्थज्जाणतववायपणोद्धिअपहाविण्ण उ-
ज्जमववमायगद्वियणिज्जराणजयणउवओगणाणदंसणवि-
सुद्धवयभंजरिअसारा जिणवरवयणोवदिट्ठमग्गेण अकु-
मिलेण सिद्धमहापट्ठणाभिमुहा समणवरमत्थवाहा सुसुद्ध-
सुसंभामसुपाहसामा गामे गामे एगरायंणगरं णगरं पंच-
गयं दूउजया जिइंदिया णिच्चया गयजया सच्चित्ताचित्त-
मीसिणसु दव्वेसु विरागइगया संजया विरया मुत्ता हहआ
णिरवक्खवा साहू णिहुआ चरंति धम्मं ॥

‘अपेगइआ आयागधरेत्यादि’ प्रतीतम् । कचित् दृश्यते (तन्थ
तत्थं ति) उद्यानादौ (तहिं तहिं ति) तद्देशोक्तमेवाह-देशे
देशे अवग्रहभागी वीप्साकरणं वाऽऽधारणादुल्लेखेन साधुबाहु-
ल्यप्रतिपादनार्थम् (गच्छागच्छं ति) एकान्वयपरिवारे गच्छः
गच्छं गच्छं गत्वा गच्छागच्छि, वाचयन्तीति योगः । दग्गा-
दगव्यादिवच्छब्दसिद्धिः । एवं गुम्मागुम्मां फुड्डाफुड्डं च; न-
वरं, गुल्मं गच्छकदेशः उपायार्थाधिष्ठितः, फुड्डं लघुतरो
गच्छदेश एव गणावच्छेदिकार्थाधिष्ठित इति । अथ प्राकृतवा-
चना- (वायंति) सूत्रवाचनां ददति (पडिपुच्छंति
ति) सूत्रार्थे पृच्छन्ति (परियट्ठंति) परिश्रमेत्यन्तं तावेव
(अणुपेहंति ति) अनुप्रेक्षन्ते तावेव चिन्तयन्ति (अ-
क्खेवणीओ ति) आक्षिप्यते मोहात् तत्त्वं प्रत्याकृष्यते श्रोता
यकाभिहित्याक्षेपण्यः (विक्खेवणीओ ति) विक्षिप्यते कुमा-
र्गविमुखो विधीयते श्रोता यकाभिस्ता विक्षेपण्यः (संवेय-
णीओ ति) संवेद्यते मोक्षसुखाभिलाषी विधीयते श्रोता य-
काभिस्ता संवेदन्यः (निवेयणीओ ति) निवेद्यते संसारनि-
र्विगणे विधीयते श्रोता यकाभिस्ता निवेदन्यः । तथा (उहुं
जाणू अहो सिरं ति) शुद्धप्राथव्यात्मनवर्जनादौपग्रहिकनि-
षद्याया अभावाच्चोक्तुकासनाः सन्तेऽपदिश्यन्ते ऊर्ध्वं जा-
नूनीं येषां ते ऊर्ध्वं जानवः, अधः शिरसोऽधोमुखाः, नोर्ध्वं तिर्य-
ग्धा विल्लिप्तदृष्टय इत्यर्थः । (भाणकोट्ठावगयं ति) ध्यानरूपो
यः कोट्टस्तमुपगता ये ते तथा, ध्यानकोट्टप्रवेशनेन संवृतेन्द्रिय-
मनोवृत्तिध्याना इत्यर्थः, संयमेन तपसाऽऽत्मानं भावयन्तो वि-
हरन्तीति । प्रकारान्तरेण स एवोच्यते—(संसारभउव्विग्गा ति)
प्रतीतम् । (जम्मणजरमरणेत्यादि) जन्मजरामरणान्येव करणा-
नि साधनानि यस्य तत्तथा तच्च तद्वर्गीरदुःखं च तदेव प्र-
क्षुभितं प्रचुरं सलिलं यत्र स तथा; तं संसारसागरं तरन्ती-
ति योगः । (संजोगविओगेत्यादि) संयोगवियोगा एव वी-
चयस्तरङ्गा यत्र स तथा, चिन्ताप्रसङ्गाश्चान्तासातत्यमित्यर्थः,
स एव प्रसृतं प्रसरो यस्य स तथा, बधाः हननानि, बन्धाः
संयमनानि, तान्येव महान्तो दीर्घा विपुलाश्च विस्तीर्णाः क-
ल्लोला महोर्मयो यत्र स तथा, करुणानि विलपितानि यत्र स
तथा, स चासौ लोभश्च स एव कलकलायमानो यो बोलो
ध्वनिः स बहुलो यत्र स तथा-ततः संयोगादिपदानां कर्म-
धारयः । अतस्तम्, (अवमाणेत्यादि) अपमानमेवापूजनमेव,

फेनो यत्र स तथा । तीव्रविस्मयं चात्यर्थनिष्ठा, पुलमुलप्रभृता अनवरतोद्भूता या रोगवेदना । पाठास्तरे-तीव्रविस्मयप्रलुम्पितानि च, प्रभूतरोगवेदनाश्च; परिभवाविनिपातश्च पराभिभवसम्पर्कः । पुरुषधर्षणाश्च निष्ठुरबन्धननिर्भस्मानि, समापतितानि समापन्नानि बद्धानि यानि कठिनानि कर्कशोदयानि, कर्माणि ज्ञानावरणादीनि, तानि वेति द्वन्द्वः; ततः एतान्येव ये प्रस्तराः पाषाणाः, तैः कृत्वा नरकैः रिक्तद्वीचिभिश्चलद्, नित्यं भ्रुवं, मृत्युभयमेव मरणभीतिरिव, तोयपृष्ठजलोपरितनभाणां यत्र स तथा, ततः कर्मधारयः । अथवा अपमानफेनमिति तोयपृष्ठस्य विशेषणमतो बहुव्रीहिरेवास्तु, तम् । [कसायेत्यादि] कषाय एव पातालाः पातालकषायास्तैः संकुलो यः स तथा तम्, [भवस्यसहस्तेत्यादि] भवशनसहस्राण्येव कलुषा जलानां संचयो यत्र स तथा तम्, पूर्वं जननादिजन्यदुःखस्य सलिलतोक्षा, इह तु भवानां जननादिधर्मवशां जनिविशेषसमुदायनोक्तौ न पुनरुक्तत्वमिति [पश्यति] व्यक्तम्, [अपरिमित्यादि] अपरिमिता अपरिमाणा या महच्छब्दा बृहदभिलाषा सा येषां ते लोकास्तेषां कलुषा मलिना या मतिः सैव वायुवेगस्तेन 'उद्गममाणं उद्गममाणं वा' उत्पाद्यमानं यदुदकरज उदकरेणुसमूहः, तस्य रयो वेगस्तेनान्धकारो यः स तथा, वरफेनेनैव प्रचुराशापिपासाभिः, तत्र प्रचुरा बहुष आशाः अप्राप्तार्थानां प्राप्तिस्मभावना, पिपासान्तु-तेपामेवाकाङ्क्षा, अतस्ताभिर्धवल इव धयलो यः स तथा, ततः कर्मधारयः, अतस्तम्, [मोहमहावसन्त्यादि] मोहरूपं महावसं भोगरूपं आभ्यस्मरणेन समृद्धं गुण्यद्भ्यः कुलीभवत्, उच्छलत् उत्पतत्, प्रत्यवनिपतच्छाद्य-पतत्, पानीयं जलं यत्र स तथा, प्रमादा मद्यादयस्त एव चण्डबहुदुष्टस्वापदाः रौद्रभूरिचुद्रव्यालास्तैरेव समाहताः प्रहता उद्धावन्तश्च उत्तिष्ठन्तो वा विविधं चेष्टमानाः, समुद्रपक्षे मत्स्यादयः, संसारपक्षे पुरुषादयः, तेषां प्राग्भारः पूर्णो वा समूहो यत्र स तथा, तथा चारो यः कन्दितमहारवः स एव रचन् प्रतिशब्दकरणतः शब्दायमानो भैरवरवो भीमघोषो यत्र स तथा, तत्पदत्रयस्य कर्मधारयः, ततस्तम्, [अण्णाणभमन्तेत्यादि] अण्णान्येव भ्रमन्तो मत्स्याः (परिदृश्यति) वक्ता यत्र स तथा, अनिभूतान्यनुपशान्तानि यानीन्द्रियाणि तान्येव महामकारास्तेषां यानि स्वरितानि शीघ्राणि स्वरितानि चेष्टितानि तैः (स्तब्धः प्रमाणेति) नृशं कुञ्जमाणां, नृत्यन्निव नृत्यंश्च सपन्नानां मध्ये चञ्चलश्चास्थिरत्वेन, चञ्चलश्च स्थानान्तरगमनेन, पूर्णैश्च आभ्यन्जलसमूहो जलसंघातः, अन्यत्र जलसमूहो यत्र स तथा, ततः कर्मधारयः, ततस्तम्, [अरतिनयेत्यादि] अरतिभयविषादशोकमिथ्यात्वानि प्रनीतानि, तान्येव शैलास्तैः संकटो यः स तथा, तम् । (अण्णसंतापेत्यादि) अनादिसन्तानमनादिप्रवाहं यत् कर्मबन्धनं तत्तत्र, क्रेशाश्च रागादयस्तल्लक्षणं यच्चिक्लिष्टं कर्ममन्तनं सुष्ठु दुस्तरां यः स तथा, तम्, अमरासुरेत्यादि] अमरासुरातिर्यक्-निरयगतिषु यस्मिन् तद्देशं कुटिलपरिवर्त्तायैतपरिवर्त्तना विपुला च विस्तीर्णा वेला अमृक्किलकृणा यत्र स तथा, तम्, (चउरंतमहंतं सि) चतुर्विभागं दिग्भेदगतिकेदाज्यां महान्तं च महाधामम्, (अणुवदगंति) अणुवदप्रमनन्मित्यर्थः, विस्तीर्णं संसारसागरमिति व्यक्तम् । (भीमवरिसाण्डंति) भीमो हृष्यत इति भीमदर्शनीयस्त्वं, तरन्ति लङ्गयन्ति संयमपातेनोति योगः । किम्भूतेन (धीर्धृतिरणिगणपकपेण सि) धृतिरज्जुबन्धनेन, धनिकमत्यर्थं, निष्प्रकम्पोऽधिकलो यः स, मध्यमपदत्रयोपाद् धृतिधनिक-

निष्प्रकम्पस्तेन, स्वरितं, अपममतिस्वरितं यथा जवतीत्येवं तरन्ति । (संवरवेरगेत्यादि) संवरः प्राणालिपातादिविरतिरूपः, वैराग्यं कषायनिग्रहः, एतल्लक्षणो यस्तुल्य उच्चः कूपकस्तम्भविशेषस्तेन, सुष्ठु संप्रयुक्तो यः स तथा, तेन [णाणेत्यादि] ज्ञानमेव सितः सितपटः स विमल उच्छिन्नो यत्र स तथा तेन; णकारश्चेह प्राक्-तशैलप्रभवः [सम्मसत्त्यादि] सम्यक्त्वरूपो विशुद्धो निर्दोषो ब्रह्मोऽवाप्तो निर्यामकः कर्णधारो यत्र स तथा, तेन, धीराः अज्ञा-प्राः, संयमपातेन शौलकक्षिता इति च प्रतीतम् । (पसत्थेत्यादि) प्रशस्तं ध्यानं धर्मादि तदपं यत्तपः स एव वातां वायुस्तेन यत् प्रणोदितं प्रेरणं तेन प्रधाबितो वेगेन अक्षिता यः स तथा, तेन; संयमपातेनिति प्रकृतम् । (उज्जमववसायेत्यादि) उज्जम अनालस्यं, व्यवसायो वस्तुनिर्णयः, सद्वापारो वा, ताज्यां सूक्ष्मक-ट्पाज्यां यद् गृहीतं कीतं निर्जरणयतनोपयोगज्ञानदर्शनविशुद्ध-जनरूपं भाणरुक्पाणकं तस्य भरितः संयमपातभरणेन पिण्डितः सारो यैस्ते तथा; अणववरसार्धवाहा इति योगः । तत्र निर्जरण तपः, यतना बहुदोषत्यागेनादोषाभयणम्, उपयोगः साध-धानता, ज्ञानदर्शनाज्यां विशुद्धानि व्रतानि, अथवा ज्ञानदर्शने च विशुद्धव्रतानि चेति समामः । व्रतानि च महाव्रतानि । पाठास्तरे- (णाणेत्यादि) तत्र ज्ञानदर्शनचारित्राण्येव विशुद्धवरभारकं, तेन भरितः सारो यैस्ते तथा । [जिणयरेत्यादि] व्यक्तम् । (सुसुह इत्यादि) सुभृतयः मध्यकथुनग्रन्थाः, सतिष्कान्ता वा, सुशुचया वा, सु-लः सम्भाषा येषां, सुखेन वा सम्भाष्यन्त इति सुसम्भाषाः, शौज-नाः प्रश्नाः, सुखेन वा प्रश्न्यन्ते ये ते सुप्रश्नाः, शौजना आशाः वाञ्छा येषां ते स्वाशा । अथवा सुखेन प्रश्न्यन्ते शास्त्र्यन्ते च शिक्ष्यन्ते ये ते सुप्रश्नशास्त्र्याः, शौजनानि वा प्रश्नशास्त्र्यानि पृच्छाधान्यानि येषां ते तथा, अथवा सुप्रश्नाः शक्याश्च प्रशंसनीयाः, ततः कर्म-धारय इति । (दृज्जयति) दृजन्तो यस्मिन्, अनेकार्थत्वाका-तूनम् । (णिदमयति) भयमोहनीयोदर्यानपधान् । (गयमयति) उदयविफलताकारणात् । (संजयति) संयमवन्तः । कुत इत्याह- (विरयति) यतो निवृत्ताः हिंसादिज्याः, तपसि वा वि शोषेण रता विरताः 'विरया' वा निर्गोस्तुक्याः विरज्जो वा अपापाः । 'संचयाओ विरयति' क्वचित् दृश्यते, तत्र सतिष्ठे-निवृत्ता इत्यर्थः । (मुत्तति) मुक्ता ग्रन्थेन, (बहुअति) बहुका अटोपधिन्वात्, (णिरवकलंति) अप्राप्तार्थाकाङ्क्षाविरुक्ताः (साहु) मोक्षसाधनात्, (शिहुआ निवृत्ताः) प्रशान्तवृत्तयः, चरन्ति । [धम्मंति] व्यक्तम् । अत्र साधुवर्णकं जितेन्द्रियत्वादीनि विशेषणानि बहुशोऽर्धानि, तानि च गमान्तरगता निरवधानि, यत् पुनरत्र गमे पुनरुक्तमवज्ञासते, तत् स्तब्धत्वाच्च दुष्टम् । यदाह- "सज्जायज्जाण तयओ-सहेसु उवरसथुइरणामेसु । संतगुण-किसणाम्पु य, न हुंति पुनरुत्तदासाओ" ॥१॥ औ० । "तिहि णाणेहि सण्णे अणुगारं अणुगारं अणवदगं दीहमसु चाउरंतं संसार-कंतारं विह्वएज्जा । त जहा-अणिदाणयाए दिहिसपणयाए जो-गवाहियाए" इथा० ३ गा० । (सर्वेषां पदानां व्याख्या स्वस्व-स्थाने द्रष्टव्या)

(३) पृथिवीकायिकादिहिंसकानामनगारत्वं न भवति-

पवयेति य अणुगारा, ए य तेसि गुणेहि जेहि अणुगारा ।

पुढवि विहिसमाणा, न हौति वायाइ अणुगारा ॥८८॥

अणुगारवाणो पुढ-विहिसगा निगुणा अणुगारिसमा ।

निहोन सि य मइला, विरइ पुगुंछाइ मइलतरा ॥१००॥

आचा० नि० ।

इह लोके कुतीर्थिका यतिवेषमास्थाय एवञ्च प्रवदन्ति-वयम-
नगाः प्रवजिताः । न च तेषु गुणेषु निरवद्यानुष्ठानकंपु वर्ते-
ते येष्वनगराः । यथा चानगरगुणेषु न वर्तेते तद्वद्वेति-यतस्तेऽह-
निशं पृथिवीजन्तुविपत्तिकारिणो दृश्यन्ते गुह्यपाणिपादप्रकाश-
मार्थम्, अन्यथाऽपि निर्लेपनिर्गन्धत्वं कर्तुं शक्यम् । अतश्च ते गुण-
कक्षापश्याः, न वाङ्मात्रेण युक्तिनिरपेक्षेणानगरता जवनीत्यनेन
प्रयोगः सूचितः । तत्र गाथापूर्वाधेन प्रतिज्ञा, पश्चाधेन हेतुः, उत्त-
रगाथाधेन स्वाध्यायदृष्टान्तः । स स्वायं प्रयोगः-तीर्थिका यत्य-
भिधानवादिनोऽपि यतिगुणेषु न वर्तेते, पृथिवीहिंसाप्रवृत्तत्वा-
त्, इह ये च पृथिवीहिंसाप्रवृत्तास्ते ते यतिगुणेषु न वर्तेते, गु-
हस्थवत् । साम्प्रते दृष्टान्तगर्भे निगम्यमाह-[अणेत्यादि] अनगा-
रवादिनः-वयं यतय इति वदनशीलाः पृथिवीकामाधीनकाः
सन्मो निर्गुणाः, यतोऽणारिसमा गृहस्थतुल्या जवन्ति ।
अभ्युद्यममाह-'सवेतना पृथिवी' इत्येवं कृत्स्नरहितत्वेन त-
त्समारम्भवतिनः सर्वेषा अपि सन्तो वयं निर्दोषा इत्येवं
मन्वमानाः स्वदोषप्रकाशिसुखत्वात्मनिनाः कमुयितद्वयाः,
पुनश्चातिप्रगल्भतया साधुजनाभिताया निरवद्यानुष्ठानात्मिका-
या धिरतः जुगुप्सया निन्दया मलिनतरा भवन्ति । अबया च
साधुनिन्दयाऽनन्तसंसारित्वं प्रदर्शितं भवतीति । आचा० १ श्रु०
१ अ० २ अ० । "अणगारे वासंटी, चरमे तह बंभणे सेव "
इति । दश० १० अ० । "बुरुः प्रवजितो मुक्ता-ऽनगारधरकस्त-
था" । द्वा० २७ द्वा० ।

(४) क्रियाऽसंवृतोऽनगारो न सिध्यति, किन्तु संवृत इति
सावतारमाह-ननु सत्यपि ज्ञानादेर्मोक्षहेतुत्वे दर्शने एव यति-
तव्यम्, तस्यैव मङ्कदेतुत्वात् । यदाह-"भट्टेण चरिताओ, सु-
दुरं दंसणं गहेयव्वं । सिज्झन्ति चरणरहिया, दंसणरहिया ए
सिज्झन्ति " ॥१॥ इति यो मन्वेत तं शिष्यितुं प्रश्नयन्माह-

असंवृते एं जंते ! अणगारे सिज्झति जुज्झति मुव्वति
परिणिव्वति मव्वत्तुक्खाणमंतं करेति ? ।

प्रश्नसूत्रं सुगमम् । उत्तरमाह-

गोयमा ! एो इण्ठे समट्ठे । मे केणट्ठे एं जंते ! जाव
अंतं न करेति ? । गोयमा ! असंवृते अणगारे आउयवज्जा-
ओ सत्तकम्मपगदीओ सिद्धिबंघणवच्चाओ धणियबंध-
णवच्चाओ पकरेइ, हस्सकासड्ढित्तीयाओ दीहकालट्ठिनी-
याओ पकरेइ, मंदाणुभावाओ तिच्चाणुजावाओ पकरेइ,
अणपदेमगाओ बहुपदेमगाओ पकरेइ । आउयं च एं
कम्मं सिय बंधइ, सिय नो बंधइ, असायावेयणिज्जं च एं
कम्मं भुज्जो जुज्जो लवचिणइ, अणाइयं च एं अणव-
यगं दीहमच्चं चाउरंतंसारकंतारं अणुपरियइति, से ते-
णट्ठे एं गोयमा ! असंवृते अणगारे णो सिज्झइ ॥

एतदपि कण्ठ्यम् । नवरं (नो इण्ठे समट्ठे स्ति) नो नैव,
अयमनन्तरोक्तत्वेन प्रत्यक्षांशो भावः, समर्थो बलवान्, वक्ष्य-
माणदुष्णमुक्तरप्रहारज्जरितत्वात् । [आउयवज्जाओ स्ति]
यस्मादेकत्र भवप्रहणे सकृदेव अन्तर्मुहूर्त्तमात्रकास एव, आयुषो
बन्धः, तत् उक्तम्-आयुर्वर्जो इति । [सिद्धिबंघणवच्चाओ स्ति]
रूपबन्धनं रूपता वा, वरुता वा, निधस्तता वा, तेन वद्धा
आत्मप्रदेशेषु सम्बन्धिताः, पूर्ववस्थायामशुभतरपरिणामस्य

कथञ्चिद्भावादिनि शिथिलबन्धनवद्धाः । एताश्चाशुजा एव
ब्रह्म्याः, असंवृतभावस्य निन्दाप्रस्ताभात् । ताः किमित्याह-
[धणियबंधणवच्चाओ पकरेइ स्ति] गाढतरबन्धनवद्धावस्था वा,
निधस्तावस्था वा, निकालितावस्था वा प्रकरोति । प्रशब्दस्यादि-
कर्माथत्वात्कर्तुमारज्यते, असंवृतत्वस्य शुभयोनिरूपत्वेन गाढ-
तरप्रकृतिबन्धहेतुत्वात् । आह च-'जो गाकपडिपवस्ति' पीनः-
पुन्यजावे त्वसंवृतत्वस्य ताः करोतीत्येवेति । तथा-हस्सकास-
स्थितिका दीर्घकासस्थितिकाः प्रकरोति, तत्र स्थितिरुपासस्य
कर्मणोऽवस्थानं, तामल्पकालां महतीं करोतीत्यर्थः, असंवृत-
त्वस्य कषायरूपत्वेन स्थितिबन्धहेतुत्वात् । आह च-'ठिहमशु-
जागं कसायओ कुणइ स्ति' । तथा [मंदाणुजावेत्यादि] इतानुभा-
वो विषाकः, रसविशेष इत्यर्थः, ततश्च मन्दानुभावाः परिप्ल-
वरसाः सतीर्गोदरसाः प्रकरोति । असंवृतत्वस्य कषायरूपत्वा-
देवानुभागबन्धस्य च कषायप्रत्यवत्वादिति । [अणपपसेत्या-
दि] अल्पं स्तोत्रं प्रवेशाग्रं कर्मद्वैतिकपरिमाणं यासां तास्तथा,
ताः बहुप्रदेशायाः प्रकरोति प्रवेशबन्धस्यापि योगप्रत्यवत्वाद्-
संवृतत्वस्य च योगरूपत्वादिति । [आउयं चेत्वादि] आयुः,
पुनः, कर्म, स्यात् कदाचिद्, वज्जाति, स्यान्न वज्जाति । यस्मात्त्रि-
जामाद्यवशेषायुषः परजवायुः प्रकुर्वन्ति, तेन यदा त्रिजागादि-
स्तदा वज्जाति, अन्यदा न वज्जातीति तथा । [असाय इत्यादि]
असातवेदनीयं च दुःखवेदनीयं कर्म पुनर्भूयोभूयः पुनरुपचि-
नाति उपचितं करोति । ननु कर्मसप्तकान्तर्वाप्तित्वादसातवेद-
नीयस्य पूर्वोक्तविशेषणस्य एव तदुपचयप्रतिपत्तेः किमेतद्-
ग्रहणेन ? । इत्यत्रोच्यते--असंवृतोऽत्यन्तदुःखितो भवतीति-
प्रतिपादनेन भयजननादसंवृतत्वपरिहारार्थमिदमित्युद्दिष्टमिति ।
[अणाइयं ति] अनादिकं अविद्यमानादिकम्, अकृतिकं वा
अविद्यमानस्वजन्म, अणं वा अतीतम्, अणजन्मदुःखताऽति-
क्रान्तदुःखतानिमित्ततयेति अण्णातीतम् । अणं वा अणकं
पापमतिशयेनेतं गतम्--अणातीतम् [अणवयमां ति] 'अवय-
मां ति' देशीवचनोऽन्तवाचकस्ततस्तत्त्वविषयात् 'अणवयमं'
अनन्तमित्यर्थः । अथवा अवनतमासकमग्रमन्तो यस्य तत्तथा,
तज्जिघादनवनताग्रमेतदेवर्ष्यनाशादनवताग्रमिति । अथवा अन-
वगतमपरिच्छिन्नमग्रं परिमाणं यस्य तत्तथा । अतएव [दीहम-
च्चं ति] दीर्घादे दीर्घकासं, दीर्घाध्वं वा दीर्घमार्गम् । [चाउरंत
स्ति] चतुरन्तदेवादिगीतजैवात्पूर्वादिदिग्भेदाच्च चतुर्विजाग तदेव
स्वार्थिकाणप्रत्ययोपादानाच्चातुरन्तम् । [संसारकंतारं ति]
प्रवारणम् [अणुपरियइ स्ति] पुनःपुनर्जन्मतीति ॥

असंवृतस्य तावदिवं कलं, संवृतस्य तु यत्स्यात्तदाह-

संवृटे एं जंते ! अणगारे सिज्झइ ? । इता सिज्झइ
जाव अंतं करेइ । से केणट्ठे णं भंते ! एवं वुच्चइ ? । गोयमा !
संवृटे एं अणगारे आउयवज्जाओ सत्तकम्मपगदीओ
धणियबंधणवच्चाओ सिद्धिबंघणवच्चाओ पकरेइ, दीह-
कासड्ढित्तीयाओ हस्सकासड्ढित्तीयाओ पकरेइ, तिच्चाणुभा-
वाओ मंदाणुजावाओ पकरेइ, बहुपदेमगाओ अणपदेमगा-
ओ पकरेइ, आउयं च एं कम्मं न बंधइ, असायावेयणिज्जं
च एं कम्मं णो भुज्जो जुज्जो लवचिणइ, अणादीयं च णं
अणवदमं दीहमच्चं चाउरंतंसारकंतारं वीईवयइ । से तेण-
ट्ठे एं गोयमा ! एवं संवृटे अणगारे सिज्झइ जाव अंतं करेइ ।

(संयुक्ते णमित्यादि) व्यक्तम्, नवरं, संयुक्तोऽनगारः प्रमत्तसंय-
तादिः, स च खरमशरीरः स्यादखरमशरीरो वा, तत्र यखरम-
शरीरस्तद्वैक्येयं सुखम्, यैस्त्वखरमशरीरस्तद्वैक्यया परम्परया
सूत्रार्थोऽवसेयः । ननु पारम्पर्येणासंयुतस्यापि सूत्रार्थस्या-
वश्यंभावः, यतः शुक्लपाक्षिकस्यापि मोक्षोऽवश्यंजायी, तदेवं
संयुतासंयुतयोः फलतो जेवाजाय एवेति । अत्रोच्यते-सत्यम्,
किन्तु यत्संयुतस्य पारम्पर्यं तदुत्कर्षतः सप्ताष्टनवप्रमाणम् ।
यतो वक्ष्यति-“जहृष्यं चारिताराहणं आराहिता सत्तज्ज-
माहणेहि सिञ्जहृषि” । यच्चाऽसंयुतस्य पारम्पर्यं तदुत्कर्षतो-
ऽपार्थपुद्गलपरावर्तमानमपि स्यात्, विराधनाफलत्वात् तस्येति ।
(वीर्यवहृषि) व्यतिव्रजति, व्यतिक्रामतीत्यर्थः । भ० १ श० १३० ।

(५) अनगारस्य भावितात्मनोऽसिधारादिष्ववगाहना—

रायगिहे जाव एवं वयासी-अणुगारे णं जंते ! जाविय-
प्पा असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहेजा ! । हंता ओगाहे-
जा । से णं तत्थ जिज्जेज्ज वा भिज्जेज्ज वा ! । णो इण्ठे
समहे, णो खलु तत्थ सत्थं कमइ । एवं जहा पंचमसए
परमाणुपोगले वत्तव्वया जाव । अणुगारे णं जंते ! भावि-
यप्पा उदावत्तं वा जाव । णो खलु तत्थ सत्थं कमइ ।

[रायगिहे इत्यादि] इह आनगारस्य कुरधारादिषु प्रवेशो
वैक्ययत्नविश्रामार्थोऽवसेयः । [एवं जहा पंचमसए इत्यादि]
अनेन च यत्सूचितं तदिदम्-“अणुगारे णं जंते ! भावियप्पा अण-
णिकायस्स मज्जे मज्जेणं वीर्यवहृषि ? , हंता वीर्यवहृषि , से
णं तत्थ जिज्जाएजा ? । नो इण्ठे समहे, नो खलु तत्थ सत्थं
कमइ ” इत्यादि । भ० १८ श० १० उ० ।

[६] अनगारस्य जक्रप्रत्याख्यातुराहारः—

जत्तपच्चक्खायए णं भंते ! अणुगारे मुच्छिण अज्जोव-
वप्पे आहारमाहारेइ, अहे णं वीसमाए कालं करेइ, तओ
पच्छा अमुच्छिण अगिक्के जाव अणज्जाववणे आहार-
महारेति ? । हंता गोयमा ! जत्तपच्चक्खायए णं अणुगारं तं
चेव । से केण्ठे णं भंते ! एवं वुच्चइ जत्तपच्चक्खायए णं तं
चेव ? । गोयमा ! जत्तपच्चक्खायए णं अणुगारे मुच्छिण जाव
अज्जोववणे आहारे भवइ, अहे णं वीसमाए कालं करेइ,
तओ पच्छा अमुच्छिण जाव आहारे भवइ, से तेण्ठे णं जाव
आहारमाहारेइ ॥

(मत्तत्थादि) तत्र (मत्तपच्चक्खायए णं ति) अनशनी मूर्च्छि-
तः संजातमूर्च्छः जाताहारसंरक्षणानुबन्धस्तद्वैक्यविषये वा
मूढः ‘मुच्छा मोहसमुच्छाययोः’ इति वचनात् ; यावत्करणा-
दिदं दृश्यम्-(गटिप) ग्रथित आहारविषयस्तेहननुभिः स-
न्दर्भितः , ‘ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे’ इति वचनात् । (गिक्के) गृ-
ह्यः प्राप्ताहारं आसक्तः, अतृप्तत्वेन वा तदाकाङ्क्षावान् , ‘गृधु’अ-
भिकाङ्क्षायाम्’ इति वचनात् । (अज्जोववणे ति) अच्युपपन्नाऽप्रा-
साहारविश्रान्तायामधिक्येनोपपन्नः । आहारं वायुतेलाज्यङ्गादि-
कम्, ओदनादिकं वाऽज्यवहार्यं तीव्रकुष्ठेदनीयकमद्यादिसमाधौ
सति तदुपशमनाय प्रयुक्तमाहारयत्युपभुङ्क्ते । (अहे णं ति) अथा-
हारानन्तरं विरामसया स्वभावत एव, (कालं ति) कालो मरणं,
काञ्च इव कालो मारणान्तिकसमुद्घातः, तं करोति याति । (तओ
पच्छा ति) ततो मारणान्तिकसमुद्घातात्पश्चात् तस्माद्विमुक्त

इत्यर्थः । अमूर्च्छितादिविशेषणविशेषित आहारमाहारयति, प्र-
शान्तपरिणामसङ्गावादिनि प्रश्नः । अत्रोत्तरम्- [हंतागोयमेत्यादि]
अनेन तु प्रश्नार्थ एवाच्युपगतः, कस्यापि जक्रप्रत्याख्यातुरेवंसूत-
भावस्य सङ्गावादिनि । भ० १४ श० ७ उ० ।

[७] शैलेशीप्रतिपन्नस्यानगारस्य यजना—

सेल्लेसिपक्खिण्णए णं भंते ! अणुगारे सया समियं ए-
यति वेयति जाव तं तं जावं परिणमइ ! । णो इण्ठे समहे, ए-
णत्थेगेणं परप्पभोगेणं ॥

(नो इण्ठे समहे ति) योऽयं निषेधः सोऽयं चैकस्मात्परप्रयो-
गाव्यजनादिकारणेषु मध्ये परप्रयोगेणैकैकं शैलेश्यामेजनादि
प्रवृत्ति, न करणान्तरणेति जावः । भ० १७ श० ३ उ० ।

[८] अनगारो भावितात्माऽऽत्मनः कर्मक्षेत्राशरीरं जानाति-
अणुगारे णं जंते ! भावियप्पा अप्पणो कम्मक्षेस्सं ण
जाणइ, ए पासइ, तं पुण जीवसरुविं सकम्मक्षेस्सं जाणइ,
पासइ ? । हंता गोयमा ! अणुगारे णं भावियप्पा अप्पणो
जाव पासइ ।

(अणुगारे णमित्यादि) अनगारो भावितात्मा संयमजावनया
वासितान्तःकरणः, आत्मनः सबन्धिनी कर्मणो योग्या क्षेत्र्या
कृष्णादिका, कर्मणो वा क्षेत्र्या, “ लिङ्ग क्षेत्र्येण ” इति वचना-
त् । संबन्धः कर्मक्षेत्र्या, तां न जानाति विशेषणो न पश्यति च,
सामान्यतः कृष्णादिक्षेत्र्यायाः, कर्मद्रव्यक्षेत्र्यस्य आतिसूक्ष्म-
त्वेन क्षास्यज्ञानागोचरत्वान् । (तं पुण जीव ति) । यो जीवः
कर्मक्षेत्र्यावांस्तं पुनर्जीवमात्मानं (सरुविं ति) सह रूपेण
रूपरूपवतोरपेक्षापचाराच्छरीरेण वर्तते योऽसौ [समास्तान्ति-
धिः] सरूपी, तं सरूपिणम्-सशरीरमित्यर्थः । अत एव सक-
र्मक्षेत्र्यं कर्मक्षेत्र्या सह वर्तमानं जानाति शरीरस्य चक्षुर्माहा-
त्वाद् जीवस्य च कथं विच्छरीराव्यतिरेकादिति “ सरुविं सकम्म-
क्षेस्सं ति ” । भ० १४ श० ७ उ० । (अनगारस्य अनायुक्तं गच्छतः
क्रियाः ‘ किरिया ’ शब्दे तृतीयभागे वक्ष्यते)

(९) अनगारस्य जावितात्मनः क्रिया—

रायगिहे जाव एवं वयासी-अणुगारस्स णं जंते ! भा-
वियप्पणो पुरओ दुहओ जुगमायाए पेहाए रीयं रीयमाणस्स
पायस्स अहे कुक्कुरपोते वा वट्ठापोते वा कुलिगच्छाए वा
परियावज्जेजा, तस्म णं जंते ! किं इरियावहिया किरिया
कज्जइ, संपराइया किरिया कज्जइ ? । गोयमा ! अणुगारस्स
णं जावियप्पणो जाव तस्स णं इरियावहिया किरिया क-
ज्जइ, णो संपराइया किरिया कज्जइ । से केण्ठे णं भंते !
एवं वुच्चइ ? । जहा सत्तमसए संवुहुइसए जाव अट्ठो णि-
क्खित्तो सेवं भंते ! जंतेति जाव विहरइ । तए णं समणे
जगवं महारिरे जाव विहरइ ॥

(पुरओ ति) अग्रतः (दुहओ ति) द्विधाऽन्तराऽन्तरा पार्श्वतः
पृष्ठतश्चेत्यर्थः (जुगमायाए ति) धूपमात्रया दृष्ट्या (पेहाए ति)
प्रक्षेप्य (रीयं ति) गतं गमनं, (रीयमाणस्स ति) कुर्वत इत्यर्थः ।
(कुक्कुरपोति ति) कुक्कुटकिञ्चनः (वट्ठापोति ति) इह वर्तका
पक्षिविशेषः । (कुलिगच्छाए ति) पिपीलिकादिसदृशः (प-
रियावज्जेज्ज ति) पर्यापद्येन स्त्रियेत, (एवं जहा सत्तमसए इत्या-

दि) अनेन च यत्सुचितं तस्यार्थलेश एवम्-अथ केनार्थेन भ-
दन्मैवमुच्यते ? । गौतम ! यस्य क्रोधादयो व्यवच्छिन्ना भवन्ति
तस्यैवापधिक्येयं क्रिया जवतीत्यादि । [जाव अछो निक्खितो
ति] “स केणहे एं जंते !” इत्यादिवाक्यस्य निगमने यावदित्यर्थः ।
तच्च [सं तेणहे एं गायमेत्यादि] इति प्रागामनमाश्रित्य विचारः
कृतः । अथ तदेवाधित्यान्ययूथिकमतनिषेधतः स एवोच्यते-
[तदणमित्यादि] भ० १८ श० ८ उ० ।

अणुगारस्स एं जंते ! जावियप्पणो ढट्ठं ढट्ठे एं अणि-
क्खित्ते एं जाव आपावेमाणस्स तस्स एं पुरच्छिमेणं अ-
वहुं दिवसं एो कप्पइ, हत्थं वा पादं वा जाव ऊरुं वा आऊं-
ट्ठावेत्तए वा पसारेत्तए वा पच्चच्छिमे एं अवहुं दिवसं कप्पइ,
हत्थं वा पादं वा जाव ऊरुं वा आऊंट्ठावेत्तए वा पसारेत्तए
वा तस्स य अंसिओ लंबइ तं चेव विज्जे अदक्खु, इसिं
पादेइ, पादेइत्ता अंसियाओ णिदेज्जा, से एणं जंते ! जे णि-
देज्जा, तस्स कइ किरिया कज्जइ ? , जस्स छिज्जइ एो तस्स
किरिया कज्जइ ? , णात्थेगेणं धम्मंतराएणं ? । हेता
गोयमा ! जे णिदेइ जाव धम्मंतराएणं मे एं भंते ! भंते ति ।

(पुरच्छिमेणं ति) पूर्वभागे पूर्वाह्णे इत्यर्थः । (अवहुं ति) अ-
पगताऽर्द्धमर्द्धदिवसं यावदु न कल्पते हस्ताद्याकुण्डयितुं, का-
योत्सर्गव्यवस्थितत्वात् । (पच्चच्छिमेणं ति) पश्चिमभागे
(अवहुं दिवसं ति) दिनाऽर्द्धं यावत् कल्पते हस्ताद्याकुण्डयि-
तुं, कायोत्सर्गाभावात् । तदेतच्च चूगर्थेनुसारितया व्याख्यातम् ।
[तस्स य ति] तस्य पुनः साधारेवकायोत्सर्गाभिग्रहवतः
(अंसियाओ ति) । अशीसि, तानि च नासिकासत्कानीति
चूर्णिकारः । (त च ति) तं चानगारं कृतकायोत्सर्गं लम्ब-
मानार्थसम, (अदक्खु ति) अद्राक्षीत् । ततश्चाशंसां छेदार्थम्
(इसिं पादेइ ति) मनागनगारं भूम्यां पातर्यात्, नापातित-
स्याशंसेवः कर्तुं शक्यत इति । (तस्स ति) वैद्यस्य, क्रिया
व्यापाररूपा, सा च शुभा धर्मबुद्ध्या । छिन्दानस्य लोभा-
दिना क्रियेत त्वशुभा भवति (जस्स छिज्जइ ति) यस्य स्वा-
धारशंसि छिद्यन्ते नो तस्य क्रिया भवति, निर्व्यापारत्वात् ।
किं सर्वथा क्रियाया अभावः ? , मैवम् । अत आह- (नन्नत्थेत्या-
दि) न इति योऽयं निषेधः सोऽन्यत्रैकस्माद्गमन्तरायाद्ग-
मान्तरायलक्षणा क्रिया, तस्यापि भवतीति भावः । धर्मा-
न्तरायश्च शुभध्यानविच्छेदादर्शश्छेदानुमोदनाद् वेति । भ०
१६ श० ३ उ० ।

(१०) संवृतस्यानगारस्य क्रिया-

रायगिहे जाव एवं वयामी-संवुरुस्स एं भंते ! अणगा-
रस्स वीडपंथे ठिच्चा पुरओ रुवाइं निज्झायमाणस्स ममा-
ओ रुवाइं अवयक्खमाणस्स पामओ रुवाइं अवलोणमा-
णस्स उट्ठं रुवाइं उलोणमाणस्स अट्ठे रुवाइं आलोण-
माणस्स तस्स एं भंते ! किं इरियावहिया किरिया कज्जइ,
संपराइया किरिया कज्जइ ? । गोयमा ! संवुरुस्स अणगा-
रस्स वीडपंथे ठिच्चा जाव तस्स एं एो इरियावहिया कि-
रिया कज्जइ, संपराइया किरिया कज्जइ । से केणहे एं भंते !
एवं वुच्चइ, संवुरुं जाव संपराइया किरिया कज्जइ ? । गो-

यमा ! जस्स एं कोहमाणमायालोजा एवं जहा सत्तमसए
पदमुहेसए जाव से एं उस्सुत्तमेव रीयइ । से तेणहे एं जाव
संपराइया किरिया कज्जइ । संवुरुस्स एं भंते ! अणगा-
रस्स अवीडपंथे ठिच्चा पुरओ रुवाइं निज्झायमाणस्स
जाव तस्स एं जंते ! किं इरियावहिया किरिया कज्जइ,
पुच्छा । गोयमा ! संवुरुं जाव तस्स एं इरियावहिया कि-
रिया कज्जइ, एो संपराइया किरिया कज्जइ । से केणहे एं
जंते ! जहा सत्तमसए सत्तमुहेसए जाव से एं अहासुत्तमेव
रीयइ, से तेणहे एं जाव एो संपराइया किरिया कज्जइ ।

(रायगिहे इत्यादि) तत्र (संवुरुस्स ति) संवृतस्य सामा-
न्येन प्राणतिपाताद्यास्त्रयस्त्रयसंघरोपेतस्य (वीडपंथे ठिच्चा ति)
वीचिशब्दः सम्प्रयोगे । स च सम्प्रयोगो द्वयोर्नेषति । ततश्च ह
कषायाणां जीवस्य च सम्बन्धो वीचिशब्दवाक्यः, ततश्च वी-
चिमतः कषायवतः, मनुष्यस्य च वृथाश्च लोपस्य दर्शनात् ।
अथवा “ विचिर पृथग्भावं ” इति वचनाद् विविच्य पृथ-
ग्भूय यथाख्यातसंयमात् कषायादयमनपयार्थेत्यर्थः । अथवा
विचिन्त्य रागाविकल्पावित्यर्थः । अथवा विरूपा कृतिः क्रि-
या सरागत्वाद् यस्मिन्नवस्थाने तद्विकृतिर्यथा भवतीत्येवं
स्थित्वा (पंथे ति) मार्गे (अवयक्खमाणस्स ति) अव-
काङ्क्षतोऽपेक्षमाणस्य वा, पथिग्रहणस्य चोपलक्षणत्वाद्-
न्यत्राप्याधारे स्थित्वेति द्रष्टव्यम् । (नो इरियावहिया किरि-
या कज्जइ ति) न केवलयोगप्रत्यया कर्मबन्धक्रिया भव-
ति, सकषायत्वात्तस्येति (जस्स एं कोहमाणमायालोभा) इह-
एवं जहन्त्याद्यतिशयादिदं दृश्यम्- (बोच्छिज्जा भवन्ति तस्स
एं इरियावहिया किरिया कज्जइ, जस्स एं कोहमाणमायालो-
भा अवाच्छिज्जा भवति तस्स एं संपराइया किरिया कज्जइ,
अहासुत्तं रियं रीयमाणस्स इरियावहिया किरिया कज्जइ, उ-
स्सुत्तं रीयं रीयमाणस्स संपराइया किरिया कज्जइ ति)
व्याख्या चास्य प्राग्वादिति । (से एं उस्सुत्तमेव ति) स पुन-
रुत्सृज्यमेवागमातिक्रमणत एव (रीयइ ति) गच्छति “ संवुडस्स-
त्यादि ” इत्युक्ताधिपर्ययसूत्रम्, तत्र च [अवीड ति] अवीचिमतोऽ
कषायसम्बन्धवतोऽविविच्य वा अपृथग्भूय यथाऽऽख्यातसंय-
मात् अविविच्य वा रागाविकल्पाभावेनेत्यर्थः । अविकृतिर्वा
यथा भवतीति । भ० १० श० २ उ० ।

संवुरुस्स एं भंते ! अणगारस्स आउत्तं गच्छमाणस्म
जाव आउत्तं वत्थपरिगहं कंवलं पायपुच्छणं गेहमाण-
स्म वा निक्खितमाणस्स वा तस्स एं भंते ! किं इरिया-
वहिया किरिया कज्जइ, संपराइया किरिया कज्जइ ? ।
संवुरुस्स एं अणगारस्स जाव तस्स एं इरियावहिया
किरिया कज्जइ, नो संपराइया किरिया कज्जइ । से के-
णहे एं जंते ! एवं वुच्चइ संवुरुस्स एं जाव नो संप-
राइया किरिया कज्जइ ? । गोयमा ! जस्स एं कोह-
माणमायालोजा बोच्छिज्जा भवन्ति तस्स एं इरियाव-
हिया किरिया कज्जइ, तदेव जाव उस्सुत्तं रीयमाणस्स
संपराइया किरिया कज्जइ, से एं अहासुत्तमेव रीयइ, से

तेण्ठे णं गोयमा ! जाव नो संपराइया किरिया कज्जइ ।
ज० ७ श० ७ उ० ।

(११) अनगरस्य गत्युपपादी-

रायगिहे जाव एवं वयासी-अणगारे णं भंते ! जावियप्पा चरमं देवावासं वीइकंते परमं देवावासं असंपत्ते एत्थं णं अंतरालं कासं करेज्जा, तस्स णं जंते ! कहिं गई कहिं उववाए पण्णे ? । गोयमा ! जे से तत्थ परिस्सओ तल्लेस्सा देवावामा तहिं तस्स गई, तहिं तस्स उववाए पण्णे । से य तत्थ गए विराहेज्जा, कम्मलेस्सामेव परिवरइ, से य तत्थ गए नो विराहेज्जा, तामेव लेस्सं उवसंपजित्ताणं विहरइ ।

[चरमं देवावासं वीइकंते परमं देवावासं असंपत्ते ति] चरममर्थाभागवर्तिनं स्थित्यादिनिर्देशावासानं सौधर्मादिदेवलोकां व्यतिक्रान्तो लक्षितस्तदुपपातहेतुभूतलेख्यापरिणामोपेत्या परमं परजागवर्तिनं स्थित्यादिनिर्देश देवावासं सनत्कुमारादिवेशोक्तमसंप्राप्तोपपातस्तदुपपातहेतुभूतलेख्यापरिणामोपेत्येव । इदमुक्तं भवति-प्रशस्नेष्वध्वमायस्थानपुस्तरोत्तरेषु वर्तमान आराङ्गागस्थितसौधर्मादिगतदेवस्थित्यादिवन्ध्या-भ्यतामतिक्रान्तः परभागवर्तिसनत्कुमारादिगतदेवस्थित्यादिवन्ध्याभ्यतां चाप्राप्तः । [एत्थं णं अंतरं ति] इहावसरं [कासं करेज्जति] म्रियंते यस्तस्य कोटपाद इति प्रश्नः । उत्तरं तु- [जे से तत्थ ति] अयं ये तत्रति तयोश्चरमदेवावासपरमदेवावासयोः परिपार्श्वतः समीपं सौधर्मादेशाज्जाः सनत्कुमारादेवो आसन्नास्तयोर्मध्यभागे ईशानादौ इत्यर्थः । [तल्लेस्सा देवावासं ति] यस्यां लेख्यायां वर्तमानः साधुर्भूतः सा लेख्या येषु ते तल्लेख्या देवावासाः [तहिं ति] तेषु देवावासेषु तस्यानगरस्य गतिर्भवतीति, यत उच्यते- 'जल्लेस्से मरइ जिण, तल्लेस्से जेव उववज्जे' इति । [से य ति] स पुनरनगरस्तत्र मध्यजागवर्तिनि देवावासे गतः [विराहेज्जति] येन लेख्यापरिणामेन तत्रोत्पन्नस्तं परिणामं यदि विराधयेत् तदा [कम्मलेस्सामेव ति] कर्मणः सकाशात्ता लेख्या जीवपरिणतिः सा कर्मलेश्या, जावलेश्येन्यर्थः । तामेव प्रतिपत्ति-तस्या एव प्रतिपत्ति अशुजनरतां याति, न तु द्रव्यलेख्यायाः प्रतिपत्ति । सा हि प्राक्तन्यवास्ते द्रव्यतोऽवस्थितलेख्यात्वादेवानामिति पक्षात्तरमाह- [से य तत्थेयादि] सोऽनगरस्तत्र मध्यमदेवावासे गतः सन् यदि न विराधयेत् तं परिणामं, तदा तामेव लेख्यां यथोक्त्यन उपसंपत्त्याश्रित्य विहरत्यास्त इति । इदं सामान्यं देवावासमाश्रित्योक्तम् ।

अथ विशेषितं तमेवाश्रित्याह-

अणगारे णं जंते ! जावियप्पा चरमं असुरकुमारावासं वीइकंते, परमं असुरं एवं चेव० एवं जाव थणियकुमारावासं जेइसियावासं एवं वेमाणियावासं जाव विहरति ॥

ननु यो भावितात्माऽनगरः स कथमसुरकुमारेषूपत्यस्यते, विराधितसंग्रमानां तत्रोत्पादादिति ? । उच्यते-पूर्वकालापेक्षया भावितात्मत्वमन्तकासे च संयमविराधनासद्भावादसुरकुमारादितयोपपाद इति न दोषः । बाह्यतपस्वी वाऽयं भावितात्मा कृष्टव्य इति । भ० १४ श० १ उ० ।

(१२) असंबुतस्यानगरस्य विकुर्वणा-

असंबुदे णं जंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता पभू एगवसं एगरूवं विउव्वित्ते ? । गोयमा ! णो इण्ठे समडे । असंबुदे णं जंते ! अणगारे बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पज्ज ! एगवसं एगरूवं जाव । इत्ता । पज्ज ! से भंते ! किं इह गए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, तत्थ गए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, अस्सत्थ गए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ ? । गोयमा ! इह गए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, नो तत्थ गए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, नो अस्सत्थ गए पोग्गले जाव विउव्वइ, एवं एगवसं अणेगरूवं चउज्जंगो जहा उट्ठसए नवमे उट्ठेसए तहा इहावि भाणियव्वं, नवरं अणगारे इह गए य पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ, सेसं तं चेव जाव सुव्वपोग्गलं णिच्छ-पोग्गलत्ताए परिणमेत्ताए ? । इत्ता । पभू ! से जंते ! किं इह गए पोग्गले परियाइत्ता जाव नो अस्सत्थ गए पोग्गले परियाइत्ता विउव्वइ ।

असंबुतः प्रमत्तः (इह गए ति) इह पृच्छको मौतमः, तदेपकथा इदंशब्दाख्या मनुष्यलोकस्ततश्च इहगतान् मरलोकव्यवस्थितान् (तत्थ गए ति) वैक्यं कृत्वा तत्र यास्याति तत्र व्यवस्थितानित्यर्थः । (अस्सत्थ गए ति) उक्तस्थानव्यवस्थितिरुक्तस्थानाश्रितानित्यर्थः । (नवरं ति) अयं विशेषः- (इह इति) इह शान्तं, अनगर इति, इहगतान् पुत्रलानिति च वाच्यम् । तत्र तु देववदति, तत्र गतानिति चोक्तमिति । भ० ७ श० ६ उ० ।

[१३] केयाघटिकाहकणकृत्यादिविकुर्वणा-

रायगिहे जाव एवं वयासी-से जहाणामए केइ पुरिसे केयाघटियं गहाय गच्छेज्जा, एवामेव अणगारे वि जावियप्पा केयाघटिया किच्चइत्थगएणं अप्पाणेणं उट्ठं वेहामं उप्पएज्जा ? । इत्ता गोयमा ! जाव समुप्पएज्जा । अणगारे णं जंते ! भावियप्पा केवइयाइं पज्ज ! केयाघटियं किच्चइत्थगयाइं रुवाइं विउव्वित्ते ? । गोयमा ! से जहाणामए जुवति जुवाणे हत्थेणं हत्थं एवं जहा तइयसए पंचमोदेमए जाव णो चेव णं संपत्तीए विउव्विमु वा विउव्विंति वा विउव्विस्संति वा से जहाणामए केइ पुरिसे हिरसपेदि गहाय गच्छेज्जा, एवामेव अणगारे वि भावियप्पा हिरसपेदि इत्थकिच्चगएणं अप्पाणेणं सेसं तं चेव । एवं सुव्वसपेदि एवं रयणपेदि वयरपेदि बत्थपेदि आजरणपेदि, एवं वियत्ताकिं सुव्वकिं चम्मकिं कंबलकिं, एवं अयनारं तंबनारं तउयभारं सीमगजारं हिरसभारं सुव्वसजारं वडरजारं से जहाणामए वग्गुत्ता । सिया दोवि पाए उलंविंति उलंविंति उट्ठं पाया अहो सिरा चिंटेज्जा, एवामेव अणगारे वि जावियप्पा वग्गुत्ता किच्चगएणं अप्पाणेणं उट्ठं वेहासं । एवं जसो वडयवत्तच्चया भाणियव्वं जाव विउव्विस्संति वा से जहाणामए जसोया सिया

उदगंसि कायं वि उच्चिह्य उच्चिह्य गच्छेज्जा, एवमेव
मेसं जहा वग्गुलीए मे जहाणामए वीयं वियगसउणे सिया
दावि पाए समतुरंगेमाणे समतुरंगमाणे गच्छेज्जा, एवमेव अ-
णगारे, मेसं तं चेव । से जहाणामए पाक्खविरालए मिया
रुक्खाओ रुक्खं मेवमाणे गच्छेज्जा, एवमेव अणगारे, मेसं
तं चेव । से जहाणामए जीवं जीवगसउणे मिया, दा वि
पाए समतुरंगेमाणे समतुरंगेमाणे गच्छेज्जा, एवमेव अणगारे,
मेसं तं चेव । से जहाणामए हंसे मिया तीराओ तीरं अजि-
रममाणे अभिरममाणे गच्छेज्जा, एवमेव अणगारे हंसकिञ्च-
गएणं अप्पाणं, मेसं तं चेव । से जहाणामए समुहवायसए
सिया वीइओ वीइं मेवमाणे गच्छेज्जा, एवमेव तद्व । से
जहाणामए केइ पुरिमे चकं गहाय गच्छेज्जा, एवमेव अण-
गारे जावियप्पा चक्किच्चहत्थगएणं अप्पाणं, मेसं जहा
केयावियाए, एवं वत्तं, एवं चम्मं, से जहा केइ पुरिमे रयणं
गहाय गच्छेज्जा एव चेव । एवं वडए वेरुलियं जाव रिठं
एवं उप्पलहत्थगं पलमहत्थगं कुमुदहत्थगं एवं जाव । से
जहाणामए केइ पुरिमे महस्सपत्तगं गहाय गच्छेज्जा, एवं
चेव । से जहाणामए केइ पुरिमे निसं अवदालिय अवदा-
लिय गच्छेज्जा, एवमेव अणगारे वि निसं किञ्चगएणं अ-
प्पाणं तं चेव, से जहाणामए मुणाद्विया सिया उदगंसि
कायं उम्मज्जिअ उम्मज्जिअ चिड्जेज्जा, एवमेव सेसं जहा
वग्गुलीए, से जहाणामए वणखंडे मिया किएहे किएहो-
भासे जाव निकुलंबूए पासादीए ४, एवमेव अणगारे
भावियप्पा वणखंडकिञ्चगएणं अप्पाणं उदं वेहामं उ-
प्पएज्जा, सेसं तं चेव । से जहाणामए पुक्खरिणी मिया
चनक्राणा समतीरा अणुपुव्वसु जाय जाव सइमाइय महुर-
सरणादिया पामादीया ४ एवमेव अणगारे वि जाविय-
प्पा पोक्खरिणी किञ्चगएणं अप्पाणं उदं वेहामं उ-
प्पएज्जा । हंता उप्पएज्जा अणगारेणं भंते ! जावियप्पा
केवयाइं पत्तु ! पोक्खरिणी किञ्चगयाइं रुवाइं विउव्विस्सए ?
सेसं तं चेव जाव विउव्विस्सति वा । से जंते ! किं मायी वि-
उव्वइ, अमायी विउव्वइ ? गोयमा ! मायी विउव्वइ, एो
अमायी विउव्वइ, मायीणं तस्म उणम्मस अणालोइय एवं
जहा तइयतए चउत्तुदेमए जाव अत्थि तस्स आराहणा ॥

(रायमिहेत्यादि) (केयावियं) रज्जुप्रान्तबध्नादिका के-
यावडिया (किञ्चहत्थगएणं) केयावडिकालक्षणं यत्कृत्यं का-
यं तच्छस्ते गते यस्य स तथा, तेनात्मना [वेहामं] निजकि-
रिपणिगामाद्विहायम्याकोशे केयावडिया [किञ्च हत्थ गयाइ
ति] केयावडिकालक्षणं कृत्यं हस्ते गते येषां तानि तथा [हि-
रण्यपेठं] हिरण्यमज्जवां (वियमकिलं) विद्वानां व-
शादीनां यः कटः स तथा त (संकुकिडं) वीरणकटं [च-
म्मकिरं] चर्मपुतं खट्वादि [कबडकिरं] आर्णा-

मय कंबलं जीनादि [वग्गुली] चर्मपट्टः पक्षिविशेषः ।
[वग्गुलीकिञ्चगएणं] वग्गुलीकिञ्चगएणं कृत्यं कार्यं गतं प्राप्तं येन स
तथा, तद्वपतां गत इत्यर्थः । [एवं उप्पएज्जा, अणगारेणं भंते !
भावियप्पा केवयाइं पत्तु ! वग्गुलीरुवाइं विउव्विस्सए ? गोयमा !
से जहाणामए जुवाति जुवाणे हत्थेणं हत्थे गिरहेज्जेत्यादि]
[जलोयं] जलोका जलजो वीरिज्यजीव विशेषः । [उ-
च्चिह्यं] उच्चिह्य १ उत्प्रेय २ इत्यर्थः । [वीयं वियग-
सउणे] वीज बीजकाभिधानः शुक्रनिः स्यात् [दावि पाए]
दावपि पादौ । [समतुरंगेमाणे] समौ तुल्यौ तुरङ्गस्या-
भ्यस्य समुत्प्रेयणं कर्तुं समतुरङ्गयमाणः समकमुत्पादयन्नित्य-
र्थः । (पक्खविराएणि) जीवविशेषः [उदेमाणे] अति-
कामक्षित्यर्थः [वीइओ वीइं] कल्लोलान्कल्लोलम्-वेरुलियम् ।
इह यावत्करणादिदं दृश्यम्-“लोहियक्ख मसारगल्लं हंसगल्लं
पुल्लं सोमांथय जोरस्सं अंकं अंजणं रयणं जायस्स अंजणपु-
ल्लं फल्लिहंति” । “कुमुदहत्थगं” इत्यत्र नु एवं यावत्करणादिदं
दृश्यम्-“नडिणहत्थं सुजगहत्थं सोमांथियहत्थं पुंरु-
यहत्थं महापुंरुयहत्थं मयवत्तहत्थंति” । [भिसं]
विशं मृणालं [अवदादियं] अवदायं दारयित्वा [मुणा-
लियं] नडिनीकायं [उम्मज्जियं] कायमुन्मज्ज्य उन्मज्जं
हत्वा [किएहे किएहो नासे] कृष्णः कृष्णवर्णो जनवत्स्व-
रूपेण कृष्ण एवावनास्तेन उप्पणां प्रतिभातीति कृष्णावभासः । इह
यावत्करणादिदं दृश्यम् “नीवे नीलोभासे हरिणं हरिओभासे
सीए सीओभासे निडं निडोभासे तिडं तिडोभासे किएहे कि-
गहच्चाए नीवे नीवेच्चाए हरिणं हरियच्चाए सीये सीयच्चाए
तिडवे तिडवेच्चाए घणकडिच्चाए रम्मं महामेहनित्तुरवत्तुए”
तत्र च [नीवे नीलोभासे] प्रदेशान्तरे, [हरिणं हरिओभा-
से] प्रदेशान्तर एव । नीलश्च मयूरगलवत्, हरितस्तु शुक्र-
पिच्छवत्, हरितालाभ इति च वृद्धाः । [सीए सीओभासे]
शीतः स्पर्शपेक्षया, वल्ल्याद्याक्रान्तत्वादिति च वृद्धाः [निडं नि-
डोभासे] स्निग्धो रूक्षत्ववर्जितः [तिडवे तिडोभासे]
तीक्ष्णो वर्ष्माविशुणप्रकर्षवान् [किएहे किएहच्चाए] इह ह-
रणशब्दः कृष्णच्चाय इत्यस्य विशेषणमिति न पुनरुक्तता । तथाहि-
कृष्णः सन् कृष्णच्चायः, जाया चादियाधरणजन्तो वस्तुविशेषः ।
एवमुत्तरपदेष्वपि [घणकडियच्चाए] अन्योन्यं शास्त्रानुप्रवे-
शाद्दलनिरन्तरच्चाय इत्यर्थः । “अणुपुव्वसुजाय” इत्यत्र याव-
त्करणदेवं दृश्यम्-“अणुपुव्वसुजायवप्पणं नीरसीयलज्जला”
आनुपुव्वेण सुजाता घ्रा यत्र, गरमीरं शीतलं च जलं यत्र सा
तथा इत्यादि । [सहुमइय महुरसरणादियं] इदमेवं दृश्यम्-
“सुयवरहिणमयणम्मालुकोडल्लकोरुक्किगारककोडल्लकजीव-
जीवकं वीमुहकविलपिगलक्खगकारं उच्चवायकलहंससार-
सअणगसउणगणमिहुरागइयसहुइयमहुरसरणाइय”
तत्र शुक्रादीनां सारसान्तानामनेकेषां शुकुनगणानां मिथुने-
विगच्छितं शब्दोद्भातकं चोन्नतशब्दकं मधुरस्वरं च नादितं ल-
पितं यस्याः सा तथेति । ज० १३ श० ६ उ० ।

[१४] अनगारस्य भावितात्मनो विकुर्वणा बाह्यं पुद-

गज्ञापयादानपूर्वकं स्त्रीरूपस्य—

अणगारेणं जंते ! जावियप्पा बाहिरए पोग्गले अपरि-
याइत्ता प्रभू ! एणं महं इत्थिस्सुवं वा जाव संदमाणियस्सुवं

वा विकुवित्तए ?। गोयमा ! एणो इण्ठे समेह । अणगारे णं भंते ! भावियप्पा बाहिरए पांगले परियाइत्ता पञ्च ! एणं महं इत्थिरूवं वा जाव संधमाणियरूवं वा विकुवित्तए ?। हंता ! पञ्च ! अणगारे णं भंते ! जावियप्पा केवइयाइं पञ्च ! इत्थिरूवाइं विउवित्तए ?। गोयमा ! से जहानामए जुवइ जुवाणे हत्थेण हत्थे गेएगेज्जा, चक्कस्स वा नाजी अणगा उत्ता सिया, एवामेव अणगारे वि भावियप्पा वेउवियसमुग्घाएणं समोहणइ जाव पञ्च ! णं ! गोयमा ! अणगारे णं भावियप्पा केवलकप्पं जंजुदीवं दीवं बहुहिं इत्थिरूवेहिं आयसं वित्तिकरणं जाव एस णं गोयमा ! अणगारस्स जावियप्पाए अयमेयारूवं विसए विसयमेत्ते बुइए नो चेव णं संपत्तीए विउवित्तु वा ३, एवं परिवारिए नेयव्वं जाव संधमाणिया । से जहानामए केइ पुरिसे अभिचम्मपायं गहाय गच्छेज्जा, एवामेव अणगारं वि भावियप्पा अनिचम्मपायं हत्थकिच्चगएणं अण्णाणेणं उहं वेहासं उप्पाएज्जा ?। हंता उप्पाएज्जा । अणगारे णं भंते ! जावियप्पा केवइयाइं पञ्च ! अभिचम्महत्थकिच्चगयाइं रूवाइं विउवित्तए ?। गोयमा ! से जहानामए जुवइ जुवाणे हत्थेण हत्थे गेएगेज्जा त चेव जाव विउवित्तु वा ३, से जहानामए केइ पुरिसे एगओ पडागं काउं गच्छेज्जा, एवामेव अणगारं जावियप्पा एगओ पडागा हत्थकिच्चगएणं अण्णाणेणं उहं वेहासं उप्पाएज्जा ?। हंता गोयमा ! अणगारं णं भंते ! जावियप्पा केवइयाइं पञ्च ! एगओ पडागा हत्थकिच्चगयाइं रूवाइं विउवित्तए, एवं जाव विकुवित्तु वा ३, एवं दुहओ पडागं पि से जहानामए केइ पुरिसे एगओ जणोवइ तं काउं गच्छेज्जा । एवामेव अणगारे वि भावियप्पा एगओ जणोवइ य किच्चगएणं अण्णाणेणं उहं वेहासं उप्पाएज्जा ?। हंता उप्पाएज्जा । अणगारे णं भंते ! जावियप्पा केवइयाइं पञ्च ! एगओ जसोवइयं किच्चगयाइं रूवाइं विउवित्तए, तं चेव जाव विकुवित्तु वा ३ । एवं दुहओ जसोवइयं पि । से जहानामए केइ पुरिसे एगओ पल्लित्तियं काउं चिठेज्जा, एवामेव अणगारे भावियप्पा तं चेव जाव विउवित्तु वा ३ । एवं दुहओ पल्लित्तियं पि, से जहानामए केइ पुरिसे एगओ पल्लियंकां काउं चिठेज्जा, तं चेव विकुवित्तु वा ३ । एवं दुहओ पल्लियंकां पि । अणगारं णं भंते ! भावियप्पा बाहिरए पांगले अपरियाइत्ता पञ्च ! एणं महं आसरूवं वा इत्थिरूवं वा संहिरूवं वा वग्गवग्गदीविय अच्छतरउपरसररूवं वा अभिजुजित्तए ?। णो इण्ठे समेह । अणगारं णं एवं बाहिरए पांगले परियाइत्ता पञ्च ! अणगारे णं भंते ! जावियप्पा एणं महं आसरूवं वा अनिजुजित्ता अण्णाणं जोयणाइं

गमित्तए ?। हंता ! पञ्च ! से जंते ! किं आइदीए गच्छइ, परिहिए गच्छइ ?। गोयमा ! आयद्वीए गच्छइ नो परिहिए । एवं आयकम्मणा परकम्मणा आयणओगेणं परण्योगेणं उस्सिओदयं वा गच्छइ, पयोदयं वा गच्छइ । से णं भंते ! किं अणगारे आसे ?। गोयमा ! अणगारं णं से नो खलु से आसे, एवं जाव परासररूवं वा । से भंते ! किं मायी विकुवइ, अमायी विकुवइ ?। गोयमा ! मायी विकुवइ, नो अमायी विकुवइ । मायीणं जंते ! तस्स ठाणस्स अणालोइयपरिकंते काउं करेइ कहिं उववज्जइ ?। गोयमा ! अण्णयेसु आभियांगेसु देवद्वोगेसु देवत्ताए उववउज्जइ । अमायीणं तस्म ठाणस्स आद्वोगे पडिकंते कालं करेइ, कहिं उववज्जइ ?। गोयमा ! अण्णयेसु अणजियांगिणसु देवद्वोगेसु देवत्ताए उववउज्जइ, मेवं भंते ! जंते ! गाहा — “ इत्थी असोपमागा, जसोवइए य होइ बोधव्वो । पल्लित्तियं य पल्लियंकां, अभियोगविकुवणा मायी ॥१॥ ” तइयसए पंचमोहसो सम्मत्तो । अणगारे णं भंते ! भावियप्पा मायी मिच्छदिट्ठी वीरियलक्ष्मीए वेउवियलक्ष्मीए विभंगनालक्ष्मीए वाणारसिं नगरिं समोहए समोहणित्ता रायगिहे नगरे रूवाइं जाणइ पासइ ?। हंता जाणइ पासइ । से जंते ! किं तहाभावं जाणइ पासइ, अण्णहाजावं जाणइ पासइ ?। गोयमा ! एणं तहाभावं जाणइ पासइ, अण्णहाजावं जाणइ पासइ । से केण्ठे णं जंते ! एवं बुद्धइ—नो तहाभावं जाणइ पासइ, अण्णहाजावं जाणइ पासइ ?। गोयमा ! तस्म णं एवं जवइ, एवं खलु अहं रायगिहे नगरे समोहए समोहणित्ता वाणारसीए नयरीए रूवाइं जाणामि पासामि, सेसे दंसणे विवच्चामे भवइ, से तेण्ठे णं जाव पासइ, अणगारे णं जंते ! मायी मिच्छदिट्ठी जाव रायगिहे नगरे समोहए समोहणित्ता वाणारसीए नयरीए रूवाइं जाणइ पासइ ?। हंता जाणइ पासइ, तं चेव जाव तस्म णं एवं होइ, एवं खलु अहं वाणारसीए नयरीए समोहए समोहणित्ता रायगिहे नगरे रूवाइं जाणामि पासामि, सेसे दंसणे विवच्चामे भवइ, से तेण्ठे णं जाव अण्णहाभावं जाणइ पासइ, अणगारे णं जंते ! भावियप्पा मायी मिच्छदिट्ठी वीरियलक्ष्मीए वेउवियलक्ष्मीए विजंगलक्ष्मीए वाणारसिं नगरिं रायगिहं च नगरं अंतरए एणं महं जगवयवग्गं समोहए समोहणित्ता वाणारसिं नगरिं रायगिहं तं च अंतरा एणं महं जगवयवग्गं जाणइ पासइ ?। हंता जाणइ पासइ । से जंते ! किं तहाभावं जाणइ पासइ, अण्णहाजावं जाणइ पासइ ?। गोयमा ! एणं तहाभावं जाणइ पासइ, अण्णहाजावं जाणइ पासइ । से केण्ठे णं जाव पासइ ?। गोयमा ! तस्म खलु एवं जवइ, एम खलु वाणारसीए नयरीए एम खलु रायगिहे नगरे एम खलु अंतरा एणं महं

जणवयवगं नो खलु एम महं वीरियलक्ष्मी वेडव्वियलक्ष्मी विभंगनाणलक्ष्मी इही जुत्ती जसे बले वीरिए पुरिसकारपर-
कमे लक्ष्मे पत्ते अभिममणागए, सेसे दंसणे विवच्चासे भवइ,
से तेणहे णं जाव पासइ । अणगारे णं भंते ! भावियप्पा अ-
मायी सम्मदिही वीरियलक्ष्मीए वेडव्वियलक्ष्मीए ओहिनाण-
लक्ष्मीए रायगिहे नगरं समोहए समोहणित्ता बाणारसीए
नयरीए रुवाइं जाणइ पासइ ? इता जाणइ पासइ । मे भंते !
किं तहाजावं जाणइ पासइ, अणगाराजावं जाणइ पासइ ? ।
गोयमा ! तहाभावं जाणइ पासइ, नो अणगाराजावं जाणइ
पासइ । से केणहे णं भंते ! एवं वुच्चइ ? । गोयमा ! तस्स णं
एवं जवइ, एवं खलु अहं रायगिहे नगरे समोहए समो-
हणित्ता बाणारसीए नगरीए रुवाइं जाणामि पासामि ।
सेसे दंसणे अविपच्चासे जवइ, से तेणहे णं गोयमा ! एवं
वुच्चइ । वीओ वि आलावगो एवं चेव, एवरं बाणारसीए
नयरीए समोहणा णेयव्वो । रायगिहे नगरे रुवाइं जा-
णइ पासइ अणगारे णं भंते ! जावियप्पा अमायी स-
म्मदिही वीरियलक्ष्मीए वेडव्वियलक्ष्मीए ओहिनाणलक्ष्मी-
ए रायगिहे बाणारसी नगरं च अंतरा एगं महं जणवय-
वगं समोहए समोहणित्ता रायगिहे नगरं बाणारसी च न-
गरं तं च अंतरा एगं महं जणवयवगं जाणइ पासइ ? ।
इता जाणइ पासइ । से भंते ! किं तहाजावं जाणइ पा-
सइ, अणगाराजावं जाणइ पासइ ? । गोयमा ! तहाजावं
जाणइ पासइ, नो अणगाराजावं जाणइ पासइ । मे केणहे
णं ? गोयमा ! तस्म णं एवं जवइ, नो खलु एम रायगिहे
णो खलु एस बाणारसी नगरी नो खलु एम अंतरा एगे
जणवयवगं एस खलु ममं वीरियलक्ष्मी वेडव्वियलक्ष्मी
ओहिनाणलक्ष्मी इही जुत्ती जसे बले वीरिए पुरिसकार-
परकमे लक्ष्मे पत्ते अजिसमणागए सेसे दंसणे अविपच्चासे
जवइ, से तेणहे णं गोयमा ! एवं वुच्चइ, तहाजावं जाणइ
पासइ, नो अणगाराजावं जाणइ पासइ । अणगारे णं
भंते ! जावियप्पा बाहिरए पोमल्ले अपरियाइत्ता पजू !
एगं महं गामरुवं वा नगररुवं वा जाव सज्जिवेसरुवं वा
विकुव्वित्तए ? गोयमा ! नो एणहे समहे । एवं वित्तिओ
वि आलावओ, नवरं बाहिरए पोमल्ले परियाइत्ता । पजू !
अणगारे णं भंते ! केवइयाइं पजू ! गामरुवाइं विकुव्वित्तए
? गोयमा ! मे जहानामए जुवइं जुवाणे हत्थेण हत्थे गे-
णहेज्जा तं चेव जाव विकुव्वित्ति वा ? । एवं जाव साधि-
वेसरुवं वा ? ।

[असिचर्मपात्रं गहाए सि] असिचर्मपात्रं स्फुरकः ।
अथवा असिश्च खड्गः, चर्मपात्रं च स्फुरकः, अङ्गकोशको वा,
असिचर्मपात्रं तद् गृहीत्वा । [असिचर्मपात्रहत्थकेश-

गणं अप्पाणेणं ति] असिचर्मपात्रं हस्ते यस्य स तथा
कृत्यं संघादिप्रयोजनं गत आभितः कृत्यगतः, ततः कर्म-
धारयः । अतस्तेन आत्मना । अथवा असिचर्मपात्रं कृत्यं
हस्ते कृतं येनासौ असिचर्मपात्रहस्तकृत्यकृतः, तेन, प्राक्-
तत्वाच्चैवं समासः । अथवा असिचर्मपात्रस्य हस्तकृत्यं हस्त-
करणं गतः प्राप्तो यः स तथा, तेन । [पलियं क ति] आसन-
विशेषः प्रतीतश्च [विग ति] वृकः । [वीविय ति] चतुष्पद-
विशेषः । [अरुक् ति] श्रुतः । [तरुक् ति] व्याघ्रविशेषः ।
[परासर ति] शरमः । तथाऽन्यामपि शृगालादिपशूनि बा-
धनान्तरे दृश्यन्ते । [अभिजुंजत्ताए सि] अभियोक्तुं विद्याऽऽ-
दिसामर्थ्यतस्तदनुप्रवेशेन व्यापारयितुं यच्च स्वस्यानुप्रवेशेन-
नाभियोजनं तद्विद्यादिसामर्थ्योपासबाह्यपुद्गलान् विना न स्या-
दिति कृत्योच्यते [नो बाहिरए पोमल्ले अपरियाइत्ता सि] [अ-
णगारेणं से ति] अनगार एवासौ तस्वतोऽनगारस्यैवाऽम्भा-
द्यनुप्रवेशेन व्याप्रियमाणत्वात् [मायी अभिजुंजइ सि] कषाय-
वानभियुक्त इत्यर्थः । अधिकृतवाचनायां ' मायीविउव्वइ सि '
दृश्यते । तत्र चाभियोगोऽपि विकुर्वणेति मन्तव्यम्, विक्रियारु-
पत्वात्तस्येति । [अणयरेसु सि] आभियोगकदेवा अच्युतान्ता
भवन्तीति कृत्वा अन्यतरेष्वित्युक्तम्, केषुचित् इत्यर्थः । व्युत्प-
द्यते चाभियोगभावनायुक्तः साधुराभियोगिकदेवेषु करोति च
विद्यादिलभ्युपजीवकोऽभियोगभावनाम् । यदाह ' मंता जोगं
काउं, भूर्कम्मं तु जे पडंजंति । साइरसइहिहेउं, अभिओगं
जावणं कुणइ ॥ १ ॥ ' इत्थीत्यादिसङ्ग्रहाद्या गतार्था (इति
तृतीयशतके पञ्चमः) विकुर्वणाधिकारसम्बद्ध एव वष्ट उद्दे-
शकः, तस्य चाद्यसूत्रम् । (अणगारे णमित्यादि) अनगारो गृह-
वासत्यागाङ्गाविलात्मा स्वसमयानुसारिप्रज्ञाभाविर्मायान्यु-
पलक्षणत्वात् कषायवान् । सम्यग्दृष्टिरप्येवं स्यादित्याह-मिध्या-
दृष्टिरन्यतीर्थिक इत्यर्थः । वीर्यलक्ष्यादिभिः करणभूताभिर्वागा-
णसीं नगरीं (संमोहए सि) विकुर्वित्तवान् राजगृहं नगरे रूपा-
णि पशुपुरुषप्रासादप्रभृतीनि जानाति पश्यति विभङ्गज्ञानलक्ष्म्या
(नो तहा भावं सि) यथा वस्तु तथा जावोऽजिसंधिर्धेयं ज्ञानं
तत्तथाभायम् । अथवा यथैव संवेद्यते तथैव भावो बाह्यं वस्तु
यत्र तत्तथाभायम्, अन्यथा भावो यत्र तद्व्यप्याजायम् । क्रिया-
विशेषणे चेमे । स हि मन्यतेऽहं राजगृहं नगरं समवहतो वारा-
णस्या रूपाणि जानामि पश्यामीत्येवम् । (से सि) तस्याऽनगारस्य
[से सि] असौ दर्शने विपर्ययो विपर्ययो भवति; अभ्यदाय-
रूपाणामन्यदीयतया विकल्पितत्वात् । दिक्प्रोहादिव पूर्वामपि
पश्चिमां मन्यमानस्येति कचित् [सेसे दंसणे विवरीए विवच्चा-
से सि] दृश्यते तत्र च तस्य तद्दर्शनं विपरीतं केवल्यत्ययेनेति
कृत्वा विपर्ययो मिथ्येत्यर्थः । एवं द्वितीयसूत्रमपि । तृतीये तु
[बाणारसीं नगरीं रायगिहे नगरं अंतराए एगं महं जणवयवगं
समोहए सि] वाराणसीं राजगृहं तथोरेव चान्तरालवर्तिनं जन-
पदवर्गे देशसमूहं समवहतो विकुर्वित्तवाद्, तथैव च तानि
विभङ्गतो जानाति पश्यति केवलं नो तथाजायम्, यतोऽसौ वैक्रि-
याण्यपि तानि मन्यते स्वाभाविकानीति [जस्से ति] यशोदे-
तुम्बाद्यशः [नगररुवं वा] इह यावत्करणादिवं दृश्यम्- " निगम-
रुवं वा, रायगारुवं वा, केडरुवं वा, कधमरुवं वा, मरुव-
रुवं वा, दोणमुहरुवं वा, पट्टणरुवं वा आगररुवं वा, आसम-
रुवं वा, संवाहरुवं वसि" ज० ३ श० ६ उ० ।

[१५] अनगारस्य भावितात्मनो वृक्षमूलस्कन्धादिवर्शनम्—

अणगारे एं जंते ! जावियप्पा रुक्खस्स किं अंतो पासइ, बाहिं पासइ चउजंगो ? एवं किं मूलं पासइ, कंदं पामइ चउजंगो, मूलं पामइ, खंभं पासइ चउजंगो । एवं मूलेणं बीजं संजोएय्वं । एवं कंदेण वि समं जोएय्वं जावयीं । एवं जाव पुप्फेण ममं बीयं संजोएय्वं । अणगारे एं जंते ! भावियप्पा रुक्खस्स किं फलं पासइ, बीयं पामइ चउभंगो ॥

[अंतो स्ति] मध्यं काष्ठमागदि, [बाहिं ति] बहिर्वर्तिन्यवकृप-
प्रसञ्ज्यादि । [एवं मूत्रेणमित्यादि] एवमिति समकन्दमूत्राभि-
लापेन मूत्रेण सह कन्दादिपदानि वाच्यानि, यावद् बीजपदम् ।
तत्र च मूलं १, कन्दः २, स्कन्धः ३, त्वक् ४, शाखा ५, प्रवालं ६,
पत्रं ७, पुष्पं ८, फलं ९, बीजं १० चेति दश पदानि । एषां च प-
ञ्चत्वारिंशद्विकसंयोगाः । एतावन्त्येवैह चतुर्जङ्घीसृत्राय-
भेयानीति । एतदेव दर्शयितुमाह—[एवं कंदेण वीत्यादि] भ०
३ श० ४ उ० ।

[१६] अनगारस्य भावितात्मनो बाह्यपुङ्गवादानपूर्वकं
उल्लङ्घनप्रलङ्घनम्—

अणगारे एं जंते ! जावियप्पा बाहिरए पोग्गले अप-
रियाइत्ता पजू ! वेजारपव्वयं उल्लंघेत्तए वा पल्लंघेत्तए वा ? ।
गोयमा ! एो इण्ठे समंठे । अणगारे एं जंते ! जावियप्पा
बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पजू ! वेभारपव्वयं उल्लंघेत्तए वा
पल्लंघेत्तए वा ? । इता । पजू ! अणगारे एं जंते ! भावियप्पा
बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता जावइयाइं रायगिंहे नगरे
रूवाइं एवइयाइं विउव्वित्ता वेजारपव्वयं अंतो अणुप्प-
विसित्ता पभू ! समं वा विसमं करेत्तए, विसमं वा
समं करेत्तए ? । गोयमा ! नो इण्ठे समंठे, एवं चेव
वित्तिआं वि अत्तावगो, एवरं परियाइत्ता । पजू ! से भंते !
किं मायी विकुव्वइ, अमायी विकुव्वइ ? । गोयमा ! मायी
विकुव्वइ, एो अमायी विकुव्वइ । से केण्ठे एं जंते !
एवं वृच्चइ जाव नो अमायी विकुव्वइ ? । गोयमा !
मायीणं पणीयं पाणजोयणं जोच्चा भोच्चा वामेइ, तस्म
एं तेणं पणीएणं पाणभोयणे णं अट्ठि अट्ठि मिंजा बहली
जवंति, पयणुण मंससोणिण भवइ, जे वि य से अहा बायरा
पोग्गला ते वि य से परिणमंति । सोइंदियत्ताए जाव फा-
निंदियत्ताए अट्ठि अट्ठि मिंजकेसमंसुरोमनहताए सुकत्ताए
सोणियत्ताए अमायीणं वृहं पाणजोयणं भोच्चा भोच्चा
गो वामेइ, तस्स एं तेणं वृहेणं पाणजोयणे एं अट्ठिअट्ठि-
मिंजापयणुजवंति बहले मंससोणिण जे वि य से अहा बादरा
पोग्गला ते वि य से परिणमंति । स जहा—उच्चारत्ताए
जाव सोणियत्ताए से तेण्ठे एं जाव नो अमायी विकुव्वइ ।
मायीणं तस्स ठाणस्स आत्तालोइय पक्किंते कासं करेइ,

नत्थि तस्स आराहणा, अमायीणं तस्स ठाणस्स आत्तालो-
इय पक्किंते कासं करेइ, अत्थि तस्स आराहणा, से वं
जंते ! जंते सि ।

[बाहिरए स्ति] औदारिकशरीरव्यतिरिक्तान् वैक्रियानित्यर्थः ।
[वेभारं ति] वेभारमिथानं राजगृहक्रीडापर्वतं [उल्लंघित्ताए
येत्यादि] तत्रोल्लङ्घनं सकृत्, प्रलङ्घनं पुनःपुनरिति [नो इण्ठे
समंठे स्ति] वैक्रियपुङ्गवपर्यादानं धिना वैक्रियकरणस्यैवाभा-
वात् । बाह्यपुङ्गवपर्यादानं तु सति पर्यंतस्थोल्लङ्घनादौ प्रनुः
स्यात्, महतः पर्वतातिक्लामिणः शरीरस्य सम्भवादिति ।
[जावइयाइं इत्यादि] यायान्ति रूपाणि पशुपुरुषादिरूपाणि
[एवइयाइं ति] एतावन्ति [विउव्वित्ता स्ति] वैक्रियाणि
कृत्वा वेभारं पर्वतं समं सन्तं विषमं, विषमं तु समं, कर्तुमिति
सम्बन्धः । किं कृत्वेत्याह—अन्तर्मध्ये वेभारस्यैवानुप्राविश्य [मायी
ति] मायावानुपलक्षणत्वात्स्य सकषायप्रमत्त इति यावत् ।
प्रमत्ता हि न वैक्रियं कुरुत इति । [पणीयं ति] प्रणीतं गल्लस्नेह-
विदुकम् [मंस्स २ वामेइ स्ति] वसनं करोति विरेचनं वा करो-
ति, वर्णवत्ताद्यर्थे यथाप्रणीतभोजनं तद्वसनं च विक्रियास्वभावं
मायित्वाद् भवति, एवं वैक्रियकरणमपीति तात्पर्यम् । [बहली-
जवंति स्ति] घनीजवन्ति, प्रणीतसामर्थ्यात् [पयणुए स्ति] अघ-
नम् [अहाबायरा स्ति] यथाचित्वाद्वा आहारपुङ्गवा इत्यर्थः ।
'परिणमंति' श्रोत्रेन्द्रियादित्वेन, अन्यथा शरीरदार्ढ्यात्संज्ञवा-
त् । [लुइं ति] कृतमप्रणीतम् [णो वामेइ स्ति] अकषायितया
विक्रियायामनर्थित्वान् 'पामवणत्ताए' इह यावत्करणादिदं
दृश्यम्—“खलत्ताए सिंघाणत्ताए घंतत्ताए पित्तत्ताए पुयत्ताए
स्ति” रूक्मजोजित उच्चारवित्तयैवाहारादिपुङ्गवाः परिणमन्ति,
अन्यथा शरीरस्थासारताज्ञापस्तरिति । माय्यमायिनोः फलमाह-
[मायीणमित्यादि] [तस्स ठाण स्ति] तस्मात् स्थानात् विकुर्वणा-
करणात्, प्रणीतभोजनलक्षणाद् वा [अमायीणमित्यादि] परम-
मायित्वावैक्रियं प्रणीतभोजनं वा कृतवान्, पश्चाद् जानानु-
तापोऽमायी सन् तस्मात् स्थानात् आलोचितप्रतिक्लान्तः सन्
कासं करोति यस्तस्यास्त्याराधनेति । भ० ३ श० ४ उ० ।
[१७] वैक्रियसमुद्घातेन कृतरूपमनमारो जानाति न वेति—

अणगारे एं भंते ! जावियप्पा देवं वेउव्विय समुग्घाए णं
समोहय जाणरूवे एं जायमाणं जाणइ पासइ ? । गोयमा !
अत्येगइए देवं पासइ, नो जाणं पासइ ? । अत्येगइए एं
जाणं पासइ, नो देवं पामइ २ । अत्येगइए देवं पि जाणं पि
पामइ ३ । अत्येगइए नो देवं पासइ नो जाणं पासइ ४ ।
अणगारे एं भंते ! जावियप्पा देविं विउव्विय समुग्घाए एं
समोहय जाणरूवे एं जायमाणं जाणइ पासइ ? । गोयमा !
एवं चेव । अणगारे णं भंते ! जावियप्पा देवं सदेवियं
वेउव्विय समुग्घाए एं समोहय जाणरूवे एं जायमाणं जा-
णइ पासइ ? । गोयमा ! अत्येगइए देवं सदेवियं पामइ, नो
जाणं पामइ । एणं अजिह्वावेणं चत्तारि भंगा ॥

तत्र भावितात्मा संयमतपोऽयामेयंविधानामनगाराणां हि प्रा-
योऽवधिज्ञानाधिलब्धयो भवन्तीति कृत्वा जावित्तामत्युक्तम्;
विहितोत्तरवैक्रियशरीरमित्यर्थः । येन प्रकारेण श्रविकायाः का-

रवता, वैक्रियविमानेनेत्यर्थः । यान्त गच्छन्तं, ज्ञानेन दर्शनेन ।
वत्तरमिह चतुर्मेधाविशिष्टत्वाद्वाधकानस्येति । अ० ३ श० ३
उ० । [अणगारस्य भावितात्मनः केवलासमुद्घातसमयवृत्तस्य,
मारणान्तिकसमुद्घातसमयवृत्तस्य वा चरमपुङ्गवाः सर्वत्रोक्तं
स्पृष्टान्तिष्ठति इति 'केवलसमुद्घात' शब्दे नृनीयजागे वक्ष्यते]

- (१) अणगारस्य निक्षेपः ।
- (२) अणगारत्वं वीरान्तेवासिनां वर्णकः ।
- (३) पृथ्वीकायिकादिहिसकानामणगारत्वं न भवति ।
- (४) क्रियाऽसंवृतोऽणगारो न सिद्ध्यति ।
- (५) अणगारस्य भावितात्मनोऽसिधारादिष्ववगाहना ।
- (६) अणगारस्य भक्तप्रत्याख्यातुराहारः ।
- (७) शैलेषीप्रतिपन्नस्यानगारस्य पजना ।
- (८) अणगारो भावितात्माऽऽत्मनः कर्मलेश्याशरीरं जानाति ।
- (९) अणगारस्य भावितात्मनः क्रिया ।
- (१०) संवृतस्यानगारस्य क्रिया ।
- (११) अणगारस्य गत्युपपादौ ।
- (१२) असंवृतस्यानगारस्य विकुर्वणा ।
- (१३) केयाघटिकालक्षणकृत्यादिविकुर्वणा ।
- (१४) अणगारस्य भावितात्मनः स्त्रीरूपस्य बाह्यपुङ्गवादा-
नपूर्वकं विकुर्वणा ।
- (१५) अणगारस्य भावितात्मनो वृत्तमूलस्कन्धादिदर्शनम् ।
- (१६) अणगारस्य भावितात्मनो बाह्यपुङ्गवादानपूर्वकमुल्ल-
ङ्घनप्रलङ्घने ।
- (१७) वैक्रियसमुद्घातेन कृतरूपमणगारो जानाति न वेति ।
ऋणकार-पुं० । ऋणमिव कालान्तरङ्गेशानुभवहेतुतया ऋ-
णमष्टप्रकारं कर्म, तत्करोतीति कोऽर्थः-तथा २ गुरुवचनविपर-
ातप्रवृत्तिभिरुपचिनोतीति ऋणकारः । दुःशिष्ये, उक्त० १ अ० ।

अणगारगुण-अणगारगुण-पु० । ६ त० । साधोः मतपदके-
न्द्रियाभिग्रहादिषु सप्तविंशतिगुणेषु, उक्त० ३१ अ० ।

सत्तावीसं अणगारगुणा पणगुता । तं जहा-पाणाइत्या-
ओ वेरमणं सुसावायाओ वेरमणं अदिआदाणाओ वेरम-
णं मेहुणाओ वेरमणं परिगहाओ वेरमणं मोइदिय-
निगहे चक्खिंदियनिगहे घाणिंदियनिगहे जिब्जिदियान-
गहे फासिंदियनिगहे कोहविवेगे माणविवेगे मायाविवेगे
होतविवेगे जावसच्चे करणसच्चे जागसच्चे खमाविरा-
गया मणममाहरणया वयममाहरणया कायममाहरणया
एणमंपणया देसणमंपणया चरित्तसंपणया वेयणअहिया-
सणया मारणंतियअहियासणया ॥

अणगराणां साधूनां, गुणाश्चाग्निविशेषाः अणगारगुणाः,
तत्र महाव्रतानि पञ्च (५) पञ्चेन्द्रियनिग्रहाश्च पञ्च (१०)
क्रोधादिविवेकाश्चत्वारः (१४) सत्यानि त्रीणि । तत्र भावसत्यं-
शुद्धान्तरात्मना, करणसत्यं-यत्प्रतिलेखनादिक्रियाः । तां यथो-
क्तं सम्यगुपयुक्तः कुर्वते । योगसत्यं-योगानां मन प्रभृतानाम-
वितथत्वम् [१७] क्षमाऽनभिष्यक्तोऽधमानस्वरूपस्य द्वेषसं-
वितस्याप्रीतिमात्रस्याभावः । अथवा क्रोधमानयोः कुर्यान्नितो-
धः, क्रोधमानविवेकशब्दाभ्यां तदुदयप्राप्तयोर्निरोधः, प्रागेवा-
भिहित इति न पुनश्चकताऽपीति (१८) विरागता-अभिष्वक्-
मात्रस्य भावः । अथवा मायालोभयोरनुदयो मायालोभविवे-

कशब्दाभ्यां तदुदयप्राप्तयोस्तयोर्निरोधः प्रागभिहित इतीहापि
न पुनश्चकतेति (१९) मनोवाकायानां समाहरणानां, पाठान्त-
रतः-समत्याहरणतां अकुशलानां निरोधश्चत्वारः (२२) क्षा-
नादिसंपन्नतास्तिस्रः (२५) वेदनाऽतिसहनता शीताद्यतिसं-
हनता (२६) मारणान्तिकातिसहनता-कल्याणमित्रबुद्ध्या मा-
रणान्तिकोपसर्गसहनमिति (२७) स० २७ सम० । उक्त० ।
प्रअ० । जीत० । आ० चू० । संथा० ।

पुनरन्येन प्रकारेण साधुगुणान् दर्शयितुमाह-

से जहाणामए अणगारा भगवंतो इरियासमिया जासा-
समिया एसणासमिया आयाणजेमत्तणिवस्ववणासमिया
उच्चारपासवणखेलसिधाणजणपरिट्ठावणियाममिया मण-
समिया वयसमिया कायसमिया मणगुत्ता वयगुत्ता काव-
गुत्ता गुत्ता गुत्तिदिया गुत्तबंधचारी अकोहा अमाणा अ-
माया अलोजा संता पसंता उवसंता परिणिव्वुत्ता अणा-
सवा अगंथा ठिअसोया निरुवलेवा कंसपाइ व मुक्तोया
संख इव गिरंजणा जीव इव अपमिहयगती गगणतत्रं
पि व निरालंबणा वाउरिव अपमिबंधा सारदमलिल इव
सुच्छिदिया पुक्खरपत्त इव निरुवलेवा कुम्भो इव गुत्तिदि-
या विहग इव विप्पमुक्का खणिगविसाणं व वृगजाया भारंड-
पक्खी व अपमत्ता कुंजरो इव सोंकीरा वसजो इव जातन्धि-
मा सीहो इव बुद्धरमा मंदरो इव अपपकंपा मागरो इव
गंजीग चंदो इव सोमलेसा मूरो इव दित्ततेया जच्चकंच-
णगंच इव जातरुवा वसुंधरा इव सव्वपासविसहा सुहु-
यहुयासणो विव तेयसा जलंता एत्थि ए ॥ ७० ॥ तेभिं
जगवंताणं कत्थवि पमिबंधे भवइ, से पडिबंधे चउव्विहे
पाएण्ते । तं जहा-अंडएइ वा (वोमजेइ वा) पो-
यएइ वा उग्गहेइ वा पग्गहेइ वा जअं जअं दिसं इच्छंति
तअं तअं दिसं अपडिबष्ठा सुइत्तया अप्पअहुत्तया अप्प-
मांथा संजमेणं तवसा अप्पाणं जावेमाणे चिहरंति ॥ ७१ ॥
तेसिणं भगवंताणं इमा एतारुवा जाया माया वित्ती होत्था ।
तं जहा-चउत्थे भत्ते उट्ठे जत्ते अट्ठमे भत्ते दसमे जत्ते
दुवात्तसमे भत्ते चउदसमे जत्ते अप्पमासिणं जत्ते मासिणं भत्ते
दोमामिणं निमासिणं चाउम्मासिणं पंचमासिणं षम्मासिणं
अट्ठत्तरं च एणं उक्खित्तचरया णिक्खित्तचरया उक्खि-
त्तणिक्खित्तचरया अंतचरया पंतचरया बृहचरया
समुदाणचरया संमट्ठचरया असंसट्ठचरया तज्जातसंसट्ठच-
रया दिट्ठलाभिया अदिट्ठलाभिया पुट्ठलाभिया अपुट्ठला-
भिया जिक्खुलाभिया अभिक्खुलाभिया अक्कायचरया
अन्नायज्ञोचरया उवनिहिया संखादत्तिया पारिमितपिक्खा-
इया मूदेसणिया अंताहारा पंताहारा अरमाहारा विर-
माहारा लूदाहारा तुच्चाहारा अंतजीवी पंतजीवी आ-
यंबिद्धिया पुग्गिद्धिया विगइया अमज्जमंसा समिणो सो-
णियामरसजोइहाणइया पमिमाठाणइया उक्कहुआस-

णिया शंसज्जिया वीरामणिया दंसायतिया जगंरुमाइणो
अण्णान्ना अणत्तया अकंहुया अण्णिहुहा धुतकेसमंसरोमन-
हा मव्वगा य पडिक्कमविप्पमुक्का चिट्ठंति ॥ ७२ ॥ तेणं
एतेणं विहारेणं विहरमाणा बहुं वामाई सामणपरियाणं
पाणुणंति बहु बहु आवाइसि उप्पवंसि वा अणुप्पवंसि
वा बहुं जत्ताई पक्कत्ताइ, पक्कत्ताइत्ता बहुं वामाई अ-
णसणाई ठेदिंति, अणसणाई छेदिता जस्मइए कीरति
नगज्जावे मुंरुभावे अण्णहाणज्जावे अदंतवणगे अक्खत्तए अ-
णोवाहणए जूमिसेज्जा फलगमेज्जा कट्ठसेज्जा केसइणं वंज-
चेरवामे परपरपवेमे लब्धा अलब्धमाणा अमाणणाओ ही-
लणाओ निंदणाओ स्विमणाओ गरहणाओ तज्जणाओ ता-
लणाओ उच्चावया गामकंठगा वावीसं परीसहोवसगं अदिया
मिज्जंति, तपट्ठं आराइति, तपट्ठं आराइत्ता चरमेई उस्मा-
मनिस्मासेहिं अणुत्तं अणुत्तरं निव्वापातं निरावरणं कमिणं
परिपुष्णं केवलवरणाणदंसणममुप्पवंसि, समुप्पादंतिता
ततो पक्का सिज्जंति वुज्जंति मुचंति परिणिव्वायति सव्वा-
यंति सव्वदुक्खाणं अंतं करंति ॥ ७३ ॥

तद्यथा नाम केचनोत्तमसंदहननधृतिब्रह्मोपेता अनगारभगव-
न्तो जवन्तीति । तेषाञ्जिः समितिभिः समिता, एवमित्युपदर्श-
ने । आपपातिकमाचाराङ्गसम्यग्धिप्रथममुपाङ्गं तत्र साधुगुणाः
प्रबन्धेन व्यावर्त्यन्ते, तद्विहायि तेनैव क्रमेण द्रष्टव्यमित्यभिदे-
शः । यावद्गतमपनीतं केशहमभुशोमनस्वादिकं यैस्ते, तथा
सर्वगात्रपरिकर्मियप्रमुक्ता निष्प्रतिकर्मशरीरास्तिष्ठन्तीति ॥ ७० ॥
॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ते चाप्रविहारिणः प्रव्रज्यामनुपात्य याधारूपे
रांगानङ्के समुत्पन्नानुत्पन्ने वा भक्तप्रत्याख्यानं विदधति, किं बहु-
नात्केन-यत्कृतं यमयागोत्सवकबाहिरास्वादः कर्त्तव्यधाराभारगव-
द् दुःखवसायः भ्रमणभावोऽनुपात्यते, तमर्थं सम्यग्दर्शनज्ञान-
चारित्राख्यमाराध्य, अव्याहतमनस्त मोक्षकारणं केवलज्ञानमा-
प्नुयन्ति, केवलज्ञानायामेकस्यैव सर्वदुःखविमोक्षलक्षणं मोक्षम-
यानुवन्तीति । सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

अणगारचरित्तधम्म-अनगारचरित्रधर्म-पुं० । अणारं नास्ति
येषां तेऽनगाराः साधवः, तेषां चारित्रधर्मः । महाप्रतापिप्राज्ञरूपे
चारित्रधर्मज्जिदं, “अणगारचरित्तधम्मं दुविहे पणसे । तं जहा-
सरागसंजमे, वीथरागसंजमे” इथा० २ उ० १ उ० । [व्याख्या
चार्य स्वस्वस्थाने द्रष्टव्या]

अणगारधम्म-अनगारधर्म-पुं० । ६ त० । सर्वविरतिचारित्रे य-
तिधर्म. औ० ।

अणगारधम्मो ताव इह खलु मव्वओ मव्वयाए मुंमे
भवित्ता आगाराओ अणगारियं पव्वइस्सं मव्वाओ पाणाइ-
वायाओ वेरमणं सुसावायअदिआदाणमेहुणपरिग्गहाराई-
भोअणाओ वेरमणं अयमाज्जमो ! अणगारसामइए धम्मं
पप्पत्ते । एअस्स धम्मस्स सिक्खाए उवड्ढिए निग्गंथे वा नि-
ग्गंथी वा विहरेमाणे आणाए आगहए जवति ॥

अथाधिकृतवाचना-इह खलु-इहैव, मर्त्यलोके, [सव्वभो स-

व्वयाए सि] सर्वतः-द्रव्यतो जावतश्चेत्यर्थः । सर्वात्मना स-
र्वान् कोषादीनात्मपरिणामानाभित्यत्यर्थः । एते च मुण्डीभू-
त्वेत्यस्य विशेषणे, अनगारिता प्रव्रजितस्येत्यन्तस्य वा [अय-
मावसोचि] अयमायुष्मन् ! [अणगारसामइए सि] अनगाराणां
समये समाचारे, सिक्खान्ते वा जवोऽनगारसामयिको, अनगार-
सामयिकं वा [सिक्खाए सि] शिक्षायामभ्यासे [आणाए सि]
आज्ञाया विहरन् आराधको भवति ज्ञानादीनाम् । अथवा आ-
ज्ञाया जिनापदेशस्थाराधको प्रवर्तीति । औ० ।

साधुधर्ममाह—

खंती य महवज्जव, मुत्ती तवसंजमे अ बोधव्वे ।

सखं सोयं आकिं-चणं च वंजं च जइधम्मो ॥ १४ ॥

क्रान्तिधर्म, मार्दवधर्म, आर्जवधर्म, मुक्तिः, तपःसंयमौ च बोधव्यौ;
सख्यं, शौचधर्म, आर्कञ्ज्यं, ब्रह्मचर्यं च यतिधर्म इति गाथाक-
रार्थः ॥ १४ ॥ दश० नि० ६ अ० ।

सापेक्षा निरपेक्षधर्म, यतिधर्मो द्विधा मतः ।

सापेक्षस्तत्र शिक्षाधि, गुर्वन्तेषामित्ताऽन्वहम् ॥

यतिधर्म उक्तलक्षणः मुनिसंबन्धयनुष्ठानविशेषः, द्विधा द्वाज्यां
प्रकाराभ्यां, मतं प्रकल्पितः, जिमैर्विति शेषः । द्वैविध्यमेवाह-
सापेक्षा निरपेक्षधर्म इति । तत्र गुरुगच्छादिसाहाय्यमपेक्षमाणो यः
प्रव्रज्यां परिपालयति स सापेक्षः । इतरस्तु निरपेक्षा यतिः, ग-
च्छाद्यपेक्षारहित इत्यर्थः । तयोर्धर्मोऽपि क्रमेण गच्छवालसलक्षणो
जिनकल्याणलक्षणश्च सापेक्षो निरपेक्षधर्मोच्यते, धर्मधर्मिणो-
रभेदोपचारात् । तत्र तयोः सापेक्षनिरपेक्षयतिधर्मयोर्मभ्यात्
अयं सापेक्षयतिधर्मो भवतीति क्रियासंबन्धः । एवमत्रऽपि या-
ज्यम् । स च यथा शिक्षाया इत्यादि । तत्र शिक्षा अत्र्यासः ।
सा च द्विधा—ग्रहणशिक्षाऽऽसेवनाशिक्षा चेति । तत्र ग्रहण-
शिक्षा—प्रतिदिनसूत्रार्थग्रहणाज्यासः । आसेवनाशिक्षा—प्रति-
दिनक्रियाऽज्यासः । तस्यैतदर्थं न तूदरपुण्याद्यर्थमिति भावः ।
ध० १ अधि० ।

अणगारमगगद्-अनगारमार्गगति-स्त्री० । ६ त० । सम्यग्दृष्ट-
स्तप्रतिबन्धपरित्यागरूपेण निर्मुक्तस्य सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्येण,
सिद्धिगतां च । उक्त० ।

एषां चोत्तराध्ययनानां पडव्विंशेऽध्ययने दर्शितानि सूत्राणि-
सुणेह मेगममाणे, मगं वुद्धेहि देसियं ।

जयायरंता जिकवू य, दुक्खाणंतकरो जवे ॥ १ ॥

शृणुत आकर्णयत, मे मम, कथयत इति शेषः । एकाग्रमनसः
कोऽर्थः-अनन्यगमनचित्ताः सन्तः, शिष्या इति शेषः । किं तद्वित्याह-
मार्गमुक्तरूपं प्रक्रमाभुक्तैर्गुरुरवगमयथास्थितवस्तुनस्वरूपपक्ष-
केवलैरहंभिः श्रुतकेवलविनिर्गोणधरादिभिर्वैतुक्तं भवति । देशि-
तं प्रतिपादितम् । अर्थतः सूत्रतश्च । तमेव विशेषायमुमाह-[ज-
मिति] मार्गमाचरन् आसेवमानो, भिक्षुरनगारो, दुःखानां शा-
रीरमानसानामन्तः पर्यन्तः तत्करणशीलोऽन्तकरो, भवेत्
स्यात्, स्वस्वधर्मनिर्मुक्तनत इति ज्ञावः । तद्वेननासेव्यासेवक-
संस्कृतेनाऽनगारसंबन्धिमार्गं, तत्फलं च मुक्तिगतिरिति
दर्शितम् । ततश्चानगारमार्गं, तज्जतिं च शृणुत इत्यर्थ उक्ते अव-
तीति सूत्रार्थः ॥ १ ॥

यथाप्रतिज्ञातमाह—

गिहवासं परिच्चज्ज, पव्वज्जामस्सिओ सुणी ।

इमे संगे विर्याणिज्जा, जेहि सज्जंति माणवा ॥ २ ॥

गृहवासं गृहावस्थानं, यदि वा गृहमेव पारवश्यहेतुतया पा-
शा गृहपाशस्तं, परित्यज्य परिहृत्य, प्रव्रज्यां सर्वसङ्गपरि-
त्यागलक्षणं भागवतीं दीक्षाम, आश्रितः प्रतिपन्नः, मुनिः, इमान्
प्रतिप्राणिप्रतीनतया प्रत्यक्षान्, सङ्गान् पुत्रकलत्रादींस्तन्प्रति-
बन्धाद् वा, विजानीयाद् भवहेतवोऽमीनि विशेषेणायुष्यन्त,
निश्चयतो निष्कलस्याऽसत्त्वात् ज्ञानस्य च विरतिफलत्वात्
प्रत्याचक्षीतेत्युक्तं भवति । संगशब्दव्युत्पत्तिमाह—[जेहि ति]
सुखव्यत्ययाद् येषु, सज्जन्ते प्रतिपद्यन्ते, अथवा ये संगैः सज्जन्ते
संबध्यन्ते, ज्ञानावरणादिकर्मणोति गम्यते । के ते ? मानवा
मनुष्याः, उपलक्षणत्वादन्वेष्येऽपि जन्तवः ॥ २ ॥

तदेव हिंसं अन्नियं, चोज्जं अवञ्जेसेवणं ।

इच्छाकामं च लोहं च, संजओ परिवज्जण ॥ ३ ॥

तथेति समुच्चये । एथेति पूरणे । हिंसा प्राणव्यपरोपणम्,
अक्षीकमनृतभाषणम्, चौर्यमवस्तादानम्, भग्नहासवनं मैथु-
नाचरणम्, इच्छारूपः काम इच्छाकामस्ते चापामयस्तुकाङ्कारूपं,
लाभं च लब्धवस्तुविषयगृह्यात्मकम्, अनेनोभयेनापि परिग्रह
उक्तः । परिग्रहं च सयतो यतिः, परिवर्जयेत् परिहरेत् । अनेन
मृगगुणा उक्ताः । पतद्बन्धितस्यापि च शरीरिणोऽवश्यमाश्र-
याहाराभ्यां प्रयोजनं, तयोश्च तदतिचारहेतुत्वमपि कयोश्चि-
त्स्यादिति मन्वानस्तत्प्राहाराय सूत्रपटकेन तावदाश्रयचिन्तां
प्रतियतते ॥ ३ ॥

माणोहरं चित्तपरं, मल्लध्वेण वासियं ।

मकवारं पंरुल्लोयं, माणमा वि न पत्थण ॥ ४ ॥

[मनोहरं ति] चित्ताक्षेपकं, किं तत्, ? चित्रप्रधानं गृहाम् । तदपि
कीदृशम् ? । माल्यैर्ग्रथितपुष्पैर्धूपितैश्च काष्ठागुरुतुण्डादिसम्ब-
न्धिनिर्वासितं सुरग्रीकृतं, माल्यधूपनवासितं, सह कपाटेन बर्तत
इति सकपाटम्, तदपि पाण्डुरगुह्योच्चं श्वेतवस्त्राविरुजितं, मनसा-
पि, आस्तां वचसा, न प्रार्थयेत् नाभिलषेत्, किं पुनस्तत्र
निष्ठादिति भावः ॥ ४ ॥

किं पुनरेवमुपदिश्यत इत्याह—

इंदियाणि उ भिक्खुस्स, तारिस्समि उयस्सण ।

उक्काइ निवारे उ, कामरागविवरुणे ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणि अक्षुरादीनि, तुरिति यस्माद्, निक्कारनगरस्य
तादृशं तथाभूतं उपाश्रये, उ, खेन क्रियन्ते-करांतेः सर्वधात्वर्थ-
त्वाच्छ्रव्यन्ते दुष्कराणि, दुःशकार्जात्यर्थः । तुरेयकारार्थः । दुष्क-
राण्येव धारयितुमुष्मार्गप्रवृत्तिनिषेधतो माग एव व्यवस्थापयि-
तम् । पठ्यते च-‘दुष्कराणि निवारितं ति’ । तत्रापि निवारयितुमि-
ति निर्यान्नृत्य, स्वस्वविषये प्रवृत्तिरिति गम्यते । कीदृशीम् ? । काम्य-
मानत्वात् कामममनोहा इन्द्रियविषयास्तेषु रागोऽभिष्वङ्गस्त-
स्य विवरुणे विशेषणं वृत्तिहेतौ कामरागविवर्धने, तथाविध-
चित्तव्याक्लपसंभवात् । कस्यचिन्मूलगुणस्य कथंचिद्विचार-
मन्त्रेव दोष इत्येवमुपदिश्यत इति ज्ञावः ॥ ५ ॥

पथं तर्हि क कीदृशं स्यात्तदयम् ? —

मुसाणे मुअगारे वा, रुक्खमूले वे एगण ।

पइरिके परकं वा, वामं तन्थाभिरायण ॥ ६ ॥

इमशाने प्रेतभूमौ, शून्यागारे उक्तमित्युक्ते वा-विक्लपे, वृत्तमूले

वा पादपसमीपे, एकदेशे कस्मिंस्तथाविधकाले । पठ्यते वैधर्म-
पि-‘एगगोत्ति’ एकको रागद्वेषधियुक्तोऽसहायो वा, तथाविधयो-
ग्यतायां, पारक्ये वा परसम्बन्धिनि तथाविधप्रतिबन्धेनास्वीकृते ।
पाठान्तरतः— “ पतिरिके ” देशीभाष्यैकान्ते रुपाद्यसंकुले,
परकृते-परैरर्थैर्निष्पादिते, स्वार्थमिति गम्यते । वा समुच्चये ।
वासमवस्थानं, तत्र इमशानादौ, अभिरौचयेत् प्रतिज्ञासयेत् ।
अर्थोदात्मनो निकृष्टियुत्तरेण योगः ॥ ६ ॥

फासुयम्मि अणावाहे, इत्थीहिं अणजिहुए ।

तत्थ मंकप्पण वामं, भिक्खू परमसंजण ॥ ७ ॥

प्रासुके अविच्छिन्नभूतभूजागरूपे, तथा-अविद्यमाना बाधा, आत्म-
नः परेषां वाऽऽगन्तुकसत्त्वानां गृहस्थानां च यस्मिंस्तथा
तस्मिन्, तथा-स्त्रीजिगङ्गनाभिः, उपलक्षणत्वात् पण्यकादिजि-
ह्वानभिद्वये, तदुपलवरहित इत्यर्थः । एतानि हि मुक्तिपथप्रतिप-
त्तिरयेन तत्प्रवृत्तानामुपलब्धहेतुभूतानीत्येवमभिधानम् । तत्रेति
प्रागुक्तविशेषणविशिष्टे इमशानादौ सम्यक्कल्पयेत् कुर्यात् । किम् ?
वासम्, भिक्षुणशीलो जिहुः । स च शाक्यादिरपि म्यादत आह-
परमः प्रधानः, स चेह मोक्षस्तदर्थं सम्यक् यतते परमसंयतः,
जिनमार्गप्रतिपन्न इत्युक्तं भवति । तस्यैव मुक्तिमार्गं प्रति वस्तु-
तः सम्यग् यत्नसंभवात् । प्रागुवासं तत्रागिरौचयेदित्युक्तं, रुचि-
मात्रेणैव कश्चित्तुष्येदिति । तत्र सकल्पयेद्वासमित्यभिधानम् ॥ ७ ॥

ननु किमिह परकृत इति विशेषणमुक्तमित्याशङ्क्याह—

न सयं गिहाइ कुव्वेज्जा, नेव अन्नेहि कारण ।

गिटकम्मममारम्मे, चूयाणं दिस्सए वटो ॥ ८ ॥

न स्वयमात्मना, गृहाणि उपाश्रयरूपाणि कुर्वीत विदधीत, नै-
वाऽन्यैर्गृहस्थादिभिः, कारयेद्विधापयेत्, उपलक्षणत्वात् अपि कुर्व-
न्तमनुमन्यत् । किमिति ? यतो गृहनिष्पत्त्यर्थं कर्म गृहकर्म, इष्ट-
कामुदानयनावि, तदेव समारम्भः, प्राणिनां परित्यागकरत्वात् ।
उक्तं हि-‘परित्यागकरो भवे समारंभोत्ति’ । यद्वा-तस्य समार-
म्भः प्रवर्तने गृहकर्मसमारम्भः, तस्मिन्, चूतानामेकान्द्रयादिप्रा-
णिनां, दृश्यते प्रत्यक्षत एवोपलभ्यते, कोऽसौ ? वधो विनाशः । ॥

चूतानां वध इत्युक्तं तत्र मा भूत् कर्मा-

चिदेवासायित्याशङ्क्याह—

तसाणं थावरणं च, सुहुमाणं वायराण य ।

तम्हा गिहसमारंभं, संजओ परिवज्जण ॥ ९ ॥

वसानां द्वाण्डियादीनां, स्थावराणां पृथिव्याद्येकान्द्रयाणाम्,
चः समुच्चये । तेषामपि सूक्ष्माणामतिशृङ्खलानां शरीरा-
पेक्षयाः जीवप्रदेशापेक्षया तस्यामूर्ततयैव प्रायो व्यवहारायोगाद्,
बादगणां चैवमेव, स्थूलानाम् । यद्वा-सूक्ष्मनामकर्मोदयाम्-
क्षमाणं, तेषामपि प्रमादतो भावहिंसासंज्ञयान् । बादरनामक-
र्मोदयाच्च बादराणाम् । उपसंहर्तुमाह—[तम्हा ति] यस्मादेवभूत-
वधस्तस्माद् गृहसमारम्भं संयतः सम्यग्गृहसादित्य उपर-
तः, अतगार इत्यर्थः । परिवर्जयेत् परिहरेत् ॥ ९ ॥

इत्थमाश्रयचिन्तां विधायाहारचिन्तामाह—

तदेव जभपाणेसु, पयणे पयावणेसु य ।

पाणजुपदयडाए, न पए न पयावण ॥ १० ॥

तथैव तेनैव प्रकारेण, भक्तानि च शाल्योदनादीनि, पीयन्त इ-
ति पानानि च पयःप्रवृत्तीनि, भक्षपानानिः तेषु पचनानि च
स्वयं चित्तेदापादनकथमानि, पाचनानि च ता-येवार्थः पचन-

पाचनानि, तेषु च भूतवधो दृश्यत इति प्रक्रमः । ततः किमि-
त्याह-प्राणा ह्येन्द्रियादयः, जूतानि पृथिव्यादीनि, तेषां दया
रक्षणस्य, प्राणभूतदया । तदर्थस्य-तद्धेतोः । किमुक्तं जघति-पचन-
पाचनप्रवृत्तानां यः संभवा जीवापघातः स मा जृदिति न पचे-
त्, स्वतो भक्तादीनिति प्रक्रमः । नापि पाचयेत्, तदेवात्ये-
रिति ॥ १० ॥

अमुमेवार्थे स्पष्टतरमाह—

जलधननिस्मिया जीवा, पुढवीकट्टानिस्मिया ।

हृमांति जलपाणेसु, तस्मा भिक्व न पयावए ॥ ११ ॥

जले च पानीय, धान्यं च शाक्यादि, तन्निःश्रितास्त्वान्यत्र च
उत्पद्य ये तन्निःश्रयाः स्थिताः-पुनरकलुजगलिकापिपालिका-
प्रभृतयः । उपलक्षणव्यात् तदपाश्च जीवाः प्राणिनः । एव
पृथ्वीकायनिःश्रिता एकैन्द्रियादयो हन्यन्ते, भक्तपानेषु प्रक्रमान्
पच्यमानादिषु । यत एव तस्माद् भिक्षुर्न पाचयेत् । अत्र अपर्ग-
म्यमानत्वात् पाचयेदपि न, किं पुनः स्वयं पचेत् । अनुमतिनि-
पेधापलक्षणं चेत् ॥ ११ ॥

अपरं च—

विसर्पे सव्वज्जो धारे, बहुपाणिविणासणे ।

नत्थि जेइममे सत्थे, तस्मा जोंडं न दीवए ॥ १२ ॥

विसर्पेतीति विसर्पस्य, स्वल्पमपि बहु भवति । यत उक्तम्-
“अणुधोवं वणधोवं, अग्नीधोवं” इत्यादि । सर्वधः सर्वासु
दिक्षु, धारव धारा जीवा नि शिका शक्तिरस्येति सर्वतो धारम,
सर्वोदगवस्थितजन्तुपद्धानकत्वात् । उक्तं च-“पाणिपरुण वा
वि” इत्यादि । अतएव बहुधा प्राणयिनाशनमनेकजीवजीव-
नव्यपरापक, नास्ति न विद्यते, ज्यातिः समस-अभितुल्यम्, शस्यन्ते
हिस्यन्तेऽनेन प्राणिन इति शस्त्रं प्रहरणम्, अत्यादिति गम्यत ।
तन्त्याविसर्पित्वात् सर्वतो धारत्वात्पञ्चजन्तुपद्धानत्वात् । नाथः ।
सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययः प्राग्यत् । यस्यादवे तस्माद्, ज्यातिर्वैश्वान-
रम्, न दीपयेत् न उवाचयेत् । अनेन च पचनस्याप्रवृत्तनाऽधि-
नाभाविवात् तत्परिहार एव समर्थितः । इत्येव विशेषप्रक्रमेऽपि
सामान्याभिधानप्रसङ्गतः शीतापनोदोदिप्रयोजनोपि तदारम्भ-
निषेधार्थम्, आधाकर्मादिका विबुद्धकर्तारनेनार्थतः परिहार्यो-
क्ता, तदपरिहारो ह्यवश्यं भाविपचनानुमत्यादिप्रसङ्ग इति ॥ १२ ॥

नन्वेव जीववधनिमित्तत्वमेव पचनाने निषेधे निबन्धनम्, तच्च
नास्ति क्रयविक्रययोगिति, युक्तमेवान्यां निर्वहणमिति कस्याच-
दाशङ्का स्यात्, अतस्तदपनोदनाय हिरगयादिपरिग्रहपूर्वकत्वात्-
यास्तन्निषेधपूर्वकत्वे मृत्रवयेण तत्परिहारमाह—

हिरन्नं जायस्व च, मणसा वि न पन्थए ।

समसेधुक्चणे भिक्वू, विरए कयविकए ॥ १३ ॥

हिरण्यं कनकम्, जातरूपं रूप्यम् । चकारोऽनुकाशेषधनधान्यादि-
समुच्चये । मनसाऽपि चित्तेनापि, आस्तां वाचा, न प्रार्थयेद्-ममा-
मुक स्यादिति । अपर्गम्यमानत्वात्प्रार्थयेदपि न, किं पुनः परिगृही-
यात् । कीदृशः सन्?, समं कोऽर्थः-प्रतिबन्धाभावनस्तुल्ये, तेषुका-
ञ्चते मृतपिण्डग्राहकनकेऽस्येति समलेपुकाञ्चनः, एवविधश्च सन्
भिक्षुधिरतो निवृत्तः, स्यादिति शेषः । कुतः?, क्रयो-मूल्येनान्य-
संबन्धेन तथाविधवस्तुनः स्वीकारः, विक्रयश्च-तस्यैवात्मायस्य
तथाविधवस्तुजातेनान्यस्य दानम्, क्रयश्च विक्रयश्च क्रयविक्रय-
मिति समाहारः, तस्मात् । पञ्चम्यर्थे सप्तमी, विषये सप्तमी वा ।

तत्र च क्रयविक्रयविषये विरत इति-विरतिमानिन्यर्थः ॥ १३ ॥

किमिन्येवमत आह—

किणो कइओ होइ, विकणतो य वाणिओ ।

कयविकयम्मि वट्ठतो, भिक्वू न हवइ तारिसो ॥ १४ ॥

कीणन् परकीयं वस्तु मूल्येनाददानः, क्रयोऽस्यास्तीति क्रयिको
जघति, तथाविधेतरत्रोक्तदृश एव भवति । विक्रीणानश्च स्व-
कीयं वस्तु तथैव परस्य वदद् वणिग्जघति, वाणिज्यप्रवृत्तत्वा-
दिति भावः, अतएव क्रयविक्रये उक्तत्वे, वर्तमानः प्रवृत्तमानो,
भिक्षुर्न तादृशो भवति, गम्यमानत्वाद् यादृशः सूत्रार्जिहोतो
भावमिच्छति ॥ १४ ॥

किमन्याह—

भिविखयव्वं न केयव्वं, भिक्वुणा निक्खुवित्तिणा ।

कयविकओ महादोसो, निक्खवावित्तिं सुहावहा ॥ १५ ॥

निकृतिव्यं याचितव्यम्, तथाविधं वस्तिवति गम्यत । न नैव,
केनच्य मूल्येन प्रदत्तव्यम्, केन?, भिक्षुणा । कीदृशः?, निक्खय-
वृत्तिवर्तनेन निर्वहणं यस्यासौ भिक्षुवृत्तिस्तेन । उक्तं हि-“सव्यं
मे जाइय होइ, नत्थि किञ्चि अजाइय” । क्रयविक्रयवद् भिक्षोऽपि
सर्वोपेक्ष भविष्यतीति मन्त्रार्थमेवेति, तत आह-क्रयश्च विक्रयश्च
क्रयविक्रयम्, व्यवच्छेदकत्वात्प्रादिक्य, तद्वत् महादोषः उक्तव्यायतः,
विद्वज्ज्यत्यश्च प्राग्यत् इति । निक्खाया वृत्तिः शुभमिदलोकपर-
लोकयोः कल्याण, सुख वा तदायहति समन्तात् प्रापयतीति
शुभावहा, सुम्भावहा वा । एतेन कतिदोषपरिहार उक्तः, स चा-
शेषावशुद्धकाटीगतदोषपरिहारोपलक्षणम् ॥ १५ ॥

निकृतिव्यमित्युक्तं, तच्च दानश्रद्धादिपदमिति कचिदेकैव
स्यादत आह—

समुयाणं उठमेज्जा, जहामुत्तमणिदियं ।

लाभालाभम्मि संतुट्ठे, पिणवायं चं मणी ॥ १६ ॥

समुदानं मुख्यम्, न त्वेकमिदमिव, तच्चोच्छिन्नामिदोऽहम्-अ-या-
न्येवमेतन्-स्वल्पस्वल्पमात्राणां भावनान्मधुरकृत्या हि भ्रमत
इदमेव भवतीत्येवमुक्तम्, एवमेवेत्येवेत्येत । एतच्छोभस्यमपि
स्यात् । यत आह-सूत्रमागमस्तदनाक्रमेण यथासूत्रमागमाभि-
हितोऽमेवणाद्यवधात् । इत्यन्तं जघति तत एवानिन्दितं शिष्टा-
निन्देन स्वपरप्रशंसादिहेतुर्नान्पादित जात्यादिजुगुप्सितजनसं-
बन्धियान् जघति । तथा दानश्च दानाभश्च दानाभ्याम्, तस्मिन्,
सन्तुष्टादनादिः प्राप्ताप्राप्तौ च सतोषवान्, न तु वाञ्छाविधु-
गितचित्त इति ज्ञाव । इह च लाभेऽपि वाञ्छा-उत्तरोत्तरवस्तु-
विषयत्वेन भावनीया । पिण्डव्यत इति पिण्डो जिज्ञा, तस्य
पातः पतनम्, प्रक्रमान् पात्रेऽस्मादिति पिण्डपातं भिक्षाटनम्, तद्
चरदासेवेत, मुनिरिति तपस्वी । पात्रान्नगतः-पिण्डस्य पातः
पिण्डपातस्ते गवेपयेदवेत्येत । उभयत्र च वाक्यान्तरापरि-
यत्वाद्वापौनरुक्त्यम् ॥ १६ ॥

अर्थं च पिण्डमवाप्य यथा जुञ्जीत तथाऽऽह—

अशोले न रमे गिण्डं, जिञ्जादंते अमुच्छिण् ।

न रमहाणं जुञ्जीता, जघाणाणं महामुणी ॥ १७ ॥

अलोत्रः सगमात्रे प्राप्ते लाभस्त्यवान् न, रमे स्निग्धमधुगर्दा
गृष्टेऽप्राप्तावजिकाङ्कावान्, कथं चैवविधः? । यतो [जिञ्जादने
ति] प्राकृतत्वाद्दाना वशीकृता जिज्ञा रमना येनासौ दान-
जिज्ञा, अत एवामुच्छिन्नः सन्निधेरकरणेन तत्कात्रे चानियद्वा-

भावेन। उक्तं हि—“जो धामातो हणूयाओ, दाहिणे दाहिणाव वा। धामं संखालप—” एवविश्वश्च मन्त्रैव [रसदाए लि] रमार्थे सरसमिदमहमास्वादयामीति, जातुविशेषो वा रसः। म च शेषधातुपलक्षण, ततस्तदुपपन्नः स्यादित्येतदर्थं न लुञ्जीत नाभ्यवहरत्। किमर्थं तर्हि? यापना-निर्वाहः, स चार्थासंयमस्य, तदर्थं महामुनिः प्रधानतपस्यो। अनेन पिण्डविशुद्धि-रुक्ता। तदेवमादौ मूलगुणान विधेयतयाऽजिधाय तत्प्रतिपादनार्थमाभयाहारचिन्ताद्वारेण उत्तरगुणाश्च उक्ताः ॥ १७ ॥

संप्रति तदवस्थितस्तत एवात्मन्युपशब्दुमानः कश्चिद्वर्धना-वि प्रार्थयेदिति तत्रैवधार्थमाह—

अवर्णं सेवणं चैव, वेदणं पूयणं तथा ।

इहोसकारमम्माणं, मणमा वि न पत्थण ॥ १८ ॥

अर्चनां पुष्पादिभिः पूजाम्, सेवनां निषादादिविषयां, स्वस्ति-कादिन्यासात्मिकां वा। चः समुच्चये; पथोऽन्वयार्णे, नेत्यनेन सम्भन्स्यते। बन्धनमस्तुच्यमित्यादि वाचाऽभीष्टवचनम्, पूजनं विशिष्टवस्त्रादिभिः प्रतिपन्नजनम्। तथेति समुच्चये। अ-रुचिश्च आचरणोपकरणवि संपदाऽमर्षाविध्यादिरूपा वा, सत्कार-इत्यर्थप्रदानादि, संमानश्च अज्युत्थानादि, अरुचिसत्कार-संमानम्, ततो मनसाऽपि, आस्तां वाचा, नैव प्रार्थयन्ममैवं स्यादित्यजिज्ञासुः ॥ १८ ॥

किं पुनः कुर्यादित्याह—

मुक्कज्झाणं क्रियाएज्जा, अनियाणे अकिंचणे ।

वोमट्टकाण विहरंज्जा, जाव कालम्म पज्जस्यो ॥ १९ ॥

शुक्लध्यानमुरुकूपं यथा भवत्येवं ध्यायेद्विचिन्त्येतत्। अनिहानो-ऽविद्यमाननिदानः, अकिञ्चनः प्राग्वत्, व्युत्सृष्ट इव व्युत्सृष्टः का-यः शरीरं येन न तथा, विहरेतः अप्रतिबन्धविदारतयेति गम्यते। यावद्विनि मर्यादायाम्, कालस्येति मृत्योः, [पज्जस्यो लि] पर्यायः परिगादौ, प्रस्ताव इति यावत्। यावन्मरणसमयः क्रम-प्राप्तो भवतीति जावः ॥ १९ ॥

एवविधाऽनगारगुणस्थश्च यावदासुर्विद्वत्स्य मृत्युसमये यत्कृत्वा यत्फलमवाप्नोति तदाह—

निज्जुह्किण आहारं, कासधम्मं उवट्ठिण ।

चउक्कण माणुमं वोदि, पदू दुक्खे विमुच्चः ॥ २० ॥

(निज्जुह्किण लि) परित्यज्य, आहारमशनादि, तत्परित्याग-श्च संलक्षणकर्मणैव, उगति तत्करणे बहुतरदाषसंज्ञवान्। तथा आगमः—“देहमिदं असंल्लिहिय, सहसा धातुं ह खिज्जमा-रुहिं। जायइ अट्टज्जाणं, सरोरिगो चरिमकालमि” ॥ १॥ कदा? कालधर्मे आयुःकृपलक्षणे मृत्युस्वप्नाद्यं, उपस्थितं प्रत्यासर्जित-ते, त्यक्त्वाऽपहाय, [माणुमं लि] मानुषा मनुष्यसम्बन्धिनीम्, वोन्दि शरीरम्, प्रभुः—वीर्यान्तरायकयनो विदिष्टमाभ्यर्थवान्, [दुक्खे लि] दुःखैः शारीरमानसैः, विमुच्यते—विशेषेण मुच्यते, तस्मिन्धनकर्मोपगत इति जावः ॥ २० ॥

कीदृशः सन्नित्याह—

निम्पमां निरहंकारं, वीयरगो अणामवो ।

संपत्तां केवलं नारां, मासए परिनिव्वुसे ॥ २१ ॥—ति वेपि ॥

निम्पमाऽपगतममकारः, निरहंकारोऽहममुकजातीय इत्याद्यहं-काररहितः, ईदृशकृतः, वीतरागः प्राग्भट्टिगतरागहन्तः, तथाऽना-भयः कर्माश्वरहितः, मिथ्यात्वादित्येवमावात्। संपत्ताः, केव-

लज्ञानम-उत्तरूपम्। शास्त्रतम, कदाचिद्व्ययच्छेदात्। परिनि-र्वृताऽस्वास्थ्येदेतुकर्माजावतः सर्वथा स्वस्थीकृतः, इत्येकविंश-तिसूत्रभावार्थः ॥ २१ ॥ उक्तं ३५ अ०। स०।

अणगारमहेमि—अनगारमहर्षि—पुं०। अनगाराश्च ते महर्षय-इत्येति। अनगारगुणविशिष्टेषु महर्षिषु, स०।

अणगारवाइ(ण)अनगारवादिन-पुं०। यतिष्वेवमास्थितेषु अ-नगारगुणरहितेषु अनगारमन्येषु शाक्यादिषु, आच्चा० १ भु० १ अ० २ उ०। [‘अनगार’ शब्देऽत्रैव भागे २७० पृष्ठे भावितं केनद् यत् शाक्यादयो नानगाराः]

अणगारसामाइय—अनगारसामायिक—त्रि०। अनगाराणां स-मये भव इति। अनगाराणां समाचारे सिद्धान्ते वा भवे, औ०। स्या०।

अनगारसीह—अनगारमिह—पुं०। मुनिसिंहे, “एवं धुणिताण स रायसीह परमाइ जत्तीए” उक्तं २० अ०।

अनगारमुय—अनगारश्रुत—न०। आन्वारभुतापरनामके सूत्रकृता-ङ्गस्य द्वितीयभुतस्कन्धे पञ्चमाऽध्ययने, सूत्र०। (‘आयारमुय’ शब्दे द्वि० भा० ३६१ पृष्ठस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्)।

अणगारि (ए)—अनगारिन्—पुं०। अगारी गृही असंयतस्तत्प्र-तिषेधादनगारी। संयते, प्र०।

अणगारिय—अनगारिक—त्रि०। न विद्यते अगारं यस्येत्यनगारः साधुस्तस्येदमिति। अनगारसम्बन्धिनि सर्वविरतिस्वामायिका-दौ, विशेष०।

अणगारिया—अनगारिता—स्त्री०। अगारी गृही असंयतः, तत्प्र-तिषेधादनगारी संयतः, तद्भावस्तत्ता। साधुतायाम्, स्या० ४ उ० १ उ०।

अणगाल—अनगाल—पुं०। दुष्काले, वृ० ३ उ०।

अणगिण—अनगन—पुं०। सुखमसुखमायां जतवर्षे कर्मजुमिषु च सदा भवति कल्पवृक्षजदे, ति०। अनेषु कल्पपादेषु अत्यर्थं बहुप्रकाशाणि यस्माणि विश्रमा त एवातिस्वदमसुकुमा-रदेवदुमानुकाराणि मनोहराणि निर्मलानि उपजायन्ते। तं०। जी०। अदिगम्भरे, आच्छादनविशिष्टे च। वाच०।

अणग्य—अनर्घ्य—स्त्री०। सर्वोत्तमत्वाद्बिद्यमानमूल्ये, आच० ४ अ०। अर्धगोचरानीने, सथा०। “सखे वि य सिद्धंताः साद्वरयणामया सतेल्लोका। जिगवयणस्स भगवस्यो, न तुल्ल-मियत अणखेयं” ॥ १॥ यथाऽवस्थितार्थप्रकाशकत्वेन सकलप-रप्रणेतृशास्त्रार्थाविद्यमानमूल्यमनर्घ्यम्। अथवा अणग्यमिति, तत्र अणं पूर्वजवपरम्परापाप्ममष्टप्रकारं कर्म, तद् हन्ति यस्तत् अणग्यम्। दर्श०।

अणग्यरपणचूड—अनर्घरत्नचूड—पुं०। भृगुपत्तने श्रीमुनिसुमने देवे, भृगुपत्तने अनर्घ्यरत्नचूडः श्रीमुनिसुमनः। तौ० ४४ कल्प।

अणग्य—अनग्य—त्रि०। नास्ति अर्घ्यं पापं दुःखं व्यसनं कालुष्यं वा यस्य। पापशून्ये, मलशून्ये, स्वच्छे, वाच०। शोभने, पंच० १ उ०। दर्श०। व्यावृत्ततत्त्वप्रतिपालनधार्मिकमिथ्यात्वमालिन्त्ये, “संविग्नस्तच्छ्रुतेरेवं, ज्ञानतस्थो नरानघः” ध० १ अधि०।

अणग्यमय—अनग्यमत—त्रि०। ६ त०। अवदानबुद्धौ, पंच० ४ उ०।

अणचउक्क—अनन्तानुबन्धितुक्क—न०। अनन्तानुबन्धितो-धमानमायालोभाच्च कषायं, कर्म० २ कर्म०।

अणञ्चतिय-अनात्यन्तिक-पुं० । सहायिनं मुक्त्वाऽप्रतिनिवर्ति-
ष्यति सहायभेदे, वृ० ४ उ० ।

अणञ्चस्वर-अनत्यङ्गर-न० । एकादिभिरङ्गैरधिकप्रत्यङ्गं,
न तथा अनत्यङ्गरम् । अनु० । एकेनाप्यङ्गरेणानधिके, आ० म० प्र० ।

अणञ्चाविय-अनर्तित-न० । वस्त्रमात्मानं वा न नर्तितं न नृत्य-
वदिव कृतं यत्र तदनर्तितं प्रत्युपेक्षणम् । अप्रमादप्रत्युपेक्षणभेदे,
स्था० । वस्त्रं नर्तयत्यात्मानं वत्येवमिह स्वत्वारो भङ्गाः-“ वत्ये
अप्याणस्मि य चउहं अणञ्चाविय ” स्था० ६ ता० १ उ० । पं०
त्र० । भौ० । “ अणञ्चण सरारे वत्ये वा, सरारे उक्तेपणं, वत्ये वि
विकारा करैति, ण णञ्चाविय अणञ्चाविय ” नि० चू० ८ उ० ।

अणञ्चासायणाशील-अनत्याशातनाशील-पुं० । अतीघायं
सम्यक्त्वादिलाभं शातर्याति विनाशयति इत्याशातना, तस्याः
शीलं तत्करणस्वभावात्मकमस्येत्याशातनाशीलः, न तथाऽ-
नत्याशातनाशीलः गुरुपरिचारादिकृतिः । आचार्यादीनामभ-
क्तिनिन्दाहीलाघर्षवादाद्याशातनानिवारकं, उत्त० २६ अ० ।

अणञ्चासायणाविणय-अनत्याशातनाविनय-पुं० । अत्या-
शातनं शातना, तन्निषेधरूपं विनयोऽनत्याशातनाविनयः । भ०
२५ श० ७ उ० । दर्शनविनयभेदे, औ० ।

से किं तं अणञ्चासायणाविणय ? अणञ्चासायणा-
विणयं पणयात्समिदं पण्यते । तं जहा-अरहंताणं अण-
ञ्चासायणया अरहंतपक्षतस्म धम्मस्स अणञ्चासायणया
आयगियाणं अणञ्चासायणया उवज्जायाणं अणञ्चासा-
यणया थेराणं अणञ्चासायणया कुल्लस्म अणञ्चासाय-
णया गणस्म अणञ्चासायणया संघस्स अणञ्चासायणया
किरियाणं अणञ्चासायणया संजोगस्म अणञ्चासाय-
णया आभिणिबोदियणाणस्स अणञ्चासायणया जाव
केवल्लणाणस्स अणञ्चासायणया एणमि चेव भत्तिबहु-
माणे एं एणमि चेव वप्पसंजलणया, मत्तं अणञ्चासाय-
णया विणय, सेत्तं दंसणाविणय ॥

(किरियाणं अणञ्चासायणयति) इह क्रिया-अस्ति परलो-
कोऽस्यात्माऽस्ति च सकलक्रियाकर्ताकृतं मुक्तिपदमित्यादि
प्रकरणार्थिका गृह्यते । (संभोगस्स अणञ्चासायणयति)
संभोगस्य समानधार्मिकाणां परस्परं भक्त्यादिदानग्रहण-
रूपस्यानत्याशातनाविपर्ययसवत्करणपरिवर्जनम् (भत्तिबहु-
माणे णति) इह णकारो वाक्यालङ्कारे, भक्त्या सह बहुमानो
भक्तिबहुमानः, भक्तिभेद बाह्या परिजुष्टिः, बहुमानआन्तरः
प्रीतियोगः (वप्पसंजलणयति) सदभूतगुणवर्णनेन यशोदी-
पनम् । भ० २५ श० ७ उ० ।

अणञ्च-कृष्-धा० । आकर्षणे, विलेखने च । तुदा०, आत्म०,
सक०, अनिदं । भ्यादि०, पर०, सक०, अनिदं । “ कृषेः कृष्मा-
अध्याञ्जणच्छायाऽग्राह्यः ” ॥ ८ । ४ । १८७ ॥ इति कृषेण-
च्छादेशः । अणञ्चइ-कृषते, कर्षति वा । प्रा० ।

अणञ्चिआरं-देशी-अच्छिन्ने, दे० ना० १ वर्ग ।

अणञ्छेय-ऋणञ्छेद-पुं० । उत्तमर्णाद् गृहीतद्रव्यस्योच्छेदे,
ध० । अणञ्छेदे च न विलम्बनीयम् । तदुक्तम्-“ धर्मरम्भे
अणञ्छेदे, कन्यादाने धनागमे । दानुग्रामेऽभिगमे च, काल-

क्षेपेन कारयेत् ” ॥ १ ॥ स्वविर्वाहासमतया अणदानाशक्तेन सूक्ष्म-
मर्त्यगृहे कर्मकरणादिनाऽपि अणमुच्छेद्यम्, अन्यथा भवान्तरे
तद्गृहे कर्मकरमाहिषवृषभकरभरासभादित्यस्यापि संभवात् ।
उत्तमर्षेणाऽपि सर्वथा अणदानाशक्तो न वाच्यः, मुधाऽऽसेध्या-
नक्षेपापवृक्ष्यादिप्रादुर्भावात्, किन्तु यदा शक्नोति तदा
दद्याः नो चेद्विदं मे धर्मपदे भूयादिति वाच्यः, न तु अणसंब-
न्धश्चिरं स्थाप्यः, तथा सत्यायुःसमाप्तौ भवान्तरे ह्ययोर्मिथः-
संबन्धवैरवृक्ष्याद्यापत्तेः । ध० १ अधि० ।

अणञ्ज-अनार्य-पुं० । आराधानं सर्वहेयधर्मेभ्य इत्यार्यम्,
न आर्यमनार्यम् । आच० ४ अ० । आर्येतरं, करे च । प्रभ०
४ आभ० द्वा० । पापकर्मणि, प्रभ० २ आभ० द्वा० । अनार्य इ-
वानार्यः । म्लच्छुचेष्टिते, दश० १ चू० । अनार्यलोककरणात्,
प्रभ० १ आभ० द्वा० । अनार्यप्रयुक्ते, प्रभ० २ सम्ब० द्वा० ।
अन्यार्य-त्रि० । अन्यायोपते, प्रभ० १ आभ० द्वा० ।

अणञ्जधम्म-अनार्यधर्म-पुं० । अनार्याणामिव धर्मः स्वभा-
वो येषां ते तथा, अनार्यकर्मकारित्वान् । सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० ।
कर्मकर्मकारिषु, “ इच्छेवमाहं सु अणञ्जधम्मं, अणारिया बाल-
रसेसु गिह्वा ” सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० ।

अणञ्जनाव-अनार्यनाव-पुं० । कोऽपिदमिति पुरुषजाते, स्था०
४ ८७ २ उ० ।

अणञ्जवसाय-अनध्यवसाय-पुं० । आलोचनाभावे अध्यव-
सायाभावे, रत्ना० ।

अधानध्यवसायस्वरूपं प्रकथयन्ति—

किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः ॥ १३ ॥

अस्पृष्टविशिष्टविशेषं किमित्युल्लेखेनाप्युक्तमानं ज्ञानमात्रमन-
ध्यवसायः । प्राच्यते-समारोपरूपत्वं चास्यौपचारिकम्, अत-
स्मिन्तदध्यवसायस्य तल्लक्षणस्याभावात् । समारोपनिमित्तं
तु यथार्थापरिच्छेदकत्वम् । उदाहरन्ति—

यथा-गच्छतरतृणस्पर्शज्ञानम् ॥ १४ ॥

गच्छतः प्रमानुस्मृणस्पर्शविषयं ज्ञानमन्यत्रासक्तचित्तत्वादेवं-
जातीयकमेवंनामकामिदं बस्तिवत्यादिविशेषानुल्लेखि किमपि
मया स्पृष्टमित्यालोचनमात्रमित्यर्थः । प्रत्यक्षयोऽप्यविषयमाय-
मनध्यवसायः । एतदुदाहरणदिशा च पराङ्मुख्यविषयोऽयन-
ध्यवसायोऽवसेयः । यथा-कस्यचिदपरिज्ञातगोजातीयस्य पुंसः
कचबवननिकुञ्ज सास्नामात्रदशेनात् पिरुमात्रमनुमाय को नु
समु अत्र प्रवेशे प्राणी स्यादित्यादि । रत्ना० १ परि० ।

अणञ्जोवाण-अनयुपपन्न-त्रि० । अमूर्च्छिते, आच० १
ध्रु० १ अ० १ उ० ।

अणद्वकिति-अनर्तकीति-त्रि० । अनर्ता कीर्तिर्यस्य । सकल-
दोषविगमतोऽवार्धतकीर्तिके, “ तदेष विजयो राया, अणद्व-
कितिपडवण ” आपन्वादनार्ते आर्तध्यानविकलः । कीर्त्यादि-
नाऽनाधादिदानोच्चया प्रसिद्धोपलक्षितः । उत्त० १८ अ० ।

अणद्व-अनर्थ-पुं० । अनर्थोऽप्रयोजनमनुपयोगो निष्कारणतेति
पर्यायाः । अर्थस्याभावोऽनर्थः । आ० । अप्रयोजने, आच० ६ अ० ।
निष्प्रयोजने, नि० चू० १ उ० । सूत्र० । गुणहानौ, द्वा० ६ अ० ।
उपघाते, प्रभ० २ आभ० द्वा० । स्था० ।

अणद्वग-अनर्थक-पुं० । अष्टाविशे गौणपरिग्रहे, तस्य परमा-
र्थवृत्त्या निरर्थकत्वात् । प्रभ० १ सम्ब० द्वा० ।

अण्टकारग-अनर्थकारक-त्रि० । पुरुषार्थोपघातके, प्रश्न०
२ आश्र० द्वा० । अनर्ते, पुं० । आर्तध्यानरहिते, लक्ष० २ अ० ।

अण्टपण्ड-अन्यार्थप्रकृत-त्रि० । साधुनिमित्ते निवर्तिते, "अ
नष्टं पंगडं लेणं, जञ्जमयणासणं" दश० ८ अ० ।

अण्टादंरु-अनर्थदण्ड-पु० । अर्थः प्रयोजनं गृहस्थस्य क्षेत्र-
वास्तुधनधान्यं शरीरपरिपालनादिविषयं तदर्थं आरम्भो नृ-
तोपमदोऽर्थदण्डः । दण्डो निग्रहो यातना विनाश इति पर्यायाः ।
अर्थेन प्रयोजनेन दण्डोऽर्थदण्डः, स चैव तत् उपमर्दनलक्षणो
दण्डः क्षेत्रादिप्रयोजनमपेक्षमाणोऽर्थदण्ड उच्यते, तद्विपरीतोऽ-
नर्थदण्डः । भाव० ४ अ० । निष्प्रयोजने हि सादिकरणे, आनु० ।
इह लोके प्रयोजनमङ्गीकृत्य निष्प्रयोजनतोपमदं नाम्नो निग्रहे,
पञ्चा० १ वि० । स च उच्यते-यदकारणे राजकुले दण्ड्यते ।
प्रावतस्तु-निष्कारणं ज्ञानादीनां हानिः । वृ० १ उ० । भाव० ।
"जो पुण सरडाईणं, धावरकाय च वणत्थाईअ । मारेतु ठि-
दिक ण व, उंरं एमो अण्टाण" ॥ १ ॥ प्रव० ७१४ द्वा० ।

अहोवरं दोच्चे दंससमादाने अण्टादंरुवत्ति ए ति आ-
हिज्जइ, से जहाणामए केइ पुरिसे जे इमे तया पाणा भ-
वन्ति, ते एो अच्चाए एो अजिणाए एो मंसाए एो सो-
णियाए एवं द्विययाए पित्ताए वसाए पिच्छाए पुच्छाए
बालाए मिगाए विमाणाए देनाए दाढाए णाढाए णाढा-
रुणिए अष्टीए अद्विपंभाए णो हिंसंमुमंति एो हिंसंति-
मंति एो हिंसंतिमंति एो पुत्तपोमणाए एो पमुपोस-
णयाए एो अगारपरिव्रजणताए णो मपणमाहणवत्तणा-
हेउं एो तस्म सरीरगस्म किंचिविपरिया दित्ता भवन्ति, से
हंता उच्चा जेत्ता वुत्तपोत्ता उद्विच्चा उज्जिउं बाले वेरस्म आ-
भागी अण्टादंरु ॥६॥ से जहा-
णामए केइ पुरिसे जे इमे यावरा पाणा भवन्ति, तं जहा-
इकाइ वा कडिणाइ वा जंतुगाइ वा परगाइ वा मोक्खाइ
वा तणाइ वा कुसाइ वा कुच्छगाइ वा पपगाइ वा पत्तानाइ
वा ते णो पुत्तपोमणाए एो पमुपोमणाए एो आगारप-
रिव्रजणयाए एो समणमाहणपोसणयाए एो तस्म सरीर-
गस्म किंचि विपरियाइत्ता जवन्ति, से हंता उच्चा भेत्ता वुत्त-
पोत्ता विलुपत्ता उद्विच्चा उज्जिउं बाले वेरस्म आ-
भागी अण्टादंरु ॥७॥ से जहाणामए केइ पुरिसे क-
उंमि वा दहंमि वा उदगंमि वा दवियंमि वा बल्यंमि
वा गूमंमि वा गहणंमि वा गहणविदुगंमि वा वणंमि
वा वणविदुगंमि वा पव्वंमि वा पव्वविदुगंमि वा
तण्णं उरविम सपमेव अगणिकायं णिमिरित्ति, अण्ण-
ण वि अगणिकायं णिमिरित्ति, अण्णं पि अगणिकायं णि-
मिरित्ति समणजाणइ अण्टादंरु, एवं खट्टु तस्म तण्ण-
त्तियं सावज्जति आहिज्जइ, दोच्चे दंससमादाने अण्टादं-
रुवत्ति ए ति आहिण ॥८॥

अथापर द्वितीय दण्डसमादानमर्थदण्डप्रत्ययिकमित्यभिधी-

यते । तदधुना व्याख्यायते । तद्यथा नाम-कश्चित्पुरुषो निर्नि-
मित्तमेव निर्विवेकतया प्राणिनो हिनस्ति । तदेव दर्शयितुमाह-
[जे इमे इत्यादि] ये केचनामी संसारान्तर्गतानि प्रत्यक्षा अम्बष्टाद-
यः प्राणिनस्तान्नास्मै हिंसन्त्या शरीरं, नो नैव, अस्मायै हिनस्ति,
तथाऽजिनं कर्म, नापि तदर्थमेव, नैव मांसशोणितहृदयपित्तवसा-
पिच्छपुच्छबालशृङ्गविषाणदन्तदंष्ट्रानखस्नायुश्चक्षुमज्ञा इत्येवमा-
दिकं कारणमुद्दिश्य, नैव हिंसिषुर्नापि हिंसयिष्यति मांसदीयं कोति
कारणमुद्दिश्य, तथा नो पुत्रपोषणायैति-पुत्रादिकं पोषयिष्यामीत्ये
तदपि कारणमुद्दिश्य नव्यापादयति, तथा नापि पशुनां पोषणाय,
तथाऽगार गृहं तस्य परिवृहणमुपचयस्तदर्थं या न हिनस्ति, तथा
न श्रमणब्राह्मणवर्तनाहेतुं, तथा यत्नेन प्राप्तयितुमारब्धं नो तस्य
शरीरस्य किमपि परिभ्राणाय तत्प्राणदपरोपण भवति, इत्ये-
वमादिकं कारणमनपेक्षयामौ कीमत्या तच्छीलतया, ह्यसंन
वा प्राणिनां हन्ता भवति दाकादिभिः । तथा जेत्ता भवति क-
र्णनामिकाविकर्तनतः, तथा जेत्ता शुलादिना, तथा छुम्पयिताऽ-
न्यतराङ्गावयवविकर्तनतः, तथा विलुपयिता अङ्गुष्ठापादनच-
र्मविकर्तनकरपादादिच्छेदनतः, परमाधार्मिकवत्प्राणिनां निर्नि-
मित्तमेव नानाविधोपायैः पीरोत्पादको भवति, तथा जीविता-
दण्यपडाययिता भवति । स च मच्चिकमुज्जित्वा, आत्मानं वा
पवित्यज्य, बालवद्बालोऽङ्गोऽसमीकृतकारितया जन्मान्तगानुब-
न्धिना वैरस्य भागी भवति ॥ ६ ॥ तदेवं निर्निमित्तमेव पञ्च-
न्द्रियप्राणिपीडनतो यथाऽनर्थदण्डो भवति, तथा प्रतिपादितम् ।
अधुना स्थावरागन्धिवृत्त्योच्यते—(से जहेत्यादि) यथा कश्चि-
त्पुरुषो निर्विवेकः पथि गच्छन् वृक्षादः पद्मवादिषु दण्डादिना
प्रध्वंसयन् फलनिरेपेक्षस्तच्छीघ्रतया ध्वजति । एतदेव दर्शयति-
(जे इमे इत्यादि) ये केचनामी प्रत्यक्षाः स्थावरा वनस्पतिका-
याः प्राणिनो भवन्ति । तद्यथा-इक्ष्वाक्यादयो वनस्पतिविशेषा उत्ता-
नार्थाः, तद्विदंक्ष्मा ममानया प्रयोजनमित्येवमाभिसंधाय न हि-
नस्ति, केचन तेष्वपुष्पादिनिरेपेक्षस्तच्छीघ्रतया जिनस्तीत्येतन्म-
ध्वं योजनीयमिति । तथा न पुत्रपोषणाय, नो पशुपोषणाय,
नागारप्रतिवृहणाय, न श्रमणब्राह्मणप्रवृत्तये, नापि शरीरस्य कि-
ंचित्त्राणं जीवयित्वाति केचनमेवासौ वनस्पतिहन्ता जेत्तेत्यादि
यावद् जन्मान्तगानुबन्धिना वैरस्य भागी भवति । अयं वनस्प-
त्याश्रयोऽनर्थदण्डोऽजिहितः ॥ ७ ॥ सांप्रतमभ्याश्रितमाह—
(से जहेत्यादि) तद्यथा नाम-कश्चित्पुरुषः स्वस्मद्विवेकशिक-
लतया कच्छादिकेषु दशसु स्थानेषु वनदुर्गपर्वतेषु तृणानि कु-
शोपीकादीनि पौनःपुन्येनाध्याधःस्थाने कृत्वाऽशिकायं हुतभुजं
निसृजति प्रक्षेपयति, अ-येन वाऽग्निकायं बहुसंवापकारं दवा-
यं निसृजयति प्रक्षेपयति, अन्ये च निसृजन्ते समनुजानीते, त-
देवं योगाश्रकेण कृतकारितानुमतिभिस्तस्य यत्किञ्चनकारिण-
स्तत्प्रत्यायकं द्यवाननिमित्तं सावयं कर्म महापातकमाख्यातं,
जिनयमनर्थदण्डसमादानमाख्यातमिति ॥ ८ ॥ सूत्र० २ ध्रु०
२ अ० । आ० सू० ।

अण्टादंरुविरमण-अनर्थदण्डविरमण-न० । अर्थः प्रयोजनम्,
तत्प्रतिषेधोऽनर्थः, दण्डयते आत्माऽनेनेति दण्डो निग्रहः, अनर्थ-
न दण्डोऽनर्थदण्डः । इह लोकप्रयोजनमङ्गीकृत्य निष्प्रयोजनभू-
तापमर्देनात्मनो निग्रह इत्यर्थः । तस्मात्तस्य वा विरमणं विर-
तिः । तृतीये गुणवन्ते, पञ्चा० १ वि० । उपा० । "तथा एतत्तं च
णं अण्णत्थदंइ चउद्विहे पण्णसे । तं जहा-अयज्जाणायिण
पमायाथरिए हिंसणयाणे पावकस्मोवपसे । तस्स ग अण्टा-

द्वन्द्ववेगमणस्य समलोवासगस्य पंच अक्षरान् जाणियन्वा,
न समाचारियन्वा । तं जहा-“गहाणावद्वगवज्जग-विलेवणे सह-
रुवरसगंधे । बन्धास्यग्राभरणे, पमिक्रमणे देवस्त्रियं सञ्च
॥१॥ कंदणे १ कुक्षुण २ मोहारिण अस्मृताहिकरणे ४ य । उ-
पभोगपरिभागातिरिक्ते-” । उपा० १ अ० अस्याभयद्वन्द्वविरमण-
स्य भ्रमणेपासकेन अमी पञ्चातीक्षारा ज्ञातव्या न समाचरि-
तव्याः । भाव० ६ अ० । (व्याख्या ‘कंदण’ आदिशब्देषु छष्ट्या)

अणुद्वन्द्व-अनर्थबन्धन-पुं० । पक्षमध्ये अनर्थकं निष्पद्योजन-
मेकवागेपरि ह्यौ त्रीन् चतुगे वा चारान् कम्पासु बन्धान् ददाति,
चतुरूपार बहूनि अटकानि वा बध्नाति, तथा च स्वाध्यायवि-
घ्नपल्लिमन्थादयो दोषाः, यदि चैकाग्रिकं चम्पकादिपदं लभ्य-
ते तदा तद्वै प्राह्यम्, बन्धनादिपल्लिमन्थपरिहारात् । कल्प० ।

अणुरूप-अनटन-न० । अन्नमणे, पंचा० १३ विव० ।

अणुरो-देशी । जारि, दे० ना० १ वर्ग ।

अणुणिप्पित्तु-अनर्थ-अव्य० । प्रतीपमन्येत्यर्थे, “अपमिह-
दुमणुणिप्पित्तु संपवण” ‘अणुणिप्पित्तु’-न प्रतीपं अपयतीत्य-
र्थः । नि० सू० २ उ० ।

अणुगुणयोग-अननुयोग-पुं० । अनुयोगविपर्यस्ते अननुरूपे यां-
गे, विशेष० ।

नामादिभेदात्मसविधमनुयोगं व्याख्याय तद्विपक्षभूतमननु-
योगं विमलिषुरुक्तोपसंहारं प्रस्तावनां चाह-

एनोऽणुरूपजोगां, गुणोऽणुगुणोऽगोऽगो विवज्जन्यं ।

जो मो अणुगुणोऽगो, तत्थे-मे होति दिहता ॥१॥

तद्वै गतो भाणित एनोऽणुरूपयोगोऽनुयोगः ससविधोऽपि ।
अथ विपर्यस्तमेतद्विपर्ययेण याऽयमननुयोगः, स उच्यते, तत्र
चैते यद्व्यमाणदृष्टान्ता भवन्तीति ॥ १ ॥

कं पुनस्तेऽननुयोगदृष्टान्ता इत्याह-

वज्जगोणी खुज्जा, मज्जाए चैव बाहिरुद्धावे ।

गामक्षए य वयणे, सत्ते यं होति भावम्मि ॥ २ ॥

सावगज्जा सत्तव-इए य कौकणगदार्ण नउले ।

कमलामेला संव-स्स साहसं मेणिए कांवा ॥ ३ ॥

यथाऽनुयोगो नामादिभेदात्मसविधस्तथाऽननुयोगो यथासं-
भवं वक्तव्यः । तत्र नामस्थापने सुगमे, छव्यानुयोगस्तत्प्रसंगतः ।
द्रव्यानुयोगे च वत्सगौरदाहरणम् । क्षेत्र त्वननुयोगानुयोगयोः
कुञ्ज उदाहरणम् । कालं स्वाध्यायः । वचनं पुनरुदाहरणद्वयम्,
तद्यथा-बधिरोल्लापः, ग्रामेयकश्च । जावे तु सप्तदाहरणानि जघ-
न्ति, तद्यथा-भावकभार्या १ सासपादिकः पुरुषः २ कौकणक-
दारकः ३ मकुलः ४, कमलामेला ५, शम्भस्य साहसम्, ६ भे-
ल्लिककोप ७ अति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ ३ ॥

अथ विस्तरतो वत्सगोण्युदाहरणं भाष्यकारः प्राह-

खीरं न देइ सम्मं, परवज्जनिओयओ जहा गावी ।

छेउज्ज व परदुण्डं, करेज्ज देहोवरोहं वा ॥

यथा काचिच्छलादिका गौरान्यस्या बहुलादिकायाः संवन्धि-
मि गोदोहकेन वत्से नियुक्ते सत्यननुयोगोऽयमिति कृत्वा तन्निर्वा-
गतः क्षीरं दुग्धं सम्यग् न ददाति । अथवा न तावता तिष्ठेत् । क-
स्तु परदुग्धम्-अस्यस्या अपि गोः सत्कं दुग्धमग्रेऽपि गोदाहनि-
कायां व्यवस्थितमुल्लसती उद्ध्येत् त्याजयेत्, यदि वा देहोपरो-

ध्वंसाप्रहारादिभिर्जानुजङ्गादिना देहबाधामपि कुर्यादित्यर्थः ।

तथा किमन्याशङ्क्य प्रस्तुते योजयन्नाह-

तह न चरणं पमूते, परपजायविणिओगओ दन्वं ।

पुव्वचरणोवघायं, करेइ देहोवरोहं वा ॥

जिणवयणसायणाओ, उम्मायातंकमरणवसणाइ ।

पावेज्ज सव्वझावं, स बोहिलाभोवघायं वा ॥

दव्वीवज्जसाओ, साहणभेओ तओ चरणभेओ ।

ततो मोक्खाजावां, मोक्खाजावोऽफला दिक्खा ॥

तथाऽत्रापि व्याख्या-यदा जायादिवज्जमजीवाधर्मैः प्रक-
पयति, अजीवाधर्मैः वा जीवाधर्मैः प्रकपयति, तद्विधं
प्रकप्यमाणं तद् द्रव्यमनुयोगतो दुग्धस्थानीयं चरणं चरित्रं
न प्रमूते । परपर्यायविनियोगतो विपर्यासासक्त्युः, तत्र भव-
तीत्यर्थः । न चैतावता तिष्ठति, किन्विधमननुयोगं कुर्यतः
पूर्वप्राप्तचरणोपघातं च करेति, तथैवमवधिप्ररूपणप्रवृत्तस्य
रागाद्युत्पत्तेर्देहस्याप्युपरोधं बाधां विदधाति । किञ्चैतद्विज-
न-वचनाशातनाप्यसंख्यादातकुमरणव्यसनान्यापि प्राप्नुयात्, तथा
सर्वज्ञतलोप, बोधिज्ञानोपघातं च प्राप्नुयादिति । ननु कथं-
चिद्विपर्यायप्ररूपणमात्रादेवेतावन्तो दोषा स्युरित्याह-“(द्वयवि-
चज्जासत्यादि) विपरीतप्ररूपणं हि द्रव्यस्य विपर्यासो भव-
ति, तथा च सति साधनस्य सम्यग्ज्ञानादेर्देहोऽन्यथाभावो
जायते, ततः साधनभेदाच्चरणजेदस्तद्देहात् तत्साधनस्य
मोक्षस्याजावप्रसङ्गः, उपायाभावे उपेयासिद्धेः । ततो मोक्षा-
भावे निष्कलेशं दीक्षा, मोक्षार्थमेव तत्प्रतिपत्तिस्तत्तत्तदभावं
निरर्थकैव सति । तद्वै द्रव्यानुयोगे निर्दिष्टा दोषाः ।

अथ द्रव्यस्य सम्यगनुयोगे गुणानाह-

सम्मं पयं पयच्छइ, सव्वज्जविणिओगओ जहा धेणु ।

तह मयपज्जवज्जोया, दन्वं चरणं तओ मोक्खो ॥

यथा परवत्सपरिहारेण स्ववत्सविनियोगतो गोः सम्यक् पयः
प्रयच्छति तथा स्वकपर्याययोगाद् द्रव्यं, तत्र चरणं, ततो मोक्षः प्रा-
प्यत इति । तद्वै द्रव्यानुयोगे च दोषगुणयोरेवमोदृष्टान्त उक्तः ।

अथ क्षेत्राद्यनुयोगे दोषांस्तदनुयोगे तु

गुणान्सोदाहरणानतिदिशन्नाह-

एवं वेत्ताइसु वि, सधम्मविणिओगओऽणुगुणो गति ।

विवरीए विवरीओ, सोदाहरणोऽणुगुणो गति ॥

पथमुक्तानुसारेण, क्षेत्रकालवचनभावेष्वपि स्वधर्मविनियों-
गतः आत्मोचितधर्मयोजनात्, अनुयोगः । विवरीते तु-वि-
परीतधर्मयोजने तु, विपरीतोऽननुयोगः सोदाहरणः स्वबुद्ध्या,
ग्रन्थान्तराह्वाऽनुगन्तव्यो ज्ञातव्यः ।

तत्रैवमितिदिष्टेऽपि मुख्यविनेयानुग्रहार्थं किञ्चिदुच्यते-तत्र
क्षेत्रतोऽननुयोगोऽनुयोगो च कुञ्जोदाहरणमभिधीयते-प्रतिष्ठा-
नगरं शालिवाहनो नाम राजा । स च प्रतिवर्षं समागत्य
भृगुकच्छे नरोवाहननृपं कण्डि स्म । अनुवर्षे च काले तत्र
स्थित्वा वर्षासु स्यनगरं गच्छति स्म । अन्यदा च राहक
समागतं तेन राजा स्वनगरं जिगमिषुणा आस्थानसभाम-
रूपिकायां पतञ्जलकमन्तरेणापि भूमौ तिष्ठतम् । तस्य च रा-
हः पतञ्जलधारिणी कुञ्जा समस्ति स्म । तथा चातीयभावकृतया
लक्षितम्-नूनं परिजिह्वात् रिद्धं स्थानं मरपतिर्योऽस्ति प्रजाते
स्यनगरं, तेनैवमिदं निष्ठीवतीति संक्षिप्तं निगदितं कथ-

मन्यात्मपरिचिनस्य यानशास्त्रिकस्य । ततस्तेन प्रगुणीकृत्य या-
नायगरुक्नुत एव राज्ञः पुरतोऽपि प्रवर्तिताति, तत्पुष्टतश्च सर्वो-
ऽपि स्कन्धाधारः प्रवृत्तो गन्तुम् । व्याप्तं च नजोमण्डलं कटकधू-
क्षिनिकरणे । ततश्चिन्तितं विस्मितमनसा नराधिपेन-तनु कस्या-
पि प्रयाणकं न कथितं धूवीमयात्किञ्चाहं स्वल्पपरिचर्यो भू-
त्वा सैन्यस्य पुरत एव यास्यास्येतत्तत्र विपरीतमापन्नम्, तत्कथ-
मिदं कटकलोकेन विज्ञातमिति । परस्परया शोधयता विज्ञाता
कुञ्जा । पृष्टया च तथा कथितं सर्वमपि यथावत्तम् । तदत्र सजा-
मणमपिकादिकेप्रेण निष्ठायनस्य अननुर्याग, निष्ठोचनाविरक्त-
णप्रमार्जनोपपन्ननादिकस्त्वनुर्यागः । एवमेकान्तनित्यमेकमप्रदेशं
आकाशं प्रकपयतोऽननुर्यागः, स्याद्वाद्वाञ्छितं तु तदेव प्रकप-
यतोऽनुर्याग इति ।

कालाननुर्यागानुर्यागयोः स्वाध्यायदृष्टान्तः-तद्यथा-एकः सा-
धुः प्रादोपिककालप्रहणानन्तर काविकभुतमतीतामपि तद्गुण-
नवेक्षामजागानः परवर्तयते स्म । ततः सस्यदृष्टिदेवतया चि-
न्तितम्-बोधयाम्यमुं, मा जून्मिदयादृष्टिदेवताज्ञमस्य, ततो
मथितकारुण्येण मथितभुतमेव घटं मस्तके निधाय तस्यैव सा-
धारणिके गतागतानि कुर्वता 'मथितं स्रज्यते' इति महता शब्दे-
न पुनः पुनर्बोधयन्ती परिवर्तयति स्म । ततोऽनुर्यागेजितेन साधुता
प्रोक्तम्-अहो ! जयत्यास्तक्रात्रिकयवेला ? । ततो मथितकारिक-
याऽन्यथोचि-अहो ! तवापि स्वाध्यायवेला ? । ततो विस्मितः सा-
धुरूपयुज्य मिथ्यापुष्कृष्टद्वानि स्म । ततोऽकाशस्वाध्यायविधाने-
नेन मिथ्यादृष्टिदेवताविहिततत्त्वज्ञानं भवन्त्यतः पुनरन्येवं मा का-
र्षीस्त्वमित्यादि साधुदेवतयाऽनुशासितः । अन्येप स्वाध्यायस्य
काज्ञाननुर्यागः, कोत्रेऽनुपगतस्तदनुयागः, प्रस्तुतेऽपि काज्ञधर्मा-
णां वैपरीत्यावैपरीत्यपरूपेण अननुर्यागाऽनुर्यागा वाक्यादिति ।

अथ वचनविषयमनुर्यागाननुर्यागयोरुदाहरणद्वयमुच्यते-तत्र
प्रथमं वधिरोहोपाः॥ तत्र चैकस्मिन् ग्रामे वधिरकुटुम्बं परिवस-
ति स्म । स्थविरः, स्थविरा, पुत्रो, वधूश्च । अन्यथा च पुत्रः क्षेत्रे दलं
वाहयन् पथिकैर्मनीं पृष्टो वधिरतया वधीति-गृहजातौ मम वधो-
वदाविमो, न पुनरन्यस्य सत्को । ततो वधिरोऽयमिति विज्ञाय गताः
पथिकाः । ततो जक्तं गृहीत्या वधूः समायाना । शृङ्गिनौ पथिकै-
र्बलावर्द्धाविन्यादि निवेदिनं तेन तस्याः । तथा च प्रोक्तम्-कारमन्न-
वर्णं वेति न जानास्यहम्, एतस्यादीयजनस्यैव हि संस्कृतम् । ततो
गृहगतया तथाऽपि कारादिभगानवर्णानकरो निवेदितः । स्थविर-
या च कर्तव्यत्वा प्रोक्तम्-स्थूलं सूक्ष्मं वा भवत्वित्, स्थविरस्य प-
रिधानं भविष्यतीति । निवेदिनं चैतत्सानुशयाच्चित्तया स्थविरया
गृहमागतस्य स्थविरस्य । तेनाऽपि चिन्तया प्रोक्तम्-तव जीवितं
पिबामि, यद्येकमपि निलमहं भक्षयामीति । एवमेकवचनार्थकम्-
प्युक्तम् । द्विवचनादितथा यः शृणोति तस्यैव चाम्यस्य प्रकपयति,
तस्याननुर्यागः, यथावच्छ्रवणनिरूपणे त्वनुर्याग इति ॥ वचना-
नुर्यागस्यैवह प्राधान्यस्यापनार्थं वचनविषयमेव चिन्तयं ग्रामे-
कोदाहरणमुच्यते-तत्र चैकस्मिन्नगरे कस्याश्चिन्महिलाया जता
मृतः, तत्रेभ्यनजलादिकेष्टेन वाधिता निर्वहन्ती । सधुता निजत-
नयेन सह ग्रामं गताऽसौ । ततो वृत्तिं गतेन पुत्रेण सा पृष्टा-मधी-
षयितुः का जीविका आसीत् ? । तथा प्रोक्तम्-राजसेवा । तेनोक्तम्-
अहमपि तां करोमि ? । तथा प्रोक्तम्-पुत्र ! दुष्कराऽसौ, महता
विनयेन क्रियते । कीदृशः पुनरसौ विनयः ? । तथा प्रोक्तम्-सर्व-
स्यापि दृष्टस्य प्रणामः कार्यः, नीचैर्वृत्त्या सर्वस्यापि प्रवर्तितव्यम्,
परदन्तानुवृत्त्यपरैश्च सर्वत्र भवितव्यम् । एवं करिष्यामीत्य-

न्युपगम्य खलितोऽय राजधानीम् । सम्मुखे मार्गे च हरितोष्वा-
गच्छत्सु धृक्कुमुलेष्वारुह्यनुयष्टयो निलीना व्याधा दृष्टाः । तेषां
च तेन महता शब्देन योत्कारः कृतः, ततस्त्रस्ताः प्रपन्ना गता द-
ग्निनाः । ततो व्याधः कुट्टयित्वा बहोऽसौ । ततस्तेनोक्तम्-जनन्याऽहं
शिक्षितः-दृष्टस्य सर्वस्यापि योत्कारः कर्तव्य इत्यादि । ततश्च ब्र-
ह्मर्यामिति ज्ञात्वा मुक्तस्तैः, शिक्षितश्च-यथे-दृष्टो दृष्टे निज्ञानैर-
चनतः शब्दमकुर्वन्निः शनैर्वा जल्पज्जिनिर्जृतमागम्यते । तद्व्युप-
गम्य पुरतो गन्तुं प्रवृत्तोऽसौ । दृष्टाश्च धृक्काणि कालयन्ता रज-
कास्तेषां च वस्त्राणि तस्करीर्नित्यमपह्रियन्ते स्म, ततस्त्र दिवं
सगुमादिष्यप्रपाणयो रजकाः प्रकृष्टोपविष्टा देरयन्तस्तिष्ठन्ति
स्म । आगतश्चाजल्पप्रवचनगात्रो निप्रियमानः शनैः सः तत्र ग्रामे-
यकः । स एव चौर इति कृत्वा कुट्टयित्वा बहोऽसौ रजकैः । सद्भावे
च कथितं मुक्तस्तैः शिक्षितश्च-यथेदृष्टो दृष्टे एवमुच्य-
ते, यथा-ऊषकारोऽत्र पतनु, शुद्धं च भवति । इदं चाव्युप-
गम्य प्रवृत्तः पुरतो गन्तुम् । ततो दृष्टं कञ्चिद्ग्रामे बहुभिर्मनुजैः
प्रथमं दलवादनस्य दिवसकरणं क्रियमाणम् । तत उक्तम्-ऊषे-
त्यादि । ततस्तैरपि कृषीबलैः पिष्टितो बहश्च, सद्भावे ज्ञाने मुक्तः,
शिक्षितश्च-यथेदृष्टो कापि दृष्टं प्राच्यते, यथा-गन्त्याऽत्र प्रियन्तां,
बहोऽत्र मयतु, सदैव चेद्मस्त्विति । अभ्युपगतं च तेनैवम् ।
अन्यत्र च मृतके बहिर्नीयमाने प्राक्तमिदम् । तत्रापि कुट्टितो बह-
श्च, सद्भावकथने च मुक्तः, शिक्षितश्च-यथेदृष्टो मा भूज्वतां क-
र्वावदपि, वियोगश्चेदृष्टो नास्त्विति । एतच्चाप्यत्र विधाहं प्रोक्तम्-
तत्रापि तथैव बहः, सद्भावे परिव्रजाने मुक्तः, शिक्षितश्च-यथेदृष्टो
प्राच्यते-सदैवं पश्यन्वीदृशानि भवन्तः, शाश्वतश्च भवत्वेतत्सं-
वन्धः, मा जूदिह वियोग इति । इदं चाऽप्यत्र कञ्चिन्नगरबह-
राजानमवलोक्य द्रुवाणस्तथैव कर्तव्ययित्वा मुक्तः, शिक्षितश्च-
यथेदृष्टो वियोगः शीघ्रं भवत्यनेन, एव च मा जूक्तदाक्षिण्य-
भिधीयते । एतच्चाप्यत्र कञ्चिद्ग्राहं संघो जल्पमाने प्रोक्तं, तत-
स्तत्रापि तथैव कर्तव्यतः । एवं स्थाने २ कर्तव्यमानोऽप्यदा क-
स्यापि विभवतः प्रमुक्तस्य उष्कुरस्य तेषां विधातुमारब्धः, त-
त्र चाप्यदा गृहे आभूत्खलिकायां सिद्धायां ग्रामसमाजनसमुह-
मध्ये उपविष्टस्य उष्कुरस्य शान्तलीभूता एषा ज्ञोक्तुमयोग्या
भविष्यतीति ज्ञायया तदाकारणाय प्रेषिता ग्रामेयकः । तेनापि
तस्य जनसमूहस्य शृगवतो महता शब्देन प्रोक्तम्-भाग्यं
उष्कुर ! शीघ्रमेव गृहं, शुद्धं, आरम्भल्लिका शान्तलीभवति
स्थिताऽसौ, ततो लज्जितउष्कुरो गृहं गतस्ततो वाढं तामयित्वा
शिक्षितोऽसौ, यथा नेथं कुर्वाणैर्गृहप्रयोजनानि भण्यन्ते, किं तु
वस्त्रेण मुखं स्थगयित्वा कर्णाभ्यर्णे च स्थित्वा शनैः कथ्यन्ते ।
ततोऽन्यदा वह्निदीति गृहे गतो ग्रामसजायां, शनैरग्रतः स्थि-
त्या वस्त्रं च मुखद्वारे दत्वा कथितं तत्तस्य कर्णे । ततः
संभ्रमाद् धावितो गृहानिमुखः उष्कुरो, दग्धं च सर्वस्वं सर्वमपि
गृह, ततः कुपितेन वाढं तामितोऽसौ उष्कुरेण, जणितश्च निक्षे-
कण ! प्रथममेव धूमे निर्गते जलात्वाग्निधूमिभस्मादिकं किमिति
त्वया न निक्षिप्त, महता च शब्देन किमिति त्वया न पृक्ततम् ? ।
तेनोक्तम्-अन्यदा दग्धं करिष्यामीति । ततः कदाचिद्विहितस्नानो
घृणायोपविष्टः उष्कुरः, निर्गतां च प्रच्छादनपटस्यापरि अग-
धमाशङ्कां दृष्ट्वा च ग्रामेयकेन किमा चोत्पाद्य तदुपर्याचारमनु-
तमहास्थाक्षी, जलधूक्षीजसादिकं च तथा च पृक्तं महाज्जि-
शब्दैरिति । ततोऽयोऽयोऽयमिति निष्कासितो गृहत् । एवं शिष्या-
ऽपि याप-मात्रं वचनं गुरुः कथयति तावन्मात्रमेव स्वयं कथ्य-

केशकालपरामिप्रायौचित्यपरिज्ञानशून्यो यो वक्ति, तस्य वचना-
ननुयोगः, यस्तु उच्यते केशाद्यौचित्येन वक्ति तस्य तदनुयोग इति ।

भाषाननुयोगानुयोगयोः सतोदाहरणम्—

तत्र भावकभार्यादाहरणमाह—एकेन गृहीताणुवनेन तरुण-
भावकेण भावकभार्याऽतीव रूपवती कृतोद्भूतरूपशृङ्गारा निजप-
त्न्या एव सखी कदाचिद् दृष्टा । गाढमभ्युपपन्नञ्च तस्या, परं स-
ञ्जादिना किमपि वक्तुमशक्नुवंस्तप्राप्तिचिन्तया च प्रतिदिनम-
नोव दुर्बलो भवन्नियन्धेन पृष्ठं कागमे स्वभार्याया, कथितं च कथं
कथमपि तेन । तथा छातीवद्वक्तया प्रोक्तम्—एतावन्मात्रेऽप्यर्थे
किं विद्यसे? प्रथममेव ममेतत्किं न कथितम्? स्वाधीना हि मम सा,
आनयामि सम्बरमेवेति । ततोऽन्यदिने भणितो भर्ता-तया अन्य-
पगतं सहर्षया तथा युष्मत्समीहितं, प्रदोष एवागमिष्यति, परं ल-
ज्जाश्रुतया वासभवनप्रविष्टमात्राऽपि प्रदीपं विध्यापयिष्यति ततो-
क्तम्—एवं जवत्, किमिदं विनश्यति, ततो वयस्यायाः सकाशात्कि-
ञ्चिन्निमित्तमुद्गाढ्य याचनानि तथा तदीयानि स्वजन्तृदृष्टपूर्वाणि
प्रधानवस्त्राण्यभरणानि च, ततो गुटिकादिप्रयोगतो विहितस-
क्कीसदृशस्वराविस्वरूपा तथैव कृतशृङ्गारा तत्सदृशसलितेन
विश्रासैश्चाश्रिता तस्यैव आरुस्य भार्या सक्किहितवरकुसुमता-
म्बुधश्रीलगागुरुकपूरकस्तूरिकादिसमस्तभोगाङ्गं विहितामल-
प्रदीपाङ्गोक्तं रमणीयं वासभवने सविलासमन्वविशत् । ततो दृष्टा
सोत्कण्ठविस्फारितदृष्ट्या त्रिदशकल्लोलिनीपुलिनप्रतिस्पर्धिप-
द्यङ्ककापविष्टेन जगिष्येव नयनमनसोऽमृतवृष्टिमिवाध्वाना तनै-
षा । तथा च दृष्टमात्रया विध्यापितः प्रदीपः । कीमति विविधगो-
ष्ठीप्रबन्धपूर्वकतया सह निर्भरं तेन । गतायां च तस्यां प्रत्युषसि
चिन्तितमनेन—“सयलसुरासुरपणमिय-चलणोर्हि जिगेहि जं हि-
यं जगियं । तं परत्रयमंचलयं, अहह ! मय हारियं सीलं” ॥ १ ॥ इ-
त्यादिस्वैवगवशोऽप्यनपेक्षासापमहानल्पसुखमानन्तःकरणः प्र-
तिदिनमधिकतरं दुर्बलीभवत्यसौ । ततो निन्देन भार्याया पृष्टेतिः
अस्य सखेदं प्रवीति स्म—प्रिये ! यतश्चिरकालानुपाजितस्वर्गाप-
वर्गनिबन्धनव्रतस्वगुरुनेनामुना कृतं मया तद्वक्तव्यं यद् वाक्शिशा-
नामप्यधिष्यम् । ततः कुशीभवाम्यहमनया चिन्तया । ततो भार्य-
या स्वैवगवशी भूतं व्यावृत्तं च तच्छेतो विज्ञाय कथितः सर्वोऽपि यथा
वृत्तः । सद्भावसानिज्ञानकथनादिनिश्चयं समुत्पादिता प्रतीतिस्त-
स्य, ततः स्वस्थीभूताऽयमिति । तद्वत् स्वकलत्रमपि परकलत्रा-
भिप्रायेण नृजानस्य तस्य प्राधाननुर्योगः, यथाऽवस्थितावगमे
प्राधाननुर्योगः । एवमौर्विक्यादिभाषान् स्वरूपवैरीत्येन प्रकपय-
तो प्राधाननुर्योगः, यथावस्थिततत्प्रकरणे तु भाषानुर्योग इति ।

सप्तमिः पदैर्व्यवहरतीति सातपदिकस्तदुदाहरणमुच्यते—
एकस्मिन्प्रत्यन्तप्राप्ते कोऽपि सेवकपुरुषो वसति स्म । स च
साध्यादिदर्शनिनां संबन्धनं धर्मे कदाचिदपि न शृणोति स्म ।
न च तद्वक्तिके कदाचिदपि व्रजति स्म, न च कस्याप्युपाश्रयं वदा-
ति स्म । यतो दयाश्रुतां परधनपरकलत्रनिवृत्त्यादिगुणप्रतिपत्तिं
केन उपदेक्ष्यति, न च पालयितुमर्हं शक्नोमीति । अन्यथा च वर्षा-
सञ्जलमायातास्तत्र कथमपि साधवः, तेषां च तत्र वसतिमन्वेय-
तां कौतुकदिदृष्टुभिः सेवकनरमिषैर्यामीपैरुक्तम्—अत्रत्यं नृतो भ-
वतामनीव भक्तोऽमुकगृहे भावकस्तिष्ठानि, पसत्यादिना न किञ्चि-
त्कुसं करिष्यति; तद्वद्वृत्तं तत्रेति; कृतं तत्तथैव तैः । स च तेषां पुर-
तोऽपि स्थितानां संमुखमपि नावलोकयति स्म । तत एकं सा-
धुना शेषसाधूनामानिमुखमुक्तम्—स एव न भवति, प्रवञ्चिता वा
तैर्प्राप्त्यैवैवम् । ततस्तेन संजानतेनोक्तम्—किं किं भणयिष्यम् ?

ततस्तैः कथितं सर्वमपि भाषितम्, ततस्तेन चिन्तितम्—अहो !
मत्तोऽपि ते निकृष्टा वैरेतेऽपि प्रवञ्चिताः, तस्माद् मा जूवजमी अहं
अतदुपहासपात्रम् । अतोऽनिष्टमपि करोम्येतदिति विचिन्त्योक्तम्—
तिष्ठत मम निराकुलशालायामेतस्याम्, परं मम धर्माङ्गरं न क-
थनीयम् । प्रतिपन्नमेतसैः स्थिताश्च सुखेन तत्र चतुर्मासकाव्ययं
पावत् । ततो निजिहादुर्निस्तेरनुव्रजनार्थमागतस्य शय्यातरस्य
कस्येऽयमिति दत्ताऽनुशास्तिः । ततो मद्यमांसजीवघातादिवि-
रतिं कर्तुमशक्नुवतस्तस्यातिशयज्ञानितयाऽपि प्रतिबंधगुणं प-
श्यन्निर्गुह्यः सातपदिकं व्रतं दत्तम् । किञ्चित्पञ्चेन्द्रियप्राणिने
जिघांसुना यावता कालेन सप्तपदाम्यवष्यन्त्यन्ते, नावनं कालं
प्रतीक्ष्य इत्येतयोऽसाविति । प्रतिपन्नमेतसेन । गताश्च साधवोऽन्य-
त्र । अन्यथा चासौ सेवकनरसौर्यार्थं गतेः कापि, ततोऽपशकु-
नादिकारणेन स्वल्पेनैव कालेन प्रतिनिवृत्तः, कीदृशो मत्परोक्तं
मदीयगृहे समाचार इति जिज्ञासुर्निर्णीयं प्रवृत्त एव प्रविष्टो
निजगृहे, तस्मिन् दिने तदीयजगिनी प्रामान्तरादागता, तथा
च केनचिद् हेतुना विहितपुरुषनेपथ्यया नटा नृत्यन्तो निरीक्ष-
ताः । ततोऽसौ प्रचलनिजावशीकृतपुरुषवेषैव भ्रातृजायायाः स-
मीपे प्रदीपाङ्गोकादिरस्यवासभवनगतपत्न्यङ्क एव निर्भरं प्रसुता ।
तेनाऽपि च तद्वधुना अकस्मादेव गृहप्राविष्टेन दृष्टे तत्तादृशम् ।
ततश्चिन्तितमनेन—अहो ! विनष्टं मद्वृद्धम् । विटः कोऽप्ययं मद्भा-
र्यासमीपे प्रसुप्तस्तिष्ठतीति कोपावेशादात्तकुपाणः, ततः स्मृते
व्रतं, पितृभित्तं च सप्तपदोपमरणकालम् । अत्रान्तरे तद्भगिनी-
बाहुश्रितिका निद्रावशेन तद्भार्याया मस्तकेनाक्रान्ता, ततः पी-
ड्यमानया तद्भगिन्या प्रोक्तम्—हले ! मुञ्च मम बाहुं, इयेऽत्यर्थ-
महम् । ततः स्वरविशेषेण ज्ञाताऽनेन स्वभगिनी । अहो ! निकृष्टोऽहं,
भनगेव मया न कृतमिदमकार्यम् । तत उत्थिते सप्तजने भ-
गिनीभार्ये । कथितश्च सर्वैः स्ववर्थातकरः परस्परम् । ततो य-
थोक्तानिप्रदमात्रस्याप्येवज्जतं फलमुद्धीक्ष्य संविष्टः प्रव्रजितोऽ-
साविति । तत्र स्वभर्गनीमपि परपुरुषानिप्रायेण जिघांसोस्तस्य
प्राधाननुर्योगः ; यथाऽवस्थितावगमे तु भाषानुर्योगः । प्रस्तुत-
योजना तु भावकभार्यादाहरणवदिति ।

कोङ्कणकदारकादाहरणम्—

यथा कोङ्कणकविषये एकस्य पुरुषस्य तदुद्धारकोऽस्ति स्म । प्रार्या
तु मृता, अन्यां च परिणेतुमिच्छन्तोऽपि सपत्नीपुत्राऽस्यास्तीति
न कोपि वदति स्म । अन्यथा च सदैव तेन दारकेणासाधरण्ये का-
ष्ठानां गतः, तत्र च कस्यापि पित्रा काण्डं मुक्तं, तदानीयनाय च
दारकः प्रेषितः, गतश्चायम्, अत्रान्तरे दुष्पितृस्तस्य चक्षितं चित्तं,
यदस्य दारकस्य सत्कारणेनान्यां प्रार्या मम न कोपि वदति ।
ततोऽन्यत्काण्डं क्षिप्त्वा विटोऽसौ दारकः, ततो महता स्वरे-
णोक्तं बाह्यकेन—तात ! किमेतत्कारणं त्वया मुक्तम्, विटो ह्यने-
नाहम् । ततो निर्दुणेन पित्रोऽन्यत् काण्डं मुक्तम् । ततो ज्ञाते द-
ारकेण—इत् । शुक्ला मारयत्येष मामिति बिस्वर इदं विदुष्टेन तेन
मारितोऽसाविति । पूर्वमन्यस्य बाणं मुञ्चताऽपि ज्ञानोगत एवाहं
बिदु इत्येवमवबुध्यमानस्य प्राधाननुर्योगः, पश्चाच्छायावस्थिता-
वगमे तस्य प्राधाननुर्योगः । अथवा संरक्षार्हमपि तं बाह्यकं मारया-
मान्यवस्थितः पितुर्भाषाननुर्योगः, तदुक्तावबसाये तु प्राधान-
नुर्योगः । एवं विपरीतभावप्रकरणे भाषाननुर्योगः, अविपरीतभाव-
प्रकरणे तु भाषानुर्योग इति ।

अथ तदुदाहरणम्—

यथा पदानेः कस्यचिद् नार्या गुर्विणी जाता, तदुत्तिका च

काचिद् गृहवृत्त्याद्याभिता गुर्विणी, पदातिजायया सह एकस्यां रजःयां प्रसूता । तस्या नकुलो जातः, इतरस्यास्तु पुत्रः, ततोऽस्य समीपे नकुलः सदैव तिष्ठति स्म । अन्यदा च पदातिजा-यया द्वारे करडयन्या मध्ये मञ्जिकायां स्थापितो बालकः स-पेण दृष्टो मृतश्च । ततो मञ्जिकाया उत्तरं नकुलेन दृष्टो विषधरः स्वपुत्रः कृत्वा मारितश्च; ततो द्वारे पदातिजायाः समीपे गत्वा शोणितोपक्षिप्तकाययवोऽसौ चादृतिं कर्तुमारब्धः, दृष्टश्च तथा । ततो नूनं मदीयपुत्रं मारयित्वा भक्तितोऽनेनेति विचिन्त्य कांपोवेशान्मुशलेन हत्वा मारितो नकुलः । गता च पुत्रसमीपे । दृष्टश्च पुत्रेण सह विनष्टः सर्पः, ज्ञातं च यथा सर्पो निहतस्ततो हन्तेत्यं निरपराधोऽप्युपकार्येण मया नि-कृष्टया इतो वराको नकुलः, इति विचिन्त्य द्विगुणतरं शोकमापञ्चा । पूर्वमपराधिनं विहाय नकुलं प्रत्यास्तस्या जावाननुयोग इति; य-थावस्थितावगमे त्वनुयोगः । प्रस्तुतयोजना त्वन्तरात्कथं इति ।

अथ कमलामेलादाहरणम्—

तत्र द्वारावस्थां नगर्यां बलदेवपुत्रो निषधः, तस्यापि सुनुः सागर-चन्द्रः, स च रूपेणातीवोत्कृष्टः, शम्बादीनां च कुमारणां सर्वे-षामप्यतिप्रियः, तस्यामेव च द्वारावस्थां नगर्यामन्यस्य राज्ञो दु-हिता कमला नाम समस्ति स्म । सा चोपमेनननयस्य नभःसिनकु-मारस्य दत्ता वृता च तिष्ठति स्म । अन्यदा च तत्र नारदः सागर-चन्द्रस्य समीपं गतः । तेनाप्युत्थाय उपवेश्य प्रणम्य च पृष्टः— दृष्टं भगवन् । आश्चर्यं किमपि कापि ? नारदेनोक्तम्—दृष्टं कमला-मलान्निधानराजपुत्रिकाया न खलु ममैव किन्तु भुवनत्रयस्या-प्याश्चर्यकारि रूपम् । सागरचन्द्रेणाक्तम्—किं दत्ता कस्यचित्सा ? नारदेनोक्तम्—दत्ता पर नाद्यापि परिणीता । कथं पुनर्मम सा संप-त्स्यते ? इति सागरचन्द्रेणांके, न जानाम्येतदहमित्यजिहाय गतो नारदः । सागरचन्द्रस्तु तद्विनाशारब्धं न शयानो नाप्यासीनः कापि रतिं समते, तामेव कस्यकां फलकादिष्वालिखन्, तन्नाम-मात्रजापं ज्ञानघटं कुर्वन्नास्ते स्म । नारदोऽपि कमलामेलाऽन्तिकं गतः । तयाऽपि तथैवाश्चर्यं किमपि दृष्टम्, इति पृष्टः । कलहवशीन-प्रियतया स प्राह—दृष्टमाश्चर्यं मया—सागरचन्द्रे सुखपत्रं, नभः-सने तु कुलपत्रम् । ततो ऋणियं च सा धिरका नजःसने, अनुरक्ता च सागरचन्द्रे । तन्प्रातिखिन्ताऽऽतुरा च समाभ्यासिता नारदेन सा-वस्ते ! स्थिरीभव संवत्स्येन अचिरादेव तवायमिग्युक्तया गतः सागरचन्द्रसमीपे । इच्छति त्वां सत्यमिधाय गतः । ततो विरहा-यस्थादयथेन प्रलपति च सागरचन्द्रे, भर्तः सर्वोऽपि माशादिष्व-जनवर्गः खिद्यन्ते यादवाः, नद्वान्तरे समायातः कथमपि साग-रचन्द्रसमीपे शम्भुकुमारः, दृष्टश्च तेनासौ तद्वत्स्थः, ततः पृष्ठनस्त-स्य खित्वा इत्युच्यते नादृष्टिं तद्वत्किणी शम्भेन । सागरचन्द्रेणा-क्तम्—किं कमलामेला ? शम्भेनोक्तम्—नाहं कमलामेला, किन्तु कमला-मेलाऽहम् । ततः सागरचन्द्रेण शम्भोऽयमिति ज्ञात्वा प्रोक्तम्—सत्य-मेव कमलसमदीर्घलोचनां कमलामेलां मेलायस्यासि, कोऽत्रार्थोऽ-न्यः समर्थ इति । ततोऽथैर्यदुकुमारैः पीतमद्यः परवशीभूतः शम्भो प्राहितस्तदापनप्रतिज्ञाम् । उत्तीर्णं च मदभावे विचिन्तितं शम्भेन-शब्दो । अस्ते मयाऽप्युपगतम्, अशक्यं ह्येतद्वस्तु, कथमियं प्रतिज्ञा निर्वोदयिष्यते, ततः प्रसूतः पार्श्वप्रहमिविद्या याचिता शम्भेन । विवाहविषये च बहुनिर्यादवकुमारैः परिवृतेन तेन सुरक्षां पा-तयित्वा पितृगृहादाकृत्य नीता बहिरुद्यमे कमलामेला । नारदं च साक्षिणं कृत्वा कारितवन्त्याणि प्रहणसंन्यधः सागरचन्द्रस्य । ततः सर्वेऽपि कृतविद्याधररूपः श्रीरन्तस्तित्ति स्म । उद्या-

ने पितृभ्यसुरपाक्षिकैश्चान्वेषयन्निर्देष्टा कृतविद्याधररूपा नवपरि-णीतवेषधारिणी च श्रीरन्ती कमलामेला । विद्याधरैरपहृत्य प-रिणीता कमलामेलेति कथितं तर्वासुदेवस्येति । निर्गतश्च विद्या-धरोपरि कुपितः सबलवाहनोऽसौ, सप्त च महदायोधनं ताव-द्यावत्पञ्चाक्षरम् परिहृत्यैकियरूपं पतितो जमकस्याङ्घ्रियुग्मे । ततश्चोपसंहृतः सङ्ग्रामः, दत्ता च कुप्येन कमलामेला सागरच-न्द्रस्यैव । गताश्च सर्वे स्वस्वस्थानम् । तत्र सागरचन्द्रस्य शम्भं कम-लामेलां मन्यमानस्य जावाननुयोगः, यथावस्थितावगमे तु जा-वानुयोगः । विपरीतादिप्रकल्पयोजना तु प्रस्तुता पूर्ववदिति । शम्भसाहसोदाहरणमिति वचनान्तरे शम्भस्योदाहरणम्—वासु-देवाकृतेपञ्चाक्षरं सदैव वृणोति जाम्बवती—समस्तानामप्यालीनां मन्दिरं त्वपुत्रः शम्भ एति । ततो जाम्बवत्या विष्णुरभिहितः—मया पुत्रसत्का एकाऽप्याभिर्ने दृष्टा । विष्णुना प्रोक्तम्—आगच्छ येनाद्य दर्शयामि । ततो जाम्बवती उत्कृष्टलावण्यमाजीरं रूपं कारिता, स्वयं पुनराभीरुपं कृत्वा दूरगृहस्तः स्वयं पृष्ठे वष-स्थितः । अग्रतस्तु मस्तकम्यस्तदधिहपरिका जाम्बवती कृता, प्रविष्टोऽथ दधिविक्रयार्थं नगरामध्ये । दृष्टा च शम्भेन माता । तदुत्कृष्टरूपा आभीरीति विहाय प्रोक्ता शम्भेनैषा—आगच्छ मदपृष्ठं सर्वस्यापि त्वदीयदृष्टो यावन्मात्रं मृत्यं याचसे तदहं वास्या-मीत्यग्रतः स्वयं पृष्ठतस्वाभीरी पञ्चात्वाभीरः । स्वतः शून्यदेव-कुलिकायामेकस्यां गत्वा प्रोक्ता शम्भेनाभीरी—प्रविश पतन्म-ध्ये, मुञ्च दधि । तथा च विरुपानिप्रायं तं विहाय प्रोक्तम्—नाहमत्र प्रविशामि, द्वारस्थिताया एव गृहाण दधि, प्रयच्छ मृत्यम् । बलादपि प्रवेशयिष्यामीत्यभिधाय गृहीता शम्भेन सा बाही, ततो धावित्वा द्वितीयबाहौ हस्त आभीरः । द्वयोरपि चाकर्षणं विकर्षणं कुर्वन्नेर्जने भाररुम् । ततः कृतं सदञ्जकपमात्मनो, जाम्बवत्याश्च विष्णुना । तच्च दृष्ट्वा लज्जितो नष्टः शम्भः, नाग-रुज्जिते चावसरेऽपि लज्जया राजकुलं । ततोऽप्यदिगे विष्णु—नियुक्तवृद्ध्युक्तैः कष्टेनानीयमानः क्षुरिकया वंशकीलकं घट्टय-आगच्छत्यसौ । प्रणामे च कृते पृष्ठे वासुदेवेन शम्भः—किमेतत् क्षुरिकया घट्टयेन । तेनोक्तम्—कीलकोऽयम् । किमर्थं पुनरसौ ? यः पर्युषितानतीतजल्पान्बुद्धियति तन्मुख आहननार्थमिति । तद-त्र शम्भस्य मातरमप्याजीरी मन्यमानस्य जावाननुयोगः, पञ्चा-द्यावद्वधगमे तु जावानुयोगः । प्रस्तुतयोजना तु पूर्ववदिति ।

अथ भौतिककोपोदाहरणम्—

राजगृहे नगरे समवसूतस्य भगवतः भीमन्महाधीरस्य भेषिक-नराधिपो राह्या खेच्छणया सह माघमासे हिमकणप्रयविणि महाशीते पतति बन्धमार्थं गतः । ततो नियतमानस्य च तस्य, राह्या खेच्छणया मार्गोसधः तपःकर्षितशरीरः सर्वथाऽप्यनाधर-णो मेरुशिखरमिव निष्प्रकल्पः प्रतिमाप्रतिपक्षोऽनिमवकायत्स्वेन स्थितः संख्यायां दृष्टः कोऽपि तपस्वी । गताऽसौ तद्गुणानेव मन-सि ध्यायन्ती गृहम्, सुप्ता च रजन्यामनेकशीतापहर्तृप्रावरणप्रा-वृता पश्यन्ते, निर्गतश्च प्रावरणज्यो बहिस्ताकथमप्यकः करः, शीताभिजृप्तआयमतीव स्तब्धीभूतः, तदनुसारेण च समस्तमपि शरीरं तथा व्याप्तं शीतेन यथा निजान्नरेऽपि जागीरतं तथा । ततः किमो इस्तः प्रावरणमध्ये, स्थितश्च हृदये स तथा कायो-त्सर्गस्याथो महाभुनिः, तद्गुणोत्पञ्चातुच्छबहुमानया विस्मितया च प्रोक्तं तथा—स तपस्वी किं करिष्यतीति, यद्येकनाप्यावरण-बहिर्निर्गतेन इस्तेनाहमेतावती शीतबाधां प्राप्ता, तर्ह्यरण्ये निरा-वरणे कृत्तपःकथितश्चैवंविधमहाशीतबाधितः स तपस्वी किं

अद्यापराविदसे, दिक्खा से उत्तमाऽस्त्वदा ॥ ४१३ ॥
अहूपदं दानेण तोनिपण धाणिपण विसज्जितो (पभू णि)

धणितो सर्वस्मिन् अदिक्षे नेण विस्मिन्नो पञ्चाविज्जित, सेसं
केऽं अणत्ते गतमिति । नि० सू० ११ उ० ।

अणत्त-देशः । निर्मात्ये, दे० ना० १ वर्गः ।

अणत्तद्विषय-अनात्मविधिक-त्रि० । नात्मार्थं पथ यस्यास्यसाव-
नात्मविधिकः । परमार्थकारिणि, प्रश्न० १ सख० डा० ।

अणत्तपण-अनात्मप्रज्ञ-त्रि० । नात्मने हिताय प्रज्ञा येषां ते
अनात्मप्रज्ञाः । व्यर्थवृद्धिपु, " पथे विस्मियमाणे अणत्तपणो "
आच्चा० १ श्रु० ४ अ० ६ उ० ।

अणत्तव-अनात्मवत्-त्रि० । अकवायो ह्यात्मा भवति, स्वस्व-
रूपावस्थितत्वात्, तद्भावे भवति यः सोऽनात्मवान् । सकवा-
य, स्था० ६ डा० ।

अणत्तागमण-अनात्तागमन-न० । अनात्ता अपरिगृहीता-वेदया,
स्वेरिणी, प्रोपितजतुका, कुलाङ्गना वाऽनात्ता, तस्यां गमनम् ।
अपरिगृहीतागमने स्वस्वस्मृतोपातिचारं, ध० २ अधि० ।

अणत्त-अनर्थ-पु० । अनर्थहेतुत्वाद् गोणे एकविंश परिग्रहे,
प्रश्न० ४ आश्र० डा० ।

अणत्तप्रक-अनर्थक-पु० । परमार्थवृत्त्या निरर्थकं अष्टविंशे
गौणपरिग्रहे, प्रश्न० ४ आश्र० डा० निप्रयोजने, पचा० ६ वि० ।

अणत्तकारण-अनर्थकारक-त्रि० । पुरुषार्थोपघातकारकं,
प्रश्न० ३ आश्र० डा० ।

अणत्तान्तर-अनर्थान्तर-न० । अन्योऽर्थोऽर्थान्तरम्, न विद्यतेऽ-
र्थान्तर यस्य पर्यायः । एकाग्रं ज्ञात, " योग्यमर्थमित्यनर्थान्तरम् "
आ० म० हि० ।

अणत्तगण-अनर्थग्रन्थ-पु० । न० त० जायधनयुक्ते, श्री० ।

अणत्तचल-अनर्थचल-पु० । निजगुणोपाजितनामके रत्नव-
त्या मुने, दृ० ३ ।

अणत्तदण्डभाण-अनर्थदण्डध्यान-न० । अनर्थदानो निप्र-
योजन हिंसादिकरणे तस्य ध्यानम् । दुर्दान्तमत्ततया ह्निपायन
रुष्टीकुर्वतो शास्त्रादीनामिव, वक्रमण्डली सर्पविशेषरूपां हन्तो
गङ्गदत्तस्यैव, विष्णुर्धात्री स्वर्गभदेशकथननिपुणस्य वा बाल-
स्यैव, ध्यात, आतु० ।

अणत्तफलद-अनर्थफलद-त्रि० । स्वपरयोग्यकारणफलदा-
यके, पञ्चा० ३ वि० ।

अणत्तभियमकल्प-अनस्तमितसंकल्प-पु० । अनस्तमिते स्ये
सकलपो भोजनभिलाषो यस्य । अनिष्टगतिभोजने दिवानो-
जित, वृ० १ उ० ।

अणत्तवाय-अनर्थवाद-पु० । निप्रयोजने जल्पे, प्रश्न०
२ सख० डा० ।

अणत्तान्तर अनर्थदाह-पु० । निप्रयोजनहिंसाकरणे, आतु० ।

(' अणदाह ' शब्देऽथैव भागे २८४ पृष्ठे चास्य विवृतिः)

अणत्तान्तरवेगमण-अनर्थदण्डविमण-न० । तृतीय गुणवने,
पंचा० १ वि० (' अणदाहवेगमण ' शब्देऽथैव भागे २८४
पृष्ठेऽस्य विस्तरः)

अणत्तारग-अणत्तारक-पु० । अणव्यवहारकदेयं द्रव्यं, तद्यो
धारयति । अधमर्गे, जा० १७ अ० ।

अणत्तचोद-अनःप्रचोद-पु० । अनः शकटं प्रचोदयति प्रेर-

यति । विष्णौ, शैशवे हि विष्णुना चरणेन शकटं पर्यस्तमिति
श्रुतः । " धियो योऽनः प्रचोदयान् " जै० गा० ।

अणत्त (प) उज-अनात्मज्ञ-त्रि० । अनात्मवशे ग्रहगृहीते,
क्षिप्तनिर्वादा च । नि० सू० १ उ० ।

अणत्तकारि (ण)-अनधिकारि-पु० । अधिकारिविरुद्धे, ल०
अणत्त-अनर्थ-त्रि० । न विद्यतेऽर्थं येषामित्यनर्थाः । निर्वि-
भागेषु, " समयः प्रदेशः परमाणव एते अनर्थाः " स्था० ३
डा० २ उ० ।

अणत्तविषय-अप्रज्ञप्तिक-पु० । व्यन्तर्गनिकायोपरिवर्तिनि व्य-
न्तर्भेदे, प्रश्न० १ आश्र० डा० । स्था० । श्री० । ते च रत्नप्र-
भाया उपरितने रत्नकाण्डरूपे योजनसहस्रे अथ उपरि च
दशयोजनशतर्गहे वसन्ति । प्रब० १९४ डा० ।

अणत्तगण-अनर्थग्रन्थ-त्रि० । अनर्थोऽनर्थार्थोऽदौकन्यः
परंपराध्यात्मिकत्वाद् ग्रन्थवद् द्रव्यवत् ग्रन्थो ज्ञानादित्यस्य
सोऽनर्थग्रन्थ इति । परंभ्योऽज्ञातव्यज्ञानादिकं, स्था० ६ डा० ।
अनर्थग्रन्थ-त्रि० । न० ब० । ब्रह्मगमे, श्री० ।

अनात्मग्रन्थ-त्रि० । अविद्यमानो वा आत्मनः सख्यधी
ग्रन्थो हिरण्ययादित्यस्य । अपरिग्रहे, श्री० । सूत्र० ।

अणत्तपुण्य-अनर्थित-न० । अविशेषितं, यथा जीवद्रव्यं सं-
सारी, सत्त्वार्थेऽपि अमरुपं, असरूपमपि पञ्चन्द्रियं, तदपि नररू-
पमित्यादि तु अपरितं विशेषितं विशेषः । स्था० १० डा० ।

अणत्तपुण्य-अनर्थितनय-पु० । अनर्थितमविशेषितं सामा-
न्यमुच्यते, तद्वादी नयोऽनर्थितनयः । सामान्यमेवास्ति न वि-
शेष इत्येवं वार्दानि आगमप्रसिद्धे नयभेदे, विशेषः । आ० सू० ।

अणत्त-अणत्त-पु० । अणं ग्रहीतव्यं बलं यस्येति । बलव-
त्युत्तमर्गे, प्रश्न० २ आश्र० डा० ।

अणत्तनयि-अणत्तनय-पु० । उत्तमर्गेनास्मद् द्रव्यं
देहात्येवमभिहिते अधमर्गे, प्रश्न० २ आश्र० डा० ।

अणत्त-अनर्थ-त्रि० । अनर्थहिते, डा० २४ डा० ।

अणत्तभय-अनर्थक-त्रि० । अनर्थकरहिते, तं० ।

अणत्तभुवग-अनर्थपुण्य-त्रि० । श्रुतमपदानुपसंपन्ने अनि-
र्वादितात्मनि, आ० म० प्र० ।

अणत्तभेज-अणत्तभेज-पु० । अणं देयं द्रव्यं भेजन्ति न ददन्ति
ये ते । उत्तमर्गेभ्यः अणं गृहीत्वाऽदायकेषु, प्रश्न० ३ आश्र० डा० ।

अणत्तभोग-अनर्थभोग-पु० । न अभियोगोऽनर्थभोगः ।
अनर्थभोगव्यं, श्री० ।

अणत्तभिकृत-अनर्थभिकृत-त्रि० । न अभिक्रान्तो जीविताद-
नर्थभिकृत इति । सचेतने, आच्चा० १ श्रु० १ अ० ३ उ० । अनर्थित-
क्षिते, आच्चा० १ श्रु० ४ अ० ४ उ० । अर्थैरनर्थभिक्रान्तायामपरिभु-
क्तायां दोषविशेषविशिष्टायां वसन्तौ, श्री० गा० १ अधि० आच्चा० ।
अणत्तभिकृतक्रिया-अनर्थभिकृतक्रिया-श्री० । चरकादिजि-
नवर्भावितपूर्वायां वसन्तौ, सा चानर्थभिक्रान्तत्वाद्वाऽकदपनी-
या । आच्चा० २ श्रु० २ अ० २ उ० ।

अणत्तभिकृतसंज्ञोग-अनर्थभिकृतसंज्ञोग-पु० । अनर्थभिक्रान्तोऽन-
र्थभिकृतः संज्ञोगो धनधान्यहिरण्यपुत्रकचत्रादिक्रान्तोऽनर्थभ-

संयोगो वा येनाऽऽभावमभिप्रास्यसंयोगः । परिग्रहप्रस्तेऽसंयते,
आचा० १ श्रु० १ अ० ४ उ० ।

अणजिगम-अनाभिगम-पुं० न० त० । विस्तरबोधानावे, भ० २
श० १ उ० । सम्यगप्रतिपत्तौ, ध० ३ अधि० । पा० ।

अणभिगमिहय-अनभिग्रहित-न० । अभिग्रहः कुमतपरिग्रहः स
यथास्ति तर्थाभिग्रहिकं, तद्विपरीतमर्थाभिग्रहिकम् । मिथ्यात्व-
नेदे, स्या० २ उ० १ उ० । तच्च प्राकृतजनानां सर्वे देवा बन्धान
निन्दनीया, एवं सर्वे गुरुवः, सर्वे धर्मा इत्याद्यनेकविधम् । ध० २
अधि० । "अणभिगमिहयामिहयस्येण द्रुविदे पणसे । तं जहा-सप-
ज्जस्मिप चैव अपज्जवसिप चैव" अनभिग्रहितं मयस्य सपर्य-
वसितमितरस्यापर्याप्ततामिति । स्या० २ उ० १ उ० ।

अनभिग्रहित-पुं० अभिग्रहितमिथ्यात्वरहिते, वृ० १ उ० ।

अर्गभिगमिहयकुट्टि-अनजिगृहीतकुट्टि-पुं० । अनजिगृहीता
अनङ्गीकृता कुट्टिपुं० उक्तमार्तरूपा येन साऽनभिगृहीतकुट्टि ।
भक्तेपरुचा, येन मिथ्यात्विनां कुमनमङ्गीकृतं नास्तीत्यर्थः ।
उक्त० २८ अ० ।

अर्गभिगमिहयमिज्जमाणिय-अनजिगृहीतशय्यामानिक-पुं० ।
न अनजिगृहीते शय्यासने येन साऽनभिगृहीतशय्यामानिकः ।
स्वार्थे इकप्रत्ययः । शय्यासनविषयकार्मग्रहरहिते, "नो क-
प्यइ निगमथाण वा निगमंथाण वा अणभिगमिहयसिज्जमाणिय-
ण हत्ता" कल्प० ।

अणभिगमिहयपुण्यपाप-अनजिगृहीतपुण्यपाप-त्रि० । अनभिग-
तपुण्यपापे, अविदितपुण्यपापकर्महेतौ च । प्रश्न० २ आश्र० ३ उ० ।
अणभिगमिहय-अनभिगृहीता-स्त्री० । अर्थानामग्रहण नि-
त्यादिवृत्त्यमानायां भाषायाम्, "अणभिगमिहया भासा,
भासा य अभिगमं निवोधत्था" । भ० १० उ० ३ उ० ।

अर्गभिगमिहय-अनजिनिवेश-पुं० । अतत्त्वेऽभिनिवेशाभावे, अ-
नाभोगे च । पंचा० ११ त्रि० । अभिनिवेशराहित्ये, अभिनिवेश-
श नीतिपथप्रतागतस्यापि पर्याप्तमवपरिणामेन कार्यस्यार-
म्भः । ध० १ अधि० ।

अणनिप्रेय-अननिप्रेत-पुं० । अननिप्रेतार्थविषये संयोगे, व-
क्त० १ अ० । पं० १० ।

अणजिज्ञय-अनभिज्ञत-त्रि० । नाभिज्ञतोऽनभिज्ञतः । अनुक-
लप्रान्तकूलोपलैः परतीर्थिकर्वाऽजातानिभवे, आचा० १ श्रु०
२ अ० ।

अणभिलप्य अनजिलप्य-त्रि० । प्रज्ञापनायोगे, आ० म० प्र० ।
"पणवर्णज्जा जाया, अणंतमागो व अणजिलप्याणं" सूत्र० १
अ० १ अ० १ उ० । आ० सू० ।

अणजिस्संग-अनभिष्वङ्ग-पुं० । निष्प्रतिष्वङ्ग, पंचा० १४ अधि० ।
अणभिय-अनजीत-पुं० । अण वणेति दागकधानुः, अणानि
गच्छति तासु तासु यानिषु जीतोऽनेनेत्यणं पाप, तस्माद् जीतः ।
असावद्ययोगे, आ० म० ङि० ।

अणजिस्संगो-अनभिष्वङ्गतम्-अव्य० । अतिपञ्चाभावादि-
त्यर्थः, पंचा० ४ विध० ।

अणभिहिय-अनजिहित-न० । आत्मन पवेष्टयाऽभाजितलक्ष-
णे, वृ० १ उ० । स्वसिद्धान्तानुपदिष्टरूपे सूत्रवोपनेद्, यथा-
सममः पदार्थो वेशोपिकस्य, प्रकृतिपुरुषान्वधिकं वा सादृश्य-

स्य, दुःखं समुदायमार्गनिरोधलक्षणं, अतुरायसत्यादानातिरि-
क्तं वा वीर्यस्येत्यादि । अनु० । आ० म० ङि० । विदो० ।

अणराय-अराजक-न० । राज्ञोऽभावे, प्राक्तनस्य राज्ञो मरणे
संजाते सति यावदद्यापि राजा युवराजश्चैतः कार्येण नाभिषि-
क्तौ तावदराजकं भवत्येते, वृ० १ उ० । ('विहार' शब्दे व्याख्या)
अणारिक्-देशो-न० । दधिकीरादौ, नि० सू० १६ उ० ।

अणल-अनल-पुं० । नास्ति अलः पर्याप्तियस्य, बहुदह्यदहने-
ऽपि नृप्रेरभावात् । न० व० । वन्हो, अनलदेवतत्वात् कृत्तकान-
क्रे, अत्रकवृत्ते, पुं० । तस्य सर्वतः पर्याप्तयेऽपि पर्याप्तः स्त्री-
माभावात्तत्त्वम् । भल्लानके वृत्ते च । वाच० । प्रश्न० । स्या० ।
आव० । न अलोऽनलः । अप्रत्यये अपर्याप्ति अयोम्ये, नि० सू०
११ उ० । असमर्थे, आ० म० ङि० ।

अनलमित्यस्य-

कामं खलु अलसदो, तिविदो पज्जलहि पगने ।

अणसो अपवलो ति य, ह्योति अनोगो व पगहा २२१
चोदक आह-ननु अलशब्दः शिष्येषु दृष्टः, तद्यथा-पर्याप्तं,
भूषणं, वारणं च । आचार्य आह-यद्यपि शिष्येषु दृष्टः
तथापि अर्थवशात्पर्याप्ते दृष्टव्यः, न अलोऽनलः, अपवलः
अयोग्यश्च एते एकार्याः । नि० सू० ११ उ० ।

अणलंकिय-अनलकृत-त्रि० न० त० । मुकुटादिभिरविर्जुषते,
भ० २ उ० १ उ० ।

अणलंकियविर्जुमिय-अनलकृतविर्जुषित-त्रि० न० त० । अ-
लकृतं मुकुटादिभिः, विर्जुषितं चम्पादिभिः, तद्विषयादल-
कृतं विर्जुषितम् । मुकुटादिभिरादिभिर्वा शोभामप्रापते,
त्रि० २ श० १ उ० ।

अणलार्गि-अनलार्गि-पुं० । चाण्डप्रद्योतनूपनेर्हस्तिरन्ते, व-
क्त० २ अ० । "स्त्रीरन्ते च शिवा देवी, गजोऽनलार्गिः
पुनः" । आ० क० ।

अणलम-अनलम-त्रि० । तस्माद्वर्तते, दृश० १ अ० ।

अणलार्गिअनलवणस्मडगणामिस्मिय-अनलार्गिअनलवणस्म-
निगणानिःश्रित-त्रि० । अनलवस्तेजस्कायोऽनलो वायुकायस्मृण-
वनस्मृतिगणो आदरवनस्मृतीनां समुदायः, एतन्निश्चिन्ता ।
तेजस्कायाश्चुपजीवकपु वसेपु, प्रश्न० १ आश्र० ३ उ० ।

आणलिय-अनलिक-न० । सत्य, वृ० १ उ० ।

आणलियार्गज्ज-देशो-त्रि० । अनाश्रयणार्थे अयोम्ये, "वि-
मवल्ल।अणलियार्गज्जो" । श्रियः विपवल्लीवद् हाहाहल-
विषयनावत अनाश्रयणीयाः सर्वथा सद्भावेदकर्तृमयोग्याः,
तत्क्रात्रप्राणप्रयाणहेतुत्वान् । पयंतकस्य राज्ञो नन्दपुत्राविषक-
न्यावत् । त० ।

आणव-अणवत-पुं० । दिवसस्य परविशे लोकोत्तरमुद्गसं,
कल्प० । च० प्र० ।

आणवर्कस्वमाण-अनवकाहवृत्-त्रि० । विहर्तुमिच्छति, क-
ल्प० । स्या० ।

आणवर्कस्ववर्तिया-अनवकाहवृत्प्रत्यया-स्त्री० । अनवकाहा
स्वशरीराद्यनपेक्षत्वं सैव प्रत्ययोऽस्याः साऽनवकाहप्रत्यया ।
इहलोकपरलोकापायानपेक्षस्य क्रियाभेदे, स्या० २ उ० १ उ० ।

अणवकंस्ववत्तिया किरिया दुविहा पमता । आयशरीर-
अणवकंस्ववत्तिया चैव, परमरीरअणवकंस्ववत्तिया चैव ।

तत्रात्मशरीरानवकाङ्क्षप्रत्यया सा स्वशरीरकृतिकारिकर्मा-
णि कुर्वतः, तथा परशरीरकृतिकारिणि तु कुर्वतो द्वितीयेति ।
आ० २ ठा० १ उ० । "अणवकंस्ववत्तिया इहलोगे परलोगे य ।
इहलोगे अणवकंस्ववत्तिया लोगविच्छाणि विचोरिकादीणि
करेति जेण वहवंधादीणि इहेव पावति, परलोगे अणवकंस्व-
वत्तिया अट्टरुहज्झानी इंदियपराभूतो हिसाविकम्माणि करे-
माणो परलोगं नावकंस्ववत्तिया " आ० चू० ४ अ० ।

अणवकंस्वा-अनवकाङ्क्षा-त्ती० । अनाकाङ्क्षायां स्वशरीराद्य-
नपेक्षत्वे, स्था० १ ठा० १ उ० ।

अणवगय-अनवगत-त्रि० । अपरिज्ञाने, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

अणवगल्ल-अनवकल्प-पुं० । जरसा पीडिते, अनु० । अत्य-
न्तवृद्धे, पं० व० १ छा० । ध० ।

अणवजुय-अनवजुत-त्रि० । न० त० । अपृथग्भूते, व्य० ७ उ० ।

अणवज्ज-अनवद्य(अणवज्य)-न० । अवद्यं पापं, नास्मिन्नव-
द्यमस्तीत्यनवद्यम् । सामागिके, विशेष० । आ० चू० । सावद्य-
योगप्रत्याख्यानात्मकत्वात्तस्य । आ० म० द्वि० ।

पावमवज्जे सामा-इयं अपावति तो तदणवज्जे ।

पावमणति व जम्हा, वज्जिज्जत्तेण तदसंसे ॥

अणवज्जस्य कुत्सितार्थत्वादगन्ति कुत्सितानि करणानि श-
ब्दगन्ति, अणवज्जनेनेति व्युत्पत्तेर्वा, अण पापमुच्यते । तद्वशेन
सर्वमपि वर्ज्यते परिहृत्येन यस्मान्नेन सामागिकेन अणं वर्ज-
यतीति वा, ततः सामागिकमणवज्जमुच्यते इति शेषः ।
विशे० ।

इदानीमनवद्यद्वारम् । तत्र कथानकम्-वसन्तपुरं नगरे जिय-
सन्त्तु गया । धारिणी देवी । तीस पुत्तो धम्मरुई । सो य राया
थेरो । अजया तावसो पव्वइउकामो धम्मरुइस्स रज्जे दाउ-
मिच्छइ । सो मायरं पुच्छइ-कीस तातो रज्जे पग्गवयइ ? ।
सो भणइ-रज्ज संसारवहुण । सो भणइ-मम वि न कज्जं ।
ततो सो वि सह पिथरेण तावसो जाओ । तत्थ अमावसा
होहि सि गडओ घासेइ आसमसु-कल्लं अमावसा होहि इ-
तो पुप्फफलाणं संगहं करेह । कल्लं नट्टइ छिदिउं । धम्मरुई
चिन्तेइ-जइ सव्वकालं न छिदिज्जा तो सुंदरं होज्जा । अणया
साहु अमावसाए तावसासमस्स अदूरेण बोलेति । ते धम्म-
रुई पच्छिऊण भणति-भयवं ! किं तुम्हे अणकुट्टी नत्थि तो
अरुवि जाह । ते भणति अमहं जावज्जीवं अणकुट्टी । सो
संभंतो चिन्तिउमारुजां-साहु वि गया जाईसंभरिया पने य-
बुद्धा जातो ।

अमुमेवार्थमभिधत्सुगह-

सोऊण अणाउट्ठि, अणजित्तो वज्जियाण अणगतुं ।

अणवज्जयं उवगतो, धम्मरुई नाम अणगारो ॥

ध्रुत्वा आकर्ण्य, आकुट्टनाकुट्टिः छेदनं हिसत्यर्थः । न
आकुट्टिनाकुट्टिः, तां सर्वकालिकीमाकर्ण्य अणभीतः अण
वणेति दण्डकधातुः, अणीति गच्छति तासु तासु योनिषु जीवो
अनेनेति अणं पापं, परित्यज्य सावद्ययोगमत्यर्थः । अणस्य
वर्ज्यं अणवर्ज्यस्तद्भावनामणवर्ज्यतामुपगतः प्राप्तः साधुः
संवृत इति भावः । धर्मरुचिर्नाम अनगारः । गतमनवद्यद्वार-

रम् । आ० म० द्वि० । निर्दोष, म० ५ श० ६ उ० । उत्त० ।
पापाभावे कर्मोपचयाभावे, "अणवज्जमतह तेस्सि" कुतोऽपि
हेतोः केवलमनसः प्रवृत्तेऽपि अनवद्यं पापाभावः, कर्मोपच-
याभावे वा जयतीति । सूत्र० १ अ० १ अ० २ उ० । कामादि-
पापव्यापारप्ररूपके, विशेष० । गुणविशेषविशेषे सूत्रे, अनवद्य-
मगहार्मादिसाप्रतिपादकम् । यतः "वदशतानि नियुज्यन्ते, पशूनां
मध्येऽहनि । अश्वमेधस्य च चनान्यूनानि पशुभिस्त्रिभिः" ॥१॥
इत्यादिवचनमिदं हिंसाप्रतिपादकम् । आ० म० द्वि० । अनु० ।
पीमानुपादके, अपाये वाक्यं "संवेसुषा अणवज्ज वयंति" ।
सूत्र० १ धु० ६ अ० । ('सच्छ' शब्देऽस्य विवृतिः)

अणवज्जगी-अनवद्याङ्गी-त्ती० । सुदर्शनापरनामिकायां भगवतो
महावीरस्य दुहितरि जमाग्निगृहस्थाय, विशेष० । उत्त० ।

अणवज्जजोग-अनवद्ययोग-पुं० । कुशलानुष्ठाने, "अणवज्जजो-
गमेगं" अनवद्यं योगं कुशलानुष्ठानमेकं सकलकुशलानुष्ठानानाम-
नवद्ययोगत्वाव्याजिचारात् । पा० ।

अणवज्जया-अणवज्यता-त्ती० । अणस्य पापस्य वर्ज्योऽणव-
ज्यस्तद्भावाऽणवज्यता । संवरे, आ० म० द्वि० ।

अणवद्व-अनवस्थ-पुं० । अनवस्थायि, व्य० १ उ० ।

अणवद्वप-अनवस्थाप्य-न० । अवस्थाप्यत इत्यवस्थाप्यस्, तन्नि-
वेधादनवस्थाप्यम् । दुष्टतापरिणामस्याऽकृततपोविशेषस्य व्रता-
नामनारोपणं, ध० ३ अधि० । ग० । औ० । यो हि आसेविता-
तिचारविशेषः सन्ननाचरिततपोविशेषः, तद्वैपोपरतो महाव्र-
तेषु नावस्थाप्यते नार्थाक्रियते इति; तदतिचारजाते तच्छुद्धि-
रूपं, नवमे प्रायश्चिते च । स्था० ३ ठा० ४ उ० । यत्र प्रात-
स्मयते उत्थापनायामप्ययोग्यत्वेन यावदनाचीर्णतपाः पश्चाच्छी-
र्णतपाः पुनर्महाव्रतेषु स्थाप्यते तत् । जीत० । व्य० ।

अनवस्थापनीयाः—

ततो अणवद्वप्ता पन्नत्ता ते जहा-साहम्मियाणं तेषं करेमाणे ।

अन्नधम्मियाणं तेषं करेमाणे, हत्थादालं दहेमाणे ॥

अत्रोऽनवस्थाप्यास्तत्कृणादेव व्रतेष्वनवस्थापनीयाः प्रहृताः ।
तद्यथा-साधर्मिकाः साधवस्तेषां सत्कस्यात्कृष्टोपधः शिष्या-
देवा स्तैन्यं चौर्यं कुर्वाणः । अन्यधर्मिकाः शाक्यादयो गृहस्था
वा, तेषां सत्कस्यापध्यादेः स्तैन्यं कुर्वन् । तथा हस्तेन ताम्रं ह-
स्तातलं, सूत्रे च तत्कारस्य दकारभूतिः आर्षत्वात्, तं दक्षमाणो व-
दन् यष्टिमुष्टलगुमादिभिरात्मनः परस्य वा प्रहराति भावः ।
अथवा हस्तातलम्बेति पाठः । हस्तातलम्ब इव हस्तातलम्बोऽशिवादि-
प्रशमनार्थमनिवारकमन्त्रादिप्रयोगस्तदक्षमाणः कुर्वन् । यद्वा-
'ह'त्थादाणं दक्षमाणेति पाठः । सूत्रार्थादानमर्थोपादानकारणमष्टा-
ङ्गनिमित्तं दक्षप्रयुज्जानः । एष सूत्रसंक्षेपार्थः । वृ० ४ उ० । जीत० ।

अथ विस्तरार्थं विज्जणपुगह—

आसायणपरिसेवी, अणवद्वप्पो वि होति दुविहो तु ।

एक्केको वि य दुविहो, सचरित्तो चैव अचरित्तो ॥

आशातनाऽनवस्थाप्यः, प्रतिसेयनाऽनवस्थाप्यश्चेत्यनवस्थाप्यो
द्विविधो भवति । न केवलं पाराजिक इत्यपिशब्दार्थः । पुन-
रेकैकोऽपि द्विविधः—सचारित्रोऽचारित्रश्चेति । एतौ द्वावपि
जेदौ पाराजिकवद्वक्तव्यौ ।

अथाशातनाऽनवस्थाप्यमाह—

तित्थयरपवणमुत्ते, आयरिये गणहरे माहिछीए ।

एते आसादेते, पाच्छित्ते मगणा होई ॥

तीर्थकरप्रवचनं भुतम्, आचार्यः, गणधरः, महर्षिकर्त्तृन् ।
एतानाशातयतः प्रायश्चित्तमार्गणा भवति । अमीषां आशातनाः
पाराश्रिकवज्रावनीयाः ।

प्रायश्चित्तमार्गणा पुनरियम्-

पदमविति एषु नवमं, सेसे एकेकं चतुर्गुरु होंति ।

सर्वे आसादेतो, अणवद्वयो उ सो होई ॥

प्रथमद्वितीयायास्तीर्थकरसङ्काशातनायारुपाध्यायस्य नवम-
मनवस्थाप्यं भवति, शेषेषु भुतादिषु प्रत्येकमेकैकस्मिन्नाशा-
त्यमाने चतुर्गुरुषो भवन्ति । अथ सर्वाणि चतुर्थेष्वपि भुतादि-
नि आशातयति, ततोऽन्वयनवस्थाप्यो जयति । उक्त आशात-
नाऽनवस्थाप्यः ।

अथ प्रतिसेवनाऽनवस्थाप्यमाह-

परिमेवण अणवद्वयो, निविहो सो होई आणुपुर्वीए ।

साहम्मियऽप्यधर्मिय, हत्यादालं वदलमाणं ॥

य. प्रतिसेवनाऽनवस्थाप्यः सूत्रे साक्षादुक्तः स आनुपूर्व्या त्रि-
विधो भवति-साधर्मिकस्तैन्यकारी, अन्यधार्मिकस्तैन्यकारी,
हस्तातालं वदत् ।

तत्र साधर्मिकस्तैन्यं तावदाह-

साहम्मि तेस उवधि-वावारणजामणा य पट्टवणा ।

सेहे आहारविही, जा जहि आरोवणा जणिता ॥

साधर्मिकाणामुपधेर्वस्त्रपात्रादिलक्षणस्य स्तैन्यं करोति [वा-
वारणं] गुरुजिह्वपथे रूपादनाय व्यापारणा प्रेषणा कृता, अत-
स्तमुपाय गुरुणामनिवृत्त्यान्तराले स्वयमवधारितमिति [जामणा
यत्ति] उपकरणं सङ्गावनाऽसङ्गावेन वा ध्यामितं दग्धं भ-
वेत्, तद्व्याजेन आयकमच्यर्थं वस्त्रादिकं गृहीत्वा स्वयमेव
होक्त्वा [पट्टवणं] केनाप्याचार्येण कस्यापि संयतस्य हस्ते
ऽपराचार्यस्य हौकनाय प्रतिग्रहः प्रेषितस्तमसावन्तस्य स्वयमेव
स्वीकरोति [सेहं] शीलविषयं स्तैन्यं करोति [आहारवि-
हिं] दानभक्ष्यादिषु स्थापनाकुक्षेषु गुरुजिरननूक्तान् आहार-
विधिमशनादिकमाहारप्रकरं गृह्णाति । एतेषु स्थानेषु साधर्मि-
कस्तैन्यं जयति । अत्र च या यत्र स्थाने आरोपणा प्रायश्चित्ताप-
रपयाया भणिता, सा तत्र वक्तव्या । एष निर्युक्तिगाथासङ्केपार्थः ।

सास्त्रप्रतेमनामेव विवरीपुराह-

उवहिस्स आसियावण सेहमसेहे य दिट्ठदिट्ठे य ।

सेहे मूलं जणितं, अणवद्वयो य पारंवी ॥

इहोपधेः, 'आसियावणं' स्तैन्यमित्येकार्थः । तच्च शैको वा कुर्या-
दशैको वा । उज्जावपि-हृष्टं वा स्तैन्यं कुर्यात्, अहृष्टं वा । तत्र शैके
मूलं यावत्प्रायश्चित्तं भाणतम् ; उपाध्यायस्यानवस्थाप्यपर्यन्त-
म् ; आचार्यस्य पाराश्रिकान्तम् ।

एतदेव भावयति-

सेहो त्ति अगीयत्थां, जा वा गीतो अणिकुसिंपणो ।

उवही पुण वत्थादी, सपरिगह एतरो तिविहो ॥

शैक इतिपदेनागीतार्थो जग्यते । यो वा गीतार्थोऽपि अनु-
किसिंपण आचार्यपदादिसमूहिसंप्राप्तः, सोऽपि शैक इहोच्यते ।
उपधिः पुनर्वस्त्रादिकः, आदिशब्दात्पात्रपरिग्रहस्तत्परिशुद्धीतः
स्यात्, इतरो वाऽपरिशुद्धीतः स्यात् । पुनरेकैकस्मिन्विधः-
जयन्त्यो मध्यमं उक्तवत् ।

अथ 'सेहे मूलं' इत्यादि पञ्चार्थं व्याख्यानयति-

अनो बहिं निवेसण-वारुगमुज्जाणसीमतिकेते ।

मासं चतुस्सल्लु गुरु, छंदो मूलं तह दुगं वा ॥

अन्तः प्रतिध्यायन्तरे साधर्मिकाणामुपाधमहृष्टं शैकः स्तेन-
यति तदा मासल्लु, वसतर्बहिरहृष्टमेव स्तेनयति तदा मास-
गुरु, निवेसनस्यास्तमासगुरुकं, बहिःचतुर्ल्लु, वाटकस्यान्तश्च-
तुर्ल्लुकम्, बहिःचतुर्ल्लुकम्, उद्यानस्यान्तः पट्टल्लु, बहिः पट्ट-
गुरु, सीमाया अन्तः पट्टगुरु, अतिक्रान्तायां तु तस्यां बहिः
उदः (मूलं तह दुगं वा त्ति) मूलं, तथा द्विकं वा-अनवस्थाप्य-
पाराश्रिकयुगम् ।

एतदेव भावयति-

एवं ताव अदिट्ठे, दिट्ठे पदमं पदं परिहवेत्ता ।

तं चेव असहे बी, अदिट्ठ दिट्ठे पुणां एकं ॥

एवं तावदहृष्टं स्तैन्यं क्रियमाणे शैकस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् । हृष्टं
तु प्रथम मासल्लुलक्षणं पदं परिहृत्य परिहृत्य मासगुरुका-
दारब्धं मूलं यावत्तत्त्वम् । अशैक उपाध्यायस्तस्यापि अहृष्टं
तामेव मासगुरुकादीनि मूलान्तानि प्रायश्चित्तस्थानानि जय-
न्ति । हृष्टं पुनरकं मासगुरुलक्षणं पदं हसति, चतुर्ल्लुकादार-
ब्धमनवस्थाप्यं तिष्ठति यातीत्यर्थः । आचार्यस्याप्यहृष्टंऽनवस्था-
प्यान्तमेव । हृष्टं तु चतुर्गुरुकादारब्धं पाराश्रिकं तिष्ठति । गतं
साधर्मिकापधिस्तैन्यद्वारम् ।

अथ व्यापारणाद्वारमाह-

वावारिय आणेहा, बहिं धेत्तण उवहि गिएहंति ।

लुणो अदिति लहुगा, अणवद्वयो य आदेमा ॥

व्यापारिता नाम गुरुभिः प्रेषिताः, यथा- [आणेहंति] उप-
धिमुत्पदानयति । ते चैवमुक्ता अनेकविधमुपधिं गृहीत्यो गृही-
त्वात्पाद्य बहिरवाचार्यसमापमप्राप्ता उपधिं गृह्णन्ति-इदं तव, इदं
ममेति विनय्य स्वयमेव स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । एव गृह्णतां मासल्ल-
ल्लु, आगता आचार्यस्य न वदति, तदा चतुर्ल्लुष्वः । प्रस्तुतसूत्रा-
देशाद्वा स स्वच्छन्दवस्तुग्राहकः साधुवर्गोऽनवस्थाप्यो भव-
ति । गतं व्यापारणाद्वारम् ।

अथ ध्यामनाद्वारम्-मा च ध्यामना द्विविधा-सती, असती

च । तत्र सती तावदाह-

दुट्ठं निमंतण लुणो-ऽणापुच्छा तत्थ गंतु तं जणति ।

जोमिय उवधी अहमहं, तेहिं पेमितो गहित जातो य ॥

आचार्याः केनापि धिरूपरूपैर्वस्त्रैर्निमन्त्रितास्तैश्च तानि प्रति-
पिज्ञानि, एकश्च साधुस्तां निमन्त्रणां श्रुत्वा तानि च सुन्द-
राणि वस्त्राणि दृष्ट्वा लुब्धो लोभं गतः । तत आचार्यमना-
पृच्छय (तमिति) तं आधकं तत्र गत्वा भणति-अस्माक-
मुपधिर्ध्यामिता दग्धः, ततोऽहं तैराचार्यैर्युष्माकं सकाशे
वस्त्रार्थं प्रेषितः, एषमुक्ते दत्तस्तेनोपधिः, स च गृहीत्वा गतः,
अन्ये च साधव आगताः । आद्वेन भणितम्-युष्माकमुपाध-
र्दग्ध इति कृत्वा यो भवद्भिः साधुः प्रेषितस्तस्य नूननोपधि-
देतो विद्यते, यदि न पर्याप्तं ततो भूयोऽपि वदामीति । सा-
धवो ब्रुवते-नास्माकमुपधिर्दग्धः, नष्टा वयं कमपि प्रेषयामः,
एवं स लोभमिभूतः साधुस्तेन आवकेण ज्ञातः यथा-गुरुणां
पृच्छामन्तरणाय गृहीतवान् ।

ततश्च किं भवतीत्याह-

लहुगा आणुगहम्मि, गुरुणा अप्पित्तियम्मि कायव्वा ।

मूलं वा जणमज्जे, वांच्छेद पमज्जणा मेसे ॥

एव तेन साधुना स्मैत्येन वस्त्रेषु गृहीतेषु यद्यप्यस्माद्भादोऽनुग्रहं मन्यन्ते-यद्यापि तथापि ददामीति साधय इति, तथापि चतुर्लघवः । अथवाऽस्मीतिकं करोति, ततश्चतुर्गुरुवः प्रायश्चित्तं कर्तव्याः । अथास्मा स्तेनोऽयमिति शब्द जनमध्ये विस्तारयति, तदा मूलम् । यच्च शेषद्वयाणां शेषसाधूनां वा व्यवच्छेदं (पमज्जणं स्ति) प्रसंगतः करोति; तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तम् ।

अथ सतीं ध्यामनां दर्शयति-

सुवत्तजामिआऽवधि-पेसण गहिने य अंतरा लुद्धो ।

लदुगो अदेति गुरुगा, अणवद्वयो य आदेसे ॥

अथ सुव्यक्तं सत्यमेव ध्यामितोपाधिगुरुभिस्तथैव प्रेषणं कृतम्, प्रेषितश्च सन् येनाचार्या निमन्त्रितास्तस्माद्व्यस्याद्वा आधकाद वस्त्रादिकमुपधि गृहीत्वा अंतरालुद्धो लोभाभिभूतो यादौ गृह्णाति, तदा लघुको मासः । आगते यदि गुरुणा न प्रयच्छति, तदा चतुर्गुरुवः । तेऽपदेशा अनवस्थाप्या भवन्ति । गते ध्यामनाहारम् ।

अथ प्रस्थापनाद्वारमाह-

उकोस मनिजोगो, पकिगहा अंतग गदण लुद्धो ।

लदुगा अदेति गुरुगा, अणवद्वयो व आदेसा ॥

केनाप्याचार्येण कस्यापि सयतस्य हस्ते अपराचार्यस्य दौ-कनदेतोः प्रतिग्रहः प्रेषितः । स चात्कृष्ट उच्छृष्टोपाधिरूप, यद्वा-वृत्तममचतुर्गुरुवर्णात्मनादिगुणोपेतः, तथा सह नियोगेन पात्रकवन्धादिना यः स मानयोगः । एवंविधस्य प्रतिग्रहस्यान्तराल एवास्मै लुद्धो ग्रहण स्वीकरणं करोति, तत्र चतुर्लघु । तत्र गतस्तेषां मृगीणां तं प्रतिग्रहं न प्रयच्छति, तदा चतुर्गुरुवः । तत्रापदेशेन वा अनवस्थाप्योऽस्मी द्रष्टव्यः । गते प्रस्थापनाद्वारम् ।

अथ शैलद्वारमाह-

पव्वावणिज्ज बाहिं, उवेत्तु भिक्खुस्स अतिगते संते ।

मेहस्स आसियावण, अतिधारितं य पावयणी ॥

कोऽपि साधुः प्रमाजनीयं सशिक्षाक शैलं गृहीत्वा प्रस्थितः, तं भिक्षाकाले कापि ग्रामे बहिः स्थापयित्वा भिक्षार्थमतिगतः-प्रविष्टः, प्रविष्टं च सति तस्मिन् परः साधुस्तं शैलं दृष्ट्वा विप्रताये च तस्य 'आसियावणं' अपहरणं करोति, साधुविरहितो वा एकाकी कर्मापि साधुमभिधारयन् शैलां व्रजेत्, तमपरः साधुर्विप्रताये प्रमाजयेत्; एतौ द्वारपि यदा प्रावचनिकौ जानौ, तदा द्वारपि शैलां स्वयमेवात्मना दिक्पारिच्छेदं कुरुत इति सप्रहगाथासमासार्थः ।

अथेनामेव विवृणोति-

मस्मादिगओ अद्दा-णिओ व वणदणग पुच्छ से होमि ।

सो कत्थं पज्ज कज्जे, ठापिवासिस्स वा अदाति ॥

स्वभाभूमिगत आदिशब्दाद्भिक्षादिपरिष्ठापनिकार्थं निर्गतः कोऽपि साधुः शैलं दृष्टवान्, अथवा अज्वनिकः पथिकोऽस्मी साधुस्ततः पथि गच्छन् शैलं दृष्टवान् । तेन च वन्दनं कृतं सति, साधुः पृच्छति-कोऽस्मि त्वं, कुत आगतः, क वा प्रस्थितः ? शैलः प्राह-अमुकं साधुना सार्द्धं प्रस्थितः प्रव्रजितुकामः, शैलोऽस्म्यहम् । साधुः पृच्छति-स साधुः संमतिं क गतः ?

शैलो भणति-स मम कार्ये बुभुक्षितस्य पिपासितस्य वा भक्षणार्थं पर्यटति ।

यज्ज मणमसपाणं, उवजीवऽणुकंपणा य सुच्छो उ ।

पुट्टमपुट्टे कदणा, एमेव य इहरहा दोसो ॥

ततः स साधुर्मदीयमिदमन्नपानमुपजीव जुहुवेति कुर्वाणो यदि साधुर्मिकोऽयमित्यनुकम्पया ददाति, तदा शुद्धः । शैलण पृष्ठे अपृष्ठे वा यद्ययमेवानुकम्पया धर्मकार्यं करोति, तदा शुद्धः । इतरथा अपहरणार्थं जत्तपानं दत्तो धर्मं च कथयतो दोषः, चतुर्गुरुकं प्रायश्चित्तम् ।

अपहरणप्रयोगानेव दर्शयति-

जत्ते पाणवण निगू-हणा य बावार ऊपणा चेव ।

पत्थावण सयहरणा, सेहे अव्वत्त वत्ते य ॥

अपहरणार्थं जत्तपानं ददाति, धर्मं वा तस्य पुस्तः प्रज्ञापयति । तत्र स शैल आहतः सन् जर्णात-जवन एव सकाशेऽहं प्रव्रजामीति किन्तु न शक्नोमि येनाजीतस्तपुस्तः स्थातुं ततो मां गुपिले प्रदेशे निगृह्णतु । ततोऽस्मी तं व्यापारयति-अमुकत्र निदीय तिष्ठेति । ततस्त तत्र निनीने साधुः पलालादिना ऊपयति, स्थगयतीत्यर्थः । अन्यैः सार्धमन्य ग्रामं प्रस्थापयति, एकार्कितं वा प्रेषयति, अमुकत्र ग्रामादौ व्रज, अहमग्रेऽमुष्मिन्निवसे नन्वागमिष्याम । अथवा स्वयमेव गृहीत्वा तमपहरति, एतानि षट् पदानि भवन्ति । तद्यथा-जत्तप्रदानं १, धर्मकथा २, निगृहण-वचनं ३, व्यापारणं ४, ऊपनं ५, प्रस्थानं स्वयहरणं ६ चेति । एतेषु षट्सु शैलं व्यक्तेऽयं के च प्रायश्चित्तमिदं भवति-

गुरु चउलहु चउगुरु उलहु उगुरुमेव वेदो य ।

निकवुगणापरिपाणं, मूलं अणवद्वय पारंवी ॥

मिच्छुय्यव्यक्तशैलस्यापहरणार्थं भक्त ददाति, तदा मासगुरुः धर्मप्रज्ञापनायां चतुर्लघुः निगृहनवचने चतुर्गुरुः व्यापारणे षट्पलघुः ऊपने षट्गुरुः प्रस्थापने स्वयं हरणे वा वेदः । एवमव्यक्तशैले भणितम् । अव्यक्तो नाम-यस्याद्यापि श्मभु न संजातम् । यस्तु व्यक्तः सजातश्मभुः, तस्य चतुर्लघुकादारार्थं मूलं यावत् भिक्षोः प्रायश्चित्तम्, गणिन उपाध्यायस्य चतुर्लघुकादारम्भमनवस्थाप्यं तिष्ठति । आचार्यस्य चतुर्गुरुकादारम्भं पाराश्रिकं पर्यवस्यति । एवं सप्तहाये शैले भाणतम् ।

यः पुनरसहायोऽभिधारयन् व्रजति तत्र विधिमाह-

अजिधारं पवयेतो, पुच्छो पव्वापहं अमुगकुलं ।

पाणवणजत्तदाणे, मेहव सेसा पदा एत्थं ॥

कोऽपि शैल एकाकी कम्प्याचार्यमभिधारयन् प्रव्रज्याभिमुखो व्रजति, तेन कश्चिद् ग्रामं पथि वा साधु दृष्ट्वा धन्दनं कृतम् । साधुना पृष्ठः-क गच्छसि ? स प्राह-अमुकस्याचार्यस्य पादमूले प्रव्रजनार्थं व्रजामि । एवमुक्ते यदि त्रिकुरव्यक्तशैलकस्य जत्तदानं करोति, तदा मासगुरुः धर्मप्रज्ञापनायां चतुर्लघुः व्यक्तशैलस्य जत्तदाने चतुर्लघुः धर्मकथायां चतुर्गुरुः उपाध्यायाचार्येयार्थथाक्रमं षट्गुरुकं च भवति । अथस्तनमेकैकं पदं न्हसतीति जावः । शेषाणां तु निगृहनव्यापारणऊपनादीनि पदानि न सन्ति, असहायत्वात् । तदजावत्प्रायश्चित्तमपि नास्तीति ।

एते आऽपरे दोषाः-

आणादाणांसंसा-रियत्तं बोहियदुल्लजत्तं वा ।

साहामियत्तस्समी, पमत्त उल्लणाऽधिकरणं च ॥

शैकमपहरत आह्वाभङ्गादयो दोषा जयन्ति, अनन्तसंसारिक-
त्वं च भगवतामाज्ञानङ्गाववति । बोधेभ्य दुर्लभत्वं जायते,
साधर्मिकस्तेन्य च कर्माणाः प्रमत्ता भवन्ति, प्रमत्तस्य च प्रान्ते
देवतया उल्लेखो जयति । यस्य च संबन्धी सोऽपह्नियते, तेन
सममधिकरणं कलह उपजायते । एवं तावत्पुरुषविषयादयो
दोषा उक्ताः ।

अथ स्त्रीविषयांस्तानेवानिदिशति—

एमेव य इत्यीए, अजिधारेति ए तद् वयंतीए ।

वत्तव्वत्ताए गम, जहेव पुरिसस्स नायव्वा ॥

एवमेव स्त्रिया अपि शैककाया अभिधानस्याः, तथा (वयंतीए
स्ति) स्वसहायायाः प्रवृत्तिं प्रजन्त्याः, व्यक्ताया अभ्यक्तायाश्च
गमः स एव ज्ञानभ्यो यथा पुरुषस्योक्तः ।

अथ प्रावचनिकपदं व्याचष्टे—

एवं तु सो अवहिओ, जाहे जाओ मयं तु पावयसी ।

निकारणे य गहिओ, पवयति जाहे पुरिक्काणं ॥

एवमनन्तराक्तैः प्रकारैः स शैकोऽपहृतः सन् यदा स्वयमेव
प्रावचनिको जातः, अन्यो वा निष्कारणे यः केनापि गृहीतः,
स आत्मनो दिक्पारिच्छेदं कृत्वा भूयाऽपि बोधिसत्ताभावात्
पूर्वेषामेवाचार्याणामन्तिकं प्रवृत्तिः ।

अज्ज एव अमत्तिए, गृह्णामि अब्भुज्जएगतरजुत्तो ।

धारंति तमेव गत्तं, जाव हरो कारणज्जाते ॥

येन स शैको निष्कारणमपहृतस्तस्यार्थे अपरः कोऽप्याचार्यः
पदयोग्यो न विद्यते, ततोऽन्यस्याभावे, यद्वा-गुरावाचार्योऽ-
न्युद्यतस्यैकतरेण युक्तं अन्युद्यतमरणमन्युद्यतविहारं वा
प्रातपन्न इत्यर्थः । ततो यदि कोऽपि शिष्यस्तेषां निष्पन्नो ना-
स्ति तदा तमेव गणमसौ धारयति, यावत्कोऽपि तत्र निष्पन्न
हति । यच्च कारणजाते केनाप्याचार्येण हृतः, सोऽपि तमेव
गणं धारयति ।

किं पुनस्तत्कारणमित्याह—

नाऊण य वोच्छेदं, पुव्वगते काङ्गियाणुओगे एं ।

अज्जा कारणजाते, कप्पति सेहाऽवहारो उ ॥

कोऽप्याचार्यो बहुश्रुतः, तस्य पूर्वगतं किञ्चिदस्तु प्राभूतं वा,
कालिकानुयोगेऽपि श्रुतस्मिन्धोऽध्ययनं वा, विद्यते, तच्चान्यस्य
नास्ति, ततो यद्यन्यस्य न संक्राम्यते, तदा तद् व्यचिच्छेद्यते । एव
पूर्वगतं काङ्गिकानुयोगे च व्यचिच्छेदं ज्ञात्वा तं च संप्रस्थितं शैकं
ग्रहणधारणत्वमर्थं विज्ञाय भक्तादानभर्मकथादिभिर्विपरिणा-
मभक्ष्यनादीन्यपि कुर्वाणः ब्रूयः । यद्वा-तस्याचार्यस्य नास्ति
कोऽप्यार्याणां प्रवर्तकस्तत्तत्तासामपि कारणजाते शैकमपह-
रेत्, एवं कल्प्यते शैकापहारः कर्तुम् ।

तस्य च कारणेऽपहृतस्य को विधिरित्याह—

कारणजाए अवहिअ, गण धारंतां तु अवहरंतस्स ।

जा एगो निष्कमो, पच्चासे अप्पणा इच्चा ॥

यः कारणजातेऽपहृतः स तदीयं गणं धारयन् अपहरत एव
विनेयो नयति । अथ येन कारणेनापहृतस्तत्कारणं न धारयति
तदा पूर्वेषामेव भवति, नापहरतः । स च कारणापहृतस्तरिम-
माणं तावदास्ते तावदेको गीतार्थो निष्पन्नः, पश्चात्तस्यार्माया
इच्छा-तत्र वा तिष्ठति पूर्वेषां वा सकारणे गच्छति । यस्तु

निष्कारणे अपहृतः स एकस्मिन्निष्पन्ने नियमापूर्वेषामन्तिके
गच्छति । स तस्यात्मायेच्छति भावः । गतं शैकाहारम् ।

अथाहारविधिचारमाह—

उवणापरम्मि लुङ्गो, मायी गुरुगो अपण्णगे लुङ्गो ।

अप्पित्तियम्मि गुरुगा, वोच्छेद पसज्जणा सेसे ॥

दानभङ्गादिकुलं स्थापनागृहं ज्ञायते, तस्मिन् य आचार्यैरसं-
विष्टोऽननुकृतो वा प्रायशान्ति, तस्य मासलक्ष्यं । अथवा प्राचूर्णक-
ज्ञानार्थमहमिहायात इति तेषां आह्वानो पुरतां मायां करोति,
ततो मायिनो मासगुरुकम्, एवमुक्ते यदि ते आह्वा अनुग्रहोऽ-
र्यामिति मग्न्यन्ते, तदा सन्तुल्यं । अथाप्रीतिकं कुर्यान्ति, ततश्चतु-
गुरुकः, यच्च तद्व्यवस्थितं शेषेषाणां प्रसज्जनाप्रसङ्गात्
तस्मिन्पक्षं प्रायश्चित्तम् ।

इदमेव व्याचष्टे—

अज्ज अहं निदिट्ठो, पुट्ठोऽपुट्ठो व माहर्ह एव ।

पाहुणगगिस्साणह्वा, तं च पत्तोजेति तो वित्तियं ॥

काश्चाचार्यैरसंविष्टः स्थापनाकुलेषु प्रविश्य पृष्ठोऽपृष्ठो वा इदं
जगति-अद्याह गुरुनिः संविष्टः प्रेषित इति, ततो मासलक्ष्यं ।
यदि च पूर्वं संविष्टसंघाटकप्रविष्ट आसीत्, आह्वैश्च तस्यासंविष्ट-
स्याप्र इदं भणितं भवेत्-संविष्टसंघाटकस्य वत्समिति । ततो यदि
भूयान्-प्राचूर्णकार्यं ग्लानार्थं वा साम्प्रतमहमगतं इति, एवं त
आह्वजनं मायया यदि प्रबोध्यति, ततो द्वितीयं मासगुरु । ते
च आह्वा विपरिणामेयुः, विपरिणामाचार्यादीनां प्रायेण्यं न
दद्युः, ततः शुक्रं शुक्रेणाप्येतत्प्रायश्चित्तं भाव्यम् ।

आयारिगित्ताण गुरुगा, लुङ्गो य हवंति स्वमणापाहुणए ।

गुरुगो य शाल्लुङ्गे, मेसे मव्वेसु मामलहु ॥

आचार्यस्य ग्लानस्य च प्रायेण्यमवदानेषु आह्वेषु चतुर्गुरुकः ।
कृपणकस्य प्राचूर्णकस्य च प्रायेण्यमवदानेषु चतुर्गुरुकः । शाल-
लुङ्गानां प्रायेण्ये अलभ्यमाने गुरुमासः । शेषाणामेतद्व्यति-
रिक्तानां सर्वेषामपि प्रायेण्ये अलभ्यमाने मासलक्ष्यं । गतं साध-
र्मिकस्तेन्यम् ।

अथान्यधार्मिकस्तेन्यमाह—

परधम्मिया वि दुविहा, लिगपविहा तदा गिहत्था य ।

तोसं तेणं तिविहं, आहारे उपधि सच्चित्ते ॥

परधार्मिका अन्यधार्मिका इत्येकोऽर्थः । ते च द्विविधा-सिक्क-
प्रविष्टाः, गृहस्थाश्च । सिक्कप्रविष्टाः शाक्यादयः, गृहस्थाः प्रती-
ताः, तेषामुज्जयवामपि स्तेन्यं त्रिविधम्-आहारविषयमुपाधि-
विषयं सच्चित्ताविषयं चेति ।

तत्राहारविषयं तावदाह—

जिक्खणा संखरीए, विकरणरूपेण जुंजई लुङ्गे ।

आभोगणमुच्छंसण-पवयणहीला दुरप्पाओ ॥

भिक्षुणां वैद्यास्तेषां मन्त्ररूपां कश्चिच्छल्लुङ्गो विकरणरूपेण
सिक्कविषयेन भुङ्क्ते, तदीयं लिङ्गं कृत्वेति भावः । एवं लुङ्गजाने
यद् कोऽप्यभागर्यात् उपलक्षयति, तदा सन्तुल्यः । एवमुप-
लक्ष्य यद्यसामुर्ध्वं कोऽर्थः निर्भर्त्सनं करोति, ततश्चतुर्गुरुकाः ।
अथचनहीलां वा ते कुर्युः- यथा दुरात्मानोऽमी भोजननिर्मि-
त्तमेव प्रवृत्तिरिति ।

अपि च-

गिहवासं वि वरागा, धुवं क्व एते अदिहकक्षाणा ।

गमने णवारे ण वलितो, एणमि सत्युणा चैव ॥

गृहवासेऽप्येते वराका ध्रुवं निश्चितमेवाहृकल्याणाः, एतेषां च यां तीर्थकृता दुर्भारतामाहारशुभ्याद्विचर्यामुपदिशता गमकः एव नवरं न वलितः, शेषं तु सर्वमपि कृतमिति ज्ञावः । गतमाहारविषयं स्तैन्यम् ।

अथोपधिविषयमाह-

उवस्सए उवहि उवे-तुं गतभिक्षुस्मि गिहहती लहुगा ।

गेहणकट्टणववहा-रपच्छकट्टुहणनिव्विसए ॥

उपाश्रये नव, उपधिसुपकरणं, स्थापयित्वा कश्चिद्विक्रुको बौद्धो भिक्षां गतस्तस्मिन् गते यदि तदीयमुपधि गृह्णाति, तदा चतुर्भ्यः । स भिक्षुकः समायातः स्वकीयमुपकरणं स्तेनितं भत्वा तस्य संवतस्य ग्रहणं करोति, तदा चतुर्गुरुवः । राजकुलान्जिमु-ज्जमाकर्षणे षड् गुरुवः । व्यवहारं कारयितुमारब्धे वेदः । पश्चात्कृते सति मूलम् । उड्डहनेऽनवस्थाप्यम् । निर्विषयाज्ञापने पाराञ्चिकम् ।

अथ सच्चित्तविषयं स्तैन्यमाह-

सच्चित्ते खुड्ढादी, चउरो गुरुगा य दोस अण्णादी ।

गेहणकट्टणववहा-रपच्छकट्टुहणनिव्विसए ॥

सच्चित्ते स्तैन्यं चिन्त्यमानं भिक्षुकादः सम्बन्धिन कुलकम्, आदि-शब्दाद्विक्रुकं वा यद्यपहरति, तदा चत्वारो गुरुकाः, आज्ञादयश्च दोषाः । ग्रहणकर्षणव्यवहारपश्चात्कृतोड्डहनिर्विषयाज्ञापनादय-श्च दोषाः प्राग्वन्मन्तव्याः ।

अथ तेष्वंश प्रायश्चित्तमाह-

गहणे गुरुगा उमास, कट्टणे छेओ हंइ ववहारे ।

पच्छा करम्मि मूलं, उड्डहणविरंगणे नवमं ॥ १ ॥

उदावणनिव्विसए, एगमणंगे य दोस पारंवी ।

अणवद्वप्पा दोसु य, दोसु उ पारंविओ हंइ ॥ २ ॥

गाथाद्वयं गतार्थम् ।

खुड्डं व खुड्डियं वा, ऐति अवत्तं अपुच्छियं तेमं ।

वत्तम्मि णत्थि पुच्छा, खेत्तप्पाणं च नाक्काणं ॥

कुल्लको वा कुल्लिका वा योऽव्यक्तः, स यस्य शाक्यादेः सम्बन्धी, तमपृष्ट्वा यदि ते कुल्लकं कुल्लिकां वा नयति, ततः स्तेनः अन्यधार्मिकस्तैन्यकारः स मन्तव्यः, चतुर्गुरुकं च तस्य प्रायश्चित्तम् । यस्तु व्यक्तस्तत्र नास्ति पृच्छा । तामन्तरेणापि स प्रव्रजनायः किं सर्वधैर्यानेनेत्याशङ्क्याद-क्लेशणानं च ज्ञान्वा । किमुक्तं भवति-यदि विवर्कितं क्लेशं शाक्यादिभाषितं राजवल्ल-ज्जतादिकं वा तेषां तत्र भयं, तदा पृच्छामन्तरेण व्यक्तोऽपि प्रव्रा-जयितुं न कल्पते, अन्यथा तु कल्पत इति । एवं तत्र लिङ्गप्रवि-ष्टानां स्तैन्यमुक्तम् ।

अथ गृहस्थानां तदेवाह-

एमेव होंति तेमं, निविहं गारत्थियाण जं वुत्तं ।

गहणादिगा य दोसा, सविसेसतरा जवे तेसु ॥

एवमेवागारस्थानामपि त्रिविधम्-आहारादिभेदाद्विप्रकारं, स्तैन्यं भवति, यदमन्तरमेव परतीर्थिकानामुक्तम् । तेषु च गृहस्थे-

षु आहारादिकं स्तेनयतां ग्रहणादयो दोषाः सविशेषतरा प्रवे-युः । ते हि राजकुलं करादिकं प्रयच्छन्ति, ततस्तद्वलेन समधि-कतरान् ग्रहणाकर्षणादीन् कारयेयुः ।

कथं पुनरमीषामाहारादिकं स्तेनयतीत्युच्यते-

आहारं पिडादी, तंतुण खुड्ढादियं भणितपुव्वं ।

पिडम्मि य कप्पही, संभण पद्मिगहे कुसळा ॥

आहारे, पिडादिकं बहिर्बिगलितं वृष्टा कुल्लकः स्तेनयति, उप-धौ, [तंतुं च] सूत्राष्टिकासु, उपलक्षणत्वाद्बिगलितं वा, अपहर-ति, सच्चित्ते, कुल्लकं वा स्तेनयति । एवं यदेव पूर्वं परतीर्थिकानां जणितं, तदेवात्रापि मन्तव्यम् । कथं पुनः पिडां स्तेनयति-(पिठ-स्मीत्यादि)काश्चित्कुल्लिका भिक्षामन्तव्याः किंचिद् गृहं प्रविष्टास्त-त्र च बहिः पिष्टं विसर्जितमास्ते, तच्च दृष्ट्वा तासां मध्यादेका कल्प-स्थिका पिष्टपिष्टिकां गृहीत्वा पतद्ग्रहे प्रक्षिप्तवती । सा चा-विरतिकया दृष्टा । ततो जणितम्-एनां पिष्टपिष्टिकामैव स्थापय, ततस्तया कुल्लिकया कुशलत्वेनान्यस्याः संघटिकाया अन्तरे प्रक्षिप्ता । एवं सूत्राष्टिकामपि दक्षत्वेनापहरेत् ।

अथ सच्चित्तविषयं विधिमाह-

नीएहिं अबिदिमं, अप्पत्तवयं पुमं ए दिविवत्ती ।

अपरिगहो उ कप्पति, विजहो जो समदोमेहिं ॥

निजकैर्मातृपितृप्रजृतिभिः स्वजनैरवित्तीर्णमथ तमप्राप्तवयस-मव्यक्तं पुमांसं न दीक्यति । यदि पुनरपरिगृहीतोऽव्यक्तः स श-पदेर्बिबालजम्भ्याभ्रतादिजिर्विमुक्तस्तेहिं प्रव्राजयितुं कल्प्यते ।

अपरिगहा उ नारी, ए जवति तो सा ए कप्पति अदिमा ।

सा वि य हु काचि कप्पति, जह पउमा खुड्डमाता य ॥

नारी स्त्री सा प्रायेणापरिग्रहा न प्रवति; पितृपतिप्रजृतीनाम-न्यतरेण परिगृहीता प्रवतीति भावः । ततो नासावदत्ता सतः कल्पते प्रव्राजयितुम् । साऽपि च काचिद्वत्ताऽपि कल्पते । यथा पशावती देवी-करकाकुमाता प्रव्राजिता, यथा वा भुल्लककु-मारमाता योगसप्रहानिहिता यशोभञ्जा नास्ती प्रव्राजिता ।

अथ द्वितीयपदमाह-

विइयपयं आहारे, अच्चाणे हंसमादिणे उवही ।

उवहज्जिक्कण पुव्वि, होहिंति जुगप्पहाण ति ॥

द्वितीयपदमाहारादिषु त्रिविध्यभिधीयते । तत्राहारेऽध्वानं प्रवेष्टुकामास्ततो वा उत्तीर्णा उपलक्षणत्वाद्दिशिवादी वस्ते-माना असंस्तरणे भवत्तमपि जक्तपानं गृहीयुः । आगा-दे कारणं उपधिमपि हंसादेः सम्बन्धना प्रयोगेणात्पादयेत् । सच्चित्तविषयेऽपि भविष्यन्त्यमी युगप्रधाना इत्यादिकं दृढा-लम्बनं पूर्वं प्रथममेवोपयुज्य परिभाष्य गृहस्थकुल्लिकान् अन्य-तीर्थककुल्लिकान् वा हरेत् ।

इदमेव भाषयति-

असिबं ओम विहं वा, पविमिउकामो ततो व उनिष्सा ।

नियलिं गअप्पतित्थिग, जायइ अदिसे तु गेएहंति ॥

अशिवगृहीते विषये स्वयं वा साधनोऽशियगृहीता भक्तपा-नलाभाभावात् संस्तरेयुः । अथमं तुभिस्सं तत्र वा भक्तपानं न लभेरन् । विहमध्वानं वा प्रवेष्टुकामास्ततो वा उत्तीर्णा न सं-स्तरेयुः । ततः स्वलिङ्गिनो वा स्वलिका-देवद्रोणिः, तस्यां याच-न्ते, यदि ते न प्रयच्छन्ति तदा बलादपि गृह्णन्ति । अथ बल-

वस्तुस्ते, दातुप्रकृतयो वा, ततोऽन्यतीर्थिकानामपि स्थलीषु याच्यते, यदि न प्रयच्छन्ति ततः स्वयमेव प्रकटं, प्रच्छन्नं वा गृहीयुः । एवं गृहस्थेष्वपि याचितमलभमानाः स्वयमपि गृह्णन्ति । असंस्तरणे उपधिरप्येषमेव स्तैन्यप्रयोगेण प्रहीतव्यः ।

नाऊण य बोच्छेदं, पुव्वगए काक्षियाणुआगे य ।

गिहि अस्सतिथियं वा, हरेज्ज एतेहिं हेतुहिं ॥

पूर्वगतं कालिकानुयोगे वा व्यवच्छेदं ज्ञात्वा यो गृहस्थकुल-
कोऽन्यतीर्थिककुलको वा ग्रहणधारणमेधावी, स याचितो
यदा न लभ्यते तदा स्वयमपि गृह्णीयात् । एतैरेषमादिभिर्हे-
तुभिः कारणैर्गृहस्थमन्यतीर्थिकं वा हरेत् । गतमन्यधार्मिक-
स्तैन्यम् ।

अथ 'हत्यादालं दलमाणे' इत्यादिपदत्रयं विवरीयुराह-

हत्यातालं हत्या-लंवेत्यादागे य बोधव्वां उ ।

एतेभि णाणत्तं, वोच्छामी आणुपुव्वीए ॥

हस्तातालो हस्तालम्बोऽर्थादानं चेति त्रिधा पाठोऽत्र बो-
द्धव्यः । एतेषां त्रयाणामपि नानात्वं वक्ष्यामि यथानुपूर्व्याहम् ।

तत्र हस्तातालं तावद्वृणोति-

उक्किममि य गुरुणो, दंनो पाइयमि हाइ जयणा उ ।

एवं खु होइयाणं, लोउत्तरियाण वोच्छामि ॥

इह हस्तेन, उपलक्षणव्यात् स्वह्नादिभिश्च यदा ताडनं, स हस्ता-
तालः । स च द्विधा-लौकिको लोकोत्तरिकश्च । तत्र लौकिके
हस्तातालं पुरुषवधाय स्वह्नाद्वृत्तीर्णं गुरुको रूपकारणम-
शीतिसहस्रलक्षणां दण्डां भवति । पतिते तु प्रहारे यदि कथ-
मपि न मृतस्तदा भजना देशे देशे अपरापरदण्डलक्षणा भवति ।
अथ मृतस्तदवशात्तिसहस्रं दण्डः । एवं खुग्वधारणे,
लौकिकानां दण्डो भवति । लोकोत्तरिकानां तु दण्डमतः
परं वक्ष्यामि ।

हत्येण व पादेण व, अणवद्वयो उ होति उगिणो ।

परियमि होति जयणा, उदवणे होति चरिमपदं ॥

हस्तेन वा पादेन वा उपलक्षणव्याद् यादृमुष्णादिभिर्वा यः
साधुः स्वपक्षस्य परपक्षस्य च प्रहारमुक्तिरिति सोऽनवस्थाप्यो
भवति, पतिते तु प्रहारे भजना, यदि न मृतस्ततोऽनवस्थाप्य
एव । अथापद्रावणे मृतस्तदा चरिमपदं पाराजिकं भवति ।

अत्रेदं द्वितीयपदम्-

आयरिय विणयगाहण, कारणजाते व बोधिकादीसु ।

कणं वा पहिमाए, तस्य तु भेदोपममण वा ॥

आचार्यः कुलकस्य विनयग्राहणं कुर्वन् हस्तातालमपि दा-
यात् । कारणजाते वा गुरुगच्छप्रभृतीनामात्यन्तिके विनाशे
प्राप्ते, बोधिकस्तेनादिष्वपि हस्तातालं प्रयुज्जीत । पश्चादेन ह-
स्तालम्बमाह-(करणं वा इत्यादि) अश्विपुराधरोधादौ त-
त्प्रशमनार्थं प्रतिमां पुत्तलिकां करोति, तत्र अभिधारिकमन्त्रं
परिजपन् तत्रैव प्रतिमाया भेदं करोति; ततस्तस्योपद्रवस्य
प्रशमनं भवति । एषा निर्युक्तिगाथा ।

अत एनां विवृणोति-

विणयस्स उ गाहणया, कसामोडणखड्गवचेवहिं ।

सानेक्ख इत्थतासं, दलाति मम्माणि फेत्तो ॥

इह विनयशब्दः शिष्यायामपि वर्तते । यत्र उक्तम्-विनयः

शिक्षाप्रण्योरिति । ततोऽयमर्थः-विनयस्य ग्रहणशिक्षायां
आसेवनाशिक्षायां वा कर्णामोटकेन खड्गकर्माभ्यपेक्षाजिर्वा
सापेक्षो जीवनापेक्षां कुर्वन्, अत एव मर्माणं स्फोटयन्-येषु प्र-
देशेष्वहताः सन्तो विनयस्ते तानि परिहरन् आचार्यः कुलकस्य
हस्तातालं ददाति । अत्र परः प्राह-ननु परस्य परितापं क्रिय-
माणं अशातयेदनीयकर्मण्येव जवति तत्कथमसावनुज्ञायते ? ।
उच्यते-

कामं परपरितापो, असायहेतु जिणेहिं पसत्तो ।

आत-परहितकरो पुण, इच्छिज्ज इस्मले खलु उ ॥

काममनुमतमस्माकं परपरितापो जिनैरज्ञातहेतुः प्रकृतः, परं
परपरितापो दुःशले मारुक्के शिष्या दुग्धेहे दुर्विनांति शिष्ये खलु
निश्चितमिष्यत एव । कुत्र ध्याह-(आतपरहितकरो स्ति) हे-
तो प्रथमा, भावप्रधानश्च निर्देशः । ततोऽयमर्थः-आत्मनः परस्य
च हिनकरत्वात्, तत्रात्मनः शिष्याशिक्षां ग्राहयतः कर्मनिर्जरा-
ज्ञानः । परस्य तु सम्यग्गृहीतशिक्षस्य यथावच्छरणकरणानु-
पालनादयो भूयांसो गुणाः । पुनः शब्दा विगेषणम् । स चैतद्विशि-
ष्ट-यो दुग्धाध्यवसायतया परपरितापः क्रियते स एवाज्ञात-
हेतु प्रकृतः, यस्तु शुद्धाध्यवसायेन आत्मपराहितकरः क्रियते स
नैवाज्ञातहेतुरिति ।

अमुमेवायं दृष्टान्तेन दृढयति-

सिप्प णंउणियद्वा, घाते वि महेति लोइया गुरुणो ।

ण य मधुराणच्छया ते, ए होति एमेवदं उवमा ॥

शिक्षणानि रथकारकर्मप्रभृतीनि, नैपुण्यानि च विविगणिता-
दिकलाकौशलानि, तदर्थं लौकिकाः शिक्षका गुरोराचार्यस्य घा-
तान् परिमहन्ते, न च तथा ते, तदानीं दातुणा अपि मधुरनि-
ध्याः, ते सुन्दराः क्रियन्ते, नैवापरिणामा न जयन्ति, किन्तु
शिक्षणार्थपरिज्ञाने धृतिरामजनपूजनीयतादिना परिणामस्ते-
षां सुन्दरा जयन्तीति भावः । एवैवोपमा इह प्रस्तुतार्थं मन्तव्या,
यथा तेषां ते घाता हितास्तथा प्रस्तुतस्यापि दुर्विनांतस्य
शिष्यस्येति भावः ।

अत्राय घृहज्ञाप्ये उक्तः सोपमेयोऽपरो दृष्टान्तः-

अहवा वि गेगियस्सा, ओसह विज्जहिं दिज्जए पुव्वि ।

पच्छा तालेनुमवी, देहहियछा पाइज्जइ से ॥

इय नवरोगिणस्स वि, अणुकूलं थ तु सारणा पुव्वि ।

पच्छा पामिकलेण वि, परदोगाहयछ कायव्वा ॥

(ओसह स्ति) विभक्तिस्तेपादौवधमिति मन्तव्यम् । अत
एव साधुरेवविधो जयेत-

संविग्गो महविग्गो, अमुई अणुवत्तओ विसेसन् ।

उज्जुस अवहिततो, इच्छियमत्थं लहइ साह ॥

संविग्गो मोक्षाभिज्ञापी, मार्वाविकः स्वभावकामलः, अमोक्षी
गुरुणाममोचनशीलः, अनुवर्तकस्तेषामेव उन्दाऽनुवर्ती, (वशेप-
क्षो वस्त्ववस्तुविभागवेदी, उद्युक्तः स्वाध्यायादौ, अपहृतात्ता
वैयानृत्यादौ, एवविधः साधुरीप्सितमर्थमित्र परत्र च सभते ।

अथ कारणजाते 'वाहिगाइमुत्ति' पदं व्याचष्ट-

बोहिकतेणजयादिसु, गणस्स गणिणो व अक्षण पत्ते ।

इच्छंति हत्थतासं, कालातिचरं च सज्जं वा ॥

बोधिकस्तेनभये, आदिशब्दात् भाष्यदादिभयेषु वा यदि

गणस्य गच्छस्य गणितो वा आचार्यस्य अत्यय आत्यन्तिको
विनाशः प्राप्तः, तदा कालातिचार वा कालान्तक्रमेण, सद्यो वा
उत्कालमेव, हस्तनाशमिच्छन्ति, गीतार्थो इति गम्यते ।

अथ हस्तनाशम् व्याख्यानयति—

असिचे पुरोवरोधे, एमादी बश्मसेसु अजिज्जता ।

संजायपञ्चया खलु असेसु य एवमादीसु ॥

मरणभयेणऽभिज्जते, ते णातुं देवतं बुवामंते ।

परिमं कातं मज्जे, विंधति मंते परिजवंतो ।।

अशिवेन लोको भूयान् क्षियते, परबलेन वा पुनः समन्तादुपर-
जं, तत्र बहिः कटकयौधेगान्तराणां कटकमर्दः क्रियते,
अन्नकयाद्या क्षुधा क्षियते, आदिशब्दाद् गलगाणादिभिर्वा रो-
गार्जितः प्रभूतो जनां मरणमश्नुते । एवमादिभिर्वैशैर्दुःखैरभि-
ज्जतास्ते पौरजनाः संजातप्रत्यया योऽत्र पुर आचार्यो बहुभुतो
गुणश्रोतृपत्नी स शक्तो वशसमिद्धं निराजं नान्यः कश्चिदिति ।
(स्मिति) सम्यक् ज्ञानः प्रत्ययो येषां ते तथा, न केवलमत्रैव
किन्तु अन्येष्वप्येवमादिषु संजातप्रत्ययास्ते संज्ञय तमाचार्यमु-
पासने-शरणमुपगताः प्राञ्जलिपुटाः पादपतितास्तिष्ठन्ति । ततः
स एवाचार्यस्तान् पौरजनान् मरणजनेनाजिज्जतान् देवतामिवा-
त्मानं पर्युपासीनान् ज्ञात्वा तदनुकम्पापरीतचित्तः प्रतिमां कृत्वा
तत आभ्यचारिकमन्त्रान् परिजपन् तां प्रतिमां मध्यजागे विधत्त,
ततो नष्टा सा कुम्भदेवता, प्रशमितः सद्योऽप्युपद्रवः । एवंविधह-
स्तालम्बदायी यदा अज्युत्तिष्ठति तदा तत्कालमेव नोपस्थाप्यते
किन्तु कियन्तर्माप काष्ठं गच्छ एव वसन् व्यामर्दनं कारयेत् ।

अथार्थादानमाह—

अणुकंपणा निमित्तं, जायण पदिसेहणा सउणि मे वा ।

वणिज पुच्छा य तहा, सारण उज्जावणविणसे ॥

कस्याप्याचार्यस्य भागिनेयो व्रतं परित्यज्य मुक्तत्वापयति । तत्र
आचार्यस्य व्रतकम्पा-कथमय द्रव्यमन्तरेण गृहधासमन्यासि-
क्यन्त इत्येवंश्रवणा बन्ध । स च निमित्तोऽतीवकुशल इति
तेनैवावाजितयोर्द्वयोर्विणजोरन्तिके भागिनेयं रूपकयावनाय
प्रेषितवान्, स च तत्रैकेन विणजा-किं मम शकुनिका रूपका-
न् हृदते, एवमुक्त्वा निषिद्धः, द्वितीयेन तु रूपकनवलकानां
दर्शना कृता । द्वितीये च वर्षे चाभ्यामपि वणिज्यां पृच्छा
कृता, तत आचार्येण सारणा कयाणकग्रहणविषया शिक्षा दत्ता,
ततो येन रूपका न दत्तास्तस्य सर्वस्वविनाशः समर्जन, येन तु
दत्तास्तस्योद्भावनं महधिकतासंपादनं कृतवान् । एव निर्यु-
क्तिगाथाऽहर्गार्थः । बु० ४ उ० ।

भावार्थस्तु कथानकाद्वमेयः । तच्छब्दम्—

“वणिजावुज्जयिन्यां द्वौ, प्रायः पृष्टा गुरुं सदा ।

पणायमानो पण्यौघैः, परमामद्धिमीयतुः ॥ १ ॥

औजम्भद् गुरुणां जामेयो, जोगार्थी व्रतमन्यदा ।

ततस्तैः रूपयोचे स, विनाऽर्थैः किं करिष्यसि ? ॥ २ ॥

तथाहि वणिजो तौ त्व, भणाऽर्थे मे प्रयच्छतम् ।

गुर्यादेशस्ततः सोऽपि, गत्वा तौ भणति स्म तत् ॥ ३ ॥

अथैकः स्माह जोः ! कस्मा-दस्माकं द्रव्यसंचयः ।

शकुनी रूपकान् मज्जे !, कुत्रापि हृदतेऽत्र किम् ? ॥ ४ ॥

अदौक्यद् द्वितीयस्तु, तस्याग्रे दर्शनं बहु ।

ऊचे देव ! गृहाण त्वं, यथेच्छं सोऽपि आप्रदीत ॥ ५ ॥

द्वितीयेऽत्र स तैर्द्रव्य-प्रदः पृच्छजनयत ।

क्रीणाहि तृणकाष्ठानि, स्थापयश्च पुराद् बहिः ॥ ६ ॥

द्वितीयकस्तु नेरुतः क्रीत्वा स्नेहं गुडं कणान् ।

पस्वकार्पासकाष्ठादीन्, पुरमध्ये निधेहि भोः ! ॥ ७ ॥

वर्षारम्भे समस्तेषु, कृतादिनेष्वथ वेश्मसु ।

वर्धं सर्वं पुरं जज्ञे, तृणकाष्ठमहर्चता ॥ ८ ॥

प्राज्यं तदाऽज्यद्वित्तं, गुरुजामेयवित्तदः ।

वर्धं सर्वं द्वितीयस्य, सोऽथाज्येत्यावद् गुरुम् ॥ ९ ॥

किं न ज्ञातमिदं पुण्याः, गाढं प्लुष्टोऽहमेषमः ।

निमित्तपूत्रं निमित्तं नः शकुनी हृदतेऽत्र किम् ? ॥ १० ॥

तथाऽन्यथाऽपि वा किञ्चित्, स्यात्कथंचन मे धनम् ।

ततो रुष्टं गुरुं ज्ञात्वाऽत्यर्थं क्रमयति स्म सः ॥ ११ ॥ अंत० ।

उज्जेणीओसणं, दो वणिजा पुच्छियं बवहरंति ।

जांगानिल्लास तव्वय, मुंचंति ए रूवण सउणी ॥ १ ॥

एगो व एणउलदायण, वितिणं जत्तिणं तहिं एको ।

अत्तामि हायणमि य, मेहहामो किंति पुच्छंति ? ॥ २ ॥

तणकट्टेनेहधप्पे, गिएहह कप्पासदूसुगुत्तमादी ।

अंतो बहिं च उज्जणा, हग्गी सउणी ण य निमित्तम् ॥ ३ ॥

इति तिस्रोऽपि व्याख्यातार्याः, नवरं, मिश्रकेण विणजा भागिनेय
उच्यते—[जत्तिणं तहिं एको ज्ति] यावन्तो युष्मन्त्य रोचन्ते तावन्तो
नवलकान् गृहीत, एवं द्वितीयन विणजा भागितम् ; तत्र तेषां
मध्ये एको नवलको गृहीतः । अन्यस्मिन् हायने वर्षे इत्यर्थः ।
दृश्यं वस्त्रमुच्यते, (सउणी न य निमित्तं ति) न च नैव मम
शकुनिका निमित्तं हृदते ।

एथारिमो य पुरिसो, अणवद्वयो उ मो सुदेसमि ।

नेतूण अस्पदेसं, चिट्ट उवठावणा तस्स ॥

एतादृशोऽर्थो दानकारी यः पुरुषोऽप्युत्तिष्ठते स स्वदेशेऽनव-
स्थाप्यो न महाव्रतेषु स्थाप्यते, किं तु तमन्यदेशं नीत्वा तस्य
च तत्र तिष्ठन् उपस्थापना कर्तव्या ।

कुत इति खदुच्यते—

पुव्वज्जासा जासे-ज्ज किञ्चि गोरेवसिणेहनयतो वा ।

न सहइ परीनइं पि य, णाणं कंखुव्व कच्छुद्धो ॥

तं नैमित्तिकं लोकः पूर्वाज्यासाभिचितं पृच्छेत्, सोऽपि अरु-
गोर्व्रतः स्नेहाद्वा नयाद् वा किञ्चिद्वाजादिकं तत्र स्थितो जायते ।
अपि च स ज्ञातविषयं परीषद् तत्र न सहते, सोऽहं न शक्नोतीत्य-
र्थः । यथा कच्छुः पामा तद्वान् पुरुषः, कण्डूं खाजितं विनाशितुं
न शक्नोति ; एवमेवोऽपि तत्र निमित्तकथनमन्तरेण न स्थातुं
शक्त इति भावः ।

अथ पूर्वोक्तमप्यर्थं विशेषरूपमार्थं भूयोऽप्याह—

तस्यस्स दोष्मि मोचुं, दव्वे जावे य सेस जयणा उ ।

पदिसिद्धाणिगकरणं, करणा अस्पत्थ तत्थेव ॥

इह ‘साधर्मियतेक्षियं करमाणे’ इत्यादिसूत्रक्रमप्रामाण्येन ह-
त्याताहतस्तृतीय उच्यते । स च त्रिधा-हस्ताताला हस्तालम्बो-
ऽथादानं चेति । तत्राद्ये द्वे पदे मुक्त्वा यच्छेषमर्थोदानाख्यं तृतीयं
पदं तत्र कथ्यते भावतश्च लिङ्गप्रदाने भजना भवति । कथमि-
त्याह—(पदिसिद्ध इत्यादि) उत्तरत्र कारणे इत्यभिधास्यमानस्या-
दिह निष्कारणमिति गम्यते । ततो निष्कारणे प्रतिषिद्धमर्थोदा-

नकारिणो लिङ्गकरणं द्रव्यलिङ्गस्य भावलिङ्गस्य वा तत्र क्षेत्रे प्रदानम्, कारणं तु भक्तप्रत्याख्यानप्रतिपत्तिलिङ्गणे अन्यत्र वा तत्र वा अनुकूलमेव । एषा पुरातनी गाथा ॥

अन एनां विषयगुहाह—

हृत्थातालो जणिओ, तस्स उ दां आइमे पदे मोत्तुं ।

अत्थायाणे लिं न दिंति तत्थेव विमयम्मि ॥

हृत्थातालमूत्रकमप्रापयात् तृतीयम्, अर्थात् तस्य द्वे आदिमे हस्तातालहस्तालम्बककृणे पदे सुक्खा यदार्थादानाख्यं पदं तत्र वर्तमानस्य तत्रैव विषये देशे लिङ्गं न ददति । स च अर्थादानकारी गृही लिङ्गी वा । तत्र—

गिहिलिं गस्स उ दांम वि, आसन्ने न दिंति जावलिं गं तु ।

दिजंति दोवि लिं गा, ओवत्थि य उत्तमदुस्स ॥

यो गृहिलिङ्गी प्रवृत्त्यर्थमनुयुत्तिष्ठति तस्य द्वे अपि-द्रव्यजाव-लिङ्गे तस्मिन्देशे न दीयते । यः पुनरवसन्नस्तस्य द्रव्यलिङ्गं विद्यत एव, परं भात्रालङ्गं तत्र तस्यैव ददति । यदा पुनरसावुत्तमार्थस्य प्रतिपत्त्यर्थमुपनिष्ठते तदा तस्मिन्नपि देशे द्वयोरपि गृहस्थावसन्नयोर्द्वे अपि लिङ्गे दीयते ।

अथवेद करणम्—

ओमासिवमईहि व, सप्पिस्सति तेण तस्म तत्थेव ।

न य अमहाओ मुच्चइ, पुट्ठा य भाणज्ज वीमरियं ॥

अवमाशिवराजविष्ठादिषु वा समुपस्थितेषु गच्छस्य प्रतिस-र्विष्यति उपग्रहं करिष्यति, तेन कारणेन तत्रैव क्षेत्रतस्य विद्मं प्रयच्छति । तत्र चयं यतना- [न य असहाओ इत्यादि] स तत्रा-रोपितमहावतः सन्नसहाय एकाकी न मुरुयंत, लोकेन च नि-मित्तं पृष्ठो जणनि-विस्मृतं मम सांप्रत तन्निमित्तमिति ।

अथ साधर्मिकादिस्तेन्येषु प्रायश्चित्तमुपदर्शयति—

साहम्मियअसुधम्मिय-तेणेसु उ तत्थ होति (६) मा जयणा ।

चउल्लुगा चउ गुरुगा, अणवद्वयो य आपमा ॥

साधर्मिकस्तेन्यान्यधार्मिकस्तेन्ययोस्तावदियं जजना प्रायश्चित्त-रचना भवति-आहारं स्तेनयतश्चतुर्लघु सचित्त स्तेनयतश्च-तुर्गुरवः, आदेशेन वा अतयस्थाप्यम् ।

अहवा अणवज्जाओ, एएसु पएसु पावती तिविहं ।

तेसुं चव पएसुं, गणिआयरियाण णवमं तु ॥

अथवा अनुपाध्यायो य उपाध्यायो न भवति किं तु सामान्य-मिक्षुः स एतेषु आहारोपाध्वसचित्तरूपेषु यथाक्रमं त्रिविधं अ-धुमास चतुर्लघु चतुर्गुरवश्चमाणं प्रायश्चित्तं प्राप्नोति । तेष्वेव आहारादिषु पदेषु गणिन उपध्यायस्याचार्यस्य च नवममनव-स्थाप्यं भवति । अत्र परः प्राह-ननु सूत्रे सामान्यमानवस्थाप्य एव भणितो न पुनर्लघुमासादिक त्रिविधं प्रायश्चित्तं, तत्कथ-मिदमर्थेनाभिधीयते ? । उच्यते-आर्हतानामेकान्तवादः कापि न जवति । तथाहि—

तुल्लम्मि वि अवराटे, तुल्लमतुल्लं व दिज्जए दोणहं ।

पारांचिके पि नवमं, गणिस्स गुरुगो उ तं चव ॥

तुल्याः सदृशोऽपराधो द्वाज्यामपि आचार्योपाध्यायाभ्यां से-विनः, तत्र द्वयोरपि तुल्यमतुल्यं वा प्रायश्चित्तं दीयते, तत्र तुल्य-दानं प्रतीतमेव । अतुल्यदानं पुनरिदम्-पाराञ्चिके पाराञ्चिकाप-त्तिदोषेऽप्यपराधपदे सेविते गणिव उपध्यायस्य नवममनव-

स्थाप्यमेव दीयते, न पाराञ्चिकम्, गुरोराचार्यस्य पुनस्तदेव पा-राञ्चिकं दीयते, ततो यद्यपि सूत्रे सामान्यमानवस्थाप्यमुक्तं त-थापि तत् पुरुषविशेषापेक्षं प्रतिपद्यमानं, यद्वा-अभीक्ष्णसेवा-निष्पन्नम् । तथा चाह—

अहवा अजिक्खसेवी, अणुवरयं पावई गणी नवमं ।

पावंति मूलमेव उ, अजिक्खपत्तिसेविणो सेसा ॥

अथवा साधर्मिकस्तेन्यादेरभीक्ष्णसेवी पुनः २ प्रतिसेवां यः करोति स ततः स्थानानुपरमम् अनिवर्तमानो गणी उपाध्या-यो नवमं प्राप्नोति । शेषास्तु ये उपाध्यायत्वमाचार्यत्वं वा न प्राप्तास्ते अभीक्ष्णप्रतिसेविनोऽपि मूलमेव प्राप्नुवन्ति, नानव-स्थाप्यम् ।

अत्थादाणो ततिओ, अणवद्वो सेवओ समक्खाओ ।

गच्छे चव वसंतो, निज्जुहज्जंति सेसाओ ॥

अष्टाङ्गनिमित्तप्रयोगेणार्थं द्रव्यमाहत्वं इति अर्थादानाख्यो य-स्तृतीयोऽनवस्थाप्यः, स क्षेत्रतः समाख्यातः, तत्र क्षेत्रे नोपस्था-प्यत इत्यर्थः । शेषास्तु हस्तातालकारिप्रभृतयो गच्छ एव वसन्तो निर्व्यसन्ने आलोकनादिभिः पदैर्बहिः क्रियन्ते इत्यर्थः ॥ ६०४७० ॥

उकोसं बहुसो वा, एउट्ठचित्तो व तेणियं कुणए ।

पहरइ जो य सपक्खे, निरवेक्खो धोरपरिणामो ॥

अजिमेष्ठां सव्वेसु वि, बहुसो पारंविचाज्वराहेसु ।

अणवद्वप्पावत्तिमु, पमज्जमाणो अणेगामु ॥

उत्कृष्टं धन्नुविषयं बहुशो वा पीनः पुन्येन प्रवृत्तचित्तो वा संक्षि-प्तमनाः क्रोधोभावादं क्लृप्तमनसो यत् स्तै-यं साधर्मिकस्तेन्य-मन्यधार्मिकस्तेन्यं वा करोति । ज्ञातः । एवंविधार्थोपादानकारो आचार्यः स्वस्य महाव्रताग्यारोपयितुमव्यर्थयमानो तद्विचारण-निवृत्तोऽपि तत्र क्षेत्रे न महाव्रतेषु स्थाप्यते, तथा हस्तालम्ब इव हस्तालम्बस्तं ददानः, अग्निवे पुरोधादौ तत्प्रशमनार्थमनिचा-रमन्नादीन्प्रयुज्जान इत्यर्थः । तथा हस्तेन ताम्रं हस्ततालस्तं ददानः यद्यपि पृष्ठगुहादिजिरात्मनः परस्य च मरणमयनिर्घे-कः, स्वपक्षे, चशब्दात्परपक्षे च, धोरपरिणामो निर्दयो यः प्रहर-ति । एते त्रयोऽप्यनवस्थाप्याः क्रियन्ते । यदि चाऽऽचार्यादीन् कोऽपि हिनस्ति ततस्तन्मारणेनापि तान् रक्षेत् । यदाह-“आय-रियस्स विणासे, गच्छे अहवा वि कुमगणे संघे । पच्चिदियेव-रमणं, कावं नित्थारणं कुज्जा ॥ १ ॥ एवं तु करितेण, अ-ब्बुच्छिच्छि कया उ नित्थम्मि । जइ वि सरीराघाओ, तह वि य आराहओ सो उ ॥ २ ॥ ” यस्तु समर्थोऽप्यागाहेऽपि प्रयोजने न प्रगल्भते स विराधकः । इहानिषेक उपाध्यायः स येषु येष्व-पराधेषु पाराञ्चिकमापद्यते तेषु बहुशः पाराञ्चिकापराधेषु स-र्वेष्वपि क्षुद्रिनिमित्तमनवस्थाप्यः क्रियते । यथा भिक्षोरनव-स्थाप्यपाराञ्चिकेऽपि प्राप्तस्य मूलमेव चरमं प्रायश्चित्तं भवति, एवमुपाध्यायस्थाप्यनवस्थाप्यमेव परमं, तथा अनवस्थाप्याप-त्तिषु उपचारादनवस्थाप्यावयवप्रायश्चित्तापत्तिकारिणीष्यति-आगप्रतिसेवापन्नकासु प्रसज्जनं प्रसक्तिं कुर्वाणोऽनवस्थाप्यः क्रियते ।

स जानवस्थाप्यः क्रियमाणः कस्मिन्क—

स्मिन्विषये क्रियते इत्याह—

कीरइ अणवद्वयो, सो लिं गखित्तकालओ तवतो ।

लिंमेण इवजावो, जणिओ एव्वावणाऽणरिहो ॥

क्रियते तथाविधापराधकारित्वान्महाव्रतेषु लिङ्गे वा नाऽनवस्था-
प्य इत्यनवस्थाप्यः । स चतुर्धा-लिङ्गतः, क्षेत्रतः, कायतः,
नपोविशेषनञ्चति । लिङ्गं द्विधा-द्वये च जाये च । तत्र द्रव्यलि-
ङ्गं रजोहरणादि, भावलिङ्गं महाव्रतादि । अत्र चतुर्भङ्गी-द्रव्य-
लिङ्गेन भावलिङ्गेन चानवस्थाप्य इत्येको जङ्गः । द्रव्यलिङ्गेनाव-
स्थाप्यो न भावलिङ्गेनेति द्वितीयः । जावलिङ्गेनानवस्थाप्यो
न द्रव्यलिङ्गेनेति तृतीयः । राजान्यामप्यनवस्थाप्य इति चतुर्थः ।
इह द्रव्यलिङ्गेन भावलिङ्गेन चाऽनवस्थाप्यः प्रथमभङ्गस्थः
प्रजाजनाऽनहो भणितः ।

लिङ्गानवस्थाप्यादिचातुर्विध्यमेव वितन्वन्माह-

अप्यभिधिरतोसञ्ज्ञां, न भावलिङ्गारिहोऽणवद्वयो ।

जो जत्थ जेण दूमइ, पडिमिच्छो तत्थ सो खित्तो ॥

अप्रतिविरतः सार्धमिकान्यधार्मिकस्मैत्यात्प्रपञ्चचित्तत्वेना-
निवृत्तः स्वपक्षपरपक्षप्रहरणोद्यतश्च निरपेक्षानुपशान्तवैरो यः
स द्रव्यभावलिङ्गान्यामनवस्थाप्योऽनवस्थाप्यप्रथमभङ्गवर्ती
क्रियते । इस्ताद्वयवर्ती अर्थादानकरो वाऽवसन्नादिकश्च तत्त-
द्दोषानिवृत्ता न जावलिङ्गार्हः । अयं भावः-स द्रव्यलिङ्गी भव-
ति न भावलिङ्गमर्हति, भावलिङ्गमपेक्षानवस्थाप्यतृतीयजङ्गवर्ती
जवनीत्यर्थः । द्वितीयचतुर्थमङ्गौ पुनर्न संभवतः, क्षेत्रतोऽनवस्था-
प्यो यो यत्र क्षेत्रेन कर्मणा कृत्यते स तद्दोषकरणा निवृत्तोऽपि
क्षेत्रे प्रतिविष्टो महाव्रतेषु स्थापने निराकृतो यथार्थादानकारी
तत्रैव क्षेत्रं न महाव्रतेषु स्थाप्यते, यतः पूर्वान्यासात् त लोको
निमित्तं पृच्छेत्, स च तं निमित्तज्ञानजसृष्टिगौरवं सोढुमत्तमः
कदाचित् कथयेत्, ततोऽन्यत्र नीत्योपस्थाप्य उत्तमाध्वप्रतिप-
न्नस्य पुनस्तत्रापि स्वस्थानेऽपि स्थितस्य महाव्रतारोपः कार्य
एव । उक्तौ लिङ्गक्षेत्राऽनवस्थाप्यौ । जीत० ।

जत्तियमित्तं कालं, तवसा उ जह्वणणं उम्मासा ।

संवत्तरमुक्कोसं, आसायइ जो जिणार्इणं ॥ ११ ॥

यो यावन्तं कालं दोषाज्ञोपरमते तावन्तं कालमनवस्थाप्यः
क्रियते । तपसा त्वनवस्थाप्यो द्विधा-आशातनाऽनवस्थाप्यः,
प्रतिसेवनाऽनवस्थाप्यश्च । तत्र जिनादीनां तीर्थकरसङ्गुत्ता-
चार्यमहर्षिकणधराणामाशातनां यः कुर्यात् । यथा-तीर्थकरैः
सर्वोपायकुशलेरपि गृहघासत्यागाविकाऽतिकर्षा देशना कृता;
यदि च गृहघासो न भवेत् ततः किमिति स्वयं गृहघासं वस-
न्ति स्म, जोगांश्च लुक्कवन्त इत्येवं कृताऽधिकेपः । सङ्गं च दृष्ट्वा
ऽप्यह्वा वदेत्-हुं २ दृष्ट्वा मयाऽस्त्येऽपि सङ्गाः शृगालभ्रानवृक-
श्चित्रकादीनामिति । भुत्तं चैवमधिकिपति यथा-"कायावघाय
निदिचय. पुणो वि निदिचय पमायपया । मुक्कस्स देसणाए,
जोइसजोणीहि किं कज्ज ॥ ११ ॥" आचार्यं च जात्यादिभिराधिकि-
पति । महर्षिकाश्च गणज्ञतो गौतमादयः, येषां यस्मिन् युगे प्रधान-
भूताः, तान् श्रुद्धिरसा गौरवप्रसक्ताः कथंका इव साकावर्ज-
भाषिता इत्यादिवाक्यैरधिकिपति । स आशातनाकारित्वादाशा-
तनतपाऽनवस्थाप्यः । स जघन्येन वणमासात् उत्कर्षतः संवत्स-
रं यावत् तपः कुर्यन् कर्तव्यः, तावता च तपसा कृपिताऽऽशा-
तनातनितकर्मव्यावृद्धे महाव्रतेषु स्थाप्यते, प्रतिसेवनाऽनव-
स्थाप्यश्चास्तरगाथायां वक्ष्यते ।

सा चेयम्-

वासं वारमवासा, पडिसेवो कारणोत्त सवो वि ।

थोवं थोवतरं वा, बडिज्ज मुज्जिज्ज वा सव्वं ॥ १२ ॥

प्रतिसेवो प्रतिसेवनाऽनवस्थाप्यः सार्धमिकान्यधार्मिकस्तेना-
ज्यां इस्तालादिनिष्ठ भवति, स च जघन्यतो वर्षम्, उत्कृष्टतो
द्वादश वर्षाणि, तदनन्तरं व्रतेषु स्थाप्यते । स चानवस्थाप्यः
संदननादिगुणयुक्त एव क्रियते, अन्यस्य तु मूलमेव दीयते ।

अथ कीदृशगुणयुक्तस्यानवस्थाप्यं दीयत इत्याह-

"संहणणधिरियभागम-सुत्तथविहीइ जो समभो य ।

तवसी निग्गहज्जुत्तो, पवयणसारे य गडियथो ॥ १ ॥

तिल्लसुसमतिभागमित्तं, वि जस्स भसुभो न विज्जई भायो ।

निज्जुहणारिहो सो, सेसे निज्जुहणा नत्थि ॥ २ ॥

एयगुणसंपत्तो, पावइ अणवत्तमुत्तमगुणोहो ।

एयगुणविण्णहुणे, तारिस्सगम्मी भवे मूत्तं ॥ ३ ॥"

[तपसी] तपश्चरणवान् [निग्गहज्जुत्तो] जितेन्द्रियः [नि-
ज्जुहणारिहो] गच्छात् पृथक्करणार्हः अपवादतस्तत्तन्मन्यसाध्यकु-
लगणसङ्घकार्यकारी, बहुजनसाध्यं च कार्यं शृङ्खवादिनमुच्य-
ते, तत्साधकश्चायमित्यतः कारणारसर्वोऽपि द्विप्रकारोऽपि आ-
शातनेनावस्थाप्यते । प्रतिसेवनाऽनवस्थाप्यश्च गुरुमुखात् सङ्गा-
देशात् स्तोत्रं स्तोत्रतरं वा, मासद्वयं मासैकमात्रं वा अनवस्था-
प्यतपो वहेत् । सङ्गो वा सार्धोपश्रुम्भादिकेनैवायमनवस्था-
प्यशोध्यमतः चारमसं कालयित्यतीतं सर्वं मुञ्चेत्, अनवस्था-
प्यतपो न कार्येदित्यर्थः । जीत० । वृ० ।

यस्त्वनवस्थाप्यतपः प्रतिपद्यते तद्विधमाह-

आसायणा उहसे, उम्मासुक्कोस वारस उ मासा ।

वासं वारममासे, पडिसेवो कारणे भणिओ ॥

इत्तिरियं निक्खेवं, काउं वसं गणं गमित्ताणं ।

दव्वाइ सुहे वियमाण, निरुवस्सगह उवस्सगो ॥

अप्यच्च निव्वयया, आणाभंगो य जंतणा सगणे ।

परगणे न होति एण, आणा थिरया जयं चेव ॥

गाथापदकं, यथा पाराश्रिके व्याख्यातं तथैवात्र मन्तव्यम्, नवरं,
[दव्वाइसुहे वियमाण स्ति] द्रव्यक्षेत्रकालजायेषु घृतेषु प्रशस्तेषु;
द्रव्यतो वटवृक्षादौ क्षीरवृक्षे, क्षेत्रतः इक्षुक्षेत्रादौ, कायतः पृथङ्ग,
जावतः प्रशस्तेषु चन्द्रतारादिबलेषु, गुरुणां विकटनामाक्षेपनां
ददाति । तत आचार्या भणन्ति-" एय साहुस्स अणवद्वयतव-
स्स निरुवस्समनिमित्तं तमि काउसमां ति । अणवत्तुससिप-
णं" इत्यादि वागिरामीत यावत् । ततश्चतुर्विंशतिसङ्गुत्ताचार्या-
चार्या भणन्ति-एष तपः प्रतिपद्यते, ततो न भवद्भ्यः सार्धमात्रा-
पादिकं विधास्यति, स्वयमप्येतेन सार्धमात्रापादिकं परिहरध्व-
मिति । वृ० ४ वृ० ।

बंदइ नइ बंदिज्जइ, परिहारतवं सुट्ठवरं चइ ।

संवासो से कप्पइ, नाववणार्इणि सेसाणि ॥ १३ ॥

अनवस्थाप्यतपश्चरणकरणकालं यावत् स्वगणं गीतार्थं नि-
क्षिप्याचार्यं तपाध्यायो वा प्रशस्तेषु द्रव्यक्षेत्रकालजायेषु,
तत्र द्रव्यतो वटवृक्षादौ क्षीरवृक्षे, क्षेत्रतः इक्षुक्षेत्रादौ, गुरु-
मितवनक्षारप्रदक्षिणावर्तजसपदासरश्मैत्यगृहादिषु, कालतः
पृथङ्ग, भावतः प्रशस्तेषु चन्द्रतारागलेषु, संध्यागतादि-
नक्षत्रजमालोचनां प्रयुक्ते स्वार्तिचारं प्रकाशयति । आलो-
चनाऽनन्तरं जघन्येन मासमुत्कर्षतः षणमासादिकमनवस्था-
प्यतपःप्रपद्यमाने आलोचनादायकः कायोऽसौ करोति । " त-
यस्स आयरियस्स अणवद्वयतवस्स निरुवस्समनिमित्तं तमि

काऽस्समं अणवत् उस्ससिपणं, इत्यादि 'बोसिरामि' इति यावत्
चतुर्विंशतिस्तवमनुबिन्ध्य पारयित्वा चतुर्विंशतिस्तवमुच्चार्य-
ऽऽचार्यो वक्ति-“एस तव पन्निवज्जइ, न किंखि आसवइ माइ
माइवह । असट्ठचित्तगस्स उ, चायाओ भे न कायवो । ” एष
युष्माच्चालपिष्यति, युष्माभिरपि नालाप्यः, एष सूत्रार्थे शरीर-
वार्ता वा न प्रव्यति, युष्माभिरपि न पृच्छ्यः । केसमल्लुकमा-
त्रादिकं वा नास्य प्राप्तामर्पणीयं वा, उपकरणं परस्परं न प्रति-
क्षेप्यं, भक्तपानं परस्परं न ग्राह्यम् । संघाटकोऽस्य न मेलनीयः ।
अनेन संहिकमाकृत्यां न भोक्तव्यम्, किमप्यनेन सार्धं न
कार्यं कार्यमिति । अयुमा गायाऽङ्गराथः-प्रतिपक्षाऽनवस्थाप्यत-
पः शैकादीनपि वन्दते, न चासौ वन्द्यते । परिहारतपश्च पारि-
हारिकसाधूनां तपः शीघ्रे चतुर्थेष्टाष्टमनि, शिशिरे चष्टाष्टमद-
शमनि, वर्षास्वष्टमदशमद्वादशानि जघन्यमध्यमोत्कृष्टानि, पार-
णके च निर्लेपः, भक्तमित्येवं रूपं सुदुश्चरं चरति । संवासः स-
हवासो गच्छेनास्य एकक्षेत्रे एकोपाश्रये एकस्मिन् पार्श्वे शेष-
साधुपरिभोग्यप्रदेशे कल्पने, नालपनादीनि शेषाणि; इत्येष
संक्षेपतोऽनवस्थाप्यविधिः । उक्तमनवस्थाप्यार्हम् । जीतम् ।

पर्वविधं तपः प्रतिपद्य यदसौ विदधाति तदुपदर्शयति—

सेहार्इ वंदतो, पग्गहियमहातवो जिणो चेव ।

विहरइ वारसवासे, अणवद्विप्यो गणे चेव ॥

शैकादीनपि वन्दमानो जिनकल्पिक इव प्रवर्हीतमहातपाः
पारणके निर्लेपं भक्तपानं प्रवर्हीतमित्याद्यनेकाजिप्रदयुक्तं
चतुर्थेष्टादिकं धिपुलं परिहारतपः कुर्वन्निति भावः । पर्ववि-
धोऽनवस्थाप्यो गण एव गच्छान्तर्गत एवोक्तयतो द्वादश
वर्षाणि विहरति ।

इदमेव ज्ञाययति—

अणवद्वं वइमाणो, वंदइ सो सेहमायिणो सव्वे ।

संवासो से कप्पइ, सेसा उ पया न कप्पंति ॥

परतलेऽनवस्थाप्य वहमानः स उपाध्यायादिः शैकादीनपि
सर्वान् साधून् वन्दते, तस्य च गच्छेन सार्धमेकत्रोपाश्रये एक-
स्मिन् पार्श्वे शेषसाधुजनापरिजोग्ये प्रदेशे संवासं कर्तुं क-
ल्पते । शेषाणि तु पदानि न कल्पन्ते ।

कानि पुनस्तामीत्याह—

आद्यावणपमिपुञ्जण-परियुट्ठाणवंदणग मसे ।

परिलेहणसंघाडग-भत्तदानसंभुजणा चेव ॥ १०२ ॥

आज्ञापनं स साधुभिः सह न कार्यते, सर्वेषामपि स करो-
ति, तस्य पुनः साधवो न कुर्वन्ति, (मसे णि) केसमात्रादिप्रत्य-
र्वणं तस्य न क्रियते, सोऽपि तेषां न करोति । उपकरणं परस्परं
न प्रत्यपेक्षन्ते, संघाटकेन परस्परं न भवन्ति । भक्तदानम-
न्योन्यं न कुर्वन्ति । एकत्र मात्राद्यां न संभुजन्ते । यच्चान्यत्र किं-
चित्करणीयम्, तस्मै सार्धं न कुर्वन्ति । ‘संघो न लभइ कज्जं’
इत्यादिगाथाः पाराजिकवद्वष्ट्याः ॥ ४ ॥ ४० (अनवस्थाप्य-
स्य गृहिभूतस्यागृहिभूतस्य चोपस्थापना ‘उपस्थापणा’ शब्दे
द्वि० भा० ७८० पृष्ठे वक्ष्यते) तपोऽनवस्थाप्यश्च चतुर्दशपूर्वधरे
श्रीभद्रबाहुस्वामिनि व्याचष्टि । “अणवद्विप्यो तवसा, तव
पारंखिय दोवि बुद्धिआ । अउदसपुअधरमि, धरंति सेसाउ
जा तिथं ” ॥ १ ॥ जीतम् ।

अणवद्विप्या-अनवस्थाप्यता-स्त्री० । येन पुनः प्रतिसेवितेन
संस्थापनाया अप्ययोम्यः सन् कञ्चित्काहं न व्रतेषु स्थाप्यते

तदनवस्थाप्यताऽर्हत्त्वानवस्थाप्यता प्रायश्चित्तम् । यद्वा-यथो-
क्तं तपो यावत्कृतं तावत् व्रतेषु लिङ्गे वाऽवस्थाप्यत इत्यनव-
स्थाप्यस्तस्य भावोऽनवस्थाप्यता । नवमप्रायश्चित्ते, प्रथ० ९८
ब्रा० । आच० । पंचा० ।

अणवद्विप्यारिह-अनवस्थाप्यार्ह-न० । नवमप्रायश्चित्ते, स्था० । य-
स्मिन्नासेविते कश्चन काहं व्रतेष्वनवस्थाप्यं कृत्वा पश्चाच्छीर्षेतया
तदोषोपरतो व्रतेषु स्थाप्यते तदनवस्थाप्यार्हम् । स्था० १० ब्रा० ।

अणवद्विप्यावसि-अनवस्थाप्यवसि-स्त्री० । (उपचारात्)

अनवस्थाप्यवस्यप्रायश्चित्तापत्तिकारिणीषु प्रतिसेवासु, जीतम् ।

अणवद्विप्या-अनवस्थान-न० । न० त० । सामाधिककालावधे-

रपूरणे यथा कथञ्चिद्वाऽनादृतस्य करणे, एष सामाधिकस्य
पञ्चमोऽतिचारः । उपा० १ अ० धर्म० ।

अणवद्विप्य-अनवस्थित-त्रि० । अनियतप्रमाणे, “अणवद्वि-
प्तां न तथ खलु राहदिवा पमसा ” च० प्र० पाहु० । अस्थिरे
कल्पानुयोगाभवलानर्हमेव । वृ० ।

तत्रानवस्थितं तावदाह-

दुविहो लिंगविहारो, एकेको चेव होइ दुविहो उ ।

चउरो य अणुग्याया, तन्व वि आणाणो दोसा ॥

अनवस्थितो द्विविधः । नद्यथा-लिङ्गानवस्थितो विहारान-
वस्थितश्च । एकैकः पुनरपि द्विविधो भवति । तदुभयमपि
द्विविध्यमनन्तरगाथायां वक्ष्यते । अत्वारश्च मासा अनुदाता
गुरुवः, उपलक्षणान्वात्तधुमासादिकं वा अत्र यत् प्रायश्चित्तं
भवति, तत् यथास्थानमेव भावयिष्यते । तत्राऽपि लिङ्गानव-
स्थितविहागनवस्थितयोरप्याज्ञादयो दोषा द्रष्टव्याः ।

अथेनामेव गाथां व्याख्यानयति-

गिहिलिंग अन्नमिंगं, जो उ करेइ स क्षिगओ दुविहो ।

चरणं गणे अ अयिरो, विहार अणवद्विप्यो एसो ॥

गृहिलिङ्गं गृहस्थानां येषम्, अन्यलिङ्गमतीर्थिकानां नेपथ्यम् ।
यः साधुः, तुल्यो विशेषणे । किं विशिनष्टि? दय्येण यो लि-
ङ्गद्वयं करोति, स एष लिङ्गतो द्विविधोऽनवस्थितः । अस्य च
द्विविधस्यापि मूलं यथा खोलपट्टकं वज्रस एकत उभयतो वा
स्कन्धोपरि कल्पाञ्जलानामारोपणरूपं गरुडपालिकं प्रावृण-
त उत्तरासङ्गरूपमर्द्धासन्धासं कुर्वतः प्रत्येकं अत्वारो गुरु-
मासाः, द्वावपि बाहु क्वाद्यित्वा संयती प्राधरणमानन्वानस्य
अत्वारो लघवः, कल्पेन शिरस्थगनरूपां शीर्षद्वारिकां कुर्वतो
मामलघु, चतुष्कलं मुत्कलं वा कल्पं स्कन्धोपरि कृत्वा गो-
पुच्छवद् धोलम्बमानं कुर्वतो मासलघु । एतेऽपि लिङ्गाऽनव-
स्थितेऽन्तर्भवन्ति । तथा चरणे चारित्रे अस्थिरो यः पुनः पुन-
श्चारित्रात्प्रतिपतति, तस्य यदि सूत्रं ‘वदानि तदा चतुर्लघु,
अर्थं वदानि तदा चतुर्गुरु, गणे गच्छे अस्थिरः पुनरीणाऽणं
संक्रामति । एष द्विविधोऽपि विहारानवस्थितः । एतद्विपरीतस्य
स्वलिङ्गावस्थितस्य संविभ्रविहारावस्थितस्य च दानव्यं यदि
न वदानि, तदा तथैव सूत्रे चतुर्लघु, अर्थे चतुर्गुरु । गतमनव-
स्थितद्वारम् । वृ० १ उ० । स्था० । (आखेलक्यादयः षडनव-
स्थितकल्पाः ‘कल्प’ शब्दे त्० ब्रा० १२१ पृष्ठे वक्ष्यन्ते) “अ-
णवद्विप्यस्स करणया ” अनवस्थितस्याल्पकालीनस्यानिय-
तस्य सामाधिकस्य करणमनवस्थितकरणमल्पकालकरणम्-

नरमेव त्यजति, यथाकथञ्चिद् वा करोतीति भावः । उपा०
१ अ० । पंचा० । आ० । आव० ।

अणवद्विगचित्त-अनवस्थितचित्त-त्रि० । एकत्र स्थापिता-
न्तःकरणत्वरहितं, नि० सू० १ उ० ।

अणवद्वि (त) यमंत्राण-अनवस्थितमंस्थान-न० । सतत-
चारप्रवृत्त्या सम्यगवस्थाने, जी० ३ प्रति० ।

अणवराजित-अनपनीतत्व-न० । कारककालवचनलिङ्गादि-
व्यत्ययरूपवचनदोषापेक्षारूपे पञ्चविंशे सत्यवचनातिशये,
स० ३५ सम० । रा० । आ० ।

अणवतपया-अनवत्राप्यता-स्त्री० । अपतापयितुं लक्ष्य-
तुमहः शक्यो वा अपत्राप्यो लक्ष्मीयः, न तथाऽनवत्राप्यस्त-
दभावोऽनवत्राप्यता । हीनसर्वाङ्गत्वे, उक्त० १ अ० । अल-
जनीयाङ्गतायाम्, स्था० ८ टा० ।

अणवतारण-अनवतारण-न० । न० त० । अनुपस्थापने,
ध० २ अधि० ।

अणवत्या-अनवस्था-स्त्री० । अव-स्था-अङ् । अवस्थितिः ।
न० त० । अवस्थाभावे, तर्कदोषविशेषे च । उपपाद्यस्य समर्थ-
नाय उपपादकस्यानुसरणं तर्कः, यत्र तर्क उपपाद्योपपादक-
योर्विभ्रान्ततर्कस्तथादृशतर्कस्यानवस्थादोषः । तत्र स तर्को
न ग्राह्य । वाच० । अनवस्था तु पुनः पुनः पदद्वयार्थनरूपा
प्रसिद्धैव, इह तु अनवस्थाचक्रयोनामकृत एव विशेषो लभ्यते
न पुनरर्थकृतः । कश्चिद् यद्वर्त्तयति-सामान्यविशेषवादे चक्रक-
मनवस्थानिवृत्तगति । अत्र हि चक्रके माध्ये अनवस्थानिवृत्ति-
लक्षणो हेतुरुपन्यस्तः । अतो ज्ञायतेऽनवस्थैव चक्रवत् पुनः
पुनर्भ्रमणा च चक्रकमित्युच्यते इति । अने० १ अधि० । कश्चिदप्य-
वस्थानाऽप्राप्तौ, विशेष० । अनाश्वाने, दर्श० । किञ्चिदकार्यं
कुर्वन्तं दृष्ट्वाऽन्येषामपि तथाकरणे, व्य० ७ उ० । यथा कि-
मयमेवंविधं करोति किमहमेतन्न करिष्यामीत्येवंरूपा । (तत्स्व-
रूपं च 'पल्लव' शब्दे वक्ष्यते)

अणवद्वग-अनवताग्र-त्रि० । अवततमासजमग्रमन्तो यस्य त-
त्तथा । तन्निषेधादनवतताग्रम्, तदेव वर्णनाशादनवताग्रमिति ।
आत्मआग्रे अनवगतमपरिनिष्ठमग्रं परिमाण यस्य तत्तथा । अ-
परिनिष्ठान्ते, भ० १ श० १ उ० ।

अनवद्वग-त्रि० न विद्यतेऽवद्वगं पर्यन्तो यस्य सोऽयमनवद्वग
इति । अपर्यन्ते अनन्ते, सूत्र० २ भु० २ अ० । सम० ३३० । न० ।
प्रश्न० । अपर्यवसानं, सूत्र० २ भु० ५ अ० । अपरिमिते, नि०
सू० २ उ० । सूत्र० । प्रश्न० ।

अणवयविकित्ता-अनवेक्ष्य-अव्य० । पश्चाद् जागमनवलोक्येत्य-
र्थे, "जणं नो पभू मग्गसो क्वाहं अणवयविकित्ताणं पासित्ता-
ए " भ० ९ श० ७ उ० ।

अणववर्ग-देशी-अवयवम् इति देशीयचनोऽन्तवाचकः, तत-
स्तन्निषेधादनवयवम् । अनन्ते, भ० १ श० १ उ० ।

अणववमाण-अनपवदत्-त्रि० । अपवदन् अन्यथैव व्यवस्थि-
तं वस्थन्यथावदक्षपवदन् । न अपवदन् अनपवदत् । प्राकृ-
तत्वादापत्याद् वा पकारलोपः । मृषावादमकुर्वन्ति, व्य० ३ उ० ।
अणवरय-अनवरत्-त्रि० । अव-रम्-जावे क्तः । अवरत् विग-
मस्तस्मास्ति यस्य । भ० । निरन्तरे, विग्रामशून्ये च । वाच० ।

निरन्तरे, कल्प० । सतते, भ० ६ श० ३३ उ० । पंचा० ।
आचा० । ज० । सकलकाले, आ० म० चि० ।

अणववात्त-अनपवादित्व-न० । सर्वेषु जघन्योत्तममध्यमजे-
षु जन्तुषु अपवादमस्मादां करोतीत्येवं शीलोऽपवादी, नापवा-
दी अनपवादीति । न० त० । तस्य भावस्त्वयम् । अपवादभाष-
णे, परापवादे हि बहुदोषः । यदाह बाणकचक्रवर्ती-"परपरि-
वर्परिवादा-दात्मोत्कर्षाच्च बध्यते कर्म । नीचैर्गोत्रं प्रातजव-म-
नेकतवकोटिदुर्मोचम्" ॥१॥ इति । तद्वत् सकलजनगोचरोऽप्य-
वर्णवादा न श्रयान्, किं पुनर्नृपमात्यपुराहितादिषु बहुजनमा-
न्येषु । नृपाद्यवर्णवादाच्च प्राणनाशादिदोषादिति । ध० १ अधि० ।

अणवाय-अनपाय-त्रि० । अपायरहितं निर्दोषं, " आगमवचन-
परिणति-भयरोगसदौषधं यद्वनपायम् " षो० ५ विव० ।

अणविकित्वा-अनपेक्षता-स्त्री० । शिक्कारहितत्वे, ग० १ अधि० ।

अणवेकस्वमाण-अनपेक्षमाण-त्रि० । शरीरनिरपेक्षे, " धुणे उ-
राले अणुवेहमाणे, चित्त्वा ए सायं अणवेकस्वमाणे " सूत्र० १
भु० १० अ० ।

अणवे (वि) क्त्वा-अनपेक्षा-स्त्री० । स्वपरविशेषाकरणे,
व्य० ३ उ० ।

अणसण-अनशन-न० । अश्नते भुज्यते इत्यनशनम् । अशेषा-
हारप्रत्याख्यानं, उक्त० । एकस्मादुपवासादारभ्य बाणमासिक-
पर्यन्ते, उक्त० ३० अ० । पा० । आहारत्यागरूपे बाह्यनपोजने,
स्था० ६ टा० । ग० ।

से किं तं अणमणे ? अणमणे पुविहे पणत्ते । तं जहा-
इत्तरिणं य, आवकाहिणं य । से किं तं इत्तरिणं ? इत्तरिणं
अणमणे विहे पणत्ते । तं जहा-चउत्थे भत्ते, उठे भत्ते, अट्टमे
भत्ते, दसमे भत्ते, पुवाइसमे जत्ते, चउदमं भत्ते, अट्टमा-
मिणं भत्ते, मामिणं भत्ते, दोमामिणं जत्ते, तिमामिणं जत्ते,
जाव उम्मामिणं जत्ते, सेत्तं इत्तरिणं । से किं तं आवकाहिणं ?
आवकाहिणं पुविहे पणत्ते । तं जहा-पाओवगमेण य, ज-
त्तपच्चक्खमाणेण य । ज० २५ श० ७ उ० ।

अनशनं द्विधा-इत्तरं, यावत्कथिकं च । तत्रेत्तरं अनुयायि प-
रमासान्तमिदं तर्थाभासित्येति, यावत् कथिकं त्वाजमजावि
त्रिधा-पादपोषणमनेकितमरणभक्तपरिज्ञाभेदान् । एतच्च प्रायो
व्याख्यातमिति । स्था० ६ टा० । तत्रेत्तरं परिमितकालम्, तत्पु-
नः श्रीमहावीरनीये नमस्कारसहितादिषणमासान्तं, श्रीमाभेवती-
र्थकुरनीये संवत्सरपर्यन्तं, मध्यमतार्थकर्तार्थे अष्टौ मासान्,
यावत्कथिकं पुनराजन्मभावि । तत्पुनश्चाज्ञानेदोषाधिबिषयत-
स्त्रिधा । यथा-पादपोषणमनम्, इकितमरणम्, भक्तपरिज्ञा चेति ।
प्रय० ६ टा० ।

इत्तरिय मरणकाला य, अणमणा पुविहा जने ।

इत्तरिया सावकंवा, निरवकंउ वेइजिया ॥ ए ॥

(इत्तरिय (ति) इत्तरमेव इत्तरकं स्वल्पकालं नियतकालाधि-
कमित्यर्थः, मरणावसानः कालो यस्य तन्मरणकालम् । प्रा-
ग्वन्मध्यमपदलोपी समासः । यावज्जीवमित्यर्थः । यद्वा-मरणं का-

लोऽवसरो यस्य तन्मरणकालम् । चः समुच्चये । अद्यते लुज्यते इत्यशानम्, अशेषाद्भागमभिधानमेतत् । उक्तं हि—“सर्वो वि य आहारो, अस्यं सर्वो वि बुद्धय पाणं । सर्वो वि स्नाहं चिय, सर्वो वि य साहं होइ” ॥१॥ ततश्चाविद्यमानं देशतः सर्वतो वाऽशनमस्मिन्नित्यनशनं, द्विविधं द्विः प्रकारं भवेत्, तत्र [इत्तरियत्ति] इत्वरकं सहायकाङ्गया घटिकाङ्गयाचुत्तरकासं जोजनाभिलाषरूपया वर्तते इति सावकाङ्गम्, निष्क्रान्तमाकाङ्गातो निराकाङ्गम्, तज्जन्मनि जोजनाशंसाभावात्, तुशब्दस्य भिन्नक्रमत्वात् । द्वितीयं पुनर्मरणकालम् । पाठांतरतश्च निरवकाङ्गं द्वितीयम् ।

जो सो इत्तरियतवो, सो समासेण उच्चिहो ।

मेदितवो पयरतवो, यणो य तह होइ वगो य ॥ १० ॥

ततो य वगवगो, पंचम उच्चो पञ्चतवो ।

मणइच्छियचित्तयो, नायवो होइ इत्तरियो ॥ ११ ॥

यथोद्देशं निर्देश इति न्यायतः इत्वरकानशनस्य जेदानाह—यत्तदित्तरकं तपः इत्वरकानशनरूपमनन्तरमुक्तं तत्समासेन संक्षेपेण शङ्कधं विस्तरेण तु बहुतरभेदमिति भावः । षड्विधत्वमेवाह—(सदितवो इत्यादि) अत्र च धेणिः पङ्क्तिस्तदुपलक्षितं तपः श्रेणितपस्तत्तुर्थान्त्रिकमेण क्रियमाणमिह परमासान्तं परिगृह्यते, तथा श्रेणिरथ श्रेण्या गुणिता प्रतर उच्यते, तदुपलक्षितं तपः प्रतरतपः, इह चाध्यामोहार्यं चतुर्थपञ्चाष्टमदशमाख्यपदचतुष्टयात्मिका श्रेणिविचर्यते । सा च चतुर्जिगुणिता षोडशपदात्मकः प्रतरो भवति । अयं च आयायमो विस्तरतश्च तुल्य इति । अस्य स्थापनोपाय उच्यते—

“ एकाद्याऽव्यवस्थाप्याः, पङ्क्त्योऽत्र यथाक्रमम् ।

एकादीश्च निवेद्यान्ते, क्रमात्पङ्क्तिं प्रपूरयेत् ” ॥

अस्यार्थः—एकः आदित्योऽने एकादयः एककाष्टिकत्रिकचतुष्कास्ते आद्या यास्तु ता एकाद्याद्याः, व्यवस्थाप्या न्यसनीयाः, पङ्क्तयः श्रेण्याः, यथाक्रमं क्रमानतिक्रमेण, कोऽर्थः—प्रथमा एकाद्या एककादारज्य संस्थाप्यते, द्वितीया द्विकाद्या द्विकादारज्य, तृतीया त्रिकाद्या, त्रिकादारज्य, चतुर्थी चतुष्काद्या चतुष्कादारज्य । आह—पयं सति प्रथमपङ्क्तिरेव परिपूर्णा भवति, द्वितीयाद्यास्तु न पूर्यन्ते एव, नत्कथं पूरणीयाः ? उच्यते—एकादीश्च निवेद्य व्यवस्थाप्य, अस्त इत्यं, क्रमादिति क्रममाश्रित्य, पङ्क्तिमपूर्यमाणं श्रेणी, पूरयेत् परिपूर्णां कुर्यात् । तत्र च द्वितीयपङ्क्तिं द्विकात्रिकचतुष्कानामेव एककः, तृतीयपङ्क्तिं त्रिकचतुष्कयोः पूर्यन्ते एकको द्विकश्च; चतुर्थपङ्क्तिं चतुष्कावसाने एकात्रिकाः स्थाप्यन्ते । स्थापना चेयम्—

प्रक्रमाद् घन इति घनतपः, चः पूरणे, तथेति समुच्चये, भवतीति क्रिया प्रतितपानेदं योजनीया । अत्र च षोडशपदात्मकः प्रतरः पदचतुष्टयात्मिकया श्रेण्या गुणिता घनो भवति आगतं चतुः षष्टि ६४, स्थापना तु पूर्विकैव, नवरं, बाहुल्यतोऽपि पदचतुष्टयात्मकत्वं विशेष एतदुपलक्षितं तपो घनतप उच्यते । चः समुच्चये । तथा भवति वर्गश्चेतीहापि प्रक्रमाद्वर्ग इति वर्गतपः, तत्र च घन एव घनेन गुणितो वर्गो जयति, ततश्चतुष्पष्टिश्चतुष्पष्ट्येव गुणिता जानाति पञ्चवत्यधिकानि चत्वारि सहस्राणि, एतदु-

चतुर्थं	पष्ठं	अं	इं
१	२	३	४
२	३	४	१
३	४	१	२
४	१	२	३

पलक्षितं तपो वर्गतपः, ततश्च वर्गतपसाऽनन्तरं वर्ग २ इति वर्ग २ तपः, तुः समुच्चये । पञ्चमं पञ्चसंख्यापूरणम्, अत्र वर्ग एव यदा वर्गेण गुण्यते तदा वर्गे वर्गो भवति, तथाच चत्वारि सहस्राणि पञ्चवत्यधिकानि तावतैव गुणितानि जातैककोटिः, सप्तषष्टिलक्षाः, सप्तसप्ततिसहस्राणि, द्वे शते षोडशाधिके । अङ्कतोऽपि १६७७७२१६ । एतदुपलक्षितं तपो वर्गवर्गतप इत्युच्यते । एवं पदचतुष्टयमाश्रित्य श्रेण्यादितपो दर्शितम् । एतदनुसारेण पञ्चादिपदेष्वप्येतत्परिज्ञाना कार्या । षष्ठकं प्रकीर्णकतपो यत् श्रेण्याविनियन्तश्चनाविरहितं स्वशक्त्यपेक्षं यथा कथंचिद्विधीयते, तच्च नमस्कारसहितादि पूर्वपुरुषचरितं यद्यभ्यव्यञ्जप्रतिमादि च । इत्थं भेदानजिधाय उपसंहारमाह—(मणइच्छियचित्तयो-त्ति) मनसश्चित्तस्य ईप्सितं इष्टाश्रेण्याऽनेकप्रकारोऽर्थः स्वर्गापवर्गादिस्तज्जोलेश्याविर्था यस्मात् तन्मनोऽप्सितचित्तार्थि ज्ञातव्यं भवतीत्वरकं प्रक्रमादनशनस्य तपः । उक्तं ३ अ० । (कियत्काङ्क्षिकेनाऽनशनं कियती निर्जरा जयतीति 'अश्व-इलाय' शब्दे वक्ष्यते)

संप्रति मरणकालमनशनं वक्तुमाह—

जा सा अणसणा मरणे, दुविहा सा वियादिया ।

सवियारमवीयारा, कासवेडं पई भवं ॥ १२ ॥

(जा सा अणसणा इति) प्राकृतत्वाद्वा स्त्रीत्वम्, यदनशनं मरणे मरणावसरे द्विविधं, तद्विशेषणारूपातं कथितं व्याख्यातं, तीर्थकृदादिभिरिति गम्यते । द्वैविध्यमेवाह—सह विचरंण चेष्टामकेन वर्तते यत्तत्सविचारं, नहिपरीतमविचारम् । विचारश्च कायलक्ष्मणोभेदात् त्रिविधमिति । तद्विशेषपरिज्ञानार्थमाह—कायचेष्टाम्, उद्वर्तनपरिवर्तनादिकं कायप्रविचारं प्रतीतिमाश्रित्य, जघेत् स्यात् । तत्र सविचारं भक्तप्रत्याख्यानमिद्विनीमरणं च । तथाहि—जक्तप्रत्याख्यानं गच्छन्मयवर्ती गुरुदत्तादोचनां मरणाद्योद्यतो विधिना संलेखनां विधाय तत्सविधे चतुर्विधं चाऽऽहारं प्रत्याश्रये; स च समास्तुतमृदुसंतराकं समुत्सृज्य शरीराद्युपकरणममत्वं स्वयमेवोद्गाहितनमस्कारः समीपवर्ति-साधुदत्तनमस्कारो वा सत्यां शक्तौ स्वयमुद्वर्तते, परिवर्तते च, शक्तिविकलतायां चापरैरपि किञ्चित्कारयति । यत उक्तम् “वि-यमणमम्भुछाणं, उच्चियं संलेहणं च काऊणं । पञ्चकलति आहारं, तिाधं च उच्चियं वा वि ॥ उच्चियं परियत्तइ, नयमण-णावि कारण किञ्चि । जत्थ समत्थो नवरं, समाहिजणयं अप-मिवद्धो ॥” इद्विनीमरणमप्युक्तन्यायतः प्रतिपद्य गुरुस्थान-स्थानामेकाक्येव कृतचतुर्विधाहारप्रत्याख्यानस्तत्स्थानिगु-स्थानक्याया उष्णमुष्णावस्थायां स्वयं संक्रामति । तथा आह—“इंगियमरणविहाणं, आपव्वज्जे तु धियमणं दाउं । संलेहणं च काउं, जहासमाही महाकाहं ॥१॥ पच्चकलति आहारं, उच्चियं इंगियं कुणइ ॥ उच्चियं परियत्तइ, काइयमाईसु होइ व विलासो । किञ्चं पि आपणच्चिय, हुंजइ नियमेण धीवल्लिओ ” ॥ अविचारं तु पादपोषणमनं तत्र हि स्वयंघ्राताध्याघातभेदतो द्विजेऽपि पादपञ्चश्रेण्यैव स्थीयते । तथा च तद्विधिः—“अभिधंदिक्कण देवे, जहाविहि सेसए य गुरुमाइ । पच्चकल्लइत्तु तओ, तयंतिए सव्वसमाहारं ॥ सव्वभावमि त्रियप्पा, सम्मं सिद्धंतमणियमणेणं । गिरिकंदरं तु गंतं, पायवगमणं अहं करेति ॥ सव्वत्थापमिवद्धो, देवो य पमायज्जानांमहं नाउं ।

जावज्जीवं विदुः, निविष्टो पायवसमाजो ॥ ”

पुनरपि द्वेविज्ञं प्रकारान्तरेणाह—

अहवा सपरिकम्मा, अपरिकम्मा य अहिया ।

नीहारिनीहारी, आहारच्छेओ य दोसु वि ॥ १३ ॥

अथवेति प्रकारान्तरसूचने, सह परिकर्मेणा स्थाननिषेधनत्वगृह-
तेनादिना विधायनादिना च वर्तते यस्तत्सपरिकर्म, अपरिकर्म च
तद्विपरीतमाख्यातं कथितम् । तत्र सपरिकर्म प्रकप्रत्याख्याना-
मिह्निनीमरणं चैकत्र स्वयमनेन वा कृतस्य अन्यत्र तु स्वयं विहि-
तस्य, उद्धर्तनादिचेष्टात्मकपरिकर्मणोऽनुष्ठानात् । तथा चाह—“आय
परपरिकर्मं, भक्तपरिचाह दो अणुष्ठाया । परवज्जिया य दं-
निधि, अणुविहाहारविहारी य ॥ गणनिसीय तुयदुह, तिरि-
वाहिं जहा समाहीय । सयमेव य सो कुणह, उवसग्ग परीस-
हहिया से” । अपरिकर्म च पादपोषणमनम्, निष्पतिकर्मेताया एव
तत्राभिधानात् । तथा आगमः—“समविसममि य पडिओ, अ-
णुह जह पायवोय निहंपो । निहंपो निहंपो, निहंपो निहंपो, निहंपो निहंपो
जं जहि अंगं ॥ तं चिय होह तदुचिय, एवयं चरणं परपओ-
गाओ । वायारहि तरस्स व, पमियायाहिं तहि तरस्स” ॥ यज्ञा-
परिकर्म संलेखना सा यत्रास्ति तत्सपरिकर्म, तद्विपरीतमपरि-
कर्म । तत्र च व्याघाते त्रयमप्येतत्सुत्रार्थोभयनिष्ठितो निष्पा-
दितशेषः संलेखनापूर्वकमेव विधत्ते, अन्यथा प्रार्तप्यानसंन-
वात् । उक्तं च—“देहमि अंतिहिदिय, सहसा धातुहि सिज्जमाणेहि ।
जायति अहज्जाणं, सरिणिओ चरिमकालमि” । इति सपरिकर्मो-
च्यते । यत्पुनर्व्याघाते गिरिमिच्छित्तनाभिघातादिरूपे संलेख-
नामविधायैव प्रकप्रत्याख्यानादि कथिते, तदपरिकर्म । उक्तं आ-
गमे—“अभिचाउ वा विज्जुगिरि-मिच्छिकोणगा य वा होज्जा ।
संबहत्थपाया, दायावायण होज्जादि ॥ एयहि कारणेहिं, वा
घातिममरण होह नायव्वं । परिकम्ममकाऊणं, पच्चक्खात्त ।
तओ भत्त” । तथा निर्हरणं निर्हारो गिरिकन्दरादिगमनेन ग्रामादे-
र्वादिनिर्गमनं, तद्विघाते यत्र तन्निर्हारि, तदन्यदनिर्हारि, यदुन्था-
तुकमेन वृजिकादौ विधीयते, एतच्च प्रकारद्वयमपि पादपो-
षणमनविषयम्, तत्प्रस्तावपश्चागमेऽस्याभिधानात् । तेषां आगमः
“पच्चक्खात्ती काउ, जेयव्वं जाव होह बाण्णिस्सी । पंचतले ऊ-
णय सो, पामोवगमे परिणभो य ॥ तं दुविहं नायव्वं, नीहारि चेव
तह अणोहारिं । बहिया नामादीणं, गिरिकन्दरमाह नीहारि ॥
बहियाहसु जं अंतो, सट्टओ मणानगाह अणहारिं । तट्टा पायव-
गमणं, जं उवमा पायवणेतथं” । आहारोऽशनदिस्तच्छेदस्तश्चि-
राकरणमाहारच्छेदः । सुख्योरपि सपरिकर्मापरिकर्मणोर्नि-
र्हार्यनिर्हारिणोश्च सम इति शेषः । उभयत्र तद्व्यवच्छेदस्य
तुल्यत्वादिति सूत्रपञ्चकार्थः । उक्तमनशनम् । उक्तं ३० अ० ।
स्या० । अ० । (अनशनविधानं, येन येनाऽनशनं कृतं तत्तच्छे-
दोऽपि दृश्यम्, यथा ‘खंदग’शब्दे ‘मेघकुमार’शब्दे ‘मरण’शब्दे च
विशिष्टो विधः) अपरिमोगे, सूत्र० १ अ० ७ अ० । तथा दाघ-
ज्वरी कश्चिदनशनं कृत्वा रजस्यामपि जलपानं विधत्ते । यज्ञा-
हियाऽनशनमेव न करोतीत्यत्र राशौ सर्वथा जलत्यागाशक्तं ते-
नाहारत्यागरूपमनशनं तु विधेयमेवेति ज्ञातमस्ति । तथाऽनश-
निना आशेनाऽचित्तमेव जलं पेयं, तदप्युष्णमेवेति ही० १ प्रका० ।
“नंदं जहं सुभदे य, वे पुअऽणसणं करे” (इति तन्मुदृतम्)
गणि० प्र० ।

अणसिय-अनशित-त्रि० । न अशितोऽनशितः । अनुक्ते, “न-

यवं पदीयमणसो, संवच्छरमणसिओ विहरमाणो ” आ०
म० प्र० ।

अणसूआ-देशी-आसन्नप्रसवे, दे० ना० १ वर्ग ।

अणह-अनघ-त्रि० । आसन्नस्याऽस्तीति अनघः । निरवधानुष्ठा-
यिनि, सूत्र० १ अ० २ अ० २ उ० । अपापे, आघ० ४ अ० । नि-
दोषे, औ० । प्रअ० । अकृते, सू० प्र० २० पाहु० । ख० प्र० ।

अणहपणयं-देशी-अनघे, दे० ना० १ वर्ग ।

अणहवीय-अनघवीज-पुं० । अविनष्टवीजे, वृ० ४ उ० ।
नि० अ० ।

अणहसयम-अनघसयम-त्रि० । अनघमकृतं न पुनरपान्त-
राले केनापि चोरादिना विभुतं समग्रं रूपं ज्ञातमोपकरणादि
यस्य स तथा । तस्करादिनाऽलुपितसर्वस्वे, ख० प्र० २० पाहु० ।
निर्दूषणे, महीनपरिवारे, “अदृष्टे कयकज्जे अणहसयमो णि-
यगं घरं इवमागए” अनघत्वं निर्दूषणतया समग्रत्वमहीनधन-
परिवारतया । ज्ञा० १ अ० २ अ० ।

अणहारओ-देशी-अणु, दे० ना० १ वर्ग ।

अणहिकखट्ट-अनधिसादनार्थ-पुं० । अविषमसमुद्देशनार्थं,
“तासि पच्चयदेउं अणहिकखट्टा अ कलहां अ” वृ० १ उ० ।

अणहिय-अनधिय-त्रि० । अगीतार्थं, व्य० १ उ० । अन-
न्तरभाविनि, विश० । अविज्ञाते, व्य० १ उ० ।

अणहियपुसपाव-अनधियतपुण्यपाप-त्रि० । सूत्रार्थकथने-
ऽप्यविज्ञातपुण्यपापे, “अणहियपुसपावं उवचावंतस्स चउ
गुरु होति” व्य० ४ उ० ।

अणहियमाण-अनधीयमान-त्रि० । अपठति, “ते विज्ज-
माणा अणहियमाणा, आहंसु विज्जा परिमोक्खमेव” सूत्र०
१ अ० १२ अ० ।

अणहियविह-अनजिनिविह-त्रि० । अतस्वाभिनिवेशवर्जितं,
पंचा० ३ विध० ।

अणहियास-अनधिसह-पुं० । असहिष्णो, वृ० १ उ० ।

अणहिलपा (वा) दगणयर-अनहिलपाटकनगर-न० ।
गुर्जरधरिण्यां सरस्वतीनदीतीरे ‘पाटण’ इतीदानीं ख्याते
नगरे, यत्रारिष्टनमिः पूज्यते । “पणमि अ अरिष्टनेमी, अणहिल-
पुरपट्टणाधयंसस्स । धंजाण गच्छणिस्सिय, अरिष्टनमिस्स कि-
त्तिमो कप्पं” ती० २६ कल्प । [‘अरिष्टनेमि’ शब्दे दर्शयि-
ष्यतेऽयं कल्पः] यत्र अनयदेवसूरभिमन्था विरचिताः । यथोक्तं
पञ्चाशके—“चतुरधिकांशतियुते, वर्षसहस्रे शते च सिद्धेयम् ।
धवलकपुरे वसत्यां, धनपत्योर्वैकुल्यचन्द्रिकयोः । अणहिलपा-
टकनगरं, सङ्गवैर्वर्तमानबुधमुख्यैः । श्रीद्रोणाचार्य्यौचैर्बि-
द्वभिः शोधिता चेति” पञ्चा० १६ विध० । भगवतीवृत्त्यन्ते-
“अष्टाविंशतियुके, वर्षसहस्रे शतेन चाज्यधिके । अणहिलपा-
टकनगरे, कृतयमच्युतधनिवसतौ” अ० ४२ श० १ उ० ।

अणही-अनधी-स्त्री० । पाणिन्यामकनगरे कपर्दिनामधेयस्य
ग्राममहत्तरस्य मार्यायाम्, ती० ३३ कल्प ।

अणहीय-अनधीत-त्रि० । अनज्यस्ते, ग० १ अधि० ।

अणहीयपरमत्य-अनधीतपरमार्थ-पुं० । अनधीता अनभ्यस्ता

परमार्था आगमग्रहस्यानि यैस्तेऽनधीतपरमार्थाः । अणी-
तार्थे, “ जे अणदीयपरमत्ये गोयमा ! संजए जवे ”
ग० १ अधि० ।

अणाइ-अनादि-त्रि० । न विद्यते आदिः प्राथम्यमस्येत्यनादिः ।
उक्त० १ अ० । अप्राथम्ये, हा० ३० अष्ट० । पं० सं० । आदि-
विकल्पे, उक्त० १ अ० । उक्त्या० आ० म० । नास्याऽऽदिरस्यना-
दिः । संसारे, सूत्र० २ श्रु० २ अ० । आदिर्नाहते, स्था० ३
ता० १ उ० ।

अणाइजणाम[ण]अनादेयनामन-न० । नामकर्मभेदे; कर्म० १
कर्म० प्रव० आ० । यदुदयवशादुपपन्नमपि कृपाणां नोपादेय-
त्वनो जयति, नाप्युपक्रियमाणोऽपि जनस्तस्याज्युत्थानादि समा-
चरति । पं० सं० ३ हा० ।

अणाइ (ए) ज्वयणपञ्चायाय-अनादेयवचनप्रत्याजात-
त्रि० । अनादेये वचनप्रत्याजाते येषां ते तथा । अनुपादेयवचन-
जन्मसु, ज० ७ श० ६ उ० ।

अणाइणिहण-अनादिनिधन-त्रि० । आदिः प्रथमं निधनं प-
र्यन्तः, ततश्च ते आदिनिधनं, न विद्यते आदिनिधनं यस्य स
अनादिनिधनः । दर्श० । सम्म० । अनाद्यपर्यवसिते, अनुपपन्न-
शाश्वते च । आव० ४ अ० ।

अणाइत्ता-अनाचीर्ण-त्रि० । अनासेविते, महापुरुषैरनाचीर्णम्
[नाऽऽचरणीयम्] वृ० १ उ० । तदेवाशङ्क्य परः प्राह-यदि
यद्यत्प्राचीनगुरुजराचीर्णं तत्प्राप्त्यैरप्याचरितव्यं, तर्हि ती-
र्थकरैः प्राकारत्रयद्वयप्रवृत्तिकाप्रावृत्तिका नेवामेवार्थाय सु-
दैर्विरचिता यथा समुपजीविता, तद् वयमपि अस्मिन्मिच्छन्तु
किं नोपजीवामः ? । सूरिराह-

कामं खलु अणुगुरुणो, धम्मा तद् वि हु न मव्वसाहम्मा ।
गुरुणो जं तु अइसए, पाटुकिथई समुपजीवे ॥

काममनुमतं खल्वस्माकं यदनुगुरवो धर्माः, तथापि न सर्वथा-
साधर्म्याच्चिन्त्यन्ते किन्तु देशसाधर्म्यादेव । तथाहि-गुरुव-
स्तार्थकराः, यस्तु यत्पुनरतिशयान् प्रावृत्तिकादीन् कोऽर्थः प्रा-
वृत्तिका सूरैरन्वादिक्ता समवसरणरक्षणा, आदिशब्दाद्वर्थास्थ-
तनखरोमाधोमुखकण्टकादिसुरकृतानि शयपरिग्रहः । तान्, सम-
पजीवति, स तीर्थकरो जीतकल्प इति कृत्वा न तत्रानुधमे-
ता चिन्तनीया, यत्र पुनस्तार्थक्यतामित्रेणां च साधूनां सामा-
न्यधर्मत्वं तत्रैवानुधर्मेता चिन्त्यते, सा चैयमनाचीर्णति दृश्यते ।

सगरुहसमभोमे, अवि अ विसेसण विरहियतरं से ।

तद् वि खलु अणाइम्, एसऽणुधम्मो पवयणस्स ॥

यदा स भगवान् श्रीमन्महावीरस्वामी राजगृहनगरादुदा-
यननरैरुपमाजनाथं सिन्धुसौख्यरदेशायतंसं वीतभयं नगर प्र-
स्थितस्तदा किलापान्तरालं बहवः साधवः क्षुधापातस्तृषार्दिताः
संज्ञाबाधिताश्च बभूवुः, यत्र च भगवानावासितस्तत्र तिलजृता-
नि शकटानि, पानीयपूर्णश्च हृदः, समजौमं च गर्ताविलादिवाजि-
तं स्थिरमलमजवत् । अपि च-विशेषेण तत्तिलोदकस्थण्डिलजा-
तं विरहिततरुम्, अतिशयेनाऽऽगन्तुकैश्च जीर्णैर्वाजितमित्यर्थः ।
तथापि खलु भगवताऽनाचीर्णं, नानुज्ञातं च, एषोऽनुधर्मः प्रवच-
स्य तीर्थस्य, सर्वैरपि वचनमध्यमध्यासैः शस्त्रोपहतपरिहार-
लक्षण एव च धर्मोऽनुग-तव्य इति भावः ।

अथैतदेव विवृणोति-

वक्तंजोगि थंरिल-अतमा दिक्का त्रिई अवि बुहाई ।

तद् वि न गेहंसु जिणो, माहु पसंगां अमत्यहए ॥

यत्र जगवानावासितस्तत्र बहूनि तिलशकटान्यावासितान्या-
सन्, तेषु च तिलशकटान्योनिका अशस्त्रोपहता अप्यायुःसंज्ञ-
येणाचिन्ताभूताः ते च यद्यस्थण्डिले स्थिता भवेयुस्ततो न कल्पे-
रक्षित्यत आह-स्थण्डिले स्थिताः । एषाविधा अपि वसैः संस-
का भविष्यन्तीत्याह-अत्रसास्तद् भगवन्तु कलसविरहिताः, ति-
लशकटस्यामिभिरश्च गृहस्थैर्दृष्टाः । एतेन चाऽवसादानदोषोऽपि
तेषु नास्तीत्युक्तं जयति । अपि च-ते साधवः क्षुधापीडिता आयुषः
स्थितिक्रयमकार्षुः तथापि जिणो वर्कमानस्वामी नाग्रहीत, मा
भूदशस्त्रहते प्रसङ्गः । तीर्थकरेणापि गृहीतमिति मदीयमालम्बनं
कृत्वा मत्सन्तानवर्तिनः शिष्या अशस्त्रोपहतमग्रहीषुरिति
भावः । युक्तियुक्तं चैतत् प्रमाणस्थपुरुषाणाम् । यत् उक्तम्-
“प्रमाणानि प्रमाणस्थैः, रक्षणीयानि यत्नतः । विधीदन्ति प्रमा-
णानि प्रमाणस्थैर्विस्मृष्टैः ” ॥ १ ॥

एमेव य निज्जीवे, दहम्मि तसवज्जिणं दए दिन्ने ।

रामनोमे अ अवि त्रिर्ता, जिमिताऽऽसन्ना न याणुन्ना ॥

एवमेव च हृदे निर्जीवि यथाऽऽगुणकक्याद्विचिन्तीचृते अचित्त-
पुण्यव्यां च स्थिते असवजिते च उदकपानीये हृदस्वामिना च
दत्ते तृषार्दितानां स्थितिक्रयकारणेऽपि जगवानानुजानीने स्म, मा
भृतप्रसंग इति, तथा स्वामी तृतीयपौरुष्यां जिमतमात्रैः सा-
धुजिः सार्द्धमकामटवीं प्रपन्नः सन्ततिस्त्राया आवाधा, यद्वा-
[आसन्न [स] नावासन्नता साधूनां समजनि । तत्र समभौमं गर्त-
गोष्पद्विलादिवाजितं यथा स्थितिक्रयं व्युत्क्रान्तयोनिकपृथिवीकं
प्रसमाणविरहितं स्थण्डिलं वर्तते, अपरं च शस्त्रोपहतं स्थिर-
त्वं नास्ति न प्राप्यते, अपि च ते साधवः संज्ञाबाधिताः स्थिति-
क्रयं कुर्वन्ति, तथापि भगवानानुज्ञां करोति, यथाऽत्र व्युत्सृज-
तेति, मा भूदशस्त्रहते प्रसङ्गः, हृदयेपोऽनुधर्मः प्रवचनस्येति स-
र्वत्र योज्यम् । वृ० १ उ० । नि० सू० । [फलविषयाऽऽचीर्णताऽऽ-
नाचीर्णता च ‘पलम्ब’ शब्दे वदयते]

अणाइबन्ध-अन. दिवन्ध-पु० । यस्त्यनादिकास्मात् सन्तानजा-
वेन प्रवृत्तो न कदाचिद् व्यवर्त्तन्तः सोऽनादिबन्धः । कर्मब-
न्धजदे, कर्म० ५ कर्म० ।

अणाइभव-अनादिभव-पु० । निष्प्रायम्यसंसारे, पंचा० ३ विष० ।

अणाइभवद्वलिंग-अनादिजवद्वलिंग-न० । अनादिजवे नि-
ष्प्रायम्यसंसारे यानि हृदयलिङ्गानि भावविकलत्वेनाप्रधानप्रव-
जितादिनेपथ्यचरणलक्षणानि तानि तथा । संसारे परतीर्थक-
प्रवजितेषु, “ एतो व विभागओ अणाइभवद्वलिंगओ चेव ”
पंचा० ३ विष० ।

अणाइय-अज्ञातिक-त्रि० । अविद्यमानस्वजनं, भ० १ श० १ उ० ।

अणातीत-त्रि० । अणमणकं पापमतिशयेनेतं गतमणातीतम् ।
पापं प्राप्तं, भ० १ श० १ उ० ।

अनादिक-त्रि० । अविद्यमानादिके, ज० १ श० १ उ० । स्था० ।
नास्यादिः प्रथमोत्पत्तिविद्यते इत्यनादिकः । चतुर्दशरज्ज्वात्मके
लोके, धर्मोऽधर्मादिकं वा हृदये, सूत्र० २ श्रु० ५ अ० ।

अणातीत-त्रि० । अणमतीतम्, अणजन्यदुःस्थितानिमित्ततया
संसारे, भ० १ श० १ उ० ।

अणाइल-अनाविल-त्रि०। अकलुषं, “अणाइलेया अकसाह मुखे, सकेव देवाहिर्वै जुईमं” यथा चासी सागरोऽनाविलोऽकलुष-जल एव जगवानपि तथाविधकर्मज्ञेनाप्राप्तादकलुषज्ञान इति । सूत्र० १ भु० ६ अ० । “जीवारो यणलोपणा, छिन्नलोप अणाविले । अणाइले सया वंते, संधिपत्ते अणेसिसं” यथाऽनाविलोऽकलुषो रागद्वेषाऽसंपृक्ततया मलरहितोऽनाकुलो वा, विवयाप्रवृत्तेः । सूत्र० १ भु० १५ अ० । आभादिनिरपेक्षे, “णो लुच्छण णो य विक्कपइणा, अणाइलेया अकसाह भिक्खू” अनाविलो लोकादिनिरपेक्षः । सूत्र० १ भु० १४ अ० ।

अणाइसंयुक्त-अनादिसंयुक्त-पुं०। न विद्यते आदिः प्राथम्य-मस्येत्यनादिः । स चेह प्रकभात् संयोगस्तेन संमिते, “अणो-एणाणुगयाणं, इमं च तं च तिविभयणमजुत्तं” इत्यागमादिमा-गात्रावेन युक्तः त्रिष्टेऽनादिसंयुक्तः स पचानादिसंयुक्तः । यद्वा-संयोगः संयुक्तस्ततोऽनादिसंयुक्तमस्येत्यनादिसंयुक्तकम् । कर्मणाऽनादिसंयोगसंयुक्ते जीवे, उक्त० १ अ० ।

अणाइसंताण-अनादिमन्तान-पुं०। अनादिप्रवाहके, औ० । “अणाइसंताणकम्मबंधणकिंसेसत्विक्खिण्णसुहुत्तारं” अनादिः सन्तानो यस्य कर्मबन्धनस्य तत्तथा । प्रश्न० ३ आश्र० ३० ।

अणाइसिद्धंत-अनादिसिद्धान्त-पुं०। अमनमन्तो वाच्यवाच-करूपतया परिच्छेदोऽनादिसिद्धिमाभाव-तश्चानादिसिद्धान्तः । अनादिकालादारभ्येवं वाच्यकमिदं तु वाच्यमित्येवं सिद्धे प्रति-ष्ठिते परिच्छेदे, अनु० ।

अणाऊ-अनायुष्-पुं०। न विद्यते अनुविधमप्यायुर्यस्य स भवत्यानायुः । दग्धकर्मजा जत्वेन पुनरुत्पत्तिविरहे जिने, “अणुत्तरे सव्वजगंस्सि विज्जं, गंधा अतीते अजप अणाऊ” सूत्र० १ भु० ६ अ० । अपगतायुःकर्मणि सिद्धे, “तं सहहाणा य जणा अणाऊ, इदा व देवादिष आगमिस्सं” सूत्र० १ भु० ६ अ० । जीवनदे, स्था० २ उ० १ उ० ।

अणाउट्टी-अनाकुट्टी-पुं०। ‘कुट्ट उट्टेदने’ आकुट्टनमाकुट्टः, स विद्यते यस्यासावाकुट्टी, नाकुट्टी अनाकुट्टी । अहिंसायाम्, आचा० १ भु० १५ अ० १ उ० । आ० म० हि० । “जाणं काण्ण णाउट्टी, अनुत्तो जं च हिंसति । पुटो संवेदह परं, अवियत्तं क्वु सावज्जं” सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० । (‘कम्म’ शब्दे चैतद् तृतीयजगं ३३० पृष्ठे स्पष्टीकृतमिति) ।

अणाउट्टिया-अनाकुट्टिका-स्त्री०। अनुपेत्य करणे, पंचा० १६ विव० ।

अणाउत्त-अनायुक्त-त्रि०। न० त०। अनाभोगवति अनुपयुक्ते, स्था० २ उ० १ उ० । उक्त० । असावधाने, औ० । आलस्य-भाजि प्रत्युपेक्षाऽनुपयुक्ते, उक्त० १७ अ० ।

अणाउत्तआणया-अनायुक्तादानता-स्त्री०। अनायुक्तोऽना-जोगवाननुपयुक्त इत्यर्थः । तस्यादानता अनायुक्तादानता । अनायुक्तस्य वस्त्रादिविषये ग्रहणतायाम्, अनाजोगप्रत्ययक्रिया-भेदे, स्था० २ उ० १ उ० ।

अणाउत्तपमज्जणया-अनायुक्तप्रमार्जनता-स्त्री०। ६ त० । अनायुक्तस्य पात्रादिविषयप्रमार्जननारूपे अनाजोगप्रत्ययक्रिया-भेदे, इह द्वयोः शब्दयोः ताप्रत्ययः स्वार्थिकः । प्रकृतत्वेन अनादीनां भावविवक्षयैवेति । स्था० २ उ० १ उ० ।

अणाउल-अनाकुल-त्रि०। समुद्रयज्ञकादिभिः परीपहोपसर्गै-

रकुच्यति, “जत्थत्थमिह अणाउले, समविसमाहं मुणी हिवा सप” सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० । सूत्रार्थादनुत्तरति, “सव्वे अणोटे परिवज्जयंते, अणाउलेया अकसाह भिक्खू” सूत्र० १ भु० १३ अ० । “गवंपि अणाउलो संवत्तरकमणंसि” भा० म० प्र० । अन्त० । क्रोधादिरहिते, दश० १ अ० । औत्सुक्य-रहिते, वृ० १ उ० ।

अणाउलया-अनाकुलता-स्त्री०। निराकुलतायाम्, “सर्वथा-नाकुलता-यतिजावाप्पयपरसमासेन” बो० १३ विव० ।

अणाएम-अनादेश-पुं०। आकृति मर्यादाया विशेषरूपानतिक्र-मात्मिकया दिश्यते कथ्यते इत्यादेशो विशेषः, न आदेशोऽना-देशः । सामान्ये, उक्त० १ अ० । (सोदाहरणोऽयं ‘संजोग’ शब्दे एव प्रदर्शयिष्यते) ।

अणाग-अनागति-स्त्री०। न० त०। अनागमने, अहोषकर्मच्यु-तिरूपायां लोकाप्राऽऽकाशदेशस्थानरूपायां वा सिद्धौ, “गहं च जां जाणइ णागइ च” सूत्र० १ भु० १२ अ० ।

अणागता-अनागत्य-अव्य०। आगमनमकृत्वैत्यर्थे, स्था० ३ उ० २ उ० ।

अणागत (य)-अनागत-त्रि०। न आगतोऽनागतः । वर्तमा-नत्वमप्राप्ते प्रविष्यति, स्था० ३ उ० ४ उ० । समयदौ पुद्गल-परावर्तान्ते काले भविष्यत्कालसम्बन्धिनि, सम्म० । सूत्र० । “अणागयमपस्संसा, पक्खुप्पन्नगवेसगा । ते पक्खा परितप्पंति, स्त्रीणे आउम्मि जोव्वणे” अनागतमेष्यत्कामानिवृत्तानां नर-कावियातनास्थानेषु महादुःखमपश्यन्तोऽप्यर्थालोचयन्तः । सूत्र० १ भु० ३ अ० ४ उ० । “तेतिय उप्पन्नमणागयाइ, लोगस्स जा-याति तहागयाइ” अनागतानि च भवान्तरभावीनि सुखदुःखा-दीनि । सूत्र० १ भु० १२ अ० । “जे य बुद्धा अनिकंता, जे य बुद्धा अणागया” अनागता भविष्यद्भूतकालभाविनः । सूत्र० १ भु० ११ अ० ।

अणागत (य) कास्य-अनागतकाल-पुं०। विवक्षितं वर्तमानं समयमवधीकृत्य भाविनि समयराशौ, ज्यो० १ पाहु० ।

अणागतच्छा-अनागताच्छा-स्त्री०। आनामिष्यत्कालपर-वर्तेषु, कर्म० ५ कर्म० ।

अणागत (य) कास्यग्रहण-अनागतकालग्रहण-न० । ज-विष्यत्कालग्राह्यस्य वस्तुनः परिच्छेदात्मके विशेषदृष्टानुमान-भेदे, अनु० ।

से किं तं अणागयकास्यग्रहणं ? । अणागयकास्यग्रहणं-अंभस्स निम्मलत्तं, कसिणायगिरी सविज्जुआ मेहा । थणियं वाउब्जामो, सज्जारत्तापण्ठा य ॥१॥

वारुणं वा महिदं वा अम्भपरं वा उप्पायं पसत्थं पा-सित्ता तेण साहिज्जइ । जहा-सुवुद्धिं जविस्सइ । सेत्तं अणा-गयकालग्रहणं ॥

गंधा सुगन्धा, नखरं, स्तनितं मेघगर्जितं (वाक्छामोऽस्ति) तथा-विधो दृष्टाव्यभिचारी प्रक्षिप्तं विष्णु भ्रमन् प्रशस्तो वातः (वारु-णं ति) आर्द्धमूलादिनक्षत्रप्रजवं, माहेन्द्रोर्दिण्येष्टादिनक्षत्र-संभवम्, अन्यतरमुत्पातमुत्कापानदिग्दाहादिकं, प्रशस्तं वृष्ट-व्याभिचारिणं दृष्ट्वाऽनुमीयते, यथा-सुवुद्धिरत्र भविष्यति, तद-व्यभिचारिणामभ्रनिर्मलत्वादीनां समुदितानामन्यतरस्य वा दर्श-

नायथाऽन्यद्विति । विशिष्टा ह्यत्र निर्मलत्वाद्यो कृद्भिर्न व्यजि-
वरन्ति, अतः प्रतिपद्यैव तत्र निपुणेन भाव्यमिति । अनु० ।

अणागम-अनागम-पुं० अनागमने, आच्वा० १ भू० २ अ० ३ उ० । अपौ-
रुषेयादौ आगमे, आगमसङ्कल्पविहीनत्वात्तस्य । स्था० १० डा० ।
अणागमणधम्म-अनागमनधर्मे-त्रि० । अनागमनं धर्मो येषां
ते यथाऽऽरोपितप्रतिज्ञाभारवादिस्थात् । न पुनरुद्भवत्वागमने-
प्लुषु, आच्वा० १ भू० ६ अ० ३ उ० ।

अणागमपञ्चकस्वाण-अनागतप्रत्याख्यान-न० । प्रत्याख्यान-
भेदे अविध्यति प्रत्याख्याने, आच्वा० अनागतकरणादनागतपर्यु-
षणादावावाच्यविधेयावृत्त्यकरणाभ्यन्तरावसङ्गावाहारत एव त-
त्तत्पःकरणे, स्था० ।

उक्तं च—

होही पजोसवणा, ममयतया अंतराह्यं होज्जा ।

गुरुवेयाववेणं, तवस्सिगेलसुया एव ॥ ५ ॥

सो दाइ तवोकम्मं, पडिवज्जइ तं अणागए काले ।

एवं पञ्चस्वाणं, अणागयं होइ नायव्वं ॥ ६ ॥

अविध्यति पर्युषणा मम च तदाऽन्तरायं भवेत् । केन हेतुनेत्यत
आह-गुरुवेयावृत्त्येन तपस्विग्लानतया वेत्तुपलक्षणमिति गाथा-
समासार्थः (सो दाइ ति) स इदानीं तपःकर्म प्रतिपद्यते तदनागते
काले एतत्प्रत्याख्यानमेवंभूतमनागतकरणादनागतं ज्ञातव्यं जव-
तीति गाथासमासार्थः ॥ ६ ॥ “इमो पुण पथ जावयो-अणा-
गयं पञ्चस्वाणं, जहा अणागयं तव करेज्जा पजोसवणा
गहणं पथ विगिट्ठ कीरइ, सब्बजह्मो अट्ठमं, जहा पजोसव-
णाए तहा आउम्मासिए उट्ठं पक्खिए अम्मसुट्ठं अण्णेषु य
एदाणाणुजाणादिसु तहि मम अंतराह्यं होज्जा, गुरुआयरिया
तेस्सि कायव्वं, ते किं न करेति असइ होज्जा अहवा अणा काइ
आणनिया होज्जा कायचित्थया गमंतरादि सेहस्स वा भाण-
यव्वं सरिखेयायरिया वा ताहे सो उववासं करेइ, गुरुवेया-
वव्वं न सक्केइ ओ अणो दोगहवि समथो सो करेइ, जो वा
अणो समथो उववासस्स सो करेइ नत्थि न वा लमेज्जा ल-
यणि० आव विधि ताहे सो खेव पुव्वं उववासं काळणं पच्छा त-
द्विसं भुंजेज्जा तवस्सी नाम आममो तस्स कायव्वं होज्जा
तो किं तदा न करेइ सो तीरं पत्तो पजोसवणा उसारिया
(असइ ति) वा सयं पाराविओ ताहे य सयं हिंदिहमसमथो
जाणि अम्भासे ताणि वव्वमो नत्थि सभइ सेसं जहा गुरुम्म
विभासा गेलसं जाणाइ जहा तहि दिवसे असइ होइ विज्जेण
या भणियं अमुगं दिवसं (कारइ ति) अहवा सयं खेव जाणाति
संगमरोगादिहिं तेहि दिवसेहिं असइ होइ (सामिति) सेसे वि-
भासा जहा गुरुम्म कारणकुल्लगणसंघआयरियगच्छे वा तहेव
विभासा पच्छा सो अणागते काले काळण पच्छा भुंजेज्जा
पजोसवणाविसु तस्स आ किर निज्जरा पजोसवणादिहिं त-
हेव सा अणागते काले भवति ॥ गतमनागतद्वारम् । आव०
६ अ० । आनु० । प० । ल० प्र० ।

अणागलिय-अनर्गलित-त्रि० । अनिवारिते, अ० १५ श० १ उ० ।

अनाकलित-त्रि० । अप्रमेये, अ० १५ श० १ उ० । उपा० ।

अणागलियचंरुतिव्वरोस-अनर्गलितचंरुतीव्वरोष-त्रि० ।

अनिवारितचंरुतीव्वकोधे, अ० १५ श० १ उ० ।

अनाकलितचंरुतीव्वरोष-त्रि० । अनाकलिताप्रमेयचंरुती-
व्वकोधे, “अनागलियचंरुतिव्वरोसं समुहचुरियं च वलं धम्मं

तं विधिविसं सत्त्वं संघेति” । अ० १५ श० १ उ० । उपा० । ज्ञा० ।
अणागाह-अनागाह-वि० । अनभिगृहीतदर्शनविशेषे, भू० १
उ० । आगाहमिमे कारणे, ध्व० १ उ० । [‘अनाह’ शब्दे द्विती-
यजाने च पृष्ठे व्याख्यास्यते] अथ किमिदमागाहं किं वा अ-
नागाहम् ? उच्यते-“अहिं वद्विसविस्सुय-सज्जकयसुलमा-
गाहं” । अहिना सर्वेषु दृष्टः कश्चित्, विषं वा केनचित् मक्का-
दिभिर्भक्ष्यं दत्तं, विस्सुविका वा कस्यापि जाता, सद्यः कृषकारि
वा कस्यापि शूलमुत्पन्नम्, एवमादिकमाशुचाति सर्वमव्याणा-
हम् । एतद्विपरीतं तु विरचाति कुञ्जादिरोगात्मकमनागाहम् ।
भू० १ उ० । नि० भू० । अनागाहे योगे भवे उत्तराध्ययनादौ
भूते, नि० भू० ४ उ० ।

अणागार-अनाकार-न० । अविद्यमाना आकारा महत्तराका-
रादयो विच्छिन्नप्रयोजनत्वात् प्रतिपत्तुर्यस्मिस्तदनाकारम् ।
स्था० १० डा० । अविद्यमानमहत्तराद्याकारे, प्रव० ३३ डा० ।
अविद्यमानाकारे प्रत्याख्यानभेदे, यच्चिशिष्टप्रयोजनसम्भवा-
नांवा कान्तारपुर्निष्ठादौ महत्तराद्याकारमनुचार्यदुर्जिर्विधी-
यत तदनाकारमिति केवलमनाकारेऽपि अनाभोगसहसाकारा-
नुचारयितव्यावेषे काष्ठाङ्गुल्यादृक्कुं प्रक्षेपणतो प्रज्ञो मा चृदि-
ति । अतोऽनाभोगसहसाकारापेक्षया सर्वदा साकारमेव । अ०
७ श० २ उ० । ल० प्र० । अनाकारं नाम तत् किन्तु केवलमि-
हानाकारेऽपि अनाभोगः सहसाकारश्च द्वावाकारौ भणितव्यौ,
येन कदाचिदनाभोगतोऽज्ञानतः सहसा वा रभसेन तृणादि
मुखे क्रियेज्जिपतेवा कुतोऽपि इति कृताकारदिकमपि शेषमहत्त-
राकारादिभिराकारैः रहितमनाकारमभिधीयते । इदं खानाकारं
कदा विधीयते ? अत्राह-“दुम्भिकविसिक्कता-रगाहरोगाइए
कुञ्जा” दुम्भिके वृष्ट्यभावे हिषकमनैरापि भिक्षा न लप्स्यते,
तत इदं प्रत्याख्यानं कृत्वा म्रियते । वृत्तिकान्तारे वा, वर्तते
शरीरं यथा सा वृत्तिर्भिक्षादिका तद्विषये कान्तारमिव कान्तारं
तत्र यथाऽऽव्यां भिक्षा न लप्स्यते तथा सिण्णवत्स्यादिषु स्वजा-
वाऽऽदातृजिजाकीर्णेषु शासनवित्पैर्वाऽधिष्ठितेषु भिक्षादि नाऽऽ-
साद्यते, तदेवं प्रत्याख्यानम् । तथा वैद्याग्रप्रतिविषये ग्राहतर-
रागे सति गृह्यते । आदिशब्दात् कान्तारे केशरिक्किशारादिज-
न्यमानायाभापवि कुर्यादिति । प्रव० ४ डा० । अविद्यमान आ-
कारो भेदो ग्राह्यस्यास्येत्यनाकारम् । सम्म० । अतिक्रान्तविशेष
सामान्यालम्बिनि दर्शनं, “साकारं सेणणे अणागारं वंसणे”
सम्म० । “मइसुयवहिमणकेवल-विहंगमइसुयणाणसागारा”
सह आकारेण जातिवस्तुप्रतिनियतप्रदणपरिणामरूपेण “आ-
गारो उ विसेसा” इति वचनाद् विशेषेण वर्तन्त इति साका-
राणि । अथमर्थः-वक्ष्यमाणानि स्वत्वारि दर्शनानि अनाका-
राणि, अमूनि च पञ्च ज्ञानानि साकाराणि । तथाहि-सामान्यवि-
शेषात्मकं हि सकलं ज्ञेयं वस्तु । कथमिति चेदुच्यते-दूरादेव
हि शास्त्रमात्रवकुलाशोकचम्पकदम्बजम्बूनिम्बादिविशिष्टव्य-
क्तिरूपतयाऽवधारितं तत्तन्निर्गमवलोकायतः सामान्येन वृत्त-
मात्रप्रतीतिजनकं यदपरिस्फुटं किमपि रूपं चकास्ति, तत्सामा-
न्यरूपमनाकारं दर्शनमुच्यते, ‘निर्विशेषं विशेषाणामग्रहो दर्शन-
मुच्यते’ इति वचनमाश्रयात् । यत्पुनस्तस्यैव निकटीभूतस्य
तास्तमात्रशालादिव्यक्तिरूपतयाऽवधारितं, तमेव महीरुहमुत्प-
श्यतो विशिष्टव्यक्तिप्रतीतिजनकं परिस्फुटं रूपमाभाति, तच्चि-
शब्दं साकारं ज्ञानमग्रमेवम् । प्रमा च पारमेष्ठ्यप्रवचन-
प्रवीणचेतसः प्रतिपाद्यन्ति, सह विशिष्टाकारेण वर्तत इति

कृत्वा । तदेवं प्रतिप्राणिप्रसिद्धप्रमाणावाधितप्रतीतिवशात्सर्वम-
पि वस्तुजातं सामान्यविशेषरूपद्वयात्मकं भावनीयमिति । कर्म०
४ कर्म० । “चक्षुः अक्षयः ओही केवलदं सण अणगागरा” दर्श-
नशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धाच्चक्षुर्दर्शना १, अक्षुर्दर्शना २, अधिद-
र्शना ३, केवलदर्शनरूपाणि चत्वारि दर्शनानि । तत्र चक्षुषा व-
स्तुसामान्यांशात्मकं प्रदणं चक्षुर्दर्शनम् १, अक्षुषा चक्षुर्वर्ज्यशे-
षेन्द्रियचतुष्टयेन मनसा च यद्दर्शनं सामान्यांशात्मकं प्रदणं तद-
चक्षुर्दर्शनम् २, अधिना रूपिन्द्रियमया दया दर्शनं सामान्यांशा-
त्मकमविधदर्शनम् ३, केवलेन संपूर्णवस्तुतत्त्वप्राहकबाधविशेष-
रूपेण यद्दर्शनं सामान्यांशप्रदणं तत्केवलदर्शनमिति । किंरूपा-
ययेतानि दर्शनान्यत आह—अनाकाराणि सामान्याकारयुक्त-
त्वे सत्यपि न धिद्यते विशिष्टव्यक्त आकारो येषु तान्यनाकारा-
णि इति । कर्म० ४ कर्म० ।

अणार्जिव--अनार्जिविक--पुं० निःस्पृहे, दश० ३ अ० । “अणि-
लाह अणाजीवे नायवो सो तथायारो ” ग० १ अधि० ।

अणार्जिवि (ण)--अनार्जिविन्-त्रि० । न आजीवी अनाजीवी ।
अनाशंसिनि, नि० चू० १ उ० ।

अणामो--देशी-जारे, व० ना० १ वर्ग ।

अणाढायमाण--अनाडियमाण--त्रि० । अनादरयति, आचा० २
श्रु० १ अ० २ उ० ।

अणादिय-अनाहत-न० । न० त० । आ-ह--भावे-क । अनादरे सं-
भ्रमरहिते, आच० ३ अ० । “आयरकरणं आढा, तन्विचरीयं अणा-
दियं होइ” । आदरः सन्नमस्तत्करणमाहृता, सा यत्र न जवति
तदनाहतमुच्यते । इत्येवरूपे वन्दनदाषाणा प्रथमे दोषे, वृ० ३
उ० । आच० । आ० चू० । ध० । आदरः सन्नमः, तत्करणमाहृतम् ।
आर्षेन्द्रादित्यं तद्विपरीतं तद्वदितमनाहतं जवति । प्रच० २ उ० ।
अनादरेण वन्दने, एष वन्दनकस्य प्रथमदोषः । आ० चू० ३ अ० ।
तिरस्कृतं, त्रि० । काकन्दीनगरीवास्तव्ये गृहपतिजेदे, पुं० । तत्क-
थानिरयावल्याः ३ वर्गे १० अध्ययने सूचिताऽस्ति । तत्रैव पञ्चमा-
ध्ययनोक्तपूर्णजस्येव ज्ञावनीया । सारार्थस्तु--अणादियगृहप-
तिः काकन्दीनगरी समवसूतानां स्थविराणामन्तिके प्रवृत्त्यां
गृहीत्वा भ्रममधीत्य तपः कृत्वा आमण्यमनुपाद्य अनशनेन का-
ले कृत्वा सौधमे कल्पे अणादियविमाने द्विसागरापमायुष्कन-
या देवत्येनोपपन्नः, ततश्च्युत्वा महाविदेहे संस्थति । नि० ।
आहता आदरक्रियाविषयीकृताः, शेषा जम्बूद्वीपगता देवा येना-
त्मना इत्यद्भुतं महर्षिकृष्णमीकृमाणं सोऽनाहतः । जी० ३ प्रति० ।
अनर्दिक-पुं० । जम्बूद्वीपाधिष्ठातृदेवे, उक्त० ११ अ० । “ज-
म्बूद्वीपादिष्वै अणादिभो” जी० । जी० । स्था० । (‘जम्बुसुदं सण’
शब्दस्य वक्तव्यता)

अणादिया-अनाहता-स्त्री० । अनाहतादनादराया सा अनाहता,
नन्दिपेणस्येव अनाहतस्य वा शिथिलस्य या सा तथा । स्था०
१० उ० । “रोगनियए सद्विक्खा अणादिया रामकण्ठपुञ्जवे ”
पं० ज्ञा० पं० चू० । अनाहतस्य जम्बूद्वीपाधिपतेः राजधान्याम्,
जी० ३ प्रति० ।

अणाणा-अनाज्ञा-स्त्री० । आज्ञाप्यते इत्याह्वा हिताहितप्राप्तिप-
रिहारतया सर्वज्ञोपदेशस्तद्विपर्ययोऽनाज्ञा । तीर्थकरानुपदिष्टे
स्वमनीषिकया आचरितेऽनाचारे, आचा० ।

अणाणाए एगे सोवहाणा, अणाणाए एगे निरुवहाणा,

एवं ते मा होउ एयं कुसलस्स दंसणं ।

इह तीर्थङ्कराणां धरादिनोपदेशगोचरीभूतो विनेयोऽभिधीयते-
यदि वा सर्वभावसंभवित्वादु भावस्य सामान्यतोऽभिधानम्, अ-
नाज्ञाऽनुपदेशः स्वमनीषिकाचरितोऽनाचारस्तयाऽनाज्ञया तस्यां
वा एकेन्द्रियवशात् दुर्गतिं जिगमिषवः स्वाभिमानप्रदप्रस्ताः ।
सह उपस्थानेन धर्मचरणानां सोद्यमेन वर्तत इति सोपस्थानाः,
किल वयमपि प्रवृत्ताः सदसकर्मविशेषविधेकविकलाः साव-
धारम्भतया वर्तन्ते । एके तु न कुमार्गधामितान्तःकरणाः किन्तु
आज्ञस्यावर्णस्तन्नाद्युपबृंहितबुद्ध्य आज्ञायां तीर्थकरोपदेशप्र-
णीते सदाचारे निर्गतमुपस्थानमुद्यमो येषां ते निरुपस्थानाः,
सर्वद्वेषणीतसदाचारानुष्ठानविकलाः । एतत्कुमार्गानुष्ठानं सन्मा-
गावमीदं च वयमपि ते तव गुरुविनेयोपगतस्य दुर्गतिहेतु-
त्वान्मा जूदिति सुधर्मस्वामी स्वमनीषिकापरिहारार्थमाह--(एव-
मित्यादि) । एतद्यत्पूर्वोक्तं यदि वा अनाज्ञायां निरुपस्थानत्वमा-
ज्ञायां च सोपस्थानत्वमित्येतत्कुशलस्य तीर्थकृतो दर्शनमभि-
प्रायः, यदि वैतद् वक्ष्यमाणं कुशलस्य दर्शनम् । आचा० १
श्रु० ५ अ० ६ उ० ।

अणाणात्त-अनानात्त-न० । भेदवर्जिते, स्था० १ उ० ।

अणाणय-अनाङ्क-तीर्थकरोपदेशशून्ये स्वैरिति, आचा० १
श्रु० २ अ० ६ उ० ।

अणाणुगामिय-अनानुगामिक-त्रि० । न अनुगच्छति इति
कालान्तरमुपकारित्वेनाननुयानरि, स्था० ४ उ० १ उ० । अशु-
जानुष-ध, स्था० ६ उ० । न अनुगामिकमनानुगामिकम् । शृ-
ङ्गाप्रतिषेधप्रदीपसदृशं गच्छन्तमननुगच्छति अवधिज्ञानविशे-
षे, न० । तच्च--

से किं ते अणाणुगामियं ओहिनाणं ? । अणाणुगामियं
ओहिनाणं से जहानामए केऽपुरिसे एगं महंतं जोऽट्ठाणं
काउं तस्सेव जोऽट्ठाणस्म परि परंतेहिं २ परिघोलेमाणं
परिघोलेमाणे तमेव जोऽट्ठाणं पामइ, अणत्थगए नो
पामइ, एवामेव अणाणुगामियं ओहिनाणं जत्थेव सुप्पज्जइ,
तत्थेव संखिज्जाणि वा असंखिज्जाणि वा संबद्धाणि वा
असंबद्धाणि वा जोयणाइ जाणइ पामइ अणत्थगए न
पामइ, सेत्तं अणाणुगामियं ओहिनाणं ।

अथ किं तन् अनानुगामिकमवधिज्ञानम् ? । सूरिराह-अनानुगा-
मिकमवधिज्ञानं स विवर्जितः, यथा नाम-कश्चिदपुरुषः पूर्णः सुख-
दुःखानामिति । पुरुषः पुरि शयनाद्वा पुरुष एकं महज्ज्योतिः स्थान-
मग्निस्थानं कुर्यात् कस्मिंश्चित्स्थाने, अनेकज्वालाशतसंकुलमग्नि-
प्रदीपं वा स्थूलवर्तिज्वालाऽनुरूपमुपादयेदित्यर्थः । ततस्तत्कृत्वा
तस्यैव ज्योतिःस्थापनस्य परि परंतेहिं २ परितः सर्वोसु दिक्षु पर्य-
न्तेषु परिपूर्णं परिज्जमन् इत्यर्थः । तदेव ज्योतिःस्थानं ज्योतिः-
स्थानप्रकाशितकेशं पश्यति, अन्यत्र गतो न पश्यति । एव
दृष्टान्तः । उपनयमाह-एवमेव अनेनैव प्रकारेणानानुगामिकमव-
धिज्ञानं यत्रैव केशे व्यथस्थितस्य सतः समुत्पद्यते तत्रैव व्य-
वस्थितः सन् सङ्क्षेपयानि असङ्क्षेपयानि वा योजनानि स्वावगा-
हकेशेण सह संबद्धानि असंबद्धानि वा अर्वाधिश्रुत्वाऽपि जा-
यमानः स्वावगाहवशादारज्य निरन्तरं प्रकाशयति कोऽपि पुन-
रपान्तरात्वे अन्तरं कृत्वा परतः प्रकाशयति, तत उच्यते-सम्ब-

कान्यसंबद्धानि धोति जानाति विशेषाकारेण परिच्छिन्नमि,
पश्यति सामान्याकारणावबुध्यते, अन्यत्र देशान्तरगतो नैव पश्य-
ति; अवधिज्ञानावरणकयोपशमस्य तत्कप्रसापेक्षत्वात् । तदेव-
मुक्तमनानुगामिकम् । न० । कर्म० ।

अणानुगमि-अनानुगमि-त्रि० । अनाशक्ते, 'से एसणं जाण म-
णेसण च, अअस्स पाणस्स अणानुगमे' सूत्र० १ श्रु० ३ अ० ।

अणानुतावि- (ण)-अनानुतापिन्-पुं० । अपवादपदेन कायाना-
मुपद्रवेऽपि कृते पश्चादनुतापगृहिते, व्य० २ उ० । हा ! वृषु कृत-
मित्यादि पश्चात्तापमकुर्वति निःशङ्कं, निर्दये च प्रवर्तमाने,
श्रु० ३ उ० ।

अणानुतावि/स दारम-

वितियपदे जो तु परं, तावेत्ता णानुतप्पने पच्छा ।

सो होति अणानुतावी, किं पुण दप्पेण सेवित्ता ? ॥४७२॥

विनियं अववातपदं, तेण अववातपदेण जो साहु परा पुदविकाया
तेजोसंघट्टणपरितावणवद्वयेण वा तावणं करेत्ता, पच्छा णानुत-
प्पति, जहा-हा ! दुष्ट कय, सो होति अणानुतावी-अपच्छस्तावीत्य-
र्थः । कारणविनियपदेण जयणाप पमिसेविकुण अपच्छस्तावियाणां
अणानुतावी पमिसेवा जयति, किं पुण जो दप्पेण पमिसेवित्ता
नानुतप्पते इत्यर्थः । अणानुतावि च गतम् । नी० चू० १ उ० ।

अणानुपुव्वी-अनानुपुव्वी-स्त्री० । न आनुपूर्वी अनानुपूर्वी, आनुपू-
र्वीपश्चानुपूर्वीरूपप्रकारद्वयातिरिक्तस्वरूपायामपरिपाटी, अनु० ।
(अनानुपूर्व्या आनुपूर्व्या सह सम्मिश्रितो विषयः 'आनुपूर्व्या'
शब्दे द्वितीयनागं १३१ पृष्ठे वक्ष्यते, लोकालंकादीनां पूर्वपश्चा-
द्भावाऽनानुपूर्व्यादि च 'रोहा' शब्दे वक्ष्यते)

अणानुबन्धि (ण)-अननुबन्धिन्-न० । नानुबन्धोऽननुबन्धः, सो-
ऽस्त्यस्मिन्निति । न विद्यतेऽनुबन्धः सातत्यं प्रस्फोटकादीनां
यत्र तदनुबन्धि, इन् समासात्ताऽत्र वृद्धयः । नानुबन्धि अननुब-
न्धि । स्था० ६ ठा० । अग्रमादप्रत्युपेक्षणविधिर्भेदः, प्रत्युपेक्षणं च
न निरन्तरमाश्लोटादि, किं तर्हि, सान्तरं सविच्छेदमिति तत्त्वम् ।
धर्म० ३ अधि० । औ० । नि० चू० । उक्त० ।

अणानुवर्ति (ण)-अननुवर्तिन्-त्रि० । प्रकृत्यैव निष्ठुरं, श्रु० १ उ० ।

अणानुवाड (ण)-अननुवादिन्-पुं० । वादिनां साधनमनु-
वदितुं शास्त्रमन्येत्यनुवाडः, तत्प्रतिषेधादननुवाडः । व्याकुलम-
नस्त्वेनानुवादमपि कर्तुमशक्तं, " से मुमुक्षु होइ अणानुवाड "
सूत्र० १ श्रु० १२ अ० ।

अणानुवीडु-अननुविचिन्त्य-अव्य० । पश्चाद्विचार्येत्यर्थे,
सूत्र० १ श्रु० १२ अ० ।

अणानुतावय-अनातापक-त्रि० । संस्तरकपात्रादीनामातपेऽ-
दातरि, [साधौ] कल्प० ।

अजातीय-अनातीत-पुं० । आ समन्तादतीत इतो गतोऽनाद्यन-
न्तमसारे आतीतः, न आतीतोऽनातीतः । संसारार्णवपारगामि-
नि, आत्मा० १ श्रु० ७ अ० ६ उ० ।

अणादि-अनादि-त्रि० । प्रवाहापेक्षयाऽऽदिरहिते, उक्त० ४ अ० ।
आ० म० द्वि० । ज० ।

अणादिय-अनाहत-पुं० । जम्बूद्वीपाधिपतौ व्यन्तरसुरे,
उक्त० १० अ० ।

अनादिक-पुं० । नास्यादः प्रथमोत्पत्तिर्विद्यते इत्यादिः । अतु-
र्देशरज्ज्वात्मके धर्माधर्मादिके वा द्रव्ये, सूत्र० २ श्रु० ५ अ० ।

वोषविशेषे, श्रु० ३ उ० [व्युत्पत्तिस्तु 'अणादिय' शब्दे निरूपिता]
प्रवाहापेक्षयाऽऽदिरहिते, । त्रि० । न० । प्र० । अ० १ आ० १ उ० ।

अणादिक-त्रि० । अणं पापकर्म आदिकारणं यस्य सोऽणादि-
कः । पापकार्ये, प्र० १ आ० १ उ० ।

अणतीत-त्रि० । अधर्मेण न देयद्वयमतिक्रान्ते, "पंचविहो पञ्चतो
जिणेहि इह अणहवो अणादियो " प्र० १ आ० १ उ० ।

अणानुच्छिद्यचारि (ण)-अनापृच्छयचारिन्-पुं० । गणमनापृ-
च्छय चरति क्षेत्रान्तरसंक्रमादि करोतीत्येवंशीलोऽनापृच्छयचा-
री । नो नापृच्छय चारिणि पञ्चमं विग्रहस्थानं प्राप्ते, स्था०
१ उ० १ उ० ।

अणावाह-अनावाध-पुं० । अवकाशे, श्रु० ३ उ० । बाधाव-
र्जिते, दश० ६ अ० । न विद्यते आवाधा ज-मजरामरणकृत्पिपा-
सादिका यत्र तदनावाधम् । स्वाभाविकबाधापगमतो मोक्षसुखे,
स्था० १० ठा० । स्वाध्यायाद्यन्तरायकारणरहिते, उक्त० ३ अ० ।
"होइ अणावाहणिमित्त-मच्चयणमणाउलो निहआ" अनावाधा-
निमित्तमनावाधाकार्यम्, निमित्तशब्दः कार्यवाचकः । तथा लो-
के वक्तारो भवन्ति-अनेन निमित्तेन अनेन कारणेन मयेद् कार्य-
मारब्धमनेन कार्येणेत्यर्थः । आ० म० द्वि० ।

अणावाहसुहाजिकंस्वि (ण)-अनावाधसुहाजिकाङ्गिन्-पुं० ।
मोक्षसुखाभिज्ञाविणं, दश० १ अ० ।

अणाजिगह-अनभिग्रह-न० । न विद्यते अभिग्रह इदमेव
दर्शनं शोभनं नान्यदित्येवंरूपं यत्र तदभिग्रहम् । मिथ्या-
त्वभेदे, यद्वशात्सर्वोपरि दर्शनानि शोभनानीत्येवमीषत्सा-
धर्म्यमवलम्बते । प० सं० १ ठा० ।

अणाभोग-अनाभोग-पुं० । आभोगनमाभोगः, न आभोगोऽ-
नाभोगः । प० व० २ उ० । अत्यन्तविस्मृतौ, आतु० । पंचा० ।
जीत० । नि० चू० । व्य० । एकान्तविस्मृतौ, आ० चू०
६ अ० । अज्ञाने, नि० चू० २ अ० । आभोगनमाभोगः, उपयो-
गविशेष इत्यर्थः । अनुपयोगे, आध० ४ अ० । असावधान-
तायाम्, ध० २ अधि० । न विद्यते आभोगः परिभाचनं यत्र
तदनाभोगम् । तच्चैकेन्द्रियादीनामिति । प० सं० ३ उ० ।
विचारश्चैकेन्द्रियादेवो विशेषज्ञानविकलस्य भवति ।
इदं सर्वांशविषयाव्यक्तबोधस्वरूपं विद्यति किञ्चिदंशाव्यक्त-
बोधस्वरूपं चेत्यनेकविधम् । ध० २ अधि० । दश० । कर्म० ।

अणानुगमि-अनाभोगध्यान-न० । अनाभोगोऽत्यन्त-
विस्मृतिः, तस्य ध्यानम् । विस्मृत्यतः प्रसन्नचन्द्रस्यैव ध्याने,
आतु० । ['पसन्नचन्द्र' शब्दे चेतत् कथानकम्]

अणाभोगकय-अनाभोगकृत-न० । अनाभोगेन कृतं जनि-
तम् । अज्ञानकृते, कर्म० ५ कर्म० ।

अणाभोगकिरिया-अनाभोगक्रिया-स्त्री० । अनाभोगप्रत्यये
क्रियाभेदे, अनाभोगक्रिया द्विविधा-आदाननिक्षेपणाऽनाभोग-
क्रिया, उत्क्रमणानाभोगक्रिया च । तत्राऽऽदानं रजोहरणपात्र-
खीबरादिकानामप्रत्युपेक्षिता, अग्रमार्जितानामनाभोगनाऽऽ-
दाननिक्षेपः । उत्क्रमणानाभोगक्रिया-लङ्घनसवनधावनासमी-
क्षागमनागमनादि । आ० चू० ४ अ० ।

अणानोगणिव्यवृत्तिर्य-अणानोगनिर्वर्तित-पुं० । अणाननिर्वर्तितं, स्था० ।

अणानोगपरिसेवणा-अणानोगप्रतिसेवना-स्त्री० । अणानोगो विस्मृतिस्तत्र प्रतिसेवना । प्रतिसेवनाभेदे, स्था० १० ठा० । (अणानोगप्रतिसेवनायाः स्वरूपं ' परिसेवणा ' शब्दे दर्शयिष्यते)

अणानोगभव-अणानोगजव-पुं० । विस्मरणसद्भावे, " इय चरणमिडियाणं, होइ अणानोगभावओ खलणो " पंचा० १७ विव० ।

अणानोगया-अणानोगता-स्त्री० । अणानोगराहिततायाम्, कर्म० ५ कर्म० ।

अणानोगव-अणानोगवत्-त्रि० । अणानोगोऽपरिज्ञानमात्रमेव केवलं ग्रन्थार्थादिषु सूक्ष्मबुद्धिगम्येषु, स विद्यते यस्य स तथा । श्रुतार्थापरिज्ञातर, " यो निरनुबन्धदोषा-च्छ्रुताऽनाभोगवान् वृजिनमरुः " पौ० १२ विव० । समुच्छिन्नजप्राये अणानिनि, द्वा० १० द्वा० ।

अणानोगवृत्तिर्य-अणानोगप्रत्यया-स्त्री० । अणानोगोऽज्ञानादि । अणाने प्रत्ययो निमित्तं यस्याः सा तथा । स्था० २ ठा० १ उ० । पात्राद्यादतो निक्षिप्तो वा सम्भवति क्रियाभेदे, स्था० ५ ठा० २ उ० । " अणानोगवृत्तिर्य किरिया दुविहा पक्षना । तं जहा-अणानुत्तप्रायणया चैव, अणानुत्तपमज्जणया चैव " स्था० ५ ठा० २ उ० । आ० चू० । आच० ।

अणानमित्य-अणानमन्य-अव्य० । अणानपृच्छयेत्यर्थे, आचा० २ ध्रु० १ अ० ए उ० ।

अणानमियावाही-अणानमिकव्याधि-पुं० । नामरहिते व्याधी, अणानमिको नामरहितो व्याधिरसाध्यरोगः । तं० ।

अणानविल-अणानामाम्ल-त्रि० । आचामाम्लविगृहते, आच० ६ अ० ।

अणानय-अणानयक-पुं० । न विद्यतेऽस्यो नायकोऽस्येत्यनायकः । स्वयंप्रभे चक्रवर्त्यादौ, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० ।

अणानतक-त्रि० । असज्जने, नि० चू० ८ उ० । अप्रज्ञापने, नि० चू० ११ उ० ।

अणानययण-अणानयतन-न० । न आयतनमनायतनम् । अस्थाने, धेय्यासामन्तादिरूपे दश० १ अ० । साधूनामनाथेय, प्रश्न० ४ सम्प्र० द्वा० । नाट्यशालायाम्, अश्वपत्तितज्जन्तुगुणशालायाम्, पं० चू० । पार्श्वस्थाद्यायतने, आच० ३ अ० । पशुपण्डकसंस्तके वा स्थाने, आ० ।

इदानीमनायतनस्यैव पर्यायशब्दान् प्रतिपादयन्नाह—

सावज्जमणाययणं, असोहिठारणं कुसुलसंसर्गि ।

एगठा हंत पया, एए विवरोय आययणा ॥ १०८६ ॥

सावज्जमनायतनमशोधितान्कुशिलसंसर्गी एतान्येकार्थिकानि पदानि भवन्ति । एतान्येव च विपरीतानि आयतनं भवन्ति । कथम् ? अस्माद्यनायतनं शोधितस्थानं सुशिलसंसर्गीति । अत्र चानायतनं वर्जयित्वा आयतनं गवयणीयम् ।

एतदेवाह—

वज्जित्तु अणाययणं, आययणमवसणं मदा कुज्जा ।

तं तु पुण अणाययणं, नाययणं दव्वजावेण ॥ १०८७ ॥

वर्जयित्वा अनायतनमायतनस्य गवेषणं सदा सर्वकाशं कुर्वात् । तत्पुनरनायतनं द्रव्यतो जायतश्च विज्ञेयम् ।

तत्र द्रव्यानायतनं प्रतिपादयन्नाह—

दव्वं रुहाधरा, अणाययणं भावओ दुविहमेव ।

लोइय लोउत्तरियं, तत्थ पुण लोइयं इणमो ॥ १०८८ ॥

द्रव्यं द्रव्यविषयमनायतनं रुहादिगृहम् । इदानीं जायतोऽनायतनमुच्यते । तत्र जायतो द्विविधमेव-लौकिकं, लोकोत्तरं च । तत्रापि लौकिकमनायतनमिदं वर्तते—

खरिया निरिक्खजोणी, तालायर समण भाइण मुसाणे ।

वागुरिय बाह गुम्मिय-हरिणमुल्लिङ्गमच्छिन्ना या ॥ १०८९ ॥

खारिकेति ह्यक्रिका यत्राऽऽस्ते तदनायतनम्, तथा तिर्यगेनयश्च यत्र तदप्यनायतनम्, तालाचराधारणास्ते यत्र तदनायतनम्, अमणाः शाक्यादयस्ते यत्र, तथा ब्राह्मणा यत्र तदनायतनम्, इमशानं चानायतनम्, तथा वागुरिका व्याध्यागुम्भिकाव्युत्पत्तिवालाः हरिणसा पुलिन्दा मत्स्यबन्धाश्च यत्र तदनायतनमिति ।

एतेष्वनायतनेषु कृणमपि न गन्तव्यम्, तथाचाह—

खणमवि न खमं गंतुं, अणाययणसेवणा सुविहियाणं ।

जं गंधं होइ वणं, तं गंधं मारुओ कइ ॥ १०९० ॥

कृणमपि न कर्म न योग्यमनायतनं गन्तुं, तथा सेवना च अनायतनस्य सुविहानां कर्तुं न कृमा न युक्ता । यतोऽयं होषो जयति— " जं गंधं होइ वणं तं गंधं मारुओ वाइ " । सुगमम् ।

जं अन्न एवमाई, लोणमि दुगंडिया गरहिया य ।

ममणाण व समणीण व, न कप्पई तारिसो वासो ॥ १०९१ ॥

येऽन्ये पचमादयः लोके जुगुप्सिता गर्हिताश्च ह्यक्रिकाद्यनायतनविशेषाः, तत्र श्रमणानां श्रमणीनां वा न कल्पते तादृशो वास इति । उक्ते लौकिकं भावानायतनम् ।

इदानीं लोकोत्तरं जायानायतनं प्रतिपादयन्नाह—

अहं लोउत्तरियं पुण, अणाययणं भावओ मुणयव्वं ।

जे संजमलोणणं, कर्गिति हाणिं समन्था वि ॥ १०९२ ॥

अथ लोकोत्तरं पुनरनायतनं भावत इदं ज्ञातव्यम् । ये प्रव्रजिताः संयमयोगानां कुर्वन्ति हानिं समर्था अपि सन्तः, तल्लोकोत्तरमनायतनम् । तैश्च एवविधः संसर्गो न कर्तव्यः । (कुशीलसंसर्गं दोषाः ' किइकम्म ' शब्दे तृतीयभागे वक्ष्यन्ते)

नाणम्म दंमणस्स य, चरणस्स य जत्थ होइ उववाओ ।

वाज्जिज्जवज्जभीरु, अणाययणवज्जओ खिप्पं ॥ १०९३ ॥

ज्ञानस्य दर्शनस्य चारित्र्यस्य च यत्रायतनं भवति उपघानस्तं वज्रयेदवद्यमीरुः माधुः, किंविशिष्टः ? अनायतनं वर्जयतीति अनायतनवर्जकः । स एवविधः किं अनायतनमुपघातरूपं वर्जयेदिति ।

इदानीं विशेषतोऽनायतनप्रदर्शनायाह—

जन्ध साहम्मिया बहवे, जिअचित्ता अणारिया ।

मूल्लगुणप्पमिंवी, अणाययणं तं वियाणाहि ॥ १०९४ ॥

सुगमा, जन्धं, मूल्लगुणाः प्राणातिपातादयस्ताप्रतिसेवन्ति इति मूल्लगुणप्रतिसेवनस्ते यत्र निवसन्ति तदनायतनमिति ।

अन्ध साहम्मिया बहवे, जिअचित्ता अणारिया ।

उत्तगुणपमिंवी, अणाययणं तं वियाणाहि ॥ १०९५ ॥

सुगमा, नवरं, उत्तरगुणाः 'पिंडस्स जा विसोही' इत्यादि संप्रतिसेविना ये ।

जत्थ साधम्मिया बह्वे, भिन्नचित्ता अणारिया ।

लिंगवेसपडिच्छन्ना, अणाययणं तं विपाणाहि ॥१०३॥

सुगमा, नवरं, लिङ्गवेसमात्रेण प्रतिच्छन्ना बाह्यतः, आन्त्यन्तरतः पुनर्मूलगुणसेविन उच्चरगुणसेविनश्च, ते यच्च तदनायतनमिति । अतः लोकोत्तरं आधानायतनं तत्प्रतिपादनायेन अनायतनस्वरूपम् । ओ० ।

अणाययणे चरंतस्स, संसग्गीए अभिक्खणं ।

होज्ज वयाणं पीळा, सामन्नम्मि य संसग्गी ॥ १० ॥

अनायतने अस्थाने वेद्यासामन्तादी, चरतो गच्छतः, संसर्गेण सम्बन्धेन, अभिक्खणं पुनः २। किमित्याह-भवेद्भवतानां प्राणानि-पातविरत्यादीनां पीळा, तदा क्लिप्तचेतसो भावविराधना, आम-ण्ये च अमणभावे च दृश्यतो रजोहरणादिधारणरूपे चूयो भाववतप्रधानहेनौ संशयः कदाचिदुज्जिष्कामत्येवत्यर्थः । तथा च वृद्ध्याख्या-“वेसादिगयभावस्स, मेहुणं पीडिञ्ज, अणुव-ओगणं एमणाकरणे हिमा, पणुपायणे अन्नपुच्छणप्रवत्तवणा-ऽसञ्चययणं, अणणुणायघेसादसणे अदत्तादाणं, ममत्तकरणे परिगृह्णा, एयं सव्यवयपीळा । दव्वसामन्ने पुण संसग्गी उप्पि-कयमणेण स्ति ” सूत्रार्थः । दश० ५ अ० १ उ० ।

अणाययणपरिहार-अनायतनपरिहार-पुं० । आयतनं पार्श्व-स्थादि कुनीधिषेद्यादिदृक्कादिकुस्थानवर्जने, दर्श० ।

अणाययणसेवाण-अनायतनसेवन-न० । पार्श्वस्थाद्यायतनज-जने, आव० ३ अ० ।

अणायर-अनादर-पुं० । निरस्कारे, को० । अनुत्साहामिके सामायािकव्रतानिचारभेदे, स च प्रतिनियतवृत्तायां सामायाि-कस्याकरण, यथाकथंचिद्वा करणानन्तरमेष पारणं च । यदा-हुः-“काऊण तक्खणं चिय, पारेइ करेइ वा जहिऊणए । अणवधि-असामाअ-अणायराओ न तं सुद्धं” ॥१॥ धर्म० ५ अधि० प्रव० ।

अणायरंत-अनाचरन्-त्रि० । विवर्जयति, “पावमणायरंतं ” पापमागमनिषिद्धं कर्म, अनाचरन् विवर्जयन् । पंचा० ११ विव० । अणायरणजोग-अनाचरणयोग-त्रि० । आसेवनाऽनर्हे, “सिक्खावेउ अणायरणजोगो ” पञ्चा० १० विव० ।

अणायरणया-अनाचरणता-स्त्री० । गौणमाहनीयकर्मणि, सम्म० ।

अणायरिय-अनार्य-पुं० । आराद्वाताः सर्वेहेयधर्मेन्य इ-त्यार्याः, तद्विपर्ययादनार्याः । क्रूरकर्मसु, आचा० १ भु० ४ अ० २ उ० । शक्यवनादिदेशोद्भवेषु, सुत्र० २ भु० १ अ० ।

अणायम-अनायस-त्रि० । अलोहमयं, नि० चू० १ उ० ।

अणाय-अनात्मन्-पुं० । न आत्मा अनात्मा । घटादिपदार्थे, 'पणे अणाय' सप्रदेशार्थतयाऽसंख्येयानस्तप्रदेशोऽपि तथाविधैक-परिणामरूपद्रव्यार्थापेक्षया एक एव, सन्तानापेक्षयाऽपि, तुल्य-रूपापेक्षया तु अनुपयोगलक्षणैकस्यभावयुक्तत्वात्कथञ्चिन्न-स्वरूपाणामपि धर्मात्मिकायादीनामनारमभावेकरयमवस्थेयमि-ति । स्व० १ सम्म० । परस्मिन् “अणायप अवक्कमइ ” म० १ श० ४ उ० ।

अणायण-अनादान-न० । अकारणे, “अणायणमेवं अभिगा-हिर्यासञ्जासणियस्स ” कट्टप० ।

अणायार-अनाचार-पुं० । आचरणमाचारः, आधाकर्मादिप-रिहरणपरिष्ठापनरूपोऽनाचारोऽनाचारः । आधाकर्मादिग्रहणे, आतु० । साध्याचारस्य परिभोगतो ध्वसे, व्य० १ उ० । आच० । ध० । (अनाचारव्याख्याऽऽधाकर्माऽऽधित्य 'अइकम' शब्दे अप्रैव भागे २ पृष्ठे कृता) आचरणीयः आचकाणामाचारः, न आचा-रोऽनाचारः । अनाचरणीये “अणायरे अणिट्ठियव्वे ” ध० २ अधि० । शास्त्रविहितस्य व्यवहारस्याभावे, ग० २ अधि० ।

अथ साधूनां यद्यदनाचरितं तत्तत्समासेन व्याप्तेन च प्रदर्शयामः । तत्र दशैकालिकं द्वितीयाध्ययनं—

संजमे सुट्ठि अप्पाणं, विप्पमुक्काण नाइणं ।

तेसिमेयमणाइणं, निगंथाण महेसिणं ॥ १ ॥

इह संहितादिक्रमः सुगणः । भावार्थस्वयम-संयमे इमपुष्पि-काव्यावर्णितास्वरूपे शोभनेन प्रकारेणाऽऽगमनीत्या स्थित आत्मा येषां तु सुस्थितात्मानः, तेषाम् । त एव विशेष्यन्ते-विविधमनैकैः प्रकारैः प्रकर्षेण भावसंस्तरणमुक्ताः परित्यक्ता बाह्याभ्यन्तरेण प्र-न्धनेति विप्रमुक्ताः, तेषाम् । त एव विशेष्यन्ते-प्रायन्ते आत्मानं प-रमुजयं चेति आतारः, आत्मानं प्रत्येकबुद्धाः, परं तीर्थकराः, स्व-तस्तीर्णत्वाद्भयं स्थविरा इति । तेषामिदं वक्ष्यमाणलक्षणमना-चरितमकट्टपम् । केषामित्याह-निर्ग्रन्थानां साधूनामभिधानमेत-त् । महान्तश्च ते श्रूयश्च महर्षयो यतय इत्यर्थः । अथवा महान्त-मोषतुं शक्तिं येषां ते महर्षिणस्तेषाम् । इह च पूर्वपूर्वजाव पद्मो-त्तरोत्तरभावां नियतो हेतुहेतुमद्भावेन वेदितव्यः । यत एव संयमे सुस्थितात्मानः अत एव विप्रमुक्ताः । संयमसुस्थिताऽऽ-त्मनिब-धनत्वाद्भिप्रमुक्ताः । एवं शेषेष्वपि भावनीयम् । अन्ये तु पश्चानुपूर्व्या हेतुहेतुमद्भावमित्यं वर्णयन्ति-यत एव महर्षयः अत एव निर्ग्रन्थाः । एवं शेषेष्वपि दृष्टव्यमिति सूत्रार्थः ।

साम्प्रतं यदनाचरितं तदाह—

उदेमियं कीयगमं, नियागमजिह्वाणि य ।

राइजचे सिणाणे य, गंधमद्धे य वीयणे ॥ २ ॥

(उदेसियं ति) उद्देशं साध्याद्याधित्य दानारम्भस्येयुद्देशः, तत्र भवमौद्देशिकम् (१), क्रयणं कीतं, भावं निष्ठाप्रत्ययः । साध्यादिनिमित्तमिति गम्यते । तेन कृतं निर्वर्तितं कीनकृतम् (२), नियागमित्यामन्त्रितस्य पिण्डस्य ग्रहणं नित्यं तत्त्वनाम-न्त्रितस्य (३), (अजिह्वाणि यं किं) स्वग्रामादेः साधुनिमित्त-मजिमुत्तमानां तमन्याहृतम्, बहुवचनं स्वग्रामपरग्रामनिशुधा-दिभेदव्यापनार्थम् (४), तथा रात्रिभक्त रात्रिजाजनं दिवसगृही-तदिवसजुक्तादिचतुर्मेङ्गलक्षणम् (५), स्नानं च देशसर्वतद-निर्भं देशस्नानमधिष्ठानशौचार्चानरेकेणाक्षिपदमप्रकालनमपि । सर्वस्नानं तु प्रतीतम् (६), तथा गन्धं मादयं च, ग-धग्रहणा-त्कोष्ठपुटादिपरिग्रहः ; मादयग्रहणाच्च प्रथितयेष्टिनादिमाल्यस्य (७), वीजनं व्यजनं तान्नवृत्तादिना घर्म एव, इदमनाचरितम् (८), दोषाश्चैदेशिकादिष्वारम्भप्रवर्तनादयः स्वधियाऽवगन्त-व्या इति सूत्रार्थः ॥२॥

संनिही गहिपत्ते य, रायपिंके किमिच्छए ।

संवाहणं दंतपहावणं य, संपुच्छणे देहपलायणा य ॥३॥

इदं चानाचरितमित्याह—(संनिहि सि) संनिधीयतेऽनेनाऽऽत्मा दुर्गताविति संनिधिः । घृतगुग्गुदीनां संचयक्रिया (१९), गृह्यमंत्रं गृहस्थभाजनं च (२०), तथा राजपिण्डा नृपाहारः (२१), किमिच्छतीत्येवं यो वीयते स किमिच्छकः राजपिण्डोऽन्यो वा सामान्येन (२२), तथा संवाधनमस्थिमांसत्वग्रोमस्तुल्यतया चतुर्विधं मर्दनम् (२३), दन्तप्रधाधनं चाहुल्यादिना कालनम् (२४), तथा संप्रभः सावद्यो गृहस्थविषयः, रादार्ये कीदृशो वाऽहमित्यादिरूपः (२५), देहप्रलोकनं चादर्शादौ (२६), अनाचरितम् । दोषाश्च सर्वाधिप्रभृतिषु परिग्रहप्राणातिपातादयः स्वधियैव वाच्या इति सूत्रार्थः ॥ ३॥

अष्टावप य नालीए, छत्तस्म य धारण द्वाए ।

तेगिच्छं पाहणा पाए, समारंभं च जोइणो ॥ ४ ॥

अष्टापदं घृतम्, अर्धपदं वा, गृहस्थमधिकृत्य निमित्तादिविषयम् (१७), अनाचरितम् । तथा नालिका चेति घृतविशेषलक्षणा, यत्र माऽभूत्कलयाऽन्यथापाशकपातनमिति नालिकया पात्यन्त इति । इयं चानाचरिता अष्टापदेन सामान्यतो घृतप्रहणे सत्यभिर्नवेशनिकन्धनत्वेन नालिकायाः प्राधान्यक्यापनार्थं जेदत उपादानम् ; अर्धपदमेवोक्तार्थे तदन्यथे अभिधत्ते । अस्मिन् पक्षे सकलघृतोपलक्षणार्थं नालिकाग्रहणमष्टापदघृतविशेषपक्षं आजयोरिति (१८), तथा उच्यते च लोकप्रसिद्धस्य धारणाम्मानं परं प्रति वाऽनर्थयित्यागादग्लानाद्यालम्बनं मुक्त्वाऽनाचरितम् । प्राकृतशैल्या चात्रानुस्वारलोपोऽकारनकारलोपौ च उच्येयौ, तथा भुतिप्रामाण्यादिति (१९), तथा (तेगिच्छं ति) चिकित्साया भावश्चैकित्ये व्याधिप्रतिक्रियारूपम् [२०], तथोपानहौ पादयोरनाचरिते । पादयोरिति साभिप्रायकम् । न त्वापकल्पपरिहारार्थमुपग्रहधारणेन [२१], तथा समागमश्च समारम्भणं च ज्योतिषोऽज्ञेः [२२], तदनाचरितम् । दोषा अष्टापदादीनां कृष्णा एवेति सूत्रार्थः ॥ ४ ॥

सिज्जापर पिंमं च, आसंदी पलिअंकए ।

गिहंतरनिमिज्जा य, गायस्मुव्वट्टणाणि य ॥ ५ ॥

किञ्च—शय्यातरपिण्डोऽन्यनाचरितः । शय्या वसतिस्तया तरति संसारमिति शय्यातरः साधुवसतिदाता, तत्पिण्डः [२३], तथा आसंदकपर्यङ्गौ अनाचरितौ । एतौ च लोकप्रसिद्धावव [२४], तथा गृहान्तरनिपद्याऽनाचरिता । गृहमेव गृहान्तरं गृहयोर्वा अपान्तरालं, तत्रोपवेशनं, चशब्दात्पाटकादिपरिग्रहः [२५] तथा गात्रस्य कायस्योद्धर्तनानि चानाचरितानि । उद्धर्तनानि पङ्कापनयनञ्जकणानि । चशब्दादन्यसंस्कारपरिग्रहः [२६], इति सूत्रार्थः ॥ ५ ॥

गिहिणो वेआवमिअं, जा य आजीववत्तिया ।

तत्तानिवुरुभोइत्तं, आउरस्सरणाणि य ॥ ६ ॥

तथा (गिहिणो सि) गृहिणो गृहस्थस्य वैयावृत्त्यं व्यावृत्तस्य भावो वैयावृत्त्यं, गृहस्थं प्रत्यक्षादिसंपादनमित्यर्थः [२७], एतदनाचरितमिति । तथा चाजीववृत्तित्वा जातिकुलगणकर्मशिल्पानामाजीवनमाजीवस्तेन वृत्तिस्तद्भाव आजीववृत्तित्वा । जात्याद्याजीवनेनात्मपात्रनेत्यर्थः [२८], इयं चानाचरिता । तथा तत्तानिर्वृत्तभोजित्वं-तत्तं च तदनिर्वृत्तं च अत्रिदण्डोद्धृतं चेति विग्रहः । उदकमिति विशेषणमन्यथाऽनुपपत्त्या गम्यते । तद्भोजित्वं मिश्रसचित्तोदकभोजित्वमित्यर्थः [२९], इदं चानाचरि-

तम् । तथाऽऽतुरस्मरणानि च कृधाद्यातुगाणां पूर्वोपभुक्तस्मरणानि च अनाचरितानि । आतुरस्मरणानि वा दोषाऽऽतुराभयदानानि (३०), इति सूत्रार्थः ॥ ६ ॥

मूलए सिंगेरे य, उच्चुखंने अनिच्चुडे ।

कंदे मूले य सच्चित्ते, फलं बीए य आमए ॥ ७ ॥

किञ्च (मूलए सि) मूलको लोकप्रतीतः (३१), शृङ्गेरं चार्द्धकम् (३२), तथेकुखणं च लोकप्रतीतम् (३३), अनिर्वृतप्रहणं सर्वत्राजिसंवध्यते । अनिर्वृतमपरिणतमनाचरितमिति ; इकुखणं चापरिणतं द्विपर्वान्तं यच्छतं ; तथा कन्दो वज्रकन्दादिः (३४), मूलं च सङ्ग्रामलादि सचित्तमनाचरितम् (३५), तथा फलं त्रपुण्यादि (३६), बीजं च तिलादि [३७], आमकं सचित्तमनाचरितमिति सूत्रार्थः ॥ ७ ॥

सोवच्चले सिधवे लोणे, रामालोणे य आमए ।

सामुदे पंसुखारे य, कादालोणे य आमए ॥ ८ ॥

किञ्च (सोवच्चले सि) सौवर्चलम् (३८), सैन्धवम् (३९), लवणं च सौभरलवणम् (४०), रामालवणं च (खानिलवणम्) (४१), आमकमिति सचित्तमनाचरितम् । सामुद्रं लवणमेव (४२), पांसुक्षारश्चोपरलवणम् (४३), कृष्णलवणं च (४४), सैन्धवलवणं पर्यंतकदेशजम्, आमकमनाचरितमिति सूत्रार्थः ॥ ८ ॥

धूवणे सि वमणे य, बत्थीकम्म विरेयणे ।

अंजणे दंतवणे य, गायान्जं विज्जमणे ॥ ९ ॥

किञ्च (धूवणे सि) धूपनमित्यात्मवस्त्रादेरनाचरितम् । प्राकृतशैल्या अनागतव्याधिनिवृत्तये धूमपानमित्यन्ये व्याचक्षते (४५), वमनं मदनफलादिना (४६), बस्तिकर्म पुटकेनाधिष्ठाने स्नेहदानम् (४७), विरेचनं दन्त्यादिना (४८), तथाऽस्जनं रसाज्जनादिना (४९), दन्तकाष्ठं च प्रतीतम् (५०), तथा गात्राभ्यङ्गस्तैलादिना (५१), विजृषणं गात्राणामेवेति (५२), सूत्रार्थः ॥ ९ ॥

क्रियामूलमाह—

सच्चमेयमणार्हं, निगंथाण महेमिणं ।

संजमम्मि अ जुत्ताणं, लहुचूयविहारिणं ॥ १० ॥

(सच्चमेयं ति) सर्वमेतदौद्देशिकादि यदनन्तरमुक्तं तदनाचरितम् । केषामित्याह—निर्ग्रन्थानां महर्षीणां साधूनामित्याह । त एव विशेष्यन्ते—संयमे चशब्दात्तपस युक्तानामभियुक्तानां, लघुभूतविहारिणां-लघुभूतो वायुः, ततश्च वायुचूतोऽप्रतिबद्धतया विहारो येषां ते लघुचूतविहारिणस्तेषाम् । निगमनक्रियापदमेतदिति सूत्रार्थः ॥ १० ॥

किमित्यनाचरितं यतस्त एवंप्रज्ञता भवन्तीत्याह—

पंचामव परिष्साया, तिगुत्ता छसु संजया ।

पंचनिग्गहणा धीरा, निगंथा उज्जुदंमिणो ॥ ११ ॥

(पंचासव सि) पञ्चाधवा हिंसादयः परिह्वाना द्विविधया परिह्वया-रूपपरिह्वया, प्रत्याख्यानपरिह्वया च । परि समन्तात् ज्ञाना येन ते पञ्चाधवपरिह्वानाः । आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्याश्रयनिष्ठयाः पूर्वनिपात इति समासो युक्त एव । परिह्वानपञ्चाधवा इति वा । यत एव चैवंभूता अत एव त्रिगुणा मनोवाक्कायगुणितिः । षट्संयताः षट्सु जीवनिकायेषु पृथिव्यादिषु साम-

स्त्येन यताः [पंच निग्रहणा इति] निगृहन्तीति निग्रहणाः, कर्त्तरि ल्युट् । पञ्चानां निग्रहणाः, पञ्चानामतीन्द्रियाणाम् । धीरा बुद्धिमन्तः स्थिरा वा । निर्ग्रन्थाः साधवः । अजुदरिण इति । अजुर्मोक्षं प्रति अजुत्वाद् संयमः, तं पश्यन्त्युपादेयतयेति अजुदरिणः संयमप्रतिष्ठा इति सूत्रार्थः ॥ ११ ॥

ते च अजुदरिणः काममधिकृत्य यथाशक्त्येतत्कुर्वन्ति—

आयाचयन्ति गिम्हंसु, हेमंतेषु अवाञ्छन् ।

वासासु पहिसंलीणा, संजया सुसमाहिया ॥ १२ ॥

(आयाचयन्ति ति) आतापयन्त्यङ्गस्थानादिना आतापनां कुर्वन्ति, ग्रीष्मपूष्णकालेषु, तथा हेमन्तेषु शीतकालेष्वप्रावृता इति प्राचरणरहितास्तिष्ठन्ति । तथा वर्षासु वर्षाकालेषु प्रतिसंलीना इत्येकाग्र्यस्था भवन्ति । संयताः साधवः, सुसमाहिता ज्ञानाः दिषु यत्नपराः । ग्रीष्मादिषु बहुयत्नं प्रतिवर्धकरणज्ञापनार्थमिति सूत्रार्थः ॥ १२ ॥

परीसहरिज दंता, धूमोहा जिहंदिवा ।

सव्वदुक्खपहीणहा, पकमंति महोमिणो ॥ १३ ॥

(परीसह ति) मार्गाव्यवननिर्जराऽर्थं परिषोढव्याः कुन्पिपासादयः, त एव रिपवस्तुल्यधर्मत्वात्परीसहरिषवः, त, दान्ता उपशमं नीता येस्ते परीसहरिपुदान्ताः । समासः पृथक् । तथा धृतमोहा विक्रिप्तमोहा इत्यर्थः, मोहाऽज्ञानम् । तथा जितेन्द्रियाः शब्दादिषु रागद्वेषरहिता इत्यर्थः । त एवंजृताः सर्वदुःखप्रकृत्यर्थं शरीरमानसाशेषदुःखप्रकृत्यनिमित्तं, प्रकामन्ति प्रयतन्ते । किंजृताः ? ; महर्षयः साधव इति सूत्रार्थः ॥ १३ ॥

इदानीमंतेषां फलमाह—

दुकराई करित्ताणं, दुस्महाई सहित्तु य ।

कंइ त्य देवलोणसु, कंइ सिज्जन्ति नीरया ॥ १४ ॥

(दुकराई ति) एवं दुष्कराणि कृत्वा ईशिकादित्यागादीनि, तथा दुःसहानि सहित्वा तापनादीनि, केचन तत्र देवलोकेषु सौधर्मदिषु गच्छन्तीति वाक्यशेषः । तथा केचन सिद्ध्यन्ति तेनैव भवेन सिद्धिं प्राप्नुवन्ति । वर्तमाननिर्देशः सूत्रस्य त्रिकासविषयत्वज्ञापनार्थः । नीरजस्का इत्यष्टविधकर्मविप्रमुक्ता न त्वेकेन्द्रिया इव कर्मयुक्ता पर्वन्ति सूत्रार्थः ॥ १४ ॥

येऽपि चैवंविधानुष्ठानतो देवलोकेषु गच्छन्ति, तेऽपि ततश्च्युता आर्यदेशेषु सुकुत्रे जन्मावाप्य शान्तिं सिद्ध्यन्त्येवेत्याह—

खवित्ता पुव्वकम्माई, संजमेण तवेण य ।

मिच्छिमगमणुप्पत्ता, ताणो परिणिव्वुणे ॥ १५ ॥ ति वेमि ।

(खवित्ति ति) ते देवलोकच्युताः, क्षपयित्वा पूर्वकर्माणि साधशेषाणि । केनेत्याह—संयमनोक्तसङ्गणन, नपसा च, एवं प्रवाहेण सिद्धिमार्गं सम्यग्दर्शनादिसङ्गणनमुपप्राप्ताः सन्तस्तातारः आत्मादीनां परिनिर्वाणन्ति सर्वथा सिद्धिं प्राप्नुवन्ति । अन्ये तु पञ्जति- (परिनिव्वुड ति) तत्रापि प्राकृतशैल्या गन्धसत्त्वाद्यायमेव पाठो ज्यायानिति । अस्मीति पूर्ववदिति सूत्रार्थः ॥ १५ ॥ दश० ३३० । तत्कं समासतोऽनाचरितम् । अथ विशेषतस्तदुच्यते—“ आसूणी मक्खिरागं च, गिज्जुपग्घायकम्मगं । उज्जोत्तणं च ककं च, तं विज्जं परिजाणिमा ” ॥ १५ ॥ सूत्र० १ ध्रु० १ अ० । (अस्या व्याख्या ' धम्म ' शब्दे छट्ठ्या)

आदर्शादौ मुखदर्शनादि करोति—

जे निक्खु मंण अप्पाणं देहइ, देहंतं वा साइज्जइ ॥ १६ ॥

जे भिक्खु अहाए अप्पाणं देहइ, देहंतं वा साइज्जइ ॥ १७ ॥

जे भिक्खु असाए अप्पाणं देहइ, देहंतं वा साइज्जइ ॥ १८ ॥

जे निक्खु मणीए अप्पाणं देहइ, देहंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥

जे भिक्खु उड्डयाणाए अप्पाणं देहइ, देहंतं वा साइज्जइ ॥ २० ॥

जे निक्खु तेणे अप्पाणं देहइ, देहंतं वा साइज्जइ ॥ २१ ॥

जे निक्खु फाणिए अप्पाणं देहइ, देहंतं वा साइज्जइ ॥ २२ ॥

जे निक्खु बसाए अप्पाणं देहइ, देहंतं वा साइज्जइ ॥ २३ ॥

मत्स्यो वृष्णस्स भगिहो तत्थ अप्पणो मुहं पप्पोयति जा, ए-
तस्स आणादिया दोसा । चउत्तहुं वा से पडिच्छं । एवं पणिग-
हादिसु विसेसपदानं इमा संगहणी गाहा—

दप्पण मणि आजरणे, सत्थु दए जायणऽअतरए य ।

नेत्थ महु सप्पि फाणित-मज्ज वमा मुत्तमादीसु ॥ २४ ॥

दर्पणमादर्शः, स्फटिकादि मणिः, स्थानकादि आभरणं, लहगा-
दि शस्त्रं, वकं पानीयम्, तच्च अन्यतरे कुण्डादिभाजने स्थितं, ति-
लादिजं तैलं, मधु प्रसिद्धं, सर्पिर्घृतं, फाणितं जिह्वामो, मज्जं
मत्स्यादीणं, वसा, सुप्तं, मज्जं कज्जति इक्खुरस्स वा गुडिया सुप्तं
सत्त्वं सुत्तेसु जडासंभवं अप्पणो अचक्खुविसयत्था णयणादिया
देहावयवा पप्पोएह कोऽर्थः—तत्थ स्वरूपं पश्यति । चोदक आह-
किं तत् पश्यति ? । आचार्य आह—आत्मच्छायां पश्यति । पुन-
रप्याह चोदकः—कथमादित्यादिज्ञास्वरूपव्यजनितच्छायाद्विज्ञाणं
प्रमुक्त्वा अन्यतोऽपि दृश्यते ? । आचार्य आह—अत्रोच्यते यथा-
पद्मरागेन्द्रनीलप्रदीपशिखानामात्मस्वरूपानुरूपा प्रभा ज्ञाया
स्वत एव सर्वतो भवति, तथा सर्वपुद्गलज्ञाणामात्मप्रज्ञाऽनुरू-
पा ज्ञाया सर्वतो ज्ञान्यनुपलब्धा वा इत्यतोऽन्यतोऽपि दृश्यते ।
पुनरपि चोदक आह—जति अप्पणो च्छायं देहति, तो कइ अप्प-
णा सरीरसरिसं वर्णरूपं पिच्छति ? ।

अत्रोच्यते—

भामा तु दिवा ज्ञाया, अभासरगता णिसिं तु कात्ताभा ।

से सव्वे भासरगत, मदेहवत्ता मुण्यव्वा ॥ २५ ॥

आदित्येनावजासितो दिवा अभास्वरं अदीप्तमिति चूम्यादि-
के छव्ये वृक्षादीनां निपतिता ज्ञाया ज्ञायेव दृश्यते । अनिर्यङ्जि-
ताऽव्यवहारं वर्णतः श्यामाऽऽज्ञा तस्मिन्नेवाभास्वरे छव्ये भूम्या-
दिकं रात्री निपतिता ज्ञाया वर्णतः कृष्णा भवति । ज्ञाया पुन स-
व्वे व ज्ञाया दीप्तिमति दर्पणादिके छव्ये निपतिता दिवा रा-
त्रौ वा तदा वर्णतः शरीरवर्णतः शरीरवर्णव्यञ्जितावयवा च
दृश्यते । सा च ज्ञाया सदृशी न भवति । चोदक आह—यदि
ज्ञाया सदृशी न भवति सा कथं न भवति, किं वा तत्पश्यति ? ।
अत्रोच्यते—

उज्जोयफुरम्मि तु द-प्पणम्मि संजुज्जते जया देहो ।

होति तया पहिबिबं, ज्ञाया जइ जासमंजोगो ॥ २६ ॥

उज्जोयफुरो दर्पणः निर्मलः श्यामादिविरहितः तस्मिन् जडास-
रीरं अक्षं वा किञ्चि घभादि संयुज्यते तदा स्पष्टं प्रतिबिम्बं प्र-
तिनिभं जवति घटादीनाम्, यदा पुन स दर्पणो सामप आवरितो,
गगर्णं वा अज्जगादिहि आवरितं तदा, तस्मिन् खेव आवरिते
एवामद्विते देहादिसंजुते ज्ञायामात्रं दिस्सइ । इदानीं सीसो
पुच्छति—तं परिबिबं ज्ञायं वा को पासति ? । तत्थ भस्मति-
समयपरसमयवत्तव्याप—

आदरिषपदिह्याओ-वलभंति रस्मी सरुवपक्षेसि ।

तं तु न जुज्जति जम्हा, पस्मति अत्ता ए रस्मीओ ॥६२॥

आत्मनः शरीरस्य या रश्मयः परादिनां विनिर्गताः तासां या आदर्शे अभ्यक्ताः प्रतिहता रश्मयः, ता रश्मयो बिम्बादिस्वरूपमुपलभन्ते । एषोऽभिप्रायोऽन्येषां परतन्त्राणाम् । जैनतन्त्रव्यवस्थिता आहुः-न युज्यते एतत् । यस्मात्सर्वप्रमाणानि आत्माधीनानि तस्मादात्मा पश्यति न रश्मयः । इदानीं पराभिप्राये तिरस्कृतं स्वपक्षः स्थाप्यते-‘उज्जोयफुम्मि (सि) ’ गाहा ।

एषोऽर्धस्तस्यार्थस्य स्थिरीकरणार्थं पुनरप्याह-

जुज्जति हु पगासफुमे, पदिबिंबं दप्पणम्मि पस्संतो ।

जस्मेव जया चरणं, सो गायो होति बिंबं वा ॥ ६३ ॥

जुज्जते घटने फुडपगासे दप्पणे अप्पाणं पक्षोपतो पदिबिंबं प्रतिरूपं शिब्वंजितावयवं पस्सति । तं च पस्संतस्स जया अम्भादीहिं अप्पागासी जूतं भवति तदा तमेव बिंबं च्याया दी-सति [बिंबं] यं च पेरुवन्तस्स अम्भादी आधरणावगमे तमेव छायां बिंबं पस्सति शिब्वंजितावयवं प्रतिरूपमित्यर्थः ।

सीमो पुच्छति-कम्हा सव्वे देहावयवा आदरिसे ए पेच्छति अतो भवति-

जे आदरिसे वत्ता, देहावयवा हवंति एयणादी ।

तेमिं तत्पुवल्ह्दी, पगासजोगा ए इतरेसिं ॥ ६४ ॥

छुहिसि सरीरतेयरम्मिस्सु पधावितासु ज दिसि आदरिसे उतो ततो जे एयणहत्थादि । सरीरावयवादी । जे य आदरिसे ण वम्मिया तेमिं तम्मि आदरिसे ण उवलह्दी जवति । जदि य आदरिसे अम्भावगो सव्वागासेण संजुतो न अधकारव्यवस्थित इत्यर्थः । [इतरेसिं ति] जे आदरिसेण सह न संजुला तेन तत्रो-चलज्यन्ते ।

एमेव य परबिंबं, जं आदरिसे ए होइ मंजुचं ।

तत्थ विहो उवलह्दी, पगामजोगा अदिह्ते वि ॥ ६५ ॥

एवमित्यवधारणे । किम्हं अवधारयितव्यम्?, यदेतदुपलब्धि-कारणमुक्तम् । अनेन उपलब्धिकारणेन यद् व्यज्यते घटादि-रूपप्रतिबिम्बमादर्शं संयुज्यते । तत्रानुपलब्धिमेवम्यात्मनोऽप-श्यतोऽपि घटादिकम् । एवं मणिमादिसु विभावेयत्वं, णवरं, तेलुज्झादिसु जारिसे बिंबं आगासमंतं गति नारिसमेव दीसते ।

एप्पामप्पतरे, अप्पाणं जे उ देहने भिक्खू ।

सो आणा अणवत्थं, मिच्छत्तचिराहणं पावे ॥ ६६ ॥

दप्पणमल्लिमादीयाणं अणुयरे जो अप्पाणं ओपनि तस्स आणादिया य दोसा, चउसहुं वा से पच्छिक्खं । आयसंजमं चिरा-हणा य भवति, इमे य अणु य दोसा ।

गमणादीया रुवम-रुवं तु कुज्जा गिदाणमादीणि ।

वाउस-गारवकरणं, सिक्तादि निरुत्थगुहाहो ॥ ६७ ॥

आदरिसादिसु अप्पाणं रुचयंतं ददुं विसणं हज्जामिस्सि पदि-यमणं करंति, अस्सतिविधणसु वा पविस्सति, सिद्धपुत्ता भवति, सिद्धपुत्ति वा सेवति, सत्तिगण वा संजति पडिसेवति । विरुवं वा अप्पाणं ददुं गियाणं करेज्जा । आदिसहातो देवतारोहणादि बसीकरणजोगादि वा अधिज्जं, सरीरपाउसत्तं वा करेज्जा । आदरिसे वा अप्पाणो रुवं ददुं सोमामि स्ति गारवं करेज्जा

रुवेण हरिसिउं, विरुवो वा विसादेण सिक्तादिचित्तो भवेज्ज, तं कम्मखवणवेज्जियं निरुत्थकं सागारियं दिट्ठे उद्धाहो ण पथ तस्सी कार्मीए स अजिह्दिउं सि उद्धाहं करेज्जा । वितीयगाहा-

वितियपदमणप्पज्झो, सेहो अवि कोवितो च अप्पज्झो ।

विस आयंका मज्जण-मोहातिगिच्छाए नाणमवि ॥ ६८ ॥

अणपज्झो पराधीणत्तणं ते, सेहो अवि कोवितो अज्जाणत्तणतो जो पुण अप्पज्झो जाणगो से इमं हि कारणे हि अप्पाणं आदरिसे देहति, सप्पादिविसेण अजिचूते जाहागदभूतातकं वा उवाचितं आदरिसेविज्जाए मज्झियत्वं, तत्थ आदरिसे अप्पाणो पदिबिंबं गिज्ञाणस्स चाउ मज्जति, ततो पप्पप्पति मोहातिगिच्छाए वा देह-ति । अइवा इमे कारणा-

पुप्फग गलंगं वा, मंडस दंतरोय जीह उट्ठे य ।

उचक्खुविसयट्ठियं तु-ट्ठिहाणि जाणट्ठ वा पेहो ॥ ६९ ॥

अचिक्खम्मि फुल्लगं गले वा गमं पसुत्ति मंरुत्तं वा दंते वा को-तिघुणदंतगादिरोगो अइवा जिज्ञाए उट्ठे वा किंचि उचितं पिलगादि एवमादि अचक्खुविसयट्ठियं अपिक्खंतो तिगिच्छा-णिमिच्चं ट्ठिहाणि जाणनिमिच्चं वा उहाए देहंति अप्प-सागारिणं ण दोसा । मि० सू० १३ उ० ।

उपानहादिधारणम्-

“ पाणहाओ य जत्तं च, णालीअं बालवीअणं ।

परकिरियं अन्नमन्नं च, तं विज्जं परिजाणिआ ” ॥१॥
सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० । (‘धम्म शब्देऽस्या व्याख्या ’)

कपाटोद्घाटनादिकरणम्-

“ जोप्पिहे ण यावपंगुणे, वारं सुएणघरस्स संजण ।

पुट्ठेण उदाहरे वयं, ण समुत्थे णा संघरे तण ” ॥१३॥
सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० । (‘ठाणटिय ’ शब्दे व्याख्याऽभ्या-वदयते) (अचित्तप्रतिष्ठितं सचित्तप्रतिष्ठितं वा गंधं जिघ्रति इति ‘गंध ’ शब्दे वक्ष्यते)

गात्रप्रमार्जनम्-

जे जिक्खू लहुसयं सीओदगवियडेण वा उसिणोदगवि-यडेण वा हत्थाणि वा पायाणि वा कप्पाणि वा अच्छी-णि दंताणि नहाणि मुहाणि वा उच्छोलेज्ज वा पधोले-ज्ज वा उच्छोलेतं वा साइज्जइ ॥ २० ॥

लहुसं स्नोकं याव तिष्ठि य सती सीतोदकं सीतलं उलिणो-दगं उरहं वियमं पयगतजीवं एत्थ सीतोदगवियमेहिं सपडि-वक्खेहिं चउमंगेसु, ते य पढमतत्थिया जंगा गहिया, दो हत्था हत्थाणि वा, दो पादा पादाणि वा, वत्तीस दंता दंताणि वा, आ-सए पोसए य अणु य इदियमुहा मुहाणि वा, उच्छोलेत्तं धो-वणं । तं पुण दोसे सव्वे य णिज्जुत्तिविधारा इमो-

तिष्ठि य सती य लहुसं, वियमं पुण होति विगतजीवं तु ।

उच्छोलणा तु तणं, देसे सव्वे य णायव्वा ॥८०॥

गतार्था ।

आइसुमणाइसा, दुविधा देसम्मि होति णायव्वा ।

आयसं वि य दुविहा, णिकारणया य कारणया ॥ ८१ ॥

देसे उच्छोलेणा दुविहा-आइसा अणाइसा य । साधुभिरा-र्यते या सा आचीर्णा, इतरा तद्विपरीता । अणाइसा दुविहा-कारणे णिकारणे य । जा कारणे सा दुविधा-

भक्ता मासे लेवे, कारण णिकारणे य विवरीयं ।

माणिवंधादि करेसुं, जसियामितं नि लेवेणं ॥ ८२ ॥

तत्थ जप्ता मासे मणिबंधाओ करेसुं ति असणाइया सेवाडेण इत्था लेवामिया ते मणिबंधातो जाव धावति, एसा भक्ता, मा-
से इमा, लेवे-जसियमेसं तु लेवेणं तिअसज्जा तिय मुत्तपुरीसा-
दिजा जति सरीराऽवसेवणादि गातं लेवामितं तस्स तसियमेसं
धावे, एसा कारणओ भणिता । णिकारणे तव्विवरीय सि ।

एतं खलु आइन्नं, तव्विवरीतं भवे अणाइसं ।

चलणादी जाव सिरं, सव्वं चिय धोतिऽणाइसं ॥ ८३ ॥

भक्ता मासे लेवे य इमं आइणं, तव्विवरीयं देसे सव्वे वा
सव्वं अणाइसं ।

मुहणयणचलणदंता-णकसिरा बाहुवत्थिदेसो य ।

परियट्ठाह दुगुंओ, पत्तय उच्छोदण्णा देसे ॥ ८४ ॥

मुहणयणादिया ण केसि वि डुगुंओप्रत्ययं वा देसे सव्वे वा
उच्छोदणं करोतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणषोडशभङ्गमध्यादमी अष्टौ
घटमानाः, शेषा अष्टमानाः ।

आइएण लहुसएणं, कारण णिकारणे वऽणाइसो ।

देसे सव्वे य तहा, बहुएणेमेव अट्ट पदा ॥ ८५ ॥

आइसलहुसएण देसे एव प्रथमः । एव एव णिकारण-
सहिना द्वितीयः, अणाचीर्णप्रदणत् तृतीयचतुर्थी गृहीती,
लहुसणिकारणदेसेत्यनुवर्तते । चतुर्थे विहायः सर्वमिति वक्त-
व्यम्, जहा लहुस पदं चतुरो भंगा तहा बहुएण वि चउरो
सव्वे अट्ट । एवशब्दप्रदणत् तृतीयचतुर्थेपञ्चमवष्टभङ्गविप-
र्यासः प्रदर्शितः । वक्ष्यमाणषोडशभङ्गक्रमेण घटमानाघटमान-
भङ्गप्रदर्शनार्थं लक्षणम् ।

जत्थाऽऽइसं सव्वे, जत्थ व करणे अणाइएणं ।

जंगाण सोलसएहं, ते वज्जा सेसगा गेज्जा ॥ ८६ ॥

यस्मिन् भङ्गे आचीर्णप्रदणं दृश्यते तत्रैव यदि सर्वत्र ग्रहणं दृश्यते
ततः पूर्वापरविरोधान्न दृश्यते घटते असौ भङ्गः । यत्र वा का-
रणप्रद्वेष्टे अनाचीर्णं दृश्यते असावपि न घटते । एतान् व-
र्जयित्वा शेषा प्राह्याः ।

सोलसभंगरयण गाहा इमा-

आइस लहुम कारण, देसेतरं जंग सोलस हवंति ।

एत्थं पुण ज गेज्जा, ते पुण वांछं समासेणं ॥ ८७ ॥

इतरग्रहणात् आइसलहुसणिकारणसव्वमिति-एते पदा द-
ष्टव्या अमी प्राह्याः ।

पढमे तति एकारो, वारो तह पंचमो य सत्तमओ ।

पअर सोलसमो वि य, परिवारी होति अट्टएहं ॥ ८८ ॥

पढमो ततिओ एकारसो वारसो पंचमो सत्तमो य दो चरिमा
य यथोद्दिष्टक्रमेण स्थापयित्वा इमं ग्रन्थमनुसरेज्जा ।

आइसलहुसएणं, कारण णिकारणे व तत्थेव ।

आइस देसमव्वे, लहुमे तहिं कारणं एत्थि ॥ ८९ ॥

आइसलहुसएण कारणे इति प्रथमः । निकारणे तत्थेवेति
आइसलहुसे अनुवर्तमाने निकारणं द्रष्टव्यं द्वितीयो भङ्गः ।
पढमवित्तीपसु देसमि अर्थो द्रष्टव्यः । पश्चादेन तृतीयचतुर्थ-
भङ्गौ गृहीतौ । अणाइसं तृतीये देसे, चतुर्थे सर्वं बहुसमित्यनु-
वर्तते, तनियचउत्थेसु कारणं एत्थि ।

इदानीं पञ्चमाविभङ्गप्रदर्शनार्थं गाथा-

आइसं बहुएणं, कारण णिकारणे वि तत्थेव ।

अणाइस देसमव्वे, बहुणा तहिं कारणं एत्थि ॥ ९० ॥

पंचमे बहुएणं आइसं कारणे तत्थेव सि आइस बहु एस
अणुवट्टमाणेसु उट्टे निकारणं द्रष्टव्यमिति । पंचमछट्टेसु देस-
मिति अर्थाद् द्रष्टव्यमिति । सप्तमाष्टमेषु अणाइसं सप्तमे देशम्,
अष्टमे सर्वे बहुसमित्यनुवर्तते, कारणं नास्त्येवेत्यर्थः ।

प्रथमभङ्गानुज्ञानार्थं शेषभङ्गप्रतिषेधार्थं चेदमाह-

आइस लहुसएणं, कारणतो देसतं अणुप्पातं ।

सेसाणाणुप्पाया, उवरिद्धा सत्त वि अदातुं ॥ ९१ ॥

आइसलहुसएणं कारणे देसे एस भङ्गो अणुप्पातो उवरिमा
सत्त वि पडिसिद्धा भंगा ।

द्वितीयादिभङ्गप्रदर्शनार्थमिदमाह-

आइसलहुसएणं, णिकारणदेसओ जवे वित्तिउं ।

णाइसलहुसएणं, णिकारणदेसओ तइओ ॥ ९२ ॥

णाइसलहुसएणं, णिकारणसव्वतो चउत्थो उ ।

एवं बहुणा वि असे, जंगा चत्तारि णायव्वा ॥ ९३ ॥

पढमं सुद्धो लहुगा, तिसु लहु उवट्टहू य अट्टमए ।

एत्थित्ते परिवारी, अट्टसु भंगेसु एसु ॥ ९४ ॥

तुंग आइसलहुसे णिकारणे सव्वतो चउत्थभंगा, एवं बहुणा
वि असे चउरो भंगा णायव्वा । पढमभंगा सुद्धो, सेसेसु
इमं पच्छित्तं-

सुत्तण्णितो वित्तिए, तनियपदमि पंचमे चेव ।

उट्टे य सत्तमे वि य, तं भवंताणमादीणि ॥

वित्तियतनियपंचमछट्टसत्तमेसु भंगेसु सुत्तण्णितो मास-
लहु, चउत्थममेसु चउलहुं तमिति । नि० सू० २ उ० । “पर-
मत्ते अअपाणं, ण भुंजिज्ज कयाइ वि । परवत्थमयेलो वि, तं
विज्जं परिजाणिआ” ॥ १०॥ सूत्र० १ भु० ६ अ० । (अस्या
व्याख्या ‘धम्म’ शब्दे द्रष्टव्या)

मद्यमांसादिवचनम्-

अमज्जमंसासि अमच्छरी य,

अभिकखणं निव्विगयं गया य ।

अजिक्खणं काउस्सग्गकारी,

सिज्जायजगे पयओ द्दविज्जा ॥ ७ ॥

अमद्यमांसाशी भवेदिति योगः, अमद्यपोऽमांसाशी च स्यात् ।
एते च मद्यमांसे लोकागमप्रतीते एव । ततश्च यत् केचनाभि-
वक्ष्यतारनालाऽरिष्टाद्यपि संधानादौवनाद्यपि प्राश्यकृत्वात्
स्याज्यमिति । तदसत् । अमीषां मद्यमांसस्वायोगात् । लोकशा-
स्त्रयोऽपसिद्धत्वात्, संधानप्रापयकृत्युत्पत्त्येवांशना त्वसाध्वी,
अतिप्रसङ्गदेवात्, इत्यलं प्रसङ्गेन । अक्षरगमनिकामात्रप्रक्रमात् ।
तथा अमत्सरी च न परसंपद्वेष्टी च स्यात् । तथा अमीषां
पुनः पुनः पुष्टकारणाभावे, निर्विकृतिकश्च निर्गतविकृतिपरि-
भोगश्च भवेत् । अनेन परिभोगोचितविकृतीनामप्यकारणे
प्रतिषेधमाह-तथा अमीषां गमनागमनादिषु विकृतिपरिभो-
गेऽपि चान्ये । किमित्याह-कार्योत्सर्गकारी भवेत् । इत्याप्य-

प्रतिक्रमणमकृत्वा न किञ्चिद्व्यस्त्युक्त्यात्, तदशुद्धतापत्तेरिति ।
तथा स्वाध्याययोगे ध्यानाद्युपचारव्यापारे आचामाम्लादौ
प्रयतोऽतिशयप्रयत्नपरो भवेत्, तथैव तस्य फलवत्त्वादिपर्यय-
कृत्वादादिदोषप्रसङ्गादिति सूत्रार्थः ॥ ७ ॥

किञ्च—

ए पदिष्ठाविज्जा सयणामणाई,
सिज्जं निसिज्जं तह भत्तपाणं ।
गामं कुम्भे वा नगरे व देसे,
ममत्तजावं न कहिं वि कुज्जा ॥ ८ ॥

[ए पदिष्ठाविज्जेति] न प्रतिष्ठापयेन्मासादिकल्पपरिसमाप्तौ
गच्छन् भूयोऽप्यागतस्य ममैवेतानि दातव्यानीति न प्रतिष्ठां का-
रयेद् गृहस्थम् । किमाधित्येत्याह-शयनाशने शय्यां निषद्यां तथा
भक्षणमिति । तत्र शयनं संस्तारकादि, आसनं पीठकादि, श-
य्या वसतिः, निषद्या स्वाध्यायादिभूमिः, तथा तेन प्रकारेण तत्-
कालान्वयौचित्येन भक्षणं खण्डखाद्यकद्राक्षापानकादि न प्र-
तिष्ठापयेत् । ममत्वदोषात् सर्वत्रैतन्निषेधमाह । ग्रामे शालिग्रा-
मादौ, कुले वा श्रावककुलादौ, नगरे साकेतादौ, देशे वा म-
ध्यदेशादौ, ममत्वभावं ममदमिति स्नेहं मोहं न कञ्चिदुपकर-
णादिष्वपि कुर्यात्, तन्मूलत्वाद् दुःखादीनामिति सूत्रार्थः ॥ ८ ॥
दश० २२३॥ (रोमकृन्तनम् 'रोम' शब्दे निषेत्स्यते) "सीसे परो
दीहाइ बालाइ दीहाइ रोमाइ दीहाइ भमुहाइ दीहाइ कक्खरोमा
इ दीहाइ वत्थिरोमाइ कप्पेज्ज वा संठवेज्ज वाणो तं साएए सो नं
नियमं " आचा० (वमनविरोचनादिकरणं 'वमन' शब्दे वक्ष्यते)

वन्धावनादिकरणम्—

" धोअणं वयणं चव, वन्धाकम्म विरयणं ।
वमण अणपलीमंथ, त विज्जे परिजाणिआ ॥ १२ ॥
गन्धमल्लसिणाणं च, दनपक्खालणं तहा ।
परिग्गहितिक्कम्मं च, तं विज्जे परिजाणिआ " ॥ १३ ॥

सूत्र० १ श्रु० ६ अ० । (धनयोर्व्याख्या 'धम्म' शब्दे)

विपर्ययदर्शने—

आदाय वंजचं च, आमुपे इमं वयं ।

अस्मि धम्मे अणायारं, नाथरेज्ज कयाइ वि ॥ १ ॥

आदाय गृहीत्वा, किं तद् ? ब्रह्मचर्यं सत्यतपोभूतदेयन्द्रियनि-
रोधलक्षणम् । तच्चर्येन अनुष्ठेयते यस्मिन्मौनीन्द्रप्रवचनब्रह्म-
चर्यमित्युच्यते । तदादायाऽऽशुप्रश्नः पटुप्रश्नः, सदसद्विवेकब्रह्म ।
कत्वाप्रत्ययस्यांशक्रियासंघर्षपक्षित्वान् तामाह—इमां सम-
रुताध्ययननामधीयमानां प्रत्यक्षासन्नभूतां वाचमिदं शाश्व-
तमेवेत्यादिकां कदाचिदपि नाचरेद् नाभिदध्यात्, तथाऽस्मिन्
धर्मे सर्वज्ञप्रणीते व्यवस्थितः सन् अनाचारं सावधानुष्ठान-
रूपं न समाचरेन्न विदध्यादिति संबन्धः । यदि वा ऽऽशुप्रश्नः स-
र्वज्ञः प्रतिसमयं केषलज्ञानदर्शनोपयोगित्वात् तत्सम्बन्धिनि-
धर्मे व्यवस्थित इमां वक्ष्यमाणां वाचमनाचारं च कदाचि-
दपि नाचरेत् । इति श्लोकार्थः । तत्रानाचारं नाचरेदित्युक्तम् ।
अनाचारश्च मौनीन्द्रप्रवचनान् अपरोऽभिधीयते । मौनीन्द्रप्र-
वचनं तु मोक्षमार्गहेतुतया सम्यग्दर्शनज्ञानान्नात्रात्मकम्, स-
म्यग्दर्शनं तु तत्त्वार्थब्रह्मानुरूपं, तत्त्वं तु जीवाजीवपुण्यपापा-
श्रवणसंस्मरणनिर्जरात्मकम् । तथा धर्माधर्माकाशपुल्ल-
जीवकालात्मकं द्रव्यं नित्यानित्यस्वभावं, सामान्यविशेषा-
त्मकोऽनाद्यपर्यवसानश्चतुर्दशरज्ज्वात्मको लोकस्तत्त्वमिति । ज्ञानं तु मतिश्रुतावधिमानः पर्यायकेवलस्वरूपं पञ्चधा । आ-

रिञ्चं सामायिकं ह्येवोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धीयसूक्ष्मसंप-
राययथाऽऽख्यातरूपं पञ्चधैव । मूलोत्तरगुणभेदतो वाग्नेकधे-
त्येवं व्यवस्थिते मौनीन्द्रप्रवचने न कदाचिदनीदृशं जगदिति
कृत्वाऽनाद्यपर्यवसाने लोके सति दर्शनाचारप्रतिपक्षभूतमना-
चारं दर्शयितुकाम आचार्यो यथावस्थितलोकस्वरूपोद्घाटन-
पूर्वकमाह—

अणादियं परिभाय, अणवदग्गेति वा पुणो ।

सासयमसासते वा, इति दिट्ठिं न धारए ॥ २ ॥

(अणादियमित्यादि) नास्य चतुर्दशरज्ज्वात्मकस्य लोकस्य
धर्माधर्मादिकस्य वा द्रव्यस्यादिः प्रथमोत्पत्तिर्विद्यते इत्य-
नादिकस्तमेवंचतुर्दशपरिभायप्रमाणतः परिच्छिद्य, तथाऽनवदग्रम-
पर्यवसानं च परिभायोभयात्मकद्रव्युदात्तेनैकनयदृष्ट्याऽवधारणा-
त्मकं प्रत्ययमनाचारं दर्शयति-शाश्वतजन्यतांति शाश्वतं नित्यम्,
सांख्यानप्रायेणाप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावम् । स्वदर्शने चानु-
यायिनं सामान्यांशमवलम्ब्य धर्माधर्माकाशादिष्वनादित्वम-
पर्यवसानत्वं चोपलभ्य, सर्वमिदं शाश्वतमित्येवंचतुर्दशं दृष्टिं ना-
वधारयेदिति; एवं पक्षं न समाश्रयेत् । तथा विशेषपक्षमाभि-
त्य वर्तमाननारकाः समस्तेत्यन्तीति एतच्च सूत्रमङ्गीकृत्य यत्त-
त्सर्वमनित्यमित्येवंचतुर्दशदर्शनाभिप्रायेण च सर्वमशाश्वतम-
नित्यमित्येवंचतुर्दशं च दृष्टिं न धारयेदिति । किमित्येकान्तेन
शाश्वतमशाश्वतं वाऽस्तीत्येवंचतुर्दशं दृष्टिं न धारयेदित्याह—

एणाहं दोहं ठाणेहिं, ववहारो ए विज्जानि ।

एणाहं दोहं ठाणेहिं, अणायारं तु जाणए ॥ ३ ॥

(एणाहं दोहमित्यादि) सर्वं नित्यमेवानित्यमेव चेतान्त्र्यां
द्वान्यां स्थानाज्यामभ्युपगम्यमानाभ्यामनयोर्वा पक्षयोर्व्यव-
रणं व्यवहारो लोकस्थैहिकामुष्मिकयोः कार्ययोः प्रवृत्तिनिवृत्ति-
लक्षणो न विद्यते । तथाहि अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभाव सर्वं
नित्यमित्येव न व्यवहियते । प्रत्यक्षेणैव नवपुराणादि जायेन प्र-
ध्वंसाभावेन वा दर्शनात्तथैव च लोकस्य प्रवृत्तेरामुष्मिकेऽपि
नित्यत्वान्मनोबन्धमोक्षाद्यज्ञावेन दीक्षाधर्मानियमादिकमनर्थ-
कमिति न व्यवर्हियते, तथैकान्तानित्यत्वेनापि न लोको धनधा-
न्यघटपटादिकमनागतजोगार्थं संगृहीयात् । तथाऽमुष्मिके-
ऽपि क्षणिकत्वादात्मनः प्रवृत्तिर्न स्यात् । तथा च दीक्षाविहारा-
दिकमनर्थकम् तस्मादित्यानित्यात्मकस्याद्वादे सर्वव्यवहारप्रवृ-
त्तिः, अतएव तयोर्नित्यानित्ययोरेकान्तत्वेन समाश्रियमाणयोरैहि-
कामुष्मिककार्यविध्वंसरूपमनाचारमौनीन्द्रागमबाह्यरूपं विजा-
नीयात् । तुशब्दो विशेषणार्थः । कथञ्चिन्नित्यानित्ये वस्तुनि स-
ति व्यवहारो युज्यत इत्येतद्विशिनष्टि । तथाहि-सामान्यमन्वयि-
नमंशमाश्रित्य 'स्यान्नित्यम्' इति जघति । तथा विशेषांशं प्रति-
क्षणमन्यथा च नवपुराणादिदर्शनतः 'स्यादनित्यम्' इति भव-
ति । तथात्पादव्ययधौव्याणि चार्हदर्शनाश्रितानि व्यवहाराणि
भवन्ति । तथा चोक्तम्—“घटमौलिसुवर्णार्थी, नाशोत्पादस्थितिः
स्वयम् । शोकप्रमोदमाध्यस्थं, जनो याति सहेतुकम् ॥ ” इ-
त्यादि । तदेवं नित्यानित्यपक्षयोर्व्यवहारो न विद्यते, तथाऽनयो-
रेवानाचारं विजानीयादिति स्थितमिति ।

तथाऽन्यमन्यनाचारं प्रतिपेक्षुकाम आह—

समुच्छिहिति सत्थारो, सव्वे पाणा अणेत्तिसा ।

गंठिगा वा जविस्संति, सासयंति य एो वदे ॥ ४ ॥

[समुच्छिद्दंतीत्यादि] सम्यगनिरवशेषतयोच्छेत्स्यन्त्युच्छेदं या-
स्वन्ति कृत्यं प्राप्स्यन्ति, सामस्येनात्प्राप्तयेन सेत्स्यन्ति वासि-
किं यास्यन्ति । के ते? शास्तरस्तीर्थकृतः सर्वज्ञाः, तच्छासनप्र-
तिपन्ना वा, सर्वे निरवशेषाः सिद्धिगमनयोग्याः, ततोत्सन्न-
भग्यं जगत्स्यादिति शुष्कतर्काभिमानप्रदगृहीतां युक्तिं चाभिदध-
ति । जीवसङ्गावे सत्यप्यपूर्वोत्पादाभावादजगदस्य च सिद्धिग-
मनसंभवात्, काष्ठस्य चाऽऽनन्त्यादनाच्चारतासिद्धिगमनसंज्ञेन
तद्योपपत्तेरपूर्वाभावादजगदोच्छेद इत्येवं नो वदेत् । तथा
सर्वेऽपि प्राणिनो जन्तयोऽनीदृशा विसदृशाः सर्वा परस्पर-
विरुद्धा एव, न कथञ्चित्तेषां सादृश्यमस्तीत्येवमप्येकान्तेन नो
वदेत् । यदि वा सर्वेषां भव्यानां सिद्धिसङ्गावे विशिष्टाः सं-
चारोऽनीदृशा भव्या एव भवेयुरित्येवं च नो वदेत् । युक्तिं
चोत्तरं वदयति । तथा कर्मात्मको ग्रन्थो येषां विद्यते ते प्र-
न्थिका इति, ग्रन्थिकाः सर्वे प्राणिनः कर्मग्रन्थोपेता एव भवि-
ष्यन्तीत्येवमपि नो वदेत् । इदमुक्तं भवति—सर्वेऽपि प्राणिनः
सेत्स्यन्त्येव, कर्मावृता वा सर्वे जविष्यन्तीत्येवमेकमपि पक्ष-
मेकान्तिकं नो वदेत् । यदि वा ग्रन्थिका इति । ग्रन्थिकसत्त्वा भ-
विष्यन्तीति ग्रन्थिजदं कर्तुमसमर्था भविष्यन्तीत्येवं च नो व-
देत् । तथा शाश्वता इति । शास्तरः सदा सर्वकालं स्थायि-
नस्तीर्थकरा जविष्यन्ति, न समुच्छेत्स्यन्ति नोच्छेदं यास्य-
न्तीत्येवं नो वदेदिति ।

तदेवं दर्शनाच्चारवादिनेष्वं वाङ्मात्रेण प्रदर्शयितुं युक्तिं
दर्शयितुकाम आह—

एषहिं दोहिं ठाणेहिं, ववहारो ण विज्जति ।

एषहिं दोहिं ठाणेहिं, अणायारं तु जाणए ॥ ५ ॥

(एषहिं इत्यादि) एतयोरनन्तरौ लोकोत्थयोः स्थानयोस्तद्यथा शा-
स्तरः कृत्यं यास्यन्तीति शाश्वता वा भविष्यन्तीति । यदि वा सर्वे
शास्तरस्तद्वर्तमानप्रतिपन्ना वा सेत्स्यन्ति शाश्वता वा भविष्यन्ति ।
यदि वा सर्वे प्राणिनो ह्यनीदृशाः विसदृशाः सदृशा वा, तथा प्र-
न्थिकसत्त्वास्तद्वर्तमाना वा जविष्यन्तीत्येवमनयोः स्थानयोर्व्यवह-
रणं व्यवहारस्तद्वर्तमाने युक्तेरभावाच्च विद्यते । तथा हि—यत्सावदु-
क्तं, सर्वे शास्तरः कृत्यं यास्यन्त्येव इति । एतदयुक्तम् । कृत्यनिबन्ध-
नस्य कर्मणो भाव्यान्तिष्ठानां कृत्याभावो न, भवत्येवमवश्यमेव कृत्य-
मभिधीयते । तदयुक्तम् । यतोऽनाद्यनन्तानां केवलानां सङ्गा-
वात् प्रवाहापेक्षया तदजावाजावः । यदयुक्तम्—अपूर्वाया भावे सि-
द्धिगमनसङ्गावेन च व्यवसङ्गावाद्ध्यशून्यं जगत् स्यात्, इत्ये-
तदपि सिद्धान्तपरमार्थोच्यते न स्यात्, नापि चावश्यं सर्वस्यापि
भव्यस्य सिद्धिगमनेन भाव्यमित्यानन्त्याद्व्यानां तत्सामर्थ्याभा-
वाद् योग्यदलिकप्रतिभावस्तदनुपपत्तिरिति । तथा नाऽपि शाश्व-
ता एव, जवत्येवमनयोः शास्त्राणां सिद्धिगमनसङ्गावात्, प्रवा-
हापेक्षया शाश्वतत्वमेव । अतः कथञ्चित् शाश्वताः कथञ्चित् शा-
श्वता इति । तथा सर्वेऽपि प्राणिनो विवित्रकर्मसङ्गावान्नाग-
तिजातिशरीराङ्गोपाङ्गादिसमन्वितत्वावनीदृशा विसदृशाः, त-
द्योपयोगासंख्येयप्रदृशत्वावमूर्तत्वादिभिर्धर्मैः कथञ्चित्सदृशा इ-
ति । तथा ह्यसितसङ्गं तथा केचिद्भिन्नग्रन्थयोऽपरे च तथाविध-
परिणामाभावाद् ग्रन्थिकसत्त्वा एव भवन्तीत्येवं व्यवस्थिते
नैकान्तेनैकान्तपक्षो भवतीति प्रतिषिद्धः । तदेवमेतयोरेव द्वयोः

स्थानयोरुक्तनीत्या नामाऽऽचारं विजानीयादिति स्थितम् । अपि
च । प्रागमेऽनन्तानन्तास्वप्युत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु भव्यानामनन्त-
भाग एव सिध्यतीत्ययमर्थः प्रतिपाद्यते । यदा धैवंभूतं तदाऽऽ-
नन्त्यं, तत्कथं तेषां कृत्यः? युक्तिरप्यत्र संबन्धिशब्दवेत्तौ—मुक्तिः
संसारं विना न भवति, संसारोऽपि न मुक्तिमन्तरेण, ततश्च
भव्योच्छेदं संसारस्याप्यभावः स्यादतोऽभिधीयते—नामयोर्द्व-
यहारो युज्यत इति ।

अधुना आरिवाचारमङ्गीकृत्याह—

जे केइ खुद्दगा पाणा, अदुवा संति महालया ।

सरिसं तोहिं ति बेरंति, असरिसं ती य एो वदे ॥ ६ ॥

(जे केइ इत्यादि) जे केचन कुक्काः सत्त्वाः प्राणिन एकेन्द्रिय-
छान्द्रियादयोऽल्पकाया वा पञ्चन्द्रियाः । अथवा महालया महा-
कायाः सन्ति विद्यन्ते, तेषां कुक्काणामल्पकायानां कुन्दादीनां,
महालयाः शरीरं येषां ते महाकायाः हस्त्यादयः तेषां च, व्या-
पादने सदृशं वैरमिति वज्रं कर्म, विरोधसङ्गणं वा वैरं, सदृशं स-
मानं तुल्यप्रदेशत्वात्सर्वजन्तुनामित्येवमेकान्तेन नो वदेत् । तथा
विसदृशमसदृशं तद्व्यापत्तौ वैरं कर्मबन्धो वा इन्द्रियविज्ञान-
कायानां विसदृशत्वात्सत्यपि प्रवेशतुल्यत्वे न सदृशं वैरमित्ये-
वमपि नो वदेत् । यदि च ध्यापेक्ष एव कर्मबन्धः स्यात्ततः
तत्सदृशात्कर्मणोऽपि सादृश्यमसादृश्यं वा वक्तुं युज्यते, न च
तद्वशादेव बन्धः, अपि न्वध्यवसायवशादपि । ततश्च तीव्राध्यव-
सायिनोऽल्पकायसत्त्वव्यापादनेऽपि महद्वैरम, अकामस्य तु
महाकायसत्त्वव्यापादनेऽपि स्वल्पमिति ।

एतदेव सूत्रेण दर्शयति—

एषहिं दोहिं ठाणेहिं, ववहारो ण विज्जइ ।

एषहिं दोहिं ठाणेहिं, अणायारं तु जाणए ॥ ७ ॥

(एषहिं इत्यादि) आभ्यामनन्तरौ लोकाज्यां स्थानाज्यामन-
योर्वा स्थानयोरल्पकायमहाकायसत्त्वव्यापादनापादितकर्मब-
न्धसदृशत्वासदृशत्वयोर्व्यवहारं व्यवहारो नियुक्तिकात्वाच्च यु-
ज्यते । तथा हि—न बध्यस्य सदृशत्वमसदृशत्वं चैकमेव कर्मबन्ध-
स्य कारणम्, अपि तु वधकस्य तीव्रभावो मन्दभावो ज्ञानभा-
वोऽज्ञानभावो महावीर्यस्य मल्पवीर्यत्वं चेत्येतदपि । तदेवं
वधवधकयोर्विशेषात् कर्मबन्धविशेष इत्येवं व्यवस्थिते व-
ध्यमेवाधित्य सदृशत्वामसदृशत्वव्यवहारो न विद्यते इति । तथा
तयोरेव स्थानयोः प्रवृत्तस्थानाच्चारं जानीयादिति । तथा हि—य-
ज्जीवसाम्यात्कर्मबन्धसदृशत्वमुच्यते । तदयुक्तम् । यतो नहि जी-
वव्यापस्या हिंसोच्यते, तस्य शाश्वतत्वेन व्यापादयितुमशक्य-
त्वात्, अपि त्विन्द्रियादिव्यापस्या । तथा चोक्तम्—“पञ्चन्द्रिया-
णि त्रिविधं बलं च, उच्छ्वासनिःश्वासमथान्यदायुः । प्राणा दृश-
ने भगवद्भिरुक्ता—स्तेषां विद्योगीकरणं तु हिंसा ॥” इत्यादि । अ-
पि च—जावसव्यपेक्षस्यैव कर्मबन्धोऽप्युपेतुं युक्तः । तथा हि—वैद्य-
स्यागमसव्यपेक्षस्य क्रियां कुर्वतो यद्यप्यातुरग्विपत्तिर्भवति, त-
थापि न वैरानुपपन्नो जवदोषात्कर्मबन्धः, न हितस्य तु न बन्ध इति ।
उक्तं चागमे—“उच्चाक्षिप्यमियाप” इत्यादि । तन्नुल्लसत्स्याख्यान-
कं तु सुप्रसिद्धमेव । तदेवंविधवध्यवधकभावापेक्षया स्यात्
सदृशत्वं, स्यादसदृशत्वमिति, अन्यथाऽनाचार इति ।

पुनरपि आरिजमङ्गीकृत्याऽऽचारविषयानाच्चारचारौ प्रतिपाद-

यितुकाम आह—

आह्लाकम्माणि भुञ्जति, अणामसो सकम्मुणा ।

उवालिचे नि जाणिज्जा, अणुवलिचे ति वा पुणो ॥ ८ ॥

साधुप्रधानकारणमादायाऽऽश्रित्य कर्मोपाधकर्मणि, तानि तव-
स्मभोजनवस्त्यादी-युच्यन्ते । एतान्याधाकर्मणि ये जुजते एतैरु-
पभोगं ये कुर्वन्ति, अन्योन्यं परस्परं तान् स्वकीयेन कर्मणा पलितान्
विजानीयादित्येवं नो वदेत्, तथाऽनुपलिसानिति वा नो वदेत् ।
एतदुक्तं जयति—आधाकर्मोपि धुतोपदेशेन शुद्धमिति कृत्वा
पुञ्जानः कर्मणा नोपविष्यन्ते, तदाऽऽधाकर्मोपभोगेनावश्यतया
कर्मबन्धा भवतीत्येवं नो वदेत् । तथा धुतोपदेशमन्तरंगाहार-
शुद्ध्याऽऽधाकर्मपुञ्जानस्य तन्निमित्तकर्मबन्धसदृशत्वासदृशत्व-
योर्व्येवहरणं व्यवहारो निर्युक्तिकत्वाच्च युज्यते । तथाहि—
न व्यस्य सदृशत्वासदृशत्वयोर्व्येवहरणं व्यवहारो निर्युक्ति-
कत्वाच्च युक्तं सदृशत्वम्, अतोऽनुलितामपि नो वदेत् । यथाऽव-
स्थितमौनी-जगमकस्य त्वेवं युज्यते चतुर्माधाकर्मोपभोगेन
स्यात्कर्मबन्धः, स्यान्निति । यत् उक्तम्—“किञ्चिच्चतुस्रं कल्प-
म-कल्पं वा स्यादकल्पमपि कल्पम् । पितरुः शय्या वस्त्रं, पात्रं वा
नेषजाद्यं वा ॥ १ ॥” तथाऽन्यैरप्यतिहितम्—“उत्पद्यन्त हि
साऽऽवस्था, देशकालामयान् प्रति । यस्यामकार्यं कार्यं स्यात्,
कर्म कार्यं च धर्जेयत् ॥ २ ॥ इत्यादि ॥ ८ ॥

किमित्येवं स्याद्वाद्ः प्रतिपाद्येन इत्याह—

एण्हिं दोहिं ठाण्हिं, ववहारो ण विज्झे ।

एण्हिं दोहिं ठाण्हिं, अणायारं तु जाणण ॥ ९ ॥

(एण्हिं दोहिमित्यादि) आचार्यां ह्याभ्यां स्थानाचार्यामाश्रिताचार्या-
मनयोर्व्यवस्थानयोराधाकर्मोपभोगेन कर्मबन्धाभावभावभूतयो-
र्व्यवहारो न विद्यते । तथाहि—यद्यवश्यमाधाकर्मोपभोगेनैका-
स्तेन कर्मबन्धोऽन्युपगम्येत, एवं चाहाराजोचिनापि कचित्सुत-
रामनर्थोक्तः स्यात् । तथाहि—चतुर्प्रणीकितो न सम्यगीया-
पर्यं शोधयेत्, ततश्च व्रजन् प्राणयुपमर्दमपि कुर्यात् । मूर्च्छा-
दिसञ्जावतया देहघाते सति अवश्यंजावी असदिव्याघातोऽ-
कालमरणे चाविरतिरङ्गीकृता जयति, अर्तध्यानापत्तां च तिर्यग्मा-
तिरिति । आगमश्च—“सञ्चर्य संजमं संजमाओ अप्पाणमेव र-
क्खेज्जा” इत्यादिनाऽपि तदुपभोगे कर्मबन्धाभाव इति । त-
थाहि—आधाकर्मण्यपि निष्पाद्यमाने धर्मीजीविकायवधः, त-
द्वधे च प्रतीतः कर्मबन्ध इत्यतोऽनयोः स्थानयोरेकान्तेनाधीय-
माणयोर्व्यवहरणं व्यवहारो न युज्यते । तथाऽऽभ्यामेव स्थानाचार्यां
समाश्रिताभ्यां सर्वमनाचारं विजानीयादिति स्थितम् ।

पुनरप्यन्यथा दर्शनं प्रति आगमानाचारं दर्शयितुमाह—

यदि वा योऽयमन्तरमाहारः प्रदर्शितः स सति शरीरे भव-
ति । शरीरं च पञ्चधा, तस्य चौदारिकादेः शरीरस्य भेदानेदं
प्रतिपादयितुकामः पूर्वपक्षकारेणाह—

जमिदं उरालमाहारं, कम्मगं च तदेव य ।

सञ्चर्य वीरियं अत्थि, एत्थि सञ्चर्य वीरियं ॥ १० ॥

(जमिदमित्यादि) यदिदं सर्वजनप्रत्यक्षमुदारैः पुत्रैर्निर्वृत्त-
मौदारिकमेतदेवोरासं निस्सारत्वात् । एतच्च तिर्यग्मनुष्याणां
भवति । तथा चतुर्दशपूर्वविदा कचित्संशयादाद्यान्दिहत इ-
त्याहारकम् । एतद्वग्रहणाच्च वैक्रियापादानमपि दृष्टव्यम् । तथा क-
र्मणा निर्वृत्तं कर्मणम्, एतत् सहचरितं तैजसमपि आहम् । औ-

दारिकवैक्रियाहारकारणां प्रत्येकं तैजसकर्मणाभ्यां सह युगप-
दुपलब्धेः कस्यचिदेकत्वाशङ्का स्यादतस्तदपनोदार्थं तदभि-
प्रायमाह—तदेव तद्यदेवौदारिकं शरीरं, त एव तैजसकर्मणं
शरीरं । एवं वैक्रियाहारकयोरपि वाक्यम् । तदेवंभूतां संज्ञां नो
निवेशयेदित्युत्तरश्लोके क्रिया । तथैतन्नामात्यन्तिको भेद इत्ये-
वंभूतामपि संज्ञां नो निवेशयेत् । युक्तिश्चात्र—यद्येकान्तेनाभेद-
एव, तत् इदमौदारिकमुदारपुत्रलानिष्पन्नं, तथैतत्कर्मणा निर्व-
र्तितं कर्मणं, सर्वस्यैतस्य संसारचक्रवालस्य भ्रमणस्य करण-
भूतं तेजोद्वैर्निष्पन्नं तेज एव तैजसम्, आहारपक्तिनिमित्तं तै-
जससञ्चिनिमित्तं चेत्येवं जेदेन संज्ञानिरुक्तं कार्यं च न स्यात् ।
अथात्यन्तिको जेद एव, ततो घटवज्जिज्ञयोर्वेशकालयोरप्युप-
लब्धिः स्यात् । न नियता युगपदुपलब्धिर्गित्येवं च व्यवस्थिते
कथञ्चिदेवोपलब्धेरभेदः कथञ्चिच्च संज्ञाभेदाज्जेद इति स्थितम् ।
तदेवमौदारिकादीनां शरीराणां जेदाभेदौ प्रदर्शयितुमाह सर्व-
स्यैव इत्यस्य भेदाभेदौ प्रदर्शयितुकामः पूर्वपक्षं श्लोकपञ्चा-
हेन दर्शयितुमाह—(सञ्चर्य वीरियमित्यादि) सर्वं सर्वत्र वि-
द्यत इति कृत्वा साङ्ख्य्याभिप्रायेण सत्त्वरजस्तमोरूपस्य प्रधान-
स्यैकत्वास्य च सर्वस्यैव कारणत्वात्, अतः सर्वं सर्वान्तरक-
मित्येवं व्यवस्थिते घटपटाद्यवयवस्य व्यक्तस्य वीर्यं शक्तिर्विद्य-
ते । सर्वस्यैव हि व्यक्तस्य प्रधानकार्यत्वात्कार्यकारणयोश्चैकत्वा-
दतः सर्वस्य सर्वत्र वीर्यमस्तीत्येवं संज्ञां नो निवेशयेत् । (‘अणे-
गन्तवाय’शब्देऽत्रैव भागे अग्रेतनी साङ्ख्यमननिरासनपरा युक्तिः
वक्ष्यते) सूत्र०२ भु०५ अ० (‘णत्थि होए अतोए वा, णेवं सणं
णिघेसण’ इत्यादि सूत्राणि ‘अत्थिवाय’ शब्देऽत्र प्रदर्शयित्यन्ते)
आद्यतोऽभोगानाजोगमेवितार्थमाह—

से य जाणमजाणं वा, कट्टे आहम्मियं पर्यं ।

संचरे विष्पमप्पाणे, वीर्यं तं न समायरे ॥ ३१ ॥

स साधुर्जनज्ञानन् वा अज्ञोगतोऽनाभोगतश्चेत्यर्थः । कृत्वा
अधार्मिकं पदम्, कथञ्चिज्जगद्वेषाचार्यां मूलोत्तरगुणविराधनामि-
ति ज्ञावः । संचरेत्किंप्रमात्मानं भावनो निवर्त्याभोचनादिना प्रका-
रेण, तथा द्वितीयं पुनस्तन्न समाचरेदनुबन्धदोषादिति सूत्रार्थः ।

एतदेवाह—

अणायारं परकम्म नेव गूढं न निहवे ।

मुडं सया वियरुभावे, असंसत्तो जिडंदि ॥ ३२ ॥

अनाचारं मावश्ययोगं पराकम्याऽऽसेव्य गुरुमकाशे आलोच्य-
न्नेव गूढयेत, न निहवीत । तत्र गूढनं किञ्चिन्कथनम्, निहव
एकान्ताऽपलापः । किञ्चिशिष्टः सन्नित्याह—शुचिरकलुषमतिः,
सदा विकटभावः प्रकटभावः, असंसक्तोऽप्रतिषक्तः, कञ्चिज्जि-
तेन्द्रियो जितेन्द्रियप्रमादः सन्निति । दश०८ अ० (सिद्धान्तपा-
त्रको न कदाचिदप्यनाचारिणि ‘नादसेण’ शब्दे उदाहरणरूपत-
या वर्णयिष्यते । तथा त्रिविधोऽनाचारः ‘संकिसेस’ शब्दे वक्ष्यते)
अणायारज्जाण-अनाचारध्यान-न० । न आचारोऽनाचारः ।

नअः कुत्सार्थत्वाद् दृष्टाचारस्य ध्यानमनाचारः । दुर्ध्याने,
वज्जरदाव ध्यायतः काङ्क्षणसाधोर्गिव, देवानामनागमनादुत्प्र-
जितुकामस्यापाठसूरेरिव वा कुध्याने, आतु० ।

अणायवाङ् (ण्) अनात्मवादिन्—पु० । आत्मानं वदितुं शी-
लमस्येति । यः पुनरेवंभूतमात्मानं नाभ्युपगच्छति सोऽनात्मवा-
द् । आत्मानमनन्युपगन्तरि नास्तिके, सर्वव्यापिने मित्यं कृणि-
क वाऽऽत्मानमन्युपगन्तरि, आचा० १ भु० १ अ० १ उ० ।

अणायवि (ण)-अनातापिन्-पुं० न आतापयति । आतापनां शीतादिसहनरूपां करोतीत्यनातापी । मन्दभङ्गत्वात्परीष-हासाहिष्णौ, स्था० ४ ग्रा० २ उ० ।

अणारंज-अनारम्ज-पुं० जीवानुपघाते, भ० ८ श० १ उ० । जीवानुपद्रवे, "सप्तविधे अणारंभे पणसे । तं जहा-पुढविका-इयअणारंभे जाव अजीयकायअणारंभे " स्था० ७ ग्रा० । न विद्यते सावद्य आरम्भो येषां ते तथा । सावद्ययोगरहितेषु, "अपरिगहा अणारंजा, भिक्खु ताणं परिव्वए " सूत्र० १ भु० १ अ० ४ उ० ।

अणारंभजीवि (ण)-अनारम्भजीविन्-पुं० । आरम्भः सावद्यानुष्ठानं प्रमत्तयोगो वा, तद्विपर्ययेण त्यनारम्भः, तेन जीवितुं शीलं येषां ते अनारम्भजीविनः । समस्तारम्भनिवृत्तेषु यनिषु, आच्चा० ।

आवंतिए आवंतिहोयंनि अणारंजजीविण तेषु चैव-मणारंभजीवी एत्थोवरए तं भोसमाणे ॥

यावन्तः केचन लोके मनुष्यलोकेऽनारम्भजीविनः, आरम्भः सावद्यानुष्ठानं प्रमत्तयोगो वा । उक्तं च-"आयाणे णिक्खेवे, जासु मगोयत्ताणमग्गादि । सव्वं पमत्तजोगो, समणस्स वि होइ आरंजो " ॥ १ ॥ तद्विपर्ययेण त्यनारम्भस्तेन जीवितुं शीलमेवामित्यनारम्भजीविनो यतयः । समस्तारम्भनिवृत्तास्तेष्वेव गृहिषु पुत्रकलत्रस्वशरीराद्यर्थमारम्भप्रवृत्तेष्वनारम्भजीविनो भवन्ति । एतदुक्तं भवति-सावद्यानुष्ठानप्रवृत्तेषु गृहस्थेषु देहसाधनार्थमनवधारम्भजीविनः स्वाध्वः पद्माधारपद्मवर्जि-र्हेपा एव भवन्ति । यद्येवं ततः किमिच्छाह-(एत्थोवरए इ-त्यादि) अत्रास्मिन्सावधारम्भे कर्त्तव्ये उपरतः सकोचितगा-त्रः । अत्र चाहंते धर्मे व्यवस्थितः उपरतः पापारम्भान् किं कुर्यात् ? स तन्सावद्यानुष्ठानायातकर्म जोषयन् कृपयन् मुनि-भावं भजत इति । आच्चा० ।

अणारंजहाण-अनारम्भस्यान-न० । असावधारम्भस्थाने, "पगतमिच्छे असाह तथ णं जा सा सव्वतो विरई पसछा-णे अणारंभहाणे आरिए " सूत्र० २ भु० २ उ० ।

अणारद्ध-अनारद्ध-त्रि० । केषांनिविशिष्टमुनिभिर्वाऽना-चीर्णै, "भारंजे ज चऽणारंभे अणारद्धं च ण आरंभे" आच्चा० १ भु० २ अ० १ उ० ।

अणाराहय-अनाराधक-त्रि० । विराधके, "अणायवी अस्समिए धम्मस्स अणाराहए जवह" । स्था० ४ ग्रा० ३ उ० ।

अणारिय-अनार्य-पुं० । न आर्योऽनार्यः । अज्ञानावृत्तत्वाद्-मदनुष्ठायिनि, सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० । पापात्मके, भ० ३ श० ६ उ० । सूत्र० । अकार्यकर्मकारिणि, नि० चू० १७ उ० । धर्मसंहारदित, शिष्टसंमतनिखिलव्यवहारं वा क्षेत्रे, सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ० । तच्च-

सग जवण सवर बब्बर-कायमुहंहुगोडुपकणया ।

अरवागहूणगेमय-पारसखसखासिया चैव ॥ १ ॥

उंबिलयलकुमवांस-जिह्वंधपुलिंदकोचजमरुआ ।

कावोयचीणचुंय-मालवदविमा कुलत्था य ।

केकयकिरापहयमुह-खरमुहगयतुरगमिदयमुहा य ।

हयकसा गयकसा, अंसं वि अणारिया बहवे ॥ ३ ॥

शकाः, यवनाः, शबराः, बर्बराः, कायाः, मुह्यमाः, उड्डाः, गोड्डाः, पकणकाः, अरवागाः, हूणाः, रोमकाः, पारसाः, खसाः, खासि-काः, दुम्बिलकाः, लकुशाः, बोकसाः, भिह्माः, अन्ध्राः, पुसिन्दाः, कौञ्जाः, अमरुताः, कापोतकाः, चीनाः, चुम्बुकाः, मालवाः, द्रवि-डाः, कुलार्थाः, कैकेयाः, किराताः, हयमुखाः, खरमुखाः, गज मुखाः, तुरङ्गमुखाः, मिण्डकमुखाः, हयकर्णाः, गजकर्णाभ्येत्येते देशा अनार्याः । अन्येऽपि देशा अनार्याः । प्रव० २७४ द्वा० । न केवलमेत एव किन्त्वपरेऽप्येवं प्रकारा बहवोऽनार्या देशाः प्रश्न-व्याकरणादिग्रन्थोक्ता विज्ञेयाः ।

तथाच सूत्रम्--

बहवे मिलिक्खुजाई, किं ते ? सका जवणा सवरबब्बरगा य मुहंहुगोडुपकणया पकणिया कुलकखा गौरसिंहल-पारसकोचअंधविलचिह्नलपुलिंदआरोमढोवपोकाणगंध-हारगवहलीयजङ्घा रोसा मासा वउसमलया य चुंयुया य चूलिककोकणगामेयपण्डवमालवमहुरआजसिया अण-कचीणलासियखमखासियनेहुरमरहडमुट्टियआरवकोविम-गकुहणकेकयहूणरोमगरुमरुगचिह्नायाविसयवासी य पाव मण्णा ।

(इमे बहवे मिलिक्खुजाई स्ति) म्लेच्छजातीयाः । किं ते इति ? । तद्यथा-शकाः १, यवनाः २, शबराः ३, बर्बराः ४, कायाः ५, मुह-रमाः ६, उड्डाः ७, भण्डाः ८, निस्तिकाः ९, पकणिका १०, कुलार्थाः ११, गौराः १२, सिंहलाः १३, पारसाः १४, कौञ्जाः १५, अन्ध्राः १६, द्रविडाः १७, चिन्वलाः १८, पुसिन्दाः १९, आरोपाः २०, डोवाः २१, पोकाणा २२, गन्धहारकाः २३, बहलीकाः २४, जङ्घाः २५, रोसाः २६, मायाः २७, बकुशाः २८, मलयाश्च २९, चुम्बुकाश्च ३०, चूलिकाः ३१, कोङ्कणगाः ३२, मेदाः ३३, पण्डवाः ३४, मालवाः ३५, महुराः ३६, आभाषिकाः ३७, अणकाः ३८, चीनाः ३९, लासिकाः ४०, खसाः ४१, खासिकाः ४२, नेष्टराः ४३, (मरहडस्ति) महा-राष्ट्राः ४४, (पाठान्तरे पामुड्डी ४५,) मौष्टिकाः ४६, आरवाः ४७, डोम्बिलिकाः ४८, कुहणाः ४९, कैकेयाः ५०, हूणाः ५१, रोमकाः ५२, खरवः ५३, मरुकाः ५४, इति । एतानि च प्रायो लुप्तप्रथ-माबहुवचनानि पदानि, तथा चिलाताविषयवासिनश्च म्लेच्छ-देशवासिनः । एते च पापमतयः । प्रश्न० १ आश्र० द्वा० ।

अथ सामान्यतोऽनार्यदेशस्वरूपमाह-

पावा य चेरुक्कम्मा, अणारिया निगिण्णा णिरनुतावी ।

धम्मो त्ति अक्खराई, सुइणे वि न नज्जए जेसु ॥

एते सर्वेऽप्यनार्यदेशाः पापाः । पापमपुण्यप्रकृतिरूपम्, तद्वन्ध-नत्वात् पापाः । तथा खण्डं कोपोत्कटतया रौद्राभिधानरस-विशेषप्रवर्तितत्वात्तिरौद्र कर्म समाचरणं येषां ते खण्डक-माणः, तथा न विद्यते घृणा पापजुगुप्सालक्षणा येषां ते नि-घृणाः, तथा निरनुतापिनः सर्वितऽप्यहृत्य मनापि न पश्चा-त्तापभाज इति भावः । किञ्च-येषु 'धर्मः' इत्यक्षराणि स्व-प्तेऽपि सर्वथा न ज्ञायन्ते केवलमपेयपानाभक्षभक्षणगन्धग-मनादिनिरताः शास्त्राद्यप्रतीतवेषभाषादिसमाचाराः सर्वेऽ-प्यमी अनार्या अनार्यदेशा इति । प्रव० २७४ द्वा० ।

आर्यानार्यक्षेत्रव्यवस्था चैतथम्-

जत्थुप्पत्ति जिणाणं, चकीणं रामकण्हाणं ।

यत्र तीर्थकरादीनामुत्पत्तिस्तदार्थं, शेषमनार्यमिति । आव-
श्यकचूर्णं पुनरित्यनार्यानार्यव्यवस्था उक्ता-“ जेसु केसु वि
पपसेसु, मिहुणगाणि परट्टिएसु हकाराहया नीई पाकडा ते
आयरिया, सेसा अनारिया” इति । प्रव० २७५ द्वा० । (अनार्य-
क्षेत्रे न विहर्तव्यमिति ‘विहार’ शब्दे वक्ष्यते) “भयंसि वा
महत्ता वा अणारियाहि” विभक्तिव्यत्यादनार्थ्यैर्मुच्छादि-
भिर्जीवितचारित्रापहारिमिरभिभूतानामिति शेषः । स्था० ५
द्वा० २ उ० । स० । अनार्या म्लच्छास्त्रतश्च साधुनिन्दा-
दिना अनार्या इव अनार्याः । साधुप्रत्यनीकेषु, उक्त० ३ अ० ।
अणारियद्वाण-अनार्यस्थान-न० । सावद्याऽऽरम्भाभ्यं,
सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

अणारोहण-अनारोहक-त्रि० । न० ब० । योधवर्जितं, “अणा-
स्य अणारोहण अणारोहणं” भ० ७ श० ९, ७० ।

अणालम्बन-अनालम्बन-न० । न विद्यते आलम्बनं यस्य तद्-
नालम्बनम् । स्वोपादानकणमात्रातुल्यमाने कस्यापि विषय-
स्याऽनवगमके बुद्धाने, अने० ४ अधि० ।

अणालम्बनयोग-अनालम्बनयोग-पुं० । परतत्त्वविषये ध्यान-
विषये, पो० ।

कः पुनरनालम्बनयोगः कियन्तं कासं भवतीत्याह-
सामर्थ्ययोगतो या, तत्र दिद्वेत्त्यसङ्गशक्त्याद्या ।

साऽनालम्बनयोगः, प्रोक्तस्तददर्शनं यावत् ॥८॥

(सामर्थ्यत्यादि) शास्त्रोक्तात् कपकभेणीद्वितीयाऽपूर्वकरण-
भाविनः सकाशान् । सामर्थ्ययोगस्यरूपं चेदम्-“शास्त्रसंदर्शि-
तोपाय-स्तदतिक्तामनोचरः । सर्वोक्तेकाद्विशेषेण, सामर्थ्या-
भयोऽयमुत्तमः” ॥१॥ यात्र परतत्त्वे द्रष्टुमिच्छा दिद्वेत्ता इत्येवंस्व-
रूपा, अलङ्का चासौ शक्तिश्च निरामिष्यज्ञानवरतप्रवृत्तिस्तयाऽऽ-
ख्या परिपूर्णा, दिद्वेत्ता, सा परमात्मविषये दर्शनेच्छा अनालम्बन-
योगः प्रोक्तः, नद्वेदिभिस्तन्यं परतत्त्वस्यादर्शनमनुपलभ्यः, तद् य-
थावत् परमात्मस्वरूपे दर्शने तु केवलज्ञानेन अनालम्बनयोगो
न भवति, तस्य तदालम्बनत्वात् ।

कथं पुनरनालम्बनोऽयमित्याह-

तत्राप्रतिष्ठितोऽयं, यतः प्रवृत्तश्च तद्वत्तत्र ।

सर्वोत्तमानुजः खलु, तेनानालम्बनो गीतः ॥६॥

(तत्रेत्यादि) तत्र परतत्त्वेऽप्रतिष्ठितोऽलम्बनप्रतिष्ठितः अयम-
नालम्बनः, यतो यस्मात्प्रवृत्तश्च ध्यानरूपेण तत्त्वतो वस्तुतस्तत्र
परतत्त्वे सर्वोत्तमानुजः खलु सर्वोत्तमस्य योगस्यानुजः प्रागन-
न्तरवर्तिना कारणेनानालम्बनो गीतः कथितः ॥ ६ ॥

किं पुनरनालम्बनाद्भवतीत्याह-

द्रागस्मात्तदर्शन-मिषुपातज्ञानमात्रतो ज्ञेयम् ।

एतच्च केवलं तद्, ज्ञानं यत्तत्परं ज्योतिः ॥ १० ॥

(जागित्यादि) छाक शीघ्रमस्मात्प्रस्तुतादनालम्बनात्तदर्शनं
परतत्त्वदर्शनमयोः पातस्तद्विषयं ज्ञानमुदाहरणं तन्मात्रादिषु
पातज्ञानमात्रतो ज्ञेयं तदर्शनम् । एतच्च परतत्त्वदर्शनं केवलं
संपूर्णम् । तद्विति तत्प्रसिद्धं ज्ञानं केवलज्ञानमित्यर्थः । यत्तत्क-
वलज्ञानं परं प्रकृष्टं ज्योतिः प्रकाशरूपम्, इषुपातादाह-
रणं च यथा-केनचिदनुधरेण लक्ष्याभिमुखे बाणे तद्-
मिसंवादिनिप्रकटिते यावत्तस्य बाणस्य न शिमोचनं ताव-

स्तत्प्रगुणतामत्रेण तद्विसंवादित्वेन च समानोऽनालम्बनो यो-
गः, यदा तु तस्य बाणस्य शिमोचनं लक्ष्याविसंवादिपतनमा-
त्रादेव लक्ष्यवेधकं तदा आलम्बनोत्तरकालभावी तत्पातकल्पः
सालम्बनः केवलज्ञानप्रकाश इत्यनयोः साधर्म्यमङ्गीकृत्य निद-
शनम् । पो० १५ विष० । अष्ट० ।

अणालम्बणपट्टाण-अनालम्बनप्रतिष्ठान-त्रि० । अविद्यमानमा-
लम्बनं प्रतिष्ठानं बाणकारणं यत्र स तथा । आलम्बनरक्ककरहिते,
प्रश्न० ३ आश्र० ७० ।

अणालम्ब-अनालम्बित-त्रि० । अभाषिते, “ पुर्व्वि अणालम्बेण
आलम्बित ए वा संलम्बित ए वा” प्रति० । उपा० ।

अणालम्ब-अनालम्ब-न० । अनुत्साहे, तं० । ब० स० । कृतो-
द्घमं, व्य० ७ उ० ।

अणालम्बस्तणिलय-अनालम्बनिलय-पुं० । अनालम्बस्यमुत्साह-
स्तस्य गृहम्, अकार्योदी सादरं प्रवृत्तिहेतुत्वाद् । योषिति, तं० ।

अणालम्ब-अनालम्ब-पुं० । नञः कुत्साद्यन्तादङ्गीक्षेत्पादित्वत्
कुत्सित आलम्बोऽनालम्ब इति । वचनाधिकल्पभेदे, स्था० ७ उपा० ।
अणालम्ब-अनालम्ब-त्रि० । अकृताऽऽश्लेषे, प्रय० २ द्वा० ।

आव० ।

अणालोच्य-अनालोचित-त्रि० । न० न० । अनिबद्धिते, न० ब० । शुक-
णां समीपेऽकृतालोचने, औ० । माद्वमधीकृते, “मूर्तिः स्फूर्तिमती
सदा विजयते जैनध्वर । विस्फुरन्मोहोन्माद्यनप्रमादमदिराम-
सैरनालोकिता” अनालोकिता साद्वमधीकृतेत्यर्थः । अनालोकि-
तपदस्य साद्वमनालोकिनत्वेऽर्थान्तरसक्रामिनतया वाच्यत्वाद्,
अन्यथा वक्तुं शक्यतः पुरःस्तिवस्तुनोऽनालोकितात्वानुपपत्तेः, प्रति०
अणालोच्यअपमिहंत-अनालोकिताप्रतिकान्त-त्रि० । अना-
लोचितआसौ अप्रतिकान्तश्च । शुकणां समीपेऽकृतालोचने दो-
षाच्छानिवृत्ते, औ० ।

अणालोच्यभामि (ण)-अनालोचितजाविन-पुं० । सम्यग्-
ज्ञानपूर्वकमपर्यालोच्य भावके, प्रव० ७५ द्वा० ।

अणालोच्य-अनालोच-पुं० । न० तं० । अङ्के, “कुलिसीदजोणि-
सयसह-स्स गुविंसं अणालोचकमंधयारं ति” । (संसारसागर-
वर्णकः) अनालोको नामाज्ञानान्धकारो यस्य स तथा । प्रश्न० ४
आश्र० ७० ।

अणालोच्य-अनालोच-न० । न आपातोऽऽयागमः परस्य अन्यस्य
स्वपरपक्षस्य वा यस्मिन् स्थितिरुक्ते तदनापातम् । प्रय० १५१
द्वा० । जनसंपातरहिते, वर्जिते, भ० ७ श० ६ उ० । ध० । प० ७० ।
विजने, आश्र० २ ध्रु० १ अ० ५ उ० । लोकानामुपागमनरहिते, उक्त०
२४ अ० । कथाद्यापातरहिते स्थितिरुक्ते, आश्र० ४ अ० । ध० ।

अणाबिल-अनाबिल-त्रि० । न० तं० । अकलुषं, रागद्वेषासंपृक्त-
तया मलरहिते, सूत्र० १ ध्रु० १५ अ० ।

अणाबिल-त्रि० । अणेन कलुषे, आतु० ।

अणाबिलज्जाण-अनाबिलध्यान-न० । अणमृणं तेनाऽऽबिलः
कलुषः अणाबिलः, तस्य ध्यानम् । तैलकर्षलाया यतिजगिन्या
इव दुर्ध्यानं, आतु० ।

अणाबिलप्प (ण)-अनाबिलात्पन्-पुं० । अनाबिलो विषय-
कथायैरनाकुल आत्मा यस्यासाधनाबिलात्मा । निष्कषागिनि,

“अभयंकरे भिक्षुं अणाविलम्पण” सूत्र० १ श्रु० ७ अ० ।
अणावुद्धि-अनावुद्धि-स्त्री० । वर्षणाऽभावे, स० ।

अणासंसि (ण)-अनाशंसिन्-पुं० न० त० । भोतृज्यो ब्रह्मा-
द्यनाकाङ्क्षिणि प्रवचनसारपरिकथनयोग्ये, वृ० १ उ० । आद्या-
र्याद्याराधनाशंसारहिते, सांसारिकफलानपेक्षे वा, आलोचनाप्र-
दानयोग्ये, आशंसिनो हि समप्रातिचारालोचनासंज्ञायात् आस-
साया एवातिचारत्वात् । धर्म० २ अधि० । ग० । प्रव० । पञ्चा० ।
अणासग-अनभक्-त्रि० । अभ्यरहिते, ज० ७ श० ६ उ० ।

अणासच्छिन्न-अच्छिन्नाम-त्रि० । अकृतप्राणे, नि० चू० ४ उ० ।

अणासण-अनासक-त्रि० । अनिकटवर्तिनि, उक्त० २० अ० ।

अणासत्ति-अनासक्ति-स्त्री० । अप्रतिबद्धतायाम्, स्वजनादिषु
लोहाजावे, भ० १ श० ६ उ० ।

अणासय-अनाशय-त्रि० । न विद्यते आशयः पूजाभिप्रायो
यस्यांसावनाशयः । दृश्यतो विद्यमानेऽपि समवसरणादिके
जावतोऽनास्वादके तीर्थकृति, तद्गतगार्ह्याजावात् । सूत्र० १
श्रु० १५ अ० ।

अणासव-अनाश्रव-पुं० । न विद्यन्ते आश्रवा हिंसादयो यस्य ।
३४ पापकर्मवन्धरहिते हिंसाद्याश्रवद्वाराविरते, क० प्र० ।
उक्त० । प्राणातिपातादिरहिते, औ० । “अणासवे अममे भकि-
चण” औ० । अविद्यमानपापकर्मवन्धे, औ० । आश्रवति तान् २
शोजनयेन अशोभनत्वेन वा गृह्णातीत्याश्रवः, नाऽऽश्रवोऽना-
श्रवः । मध्यस्थे रागद्वेषरहिते, वृ० ।

महाणि षोडश अदु जेरवाणि, अणासवे तेसु परिव्वएजा ।

शब्दान् वेणुवीणादिकामधुरान् भुतिपशलान्, भूत्वा स-
माकर्ण्य, अथ भैरवान् भयावहान्, कर्णकट्टनाकर्ण्य, तेष्वनुक्-
लेषु प्रतिकृतेषु अधणपथमुपागतेषु शब्देऽनाश्रवो मध्यस्था
रागद्वेषरहितो ज्ञत्वा परि समन्नाद् अजेत्परिअजेत्, इति । वृ० ३
उ० । नयकर्मोपादाने, प्रअ० १ आश्र० द्वा० ।

अनाश्रवेणैव सर्वथा कर्मकृत्य इति यथाऽसौ भवति तथाह-
पाणवह सुसावायं, अदत्त मेद्वण परिग्गहाविरां ।

राईभोयण विरओ, जीवो होइ अणासवो ॥

पंचसमिओ तिगुत्तो, अकसाओ जिइदिओ ।

आगारवां य निस्सद्धां, जीवो होइ अणासवो ॥

सुबह्वं प्रायः प्रतीतार्थमेव, नवरं, विरत इति प्राणवधाविभिः
प्रत्येकमजिसम्बध्यते । तथा जवत्यनाश्रव इति अविद्यमानक-
र्मोपादानहेतुः । द्वितीयसूत्रेऽप्यनाश्रवः समित्यादिविपर्ययाणां
कर्मोपादानहेतुत्वेनाश्रवरूपत्वात्, तेषां अविद्यमानत्वादिति
सूत्रद्वयार्थः । एवंविधश्च तादृशं कर्म यथाऽसौ कृपयत्या-
राधनाय ।

पुनः शिष्याजिमुक्तीकरणपूर्वकं दृष्टान्तद्वारेण तदाह-

एएसिं तु विवचासे, रागदोसममज्जियं ।

खवई तवसा जिक्खु, मएग्गमणो सुणो ॥

जहा महातलायस्स, सप्पिरुप्पे जलागमे ।

उस्मिचणाण तवणाए, कम्मेण सोसणा जवे ॥

एवं तु संजयस्सावि, पावकम्मनिरस्सवा ।

जवकोमीसंचयं कम्मं, तवसा णिज्जरिज्ज ॥

सूत्रत्रयम्-यनेषां तु प्राणिबधविरत्यादीनां समित्यादीनां आना-
भवहेतूनां (विवचसासे सि) विपर्ययासे प्राणिबधादावशमि-
तत्वाद्वा च रागद्वेषाज्यां समाजितमुपाजितरागद्वेषसमाजितं,
कमेति गम्यते, तस्मै कथयतेति शेषः । एकमेकत्र वस्तुनि अभि-
निविष्टत्वेन मनो यस्याः सा एकमनाः, श्रुतिवति शिष्याभिमुखी-
करणम्, सन्निरुद्धे पाल्यादिना निषेद्धे, जलागमे जलप्रवेष्टे, (स-
स्मिचणाए ति) सूत्रत्वाद्भूतस्वमेनारघट्टघटीनिषहादिजिक्ख-
ज्जेन (तवणाए सि) प्राग्यसपनेन रविकरनिकरसस्तापकूपेण
कमेण परिपाट्या शोषणा जलाभावरूपा भवेत् । पापकर्मनिरा-
श्रवे पापकर्मणामाश्रवाजावे, भावकोटौ सञ्चितमित्यत्र कोटिप्र-
हणमतिबहुत्वापेक्षकणम्, कोटिनियमासंभवात्, कर्म तपसा नि-
र्जीर्यते आधिक्येन कृतं नीयते, शेषं स्पष्टमिति सूत्रत्रयार्थः । उक्त०
३० अ० । पञ्चविंशे गौणप्राणातिपाताविरमणे, तस्य कर्मवन्धनि-
रोधोपायत्वात् । प्रअ० १ सम्ब० द्वा० । आ समन्तात् श्रुण्वन्ति
गुरुवचनमाकर्णयन्तीति आश्रवाः । न तथा प्रतिज्ञावाविषयस्य
तस्याश्रवणादनाश्रवः । गुरुवचनेऽस्थितं, “अणासवा धूसवया
कुसीला, मिडं पि चंरं पकरेति सीसा” इति दुर्विनीतसङ्गणम् ।
उक्त० १ अ० । आश्रवः प्रतियोगे, आश्रवा० ।

अणासाऽज्जमाण-अनास्वाद्यमान-त्रि० न० त० । केवलं रस-
नेन्द्रियविषये, भ० १ श० १ उ० ।

अणासाएमाण-अनाशयमान-त्रि० । आशाविषयमकुर्वाणे,
उक्त० २ ए अ० ।

अनास्वादयत्-त्रि० । अभुञ्जाने, उक्त० २ ए अ० ।

अणासायणा-अनाशातना-स्त्री० । न० त० । तीर्थकरादीनां
सर्वथाऽहंलनायाम्, दश० ६ अ० १ उ० । द्वा० । मनोवाक्कायैः
प्रतीपयर्जनं, उक्त० १ अ० ।

अणासायणाविणाय-अनाशातनाविनय-पुं० । अनुचितक्रिया-
निर्वासरूपे दर्शनविनयभेद, अयं च पञ्चदशविधः । आह च-
“ तित्थगरधम्मआयरि अ-यायगे धेरकुलणणे संघे । संभोगि-
आकरियाए, मइनाणाइण य तहेव ” सांभोगिका एकसमाचा-
रिका क्रिया आस्तिकता । अत्र भावना-तीर्थकराणामनाशात-
नायां तीर्थकरप्रहसधर्मस्यानाशातनायां च वर्तितव्यमित्येवं स-
र्वत्र दृश्यमिति । “कायव्वा पुण भत्ती, बहुमाणो तह य वसव्वा-
ओ य । अरहंतमाइयाणं, केवसनाणवसाणाणं ” ॥ १ ॥ स्या०
७ ग० । ध० । द० ।

अणामिय-अनाशित-त्रि० । बुभुक्षिते, “अणासिया णाम म-
हासियाला, या गम्भिणो तत्थ सयासको वा ” सूत्र० १ श्रु०
५ अ० २ उ० ।

अणामेवणा-अनामेवना-स्त्री० । आसेवनाविरहे, आश्रा०
१ श्रु० ७ अ० ३ उ० ।

अणाह-अनाथ-त्रि० । अशरणे, नि० चू० ३ उ० । निःस्वामिनि,
यिपा० १ श्रु० ७ अ० । योगक्षेमकारिविरहिते, प्रअ० १ आश्र०
द्वा० । रक्ते, द्वा० ८ अ० । आत्मनोऽनाथत्वपरिज्ञावधितरि सु-
निज्जेदे, पुं० । यथा मुनिना अणिकं प्रति आत्मनोऽनाथता दर्श-
ना-कोऽर्थः ? , अनाथत्वसनाथत्वे च विचारिते । तथोक्तम्—

मिच्छाणं नमो किञ्चा, संजयाणं च भावओ ।

अत्थधम्मगइं तत्थं, अणुसट्ठिं सुणेह मे ॥ १ ॥

ज्ञोः शिष्याः । मे मम अनुशिष्टिं शिक्षां यूयं श्रुत । कि

कृत्वा ? सिद्धान् पञ्चदशप्रकारान् नमस्कृत्य, च पुनर्जायतो ज-
कितः, संयतान् साधून् आचार्योपाध्यायदिसर्वसाधून् नमस्कृ-
त्य । कीदृशी मे अनुशिष्टिम् ? । अर्थधर्मगताम् । अर्थते प्रार्थ्यते
धर्मात्मभिः पुरुषैरिति अर्थः, स आसौ धर्मश्च अर्थधर्मस्तस्य ग-
तिज्ञानं यस्यां सा अर्थधर्मगतिः, ताम्, इत्यवद्यां दुष्प्राप्तो धर्म-
स्तस्य धर्मस्य प्राप्तिकारिकाम्, यया मम शिक्षया दुर्लभधर्मस्य
प्राप्तिः स्यादिति ज्ञावः । पुनः कीदृशी मेऽनुशिष्टिम् ? । तस्यां स-
त्याम् । अथवा 'तच्च' तत्त्वरूपां वा, इह आनुशिष्टिभिर्ध्याया, अर्थ-
धर्मगतिः प्रयोजनम् । अनयोश्च परस्परमुपायोपेयजावलक्षणः
सम्बन्धः सामर्थ्यादुक्त इति सूत्रार्थः ॥ १ ॥

सम्प्रति धर्मकथाऽनुयोगत्वात्स्य धर्मकथाकथनव्याजेन

प्रतिज्ञातमुपक्रमितुमाह—

पनुरयणो राया, सेणिओ मगहाहिवो ।

विहारजत्तं निज्जाओ, मंकिकुञ्जिसि चेइए ॥ १ ॥

श्रेणिको नाम राजा एकदा मणिरुतकुक्षिनाम्नि कैव्ये उद्याने
विहारयात्रया उद्यानक्रीडया निर्यातः, नगरात् क्रीडार्थं मणिरुत-
कुक्षिवने गत इत्यर्थः । कीदृशः श्रेणिको राजा ? मगधाधिपः म-
गधानां देशानमधिपो मगधाधिपः । पुनः कीदृशः ? , प्रभूतरत्नः
प्रभुरप्रधानगजाश्वमणिप्रमुखपदार्थधारी ॥ २ ॥

तदेव विशिनष्टि—

नाणाकुमलयाइसं, नाणापक्खिनिसेवियं ।

नाणाकुसुमसंज्जं, उज्जाणं नंदणोवमं ॥ ३ ॥

अथ मणिरुतकुक्षिनाम्न उद्यानं कीदृशं वर्तते तदाह । कीदृशं
तद्वनम् ? , नानाकुमलताकाणं विविधवृक्षवल्लीजिर्व्याप्तम् । पुनः
कीदृशम् ? , नानापक्खिनिसेविनं विविधविहङ्गैरतिशयेनाश्रितम् ।
पुनः कीदृशम् ? , नानाकुसुमसंज्जं बहुवर्णपुष्पैर्व्याप्तम् । पुनः
कीदृशं तत् उद्यानम् ? , नागकिजनानां क्रीडास्थानम् । नगर-
समीपस्थं वनमुद्यानमुच्यते । पुनः कीदृशम् ? , नन्दोवमं न-
न्दनं देववनं तदुपमम् ॥ ३ ॥

तत्थ सो पस्सई साहुं, संजयं सुसमाहियं ।

निसंजं रुक्खमुल्लमि, सुकुमालं सुहोइयं ॥ ४ ॥

तत्र वने स श्रेणिको राजा साधुं पश्यति । कीदृशं साधुम् ? , संयतं
सम्यक्प्रकारेण यतं यत्नं कुर्वन्तम् । पुनः कीदृशम् ? , सुसमाधितं
सुतरामतिशयेन समाधियुक्तम् । साधुः सर्वोऽपि शिष्ट उच्यते,
तद्व्यवच्छेदार्थं संयतमित्युक्तम्, सोऽपि च बहिः संयमवान् नि-
हवादिरेपि स्यात् इति सुष्ठु समाहितो मनःसमाधानवान् सु-
समाहितस्तमित्युक्तम् । पुनः कीदृशम् ? , सुकुमले निषाण स्थि-
तम् । पुनः कीदृशम् ? सुकुमालम् । पुनः कीदृशम् ? , सुखाचितं
सुखयोग्यम्, शुजांचितं वा ॥ ४ ॥

तस्स रुवं तु पासित्ता, राइणो तम्मि संजए ।

अच्चंतपरमो आमी, अउलो रुवविमिहओ ॥ ५ ॥

राज्ञः श्रेणिकस्य तस्मिन् संयते साधौ अत्यन्तः परमोऽतिशय-
प्रधानोऽधिकोक्तुष्टः, अतुलो निरुपमोऽनन्यसदृशो रूपविस्मयो-
रुपाश्चर्यमासीत् । किं कृत्वा ? , तस्य साधोः, रूपं दृष्ट्वा । तुशन्दो-
बाक्यालङ्कारे ॥ ५ ॥

अहो ! वओ अहो ! रुवं, अहो ! अज्जस्म सोम्मया ।

अहो ! खंती अहो ! मुत्ती, अहो ! जोगे असंगया ॥ ६ ॥

तदा राजा मनसि चिन्तयति स्म—अहो ! इत्याश्चर्ये । आश्चर्यकारी

अस्य शरीरस्य वर्यो गौरत्वादिः । अहो ! आश्चर्यकृत, अस्य सा-
धो रूपं साधण्यसहितम् । अहो ! आश्चर्यकारिणी अस्य आर्यस्य
सौम्यता चञ्चलभ्रमप्रियता । अहो ! आश्चर्यकारिणी अस्य कान्तिः
कामा । अहो ! आश्चर्यकारिणी आस्य मुक्तिर्निर्लोभता । अहो !
आश्चर्यकारिणी अस्य जोगे असङ्कृता-विषये निस्पृहता ॥ ६ ॥

तस्स पाए उ वंदित्ता, काऊण य पयाहिणं ।

नाइदूरमणासओ, पंजली परिपुच्छइ ॥ ७ ॥

तस्य साधोः पादौ वन्दित्वा, पुनः प्रदक्षिणां कृत्वा, राजा ना-
तिदूरं नात्यासन्नः, कोऽर्थः ? , नातिदूरवर्ती, नातिनिकटवर्ती वा
सन्, प्राञ्जलिपुटो वक्ष्याञ्जलिः पृच्छति प्रश्नं करोति ॥ ७ ॥

तरुणोसि अज्जो ! पव्वइओ, जोगकालम्मि संजया ! ।

उवाटिओसि सामओ, एयमहं तुणामि ते ॥ ८ ॥

तदा श्रेणिकः किं पृच्छति-हे आर्य ! हे साधो ! , त्वं तरुणोऽसि युवा-
ऽसि । ते संयत ! हे साधो ! तस्माद् भोगकाले भोगसमये, प्रव्रजितो
गृहीतवीक्षः । तारुण्यं हि भोगस्य समयोऽस्ति न तु वीक्षायाः स-
मयः । हे संयत ! तारुण्ये भोगयोग्यकाले त्वं भ्रामण्ये वीक्षाया-
मुपास्थितोऽसि, आदरसहितोऽसि । एतदर्थं एतन्निमित्तं, त्वत्तः
शृणोमि, किं तव वीक्षायाः कारणम् ? , कस्मान्निमित्तात् वीक्षा
त्वया गृहीता ? , तत्कारणं त्वन्मुखात् श्रोतुमिच्छामीत्यर्थः ।

(पाईटीका)

तरुणत्वादिना प्रशस्वरूपमुक्तम् । इह च यत एव तरुणोऽत
एव प्रव्रजितो भोगकाले इत्युच्यते, तारुण्यस्य भोगकालत्वात् ।
यद्वा-तारुण्येऽपि रागादिपरिभाषां न भोगकालः स्यात्, इत्येवमभि-
धानम् । सोऽपि कदाचित्संयमेऽनुद्यत एव स्यात् । त्वं पुनरुपस्थि-
तश्च । पठति च—[उवाटिओसि सि] एनमर्थं निमित्तं येनार्थेन त्व-
मीदृश्यामप्यवस्थायां प्रव्रजितः, शृणोमि, 'ता' इति तावत्, प-
श्चात्तु यत्वं जणिष्यसि तदपि श्रोण्यामीति ज्ञावः । इति श्रो-
कसप्तकार्थः ॥ ८ ॥

इत्थं राज्ञोके मुनिराह—

अणाहोमि महाराय !, नाहो मज्ज न विज्जइ ।

अणुकंपयं सुहिं वा वि, कंची णाहि तुमे महं ॥ ९ ॥

अनाथोऽस्वामिकोऽस्मीत्यहं महाराज ! प्रशस्यनृपते ! किमि-
त्येवम् । यतः—नाथो योगक्रेमविधाता, मम न विद्यते । तथा
(अणुकंपयं ति) आर्षत्वादनुकम्पको यो मामनुकम्पते
(सुहिं ति) तत एव सुहृत् (कंचि सि) कश्चिन्न विद्यते,
ममेति सम्बन्धः [नाहि सि] प्रकमादन्तरोक्तमर्थं जानी-
हि [तुमे सि] त्वम् । पठ्यते—“ किंची णाभिसमे महं ” कि-
ंचिदनुकम्पकं सुहृद् वापि नाभिसमे नाभिसंगच्छामि न केनचि-
दनुकम्पनेन, सुहृदा च संगतोऽहमित्यादिनाऽर्थेन तरुणेऽपि प्रव्र-
जित इति ज्ञावः । इति सूत्रार्थः ॥ ९ ॥ एवं मुनिनोक्ते—

तओ पहसिओ राया, सेणिओ मगहाहिवो ।

एवं ते इह्मंतस्स, कहं नाहो न विज्जई ? ॥ १० ॥

होमि नाहो जयंताणं, भोगे जुंजाहि संजया ! ।

मिच्चनईपरिवुओ, माणुस्सं खलु दुक्खहं ॥ ११ ॥

[पाईटीका]

ततस्तदन्तरं श्रेणिको मगधाधिपो राजा प्रहसितः । हे महा-
जाग ! एवं तव अस्मिन्तः अस्मिन्तः कथं नाथो न विज-
ते ? । नवरम्, एवमिति दृश्यमानप्रकारेण, अस्मिन्तो वि-

स्मयनीयवर्णादिसंपत्तिमतः, कथमिति केन प्रकारेण, नाथो न विद्यते? तत्कालापेक्षया सर्वत्र वर्तमाननिर्देशः । “यथाकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति, तथा गुणवति भवन्ति, ततः श्रीः, श्रीमत्याज्ञा, ततो राज्यम्” इति हि श्लोकप्रवादः । तथा च न कथञ्चिदनाथत्वं भवतः संजवतीनि प्रायः । यदि वाऽनाथत्वेन भवतः प्रज्याप्रतिपत्तिहेतुः, ततः हे पूज्याः ! अहं (भवतां इति) जन्तानां पूज्यानां युष्माकं नाथो जवामि, यदा जवतां कोऽपि स्वामी नास्ति तदा अहं भवतां स्वामी भवामि, यदा अनाथत्वाद् युष्माजिर्द्विधा गृह्णीता तदाऽहं नाथोऽस्मीति प्रायः । हे संयत ! हे साधो ! भोगान् हृदय । कीदृशः सन् ? मित्रजातिभिः परिवृतः सन्, हे साधो ! खलु इति निश्चयेन, मानुष्यं दुर्जने वर्तते, तस्मान्मनुष्यत्वं दुर्जनं प्राप्य जोगान् लुक्त्वा सफरीकुरु ॥ १० ॥ ११ ॥

मुनिराह—

अप्यणा वि अणाहोमि, सेणिया ! मगहाहिवा ! ।

अप्यणा अणाहो संतो, कस्स एणाहो जविस्ससि ? ॥ १२ ॥

हे राजन् ! अणिक ! मगधदेशाधिपस्त्वमात्मनाऽपि अनाथोऽसि, आत्मना अनाथस्य सतस्तवापि अनाथता, तदा त्वमपरस्य कथं नाथो भविष्यसीति ? ॥ १२ ॥

एवं च मुनिनोक्ते—

एवं वुत्तो नग्गिदो सो, सुसंभतो सुविम्हो ।

वयणं अस्सुयपुव्वं, साहुणा विम्हयं निम्हो ॥ १३ ॥

स नरेन्द्रः साधुना एवमुक्तः सन् विस्मयं नीति आश्चर्यं प्रापितः । कीदृशो नरेन्द्रः ? सुसंभ्रान्तोऽत्यन्तं व्याकुलतां प्राप्तः । पुनः कीदृशः ? सुविस्मितः पूर्वमेव तद्वर्णनात् संजाताश्चर्यः पुनरपि तद्वचनश्रवणात् विस्मयवान् जातः, यतो हि तद्वचनमश्रुतपूर्वं, अणिकाय अनाथोऽसि इति मतिं वचनं पूर्वं केनापि नो आवि-
तम् ॥ १३ ॥

यदुक्त्वांस्तदाह—

अस्सा हत्थी मणुस्सा मे, पुरं अंतंजरं च मे ।

भुंजामि माणुमे भोए, आणा इस्सरियं च मे ॥ १४ ॥

एरिसे मंपयगम्मि, सव्वकामसमपिण् ।

कहं अणाहो जवड, मा तु भंते ! सुसं वण् ? ॥ १५ ॥

ठाभ्यां गाथाभ्यां अणिको राजा वदति—हे जदन्त ! पूज्य ! हु-
इति निश्चयेन, मृपा मा ब्रूहि अस्मभ्यं मा वद । एतादृशे संपद-
इयं सति सम्प्रत्यक्षं सति, अहं कथमनाथो जवामि ? , कीद-
होऽहम् ? , सर्वकामसमर्पितः—सर्वं च ते कामाश्च सर्व-
कामाः, तेभ्यः सर्वकामेभ्यः समर्पितः शुभकर्मणा दौकितः ।
अथ राजा स्वसंप्रत्यक्षं वर्णयति—अश्वा घोटाकाः बहवो
मम सन्ति, पुनर्हस्तिनोऽपि प्रचुराः सन्ति, तथा पुनर्म-
नुष्याः सुजटाः सेवका बहवो विद्यन्ते, तथा मम पुरं न-
गरमप्यस्ति, च पुनर्मम अन्तःपुरं गङ्गीशृङ्गं वर्तते । पुनरहं
मानुष्यान् भोगान् मनुष्यसम्बन्धिनो विषयान् भुनक्ति । च
पुनराहोऽर्थं वर्तते आह्वा अप्रतिहतशासनस्वरूपं प्रभुत्वं व-
र्तते, यतो मम राज्ये कोऽपि मदीयामाह्वा न अण्णयतीत्यर्थः ।

यतिस्तमुवाच—

न तुमं जाणे अणाहस्स, अत्थं पोत्थं च पत्थिवा ! ।

जहा अणाहो जवड, सणाहो वा नराहिवा ! ॥ १६ ॥

हे पार्थिव ! हे राजन् ! त्वम् । ‘अणाहस्स’ अनाथस्य अर्थम्

अभिधेयम्, अणम् : पुनरर्थं, च पुनरनाथस्य प्रोत्थां न जाना-
सि, प्रकवेणोत्थानं मूलोत्पत्तिः प्रोत्था, तां प्रोत्थाम्, केनाभि-
प्रायेणायमनाथशब्दः प्रोक्त इत्येवंप्रकारं न जानासि । हे राजन् !
यथाऽनाथोऽथवा सनाथो भवसि तथा न जानासि, कथम-
नाथो भवति, कथं वा सनाथो भवति ? ॥ १६ ॥

सुणेह मे महागय !, अव्वक्खित्तेण चैयसा ।

जहा अणाहो जवड, जहा मेय पवत्थियं ॥ १७ ॥

हे महाराज ! मे मम कथयतः सतः त्वमप्यपत्तिसेन स्थिरेण
चेतसा शृणु । यथाऽनाथो नाथरहितो भवति, तथा मे ममा-
नाथत्वं प्रवर्तितम् । अथवा (मे व इति) मे एतदनाथत्वं प्रव-
र्तितं तथा त्वं शृणु इत्यनेन स्वकथाया उद्धृक्तः कृतः ॥ १७ ॥

कोसंबी नाम नयरी, पुराणपुरजेयणी ।

तत्थ आसी पिपा मज्जं, पज्जयधणसंखओ ॥ १८ ॥

हे राजन् ! कौशाम्बी नगरी आसीत् । कीदृशी कौशाम्बी ? ,
पुराणपुरमेदिनी जीर्णनगरमेदिनी, यादृशानि जीर्णनगराणि
भवन्ति तेभ्योऽधिकशोभायती । कौशाम्बी हि जीर्णपुरी वर्तते
जीर्णपुरस्था हि लोकाः प्रायशश्चतुरा धनवन्तश्च बहुधा विवे-
कवन्तश्च भवन्तीति हार्दम् । तत्र तस्यां कौशाम्ब्यां मम पिता-
ऽऽसीत् । कीदृशो मम पिता ? , प्रभूतधनसंख्यः । नाम्नाऽपि ध-
नसंख्यः, गुणेनाऽपि बहुलधनसंख्य इति वृद्धसंप्रदायः ॥ १८ ॥

पढमे वण् महागय !, अउत्ता मेऽत्थिवेयणा ।

अहोत्था विउलो दाहो, सव्वगत्तेसु पत्थिवा ! ॥ १९ ॥

हे महाराज ! प्रथमे वयसि यौवने एकदा अनुशोक्तृष्टा, अ-
स्थिवेदना अस्थिपीडा, (अहोत्था इति) अज्ञात् । अथवा
“ अस्थिवेयणा ” इति पाठे अस्थिवेदना नेत्रपीडा अभूत् । ततश्च
हे पार्थिव ! हे राजन् ! सर्वगात्रेषु विपुला दाहोऽभूत् ॥ १९ ॥

सत्थं जहा परमानिक्खं, सरीरविवरंतेरे ।

पाविसिज्ज अरी कुण्डो, एवं मे अत्थिवेयणा ॥ २० ॥

हे राजन् ! यथा कश्चिदरिः कुप्यन् कुडः सन्, शरीरविषयान्तरे
नासाकण्ठेऽङ्गुलिप्रमुखरन्ध्राणां मध्ये परमतीक्ष्णं शस्त्रं प्रपीडयेद्
गाढमवगाहयेत्, एवं मे ममास्थिवेदनाऽभूत् । (शरीरविवरंतेरेति)

(पार्श्वटीका)

शरीरविषयगणि कर्णरन्ध्रादीनि, तेषामन्तरं मध्ये शरीरविष-
यान्तरे तस्मिन् (पाविसिज्ज इति) प्रवेशयेत् प्रक्षिपेत् । शरी-
रविषयग्रहणमतेषु कुमारत्वादान्तरत्वं आगाढवेदनापलक्षण-
म् । पश्यते च—शरीरवीर्यान्तरेण “आविसिज्ज इति” पाठा-न्तरे
शरीरवीर्यं सप्त धातवस्तदन्तरे तन्मध्यं आपीरयेद् गाढम-
वगाहयेत् । एवमित्यापीर्यमानस्य शस्त्रवद् मे ममास्थिवेदना,
कोऽर्थः ? , यथा तद्वन्तवाधाविधायि तथैवाऽपीति ॥ २० ॥

तियं मे अंतरिच्छं च, उत्तमं च पीरई ।

इंदामणिसमा घोरा, वेयणा परमदारुणा ॥ २१ ॥

हे राजन् ! सा परमदारुणा वेदना मे मम त्रिकं कटिपृष्ठयि-
भागम् । च पुनरन्तरिक्षगम्—अन्तर्मध्यं इच्छा अन्तरिक्षा, ताम-
न्तरिक्षगम् । भोजनपानरमणामिलायकपायम् । च पुनरुत्तमाङ्गं
मस्तकं पीडयति । कीदृशी वेदना ? , इन्द्राशनिस्समा घोरा, इन्द्रस्या
शनिर्वज्रं तत्समाऽऽनिदाहोत्पादकत्वात् तुल्या, घोरा जयदा ॥ २१ ॥

किं न कश्चित् प्रतिवृत्तवानित्याह—

उवठिया मे आयरिया, बिज्जामंततिगिच्छगा ।

अधीया सत्यकुसला, मंतमूलाविसारया ॥ २२ ॥

हे राजन् ! तदेत्यध्याहारः । आचार्या वैद्यानां शास्त्राज्या-
सकारकाः मे उपस्थिताश्चिकित्सां कर्तुं लग्नाः, कीदृशा आचा-
र्याः ? विद्यामन्त्रचिकित्सकाः विद्यया मन्त्रेण च चिकित्सन्ति
चिकित्सां कुर्वन्तीति विद्यामन्त्रचिकित्सकाः, प्रतिक्रियाकर्तारः ।
पुनः कीदृशा आचार्याः ? अधीताः सम्यक् पठिताः । 'अधी-
या' इति पाठे न विद्यते अन्यो द्वितीयो येन्यस्तेऽद्वितीया भ-
साधारणाः । पुनः कीदृशास्ते ? शास्त्रकुशलाः शास्त्रेषु विचक्ष-
णाः । पुनः कीदृशास्ते ? मन्त्रमूलविशारदाः, मन्त्राणि देवाधि-
ष्ठितानि, मूलानि अटिकारुपाणि, तत्र विचक्षणाः मन्त्रमूलिका-
नां गुणज्ञाः ॥ २२ ॥

ते मे तिगिच्छं कुर्वन्ति, चातुष्पायं जहाहियं ।

न य दुक्खा विमोयंति, एसा मज्झ अणाहया ॥ २३ ॥

ते वैद्याचार्या मम चिकित्सां रोगप्रतिक्रियां यथा हितं भवेत्त-
था कुर्वन्ति । कीदृशं चिकित्स्यम् ? चातुष्पादं चत्वारः पादाः
प्रकारा यस्य तच्चतुष्पादम्, तस्य भावः चातुष्पादम्, चातुर्विध्य-
मित्यर्थः । वैद्य १ औषध २ रोगि ३ प्रतिचारक ४ रूपम् ।
अथवा-वमन १ विरेचन २ मर्दन ३ स्वेदन ४ रूपम् । अथवा-
अञ्जन १ बन्धन २ लेपन ३ मर्दनरूपम् । शास्त्रोक्तं गुरुपारंपर्यागतमा-
चक्ररिति स्थाने प्राकृतत्वात्कुर्वन्तीत्युक्तम्, ते वैद्या मां दुःखात्
विमोचयन्ति स्म । प्राकृतत्वाद्भूतार्थं वर्त्तमानार्थः प्रत्ययः, एसा
ममानाधता वर्तते ॥ २३ ॥

अन्यथा—

पिया मे सन्वसारं पि, देज्जाहि समकारणा ।

न य दुक्खा विमोयंति, एसा मज्झ अणाहया ॥ २४ ॥

हे राजन् ! मम पिता मम कारणे सर्वमपि सारं गृहे यत्सारं
साग्वस्तु तत्सर्वमपि वैद्याज्योऽदात्, तथापि वैद्या मां दुःखाद्
न विमोचयन्ति स्म । एसा मम अनाधता ज्ञेयति शेषः ॥ २४ ॥

माया वि मे महाराय !, पुत्तसोगुहट्टिया ।

न य दुक्खा विमोयंति, एसा मज्झ अणाहया ॥ २५ ॥

[पार्श्वटीका]

तथा माताऽपि पुत्रविषयः शोकः पुत्रशोकः, हा कथमिदं
दुःखी मत्सुतो जात इत्यादिरूपः, ततो दुःखम्, तेन [अद्विष्टाति]
आर्ता । अथवा [अद्विष्टाति] अर्दिता, उभयत्र पंक्तिरित्यर्थः ।
ततः पुत्रशोकदुःखार्ता पुत्रशोकदुःखार्दिता वा ज्ञेया ॥ २५ ॥

भायरा मे महाराय !, सगा जिड्ड कण्ठिहगा ।

न य दुक्खा विमोयंति, एसा मज्झ अणाहया ॥ २६ ॥

हे महाराज ! मे मम भ्रातरोऽपि स्वका आत्मीयाः, ज्येष्ठक-
निष्ठका वृक्षा लघवश्च मां न च दुःखाद्विमोचयन्ति स्म । एसा
ममानाधता ज्ञेया ।

(पार्श्वटीका)

[सग ति] शोककूटित सोदर्याः स्वका वा आत्मीयाः ॥ २६ ॥

जइणीओ मे महाराय !, सगा जिड्ड कण्ठिहगा ।

न य दुक्खा विमोयंति, एसा मज्झ अणाहया ॥ २७ ॥

हे महाराज ! मे मम भगिन्योऽपि स्वका एकमातृजाः । ज्ये-
ष्ठाः कनिष्ठश्च मां दुःखात् विमोचयन्ति स्म, एसा मम अनाधता
ज्ञेया ॥ २७ ॥

भारिया मे महाराय !, अणुरत्ता अणुव्वया ।

अंसुपुष्पेहि नयणेहि, उरं मे परिसिचइ ॥ २८ ॥

अन्नं पाणं च खट्वाणं च, गंधमल्लविशेषणं ।

मए नायमनायं वा, सा बाला नावट्ठुजइ ॥ २९ ॥

खणं पि मे महाराय !, पासाओ वि न फिट्ठइ ।

न य दुक्खा विमोयंति, एसा मज्झ अणाहया ॥ ३० ॥

हे महाराज ! मे मम भार्या कामिष्यऽपि दुःखानां मोचय-
ति स्म । कथम्भूता भार्या ? अनुरक्ता अनुरागवती । पुनः क-
थम्भूता ? अनुव्रता पतिव्रता पतिमनुसर्त्तुकृत्य व्रतं यस्याः सा
अनुव्रता । एतादृशी भार्या मे ममोरो हृदयमभुपूर्णाभ्यां होच-
नाज्यां सिञ्चति स्म ।

(पार्श्वटीका)

अपरञ्च भार्या पत्नी अनुरक्ताऽनुरागवती [अणुव्वय ति] अ-
व्विति कुलानुरूपं व्रतमाचारोऽस्या अनुव्रता; पतिव्रतानि याव-
त्, वयोऽनुकृपा वा । पठ्यते च—(अणुसग्गणुव्वय ति) इह
च मकारोऽन्ताक्षणिकः । अनुत्तरा अति प्रधाना (उरं ति)
उरो वक्त्रः, परिशिञ्चति समन्तात् स्नाचयति ॥ २८ ॥

पुनः सा बाला मत्कामिनी अन्नमशनं मोदकादिकं भक्ष्यं,
पानं शर्करादकादिकं, पुनः स्नानं कुकुमाद्रिपानीयैरजितैलचा-
वकमेवजवाधिप्रमुखैर्गन्धार्चनं मया ज्ञातं वा अज्ञातं स्वभावेनै-
व पतत्सर्वं भोगाङ्गं नोपट्टुके नानुजवति । मम दुःखात्सर्वा-
ण्यपि जोगाङ्गानि त्यक्तानि ।

(पार्श्वटीका)

स्नानं स्नात्यनेनेति स्नानम्-गन्धोदकादि, मया ज्ञातमज्ञातं वे-
त्यनेन सङ्गावसारताप्राह । पठ्यते च—'तारिसे रोगमायस्ये ति'
तादृशमुत्तरूपं रोगमतिरोगादिकम्, 'आवस्ये' प्राप्ते मयीति-
गम्यते । (से ति) भार्या बालेव बालाऽभिनययौवना नोप-
ट्टुके नासेवते ॥ २९ ॥

(खणं वि ति) पुनर्हे महाराज ! सा बाला मम पार्श्वान्नै-
कत्वात् (न विफिट्ठति) न अपयातीत्यर्थः । परं दुःखान्मां
न मोचयति, एसा ममानाधता ज्ञेया ।

[पार्श्वटीका]

[पासाओ वि न फिट्ठति] अपिअशब्दार्थः, ततः पार्श्वान्न
नापयाति सदा सन्निहितैवाऽऽस्ते ॥ ३० ॥

अनेन तस्या अपि वत्सलत्वमाह—

तओ हं एवमाहंसु, दुक्खमा हु पुणो पुणो ।

वेयणा अणुभविउं जे, संमारम्मि अणंतए ॥ ३१ ॥

ततोऽनन्तरं प्रतीकारेषु विफलेषु जातेषु अहमेवमवादि-
षम् । एवमिति किम् ? हु इति निश्चयेन या वेदना अनुभवितुं
दुःखमा भोक्तुमसमर्थास्ता वेदनाः संसारे पुनः पुनर्भुक्ता इति
शेषः । वेद्यते दुःखमनयेति वेदना । दुःखेन क्षम्यते सहते
इति दुःखमा दुस्सहा, कीदृशे संसारे ? अनन्तकेऽपारे ॥

[पार्श्वटीका]

तत इति रोगाप्रतिकार्यतान्तरमहमेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण
[आहंसु ति] उक्तवान्, यथा [दुक्खमा हु ति] दुरेवका-
रार्थः । ततो दुःखमैव दुःसहैव पुनः पुनर्वेदना उक्तकृपा
रोगव्यथा अनुभवितुम्, 'जे' इति निपातः पूरणे ॥ ३१ ॥

सई च जइ पुष्पेज्जा, वेयणा विउट्ठा उ मे ।

खंतो दंतो निरारंभो, पव्वइए अणगारियं ॥ ३२ ॥

अहं किमवादिषम् !, तदाह—यदि सकृदप्येकवारमप्यहं वेद-

नाथा विमुच्ये, तदाऽहं क्षान्तो भूत्वा, पुनर्दोन्तो जितेन्द्रियो
भूत्वा निरारम्भः सन् अनगारत्वं साधुत्वं, प्रव्रजामि दीक्षां गृह्णा-
मीति भावः । कथम्भूताया वेदनायाः?, विपुलाया विस्तीर्णयाः।

[पार्श्वटीका]

यतश्चैवमतः [सङ्ख्येति] चशब्दोऽपिशब्दार्थः । ततः सकृ-
दप्येकदाऽपि यदि मुच्येयाहमिति गम्यते । कुतः?, [वियणसि]
वेदनाया [विडलसि] विपुलाया विस्तीर्णयाः । इत्यनुभूय-
मानाया । ततः किमित्याह--क्षान्तः समाधानं, क्षान्त इन्द्रियो-
इन्द्रियदमेन [पञ्चपञ्चगारियंति] प्रव्रजेयं गृह्णाक्षिकामेयम् ।
ततश्चाऽनगारितां भावाभिलुतामङ्गीकुर्यामिति शेषः । यद्वा-प्र-
व्रजेयं प्रतिपद्यमानगारिताम्, येन संसाराच्छिन्नितो मूलत
एव न वेदनासंभवः स्यादिति भावः ॥ ३२ ॥

एवं च चिंतयित्वा, प्रसुप्तोमि नराहिवा ! ।

परियट्ति य राईए, वेयणा मे खयं गया ॥ ३३ ॥

एवं पुष्पांश्च चिन्तयित्वा हे नराधिप ! यावद्दहं सुप्तो-
ऽऽस्मि तावत्तस्यामेव रात्रौ प्रवर्त्तमानायाम्-अतिक्रामन्त्यां, मे
मम, वेदना कथं गता ; वेदना उपशान्ता इत्यर्थः ॥

(पार्श्वटीका)

एवं च चिन्तयित्वा जगन्ति न केवलमुक्त्वा चिन्तयित्वा चैवं
(प्रसुप्तोमिस्ति) प्रसुप्तोऽस्मि (परियट्ति य यस्ति) परिवर्त्तमा-
नायामतिक्रामन्त्याम् ॥ ३३ ॥

तत्रा कल्ले पभायम्मि, आपुच्छित्ताणं बंधवे ।

खंतो दंतो निरारंभो, पव्वइओ अणगारियं ॥ ३४ ॥

(पार्श्वटीका)

ततो वेदनोपशमनानन्तरं (कल्लेति) कल्लो नीरोगः सन् प्रभा-
ते प्रातः । यद्वा- [कल्लेति] चिन्ताऽऽदिनाऽपेक्षया द्वितार्यादेन
प्रकर्षेण व्रजितो गतः प्रव्रजितः, कोऽर्थः?, प्रतिपद्यमानगारिता-
मिति । ततो वेदनाया उपशान्तेरनन्तरं (कल्ले इति) नीरोगो जाते
सति प्रभातसमये बान्धवान् स्वजातीनापृच्छ्याहमनगारित्वं
साधुत्वं प्रव्रजितः, साधुधर्ममङ्गीकृतवान् । कीदृशोऽहम्?, क्षान्तः
पुनर्दोन्तः, पुनरहं निरारम्भः ॥ ३४ ॥

तत्रो ह नाहं जाओ, अप्पणो य परस्स य ।

सव्वेमि चव जूयाणां, तसाण थावराण य ॥ ३५ ॥

हे राजन् ! ततो दीक्षाग्रहणानन्तरमात्मनश्च पुनः परस्य
नाथो योगक्रेमकरत्वेन स्वामी जातः । आत्मनो हि नाथः, बुद्ध-
प्रकरणत्वात् । अपरस्य च, दिनचिन्तनात् । एवं निश्चयेन सर्व-
ेषां भूतानाम्, प्रसानां च पुनः स्थावराणां नाथो जातः ॥ ३५ ॥
किमिति प्रव्रज्याप्रतिपत्त्यनन्तरं नाथस्त्वं जातः, पुरा तु नेत्याह-

अप्पा नई वेयरणी, अप्पा मे कूणसामद्वी ।

अप्पा कामदुया धेणु, अप्पा म नेदणां वाण ॥ ३६ ॥

(आत्मेति) व्यवच्छेदकत्वाद्वाक्यस्यात्मैव नान्यः कश्चिद्वि-
त्याह-नदी सरित् । वैतरणीति नरकनद्या नाम । ततो महान-
र्थहेतुतया नरकनदा या । अत एव आत्मैव कूटमिव जन्तुयात-
नाहेतुत्वाच्छाल्मली कूटशाल्मली नरकोद्भवा । तथा आत्मैव
कामानभिलाषान् दोग्धं प्रापकतया प्रपूरयति कामदुघां, धेनु-
रिव धेनुः इयं रुद्धिर्न वक्ता । एतदुपमात्वमभिलषितस्यर्गोपवर्गा-
वृत्तिहेतुतया आत्मैव मे मम, नन्दनं नन्दननामकं वनमुद्यानम् ।
यतदोषम्यं चास्मि चित्तद्रव्यहेतुतया ॥ ३६ ॥

यथा चैतदेवं तथाऽऽह-

अप्पा कत्ता विकत्ता य, पुहाण य मुहाण य ।

अप्पा मितममितं च, दुप्पट्टिय सुप्पट्टिओ ॥ ३७ ॥

आत्मैव कर्ता विधायको दुःखानां सुखानां वेति योगः । प्रक-
माश्च आत्मन एव विकर्ता च विक्रेपकश्चात्मैव तेषामेव ।
अतश्च आत्मैव मित्रमुपकारितया सुहृत्, (अमित्रं चेति) अमि-
त्रमुपकारितया दुर्हृत् । कीदृक् ? (दुष्पाट्टियं सुष्पाट्टितोति)
दुष्टं प्रस्थितः सकलदुःखहेतुरिति विषादिकल्पः, सुष्ठु प्र-
स्थितश्च सकलसुखहेतुरिति कामधेष्वादिकल्पः । तथा च
प्रव्रज्याऽवस्थायामवमुपस्थितत्वेन आत्मनोऽन्येषां च योगक्ष-
मकरणे समर्थत्वाच्चायत्वमिति सुव्रगभार्यः ॥ ३७ ॥

पुनरन्यथा नाथत्वमाह-

इमा हु अओ वि अणाहया निवा !,

तमेकचित्तो निवृत्तो मृण्णिहि ।

निगट्ठधम्मं लभियाण वी जहा ,

सोदंति एगे बहुकायरा नरा ॥ ३८ ॥

(पार्श्वटीका)

इयमनन्तरमेव वक्ष्यमाणा । इ पूर्णे, अन्या परा, अपिः
समुच्चये । अनाथताऽस्वामिना, यद्भावतोऽहं नाथो जात
इत्याशयः । निवृत्तिरूपतामित्यनाथतामकनित्य एकाग्रमनाः,
निभृतः स्थिरः, शृणु । का पुनरनाथित्याह-निर्ग्रन्थानां धर्म
आचारे निर्ग्रन्थधर्मस्तस्य [लजियाण विस्ति] द्रष्टव्याऽपि ।
यथेयुपदेशेन । स्मिन्नि तदनुष्ठानं प्रति शिथिलीभवन्ति । एके
केचन, ईषदपरि समाप्ताः कातरा नि सत्त्वा बहुकातराः । "विभा-
या सुपो बहुत्तं परस्तात्तु" ॥ पाणि०-५ । ३ । ६८ ॥ इत्यनः प्रागु
बहुत्तप्रत्यये हि सर्वथा निःसत्त्वाः, ते मृता एव न निर्ग्रन्थमार्गे
प्रातिपद्यन्ते इत्येवमुच्यते । यदि वा कातरा एव बहवः संप्र-
वृत्तीति, बहुशब्दो विशेषणम् । नराः पुरुषाः सीदन्तश्च नात्मान-
मन्याश्च रक्षयितुं क्रमाः । इतीयं सीदन्तलक्षणा पराऽनाथ-
तेति ज्ञावः ॥ ३८ ॥

जो पव्वइत्ताण महव्वपाई,

सम्मं च ना फासइ से पमाया ।

अणिग्गहप्पा य रसेसु गिच्छे,

न मूलओ विदइ बंधण से ॥ ३९ ॥

हे राजन् ! यो मनुष्यः प्रव्रज्य दीक्षां गृहीत्वा, महाव्रतानि प्र-
मादात् सम्यग्विधिना न स्पृशति न सेवते, [से इति] स प्र-
मादवशावर्ती बन्धनं कर्मबन्धनं रागद्वेषलक्षणे संसारकारणे
मूलतो मूलात् न विनसि मूलतो नात्पाटयति । सर्वथा राग-
द्वेषो न निवारयतीत्यर्थः ।

[पार्श्वटीका]

नो स्पृशतीति नाऽऽसेवते प्रमादाच्चिदादरनिग्रहोऽविद्यमान-
विषयनियन्त्रणे आत्मा यस्य सोऽनिग्रहात्मा । अत एव रसेषु
मधुर विषु रुद्धो रुद्धिमान् । बन्धनेऽनेन कर्मेति बन्धनम् राग-
द्वेषात्मकं [से इति] सः ॥ ३९ ॥

आउत्ताया जस्स य नत्थि काई,

इरियाइ भासाइ तहेसणाए ।

आणाण-निकम्भेव-दुग्गण्णए,

न धीरजायं अणुजाइ मग्गं ॥ ४० ॥

हे राजन् ! स साधुर्ध्यायान् मार्गं नानुयाति, धीरैर्महापुरुषै-
स्तीर्थकरैरेणुवरैश्च यातं प्राप्तम्, अर्थान्मोक्षमार्गं न प्राप्नोति ।
स कः? यस्य साधोरीर्यायां गमनागमनसमिती, तथा जापायां,
तथा पणायामाहारग्रहणसमिती, पुनरादाननिकेपणसमिती,
यस्तूनां ग्रहणमेव न विधी, तथा [दुग्गणाए इति] उच्चारप्रश्रव-
णशेषमजलसङ्घाणादीनां परिष्ठापनसमितावाऽऽयुक्तता का
चिन्नास्तीति ॥ ४० ॥

तथा च—

चिरं पि से मुंरुई जविता,
अथिग्वए तवनियमेहिं जट्टे ।
चिरं पि अप्पाण किलेमइत्ता,
न पाग्ग होइ दु मंपराण ॥ ४१ ॥

स पूर्वोक्तः पञ्चसमिति रहितो मुन्याभासश्चिरं मुण्डरुचिर्भू-
त्वाऽऽत्मानमपि चिरं क्लेशे पातयित्वा, ह इति निश्चयेन, सं-
परापे ससारे पारगो न भवति । कीदृशः सः? अस्थिरव्रतोऽ-
स्थिराणि व्रतानि यस्य सोऽस्थिरव्रतः । पुनः कीदृशः सः?, त-
पो नियमज्ञः । यः कदापि तपो न करोति, तथा पुनर्नियममभि-
ग्रहादिकं च न करोति, केवलं द्रव्यमुण्डो भवति, स ससार-
स्य पारं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

स वैयविधः—

पोद्धेव मुट्टी जह से अमागे,
अयंतिण कुरुकहावेगे वा ।
राढामणी वेरुत्तिपपगामे,
अमग्गए होइ दु जाणपसु ॥ ४२ ॥

स पूर्वोक्तो मुण्डरुचिरसारो जवति । अन्तःकरणे धर्मो नावात्-
रितोऽकिञ्चित्करणं भवति । स क इव ? पोद्धो मुष्टिरिव । यथा-
रितो मुष्टिरसारो मध्ये सुपिर एव, तथा स मुण्डरुचिः कूटका-
र्षण इवास्मत्पनागकमियायन्त्रितो जवति, न यन्त्रितोऽयन्त्रितो-
ऽनादरणीयो निर्गुणत्वाद्युपेक्षणायः स्यादित्यर्थः । उक्तमर्थमर्था-
न्तरन्यासेन हृदयति—हु यस्मात्करणात् राढामणीः काचमणिः
[जाणपसु इति] ज्ञातृकपु मणिपरीक्षकनेपु वैमूर्यप्रकाशोऽ-
मयको भवति बहुमूल्यो न भवति । वैमूर्यमणिवत् प्रकाशो य-
स्य स वैमूर्यमणिप्रकाशः, वैमूर्यमणिमदकृतेजाः । महान् अर्थो
यस्य स महार्थः, महार्थ एव महार्थकः । न महार्थकोऽम-
हार्थकः । अबहुमूल्य इत्यर्थः । यथा—मणिङ्गेषु वैमूर्यमणि-
बहुमूल्यः स्यात्, तथा काचमणिबहुमूल्यो न स्यादेव
धर्महीनो मुनिः साधुर्गुणङ्गेषु यथा सद्धर्मान्धारयुक्तः साधुर्व-
न्दनीयः स्यात्तथा स मुण्डरुचिर्वन्दनीयो न स्यादिति ज्ञावः ॥

(पार्श्वटीका)

“पोद्धरमुट्टी जह ति” पाठान्तरम् । इह “पोद्धर ति” सुपिरा,
असारत्वं चाभयोरपि सदर्थज्ञानतया ॥ ४२ ॥

कुमील्लिगं इह धागयित्ता,
इमिज्झकयं जीविण वृहयित्ता ।
अमंजयं मंजय लप्पमाणे,
विणिह्वायमागच्छइ से चिरं पि ॥ ४३ ॥

(से इति) स साध्याचाररहितः, इह संसारं चिरं चिरकालं या-
यन्निघातमागच्छति पीमां प्राप्नोति । किंकृत्वा ?, कुसीलालङ्क-
पार्श्वस्थादीनां चित्त धारयित्वा । पुनर्जीविकार्यं आजीविकार्य-
मृषिभ्वजं राजाहरणमुखपोषिकादिकं वृहयित्वा वृद्धिं प्रापय्य,
विशेषेण निघातं विनिघातं विविधपीराम् । स किं कुर्वन् ?
असंयतः सन् अहं संयत इति बालप्यमानः— असाधुरपि
साधुरहमिति बुवाणः ॥ ४३ ॥

अत्रैव हेतुमाह—

विमं तु पीयं जह काळकूरं,
हणाइ सत्थं जह कुग्गहीयं ।
एमेव धम्मो विसओवमाणो,
हणाइ वेयाल इवाविणणो ॥ ४४ ॥

हे राजन् ! यथा काळकूटो महाविषः पीतः सन् [हणाइ ति]
हन्ति । पुनर्यथा कुग्गहीते विपरीतवृत्त्या वृहीतं शास्त्रं हन्ति ।
एवमेव अनेनैव दृष्टान्तेन विपर्ययरिन्द्रियसुखैरुपपन्नो विषयमु-
खाभिज्ञावयुक्तो धर्मोऽपि हन्ति । पुनः स विषयो धर्मोऽविषय-
वेताल इव हन्ति । मन्त्रादिभिरकीर्तितः । यथा स्फुरद्बलो
मन्त्रयन्त्रगतिवारितबलो वेतालो महापिशाचो मारयाति, तथा
विषयसहितो धर्मोऽपि मारयतीत्यर्थः ॥

[पार्श्वटीका]

[वेयाल इवाविणणो ति] अस्य गम्यमानस्याहेताल इवाऽ-
विषयोऽप्राप्तविषयः, मन्त्रादिजितनियन्त्रित इत्यर्थः । पठ्यते च—
[वेयाल इवाविणणो ति] इह वा विषयधर्मोऽविषयमानमन्त्रा-
दिनियन्त्रणः । उभयत्र साधकमिति गम्यते ॥ ४४ ॥

जे लक्खणं सुविणं पउंजमाणे,
निमित्तकोऊहअसंपगाडे ।
कुहेरुविज्जामवदारजीवी,
न गच्छइ सरणं तम्मि काले ॥ ४५ ॥

यः साधुर्वैक्षणं प्रयुज्जानः सामुद्रिकं स्त्रीपुरुषशरीरचिह्नं शु-
जाशुजमूचकं प्रयुज्ज, गृहस्थानां पुरतो वाक् । यः पुनः साधुः सु-
विण स्वप्रविद्यां प्रयुज्जानो भवति—स्वमानां फलाफलं वक्ति ।
पुनर्यः साधुर्निमित्तकौतूहलसम्पगाढो जवति—निमित्तं च
कौतूहलं च निमित्तकौतूहलं तयोः सम्पगाढोऽत्यन्ताशक्तः
स्यात् । तत्रनिमित्तं भूकम्पोल्कापातकेतूदयादि । कौतूहलं कौ-
तुकं पुत्रादिप्राप्त्यर्थं ज्ञानज्ञेयज्ञापथादिप्रकाशनम् । उजयत्र सं-
ज्ञो जवति । पुनर्यः साधुः कुहेरुविद्याऽऽश्रवणद्वारजीवी भवति—कु-
हेरुका विद्या कुहेरुकाविद्याः । अलीकाऽऽश्रयविधायिमन्त्रमन्त्र-
यन्त्रज्ञानात्मिकास्ता एवाश्रवणद्वाराणि, तैर्जीवितुमाजीविकां कर्तुं
शीलं यस्य स कुहेरुकाविद्याऽऽश्रवणद्वारजीवी, एतादृशो यो भव-
ति । हे राजन् ! परं तस्मिन् काले लक्षणस्वप्रनिमित्तकौतूहल-
कुहेरुकाविद्याश्रवणद्वारोपाजितपातकफलोपजोगकालं स साधुः
क्षणं न गच्छति, न प्राप्नोति । तं साधुं वोऽपि दुःखाश्रयकतिर्य-
व्यन्यादा न त्रायत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अमुमेयार्थे भावयितुमाह—

तमेतमेणव उ से अमील्ले,
सया कुट्टी विप्परिया समुवेइ ।
मंधावइ नरयं तिरिक्खजोणी,

मोणं विराहितु अमादुरुवे ॥ ४६ ॥

न पुनः स द्रव्यमण्डः साधुरूपो मौनं विराध्य साधुधर्मं कृष-
यित्वा, नरकनिर्यगोनिं संधावति सततं गच्छति । पुनः अशी-
लः कुशीलो विपर्यासमुपैति-तस्येषु वैपरीत्यं प्राप्नोति, मिथ्या-
त्वमूढो भवतीति ज्ञावः । कीदृशः सः? तमस्तमसैव सदा दुःखी
अतिशयेन तमस्तमस्तमः, तेन तमस्तमसैव अज्ञानमहान्धका-
रेणैव संयमविराधनाज्जितदुःखसहितः ॥ ४६ ॥

कथं पुनर्मौनं विराध्य कथं वा नरकनिर्यगती सम्भावतीत्याह-

उद्देश्यं कीयगर्भं नियागं,

न मुञ्चई किंचि अणोसणिज्जं ।

अग्गीविवा मव्वभक्खी भविता,

इओ चुओ गच्छइ कट्ठपावं ॥ ४७ ॥

पुनर्यः साधुप्राशः उद्देशिकदर्शनेन उद्दिश्य कृतं उद्देशिकमा-
हारम् । पुनः साधुनिमित्तं क्रीतं मौन्येन गृहीतम् । पुनराहृतं
साधुसंमुखमानीने साधुस्थान एव गृहस्थेन आनीतं तदाहृतम् ।
पुनर्यदाहारं नित्यकं नित्यपिण्डं गृहस्थगृहे नियतपिण्डमतादृशं
सदोषमाहारमनेषणीयं साधुना अग्राह्यं न मुञ्चति । जिह्वाज्ञा-
स्पन्द्येन किमपि न त्यजति, सर्वमेव गृह्णाति । सोऽग्निरिव सर्व-
भक्षोऽयं इति शुक्लप्रज्वालको वैश्वानर इव जृत्वा प्रासुकाहारं
मुक्त्वा दन्तच्युतो मनुष्यजवाच्च्युतः कुगतिं व्रजति । किं कृत्वा?,
पापं कृत्वा संयमविराधां विधाय ॥ ४७ ॥

न तं अरी कंउठेत्ता करेइ,

जं से करे अप्पणिय दुरप्पया ।

से नाहई मच्चुमुहं ति पत्ते,

पच्छाणुतावेण दयाविहूणा ॥ ४८ ॥

(पाईटीका)

यतश्चैवं मुदुश्चरितैरेव दुर्गेतिप्राप्तिः, अनोऽनेनैव (तमिति)
प्रस्तावादनर्थकगच्छेत्ता प्राणदस्ता(सं) तस्य (दुरणयेति) प्राकृ-
तत्वाद् दुरात्मतां दुष्टाचारप्रवृत्तिरूपां नचैनामाचरन्निप जन्तु-
रत्यन्तमूढतया वेति । तत्किमुत्तरकालमपि न वेत्स्यतीत्याह-
स दुरात्मा कर्त्ता ज्ञास्यति । प्रकमाद् दुरात्मतां मृत्युमुखं तु मर-
णसमयम्, पुनः प्राप्तः पश्चादनुतापेन हा दुष्टं मयाऽनुष्ठितमिति,
एवंरूपेण दया संयमसत्याद्युपसङ्गणमहिंसा वा तद्धिहीनः
सन् । मरणसमये हि प्रायोऽस्ति मन्त्रधर्मस्यापि धर्माजिप्रायोत्प-
त्तिरेवमभिधानम् । यतश्चैवं महानर्थहेतुः पश्चात्तापहेतुश्च दुरा-
त्मता तद्वदित एव मूढतामपहाय परिहर्तव्यमिति भावः ॥ ४८ ॥

यस्तु मृत्युमुखं प्राप्नोऽपि न तं वेत्स्यतीति

तस्य का वार्त्तत्याह-

निगट्ठिया निप्परई उ तस्स,

जे उत्तमं विवज्जामेइ ।

इमे वि से नत्थि परे वि लोण,

दुहओ वि मे उम्भम्मइ तत्थ लोणे ॥ ४९ ॥

(पाईटीका)

निगट्ठिका तु शब्दस्यैवकारार्थस्यैव सम्बन्धाक्षिरर्थकैव नि-
ष्पत्तेयः । नाम्न्ये आमण्ये रुचिरिच्छा नाम्न्यरुचिस्तस्य [जे उ-
त्तमं ति] सुष्ठुत्ययादप्येव गम्यमानत्वादुत्तमार्थेऽपि
पर्यन्तसमयाराधनारूपे आरतां पूर्वमित्यापिशब्दार्थः । वि-

पर्यासं दुरात्मतायामपि सुन्दरात्मतापरिज्ञानरूपमिति गच्छति,
इतरस्य तु कथञ्चित्स्यादपि किञ्चित्फलमिति भावः । किमेवमु-
च्यते?, यतः [इमे वि सति] अयमपि प्रत्यक्षो लोक इति सम्बन्धः ।
[से इति] तस्य नास्ति न विद्यते । न केवलमयमेव परोऽपि लो-
को जन्मान्तरलक्षणः । तत्रेह लोकाऽभावः शरीरकलेशहेतुलोच-
नादिसेवनात्, परलोकाभावश्च कुगतिगमनतः शरीरमानसदुः-
खसंज्ञवात् । तथाच [दुहओ वि सति] द्विधाऽप्येहिकपारत्रिका-
र्थे भावेन [उम्भम्मइ सति] स ऐहिकपारत्रिकार्थसंपत्तिमतो ज-
नानवलोक्य धिम्मामपुण्यमाजनमुजयन्नृणयेति चिन्तया क्री-
यत । तत्रेत्पुनर्यलोकाभावे सति लोकं जगति ॥ ४९ ॥

यदुक्तं स ज्ञास्यति पश्चादनुतापेनेति तत्र यथाऽर्था परितप्येन
तथा दर्शयन्नुपसंहारमाह-

एमेव हा उदकुमीलरुवे,

मग्गं विराहितु जिणुत्तमाणं ।

कुररीविवा भोगरसाणुणिद्धा,

निरुमोया परितावमेइ ॥ ५० ॥

(पाईटीका)

एवमेवोक्तरीपेणैव महाव्रतस्पर्शादिना प्रकारेण यथाऽन्दाः स्व-
रुचिविरचित्ताचाराः कुशीलाः कुम्भिनशीलास्तद्रूपास्तत्स्वभा-
वाः, कुररीव पक्कणीव [निरुमोय सति] निरर्थो निष्पयोजनः शो-
को यस्याः सा निरर्थशोका, परितापं पश्चात्तापरूपम्, एति गच्छ-
ति । यथा चैषाऽऽर्मिषगृहा पक्षान्तरस्थो विपत्ताप्तौ शोचनेन च
ततः काश्चिद्विपत्तीकार इत्येवमसावपि भोगरसगृह ऐहिका-
सुखकानर्थप्राप्तौ तताऽस्य स्वपरपरित्राणासमर्थत्वेऽनाथत्व-
मिति ज्ञावः ॥ ५० ॥

एतच्छ्रुत्वा यत्कृत्यं तदुपदेशमाह-

मोच्चाण मेधावि ! मुत्तासिये इमे,

अणुमासणं नाणुणोव्वेयं ।

मग्गं कुसीलाण जहाय सव्वं,

महानियट्ठाण वण पहेणं ॥ ५१ ॥

हे मेधाविन ! हे परिमत् ! हे राजन् ! इदं सुभाषितं सुष्ठु भाषि-
तं सुभाषितम्, अनुशासनम्-उपदेशवचनं, श्रुत्वा सर्वं कुशीलानां
मार्गम् । [जहाय इति] त्यक्त्वा महानिर्मथानां महासाधूनां,
पथि मार्गे, चरेत् व्रजेत् । कीदृशमनुशासनम् ?, ज्ञानगुणोपपत्ते
ज्ञानस्य गुणाः ज्ञानगुणाः तैरुपपत्ते ज्ञानगुणोपपत्तम् ॥ ५१ ॥

ततः किं फलमित्याह-

चरित्तमायारगुणाणि तओ,

अणुत्तरं संजमपालियाणं ।

निरासवेसं खवियाण कम्मं,

उवेइ उाणं विउलुनमं धुवं ॥ ५२ ॥

ततस्तस्मात्कारणान्महानिर्ग्रन्थमार्गगमाभिराश्रयो मुनिर्पहाय-
तपाक्षकः साधुर्थिपुत्रमनस्तसिद्धानामवस्थानादमंकीर्णमुत्तमं
सर्वोत्कृष्टं पुनर्धुवं निश्चयं शाश्वतमेतादृशं मोक्षस्थानमुपैति प्रा-
प्नोति । कीदृशः साधुः?, चारित्राचारगुणान्वितः चारित्रस्याचार-
आरित्राचारआरित्रसंबन्धे, गुणा ज्ञानशीलादयः, चारित्राचारश्च
गुणाश्च चारित्राचारगुणास्तैर्गन्धितआरित्राचारगुणान्वितः । अथ

मकारः प्राकृतत्वात् । किं कृत्वा साधुमोक्षं प्राप्नोति ? अनुर-
रं प्रधानं जगद्यदाकायुक्तं संयमं सप्तदशविधं पालयित्वा । पुनः
किं कृत्वा ? कर्माण्यष्टावपि संकल्प्य कथं नीत्वेतावता चारित्र्या-
चारज्ञानादिगुणयुक्तः, अत एव निरुद्धाश्रयः प्रधानसंयमं प्रपा-
ज्य, सर्वकर्माणि संकथं नीत्वा मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

अथोपसंहारमाह—

एवुगदंते वि महातबोहणे,
महामुणी महापडसे महायमे ।
महानियंतिज्जमिणं महामुयं,
से कहिए महया विन्यरेणं ॥ ५३ ॥

एवममुना प्रकारेण, श्रेणिकेन राज्ञा, पृष्टः सन् स महामुनिर्महा-
साधुः, महता विस्तरण बृहता ध्यायमानेन, महानिर्ग्रन्थीयं म-
हाधुनमकथयत्, महान्तश्च ते निर्ग्रन्थाश्च महानिर्ग्रन्थास्तेज्यो
हित महानिर्ग्रन्थीयं, महामुनिनां हितमित्यर्थः । कीदृशः सः ? ,
उग्रः कर्मशुद्धनेन बलिष्ठः । पुनः कीदृशः सः ? , दातो जिने-
न्द्रियः । पुनः कीदृशः ? , महातपोधनः महश्च तत्तपश्चमहातपः
महातपो धने यस्य स महातपोधनः । पुनः कीदृशः ? , महाप्रतिज्ञः
वने ददप्रतिज्ञाधारकः । पुनः कीदृशः ? , महायशः महा-
कीर्तिः ॥ ५३ ॥

ततश्च—

तुष्टो य सेणिको गया, ण्णुदाहं कयंजली ।
अण्णाहत्ते जहा जूयं, सुट्टु मे उवदंमियं ॥ ५४ ॥

श्रेणिको राजा तुष्टः । हु इति निश्चयेन । इदम्, 'सदाहं' इदमया-
हीत् । कीदृशः श्रेणिकः ? , कृताञ्जलिः बद्धाञ्जलिः । इदमिति किम् ? ,
हे मुने ! यथाज्ञतं यथावस्थितमनायत्वं, मे मम, सुप्रपदार्शितं
सम्यग्दर्शितम्, त्वयोक्तं शेषः ॥ ५४ ॥

किं श्रेणिक आह—

तुज्जं सुल्लं खु माणुसजम्मं,
लाना सुल्ला य तुमे महेसी ।
तुम्हे सणाहा य संबंधवा य,
जं भे डिया मग्गजिणुत्तमाणं ॥ ५५ ॥

हे महर्षे ! खु इति निश्चयेन सुल्लं सफल त्वदीयं मानुषं ज-
न्म । हे महर्षे ! तवेव लाजाः रूपवर्णविधादीनां लाजाः सुख-
जाः रूपलावण्यादिप्राप्तयः सुप्राप्तयः । हे महर्षे ! यूयमेव स-
नाथा आत्मनो नाथत्वात् नाथसहिताः । अ पुनर्यूयमेव सबान्ध-
वा ज्ञातिकुटुम्बसहिताः । यद् यस्मात्कारणात् (मे इति) ज-
न्मतः जिनात्तमानां तीर्थकराणां मार्गे स्थिताः ॥ ५५ ॥

तं मि णाहा अण्णाहाणं, सब्वज्जयाण संजया !

स्वामेपि ते महानागा !, इच्छामि अणुसासितं ॥ ५६ ॥

हे संयत ! त्वम्, अनाथानां सर्वज्ञानां ब्रह्मनां स्थावराणां च
जीवानां नाथोऽसि । हे महाभाग ! हे महाभावयुक्त ! (ने इति)
त्वामहं क्रमाम, मया पूर्वं यस्तत्रापराधः कृतः स कृतव्य इत्य-
र्थः । अथ भवतोऽनुशासयितुं त्वत्तः शिक्षयितुमात्मानमिच्छा-
मि । मदीय आत्मा तवाज्ञाऽनुवर्ती भवत्विति च्छामीत्यर्थः ।

(पार्श्वटीका)

(तं सीति) पूर्वार्कं रूपबृंहणा कृता, उत्तगर्कं तु क्रमणो-
पसंपन्नता दर्शिता । इह (तुम्हे सि) त्वम् (अणुसासयं ति)

अनुशासयितुं शिक्षयितुमात्मानं जघतेति गम्यते ॥ ५६ ॥

पुनः क्रमणामेव विशेषत आह—

पुच्छिक्कणं मणं तुज्जं, ज्जाणविग्घो य जो कम्मो ।
निमांतियो य जोएहिं, तं सब्वं मरिसेहि मे ॥ ५७ ॥

हे महर्षिन् ! मया तुज्जं पृच्छा प्रश्नं कृत्वा यस्तव ध्यानविघ्नः
कृतः च पुनर्जोगैः कृत्वा निमन्त्रित-भोः स्वामिन् ! भोगान्
लुब्ध्वेत्यादिप्रार्थना तव कृता न सर्वं मे ममापराधं कर्तुम-
र्हसि, सर्वं ममापराधं क्रमस्वेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

सकलाध्ययनार्थोपसंहारमाह—

एवं शुणित्ताणं म रायसीहो,
अण्णारसीहं परमाइ जत्तिए ।
सावरोहो सपरियणो संबंधो,
धम्माणुरत्तो विमलेण चयसा ॥ ५८ ॥

राजसिंहः श्रेणिको राजा । एवममुना प्रकारेण, तमनगा-
रसिंहं मुनिमिहं परमया उच्छ्रयया भक्षया स्तुत्वा, विमलेन
निर्मलेन चेतसा धर्मानुरक्तोऽर्जुनादिति शेषः । कीदृशः श्रेणिकः ? ,
सावरोधः अन्तःपुरेण सहितः । पुनः कीदृशः ? , सपरिजनः सह-
परिजनैर्वर्तते इति सपरिजनां ज्ञत्यादिवर्गसहितः । पुनः कीदृ-
शः ? , सबान्धवः सह बान्धवैर्ज्ञातृप्रमुखैर्वर्तते इति सबान्धवः ।
पुराऽपि वनवाटिकायां सर्वान्तःपुरपरिजनबान्धवकुटुम्बसहित
एव क्रान्तिं कर्तुमागाम्, ततः मुनेर्वाक्यश्रवणात्सर्वपरिजन-
यो धर्मानुरक्तोऽर्जुन इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

उस्ससियरोमकूवो, काऊण य पयाहिणं ।

अभिवांदिऊण सरसा, अइयाओ नराहिओ ॥ ५९ ॥

नगाधिपः श्रेणिकोऽतियानो गृहं गतः । किं कृत्वा ? , शिरसा म-
स्तकेन, अभिवन्द्य मुनिं नमस्कृत्य । पुनः किं कृत्वा ? , प्रदक्षिणां
कृत्वा प्रदक्षिणां दत्त्वा । कथञ्चूतो नराधिपः ? , (उस्ससियरो-
मकूवो सि) उच्छ्वसितरोमकूपः साधोर्देशनाद्याभ्यध्वनादुल्ल-
सितरोमकूपः ॥

(पार्श्वटीका)

उच्छ्वसिता इवोच्छ्वसिता उल्लिखिता रोमकूपा रोमरन्ध्राणि यस्य
स उच्छ्वसितरोमकूपः । (अइयाओ सि) अतियातो गतः स्थ-
स्थानमिति गम्यते ॥ ६० ॥

इयरो वि गुणसमिच्चो,

तिगुत्तिगुत्तो निदंरुविरओ य ।

विहंग इव विप्पमुक्को,

विहरइ वसहं विगयमोहो ॥ ६० ॥ ति वेमि ॥

अथेतरोऽपि श्रेणिकापेक्षयाऽपरोऽपि मुनिरपि वसुधां पृथिवीं
विहरति विहारं करोति । कीदृशः सन् ? , विमोहः सन् मोहरहितः
सन्-अर्थात् केवली सन्, कीदृशो मुनिः ? , गुणसमृद्धः सप्तविंश-
तिसाधुगुणसहितः । पुनः कीदृशः ? , त्रिगुत्तिगुत्तः गुणप्रयसहितः ।
पुनः कीदृशः ? , विदगरुविरत्तः विदगुरुच्यो मनेवाकाशयानामशु-
भव्यापारेभ्यो विगतः । पुनः कीदृशः ? , विहङ्ग इव विप्रमुक्तः
पक्षीव कश्चिदपि प्रतिबन्धरहितो निष्परिग्रह इत्यर्थः । इति
सुधर्मा स्वामी जम्बूस्वामिने प्रतिवदति, अहमिति ब्रवीमीति
॥ ६० ॥ अन्त २० अ० ।

अणाहपव्वज्जा-अनाधप्रव्वज्जा-स्त्री० । विंशतितमे उत्तराख्य-
यने, स० ३६ सप्त० । तच्च महानिर्ग्रन्थीयमिति नाम्ना प्रसि-
द्धम् । उक्त० २० अ० ।

अणाहरण-अनाधरण-न० । आध्रियतेऽनेनेत्याधरणमाधारः ।
तन्निषेधाऽनाधरणम् । आधर्तुमक्रमे, ज० १८ श० ३ उ० ।

अणाहसाला-अनाधशास्त्रा-स्त्री० । आरोग्यशालायाम्,
व्य० ४ उ० ।

अणाहार-अनाहार-पुं० । न० त० । आहारविपरीतेऽन्यव-
हास्ये, तल्लक्षणं चाऽऽहारजिज्ञत्त्वमित्याहारमाहारयोः स्वरूप-
मनैव प्रवर्ज्यते-

परिनासिअआहार-स्स मग्गणा को भवे अणाहारो ? ।

एगंगिओ चउविहो, जं वा असमइजाइ तहिं ॥

परियासितस्याहारस्य मार्गेणा विचारणा कर्त्तव्या । तत्र
शिष्यः प्राद-वयं तावत् एतदेव न जानीमः को नाम आहारः
को वा अनाहारः इति । सुरिराद-एकाङ्गिकः शुद्ध एव यः क्षुधां
शमयति स आहारो मन्तव्यः । स च अतश्नादिकश्चतुर्विधः ।
यद्वा-तत्राहारेऽन्यद् लवणादिकमतिधाति प्रविशति, तदप्या-
हारो मन्तव्यः ।

अथैकाङ्गिकं चतुर्विधमाहारं व्याचष्टे-

कूरो नासेइ बुद्ध, एगंगि तक्कउदगमज्जाइ ।

खाइम फलसंसाइ, साइम मदुफाणियाईणि ॥

अशने कर एकाङ्गिकः शुद्ध एव क्षुधं नाशयति । पाने तक्रोद्-
म-थादिकमेकाङ्गिकमपि त्वं नाशयति, आहारकार्यं च करोति,
खाद्विमे फलमासादिकं, स्वादिमे मधुफाणितादीनि केवलान्य-
प्याऽऽहारकार्यं कुर्वन्ति ।

'जं वा अईइ तहिं ति' [मूलसुत्रस्थं] पदं व्याख्यानयति-

जं पुण खुहापमणे, असमत्तेगंगि होइ लोणई ।

तं पि होइ आहारो, आहारजुयं व विज्जुतवा ॥

यत्पुनरेकाङ्गिकं क्षुधाप्रशमनेऽसमर्थं परमाहारे उपयुज्यते तद-
प्याहारेण संयुक्तमसंयुक्तं चाऽऽहारो भवति, तच्च लवणादि-
कम् । तत्राशने लवणदिहृज्जीरकादिकमुपयुज्यते ।

उदए कपूराई, फलसुत्ताईणि सिंगवेर गुत्ते ।

न य ताणि सुविति खुदं, उवगारित्ता उ आहारो ॥

उदके कर्पूरादिकमुपयुज्यते, आम्नादिकसंघे सुत्तादीनि ह-
व्याणि, शृङ्गवेरं च शुद्धां गुरु उपयुज्यते । न चैतानि कर्पूरा-
दीनि क्षुधां क्षपयन्ति, परमुपकारत्वादाहार उच्यते, शेषः
सर्वोऽप्यनाहारः ।

अहवा जं जुक्खुत्ता, कइमउवमाइ प वखवइ कोट्टे ।

सब्बो सो आहारो, ओसहमाई पुणो जइतो ॥

अथवा बुभुक्षया आर्त्ताय कर्दमोपमया गृहादिकं कोष्ठे प्रक्षि-
पति । कर्दमोपमानामपि कर्दमपण्डानां कुर्यात् कुर्किं निरन्तरं
स सर्वोऽप्याहार उच्यते । औषधादिकं पुनर्जेने विकल्पितं
किञ्चिदाहारः किञ्चिन्नाहार इत्यर्थः । तत्र शर्करादिकमौषध-
माहारः, सर्पदंष्ट्रादेर्मृत्तकादि औषधमनाहारः ।

जं वा जुक्खुत्तस्स उ, संकममाणस्स देइ अस्सादं ।

सब्बो सो आहारो, अकामऽणिदं चऽणाहारो ॥

यद्वा-रुच्यबुभुक्षाऽऽर्त्तस्य संकमतो प्रसमानस्य कम्बलप्रक्षेपं कु-
र्वत इत्यर्थः; आस्वादं रसनाह्लादकं स्वादं प्रयच्छति स सर्व आ-
हारः । यत्पुनरकाममज्यवदरामीत्येवमनभिलषणीयम्, अनिष्ट
च जिह्वाया अरुच्या, ईदृशं सर्वमनाहारो भण्यते ।

तस्मानाहारमिदम्-

अणहार मोय उल्ली, मूत्रं च फलं च हांति ऽणाहारो ।

सेस तयजूइतोयं, विंहुम्मि व चउगुरु आणा ॥

मोक्षं कायिकी, कृच्छ्री निम्बादित्वक्, मूत्रं च पञ्चमलादिकं, फल
चाऽऽमलकदरीतकबिभीतकादिकमतः सर्वमनाहारो भवतीति
क्षुण्णिः । निशीथचूर्णौ तु या निम्बादीनां उल्ली त्वक् तच्च, तेषामत्र
निम्बोत्तिकादिकं फलं, यच्च तेषां मूलम्, एवमादिकं सर्वम-
प्यनाहार इति व्याख्यातम् । वृ० ५ उ० । नि० वृ० ।

चउदारे रयणीए, कपिज्जइ आणि मणि वप्पुणि ।

समभागकया निहता, जूनिषोत्तराचंदण्यं ॥ ५६ ॥

गोमुत्त कहु रोहिणि, वग्घो अभया य रोहिणी मुग्गा ।

मुग्गावया करीरय, जिंघं पंगमासगणो ॥ ५७ ॥

नह आसगंधि बमी, चीइ हलिहा य कुंरु कुट्टा ।

निसनई य धमासो, बालयबीधा भग्गिहा य ॥ ५८ ॥

मिमलमं जिठकके-छिकुमारिक थेर थेर कुट्टा य ।

कप्पास थाय पत्तय, अगुक्खुक्का य तंनुयडा ॥ ५९ ॥

धवखयरपप्पासाइ, कंठकल्हणान् उल्लिहा साणा ।

जं कहुयरसपरिगयं, आहारं पि हु अणाहारं ॥ ६० ॥

इच्छाइ जं भणिठ, पंफुवमं तं भवे अणाहारं ।

जं इच्छाए जंजं, तं सर्वं हवइ आहारं ॥ ६१ ॥ " ल० प्र० ।

यथा पञ्चाङ्गनिम्बगुडुल्लीकः 'किरिभातुं' 'अतिविसचीकिं'-
'मुर्कमि'-(का-हरिडा- रोहिणी 'कपत्रोद' वज्र-अफला-
वाउअल्लीन्य-य धमासो-नादि-आसोभिरिगणी-पक्षीओ-गुग्गु-
स-हरमां-द्व-चउणि-वदरी-कंधेरि-करीर-मूत्रं-पूवार-सं-
जीठ बालविभ्रा-कुंमारि-चित्रक-कुन्दरुप्रभृतयोऽनिष्टारूपानि
रंगाद्यापदि चतुर्विधाहारेऽप्येतानि कल्पयन्ति । ध० ३ अधि० ।
त्रिफलाद्यनाहारवस्तुद्रव्यमध्ये गण्यन्ते, न वा ? तत्रैवं प्रतिजानि-
यदनाहारवस्तु प्रायो द्रव्यमध्ये गण्यते, यदि च प्रत्यक्ष्यानाव-
सरे तदगणनमेव विवक्षितम्, तदा न गण्यतेऽपि । यथा सचिन्त
विकृत्योर्द्रव्यमध्ये ग्रन्थेऽगणनेऽनिहितेऽपि सप्रति वद्वो जनाः
प्रायस्तयोर्द्रव्यमध्ये गणनां कुर्वन्ना उपलभ्यन्ते इति । ह० ३
प्रका० । न विद्यते आहारो यस्येत्यनाहारः । आन्वा० १ अ० ८
अ० ८ उ० । अविरामानाहारं, दशा० १ अ० ।

अणाधार-पुं० । अणधारके, विपा० १ अ० १ अ० ।

अणाहारग-अनाहारक-पुं० । न० त० । आहारमकुर्वन्ति विप्र-
दगत्यापक्षे समुद्घातगतकेवलान्, अयोगिसिद्धे च । ज० ६
श० ३ उ० । " शूरव्या बुविहा पक्षत्ता । तं जहा-आहारगा
चेव अणाहारगा चेव, एयं जाव धर्माणिया " स्या० २ उ०
२ उ० । अ० ।

अनाहारकाश्चत्वारः-

विग्रहमावन्ना, केवलितो समुहया अजोगी य ।

सिद्धा य अणाहारा, सेमा आहारगा जीवा ॥

(वग्रहगतिर्भवाद् जवान्तरे विशेषेण गमनम्, तामापन्नाः सर्वे
ऽपि जीवाः, तथा केवलिनः समुहताः क्लृप्तसमुद्घाताः, तथाऽ-

योगिनः शैलेश्यवस्थां प्राप्ताः, तथा सिकाः क्षीणकर्माष्टकाः । सर्वेऽप्येतेऽनाहाराः, एतद्व्यतिरिक्ताः शेषाः सर्वेऽप्याहारकाः । इह परजने गच्छतां जन्तूनां गतिर्देहा-श्रुजगतिः, विप्रहगति-श्च । तत्र यदा जीवस्य मरणस्थानादुत्पत्तिस्थानं समभेरयां प्रा-ञ्जलमेव जयति तदा श्रुजगतिः । सा चैकसमया समभेणिव्यव-स्थितत्वेनोत्पत्तिदेशस्यावसमय एव प्राप्ता नियमादाहारकस्या-स्या हेयप्राणशरीरमोक्षप्रदस्थान्तरात्ताभावेनाहाराद्यवच्छेदात् । यदा तु मरणस्थानादुत्पत्तिस्थानं वक्तुं भवति तदा विप्रहगतिः, वक्रमेण्यामन्तरारम्भरूपेण विप्रहेणोपलक्षिता गतिर्विप्रहगति-रिति कृत्वा तत्र विप्रहगत्यापन्ना वक्रपेतस्त्रीन् समयान् याव-दनाहारकाः । तथाह्यस्यां वक्रगतौ स्थितो जन्तुरेकेन प्राज्यां त्रि-जिह्वतुर्जिवां वक्रैरुत्पत्तिदेशमायाति, तत्रैकवक्रायां द्वौ समयौ तयोश्च नियमादाहारकः । तथाह्यप्यसमये पूर्वशरीरमोक्षस्तस्मि-समये तच्छरीरयोग्याः केचित् पुत्रलाः जीववीर्ययोगाहोमाहा-राः तत्सम्बन्धमायान्ति । औदारिकवैक्रियाहारकपुत्रलादीनां ना-हारः, तत आद्यसमये आहारकः, द्वितीये च समये उत्पत्तिदेशे तज्जवयोग्यशरीरपुत्रलावातादाहारकः, द्विवक्रायां गतौ त्रयः स-मयाः । तत्राद्येऽप्ये च प्राग्यदाहारको मध्यमे त्वनाहारकः । त्रि-वक्रायां चत्वारः समयाः, ते चैवं त्रसनाख्या बहिरधस्तनजागा-दृथमुपरितनजागाधो वा जायमानो जन्तुर्विदिशो दिशि दिशो वा विदिशि यदोत्पद्यते तदैकेन समयेन विदिशो दिशि याति, द्वि-तीयेन त्रसनामीं प्रविशति, तृतीयेनोपर्यधो वा याति, चतुर्थेन बहिरुत्पद्यते । दिशो विदिशि उत्पद्ये त्रसनामीं प्रविशति, तृती-येनोपर्यधो वा याति, चतुर्थेन बहिरुत्पद्यते; दिशो विदिशि उ-त्पद्ये त्वाद्ये समये त्रसनामीं प्रविशति, द्वितीये उपर्यधो वा या-ति, तृतीये बहिरुत्पद्यति, चतुर्थे विदिशि उत्पद्यते । अत्राद्यन्तयोः प्राग्यदाहारको मध्यमयोस्त्वनाहारकः । चतुर्वक्रायां पञ्च समयाः, ते च त्रसनाख्या बहिः, एषं विदिशो त्रिभुत्पादे प्राग्यदाहवनी-यः । अत्राप्याद्यन्तयोराहारस्त्रिषु त्वनाहारकः । प्रथ० २३३ ब्रा० । चतुःसमयोत्पत्तिर्भवति-त्रसनाख्या बहिरुपरिष्ठादधोऽध-स्तात् पर्युत्पद्यमानो दिशो विदिशि विदिशो वा दिशि यदुत्पद्य-ते तदा स्वयते । तत्रैकेन समयेन त्रसनामीं प्रवेशः, द्वितीयेनोप-र्यधो वा गमनम्, तृतीयेन च बहिर्निःसरणम्, चतुर्थेन तु विदिक्ष-त्पत्तिदेशप्राप्तिरिति । पञ्च समयात्त्रसनाख्या बाहरेव विदिशो विदिगुत्पत्तौ लज्यन्ते । तत्र च मध्यधर्निषु अनाहारक इत्यवग-न्तव्यम् । आद्यन्तसमययोस्त्वाहारक इति । सूत्र० २ श्रु० ३ अ० । तथा केवलिनः समुद्रातेऽष्टसामायिके तृतीयचतुर्थपञ्चमरू-पात् केवलकर्मणयोगयुतांस्त्रिंशसमयान् अयोगिनः शैलेश्यव-स्थायां ह्रस्वपञ्चाकरोच्चारणमात्रम् । सिद्धास्तु सादिमपर्यवसितं कालमनाहारका इति । प्रथ० २३३ ब्रा० । केवलसमुद्रातेऽपि कर्मणशरीरवर्तित्वात् तृतीयचतुःपञ्चसमयेष्वनाहारको हृष्ट-व्यः । शेषेषु त्वौदारिकादितन्मिश्रशरीरवर्तित्वात् आहारक इति । (मुहुत्तमकं च सि) अन्तर्मुहुर्त्तं गृह्यते । तस्मै केवली म्यायुषः कृते सर्वयोगनिर्गोधे सति द्रुस्वपञ्चाकरोच्चारणमात्र-कासं यावदनाहारक इत्येवमवगन्तव्यम् । सिद्धजीवास्तु शैले-श्यवस्थाया आदिसमयादारभ्यानन्तमपि कासमनाहारका इति ।

साम्प्रतमेतदेव स्वामिविशेषविशेषिततरमाह-

एकं च दो व समए, केवलपरिवर्जिता अणाहारा ।

पंचमि दोषि दोष, य पूरि चिञ्चि समयाभो ॥ ७ ॥

केवलपरिवर्जिताः संसारस्था जीवा एको द्वौ वा अणाहारका भवन्ति । ते च द्विविप्रहत्रिविप्रहोत्पत्तौ त्रिचतुःसामयिकायां द्रष्टव्याः । चतुर्विप्रहपञ्चसमयोत्पत्तिस्तु स्वल्पसत्त्वाभितेति न साक्षादुपात्ता । तथाऽप्यत्राप्यजिहितम्-एको द्वौ वाऽनाहार-कः । वाशब्दाद्विन् वा आनुपूर्व्या अप्युद्वग उत्कृष्टतो विप्रहगतौ चत्वारः समया नाऽऽगमेऽभिहिताः । ते च पञ्च समयोत्पत्तौ ल-भ्यन्ते, नाम्यत्रेति । अवस्थकेवलिनस्तु समुद्रातमप्येतत्करणोप-संहारावसरे तृतीयपञ्चमसमयौ द्वौ लोकपूरणचतुर्थसमयेन सहिताख्यः समया भवन्तीति ॥ ७ ॥

पुनरपि निर्युक्तिकारः सादिकमपर्यवसानं कासमनाहारकं दर्शयितुमाह-

अतो मुहुत्तमकं, सेलेसीए जवे अणाहारा ।

सादीयमनिदृष्टं पुण, सिद्धायणाहारगा हौति ॥ ८ ॥

शैलेश्यवस्थाया आरभ्य सर्वथाऽनाहारकः सिकावस्थाप्राप्ता-वनन्तमपि कासं यावदिति पूर्वतु कावक्षिकाव्यवतिरेकेण प्रति-समयमाहारकः । कावक्षिकेन तु कदाचित्क इति । सूत्र० २ श्रु० ३ अ० । नि० । भा० । कर्म० । [कं समयमनाहारकः “ जीवे णं जेत ! कं समयमणाहारए भवइ सि ” ‘आहार’ शब्दे द्वि-तीयजने १०० पृष्ठे वक्ष्यते]

अणाहारिम-अनाहारिम-न० । अनाहार्ये, नि० श्रु० ११ ब० ।

अणाहारिय-अनाहृत-त्रि० । अतीताहरणक्रिययाऽपरिणा-मिते, भ० १ श० १ ब० ।

अणाहिङ्क-अनाहृष्ट-पुं० । वसुदेवस्य भारण्यां जाते पुत्रे, त-द्व्यक्तव्यता गजसुकुमारस्येवन्त्यन्तदृष्टशानां तृतीये वर्गे ययोद्-शाभ्ययने सूचिता । अन्त० ३ वर्ग० ।

अणिइय-अनितिक-पुं० । इतिशब्दो नियतरूपांपददर्शनपरः, त-तश्च न विद्यते इतिर्यत्रासावानितिकः । अविद्यमाननियतस्वरूपे, ईश्वरादेरपि वारिद्यादिभावात् संसारे, भ० ए श० ३३ ब० ।

अणिइपत्त-अनीतिपत्र-त्रि० । इतिविरहितच्छदे, श्रा० १ श्रु० १ अ० ।

अणिउं (उँ) तय-अतिमुक्तक-ग० । मुखो-भावे-क । अ-तिशयेन मुक्तं बन्धनं यस्य । प्राकृते ‘ गतितातिमुक्तके णः ’ ८ । १ । २०८ । इति तस्य णः प्रा० । ‘ यमुनाचामुण्डाकामुकाति-मुक्तके मोऽनुनासिकश्च ॥ १ । १ । १७८ ॥ इति अस्य लुक्, तत्स्थाने चाऽनुनासिकः । प्रा० । ‘ वक्रादावन्तः ’ ॥ ८ । १ । २६ ॥ इति तृतीयस्याऽनुस्वारः । प्रा० । तस्य णस्येऽकृते-‘ अइमुंतयं अइमु-त्तयं ’ इति रूपद्वयम् । तिङ्ङुक्कृते तासकृते च । प्रज्ञा० १ पद । अणिउण-अनिपुण-त्रि० । न निपुणोऽनिपुणः । अकुशले, आव० ४ अ० । नि० श्रु० । दर्श० ।

अणिपञ्चचारि (ण)-अनियतचारि-पुं० । अनियतमप्र-तिबद्धं परिग्रहयोगाच्चरितुं शीलमस्याऽसाधनियतचारि । अप्र-तिबद्धविहारिणि, सूत्र० १ श्रु० ६ अ० । “ स भूइपसं अणिपञ्च-अचारी, ओहंतरे धीर अणंतवक्कृ ” सूत्र० १ श्रु० ६ अ० ५ ब० । “ अक्षिते अणिजे अणिपयचारी, अभयंकरे भिक्खु अणा-विसप्पा ” सूत्र० १ श्रु० ७ अ० ।

अणिपञ्चवास-अनियतवास-पुं० । मासकल्पादिनाऽनिकेन-वासे अगृहे उद्यानादी वासे, “ अणिपयथाससमुपाज्ज चरि-

या, अदृशाय सख्यं परं तिरिक्त्वा य " दश० २ सू० ।

अणिप्रोग-अनियोग-पुं० । नियोगादन्वोऽनियोगः । विपर्य-
याजियोगे, पं० सू० ४ सू० ।

अणिगाल-अनङ्गार-त्रि० । रागपरिहारेणाङ्गारदोषरहिते, प्र-
अ० १ सख० द्वा० ।

अणिद-अनिन्द-त्रि० । नास्तीन्द्रो यस्मिन् सोऽनिन्दः । इ-
न्धिरहिते प्रजास्वामिके, प्र० ३ श० १ उ० ।

अनिन्द्य-त्रि० । अनुगुप्तिते, सामायिके च । आ० म० द्वि० ।
आ० सू० ।

अणिदण्डिज-अनिन्दनीय-त्रि० । गीतार्थादिजनादुच्ये, जी०
१ प्रति० ।

अणिदिय-अनिन्दित-त्रि० । शुभानुबन्धितयाऽगर्हणीये, प्र०
१ अधि० । सप्तमकिञ्चरेषु, प्रज्ञा० १ पद ।

अनिन्द्य-पुं० । सिद्धे, अपर्याप्तके, उपयोगतः केवलमिति,
स्था० १० उ० । " णेरद्वयावविहा पक्षत्ता । तं जहा-सिंहद्विया
ज्व, अणिविया ज्वेव जाव वेमाणिया " स्था० २ उ० २३० ।

अणिदिया-अनिन्दिता-स्त्री० । पष्ठणामूर्ध्वलोकवास्तव्यायां
द्विकुमारीमदत्तरिकायाम्, स्था० ८ उ० आ० सू० । आ० म०
प्र० । ति० ।

अणिस्त्रित-अनिक्षिप्त-न० । अविधान्ते, औ० । म० ।

अणिकंप-अनिष्कम्प-त्रि० । अनिश्चये, आद्या० २ सु० २ प्र० ३ उ० ।

अणिकाम-अनिकाम-न० । परिमिते, वृ० १ उ० ।

अणिकाय-अनिकाय-पुं० । लघुमृषावादे, नि० सू० १ उ० ।

(' मुसावाय ' शब्देऽस्य विवृतिः) ।

अणिकय-अनिकेत-पुं० । न विद्यते निकेतो गृहं यस्य । उक्त०
२ अ० । अविद्यमानगृहे, अनेकत्र वद्धास्पदे, उक्त० १ अ० ।

अणिकट-अनिष्कट-त्रि० । न० त० । द्रव्यतोऽकृशशरीरे, प्रा-
वतोऽवशीकृतकषाये, स्था० ४ उ० ४ उ० ।

अणिकावाइ (ण)-अनेकवादिन्-पुं० । मन्वापि कथाश्चिदेक-
त्वे भाषाणां सर्वथाऽनेकत्वं वदतीत्यनेकवादी । परस्परवि-
सृजणा एव भाषाः, तथैव प्रतीयमानत्वात् । यथा रूपं रूपत-
येति । अभेदे तु भाषाणां जीवाजीवबहुमुक्तसुखितदुःखिता-
दीनामेकव्यवस्थायां दीक्षादिवैयर्थ्यमिति । किञ्च-सामान्य-
मङ्गीकृत्यैकत्वं विवक्षितं परैः । सामान्यं च भेदेज्यो जिज्ञासि-
अतया चिन्त्यमानं न युज्यते । एवमवयवेज्योऽवयवी धर्मेज्यश्च
धर्मी ज्येष्ठमनेकवादी । इत्युपदर्शितस्वरूपे भक्तियावादिनि,
स्था० ८ उ० ।

अणिस्त्रित-अनिक्षिप्त-त्रि० । अनुक्षिप्तेऽप्रत्याख्याते, प्र०
१७ श० २ उ० । अविधान्ते, औ० ।

अणिगामसोक्त-अनिकामसौक्त्य-त्रि० । अपकृष्टसुखे तुच्छ-
सुखे, उक्त० १४ अ० ।

अणिगण-अनग्न-पुं० । न विद्यन्ते नन्वास्तकालीना जना
येभ्यस्तेऽनग्नः । जं० २ वृ० । सबलत्वहेतुषु कल्पवृक्षेषु,
स० १० सम० ।

अणिगूढ-अनिगूढ-न० । अगोपने, पंचा० १५ वि० ।

अणिगूढियबलवीरिय-अनिगूढितबलवीर्य-पुं० । अनिगू-

हितेऽगोपिते बलवीर्ये देहप्राणचित्तोत्साहकृपे येन स तथा ।
पंचा० १५ वि० । अनिगूढितबलवीर्यस्तत्सामर्थ्यं, ग० १ अधि० ।

दश० । आद्या० । पं० सू० । "अणिगूढियबलवीरिय, परिक्रमइ
जो जहुत्तमाउसो । जं जइव जहा धामं, नायवो वीरियायारो"
दश० ३ अ० । पं० सू० । पञ्चा० ।

अणिगूढ-अनिगूढ-पुं० । अविद्यमानो निगूढ इन्द्रियो-
न्द्रियनियन्त्रणारम्भकोऽस्येति । उक्त० १७ म० । अवशीकृतो-
क्ते, उक्त० ११ अ० । स्वैरे, प्रअ० २ आद्य० द्वा० । उच्यते,
दश० ८ म० । एकादशे गौणाऽप्रज्ञाभि, तथाऽनिगूढोऽनियन्त्रो
मनसो विषयेषु प्रवर्तमानस्येति गम्यते । एतत्प्रभवत्वाच्चास्या-
ऽनिगूढ इत्युक्तम् । प्रअ० ४ आद्य० द्वा० ।

अणिप्र-अनित्य-त्रि० । न० त० । नित्यमिमे सर्वदा स्थायिनि, आद्या०
१ सु० १ अ० ५ उ० । प्रत्युतानुपपत्तिरैकस्वभावतया कूटस्थं
नित्यत्वेन व्यवस्थितं सन्नित्यं नैव यत्तदमित्यम् । अच्युतानुपप-
त्तिरैकस्वभावं हि नित्यमतोऽन्यप्रतिकृतिविशेषात् अनित्यम् ।
आद्या० १ सु० ५ प्र० ५ उ० । अनु० । उक्त० । अथाश्वते, उक्त० २
अ० । अनित्यमस्थिरत्वात् । प्रअ० ५ आद्य० द्वा० ।

अणिप्रजागरिया-अनित्यजागरिका-स्त्री० । अनित्यचिन्ता-
याम्, "अणिप्रजागरियं जागरैति" म० १५ श० १ उ० ।

अणिप्रभावणा-अनित्यभावना-स्त्री० । अनित्यचिन्तना-
त्मके प्रथमभावनाप्रदे, प्रव० । तत्स्वरूपं च—

"प्रत्यस्ते वज्रसाराङ्गा-स्तेऽनित्यधरकला ।

किं पुनः कवलीगर्भ-निःसारा नेह देहिनाः ? ॥ १ ॥

विषयसुखं दुग्धमिव, स्वादयति जनो विनास इव मुदिनः ।
नोत्पादितसगुरुमिवो-त्पद्यति यममहह ! किं कुर्मः ? ॥ २ ॥

धराधरचुनीनीर-पूरपारिम्लवं वपुः ।

जम्बूनां जावितं वात-भूतध्वजपटोपमम् ॥ ३ ॥

भावणं कलनालोक-सोचनाच्चलच्चलम् ।

यौवनं मत्समातङ्ग-कर्णतालचलाच्चलम् ॥ ४ ॥

स्वाम्यं स्वभावहीनसाम्यं, चपलाचपलाः श्रियः ।

प्रेम द्वित्रकणल्यम्, स्थिरत्वविमुखं सुखम् ॥ ५ ॥

सर्वेषामपि भावनां, प्राप्यक्षित्यनित्यताम् ।

प्राणप्रियंऽपि पुत्रादौ, विपक्षेऽपि न शोचति ॥ ६ ॥

सर्ववस्तुषु नित्यत्व-प्रहसस्तु मूढधीः ।

जीर्णमृणकुटीरेऽपि, जग्ने रोदित्यहर्निशम् ॥ ७ ॥

ततस्तृणाविनाशेन, निर्ममत्वविधायिनीम् ।

मूढधीर्भावयेक्षित्यमित्यनित्यत्वजावनाम् " ॥ ८ ॥ प्रव० ६ उ० १० ।

तत्रानित्यत्वजावनैवम-

"यत्प्रातस्तनमभ्याहे, यम्प्याहे न तस्मिन् ।

निरीक्यते भवेत्प्रसिन् हि, पदार्थानामनित्यता ॥ १ ॥

शरीरं देहिनां सर्व-पुरुषार्थनिबन्धनम् ।

प्रचरुपपन्नोद्धूत-वनाघनधिनध्वरम् ॥ २ ॥

कम्पोज्ज्वला लक्ष्मीः, संगमाः स्वप्नसंनिजाः ।

वात्याव्यतिकरोत्किम-तुल्यं च यौवनम् ॥ ३ ॥

तथा व्यायन्ननित्यत्वं, मृतं पुत्रं न शोचति ।

नित्यतां गृहमूढस्तु, कुञ्जजङ्घेऽपि रोदिति ॥ ४ ॥

एतच्छरीरधनयौवनबन्धवादि,

तावच्च केवलमनित्यमिहाऽमुभाजम् ।

बिम्बं सचेतनमचेतनमप्यशेष-

मुत्पत्तिधर्मकमनित्यमुदानि सन्तः ॥ ५ ॥

इत्यनित्यं जगद्भूतं, स्थिराक्षरः प्रतिक्षणम् ।

नृणांकृणाहिमन्त्राय, निर्मेतत्वाय चिन्तयेत् ॥ ६ ॥ घ० ३३ अ० ॥

अणिश्रवणा-अनित्यता-खी० अनश्वरतायाम्, सूत्र० ।

अधुना सर्वस्थानाऽनित्यतां दर्शयितुमाह-

देवा गंधर्ववरक्षसा, असुरा जूमिचरा सरीसिवा ।

रायानर सेट्टिमाहणा, ठाणा ते वि चगंति दुक्खिवा । ॥ १ ॥

देवा ज्योतिष्कसौधर्माद्याः, गन्धर्वराक्षसयोरुपलक्षणत्वाद्-
प्रकारा व्यन्तरा गृह्यन्ते । तथा-असुरा दशप्रकारा जवनपतयः ।

ये चाऽन्ये भूमिचराः सरीसृपाद्यास्तिर्यग्जाः । तथा-राजानश्च-
कवर्तिनो ब्रह्मदेवयासुदेवप्रभृतयः । तथा-नराः सामान्यमनु-
ष्याः, श्रेष्ठिनः पुरमहत्तराः, ब्राह्मणाश्च, एते सर्वेऽपि स्वकीयानि
स्थानानि दुःखिताः सन्तस्त्यजन्ति । यतः-सर्वेषामपि प्राणि-
नां प्राणपरित्यागे महद् दुःखं समुत्पद्यत इति ॥ ५ ॥

किञ्च-

कामेहि य संथवेहि य ,

गिष्ठा कम्मसहा कालेण जंतवो ।

ताले जह बंधणच्छुण् ,

एवं आउक्खयम्मि तुट्ठति ॥ ६ ॥

कामैरिच्छामदनरूपैः, तथा संस्तवैः पूर्वापरभूतैः, गृष्टा अभ्यु-
पपन्नाः सन्तः (कम्मसह सित्) कर्मविपाकसहिष्णवः । कावेन
कर्मविपाककालेन जन्तवः प्राणिनो भवन्ति । इदमुक्तं भवति-
भोगेप्सोविषयाऽऽसेवनेन तदुपशममिच्छत इहामुत्र क्रेश एव
केवलं न पुनरुपशमावाप्तिः । तथाहि- “उपभोगोपायपरो, वा-
ङ्मूति यः शमयितुं विषयतृष्णाम् । धावत्याऽकमितुमसौ पुरो-
ऽपराङ्मनिज्जग्याम्” ॥ १ ॥ न च तस्य । सृष्टोः कामैः सस्तवैश्च
आणमस्तीति दर्शयति-यथा तालफलं बन्धनाङ्गतात् व्युत्तम-
आणमवश्यं पतति, एवमसावपि स्यायुषः क्रये कुट्यति जीवि-
तात् व्यवन इति ॥ ६ ॥

जे या वि बहुस्सुए सिया,

धम्मियमाहणजिक्खुए सिया ।

अजि णूयकडोहं मुच्छिण् ,

तिव्वं से कम्मोहं किञ्चिती ॥ ७ ॥

ये चापि बहुभुताः शास्त्रार्थपारगाः तथा धार्मिका धर्माचरण-
शीलाः । तथा ब्राह्मणाः, तथा भिक्षुका भिक्षाटनशीलाः, स्युर्भ-
वेयुः, तेऽप्यानिमुख्येन (णूमं ति) कर्म माया वा तत्कृतैरसदनु-
ष्ठानैर्मूर्च्छिता गृह्णास्तीव्रमत्यर्थम् । अत्र च ग्राह्यत्वाद् बहुव-
चनं द्रष्टव्यम् । एवमभुताः कर्मभिरसद्वेद्यादिभिः कृत्यन्ते विच-
न्ते पीड्यन्ते इति यावत् ॥ ७ ॥

साम्प्रतं ज्ञानदर्शनचारित्रमन्तरेण नाऽपरो मोक्षमार्गोऽस्तीति
त्रिकालविषयत्वात् सूत्रस्याऽगामित्वात् । त्रिकधर्मप्रतिषेधार्थमाह-

अह पाम विवेगमुट्ठिण् ,

अवित्तिणे इह जासई पुवं ।

एहिंसि आरं कआं परं ,

वेहामं कम्मोहं किञ्चन्तो ॥ ८ ॥

अव्यवधिकारान्तरे बहुदर्शे एकदर्श इति । अथेत्यन्तरं ए-

तच्च पश्य यस्तीर्थिको विवेकं परित्यागं गृहस्य परिहानं
वा संसारस्याऽऽधित्योत्थितः प्रव्रज्योत्थानेन । स च सम्य-
कपरिज्ञानाभावाद्वितीर्णः संसारसमग्रमतितीर्णः केषहमिह
संसारे प्रस्तावे वा शाश्वतत्वाद् भ्रवा मोक्षस्तं तदुपायं वा
संयमं ज्ञापत एव न पुनर्विधत्ते, तत्परिहानाभावादिभिः ।
तस्मात् प्रपञ्चस्यमपि कथं हास्यासि ? आरमिह प्रव्रज, कुतो वा
परं परलोकम् ? । यदि वा आरमिति गृहस्थत्वं, परमिति प्रव्र-
ज्यापर्यायम् । अथवा आरमिति संसारं, परमिति मोक्षम्, एवंभू-
तस्याऽन्योऽप्युभयभ्रष्टः (वेहामि सित्) अन्तराले वभयानावतः
स्थकृतैः कर्माभिः कृत्यन्तं पीड्यत इति ॥ ८ ॥

ननु च तीर्थिका अपि केचन निष्परिग्रहास्तथा तपसा निष्ट-
संदेहाश्च तत्कथं नेषां नो मोक्षावाप्तिरित्यतदाशङ्क्याह-

जइ वि य णिगणे किसे चरे,

जइ वि य जुंजिय माममंतमां ।

जे इह मायादि मिज्जइ,

आगंता गज्जाय ऽणंतसो ॥ ९ ॥

यद्यपि तीर्थिकः कश्चित्पापसादित्यतबाह्यगृहवासादिपरिग्र-
हत्वाद् निष्किञ्चनतया गमस्त्वक्त्राणानावाञ्छा कृशश्चेत् ;
स्वकीयप्रव्रज्याऽनुष्ठानं कुर्यात् । यद्यपि च पट्टाष्टमदशमद्वादशा-
दि तपोविशेषं विधत्ते । यावदन्तशो मासं स्थित्वा भुङ्क्ते, तथा-
ऽपि आन्तरकपायाऽपरित्यागात् मुच्यते इति दर्शयति-य-
स्तीर्थिक इह मायादिना मीयते, उपलक्षणार्थत्वात् कषायेत्युक्तं इ-
त्येव परिच्छिद्ये असौ गर्भाय गर्भार्थमा समन्ताद् गन्ता यास्य-
त्यन्तशो निरवधिकं कालमिति । एतदुक्तं जघान-अकिञ्चनो-
ऽपि तपोनिष्ठतदेहोऽपि कपायाऽपरित्यागाक्षरकादिस्थानात्
तिर्यगादिस्थानं गर्भोद्भवमनन्तमपि कालमग्निशर्मघत्वं संसारे
पर्यटतीति ॥ ९ ॥

यतो मिथ्यादृष्टृपादिष्टतपसाऽपि न दुर्गतिमार्गनिरोधोऽतो

मदुक्त एव मार्गे स्थयमेतद्धर्ममुपदेशं दातुमाह-

पुरिसोपरम पावकम्मणा, पलियंतं मणुयाण जीवियं ।

सन्ना इह काममुच्छिया, मोहं जंति नरा असंबुडा ॥ १० ॥

हे पुरुष ! येन पापेन कर्मणा असदनुष्ठानरूपेण त्वमुपलक्षि-
तस्तत्र ऽसकृत् प्रवृत्तत्वात् तस्मादुपरम निवर्तस्व । यतः पुरु-
षाणां जीविनं सुखद्वयं त्रिपल्यापमानं, संयमजोषितं वा पल्या-
पमस्यान्तर्मध्ये वर्तते, तद् ऽप्युनां पूर्वकोटिमिति यावत् । अथ
च-परि समन्तात् अन्तोऽस्येति पर्यन्तं सान्तमित्यर्थः । तच्चैवं
तद्धतमेवाऽग्रगन्तव्यम् । तदेव मनुष्याणां स्तोत्रं जीवितमवग-
म्य यावत्तत्र पर्यति तावत्कर्मानुष्ठानेन सफलं कर्तव्यम् । ये पु-
नर्भोगमनेहपुण्यसत्ता मग्ना इह मनुष्यभवे संसारया कामेष्टि-
ककामदमरूपेषु मूर्च्छिता अभ्युपपन्नास्ते नरा मोहं यास्यन्ति, हि-
ताहितप्राप्तिपरिहारे मुह्यन्ति मोहनीयं वा कर्मपापमव्यन्तीति
संभाव्यते । एतदसंबुत्तानां हिंसाविस्थानेभ्यो निवृत्तानामसं-
यतेन्द्रियाणां चेति ॥ १० ॥

एव च स्थितं यद्विधेयं तद्दर्शयितुमाह-

जयवं विहराह जांगवं , अणुयाणा पेया दुरुत्तरा ।

अणुसासणपेव पकमं, वीरेहिं च मगं पवेदयं ॥ ११ ॥

स्वल्पं जावितमवगम्य विषयाश्च क्लेशप्रायानघदुःखं वि-
त्त्या इहानादय धनं यतमानो यत्नं कुर्वन् प्राणिनामनुपरोधम्

विहर युक्तविहारी जव । एतदेव दर्शयति-योगशान्ति-संयम-
योगवान्, गुप्तः समितिगुप्त इत्यर्थः । किमित्येवम् ? यतोऽणवः
सूक्ष्माः प्राणाः प्राणिनो येषु ते । तथा जैवंचूताः पन्थानेऽनुपयु-
क्तैर्जीवानुगमर्देन दुस्तरा दुर्गमा इत्यनेन ईर्ष्यासमितिरूपा क्रिप्ता ।
अस्याभ्योपलक्षणार्थत्वात् अन्यस्वार्प समितिषु सततोपयु-
क्तेन जयितव्यम् । अपि च-अनुशासनमेव यथाऽऽगममेव सूत्रा-
ऽनुसारेण संयमं प्रकमेत् । एतच्छ सर्वैरेव वीरैरर्हतिः स-
म्यक् प्रवर्तितं प्रकर्षेणाऽऽख्यातामिति ॥ ११ ॥

अथ क एते वीरा इत्याह—

विरया वीरा समुद्धि-या कोहकायरियाइपीसणा ।

पाणे ण हणंति सच्चमो, पावाओ विरिया अनिनिव्वुत्ता ?

हिंसाऽनुताऽऽदिपापेज्यो ये विरताः, विशेषेण कर्म प्रेरयन्तीति
वीराः, सम्यगारम्भपरित्यागेनोत्थिताः समुत्थिताः, ते, पयभूता-
श्च क्रोधकातरिकादिपीषणाः, तत्र क्रोधप्रहणाद् मातो गृहीतः,
कातरिका माया, तद्वप्रहणाद्भाभो गृहीतः । आविप्रहणात् होप-
माहनीयपरिग्रहः । तर्पीषणास्तद्वपनेतारः, तथा प्राणिनो जी-
वान् सूक्ष्मतरभेदभिन्नान् सर्वशो मनोपाकायकर्मभिर्न ज्ञान्ति न
व्यापादयन्ति । पापाश्च सर्वतः साधयानुष्ठानरूपाद्विरता निवृ-
त्ताः, ततश्चाऽनिनिवृत्ताः क्रोधाद्युपशमेन शान्तीभूताः । यदि
वाऽनिनिवृत्ता मुक्ता इव द्रष्टव्या इति ॥ १२ ॥ सूत्र० १ श्रु०
२ अ० १ उ० ।

अणिञ्चाणुपेहा-अ नित्यानुपेक्षा-स्त्री० । “ कायः सन्निहिता-
पायः, सम्पदः पदमापदाम् । समागमाः सापगमाः, सर्वमुपा-
दि भङ्गुरम् ” ॥ १॥ इत्येवं जीवितादेरनित्यस्यानुपेक्षा । धर्मरूपं
धर्मध्यानस्यानुपेक्षादेः, स्था० ४ ग० १ उ० ।

अणिच्छा-अनिच्छा-स्त्री० । इच्छाभावलक्षणायामात्मपरिण-
तो, “ अनिच्छा ह्यत्र संसारे, स्वेष्टालाभादनुत्कटा । ” ग्रा० ६
ग्रा० १ प० सू० ।

अणिच्छियत्ता-अनीप्सितता-स्त्री० । प्राप्नुमवाञ्छितत्वे, भ०
६ श० ३ उ० ।

अणिच्छियव्व-अनेष्टव्य-त्रि० । मनागपि मनसाऽपि अप्रार्थ-
नीये, भाव० ४ अ० । प्र० । “ दाञ्छतिभो अणायारां अणि-
च्छियव्वो ” भाव० ४ अ० ।

अणिजिण-अनिजीर्ण-त्रि० । जीवप्रदेशेज्यः परिशदितप्रदे-
श, औ० । कल्प० ।

अणि (मि) जमाण-अन्वीयमान-त्रि० । अनुगम्यमाने,
विपा० १ श्रु० १ अ० ।

अणि (मि) जमाणमग-अन्वीयमानमार्ग-त्रि० । अनुग-
म्यमानमार्गे, “ मञ्जिया चरगरहपहकरणे अणिजमाणमगो
मियागामे ण्येर ” इत्यादि । विपा० १ श्रु० १ अ० ।

अणिजुहिता-अपोह-अव्य० । अदत्त्वेत्यर्थे, “ वत्तं अणिजु-
हिता ” अपोह्य दत्त्वा इत्ताद्यावृत्तमुख्यस्य । प्रति० । ज० ।

अणिजाप्ता-अनिर्धार्य-अव्य० । चकुरव्यापार्येत्यर्थे, भ०
७ श० ७ उ० ।

अणिजावणत्तिया-अनिर्यापणामिका-स्त्री० । वाचनासंपद-
प्रेक्ष, वक्त० १ अ० ।

अणिजुद्ध-अनिर्युद्ध-त्रि० । मदतो ग्रन्थात् सुखाद्युपाय

सङ्क्षेपमिदमनुग्रहपरशुर्धमिरनुवृत्ते, प्र० १ श० ए उ० ।

अणिद्ध-अनिद्ध-त्रि० । इष्यते स्मेति प्रयोजनवशात् इष्टम्,
न इष्टमनिष्टम् । भ० १ श० ५ उ० । “ इस्यानुष्टेष्टासंदष्टे ” ॥ ७
। २ । ३४ ॥ इति सूत्रेण इष्ट्य छः । प्रा० । मनस इच्छामतिक्रा-
न्ते, जी० १ प्रति० । उपा० । स्था० । भ० । अवच्छिन्ते, भ० ए
श० ३३ उ० । सतामनभिलषणीये, “ सहाइविसयसाहण-धण
सरक्खणपरायणमणिठं ” भाव० ४ अ० । “ अणिछा, अकंता,
अप्यया, अमणुजा, अमणामा, एते एकार्थाः । विपा० १ श्रु० १
अ० । “ अणिछा जवंति णादिञ्जं दुव्विणीया ” अनिष्टा जनस्ये-
ति गम्यते । प्रश्न० ३ आश्न० ग्रा० । इष्टस्य सुखादेर्विराधिनि
प्रतिकूलवेदनीये दुःखे, तत्साधने पापे, विषादौ, अपकारे च ।
नागवलायाम्, स्त्री० । यज-क । न० त० । अकृतयागे देवा-
दौ, वाच० । स्था० ।

अणिद्धतर-अनिष्टतर-त्रि० । अतिशयेन कमनीये, जी० ३
प्रति० । विपा० ।

अणिष्टफल-अनिष्टफल-न० । अशुभे कर्मणि, उपा० २ अ० ।
अनभिमतफले दुर्गतिप्रयोजने, पञ्चा० ११ विव० । अनजिम-
तप्रयोजनेऽनर्थकत्वे, पञ्चा० ३ विव० ।

अणिष्टवयण-अनिष्टवचन-न० । आक्रोशवाचि, “ अणिष्टवय-
णं हि सत्पमाणा ” प्रश्न० ३ आश्न० ग्रा० ।

अणिष्टविय-अनिष्टापित-त्रि० । असमापिते, “ अणिष्टाविय-
सव्वकासम्वण्यं ” अनिष्टापिताऽसमापिता सर्वकालं सदा
संस्थाप्यता तत्कृत्यकरणं यस्य तत्तथा । भ० ए श० ३३ उ० ।

अणिष्टस्सर-अनिष्टस्वर-पुं० । प्रयोजनवशादपीच्छाऽविषये,
स्था० ८ ग्रा० ।

अणिष्टिउच्छाह-अनिष्टितोत्साह-पुं० । अहतोत्साहे, “ स
च सर्वसक्त्याऽनुष्ठानेषु यथाशक्त्योद्यमं करोति ” दर्श० ।

आनद्ध-आनद्ध-त्रि० । प्रस्तरागमनवत्काकंश्यरहिते, ग० ३
अधि० ।

अणिद्ध-अनिष्टीवक-त्रि० । मुखस्त्रेष्मणाऽपरिष्ठापके, प्रश्न० १
सम्ब० ग्रा० । सूत्र० ।

अणिद्धिपत्त-अनृद्धिप्राप्त-पुं० । आसर्वौषध्यादिसङ्कणामृत्ति
प्राप्ते, न० । प्रज्ञा० ।

अणिद्धिमत-अनृद्धिमत-त्रि० । अनृद्धिप्राप्ते, “ उव्विहा अ-
णिद्धिमतं मणुस्सा पणत्ता । तं जहा-देमंभंनगा हिरण्णवंतगा
हरिणंसगा रम्मगवंसगा कुरुवात्तिणो अंतरदीघगा ” स्था० ।
६ ग्रा० ।

अणिद्धिय-अनृद्धिक-पुं० । अनीभरप्रवाजिते, आ० भ० द्वि० ।

अणिद्धव-अनिद्धव-पुं० । न० त० । अनपलापे, ग० १ अधि० ।
ध० । व्य० । दश० । (निहवण्ये वदयमाणेन) निहवत्येन र-
हिते, वृ० १ उ० ।

अणिद्धवण-अनिद्धवन-न० । निहवनमपलपनम्, न निह-
वनमनिहवनम् । यतोऽधीतं तस्याऽनपलापे, वणं ज्ञानाच्चा-
रस्य पञ्चमो विषयः । यतोऽनिहवेनैव पात्रादिसूत्रादेर्विधेयं, न
पुनर्मानादिवशादात्मनो साधवाद्याशङ्कया भुतगुरुणा भुतस्य
वाऽपलापेनैति । प्रश्न० ६ ग्रा० । ध० । द० । ग० ।

अणिहवण

णिहवणं अवलायो,
कस्म सगासे अपितमस चउगुणा ।
गहावित विरुपरए,
दाण तिददे ऽणिहवणं ॥ १६ ॥

को वि साहु विरुपरएवमिदं दमसादिप पढेनो पकवते
अवेष साहुणा पुच्छिओ-कस्स सगासे अहीयं ? सागारहि-
गाराणं सधिपपओगेण आगारा लभन्ति, ततो अहीते भवति,
तेण य अस्स सगासे सिक्खयं सो ण सुद्धनकसइसिद्धं-
सु पवीणो, अस्सविस्सु वा हीणनरो अतो नेण लज्जति । अणं
जुमपपहाणं कइय त्ति तगारणगाराणं सधिपपओगेण लभन्ति,
तेण अणमिति भवति । एव णिहवण भवति । इत्थं से प-
च्छित्तं । अहवा सुनहू अयेहू वायणापरियं णिहवणतस्स इह
परलोप य णत्थि कल्लणं उयादरणं ” नि० सू० १ उ० ।

गृहीतभुतेनानिहयः कार्यः । यद्यस्य सकाशेऽधीतं तत्र स एव
कथनीयो नामयः, विसृक्तानुप्रापस्तेरिति ।

अत्र दृष्टान्तः—

एगस्स एहाविस्सस्स खुरभंरुविऽजासामायेण आगासे अच-
ति । तं च एगो परिव्वायगो बहुहि उवसेपज्जणादि उवसप-
ज्जिऊण, तेण सा विउजा लका, ताहे अज्जत्थ गंतुं निर्दंणा-
गासगएण मदाज्जेण पृथज्जति त्ति । रज्जा य पुच्छिओ-भगव !
किं मे स विउज्जतिसओ उव तवतिसओ ? सो भणति-वि-
उज्जतिसओ । कस्स सयासाओ गहिओ ? सो भणति-हिमयेत
फलाहारस्स रिसिणो सयासे अविउज्जओ । एवं पुच्छेत्तं समा-
णे संकिंते सतुउवाए तं निर्दं लल्लि पढितं । एवं जो अया-
गमं आपरिय णिहवणं अणं कइति, तस्स विससकल्ल-
सदासेण सा विउजा परलोपण इति त्ति, अणिहवणं त्ति
गतं । दश० ३ अ० ।

अणिहवणं-अनिह्वान-त्रि० । अनपन्नपति, द्वा० १
श्रु० १ अ० ।

अणित्थि-अनित्थि-त्रि० । अप्रच्युताऽनुत्पन्नस्थिरैकस्वभाव-
तया कूटस्थमित्यर्थेनाऽव्यवस्थिते, आद्या० १ श्रु० २ उ० ।

अणित्थं-अनित्थं-त्रि० । अमु प्रकारमापन्नमित्थं, इत्थं
तिष्ठति । इत्थंस्थं, न इत्थंस्थमित्थंस्थं । केनचित्प्राप्तिकेन
प्रकारेणास्थिते, औ० । आद्य० । पं० सू० । परिमरुत्तादिसंस्था-
नरहिते, अ० २४ श्रु० १२ उ० । अनियताकारे, जी० १ प्रति० ।

अणित्थंमंठाणसंत्थि-अनित्थंस्थंमंस्थानसंस्थित-त्रि० ।
इत्थं तिष्ठतीति इत्थंस्थं, न इत्थंस्थमित्थंस्थं, अनियता-
कारमित्यर्थः । तच्च तत्संस्थानम्, तेन संस्थानेन अनियत-
संस्थानसंस्थिते, जी० १ प्रति० ।

अणित्थंमंठाणा-अनित्थंस्थं-स्थाना-स्त्री० । अणित्थंस्थं
संस्थानं यस्या अकूपिण्याः सत्तायाः सा । अनियताकारायां
सत्तायाम्, पं० सू० ५ सू० ।

आणिदा (या)-अनिदा-स्त्री० । निदानं निदा, न निदाऽनिदा,
प्राणिहिंसा नरकादिदुःखहेतुपिति परिज्ञानविकलेन सता क्रि-
यमाणे प्राणिनिर्वहणे, स्वपुत्रादिकमन्यं वा विभागोऽवि-
विध्य सामान्येन विधीयमाने, अज्ञानतो वा व्यापाद्यस्य स-
त्त्वस्य व्यापादने च । “जाणं तु अजाणतो, तदेव उहिसिध उ-
वा वा वि । जाणुण अजाणं वा, घहेइ अणिमा निजा

पसा ” पि० । अनिदाऽरण्यायाम्, “पुढविकाइया सव्वे, अस-
खिभूया अणिदाए वेयणं वेदेति ” अ० १ श्रु० २ उ० । विस-
विकलायां सम्यग्विवेकविकलायाम्, प्रज्ञा० ३४ पद । अना-
भोगवत्यां हिंसायाम्, अ० १६ श्रु० ५ उ० ।

अणिदा (या) ए-अनिदान-त्रि० । नाऽस्य स्वर्गावाप्त्या-
दिनिदानमस्तौत्यनिदानम् । सूत्र० १ श्रु० २ अ० ३ उ० । न
विद्यते निदानमस्तौत्यनिदानः, निराकाङ्क्षं अशेषकर्मक्षयार्थिनि,
सूत्र० १ श्रु० १६ अ० । निदानरहिते, द्वा० ५ द्वा० । निदानव-
र्जिते, आतु० । प्रार्थनारहिते, अ० २ श्रु० १ उ० । पञ्चा० ।
आद्या० । भाषिफलाशंसारहिते, “अणियाणे अकोउहले क-
जे स भिक्खु ” दश० १० अ० । पञ्चा० । प्रअ० । ध० । स्व-
र्गावाप्त्यादिलक्षणनिदानरहिते, सूत्र० १ श्रु० २ अ० ३ उ० ।
न विद्यते निदानमारम्भरूपं भूतेषु जन्तुषु यस्यासावनि-
दानः । सावधानुष्ठानरहिते अनाश्रये, सूत्र० १ श्रु० १० अ० ।
भोगार्थिप्रार्थनास्वभावमार्तध्यानम् । तद्वर्जितेऽनिदानेऽर्थे,
स्था० ३ द्वा० १ उ० ।

अणिदा (या) एज्ज-अनिदानज्ज-त्रि० । सावधानु-
ष्ठानरहितेऽनाश्रयभूते कर्मोपादानरहिते अनिदानकल्पे ना-
मादौ, सूत्र० ।

अपण्णिज्जिक्खु समादिपत्ते अणियाणज्जते सुपरिव्वएज्जा
न विद्यते निदानमारम्भरूपं भूतेषु जन्तुषु यस्याऽसावनिदानः ।
स एवज्जतः सावधानुष्ठानरहितः परि समन्तात्सयमानुष्ठाने
मजेच्छेदिति । यदि वा अनिदानज्जतोऽनाश्रयज्जतः कर्मोपादान-
रहितः सुष्ठु परिमज्जेत् सुपरिमज्जेत् । यत् वा-अनिदानज्जनाय-
निदानकल्पानि ज्ञानादीनि तेषु परिमज्जेत् । अथवा-निदानं
हेतुः कारणं दुःखस्यानो निदानज्जतः कस्यचिद् दुःखमनु-
पादयन् संयमे पराक्रमेदिति । सूत्र० १ श्रु० १० अ० ।

अणिदा (या) एया-अनिदानता-स्त्री० । निदायते कृत्यते
ज्ञानादाराधना सता आनन्दरसोपेतमोक्षफला येन परबुद्धेनैव
देवेन्द्रादिगुणधिप्रार्थनाऽध्यवसानेन तज्ज्ञानमनिदानं तद्यस्य
संनिदानः, नदुःखावस्तत्ता । निरुक्तकृत्यायाम्, एतस्याश्च फलमा-
गमिष्यद्भूमत्तत्ता कर्मप्रकरणम् । द्वा० १० द्वा० । निदानं भो-
गार्थिप्रार्थनास्यभावमार्तध्यानं, तज्ज्ञानताऽनिदानता । ज्ञा-
दिप्रार्थनायाम्, एतस्याः फलं संसारव्यतिमज्जनम् । द्वा० ३
द्वा० १ उ० । “सज्जत्थ भगवथा अणिदाणता एसत्था ”
स्था० ६ द्वा० ।

अणिदिद-अनिदिद-त्रि० । प्रत्यकृतनिर्देशे, नि० सू० १ उ० ।

अणिदेस-अनिदेश-पुं० । अप्रमाणे, उक्त० १ अ० ।

अनिदेश-त्रि० । केनाऽपि शब्देनाऽनभिज्ञप्ये, विशेष० ।

अणिदेसकर-अनिदेशकर-पुं० । अप्रमाणकर्त्तरि, “आणाणि-
हेसकरे, मुक्कणुवायकारए” उक्त० १ अ० ।

अणिपण-अणिपण-त्रि० । अतीतकाले निष्पातितरहिते, औ० ।

अणिमंतेमाण-अनिमन्त्रयत्-त्रि० । निमन्त्रणमद्वति, आद्या०
२ श्रु० २ अ० ३ उ० ।

अणिमा-अणिमन्-पुं० । परमाणुरूपतापत्तिकूपे सिद्धिभेदे,
द्वा० २९ द्वा० ।

अणिमिस-अनिमिष-पुं० । न० ब० । मत्स्ये, “बहु अट्टिअं पा-
भ्णं, अणिमिसं बहुकटयं” दशा० १ अ० । निअसुनयने,
आव० ५ अ० ।

अणिमिसणयण-अनिमिषनयन-पुं० । न विद्यते निमेषो येषां
तानि अनिमेषाणि, अनिमेषाणि नयनानि येषां तेषामिमेषनयनाः ।
वेवेणु, “अमिअणमसुद्धामा, अणिमिसणयणा य मीरअसरी-
रा । अउरंगुणेण जुमि, न द्वियंति सुरा जिणो कहइ” द्य० १
उ० । आ० म० द्वि० । निर्निमेषलोचने, पञ्चा० १७ त्रिव० ।

अणिय-अनीक-न० । सन्धे, कल्प० ।

वेवेन्नाणां सानीका अनीकाधिपतयः—

अमरस एणं असुरिदस्स असुरकुमाररओ सत्त अणिया,
सत्त अणियाहिर्वं पसुत्ता । तं जहा-पायत्ताणिए, पीढा-
णिए, कुंजराणिए, महिसाणिए, रहाणिए, नट्टाणिए, गं-
धव्वाणिए, दुमे पायत्ताणियाहिर्वं । एवं जहा पंचट्टाणे
जाव किअरे रहाणियाहिर्वं रिट्ठे नट्टाणियाहिर्वं गीय-
रई गंधव्वाणियाहिर्वं । बलिस्स णं वइरोयणिदस्स वइरो-
यणरओ सत्त अणिया, सत्त अणियाहिर्वं पसुत्ता । तं
जहा-पायत्ताणियं जाव गंधव्वाणियं । महदुमे पायत्ताणि-
याहिर्वं जाव किंपुरिसे रहाणियाहिर्वं महारिणे णट्टा-
णियाहिर्वं गीयजसे गंधव्वाणियाहिर्वं । धरणस्स एणं
नागकुमारिदस्स नागकुमाररओ सत्त अणिया, सत्त अणि-
याहिर्वं पसुत्ता । तं जहा-पायत्ताणिए जाव गंधव्वाणिए ।
रहसेणे पायत्ताणियाहिर्वं जाव आणंदे रहाणियाहिर्वं
णट्टे णट्टाणियाहिर्वं तेतले गंधव्वाणियाहिर्वं । जूयाणं-
दस्स सत्त अणिया, सत्त अणियाहिर्वं पसुत्ता । तं जहा-
पायत्ताणिए जाव गंधव्वाणिए दक्खे पायत्ताणियाहि-
र्वं जाव णंउत्तरे रहाणियाहिर्वं रई णट्टाणियाहिर्वं मा-
णसे गंधव्वाणियाहिर्वं । एवं जाव घासमहायोसाणं णे-
यव्वं । मक्कस्स णं देविदस्स देवरओ सत्त अणिया, सत्त
अणियाहिर्वं पसुत्ता । तं जहा-पायत्ताणिए जाव गंध-
व्वाणिए । हरिणेगमेसं । पायत्ताणियाहिर्वं जाव माहरे
रहाणियाहिर्वं सेए णट्टाणियाहिर्वं तुंवरुगंधव्वाणिया-
हिर्वं । ईसाणस्स णं देविदस्स देवरओ सत्त अणिया, सत्त
अणियाहिर्वं पसुत्ता । तं जहा-पायत्ताणिए जाव गंधव्वा-
णिए लहुपरकमे पायत्ताणियाहिर्वं जाव महासेए णट्टा-
णियाहिर्वं णारए गंधव्वाणियाहिर्वं । सेसं जहा-पंच-
ट्टाणे एवं जाव अउवुअस्सेति नेयव्वं । स्था० ७ ठा० ।
अवृत्त न० । वितथे, मिथ्यावितथमवृत्तमिति पर्वायाः । स्था०
१० ठा० । आ० म० द्वि० । विशेष० । आव० ।

अणियट्ट-अनिवर्त्त-पुं० । मोक्षे, आचा० १ पु० ५ अ० १ उ० ।

अणियट्टमाप्ति-अनिवर्त्तमाप्ति-पुं० । अनिवर्त्तो मोक्षस्तत्र

गन्तुं शीलं यस्य स तथा । निर्वाणयाधिनि, आचा० १
पु० ५ अ० १ उ० ।

अणियट्टि (ण)-अनिवर्त्तिन्-न० । न निवर्त्तते न व्यावर्त्तते
इत्येवंशीलमनिवर्त्ति । प्रवर्धमानतरपरिणामादव्यावर्त्तमशीले,
“सुद्धमकिरेए अणियट्टी” इति शुद्धध्यामस्य तृतीये भेदे,
स्था० ४ ठा० १ उ० । सूत्र० । अशीतितमे महाप्रहे, चं० प्र० २०
पाहु० । आगमिष्यन्त्यामुस्सपिण्यां प्रविष्यति विशतितमे
तीर्थकरे, स० ।

अणियट्टिकरण-अनिवृत्तिकरण-न० । निवर्त्तनशीलं निवर्त्ति,
न निवर्त्ति अनिवर्त्ति, आसम्यग्दर्शनलाभाच्च निवर्त्तत इत्यर्थः ।
न निवर्त्तते नपिनि मोक्षतत्त्वबीजकल्पं सम्यक्त्वमनासाद्येत्येवं
शीलमनिवर्त्ति । पञ्चा० ३ विव० । अनिवृत्तिकरणमित्यन्योन्यं
नातिवर्त्तन्ते परिणामा अस्मिन्नित्यनिवृत्तिकरणम् । आचा०
१ पु० ६ अ० १ उ० । तच्च तरकरणं च अनिवृत्तिकरणं सम्यक्त्वा-
द्यनुगुणे विशुद्धतराध्यवसायरूपे भव्यानां करणभेदे, “अणि-
यट्टीकरणं पुण, सम्मत्तपुरक्खडे जीवे” आ० म० द्वि० ।

अणियट्टिवापर-अनिवृत्तिवादर-पुं० । न विद्यते अन्योऽप्य-
मध्यवसायस्थानस्य व्यावृत्तिर्यस्यासावनिवृत्तिः । स चासी
वादरश्चेति । कर्म० २ कर्म । नयमगुणस्थाने वर्त्तमाने जीवे,
स च कपायाएकक्षपणारम्भात्तुंस्वकयदोपशमनं यावद् भ-
वति निवृत्तिवादरस्ममयादूर्ध्वं लोभमद्वेदनां यावदनिवृत्ति-
वादरः । आव० ४ अ० । अवाप्ताणिमादिभावे, पं० च० १ द्वा० ।

अणियट्टिवायरसंपरायगुणट्टाण-अनिवृत्तिवादरसंपरायगुण-
स्थान-न० । नयमगुणस्थाने, व्याख्या चैवम-युगपदेतद्वगुणस्था-
नकं प्रतिपन्नानां बहुनामपि जीवानामन्योन्यमध्यवसायस्थान-
स्य व्यावृत्तिर्नास्त्यस्येति अनिवृत्तिः, समकालमेतद्वगुणस्थान-
कमाकटस्यापरस्य यद्व्यवसायस्थानं विधाक्षितोऽप्योऽपि क-
श्चित्तद्वयैवेत्यर्थः । संपरैति पर्यटति संसारमनेनेति संपरायः क-
पायोदयः वादरः सुद्धमकिरेणसंपरायापेक्षया स्पृहसंपरायो
यस्य स वादरसंपरायः । अनिवृत्तिश्चासी वादरसंपरायश्च त-
स्य गुणस्थानमनिवृत्तिवादरसंपरायगुणस्थानम् । इदमप्यन्त-
र्मुहूर्त्तप्रमाणमेव । तत्र चान्तर्मुहूर्त्तं यावन्तः समयस्तत्प्रविष्टा-
नां तावन्त्यव्यवसायस्थानानि प्रवृत्ति । एकसमयप्रविष्टाना-
मेकस्यैवाध्यवसायस्थानस्थानुवर्तनादिति स्थापना००००० प्रथ-
मसमयादारभ्य प्रतिसमयमनन्तगुणविशुद्धं यद्योत्तरमध्यव-
सायस्थानं भवतीति वेदितव्यम् । स चानिवृत्तिवादरो द्विधा-
क्षपक उपशमकश्च । क्षपयति उपशमयति वा मोहनीयादि क-
मेति वा कृत्वा । कर्म० २ कर्म । प्रथ० । आ० च्च० ।

अणियण-अनग्न-पुं० । विच्छिन्नवस्त्रादायित्वान्न विद्यन्ते तस्मा
जिनासिमो जना येज्यस्तेऽनग्नाः । संज्ञाशब्दो वाऽयमिति । वि-
शिष्टवस्त्रादयिषु कंदपहुमजेदेषु, स्था० ७ ठा० । प्रथ० आव० ।

अणियत् (य)-अनियत्-त्रि० । अप्रतिबद्धे, सूत्र० १ पु० ६
अ० । उच्य० । अमिच्छिते, अष्ट० ८ अष्ट० । अनेकस्वरूपे, दशा०
१० अ० । न० त० । अनियमवति अनवस्थिते, प्रथ० २ आ० ४ ठा० ।
क० । अवश्यं भावयुक्त्याऽप्रापिते आत्मपुरुषेभ्यस्त्वजावकमा-
विकृते सुखादिके, “निययानिययं संतं, अयासेता अदुक्किया”
सूत्र० १ पु० १ अ० २ उ० । “अज्ञाश्चतानि स्थानानि, सर्वाणि दिवि

केह च । देवासुरमनुष्याणा-मृदयस्य सुखानि च ।" सूत्र० १
श्रु० ८ अ० । इदं शरीरमनियतं सुरुपादेरपि कुरुपादिदर्शनाद् इ-
रितिलकराजसुनधिकमकुमारशरीरवत् । तं० । " अणियस्यो
वासो " अनियतो वासो नामादेशपरिभ्रमणम् । इय० १ उ० ।

अणियत (य) चारिण-अनियतचारिन्-पुं० । अनियतप्रतिबद्ध-
परं हयोगाचारितुं शीलमस्यासावनियतचारी । अप्रतिबद्ध-
विहारिणि, सूत्र० १ श्रु० ६ अ० ।

अणियत (य) प्य (ण)-अनियतात्मन्-पुं० । असंयते,
अनिश्चितस्वरूपे च । अष्ट० ८ अष्ट० ।

अणियत (य) वटि-अनियतवृत्ति-पुं० । अनियतविहारे,
उत्स० १ अ० ।

अणियत (य) वास-अनियतवास-पुं० । मामकल्पादिना-
ऽनिकेतवासे गृहे, उद्यानादौ वासे, वृ० २ श्रु० १० । "अणिय-
स्यो वासो निष्पत्तिविहाराः " अस्य गृहीतसूत्रार्थस्य शिष्य-
स्यानियतो वासः कियते । ग्रामनगरसंनिवेशादिष्वनियतवासे-
न । विशेषः । देशदर्शनं कार्यते ततः स आचार्यपदं स्थाप्यते ।
इ० १ उ० ।

अणियत (य) वित्ति-अनियतवृत्ति-पुं० । अनियतचारिणि
अनियतविहारे, स्था० ८ उ० । इय० । अनियताऽनिश्चिता वृ-
त्तिर्व्यवहारेण विहारो वा यस्य सोऽनियतवृत्तिः । "गामे पगराहं
नगरं पंच राहं " इत्यादिप्रकारेण । दशा० ४ अ० ।

अणियत-अनियत-त्रि० । अनियते, उत्त० २ अ० ।

अणियतकाम-अनियतकाम-त्रि० । अनुपरतेच्छौ, उत्त० १४ अ० ।

अणियाहवद्-अनीकाधिपति-पुं० । ६ तं० । गजादिसैम्यप्र-
धाने घेरावतादौ, स्था० ३ उ० १ उ० । रा० । (यस्य यावत्त्व-
नीकानि अनीकाधिपतयश्च ते सर्वे 'अणिय' शब्दे उक्ताः)

अणिरिक्त्व-अनिरिक्त्व-अव्य० । चक्षुषाऽह्लास्येत्यर्थे, आ० ।

अणिरुद्ध-अनिरुद्ध-त्रि० । कचिदप्यस्त्वालिते, सूत्र० १ श्रु० १२
अ० । कृष्णवासुदेवपुत्रस्य प्रद्युम्नस्य वैदव्यामुत्पन्ने पुत्रे, स च
अरिष्टनेमेरुस्तिके प्रपञ्च शत्रुञ्जये सिरुः । अन्त० ४ वर्गः । प्रश्न० ।

अणिरुद्धपाण-अनिरुद्धप्रह-त्रि० । अनिरुद्धा कचिदप्यस्त्वा-
लितः प्रह्ना, प्रह्नायतेऽनयेति प्रह्ना ज्ञानं, येषां तीर्थकृतां तेऽनिरुद्ध-
प्रह्नाः । कचिदप्यस्त्वालितज्ञानेषु तीर्थकृत्सु, सूत्र० १ श्रु० १२ अ० ।

अणिरुद्ध-अनिरुद्ध-पुं० । वायौ, प्रश्न० १ भा० ३० । कर्म० ।
दश० । आ० । एकोनविंशे भारतातीताजिने, चार्धिश-
जिनस्य प्रवर्तिन्यां च । स्त्री० । प्रश्न० ६ उ० । ति० ।

अणिलाम् (ण)-अनिलामयिन्-त्रि० । वातरोगिणि,
श्रु० २ उ० ।

अणिलम्-वेशी-प्रभाते, वे० ना० १ वर्गः ।

अणिलम्-अनिरुद्धित-त्रि० । अवार्धितके अक्षरश्रीकृते,
म० ८ श० ५ उ० ।

अणिवारिय-अनिवारित-त्रि० । निषेधकरहिते, विपा० १
श्रु० २ अ० ।

अणिवारिया-अनिवारिका-स्त्री० । नास्ति निवारको मैवं
कार्यरित्येवं निषेधको यस्याः साऽनिवारिका । प्रतिषेधकर-
हितायाम्, स्त्री० १ श्रु० १६ अ० ।

अणिवृत्त-अनिर्वृत्त-त्रि० । न० तं० । कदाचिदनुपशान्ते, "अ-
णिवृत्ते घातमुचेति बाले " सूत्र० १ श्रु० ४ अ० २ उ० । अप-
रिणते, दश० १ अ० ।

अणिवृत्तमादि-अनिर्वाणादि-त्रि० । अनिवृत्त्यर्थहान्यर्था-
सिद्धिप्रभृतिषु दोषेषु, पञ्चा० ७ विष० ।

अणिवृत्ति-अनिर्वाणि-पुं० । असुखे, व्य० १ उ० ।

अणिवृत्ति-अनिर्वृत्ति-स्त्री० । पीडायाम्, आ० म० द्वि० ।

अणिवृत्त-अनिर्वृत्त-त्रि० । अपरिणते, दश० ३ अ० ।

अणिवृत्त-अनिर्वृत्त-पुं० । उद्योगादनुपरमे, दश० ३ अ० ।

(तद्विषया अर्थकथा 'अर्थकथा' शब्देऽत्रैव भागे वक्ष्यते)

अणिसिद्ध-अनिसृष्ट-त्रि० । न निसृष्टं सर्वैः स्वामिभिः साधु-
दानार्थमनुज्ञातं यत् तदनिसृष्टम् । पिं० । एकैनेव दीयमाने
बहुसाधारणे, "अणिसिद्धं सामञ्जं गौडियभसाह देह एगस्स"
प्रश्न० ५ सप्त० ३० । पञ्चा० । दशा० । स्था० । अनिसृष्टं स्वा-
मिनाऽनुत्संकलितं निष्पन्नमेवान्यतः समानीयम् । आचा० २
श्रु० २ अ० १ उ० । यदा द्वित्राणां पुरुषाणां साधारणे आहारे
एकोऽन्याननापूरुष्य साधवे ददाति तदा पञ्चदशोऽनिसृष्टो
दोष उद्गमस्य । उत्त० २४ अ० ।

अथानिसृष्टद्वारमाह-

अणिसिद्धं पम्पिकुट्टं, ऽणुत्रायं कप्पणं सुविहियाणं ।

लङ्गुगं चोद्गमं जंते, संखदि स्वीगऽऽवणाईसु ॥

निसृष्टमुक्तमनुज्ञातं, तद्विरीतमनिसृष्टमनुज्ञातमित्यर्थः । तत्र-
निकुट्टं निराकृतं तीर्थकर्मणधैर्यनुज्ञातं पुनः कल्पते सुविहि-
तायाम् । तस्मान्निसृष्टमनेधा । तद्यथा-लङ्गुगविषयं मोदकवि-
षयं, तथा सुल्लकविभोजनाविषयम् । (यन्त्र इति) कोदककादि-
प्राणकविषयं, तथा संस्कारविषयं विवाहादिविषयं, तथा स्त्री-
विषयं दुग्धविषयं, तथा आपणादिविषयम् । आदिशब्दात्
गृहादिविषयमवसेयम् । इयमत्र भावना-इह सामान्यनानि-
सृष्टं द्विधा । तद्यथा-साधारणानिसृष्टं, भोजनानिसृष्टं च । तत्र
भोजनानिसृष्टं सुल्लकशब्देनोक्तम्, साधारणानिसृष्टं तु शे-
वमदैरिति ।

तत्र मोदकविषये साधारणानिसृष्टादाहरणं गद्याच्चतुष्टयेनो-
पदेशयति-

वत्तीसा सामभे, ते कहि एहाउं गयं ति इइ बुद्ध ।

परसत्तिण पुन्नं, न तरसि काउं ति पच्चाऽऽह ॥

अवि य इ वत्तीसाण,दिन्ने हि तयेगो मोयगो न भवे ।

अप्पवयं बहुआयं, जइ जाणसि देहि तो मज्झं ॥

साजिय नितो पुट्ठो, किं लक्कं पेच्छं मोदाए ।

इयरो वि अहो नाहं, देमि त्ति सहोदवोरसं ॥

गेयहणकहणववहा-रपच्छककुहाह तहय निव्विसए ।

आयम्मि भवे दांमा, पट्टम्मि दिस्से तउ गहणं ॥

रत्नपुरे माणिभरुप्रमुखा हात्रिशयस्याः ते कदाचिदुपायना-
निमित्तं साधारणान् मोदकादकारितवन्तः । कारयित्वा च
समुवायेनोपापनिकायां गताः । तत्र चैको मोदकरक्ताको मुक्तः
शेवासवेकत्रिंशत् मर्गां स्नातुं गताः । अत्रान्तरे च कोऽपि लोलु-
पसाधुर्भिक्षार्थमुपातिष्ठन्, दृष्ट्वा तेन मोदकाः, ततो जातत्ताम्प-

तत्रो धर्मं ज्ञानयित्वा तं पुरुषं मोदकात् याचिनवाह । स प्राह-
मगवन् ! न ममैकाकिनोऽधीना एते मोदकाः किन्वेत्येषामप्ये-
कत्रिशज्जनानां, ततः कथमहं प्रयच्छामि ? एवमुक्ते साधुराह-
ते (कर्हि ति) कुत्र गताः ? स प्राह-नद्यां स्नातुमिति । तत एव-
मुक्ते ज्ञोऽपि साधुस्तं प्रत्याह-परसत्केन मोदकसमूहेन त्वं पु-
ण्यं कर्तुं न शक्नोषि ? यदेवं याचितोऽपि न ददासि । महानुजा-
वमुदस्त्वं यः परसत्कानपि मोदकात् भक्ष्यं दत्त्वा पुण्यं कोपा-
जेष्यसि । अपि च-द्वारिंशत्तमपि मोदकात् यदि मे प्रयच्छसि
तथापि तव प्रागे एक एव मोदको याचितः । एवमसपत्ययं ब-
ह्वयं दानं यदि जानासि सम्यग् इदमेव तर्हि वेदि मे सर्वा-
नपि मोदकानिति । एवमुक्ते दत्तास्तेन सर्वेऽपि मोदकाः, भृतं
साधुनाजनम्, ततः संजातहर्षः साधुस्तस्मात् स्थानाद् विनि-
र्गन्तुं प्रवृत्तः । अत्रान्तरे च सर्वे समागच्छन्ति स्म माणिमच्छादयः ।
पृष्ठ्य तैः साधुः-मगवन् ! किमत्र त्वया लब्धम् ? ततः साधु-
ना चिन्तितम्-यथा एते मोदकस्वामिनस्ततो यदि मोदका
लब्धा इति वक्ष्ये तर्हि भूयोऽपि प्रहीष्यन्ति । तस्मान्न किम-
पि लब्धमिति प्रवीमिति । तथैवोक्तवान् । ततस्तेमाणिभक्ष-
मुर्ध्वर्भाराकान्तं साधुमन्त्रोक्त्य संजातशङ्कैरभाणि-दर्शय निजं
प्राजनं साधो ! येन प्रेक्षामहे । साधुश्च न दर्शयति । ततो बलात्प्र-
लोकितम् । इवा मोदकाः । ततः कोपावहोचनैः साधुक्षेपं रक्त-
कपुरुषः पृष्ठः-यथा किं भोः त्वयाऽस्मै सर्वेऽपि मोदका दत्ताः ?
स ज्ञयेन कम्पमानोऽबद्ध-न मया दत्ताः । एवं चोक्ते माणिम-
च्छादिभिः साधुरुक्ते-चौरस्त्वं पापः साधुवेषविम्बक ! सहोद
इति इदानीं प्राप्नोऽसि, कुतस्ते मोदका इति गृहीतो वस्त्राञ्च-
ले कर्पितो बाहुना । ततः पश्चात् कुट्टित इति गृहीत्वा सकल-
मपि पात्ररजोहरणादिकमुपकरणं गृहस्थीकृतः, तत उवाह इ-
ति । नीनो राजकुलम्, कथितो धर्माधिकरणिकानाम् । पृष्ठ्य तैः ।
साधुश्च न किमपि लज्जया बध्नुं शक्तवान् ? ततः परिजातितम्-
नूनमप्य चौर इति, परं साधुवेषधारीति कृत्वा प्राणैर्मुक्तो नि-
र्विषयश्चाऽऽज्ञापितः । एवमप्रजाधनायके दानरि एतेऽन्तरोक्ता
ग्रहणकर्षणादयो दोषा भवन्ति । (पटुमि सि) तृतीयार्थे सप्तमी ।
यथा-“ निसु असंक्रियपुहव । ” इत्यत्र । ततोऽयमर्थः-तस्मात्प्र-
भुणा नायकेन दत्ते सति साधुना ग्रहणं प्रकृतेः कर्तव्यम् ; न-
चाप्याप्येष्टादिकं सम्यक् परिहर्तव्यमिति । इत्थं सोदाहरणं
मोदकद्वारम् ।

अधुना शेषाण्यपि द्वारावयतिवेशेन व्याख्यानयति-

एमेव य जंतुमि वि, संखंदि खीरआवणाईसु ।

सामन्नं पकिटुटं, कप्पइ धेत्तुं आणुआयं ॥

एवमेव मोदकोदाहरणप्रकारेण यन्त्रेऽपि संलज्ज्यामपि कीरे
च आपणादिषु च यत् सामान्यं साधारणं तत् स्वामिभिः
सर्वैरप्यनिसुष्टं, तत् प्रतिकुट्टं तीर्थकरणधरैः अनुज्ञातम्, पुनः
सर्वैरप्यस्वामिभिः कल्पते ग्रहीतुम्, तत्र दोषाभावात् ।

संप्रति बुद्धकद्वारस्य प्रस्तावनां बुद्धकस्य भेदं च
प्रतिपादयति-

बुद्ध सि दारमहुणा, बहुवत्तत्वं सि तं कयं पच्छा ।

बभेई गुरु सो पुण, सामिष हत्थाण विभेओ ॥

अधुना बुद्धकद्वारं व्याख्येयम् । अयोच्यते-मूलगाथायां द्वि-
तीये स्थाने निर्दिष्टमपि कस्माद् व्याख्यावेलायां पश्चात्कृतम् ?
तत आह-बहुवत्तत्वं द्वारम्, अतः व्याख्यावेलायां बभे-

कृतम् । तत्र गुरुस्तीर्थकरादिर्वर्णयति प्ररूपयति यथा स
बुद्धको द्विधा । तद्यथा-स्वामिनो इस्तिनश्च ।

तत्र प्रथमतः स्वाम्यनिर्विहं बुद्धकमाह-

द्विजमद्विजो दुविहो, होइ अविजो निसिद्ध अणिसिद्धो ।

छिन्नमि बुद्धगाम्पि य, कप्पइ धेत्तुं निसिद्धम् ॥

इह द्विधा बुद्धकः । तद्यथा-द्विजोऽद्विजश्च । इयमत्र भावना-
इह कोऽपि कौटुम्बिकः क्षेत्रगतहालिकानां कस्यापि पार्श्वे
कृत्वा भोजनं प्रस्थापयति । स यदा एकैकहालिकयोग्यं पृथक्
पृथक् भाजने कृत्वा प्रस्थापयति, तदा स बुद्धकद्विजः, यदा तु
सर्वेषामपि हालिकानां योग्यमेकस्यामेव स्थाप्यं कृत्वा प्र-
यति, तदा सोऽद्विजः । एवमप्यत्राप्युदापनिकादौ द्विजाद्वि-
जत्वं बुद्धकस्य भावनीयम् । अद्विजोऽपि द्विधा । तद्यथा-नि-
सुष्टोऽनिसुष्टश्च । तत्र निसुष्टः कौटुम्बिकेन येषां च हालिकानां
योग्यः स बुद्धकस्तैश्च साधुभ्यो दानाय मुक्तकलितः । इतरस्तु
मुक्तकलितोऽनिसुष्टः । तत्र यस्य निमित्तं द्विजः स एव क्षेत्र-
स्यात्मीयस्य द्विजस्य दाता तर्हि तस्मिन् द्विजे बुद्धकं तत्स्वा-
मिना दीयमाने साधूनां ग्रहीतुं कल्पते, दोषाभावात्, तत्तथा
द्विजोऽपि सर्वैरपि तत्स्वामिभिरनुज्ञाते तं ग्रहीतुं कल्पते, त-
त्रापि दोषाभावात् ।

एनमेवार्थं सविरोचितमाह-

द्विजो दिहमदिहो, याय निसिद्धो इ द्विजो य ।

सो कप्पइ इयरो उ ए, अदिट्टदिहो अणुआओ ।

यश्चबुद्धको यस्य निमित्तं द्विजः स तेन दीयमानो मूलस्वा-
मिना कुटुम्बिकेनादृष्टो दृष्टो वा कल्पते । तथा पश्चाद्विजः
योऽपि च यस्य निमित्तं द्विजः स स्वस्वामिभिरनुज्ञातोऽप्येव
दीयमानः स्वस्वामिभिरदृष्टो दृष्टो वा कल्पते (इयरो उ ए
सि) इतर एतद्व्यतिरिक्तः, तुः पुनरर्थः । द्विजोऽद्विजो वा
स्वस्वामिभिरनुज्ञातोऽदृष्टो दृष्टो वा न कल्पते, प्रागुक्तप्रह्ला-
दिदोषसंभवात् । अयं च विधिः साधारणाऽऽनिसुष्टेऽपि
वेदितव्यः ।

तथा चैतदेव गाथायै न प्रतिपादयति-

आणुसिद्धाणुआयं, कप्पइ धेत्तुं तदेव अदिट्टे ।

मज्जयस्स य आनसिद्धं, न कप्पइ कप्पइ अदिट्ठं ॥

अनिसुष्टं पूर्वं स्वस्वामिभिः सर्वैरनुज्ञातमपि यदि पश्चादनुज्ञा-
तं ज्ञयति तर्हि कल्पते तद् ग्रहीतुं, तेषामनुज्ञातं सर्वैः स्वामिभि-
रन्वजं गन्तवादिना कारणेनादृष्टमपि ग्रहीतुं कल्पते, तद्दोषाभा-
वात् । संप्रति इस्तिनश्चबुद्धकानिसुष्टे गाथात्तरादेन प्रावयति-
(मज्जयस्स सि) इस्तिनो ज्ञकं मिण्डेनानुज्ञातमपि राजा गजेन
वाऽनिसुष्टमज्ञातं न कल्पते, बहुयमाणादिदोषसंज्ञवात् । तथा-
मिण्डेन स्वलज्जं भक्तं दीयमानं गजेनादृष्टं कल्पते, गजदृष्ट-
ग्रहणे तु बहुयमाणोपाभयभङ्गादिदोषप्रसङ्गः ।

अस्यैव त्रिधेरन्यथाकरणे दोषानाह-

निवर्पिओ गजजत्तं, गहणाईयंतरादयमदिशं ।

कुं वस्स संतिण वि हु, अभिक्ख बसहंइ फेहणया ॥

इह यद् गजस्य ज्ञकं तत् राज्ञः पिण्डो राज्ञो भक्तं ततो
राज्ञा अनुज्ञातस्य ग्रहणे ग्रहणादयो ग्रहणाकर्षणादयो दोषा
भवेयुः, तथा-अन्तरायिकम् अन्तरायजिमित्तं पाप साधो-
प्रसज्यते । राज्ञा हि भद्रायाज्ञाप्रस्तरेणैव साधवे पिण्डं

वदातीति यद्यः सन् कदाचिद् मिएतं स्वाधिकाराद् ज्ञशयति, ततो मिएतस्य वृत्तिच्छेदः साधुनिमित्त इति साधारन्तराधिकं कल्पते । तथा (अविशंति) अक्षान्दानदोषः, राहाऽनुज्ञा-तरवात् । तथा दुम्बस्य मिपणेन स्वयं दीयमानेऽभीष्टं प्राति-विशसं यदि साधुस्ते पिएतं गजस्य पश्यतो गृह्णाति, तदा मदी-यकवन्नमणादनेन मुनेन पिएतो गृह्णाते इत्येवं कदाचिद् यद्यः सन् यथायोगं मार्गे परिश्रमम् उपाभये साधुं दृष्ट्वा तं सुखं प्र-साये स्फोटित्वा साधुं च कथमपि प्राप्य मारयत्, तस्मात्त गज-स्य पश्यतो मिपणस्यापि सत्कं गृह्णीयात्, तदेवमुक्तमनिच्छेदा-रम् । पि० । प्र० । आवा० । ज्ञा० । पि० । अ० । 'अणिसिद्धे चउ हनुं' पि० । अ० । अ० । सुत्र० । (अनिसुपुं रजोहरणादि शब्दे-भ्येव हयम्) " अणिसिद्धं न कल्पति प्रणुणायं " नि० अ० १४ उ० । शय्यातरेणानुज्ञानप्रवेशं, निस्सुष्टो नाम यस्य शय्या-तरेण प्रवेशोऽनुज्ञानः, तद्वितरोऽनिच्छेदः । अ० २ उ० ।

अणिसिद्ध-अनिच्छेद-प्र० । अनुमते, कल्प० । सावधानु-ष्ठानानिवृत्त, पञ्चा० १२ वि० ।

अणिसिद्ध-अनिच्छेद-प्र० । प्रकाशपात्रप्रकाशोपदेशात् वा निशीथमिति भुतमेवे, आ० म० ।

सांप्रतमनिच्छेदनिशीथयोरव स्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

नृआपरिणयविगयं, सहकरणं तदेव मनेसीदं ।

पञ्चमं तु निसीदं, निसीदनामं जयज्जयणं ॥

नृतामुत्पन्नम्, अपरिणत नित्यं, विगतं विनष्टं, नृतापरिणतवि-गतम्, समाहारस्वावेक्यजनम् । किमुक्तं भवति ?—उत्पण्णे वा विगमे वा ध्रुवे वा इत्यादि । किंविशिष्टम् ?—दास्यकरणं—शब्दः कियते यस्मिन् तत् शब्दकरणम् । तत्तत्—“ तत्तत् स-हकरणं, पगासपात्रं व सगविसेसा वा ” स निशीथो भवति । इयमत्र भावना-यनुत्पादाद्यर्थप्रतिपादकः, तथा महताऽपि शब्देन प्रतिपाद्यं, तत् प्रकाशपात्रात् प्रकाशोपदेशाद्वा निशीथ इति । आ० म० द्वि० ।

अणिसिद्ध-अनिच्छेद-प्र० । सर्वगच्छसाधारणे चैत्ये, “णि-स्सकं जं गच्छं, संति अ तद्विग्रं अणिसिद्धकं । सिद्धाययणं च हं, वेद्यपणं विणिहिं ॥” अ० २ अ० । ये रजो-हरणादिवेषधारिणो मत्पितृनुत्यास्तेषां दास्यामीति संकल्प विनैवाऽवढौकनाय, धर्तनिष्पादने, स्वापत्रादिजन्तुमादहेतु भक्ते च । पि० ।

अणिसिद्धोवाहसिद्ध-अनिच्छेदोपाश्रित-प्र० । निश्चितं रागः, उपाश्रितं द्वेषः अथवा-निश्चितमाहागदिशिप्सा, उपाश्रितं शि-ष्यकुलाद्यपेक्षा, तद्वर्जितो यः सांनिच्छेदोपाश्रितः । रागद्वेष-जनेन, आहारशिष्यकुलाद्यपेक्षागहित्येन च मध्यस्थनावं गते, “ सादृश्याणं अहिराणंस्ति उत्पन्नं तत् अणिसिद्धो-वस्सिद्धो अ पक्खगादी ” स्या० उ० ग० ।

अणिसिद्धोवाहसिद्धं, सम्मं ववहरमाणे समणे णिग्गंथे, आणाए आराहणं नवइ ।

अनिच्छेदः सर्वोपसाराहतेरुपाश्रितोऽङ्गीकृतोऽनिच्छेदोपाश्रित-स्तम् । अपत्रा-निश्चितश्च शिष्यत्वादिप्रतिपक्षः, उपाश्रितश्च स एव वैशाख्यकरत्वादिना प्रत्यासन्नतरस्तौ । अथवा-निश्चितं रागः, उपाश्रितश्च द्वेषस्तम् । अथवा-निश्चितश्चाहारदिशि-प्सा, उपाश्रितं च शिष्यप्रतीक्षककुलाद्यपेक्षा, ते न स्तो यत्र

तस्येति क्रियाविशेषणम् । सर्वथा पक्षपातरहितत्वेन यथावादि-त्यर्थः । इह पूज्यव्याख्या—“ रागो य होइ निस्सा, उवस्सिद्धो वाससंजुत्तो । अइय ण आहारार्हं, दाही मज्जे तु एस निस्सा-ओ ॥१॥ सो सो पडिच्छं वा, होइ उवस्साकुलादी य सि । ” म० ८ श० उ० ८० ।

अणिसिद्धोवाहाण-अनिच्छेदोपाश्रित-प्र० । निश्चितमनिच्छेदं द्वयोपधानम्-उपधानकमेव, भावोपधानं तपः । आ० ४ अ० । आ० ४० । गुजयोगसङ्गहाय परसाहाय्याऽनपेक्षे तपसि, स० ३२ सम० । ऐहिकफलाऽनपेक्षतपःकारितायाम्, एष चतुर्थो योगसङ्गहः ।

इह परत्र च केन कृत इत्यत्रोवाहरणम्—

“ पारुलिपुत्त मदागिरि, मज्जसुहृत्थो अ सेट्ठि वसुत्तरे ।

अइ दिस्सि उज्जेणीपि, जिणपडिमा एलकच्छु च ” ॥ १ ॥

शिष्यौ द्वौ स्थूलजस्य, महागिरिसुहृत्स्तिनौ ।

मदागिरिर्महासस्यो, गणं दत्त्वा सुहृत्स्तिनः ॥ १ ॥

जिनकल्पे व्यवच्छिन्ने-ऽप्यभ्यासे तस्य वर्तते ।

विहारेणान्यदाऽगातां, पाटलीपुत्रपत्तनम् ॥ २ ॥

तत्र श्रेष्ठो वसुत्ततिः, सुहृत्स्तिप्रतिबोधितः ।

आवकंऽनुद्धावादी-द्वौ ध्यन्तां स्वजना मम ॥ ३ ॥

ततः सुहृत्स्ती तच्छेदे, गत्वा धर्ममुपादिशत् ।

मदागिरिस्तदा तत्रा-यासीन्निष्ठाकृतेऽथ तान् ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा नम्यौ सुहृत्स्ती द्वाव, वसुत्ततिरथाबधीत् ।

गुरवो वोऽप्यमी तेऽथ, चक्रुस्तद्वृणसंस्तवम् ॥ ५ ॥

एवमावेद्य तेषां नै, पद्यायाणुव्रतान्धगुः ।

वसुत्तनिर्द्धितोऽयं, स्वजनानुविधानिति ॥ ६ ॥

तदेज्जका भवेतामे, दृष्ट्वाऽऽपानं महागिरिम् ।

दृष्ट्वा तमुत्तमरामं, महागिरिरिधानतः ॥ ७ ॥

नदृष्टुमिति कृत्वा, वसिष्ठोऽपि सुहृत्स्तिनम् ।

अन्युत्थानगुणव्यापि-रक्षुर्द्धिर्बिद्धं त्वया ॥ ८ ॥

अथ द्वावपि वैदेशी, सगच्छौ जम्भतुर्गुहम् ।

तत्राजितप्रतिनिधि, बद्धित्वा श्रीमहागिरिः ॥ ९ ॥

गजाप्रपदवन्दार-रेलकच्छपुरे ययौ ।

सहशार्णपुरं पूर्व-मासीत् स्वस्मिन्नुपासिका ॥ १० ॥

चक्रे वैकाशिकं नित्यं, प्रत्याख्याति स्म चाथ सा ।

उपाहमत्पतिस्तस्याः, सायं लुकपरोऽपि किम् ? ॥ ११ ॥

निश्चयात् सोऽपि लुकत्वाऽऽह, प्रत्याख्याम्यहमप्यतः ।

भङ्ग्यसि त्वं तथेत्युक्ते, न जङ्घ्यामीति सोऽवदत् ॥ १२ ॥

देवताऽचिन्त्यच्छाया-मसालुपदसत्यदः ।

निशीथे स्वसुरूपेणाऽऽ-न्यागादादाय लाभनम् ॥ १३ ॥

आदिप्रविष्टः पन्थोऽपि, किमेतैर्बालजालकैः ? ।

देवता तं प्रहृत्याथ, हनोऽपि च व्यपातयत् ॥ १४ ॥

मा जन्ममायशः आहूतः, कायोत्सर्गेऽथ सा स्थिता ।

देवता समाह तां आहूतऽ-प्युवाचैव ममायशः ॥ १५ ॥

साऽयानीयावयौ सद्यो, मारितैरस्य चक्षुषी ।

पङ्ककाकस्ततः कयातः, स आकः प्रत्यायाद्वृत्त ॥ १६ ॥

लोकः समति तं कुरु-मेरुकाक्षं कुतूहलात् ।

एरुकाक्षं पुरमपि, तस्मात्ता तद्वृत्तं ततः ॥ १७ ॥

गजाप्रपदमोत्पत्तिः, शैलस्थैवमजसू पुनः ।

यवै दशार्धजस्य, हर्तुं शकः समागतः ॥ १८ ॥

गजेन्द्राकट एवाथ, विः प्रादक्षिणयत् प्रहृम् ।
 ततो दशार्णकूटाभ्ये, तत्पदान्युत्थितान्धंगे ॥ १९ ॥
 देवानुजावात् क्यातोऽथ, गजेन्द्रपद इत्यसौ ।
 तस्मिन् महागौरभं, प्रत्याख्याय दिवं ययौ ॥ २० ॥
 सुहस्तिस्त्रयोऽन्वेष्टुर्जम्बुकज्जयिनी पुरीष ।
 सुभक्षा यानशालायां, विशालायां च ते स्थिताः ॥ २१ ॥
 एकदा नशिनीगुह्याऽध्ययने पर्यवस्यत् ।
 सुनक्षत्रस्तदाऽवन्निस्तुकमालो महर्षिकः ॥ २२ ॥
 पत्नीद्वयिगता सार्द्धं, सौम्यं सप्ततलेऽललत् ।
 सुसुखः स तच्छ्रुत्वा, आतजातिस्मृतिः क्षणात् ॥ २३ ॥
 आगत्याऽवोचतावन्ति-सुकुमाक्षोऽस्यहं प्रभो ! ।
 अभूवं नक्षिनीगुह्ये, देवः प्राच्यतमे भवे ॥ २४ ॥
 केयं तद्विषयं यूयं किं, यूयमप्यागतास्ततः ? ।
 गुरवोऽप्यन्यथुर्नन्द ! तद्विज्ञो वयमागमात् ॥ २५ ॥
 तत्कथं ज्ञप्यते स्वमिन्नुचुस्ते भद्र ! संयमात् ।
 सोऽथक् न सयमं कर्तुं, खिरं शक्तोऽस्मि किं पुनः ? ॥ २६ ॥
 तदर्थं व्रतमादाय, कारण्यामीक्षिनोऽमुतिम् ।
 अपृच्छज्जननीं, नैच्छ-स्योचं संऽधाकृत स्वयम् ॥ २७ ॥
 विष्णुं गुरुर्ददौ सोऽगात्, ततः कन्यारिकायने ।
 तस्थौ प्रतिमया तत्र, इमशानेऽनशनी मुनिः ॥ २८ ॥
 कपुटपादास्त्रागन्धेना-कृष्टा तत्र शिष्याऽभ्यगात् ।
 एकतः सा शिष्याऽस्मादत्, तदपत्यानि चान्यतः ॥ २९ ॥
 प्रथमे प्रहरे जानू, ऊरुस्तम्भौ द्वितीयकं ।
 तृतीयं जठरं तुर्यं, मृत्वा स्थानेऽज्जनोपसिते ॥ ३० ॥
 गन्धाम्बपुष्पवर्षाण, तस्योपनि सुग व्यधुः ।
 आचार्यास्तज्जनैः, पृष्टास्तमिष्टगतिगं जगुः ॥ ३१ ॥
 सुतञ्जा ससुषा तत्र, वीक्ष्य तं हृतदुःकरम् ।
 प्रवृत्ता स्मियन्तका तु, गुर्विणी तत्सुता ततः ॥ ३२ ॥
 अवीकरदेवकुलं इमशानेऽहुतसुखितम् ।
 तद्विदानीं महाकाशं, जातं शोकपरिग्रहात् ॥ ३३ ॥
 आर्यमहागिरीणामनिधितं तपः । आ० ५० ।

अणिस्सिय-अनिधित-त्रि० । निधयेनाऽऽधिक्येन च भित्तो-
 निधितः । न निधितोऽनिधितः । कान्तिचरोरादावप्रतिबद्धे, “ए-
 थ वि समणो अणस्सिय अणियाणे ” सूत्र० १ भु० १६
 अ० । “अगिहे सहपांससु, आरजेसु अणस्सिय ” आर-
 जेषु सावधानुष्ठानरूपेण निधितोऽसम्बद्धोऽप्रवृत्त इत्यर्थः ।
 सूत्र० १ भु० ६ अ० । आचा० । कुलादिष्वप्रतिबद्धे, दश० १ अ०
 इह परलोकाऽऽश्माविप्रमुक्ते, “आव जीवाण अणिस्सिओ-
 हं नेव सयं पाणे अइवाएउजा ” पा० । ध० । ज० । इव्यभाव-
 निधिया रहिते प्रतिबन्धविप्रमुक्ते, दश० ९ अ० १ उ० । कीर्त्या-
 दिनिरपेक्षे वैयाकुर्यादौ, प्रअ० १ सम्ब० द्वा० ।
 अलिङ्गे अवग्रहे, “अणिस्सियमोगिणहह ” निधितो लिङ्ग-
 प्रमितोऽभिधीयते-यथा युथिकाकुसुमानामत्यन्तशीतमृदु-
 स्निग्धादिरूपः प्राक् स्पर्शोऽनुभूतस्तेनाऽनुमानेन लिङ्गेन तं
 विषयमपरिच्छिन्दत् यदा ज्ञानं प्रवर्तते तदाऽनिधितमालिङ्ग-
 मवगृह्णातोऽयमभिधीयते । स्था० ६ ठा० । अनिधितं नाम पुस्त-
 कादिनिरपेक्षमेवावगृह्णाति च । अथवा-एकवारं हृतं पुन-
 र्यदा कश्चिद्बुद्धं वदति तदैव वक्तुं समर्थो नाऽन्यदा । एवं
 विधाने किन्तु स्मरणनिरपेक्ष एव भवतीति । दश० ४ अ० ।

निधारिते, कस्याऽपि साहाय्यमवाप्नुति, उक्त० १९ अ० ।
 अणिस्सियकर-अनिधितकर-त्रि० । रागद्वेषपरिहारतो य-
 थाऽवस्थितव्यवहारकारिणि, व्य० ३ उ० ।
 अणिस्सियण (ण)-अनिधितात्मन्-पुं० । अनिधाने, “अ-
 णिस्सियणा अपडिबद्धा ” भाव० ६ अ० ।
 अणिस्सियवयण-अनिधितवचन-त्रि० । रागादिना वाक्य-
 कालुष्यवर्जिते, दश० ४ अ० ।
 अणिस्सियवयणया-अनिधितवचनता-स्त्री० । निधितं क्रोधा-
 दीनाम्, अथवा रागद्वेषाणां निधामुपगतम् । न निधितमनि-
 धितम् । व्य० ३ उ० । मध्यस्थ वचनतायाम्, स्था० ८ ठा० ।
 रागाद्यकालुष्यवचनतायाम्, उक्त० १ अ० ।
 अणिस्सियववहारि (ण)-अनिधितव्यवहारिन्-पुं० । नि-
 धा रागः, निधा संजाता अस्येति निधितः । न निधितोऽ-
 निधितः । स चाऽसौ व्यवहारश्चाऽनिधितव्यवहारः, तत्क-
 रणशीला अनिधितव्यवहारिणः । अरागेण व्यवहारका-
 रिणि, व्य० १ उ० ।
 अणिह-अनिह-पुं० । निहन्यत इति निहः । न निहोऽनिहः ।
 क्रोधादिभिरपीडिते, तपःसंयमसहने वा, निगूहितबलवीर्ये
 च । “अणिहे से पुठे अइयासए ” सूत्र० १ भु० २ अ० १ उ० ।
 परीसहोपसर्गे, निहन्यत इति निहः । न निहोऽनिहः । उपस-
 र्गपरिजिते, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० । “अणिण सर्हाण
 सुसुद्धे, धम्मणी उवहाणवारीए ” सूत्र० १ भु० २ अ० २
 उ० । निहन्यन्ते प्राणिनः संसारे यया सा निहा माया । न
 विद्यते सा यस्याऽस्तावनिहः । मायाप्रपञ्चरहिते, सूत्र० १ भु०
 ८ अ० । दश० । “अस्सि सुविष्ठा अणिहे खरेजा ” सूत्र० २
 भु० ६ अ० ।
 अनिहत-पुं० । निधयेन निहन्यत इति निहतः । न निहि-
 तोऽनिहतः । भावरिपुभिरिन्द्रियकषायकर्मभिरनिहते, “अ-
 णिहे पगमप्पाणं संपेहाए धुणे सिरीरं ” आचा० १ भु० ४
 अ० ४ ठा० । सर्वत्र ममत्वरहिते, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० ।

अणिहण-अनिधन-त्रि० । अन्तरहिते, अष्ट० ७ अष्ट० ।

अणिहतय-अनिहतक-त्रि० । निरुपक्रमायुक्तत्वात् उरो
 युद्धे च, भूम्यामपातित्वाद् घातमप्रापिते, स० ।

अणिहरिउ-अनिहतरिपु-पुं० । महिलपुरवास्तव्यनागगृह-
 पतेः सुलसानाम्नां जायायां जातेऽन्यतमे पुत्रे, तत्कथाऽन्त-
 रुद्दशामु ३ वर्गे ४ अच्ययने सूचिता । तत्रैव प्रथमाध्ययनोक्ताऽ-
 णीयसकुमारस्येव भावनीया । यथा-द्वात्रिंशद् जायाः द्वात्रिंश-
 त्क एव दानम्, त्रिंशतिवर्षाणि पर्यायः, चतुर्दशपूर्वाणि धृतम्,
 शत्रुजये सिद्धिः, तत्स्वतस्त्वयं वसुदेवदेवकांसुतः । अन्त०
 ३ वर्ग० ४ अ० ।

अणिहुत (य)-अनिधृत-त्रि० । अनुपशान्ते, प्रअ० ३ आ-
 ध० द्वा० । श्रौ० । त्रिद्विगुणि, वृ० ३ उ० । “अणिहुमा य
 संलाया ” अतिवृत्ताश्च संलाया शुर्वादिनाऽपि निष्ठुरवक्रो-
 क्त्यादयः । पं० व० ४ द्वा० । प्रज्ञा० । वृ० ।

अणिहुत (य) परिणाम-अनिधृतपरिणाम-त्रि० । अनि-
 धृतोऽनुपशमपरः परिणामो येषां ते, अनुपशमपरपरिणामेषु,
 प्रअ० १ आध० द्वा० ।

अणिदुर्तिदिय-अनिजृतेन्द्रिय-त्रि० । अनुपशान्तेन्द्रियेषु दे-
हेषु, व० स० । प्रश्न० ५ सम्ब० द्वा० ।

अणीदपत्त-अनीतिपत्र-त्रि० । न विद्यते ईतिगुरिकादिरूपा
येषु ताम्पनीतीनि । अनीतीनि पञ्चाणि येषां ते तथा । ईतिवि-
रहितेष्वेषु, जं० १ वक्र० ।

अणीय-अनीक-न० । इत्यभ्युपदातिवृषभनर्कगायकजन-
रूपे सैन्ये, औ० । न० ।

अणीयस-अणीयस-पुं० । भद्रिपुरवास्तव्यनागचूडपतेः सु-
मसानाम्यां भार्यायां जातेऽन्यतमे पुत्रे, भक्त० ।

एवं स्वसु जन् ! तेषां कालेण तेषां समरणं भद्रिलपुरे
णामं एगरे होत्या । वसुओ । तस्स एं भद्रिलपुरस्स उत्तर-
पुरच्छिमेण दिसिमाए सिरिवणे णाम उज्जाणे होत्या । व-
सुओ । जियससू राया, तत्थ एं जद्रिलपुरे णयरे नागे नामं
गाहावती होत्या । अहे जाव अपरिचूए तस्स एं णागस्स
गाहावतिस्स सुलसा णामं भारिया होत्या । सुकुमाला
जाव मुरुवा, तस्स एं णागस्स गाहावतिस्स सुलसाए
जारियाए अत्तए अणीयसे नामं कुमारे होत्या । सुकुमाले
जाव मुरुवे पंच धातिपरिक्खितं । तं जहा-स्वीरधार्ता । जहा
ददपइस्से जाव [गिरिकंदरमल्लीणे व चंपगवरपायवे सुहं सु-
हेणं परवट्टते । तते एं से अणीयसं कुमारं] सारिरेगा अ-
हवासजायं अम्मा पियरो कत्तायरियाओ जाव भोगस-
मत्थे जाते यावि होत्या । तते एं ते अणीयसं कुमारं उ-
म्मुकवालजावं जाणिता अम्मापियरो सरिसयाणं जाव
वत्तीसा य रायवरकस्सगां एगदिवसेणं पाणी गिएहाविते ।
तते एं से नागे गाहावती अणीयस्स कुमारस्स इमे एया-
रुवे पीइदाणं दलयति । तं जहा-वत्तीसं इरिक्कोलीतां
जहा मदव्वलस्स जाव उप्पि पासा फुलं विहरति । तेषां
काळेण तेषां समरणं अरहा अरिट्ठनेमं जाव समोमदे सि-
रीवणे उज्जाणे अरहा जाव विहरति, परसा एगया ।
तते एं तस्स अणीयस्स कुमारस्स । तं जहा-गोयमा !
तद्वा एवरं सामाइयमाइयाति चोइसएव्वाइं अट्ठिमज्जति ।
वीसं वासतिं परियाओ रंसं तदेव । जाव सत्तुजए पट्ठए
मासियाते संदेहणाते जाव सिद्धि एव खलु जम्ब समणणं
भगवथा महावीरेणं जाव संपत्तेणं ।

यथा (ददपइस्स सि) ददप्रतिज्ञो राजप्रभकृते यथा वर्णित-
स्तथाऽयं वर्णनीयो यावत् 'गिरिकंदरमल्लीणे व चंपगवरपाय-
वे सुहं सुहेणं परिवट्टह, तपेणं तमणीयसं कुमारं' इत्यादि सर्व-
मन्युषा वक्तव्यम् ; अभिज्ञानमात्ररूपत्वात् । पुस्तकस्य सारि-
सियाणमित्यादौ वाच्यकरणत्वात् 'सरिसयाणं सरिसल्लावण-
कयजोव्वल्लुण्णवधेयाणं सरिसिंहितो कुल्लेहितो अणिपट्ठियाण-
मिति इत्यम् । 'जहा-मदव्वलस्स सि' मगवत्थमिदितस्य तथा
तस्यापि दानं सर्वं वाच्यम् । 'उप्पि पासावरणं फुट्टमाणेहिं
मुइंगमच्छपहिं भोगभोगां प्रजमाणे विहरह सि' । 'सत्तुजयप-

व्वए मासियाए संदेहणाए सिद्धे एव अत्थिति सुगमम् । अ-
स्त० ३ वर्ग० ४ अ० ।

अणीसर-अनिसृष्ट-त्रि० । इत्यप्रमाणादवग्रहावस्फोटिते, वृ०
३ उ० ।

अणीसाकद-अनिभाकुत-न० । सर्वगच्छसाधारणे चेत्ये, व०
२ अधि० ।

अणीहद-अनिर्दृत-त्रि० । अनिष्कासिते, वृ० १ उ० । अवहि-
निर्गते, अनात्मीकृते च । आत्मा० १ कु० १ अ० १ उ० ।

अणीहारिम-अनिर्हारिम-न० । गिरिकंदरादौ विधीयमाने पा-
दोपगमनमरणे, कलेवरस्यानिर्हरणीयत्वात् तत्त्वम् । प्र० १३
श० ८ उ० । स्था० ।

अणु-अणु-त्रि० । प्रमाणतः स्तोके, प्रश्न० ३ सम्ब० द्वा० ।
पं० व० आ० म० द्वि० सूत्र० सूत्रमे लघौ, विशेष० आनु० स्था० ।
लघीयसि, आत्मा० १ अ० १ अ० १ उ० । परमाणौ, आव० ४ अ० ।
अणुः परमाणुनिर्देशो निगमयद्यो निष्पदेशोऽप्रदेश इति । विशेष० ।
अनु-अव्य० । पञ्चाब्जव्याघ्रे, आत्मा० १ कु० ५ अ० ५ उ० । पञ्चा-
ज्जाते, त्रि० स्था० १ ठा० । अनुकूपे, उत्त० १२ अ० समीपे, वृ०
३ उ० । अवधारणे, वृ० १ उ० ।

अणुअ-अणुक-त्रि० । तनुके, "अणुअसुकुमात्रलोमणिद्वयं" ।
अणुकानां तनुकानामतिसूक्ष्माणां सुकुमालानां लोम्नां स्निग्धा
नवियत्र तत्तथा । जं० ३ वक्र० । मिणच्चवाक्ये धान्यभेदे, इति द्वै-
मचाश्रयवृत्तिः । युगन्धर्याम्, स्त्री० । ध० २ अधि० । वृ० ।

अणुअतंत-अनुवर्त्तमान-त्रि० । उत्तरदेशकाग्रमागते, नि०
चू० ५ उ० ।

अणुअर्द्ध-देशो-क्षणरहिते, निरवसरे च । दे० ना० १ वर्ग ।

अणुआ-देशी-यष्टौ, दे० ना० १ वर्ग ।

अणुओ-देशी-क्षणके, दे० ना० १ वर्ग ।

अणुइस्स-अनुचीर्ण-त्रि० । आगते, "कायसंफासमणुविष्ठाए"
कायः शरीरं तत्संस्पर्शमनुचीर्णः कायसंगमागताः । आत्मा० २
कु० ३ च० ।

अणुउद-अनृत-पुं० । अस्वकाले, "विसमं पचाक्षिणो परिण-
मंति अणुवूसुवेति पुष्कफसं" स्था० ५ ठा० ३ उ० ।

अणुओइय-अनुयोजित-त्रि० । प्रवर्तिते, नं० ।

अणुओग-अणु(नु)योग-पुं० । अणु सूत्रं महामर्थस्ततो मदतोऽ-
र्थस्याणुना सूत्रेण योगाऽणुयोगः । अनुयोजनमनुयोगः । अनु-
कूपो योगाऽनुयोगः । अनुकूलो वा योगाऽनुयोगः । औ० ।
व्याख्याते विधिप्रतिषेधाज्यामर्थप्रकरणे, विशेष० द्वा० । निजेना-
भिधेयन सार्धमनुरूपे सम्बन्धे, स० । जी० । स्था० ।
अनु० । आ० म० प्र० । आव० ।

(१) अनुयोगाधिकारे द्वारनामनिर्देशनम् ।

(२) निरूपणम् ।

(३) सप्तविभ्रानुयोगे नामस्थापनानुयोगौ ।

(४) द्रव्यानुयोगः ।

(५) द्रव्यानुयोगभेदस्वरूपनिरूपणम् ।

(६) क्षेत्रानुयोगनिरूपणम् ।

(७) कालानुयोगप्रकरणम् ।

(८) वचनानुयोगप्रकरणम् ।

(९) भाषानुयोगस्य वक्षां प्रकाराणां प्रदर्शनम् ।

- (१०) एषां चानुयोगविषयाणां द्रव्यादीनां परस्परं यस्य यत्र समावेशो भजना वा तन्निरूपणम् ।
 (११) एकार्थिकानां वक्तव्यता ।
 (१२) अनुयोगशब्दार्थनिर्धनम् ।
 (१३) अनुयोगविधिः ।
 (१४) प्रवृत्तिद्वारम् ।
 (१५) गुरुशिष्ययोश्चतुर्भङ्गीनिरूपणम् ।
 (१६) केनानुयोगः कर्तव्यः ।
 (१७) कस्य शास्त्रस्यानुयोगः कर्तव्यः ।
 (१८) पञ्चज्ञानेषु भुतज्ञानस्यानुयोगः ।
 (१९) तद्द्वारे ऽनुयोगलक्षणम् ।
 (२०) यथोक्तगुणयुक्तस्य कोऽहं इत्यनेन संबन्धेन तदर्हद्वारम् ।
 (२१) कथाधिकारः ।
 (२२) चरणकरणाद्यनुयोगात्तुर्विधनिरूपणम् ।
 (२३) अनुयोगानां पृथक्त्वमार्थरक्षितात् ।

(१) भषाऽनुयोगाधिकारः, स चैतैर्द्वैरनुगतव्यः—

निकसेवेगच्छाणिरुत्त-विद्धि पविर्त्तिय केण वा कस्स ? ।

तद्धारजेयलक्खण-तदरिह परिसा य सुत्तन्यो ॥

अनुयोगस्य निकेपो नामादिन्यासो वक्तव्यः, तदनन्तरं तस्यै-
 कार्थिकानि, तदनु निरुक्तं वक्तव्यम् । ततः को विधिरनुयोगे
 कर्तव्य इति विधिवक्तव्यः । तथा प्रवृत्तिः प्रसवोऽनुयोगस्य
 वक्तव्यः । तदनन्तरं केनानुयोगः कर्तव्य इति वक्तव्यम् । ततः परं
 कस्य शास्त्रस्य कर्तव्य इति । तदनन्तरं तस्यानुयोगस्य द्वारा-
 ण्युक्रमादीनि वक्तव्यानि । तत्र तेषामेव भेदः, ततः परं सूत्रस्य
 लक्षणम्, तदनन्तरं सूत्रस्याहं योग्याः, ततः परं पारिषत्, ततः
 सूत्रार्थः । एष द्वारगाथासंक्षेपार्थः । व्यासार्थस्तु प्रति द्वारं
 वदयते । वृ० १ उ० । श्या० । अनु० । आ० म० प्र० । आ० सू० ।

(२) तत्र प्रथमतो निकेपद्वारमाह—

निकसेवो नामां चि य, एगद्धं सो उ कस्स निकसेवो ? ।

अणुभोगस्स जगवभो, तस्स इमे वणििया जेया ॥

निकेपो न्यास इत्येकार्थः । पर आह—स निकेपः कस्य कर्त-
 व्यः ? । सुरिराह—अनुयोगस्य भगवतः, तस्य च निकेपस्य इमे
 वदयमाणा वणििता भेदाः । वृ० १ व० ।

अथानुयोगस्यैव संभवन्तं नामादिनिकेपमाह—

नामं उवणा दविण, खेत्ते कांत्ते य वयणजावे य ।

एसो अणुभोगस्स उ, निकसेवो होइ सत्तविहो ॥३८॥

नामानुयोगः, स्थापनानुयोगः, द्रव्यानुयोगः, क्षेत्रानुयोगः,
 काक्षानुयोगः, वचनानुयोगः, भावानुयोगः । एषोऽनुयोगस्य
 सप्तविधो निकेपः । इति निर्युक्तिगार्थः ।

(३) विस्तरार्थं स्वभिधत्सुर्जाप्यकारो नामस्थापनानुयोग-

स्वरूपं तावदाह—

नामस्स जोऽणुभोगो, अहवा जस्साभिहाणमणुभोगो ।

नामण व जो जोओ, जोगो नामाणुभोगो सो ॥

उवणाण जोऽणुभोगो-ऽणुभोग इति वा उविज्जणं जं च ।

जावेह जस्स उवणा, जोग दवणाणुभोगो सो ॥

नाम्न इन्द्रादेर्योऽनुयोगो व्याख्यानमसौ नामानुयोगः । अथवा
 यस्य वस्तुनोऽनुयोग इति नाम क्रियते तन्नाममात्रेणानुयोगो
 नामानुयोग इत्युच्यते । यदि वा नाम्ना सह यः कश्चिद्योगोऽनुरू-

पो योगः संबन्धः स नामानुयोगः, नाम्ना सहानुरूपोऽनुरूपो
 योगो नामानुयोग इति व्युत्पत्तेः । यथा—हीपस्य हीपनाम्ना
 सह, तपनस्य तपननाम्ना सह, ज्वलनस्य ज्वलननाम्ना सह
 इत्यादि । एवं स्थापनाया अनुयोगो व्याख्यानं स्थापनानुयोगः ।
 अथवा अनुयोगं कुर्वन्नाचार्यादिर्यत्र काष्ठादौ इष्टान्यते तत्स्था-
 पनानुयोगः । यावदिहानुयोगकर्तुराचार्यादिस्तदाकारवति श्रे-
 ष्यकर्मादौ योग्याऽनुरूपं स्थापना क्रियते, स स्थापनानुयोगः ।
 स्थापनाया अनुरूपोऽनुरूपो योगः संबन्धः स्थापनानुयोग इति
 व्युत्पत्तेः । इति निकेपद्वारम् । विशेषः ।

(४) अथ द्रव्यानुयोगमाह—

सामित्त करण अहिगरण, एहिं एगत्ते य बहुत्ते य ।

नामं उवणा मोत्तुं, इति दव्वादीण उब्भेया ॥

स्वामित्वं संबन्धः, करणं साधकतमम्, अधिकृतम्, अधिक-
 रणमाधारः, एतैः प्रत्येकमेकत्वेन बहुत्वेन च पञ्चानां द्रव्यादी-
 नामनुयोगो वक्तव्य इति । एवं नामस्थापनां मुक्त्या द्रव्यादी-
 नामनुयोगस्य प्रत्येकं वक्तव्यं भवति । वृ० १ उ० ।

तथाहि—

दव्वस्स जोऽणुभोगो, दव्वे दव्वेण दव्वहेहस्स ।

दव्वस्स पज्जवेण व, जोगो दव्वेण वा जोगो ॥

बहुवयणओ वि एवं, नेओ जो वा कहव अणुवउत्तो ।

दव्वाणुभोग एसो, एवं खेत्ताऽयाणं पि ॥

द्रव्यस्य योगो व्याख्यानमेव द्रव्यानुयोग इति द्वितीयगा-
 थायां संबन्धः । तथा द्रव्ये निषद्यादायधिकरणभूते स्थित-
 स्यानुयोगो द्रव्यानुयोगः । द्रव्येण वा क्षीरपापाणशकला-
 दिना करणभूतनानुयोगो द्रव्यानुयोगः । द्रव्यहेतोर्वा शिष्य-
 द्रव्यप्रातबोधनादिनिमित्तमनुयोगो द्रव्यानुयोगः । अथवा
 द्रव्यस्य वस्त्रादेः कुसुम्भरागादिना पर्यायेण सह य इह यो-
 गोऽनुरूपो योगः संबन्धः, स द्रव्यानुयोगः । अथवा द्रव्येणा-
 म्लीकादिना कृत्वा यस्यैव वस्त्रादेस्तैव कुसुम्भरागादिना
 पर्यायेण सह योगोऽनुरूपो योगः संबन्धः स द्रव्यानुयोगः ।
 एवं बहुवचनतोऽपि त्रयो द्रव्यानुयोगः । तद्यथा—द्रव्याणां द्र-
 व्येषु द्रव्यैर्वाऽनुयोगो द्रव्यानुयोगः, तथा द्रव्याणां हेतोरनु-
 योगो द्रव्यानुयोगः, द्रव्याणां पर्यायैः सह द्रव्यैर्वा करणभूतैर-
 नुरूपो योगो द्रव्यानुयोग इति ॥ यो वाऽनुपयुक्तः कथयत्यनु-
 पयुक्तोऽनुयोगं करोति, स द्रव्यानुयोगः । एवं क्षेत्रादीनामपि
 क्षेत्रकालवचनभावेष्वपि यथासंभवमित्यभेदायोज्य इत्यर्थः ।
 तद्यथा—क्षेत्रस्य क्षेत्रेण क्षेत्रे क्षेत्राणां क्षेत्रे क्षेत्रेष्वनुयोगः क्षे-
 त्रानुयोगः, तथा क्षेत्रस्य क्षेत्राणां वा हेतोरनुयोगः क्षेत्रानु-
 पनाय देवेन्द्रचक्रवर्त्यादीनामनुयोगो व्याख्यानं यत्क्रियत इ-
 त्यर्थः । तथा क्षेत्रस्य क्षेत्राणां वा क्षेत्रेण क्षेत्रैर्वा करणभूतैः
 पर्यायेण पर्यायैर्वा सहानुरूपोऽनुरूपो योगः क्षेत्रानुयोगः । एवं
 कालवचनभावविषयेऽप्येकवचनबहुवचनाभ्यां सुधिया यथा-
 संभवं वाच्यम्, नवरं, कालादिष्वभिहापः कार्य इति द्रव्य-
 स्यानुयोगो व्याख्यानं द्रव्यानुयोग इत्यादावभिहितम् । विशेषः ।

(५) तत्र कतिभेदं तद्रव्यं किस्वरूपञ्च तस्यानुयोग

इत्याशङ्क्याह—

दव्वस्स उ अणुभोगो, जीवदव्वस्स वा अजीवदव्वस्स ।

एकेकस्मि य भेया, हवन्ति दव्वाऽया चउरो ॥

अणुभोग

द्रव्यस्यानुयोगो द्विधा-जीवद्रव्यस्य वा अजीवद्रव्यस्य वा, एकैकस्मिन् योगे द्रव्यादिकाश्चत्वारो भेदा भवन्ति । किमुक्तं भवति ?-जीवद्रव्यानुयोगोऽजीवद्रव्यानुयोगो वा प्रत्येकं द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च भवति ।

तत्र जीवद्रव्यानुयोगं द्रव्यादित आह-
द्वेवमेकं खेत्ते, संखान्तपदेसभोगादं ।

कात्रे अनादिऽनिदृणं, जावे नाणाइया ऽणता ॥

उच्यते जीवद्रव्यमेकं, क्षेत्रतोऽसंख्येयप्रदेशावगाढं, कालतोऽनाद्यनिधनं, भावतो ज्ञानादिकाः पर्याया अनन्ताः । तथा अनन्ता ज्ञानपर्याया अनन्ताभ्यारूपपर्याया अनन्ता दर्शनपर्याया अनन्ता अगुरुलघुपर्यायाः ।

अधुना द्रव्यादिभिरजीवद्रव्यस्यानुयोगमाह-

एमेव अजीवस्स वि, परमाणु द्वेवमेकद्वं तु ।

खेत्ते एगपमे, ओगाढो सो जवे नियमा ॥

समयादिति अनन्ता, ओमपिणिओ ह्वेति कालात्म ।

वस्मादि जावऽणता, एवं दुपदेसमार्दो वि ॥

एवमेव अनेनैव प्रकारेण, अजीवद्रव्यस्याप्यनुयोगो वक्तव्यः, तद्यथा-परमाणुद्रव्यत एक उच्यते, क्षेत्रतः एकप्रदेशावगाढम् कालतो जघन्यतः स्थितिः समयादिको द्वौ त्रयो वा । समानाधिकृतोऽसंख्यावगाढम् । असंख्येया उत्सर्पिण्योऽवसर्पिण्यश्च भवन्ति । जावतो अनन्त वर्णादिपर्यायाः । तद्यथा-अनन्ता वर्णपर्यायाः, अनन्ता गन्धपर्यायाः, यावदनन्ताः स्पर्शपर्याया इति । एवं छिप्रदेशादिपरि । छिप्रदेशकस्य यावदनन्तप्रदेशिकस्योपयुज्य वक्तव्यम् । तद्यथा-छिप्रदेशकः स्कन्धो उच्यते, एकं उच्यते, क्षेत्रतः एकप्रदेशावगाढं, छिप्रदेशावगाढो वा । कालतो जघन्यतः स्थितिः, समयादिकर्कषत असंख्या उत्सर्पिण्योऽवसर्पिण्य एव इत्यादि ।

अथ उच्यते अणुभोग इत्येतद् व्याचिख्यासुराह-

द्वेवाणं अणुभोगां, जीवमजीवाण पज्जवा नेया ।

तत्थ वि य मग्गणाओ, ऽणोगा सट्ठाणपग्गणे ।

द्रव्याणामनुयोगो द्विधा-जीवद्रव्याणामजीवद्रव्याणां च । किं रूपोऽस्मादित्याह ?-पर्यायाः प्रप्यमाणा ज्ञेयाः । तथाहि-कतिविधा भदन्त ! पर्याया प्रज्ञप्ताः ? । गौतम ! द्विविधाः । तद्यथा-जीवद्रव्याणामजीवद्रव्याणां च । तत्राप्यनकाः स्वस्थाने च परस्थाने च मार्गणाः । ताश्चैवम-नैरयिकाणामसुरकुमाराणां च कति पर्यायाः प्रज्ञप्ताः ? । गौतम ! अनन्ताः । अथ केनर्थेनेदमुच्यते ? गौतम ! नैरयिकोऽसुरकुमारस्य उच्यते तया तुल्यः, प्रत्येकमेकद्रव्यत्वात्, प्रदेशार्थतयाऽपि तुल्यः, प्रत्येकं लोकाकाशप्रदेशत्वात् । स्थित्या चतुःस्थानपतित, भावतः पदस्थानपतितः, ततो भवन्ति नैरयिकाणामसुरकुमाराणां प्रत्येकं पर्याया अनन्ताः । एवमजीवद्रव्याणां पर्याया अपि, एवं स्वस्थाने परस्थाने च मार्गणाः । ('परमाणु रोगगवाण जेत !' इत्यादि 'पज्जव' शब्देऽभिधायते) ततो भवन्ति द्रव्यानामपि प्रत्येकमनन्ता पर्यायाः । एवमेव तद्यथा जीवद्रव्याणामजीवद्रव्याणां चाऽनुयोगः, सूत्रे तत्र तत्र प्रदेशेऽभिहितो जावन्तीयस्तदेव द्रव्याणां चेति स्वामित्य गतम् ।

इदानीं करुण एकवचनद्वयान्यामनुयोगमाह-

वतीए अखेण व, करुणतादीण वा वि द्वेवण ।

अखेहिं तु दवेहिं, आहिगरणे बहुमु कापेसु ॥

वर्तिनाम खटिका, तत्र या कृता शलाका तथा, अक्षेण वा, क-राङ्कुल्या वा, आदिशब्दाप्रत्येकादिना वा यः क्रियतेऽनुयोगः स उच्यते अनुयोगः । द्रव्यैरनुयोगो यद् बहुनिरक्षैः क्रियतेऽनुयोगः । अधिकरणे एकस्मिन् द्रव्येऽनुयोगो यदा एकस्मिन् कल्पे स्थितोऽनुयोगं करोति, यदा तु बहुषु कल्पेषु स्थितस्तदा उच्यते अनुयोगः । उक्तो उच्यते अनुयोगः परमेशः । सू० १ उ० । विज्ञे० । स्था० । ('दशविहे द्रव्याणुभोगे' इति 'द्रव्यानुभोग' शब्दे व्याख्यासहितं सूत्रम्)

(६) सम्प्रति क्षेत्रस्य क्षेत्राणां वाऽनुयोगमाह-

पाणति-जम्बूदीवे, खेत्तस्समाद होइ अणुभोगो ।

खेत्ताणं अणुभोगो, दीवसमुदाण पसती ॥

क्षेत्रस्याऽनुयोगः क्षेत्रानुयोग एवमदिको भवति । क इत्याह ?- [पणतिजम्बूदीवे स्ति] जम्बूदीपप्रकृतिरित्यर्थः । जम्बूदीपलक्षणक्षेत्रव्याख्यानरूपत्वात्तस्याः । बहूनां तु क्षेत्राणामनुयोगा द्वीपसागरप्रकृतिर्भवति । बहूनां द्वीपसमुद्रक्षेत्राणां तत्र व्याख्यानादिति । तदेवं क्षेत्रस्य क्षेत्राणामनुयोग इत्युक्तम् ।

अथ क्षेत्रेण क्षेत्रानुयोग इत्येतदाह-

जम्बूदीवपमाणं, पुढविजिवाणं तु पत्थयं काठं ।

एवमसंखिज्जमाणा, ह्वन्ति लोगा असंखेज्जा ॥

खेत्तोहिं वदुदीवे, पुढविजिवाणं तु पत्थयं काठं ।

एवमसंखिज्जमाणा, ह्वन्ति लोगा असंखेज्जा ॥

इह जम्बूदीपप्रमाणं प्रस्थकं पत्थयं कृत्वा एतस्तद्भरणविरेचनक्रमेण यदा सर्वेऽपि सूक्ष्मबादपृथ्वीकायिका जीवा मीयन्ते तदा असंख्येयलोकाकाशप्रदेशसंख्यापेता जम्बूदीपप्रमाणाः प्रस्था भवन्तीत्येव क्षेत्रेण जम्बूदीपरूपेणानुयोगोऽभिधीयते इति । क्षेत्रैस्वनुयोगोऽयं द्रव्यः । तद्यथा-बहुदीपप्रस्थकं कृत्वाऽजीवण तद्भरणविरेचनक्रमेण समस्तपृथ्वीकायिकजीवा मीयमाना असंख्येयलोकाकाशप्रदेशादिपरिमाणा बहुदीपमानप्रस्था जयन्ति । एतद्संख्येयक पूर्वस्मादुत्पत्तरं उच्यते । प्रस्थस्यैव बृहत्तरत्वादिषु बहुदीपलक्षणाः क्षेत्रानुयोग इति ।

अथ क्षेत्रे क्षेत्रेषु चानुयोगमाह-

खेत्तस्मि उ अणुभोगो, तिरियं लोगास्मि जस्मि वा खेत्ते ।

अणुभोगोदीवेसुं, अणुभोगोदीवेसुं खेत्तेसुं ॥

क्षेत्रे पुनरयमनुयोगः, तथा तिर्यग्योक्षेत्रे योऽनुयोगः प्रवर्तते यत्र वा प्रामनगरादौ व्याख्यानसमादौ वा क्षेत्रे स्थितोऽनुयोग-कर्त्ताऽनुयोगं करोत्येव क्षेत्रानुयोगः क्षेत्राऽनुयोग उच्यते । क्षेत्रेष्वनुयोगः क इत्याह-योऽर्कतृतीयद्वीपसमूहान्तर्गतक्षेत्रेषु वर्तते, साद्वैपकविंशतिजनपदरूपेषु वा आर्यक्षेत्रेष्वपि । उक्तः पक्षिभ्यः क्षेत्रानुयोगः ।

(७) अधुना कालस्य कालानां चानुयोगमाह-

कालस्स समयरूवण, कालाण तदाइ जाव सच्चव्वा ।

कालेणऽनिलऽवहारो, कालोहिं उ ससकायाणं ॥

कालस्यानुयोगः, क इत्याह ?-(समयरूवण स्ति) उत्पलपत्रशतजैष्ठपट्टादिकापाटनादिदृष्टान्तैः समयस्य प्ररूपणेत्यर्थः । कालानां त्वनुयोगः-(तदाइ जाव सच्चव्वा स्ति) समयमार्दो कृत्वा यावत् सर्वोद्धायाः प्ररूपणेत्यर्थः । कालेणानुयोगोऽनिलापहारः । इदमुक्तं जयन्ति-यादरपर्याप्तवायुकारिका वैक्रियशरीरे वसन्मा-

ना अर्धपदयोपमासंख्येयभागेनापन्थियन्त इत्येवं प्ररूपणा, स कालेनानुयोग इति कोट्याचार्यटीकायां विवृतम् । अन्यत्र त्व-
नियोगद्वारादिषु वैकृत्यशरीरिणो वायवः क्षेत्रपदयोपमासंख्येय-
भागप्रदेशपरिमाणा दृश्यन्ते । तत्त्वं तु केवलज्ञानं विदन्ति । शेषा-
णां तु पृथिव्यादिकायाणां यथासंज्ञं कालैरनुयोगः । तथा—
“ पञ्चसवायगानल-असंख्यया ह्येति आचलियवमा स्ति ” ।

आचलिकायां यावन्तः समयास्तेषां वर्गः क्रियते-तथाविधेषु
चासंख्यातेषु वर्गेषु यावन्तः समयास्तत्प्रमाणाः बाधपर्याप्ततेज-
स्कायिका भवन्ति, तथा प्रत्युत्पन्नसंस्कारिका असंख्येयाभिरु-
त्सर्पितव्यवसापिणीभिरपङ्क्तिभ्यः । एवं पृथिव्यादिविषयि यथासं-
भवं वाच्यमिति ।

अथ काले कालेषु चानुयोगमाह—

कालमि वीयपोरिसि, समासु तिस्र दोसु वा वि कालेसु ।

प्रथमपौरुष्यां किल सूत्रमध्यतः प्रथम, द्वितीयपौरुष्यां तु तस्यानु-
योगः प्रवर्तते, अत इह कालस्य प्राधान्येन विषयकालकाले
चित्तिष्वपौरुषीलक्षणेऽनुयोगः कालानुयोग इत्युच्यते । तथाऽ-
वसापिण्यां सुषमदुःषमादुःषमसुषमादुःषमारूपासु तिसृषु
(समासु) त्रिष्वरेषु अनुयोगः प्रवर्तते नान्यत्र । उत्सर्पिण्यां
तु दुःषमसुषमासुषमदुःषमारूपयोर्द्वयोः समययोर्द्वयोरेकयो-
रनुयोगः प्रवर्तते नान्यत्र । अयं च कालेष्वनुयोगः कालानुयोगो-
ऽभिधीयते । तदेवं जगितः षड्विधः कालानुयोगः ।

(८) संप्रति वचनस्थ वचनानां चानुयोगमाह—

वयणस्मेगवयाई, वयणाणं सोद्वसएहं तु ।

(वयणस्मेत्यादि) इत्यंभृतमेकवचनं भवत्येवंतत्तं वा द्विव-
चनमोदृश वा बहुवचनमेवंस्वरूप एकवचनानामन्यतरवचनस्य
योऽनुयोगः, स च वचनस्यानुयोग उच्यते । वचनानां त्वनुयोगः
षोडशवचनानुयोगः [षोडशवचनानि 'वयण' शब्दे वक्ष्यन्ते]
वचनानामनुयोगः-प्रथमैकवचनादीनामिकविंशतिवचनानां व्या-
ख्येति वचनानामित्युक्तम् ।

अथ वचनेन वचनैर्वचनेऽनुयोग इत्येतदाह—

वयणेणायरियाई, एक्केणुत्तां बहद्धिं वयणेहिं ।

वयणे खओवसमिण, वयण पुण नत्थि अणुओगो ॥

वचनेनानुयोगो यथा-काश्चिदाचार्यादिः साध्यादिना सकृदेक-
नापि वचनेनाप्यर्थितोऽनुयोगो करोति । वचनैस्त्वनुयोगा-यदा स
पदासकृद् बहुमिर्वचनैरभ्यर्थितस्तं करोति । कायोपशमिके व-
चने स्थितस्यानुयोगो वचनानुयोगः । वचनेषु पुनर्नास्त्यनुयोगः,
वचनस्य कायोपशमिकत्वेनैकत्वासंज्ञयात् । अन्य तु मन्यन्ते-अ-
सिधिविषयकया तेष्वेव कायोपशमिकेषु बहुषु वचनेष्वनुयोग इत्य-
प्यविरुद्धमेवेति । तदेव पञ्चविधः षड्विधा वा निर्दिष्टा वचनानु-
योगः । ८० । १३०

शुद्धवागनुयोगः—

दमाविहे सुद्धावायाणुजोणे पणत्ते । तं जहा-चंकारे मं-
कारे पिकारं सयंकारं सायंकारं एगत्ते बहुत्ते मंजुहं मं-
कामिणं भिन्ने ॥

शुद्धा अतपेक्षितवाक्यार्थाया वाक्यवचनं, सूत्रमित्यर्थः, तस्या अनु-
योगो विचारः शुद्धवागनुयोगः । सूत्रं चाऽपुन्यद्वाचः प्राकृतत्वा-
त्, तत्र चकारादिकायाः शुद्धवाचो योऽनुयोगः स चकारादिरेव
व्यपदेश्यः । (तत्र चकारादीनां व्याख्या स्वस्वस्थाने वक्ष्यते) (भि-
न्नमिति) कमकाशभेदादिभिर्भिन्नं विस्तरशम् । तदनुयोगो यथा-

‘तिविहं तिविहेणमिति’ संप्रहमुक्त्वा पुनर्मणेणमित्यादिना तिधि
हेण स्ति विवृतमिति कमजिज्ञम्, कमण हि तिविहमित्येतन्न करो-
मीत्यादिना विवृत्य तत्स्तिविधेनेति विवरणीयं भवतीति । अस्य
च कर्मात्मनस्यानुयोगोऽयम्, यथा-कमाधिवरणे हि यथासंख्यं
दोषः स्यादिति तत्परिहारायै क्रमो भेदः । तथाहि-न करोमि मन-
सा न कारयामि वाचा कुर्यन्तं नानुजानामि, कायेनेति प्रमज्यते,
अनिष्टं चैनत्, प्रत्येकपक्षस्यैव प्रवृत्तात् । तथाहि-मनःप्रभृतिभिर्न क-
रोमि, तैरेव न कारयामि, तैरेव नानुजानामिति । तथा कालतो
भेदोऽतितादिनिर्देशे प्राप्ते वर्तमानादिनिर्देशः । यथा-जम्बूद्वी-
पप्रहृण्यादिषु श्रूयमस्वामिनमाधित्य ‘सक्रे देविदे देवगया
यंदइ नमंसइति’ सूत्र । तदनुयोगश्चायं वर्तमाननिर्देशः, त्रि-
कालजाविष्वपि तीर्थकरेष्वेतन्न्यायप्रदर्शनार्थ इति । इदं च
दोषादिसूत्रत्रयमन्यथापि विमर्शनीयं, गर्भभिरन्वादस्येति वाग-
नुयोगतत्त्वर्थानुयोगः प्रवर्तते इति । ८० । १०० ॥

[९] सम्प्रति भावानुयोगं वक्ष्यकारमाह—

जावेण संगहाई-ण ऽअयरेणं दुगाऽजावेहिं ।

जावे खओवसमिण, जावेसु उ नत्थि अणुओगो ॥

अहवा आवाराऽसु, भावेसु वि एस होइ अणुओगो ।

सामितं आवज्ज व, परिणामेसुं बहुविहेसुं वा ॥

संगहादीनां पञ्चानामध्यवसायानामन्यतरणं चित्ताध्यवसा-
येन योऽनुयोगः क्रियते स भावेनानुयोगः । ते चामी पञ्चाजि-
प्रथाः । यदाह स्थानाङ्गे-

“पंचहिं ठणोहिं सुयं वाएज्जा । तं जहा-संगहद्वयाए ववग-
हट्टयाए निज्जद्वयाए सुयपज्जवजाएणं अवोच्छिक्खीए” ॥

अयमर्थः-कथं नु नामितं शिष्याः सूत्रार्थसंग्रहकाः संप्रत्य-
न्ते?, तथा कथं नु नाम गीतार्थीज्वाऽमी वन्नाद्युपाहनेन ग-
च्छस्योपग्रहकरा ज्ञापयन्ति?, ममाप्येनां वाचयतः कमेतिजरा
मविष्यति?, तथा श्रुतपर्यवजातं श्रुतपर्योपरशिममाऽपि वृद्धिं या-
स्यति?, अतस्य वाऽययच्छिज्जिज्ञापयन्तीत्येवं पञ्चभिर्भिप्रार्थः
श्रुतं सूत्रार्थेनो वाचयेदिति । एषामेव संगहादिभावानां मयाद्
द्विष्यादिभिर्भावैः सर्वेषां अनुयोगो कुर्वतो भावेरनुयोगः । कायो-
पशमिके भावे स्थितस्य व्याख्यां कुर्वतो भावानुयोगः । जावेसु
पुनर्नास्त्यनुयोगः, कायोपशमिकत्वेन तस्यैकत्वात् । अथवा ए-
कोऽपि कायोपशमिको जाव आचार्यादिशास्त्रलक्षणविषयभेदा-
द्विधेयं, ततश्च आचार्यादिशास्त्रविषयभेदाभिन्नेषु कायोपशमि-
कभावेषु अप्येषु जवत्यनुयोगो न काश्चिद्विरोधः । वा इत्यथवा
स्वामित्यमासाद्यानुयोगकर्तुः स्वामिनो बहून् प्रतीत्य कायोपश-
मिकपरिणामेषु बहुष्वनुयोगप्रवृत्तेर्जावेष्वनुयोगो न विहस्यते ।
इत्युक्तं षड्विधा भावानुयोग इति ।

[१०] एषां चाऽनुयोगविषयाणां ऽऽद्यादीनां परस्परं यस्य

यत्र समावेशो भजना वा तदेवाह—

दब्बे नियमा भावां, न विणा ते यावि खेत्तकाणेहिं ।

खेत्ते तिण वि भयणा, काओ जयणाऽ तीसुं पि ॥

द्रव्ये तावन्नियमाद् भावः पर्यायोऽस्ति, पर्यायविगहितस्य द्रव्य-
स्य कापि कदाचिदप्यभावात् । नै चापि द्रव्यजावो क्षेत्रकालाभ्यां
यिना न संभवतः । द्रव्यजावोहिं नियमवान् सहजावो द-
क्षित एव, द्रव्यं चावश्यकं कचित् क्षेत्रवगादम-यतरस्थितिभेद-
व जवति, अतः सिद्धमिदं द्रव्यभावावपि क्षेत्रकालाभ्यां विना

काऽपि न भवतः । क्षेत्रे तु त्रयाणामपि द्रव्यकाशजावानां भजना विकल्पना, काऽपि तत्र ते प्राप्यन्ते काऽपि नेत्यर्थः । लोकक्षेत्रे त्रयाणामपि भावात्, भलोक्तक्षेत्रेऽभावादिति । आह—अलोक्तक्षेत्रेऽप्याकाशलक्षणं द्रव्यमस्ति, वर्तनादिरूपस्तु कालोऽगुरुलघयभानन्ताः पर्यायाः सन्त्येव, तत्कथं तत्र द्रव्यकालजावानामभावः ? । सत्यम्, किन्त्वाकाशलक्षणं द्रव्यं यत् तत्रोच्यते । तद्व्युत्क्रम, तस्य क्षेत्रग्रहणेनैव गृहीतत्वात्, कालस्यापीदं समयादिरूपस्य चिन्तयितुं प्रस्तुतत्वात्, तस्य च समयक्षेत्रादन्यत्राकाशात्तन्नादिरूपस्य त्वत्राविषत्तितग्रहणेनैव तत्र तस्य गृहीतत्वाच्च । पर्यायाभेद धर्माधर्मपुञ्जजीवास्तिकायद्रव्यसम्बन्धिनो विवक्षिताः, ते चालोके न सन्ति । एवमाकाशसम्बन्धिनस्त्वगुरुलघुपर्यायाः क्षेत्रग्रहणेनैव गृहीतत्वात्तद्विषयविवक्षिता इत्यतो लोकत्रयाणामपि द्रव्यकाशभाषानामभावः । (काशो जत्राण्ड तीक्ष्णं पित्ति) द्रव्यक्षेत्रभावेषु त्रिष्वपि कालो भजनया विकल्पनया जवति, समयक्षेत्रा-तर्बन्तिषु तेषु तस्य भावात्, तद्विस्वभावादिति । एवं च स्थितानाममीषां द्रव्यादीनां यथासंज्ञवमनुयोगः प्रवर्तत इति ।

अपरमपि द्रव्यादिगतं किञ्चित् स्वरूपं प्रसङ्गतः प्राह—

आह्वानं आह्वयं, च होइ द्रव्यं तदेव जायो य ।

स्वत्तं पुण आह्वानं, कालो नियमात् आह्वयो ॥

द्रव्यमाधारे जवति पर्यायाणाम्, आधेयं च भवति क्षेत्रे; तथा जावश्चाधारे जवति, कालस्य कालवर्णादीनां समयादिस्थितित्वादिति आधेयश्च जवति द्रव्ये; क्षेत्रमाकाशं पुनः सर्वेषामपि धर्माधर्मपुञ्जजीवकालद्रव्याणामगुरुलघुपर्यायाणां वाऽऽधार एव न त्वाधेयम्, सर्वस्यापि वस्तुनस्तत्रैवाधगादित्यात्, तस्य च स्वप्रतिष्ठितत्वेनान्यत्राऽऽधेयत्वायोगादिति । (काशो नियमात् आह्वयो ति) काशो नियमादधेय एव भवति, न त्वाधारः, तस्य द्रव्यपर्यायेष्ववस्थितत्वात्, तत्र चान्यस्यावस्थितत्वादिति । तदेवं व्याख्यातो नामादिभेदतः सप्तविधोऽप्यनुयोगः । विशेषः । (व-चनगोणीत्यादि'गार्वातिया'न्यनुयोगाऽननुयोगसाधारणान्युदाहरणानि दत्तानि तानि अत्रैव भागं २८५ पृष्ठ 'अणुयोग' शब्देऽस्माभिर्दर्शितानि)

[११] संप्रत्येकार्थिकानि वक्तव्यानि—तानि द्विधा सूत्रस्याऽर्थस्य च । (तत्र सूत्रस्य 'सुय' शब्दे वक्ष्यन्ते)

साम्प्रतमर्थकार्थिका-याह—

अणुयोगो य नियोगो, जाम विभासा य वक्तियं च ।

ए ए अणुयोगस्स उ, नामा एगद्विया पंच ॥

अनुयोगो, नियोगो, जाया, विभासा, वार्तिकं च, एतानि पञ्चानुयोगस्यैकार्थिकानि । तत्रानुक्तः सूत्रस्यार्थेन योगोऽनुयोगः, निश्चितो योगो नियोगः, अर्थस्य भाषा, विविधप्रकारेण जापणं विभाषा, वृत्तौ भयं वार्तिकम् । यदेकस्मिन् पदे यदर्थापक्षं तस्य सर्वस्यापि जापणम् । उक्तान्यैकार्थिकानि । वृ० १३ उ० । विशेषः । अनु० । आ० म० डि० । आ० चू० ।

[१२] अनुयोग इति कः शब्दार्थः ? । इत्याह—

अणुत्राणमणुत्राणो, सुयस्म नियण्ण जमजिहेण्ण । वावारो वा जागो, जो अणुरूवांऽणुकूलो वा ॥

अहवा जमत्थओ थो—व पच्छ जावोहं सुयमणुं तस्म ।

अनिधेये वावारो, जागो तेणं च संबोधो ॥

यत् सूत्रस्य निजेनाभिधेयेनाऽनुयोजनमनुसंज्ञधम्मसावनु-

योग इत्यर्थः । अथवा—योऽनुकूलोऽनुकूलो वा घटमानः संबध्यमानो व्यापारः प्रतिपादनलक्षणः सूत्रस्य निजार्थविषयेऽयमनुयोगः । अथवा—यद्यस्मादर्थतोऽर्थात् सकाशादणुसूत्रं लघु सूत्रकाभ्यामित्याह । स्तोके पञ्चाङ्गाभाष्यामेकस्यापि सूत्रस्यानन्तोऽर्थ इत्यर्थास्तोक्तवम् । तथा प्रथममुत्पादव्ययधौव्यलक्षणं तीर्थकरोकमर्थं चेत्तसि व्ययस्थाप्य पञ्चाङ्गं सूत्रं रचयन्ति गणधराः इत्येवमर्थात्पञ्चाङ्गाभाष्या सूत्रमपेक्षति भावः । तस्मात्तस्याणोः सूत्रस्य यः स्वकीयस्याऽभिधेयं योगो व्यापारस्तेन चाऽणुना सूत्रेण सह यः संबन्धो योगोऽसाधनुयोग इति । विशेषः ।

तत्र सामान्येन प्रागुक्तमपि विशेषोपदेशार्थमाह—

अणुणा योगोऽणुयोगो, अणु पच्छाभावओ य थोवे य ।

जम्हा पच्छाऽभिहितं, सुत्तं थोवं च तेणाणु ॥

इह अणुयोग इति वा शब्दसंस्कारः, तत्र अनुना पञ्चाङ्गतेन योगोऽनुयोगः, अथवा अणुना स्तोकेन योगोऽणुयोगः । तथा चाह—अणु इति पञ्चाङ्गावे, स्तोके च । यस्मात्पञ्चाङ्गमिहितं कृतं सूत्रं स्तोके च, तेन 'अणु' इति भण्यते । अर्थः पुनरनुः, पूर्वमुक्तत्वात्, वादरश्च, बहुत्वात् । एवमाचार्येणोक्तेशिष्यः प्राह—पुर्वं सुत्तं पच्छा—य पगासो लोइया वि इच्छंति ।

पेलासरिसे सुत्ते, अत्थपया हुंति बहुया वि ॥

ननु पूर्वं सूत्रं पञ्चाङ्गप्रकाशोऽर्थः, तात् तात् भाषान् प्रकाशयतीति प्रकाश इति व्युत्पत्तेः । सूत्राभावे तु स कस्य स्यात् ? । अपि च—लौकिका अप्यवमेवेच्छन्ति । तथा चोक्तं तैरेव—“पुर्वं सूत्रं ततो वृत्ति-वृत्तेरपि च वार्तिकम् । सूत्रवार्तिकयोर्मध्ये, ततो भाष्यं प्रवर्त्तते” ॥१॥ ततो यद्वच्यं सुयं—पूर्वमर्थः पञ्चाङ्गं सूत्रमिति तत्र घटां प्राञ्जति । यदपि च सूत्र-सूत्रमणु अर्थो वादर इति । तदपि न सम्यक् । यत् एकस्यां पेटायां बहूनि घट्वाणि सन्ति, तत्र पेटाया एव वादरत्वं युज्यते, तद्वचशाद् बहूनि घट्वाणि सन्ति स्म । एवमत्रापि पेटासदृशं पेटास्थानीयं सूत्रं बहुयथपदानि व-र्त्तन्ते, तत्र सूत्रमेव वादरीनां वितुमर्हति नार्थ इति ।

न च महत्त्वमेकान्तेनार्थस्य; कस्मादित्याह—

इकं वा अत्थपयं, सुत्ता बहुगा वि संपयंमंति ।

उक्खित्तनाइमाइसु, अयमवि तम्हा अणेगंतो ॥

एकमर्थपदं, बहूनि सूत्राणि संप्रदर्शयन्ति । यथा-उत्किमज्ञाने अनुकम्पा कर्त्तव्यमर्थे बहूनि सूत्रैर्वर्णितः, आदिशब्दात् संघटा-दिषु ज्ञानेषु न बलहेतोरारयितव्यमित्यादिपरिग्रहः । तस्मा-दयमेकान्तः यदर्थो महानिति ।

आचार्यः प्राह—यस्त्वयोक्तं पुर्वं सूत्रं पञ्चाङ्गं इति, तत्र भवति, कथमित्याह—

अत्थं भासइ अरिहा, तमेव सुत्तीकरंति गणधारी ।

अत्थं च विणा सुत्तं, अणिस्मियं केरिसे होइ ? ॥

अर्थे भाषेतर्हेन, तमेवार्हद्भाषितमर्थे सूत्रीकुर्वन्ति गणधारिणः । अर्थं च विना सूत्रमिति अनिश्चितं निश्चारहितं कीदृशं स्यात् ? । असंबद्धं दश दामिसेत्यादि वाक्यवदिति भावः । अपि च—लौकिका अपि शास्त्राः प्रथमतोऽर्थं दृष्ट्वा सूत्रं कुर्वन्ति, अर्थमन्तरेण सूत्रस्यानिष्पत्तः । यदप्युक्तम्—पेटावद् वादरं सूत्रमर्थोऽणुरिति । तदप्युत्थीकम् । यत्तस्मिन् एव पेटाया एकं वस्त्रमादाय तेनानेकाः पेटा बध्यन्ते, तथैकस्मादर्थोद् बहूनि सूत्राण्यर्थाक् तेनैव ब-ध्यन्ते । एवं वस्त्रस्थानीयस्यार्थस्यामद्वयम्, पेटास्थानीयस्य तु

सूत्रस्याप्युक्तमेव । यद्वक्तुमशक्यं न च महत्त्वमेकान्तेनार्थस्येत्यादि,
तदप्यपरिभाषितपरिज्ञातम् । यदुक्तस्तथातादृशेषु सत्त्वानुक-
म्पादिकोऽर्थस्तावन्मात्रस्य सूत्रस्य, अशेषस्य तु शेषोऽर्थः । उ-
क्तोऽनुयोगः ॥ १३ ॥ उ० स्वाभिधायकसूत्रेण सहाय्यस्यानुगीयते-
ऽनुक्तो वा योगोऽस्येदमभिधेयमित्येवं संबोज्य शिष्येभ्यः प्रति-
पादनमनुयोगः, सूत्रार्थकथनमित्यर्थः । अथवा एकस्याऽपि सू-
त्रस्यानन्तोऽर्थ इत्यर्थो महान्, सूत्रं त्वष्टु, तत्तद्व्याख्याना सु-
त्रेण सहाय्यस्य योगोऽनुयोगः । तद्वक्तुम्—“ नियमापुक्-
लजोगो, सुचस्सऽथेण जो य अणुयोगो । सुचं च अणु तेन,
जोगो अथस्स अणुयोगो ” अनु० । दश० । न० । आ० म०
प्र० । ज० । आ० ।

(१३) अथुना विधिद्वारावसरः; तत्र येन विधिना-
ऽनुयोगः कर्त्तव्यस्तमाह—

सुत्तथो खलु पढो, विओ निज्जुत्तिमीसिओ भणिओ ।
तइओ य निरवसेसो, एस विही भणिय अणुयोगे ॥

प्रथमस्य भोतुः प्रथमं तावत् सूत्रार्थः कथनीयः—

यथा नो कप्पइ निगंथाणं वा निगंथीणं वा आमे
तालपद्धंवे अजिमे, पणिगाहिताए ॥

अस्यार्थः—नो इति प्रतिषेधे, न कल्पते न वर्तते इत्यर्थः । नैषां प्र-
न्थो विद्यते इति निर्मेत्याः, तेषां, वा विभाषायाम्, निर्मेन्थीनां वा,
आममपकं, तातो वृक्षस्तालजवं तालं, तालफलमित्यर्थः । प्रसन्नं
सूत्रं, तदपि तस्यैव तालवृक्षस्य प्रतिपत्तव्यम् । ततः समाहा-
रः । अभिन्नमव्यपगतजीवं, प्रतिप्रदीतुमिति । एवं तावत् कथ-
यितव्यं यावदध्ययनपरिसमाप्तिस्ततो द्वितीयस्यां परिपाठ्यां
निर्युक्तिमिश्रितः पाठिकया सूत्ररूपशिक्षानिर्युक्त्या च समन्वितः,
सोऽपि यावदध्ययनपरिसमाप्तिस्तावत्कथनीयः । तृतीयस्यां
परिपाठ्यामनुयोगो निरवशेषो वक्तव्यः, पदपदार्थव्याख्यानप्रत्यव-
स्थानादिभिः सप्रपञ्चं समस्तं कथयितव्यमिति ज्ञातः । एष वि-
धिर्नियोगे ग्रहणधारणाविसमर्थान् शिष्यान् प्रति धेदितव्यः ।

मन्दमतीन्द्रति प्रकारान्तरणानुयोगविधिमाह—

मयं हुंकारं वा, वाढकारं पडिपुच्छ मीमंसा ।

ततो पसंग पारा—यणं च परिणिह सत्तमए ॥

प्रथमतः शृणुयात् । किमुक्तं भवति—प्रथमश्रवणे संयतगात्र-
स्फूर्णमासात्, ततो द्वितीये श्रवणे हुंकारं दद्यात्, वन्दनं कुर्या-
दित्यर्थः । तृतीये वाढकारं कुर्यात्, वाढमेधमेतद् नान्यथेति प्रश-
सेदित्यर्थः । चतुर्थे गृहीतपूर्वापरसूत्राजिप्रायो मनाक् प्रति-
पृच्छां कुर्यात्, यथा कथमेतदिति । पञ्चमे मीमांसां प्रमाणजि-
ज्ञासां कुर्यात् । षष्ठे तदुत्तराक्षरगुणं प्रसङ्गः, पारगमनं चाऽस्य
भवति । ततः सप्तमे परिनिष्ठां गुरुवदनुज्ञावत इत्यर्थः । यत एव
मन्दमेधसां श्रवणपरिपाठ्या विवक्षिताऽध्ययनार्थावगमः, तत-
स्तात् प्रति सप्त बारान् अनुयोगो यथाप्रतिपत्ति कर्त्तव्यः ।

अत्र परावकाशमाह—

चोइए रागदोमा, समत्थ परिणामगे परूवणया ।

एएसि नाणसं, वोच्छामि अट्ठाणुपुव्वीए ॥

शिष्ये नोदयति प्रश्नयति समर्थे ग्रहणधारणासमर्थे, तथा
परिणामके । उपलक्षणमेतत्—ग्रहणधारणासमर्थेतिपरिणा-
मके च या प्रकृपणा तथा युष्माकं रागद्वेषौ प्रसज्यतः । तथाहि-
तिस्त्वभिः परिपाटीजिरकान् ग्राहयतो रागोऽपरात् समभिः परि-
पाटीभिर्ग्राहयतो द्वेषः । तथा परिणामकान् ग्राहयतो रागः, इत-

रानसिपरिणामकान् परिहरतश्च द्वेषः । एतेषां ग्रहणधारणा-
समर्थोऽसमर्थानां परिणामकादीनां च यथानुपूर्व्या क्रमेण
गानात्वं वक्ष्ये, तत्र प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयेत् ।

प्रथमतो ग्रहणधारणासमर्थोऽसमर्थोऽपि रागद्वेषावाह-

मच्छरया आविमुत्तो, पूया सक्कार गच्छइ अरिओ ।

दोसा गट्ठासमत्थे, इयर रागो उ वुच्छेओ ॥

ग्रहणधारणासमर्थे शिष्ये तिसृभिः परिपाटीभिर्ग्राहयत एता-
वन्ति कारणानि स्युः—एष बहुशिक्षितो मम प्रसन्नो भविष्यति
ततो मत्सरतया परिवारत्वेन वर्तते इत्यविमुक्तिकारणम् । अ-
थवा—गृहीतसूत्रार्थस्यास्य पूजा सत्कारो भविष्यति । शिष्यो वा
परिभ्रान्तोऽन्यगणं गमिष्यति । (वुच्छेयं सि) मद्रसतो वाऽनुयोग-
स्य व्यवच्छेदो भविष्यति, अन्यस्य तथाविधशिष्यस्याज्ञावात् ।
एवं कारणानि संज्ञाय ग्रहणधारणासमर्थे तिसृभिः परिपाटी-
निरनुयोगं वक्ष्यते । इतरस्मिन् जडे रागः, यथा—तदवबो-
धमनुयोगस्य प्रवर्त्तनात् । अत्राचार्य आह—

निरवयवो नहु सको, समं पयासो उ रंपयंसेउ ।

कुंजजले विहु तुरि उ—जियमि नहु तिम पडिअण् ॥

नहु नैव सूत्रस्य प्रकाशोऽर्थः सकृदेकया परिपाठ्या निरवयवः
समस्तः संप्रदर्शयितुं शक्यः, तस्य ग्रहणधारणासमर्थो नैकया
परिपाठ्याऽवधारयितुमीश इति तिसृभिः परिपाटीभिरनुयोग-
कथनमित्यदोषः ।

सांप्रतमतिपरिणामकानपरिणामकान् परिहरतो द्वेषाज्ञावमाह—

सुत्तथे कइयंतो, पारोक्खी सिस्सजावमुवज्जई ।

अणुकंपाइ अपत्ते, निज्जुइ मा विणिंसजा ॥

पारोक्खी परोक्कानोपेतः शिष्येभ्यः सूत्रार्थं कथयन् विनयावि-
नयकरणादिना तेषां शिष्याणां ज्ञाधमाभिप्रायमुपलज्य, अपात्रा-
णि अपात्रभूतान् शिष्यान् अनुकम्पया निर्युहयति अपवदति ।
न तेभ्यः सूत्रार्थं कथयति । श्रुताज्ञानादिना वा विनश्येयु-
रिति कृत्वा ।

अत्रैवार्थे दृष्टान्तमाह—

दारं धातं वाही—वीए कंकुय लक्खणं सुविणं ।

एगंतेण अजोगे, एवमाइ उ उदाहरणा ॥

एकान्तेनायोम्ये अपरिणामके च दारं धातुर्व्याधिजीजानि कां-
कुकुको लक्षणं स्वप्न इत्येवमादीनि उदाहरणानि दृष्टान्ताः ।

तत्र दारदृष्टान्तमाह—

को दोमो एरंमे, जं रहदारं न कीरए ततो ।

को वा तिणिमे रागो, उवजुज्जइ जं रहंगेसु ॥

एरंमे एरण्डद्वये को द्वेषः?, यत्तस्मात् रथयोम्यं दारं न कि-
यते?, को वा तिनिशे रागो यदुपयुज्यते स रथाङ्गेषु ? ।

जं पिय दारं जोगं, जस्स उ वत्थुस्स तं पि हु न सका ।

जोएउमणिम्मविउं, तच्छणदलवेहुकुस्सेहिं ॥

यदपि वस्तुनोऽकादेयोंग्यं दारं तदपि तत्क्षणदलवेधकुशीरैर-
निर्माप्य योजयितुमशक्यम्, किन्तु निर्माप्य, एवमिहापि योभ्यो-
ऽपि यावद्वर्त्तकैः सूत्रैः न परिकर्मेतस्तावत्कल्पं व्यवहारं वाऽ-
ध्यापयितुं योग्यः । तत्र तत्क्षणं प्रतीतम्, दमानि द्विधा त्रिधा वा
काष्ठस्य पाटनं, वेधः प्रतीतः, कुशो यो वेधे प्रोतः प्रवेक्ष्यते ।

संप्रति धातुदृष्टान्तमाह—

एमेव अथाउं उ—जिभ्जण कुणइ धाऊण आयाणं ।

न य अक्रमेण सका, धातुमि वि इच्छियं काठं ॥
एवमेव रागद्वेषौ विना अधातुं त्यक्त्वा धातूनामादानं करोति ।
न च धाताव्यक्रमेणैव कर्तुं शक्यम्, किन्तु क्रमेण । एव-
मिहाप्ययोग्यानपि क्रमेण ग्राहयतो न द्वेषः ।

अधुना व्याधिरुष्टान्तमाह—

मुहसज्जो जत्तेणं, जन्नासज्जो असज्जवाही उ ।
जह रोगे पारिच्छा, सिस्समज्जावाण वि तदेव ॥
यथा रोगे वैद्येन परीक्षा क्रियते, यथा-एष सुखसाध्यः, एष य-
त्नेन साध्यः, एष वाऽसाध्यव्याधिर्यत्नेनाप्यसाध्यः । परीक्षाजन्य-
रं च रागद्वेषौ विना तदनुकूपा प्रवृत्तिः । एवं शिष्यस्वजावानामपि
तथैव रागद्वेषानावेन परीक्षा क्रियते, तदनुकूपा च प्रवृत्तिः ।

अधुना बीजदृष्टान्तमाह—

वीयमवीयं नातं, पातुमवीए उ करिसओ सालि ।
ववइ विरोहणजोगो, न यावि से पक्खवाओ उ ॥
यथा कर्षको बीजमबीजं च कृत्वा अबीजानि मुक्त्वा शालि
शालिबीजानि कर्षति, न च तस्मिन् विरोहणयोग्ये बीजे (से)
तस्य कर्षकस्य पक्षपातो रागः । एवमत्रापि भावनीयम् ।

संप्रति कांककुट्टदृष्टान्तमाह—

को कंकुट्ट दोसो, जं अग्गी तं न पाययइ दित्तो ।
को वा इयरे रागो, एमेव य अत्थ जाविज्जा ॥
को द्वेषोऽभ्ये कांककुट्टे (' कोरु' इति ख्याते) यदग्निर्दी-
प्तोऽपि तं न पचति, को वा इतरस्मिन् रागो यत्पाचयति?, नैव
कश्चित् । एवमत्रापि भावनीयम् ।

अधुना लक्षणदृष्टान्तमाह—

जे उ अलक्खणजुत्ता, कुमारगा ते निमिहिउं इयरे ।
रज्जरिडे अणुमसइ, सामुदो नेय विममो उ ॥
यथा सामुद्रलक्षणपरिज्ञाता राज्ञो व्यपगते तस्य ये कुमार
अलक्षणयुक्तास्तान् निषिध्य इतरान् लक्षणोपेतान् राज्याहान-
नुमन्यते । न च स तथाऽनुमन्यमानो किमपि रागद्वेषवान् ।
एवमत्रापि दृष्टव्यम् ।

स्वप्नदृष्टान्तमाह—

जे जह कहेइ सुमिणं, तस्स तह फलं कहेइ तन्नाणी ।
रत्तां वा दुडो वा, नया वि वत्तव्वयमुवेइ ॥
यो यथा स्वप्नं कथयति तस्य तथा तज्ज्ञानी स्वप्नफलं
कथयति, न च स तथा कथयन् रक्त इति वा द्विष्ट इति वा
वक्तव्यतामुपैति । एवमत्रापि एकान्तेनायाग्या ये शिष्याः तेषां
परिहारे रागद्वेषाभावे दृष्टान्ता अभिहिताः ।

संप्रति कालान्तरयोग्यानपरिणतान् क्रमेण परिणामयतो-

रागद्वेषाभावे दृष्टान्तमाह—

अग्गी बाल गिलाणे, सीहे रुक्खे करीलमाईया ।
अपरिणए जह एए, सप्पक्खिक्खा उदाहरणा ॥
अपरिणते जातकालान्तरयोग्ये, एतानि संप्रतिपत्ताणि, पूर्व-
मयोग्यतायां पश्चाद्योग्यतायामित्यर्थः । उदाहरणानि, तद्यथा-
अग्निर्बाहो ग्नानः । सिंहो वृकः । करीजे वंशकरीलम् । आदि-
शब्दाद् वक्ष्यमाणहस्यादिदृष्टान्तपरिग्रहः ।

तत्र प्रथममग्निदृष्टान्तमाह—

जह अग्गीनिम्मविओ, थोयो विउत्तिवणं नवा दहिउं ।

सकइ सो पज्जलिओ, सव्वस्स वि पच्चलो पच्छा ॥

यथा अग्निनिर्मापितः स्तोको वह्निर्विपुलमिन्धनं न दग्धुं श-
क्नोति, स एव पश्चात्प्रज्वलितः सर्वस्यापीन्धनजातस्य दहने
प्रत्यक्षः समर्थः ।

एवं खु थलबुद्धी, निउणं अत्थं अपच्चलो धेनुं ।

सो चैव जणियबुद्धी, सव्वस्स वि पच्चलो पच्छा ॥

एवमग्निदृष्टान्तेन प्रथमतः शिष्यः स्थूलबुद्धिः सन् निपुणम-
र्थं प्रहीतुमप्रत्यक्षः ; पश्चात् स एव शास्त्रान्तरेर्जनितबुद्धिरुत्पा-
दितबुद्धिः सर्वस्यापि शास्त्रस्य ग्रहणे प्रत्यक्षो प्रवति ।

बालदृष्टान्तमाह—

देहे अभिवहंते, बाहस्स उ पीहगस्स अजिबुद्धी ।

अइवहुएण विणस्सइ, एमेव हु एण्डियगिलाणे ॥

बालस्य देहे अजिवर्द्धमाने तदनुसारेण दातव्यस्य पीथक-
स्याहारस्यापि बुद्धिर्मवति । देहवृद्ध्यनुसारतः पीथकमपि
क्रमशो वर्द्धमानं दीयत इति ज्ञातः । यदि पुनरतिबहुं दीयते
तदा स विनश्यति । ज्ञानदृष्टान्तमाह—एवमेव बालज्ञानेन प्रकार-
ण अधुनोत्थितेऽपि ज्ञाने वक्तव्यम्, यथा-ज्ञानोऽप्यधुनोत्थितः
क्रमेणाभिवर्द्धमानमाहारं गृह्णाति, एकवारमतिप्रवृत्तग्रहणे विना-
शप्रसङ्गात् । एवं शिष्याऽपि क्रमेण योग्यताञ्जुरूपं शास्त्रमादत्ते,
प्रथमत एवातिनिपुणार्थशास्त्रग्रहणे बुद्धिर्ज्ञप्रसक्तेः ।

सिंहादिदृष्टान्तानाह—

खीरमिउपोगलेहिं, मीढो पुडो उ स्वाइ अट्ठी वि ।

रुक्खो दुपत्तओ खलु, वंसकरिओ य नहडिजो ॥

तं चैव विवहंता, हुंति अट्ठेज्जा कुहादमाईहिं ।

तह कोमलानिबुद्धी, जज्जइ गहणेसु अत्थेसु ॥

सिंहः प्रथमतः खीरमृदुपुद्गलैः स्वमात्रा पोष्यते, ततः पुष्टः सन्
अस्थीन्यपि स खादति । तथा वृद्धो द्विपर्णो, वंशकरीलम्, एतौ
हावपि प्रथमतो नखच्छेद्यौ, ततः पश्चादजिवर्द्धमानौ यतस्ततः
कुटारादिभिरच्छेद्यौ भवतः । प्रथमतः कोमला बुद्धिर्मवति, ततः
सा गहने स्वर्थेषु जज्यते प्रक्रमयति ; क्रमेण तु शास्त्रान्तर-
श्रितोऽभिवर्द्धमाना कुटारात्कुटारतरोपजायते इति न क्वचिदपि
भङ्गमुपयाति ।

एतदेवापदिशशाह—

निउणे निउणं अत्थं, थलत्थं थलवुद्धिणो कहए ।

बुद्धीविवहणकरं, होहिइ कालेण सो निउणो ।

निपुणे निपुणमर्थं कथयेत्, कथंभूतमित्याह बुद्धिर्बुद्धनकरम् ।
एवं सति स कालेन निपुणो प्रवति । अन्यथा बुद्धिर्ज्ञप्रस-
क्तो न स्यात् ।

संप्रतिमादिशब्दसूचिताद् हस्यादीन् दृष्टान्तानाह—

सिद्धत्थए वि गिएइइ, हत्थी थलगहणे सुनिम्माओ ।

सरेवहपत्तच्छिज्ज—एव घरुपट्ठचित्त तह धमए ॥

हस्ती स्थूलग्रहणे सुनिर्मातः सन् पश्चात्सिद्धार्थकानपि गृह्णाति ।
तथाहि-नयको हस्ती शिष्यमाणः प्रथमं काष्ठानि ग्राह्यते, तदनन्तरं
कुल्लुकान् पाषाणान्, ततो गोलीकाः, ततो बदराणि, तदनन्तरं
सिद्धार्थकानपि, यदि पुनः प्रथमत एव सिद्धार्थकान् ग्राह्यते, ततो
न शक्नोति प्रहीतुमिति । एवं स्वरवेधपत्रेण ध्वजकघटकारकप-
टकारक चित्रकारकधमकाश्च दृष्टान्ता ज्ञायनीयाः । ते चैवम-प्रथमं

धानुष्कः स्थूलं द्रव्यं व्यङ्गं शिक्षति, पश्चात् सत्त्वांशं पटुत्वाद्-
निसुनिपुणमतिः स्वरेणाऽपि विध्यति । तथा पञ्चच्छेदकार्ये
प्रथममक्षिप्यकारैः पत्रैः शिक्ष्यते, ततो यदा निर्मातो भवति तदा
ईप्सितं पञ्चच्छेदं कार्यते, तथा पृथकोऽपि प्रथमं घटो लगयित्वा
प्राव्यते, ततः पश्चादप्यसन् आकाशेऽपि तानि तानि करणानि
करोति । घटकारोऽपि प्रथमतः शरावादीनि कार्यते, पश्चाच्छि-
क्तो घटानां करोति । पटकारोऽपि प्रथमतः स्थूलानि चीत्ररा-
णि शिक्ष्यते, ततः सुशिक्षितः शोजनानां पटान् वधति । चित्र-
कारोऽपि प्रथमं मुगमकं चित्रयितुं शिक्ष्यते, ततः शेषानवधवा-
न्, पश्चात् सुशिक्षितः सर्वं चित्रकर्म सम्यक् करोति । धमको-
ऽपि पूर्वं शृङ्गादीन् धमयते, पश्चात् शङ्खम् ।

अत्रैवापनयमाह-

जत्थ मई ओगाहइ, जोगं जं जस्स तस्स तं कहए ।

परिणामागमसरिसं, संवेगकरं सनिब्बेयं ॥

यथैते हस्त्यादयः क्रमेण निर्माप्यन्ते, एवं शिष्यस्यापि यत्र म-
निरवगाहते, यस्य च यद्योग्यं शास्त्रं तस्य तत्कथयति । कथंभू-
तमित्याह-परिणामागमसदृशं यस्य यादृशः परिणामो यस्य च
यावानागमस्तत्सदृशं यथेदृशपरिणामस्य दमेतावदागमस्य पु-
नरिदमिति । पुनः किंविशिष्टं कथयितव्यमन आह-संवेगकर-
सिद्धिर्देवलोकाः सुकुलोत्पत्तिरित्यादेरभिप्रायः संवेगः, तत्कर-
णशीलं संवेगकरं, तथा नरकस्तिर्यग्भोगाः कुमानुपत्यमित्यादेर्वि-
रक्तता निर्वेदः, तत्करणशीलं निर्वेदकरम् । तदेवं योग्येऽपि
क्रमेण दानं रागद्वेषाभावात् उक्तः । संप्राप्तं शिष्येष्वाचार्येण परि-
णामकत्वं परीक्षयानुयोगः कर्त्तव्यः, शिष्यैरप्याचार्यं परीक्ष्य
तस्य सकाशे श्रोतव्यमिति ।

शिष्याचार्ययोः परस्परविधिभित्तिदेशात् आह-

गेहंत गाहगाणं, आइमूएमु विट्ठि समक्खाओ ।

मा चेव य होइ इयं, उज्जोगो वणिओ नवरं ॥

गृह्णतां शिष्याणां ग्राहकस्याचार्यस्य आदिस्त्रेषु सामायिका-
दिषु यो विधिः समाख्यातो गाणीचन्दनेत्यादिसङ्क्षणः स एवेह
निरवशेषो वक्तव्यः । यस्तु-शिष्याणामनुयोगकथने उद्योग उद्य-
मो यथा-तिसुभिः परिपाटीभिरथवा सप्तभिः कर्त्तव्यः सः, नवरं,
सप्तपञ्चमुपवर्णितः । बु० १ उ० ।

इदानीमनुयोगविधिरुच्यते-तत्रानुयोगो वक्ष्यमाणशब्दार्थः, स
यदाऽधीतसूत्रस्याचार्यप्रस्थापनयोग्यस्य शिष्यस्यानुज्ञायते, तदा-
ऽयं विधिः, प्रशस्तेषु तिथिनक्षत्रकरणमुहूर्तेषु, प्रशस्ते च जिना-
यतनादौ क्षेत्रे जुवं प्रमाउयं एका गुरुणामेका शिष्याणामिति नि-
षद्याद्वयं कियते, ततः प्राभातिककाले प्रवेदिते निषद्यानिषण्यस्य
गुरोश्चालपट्टकरजोहरणमुखवस्त्रिकामात्रोपकरणो विनेयः पु-
रतोऽवतिष्ठते, ततो द्वावपि गुरुशिष्यौ मुखवस्त्रिकां प्रेत्युपेक्षयतः,
पुनस्तथा च समग्रं शरीरं प्रेत्युपेक्षयतः, ततो विनेयो गुरुणा
सह द्वादशायतं वन्दनं कृत्वा वदति-इच्छाकारेण संदिशत
स्वाध्यायं प्रस्थापयामि । ततश्च द्वावपि स्वाध्यायं प्रस्थापयतः,
ततः प्रस्थापिते स्वाध्याये गुरुर्निर्णीदति । ततः शिष्यो द्वादशा-
यतं वन्दनं कृत्वा । ततो गुरुस्तथा शिष्येण सहानुयोगप्र-
स्थापननिमित्तं कार्यात्मनो करोति, ततो गुरुर्निर्णीदति, ततः स
शिष्यो द्वादशायतं वन्दनं कृत्य वन्दते, ततो गुरुश्चानजिमन्त्रो-
त्तिष्ठत्युत्थाय च निषद्यां पुरतः कृत्वा वामपार्श्वीकृतशिष्यश्चैत्य-
वन्दनं करोति, ततः समाप्ते चैत्यवन्दने त्रिगुरुर्दक्षिणस्थित

एव नमस्कारपूर्वं नन्दिमुच्चारयति, तदन्ते चाभिधत्ते-मां
साधोरनुयोगमनुजानीन, क्रमाभमणानां हस्तेन द्रव्यगुण-
पर्यायैरनुज्ञातस्ततो विनयस्थो वन्दनकेन वन्दते । उत्थित-
श्च ब्रवीति-संदिशत किं भणामि ? ततो गुरुराह-वन्दित्वा प्रवे-
दय । ततो वन्दते शिष्यः । उत्थितस्तु ब्रवीति-जवज्जिममानुयो-
गोऽनुज्ञात इच्छास्यनुज्ञास्तिम् । ततो गुरुर्वदति-सम्यगवधा-
रय, अन्येषां च प्रवेदय; अन्येषामपि व्याख्यानं कुर्वित्यर्थः ।
ततो वन्दते असौ, वन्दित्वा च गुरुं प्रदक्षिणयति, प्रदक्षिणान्ते
च भवज्जिममानुयोगोऽनुज्ञात इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तीः करोति । द्विती-
यप्रदक्षिणा च तथैव, पुनस्तृतीयाऽपि तथैव, ततस्तृतीयप्रदक्षि-
णान्ते गुरुर्निर्णीदति । तत्पुरःस्थितश्च विनेयो वदति-युष्माकं
प्रवेदितं संदिशत, साधूनां प्रवेदयामीत्यादिशेषमुहृशविधिव-
द्वक्तव्यम्, यावदनुयोगानुज्ञाननिमित्तं कार्यात्मनो करोति । त-
दन्ते च सनिषद्यः शिष्यो गुरुं प्रदक्षिणयति । तदन्ते च वन्द-
न्ते, पुनः प्रदक्षिणयति, एवं त्रीन् वारान्, ततो गुरोर्दक्षिणपुञ्जा-
ऽऽसन्नं निषीदति । ततो गुरुपारंपर्यं पतानि मन्त्रपदानि गुरुः
त्रीन् वारान् शिष्यस्य कथयति, तदन्तरं प्रवर्द्धमानाः प्रवरसु-
गन्धमिश्रास्तिस्रोऽक्रमुष्टीस्तस्मै ददाति । ततो निषद्याया गुरु-
रुत्थाय शिष्यं तत्रापवेक्ष्य यथासंनिहितसाधुभिः सह तस्मै
वन्दनं ददाति । ततो विनेयो निषद्यास्थित एव “ नाणं पंच-
विहं पण्णत्तं ” इत्यादि सूत्रमुच्चार्य यथाशक्ति व्याख्यानं क-
रोति । तदन्ते च साधुभ्यो वन्दनं ददाति, ततः शिष्यो निष-
द्यां उत्तिष्ठति । गुरोरेव पुनस्तत्र निर्णीदति । ततो द्वावप्यनुयो-
गविस्मरणार्थं कालप्रतिक्रमणार्थं च प्रत्येकं कार्यात्मनो कुरुतः ।
ततः शिष्यो निरुद्धं प्रवेदयति, निरुद्धं करोतीत्यर्थः । अनु० ।

शिष्यं प्रति आचार्येण-

एवं वणसु ठवणा, समणाणं वणिआ समासेणं ।

अणुआंगगणाणुत्तं, अओ परं संपवक्खामि ॥ ३१ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण वनेषु स्थापना भ्रमणानां साधूनां वर्णिता
समासेन सङ्क्षेपेण अनुयोगगणानुज्ञां प्रागुद्दिष्टमतः परम्; कि-
मित्याह-संप्रवक्ष्यामि सूत्रानुसारतो ब्रवीामीति गार्थार्थः ॥३१॥

किमित्ययं प्रस्ताव इत्याह-

जम्हा वयसंपप्पा, काओचिअगहिअमयलमुत्तत्था ।

अणुआंगाणुआए, जोगा जणिआ जिणिदेहिं ॥ ३२ ॥

यस्माद् वनसंपप्पाः साधवः कालोचितगृहीतसकलसूत्रार्था-
स्तदनुयोगवन्त इत्यर्थः । अनुयोगानुज्ञाया आचार्यस्थापनाक-
पाया योग्या भणिता जिनैर्देवान्य इति गार्थार्थः ॥३२॥

कस्मादित्याह-

इहराओ मुमावाओ, पवयणविसा य होइ लोगम्मि ।

मिस्माण वि गुणहाणी, तित्तुच्छेओ अजावेण ॥ ३३ ॥

इतरथा अनीदृशानुयोगानुज्ञायां मृषावादः, गुरोस्तमनुजानतः
प्रवचनाविसा च प्रवति लोकं, तथाज्ञतप्ररूपणात् । ततः शि-
ष्याणामपि गुणहानिः, सत्रायकाभावात् । तार्थोच्छेदश्च नवत-
तः, सम्यग्ज्ञानाद्यप्रवृत्तिरिति द्वारगार्थार्थः ॥३३॥

व्यासार्थं व्याह-

अणुओगो वक्खाणं, जिणवरवयणस्म तम्मऽणुत्ता उ ।

कायव्वमिणं जवया, विट्ठिणा सइ अप्पमत्तेणं ॥ ३४ ॥

अनुयोगो व्याख्यानमुच्यते जिनवरवचनस्यागमस्य, तस्यानु-

ज्ञा पुनरियम्, यदुत कर्तव्यमिदं व्याख्याम भवता विधिना,
न यथाकथञ्चित् ; सदाऽप्रमत्तन ; सर्वत्र समवसरणादिति
गाथार्थः ॥ ३४ ॥

कालोचिअतयभावे, वयणं निम्बिसयमेवमेयं ति ।

दुग्गयसुअम्मि जहिमं, दिज्जइ इमाई रयणाई ॥ ३५ ॥

कालोचिततद्भावे अनुयोगाभावे, वचनं निर्विषयमेवेतदिति ।
तदनुवाचवचनद्वयान्तमाह-दुर्गतसुते दरिद्रपुत्रे यथेवं वचनम्-
'यदुत दद्यात्स्वमेतानि रत्नानि' रत्नामावाप्तिर्विषयः, तथेद-
मप्यनुयोगाभावादिति गाथार्थः ॥ ३५ ॥

असत्प्रवृत्तिनिमित्तापोहायाह-

किं पि अ अहिअं पि इमं, आलंबण नो गुणेहिं गुरुआणं ।

एत्थं कुसाइतुअं, अइप्पसंगा मुसावाओ ॥ ३६ ॥

किमपि यावत्सावधौतमित्येनवालम्बनं न तत्त्वतो भवति
गुणैशुक्लणाम् । अत्र व्यतिकरे कुशादितुल्यमनालम्बनमित्यर्थः ।
कस्मात् ? अतिप्रसङ्गात् । स्वल्पस्य आवकादिभिरप्यधीतत्वा-
दतो मृषावादो गुरोस्तदनुज्ञानत इति गाथार्थः ॥ ३६ ॥

अणुओगी लोगाणं, किल संसयणासओ ददं होइ ।

तं अल्लिअंति तो ते, पायं कुसलाहिगमहेओ ॥ ३७ ॥

अनुयोगी आचार्यः लोकानां किल संशयनाशको दृढमत्यर्थे
भवति । तम्, 'अल्लियंति' उपयान्ति ततस्ते लोकाः प्रायः । किमर्थ-
मित्याह-कुशलाधिगमहेतोः धर्मपरिज्ञानायेति गाथार्थः ॥ ३७ ॥

ततः किमित्याह-

सो थोवो अ वराओ, गंभीरपयत्थजणिइमग्गम्मि ।

एगतेणाकुसलो, किं तेमिं कहंइ सुहुमपयं ? ॥ ३८ ॥

स स्तोको वराकश्चाल्पश्रुत इत्यर्थः । गम्भीरपदार्थभणिति-
मार्गे बन्धमोक्षतत्त्ववचनलक्षणे एकान्तेनाऽकुशलोऽनभिज्ञः
किं तेभ्यः कथयति लोकेभ्यः तस्य सूक्ष्मपदं बन्धादिगो-
चरमिति गाथार्थः ॥ ३८ ॥

ततश्च-

जं किंचि भासगं तं, दइण वुहाण होइ अवण ति ।

पवणधरो उ तम्मी, इअ पवणखिसणा पेआ ॥ ३९ ॥

यत्किञ्चिद्भाषकं तमसंबद्धप्रलापिनमित्यर्थः, दृष्ट्वा बुधानां वि-
दुषां भवत्यवज्ञेति । कथं केत्यब्राह्म-प्रवचनधरोऽयमिति कृत्वा
तस्मिन् प्रवचने य एवं, प्रवचनखिसना अवज्ञा ज्ञातव्या-
अहो ! असारोऽयमतश्चेदयमेतदभिज्ञः सन्नेषमाहेति गाथार्थः ॥

सीमाण कुणइ कह सो, तहाविहो इदि ! नाणमाईणं ।

अहिआदिअसंपत्तिं, संमारुच्छेअणं परमं ॥ ४० ॥

शिष्याणामिति-शिष्येषु करोति । कथमसौ ? तथाविधोऽहः
सन् हृदीत्युपदर्शनं, ज्ञानादीनां गुणानां ज्ञानादिगुणानामधि-
काधिकसंप्राप्तिं वृद्धिमित्यर्थः । किंभूतामित्याह-संसारोच्छे-
दिनीं संप्राप्तिं, परमां प्रधानामिति गाथार्थः ॥ ४० ॥

तथा-

अप्पत्तणओ पायं, हेआइविवेगविरहिओ वा वि ।

नहु अन्नओ वि मो तं, कुणइ अ मिच्छाऽज्जिमाणओ ॥ ४१ ॥

अल्पत्वात् तुच्छत्वात्कारणान् प्रायो बाहुल्येन, न हि तु-
च्छोऽसती गुणसंपदमारोपयति । तथा-हेयादिविवेकविर-
हितो वाऽपि । हेयोपादेयपरिज्ञानाभावत इत्यर्थः । न ह्यन्य-

तोऽपि बहुभुतादसावकस्तां प्राप्तिं करोति तेषु । कुत इत्याह-मि-
ध्याऽभिमानाद्बहुमप्याचार्य एव, कथं मच्छिष्या अन्यसमीपे
श्रुतवन्तीत्येवंरूपवदिति गाथार्थः ॥ ४१ ॥

तो ते वि तहानूआ, काद्वेण वि होंति नियमओ वेव ।

सीसाण वि गुणहाणी, इअ संताणेण विजेआ ॥ ४२ ॥

ततस्तेऽपि शिष्यास्तथाभूता मूर्खा एव कालेन बहुनाऽपि
भवन्ति नियमत एव, विशिष्टसंपर्काभावाद्धिष्याणामप्यगीता-
र्थशिष्यसत्त्वानां गुणहानिरियम्, एवं सन्तानेन प्रवाहेण वि-
जेयेति गाथार्थः ॥ ४२ ॥

नाणइणमजावे, होइ विसिद्धाणऽणत्थगं सव्वं ।

सिरतुंरुमुंरुणाइ वि, विवज्जयाओ जहऽओसिं ॥ ४३ ॥

ज्ञानादीनामभावे सति भवति विशिष्टानाम् । किमित्याह-अन-
र्थकं सर्वं निरवशेषम् । शिरस्तुण्डमुण्डनाद्यपि, आदिशब्दा-
द्विज्ञाऽटनादिपरिग्रहः । कथमनर्थकमित्याह-विपर्ययात्कारणा-
द् यथाऽन्येषां वराकादीनामिति गाथार्थः ॥ ४३ ॥

ए य समइविगप्पेणं, जहा तहा कयमिणं फलं देइ ।

अवि आगमाणुवाया, रोगतिगिच्छाविहाणं व ॥ ४४ ॥

न च स्वमतिविकल्पेनागमशून्येन यथा तथा कृतमिदं शिरस्तु-
ण्डमुण्डनादि फलं ददाति स्वर्गापवर्गलक्षणम् । अपि चागमानु-
पानादागमानुसारेण कृतं ददाति । किमिवेत्याह-रोगाच्चिकित्सा-
विधानवत्, तदेकप्रमाणत्वात् परलोकस्येति गाथार्थः ॥ ४४ ॥

इय दव्वल्लिगमित्तं, पायमगीआउ जं अणत्थफलं ।

जायइ ता विजेओ, तित्थच्छेओ य भावेण ॥ ४५ ॥

(इय) एवं द्रव्यलक्षणमात्रं सिद्धादनादिफलं प्रायोऽर्गीतार्थाद्
गुरोः सकाशाद् यद्यस्मादनर्थफलं विपाकं जायतं, तत्तस्मा-
द्विज्ञेयस्तीर्थोच्छेद एव, भावेन परमार्थेन, मोक्षलक्षणतीर्थ-
फलाभावादिति गाथार्थः ॥ ४५ ॥

कालोचिअसुत्तये, तम्हा सुविणिच्चियस्स अणुओगो ।

निअमाऽणुजाणिअव्वो, न सवणओ वेव जह भणिअं ॥ ४६ ॥

कालोचितसूत्रार्थे अस्मिन्विषये तस्मात्सुविनिश्चितस्य ज्ञात-
तत्त्वस्यानुयोग उक्तलक्षणे नियमादेकान्तेनानुज्ञातव्यः, गुरुणा
न अवगत एव अवगमात्रेणैव । कथमित्याह-यतो भणितं सं-
मत्यां सिद्धसेनाचार्येणेति गाथार्थः ॥ ४६ ॥

किमित्याह-

जह जह बहुस्सुओ सं-मओ अ सीसगणमंपरिवुहो अ ।

अविणिच्चिओ अ समये, तह तह सिद्धंनपडणीओ ॥ ४७ ॥

यथा यथा बहुभुतः अवगमात्रेण संमतश्च तथाविधलोकस्य,
शिष्यगणसंपरिवृतश्च बहुसूदपरिवारश्च, समूहानां तथाविधाप-
रिग्रहणात्, अविनिश्चितज्ञाज्ञानतत्त्वश्च समये सिद्धान्ते तथा
तथाऽसौ वस्तुस्थित्या सिद्धान्तप्रत्यनीकः सिद्धान्तविनाशकः,
तस्यापवापादनादिति गाथार्थः ॥ ४७ ॥

एतदेव भावयति-

सव्वसूहिं पणियं, सो उत्तममइसएण गंभीरं ।

तुच्छकहणाइ दिट्ठा, सेसाण वि कुणइ सिद्धंतं ॥ ४८ ॥

सर्वज्ञैः प्रणीतं सोऽविनिश्चित उत्तमं प्रधानमतिशयेन गम्भीरं ना-
चार्यसारं, तुच्छकथनयाऽपरिणतदेशनयाऽधः शेषाणामपि सिद्धा-
न्तानां करोति, तथाविधसोकं प्रति सिद्धान्तमिति गाथार्थः ॥ ४८ ॥

तथा-

अविनिच्छिन्नो ण संमं, उस्सग्गाववायजाणओ होइ ।

अविसयपओगओ सिं, सो सपरविणासओ नियमा ॥४६॥

अविनिच्छितः समये न सम्यगुत्सर्गापवादयोः, तथाविधः स्वपर-
विनाशको नियमात्, कूटवैद्यविनि गाथार्थः ॥४६॥

ता तस्सेव हिअट्ठा, तस्मीसाणमणुमोअगाणं च ।

तह अप्पणो अधीरो, जोगस्सऽणुजाणई एवं ॥ ४७ ॥

तत्तस्मात् तस्यैवाधिकृतानुयोगधारिणः हितार्थे परबोके, तथा
तच्छिष्याणां भाविनामनुमोदकानां च तथाविधाऽङ्गप्राणिनां,
तथाऽऽत्मनश्च हितार्थमाज्ञाराधनेन धीरो गुरुयोग्याय विनयाय
अनुजानाति एवं वक्ष्यमाणेन विधिनाऽनुयोगमिति गाथार्थः ॥४७॥

तिहिजोगम्मि पसत्थे, गहिण काले निवइए च ।

ओसरणमह णिमिज्जा-रयणं संघट्ठणं च ॥ ४८ ॥

तिथियोगे प्रशस्ते संक्रान्तिपूर्णिमादौ, गृहीते काले, विधिना
निवेदिने चैव गुरोः समवसरणम् । अथ निषद्याखनमुचितभूमा-
वपि गुरुनिषद्याकरणमित्यर्थः । संघट्टनं चैवाऽनिकृप इति गा-
थार्थः ॥ ४८ ॥

तत्तो पवेइआए, उवविसइ गुरुओ णिअनिमिज्जाए ।

पुरओ चिट्ठइ सीसो, सम्म जहाजायउवकरणो ॥ ४९ ॥

ततस्तदनन्तरं रत्नकेन साधुना प्रवेदितां कथितायां सत्यामुप-
विशति गुरुराचार्य एव, न शेषसाधवः । केत्याह ?-निजनिषद्यायां
या तदर्थमेव रक्षितेति । पुरतश्च शिष्यस्तिष्ठति प्रक्रान्तः, सम्यगसं-
जान्तः, यथाजातोपकरणो रजोहरणमुखवस्त्रिकादिधरः, इति
गाथार्थः ॥ ४९ ॥

पेहिंति तओ पोत्ति, तीए अ स सीसगं पुणो कायं ।

वारसवंदण संदिम, सज्जायं पट्टवामो सि ॥ ५० ॥

प्रत्यवेकंते तदनन्तरं मुखवस्त्रिकां द्वावपि, तथा च मुखव-
स्त्रिकया न शिरः पुनः कायं प्रत्यवेकंते इति । ततः शिष्यो
द्वादशावर्त्तवन्दनपुरस्सरमाह-संदिशत यूयं स्वाध्यायं प्रस्था-
पयामः, प्रकर्षेण वर्तयाम इति गाथार्थः ॥ ५० ॥

पट्टवणाऽणुणाए, तत्तो दुअगा वि पट्टवेइ सि ।

तत्तो गुरु निसीअइ, इअरो वि णिवेअइ तं ति ॥ ५१ ॥

प्रस्थापयेत्यनुज्ञाते स्म गुरुणा, ततो द्वावपि गुरुशिष्यौ प्रस्था-
पयत इति । ततस्तदनन्तरं गुरुनिषीदति स्वनिषद्यायाम्, इतरोऽपि
शिष्यो निवेदयति तं स्वाध्यामिति गाथार्थः ॥५१॥

तत्तो वि दोवि विहिणा, अगुआं पट्टविति उवउत्ता ।

वदिंत्तु तओ सीसो, अणुजाणावेइ आणुओगं ॥ ५२ ॥

ततश्च द्वावपि गुरुशिष्यौ विधिना प्रवचनोक्तेनाऽनुयोगं प्रस्था-
पयतः उपयुक्तौ सन्तौ चन्दित्वा ततस्तदनन्तरं शिष्यः । किमि-
त्याह ?-अनुज्ञापयत्यनुयोगं, गुरुणेति गाथार्थः ॥ ५२ ॥

अभिर्मतिजण अक्खे, वंदइ देवं तओ गुरु विहिणा ।

विअ एव नमोकारं, कहुइ नदिं च संपुणं ॥ ५३ ॥

अभिर्मन्त्र्य आचार्यमन्त्रेणाज्ञान्दकान् वन्दते देवाश्चैत्यानि
ततो गुरुविधिना प्रवचनोक्तेन । ततः किमित्याह-स्थित एवो-
र्ध्वस्थानेन नमस्कारं पञ्चमङ्गलकमार्कयति, त्रिः पठति नन्दी

च संपूर्णग्रन्थपद्धतिमिति गाथार्थः ॥ ५३ ॥

इअरो वि त्रिओ संतो, सुणेइ पोत्तीइ उअमुहकमलो ।

संविग्ग उवउत्तो, अच्चंतं सुद्धपरिणामो ॥ ५४ ॥

इतरोऽपि शिष्यः स्थितः सन्नुर्ध्वस्थानेन कृणोति मुखवस्त्रि-
कया विधिगृहीतया स्थगितमुखकमलः सन्निति । स एव विशेषे-
ष्यते-संविहो मोक्षार्थो उपयुक्तः सूत्रैकाग्रतया, अनेन प्रकारेण-
त्यक्तं गुरुपरिणामः सुद्धाशय इति गाथार्थः ॥ ५४ ॥

तो कट्ठिऊण नदिं, जणइ गुरु अहमिस्स साहुस्स ।

आणुओगं आणुजाणे, स्वमासमणाण इत्येणं ॥ ५५ ॥

तत आकृष्य पठित्वा नन्दी भणति गुरुराचार्यः-अहमस्य
साधोरुपस्थितस्थानुयोगमुत्तमकृणमनुजानामि कमाभ्रमणानां
प्राकृतऋषीणां हस्तेन, न स्वमनीषिकयेति गाथार्थः ॥ ५५ ॥

कथमित्याह-

दव्वगुणपज्जवेहिं अ, एम अणुआउ वंदिउं सीसो ।

संदिमह किं जणामो, वंदणमिह जहेव सामए ॥ ५६ ॥

दव्वगुणपर्यायैर्द्व्यार्याङ्गरूपैरेवोऽनुज्ञात इत्यवान्तरे चन्दित्वा
शिष्यः-संविशत यूयं किं भणामीत्यादि वन्दनं जातं येष सा-
मायिके तथैव द्रष्टव्यमिति गाथार्थः ॥ ५६ ॥

यदत्र नानात्वं तदभिधातुमाह-

नवरं सम्मं धारय, अक्खेसिं तह पवेयह भणाइ ।

इच्छामणुसट्ठीए, सीसेण कयाइ आयरिओ ॥ ५७ ॥

नवरम्, अत्र सम्यग्धारय, आचारमेवनेनेत्यर्थः । अन्येऽप्यस्त-
था प्रवेदय सम्यगेवेति ज्ञपति । केदेत्याह-इच्छाम्यनुशास्तौ
शिष्येण कृतायां सत्यामाचार्य इति गाथार्थः ॥ ५७ ॥

तिपयक्खणीकए तो, उवविसए गुरु कए अनुस्सग्गे ।

सणिसज्जे तिययक्खिण, वंदण सीसस्म वावारो ॥ ५८ ॥

त्रिः प्रदक्षिणीकृते सति शिष्येण तत उपविशति गुरुः, अत्रान्तरे
ऽनुज्ञाकायत्सर्गः, कृते च कायोत्सर्गे तदनु सनिषद्ये गुरौ त्रिःप्रद-
क्षिणं वन्दनं जावसारं शिष्यस्य व्यापारोऽयमिति गाथार्थः ॥५८॥

उवविसइ गुरुमपीवे, सो साहइ तस्स तिभि वाराओ ।

आयरियपरंपरए-एण आगए तत्थ मंतपए ॥ ५९ ॥

उपविशति गुरुसमीपे तन्निषद्यायामेव दक्षिणपार्श्वे शिष्यः
स गुरुं कथयति । तस्य त्रीन् वरान् । किमित्याह-आचार्यपारम्प-
र्येणागतानि पुस्तकादिष्वर्क्षितानि तत्र मन्त्रपदानि विधिना
सर्वार्थसाधकानीति गाथार्थः ॥५९॥

तथा-

देइ तओ मुट्ठीओ, अक्खणं सुरभिगंधमहिआणं ।

वहुंत सो विसीसो, उवउत्तो गिएहइ विहिणा ॥ ६० ॥

वदाति तत् त्रीन् मुट्ठीनाऽऽचार्योऽङ्गानां चन्दनकानां सुरभि-
गन्धसहितानां, वक्ष्यमानान् प्रतिमुष्टिं सोऽपि च शिष्य उपयुक्तः
सन् गृह्णाति विधिनेति गाथार्थः ॥ ६० ॥

एवं व्याख्याङ्गरूपानङ्गान् दत्त्वा-

उट्ठेति निसिज्जाओ, आयरिओ तत्थ उवविसइ सीसो ।

तो वंदइ गुरु तं, सहिओ संसेहिं साहहिं ॥ ६१ ॥

उत्तिष्ठति निषद्याया आचार्योऽत्रान्तरे तत्रोपविशति शिष्योऽ

दुर्धर्मा, ततो वन्दते गुरुस्तं शिष्यसहितैः शेषसाधुभिः सन्नि-
हितैरिति गाथार्थः ॥ ६४ ॥

जणइ अ कुरु वक्खाणं, तत्थ णिओ चेव सो तओ कुराइ ।

एण्दाइ जहामत्ती, परिसं नाऊण वा जोगं ॥ ६५ ॥

भणति च-कुरु व्याख्यानमिति तमजिनवाचार्ये, तत्र स्थित एव
ततोऽसौ करोति तद्व्याख्यानमिति नन्दादि यथाशक्त्येति
तद्विषयमित्यर्थः । पर्यङ्गं च ज्ञात्वा योग्यमन्यदपीति गाथार्थः ।

आपरिअनिमज्जाए, उवाविमणं वंदणं च तह गुरुणो ।

तुल्लगुणखावण्हा, न तथा छुट्ठं दुविएहं पि ॥ ६६ ॥

आचार्यनिपद्यायामुपवेशनम्, अभिनवाचार्यस्य वन्दनं च तथा
गुरोः, प्रथममेवाचार्यस्य तुल्यगुणव्यापनार्थं श्लोकानां, न तदा
दुष्टं द्वयोरपि शिष्याचार्ययोरीयांतमेतदिति गाथार्थः ॥ ६६ ॥

वंदंति तओ साहु, उत्तिट्ठइ अ तओ पुणं णिसिज्जाओ ।

तत्थ निसीअइ अ गुरु, उवबूहण पढममं उ ॥ ६७ ॥

वन्दन्ते ततः साधवः, व्याख्यानसमनन्तरमुत्तिष्ठति च ततः
पुनर्निपद्याया अभिनवाचार्यः, तत्र निपद्यायां निबिदति च गुरु-
मीलः, उपबृंहणमन्त्रान्तरे प्रथमम् । अन्ये तु व्याख्यानादिति
गाथार्थः ॥ ६७ ॥

धम्मोऽमि तुमं णायं, जिणवयणं जेण मव्वदुक्खहरं ।

तं सम्मयियं भवया, पओजिअव्वं मयाकादं ॥ ६८ ॥

धन्योऽसि त्वं सम्यग्ज्ञातं जिनवचनं येन भवता सर्वदुःख-
हरं मोक्षहेतुस्तत्सम्यग्निदं जवता प्रवचननीत्या प्रयात्तव्यं
सदा सर्वकालमनवरतमिति गाथार्थः ॥ ६८ ॥

इहरा उ रिणं परमं, अममजोगे अजोगओ अवरो ।

ता तह इह जइअव्वं, जह एत्तो केवलं होइ ॥ ६९ ॥

इतरथा तुरिणं परमेतदसम्यगयोगे सुखशीलतया । असम्य-
योगश्च अयोगतोऽप्यपरः पापीयान् छेद्यः । तत्तथेह यतितदयमु-
पयोगतो यथाऽतः केवलं जवति, परमज्ञानमिति गाथार्थः ॥ ६९ ॥

परमो अ एस हेऊ, केवलनाणस्स अन्नपाणीणं ।

मोहावणयणओ तह, संवेगाऽसयभावेण ॥ ७० ॥

परमश्चैव जितवचनप्रयोगहेतुः केवलज्ञानस्य, अवलम्ब्य इत्यर्थः ।
कुत इत्याह-अन्यप्राणिनां मोहापनयनाग्रेहपसरणकारणात्,
तथा संवेगातिहायभावेनोन्नयोरपीति गाथार्थः ॥ ७० ॥

एवं उव्वहेऊं, अणुओगविसज्जणइमुस्सगो ।

कात्तस्स पडिक्कमणं पवेअणं संप्रविहिदाणं ॥ ७१ ॥

एवमुपबृंह्य तमाचार्यमनुयोगविसर्जनार्थमुत्सर्गः क्रियते ।
कात्तस्य प्रतिक्रमणं, तदात्यं प्रवेदनं, निरुद्धस्य संप्रविधिदानं
यथाशक्तिं नियोगत इति गाथार्थः ॥ ७१ ॥

पन्ना य सोऽणुओगी, पवयणकज्जम्मि निच्चमुज्जुत्तो ।

जोगाणं वक्खाणं, करिज्ज सिद्धंतविहिणा उ ॥ ७२ ॥

पश्चाच्च सोऽनुयोगी आचार्यः प्रवचनकार्ये नित्यमुद्युक्तः सदा
योगेऽन्यो विनयेऽन्यः व्याख्यानं कुर्याद् गुर्वीदशाज्ञासिद्धान्त-
विधिर्नैवेति गाथार्थः ॥ ७२ ॥

योग्यानाह-

मज्जत्था बुद्धिजुआ, धम्मत्थी ओघआं इमो जोगा ।

तह चेव पसत्थाई, सुत्तविसंसं ममासज्ज ॥ ७३ ॥

मध्यस्थाः सर्वभारकादिष्टाः, बुद्धियुक्ताः प्राज्ञाः, धर्माधीनः
परलोकभीरवः, ओघतः सामान्यनैते योग्याः सिद्धान्तप्रवणस्य ।
तथैव प्रशस्तादयो योग्याः आदिशब्दात्परिणामकादिपरिग्रहः,
सुखविशेषमङ्गल्युगादिरूपं समाश्रित्येति गाथार्थः ॥ ७३ ॥

मध्यस्थादिपदानां गुणानाह-

मज्जत्थाऽसग्गाहं, एत्तो वि अ कत्थइ न कुव्वंति ।

सुच्छासया य पायं, हौति तहाऽऽसज्जन्वा य ॥ ७४ ॥

मध्यस्थाः प्राणिनः असद्व्याहं तत्वावबोधशत्रुम्, अत एव क-
चिद् वस्तुनि न कुर्वन्ति, अपि तु मार्गानुसारिमतय एव प्रवन्ति,
तथा बुद्धाशयाच्च मायाविदोषरहिताः प्रायो प्रवन्ति मध्यस्थाः,
तथाऽऽसज्जन्वाच्च, तेषु सफलः परिश्रमः, इति गाथार्थः ॥ ७४ ॥

बुद्धिजुआ गुणदोसे, सुहुमे तह नायरे य सव्वत्थ ।

संसत्ताकामिमुक्के, तत्तट्ठिए पवज्जंति ॥ ७५ ॥

बुद्धियुक्ताः प्राज्ञा गुणदोषान् वर्तुगतान् सूक्ष्मांस्तथा वादरांश्च
सर्वत्र विषये सम्यक्त्वकांतिबुद्धान् कषच्छेदतापबुद्धांस्तत्त्व-
स्थित्याऽतिगम्भीरतया प्रपद्यन्ते साध्विति गाथार्थः ॥ ७५ ॥

धम्मत्थी दिट्ठत्थे, दहो व्व पंकाम्मि अपमिदंवाओ ।

उत्तारिज्जंति सुहं, धन्ना अन्नाणसमिद्धाओ ॥ ७६ ॥

धर्माधीनः प्राणिनः दृष्टार्थे पंहिके दृढ इव पट्टेऽप्रतिबन्धा-
त्कारणादुत्तार्यन्ते पृथक् क्रियन्ते सुखं, धन्याः पुण्यभाजः ।
कुतः ? अज्ञानसलिलान्मोहादिति गाथार्थः ॥ ७६ ॥

पत्तो अ कप्पिओ इह, सो पुण आवस्सगाइसुत्तस्स ।

जा सूअगं ता जं, जेणा ऽधीअं ति तस्सेव ॥ ७७ ॥

प्रातश्च कल्पिकोऽत्र जणयते, स पुनरावश्यकादिसुत्रस्य यावच्च
सुत्रकृतं द्वितीयमङ्गं तावद्येनार्धात्तमिति पठितमित्यर्थः । त-
स्यैव तान्यस्येति गाथार्थः ॥ ७७ ॥

वेअसुआईसु अ, ससमयजावे वि भावजुत्तो जो ।

पिअधम्मऽवज्जनीरु, सो पुण परिणामगो जेओ ॥ ७८ ॥

वेदसूत्रादिषु च निशीधादिषु स्वसमयभावेऽपि स्वकाज्ञभावे-
ऽपि भावयुक्तो यः विशिष्टान्तःकरणवान् प्रियधर्मस्तीव्ररुचि-
रवद्यभीरुः पापभीरुः स पुनरयमेवभूतः परिणामको ह्ययः, उ-
त्सर्गापवादविषयप्रतिपत्तेरिति गाथार्थः ॥ ७८ ॥

एतदेवाह-

सो उत्सर्गाईणं, विषयविभागं जहट्ठिअं चेव ।

परिणामेइ हियं ता, तस्स इमं होइ वक्खाणं ॥ ७९ ॥

स परिणामकः, उत्सर्गापवादयोर्विषयविभागमौचित्येन यथाऽ-
वस्थितमेव सम्यक् परिणमयत्येवमेव दितं तत्तस्मात्कारणात्त-
स्येदं भवति व्याख्यानं सम्यग्बोधादिहेतुत्वेनेति गाथार्थः ॥ ७९ ॥

अइपरिणामगऽपरिणा-मगाण पुण चित्तकम्मदोसेणं ।

उदियं विषेपं दो-सुदए ओमहममाणं उ ॥ ८० ॥

अतिपरिणामकापरिणामकयोः पुनः शिष्ययोश्चित्रकर्मदोषेण
हेतुनोदितमेव विहेयं व्याख्यानं, दोषोदये औपधसमानं विपर्य-
यकारीति गाथार्थः ॥ ८० ॥

तेसिं तच्चिय जागइ, जओ अणत्थो तओ ण मइमं ।

तेसिं चेव हियट्ठा, करिज्ज पुज्जा तहा चाहु ॥ ८१ ॥

तयोरतिपरिणामकाऽपरिणामकयोः तत एव व्याख्यानारम्भायते

यतोऽनर्थो विपर्यययोगात्, ततो न तद्व्याख्यानं मतिमान् गुरुस्त-
पोरेवातिपरिणामकापरिणामकयोर्द्वितीयानर्थप्रतिपातेन कुर्यात् ।
नेति वर्तते, पूज्याः पूर्वगुरुवः तथा चादुरिति गाथार्थः ॥ ८१ ॥

आमे घटे निहिंसं, जहा जलं तं धर्मं विणामेऽ ॥

इअ सिद्धंतरहस्सं, अप्पाहारं विणामेऽ ॥ ८२ ॥

आमे घटे निहिंसं सद्य यथा जलं तं घटमात्रं विनाशयति, इत्येवं
सिद्धान्तरहस्यमप्युपाहारं प्राणिनं विनाशयतीति गाथार्थः ॥

न परंपरया वि तन्नो, मिच्छाभिनिवेशजाविअमर्हओ ।

अन्नेसिं पि अ जायइ, पुरिसत्थो मुद्धरूओ अ ॥ ८३ ॥

न परंपरयाऽपि ततोऽतिपरिणामकादेर्मिथ्याऽजिनिवेशजावि-
तमतेः सकाशादन्येषामपि भ्रूतृणां जायते पुरुषार्थः, शुक्लरूपो
वा, मिथ्याप्ररूपणादिति गाथार्थः ॥ ८३ ॥

एतदेवाह—

अविवत्तओ वि पायं, तज्जावोऽणाइमं ति जीवाणं ।

इअ मुणिकण तपत्थं, भोगाण करिज्ज वक्खाणं ॥ ८४ ॥

अविवर्तक एव अतिपरिणामादिक एव, प्रायो मिथ्याऽजिनिवे-
शमावितमतेः सकाशात् तस्य च भावः तज्जावो मिथ्याऽभिनि-
वेशमावोऽनादिमानिति कृत्वा जीवानां भावनासदकारि-
शेषादिपमेवं मत्वा तदर्थं तद्विनाशायैव योगेभ्यो विनेयेभ्यः
कुर्याद् व्याख्यानं विधिनेति गाथार्थः ॥ ८४ ॥

उवसंपाणाण जहा-विहाणओ एव गुणजुआणं पि ।

सुत्तत्याइकमेणं, सुविणिच्छिअमप्पणा सम्मं ॥ ८५ ॥

उवसंपाणानां सतां यथाविधानतः सूत्रनीत्या, एवं गुणयुक्ताना-
मपि नान्यथा तदपरिणत्याविदोषात् । कथं कर्तव्यमित्याह-सू-
त्रार्थादिकमेण यथावोचं सुविनिश्चितमात्मना सम्यक्, न शुक्ल-
प्रायमिति गाथार्थः ॥ ८५ ॥ पं० व० ४ ब्रा० । (अङ्गाद्यनुया-
गविधिः 'जोगविदि' शब्दे वक्ष्यते)

(१४) अधुना प्रवृत्तिद्वारं वक्तव्यम्—

प्रवृत्तिः, प्रवाहः, प्रवृत्तिरित्येकार्थाः । प्रथममनुयोगः प्रवर्त्तते इति ।
सा च प्रवृत्तिर्द्विधा-द्रव्यतो भावतश्च । तत्र द्रव्यतः प्रवृत्तिमाह—

अणिउत्तो अणिउत्ता, अणिउत्तो चेव होइ उ निउत्ता ।

नीउत्तो अणिउत्ता, निउत्तो चेव उ निउत्ता ॥

निउत्तोऽणिउत्ताणं, पवत्तइ अहव ते वि उ निउत्तो ।

दव्वम्मि होइ गोणी, जावम्मि जिणादयो हुंति ॥

द्रव्यतः प्रसवे गौर्दृष्टान्तो भवति, भावं जिनादयः, तत्र गवि गो-
दोहकं सह चत्वारो भङ्गाः, तथा-दोहकोऽनियुक्तो गौरप्य-
नियुक्तः १। दोहकोऽनियुक्तो गौर्नियुक्तः २। दोहको नियुक्तो गौर-
नियुक्तः ३। दोहको नियुक्तो गौरपि नियुक्तः ४। एवमाचार्यशिष्ये-
ष्वपि जङ्गचतुष्टयं योजनायं, तन्मात्रं यादयते । तत्र तृतीये भङ्गे
नियुक्त आचार्यो ब्रह्मादप्यनियुक्तानां शिष्याणामनुयोगं प्रवर्त्तय-
ति । अथवा द्वितीये जङ्गे तेऽपि शिष्या नियुक्ता अनियुक्तमाचा-
र्यमनुयोगं प्रवर्त्तयन्ति, एवं हि तृतीये द्वितीये च जङ्गेऽनुयोगस्य
प्रवृत्तिः । प्रथमे तु सर्वथा न भवति । चतुर्थे प्रवृत्तिर्निष्प्रतिपक्षैव ।

तत्र गौर्दृष्टान्तविषयं जङ्गचतुष्टयं व्याख्यानयति—

अप्पइहुया य गोणी, नेव य दोष्ठा समुज्जओ दोष्कुं ।

खीरस्स कुओ पसवो, जइ वि य सा खीरदा धेणू ॥

वीए वि नत्थि खीरं, थोवं च हविज्ज एव तइए वि ।

अत्थि चतुत्थे खीरं, पसुवमा आयरियसीमे ॥

गौरप्रस्तुता नैव च दोष्ठा वा दोष्कुं समुद्यतः, ततो यद्यपि सा
क्षीरदा धेनुस्तथाऽप्यस्मिन् प्रथमजङ्गे कुतः क्षीरस्य प्रसवः?, नैव
कृतश्चित् । द्वितीयेऽपि भङ्गे दोहकोऽनियुक्तो गौर्नियुक्तेत्येवं रूपे ना-
स्ति क्षीरम्, दोहकस्यानियुक्तत्वात्, अथवा गौः प्रस्तुतेति स्तनेषु
गलत्सु स्तोकं क्षीरं भवेत् । एवं तृतीयेऽपि जङ्गे दोहको नियु-
क्तो गौरनियुक्तेत्येवं लक्षणे नास्ति क्षीरप्रसवः, स्तोकं वा
स्यादोहकगुणेन । चतुर्थे पुनर्जङ्गे गौरपि प्रस्तुता दोहकोऽपि
नियुक्त इत्यस्ति क्षीरप्रसवः । एषा उपमा जङ्गचतुष्टयात्मिका आ-
चार्यशिष्ययोरप्यनुयोगस्य प्रसवे वेदितव्या । तथाहि-आचा-
र्योऽप्यनियुक्तः, शिष्या अपि अनियुक्ता इति प्रथमजङ्गे नास्त्य-
नुयोगस्य प्रवृत्तिः । अनियुक्त आचार्यः शिष्या नियुक्ता इति
द्वितीयेऽपि जङ्गे नानुयोगः, आचार्यस्यानियुक्तत्वात् ।

अहवा अण्णिउत्तमाणं, अवि किंचि उज्जोगिणो पवत्तंति ।

तइए सारिते वा, होज्ज पविच्छी गुणिते वा ॥

अथवा अनियुक्तमाचार्यमनिच्छन्तमपि उद्योगिनः शिष्याः
किञ्चित्प्रवृत्तिपुच्छादिनिरनुयोगं कर्तुं प्रवर्त्तयन्ति, ततो भवति
द्वितीयेऽपि भङ्गेऽनुयोगस्य प्रवृत्तिः । तृतीये-आचार्यो नियुक्तः,
शिष्या अनियुक्ता इत्येवंरूपे नास्त्यनुयोगस्य संभवः, अथवा
पुनःपुनः सारयत्याचार्ये, अथवा भ्रूतुर्मानच्छन्तमपि शैलस-
मानं किञ्चित् भ्रूतारं पुरतो विन्यस्यमानस्य त्वनुयोग इति गु-
णयति गुणननिमित्तमनुयोगं कुर्वति भवेदनुयोगः ।

अत्र दृष्टान्तः काश्चिकाचार्यः, तमेवाह—

सागारियमप्पाइण-सुवन्नसुयसिस्सखंतलक्खेण ।

कइणा सिस्सागमणं, धूलीपुंजोवमाणं च ॥ १ ॥

उज्जयणीए नयरीए अज्जकाझगा नामं आय-
रिया सुत्तत्थोववेया बहुपरिवारा विहरंति, तेसिं अ-
ज्जकाझगाणं सीसस्स सीमो सुत्तत्थोववेओ सागरो
नामं सुवन्नज्मीए विहरइ, ताहं अज्जकाझगा चिंतेति-एए
मम सीमा अण्णओगं न सुणंति, तन्नो किमेएसिं मज्जे चि-
हामि, तत्थ जामि जत्थ अण्णओगं पवत्तेमि, अविय पए वि
सिस्सा पच्छा लज्जिआ सोच्चिंहिति, एवं चित्तिज्जणं सेज्जा-
यरमापुच्छंति-कहं अन्नत्थ जामि, तन्नो मे सिस्सा सुणेहिं-
ति, तुमं पुण मा तेसिं कहेज्जा, जइ पुण गाढतरं निब्बंधं
करिज्जा, तो खरंटेउं साहेज्जा, जहा सुवन्नज्मीए सागराणं
सगासं गया, एवं अप्पाहिता (संदिश्य) रत्ति चेव पसुत्ताणं
गया सुवप्पभूमिं, तत्थ गंतुं खंतलक्खेण पविट्ठा सागराणं
गच्छं, तन्नो सागरायरिया खंतं चिंकाउं तं नादाइआ अ-
ब्बुट्ठाईणि, तन्नो अत्थ पोरिसीवेस्साए सागरायरिणं भणि-
या-खंतु तुक्कं एयं गमइ ? । आयरिया भणंति-आमं तो
खाइं सुणेहत्ति एकहिया गव्वायंता य कहंति । इयरे वि सी-
साए पजाए संते संभंता आयरियं अपस्संता सव्वत्थ मग्गि-
ओ, सिज्जायरं पुच्छंति, न कहइ, जणइ य तुक्कं अप्पणो
आयरिओ न कहइ, मम कहं कहइ ? तन्नो आउरीज्ज-

हिं गादनिबन्धक ए कदियं-जहा-तुम्ह निव्वेएण सुवन्न-
जमीए सागराणां सगामं गया, एवं कहित्ता ते खरिट्टिया ।
तओ ते तह च्वेव उच्चलिया सुवन्नचूर्मिं गंतुं, पंथे लोगो
पुच्छइ एस कयरो आयरियो जाइ । ते कहिति-अज्जकाल-
गा, तओ सुवन्नजमीए सागराणां लोणेण कदियं-जहा
अज्जकालगा नाम आयरिया बहुस्सुया बहुपरिवारा इहा-
गंतुकामा पंथे वट्ठाति- ताहे सागरो सिस्साणं पुरओ भण-
ति-मम अज्जया इति, तेसिं सगासे पयत्थे पुच्छीहामि ति ।
अचिरेणं ते सीसा आगया, नत्थ अगिल्लेहिं पुच्छिज्जति-
किं इत्थ आयरिया आगया चिट्ठाति, नत्थि, नवरं अन्ने
खंता आगया, केरिमा वंदिए नायं एए आयरिया?, ताहे साग-
रो लज्जिओ बहुं, मए इत्थं पत्तावियं-खमासमणा य वंदाविया,
ताहे अवराहवेत्ताए मिच्छादुक्कं करेइ, आसाइय ति ।
भणियं चाणेण-केरिसं खमासमणो अहं वागरेमि? । आय-
रिया जणंति-सुंदरं, मा पुण गव्वं करिज्जासि । ताहे धूली-
पुंजादिहंतं करेति, धूमी इत्थेण भेत्तुं तिसट्ठाणेसु उपारिंति,
जहा-एस धूली उविज्जमाणी ओखिप्पमाणी । २ सव्वत्थ
परिसइ एवं अत्थो वि तित्थगरेहिंतां गणहराणं गणह-
रेहिंतो जाव अम्हं आयरियं उवज्जायाणं परंपरण
आगयं, को जाणइ कस्स केइ पज्जाया गलिया?, तो मा
गव्वं काहिसि, ताहे मिच्छादुक्कं करित्ता आदत्ता अज्ज-
कालिया सीसपसीसाणं अणुओगं कहेउं ।

संप्रत्यक्षरगमनिका-सागारिका इत्यादिरस्तस्य 'अप्याहणं' सं-
देशकथनं, स्वयमाचार्याणां सुवर्णभूमौ श्रुतशिष्यस्यापि शिष्य-
स्य सागराभिधानस्य 'खंनल्लकखेण' वृत्तव्याजेन गमनं, पश्चात्
शिष्याणां सागरिकेण कथना-यथाऽऽचार्याः सुवर्णभूमौ सा-
गरस्यान्तिकं गताः, ततः शिष्याणां तत्राऽऽगमनं, सागरं गर्वमु-
द्ब्रह्न्ते प्रति धूलीपुञ्जोपमानमिति ।

चतुर्थभङ्गमधिकृत्याह-

निउत्तो उज्जयकालं, भयवं कहणाइ वच्चमाणाओ ।
गोयममाई विसया. सोयव्वे हुंति उ निउत्ता ॥ १ ॥

नियुक्त उभयकालमनुयोगं करोति, नियुक्ता उभयकालं
शृण्वन्ति । अत्र कथनायां दृष्टान्तो-जगवान् वर्द्धमानस्वा-
मी, श्रोतव्ये सदा नियुक्ता दृष्टान्ता प्रवर्तन्ति गौतमादयः ।
('वायणा' शब्दे चैतद् विस्तरतो वक्ष्यते) गतं प्रवृ-
त्तिद्वारम् । वृ० १ उ० । अनु० ।

(१५) उद्यमी सूरिरुद्यमिनः शिष्याः, उद्यमी सूरिरनुद्यमिनः
शिष्याः, अनुद्यमी सूरिरुद्यमिनः शिष्याः, अनुद्यमी सूरिरनुद्य-
मिनः शिष्याः, इति चतुर्भङ्गी ।

अत्र प्रथमभङ्गे अनुयोगस्य प्रवृत्तिर्भवति, चतुर्थे तु न भव-
ति, द्वितीयतृतीययोस्तु कदाचिन्कथञ्चिन्नवत्यपि । अनु० ।

"पत्थं पुण अहिगारो, सुयणाणेणं जओ सुएणं तु ।

सेसाणमण्णो वि य, अणुआंगपईवदिहंनो ॥

श्रुतस्य चोद्देशादयः प्रयसन्ति इति । उक्तं च- 'सुयणाणस्स उद्दे-

सो समुद्देशो अणुमा अणुओगो पवत्तइ' तत्रादावेवोद्दिष्टस्य
समुद्दिष्टस्य समनुकृतस्य च सतोऽनुयोगो भवतीति । अतो
मिथुक्तिकारेणान्यथायि श्रुतज्ञाने अनुयोगेनाधिकृतमिति ।

(१६) इदानीं केनाऽनुयोगः कर्तव्य इति द्वारमाह-

देसकुलजाइरूची, संहणणी धिइजुओ अणासंसी ।

अविकत्थणो अमाई, थिरपरिवामी गहियवको ॥

जियपरिसो जियनिहो, मज्झत्थो देसकालजावन्नू ।

आसन्नमज्झपइओ, नाणाविहदेसजामन्नू ॥

पंचविहे आयारे, जुत्तो मुत्तत्थ-तट्टजयविहिन्नू ।

आहरणं हेउं उवयण-नयनिउणो गाहणाकुसलो ॥

सममयपरसमयविओ गंजीरो दित्तिमं सिवा सोमो ।

गुणमयकलिओ जुत्तो, पवयणसारं परिकहेउं ॥

युतशब्दः प्रत्येकमाभिसंबध्यते । देशयुतः कुलयुत इत्यादि । तत्र
यो मध्यदेशे जातो यावदूर्ध्वदिशतिषु जनपदेषु स देशयुतः,
स ह्यार्यदेशजनितां जानाति, ततः सुखेन तस्य समीपे शिष्या
अधीयते इति । तदुपादानम्, कुलं पैतृकं, तथाच लोके व्यवहारः,
इदवाकुलजोऽयं, नाग (जात) कुलजोऽयमित्यादि । तेन युतः प्र-
तिपक्षार्थनिर्वाहको प्रवर्तते । जातिर्मातृकी नया युतो विनयादिगु-
णवान् भवति । रूपयुतो लोकानां गुणविषयबहुमानभासं जायते,
“यत्राहुतिस्तत्र गुणा वसन्ति” इति प्रवादात् । संहननयुतो
व्याख्यायां न आभ्यति । धृतियुतो नाऽतिगहननेष्वर्थेषु भ्रममुपया-
ति, अनाशंसी ओतुभ्यो वस्त्राद्यनाकाङ्क्षी । अविकत्थनो नाति-
बहुभाषी । स्थिराऽतिशयेन निरन्तराज्यासतः स्थैर्यमापन्ना
अनुयोगपरिपाट्यो यस्य स स्थिरपरिपाटी, तस्य हि सूत्रमर्थो
वा न ममागपि गलति । गृहीतवाक्य उपादेयवचनः, तस्य ह्य-
द्वयमपि वचनं महार्थमिव प्रतिजानि । जितपरिषत् महत्यामपि
पर्यादि न क्रोभमुपयाति । जितनिद्रो रात्रौ सूत्रमर्थं वाचयन् प-
रिज्ञावयन् वा न निद्रया बाध्यते । मध्यस्यः सर्वेषु शिष्येषु सम-
न्वितः । देशं कालं भावं च जानातीति देशकालभावकः । स
हि देशं कालं जावं च लोकानां ज्ञात्वा सुखेन विहरति, शि-
ष्याणां वाऽभिप्रायान् ज्ञात्वा तान् सुखेनानुवर्त्तयति । आसन्न-
मध्यप्रतिभः परवादिना समस्मिन् शोभमुत्तरदायी । नाना-
विधानां देशानां जाणां जानातीति नानाविधदेशज्ञावाकः, स
हि नानादेशीयान् शिष्यान् सुखेन शास्त्राणि प्राद्वयति । पञ्चवि-
ध आचारो ज्ञानाचारादिरूपस्तस्मिन् युक्तः स्वयमाचारेष्वस्थि-
तस्यान्यानाचारेषु प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् । सूत्रार्थग्रहणेन च-
तुर्भङ्गी सूचिता । एकस्य सूत्रं नार्थः ? द्वितीयस्यार्थो न सूत्रम्
२ । तृतीयस्य सूत्रमप्यर्थोऽपि ३ । चतुर्थस्य न सूत्रं नाऽप्यर्थः
४ । तत्र तृतीयभङ्गग्रहणार्थं तदुभयग्रहणं सूत्रार्थं तदुभयविधीन्
जानातीति सूत्रार्थतदुजयविधिः । आहरणं दृष्टान्तः । हेतुभ-
तुविधो ज्ञापकादिधिया-दशवैकालिकनिर्युक्तौ, यदि वा द्विविधो
हेतुः कारको ज्ञापकश्च । तत्र कारको-घटस्य कर्त्ता कुम्भकारः ।
ज्ञापको यथा-तमसि घटादीनामज्जिज्जकः प्रदीपः ।
उपनय उपसंहारः, नया भैरमादयः, एतेषु निपुण आहरणहे-
तूपनयनिपुणः, स हि श्रोतारमपेक्ष्य तत्प्रतिपत्त्यनुरोधतः क-
ञ्चित् दृष्टान्तोपन्यासं कञ्चिदेतूपन्यासं करोति । उपसंहारनिपु-
णतया सम्यगधिकृतमुपसंहरति । नयनिपुणतया नयवक्तव्यता-
ऽवसरे सम्यक् प्रपञ्चं विविक्त्येन नयानभिधत्ते । प्राहणाकुशलः

प्रतिपादनाशक्त्युपेतः, स्वसमयं परसमयं वेत्तीति स्वसमय-
परसमयविदः; स च परणाक्षितः सुखेन स्वपक्षं परपक्षं च
निर्वाहयति। गम्भीरोऽतुच्छस्वप्नावः। दीप्तिमाद् परवादिनाम-
नुद्धर्षणीयः। निधोऽकोपनः। यदि वा यत्र तत्र वा विहरन् क-
ल्याणकरः। सोमः शान्तदृष्टिः। गुणा मूलगुणा उत्तरगुणाश्च,
तेषां शतानि तैः कक्षितो गुणघातकक्षितः। युक्तः समीचीनप्रवच-
नस्य द्वादशाक्षस्य सारमर्थं कथयितुम्।

कस्माद् गुणघातकक्षित इष्यते इति चेदत आह—

गुणमुद्विग्यस्स वयणं, धयपरिसिचु व्व पावओ भाइ ।

गुणहीणस्स न सोइइ, नेहविदूणो जह पईवो ॥

यो मूलगुणादिषु गुणेषु सुखितस्तस्य वचनं घृतपरिसिचपा-
थक इव ज्ञानि दीप्यते। गुणहीनस्य तु न शोजते वचनम्,
यथा स्नेहेन विहीनः प्रदीपः। उक्तं च—“आयारे वहुतो, आया-
रपक्वणाअसकनो। आयारपरिमटो, सुखचरणदेसणे भइ-
ओ ॥” गत केन चेति द्वारम्।

(१७) अधुना कस्येति द्वारमाह—

जइ पवयणस्स सारो, अत्थो सो तेण कस्स कायव्वो ।

एवं गुणान्निर्णयं, मव्वसुयस्सा उ देसस्मा ? ॥

यदि प्रवचनस्य सारोऽर्थस्तर्हि स तेनैव गुणान्वितेन कस्य क-
र्तव्यः ? किं सर्वभूतस्य, वत देशस्य भुतस्कन्धादेरिति।

अत्र सूरिराह—

को कद्धाणं नेच्छइ, मव्वस्स वि एरिसेण वत्तव्वो ।

कप्पव्ववहारेण उ, पगयं सिस्साण थिज्जत्थं ॥

को नाम जगति कल्याणं नेच्छति। ततः सर्वस्यापि भुतस्या-
नुयोगे ईदृशेन वक्तव्यः, केवलं कल्पो व्यवहारप्रापवादबहुल-
स्नेह तयोरनुयोगे विशेषत एतादृशेन प्रकृतमधिकारः, एवं गुण-
युक्तैव कल्पव्यवहारयोरनुयोगः कर्त्तव्य इत्यर्थः। कस्मादेवमु-
च्यते?—शिष्याणां स्थिरीकरणार्थम्।

तदेवं स्थिरीकरणं भावयति—

एसुस्सगठियप्पा, जयणाऽणुन्ना ता दरिसंयतो वि ।

तासु न वइइ नूणं, निच्छयओ ता वि अकरिज्जा ॥

यदा नाम यथोक्तगुणशतकक्षितः कल्पव्यवहारयोरनुयोगं क-
रोति तदा शिष्या एवमेव बुध्यन्ते—एव स्वयमुत्सर्गस्थितास्मा,
अथ च कल्पे व्यवहारं च यतनया पञ्चकाराद्विपरिहाणिरूपया
प्रतिसेवनाः अनुज्ञाताः प्रदर्शयति। ततः प्रतिसेवनायतनया अनु-
ज्ञाता अपि प्रदर्शयन् स्वयं तासु न वर्तते, किंतु केवलमुत्सर्ग-
माचरति, तदेवं ज्ञायते नूनम्, निश्चयेनैता यतनया अनुज्ञाता अपि
प्रतिसेवना अकरणीया न समाचरितव्याः।

किञ्च—

जो उच्चमेहिं पइओ, मगो सो दुग्गमो न सेसाणं ।

आपरियम्मि जयंते, तदणुचरा केण सीइज्जा ? ॥

य उच्चमैश्वर्यजिः प्रदत्तः कुष्ठो मार्गः पन्थाः स शेषाणां दुर्गमो
न भवति, किं तु सुगमः; तत्र आचार्येयतमाने यथोक्तसूत्रनीत्या
प्रयत्नवति, तदणुचरास्तदाभिताः शिष्याः केन हेतुना सीदेयुः?,
नैव सीदेयुरिति भावः। तत एतेन कारणेन कल्पव्यवहारयोर-
नुयोगे विशेषत एतादृशेन प्रकृतम्।

अणुश्रोगमि य पुच्छा, अंगाइ अ कप्पच्छकनिक्खेवो ।

सुयस्संधे निक्खेवो, इक्के चउविहो होइ ॥

अनुयोगे अङ्गादेः पृच्छा वक्तव्या, तदनन्तरं कल्पस्य षट्के निक्के-
पः, ततः भुतस्कन्धे च एकैकस्मिन् निक्केपभूतविधौ प्रवर्ततीति
वक्तव्यः। एष द्वारगाथासमासार्थः।

साम्प्रतमेनामेव विवरीयुः प्रथमतोऽनुयोगे अङ्गादेः पृच्छामाह—
जइ कप्पाइऽणुश्रोगो, किं सो अंगं उयाहु सुयस्संधो ।

अज्जयणं उइसो, पडिवक्खंगादिणो बहवो ॥

यदि कल्पादेरादिशब्दाद् व्यवहारस्य प्रधानमनुयोगस्ततः
किं सोऽङ्गमतादो भुतस्कन्धोऽध्ययनमुद्देशो वा। अमीषां चाङ्गा-
नां प्रतिपक्षा बहवोऽङ्गादयो कल्पव्याः। इयमत्र भाषणा—यदि
नामैतादृशेनाऽऽचार्येणानुयोगः कल्पस्य व्यवहारस्य च कर्त्त-
व्यः, स कल्पो व्यवहारो वा किमङ्गमङ्गानि, भुतस्कन्धः भुत-
स्कन्धाः, अध्ययनमध्ययनानि, उद्देश उद्देशाः।

अत्र सूरिराह—

सुयस्संधो अज्जयणा, उइमा चेव हुंति निक्खिप्पा ।

सेसाणं पडिसेहो, पंचणह वि अंगमाइणं ॥

भुतस्कन्धोऽध्ययनानि उद्देशा एते त्रयः पक्षा प्रवर्तन्ति निक्केप्याः
व्याख्या आदरणीया इत्यर्थः। शेषाणां पञ्चानामप्यङ्गादीनां प्र-
तिषेधः। तथा—कल्पो व्यवहारो वा—नाङ्गं नाङ्गानि, भुतस्क-
न्धो नो भुतस्कन्धाः, अध्ययनं नाध्ययनानि, नो उद्देश उद्देशाः।

तस्मा उ निक्खिक्खिस्सं, कप्प व्ववहारो सो सुयस्संधं ।

अज्जयणं उद्देशं, निक्खिवियव्वं तु जं जत्थ ॥

यस्मादेवं तस्मात्कल्पं निक्केप्स्यामि, व्यवहारं निक्केप्स्यामि, स्क-
न्धं निक्केप्स्यामि, अध्ययनं निक्केप्स्यामि, उद्देशं निक्केप्स्यामि, यच्च
यत्र निक्केपव्यं नामादिचतुःप्रकारं षट्प्रकारं च तत्र वक्ष्यामि, तत्र
कल्पस्य पद्धिद्वयो नामादिको निक्केपः। यत उक्तं प्राग्द्वारगाथायाम्—
‘कप्पच्छकनिक्खेवो’ व्यवहारस्य चतुर्विधो नामादिनिक्केपः।

एतयोः स्वस्थानमाह—

आइह्वाणं दुणह वि, सट्ठाणं होइ नामनिप्फप्पे ।

अज्जयणस्स चउविहो, उइसस्सऽणुगमे भणिओ ॥

आद्ययोर्द्वयोः कल्पव्यवहारयोर्ध्याक्रमं षट्स्य चतुष्कस्य नि-
क्केपस्य स्थानं भवति नामनिष्पन्ने निक्केपे, ततः स तत्र वक्तव्यः
तत्र कल्पस्य पञ्चकल्पे, व्यवहारस्य पीठिकाया अध्ययनस्य
चतुष्प्रकारो निक्केप ओघनिष्पन्ने निक्केपेऽजिधास्यते। उद्दे-
शस्य चानुगमे उपोद्घाते निर्युक्त्यनुगमे भणितः।

संप्रति ‘सुयस्संधे निक्खेवो’ इत्यादिव्याख्यानार्थमाह—

नामसुयं उवणसुयं, दव्वसुयं चेव होइ जावसुयं ।

एमेव होइ खंधं, पक्खणा तेहिं पुव्वत्ता ॥

भुतस्य चतुष्प्रकारो नामादिको निक्केपः। तथा—नामभुतं
स्थापनाभुतं कल्पभुतं भावभुतं च। एवमेव अनेनैव प्रकारेण,
स्कन्धेऽपि चतुष्प्रकारो निक्केपः। तथा—नामस्कन्धः, स्थापनास्क-
न्धः, कल्पस्कन्धः, भावस्कन्धश्च। एतेषां प्रज्ञापना पूर्वमाव-
श्यके कल्पाऽवधारणीया ॥ गतं कस्येति द्वारम् ॥ वृ० १ उ०।

(१८) इदमेव सप्तमं द्वारं चेतसि निधाय सूत्रकृदाह—

नाणं पंचविहं पाणत्तं । तं जहा—आजिणिवांहीयनाणं,

सुयनाणं, ओहियणाणं, मणपज्जवणाणं, केवलनाणं ॥

यदि नाम ज्ञानं पञ्चविधं प्रकृतं ततः किमित्याह—

तस्य चत्वारि नाणां उपायं उविणिज्जां णो उदिस्सं-
ति, णो समुदिस्संति, णो अणुमविज्जांति । सुयनाणस्स
उदेमो समुदेमो अणुणा अणुश्रीगो य पवत्तइ ॥

(तत्थेत्यादि) तत्र तस्मिन् ज्ञानपञ्चके आभिनिर्वाधिकाधिमनः-
पर्यायकेवलान्यानि चत्वारि ज्ञानानि (उपायं ति) स्थाप्यान्य-
संख्यवहायाणि । व्यवहारनयं हि यदेव श्लोकस्योपकारे वर्तते
तदेव संख्यवहायं मन्यते । श्लोकस्य च हेयोपादेयेष्वर्थेषु निवृ-
त्तिप्रवृत्तिद्वारेण प्रायः श्रुतमेव साक्षाद्व्यस्तोपकारः । यद्यपि के-
वलादिदृष्टमर्थं श्रुतमिन्द्रिये तर्थापि गौणवृत्त्या तानि लोकोप-
कारीणीति ज्ञातव्यं । यद्युक्तन्यायेनासंख्यवहायाणि तानि ततः कि-
मित्याह-(उविणिज्जांति) ततः स्थापनीयानि एतानि तथाविधो-
पकाराभावतोऽसंख्यवहायैवातिष्ठन्ति, न तैरिहोद्देशसमुद्देशाद्य-
वसरेऽधिकार इत्यर्थः । अथवा स्थाप्यान्यमुख्येण स्वस्वरूपप्रति-
पादनेऽप्यसमर्थानि, नहि शब्दमन्तरण स्वस्वरूपमपि केवलादि-
नि प्रतिपादयितुं समर्थानि । शब्दज्ञानन्तरमेव श्रुतत्वेनोक्त इ-
ति स्वपरस्वरूपप्रतिपादने श्रुतमेव समर्थम्, स्वस्वरूपकथनं चेदम्,
अतः स्थाप्यानि अमुख्येण यानि चत्वारि ज्ञानानि तानीहानु-
योगादविचारप्रक्रमः । किमित्याह--अनुयोगित्वात्स्थापनीया-
न्यनधिकृतानि; यत्रैव ह्युद्देशसमुद्देशानुज्ञादयः क्रियन्ते तत्रैवाऽ
नुयोगस्तद्वाराणि चोपक्रमादानीं प्रवर्तन्ते । एवं श्रुतं त्वाचा-
रादिश्रुतज्ञानमेवेत्यत उद्देशाद्यविषयत्वाद् अनुयोगीति शेष-
ज्ञानानि इत्यन्तेऽज्ञानधिकृतानि । अत्राह-अनुयोगो व्याख्यानम्,
तच्च शेषज्ञानचतुष्टयस्यापि प्रवर्तते एवेति कथमनुयो-
गित्वम् ? । ननु समयचर्याऽर्नामिहतामूचकमेवेदं वचः, यत-
स्तत्रापि तज्ज्ञानप्रतिपादकसूत्रसंदर्भ एव व्याख्यायते, स च
श्रुतमेवेति, श्रुतस्यैवानुयोगप्रवृत्तिरिति । अथवा स्थाप्यानि गुर्व-
नयानि तत्वेनोद्देशाद्यविषयज्ञानानि । एतदेव त्रिवृत्तीति-स्थापनी-
यानां त्रयकार्थी ह्यत्रापि । इदमुक्तं भवति-अनेकार्थत्वाद्निगमनी-
यत्वाद् विविधमन्त्राद्यतिशयसम्पन्नत्वाच्च प्रायो गुरुपदेशार्पकं
श्रुतज्ञानम्, तच्च गुरोरन्तिके गृह्यमाणं परमकल्याणकोशत्वादुद्-
देशादिविधिना गृह्यते इति । तस्माद्देशादयः प्रवर्तन्ते, शेषाणि तु
चत्वारि ज्ञानानि तदावरणकमेकयापशमान्यां स्वत एव जाय-
मानानि नोद्देशादिप्रक्रममपेक्षन्ते । यतश्चैवमत आह-'नो उदि-
स्सिज्जंतीत्यादि' । नो उदिश्यन्ते नो समुदिश्यन्ते नो अनुज्ञाय-
न्ते । अनु० एवं श्रुतस्यैव उद्देशादयः प्रवर्तन्ते न शेषज्ञानानाम् ।
अत्र चाऽनुयोगेनैवाधिकां न शेषे, अनुयोगद्वारविचारस्यैव-
ह प्रकान्तत्वात् । अत्र यथाऽनिहितमुपजीव्याह शिष्यः--

जइ सुयनाणस्स उदेमो समुदेमो अणुणा अणुश्रीगो य
पवत्तइ, किं अंगपविट्ठस्स उदेमो अणुणा अणुश्रीगो य प-
वत्तइ, किं अंगवाहिरस्स उदेमो समुदेमो अणुणा अणुश्रीगो
य पवत्तइ ? । अंगपविट्ठस्स वि उदेमो जाव पवत्तइ, अंगप-
विट्ठस्स वि उदेमो जाव पवत्तइ । इमं पुण पट्ठवणं पट्ठव अ-
णंगपविट्ठस्स अणुश्रीगो । जइ अंगपविट्ठस्स अणुश्रीगो,
किं कालिअस्स अणुश्रीगो, उक्कालिअस्स अणुश्रीगो ? । कालि-
अस्स वि अणुश्रीगो, उक्कालिअस्स वि अणुश्रीगो । इमं
पुण पट्ठवणं पट्ठव उक्कालिअस्स अणुश्रीगो । जइ उक्का-
लिअस्स अणुश्रीगो, किं आवस्सगस्स अणुश्रीगो, आव-

स्सगवितिरित्तस्स अणुश्रीगो ? । आवस्सगस्स वि अणुश्री-
गो, आवस्सगवितिरित्तस्स वि अणुश्रीगो ॥

(यदीत्यादि) यद्युक्तक्रमेण श्रुतज्ञानस्योद्देशः समुद्देशोऽनुज्ञा
अनुयोगश्च प्रवर्तते तर्हि किमसावङ्गप्रविष्टस्य प्रवर्तते, उता-
ङ्गवाहस्येति ? । तत्राङ्गेषु प्रविष्टमन्तर्गतमङ्गप्रविष्टं श्रुतमाचारादि,
तद्व्याख्यामुत्तराध्ययनादि । अत्र गुरुनिर्वचनमाह-(अंगपविट्ठ-
स्स वीत्यादि) अपिशब्दो परस्परसमुच्चयार्थः । अङ्गप्रविष्टस्या-
प्युद्देशादि प्रवर्तते, तद्व्याख्यापि । इदं पुनः प्रस्तुतं प्रस्थापनं
प्रारम्भं प्रतीत्याश्रित्याङ्गवाहस्य प्रवर्तते नेतरस्य; आवश्यकं यत्र
व्याख्यायते तच्चाङ्गवाहमेवेति भावः । अत्राङ्गवाहस्येति सा-
मान्योक्तौ सत्यां संशयानो विनेय आह-[जइ अंगवाहिरस्ये-
न्यादि] यद्यङ्गवाहस्योद्देशादिः, किमसौ कालिकस्य प्रवर्तते उ-
त्कालिकस्य वा ? ; द्विधाऽप्यङ्गवाहस्य संज्ञादिति ज्ञातव्यं । तत्र
दिवसनिशाग्रधमचरमपौरुषीवृक्षेण कालेऽधीयते नान्यत्रेति
कालिकमुत्तराध्ययनादि । यत् कालवेलामात्रवर्जं देशकालानि-
यमेन पठ्यते तदुत्कालिकमाधयकादि । अत्र गुरुः प्रतिवचन-
माह-(कालियस्स वीत्यादि) कालिकस्याप्यसौ प्रवर्तते, उ-
त्कालिकस्यापि । इदं पुनः प्रस्तुतं प्रस्थापनं प्रारम्भं प्रतीत्य
उत्कालिकस्य मन्तव्यम् । आवश्यकमेव ह्यत्र व्याख्यायते, त-
द्योत्कालिकमेवेति हृदयम् । उत्कालिकस्येति सामान्यवचने वि-
शेषजिज्ञासुः पृच्छति-[जइ उत्कालियस्सेत्यादि] यद्युत्कालिस्यो-
द्देशादित्तिक्तमावश्यकस्यायं प्रवर्तते ? । अथवाऽऽवश्यकस्येति-
रित्तस्य ? ; उभयथाऽप्युत्कालिकस्य संज्ञादिति । परमार्थस्तत्र
अप्रमत्तैः भावकैश्चोन्नयसम्बन्धमवश्यंकरणादावश्यकं सामान्य-
कादिपरिध्ययनकत्रापः । तस्मात्तु व्यतिरिक्तं जिज्ञे दशकैकादि-
कादि । गुरुराह-[आवस्सगस्स वीत्यादि] द्वयोरप्येतयोः सा-
मान्येनोद्देशादिः प्रवर्तते किन्त्विद् प्रस्तुतं प्रस्थापनं प्रारम्भं
प्रतीत्यावश्यकस्यानुयोगो नेतरस्य, सकलसामाचारीमूलत्वाद्-
स्यैवेदं शेषपरिहारेण व्याख्यानादिति भावनीयम् । उद्देश-
समुद्देशानुज्ञास्वायत्तिके प्रवर्तमाना अप्यत्र नाधिकृताः, अनुयो-
गावसरत्वात् । अतस्तत्परिहारेणोक्तम्-(अणुश्रीगो ति) अनु० ।

इमं पुण पट्ठवणं पट्ठव आवस्सगस्स अणुश्रीगो । जइ आ-
वस्सगस्स अणुश्रीगो, किं अंगं अंगां सुअखंधो सुअखंधा
अज्जयणं अज्जयणा उदेमो उदेसा ? आवस्सयस्स णं नो
अंगं नो अंगां नो सुअखंधो नो सुअखंधा नो अज्जयणं
नो अज्जयणां नो उदेमो नो उदेसा ।

इदं पुनः प्रस्थापनं प्रतीत्यावश्यकस्यानुयोग इति पुनरपि आह-
(जइ आवस्सगस्सेत्यादि) यद्यवश्यकस्य प्रस्तुतोऽनुयोगस्तर्हि
किम ? । णमिति वाक्यालङ्कारः, किमिति परिग्रहः, किमेकं चादशा-
ज्ञानतर्गतमङ्गमिदमुत बहुन्यङ्गानि । अधिकः श्रुतस्कन्धो बहवो
वा श्रुतस्कन्धाः, अध्ययने चैकं बहुनि वाऽध्ययनानि, उद्देशको
वा एको बहवो वा उद्देशकाः, इत्येते प्रश्नाः । तत्र श्रुतस्कन्धोऽध्य-
यनानि चेदमिति प्रातिपत्त्ययम् । पराध्ययनात्मकश्रुतस्कन्धरूप-
त्वात् । शेषास्तु षट् प्रश्नाः अनादेया, अनङ्गादिरूपत्वात् । इत्ये-
तदेवाह-(आवस्सयस्स णमित्यादि) अत्राह-नन्वावश्यकं किम-
ङ्गमङ्गानीत्येतत् प्रश्नद्वयमत्रानवकाशमेव, नन्वाध्ययन एवास्यान-
ङ्गप्रविष्टत्वेन निर्णीतत्वात् । तथात्राऽप्यङ्गवाहोत्कालिकक्रमेणान-
न्तरमेवोक्तत्वादिति । अत्रोच्यते-यत्तावदुक्तं नन्वाध्ययन एव-

स्यादि । तदयुक्तम् । यतो नावश्यकमन्त्राध्ययनं व्याख्याय तद्विदं व्याख्येयमिति नियमाऽस्ति , कदाचिदनुयोगद्वाराव्याख्यानस्यैव प्रथमं प्रवृत्तेः । अनियमप्रापकध्यायमेव सूत्रोपन्यासः , अन्यथा व्याख्याह्यत्वेऽस्य तत्रैव निश्चितः , किमिहाङ्गानङ्गप्राविष्टविस्तारसूत्रोपन्यासेनेति ? ।

अधुना तद्व्याख्यानं वक्तव्यम् । यदाह—

तस्मै एषं चत्वारि अणुश्रोगद्वारा भवन्ति । तं जहा
उक्तमे ? शिक्खेवे २ अणुगमे ३ एष ४ ॥ अनु० ।

इदानीं भेदद्वारं तेषामेव द्वाराणामनुपूर्वी नाम प्रमाणादिकाऽ-
त्रैवाकस्वरूपा जेदो वक्तव्यः ।

(१६) तथाऽनुयोगस्य लक्षणं वाच्यम्—
यदाह—

“ संधियायपदं चैव, पयस्थो पयविभाहो ।

बालणा य पसिक्की य, उव्विहं विद्धि लक्खणं ” ॥

प्रश्ने कृतं सति (पसिद्धिं सि) बालनायां सत्यां प्रसिद्धिः
समाधानम्, (विद्धिं सि) जानीहि । व्याख्येयसूत्रस्य च “ अल-
यमुग्धायजणयमित्यादि ” द्वाविंशद्वारेपरहितत्वादिकं लक्षणं व-
क्तव्यम् । अनु० ।

(२०) यथाऽनुयोगस्य सूत्रस्य कोऽहं इत्यनेन संबन्धेन
तद्वद्व्याख्यानमापनितम् । तत्र सोऽहं उगिरकादिदृष्टान्त—
स्योपनयभूतस्तत आह—

उडियं जूमी पेडिय, पुरिमगहणं तु पदमओ काउं ।

एवं परिक्खियम्मी, दायव्वं वा न वा पुरिसं ॥

नवे नगरे निवेद्यमाने प्रथमत उगिरकापातस्य योग्या भूमि-
स्तस्य तत्प्रदानार्थमुक्ता पातयति, ततो जूमिशोधनं, तदनन्तरं पी-
ठिकाः पत्रमत्रापि प्रथमतः पुरुषग्रहणं कृत्वा तदनन्तरं परीक्षा
कस्तेत्या-किमयमपरिणामकोऽतिपरिणामकः, परिणामको वेति ?
एव पुरुषं परीक्षितं दातव्यं, न वा अपरिणामके अतिपरिणाम
के वा न दातव्यम्, परिणामके दातव्यमिति गाथासंक्षेपार्थः ।

सांप्रतमेनामेव विवरीयुगाह—

अजिनवनगरनिवेमे, समजूमिर्वरेयणऽक्खरविहिन्नु ।

पाडेइ उंनियाओ, जा जस्म द्वाणमोहणया ॥

खण्णं कुट्ठणं ठवणं, पीठं पामाय रयणं सुहवासो ।

इअ संजयनगरंनिय-लिंगं पिच्छत्तसोहणयं ॥

वरि इह्मगठवणनिजा, पेठं पुणं हाइ जाव सुयगहं ।

पामाय जहिं पगयं, रयणनिजा हुंति अत्थपया ॥

अभिनवे नगरे निवेद्यमाने प्रथमतो जूमिः परीक्ष्यते, परीक्ष्य
च तस्याः समजूमिविरेचनं विधीयते । तदनन्तरमक्कराधिष्ठितो
या यस्य योग्या जूमिस्तस्य तस्याः प्रदानार्थमुगिरका अक्करसं-
हिताः मुद्रिकाः पातयति । ततः स्वस्थानस्य शोधनता-शोधनम् ।
ततः स्वस्थाः २ भूमेः स्नानं, तदनन्तरं द्रव्यगौरिष्टकाशकलानि
प्रक्षिप्य तेषां कुट्टनं, ततस्तस्योपरि दृष्टकानां स्थापनं, तदनन्तरं
यावत् सूत्रं तावत् पीठं, ततस्तस्य पीठकस्योपरि प्रासादकरणं,
तदनन्तरं तेषां प्रासादानां रत्नैरापूरणं, ततः सुखेन वासः परि-
वसनम् । एष दृष्टान्तः । अयमर्थोपनयः—जूमिग्रहणस्थानीयं पुरुष-
ग्रहणं, शूद्रं पुरुषं परीक्ष्य तस्य प्रमज्यादानमित्यर्थः । ततः ‘ इति ’
एवमुक्तप्रकारेण नगरस्थानीये संयमे स्थाप्यते, तत उगिरका-

स्थानीयं रजोद्वारणादि स्निग्धं दीयते, तदनन्तरं मिथ्यात्वस्य
ज्ञानस्य च कच्चवरस्थानीयस्य शोधनं, ततः शोधयित्वा मि-
थ्यात्वं समूलमुत्खन्य स्थिरीकरणानिमित्तं सम्यक्त्वद्रव्यैर्यवङ्क-
यमत्र तिष्ठते मिथ्यात्वपुङ्गवात्मकवत् कुट्टयित्वा भस्मच्छन्नाग्नि-
मित्तं कृत्वा । तत उपरि दृष्टकास्थापननिर्माणं घनानि दीयन्ते, तत
आवश्यकमार्गं कृत्वा यावत् सूत्रकृतं तावत्पीठं जयति, ततो
यकाभ्यां प्रकृतं तौ कल्पव्यवहारौ प्रासादस्थानीयौ दीयन्ते, तत्रा-
र्थपदानि यानि तानि रत्ननिर्माणं । गतं तद्वद्व्याख्यानम् । वृ० १ उ० ।
तथा तस्यैवानुयोगस्य परिषद् वक्तव्या । (सा च ‘ सेलघणकुड-
ग ’ इत्यादिदृष्टान्तैः परीक्षितव्येति ‘ सीस ’ शब्दे, कापिकादिका
च त्रिविधा पर्यत् ‘ परिसा ’ शब्दे वक्तव्येते)

(२१) संप्रति कयाऽधिकार इति प्रतिपादयति—

उत्तंतिभाए पगयं, जइ पुण सा होज्जिमेहिं उव्वेया ।

तो देति जेहिं पगयं, तदभावे उणमादीणि ॥

अत्र उत्रान्तिकया पर्यदा प्रकृतमधिकारः, शेषाः पर्यद् उत्रान्ति-
तसदृशा इति प्रकृतिताः । तत्र यदि सा उत्रान्तिका पर्यद् पत्रि-
वक्ष्यमाणैर्गुणैरुपेता भवति तदा यकाभ्यामत्र प्रकृतं तवकी
व्यवहारौ सूरयो वदति, तदभावे वक्ष्यमाणगुणाभावे स्थानादी-
नि, आदिग्रहणेन प्रकाशकानां परिग्रहः ।

अथ के ते गुणा इत्यत्र आह—

बहुसुणं चिरपव्वइए, कप्पिप य अचंचओ ।

अयद्विप य मेहावी, अपरिजाविओ विउ ॥

पभे य अणुगाने, भाततो परिणामगे ।

एयारिसे महाभागे, अणुश्रोगं सोउमरिहइ ॥

बहुश्रुतश्चिरप्रवृत्तः, कल्पिकोऽन्वञ्चः, अवस्थितो, मेधावी,
अपरिभावी, यश्च विद्विद्वात् प्रभूतांशेषशास्त्रपरिमलितबुद्धिः,
(पत्ते यत्ति) पात्रं प्राप्तो वा तथाऽनुज्ञातः सन् भावयतश्च परि-
णामकः, एतादृशो महाभागोऽनुयोगं श्रेतुमर्हति, सामर्थ्यात्
कल्पव्यवहारयोः । एष द्वाणगाथाद्वयसंक्षेपार्थः । वृ० १ उ० ।
(बहुश्रुतादीनां निमित्तिकादीनां च व्याख्या स्वस्थाने
दृष्टव्या) एतत्सर्वमभिधाय ततः सूत्रार्थो वक्तव्यः ।

(२२) सोऽनुयोगश्चतुर्विधो भवति—

सुयनाणं अणुश्रोगे—एऽद्विगयं सो चउव्विहो हाड ।

चरणकरणानुयोगे, धम्मं काले य दविप य ॥

कथम्, चरणकरणानुयोगः, चर्यत इति चरणं घनादि, यथाऽक्तम्—
“ वयं समणधम्मं संजम, वेयावरुच्चं च बंनं गुत्तीओ । णाणादि-
तियं तवको—इनिग्गदादी चरणमेयं ” ॥ १ ॥ क्रियत इति करणं—
पिण्डविशुद्ध्यादि । उक्तं च—“ पिण्डविशुद्धी समिद्धं, भावणपडि-
माह इदिरानरोहो ॥ पिण्डेहणगुत्तीओ, अभिग्गहा चैव करणं
तु ” ॥ १ ॥ चरणकरणयोरनुयोगश्चरणकरणानुयोगः । अनुरूपो
योगोऽनुयोगः—सूत्रस्यार्थेन सार्वमनुरूपः संबन्धो व्याख्यात-
मित्यर्थः । एकारान्तः शब्दः प्राकृतशब्दोऽपि प्रथमाद्वितीयांतोऽपि
कृष्यः । यथा “ कयरे आगच्छइ दिक्कवे ” इत्यादि । धम्म इति
धर्मकथानुयोगः । काले चेति कालाऽनुयोगश्च गणितानुयोगः
अन्यर्थः । द्रव्यं चेति द्रव्यानुयोगश्च । तत्र कालिकश्रुतं चरणकर-
णानुयोगः, ऋषिभाषितानि उत्तराध्ययनादीनि धर्मकथानु-
योगः, सूर्यप्रज्ञप्त्यादिगणितानुयोगः, दृष्टिवाइस्तु द्रव्यानुयोगः

इति । उक्तं च—“ काव्यसुखं च इतिमा-सियाई तद्यो य स्वरपक्ष-
सी । सखो य विचिवाभो, चउत्थो होइ अणुभोगो ” इति
गाथार्थः । इह श्रीचतोऽनुयोगो विधा-अपृथक्त्वानुयोगः पृथ-
क्त्वानुयोगश्च । तत्रापृथक्त्वानुयोगो यत्कस्मिन्नेव सूत्रे सर्वे एव
चरणद्वयः प्रकृत्यन्ते, अनन्तागमपर्यायत्वात्सूत्रस्य । पृथक्त्वानु-
योगश्च यत्र कश्चित् सूत्रे चरणकरणमेव, कश्चित्पुनर्धर्मकथा चे-
त्यादि । दश० १ अ० । चरणकरणानुयोगाः “ आहोण उ जि-
पुत्ति, वोचं चरणकरणानुभोगाभो ” इति निर्युक्तिगाथाया-
श्चरणकरणस्येति वक्तव्ये शैलीं त्यक्त्वा पञ्चस्या निर्देशं कुर्वन्ना-
चार्य एतज्ज्ञापयति-सम्यग्येऽप्यनुयोगा इति । तदब्राह्-‘चरण-
करणानुयोगाद्व्यये नान्यानुयोगेभ्यः’ इति । तथा षष्ठी द्विविधा
हृष्टा-भेदषष्ठी, अभेदषष्ठी च । तत्र भेदषष्ठी यथा-देवदत्तस्य
गृहम् । अभेदषष्ठी यथा-तैलस्य धाग, शिखापुत्रकस्य शरीरक-
मिति । तद् यदि षष्ठ्या उपन्यासः क्रियते ततो न ज्ञायते, किं च-
रणकरणानुयोगस्य भिन्नमोघनिर्युक्तिं वक्ष्ये, यथा-देवदत्तस्य
गृहमिति, आहोस्विद्भिर्जां वक्ष्ये, यथा तैलस्य धारेभ्यस्य संमो-
हस्य निवृत्त्यर्थे पञ्चस्या उपन्यासः कृत इति । एवं व्याख्याते स-
त्यपरस्त्वाद्-अस्तीत्येकचनम्, अनुयोगा बहुवच, तत्कथं बहु-
त्वं प्रतिपादयति ? उच्यते-अस्तीति निङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ।
अव्ययं च—“ सहस्रं त्रिषु लिङ्गेषु, सर्वासु च विभक्तिषु । वच-
नेषु च सर्वेषु, यज्ञे व्येति तदव्ययम् ” । ततो बहुत्वं प्रतिपादयन्त्ये-
वेत्येवोचः । अथ वा-व्यवहितः संबन्धोऽस्ति शब्दस्य, कथमिदम् ?,
चोदकवचनम् । षष्ठी सम्बन्धे किमिति न भवति विभक्तिः ? आ-
चार्य आह-अस्ति षष्ठीविभक्तिः । पुनरप्याह-यद्यस्ति ततः प-
ञ्चमी भणिता किम् ? आचार्य आह-अन्येऽप्यनुयोगाश्चत्वारः,
अतः षष्ठी विद्यमानाऽपि नोक्तेति भावना पूर्ववत् ।

अन्येऽपि अनुयोगाः सन्तीत्युक्तम्, न च ज्ञायन्ते

कियन्तोऽपि ते इत्यत्र प्रतिपादयन्नाह—

चत्वारि च अणुभोगा, चरणे धम्मगणियाणुभोगे य ।

द्वियऽणुभोगे य तद्वा, जट्टकम् ते महद्दीया ॥ ७ ॥

चत्वार इति संख्यावचनः शब्दः, अनुकूला अनुरूपा वा योगा
अनुयोगाः । तुशब्द एवकारार्थः । चत्वार पक्षे ते । अन्ये तु तु-
शब्द विशेषणार्थे व्याख्यानयति । किं विशेषयतीति अत्वा-
रोऽनुयोगाः, तुशब्दाद् द्वौ च, पृथक् २ जेदात् । कथं चत्वारोऽ-
नुयोगा इत्याह- (चरणे धम्मगणियाणुभोगे य) चर्यत इति च-
रणं, तद्विषयोऽनुयोगश्चरणानुयोगस्तस्मिन् चरणानुयोगे । अत्र
चोत्तरपदक्षेपोपदिश्यमुपन्यासः, अन्यथा चरणकरणानुयोग इत्येव
वक्तव्यम् । स च एकादशाक्षररूपः । (धम्मे ति) धारयतीति धर्मः
दुर्गतीं प्रपतन्तं सर्वमिति, तस्मिन् धर्मे, धर्मविषयो द्वितीयोऽनु-
योगो भवति । स चोत्तराध्ययनप्रकीर्णकरूपः । (गणियाणुयो-
गे य स्ति) गणयत इति गणितम् । तस्यानुयोगो गणितानुयोगः, त-
स्मिन्, गणितानुयोगविषयस्तृतीयो भवति । स च सूर्यप्रकृत्या-
दिरूपः । चशब्दः प्रत्येकमनुयोगपदसमुरुचायकः । (द्वियाणुयो-
गे य स्ति) द्ववतीति द्वयम्-तस्यानुयोगो द्वयानुयोग, सदसत्पर्या-
याज्ञोचनारूपः, स च दृष्टिवादः । चशब्दादनार्थः सम्मत्यादिरूपश्च
तथेति क्रमप्रतिपादकः, आगमोक्तेन प्रकारेण यथाक्रमं यथापरि-
पाठ्येति चरणकरणानुयोगाया महाईकाः प्रधाना इति यदुक्तं भ-
वति । एवं व्याख्याते सत्याह- (चरणे धम्मगणियाणुभोगे य द्वि-
यऽणुभोगे य स्ति) यद्येतेषां जेदेनोपन्यासः क्रियते तत्किमर्थं च-
त्वार इत्युच्यते ?, विशिष्टपदोपन्यासादेवायमर्थोऽवगम्यत इति ।

तथा चरणपदं भिन्नया विभक्त्या किमर्थमुपन्यस्तम् ? धर्मगंशि-
तानुयोगौ तु एकयैव विजक्तव्या, पुनर्द्वयानुयोगौ भिन्नया विभ-
क्त्येति, तथाऽनुयोगशब्दश्च एक एवोपन्यस्तनीयः, किमर्थं द्वयानु-
योग इति भेदेनोपन्यस्त इति ? अत्रोच्यते-यत्तावदुक्तं चतु-
र्भेदं न कर्त्तव्यं, विशिष्टपदोपन्यासात् । तदसत् । यतो न विशि-
ष्टपदोपन्यासे विशिष्टसङ्ख्याऽवगमो जयति, विशिष्टपदोपन्यासे-
र्षं कुतश्चरणधर्मगणितरूपपदानि सन्तीति, अन्यान्यपि स-
न्तीति संशयो मा भूत्कस्यचिदित्यतश्चतुर्भेदं क्रियत इति । तथा
यद्योक्तम्-भिन्नया विजक्तव्या चरणपदं केन कारणेनोपन्यस्तं,
तत्रैतत् प्रयोजनम्, चरणकरणानुयोग एवाऽत्राधिकृतप्राधा-
न्यस्यापनार्थे भिन्नया विजक्तव्या उपन्यास इति । तथा धर्मग-
णितानुयोगौ एकविभक्त्योपन्यस्तौ; अत्र प्रक्रमे अग्रधानावे-
तावति । तथा द्वयानुयोगे च विजक्तव्योपन्यासे प्रयोजनम् ।
अयं हि एकैकानुयोगं मीलनीयः, न पुनर्लौकिकशास्त्रव्युक्तिभि-
र्विचारणीय इति । तथाऽनुयोगे शब्दद्वयोपन्यासे प्रयोजनमुच्य-
ते । यत् त्रयाणां पदानामन्तेऽनुयोगपदमुपन्यस्तं तदपृथक्त्वाऽनु-
योगप्रतिपादनार्थम् ; यच्च द्वयानुयोग इति तत्पृथक्त्वानुयोग-
प्रतिपादनार्थमिति । एवं व्याख्याते सत्याह परः इह गाथाः, तत्र
पर्यायत इदमुक्तम्-‘यथाक्रमं ते महद्दीकाः’ इति । एवं तर्हि चरण-
करणानुयोगस्य सप्तत्वं, तत्किमर्थं तस्य निर्युक्तिः क्रियते ?, अपि
तु द्वयानुयोगस्य युज्यते कर्तुम्, सर्वेषामेव प्रधानत्वात् । एवं
चादिकेनाक्षरे कृते सत्युच्यते—

सविसयवत्तं पुण, जुज्झ तद् वि य महद्दियं चरणं ।

चारित्तरक्खणद्वा, जेणियरे तिन्नि अणुभोगा ॥ ८ ॥

स्वध्यासौ विषयश्च स्वविषयः, तस्मिन् स्वविषये, बलवत्त्वं पुन-
र्युज्यते घटते । एतदुक्तं जयति-आत्माऽऽत्मीयविषये सर्वे एव
बलवन्तो वर्तन्ते इति । एवं व्याख्याते सत्यपरस्त्वाद्-यद्येवं सर्वेषा-
मेव निर्युक्तिकरणं प्राप्तम्, आत्मात्मीयविषये सर्वेषामेव बलवत्त्वा-
त्; तथापि चरणकरणानुयोगस्य न कर्त्तव्येति । एवं चादिकेनाऽऽ-
शङ्कते सत्याह गुरुः—(तद् वि य महद्दियं चरणं) तथाऽप्येव-
मपि स्वविषये बलवत्त्वेऽपि सति महर्दिकं चरणमेव, शेषानुयो-
गानां चरणकरणानुयोगार्थे प्रवोपादानतः पूर्वोऽप्यन्तसरङ्गणा-
र्थं पूर्वप्रतिपत्त्यर्थं च । शेषाऽनुयोगा अप्येववृत्तिभूताः । यथा हि
कर्पूरखण्डार्थं वृत्तिरूपादीयेत, तत्र हि कर्पूरखण्डं प्रधानं न पुन-
वृत्तिः । एवमत्रापि चारित्ररङ्गणार्थं शेषाऽनुयोगानामुपन्यासः ।
तथा चाह—[चारित्तरक्खणद्वा जेणियरे तिन्नि अणुभोगा]
चारित्रमेव चारित्रं, तस्य रङ्गणं, तदर्थं चारित्ररङ्गणार्थं, येन
कारणेन इतर इति धर्मानुयोगादयस्त्रयोऽनुयोगा इति ॥
एवं व्याख्याते सत्याह-कथं चारित्ररङ्गणमिति चेत् तदाह—

चरणपक्खित्तिहेऊ, धम्मकद्वा कालदिकस्वमाईया ।

दविण दंसणमुच्ची, दंसणमुच्ची अ चरणं तु ॥ ९ ॥

अर्थेति इति चरणं ब्रतदि, तस्य प्रतिपत्तिः चरणप्रतिपत्तिः ।
चरणप्रतिपत्तेः हेतुः कारणं निमित्तमिति पर्यायाः । किं तद्वा
ह-धम्मकथा, दुर्गतीं प्रपतन्तं सर्वसंघातं धारयतीति धर्मः, त-
स्य कथा कथनं, कथाचरणप्रतिपत्तिहेतुः धर्मकथा । तथाहि-
आक्षेपण्यादिधर्मकथाऽऽज्ञाताः सन्तो भव्यप्राणिनश्चारित्रं प्राप्नु-
वन्ति (कास्ते दिक्खमादी य स्ति) कलनं कालः, कलासमूहो वा
कालः, तस्मिन् काले, दीक्षादयः दीक्षार्थं दीक्षा प्रव्रज्याप्रदानम्, आ-
दिशब्दादुपस्थानादिपरिग्रहः । तथा च शोचनतिथिनक्षत्रमुद्दृष्टे-

योगादौ प्रव्रज्याप्रदानं कर्तव्यम् । अतः कालानुयोगोऽप्यस्यैव परिकरभूत इति (द्वियं सि) इत्येव द्रव्यानुयोगे किं भवतीत्यत आह—(वंसणसुकिं सि) दर्शनं सम्यग्दर्शनमभिधीयते, तस्य शुक्तिर्निर्मलता दर्शनशुद्धिः । एतदुक्तं भवति—द्रव्यानुयोगे सति दर्शनशुक्तिर्भवति, युक्तिर्भिर्यथावस्थितार्यपरिच्छेदात् । तदत्र चरणमपि युक्त्यनुगतमेव प्रदीतं न पुनरागमो देव कथं लादित्याह—दर्शनशुद्धयैव । किं तदाह ?—दर्शनशुद्धस्य—दर्शनं शुक्तं यस्याऽसौ दर्शनशुद्धस्तस्य, चरणं चारित्रं भवतीत्यर्थः । तु-शब्दो विशेषणे । चारित्रशुद्धस्य दर्शनमिति । अथवा—प्रकारान्तरेण चरणकरणानुयोगस्यैव प्राधान्यं प्रतिपद्यते । आदिभूतस्याऽपीति ।

तथा दृष्टान्तबलेनाचलं भवति नान्ययेत्यतो दृष्टान्तद्वारेणाह—

जह रज्जो विसर्पसुं, वरकणगरययलोहे य ।

चत्तारि आगरा खडु, चणह पुत्ताण ते दिव्वा ॥ १० ॥

यथेत्युदाहरणोपन्यासे, राज्ञो विषयेषु जनपदेषु (वरर सि) व-ज्जाकरो भवति, वज्जाणि रत्नानि तेषामाकरः खनिर्वज्जाकरः । 'चि-तालोहागरिण' इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेनाऽऽकरग्रहणं सं-वध्यते । एतेन कारणेन 'लोहं कुंति' स्याद् भवति क्रिया सर्वत्र मीलनीयेति । कनकं सुवर्णं तस्याऽऽकरो भवति तथा द्वितीयः । रजतं रूपं तद्विषयश्च तृतीय आकरो भवति । चशब्दः स-मुच्चये । अनेकभेदभिन्नरूपानाकरान् समुच्चिनोति (लोहे य सि) लोहम्-अयः, तस्मिन् लोहे, लोहविषयश्चतुर्थ आकरो भवति । च-शब्दो मृदुकठिनमध्यलोहममुच्चयायकः 'चत्तारि' इति संख्या । आक्रियन्त एतेष्वित्याकराः, तथा च मर्यादया अभिविधिना वा क्रियन्त वज्जादीनि येष्विति । खलुशब्दो विशेषणे । किं विशिन-ष्टि?—सविषयाः सहस्राद्यश्चातः पुत्रज्यो ददतश्चतुर्णां पुत्राणां सुनानां त इत्याकराः, दत्ता विज्जा इत्यर्थः ॥ १० ॥

अधुना प्रधानोत्तरकालं यत्तेषां तदुच्यते—

चिंता लोहागरिण, पस्मिहं कुणह सो उ लोहस्स ।

वरादीहिं य गहणं, करेति लोहस्स ते इतरे ॥ ११ ॥

लोहाऽऽकरोऽस्यास्तीति लोहाकरिकः तस्मिन् लोहाकरिके चिन्ता भवति—'राज्ञा परिभूतोऽहं येन ममाप्रधान आकरो दत्त । एवं चिन्तायां सत्यां सुबुद्ध्यभिधानेन मन्त्रिणाऽजिहितः—देव ! मा चिन्तां कुरु, भवदीय एव प्रधान आकरो न शेषा आकरा इति । कुत एतद्वसीयत ? यदि जवत्संबन्धिलोहाकरो न जवति तदानीं शेषाकराप्रवृत्तिः—लोहोपकरणाभावात् प्रवृत्तिरिति । ततो निर्वाहं भगान् कारयतु कतिचिद्दिनानि, यावदुपक्रयं प्रतिपद्यते तेषूपकरणजातं, पुनः सुमदार्घ्यमपि ते लोहं प्रदीप्यन्ते इत्यत आह—[पस्मिहमिम्यादि] प्रतिषेधोदाहरणात् प्रतिषेधं करो-त्यसौ, लोहं प्रतीतमेव, तस्य लोहस्य । तुशब्दो विशेषणेन केवलमनिर्वाहं करोति, अपूर्वोत्पादानिरोधं च । ततश्चैवकृते शेषाकरेषूपस्करः कथं प्रतिपन्नः, ततस्तेऽवज्ञादिभिः ग्रहणं कुर्वन्ति । कस्येत्यत आह—लोहस्य । के कुर्वन्ति ? । इतरे वज्जा-करिकादयः चशब्दात् केवलं वज्जादिभिर्हस्त्यादिभिश्च । अत्र कथानकं स्पष्टत्वात् लिखितम् । अयं दृष्टान्तः । संप्रतं दार्ष्टान्तिक-योजना क्रियते—यथाऽसौ लोहाकर आधाराभूतः शेषाकराणाम्, तत्प्रवृत्तौ शेषाणामपि प्रवृत्तेः । एवमन्यत्रापि, चरणकरणानु-योगे सति शेषानुयोगसद्भावः । तथाहि—चरणव्यवस्थितः शेषानुयोगग्रहणे समर्थो भवति, नान्यथेत्यस्यार्थस्य प्रतिपाद-

नार्थे गायामाह—

एवं चरणम्मि त्तिओ, करेइ गहणं विहिय इपरेसिं ।

एएण कारणेणं, चरणानुओगो महहीओ ॥ १२ ॥

एवमित्युपनयग्रन्थः (चरणम्मि ति) चर्यत इति चरणं, तस्मिन्, व्यवस्थितः करोति विधिना ग्रहणमितिरेषामिति द्रव्यानुयो-गादीनां, तदनेन कारणेन भवति चरणं महर्किकम्, तुशब्दादभ्ये-षां च गुणानां समर्थो भवतीति । ओ० । दृश० ।

(२३) कियन्तं कालं यावत्पुनरिदमपृथक्त्वमासीत्, कुतो वा पुरुषविशेषादारज्यं पृथक्त्वमजुदित्याह—

जावति अज्जवरा, अपुहसं कालियाणुओगस्स ।

तेणारेण पुहसं, कालियसुयदिट्ठिवाए य ॥ २७७ ॥

यावदायं वैरा गुरुवो महामतयस्तावत्कालिकुतानुयोगस्यापृ-थक्त्वमासीत्, तदा व्याख्यातृणां श्रोतृणां च तीक्ष्णप्रज्ञत्वात् । कालिकग्रहणं च प्राधान्यव्यापनार्थम्, अन्यथेत्याल्लिकेऽपि सधेन प्रतिसूत्रं चत्वारोऽपि अनुयोगास्तदानीमासन्न वेति तदाऽऽरत-स्यायैरकितेन्यः समारज्य कालिकभूते दृष्टिवादे वाऽनुयोगानां पृथक्त्वमजुदिति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७७ ॥

भाष्यम्—

अपुहत्यमासि वरा, जावति पुहत्तमारओऽजिहिण् ।

के ते आसि कया वा, पसंगओ तेमिमुप्पत्ती ॥ २७८ ॥

आर्यवैराद्यावदपृथक्त्वमासीत्, तदाऽऽरतस्तु पृथक्त्वमुक्तम् । एतस्मिन्नाभिहितं क एते आर्यवैराः कदा च ते आसन्निति त्रिनेयपृष्ठगायां प्रसङ्गत आर्यवैराणामुत्पत्तिरुच्यते । इति गाथा-र्थः ॥ २७८ ॥ (एतच्चरितं तु ' मज्जवरा ' शब्देऽत्रैव भागे २१६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्)

सविशेषमाह—

अपुहत्ते अणुओगो, चत्तारि कुवार नामई एगो ।

पुहत्तऽणुओगकरणे, ते य तओ वावि वोच्छिन्ना ॥ २७९ ॥

आर्यवैराद्यावदपृथक्त्वे सति सूत्रव्याख्यारूप एकोऽप्यनुयोगः क्रियमाणः प्रतिसूत्रं चत्वारि द्वाराणि ज्ञाप्यते; चरणकरणादीन्-तुरोऽप्यर्थान् प्रतिपादयतीत्यर्थः । पृथक्त्वानुयोगकरणे तु, ते चरणकरणादयोऽर्थाः ततोऽपि पृथक्त्वानुयोगकरणादिव, व्यव-च्छिन्नाः, तत्प्रवृत्त्येक एव चरणकरणाद् नामान्यतरोऽर्थः प्रतिसूत्रं व्याख्यायते, न तु चत्वारोऽपीत्यर्थः । इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७९ ॥

अथ यैरनुयोगाः पार्थक्येन व्यवस्थापितास्तेषामार्थरहितसूरी-णामुत्पत्तिमभिधित्सुर्भाष्यकारः सम्बन्धगाथामाह—

किं वरोहिं पुहत्तं, कयमह तदनंतरोहिं जणियम्मि ।

तदणंतरोहिं तदजिहि—यगहियसुत्तत्थसारोहिं ॥ २८० ॥

विनयः पृच्छति—नन्वर्थवैराद्यावदपृथक्त्वमित्युक्तं ततः किमर्थ-वैरैरेव रुतं तत्, किं वा तदनन्तरैरार्थरहितसूरिभिरित्येवमुज्य-थाऽपि यावच्छब्दार्थोपपत्तेः । इति शिष्येण भणिते गुरुराह—तदन-न्तरैरेवार्थरहितसूरिभिरनुयोगानां पृथक्त्वमकारि । कथंचतैस्तैः ? आर्यवैरेणाऽजिहितः प्रतिपादितो गृहीतः सूत्रार्थसारो यैस्ते त-था, तैरार्थवैरसमीपेऽधीतसूत्रोभयैरित्यर्थः । इति गाथार्थः ॥ २८० ॥

पुनरपि कथंचतैः किनामकैश्च तैरित्याह—

देविदवदिण्हिं, महाणुभावेहिं रक्खियजोहिं ।

जुगमासज्ज विभत्तो, अणुओगो तो कओ चउहा ॥ २८१ ॥

देवेन्द्रवन्दितैर्महानुभावैरार्यरक्षितैः दुर्बलिकापुष्पमित्रं प्राकृत-
पुष्पमित्रं तत्राऽनुयोगस्य विस्मृतसूत्रार्थमवबोधय वर्तमानका-
सन्नक्षणं युगं चाऽऽसाद्य प्रवचनाहितायानुयोगो विभक्तः-पृथक् २
व्यवस्थापितः । ततश्चतुर्धाकृतश्चतुर्यकासिकभुतादिज्ञानेषु नियु-
क्तम् । इति निर्युक्तिगार्थः ॥ २८१ ॥

“माया य रुद्रसामा” इत्यादि पूर्वे मूलावश्यकटीकास्थलेखादा-
र्यरक्षितकथानकमवसेयमिति । (एतच्च ‘अञ्जरक्षितय’ शब्दे-
ऽत्रैव जागे २१२ पृष्ठे विन्यस्तं द्रष्टव्यम्)

भाष्यकारोऽपि “देविद्वन्द्विपहिमित्यादि” गाथाभावात्तमाह-
नाऊण रक्षितयज्जो, मद्मेहाधारणामममं पि ।

किच्छेण धरेमाणं, सुयस्रवं पूमामितं पि ॥

अइसयकयलवओगो, मद्मेहाधारणाइपरिहीणो ।

नाऊण-मेसपुरिसे, खेत्तंकाद्याणुरुवं च ॥

साणुगहोऽणुभोगे, वीसुं कासी य सुयविभागेण ।

सुहगहणाइनिमित्तं, नए वि सुनिगृहिय विजागो ॥

स देवेन्द्रवन्दितः श्रीमानार्यरक्षितसूरिर्निजशिष्यं दुर्बलिका-
पुष्पमित्रमपि कृच्छ्रेण भुतार्णवं धारयन्तं ज्ञात्वा विनयवर्गे सा-
नुप्रदो वक्ष्यमाणकालिकादिभुताविभागेन विष्वक् पृथक् चरण-
करणाद्यनुयोगानकार्षीदिति सम्बन्धः । कथंभूतं दुर्बलिकापु-
ष्पमित्रम्?, मतिमेधाधारणासमप्रमपि । तत्र ‘मनु बोधने’ मननं म-
तिरेव, बोधशक्तिः मेधा, धारणा भवधारणाशक्तिः, ताभिः समप्र-
युक्तमपि, तथा उतशयज्ञानकृतोपयोगतया पण्यन भविष्यतः पु-
रुषांश्च ज्ञात्वा, कथंभूतान्?, मतिमेधाधारणादिपरिहीणान्, तथा
क्षेत्रकाज्ञानरूपं च ज्ञात्वा, न केवलमनुयोगान् पृथगकार्षीत्, तथा
नयांश्च नैकमद्वन्द्वं, अकार्षीदिति वर्तते । कथंभूतान्?, सुधूनि-
हायेन निगृहीता व्याख्याविरोधेन दृष्टीकृतो विभागो व्यक्ततापा-
दानरूपो येषां ते निगृहीतविभागस्तस्मिन्स्थितान् । किमर्थम्?,
सुखप्रहणादिनिमित्तम् । आदिशब्दाकारणादिपरिग्रहः । वि-
शो । (चरणकरणाद्यनुयोगभेदेनानुयोगचातुर्विध्यमार्थरक्षित-
सूरिनिः कृतमिति ‘अञ्जरक्षितय’ शब्देऽत्रैव जागे २१४
पृष्ठे दर्शितम्, इहापि उपयुक्तो जागो दर्शितः) अनुरूपो-
ऽनुकूलो वा योगोऽनुयोगः । स्वस्य स्वैवाभिधेयेन सा-
हचर्यरूपसंबन्धे तद्वै दृष्टिवादान्तर्गतेऽधिकारे, स० । स्था० ।

स च विधा-

से किं तं अणुभोगे ? । अणुभोगे ह्यविहे पपत्ते ।

तं जहा-मूलपदमाणुभोगे, गंरियाणुभोगे य ॥

स च विधा-भूतप्रथमानुयोगः, गणिकानुयोगश्च । इह मूलं धर्मप्र-
णयनात्तीर्यकरास्तेषां प्रथमं सम्यक्त्वावातिप्रकृणपूर्वजवादिगो-
चरोऽनुयोगो मूलप्रथमानुयोगः । इदवाकादीनां पूर्वोपरपरिच्छि-
न्ना मध्यभागो गणिकका, गणिककव गणिकका, एकार्थाधिकारा अ-
न्विपकृतिरित्यर्थः । मस्यानुयोगो गणिककानुयोगः । न० । स०
(प्रथमानुयोगगणिककानुयोगयोर्व्याख्या स्वस्वस्थाने द्रष्टव्या)
अणुभोगाग्र-अनुयोगगत-पुं० । अनुयोगः प्रथमानुयोगः-ती-
र्थकरादिपूर्वजवादिद्व्याख्यानप्रत्ययः, गणिककाऽनुयोगश्च भरतन-
रपतिवेशजातानां निर्वाणगमनानुसारविमानगमनवक्तव्यताख्या-
ख्यानप्रत्यय इति द्विरूपेऽनुयोगे गतोऽनुयोगगतः । दृष्टिवादांशमे-
वे दृष्टिवादान्तर्गतेऽधिकारे, अवयवे समुदायोपचाराद् दृष्टि-
वादे च । स्था० १० उ० ।

अणुभोगगणानुष्ठा-अनुयोगगणानुष्ठा-स्त्री० । अनुयोगोऽर्थ-
व्याख्यानम्, गणो गच्छः, तयोरनुष्ठाऽनुमतिः । ध० ३ अधि० । अ-
नुयोगगणयोः प्रवचनोक्तेन विधिना स्वतन्त्रानुष्ठाने, प० ध० १ उ० ।
अणुभोगतत्तिद्ध-अनुयोगतृप्त-त्रि० । अनुयोगग्रहणैकनिष्ठे,
वृ० १ उ० ।

अणुभोगस्थ-अनुयोगार्थ-पुं० । व्याख्यानकृतेऽर्थे, आचा० ।
बु० १ अ० १ उ० ।

अणुभोगदायय-अनुयोगदायक-पुं० स्त्री० । सुधर्मस्वामि-
प्रभृतावनुयोगदायिनि, “ वंदितु सखासिद्धे, जिणे य अणुभो-
गदायय सखे । आयास्स जगवओ, निज्जुत्ति कित्तइस्सामि”
॥ १ ॥ आचा० १ बु० १ अ० १ उ० ।

अणुभोगदार-अनुयोगदार-न० । व० ध० । अभ्ययनार्थकथन-
विधिरनुयोगः द्वाराणीव द्वाराणि, महापुरस्तेव सामायिकस्था-
ऽनुयोगार्थं व्याख्यानार्थं द्वाराण्यनुयोगद्वाराणि । उपकमादिषु
व्याख्यानप्रकारेषु, अत्र नगरदृष्टान्तं वर्णयन्त्याचार्याः । अनु० ।
उक्तं । यथा हि अकृतद्वारं नगरं नगरमेव न भवति; कृतैकद्वार-
मपि तस्यैववरधजनसंकुलत्वाद् दुःखसंसारं कार्यातिपत्तये च
जायते; कृतचतुर्भुजप्रतोलीद्वारं तु सम्यगद्वारं मुखनिर्गमप्रवेष्टं
कायान्तिपत्तये च । सामायिकपुरमप्यर्थ्याधिगमोपायद्वारान्य-
मशक्याधिगमं भवति; कृतैकानुयोगद्वारमपि कृच्छ्रेणा प्राचीय-
सा च कालेनाधिगम्यते; विहितसमप्रभेदापकमादिद्वारचतुष्टयं
सुखाधिगममदपीयसा च कालेनाधिगम्यते, ततः फलवान्-
नुयोगद्वारापन्थासः । उक्तं च—

“अणुभोगद्वाराइ, महापुरस्तेव तस्स खत्तारि ।

अणुभोगो त्ति तद्वथो, दासइ तस्स उ मुहारं ॥

अकथदारमनगरं, कथंगदारं पि दुक्खसंचारं ।

अउमूलदारं पुण, सण्णडिदारं सुहाहिगमं ॥

सामास्यपुरमेवं, अकथदारं तहेगदारं वा ॥

दुरहिगमं अउदारं, सण्णडिदारं सुहाहिगमं” ॥

आ० म० प्र० । विशेष० । स्था० । आचा० ।

(चत्वारि अनुयोगद्वाराणि ‘अणुभोग’ शब्दे

३५५ पृष्ठेऽनुपद्वमेवाक्तानि)

नन्वादौ उपक्रमः, तदनन्तरं निष्क्रयः, तदनन्तरं चानुगमः,
ततोऽप्यनन्तरं नय इत्यमीषामनुयोगद्वाराणामिदं क्रमोपन्यासे
किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य ‘क्रमप्यत्राभ्यासं च वच्चा’ इत्यष्टमं
क्रमप्रयोजनद्वारमभिधित्सुराह-

दारकृपेऽयमेव उ, निक्खिस्वप्पइ जेण नासमीवत्थं ।

अणुगम्मइ नाणत्थं, नाणुगमो नयमयविहूणो ॥

संबंधोवक्रमओ, समीवमाणीय नत्थनिकखेवं ।

सत्थं तओऽणुगम्मइ, नएहिं नाणाविहाणोहिं ॥

पशामनुयोगद्वाराणामयमेवापन्थासक्रमः, येन नासमीपस्थ-
मनुपक्रान्तं निक्षिप्यते, न च नामादिजिरनिक्षिप्तमर्थतोऽनुगम्यते,
नापि नयमतविकलोऽनुगमनियतश्च संबन्धरूप उपक्रमः संब-
न्धोपक्रमस्तेन संबन्धकश्चोपक्रमेण समीपमानीय न्यासयोग्ये
विधाय न्यस्तनिष्क्रयं विहितनामस्थापनादिनिष्क्रये सच्छास्त्रं
ततोऽर्थतोऽनुगम्यते व्याख्यायते नानाविधानैर्नानाभेदैर्नैवेत्येत-
स्मादयमेवानुयोगद्वारक्रम इति क्रमप्रयोजनद्वारं समासमिति ।
ओ० । न० । वृ० । नि० बू० । व्य० । आ० म० द्वि० । स्था०

कर्म० । सत्यप्रकरणतादिविषु, विशेष० । ' संतपयपरुषणया
दव्वपमाणं च ' इत्याद्यनुयोगद्वाराणामन्यतरदेकमनुयोग-
द्वारमुच्यते । कर्म० १ कर्म० । तत्स्वरूपप्रतिपादकाध्ययनवि-
शेषोऽभेदोपचारादनुयोगद्वाराणीत्युच्यते । पा० । उत्कालिक-
भुतविशेषे, न० ।

अस्यादावेतद्वीकाकृत्—

“ सम्यक्सुरेन्द्रकृतसंस्तुतिपादपत्र—

मुहामकामकरिगजकठोरसिंहम् ।

सखर्मदेशकधरं वरदं नतोऽस्मि,

धीरं विशुद्धतरङ्गोपनिधिं सुधीरम् ॥ १ ॥

अनुयोगभृतां पादान्, वन्द्ये श्रीगौतमादिसूरीणाम् ।

निष्कारणबन्धूनां, विशेषतां धर्मदातृणाम् ॥ २ ॥

यस्याः प्रसादमनुलं, संप्राप्य भवन्ति भव्यजननिबहाः ।

अनुयोगवन्दितस्तं, प्रयतः भुतदेवतां वन्द्ये ॥ ३ ॥ ”

इहातिगम्भीरमहानीरधिमध्यनिपतितानध्वरत्नमिवातिदु-
र्लभं प्राप्य मानुषं जन्म ततोऽपि लब्ध्वा त्रिभुवनैकहितश्री-
मज्जनप्रणीतबोधिलाभं समासाद्य विरत्यनुगुणपरिणामं प्र-
तिपद्य चरणधर्ममधीत्य विधिवत् सूत्रं समाधिगम्य तत्पर-
मार्थं विज्ञाय स्वपरसमयग्रहस्य तथाविधकर्मक्षयोपशमसं-
भाविनीं चावाप्य विशदप्रज्ञां जिनचचनानुयोगकरणं यातत-
व्यम्; तस्यैव सकलमनोऽभिलषितार्थसार्थसंसाधकत्वेन य-
थोक्तसमप्रसामप्रीफलत्वात् । स चाऽनुयोगो यद्यप्यनेकग्रन्थ-
विषयः सभवति, तथाऽपि प्रतिशास्त्रं प्रत्यध्ययने प्रत्युद्देशकं
प्रतिवाक्यं प्रतिपदं चोपकारित्याप्रथममनुयोगद्वाराणामसौ
विधेयः । जिनवचने ह्याचारादिभुते प्रायः सर्वमप्युपक्रमनिल-
पानुगमनयद्वारविचार्यते । प्रस्तुतशास्त्रे च तान्येवोपक्रमादि-
द्वाराण्यभिधायन्ते, अतोऽस्यानुयोगकरणे वस्तुतो जिनव-
चनस्य सर्वव्याप्यसौ कृतो भवतीत्यतिशयोपकारित्वाप्रकृ-
तशास्त्रस्यैव प्रथममनुयोगो विधेयः । न च यद्यपि चूर्णिटी-
काद्वारेण वृद्धैरपि विहितस्तथापि तद्वचसामतिगम्भीरत्वेन
दुरधिगमत्वाद् मन्दमतिनाऽपि मयाऽसाधारणश्रुतभक्तिज-
निनौत्सुक्यभाषतोऽपि चारितस्वशक्तिवात्प्राध्यामनुग्रहाय-
त्वाच्च कर्तुमारभ्यते । अनु० ।

“ सोलससयाणि चतुर-सराणि ह्येति उ इममिगादाणं ।

दुसदस्समणुदुमणं-दविसण्णमाणो भणिमो ॥ १ ॥

णगरमहादाराहं, चउयकमाणुओगवरदारा ।

अक्खराबद्धमत्ता, त्रिहिआ दुक्खक्खयट्ठाए ॥ २ ॥

गाहा १६०४; अनुष्टुप्छन्दसा ग्रन्थसंख्या २००५ ।

ग्रन्थान्ते न टीकाकृत्—

प्रायोऽन्यशास्त्रदृष्टः, सर्वोऽप्यर्थो मयाऽत्र संकलितः ।

न पुनः स्वमनीषिकया, तथापि यत्किञ्चिद्विदितयम् ॥ १ ॥

सूत्रमनिलङ्घ्य त्रिखितं, तच्छाध्यं मध्यनुग्रहं कृत्वा ।

परकीयदोषगुणयो-स्यागोपादानाविधिकुशलैः ॥ २ ॥

उक्तस्थस्य हि बुद्धिः, स्वव्रति न कस्येह कर्मवशगस्य ? ।

सद्बुद्धिर्विरहितानां, विशेषतां मद्भिधासुमताम् ॥ ३ ॥

कृत्वा यद्वृत्तिमिमां, पुण्यं समुपाजितं मया तेन ।

मुक्तिमचिरेण ह्यमतां, कृपितरजाः सर्वजन्मजनः ॥ ४ ॥

श्रीप्रभवाहनकुलाम्बुनिधिप्रसूतः,

क्षोणीतमप्रथितकीर्तिरुदीर्णशास्त्रः ।

विश्वप्रसाधितायिकछिपतवस्तुरुच्यै—

श्लायाशतप्रचुरनिर्वृतजव्यजन्तुः ॥ ५ ॥

ज्ञानादिकुसुमनिचितः, फलितः श्रीमन्मुनीन्द्रफलवृन्दैः ।

कल्पद्रुम इव गच्छः, श्रीदर्पपुरीयनामाऽस्ति ॥ ६ ॥

एतस्मिन् गुणरत्नराट्पणगिरिर्गाम्भीर्यपाधोनिधि—

स्तुङ्गत्वानुकृतकृमाधरपतिः सौम्यत्वतारापतिः ।

सम्यग्ज्ञानविशुद्धसंयमतपःस्वाचारचर्यानिधिः;

शान्तः श्रीजयसिंहसुरिरभवन्निःसङ्गचूडामणिः ॥ ७ ॥

रत्नाकरादितैस्मा-च्छिष्यरत्नं बभूव तत् ।

स वागीशोऽपि नामाऽन्यो, यद्गुणग्रहणे प्रभुः ॥ ८ ॥

श्रीवाम्देवविबुधैः, सम्मन्त्राद्यतिशयप्रवरतोयैः ।

द्रुम इव यः संसितः, कस्तद्वगुणवर्णने विबुधः ? ॥ ९ ॥

तथाहि-आज्ञा यस्य नरेश्वरैरपि शिरस्थाराप्यते सादरं,

यं दृष्ट्वाऽपि मुदं व्रजन्ति परमां प्रायोऽपि दुष्टा अपि ।

यद्वक्राम्बुधिनिर्यदुज्ज्वलयच्चःपीयूषपानोद्यते—

गीर्वाणैरिव दुग्धसिन्धुमधने तृप्तिर्न ज्ञेजे जनैः ॥ १० ॥

कृत्वा येन तपः सुदुष्करतरं विश्वं प्रबोध्य प्रभो—

स्तीर्य सर्वविद्ः प्रभावितमिदं, तैस्तैः स्वकीयगुणैः ।

शुक्लीकुर्वदशेषविश्वकुहरं भव्यैर्निबकस्पृहै—

यस्याऽऽशास्वनिवारितं बिम्बरतं श्वेतोशुगौरं यशः ॥ ११ ॥

यमुनाप्रवाहविमल-श्रीमन्मुनिचन्द्रगूरिसंपर्कात् ।

अमरसरितेय सकल, पवित्रितं येन भुवनतलम् ॥ १२ ॥

विष्णुर्जन्मकालिकावदुस्तरतमः संतानलुप्तस्थितिः,

सूर्येणैव विवेकिनृधरशिरस्यासाद्य येनाद्वयम् ।

सम्यग्ज्ञानकरैश्चरन्तमनुनिष्ठुषः समुद्योतितो,

मार्गः सोऽभयदेवमूररजवत्सैन्यः प्रसिद्धो जुषि ॥ १३ ॥

तावद्व्यलवप्रायै-रवर्गानार्थाऽपि शिष्यजनमुष्ट्यै ।

श्रीदेवचन्द्रमूरिजि-रियमनुरचिता प्रकृतवृत्तिः ॥ १४ ॥ अनु० ।

अणुभोगदारसमास-अनुयोगद्वारममास-पुं० । अनुयोगद्वाराणां
श्लादिसमुदायः, कर्म० १ कर्म० ।

अणुभोगधर-अनुयोगधर-पुं० । अनुयोगिके, व्य० ३ व० । “अ-

णुभोगधरो अप्पणो गारव्वाणि रिहरणत्थं सो ताराण य ल-

जाणि रिहरणत्थं” आह अनुयोगकथाम् । नि० चू० २० उ० ।

अणुभोगपर-अनुयोगपर-त्रि० । सिद्धान्तव्याख्याननिष्ठ, जी०

१ प्रति० ।

अणुभोगाणुमा-अनुयोगानुमा-स्त्री० । आचार्यपदस्थापना-

याम्, पं० व० ४ ब्रा० । (‘ अणुभोग ’ शब्देऽत्रैव जागे ३४७

पृष्ठे चैतद्वपं व्याख्यातम्)

अणुभोगि (ण)-अनुयोगिन्-पुं० । अनुयोगो व्याख्यानं

प्ररूपणेति यावत्, स यत्राऽस्ति । व्याख्यानार्थं क्रियमाणे प्रश्न-

भेदे, यथा-“ चउहिं समणहिं लोगो ” इत्यादिप्ररूपणाय ‘क-

इहिं समणहिं ’ इत्यादि । व्या० ६ डा० । आचार्ये, “ अणुभो-

गी लोगाणं, किल संसयणासओ ददं होइ ” पं० व० ४ ब्रा० ।

अणुभोगिय-अनुयोगिक-त्रि० । प्रव्रजिते, न० । “ अणुभो-

गियवरवसमे, नाइलकुलवसनेदिकरे ” न० ।

अणुधरी-अणुधर-स्त्री० । द्वारवतीवास्तव्यस्यार्हमिश्रस्य

भार्यायाम्, यस्याः पुत्रस्य जिनदेवस्य आत्मदोषोपमंहारे

कथा । आव० ४ अ० । आ० चू० ।

अणुकंप-अनुकम्प-त्रि० । अनुशब्दोऽनुरूपार्थे, ततश्चानुरूपं

कम्पते चेष्टत इत्यनुकम्पः । अनुरूपक्रियाप्रवृत्तौ, उच्यते ॥ १२ अ० ।

अनुकम्प्य-त्रि० । अनुकम्पनीये, इ० ६ उ० ।

अणुकंपाण-अनुकम्पन-न० । दुःखार्तानां बालवृद्धाऽऽसहायानां यथादेशकालमनुकम्पाकरणे, व्य० ३ उ० ।

अणुकंपधम्ममवणादिया-अनुकम्पाधर्मश्रवणादिका-स्त्री० ।

जीवदयाधर्मशास्त्राकर्णनप्रभृतिकायाम्, पञ्चा० १० वि० ।

अणुकंपय-अनुकम्पक-त्रि० । भगवतो भक्ते, अनुकम्पायाश्च भक्तिवाचित्वम्, “आयरियऽणुकंपाय, गच्छो अणुकंपिओ महाभागो” इति वचनात् । कल्प० । आत्महिते प्रवृत्ते, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

अणुकंपा-अनुकम्पा-स्त्री० । अनुकम्पनमनुकम्पा । दयायाम्,

नि० चू० १ उ० । अनुकम्पा, कृपा, दयेत्येकार्थाः । ओ० । अ-

नुकम्पा कृपा । यथा-सर्व एव सत्त्वाः सुखार्थिनो दुःखप्रहा-

णार्थिनश्च, ततो नैवामल्पाऽपि पीडा मया कार्य्येति । ध० २

अधि० । अनुकम्पा दुःखितेष्वपक्षपातेन दुःखप्रहाणेच्छा स-

म्यकत्वलिङ्गम् । पक्षपातेन तु करुणा पुत्रादौ व्याघ्रादीनाम-

प्यस्त्येवेति न तादृश्याः कृपायास्तत्त्वम् । सा चानुकम्पा द्र-

व्यतो भावतश्चेति द्विधा । द्रव्यतः सत्यां शक्तौ दुःखप्रतीका-

रणेण । भावतश्चाद्रहदयत्वेन । यदाह-“दृष्ट्वा पाणिनिवहं, भीमे

भवसागरमि दुःखसं । अविसेसओऽणुकंपं, दुहा वि साम-

त्थओ कुणह” ॥ १ ॥ ध० २ अधि० । आ० । प्र० । दर्श० । सथा० ।

अज्ञादिदानरूपायाम्, ध० २ अधि० । भक्तौ, आ० क० ।

(अनुकम्पया धनसामाधिक्यलाभे उदाहरणानि ‘धनतरि’

शब्दे वदन्ते) भक्तपानादिभिरुपपद्यते च, भ० ८ श० ८ उ० ।

‘अनुकम्पाऽनुकम्प्ये स्यात्’ अनुकम्पाऽनुकम्प्ये विषये, द्वा० १

द्वा० । स्था० ।

अणुकंपं पशुषु तत्रो परिणीया पश्यता । तं जहा-तव-

स्सिपकिणीए गिलाणपडिणीए संहपडिणीए ॥

अनुकम्पामुपपद्यते प्रतीत्याश्रित्य तपस्वी क्षपकः, ग्लानो रोगा-

दिभिरसमर्थः, शैक्षोऽभिनवप्रवृत्तितः, एते अनुकम्पनीया भव-

न्ति, तत्करणाकरणाभ्यां च प्रत्यनीकतेति । अनुकम्पातो

यदानं तदनुकम्पेवोपचाराद् । दानभेदं, उक्तं च वाचकमुख्यैर-

मास्वानिपूज्यपादैः-“कृपणेऽनाथद्विद्रे, व्यसनप्राप्ते च रोग-

शोकहते । यदीयते कृपार्था-दनुकम्पान् तदभवेदानम्”

स्था० १० ठा० ।

अणुकंपादाण-अनुकम्पादान-न० । अनुकम्पया कृपया दानं

दीनानाथविषयमनुकम्पादानम् । स्था० १० ठा० । रङ्गदानं, प्रति० ।

अनुकम्पादानं जिनैरप्रतिक्रियते-

अनुकम्पाऽनुकम्पे स्या-ऊक्तिः पात्रे तु संगता ।

अन्यथाधीस्तु दातृणा-मतिचारप्रसजिका ॥ २ ॥

(अनुकम्पेति) अनुकम्पाऽनुकम्प्ये विषये, भक्तिस्तु पात्रे साध्यादौ

संगता स्यात् समुचितफलदा स्यात् । अन्यथाधीस्तु-अनुकम्प्ये

सुपात्रत्वस्य, सुपात्रे चानुकम्प्यत्वस्य बुद्धिस्तु दातृणामति-

चारप्रसजिकाऽतिचारापादिका । अत्र यद्यपि सुपात्रत्वधियोऽ

नुकम्प्ये संयतादौ मिथ्यारूपतयाऽतिचारापादकत्वं युज्यते ।

सुपात्रेऽनुकम्प्यत्वधियस्तु न कथञ्चित्, तत्र ग्लानत्वादिद-

शायामन्यदाऽपि च स्वेष्टोद्धारप्रतियोगिदुःखाभयत्वरूपाऽनु-

कम्प्यत्वाधियः प्रमात्वात् । तथापि स्वापक्षयाऽहीनत्वे सति

स्वेष्टोद्धारप्रतियोगिदुःखाभयत्वरूपमनुकम्प्यत्वं तत्राप्रामाणि-

कमेवेति न दोषः । अपरे त्वाहुः-तत्र प्राणुकं निर्विदोषण-

मनुकम्प्यत्वं प्रतीयमानं साहचर्यादिदोषेण यदा हीनत्वबुद्धि

जनयति तदैवातिचारापादाकं नान्यदा, अ-यथाधियोर्हीनोत्कृष्ट-

योरुत्कर्षा, कर्षवृद्धाधानद्वारैश्च दोषत्वात् । अत एव नचानुक-

म्पादानं साधुषु न संभवति । “आयरियऽणुकंपाय, गच्छो

अणुकंपिओ महाभागो” इति वचनादित्यष्टकवृत्त्यनुसारेणाचार्या-

द्विष्यन्त्युत्कृष्टत्वधियोऽप्रतिरोधेऽनुकम्पाऽव्याहतेति । एतन्मये च

सुपात्रदानमपि प्रहीतुदुःखोद्धारोपायत्वेनेष्यमाणमनुकम्पादा-

नमेव, साक्षात्स्वेष्टोपायत्वेनेष्यमाणं चान्यथेति बोध्यम् ॥ २ ॥

तत्राद्या दुःखिनां दुःखो-दिधीर्षाऽल्पासुखश्रमात् ।

पृथिव्यादौ जिनाऽर्चादौ, यथा तदनुकम्पिनाम् ॥ ३ ॥

(तत्रेति) तत्र भक्तमनुकम्पयोर्मध्ये आद्याऽनुकम्पा दुःखिनां

दुःखार्तानां पुंसां दुःखोद्दिधीर्षा दुःखोद्धारेच्छा अल्पानाम-

सुखं यस्मादेतादृशो यः भ्रमस्तस्मात् । इत्थं च वस्तुगत्या बल-

वर्दानेनानुबन्धी यो दुःखिदुःखोद्धारस्ताद्विषयिणी स्वस्येच्छाऽ-

नुकम्पेति फलितम् । उदाहरति, यथा-जिनार्चादौ कार्ये पृथि-

व्यादौ विषये तदनुकम्पिनामिदं नूतनभगवत्पूजाप्रदर्शनादिना

प्रतिबुद्धाः सन्तः वदकायान् रक्षन्ति परिणामवतामित्यर्थः ।

यद्यपि जिनार्चादिकं भक्त्यनुष्ठानमेव, तथापि तस्य सम्यक्त्य-

शुद्ध्यर्थत्वात्तस्य आनुकम्पालिङ्गकत्वात्तदर्थकत्वमप्यविरुद्धमे-

वेति पञ्चलिङ्गसादावित्थं व्यवस्थितैरस्माभिरप्येवमुक्तम् ॥ ३ ॥

अल्पासुखश्रमादित्यस्य कृत्यमाह-

स्तोकानामुपकारः स्या-दारमजाद्यत्र जूयसाम् ।

तत्रानुकम्पा न मता. यथेष्टापूर्तकर्मणु ॥ ४ ॥

(स्तोकानामिति) स्पष्टम्, नवरम्, इष्टापूर्तस्वरूपमेतत्-“श्रुति-

विभर्मन्त्रसंस्कारै-ब्राह्मणानां समकृतः । अन्तर्वेद्यां हि यद्वत्-

मिष्टं तदभिधीयते ॥ १ ॥ वापीकूपनरुगार्गान्, देवताऽऽयतनानि

च । अन्नप्रदानमेतत्, पूर्णं तत्त्वविदो विदुः” ॥ २ ॥

नन्वेवं कारुणिकदानशालादिकर्मणोऽप्युच्छेदापत्तिरित्यत

आह-

पुष्टालम्बनमाश्रित्य, दानशास्त्रादि कर्म यत् ।

तत् प्रवचनोक्त्या बीजाधानादिजावतः ॥ ५ ॥

(पुष्टालम्बनमिति) पुष्टालम्बनं सङ्गावकारणमाश्रित्य यद्दानशा-

स्त्रादि कर्म प्रदेशिप्रतिराजादीनां, तत् प्रवचनस्य प्रशंसादि-

नोक्त्या बीजाऽऽधानादीनां भावतः सिद्धेर्लोकानाम् ॥ ५ ॥

बहूनामुपकारेण, नानुकम्पा निमित्तताम् ।

अतिक्रामति तेनाऽत्र, मुख्यो हेतुः शुभाशयः ॥ ६ ॥

(बहूनामिति) ततो निर्वृत्तिसिद्धेर्बहूनामुपकारेणानुकम्पा निमि-

त्ततां नातिक्रामति, तेन कारणेनात्रानुकम्पोचितफले, मुख्यः

शुभाशयो हेतुः । दानं तु गौणमेव, वेद्यसंवेद्यपदस्थ एव

तादृगाशयपात्रं, तादृगाशयानुगम एव च निश्चयतोऽनुकम्पेति

फलितम् ॥ ६ ॥

एतदेव नयप्रदर्शनपूर्वं विवेचयति-

क्षेत्रादिव्यवहारेण, दृश्यते फलसाधनम् ।

निश्चयेन पुनर्जाविः, केवलः फलजेदकृत ॥ ७ ॥

व्यवहारेण पात्रादिभेदात्फलभेदो, निश्चयेन तु ज्ञावैचित्र्या-

देवेति तत्त्वम् ॥ ७ ॥

कालासम्बन्धस्य पुष्टत्वं स्पष्टयितुमाह—
कालेऽल्पमपि लाजाय, नाकाले कर्म बहुपि ।
वृष्टौ हृदिः कणस्यापि, कणकोटिर्दृष्ट्याऽन्यथा ॥ ८ ॥
(काल इति) स्पष्टम् ॥ ८ ॥

अवसरानुगुण्येनानुकम्पादानस्य प्राधान्यं जगद्वृष्ट्यान्तेन स-
मर्थयितुमाह—

धर्माङ्गत्वं स्फुटीकर्तुं, दानस्य जगवानपि ।
अत एव व्रतं गृह्णन्, ददौ संवत्सरं वसु ॥ ९ ॥

(धर्माङ्गत्वमिति) अत एव कालेऽल्पस्यापि लाभार्थत्वादेव,
दानस्यानुकम्पादानस्य, धर्माङ्गत्वं स्फुटीकर्तुं जगवानपि व्रतं गृ-
ह्णन् संवत्सरं वसु ददौ । ततश्च महता धर्मावसरे तुष्टितं सर्व-
स्याप्यवस्थौचित्ययोगेन धर्माङ्गमिति स्पष्टीजनयतीति भावः ।
तदाह—“ धर्माङ्गव्यापनार्थं च, दानस्यापि महामतिः । अवस्थौ-
चित्ययोगेन, सर्वस्यैवानुकम्पया ” इति ॥ ९ ॥

नन्वेवं साधारण्यतदापत्तिरित्यत आह—

साधुनाऽपि दशानेदं, प्राप्यतदनुकम्पया ।
दत्तं ज्ञानाजगवतो, रङ्गस्येव सुहस्तिना ॥ १० ॥

साधुनाऽपि महाव्रतधारिणाऽपि दशानेदं प्राप्य पुष्टालम्बन-
नमाश्रित्यैतद्दानमनुकम्पया दत्तं सुहस्तिनेव रङ्गस्य तदाऽऽह ।
भूयते चागम-आर्यसुहस्ताचार्यस्य रङ्गदानमिति । कुत इत्याह—
मग्नयतः श्रीवर्कमानस्वामिनो ज्ञानात् । तदुक्तम्—“ आपकं चात्र-
जगवान्, निष्कान्तोऽपि द्विजन्मने । देवदृष्यं ददौ मा-ननुकम्पावि-
शेषतः ” ॥ ११ ॥ इति । प्रयोगश्चात्र-दशविशेष यतरसंयताय दानम-
दुष्टम्, अनुकम्पानिमित्तत्वाद्, भगवद्द्विजन्मदानवदित्याहुः ॥ १० ॥

न चाधिकरणं ह्येत-च्छिशुदाशयतो मतम् ।

अपि त्वन्यद् गुणस्थानं, गुणान्तरनिबन्धनम् ॥ ११ ॥

(न चेति) न चैतत्कारणकं यतिदानमधिकरण मतम् । अधिकि-
यते आत्माऽनेनासंयतसामर्थ्यपोषणत इत्यधिकरणम् । कुत इ-
त्याह?—विशुद्धाशयतोऽवस्थौचित्येनाऽऽशयविशुद्धिः, भावभेदेन
कर्मनेवात् । अनर्थसंज्ञवमुक्तार्थप्राप्तिमप्याह—अपि त्विति अन्य-
ध्ये । अन्यदधिकृतगुणस्थानकाद् मिथ्यादृष्टत्वादेरपरमविर-
तसम्यग्दृष्ट्यादिकं गुणानां ज्ञानादीनां स्थानं मतं, गुणान्तरस्य
सर्वविरत्यादेर्निबन्धनम् ॥ ११ ॥ ब्रा० १ ब्रा० ।

नेव दारं पिडावेऽ, भुञ्जमाणो सुमावभो ।

अणुकंपा जिणिदेहिं, महाणं न निवारिआ ॥ १ ॥

ददृण पाणिनिवहं, भीमं जवसायरम्मि दुक्खसं ।

अविसेसओऽणुकंपं, दुहा वि सामत्थओ कुणई ॥ २ ॥

(दुहा विस्ति) ह्यव्यभाषाभ्यां द्विधा । ह्यव्यक्तं यथा—अ-
ज्ञादिदानेन, भावनस्तु धर्ममार्गप्रवर्त्तनेन, धीपञ्चमाङ्गादावपि
आङ्गवर्णनाधिकारे ‘ अचंगुद्वारा ’ इत्युक्तम् । श्रीजिनेनापि सावि-
त्सरिकदानेन दीनोद्धारः कृत एव, न तु केनापि प्रतिषिद्धेः ॥ २ ॥

सर्वेहिं पि जिणेहिं, पुञ्जयति यरागदासमोहेहिं ।

अणुकंपादाणं स-हयाणं न कटिं वि पफिसिद्धं ॥ ३ ॥

न कस्मिन् सुत्रे प्रतिषिद्धं, प्रत्युत देशनाहारेण राजप्रभियो-
पाङ्गे केशिनोपदेशितम् । तथाहि—“ माणं तुमं पपसी पुर्व्वि
रमाणं भविस्सा पच्छा अरमणिं भविज्जासि ” इत्यादि । ध०
१, अधि० ।

दाणं अणुकंपाए, दीणाणाहाण सत्तिओ णेयं ।

तित्थंकरणातेणं, साहूणं य पत्तबुद्धीए ॥ ६ ॥

दानं वितरणमज्ञाद्विरनुकम्पया दयया दीनानां भेद्यः, तत्र दी-
नाः क्लीणविजयत्वाद् दैन्यप्राप्तास्त एव सामाध्यकारिरहिता अ-
नाथाः, अनस्तेन्यः शक्तितो वित्तगतं सामर्थ्यमाश्रित्येत्यर्थः,
ज्ञेयं ज्ञातव्यम् । अथ दीनादीनामसंयतत्वात् तद्दानस्य दोष-
पोषकत्वात्संगतं तद्दानमित्याशङ्क्याह—तीर्थकरज्ञातेन जि-
नोदाहरणेन । तथाहि—संगतं दीनादिदानं, प्रभावनाङ्गत्वाद् जि-
नस्यैव । अथवा तार्थकरन्यायेन निर्विशेषतयेत्यर्थः, तीर्थकरप्रमा-
णतो वा । तथाहि—न दीनादिदानमविधेयं, जिनाखरितत्वाद्, म-
हाप्रतानुपासनवदिति । दीनादीनामनुकम्पया तावद्दानम् । अथ
साधुनामपि किं तथैवेत्याशङ्क्यामाह—साधूनां च सयतेभ्यः पुनः
पात्रबुद्ध्या ज्ञानादिगुणरत्नज्जाजनमेतदिति धिया भक्त्येति गथा-
वः ॥ ६ ॥ पञ्चा० ६ वि० ।

अणुकंपामय-अनुकम्पाशय-पुं० । अनुकम्पाप्रधानमाशयोऽनु-
कम्पाशयः । अनुकोशप्रधाने सिक्ते, स० “ अणुकंपासयप्यओग-
तिकात्ममह्यिसुखजत्तपाणाइ ” अनुकम्पा अनुकोशस्तत्प्रधान
आशयाश्रितं तस्य प्रयोगो व्यावृत्तिरनुकम्पाशयप्रयोगस्तेन स० ॥

अणुकंपि (ण)—अनुकम्पिन्—स्त्री० । अनुकम्पयमाने तच्छीले,
सूत्र० १ सु० ३ अ० ३ उ० । कृपावति, प्रति० ।

अणुकट्ठि—अनुकट्ठि—स्त्री० । अनुकर्षणमनुकट्ठिः । अनुवर्त्तने, पं०
सं० ५ ब्रा० । (अनुभागबन्धाध्यवसायस्थानानां तीव्रमन्दता-
परिज्ञानार्थमनुभागबन्धाध्यवसायस्थानानामनुकट्ठिः ‘ बन्ध ’
शब्दे वक्ष्यते)

अणुकट्ठेमाण—अनुकर्षत—त्रि० । अनु पश्चात् कर्षन् अनुकर्षन् ।
पृष्ठतः पश्चात् कृत्वा समाकर्षति, न० ।

अणुकम्प—अनुकल्प—पुं० । ज्ञानदर्शनचारित्र्यतपोवृद्धानां पूर्वा-
चार्याणां ज्ञानप्रवर्णेन च तपोविधानेषु च अनुकृतिकरणे,
पं० चू० ।

..... एतो वोअं अणुकम्पं ।

अणुसदो जूताहियं, पच्छाभावे मुण्येयव्वो ।

णाणचरणहृगाणं, पुव्वायरियाण अणुकित्तिं ॥

कुणई अणुगच्छइ गुण-धारी अणुकम्पं तं वियाणाहि ।

गुणसयमहस्मकलियं, गुणंतरं च अजिलमंताणं ॥

जं खेत्तकालजावा, आमज्जा जोगहाणिज्जे ।

गुणमतकालिअमंजमो, मोक्खो य गुणंतरो मुण्येयव्वो ।

नाणाऽसु परिहाणी, तुजोगहाणी मुण्येयव्वो ॥

खेत्ताण मंति अप्पा-ण उच्चक्खेत्ताम्मि कात्त दुक्खिक्खे ।

भावं गेलएहादी, सुप्पाजावे उ जदसुद्धं ॥

गेएहेज्जाऽऽहारादी, णाणादिस्स उज्जमण कुज्जा ।

अणसणमादी य तवं, अकरेमाणस्स साहुस्स ॥

एगंतणिज्जरा मे, जह जणिता सामणे जिणवराणं ।

जोगनियुत्तमतीणं, मुहसीलाणं तवोच्छेदो ॥

मुहसीलपुडसीला, तेसिं अफ्फासु गेएहमाणं ।

जं आवज्जे तहियं, तवं च ठेदं च तं पावे ॥ पं० जा० ।

इयाणि अणुकल्पो- (गाहा) (भागवतपञ्चमोऽंशे) जो नाशव-
रित्तुवर्तिततवऽऽहुताय पुष्पायविराणं नाणभाहणेन य त-
वोविहाणेसु य अणुकिं करे, सो अणुकल्पो । (गाहा) (गु-
णसयसि) जा पुण गुणसयसहसकमियाणं, अलंकृतानामि-
त्यर्थः । गुणतरं केव अमिलसंताणं नाभाइसु परिहाणी होज्जा,
केसं अकाणाइसु, काले भाभाइसु, प्रावे गिलाणाइसु । (गाहा)
एगंतनिज्जा तहेव तसि एगंतनिज्जा केव । यथा-अणवद्विरुप-
विहं प्रणीतमित्यर्थः । जो पुण संजमजोगानिवतमई चहत्तसि-
या सिरी सुहसीलो दुहसीलो ति मणह तसि तवोच्छेआ वा ।
एस अणुकल्पो ॥

अणुकराण-अनुकराण-न० । सोधनलेपनादि कुर्वन्तं दृष्ट्वा ध्वने-इच्छा-
कारेण तथेवमहं करिष्यामीत्युक्त्वा तथाकरणे, व्य० १ उ० ।

अणुकरणकारावणासिसग-अनुकरणकारापणनिसर्ग-पुं० । अ-
नुकरणं नाम यस्सीधनलेपादि कुर्वन्तं दृष्ट्वा ध्वने-इच्छाकारेण त-
थेवमहं करिष्यामि, कुर्वन् च, कारापणं तद् यत्स्वयं करणे कु-
शलाऽप्यावपीच्छाकारेण कारापयति, तस्मिन् निसर्गे, स्व-
भावा यस्य सोऽनुकरणकारापणनिसर्गः, इत्यन्तस्तस्य स्व-
प्रावो यदि अनर्थार्थित एव करोति कारयतीति प्रावः अन्त्य-
र्थेनैव कुर्वन्ति कारयन्ति च । प्रावसङ्गद्विविशेष, व्य० ३ उ० ।

अणुकान-अनुकथन-न० । आचार्यप्रकरणतः पश्चात् कथ-
ने, सूत्र० १ सु० १३ अ० ।

अणुकारि [ण]-अनुकारिन्-त्रि० । अनुकरोति । अनु+कृ-
णिनि । स्त्रियां ङीप् । गुणक्रियाऽऽदिभिः सहशीकारकं, वाच० ।
विवक्षितवस्तुनः सहशः, अष्ट० ७ अष्ट० ।

अणुकुप-अनुकुचित-त्रि० । अनुकृते; नि० व्यू० ८ उ० ।

अणुकुह-अनुकुड्य-प्रत्य० । अनुशब्दस्य समीपार्थद्योतकत्वा-
त्, अनुकुड्यमुपकुड्यम् । इ० ३ उ० । कुड्यस्तमीपवर्तिनि प्रदे-
शे, इ० ३ उ० ।

अणुकूल-अनुकूल-त्रि० । अनुलोमं, आचा० १ भू० ३ अ० ४ उ० ।
स्था० १ नि० । अनुकूपे, आ० म० प्र० । “अणुकूलं ध्ये कुमार-
बन्धवरी ” आच० ४ अ० । अप्रतिकूलं, प्र० ४ सम्ब० द्वा० ।
आचार्यार्णामन्येषां वा पूज्यानां वैयाकृत्यादिना हितकारिणि
वत्सारकविषययोम्यतावति, इ० १ उ० ।

अणुकूलवयण-अनुकूलवचन-न० । अप्रतिकूलवचने, यथा
हे महानाग ! नेदं तथोचिनं वक्तुं कर्तुं वेति । वृ० ।

अणुकूलवाय-अनुकूलवात-पुं० । आघ्रायकविवक्षिते पुरुषाणां
पवने, जी० १ प्रति० ।

अणुकान्त-अनुक्रान्त-त्रि० । अनुष्ठिते आसेवनापरिहया सेविते,
आचा० । “ एस विही अणुकान्ते माइणेणं मई मया बहुसां ” ।
आचा० १ भू० १९ अ० ४ उ० ।

अन्वाक्रान्त-त्रि० । अनुवीर्णे, आचा० १ भू० १९ अ० ३ उ० ।

अणुकम-अनुक्रम-पुं० । अनुपरिपात्र्याम, आ० व्यू० । अनुपूर्वा
अनुक्रमोऽनुपरिपात्रीति पर्यायाः । अनु० । आचा० । “ अणु-
परिवामिनि वा अणुकमेति वा एगट्टा ” । आ० व्यू० १० अ० ।

अणुकसाइ (ण)-अनुत्कषायिन्-पुं० । उत्क उत्काणतः स-
त्कारादिषु शोते इत्येवशील उत्कषायी, न तथा अनुत्कषायी ।
प्राकृतत्वाद्वाऽनुकषायी । सर्वधनादित्वादिनिः । सत्कारादिकम-
कुर्वन्तं कुप्यति, तत्संपत्तौ वाऽनर्हकार्यवति, उक्त० ३ अ० ।

अणुकषायिन्-त्रि० । अणवः स्वल्पाः संज्वलननामान इति
वाचन् । कषायाः क्रोधादयोऽप्येति सर्वधनत्वादिनिप्रत्ययेऽणु-
कषायी । प्राकृतत्वात् ककारस्य द्वित्वम् । संज्वलनकषायावि-
शिष्टं, उक्त० १५ अ० ।

अनुत्कषायिन्-त्रि० । उत्कषायी प्रबलकषायी, न तथा अनु-
त्कषायी । अप्रबलकषाये, उक्त० १५ अ० । सत्कारादिना इर्क-
रादिते, “अणुकसाइ अपिच्छे अणाय सीअलोणुय” उक्त० २ अ० ।

अणुकस्स-अनुत्कर्षवत्-पुं० । अष्टमदस्थानानामन्यतमेनाऽप्युत्से-
कमकुर्वन्ति, सूत्र० १ भू० २ अ० १ उ० । “अणुकस्से अप्यहीणे,
मज्जेण सुणिजावप ” सूत्र० १ भू० २ अ० १ उ० ।

अणुकोस-अनुत्कर्ष-पुं० । आत्मनः परेभ्यः सकाशाद् गुणैरु-
त्कर्षणमुत्कृष्टतानिधानम् । गौणमोहनीयकर्मणि, भ० १२ श० ५
उ० । स० । आत्मगुणानिधाने, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

अनुक्रोश-पुं० । इयायाम्, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

अणुकिवत्त-अनुक्षिप्त-त्रि० । पश्चादुत्पादिते, “अणुक्खित्तं
धुमंसि ” हा० ८ अ० ।

अणुगंतव्व-अनुगन्तव्य-त्रि० । अनुसर्तव्ये, स्था० ५ ठा० १
उ० ।

अणुगच्छाण-अनुगमन-न० । आगच्छतः प्रत्युद्गमनरूपे काय-
विनयमेवे, दश० १ अ० ।

अणुगच्छपाण-अनुगच्छत्-त्रि० । अनुवर्त्तमाने, “अणुगच्छ-
माणं वि नहं विजत्ते, तथा तथा साहु अककसेण ” सूत्र० १
भू० १४ अ० । आचा० ।

अणुगम-अनु (ण) गम-पुं० । अनुगमनमनुगमः अनुगम्य-
तेऽनेनास्मिन्नस्मादिति वाऽनुगमः । सूत्रानुकूले परिच्छेदे,
स्था० १ ठा० । निक्षिप्तसूत्रस्य अनुकूले परिच्छेदे, अर्थे, कथने च ।
जं० १ वृत्त० । सूत्रस्यानुकूपेऽर्थोक्त्याने, व्य० १ उ० । आ० प्र०
प्र० । आचा० । संहितादिव्याख्यानप्रकारप्रकृते, उद्देशान्तरनिर्ग-
मादिद्वारकलापके वा । स० । अनुयोगद्वारे, अनु० ।

अथाऽनुगमनिरुक्तिमाह-

अनुगम्यते तेण तद्धि, तत्रो व अणुगमणमेव वाऽणुगमो ।

अणुणोऽणुरव्वओ वा, जं सुत्तत्थाणमणुमरणं ॥

अनुगम्यने व्याख्यायते सूत्रमनेनाऽस्मिन्नस्मात्ता इत्यनुगमः,
वाक्यार्थविवक्षा तथैव । अथवा अनुगमनमेवानुगमः । अणुणो वा
सूत्रस्य गमो व्याख्यानमित्यनुगमः । यदि वा अनुकूपस्य छट-
मानस्यार्थस्य गमने व्याख्यानमनुगमः । सर्वत्र किमुक्तं भवती-
त्याह-यत्सूत्रार्थयोरनुकूलं सम्बन्धकारणमित्यनुगम इति ।
विशे० ।

अनुगममेवाः-

से किं तं अणुगमे ? । अणुगमे द्विविधे पस्यते ।

तं जहा-सुत्ताणुगमे अ निज्जुत्तिअणुगमे अ ॥

(से किं तं अणुगमे इत्यादि) अनुगमः पूर्वोक्तशब्दार्थः । स
च द्विधा-सुत्रानुगमः सूत्रव्याख्यानमित्यर्थः । निर्युक्तानुगमश्च
नितरां युक्ताः सूत्रेणासह लोलीभावेन संबन्ध निर्युक्त्य अर्थास्ते-
षां युक्तिः स्फुटरूपताऽऽपादनम्, एकस्य युक्तशब्दस्य शोषाभिर्यु-

किन्नामन्नापनादिप्रकारैः सूत्रविभजनेत्यर्थः । तद्विषयानुगमस्तस्या वा अनुगमो व्याख्यानं निर्युक्त्यनुगमः । अनु० । (सूत्रानुगमनि-
र्युक्त्यनुगमयोर्व्याख्या स्वस्वस्थाने द्रष्टव्या) व्याख्याने, संगृहीते,
सर्वव्यक्तिषु अनुगतस्य सामान्यस्य प्रतिपादने च । विशेष० । यत्र
साधनं तत्र साध्यमित्येवंद्वयं साध्यस्य साधनेन सहान्वये,
विशे० । पञ्चाक्रमे, सहायीप्रवर्गे च । वाच० ।

अणुगम-अनुगम्य-अध्य० । बुद्धेत्यर्थे, सूत्र० १ भु० १४ अ० ।

अणुगम-अनुगत-त्रि० । पूर्वमकृते, विशे० । अव्यवच्छिन्न-
याऽनुवृत्ते, प्रअ० ३ आध० द्वा० । 'मत्तिसादेनेति वा मतिमनु-
गतंति वा एगच्छ' । आ० सू० १ अ० । पितृविजृम्भाऽनुयाते पितृ-
समे पुत्रे, पुं० । स्था० ८ भा० ३ उ० । आनुकूल्ये, न० । स० ।

अणुगवेसेमाण-अनुगवेपयत्-त्रि० । सामाधिकपरिसमाप्य-
नन्तरं गवेपयति, " ते मंडं अणुगवेसेमाणे किं सयं मंडं अ-
णुगवेसह ? " अ० ८ श० ५ उ० ।

अणुगा (गा) म-अनुग्राम-पुं० । अनुकूलो ग्रामोऽनुग्रामः ।
व्य० २ उ० । विवक्षितग्राममार्गानुकूले ग्रामे लघुग्रामे, एक-
स्माद् ग्रामादन्यस्मिन् ग्रामे, उत्त० ३ अ० । एकग्रामाल्लघुप-
ञ्चाद्भावाभ्यां स्थिते ग्रामे, स्था० ५ भा० २ उ० । विवक्षित-
ग्रामादनन्तरं ग्रामे, " गामाणुगा (गा) मं दूरज्जमाणे "
औ० । घ० ।

अणुगामि (र्ग)-अनुगामिन्-त्रि० । साध्यमसाध्यमन्या-
दिकमनुगच्छति, साध्याभावे न भवति यो धूमादिहेतुः सोऽनु-
गामी । अदुष्टहेतौ, स्था० ३ भा० ३ उ० । अनुयातार, आव०
५ अ० । मोक्षायाऽनुगच्छति, व्य० १० उ० ।

अणुगामिय-अनुगामिक-त्रि० । उपकारिसत्कालान्तरमनु-
याति तदनुगामिकम् । स्था० ५ भा० १ उ० । अनुगमनशीले
भवपरम्परानुबन्धिसुलभजनके, पा० । स्था० । अनुगमनशीलेऽ-
वधिज्ञाने, सूत्र० २ भु० २ अ० २ उ० । गच्छन्तमनुगच्छतीति
अनुगामिकः । अनुचरे, सूत्र० २ भु० २ अ० २ उ० । अकर्त-
व्यहेतुभूतेषु चतुर्विधस्वसदनुष्ठानेषु, सूत्र० २ भु० २ अ० २ उ० ।

अणुगामियत्-अनुगामिकत्व-न० । भवपरम्परासु सानुबन्ध-
सुखे, औ० ।

अणुगिद्ध-अनुगृह-त्रि० । प्रत्याशक्ते, सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ उ० ।

अणुगिद्धि-अनुगृहि-स्त्री० । अभिकाङ्क्षायाम्, उत्त० ३ अ० ।

अणुगिलञ्जा-अनुगृह्य-अव्य० । भक्षयित्वेत्यर्थे, स्था० ७ अ० ।

अणुगीय-अनुगीत-त्रि० । मूलाचार्यात्पाश्चात्यशिष्यैः कृते
ग्रन्थे, " महत्थरूपा धयण्यभूया, गाहाणुगीया नरसंघमज्जे "
अन्विति तीर्थकृद्गणधरादिभ्यः पञ्चाद् गीता अनुगीता ।
काऽर्थः-? तीर्थकरादिभ्यः श्रुत्वा प्रतिपादिता, स्थावैरिति
शेषः । अनुलोमं वा गीताऽनेन श्रोत्रानुकूलैव देशना क्रियते
इति व्यापितं भवति । उत्त० १३ अ० ।

अणुगुरु-अनुगुरु-त्रि० । यद्यथा पूर्वगुरुमिराचरितं तत्तथैव
पाश्चात्यैरपि आचरणीयमिति गुरुपारम्पर्ये व्यवस्थया व्यव-
हरणीये, वृ० १ उ० ।

अणुगह-अनुग्रह-पुं० । उपकारे, औ० । ज्ञानाद्युपकारे, स्था०

तिविहे अणुगहपणसे । तं जहा-आयाणुगह, पराण-
गह, तदुभयाणुगहं य ॥

तत्र आत्मानुग्रहोऽध्ययनादिप्रवृत्तस्य, परानुग्रहो वाचनादि-
प्रवृत्तस्य, तदुभयानुग्रहः शास्त्रव्याख्यानशिष्यसङ्गहादिप्रवृ-
त्तस्येति । स्था० ३ भा० ३ उ० । पञ्चा० । " सर्वलोकोपदेशेन,
यः सत्त्वानामनुग्रहम् । करोति दुःखतप्तानां, स प्रामोत्यधि-
राद्विषयम् " आ० म० प्र० । प्रज्ञा० । यो० वि० । अनुपघाते,
उज्जालने, नि० सू० १ उ० । देहस्य अकृच्छन्दनाङ्गनावसना-
दिभिर्भोगैरुपपन्नं, घ० १ अधि० ।

अणुगहह-अनुग्रहार्थ-पुं० । अनुग्रह उपकारस्तत्त्वज्ञानो यो-
ऽर्थः पदार्थः प्रयोजनं वा । अनुग्रहप्रयोजनं, " सपरेस्मिण्यु-
ग्माहृदाय " स्वपरयोरुत्तमतदन्ययोरनुग्रह उपकारस्तत्त्वज्ञानो
योऽर्थः पदार्थः प्रयोजनं वा सोऽनुग्रहार्थः, तस्मै अनुग्रहा-
र्थीय । तत्र स्वानुग्रहः प्रावचनिकाधीनुवादे निर्मलबोधभावात्
परोपकारद्वारा यौनकर्मक्षयावातेष्व । परानुग्रहस्तु परेषां
निर्मलबोधतत्पूर्वकक्रियासंपादनात्परम्परया निर्वाणसंपाद-
नात् । पञ्चा० ६ विव० ।

अणुगहता-अनुग्रहता-स्त्री० । अनुग्रहान् इति अनुग्रहः । क-
र्मण्यनद् । तस्य भावोऽनुग्रहता । अनुग्रहणे, व्य० १ उ० ।

अणुगहतापरिहार-अनुग्रहतापरिहार-पुं० । अनुग्रहतया
परिहारोऽनुग्रहतापरिहारः । खांटादिभङ्गरूपे परिहारभेदे,
व्य० १ उ० ।

अणुग्याइम-अनुदघातिम-न० । उद्धातो जागपातस्तेन नि-
वृत्तमुद्धातिमं लक्षित्यर्थः । यत् उत्तम- " अद्वेण च्छिन्नसं, पु-
व्वकृणं तु संजुयं कामां । दिक्काहं बहुयज्ञाणं, गुरुदाणं तत्तयं
वेव " इति । (' उग्याइम ' शब्देऽस्या व्याख्या द्वि० भा० ७३०
पृष्ठे द्रष्टव्या) एतन्निषेधादनुदघातिमम् । तपोगुरुणि प्रावचिच्छे,
तद्योगात् तद्वैषु साधुषु च । स्था० ३ भा० ४ उ० ।

अणुग्याइय-अनुदघातिक-पुं० । न विद्यते उद्धातो सधुकर-
णलक्षणा यस्य तपोविशेषस्य तदनुदघातम्, यथाश्रुतदानमित्य-
र्थः, तद्येषां प्रतिसेवाविशेषतो ऽस्ति तेऽनुदघातिकाः । स्था० ५
भा० ३ उ० । उद्धातो नाम भागपातः, सान्तरहानं वा, स वि-
द्यते येषु न उद्धातिकाः, तद्विपरीता अनुदघातिकाः । तपोगुरुप्रा-
वचिच्छाहैषु, वृ० ४ उ० ।

अथोऽनुदघातिकाः—

तत्रो अणुग्याइया (मा) पणसा । तं जहा-इत्यकर्म क-
रेमाणे, मेहुणं सेवमाणे, राइनोयणं जुजमाणे । स्था० ३
भा० ४ उ० ।

अयस्त्रिसंख्याका अनुदघातिकाः । उद्धातो नाम- ' अद्वेण च्छि-
न्नसं ' इत्यादिविधिना जागपातः, सान्तरहानं वा, स विद्यते
येषु ते उद्धातिकाः, तद्विपरीता अनुदघातिकाः, प्रज्ञास्तीर्थक-
रादिभिः प्रकृतिना, तद्यथोपदर्शनार्थः । हन्ति इति वा मुखमावृ-
त्त्यनेनेति हस्तः शरीरैकदेशो निकृपादानादिसमर्थः, तेन यत्कर्म
क्रियते तद्वस्तकर्म, तत् कुर्वन् ; तथा स्त्रीपुंसयुग्मं मिथुनमुच्यते,
तस्य जाघः कर्म वा मैथुनं, तत्प्रतिसेवमानः ; तथा रात्रौ भोज-
नमशनादिकं भुजानः । एष सूत्रार्थः । वृ० ४ उ० । निकृपपुर-
स्सरं विशेषव्याख्यानम् ।

अथानुद्घातिपदं व्याख्यातुमाह-

उद्घातमणुग्याते, निखेवो छविहो उ कायवो ।

नामं ठवणा दविण, खेत्ते काळे य जावे य ॥

इह ह्रस्वत्वदीर्घत्वमहत्वादिकानुद्घातिकस्य प्रसिद्धिरिति कृत्वा द्वयोर्द्व्यातिकानुद्घातिकयोः पक्षौ निरूप्यः कर्तव्यः । तथा-नामानि स्थापनायां छव्ये क्षेत्रे काळे भावे चेति । तत्र नामस्थापने गतायै ।

छव्यादिविषयमुद्घातिकमनुद्घातिकं च दर्शयति-

उद्घायमणुग्याया, दव्वम्मि हलिहराग किमिरागा ।

खेत्तम्मि काण्डज्मी, पन्थरज्मी य हल्लमादी ॥

छव्ये छव्यत उद्घातिको हरिहरागः, सुखेनैवापनेतुं शक्यत्वात् । अनुद्घातिकः किमिरागः, अपनेतुमशक्यत्वात् । केवल उद्घातिका कृष्णभूमिः अनुद्घातिका प्रस्तरभूमिः । कुत इत्याह-(हल्लमादि ति) हलकुलिकादिभिः कृष्णभूमिरुद्घातयितुं कौटयितुं शक्या, प्रस्तरभूमिरशक्या ।

तथा-

कालम्मि संतर गिरं-तरं तु समयो व हांतऽणुग्यातो ।

जव्वस्म अड पयसी, उग्घाति पत्तरा ड्यरे ॥

कावत उद्घातिकं सान्तरप्रायश्चित्तस्य दानम्, अनुद्घातिकं निरन्तरदानं, तुशब्दात् अणुमासादिकमुद्घातिकं, गुणमासादिकमनुद्घातिकम् । अथवा-कालतः समयोऽनुद्घातिको भवति, स्वागच्छः कर्तुमशक्यत्वात् । आवात्रिकादय उद्घातिकाः, स्वागच्छ शक्यत्वात् । जावत उद्घातिका भव्यस्याष्टौ कर्मप्रकृतयः, उद्घातयितुं शक्यत्वात्, इतरस्यानवगम्य प्रकाशना पदेतरा अनुद्घातिकाः ।

कुन ? इति चेदुच्यते-

जेण खवाणं करिस्मति, कम्माणं तारिसो अजव्वस्म ।

ण य उप्पज्जइ जावां, इति भावो तस्मऽणुग्यातो ॥

येन बुभाध्यवसायेन कर्मणां ज्ञानावरणादीनां कृपणमर्सा करिष्यति स तादृशो भावोऽभव्यस्य कदाचिदपि नापद्यते, इत्यतस्तस्य जावोऽनुद्घातः कर्मणाऽनुद्घातं कर्तुमसमर्थः । अत एव तस्य कर्माणि अनुद्घातिकानि जगयन्ते ।

अत्र च प्रायश्चित्तानुद्घातिकेनाविहारः । तच्च कुत्र जवतीत्याह-

हत्थे य कम्म मेहुण, रत्तीभसे य हांतऽणुग्याता ।

एतेसिं तु पहाणं, पत्तेय पस्वणं वोच्छं ॥

हस्ते हस्तकर्मकरणे, मैथुनसेवने, रात्रिभक्ते एतेषु त्रिषु सूत्रोक्तपदेषु अनुद्घातिकानि गुरुकाणि प्रायश्चित्तानि जगयन्ति । तत्र हस्तकर्मणि मासगुरुकं, मैथुनरात्रिजकयोश्चतुर्गुरुकाः । एतच्च प्रायश्चित्तं यदा यत्र स्थाने भवति तत्पुरस्ताद् व्यक्तीकरिष्यते । ३० ४ ३० । (अथैतेषां हस्तकर्ममैथुनरात्रिभोजनानां व्याख्याऽन्यत्र स्वस्वस्थाने पत्रं कुर्यात्) ।

उपसहराह-

अत्थं पुण अधिकारो-ऽणुग्याता जेसु जेसु आणसु ।

उच्चारियसरिमाई, सेसाइ विक्कोवण्डाए ॥

अत्र पुनः प्रस्तुतसंज्ञे हस्तकर्ममैथुनरात्रिजकविषयैः स्थानैरधिकारः प्रयोजनम् । कैरित्याह-येषु येषु स्थानेषु अनुद्घातानि गु-

रुकाणि प्रायश्चित्तानि भणितानि तैरेवाधिकारः । शेषाणि पुनरुच्चारितार्थसदृशानि शिष्याणां विकोपनार्थमुक्तानि । ३० ४ ३० । उद्घातिके अनुद्घातिकमनुद्घातिके वा उद्घातिकं पञ्चानुद्घातिकाः । “पंच अणुग्याइया पणुक्ता । तं जहा-हत्थकम्मं करेमाणे मेहुणं पणिसेवमाणे राईभायणं जुंजमाणे सागारियपिणं जुंजमाणे रायपिणं जुंजमाणे” स्था० ५ ३० २ ३० । उद्घातिके अनुद्घातिकमनुद्घातिके उद्घातिकं दत्तः प्रायश्चित्तम् ।

जे भिक्खू उग्घाइयं सोच्चा णच्चा संजुंजइ संजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ १८ ॥ जे जिकखू उग्घाइयहेउं सोच्चा णच्चा संजुंजइ संजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥ जे जिकखू उग्घाइय-संकपं सोच्चा णच्चा संजुंजइ संजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ २० ॥ जे जिकखू उग्घाइयं वा उग्घाइयहेउं वा उग्घाइयसंकपं वा सोच्चा णच्चा संजुंजइ संजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ २१ ॥ जे जिकखू अणुग्याइयं सोच्चा णच्चा संजुंजइ संजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ २२ ॥ जे जिकखू अणुग्यातियहेउं सोच्चा णच्चा संजुंजइ संजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ २३ ॥ जे भिक्खू अणुग्याइयसंकपं सोच्चा णच्चा संजुंजइ संजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ २४ ॥ जे भिक्खू उग्घातियं वा अणुग्याइयं वा सोच्चा णच्चा संजुंजइ संजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ २५ ॥ जे भिक्खू उग्घातियहेउं अणुग्याइयहेउं वा सोच्चा णच्चा संजुंजइ संजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ २६ ॥ जे जिकखू उग्घातियसंकपं वा अणुग्याइयसंकपं वा सोच्चा णच्चा संजुंजइ संजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ २७ ॥ जे जिकखू उग्घाइयं वा अणुग्याइयं वा उग्घाइयहेउं वा अणुग्याइयहेउं वा उग्घाइयसंकपं वा अणुग्याइयसंकपं वा सोच्चा णच्चा संजुंजइ संजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ २८ ॥ जे जिकखू अणुग्याइयं वा उग्घाइयं वा सोच्चा णच्चा संजुंजइ संजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ २९ ॥ जे भिक्खू अणुग्याइयहेउं वा उग्घाइयहेउं वा सोच्चा णच्चा संजुंजइ संजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ ३० ॥ जे भिक्खू अणुग्याइयसंकपं वा उग्घाइयसंकपं वा सोच्चा णच्चा संजुंजइ संजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ ३१ ॥ जे जिकखू अणुग्याइयं वा अणुग्याइयहेउं वा अणुग्याइयसंकपं वा उग्घाइयसंकपं वा सोच्चा णच्चा संजुंजइ संजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ ३२ ॥

एवं अणुग्यातिणं वि सुत्तं । उग्घाताणुग्यायहेउए वि दो सुत्ता । उग्घायाणुग्यायसंकपे वि दो सुत्ता ।

एते छ सुत्ता-

उग्घातियं वटंतं, आवणुग्यायहेउगे होति ।

उग्घातियसंकपिय-सुच्छे परिहारियं तहेव ॥ २६० ॥

उग्घातियं गामं जं संतरं वहति, लघुमित्यर्थः । अणुग्यातियं गामं जं शिखरं वहति, गुरुमित्यर्थः । सोच्छं ति अणुग्या-

साध्या, एतच्च तिसयमेव जाणित्ता, संभुजेति एगग्रो भोजनमः उग्यायेहेउं संकप्पाण अणुग्यातियाण तिगिह विइमं वक्खाणं । उग्यातियं पायच्छित्तं वहतस्स पायच्छित्तमावक्षस्स जाव मणालोइयं ताव हेउं भवति, आलोइए अ सुखविणे तुज्जे य पच्छित्तं विच्छिहिति त्ति संकप्पियं भणति, एयं पुण दुविध पि दुविहं वहति-सुखतवेण वा परिहारतवेण वा हत्तविमुद्ध-स्स तवस्स वा परिहारतवस्स वा संकप्पियं पि सुखतवेण वा परिहारतवेण अणुग्यायेहेउं संकप्पाण अणुग्यातियाण तिगिह इमं वक्खाणं ।

अणुग्यातियं वहुंते, आवसुग्यातेउगे होति ।

अणुग्यातियसंकप्पिय-सुखे परिहारियं तदेव ॥२६१॥

पूर्ववत्, एवम्, अणुग्यातियं तिसयमेव, जे सगच्छं सुखपरि-हारतवा ए अरुहनेणुज्जति चेव । जे परगच्छातो आगता ते पुच्छिज्जति ।

को भेने ! परियाओ, सुत्तयअजिगहो तवो कम्मा ।

कक्खमक्खमपसु य, सुद्धतवे मंदवादो त्ति ॥२६२॥

इमा पदमा पुच्छा ।

गीयमगीओ गीओ, महत्तिकं वत्थु कस्स वमि जोगो ? ।

अग्गीउ त्ति य भणिते, थिरमधिरनवे प कयजोगो ॥२६३॥

सो पुच्छिज्जति-किं तुमं गीयत्थो अगीयत्थो ? । जदि सो भणति-गीतोऽहमिति, तो पुणो पुच्छिज्जति-किं आयरिओ ? उवज्जाओ ? पव्वत्तो ? थेरो ? गणवच्छेओ ? नेता ? वसभो ? । एतंसि एगंतरे अक्खाप पुच्छिज्जति-कयमस्स तवजोग्गा सु-द्धस्स परिहारस्स, अह सा अगीतोऽहमिति भाणज्जति, तओ पुच्छिज्जति-थिरो अधिरो नि । थिरो ददो तवकरणे बलवा-नित्यर्थः । अधिरो अन्तर एव भज्जते, नान्तं नयतीत्यर्थः । पुण थिरो अधिरो वा पुच्छिज्जति-ताव कयजोगो तव-कारणेनाभ्यस्तनयो ।

सगणम्म नत्थि पुच्छा, असगणादागयं च जं जाणे ।

परियायजम्मदिव्वा, उणतीसा वीसकोटी वा ॥२६४॥

सगणे एया उ णत्थि पुच्छा उ, जओ सगणवासिणो सव्वे णज्जति । जो जारिसो अअगणागतं पि जं जाणे तं नो पुच्छेअ भंते ! आमंतणवयणं परियाण त्ति । परियाओ दुविहो-जम्मप-रियाओ, पव्वज्जापरियाओ य । जम्मपरियाओ जहणेण जस्स एगणतीस वीसा कहं ? जम्मववरिसो पव्वति । तो एवमव-रिसो पव्वति, तो णवमवरिसे पव्वति, तो ते णवमवरिसे प-व्वतीओ विसतिवरिसस्स वरिसेण सम्मत्तो । एवं वरिसेण स-म्मत्तो । एवं वरिसेण समत्ती । एते अ उणतीसं वीसो उकोसेण देसूणा पुव्वकोडी पव्वज्जा उणवीसस्स दिट्ठिवातो उदिट्ठो वरिसेण सम्मत्तो । एते वीसं उकोसेण देसूणा पुव्वकोडी ।

इदानीं सुतत्थमिति—

नवमस्स ततियवत्थु, जहसुज्जकोसनूणा दमत्तं ।

सुत्तयअजिगहे पुण, दव्वादितवो रयणमादी ॥२६५॥

एवमस्स पुव्वजहणं ततिआयारवत्थुकाले गाणं वणि-ज्जति, जाहे तं अधीयं उकोसेण जाहे ऊणा दसपुव्वा अ-धीता संमत्तदसपुव्विणो परिहारतवो ए दिज्जति, सुत्तयस्स

एयं पमाणं (अभिगहेति) अभिगहाद्वक्खसेत्ते कालभावे हि तवो तवो कम्मं पुण (रयणमादि त्ति) रयणावली आदिस-हातो कणगावली, सीहविहीलियं जयमज्ज वहरमज्ज वदा-लयं कक्खडेसु य पच्छज्जं । अस्य व्याख्या-सुखपरिहारत-वाणं कतमो कक्खडो, कयमो वा अक्खडो ? एत्थ सेलए मंडवो विट्ठो कज्जति ।

जं मायति तं छुम्भति, सेलमए मंरवे ए एरंडे ।

उभयपलियम्मि एवं, परिहारो दुव्वलं सुद्धो ॥२६६॥

सेलमंडवे जं मायइ तं छुम्भति ए सो भज्जति, एरंडमए पुण जावतियं छुम्भति, एवं उभयवलिणं निविधे संघयं णो-वज्जतो जं आवज्जति इमेरिसाणं सव्वकालं सुद्धतवो तं परि-हारतवेण दिज्जति, सो पुण विसिसंघयेण हि दुव्वलोऽति-हीणो तस्स सुद्धतवो वा हीणतरं पि दिज्जति । सीसो पुच्छ-ति-किं सुखपरिहारतवाण एगावली उत भिष्सा ? ।

उच्यते—

अविसिद्धा आवत्ती, सुद्धतवे संहयणपरिहारं ।

वत्थु पुण आसज्जा, दिज्जत्ते तत्थ एगतरं ॥२६७॥

सुखपरिहारतवाण अविसेसी आवत्ती आरियादिवत्ती । संघयणोवज्जत्ते जाणित्तं परिहारतवो दिज्जति, इतरो वा सुद्धतवो एग एगतरं दिज्जति, इमेरिसाणं सव्वकालं सुद्ध-तवो दिज्जति ।

सुद्धतवो अज्जाणं, अगित्थे दुव्वजे असंघयणे ।

धितियवलिणं समत्ता-गए य सव्वंसिं परिहारो ॥२६८॥

अज्जाणं गीयत्थम्म वितीयदुव्वलस्स संघयणहीणे एतंसि सुद्धतवो दिज्जति, धितिवलज्जत्तो संघयणसमप्पिणं य पुरिसे परिहारे तवं पांडेयज्जते । इमो विही-

विउसग्गा जाणहा, ववणाजीए य दोसु वी तेसु ।

आगरु य दीयराया, दिट्ठो जीय आसत्थे ॥२६९॥

परिहारतवं पडिधज्जते दव्वादि अप्पसत्थवज्जत्ता पस-त्थेसु दव्वादिसु काउस्सग्गा कीरइ, सेससाह जाणणहा आ-लावणादिपदाण पट्ठणा ठविज्जति, तेसु अ ठविणसु जदि भीता तो आसासो कीरइ ति, इमेहि से वीहे पायच्छित्तं सु-ज्जति महती य णिज्जरा भवति, कण्णट्ठियअणुपरिहारिया य वा सहाया ठविता इमेहि अगडितराइदिट्ठेहि भीतस्स आसासो कीरइ, अगडे पडियस्स आसासो कीरति, एस जणो धावति, रज्जआ णिज्जति अधिरा उत्तारेज्जति, मा वि-सादं गणहसु, एवं जतिणा आसिज्जति, तो कयातिभाएण तत्थ चेव मारेज्ज, णदीपूरोण हीरमाणो भणति-तडं अवल-वाहिण सत्तारगो इतिगावि घेसु मतारिओ मुत्तारेहिसि, मा वि-सादं गणहसु । रायगहिओ वि भणति-एस राया जदि वि दुट्ठो तहवि विष्णविज्जंतो पुरिमादिपसु आयारं पस्सति, अइरंडं न करेति, एवं आसासिज्जंतो आससात्ति; दट्ठेत्तो य जवति ।

काउस्सग्गो य किं कारणं कीरइ ?, उच्यते—

नीरुवसग्गणिमित्तं, भयजणणहा य सेसगाणं तु ।

तस्स अप्पणो य गुरुणो, पमाहए होति पडिवत्ती २७०

साहुस्स णिरुवसग्गणिमित्तं सेससाहुण य भयाज्जणछाका-
उस्सग्गो कीरुइ, सो य वव्वओ वडमादि खीरुस्सत्तओ जिण-
घरादिसु कासओ पुव्वसुरे पसत्थादिदिणेषु य भावतो चंदता-
रावहेसु तस्सप्पणो य गुरुणो य साहुपसु पमिवत्ता भवति । सो
य जहणेण भासो, उक्कोसेण उम्मासा, तस्मि परिहारतव पमिव-
ज्जति । आयरियो भणति-एय साहुस्स णिरुवसग्गणिमित्तं वा-
मि काउस्सग्गं आव बोस्सिरामि, लोगस्सुओयगरं अणुपेइत्ता
णमोऽरिइताणं ति पारेत्ता लोगुस्सत्तं करं काहुत्ता आयरि-
यो भणति—

कप्पट्टिओ अहं ते, अणुपरिहारी य एस ते गीओ ।

पुव्वि कपपरिहारो, तस्म य सयणो विददहेहो ॥२७१॥

आयरियो आयरिया णित्तो वा णियमगीयत्थो तस्म आ-
यरियाण पदाणुपालयो कप्पट्टितो भणति । सो जणति-अहं
ते कप्पट्टिओ परिहारियं गच्छंते सव्वथ अणुगच्छुमि ओ सो
अणुपरिहारितो सो वि णियमगीयत्थो । सो स विज्जति एस ते
अणुपरिहारी, सो पुण पुव्वकयपरिहारियस्स असति अणो वि
अकयपरिहारावित्तं संघयणज्जुत्तो वददहेहो गीयत्थो अणुपरि-
हारितो उविज्जति । एवं दोसु उविपसु इमं भणति—

एस तव पडिवज्जति, ण किंचि आलवति मा हु आलवह ।

आत्तट्टित्तगस्मा, वाधाओ जे न कायव्वो ॥ २७२ ॥

एस आयविसुरुकारओ परिहारतव पडिवज्जति । एस तुज्जे
ण किंचि आलवति, तुज्जे वि एय मा आलवह । एस तुज्जे
सुत्तत्थेसु सरीर वडमाणी वा ण पुच्छति, तुज्जे वि एय मा पु-
च्छह । एवं परिपट्टणादिपदा सव्वे ज्ञाणियव्वा । एवं आलव-
णादिपदे आत्तत्थे चित्तकस्य ध्यानपरिहारक्रियाव्याघातो न
कर्तव्यः । इमा ते आलवणादिपदा-

आलावणापडिपुच्छण-परियट्टुणाणवदणमपत्तो ।

पमित्तेहणसंघारुग-भत्तदाणमंजुनणे चव ॥ २७३॥

आलावो वेवदत्तादिपुच्छादिपसु पुव्वो धीतसुतस्स परियट्टु-
णं कालजिक्खत्तादियाण उच्छाणं । सओ सुतुचित्तेहिं खमणमावी-
यं वा वदणं खलकाइयसग्गसंस्सत्तो मत्तगो वा ण सोहित तस्स
तिओ वा ण घेणति उवकरणं, परोप्परं ण पमित्तेहेति सघारुग
परोप्परं ण जवति, जत्तदाणं परोप्परं ण करेति । एवं मडलीए
ण ज्जति । यव्वा-यत्किञ्चि करणीयं तत्तेन सारं न कुवन्तीत्य-
र्थः । इमं गच्छुवासीणं पडिउत्तं-

संघाडगतो ओ वा, लहुगो भासो दमह तु पदाणे ।

लहुगा य जत्तदाणं, सभुजगे हौतऽणुग्याया ॥२७४॥

जदि गच्छिज्जगा परिहारियं आलवति तो ताणं मासऽहु ।
एवं जाव संघारुगपद अछं सव्वेसु मासहं । जदि गच्छिज्ज-
या जत्तं गेण्डसु तो चउलहं, एगछं हंजनाण चउगुरुं, परि-
हारियस्स अछसु पपसु मासगुरुं, जत्तदाणसभुजणसु चउगुरुं,
कप्पट्टियस्स अणुपरिहारियस्स गेण्ड वि एगसंभोगो, एते दा-
वि गच्छिज्जणहिं समाणं आलावं करेति । वंदामो सति य भणति
संसे ण करेति । कप्पट्टियपरिहारियाण इमं परोप्परं करणं-

कितिकम्मं च पडिउत्ति, परिस्स पडिपुच्छणं पि से देति ।

सो वि य गुरुमुवचिइति, उदंतमवि पुच्छितो कहति ॥२७५॥

कप्पट्टिओ परिहारियवदणं पमिच्छति, परिणति पक्खत्ता-
णं देति । सुत्तत्थेसु पडिपुच्छं विस्ति, सो वि परिहारियओ

कप्पट्टियं अणुविइति अणुट्टाणति किरियं सुत्तमं करोति ।
सग्गादिगच्छतो अत्थेह पुच्छितो कप्पट्टियेण ओदंत इति सरीर-
इमाणी कहति-

उडिज्ज णिसीएज्जा, भिक्खं गेयट्टज्ज भंमं पेहे ।

कुविप पि वंधयस्स व, करेति इतरो चतुसिणीओ ॥२७६॥

परिहारितो तव किलामितो अहं वव्वत्तयाए उट्टेउं ण सक्केह,
ताहं अणुपरिहारियस्स अम्मो जणति । उच्छामि णिसीएज्जा-
मि जिक्खं दिडिऊ ण सक्केमि, तां अणुपरिहारिओ परिहारियजाय-
णहिं हिमिणुं देति । अहं ण सक्केह जंमं पडिहेहेउं ताहे अणु-
परिहारितो से पमित्तेहणियं करेह, अहं ण सक्केति सग्गाका-
इयज्जमि गंतुं, तत्थ परिहारिओ भणति-काइयसग्गा जूमि ग-
च्छेज्जामि, ताहे भंसे अणुपरिहारिओ करोति ।

सुत्ताणिवाओ इत्थं, परिहारतवस्मि होति दुविधम्मि ।

सोआ वा णवा वा, संजुजंतस्म आणादी ॥ २७८ ॥

एत्थ सुत्तं निवाओ, जा परिहारतवं दुविधं उच्चायं अणुग्यायं व-
दह तं सोआ णवा वा ओ संजुजति तस्स आणादिदोसा जवति ।

वित्तिपदे साहुवद-ए उभओ गेलसुथेरअमती य ।

आलायणादि तु पप, जयणाए समायरे जिक्ख ॥ २७९॥

साहुवदणसि अणुत्थं साधुसंविता अणो साधू ते दहुं भ-
णति-अमुगमाहुस्स वदणं करेज्जा, सो परिहारतवं पडिवक्को
जस्स परिणति यं हत्थो ते आयाणतो वदितुं वदणकयं कथेति
तस्स गं दोसो, उभओ गेलणं वि कप्पट्टिय अणुपरिहारिय परि-
हारिओ य एते जदि निर्माण वि गिलाणा, ताहे गच्छेत्तया सव्वे
जयणाए करेति । का जयणा भणति ? गच्छिज्जया परिहारि-
यमाणेहिं दिडित्ता कप्पट्टियस्स पणामेति । सो अणुपरिहारि-
यस्स पणामेति, सो वि परिहारीयस्स पणामेति । सो वि परिहारियक-
पट्टिय अणुपरिहारिया पणामेउं पि य वपति । सोयमेव गच्छि-
ज्जया सव्वे गिलाणा तो ते कप्पट्टिया दिया तिक्खि जयणाए
सव्वे पि करेज्जा, परिहारितं गच्छिज्जयाभायणसु आभिओ अणु-
परिहारियस्स पणावेति, सो कप्पट्टियस्स, सो वि गच्छिज्जयाणं
धेरमसनीए धरा आयारया तोसि वेयावच्चकरस्स असत्ता
वेयावच्चकरयाघाए वा अणोय सलद्धीओ णात्थि, ताहे परि-
हारिओ वि करेज्ज जयणा, एसो भायणसु हिंइउं अणुपरिहा-
रियस्स पणावति । कप्पट्टियस्स वासो आयरियाणं देति, एवमा-
दिकजेसु आलावणादिपदे जयणाए भिक्खु समाचरेदित्यर्थः ।
सुत्ताणि हु इदंणि एतेसि चव उपहं सुत्ताणं दुगादित्तं गसुत्ता
वत्तव्वा । तत्थ दुगसंजोगे पणसस सुत्ता जवति । तत्थ पदमं-
दसमं च एते तिक्खि दुगं संजोगसुत्ता सुत्तं णेव गहिया ।
संसा वारसऽत्थतो वत्तव्वा । तिगसंजोगेण बीसं सुत्ता भ-
वति । तत्थ छुछ पणरसमं च हंति सुत्ता सुत्तेणैव गहिया ।
संसा अट्टारस अत्थेणैव वत्तव्वा । चउसजोगेण पणरस, ते
अत्थेण वत्तव्वा । छुक्कसंजोगे एके ते सुत्तेणैव भणियं । एवं
एते सत्तावणं संजोगसुत्ता भवति । एतेसि अत्थो पुव्वसमो
दुगसंजोगेण उच्चातिय अणुग्यातियं वा कहं संभवति ? भ-
णति-आवत्ती से उच्चातिया कारणे उ दाउं अणुग्यातियं, एवं
उच्चाय अणुग्यायसंभवो । अहवा तवेण अणुग्यातकालतो
उच्चातियं एवं वज्जिऊणं भावेतव्वं । नि० चू० १० उ० ।

अणुग्याय-अनुदघात-पुं० । न विद्यते उदघातो लघूकरण-
लक्षणो यस्य तदनुदघातम् । यथाश्रुतवाने, स्था० ५ डा० २
उ० । आचारप्रकल्पभेदे, आचा० १ ध्रु० ८ अ० २ उ० ।

अणुग्यायण-अणोदघातन-न० । अणुत्यनेन जन्तुगणअनु-
गतिकं संसारमित्यर्थं कर्म, तस्योत्प्राबल्येन घातनमपनयनम-
णोदघातनम् । कर्मण उदघातने, “ से मेहावी जे अणुग्याय-
णस्स जेयणे जे य बंधए मोक्खमणेली कुसलं पुण एो वजे
यां मुके ” आचा० १ ध्रु० २ अ० ६ उ० ।

अणुग्यासंत-अनुग्रामयत्-त्रि० । आत्मना गृहीत्वा पश्चाद् प्राप्सं
वदति, “ जे भिक्षु मा उगामस्स मेहुणवजियाए अणुग्या-
सेज्ज वा अणुपाएज्ज वा अणुग्यासंतं वा अणुपायंतं वा सा-
इज्ज ” नि० सू० ७ उ० । (‘ मेहुण ’ शब्दे ऽस्य व्याख्या)

अणुच (य) १-अनुचर-त्रि० । अनुचरन्ति । अनु-चर-ट ।
स्त्रियां ङीप् । सहचरे, पश्चात्तामिनि च । आचा० । अनुपरिहा-
रिकपदस्थितानां यावत् वागमासकल्पस्थितानां सेवाकारके,
उत्त० २८ अ० ।

अणुचरित्ता-अनुचर्य-त्रि० । आनेत्ये, स० ।

अणुचित्ता-अनुचिन्तन-न० । पर्यालोचने, आव० ४ अ० ।

अणुचिता-अनुचिन्ता-स्त्री० । अनुचिन्तनमनुचिन्ता, मनसै-
वाचस्मरणनिमित्ते सूत्रानुस्मरणे, आव० ४ अ० ।

अणुचिक्का-अनुच्युत्वा-अव्य० । पश्चाच्च्युत्वेत्यर्थे, “ अणु-
चिक्कणहागओ तिरियपक्खीसु ” महा० ६ अ० ।

अणुचिम्भवं-अनुचीर्णवत्-त्रि० । अनुष्ठितवति, आचा० १ ध्रु०
८ अ० ६ उ० ।

अणुचिय-अनुचित-त्रि० । अजावितशेके, ध्रु० १ उ० । अयो-
ग्ये, पा० ७ चिब० ।

अणुची-अनुचिन्त्य-अव्य० । औत्पत्तिकयादिनेदमिक्कया बुद्ध्या
पर्यालोच्येत्यर्थे, आव० ४ अ० । अ० । सूत्र० । “ अणुचीह
आसए सयाणमज्जे लहइ पमंसणं ” अनुचिन्त्य पर्यालोच्य
भाषमाणः सतां साधूनां मध्ये लभते प्रशंसनम् । दश० ७
अ० । सूत्र० ।

अणुचीभामि (ण)-अनुचिन्त्यभाषिन्-त्रि० । अनुचि-
न्त्य पर्यालोच्य भाषते इत्येवं शीघ्रोऽनुचिन्त्यभाषी । अव्य०
१ उ० । आलोचितवक्ति, दश० ६ अ० ।

अणुचरिय-अनुचरित-त्रि० । अशब्दिते, महा० १ सू० ।

अनुचर्य-अव्य० । निन्दत्याहुच्चरयितुमयोग्ये, “ अमिमाहि-
यमिच्छदिठी अणुचरियणामधेजे सुज्जसिधे ” महा० १ सू० ।

अणुचसह-अनुचशब्द पुं० । अनुचस्वरं, “ तं पुण अणुचसहं
वाञ्छिज्जमियं पमासेइ ” न विद्यते उच्चः शब्दः स्वरो यस्य तद-
नुचशब्दः, तद्व्यञ्जितं शब्दं विविक्तमभिज्ञिताकरमित्यर्थः,
तस्मिन् । व्य० १ उ० ।

अणुचाकुड्य-अनुचाकुचिक पुं० । तच्चा हस्तादि यावत् येन
पिपीलिकादेर्वधो न स्यात् सर्पादेर्वा दंशो न स्यात्, अकु-
चाकुचपरिस्पन्द इति वचनात् । परिस्पन्दरहिता निश्चलति
यावत्, ततः कर्मधारये उच्चा कुचा शब्दा कम्पादिसंयौ सा

नो विद्यते यस्य स अनुचाकुचिकः । नीचसपरिस्पन्दशब्दाके,
कल्प० ।

अणुजाइ (ण)-अनुयायिन् पुं० । सेवके, को० ।

अणुजाण-अनुयान-न० । रथयात्रायाम्, ध्रु० १ उ० ।

तद्विधिश्चैवम्—

नमिज्जण वद्धमाणं, सम्मं सेवेवओ पवक्खामि ।

जिणजत्ताए विहाणं, सिद्धिफलं सुत्तणीतीए ॥ १ ॥

नत्वा प्रणम्य, वर्धमानं महावीरं, सम्यग्भावतः, संक्षेपतः स-
मासेन, प्रवक्ष्यामि भणिष्यामि, जिनयात्राया महदुत्सवस्य वि-
धानं विधिं, सिद्धिफलं मोक्षप्रयोजनं, सूत्रनीत्या आगम-याये-
नेति गार्थायः ॥१॥

जिनयात्राविधिं प्रवक्ष्यामीत्युक्तम्, अथ तत्प्रस्तावनायैवाह—

दंसणमिह मोक्खवंगं, परमं एयस्स अट्ठाऽऽयारे ।

णिसंकादी जणितो, पजावणतो जिणिंदेहि ॥ २ ॥

दर्शनं सम्यक्त्वम्, इह प्रवचने, मोक्षाङ्गं सिद्धिकारणं, परमं प्र-
धानम्, आदिकारणत्वात्, तस्यानन्तरकारणतया तु परमं आ-
रित्रमेव, ‘ सारो चरणस्स निव्वणमिति ’ वचनादिति । एतस्य
दर्शनस्य, पुनरुद्घाऽष्टाभिः प्रकारैः, आचारो व्यवहारो यः स-
म्यग्दर्शनिनामाचारः स दर्शनस्याचार उच्यते, गुणगुणितारभेदा-
त् । तमेवाह-शङ्का संशयः, तदभासो निःशङ्को निःशङ्कित्यं, त-
दित्यस्य स निःशङ्काविः, जणितो निर्माहतः, प्रभावनातो जिन-
शासनोद्भावनाऽवसानः, जिनेन्द्रैस्तीर्थकरैः । तथाहि—“ निस्सं-
कियनिक्कलिय, निव्वित्तिगच्छा अमूढदिट्ठी य । उववूहधिरि-
करणे वच्छल्लपभावणा अट्ठा ” इति गार्थायः ॥२॥

ततः किम् ? अत आह—

पवरा पभावणा इह, अनेसभावमि तीए मज्जावा ।

जिणजत्ता य तयंगं, जं पवरं ता पयामोऽयं ॥ ३ ॥

प्रवरा प्रधाना, प्रभावना जिनशासनोद्भावना, इहाष्टप्रकारे स-
म्यग्दर्शनाचारः । कुत एवमित्याह- अशेषाणां समस्तानां निः-
शङ्कनादिसम्यग्दर्शनाचाराणां भावः सत्ता अशेषभावस्तस्मिन्
सति, तस्याः प्रभावनायाः, सद्भावात् संभवाभिःशङ्कितादि-
गुणयुक्त एव हि प्रभावको जवतीति । ततोऽपि किमित्याह-
जिनयात्रा च जिनोद्देशमहः, पुनस्तदङ्गं जिनप्रवचनप्रभावना-
कारणं, यद्यस्माकतोः, प्रवरं प्रधानं, तत्तस्माकतोः, प्रयास प्रय-
त्नाऽयमेव वक्ष्यमाणस्वरूपो जिनयात्राविषय इति गार्थायः ॥३॥

अथ जिनयात्रेति कोऽयं इत्यस्यां जिज्ञासायामाह—

जत्ता मदसवो खलु, उदिसस जिणे स कीरई जो उ ।

सो जिणजत्ता जणई, तिए विहाणं तु दाणाइ ॥ ४ ॥

यात्रा केन्याह-महोत्सवः खलु महामह एव, नतु देशान्तरगम-
नम् । ततः किमत आह-उदिसयाश्चिन्त्य जिनानर्हतः स इति म-
होत्सवः ‘ जिणे उ ’ इत्यत्र तु पात्रान्तरे जिनोस्तु जिनानेयेति व्या-
ख्येयम्, क्रियते विधीयते । यस्तु य एव स इत्यसावेव महोत्सवो
जिनयात्रेति भगवते अभिधीयते, तस्या जिनयात्राया विधानं
तु कल्पः पुनर्दानादिविधानप्रवृत्तिः । आदिशब्दात्तपःप्रवृत्तिप्रह
इति गार्थायः ॥४॥

एतदेवाह-

दाणं तत्रोवहाणं, सरीरसकारो जहासति ।

उचितं च गीतवाडय, धुनियोत्तापेच्छणादीय ॥ ५ ॥

दानं वितरणं, तथा तपउपधानं तपःकर्म, तथा शरीरसत्कारो देहभूषा, मशयः प्राकृतशैलीप्रभवः, यथाशक्ति सामर्थ्यान्तिक्रमेण, इदं च क्रियाविशेषणम्, प्रत्येकं दानादिषु सवध्यते । उचितं योग्यम् । अशब्दः समुच्चये । गीतं च गेयं, आदितं च पटहादिनादितं, गीतवाडितम् । अनुस्वारलोपश्चात् छल्यः, प्राकृतत्वात् । तथा स्तुतिस्तोत्राणि एकानेकश्लोककृपाणि, प्रेक्षणानि च प्रेक्षणकप्रवृत्ति च । आदिशब्दात्काल्यकारणप्रमणादिपरिग्रहो जिनयात्राविधानं च भवतीति प्रक्रमः, इति द्वारगाथासंक्षेपार्थः ॥ ४ ॥ पञ्चा० ए विद्य ॥ (यात्राविषयं दानद्वारम् 'अणुकपा' शब्देऽत्रैव भागे ३६० पृष्ठे उक्तम्) ।

अथ तपोद्वारमाह-

एकासणाइ णियमा, तत्रोवहाणं पि एत्थ कायच्चं ।

तत्तो जावविमुक्की, णियमा विहेमेवणा चव ॥ ७ ॥

एकाशनादि एकभक्तप्रवृत्ति, आदिशब्दाच्चतुर्थोदपरिग्रहः, नियमाद्व्ययंतया, उपधीयते अनन्तेन्युपधानं चरित्रोपपन्नमहेतुः, तप एवापधानं तपउपधानं, तदपि न केवलं दानमेव । अत्र जिनयात्रायां कर्तव्यं विधेयं भवति । कस्मादेवं कर्तव्यमित्याह-ततस्तपउपधानाद् भावविशुद्धिरभ्यवसायनैर्मह्यं नियमाद्व्ययंतया जघति, भावविशुद्धिरेव धर्माधिनामुपादेयत, तथा विधिसेषना जिनयात्रा नान्यनुपात्तना चेवेति समुच्चयार्थः । इति गाथार्थः ॥ ७ ॥ उक्तं तपोद्वारम् ।

अथ शरीरसत्कारद्वारमाह-

वत्थविलेवणमट्ठा-दिपिहं विविहो सरीरसकारो ।

कायव्वो जहासति, एवरो देविदणण ॥ ८ ॥

वत्थविलेवणमट्ठा-दिपिहं विविहो सरीरसकारो । कायव्वो जहासति, एवरो देविदणण ॥ ८ ॥ वत्थविलेवणमट्ठा-दिपिहं विविहो सरीरसकारो । कायव्वो जहासति, एवरो देविदणण ॥ ८ ॥ वत्थविलेवणमट्ठा-दिपिहं विविहो सरीरसकारो । कायव्वो जहासति, एवरो देविदणण ॥ ८ ॥ वत्थविलेवणमट्ठा-दिपिहं विविहो सरीरसकारो । कायव्वो जहासति, एवरो देविदणण ॥ ८ ॥

अथोचितं गीत्याद्याह-

उचियमिह गीयवाडय-धुचियाण वयाडपमिहि जं रम्म ।

जिणगुणविमयं सच्च-म्मवुट्टिजाणं अणुवहासं ॥ ६ ॥

उचितं योग्यमिह जिनयात्रायां, गीतवाडितं गेयवाडयम् । किं-विधिमित्याह-उचितानां योग्यानां स्वभूमिकोपेक्षया वय आदिकैः कालकृतावस्थाप्रवृत्तिभिर्यथैवैककृतरूपसौजाय्यादायैश्वर्या-दिभिर्नोर्वैर्यस्य रमणीयं जिनगुणविषयं वीतरागत्वादित्यर्थ-करणगुणोच्चर न राजादिगुणविषय, तदपि सधर्मवृत्तिजनकं सुन्दरधर्ममन्युत्पादकं, तद्व्यनुपहासमधिगमानोपहासमनुपहासमिति गाथार्थः ॥ ६ ॥

स्तुतिस्तोत्रद्वारमिधानायाह-

धुइयोत्ता पुण ओचिय, गंजीरपयत्यविग्इया जे उ ।

संवंगवुट्टिजणगा, समा य पाएण सव्वेसि ॥ १० ॥

स्तुतिस्तोत्राणि प्रणीतानि, पुनःशब्दो विशेषघोतनार्थः । उचि-

तानि योग्यानि । किंविधानीत्याह-गम्भीरैरनुचिन्तितानि विहितानि गम्भीरपदार्थविचिन्तितानि, यानि तु यान्येव तान्यपि संवेगवृत्तिजनकानि मोक्षाभिलाषानि शयकारीणि, समानि च तद्व्यानि च अविषमाणि वा सुबोधानीत्याह-प्रायेण बाहुल्येन सर्वेषां स्तोत्रा-मतुल्यादिस्तोत्रादिपाठे हि कोलाहल एवेति न पुनस्तोत्राणां भावात्कर्ष इति गाथार्थः ॥ १० ॥ उक्तं स्तुत्यादिद्वारम् ।

अथ प्रेक्षणाकादिद्वारमाह-

पेच्छणागा वि एमादी, धम्मियणा रुयजुआई इह उचिया ।

पत्थावो पुण ऐओ, इमसिमारंभमादोओ ॥ ११ ॥

प्रेक्षणकान्यपि प्रेक्षाविधयः । अपिशब्दः स्तुत्याद्यपेक्षया समुच्चये । किं स्वरूपाणि, 'नमा' इति नटः शैल्यः तत्प्रवर्तितं यत्प्रेक्षणकं तद्वत् एवाच्यते-नटप्रेक्षणकमित्यर्थः ; तदादि येषां प्रेक्षणकाणां तानि नटादीनि । आदिशब्दाच्चद्वितरपरिग्रहः । तानि चेह किंविधान्युचिनानीत्याह-धार्मिकनाटकयुतानि जिनजन्माद्युदयभरतनिष्कमणादिधर्मसंबन्धानाटकोपेतानि, इह जिनयात्रायामुचिनानि योग्यानि, भव्यश्रोतृणां संवेगोत्पादकत्वात् । प्रस्तावोऽवसरः । पुनःशब्दो विशेषणार्थः । केषां ज्ञातव्यः, एषां प्रेक्षणकानामारम्भादिर्यात्रारम्भादिरादिशब्दाद्यात्रामध्यागिरिति गाथार्थः ॥ ११ ॥ प्रेक्षणकानामारम्भादिप्रस्ताव उक्तः ।

अथ दानस्य कः प्रस्ताव इत्याशङ्क्यामाह-

आरंजे चिय दाणं, दीणादीणमणतुट्टिजणणत्थं ।

रत्ताऽमाघायकारण-मणहं गुरुणा स सत्तीण ॥ १२ ॥

(आरंभे चिय) यात्रारम्भकाल एव, दानं वितरणं विधेयं भवति । किमर्थमित्याह-दीनादीनां वृद्धप्रवृत्तीनां मनस्तुष्टिः दिनानाथचित्तोपविधानाय तथा राज्ञा नृपेण मा त्वमः । स्वा च त्रेधा-धनश्रद्धाः प्राणलक्ष्मीः अतस्तस्या घातो हननं तस्या-प्रायोऽमाघातोऽमार्गरद्व्यापहारश्चैतर्थाः । तस्य करणं विधानममाघातकरणमनघं निर्दोषं बध्वृक्षभोजनवृत्तिमात्रसंपादनेन, अन्यथा तदृस्यच्छेदापत्तेश्च नृणां प्रावचनिकेन स्वशक्त्या स्वसामर्थ्येनेति गाथार्थः ॥ १२ ॥

प्रस्तुतविधिसमर्थनायागमविधिमाह-

विमयपवेसे राणो, उ दंसणमोगाहादिकट्टणा य ।

अणुजाणावणविहिणा, तेणाणुणायसंवासा ॥ १३ ॥

विषयप्रवेशे माण्डलप्रवेशने, गङ्गा नृपते, तुशब्दः समुच्चयार्थः । तेन तद्भावे तन्मान्ययुवराजमहामात्यादश्च दर्शनं मीशकः कार्यः, दर्शनं च सति ' किमागमनकारणम् ? ' इति च तेन पृष्ठे अवग्रहस्य ' देविदणयगहवइ-सागरसाहम्मिओ माहो चव ' इत्येवविधस्य, आदिशब्दाद्राजराज्ञीतान्तपत्त्यनो भवन्तीत्याद-श्च । यदाह-"कुट्टलोकाकुले लोकं, धर्मं कुरुः कथं हि ते ? कान्त-दान्ताऽरिहन्तारस्तांश्च राजा न रक्षतीति " कथना प्रवृत्त्या अत्र-प्रहादिकथना, अशब्दः समुच्चये, कार्येति शेषः । ततश्चा-नुज्ञापनं मुक्तजनं कार्यम्, अवग्रहस्य विधिनाऽऽगमनीत्या, ततस्तेन राजा राजसंमतेन वा अनुज्ञाते मुक्तजितेऽवग्रहे संवासा निवासः तद्देशे विधेय इति गाथार्थः ॥ १३ ॥

कस्मादेव विधीयते इत्याह-

एमा पवयणणीती, पवसंताण.णिज्जरा विज्जला ।

इहोयम्मि वि दोसा, ण होति णियमा गुणा होति ॥ १४ ॥

एषाऽनन्तरोक्ता प्रवचननीतिरागमन्यायो वर्तते । अथानया को गुण इत्याह-एवमनन्तरोक्तनीत्या वसतां तद्देशे निवसनां निर्जरा कर्मक्षयः, विपुला बद्धी, भद्रसादानवतस्य निरतिशार-स्यानुपासनाद्वाराधनाच्च । नचैतावदेवात्र फलमित्याह-इह लोकेऽप्यत्रापि जन्मनि, आस्तां परलोके, दायाः प्रत्यनीककृता-पद्रवज्ञाणाः, न प्रवन्ति न जायन्ते । नियमाद्वश्यंभावेन गुणाः पुनः राजपरिग्रहाङ्गोके मान्यतादयो, भवन्ति जायन्ते । यदाह-“ गन्तव्यं राजकुले, द्रष्टव्या राजपूजिता लोकाः । यद्यपि न प्रवन्त्यर्थाः, जन्मत्यनर्थप्रतीक्षाताः ” ॥ १ ॥ इति गाथार्थः ॥ १४ ॥

ये गुणा भवन्ति तानेवाह-

दिष्टो पश्यणगुरुणा राया अणुसासिओ य विहिणा उ ।

तं नत्ति जं ए वियरइ, किच्चियमिह आमघाओ चि ॥ १५ ॥

दृष्टोऽयलोकितः, प्रवचनगुरुणा प्रधानाचार्येण, राजा नृपतिः, अनुशासितोऽनुशिष्टश्च, विधिना तु प्रवचननीत्यैव तत्प्रकृत्यनुवर्तनादिलक्षणया । यदाह-“ बाह्यादिभावमेवं, सम्यग्भिक्काय देहिनां गुरुणा । सद्धर्मदेशनाऽपि हि, कर्त्तव्या तदनुसारेण ” ॥ १॥ एवं चासौ प्रमुदितमना तद्वस्तु नास्ति न विद्यते यच्च वितरति न ददाति, सर्वमेव ददातीत्यर्थः । कियत् किंपरिमाणम् ? अल्पमिति कृत्वा ददात्येवेत्यर्थः । इह यात्राऽवसरे अमाघातः प्राप्तिश्चातनिवारणम्, इतिशब्द उपप्रदर्शनार्थः । इति गाथार्थः ॥ १५ ॥

अनुशासित इत्युक्तमतस्तदनुशासनविधिं प्रस्तावयन्नाह-

एत्थमणुमासणविही, जणिओ सामणणगुणपसंमाए ।

गंभीराहरणेहिं, उचीहिं य जावसाराहिं ॥ १६ ॥

अत्र राजविषये, अनुशासनविधिरनुशास्तिविधानं, भणित उक्तः, सुरिजिः । कथम् ? सामान्यगुणप्रशंसया लोकलोकोत्तराधिकारविनयदाक्रियसौजन्यादिगुणस्तुत्या, तथा गम्भीरैवा-हरणैरनुच्छेदकैः, महापुरुषगतैश्चैकमिह जणितिजिह्व, अन्ध-साराभिभावगमोभिर्नतु तद्विकलाभिर्निति गाथार्थः ॥ १६ ॥

अनुशासनविधिमेवाह-

सामणणे मणुजत्ते, धम्माओ णरीसरत्तणं शेयं ।

इय मुणेरुणं सुंदर !, जत्ता एयम्मि कायव्वो ॥ १७ ॥

सामान्ये बहूनां प्राणिनां साधारणे मनुजत्वे नरत्वे धर्माश्च कुशलकर्मणो नरेश्वरत्वं नृपत्वं भवतीति हेयं ज्ञातव्यम् । इति एतद् ज्ञात्वाऽवगम्य, सुन्दर ! नरप्रधान ! एतत्तु त्वमोऽत्र धर्मे कर्त्तव्यो विधेयो भवतीति गाथार्थः ॥ १७ ॥

इह्मीण मूलमेसो, सव्वामिं जणमणोहराणं ति ।

एसो य जाणवत्तं, ऐओ मंसारजलहिम्मि ॥ १८ ॥

श्रद्धीनां संपदां मूलमिव मूलं कारणम्, एष धर्मः । सर्वासां नरामरसंबन्धिनीनां जनमनोहरणां लोकचतुष्टोद्वारिणिनाम् । इति शब्दो लोकप्रसिद्धस्य संपदां जनमनोहरत्वस्योपवर्णनार्थः । अनेन च सांसारिकफलसाधुत्वमस्यापवर्णितम् । अथ निर्वाण-फलसाधकत्वमस्याह-एष चायमेव यानपात्रं बोधिसत्त्व इव हे-यो ज्ञातव्यः, संसारजलधौ जलोदधौ तरोतस्य इति गाथार्थः ।

कथं पुनरेष भवतीत्याह-

जायइ य सुहो एसो, उच्चियत्थापायणेण सव्वस्स ।

जत्ताए वीयरगा-ण विसयसारत्तओ पवरो ॥ १९ ॥

जायते संपद्यते, अशब्दः पुनरर्थः, शुनः कुशलानुबन्धः, शुभ-

निमित्तत्वादेश धर्मः, उच्चितार्थापादनेनानुरूपवस्तुसंपादनम्, स-र्वस्य समस्तजनस्य । इहैष विशेषमाह-“ जत्ताए ” इत्यादि । का-का चेदमवधेयम्-यात्रयोस्सवेन, पुनर्यात्रायां वा उच्चितार्थापाद-नेनेति प्रकृतम् । केषाम् ? वीतरगाणां जिनानां, विषयसारत्वतः प्रधानगोचरत्वात् । वीतरगा एव हि निखिलसुखजनानातिशायिगुणत्वेन यात्रागोचरोऽनुपवरिता जघतीति प्रवरः प्रधानतरः शेषजनोच्चितार्थसंपादनोद्भवधर्मापेक्षया एव जायत इति प्रकृ-तमिति गाथार्थः ॥ १९ ॥

अधिकतराजानुशासनविधी यो जावस्तं प्रकटयन्नाह-

एत।ए मच्चसत्ता, सुहिया खु अहिसि तम्मि कालम्मि ।

एहिं पि आमघाए-ण कुणसु तं चेव एतेसि ॥ २० ॥

एतया वीतरगायात्रया एतस्या वा, सर्वसत्त्वाः समस्तदेहिनाः, सुखिता एवानन्दवन्त एव, ‘खु’ शब्दोऽवधारणार्थः । (अहि-सि सि) अनुवः, तस्मिन् काले तदा यदा, जिनानां जन्माद्य-जवत् । ततश्चेदानीमप्यधुनाऽपि, यथाऽतीतकाल इत्यपिशब्दार्थः । [आमघाएणं ति] प्राकृतत्वादमाघातेन, अमार्गप्रदानेन, कुरुष्व विभेदि, त्वं महाराज ! देव ! सुखितत्त्वमेव । एतेषां सर्वसत्त्वाना-नामिति गाथार्थः ॥ २० ॥

अथाचार्यो न भवेत्तत्र तदा को विधिरित्याह-

तम्मि असंते राया, दहव्वा सावगेहिं वि कमेण ।

कारयव्वो य तहा, दाण्ण वि आमघाओ चि ॥ २१ ॥

तस्मिन् प्रवचनगुणवसत्यविद्यमाने, उपलक्षणत्वाद्वाजदशना-द्यसमर्थे वा, राजा नरपतिर्द्रष्टव्यो दर्शनीयः, आचकैरपि भ्रमणोपासकैरपि, न तु न द्रष्टव्य इत्येतदर्थसंयुक्तार्थोऽपि-शब्दः । क्रमेण नीत्या तद्वाजकुलप्रसिद्धया, कारयितव्यो विधा-पयितव्यो राजा । अशब्दः समुच्चयः । तथेति वाक्योपपत्तेरमा-र्थः । तथा कारयितव्येति च चास्य प्रयोगः । इति नेच्छति चेद्वाजा तं कारयितुं तदा दानेनापि द्रव्यवितरणेनापि न केवलं बलनेनेत्यपिशब्दार्थः । (आमघाओ चि) अमाघातः प्राणिनाम-मारिः, इतिशब्दः समाप्त्यर्थे इति गाथार्थः ॥ २१ ॥

किं खान्यत्-

तेसिं पि बावगाणं, दायव्वं सामपुव्वगं दाणं ।

तत्थिदिहाण उच्चियं, कायव्वा देमणा य सुहा ॥ २२ ॥

तेषामपि न केवलममाघात एव कारयितव्य इत्यपिशब्दार्थः । घातकानां प्राणिवधोपजीविनां मत्स्यबन्धादीनां, दातव्यं देयं, सामपूर्वकं प्रेमात्पादकवस्त्रपुरस्सरं, दानमन्त्रादिवितरणं, ताव-दिनानां यात्रापरिणामदिवसानामुचितं योग्यम्, कर्त्तव्यो विधेयो, देशना च धर्मदेशना च शुभाऽनवद्या । यथा-भवतामप्येवं धर्मा-नामिर्भविष्यतीत्यादिरूपा, इत्यनेन च परापतापपरिहारो धर्मा-र्थिनां भेयानित्युक्तमिति गाथार्थः ॥ २२ ॥

एवं क्रियमाणे को गुण इत्याह-

तत्थस्स वसुवाओ, एवं लोगम्मि वोहिलानो य ।

केसिं वि होइ परमो, अम्मोसि वीपलानो चि ॥ २३ ॥

तीर्थस्य जिनप्रवचनस्य, वर्णवाक्यः श्लाघा, एवममुना प्रकारेण दानपूर्वकाऽमाघातकारणलक्षणेन, लोके जने, भवति । ततश्च किमित्याह-बोधिलानः सम्यग्दर्शनप्राप्तिः, अशब्दः पुनरर्थो भिन्नकर्मश्च । केषांविष्णुधर्मणां प्राणिनां, जघति जायते, परमः प्रधानोऽङ्गेण मोक्षसाधकत्वादप्येषां पुनरपरेषां, पुनर्बीजलानः सम्यग्दर्शनबीजस्य जिनशासनपक्षपातरूपशुभाध्यवसायलक्ष-

णस्य प्राप्तिः । इतिशब्दः समाप्तौ । इति गार्थः ॥ २३ ॥

कथं तर्धियर्णवाद् एव बोधिबीजं प्रवत्यत आह-

जच्चिय गुणपरिवर्त्ती, मन्वाणमयस्मि होऽपि सुद्धा ।

सा वि य जायति बोद्धी-ए तेषा णाण चोराणं ॥ २४ ॥

चियशब्द एवकारार्थः, स चापिशब्दार्थः । तनञ्च याऽपि काचि-
द्वस्पाऽपीत्यर्थः । गुणप्रतिपत्तिगुणाच्युपगतिः, सर्वक्रमेण जिन-
शासनविषये, भवति जायते, परिशुद्धा भावगर्भा, साऽपि गुण-
प्रतिपत्तिः, जायते संपद्यते, बीजहेतुबोधये, सम्यग्दर्शनप्रतिप-
त्तेः, तत्र ज्ञानेन, चोरोदाहरणेन तच्च प्रागुक्तमिति गार्थार्थः ॥ २४ ॥

यदि आवका अपि राजदर्शनासमर्थास्तदा को विधिरित्याह -
इय मामत्याभावे, दाहि वि वर्माहिं पुण्वपुरिमाणं ।

इयमामत्यजुआणं, बहुमाणो होति कायव्वो ॥ २५ ॥

इत्युक्तरूपे राजदर्शनद्वारेणामाघातकारेण यत्सामर्थ्यं बलं
तस्य योऽज्ञावः स तथा तस्मिन्, हान्यामपि, आस्तामेकं,
वर्गोऽर्था समुदायाऽर्था, प्रयत्ननगुरुआवकलक्षणभ्यां पूर्वपुरुषा-
णामतीतमानयानाम्, इति सामर्थ्ययुतानाममाघातकारणवशयु-
क्तानां, बहुमानः प्रीतिविशेषो, भवति वर्त्तते, कर्त्तव्या विधेय इति
गार्थार्थः ॥ २५ ॥

बहुमानमेव स्वरूपत आह-

ते धम्मा सप्पुरिसा, जे एयं एवमेव णीसेमं ।

पुण्वि करिमु किच्चं, जिणजत्ताए विहाणं ॥ २६ ॥

ते पूर्वपुरुषाः, धन्याः श्लाघ्याः, सत्पुरुषा महापुरुषाः, वर्त्तन्ते ये,
एतदन्तरोक्तं ह्यन्यमिति योगः । एवंमवाक्यार्थेनैव, निःशेषं सर्वं,
पूर्वकाले (करिमु त्ति) भक्तापुं, कृत्यं करणीयं, दानपूर्वमाघात-
सत्तणं, जिनयात्रायां जिनात्सवं, विधानेन विधिनैति गार्थार्थः ॥ २६ ॥

अम्हेउ तह अधम्मा, धम्मा उण एतिण्ण जं तेसिं ।

बहु मम्मामो चरियं, सुहावहं धम्मपुरिसाणं ॥ २७ ॥

वयं तु वयं पुनस्तथा तेन प्रकारेण जिनयात्रादिसमयविधान-
संपादनसामर्थ्याभावसत्तणेनाऽध्वन्या अश्लाघ्याः, धन्याः पुनः
श्लाघ्याः, पुनरियता एतावता, यत्तथा पूर्वपुरुषाणां, बहु मन्यामेह
पक्षपानविषयीकृतं, चरितं चेष्टितं सुखावहं सुखकारणं शुभा-
वहं वा, धर्मपुरुषाणां धर्मप्रधाननगराणाम् । बीजपुरुषाणामिति च
पात्रान्तरमिति गार्थार्थः ॥ २७ ॥

एतद्वबहुमानस्य फलमाह-

इय बहुमाणा तेनिं, गुणाणमणुमोयणा णिआगेण ।

तत्तो तत्तुहं वि य, होइ फलं आसयविससा ॥ २८ ॥

इत्यादिबहुमानादनन्तरोक्तपक्षपाताकृतोक्तेषां पूर्वपुरुषाणां
सत्त्वानां गुणानां धर्मचरणादीनामनुमोदनाऽनुमतिर्निर्वाणना-
इत्यंतया भवति (तत्तो त्ति) ततश्च गुणानुमोदनातः, तत्तुल्यमेव
पूर्वपुरुषानुष्ठानफलसम्पन्नं भवति । जायते । फलं कर्मकृयादिकां
गुणः । यदाह-“अण्णहियमायरंतो, अण्णमायंतो य समगं सहइ ।
रहकारदाणअण्णो यगो मिगो जह य बज्जेवो” ॥ १ ॥ अथ कथं
कलानुष्ठानवतां सकलानुष्ठानवद्विस्तृत्य फलं भवतीत्याह-
आशयविशेषादध्ययसाधनं जडात् । अध्ययसाय एव हि परं का-
रणं शुभाशुभकर्मवन्धादिं प्रति । यदाह-“परमग्गहस्समिसिंणं,
सम्मत्तगणिपिग्गतरियसागणं । परिणामियं पमाणं, निव्वयम-
वत्तवमाणं” ॥ १ ॥ इति गार्थार्थः ॥ २८ ॥

‘आरंभेच्छिय द्वाणं’ इत्यादि यदुक्तं तदुपसेहराह-

कयमेत्थ पसंगेणं, तवोवद्वाणादिया वि णियसमए ।

अणुरूवं कायव्वो, जिणाण कल्लाणदियहेसुं ॥ २९ ॥

हृतमत्तमत्र दानाप्रघातप्रसङ्गेन प्रसक्त्या तत्र उपधानादिका
अपि तत्रः कर्मशरीरसत्कारप्रभृतिका अपि प्राधान्यं न केवलं दान-
मित्यपिशब्दार्थः । निजसमये स्वकीयावसरे रुढिगम्ये अनुरूपम्
आचित्येन कर्त्तव्या विधेया । कदेत्याह-जिनानामर्हतां कल्याण-
दिवसेषु पञ्चमहाकल्याणीप्रतिबद्धदिनोष्विति गार्थार्थः ॥ २९ ॥

कल्याणान्येव स्वरूपतः फलतयाह-

पंचं महाकल्लाणा, सन्वेमिं जिणाण होति णियमेण ।

जुवणच्छेरयजूया, कल्लाणफला य जीवाणं ॥ ३० ॥

गच्छे जम्मे य तदा, णिक्खमणे चेव णाणणिव्वाणे ।

जुवणगुरूण जिणाणं, कल्लाणा होति णायव्वो ॥ ३१ ॥

पञ्चेति पञ्चैव महाकल्याणानि परमश्रेयांसि सर्वेषां सकलकाल-
निखिलनरलोकभाविनां जिनानामर्हतां मयस्ति नियमेनावश्यं भा-
वेन, तथावस्तुस्वभावत्वात् । भुवनार्थयज्ञानानि निखिलभुवन-
हुतपूतानि, त्रिभुवनजनानन्दहेतुत्वात् । तथा कल्याणफलानि च
निःश्रेयससाधनानि । चः समुच्चय । जीवानां प्राणिनामिति । गर्भे
गर्भाधाने, जन्मन्युत्पत्तौ । चशब्दः समुच्चये । तथेति वाक्योप-
क्षेपः । निष्क्रमणे अगारवासाभिर्गमे, वैवति समुच्चयावधारणा-
र्थविर्युत्तरत्र संज्ञत्येते । ज्ञाननिर्वाणे समाहारद्वन्द्वत्वात्केवल-
ज्ञाननिर्वृत्येरेव च । केषां गर्भादिष्वित्याह-जुवणगुरूणां जगज्ज्ये-
ष्ठानां जिनानामर्हताम् । किमित्याह-कल्याणानि श्रेयसाणि,
जयन्ति वर्त्तन्ते, ज्ञातव्यानि कृष्यानीति गार्थार्थः ॥ ३०-३१ ॥

ततश्च-

तेसु य दिण्णेषु धम्मा, देविदाई करिंति जत्तिणया ।

जिणजत्तादि विहाणा, कल्लाणं अप्पणो चेव ॥ ३२ ॥

(तेसु य त्ति) तेषु च दिनेषु दिवसेषु, येषु गर्भादयो बहूषु-
न्या धर्मधनं संधारः, पुण्यभाज इत्यर्थः । देवेन्द्रादयः सुरेन्द्र-
प्रभृतयः, कुर्वन्ति विदधति, भक्तिजता बहुमानमन्त्राः । किमित्या-
ह-जिनयात्राऽदि-महद्भुत्सवपूजाकात्रप्रभृतितम् । कुत इत्याह-
विधानाद्विधाना । अथवा जिनयात्रादिविधानानि । किञ्च जिन-
यात्रादीत्याह-कल्याणं श्रेयससम् । कस्येत्याह-आत्मनः स्वस्य,
वैवशब्दस्य समुच्चयार्थत्वेन परेषां चेति गार्थार्थः ॥ ३२ ॥

यत एवम्-

इय ते दिणा पसत्था, ता मेसेहिं पि तेसु कायव्वं ।

जिणजत्तादि सदरिसं, ते य इमे वक्खमाणस्स ॥ ३३ ॥

इत्यतो हेतोः पूर्वोक्तजीवानां कल्याणफलत्वादित्युक्त्यास्ते इति,
येषु जिनगर्जाध्यामादयो मयन्ति, दिना दिवसाः, दिनशब्दः पुंलि-
ङ्गोऽप्यस्ति । प्रशस्ताः श्रेयांसः । ततः किमित्याह-(ता इति) य-
स्मादेवं तस्मात् कोऽपि देवेन्द्रादिव्यतिरिक्तैर्मनुष्यैरपि, न के-
वलमिन्द्रादिभिरेवेत्यपिशब्दार्थः । तेषु गर्भादिकल्याणदिनेषु,
कर्त्तव्यं विधेयं, जिनयात्रादि बीजरागोत्सवपूजाप्रभृतिकं वस्तु,
सहस्रं सत्रमोदं यथाभवति । कानि च तानि दिनानीत्यस्यां
जिज्ञासायां सर्वजिनसंबन्धिनां तेषां च वक्तुमशक्यत्वाद्दर्शमान-
तीर्थाधिपतित्वेन प्रत्यासन्नत्वादेकस्यैव महावीरस्य, तानि वि-
वक्तुराह-(ते य त्ति) तानि पुनर्गर्भादिदिनानि इमानि वक्ष्यमा-

माणानि वर्द्धमानस्य महावीरजिनस्य भवन्तीति गाथार्थः ॥ ३३ ॥
ताम्येवाह-

आसादमुद्धट्टी, चेत्ते तह सुद्धतेरसी चेव ।

मगसिरकिहदसमी, वइसाहे सुद्धदसमी य ॥ ३४ ॥

कसियकिहरे चरिमा, गम्भाइदिष्ठा जहकर्म एते ।

इत्थुत्तरजोएणं, चउरो तह सातिणा चरमो ॥ ३५ ॥

आपादमुद्धट्टी आपादमासे शुक्लपक्षस्य षष्ठी तिथिरित्येकं दिनम् । एवं चैत्रमासे । तथेति समुच्चये । शुद्धत्रयोदश्येवेति द्वितीयम् । चैत्येवधारणे । तथा मार्गशीर्षकृष्णपक्षमीति तृतीयम् । वैशाखं शुद्धदशमीति चतुर्थम् । अश्विः समुच्चयार्थः । कार्तिककृष्णे चरमा पञ्चदशीति पञ्चमम् । एतानि किमित्याह-गर्भादिदिनानि गर्भजन्मनिष्क्रमणज्ञाननिर्वाणदियसाः, यथाक्रमं क्रमेणैव, एताभ्यन्तरोक्तानि, एषां च मध्ये हस्तोत्तरयोगेन हस्त उत्तरो यामां हस्तोपपत्तिता वा उत्तरा हस्तोत्तरा उत्तराफाल्गुन्यः तामियोगः संबन्धश्चस्यति हस्तोत्तरायोगः, तेन करणतूतेन, चत्वार्याद्यानि दिनानि भवन्ति । तथेति समुच्चये । स्वातिना स्वातिनक्षत्रेण युक्तः । (चरमोसि) चरमकल्याणकदिनमिति, प्रकृतत्वादिति गाथार्थः ॥ ३४-३५ ॥

अथ किमिति महावीरस्यैवैतानि दर्शितानीत्यत्राह-

अधिगयतिथ्यविहाया, भगवंति निदंमिया इमे तस्म ।

मेसाण वि एवं वि य, णियणियतित्येसु विसेया ॥ ३६ ॥

अधिकृततीर्थावधाता वर्द्धमानप्रवचनकर्ता, भगवान्महावीर इति, हेतोर्निर्दिष्टान्युक्तानि, इमानि कल्याणकदिनानि, तस्य वर्द्धमानजिनस्य, अथ शेषाणां ताम्यतिदिशआह-शेषाणामपि, न वर्द्धमानस्यैव । ऋषभादीनामापि, वर्द्धमानावसर्पिणीभरतकेत्रा-पेक्षया एवमेवद तीर्थे वर्द्धमानस्यैव, निजनिजतीर्थेषु स्वकी-यप्रवचनावसरेषु, विज्ञेयानि कृतव्यानि, मुख्यवृत्त्या विधेयतयति । इह च यान्येव गर्जादिदिनानि जम्बूद्वीपजतरतानामुपजादिजिनामां ताम्येव सर्वभरतानां सर्वैराश्रतानां च, यान्येव एतेषामस्यामवस-र्पिण्यां ताम्येव च व्यत्ययेनात्सर्पिण्यामपीति गाथार्थः ॥ ३६ ॥

अथ किमेवं कल्याणकेषु जिनयात्रा विधीयत इत्याह-

तित्यगरे बहुमाणो, अग्जासो तह य जीतकप्पस्स ।

देविंदायणुकिस्ती, गंभीरपस्वणा झोए ॥ ३७ ॥

वमो य पवयणस्सा, इय जत्ताए जिणाण णियमेण ।

मगाणुसारिभावो, जायइ एत्तां ज्वि य विसुद्धो ॥ ३८ ॥

तीर्थकरे जिनविषये, बहुमानः पक्षपातः तद्विदं दिनं यत्र भगवान् अजनीत्यादि विकल्पितः कृतो भवतीति सर्वत्र गम्य-मिति । यात्रयेत्यनेन योगः । तथेति वाक्योपेक्षेपार्थोऽत्र द्रष्ट-व्यः । अज्यासोऽज्यसनम् । अशब्दः समुच्चये । जितकल्पस्य पूर्वपुरुषाचरितलक्षणान्तरस्येति । तथा देवेन्द्राद्यनुकृतिः दे-वाधिपदेवदानत्रप्रवृत्त्याचारानुकरणम् । तथा गम्भीरप्रवचना गम्भीरं साभिप्रायमिदं यात्राविधानं न यादृच्छिकमित्यस्य प्रक-पणा प्रकाशना गम्भीरप्रवचना कृता जवतीति, तथा झोके जनमभ्ये; वर्णः प्रसिद्धिर्जायत इति योगः । अशब्दः समुच्चये । कस्य ? प्रवचनस्य जिनशासनस्य, दीर्घस्य प्राकृतत्वादिति । या-त्रया जनन्तरोक्तविधानोत्सवेन, क्रियमाणयेति गम्यम् । केवाम् ? जिनानां वीतरागाणां, नियमेन नियोगेन, (एत्तोव्वि य सि) यत्

एव कल्याणकयात्रया तीर्थकरबहुमानादिकं कृतं भवत्यत एव हेतोर्माणानुसारिभावो मोक्षपथानुक्रमार्थवसाथ आगमानुसारी वा, जायते जवति । असौ किंभूतः ? विशुद्धोऽभवत्तः । स्वतो विशु-द्धोऽसौ जायते, विशुद्धनीत्यर्थ इति गाथार्थः ॥ ३७-३८ ॥

यद्यसौ जायते ततः किमित्याह-

तत्तो सयलसमीहिय-सिद्धी णियमेण अविकलं जं से ।

कारणमितीएँ भणिओ, जिणीहँ जियरागदोसेहिं ॥ ३९ ॥

ततो विशुद्धमाणानुसारभावास्तिकलसमीहितसिद्धिर्निष्क-लेप्सितार्थनिष्पत्तिर्नियमेन नियोगेन, कुतः पुनरेतदित्याह-अ-विकलमवश्यं यद् यस्मात्कारणं हेतुः, अस्याः सकल-समीहितसिद्धिर्भणितोऽनिहितो, जिनैरहेहिः । जिनाश्च माम-जिनाद्योऽपि भवन्तीत्यत आह-जितरागद्वेषैर्विगतासत्यवा-दकारणैरित्यर्थ इति गाथार्थः ॥ ३९ ॥

अथ कथमसौ मार्गानुसाराभावः सकलसमीहितसिद्धेः का-रणं भणित इत्यत्रोच्यते, शुभचेष्टानिमित्तत्वेन; एतदेव दर्श-यन्नाह-

मगाणुमारिणो स्वयु, तत्तामिणिवेसओ सुजा चेव ।

होइ समत्ता चेडा, असुभा वि य णिरणुबंघत्ति ॥ ४० ॥

मार्गानुसारिणो मोक्षपथानुकूलभावस्य जीवस्य, खलुवाक्या-लङ्कारे, शुभैव चेष्टेति संबन्धः । कुत एवमित्याह-तत्ताभिनिवे-शतो वस्तुस्वरूपनिनीयातिशयात्, शुभैव प्रशस्तैव, नेतरा । चैवशब्दोऽवधारणार्थः । भवति जायते, समस्ता निःशेषा, चे-ष्टा क्रियाऽशुभा । किं सर्वथा न भवतीत्यस्यामाशङ्क्यामाह-अशुभाऽपि चाप्रशस्ताऽपि च । चेष्टेति वर्त्तते । अपि चेति समुच्चये । भवति केवलं निरनुबन्धा अनुबन्धनरहिता-पुनः पुनरभाविनीत्यर्थः । इतिशब्दः समासविधिति गाथार्थः ॥ ४० ॥

कुतो निरनुबन्धा सेत्याह-

सो कम्मपारतंता, वट्टइ तीए ण जावओ जम्हा ।

इय जत्ता इय बीयं, एवंभूयस्स जावस्स ॥ ४१ ॥

स मार्गानुसारी जीवः कर्मपारतन्त्र्याचारिभ्रमोहनीयक-मेवशादेव, वर्त्तते प्रवर्त्तते, तस्यामशुभचेष्टायां, न भावतो न पुनर्भावेनान्तःकरणेन तत्ताभिनिवेशादेव यस्मात्कारणात्-स्माद् निरनुबन्धेति प्रकृतमिति । कल्याणकयात्राफलनिगम-नायाह-इति यात्राजन्तरोक्तकल्याणकजिनोत्सव इत्युक्तम्या-येन शुभचेष्टाहेतुलक्षणेन बीजं कारणम्, एवंभूतस्यानन्तरो-क्तस्य सकलसमीहितसिद्धिकारणस्य, भावस्य मार्गानुसारि-परिणामस्य, पूर्वोक्तस्येति गाथार्थः ॥ ४१ ॥

उत्सवविशेषस्यान्यस्यापि कल्याणकदिनेष्वेव वि-

धेयतां दर्शयन्नाह-

ता रहणिक्खमणादि वि, एतेसु दिसे पुरुव कायव्वं ।

जं एसो ज्वि य विसओ, पहाणमो तीएँ किरियाए ॥ ४२ ॥

तदिति यस्मात्तीर्थकरबहुमानाद्योऽनन्तराभिहितगुणाः क-ल्याणकदिनेषु जिनयात्रायां भवन्ति, तस्माद्रथस्य जिनवि-म्बाधिष्ठितस्य स्थम्भस्य, जिनपृहाञ्जिकमणं निर्गमो नगरप-रिचमार्थं रथनिष्क्रमणं तदापि तत्प्रभृतिर्कर्म, आदिश-

व्याचिह्नविकाचित्रपटनिष्कमणादिग्रहः । न केवलं यात्रेत्यपि शब्दार्थः । एतेषु च तान्येव कल्याणकरुपाणि दिवसान् प्रतीत्याभित्य, कर्तव्यं विधेयं भवति । कस्मादेवमित्याह—यद्यस्मात्कारणादेव एव कल्याणदिनलक्षणो विषयो गोचरः प्रधानः शोभनः । मकारस्तु प्राकृतशैलीप्रभयः । तस्या रथनिष्कमणादिकायाः क्रियायाः चेष्टायाः, इदं चावधारणमनागमोक्तदिनव्यवच्छेदार्थमेव द्रष्टव्यम्, आगमोक्तदिनानां त्यागमप्राप्त्यादेव प्रधानत्वात् । अभिधीयते आगमं—“संवच्छुरत्वा उम्मा—सपसु अर्चाहियासु य तिहीसु । सव्वायरेण लगार, जिणवरपूया तवगुणेषु” ॥ १ ॥ तथा प्रतिष्ठानन्तरमष्टादिकाया इहैव विधेयतयापत्तिरित्यादिनि गाथार्थः ॥ ४२ ॥

ननु कल्याणकदिनेष्वेव यात्रायाः कथं प्राधान्यम् ? बहुफलत्वादिति प्रमः, एतद्व्याह—

विमयप्पगारिसभावे, किरियामेत्तं पि बहुफलं हाई ।

सकिरिया विदु एण तहा, इयरम्मि अवीयरागि व्व ॥ ४३ ॥

विषयस्य क्रियाविशेषगोचरस्य प्रकर्षभाव उत्कृष्टताविषय-प्रकर्षभावः । तत्र, क्रियामात्रमपि अविशेषवत् क्रियाऽपि, आस्तां विशिष्टा, बहुफलं प्रभूतेष्टफलं भवति जायते । एतस्यैव व्यतिरेकमाह—सत्क्रिया विशिष्टचेष्टाऽपि आस्तां क्रियामात्रम् । इच्छा-पदोऽलङ्कृतौ । न तथा न तत्प्रकारा, न बहुफला जयति । इतरस्मिन् विषयस्य प्रकर्षभावे, उत्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयञ्चाह—अर्वातरागं इव पुरुषमात्रवत् । यथाऽस्य धीतरागे गुणोत्कर्षाभावेन विषयप्रकर्षाज्ञायेन महत्यपि पुजादिका चेष्टा बहुफला न भवति, तथा कल्याणकदिनेष्वेव यात्रायाऽन्यत्रति गाथार्थः ॥ ४३ ॥

अथ कल्याणकयात्रामेव पुरस्कृत्यनुपदेशमाह—

लक्खणं उल्लहं ता, मणायत्तं तह य पवयणं जइणं ।

उत्तमणिदंमणेसुं, बहुमाणो हाई कायव्वो ॥ ४४ ॥

लक्षणा प्राप्य, दुर्लभमसुव्रजं (ता इति) यस्मादिन्द्राविजिः कृता बहुफला च कल्याणकयात्रा तस्मात्कारणान्मनुजत्वं नरत्वम् । तथाचेति समुच्चयार्थः । प्रयत्नं शासनं, जैनं सर्वज्ञरचितं, जिनमतप्राप्तियुक्तस्यैव विशिष्टोपदेशयोग्यता तत्सफलताकरणे सामर्थ्यं च भवतीति कृत्वा मनुजत्वमित्याद्युक्तम् । उत्तमनिर्देशेषु प्रधानसम्बन्धोत्पत्तिरित्यादि लक्षणेषु । तद्यथा कल्याणकयात्रा विधेया देवप्रभुपूजितप्रवर्तितेयं, यत इति बहुमानः पक्वपातो, भवति जायते, कर्तव्या विधेया, न तु मोहोपहतसत्त्वनिर्दोहेषु यथा यथाऽमुनाऽमुना वाऽस्मात्पुत्तपितामहादिनाऽन्येन चेद विहितमिति विधेयमिति गाथार्थः ॥ ४४ ॥

अधिकृतयात्रागतमेवोपदेशान्तरमाह—

एमा उत्तमजत्ता, उत्तमभुयवणिण्णा सइ बुहेहि ।

सेसा य उत्तमा खलु, उत्तमरिद्धिं कायव्वो ॥ ४५ ॥

एषाऽनन्तरोक्ता कल्याणकयात्रा उत्तमयात्रा प्रधानयात्रा, तदन्यस्याः का वास्तव्याह—उत्तमभुनवर्णिता प्रधानागमामिहिता या सा, शेषा च कल्याणकव्यतिरिक्ताऽपि, उत्तमा खलु प्रधानैवाऽत्तमभुनवर्णिता तु, लोकरुद्धिहृता तु नेति । अतश्चात्तमत्वात्सदा धर्मेर्विद्वद्भिरुत्तमस्यैव प्रधानविज्ञेयं, न यथाकथंचित्कर्तव्या विधेयेति गाथार्थः ॥ ४५ ॥

उक्तव्यतिरेके यदापद्यते तदाह—

इयरा वाऽबहुमाणो—उव्वा य इमीए णिजण्णुदीए ।

एयं विचिंतियत्वं, गुणदोसविहावणं परमं ॥ ४६ ॥

इतरथाऽन्यथा उत्तमस्यैव तदकरणं । अथयत्तमयात्राया अकरणे तत्र यात्राविशेषाजिधायके उत्तमभुते उत्तमनिर्देशेषु वा बहुमानः प्रीतिस्तद्वहुमानस्तत्प्रतिषेधोऽतद्वहुमानः स भवति । तदुक्तयात्राविशेषस्याकरणान् तथाऽवकाशं भावधीरणा च कृता भवति । अस्यामुत्तमयात्रायामिति निपुणबुद्ध्या सूक्ष्मधिया । एतद्वन्तरोक्तमनर्थद्वयं विचिन्तयितव्यं परिज्ञानयिम्, यतो गुणदोषविज्ञाधममर्थानर्थोक्तं सर्वस्यानुष्ठानस्य परमं प्रधानम्, ततः प्रवृत्तिनिवृत्तिभावादिति गाथार्थः ॥ ४६ ॥

उत्तमभुतोक्तयात्राऽवकाशेन लोकरोद्ध्यान्नाकरणमयुक्तमिति—

दर्शयञ्चाह—

जेहम्मि विज्जमाणे, उच्चिय अणुजेह्णुपूयणमजुत्तं ।

लोणाहरणं च तहा, पयके जगवंतवयणम्मि ॥ ४७ ॥

ज्येष्ठवृत्तरे पुत्राद्यपेक्षया पित्रादौ विद्यमाने सति उचिते निर्दोषत्वेन पूजायोग्य, अनुज्येष्ठस्य लघोः पुत्रादेः, पूजनं सरकारोऽयुक्तमसंगतम्, यथेति शेष इति दृष्टान्तः । दार्ष्टान्तिकमाह—(लोणाहरणं च) लोकोदाहरणमपि पित्राद्युद्देशेनामुष्मिन्वा मासादौ भुना च क्रियते यात्राऽतस्तथैव सा न विधेयस्येयं लक्षणं, तथा तद्वद्युक्तमेवानुज्येष्ठपूजनवत्, प्रकटे स्पष्टं भगवद्भक्त्येन जिनागमे सकलजगज्जन्येष्टे सतीति गाथार्थः ॥ ४७ ॥

अयुक्तत्वमेव लोकोदाहरणस्य भावयञ्चाह—

लोणो गुरुतरुणो खलु, एवं सति जगवतो विद्धो ति ।

मिच्छज्जत्तो य एयं, एसा आसायणा परमा ॥ ४८ ॥

लोक एव सामान्यजन एव, गुरुतरुको गरीयान् । खलुरवधारणे, तस्य च दर्शित एव प्रयोगः । एवमुक्तनीत्या, जगवद्भवनसद्भावेऽपि लोकप्रमाणीकरणलक्षणे वस्तुनि सति, भगवतोऽपि सकलजगज्ज्येष्ठजिनादपि सकाशादिष्टोऽभिमतः । इतिः समाप्तौ । ततः किमित्याह—मिथ्यात्वं मिथ्यादृष्टित्वम् । ओकारो निपातः पूरणार्थः । खलुशब्दः पुनर्थकः । एतद्भगवदपेक्षया लोकस्य गुरुतरत्वाभिगमनं विपरीतबोधत्वात्, तथा एषा लोकस्य गुरुतरत्वाभिगमनलक्षणा, आशातना सर्वज्ञावमानता, परमा प्रकृष्टा, अनन्तससागवेदन्यर्थः । सर्वज्ञत्वमेव प्रमाणतयाऽङ्गीकर्तव्यम् । लोकस्तु तद्विरुद्धानुष्ठान एवेति गाथार्थः ॥ ४८ ॥

अथ सर्वज्ञमुपदेशमाह—

इय आत्तन्थ वि सम्मं, णाउं गुरुत्तापवं विसेसेण ।

इठे पयट्टियत्वं, एसा खलु जगवतो आणा ॥ ४९ ॥

इत्येवं कल्याणकयात्रावत्, अन्यत्रापि यात्राव्यतिरिक्ते दानादावपि, सम्यगवैपरीत्येन, ज्ञात्वा विज्ञाय, गुरुत्वाद्यं स्मरेत्स्वं, विशेषेण परस्परपेक्षयाऽधिक्येन, इष्टंऽजिम्भते वैयावृत्यादौ, प्रवर्तितव्यं यतितव्यं, यत एषा खलु इयमेषानन्तरोक्तभगवतो जिनस्याज्ञा आदेश इति गाथार्थः ॥ ४९ ॥

अथोपसंहरञ्चाह—

जत्ताविहाणमेयं, णाऊणं गुरुमुहाउ धीरेहि ।

एवं वि य कायत्वं, अविरहियं भत्तिमंतेहि ॥ ५० ॥

यात्राविधानं जिनोत्सवविधिः, एतद्वन्तरोक्तं ज्ञात्वा विज्ञाय, गुरुमुखात् सूखिदनाद्, धीरैर्धर्मिभिः, (एवं वि य न्ति) एवमेवोक्त-विधिमेव, कर्तव्यं विधेयम्, अविरहितं सन्ततं भक्तिमद्भक्त्युद्गमान-

वर्जितं गार्थः ॥ ५० ॥ इति यात्राविधिप्रकरणं विवरणतः समाप्तम् । पञ्चा०६ वि०० । (अथानुयाने यथा साधवोऽकल्पं परिहरन्ति तथा 'एसणा' शब्दे तृतीयजागे ७० पृष्ठे दर्शयिष्यते)

अथानुयानविषयो विधिरुच्यते—

आणाइणो य दोसा, विराहणा होऽ संजमप्पाए ।

एवं ता वचंते, दोसा पत्ते अणगविहा ॥

निष्कारणेऽनुयानं गच्छत आकाशयश्च दोषाः, विराधना च संयमात्मनो जयति । एवं तावद् व्रजतां मार्गे दोषाः, तत्र प्राप्तानां पुनरनेकाधिका दोषाः ।

तत्र संयमात्मविराधनां भाषयति—

महिमा उस्सुयज्जण, इरियादीं न य विसोहण तत्थ ।

अप्पा वा काया वा, न मुत्तं नेव पफिलेहणा ॥

महिमा नाम जगवतः प्रतिमायाः पुष्पारोपणादिपूजात्मकः सातिशय उत्सवः, तस्य दर्शनार्थमुत्सुकृतं ईर्यादिसमितिर्न विशोधयति । आर्द्रशब्दादेषणादिपरिग्रहः । तत्र चर्यादिनामशोधने आत्मा च कायाश्च विराध्यन्ते । आत्माधिराधना काटक-स्थायवाद्युपघातेन, संयमविराधना पक्षां कायानामुपमर्दादिना, तथा त्वरमाणत्वादेव न मुत्रं गुणयति, उपलक्षणत्वाद्यर्थं च ना-नुपेक्षते, नैव प्रतिलेखनां वस्त्रपात्रादेः करोति, अथवा अकालेऽविधिना स करोति । एवमेव मार्गे गच्छतां दोषा अभिहिताः ।

अथ न तत्र प्राप्तानां ये दोषास्तानभिधित्सुद्धारगार्थमाह—

चेइय आहाकम्मं, उग्गमदोमा य सेह इत्थीआं ।

नारुगमफामाणतं—तुयुहु निच्छम्मकज्जा य ॥

चैत्यानां स्वरूपं प्रथमतो वक्तव्यं, तत आधाकर्म, तत उद्गम-दोषाः, तत शैकाणां पार्श्वस्थेषु गमने, ततः स्थावरीशेनसपत्त्या दोषाः, ततो नाटकावलोकनप्रभवः, ततः संस्पर्शनसमुत्थाः, तदनन्तरं तन्तवः कोलिकजालं तद्विषयाः, तदनु (सुहु ति) पार्श्वस्थादिक्लृप्तदर्शनसमुत्थाः, ततो निर्धर्मणां लिङ्गानां यानि कार्याणि तदुत्थिताश्च दोषा वक्तव्याः । इति द्वारगाथासमा-प्तार्थः । वृ० १ उ० । (चैत्यव्याख्या 'चेइय' शब्दे द्रष्टव्या) (वसतिविषयनाश्रकर्म 'आधाकम्म' शब्दे चि० भागे ३३० पृष्ठे द्रष्टव्यम्)

अथोद्गमदोषशैकद्वारद्वयमाह—

ठविणं संञ्जादी, दुसोहया होति उग्गमे दोसा ।

वंदिज्जंते दहु, इयरं सेहा तहिं गच्छे ।

बहवः संयताः समायाता इति कृत्वा धर्मश्रद्धावान् लोकः संयतार्थं स्थापितं भक्तपानादेः स्थापनां कुर्यात् । गृहमाग-तानामक्रेषणव दास्याम इति कृत्वा (संज्ञोम ति) यानि गृहाणि साधुनिरनेषणीयदाने अशङ्कनीयानि तेषु शाल्योदनतण्डुल-आवनादिकं भक्तपानं, मोदकशोकरसिप्रतृतीनि या स्वाद्यक-विधानानि निक्षिपेयुः, साधूनामागतानां दातव्यानीति । आदि-शब्दात् क्रीतकृतप्राप्तनिकादिपरिग्रहः । एते उद्गमदोषाः, तत्र दुःशोच्या दृष्टपरिहाया भवन्ति; तथा इतरान् पार्श्वस्थादीन् ब-हुजनेन गन्धमानान् पूज्यमानान् दृष्ट्वा शैकास्तत्र पार्श्वस्था-दिषु गच्छेयुः ।

स्त्रीनाटकद्वारद्वयमाह—

इत्थी विउच्चिया वि हु, चुत्ताणं दहु दोसाओ ।

एमेव नाहईया, सविग्गमा नच्चिगीयाए ।

स्त्रीः विकुर्विता वस्त्रविशेषनादिजिगलङ्कृताः दृष्ट्वा भुक्तानां दोषाः स्मृतिकौतुकप्रजवाः जयन्ति । एवमेव नाटकीया नाट्ययोषितः, सविज्रमाः सविज्ञासाः, भर्तितगीतयोः प्रवृत्ता विलोक्य, भुत्वा च लुक्ताभुक्तसमुत्था दोषा विक्रयाः ।

संस्पर्शनद्वारमाह—

इत्थिपुरिसाण फामे, गुरुगा दहुगा सई य संघे ।

अप्पासंजमदोमा—ऽणुभावाणं पच्छकम्पादी ।

समवसरणे पुष्पारोपणादिकौतुकेन भूयांसः स्त्रीपुरुषाः समा-याति, तेषां संमर्देन स्पर्शो जयति, ततः स्त्रीणां स्पर्शो चत्वारो गुणवः, पुरुषाणां स्पर्शो चत्वारो लघवः, स्मृतिश्च संघे लुक्तभो-गिनां भवति, चशब्दादलुक्तभोगिनां कौतुकम् । आत्मसंयमवि-राधनादोषाश्च जयन्ति । आत्मविराधना संमर्दे सति इस्तपा-दाद्युपघातः । संयमविराधना संमर्दे पृथिव्यां प्रतिष्ठिता षट्काया नावलोकयन्ते, न च परिहर्तुं शक्यन्ते) अनुजावणपच्छकम्पा-दी ति साधुना कोऽपि शौचवादी पुरुषः स्पृष्टः संस्नायात्, संस्नानं निरीक्यापरः पृच्छति—किमर्थं स्नामीति ? स ग्राह-सं-यतेन स्पृष्ट इति । एवं परम्परया साधूनां जुगुप्सोपजायते—यथा 'अहो ! मञ्जिना एते' एवमनुभावना, पश्चात्कर्म च भवति । आ-दिशब्दादसंस्पर्शादयो दोषाः ।

अथ तन्तुद्वारमाह—

सूयाकोलिंगजालग—कोत्यलकारीए उवरि गेहे य ।

मांरितममांरिते, लहुगा गुरुगा अजर्त्तीए ॥

असंमार्ज्यमाणे चैत्ये भगवत्प्रतिमाया उपरिष्ठादेता नाम भ-वेयुः, लूता नाम कोलिकपुटकानि । कोलिकजालकानि तु जा-लकाकायाः कोलिकानां जालातन्तुसंतानाः, कोत्यलकारी प्रम-री, तस्याः सबन्धि गृहोपरि जवेत् । यद्येतानि लूतादीनि शाट्य-ति तदा चत्वारो लघवः । अथ न शाट्यति ततो भगवतां ज-किः कृता न जयति, तस्यां चाजक्तस्यां चत्वारो गुरुकाः ॥

अथ कुल्लकद्वारं, निर्धर्मकायद्वारं च व्याख्यानयति—

घट्टाड इयरखुडे, दहुं ओगुंठिया तहिं गच्छे ।

उकुद्धयरधणां, ववहारा चेव ति लिंगीणं ॥

ठिंदतस्स अणुमई, अमिंसेत अठिंद उक्खिववणा ।

झिहाणि य पेहंती, नेव य कज्जेयु माहिज्जं ॥

इतरे पार्श्वस्थास्तेषां ये कुल्लका घृष्टा, आदिग्रहणाद् 'मछामु-पेट्टा पंरुपरुवावरण' इत्यादि, तानित्थभूतान् दृष्ट्वा संविग्न-कुल्लका अवगुणितता मन्त्रदिग्धदेहाः परिजग्माः सन्तः, तत्र तेषां लिङ्गनामन्तिकं गच्छेयुः, तेषां च तत्र मिलितानां परस्परमुत्कृष्ट-गृहधनार्थविषया व्यवहारा विवादा उपह्वयन्ते, ते च व्यवहार-च्छेदनाय तत्र सविग्नान् आकारयन्ति, ततो यदि तेषां व्यवहा-रश्चिद्यते तदा भवति स्फुटस्तेषां गृहधनार्थकं दहतः साधो-रनुमतिदोषः । उपलक्षणमिदम्, तेन येषां यद् गृहधनार्थकं न दीयते तेषामप्रतिकप्रप्रेषगमनादयो दोषाः । अथ लिङ्गनामे-तद्दोषतयात् प्रथमत एव न मिलन्ति, न वा व्यवहारपरिच्छे-दं कुर्वन्ति, तत उत्क्षेपणा उद्घाटना साधूनां भवति, संघाटाद्-हिष्करणमित्यर्थः । झिहाणि च दृष्टवानि, ते आकारिताः सन्तः साधूनां प्रकृते, नैव च ते कार्येषु गजछिष्टलानत्वादेषु साहाय्यं

तस्मिन्स्तरणक्रममुपपद्यते, यत एते दोषाः, अतो निष्कारणं न प्रवेष्टव्यमनुयानमिति स्थितम्, कारणेषु च समुत्पन्नेषु प्रवेष्टव्यं, यदि न प्रविशति तदा चत्वारो लघवः ।

कानि पुनस्तानीत्युच्यते-

चेदयपूजा राया-निर्भतणं सञ्चि वाइ धम्मकदा ।

संक्रिय पत्त पभावण, पविचि कज्जाइ उट्ठाहो ॥

अनुयानं गच्छता चैत्यपूजा स्थिरीकृता भवति, राजा वा कश्चिदनुयानमहोत्सवकारकः संप्रतिनरे-द्रादिवत् तस्य निमन्त्रणं भवति, संज्ञी भाषकः, स जिनप्रतिष्ठायाः प्रतिष्ठापनां चिकीर्षति, तथा वादी कपको, धर्मकथा च तत्र प्रजावनाऽर्थं गच्छति, शक्तियोश्च सूत्रार्थयोस्तत्र निर्णयं करोति, पात्रं वा तत्राव्य-वाच्छित्तिकारकं प्राप्नोति, प्रभावना वा राजप्रयजितादिभिस्तत्र गतेर्भवति, प्रवृत्तिश्चाचार्यादीनां कुशलवार्त्तारूपा तत्र प्राप्यते, कार्याणि च कुलादिविषयाणि साधयिष्यन्ते । उट्ठाहश्च तत्रगते-निवारयिष्यते । इत्येतैः कारणैर्गन्तव्यमिति द्वारगाथासमासार्थः ।

अथ विस्तरार्थं विजगिषुश्चैत्यपूजाराजनिमन्त्रणद्वारे

विचुणोति-

समुदावुट्ठी राणो, प्याए थिरत्तणं पभावणयं ।

परिघातो य अणुत्थे, अत्था य कणवई तित्थे ॥

कोऽपि राजा रथयात्रामहोत्सवं कारयितुमनास्तन्निमन्त्रणे गच्छति; तस्य राज्ञः श्रद्धावृद्धिः कृता भवति, चैत्यपूजायां स्थिरत्वं, प्रभावना च नीधेस्य संपादिता जयति, ये च जैनप्रवचनप्रत्यनीकाः शासनावर्णयादमहिमोपघातादिकमनर्थं कुर्वन्ति, तस्य प्रतिघातः कृतो भवति, तीर्थे च आस्था स्वपरपक्ष-योराद्विबुद्धिस्तथादिता जयतीति ।

अथ संक्षिप्तं आह-

एमेव य मञ्जीण वि, जिण्णाण परिमासु पढमपट्टवाणे ।

मा परवाई विगं, करिज्ज वाई अओ विमई ॥

संज्ञितः भाषकाः कश्चित् जिनानां प्रतिमासु प्रथमतः (पट्ट-वाणि) प्रतिष्ठापनं कर्तुं कामाः, तेषामप्येवमेव, राज्ञ इव श्रद्धा-वृद्ध्यादिकं कृतं भवति, तथा मा परवाई प्रस्तुतोत्सवस्य विघ्नं कार्यादतो वादी प्रविशति ।

परवाईनिग्रहे च क्रियमाणे गुणानुपदर्शयति-

नवयम्माण थिरत्तं, पभावणा सामणे य बहुमाणो ।

अभिगच्छंति य विदुमा, अविग्यपूया य सेयाए ॥

नवधर्मिणामभिनवश्रावकाणां स्थिरं च स्थिरीकरणं, शास-नस्य च प्रभावना भवति । तथा आह-"प्रतिपत्तिपारमेश्वर प्रव-चनं यत्रेदशा वादद्विधसंपन्ना" इति । बहुमानश्चात्रेयामपि शा-सने भवति, तथा च वादिनमजिगच्छन्ति अभ्यायान्ति विद्वान्सः सहृदयाः तदादिनः कौतुकाकृष्टचित्ताः, तेषां च सर्वविधव्यादि-प्रतिपत्त्या महात्मानो भवति, परवादिना च निगूहीतेन अ-विघ्नं निष्पन्न्युहं पूजा कृता सती स्वपक्षपरपक्षयोरिह परत्र च धेयसं भवति ।

अथ कपकद्वारमाह-

आयावैति तवस्मो, ओभावना गया परपवाईण ।

जइ एग्मा वि महिमं, उवैति कारिंति मद्दा य ॥

तत्र तपस्विनः वृष्टाष्टमादिकपका आतापयन्ति, ततश्चापभा-

वना द्वाघवं परप्रवादिनां परतीर्थिकानां भवति, तेषां मध्ये ईदृ-शानां तपस्विनामजायान् । श्रद्धाश्चिन्तयन्ति-यदि तावदीदृशा अपि जगवन्तोऽस्मानिः क्रियमाणां महिमां चैत्यपूजां ह्युमा-यान्ति, तत इत कर्ष्य विशेषत एतस्यां यत्नं विधास्याम इति प्रवर्त्तमानश्रद्धाका महिमां कुर्वन्ति कारयन्ति च ।

अथ काधिकद्वारमाह-

आयपरसमुत्तारो, तित्थिविघ्नी य होइ कहयंते ।

अस्मात्ताभिगमणे य, पूयाथिरया य बहुमाणो ॥

कीराश्रवादिलभ्यसंपन्न आक्षेपणीविकेपणीसंशेगजनीनिर्वेद-नीनेदशानुविधां धर्मकथां कथयन् धर्मकथेत्युच्यते । तस्मिन् धर्मं कथयति आत्मनः परस्य च संसारसागरात् समुत्तारो निस्तरणं भवति, तीर्थे विवृद्धिश्च भवति, प्रज्ञेन लोकस्य प्रवज्याप्रतिपत्तेः । तथा देशनादारेण पूजाफलमुपवर्णयान्या-भिगमने अन्यान्यश्रावकबोधने च पूजायां स्थिरता बहुमानश्च कृतो भवति ।

अथ शङ्खितपात्रचारे व्याख्याति-

निस्संक्रियं च काहिइ, उज्जणं जं संक्रियं मुयहरे वि ।

अह वाच्छित्तिकरं वा, द्वाधिमि पत्तं दुपक्काओ ॥

उज्जये सूत्रे अर्थे च, यत्तस्य शङ्खित तत्र प्रभुतधरेभ्यः पार्श्व-भिः शङ्खितं करिष्यति । अथ व्यवच्छित्तिकरं वा पात्रं द्वि-पक्कान् लप्स्यते । द्वौ पक्कौ समाहृतौ द्विपक्कम, गृहस्थपक्षः संय-तपक्षश्चेत्यर्थः ।

अथ प्रभावनाद्वारमाह-

जाकुल्लरुवधरणवल-संपन्ना इह्मंति निकवंता ।

जयणाजुत्तो य जई, ममेव तित्थं पभाविति ॥

जातिर्मानृकपक्कः, कुलं पैतृकपक्कः, रूपमाकृतिः, धनं गणिमध-गिममेयपारिच्छेद्येन दशानुर्द्धा भवति । प्रभूतं गृहस्थावस्थाया-मासीत्, धनं सहस्रयोधप्रभृतीनामिव सातिशयं शारीरवी-र्यम् । एतैर्जात्यादिभिर्युगैः संपन्ना, ये च ऋक्षिमन्तः निष्कान्ता राजप्रयजितादयो, ये च यतनायुक्ता यथोक्तसंयमयोगकालता यतयः, ते समस्य तत्रागत्य तीर्थं प्रजावयन्ति ।

अपि च-

जो जेण गुणेण हिओ, जेण विणा वा न मिज्जणं जंतु ।

मोतेण तंस्मि कज्जे, सव्वत्थाणं न हावेइ ॥

य आचार्यादियेन प्रावचनिकत्वादिना गुणेनाधिकः सातिशयः, येन वा विद्यासिद्ध्यादिना विना यत्प्रवचनं प्रत्यनीकशिकृणादि-कार्यं न सिद्ध्यति, स तेन गुणेन तस्मिन् कार्ये सर्वस्थानं सकल-मपि वीर्यं न हापयति, किं तु सर्वथा शक्त्या तत्र गत्वा प्रवचनं प्रजावयतीति जायः । उक्तं च-"प्रावचनी धर्मकथा, वादी नैमि-त्तिकस्तपस्वी च । जितवचनकृद्भ्यः कविः, प्रवचनमुद्भावयन्त्येते" ॥

प्रवृत्तिद्वारमाह-

साहम्मिवायगाणं, खेममित्राणं च लब्धिइ पविचि ।

गच्छिहिति जहिं तंई, होहिंति न वा वि पुच्छति सो ॥

तत्रायेनां साधर्मिकाणां चिरदेशान्तरगतानां वाचकानां वा आचार्याणां तत्र प्राप्तः प्रवृत्तिः लप्स्यते, तथा केमं परवक्ता-नुपप्लवाभावः, शिवं व्यन्तरकृतोपप्लवाभावः, तयोरुपलक्षण-त्वात् सुमिकृष्टमिकादीनां चागामिसंयत्सरभावितानां प्रवृत्तिः

तत्र नैमित्तिकसाधूनां सकाशाल्लप्स्यते । यदि वा यत्र देशे स्वयं
गमिष्यति तत्र तानि केमादीनि भविष्यन्ति नवेति साधर्मि-
कादीन् पूज्यति ।

कार्योद्वाहद्वयमाह-

कुलमाई कजाई, भाहिस्सं द्विगुणो य मासिस्सं ।
जे लोगविरुद्धाई, करिति लोगुसराई च ॥

कुलादीनि कुलगणसंघसत्काणि, कार्याणि तत्र गतः शाधयि-
ष्यामि लिङ्गिनश्च तत्र गतः शासिष्यामि हितोपदेशाद्वानादिना
शिक्षयिष्यामि । ये लिङ्गिनो लोकविरुद्धानि लोकोत्तरावि-
रुद्धानि च प्रवचनोद्वाहकाराणि कार्याणि कुर्वन्तीति ।

आह-यद्येतानि कारणानि भवन्ति, ततः किं कर्तव्यमित्याह-
एएहिं कारणेहिं, पुव्वं पेहिंहेहिउण अङ्गमणं ।

अद्धाणनिग्गयादी, लग्गा मुच्चा जहा खपओ ॥

एतैश्चैत्यपूजादिभिः कारणैरनुयानं प्रवेष्टव्यमिति निश्चित्य पूर्वं
प्रत्युपेक्ष्य तदाऽतिगमनं कार्यम् । अथाध्वनिर्गेनास्ते अध्वानम-
तिलङ्घ्य सहस्रेषु तत्र प्राप्ताः । आदिशब्दादपुर्वोत्सवादिबुद्ध-
माणकारणपरिग्रहः । एषां त्रैभिः कारणैः प्रत्युपेक्षितेऽपि क्षेत्रे
गताः सन्तो यथाक्ता यतनां कुर्वाणा अपि यदि लग्गा अणुद्ध-
भक्तादिप्रदणदोषमापन्नास्तथापि शुद्धाः, यथा कृपकः पिण्ड-
निर्युक्तौ प्रतिपादितश्चित्तः शुद्धं गवेषयन्नपि निगूढबाह्याकार-
या तथाविधधार्मिकया उचितः सन्नाथाकर्मण्यपि गृहीतं शुद्धो-
ऽशठपरिणामत्वादिति निर्युक्तिगथासमासार्थः ।

अथैतदेव भाव्यते-

नाऊण य अङ्गमणं, गीए पेसिति पेहिउं कजे ।

उवमय जिकवाचरिया, बाहिं उवभामरादीया ॥

सम्भाविक इयरे वि य, जाणंती मंरवाइणो गीया ।

सेहादीण य थेग, वेदणजुत्ति बहिं कहए ॥

चैत्यपूजादिके कार्ये समुत्पन्ने अनुयानक्षेत्रं प्रत्युपेक्षितुं गीता-
र्थान् प्रेषयति, ततो ज्ञात्वा सम्यग्न क्षेत्रस्वरूपमतिगमनं कर्तव्यम् ।
किं पुनस्तत्र प्रत्युपेक्ष्यमित्याह-मौलग्रामं उपाश्रयो बहिर्वाह्य-
ग्रामेषु च उद्ग्रामकाक्षा भिक्षाचर्या । आदिशब्दात्सत्यां गच्छ-
तामपामन्तराले (विधामस्थानं, मौलग्रामे च भिक्षाविचारभूमिप्र-
जृप्तिकं प्रत्युपेक्ष्यम्, तथा सद्भाविका नितरांश्च मण्णपादीन् गी-
तार्था जानन्ति । यथा अमी सद्भावतः स्वार्थं मण्डपाः कृताः,
अमी तु संयतार्थं परं केतवप्रयोगेणास्मानिन्धं प्रत्यावयन्ति,
आदिप्रदणान् पाठिकादिपरिग्रहः । इत्थं तैः प्रत्युपेक्षिते सूरयः
सत्वावबुद्धगच्छसहिना अनुयानक्षेत्रं प्रविशन्ति । स्वविराज्ज
बाहिरेव वर्तमानाः शैकादीनां वन्दनयुक्तिं पार्श्वस्थादिवन्दन-
विधिं कथयन्ति, मा भूदन्यथा तद्वन्दने तेषां विपरिणाम इति ।

अथ चैत्यवन्दनविधिमाह-

निस्सकमनिस्सकमे, वि चेइए सव्वेहिं पुई तिअि ।

वेलं व चेइयाणि य, नाउं इक्किरिया वा वि ॥

निश्चाकृते गच्छप्रतिबन्धे, अनिश्चाकृते च तद्विपरिणते, चैत्ये सर्व-
त्र निष्ठाः स्तुतयो दीयन्ते । अथ प्रतिचैत्यं स्तुतिप्रये दीयमाने
बेलाया अतिक्रमो भवति जृयांसि वा तत्र चैत्यानि, ततो बेलां
चैत्यानि वा ज्ञात्वा प्रतिचैत्यमकैकाऽपि स्तुतिर्दीयतेति ।

अथ समवसरणविषयं विधिमाह-

निस्सकमे चेइए गुरु, कइवयसहिं य एयरावसहिं ।

जस्य पुण अनिस्सकडे, पूरिति तहिं समोसरणं ॥

निश्चाकृते चैत्ये गुरुगच्छार्थः कतिपयैः परिणतसाधुभिः सहि-
तैश्चैत्यमहिमावलोकनाय तिष्ठति । इतरे शैकादयस्ते मा पार्श्व-
स्थादीन् जृयसा लोकेन पूज्यमानान् दृष्ट्वा तत्र गमनं कार्ष्णरिति
कृत्वा गुरुभिरनुज्ञाता वसन्ति व्रजेयुः । यत्र पुनः क्षेत्रे अनिश्चा-
कृतं चैत्यं तत्राऽऽचार्यः समवसरणं पुरयन्ति, सन्नामापूयं धर्म-
कथां कुर्वन्तीत्यर्थः ।

आह-किं संविघ्नैस्तत्र धर्मकथा, आहो-

विघ्नसंविघ्नैरपि, उच्यते-

संविघ्णेहिं य कहणा, इयरेहिं अपवओ न ओवसमो ।

पव्वज्जाजिमुहा वि य, तेसु वए सेइमादीया ॥

संविघ्नैरुद्यतविहारिभिः कथना धर्मस्य कर्तव्या । कुत इत्याह-
इतरे असंविघ्नास्ते धर्मकथायां क्रियमाणायां भ्रातृणामप्रत्ययो
भवति, नैते यथा वादिनस्तथा कारणे इति । नन्वतथा मुपशमः
सम्यग्दर्शनादिप्रतिपत्तिर्भवति । अपि च । प्रव्रज्याजिमुखाः शैका-
दयो वा अद्याप्यपरिणमजिनवचनाः तेऽपि तेषु व्रजेयुः ; शोभनं
खल्वेतेऽपि धर्मं कथयन्तीति ।

आह-निश्चाकृतचैत्ये यदि तदानीमसंविघ्नान् जयन्ति ततः को-
विधिर्गिन्याह-

पूरिति समोसरणं, अक्कासइनिस्सकचेइएसुं पि ।

इहग लोगविरुद्धं, सद्धाजंगो य सद्धाणं ॥

अन्येषामसंविघ्नानाममर्तान्निश्चाकृतेर्ष्याप चैत्येषु समवसरणं
पुरयन्ति, इतरथा लोकविरुद्धं लोकापवादो भवति-अहो ! अ-
मी मन्मरिणा यदेवमन्यदीयं चैत्यमिति कृत्वा नात्रोपविश्य
धर्मकथां कुर्वन्ति, धर्मानुज्ञा आद्यानां भवति, तेषामन्यायम-
व्यर्थयमानानामपि तत्र धर्मकथाया भकरणात् ।

अथ जिक्काचर्यायां यतनामाह-

पुव्वपविहेहिं समं, हिंरंती तत्थ ते पमाणं तु ।

साभाविकजिक्काओ, विदंतपुव्वा य उवियादी ॥

पूर्वप्रविष्टानामपूयं ये क्षेत्रप्रत्युपेक्षणार्थं प्रदितस्तैः समं भि-
क्कां हिंरन्ते, तत्र च भिक्षामटतां त एव प्रमाणं गन्तुं कैस्तत्र
शुद्धाशुद्धगवेषणा कर्तव्या, ते च पूर्वप्रविष्टा इदं विदन्ति-यदेताः
स्थाभाधिकभिक्षाः स्वार्थनिष्पादताः, एतास्तु अपूर्वाः संयता-
र्थं स्थापिता निक्षिप्तादयः ।

स्त्रीसंकुलनाटकशीतयोर्यतनामाह-

वदे ए इति तंति य, जुवमज्जे थेर इत्थिओ तेणं ।

चिद्धंति न नारणसुं, अह तंति न पेह रागादी ॥

स्त्रीसंकुलवृन्दे नायान्ति निर्गच्छन्ति च, ये च युवानस्ते मध्ये
क्रियन्ते, यतः स्त्रियस्तेन पार्श्वेन स्थविरा वृद्धा भवन्ति, मा भू-
यन् हृक्ताभुकसमुत्था दोषा इति । यत्र नाटकानि निरीक्ष्यन्ते
तत्र न तिष्ठन्ति । अथ कारणतस्तिष्ठन्ति, ततो (न पेह रस्त) न-
स्तकथादिरूपाणि न प्रकृन्ते, सदसा दृष्टिगोचरागतेषु रागादीन्
न कुर्वन्ति, तेन्यश्च प्राग दृष्टिं निवर्तयन्ति ।

तन्तुजालादिषु विधिमाह-

सीलेह मंगफलए, इयरे चोयंति तंतुमादीसु ।

अभिजोयंति तिसु य, अण्णिच्छि फेहंतइदीसंता ॥

इतरे असंविज्ञा देवकुलिका इत्यर्थः, तान् तन्तुजालवृताकोलि-
कादिषु सन्तु, ते साधवो नोदयन्ति-यथा शीलयत परिकर्मयत
मङ्गफलकानीष मङ्गफलकानि । मङ्गो नाम चित्रफलकव्यग्रहस्त-
स्तस्य च यदि फलकमुज्ज्वलं भवति, ततो शोकः सर्वोऽपि ते
पूजयति । एवं यदि यूयमपि देवकुलानि नृयो भूयः संमार्जना-
दिना सम्यगुज्ज्वालयत, ततो नृयान् शोकां नयतां पूजास्तकारं
कुर्यात् । अथ ते देवकुलिकाः सवृत्तिकाश्चेत्यप्रतिबन्धगृहकोवा-
दिवृत्तिनोगिनस्ततस्तान्नियोजयन्ति निर्जत्स्यन्ति-यथा एक
तावदेवकुलानां वृत्तिमुपजीवय द्वितीयमेतेषां संमार्जनादिसारा-
मपि न कुरुथ । इत्थं युक्ता अपि यदि तन्तुजालादीन्यपनेतुं नेच्छ-
न्ति ततो अदृश्यमानाः स्वयमेव स्फोटयन्ति, अपनयन्तीत्यर्थः ।

कुल्लकविपरिणामसंभवे यतनामाह-

उज्जलवेमे खुड्डे, करिंति लब्धदृणाइ चोक्खे य ।

नो मुवेतऽसहाए, दिंति मण्णे य आहारं ॥

कुल्लकान् उज्ज्वलवपान् पाददुरपट्टचोलपट्टधारिणः उद्वर्त्तन-
प्रकाशनादिना च चोक्कान् शुचिशरीरान् कुर्वन्ति । न च त लु-
ल्लका भवदाया एकाकिनो मुख्यन्ते, वृषभाश्च तेषां मनोहान्
स्निग्धमधुरानाहारानातीय ददति । उरभ्रदृष्टान्तेन च प्रकाश-
यन्ति । वृ० १ उ० । (स च दृष्टान्तः ' उरभ्र ' शब्दे द्वि० जा०
७५१ पृष्ठे वक्ष्यते)

अथ निर्द्धर्मकार्येषु यतनामाह-

न मिदंति त्रिगिकजे, अत्रयंति च मेळिया उदामीणा ।

विंति य निव्वंधम्मि, करेगु तिक्खं खु जे दंरं ॥

यत्र त्रिभिन्नामरूपगृहधनादिकार्याण्युपहोक्तान्ते तत्र प्रथमत
एव न मिलन्ति । अथ तैर्बलाद् मोटिकया मील्यन्ते ततो मेलिता
अधुदासीना आसन्ते । अथ ते ब्रवीरन-कुरुतास्मदीयस्य व्यव-
हारस्य परिच्छेदम् । नत एव निर्बन्धे तैः क्रियमाणे साधवो प्रवते-
यद्यस्माकं पार्श्वे व्यवहारपरिच्छेदं कारयिष्यथ तत उभयेषा-
पामपि भवतां तीव्रद्वारमागमात् प्रायश्चित्तसकृणं कुर्मः क-
रिष्याम इति ।

' शङ्खानिगमादी ' इति पदं व्याख्यानयति-

अच्छानिगमादी, दाणुप्पाइयमहंसवो कुणगो ।

गेलक्षसत्थवसगा, महानइ तत्तिया वा वि ॥

अध्वनिगता अध्वानमतिलङ्घय सहसैव तत्र प्राप्ताः । आदिश-
ब्दान्धदध्यवधिषु कारण गृह्यते, स्थानोत्पानिकमहोत्सवं
नाम तत्रापूर्वं कोऽप्युत्सवविशेषः, सहसैव आर्द्धं कर्तुमारब्धः
तं वा श्रुत्वा, यदि वा क्षेत्रं प्रत्युपेक्षितुं प्रैष्यन्ते, तदानीं शान्ता-
शानप्रतिचरणव्यापृता वा । अथवा सार्थवशगास्ते तत्र सार्थ-
मन्तरेण गन्तुं न शक्यन्ते । महानदी वा काचिद्विपान्तराले, ताम-
भीक्ष्णमुत्तरतां बहवो दोषाः, तावन्मात्रा एव वा ते साधवो
यावतां मध्याह्नकस्याप्यन्यत्र प्रेषणं न संगच्छते, अत एतैः कार-
णैरप्रत्युपेक्षितेऽपि प्रविशतां न कश्चिदोषः ।

अत्र यतनामाह-

समणुन्ना सह अन्ने, वि दड्डिउं दाणमाइ वज्जंति ।

दच्चाई पेहंता, जइ लग्गंती तहवि सुच्चा ॥

यदि समनोहाः सांभोगिकाः पूर्वप्रविष्टाः सन्ति ततस्तैः सह
जिक्कामटन्ति । अथ न सन्ति समनोहास्ततोऽन्यानप्यन्यसांभो-
गिकानपि दृष्ट्वा दानआर्द्धकादिकुत्रानि वर्जयन्ति ते, आधाकर्मा-

दिशेषसंज्ञात् । शेषेषु कुत्रेषु पर्यटन्तो (दध्यादी पेहंता स्ति)
रुज्यतः क्षेत्रतः काक्षतो जायतश्च शुद्धमन्धेषयन्तो, यद्यपि कि-
मपि स्थापनादिकं दोषं लग्नन्ति प्राप्नुवन्ति, तथा शुद्धाः कप-
कवदशपरिणामतया श्रुतज्ञानोपयोगप्रवृत्तत्वादिति । गतं परि-
हरणानुयानद्वारम् । वृ० १ उ० ।

अणुजाणण-अनुज्ञापन-न० । अनुमोदने, सूत्र० १ श्रु० ए
अ० । स्था० ।

अणुजाणावणा-अनुज्ञापना-स्त्री० । मुक्ताक्षने, पञ्चा० ६ वि० ।

अणुजाणादिगार-अनुयानाधिकार-पुं० । रथस्य पृष्ठतोऽनु-
मजनेन प्रतिष्ठाधिकारे, जी० १ प्रति० ।

अणुजाणित्तए-अनुज्ञातुम्-अव्य० । तथैव सम्यगतद्वारयाऽ-
न्येषां च प्रवेदयत्येवमभिधातुमित्यर्थः, स्था० २ गा० १ उ० ।

अणुजात (य)-अनुयान-त्रि० । अनुगते, प्रश्न० २ आश्र०
डा० । " सरिसे वसभाणुजाए " अनुजातशब्दः सदृशवचनः ।

वृषभस्य अनुजातः सदृशो वृषभानुजातः । सू० प्र० १२ पाठ० ।

अनुरूपः सम्पदा पितुस्तुल्यो जातोऽनुयातः, अनुगतो वा
पितृवितृत्वाऽनुयातः । पितृस्वमे सुतज्जे, यथा महायशाः, आदि-
त्ययशसा पिता तुल्यत्वात् । स्था० ४ गा० १ उ० ।

आणुजुत्ति-अनुयुक्ति-स्त्री० । अनुगतयुक्तौ, " सव्वाहिं अणु-
जुत्तीहिं, अचयंता जवित्तए " सर्वाजिरर्थानुगताभिर्पुक्तिभिः

सर्वैरव हेतुदृष्टान्तैः प्रमाणभूतैरशकनुवन्तः । सूत्र० १ श्रु० ३
अ० ३ उ० । " सव्वाहिं अणुजुत्तीहिं, मनिम पमिलेहिया " सर्वायाः

काश्चनानुरूपाः पृथिव्यादिवर्तमानायासाधनत्वानु-
कूला युक्तयः साधनानि, यदि वा सिद्धविरुद्धनैकान्तिकपरिहा-
रणे पक्षधर्मत्वसंप्रकृत्यविपक्षव्यावृत्तिरूपतया युक्तिसंगता
युक्त्यस्ताभिर्मेतिमान् । सूत्र० १ श्रु० ४ अ० १ उ० ।

अणुजट्ट-अनुज्येष्ठ-त्रि० । अनुगतो ज्येष्ठः । प्रा० । म० ।

ज्येष्ठानुरूपं ज्येष्ठानतिक्रमे च । वाच० । पञ्चा० । ज्येष्ठमपीप
वर्तमानं यथा एको द्विकस्य ज्येष्ठः त्रिकस्यानुज्येष्ठः, चतुष्का-
दीनां तु ज्येष्ठानुज्येष्ठः । आ० म० प्र० । अनु० ।

अणुजया-अनूयना-स्त्री० । वदइयतारूपे विषयताविशेषे,
ध० १ अधि० ।

अणुजियत्त-अनृजितत्व-न० । वराकत्वे, वृ० ३ उ० ।

अणुजुय-अनृजुक-त्रि० । असरत्वे कथञ्चित् सरत्वं कर्तुम-
शक्ते, उक्त० ३४ अ० । वक्त्रे, प्रश्न० २ आश्र० डा० ।

अणुज्झाण-अनुध्यान-न० । चिन्तने, अष्ट० २४ अष्ट० ।

अणुज्झावित्ता-अनुध्याय-अव्य० । चिन्तयित्वेत्यर्थः, " कम्म-
गरसालाए अणुज्झावित्ता पमिमंविस्सो " आ० म० द्वि० ।

अणुद्धाण-अनुष्ठान-न० । आचारे, स्था० ७ गा० । चैत्यचन्दना-
दिके आचरणे, पञ्चा० ३ वि० । आश्र० । क्रियायाम्, पञ्चा०
१६ वि० । क्रियाकलापे, ग० १ अधि० । काशाध्ययनादी,
म० २ श० १ उ० ।

फलबद्धमसद्दीज-प्ररोहमदृशं तथा ।

साधननुष्ठानमित्युक्तं, सानुबन्धं महर्षिभिः ॥ २४३ ॥

फलवतः फलप्राप्ताभाजो बुभुक्षस्य न्यग्रोधादेः सदृशस्य
यद्वाजं, तस्य यः प्ररोहोऽङ्कुशोद्भूतस्तेन सदृशं सम यत्त-

तथा, तथेति वक्तव्यान्तरसमुच्चये, एतेषां योगाधिकारिणां, साधु सुन्दरमनुष्ठानं यमनियमादिरूपमित्यनेन प्रकारेणोक्तं, शास्त्रेषु सानुबन्धमुत्तरोत्तरानुबन्धवद् महर्षिभिः परममुनिभिः, शुद्धाधिकारिसमारब्धत्वात्तस्य ॥ २४३ ॥

अत एव—

अन्तर्विवेकसंभूतं, शान्तदान्तमविच्छिन्नम् ।

नाग्राङ्गवत्प्रतापार्यं, बहिःश्रेष्ठमधुक्तिकम् ॥ २४४ ॥

अन्तर्विवेकसंभूतम्, अन्तर्विवेकेन तत्त्वसंवेदनात्मा संभूतं प्रवृत्तं, शान्तदान्तं, शान्तदान्तपुरुषारब्धत्वात्, अत एवाविच्छिन्नं सर्वथा विघ्नवराहितम् । व्यवच्छेद्यमाह—न नैव, अग्राङ्गवत्प्रतापार्यम्—अग्राङ्गप्रतापान्तादुद्भूतो यस्याः, सा चासौ प्रतापः तत्प्राप्यम् । सा हिलता अग्राङ्गवत्त्वेन न तत्तान्तरमनुबन्धुं क्रमात् । इदं चानुष्ठानमनुत्तरोत्तरानुबन्धप्रधानमित्यत उक्तं नाग्राङ्गवत्प्रतापार्यमिति । तथा बहिःश्रेष्ठयां चैत्यवन्दनादिरूपायामधुक्तिः शुद्धा यत्र तत्तथा ॥ २४४ ॥

अथ विषयस्वरूपानुबन्धशुद्धिप्रधानमनुष्ठानत्रयमभिधाय सांप्रतं त्रयस्याप्यवस्थानंदेन संमतमव्याख्यिकीर्तुराह—

इष्यते चैतदप्यत्र, विषयोपाधि संगतम् ।

निदर्शितमिदं तावत्, पूर्वमत्रैव शेषतः ॥ २४५ ॥

इष्यते मन्यते मतिमद्भिः । चः समुच्चये । एतदपि प्रागुक्तमत्र योगचिन्तायां, विषयोपाधिविषयशुद्धमनुष्ठानं, किंपुनः स्वरूपशुद्धानुबन्धशुद्धे इत्यपिशब्दार्थः । कीदृशमित्याह—संगतं युक्तमेव, निदर्शितं निरूपितमिदं संगतत्वम्, तावच्छब्दः क्रमार्थः, पूर्वं प्रागत्रैव शास्त्रे शेषतः संक्षेपेण “मुक्ताविच्छाऽपि या स्मृत्या, तमः जयकरी मता” इत्यादिना ग्रन्थेन । विस्तरतस्तु विशेषमन्वाहवसेयमिति ॥ २४५ ॥

अथ प्रस्तुतमनुष्ठानं यस्य भवति तमधिकृत्याह—

अपुनर्वन्धकस्यैवं, सम्यग्रायोपपद्यते ।

तत्तत्तन्त्रोक्तमखिलं—भवस्थानेदसंश्रयात् ॥ २४६ ॥

कापिलसौगतादिशास्त्रप्रणीतं समुक्तजनयोगमनुष्ठानमखिलं समस्तम् । कुत इत्याह—अवस्थानेदसंश्रयात् । अपुनर्वन्धकस्यानेकस्वरूपाङ्गीकरणात् । अनेकस्वरूपाज्युपगमे हि अपुनर्वन्धकस्य किमप्यनुष्ठानं कस्यामप्यवस्थायामवतरतीति ॥ २४६ ॥ श्रौ० वि० ।

प्रीतिजनकानुष्ठानादिजैदाः—

सूक्ष्माश्च विग्राह्याश्चैवा—तिचारा वचनोदये ।

स्थूलाश्चैव घनाश्चैव, ततः पूर्वममी पुनः ॥ ए ॥

(सूक्ष्माश्चेति । सूक्ष्माश्च लघवः, प्रायशः कादाचित्कत्वात् । विग्राह्याश्च सन्तानाभावात् । अतिचारा अपराधा वचनोदये भवन्ति, ततो वचनोदयात् । पूर्वममी अतिचाराः पुनः स्थूलाश्च बादराश्च, घनाश्च निरन्तराश्च ज्ञवन्ति । तदुक्तम्—“चरमाद्यायां सूक्ष्माः, अतिचाराः प्रायशाऽतिविग्राह्याः । आद्यत्रये त्वमी स्युः, स्थूलाश्च तथा घनाश्चैव” ॥ ६ ॥ ब्रा० २८ ब्रा० ।

सदनुष्ठानमतः खलु, बीजन्यासात् प्रशान्तवाहितया ।

मंजायते नियोगात्, पुंसां पुण्योदयसहायम् ॥ १ ॥

नरमी, तभक्तिवचना—संगोपपदं चतुर्विधं मीतम् ।

तत्त्वाभिज्ञैः परमं, पदसाधनं सर्वमेवैतत् ॥ २ ॥

यत्रादराऽस्ति परमः, प्रीतिश्च हितोदया भवति कर्तुः ।

शेषत्यागेन करो—ति यच्च तत् प्रीत्यनुष्ठानम् ॥ ३ ॥

गौरवविशेषयोगाद्, बुद्धिमतो यद्बुद्धिद्वितरयोगम् ।

क्रिययेतरतुल्यमपि, कथं तद् भक्त्यनुष्ठानम् ॥ ४ ॥

(सदनुष्ठानमित्यादि) सदनुष्ठानं प्रागुक्तमतः खलु बीजन्यासाद्-स्मान् पुण्यानुबन्धपुण्यनिष्पत्त्या, प्रशान्तवाहितया प्रशान्तं धो-कुं शीघ्रं यस्य तद् प्रशान्तवाहि, तद्वावस्तया चित्तसंस्काररू-पया, संजायते निष्पद्यते । नियोगाक्रियमेन, पुंसां मनुष्याणां, पु-ण्योदयसहायं पुण्यानुज्ञावसहितम् ॥ १ ॥ तदेव जेद्वारेणाह—(नदित्यादि) तत् सदनुष्ठानं प्रीतिश्च भक्तिश्च वचनं चासङ्ग-क्षेपेन शब्दा उपपदमपोष्ठागिपदं यस्य सदनुष्ठानस्य तत्तथा, च-तुर्विधं चतुर्जैदं, मीतं शब्दितं, प्रीत्यनुष्ठानम् ॥ २ ॥ आदरः प्रयत्ना-तिशयोऽस्ति परमः, प्रीतिश्चाऽभिरुचिरुपा, हितोदया हित उदया यस्याः सा तथा भवति । कर्तुंरनुष्ठानः, शेषत्यागेन शेषप्रयोज-नपरित्यागेन, तत्काले करोति यच्छातीव धर्मादरात् । तदेवं चतुर् प्रीत्यनुष्ठानं विज्ञेयम् ॥ ३ ॥ द्वितीयस्वरूपमाह—गौरवत्यादि । गौरवविशेषयोगात्, गौरव गुरुत्वं पूजनीयत्वं तद्द्विशेषयोगात् तद ध्येयवन्धात्, बुद्धिमतः पुंसां यदनुष्ठानं विद्वज्जतरयोगं विद्वज्जतरव्यापारं, क्रियया करणेन, इतरतुल्यमपि प्रीत्यनुष्ठा-नतुल्यमपि, कथं तदेवंविधं प्रकृत्यनुष्ठानम् ॥ ४ ॥

आह—क पुनः प्रीतिजनकयोर्विशेषः ? , उच्यते—

अत्यन्तवद्वृत्ता खलु, पत्नी तद्विच्छिता च जननीति ।

तुल्यमपि कृत्यमनयो—ज्ञातं स्यात् प्रीतिभक्तिगतम् ॥ ५ ॥

[अत्यन्तवद्वृत्ति] अत्यन्तवद्वृत्ता खलु अत्यन्तवद्वृत्तैव, पत्नी नार्या, तच्च पत्नीवदत्यन्तैव हिता च हितकारिणीति कृत्वा जननी प्रसिद्धा, तुल्यमपि सदृशमपि, कृत्यं प्रोजानाच्छादनादि, अनयो-जननीपत्न्याज्ञातमुदाहरणं स्यात्, प्रीतिजनकगतं प्रीतिजनकवि-षयमिदमुक्तं भवति, प्रीत्या पत्न्या क्रियते, प्रकृत्या मानुरिती-यान् प्रीतिभक्त्योर्विशेषः ॥ ५ ॥

तृतीयस्वरूपमाह—

वचनात्मिका गृह्णति, सर्वत्रोचित्ययोगतो या तु ।

वचनानुष्ठानमिदं, चारित्र्यवतो नियोगेन ॥ ६ ॥

(यच्छनेत्यादि) वचनात्मिका आगमात्मिका, प्रवृत्तिः क्रियारूपा न-वेत्र सर्वस्मिन् धर्मव्यापारे ज्ञान्तिप्रत्युपपत्तादी, आचित्ययोगतो या तु देशकालपुरुषव्यवहाराद्यौचित्येन वचनानुष्ठानमिदमेवं प्रवृत्तिरूपं चारित्र्यवतः साधोर्नियोगेन नियमनं नान्यस्य ज-नतीति ॥ ६ ॥

तुल्यस्वरूपमाह—

यस्त्वज्यामानिशयात्, सात्मीभूतयि चैष्टयते सद्भिः ।

तदसङ्गानुष्ठानं, जवति त्वेतत्तदा वैधात् ॥ ७ ॥

(यस्त्वज्यादि) यस्तु यत् पुनरभ्यासातिशयादभ्यासप्रकर्षाद् भूयो भूयस्तदासेवनेन, सात्मीभूतमिवात्मसाद्भूतमिध, चन्दनगन्ध-न्यायेन चैष्टयते क्रियते, सद्भिः सत्पुरुषैर्जिनकाटिकादिभिस्तदे-वंविधमसङ्गानुष्ठानं जवति त्वेतज्जायते, पुनरेतत्तदा वैधाद् वच-नवैधाद् आगमसंस्कारात् ॥ ७ ॥

वचनासङ्गानुष्ठानयोर्विशेषमाह—

चक्रभ्रमणं दण्डा-तन्त्रावे चैव यत् परं भवति ।

वचनासङ्गानुष्ठानयोस्तु तदङ्गापकं ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

(चक्रेत्यादि)चक्रभ्रमणं कुम्भकारचक्रपरावर्त्तनं, दण्डाङ्गसं-
योगात्, तदभावे चैव दण्डसंयोगाज्जावे चैव, यत्परमन्यद्वयति,
वचनासङ्गानुष्ठानयोस्तु तयोस्तु, ज्ञापकमुदाहरणं ज्ञेयम् । यथा
चक्रभ्रमणमर्कं दण्डसंयोगाज्जायते प्रयत्नपूर्वकमेव वचनानुष्ठान-
मप्यागमसङ्गात् प्रवर्त्तते । तथा चान्यच्चक्रभ्रमणं दण्डसंयोगा-
प्राये केवलान्येव संस्कारापरं कृत्यात् संजयति । एवमागमसं-
स्कारमात्रेण वस्तुतो वचनविरपेक्षमेव स्वाभाविकत्वेन यत् प्रव-
र्त्तते तदसङ्गानुष्ठानमितीयान् जेद इति ज्ञातः ॥ ८ ॥

एषामेव चतुर्णामनुष्ठानानां फलविज्ञागमाह—

अन्युद्यदफले चाद्ये, निःश्रेयससाधने तथा चरमे ।

एतदनुष्ठानानां, विज्ञेये इह गतापाये ॥ ९ ॥

अन्युद्यदफले चान्युद्यदनिर्वर्त्तके च, आद्ये प्रतिभक्त्यनुष्ठाने,
निःश्रेयससाधने मोक्षसाधने, तथा चरमे वचनासङ्गानुष्ठाने,
एतेषामनुष्ठानानां मध्ये, विज्ञेये, इह प्रक्रमे, गतापाये अपायर-
हिते निरपाये ॥ ९ ॥

एतेष्वेव चतुर्ण्यनुष्ठानेषु पञ्चविधकृत्तियोजनमाह—

उपकार्यपकारिविषा-कवचनधर्मोत्तरा मता क्षान्तिः ।

आद्यद्वये त्रिजेदा, चरमद्वितये द्विभेदेति ॥ १० ॥

(उपेत्यादि) उपकारी उपकारवान्, अपकारी अपकारप्रवृत्तिः ।
विपाकः कर्मफलानुभवनमनर्थपरम्परा वा, वचनमागमः, धर्मः
प्रज्ञासादिकः, तदुत्तरा तत्प्रधाना मता संमता पञ्चविधा, क्षान्तिः क्षमा,
आद्यद्वये आद्यानुष्ठानद्वये, त्रिजेदा त्रिप्रकारा । चरम-
द्वितये चरमानुष्ठानद्वितये, द्विभेदेति द्विविधा, तत्रोपकारिण क्वा-
न्तिरुपकारिक्षान्तिः, तदुक्तदुर्वचनाद्यपि सहमानस्य, तथा अप-
कारिणि क्षान्तिरुपकारिक्षान्तिः, मर्मदुर्वचनाद्यसहमानस्यायम-
पकारी त्रिविध्यति इत्यभिप्रायेण क्षमां कुर्वतः । तथा विपाके
क्षान्तिः विपाकक्षान्तिः, कर्मफलविपाक नरकादिगतमनुपहय-
तो दुःखनीरुतया मनुष्यजावमेव वा अनर्थपरम्परामात्रोच्यतो
विपाकदर्शनपुरःसरं संभवति । तथा वचनक्षान्तिरगमेवावक-
म्बनीकृत्य वा प्रवर्त्तते न पुनरुपकारित्वापकारित्वविपाकाख्य-
मात्रमनर्थय सा वचनपूर्वकत्वादप्यनिरपेक्षत्वात्तथोच्यते । ध-
र्मोत्तरा तु क्षान्तिः श्रेयसस्य शरीरस्य वेददाहादिषु सारभादि-
स्वधर्मकल्पा परोपकारिणी न क्रियते, सहजत्वेनावस्थिता
सा तथोच्यते ॥ १० ॥ पौ० १० वि० १० । अष्ट० । देवपूजनादिकं,
ह्य० १३ ह्य० । कर्मणि, आ० म० १३० ।

अणुष्टिय-अनुष्ठित-वि० । अनुष्ठाने, आचा० १ श्रु० १९ अ० ४
उ० । आ० म० ३० । आसंयिते, पञ्चा० ६ वि० १० । “अहवा अ-
वितह णो अणुष्टियं” सूत्र० १ श्रु० २ अ० २ उ० ।

अनुत्थित-वि० । द्रव्यतो निषण्णे, भावतो ज्ञानदर्शनचान्ति-
सागरहिते, आचा० १ श्रु० ४ अ० १ उ० ।

अणुणांत-अनुनयत्-वि० । स्वाभिप्रायेण हनैः २ प्रज्ञापयति,
“पुरोहितं तं कमसोऽणुणांतं, णिमंतयंतं च सुप धणेणं”
ह्य० १४ अ० ।

अणुणाइ(ण)-अनुनादिन-वि० । अनुनयति । अनु-तद-णिनि ।

प्रतिरूपशब्दकारके, “गम्भीरेणानुनादिना” वाच० । “गञ्जिय-
सहस्स अणुणाइणा” अनुनादिना सहशेन । कल्प० ।

अणुणाइत्-अनुनादित्व-न० । प्रतिरूपोपेततारुपं सत्यवचना-
तिशये, स० ३५ सम० । रा० ।

अणुणाय-अनुनाद-पुं० । मेघस्वनादौ, “अणुणादे पयाहिणजले
जिणघरे वा” आ० म० ३० ।

अणुणास-अनुनाश-पुं० । अनु-नश-घञ् । अनुमरणे, अमूरदेशा-
दायर्थे । संकाशादित्वात् ण्यः । वाच० ।

अनुनाश्य-वि० । तदमूरदेशादौ, वाच० । अनुनासिके नासा-
हृतस्वरे, स्था० ७ ग्रा० । नासा विनिर्गतस्वरानुगते गेयदोषजेदे,
अं० ७ वक्त० । अनु० । जी० ।

अणुणिजमाण-अनुनीयमान-वि० । प्रार्थ्यमाने, “अह एवं
पि अणुणिजमाणे गच्छति” नि० सू० १ उ० ।

अणुणत (य) अनुणत-वि० । अनुच्छिन्ने मदरहिते, “एथ
वि भिक्खु अणुणप विण्णप” न उज्जतोऽनुणतः । शरीरेणोच्छिन्नतः,
भावोन्मत्तस्वभिमानग्रहप्रस्तः, तःप्रतिषेधात्तपोनिर्जराग्रहमपि
न विधत्ते । सूत्र० १ श्रु० १६ अ० । “अणुणप नावणप अप्पहि-
ठ अणाउत्ते” अनुणतो ह्यव्यतो भावतश्च । ह्यव्यतो नाकाशद-
र्शा, भावतो न जात्याद्यभिमानवान् । दश० ५ अ० १ उ० ।

अणुणवणा-अनुज्ञापना-स्त्री० । अनुमोदेन, “आयप्पमाणमि-
त्तां, चउदिसि होइ उम्माहो गुक्खो । अणुणायस्स समा, न
कण्ठे तथ पविसंठ” इदानीमनुज्ञापना, साऽपि नामादिभिः
परुर्वैव । नामस्थापनं सुगमे । ह्यव्यानुज्ञापना त्रिधा-लौकिकी,
लौकोत्तरा, कुप्रायचनिकी च । तत्र लौकिकी सच्चित्ताचित्तार्म-
भभेदेस्त्रिधा-अश्वाद्यनुज्ञापना प्रथमा । मुक्ताफलवैदूर्याद्यनु-
ज्ञापना द्वितीया । विविधाजरणवित्तवित्तवनिताद्यनुज्ञापना तृती-
या । लौकोत्तराऽपि सच्चित्तादिजेदात् त्रिधा—शिष्याद्यनुज्ञा
प्रथमा । वत्स्याद्यनुज्ञा द्वितीया । परिहितवत्स्यादिशिष्याद्यनुज्ञा
तृतीया । एवं कुप्रायचनिक्यपि त्रिधाऽवगन्तव्या । केशानुज्ञापना
यावतो केशस्यानुज्ञापनं विधीयते, यस्मिन्वा केशेऽनुज्ञा व्याख्याय-
ते वा । एवं कलानुज्ञापनं । ज्ञाद्यनुज्ञा आचाराद्यनुज्ञा, पयाचात्र
प्राज्ञा । प्रय० २ ह्य० । (अथग्रहविषयाऽनुज्ञापना ‘उमाह’ शब्दे
ह्य० ज्ञा० ६१८ पृष्ठे; वसतिविषया च ‘वमइ’ शब्दे दृष्टव्या)

अणुणवणी-अनुज्ञापनी-स्त्री० । अथग्रहस्यानुज्ञापनीयायां
भाषायाम्, स्था० ४ ग्रा० ३ उ० ।

अणुणवित्ता-अनुज्ञाप्य-अव्य० । अनुमोद्येत्यर्थे, “जिणघर
मणुणवित्ता, अजणवणरुयगविमलसंकासा” आ० म० ३० ।

अणुणवियपाणजोयणभोइ(ण्)-अनुज्ञाप्यपानभोजनजोजिन्-
पुं० । आचार्यादिननुज्ञाप्य पानभोजनादिविधातरि, अदत्तादा-
नाविरतेद्वितीयां जायनां प्रतिपन्न, आचा० १ श्रु० २ अ० ६ उ० ।
आव० ।

अणुणावेमाण-अनुज्ञापयत्-वि० । अनुज्ञां ददति, स्वजनादीन्
तत्कालगतसामर्थमिकपरिष्ठापनायामनुज्ञापयतो नातिक्राम-
न्ति” स्था० ६ ग्रा० ।

अणुणा-अनुज्ञा-स्त्री० । अनुज्ञानमनुज्ञा । अधिकारदाने,

स्था० ३ उ० ३ उ० । अनुमोदने, सूत्र० २ सु० २ अ० । हा० ।
निक्षेपोऽस्य—

मे किं तं अणुशा ? । अणुशा द्विविधा पश्यता । तं जहा-
नामाणुशा ? , उवणाणुशा २, दव्वाणुशा ३, खेत्ताणुशा ४,
कालाणुशा ५, जावाणुशा ६ । से किं तं नामाणुशा ? ।
नामाणुशा जस्स णं जीवस्स वा अजीवस्स वा जीवाणं
वा अजीवाणं वा तदुभयस्स वा तदुजयाणं वा अणुण
त्ति नामं कीरइ, सेत्तं नामाणुशा । से किं तं उवणाणुशा
? । उवणाणुशा जेणं कट्टकम्मे वा पात्थकम्मे वा चि-
त्तकम्मे वा गंठिमे वा वेढिमे वा पूरिमे वा संघाप्पे वा अ-
क्खवणं वा वराणं वा एगमो वा अणेगमो वा, मग्ग-
वट्ठवणाणं वा असम्भावउवणाणं वा अणुणत्ति उवण-
विज्जइ, सेत्तं उवणाणुशा । नामउवणाणं को पइविसेसो ? ।
नामं आवकहिं, उवणा इत्तरिया वा दुज्जा आवकहिं वा,
सेत्तं उवणाणुशा । से किं तं दव्वाणुशा ? । द-
व्वाणुशा दुविहा पणत्ता । तं जहा-आगमओ य, नो आ-
गमओ य । मे किं तं आगमओ य दव्वाणुशा ? । आगमओ द-
व्वाणुशा जस्स णं अणुणत्ति पयं सिक्खियं त्रियं जियं
मियं परिजियं नाममं घोसमं अट्ठीणक्खरं अणक्खरं
अव्वाइट्ठक्खरं अक्खलियं अमिलियं अविशामेदियं पन्नि-
पुत्तं पडिपुन्नघोसं कंठोद्विप्पमुक्कगुरुवायणोवगयं मे णं
तत्थ वायणाणं पुच्छणाणं पारियट्ठणाणं धम्मकट्ठाणं नो अणु-
प्पेहाणं कम्हाणं अणुवउत्तो दव्वमिति कट्टु नेगमस्स एगे
अणुवउत्ते आगमओ य इक्का दव्वाणुशा दुन्नि अणुवउत्ता
आगमओ दुन्नि दव्वाणुशाओ तिसि अणुवउत्ता आगम-
ओ तिएण दव्वाणुशाओ, एवं जावइया अणुवउत्ताओ
तावइयाओ दव्वाणुशाओ । एवामेव ववहारस्स वि संग-
हस्स एगे वा अणेगे वा उवउत्ता वा अणुवउत्ता वा द-
व्वाणुशा वा मा एगा दव्वाणुशा उजुत्तयस्स एगे अणु-
वउत्ते आगमओ एगा दव्वाणुशा पुहत्तं नत्थि इतिहं
महनयाणं जाणं अणुवउत्ते अवत्थकम्हा जइ जाणं
अणुवउत्ते न भवइ, जइ अणुवउत्ते जाणं न भवइ, सेत्तं
आगमओ दव्वाणुशा । से किं तं नो आगमओ दव्वाणुशा
? । नो आगमओ दव्वाणुशा तिविहा पणत्ता । तं जहा-जा-
णगमरीरदव्वाणुशा, भवियसरीरदव्वाणुशा, जाण-
गमरीरभवियसरीरवडरित्ता दव्वाणुशा । से किं तं जाणग-
मरीरदव्वाणुशा ? । जाणगमरीरदव्वाणुशा अणुणत्ति
पयन्त्याहिगारं जाणगस्स जं सरीरं ववगयच्चुयच्चविय-
च्चत्तेहं जीवविप्पजइ सिज्जागयं वा संथारगयं वा निधी-
हियागयं वा मिद्धमिज्जागयं वा अट्ठीणं इमेणं सरीर-
समुत्सर्पणं अणुणत्ति य पयं आववियं पन्नवियं पक्खियं

दमियं निदंसियं उवदमियं जहा । को दिट्ठतो ? । अयं घय-
कुंभे आसी, अयं महुकुंभे आसी, सेत्तं जाणगमरीरदव्वा-
णुशा । से किं तं भवियसरीरदव्वाणुशा ? । जे जीवजोणी-
जम्मनिक्खंते इमेणं चैव सरीरसमुत्सर्पणं आइत्तेणं
जिणदिट्ठो णं भावो णं अणुणत्ति पयंसियकाले सि-
क्खिस्सइ, न ताव सिक्खइ जहा । को दिट्ठतो ? । अयं घयकुंजे
भविस्सइ, अयं महुकुंजे जविस्सइ, सेत्तं भवियसरीरदव्वा-
णुशा । से किं तं जाणगमरीरभवियसरीरवडरित्ता द-
व्वाणुशा ? । जाणगमरीरभवियसरीरवडरित्ता दव्वाणु-
शा तिविहा पणत्ता । तं जहा-लोइया, कुप्पावणिया य, लो-
उत्तरिया । से किं तं लोइया दव्वाणुशा ? । लोइया दव्वाणु-
शा तिविहा पणत्ता । तं जहा-सच्चित्ता अच्चित्ता मीसिया ।
से किं तं सच्चित्ता ? । सच्चित्ता से जहा णामए रायाइ वा
जुवरायाइ वा ईमरे वा तलवरे वा मारंलिणइ वा कांडंविणइ
वा सेट्ठीइ वा इब्जेइ वा सेणावई वा सत्थवाहेइ वा कस्सइ
कम्मि कारणे तुट्ठे समाणे आसं वा हत्थि वा उट्ठं वा
गोणं वा खरं वा घोडयं वा एलयं वा चलयं वा दासं वा
दामिं वा अणुजाणिज्जा, सेत्तं सच्चित्ता । से किं तं अ-
च्चित्ता ? । से जहा नामए रायाइ वा जुवरायाइ वा ईमरेइ
वा तलवरेइ वा कोडंविणइ वा मारंलिणइ वा इब्जेइ वा सेट्ठीइ
वा सेणावई वा सत्थवाहेइ वा कस्सइ कम्मि कारणे तुट्ठे स-
माणे आसणं वा मयणं वा उत्तं वा चामरं वा पडं वा
मउरं वा हिरणं वा सुवणं वा कंमं वा मणिमुत्तियसंख-
मिलपवासरत्तरयणमाइयं संतमारमावज्जं अणुजाणिज्जा,
सेत्तं अच्चित्ता दव्वाणुशा । से किं तं मीसिया दव्वाणु-
शा ? । मीसिया दव्वाणुशा से जहा नामए रायाइ वा
जुवरायाइ वा ईमरेइ वा तलवरेइ वा मारंलिणइ वा कोडं-
विणइ वा इब्जेइ वा सेट्ठीइ वा सेणावई वा सत्थवाहेइ वा
कस्सइ कम्मि कारणे तुट्ठे समाणे हत्थिं वा मुट्ठमंलणमं-
मियं आसं वा घामगं वा मरमंमियं सकंमियं दामं
वा दासिं वा मव्वालेकारविज्जुसियं अणुजाणिज्जा, सेत्तं मी-
सिया दव्वाणुशा । सेत्तं लोइया दव्वाणुशा । से किं तं कु-
प्पावणिया दव्वाणुशा ? । कुप्पावणिया दव्वाणुशा तिविहा
पणत्ता । जं जहा-सच्चित्ता अच्चित्ता मीसिया । से किं तं
सच्चित्ता ? । से जहा नामए आयरियाए वा उवउत्ताइए
वा कस्सइ कम्मि कारणे तुट्ठे समाणे आसं वा
हत्थिं वा उट्ठं वा णाणं वा खरं वा घोडं वा अयं वा एल-
गं वा चलयं वा दामं वा दासिं वा अणुजाणिज्जा, सेत्तं
सच्चित्ता कुप्पावणिया दव्वाणुशा । से किं तं अच्चित्ता ? ।
अच्चित्ता से जहा नामए आयरियाए वा उवउत्ताइए वा
कस्सइ कम्मि कारणे तुट्ठे समाणे आसणं वा सयणं वा

छत्तं वा चामरं वा पट्टं वा मल्लं वा हिरण्यं वा सुवस्त्रं वा
कंसं वा वृक्षं वा मणिमुत्तियमस्त्रसिलप्यबालरत्नगणमाद्यं
संतमारसावज्जं अणुजाणिज्जा, सेत्तं अचित्ता कुप्पावाण-
या दव्वाणुणा । से किं तं मीसिया ? । मीसिया से जहा
नामए आयरिएड वा उवज्जाएड वा कस्सइ कम्मि कारणे तुहे
समाणे इत्थि वा मुहज्जंमंदिंयं वा आसं वा घासगं वा चाम-
रमंदिंयं वा सकंरुपं वा दासं वा दासिं वा सव्वालंकारविज्ज-
सिंयं अणुजाणिज्जा, सेत्तं मीसिया कुप्पावणिया दव्वाणुणा ।
सेत्तं कुप्पावणिया दव्वाणुणा । से किं तं लोउत्तरिया दव्वा-
णुणा ? । लोउत्तरिया दव्वाणुणा । तिदिहा पणत्ता । तं जहा-
सच्चित्ता अचित्ता मीसिया । से किं तं मच्चित्ता ? । मच्चित्ता
से जहा नामए आयरिएड वा उवज्जाएड वा पवत्तएड वा
थेरेड वा गणीड वा गणहरेड वा गणावच्छेयएड वा मीमस्स
वा मीस्मिणीएड वा कम्मि कारणे तुहे समाणे मीसं वा मि-
स्मिणीयं वा अणुजाणिज्जा, सेत्तं मच्चित्ता । से किं तं अ-
चित्ता ? । अचित्ता से जहा नामए आयरिएड वा उवज्जाए-
ड वा पवत्तएड वा थेरेड वा गणीड वा गणहरेड वा गणाव-
च्छेयएड वा मीमस्स वा मिस्मिणीएड वा कम्मि य कारणे तुहे
समाणे बत्थं वा पायं वा पन्निगहं वा कंवहं वा पायपुच्छ-
णं वा अणुजाणिज्जा, सेत्तं अचित्ता । से किं तं मीमि-
या ? । मीसिया से जहा नामए आयरिएड वा उवज्जाएड
वा पवत्तएड वा थेरेड वा गणावच्छेयएड वा सिस्सस्स वा
सिस्मिणीएड वा कम्मि कारणे तुहे समाणे मिस्सं वा सि-
स्मिणीयं वा सनंरुपत्तोवमरं अणुजाणिज्जा, सेत्तं मीसिया ।
सेत्तं लोउत्तरिया । सेत्तं जाणमरीरभविमरीरवडरित्ता
दव्वाणुणा । सेत्तं नो आगमओ दव्वाणुणा । सेत्तं दव्वाणु-
णा । से किं तं खेत्ताणुणा ? । खेत्ताणुणा जो णं जस्स खेत्तं
अणुजाणड जत्थिं वा खेत्तं जम्मि वा खेत्ते, सेत्तं खेत्ता-
णुणा । से किं तं कात्ताणुणा ? । कात्ताणुणा जो णं ज-
स्स कालं अणुजाणड जत्थिया वा कात्तं अणुजाणड जम्मि
वा कालं अणुजाणड, तं तीनं पमुप्पन्नं वा अणुगतं वा व-
सेत्तं हेमंतपाउमं वा अवत्थणहं, सेत्तं कात्ताणुणा । से किं
तं जावाणुणा ? । जावाणुणा तिदिहा पणत्ता । तं जहा-लो-
इया, कुप्पावणिया, लोउत्तरिया । से किं तं लोइया भावा-
णुणा ? । से जहा नामए रायाड वा जुवगयाड वा जाव रुहे स-
माणे कस्मइ कोहाइभावं अणुजाणिज्जा, सेत्तं लोइया भावा-
णुणा । से किं तं कुप्पावणिया जावाणुणा ? । कुप्पावणिया
से जहा नामए कइ आयरिएड वा जाव कस्म वि कोहाइभावं
अणुजाणिज्जा, सेत्तं कुप्पावणिया । से किं तं लोउत्तरिया
भावाणुणा ? । लोउत्तरिया जावाणुणा से जहा नामए

आयारिएड वा जाव कम्मि कारणे तुहे समाणे कात्तावियं
नाणाइ गुणजोगिणो विणयस्स खमाइप्पहाणस्स सुमील-
स्स सीसस्स तिदिहं तिगरणविमुच्छेणं भावेणं आयारं
वा सूयगं वा त्राणं वा समवायं वा विवाहप्पकत्ती वा
णायाधम्मकहा णं वा उवासगदसा उ वा अंतगदसा उ वा
अणुत्तरोववाडदसा उ वा पण्हावा गरणं वा विवागसुयं वा
दिट्ठिवायं वा सव्वदव्वगुणपज्जवेहिं सव्वाणुओगं वा
अणुजाणिज्जा, सेत्तं लोउत्तरिया भावाणुणा ॥

किमणुण कस्सऽणुणा, केवड कात्तं पवित्तिआऽणुणा ।
आइगरपुरिमतात्ते, पवत्तिया उसहसेणस्स ॥ १ ॥
अणुण उणमणी एमणी, नामणि उवणा पज्जो य ।
पभवण पयर तपुज्जयं, मज्जाया नाउ मगो कप्पो य ॥ २ ॥
संगहमंवरनिज्जर, तिड्कारणं चेव जीवबुद्धिपयं ।
पय पवरं चेव तहा, वीसमणुणाई नामाई ॥ ३ ॥ नं० ॥
अणुणव्वइत्तऽणुणा, उण्णामि य जम्मियं वि उस्समणी ।
गिहिसाधूहिं एमिज्जति, तम्हा जा होति एमण ति ॥
सुतधम्मचरणधम्मा, एमयती जेण एमती तम्हा ।
उविओ य आरियत्ते, जम्हा तो तेण उवण ति ॥
उवितो गणाधिवत्ते, होति पत्तूतेण पज्जो य ।
सव्वेसिं एमादी-ण होति पज्जो पसइ ति ॥
एगहा आयरिया-दीणं रूपं पज्जवित्ते ।
जेण विणा णो मिज्जति, तेण विरारो तु निज्जति गणो से ।
तदुभयहिंयंति जप्पनि, इह परलोमे य जेण हितं ॥
गणधरेव बरेती, जम्हा जत्तेण होति मज्जादा ।
करणेज्जो कप्पो ति य, कप्पो गणकप्पकरणेणं ॥
एणादिमोक्खमग्गो, सो तम्मि ठितो ति तो जवति मग्गो ।
जम्हा तु एणकारी, णाओ वा एम तो एतां ।
दव्वे जावे सग्गह, दव्वे आहारवत्थमादीहिं ॥
जावे एणादीहिं, संगेहति संगहो तेणं ।
दुविहेण संवरेणं, इंदिय-णोईदिण्णु जम्हा उ ॥
अप्पाण गणं व तहा, संवरयति संवरो तम्हा ॥
गणवारणमग्गिण्ण, कुणमाणे णिज्जरेति कम्माई ।
अक्खे य णिज्जरावे, तम्हा तो णिज्जरा होति ॥
वातेरित्ता एई इव, एक पमाणाय तरुणमादीणं ।
होत्ति विरा वद्धतो, तरुव्व थिरकरणेणं तु ॥
जम्हा तु अवोच्छिन्ती, सो कुणती एणचरणमादीणं ।
तम्हा खलु अच्चेदं, गुणप्पमिच्छं इवति एमं तु ॥
वित्थकराहिं कयमिणं, गणधारीणं तु तेहिं सीसाणं ।
तत्तो परंपरेणं, आयमिणं तेण जीयं तु ॥
वद्धइ य एणचरणं, गणं तु तम्हा उ तेण बुद्धिपदं ।

पवरं पहाणमेत्तं, सव्वेत्तिं रायदेवाणं ॥

एस अणुसाकप्पो, जहाविही वणिणतो समासेणं । पं० भा० ।

तिविहा-अणुसा पसत्ता । तं जहा-आयरियत्ताए, उव-
ज्जायत्ताए, गणित्ताए । स्था० ३ उ० ३ उ० ।

परं प्रति सूत्रार्थदानानुमते, जी० १ प्रति० । सूत्रार्थयोरन्यप्र-
दानं प्रत्यनुगमने, व्य० १ उ० । गुरोर्निबद्धिते, सम्यगिदं धारया-
न्त्योऽध्यापयेति गुरुवचनविशेषे, अनु० । अन्त० । अनुज्ञावि-
धिस्तु योगोत्कृष्टकायोत्सर्गवज्रः सयोऽप्युद्देशविधिवद्वक्तव्यः,
नवरं, प्रवेदिते गुरुवदति-सम्यग् धारयान्तेषां च प्रवेदय, अन्या-
नपि पाठयेत्यर्थः । आवश्यकादिषु तदुल्लिखितारणादिप्रकी-
र्णकेष्वपि चैव एव विधिः, नवरं, स्वाध्यायप्रस्थापनं योगोत्कृष्ट-
कायोत्सर्गश्च न क्रियते । एवं सामायिकाद्यध्यायनेषुद्देशकेषु च
चैत्यवन्दनप्रवृत्तिनात्रादिविशेषक्रियारहितसमवन्दनकप्रदा-
नादिकः स एव विधिरिति तावदियं चूर्णिकागणित्ता सामा-
चारी । सांप्रतं पुनरन्यथाऽपि ताः समुपलज्यन्ते, न च तथो-
पलज्य संमोहः कर्त्तव्यः, विचित्रत्वात्सामाचारीणामिति । अ-
नु० । अन्त० । आ० म० छि० । (व्यतिकृष्टदेशकालादौ उद्देश-
निबधः द्वि० भा० पृष्ठे ' उद्देश ' शब्दे, पञ्चानां ज्ञानानां
मध्यं धृतस्यैवाऽनुज्ञा प्रवर्तते इति 'अणुआंग' शब्देऽत्रैव भागे
३५३ पृष्ठं समुक्तम्) धनिष्ठाशतभिषकस्वातीभरणपुनर्वसुषु
अनुज्ञा कार्य्या । द० प० ।

अणुणाअ-अनुज्ञात-त्रि० । जिनानुमते, स्था० ३ उ० ४
उ० । दत्ताङ्गं, उत्त० २३ अ० । आ० क० ।

अणुणाकप्प-अनुज्ञाकप्प-पुं० । कस्मिन् काले वस्त्राद्यनु-
ज्ञातमित्येवंविधौ, पं० भा० ।

.....अहुणा वोत्तं अणुसकप्पं तु ।

काही कात्ते गहणं, वत्थाईणं अणुसातं ॥

वत्थप्पायगहणे, वासावामाणुणिग्गमो मरदे ।

तिण पणम सत्त तदुगा, उयस्मि कप्पोदगं जाणो ॥

वत्थादीणं गहणं, एऽणुणातं होति वासासु ।

वामादीणं परेणं, दुमाम अणुणसु गिरहंति ॥

तेत्तिं पुण एतानं, मरदे जदि दोणहगा उयाणो ।

दगसंघट्टजहणे, ए तिण्हि यं चेव मज्झिग्गमा ॥

सत्ते चउ उक्कोसा, गिम्हम्मि तिण्णि पंच हेमते ॥

वासासु य सत्त जवे, परेण खेत्तं णऽणुणातं ।

अप्पोदगं ति मग्गा, जं तीरीयासु वणिणतं पुत्तिं ॥

तं अणुदजोयणे, दगघट्टा जाव सत्ते वा ।

वत्थप्पायगहणे, ए व संथरणम्मि पढमठाणम्मि ॥

एत्तोऽवतिक्रमम्मि तु, सट्ठाणा सेवणा सुद्धी ।

पढमं वाऽणुस्सग्गो, तेणं तू णवम होति खेत्तेसु ॥

वत्थादीणं गहणं, तत्थेव य होति उ विहारो ।

णवठाणातिकमे पुण, हवई सट्ठाणतो विसुद्धो तु ॥

किं पुण तं सट्ठाणं, अववादो असति ते होति ।

अथवा एणं गहणं, उस्सग्गो चेव होइ सो ताहे ॥

गेहंतस्स तु करणे, सुद्धी तह चेव बोधव्वा ।

जह गेहंतुवसग्गे, सुद्धीओ बहिस्स एव वितिण्णं ।

गेहंतस्स विमद्धी, सट्ठाणं एवमक्खायं ।

अहवा वि इमे अणुणे, एव तु ट्ठाणा वियाहिता ॥

दव्वादीया इणमो, वोत्तमां आणुपुव्वी सां ।

दव्वे खेत्ते काले, वमहं भिक्खमंतरे णयं ॥

सेऽभाई गुरुजोगी, एते ठाणा णिवोहिता ।

दव्वाणाहारादी-णि जाति सुलजाईं तम्मि खेत्तम्मि ॥

खेत्तं वित्थिण्हं खट्ठु, वत्तंतं मुणंतं गगणस्स ।

वत्तणपग्गियट्ठंती, मुणंति अत्थं गणो तु बालादी ॥

तस्म पटुवति खेत्तं, आहारादीहिं संथरणं ।

तत्तिवकात्ते चेलो, वमही जाग्गा तु तिक्खुसु लजंति ।

न विगिट्ठमंतंती, मज्जाउ मज्झं जहं च सुलभं च ।

आयरिआण जाग्गं, विण्णयं चेव णियेणं ।

एते ते एव ठाणा, जहिं उस्सग्गेण गहणं तु ॥

उस्सग्गेण विहारो, संथरमाणेण एवसु खेत्तसु ।

ते मं वुधदुवहीणं, विपेल्लिया वि दगघट्टं य ॥

एवि दूरं गच्छंती, एवम म असंजवे वितियठाणं ।

दगघट्टं बटुए वी, पेत्ते दूरं पि गच्छेज्जा ॥

दुलहम्मि वत्थपादे, उण वि एसुं वि एवसु गच्छेज्जा ।

एमेव विहारो वि हु, खेत्ताण सत्ती मुणयव्वो ॥

आलंघणे विसुद्धे, दुग्गुणं तिग्गुणं चउग्गुणं वा वि ।

खेत्तं कालातीयं, समणुणाणं पक्कप्पम्मि ॥

एस अणुणाकप्पो ॥ पं० जा० ॥

इयानि अणुणाकप्पो-(गाहा)-(वत्थे पाए)अणुणायम्मि काले
वत्थपायाणि घेत्तव्वानि वासरस्स ठायं तेसु घेत्तव्वानि, पक्का-
उयाणं नाणनायाणि निम्मायाणं पुण सरप अत्तेसु खेत्तेसु, जत्थ
गीयत्थसंविग्गेसु वासो न कओ तत्थ गेहंति, जत्थ वा गीय-
त्थेहि संविग्गेहि कओ तेहि गणहिं वीरे पक्का गेहंति, तेस्मि
पुण निगच्छन्ताणं जइ अजं ओयणस्स अतो तिण्हि पंच सत्त
दगसंघट्टा, दगसंघट्टो नाम जाणहेट्टा तद्वि अणुणायं परेण
नाणुआयं जंति अप्पोदगा मग्गतिरियाए जणियं जाव सत्तसंघ-
ट्टा, एवं अरुद्धे ओयणे (गाहा)-(वत्थे पाए) एवं वत्थपायगहणे
वा तणसंथारय य पढमठाणं तु जस्सग्गेण गहणं नवसु ठाणेसु
पढमट्ठाणांतं उस्सग्गेण वुत्तं होइ नवठाणवच्छक्रमे पुण सट्ठाण-
विसोहं । भवइ उवहिमाइ । किच्च । तं सट्ठाणं आवाए ताइ
उस्सग्गो ताहे अववायओ गहणं । काणि पुण ताणि नव ठाणा-
णि ?-तत्थ (गाहा)-(वत्थे खेत्ते) दव्वानि जइ आहारेवकरणा-
णि लभंति तम्मि खेत्ते उग्गमाइ सुद्धाणि (खेत्तं ति) खेत्तं विट्ठि-
त्तं महाजणपाठग्गं अन्नं च तारिसं नत्थि खेत्तं (काले ति) तइ-
याए पोरिसि।ए भिक्खव्वेसा (वसिहि ति) वसहिंया उग्गा हेमंत-
गिम्हवासपाठग्गा नत्थि नपुंसगाइ दोसरहिया भिक्खा सुस-

भा, गुरुमाह्वया उम्मा भिक्षुता गामंतराणि अविकिष्ठाणि अणु-
स्थ असज्जाशयं गुरुण सुव्रजं पात्रम् जोगीणं च अगादेतराणं
सुव्रजं पात्रम्. एयाणि जव सुणैति, अर्थं सुणाति, सादवो अ-
भिणवं गुणैति वा साद्वैति वा कञ्जुयारिंति वा सुत्तं गेहंति
परिचट्टेति कञ्जुयारैति वा सबासुवुहाउलस्स वा गच्छस्स न-
त्थि तारिस्स अणुं खेत्तं कारणं बहुव्यतिसंघरं ताण खेव विमो-
हिष्ठाणं पेत्तेति वा न दूरं गच्छन्ति मासकण्यं करंता खेव उवदिं
वप्पायंयानि अह पुण दव्वं घत्थं पायं दुल्लज्जं, खेत्तं वा न पडुव्वइ,
ताहे बहुप वि दगसंघट्टे पेत्तेइ, दूरं पि गच्छइ, अकजोयणपरेण
वि(गाहा)(आलंघणे)ने च आलंघणे विसुक्के सत्वं पि अणुण्णायं
दुगणं खेत्तकालं दुगुणतिगुणचउगुणबहुगुणे वा खेत्तकालाद-
क्कमाण्णाय्या पकप्पम्मि । एस अणुसाकण्यो । पं० सू० ।

अणुएहसंवट्टियककसंग-अणुएहसंवत्तितककशाङ्ग-त्रि० । भि-
क्षापरिभ्रमणाभावादुण्णलग्नाभावेन संवत्तितानि वर्तुलीभू-
तानि अत एवाऽककशानि अङ्गानि पाणिपादपृष्ठादरप्रभृती-
नियेषां ते अनुण्णसंवत्तितककशाङ्गाः । भिक्षाणामभावादुण्णस-
न्धाभावेन शीतीभूताङ्गेषु, “अणुएहसंवट्टियककसंगा, गि-
रहंति जं अज्जि न तं सहामो ” वृ० ३ उ० ।

अणुतनजेद-अनुतटजेद-पुं० । वंशस्येव द्रव्यभेदे, स्था०
१० डा० ।

अणुतडियाजेय-अनुतटिकाभेद-पुं० । इच्छुत्वगादिवद् द्रव्य-
भेदे, प्रज्ञा० ११ पद । (तट्टेवाः ‘सहदव्वमेय’ शब्दे वक्ष्यन्ते)

अणुतप्पि (ण)-अनुतापिन-त्रि० । अकल्पं किमपि प्रति-
संख्य अनु पश्चाद् हा ! दुष्टु कारितमित्यादिरूपेण तपति स-
न्नापमनुभवति, इत्येवंशीलाऽनुतापी । अकल्पप्रतिसंख्यान-
न्तरं पश्चात्तापविशिष्ट, व्य० १ उ० ।

अणुताव-अनुताप-पुं० । पश्चात्ताप, आव० ४ अ० । ज्ञा० ।

अणुतावि (ण)-अनुतापिन-पुं० । पुरः कर्मादिदोषदुष्टाहा-
रग्रहणान् पश्चाद् ‘हा ! दुष्टु कृतं मया’ इत्यादिमानासकता-
पधारणशाले, वृ० ३ उ० ।

अणुताविया-अनुतापिका-स्त्री० । अनुतापयतीति अनुता-
पिका । परस्यानुतापकारिकायां भाषायाम्, “अणुतावियं
खलु ते भास्व भासंति ” सूत्र० २ भु० ७ अ० ।

अणुतप्पया-अनुत्रिप्यता-स्त्री० । त्रिपू लज्जायाम् ‘उत्प्राबल्येन
त्रिप्यते लज्जयते यन तत् उत्त्रिप्यं, न उत्त्रिप्यमनुत्रिप्यमलज्जनीय
यथा च शरीरशरीरमतोरभेदमधिकृत्य । अहानसर्वाङ्गे शरीरं
संपदभेदे, “वपुलज्जाए धाऊ, अलज्जणीआ अहीणस-
व्वंगो । होई अणुतप्पे सो, अविगलईदियपाडिपुष्पां”ति । व्य०
२ उ० । उत्त० । वृ० ।

अणुत्त-अनुत्त-त्रि० । अकथिते, ध० ३ अधि० । अभाषिते,
पं० सं० ४ डा० ।

अणुत्तर-अनुत्तर-त्रि० । उत्तरः प्रधानो नास्योत्तरो विद्यते
इत्यनुत्तरः । स्था० १० डा० । सूत्र० । अविद्यमानप्रधानतरे,
भ० ६ श० ३३ उ० । अनन्यसदृशे, आ० म० द्वि० । आत्मा० ।
ध० । अनुपप्रधाने, विशेषे । सर्वोत्कृष्टे, अष्ट० १४ अष्ट० । प्रश्न० ।
कल्प० । आ० म० प्र० । दशा० । उत्त० । श्री० ।

केवलिनो दशानुत्तराणि—

केवलस्स णं दस अणुत्तरा पमत्ता । तं जहा-अणुत्तरे
नाणे, अणुत्तरे दंसणे, अणुत्तरे चरित्ते, अणुत्तरे तवे,
अणुत्तरे वीरिए, अणुत्तरा स्वन्ती, अणुत्तरा मुत्ती, अणु-
त्तरे अज्जवे, अणुत्तरे महवे, अणुत्तरे लाघवे ॥

तत्र ज्ञानावरणक्षयाद् ज्ञानमनुत्तरम्, एवं दर्शनावरणक्षयाद् द-
र्शनम्, मोहनीयक्षयाद् मोहनं, चारित्रमोहनीयक्षयाच्चारित्रं, चा-
रित्रमोहक्षयादनन्तधीर्यम्, अनन्तधीर्यत्वाच्च तपः शुक्रव्याना-
दिरूपं, धीर्यान्तरायक्षयाद्धीर्यम्, इह च तपः क्षान्तिमुक्त्यार्जव-
मादेवलाघवानि चारित्रभेदा एवेति चारित्रमोहनीयक्षयादेव
भवन्ति । सामान्यविशेषयोश्च कथंचिज्ज्ञेवाज्ञेदेनोपात्तानीति ।
व्या० १० डा० । वृद्धिरहिते च । आत्मा० १ भु० १ अ० १ उ० ।
नास्त्यस्योत्तरं सिद्धान्त इत्यनुत्तरम् । यथाऽवस्थितसमस्त-
वस्तुप्रतिपादकत्वादुत्तमे, आव० ४ अ० । सूत्र० । सर्वोत्कृष्टे
भोजनधर्मे, सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ० ।

अणुत्तरगइ-अनुत्तरगति-त्रि० । सिद्धिगतिप्राप्ते, “एस क-
रेमि पणामं, तिथयराणं अणुत्तरगईणं” । द० प० ४ प० ।

अणुत्तरगमा-अनुत्तराग्या-स्त्री० । अनुत्तरा वासौ सर्वोत्तम-
त्वादग्याच्च लोकाग्रव्यवस्थितत्वादनुत्तराग्या । ईषत्प्राग्भाराणां
पृथिव्याम्, सूत्र० १ भु० ६ अ० ।

अणुत्तरण-अनुत्तरण-न० । न विद्यते उत्तरणं पारगमनं य-
स्मिन् सति इत्यनुत्तरणः । पारगमनप्रतिबन्धके, उत्त० १ अ० ।

अणुत्तरणवास-अनुत्तरणवास (पाश)-पुं० । न विद्यते उत्त-
रणं पारगमनमस्मिन् सतीत्यनुत्तरणः । स चाऽग्नौ वासश्चा-
वस्थानमनुत्तरणवासः । अनुत्तरणवासहेतुत्वाद् आयुर्वृत-
मित्यादिवदनुत्तरणवासः । यद्वा-आत्मनः पारतन्त्र्यहेतुतया
पाशयतीति पाशः, ततोऽनुत्तरणश्चासौ पाशश्चाऽनुत्तरणपाशः ।
उभयत्र च सापेक्षत्वंऽपि गमकत्वात्समासः । संसारावस्थितौ,
पारवश्यं वा । एतच्च सम्बन्धनसंयोगस्यार्थतः फलम् ।
उत्त० १ अ० ।

अणुत्तरणाणदंसणधर-अनुत्तरज्ञानदर्शनधर-त्रि० । कथञ्चिद्
भिन्नज्ञानदर्शनाधारे, “एवं मे उदाहु अणुत्तरदंसी अणुत्तर-
णाणदंसणधरे” सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

अणुत्तरणाणि (ण)-अनुत्तरज्ञानिन्-त्रि० । नास्योत्तरं प्र-
धानमस्तीत्यनुत्तरम्, तच्च तज्ज्ञानं च अनुत्तरज्ञानम्, तद्-
स्यास्तीत्यनुत्तरज्ञानी । केवलिति, सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

अणुत्तरधम्म-अनुत्तरधर्म-पुं० । नास्योत्तरः प्रधानो धर्मो
विद्यते इति अनुत्तरः । सूत्र० १ भु० ६ अ० । श्रुतचारित्राख्ये
धर्मे, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० ।

अणुत्तरपरक्रम-अनुत्तरपराक्रम-पुं० । परे शत्रवः । ते च द्वि-
धा-द्व्यतो मत्सरिणः, भावतः क्रोधादयः । इह भावशत्रुभिः
प्रयोजनं, तेपामेवोक्तेदतो मुक्तिभावात् । आक्रमणमाक्रमः, प-
राजय उच्छेद इति यावत् । परेयामाक्रमः पराक्रमः । सोऽनु-
त्तराऽनन्यसदृशा यस्येति, “जिने तिथयरे भगवन्ते अणुत्तर-
परक्रमं अमिथलाणी” । अत्र आह-ये खल्वैश्वर्यादिभगवन्तः ते

ऽनुत्तरपराक्रमा एव, तन्मन्तरेण विवक्षितभगासंभवात्, ततोऽनुत्तरपराक्रमानित्येतदतिरिच्यते । नैव दोषः—अस्य अनादिसिद्धैश्वर्यादिसमन्वितपरमपुरुषप्रतिपादनपरनयवादिनिषेध-परत्वात् । तथाहि—कैश्चिदनुत्तरपराक्रमत्वमन्तरेणैव हिरण्यगर्भादीनामनादिविवक्षितभगायोगोऽभ्युपगम्यते । उक्तं च—“हानमप्रतिषेधं यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च, सहसिद्धं चतुष्टयम् ” ॥ १ ॥ इत्यादि । अ० म० प्र० ।

अणुत्तरपुष्पसंज्ञार—अणुत्तरपुष्पसंज्ञार—पुं० । अनुत्तरः सर्वोत्तमहेतुत्वात् तत्कार्यात्पुण्यसंभारः तीर्थकरनामकर्मलक्षणं येषां ते तथा । तीर्थरुतसु, पं० सू० ४ सूत्र ।

अणुत्तरविमाण—अनुत्तरविमान-न० । नैवामभ्यानुत्तराणि विमानानि सन्तीत्यनुत्तरविमानानि । चतुर्दशदेवलोकास्तस्यानुत्तरपपातिकदेवविमानेषु, अनु० (अत्र वक्तव्यं ‘विमान’ शब्दे वदयते) “कइ णं भंते ! अणुत्तरविमाणा पप्पत्ता ? । गोयमा ! पंच अणुत्तरविमाणा पप्पत्ता । ते णं जंते ! किं सखेज्जवित्थमा असंखेज्जवित्थमा य ? । गोयमा ! संखेज्जवित्थमा य असंखेज्जवित्थमा य ” । भ० १३ श० १ उ० । “कइ णं भंते ! अणुत्तरविमाणा पप्पत्ता ? । गोयमा ! पंच अणुत्तरविमाणा पप्पत्ता । ते जहा—विजय, वेजयंते, जयंते, अपराजय, सव्वट्ठसिद्धे य ” । भ० ६ श० ६ उ० ।

अणुत्तरोववाइय—अनुत्तरोपपातिक—पुं० । अनुत्तरेषु सर्वोत्तमेषु विमाननिशेषेषु उपपातो जन्मानुत्तरोपपातः ; न विद्यते येषां तेऽनुत्तरोपपातिकाः । अ० । उत्तरः प्रधानः । नाभ्यांत्तरो विद्यते इत्यनुत्तरः । उपपतनमुपपातो जन्मेत्यर्थः, अनुत्तरश्चासावुपपातश्चेत्यनुत्तरोपपातः ; सोऽस्ति येषां तेऽनुत्तरोपपातिकाः । सर्वार्थान्मिच्छादिविमानपञ्चकोपपातिषु, । अ० १० उ० । विजयाद्यनुत्तरविमानवासिनि, म० १ सम० ।

अनुत्तरोपपातिकानामनुत्तरोपपातिकत्वम्—

अन्थि णं जंते ! अणुत्तरोववाइया देवा । हंता ! अन्थि । मे केणट्ठे णं जंते ! एवं वुच्चइ अणुत्तरोववाइया देवा ? । गोयमा ! अणुत्तरोववाइयाणं अणुत्तरा सहा अणुत्तरा रुवा जाव अणुत्तरा फाया, मे तेणट्ठे णं गोयमा ! एवं वुच्चइ जाव अणुत्तरोववाइया देवा ॥

(अन्थि णमित्यादि) (अणुत्तरोववाइयस्ति) अनुत्तरः सर्वप्रधानोऽनुत्तरशब्दादिविषययोगादुपपातो जन्मानुत्तरोपपातः, सोऽस्ति येषां ते अनुत्तरोपपातिकाः । भ० १४ श० ७ उ० ।

अंदा अनुत्तरोपपातिकस्य—

से किं तं अणुत्तरोववाइया ? । अणुत्तरोववाइया पंचविहा पप्पत्ता । तं जहा—विजया, वैजयंता, जयंता, अपराजिया, सव्वट्ठसिद्धा । ते समामाओ दुविहा पप्पत्ता । तं जहा—पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य । प्रज्ञा० ? पद ।

(अन्तर्क्रियादयोऽस्य स्वस्थान एव दृश्याः)

उच्यत्वम्—

अणुत्तरोववाइयाणं देवाणं एगा रयणी उहुं उच्यते—

णं पप्पत्ता । (एगा रयणि स्ति) इहंते यावत्, काशं क्रीडित्येन नदी इति वदित्वा । (उहुं उच्यते णं स्ति) यस्तु नो ह्यनेकयोः उच्यत्वम्—

स्थितस्यैकस्य, अपरं तिथं कृत्वा तस्य, अन्यदगुणोपपत्तिरूपम् । अ० १ उ० । विजयादिविमानेषूपपत्तिमत्सु साधुषु, अ० ८ उ० ।

अणुत्तरोववाइया णं जंते ! देवा केवइएणं कम्मावसेसेणं अणुत्तरोववाइयदेवताए उववत्ता ? । गोयमा ! जावइयं उट्ठजत्तिए समणे णिमंथे कम्मं णिज्जरेइ, एवइएणं कम्मावसेसेणं अणुत्तरोववाइयदेवताए उववत्ता ॥

(जावइयं उट्ठजत्तिए इत्यादि) किल पञ्चभक्तिकः सुसाधु-यीवत्कर्म कुर्यात्, एतावता कर्मावशेषणानिर्जीर्णोऽनुत्तरोपपातिका देवा उत्पन्ना इति । भ० १४ श० ७ उ० ।

अणुत्तरोववाइयदसा—अनुत्तरोपपातिकदशा—स्त्री० । अ० व० ।

अनुत्तरोपपातिकवत्कथ्यताप्रतिषेधा दशा दशाऽभ्ययनोपपत्ति-ता दशाभ्ययनप्रतिषेद्धप्रथमवर्गयोगाद्दशा अभ्यविशेषोऽनुत्तरोपपातिकदशा । अ० १० उ० । अनु० । नवमेऽङ्के, न० । पा० स० ।

से किं तं अणुत्तरोववाइयदसाओ ? । अणुत्तरोववाइयद-मासु णं अणुत्तरोववाइयाणं नगराई उज्जाणाई चइयाई वणखंडाई रायाणो अम्मापियरां समोमरणाई धम्मायारि-या धम्मकट्ठाओ इहलोगपरत्ताइया इट्ठिविसेसा भोगपरिखा-या पव्वज्जाओ मुयपरिगट्ठा तवोवट्ठाणाई परिमाणो प-रिमाओ संवेदणाओ जत्तपाणपक्खवाणाई पाओवगम-णाई अणुत्तरोववाओ मुकुलपच्चाओ पुण वोट्ठिक्काहो अं-तकिरियाओ आपविज्जंति अणुत्तरोववाइयदसासु णं ति-त्यकरममोसणाई परममंगलजगहियाई जिणातिमेसा य ब-हुविसेसा जिणसीसाणं चव समणणपवरगंधत्थीणं थि-रजसाणं परिसहमेणपरिववत्तपमइणाणं तवदित्तचरित्ताणा-ण मम्मत्तमारविविहप्पगारपसत्थगुणमंजुयाणं अणगारम-हरिसीणं अणगारगुणाण वक्खओ उत्तमवरतवविसिद्धणाण जोगजुत्ताणं जह य जगहियं भगवओ जागिसा इट्ठिविसे-सा देवासुरमाणसाणं परिसाणं पाउज्जाओ य जिणसमीवं जह य उवासांति जिणवरं, जह य परिकहंति धम्मं, लोगगु-रु अमरनरमुरगणाणं सोज्जाण य तस्स जासियं अवसेमकम्म-विमयवित्ता नरा जहा अन्तुवेति, धम्ममुदालं संजमं तवं वा विवहुविहप्पगारं जह बहूणि वासाणि अणुचरित्ता आराहि-यनाणदंसणचारित्तजोगा जिणवयणमणुगयमाहियसुभासिय-त्ता जिणवराण हियेण मणुणत्ता जे य जहि जात्तिया-णि जत्ताणि वेअइत्ता वक्खण य समाहिमुत्तमज्जाणजो-गजुत्ता उववत्ता मुणिवरोत्तमा; जह अणुत्तरएसु पावंति जह अणुत्तरं तन्थ विसयमोक्खवं तओ य चुआ कमेण का-हिंति संजया जहा य अंतर्कारियं एए अन्ने य एवमाइत्था वित्थरेण ॥

अनुत्तरोपपातिकदशासु तीर्थकरसमवसरणानि । किं नूतानि ? परममाह्वयजगत्तानि, जिनातिशेषाश्च बहुविशेषाश्च “ देह विमंभुयं ” इत्यादयश्चतुस्त्रिंशदधिकतरा यः, तथः जिनाति-

प्याणां चैव गणधरादीनाम् । किञ्चुतानामत आह-अमणगणप्रध-
रगन्धहस्तिनां, अमणोत्तमानामित्यर्थः । तथा स्थिरयशासां, तथा
परीवहसैन्यमेव परीवहवृन्दमेव, रिपुबलं परबलं, तत्प्रमर्दनानां,
तथा द्रववहावाग्निरिव, दीप्तान्युज्ज्वलानि, पाठान्तरेण 'तपोदीप्ता-
नि' यानि चारित्रज्ञानसम्यक्त्वानि, तैः साराः सफलाः, विविध-
प्रकारविस्तारा अनेकविधप्रपञ्चाः । प्रशस्ताश्च ये समाधयो गु-
णाः तैः संयुतानाम् । क्वचिद् 'गुणध्वजानामिति' पाठः । तथा अ-
नगराश्च ते महर्षयश्चेत्यनगरमहर्षयः, तेषामनगरगुणानां व-
र्णकः श्लाघा, आख्यायत इति योगः । पुनः किञ्चुतानां जिनशि-
ष्याणाम् ? उक्तमाश्च ते जात्यादिनिर्वरतपसश्च ते च ते विशिष्ट-
ज्ञानयोगयुक्ताश्चेत्यतस्तपामुत्तमवरतपोविशिष्टज्ञानयोगयुक्ता-
नाम् । किञ्च । अपरे यथा च जगत्त्रितं भगवन् इत्यत्र जिनस्य शा-
सनमिति गम्यते । यादृशाश्च श्रद्धाविशेषा देवासुरमानुषाणां,
रत्नोज्ज्वलसक्योजनमानविमानरत्नं सामानिकाद्यनेकदेवदेवी-
कोटिसमवायनं, मणिखगरुमणिरुतदारुपटुप्रचलत्पताकिकाश-
तापशोभितमहाध्वजपुरःप्रवर्तिनं, विविधाऽऽतोद्यनादगगनाभो-
गपुरणं, चैवमादिसङ्क्राणः, प्रतिकल्पितगन्धसिन्धुरस्कन्धारोहणं
श्चतुरङ्गसैन्यपरिवारणं कृष्णचामरमहाध्वजादिमहाराजचिह्न-
प्रकाशनं, चैवमादयश्च सम्यग्विशेषाः समवसरणगमनप्रवृ-
त्तानां, वैमानिकज्योतिष्काणां भयनपतिव्यस्तराणां, राजादि-
मनुजानां च । अथवा अनुत्तरोपपत्तिकसाधूनाम्, ऋद्धिवि-
शेषा देवादिसम्बन्धिनस्नादृशा 'आख्यायन्ते' इति क्रियायो-
गः । तथा पूर्वार्धे 'संजययेमाणिर्था' संजइपुर्वेण पविसिञ्चो
वीर' इत्यादिनां कृत्स्नरूपाणां प्रादुर्भावाश्च आगमनानि, क ?-
(जिनवरसमीपे स्ति) जिनसमीपे, यथा च येन प्रकारेण, पञ्च-
विधाभिगमादिना (उपासमीयेति) उपासन्तं सन्तं राजा-
दयः, जिनवरं तथा 'क्यायन्ते' इति योगः । यथा च परिकथय-
ति धर्मं, लोकगुरोरिति जिनवरः, अमरनरासुरगणानां भुत्वा च
'नश्येति' जिनवरस्य भाषितं, अवशेषाणि क्षीणमायाणि, कर्मा-
णि येषां ते तथा । ते च ते विषयविरक्ताश्चेति, अवशेषकर्मवि-
षयविरक्ताः क ? नराः किम् ? यथा अभ्युपयन्ति धर्ममुदारम् ।
किंस्वरूपमत आह-संजमं तपश्चापि । किञ्चुतमित्याह-बहुविध-
प्रकारं तथा, यथा बहूनि वर्षाणि (अणुचरिय स्ति) अनुचर्य
आसेव्य, संयमं तपश्चेति वर्तन्ते । तत आराधितज्ञानदर्शनचा-
रित्रयागाः । तथा (जिनवयणमणुगयमहियभासिय स्ति) जिनव-
चनमाचारादि, अनुगतं संबद्धं नार्द्वितर्दमित्यर्थः ; महितं पु-
जितम्, अधिकं वा भाषितं यैरध्यापनादिना ते तथा । पाठान्तरे-
जिनवचनमनुगत्याऽऽनुकूल्येन सुषुभाषितं ये ते जिनवचनानुगा-
तिसुभाषिताः । तथा [जिनवराण हियण मणुणेत नि] इति
श्रुती द्वितीयाद्ये । तेन जिनवरान् हृदयेन मनसा अनुनीय प्राप्त्य
ध्यात्वेति यावत् । ये च यत्र यावन्ति च भक्तानि उद्देश्यित्वा ल-
ब्ध्वा च समाधिमुत्तमध्यानयोगयुक्ता उपपन्ना मुनिवरोत्तमाः
यथा अनुत्तरेषु, तथा 'क्यायन्ते' इति प्रक्रमः । तथा प्राप्नुव-
न्ति यथाऽनुत्तरं (तस्य स्ति) अनुत्तरविमानेषु विषयमुख, तथा
क्यायन्ते (तस्यो य स्ति) अनुत्तरविमानेन्यरूपुताः क्रमेण कति-
प्यन्ति, संयता यथा ज्ञानतः क्रियन्ते तथा क्यायन्ते । सं० ॥

से किं ते अणुत्तरोववाइयदसाओ ? । अणुत्तरोववाइयद-
साएमु एं अणुत्तरोववाइयाणं नगराई उज्जाणाई चेइयाई
बणख्माई समासरणाई रायाणो अम्मापियरो धम्मायारि-

या धम्मकहाओ इहलोइयपरलोइया इहिविसेसा भोगप-
रिखाया पव्वज्जाओ परियागा सुयर्पाङ्गगहा तवोवहाणाई
पमिमाओ उवसग्गसंलेहणाओ भत्तपव्वक्खाणाई पाओवग-
मणाई अणुत्तरोववाइ स्ति उववत्तीमुकुलपवायाइओ पुण बो-
डिलाभा अंतकिरियाओ य आघविज्जंति अणुत्तरोववाइयद-
साणं परित्ता वायणा संखिज्जा अणुओगदारा संखिज्जा वेह्ता
संखिज्जा मिलोगा संखिज्जाओ (नज्जुत्तीओ संखिज्जाओ
संगहणीओ संखिज्जाओ पविवत्तीओ मे एं अंगट्टयाए न-
वमे अंगे एगे सुयखंधे तिभि वगे तिभि उदेसणकाला तिभि
समुदेसणकाला संखिज्जाई पयसहस्माई पयगेणं संखि-
ज्जा अक्खरा अणंताऽऽगमा अणंता पज्जवा परित्ता तसा
अणंता थावरा सामयकरुनिवव्वनिकाइया जिणपक्कात्ता
जावा आघविज्जंति पव्वविज्जंति पव्वविज्जंति दंसिज्जंति
निदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति, मे एवं आया एवं नाया एवं
विखाया एवं चरणकरणपरुवणा आघविज्जइ, सेत्तं अणु-
त्तरोववाइयदसाओ ॥

(अणुत्तरोववाइयदसासु णमित्यादि, पाठसिद्धं यावन्निगमनम्,
नवरम्, अध्ययनसमूहो वर्गः । वर्गे च वर्गे च दश दशाध्ययनानि,
वर्गश्च युगपदेवेदिष्यते इति । त्रय एव उद्देशनकालाः, त्रय एव
समुद्देशनकालाः, संख्येयानि च पक्षसहस्राणि, सहस्राष्टाधिक-
षट्चत्वारिंशस्रकप्रमाणानि वेदितव्यानि ॥ नं० ।

अणुदत्त-अनुदत्त-पुं० । न उदात्तः, विरोधे नञ् । 'नीचैरेतु-
दात्तः' पा० ॥ १२३० ॥ इति लङ्गिने तादृशादिषु सभागेषु स्थानेषु
भागे निष्पक्षे स्वरभेदे, यथा नीचैः शब्देन 'जं निक्खु' इत्यकम्
करेह' इत्यादि । वृ० १ उ० ।

अणुदय-अनुदय-पुं० । बेलाप्राज्ञाले, द्वा० ७ द्वा० ।

अणुदयबन्धुकिट्टा-अनुदयबन्धोत्कृष्टा-स्त्री० । यासां विपाका-
दयाभावे बन्धादुत्कृष्टस्थितिसत्कमावाप्तिः ; तासु कर्मप्रकृति-
षु, पं० सं० ३ द्वा० । ताश्च 'नारयतिरिउरल्लुमु' इत्यादि-
गाथया 'कम्म' शब्दे तृ० भा० २७६ पृष्ठे दर्शिताः)

अणुदयवर्द्ध-अनुदयवती-स्त्री० । " चरिमसमयस्मि दमिय,
जासिं अग्रथ्य संकमे ताओ । अणुदयवर्द्ध " यासां प्रकृतीनां
दालिकं चरमसमयेऽन्त्यसमये, अन्यत्राऽन्यप्रकृतिषु, स्तियुक्तसं-
क्रमेण संक्रमयेत्, संक्रमय्य चान्यप्रकृतिव्यपदेशेनानुभावतः
स्वोदयेन तावत्पुण्यवत्योऽनुदयवती संज्ञा । इत्युक्तसंज्ञासु
कर्मप्रकृतिषु, पं० सं० ३ द्वा० ।

अणुदयसंक्रमुकिट्टा-अनुदयसंक्रमोत्कृष्टा-स्त्री० । यासामनु-
दयसंक्रमत उत्कृष्टस्थितिलाजः तासु कर्मप्रकृतिषु, पं० सं० ३
द्वा० । ('कम्म' शब्दे तृ० भा० ३३० पृष्ठे चासां स्वरूपमावेदयिष्यते)

अणुदरंभरि-अनुदरंभरि-पुं० । अनात्मज्जरो, द्वा० ६ द्वा० ।

अणुद्वि-देही-कणरहिते, निरवसरे च । दे० ना० १ वर्ग ।

अणुदहमाण-अनुदहत्-त्रि० । निसर्गान्तरमुपतापयति,
स्था० १० द्वा० ।

अणुदिक्षण-अनुदर्प-न०। न० त० । अनागतकाले उद्दीरण-
रहिते चिरण भविष्यदुद्दीरणेऽभविष्यदुद्दीरणे वा कर्मणि, म०
१ श० ३ उ० ।

अणुदिसा-अनुदिक्-स्त्री० । आग्नेयादिकायां विविशि, कल्प० ।

आच्चा० । “पादणपमिष्ये वा वि, उहुं अणुदिसामवि ” दश०

६ अ० । आचार्योपाध्यायपदद्वितीयस्थानवर्तित्वे, व्य० २ उ० ।
(‘उद्देश’ शब्दे द्वि० जा० ८०८ पृष्ठे तदुद्देशो वक्ष्यते)

अणुविष्ट-अनुविष्ट-त्रि० । यावन्तिकादिनेदवाजिते, प्रश्न० १
संख० द्वा० ।

अणुपरिकुंथु-अनुदरिकुन्थु-पुं०-स्त्री० । अनुदरिनामके
कुन्थुजिह्वे, वृ० १ उ० । स्था० । स हि चक्षुषेय विभाव्यते न
स्थितः, सूक्ष्मत्वादिति । स्था० ७ उ० । “जंरयिणे च णं समणे
भगव महावीरे जाव सव्वदुक्खणहीणे तं रयणि च णं कुंथु-
अणुदरीनामं समुप्पजा, जा तिया अचलमाणा निमग्धाण य
णिमग्धाण य नां चक्खुप्फास इव्वमागच्छइ, जा तिया चल-
माणा छउमत्थाण निमग्धाण य निमग्धाण य चक्खुप्फासं
इव्वमागच्छइ” । कल्प० । (‘वीर’ शब्दे व्याख्यास्यते चैतत्)

अणुधुय-अनुधुत-त्रि० । अनुरूपेण वादनार्थमुक्तिस्तोऽनुधु-
तः । वादनार्थमेव वादकैरत्यक्ते मृदङ्गादौ, द्वा० १ अ० विपा०
ज० । “अणुधुअनुधुगा” अनुधुताऽनुरूपेण वादनार्थमुक्तिमा,
अनुधुता वादनार्थमेव वादकैरत्यक्ता, मृदङ्गा मर्दला यस्यां सा
तथा । द्वा० १ अ० विपा० । म० । कल्प० । यत्र आनुरूप्येण
यथामार्दङ्गकविधिरुक्ता वादनार्थमुक्तिता मृदङ्गा मर्दलाः
सन्ति । ज० ३ वक्र० ।

अणुधम्म-अणुधर्म-पुं० । बृहत्साधुधर्मापेक्षयाऽणुरूपो धर्मो-
ऽणुधर्मः । देशधरतां, विशे० । आ० म० द्वि० ।

अणुधर्म-पुं० । अनुगतो मोक्षं प्रत्यनुकूलो धर्मोऽणुधर्मः । अहि-
स्तातज्ञे, परीपहोपसर्गसहनवृत्तये वा धर्मे, “एसाऽणुधम्मो
मुणिणा पवेदिओ ” सूत्र० १ श्रु० २ अ० १ उ० । अनु पश्चाद्
धर्मोऽणुधर्मः । तीर्थकरानुष्ठानादन्तरं चर्यमाण धर्मे, “एसा
ऽणुधम्मो इह संजयाण ” सूत्र० २ श्रु० ६ अ० । नि० चू० ।
(स यथा पूर्वोक्तार्थे तथाऽनुवरणीयमिति ‘अणाइय’ शब्द
ऽत्रैव जागं ३०५ पृष्ठे उक्तम्)

अणुधम्मचारि (ण)-अणुधर्मचारिन्-पुं० । तीर्थकरप्रणीत-
धर्मानुष्ठायिन, “जसी विरता समुट्ठिया, कासवस्स अणुधम्म-
चारिणो” काश्यपस्य श्रुषभस्वामिनो वर्तमानस्थामिनो वा
संबन्धी यो धर्मः, तदनुचारिणस्तीर्थकरप्रणीतधर्मानुष्ठायिन
इत्यर्थः । सूत्र० १ श्रु० २ अ० २ उ० ।

अणुपथ-अनुपथ-पुं० । मार्गान्यर्थे, वृ० २ उ० ।

अणुपत्त-अनुप्राप्त-त्रि० । पश्चात्प्राप्ते, लृत्० ३ अ० ।

अणुपयाहिणीकरमाण-अनुप्रदक्षिणीकुर्वाण-त्रि० । आनुकू-
ल्येन प्रदक्षिणीकुर्वाणे, रा० ।

अणुपरियट्टण-अनुपरिवर्त्तन-न० । पौनःपुन्येन प्रमणे, म० १
श० ७ उ० । पादवर्त्ता प्रमणे, सूत्र० १ श्रु० ६ अ० । घटीयन्त्रन्या-
येन प्रमणे, आच्चा० १ श्रु० ५ अ० १ उ० । न० । “दुक्खण-
मेव आबहुं अणुपरियट्टर सि” । दुःखानां शारीरमानसाना-

मावर्त्तः पौनःपुन्यप्रचनमनुपरिवर्त्तते, दुःखावर्त्तावममो बभ्रम्य-
ते । आच्चा० १ श्रु० २ अ० ३ उ० ।

अनुपर्यटन-न० । भूयोन्यस्तत्रैवागमने, “संसारपारकंखी ते
संसारं अनुयहंति” । संसारमेव चतुर्गतिकसंसरणरूपम्, अनु-
पर्यटन्ति । सूत्र० १ अ० १ अ० २ उ० ।

देवे णं जंते ! महिहिण जावमहेसक्खे पज्ज ! जवणसमुहं
अणुपरियट्टिताणं हव्वमागच्छित्तए ? । हुंता । पज्ज ! देवे णं
जंते ! महिहिण एवं धायइ संरुदीवं जाव हुंता पज्ज ! एवं
जाव रुयगवरं दीवं जाव हुंता पज्ज ! तेण परंवीड्वएज्जा
णो चैव णं अणुपरियट्टिज्जा ॥

(वीड्वज्ज सि) एकया दिशा व्याप्तिकामेत् (ना खेच णं
अणुपरियट्टिज्जा सि) नैव सर्वतः परिभ्रमेत्, तथाविधप्रयोजना-
भावादाति सप्तान्यते । ज० १८ श० ७ उ० ।

अणुपरियट्टमाण-अनुपरिवर्त्तमान-त्रि० । एकेन्द्रियादिषु पर्यट-
ति, जन्मजरामरणानि वा बहुशोऽनुप्रचयति । सूत्र० १ श्रु० ७ अ० ।
अरघट्टघटीन्यायेन वर्तमानं, आच्चा० १ श्रु० २ अ० ३ उ० । जी० ।

अणुपरियट्टिता-अनुपरिवर्त्य-अव्य० । सामस्त्येन परिभ्रम्यति
प्रादिक्रियेन परिभ्रम्यति धार्थे, जी० ३ प्रति० ।

आणु (नु) परिहारि (ण)-अ (णु) नुपरिहारिन्-पुं० ।
परिहारिणः अणु स्तोत्रं प्रतिहेखनादिषु साहाय्य करोतीति
अणुपरिहारी । यत्र यत्र भिक्षादिनिमित्तं परिहारी गच्छति
तत्र तत्र अनु पश्चात् पृष्ठनो लग्नः सन् गच्छतीत्यनुपरिहारी ।
व्य० १ उ० । परिहारिकाणामनुचरे, विशे० । (यथा च अनु-
परिहारिकाणां परिहारिकत्वेवा कर्त्तव्या तथा ‘परिहार’
शब्दे वक्ष्यते) निर्विष्ट, आर्सावतविशक्तिचारित्र्ये च । स्था०
३ उ० ४ उ० ।

अणुपविसेत-अनुप्रविशत्-त्रि० । अनु पश्चाद्नावे चरकादिषु
निर्वृत्तेषु पश्चात्पाककरणकालतो वा पश्चाद् भिक्षार्थं प्रवेशं
कुर्वति, नि० चू० २ उ० ।

अणुपविमत्ता-अनु(णु)प्रविश्य-अव्य० । अनुकूलं स्तोत्रं वा
प्रविश्येत्यर्थे, नि० चू० ७ उ० ।

अणुपवेस-अनु(णु)प्रवेश-पुं० । अनुकूले स्तोत्रे वा प्रवेशे,
नि० चू० ७ उ० ।

आणुपस्मि (ण)-अनुदर्शिन्-पुं० । अनु द्रष्टुं शीलमस्येत्य-
नुदर्शी । पर्यालोचके, “एयाणुपस्सी णिज्जोसइत्ता” एत-
दनुदर्शी भवति, अतीतानागतसुखाभिलाषी न भवतीति
यावत् । आच्चा० १ श्रु० ३ अ० ३ उ० ।

अणुपस्सिय-अनुदृश्य-अव्य० । पर्यालोच्येत्यर्थे, सूत्र० १
श्रु० २ अ० २ उ० ।

अणुपाण-अणुप्राण-त्रि० । अणवः सूक्ष्माः प्राणाः प्राणिनो
येषु ते अणुप्राणाः । सूक्ष्मजन्तुयुक्ते, “जययं विहराहि जोगबं,
अणुपाणा पंथा दुरुत्तरा” सूत्र० १ श्रु० २ अ० १ उ० ।

अणुपा (वा) यकिरिया-अनुपातक्रिया-स्त्री० । प्रमत्तसंय-
तानामापन्नपातं प्रत्येवंगुणसंपातिमसत्त्वानां विनाशात्मके
क्रियाभेदे, आ० चू० ४ अ० ।

अणुपा (वा) य ए-अनुपातन-न० । अनु-पत-णिच्-ल्युट् ।
अवतारणे, ध० २ अधि० ।

अणुपालत-अनुपातयत्-त्रि० । अनुभवति, “ साया सोक्क-
मणुपालतेण ” शातं सुखमनुपालयताऽनुभवता । सुखास-
क्कमनसेत्यर्थः । पा० । प्रतिपालयति, आन्वा० १ ध्रु० ५ अ० २ उ० ।

अणुपा (वा) लण-अनुपालन-न० । शिष्यगणरक्षणे, तथा कु-
र्वतो बोधः । ध० ३ अधि० । अनुपालने तु शासनप्रत्यनीकत्वादि-
बोधा एव । यतः पञ्चवस्तुप्रकरणे-“ इत्थं पमायखलिया, पु-
व्वव्यासेण कस्स बलं होति । जो तेण वेइ सम्मं, गुरुत्तणं तस्स
सफलं ति ॥१॥ को णाम सारहीणं, सहोअ जो भववारणो
वमप । दुट्ठे वि अ जे आसे, दमेइ तं आसिअं विति ॥२॥ जो
आयरणं पढमं, पुव्वा वेऊण नाणुपालेइ । संह सुत्तविहीए,
सो पवयणपच्छणीओ सि ॥३॥ अवि को वि अपरमत्था, विरु-
द्धमिह परमवे असं व । जं पाविति अणत्थं, सो जलु तप्प-
व्वओ खवो ” सि ॥४॥ ध० ३ अधि० ।

अणुपा (वा) लणाकण्ठ-अनुपालनाकण्ठ-पुं० । आचार्य्यं
कथञ्चिद् विपक्षे गणरक्षणविधौ, पं० भा० ।

स वैवम-

..... अणुपा अणुपालणाकण्ठं ।
संखेवममुदिदं, बांउमि अहं ममासेणं ॥
मोहतिगिच्छाए गते, णट्टे खत्तादि अह व कालगते ।
आयरिणं तम्मि गणे, पालादीरक्खणट्ठाए ॥
कोवि गणी उवणिज्जो, मन्नाति जंति तस्स कोवि सीसो तु ।
सुत्तयतदुभण्हि, णिम्माओ सो उवेयव्वो ॥
असती य तस्स ताहं, उवेयव्वा कमेण मेणं तु ।
पव्वज्ज कुले णाणे, खेत्ते मुहिट्ठकखमृतसीसो ॥
गुरु गुरुणं तं तू वा, गुरुमज्जिद्धउ व्व तस्स सीसो तु ।
पव्वज्ज एगपक्खी, एमादी होति णायव्वो ॥
असतीए कुल्लओ वी, तस्स सतीए सु एगपक्खीओ ।
खेत्ते उवसंपभे, तस्स सतीए उवेयव्वो ॥
मुहट्ठकखयस्स असती, तस्स सतीए सुतोवमंपभो ।
एवं त्रियाण तेहिं, सीसम्मि तु मग्गणा णारिय ॥
पान्निच्च गणधरे पुण, उविणं तहियं तु मग्गणा इणमो ।
सुत्तयमहिज्जंते, अणहिज्जंते इमे जागा ॥
साहारणं तु पढमे, वितिणं खेतम्मि ततिरे मुहट्ठकखे ।
अणहिज्जंते सीसे, सेसे एकारम विजागा ॥
पुव्वुदिद्वगणस्स तु, एतुदिद्वं पवाइयंतस्स ।
पुव्वं पच्छुदिद्वे, सीसम्मि तु जं तु होति सच्चित्तं ॥
संवच्छरम्मि पढमे, तं संव्वगणस्स आहवति ।
पुव्वुदिद्वगणस्सा, पच्छुदिद्वं पवाइयंतस्स ॥
संवच्छरम्मि वितिणं, सीसम्मि तु जं तु सच्चित्तं ।
पुव्वं पच्छुदिद्वे, सीसम्मि तु जं तु होति सच्चित्तं ॥
संवच्छरम्मि ततिणं, एतं संव्वं पवाइयंतस्स ।

पुव्वुदिद्वं गच्छे, पच्छुदिद्वं पवाइयंतस्स ॥

संवच्छरम्मि पढमे, सिस्सिणिए जं तु सच्चित्तं ।

संवच्छरम्मि वितिणं, तं संव्वपवाइयंतस्स ॥

पुव्वं पच्छुदिद्वे, पान्निच्चयाए उ जं तु सच्चित्तं ।

संवच्छरम्मि पढमे, तं संव्वपवाइयंतस्स ॥

खेत्तुवसंपायरिओ, मुहट्ठकखी चेव जति तु सो उविओ ।

कुल्लगणमधिओ वा, तस्स वि सइ होति उ विवेगो ॥

संवच्छराणि निणिए उ, सीसम्मि पडिच्छियम्मि तदिवसं ।

एककुल्लगणिचे, संवच्छर संघ उम्मासो ॥

तत्थेव य णिम्माए, अणिगए णिगए इमा मेरा ।

सकुले तिणिए तियाइं, गणे दुगं वच्छरं संघे ॥

ओमादिकारणहिं, दुम्मेहत्तेण वा ए णिम्मातो ।

काउण कुलसम्मायं, कुलधरे वा उवट्ठेति ॥

णव हायणाई ताहे, कुलं तु सिक्खावए पयणेणं ।

ण य किंचि नेसिं गेएहीति, गणो दुगं एगसंधो तु ॥

एवं तु दुवाअसहिं, समाहिं जदि तत्थ कोवि णिम्मातो ।

तो णिति अणिम्माए, पुण वि कुल्लादी उवट्ठाणा ॥

तेणैव कमेणं तु, पुणो ममाओ हवंति वारस तु ।

णिम्माए विहरंती, इहरकुल्लादी पुणोवट्ठा ॥

तह वि य वारसमामो, सीसस्स वि गणधरो होइ ।

तेण परमनिम्माए, इमा विही होइ तोसि तु ॥

अत्तीसातिकंते, पंचविहु व्व संपदा पत्तो ।

पच्छा पत्तं तुवमं-पदे पव्वज्जए सु एगपक्खम्मि ॥

पव्वज्जाए सु तेण य, चउभंगो होति एगपक्खम्मि ।

पुव्वाहित वीसरिणं, पढमा सति ततियजंमेणं ॥

संव्वस्स वि कायव्वं, णिच्छयओ कंकुलं व अकुलं वा ।

काअमनावमपसे, गारव्वज्जाए काहिंति ॥

एसऽणुपालणकण्ठो । पं० भा० ।

आयरियाणट्ठावए, आयरिणं नट्टे वा, मोहतिगिच्छाए वा, प-
क्खित्तचित्तं वा, कालगए वा, तस्स य सबलवुद्धाओ तस्स ग-
च्छम्म को गणधारी कायव्वो?, तत्थ(गाहा)(पव्वज्जा)जो जस्स
सीसो निम्माएल्लओ तस्स सइ जो पव्वज्जेगपक्खिओ पित्तिय-
ओ पित्तियपुत्ता वा तस्स सइ कुल्लव्वओ तस्स सइ नाणेगप-
क्खिओ एगवायणिओ तस्स जो तम्मि खेत्ते उवसंपभओ भा-
यरिओ मुहट्ठकखिओ वा सुर्यानिमित्तं वा जा तत्थ एगल्लओ
पान्निच्चओ एणसि उवियाण अहिज्जंताणं कस्स किंवा जवइ,
सीसे ताव उविपल्लए का कहा?, सेसेसु अणहिज्जंतसु पान्-
च्छए उविणं आयरिणं निम्माविण्णए कुल्लगणसंघतिणं वा जो
सो आयरिओ उविओ नाऊण य वोच्छंयं सो कुल्लव्व पाइत्तम्मि
अत्थं ते चेव आयरिया कालगया ते वि आयरियेण तं निमित्तं
चेव सीसवक्खाववं तम्मि ममत्तं करंता एस अहं सज्जंतिओ सो
वि एए मम सज्जति एत्ति काऊण ममत्तं करेइ, एवं सो निम्मा-

ओ आयरिया काष्ठगया सो तं गच्छ न मुखे, पत्था भवंतं वजे
हं, तथा जे ताव आयरियस्स पडिच्छया तेसि तद्विषयमेव गे-
हह, सच्चित्ता जे आयरियसीसा ते न सज्जायति तस्स सका-
से तेण चोदयत्वा तेसु अणुहिज्जेने सुत्तं तथ लभइ सच्चित्ता-
इ तं सामगहं पदमवरिसे, विइए जेत्तावसंपन्नो जं लभइ ते
तं न लभंति । जेत्तावसंपयाए नाइवणं दुविहं मेत्तवए स य
लज्जंति । तइए वरिसे जं सुहपुक्कसोवसंपन्नो लज्जइ तं तेसि
लामे सुहपुक्कियस्स लामो पुक्कसंथवो पच्छा संथवो य च
उत्थे वरिसे सत्थं गेहइ । एवं अणुहिज्जेते पुण इमे पकारस वि-
जागा-तस्सायरियस्स सीसा सीसियाओ पडिच्छयाओ जं
जीवं तेणायरियजणस्स उडिहुं अज्जायं तस्स पदमवरिसे स-
च्चित्तमच्चित्तं वा लभइ, तं सत्थं गुरुणो काष्ठगयस्स वि एगो
विभागो अह इमेण उडिहुं पदमवरिसे, तो पवाइयंतस्स जं स-
च्चित्ताइ वित्तो विभाओ विइए वरिसे पुक्कं उडिहुं, पच्छोव-
दिहं वा, सत्थं पवाइयंतस्स तइओ विजाओ, एवं पडिच्छ-
ए सीसस्स पदमवरिसे आयरिएण वा उडिहुं तेण वा पडिच्छ-
एण उडिहुं तं सत्थं गुरुणो विजाओ, विइए वरिसे आयरिएण
उडिहुं तं पदंतस्स सच्चित्तचित्तं लभइ । तं सत्थं गुरुणो वि-
जाओ पंचमा इमेण उडिहुं तं पवाइयंतस्स उटो विभाओ,
तइए वरिसे आयरिएण वा उडिहुं इमेण वा सत्थं पवाइयंतो
गेहइ वा पयंतो पश्विभागो सत्तमो, सीसणीयाए जहा पडि-
च्छयस्स तिहिह गमा एए दस गमा, पडिच्छयाए । आयरिएण
वा उडिहुं इमेण वा पदमवरिसे जेव गेहइ वाययंतो, एए प-
कारस विभागा । एवं उमाहे जणियं । पं० ३०० ।

सयतिपादनं विवक्ष्यम्—

.....वाचं अणुवाज्जणाए कणं तु ।
अणुवालंति सुविहिता, गच्छं विदिता उ जेणं तु ॥
परिकही परिकहं, तओ य दुविहो पुणो वि एकको ॥
उवसगखेत्तकाज्ज-वसेण अज्जाण परिवही ॥
परियट्टियवयं खलु, परियट्टी चैव होति एगट्टं ।
समणा समणीओ वा, दुविहं परियट्टिवं तु ॥
समणपरियट्ट दुविहो, आयरिओ वीयओ उवज्जाओ ।
संजतिपरियट्टो पुण, तिहिहो तु पवत्तणी तइया ॥
समणपरियाट्टि दुविहा, विहिपरियट्टी य आविहिते चैव ।
जतिणि परियट्टियव्या, नियमं य कारणा णिमेणा ॥
ताओ बहुवसगा, तेणादिदुसंचराणि खेत्ताणि ।
कालवमेण य संजति, जायति झोगस्स जं तत्तं ॥
तम्हा सव्वपयत्ते-ए रक्खियव्वा उ ताउ णियमं ॥
ए वि सरती सोत्तव्वा, मा होज्ज तासि तु विणासो य ।
संवेगगतिपरिणतो, तासि परियट्टो अणुत्तातो ॥
होति पुण अणुहिहो खलु, परिकही तु इमो तासि ।
अबहुस्सुए अगीय-त्थे तरुणं य मंदधम्मिण ॥
कंदप्पमीज्जणट्टा, आविही दोणे य गहणं य ॥
बहुमुयगीतजइणो, आवासगमादि जाव आयारो ।
तेयगी य बहुस्सुय-तिल्लहममाणा रतो तरुणे ॥

जो उज्जोगं न कुणति, चरणे मो होति मंदधम्मो तु ।
अणुहुयउल्लावादी, सरीरकिरिआ य कंदप्पी ॥
णिकारणे अणुआ, संजति बसही तु वच्चए जो तु ।
णिकारणमविहीए, जो देती गिएहती वा वि ॥
एयारिमे तु अज्जा-ए परिकही तु ए कप्पत्ति ।
कारणेहि इमाहि तु, गम्मत अज्जाणवस्सयं ॥
उवस्सए य गेहइ, उवही संघपाहुणे ।
सेहइवणइसे, अणुनानइणे ठाणे ॥
अणपज्जअगलियाओ, वीयारे पुत्तसंगमे ।
संवेहणवोतिरिणे, वोसट्टाणिट्टिए तेहि ॥
अरिहो अणुहिहो वा वी, परियट्टी एवमाहिओ । पं० भा० ।

इयाणि अणुपादनाकल्पो (गाहा) (परियट्टियवयं) परि-
यट्टितव्यओ भाणियव्यो परियट्टितओ ताव आयरियउवज्जाओ
साहुणं संजइणं आयरियउवज्जाओ पवत्तिणी परियट्टियवयं
दुविहं साहु साहुणीओ जतीणं पुण एकको दुविहो विहि-
परियट्टिओ अविहिपरियट्टिओ य तथं संजइओ नियमा
परियट्टियव्याओ, कि कारणं बहुवसगं तारिसिं तेयाणि
सुखेत्ताणि य दुसंचराणि काष्ठवसेण संपय पमुक्कं लोकोपतो
जाओ, एयाओ जइहाइमि पुक्कपरिपाइयाओ तं दुहु निवारंति ।
तम्हा नियमा परिपाइयव्याओ । साहु भइया कौरसो पुण परि-
यट्टितओ ? (गाहा) (अबहुस्सुए अबहुस्सुएण) न कणइ अगीयत्थे
ए वा गीयन्थो जो तरुणा मंदधम्मो वा नाणुशाओ धम्मसहि-
ओ वि जो कंदप्पसीलो सो विणाणुसाओ अणुट्टाए जाइ संज-
इणं वसहिं अविहिदायगो नाम निकारणे देह, गिएहइ वा,
परिसो न कणइ गणधरो अज्जियाणं [गाहा] [उवस्सए] अण-
ठागमओ नाम जो इमाइ कारणाइ मोक्खण जाइ काइ पुण ताइ
कारणाइ उवस्सए य गेहइ उवस्सओ संजयिणं संजइहिं
पडिलेहेत्तु दायव्वा तमुवस्सयं गणधरो दाउ वज्जेज्जा, निहोसो
गिज्ञाणाइ अज्जाए ओसहो सज्जपन्थजोयणं वा दाउ वज्जेज्जा
उवदिसउं वा, जहा वा अगिल्लाणियाए गिज्ञाणियाए संजइए
ओहनिज्जुत्तिगमए ण उवस्सए वा तिल्लिमिहिहअंतरीए वसंतो
निहोसो उवही उवस्सओ संजइणं गणधरो उगममं पवत्तिणि-
ए दाउ पक्खेज्जा सघपाहुणए कुलधेगाइया गया इद्धिमंतो वा
पक्खओ रायसेणावई अमक्खसेट्ठगणनायगगामाउरउओरमा
इए तज्जणनिमित्तं मेज्जायराइएहवणनिमित्तं विहिणा वक्खेज्जा
सेहइवण वा रायपुत्तो पक्खओ मोयपडणीएहि निच्छुगाइहिं
कहिओ मा एएसि महिद्धियो होउत्ति अमक्खाणं मगंताण
कहिए ताहे आहावैति इवद्वस्स ताहे अंतट्टाणिए वेज्जाए
पत्रावैति, असइवेज्जाए गेहइनियमिं काऊण संजइण पडिस्स-
यमुवैति, ताहे तथ अमणुससंधाणीए कंजियाइपनियाइपरि-
सेयं काऊण सरहाओ ओसढेइ संति अणुहाओ अइहिं करेति ।
जहा संजइ पडिस्सगति खरकस्माइ आगयाणं मा वोअं करेहानि,
पडिस्सं करेति ; एवं नाइकमइ उडिहसं वा गणधरो अंगसु-
यवंधज्जयणं वक्खेज्जा समुदिसउं अणुजाणियं वा विवक्खेज्जा
वरं खुद्धियाइगोरवेणं आयारएण उडिहति काऊण मंरुणे वा
संजइण उणएण गणधरो उवसामउं वक्खेज्जा पवत्तिणी वा
काष्ठगया तथ अणुसासणनिमित्तं, अत्थं वा पवत्तिणि उवेउ
वक्खेज्जा अणुपादना वा अत्तवेत्तजइयाइए ठाए पुक्कणाणि-

मिसं ओसहं वा दाउं वच्चेज्जा, अगणिकाए वा उक्किओ संजईण उवस्सओ मा उक्किहिइ, उउओ वा अन्न—उवस्सयं काउं वच्चेज्जा, आउकाए वा नईपरिण उट्ठिपसुं जय—ण उवकरणं संजईओ वा मा उउओज्जा, आउकाएण बालमाए वसहिं संठवेउं अन्नं वा दाउं वच्चेज्जा, वियारभूमिं वा पण—मग्गा उह्मा वा संठवेउं अन्नं वा दाउं वच्चेज्जा, सुत्तां भाया वा अज्जाए पव्वइओ, सो य अणुदेसं गंतूण पुव्वगए कालि—थाणुओगे व निम्माओ आगओ तं गणधरो घेसुं वच्चेज्जा, स—हेहं वा करेअकामो तण्येव पसं दाउं संलीहाए वा वोसिणेण वोसहाए वा अणुसिद्धिं दाउं वच्चेज्जा, एसा विद्दी, तद्विष—रीया अविद्दी । पं० चू० ।

अणुपा (वा) लणसिद्ध-अनुपालनाशुद्ध-न० । प्रत्याख्या-ननेदे, आव० ।

कंतारे दुब्बिज्जवे, आयंके वा महइ समुप्पसे ।

जं पालिअं न जगं, तं जाणउणुपालणासुद्धं ॥ ३२ ॥

कान्तारे अरण्ये, दुब्बिजे कालविभ्रमे, आतङ्गे महति समुत्पन्नं सति यत्प्राप्तं न भद्रं तज्जानाणुपालनाशुद्धमिति । “ एथ उग्गमवोसा सोलस, उपायणाए वि दोसा सोलस, पसणाए दोसा इम, एए सव्वे वायालीम दोसा निव्वपदिमिद्धा; एए कंतारदुब्बिज्जकाइसु न जेज्जति ” इति गाथार्थः ॥ ३२ ॥ आव० ६ अ० । स्था० । आ० चू० ।

अणुपाक्षित्त-अनुपाल्य-अव्य० । यथा पूर्वेः पालित तथा पश्चात्परिपाल्येत्यर्थः, कल्प० ।

अणुपालिय-अनुपालित-त्रि० । आन्तरसंयमानुकूलतया पालितं, स्था० ८ ठा० । दशा० ।

अणुपासमाण-अनुपश्यत्-त्रि० । भूयः पश्यति, “ किं मे परा पासं किं च अप्पा, किं वा हु खलियं न विवज्जयामि । इच्च व सम्मं अणुपासमाणा, अणागयं नो परिबध कुज्जा ” दश० २ च० ।

अणुपिद्ध-अनुपृष्ठ-न० । आनुपूर्व्याम, ‘अणुपिठसिद्धा’ सम० ।

अणुपुव्व-अनुपूर्व-न० । क्रमे, आचा० १ अ० ६ अ० ३ उ० । स्था० ।

आनुपूर्व्ये-न० । मूलादिपरिपाठ्याम, आ० । “अणुपुव्वसुजा-यदीहलंगुत्ते ” अनुपूर्वेण परिपाठ्या सुष्ठु जात उप्पन्नो यः सोऽनुपूर्वसुजातः । स्वजातुचितकालक्रमजातो हि बलरूपादिगुणयुक्तो भवति, स चासौ दीर्घाक्षगूलो दीर्घपुच्छश्चेति स तथा, अनुपूर्वेण वा स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरलक्षणेन सुजात दीर्घाक्षगूलं यस्य स तथा । “मधुगुत्रियपिगलकवो, अणुपुव्वसुजाय-दीहलंगुत्ते ” स्था० ४ ठा० ४ उ० । “ अणुपुव्वसुजायदुल्लव-दुभावपरिणया ” आनुपूर्व्या मूलादिपरिपाठ्या सुष्ठु जाताः आ-नुपूर्वीसुजाता, रुचिराः स्निग्धतया देदीप्यमानाश्च विमन्तः, तथा वृत्ततायपरिणताः । किमुक्तं भवति—एवं नाम सर्वा-सु दिक्षु च शाखाभिश्च प्रसृता यथा वर्तुलाः संजाता इति । आनुपूर्वीसुजाताश्च ते रुचिराश्च आनुपूर्वीसुजातरुचिरा वृत्त-भावपरिणताः । रा० । झा० । जी० । “ अणुपुव्वसुजायवप्प-गम्भीरसीयलजलाओ ” आनुपूर्व्येण क्रमेण नीचस्तरां भाव-रूपेण सुष्ठु अतिशयेन यो जातवप्रः केदारो जलस्थान तत्र गम्भीरमलब्धतलं शीतलं जल यासु ताः आनुपूर्वसुजात-वप्रगम्भीरशीतलजलाः । रा० । झा० । जी० । “ अणुपुव्वसु-

संहयंगुलीए ” आनुपूर्व्येण क्रमेण वर्द्धमाना हीयमाना वा इति गम्यते । आ० जी० । पूर्वस्या अनु, लघव इति गम्यन्ते, अनुपूर्वाः । किमुक्तं भवति—पूर्वस्या उत्तरास्तरा नखं नखेन हीनाः, ‘णह णहण हीणाउ ’ इति सामुद्रिकशास्त्रवचनात् । अथवा—आनुपूर्व्येण परिपाठ्या वर्द्धमाना हीयमाना वा इति गम्यते, सुसंहता अविरला अद्भुतः पादाप्रावयथा येषां ते तथा । अत्रानुपूर्वेति विशेषणात्पादाङ्गुलीग्रहणं, तासामेव नखं, नखेन हीनत्वात् । ज० २ वक्ष० ।

अणुपुव्वसो-अनुपूर्वशस्-अव्य० । अनुक्रमेणेत्यर्थः, आचा० १ अ० ६ अ० १ उ० ।

अणुप्पइय-अनुत्पत्तित-त्रि० । उद्भूते, “ आगानंऽणुप्पइओ ललियच्चलकुडलतिरीडी ” उत्त० ६ अ० ।

अणुप्पगंथ-अनु (णु) प्रग्रन्थ-पुं० । अनुरूपतयौचित्येन विरतेः न त्यपुण्योदयाद्, अणुर्गर्भा सृष्ट्वाऽप्यल्पोऽपि प्रगतो ग्रन्थो धनादियस्य यस्माद् याऽसावनुप्रग्रन्थः । अपेक्षित्यन्तर्भू-तत्वादणुप्रग्रन्थो वा । परिग्रहाविरते, स्था० ६ ठा० ।

अणुप्पमा-अनुत्पन्न-त्रि० । वर्द्धमानसमयेऽविद्यमाने, नि० चू० ५ उ० । अलब्धे, ग० १ अधि० । (‘ नमोकार ’ शब्दे तदुत्पन्नानुत्पन्नत्वं दर्शयिष्यते)

अणुप्पदाउं-अनुप्रदानुम्-अव्य० । पुनःपुनर्दानुमित्यर्थः, प्र-ति० । उपा० ।

अणुप्पदा (या) ण-अनुप्रदान-न० । पुनःपुनर्दाने, आव० ६ अ० । आचा० । परस्परकेण प्रदाने, द्य० २ उ० । गृह-स्थानां परतीर्थिकानां स्वयुध्यानां वा संयमोपग्रानके दाने, जेणह णिव्वहे भिक्खु, अत्तपाणं तद्दाविहं ।

अणुप्पयाणमन्नेमिं, तं विज्जं परिगणिया ॥ आचा० १ अ० ७ अ० ।

(‘ धम्म ’ शब्दे अस्या व्याख्या)

अणुप्पज्ज-अनुप्रज्ज-पुं० । युवगजे, सेनापत्यादौ च । नि० चू० २ उ० ।

अणुप्पवापत्ता-अनुप्रवाचयितृ-त्रि० । पाठयितरि, ग० १ अधि० । स्था० । “आययियउवक्काए गणंसि सम्मं अणुप्प-वापत्ता जयइ” तृतीयं सप्रहस्थानम् । ग० १ अधि० ।

अणुप्पवापमाण-अनुप्रवाचयत्-त्रि० । वर्णानुपूर्व्याक्रमेण पठ-ति, ज० ३ वक्ष० ।

अणुप्पवाय-अनुप्रवाद-पुं० । अनुप्रवदति साधनानुकुलेन निदिप्रकरणे प्रवदतीति । न० । नवमपूर्वे, स्था० ९ ठा० । विशेष० । आ० म० द्वि० । ‘विद्याऽनुप्रवादम्’ इत्यपरं नाम । न० । अणुप्पवमाण-अनुप्रवशन-न० । मतसि लब्धाऽऽस्पदीभवने, उत्त० ३ अ० ।

अणुप्पवमत्ता-अनुप्रवेश्य-अव्य० । “अन्नयरंसि अचिन्तेसि सायगंसि अणुप्पवमत्ता” नि० चू० १ उ० ।

अणुप्पसूय-अनुप्रसूत-त्रि० । जात, आचा० १ अ० १ अ० ८ उ० ।

अणुप्पाङ्ग (णु)-अनुपातिन-पुं० । अनुपततीत्यनुपाती । घटमाने युज्यमाने, नि० चू० १ उ० ।

अणुपिय-अनुपिय-त्रि० । प्रियानुकूलं, “अन्नस्स पाणस्सि-
दलोइयस्स, अणुपियं भासति सेवमाणे” अनुप्रियं जायते
यद्यस्य प्रियं तत्तस्य यदतोऽनुपपन्नाद् भायते अनुजायते ।
सूत्र० १ अ० ७ अ० ।

अणुपेक्षा-अनुपेक्षा-स्त्री० । अनुपेक्षणमनुपेक्षा । चिन्तनिकायाम्, स्था० ५ ता० ३ ष० । अर्थचिन्तने, ध० ३ अधि० । अन्वर्थानुचिन्तने, ग० २ अधि० । सूत्रानुचिन्तनिकायाम्, सप्त० ३ अ० । दश० । अनुपेक्षा स्वाध्यायविशेषः । स तु मनसस्तत्रैव नियोजनाद् जयति । उत्त० १९ अ० । प्रथ० । अवधानं, प्रति० । तद् विधिरसौ- “जिणवरपवयणपायमणयउण गुरुवयणओ सुणियपुव्वे । पगगमणो धणिणं, चित्ते चित्तेइ सुयवियारे” ॥ १ ॥ ध० १० ।

एतस्याः फलम्-

अणुपेहाणं भंत ! जंवे किं जणयइ ? । अणुपेहाणं
आणयवज्जाओ सत्त कम्मप्पयहीओ धाणियबंधणवच्चा-
ओ सिद्धिअबंधणवच्चाओ पकरेइ , दीहकालद्धियाओ
हस्सकालद्धियाओ पकरेइ , तिच्चाणुभावाओ मंदाणुजा-
वाओ पकरेइ बहुपएसग्गाओ अप्पपएसग्गाओ पकरेइ , आ-
उयं च णं कम्मं सियबंधइ , मिय नो बंधइ , अमायावेयणिज्जं च
णं कम्मं नो भुज्जो जुज्जो उवाचिणाइ , अणाइयं च णं अण-
वदग्गं दीहमच्चं चाउरंतसंसारकंतारं विण्णामेव वीइवयइ ॥

हे जद-त ! स्वाभिन् ! अनुप्रेक्षया सञ्चार्यचिन्तनिकया, जीवः किं जनयति ? । गुरुराह—हे शिष्य ! अनुप्रेक्षया कृत्वा जीवः सप्त कर्मप्रकृतीनां वावरणदशनावरणवेदनीयमोहनीयनामगोत्रा-न्तरायरूपाणां समानां कर्मणां प्रकृतयः एकशतचतुःपञ्चाशत्प्र-माणाः सप्तकर्मप्रकृतयस्ताः सप्तकर्मप्रकृतीर्धर्षणियबन्धनवज्राः गाढबन्धनवज्राः, निकान्धनवज्राः, शिथिलबन्धनवज्राः प्रकरोति । यतो हि अनुप्रेक्षा स्वाध्यायविशेषः, स तु मनसस्तत्रैव नियोज-नाद्भवति, स चानुप्रेक्षा । स्वाध्यायो हि आद्यन्तरं तपः, तप-स्तु निकान्धनकर्माणि शिथिलीकर्तुं समर्थं प्रभवत्येव । कथंभूताः सप्त कर्मप्रकृतीः, आयुर्वर्जाः, प्रकृष्टभावेहेतुत्वेन आयुर्वर्जयन्ती-त्यायुर्वर्जाः । पुनर्हे शिष्य ! अनुप्रेक्षया कृत्वा, जीवस्तापव कर्मप्र-कृतीर्दीर्घकालस्थितिकाः शुभाध्यवसाययोगात् स्थितिखाण्डा-नामपहरणं ह्रस्वकाष्ठस्थितिकाः प्रकरोति । प्रचुरकालभोग्यानि कर्माणि स्वल्पकाष्ठभोग्यानि करोतीत्यर्थः । पुनस्तीक्ष्णानुभावाः कर्मप्रकृतीर्मन्दानुभावाः प्रकरोति, तीक्ष्णः तत्कष्टोऽनुभावो रसा-यासां तास्तीक्ष्णानुभावाः, ईदृशीः कर्मप्रकृतीर्मन्दो निबद्धोऽनुभा-वो यासां ता मन्दानुभावाः प्रकरोति, तादृशीः प्रकर्षेण विदधा-ति, पुनर्बहुप्रदेशाग्रा अल्पप्रदेशाग्राः प्रकरोति । बहुप्रदेशाग्र कर्म पुञ्जिकप्रमाण यासां ताः बहुप्रदेशाग्राः, एतादृशीः कर्मप्रकृती-रल्पप्रदेशाग्राः प्रकरोति । इत्यनेन अनुप्रेक्षयाऽऽशुभस्थतुर्विधोऽपि बन्धः—प्रकृतबन्धः स्थितबन्धोऽनुभागबन्धः प्रदेशबन्धः, गुणत्वे-न परिणमतीत्यर्थः । अत्र च आयुर्वर्जमित्युक्तम् । तत्तु—एकस्मिन् भवे सकृदेव अन्तर्मुहूर्त्तकाले एव आयुर्जीवो बध्नाति । च पुनः आयुःकर्मोऽपि स्याद् बध्नाति, स्यान्न बध्नाति, संसारमध्ये ति-ष्ठति चेत्तर्हि अशुभमायुर्न बध्नाति । जीवेन तृतीयभागादिंशा-युक्तेन आयुःकर्म बध्यते, अन्यथा न बध्यते । तेन आयुःकर्मबन्धे निश्चयो नास्तुः, इत्यनेन मुक्तिं व्रजति तदा आयुर्न बध्नातीत्युक्तम् ।

पुनरनुपेक्षया कृत्वा जीवाऽऽतावेदनीयं कर्म शारीरादिदुःख-
हेतु च कर्म। चशब्दादन्याश्चाऽशुभप्रकृतीनां भूयो ज्ञय उपनि-
नोति। अत्र भूयोज्ञ्याग्रहणेन एवं ज्ञेयम्-कश्चिद्यतिः प्रमाद-
स्थानके प्रमादं भजेत् तदा बन्धात्पि इति हार्दम्। पुनरनुपेक्ष-
या कृत्वा जीवश्चातुरन्तसंसारकान्तारं क्षिप्रमेव (बीर्धवयइ
इति) व्यतिव्रजति। अतएव अतुरगंतिलक्षणा अन्ता अवयवा यस्य
तत् चातुरन्तं, तदेव संसारकान्तारं संसारारण्यं, तत् शीघ्र-
मुल्लङ्घयति। कीदृशं संसारारण्यम्?, अनादिकम्-आदेरभावा-
द् आदिरहितम्। पुनः कीदृशं संसारकान्तारम्?, अनवदग्रम-
भागच्छत्र अग्रं परिमाणं यस्य तद् अनवदग्रम्, अनन्तमि-
त्यर्थः। प्रवाहापेक्षया अनाद्यनन्तम्। पुनः कीदृशम्?, दीर्घा-
त्वं दीर्घकालं, 'दीर्घमरुम्' इत्यत्र मकारो लाक्षणिकः, प्राकृत-
त्वात् ॥ उक्तं ० ५७ अ०। तत्रानुपेक्षा चिन्तनिका, तथा
प्रकृष्टशुभभावात्पत्तिबन्धनतया आयुष्कवर्जाः सप्त कर्मप्रकृ-
तीः, (घणयंति) वाढं बन्धनं त्रेषणं, तेन बद्धाः, निकाचिता
इत्यर्थः। शिथिलबन्धनवक्ताः किञ्चिन्मुक्ताः। कोऽर्थः?, अपवर्त्त-
नादिकरणयोग्याः प्रकरोति, तपोरूपत्वादस्याः। तपसश्च निका-
चित्कर्मकूपेणऽपि क्रमत्वात्। उक्तं हि-“ तवसा उ निकाह-
याणं व त्ति” दीर्घकालस्थितिका ह्रस्वकालस्थितिकाः प्रकरो-
ति, शुभाध्यवसायवशात्। स्थितिव्यग्नकापहारणेति भावः। ए-
तच्चैवं, सर्वकर्मणामपि स्थितेरशुभत्वात्। यत उक्तम्-“ स-
व्यासं पि ठितीआ, सुभासुभाणं पि ह्वांति अस्सुभाओ। माणुस-
तेरिच्छदेवा-जयं च मोक्षं संसाओ” ॥१॥ तीव्रानुभावाश्चतुः-
स्थानिकरसत्वेन, मन्दानुभावास्त्रिस्थानिकरसत्वाद्यापादनेन
प्रकरोति। इह चाशुभप्रकृतय एव गृह्यन्ते। शुभभावस्य
शुभासु तीव्रानुभावहेतुत्वात्। उक्तं हि-“सुभपयमीण विसो-
हिपं निव्यमसुभाणं संकिंसेसंति” अत्र हि-“विमोहिपत्ति” शु-
भजावेन तीव्रमित्यनुजागं बन्धातीति प्रक्रमः। कचिद्दिदमपि द-
श्यते-“बहुप्पएसगाओ पकरेति” ननु केनाभिप्रायेणायुष्कवर्जाः
समेत्यभिधानम्, शुजायुष्क एव संयतस्य संभवात्तस्यैव चानुपे-
क्षा तात्त्विका। नच शुभजावेन शुभप्रकृतीनां शिथिलतादिकरणं,
संक्षेपशेहेतुकत्वात् तस्य। आह-शुजायुर्बन्धोऽप्यस्याः किं न फ-
लमुक्तम्। उच्यते-आयुष्कं च कर्म स्याद्बन्धाति, स्यान्न बन्धाति।
तस्य त्रिभागादिशेषायुष्कनायामेव बन्धसंज्ञात्। उक्तं हि-
“मिय तिभागतित्तागे” इत्यादि। ततस्तस्य कादाचित्कत्वेन
विवक्षितत्वात्। तद्वन्ध कस्यचिद् मुक्तिप्राप्तेः तद्बन्धानभिधान-
मिति भावः। अपरं चाशतावेदनीयं शरीरादिदुःखहेतु कर्म।
चशब्दाद-याश्चाशुभप्रकृतीनां नैव ज्ञेयो ज्ञय उपनिनोति। भूयो-
भूयोग्रहणं त्वन्यतमप्रमादतः, प्रमत्तमयतगुणस्थानवसितायां
तद्बन्धस्याऽपि संभवात्। अन्ये त्वेवं पठन्ति-“सायावेयणि-
उजं च णं कम्मं सुज्जो भुज्जो उवचिणोति” इह च शुभप्रकृति-
समुच्चयार्थश्चशब्दः, शेषं स्पष्टम्। अनादिकर्मादेरसंभ-
वात्। चः समुच्चयार्थो योदयते। (अणवदग्रं सति) अन-
वगच्छदग्रं परिमाणं यस्य सदाऽवस्थितानन्तपरिमाण-
त्वेन सोऽयमनवदग्रोऽनन्त इत्यर्थः, तम्। प्रवाहापेक्ष चैतत्।
अत एव (दीर्घमरुंति) मकारो लाक्षणिकः। दीर्घात्वं दीर्घ-
कालं, दीर्घां वाऽऽद्या तत्परिभ्रमणेहेतुकर्मरूपो मार्गो यस्मिन्स-
त्तथा। चत्वारः चतुरर्गतिलक्षणा अन्ता अवयवा यस्मिन्सत्त्व-
तुरन्तम्, संसारकान्तारं क्षिप्रमेव (बीर्धवयइति) व्यतिव्रजति,

अणुबेलंघ-अनुबेलन्धर-पुं० । महतां बेलन्धराणामादेशप्रती-

कृतकतयाऽनुयायिनो बेलंधरा अनुबेलंधराः । स्वनामख्या-
तेषु नागराजेषु, जी० ३ प्रति० ।

तद्देवाः, तदावासपर्वताश्च यथा—

कहि णं जंते ! अणुबेलंधरागारायाणो पससा ? गो-
यमा ! चत्तारि अणुबेलंधरागारायाणो पससा । तं जहा-
ककोटण, कदमण, कडलासे, अरुणपपणे । एतेसिं णं भंते !
चउण्हं अणुबेलंधरागारायणं कति आवासपव्वया प-
एणता ? गोयमा ! चत्तारि आवासपव्वया पएणता । तं
जहा-ककोटण, कदमण, कडलासे, अरुणपपणे । कहि णं भंते !
ककोटगस्म अणुबेलंधराइस्म ककोटणमं आवासप-
व्वते पससे ? गोयमा ! जंबुद्वीपे दीवे मंदरस्स पव्वयस्म
उत्तरपुरच्छिमेणं लवणसमुदं वायालीसं जोयणसयाइं उ-
ग्गाहिता एत्थ णं ककोटयस्स एगारायस्स ककोटणं नाम
आवासे पएणत्ते, सत्तरमएकवीसाइं जायणसयाइं, त चेव
पमाणं गोयजस्स, णवरिं सव्वरयणामए अच्चे जाव निर-
वसेमं जाव मीहासणं सपरिवारं अट्ठो स बहुइं उण्णझाइं
ककोटगपभाइं, सेसं तं चेव, णवरिं ककोटगपव्वतस्स
उत्तरपुरच्छिमेणं, एवं चेव सव्वं कदमणस्स वि सो चेव ग-
मओ अपरिमेसिओ, णवरिं दाहिणपुरच्छिमेणं आवासां
विज्जुजिष्कावी रायहाणी, दाहिणपुरच्छिमेणं कति जा
से वि एवं चेव, णवरिं दाहिणपव्वच्छिमेणं कडलामा वि
रायहाणी, ताए चेव दिमाए अरुणपपणे वि उत्तरपुरच्छि-
मेणं रायहाणी वि, ताए चेव दिमाए चत्तारि वि एगपमा-
णा सव्वरयणामया य ॥

(कहि णमित्यादि) कति भदन्त ! अनुबेलंधरराजा प्रह्लादाः ?
भगवानाह-गौतम ! चत्वारोऽनुबेलंधरराजाः प्रह्लादाः । तद्यथा-
ककोटकः, कर्दमकः, कैलासः अरुणप्रभश्च । (एणमिं णमित्यादि)
एतेषां जदन्त ! चतुर्धामनुबेलंधरराजानां कति आवासपर्व-
ताः प्रह्लादाः ? जगवानाह-गौतम ! एकैकस्य एकैकभावेन च-
त्वारोऽनुबेलंधरराजानामावासपर्वताः प्रह्लादाः । तद्यथा-कको-
टकः, विद्युत्प्रभः, कैलासः, अरुणप्रभश्च । ककोटकस्य कको-
टकः, कर्दमस्य विद्युत्प्रभः, कैलासस्य कैलासः, अरुणप्रभस्या-
रुणप्रभ इत्यर्थः । ' कहि णं भंते ! ' इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमम् ।
भगवानाह-गौतम ! जम्बुद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्यात्तरपु-
र्वस्यां दिशि लवणसमुदं द्वाचत्वारिंशत्तं योजनसहस्रायवगाह्य,
अत्र एतस्मिन्नावकाशे ककोटकस्य पुजगेन्द्रस्य पुजगराजस्य क-
कोटको नाम आवासपर्वतः प्रह्लादः । (सत्तरमएकवीसाइं जोयण-
सयाइं) इत्यादिका गोस्तपस्यावासपर्वतस्य या वक्तव्यतो-
का, संवेदापि अहीनानिरिक्ता जणितव्या । नवरं सर्वरत्नमय इति
वक्तव्यं नामानिमित्तचिन्तायामपि, यस्मात् कुल्लामु कुल्लिकामु
वापि सु, यावत् विलपङ्क्तिषु, बहूनि उत्पलानि यावत् शतसहस्रप-
त्राणि ककोटप्रभाणि ककोटकाकाराणि ततस्तानि ककोटका-
मीति व्यवहियन्ते । तद्योगान्पर्वतोऽपि ककोटकः । तथा कको-
टकनामा देवस्तत्र पट्योपमस्थितिकः परिवसति । ततः ककाट-
कस्यामित्वात् ककोटकः राजधान्यपि । ककोटकस्यावासपर्वत-

स्य उत्तरपर्वस्यां दिशि तिर्यगसंख्येयान् द्वीपसमुद्धान् व्याति-
व्रज्यान्वास्मिन् लवणसमुद्रे द्वादशयोजनसहस्रायवगाह्य कको-
टकमिधाना राजधानी, विजया राजधानीव प्रतिपत्तव्या । एवं
कर्दमककैलासारुणप्रजवक्तव्यताऽपि भावनीया, नयरं जम्बुद्वीपे
द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य लवणसमुद्रे दक्षिणपूर्वस्थां कर्दमकः,
दक्षिणापरस्यां कैलाशः, अपरोत्तरस्यामरुणप्रजः । नामनिमि-
त्तचिन्तायामपि यस्मात् कर्दमके आवासपर्वते उत्पत्तादीनि क-
र्दमप्रजाणि ततः कर्दमकः । भावना प्रागिय । अन्यस्य कर्दमके वि-
द्युत्प्रभो नाम देवः पट्योपमस्थितिकः परिवसति, स च स्व-
जावाद् यत्कर्दमप्रियः । यत्कर्दमो नाम कुङ्कुमागुरुकर्पूरक-
स्तूरिकाचन्दनमलापकः । उक्तं च— " कुङ्कुमागुरुकर्पूरकस्तूरी-
चन्दनानि च । महासुगन्धमित्युक्तं-नामका यत्कर्दमः " ॥ १ ॥
ततः प्राचुर्येण यत्कर्दमसंज्ञवाद्सौ पूर्वपदलोपे सत्यज्ञामेतिवत्
कर्दम इत्युच्यते । कैलाशे कैलाशप्रभाणि उत्पत्तादीनि, कै-
लाशनामा च तत्र देवः पट्योपमस्थितिकः परिवसति, ततः कै-
लाशः । एवमरुणप्रभेऽपि वक्तव्यम् । कर्दमका राजधानी कर्द-
मकस्याऽऽवासपर्वतस्य दक्षिणपूर्वस्था कैलाशा, कैलाशस्यावा-
सपर्वतस्य दक्षिणाऽपरस्या अरुणप्रभा, अरुणप्रभस्यावासपर्व-
तस्यापरोत्तरगायां तिर्यगसंख्येयान् द्वीपसमुद्धान् व्यतिव्रज्यान्वा-
स्मिन् लवणसमुद्रे विजया राजधानीव वक्तव्या । जी० ३ प्रति० ।
अणुबेलंधर-अनुबेलंधर-१३० । अनुबेलंधरे, जी० ३ प्रति० । अभि-
मानगहिते, उक्तं २ अ० ।

अणुबेलंधरपसत्यकुत्सि-अनुबेलंधरप्रशस्तकुत्सि-३० । अनुब-
धेऽनुबेलंधरः प्रशस्तः प्रशस्तलक्षणः पीनः कुत्सियां ताः
अनुबेलंधरप्रशस्तपीनकुत्सयः । जी० ३ प्रति० ।

अणुबेलंधरे-अनुबेलंधरे-५० । धिज्जनोचितनेपथ्यवर्जिते
स च तृतीयधावकगुणविशिष्ट इति ।

संप्रत्यनुबेलंधरे इति तृतीयं त्रैदं प्रचिकटयिषुर्गाथापूर्वा-
रंमाह—

महद् पसंतो धम्पी, उबभूवेसो न सुंदरो तस्स ।

(सहइति) राजने शोभने, प्रशान्तः प्रशान्तवेषो, धर्मी धर्म-
वान् धार्मिको, जायभावक इत्यर्थः । अतः कारणादुबभूवेवः वि-
रुज्जनोचितनेपथ्यः । " लंखस्स व परिहाणं, गसइ व संगे त-
हंगिया गाढा । सिग्गेहो डमरेण, वेसो एसो सिडगाणं ॥ १ ॥
मिहिणएण ममांदसो, उग्गाहो नाहिमंरुलं तह य । पासाय अड-
पिहिया, कंचुयओ एस वेमाणं " ॥ २ ॥ इत्यादिरूपो न सुन्दरो
नैव शोभाकारी तस्य धार्मिकस्य । स हि तेन सुतरामुपहास-
स्थानं स्यात् । " नाकामी मण्डनप्रियः " इति लोकोक्तेरिह लोके-
ऽपि कदाचिदनर्थं प्राप्नुयाद्, बन्धुमतीघत् । अन्ये पुनराहुः—
" मंतलयं परिहाणं, जलं च चोवाइयं च मज्झिमयं । सुसि-
लिष्ठमुत्तरीयं, धम्मं लच्छि जसं कुणइ ॥ १ ॥ परिहाणमणु-
बभूवेल-णकोडिमज्जाय मणुसरंतं तु । परिहाणमज्झमंतो,
कंचुयओ होइ सुसिलिठो " ॥ २ ॥ इत्यादि । एतदपि संगतमेव ।
किन्तु कचिदेव देशे कुले वा घटते; भावकास्तु नानादेशेषु च
संभवन्ति, तस्माद्देशकुलाविरुद्धो वेषोऽनुबेलंधर इति व्याख्यानं
व्यापकमिह संगतमिति ।

बन्धुमतीज्ञानं त्येषम्—

अस्थि इह तामलिस्ती, नयरी न अरीहिं कहवि परिभूया ।

अङ्गरुयविहवभारो, सिद्धी तत्थासि रइसारो ॥ १ ॥
सारयससिनिम्मलसी-लबधुला बंधुला पिया तस्स ।
ताणं धूया कूया-इगुणजुया बंधुमइ नाम ॥ २ ॥
सा पुण कंचणचूमय-मइयबाहा अलंकियसरीरा ।
पगइए उभमइवे-सपरिगया चिहइ सया वि ॥ ३ ॥
अन्नदिणे सा पिउया, भणिया वयणेहिं पणयपवणेहिं ।
एव उभमइवेसो, बच्छे ! पच्छो न सच्छाण ॥ ४ ॥

यत्तुक्कम्—

“कुलदेसाण विरुद्धो, येसो रओ वि कुणइ नहु सोहं ।
धणियाण विसेसणं, विसेसभो ताण इत्थीणं ॥ ५ ॥
अइरोसो अइनेसो, अइहासो दुज्जणेहं संचासो ।
अइउभसो य येसो, पंच वि गरुयं पि लहुयति” ॥ ६ ॥
इच्छाइजुत्तिजुत्तं, बुत्ता वि न मणए इमा किंपि ।
चिहइ तदेव निच्चं, पिउपायपसायदुल्लसिया ॥ ७ ॥
जस्यच्चयासिणा वि-मलसिद्धिपुत्तण बंधुदत्तेण ।
सा गंतु तामभिंति, महाविजुद्धं परिणीया ॥ ८ ॥
मुक्कण जणयनवणे, बंधुमइ बंधुपरियणसमेओ ।
जलहिम्म बंधुदत्तो, संचलितो जाणवत्तेण ॥ ९ ॥
जा किंचि जमिजाग, गच्छइ ता असुहकम्मउदएण ।
परिकूलपवणरहरी-पणुल्लिध जअहिमज्जहिम्म ॥ १० ॥
सग्य व विणयहीणे, गियालियसीले विरुद्धाणं व ।
तं पवइणं पिणट्ठं, धणधणादिगणपरिपुणं ॥ ११ ॥
सो कहकहमावि फलहे-ण दुत्तर उत्तरत्तु नीरनिहिं ।
जा पिणउइ दिमिचक्कं, ता त निच्छेइ ससुरपर ॥ १२ ॥
तो अप्पं जाणावउ, केण वि पुग्गिणेण निययससुरम्म ।
तं मुणिय हा, किमयं ति, जापरो उट्ठिओ सो वि ॥ १३ ॥
अइउभमइवेसविसे-सग्यणंकारसारभूताप ।
बंधुमइए महिओ, जा मे पांमे स महिपइ ॥ १४ ॥
वररयणकणयचूमय-विजुत्तिय ताव रुद्धकरजुयत्ते ।
बंधुमइए छिन्न, केण वि जुयाचोरेण ॥ १५ ॥
तत्तो सो आरुक्खिय-जीओ नासिन्तु उत्ति संपत्तो ।
पइपरिसमवसमुत्त-म्म बंधुदत्तम्म पासमि ॥ १६ ॥
तेण च धुत्तयाण, चितिय मिणमेय पत्तकात्तं मे ।
इय मुत्तु तस्म पांमे, करजुयत्तं तकरो नछो ॥ १७ ॥
पच्छा गयतत्तवतुमु-असवणवुद्धो सलुहओ पसो ।
चोरु ति काउ तेहिं, सुवाण भान्ति पाक्खत्तो ॥ १८ ॥
अह रइसारो सिद्धी, निगुत्तिप निदत्तु तमयत्तं ।
बहु कुरिक्कण पत्तो, जा जामाउयसमायं पि ॥ १९ ॥
ता तं सुत्ताजिअं, सहसा पिच्छित्ति बहु च पत्रविता ।
असुभग्पुन्नयणो, दुदियो से कुणइ मयकिअं ॥ २० ॥
इत्तो य मुजसनामा, चउनाणा तत्थ आगओ त च ।
नामउ पत्तो सिद्धी, गुरु वि इय कहइ मे धम्मं ॥ २१ ॥
जो भयिया ! उभमइवे-सवज्जण कुणइ चयह परमगिरं ।
चित्तं जयस्स सय, जेण न पावेउ दुक्खाइ ॥ २२ ॥
तो सोत्तं सयिगो, सिद्धी पणमिन्तु पुच्छप जयय ।
मह जामाउयजुहिया-नत्तं कि कय दुक्कय पुत्ति ? ॥ २३ ॥
भगइ गुरु अभिरामे, सां भाम पि इत्थिया पया ।
आसि अइवि वय वहुमय-वात्तुया दुमाया विहया ॥ २४ ॥
सा उयरकदरापू-रणत्थमीसगिहंस्सु निच्चं पि ।
कम्म करइ पुत्तो, उ आरण यच्छयाइ ॥ २५ ॥

सा ठविय भोयणं सि-कगामि पुत्तमइथा पत्ता ।
कस्सइ गेहे कम्म-त्थमागओ नम्मि जामाऊ ॥ २६ ॥
सा तस्म तप्पणगहा-णमाइकम्मसु निउत्तया पढमं ।
पच्छा खरुणपीसण-रंधणदलगाइ कारविया ॥ २७ ॥
जाया मइइ वेत्ता, तेण गिहत्थेण वाउत्तसणओ ।
नहु सा जिमाविया तो, ज्जिक्खयनिमिया गया समिहं ॥ २८ ॥
त दट्ठु मुणण दुहा-इएण जणिया सानदुरं पत्ता ।
किं तत्थ तुम खिसा-सूवाए जं न बहु पत्ता ॥ २९ ॥
तीह वि अणत्थभरिया-इ जंपिय किकरा तुहं जिआ ।
जं सिक्कगाउ गहिऊ-ण ज्ञायणं नेव ज्ञत्तोसि ॥ ३० ॥
इय फरुसवयणजणियं, कम्म दोहिं वि निकाइयं तेहिं ।
अज्जिक्खिज्जिमभावे-ण नेव आलोइयं तं च ॥ ३१ ॥
तेमि दाणरयाणं, संजमरहियाण माज्जमगुणाण ।
किंचि सुइजावणाए, वट्ठताण गालियमाउं ॥ ३२ ॥
ता सा वाओ जाओ, जामाऊ तुज्ज बंधुदत्तं ति ।
सा पुण दुग्गयनारी, बंधुमइ तुह सुया जाया ॥ ३३ ॥
भयियव्वया निमोगा, विचित्तयाए य कम्मपगइए ।
माया जाया जाया, पुत्तो भत्ता य संजाओ ॥ ३४ ॥
तक्कमवघाणेणं, बंधुमइ पाविया कच्छेय ।
पत्ता य बंधुदत्तो, सुत्तापाक्खवणवमणमिणं ॥ ३५ ॥
इय सोत्तं रइसारो, सिद्धी सजयगरुयसवओ ।
गिहिय गुरुण पासे, दिक्खं सुहभायणं जाओ ॥ ३६ ॥
इत्थुद्धट्ठ वेषमतिश्रयन्त्याः,
धुत्ता विपाक खलु बन्धुमत्याः ।
भव्या जना निर्मलशीलनाज -
स्तद्वत्त देशाद्यविरुद्धमनस ॥ ३७ ॥ ध० २० ।

अणुभामग-अनुदभ्रामक-पुं० । मौलग्रामे भिक्षापरिमाणशी-
ले, वृ० १ उ० ।

अणुभव-अनुभव-पुं० । अनु-भू-अणु । स्मृतिभेदे ज्ञाने, वि-
पयानुरूपभवनान्ध बुद्धिबूत्तं ननु तद्वत्तम् । अनुभवश्च-प्रत्यक्षानु-
मानोपमानशाब्दभेदेन चतुर्विध इति नैयायिकादयः । वेदान्ति-
नां मांसांसाश्च अर्थापत्यपलब्धिरूपमधिकं जेद्वयमुररीच-
कुः । वैशेषिकाः सौगताश्च प्रत्यक्षानुमानरूपमेषानुभवद्वयं स्वी-
चक्रः । अन्येषां सर्वेषामनयोस्तर्भावात् । सांख्यादयः प्रत्यक्षा-
नुमानशाब्दा एवेति जेद्वयमीदृशीचक्रः । चार्वाकाः प्रत्यक्षमात्र-
मिति भेदः । वाच० । स्वसंवेदने, पञ्चा० ५ विव० । आ० ।
आव० । प्रश्न० ।

अनुभवस्तत्कणं च योगदृष्टिस्मृद्ययानुसारेण लिख्यते-
यथार्थानुस्वरूपोपलब्धिपरमावधारमणस्वरूपमणतदास्था-
दनैकत्वमनुभवः ।

तद्वत्तम्—

संश्लेषे दिनरात्रिभ्यां, केवलश्रुतयोः पृथक् ।
बुधैरनुजयो दृष्टः, केवलाकारुणोदयः ॥ १ ॥
व्यापारः सर्वशास्त्राणां, दिक्प्रदर्शनमेव हि ।
पारं तु प्रापयत्येकोऽनुजयो जवयाम्भिः ॥ २ ॥
अतीन्द्रियं परं ब्रह्म, विशुद्धानुजवं विना ।
शास्त्रयुक्तिशतैर्नापि, न गम्यं यद् बुधा जगुः ॥ ३ ॥
ज्ञायन् हेतुवादेन, पदार्था यथती न्द्रयाः ।

कालेनैतावता माह्वैः, कृतः स्यात्तेषु निश्चयः ॥ ४ ॥

केषां न कल्पनादर्वी, शास्त्रद्वीराभगाहिनी ।

विरलास्तद्वसास्वाद-विदोऽनुजवजिहया ॥ ५ ॥

पर्यन्तु ब्रह्म निर्द्वन्द्वं, निर्द्वन्द्वानुभव विना ।

कथं लिपिमयी दृष्टि-वर्द्धमयी वा मनोमयी ॥ ६ ॥

न सुषुप्तिरमोहत्वा-आपि च स्वापजागरी ।

कल्पनाशिल्पाविश्रान्ते-स्तुर्यो वाऽनुजवो दृशा ॥ ७ ॥

अभिगत्याखिलं शब्द-ब्रह्म शास्त्रदृशा मुनिः ।

स्वसंवेद्यं परं ब्रह्माऽनुभवेनाधिगच्छति ॥ ८ ॥

अष्ट० २६ अष्ट० ।

स्वेन स्वेन रूपेण प्रकृतीनां विपाकतो वेदने, विशेषः ।

अणुभवाण-अनुजवन-न० । कर्मविपाकवेदनेऽनुजावे, आध० ४ अ० ।

अणुभविउं-अणुजवितुम्-अव्य० । ज्ञोक्तमित्यर्थे, “वेयणा अणुभविउं ज संसारम्म अणंतप” उक्त० १७ अ० ।

अणुभविता-अनुजय-अव्य० । अनुभवं कृत्येत्यर्थे, प्रश्न १ आध० ब्रा० ।

अणुजाग (व)-अनुजाग(व)-पुं० । वैकिक्यकरणादिकायामवि-
न्यशक्तौ, स्था० २ उ० ३ उ० । ज्ञा० । आव० । च० प्र० । माहात्म्ये,
सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ० । धर्मेण-धादिगुणे, विशेषः । शापाद्य-
नुग्रहविषये सामर्थ्ये, प्रश्ना० २ पद । अनु पश्चाद् बन्धोत्तर-
कायं जजनं सेवनमनुजजनम्, अनुभागः । कर्म० ६ कर्म० । कर्मणां
विपाके, सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ० । उदये, रसे च । स्था० ७
उ० । दर्श० । तीव्रादिभेदे रसे, स० । “अनुभागो रमः प्रोक्तः,
प्रदेशो दलसंचयः” कर्म० ५ कर्म० । अनुभागः, रसः, अनुजाव
इति पर्यायाः ।

अनुजागस्य किञ्चित्तावत् स्वरूपमुच्यते-

इह गम्भीरापारसंसारसरित्पतिमध्यविपरिवर्ती, रागादिसाक्षि-
घो जन्तुः पृथक्निष्ठानामनन्तजागवर्तिभिरज्यंज्योऽनन्त-
गुणैः परमाणुभिर्निष्पन्नान् कर्मस्कन्धान् प्रतिसमयं गृह्णाति ।
तत्र च प्रतिपरमाणुकषायविशेषान् सर्वजीवानन्तगुणान् अनुजा-
गस्याविजागपत्ति (रि) क्लृप्तान् करोति । केवलप्रकृत्या विद्यमानो
यः परमानिकृष्टोऽनुजागांशोऽतिसूक्ष्मतयाऽर्द्धं न वदति सोऽविजा-
गपक्षिच्छेद उच्यते । उक्तं च-“बुद्धीऽ विज्जमाणा, अणुभागं सो
न देहो जा अहं । अविभागपक्षिच्छेदो, सो इह अणुभागबंधमि” ।
तत्र वैकैककर्मस्कन्धे यः सर्वजघन्यरमः परमाणुः सोऽपि के-
वलप्रकृत्या विद्यमानः किल सर्वजीवेभ्योऽनन्तगुणान् रसजागान्
प्रयच्छति ; अन्यस्तु परमाणुः तानविभागपक्षिच्छेदानेकाधिका-
न्प्रयच्छति ; अपरस्तु तानपि द्व्यधिकान् ; अन्यस्तु तानपि चतुर-
धिकमित्यादिबुद्ध्या तावन्नयं यावन्नय उत्कृष्टरसः परमाणुमौलि-
राशेरनन्तगुणानपि रसभागान् प्रयच्छति । अत्र च जघन्यरसा-
ये केचन परमाणवस्तेषु सर्वजीवानन्तगुणरसजागयुक्तैर्ब्रह्म-
सत्कल्पनया शतरसांशानां परिकल्प्यन्ते । एतेषां च समुदायः
समानजातीयत्वादेका वर्गेणेत्यभिधीयते । अन्येषां त्रयोक्त-
रशतरसभागयुक्तानामणूनां समुदायो द्वितीया वर्गेणा । अपर-
ेषां तु द्रष्टृशतरसांशयुक्तानामणूनां समुदायस्तृतीया वर्गेणा ।

अन्येषां तु द्रष्टृशतरसभागयुक्तानामणूनां समुदायस्तृतीया
वर्गेणा । एवमनया दिशा एकैकरसभागयुक्तानामणूनां समुदा-
यरूपा वर्गेणाः सिद्धानामनन्तभागेऽनन्तगुणा वा-
क्याः । एतासां चैतावतीनां वर्गेणानां समुदायः स्पर्शकमित्य-
भिधीयते । स्पर्शस्त इवोत्तरोत्तरसबुद्ध्या परमाणुवर्गेणाः । अ-
त्रेति कृत्या एताश्चामन्तरोक्तानन्तकप्रमाणाः । अथ सत्कल्पनया
षट् स्थाप्यन्ते-
निरन्तररस-
सर्वजीवानन्त-
क्रमेणारभ्यते ।
नन्तानि रस-

१०५
१०४
१०३
१०२
१०१
१००

इदमेकं स्पर्शकम् । इत ऊर्द्धमेकोत्तरया
बुद्ध्या, बुद्धो रसो न ज्ञप्यते, किं तर्हि
गुणैरेव रसजागैर्बुद्धो ज्ञप्यते । इति तेनैव
ततस्तेनैव क्रमेण तृतीयमित्यादि यावद-
स्पर्शकानि कश्चिद्वन्ते ।

तीव्रमन्दतया द्विविधोऽनुभागः-

अयं चानुभागः शुभाशुभभेदेन द्विविधानामपि प्रकृतीनां ती-
व्रमन्दरूपतया द्विविधो भवति ।

अतोऽशुभशुभप्रकृतीनां येन प्रत्ययेनासौ तीव्रो
वर्धते, येन च मन्दः तन्निरूपणार्थमाह-

तिष्ठो असुहसुहाणं, संकेसविसोहिभो विवज्जयभो ।

मंदरसो गिरिमहिरय-जलरेहासरिकसाएहि ॥६३॥

तत्र प्रथमं तावत्तीव्रमन्दस्वरूपमुच्यते पश्चाद्वकार्यः । इह घो-
षातकीपिषुमन्दाद्यशुभवनस्पतीनां सम्बन्धी सहजोऽर्द्धावसो
द्विजागावसो भागत्रयावसंश्च यथाक्रमं कटुकः कटुकतरः कटु-
कतमोऽतिशयकटुकतमश्च ; तथेधुकीरादिद्रव्याणां सम्बन्धी
सहजोऽर्द्धावसो द्विजागावसो जागत्रयावसंश्च यथासंख्यं
मधुरो मधुरतरो मधुरतमोऽतिमधुरतमश्च रसो जलाद्यसम्ब-
न्धाद्यथा तीव्रो भवति तथैतेषामेव पिषुमन्दादीनां कीरादीनां
च द्रव्याणां सम्बन्धी सहजो रसो जललवविच्छेदेषुलुकषुलु-
कप्रसृत्यज्जलिकरककुम्भद्रोणादिसम्बन्धाद्यथा बहुजदे मन्द-
तरादिव प्रणिपद्यते तथा अर्द्धावसोऽपि रसाः । यथा ज-
ललवादिसम्बन्धान्मन्दमन्दतरमन्दतमादित्वं प्रतिपद्यते तथै-
वाशुजप्रकृतीनां शुभप्रकृतीनां च रसास्तादृशतादृशकषायवशा-
त्तीव्रत्वं मन्दत्वं चानुविद्धतीति । अत्रारथोऽधुना विधियते-
तीव्रो रसो प्रवति । कासामित्याह-(असुहसुहाणं ति) अशुभाश्च
शुभाश्चाशुभशुजाः, तासामशुभशुभानाम्, अशुजप्रकृतीनां शुभ-
प्रकृतीनां चेत्यर्थः । कथमित्याह?-(संकेसविसोहिभो चि) संकेश-
श्च विगुच्छिश्च संकेशविगुच्छी, ताभ्यां संकेशविगुच्छितः, आद्यादे-
राकृतिगणत्वात् तत्प्रत्ययः । यथासंख्यमशुभप्रकृतीनां संकेश-
शेन शुभप्रकृतीनां विगुच्छेत्यर्थः । इदमत्र इदमशुभप्रकृतीनां
द्व्यशीतिसंख्यानां संकलनेन तीव्रकषायोदयेन तीव्र उक्तो रसो
प्रवति । सर्वोशुभप्रकृतीनां तद्वन्धाविधायिनां जन्तूनां मध्ये यो य
उत्कृष्टसंकलेशो जन्तुः स स तीव्ररसं वज्जातीत्यर्थः । शुभप्रकृती-
नां विगुच्छ्या कषायविगुच्छ्या तीव्रोऽनुभागो भवति । शुजप्रकृति-
बन्धकानां मध्ये यो यो विगुच्छ्यमानपरिणामः स स तासां
तीव्रमनुभागं वज्जातीत्यर्थः । उक्तस्तीव्ररसस्य बन्धप्रत्ययः ।
सम्प्रति स एव मन्दरसस्याभिधीयते-(विवज्जयभो । मंदरसो
चि) विपर्ययेण विपर्ययत उक्तवैपरीत्येन मन्दोऽनुक्तो रसो
प्रवति । अयमर्थः-सर्वप्रकृतीनामशुभानां विगुच्छ्या मन्दो रसो
जायते, शुभानां तु मन्दः संकलेशोऽस्तीति । उक्तः संकलेशविगुच्छि-
वशादशुभशुजप्रकृतीनां तीव्रो मन्दश्चानुभागः । (एकस्यावि-
कादिकश्चातुर्विधोऽनुजावः) अयं वैकद्वित्रिचतुःस्थानिकभेदा-

अणुभाग

अतुर्का भवत्यत एकस्थानिकादिरसो यैः प्रत्ययैर्यासां प्रकृती-
नां जवति तद्वाह—(गिरिमाहिरस्य इत्यादि) गिरिश्च पर्यतः, मही
च पृथिवी, रजश्च वायुका, जलं च पानीय, गिरिप्रहरीरजो जला-
भि, तेषु रेखासहस्रानां सप्तशतान्यगिरिप्रहरीरजो रेखासह-
स्रास्तं च ते कषायाश्च सम्परायास्तै रसो भवतीति प्रकमः ॥६३॥
काहगित्याह—

चउठाणाः अमुहमुह—अदा विगदेमघाडआवरणा ।

पुमसेजझाणिगदुतिचउ—ठाणरसा संसदुगमाई ॥ ६४ ॥

अतुःस्थानिक आदिरस्य रसस्य, त्रिस्थानिकद्विस्थानिकपञ्च-
स्थानिकपरिग्रहः । स अतुःस्थानादिः । कासामित्याह—(अमुह
(सि) इह षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ततः शुभानामशुभप्रकृतीनाम् । इयम-
त्र भावना—इह रेखासहस्रस्य प्रत्येकं सम्बन्धाद् गिरिरेखासहस्रेण
प्रभूतकालव्यपेदशास्त्रितीमत्त्वं कषायाणां प्रतिपाद्यताततश्च गि-
रिरेखासहस्रैः कषायाः, अनन्तानुबन्धभिर्निर्ययैः सर्वाणामशुभ-
प्रकृतीनां अतुःस्थानिकरसबन्धो भवति । आतपशोयितनमागम-
हीरेखासहस्रैः कषायाैरप्रत्याख्यानावरणमनागमन्दोदयैरशुभ-
प्रकृतीनां त्रिस्थानिकरसबन्धो भवति । वायुकारेखासहस्रैः क-
षायाः प्रत्याख्यानावरणैरशुभप्रकृतीनां द्विस्थानिकरसबन्धः ।
जलरेखासहस्रैः कषायाैरतिमन्दोदयैः संज्वरनाभिधौर्विधनपञ्च-
कादिविद्यमानसमस्तं शाशुभप्रकृतीनामेकस्थानिकरसबन्धो
जवति, न शेषाणां शुभप्रकृतीनामशुभप्रकृतीनामिति हि वक्ष्यामः ।
अतोऽशुभानां रसस्य बन्धप्रत्ययः । इदानीं शुभानां रसप्रत्यय-
विभागमाह—(सुदहस्र सि) शुभप्रकृतीनाम्—अन्यथोक्तवैपरित्ये-
न हेतुविपर्ययाच्चतुःस्थानिकादिरसस्य बन्धो भवति । तत्र वा-
युकाजलरेखासहस्रैः कषायाश्चतुःस्थानिको रसबन्धो जवति ।
महीरेखासहस्रैः कषायाैस्त्रिस्थानिको रसबन्धो जवति । गिरि-
रेखासहस्रैः कषायाैर्द्विस्थानिको रसबन्धः । शुभप्रकृतीनां जवति ।
शुभप्रकृतीनां त्वेकस्थानिको रस एव नास्तीति पूर्वमेवाक्तम् ।
अथ यासां प्रकृतीनामेकद्वित्रिचतुःस्थानिकजेशाच्चतुर्विधोऽपि
रसबन्धः संभवति, यासां चैकस्थानिकयजैस्त्रिचतुर्विध एवेत्येताश्च-
नयन्माह—(विषयदेशादभावरणा इत्यादि) विधानान्नानाभा-
मोणोपमोमदीयान्तराद्यन्तरेदादन्तरायाणि पञ्च । देशघात्यावरणा
देशघात्यावारिकाः सप्त प्रकृतयः । तद्यथा—मतिज्ञानश्रुतज्ञा-
नावधिज्ञानमनःपर्यायज्ञानावरणाश्चतस्रः । अचुर्देशनाचचुर्देश-
नाचधिर्देशनावरणास्तिस्रः, इत्येताः (पुम सि) पुंवेद । सज्वल-
नाश्चत्वारः क्रोधमानमायालोभाः, इत्येताः सप्तदश प्रकृतयः । कि-
मित्याह—(इगदुतिचउठाणरस सि) स्थानशब्दस्य प्रत्येकं
सम्बन्धात् एकस्थानद्विस्थानत्रिस्थानचतुस्थाना रसा यासां
ता एकद्वित्रिचतुःस्थानरसाः । एताः सप्तदशापि प्रकृतयः प-
कद्वित्रिचतुःस्थानिकरूपेण अतुर्विधनापि रसेन संयुक्ता बन्ध-
न्त इति तात्पर्यम् । तत्रानिर्वृत्तिबादरे गुणस्थाने संख्येयपु
भागपु गतेष्वासां सप्तदशानामपि प्रकृतीनामेकस्थानिको रसः
प्राप्यते, शेषस्थानिकास्तु रसास्त्रयोऽप्यासां संसारस्थान जीवा-
नाश्चिन्त्य प्राप्यन्त इति । शेषाः प्रकृतयस्तर्हि किरूपा भवन्ती-
त्याह—(संसदुगमाई सि) शेषाः जगत्सप्तदशप्रकृतिज्य उठारि-
ताः, सर्वाः शुभा अशुभाश्च प्रकृतयो बध्यन्ते । 'दुगमाई सि' सूच-
नात्सूत्रमिति न्यायाद् द्विस्थानादिरसाः, आदिशब्दात् त्रिस्था-
नरसाश्चतुःस्थानरसाश्च । शेषाः प्रकृतयो द्विस्थानिकत्रिस्था-
निकचतुःस्थानिकरसयुक्ता भवन्ति, न त्वेकस्थानिकरसयुक्ता
इति ज्ञावः । भयमत्राशयः—सप्तदशप्रकृतिष्वेकस्थानिको रसो

बध्यते, न तु शेषास्तु, यतोऽशुभप्रकृतीनामेकस्थानिको रसो
यदि त्वन्यते तदाऽनिर्वृत्तिबादरे संख्येयभागैः परत एव । तत्र
च सप्तदश प्रकृतीर्वर्जयित्वा शेषाणामशुभप्रकृतीनां बन्ध एव
नास्त्यतः शेषाणामशुभानामेकस्थानिको रसो न जवति । ये-
ऽपि केवलज्ञानकवद्देशनावरणलक्षणं द्वे अपि प्रकृती तत्र
बध्यन्ते तयोरेपि सर्वघातिन्याद् द्विस्थानिक एव रसो निर्वर्त्यते,
नैकस्थानिक इति । शुभानां तु सर्वासामप्येकस्थानिको रसो
न भवति, यत इहाम्बन्धेयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि संकले-
शस्थानानि जवन्ति । विष्णुस्थानान्यप्येतावन्येव, यथा यान्ये-
व संकलेशस्थानान्यारोहन्ति तेष्वेव विष्णुस्थानोऽवतरति,
ततश्च यथा प्रासादमारोहतां यावन्ति सांघानस्थानान्यवतर-
तामपि तावन्त्येव तथाऽअपीति ज्ञावः । केवलं विष्णुस्थाना-
नि विशेषाधिकानि । कथमिति चेदुच्यते—कृपका येभ्यश्च वसाय-
स्थानकेषु कृपकभ्रष्टिकामारोहन्ति न तेषु पुनरपि निर्वर्त्यते, तस्य
संकलेशाभावात्, अनस्तानि विष्णुस्थानान्येव जवन्ति न संकले-
शस्थानानि, तैरभ्यवसायस्थानैर्विष्णुस्थानान्यधिकानि ।
एवं च स्थितेऽत्यन्तविशुद्धौ वर्तमानः शुभप्रकृतीनां अतुः-
स्थानिकं रसमभिनिर्वर्त्यति । अत्यन्तसंकलेशेऽनुबन्धमा-
नस्य शुभप्रकृतयो बन्ध एव नागच्छन्ति । या अपि वैक्रियतैज-
सकार्मणाद्याः शुभा नरकप्रायोग्याः संकलेशोऽपि बध्नाति
तासामपि स्वभावात्सर्वसंकलेशोऽपि द्विस्थानिकमेव रसं वि-
दधाति । येषु तु मध्यमाध्यवसायस्थानेषु शुभप्रकृतयो बध्यन्ते
तेषु तासां द्विस्थानिकपर्यन्त एव रसो बध्यते नैकस्थानिकः,
मध्यमपरिणामत्वादेवेति न कापि शुभप्रकृतीनामेकस्थानिक-
रससंभव इति कृता चतुर्विधस्यापि रसस्य प्रत्ययरूपणा ॥६४॥
सम्प्रति शुभाऽशुभरसस्यैव विशेषतः किञ्चित् स्वरूपमाह—
निबुच्छुरसो सदृजो, दुतिचउभागकद्विभक्तभागेतो ।

उठाणाः असुहा, असुहाणं सुहो सुहाणं तु ॥६५॥

इहैवमत्तरघटना—अशुभानामशुभप्रकृतीनां रसोऽशुभः, अशु-
भाध्यवसायान्तरात्वात् । क इवेत्याह—नम्बवत्पिचुमन्दवत् ।
वत्शब्दस्य लुप्तस्यैव प्रयोगो द्रष्टव्यः । तथा शुभानां शुभप्रकृ-
तीनां रसाः शुभाः, शुभाध्यवसायान्तरात्वात् । क इवेत्याह—इ-
चुवत् इच्छुयवत् । तथा उमरुकमणिन्यायाभिम्बेचुरसशब्द
एवमप्यावर्त्यते, यथा निम्बरस एव इचुरस एव सहजः स्वभा-
वस्य एकस्थानिकरस उच्यते, स एवेकस्थानिकरसो द्वित्रि-
चतुर्भागाश्च ते पृथग्विभिन्नेष्वाश्रयेषु कथितैकभागान्तां द्वि-
स्थानिकादिर्भवति । कोऽर्थः ?—द्वौ च त्रयश्च चत्वारश्च द्वित्रिच-
त्वारस्ते च ते भागाश्च द्वित्रिचतुर्भागाः, द्वित्रिचतुर्भागाश्च
ते पृथग्विभिन्नेष्वाश्रयेषु कथिताश्च द्वित्रिचतुर्भागाकथिता-
स्तेषामेक एकसंख्यो भागोऽस्तेऽवसाने यस्य सहजरसस्य
स द्वित्रिचतुर्भागाकथितैकभागान्तः । स किमिव्याह—एकस्था-
निकादि । आदिशब्दाद् द्विस्थानिकत्रिस्थानिकचतुःस्थानि-
करसपरिग्रहः । इत्युक्तार्थः । भावार्थस्त्वयम्—इह यथा निम्ब-
घोषातकीप्रभृतीनां कटुकद्वयाणां सहजोऽकथितः कटुको
रस एकस्थानिक उच्यते, स एव भागद्वयप्रमाणः स्थाल्यं
कथितोऽर्धावसितः कटुकतरो द्विस्थानिकः, स एव भागत्र-
यप्रमाणः स्थाल्यं कथितस्त्रिभागान्तः कटुकतमस्त्रिस्थानिकः,
स एव भागचतुष्टयप्रमाणो विभिन्नस्थाने कथितश्चतुर्थभा-
गातोऽतिकटुकतमश्चतुःस्थानिकः । तथा इच्छुतीगादीनां स-
हजो मधुररस एकस्थानिक उच्यते, स एव सहजो भागद्व-

एवमाणः पृथग्भाजने कथितोऽर्थावर्तितो मधुरतरो द्विस्था-
निकः, स एव भागत्रयप्रमाणः पृथक्स्थान्यां कथितस्त्रिभा-
गान्तो मधुरतमस्त्रिस्थानिकः, स एव भागचतुष्कप्रमाणो वि-
भिन्नस्थाने कथितश्चतुर्थभागान्तोऽतिमधुरतमश्चतुःस्थानिकः ।
एवमशुभानां प्रकृतीनां तादृशतादृशकषायनिष्पाद्यः कटुकः
कटुकतरः कटुकतमोऽतिकटुकतमश्च । शुभप्रकृतीनां मधुरो
मधुरतरो मधुरतमोऽतिमधुरतमश्च रसो यथासंख्यमेकाद्वि-
त्रिचतुःस्थानिको भवति । एवं च रसोऽशुभप्रकृतीनामशुभः,
शुभप्रकृतीनां शुभ इति । तुल्यशब्दो विशेषणः । स चैवं विशि-
ष्ट-यथा सप्तदशाशुभप्रकृतीनामेकस्थानिकरसस्पर्शकान्व-
संख्येयव्यक्लियकत्वात्संख्येयानि भवन्ति । तत्र च सर्वजघ-
न्यस्पर्शकरसंख्यं निम्बाद्युपमा । तदनु चान्तेषु रसपलि-
च्छेदेऽप्यतिक्रान्तेषु तदुत्तरं द्वितीयस्पर्शकं भवति । एवमुत्त-
रात्तरक्रमेण प्रवृद्धवृद्धतररसोपेतानि शेषस्पर्शकान्यपि भ-
वन्ति । एवं शेषाः शुभप्रकृतीनामपि द्वित्रिचतुःस्थानिकरस-
स्पर्शकान्यसंख्येयव्यक्लियकानि प्रत्येकमसंख्येयानि भवन्ति ।
तान्यपि यथात्तरमनन्तररसपलिच्छेदनिष्पन्नत्वात् परस्परम-
नन्तगुणरसानि । अत उत्तरोत्तरस्पर्शकान्यप्यनन्तगुणरसा-
नि, किं पुनरशुभानां द्वित्रिचतुःस्थानिकरसा इति । तथाहि-
अशुभानां निम्बाद्युपमादीनां एकस्थानिको रसस्तस्मादनन्तगु-
णवीर्यो द्विस्थानिकस्ततोऽप्यनन्तगुणवीर्यस्त्रिस्थानिकस्तस्मा-
दप्यनन्तगुणवीर्यश्चतुःस्थानिक इति परस्परं सुप्रतीतमवान-
न्तगुणरसत्वमिति । शुभप्रकृतीनां पुनरेकस्थानिको रस एव
नास्ति । यश्च शुभानामिच्छूपमो रसोऽभिहितः स द्विस्थानिकर-
सस्य सर्वजघन्यस्पर्शक एव इत्यर्थः । तदुत्तरस्पर्शकेषु चानन्तगु-
णा रसा भवन्ति । एतत्सर्वं पञ्चसंहराजप्रयातो व्याख्यातम् ।
किञ्च-केशवज्ञानावरणादिरूपणां सर्वघातिनीनां विज्ञातिसं-
ख्यानां प्रकृतीनां सर्वोपर्यपि रसस्पर्शकानि सर्वघातीन्येव ।
देशघातिनीनां पुनर्मतिज्ञानावरणप्रभृतिपञ्चविंशतिप्रकृतीनां र-
सस्पर्शकानि कानिचित्सर्वघातीनि कानिचिद्देशघातीनि । तत्र
यानि चतुःस्थानिकरसानि त्रिस्थानिकरसानि वा रसस्पर्श-
कानि तानि नियमतः सर्वघातीनि, द्विस्थानिकरसानि पुनः
कानिचिद्देशघातीनि कानिचित्सर्वघातीनि, एकस्थानिकानि
तु सर्वाण्यपि देशघातीन्येव उक्तं च-रसस्पर्शकानि सकलम-
पि स्वघात्यं ज्ञानादिगुणं हन्ति । तानि च स्वरूपेण तान्त्रभा-
जनवर्णास्त्रिद्विगुणं घृतमियातिशयेन स्निग्धानि, छात्रावत
तनुप्रदेशोपचितानि, स्फटिकाभ्रगृहवन्तातिव निर्मलानि । उक्तं
च-“जा घापइ नियगुणं, सयत्नं सो होइ स्वघादरसो । सो
निच्छिहो निहो, तणुओ फलिहम्भहरविमहो ” ॥ १ ॥
यानि च देशघातीनि रसस्पर्शकानि तानि स्वघात्यं ज्ञानादिगु-
णं देशतो हन्ति, तदुद्देश्येऽवश्यं कायोपशममभवत् । तानि
च स्वरूपेणानेकविधाविरसंकुलानि । तथाहि-कानिचित्कटु
इयानिस्थुरद्विद्विशतसंकुलानि, कानिचित्कम्बु इव मध्यमवि-
वरशतसंकुलानि, कानिचित्पुनरतिसूक्ष्मविधरनिकरसंकुलानि,
यथा वासांसि । तथा तानि देशघातीनि रसस्पर्शकानि स्तो-
कसंहानि भवन्ति, यैमह्यरहितानि च । उक्तं च-“देसविधा-
इलणओ, इयरो करुकबलं सुसंकासो । विविहबहुविदतरओ,
अपसिणहो अ विमलो य ” ॥ १ ॥ इति प्रकृतिः सप्तपञ्च-
मनुनागबन्ध इति । कर्म० ५ कर्म० । (अघातिरसस्वरूपमत्रैव
जागे १८० पृष्ठे ‘अघातरस’ शब्देऽभिहितम्)

इदानीं तु अनुभागः कस्य कर्मणः कतिविध इत्यभि-

धितुगृह-तत्रादौ ज्ञानावरणीयस्य-

नाणावरणिज्जस्स णं भंते ! कम्मस्स जीवेणं बद्धस्स
पुट्टस्स बद्धफासपुट्टस्स संचियस्स चियस्स उवचियस्स
आवागपत्तस्स विवागपत्तस्स फलपत्तस्स उदयपत्तस्स जी-
वेणं कयस्स जीवेणं निव्वत्तियस्स जीवेणं परिणामि-
यस्स सयं वा उद्विज्जस्स परेण वा उदीरियस्स तदुभयणं
वा उदीरिज्जमाणस्स गतिं पप्प ठिई पप्प जवं पप्प पो-
गलपरिणामं पप्प कतिविहे अणुजावे पणत्ते ? गोयमा !
नाणावरणिज्जस्स णं कम्मस्स जीवेणं बद्धस्स जाव पोग्ग-
लपरिणामं पप्प दमविहे अणुभावे पणत्ते । तं जहा-सोता-
वरणे सोयविआणावरणे नेत्तावरणे नेत्तविआणावरणे घा-
णावरणे घाणविआणावरणे रसावरणे रसविआणावरणे
फामावरणे फामविआणावरणे जं वेदेति पोग्गलं वा पो-
गले वा पोग्गलपरिणामं वा बीससा पोग्गलाणं परिणामं
तेमिं वा उदणं जाणियवं न जाणइ, जाणिउ कामे न
जाणइ, जाणिता विन जाणइ, उच्छन्नानाणीया वि जवति
नाणावरणिज्जस्स कम्मस्स उदणं, एस णं गोयमा !
नाणावरणिज्जे कम्मं, एम णं गोयमा ! नाणावरणिज्जस्स
कम्मस्स जीवेणं बद्धस्स जाव पोग्गलपरिणामं पप्प दस-
विहे अणुभावे पणत्ते ॥

ज्ञानावरणीयस्य । एमिति वाक्यालङ्कारे । भदन्त ! जीवेन
बद्धस्व रागद्वेषपरिणामवशतः कर्मरूपतया परिणमितस्य
स्पष्टस्यात्मप्रदेशैः सह संक्रेशमुपगतस्य (बद्धफासपुट्टस्सेति)
पुनरपि गाढतरं बद्धस्यातीव स्पष्टेन स्पष्टस्य च । किमुक्तं भ-
वति-आवेष्टनपरिवेष्टनरूपतयाऽतीव सोपच्यगाढतरं च ब-
द्धस्येति संक्षिप्तस्य आभाधाकालातिक्रमणोत्तरकालवेदनयो-
ग्यतया निबिडस्य चित्तस्य उत्तरोत्तरस्थितिषु प्रदेशहान्या र-
सवृक्षाऽवस्थापितस्य उपाक्षितस्य सन्धानजातीयप्रकृत्यन्तर-
दलिककर्मणोपचयं नीतस्य आपाकप्राप्तस्य ईषत्पाकाभिमु-
क्षीभूतस्य विपाकप्राप्तस्य विशिष्टपाकमुपगतस्य, अत एव
फलप्राप्तस्य फलं दातुर्माभिमुखाभूतस्य । ततः सामग्रीवशादु-
दयप्राप्तत्वाद्यः कर्मधर्माः, यथा आम्रफलस्य । तथाहि-आम्र-
फलं प्रथमतः ईषत्पाकाभिमुखं भवति, ततो विशिष्टं पाकमु-
पागतं, तदनन्तरं तृप्तिप्रमोदादि फलं दातुर्मुचितम्, ततः सा-
मग्रीवशादुपयोगप्राप्तं भवति । एवं कर्मोऽपीति । ततः पुनर्जी-
वेन कथं बद्धमित्यत आह-(जीवेण कयस्स) जीवेन कर्मब-
न्धनबद्धेनेति गम्यते । कृतस्य निष्पादितस्य जीवो ह्युपयोग-
स्वभावस्ततोऽसौ रागादिपरिणतो भवति, न शेषः, रागादिपरि-
णतश्च सन् कर्म करोति । सा च रागादिपरिणतिः कर्मबन्धनब-
द्धस्य भवति, न तद्वियोगः, अन्यथा मुक्तानामप्यर्वांतरागत्यप्रस-
क्तः ततः कर्मबन्धनबद्धेन सता जीवेन कृतस्येति दृष्टव्यम् । उक्तं
च-“जीवस्तु कर्मबन्धन-बद्धो वा रस्य भगवतः कर्ता । संतत्या-
नायं च, तदिष्टकर्मन्मनः कर्तुः” ॥ १ ॥ तथा जीवेन निर्वासितस्य
इह बन्धसमये जीवः प्रथमतो विशिष्टान् कर्मवर्गणाऽन्तःपानिनः

पुत्रलान् गृह्णन् अनानुगिकेन वीर्येण तस्मिन्नेव बन्धसमये ज्ञानावरणीयादितया व्ययस्थापनं तन्निर्वर्तनमित्युच्यते । तथा जीवेन परिणामितस्य विशेषप्रत्ययैः प्रक्षेपनिष्ठादिजिस्तत-
स्तमुत्तरोत्तर परिणामं प्रापितस्य स्वयं वा विपाकप्राप्ततया पर-
निरपेक्षमुदीर्णस्य उदयप्राप्तस्य, परेण वा उदीर्णितस्य उदयमु-
पनीतस्य, तदुत्तरेण स्वपरूपेणोत्तरेण उदीर्यमाणस्य उदयमुप-
नीयमानस्य गतिं प्राप्य किञ्चिद्विकर्म कार्याद् गतिं प्राप्य तीव्रानु-
भावं भवति । यथा नरकगतिं प्राप्याऽऽप्तानवेदनीयम् । असातोद्यो-
हि यथा नारकाणां तीव्रो भवति, न तथा तिर्यगादीनामिति ।
तथा स्थितिं प्राप्य सर्वोत्कृष्टानुभावमिति शेषः । सर्वोत्कृष्टां हि
स्थितिमुपगतमनुभवं कर्म तीव्रानुभावं भवति । यथा मिथ्यात्वं
भवं प्राप्य इह किमपि किञ्चिद्व्यवसायिन्य स्वविपाकप्रदर्शनसम-
र्थम् । यथा निद्रा मनुष्यजनार्थमभवं प्राप्येत्युक्तम् । एतावता
किल स्वत उदयस्य कारणानि दर्शितानि । कर्म हि तां तां
गतिं स्थितिं जवं वा प्राप्य स्वयमुदयमागच्छतीति । सम्प्रति
परत उदयमाह-पुत्रलं काष्ठलेपुखट्टादिकक्षणं प्राप्य । तथा-
हि-परेण किमं काष्ठलेपुखट्टादिकमासाद्य भवत्यसातवेदनी-
यम् । क्ताधादीनामुदयस्तथा पुत्रलपरिणामं प्राप्य इह किञ्चित्क-
र्म कमपि पुत्रलमाश्रित्य विपाकमायाति । यथाऽऽत्यवहृतस्या-
ऽऽहारस्याजीर्णत्वपरिणामत्वमाश्रित्य असातवेदनीयम् ; ज्ञा-
नावरणीयं तु सुरापानमिति । ततः पुत्रलपरिणामं प्राप्येत्युक्तम् ।
कतिविधाऽनुभावः प्रकृतः, इत्येष प्रश्नः । अत्र निर्वचनम-दशवि-
धोऽनुभावः प्रकृतः । तदेव दशविधमनुभावं दर्शयान- (सोपाय-
रणे इत्यादि) इह श्रोत्रशब्देन श्रोत्रेन्द्रियविषयः कुर्यापशमः परि-
गृह्यते (सोयविज्ञानावरणे इति) श्रोत्रविज्ञानशब्देन श्रोत्रेन्द्रियो-
पयोगः, यस्तु निर्वृत्युपलक्षणं ज्ञेयेन्द्रियं यदङ्गोपाङ्गं नाम नामकर्म
निर्वर्त्ये न ज्ञानावरणविषय इति, न श्रोत्रशब्देन गृह्यते । एवं
नेत्रावरणं इत्याद्यपि भावनीयम् । तत्रैकेन्द्रियाणां रसनघ्राणश्र-
वणः श्रोत्रविषयाणां सन्ध्युपयोगानां प्राय आवरणम् । प्रायोपहणं
च वकुलादिव्यवच्छेदार्थम् । वकुलादीनां हि यथायोग पञ्चाना-
मपीन्द्रियाणां सन्ध्युपयोगः फलतः स्पष्टा उपलब्ध्यन्ते । आगमे
पि च प्रोच्यन्ते-“पञ्चिन्द्रियोऽव बडलां, नरोऽव पञ्चिन्द्रिओवआ-
गात्रो । तद् वि न जगद् पञ्चि-दिओऽपि दन्विदिया जावा” ॥ १ ॥
तथा-“जह सुहुमं भावेदिय-नाणं दन्विदियावराहं वि । दव्व-
स्सु य भावस्मि वि, भावसुयं पसिवाहेण ” ॥ १ ॥ इति । ततः
प्राय इत्युक्तम् । इन्द्रियाणां प्राणचक्षुःश्रोत्रेन्द्रियविषयाणां
सन्ध्युपयोगानां त्रीन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रविषयाणां चतुरि-
न्द्रियाणां श्रोत्रेन्द्रियलब्धुपयोगावरणं स्पर्शनेन्द्रियलब्धु-
पयोगावरणं कुष्ठादिव्याधिरूपपहतदहस्य छद्मयम् । पञ्चेन्द्रि-
याणामपि जात्यन्धादीनां पञ्चाङ्गा अन्धबधिरगीतानां चक्षुरादी-
न्द्रियलब्धुपयोगावरणं भावनीयम् । कथमेवमिन्द्रियाणां च
सन्ध्युपयोगावरणमिति चेत् ? उच्यते-स्वयमुदीर्णस्य परेण वा
उदीर्णितस्य ज्ञानावरणीयस्य कर्मण उदयेन । तथा चाह-
(जं वेणइ इति) यदुच्यते परेण किमं काष्ठलेपुखट्टादिकक्षणं
पुत्रलं तेषाभिघातजननसमर्थेन (पुगलं वा इति) यावद् बहु-
न् पुद्गलान् काष्ठादिकक्षणान् परेण क्लिप्तान् वेदयते, तैरभि-
घातजननसमर्थः पुद्गलपरिणाममभ्यवहताहारपरिणामरूपं
पानीयरसादिकमतिदुःखजनक वेदयते ; तेन वा ज्ञानपरिणत्यु-
पहननात् । तथा (वीससा वा पोगल्लण परिणाममिति) विस्स-
सया यन्पुद्गलानां परिणामं शीतोष्णानपादिरूपत्वं वेदयते

यथा तदा तन्नेन्द्रियोपघातजननद्वारेण ज्ञानपरिणत्यावुपहृतायां
ज्ञातव्यम् । एकेन्द्रियः किमपि सद्यस्तु न जानाति, ज्ञानपरिण-
तेरुपहनत्वात् । अयं सापेक्ष उदय उक्तः । निरपेक्षस्य तु विषये
सूत्रमिदम्-(तेषिं वा उदणं ति) ज्ञानावरणीयकर्मपुद्गलानां
विपाकप्राप्तानामुदयेन ज्ञातव्यं न जानाति । (जाणिउक्कामे न
जाणइ ति) ज्ञानपरिणामेन परिणामितुमिच्छन्नापि ज्ञानपरिण-
त्युपघातात् न जानाति । (जाणिस्ता वि न जाणइ ति) प्राग्
ज्ञातवार्त्तापि पञ्चाक्षरं जानीते, तेषामेव ज्ञानावरणीयकर्मपुद्गला-
नामुदयात् (उच्छन्नानाणीया वि जयइ इत्यादि) ज्ञानावरणीयस्य
कर्मण उदयेन जीव उच्छन्नहा-यापि भवति । उच्छन्नं च तज्ज्ञानं
च उच्छन्नज्ञानं, तदस्यास्तीति उच्छन्नज्ञानी, सर्वधनादिपा-
त्राभ्युपगमादिभिः यावत् शक्तिप्रच्छादितहान्यापि भवतीत्यर्थः ।
“ एस णं गोयमा ! नाणावरणिज्जे कम्मे ” इत्याद्युपसंहारवाक्यं
कथ्यम् । प्रज्ञा० । ज० ।

दर्शनावरणीयस्य—

दरिमणावरणिज्जस्स एं जंते ! कम्मस्स जीवेणं
वद्धस्स जाव पोगल्लपरिणामं पप्प कतिविहे अणुजावे
पप्पत्ते ? गोयमा ! नवविहे अणुजावे पप्पत्ते । तं जहा-
निहा निहानिहा पयला पयलापयला थीणस्स । चक्खुदंस-
णावरणे अचक्खुदंसणावरणे ओहिदंसणावरणे केवलदंस-
णावरणे जं वेदेइ पोगलं वा पोगल्ले वा पुगल्लपरिणामं वा
वीससा वा पोगल्लपरिणामं तेषिं वा उदणं पासियव्वं
वा न पासइ, पासिउक्कामे न पामइ, पासित्ता वि न पामइ,
उच्छन्नदंसणाणीया वि जयइ दरिमणावरणिज्जस्स कम्मस्स
उदणं णं, एस णं गोयमा ! दरिमणावरणिज्जं कम्मे, एस
एणं गोयमा ! दरिमणावरणिज्जस्स कम्मस्स जीवेणं
वद्धस्स जाव पोगल्लपरिणामं पप्प नवविहे अणुजावे पप्पत्ते ।
प्रश्नमूत्रं पूर्ववत् । निर्वचनमाह-गौतम ! नवाविधः प्रकृतः । तदेव
नवाविधत्वं दर्शयान-‘निहा’ इत्यादि । निहाशब्दार्थमप्रव-
क्ष्यामः । जावार्थस्वयम्-“सुहपमिवाहा निहा, दुहपमिवाहा य
निहनिहा य । पयला होइ ठियस्सा, पयलापयला य चं कमओ
॥ १ ॥ थीणस्सी पुण अइस्स, किञ्चिदकम्माण वेयणे होइ । मह-
निहादि णं थितिय-वावारपसाहणी पाय ” ॥ २ ॥ चक्षुर्दर्शना-
वरणं चक्षुःसामान्योपयोगावरणम् । एवं शेषेष्वपि ज्ञावनीयम् ।
(जं वेयइ इत्यादि) यं वेदयते पुद्गलमृदुशयनीयादिकं (पुगलं
वा इति) यान् पुद्गलान् बहुन् मृदुशयनीयादीन् वेदयते
पुद्गलपरिणामं माहिपद्भ्याद्यभ्यवहताहारपरिणाममित्यर्थः, (वी-
ससा वा पोगल्लण परिणाममिति) वर्षास्वजससूतनजोरूपं,
धाराभुलिपानरूपं वा यं वेदयते तेन निद्राद्यदयाङ्कपतो दर्श-
नपरिणत्युपघाते । एतावता परत उक्तः । सम्प्रति स्वत उदय-
माह-(तेषिं वा उदणं ति) तेषां वा दर्शनावरणीयकर्मपुद्गला-
नामुदयेन परिणामितुमिच्छतेन द्रष्टव्यं न पश्यति । तथा किञ्चिद्दर्श-
नपरिणामेन परिणामितुमिच्छन्नापि जात्यन्धत्वादिना दर्शनपरिण-
त्युपघातात् न पश्यति-प्राग् दृष्ट्वापि पञ्चाक्षरं पश्यति, दर्शना-
वरणीयकर्मपुद्गलानामुदयात् । किं बहुना ? दर्शनावरणीयस्य
कर्मण उदयेन जीव उच्छन्नदर्शन्यापि यावत् शक्तिप्रच्छादित-
दर्शन्यापि जवति । “ एस णं गोयमा ! दरिमणावरणिज्जे कम्मे ”
इत्याद्युपसंहारवाक्यम् ।

सातासातावेदनीयस्य—

सातावेयणिजस्स एं भंते ! कम्मस्स जीवेणं बच्चस्स जाव पोग्गलपरिणामं पप्प कतिविहे अणुजावे पप्पत्ते ? गोयमा ! सायावेयणिजस्स कम्मस्स जीवेण बच्चस्स जाव अट्ट विहे अणुजावे पप्पत्ते । तं जहा—मणुन्ना सहा, मणुन्ना रु—वा, मणुन्ना गंधा, मणुन्ना रसा, मणुन्ना फासा, मणुसुहता, वयसुहता, कायसुहता । जं वेदेइ पोग्गलं वा पोग्गले वा पोग्गलपरिणामं वा बीससा वा पोग्गलाणं परिणामं तेसिं वा उदणं सातावेदणिजं कम्मं वेदेइ । एस एं गोयमा ! सातावेयणिज्जे कम्मं, एस एं गोयमा ! सायावेयणिज्जस्स जाव अट्टविहे अणुजावे पप्पत्ते । असायावेयणिज्जस्स एं जंते ! कम्मस्स जीवेणं तदेव पुच्छा, उत्तरं च, नवरं अमणुन्ना सहा जाव वयसुहता एस एं गोयमा ! असातावेयणिज्जस्स जाव अट्टविहे अणुजावे ॥

प्रश्नसूत्रं प्राग्वत् । निर्वचनमाह—गौतम ! अष्टविधोऽनुभावः प्रकृतः । अष्टविधत्वेमेव दर्शयति—(मणुजा सहा इत्यादि) मनोहाः शब्दा भागन्तुका वेणुवीणादिसम्बन्धिनः । अन्ये 'आत्मीया' इत्याहः । तदयुक्तम् । आत्मीयशब्दानां वाक्यसुखेनेत्यनेनैव गृहीतव्यात् । मनोहा रसा इक्षुरसप्रभृतयः, मनोहा गन्धाः कर्पूरादिसम्बन्धिनः, मनोहानि कृपाणि स्वगतस्वस्त्रीचित्रादिगतानि, मनोहाः स्पर्शाः हंसतुल्यादिगताः, (मणोसुहता इति) मनसि सुखं यस्यासौ मनःसुखस्तस्य भावो मनःसुखिता, सुखितं मन इत्यर्थः । वाचि सुखं यस्यासौ वाक्सुखस्तस्य जाव वाक्सुखिता । सर्वेषां श्रावमनःप्रह्लादकारिणी वागिति तात्पर्यार्थः । काये सुखं यस्यासौ कायसुखस्तद्भावः कायसुखिता, सुखितः काय इत्यर्थः । एते चाष्टौ पदार्थाः सातावेदनीयस्योदयेन प्राणिनामुपतिष्ठन्ते ।

मोहनीयस्य—

मोहणिजस्स एं भंते ! कम्मस्स जीवेणं बच्चस्स जाव कडविहे अणुजावे पप्पत्ते ? गोयमा ! मोहणिजस्स कम्मस्स जीवेणं बच्चस्स जाव पंचविहे अणुभावे पप्पत्ते । तं जहा—सम्मत्तवेयणिज्जे मिच्छत्तवेयणिज्जे सम्मामिच्छत्तवेयणिज्जे कसायवेयणिज्जे नो कसायवेयणिज्जे जं वेदेइ पोग्गले वा पोग्गलपरिणामं वा बीससा वा पोग्गलपरिणामं तेसिं वा उदणं मोहणिज्जं कम्मं वेदेइ, एस एं गोयमा ! मोहणिज्जकम्मं, एस एं गोयमा ! मोहणिज्जस्स जाव पंचविहे अणुजावे पप्पत्ते ।

प्रश्नसूत्रं प्राग्वत् । निर्वचनम्—पञ्चविधोऽनुभावः प्रकृतः । तदेव पञ्चविधत्वं दर्शयति—सम्यक्त्ववेदनीयमित्यादि । सम्यक्त्वरूपेण यद्वेद्यं तत्सम्यक्त्ववेदनीयम् । एवं शेषपदेष्वपि शब्दार्थो जावनीयः । जावार्थस्त्वयम्—यदिह वेद्यमानं प्रशमादिपरिणामं करोति तत्सम्यक्त्ववेदनीयं, यत् पुनरवेद्यादिवृद्धिहेतुस्तन्मिथ्यात्ववेदनीयं मिश्रपरिणामहेतुः । सम्यग्मिथ्यात्ववेदनीयं क्रोधादिपरिणामकारणम् । कषायवेदनीयं हास्यादिपरिणामकारणम् । नो कषायवेदनीयम् । (जं वेदेइ पोग्गलमि—

स्यादि) यं वेद्यते पुद्गलं विषयप्रतिमादिकं पुद्गलान् वा यान् वेद्यते बहुद् प्रतिमादीन् यं पुद्गलपरिणामं देशाद्यनुरूपाहारपरिणामं कर्म पुद्गलविशेषोपादानसमर्थं भवति, आहारपरिणामविशेषादपि कदाचित्कर्मपुद्गलविशेषो यथा—प्राणधोपधायाहारपरिणामात् ज्ञानावरणीयकर्मपुद्गलानां प्रतिविशिष्टः स—योपशमः । उक्तञ्च—“उद्यक्त्वयस्वउद्यस्मो—वसमाविजयं च कम्मणो जणिया । द्ध्वं खेत्तं कालं, भवं च भावं च संपप्पे” ॥१॥ विस्सया वा यत् पुद्गलानां परिणाममभिविकारादिकं यद्दर्शनादेवं विवेक उपजायते—“आयुः शरज्जलधरप्रतिमं नराणां, संपत्तयः कुसुमितद्रुमसारतुल्याः । स्वप्नोपजोगसदृशा विषयोपजोगाः, संकल्पमात्ररमणीयमिदं हि सर्वम्” ॥१॥ इत्यादि । अन्यं वा प्रशमादिपरिणामनिबन्धनं यं वेद्यते तत्सामर्थ्या—मोहनीयं सम्यक्त्ववेदनीयादिकं वेद्यते, सम्यक्त्ववेदनीयादिकर्मफलं प्रशमादि वेद्यते इति ज्ञायः । एतावता परत उद्यो उक्तः । सञ्जति स्वनस्तमाह—(तेसिं वा उदणं ति) तेषां च सम्यक्त्ववेदनीयादिकर्मपुद्गलानामुदयेन प्रशमादि वेद्यते 'एस एं' इत्याद्युपसंहारवाक्यम् ।

आयुप—

आनुयस्स एं भंते ! कम्मस्स जीवेणं तदेव पुच्छा । गोयमा ! आनुयस्स एं कम्मस्स जीवेणं बच्चस्स जाव चउ—विहे अणुजावे पप्पत्ते । तं जहा—नेरइयाउण निरियाउण मणुयाउण देवाउण जं वेदेइ, पोग्गलं वा पोग्गले पोग्गलपरिणामं वा बीससा वा पोग्गलाणं परिणामं वा, तेसिं वा उदणं आउयं कम्मं वेदेइ, एस एं गोयमा ! आनुयस्स कम्मस्स जाव चउविहे अणुभावे पप्पत्ते ॥

प्रश्नसूत्रं प्राग्वत् । निर्वचनम्—चतुर्विधोऽनुभावः प्रकृतः । तदेव चतुर्विधत्वं दर्शयति—(नेरइयाउण इत्यादि) सुगमम् । 'जं वे—पर पुगलं या' इत्यादि, यं वेद्यते पुद्गलं शस्त्रादिकमायुरपवर्त्तनसमर्थं बद्धं पुद्गलान् शस्त्रादिकूपान् यान् वेद्यते यं वा पुद्गलपरिणामं विषाक्षादिपरिणामरूपं विस्सया वा यं पुद्गलपरिणामं शीतादिकमेवायुरपवर्त्तनकर्म तेनापयुज्यमानजवायुषोपवर्त्तनाक्षारकाद्यायुःकर्म वेद्यते । एतावता परत उद्योऽभिहितः । स्वत उद्यस्य सूत्रमिदम्—[तेसिं वा उदणं ति] तेषां वा नारकायुःपुद्गलानामुदयेन नारकाद्यायुर्वेद्यते, 'एस एं' इत्याद्युपसंहारवाक्यम् ।

तत्र नामकर्म द्विधा—शुभनामकर्म, अशुभनामकर्म च । तत्र शुभनामकर्मोधिकृत्य सूत्रमाह—

सुभणामस्स एं जंते ! कम्मस्स जीवेणं पुच्छा । गोयमा ! सुभणामस्स एं कम्मस्स जीवेणं बच्चस्स जाव चउदसविहे अणुजावे पप्पत्ते । तं जहा—इट्ठा महा इट्ठा रुवा इट्ठा गंधा इट्ठा रसा इट्ठा फासा इट्ठा गई इट्ठा ठिई इट्ठं लावन्नं इट्ठा जमोकिर्त्त । इट्ठे उट्ठाणकम्मवलवीरियपुरिसकारपक्कमे इट्ठस्सरता कंतस्सरता पियस्सरता मणुअस्सरता जं वेदेइ पोग्गलं वा पोग्गले वा पुगलपरिणामं वा बीससा वा पोग्गलाणं परिणामं तेसिं वा उदणं सुजनामं कम्मं वेदेइ, एस एं गोयमा ! सुजनामकम्मं, एस एं गोयमा ! सुभणामस्स कम्मस्स जाव चउदसविहे अणुभावे पप्पत्ते ॥

प्रश्नसूत्रं प्राग्वत् । निर्वचनम्—अनुवृत्तिविधोऽनुभावः । तदेव च-
तुदशविधत्वं दर्शयति—(इष्टा सहा इत्यादि) एते शब्दादय
आत्मीया एव परिगृह्यन्ते, नामकर्मविपाकस्य चिन्त्यमानत्वात् ।
तत्र बाधिश्राव्यत्पादिता इत्येकं । तदयुक्तम् । तेषामन्यकर्मोद्घोषनि-
ष्पाद्यत्वात् । इष्टा गतिमत्तत्वात्प्राधान्यकारिणी । शिविकाद्याराहण-
तद्वेति एके, इष्टा स्थितिः सहजा सिंहासनादौ च अन्ये, इष्ट ला-
घण्यं जायाविशेषलक्षणं कुङ्कुमाद्यनुलेपनजमिति अपरे, इष्टा य-
शःकीर्त्तियशसा युक्ता कीर्त्तिः । यशःकीर्त्त्योद्देशाय विशेषः-
दानपुण्यकृता कीर्त्तिः, पराक्रमकृतं यशः, (इष्टे उद्गणकम्म-
बल्योरियपुनिसकारपरिक्रमे इति) उत्थानं देहचेष्टाविशेषः,
कर्म रेचनजमण्यदि, वस्त्रं शारीरसामर्थ्यादिविशेषः, वीर्यं जी-
वप्रजवः, स एव पुरुषाकारोऽभिमानविशेषः, स एव निष्पा-
दितस्वविषयपराक्रमः । इष्टस्वरता वल्लभस्वरता । तत्र इष्टाः
शब्दाः इति सामान्योक्तावित्यं विशेषोक्तिस्तदन्यबहुमतत्वापेक्षा-
ऽवगन्तव्या । कान्तस्वरतेति । कान्तः कमनीयः सामान्यतो-
ऽभिलषणीय इत्यर्थः । कान्तः स्वरो यस्य स तथा तद्भावः
कान्तस्वरता । प्रियस्वरतेति । प्रियो भूयोऽभिलषणीयः ; प्रियः
स्वरो यस्य स तथा तद्भावः प्रियस्वरता (मणुष्यस्मरया
इति) उपरतभावोऽपि स्वालम्बनप्रीतिजनको मनोः स स्व-
रो यस्य स मनोःस्वरता (जं वेपथु इत्यादि) यं वेदयते पुत्र-
सं वीणावर्णकग-धनाम्बुजपट्टशिविकासिंहासनकुङ्कुमदानराज-
योगगुलिकादिलक्षणम् । तथा च वीणादिसम्प्रदायं भवन्तीष्टाः
शब्दादय इति परिभाषनीयमनन्त सूक्ष्मधिया मार्गानुसारिण्या ।
(पुग्गले वा इति) यतो बहुन् पुद्गलान् वेणुवीणादिकान् वेदय-
तो य पुद्गलपरिणामं ब्राह्मणाद्याहारपरिणामं विस्मयवा वा यं
पुद्गलानां परिणामं शुजजलदादिकं तथा चोन्नतान् कज्जलसम-
प्रज्ञानेघानवलोच्य प्रदर्शयन् मनो गायन्ति मत्तयुवतयोरेल्लुका-
निष्ठस्वरानित्यादि, तत्प्रभावात् शुजनामकर्म वेदयते शुजना-
मकर्मफलमिष्टस्वरतादिकमनुभवन्तीति ज्ञायः । एतावता परत
उक्तः । इदानीं स्वतस्तमाह—[तेसिं वा उदपणं ति] तेषां वा
शुमानां कर्मपुद्गलानामुदयेन इष्टशब्दादिकं वेदयते “ एस णं
गोयमा ! ” इत्याद्युपसंहारवाक्यम् । उक्तोऽष्टविधमातवेदनीय-
स्यानुभावः । परतः सातवेदनीयस्योदयमुपदर्शयति—[जं वेपथु
पुग्गलमित्यादि] यद् वेदयते पुद्गलं स्रक्चन्दनादि यान् वा
वेदयते पुद्गलान् बहुन् स्रक्चन्दनादीन् य वा वेदयते पुद्गलप-
रिणामं देशकालवयोपस्थाऽनुरूपधारपरिणामम् [श्रीससा वा
पुग्गलाण परिणामं] विस्मयवा वा यं पुद्गलानां परिणामकामोऽ
भिलषितं शीतोष्णादिवेदनाप्रतीकाररूपं तेन मनसः समाधान-
सम्पादनात् सातवेदनीयं कर्मानुभवति । सातवेदनीयकर्मफलं
सातं वेदयते इत्यर्थः । उक्तः परत उदयः । सम्प्रति स्वत उदय-
माह—[तेसिं वा उदपणं ति] तेषां वा सातवेदनीयपुद्गलानामुद-
येन मनोःशब्दादिव्यतिरेकेणापि कदाचित्सुखं वेदयते, यया नैर-
थिकास्तीर्थकरजन्मादिकात्रे । “ एस णं गोयमा ! ” इत्याद्युपसंहा-
रवाक्यम् । प्रश्नसूत्रं सुगम, निर्वचनं पूर्ववत् । तथा चाह—“ तदेव
पुद्गल, उत्तरं च, नवरं ” इत्यादिना पूर्वमुत्रादस्य विशेषमुपदर्शय-
ति—[अमणुजा सहा इत्यादि] अमनोः शब्दाः स्वरोपस्था-
दिसम्बन्धिन आगन्तुकाः, अमनोः रसाः स्वस्याप्रतिभासिनो
दुःखजनकाः, अमनोः गन्धा गोमहिषादिमृतकलेवरादिगन्धाः,
अमनोः रूपानि स्वगतस्वीगतादीनि, अमनोः स्पर्शाः क-
र्कशादयः [मणोदुहया इति] दुःखितं मन इति [वयदुहिया

इति] अजव्या वागिति ज्ञावार्थः [कायदुहिया इति] काये
दुःखं यस्यासौ कायदुःखस्तद्भावः कायदुःखिता, दुःखितं काय
इत्यर्थः [जं वेपथु इत्यादि] यं वेदयते पुद्गलं विषयस्रक्कण्ट-
कादि [पुग्गले वा इति] यान् वा पुद्गलान् बहुन् विषयस्रक्क-
ण्टकादीन् वेदयते यं वा वेदयते पुद्गलपरिणाममन्याहारलक्षणं
विस्मयवा वा यं वेदयते पुद्गलपरिणाममकोऽभिलषितं
शीतोष्णादिपरिणामं तेन मनसोऽसमाधानसम्पादनात् असा-
तवेदनीयं कर्मानुभवति । असातवेदनीयकर्मफलमसातं वेदय-
त इति भावः । एतेन परत उदय उक्तः । सम्प्रति स्वत उदय-
माह—[तेसिं वा उदपणं ति] तेषां वा असातवेदनीयकर्म-
पुद्गलानामुदयेनासातं वेदयते ‘ एस णं गोयमा ’ इत्याद्यु-
पसंहारवाक्यम् ।

अणुजनान्तः—

दुहनामस्स णं भंते ! पुच्छा । गोयमा ! एवं चेव, नवरं अ-
णिक्का सहा जावहीणस्सरता दीणस्सरता अणिट्ठस्सरता
अकंतस्सरता जं वेदेइ, सेसं तं चेव जाव चउदसविहे अ-
णुजावे पाणत्ते ॥

प्रश्नसूत्रं प्राग्वत् । निर्वचनसूत्रं प्रागुक्तार्थवैपरीत्येन भाषनीयम् ।
गोत्रं द्विधा—उच्चैर्गोत्रं वा नीचैर्गोत्रं वा । तत्रोच्चैर्गोत्रविषयं
सूत्रमाह—

उच्चागोयस्स णं भंते ! कम्मस्स जीवेणं पुच्छा । गोयमा !
उच्चागोयस्स कम्मस्स जीवेणं बप्पस्स जाव अट्ठविहे अ-
णुजावे पाणत्ते । तं जहा—जातिविमिद्धता कुलविमिद्धता
बलविमिद्धता स्वविमिद्धता तवविमिद्धता सुयविमिद्धता
लाजविमिद्धता इस्सगियविमिद्धता जं वेदेइ पोग्गलं वा
पोग्गले वा पोग्गलपरिणामं वा वीससा वा पोग्गलाणं
परिणामं तेसिं वा उदपणं जाव अट्ठविहे अणुभावे
पाणत्ते ॥

प्रश्नसूत्रं प्राग्वत् । निर्वचनम्—अष्टविधोऽनुभावः प्रकृतः ।
तदेवाष्टविधत्वं दर्शयति—[जावविमिद्धता इत्यादि] जात्या-
दयः सुप्रतीताः । शब्दार्थस्येवम्—जात्या विशिष्टा जाति-
विशिष्टस्तद्भावो जातिविशिष्टता इत्यादिकम् । वेदयते पुद्गलं
बाह्यद्रव्यादिलक्षणम् । तथाहि—द्रव्यसम्बन्धाज्जादिविशि-
ष्टपुरुषसम्प्रदायाद्वा नीचजातिकुलोत्पन्नाऽपि जात्यादिस-
म्बन्ध इव जनस्य मान्य उपजायते । बलविशिष्टताऽपि म-
लानामिव लकुटिजमणवशाद् । रूपविशिष्टता प्रतिविशिष्टव-
त्खालद्वारसम्बन्धात् । तपोविशिष्टता गिरिकटाद्याराहणेनाताप-
नां कुर्वतः । श्रुतविशिष्टता मनोःकभूदेशसम्बन्धात् स्वाध्यायं कु-
र्वतः । लाजविशिष्टता प्रतिविशिष्टतनादियोगात् । ऐश्वर्यवि-
शिष्टता धनकनकादिसम्बन्धादिति । (पुग्गले वा इति) यान्
बहुन् पुद्गलान् वेदयते पुद्गलपरिणामं दिव्यफलाद्याहारपरिण-
मरूपं विस्मयवा वा यं पुद्गलानां परिणाममकस्मादभिलषितज-
लदागमसंवादादिलक्षणं तत्प्रभावाद् उच्चैर्गोत्रं वेदयते उच्चैर्गोत्रं
कर्मफलं जातिविशिष्टत्वादिकं वेदयते । एतेन परत उदय उ-
क्तः । सम्प्रति स्वतस्तमाह—[तेसिं वा उदपणं ति] तेषां वा
उच्चैर्गोत्रकर्मपुद्गलानामुदयेन जातिविशिष्टत्वादिकं भवति
“ एस णं गोयमा ! ” इत्याद्युपसंहारवाक्यम् ।

नीचैर्गोत्रस्य—

नीयागोयस्म एं भंत ! पुच्छा । गोयमा ! एवं चैव, नवरं जातिविहीणता जाव इस्सरियविहीणता जं वेदेऽ पो-
गलं वा पोगलं वा पोगलपरिणामं वा बीससा वा पोग-
लाणं परिणामं तेसिं वा उदणं जाव अट्टविहे अणुभा-
व पणत्तं ॥

प्रअसूत्रं प्राग्वत् । निर्वचनम्—अणुविधोऽनुभावः । तमेवाणुविधम-
नुभावं दर्शयति—[जावविहीणया इत्यादि] सुप्रतीतम् । [जं
वेदेऽ पुगलमिति] यं वेदयते पुगलं नीचकर्मसंघनरूपं, नीच-
पुरुषसम्बन्धलक्षणं वा । तथाहि—उत्तमजातिसम्पन्नोऽपि उ-
त्तमकुलोत्पन्नोऽपि यदि नीचैः कर्मवशाद् यथा जीविकारूपमा-
सेवते, चाएमासीं वा गच्छति तदा भवति चारमालादिरिव जनस्य
निम्नः । बलहीनता, सुखशयनीयादिसम्बन्धात् । तपोविहीनता
पार्श्वस्थादिसंसर्गात्, भुतविहीनता विकथाऽपरसाध्वानासादि-
संसर्गात्, लाजविहीनता देशकालानुचितक्रियाणां सम्पर्कतः,
प्रेम्बर्यविहीनता कुप्रदकुलत्रादिसम्पर्कत इति । [पुगले
वा इति] यान् बहून् पुगलान् वेदयते, यथा—पुगलपरिणामं
वृत्ताकीकृतं ह्यन्यवहनकणूत्पत्त्यादनेन रूपविहीनताभावाद-
यतीत्यादि । विस्त्रसया वा पुगलानां परिणाममभिहितजलदाग-
मविसंधादलक्षणं वेदयते, तत्प्रभावाद् नीचैः कर्म वेदयते, नी-
चैः कर्मफलं जात्यादिविहीनतारूपं वेदयते इत्यर्थः । एतावता
परत उदय उक्तः । सम्प्रति स्वत उदयमाह—(तेसिं वा उद-
णं नि) तेषां वा नीचैर्गोत्रकर्मपुगलानामुदयेन जात्यादिवि-
हीनतामनुभवति । “एस एं गोयमा !” इत्याद्युपसंहारवाक्यम् ।

अन्तरागस्य—

अंतरागस्य एं जंत ! कम्मस्स जीवेणं पुच्छा । गो-
यमा ! अंतरागस्य कम्मस्स जीवेणं बद्धस्स जाव
पंचविहे अणुजावे पमात्ते । तं जहा—दाणंतराए लाभंत-
राए भोगंतराए जवजोगंतराए बीरियंतराए जं वेदेति पो-
गलं वा जाव बीससा वा तेसिं वा उदणं अंतराग्यं
कम्मं वेदेऽ, एस एं गोयमा ! अंतराग्यं कम्मं, एस एं गोय-
मा ! जाव पंचविहे अणुभावे पमात्ते ।

प्रअसूत्रं प्राग्वत् । निर्वचनम्—पञ्चविधोऽनुभावः प्रकृतः । तदेव
पञ्चविधं दर्शयति—(दाणंतराए इत्यादि) दानस्यान्तरा-
यो विन्नः दानान्तरायः । एवं सर्वत्र भावनीयम् । तत्र दानान्त-
रायो दानान्तरायस्य कर्मणः फलम् । ज्ञानान्तरायो ज्ञानान्तरा-
यादिकर्मणामिति । (जं वेदेऽ पुगलं वा इत्यादि) यं वेदयते पु-
गलं विविधविशिष्टरत्नादिसम्बन्धाद् दृश्यते तद्विषये एव दाना-
न्तरागयोदयः सन्धिच्छेदनाद्युपकरणसम्बन्धात् ज्ञानान्तरायकर्मो-
दयः, प्रतिविशिष्टाहारसम्बन्धादनर्थार्थसम्बन्धाद्वा भोगतो भो-
गान्तरायोदयः । एवमुपभोगान्तरायकर्मोदयोऽपि ज्ञायनीयः ।
तथा लकृटाद्यभिघाताद् धीर्यान्तरायकर्मोदय इति । पुगलान्
वा बहून् तथाविधान् यान् पुगलान् वेदयते यं वा पुगलपरि-
णामं तथाविधाहारौषध्यादिपरिणामरूपम् । तथाहि—दृश्यते
तथाविधोऽऽहारौषधपरिणामाद् धीर्यान्तरायकर्मोदयः । मन्थो-
पसिकवासादिगन्धपुगलपरिणामाद् भोगान्तरायोदयः । यथा
सुखमुखादिष्वस्य विस्त्रसया वा पुगलानां परिणामं चित्र शी-
तादिलक्षणम् । तथाहि—दृश्यते बस्त्रादिकं दातुकामा अपि

शीतादिनिपतन्तमाहोक्त्य दानान्तरायोदयात् तस्यादातारः,
इति तन्प्रभाषान् एष परत उदय उक्तः । स्वतन्त्रमाह—(तेसिं
वा एणं नि) तेषां वा अन्तरायकर्मपुगलानामुदयेन अन्तरायक-
र्मफलं दानान्तरायादिकं वेदयते । “एस एं” इत्याद्युपसंहारवा-
क्यम् । प्रज्ञा० ३३ पद । “तम्हा एणसिं कम्मणं, अणुजागे
विधाहिण । एणसिं संवरे वेध, खणणे य जण बुहे” ॥१॥ उक्त०
३३ अ० कर्मणः स्वभावे, तदुक्तं कर्मप्रकृतित्यूणी—“अणुभागां-
त्ति सहाओ” क० प्र० । (कर्मणां करणानां बन्धनसक्रमादीनाम-
नुभागबन्धादिभेदाः बन्धादिशब्देषु दृश्याः) ।

अणुजागअप्पावहुय-अनुभागाल्पबहुत्व-न० । अनुभागं प्रत्य-
ल्पबहुत्वे, यथा “सर्व्वतोधाहं अणंतगुणबुद्धिघाणाणि असं-
ख्खेज्जगुणबुद्धिघाणाणि असंख्खिज्जगुणाणि संख्खिज्जगुणबुद्धिघा-
णाणि असंख्खिज्जगुणाणि जाव अणंतभागबुद्धिघाणाणि असंख्खि-
ज्जगुणाणि” प्रदेशादपबहुत्वं यथा—“अट्टविहबंधगस्स य आठ-
यभागा योषो नामगोयाणं तुल्लो विसंसाहिओ नाणदंसणावर-
णंतरायाणं तुल्लो विसंसाहिओ मोहस्स विसंसाहिओ वेय-
णिज्जस्स विसंसाहिओ ति” । स्था० ४ उ० २ उ० ।

अणुभागउदीरणोवकम-अनुजागोदीरणोपक्रम-पु० । प्राप्तोदयेन
रसेन सहऽप्राप्तोदयस्य रसस्य वेदनाऽऽरम्भे, स्था० ५ उ० १ उ० ।

अणुजागकम्म-अनुजागकर्म-न० । अनुभागरूपं कर्मानुभा-
गकर्म । रसात्मके कर्मजदे, अ० १ हा० ४ उ० ।

अणुजागणामनिहत्ताउय-अनुभागनामनिधत्तागुप् — न० ।
अनुजाग आयुष्कर्मद्रव्याणां तीव्रादिभेदो रसः, स एव तस्य वा
नाम परिणामोऽनुभागनाम, अथवा गत्यादीनां नामकर्मणामनु-
जागबन्धरूपो भेदोऽनुजागनाम, तेन सह निधत्तमायुरनुभाग-
नामनिधत्तायुरिति । आयुर्बन्धजदे, स० । ज० । स्था० ।

अणुभाग (व) बंध-अनुजाग (व) बन्ध-पु० । अनुभागो
धिपाकस्तीव्रादिभेदो रस इत्यर्थः, तस्य बन्धोऽनुजागबन्धः । ब-
न्धजदे, स्था० ४ उ० २ उ० । (‘बंध’ शब्दोऽस्य व्याख्या)

अणुभागबंधउक्कयसायट्टाण-अनुभागबन्धाध्यवसायस्थान-
न० । कृष्णादित्तेइयापरिणामविशेषं, कर्म० १ कर्म० । सकपा-
योदया हि कृष्णादित्तेइयापरिणामविशेषाः अनुजागबन्धहेतव
इतिवचनात् । क० प्र० ।

अणुजाग (व) बंधट्टाण-अनुजाग (व) बन्धस्थान-न० । तिष्ठ-
त्यस्मिन् जीव इति स्थानम्, अनुजागबन्धस्य स्थानमनुजागब-
न्धस्थानम् । एकं कालावधिनाध्यवसायेन गृहीतानां कर्मपुग-
लानां विवर्तितैकसमयबद्धरससमुदायपरिणामं ताक्षिणादकेषु
कयायोदयरूपेषु अध्यवसायविशेषेषु, प्रथ० १६२ द्वा० ।

एगसमयम्म ह्योए, सुद्धमगणिजिया उ जे उ पाविसंति ।

ते तुंतसंखत्तोय-एपसत्तुत्ता असंखेज्जा ॥

तत्तो असंखगुणिया, अगणिकाया उ तौसिं कायठिई ।

तत्तो संजमअणुभा-गबंधट्टाणसंखाणि वा ॥

लोके इह जगति एकस्मिन् समये पृथिवीकायिकादयो जीवाः
(सुद्धमगणिजिया उ त्ति) सप्तस्यर्थत्वात्प्रयमायाः, सूक्ष्माग्निजी-

षेषु सूक्ष्मनामकर्मोदयवर्तिषु तेजस्कायिकजीवेषु प्रविशन्ति च त्वचन्ते । संख्येयत्वमेवाद—असंख्येयश्लोकं प्रदेशतुल्या असंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणाः । इह च विज्ञानीयजीवानां जात्यन्तरतयोत्पत्तिः प्रदेश उच्यते । इत्थमेव प्रकृतौ प्रवेशनक-शब्दार्थस्य व्याख्यातत्वात् । ततस्ते जीवाः पृथिव्यादिज्योष्का-येभ्यो वादृते जस्कायेभ्यः सूक्ष्मतेजस्कायतयोत्पद्यन्ते, इह गृह्य-भूते, ये पुनः पूर्वमुत्पन्नाः तेजस्कायिकाः पुनर्मृत्वा तेनैव पर्यायेणो-त्पद्यन्ते न गृह्यन्ते, तेषां पूर्वमेव प्रविष्टत्वात् । ततः सर्वस्तोका एकसमये समुत्पन्नसूक्ष्माग्निकायिकाः । (ततो ति) ततस्तेज्य एकसमयोत्पन्नसूक्ष्माग्निकायिकेज्योऽसंख्येयगुणिता असंख्ये-यगुणा अभिकायाः पूर्वोत्पन्नाः सर्वेऽपि सूक्ष्माग्निकायिकजी-वाः । कथमिति चेत् ? उच्यते—एकः सूक्ष्माग्निकायिको जीवः स-मुत्पन्नोऽन्तर्मुहूर्ते जीवति, एतावन्मात्रायुष्कत्वात् । तेषां तस्मि-न्त्वान्तर्मुहूर्ते ये समयास्तेषु प्रत्येकमसंख्येयश्लोकाकाशप्रमा-णाः सूक्ष्माग्निकायिकाः समुत्पद्यन्ते, अतः सिद्धमेकसमयोत्पन्न-सूक्ष्माग्निकायिकेज्यः सर्वेषां पूर्वोत्पन्नसूक्ष्माग्निकायिकानामसं-ख्येयगुणत्वम् । तेष्वेऽपि सर्वसूक्ष्माग्निकायिकेज्यस्तेषामेव प्र-त्येकं कायस्थितिः पुनः पुनस्तत्रैव काये समुत्पत्तिरुक्ता सं-ख्यातगुणा एकैकस्यापि सूक्ष्माग्निकायिकस्य संख्येयोत्सर्पिणी-प्रमाणायाः कायस्थितेरुत्कर्षतः प्रतिपादितत्वादिति । तस्या अपि कायस्थितः सकाशात् संयमस्थानान्यनुभागबन्धस्था-नानि च प्रत्येकमसंख्येयगुणानि कायस्थितानामसंख्येयानां स्थितिबन्धानां भावादिकैकैस्मिन्नैव स्थितिष्वेव असंख्येयाना-मनुभागबन्धस्थानानां सद्भावादिति । संयमस्थानान्यप्यनु-भागबन्धस्थानैस्तुल्यान्येवेति । तेषामुपादानं तत्स्वरूपं चाऽप्र-वक्ष्यामः । अथाऽनुभागबन्धस्थानानीति कः शब्दार्थः ? । उच्यते । तिष्ठत्यस्मिन् जीव इति स्थानम् । अनुभागबन्ध-स्य स्थानमनुभागबन्धस्थानम् । एकेन कायस्थितेऽभ्यवसा-येन गृहीतानां कर्मपुद्गलानां विवर्तितैकसमयबद्धरससमु-दायपरिमाणमित्यर्थः । तानि चानुभागबन्धस्थानान्यसंख्येय-श्लोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि, तेषां चाऽनुभागबन्धस्थानानां नि-ष्पादकाः कषायोदयरूपाः अभ्यवसायविशेषास्तेऽनुभाग-बन्धस्थानानीत्युच्यन्ते, कारणे कार्योपचारात् । नेऽपि चानु-भागबन्धाभ्यवसाया असंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा इति । प्र० १६२ द्वा० । क० प्र० । प० स० । “ अणुभागब-धघाणा अज्वरसायदृगाणा व एगदा ” प०सं० ५ द्वा० ।

अणुभाग (व) संक्रम-अनुभाग (व) संक्रम-पु० । अनुजा-गविषये संक्रमभेदे, क० प्र० ।

तत्स्वरूपं च—

“ तत्तुऽदृष्टं तद्वद्विद्या व भोवद्विद्या व अविनाशा ।
अणुभागसकर्मो ए-स अभवगई मिया वा वि ” ॥ १ ॥ ति ।
(भवपयं ति) अनुभागसकर्मस्वरूपनिर्धारणम् (अ-विभागं ति) अनुभागाः (नियं ति) नीता इति । क० प्र० । प० सं० । ('संक्रम' शब्दे चास्य विस्तृता व्याख्या)

अणुजागमंतकम्प-अनुजागमंतकर्म-न० । अनुजागविषयायां कर्मणः सत्तायाम्, क० प्र० । प० सं० । ('सत्ता' प्रकरणे व्या-ख्यास्यामि)

अणुजागदीरणा-अनुभागदीरणा-स्त्री० । प्राप्तोदयेन रसेन सहप्राप्तोदये वेद्यमाने रसे, स्था० ४ ग० २ उ० । क० प्र० । प०

सं० । (' उद्देरणा ' शब्दे द्वि० भा० ६५६ पृष्ठेऽस्य व्याख्या)

अणुभागोदय-अनुजागोदय-पुं० । अनुभागविषये कर्मणासु-दये, प० सं० ५ द्वा० । क० प्र० । (' उदय ' शब्दे द्वि० भा० ७७६ पृष्ठेऽस्य व्याख्या)

अणुभाव-अनुभाव-पुं० । गुणानां कर्मप्रकृतीनां प्रयोगकर्मणो-पात्तानां प्रकृतिस्थितिप्रदेशरूपाणां तीव्रमन्वानुभावतयाऽनुज-वने, भा० १०१ भु० २ अ० १ उ० । स० । अचिन्त्यायां वैक्रियकरणा-दिकायां शक्तौ च । स्था० ३ ग० ३ उ० । प्रभावे च । व्य० २ उ० ।

अणुजावकम्प-अनुजागकर्म-न० । अनुभागतो वेद्यमाने क-र्मणि, यस्य हि अनुभावो यथा बद्धरसां वेद्यते । स्था० २ ग० ३ उ० ।

अणुजावग-अनुभावक-त्रि० । चिन्तापके, भा० म० द्वि० ।

अणुनासाण-अनुभाषण-न० । आचार्यप्राधनापहसाद् प्रा-वणे, आचार्येषु प्राविष्टे पश्चात् प्रावणे न पुनः प्रधानीचूया-चार्यभाषणादप्रे प्रावते । “ साङ्गणं अणुजासह, आयरिपणं तु जासिप संतं । ” व्य० ३ उ० । आ० चू० ।

अणुभाषण (णा) सुष्ठ-अनुनाषण (णा) सुष्ठ-न० । गुरुव्यारितस्य शनैः गुरुव्यारणरूपे भाषविशुद्धिर्दे, आ० चू० ६ अ० । अनुजावणाशुम् यथा—

“ अनुभासह गुरुवयण, अक्षरपयवजणेहिं परिमुहं ।

पंजलिचटो अभिमुहं, न जाणऽणुभासणासुम् ” ॥ १ ॥

नवर गुरुभणति—(वोसिरत्तिं ति) शिष्यस्तु—(वोसि-रामिं ति) स्था० ५ ग० ३ उ० । कृतकृतिकर्मप्रत्या-ख्यानं कुर्वन् अनुभाषते गुरुवचनं लघुतरेण शब्देन भण-तीत्यर्थः । कथमनुभाषते ? अक्षरपदव्यञ्जनः परिशुद्धमनना-नुभाषणायन्माह । नवरं गुरुभणति—(वोसिरत्तिं ति) ' इमो वि भ-णति—(वोसिरामिं ति) सेसं गुरुभणियसरिस्सं भाणियव्वं' । किं-भूतं स्मृ ? कृतप्राज्ञाविरजिमुखस्तज्जानीहि अनुभाषणाशु-मिति । भाव० ६ अ० ।

अणुचूड-अनुचूति-स्त्री० । अनुजवनमनुचूतिः । अनुजवे, विशेषे । भा० म० प्र० । दश० ।

अणुमइ-अनुमति-स्त्री० । अनुमोदने, भाव० ४ अ० । सूत्र० । तत्स्वरूपं च—“ काठं सय परिणते, अणुधारणमनुमती हांति एवं भणति तुमं अप्पणो य अणुस्स वा इत्थकम्मं करे-हिंति ” । आत्मव्यतिरिक्तस्य परस्यैवम्—“ इच्छस्स वा अणि-च्छस्स वा बलान्निओगा इत्थकम्मं कारावयनो कारावणा जणणति ” नि० चू० १ उ० । आनुकूल्ये, प्रव० ६ द्वा० ।

अणुमया-अनुमतिका-स्त्री० । उज्जयिन्यां देवलासुतस्य राज्ञो जार्याया अनुरक्तलोचनाया दास्याम्, आ० चू० ११ उ० । भाव० ।

अणुमणण-अनुमनन-न० अनुमोदने, प्रणि० । (द्रव्यस्तवा-नुमोदनं साधोः कल्पत इति 'चैश्व' शब्दे वक्ष्यते)

अणुमत (य)-अणुमत-त्रि० । अणोरपि मन्तरि, “ अणुम-याइं कुसाइं जवन्ति ” अणुगपि कुष्ठकोऽपि मतो येषु सर्वस्मा-धुमाधारणत्याजन्तु मुखं दृष्ट्वा तिलकं कुर्वन्तीति । कल्प० ।

अणुमत-वि० । अजीदे , आ० प्र० द्वि० । दाममनुव्रते, क-
व्य० । अनु वदन्नादपि मतोऽणुमतः । इ० १ अ० । विप्रियकरण-
स्यापि (इ० १ अ०) वैशुत्यदर्शनस्यापि (औ०) कार्यविधा-
तस्य (इ० १ अ०) पश्चादपि मते, अ० २ इ० १ उ० । अ-
भिप्रेते, इ० १ उ० । अजिकचिते, पथ्ये च । औ० । आनुकूल्येन
सम्पत्ते, औ० १ प्रो० । अनुमते, पञ्चा० ६ वि० ।

अणुमहत्तर-अनुमहत्तर-पुं० । मूलमहत्तराभावे तत्कार्यका-
रिणि, “ मूलमहत्तरे असाधिते जो पुच्छणिओ धुरे गाय-
ति सो अनुमहत्तरः । नि० अ० ६ उ० । मूलमहत्तरे असाधिते
अस्त्वय सर्वैरपि प्रच्छणीयः, धुरि च प्रथमं तिष्ठति सोऽनु-
महत्तरः । इ० २ उ० ।

अणुमाण-अणुमान-पुं० । अणुश्चासौ मातः । स्तोकादङ्गरे,
सूत्र० १ पु० ८ अ० । “ अणुमाणं च मायं च तं परिहृत्य पं-
क्तिः ” अक्षरार्थादिना सत्कारादिना पूज्यमानेनाणुरपि स्तोको-
ऽपि मानोऽहङ्करो न विधेयः, किमुत महान् ? यदि बोधमर-
णोपस्थितेनाप्रतपोनिधमदेहेन वा, ‘अहो ! अहमित्येव रूपः’
स्तोकोऽपि गर्वो न विधेयः । सूत्र० २ पु० ८ अ० ।

अनुमान-न० । अनु इति लिङ्गदर्शनसंबन्धानुस्मरणयोः प-
श्चात्मानं ज्ञानमनुमानम् । स्था० ४ उ० ३ उ० । अधिनाजाय-
निश्चयासिद्धिस्तुष्टिज्ञानं, आ० अ० १ अ० । न० । अनु
पश्चाद् लिङ्गसिद्धिसंबन्धग्रहणस्मरणानन्तरं मीयते परिकल्पि-
ते देशकालस्वजायविप्रकृष्टोऽर्थोऽनेन ज्ञानविशेषेणेत्यनुमानम् ।
स्था० । ज० अनु० । “साध्याविनामृतसिद्ध्यात्, साध्यनिश्चायकं
स्मृतम् । अनुमानं तदन्तः, प्रमाणत्वात् नमकवत्” ॥१॥ इति
लक्षणलक्षिते प्रमाणभेदे, स्था० ४ उ० ३ उ० । अनुमानस्य
प्रामाण्यम्- (अनुमानं न प्रमाणमिति सिद्धाध्यायिका प्रत्यक्षस्यै-
कस्य प्रामाण्यमङ्गीकृत्याह चार्वाक इति ‘आता’ शब्दे द्वितीय-
जागे १८१ पृष्ठे द्रष्टव्यम्)

साम्प्रतमक्रियावादिनां लौकायतिकानां मतं सर्वाधमत्वाद्भूते
उपन्यस्यन् तन्मतमूलस्य प्रत्यक्षप्रमाणस्यानुमाणादि-
प्रमाणान्तरानङ्गीकारे अकिञ्चित्करत्वप्रदर्शनेन
तेषां प्रकायाः प्रमादमादर्शयति—

विनाऽनुमानेन पराजिसंधि-

मसंविदानस्य तु नास्तिकस्य ।

न साम्प्रतं वक्तुमपि क चेष्टा,

क दृष्टमात्रं च हृदा ! प्रमादः ॥ १० ॥

प्रत्यक्षमैवैकं प्रमाणमिति मन्यते चार्वाकः । तत्र संनष्टो-अनुप-
शब्दासिद्धिसिद्धिसंबन्धग्रहणस्मरणानन्तरं मीयते परिकल्पिते दे-
शकालस्वजायविप्रकृष्टोऽर्थोऽनेन ज्ञानविशेषेणेत्यनुमानम् । प्रस्ता-
वात् स्वार्थानुमानम्, तेनानुमानेन वैज्ञानिकप्रमाणेन विना पराभिसं-
धि पराजिप्रायमसंविदानस्य सम्यग्ज्ञानस्य, तुहादः पूर्ववादि-
भ्यो जेदपोतार्थः । पूर्वेषां वादिनामास्तिकतया विप्रतिपत्तिस्ताने-
षु क्रोदः कृतः । नास्तिकस्य तु वक्तुमपि नीचिती, कुत एव तेन सह
क्रोदः?, इति तु शब्दार्थः । नास्ति परलोकाः पुण्यं वापर्जनं वा म-
निरस्य “नास्ति कास्तिकर्षोऽहम्” ॥६॥ ॥६॥ इति हैमसूत्रेण निपा-
तनास्तिः । तस्य लौकायतिकस्य वक्तुमपि न साम्प्रतं, यच्चनम-

न्युत्तरवित्तुं मोक्षितम् । ततः तूष्णींभावे एवास्य भेदाद्, दूरे प्रामा-
णिकपरिषदि प्रविश्य प्रमाणोपन्यासगोष्ठी । वचनं हि परप्रत्यक्षमा-
यप्रतिपाद्यते, परेण चाप्रतिपत्तिसिद्धयर्थं प्रतिपाद्यकसौ । सताम-
यचेयवचनो न भवतीत्युक्तं सवत् । ननु कथमिव तूष्णीं कर्तव्यं वाऽस्य
भेदस्य ? यावता चेष्टाविशेषादिना प्रतिपाद्यस्याऽजिप्रायमनुमाय
सुकरमेवानेन वचनोच्चारणमित्याशङ्क्याह—“क चेष्टा क दृष्टमात्रं
च” इति । केनि बृहदन्तरे, चेष्टा इक्षितं पराजिप्रायरूपस्यानुमेयस्य
सिद्धम् । कच दृष्टमात्रम्-दर्शनं दृष्टं, जावे के, दृष्टमेव दृष्टमात्रम्, प्रत्य-
क्षमात्रम्, तस्य लिङ्गानुरूपेण प्रवृत्तत्वात् । अत एव दूरमन्तरमे-
तयोः । न हि प्रत्यक्षेणातीन्द्रियाः परस्वतावृत्तयः परिहृतुं शक्याः,
तस्यैन्द्रियकत्वात् । मुखप्रसादादिवेष्टया तु लिङ्गभूतया पराऽ-
जिप्रायस्य निश्चयेऽनुमानप्रमाणमनिरुद्धतोऽपि तस्य बलादापत्ति-
तम् । तथाहि—अच्छन्नभवणाऽजिप्रायवानयं पुच्छस्तादृक्मुखप्र-
सादादिवेष्टयाऽन्यथाऽनुपपत्तिरिति । अतश्च ‘हृदा प्रमादः’ हृदा
इति चेद्, अहो ! तस्य प्रमादः प्रमत्तता, यदनुभूयमानमनुमानं
प्रत्यक्षमात्राङ्गीकारेणापहृते । अत्र च संपूर्णस्य वस्तरकर्मकत्वे ए-
वात्मनेपदम्, अत्र तु कर्माऽस्ति, तत्कथमत्रानश ? । अत्रोच्यते—अत्र
संवेदितुं शक्तः संविदान इति कार्यम्, ‘वयःशक्तिशीले’ ॥१२॥ ॥२४॥
इति शक्ती शानविधानात् । ततश्चायमर्थोऽनुमानेन विना पराभि-
संहितं सम्यग्भवेदितुमशक्तस्येति । एवं परबुद्धिज्ञानाऽन्यथाऽनुपप-
त्याऽयमनुमानं हृदादङ्गीकारितः । तथा प्रकारान्तरेणाप्ययम-
ङ्गीकारयितव्यः । तथाहि—चार्वाकः काश्चित्ज्ञानव्यक्तीः संवादि-
त्वेनाव्यजिचारिणीरुपलब्ध्याऽन्याह च विसंवादित्वेन व्यजिचा-
रिणीः, पुनः कालान्तरं तादृशीतराणां ज्ञानव्यक्तीनामवश्यं
प्रमाणतरते व्यवस्थापयेत् । न च संहितार्थवलेनोपपद्यमानं
पूर्वापरपरामर्शशून्यं प्रत्यक्षं पूर्वापरकालप्राविनीनां ज्ञानव्यक्ती-
नां प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थापकं निमित्तमुपलक्षयितुं क्षमते ।
न चायं स्वप्रतीतिगोचराणामपि ज्ञानव्यक्तीनां पर प्रति
प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा व्यवस्थापयितुं प्रभवति । तस्माद्
यथादृष्टज्ञानव्यक्तिसाधर्म्यद्वारेणोदानीतमज्ञानव्यक्तीनां प्रामा-
ण्याप्रामाण्यव्यवस्थापकं परप्रतिपादकं च प्रमाणान्तरमनुमा-
नरूपमुपासीत, परलोकादिनिषेधश्च न प्रत्यक्षमात्रेण शक्यः
कर्तुम्, संनिहितमात्रविषयत्वात्तस्य । परलोकादिकं चाप्रतिषिध्य
माऽयं सुखमास्ते ; प्रमाणान्तरं च नेच्छतीति दिग्भेदवाकः ।
किञ्च—प्रत्यक्षस्याप्यर्थव्यभिचारादेव प्रामाण्यम् । कथमनरथा
स्नानपानावगाहनाद्यर्थक्रियासमर्थं मरुमरीचिकानिचयकुम्भिनि
जलज्ञाने न प्रामाण्यम् ? । तच्चाद्येति बलिकलशब्दद्वारा समु-
न्मज्जनेऽनुमानागमयोरप्यर्थव्यभिचारादेव किं नेष्यते ? । व्य-
जिचारिणोरप्यनयोर्दर्शनादप्रामाण्यमिति चेत्, प्रत्यक्षस्याऽपि
तिमिरादिदोषाक्षिशोषिनीनाद्युगलावहाभिमोऽप्रमाणस्य दर्श-
नाद् सर्वेषांप्रामाण्यप्रसङ्गः । प्रत्यक्षाज्ञासं तदिति चेत्,
इतरत्रापि तुल्यम्, एतद्व्यञ्ज पक्षपातात् । स्था० ।
चे तु तथागताः प्रामाण्यमूहस्य नोहाञ्चकिरे, तेषामशे-
षशून्यत्वपातकाऽऽपत्तिः । आः किमिदमकाण्डकूपमारुहा-
द्वयरोहामरमभिधीयते ? । कथं हि तर्कप्रामाण्यानुपगम-
मात्रेण दृशमसमञ्जसमापनीयेत ? । शृणु, आद्ययामि
किल, तर्काप्रामाण्यं तावच्चानुमानस्य प्राणाः, प्रतिबन्धप्र-
तिपक्षुपायापायान् । तदभावे न प्रत्यक्षस्यापि । प्रत्यक्षेण हि
पदार्थान् प्रतिपद्य प्रमाता प्रवर्तमानः कचन संवादादिदं प्रमा-

अनुमान

णमिति, अन्यत्र तु विसंवादादिदमप्रमाणमिति व्यवस्थाप्रस्थिमाब-
धीयात् । न खलुपक्षिमात्रेणैव प्रमाणाप्रमाणविवेकः कर्तुं शक्यः,
तद्वशायासुभयोः सौसदृश्यात् । सदाद्विसंवादापेक्षायां च
तद्विशेषे निश्चित एवानुमानोपनिपातः न चेत् प्रतिबन्धप्रतिप-
क्षौ तर्कस्वरूपोपायापाये अनुमानाध्यक्षप्रमाणाज्ञावे च प्रमाणि-
कमानिनस्ते कौतुस्कुर्ता प्रमेयव्यवस्थाऽपीत्यायाता त्वदीयदृ-
श्यस्यैव सर्वस्य शून्यता । साऽपि वा न प्राप्नोति, प्रमाणमन्तरण
तस्या अपि प्रतिपक्षमुपशङ्क्यत्वादिति । अहो ! महति प्रकट-
कटपेकटे प्रविष्टोऽयं तपस्वी किं नाम कुर्यात् ? । अथ
“धूमार्धोर्विह्वित्कानं, धूमकानमधीस्तयोः । प्रत्यक्षानुपलम्भा-
भ्या-मिति पञ्चजिरस्वयः ॥ १ ॥” निर्णयते, अनुपलम्भाऽपि,
प्रत्यक्षप्रवेशेन प्रत्यक्षमेव व्याप्तिनात्पर्यपर्यालोचनानुययै
किं तर्कपक्षमेवेति चेत् ? , न तु प्रत्यक्षं तावन्नियतधूमाग्नि-
गोचरतया प्राक् प्रावृत्तः, तद् यदि व्याप्तिरापि तावन्मात्रैव
स्यात्तदाऽनुमानमपि तत्रैव प्रवर्तेतेति कुतस्तस्य धूमामर्दी-
धरकन्धराधिकरणाशुसुक्ष्णलक्षणं तद्व्याप्तिवृत्तात्कल्पः ।
स्वार्थविक्रीं व्याप्तिं पर्याप्नोति निष्तेनुमिति चेत्, कां नामैव नाम-
स्त ? तर्कविकल्पस्यापक्षभातुपसृज्यसंज्ञयत्वेन स्वाकारात् ।
किन्तु व्याप्तिप्रतिपक्षावयमेव प्रमाणं कक्षीकरणीयः । अथ तथा
प्रवर्तमानोऽयं प्राक् प्रवृत्तप्रत्यक्षव्यापारमेवाऽजिमुख्यतीति
तदेव तत्र प्रमाणमिति चेत् । तर्ह्यनुमानमपि विद्वद्भादिप्रत्यक्ष-
स्यैव व्यापारमामुख्यतीति तदेव वैश्वानरवेदनं प्रमाणं, नानु-
मानमिति किं न स्यात् ? । अथ कथमेवं वक्तुं शक्यम् ? , विद्वत्प्रत्यक्षं
हि विद्वद्गोचरमेव, अनुमानं तु साध्यगोचरमिति कथं तत्तद्
व्यापारमामुख्येत ? , तर्हि प्रत्यक्षं पुरोक्तं स्वप्रकृतेः कृष्णकृष्णमेव ।
तर्कविकल्पस्तु साध्यसाधनसामान्यावयवमर्शमर्शपीति कथं सोऽ-
पि तद्व्यापारमुदीपयेत् ? । अथ सामान्यममान्यमेव, असत्त्वादिति
कथं तत्र प्रवर्तमानस्तर्कः प्रमाणं स्यादिति चेदनुमानम-
पि कथं स्यात् ? , तस्याऽपि सामान्यगोचरत्वाऽव्यतिचारात् ।
“ अन्यसामान्यलक्षणं सोऽनुमानस्य विषयः ” इति
धर्मकीर्तिना कीर्तनात् । तत्त्वतोऽप्रमाणमेवैतद्, व्यवहारण-
वास्य प्रामाण्यात् ; सर्वे एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्या-
रूढेन धर्मधर्मिन्यायेनेति वचनादिति चेत्, तर्कोऽपि तथा-
ऽस्तु । अथ नाऽयं व्यवहारोऽपि प्रमाणम्, सर्वथा वस्तुसं-
स्पृशपरकमुल्लङ्घादिति चेत्, अनुमानमपि तथाऽस्तु । अवस्तुनि-
र्भासमपि परम्परया पदार्थं प्रतिबन्धान् प्रमाणमनुमानमिति
चेत्, किं न तर्कोऽपि । अथस्तु च सामान्यस्याद्याऽपि केशरि-
किशोरवृक्कोमदंष्ट्राकुङ्कुमकरणायमानमस्ति । सदृशपरिणामरू-
पस्यास्य प्रत्यक्षादिपरिच्छेद्यत्वादिति तत्त्वत एवानुमानम्, त-
र्कश्च प्रमाणं प्रत्यक्षवदिति पाषाणरेखा ॥ ७ ॥

अत्रोदाहरन्ति-

यया यावान् कश्चिद्धमः स सर्वा वद्वा मत्येव जवतीति
तस्मिन्नसत्यमी न जवत्येव ॥ ८ ॥

अत्राद्यमुदाहरणमन्वयव्याप्तिं, द्वितीयं तु व्यतिरेकव्याप्ताविति
॥ ८ ॥ रत्ना० ३ परि० १ सम्म० १ (प्रामाण्यमनुमानतो न प्रहीतुं शक्य-
म्, तस्य प्रमाणत्वाऽसंभवादिति 'प्रमाण' शब्दे नश्यतोपरि लोकासि-
द्धावप्यनुमानप्रामाण्यलक्षणमनम्, अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थितिः,
शावरमतानुमाननिरासश्च सम्मतप्रकरणप्रत्ययोऽवसेयः)

अथाऽनुमानस्य लक्षणार्थं तावत्प्रकारौ (स्वार्थपरार्थानुमाने)

प्रकाशयन्ति-

अनुमानं द्विप्रकारं, स्वार्थं परार्थं च ॥ ६ ॥

ननुनुमानस्याध्यक्षस्यैव सामान्यलक्षणमनाख्यायैव कथमादि-
त एव प्रकारकीर्तनमिति चेत् । उच्यते-परमार्थतः स्वार्थस्यैवा-
नुमानस्य ज्ञावात्, स्वार्थमेव ह्यनुमानं कारणे कार्यापचारात्प्रा-
र्थं कथ्यते । यद्वदन्ति तत्र जवन्त - “पक्षे हेतुवचनात्मकं परार्थ-
मनुमानमुपचारात्” इति । न हि गोरुपचारितगोत्वस्य च वाही-
कस्यैकं लक्षणमस्ति, यत्पुनः स्वार्थेन तुल्यकृतया प्रयोपादानम्,
तद्वदे शास्त्रे चाऽनेनैव व्यवहाराग्राह्यं चापि च प्रायेणास्यापया-
गात्तद्व्याधान्यवस्थानार्थम् । तत्र अनु हेतुग्रहणसंबन्धस्मरण-
याः पञ्चान्मीयते परिच्छिद्यते ऽर्थोऽनेनेत्यनुमानम् । स्वस्मै प्र-
मातुरान्तेन इदं, स्वस्य वाऽर्थोऽनेनेति स्वार्थम्, स्वाधबोधनिव-
न्धनमित्यर्थः । एवं परार्थमपि । अत्र स्वार्थकश्चैवति-ना-
ऽनुमानं प्रमाणम्, गौणत्वात् । गौणं ह्यनुमानम्, उपचरितप-
क्षादिलक्षणत्वात् । तथाहि-“ज्ञातव्ये पक्षधर्मत्वे, पक्षा धर्म-
जिघासते । व्याप्तिकाक्षे भवेद् धर्मः, साध्यसिद्धौ पुनर्धर्मम् ”
॥ १ ॥ इति । अर्गाणं हि प्रमाणं प्रसिद्धम्, प्रत्यक्षवदिति । त-
त्रायं वराकश्चाद्यैकः स्वरूढां शाखां खण्डयित्यतं भौतम-
नुकरोति । गौणत्वादिति हि साधनमर्शमर्शानो भूवं स्वीकृत-
वानेवायमनुमानं प्रमाणमिति कथमेतदेव दत्तयेत् ? । न च
पक्षधर्मत्वं हेतुलक्षणमात्रमहं, येन तत्सिद्धये साध्यधर्मविशि-
ष्टं धर्मिणि प्रसिद्धमपि पक्षधर्मं धर्मिण्युपचरेमः ; अन्यथाऽनुपप-
त्येकलक्षणत्वाद् हेतोः । नापि व्याप्तिं पक्षेणैव समहे, येन तत्सि-
द्धये धर्मं तद्व्याप्यमहिः, साध्यधर्मैणैव तद्विधानात् । नन्वा-
नुमानिकप्रतीतिं धर्मविशिष्टां धर्मी, व्याप्तिं तु धर्मः साध्यमित्य-
जिघास्यत इत्येकत्र गौणमेव साध्यत्वमिति चेत् । मैघम् । उज-
यत्र मुख्यतल्लक्षणज्ञावेन साध्यत्वस्य मुख्यत्वात् । तत्किमिह
ह्यं साधनीयम् ? सत्यम् । न हि व्याप्तिरपि परस्य प्रतीतिः, तत्त-
त्त्वत्यतिपातनेन धर्मविशिष्टं धर्मिण्यस्य प्रत्यायनीव इत्यसिद्धं
गोणत्वम् । अथ नोपादीयत एव तत्सिद्धौ कोऽपि हेतुः, तर्हि कथ-
मप्रमाणिकाप्रामाणिकस्येष्टसिद्धिः स्यादिति नानुमानप्रामाण्य-
प्रतिबन्धः साध्यस्यां दधाति । “नानुमानं प्रमेत्यत्र हेतुः स चेत्,
ज्ञानमात्रानतासाधनं स्यात्तदा । नानुमानं प्रमेत्यत्र हेतुर्न चेत्, कानु-
मानानतासाधनं स्यात्तदा ॥ १ ॥” इति संबन्धसंकोकः । कथं वा प्रत्य-
क्षस्य प्रामाण्यनिर्णयः ? यदि पुनरर्थक्रियासंवादात्तत्र तन्निर्णय-
स्तर्हि कथं नानुमानप्रामाण्यम् ? । प्रायपीपदाम च-“प्रत्यक्षेऽपि
परोक्षलक्षणमते-येन प्रमाकरता । प्रत्यक्षेऽपि कथं जविष्यति
मते, तस्य प्रमाकरता ॥ १ ॥” इति ॥ ८ ॥

तत्र स्वार्थं व्यवस्थापयन्ति-

तत्र हेतुग्रहणसंबन्धस्मरणकारकं साध्यविज्ञानं स्वा-
र्थमिति ॥ १० ॥

दिनेत्यन्तर्जावितगिज्जर्थत्वाद् गमयति परोक्षमर्थमिति हेतुः,
अनन्तरमेव निर्देक्षमाणलक्षणस्तस्य ग्रहणं च प्रमाणेन नि-
र्णयः । संबन्धस्मरणं च यथैव संबन्धो व्याप्तिनामा प्राक् तर्क-
णातार्किकं, तथैव परामर्शस्ते कारणं यस्य तत्तथा । साध्यस्याख्या-
स्यमानस्य विशिष्टं संशयादिशून्यत्वेन ज्ञानं स्वार्थमनुमानं
मन्तव्यम् ॥ १० ॥ रत्ना० ३ परि० १ ।

अधुना परार्थानुमानं प्रकथयन्ति-

पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थानुमानमुपचारात् ॥ २३ ॥

पक्षहेतुवचनात्मकत्वं च परार्थानुमानस्य व्युत्पन्नमिति प्रतिपा-

चापञ्जयाऽन्तःकमनिव्युत्पन्नम् । अतिप्रतिपाद्यापेक्षया तु धूमोऽत्र दृश्यते इत्यादि हेतुवचनमात्रात्मकमपि तद्वयति । बाहुल्येन तत्प्रयोगाभावात् तु नैतत्साक्षात्सूत्रे सूत्रितम्, उपलक्षितं तु द्रष्टव्यम्, मन्दमतिप्रतिपाद्यापेक्षया तु दृष्टान्तादिवचनात्मकमपि तद्वयति । यद्वद्व्यति—“ मन्दमतीन्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानि ” इति । पक्षहेतुवचनस्य च जडरूपतया मुख्यतः प्रामाण्यायोगे सत्युपचारादित्युक्तम्, कारणे कार्योपचारादित्यर्थः । प्रतिपाद्यगतं हि यत् ज्ञानं तस्य कारणं पक्षादिवचनम्, कार्यं कारणोपचाराद्वा । प्रतिपादकगते हि यत्स्वार्थानुमानं तस्य कार्यं तद्वचनमिति ॥ २३ ॥

संप्रति व्यामिपुरस्सरं पक्षधर्मतोपसंहारं तत्पूर्विकां वा व्याप्तिमाचक्षणां भिक्षुपक्षप्रयोगमङ्गीकारयितुमाहुः—

माध्यस्य प्रतिनियतधर्मिभवंन्निधनाप्रसिद्धये हेतोरूपमं-
हारवचनवत्प्रयोगोऽप्यवश्यमाश्रयितव्यः ॥ २४ ॥

यथा यत्र धूमन्तत्र धूमवज इति हेतोः सामान्येनाऽधारप्रतिपत्तावपि, पर्वतादिविशिष्टधर्मधर्मताऽधिगतये धूमश्चात्रेत्येवरूपमुपसंहारवचनमवश्यमाश्रयितं सौगतैः । तथा माध्यधर्मस्य नियतधर्मिधर्मतासिद्धये पक्षप्रयोगोऽप्यवश्यमाश्रयितव्य इति ॥ २४ ॥

अमुमेवार्थं सोपालम्भं समर्थयन्ते—

त्रिविधं साधनमभिधायैव तत्समर्थनं विदधानः

कः खलु न पक्षप्रयोगमङ्गीकुरुते ? ॥ २५ ॥

त्रिविधं कार्यस्वभावानुपलम्भभेदात् । तस्य साधनस्य समर्थनमात्रं तत्तादव्युत्पन्नेन स्वसाध्यसाधनसामर्थ्यापदर्शनम् । नह्यनमर्थितो हेतुः साध्यसिद्धयङ्गम्, अतिप्रसङ्गान् । ततः पक्षप्रयोगमनङ्गीकुर्वता तत्समर्थनरूपं हेतुमन्मिधायैव तत्समर्थनं विधेयम्—“ हन्त हेतुरिह जल्प्यते न चे-दस्तु कुत्र स समर्थ-नार्वाधः ? । तर्हि पक्ष इह जल्प्यते न चे-दस्तु कुत्र स समर्थ-नार्वाधः ? ॥ १ ॥ प्राप्यते ननु विवादतः स्फुटं, पक्ष एष किमत-स्तदाख्यया । तर्हि हेतुरपि लभ्यते ततोऽनुक्त एव तदसौ स-मर्थ्यताम् ॥ २ ॥ मन्दमतिप्रतिपत्तिनिमित्तं, सौगत । हेतुमथाभिदधेयाः । मन्दमतिप्रतिपत्तिनिमित्तं, तर्हि न किं परिज-ल्पसि पक्षम् ? ॥ ३ ॥ ” ॥ २५ ॥ गृह्णाम ३ परि० । तच्चानुमान-विधिधम-पूर्ववत्, शेषवत्, अदृष्टसाध्यमर्थवच्छेति—

से किं तं पुर्ववत् ? । पुर्ववत्—माया पुत्तं जहा नष्टं, जुवाणं पु-
रणगमयं । काई पञ्चाजिजाणेज्जा, पुर्ववत्तिगेण केणइ ॥ १ ॥
तं जहा—खत्तेण वा वणेण वा खंढणेण वा मसेण वा
तिव्वएण वा, सेत्तं पुर्ववत् ॥

विशिष्टं पूर्वोपलब्धं त्विहमिह पूर्वमुच्यते, तदेव निमित्तरूप-
तया यस्यास्ति तत्पूर्ववत्, तद्वद्भावेण गमकमनुमानं पूर्वव-
दिति भावः । तथा चाह—‘मायापुत्तं’ इत्यादिश्लोकः । यथा
माना स्वकीयं पुत्रं बाल्यावस्थायां नष्टं युवानं सन्तं काला-
न्तरेण पुनः कथमप्यागतं काचित्तथाविधममूर्तिपाटयवती
न सर्वा पूर्ववद्वेष्टेन लिङ्गेन केनचित् क्षतादिना प्रत्यभिजानी-
याद्, मत्पुत्रोऽयमिति अनुमिनुरादित्यर्थः । केन पुनर्लिङ्गेनेत्याह-
(खत्तेण वेत्यादि) । स्वदेहोद्भवमेव कृतम्, आगन्तुकस्तु-द्वद्वद्वा-
दिकृतो वणः, लाञ्छनमपिलकास्तु प्रतीताः । तद्वयमत्र प्रयोगः—

मत्पुत्रोऽयम्, अनन्यसाधारणकृतादिलक्षणविशिष्टलिङ्गेपल-
ब्धः, इति साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तयोः सत्येतराभावाद्यमहेतुरिति
चेत् । नैवम् । हेतोः परमार्थनैकलक्षणत्वात्तद्वद्वेष्टेनैव गमकत्वोपल-
ब्धः । क्वचिन्म्याययादिना पुरुषवन्द्रेण—अन्यथाऽनुपपन्नत्वमात्रं
हेतोः स्वलक्षणम्, सत्त्वाऽसत्त्वे हि तद्धर्मौ । दृष्टान्तद्वयलक्षणे । न
च धर्मिसत्तायां धर्मोः सर्वेऽपि सर्वदा जवन्त्येव, पटादेः शुक्ल-
त्वादिधर्मैर्व्यतिचारात् । ततो दृष्टान्तयोः सत्त्वाऽसत्त्वधर्मौ यद्य-
पि क्वचिद् हेतौ न दृश्यत तथापि धर्मिस्वरूपमन्यथाऽनुपपन्नं
भविष्यतीति न काश्चिद्विरोध इति भावः । यत्राऽपि धूमादौ
दृष्टान्तयोः सत्त्वाऽसत्त्व हेतोर्दृश्यते, तत्रापि साध्य-यथाऽनुपप-
न्नस्यैव प्राधान्यात्, तस्यैवैकस्य हेतुलक्षणत्वाऽवसेया । तथा
आह—“धूमादयेऽपि स्यातां, सत्त्वाऽसत्त्वे च लक्षणे । अन्यथा-
ऽनुपपन्नत्व-प्राधान्याल्लक्षणैकता ॥ १ ॥ किं च—यदि दृष्टान्तं
सत्त्वाऽसत्त्वदर्शनाहेतुर्गमक इष्यते, तदा लोहलेख्यं वज्रं, पार्थि-
वम्याकाष्ठादिवदित्यादेरपि गमकत्वं स्यात् । अभ्यधापि च—
“दृष्टान्तं सदसत्त्वान्यां, हेतुः सम्यग्यदीप्यते । लोहलेख्यं
जवेद्वज्रं, पार्थिवत्वाद् द्रुमादिवत् ॥ १ ॥ इति । यदि च पक्षध-
र्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षाऽसत्त्वलक्षणं हेतोर्लक्षणमन्युपगम्यापि
यथाकदोषजयाऽसाध्यं सहान्यथाऽनुपपन्नत्वमन्वेष्टव्यं, तर्हि-
तदेकं लक्षणतया वक्तुमुचितम्; किं रूपत्रयेण । आह च—
“अन्यथाऽनुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयेण किम् ? । नाऽन्यथाऽनुपपन्नत्वं,
यत्र तत्र त्रयेण किम् ? ॥ २ ॥ इत्याद्यत्र बहु वक्तव्यं, तत् नोच्यते, प्र-
त्यगहनताप्रसङ्गात्, अन्यत्र यन्नेनोक्तत्वाच्चेति । आह—प्रत्यक्वि-
षयत्वादेवात्रानुमानप्रवृत्तिरयुक्ता । नैवम् । पुरुषपिण्डमात्रप्र-
त्यक्ततायामपि मत्पुत्रो न वेति ? संदेहाद् युक्त एवानुमानो-
पन्यास इति कृतं प्रसङ्गेन ।

से किं तं सेसत्वं ? । सेसत्वं पञ्चविहं पणत्तं । तं जहा-
कज्जेण कारणेण गुणेण अवयवेण आसएण ॥

‘से किं तं सेसवमित्यादि’ पुरुषार्थोपयोगिनः परिजिज्ञासि-
तात् तुरगादेरर्थादन्यां ह्येतिनादिरर्थः शेष इहाच्यते । स गम-
कत्वेन यस्याऽस्ति तच्छेषवदनुमानम् ।

तच्च पञ्चविधम्, तद्यथा—

से किं तं कज्जेण ? । कज्जेणं सेखे सदेणं जेरिं ताडिएणं
वसजं ढक्किएणं मोरं किंकाइएणं हयं हंसिएणं गयं
गुग्गुलाएणं रहं घणघणाऽएणं, सेत्तं कज्जेणं ॥

(कज्जेणत्यादि) तत्र कार्येणाऽनुमानम् । यथा हयमहं
हेपिनेन, अनुमिनुते इत्यध्याहारः । हेपितस्य तत्कार्यत्वा-
त्, तदाऽऽकथं हयोऽत्रेति या प्रतीतिरुपपद्यते तदिह कार्येण
कार्यकारणोत्पन्नं शेषवदनुमानमुच्यते इति भावः । क्वचित्तु
प्रथमतः शङ्खशब्देनेत्यादि दृश्यते, तत्रोक्तानुसारतः सर्वो-
दाहणेषु भावना कार्या ॥

से किं तं कारणेण ? । कारणेणं तंतवो परस्स कारणं, ण
पमो तंतुकारणं, वीरणा करस्स कारणं, ण कमो वी-
रणाकारणं, मिप्पिमो घमस्स कारणं, ण घमो मिप्पि-
रकारणं, सेत्तं कारणेणं ॥

(से किं तं कारणेणमित्यादि) इह कारणेन कार्यमनुमी-
यते । यथा विशिष्टमेष्टोन्नतिदर्शनात् कश्चित् वृष्टयनुमानं क-
रोति । यदाह—“रोहम्यगवत्तव्याल-तमालमक्षिन्त्विवः । वृष्टि

अभिचरन्तीह नैव प्रायाः पयोमुखः” ॥ १ ॥ इति । एवं चन्दो-
दयाञ्जलधेर्वृद्धिरनुमीयते, कुमुदविकासश्च । मित्रोदयाञ्जलरह-
प्रबोधः, धूममदमोक्षश्च । तथाविधवर्षणात्सस्यनिष्पत्तिः, कृ-
षीबलमनःप्रमोदश्चेत्यादि । तदेवं कारणमेवेहानुमापकं साध्य-
स्य नाकारणम् । तत्र कार्यकारणभाव एव केषांचिद्विप्रतिपत्तिं
पश्यैस्तमेव तावन्नियतं दर्शयन्नाह-तन्तवः पटस्य कारणम्, न तु
पटस्तन्तूनां कारणम् । पूर्वमनुपलब्धस्य तस्यैव तन्नाश उपल-
म्भात् । इतरेषां तु पटभावेऽप्युपलम्भात् । अत्राह-ननु यदा
कश्चिन्निपुणः पटप्राप्तेन संयुक्तानपि तन्तून् क्रमेण वियोजयति,
तदा पटोऽपि तन्तूनां कारणं ज्ञवन्त्येव । नैवम् । सत्त्वेनोपयोगाभा-
वात् । यदेव हि सत्त्वसत्ताकं सत् स्वस्थितिभावेन कार्यमुपकुरुते
तदेव तस्य कारणत्वेनोपादिश्यते । यथा मृत्पिण्डो घटस्य । ये तु
तन्तुवियोगतोऽभावीजवता पटेन तन्तवः समुत्पद्यन्ते, तेषां कथं
घटः कारणं निर्दिश्यते, न हि उत्राऽज्ञात्वेन भवत आरोगिता-
स्तुल्यस्य उत्रः कारणमिति शक्यते वक्तुम् । यद्येवं पटोऽप्युत्पद्य-
माने तन्तवोऽज्ञातीजवन्तीति तेऽपि तत्कारणं न स्युरिति चेत् ।
नैवम् । तन्तुपरिणामरूप एव हि पटः, यदि च तन्तवः सर्वथाऽ
भावीजयेयुस्तथा मृत्प्राप्य घटस्येव पटस्य सर्वथैवोपलब्धिर्न
स्यात्, तस्मात्पटकालेऽपि तन्तवः सन्तीति भस्वेनोपयोगात्
ते पटस्य कारणमुच्यन्ते । पटविद्योजनकाले त्वेकैकतन्तवस्थायां
पटो नापलभ्यते । अतस्तत्र सत्त्वेनोपयोगाभावाच्चासौ तेषां कार-
णम् । एवं वीरणकटादिष्वपि ज्ञावना कार्या । तदेवं यद्यस्य
कार्यस्य कारणत्वेन निश्चितं तत्तस्य यथासम्भवं गमकत्वेन
वक्तव्यमिति ।

से किं तं गुणेणं ? गुणेणं-सुवर्णं निकसेणं, पुष्पं गंधेणं, ल-
वणं रसेणं, मर्दं आसायणं, वत्यं फासेणं, सेतं गुणेणं ॥

(से किं तं गुणेणमित्यादि) निकषः कषपट्टगता कषितसुव-
र्णेरेखा, तेन सुवर्णेमनुमीयते । यथा पञ्चदशादिवर्णकोपेतमिदं
सुवर्णं, तथाविधनिकषोपलम्भात्, पूर्वोपलब्धोपलम्भसंमतसुवर्णय-
त् । एव शतपत्रिकादिपुष्पमत्र, तथाविधगन्धोपलम्भात्, पूर्वो-
पलम्भवस्तुवत् । एवंलक्षणे मन्त्रिरावत्पादयोऽनेकजनेदसंभवतो-
ऽनियतस्वरूपा अपि प्रतिनियततथाविधरसास्वादस्पर्शादिगु-
णोपलब्धेः, इति नियतस्वरूपाः साधयितव्याः ।

से किं तं अवयवेणं ? अवयवेणं-महिसं सिंगेणं, कुकुरं
सिहाणं, हत्थि विसाणेणं, बागहं दादाए, मोरं पिच्छे-
णं, आसं खुरेणं, वग्यं नहेणं, चवरिं बाझगेणं, कु-
पयं मणुस्सादि, चउत्पयं गवमादि, बहुपयं गोमिआमादि,
सीहं केसरेणं, वमहं कुक्कुहेणं, महिला वलयबाहाए । परि-
अरबधेण भर्नं, जाणिज्जा महिह्निअं निवसणेणं । सित्येण-
दाणपानं, कविं च एकाए गाहाए ॥ १ ॥ सेतं अवयवेणं ॥

(से किं तं अवयवेणमित्यादि) अवयवदर्शनेनावयवी अ-
नुमीयते । यथा महिषोऽत्र, तद्विनाभूतशृङ्गोपलब्धे, पूर्वोप-
लब्धोभयसंमतप्रदेशवत् । अयं च प्रयोगो वृत्तिवर्णरङ्गकाद्य-
न्नरितत्वाद्प्रत्यक्ष एवावयविनिच्छेदः, तत्प्रत्यक्षतायामध्य-
क्षत एव तत्सिद्धेः, अनुमानवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । एवं शेषोदाहर-
णान्यपि भावनीयानि; नवरं द्विपदं मनुष्यादीत्यादि । मनुष्या-
ऽयम्, तद्विनाभूतपदद्वयोपलम्भात्, पूर्वदृष्टमनुपपद्यते । एवं

चतुष्पदबहुपदेष्वपि गोमही, कर्णशुगाली । “परिवरबंधेण
भइ” इत्यादिगाथा पूर्व व्याख्यातैव । तदनुसारेण भाषा-
र्थोऽप्युक्त इति ।

मे किं तं आमणं ? आसणं-अग्निं धूमेणं, सक्षिप्तं
बझागेणं, बुद्धिं अम्भविकारेणं, कुसपुचं सीतमायारेणं,
सेतं आमणं, सेतं सेसवं ॥

(से किं तं आसणमित्यादि) आभयतीत्याभयो धूमबला-
कादिस्तत्र धूमादभयनुमानं प्रतीतमेव । आकारेक्षितादिभि-
र्भाष्यनुमानं भवति । तथा चोक्तम्-“आकारैरिद्विज्ञैर्गत्या, चे-
ष्टया भाषणेन च । नेत्रवकविकारैश्च, लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः” ॥ १ ॥
अत्राह-ननु धूमस्याग्निकार्यत्वात् पूर्वोक्तकार्यानुमान एव गत-
त्वात्किमिहोपन्यासः ? सत्यम् । किमवगम्याभयत्वेनापि लोके
तस्य रुढत्वाद्वाप्युपन्यासः कृत इत्यदोषः । तदेतद् दृष्टव-
दनुमानम् ।

से किं तं दिट्टसाहम्मवं ? दिट्टसाहम्मवं दुविहं पण्णं ।

तं जहा-सामन्नदिट्टं च विसेसदिट्टं च ॥

[से किं तं दिट्टसाहम्मवमित्यादि] दृष्टेन पूर्वोपलब्धेनार्थेन
नह साधर्म्यं दृष्टसाधर्म्यम्, तद्वमकत्वेन विद्यते यत्र तद् दृष्टसा-
धर्म्यवत् । पूर्वदृष्टार्थः कश्चित्सामान्यतः कश्चित् विशेषतो
दृष्टः स्यादतस्तद्गदादिवं द्विविधम्-सामान्यतो दृष्टार्थयोगात्सा-
मान्यदृष्टम्, विशेषतो दृष्टार्थयोगाद्विशेषदृष्टम् ॥

से किं तं मामणदिट्टं ? सामन्नदिट्टं-जहा एगो पुरिसो
तहा बहवे पुरिसा, जहा बहवे पुरिसा तहा एगो पुरिसो,
जहा एगो करिसावणो तहा बहवे करिसावणा, जहा बहवे
करिसावणा तहा एगो करिसावणो, सेतं मामणदिट्टं ॥

[से किं तं सामन्नदिट्टमित्यादि] तत्र सामान्यदृष्टं यथा
एकः पुरुषस्तथा बहवः पुरुषा इत्यादि । इदमुक्तं भवति-ना-
लिकेन्द्रोपादायातः कश्चित् तत्प्रथमतया सामान्यत एकं कञ्च-
न पुरुषं दृष्ट्वाऽनुमानं करोति । यथा-अयमेकः परिदृश्यमानः
पुरुष एतदाकारविशिष्टस्तथा बहवोऽत्रापरिदृश्यमाना अपि
पुरुषा एतदाकारसम्पन्ना एव, पुरुषत्वाविशेषात्, अन्याकारत्वे
पुरुषत्वहानिप्रसङ्गाद्, गवादिष्वत् । बहुषु तु पुरुषेषु तत्प्रथमतो
वीक्षितेष्वेवमनुमिनोति-यथाऽमी परिदृश्यमानाः पुरुषा एत-
दाकारवन्तस्तथाऽपरोऽप्येकः कश्चित्पुरुषः एतदाकारवानेव,
पुरुषत्वाद्, अपराकारत्वे तच्चानिप्रसङ्गाद्, अश्वादिष्वत् । इत्येवं
कार्त्तव्यादिष्वपि वाच्यम् ।

विशेषतो दृष्टमाह-

से किं तं विसेसदिट्टं ? विसेसदिट्टं से जहा एगो केइ
पुरुसे, बहूणं पुरिसाणं मज्जे पुब्बदिट्टं पञ्चजिजाणेज्जा-
अयं से पुरिसे बहूणं करिसावणाणं मज्जे पुब्बदिट्टं करि-
सावणं पञ्चभिजाणिज्जा-अयं से करिसावणे ॥

(से जहा नाम इत्यादि) अत्र पुरुषाः सामान्येन प्रतीता एव के
वलं यदा कश्चित् कश्चित् कश्चित् पुरुषविशेष दृष्ट्वा तद्दर्शनादि-
तसंस्कारोऽसंज्ञाततत्प्रमेयः समयास्तरे बहुपुरुषसमाजमध्ये त-
मेव पुरुषविशेषमासीनमुपलभ्यानुमानयति-यः पूर्वमयोपलब्धः
स एवायं पुरुषः, तथैव प्रत्याभिज्ञायमानत्वात्, उभयाजितमु-

कथयत् । इत्येतत् तदा विशेषदृष्टमनुमानमुच्येत, पुरुषविशेषाध-
यत्तयात् । एवं कार्षापणादिष्वपि वाच्यम् ।

तदेवमनुमानस्य त्रैविध्यमुपदर्श्य साम्प्रतं तस्यैव कालत्रय-
विषयतां दर्शयन्नाह—

तस्स समासश्चो तिविहं गहणं जवइ । तं जहा—अतीय-
कालगहणं, पदुप्पसकालगहणं, अणागयकालगहणं ॥

(तस्सेति) सामान्येनानुवर्तमानमनुमानमात्रं संबध्यते, तस्या-
ऽनुमानस्य त्रिविधं ग्रहणं भवति । तद्यथा—अतीतकालविषयग्र-
हणं प्राक्तन्य वस्तुनः परिच्छेदोऽतीतकालग्रहणम् । प्रत्युत्पन्नो व-
र्तमानः कालस्तद्विषयं ग्रहणं प्रत्युत्पन्नकालग्रहणम् । अनागतो
भविष्यत्कालस्तद्विषयग्रहणमनागतकालग्रहणम् । कालत्रयव-
र्तिनोऽपि विषयस्यानुमानात्परिच्छेदो जयतीत्यर्थः ।

मे किं तं अतीयकालगहणं ? अतीयकालगहणं उत्त-
णाणि वणाणि निष्पणं सव्वं वा मेइणि पुम्माणि अ कुं-
रुमरणइदीहिआतडागाइं पासित्ता तेणं माहिज्जइ, जहा
सुवुट्ठी आनी, मेत्तं अतीयकालगहणं ॥

तत्र (उत्तिणाइं ति) उक्तानि वृक्षानि येषु वनेषु तानि तथा ।
अयमत्र प्रयोगः—सुवृष्टिरिहाऽऽसाद, तृणवननिष्पन्नसम्यपृ-
थ्वीतत्रजत्रपरिपूर्णकुम्भाद्वज्राशयप्रभृतितत्कार्यदर्शनाद्, अ-
निमनदेशवत्, इत्यतीतस्य वृष्टिस्तृणविषयस्य परिच्छेदः ।

मे किं तं पदुप्पसकालगहणं ? पदुप्पसकालगहणं सा-
हगोअग्गगयं विच्छिन्नियपत्तरभत्तपाणं पासित्ता, तेणं सा-
हिज्जइ, जहा सुभियेव वट्ठइ । सेत्तं पदुप्पसकालगहणं ॥

साधु च गोचराग्रगतं भिक्षाप्रविष्टं विशेषेण उर्वितानि गृह-
स्थैर्दत्तानि प्रचुरभक्तपानानि यस्य स तथा तं तादृशं दृष्ट्वा क-
श्चित् साधयति । सुभिक्षामिह वर्तते, साधूनां तद्वस्तुप्रचुरभ-
क्तपानलाभदर्शनात्, पृथदृष्टप्रदेशवदिति ।

मे किं तं अणागयकालगहणं ? अणागयकालगहणम् अ-
ब्भस्म निम्मलत्तं, कसिणाय गिरं सविज्जुआमेहा । थाणि-
अं वाउज्जामो, संभारत्ता पणिछा य ॥ १ ॥ वारुणं वा
महिंदं वा अणायरं वा पसत्थं उप्पायं पासित्ता तेणं माहि-
ज्जइ, जहा सुवुट्ठी भविस्सइ । मेत्तं अणागयकालगहणं ॥

(अन्नस्म निम्मलत्तं ति) गाथा सुगमा, नवरं स्तनितं मेघ-
गर्जितं (वाउज्जामो ति) तथाविधो दृष्टव्यमिचारी प्रद-
क्षिणं विष्णु भ्रमन् प्रशस्तो वान (वारुणं ति) आर्द्रामृतादिन-
क्षत्रप्रभय माहेन्द्रोहिणीज्येष्ठादिनक्षत्रसम्भवस्य । अन्यतरमु-
त्पातमुत्कापातदिग्दाहादिकं प्रशस्तं वृष्ट्यव्यभिचारिणं दृष्ट्वाऽनु-
मीयते—यथा—सुवृष्टिरत्र भविष्यति, तदव्यभिचारिणामनुनिर्म-
लत्वादीनां समुदितानामन्यतरस्य वा दर्शनाद्, यथाऽन्यथ-
वदिति । विशिष्टा एव निर्मलत्वादयो वृष्टि न व्यतिचरन्त्यतः
प्रतिपत्तैव तत्र निपुणेन भाष्यमिति ।

एएसि चैव विवज्जासे तिविहं गहणं भवइ । तं जहा अती-
यकालगहणं, पदुप्पसकालगहणं, अणागयकालगहणं ।
मे किं तं अतीयकालगहणं ? अतीयकालगहणं निच्छिणाइं

अनिप्पसं वा मव्वं वा मेइणी सुकाणि अकुंडमरनइदीहिआ-
तरागाइं पासित्ता तेणं साहिज्जइ, जहा कुवुट्ठी आसं । सेत्तं
अतीयकालगहणं । मे किं तं पदुप्पसकालगहणं ? पदुप्प-
सकालगहणं साहुगोअग्गगयं जिक्खं अन्नभमाणं पासित्ता
तेणं साइज्जइ, जहा वुड्ढिभक्खे वट्ठइ । सेत्तं पदुप्पसकालग-
हणं । मे किं तं अणागयकालगहणं ? अणागयकालग-
हणम्—धमार्यंति दिमाआं, संविअमेइणीअपमिइदा । वा-
या नेइआ खल्लु, कुवुट्ठिमेवं निवेयंति ॥ १ ॥ अग्गयं
वा वायव्वं वा अणायरं वा अप्पसत्थं उप्पायं पासित्ता तेणं
साहिज्जइ, जहा कुवुट्ठी भविस्सइ । सेत्तं अणागयकालगह-
णं, सेत्तं विसेसादिहं, सेत्तं दिट्ठसाहम्भं, सेत्तमणुमणे ।

(एएसि चैव विवज्जासे इत्यादि) एतेषामेवोत्पन्नवनादीनाम-
तीतवृष्ट्यादिसाधकत्वेनोपन्यस्तानां हेतूनां व्यत्यासे व्यत्यये सा-
ध्यस्यापि व्यत्ययः साध्यितव्यः यथा कुवुष्टिरिहासीद्विस्तृणवना-
दिदर्शनादित्यादिव्यत्ययः सूत्रमिच्छः । तत्राम—अनागतकाल-
ग्रहणे माहेन्द्रवारुणपरिहारेणाग्नेयवायव्योत्पाता उपन्यस्ता, ते-
षां वृष्टिविघातकत्वात्, एतेषां सुवृष्टिहेतुत्वादिति । “सेत्तं वि-
सेसादिहं, सेत्तं दिट्ठसाहम्भं” इत्येतन्निगमनद्वयं दृष्ट्वाधर्म्य-
क्षणांनुमानगतभेदत्रयस्य समर्थनानन्तरं युज्यते । यदि तु सर्व-
वाचनास्ववैधेयं स्थानं इदमेतत् तदा दृष्ट्वाधर्म्यगतोऽपि सभेद-
स्यानुमानमविशेषत्वात् कालत्रयविषयतां योजनीयैव । अतस्ता-
मप्याभिधाय ततो निगमनद्वयमिदमकारातिप्रतिपत्तव्यम् । तदे-
तदनुमानमिति । अस्तु० ।

तच्च कश्चित्पञ्चावयवेन वाक्येन, कश्चिदशावयवेन वाक्येन
परं प्रातः दर्शयते—तत्र पञ्चावयवाः—“प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपन-
यनिगमनानि” । अत्र च—“धम्मो मंगलमुक्किं, अहिंसा संजमो
तवो । इया वि ते णमंमति, जस्स धम्मं सया मणो ” ॥१॥
इति सवयमधिकृत्य निदर्शयते—

कत्थइ पंचावयवं, दसहा वा सव्वहा न पक्किइं ।

न य पुण सव्वं जअइ, हंदां सवियारमग्गवायं ॥ ५१ ॥

धोतारमेवाङ्गीकृत्य कश्चित्पञ्चावयवं, दशधा वेति—कश्चिद-
शावयवम् । सर्वथा गुरुश्रोत्रपक्ष्या न प्रतिपक्षमुदाहरणाद्यभि-
धानमिति वाक्यशेषः । यद्यपि च न प्रतिपक्षं तथाऽप्यविशेषे-
णैव च न पुनः सर्वं भग्यते उदाहरणादिति । किमित्यत्र आह-
(हंदां सवियारमग्गवायं ति) हंदात्युपप्रदर्शने । किमुपदर्शय-
ति ? यस्मादिदानीयं शास्त्रान्तरं सविचारं सप्रतिपक्षमाख्यात-
म्, साकल्येन उदाहरणाद्यभिधानमिति गम्यते । पञ्चावयवाश्च
प्रतिज्ञादयः । यथाकम्—“प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्यथ-
यवा ” । दश पुनः प्रतिज्ञाविभक्त्यादयः । वक्तव्यं च—“ ते उ
पजाणविमत्तां हतुविजत्तां ” इत्यादिप्रयोगांश्चेतेषां लाघवा-
र्थमिदं स्वस्थानं दर्शयिष्याम इति गाथार्थः । दश० १ अ० ।

दशावयवाः पुनरित्यम—

प्रतिज्ञा १ विभक्तिः २ हेतुः ३ विभक्तिः ४ विपक्षः ५ प्रतिषेधः
६ दृष्टान्तः ७ आशङ्का ८ तत्प्रतिषेधः ९ निगमनम् १० । इह च
दशावयवाः प्रतिज्ञादिगुहिरुहिता भवन्ति । अयमवयवं च

तच्छुद्धिनामधिकृतवाक्यार्थोपकारकत्वेन प्रतिज्ञादीनामिव भा-
वनीयमित्यत्र बहु वक्तव्यं, तस्य नोच्यते, गमानकामात्रत्यात्मा-
रम्भस्येति । दश० १ अ० । (प्रतिज्ञादीनां स्वरूपं सोदाहरणं
स्वस्वस्थाने दृश्यम्)

इदानीं चूयाऽपि भङ्ग्यन्तरजाज्ञा दशावयवेनैव वाक्येन
सर्वमवययनं व्याचष्टे निर्युक्तिकारः—

ते उ पश्चविभर्त्ता, द्वेउविजर्त्ता विवक्त्र पश्मिसेहो ।

दिद्वतो आसंका, तप्पदिसेहो निगमणं च ॥ ४२ ॥

(त इति) अवयवाः । तु पुनःशब्दार्थः । ते पुनरमी प्रतिज्ञादयः ।
तत्र प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा, वक्ष्यमाणस्वरूपेत्येकोऽवयवः । तथा
विजर्जनं विजर्त्ता, तस्या एव विषयविभागकथनमिति द्वितीयः ।
तथा द्विनोति गमयति जिज्ञासितधर्मविशिष्टानर्थानिति हेतुस्तृ-
तीयः । तथा विभर्जने विभक्तिरिति पूर्ववच्चतुर्थकः । तथा त्रिसद-
शः पक्षो विपक्षः, साध्यादिविपर्यय इति पञ्चमः । तथा प्रतिषेधन
प्रतिषेधः, विपक्षस्यैव गम्यत इत्ययं षष्ठः । तथा दृष्टमर्थमन्तं
नयतीति दृष्टान्त इति सप्तमः । तथा आशङ्कनमाशङ्का, प्रक्रमाद्
दृष्टान्तस्यैव इत्यष्टमः । तथा तत्प्रतिषेधः, अधिकृताशङ्काप्रति-
षेध इति नवमः । तथा निर्विचल गमनं निगमनम्, निश्चितोऽव-
साय इति दशमः । चशब्द उक्तममुच्यार्थे इति गायत्रिसमासा-
र्थः । व्यासार्थं तु प्रत्ययवयवं वक्ष्यति ग्रन्थकार एव ॥ १४२ ॥

तथा चाह—

धम्मो मंगलमुक्किद्धं—त पञ्चा अत्तवयवनिदेसो ।

सो य इद्वं जिणमए, नऽज्जत्तय पडन्न पविजर्त्ता ॥ १४३ ॥

धर्मो मङ्गलमुक्तमिति पूर्ववद्वय प्रतिज्ञा । आह—कथं प्रतिकृ-
त्युच्यते ? आत्मवचननिर्देश इति । तत्रात अप्रतारकः । अप्रता-
रकश्चाशेषरागाद्विक्रयाद्भवतीति । उक्तं च—“आगमो ह्यात्मवच-
न-मातं दापकयाद्विदुः । वातरागोऽनृतं वाक्य, न ग्र्यत्वेत्त्वसं-
ज्ञवान्” ॥ १॥ तस्य वचनमात्मवचनम्, तस्य निर्देश आत्मवचननि-
र्देशः । आह—“अयमागम” इति । उच्यते—यिप्रतिपक्षप्रतिपत्ति-
निवन्धनत्वेनैव एव प्रतिज्ञेति नैव दापः । पाठान्तरं वा—“साध्यव-
चननिर्देश, इति । साध्यत इति साध्यम्, उच्यते इति वचनग्रन्थः
यस्मात्स एवोच्यते । साध्यं च तद्वचनं च साध्यवचनम्, साध्या-
र्थ इत्यर्थः । तस्य निर्देशः प्रतिज्ञेत्युक्तः प्रथमोऽवयवः । अधुना
द्वितीय उच्यते—स चाधिकृतो धर्मः किमिहैव जिनशासने अ-
स्मिन्नेव मौर्तात्वे प्रवचने नान्यत्र कपिलादिमतेषु ? तथाहि—
प्रत्यक्त एवोपलभ्यन्ते वस्त्राद्यपुनश्च नोत्पाद्यपुनोपपत्तिपरिज्ञा-
दप्रभृतयः प्राण्युपमर्द्दं कुर्वाणाः, ततश्च कुतस्तेषु धर्म ? इ-
त्याद्यत्र बहु वक्तव्यम्, तस्य नोच्यते, ग्रन्थविस्तरभयाद्भावि-
तत्वाच्चेति । प्रतिज्ञा प्रविभक्तिरियम्—प्रतिज्ञाविषयविभाग-
कथनेति गायार्थः । उक्तो द्वितीयोऽवयवः ॥ १४३ ॥

अधुना तृतीय उच्यते । तत्र—

सुरपूइओ ति हेऊ, धम्मणे उिया उ जं परमे ।

हेउविजर्त्ता निरुवहि—जवाण अवहेण य जियंति ॥ ४४ ॥

सुरा देवास्ते पूजितः सुरपूजितः । सुरग्रहणमिन्द्राद्युपलक्ष-
णम् । इति शब्द उपदर्शने । काऽयम् ? हेतुः । पूर्ववद् हेत्वर्थम्—
अकं चेद् वाक्यम् । हेतुस्तु सुरेन्द्रादिपूजितत्वादिति द्रष्टव्यः ।
अस्यैव सिद्धतां दर्शयति—धर्मः पूर्ववद् । तिष्ठत्यास्मिन्निति स्था-
नं, धर्मस्थाली स्थानं च धर्मस्थानम्, स्थानमालयः, तस्मिन्

स्थिता । तुरयमेवकारार्थः, स चावधारणे, अयं चोपरिष्ठात क्रिय-
या सह योच्यते । यद् यस्मात्, किंभूते धर्मस्थाने ? परमे प्रधाने,
किम् ? सुरादिभिः पूज्यन्ते पर्वति वाक्यशेषः । इति तृतीयोऽव-
यवः । अधुना चतुर्थ उच्यते—हेतुविभक्तिरियं हेतुविषयविभाग-
कथनम् । अथ क एते धर्मस्थाने स्थिता इत्यत्राह—निरुपधयः ।
उपधिबलमाया इत्यनर्थान्तरम् । अयं च क्रोधाद्युपलक्षणम् ।
ततश्च निर्गता उपध्यादयः सर्व एव कषाया येभ्यस्ते निरुपध-
यो निष्कषायाः, जीवानां पृथिवीकायिकादीनामवधेनापीडया,
चशब्दात्तत्परचरणादिना च हेतुभूतेन जीवन्ति प्राणान् धार-
यन्ति ये त एव धर्मस्थाने स्थिता नान्य इति गायार्थः ॥ १४४ ॥

उक्तश्चतुर्थोऽवयवः । अधुना पञ्चममभिधित्सुराह—

जिणवयणपदुट्टे वि हु, समुराईए अधम्मरुणो वि ।

मंगलमुक्किद्धं जणो, पणमइ आऽदुयविवक्त्रो ॥ १४५ ॥

इह विपक्षः पञ्चम इत्युक्तम् । स चायम्—प्रतिज्ञाविभक्त्योरिति ।
जिनास्तीर्थकरास्तेषां वचनमागमलक्षणं तस्मिन् प्रदिष्टा अ-
प्रीता इति समासः, तान् । अपिशब्दादप्रदिष्टानपि । हु इत्ययं
निपातोऽवधारणार्थः । अस्थानप्रयुक्तश्च स्थानं च दर्शयिष्या-
मः । श्वशुरादीन् । श्वशुरो लोकप्रासिद्धः—आदिशब्दात्पिप्रादि-
परिग्रहः । न विद्यते धर्मं रुचिरेषां ते अधर्मरुचयस्तान् । अपि
शब्दाद्धर्मरुचीनपि । किम् ? मङ्गलमुच्यते मङ्गलप्रधानया धि-
या । मङ्गलमुच्यते नामङ्गलमुच्यते चकारोऽवधारणार्थः । किम् ?
जनां लोकः । प्रकर्षणं नमति प्रणमति । आद्यद्वयविपक्ष इति ।
अत्राद्यद्वय प्रतिज्ञा तच्छुद्धिः । तस्य विपक्षः साध्यादिविपर्यय
इत्याद्यद्वयविपक्षः । तत्राधर्मरुचीनपि मङ्गलमुच्यते जनः प्रणम-
तीत्यनेन प्रतिज्ञाविपक्षमाह—तेषामधर्मार्थान्तरकाद्, जिनव-
चनप्रदिष्टानपीत्यनेन तु तच्छुद्धेस्तत्राऽपि हेतुप्रयोगप्रवृत्त्या
धर्मासङ्गेरिति गायार्थः ॥ १४५ ॥

विश्यदुयस्स विवक्त्रो, सुरेहिं पुज्जंति जणजाई वि ।

वुक्काई वि सुरनया, वुक्कंते णायपविक्त्रो ॥ १४६ ॥

द्वयोः पूरणं द्वितीयम्, द्वितीयं च तद्वयं च द्वितीयद्वयम्—हेतुस्त-
च्छुद्धिः, इदं च प्रागुक्तद्वयापेक्षया द्वितीयमुच्यते । तस्यायं विप-
क्षः इह सुरैः पूज्यन्ते यज्ञयाजिनोऽपि । इयमत्र भावना—यज्ञ-
याजिनो हि मङ्गलरूपान् भवन्ति, अथ च सुरैः पूज्यन्ते, ततश्च
सुरपूजितत्वमकारणमित्येष हेतुविपक्षः । तथा—अजितेन्द्रियाः
सोपधयश्च यतस्ते वनेन्ते, अतोऽनेनैव ग्रन्थेन धर्मस्थाने स्थि-
ता परम इत्यादिकाया हेतुविभक्तेरपि विपक्ष उक्तो वेदितव्य-
इति । सोदाहरणे विपक्षमाधिकृत्याह—सुद्धादयोऽप्यादिशब्दात् का-
पिलादिपरिग्रहः । ते किम् ? सुरनता इव पूजिता उच्यन्ते जगयन्ते,
तच्छासनप्रतिपक्षरिति ज्ञातप्रतिपक्ष इति गायार्थः । आह—ननु इ-
ष्टान्तमुपरिष्ठाद्वयत्येषं ततश्च तत्स्वरूपे उक्ते च तत्रैव विपक्ष-
स्तत्प्रतिषेधश्च वक्तुं युक्तः, तत् किमर्थमिह विपक्षस्तत्प्रतिषेध-
आभिधीयते ? उच्यते—विपक्षस्याप्यादाधिकृत एव विपक्षद्वारे सा-
ध्याधमजिर्धीयते, अन्यथेदमपि पृथग्द्वारं स्यात् । तथैव तत्प्रति-
षेधोऽपि द्वारान्तरं प्राप्नोति, तथा च सर्वात् ग्रन्थगौरवं जायते । त-
स्माद्वाधवाधमत्रैवाच्यत इत्यदोषः । आह—“दिद्वतो आसंका, तप्प-
दिसेहा” इति वचनात् उत्तरत्र दृष्टान्तमभिधाय पुनराशङ्कां तत्प्र-
तिषेधं च वक्ष्येव । तदाशङ्का च तद्विपक्ष एव । तत्किमर्थमिह
पुनर्विपक्षप्रतिषेधावभिधीयते ? उच्यते—अनन्तरपरम्परामेद-

न दृष्टान्तद्वैविध्यव्यापनार्थम्, यः कस्मिन्भूतप्रयुक्तोऽपि परोक्ष-
त्वादागमगम्यत्वाद्वाध्यात्मिकार्थसाधनायाऽऽन न भवति, तत्प्रसि-
द्धये विपक्षसिद्धौ योऽय उच्यते, स परम्परादृष्टान्तः । तथा च
तीर्थकरास्तथा साधवश्च द्वावपि भिन्नावेतावुत्तरत्र दृष्टान्ताव-
भिधास्येते । तत्र तीर्थकुल्लक्षणं दृष्टान्तमङ्गीकृत्यैव विपक्षप्रतिषे-
धावुक्तौ । साधूस्त्वधिकृत्य तत्रैवाऽऽशङ्कातत्प्रतिषेधौ दर्शयिष्ये-
ते इत्यर्शः । स्यान्मतं प्रागुक्तेन विधिना साधवार्थमनुक्त एव
दृष्टान्तः, उच्यतां काममिद्वैव दृष्टान्तविपक्षस्तत्प्रतिषेधश्च स एव
दृष्टान्तः, किमित्युत्तरत्रोपविश्यते, येन हेतुविभक्तेरनन्तरमिद्वैव न
प्रयते ? । तथाह्यत्र दृष्टान्ते भण्यमाने प्रतिज्ञादीनामिव द्विरूपस्था-
पि दृष्टान्तस्यादिसाधुलक्षणस्यैतादृशे विपक्षतत्प्रतिषेधावुपपद्येते ।
ततश्च साधुलक्षणस्य दृष्टान्तस्याशङ्का तत्प्रतिषेधावुत्तरत्र न
पृथग्वक्तव्यौ भवतः । तथा च सति ग्रन्थलाघवं जायते । तथा प्रति-
ज्ञादेतदाहरणरूपाः सविशुद्धिकारणयोऽप्यवयवाः क्रमेणोक्ता भ-
वन्तीत्युच्यते-इहाऽभिधीयमाने दृष्टान्तस्यैव प्रतिज्ञादीनामपि
प्रत्येकमाशङ्कातत्प्रतिषेधौ वक्तव्यौ स्तः । तथा च सत्यवयवबहुत्वे
दृष्टान्तस्य वा प्रतिज्ञादीनामिव विपक्षतत्प्रतिषेधाभ्यां पृथगा-
शङ्कातत्प्रतिषेधौ न वक्तव्यौ स्याताम् । एवं सति दशावयवा न
प्राप्नुवन्ति । दशावयवबन्धं वाक्यं भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपिपादयि-
षितमस्याऽपि न्यायस्य प्रदर्शनार्थमत एव यदुक्तं साधुलक्षण
दृष्टान्तस्याशङ्कातत्प्रतिषेधावुत्तरत्र न पृथग्वक्तव्यौ स्यातामि-
त्यादि, तदपाकृतं चेदित्यव्यमित्यलं प्रसङ्गेन । एवं प्रतिज्ञादीनां
प्रत्येकं विपक्षोऽभिहितः ॥१४६॥

अधुनाऽयमेव प्रतिज्ञादिविपक्षः पञ्चमोऽवयवो वर्तत इत्येतद-
श्याभिदमाह—

एवं तु अवयवाणां, चतुर्ह पदिवक्तु पचमोऽवयवो ।

एतो उद्योऽवयवो, विपक्षवपदिसेह तं वोक्तुं ॥ १४७ ॥

एवमित्ययमेवकार उपप्रदर्शने । तुरवधारणे । अयमेवावयवा-
नां प्रमाणाङ्गलक्षणानां चतुर्णां प्रतिज्ञादीनां प्रतिपत्तो विपक्षः
पञ्चमोऽवयव इति । आह-दृष्टान्तस्याप्यत्र विपक्ष उक्त एव, त-
त्किमर्थं चतुर्णामित्युक्तम् ? । उच्यते । हेतोः सपक्षविपक्षाभ्या-
मनुवृत्तिव्यावृत्तरूपत्वेन दृष्टान्तधर्मत्वात्तद्विपक्ष एव चास्या-
न्तर्भावाद्वोप इत्युक्तः पञ्चमोऽवयवः । अधुना षष्ठ उच्यते-
तथा आह-इत उत्तरत्र षष्ठोऽवयवो विपक्षप्रतिषेधस्तं वक्ष्येऽभि-
धास्य इति गाथार्थः ॥ १४७ ॥

इत्थं सामान्यनाभिधायिनीमाद्यवयवपक्षप्रतिषेधमभि-
धातुकाम आह—

सायं सम्मत्त पुमं, हासरई आनुनामगोयमुहं ।

धम्मफलं आइत्तुगे, विपक्षवपदिसेह यो एमो ॥१४८॥

(सायं ति) सातवेदनियं कर्म (सम्मत्तं ति) सम्यक्त्वं स-
म्यग्भावः सम्यक्त्वं मोहनीयं कर्मैव (पुमं ति) पुंवेदमोहनीयम् ।
(हासं ति) हस्यतेऽनेनेति हासस्तद्भावो हास्यम्; हास्यमोहनी-
यम् । रम्यतेऽनयेति रतिः, क्रीडाहेतु रतिमोहनीयं कर्मैव । (आनु-
नामगोयमुहं ति) अत्र शुभशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, अन्ते व-
चनात् । ततश्च आयुःशुभं, नामशुभं, गोत्रशुभं, तत्रायुःशुभं ती-
र्थकरादिसंबन्धि, नामगोत्रे अपि कर्मेण शुभे तेषामेव भवतः ।
तथाहि-यशोनामादि शुभं तीर्थकरादीनामेव भवति । तथो-
क्तैर्गोत्रं तदपि शुभं तेषामेवेति । (धम्मफलं ति) धर्मस्य फलं

धर्मफलम्, धर्मेण वा फलं धर्मफलम्, एतद्विहादेर्जिनोक्तस्यै-
व धर्मस्य फलम् । अहिंसादिना जिनोक्तेनैव च धर्मेणैव फल-
मवाप्यते । सर्वमेव चैतत् सुखहेतुत्वाद् हितम् । अतः
स एव धर्मो मङ्गलं, न श्वशुरादयः । तथाहि-मङ्गयते हितम-
नेनेति मङ्गलम् । तच्च यथोक्तधर्मेणैव मङ्गयते नान्यतः, तस्माद-
सावैव मङ्गलं, न जिनवचनवाह्याः श्वशुरादय इति स्थितम् ।
आह-मङ्गलमुच्यैव जनः प्रणमतीत्युक्तं, तत्कथमित्युच्यते मङ्गल-
मुच्येऽपि गोपात्राङ्गनाऽऽदिमोहतिमिरोपप्लुतबुद्धिंशान्नो जनः
प्रणमन्नापि न मङ्गलत्वं निश्चयायात्तम् । तथाहि न तैर्मरिक्किञ्च-
न्द्रोपदर्शनं सचेतसां चतुष्पत्तां द्विचन्द्राऽऽकारयाः प्रतीतिः प्रत्य-
यतां प्रतिपद्यते । अतद्रूप एव तदुपाध्यायपद्धारेण नःप्रवृत्तेरिति ।
(आइत्तुगे ति) आद्यद्वयं प्रागुक्तं, तस्मिन्नाद्यवयवविषये विपक्ष-
प्रतिषेधः । एमो इति निपातो वाक्यालङ्कारार्थः । एव इति यथा धार्णि-
त इति गाथार्थः । इत्थमाद्यवयवविपक्षप्रतिषेधः प्रतिपादितः ॥१४८॥
संप्रति हेतुतच्छब्दोर्विपक्षप्रतिषेधप्रतिपिपादयिष्येदमाह—

अजिईदिय सोवहिपा, वहगा जइ ते वि नाम पुज्जंति ।

अग्गी वि होज्ज सीओ, हेउविजत्ताण पदिसेहो ॥१४९॥

न जितानि ओत्रादीनि इन्द्रियाणि यैस्ते तथोच्यन्ते । उपधि-
शब्दा मायेत्यनर्थान्तरम् । उपधिना सह धर्मेति सौपधयो
मायाविनः, परव्यंसका इति यावत् । अथवा उपध्यातीत्युपधि-
वैत्ताद्यनेकरूपः परिग्रहः, तेन सह वर्तन्ते ये ते तथाविधाः, महा
परिग्रहा इत्यर्थः । (वहगा इति) वधन्तीति वधकाः प्रयुपम-
र्दकर्तारः (जइ ते वि नाम पुज्जंति स्ति) यदीति पराभ्युपगम-
संस्पर्शकः, त इति याज्ञिकाः । अपिः संज्ञावने । नाम इति निपा-
तो वाक्यालङ्कारार्थः । येऽजिनेन्द्रियत्वादिदोषदुष्टा यज्ञयाजिनो
वर्तन्ते, यादं तेऽपि नाम पूज्यन्ते, एवं तर्हीमिरपि भवेच्छीतः । न
च कदाचिदप्यस्मां शीतो जयति । तथा यदीदीवरस्त्रोऽपि बान्धे-
योरः लक्षशोनामादधीरन्, न चेतद्वर्तति । यथैवमादिरन्यस्मोऽ-
त्रावस्तुपदमपीति मन्यते । अद्यापि कालदौर्गुण्यात् कर्थावद-
विवेकिना जनेन पूज्यन्ते, तथाऽपि तेषां न मङ्गलत्वसंप्रसिद्धिरे-
कावतामतद्वयेऽपि वस्तुनि तदुपाध्यायोपेण प्रवृत्तेः, तथाह्यकलङ्क-
धियामेव प्रवृत्तिर्वस्तुनस्मृतां गमयति । अनथाभूते वस्तुनि
तद्वस्तुत्वा तेषामप्रवृत्तेः । सुविशुद्धबुद्धयश्चैत्याऽमरन्द्रादयः,
ते चाहिंसादित्करणं धर्ममेव पूजयन्ति, न यज्ञयाजिनः । तस्मा-
दैत्यामरन्द्रादिपूजितत्वाद्धर्म एवोक्तुं मङ्गलं, न याज्ञिका इति
स्थितम् । (हेउविजत्ताणं ति) एव हेतुतच्छिभक्तयोः (पदिसेहो
ति) विपक्षप्रतिषेधः । विपक्षशब्द इहातुक्तेऽपि प्रकरणाद् ज्ञात-
व्य इति गाथार्थः । एवं हेतुतच्छब्दोर्विपक्षप्रतिषेधो दर्शितः ।

सांप्रतं दृष्टान्तविपक्षप्रतिषेधं दर्शयन्नाह—

बुद्धाई उवयो, पूयाटाणं जिणा उ सज्जावं ।

दिहंते पदिसेहो, उद्यो एमो अवयवो उ ॥१५०॥

बुद्धादयः, आदिशब्दात्कापिज्ञादिपरिग्रहः । उपचार इति
सुपां सुपो प्रवन्तीति न्यायादुपचारेण किञ्चित्तीन्द्रियं कथय-
न्तीति कृत्वा न वस्तुस्थित्या पूजायाः स्थानं पूजास्थानम् ।
जिनास्तु सज्जावं परमार्थमधिकृत्यति वाक्यशेषः । सर्वज्ञत्वा-
द्यसाधारणगुणयुक्तत्वादिति भावना । दृष्टान्तप्रतिषेध इति । वि-
पक्षशब्दोपाद् दृष्टान्तविपक्षप्रतिषेधः । किम् ? षष्ठ एवोऽवयव ।
तुविशेषणार्थः । किं विशिनष्टि ? सर्वोऽप्ययमनन्तरोदितः प्रति-

ज्ञादिविपक्षप्रतिषेधः पञ्चमकारोऽप्येक एवेति गाथार्थः ॥१५०॥

षष्ठमवयवमभिधायदानीं सप्तमं दृष्टान्तनामानमभि-
धातुकाम आह—

अरहंतं मगगामी, दिहंतो माहृणो वि समचित्ता ।

पागरपसु गिह्रीसु उ, एमंते अवहमाणा उ ॥ १५१ ॥

पृष्ठामहन्तीति अहन्तः न रुहन्तीति वा अरुहन्तः किम् ? दृष्टान्त इति सम्बन्धः । तथा मार्गगामिन इति । प्रक्रमत्तदुपाधेन मार्गेण गन्तुं शीघ्रं येषां त एव गृह्यन्ते । के च ते ? इत्यत्र आह—साधयः । साधयन्ति सम्यग्दर्शनादियोगैरपवर्गमिति साधयः, तेऽपि दृष्टान्त इति योगः । किं ज्ञाताः ? समचित्ता रागद्वेषरहितचित्ता इत्यर्थः । किमिति तेऽपि दृष्टान्त इति ? अहिंसादिगुणयुक्तत्वात् । आह च—पाकरतेष्वामार्थमेव पाकसत्तेषु गृहेष्वगारेष्वेवन्ते गवेपयन्ति पिण्डरूपात्मित्यध्याहारः । किं कुर्वाणा इत्यत्र आह—(अवहमाणा उ चि) न ज्ञन्तोऽज्ज्ञन्तः । तुरवधारणार्थः । ततश्चापन्त एव, आरम्भाकरणेन पीरामकुर्वाणा इत्यर्थः । एवं द्विविधोऽपि दृष्टान्त उक्तः । दृष्टान्तवाक्यं च द्वयम् । स तु संस्कृत्य कर्तव्योऽहंदादिवदिति गाथार्थः ॥ १५१ ॥ उक्तः सप्तमोऽवयवः ।

सांप्रतमष्टममभिधित्सुराह—

तत्थ जये आसंका, उहिस्स जई वि कीरण पागो ।

तेण र विममं नायं, वासतणा तस्स परिनेहे ॥ १५२ ॥

तत्र तस्मिन् दृष्टान्ते भयेदाराद्धा भवत्याक्षेपः । यथोद्दिष्टाऽहं कृत्य यत्नीनपि सयनानापि । अपिशब्दादपत्याऽऽर्त्तान्यापि । क्रियते निर्वर्त्यते पाकः । के ? गृहिर्भागिन गम्यते । ततः किमन्यत आह—तेन कारणेन । र इति निपातः क्लिप्तशब्दार्थः । विषममनुस्यम, ज्ञातमुदाहरणं वस्तुतः पाकापज्जावित्वेन साधनामन्व-धवृत्त्यभावादिति जावितमेधेतत् पूर्वमन्यष्टमोऽवयवः । इदानीं नवममधिकृत्याह—यथानूतानि तस्य प्रतिषेधः स्येतच्च भाष्य-कृता प्राक्प्रपञ्चितमेवेति न प्रतन्यत इति गाथार्थः ॥ १५२ ॥ उक्तो नवमोऽवयवः ।

सांप्रतं चरममभिधित्सुराह—

तस्सा उ सुरनराणं, पुज्जत्तं पंगलं सया धम्मो ।

दसमो एस अवयवो, पञ्चद्वेज पुणो वयणं ॥ १५३ ॥

यस्मादेवं तस्मान्न सुरनराणां देवमनुष्याणां पूज्यस्तद्भाव-स्तस्मात् पूज्यत्वात्तद्वज्रं प्राप्तिरूपितशब्दार्थं सदा सर्वकालं धर्मः प्रागुक्तः । दशम एवोऽवयव इति सख्याकथनम् । किं विशिष्टोऽयमन्यत आह—प्रतिज्ञाहत्वाः पुनश्चनं पुनर्हेतुप्रति-ज्ञावचनमिति गाथार्थः । उक्तं द्वितीयं दशावयवम् । साधना-ऽङ्गता चावयवानां विनेयाऽपेक्षया विशिष्टप्रतिपत्तिजनकत्वेन भावनीयत्युक्तोऽनुगमः ॥ १५३ ॥ दशो नि० १ अ० ।

प्रासङ्गिकमभिधाय पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमिति प्रागुक्तं समर्थयन्ते—

पक्षहेतुवचनलक्षणमवयवद्वयमेव परप्रतिपत्तेरङ्गं न दृष्टा-
न्नादिवचनम् ॥ १५४ ॥

आदिशब्देनापनयनिगमनादिग्रहः । एवं च यत् व्याप्यपेनं पक्षधर्मतोपमं हाररूपं सौगतेः, पक्षहेतुदृष्टान्तस्वरूपं आहृता-भाकरकापिदैः, पक्षहेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनलक्षणं नैयायि-कविशेषिकाख्यामनुमानमाज्ञायि । तदपास्तम् । व्युत्पन्नमतीत्यति

पक्षहेतुवचनरेखोपयोगात् ॥ १५४ ॥

पक्षप्रयोगं प्रतिष्ठाप्य हेतुप्रयोगप्रकारं दर्शयन्ति—

हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः ॥ १५५ ॥

तथैव साध्यसंभवप्रकारेणैवोपपत्तिस्तथोपपत्तिः । अन्यथा सा-
ध्याज्ञाप्यप्रकारेणानुपपत्तिरन्यथाऽनुपपत्तिः ॥ १५५ ॥

अमू एव स्वरूपतो निरूपयन्ति—

सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, असति साध्ये
हेतोरनुपपत्तिरन्यथाऽनुपपत्तिः ॥ ३० ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ ३० ॥

प्रयोगतोऽपि प्रकटयन्ति—

यथा कुशानुमानयं पाकप्रदेशः, सत्येव कुशानुमत्ते धूम-
वत्तस्योपपत्तेः, असत्यनुपपत्तेर्वा ॥ ३१ ॥

एतदपि तथैव ॥ ३१ ॥

अमुयोः प्रयोगौ नियमयन्ति—

अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यै-
कत्राऽनुपयोगः ॥ ३२ ॥

अयमर्थः—प्रयोगयुग्मेऽपि वाक्यविन्यास एव विशिष्यते, नार्थः । स
चान्यतरप्रयोगेणैव प्रकटीयचूचेति किमपरप्रयोगेण ? इति ॥ ३२ ॥

अथ यदुक्तं “ न दृष्टान्तादिवचनं परप्रतिपत्तेरङ्गम् ” इति
तत्र दृष्टान्तवचनं तावद्विराच्चकीर्यवस्तुकिं किं परप्रतिपत्त्यर्थं
पररङ्गीक्रियते ? किं वा हेतोरन्यथाऽनुपपत्तिनिर्णीतये ? यद्वाऽ
विनाभावस्मृतये ? इति विकल्पेषु प्रथमं विकल्पं तावद्वर्णयन्ति—

न दृष्टान्तवचनं परप्रतिपत्तये प्रजवति, तस्यां पक्षहेतुवच-
नयोगेव व्यापारोपलब्धेः ॥ ३३ ॥

प्रतिपत्ता अविस्मृतसम्बन्धस्य हि प्रमातुरभिमानयं देशो धूमव-
त्तान्यथाऽनुपपत्तेरित्यतावदेव मध्यमेव साध्यप्रतीतिरिति ॥ ३३ ॥

द्वितीयं विकल्पं परावर्णयन्ति—

नच हेतोरन्यथाऽनुपपत्तिनिर्णीतये यथोक्ततर्कप्रमाणादे-
व तदुपपत्तेः ॥ ३४ ॥

दृष्टान्तवचनं प्रमथनीति योगः ॥ ३४ ॥

अत्रैवोपपत्त्यन्तरमुपवर्णयन्ति—

नियतकविशेषस्वभावे च दृष्टान्तं साकल्येन व्याप्तेरयो-
गतां विप्रतिपत्तौ तदन्तराऽपेक्षायामनवस्थितदुर्निवारः स-
मवतारः ॥ ३५ ॥

प्रतिनियतव्यक्तो हि व्याप्तिनिश्चयः कर्तुमशक्यः । ततो व्य-
क्त्यन्तरेषु व्याप्यर्थे पुनर्दृष्टान्तान्तरं मृग्यम् । तस्याऽपि व्याक्ति-
रूपत्वेनाऽपरदृष्टान्तोपेक्षायामनवस्था स्यात् ॥ ३५ ॥

तृतीयविकल्पं पराकुर्वन्ति—

नाऽप्यविनाभावस्मृतये, प्रतिपन्नप्रतिबन्धस्य व्युत्पन्नमतेः
पक्षहेतुप्रदर्शनैव तत्प्रसिद्धेः ॥ ३६ ॥

दृष्टान्तवचनं प्रमथनीति योगः ॥ ३६ ॥

धूममेवार्थं समर्थयन्ते—

अन्तर्व्याप्त्या हेताः साध्यप्रत्यायने शक्तावशक्तौ च ब-
हिर्व्याप्तिक्रान्तं व्यर्थम् ॥ ३७ ॥

अयमर्थः—“ अन्तर्व्याप्तेः साध्यसंसिद्धिशक्तौ, बाह्यव्याप्तेर्बर्जने

अन्त्यमेव । अन्तर्गताः साध्यसंसिद्धाश्चैव, बाह्यव्याप्यत्वेन च-
रन्त्यमेव ॥१॥ मत्पुत्रोऽयं बहिर्वक्ति, एवंपुत्रस्वरान्यथानुपपत्तेः, इ-
त्यत्र बहिर्व्याप्यत्वादेऽपि गमकत्वस्य 'स' इयाम्, नत्पुत्रत्वात्, इत-
रन्तपुत्रवत्, इत्यत्र तु तद्भावेऽप्यगमकत्वस्योपलब्धिरिति ॥ ३७॥
इत्यादिपरि० (धर्मिण साध्यभेदान्वादी साध्यम्यता वैधर्म्यत-
त्वेन शङ्कातेति 'अणुगतत्वाय' शब्देऽत्रैव भोगवक्ष्यते) अनुमितेः
साध्यापिनाभूतहेतुजन्यत्वेनाऽप्युपचाराद् हेतुविशेषे, स्था. ४७० ३
४० । ननु लिङ्गग्रहणं संबन्धस्मरणान्यामनुपध्यामानमनुमानम्,
त्रिक्रमं ज्ञानमुच्यते । कथं लिङ्गमवानुमानमिति चेत् ? सत्यम्,
किन्तु कारणे कार्योपचारादन्यनुमानम् । यथा-प्रत्यक्षज्ञान-
जनको घटोऽपि प्रत्यक्ष इति । विशेषः दृष्टान्ते, आकाशपटानु-
मानादत्राऽनुमानशब्दो दृष्टान्तबचनः । दशा० १ अ० ।

अणुमाणज्ञा-अनुमान्य-अव्य० । अनुमानं कृत्यर्थे, व्य० १
४० । अणुतरापरगधनिषेदेन मृदुदण्डादित्वमाचार्यस्याकल-
त्येत्यर्थे, ध० २ अधि० । भ० ।

अणुमाणिराकिय-अनुमाननिराकृत-त्रि० । अनुमानबाह्ये,
यथा नित्यः शब्दः । वस्तुदोषविषये विशेषे, स्था० १० उ० ।

अणुमाणाजाम-अनुमानाभास-पु० । पक्षाज्ञासादिसमुत्थे ज्ञा-
नेऽयथार्थाऽनुमाने, रत्ना० ६ परि० ।

अणुमाय-अणुमात्र-त्रि० । स्तोत्रमात्रे, दशा० ५ अ० २ उ० ।

अणुमिद-अनुमिति-स्त्री० । अनु-मा-तिन् । अनुमानेऽध्यामिषि-
शिष्टस्य पक्षधर्मताज्ञानाधीनानुवचने, अनुमोदने च । प्रति० ।

अणुमु (स्मृ) क-अनुमुक्त-त्रि० । अविमुक्ते, प्रश्न० ४ आश्र० द्वा० ।

अणुमोदय-अनुमोदित-त्रि० । अनु-मुद-णिच् । कर्मणि कः । कृता-
ऽनुमोदने स्वानुमतत्वज्ञापनेन प्रोत्साहिते, " भवता यद् व्यव-
सितं तस्मै साध्वनुमोदितम् । प्रार्थ्यमानोऽर्थिना यत्र, ह्यर्था नैव
विधातिताः ॥ १ ॥ दानकालेऽथवा तृष्णा, स्थितः सोऽर्थानुमो-
दितः " इति । उक्तेऽर्थे च, वाच० । यत् त्वया शत्रुहृत्नादि-
कार्यं भव्यं कृतमित्यादिबोधने, आनु० ।

अणुमोयग-अणुमोदक-त्रि० । दानस्य ग्रहणपरिमोचनार्थं प्र-
दानके संप्रदाने, विशेषः ।

अणुमोयण (णा)-अनुमोदन (ना)-न०-स्त्री० । अ-
नुमते, पञ्चा० ए विव० । आव० । अनुज्ञानं, सूत्र० १ भु० ८
अ० । प्रश्न० । आध्यात्मप्रभृतिकर्तृप्रशंसायाम्, अप्रतिषेधने
च । अप्रतिषिद्धमनुमतमिति विद्वत्प्रवादान् । पि० । " हणन्ते णा-
णुजाणइ ' चन्ते नानुजानाति । अनुमोदनेन तस्य वा दीयमा-
नस्याप्रतिषेधनेनाप्रतिषिद्धमनुमतमिति वचनारुचनप्रसङ्गजन-
नाच्च । आह च-" कामं सय न कुवइ, जाणतो पुण तथा चित-
गाही । चट्ठे तप्पसंगं, अगिइहमाणो उचारइ " ॥ १ ॥ स्था० ए० उ० ।
जिनपूजादिदर्शनजनितप्रमोदप्रशंसादिलक्षणायामनुमते, पञ्चा०
६ विव० ।

अणुमोयणकम्पजोयगपसंमा-अनुमोदनकर्मजोयगपसंसा-
स्त्री० । अनुमोदनादाध्यात्मिकप्रशंसायाम्, अकृतपुण्याः
सुल्लिखिका पते, ये इत्थं सदैव लभन्ते यतेत्येवंरूपा । पि० ।

अणुयत्तणा-अनुवर्तना-स्त्री० । आनुकूल्याऽनुपधाने, जी० १
प्रति० । श्रानोपचारं, वृ० १ उ० । (ग्लानस्याऽनुवर्तना ' गि-
ज्ञाण ' शब्दे दृष्ट्या)

अणुयत्तणाऽनुवर्तनादियुक्त-त्रि० । आनुकूल्याऽनुप-
धातमहिते, " अणुयत्तणाऽनुवर्तना, पास्तथाऽस्तु ता खित्ते " जी०
१ प्रति० ।

अणुयत्तमाण-अनुवर्तमान-त्रि० । अनुगच्छति, विशेषः । " सह-
इह समन्वेह य, कुणइ कण्वेइ गुरुजणाभिमयं । उदमणुयत्त-
माणो, गुरुजणाराहणं कुणइ ॥ १ ॥ आ० म० प्र० ।

अणुयरिय-अनुचरित-न० । आसेविते, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

अणुया-अनुज्ञा-स्त्री० । अनुमोदने, सूत्र० २ भु० १ अ० ।

अणुयास-अनुकाश-पुं० । विकाशप्रसरे, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

अणुरंगा-अनुरङ्गा-स्त्री० । गन्ध्याम्, घंसिकायां च । " अ-
णुरंगाइ जाणे " वृ० १ उ० ।

अणुरंजिएल्लय-अनुरञ्जित-त्रि० । अनु-रञ्ज-क् । प्राकृते
स्वार्थिक इष्टकप्रत्ययः । संप्रदायक्रमरञ्जिते, जं० ३ वक्त० ।

अणुरत्त-अनुरक्त-त्रि० । अनुरज्ये, औ० । आनु० । अत्यन्त-
स्नेहनाजि, उक्त० १४ अ० । ज्ञा० । अनुरागवत्याम्, भ० १२
श० ६ उ० । पतिरक्त्यां भर्तारं प्रति रागवत्याम्, ज्ञा० १६
अ० । स्त्रियाम्, " अणुरक्ता अविरक्ता इति सहपरिसरसरुष-
गंधे पंचविहरे माणुस्सए कामभोए पक्खणुज्जवमाणी विहर-
ति " अनुरक्ताऽविरक्ता अनुरज्या भर्तारं प्रतिक्वे सत्यपि, न
विप्रियेऽपि विरक्ततां गतेत्यर्थः । औ० । वर्षेणादिनि प्रतीच्छके,
" ... अणुयत्तनाधिसंसेणहं उज्जुत्तमपरित्तो, इच्छति मयं
लज्जति साधू । जो तु अवाइजातो, ण रुससी जइ मम ण वा एति ॥
सो हाति अणुरत्तो ... " पं० ज्ञा० ।

अणुरत्तलोयणा-अनुरक्तलोचना-स्त्री० । उज्जयिनीपुरीश्व-
रस्य देवतासुतस्य राज्ञोऽप्रमोहप्याम्, आ० क० । आव० ।

अणुरसिय-अनुरसित-न० । शब्दायिते, ज्ञा० ६ अ० ।

अणुराग-अनुराग-पुं० । अनु-रञ्ज-घञ् । प्रीतिविशेषे, आ०
परस्परस्यात्यन्तिक्यां प्रीतिमत्याम्, वृ० १ उ० । (त्रिवि-
धोऽभिष्वङ्गरूपः, तद्यथा-दृष्टयनुरागो, विषयाऽनुरागः, स्नेहा-
नुरागश्चेति ' राग ' शब्दे वक्ष्यते) विशेषः । यथावस्थितगुणो-
त्कीर्तनेन तद्वनुरूपोपचारलक्षणे तीर्थकरनामकर्मबन्धकारणे,
प्रव० १० द्वा० ।

अणुरागय-अन्वागत-त्रि० । अनु आ-गम-क् । रेफ आ-
गमिकः । अनुरूपं आगमने, भ० २ श० १ उ० ।

अणुराहा-अनुराधा-स्त्री० । अनुगता राधां विशाखाम् ।
वाच० । मित्रदेवताके नक्षत्रभेदे, अनु० । जं० । स्था० ।
" अणुराहाणक्खसे चउतारे " पं० सं० । सू० प्र० । ज्यो० ।
(' राकखस ' शब्देऽस्यास्तत्त्वं व्याख्यास्यामः)

अणुरुज्झंत-अनुरुध्यमान-त्रि० । अनु-रुध्-यक्-शानच् ।
प्राकृते " ममनुपाद् रुधेः " ॥ ८४ । २४८ ॥ इति अनोः परस्व
रुधेः कर्मभावे ज्झो वा । अपेक्ष्यमाणे, प्रा० ।

अणुरुंधिज्जंत-अनुरुध्यमान-त्रि० । अनु-रुध्-यक् शानच् ।
अपेक्ष्यमाणे, प्रा० ।

अणुरूप-अनुरूप-त्रि० । अविपये, स्था० ६ डा० । अनुकूलं, आ० म० प्र० । घटमानेऽर्थे, विशेष० । सहशे, उत्त० १ अ० । उचिते, ज्ञा० १६ अ० । अनुरिति सादृश्यरूपमिति अव्यया-भावाः । स्वभावसदृशे, सम्म० ।

अणुलाव-अनुलाप-पु० । पौनःपुन्यभाषणे, “अनुलापो मुहुर्भाषा” इति वचनात् । स्था० ७ डा० । ज्ञा० ।

अणुलिपण-अनुलेपन-न० । सकृद्विमाया भूमिः पुनर्लेपने, प्रश्न० ३ सम्ब० डा० ।

अणुलिप्त-अनुलिप्त-त्रि० । चन्दनादिना कृतानुलेपे, आ० ।

अणुलितगत्त-अनुलिप्तगत्त-त्रि० । अन्विति अतिशयेन लिप्तं विलेपनरूपकृतं गात्रं शरीर यस्य स तथा । कृतानुरूपशरीरे, तं० ।

अणुलिहंत-अनुलिखत्-त्रि० । अभिलिखयति, “गगणतलमणुलिहंतसिहरे” सू० प्र० १८ पादु० । रा० । त० । स० । जी० । च० प्र० ।

अणुलेवण-अनुलेपन-न० । श्रीरत्नाडादिविलेपनं, स्था० ८ डा० । ज्ञा० । प्रव० । सकृद्विमाय पुनः पुनरुपलेपने, प्रश्ना० २ पद ।

अणुलेवणतल-अनुलेपनतल-न० । अनुलेपनप्रधाने तले, सूत्र० २ श्रु० २ अ० । पुनरुपलिप्तभूमिकायाम्, “मेयवसापूर्याधरमंसचिक्लिहलित्तणुलेवणतला” प्रश्ना० २ पद ।

अणुलोम-अनुलोम-त्रि० । अविपरीते, पं० चू० । अनुकूलं, आ० । सूत्र० । आचा० । ज्ञा० । अनुकूलतया वेद्यमाने, ज० २ घत्त० । मनोहारिणि, दृश० १ अ० । अनुलोमनार्थद्वयानुयोगोऽनुलोमः । अनुलोमं, अनुकूलकरणाय परस्य यो विधीयते यथा क्षेमं भवतामित्यादिरूपं द्रव्यानुयोगमेवे, स्था० ८ डा० ।

अणुलोमज्ञा-अनुलोम्य-अव्य० । विवादाऽध्यतान सामनीत्यानुलोमान कृत्वा प्रतिपत्तिरनेव वा पूर्वं तत्पक्षाभ्युपगमेन अनुलोमं कृत्वैत्यर्थे, “अणुलोमज्ञा पठे” स्था० ६ डा० । अणुलोमवाग्देग-अनुलोमवायुवेग-त्रि० । अनुलोमोऽनुकूलो वायुवेगः शरीरान्तर्वर्ती चानजवो येषां तेऽनुलोमवायुवेगाः । वायुगुलमरहितोऽदग्मध्यप्रदेशेषु, तं० । जी० । युगलमनुप्यादिषु । आह च टीकाकारः- उदग्मध्यप्रदेशे वायुगुलमो येषां ते तथा, तदभावात् तेषामनुलोमो भवति, वायुवेगा मिथुनानाम् इति । जी० १ प्रति० ।

अणुलोमविलोम-अनुलोमविलोम-पुं० । गतेप्रत्यागती, पश्चा० १६ विव० ।

अणुल्लग-अनुल्लवक-पुं० । कन्दविशेषे, द्विन्द्रियजीवभेदे च । उत्त० ३ अ० ।

अणुल्लग-अनुल्लवण-त्रि० । अगर्हिते, श्रु० ३ उ० ।

अणुल्लाव-अनुल्लाप-पुं० । कुत्सिते काका वर्गने, स्था० ३ डा० ।

अणुलोय-अनुल्लक-पुं० । द्विन्द्रियजीवविशेषे, उत्त० ३६ अ० ।

अणुवद्व-अनुपदिष्ट-त्रि० । आचार्यपरम्पराज्ञागते, “उत्सुतमणुवद्व नाम जं नो आयसिपरपरागयं मुक्तव्याकरणवत्” । नि० चू० ११ उ० । व्य० ।

अणुवद्व-अनुपयुक्त-त्रि० । हेयोपादेयपरीक्षाविकले, अष्ट० १४ अष्ट० । उपयोगशून्ये, नि० ।

अणुवद्व-अनुपदेश-पुं० । स्वजावे, निसर्गः स्वभावोऽनुपदेश इत्यनर्थान्तरम् । स्था० २ डा० १ उ० । नञः कुत्सार्थत्वात् कुत्सितोपदेशे, साममवाधितार्थानुशासने, पश्चा० १२ विव० ।

अणुवद्व-अनुपयोग-पुं० । अनर्थे, अनर्थोऽप्रयोजनमनुपयोगो निष्कारणतेति पर्यायाः । आव० ६ अ० । शर्करानुपयोजने अव्यापारणे, पश्चा० १४ विव० । उपयोजनमुपयोगो जीवस्य बोधरूपो व्यापारः । स चेह विवृतिनाऽर्थं चित्तस्य विनिवेशस्वरूपो गृह्यते, न विद्यते स यत्र सोऽनुपयोगः पदार्थः । उपयोगाविपये, “अणुवद्वो दद्वं” ज्ञानशून्यतायां च । अनु० ।

अणुवकय-अनुपकृत-त्रि० । उपकृतमुपकारो न विद्यते उपकृतं येषां ते । अकृतोपकारिषु, पं० ए विव० । परैरवर्तितेषु, आव० ४ अ० ।

अणुवकयपगद्वेय-अनुपकृतपरहित-त्रि० । उपकृतमुपकारः, न विद्यते उपकृतं येषां ते ऽमेऽनुपकृताः, अकृतोपकारा इत्यर्थः । ते च ते पराश्च, तेज्यो हित तस्मिन् रतोऽभिरतः प्रवृत्तोऽनुपकृतपरहितगतः । निष्कारणवत्सले, पं० ६ विव० ।

अणुवकृत-अनुपक्रान्त-त्रि० । अनिगृह्यते, औ० ।

अणुवकय-अनुपाकृत-त्रि० । गताऽऽख्यातिके, वृ० १ उ० ।

अणुवकय-अनुपस्कृत-त्रि० । अकृतोपस्कारे, “उपकयमाय-स्वारदहिमादि ; अणुवकयमाय-वेसु परिविठेसु” नि० चू० १ उ० ।

अणुवकरण-अनुपकरण-न० । उपधेरभावे, व्य० ७ उ० ।

अणुवचय-अनुपचय-पुं० । अनुपचीयमानतायाम्, अनुपादाने च । उत्त० १ अ० ।

अणुवच्यत-अनुव्रजत्-त्रि० । अनु-वज-शतृ । अनुगच्छति, प्रा० ।

अणुवजीवि (ण्)—अनुपजीविन्—त्रि० । अनाजीविके, पश्चा० १७ विव० ।

अणुवज-गम्-धा० । गती, स्वा० प० अनिम् । “गमेरई अह्ना-ऽणुवजावजसोऽ-॥ ७ । ४ । १६२ ॥ इत्यादिस्त्रेण गसधातोर-णुवजादेशः । अणुवज-गच्छति । प्रा० ।

अणुवज्जिञ्ज-देशी-प्रतिजागर्ति, दे० ना० १ वर्ग ।

अणुवत्त-अनुवृत्त-त्रि० । द्वितीयवारं प्रवृत्ते जीतव्यवहारादौ, “अणुवत्तो जो पुणो धितीयवारं” व्य० २ उ० ।

अणुवत्तय-अनुवर्तक-त्रि० । सर्वमनोऽनुवृत्तिर्कर्तारि, ध० ३ अधि० । भावानुकुल्येन सम्यक्परिपालके, पं० व० १ डा० । शिष्याणां छन्दोऽनुवर्तिनि, वृ० ४ उ० । चित्रस्वभावानां प्राणिनां गुणान्तराधार्माध्याऽनुवृत्तिशीले, शिष्याणामनुवर्तनया प्रजाजनायाम्ये गुरौ, ध० ३ अधि० । “आगारङ्गिगेति, णानुं हियय-त्थित उर्वावेति । गुरुवयण अनुव्रामे, एसो अणुवत्तओ नाम ” पं० व० २ डा० । अनुलोममविपरीतमित्यर्थः । पं० चू० । (अनुवर्तकस्य व्याख्या द्वि० भा० ३०५ पृष्ठे ‘आयसि’ शब्दे वृत्तयते)

अणुवत्तणा-अनुवर्तना-स्त्री० । शिष्यानुपालनायाम्, पं० व० १ डा० ।

अणुवृत्ति-अनुवृत्ति-श्री० । इक्षितादिना गुरुचित्तं विज्ञाय त-
दाऽऽनुकूल्येन प्रवृत्तो, विशेष० । आ० म० द्वि० ।

अणुवृत्तोज्ज-अनुपभंज्य-श्री० । साधूनामुपभोक्तृमयोग्ये, वृ०
३ उ० ।

अणुवृत्त-अनुपम-श्री० । उपमारहिते, आद्य० ७ अ० । न विद्यते
उपमा शरीरसांज्ञवेशसौन्दर्यादिनिगुण्यस्य तदनुपमम् । षो०
१५ विष० ।

अणुवृत्तसिगिरि-अनुपमश्रीक-श्री० । निरुपमदेहकान्तिकल्पिते,
आ० म० प्र० ।

अणुवृत्त-अनुपमा-श्री० । साद्यविशेषे, जी० ३ प्रति० ।

अणुवृत्तमाण-अनुवदत्-श्री० । पश्चाद् वदति, “ आरंभटी
अणुवृत्तमाणे दणपाणे घायमाणे ” (आचा० १ श्रु० ६ अ०
४ उ०) “ अमीत्रा अणुवृत्तमाणस्स वितिया ” अनुवदतोऽनु-
पश्चाद्वदतः पृष्ठतोऽपृष्ठतोऽपवदतोऽन्येन वा मिथ्यादृष्ट्यादिना
कुशीला इत्येवमुक्तेऽनुवदतः पार्श्वस्थादः । आचा० १ श्रु० ६
अ० ४ उ० ।

अणुवृत्त-अनुपत्-श्री० । अविरते, स्था० २ डा० १ उ० ।
पापानुष्ठानेन्योऽनवृत्ते, आचा० १ श्रु० ५ अ० १ उ० । अवि-
च्छिन्ना, स० ।

अणुवृत्तकायकिरिया-अनुपत्तकायक्रिया-श्री० । अनुपत्त-
स्याविरतस्य सावथाद् मिथ्यादृष्टेः सप्रसङ्गेष्वर्थाकायक्रियात्कृ-
पादलक्षणा कर्मवन्धनमनुपत्तकायक्रिया । कायिक्याः क्रिया-
या भेदे, न० ३ शो ३ उ० ।

अणुवृत्तदृष्ट-अनुपत्तदाम-पुं० । मनोवाक्यालक्षणदृष्टा,
दृष्टिर्गते, आचा० १ श्रु० ४ अ० १ उ० ।

अणुवृत्तदह-अनुपरोध-पुं० । प्रत्यापादने, “ प्रायोऽन्याऽनुपरोधेन ”
छव्यस्तानं तदुच्यते ” । अप्रतिबंधे च, ध० ७ अ० ।

अणुवृत्त-अनुपलब्धि-श्री० । उप-लब्ध-तिन् । न० त० ।
लामाऽभावे, प्रत्यक्षाऽभावे च । आचा० ।

सा च—

दुविहा अणुवृत्तश्रीओ । मओ अमओ य ।

खरसंगस विनोया, मओ वि द्राइजावओऽजिहिया ।

सुहमा सुत्तत्तणओ, कम्माणुगयस्म जीवस्म ॥ १ ॥

सा च अनुपलब्धिरका असतो जर्वाति, यथा—खरशृङ्गस्य ।
द्वितीया तु सतोऽप्यर्थस्य भवति । कुत्र इत्याह—(दुरादिभा-
वादिनि) दुरात् सन्नप्यर्थो न दृश्यते, यथा—स्वर्गादिः १ । आ-
दिशब्दादितिसंनतकपदितिसौक्ष्म्यान्मतोऽनवस्थानादिनिष्ठयापा-
ट्यान्मतिमान्नादशक्यत्वादावरणादभिमवात्मामान्यादनुपयो-
गादनुपायाद्विस्मृतेर्दुर्गमामोहाद् विदर्शनाद्विकारादक्रियानोऽ-
नधिगमात्कालविप्रकर्षात्त्वभाविप्रकर्षाच्च । तत्राऽतिमजि-
कर्षात्सन्नप्यर्थो नोपलभ्यते । यथा—नेत्रदृष्टिकापङ्गमादिः २ । अति-
सौक्ष्म्यात्परमाण्वादिः ३ । मनोऽनवस्थानात्सतोऽप्यनुपलब्धिः,
यथा नष्टचेतसाम् ४ । इन्द्रियापाटवात् किंचिद् बाधगादीनाम् ५ ।
मतिमान्नादनुपलब्धिः, सतामपि सूक्ष्मशास्त्रार्थविशेषणाम्

६ । अशक्यत्वात्स्वकर्णकृत्काटिकामस्नकपृष्ठादीनाम् ७ । आधर-
णाद् बह्वादिस्थगितलोचनायाः, कटकट्यावृत्तानां च ८ । अजिज-
वात्प्रसृतमरुतेर्जासं शिवसे तारकाणां ९ । सामान्यात्सुपल-
ब्धितस्यापि मापादेः समानजातीयमापादिराशिपतितस्याऽप्र-
त्यभिज्ञानात्सतोऽप्यनुपलब्धिः १० । अनुपयोगाद्वेगोपयुक्तस्य
शेषविषयाणाम् ११ । अनुपायाच्छायादिभ्यां गोमहिष्यादिपय-
परिमाणजिज्ञासोः १२ । विस्मृतः पूर्वोपलब्धस्य १३ । दुरागमाद्
दुरुपदेशात्सम्प्रतिरूपकरातिकाराद्विप्रलम्भितमतेः कनकादीनां
सतामप्यनुपलब्धिः १४ । मोहात्सतामपि जीवादितत्त्वानाम् १५ ।
विदर्शनात्सर्वथाऽन्यादीनाम् १६ । बाधक्यादिविकारादबहुशः
पूर्वोपलब्धस्य सतोऽप्यनुपलब्धिः १७ । अक्रियानो भूत्वनना-
दिक्रियाऽजावाद् वृत्तमूलादीनामनुपलब्धिः १८ । अनधिगमा-
च्छास्त्राध्वणात्तदर्थस्य सतोऽप्यनुपलब्धिः १९ । काव्यविप्रकर्षा-
द् भूतमविष्यदपमदेवपञ्चानामर्थेकरादीनामनुपलब्धिः २० ।
स्वजावविप्रकर्षाच्चनपिशाचादीनामनुपलब्धिः २१ । तदेवं
सतामप्यर्थानां कथंशतिविधाऽनुपलब्धिः । विशेष० आ० श्रु० ।
त्रिविधा वा, अन्यन्तात् सामान्याद्विस्मृतेश्च—

अशंता सामन्ना, य विस्मृती होइ अणुवृत्तदं । तु ।

अनुपलब्धिरेव त्रिधा भवति । तद्यथा—अत्यन्तादकान्तनानुप-
लब्धिः । सामान्याद्विस्मृतेश्च ।

तत्र प्रथमतोऽन्यन्तानुपलब्धिमाह—

अत्यस्स दरिसणम्मि वि, लद्धं एगंततो न संभवइ ।

दद्धं पि न जाणंतो, वाहियंपमा फणमसत्तु ॥

अर्थस्य दर्शनेऽपि कस्यचित्सदर्थविषया लब्धिरकान्ततो न
संभवति । तथा च बोधिकाः परिचयमद्विभर्तिनो म्लेच्छाः पन-
स दृष्ट्वाऽपि ‘ पनस ’ इत्येव न जानंतः ; तेषां पनसस्याऽत्यन्त-
परोक्षत्वात् । न हि तद्देशे पनसः संभवति । तथा परडाः मथु-
गावामिनः सक्तुन दृष्ट्वाऽपि ‘ सक्तुनोऽमी ’ इति न जानंतः, तेषां हि
सक्तुनोऽन्यन्तपरोक्षाः । ततो न तद्देशेऽपि तदङ्गज्ञानं ॥

संप्रति सामान्यतदनुपलब्धिमाह—

अत्यस्मृवगहम्मि वि, लद्धं एगंततो न संभवइ ।

सामन्ना बहुमज्जे, मासं परियं जहा दद्धं ॥

अर्थस्यावग्रहेऽपि तदन्येनाऽर्थेन सामान्यात् सादृश्यादेका-
न्ततो लब्धिरक्षरलब्धिर्न संभवति । यथा बहुमध्ये पतित
मापं दृष्ट्वाऽपि तदन्येन सामान्यात् तदक्षर लभंत ।

विस्मृतेरनुपलब्धिमाह—

अत्यस्मऽवि उवसंभे, अकखरलद्धं न होइ सव्वस्स ।

पुव्वं वसंभे मत्थे, जस्स उ नामं न संमरइ ॥

अर्थस्य पूर्वपश्चाच्चोपलम्भेऽपि सर्वस्याऽक्षरलब्धिस्तद्विष-
याऽक्षरलब्धिर्न संभवति । कस्य न भवतीत्यत आह—यस्यार्थे
विवक्षार्थविषयं पूर्वोपलब्धं नाम न संस्मरति । तदेवमुक्ता
त्रिविधाऽप्यनुपलब्धिः । वृ० १ उ० । विशेष० ।

सम्प्रत्यनुपलब्धि प्रकारतः प्राहुः—

अनुपलब्धेरपि द्वैरूप्यम्, अविरुद्धानुपलब्धिर्विरुद्धाऽनुप-
लब्धिश्च ॥ ६३ ॥

अविरुद्धस्य प्रतिषेधेनार्थेन सह विरोधमप्राप्तस्यानुपल-
ब्धिरविरुद्धाऽनुपलब्धिः । एवं विरुद्धाऽनुपलब्धिरपि ॥ ६३ ॥

अणुवलि

सम्प्रत्ययविरुद्धानुपलब्धिनिषेधसिद्धौ प्रकारसंख्यामाख्यान्ति-
तत्राऽविरुद्धाऽनुपलब्धिप्रतिषेधाऽनवोधे सम प्रकाराः ॥६४॥

अमूनेष प्रकारान् प्रकटयन्ति-

प्रतिषेधेनाऽविरुद्धानां स्वजावव्यापककार्यकारणपूर्वचरो-
त्तरचरसहचरणानुपलब्धिः ॥६५॥

एवं च स्वभावाऽनुपलब्धिः, व्यापकानुपलब्धिः, कार्यानुपलब्धिः,
कारणानुपलब्धिः, पूर्वचरानुपलब्धिः, उत्तरचरानुपलब्धिः,
सहचरानुपलब्धिश्चेति ॥ ६५ ॥

क्रमेणामूदाहरन्ति-

स्वजावाऽनुपलब्धिर्यथा- नास्त्यत्र जूतले कुम्ज उपल-
ब्धिलक्षणमाप्तस्य तत्स्वभावस्याऽनुपलम्भात् ॥६६॥

(उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येति) उपलब्धिर्ज्ञानम्; तस्य लक्षणानि
कारणानि चतुरार्थानि, तैर्दुर्गुपलब्धिर्लक्ष्यते जन्यत इति या-
चत् । तानि प्राप्तः; जनकत्वेनोपलब्धिः कारणान्तीवात्स तथा
इत्येव इत्यर्थस्तस्याऽनुपलम्भात् ॥ ६६ ॥

व्यापकाऽनुपलब्धिर्यथा- नास्त्यत्र प्रदेशे पनसः, पादपाऽनु-
पलब्धेः ॥६७॥ कार्याऽनुपलब्धिर्यथा- नास्त्यत्राऽप्रतिहतश-
क्तिं बज्रमङ्कुराऽनवलोकनात् ॥६८॥

अप्रतिहतशक्तित्वं हि कार्यं प्रति अप्रतिषेधसामर्थ्यत्वं
कथ्यते । तेन बज्रमात्रेण न व्याभिचारः ॥ ६८ ॥

कारणानुपलब्धिर्यथा- न सन्त्यस्य प्रशमभृतयो भावा-
स्तत्त्वार्थश्रद्धानाऽज्ञावात् ॥६९॥

(प्रशमभृतयो भावा इति) प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पाऽऽस्ति-
कयलक्षणज्ञोपगिणामाधेयाः । तत्त्वार्थश्रद्धानां सम्यग्दर्शनं
तस्याऽभावः । कुतोऽपि देवद्वयजङ्गमावः पापकर्मणः सका-
शात्सिद्धेस्तत्त्वार्थश्रद्धानकार्यभूतानां प्रशमादीनामभाव गम-
यति ॥ ६९ ॥

पूर्वचराऽनुपलब्धिर्यथा- नोद्गमिष्यति मुहूर्तान्ते स्वातिन-
सत्र, चित्रोदयादर्शनात् ॥ ७० ॥ उत्तरचराऽनुपलब्धिर्य-
था- नादगमत्पूर्वजघपदामुहूर्तान्ते पूर्वमुत्तरजघपदोद्गमाऽनवग-
मात् ॥ ७१ ॥ सहचराऽनुपलब्धिर्यथा- नास्त्यस्य सम्य-
ग्ज्ञानं सम्यग्दर्शनाऽनुपलब्धेः ॥ ७२ ॥

इयं च समयाऽनुपलब्धिः साक्षादनुपपन्नकारेण परस्पर-
या पुनरेवाऽनवगत्यश्रैवान्तर्भावनीया । तथाहि- नास्त्यका-
न्तानिर्गन्धं तत्त्वम्, तत्र कमाऽक्रमाऽनुपलब्धिरिति या कार्यव्याप-
कानुपलब्धिः, निरन्वयतन्त्रकार्यकार्यक्रियाकूपस्य यद् व्यापकं
क्रमाऽक्रमरूपतस्यानुपलम्भस्तत्त्वज्ञावात्, सा व्यापकानुपलब्ध्यावेव
प्रवेदानीया । एवमस्या श्रुति यथासन्नवमारवेष विशन्ति ॥७०॥
विरुद्धाऽनुपलब्धि विधिर्मिद्धा जेदने ज्ञापन्ते-

विरुद्धाऽनुपलब्धिस्तु विधिप्रतीती पञ्चधा ॥ ७३ ॥

तानेष जेदनाहुः-

विरुद्धकार्यकारणस्वजावव्यापकसहचरानुपलम्भभेदा-
त् ॥ ७४ ॥

विधेयनाऽर्थेन विरुद्धानां कार्यकारणस्वभावव्यापकसहचरा-
णामनुपलम्भाऽनुपलब्ध्यस्तैर्भेदा विशेषस्तस्मात् । ततश्च वि-

रुद्धकार्यानुपलब्धिः, विरुद्धकारणानुपलब्धिः, विरुद्धस्वजावाऽनु-
पलब्धिः, विरुद्धव्यापकाऽनुपलब्धिः, विरुद्धसहचराऽनुपलब्धि-
श्चेति ॥७४॥

क्रमेणैतामामूदाहरणान्याहुः-

विरुद्धकार्यानुपलब्धिर्यथाऽत्र शरीरिणि रोगातिशयः
समस्ति, नीरोव्यापाराऽनुपलब्धेः ॥ ७५ ॥

विधेयस्य हि रोगातिशयस्य विरुद्धमारोग्यम्, तस्य कार्यं वि-
शिष्टं व्यापारः । तस्यानुपलब्धिरियम् ॥७५॥

विरुद्धकारणानुपलब्धिर्यथा- विद्यतेऽत्र प्राणिनि कष्टमिष्ट-
संयोगाऽज्ञावात् ॥ ७६ ॥

अत्र विधेय कष्टम्, तद्विरुद्धं सुखम्, तस्य कारणमिष्टसंयोगः,
तस्यानुपलब्धिर्यथा ॥७६॥

विरुद्धस्वजावाऽनुपलब्धिर्यथा- वस्तुजातमनेकान्तात्मक-
मेकान्तस्वभावाऽनुपलम्भात् ॥ ७७ ॥

वस्तुजातमन्तरङ्गा बहिरङ्गश्च विश्ववर्तिपदार्थसार्थः । अग-
ते गम्यते निश्चीयते इत्यन्तो धर्मः, न एकोऽनेकः अनेकश्चासा-
प्यन्तश्चातेकान्तः स आत्मा स्वजायो यस्य वस्तुजातस्य तदने-
कान्तात्मकम्; सद्मदाद्यनेकधर्मात्मकमित्यर्थः । अत्र हेतुः एका-
न्तस्वभावस्य सद्मदाद्यन्यतरधर्माधारणस्वरूपस्यानुपल-
म्भादिति । अत्र विधेयानेकान्तात्मकत्वेन सह विरुद्धः सदाद्य-
कान्तस्वभावः, तस्यानुपलब्धिर्यथा ॥७७॥

विरुद्धव्यापकाऽनुपलब्धिर्यथा- अस्त्यत्र ज्ञाया औपाया-
ऽनुपलब्धेः ॥ ७८ ॥

विधेयया ज्ञायया विरुद्धस्तापः तदव्यापकमापायम्, तस्या-
ऽनुपलब्धिरियम् ॥ ७८ ॥

विरुद्धसहचरानुपलब्धिर्यथा- अस्त्यस्य मिथ्याज्ञानं, स-
म्यग्दर्शनाऽनुपलब्धेः ॥ ७९ ॥

विधेयेन मिथ्याज्ञानेन विरुद्धं सम्यग्ज्ञानं, तत्सहचरं सम्यग्-
दर्शनं, तस्याऽनुपलब्धिर्यथा ॥७९॥ रत्ना० ३ परि० ।

अथाऽनुपलब्धेः प्रामाण्यविचारः-

यदपि- " प्रत्यक्षादेरनुपलब्धिः, प्रमाणाभाव उच्यते ।
साऽमनाऽपरिणामा वा, विज्ञान वाऽन्यवस्तुनि " ॥ १ ॥

(सेति) प्रत्यक्षाद्यनुपलब्धिः आत्मनो घटादिप्रादुर्भूतया
परिणामाभावा प्रमत्त्यपक्वे । पर्युदात्तपक्षे पुनरन्यस्मिन्, घट-
विचिकित्ताऽऽख्ये वस्तुन्यभावे घटा नास्तीति विज्ञानमित्यभाव-
प्रमाणभक्तिर्धीयते । तदपि यथासमर्थं प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतम् ।
तथाहि- " गृहीत्वा वस्तुसङ्काशं, स्मृत्या च प्रतियोगिनम् ।
मानभं नास्तिताज्ञानं, जायतेऽज्ञानपेक्षया ॥१॥ " इतीयमज्ञा-
वप्रमाणजनिका मामग्री । तत्र च भूतत्वादिकं वस्तु प्रत्यक्षेण

घटादिभिः प्रतियोगिभिः संसृष्टमसंसृष्टं वा गृह्यते । नाद्यः पक्षः ।
प्रतियोगिसंसृष्टस्य भूतत्वादिवस्तुनः प्रत्यक्षेण ग्रहणे तत्र प्रति-
योग्यतायप्रादुर्भूतत्वेनाऽभावप्रमाणस्य प्रवृत्तिविरोधात् । प्रवृत्तौ
वा न प्रामाण्यम्, प्रतियोगिनः सत्त्वेऽपि तत्प्रवृत्तेः । द्वितीयपक्ष-
त्वभावप्रमाणयैयर्थ्यम्, प्रत्यक्षेणैव प्रतियोगिनां कुम्जदीनामभा-
वप्रतिपक्षे । अथ न सत्त्वे नाऽन्यसत्त्वे प्रतियोगिभिर्भूतत्वा-
दिवस्तु प्रत्यक्षेण गृह्यते, वस्तुमात्रस्य तेन ग्रहणाज्युपगमा-
दिति चेत् ? तदपि दुष्टम् । संसृष्टत्वाऽसंसृष्टत्वयोः परस्परप-
रिहारस्थितिरूपत्वेनैकनिषेधे अपरविधानस्य परिहर्तुमशक्य-

त्वादिति । सदसद्व्यवस्तुप्रदणप्रवणेन प्रत्यक्षेणैवायं वेद्यते । कश्चित् तु तदघटं चूतलमिति स्मरणेन, तदेवेदमघटं भूतलमिति प्रत्यक्षिज्ञानेन, योऽभिमानः न भवति नासौ धूमवानिति तर्केण, नात्र धूमोऽनभेरित्यनुमानेन, गृहे गगौ नास्ति इत्यागमेनाभावस्य प्रतीतिः, क्वाऽभावप्रमाणं प्रवर्तताम् ? । रत्ना० २ परि० । अर्थस्यासन्निकृष्टस्य सिद्ध्यर्थं प्रमाणान्तराप्रमानावमभावाख्यं वर्णयन्ति । तथाऽपरे-अभावोऽपि प्रमाणाऽज्ञायो नास्तीति, अर्थस्यासन्निकृष्टस्येति वचनात् । अन्ये-पुनरभावार्थं प्रमाणं त्रिधा वर्णयन्ति । प्रमाणपञ्चकाऽभाववृत्तयोऽनन्तरोक्तो ज्ञावः । प्रतीतिविध्यमानाद्या, तद्व्यवज्ञानमात्मा वा, विषयरूपेण तन्निकृष्टस्त्वनाव इत्यनेन च भावप्रमाणेन, प्रदेशादौ घटादीनामज्ञायो गम्यते । तदुक्तम्-

“प्रमाणपञ्चकं यत्र, वस्तुरूपेण जायते ।

वस्तुसत्ताऽवबोधार्थं, तत्राऽज्ञावप्रमाणात् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः, प्रमाणाभाव उच्यते ।

सात्मनोऽपरिणामो वा, विज्ञानं वाऽन्यवस्तुनि” ॥ २ ॥

न च प्रत्यक्षेणैवाभावोऽवसीयते, तस्याज्ञावविषयत्वविरोधात् । भावांशेनैवेन्द्रियाणां संयोगात् । तदुक्तम्-“न तावदिन्द्रियेणैवा, नास्तीत्युपपद्यते मतिः । प्रावांशेनैव संवेद्या, योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि” ॥ १ ॥ नाऽप्यनुमानेनासौ साध्यते, हेत्वभावात् । न च प्रदेश एव हेतुः, तस्य साध्यधर्मित्वेनाभ्युपगमात् । न चैवमपि हेतुः प्रतीक्षा, अर्थकदेशताप्रतिः । न च प्रदेशविशेषो धर्मस्तत्सामान्यहेतुः, तस्य घटाऽज्ञावव्यभिचारात् । न हि सर्वत्र प्रदेशघटाज्ञावः शक्यः साधयितुम्, सघटस्यापि प्रदेशस्य संज्ञवात् । अथ घटाऽनुपपन्नव्या प्रदेश धर्मिणि घटाऽभावः साध्यते । असदेतत् । साध्यसाधनयोः कस्यचित् संबंधस्याभावात् । तस्मादभावोऽपि प्रमाणान्तरमव । न चाऽभावस्य तद्विषयस्याभावादज्ञावप्रमाणान्तरविध्यर्थम् । प्रागभावादिभेदेन चतुर्विधस्य वस्तुरूपस्याऽज्ञावस्य भावात् । अन्यथा कारणादिविभागतो व्यवहारस्य लोकप्रतीतस्याभावप्रसङ्गात् । “न च स्याद् व्यवहारेऽयं, कारणादिविभागतः । प्रागभावादिभेदेन, नाऽज्ञावो यदि ज्ञियते” ॥ १ ॥ अज्ञावस्य च प्रागभावादिभेदाऽन्यथानुपपत्तेरर्थापत्त्या वस्तुरूपताऽवसीयते । तदुक्तम्-“न चावस्तुन पते स्युः, सदा तेनाऽस्य वस्तुना । कार्यादनामभावः स्या-दित्येन कारणं विना” ॥ १ ॥ इति । अनुमानप्रमाणाऽवसेया वाऽभावस्य वस्तुरूपता । यदाह-“यद्वाऽनुवृत्तिव्यावृत्ति-बुद्धिप्राप्तौ यतस्त्वयम् । तस्माद् गवादिवद्वस्तु, प्रमेयत्वाच्च गृह्यताम्” ॥ १ ॥ अभावस्य चतुर्धा व्यवस्था-प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, इतरंतराभावः, अत्यन्ताभावश्चेति । तत्र-

“क्षीरे दद्यादि यत्रास्ति, प्रागज्ञावः स उच्यते ।

नास्तिता पयसो दधि, प्रध्वंसाभावलक्षणम् ॥ १ ॥

गवि योऽश्वाद्यभावस्तु, सोऽयोऽन्याज्ञाव उच्यते ।

शिरसोऽवयवा निम्नाः, बुद्धिकाठिन्यवर्जिताः ॥ २ ॥

शशे शूङ्गादिरूपेण, सोऽत्यन्ताभाव उच्यते” ।

यदि चैतद् व्यवस्थापकमभावाख्यं प्रमाणं न भवेत्, तदा प्रतियोग्यवस्तुव्यवस्था दूरात्सारित्वेन स्यात् । तदुक्तम्-

“क्षीरं दधि जघेदेवं, दधि क्षीरं घटे पटः ।

शशे शूङ्गं पृथिव्यार्धं, चैत्यं यं सुतिगात्मनि ॥ १ ॥

अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ, वायौ रूपेण तौ सह ।

व्योम्नि तु स्पर्शता ते च, न चेदस्य प्रमाणता” ॥ २ ॥

निरंशभावैकरूपत्वावस्तुनस्तत्स्वरूपप्राहिणाऽध्यक्षेण तस्य सर्वात्मना प्रदणादगृहीतस्य चापरस्यासदंशस्य तत्राज्ञावात् कथं तद्व्यवस्थापनाय प्रवर्तमानमज्ञावाख्यं प्रमाणं प्रामाण्यं भूतमस्तु इति वक्तव्यम्, यतः सदसदात्मके वस्तुनि प्रत्यक्षादिना तत्र सदसद्व्यवस्तुगृहीतस्यासदंशस्य व्यवस्थापनाय प्रमाणाभावस्य प्रवर्तमानस्य न प्रामाण्यव्यावृत्तिः । तदुक्तम्-

“स्वरूपपररूपाभ्यां, नित्यं सदसदात्मके ।

वस्तुनि ज्ञायते किञ्चित्, रूपं कैश्चित् कदाचन ॥ १ ॥

यस्य यत्र यदोदनुति-जिघ्रिका चोपजायते ।

वेद्यतेऽनुभवस्तस्य, तेन च व्यपदिश्यते ॥ २ ॥

तस्योपकारकत्वेन, वर्ततेऽशस्तदेतः ।

उभयोरपि सांचित्यो-रुभयानुगमोऽस्ति तु ॥ ३ ॥

प्रत्यक्षाद्यवतारस्तु, भावांशो गृह्यते यदा ।

व्यापारस्तदनुत्पत्तेरभावांशो जिघ्रिकृतः” ॥ ४ ॥

न च ज्ञायांशादभिज्ञत्वाद्भावज्ञांशस्य तद्व्यवस्थापनं तस्यापि प्रदंशस्य सदसदंशयोर्धर्म्यज्ज्ञेऽपि भेदाऽभ्युपगमात् । उक्तं च-

“ननु भावादभिज्ञत्वात्, संप्रयोगोऽस्ति तेन च ।

न ह्यन्यत्वं भेदोऽस्ति, रूपादिवदिहापि न ॥ १ ॥

धर्मयोर्भेद इष्टोऽपि, धर्म ज्ञेऽपि नः स्थिते ।

उद्भवान्न ज्ञातसत्त्वात्, ग्रहणं चावगच्छते” ॥ २ ॥ इत्यादि ।

तदेवमगृहीतप्रमेयाऽभावप्राहकत्वात् प्रमाणज्ञावस्य प्रमाणाख्यम्, प्रत्यक्षादिप्यनन्तर्ज्ञावात् । प्रमाणान्तरत्वं च व्यवस्थितम् । सम्म० । (सम्मतितर्कं ग्रन्थेऽस्मिन् विषये विशेषोऽन्वेष्टव्यः)

अणुवल्लवनाण-अनुपलज्यमान-त्रि० । अदृश्यमाने, “अणु-वल्लवनाणो वि सुहृदुक्त्वमादृष्टि” दश० १ अ० ।

अणुववायकारण-अनुपपातकारक-त्रि० । उप समीपे पतने स्था-नमुपपाता दृश्यपयदेशावस्थानम्, तत्कारकस्तदनुपाता तद्विज्ञो गुर्वदशादिभीत्या तद्व्यवहितदेशस्थायिभिन्नः गुरुणा दृश्यपय स्थित्यकारकः, तस्मिन्, उक्त० १ अ० । अदृशभयादूरं तिष्ठति । उक्त० १ अ० ।

अणुवसंत-अनुपशान्त-त्रि० । उपशान्तो जितकषायः, न उपशान्तोऽनुपशान्तः । रक्ताये, उक्त० १ ए अ० । उपशमप्रधाने, सूत्र० १ श्रु० २ अ० । निर्विकार, स्था० ।

अणुवसंत-अनुपशमयत्-त्रि० । अनुपशमं कुर्वति, व्य० १ उ० ।

अणुवसु-अनुवसु-पुं० । वसु इत्य तद्भूतः कषायकालिका-दिमलापगमाद् घीतराग इत्यर्थः । तद्विषययणाऽनुवसुः । सरागे, वसुः साधुः, अनुवसुः श्रावकस्तमिन्, “वीतरागो वसुर्ज्ञेयो, जिनो वा संयतोऽथवा । सरागोऽणुवसुः प्राक्तः, स्थाविरः श्रावकोऽथवा” ॥ १ ॥ “वसु वा अणुवसु वा जाणितु धम्मं जहा तदा” आचा० १ श्रु० ६ अ० २ उ० ।

अणुवस्मियव्यवहारकारि(ण)-अनुपभितव्यवहारकारि-त्रि० । निश्चा रागः, निश्चा संज्ञाना अस्येति निश्चितः, न निश्चितोऽनिश्चितः, स चासौ व्यवहारश्च अनिश्चितव्यवहारः, तत्करणशीला अनिश्चितव्यवहारकारिणः । रागेण व्यवहारकारिणि, व्य० १ उ० ।

अणुवह-अनुपथ-अव्य० । पथः समीपे, । अनुपथमेवास्मद्वसथो भवतां वर्तते । आचा० १ श्रु० ८ अ० १ उ० ।

अनुपह-त्रि० । नावन उपधाऽयुक्ते, पं० सं० २ द्वा० ।

अणुवहय-अनुपहत-त्रि० । न० त० । अस्यादिभिरविभ्व-
स्ते, पि० ।

अणुवहयविहि-अनुपहतविधि-पुं० । अनुपहयमुपाय दाने,
गुरुमिदंस्तस्य अन्यस्य गुरुननुकाप्य दाने वा । अनुपहतविधि-
येदनुपहयमुपाय ददाति । अन्ये तु व्याचक्रते-यत्पुनस्तस्य गुरुमि-
दं तस्मात्तस्य गुरुननुकाप्य ददाति "अणुवहयं जं तस्स
उ, दिशं त देह सो उ अस्स" यत्तस्य दत्तं सोऽन्यस्मात्गुरुन-
नुकाप्य ददाति । क्रमाभ्रमणैस्तुज्यामिव दत्तमित्येषोऽनुपहतवि-
धिः । ६५० १ उ० ।

अणुवहास-अनुपहास-त्रि० । आधिमानोपहासे, पञ्चा० ६
वि० ।

अणुवहुआ-देशी०-नववध्वाय, दे० ना० १ वर्ग ।

अणुवाइ(ण्)-अनुपतिन्-त्रि० । अनुपतत्यनुसरतीत्येवंशीलः ।
स्था० ६ ग० । योग्ये, "अणुवाइ मव्वसुत्तस्स" पं० य० २
द्वा० । अनुवादितुं शीलमस्येत्यनुवादी । अनुवादशक्ति, सूत्र० १
श्रु० १२ अ० ।

अणुवाएज-अनुपादेय-त्रि० । हेयं अग्रहीतव्ये, आ० म० ङि० ।

अणुवाणहय-अनुपानत्क-त्रि० । न विद्येते उपानहौ यस्य
सोऽयमनुपानत्कः । उपानहोन्धारकं, पं० १ वि० ।

अणुवाय-अनुताप-पुं० । संयोगे, म० १२ श० ४ उ० ।

अनुपात-पुं० । अनुसरणे, प्रज्ञा० १७ पद । अनुपतनमनु-
पातः । शब्दाच्छास्त्ररूपानुदर्शनादी, उपा० १ अ० ।

अनुवात-पुं० । आधायकविवर्तिनपुरुषाणामनुकूले वाते,
जं० १ वक्त० । ग० । अनुकूलो वानो यत्र देशे सोऽनुवातः ।
यस्माद् देशाद् वायुरागच्छति तत्र, म० १६ श० ६ उ० ।

अनुवाद-पुं० । विधिप्राप्तस्य वाक्याऽन्तरेण कथने, वाच० ।
"द्वादश भासाः संवत्सरोऽग्निकर्णोऽग्निहिंस्रस्य भेषजम्" इत्या-
दीनि तु वेदवाक्यान्त्यनुवादप्रधानानि, लोकप्रसिद्धस्यैवार्थ-
स्येनेष्वनुवादात् । विश० ।

अणुवायवाय-अनुपायवाद-पुं० । पष्ठे मिथ्यात्ववादे, नयो० ।

अणुवालथ-अनुपालक-पुं० । आजीविकोपासकभेदे, म० २४
श० २० उ० ।

अणुवास-अनुवाम-पुं० । वर्षावासे ऋतुबद्धे वा उपित्वा पुन-
स्तत्रैव पश्चाद् वसने, अशिवादिकारणेषु घृष्टादिवासे वा
वसने च । तत्र कल्पः—

..... अहुरा अणुवासणाकप्यं तु ।

बोच्छामि गुरुवदेमा, अणुग्राहद्वा सुविहियाणं ॥

अणुवासम्मि तु कप्पो, पववग पमुव बहुविहा अत्था ।

अणुवासण पगतं, सुखा य तथा असुद्धा य ॥

अणुवासत्थो बहुहा, उजवासे वण अहव असिवादि ।

बुद्धादी वासां वा, अहवा अणुवमणमणुवामो ॥

वमितं पुणो वि वसती, अणुवासिगयसटिममर्गसण्हा ।

तीयहिगारो एत्थं, सा होज्जा सुद्धऽमुच्छो वा ॥

पट्ठावेमादीहिं, वंसगकरणादिपहिं तह चव ।

होति अमुच्छा वसही, मूजगुण उत्तरगुणे य तथा ॥

काल्फुयातिरित्तं, अविमुच्छासु च तासु वसमाणो ।

पावति पायच्छित्तं, मात्तुणं कारणमिमोहिं ॥

असिवे ओमोयरिण, रायदुद्धे भए व आगादे ।

गेलाह उत्तमहे, चरित्तमज्जातिए असती ॥

वाहिं सव्वत्थ सिवं, तेण सया काल्फुयागम्मि ।

पुणो वि य एहु णिगुच्छे, अणुपच्छा जाव अणुवासी ॥

आद्यवणे विमुद्धे, सुच्छवुत्तं परिहरं पयत्तेणं ।

आसज्ज तु परिभोगं, भयणा पडिसेवसंकमणे ॥

असिवादीहिं वसतो, सुद्धाए वमहीए वसे साह ।

सुच्छासतीए जतती, विसोहिकोमीए पुव्वं ति ॥

जयणत्ती जं जणितं, पुव्वत्ताए तु जेतु जे दोसा ।

ते ते पुव्वं सेवे, कम्मणं वी इमा जयणा ॥

अप्पावहं तु छेउं, जत्थ गुणा तू भवेज्ज बहुतरगा ।

गच्छं गच्छंताण व, तं चव तहिं करेजा तु ॥

असिवादिनिट्टिए पुण, अव्वक्खेवणं संकमं ततो ।

सत्थं तु पच्छित्तं, जइ अत्थे तत्थ सुच्छो तु ॥

एतं णयरविहूणं, अणुवासियं जेतु अणिवसे कप्यं ।

काल्फुयावराहे, संवद्धित्तमोऽवराहाणं ॥

संवद्धितावराहं, तवोवठेदा तहव भूलं वा ।

आयारपकप्यं जं-पमाणेमाणे चरमम्मि ॥

अणुवासियाए कप्पो, पमं सो वसितो मयसेणं । पं० जा० ।

इयाणि अणुवात्मकप्पो-तत्थ(गाहा)[अणुवास्तम्मि उ]अणुवासो
नाम वासावासो उवहे वा वसित्ता तत्थेव अणुवसह, सवहे
मासगृह्णासे चउल्लहु । तत्थ पुण बहुविहा सुत्तथा । जहा पथे
व कप्पे णिए मासकप्पसुत्ते पथे पुण अहिगारो अणुवासिज्ज-
तांति । अणुवासिया का पुण साहिं, वसही सुखा य, असुद्धा य ।
असुद्धा पट्ठावे सोवंसगकरणो वंठणादि (गाहा) [असिचे] अ-
सिवाइसु कारणेसु असुद्धाए वि वसति रायदुद्धे काप्परपल्ली वा
मोयाणि वा तत्थ तत्थि जाणि बाहिरपहिं वेत्ताहिं संजयाणि
दोसकरणेण जए व बाधिगादिमु गेल्लमउत्तमहे चरित्त इत्थि-
दोसपसणा दोसा असउक्काए वा असइ वा गुणाणं जे तम्मि
वसहीए (गाहा) [आलवणे]एवं आलवणविमुद्धे सत्तदुए परि-
हरज्जा जुत्तेण परिभोगं पुण मासज्ज गुणपरियट्ठित्ति जणियं होइ
जणिया पडिसेहसंकमणे गुणवुद्धिनिमित्तं अल्लुज्जा न सल्लेजा
अणं वसहिं जेत्ते वा पयसु पुण कारणेसु विणासो अणुवास्ति-
यं परिवसइ तस्स संघट्टयावराहे, एस अणुवासणाकप्पो ॥
पं० चू० ।

..... अहुरा बोच्छं अणुवासणाकप्यं ।

अणुवासमासकप्पो, वामावासो इमेसुं तु ॥

जिण्ठेर अहाल्लं, परिहारित्तज्जमासकप्पो तु ।

खेत्ते कालमुवस्सय-पिण्डगहणे य णाणत्तं ॥
 एएसि पंचाह वि, अणोसस्स चउपदेहिं तु ।
 खेत्तादीहि विसेसो, जह तह बाच्छं समासेणं ॥
 एत्थि उ खेत्तं जिणक-प्पियाण उउवद्धमासकालो तु ।
 वासामुं चउमासो, वसही अममत्त अपरिकम्मा ॥
 पिमो तु अलेवकहो, गहणं तु एमणा उवरिमादि ।
 तत्थ वि काउमभिग्गह, पंचाहं अस्सतरियाए ॥
 थेराण अत्थि खेत्तं, तु उग्गहो जाव जोयणमकोसं ।
 णगरं पुण वमहीए, विकालउउवद्धमामो तु ॥
 उस्सग्गेणं जाणिओ, अववाएणं तु होज्ज अहिओ वि ।
 एमेव य वासासु वि, चउमामो होज्ज अहिओ वि ॥
 अममत्त अपरिकम्मो, उवस्सओ एत्थ जंगवउरो तु ।
 उस्सग्गेणं पढमो, तिणिह उ सेसाउववादेणं ॥
 जत्तं देवकरं वा, अदेवकरं वा वि ते तु गेएहंति ।
 सत्तिहं वि एसणाहिं, सावेवत्तो गच्छवामो सि ॥
 अहलंदिआण गच्छे, अप्पमिबच्चाण जह जिणाणं तु ।
 एवरं कालविसेसो, उउवासे पणगचउमामो ॥
 गच्छं पडिबच्चाणं, अहलंदिणं तु अह पुण विसेसो ।
 उग्गहो जो तेसिं तू, सो आयरियाण आजवति ॥
 एगवमहीए पणमं, उउविउ ववगाम कुव्वंति ।
 दिवसे दिवसे अममं, अहंति विहो य णियमेणं ॥
 परिहारविमुद्धीणं, जहेव जिणकप्पियाण एवरं तु ।
 आयंविद्धं तु जत्तं, गेएहंति य वासकप्पं च ॥
 अज्जाण परिग्गहियाण, उग्गहो लोतु सोतु आयरिए ।
 कास्से दो दो मासा, उउवद्धं तामि कप्पो तु ॥
 सेसं जह थेराणं, पिमो य उवस्सओ य तह तामि ।
 सो सव्वो वि य उविहो, जिणकप्पो थेरकप्पो य ॥
 जिणकप्पि अह्मासंदी, परिहारविमुद्धियाण जिणकप्पो ।
 थेराणं अज्जाण य, बांधव्वां थेरकप्पो तू ॥
 उविहो य मासकप्पो, जिणकप्पो चेव थेरकप्पो य ।
 णिरणुग्गहो जिणाणं, थेराण अणुग्गहपवत्तो ।
 उउवासकालउतीते, जिणकप्पीणं तु गुरुगा य ॥
 होति दिणम्मि दिणम्मि वि, थेराणं तेखिय लह तु ।
 तीसं पदाउवराहे, पुट्टो अणुवासियं अणुवसंतो ॥
 जे तत्थ पदे दोसा, ते तत्थ तगो समावमो ।
 पस्सरुग्गमदोसा, दस एसणा एए पुण बीसं ॥
 संयोजणादि पंचय, एते तीसं तु अवराहा ॥
 एतेहिं दोसेहिं, जदि असंपत्ति लगती तह वि ।
 दिवसे दिवसे सो खल्लु, कासातीते वसंतो तु ॥
 वासावासपमाणं, आयारे उप्पमाणितं कप्पं ।
 एयं अणुमायंतो, जाणसु अणुवासकप्पं तु ॥

आयारपकप्पमी, जह जणियं तीत संवसंतो वि ।
 होति अणुवासकप्पो, तह संवसमाणदोसा तु ॥
 दुविहं विहारकाले, वामावासे तहेव उउवद्धं ।
 मासातीते अणुवाहि, वासातीते जवे उवही ॥
 उउवद्धिएसु अहसु, तीतंमुं वाम तत्थ ए तु कप्पो ।
 घेत्तुणं उवही खल्लु, वासातीतेसु कप्पति तू ॥
 वास उउ अहलंदे, इत्तिरिसाहणे पुहत्ते य ।
 उग्गहसंकमणं वा, असोसकासहिज्जंतो ॥
 वामासु चउम्मामो, उउवद्धे मामलंद पंचहिणा ।
 इत्तिरिउ रुखमूले, वसिमणद्धा वि ताणं तु ॥
 साहाराण तु एते, समद्विताणं बहूण गच्छाणं ।
 एकं परिग्गहिता, मव्वं पोहत्तिया होति ॥
 संकमणमसस-स्स सकासे जदि तु ते अहीयंते ।
 सुत्तन्थ तदुजयाडं, संघे अहवा वि पडिपुच्छे ॥
 ते पुण मंरुलियाए, आबलियाए व तं तु गेएहंजा ।
 मंरुलियमहिज्जंते, सच्चित्तादी तु जो लाजो ॥
 सो तु परंपरएणं, संकमती ताव जाव सटाणं ।
 जहियं पुण आबलिया, तहियं पुण अंतए उाति ॥
 ते पुण उितएकाए, वमहीए अहव पुफकिष्साओ ।
 अहवा वि तु संकमणो, दव्वम्मिणमो विही अस्सो ॥
 सुत्तन्थ तदुजयविमा-रयाण थोवे असंतती भाए ।
 संकमणदव्वमंरुलि-आबलियाकप्पअणुवासं ॥
 पुव्वद्विताण खेत्ते, जदि आगच्छेज्ज अस्सआयरिओ ।
 बहुसु य बहु आगमिओ, तस्म सगामम्मि जदि खेत्तो ॥
 किंचि अहिज्जेज्जाही, थोवं खेत्तं च तं जदि हवेज्जा ।
 ता ते असंथरंता, दोसि वि साह विभज्जेति ॥
 असोसस्म सगासे, तेमिं पि य तत्थ धिज्जमाणेणं ।
 आभवणा तह चेव य, जह जणियमणंतरे सुत्ते ॥
 एवं णिवाघाते, मासचउमासतो उ थेराणं ।
 कप्पो कारणतो पुण, अणुवासो कारणं जाव ॥
 एमअणुवासणकप्पो..... पंच जा० ।

इयापि अणुवासकप्पो-(गाहा)[जिणथेर]मो पुण अणुवास-
 कप्पो जिणथेरअह्मासंदि य परिहारविमुद्धी य अज्जाणंति एगे-
 गाओ एयस्स बहु उाणेहिं खेत्तकालउवस्सयपिण्डगहणे य
 वाचत्त जिणस्स ताव खेत्तं नत्थि काले उउवद्धे मासो वासा-
 रस्से चाउम्मामो उवस्सओ अममत्तो अपरिकम्मा भिक्षा अ-
 देवाडा खेत्तोग्गहो थेराणं अत्थि सक्कोसं जोयण नगरे वस-
 दि उग्गहो तेसिं कासओ मासं वा मासाइयं वा उउम्मि कारण-
 मकारणे वासासु चाउमामं वा निक्कारणे कारणे पुण ऊणाहियं
 उवस्स उ उस्सग्गेण अममत्तो अपरिकम्मो य अववाएण सस-
 मत्तो सपरिकम्मो य पिमो देवामो अलेवामो य अहलंदिआण
 गच्छे अप्पमिबच्चाणं जहा जिणाणं नधरि काले उउवासे गामो
 कोरइ एगेगो जागे पंचदिवस जिक्ख हिंमति, तत्थेव वसति

वासासु पगत्य चउम्मासो एवं परिहारियाणं वि जहा जिणाणं
णवरि भायविलेण मासो सव्यो वि दुविहो जिणकप्पो धेरक-
प्पो य, जिणभहासंदिपरिहारविमुक्तियाणं जिणकप्पो अज्जाणं
धेराणं य धेरकप्पो गच्छुपरिषरुअहालंदियाणं आरारि-
याणं चैव सो किस्सत्तामहा संजयणगीयत्थपरिगहियाणं
अथि खेत्तं सो आरारियाणं चैव जिणकप्पो निगणुमहा
अस्सिवादो कारणं नत्थि धेरकप्पो साणुमहा अस्सिवासु
कारणसु कात्ताइए उउम्मि जिणाणं गुरुओ मासो दिणे दिणे
धेराणं लुओ मासो दिणे दिणं तस्मिं खेत्तं अन्धताणं चउम्मा-
साध्यं जिणाणं तस्मिं चैव खेत्तं दिणे दिणे खरुगुरुं धेराणं दि-
णे दिणे खरुलहुं (गाहा) [तीसपयाऽवराहे ति] सोलस उग-
मदोसा, संजोयणाइं पंचदस एसणा दोसा, सारुपरिवारीए
पन्नरस उगमदोसा पंच संजोयणमाइ तत्थ बूढा एसा चीसा
दस एसणा दोसा एए तीसपयावराहेति तेसिं अहवा दिवसं
द्विसे अवराहो तीस दिणा मासो जमि आवज्जइ जयमाणो वि
अन्धतो निक्कारणे तेण लग्गइ (गाहा) [वासावासपमाणं] वासावा-
सपमाणं च एयं आरारकप्पो भणियं तस्मिं अइक्कतो उगहकाले
अणुवसंतस्स अणुवासिया जवइ (गाहा) [दुविहो विहारकाले]
अइक्कते अट्टहि मासेहि अइपाहि वास परिषज्जइ तत्थोवहो न
घेप्पइ वासं अइए घेप्पइ (गाहा) [वास उउ] एयसिं त्रियाणं जइ
बहुया एक्कस्मिं खेत्तं त्रिया होज्जा वासासु उउम्मि वा अहासं-
दि पंच दिवसा जाव साहरणा पुहुत्ते वा इरितिए वा रुक्खटेछा
संकमणं एगो एगस्स मूले दस वेयात्रिअं उज्जुयारेइ तस्स पुण
दस वेयात्रियं उज्जुयारेतस्स मूले अन्हो उत्तरज्जयणाणि
पढइ जं उत्तरज्जयणाइत्तो सच्चिन्ताइ लब्भइ तं दसवे-
यात्रियाइ तस्स देइ दोसा उत्तरज्जयणं उज्जुयारेइ तस्स
मूले अओ बंधवेरे उज्जुयारेइ जाव विवागसुयं जहो-
त्तरापक्षिया सत्ताणं चैव एइ दसवेयात्रियइत्तस्स अत्थे पुण एगो
एगस्स मूले आवासगाहाओ पढइ अओ पुण आवस्सकस्स
अत्थं कहेइ अत्थइत्तो वल्लिओ वा एगो दसवेयात्रियस्स सुत्ते
वाएइ एगो अत्थं कहेइ अत्थइत्तो वल्लिओ एगो उत्तरज्जयणा
वाएइ एगो अत्थं कहेइ अत्थइत्तो वल्लिओ एवं जाव विवाग-
सुयं सव्यत्थ अत्थो वल्लिओ एगो पन्नसिं वाएइ एगो दसवेया-
त्रियाइणं जाव कप्पव्यवहारणं अत्थं कहेइ अत्थइत्तो वल्लिओ-
एवं जाव विवागसुयं एगो कप्पव्यवहारं कहेइ एगो दिट्ठिवाइसु-
त्ते वाएइ सुत्तइत्तो वल्लिओ सव्यत्थ पुव्वगयइत्तो वल्लिओ जन्ध
वा मंदलीं विज्जइ हेट्ठिआणं तत्थ पावइ सच्चिन्ताइ ते पुण
एगए वसहीए त्रिया पुप्फावकिंखा वा (गाहा) [सुत्तत्थ] अहवा
एगस्मिं गामे एगो खारिओ सुत्तत्थविमारओ पुव्वट्ठिओ तस्स
अ-ने पामे पढंति, तं च खेत्तं धोवं अपज्जस्स भत्तपाणे दो वि
जणा पढंतएओ वेऊणं संजए विमज्जेति अणुणं खेत्तं माहे तेसिं
अन्नगामं गयाणं परोप्परस्स पढंताणं तद्देव संकमणं छाणं सच्चि-
न्ताइ दवे जाव आवलिया सत्ताणं गयंति (गाहा) [एसो उ] कात्त-
कप्पो निववापाएण वासासु चउम्मासे उउम्मि अट्टमासे कार-
णो पुण धेराणं जादे अणुवासो जवइ जाव तं कारणं समत्तं
अस्सिवाइ ताव अणुवासं ता वि जयंता सुद्धा, एस अणुवास-
कप्पो । पं० चू० ।

अणुवासग-अनुपासक-पुं० । न उपासकः श्रावकोऽनुपासकः ।
मिथ्यादृष्टौ, स च इतकोऽदातकश्च, नायकोऽनायकश्चेति द्वि-

धा । “अणुवासगो वि नायगमनायगो य” एतस्य द्विविधस्या-
ऽपि प्रवाजने चतुर्गुरु, आह्लादयश्च दोषाः । नि० चू० ११ उ० ।
उपासकः श्रावक इतरोऽनुपासकः । अश्रावकं, नि० चू० ७ उ० ।

अणुवासणा-अनुवासना-स्त्री० । चर्मयन्त्रप्रयोगेणाऽपानेन ज-
उरं तैलविशेषप्रवेशने, क्ता० १३ अ० । विपा० । व्यवस्थापना-
याम्, आत्मा० १ अ० ६ अ० १ उ० ।

अणुवि(चि)म-अनुद्विभ-त्रि० । न० त० । प्रशान्ते, “चरे मंड-
मणुव्यमो, अविकिस्सत्तेण चैयसा” दश० ५ अ० १ उ० । अनु-
द्विभः क्षुधादिजयात् प्रशान्त इति । धृ० १ उ० ।

अणुविरइ-अनुविरति-स्त्री० । देशविरतौ, कर्म० १ कर्म० ।

अणुवीइ-अनुविचिन्त्य-अव्य० । अनु-वि-चिन्ति-व्यप् । पर्या-
लोच्येत्यर्थे, प्रश्न० २ सम्ब० क्ता० । आलोच्येत्यर्थे, दश० ७ अ० ।
केवलज्ञानेन ज्ञात्वेत्यर्थे, सूत्र० १ अ० १० अ० ।

अनुवाच्य-अव्य० । आनुकूल्यं वाचयित्वेत्यर्थे, सूत्र० १ अ० ४
अ० १ उ० ।

अणुवीडजामि(ण्)-अनुविचिन्त्यजापिन्-पुं० । अनुविचि-
न्त्य पर्यालोच्य भाषते इत्येवंशीलोऽनुविचिन्त्यजापिन् । व्य० १
उ० । स्वालोचितवक्तरूपं वाचिकवितयभेदे, दश० १ अ० ।

अणुवीडसमिडजोग-अनुविचिन्त्यसमितियोग-पुं० । अनुवि-
चिन्त्य पर्यालोच्य जापणरूपो या समितिः सम्यक्प्रवृत्तिः सा-
ऽनुविचिन्त्यसमितिस्तथोयोगः संबन्धस्तद्गुणो वा व्यापारो वाऽ-
नुचिन्त्य समितियोगः । भाषासमितियोगे, प्रश्न० २ सम्ब० क्ता० ।

अणुवूहण-अनुव्यूहन-न० । प्रशंसने, कल्प० ।

अणुवेदयंत-अनुवेदयत्-त्रि० । अनुभवति, सूत्र० १ अ० ५ अ० १ उ० ।

अनुवेहमाण-अनुप्रेक्षमाण-त्रि० । अनुप्रेक्षां कुर्वति, “छुणे स-
राल अणुवेहमाणे, विव्हाण सोय अणवक्कमाणे” सूत्र० १० अ० ।

अणुवो-देशी-तथेत्यर्थे, दे० ना० १ वर्ग ।

अणुव्यय(अ)-अणुव्यत-न० । अणूनि लघूनि व्रतानि अणुव्य-
तानि । लघुत्वं च महाव्रतापेक्षयाऽल्पविषयत्वादिनेति व्रतानि
मेवेति । उक्तं च- “सव्यगयं समत्तं, सुए चरित्तेन पज्जवा
सव्वे । देसविरइं पमुच्च, दोणह वि परिसेवणं कुज्जा” ॥१॥ इति ।
अथवा सर्वचिरताऽपेक्षयाऽणोल्लेखोर्गुणिनो व्रतान्यणुव्रतानि ।
स्था० ५ ग० १ उ० ।

अनुव्रत-न० । अनु महाव्रतस्य पश्चाद्व्रतिपत्तौ यानि व्रतानि
कथ्यन्ते तान्यनुव्रतानि इति । उक्तं च- “जइ धम्मस्स समत्थे,
जुज्जइ तहसणं पि साहुणं । तदहिगदोसनिचत्ती, फलंति का-
याणकपट्टं” ॥१॥ इति । स्था० ५ ग० १ उ० । आ० । आनु० ।
ध० । श्रावकयोग्येषु देशचरितिरूपेषु स्पृष्टप्राणानिपातचिर-
मणादिषु ;

तानि च-

पंचाणुव्यया पमत्ता ? । तं जहा-धूलाओ पाणाइवायाओ
वेग्माणं, धूलाओ मूसावायाओ वेग्माणं, धूलाओ अदिआ-
दाणाओ वेग्माणं, मदारसंतोसे इच्छापरिमाणे ।

स्थूला द्वीन्द्रियादयः सस्याः; स्थूलत्वे चैतेषां सकललौकिकानां जीवत्वाप्रसिद्धेः; स्थूलविषयत्वात् स्थूलं, तस्मात् प्राणातिपातात् । तथा स्थूलः परिस्थूलवस्तुविषयोऽतिदृष्टो विवक्षासमुद्भवः, तस्मात् मृषावादाद् । तथा परिस्थूलवस्तुविषयं चौर्यारोपणहेतुत्वेन प्रसिद्धमतिदुष्टाध्यवसायपूर्वकं स्थूलं, तस्माददत्तादानात् । तथा स्वदारमन्तोपः; आत्मीयकलत्रादन्यच्छान्तिवृत्तिरित्युपलक्षणान्तरद्वयजननमपि प्राह्यम् । तथा इच्छाया धनादिविषयस्याभिलाषस्य परिमाणं नियमनमिच्छापरिमाणम्; देशतः परिग्रहविरतिरित्यर्थः । स्था० ४ ता० १ उ० । आध० । उपा० ।

(सातिचाराणां प्राणातिपातादीनां व्याख्या स्वस्थाने)

अस्य ग्रहणविधिः—

तस्मादध्यासेन तत्परिणामद्वयं यथाशक्ति द्वादशव्रतस्वीकारः, तथामातः सर्वाङ्गीणविरतेः संभवाद्विरतेषु महाफलत्वान्, अन्येऽपि च नियमाः सम्यक्त्वगुणतद्वादशान्यतरव्रतसंज्ञा एव देशविरतित्वाभिव्यञ्जकाः । अन्यथा तु प्रत्युत पार्श्वस्थत्वादिभवाविर्भावकाः, यत् 'उपदेशरक्षाकरे' सम्यक्त्वाऽणुवतादिश्राद्धधर्मरहिता नमस्कारगुणनार्जनार्जनवन्दनार्जप्रवृत्तः आधकाभासाः श्राद्धधर्मस्य पार्श्वस्था इति ।

इत्थं च विधिग्रहणस्यैव कर्तव्यत्वात् संग्रहेऽस्य प्रवर्तत इत्यत्र धर्मस्य सम्यग्बोधना प्रतिपत्तौ प्रवर्तत इत्येवं पूर्वं प्रतीकृतत्वाच्च तद्ग्रहणविधिमेव दर्शयति—

योगवन्दननिमित्त-दिगाकारविशुद्ध्यः ।

योग्योपचर्येति विधि-रणव्रतमुखग्रहे ॥ २३ ॥

इह विशुद्धिशब्दः प्रत्येकमभिमन्थ्यते, दृष्टान्ते भूयमाणस्यात् । ततो योगशुद्धिवन्दनगुक्तिनिमित्तशुद्धिर्दिक्गुक्तिराकारशुद्धिश्चेत्यर्थः । तत्र योगाः कायवाकमनोव्यापारलक्षणाः, तेषां शुद्धिः सोपयोगान्तरगमननिर्वययज्ञापणगुभक्षितनादिकृपा; वन्दनगुक्तिरस्मालितप्रणिपानादिद्वारक, समुच्चारणासंभ्रान्तका—योगसर्गादिकरणलक्षणा, निमित्तगुक्तिस्तत्कालोच्छलितशङ्कपण—वार्त्तिनिनादश्रवणपूर्णजन्तुद्वारकप्रध्वजसामराद्यवलोकनगु—जगन्धात्राणादिव्यभाषा, दिक्गुक्तिः प्राच्युर्दीर्घाजिनकैत्याद्यधिष्ठिताऽऽशान्तामध्ययनस्वरूपा, आकारशुद्धिस्तु राजाभियोगादिप्रत्याख्यानापवादमुक्तलीकरणात्मिकेति । तथा योग्यानां देवगुरुसार्धमिकत्वजनदीनानाथादीनामुचिता उपचर्या धूपपुष्पवस्त्रविलेपनाऽऽसनधानादिगौरवात्मिका चोति विधिः । स च कुत्र भवतीत्याह—(अणुव्रतेति) अणुव्रतानि मुखे आदौ येषां तानि अणुव्रतमुखानि साधुआवकविशेषधर्माचरणानि, तेषां ग्रहे प्रतिपत्तौ भवतीति सद्धर्मग्रहणविधिः । विशेषविधिस्तु सामाचारीतोऽवसेयः । तत्पाठआयम—“पसत्ये खित्तत्रिणभखणाए पसत्यसु तिहिकरणनक्खत्तमुहुत्तचंदबलेसु परिक्षियगुणं सीसं सूरी अग्नो काउं समसमणदाणपुव्वं भणवेइ-इच्छुकारि भगवन् ! तुम्हे अहं सम्यक्त्वसामायिक धुनसामायिकं देशविरतिसामायिकम् आरोवावणीयं नंदिकरावणीयं देव वंदावेह । तओ सूरी सहं धामपासे ठवित्ता वहुंतयाहिं थुईहिं संघेण समं देवे वंदेइ जाव मम विसंतु । ततः श्रीशान्तिनाथाराधनार्थं करेमि काउस्सगं, 'वंदणवत्तियाए' इत्यादि सत्तावीसुस्सासं काउस्सगं करेइ, 'श्रीशान्ति' इत्यादिस्तुतिं च भणन्ति । ततो द्वादशाङ्गाराधनार्थं करेमि काउस्सगं वंदणवत्तियाए' इत्यादि कायोस्समं नमस्कारचिन्तनम्, ततः स्तुतिः, तओ सुयदेवयाए करेमि

काउस्सगं, अण्णथ ऊससिएणमिच्छाह, ततः स्तुतिः, एवं शासनदेवयाए करेमि काउस्सगं, अण्णथऊ० 'या पाति शासनं' जैनं, सद्यः प्रत्युहनाशिनी । साऽभिप्रेतसमृद्धयर्थं, भूयाच्छाशनदेवता" ॥१॥ इति स्तुतिः । समस्तवैद्यावृत्त्यकरणां कायोस्समं; ततः स्तुतिः; नमस्कार पाठित्वापविश्य च शकस्तवपाठः । परमोष्ठस्तवः 'जय वीरयाए' इत्यादि । इयं प्रक्रिया सर्वविधिषु तुल्या, तत्तन्नामोच्चारकृतो विशेषः । ततो च णपुव्वं सीसो जणइ-इच्छुकारि भगवन् ! तुम्हे अहं सम्यक्त्वसामायिकं धुनसामायिकं देशविरतिसामायिकम्, आरोवावणीयं नंदिकरावणीयं करेमि काउस्सगं करेइ । तओ सीससाहिओ गुरु सम्यक्त्वसामायिकं धुनसामायिकं देशविरतिसामायिकं आरोवावणीयं नंदिकरावणीयं करेमि काउस्सगमिच्छाह जणइ । सत्तावीसुस्सासं चित्तणं चउवीसत्थयभणनं क्कमा० नमस्कारत्रयरूपनन्दिआवणं, ततः पृथक् नमस्कारपूर्वकं वारत्रयं सम्यक्त्वदण्णकपाठः । स चायम—

“अहं भंते ! तुम्हाणं समीवे मिच्छुत्ताओ पम्किमामि संमत्तं उपसंपज्जामि । तं जहा-दव्वओ खित्तओ कालओ भावओ । दव्वओ णं मिच्छुत्तकारणां पम्कलामि, समसत्तकारणां उवसंपज्जामि, नो मे कप्पइ अज्जप्पज्जिइ अणउत्थिए वा अणउत्थिये देवयाणि वा अणउत्थियपरिग्गहियाणि वा अरिहंतं चइयाणि वेदित्तएवा नमस्सिए वा पुव्वि अणालत्तए णं आश्वित्तए वा सत्तावित्तए वा तसि अस्सण वा पाण वा खाइमं वा साइमं वा दाउं वा अणुप्पयाउ वा खित्तओ णं इत्थ वा अण्णथ वा कालओ णं जावजीवाए जावओ ण जाव गहेणं न गहिजामि, जाव गहेणं न छुसिज्जामि, जाव संनिवाएणं नाजिमाज्जामि, जाव अण्ण वा केणइ रोगायकाइणाइ पम् परिणामो न परिवरइ, ताव मे एअं सम्महसणं नत्थ रायार्थयोगेणं गणाभिओगेणं बलाभिओगेणं देवयार्थयोगेणं गुरुनिग्गहेणं विसंकेतारेणं बोसिरामि, ततश्च “अरिहंतो महंदेवो जाव” इत्यादिगाथाया वारत्रयं पाठः । यस्तु मयक्त्वप्रतिपत्त्यनन्तरं देशविरतिं प्रतिपद्यते, तस्यात्रैव व्रताच्चारः । तओ वेदित्ता सीसो भणइ-इच्छुकारि भगवन् ! तुम्हे अहं सम्यक्त्वसामायिकं धुनसामायिकं देशविरतिसामायिकम्, आरोवावणीयं नंदिकरावणीयं देव वंदावेह । तओ वेदित्ता सीसो भणइ-इच्छु ३ । तओ वेदित्ता भणइ-तुम्हाणं पवेइय संदिसह साहणं पवेणमि । गुरु भणइ-पवेण ४ । तओ वेदित्ता एगनमुक्कारमुच्चरंतो समोसरणं गुरुं च पर्याक्खणेइ, एवं निजि वेत्ता । तओ गुरु निसिजाए उवाचसइ । समसमणपुव्वि सीसो भणइ-तुम्हाणं पवेइयं साहणं पवेइय संदिसह काउस्सगं करेमि । गुरु भणइ-करेइ ५ । तओ वेदित्ता भणइ-सम्यक्त्वसामायिकं ३ स्थिरीकरणार्थं करेमि काउस्सगमित्यादि, सत्तावीसुस्सासं चित्तणं चउवीसत्थयभणनं । ततः स्तुतिस्तस्य पञ्चोदुम्बर्यादि ३ यथायोग्यमभिग्रहान् ददाति । तहण्डकवैषम—“अहं भंते ! तुम्हाणं समीवे इमे अभिग्गहे गिएहामि । तं जहा-दव्वओ खित्तओ कालओ भावओ । दव्वओ णं इमे अभिग्गहे गिएहामि, खित्तओ णं इत्थ वा अण्णथ वा कालओ णं जावजीवाए, भावओ णं अहाराहयभंगएणं अरिहंतसंक्खियं मिक्खसंक्खियं साहु० देव० अण्ण० अण्णथज्जाभोगेणं मह-

स्सागारेणं महत्तरागारेणं मध्यसमाहिबन्तिआगारेणं वो सिरा-
मि " तत एकाशनादिविशेषतः कार्यति, सम्यक्त्वादिदुर्ब-
भताविषयां च देशनां विधत्ते । देशविरत्यागोपणविधिरप्येवमेव ।
अतान्निलापस्त्वेवम्—“अहं जने ! तुम्हाणं समीवे धूलग पाणा-
इषायं संकपपत्रो निरधरात् पचक्खामि जावज्जीवाए दु-
विहं निविहेण मणेणं वायाए काएणं न करेमि न कारवेमि,
तस्स जने ! पक्कमामि निदामि गरिहामि अप्पाणं वोसिरा-
मि ? । अहं जने ! तुम्हाणं समीवे धूलगं सुमावायं वीहा जे-
आइहं कन्नाऽलीयाइं पंचविहं पचक्खामि दक्खिन्नाइ अवि-
सए जावज्जीवाए दुविहमित्यादि २ । अहं जने ! तुम्हाणं समी-
ये धूलग अदत्तादणं खेसखण्णाइं चोरकारकरं रायानिगहक-
रं सखिस्ताचित्तवत्थुविसयं पचक्खामि जावज्जीवाए दुविह-
मित्यादि ३ । अहं जने ! तुम्हाणं समीवे ओगालियवेउवियभे-
यं धूलगं मेहुणं पचक्खामि, तन्ध दिव्यं दुविहं निविहेणं तेरिच्छे
एगाविहं निविहेणं मणुअअहागहियभंगएणं, तस्स जने ! पक्क-
मामि निदामीत्यादि ४ । अहं जने ! तुम्हाणं समीवे अपरिमि-
यपरिगहं पचक्खामि धणधन्नाइनवाविहवत्थुविसय इच्छाप-
रिमाणं उवसंपज्जामि जावज्जीवाए अहागहियजगएणं, तस्स
जने ! पक्कमामीत्यादि ५ । एतानि प्रत्येकं नमस्कारपूर्वं वा
रत्रयमुच्चारणीयानि ।

“अहं जने ! तुम्हाणं समीवे गुणव्ययतिए उद्धाहो तिरि-
यगमणविसयं दिसिपरिमाणं परिज्जामि । उवभोगपरिभोग-
ए भोगणओ अणंतकायबहुवीयराइभोगणाइ परिहरामि ।
कम्मओ णं पणरसकम्मादाणाइं इंगालकम्माइयाइ बहुसाध-
उज्जाइ खरकम्माइं रायानयोगं च परिहरामि । अणत्थदंडं अच-
उभासाइअं चउवियहं अणत्थदंडं जहासलीए परिहरामि ।
जावज्जीवाए अहागहियभंगएणं तस्स भंते इत्यादि ” ८
श्रीण्यपि समुद्धानि वारत्रयम् ।

“अहं जने ! तुम्हाणं समीवे सामाइयं देसावगामियं
पोसहोयवासं अतिहसंविभागवयं विभागवय च जहासलीए
पंडिज्जामि जावज्जीवाए अहागहियभंगएणं, तस्स भंते !
इत्यादि ” १२ चत्वार्यापि समुद्धानि वारत्रयम् ।

“इच्छेइयं समत्तमूत्तं पचाणुव्वइयं सत्तलिकवावइयं दुया-
लसाविहं सावगधम्म उवसंपज्जिस्ताणं विहरामि ” वा-
रत्रयमिति ।

अथाणुव्यतादीन्येव क्रमेण दर्शयामाह—

स्युज्जहिंसादिविरति-व्रतभङ्गेन केनचित् ।

अणुव्रतानि पञ्चादु-रहिंसादीनि शंजवः ॥२४॥

इह हिंसा प्रमादयोगात्प्राणव्यपरोपणरूपा । सा च-स्थूला
सूक्ष्मा च । तत्र सूक्ष्मा-पृथिव्यादिविषया । स्थूला-मिथ्यादृष्टी-
नामपि हिंसात्वेन प्रसिद्धा या सा । स्थूलानां वा व्रतानां हिंसा
स्युज्जहिंसा । आदिशब्दात् स्युज्जमृपायादादत्तादानाऽप्रत्यपरि-
ग्रहाणां परिग्रहः । अन्यः स्युज्जहिंसादिभ्यो या विरतिर्निर्वाण-
स्ताम् ॥ अहिंसादीनीति ॥ “अहिंसासूत्राऽस्तेय-ब्रह्मचर्याप-
रिग्रहाद् ” अणुनि साधुव्रतत्रयः सकाशात्पुनि, व्रतानि ति-
यमरूपाणि अणुव्रतानि, अणोर्वा यत्पेक्षया अणुगुणस्थानि-
नो व्रतान्यणुव्रतानि । अथवा-अनु पञ्चात्महास्यप्ररूपणापे-
क्षया प्ररूपणीयत्वाद् व्रतानि अनुव्रतानि । एवं हि महाव्रतानि
प्ररूप्यन्ते ततस्तत्प्रतिपक्षसमर्थस्थानुव्रतानि । यदाह— “जः

धर्मे असमन्थो, जुज्जइ तदेसणं पि साहं ति ” । तानि क्रिय-
न्तीत्याह—(पञ्चेति) पञ्चसंस्थानि, पञ्चाणुव्रतानीति बहुवचन-
निर्देशोऽपि यद्विरतिमित्येकवचननिर्देशः स सर्वत्र विरतिसामा-
न्याऽपेक्ष्येति । शनव्रस्तीर्थकराः, आहः प्रतिपादितवन्तः । किमवि-
शेषेण विरतिः?, नेत्याह-वृत्तभङ्गेनेत्यादि । केनचित् द्विविधविधि-
घादीनामन्यतमं व्रतभङ्गेन व्रतप्रकारेण बाहुल्येन हि आद्यकारणं
द्विविधविधिघादयः परेषु भङ्गाः संभवन्तीति तदादिजङ्गला-
ग्रहणमुच्यते इति ज्ञातव्यं । ते च जङ्गा एवम्-आद्या विरताः, अ-
विरताश्च । ते सामान्येन द्विविधा अपि विशेषतोऽष्टविधा भव-
न्ति । यत्र आवश्यके—“साभिग्गहा यणिगजि-ग्गहा य ओहेण सा-
वया दुविहा ते पुणविभज्जमाणा, अद्विहा हुंति णायव्या” ॥१॥
साभिग्रहा विरता आनन्दादयः, अनजिग्रहा अविरताः कृष्णसा-
त्यकिश्रेणिकादय इति । अष्टविधास्तु द्विविधविधिघादिभङ्गेन-
देन भवन्ति । तथाहि—

“दुविहं निविहेण पढमो, दुविहं दुविहेण वीअओ होइ ।

दुविहं एगाविहेणं, एगाविहं चैव निविहेणं ॥ १ ॥

एगाविहं दुविहेण, एगाविहेणं उदुओ होइ ।

उत्तरगुणसत्तमओ, अविरओ वि चैव अछमओ ” ॥२॥

द्विविधम-कृतं कारितं च । त्रिविधेन-मनसा वचसा कायेन, यथा
स्थूलहिंसादिकं न करोत्यात्मना, न कारयत्यन्येन मनसा वचसा
कायेनेत्यजिग्रहवान् प्रथमः । अस्य धानुमतिः प्रतिपक्षः, अपत्या-
दिपरिग्रहसङ्घात्, तैर्हिंसादिकरणे तस्यानुमतिप्राप्तेः । अन्यथा
परिग्रहापरिग्रहयोगविशेषेण प्रवृत्तिनाऽप्रवृत्तियोगभेदापत्तेः ।
त्रिविधविधिघादयस्तु भङ्गा गृहिणामाश्रित्य जगद्व्युत्पादो अपि
कृत्वास्ति तत्त्वाभेदाधिकृताः; बाहुल्येन पञ्चिरेव विकल्पेस्तेषां प्र-
त्याख्यानप्रहणात्; बाहुल्यपेक्षया चाप्यसूत्रस्य प्रवृत्तेः । क्वाचित्-
त्वेन तु तेषां विशेषविषयत्वात् । तथाहि-यः किल प्रविब्राज-
षु, पुत्रादिसंततिपातनाय प्रतिमाः प्रतिपद्यते, यो या विशेषं
स्वयंभूरमणादिगतं मत्स्यादिमांसं हन्ति दन्ताचित्रकचर्मादिकं
स्थूत्राहिंसादिकं वा क्वचिदवस्थाविशेषं प्रत्याख्याति, स एव त्रि-
विधविधिघादना करोतीत्यर्थविषयत्वाच्चोच्यते ॥ तथा द्विवि-
धं द्विविधेनेति द्वितीयो भङ्गः । अत्र चोत्तरभङ्गाख्यः, तत्र द्वि-
विधं स्थूलहिंसादिकं न करोति न कारयति द्विविधेन म-
नसा वचसा १, यद्वा मनसा कायेन २, यद्वा वाचा कायेनेति ३ ।
तत्र यदा मनसा वचसा न करोति न कारयति तदा मनसाऽ-
भिसन्निहित एव वाचाऽपि हिंसादिकमश्रुवैद्य कायेन दुष्टे-
ष्टितादि असंज्ञितकरोति १ । यदा तु मनसा कायेन न करोति न
कारयति तदा मनसाऽजिसन्निहित एव कायेन दुष्टेष्टितादि
परिहरणवानाभोगाच्चावैव हिंसा आतयामि चेति श्रुते २ ।
यदा तु वाचा कायेन न करोति न कारयति तदा मनसै-
वाभिसन्निधिमधिकृत्य करोति कारयति ३ । अनुमतिस्तु त्रिभिः
सर्वत्रैवास्ति । एवं शेषविकल्पे अपि भावनीयाः ॥ द्विवि-
धमकार्यधेनेति तृतीयः । अत्राप्युत्तरभङ्गाख्यः । द्विविधं करणं
कारणं च, एकविधेन मनसा, यद्वा-वचसा, यद्वा-कायेन ॥
एकविधं त्रिविधेनेति चतुर्थः । अत्र च द्वौ भङ्गा, एकविधं कर-
णम्, यद्वा-करणं, त्रिविधेन मनसा वाचा कायेन ॥ एकविधं
द्विविधेनेति पञ्चमः । अत्रोत्तरभेदाः पट्, एकविधं करणं, यद्वा-
कारणम्, द्विविधेन मनसा वाचा, यद्वा-मनसा कायेन, यद्वा-वाचा
कायेन ॥ एकविधमकार्यधेनेति षष्ठः । अत्रापि प्रतिजङ्गाः पट्, प-

कविधे करणं, यद्वा-कारणं, एकविधेन मनसा, यद्वा-वाचा, यद्वा-कायेन । तदेवं मूलभङ्गाः षट् । वक्ष्यामि च मूलभङ्गानामुत्तर-
जङ्गाः सर्वसंख्यैकविंशतिः । तथा श्रुतम्—“ दुविह तिविहा
य क्वचिन्न, तेसि भेदा कमणिमं हुति । पदमिहो दुविह तिविहा,
दुगेग दोदक इगवीसं ” ॥१॥ स्थापना चेयम्—
यद्ये च परुजिनेङ्गैः कृताभिपहः षड्विधः आहः, सप्त-
मधोत्तरगुणः प्रतिपक्षगुणवर्तशक्तावतायुत्तरगु-
णः । अत्र च सामान्येनोत्तरगुणानां श्रित्यैक एव भेदो विवक्षितः ।
अविरतश्चाष्टमः । तथा पञ्चस्वयणुवतेषु प्रत्येकं षड्जङ्गीस-
भयेन उत्तरगुणाऽविरतमालनेन च द्वाविंशतिश्चापि भाषानां
भवन्ति । यदुक्तम्—“ दुविहा विरयाऽविरया, दुविह तिविहा इ-
णऽदृष्टा हुति । वयमेगं द्विध, गुणं प्रं दुर्गामिध्रवत्तीसं ”
इति ॥१॥ अत्र च द्विविधं विविधादिना मङ्गलिकुरम्भेन भावका-
हंपञ्चाणुवतादिवतसंहरति नङ्गकदेवकुलिकाः सूचिताः । ताश्चैक-
कवन प्रत्यजिहितया पञ्चाङ्ग्या निष्पद्यन्ते, तासु च प्रत्येकं त्रयो-
राशयो भवन्ति । तद्यथा—आदौ गुण्यराशिर्मध्ये गुणकराशिरन्ते
चागतराशिरिति । तत्र पूर्वमेतासामेव देवकुलिकानां पञ्चाङ्ग्या
विवक्षितवतनङ्गकमर्थसंख्यारूपा एवंकारराशयश्चैवम्—

“ एगवण उभंगा, निहिछा सावयाण जे सुत्ते । तिन्निअ
पयवुहुं, सत्त गुणा उज्जुआ कमसो ” ॥ १ ॥ सर्वभङ्ग-
राशि जनयतीति शेषः । कथं पुनः षट् भङ्गाः सप्तभिर्गुण्य-
न्ते इत्याह—पदवृत्त्या मृगायादाद्यैकैकवतवृत्त्या एकवतनङ्ग-
राशेरयधौ व्यवस्थापितत्वाद्द्विविधवतनेज्यः एकेन हीनाचाग
इत्यर्थः । तथाहि—एकवते पञ्चाङ्गाः सप्तभिर्गुणिता जाता द्विविधा-
रिशत, तत्र पदं क्रियन्ते, जाता अष्टचत्वारिंशत् । एषोऽपि स-
प्तभिर्गुण्यते, पदं च लिप्यन्ते, जाताः ३४२ । एवं सप्तगुणतपदप्र-
कमेण तावद् यावदेकादश्यां वेद्यायामागतम् १३८४१७८७९०२
एतं च परुष्टनत्वारिंशदाद्यो द्वादशाप्यागतराशयोऽधोभागेन
व्यवस्थाप्यमाना अष्टदेवकुलिकाकारां भूमिमावृण्वन्तीति ख-
गमदेवकुलिकेत्युच्यते । स्थापना—

१२	२	६
६६	३६	४८
२२०	२१६	३४२
४६४	१२६६	२४००
७६२	७७७६	१६८०६
६२४	४६६४६	११७६४८
७६२	२७६६३६	८२३४४२
४६४	१६७९६१६	५७६४८००
२२०	१००७७८६६	४०३१३६०६
६६	६०४६६१७६	२८२४७४४४८
१२	३६२७९७०५६	१६७७३२६७४२
१	२१७६७८२३३६	१३८४१७८७९०२

संपूर्णदेवकुलि-
कास्तु प्रतिवत-
मेककदेवकुलि-
कासङ्गावन प-
ञ्चाङ्ग्या द्वाद-
श देवकुलि-
काः सप्तभ-
न्ति । तत्र द्वा-
दश्यां देवकु-
लिकायामेक-
द्विकादिसंयो-
गा गुणकरू-
पाश्चैव । तत्र

अ गुण्यराशयस्त्वमी । एतेषां च पूर्वस्य पूर्वस्य षट्गुणनेऽग्रत-
नो गुण्यराशिरावातीत्यानयने बीजम् । एते च षट्-पदविंशदा-
द्यो द्वादशऽपि गुण्यराशयः क्रमशो द्वादश-पदपष्टिप्रवृत्तिभि-
र्गुणकराशिभिर्गुणिता आगतराशयः ७२ आद्यो जयन्ति, ते दे-
वकुलिकागततृतीयाशिनो ज्ञेयाः । स्थापना आग्ने- (षट्भङ्ग्यां
द्वादशमनदेवकुलिकायाः) अत्राप्युत्तरगुणा अविरतसंयुक्ताः
१३८४१७८७९०२ भवन्ति । उत्तरगुणाश्चात्र प्रतिमादयोऽभिप्र-
द्विशेषा ज्ञेयाः । यदुक्तम्—“ तैस्सकोद्विसयाई, सुत्रसीज्जुआई
वारस य वक्ष्या । सत्तासी अ मत्तस्सा, दो अ सया तह वुरग्गा

य ” ॥ १ ॥ (दुरग्ग सित्ति) प्रतिमाद्युत्तरगुणाऽविरतरूपभेदद्वया-
धिका एतावन्तश्च द्वादश प्रतान्यश्रित्य प्रोक्ताः । पञ्चाणुवतान्या-
श्रित्य तु १६८०६ जयन्ति । तत्राप्युत्तरगुणाऽविरतमालने
१६८०८ भवन्ति । अत्र द्वैकद्विकादिसंयोगा गुणकाः षट् षट्-
त्रिंशद्वयो गुण्यास्त्रिंशदाद्यभागतराशयो यन्त्रकादयसंयोगाः ।
इयमत्र भावना—कार्ष्णपञ्चापञ्चाणुवतानि प्रतिपद्यते । तथा
किञ्च पञ्चैककसंयोगाः एकैकस्मिन्संयोगे द्विविधं विविधा-
दयः षट् जङ्गाः स्युः । तेन पदं पञ्चभिर्गुण्यन्ते, जाताः ३० ।
एतावन्तः पञ्चानां वतानामेककसंयोगे भङ्गाः । तथा एकैक-
स्मिन् द्विकसंयोगे ३६ भङ्गाः । तथाहि—आद्यप्रतसंबन्धाद्
यो भङ्गकोऽर्वाभितो मृगायादसत्कान् षट् भङ्गान् लभते । एष-
माद्यप्रतसंबन्धां द्वितीयोऽपि यावत्पष्टाऽपि नङ्गोऽर्वास्थित एव
मृगायादसत्कान् षट् भङ्गान् लभते । ततश्च षट्, परुजिर्गुणि-
ताः ३६, दश चात्र टिकसंयोगाः । अतः ३६ दशगुणिताः ३६० । ए-
तावन्तः पञ्चानां वतानां द्विकसंयोगे भङ्गाः । एवं त्रिकसंयोगादि-
ष्वपि भङ्गसंख्याभावना कार्या । पञ्चमदेवकुलिकास्थापना—

६	४	३०
३६	१०	३६०
२१६	१०	२१६०
१६६६	४	६४८०
७७७६	१	७७७६

एवं सर्वासामपि (पूर्वोत्तराणां) देवकु-
लिकानां निष्पत्तिः स्वयमेवावसंयोगा ।
इयं च प्ररूपणाऽऽवश्यं कर्तव्यं कथं वि-
प्रयेण कृता, भगवन्त्यभिप्रायेण तु न-
वजङ्गी । साऽपि प्रसङ्गतः प्रदर्श्यते ।
तथाह—हिंसां न करोति—मनसा

१, वाचा २, कायेन ३, मनसा वाचा ४, मनसा कायेन ५, वाचा
कायेन ६, मनसा वाचा कायेन ७, एतत्करणेन सप्त भङ्गीः । एवं
कारणेन २ अनुमत्या ३ करणकारणाभ्यां ४ करणानुमतिज्यां ५
कारणानुमतिज्यां ६ करणकारणानुमतिज्याः ७ । एवं सर्वमिह
एकानपञ्चाशद्व्यन्ति । एते च त्रिकालविषयत्वात् प्रत्याख्यान-
स्य कालत्रयेण गुणिताः सप्तचत्वारिंशच्चतस्रं भवन्ति । यदाह—

“ मणवयकाइयजंगे, करणे कारावणं अणुमई अ ।

इकगदुगतिगजंगे, सत्तामसे व गुणवज्जा ॥ १ ॥

पदमिहो तिन्नि तिविहा, दुविह नवा तिन्नि दो नवा चेव ।

कालनिगण य सहिआ, सीआल होउ भंगसयं ॥ २ ॥

सीआल भंगसयं, पच्चक्खणमि जस्स उवव्वं ।

सो खलु पच्चक्खणे, वुसत्तो मेमा अकुसलाओ ” ॥३॥ सित्ति ।

त्रिकालविषयता चातीतस्य निन्दया, सांप्रतिकस्य सवरणेन,
अनागतस्य प्रादाख्याननेति । यदाह—“ अइयं निंदामि परुपपन्नं
सवरंमि अणागय पच्चक्खमि सित्ति ” । एतच्च भङ्गा अहिंसामाश्र-
त्य प्रदर्शिताः

३	३	३	२	२	२	१	१	१	वतान्तरे-
३	२	१	३	२	१	३	२	१	तत्र पञ्चा-
१	३	३	६	६	३	३	६	६	१४८ भ-
									ङ्गकभावाद

दा, धावकाणां भवन्ति । उक्तं च—“ दुविहा अट्टविहा वा, वसीसवि-
हा च सत्त पणतीसा । सोल सय सहस्स जये, अट्टसयऽट्टसग
वइणो ” ॥१॥ इह तु क्रयम्—षट्भङ्गीवपुत्तरनङ्गकैकविंशतिज-
ङ्ग्या, तथा नवभङ्ग्या ३, तथैकानपञ्चाशद्व्यभङ्ग्या ४, द्वादश
द्वादश देवकुलिका निष्पद्यन्ते । यदुक्तम्—

“ इगवीसं खलु जंगा, निहिछा सावयाण जे सुत्ते ।

ने चिअ आवीस गुणा, इगवीसं पक्खेवअणा ॥ १ ॥

एगवण नव मंगा, निहिछा सावयाण जे सुत्ते ।

ते निअ दसगुण काउ, नव पक्खेवअमि कायव्या ॥ २ ॥

पगुणवर्गं जंगा, विट्ठा कलु सावयाण जे सुत्ते ।
ते चिअ पंचासगुणा, इगुणवन्ने पक्खिवेअव्वा ॥ ३ ॥
सीआल्लं भंगसयं, ते चि अडयालसयगुणं कात्तं ।
सीयालसएण जुअं, सबवगा जाण जंगाण ॥ ४ ॥

एकादश्यां वलायां द्वादशव्रतभङ्गकर्मव्यवस्थायामागतं क्रमेण
स्वर्गदेवकुलिकानां हेतुः । तत्स्थापनाश्चमाः- (* द्वादशव्रतदेव-
कुलियां परं तव च भङ्गा यन्त्रतोऽवमेयाः) एव संपूर्णा देवकुलि-
का अपि एकविंशत्यां द्वादशांशेषु द्वादश द्वादश जावनीयाः स्था-
पनाः क्रमेण यथा- (* द्वादशव्रतदेवकुलिकायामेकविंशत्येकोन-
पञ्चाशत्सप्तचत्वारिंशच्चतुर्दश भङ्गा यन्त्रतोऽवमेयाः) इति प्रसङ्गः
प्रदर्शिता भङ्गप्रकरणः । बालन च द्विविधविधिविधादिप्रसङ्ग-
ग्येवापयोगित्वात्कृत्तमेवावमेयमित्यलं विस्तरण । धर्मः २
अधिः । पंचाः । प्रवः ।

अणुव्रजंत-अनुव्रत-त्रि० । अनुकृतं माध्यभिमुखं व्रजति,
सूत्र० १ अ० ४ अ० १ उ० ।

अणुव्यपणम-अनुव्रतपञ्चक-न० । अणुव्रतानां पञ्चकं यत्र
सोऽनुव्रतपञ्चकः । प्राकृतवशाच्चान्यथा निर्देशः । पञ्चानुव्रतिके,
दर्शः ।

अणुव्यमुह-अनुव्रतमुख-त्रि० । अणुव्रतानि मुखे आदी येषां
तानि । साधुभाषकविशेषप्रमाणेषु, ध० २ अधि० ।

अणुव्यया-अनुव्रता-स्त्री० । अन्वति कुलाऽनुरूपं व्रतमाचारो-
ऽस्या अनुव्रता । पतिव्रतायाम्, उक्त० १० अ० ।

अणुव्यम-अनुव्रत-त्रि० । वशमुपागते, “ एषं तुष्मे सरागत्था,
अग्रमन्नमणुव्यसा ” । अस्याऽस्य परस्परतो वशमुपागताः पर-
स्परायत्ताः । सूत्र० १ अ० ३ अ० ३ उ० ।

अणुव्यवाग-अनुव्रतपाक-पु० । अनुरूपे विपाके, “ एवं तिरि-
क्त्वे मणुयासुरं सु, चतुरत्तणं तयणव्यवागं ” सूत्र० १ अ० ५
अ० २ उ० ।

अणुसंगर्ह-अणुसङ्गति-स्त्री० । आकाशादिद्रव्यस्य परमाणुसं-
योगे, द्रव्या० १२ अध्या० ।

अणुसंचरंत-अनुसंचरत्-त्रि० । वस्तुमयमाणे, सूत्र० १ अ०
१० अ० । पञ्चात् सञ्चरणे, आचा० १ अ० १ अ० १ उ० ।

अणुसंधाण-अनुसन्धान-न० । वृद्धोपादाने, सूत्र० १ अ० १२ अ० ।
विस्मृतस्य ग्रहणे उपादाने, तस्मैव परमतः सङ्गदृष्टस्य संधाणव्य-
वस्था तस्यैव पूर्वगृहीतसूत्रादः प्रदर्शान्तरनष्टस्य क्वचिद्देशे विस्मृ-
तस्य च या घटना साऽनुबन्धना अनुसन्धानमित्युच्यते । पञ्चा०
१२ विव० ।

अणुसंधिर्य-देशी-अधिरते, हिक्कायां च । दे० ना० १ धर्ग ।

अणुसंवेगण-अनुसंवेदन-न० । पञ्चात्संवेदने, अनुभवने च ।
आचा० १ अ० ४ अ० ५ उ० ।

अणुसंभरण-अनुसंभरण-न० । द्विविदिशां गमनस्य जार्वाद्-
गागमनस्य वा स्मरणे, आचा० १ अ० १ अ० १ उ० ।

अणुसज्जता-अनुसज्जना-स्त्री० । अनुयक्तौ, व्य० १ उ० ।
(‘ तिःपाणुसज्जता ’ शब्दे तीर्थस्यानुसज्जनां व्याख्यास्यामः)

अणुसज्जत्या-अनुपक्तवत्-त्रि० । पूर्वकाज्ञात्काज्ञान्तरमनु-
वृत्तवति, भ० ६ श० १ उ० ।

अणुसङ्गी-अनुशिष्टि-स्त्री० । अनुशासनमनुशिष्टिः । उपदेशप्र-
दानरूपे स्तुतिकरणे, लक्षणे वा वैयाकृत्यजेट्, व्य० १ उ० ।
नि० व्य० । प० व्य० । शिक्वणे, दर्श० । इहलोकाऽप्रायप्रदर्शने,
वृ० १ उ० । ‘ तिविहा अणुसङ्गी पञ्चसा । तं जहा-अयाणुसङ्गी
पराणुसङ्गी तदुभयाणुसङ्गी ’ स्था० ३ उ० ३ उ० । तत्र यद्
आत्मानमात्मना अनुशास्ति सा आत्मानुशिष्टिः, यत्पुनः परस्य
परं वाऽनुशासनं सा पराऽनुशिष्टिः, एवं तदुज्यास्मिन् तदुज्य-
विषयानुशिष्टिः व्य० १ उ० । तत्राऽऽत्मनो यथा-“ वायास्ति-
सण्णं, कम्ममि गहणम्मि जीवणं हु क्खिओ । शरिह जह ण हु
जिहज्जसि, जुज्जंतो रागमेहिंति ” ॥ १ ॥ तथा विधेयमिति शेष
इति । स्था० ३ उ० ३ उ० । व्य० ।

दंमुलजम्मि टोण, मा अमतिं कुणह दंडितो मिचि ।

एस उल्लहो उ दंभो, जवदंभिवारआं जीव ! ॥

अवि य हु विसंदिओत्ते, अप्पाणायाम्भक्षिओ जीव ! ॥

अप्पपरे उजण अनु-सङ्गी य धुइ ति एगट्टा ॥

वाक्यः सुललो यत्रासौ दण्डसुलभस्तस्मिन् लोके, हे जीव !
मा एवंरुपाप्रमतिं कुमतिं कुर्या । यथाऽहमाचार्येण प्रायश्चित्तवा-
ननो दण्डितोऽस्मीति, यत एष प्रायश्चित्तवानरूपो दण्डो दु-
र्लभः । कस्माद् दुर्लभः, इत्याह-भवद्गामनवारकः “ निमित्तप-
र्यायप्रयोगे सर्वासां विभक्त्यानां प्राये दर्शनम् ” इति वार्तिके-
न हेतौ प्रथमा । ततोऽयमर्थः-यत एष दण्डो प्रथम एव संसार-
एव दुःसहदुःखात्मकत्वाद् वारकस्तस्य निवारको भयदण्ड-
निवारकस्तस्माद् दुर्लभः अपि च । हु निश्चित हे जीव ! तं आत्मा
अनाचारमालिनः प्रायश्चित्तप्रतिपत्त्या विशोषितो जवति, तस्मा-
द् न दण्डितोऽस्मीति वृत्तिरात्मनि परिभाषयितव्या । किन्तु-
पकृतोऽहमनुपहतपराहितकारिभराचार्यैर्गति चिन्तनीयमि-
ति । एवममुना बल्लेखेन आत्मनि परस्मिन् उभयस्मिन् आनु-
शिष्टिर्वगन्तव्या । आत्मनि साक्षाद्विद्यमुक्ता, एतदनुसारेण प-
रस्मिन्नुज्यास्मिन्नापि च सा प्रतिपत्तव्येति ज्ञातः । अनु-
शिष्टिः स्तुतिरित्येकार्थी । अत्रापि शब्दः सामर्थ्याद् गम्यते, प-
तावपिशब्दवैकार्थी । किमुक्तं जवति-अनुशिष्टिः स्तुतिरित्य-
पि द्रष्टव्यमिति । व्य० १ उ० । परानुशिष्टिर्यथा-“ ता तंमि भा-
ववेज्जो, भवदुक्खनिर्पीमिया नुहं एत । हदि सरणं पथआ, मो-
पयत्वा पयत्तेण ” ॥ १ ॥ तदुज्याऽनुशिष्टिर्यथा-“ कइ कइ वि मा-
णुसत्ता-इ पाविणं चरणपवररयणं च । ता भो ! इत्थं पमाओ,
कइया विनं हुज्जण अम्हं ” ॥ १ ॥ स्था० ४ उ० १ उ० । नि० व्य० ।
हितोपदेशरूपायां शिक्षायाम्, “ मिकारणं मे किञ्चा, संजया-
णं च भावओ । अथ अम्मगइ तच्च, अणुसङ्गि सुणेह मे ” ॥ १ ॥
इत्याद्यनाथमुनिना धेरिकं प्रत्यनुशिष्टिः कृता । उक्त० १० अ० ।
व्य० । सद्गुणोत्कीर्तनोपबृंहणं साऽविधेयेति यत्रापदिश्यते
साऽनुशास्तिः (“ जिनकप्प ” शब्दे जिनकल्पं प्रतिप्रथमानेन
साधुनामनुशिष्टिर्विह्यते) आहरणतद्देशभेदे च, यथा गुणवन्तो-
ऽनुशासनीया जवन्ति । यथा साधुलोचनपतितरजःकणापनयनेन
लोकसंज्ञाविनशीलकलङ्का, तत्कालनायागाधितदेवताकृतप्रा-
तिहायां बालनित्यवस्थापितोदकाच्छादनोद्घाटितवस्त्राणां पु-
रत्रया मुज्जका अहो ! शीलवतीति महाजनेनानुशास्तिरिति । इह
च तथाविधवैयाकृत्याकरणादिनाऽप्युपनयः संभवति, तस्या-
मेव च महाजनानुशास्तिमात्रेणोपनयः कृत इत्याहरणतद्देशभे-
देति । एवमनजिमतांशयागादभिमतांशोपनयनमुत्तरेष्वपि ज्ञात-

नीयमिति । स्था० ४ ठा० ३ उ० । ' धर्मकथां कुर्वन्ति ' इत्य-
प्याये, वृ० १ उ० ।

अणुसमय-अनुसमय-अव्य० । समयं समयमनुसन्धीकृत्येत्य-
नुसमयम् । बीप्तायामव्ययीजायः । कर्म० ५ कर्म० । सततमि-
त्यर्थे, उक्त० ५ अ० । प्रतिसमयमित्यर्थे, क० प्र० । प्रति० । प्र-
तिक्षणमित्यर्थे, च० प्र० ६ पाठु० । "अणुसमयं अविरहियं निरं-
तरं व्यवहर्तुम्" । अनुसमयमित्यादिपदत्रयमेकार्थम् । भ० ४१
श० १ उ० ।

अणुसमवयवोववत्तिअ-अनुसमवदनोपपातिक-त्रि० । अ-
नुरूपा समाऽवयवमा वदनोपपातिद्वारघटना येषां ते तथा । अ-
नुलोमाऽवयवमद्वारघटनाके, " ससिसूरचक्रलक्षण-अणुसम-
वयवोववत्तिआ " ज० ३ वक्र० ।

अणुसय-अनुशय-पुं० । गर्वे, पश्चात्तापे च । अनु० । प्रभ० ।
"अणु-अनुस्मरण-न० । सदसत्कर्तव्यप्रवृत्तिहेतुनृतेऽ-
ति, पञ्चा० १ विव० । " आणानयाणुस्मरणं, पुव्वगय-
णुस्मरणं " आ० ४ अ० । स्मृतौ, विश० ।

अणुसरियव-अनुसर्तव्य-त्रि० । अनुगतव्ये, स्था० ५ ठा० १ उ० ।
"अनुसर्तव्य-त्रि० । अनुचिन्तनीयं, " अणुसरियव्या सुदण
ण पसेव नमोकारा कयन्तुय मन्ममाणेण " आ० म० द्वि० ।
अणुसरिम-अनुसदृश-त्रि० । अनुरूपे, "अणुसरिसां तस्स हो-
उवज्जाओ" व्य० ५ उ० ।

अणुमार-अनुमार-पुं० । अनु-सृ-भावे घञ । अनुगमने, सह-
शीकरणे च । वाच० । " विठन्नासु अ लक्षणणाणुसारेण " इ-
त्यादि । प्रा० । पारतन्त्र्ये, विश० ।

अनुस्वार-पुं० । स्वराश्रयेण उच्चार्यमाणे बिन्दुरेखया व्यज्य-
माने अनुनासिके वर्णभेदे, वाच० । अनुस्वारो विद्यतेऽस्येति अ-
न्नादिज्य इति मत्वर्थीयाऽसु प्रत्ययः । अनुस्वारवर्णोच्चार्यमा-
णेऽनुरध्वनविशेषे, आ० म० द्वि० । न० । " अणुस्वारं नाम
पम्हुट्टु अच्चे सत्त वा संभरिते अन्नेण वा संभारिते जं अक्ख-
रयिरहितं सहकरणं तमणुस्वारं ज्ञाति " । आ० चू० १ अ० ।
अणुसामंत-अनुशासत्-त्रि० । शिकयति-शिक्षां प्रयच्छति,
उक्त० ४ अ० ।

अणुसासण-अनुशासन-न० । अनुशास्यन्ते सन्मार्गेऽवतार्य-
न्ते सदसद्विद्यकतः प्राणिनो येन तदनुशासनम् । धर्मदेशनस-
न्मार्गाभ्यतारणं, " अणुसासणं पुढो पाणी, वस्तुमं पयणासु ते "
सूत्र० १ श्रु० १५ अ० । जगवडाकारुपे-आगमं च । " सोच्चा
जगवाणुसासणं, सक्खे तथ करेऽनुवक्कमं " सूत्र० १ श्रु० २
अ० ३ उ० । शासनमनु-अव्ययीजायः । यथागममित्यर्थे । सूत्रानु-
सारेणेति यावत् । "अणुसासणमेव पक्कमं, वीरेहिं समं पवेह-
यं" सूत्र० १ श्रु० २ अ० १ उ० । शिक्षायाम्, हा० १३ अ० ।
उक्त० । जी० । राजादिपराङ्गोऽनुशासनं वक्ष्यामि । पञ्चा० ६
विव० । दुःस्थस्य सुस्थतासंपादने, स० । अनुकम्पायाम्, "अ-
णुकंप ति वा अणुभासणं ति वा पगछा " पं० चू० । अनुशास-
नं ज्ञयमाने वा दृष्टे वा, किमुक्तं ज्ञयति ?-सामाचारीतः प्रतिज-
न्यमानान् कथञ्चिद् दृष्ट्वाऽनुशासति तदनुशासनम् । यदि वा
यो यथाकथंऽपि सन्न कथञ्चिन्न कुर्वन्, तत्कथञ्चिच्चक्षणम्,

'एतत्तव कृत्यमिति' दृष्ट्वाऽनुशासति एतदनुशासनम् । संप्रह-
मेदं, व्य० ३ उ० । 'अणुसासह'-अनुशासते । वृ० १ उ० ।

अणुसासणविहि-अनुशासनविधि-पुं० । अनुशासतिविधाने,
पञ्चा० ६ विव० ।

अणुसासिज्जंत-अनुशास्यमान-त्रि० । तत्र तत्र बोधमाने,
"अणुसासिज्जंतो सुस्सुम्ह" । दश० १ अ० ४ उ० । सूत्र० ।

अणुसामिय-अनुशामित-त्रि० । युक्तानि शिष्यमाणे कथञ्चि-
त् स्थालितादिषु गुरुभिः परबोक्त्या शिक्षिते-गुरुभिः कठोरव-
चनैस्तर्जितं, उक्त० १ अ० । अभिहिते, सूत्र० १ श्रु० १४ अ० ।

अणुसिद्ध-अनुशिष्ट-त्रि० । शिक्षां गृहीते, " तत्तेण अणुसि-
द्धाते, अपडिजेण जाणया " सूत्र० १ श्रु० ३ अ० ३ उ० ।

अणुमिद्धी-अनुशिष्टि-स्त्री० । तद्भावकथनपुरस्सरं प्रकाप-
नायाम्, वृ० १ उ० । ('अणुसंघी' शब्दप्रकरणे दर्शितार्थे,)
शिक्षायाम्, उक्त० १० अ० ।

अणुमुत्ती-देशी-अनुकूलं, दे० ना० १ वर्ग ।

अणुमूयग-अनुसूचक-पुं० । नगराभ्यन्तरे चारमुपलभमाने,
सूचककथितं भुत दृष्टं वा, स्वयमुपलब्धं च प्रतिसूचकेभ्यः
कथयति, सामन्तराज्येषु वसतिकृतवृत्तिके अमात्यपुरषे,
तादृश्यां कृतवृत्तिकायां चैव महिलायाम्, "सूयग तहाऽणुसू-
यग-पडिसूयग सव्वसूयगा चैव । पुग्गिआ कयविस्सीया, वसंति
सामंतनगरं सु ॥१॥ महिला कयविस्सीया वसंति सामंतण-
रं सु " व्य० १ उ० ।

अणुमू (स्मृ) यत्ता-अनुस्यूतत्व-न० । अपरशरीराभितता-
यां परनिधायाम्, " अचिंत्तेसु वा अणुसूयत्ताए वि उट्ठंति "
सूत्र० २ श्रु० ३ अ० ।

अणुसोय-अनुश्रोतस्-न० । प्रवाहे, "अणुसोयपटिप बहु, ज-
णम्मि पडिसोयलज्जलक्खेण । पडिसोयमेव अप्पा, दायव्वो
होउ कामणं ॥१॥ अणुसोयसुहो लोंगां, पडिसोआ आसमो
सुविहियाणं । अणुसोआ संसागे, पडिसोआ तस्स उत्ता-
रा " ॥२॥ अष्ट० २३ अष्ट० । पं० सू० ।

अणुसोयचारि (ए)-अनुश्रोतश्चारिन्-त्रि० । अनुश्रोतसा
चरतीति अनुश्रोतश्चारि । नद्यादिप्रवाहगामिनि मत्स्ये, एवं
भित्तके च । यो हि अभिग्रहविशेषादुपाश्रयसमीपात् क्रमेण
कुलेषु भिद्यन्ते सोऽनुश्रोतश्चारि । स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

अणुसोयपट्टिय-अनुश्रोतःप्रस्थित-त्रि० । नदीपूरप्रवाहपतित-
काष्ठवद् विषयकुमार्यप्रव्यक्रियानुकूल्येन प्रवृत्ते, "अणुसोय-
पट्टिय बहु, जणम्मि पडिसोयलज्जलक्खेणं । पडिसोयमेव अ-
प्पा, दायव्वो होउ कामणं " ॥१॥ दश० २ चू० ।

अणुसोयसुह-अनुश्रोतःसुख-त्रि० । उदकभिन्नाभिसर्पणवत्
प्रवृत्त्याऽनुकूलविषयादिसुखे, दश० १ अ० । "अणुसोयसुहो
लोंगां " दश० २ चू० ।

अणुस्तरग-अनुत्सर्ग-पुं० । अपरित्यागे, दर्श० ।

अणुस्तरिता-अनुमृत्य-अव्य० । अनुसारं कृत्वेत्यर्थे, "अंधं च

लेयारमणुस्सरिता, पाणाणि चैवं विणिहन्ति मंदा " सूत्र० १
धु० ७ अ० ।

अणुस्सव-अनुश्रव-पुं० । अनुश्रयते गुरुमुखादित्यनुश्रवः । वे-
दे, द्वा० ७ द्वा० ।

अणुस्सुय-अनुश्रुत-त्रि० । अवधारिते गुरुजिह्वयमाने, उत्त० ५
अ० । श्रवणपथमायाते, सूत्र० १ धु० २ अ० २ उ० । भारतादौ
पुराणे श्रुते, सूत्र० १ धु० ३ अ० ४ उ० । न उत्सकाऽनुश्रुतः ।
सूत्र० १ धु० ६ अ० । औत्सुक्यरहिते, पं० सू० ४ सू० ।

अणुस्सुयत्त-अनुत्सुकत्व-न० । विषयसुखेऽनुत्तालत्वे, "सुह-
साएणं अणुस्सुयत्तं जणयह । उत्त० २ ए अ० ।

अणुहवसिद्ध-अनुजवसिद्ध-त्रि० । स्वसंवेदनप्रतीते, पञ्चा०
३ विव० ।

अणुहविर्ज-अनुजय-अव्य० । संवेद्येष्ट्यर्थे, पञ्चा० २ विव० ।

अणुहियासण-अन्वध्यासन-न० । अविचलकायतया सहने,
जं० २ वक्र० ।

अणुह्र-अनुजृत्-त्रि० । अनु-भू-क । प्राकृते " केहुः " ॥ ७
४ । ६४ ॥ भुवः के प्रत्यये ह्रादेशः । अनुजवविषयीकृतं, प्रा० ।

अणू-देशी-शास्त्रिनेदं, दे० ना० १ वर्ग ।

अणूव-अनूप-त्रि० । अनुगता आपो यत्र । व० स० । अन्व-स-
मा० । अत उत्तम । जलप्राये स्थाने, घाच० । नद्यादिपानीय-
हले, वृ० १ उ० । विशेष० । व्य० ।

अणूवदेम-अनूपदेश-पुं० । जलदेशे, व्य० ४ उ० ।

अणुक(ग)-अनेक-त्रि० । बहुत्वे, सूत्र० १ धु० १२ अ० । अनेक-
शब्दघटितप्रयोगा यथा- " अणुगगणनायकदंननायकराईसर-
तलवरभार्गविअकारंविअमतिमहामंतिगणकदायारिअमम-
खरपिउमहनगरनिगमसंदिग्धनावऽस्यथायदतसश्रियालसकि
संपरिवुदे " अनेके ये गणनायकादयस्तेषां द्रष्टव्यस्तस्मैरिह
तृतीयाबहुवचनज्ञोप० छेदः । (सकिं नि) सार्द्धं सहेत्यर्थः ।
न केवलं तस्मदितत्त्वमेव, अपि तु तैः समिति समन्तात् परि-
वृत्तः परिवारित इति । औ० । " अणुगजाइजराभरणजोणिंवेय-
णं " अनेकजातिजराभरणप्रधानयोनिषु वेदना यत्र स तथा ।
(संसार इति विशेष्यम्) औ० । " अणुगजातिजराभरणजोणि-
संसारकलंकलिभावपुण्यभवगमभवासवसदं । पंचचसमंशकता-
सासयमणागयसिद्धं " अनेकजातिजराभरणजन्मजरामृत्यु-
भिर्यश्च तासु योनिषु संसारः संसरणं तेन च यः कलंकुली-
भावः कदर्थ्यमानता यश्च दिव्यसुखमनुप्राप्तानामपि पुनर्भवे
संसारं गर्भवसतिप्रपञ्चः, तौ समतिक्रान्तौ, अत एव शाश्वत-
मनागते काङ्क्षं तिष्ठन्ति । (सिद्धा इति विशेष्यम्) प्रह्ला० २ पद ।
अनेकजातिसंभवाद् विचित्रत्वम् । सर्वभाषानुव्यापितविचित्र-
पता । रा० । इह जातयो वर्णनीयवस्तुवर्णनानि । स० ।
" अणुगणनकरगवियरउभरपवायपठनारसिहरपठरे " अ-
नेकानि नटानि कटकाश्च गणेशैला यत्र स तथा । विवरणि,
अवभृताश्च निर्जरावशेषाः, प्रपानाश्च भृगवः, प्राग्भाराश्च ईष-
वचनना गिरिदेशाः, शिखराणि च कूटानि, प्रचुराणि यत्र स
तथा । ततः कर्मधारयः (पर्वत इति विशेष्यम्) द्वा० ४ अ० ।

" अणुगणनरवामसुप्पसारियअणिउभघनविपुअवद्वसंधी " अ-
नेकैर्नरव्यामैः पुरुषव्यामैः सुप्रसारितैरग्राह्योऽप्रमेयो घनो नि-
घिमो विपुत्रो विस्तीर्णो वृत्तः स्कन्धा येषां ते-अनेकनरव्याम-
सुप्रसारिताग्राह्यघनविपुलवृत्तस्कन्धाः । रा० । द्वा० । " अणुग-
ज्युभावभविपविअदं " अनेके भूता अतीता भावाः सत्त्वाः प-
रिणामा वा जव्याश्च भाविनो यस्य स तथा । इति श्रुतं प्रति-
स्थापत्यापुत्रः । स्था० १ ता० १ उ० । " अणुगमणिगणयविधि-
हणिउजुत्तविचिसिचिधगया " अनेकानि बहुनि मणिरत्नानि प्रती-
तानि विविधानि बहुप्रकाराणि नियुक्तानि नियोजितानि येषु
तानि तथा, तानि विचित्राणि चिह्नानि गताः प्राप्ताः ये ते तथा ।
(सुपुरुषवर्णकः) औ० । प्रश्न० । " अणुगमणिगणयविधि-
हसुविगयनामचिधं " अनेकैर्मणिरत्नैर्विविधं नानाप्रकारं
सुविरचितं नाम चिह्नं निजनामवर्णं पङ्क्तिरूपं यत्र स तथा ।
जं० ३ वक्र० । " अणुगमणिकणगरयणपहकरपरिमंरिय-
भागभल्लिचिर्त्तावणिउत्तगमणगुणजणियपेखोलमाणवरललि-
यकुंरुजुज्जितियअहियआजरणजणियसोमे " अनेकमणिरत्नक-
नकनिकरपरिमरितभागे जन्तुचित्रे विचित्रविचित्रे विनियु-
क्ते कर्णयानिवेशिते गमनगुणेन गतिसामर्थ्येन जनिने कृते प्रेक्षा-
माने चक्षुषे यं वरललितकुण्डले ताज्यामुज्ज्वलितनोद्धीपनेनाधि-
काज्यामाजरणाभ्यामुज्ज्वलितार्थिकेवाऽऽजरणैश्च कुण्डलयति-
रितैर्जनिता शोभा यस्य स तथा । द्वा० १ अ० । " अणुगवरहसगर-
जाणजुगगिज्जिधिसिधियपरिमोयणा " अनेकेषां रथशकटा-
दीनामधोविस्तीर्णत्वात् प्रतिमोचनं येषु ते तथा । रा० । " अणुग-
रायवरसहस्साणुआयमग्गं " अनेकेषां राजवराणां बहुमुकुटाङ्गां
सहस्रैरनुयातोऽनुगतो मार्गः पुष्टं यस्य स तथा । जं० ३ वक्र० ।
" अणुगवदाप " अनेकानि वृन्दानि परीवारा यस्याः सा तथा
तस्याः (पर्वदः) रा० । " अणुगवरतुरगमत्तकुंजरहपहकर (सहकर)
सीयसदमाणीयाइमजाणजुगा " अनेकैर्वरतुरगैर्मत्तकुंजरैः (रह-
पहकरेति) रथानिकरैः (रहसहकरेति वा) रथानां सहकारः सङ्गा-
तैः शिविकाभिः स्यन्दमाना जिराकीर्णा व्याप्ता यानियुभ्यैश्च या सा
तथा । भार्कणेशदस्य मध्यनिपानः प्राकृतत्वात् । अथवा अने-
के वरतुरगादयो यस्यामाकीर्णानि च गुणयन्ति यानादीनि यस्यां
सा । औ० । " अणुगवरसकलणुत्तमपसरणसुहरयपणिंवेहे " अने-
कैर्वरलक्षणैरुत्तमाः प्रशस्ताः वृच्चयो गतिदाश्च रथ्याः पाणिश्रेष्ठा
यस्य स तथा । औ० । " अणुगवायामजोगवगणवामहनमहुजु-
रकरेणहि " अनेकानि यानि व्यायामनिमित्तयोग्यादीनि तानि
तथा तैः तत्र योग्या गुणानि का वल्लभमल्लङ्घनं व्यामर्दनं परस्पर-
स्याङ्गमाटनं मल्लयुद्धं प्रतीते करणानि चाङ्गमङ्गविशेषा मल्ल-
शास्त्रप्रसिद्धाः । औ० । द्वा० । " अणुगवाससयमाउयंनो " अनेकवर्षा-
तायायुष्मन्तः । प्रश्न० ४ आश्र० द्वा० । " अणुगसव-
णिगणमिहुणपवियरिप " अनेकशकुनिमिथुनकानां प्रविचरित-
मितस्ततो गमनं यत्र तत्तथा (प्रयातकुरमम्) जं० ४ वक्र० ।
रा० । " अणुगसकुकीलगसहस्सवितते " अनेकैः शङ्कुप्रमाणैः
कीलकभहस्त्रैर्हृजिर्हि कीलकैस्तादितप्राया मध्यकाः संभव-
न्ति । तथारूपताकाऽसंभवादतः शङ्कुग्रहणं, चिततं चितानाकृतं
ताडितमिति भावः । रा० । जी० । " अणुगसयाप " अनेकानि
पुरुषाणां शतानि संख्यया यस्याः सा अनेकशता, तस्याः । रा० ।
" अणुगसाहप्पसाहपिदिमा " अनेकशास्त्राप्रशाखाविटपयस्त-
मभ्यजागो वृक्षविस्तारो वा येषां ते (वृक्षाः) । औ० । द्वा० ।

अणोक्तांतरसिद्धकेवलनाण-अनेकान्तरसिद्धकेवलज्ञान-
न० । आर्जिनिबोधिकज्ञानभेदे, स्था० २ ठा० १ उ० ।

अणोक्तगंगिय-अनेकाङ्गिक-पुं० । अनेकपट्टकृते, नि० चू० १ उ० ।
कान्तिकाप्रस्तारामके संस्तारभेदे च । व्य० २ उ० ।

अणोक्त-अनेकान्त-त्रि० । न एकान्तो नियमाऽप्यजिचारी यत्र ।
अनियमं, अनिश्चितफलके च । याच० । अनिश्चये, विशे० । एकाग्र्यं,
प्रव० ३८ ठा० ।

अणोक्तजयपताका-अनेकान्तजयपताका-स्त्री० । हरिजिह्वसूरि-
विरचिते स्वनामख्याते ग्रन्थभेदे, यद्वृत्तिविवरणं मुनिचन्द्रणा-
कारि । तदुपक्रमे "शेषमतातिशयानां, यस्यानेकान्तजयपताके-
ह । हर्तुमशक्या केनाऽपि वादिता नैमि तं बीरम् ॥१॥ कतिपयवि-
षमपदगतं, वक्ष्येऽनेकान्तजयपताकायाः । वृत्तेविवरणमहम-
ह्वयुद्धिबुद्धये समासेन" ॥२॥ अनेकान्तजयपताकावृत्तिविव० ।

अणोक्तपग-अनेकान्तात्मक-न० । ग्रम्यते ग्रम्यते निश्चीयते
इत्यन्तो धर्मः । न एकाऽनेकः । अनेकश्चाऽसावन्तश्चानेकान्तः ।
स आत्मा स्वभावा यस्य वस्तुजातरूप तदेकान्तात्मकम् । स-
द्वसदाधनेकधर्माऽऽत्मके, ग्ला० ३ परि० ।

अणोक्तवाय-अनेकान्तवाद-पुं० । स्याद्वादे, स च यथा युक्त-
तामञ्जति, तथा स्याद्वाद्मञ्जरीदिप्रत्ययः संगृह्यते ।

(१) एकान्तवाददृष्टपुणस्सरमनेकान्तवादमतम् ।

(२) प्रत्यक्षोपलब्धमाणमप्यनेकान्तवादं येषमन्यन्ते
तेषामुन्मत्तताऽऽविर्भावमम् ।

(३) उत्पादविनाशयोरैकान्तिकताऽन्युपगमनिषेधः ।

(४) वस्तुनोऽनन्तधर्मात्मकत्वम् ।

(५) वस्तुन एकान्तसद्वृत्तत्वं स्वीकृत्यतः सांख्यमतस्य
परास्ते युक्तिः ।

(६) कालाद्येकान्तवादोऽपि मिथ्यात्वमेव ।

(७) साधर्म्यतो वैधर्म्यतश्च साध्यसिद्धिः ।

(८) अनेकान्तवाद एव सन्मार्गः ।

(९) एकान्तवादिनोऽज्ञाः ।

(१०) अनेकान्तवादस्वीकाराऽस्वीकारयोः सम्यक्मिथ्यात्वम् ।

(१) तत्रैकान्तवाददृष्टपुणस्सरमनेकान्तवाद्याह—

आदीपमाव्योम समस्वजावं,

स्याद्वादमुच्चाऽनतिभेदि वस्तु ।

तन्निर्णयमेवैकमनित्यमन्य-

दिति त्वदाऽऽज्ञाद्विषतां प्रज्ञापाः ॥ ५ ॥

आदीपं दीपाद्वारभ्य, आव्योम व्योममर्यादीकृत्य, सर्वं वस्तु प-
दार्थस्वरूपं, समस्वभावम्-समस्तुल्यः स्वभावः स्वरूपं यस्य त-
त्तथा । किञ्च-वस्तुनः स्वरूपं द्रव्यपर्यायात्मकत्वमिति ब्रूमः ।
तथा च वाचकमुख्यः—“ उत्पादव्ययव्यययुक्तं सत् ” इति ।
समस्वभावत्वं कुतः ? इति विशेषणद्वारेण हेतुमाह—(स्याद्वाद-
मुच्चाऽनतिभेदि) स्यादित्यव्ययमनेकान्तद्योतकम् । ततः स्याद्वा-
दोऽनेकान्तवादो नित्यानित्याद्यनेकधर्मशब्दैकवस्त्वभ्युपगम
इति यावत् । तस्य मुद्रा मर्यादा तां नानिभनिति नातिक्रामतीति
स्याद्वादमुच्चाऽनतिभेदि । यथाहि-न्यायैकनिष्ठे राजान राज्य-
धियं शासति सति सर्वाः प्रजास्तन्मुद्रां नातिवर्तितुमीशते,
तद्वतिकमे तासां सर्वाथेहानिभावात् । एवं विजयिनि निष्क-

एतके स्याद्वादमहानरेन्द्रे तदीयमुद्रां सर्वेऽपि पदार्था नाति-
क्रामन्ति; तदुल्लङ्घनं तेषां स्वरूपव्यवस्थाहानिप्रसङ्गः । सर्वव-
स्तूनां समस्वभावत्वकथनं च पराभीष्टस्यैकं वस्तु व्योमादि
नित्यमेव, अन्यच्च प्रदीपादि अनित्यमेवेति वादस्य प्रतिलोप-
वीजम् । सर्वे हि भावा द्रव्यार्थिकनयापक्षया नित्याः, पर्या-
यार्थिकनयादेशात् पुनर्नित्याः । तत्रैकान्ताऽनित्यतया परै-
रङ्गीकृतस्य प्रदीपस्य तावन्नित्याऽनित्यत्वव्यवस्थापने दिव्यात्र-
मुच्यते । तथाहि-प्रदीपपर्यायाऽऽपन्नास्तैजसाः परमाणवः स्वर-
सतस्तैलक्ष्याद्वानामघाताद्वा, ज्योतिःपर्यायं परित्यज्य तमां-
रूपं पर्यायान्तरमासादयन्तोऽपि नैकान्तेनानित्याः, पुञ्जद्रव्य-
रूपतयाऽवस्थितत्वात् तेषाम् । न ह्येतायैवाऽनित्यत्वं यावता
पूर्वपर्यायस्य विनाशः, उत्तरपर्यायस्य चोत्पादः । न खलु मृद-
द्रव्यं स्थासककोशकुशूलशिवकषटाद्यवस्थाऽन्तराख्यापद्यमा-
नमप्येकान्ततो विनष्टम्, तेषु मृद्व्यानुगमस्याऽऽबालगोपालं
प्रतीतत्वात् । न च तमसः पौञ्जलिकत्वमसिद्धम् ; चाक्षुषत्वाऽ-
न्यथाऽनुपपत्तेः, प्रदीपालोकवत् । अथ यच्चक्षुषं तत् सर्वं
स्वप्रतिभासे आलोकमपेक्षते, नैवं तमः, तत् कथं चाक्षुषम् ?
नैवम् । उलूकादीनामालोकमन्तरेणापि तत्प्रतिभासात् । यैस्त्व-
स्वदादिभिरन्यच्चक्षुषं घटादिकमालोकं विना नोपलभ्यते,
तैरपि तिमिरमालोकयिष्यते, विच्छिन्नवाङ्मनानाम् । कथम-
न्यथा पीतश्वेतादयोऽपि स्वर्णमुक्ताफलानां आलोकपक्षदृश-
नाः । प्रदीपचन्द्रादयस्तु प्रकाशान्तरनिरपेक्षाः । इति सिद्धं तम-
श्चाक्षुषं, रूपवन्वाच्यं रूपशब्दमपि प्रतीयते, शीतस्पर्शप्रत्ययज-
नकत्वात् । यानि त्वानि विभावयवत्वमप्रतिघातिवमनुद्भूतस्पर्-
शविशेषत्वमप्रतीयमानस्पर्शवयविषयप्रविजगत्त्वमिति (मत्यादि) नि-
तमसः पौञ्जलिकत्वनिषेधाय परैः साधनान्युपन्यस्तानि, तानि
प्रदीपप्रभादृष्टान्तेनैव प्रतिपेक्षानि, तुल्ययोगक्रमत्वात् । न च
वाच्यं तैजसाः परमाणवः कथं तमस्त्वं परिणमन्त इति ? पुञ्ज-
ज्ञानां तत्तन्मामग्रीसहकृतानां विसदृशकार्योत्पादकत्वस्याऽपि
दर्शनात् । इष्टो ह्यार्धे-धनसंयोगवशाद्वास्वरूपस्याऽपि बहुर-
भास्वरूपधर्मरूपकार्योत्पादः, इति सिद्धो नित्याऽनित्यः प्रदीपः ।
यदाऽपि निर्वाणादवशाद्देदीप्यमानो दीपस्तदाऽपि मधनवपर्या-
योत्पादविनाशभाक्त्वात् प्रदीपत्वान्वयाच्च नित्याऽनित्य-
एव । एवं व्योमापि उत्पादव्ययव्ययव्ययान्तिनित्याऽनित्यमेव ।
तथाहि-अवगाहकानां जीवपुद्गलानामवगाहदानोपग्रह एव
तल्लक्षणम्, “ अवकाशदमाकाशमिति ” वचनान् । यदा
आवगाहका जीवपुद्गलाः प्रयोगतो विस्त्रिस्ताः वा एक-
स्माज्जः प्रदेशान् प्रदेशान्तरमुपसर्पन्ति, तदा तस्य व्योमस्त्वे-
रवगाहकैः सममेकस्मिन् प्रदेशे विजागः, उत्तरास्मिन् प्रदेशे
सयोगः । सयोगविजागौ च परस्परं विकसौ धर्मौ । भङ्गदे आ-
वश्यं धर्मिणो जेदः । तथा चाहुः—“अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा,
यद्विरुद्धधर्माभ्यासः कारणजद्वेदः” । ततश्च नदाकाशं पृथे-
योगविनाशलक्षणपरिणामापस्या विनष्टम्, उत्तरसंयोगोत्पादा-
व्यपरिणामानुभवाद्योत्पन्नम् । अजयत्राऽऽकाशद्रव्यस्यानुगतत्वा-
द्योत्पादव्यययारेकाधिकरणत्वम् । तथा च “यद्विप्रच्युतानुप-
स्थितैकरूपं नित्यम्” इति नित्यलक्षणमाचक्षते । तद्व्याप्तम् । एवं-
विषयकस्य चिद्वस्तुनोऽभावात् । “तज्ज्ञावाव्ययं नित्यम्” इति तु
सत्यं नित्यलक्षणम् । उत्पादविनाशयोः सद्भावेऽपि तज्ज्ञावादन्य-
यिरूपाद्यस्येति तन्नित्यम्, इति तदर्थस्य घटमानत्वात् । यदि हि
अप्रच्युताऽऽदि अक्षरं नित्यमिष्यते, तदात्पादव्यययोर्निराधारत्व-

प्रसङ्गः । न च तथोपयोगि नित्यत्वहानिः । “ छव्यं पर्यायविभुतं, पर्याया छव्यवर्जिताः । क कदा केन किरुपाः, दृष्टा मानेन केन वा ? ” ॥१॥ इति वचनात् । न चाकाशं न छव्यं, लौकिकानामपि घटाऽऽकाशं पटाऽऽकाशमिति व्यवहारप्रासङ्गेकाकाशस्य नित्याऽनित्यत्वम् । घटाऽऽकाशमपि हि यदा घटापगमे पटेनाक्रान्तं, तदा पटाऽऽकाशमिति व्यवहारः । न चायमौपचारिकत्वादप्रमाणमेव ? उपचारस्याऽपि किञ्चित्साधर्म्यद्वारेण मुख्यार्थस्पर्शित्वात् । ननु सो हि यांक्ल सर्वव्यापकत्वं मुख्यं परिमाणं, तत्तद्व्यप-
टपटादिसम्बन्धिनित्यनपरिणामवशात्कल्पितभेदं सत् प्रतिनित्य-
त्वदेशव्यापितया व्यवहियमाणं घटाकाशपटाकाशादितत्तद्व्यप-
देशनिबन्धनं भवति । तत्तद्व्यपटादिसम्बन्धं च व्यापकत्वेनाव-
स्थितस्य ध्याप्तोऽवस्थान्तरापात्तः, ततश्चावस्थाभेदेऽवस्थाव-
तोऽपि भेदः, तासां तत्ते,ऽविष्वग्ज्ञावान् । इति सिद्धं नित्याऽनित्य-
त्वं ध्याप्तः । स्वायच्छ्रुत्या अपि हि नित्यानित्यमेव वस्तु प्रपञ्चाः ।
तथा आहुस्ते-त्रिविधः खल्वयं धर्मिणः परिणामो धर्मलक्षणा-
वस्थाकूपः । सुवर्णं धर्मि, तस्य धर्मपरिणामो वर्तमानरुचकादिः,
धर्मस्य तु लक्षणपरिणामोऽनागतस्यादि । यदा खल्वयं हेमका-
रो वर्तमानक भङ्गकवारुचकमारुचयति, तदा वर्तमानको वर्त-
मानतालक्षणं हिन्वाऽतीततालक्षणमापद्यते, रुचकस्तु-अनागत-
तालक्षणं हिन्वा वर्तमानतामापद्यते । वर्तमानताऽऽपन्न एव रुचको
नवपुराणज्ञावमापद्यमानोऽवस्थापरिणामवान् भवति । सोऽयं
त्रिविधः परिणामो धर्मिणः । धर्मलक्षणावस्थाश्च धर्मिणो निज्जा-
त्यानिज्जाश्च । तथा च ते धर्म्यभेदात्तन्नित्यत्वेन नित्याः । जेदाद्योत्प-
त्तिविनाशविषयत्वमित्युत्तरमुपपन्नमिति ॥ अयोत्तरार्धं विप्रियते
एव चाप्राप्तव्ययप्रौढ्यात्मकत्वं सर्वभावानां सिद्धेऽपि तद्वस्तु ए-
कमाकाशाऽऽमानिकं नित्यमेव, अन्यथा प्रदं । पघटादिकमनित्यमे-
वेति । एवकारोऽत्रापि सम्बध्यते । इत्येहि दुर्नयवादापात्तः, अमन्त-
वर्तमानके वस्तुनि स्वाभिप्रेतानित्यत्वाद् धर्मसमर्थनप्रवणाः शेष-
धर्मैरन्तरकारेण प्रवर्तमाना दुर्नया इति तल्लक्षणात् । इत्यनेनोल्ले-
खेन त्वदाकाशद्विपतां नवप्रवर्णां तशासनं वराधनां, प्रज्ञापाः प्रज्ञाप-
ताऽन्यसंबन्धवाक्यानीति यावत् । अत्र च प्रथममाद् परिमिति परप्र-
सिद्धा अनित्यपक्षांल्लेखेऽपि यदुत्तरत्र यथासंख्यपरिहारेण पूर्वतरं
नित्यमेवैकामृत्युक्तं तदेव ज्ञापयति-यदानित्यं तदपि नित्यमेव
कथञ्चित्, यच्च नित्यं तदप्यनित्यमेव कथञ्चित् । प्रकान्तवादिनिर-
प्येकस्यामेव पृथिव्यां नित्याऽनित्यत्वाऽन्युपगमात् । तथा च प्रश-
स्तकार-सा तु द्विविधा नित्याऽनित्या च । परमाणुलक्षणा नि-
त्या, कार्यलक्षणा त्वनित्येति । न चात्र परमाणुलक्षणा कार्यलक्षणावि-
षयत्वनेदाभेकाधिकरणं नित्याऽनित्यत्वमिति वाच्यम् ? पृथि-
वीत्तस्योभयव्याप्यत्वात् । एवमयार्द्ववर्णीति । आकाशेऽपि
संयोगविभागाङ्गाकारासैरनित्यत्वं युक्त्या प्रतिपन्नमेव । तथा
च स एवाह-“ शब्दकारणत्ववचनात्संयोगविजागौ ” इति
नित्याऽनित्यपक्षयोः संबलितत्वम् । एतच्च लेशतो ज्ञावितमेवाति ।
प्रज्ञापप्रायत्वं च परव्यवहारात्मकं समर्थनीयम्, वस्तुनस्ता-
वदर्थक्रियाकारित्वं लक्षणम्, तच्चैकान्तनित्याऽनित्यपक्षयोर्न
घटते । अप्रच्युताऽनुपपत्तिर्यैकरूपो हि नित्यः । स च क्रमेणा-
र्थक्रियां कुर्वति ? अक्रमेण वा ? अस्याऽन्यव्ययवृत्तरूपाणां
प्रकारान्तराऽसंभवात् । तत्र न तावत् क्रमेण । स हि काला-
न्तरभाविनोः क्रियाः प्रथमक्रियाकाल एव प्रसज्य कुर्यात्,
समर्थस्य काशकृपायोगात्, काशकृपिणो वाऽसामर्थ्यप्राप्तः ।
समर्थोऽपि तत्तत्सहकारिसमवधाने तं तमर्थं करोतीति चेत्, न

तर्हि तस्य सामर्थ्यम् अपरसहकारिसापेक्षवृत्तित्वात् । “ सापेक्ष-
मसमर्थम् ” इति न्यायात् । न तेन सहकारिणोऽपेक्ष्यन्ते, अपितु
कार्यमेव सहकारिणोऽपेक्ष्यन्ते तानपेक्षत इति चेत्, तर्हि
स ज्ञातोऽसमर्थः, समर्थो वा ? समर्थश्चापि सहकारिमुखप्रेक्ष-
णदीनानि ताभ्युपेक्षते, न पुनर्जेदिति घटयति ? ननु समर्थमपि
बीजमिवाज्ज्ञाऽनिर्वाहसहकारिसहितमेवाङ्कुरं करोति, नान्य-
था । तर्हि तस्य सहकारिभिः किञ्चिदुपक्रियेत ? न वा ? यदि
नोपक्रियेत तदा सहकारिसभिधानान् प्रागिष किं न तदा
ऽप्यर्थक्रियायामुदास्ते ? । उपक्रियेत चेत्, स तर्हि तैरुपकारो
भिन्नोऽजिन्नो वा ? क्रियेत इति वाच्यम् । अभेदे स एव क्रियेत,
इति ज्ञानमिच्छतो मूलज्ञानिगयाता, कृतकत्वेन तस्यानित्यत्वाऽऽ-
पत्तेः । जेदे तु स कथं तस्योपकारः, किं न सहाविध्यद्वैरपि ? ।
तत्संबन्धात् तस्यायमिति चेत्, उपकार्योपकारयोः कः संबन्धः ? ।
न तावत्संयोगः, छव्ययोरैव तस्य भावात् । अत्र तु उपकार्यं
द्रव्यम्, उपकारश्च क्रियेति न संयोगः । नाऽपि समवायः, तस्यैक-
त्वाद् व्यापकत्वात् । प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाज्जावेन सर्वत्र तुल्यत्वाच्च
नियतैः संबन्धिनः संबन्धो युक्तः । नियतसंबन्धसम्बन्धे चाङ्गी-
क्रियमाणे तत्कृत उपकारोऽस्य समवायस्याभ्युपगम्यः, तथा
च सत्युपकारस्य भेदाऽनेदकल्पना तदवस्थैव । उपकारस्य सम-
वायादनेदं समवाय एव कृतः स्यात् । जेदे तु पुनरपि समवायस्य न
नियतसंबन्धिसंबन्धत्वम् । तच्चैकान्तनित्यो भावः क्रमेणार्थक्रियां
कुरुते । नाप्यक्रमेण । नष्टोको जावः स कल्लकाशकलाकलापजावि-
नोऽयुगपत्सर्वाः क्रियाः करोतीति प्रार्थनिकम् । कुरुतां वा, तथापि
जिनीयकणे किं कुर्यात् ? कारणे वा क्रमपक्षजावी दावः । अकर-
णोत्तरार्थक्रियाकारित्वाऽभावादवस्तुत्वप्रसङ्गः । इत्येकान्तनित्यात्
क्रमाऽक्रमाभ्यां व्याप्ताऽर्थक्रिया व्यापकानुपपत्तिध्वलाद् व्याप-
कानवृत्तौ निवर्तमाना स्वव्याप्यमर्थक्रियाशरित्वं निवर्तयति ।
अर्थक्रियाकारित्वं च निवर्तमानं स्वव्याप्यं स्वसं निवर्तयतीति ।
इति नैकान्तनित्यपक्षो युक्तः । एकान्तानित्यपक्षोऽपि न क-
र्तृकरणार्हः । अनित्यो हि प्रतिक्षणविनाशी । स च न क्रमे-
णार्थक्रियासमर्थः, देशकृतस्य कालकृतस्य च क्रमस्यैवाभावा-
त् । क्रमोऽहं पौर्वापर्यम्, तच्च कृषिकस्यासंभवि । अवस्थितस्यै-
व हि नानादेशकालव्याप्तदेशक्रमः, काशक्रमश्चाभिधीयते । न
चैकान्तविनाशिनं साऽस्ति । यदाहुः-“ यो यज्ञैव स तत्रैव, यो
यदेव तदेव सः । न देशकालयोर्व्याप्ति-ज्ञावानामिह विद्यते ॥१॥
न च सन्तानापेक्षया पुरोत्तरक्षणाणां क्रमः संजघति ?, सन्तान-
स्यायस्तुत्वात् । वस्तुत्वेऽपि तस्य यदि क्षणिकत्वम् ?, न तर्हि
क्षणेभ्यः कश्चिद्विशेषः । अथाऽक्षणाकत्वम् ?, तर्हि समाप्तः क्षण-
भङ्गवाद् । नाप्यक्रमेणार्थक्रियाकारिकं संजघति, स हि एको
बीजपुरादिक्षणे युगपदनेकान् रसाद्वक्षणात् जनयन् एकेन स्व-
भावेन जनयेत् ?, नानास्वभावेर्वा ? । यद्येकेन, तदा तेषां रसादि-
क्षणानामेकत्वं स्यात्, एकस्वजावजन्यत्वात् । अथ नाना स्वजा-
यैर्जनयति किञ्चिद्वर्णादिकमुपादानभावेन, किञ्चिद्वर्णादिकं सह-
कारित्वेनेति चेत्, तर्हि ते स्वभावास्तस्यात्मजताः, अनात्मजता-
वा ? अनात्मजताश्चेत्, स्वजावत्वहानिः । यथाऽत्मजतास्तर्हि तस्याने-
कत्वम्, अनेकस्वजावत्वात् । स्वजावानां वा एकत्वं प्रसज्येत, त-
द्व्यातिरिक्तत्वात् तेषाम्, तस्य चैकत्वात् । अथ य एव एकशेषा-
दानभावः स एवान्यत्र सहकारिभाव इति न स्वभावभेद इत्यने,
तर्हि नित्यस्यैकरूपस्यापि क्रमेण नानाकार्यकारिणः स्वभावभेदः,
कार्यसाध्यं च कथमप्येत क्षणिकवादिना ? । अथ नित्यमेक-

पत्यादकमम्, अक्रमाच्च कर्मिणां नानाकार्याणां कथमुत्पत्तिः ? इति चेत्, भवो ! स्वपक्षपातो देवानां प्रियः, यः बहु स्वयमेकस्मा-
श्चिरंशादृषादिकृत्कारणसाधुपदनेककारणसाध्यान्यनेककार्या-
शयज्ञोर्कुर्वाणोऽपि परपक्षे नित्येऽपि वस्तुनि क्रमेण नानाकार्य-
करणेऽपि विरोधमुद्भावयति । तस्मात् कृणिकस्यापि भावस्या-
क्रमेणार्थक्रिया दुर्घटा । इत्यनित्यकान्तादपि क्रमाक्रमयोर्व्यापक-
योर्निवृत्त्यैव व्याप्यार्थक्रियाऽपि व्यावर्तते । तद्व्यावृत्तौ च सत्त्व-
भावे व्यापकाऽनुपपन्नविश्वलनैव निवर्तते, इत्यकान्तानित्यवादोऽ-
पि न रमणीयः । स्याद्वादे तु-पूर्वोत्तराकारपरिहारस्वीकार-
स्थितिलक्षणपरिणामेन भावानामर्थक्रियोपपत्तिरविरुद्धा ।
न चैकत्र वस्तुनि परस्परविरुद्धधर्माध्यासायोगादसन् स्या-
द्वाद् इति वाच्यम् ? । नित्यानित्यपक्षविलक्षणस्य पक्षान्तर-
स्याङ्गीक्रियमाणत्वात्, तथैव च सर्वैरनुभवात् । तथा च
पठन्ति-“ जागे सिंहो नरो भागं, योऽर्थो प्रागद्वयात्मकः ।
तमभागं विजागेन, नरसिंहं प्रचक्रे ” ॥ १ ॥ इति । वैशेषि-
कैरपि चित्ररूपस्यैकस्याऽवयविनोऽभ्युपगमात् । एकस्यैव पदा-
देभ्यस्तत्त्वलक्षणत्वात् । इत्युक्तं । अत्र च यद्यप्यधिकृतवर्तिनः प्रदीपादिकं कालान्तराऽय-
स्यायित्वात् कृणिकं न मन्यन्ते, तन्मते पूर्वापरान्तावच्छिन्नायाः
सत्ताया एवाऽनित्यतालकृणात् । तथाऽपि बुद्धिसुखादिकं तेऽपि
कृणिकतयैव प्रतिपन्नाः । इति तदधिकारेऽपि क्षणिकत्वादन्वया-
ऽनुपपत्त्या । यदाऽपि च कालान्तरावस्थायि वस्तु, तदाऽपि नि-
त्यानित्यमेव । कृणोऽपि न खलु सोऽस्ति, यत्र वस्तुत्पादव्ययधौ-
व्यात्मकं नास्तीति काव्यार्थः ॥ ५ ॥ स्यात् । (अनेकान्तज्ञानस्य
यथार्थत्वं 'मोक्ष' शब्दे वक्ष्यते)

(२) साधनमनाद्यविद्यावासनाप्रवासितसन्मतयः प्रत्यक्षोप-
लक्ष्यमाणमन्यनेकान्तवादं येऽवमन्यन्ते तेषामुन्मत्तनामाविर्जा-
ययन्नाह—

प्रतिक्रियोत्पादविनाशयोगि ,

स्थिरैकमध्यक्रमपक्षमाणः ।

जिन ! त्वदाहामवमन्यते यः ,

न वातकी नाथ ! पिशाचकी वा ? ॥ २१ ॥

प्रतिक्षणं प्रति समयमुत्पादेनोत्तराकारस्वीकाररूपेण, विनाशेन
च पूर्वाऽऽकारपरिहारलक्षणेन, युज्यत इत्येवंशीलं प्रतिक्रियोत्पाद-
विनाशयोगि । किं तत् ? स्थिरैकं कर्मताऽपक्षमः स्थिरमुत्पादविना-
शयोगानुपायित्वात् त्रिकालवर्ति यदेकं द्रव्य स्थिरैकम् । एक-
वाक्येऽत्र साधारणवाच्यं । उत्पादे विनाशे च तत्साधारणम-
न्वायिद्रव्यत्वात् । यथा चैत्रमैत्रयोरैका जननी साधारणेत्यर्थः ।
इत्यमेष हि तयोरैकाऽधिकरणता, पर्यायाणां कथञ्चिदनेकत्वेऽ-
पि तस्य कथञ्चिदेकत्वात् । एवं त्रयात्मकं वस्तु अध्यक्रमपक्ष-
माणः प्रत्यक्षमवलोकयन्नपि, हे जिन ! रागादिजैत्र । त्वदाहाम,
आ सामस्येनाऽनन्तधर्मविशिष्टतया ज्ञायन्तेऽवबुध्यन्ते जीवाद्यः
पदार्था यया सा आका, आगमः, शासनम् ; तथाह्यत्वादह्य, तां स्व-
दाहं जवत्प्रणीतस्याह्यमुद्भा, यः काश्चिद्विवेकी अवमन्यतेऽय-
जानाति । जात्यपेक्षमेकवचनम्, अवज्ञया वा । स पुरुषपशुया-
तिकी, पिशाचकी वा । घातो रोगविशेषोऽस्यास्तीति वातकी, वात-
की च वातकी, वातज्ञ इत्यर्थः । एवं पिशाचकी च पिशाचकी, भूतावि-
ष्ट इत्यर्थः । अत्र वाशब्दः समुच्चयार्थ उपमानार्थो वा । स पुरुषा-
पसदो वातकीपिशाचकिञ्चामविरोदिति, तुलामित्यर्थः । “वा-

तातीसारपिशाचात् कश्चान्तः” (७। २। ६१) इत्यनेन [हैमसूत्रेण]
मन्वर्थायः कश्चान्तः । एवं पिशाचकीत्यादि । यथा किञ्च घातेन
पिशाचेन वाऽऽकान्तवपुर्धस्तुतत्वं साक्षात् कुर्वन्नपि तदावेश-
यशादन्यथा प्रतिपद्यते, एवमवमन्येकान्तवादापस्मारपरवश
इति । अत्र च जिनेति साभिप्रायम्, रागादिजन्तुत्वादि जिनेः ।
ततश्च यः किञ्च विगलितदोषकासुष्यतयाऽवधेयवचनस्यार्थं तत्र-
भवतः शासनमवमन्यते तस्य कथं मोन्मत्ततेति भावः । नाथ !
हे स्वामिन् ! अलक्ष्यस्य सम्यग्दर्शनादेर्निम्भकतया लब्धस्य
च तस्यैव निरानिन्दारपरिपालनोपदेशदायितया च योगक्रमकर-
त्वापपत्तेर्नाथः, तस्यामन्त्रणम् । वस्तुतत्त्वं च-उत्पादव्ययधौव्या-
त्मकम् । तथाहि-सर्वं वस्तु द्रव्यात्मना नोत्पद्यते, विपद्यते वा ;
परिस्फुटमन्वयदर्शनात् । लूनपुनर्जातनखादिष्वन्वयदर्शनेन
व्यभिचार इति न वाच्यम्, प्रमाणेन वाध्यमानस्यान्वयस्यापरि-
स्फुटत्वात् । न च प्रस्तुतोऽन्वयः प्रमाणाविरुद्धः, सत्यप्रत्यभिज्ञा-
नसिद्धत्वात् । सर्वव्याक्तिषु नियतं कृणे क्षणेऽन्यत्वमथ च न
विशेषः । “सत्यांश्चित्यपरिचयोरा-कृतिर्जातिव्यवस्थानात्” इति
वचनात् । ततो द्रव्यात्मना स्थितिरेव सर्वस्य वस्तुनः, पर्यायात्म-
ना तु सर्वं वस्तुत्पद्यते, विपद्यते च; अन्वक्षितपर्यायानुभवसद्भा-
वात् । न चैवं शुकलं शङ्खं पीतादिपर्यायानुभवेन व्यभिचारः, त-
स्य स्वलक्षणात् । न खलु सोऽस्वलक्षणात् पूर्वाऽऽकारविना-
शाजहद्वृत्तोत्तराकारोत्पादाऽप्यनाभावी भवेत् । न च जीवादौ
वस्तुनि हर्षामर्षादासीम्यादिपर्यायपरम्पराऽनुभवः स्वलक्षणः,
कस्यचिद्व्यवस्थानात् । ननुत्पादादयः परस्परं भिद्यन्ते ? ,
न वा ? यदि भिद्यन्ते, कथमेकं वस्तु त्रयात्मकम् ? न भिद्यन्ते चे-
त्तथापि कथमेकं त्रयात्मकम् ? तथा च-“यद्युत्पादादयो जिज्ञाः,
कथमेकं त्रयात्मकम् ? अथोत्पादादयोऽजिज्ञाः, कथमेकं त्रयात्म-
कम् ? ” ॥ १ ॥ इति चेत् । तदयुक्तम् । कथञ्चिद्विभक्तलक्षणत्वेन तेषां
कथञ्चिद् भेदाभ्युपगमात् । तथाहि-उत्पादविनाशधौव्याणि
स्याद् जिज्ञानि जिज्ञानलक्षणत्वाद् रूपादिबद्धिर्दिति । न च जिज्ञानलक्षण-
त्वमासङ्गम्, असत् आत्मज्ञानः, सतः सत्ताविद्योगः, द्रव्यरूपतया-
ऽनुवर्तनं च खलुत्पादादीनां परस्परमसङ्कीर्णानि लक्षणानि स्व-
ल्लोकाकारिकाण्येव । न चामी भिन्नलक्षणा अपि परस्पराऽन-
पेक्षा खपुण्यवदसस्वापत्तेः । तथाहि-उत्पादः केवलो नास्ति,
स्थितिर्विगमरहितत्वात्, कुर्मरोमवत् । तथा विनाशः केवलो ना-
स्ति, स्थित्युत्पात्तरहितत्वात्, तद्वत् । एवं स्थितिः केवलो नास्ति,
विनाशोत्पादशून्यत्वात्, तद्वदेव । इत्यन्योऽन्यापक्षानामुत्पादादी-
नां वस्तुनि सर्वं प्रातपत्तव्यम् । तथा चोक्तम्-“घटमौलिमुवर्णा-
र्थी, नाशोत्पादस्थितिः स्वयम् । शोकप्रमोदमाध्यस्थं, जनो
याति सहेतुकम् ॥ १ ॥ पयोव्रतो न वध्यन्ति, न पयोऽसि दधि-
व्रतः । अगोरसन्नो तोजे, तस्माद् वस्तु त्रयात्मकम् ” ॥ २ ॥
इति काव्यार्थः ॥ २१ ॥

अथाऽन्ययोगव्यवच्छेदस्य प्रस्तुतत्वाद्, आस्तां तावत्साक्षा-
द्भवान् ; जवर्दीयप्रवचनावयवा अपि परतीर्थिकतिरस्कारबद्ध-
कक्षा इत्याशयवान् स्तुतिकारः स्याद्वाद्यवस्थापनाय प्रयोग-
मुपन्यस्यन् स्तुतिमाह—

अनन्तधर्मात्मकमेव तत्त्व-मतोऽन्यथा सत्त्वमसूपपादम् ।

इति प्रमाणान्यपि ते कुवादि-कुरङ्गसन्त्रासन्निहनादाः ॥ २२ ॥

तत्त्वं परमार्थभूतं वस्तु, जीवाऽजीवसङ्क्षणम्, अनन्तधर्मात्मकमेव,
अनन्तास्त्रिकाक्षविषयत्वादपरिमिता ये धर्माः सहभाविनः प्रम-

भाविनश्च पर्यायास्त एवात्मा स्वरूपं यस्य तद्वन्तधर्मात्मकम् ।
एषकारः प्रकारान्तरव्यवच्छेदार्थः । अत एवाह—[अतोऽन्यधेत्या-
दि] अतोऽन्यथा उक्तप्रकारवैपरीत्येन, सत्त्वं यस्तुतत्त्वमसूपपाद-
म्-सुखेनोपपाद्यते घटनाकोटिसंज्ञकमारोप्यते इति सूत्रपादम्,
न तथाऽसूपपादम्; दुर्घटमित्यर्थः । अनेन साधनं दर्शितम् । तथा-
हि-तत्त्वमिति धर्मि, अनन्तधर्मात्मकत्वं साध्या धर्मः, सत्त्वाऽन्यथा-
ऽनुपपत्तेरिति हेतुः, अन्यथाऽनुपपत्त्येकवृत्ततायेतोः । अन्तर्ध्या-
पयैव साध्यस्य मित्रत्वाद् दृष्टान्तादिभिर्ने प्रयोजनम् । यद्वन्तध-
र्मात्मकं न भवति, तत्सदपि न जयति । यथा-धियदिन्दीवरम् । इति
कथं सत्यतिरेकी हेतुः साध्यस्य दृष्टान्तानां पक्षकुक्तिमिक्तिमन्वेनान्व-
याऽयोगात् । अनन्तधर्मात्मकत्वं चाऽऽत्मानं तावत्-साकाराऽनाका-
रोपयोगिता, कर्तृत्वं, ज्ञोक्तृत्वं, प्रदेशाष्टकमिच्छलता, अमूर्तत्वमस-
ङ्गधानप्रदेशात्मकता, जीवत्वमित्यादयः सहजाविनो धर्माः । हर्षवि-
षादशोकसुखदुःखद्वन्द्वनरनारकतियेकत्वादयस्तु क्रमजाविनः ।
धर्मास्तिकात्यादिष्वप्यसत्ययप्रदेशात्मकत्वं गत्याद्युपग्रहकारित्वं
मत्यादिज्ञानविषयत्वं तत्तद्व्यवच्छेदकावच्छेद्यत्वमवस्थितत्वमरु-
पित्वमेकद्रव्यत्वं निष्कियत्वमित्यादयः । घटे पुनरात्मत्वं, पाकज-
कपादिमत्त्वं, पृथुषुजोदरत्वं, कम्बुग्रीवत्वं, जलादिधारणाऽऽहणा-
दिसामर्थ्यं, मत्यादिज्ञानरूपत्वं, नवत्वं, पुराणत्वमित्यादयः । एवं
सर्वेपदार्थेष्वपि नानानयमनाभिज्ञेन ज्ञावदानार्थाश्च पर्यायान् प्र-
सक्त्या वाच्यम् । अत्र चाऽऽप्रशब्देनानन्तेष्वपि धर्मेष्वनुवर्तिरूप-
मन्वयि रूपं ध्वनितम् । ततश्च 'उत्पादव्ययधौव्ययुक्तं सत्' इति व्य-
वस्थितम् । एवं तावदर्थेषु शब्देष्वपि उदात्ताऽनुदात्तस्वरितवि-
वृतसंवृतौषवदघोषताऽऽप्राणमहाप्राणतादयस्तत्तदर्थप्रत्या-
यनशक्त्यादयश्चावस्यः । अस्य हेतोर्गस्य विरुद्धाऽनैकान्तिक-
त्वादिकण्टकाञ्चारः स्वयमन्यूयः । इत्येवमुक्तेश्चरारणने तव,
प्रमाणान्यपि न्यायोपपन्नसाधनवाक्यान्वयि । आस्तां तावत्सा-
क्षात्कृतद्रव्यपर्यायनिकायो भवान्, यावदेतान्यपि कुवादिपुर-
जन्मसासर्गसिंहनादाः-कुवादिनः कुस्तिनवादिन एकांशश्रावक-
नयाऽनुयायिनोऽन्यतीर्थिकाः, त एव संसारवन्मगहनसमन्वयस-
नितया कुरङ्गा मृगाः, तेषां सम्यक्त्रासने सिंहनादा इव सिंह-
नादाः । यथा सिंहस्य नादमात्रमप्याकार्यं कुरङ्गास्त्रासमासूच-
यति, तथा मन्त्रप्रणीतैवंप्रकारप्रमाणवचनान्यपि धृवा कुवादि-
कत्वात्ममनुष्यते, प्रतिवचनप्रदानकातरतां विभ्रतीति यावत् ।
एकैकं त्वदुपज्ञ प्रमाणमन्ययागव्यवच्छेदकमित्यर्थः । अत्र प्रमा-
णानीति बहुवचनमेवंजातीयानां प्रमाणानां भगवच्छासने
आनन्त्यहापनार्थम् ; एकैकस्य सूत्रस्य सर्वोदधिसन्निवृत्तसर्वस-
निवृत्तलुकाऽमन्तगुणार्थत्वात्, तेषां च सर्वेषामपि सर्वविमूलतया
प्रमाणत्वात् । अथवा इत्यादि बहुवचनान्ता गलस्य संसूचका
भवन्तीति न्यायात्, इतिशब्देन प्रमाणबाहुल्यसूचनान्पूर्वाहं
एकस्मिन्नपि प्रमाणे उपन्यसेन उच्यतेमेव बहुवचनमिति
काव्यार्थः ॥ २२ ॥ (सप्तमङ्गीनिरूपण 'सत्तमगो' शब्दं यद्व्यते)
(उत्पादव्यययोस्त्वैविध्यं स्वस्थाने)

(३) न चात्पादविनाशयोरेकान्तिकतद्रूपताऽऽनुपगमे ऽ-
नेकान्तवाद्याघातः ? , कथञ्चित्तयोस्तद्रूपताऽऽनुपगमात् ।
तदाह—

तिमि वि उपायाई, अजिन्नकाला य जिन्नकाला य ।
अर्थतरं अणुर्यं-तरं च दवियाहिं एायवा ॥ १३१ ॥
जयोऽप्युत्पादविगमस्थितस्वभावाः, परस्परनाऽन्यकालाः । यतो

न पटादेरुत्पादसमय एव विनाशः, तस्यानुत्पत्तिप्रसक्तेः । नापि
तदिनाशसमये तस्यैवात्पत्तिः, अविनाशोत्पत्तेः । न च तत्प्रादुर्भा-
वसमय एव तस्थितिः, सद्रूपेणैवाऽवस्थितस्याऽनवस्थाप्रसक्तिः-
तः प्रादुर्भावयोगात् । न च रूपघटरूपमृत्स्थितिकाले तस्य विना-
शः, तद्रूपेणावस्थितस्य विनाशस्य एव ध्वंसोऽनुत्पत्तिप्रसङ्गत एव
युक्तः । तत्त्वयाणामपि भिन्नकालत्वात्, तद्रव्यमर्थान्तरम् । नाना
स्वभावादेनेकान्ताभावप्रसक्तिः । यतोऽभिन्नकालात्तत्पादाव्ययः, न
हि कुशुलविनाशघटोत्पादयोर्भिन्नकालता, अन्यथा विनाशात् का-
योत्पत्तिः स्यात् । घटाद्युत्तरपर्यायानुत्पत्तावपि प्राकृतनपर्याय-
ध्वंसप्रसक्तिश्च स्यात् । पूर्वोत्तरपर्यायविनाशोत्पादक्रियाया नि-
धारायोगात् । तदाधारभूतद्रव्यस्थितिरपि तदाऽभ्युपगन्तव्या ।
न च क्रियाफलमेव क्रियाः, तस्य प्रागसत्त्वात्, सत्त्वे वा क्रि-
याविकल्पात् । तत्त्वयाणामपि भिन्नकालत्वाद् तद्रव्यतिरिक्तं
द्रव्यमभिन्नं नचानावघटोत्पादविनाशापेक्षया भिन्नकालतयाऽ
र्थान्तरत्वम्, कुशुलघटविनाशोत्पादापेक्षया अभिन्नकालत्वेना-
र्थान्तरत्वादेकान्तर इति वक्तव्यं द्रव्यम् । द्रव्यस्य पूर्वोक्तस्था-
यां भिन्नभिन्नतया प्रतीयमानस्योत्तरावस्थायां भिन्नभिन्न-
तयैव प्रतीतेरनेकान्तोऽप्याहृतः । न चावधिताध्यक्षादिप्रतिष-
त्तिविषयस्य तस्य विरोधाद्युद्भावनं युक्तिसंगतम्, सर्वप्रमाणप्रमे-
यव्यवहारविलोपप्रसङ्गात् । अत एवार्थान्तरमनर्थान्तरं चोत्पादा-
दयो द्रव्यान्तदवापां वा तेन्यस्तथेति हेतुम् । द्रव्यात् तथाभूत-
त्वप्राहकत्वपरिणततादात्म्यसङ्गताप्रमाणादित्यपि व्याख्येयम् ।
न हि तथाभूतप्रमाणप्रवृत्तिः तथाभूतार्थमन्तरेणोपपन्नाः धूमध्व-
जमन्तरेण संधयते च । तथाभूतप्राप्तप्राहिकरूपतया ऽनेकान्ता-
त्मकं स्वसंवदनतः प्रमाणमिति न तदपलापः कर्तुं शक्यः, अन्य-
थाऽतिप्रसङ्गात् । यद्वा-देशादिविप्रकृष्टा उपनिविनाशस्थिति-
स्वभावा निष्ठाभिन्नकाला अर्थान्तरानर्थान्तररूपा द्रव्यत्वाद्, द्र-
व्याद्रव्यातिरिक्तत्वादित्यर्थः । अन्यथोत्पादादीनामभावप्रसक्तेः ।
तेभ्या वा द्रव्यमर्थान्तरमनर्थान्तरम्, द्रव्यत्वात् । प्रतिज्ञार्थैक-
देशना च हेतोर्नाशकृतीया, द्रव्यविशेषं साध्यं द्रव्यसामान्यस्य
हेतुत्वेनोपन्यासात् ॥ १३२ ॥

अत्रैवार्थे प्रत्यक्प्रतीतमुदाहरणमाह—

जो आउंचणकाज्ञो, चेव पसारिस्स विणिजुत्तो ।

तेसिं पुण पकिरत्ती-विगमे काहेतरं नत्थि ॥ १३३ ॥

य आकुञ्चनकालोऽङ्गुल्यादेर्द्रव्यस्य, स एव तत्प्रसारणस्य न यु-
क्तः, भिन्नकालतयाऽऽङ्गुलप्रसारणयोः प्रतीतस्तयोर्भेदः । अन्य-
था तयोः स्वरूपाभावापत्तेरित्युक्तं तत्तत्पर्यायाभिन्नस्याङ्गुल्यादि-
द्रव्यस्यापि तथाविधत्वात्, तदपि भिन्नमन्युपगन्तव्यम् । अन्यथा
तदनुपलभ्यात् । अभिन्नं च, तदवस्थयोस्तस्यैव प्रत्यजिज्ञाषमा-
नत्वात् । तयोः पुनरुत्पादविनाशयोः । प्रतिपत्तिश्च प्रादुर्भावो, विग-
मश्च विपातः । प्रतिपत्तिविगमस्य, तत्रकालान्तरं भिन्नकालत्वमङ्गु-
लिद्रव्यस्य च नास्ति पूर्वपर्यायविनाशोत्तरपर्यायोत्पत्त्यङ्गुलिद्र-
व्यात्पत्तिस्थितौनामभिन्नकालताऽभिन्नरूपता च प्रतीयते । एक-
स्यैव तथाविवर्ततात्मकस्याध्यक्तः प्रतीतेः । अथवा कालान्तरं ना-
स्तीत्यत्राऽऽकारप्रभेदेपातनक्षोपादानात् । प्रतिषेधद्वयेन प्रकृता-
र्थगतेः कालान्तरं कालजेद उत्पादोर्द्रव्यस्य वाऽस्तीति कथ-
ञ्चिद् भेद इत्यर्थः । कथञ्चिद् भेदेनापि प्रतिपत्तेस्तेनोत्पत्तिवि-
नाशस्थितौनां परस्पररूपपरित्यागप्रवृत्तप्रत्येकस्यात्मकैकरूपत्वं-
नापि वर्तमानपर्यायात्मकस्यैवातीतानागतकालयोः सत्त्वम्, य-

स्तुतव्यात्मकत्वाऽऽप्युपगमात् । अर्थात्तानागतकाद्योरापि तदुपेण सत्त्वे उत्पादविनाशयोरजायेन कथं व्यात्मकत्वं तस्य ? अतीता-
मागतकाद्योराजाये कथं नित्यत्वमिति वाच्यम् । कथं च तस्या-
भ्युपगमात्, त्यक्तोपादित्यमानपूर्वोत्तरपर्यायस्यान्यान्वयवशपरि-
त्यागोपादानैकनटपुरुषवद् द्रव्यस्य व्यावर्तात्मकत्वात्, सर्वथा-
ऽनित्यत्वे पूर्वोत्तरव्यपदेशाभावप्रसक्तः । सर्वथा नित्यत्वेऽप्युभ-
यवैकमतिज्ञासम्बन्धवशाद्विषयवहाराभावश्च स्यात् । नवैकत्वप्र-
तिभासा मिथ्या, ततो यद्व्यविनष्ट शिथिलरूपतया तदेवोत्पन्नं
सृष्टव्यं घटादिरूपतया, अवस्थितं च मृगवेनेति व्यात्मकं तत्
सर्वदा द्रव्यमवस्थितं यद्योत्पादव्यवस्थितम् । यद्योत्पादव्य-
वस्थितानां प्रत्येकमेकैकरूपं व्यात्मकं, तथा नृसर्वतमानभवि-
ष्यद्भिरप्येकैकं रूपं त्रिकालतामासादयति ।

इत्येवमेषाह—

उत्पज्जमाणं कालं, उत्पत्तं ति विगयं विगच्छन्तं ।

द्वियं पसुवयंतो, तिकालविमयं विसेसेइ ॥ १३४ ॥

उत्पद्यमानसमय एव किञ्चित्पटद्रव्यं तावदुत्पन्नं यद्येक-
तन्तुप्रवेशक्रियासमये न द्रव्यं तेन रूपेणोत्पन्नं तदुत्तरजापि त-
न्त्रोत्पत्तिमित्यन्यत्वात्तुत्पत्तिप्रसक्तस्तस्य स्यात् । न चोत्पत्तिप्रस-
क्तिः, उत्तरोत्तरक्रियाकृणस्य तावन्मात्रफलोत्पादन एव प्रकृत्यादृ-
श्य फलान्तरस्यानुत्पत्तिप्रसक्तः । यदि च विद्यमाना एकतन्-
तुप्रवेशक्रिया न फलोत्पादिका, विनष्टा सुतारां न भवेत्, असत्त्वा-
त्, उत्पत्त्यवस्थावत् । न ह्यनुत्पन्नविनष्टयोरसत्त्वे काश्चिद्विशेषः । ततः
प्रथमक्रियाकृताः केनचिद् रूपेण तमनुत्पादयति, द्वितीयस्त्वसौ
तदेवांशान्तरणोत्पादयति । अन्यथा क्रियाक्षणान्तरस्य वैफल्यप्र-
सक्तः । एकनांशेनोत्पन्नं सङ्घत्तरक्रियाकृणफलान्तेन यद्यपूर्वम-
पूर्वं तदुत्पद्यते तदेवोत्पन्नं भवेद्, नाऽन्यथेति । प्रथमतस्तुप्रवेशा-
वारभ्यान्त्यतन्तुसंयोगावधि यावदुत्पद्यमानं प्रबन्धेन तत्पतयो-
त्पन्नमभिप्रतानिष्टरूपतया चोत्पत्त्यत इत्युत्पद्यमानमुत्पत्त्यमान-
नं च भवति । एवमुत्पन्नमप्युत्पद्यमानमुत्पत्त्यमानं च जघति ।
तथोत्पत्त्यमानमप्युत्पद्यमानमुत्पन्नं चेत्येकैकमुत्पत्त्याविकालत्र-
येण यथा वैकाल्यं प्रतिपद्यते, तथा विगच्छदादिकान्नत्रयेणाप्यु-
त्पादादिकैकैकः वैकाल्यं प्रतिपद्यते । तथाहि—यथा यदैवोत्प-
द्यते न तत्तदैवोत्पन्नमुत्पत्त्यते । यद्यदैवोत्पन्नं न तत्तदैवोत्प-
द्यते उत्पत्त्यते च । यद्यदैवोत्पत्त्यते तत्तदैवोत्पद्यते उत्पन्नं च ।
तथा तदैव तदैव यदुत्पद्यते तत्तदैव विगतं विगच्छद्विगमिष्यच्च ।
तथा यदैव यदैवोत्पन्नं तदैव तदैव विगतं विगच्छद्विगमिष्यच्च ।
तथा यदैव यदैवोत्पत्त्यते तदैव तदैव विगतं विगच्छद्विगमिष्यच्च ।
एव विगमोऽपि त्रिकालमुत्पादादिना दर्शनीयः । तथा स्थित्याऽपि
त्रिकाल एव सप्रपञ्चं दर्शनीयः । एवं स्थितिरप्युत्पादविनाशान्यां
प्रपञ्चाभ्यामेकैकाज्यां त्रिकावदर्शनीयेति । द्रव्यमन्योन्यात्मकत-
याभूतकालत्रयात्मकोत्पादविनाशस्थित्यात्मकं प्रज्ञापयैव त्रिकाल-
विषयप्रादुर्भावधर्माधारतया तद्विशिनष्टि । अनेन प्रकारेण त्रि-
कालविषयं द्रव्यस्वरूपं प्रतिपादितं भवति । अन्यथा द्रव्यस्याऽ-
भावात् त्रिकाल्यं दूरात्सारितमेवेति; तद्वचनस्य मिथ्यात्वप्र-
सक्तिरिति ज्ञायः । सर्वथाऽन्तर्गमनलक्षणस्य विनाशस्यासंज-
घाद्विजागजस्य चोत्पादस्य तत्तद्व्याभावे स्थितेरप्यभावात् ।

तत् त्रैकाल्यं दूरात्सारितमेवेति मन्यमानत्वाद्वादिनः प्रति-
तदभ्युपगमदर्शनपूर्वकमाह—

द्वयंरसंजोगा—हिं केऽवि द्वियस्स विंति उप्पायं ।

उप्पायस्या कुशला, विजागजायं न इच्छंति ॥ १३५ ॥

समानजातीयद्रव्यान्तरादेव समवायिकारणात् तत्संयोगास-
मवायिकारणात्, तत्संयोगासमवायिकारणनिमित्तकारणादिस-
व्यपेक्षाद्वयवि कार्यद्रव्यं भिन्नं कारणद्रव्येभ्य उत्पद्यत इति
द्रव्यस्योत्पादं केचन ब्रुवते । ते चोत्पादार्थानजिज्ञा विभाग-
जात्याहं नेच्छन्ति ।

कुतः पुनर्विजागजात्यादानभ्युपगमवादिन उत्पादा-
र्थानभिज्ञाः ? । यतः—

अणु अणुएहिं दव्वे, आरक्के ति अणुयं ति ववएसो ।

तत्तो य पुण विभत्तो, अणु चि जाओ अणु होई ॥ १३६ ॥

ह्याभ्यां परमाणुज्यां कार्यद्रव्ये आरब्धेऽणुरिति व्यपदेशः, परमाणु-
द्वयारब्धस्य अणुकस्याणुपरिमाणस्यात् । त्रिजिह्वणुकैस्तुभि-
र्वाऽरब्धे अणुकमिति व्यपदेशः । अन्यथोत्पन्नानुपपत्तिविमित्तस्य
महत्त्वस्याभावाप्रसक्तः । अत्र किञ्च त्रिभिन्नानुजिह्वा प्रत्येकं परमा-
णुभिरारब्धमणुपरिमाणमेव कार्यमिति । आदिपरमाणुनाऽरज-
कत्वं आरम्भवैयर्थ्यप्रसक्तिरिति ह्याज्यां तु परमाणुज्यां द्व्यणुक-
मारज्यते । अणुकमपि न ह्याभ्यामणुभ्यामारज्यते, कारणविशेषप-
रिमाणतोऽनुपगम्यत्यप्रसक्तः, यतो महत्त्वपरिमाणयुक्तं तदुप-
स्थित्येव स्यात् । तथा चोपगम्यकारणबहुत्वमहत्त्वप्रत्ययजन्यं च
महत्त्वमानं च द्विजिह्वपरमाणुवारब्धं कार्यं महत्त्वं, तत्र महत्त्वपरिमाणा
भावात्तेशामणुपरिमाणा न दुपलब्धियोग्यं स्यात्, तथा चोपगम्य
कारणत्वात् प्रत्ययोऽप्यवयवाभावात् संजघति, तेषामपि ह्याज्या-
मणुज्यां कारणबहुत्वाभावात् । न च त्रयोऽपि, प्रशिथिलावयवसं-
योगाभावात् । उपलब्धेन च समानपरिमाणौस्त्रिभिः पिण्डैरारब्धे
कार्यं महत्त्वं, न ह्याभ्यामिति महत्त्वपरिमाणाभ्यां ताज्यामेवारब्धं
महत्त्वं, न त्रिजिह्वपरिमाणैरारब्ध इति । समानमेवयानुत्पाप-
रिमाणाज्यां कन्तुपि ताज्यामारब्धे पटादिकार्ये प्रशिथिलावय-
वतन्तुसंयोगकृतं महत्त्वमुपलब्धेन, न तद्वितरन्नेति । नन्वेवं यदि
कार्यारजनस्तदा द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारजन्ते, द्विबहुनि वा स-
मानजातीयानीत्यभ्युपगमः परित्यज्यताम्; यतो न परमाणुद्व्य-
णुकादिनामपि त्यक्तजनकावस्थानामनङ्गम् । कृतस्वकार्यजननस्व-
भावानां च द्व्यणुकद्व्यणुकादिकार्यनिर्वृत्तंकथम्; अन्यथा प्राग-
पि तत्कार्यप्रसङ्गात् । अथ न तेषामजनकावस्थानागतो जनकस्व-
भावान्तरात्पत्तौ कार्यजनकत्वम्, किन्तु पूर्वस्वभावव्यवस्थिताना-
मेव संयोगलक्षणसहकारिश्चात्किञ्चिद्भावात् । तदा कार्यनिवर्तकत्व-
प्राकनतद्व्याभावात् कार्योत्पत्तिः । कारणानामविचित्रितस्वरूपत्वेऽपि
न च संयोगेन तेषामनतिशयो व्यावर्त्तते, अतिशयो वा काश्चिदुत्पा-
द्यते, अजिज्ञो भिन्नो वा, संयोगसंयवानतिशयत्वात् । न च कथमन्यः
संयोगस्तेषामतिशय इति, वाच्यस्यात्यतिशयत्वायोगात् । न हि
स एव तस्यातिशय इत्युपलब्धम्, तस्मात्तत्संयोगे सति कार्यमु-
पलब्धते, तदजायं तु नोपलज्यत इति संयोग एव कार्योत्पादने
तेषामतिशय इति, न तदुत्पत्तौ तेषां स्वभावान्तरात्पत्तिः, संयो-
गतिशयस्य तेज्यो जिज्ञत्वादिति । असदेवन्तु । यतः कार्योत्पत्तौ
तेषां संयोगाऽतिशयो जघत्तु, संयोगोत्पत्तौ तु तेषां कोऽतिशयः ?
इति वाच्यम् । न तावत्स्य एव संयोगः, तस्याद्यानुत्पत्तौ नापि सं-
योगान्तरं तदभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽपि तदुत्पत्तावप्यपरसंयो-
गतिशयप्रकरूपनायामनवस्थाप्रसक्तः । न च क्रियातिशयः, तदुत्प-
त्तावपि पूर्वोक्तोपप्रसङ्गात् । किं चादृष्टापेक्षादात्माणुसंयोगात्पर-

माणुषु क्रियोत्पद्यते इति अभ्युपगमाद्वात्मपरमाणुसंयोगाच्चावे-
 ऽप्यपरोऽतिशयो वाक्यः । तदेव च तत्र दृश्यम् । किञ्चासौ
 संयोगो अणुकादिनिवर्तकः किं परमाणवाद्याभितः, उत तदन्या-
 भितः, आहोस्विदनाभित इति । यद्याद्यः पक्षः, तदा तदुत्पत्त्याश्रय
 उत्पद्यते, न वेति? यद्युत्पद्यते, तदा परमाणुनामपि कार्यत्वप्रसक्तिः,
 तत्संयोगवत् । अथ नात्पद्यते, तदा संयोगस्तदाभितो न स्यात्,
 समवायस्याभावात् । तेषां च ते प्रत्यकारकत्वात् । तदकारकत्वे तु
 तत्र तस्य प्रागभावादिबुद्धेः, तदन्यगुणान्तरवत् । ततस्तेषां कार्य-
 रूपतया परिणतिरन्युपगन्तव्या । अन्यथा तदाश्रितत्वं संयोगस्य
 तस्मादन्याभितन्वेऽपि पूर्वोक्तप्रसङ्गः । अनाश्रित्यपक्वे तु निर्दे-
 कोत्पत्तिप्रसक्तिः । अथ संयोगो नात्पद्यते इत्यभ्युपगमः, तदा
 वक्तव्यं किमसौ सन् याऽसन्? यदि संस्तदा तद्विषयत्वप्रसक्तिः,
 सत्कारणवशित्वमिति जवतोऽभ्युपगमात् । तथा चासौ गुणो न
 भवेद् नित्यत्वेनानाभितत्वात्, अनाश्रितस्य पारतन्त्र्यायोगात्, भ-
 परतन्त्रस्य चागुणत्वात् । अथासन्निति पक्षः, तदा कार्यानुत्पत्तिप्र-
 सङ्गः ; तदभावे प्रागवादिशिष्टपरिमाणोपेतकार्यद्रव्योत्पत्त्यभा-
 वात् । तथा च जगतोऽदृश्यताप्रसक्तिरिति संयोगैकत्वसं-
 ख्यापरिमाणमहत्त्वाद्यनेकगुणानां तत्रोत्पत्तिरन्युपेया, कार-
 गगुणपूर्वप्रक्रमेण कार्योत्पत्त्यभ्युपगमादिष्टमेवेति चेत्, ननु
 तेषां क आश्रयः? इति वक्तव्यम् । न तावत् कार्यम्, तदुत्पत्तेः
 प्राक्तन्यासत्वात्, सत्ये चोत्पत्तिविरोधात् । न च प्रथमकृणे निर्गु-
 णमेव कार्यगुणोत्पत्तेः प्रागस्तीति वक्तव्यम् । गुणसंबन्धवत् स-
 त्तासंबन्धस्याद्यकृणे अभावः, तस्मात्तासंजवात् । न चोत्पत्ति-
 सत्तासंबन्धयोरेककालतयाऽऽद्यकृण एव सत्त्वम्, तदा कृपादिगु-
 णसमवायाभावोऽनुपलभ्येत ततस्तत्सत्तासंबन्धव्यवस्थापना-
 संभवात्, न हि सदिष्ट्युपलभ्यमानतरेण तदा तस्य सत्तासंबन्धः,
 सत्त्वं वा व्यवस्थापयितुं शक्यम् । न च महत्त्वादिगुणद्रव्येण स-
 हात्पादतद्व्यवस्थापयिता, तद्व्यवस्थापयिता तदाऽऽधारता, अकारण-
 स्यादश्रयत्वायोगात् । न चैककालयोः कार्यकारणभावः सव्यतिर-
 गोविधानयोरित्येव अवलम्बे युक्तः, सन् न कार्यं तदाश्रयः । अथाण-
 वस्तदाश्रयाः, तर्हि कार्यद्रव्यस्यापि त एवाश्रय इत्येकाश्रयौ का-
 र्यगुणौ प्राप्तौ । तदभ्युपगमेऽपि तावदयुतमिदं स्वरूपं तयोः कुलक-
 द्वावदाश्रयाश्रयिभावः, अकार्यकारणप्रसङ्गात् । नायुतसिद्धयोः,
 अयुतमिदं आश्रयाश्रयिभावविरोधात् । तथा ह्यपृथक्सिद्ध इत्यने-
 न भेदनिषेधः प्रतिपाद्यते, समवायाभावेऽन्यस्यार्थस्यात्रासंभवा-
 त् । आधाराश्रयभाव इत्यनेन चैकत्वनिषेधः क्रियते इति कथम-
 नयोरेकत्र सत्त्वभावः । अथान्यत्राधाराश्रयभावः, तर्हि तेषां सत्त्व-
 मुतासत्त्वमिति वक्तव्यम्? । यद्याद्यः पक्षः, तदा संयोगादिगुणा-
 कारपरमाणव एव तथाचूतकार्यमिति जैनपक्ष एव समा-
 भितः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु, सर्वानुपलब्धिप्रसक्तिः । यदि च
 परमाणवः स्वरूपापरित्यागतः कार्यद्रव्यमारभन्ते स्वात्मनो
 व्यतिरिक्तम्, तदा कार्यद्रव्यानुत्पत्तिप्रसक्तिः । न हि कार्यद्रव्य-
 परमाणुस्वरूपापरित्यागे स्थूलत्वस्य सद्भावात्, तस्य तदभावात्म-
 कत्वात् । तस्मात्परमाणुरूपतापरित्यागेन सूक्ष्मद्रव्यं स्थूल-
 कार्यस्वरूपमासाद्यतीति वचयवत् पुरुषद्रव्यपरिणतः आदि-
 रन्तो वा न विद्यते, इति न कार्यद्रव्यं कारणेऽयो भिन्नम् । न चार्थो-
 न्तरजावगमनं विनाशोऽयुक्तः, इति तदुपपरित्यागोपादानात्म-
 कस्थितिस्वभावस्य द्रव्यस्य चैकत्वं नानुपपन्नम् । यथा च
 एकसंख्याविभागादप्यपरिमाणपरत्वात्मकत्वेन प्रादुर्भावोपरमा-
 णवः कार्यद्रव्यवत्, तथाप्यत्राज्ञान्युपगन्तव्याः । कारणान्य-

यव्यातिरेकानुविधानोपलम्भात् कार्यताव्यवस्थानिबन्धनस्याप्रा-
 पि सद्भावात् ; इत्ययमर्थः (तस्य य) इत्यादिना गाथापञ्चाङ्गेन प्रद-
 शितः, तस्मादेकपरिमाणाद् द्रव्याभिभक्तः विज्ञातात्मकत्वेना-
 त्पन्नः (अणुगति) अणुर्जातो भवति ; एतद्व्यवस्थायाः प्राक्-
 दसत्वात् । सत्त्वं वा इदानीमिव प्रागापि स्थूलरूपकार्याभाव-
 प्रसङ्गात् । इदानीं वा तद्रूपाऽविशेषात् प्राक्तनावस्थानमिव स्या-
 त् । एव चतुर्विधकार्यद्रव्याभ्युपगमे संगतः । न च य एव का-
 र्यद्रव्यारम्भकाः, परैकत्वविरोधात् ; घटद्रव्यप्रागभावप्रध्वंसा-
 भावमुत्प्रेरकपालवत् । न च प्रागभावप्रध्वंसाभावोऽप्युत्पत्तिरूपत-
 या मृत्पिण्डरूपपालरूपत्वमसिद्धम्, तुच्छरूपस्याभावस्याप्र-
 माणत्वात्तज्जनकत्वेन तद्विषयत्वतो व्यवस्थापयितुमशक्य-
 त्वादिति प्रतिपादनात् । न च कपालसंयोगाद् घटद्रव्यमु-
 पजायते, तद्विभागाच्च विनश्यतीति मृत्पिण्डस्य घटद्रव्य-
 समवायिकारणत्वानुमानमध्यकृत्वाधितकर्मनिर्देशान्तरप्रयुक्त-
 त्वेन कात्वात्ययापदिष्टम् । न चास्यपरिमाणतन्तुप्रज्ञं महत्प-
 रिमाणं पटकार्यमुपलभ्यमिति घटादिकर्माः तद्वत्परिमाणा-
 नेककारणप्रज्ञं कलत्रयितुं युक्तम् ; विपर्ययणापि कल्पनायाः
 प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अथैकवाचस्तु तदिदं तत्रापि समानः । किञ्च ।
 परमाणुनां सर्वदेकं रूपमभ्युपगच्छन्नाभावमेव तेषामभ्युपगच्छे-
 त् ; अकारकत्वप्रसङ्गात् । तच्च प्रागभावप्रध्वंसाभावावकल्प-
 त्येनानाभयतिशयत्वात्, वियत्कुसुमवत् । तदसत्त्वं च का-
 र्यद्रव्यस्याप्यजावः, तस्यासत्त्वात् । तदज्ञानं च परापरत्वादिप्र-
 त्ययादिरयोगात् कात्वादेरप्यमूर्तद्रव्यस्याभाव इति सर्वाभाव-
 प्रसक्तिः । तथाहि-न तावदध्यक्षं तत् प्रतिपादने व्याप्रियन्ते, क-
 पात्रपर्यन्तघटविनाशोपलभ्येत तस्य व्यापारोपलब्धेः । नानुमा-
 नमपि ; प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ तत्र तस्याप्यप्रवृत्तेः ; अध्यक्षपूर्वकत्वेन
 तस्य व्यावर्णनात् । आगमस्य चात्रार्थे अनुपयोगात् । परमा-
 णुपर्यन्ते च विनाशो घटादिद्रव्ये न किञ्चिदप्युपलभ्येत, पर-
 माणुनामदृश्यत्वेनाभ्युपगमात् । छिद्यघटेन पाकनिकृतेन वा
 तेनानेकान्त इति चेत् । न । सर्वस्य पक्वकृतत्वात् । अयययिनि
 च छिद्रस्योत्पत्त्यात् तस्य च निरवयवत्वात्तदवयवतदुत्पत्तिः ;
 परमाणुपु तदसंज्ञवात् । पाकान्यथाऽनुपपत्त्या परमाणुपर्यन्तो
 विनाशः परिकल्पत इति चेत् । न । विशिष्टसामप्रविश-
 त्तिशिष्टवर्णस्य घटादेऽद्रव्यस्य कदाचिद् विनाशोऽप्युत्पत्तिरसं-
 भवात् । परमाणुपर्यन्तविनाशोऽभ्युपगमे च तद्देशान्वत-
 त्संख्यात्वतत्परिमाणत्वोपर्यवस्थापितकर्पराद्यपतप्रत्यक्षोपल-
 भ्यत्वादीनि पठ्यमाने घटे न स्युः । सूक्ष्मप्रयिद्धघटनाने-
 कान्तः परिहृत एव ।

न च कपालार्थो घटं भिन्नादापरमाणवन्ते विनाशे ततः

प्रतीतिविरुद्धत्वाच्चासावभ्युपगन्तव्य इति प्रस्तुत-

मेवाक्षेपद्वारेणोपसंहरत्याचार्यः-

बहुयाण एगसदे, जइ संयोगाहिं होइ उणाओ ।

अणु एगविभागमि वि, जुजइ बहुयाण उणाओ । १३७।

अणुकादीनां सति संयोगे यद्येकस्य अणुकादेः कार्यद्रव्यस्यो-
 त्पादो भवति, अन्यथैकाभिधानप्रत्ययव्यवहारायोगात् । नहि ब-
 हुत्वेका घट उत्पन्न इत्यादिव्यवहारो युक्तः । नन्वित्यं क्षमायामे-
 कस्य कार्यद्रव्यस्य विनाशोऽपि युज्यते एव बहूनां समानजा-
 तीयानां तत्कार्यद्रव्यविनाशात्मकानां प्रभूततया विभक्तात्मना-
 मुत्पाद इति । तथाहि-घटाविनाशाद् बहूनि कपालानि उत्प-

जानीत्यनेकमभिधानप्रत्ययव्यवहारो युक्तः, अन्यथा तदसंभ-
वात् । ततः प्रत्येकं प्रत्ययमकारिकाभेदात्पादादयो व्यवस्थिता
इत्यनन्तरपर्यायात्मकमेकं द्रव्यम्; तत्त्वन्तरे काले भवत्वन्तरे-
पर्यायात्मकमेकं द्रव्यम् । एकसमये तु कथं तत्तदात्मकमवसी-
यते ? । प्रदर्शितदिशा तदात्मकं तदवसीयत इत्यादि—

एगसमयमि एगद-वियस्स बहुया वि होति उप्पाया ।

उप्पायसमा विगमा, ठिई उ उस्सग्गओ णियमा ॥ १३८ ॥

एकस्मिन्समये एकद्रव्यस्य बहव उत्पादा भवन्ति, उत्पादस-
मानसंख्या विगमा अपि तस्यैव तदैवात्पद्यन्ते, विनाशमन्तरे-
लोपादस्यासंभवात् । न हि पूर्वपर्यायाविनाशे उत्तरपर्यायः
प्रादुर्भवितुमर्हति । प्रादुर्भाव वा सर्वस्य सर्वकार्यताप्रसक्तिः,
तदकार्यत्वं वा कार्यान्तरस्य च स्यात् । स्थितिरपि सामान्यरू-
पतया तथैव नियता; स्थितिरहितस्योत्पादस्याभावात् । भावे
वा शशशृङ्गादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ १३८ ॥

एतदेव दृष्टान्तद्वारेण समर्थयन्माह—

कायमणवयणकिरिया-रूवाइ गर्दे विनेसओ वा वि ।

मंनोगजेयओ जा-णणा य दवियस्स उप्पाओ ॥ १३९ ॥

यदैवानन्तानन्तप्रदेशिका हावभावपरिणतपुद्गलोपयोगोप-
जानशशरुधिरादिपरिणतवशाविर्भूतशरोऽङ्गुल्याद्यङ्गोपाङ्ग-
भावपरिणतस्फुरत्स्वप्नगतदिभेदमिमावयवात्मकस्य कार्योत्प-
त्तिः, तदैवानन्तानन्तपरमाण्वचितमनोवर्षणापरिणतिलभ्यमा-
न उत्पादोऽपि, तदैव चचनस्यापि कायोत्कृष्टनखगङ्गोत्पत्ति-
प्रातलब्धप्रवृत्तिरुत्पादः, तदैव च कायात्मनोरन्योन्यानुप्रवे-
शाद्विषयीकृतासंख्यातात्मप्रदेशे कार्यक्रियोत्पत्तिः, तदैव च
रूपादीनामपि प्रतिक्षणोत्पत्तिविनश्वराणामुत्पत्तिः, तदैव च
मिथ्यात्वाऽविर्गतिप्रमादकवायादिपरणतिसमुत्पादितकर्मबन्ध-
निमित्तमार्गमगतिविशेषाणामप्युत्पत्तिः, तदैव चोत्पद्यमानोपा-
दीयमानानन्तपरमाण्वचनपरमाणुसंयोगविजागानामुत्पत्तिः ।
यद्वा-यदैव शरीरादेर्द्रव्यस्योत्पत्तिः, तदैव तत्रैकान्तगतसमस्त-
द्रव्यैः सह साक्षात् पारम्पर्येण वा संबन्धानामुत्पत्तिः, सर्वव्या-
पित्ववस्थिताकाशं धर्माधर्मादिरूपसंबन्धात्, तदैव च भा-
विस्वपर्यायपरज्ञानविषयत्वादीनां चोत्पादनशक्तीनामप्युत्पादः,
शिरोग्रीवाच्चक्षुर्वेत्रविष्णोर्दरचरणधनेकावयवान्तर्भावमयरा-
गरुकरणशक्तीनामिव, अन्यथा तत्र तेषामुत्तरकालमप्यनुत्पत्ति-
प्रसङ्गात् । उत्पादविनाशस्थित्यात्मकाश्च प्रतिक्षणं भावाः शी-
तोष्णसंपर्कादिभेदेन । न च पुराणतया क्रमसौपत्यस्थिः प्रतिक्षणं
तथोत्पत्तिमन्तरेण संभवति । न चास्मदाद्यध्यक्तं निरवशेष-
धर्मात्मकवस्तुप्राहकं, येनानन्तधर्माणामेकदा वस्तुन्यप्रतिपत्ते-
रभाव इत्युच्येत, अनुमानतः प्रतिक्षणमनन्तधर्मात्मकस्य तस्य
प्रदर्शितस्याथैव प्रतिपत्तेः । सकलत्रैलोक्यव्यावृत्तस्य वस्तुनो-
ऽध्यक्षेण ब्रह्मेण तद्व्यावृत्तिनां पारमार्थिकतत्त्वमरूपतया । अन्य-
था तस्य तद्व्यावृत्त्ययोगात्, कथं नानन्तधर्माणां वस्तुन्यध्य-
क्षेण ग्रहणम् ? । (सम्म०)

अन्योन्यनिरपेक्षतयाऽऽश्रितस्य मिथ्यात्वा—

विनाभूतमेव दर्शयन्माह—

जै संतवाएँ दोसे, सक्कोदूया वयंति संखाणं ।

संखाय असन्नाएँ, तेहिं सव्वेऽपि ते सव्वा ॥ १४६ ॥

१०८

येऽनेकान्तसद्भावपक्षे द्रव्यास्तिकायाऽऽप्युपगमपदार्थोऽप्युपगमे
शाक्यौलूक्यादौषाद् यदन्ति, सांख्यानां क्रियागुणव्यपदेशोपल-
ब्धादिप्रसङ्गादिलक्षणाः, ते सर्वेऽपि तेषां सत्या इत्येवं संबन्धः
कार्यः । ते च दोषा एव सत्याः स्युः यद्यन्यनिरपेक्षतयाऽ-
प्युपगतपदार्थप्रतिपादकं तच्छास्त्रं न मिथ्या स्यात्, नाऽन्य-
था । प्रागपि कार्योत्पत्त्यात् एकान्तेन तत्सत्त्विनबन्धनत्वात्तेषा-
म् । अन्यथा कथञ्चित्सत्त्वेऽनेकान्तवादापत्तेर्दोषाज्ञा एव
स्यात् । सम्म० ।

(४) वस्तुनोऽनन्तधर्मात्मकत्वम्—

अनन्तरं प्रगवर्द्धितस्यानेकान्तात्मना वस्तुनो बुधरूपवेष्टत्व-
मुक्तम् । अनेकान्तात्मकत्वं च सप्तभङ्गीप्ररूपेण न सुखान्तेन स्याद-
ति साऽपि निरूपिता, तस्यां च विरुद्धधर्माध्यासितं वस्तु पश्य-
न्त एकान्तवादिनोऽबुधरूपा विरोधमुद्गावहन्ति । तेषां प्रमाण-
मार्गावयवनमाह—

उपाधिभेदोपहितं विरुद्धं,

नार्येण्वसत्त्वं सदवाच्यते च ।

इत्यप्रबुद्धैव विरोधजीताः,

जनास्तेदेकान्तहताः पतन्ति ॥ १४७ ॥

अर्थेषु पदार्थेषु चेतनाऽन्वयेनैवमस्त्वं नास्तित्वं न विरुद्धं न
विरोधावच्छेदम्, अस्तित्वेन सह विरोधं नानुग्रहणीत्यर्थः । न
केवलमसत्त्वं न विरुद्धम्, किन्तु सदवाच्यते च । सत्त्वाऽवाच्यं च
सदवाच्ये, तथाभावी सदवाच्यते, अस्तित्वावच्छेदक्यत्वे इत्यर्थः । ते
अपि न विरुद्धं । तथाहि—अस्तित्वं नास्तित्वेन सह न विरुद्धते ।
अवक्तव्यत्वमपि विविचिनिषेधात्मकमन्योन्यं न विरुद्धते । अथवाऽ-
वक्तव्यत्वं वक्तव्यत्वेन साकं न विरोधमुद्गाहति । अनेन च नास्तित्वा-
ऽस्तित्वावच्छेदक्यत्वत्कृणभङ्गप्रयेण सकलसप्तजङ्ग्या निर्विरोध-
तोपलक्षिताः अमीयामेव प्रयाणां मुख्यत्वाच्छेषजङ्गानां च संयो-
गजत्वेनामीष्वेवान्तर्जावदिति । नन्वेते धर्माः परस्परं विरुद्धाः,
तत्कथमेकत्र वस्तुन्येषां समावेशः संभवति ? इति विशेषणद्वारे-
ण हेतुमाह—(उपाधिभेदोपहितमिति) उपाधयोऽवच्छे-
दका संश्रमकाराः, तेषां जेदो नानात्वं, तेनोपहितमपितम् । अस-
त्त्वस्य विशेषणमेतत् । उपाधिभेदोपहितं सदर्थेष्वसत्त्वं न वि-
रुद्धम् । सदवाच्यतयाश्च वचनभेदे कृत्वा योजनीयम् । उपाधिभे-
दोपहितं सती सदवाच्यते अपि न विरुद्धं । अथर्माभप्राय-
परस्परपरिहारेण ये वृत्तं, तयोः शीतोष्णव्रत्सहाऽनवस्थानल-
क्षणो विरोधः । नचात्रैवम्, सत्यासत्त्वयोरितरतरमविषयज्ञावेन
वर्तनात् । न हि घटादौ मत्त्वमसत्त्वं परिहृत्य वर्तते, पररूपेणाऽ-
पि सत्त्वप्रसङ्गात् । तथा च तद्व्यातिरेकार्थान्तराणां नैरर्थक्यम्, ते-
नैव त्रितुवनार्थसाध्यार्थक्रियाणां सिद्धेः । न चासत्त्वं सत्त्वं प-
रिहृत्य वर्तते स्वरूपेणाप्यसत्त्वप्राप्तेः । तथा च निरुपाव्यत्वात्स-
र्वशून्यतेति; तदा हि विरोधः स्याद्यद्येकोपाधिकं मत्त्वमसत्त्वं च
स्यात् । न वैधम्; यतो न हि येनैवांशेन सत्त्वं तेनैवासत्त्वमपि । किं
त्वन्योपाधिकं सत्त्वम्, अन्योपाधिकं पुनरसत्त्वम् । स्वरूपेण हि स-
त्त्वं, पररूपेण चासत्त्वम् । इष्टं हि एकस्मिन्नेव चित्रपटावयविनि अ-
न्योपाधिकं तु नीलत्वमन्योपाधिकाभेदेन वर्णाः । नीलत्वं हि नी-
लीरागाद्युपाधिकम्, वर्णान्तराणि च तत्सद्वृज्जनरूपोपाधिकानि ।
एवंमेवचरुक्तेऽपि तत्तद्वर्णपुद्गलोपाधिकं वैचित्र्यमयमेवम् । न चै-
जिर्दृष्टान्तैः सत्त्वमसत्त्वयोरिति नदृशत्वप्राप्तिः, चित्रपटावयविनि

एकस्वात् तन्नामपि भिन्नदशात्वासिद्धेः । कथाञ्चपि कस्तु दृष्टान्ते
दार्ष्टान्तिके च स्याद्वादिनां न दुर्लभः । एवमप्यपारितोषश्चाप्युप-
लब्धः, तद्धोक्तस्यैव पुंस्सन्त्र तत्तदुपाधिज्ज्ञापितुं प्रवृत्तमात्रतुल्य-
भागेनैव तदपि तदुपपन्नत्वात् । परस्परविरोधानाम-
पि प्रसिद्धिदशनात् किं वाच्यम् ? । एवमवक्तव्यतादयोऽपि वा-
च्यः । इत्युक्तप्रकारेणोपाधिभेदेन वास्तवं विरोधाज्ज्ञानप्रवृ-
त्तौ वाच्यत्वे, एवकारोऽप्युपपत्तेः । स च तेषां सम्यग्ज्ञानस्या-
भाव एव, न पुनर्ज्ञानोऽपि भाव इति व्यनक्ति । ततस्ते
विरोधमतीताः-सत्त्वात्तत्त्वादिधर्माणां बहिर्मुखशेषमुप्या संभा-
विता यो विरोधः सहाजवस्थानादिः, तस्माद्भूतान्तरमा-
नसाः । अत एव जडास्तान्त्रिकभयहेतोरभावोऽपि तयोर्विरोध-
शुद्धीकृतत्वाभ्याः परवादिनस्तदेकान्तहताः, तेषां सत्त्वादि-
धर्माणां य एकान्त इतरधर्मनिषेधेन स्वाभिप्रेतधर्मव्यवस्थाप-
ननिश्चयः, तेन हता इव हताः पतन्ति स्खलन्ति । पतिताश्च
सन्तस्ते न्यायमार्गाक्रमणनासमर्था न्यायमार्गाध्वनीनानां च
सर्वेषामप्याक्रमणीयतां यान्तीति भावः । यद्वा-पतन्तीति प्र-
माणमणेतश्च्यवन्ते । लोके हि सन्मार्गच्युतः पतित इति
परिभाष्यते । अथवा-यथा वज्रादिप्रहारण हतः पतितो
मूर्च्छामितुच्छामासाद्य निरुद्धवाक्प्रसरो भवति, एवं तेऽपि
वादिनः स्वाभिमतैकान्तवादेन युक्तिस्मरणमननुसरता वज्रा-
शनिप्रायेण निहताः सन्तः स्याद्वादिनां पुरतोऽकिञ्चिन्करा
वाङ्मात्रमपि नास्तिरयितुमशक्त इति । अत्र च विरोधस्योप-
लक्षणव्याख्याधिकरणमनवस्था सङ्गो व्यतिकरः सशयोऽप्र-
तिपत्तिर्विषयव्यवस्थानिरित्येतेऽपि परोद्भाविता दोषा अ-
भ्युह्याः । तथाहि-सामान्याविशेषात्मकं वास्त्वप्युपपत्त्येते पर-
उपालब्धयो भवन्ति । यथा सामान्याविशेषयोर्विधप्रतिपत्ति-
रूपयोर्विरुद्धधर्मवारंकराभिधेयं वस्तुन्यसंभवाच्छ्रुतिगोच-
रिति विरोधः । न हि यदेव विधेरधिकरणं तदेव प्रतिपेध-
स्याधिकरणं भवितुमर्हति, एकरूपतापत्तेः । ततो यथाधिकरणाय-
मपि भवति । अपरं च-येनात्मना सामान्यस्याधिकरणं येन
च विशेषस्य, तावत्प्राप्तमौ एकैनेव स्वभावेनाधिकरोति,
द्वाभ्यां वा स्वभावाभ्याम् ? । एकैनेव चेत्, तत्र पूर्ववादिरोधः ।
द्वाभ्यां वा स्वभावाभ्यां सामान्याविशेषस्य स्वभावद्वयमाधि-
करोति, तदाऽनवस्था-तावपि स्वभावान्तराभ्यां, तावपि
स्वभावान्तराभ्यामिति । येनाऽऽत्मना सामान्यस्याधिकरणं
तेन सामान्यस्य विशेषस्य च, येन च विशेषस्याधिकरणं तेन
विशेषस्य सामान्यस्य चेति सङ्करदोषः । येन स्वभावेन सा-
मान्यं तेन विशेषः, येन विशेषस्तेन सामान्यामिति व्यतिकरः ।
ततश्च वस्तुनोऽसाधारणाकारेण निश्चेतुमशक्तेः संशयः । तत-
श्चाप्रतिपत्तिः, ततश्च प्रमाणविषयव्यवस्थानिरिति । एते च
दोषाः स्याद्वादस्य जात्यन्तरत्वाच्चिरवकाशा एव । अतः स्या-
द्वाधर्मवैवादिभिरुद्धरणीयास्तत्तदुपपात्तिभिरिति, स्वतन्त्रतया
निरपेक्षयोरैव सामान्याविशेषयोर्विधप्रतिपेधरूपयोस्तैवामव-
काशात् । अथवा विरोधशब्दोऽत्र प्रदोषवाची । यथा
विरुद्धमात्रवर्तीति दुष्टमित्यर्थः । ततश्च विरोधेन्यो विरोध-
वैयधिकरणयोर्दोषेन्यो मीना इति व्याख्येयम् । एवं च
सामान्यशब्देन सर्वो अपि दोषव्यक्तयः संगृहीता भवन्तीति
काव्यार्थः ॥२४॥

अथानेकान्तवादस्य सर्वव्यप्याप्यापित्वेऽपि मूलभेदाऽ-
वेकया आनुविध्याभिधानद्वारेण भगवतस्तत्त्वामृतसास्वा-

सौहित्यमुपवर्णयन्नाह-

स्यान्नाशि नित्यं सदृशं विरूपं, वाच्यं न वाच्यं सदसत्तदेव ।
विपश्चितां नाथ ! निपीततत्त्व-सुभेदतोद्धारपरम्परयम् ॥२५॥

स्यादित्यव्ययमेकान्तयोगकमप्यपि पदेषु योऽयम्, तदेवाधि-
कृतमवैक वस्तु स्यात्कथञ्चिन्नाशि, विनशनाशो लभनित्यमित्यर्थः ।
स्यादित्यमयिनाशधर्मोऽयम् । एतावता नित्यानित्यवृत्तमेकं
विधानम् । तथा स्वात्मसहस्रमनुवृत्तिहेतुसामान्यरूपमास्यादिरूपं
विधिधरूपं विमद्वशापरिणामात्मकं, व्यावृत्तिहेतुविशेषरूपमित्य-
र्थः । अनेन सामान्यविशेषरूपो द्वितीयः प्रकारः । तथा स्याद्वाच्यं
वक्तव्यम् । स्याद् न वाच्यमवक्तव्यमित्यर्थः । अत्र च समासेऽवाच्य-
मिति युक्तम्, तथाप्यवाच्यपदं योऽन्यादौ रुढमित्यसंयतापरि-
हारार्थं न वाच्यमित्यसमस्तं चकार स्तुतिकारः । एतेनाभि-
लाष्याभिप्रायस्वरूपस्तुतीयो जेदः । तथा स्यात्सहिष्णुमान-
मस्तिरूपमित्यर्थः । स्यादसत्तद्विलक्षणमिति । अनेन सदसदा-
ख्या चतुर्थी विधा । हे विपश्चितां नाथ ! सख्यावतां मुख्य ! इयम-
नन्तरोक्ता निपाततत्त्वसुभेदतोद्धारपरम्परा, तथेति प्रकरणात्सा-
माध्याह्ना गम्यते । तच्च यथावस्थितवस्तुस्वरूपपरिच्छेदः, तदेव
जगमरणापटारिन्वाङ्मिथुनोपभोग्यत्वात्स्वत्वाविशेषाभिनि-
कारिणात्वादान्तराद्वाक्कारित्वाच्च पीयूषं तत्त्वसुधा । नितरामन-
सामा-यतया पीता आम्बादिता या तत्त्वसुधा तस्या उद्धता
प्रादुर्भूता तत्कारणिका उद्धारपरम्परा उद्धारश्रेणिरिवेत्यर्थः ।
यथाहि-कश्चिदाकाशं पीयूषरसमापीय तदनुविधायिनीमुद्गा-
रणपरम्परां मुञ्चति, तथा जगवानपि जगमरणापटारि तत्स्वामृतं
स्वैरमास्वाद्य तद्रसानुविधायिनीं प्रस्तुतानेकान्तवादभेदवस्तु-
प्राप्त्युत्तणामुद्धारपरम्परां देशनामुखेनाङ्गीर्णानित्याशयः ।
अथवा-यैरकान्तवादिभिः मिथ्यात्वगणनोऽजनमात्राभिर्ज्ञातं,
तेषां तत्तद्वचनरूपा उद्धारप्रकाराः प्राक् प्रदर्शिताः । येन पञ्च-
मप्राचीनपुण्यप्रागुद्धारानुगृहीतैर्जगद्गुरुवदनेन्दुभिः स्यात् तत्त्वा-
मृतं मनेहस्य पीतं तेषां विपश्चितां यथाधेयाद्विदुषां हे
नाथ ! इयं पूर्वदत्तदर्शितोद्धारप्रकारा उद्धारपरम्परेति व्याख्येयम् ।
एते च चत्वारोऽपि वादास्तेषु तेषु स्थानेषु प्रागेव चर्चिताः । तथा-
हि-‘आदीपमाव्योमेति’ वृत्ते नित्याऽनित्यवादः । ‘अनेकमेकान्तक-
र्मिति’ काव्ये सामान्यविशेषवादः । समभङ्गसामान्यान्तरा-
प्यवादः, सदसत्ताद्वयः इति न भूयः प्रयासः । इति काव्यार्थः ॥२४॥

इदानीं नित्यानित्यपक्षयोः परम्परद्वयप्रकाशनवत्तत्तथा
वैराग्यमाणयोरितरेतरादीनि विविधहेतुहेतिसंनिपातसजात-
विनिपातयोरत्यन्तमिच्छप्रतिपक्षप्रतिपक्षस्य जगवच्छासनसाम्रा-
ज्यस्य सर्वोत्कर्षमाह-

य एव दोषाः किञ्च नित्यवादे,

विनाशवादेऽपि समास्त एव ।

परस्परध्वंमिषु काण्डकेषु,

जयत्यधृष्यं जिन ! शासनं ते ॥ २६ ॥

किञ्चेति निश्चये । य एव नित्यवादे नित्यैकान्तवादे दोषा अ-
नित्यैकान्तवादिभिः प्रसजिताः क्रमयौगपद्याज्यामर्थक्रियाऽनु-
पपत्त्यादयस्त एव विनाशवादेऽपि किञ्चैकान्तवादेऽपि समा-
स्तुत्या नित्यैकान्तवादिभिः प्रसज्यमाना अन्युनाधिका । तथाहि-
नित्यवादि प्रमाणयति-सर्वं नित्यं, सत्त्वात् । किञ्च सदसत्का-
योरर्थक्रियाविरोधात्तद्वृत्तं सर्वं नावस्थां बध्नातीति । ततो

निवर्तमानमन्यशरणतया नित्यत्वेऽवतिष्ठते । तथाहि-कृणिको-
ऽर्थः सन् वा कार्यं कुर्यादसन् वा?, गत्यन्तराभावात् । न तावदाद्यः
पक्षः, समसमयवर्तिन व्यापारायोगात्, सकलजावानां पर-
स्परं कार्यकारणभावप्राप्त्याऽतिप्रसङ्गाच्च । नापि द्वितीयः पक्षः
होय क्षमते । असतः कार्यकरणशक्तिविकल्पत्वात् । अन्यथा शश-
विषाणादयोऽपि कार्यकरणाद्योत्सहेरन्, विशेषाज्ञावादिति । अ-
नित्यत्वादी नित्यत्वादिने प्रति पुनरेवं प्रमाणयति-‘सर्वे कृणिकं,
सर्वत्रात्, अकृणिके क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्, अर्थक्रि-
याकारित्वस्य च भावलक्षणत्वात् । ततोऽर्थाक्रया व्यावर्तमाना
स्वक्रोडोक्तानां सत्तां व्यावर्तयेदिति कृणिकसिद्धिः । न हि नि-
त्योऽर्थोऽर्थक्रियां क्रमेण प्रवर्तयितुमुत्सहते, पूर्वार्थक्रियाकरण-
स्वभावोपमर्दद्वारेणोत्तरक्रियायां क्रमेण प्रवृत्तेः, अन्यथा पूर्वक्रि-
याकरणाविरामप्रसङ्गात् । तत्त्वभावप्रचयनं च नित्यता प्रयानि,
अनाद्यवस्थस्य नित्यतालक्षणत्वात् । अथ नित्योऽपि क्रमवर्ति-
न सहकारिकारणमर्थमुदीकमाणस्तावदासीत्, पश्चात्तमासाद्य
क्रमेण कार्यं कुर्यादिति चेत् । न । सहकारिकारणस्य नित्ये-
ऽकिञ्चित्करत्वात्; अकिञ्चित्करस्याऽपि प्रतिकृणेऽनवस्थाप्रस-
ङ्गात् । नापि यौगपद्येन नित्योऽर्थोऽर्थक्रियां कुरुते, अध्यक्षाव-
रोधात् । नह्येककालं सकलाः क्रियाः प्रारम्भमाणः कश्चि-
दुपलभ्यते, कर्णेन वा, तथाऽप्याद्यकृण एव सकलक्रियाप-
रिसमाप्तेर्द्वितीयादिकृणेष्वकुर्वाणस्यानित्यता बलादादौकतेः
करणाकरणयोरैकस्मिन् विरोधात् इति । तदेवमेकान्तद्वये-
ऽपि ये हेतवस्ते युक्तिसाध्याद् विरुद्धं न व्यनिरुन्तीत्यविचा-
रितरमणीयतया मुग्धजनस्य ध्यातव्यं चोत्पादयन्तीति विरुद्धा
व्यभिचारिणो नेकान्तिका इति । अत्र च नित्यानित्यैकान्तपक्ष-
प्रतिकृप एवाकः । उपलक्षणत्वाच्च सामान्यविशेषाद्येकान्तवादा
अपि मिथ्यमुत्पद्यतेपतया विरुद्धा व्यभिचारिण एव हेतुपुष्प-
शन्तीति परिभाषनीयम् । अधोचरार्जं व्याख्यायते-(परस्पर-
स्यादि) एवं च काण्डकेषु कृडशब्देषु एकान्तवादिषु परस्परार्थ-
सिधु सन्तु परस्परस्मात् भ्यसन्ते, विनाशमुपयान्तीत्येवंशीलाः,
मुद्देपसुन्दरिदिति परस्परार्थसिनः, तेषु हे जिन! तं तव, शासनं
स्याद्वाद्प्ररूपणनिरूपणं द्वादशाङ्गीरूप प्रयत्नं पराभिजायकानां
काण्डकानां स्वयमुच्छिन्नत्वेनैवाभावाद्भृष्यमपराभवनीयम् । ‘श-
क्तर्हे कृत्याश्च’ (५।४।३४) इति (हैमसू०) कृत्यविधानाद् धार्पितमश-
क्यं धर्षितुमर्हं वा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । यथा कश्चिन्महा-
गजः पौष्टरपुष्पपरिपाकः परस्परं विगृह्य स्वयमेव कृयमुपेयि-
तुं द्विपत्तु अयस्मिन्निति फलश्रुत्यं समूहं राज्यमुपलुब्धजानः
स्वोत्कृष्टो जवत्येवं स्वच्छास्मनमपीति काव्यार्थः ॥ २६ ॥

अनन्तरकाद्ये नित्यानित्याद्येकान्तवादे दोषसामान्यमभिहित-
म् । इदानीं कतिपयतद्विशेषाज्ञामप्राहं दर्शयन्तत्प्ररूपका-
रणमसङ्गतेऽयकतयोद्भूततथाविधिरिपुजनजनितोपद्रवमिव
परित्रातुर्थरित्रापनेस्त्रिजगत्पतेः पुरतो ध्रुवनत्रयं प्रत्युपकारका-
रितामाविष्करोति—

नेकान्तवादे मुखदुःखभोगौ,
न पुण्यपापं न च बन्धमोक्षौ ।
दुर्नीतिवादव्यसनासिनैव,
परिविभ्रुं जगदप्यशेषम् ॥ २७ ॥

एकान्तवादे नित्याऽनित्यैकान्तपक्षाज्युपगमे, न मुखदुःखभो-

गौ घटेने, न च पुण्यपापं घटेने, न च बन्धमोक्षौ घटेने । पुनः
पुनर्नमः प्रयोगोऽत्यस्ताघटमानतादर्शनार्थः । तथाहि-एकान्त-
नित्ये आत्मानि तावत् सुखदुःखभोगौ नोपपद्येते । नित्यस्य हि लक्ष-
णम्-‘अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपत्वम्’ । ततो यदाऽऽत्मा सुखम-
नुभूय स्वकारणकलापसामग्रीवशाद् दुःखमुपलुङ्के, तदा स्वजा-
वभेदादित्यत्वापत्त्या स्थिरैकरूपताहानिप्रसङ्गः; एवं दुःखम-
नुभूय सुखमुपभुञ्जानस्यापि वक्तव्यम् । अथावस्थाभेदाद्यं
व्यवहारः । न चावस्थासु भिद्यमानास्वपि तद्वतो भेदः ।
सर्पस्येव कुण्डलार्जवाद्यवस्थासु इति चेत् । ननु तास्ततो
व्यतिरिक्ता अव्यतिरिक्ता वा ? व्यतिरेकं तास्तस्येति संबन्धा-
भावः, अतिप्रसङ्गात् । अव्यतिरेके तु तद्वानेवंतत्तदवस्थितेषु
स्थिरैकरूपताहानिः । कथं च तदेकान्तैकरूपत्वेऽवस्थाज-
दोऽपि जवेदिति । किञ्च । सुखदुःखभोगौ पुण्यपापनिर्वर्त्यौ,
तन्निर्वर्तनं चार्थक्रिया, सा च कृतस्थानित्यस्य क्रमेणाक-
मेण वा नोपपद्यत इत्युक्तप्रायम् । अत एवाकम्-(न पुण्य-
पापे इति) पुण्यं दानादिक्रियापाजनीयं शुभं कर्म । पापं हिंसा-
दिक्रियासाध्यमगुह्यं कर्म । ते अपि न घटेने, प्रागुक्तनीतेः । तथा
न बन्धमोक्षौ । बन्धः कर्मपुद्गलः सह प्रतिप्रदेशमात्मनो वक्ष्य-
य-पिारुच्यन्यान्त्यसंश्लेषः । मोक्षः कृतकर्मक्षयः । तावप्येकान्त-
नित्ये न स्याताम् । बन्धो हि संयोगविशेषः, स चाप्राप्तानां प्राप्ति-
रिति लक्षणः । प्राक्कालभाविनि अप्राप्तिरन्याऽवस्था । उत्तरका-
लभाविनी प्राप्तिश्चान्या । तद्वनयोरप्यवस्थाभेदोपादौ दुस्तरः । कथं
चैकरूपत्वे स्मृति तस्यार्कासिको बन्धनसंयोगः?, बन्धनसंयो-
गाच्च प्राक् किं नायं मुक्तोऽभवत् ? किञ्च । तेन बन्धनेनासां वि-
कृतिमनुभवति, न वा ? अनुभवति चेच्छर्मादिष्वनित्यः । नानु-
भवति चेन्नविकारत्वे सता असता वा तेन गगनस्येव न को-
ऽप्यस्य विशेषः । इति बन्धवैफल्यानित्यमुक्त एव स्यात् । त-
तश्च विशाणां जगति बन्धमोक्षव्यवस्था । तथा च पञ्चान्त-‘व-
र्णातपाभ्यां किं व्योम-श्चर्मण्यस्ति तथाः फलम् । चर्मोपमहं-
त्माऽनित्य, खलुह्यहं च दस्तफलः’ ॥ १ ॥ बन्धानुपपत्तौ मोक्ष-
स्याऽप्यनुपपत्तिर्वन्धनावच्छेदपर्यायत्वान्मुक्तिशब्दस्येति । एव-
मानित्यैकान्तवादेऽपि मुखदुःखाद्यनुपपत्तः । अनित्य हि अन्य-
न्तोच्छेदधर्मकम् । तथातः आत्मानं पुण्योपादानक्रियाकारि-
णो निरन्वयं यिनष्ट्यात् कस्य नाम तत्फलभूतसुखानुभवः ?
एवं पापोपादानक्रियाकारिणोऽपि निरवयवनाशे कस्य दुःख-
संवदनमस्तु ? एवं चान्यः क्रियाकारी, अन्यश्च तत्फलभाक्ते-
त्यसमञ्जसमापद्यते । अथ “ यस्मिन्नेव हि सन्ताने, आहिता
कर्मवामना । फलं तत्रैव संघटे, कर्पासं रक्तता यथा ” ॥ १ ॥ इति
वचनान्तासमञ्जसमित्यापि वाक्यमात्रम्, सन्तानवामनयोरवास्त-
वत्त्वेन प्रागेव निरुद्धितत्वात् । तथा पुण्यपापे अपि न घटेने । त-
योर्ह्यर्थक्रया सुखदुःखोपभोगः । तदनुपपत्तिश्चानन्तरभेदात्का,
ततोऽर्थक्रियाकारित्वाऽभावात्तयोरप्यघटमानत्वम् । किञ्च ।
अनित्यः कृणमात्रस्यायी, तस्मिन्नेव कृणे उत्पत्तिमात्रव्यप्रत्यात्
तस्य कुतः पुण्यपापोपादानक्रियाऽजनम् ? । चितीयादिकृणेषु
चावस्थातुमेष न लभते, पुण्यपापोपादानक्रियाज्ञावे च
पुण्यपापं कुतः ? निर्मूलत्वात्; तदसत्त्वे च कुतस्तनः सुख-
दुःखभोगः । आस्तां वा कथंश्चिदन्त, तथाऽपि पूर्वकृणस-
दृशानोत्तरकृणेन भावितव्यम्, उपादानाऽनुरूपत्वादुपादेयस्य ।
ततः पूर्वकृणाद् दुःखितादुत्तरकृणः कथं सुखित उत्पद्यते ? कथं
च सुखितात्ततः स दुःखितः स्यात् ? विसदृशजगताऽऽपत्तेः ।

एवं पुण्यपापादावपि । तस्माद् यत्किञ्चिदतत् । एवं बन्धमोक्षयो-
रप्यसंभवः । सोऽपि हि य एव बन्धः स एव मुच्यते । निरन्व-
यनाशाभ्युपगमे चैकाधिकरणत्वात्तत्त्वान्तस्य चावास्तव-
त्वात् कृतस्तयोः संभावनामात्रमपीति ? । परिणामिनि चात्मनि
स्वीक्रियमाणे सर्वे निर्बाधमुपपद्यन्ते । “परिणामोऽवस्थान्तर-ग-
मनं न च सर्वथा ह्यवस्थानम् । न च सर्वथा विनाशः, परिणाम-
स्तत्त्वमिष्टः” ॥१॥ इति वचनात् । पातञ्जलटीकाकारोऽप्याह-
“अवस्थितस्य ह्यवस्थस्य पूर्वधर्मे निवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परि-
णामः” इति । एवं सामान्यविशेषसदृशद्विभाष्याऽनजि-
लाप्येकान्तवादेऽपि सुखदुःखाज्जायः स्वयमनियुक्तैरभ्यूहाः ।
अथोत्तरार्कव्याख्या—एवमनुपपद्यमानेऽपि सुखदुःखभोगा-
दिव्यवहारे परैः परतीर्थिकैः, अथ च परमार्थतः शत्रुभिः, पर-
शब्दो हि शत्रुपर्यायोऽप्यास्ति । दुर्नीतिवादव्यसनासिना) नी-
यते एकदेशयिषिष्टोऽर्थः प्रतीतिविषयमाभिरिति नीतयो न-
याः, दुष्टा नीतयो दुर्नीतयो दुर्नयाः, तेषां वदन् परेभ्यः
प्रतिपादनं दुर्नीतिवादः । तत्र यद् व्यसनमत्यासक्तिरौचि-
त्यनिरपेक्षा प्रवृत्तिरिति यावत्, दुर्नीतिवादव्यसनम् । त-
देव सद्विषयशरीरोच्छेदनशक्तियुक्तत्वादसिखिवासिः कृपाणः,
दुर्नीतिवादव्यसनासिः । तेन दुर्नीतिवादव्यसनासिना करणज-
नेन दुर्नयप्रकरणदेवाकलनेन । एवमित्यनुभवसिद्धं प्रकारमाह ।
अपि शब्दस्य भिन्नकर्मत्वाद्देशमपि जगत्प्रखिलमपि त्रैलो-
क्यम्, तात्स्थानत्वात्पदेश इति । त्रैलोक्यगतजन्तुजानं विलु-
प्तम्, सम्यग्ज्ञानादिभावप्राणव्यपरोपेण व्यापादितम् । तत् त्रा-
यस्वेत्याशयः । सम्यग्ज्ञानादयो हि भावप्राणाः प्रावचनिकैर्गी-
यन्ते । अत एव सिद्धेऽपि जीवव्यपदेशः । अन्यथा हि
जीवधानुः प्राणधारणार्थेऽभिधीयते । तेषां च दशविधप्राण-
धारणाऽभावादजीवत्वप्राप्तिः । सा च विरुद्धा । तस्मात्संसा-
रिणो दशविधद्रव्यप्राणधारणाज्जीवाः, सिद्धाश्च ज्ञानादिभा-
वप्राणधारणादिति सिद्धम् । दुर्नयस्वरूपं चोत्तरकाव्यं व्याख्या-
स्यामः । इति काव्यार्थः ॥ १७ ॥ स्या० ।

वस्तुनाऽनियतसदृशत्वमनकान्तजयपताकायां न्यक्षेण प्र-
त्यपादि परं तद्वैकल्यातिसंक्षिप्तत्वेन कुर्वन्बोधत्वात्सममतिप्रभृ-
तिप्रत्ययैर्गतार्थत्वात्तास्मान्निरत्रापेक्षितम् । अनेकान्तजयपता का-
वृत्तिवि० ।

(५) एकान्तेन सर्वे वस्तु सदिति साङ्गधर्मतं तु न युक्तम् ।
युक्तिश्चात्र यत्तावदुच्यते सांख्याऽभिप्रायेण—सर्वे सर्वात्मकम्; दे-
शकालाकारप्रातिपद्व्याप्तु न समानकाशोपपत्तिरिति । तदयुक्तम् ।
यतो जेदेन सुखदुःखजीवितमरणदूरासन्नसूक्ष्मबाह्यसूक्ष्मपदकपा-
दिकं संसारवैचित्र्यमध्यक्षेणानुजयते । न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम ।
न च सर्वे मिथ्येत्यभ्युपपन्नं युज्यते, यतो दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च
पापीयसी । किञ्च । सर्वैक्येऽभ्युपगम्यमाने संसारमोक्षाजाव-
तया कृतनाशोऽकृताज्यागमश्च ब्रह्माहवतति । यच्चैतत्स्वरज-
स्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रधानमित्येतत्सर्वस्य जगतः कार-
णं, तन्निरन्तराः सुहृदः प्रत्येक्यन्ति, निर्युक्तिकत्वात् । अपि च ।
सर्वथा सर्वस्य वस्तुन एकत्वेऽभ्युपगम्यमाने स्वरजस्तमसा-
मध्येकत्वं स्यात् । तद्वद् च सर्वस्य भेद इति । तथा यद्व्युच्यते-
सत्त्वस्य व्यक्तस्य प्रधानकार्यत्वात्मकार्यत्वाद्वाद्वाङ्मयस्य ग्राह-
करणे चक्षुषिच्छादीनां सताम्येत्पादाभ्युपगमादसङ्ख्याद-
वाप्रकलादीनामप्युत्पत्तिप्रसङ्गादित्येतद्वाङ्मात्रम् । तथाहि—यदि
सर्वथा कारणे कार्यमास्ति न तर्ह्युपादाः, निष्पन्नघटस्येव, अपि

च । मृत्पिण्डवस्थावामेव घटगतीः कर्मगुणव्यपदेशा भवेयुः । न
च भवन्ति, ततो नास्ति कारणे कार्यम् । अथाऽनभिव्यक्तमस्ती-
ति चेत् । न । तर्हि सर्वात्मना विद्यते नाऽप्येकान्तेनासत्कार्यत्वाद्
एव । तस्माच्च हि व्यापारविन्दानामप्येकान्तेनासतो मृत्पिण्डा-
देर्घटादेरिवोत्पत्तिः स्यात् । न चैतद् दृष्टमिष्टं वा । अपि चैवं
सर्वस्य सर्वस्मादुत्पत्तेः कार्यकारणत्वावधानियमः स्यात् । एवं
च न शाल्यकुरादीं शालिबीजमेवाऽऽद्यादपि तु यत्किञ्चिदेवेति
नियमेन च प्रेक्षापूर्वकारिणामुपादानकारणादीं प्रवृत्तिरतो ना-
सत्कार्यत्वादिति । तदेवं सर्वपदार्थानां सर्वैक्यत्वप्रमेयत्वादिभि-
र्धर्मैः कथञ्चिदेकत्वम्, तथा प्रतिनियतार्थकार्यतया यदेवार्थक्रि-
याकारि तदेव परमार्थतः सदिति कृत्वा कथञ्चिदेद इति सा-
मान्यविशेषात्मकं वसिष्ठति स्थितम् । अनेन च स्यादस्ति, स्या-
न्नास्तीति भङ्गकृत्येन शेषभङ्गका अपि द्रष्टव्याः । ततश्च सर्वे
वस्तु समभङ्गीस्वजावम् । ते चासी-स्वद्वयैक्येकात्मजावपेक-
वा स्यादस्ति, परद्रव्यापेक्षया स्यान्नास्ति । अनयोरेव धर्मयोर्गौ-
गपशेनाजिघातुमशक्यत्वात् स्याद्वक्तव्यम् । तथा कस्यचिद्विशेषस्य
स्वद्रव्याद्यपेक्षया विवक्षितत्वात्, कस्यचिद्विशेषस्य परद्रव्याद्य-
पेक्षया स्याद्वा, नास्ति वा, वक्तव्यं चेति । तथैकस्यांशस्य स्वद्रव्या-
द्यपेक्षया परस्य तु सामस्येन स्वद्रव्याद्यपेक्षया विवक्षितत्वा-
त् । स्यादस्ति चावक्तव्यं चेति । तथैकांशस्य परद्रव्याद्यपेक्षया
स्यान्नास्ति चावक्तव्यं चेति । तथैकस्यांशस्य स्वद्रव्याद्यपेक्ष-
या, परस्य तु परद्रव्याद्यपेक्षया, अन्यस्य तु योगपशेन स्वपरद्र-
व्याद्यपेक्षया विवक्षितत्वात् स्यादस्ति च नास्ति चाऽवक्त-
व्यम् । इयं च समभङ्गी यथायांनमुत्तरत्राऽपि योजनीयति ।
सूत्र० २ ध्रु० ५ अ० ।

(६) कालाद्येकान्तवादोऽपि मिथ्यात्वमेवेत्याह—

कालो सद्वाणिर्यई, पुव्वकयं पुरिसकारणेगता ।

मिच्छन्तं तो चेवा, समासन्नो होति सम्मत्तं ॥ १४६ ॥

कालस्वभावनियतिपूर्वकतपुरुषकारणरूपा एकात्मताः सर्वेऽपि
एकका मिथ्यात्वम् ; त एव समुदिताः परस्परजहद्वृत्तयः स-
म्यक्वक्तव्यतां प्रातपद्यन् इति तात्पर्यार्थः ॥ १४६ ॥ (सम्म) पं० ७० ।

तत्र कालादेकान्ताः प्रमाणतः संभवन्तीति तद्वादे मिथ्यात्व-
वाह इति स्थिते त एकाऽन्योन्यसम्यपेक्षा नित्याद्येकान्तव्यपदे-
नैकानेकस्वभावाः कार्यनिर्वर्तनपटवः प्रमाणविषयतया परमा-
र्थतः सन्त इति तत्प्रतिपादकस्य शास्त्रस्यापि सम्यक्त्वमिति
तद्वाद्ः सम्यग्वात्तया व्यवस्थितः । यथैतं कालाद्येकान्ताः मि-
थ्यात्वमनुभवन्ति, स्याद्वादोपप्रदातु त एव सस्यक्त्वं प्रति-
पद्यन्त, तथाऽऽत्माऽप्येकान्तमित्यादित्यत्वादिधर्माभ्यासितो
मिथ्यात्वम् ; अनेकान्तरूपतया त्वज्युपगम्यमानः सम्यक्त्वं
प्रतिपद्यन् इत्याह—

एतिय ए णिच्छो ए कुणइ,

कयं ए वेणइ एतिय णिष्वाणं ।

एतिय य मोक्खोवाओ,

अं मिच्छन्तस्स ठाणाइ ॥ १५० ॥

नास्त्यात्मा एकान्त इति सांख्याः । अत एव प्राहुः—यः कर्त्ता, स
न भोक्ता, प्रवृत्तिवत्, कर्तुर्भोक्तृत्वानुपपत्तेः । यद्वा—येन कृतं
कर्म, नाऽसौ तद् नृञ्ज, कृणिकत्वात्, त्रिषन्तन्तरिति बीहः ।
क्षणिकत्वाच्च तत्समस्तः कृतं न वेद्यन् इति बीह एवाह—कर्त्ता

मोक्षा चात्मा किन्तु न मुच्यते, सत्त्वेनत्वात्, अजय्यवत्, रागादीनामात्मस्वरूपाव्यतिरेकात्, तद्वक्तृषु तेषामप्यक्यादिति ज्ञाधिकः । निहेतुक एवासौ मुच्यते, तस्यभावताव्यतिरेकेण परस्य तत्रोपायस्यानावादिनि माकृती प्राह । एतानि षट् मिथ्यात्वस्य स्थानानि, षष्ठ्यामप्येषां पक्षाणां मिथ्यात्वाधारतया व्यस्थितेः । तथाहि-एतानि नास्तित्वाद्विशेषणादीनि साध्यधर्मिविशेषणतयोपादीयमानानि किं प्रतिपक्षव्युदासेनोपादीयते ? आहोस्विन् कथञ्चित्सत्संग्रहेति कल्पनाद्वयम् । प्रथमपक्षे-अध्यक्षविरोधः, स्वसंवेदनाध्यक्षतत्त्वतन्वस्यात्मरूपस्य प्रतीतिः, कथञ्चित्स्य परिणामनित्यताप्रतीतिश्च, शरीरादिव्यापारतः कर्तृत्वोपलब्धश्च, स्वव्यापारनिर्वर्तितभक्तरूपादिभोक्तृत्वसंवेदनाश्च, पुद्गललक्षणतया, रागादिव्यक्ततया च, शमसुखरसावस्थायां कथञ्चित्स्योपलब्धश्च । स्वात्कर्षतरतमादिभावतो रागाद्युपचयतरतमभावविधायिसम्यग्ज्ञानदर्शनादेरुपलम्भाच्चानुमानतोऽपि विरोधः । तथाभूतज्ञानकार्यान्यथाऽनुपपन्नैतन्मलक्षणस्यात्मनः सिद्धिर्घटादिवत् कृपादिगुणतः ज्ञानस्वरूपगुणोपलम्भात् कथञ्चित्सत्त्वमिच्छस्याऽऽत्मलक्षणस्य गुणिनः सिद्धिरिति नानुमानाविरोधः, इतरधर्मनिरपेक्षधर्मलक्षणस्य विशेषणस्य तदाधारभूतस्य च विशेष्यस्याप्रसिद्धः । अप्रसिद्धविशेषणविशेष्योभयदोषैर्दुष्टश्च एत आत्मेति वचनेन, तत्सत्ताऽभिधानं नास्तीत्यनेन च, तत्प्रतिषेधाभिधानपदयोः प्रतिज्ञावाक्यव्याघातां लोकविरोधश्च । तथाभूतविशेषणविशिष्टतया धर्मिणो लोके तद्व्यवहियमाणत्वात् स्ववचनविरोधश्च । तत्प्रतिपादकवचनस्येतरधर्मेस्वापेक्षतया प्रवृत्तेर्हेतुरपीतरगर्भैकधर्मरूपोऽसिद्धः, तथाभूतस्य तस्य क्वचिदनुपलब्धेः सर्वत्र तद्विपरीत एवाभावात् । विरुद्धश्च दृष्टान्तः, साधनधर्माधिकरणतया कस्यचिद्धर्मिणोऽप्रसिद्धेः । तत्र प्रथमः पक्षः नापि द्वितीयः, स्याभ्युपगमविरोधप्रसङ्गात्, साधनवैफल्यपक्षेऽपि । तथाभूतस्यानेकान्तरूपतयाऽस्माभिरप्यभ्युपगमात् । तस्माद्व्यवस्थितमेतदेकान्तरूपतया बहुव्येतानि । तद्विपर्ययेणाप्येकान्तवादे तथैव तानीति दर्शयन्नाह-

अस्थि अविणामधम्मा, करेइ नेएइ अस्थि णिव्वाणं ।

अस्थि अ मांखोवाभां, उं मिउत्तस्स ठाणाइं ॥ १५१ ॥

अस्यामेति पक्षः पुरणादेर्वादिनः । स चाविनाशधर्मी, एषा प्रतिज्ञा कलमनानुसारिणः । कर्तृजोक्तस्वभावाऽसाविनि मने जमिनेः । तथाभूत एवासौ जडस्वरूप इत्यकृपादकणल्लुक्कमतानुसारिणः । अस्ति निर्वाणमस्ति च मोक्षोपाय इत्यामनन्ति नास्तिक्यादिकव्यतिरिक्ताः । पास्सगिद्वन एते चाप्युपगमाः एकान्तेन तदस्तित्वादेरध्यक्षानुमानाज्यामप्रतीतिः । तथाऽभ्युपगमे च स्वास्तित्वेनेवान्यभावास्तित्वेनापि तस्य भावात् सर्वत्रायसंकीर्णताप्रसक्तः, स्वस्वरूपाव्यवस्थितः अपुष्पवदसत्त्वमेव स्यात्, इत्यादि दूषणममकृत् प्रतिपादितम् । हेतुदृष्टान्तदोषाश्च पूर्ववदत्रापि वाक्याः । अतुर्यपादं तु गाथायाः क्वचिन्वया पठन्ति 'इत्तस्समत्तस्स ठाणाइं ति' । अत्र तु पाठे इतरधर्मा जडदृष्ट्या प्रवर्तमाना एते षट् पक्षाः सम्यक्त्वस्याधारतां प्रतिपद्यन्त इति व्याख्येयम् । न च स्यादस्यात्मा नित्यादिप्रतिज्ञायाक्यमध्यक्षादिना प्रमाणेन बाध्यते, स्वपरजायाभासकाध्यक्षादिप्रमाणव्यतिरेकेणान्यथाभूतस्याऽध्यक्षादेरप्रतीतिः । तेनानुमानाभ्युपगमात् स्ववचने लोकस्य व्यवहारविरोधोऽपि न, प्रतिज्ञाया अध्यक्षा

दिप्रमाणावसेये सदसदात्मके वस्तुनि कस्यचिद्धिरोधस्यासंभवात् । न चाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः, द्वैकिकपरीक्षैस्तथाभूतविशेषणस्यापि प्रतिपत्त्या सर्वत्र प्रतीतिरन्यस्य वा विशेषणव्यवहारस्योच्छेदप्रसङ्गात् । अन्यथातृतस्य क्वचिदप्यसंभवात्तथातृतविशेषणात्मकस्य धर्मिणः सर्वप्रतीतेनाप्रसिद्धविशेष्यतादोषः । नाप्यप्रसिद्धोभयता दूषणम्, तथातृतद्वयव्यतिरेकेणान्यस्यासत्त्वतः प्रमाणाविषयत्वहेतुरपि नाप्रसिद्धः, तत्र तस्य सत्त्वप्रतीतिः । विपक्षे सत्त्वासंज्ञवाचापि विरुद्धः । अनैकान्तिकताऽप्यत एवायुक्ता । दृष्टान्तदोषा अपि साध्यादिविकलत्वादयो नात्र संजयिनः, अस्मिन्त्वाद्विदोषवन्त्येव साधने तेषां जावात् । नानुमानतोऽनेकात्मकं वस्तु तद्वादिभिः प्रनीयते । अध्यक्षासकत्वाद्भूतप्रतिपक्षेरापि तनस्मस्मिन् विप्रतिपद्यते । तं प्रति तत्प्रसिद्धेनैव न्यायेनानुमानोपन्यासेन विप्रतिपत्तिविराकरणमात्रमेव विधीयत इति नाप्रसिद्धविशेषणत्वाद्विदोषस्यावकाशः । प्रतिकृणपरिणामपरभागादीनां नृत्तविकारावाग्भागादर्शनाऽन्यथाऽनुपपत्त्यामानेनाध्यक्षादिवाधादस्मादाद्यकस्य सर्वात्मना वस्तुग्रहणासामर्थ्यात् स्फटिकादीं चार्वाग्भागापरजागयोराध्यक्त एवैकदा प्रतिपत्तेरनवस्थैर्ग्रहण्यक्तं प्रतिकृणपरिणामानुमानेन विरुध्यते, अस्य तदनुप्राहकत्वात्, कथञ्चित्प्रतिकृणपरिणामस्य तत्प्रतीतस्यैवानुमानतो यमिच्छयात् ।

अनेकान्तव्यवच्छेदेनैकान्ताऽवधारिधर्माधिकरणत्वेन

धर्मिणं साध्यश्रेकान्तवादी न साध्यमर्थः

साध्यितुं प्रभुर्नापि वैधर्म्यत इति

प्रतिपादयन्नाह--

[७] साध्यमर्थो वैधर्म्यतश्च साध्यसिद्धिः ।

साहम्पओ व्व अत्थं, साहिज्ज परो विहम्मओ वा वि ।

आणोणं पणिकुठा, दोणं वि एए असव्वाया ॥ १५२ ॥

समानस्तुल्यः साध्यमामान्यान्वितसाधनधर्मो यस्यासौ सधर्मा, साध्यम्यदृष्टान्तापेक्षया साधर्मी, तस्य भावः साध्यमर्थः, ततो वाऽर्थे साध्यधर्मादिकरणतया धर्मिणं साध्येत्परः, अन्यविहेतुप्रदर्शनात् । साध्यधर्मिणं विवक्षितं साध्यं यदि वैशेषिकादि साध्यत, तदा तत्पुत्रत्वादेरपि गमकत्वं स्यात्, अन्यवमात्रस्य तत्रापि भावात् । अथ वैधर्म्याद् विगतस्तथाभूतसाधनधर्मो ह्यस्मादसौ विधर्मा, तस्य भावो वैधर्म्यम्, ततो वा व्यतिरेकणो हेतोः प्रकृतं साध्यं साध्येत्, उभाभ्यां वा ; वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात् । तथापि पुत्रत्वादेरेव गमकत्वप्रसक्तिः । इयामन्वाभावश्च तत्पुत्रत्वादेः, अन्यत्र गौरपुरुषे अजावात्, उभाभ्यामपि तत्साधने । अत एव साध्यसिद्धिप्रसक्तिः स्यात् । अथाऽत्र कालात्ययापदिष्टत्वाद्विषयसद्भावाच्च साध्यसाधकताप्रसक्तिः, अस्मिन्विच्छेदकान्तिकान्तिकहेत्वाजासमन्तरेणापरहेत्वाजासामंभवात् । न च त्रैकृत्यलक्षणयोगिनोऽसिद्धत्वादिहेत्वाभासता कृतकत्वादेरिवानित्यत्वसाधने संभवात् । अस्ति च भवदभिप्रायेण त्रैकृत्यं प्रकृतहेताविति कुतोऽस्य हेत्वाभासता ? अथ भवत्ययं दोषः, येषां त्रैकृत्येऽविनाजावपरिसमाप्तिः, नास्माकं च लक्षणहेतुवादिनाम् ; प्रकरणसमावेरपि हेत्वाभासत्वोपपत्तेः त्रैकृत्यसद्भावेऽप्यपरस्यासत्प्रतिपक्षत्वादेर्हेतुलक्षणस्यासंभवे तदाभासत्वसंज्ञयात्, 'यस्मात्प्रकरणचिन्ता स प्रकरणसमः' इति प्रकरणसमस्य लक्षणाभिधानात् । प्रक्रियते साध्यत्वेनाऽधिक्रियते निश्चितौ पक्षप्रतिपक्षौ यौ तौ प्रकरणम्, तस्य चिन्ता संशया-

तु प्रवृत्त्यानिश्चयादाशोचनस्वभावतो भवति । स एव तन्नि-
श्चयार्थं प्रयुक्तः प्रकरणसमः, पक्षद्वयेऽपि तस्य समानत्वात् ।
उभयत्रान्वयादिसद्भावात् । तथाहि तस्योदाहरणम्-अनित्यः
शब्दः, नित्यधर्मानुपलब्धेः, अनुपलब्धमाननित्यधर्मक घटाद्य-
नित्यं दृष्टम्, यत्पुनर्नानित्यं न तदनुपलब्धमाननित्यधर्मकं यथा-
ऽऽत्मादि । एव चिन्तासंबन्धिपुरुषेण तत्त्वाऽनुपलब्धेर्कदेश-
भूताया अन्यतगनुपलब्धेरनित्यत्वसिद्धौ साधनत्वेनोपन्यासे
मति द्वितीयश्चिन्तासंबन्धिपुरुष आह-यद्यनेन प्रकारेणानित्य-
त्वं साध्येत तर्हि नित्यतासिद्धिरपि; अन्यतरानुपलब्धस्तत्रापि स-
द्भावात् । तथाहि-नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेः, अनुपल-
ब्धमानाननित्यधर्मक नित्यं दृष्टमात्मादि । पुनर्यत् न नित्यं तन्नानु-
पलब्धमानाननित्यधर्मकं, यथा घटादि । एवमन्यतरानुपलब्धेरकम-
यपक्षे साधारणत्वात् प्रकरणाननिवृत्तेहेत्याभासत्वम् । न च नि-
श्चितयोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेऽधिकारात् कथं चिन्तायुक्त एव सा-
धनोपन्यासं विद्वद्यादिति वक्तव्यम्, यतोऽन्यदा सदेहेऽपि चिन्ता-
संबन्धिपुरुषोऽन्यतराऽनुपलब्धेः पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकानवगच्छ-
स्तद्विषयास्तथायं यदा निश्चिनोति, तदा द्वितीयस्तामिव स्वसा-
ध्यसाधनाय हेतुत्वेनाभिधेयं । यद्यनस्त्वन्पक्षासिद्धिरतएव मत्प-
क्षसिद्धिः किं न भवेत् ?; त्रैलोक्यस्य पक्षद्वयेऽप्यत्र तुल्यत्वात् । अथ
नित्यत्वाननित्यत्वैकान्तविपर्ययेणाऽप्यस्याः प्रवृत्तेरेकान्तिकता ।
उत्पत्त्यवृत्तिर्हेतुकान्तिकं न प्रकरणसमः । न यत्र पक्षसपक्षविपक्षा-
णां तुल्यो धर्मो हेतुत्वेनोपादीयते तत्र संशयहेतुताः साधारणत्वेन
तस्य विरुद्धविशेषानुस्मारकत्वात् । ननु प्रकृतं पञ्चविधं । यतो नित्य-
धर्मानुपलब्धेरनित्य एव भावो न नित्य, एवमनित्यधर्मानुपलब्धे-
र्नित्य एव जायते नानित्य । एवं चात्र साध्यं विपक्षवृत्तिः प्रकर-
णसमता, नैकैकान्तिकता पक्षोपपत्तिव्यतिरेकस्या भावात् । न यद्यं
पक्षोपपत्तिः तदा साधारणाऽनैकान्तिकः । अथ न वर्तते कथमयं पक्ष-
द्वयसाधकः स्यात्, अनवृत्तेरतन्माधकत्वात् । न पक्षद्वये प्रकृत-
स्य तृत्यभ्युपगमात् । तथाहि-कथं साधनकालेऽनित्यधर्मानुपल-
ब्धेर्नित्यं न नित्यं । यदाऽपि नित्यत्वं साध्यं तदाऽपि नित्यपक्ष-
एवाननित्यधर्मानुपलब्धेर्वर्तते नाऽनित्ये । ततश्च सपक्ष एव
प्रकरणसमस्य वृत्तिः, सपक्षविपक्षयोश्चानैकान्तिकस्य साध्या-
पक्षसपक्षावपक्षव्यवहारः, नाऽन्यथा, तेन साध्यद्वयवृत्तिरुदय-
साध्यसपक्षवृत्तिश्च प्रकरणसमो, न तु कदाचित्साध्यापक्षयोः
विपक्षवृत्तिः । नैकैकान्तिकस्तु-विपक्षवृत्तिरपीत्यस्मादस्य जेदः ।
न च रूपत्रययोगेऽप्यस्य हेतुत्वम्, सप्रतिपक्षत्वात् । यस्य तु क-
दाचित्साध्यापक्षयोः विपक्षवृत्तिरेकप्रतिबन्धपरिसमाप्तिरुप-
ययोगः, तेन प्रकरणसमस्य नाहेतुत्वमुपदर्शयितुं शक्यम् । न
चाऽस्य कालात्ययापदिष्टत्वमसाधितविषयम् । ययोर्हि प्रकर-
णचिन्ता तयोः हेतुः । न च ततः, सदिध्वात्वाद बाधामस्यो-
पदर्शयितुं क्रमः । न च हेतुद्वयसाध्यानादेकत्र धर्मिणि
संशयोत्पत्तस्तज्जन्येनास्यानैकैकान्तिकतया तेन संशयहेतुताऽनै-
कान्तिकत्वम्, इन्द्रियसन्निकर्षादेरपि तथात्वप्रसक्तः । न च त-
स्यानुपलब्धिर्बिधेश्वरमुन्यादिश्चान्या संशयकारणम् न च तन्म-
हिताया अस्या हेतुत्वम् केवलाया एव तत्त्वेनोपन्यासात् । न च
संदिग्धविषयज्ञानतपुरुषेण निश्चयार्थमुपादीयमानाया अस्या,
सदेहेतुता युक्ता । जयतु वा कथञ्चित् संशयोत्पत्तिः, तथाऽप्य-
नैकान्तिकादस्य विशेषः । स हि सपक्षविपक्षयोः समानः, अयं तु
तद्विपरीतः, साध्यद्वयवृत्तिवत् प्रकरणसमः । न चासंभवः,
अस्यैवविधसाधनप्रयोगस्य ज्ञानः सद्भावात् । अथास्यासिद्धे-

रन्तर्भावः । अनित्यवादिनो नित्यधर्मानुपलब्धेरनित्यस्य चेत्यर्थ-
धर्मानुपलब्धेरसिद्धत्वात् । असदेतत् । यतश्चिन्तासंबन्धिपुरु-
षेण समस्य हेतुत्वेनोपन्यासस्तस्य च तत्संबन्धिनो वा कथ-
मितरेणासिद्धतोद्भावनं विधातुं शक्यम् । यस्य हानुपलब्धिनि-
मित्तसंशयोत्पत्तौ शब्दे नित्यत्वजिज्ञासा, स कथमन्यतराऽनुपल-
ब्धेहेतुप्रयोगेऽसिद्धतां भूयात् ? अन एव सूत्रकारेण 'यस्मात्प्रकरण-
चिन्ता, इत्यासिद्धतादौषपरिहारायमुपासम् । एवमनित्यः शब्दः'
सपक्षपक्षयोरन्यतरत्वाद् घटवदिति चिन्तासंबन्धिना पुरुषेणा-
क्तेऽपरस्तरसंबन्धाश्चित्यः शब्दः, पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वादाकाश-
वत् यदाह । तथा प्रकरणसम एव अत्र प्रययति-पक्षसपक्षयोरन्य-
तरः पक्षः ? सपक्षो वा ? यदि पक्षः, तदा न हेतोः सपक्षवृत्तिता
न हि शब्दस्य धर्मान्तरे वृत्तिः संनवीत्यसाधारणतयास्य हेतोः
स्यात् । अथ पक्षोऽन्यतरशब्दवाच्यस्तदा हेतोः सिद्धता ।
सपक्षयोर्विपक्षाकाशयोः शब्दाख्यधर्मिण्यप्रवृत्तिरसंकेतभूत-
स्यास्य न प्रकरणसमतानत्र पक्षसपक्षयोर्व्यतिरेकः, कश्चिद्-
न्यतरशब्दवाच्य, यस्य पक्षधर्मताऽन्यथा भवेत्, तत्राय हेतुः ।
अत्र प्रतीतिवदति-भवेदेव दोषो यदि पक्षयोर्विशेषशब्दवाच्य-
योर्हेतुत्वं विवर्कितं ज्ञेयं, तन्न न; अन्यतरशब्दाभिधेयं
हेतुत्वेन विवर्कितत्वात् । स च पक्षसपक्षयोः साधारणः, तस्यैव
साधारणशब्दानिधेयत्वात् । यदि वाऽनुगतो द्वयोर्धर्मः कश्चिच्छ-
ब्दवाच्यो न प्रकृतत्वा विशेषशब्दवदन्यतरशब्दोऽपि न तत्र
प्रवर्तते; नाऽपि तच्छब्दादुभयत्र प्रतीतिर्भवेत् । दृश्यते, तस्मा-
त्पक्षतां सपक्षतां नासाधारणरूपत्वेन कल्पितां पारित्यग्यान्यत-
रशब्दो द्वयोर्गणं वाचकत्वेन योग्यः । ततो या विशेषप्रतीतिः सा
पुरुषविवर्कितविधना । यदा हि साधनप्रयोक्ता पक्षधर्मत्वमस्य
विवर्कितं तदाऽन्यतरशब्दवाच्यः पक्षः सपक्षेऽनुगमविशेषा-
भिधायी स्यात् । यतोऽसंकेतव्यवहाराच्छब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्ति-
स्तत्र च पक्षशब्दस्य न सपक्षे प्रवृत्तिः । नाऽपि सपक्षशब्दस्य
पक्षः । यथा वाऽनयोः संकेतादपि नाप्यत्र प्रवृत्तेरेवमन्यतरशब्द-
स्य सामान्ये संकेतितस्य न विशेष एव वृत्तिः । उभयाभिधायकत्वे
तु निवर्कावसानाऽन्यतगनियमः । न चैवमपि विशेषे तस्य वृत्तौ
दृषणम्, तदवस्थायामयं दोषोद्भावनं कस्यचित् सम्यगहेतुपक्ष-
कृतकत्वादेरपि पक्षधर्मविवर्क्यायां विशेषरूपत्वाद् अनुगमाज्ञा-
वात् । सपक्षविशेषितस्य पक्षधर्मत्वायोगात् । अथ कृतकत्वमात्र-
स्य हेतुत्वेन विवर्कितो न दोषः, तर्हि तत्प्रकृतोऽपि तुल्यम्; अन्य-
तरशब्दस्याप्यनङ्गीकृतविशेषस्य द्वयाऽभिधानं सामर्थ्योपप-
त्तेः । एतेन यदुक्तं न्यायविद् अमर्यः खल्वपि कल्पनासमारोपितो
न लिङ्गात् तथा पक्ष एवायं पक्षसपक्षयोरन्यतर इत्यादि । तद-
पि निरस्तम् । त्रैलोक्यसद्भावेऽपि प्रकरणसमत्वेनास्यागमकत्वात् ।
प्रत्यक्षागमबाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तः कालात्ययापदिष्टोऽपि
हेतुत्वाज्ञासोऽपरोऽभ्युपगतः । यथा-पक्षान्येतान्याग्रफलाति, पक्ष-
शास्त्राग्रजवत्त्वात्, उपयुक्तफलवत् । अस्य हि रूपत्रययोगिनोऽपि
प्रत्ययबाधितकर्मानन्तरप्रयोगात् । अपदिष्टतागमकत्वे निबन्धन
हेतोः काशादुपक्रमानन्तरं प्रयोगः । प्रत्यक्षादधिकरुस्य तुपक-
र्मानन्तरं प्रयोगाहेतुकाव्यतिक्रमेण प्रयोगः । तस्माच्च काशा-
त्ययापदिष्टशब्दाभिधेयता हेत्याभासता च । तदुक्तं न्यायभाष्यकृ-
ता-“यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः सः” इति ।
तदेव पञ्चलकृणयोरगानि हेतावधिनाज्ञायपरिसमाप्तः । तत्पुनरुत्वा-
दौ तृथैलकृणयेऽपि कालात्ययापदिष्टत्वाग्रगमकत्वमिति नैयायि-
काः । असदेतत् । असिद्धादिव्यतिरेकेण परस्य प्रकरणसमादेहे-

स्वाज्ञानस्याप्योगात् । यच्च प्रकरणसमस्यानित्यः शब्दोऽनुपपन्न-
माननित्यधर्मकत्वादित्युदाहरणं प्रदर्शितम् । तदसंगतमेव । यतो-
ऽनुपपन्नमाननित्यधर्मकत्वं यदि न तत् । सिद्धं तदा पक्षवृत्तितया-
ऽस्यासिद्धेः कथं नासिद्धः ? । अथ तत्र सिद्धं तदा किं साध्यधर्मि-
त्वेन धर्मिणि तन्मिदम्, उत न द्विकत्र इति वक्तव्यम् ? यदि तद्वन्वते
तदा साध्यवत्येव धर्मिणि तस्य सद्भावासिद्धेः कथमगमकता ? । न
हि साध्यधर्ममन्तरेणाधर्मिजनयनं विहायापरं हेतोरविनाभावित्वं
भवेत् । नञ्चेत् समस्ति कथं न गमकता ? । विनाज्ञावनिबन्धनत्वात्
तस्याः । अथ तद्धि कालात्तत्सिद्धं तदा तत्र वर्तमानो हेतुः क-
थं न विरुद्धः ? । विपक्ष एव वर्तमानस्य विरुद्धत्वात् । जयति च
धर्मविक्रय एव धर्मिणि वर्तमानो विपक्षवृत्तिः । अथ संदिग्ध-
साध्यधर्मवति तत्तत्र वर्तते तदा संदिग्धविपक्षव्यावृत्तकत्वा-
दनैकान्तिकः । अथ साध्यव्यतिरेकि धर्म्यन्तरे यस्य साध्या-
भाव एव दर्शनं न विरुद्धः । यस्य च तदभावेऽप्यसावेनका-
न्तिकः । न धर्मिण एव विपक्षता; तस्य हि विपक्षत्वे सर्वस्य
हेतोरहेतुत्वप्रसङ्गेः । यतः साध्यधर्मासाध्यधर्मसदसत्त्वाध्य-
त्वेन सर्वदा संदिग्ध एव साध्यसिद्धेः प्रागन्यथा साध्याभावे
निश्चिते साध्याभावनिश्चायकेन प्रमाणेन बाधितत्वात्तत्प्रवृ-
त्तिरेव स्यात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणेन च साध्यधर्मयुक्ततया धर्मिणा
निश्चये हेतोर्नैयर्थ्यप्रसङ्गः, प्रत्यक्षादिन एव हेतुसाध्यस्य सिद्धेः,
तस्मात्संदिग्धसाध्यधर्मा धर्मो हेतोरान्वयत्वमेव दृष्टव्यं इति ।
यद्यनैकान्तिकस्तत्र वर्तमानो हेतुः, भूमादिरपि तर्हि तथावध्य
एव स्यात् । तस्याप्येव संदिग्धव्यातिरेकत्वात् । यद्विधि विपक्ष-
वृत्तित्वेन निश्चितो यथा गमकस्तथा साध्यव्यतिरेक्यप्यनुमान-
प्रामाण्यं परित्यक्तमेव भवेत् । ततोऽनुमयव्यातिरेकि साध्यधर्म-
वान् वर्तमान साध्याज्ञाये चानैकान्तिको हेतुः, साध्याभाववत्ये
वानुवर्तमानः पक्षधर्मस्य सति विरुद्ध इत्यप्युपगमनव्ययम् ।
यच्च विपक्षाद्व्यावृत्तः सपक्षे वाऽनुगतः पक्षधर्मो निश्चितः स
स्वसाध्य गमयति । प्रकृतस्तु यद्यपि विपक्षाद्व्यावृत्तस्तथाऽपि
न स्वसाध्यसाध्यकः, प्रतिबन्धस्य स्वसाध्यनानिश्चयात् । तद-
निश्चयश्च न विपक्षवृत्तित्वेन, किन्तु प्रकरणसमत्वेन, पक्षशाखा-
प्रभवत्वादेस्तु कालात्ययापदिष्टत्वेनेति । असद्वेतत् । यतो यदि
धर्मिव्यतिरेकि धर्म्यन्तरे हेतोः स्वसाध्येन प्रतिबन्धोऽप्युपगम्य-
ते, तदा धर्मोपपादयमानोऽपि हेतुः साध्यस्यापस्थापको न
स्यात् । साध्यधर्मिण साध्यधर्ममन्तरेणापि हेतोः सद्भावाभ्युप-
गमात्; तद्व्यातिरेक एव धर्म्यन्तरे तस्य साध्येन प्रतिबन्धग्रह-
णात् । नन्वाप्यत्र स्वसाध्याविनाभावित्वेन निश्चितोऽप्यत्र सा-
ध्यं गमयेत् । अतिप्रसङ्गात् । अथ यदि साध्यधर्मान्यतत्वेन सा-
ध्यधर्मिण्यपि हेतुरन्वयप्रदर्शनकाल एव निश्चितस्तदा पूर्वमेव
साध्यधर्मस्य धर्मिणो निश्चयान् पक्षधर्मताग्रहणस्य वैयर्थ्यम् ।
असद्वेतत् । यतः प्रतिबन्धप्रसाधकेन प्रमाणेन सर्वोपसहारेण
साधनधर्मसाध्यधर्माभावे क्विदपि न भवतीति सामान्ये-
न प्रतिबन्धनिश्चये पक्षधर्मताग्रहणकाले यत्रैव धर्मिण्युपग-
म्यते हेतुः, तत्रैव स्वसाध्यं निश्चाययतीति पक्षधर्मताग्रहण-
स्य विशेषविषयप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वाच्चानुमानस्य वैयर्थ्यम् ।
नहि विशिष्टधर्मिण्युपपन्नमानो हेतुस्तदगतसाध्यमन्तरे-
णोपपत्तिमान् अस्य । अन्यथा तस्य स्वसाध्यव्याप्त्याया-
गात् । नञ्चेत् तत्र हेतुपक्षमन्तेऽपि साध्यविषयसदसत्तानिश्चयः,
येन संदिग्धव्यतिरेकिता हेतोः सर्वत्र भवेत्, निश्चितस्वसा-
ध्याविनाज्ञातहेतुपक्षमन्त्येव साध्यधर्मिणि साध्यप्रतिपत्तिरूप-

त्वात् । नहि तत्र तथाज्ञातहेतुनिश्चयादपरस्तस्यासाध्यप्रतिपादन-
व्यापारः । अत एव निश्चितप्रतिबन्धकहेतुसद्भावे धर्मिणि न
विपरीतसाध्यापस्थापकस्य तद्वृत्तयोर्योगिनो हेत्वन्तरस्य स-
द्भावः । तयोर्द्वयोरपि स्वसाध्याविनाज्ञातत्वात्तत्त्वानित्यत्वयोश्चै-
कत्रैकान्तवादिमतेन विरोधादसंज्ञात्, तद्व्यवस्थापकहेत्वा-
रप्यसंभवस्य स्यात्प्राप्तत्वात् । समवे वा तयोः स्वसाध्याविना-
नित्यत्वधर्मयुक्तत्वं धर्मतः स्यादिति कुतः प्रकरणसमस्याऽ-
गमकता । अन्यतरस्याश्च स्वसाध्याविनाज्ञावविकलता तर्हि तत्
एव तस्याऽगमकतेति किमसत्प्रतिपक्षतारूपप्रतिपादनप्रयासे-
न ? । किञ्च नित्यधर्मानुपलब्ध प्रसज्यप्रतिबन्धरूपा, पर्युदास-
पा वा शब्दानित्यत्वे हेतुः ? । न तावदाद्यः पक्षः । अनुपलब्धमात्रस्य
तुच्छस्य साध्यासाध्यकत्वात् । अथ द्वितीयः, तदाऽपि स धर्मो
पलब्धिरिव हेतुरिति । यद्यसौ शब्दो सिद्धः, कथं नानित्यता सिद्धिः ?
अथ चिन्तासंवाधना पुरुषेणार्मा प्रयुज्यते इति न तत्र निश्चिता,
तर्हि कथं संदिग्धासिद्धा हेतुर्वादिनं प्रति प्रतिवादिनस्यैसा
स्वरूपासिद्ध एव ? । नित्यधर्मोपलब्धः ? । तत्र तस्य सिद्धेः ।
यदप्युभयानुपलब्धौ नञ्चेत्तथा यदा द्वयोरपि चिन्ता, तदैकदेशो-
पलब्धिरन्यतरण हेतुत्वेनोपादनं कथं चिन्तासंबन्धेव द्वितीयः
तस्यासिद्धतां वक्तुं पारयतीत्याद्यभिधानम् । तदप्यसङ्गतम् ।
यतो यदि द्वितीयः सशयापन्नत्वात्तत्रासिद्धतां नोद्भाययितुं
समर्थः प्रथमोऽपि तर्हि कथं सशयित्वादेव तस्य हेतुतामभिधातुं
सशयितोऽपि तत्र हेतुतामभिधातुं, तर्ह्यसिद्धतामप्यभिधा-
तुं, ज्ञान्तरुभयत्राविशेषात् । यद्यपि साधनकाले नित्यधर्मानुपल-
ब्धिरनित्यपक्ष एव वर्तते न विपक्ष इत्याद्यभिधानम् तदसंज्ञितम् ।
विपक्षादेकान्ततोऽस्य व्यावृत्तौ पक्षधर्मवे च स्वसाध्यताध-
त्वमेव अस्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकव्यवच्छेदेनापरत्र वृत्तिनिश्च-
ये गत्यन्तरमावात् । नहि योऽनित्यपक्ष एव वर्तमानो निश्चितो
वस्तुधर्मः स तत्र साध्यतांति वक्तुं युक्तम् । अथ द्वितीयोऽपि
वस्तुधर्मस्तत्र नानिश्चितो न; परस्परविरोधधर्मद्वयोस्तद्विना-
ज्ञतयोर्वा पक्षधर्मिण्ययोगान् । योगो वा नित्यत्वयोः शब्दा-
क्ये धर्मिण्येकदा सद्भावादनैकान्तरपयस्तुसद्भावोऽप्युपगतः
स्यात् । तमन्तरेण तदेतोः स्वसाध्याविनाज्ञतयोस्तत्रायोगात् ।
धर्मिणि तयोर्पलब्धिरिव स्वसाध्यसाध्यकत्वमिति कुतस्तत्स-
द्भावे परस्परविषयप्रतिबन्धः ? । तत् प्रतिबन्धो हि तयोस्तथा-
ज्ञतयोस्तत्राप्रवृत्तिः सा च त्रैक्याभ्युपगमे विरोधादयुक्ता;
भावाभावयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षणतया पक्षत्रायोगात् ।
अथ द्वयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपयोरैकत्रायोगादनित्यधर्मानुप-
लब्धेनित्यधर्मानुपलब्धेर्वा बाधा । न । अनुमानस्याऽनुमाना-
न्तरेण बाधायोगात् । तथाहि-तुल्यबलयोर्वा तयोर्वाधक-
भावोऽनुल्यबलयोर्वा ? । न तावदाद्यः पक्षः । द्वयोस्तुल्यत्वे प-
क्षस्य बाधकत्वमपरस्य च बाध्यत्वमिति विशेषानुपपत्तेः ।
न च पक्षधर्मत्वाद्यभावादिरेकस्य विशेषः तस्यानन्यपगमात् ।
अभ्युपगमं वा तत् एवैकस्य दुष्टत्वाच्च किञ्चिदनुमानबाधया ।
तत्र पूर्वः पक्षः । नापि द्वितीयः । यतोऽनुल्यबलत्व तयोः पक्ष-
धर्मत्वादिभावकृतम्, अनुमानबाधाजनितं वा ? । न तावदाद्यः
पक्षः । तस्यानभ्युपगमान् । अभ्युपगमे वाऽनुमानबाधावैयर्थ्य-
प्रसङ्गेः । नापि द्वितीयः । तस्याद्यापि विचारोऽऽस्पदत्वात् ।
न हि द्वयोस्तैरूप्याऽनुल्यत्वे एकस्य बाध्यत्वमपरस्य च बाध-
कत्वमिति व्यवस्थापयितुं शक्यम् । तच्चानुमानबाधाकृतमप्य-
तुल्यबलत्वम्; इतरेतराश्रयदोषापत्तेः परिष्कृतत्वात् । एतेन प-

द्वन्नागनावस्थानाच्च । ततः सर्वगतमन्युपगमस्तथ्यम्, एवं च कर्का-
दिभिरिव शावलेयादिभिरपि तदभिव्यज्येत । नच कर्काद्यानामेव
तदभिव्यक्तिसामर्थ्यं, न शावलेयादीनामिति वाच्यम् । यतो यथा
प्रत्यासस्या ता एव तदात्मन्यवस्थापयन्ति तथैव ता एवाश्वाऽथ
इत्येकाकारपरामर्शप्रत्ययमुपजनयिष्यन्तीति किमपरतदुभि-
क्षसामान्यप्रकल्पनया ? । नच स्वाभ्येन्द्रियसंयोगात् प्राक् स्व-
ज्ञानजनने असमर्थं सामर्थ्यं तदा परेरनाधेयतिशयं तमपेक्ष्य
स्वावभासिज्ञानं जनयति, प्राक्तनासमर्थस्वज्ञावापत्त्यागस्वज्ञा-
वान्तरानुत्पादे च तदयोगात् । तथाऽन्युपगमे च कृषिकताप्रस-
क्तेः । न च स्वभावेनरस्योपजायमानस्य ततो भेदः, संबन्धासिद्धि-
तत्तद्भावेऽपि प्राप्त्यस्तस्य स्वावभासिज्ञानजननायोगाच्च प्रति-
प्राप्तः स्यात् । तथा च सामान्यस्य व्यक्तिभ्यां जेदेनाप्रति-
भासमानस्यासिद्धत्वाय हेतुत्वम् । किञ्च । प्रतियोगिकसामा-
न्यस्य सर्वात्मना परिसमाप्तत्वाऽन्युपगमात् एकरथां व्यक्तावि-
द्य, शतस्वरूपस्य तद्वैद्य व्यक्त्यन्तरं धृत्यनुपपत्तस्तदनुकूपप्र-
त्ययस्य तत्रास्त्वत्वाद् असाधारणता हेतोः स्यात् । यदि
चासाधारणरूपा व्यक्तयः स्वरूपतस्तदा परसामान्ययोगा-
दपि न साधारणतां प्रतिपद्यन्त इति व्यर्था सामान्यप्र-
कल्पना; स्वतोऽसाधारणस्यान्ययोगादपि साधारणरूपत्वाद्
व्यक्तयः, स्वरूपतस्तदा परसामान्ययोगादपि न साधारण-
ता, अनुपपत्तेः । स्वतन्त्रद्रष्टव्येऽपि निष्फला सामान्यप्रकल्पनेति
व्यक्तिव्यतिरिक्तस्य सामान्यस्याभावादसिद्धस्तल्लक्षणो हे-
तुरिति कथं ततः साध्यसिद्धिः ? । अथ व्यक्तिव्यतिरिक्तं
सामान्यं हेतुः । तदप्यसङ्गतमेव । व्यक्तिव्यतिरिक्तस्य व्यक्ति-
स्वरूपवद्वयक्यन्तराननुगमात् सामान्यरूपताऽनुपपत्तेः ।
व्यक्त्यन्तरं साधारणस्यैव वस्तुनः सामान्यमित्यभिधानात् ।
तस्यासाधारणत्वे वा न तस्य व्यक्तिस्वरूपाव्यातिरिच्यमान-
मूर्तिता, सामान्यरूपतया भेदाव्यातिरिच्यमानस्वरूपस्य विरो-
धात् । तत्र व्यतिरिक्तमपि सामान्यहेतुः, व्यक्तिस्वरूपवदसा-
धारणत्वेन गमकत्वायोगात् । अत एव न व्यक्तिरूपमपि हेतुः ।
नचोभयं परस्पराननुबिद्ध हेतुः, उभयदोषप्रसंगात् । नाप्यनुभ-
यम्, अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकाभावे द्वितीयविधानादनु-
भयस्यासत्त्वेन हेतुत्वायोगात् । बुद्धिप्रकल्पितं च सामान्यं य-
स्तुरूपत्वात् साध्येनाप्रतिबद्धत्वादसिद्धत्वाच्च, न हेतुः । त-
स्मात्पदार्थान्तरानुबृत्तव्यावृत्तरूपमात्मानं विश्रब्धकमेव पदार्थ-
स्वरूपं प्रतिपत्तुर्भेदाभेदप्रत्ययप्रसूतिनिबन्धन हेतुत्वेनापा-
दीयमानं तथाभूतसाध्यसिद्धिनिबन्धनमन्युपगमस्तथ्यम् । न च
यदेव रूपं रूपान्तराद्भावेन तदेव कथमनुवृत्तिमासादयति ? ,
नचानुवर्तते, तत्कथं व्यावृत्तिरूपतामात्मसात्करोतीति वक्त-
व्यम् ? , भेदाभेदरूपतयाऽन्यत्वेन प्रतीयमानं वस्तुस्वरूपे विरो-
धासिद्धेरित्यसङ्गदावेदितत्वात् । किञ्च । एकान्तयाद्युपन्यस्त-
हेतोः किं सामान्यं साध्यम् ? , आहोस्त्रिद्विशेषः, उतोभयं
परस्परविविक्तम्, उतस्विदनुभयमिति चिकल्पाः ? । तत्र न
तावत्सामान्यम्, केवलस्यासमभवात् । अर्थक्रियाकारित्याविक-
सत्वाच्च । नापि विशेषः, तस्याननुयादित्वेन साध्ययत्नुमशक्य-
त्वात् । नाप्युभयम्, उभयदोषाननुवृत्तेः । नाप्यनुभयम्, तस्या-
सतो हेत्वव्यापकत्वेन साध्यत्वायोगात् । पतद्वद्वाह गथापश्चाद-
नः अन्योन्यप्रतिकुष्टौ प्रतिक्रिमा द्वयप्येतौ सामान्यविशेषकान्ता-
वसद्भादाविति, इतरावितिमुक्तस्यैकस्य शशभृङ्गादिव सा-
ध्ययत्नुमशक्यत्वात् ।

सामान्यविशेषयोः स्वरूपं परस्परविविक्तमनूद्य निराकुर्वन्नाह-
द्वद्विद्वि-वत्तवत्, मामन्ने पञ्चवस्स य विसेसो ।

एष ममोवाणीया, विजज्जवायं विसेसेति ॥ १५३ ॥

रूपास्तिकस्य वक्तव्यं वाच्यं विशेषं निरपेक्ष्य सामान्यमात्रम्;
पर्यायास्तिकस्य पुनरनुस्यूताकागविविक्तो विशेष एव वाच्यः ।
एतौ च सामान्यविशेषावभ्योभ्यनिरपेक्षौ, एकैकरूपतया पर-
स्परप्रधानेन एकत्रोपनीतौ प्रदर्शितौ, विजज्जवाद्मनेकान्तवाद्
सत्पथादस्वरूपमतिशयाने, असत्यरूपतया ततस्तार्वान्तशयं सभेते
इति यावत् । विशेषे साध्येऽनुगमाभावात्, सामान्ये साध्ये सिद्ध-
साध्यवैफल्यतः, प्रधानोभयरूपे साध्ये उभयदोषापास्तन, अनु-
भयरूपे साध्ये उभयाभावात्, साध्यत्वायोगात् । तस्माद्विवा-
दास्पदाभूतसामान्यविशेषोभयात्मकसाध्यधर्माधारसाध्यधर्मि-
ण्यन्योन्यानुबद्धसाध्यवैधर्म्यस्वभावव्यात्मककहेतुप्रदर्शन-
तो नैकान्तवादपक्षोक्तदोषावकाशः संजयते । अत एव गथा-
पश्चाद्वैतौ सामान्यविशेषौ समुपनीतौ परस्परसव्यपेक्षतया
स्याद्वादप्रयोगतो धर्मिण्यवस्थापितौ विजज्जवाद्मनेकान्तवाद्
विशेषयतो निराकृतः, अत एव तयोरात्मज्ञात् । अन्यथाऽनुमा-
नविषयस्याक्तन्यायेनासत्त्वादित्यापि दर्शयति ।

यत्रानुमान विषयतयाऽन्युपगमस्तथ्यमिति दर्शयन्नाह—

हेउविस्सआवाणीयं, जह वयणिज्जं परो नियत्तेऽ ।

जडं नं जहा पुग्गिद्धां, दाहं तो केण जिह्वंति ? ॥ १५४ ॥

हेतुविषयतयापनीतमुपदर्शितं साध्यधर्मिसङ्कलणं वस्तु पूर्वप-
क्ववादिना 'अनित्यः शब्दः' इत्येव यथा वचनीयं परो कृपण-
वादी निवर्तयति, भिन्नसाध्यताऽननुगमदोषाद्युपन्यासेनैकान्त-
वचनीयस्य तदिदं धर्माऽननुवक्तव्यतरेकदोषदुष्टतया निवर्तयि-
तुं शक्यत्वात् । यदि तत्तथा द्वितीयधर्माज्ञानं स्यात् शब्दव्या-
जनन 'पुग्गिद्धः' पूर्वपक्ववादी अदर्शयिष्यत्, ततोऽसौ नैव केना-
दज्ञेयम् । ततश्चासौ तथाजुतस्य साध्यधर्मिणः प्रदर्शनात् प्र-
दर्शितस्य नैकान्तरूपस्यासत्त्वात्, तत्प्रदर्शकोऽसत्यत्वादितया नि-
ग्रहाह इति ।

पतद्वच्च दर्शयन्नाह—

एगंतामब्भूयं, मब्भूयमणिच्छियं च वयमाणो ।

लांइयपरिच्छियाणं, वयणिज्जपहे पणइ वाई ॥ १५५ ॥

आस्तां तावदेकान्तेनासद्भूतमसत्यं, सद्भूतमप्यनिश्चितं यद्वद्
वादी लौकिकानां परीक्षकाणां वचनीयमपि पतति । ततोऽनेका-
न्तात्मकाहेतोः तथातृप्तमेव साध्यधर्मिणं साध्ययत्वादी सद्भादी
स्यादिति तथैव साध्याविनाभूतो हेतुधर्मिणि तेन प्रदर्शनीयः ।
तत्प्रदर्शने हेतोः सपक्षयिपक्षयोः सदसत्त्वमवश्यं प्रदर्शनीयमिति
यदुच्यते परैः । तदपास्तं जयति । तावन्मात्रादेव साध्यप्रतिपत्तेः ।
न च ततस्तत्प्रतिपत्तावपि विद्यमानत्वाद् रूपान्तरमपि तत्रावश्यं
प्रदर्शनीयम्, ज्ञानत्वादेरपि तत्र प्रदर्शनप्रसक्तेः । अथ सामर्थ्यात्
तत्प्रतीयत इति न वचनेन प्रदर्श्यते तर्ह्यन्यव्यतिरेकाद्यपि तत ए-
वावश्यं प्रदर्शनीयः, अत एव दृष्टान्तोऽपि नावश्यं वाच्यः । साध-
यवैधर्म्यप्रदर्शनपरत्यावस्थापनयानिगमनयचनयोस्तु दुरापा-
स्तता, तदन्तरणार्ण साध्याविना जुतहेतुप्रदर्शनमात्रात् साध्यप्र-
तिपत्त्युत्पत्तेरन्यथा तदयोगात् । विश्लेषणहेतुप्रदर्शनत्वादितस्तु-
निर्णयवस्थान्युपगमविरोधः, निर्देशे त्रैलोक्यविरोधात् । परि-

कल्पितस्वरूपत्रैक्याभ्युपगमोऽयसंगतः । परिकल्पितस्य परमार्थसत्त्वे तदोपानतिक्रमात्, अपरमार्थसत्त्वे तत्प्रकृणत्यायोगादसतः सत्प्रकृणत्वविरोधात् । न च कल्पनाव्यवस्थापितप्रकृणजेदास्त-
इत्येव उपपत्तिमानिति सिद्धस्य निरंशस्वभावस्य किञ्चिदपि वा-
च्यम् । न च साधर्म्यादिव्यतिरेकेण तस्य स्वरूपं प्रदर्शयितुं शक्यते
इति तस्य निःस्वभावनप्रसक्तिः । न चैकलप्रकृणहेतुवादिनोऽप्यने-
कान्तात्मकवस्त्वभ्युपगमाद् दर्शनस्याघात इति वाच्यम् । प्रयोगनि-
गम पदैकलक्षणो हेतुरिति व्ययस्थापितत्वात् । नचैकान्तवादिनां
प्रतिबन्धग्रहणमपि युक्तिसङ्गतम् । अविचलितरूपे आत्मानि ज्ञानपा-
र्यापयितावात् प्रतिक्षणध्वंसिन्यप्युजयग्रहणानुवृत्तैकचनन्याजा-
यात् । कारणस्वरूपप्रादिणा ज्ञानेन कार्यस्य तत्त्वरूपप्रादिणा कार्य-
कारणजावादेर्ग्रहः, एकसंबन्धस्वरूपग्रहणेऽपि तदग्रहणप्रसक्तिः ।
न च तदग्रहेऽपि निश्चयाऽनुत्पत्तेरदोषः, स्वविकल्पकत्वेन प्रथमा-
किसंनिपातजस्याध्यक्षस्य व्यवस्थापनात् । न च कार्यानुजयानन्त-
रभाविना स्मरणेन कार्यकारणभावेऽनुसंधीयते इति यत्कथ्यम् ;
अनुवृत्त पथ स्मरणप्रादुर्भावात् । न च प्रतिबन्धेनैकचिदनुभूतः,
स्तस्याभयनिष्ठत्वात् ; उजयस्य च पूर्वापरकालजाविन एकेनाग्र-
हणात् । न च कार्यानुजयानन्तरभाविनः स्मरणस्य कार्यानुजयो-
जनकः, तदनन्तर स्मरणस्याभावात् । न च कृणिकैकान्तवाद कार-
यकारणभाव उपपत्तिमानित्युक्तम् । न च स्वानादिकल्पनाऽप्य-
त्रोपयोगिनी । न च स्मरणकालेऽनीततत्त्वपि यमात्र प्रतीयते, अपि
तु तदाऽनुभविनाऽपि ग्रहमेवमिदमनुजयानित्यनुजावभा धाराऽ-
नुवृत्तविषयस्मृत्यध्वंससायादेकाधारे अनुजयस्मरणे अभ्युपग-
मस्ये; तदभावे तथाऽध्यवसायानुपपत्तेः । नचानुजयस्मरणयोर-
नुगतचैतन्याजावे तद्वर्तमाना अनुभवस्मरणयोस्तदा प्रतिपत्ति-
युक्ता । नहि यत्प्रतिपत्तिकाले यद्भास्ति, तत्तद्वर्तमाना प्रतिपत्तं यु-
क्तम् ; बोधाभावे प्राह्यप्राहकसंविच्चित्रयप्रतिपत्तिवत्; अस्ति च
तद्वर्तमाना अनुभवस्मरणयोस्तदा प्रतिपत्तिरिति कथं कृणिकैका-
न्तवादः, तत्र वा प्रतिबन्धनिश्चय इति ? । नचैकान्तवादिनः सामा-
न्यादिकं साध्यं संनवीति/प्रतिपादितम्; तस्मादनेकान्तात्मकव-
स्त्वभ्युपगन्तव्यम्, अध्यक्षादे प्रमाणस्य तत्प्रतिपादकत्वेन प्रवृत्तेः ।

(८) स एव च सन्मार्गः (अनेकान्त एव सन्मार्गः)

इत्युपसंहरन्नाह—

द्ववं खितं कालं, जावं पञ्जायदेससंजोगे ।

भेदं च पशुच्च समा, भावाणं पञ्चणपञ्जा ॥ १५५ ॥

अव्यक्तेष्वकालजायपर्यायदेशसंयोगात् जेदं चेत्यष्टौ जावाना-
श्रित्य वस्तुनो भेदं सति समा सर्ववस्तुविषयायाः प्रतिज्ञाप्यरू-
पायाः स्याद्वादरूपायाः पर्यायान्या मार्ग इति यावत् । तत्र अव्यं
पृथिव्यादि, क्षेत्र तदव्यवरूपं तदाश्रय वा आकाश, कालं यु-
गपदक्षिप्रत्यर्यासङ्गप्रकृणं वर्तमानात्मकं वा, नयपुराणादिलक्ष-
णं भावम्, मूत्राङ्गुरादिप्रकृणं पर्यायम्, रूपादिस्वजावं देशम्, मू-
लाङ्गुरपत्रकापरादिक्रमजाविचिभागं संयोगं जूम्पादि प्रत्येकं म-
मुदाय अव्यपर्यायसङ्गप्रकृणं भेदं, पानिप्रकृणव्यावर्तनात्मकं वा; जीवा
जीवादिभावानां प्रतीत्य समानतया तदतदात्मकत्वेन प्रकृपना-
निरूपणा या सा संपथ इति नहि तदतदात्मकं कद्रव्यत्वादिजेदा-
जावे खरविषाणादेर्जीवादिद्रव्यस्य विशेषः, यतो न द्रव्यक्षेत्रका-
लभावपर्यायदेशसंयोगजेदग्रहितं वस्तु केनचित् प्रत्यक्षाद्यन्य-
तमप्रमाणेनावगन्तुं शक्यम् । न च प्रमाणागोचरस्य सदव्यवहा-

रगोचरता संभविनीति तदतदात्मकं तदभ्युपगन्तव्यम् । नह्ये-
कान्ततोऽतदात्मकं द्रव्यादिभेदभिन्नं व्यतिरिक्तरूपं च प्रमाणं
तन्निरूपयितुं शक्यम्, द्रव्यादिव्यतिरिक्तस्य शशशृङ्गवत् कुत-
श्चिप्रमाणाप्रतीतिः । नहि ततो द्रव्यादीनां जेदेऽपि समवायसं-
बन्धवशात् तत्संबन्धताप्रसङ्गः । संबन्धनेदेन तदजेदाजैदकल्पन-
द्रव्यानांतवृत्तेः । प्रथमविकल्पे समवायानेकत्वप्रसक्तिः । संबन्धि-
भेदतो जेदात् संयोगवदनित्यत्वप्रसक्तिश्च । द्वितीयकल्पनाया-
मपि संबन्धिसङ्करप्रसक्तिः । नचैवं छत्रद्वयसङ्करालाईसंब-
न्धिशेषोपविशेषद्वयदत्तादेरिव समवायिनो जातिगुणत्वाद्भेदे-
नोपलब्धेः । नहि य एव द्वाभेदवदत्तयोः संबन्धः स एव
छत्रादिभिरपि, तत्संबन्धिशेषोपविशेषवैकल्यप्रसक्तः । न विशेष-
पणं विशेष्यं धर्मान्तराद्व्यवच्छिद्यात्मन्यनयस्यापयद् विशेष-
णरूपतां प्रतिपद्यते । एवं समवायसंबन्धस्याविशेषे द्रव्यत्वादी-
नामपि विशेषणानामविशेषात् जवाजीवादिद्रव्यव्यवच्छेदक-
ता स्यादिति समवायिसङ्करप्रसक्तिः कथं नासज्येत ? । न च
समवायस्तदप्राहकप्रमाणाजावात् संजयति, तदभावे न वस्तुनो
वस्तुत्वयोगो भवेदिति तदनेकान्तात्मककल्पमभ्युपगन्तव्यम् ।
नचैकानेकात्मकत्वं वस्तुनो विरुद्धम्, प्रमाणप्रतिपक्षवस्तुनि वि-
रोधायोगात् । तथाहि—एकानेकात्मकमात्मादि वस्तु, प्रमेयत्वा-
त्, चित्रपटरूपवत्, प्राह्यप्राहकाकारसंविच्चित्ररूपकविज्ञानस्य प्रत्या-
त्मसंवेदनीयत्वात् । न च वैदोषिकं प्रति चित्रपटरूपस्यैकानेक-
त्वमसिद्धम्, प्राक् प्रमाधितत्वात् । नापि प्राह्यप्राहकसंविच्चित्र-
कृणरूपप्रत्यात्मकमेक विज्ञानं बोद्धं प्रत्यसिद्धम्; तथाचूतविज्ञा-
नस्य प्रत्यात्मसंवेदनीयस्य प्रतिकेपप्रसक्तः । स्वार्थाकारयोर्वि-
ज्ञानमभिन्नस्वरूपम्, विज्ञानस्य च वयवेदकाकारा मिनात्मानौ,
कथञ्चिदनुजयगोचरापक्षो । एतच्च प्रतिकृणस्वजावजेदमनुभव-
दापि न सर्वथा जेदयत् संवेद्यते इति सविदात्मनः स्वयमेकस्य
क्रमवर्त्यनेकात्मकत्वं न विरोधमनुभवतीति कथमध्यक्षादिविरु-
द्धं निरन्वयविनाशमभ्युपगन्तुं युक्तम् ? । नहि कदाचित् क्वचि-
त् कृणिकत्वमन्तर्बहिर्वाऽध्यक्तं तदनुजयते; तद्वय निर्णयानुपपत्ते-
भेदात्मन एवान्तर्विज्ञानस्य बहिर्घटाद्व्याभिन्नस्य निश्चयात् । तथा
जनन्यानुभवस्य भ्रान्तिकल्पनायां न किञ्चिदध्यक्षमभ्रान्तसङ्क-
णभागं भवेत् । नहि ज्ञानं वेद्यवेदकाकारशून्य स्पृष्टाकारव्यक्तं प-
रमाणुरूप वा घटादिकमेकं निर्गोचरमहं, यतो बाह्याध्यात्मिकं
भेदाजेदरूपतयाऽनुजयमानं ज्ञान्तविज्ञानविषयतया व्यवस्थाप्ये-
त । अतो यथादर्शनमवयमनुभवव्यवस्थितिः न पुनर्यथातत्त्वमि-
त्येतदनिश्चितायांभिधानम् । नहि क्वचित् केनचित् प्रमाणेनै-
कान्तरूपं वस्तु तत्त्वमयं प्रतिपन्नवान्, यत एव यदन् शोभत;
यदा वाऽध्यक्षविरुद्धो निरंशक्षणिकैकान्तस्ततो नानुमानमप्यत्र
प्रवर्तितुमुत्सहने, अध्यक्षाधितविषयत्वात् । तस्य तेन निरन्व-
यविनभवेन वस्तु प्रतिकृणमवेकमाणाऽपि नावधारयतीति । ए-
तदप्यसदभिधानम् । प्रतिकृणं विशागरुतया कुतश्चिदप्यनीक-
णात् । अत एव कृणिकत्वैकान्ते च सत्त्वादिहेतुरुपादौयमानः
सर्व एव विरुद्धः, अनेकान्त एव तस्य संजयति । तथाहि—अर्थाक्रि-
यालक्षणं सत्यम् । न चासौ तदेकान्तक्रमयोगपद्याज्यां संभवति,
यतो यास्मिन् सत्येव यद्भवति तत्तस्य कारणमितरच्च कार्यमिति
कार्यकारणलक्षणम् । कृणिकं च कारणे सति यदि कार्यात्पत्तिर्न-
वेत् तदा कार्यकारणयोः सहोत्पत्तेः किं कस्य कारणं किं वा कस्य
कार्यं व्यवस्थाप्येत ? । त्रैलोक्यस्य चैककृणवर्तिता प्रसज्येत । ब-
दनन्तरं यद्भवति तत्तस्य कार्यम्, इतरतः कारणमिति व्ययस्था-

यां कारणाभिप्रेते वस्तुन्यसत्त्वे च भवतस्तदनन्तरभाविष्यस्य दुर्ध-
रत्वाद्दितराविनष्टादपि च तस्य ज्ञानो ज्ञेयत्वं, तदभावाविशेषात् । न
आन्तरस्यापि कार्यत्वेति कालमप्राप्य विनाशमनुजयतश्चिराती-
तस्यैव कारणता । यतोऽर्थाक्रया कृण कृयेन विरुद्धेन । प्राक्काल-
भावित्वेन कारणत्वे सर्वे प्रति सर्वस्य कारणता प्रसज्येत, सर्व-
वस्तुकृणानो विवक्षितकार्ये प्रति भाविताविशेषात् । तथा च-
कथपरसन्तानव्यवस्थाऽप्यनुपपन्नैव स्यात् । न च सादृश्यात्तुल्य-
वस्था, सर्वथा सादृश्ये कार्यस्य कारणरूपताप्रसक्तेरकृणमात्रं
सन्तानः प्रसज्येत । कथञ्चित्सादृश्येनैकान्तवादप्रसक्तिः । न च
सादृश्यं जवदभिप्रायेणास्ति, सर्वत्र वैलक्षण्याविशेषात् । अन्य-
था स्वकृतान्तप्रकापवशेऽकृणिकैकान्तवादिनोऽन्यथ्यतिरेकि-
प्रतिपत्तिः संजयतीति साध्यसाधनायास्त्रिकावधिवयायाः साक-
रूपेण व्याप्येति चेत् । यत्सत्तत् सर्वे कृणिकं यथा शङ्खशब्द इत्याद्य-
नुमानप्रवृत्तिः कथं न ज्ञेयत्वं ? अकारणस्य च प्रमाणविषयस्यम-
भ्युपगमसाध्यसाधनयोस्त्रिकावधिवयामिप्रदणस्य दूरांस्ता-
रितत्वात् । “नाननुकृतान्यथ्यतिरेकं कारणं विषयः ” इति य-
च्चतमनुमानोच्छेदकप्रसक्तं प्राह्यप्राहकाकारज्ञानैकत्ववत्, प्राह्या-
कारस्यापि युगपदनेकार्थावभासिनश्चैकैकरूपता एकान्तवादं प्र-
तिक्षिपति । एवं ज्ञान्याऽऽत्मनश्च सहर्शनस्यान्तर्बहिश्च भ्रान्ता-
त्मकत्वं कथञ्चिदप्युपगन्तव्यम् । अन्यथा कथं स्वसंवेदना-
ध्यक्ता तस्य भवेत् ? तदभावे च कथं तत्स्वाभावसिद्धि-
र्युक्तं ? कथं च भ्रान्तज्ञानं भ्रान्तिरूपतयाऽऽत्मनसंसंवेदित-
ज्ञानरूपतया चावगच्छन्तर्बहिस्तथा नावगच्छत् । यतो
भ्रान्तैकान्तरूपताऽऽप्यनुपपन्नदशां भवेत्, कथं च भ्रान्तविक-
ल्पज्ञानयोः स्वसंवेदनमभ्रान्तमायिकल्पक वाऽप्युपगच्छन्ने-
कान्तं नाप्युपगच्छत् ? प्राह्यप्राहकवृत्त्याकारविषयकमेवैवं स्व-
संवेदनेनासंवेदनं संवेदयतां वाऽनुनयन् कथं कमभाविनो-
र्विकल्पेतरामनोरगतसंवेदबन्धानमनुनयप्रसक्तं प्रतिक्षिपेत् ।
ततः कमसहताविनः परस्परविलक्षणान्स्वाभावान्वाऽनन्यथा-
वस्थितरूपतया व्याप्नुवतः भक्तलोकप्रतीते स्वसंवेदनम,
अनेकान्ततत्त्वव्यवस्थापकमैकान्तवादप्रतिक्षेपे प्रतिष्ठितमिति ।
निरशकृणिकस्वकृणमन्तर्बहिश्चानिश्चितमपि संवित्तिविषयी-
करोतीति कल्पनाऽयुक्तसंगतैव; अप्रमाणप्रसिद्धिकल्पनायाः
सर्वत्र निरङ्कुशत्वात् । सकलसंघकृताकल्पनप्रसक्तेर्नष्टकस्य
मवितिः परस्यासंवित्तिः । नाह वास्तवसंबन्धाभावे परिकल्प-
नस्य नियामकत्वयुक्तम्, इतिप्रसङ्गात् । न च वास्तवः संबन्धः
परस्य सिद्ध इति तादात्म्यतदुत्पत्त्योभावात् साध्यसाधनयोः
प्रतिबन्धनियमाज्ञावेऽनुमानप्रवृत्तिदूरांस्मारिणैव । अथ कृणि-
काद् निवर्तमानमप्यर्थक्रियालक्षणं सत्यमकृणिके च व्यास्यतीति
न ततोऽकान्तात्मकवस्तुसिद्धिः । नाकृणिकेऽपि, कमयौगपद्याभ्यां
तस्य विरोधात् । तथाहि-न तावदक्षणिकस्य कमवत्कार्यकारणं
प्राक्त्करणसमर्थस्याभिमतकृणवत् तदकरणविरोधात्प्राक्क-
सामर्थ्ये पश्चादपि न तत्सामर्थ्यमपेरिणामिनोऽनाधेयानिर्णय-
त्वात् । स्वभावात्पत्तिविनाशाप्युपगमेऽपि नित्यैकान्तवादिविरो-
धात् । ततो व्यतिरेकस्यातिशयस्य करणऽनतिशयस्य प्रागिव
पश्चादपि तत्करणान्भवत् । सहकारिणोऽपेक्षाऽपि न स्याऽयुक्तै-
व, यतोऽनहायस्य प्रागकरणस्वभावस्य पुनः सध्रीसहायस्य कार्य-
करणं ज्ञेयत्वं, नाह सहकारिकृतमातिशयमनङ्गीकुर्वतस्तदा
पक्षोपपत्तिमिति तत्र क्रमेणापरिणामी भावः कार्यं निवर्तयति,
नापि यौगपद्येन कालान्तरे, तस्याकिञ्चित्करत्वेनावस्तुत्वापत्तेः

सकलभावस्थायित्वप्रसक्तेः । न च कमयौगपद्यव्यतिरेकं प्रकारा-
न्तरं संजयतीत्यर्थक्रया व्यापिका निवर्तमाना व्याप्यां सत्यां
नित्यादृश्यादाय नियतं इति । यत् सत्तत् सर्वमनेकान्तात्मकं
सिद्धम्, अन्यथा प्रसक्तादिविरोधप्रसक्तः । न हि भेदमन्तरेण
कदाचित् कम्यच्चिदनेदोपलब्धिः, हर्षविषादाद्यनेकाकारविवर्ता-
त्मकस्यान्तर्बन्धस्य संवेदनाध्यक्तो वर्णमन्थानसदाद्यनेका-
कारस्य स्थूलस्य पूर्वापरस्वभावपरित्यागोपादान्तात्मकस्य घ-
टादेर्बहिरेकस्येन्द्रियज्ञाध्यक्तः संवेदनात् । सुखारिरूपादिने-
दविकल्पनया चैतन्यघटादः कदाचिदप्युपलभनागोचरत्वान्म-
हासामान्यस्यावान्तरसामान्यस्य वा सर्वगतसर्वगतधर्मात्म-
कता समवायस्य खानवस्थान्तः संवेदनाभावात् छ-
व्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणामन्वयं तादात्म्यानिष्ठौ तेष्ववृत्तेः
सर्वपदार्थैस्वरूपाप्रसक्तिः स्यात् । स्यत एव समवायस्य
छव्यविषु वृत्तौ समवायमन्तरेणापि द्रव्यादावपि स्वाधारेषु
वृत्तिः स्वत एव तस्मात्कारिष्यन्तीति समवायकल्पनावे-
यर्थप्रसक्तिवद्भेदप्रसक्तिवद्भेदप्रतीतिपत्तेः । अगृहीतस्वभावाद्
गृहीतस्वभावस्य छव्यस्य चातद्धतां सामस्येन प्रदणसंज-
यात् कथं तदग्रहं तदग्रहणं भवेत् ? अधाराप्रतिपत्तौ तदा-
ध्यस्य तत्वेनाप्रतिपत्तेः । सामान्याद्यंशेषु गृहीतेष्वपि सामा-
न्यादेः वृत्तिविकल्पादिदोषस्तेष्वपि पूर्ववत् समानः, तदाधे-
यस्य तत्वेनाप्रतिपत्तेः । तदग्रहणंऽपि च सामान्यस्य व्यापितः
कदाचिदप्यप्रतिपत्तेः सद् द्रव्यमित्यादिप्रतिपत्तिस्तद्वस्तु न कदा-
चिद्भवेत्, तदंशानां सामान्यादेरन्यन्तभेदात् । एवं द्रव्यादि-
पदपदार्थव्यवस्थाऽप्यनुपपन्ना भवेत्, प्रतिभासगोचरचार्णिणां
सामान्यादंशानां पदार्थान्तरताप्रसक्तः । अथ निरंशं सामान्य-
मभ्युपगम्यते इति नायं दोषः, तर्हि सकलस्वाध्यप्रतिपत्त्यभा-
वतो मनापि न सामान्यप्रतिपत्तिरिति सद् द्रव्यं पृथिवी-
त्यादिप्रतिपत्तेर्नितराननावः स्यात् । तदंशानां सामान्याद्
जेदभेदकल्पनायां द्रव्याद्य एव जेदाभेदात्मकाः किं नाभ्यु-
पगम्यन्ते ? इति सामान्यादिकल्पना दूरांस्मारिणैवेति कुत-
स्तद्भेदकान्तकल्पना ? ततः सामान्यविशेषात्मकं सर्वं वस्तु,
सत्त्वात् । नहि विशेषग्रहितं सामान्यमात्रं सामान्यग्रहितं
वा विशेषमात्रं संभवति तादृशः कचिदपि, वृत्तिविरोधात् ।
वृत्त्या हि सत्त्वं व्याप्तं स्वलक्षणात्सामान्यलक्षणाद् वा
तादृशापृष्टिनिवृत्त्या निवर्तत एव । यतः कचिद् वृत्तिमतोऽपि
स्वलक्षणस्य न देशान्तरवृत्तिः, नान्येन संयोगः, तत्संसर्गव्यव-
च्छिन्नस्वभावान्तरविरहाद्विशेषविकलः, सामान्यवत् । एकस्य
प्रतिषवन्धस्वभावविशेषाभ्युपगमविशेषाणां तत्त्वलक्षण सा-
मान्यलक्षणमेव स्यात् । न च विशेषपरन्यदेशस्थितैः असंयुक्त-
स्यैकत्र तस्य वृत्तिः, अव्यवधानाविशेषात् । एवं च स्वभाव-
विशेषाणां सामान्यरूपाः सर्वे एव भावाः विशेषरूपाश्च तत्र
देशकालावस्थाविशेषनियतानां सर्वेषामपि सत्त्वं सामान्यमेक-
रूपम्, अव्यवधानात् । तस्य च ते विशेषा एव, अनेकं रूपम्, यत-
स्तदेव सत्त्वं परिणामविशेषापेक्षया गोत्वब्राह्मणस्यादिलक्षणा
जातिः, परिणामविशेषाश्च तद्वान्मका व्यक्त्य इति । परस्पर-
व्यावृत्तानेकपरिणामयोगादेकस्यैकानेकपरिणतिरूपता संश-
यज्ञानस्येवाविरुद्धा व्यक्त्यव्यतिरिक्तस्य सामान्यस्योपलब्धि-
लक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धिः, शशशृङ्गवदसत्त्वात् । सत्त्वरूपादि-
प्रत्ययः सामान्यविशेषात्मकवस्त्वभावेऽर्वाधनरूपो न स्यात् ।
न च चक्षुरादिः बुद्धौ वर्णाकृत्यक्षराकारान्यं सामान्यपर-

व्यावर्तितस्वरूपमवभासते, प्रतिभासभेदप्रसङ्गात् । यदि च तत्सर्वगतं पिएडान्तरालेऽप्युपलभ्येत, स्वभावाविशेषादाध्याभावादनभिव्यक्त्यभ्युपगमेऽभिव्यक्तस्वरूपभेदात् सामान्यरूपता न स्यात् । नचाध्याभावाभावाभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिसत्प्रत्ययकर्तृत्वे नित्यैकस्वभावस्य युज्येत, तदूपयोगिनोऽप्येवं कथं नानैकान्तसिद्धिः । स्वाध्यायसर्वगताप्रकाशितायाः सर्वत्र प्रकाशितत्वात्मसकलवस्तुप्रपञ्चस्य सकृदुपलब्धिप्रसङ्गो न वा कस्यचिदुपलब्धिप्रसङ्गविशेषात् प्रकारान्तरेण प्रतीत्यभ्युपगमे, अनेकान्तवाद एव स्वतः सतां विशेषाणां सत्तासंबन्धानर्थक्यम्, असतां संबन्धानुपपत्तिरिति प्रसङ्गेरक्रियासामान्यसंबन्धाद्व्यक्तीनामाक्रियावत्त्वादव्यापकत्वं स्यात् । व्यक्तीनां व्यतिरेके व्यक्तित्वलक्षणवत्सामान्यमेव न भवेत् । व्यक्तीनां वा सामान्याव्यतिरेकाद् व्यक्तित्वरूपहानेः, सामान्यस्य तदुपता न भवेत् । न च व्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षेऽप्यनवस्था, उभयपक्षदोषवैयधिकरण्यसशयविरोधादिदोषप्रसङ्गात् । सर्वथा तदमाधोऽनवस्थाविशेषस्य प्राक् प्रतिपिद्धत्वात् । प्रतीयमानेऽपि तथाभूतेऽतिविरोधादिदोषासङ्गे प्रकाशान्तरेण प्रतिभाससंभवात् सर्वशून्यताप्रसङ्गः । न च सैवास्त्विति पक्षव्ययम् । स्वसंवेदनमात्रस्याप्यभावप्रसङ्गो निः प्रमाणिकायाः तस्याप्यभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् । तथापि तस्याभ्युपगमेन वरमनेकान्तात्मकवस्थभ्युपगन्तव्यम्, तस्याबाधितप्रतीतिगोचरत्वात् । तेन रूपादिकृणिकविज्ञानमात्रशून्यवादाऽभ्युपगमः, तथा पृथिव्याद्येकान्तनित्यत्वाभ्युपगमः, तथाऽऽत्माद्यैकान्तकृणिकरण, तथा परलोकभावनिरूपणं, ह्यगुणादेरन्यन्तैर्दृष्टान्तज्ञानं च, तथा हिंसातो धर्माभ्युपगमः, यत्नतो मुक्तिप्रतिपादनमित्याद्येकान्तवादिप्रसिद्धं सर्वममत्तं प्रतिपक्ष्यम्; तत्प्रतिपादनहेतुनां प्रदर्शितनित्याऽनेकान्तव्याप्ततत्वेन विरोधात् । इतरधर्मसत्यपेक्षस्यैकात्म्याद्यभ्युपगतस्य सर्वस्य पारमार्थिकत्वात्; अभिष्वङ्गादिप्रतिषेधार्थं विज्ञानमात्राद्यभिधानस्य सार्थकत्वात् । तथाहि— 'अहमस्यैवाहमेवास्य' इत्येकान्तनित्यत्वस्यासंबन्धाद्यतिनिवेशप्रभयरागादिप्रतिषेधपरं कृणिकरूपादिप्रतिपादनं युक्तमेव । सालम्बनज्ञानैकान्तप्रतिषेधपरं विज्ञानमात्राभिधानं सर्वविषया नित्यज्ञानिषेधप्रणं शून्यताप्रकाशनं कृणिकं पचयं पृथिव्यादिर्गति एकान्तानिनिषेधमूर्च्छपारिनिषेधपरम्, तद्विषयत्वप्रणयनं जात्यादिमदोन्मुक्तनानुगुणमात्रमाद्युक्तप्रकाशनजमान्तरजनितकर्मफलभोक्तृत्वमेव धर्मानुष्ठानमित्येकान्तनिगमप्रयोगं जनपरलोकभावावयवाधनं ह्यव्याद्यव्यतिरेकैकान्तप्रतिषेधाय तद्वेदाख्यानम् । सम्म० । न० ।

(६) ये च (एकान्तवादिनोऽङ्गाः) विवेचनागमप्रतिपत्तिमात्रमाधयन्ते, तेऽनयगतपरमार्था एवेति प्रतिपाद्यन्ताह—

पारिकनयपट्टगयं, युक्तं युक्तधरमहमनुष्टु ।

अविकोवि अमापत्या, जहागम विभाग पारिवर्त्ती ॥ १५६ ॥

प्रत्येकनयमार्गतं सूत्रं कृणिकाः सर्वसंस्कारा विज्ञानमात्रमेवेहम्, भां (जनपुत्राः !) यदिदं धैधानुक्रमिति ग्राह्याहोकोभयशून्यमिति, नित्यमेकं मागव्यापि निष्क्रियमित्यादि सद्कारणवशित्यमिति "अमा रे ! धोतव्यो ज्ञानव्यो मन्त्रव्यो निर्दध्यामित्यः" इत्यादिसत्ता ह्यव्यवसंबन्धात् । सद् प्रत्ये च, स्थितिपरलोकिकिनोऽभावात् परलोकानाधः । "चोदनाल्लक्षणोऽर्थो धर्मः" । इति धर्माधर्मकृपकरी । दिकेत्यादिकमधीत्य सूत्रधरा धर्ममिति

शब्दमात्रसंतुष्टा गर्ववन्ताऽविकोविदसामर्थ्याः—अविकोविदमङ्गं सामर्थ्येयं तं तथा, अविदितसूत्रव्यापारविषया इति यावत् । किमित्येवं न इत्याह—यथाश्रुतमेवाविरुद्धा अविवेकेन प्रतिपत्तिरेयमिति कृत्या सूत्राजिधायिव्यतिरिक्तविषयविप्रतिपत्तिरित्याह इत्याह—अथवा स्वयंश्रुत्या एव एकनयदर्शने कतिचित्सूत्राण्यधीत्य केचित् सूत्रधरा धर्ममिति गर्विता यथाऽवस्थितान्यनयसव्यपेक्षसूत्रार्थापरिहानादवितथात्मविद्वत्स्वरूपा इति गाथाऽजिप्रायः ॥ १५६ ॥

अथैषामेव नयदर्शनेन प्रवृत्तानां यो दोषस्तमुद्गाधवितुमाह— सम्मदं सणमिणमो, सयदसमत्तवर्णज्जिण्णिदोमं ।

अपुकोसविण्णहा, सलाहमाणा विण्णसैति ॥ १५७ ॥

सम्यग्दर्शनमेतत्परस्परविषयापरित्यागप्रवृत्तानेकनयात्मकम्, तच्च स्यान्नित्यं इत्यादि सकलधर्मपरिसमाप्तवचनोक्तयतया निर्दोषम्, एकनयवर्णनः स्वविषयेऽन्यत्र व्यवस्थापनेनात्माकर्षणं विनष्टा स्यादादाजिगमं प्रत्यनाहियमाणा धर्म सूत्रधरा इत्यात्मानं श्लाघ्यमानाः सम्यग्दर्शनं विनाशयन्ति, तदात्मनि नयं न व्यापयन्तीति यावत् । अथ न ते आगमप्रत्यनीकाः, तद्वक्तृत्वात्, तद्देशपरिज्ञानवन्तश्चेति ॥ १५७ ॥

कथं तद्विनाशयन्त्यत्राह—

ण हू सामणजर्त्ती मे-त्तण सिद्धंतजाणमो होइ ।

ण वि जाणओ वि णियमा, पणवणा निच्छिआं णाम १५८

न च शास्त्रनिराकर्षणं सिद्धान्तज्ञाना भवति । न च तदज्ञानवाद् जायसम्यक्त्ववान् जवति, अज्ञानस्यार्थस्वर्वाशेषरुचिषयत्वानुपपत्तेः । तद्वक्तृत्वात्तत्र अज्ञानुसारितं यद् ह्यव्यसम्यक्त्वमार्गानुसारि, अवबोधमात्रानुषंगरुचिस्वजाधं तु सर्वं भावसम्यक्त्वसाध्यफलनियतकम्, भावसम्यक्त्वनिमित्तत्वेनैव तस्य ह्यव्यसम्यक्त्वमार्गानुसार्यवबोधसम्यक्त्वरूपतोपपत्तेः । न च जीर्वादिनस्वेकदेशज्ञाताऽपि नियमनोऽनेकान्तात्मकवस्तुरूपप्रज्ञापनायां निश्चितो भवति, एकदेशज्ञानवतः सकलधर्मात्मवस्तुज्ञानविकलतया सम्यक् तत्प्ररूपणासंभवात् । तथाहि—सर्वज्ञा यथावस्थितैकदेशज्ञः, जीर्वादिसकलतत्त्वज्ञाता त्यागमविदः सामान्यरूपतयाऽजिधीयते, मतिभृतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायाध्वानि वचनान् ।

तस्य तु— "जावाजीवाधवध-धसंवरनिर्जराभोक्ताख्याः सप्त पदार्थाः" । तत्र चेतनालक्षणा जीवः । तद्विपरितत्त्वकणस्वजीवः; धर्माधर्माकाशकाक्षपुद्गलभेदेन चामौ पञ्चधा व्यवस्थापितः । एतत्पदार्थद्वयान्तर्वर्तिनश्च सर्वेऽपि जावाः । तदि उपरमगन्धस्पर्शादयः साधारणासाधारणरूपा मूर्त्तचेतनाचेतनद्रव्यगुणाः, उक्तेपणापक्षेपणादीनि च कर्माणि, सामान्यविशेषसमयायाश्च जीवाजीवव्यतिरेकणाऽऽत्मस्थितिं लजन्ते । तद्वेदनेकान्ततत्त्वेषामनुपलम्भात्, तेषां तदात्मकत्वेन प्रतिपत्तेः । अन्यथा तदसत्त्वप्रसक्तः । ततो जीवाजीवाख्यां पृथग् जात्यन्तरत्वेन "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमयायाः" न वाच्याः । एवं "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ताद्ययतर्कनिर्णयवाद् अल्पधितपरादेत्याभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानि" च न पृथगभिधेयानि । तथा— "प्रकृतमहंस्ततोऽहङ्कार-स्तस्माद् गणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात्, पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि" ॥ १ ॥ इति चतुर्विंशतिपदार्थाः पुरुषश्चेति न वक्ष्यम् । तथा—दुःख-समुदायमार्मानिरेषाश्चत्वार्येव सत्यानीति न वक्ष्यम् । ते

या 'पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानि' इति न वक्तव्यम् । तत्त्व-
भेदरूपतयाऽभिधानेऽपि न दोषः, जात्यन्तरकल्पनाया एवा-
घटमानत्वात्, राशिद्वयेन सकलस्य जगतो व्याप्तत्वात्,
तद्व्याप्तस्य शशशृङ्गतुल्यत्वात्, शब्दब्रह्मादेकान्तस्य च
प्राक् प्रतिषिद्धत्वात् । अबाधितरूपोभयप्रतिभासस्य तथाभू-
तवस्तुव्यवस्थापकस्य प्रसाधितत्वाद्द्विधाऽविद्योभयभेदाद-
द्वैतकल्पनायामपि त्रित्वप्रसक्तेः । बाह्यालम्बनभूतभावापेक्षया
विद्यात्वापत्तेः । अथवा निर्विषयत्वेनोभयोरविशेषात् तत्प्रति-
भागस्याघटमानत्वात् । न हि द्वयोर्निरालम्बनत्वे विषयस्ताधि-
पत्येनान्वयोरिव विद्याऽविद्यात्वभेदः । ततो नाद्वयं वस्तु; नापि
तद्व्यतिरिक्तमस्ति । अथाभवादीनामप्यनुपपत्तिः, राशिद्वयेन सक-
लस्य व्याप्तत्वात् । न । ततस्तेषां कथञ्चिद्भेदप्रतिपादनार्थत्वात् ।
अनयोरेव तथापरिणतयोः सकारणसंसारमुक्तिप्रतिपादन-
परत्वात् । तथाऽभिधानस्यानेन वा क्रमेण तज्ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्व-
प्रदर्शनार्थत्वात्, विप्रतिपत्तिनिगमार्थत्वात्, तद्वर्जितध्यानस्यानु-
पपत्त्वात् । तथाहि-आध्वानि कर्म यतः स आध्वः, कायवाक्मनो-
व्यापारः । स च जीवाजीवाभ्यां कथञ्चिद्भिन्नः, तथैव प्रतीतिवि-
षयत्वात् । अथ बन्धानावे कथं तस्योपपत्तिः? प्राक्तत्सद्भावे वा
न तस्य बन्धहेतुता । न हि यद्यद्विहेतुकं, तत्तद्भावेऽपि भवति,
अतिप्रसङ्गात् । असदेतत् । पूर्वोक्तरापेक्षयान्योन्यकार्यकारण-
भावनियमात् । नचेतरेतराभयदोषः, प्रवाहापेक्षयाऽनादित्वात् ।
पुण्यापुण्यहेतुबन्धहेतुतया चासौ द्विविधः । उत्कर्षोपकर्षभेद-
नानेकप्रकारेऽपि । दागुगुण्यादिभिर्त्वादिस्तथाभेदमासादयन्
फलानुबन्धननुबन्धिजेदतोऽनेकशब्दविशेषवाच्यतामनुजवति ।
एकान्तत्वादिना त्वयं नासम्भयनीतिः ; "कम्मजोगनिमित्तं"
गाथार्थं प्रदर्शयद्भिः प्राक् प्रतिपादितत्वात् । मम्म० ।

(१०) अनेकान्तवादस्वीकारास्वीकारयोः सम्यग्भिध्यात्वे-
"इहयं गणिपिद्ग, निष्प द्वाट्टियापे नायव्वं ।
पज्जाएण अणिकच्चं, निक्कानिकच्चं च सियवादो ॥ ६२ ॥
जो सियवाय भासति, पमाणनयपेससं गुणाधारं ।
भावेण सं ण णसयं, सो हि एमाणं पवयणस्स ॥ ६३ ॥
जो सियवायं निदति, पमाणनयपेसल गुणाधारं ।
भावेण दुट्टभावे, न सो पमाणं पवयणस्स" ६४ ॥ ति० ॥ श्री० ॥ ज्ञा० ॥

अणुगकोटि-अनेककोटि-त्रि० । अनेकाः कोटयोऽव्यसङ्ख्या-
यां, स्वस्वरूपपरिमाणे वा येषां तेऽनेककोटयः । कोटिसङ्ख्याके-
षु कौटुम्भ्यादिषु, ज्ञा० । "अणुगकोटिः कुटुम्भ्याहर्षाणव्यसुहा"
अनेकाः कोटयोऽव्यसङ्ख्यायां, स्वस्वरूपपरिमाणे वा येषां ते-
ऽनेककोटयः, तैः कौटुम्भिकैः कुटुम्भिनिः, आकीर्णां संकुलाया
सा तथा, सा चासौ निर्वृता च सनुष्टजनयोगात्संतोषवतीति
कर्मधारयः । अत एव सा चासौ सुखा च ज्ञाना च वेति कर्म-
धारयः ॥ ज्ञा० १ अ० । श्री० । रा० ।

अणुगखरिय-अनेकाक्षरिक-न० । अनेकानि च तानि अक्ष-
राणि तैर्निर्वृत्तमनेकाक्षरिकम् । द्वाक्षरादिनिर्वृत्तं द्विनामजेन्द्र,
अनु० । "सं किं तं अणुगखरिए ? अणुगखरिए कक्षा वीणा
लता माला । सेत्तं अणुगखरिए" । अनु० ।

अणुगखण्डी-अनेकखण्डी-स्त्री० । अनेकेषां नश्यतां नराणां
मार्गदूताः खण्डयोऽपहाराणि यस्यां साऽनेकखण्डी । विपा० १
श्रु० ३ अ० । अनेकनश्यत्तर्गनिर्गमापहारायां पुर्व्याम्, ज्ञा० १ अ० ।
१११

अणुगखभसयसिद्धि-अनेकस्तम्भशतसिद्धि-त्रि० । ७
त० । अनेकेषु स्तम्भशतेषु सन्निविष्टे । ७ ब० । यत्र वा अने-
कानि स्तम्भशतानि सन्निविष्टानि । भ० १ श्रु० ३३ उ० । रा० ।
विपा० । "एगं ख णं महं जयणं करेति अणुगखभसयसिद्धि-
विष्टं लीलछियसाहभंजियार्ग" ज्ञा० १ अ० । आ० म० ।

अणुगगुणजाणय-अनेकगुणज्ञायक-त्रि० । अनेकेषां गुणाना-
मुपलक्षणत्वाद् दोषाणां च ज्ञायकः । बहुदोषाणां ज्ञायके, "अ-
णुगगुणजाणयं परंरूपं विहसू" जं० ३ वक्र० ।

अणुगचित्त-अनेकचित्त-त्रि० । अनेकानि चित्तानि कृषिवाणि-
ज्याघट्टनादीनि यस्य सोऽनेकचित्तः । कृष्यादिषु व्यापृत-
चित्ते, आचा० १ श्रु० ३ अ० २ उ० ।

अणुगजम्म-अनेकजन्मन्-न० । अनन्तभवे, पञ्चा० ८ विव० ।

अणुगजीव-अनेकजीव-त्रि० । अनेके जीवा यस्येति । बहुजीवा-
जीवात्मके कृत्यादौ, "पुढवीचित्तमंतमक्खाया अणुगजीवा पु-
ढोसत्ता" दश० ४ उ० ।

अणुगजोगधर-अनेकयोगधर-पुं० । योगः कीराभवादिस्तब्धि-
कलापसंबन्धः, न धारयन्तीति अनेकयोगधराः । स्तब्धिसंपन्नेषु,
सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० ।

अणुगभूम-अनेकभूप-त्रि० । विविधमत्स्येषु मृकमत्स्य-
खलमत्स्यादिषु, प्रश्न० १ आश्र० ज्ञा० ।

अणुगणरपरवर्तुय-अनेकनरप्रवरजुजाग्राह-त्रि० ।
अनेकस्य मनुष्यस्य ये प्रवराः प्रलम्बा जुजा बाहवस्तेनग्राहो-
ऽपरमेयोऽनेकनरप्रवरजुजाऽग्राहः । अनेकपुरुषव्यामैरप्रतिमै-
र्यस्थौल्ये वृक्कादौ, रा० ।

अणुगणाम-अनेकनामन्-न० । अनेकपर्यायेषु, "अणुगपरिर-
यंति वा अणुगपञ्जायंति वा अणुगणामजेदंति वा एगठा"
आ० चू० १ अ० ।

अणुगणिरगमदुवार-अनेकनिर्गमद्वार-त्रि० । न विद्यन्ते नै-
कानि बहूनि निर्गमद्वाराणि निःसरणमार्गाः यत्र, ध० १ अधि० ।

अणुगतालायराणुचरिय-अनेकतालाचरानुचरित-त्रि० । अ-
नेके च ये तालाचराः तालादानेन प्रेक्षाकारिणः तैरनुचरित आ-
सेयतो यः स तथा । श्री० । नानाविधप्रेक्षाकारिसंविते, भ० ११
श्रु० ४ उ० । विपा० । पुरादौ, ज्ञा० १ अ० । जं० ।

अणुगदन्त-अनेकदन्त-त्रि० । अनेके दन्ता येषां ते अनेकद-
न्ताः । डात्रिशदन्तेषु, तं० । प्रश्न० । अनेके दन्ता येषां ते अनेक-
दन्ताः । अनेकदन्तयुक्तेषु, तं० ।

अणुगदव्वक्खंध-अनेकद्वयस्कन्ध-पुं० । अनेकैः सच्चित्ताऽ-
च्चित्तलक्षणैर्द्वयैर्निष्पन्नः स्कन्धः अनेकद्वयस्कन्धः । विशिष्टै-
कपरिणामपरिणतसंचेतनाऽचंचेतनदेशसमुदायात्मकं हयादि-
स्कन्धं, विशेष० ।

अणुगपप्पसता-अनेकप्रदेशता-स्त्री० । निम्नप्रदेशतायाम्, "भि-
क्षप्रदेशता सैवा-ऽनेकप्रदेशता हि या" । भिक्षप्रदेशता सैव अनेक-
प्रदेशस्वजावता भिक्षप्रदेशयोगेन तथा निम्नप्रदेशकल्पनयाऽने-
कप्रदेशयोग्यत्वमुच्यते, प्रव्या० १३ अ० ।

अणोगपासंडपरिगहिय-अनेकपाखण्डपरिशृहीत-त्रि० । ३
त० । नानाविधमतिभिरङ्गीकृते, प्रश्न० २ संब० द्वा० ।

अणोगवहुविविधवीससापरिणय-अनेकवहुविविधविश्रमाप-
रिणत-त्रि० । न एकाऽनेकः, अनेक एकजातीयोऽपि व्यक्तिमे-
वाद्व जवति । तत्र आह-बहु प्रभूतं विविधो जातिभेदाज्ञानाप्र-
कारः बहुविधः, प्रज्ञानजातिभेदतो नानाविध इति भावः । स
च केनाऽपि निष्पादितोऽपि संभाव्यत । तत्र आह-विधसया स्व-
जावेन तथाविधकृत्रादिसामग्रीविशेषजनितेन परिणतो न एन-
रीश्वरादिना निष्पादितो विधस्यापरिणतः । ततः पदत्रयस्य पदत्र-
यमीलनेन कर्मधारयः । नानाविधस्वभावोद्भूते, जी० ३ प्रति० ।

अणोगजागत्य-अनेकजागत्य-त्रि० । डित्रादिजागस्ये, नि०
चू० २० उ० ।

अणोगजाव-अनेकभाव-त्रि० । बहुपर्याययुक्ते, ज० १४ श०
४ उ० ।

अणोगनृय-अनेकनृत-त्रि० । अनेकरूपे, भ० १४ श० ४ उ० ।

अणोगभेद-अनेकभेद-पुं० । अनेकपर्याय, “अणोगपरिरय ति वा
अणोगपजय ति वा अणोग [गाम] भेद ति वा पगछा ” । आ०
चू० १ अ० ।

अणोगरूव-अनेकरूप-त्रि० । ६ व० । नानाप्रकारे, “ इह त्रा-
इयाइ भीमाइ अणोगरूवाइ अवि सुभिनुभिगंधाइ सदाइ अण-
गरूवाइ ” । आ० ०१ शु० ६ अ० २ उ० । “मुहुं मुहुं मोहणेन जयंतं,
अणोगरूवा समणं वरतं । फासा फुसंतो असमंजसं च, न ते
सुजिक्खु मणमा पञ्चारे ” ॥१॥ उ० ०१ अ० । अनेकमित्यनेकविधं
पक्षविषयसंस्थानादिभेदं रूपं स्वरूपमेवामिति अनेकरूपाः ।
त्रयोविंशतिविधाः । उ० ०४ अ० ।

अणोगरूपधुणा-अनेकरूपधुना-स्त्री० । अनेकरूपा संख्यात्रयाद्
अधिका धुना कम्पना यस्यां सा अनेकरूपधुना । उ० ०६ अ० ।
अनेकरूपधूनना-अनेकरूपा चासौ संख्यात्रयातिप्रमणतो यु-
गपदनं कवत्प्रहणतो वा धूनना कम्पनात्मिका या साऽनेकरू-
पधूनना । उ० ०२ अ० ।

अनेकरूपधुना-अत्र च धूनं कम्पनमन्यत् प्रावत् । उ० ०२ अ० ।
अनेकप्रकारं त्रयाणां पुंरिमाणामुपरिष्ठाद्धूननात्मकं, अने-
कवत्प्रायेकत्र शृहीत्वा युगपद् धूननात्मके वा प्रमादप्रत्यये
प्रत्युपेक्षणभेदे, ध० ३ अधि० । “ एगा मोसा अणोगरूवधुणा ”
उ० ०२ अ० । “ अणोगमपकारं कंपति, अथवा अणोगाणि
पगछा काऊण धुणइ पमाणे पमार्यानि ” पुंरिमेधु खोटकधु
यप्रमाणमुक्तं भवति तत् पुंरिमादीन् न्यूनानधिकान् वा
करोति । आ० ।

अणोगवयणपट्टाण-अनेकवचनप्रधान-पुं० । नानाविधवाण-
व्यवहारार्थभेदं, अनेकेषु विविधप्रकारेषु वचनेषु वक्तव्येषु प्रधानो
मुख्यः । अनेकधा वचनप्रकारायां निजशासनप्रवर्तनार्था-
“आहं तावन्मधुरं, मध्ये रुजं ततः परं कटुकम् । भोजनविधिमिव
विबुधा, स्वकार्यमिदं वदन्ति वचः ” ॥ १ ॥ अथवा-“ सत्यं
मित्रैः प्रियं स्त्रीभि-रहो कस्यधुरं द्विषा । अनुकूलं च सत्यं च,
वक्तव्यं स्वामिना सह ” ॥ २ ॥ इति । अं० ३ वक्त० ।

अणोगवायामजोग-अनेकवायामयोग्य-पुं० । परिधमविशेषं,
“ अणोगवायामजोगवगणवामहणमल्लयुद्धकरणेहि संते परि-
स्संते ” अनेकानि यानि व्यायामयोग्यानि परिधमयोग्यानि वल्लम-
व्यामर्दनमल्लयुद्धकरणानि, तत्र वलगनं उल्लसनं, व्यामर्दनं पर-
स्परं बाह्याङ्गमोटनम्, मल्लयुद्धानि प्रतीतानि । एतैः कृत्वा
शान्तः सामान्येन श्रममुपगतः परिधान्तः सर्वाङ्गीणं श्रमं प्राप्तः,
एवंविधः सन् । कटप० ।

अणोगवालसयसंकणिज-अनेकवालिशतशङ्कनीय-त्रि० । ३
त० । अनेकैः श्वापदशतैर्भयजनकैः, “ अणोगवालसयसंकणिजो
या वि होत्था ” हा० २ अ० ।

अणोगविषय-अनेकविषय-त्रि० । अनेके नृपांसो विषया गो-
चरा अर्था वा येषां ते अनेकविषयाः । प्रज्ञानविषयतानिरूपित-
प्रकारतावत्सु, द्रव्या० ९ अध्या० ।

अणोगविहारि (ण)-अनेकविहारिन्-त्रि० । स्वविरकल्पि-
कै, वृ० ४ उ० ।

अणोगसाहुपुड्य-अनेकसाधुपूजित-त्रि० । अनेकसाध्वाचरिते,
दश० ५ अ० २ उ० ।

अणोगसिद्ध-अनेकसिद्ध-पुं० । एकस्मिन् समये अनेकैः सिद्धाः
अनेकसिद्धाः । प्रश्न० १ आ० ० हा० । एकसमये द्वाद्विधैश्वर्याना-
न्तेषु, स्था० १ गा० १ उ० । न० । अनेकैः च एकस्मिन् समये
सिद्ध्यन्त उत्कर्षतोऽष्टोत्तरशतसंख्या वर्तितव्याः ।

यस्मादुक्तम्—

वनीसा अरयाला, सद्धा वावत्तरी य बोधव्वा ।

चुल्लमीइ उअऊई, छुरहियमट्टुत्तरसयं च ॥ १ ॥

अस्या शिनेयजनानुग्रहाय व्याख्या-अष्टौ समयान् यावन्निर-
न्तरमेकादयो द्वात्रिंशत्पर्यन्ताः सिद्ध्यन्तः प्राप्यन्ते । किमुक्तं भव-
ति ?-प्रथमे समये जघन्यत एको द्वौ वा, उत्कर्षतो द्वात्रिंशत्सि-
द्ध्यन्तः प्राप्यन्ते, द्वितीयेऽपि समये जघन्यत एको द्वौ वा, उत्कर्-
षतो द्वात्रिंशत्, एवं यावदष्टमेऽपि समये एको द्वावुत्कर्षतो द्वा-
त्रिंशत्, ततः परमवश्यमन्तरम्, तथा त्रयस्त्रिंशदादयोऽष्टोत्तरांश-
शतपर्यन्ता निरन्तरं सिद्ध्यन्तः सप्त समयान् यावत्प्राप्यन्ते परतो
नियमादन्तरम्, तथा एकेनपञ्चाशदादयः षष्टिपर्यन्ता निरन्तरं
सिद्ध्यन्तः पदं समयान् यावदवाप्यन्ते, परतोऽवश्यमन्तरम्, तथा
एकषष्ट्यादयो द्विसप्ततिपर्यन्ता निरन्तरं सिद्ध्यन्त उत्कर्षतः
पञ्च समयान् यावदवाप्यन्ते, ततः परमन्तरम्, त्रिसप्तत्यादयः
अनुरशीतिपर्यन्ता निरन्तरं सिद्ध्यन्त उत्कर्षतश्चतुरः सम-
यान् यावत्, तत ऊर्ध्वमन्तरम् । प्रज्ञा० १ पद । अन्ये तु व्याच-
कृतं—अष्टौ समयान् यदा निरन्तरं सिद्ध्यन्तदा प्रथमसमये
जघन्यनैकः सिद्ध्यति, उत्कर्षतो द्वात्रिंशदिति । द्वितीयसमये
जघन्यनैकः, उत्कर्षतोऽष्टोत्तरांशान् । तदेवं सर्वत्र जघन्यनैकः
समयः, उत्कर्षतो गाथाथोऽयं जावनीयः ‘वत्तासत्यादि’ । स्था०
१ गा० १ उ० । पा० । आ० । न० । ध० ।

अणोगाहगमणिज-अनेकाहगमनीय-न० । अनेकैरहोजिः
अनेकहैर्वा गम्यत इति अनेकाहगमनीयम् । बहुविधसै-
गन्तव्येऽध्वनि, नि० चू० १६ उ० । आ० ० ।

अणोज-अनेज-त्रि० । निष्कम्पे, “ अणोजकम्पुदये ” आ० क० ।

अणोयाउय-अनैयायिक-त्रि० । म्यायेन खरति नैयायिकः, न नैयायिक अनैयायिकः । असम्यायवृत्तिके, “अपक्रिपुषे अणोयाउय असंसुके” । सूत्र० १ अ० २ अ० ।

अणोलिस-अनीहश-त्रि० । नाऽन्यत्र ईदशमस्तीति अनीहशम् । आचा० १ अ० ६ अ० १ उ० । अतः यस्य दर्शे अर्चितीयं, सूत्र० । “जे धम्मं सुकममव्वानि, पक्रिपुषमणेलिसं” । सूत्र० १ अ० ११ अ० । अतुले, सूत्र० १ अ० ६ अ० ।

अणवंचय-अनवंचत-त्रि० । एषंप्रकारमनापने, “अणवंचयं पि धेयणं वेदति” यथा बद्धं कर्म नैवंचनताऽनैवंचनता अतस्ताम्, ध्ययन्ते ह्यागमे-कर्मणः स्थितिघातादय इति । ज० ५ श० ५ उ० ।

अणोसणा-अनेषणा-स्त्री० । ईपदर्थे नञ् । न एषणा अनेषणा । प्रमादोदेषणायाम्, ध० ३ अधि० । “अणोसणाए पाणेसणाए पाणजोयणाए वीयभोयणाए अणोसणाए” । इदमुक्तं प्रवति- “अणोसणाए अणनतरेण दोसेण सकिता अणोसणाए तुट्टा महस्स सक्कारेण गहिता” आ० चू० ४ अ० । “से एसणं जाणमणेसणं च” एषणां गवेषणप्रदणेषणादिकां जानन् सम्यगवगच्छन् अनेषणां चोदगमदोषादिकां तत्परिहारं विपाकं च सम्यगवगच्छन् । सूत्र० १ अ० १३ अ० ।

अणोसणिज्ज-अनेषणीय-त्रि० । एष्यत इत्येषणीयं कल्प्यम्, तन्निषेधादनेषणीयम् । ज० ५ श० ५ उ० । केनचिद्दोषेणाऽशु-के, सूत्र० १ अ० ६ अ० । आचा० । उक्त० । साधुनाऽप्राह्यं, उक्त० २० अ० । एष्यते गवेष्यते उदगमादिदोषविकसतया साधुमियेत तदेषणीयं कल्प्यं, तन्निषेधादनेषणीयम् । स्था० ३ उ० १ उ० । पि० । “पूयं अणोसणिज्जे च, तं विज्ज परिजाणिया” । सूत्र० १ अ० ६ अ० ।

अनेषणीयपरिहारमधिकृत्याह—

ज्याइं च सहारज्ज, तमुद्दिस्मा य जं करं ।

तारिसं तु ए गिएहेज्जा, अन्नपाणं सुसंजए ॥ १ ॥

अभूवन् भवन्ति भविष्यन्ति च प्राणिनस्तानि चतुर्नि प्राणिनः समारज्यं सरम्भसमारम्भारम्भरूपतापर्याया तं साधुमुद्दिश्य साध्वर्थं यत्कृतं तत्कल्पितमाहारोपकरणदिकं तादृशमाधा-कर्मदोषदृष्टं सुसंयतं । सुतपस्यी तदन्नं पानकं वा न भुञ्जीत । तुशब्दस्यैवकार्थत्वाच्चैवाभ्यवहरेदेवं तेन मार्गाऽनुपाक्षितो भवति । सूत्र० १ अ० ८ अ० ।

अणोह-अनेहम्-पुं० । कालद्रव्ये, द्रव्या० १२ अध्या० ।

अणोउया-अनृतुका-स्त्री० । न विद्यते ऋतू रत्तरूपः, शास्त्र-प्रसिद्धो वा यस्याः सा अनृतुका । अरजस्कायां स्त्रियाम्, यस्या ऋतुकाते मासि मासि रक्तं न प्रसूयति एतादृशी स्त्री पुरुषेण साईं गर्जे न धरते । स्था० ५ उ० ।

अणोक्त-अनुपक्रान्त-त्रि० । अनिराकृते, औ० ।

अणोग्यसिय-अनवघर्षित-न० । अव्य० स० । अवघर्षणम-वघर्षितं, भावे क्तः प्रत्ययः, तस्याऽभावोऽनवघर्षितम् । भूत्यादि-नाऽनिर्माज्जिने, जी० ३ प्रति० । रा० । “अणोग्य (इ) सियणि-म्महाए छायए स ततो चेष समणुबद्धा” । अनवघर्षितेन निर्महा तथा छायया समनुबद्धा युक्ताः । (आदर्शकाः) जी० ३ प्रति० ।

अणोज्ज-अनवद्य-त्रि० । निर्दोषे, हा० ८ अ० ।

अणोज्जंगी-अनवद्याङ्गी-स्त्री० । प्रगवतो महावीरस्त्वामिनो दुहितरि जमालिगृहिणायाम्, आ० म० द्वि० । आ० चू० ।

अणोज्जा-अनवद्या-स्त्री० । महावीरस्य दुहितरि, कल्प० । आ० क० । आचा० ।

अणोत्तप-अनवत्राप्य-त्रि० । अविद्यमानमवत्राप्यमवत्रापणं सज्जनं यस्य सोऽयमनवत्राप्योऽसज्जनीयः । अहीनसर्वाङ्गत्वे-नालज्जाकरे, प्रव० ६४ हा० । दशा० ।

अणोत्तपया-अनवत्रप्यता-स्त्री० । असज्जनीयशरीरतायाम्, व्य० ६ उ० । (विशेषार्थस्तु ‘अणवतप्यया’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे ३२ पृष्ठे द्रष्टव्यः)

अणोक्कंमिज्जपाण-अनुपध्वस्यमान-त्रि० । माहात्म्यादपात्य-माने, औ० ।

अणोम-अनवम-त्रि० । मिथ्यादर्शनाऽविरत्वादिविपर्यस्ते, आचा० १ अ० ३ अ० २ उ० ।

अणोमाणतर-अनवमानतर-त्रि० । अतिशयेनासङ्कीर्णे, ज० १३ श० ४ उ० ।

अणोरपार-अनर्वाकपार-त्रि० । अर्वागभागपरभागवर्जिते, पञ्चा० १५ वि० । अयथाऽपरपर्यन्ते, संघा० । विस्तीर्ण-स्वरूपे, प्रश्न० ३ आश्र० हा० । “अणोरपारं आगासं चैव निरागतं” महत्त्वादनर्वाकपारम् । प्रश्न० ३ आश्र० हा० । “जहं समिन्नापमट्ठा, मागस्सल्लिखे अणोरपारमिं सि” अणोर-पारमिति देशीयवचने प्रचुरार्थः, उपचाराद् भारद्वाजं भागपरभाग-रहिते, आ० म० द्वि० ।

अणोस्य-देशी-कणरहिते, निरपसरे च । दे० ना० १ धर्म ।

अणोवणिहिया-अनौपनिधिकी-स्त्री० । न विद्यते वक्ष्यमा-णपूर्वानुपूर्वादिक्रमेण विरचनं प्रयोजनं यस्य इत्यनौप-निधिकी । उच्यतानुपूर्वित्वे, यस्यां वक्ष्यमाणपूर्वानुपूर्व्यादि-क्रमेण विरचनान् क्रियते सा ऽयादिपरमाणुनिष्पन्नस्कन्धविष-या आनुपूर्व्या अनौपनिधिकीत्युच्यते । अनु० ।

अणोवम-अनुपम-त्रि० । न विद्यते उपमा यस्यासावनुपमः । अतुले, “अतुलसुहसागरगया अवावाहं अणोवमं पत्ता” औ० । स० ।

अणोवमदंसि (ण)-अनवमदर्शिन-पुं० । अवमं हीनं मि-थ्यादर्शनाऽविरत्यादि, तद्विपर्यस्तमनवमं तद् दृष्टं हीनमस्ये-त्यनवमदर्शी । सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्र्याति, आचा० १ अ० ३ अ० २ उ० । “अस्तेपयासु अणोवमदंसी णिस्समो पावेहिं कम्मोहिं कोदाइमाणं हाणिया य वीरे” आचा० १ अ० ३ अ० २ उ० ।

अणोवमसरीअ-अनुपमश्रीक-त्रि० । न० व० । निरुपमानशो-जे, “अणोवमसरीआ वासीदासपग्गिड्डा” हा० ८ अ० ।

अणोवममुद्-अनुपममुख-न० । न विद्यते उपमा स्वाभावि-कार्यान्तिकत्वेन सकलव्यावाधारहितत्वेन सर्वसुखातिशायि-त्वाद्यस्य तत्सुखमानन्दस्वरूपं यस्मिंस्तत् । मोक्षमुखे, “ठाण-मणोवमसुहसुवगयाणं” इति । सम्म० १ कारणम् ।

अणोवयमाण-अनवपतत्-त्रि० । अनवतरति, “अणोवयमा-

णेहि वयंति " आचा० १ भु० २ अ० १ उ० ।

अणोवलेवय-अनुपलेपक-त्रि० । कर्मबन्धनरहिते, प्रश्न० २ आभ० द्वा० ।

अणोवसंवा-अनुपसङ्ख्या-स्त्री० । संख्यानं संख्या, परिच्छेदः । उप सामीप्येन संख्या उपसंख्या । सम्यग्यथाऽवस्थिता-ऽर्थपरिकानम् । नापसंख्या अनुपसंख्या । अपरिक्ताते, " अणा-वसंखा इति ते उदाह, भट्टे सभो जासइ अमह एव " सूत्र० २ भु० १२ अ० ।

अणोवद्विय-अनुपधिक-त्रि० । द्रव्यतो हिरण्यादिकैर्भावतो मायया रहिते, आचा० १ भु० ४ अ० १ उ० ।

अणोसहिपत्त-अनौपधिप्राप्त-त्रि० । औपधिवलरहिते, आचा० ४ अ० ।

अणोसिय-अनुविन-त्रि० । अव्यवसिते, सूत्र० १ भु० १४ अ० । " अणोसिपणं न करेति णञ्चा " ध० ३ अधि० ।

अणोहंतर-अनोघन्तर-पुं० । न ओघन्तरः । संसागेत्तरणं प्रत्यनत्र, " अणोहन्तरा एष, ण य ओघन्तरित्तिप " आचा० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

अणोहट्टय-अनपघट्टक-त्रि० । अविद्यमानोऽपघट्टको यद्वच्चया प्रवर्तमानस्य हस्तप्रहादिना नियतको यस्य स तथा । द्वा० ८ अ० । ब्रह्मास्तदादौ गृहीत्वा निवारकेणाऽनिवारणे स्वच्छन्दप्रवृत्ते, विपा० १ भु० २ अ० । " तत्रेणं सा सभदा अजा अणोहट्टिया अणिवारिता सच्छुद्धमती " नि० ३ वर्ग ।

अणोहारमाग-अनवधारत्-त्रि० । अनवबुधमाने, द्वा० २६ अष्ट० ।

अणोद्विया-अनोधिका-स्त्री० । अविद्यमानजलौधिकायाम्, भ० १५ श० १ उ० ।

अणूहा-स्त्री० । अतिगहनत्वेनाविद्यमानोद्हायाम्, " एगं महं अणामियं अणोहिय जिआवाय वीहमद्धं " भ० १५ श० १ उ० ।

अण्ण (अ)-अन्-न० । अनित्येन अन्-नन् अचते इति अद-के था । " अन्नाण्ण " । ४।४।८।५ इति सूत्रनिर्देशाद् अन्नार्थनयान् जग्धिः । वाच० । खरुमरुकादिके, उक्त० १२ अ० । अशन मोदकादिके भक्ष्ये, उक्त० २० अ० । आदनादिके, सूत्र० १ भु० ४ अ० २ उ० । भोजने, सूत्र० १ भु० २ अ० । उक्त० । औ० ।

अण्य-त्रि० । निम्ने, सदृशे च । वाच० । ' अण्य ' पृथ-गित्यर्थः । नि० सू० १ उ० । प्रश्न० । प्रश्ना० । स्वाति-रित्ते, द्वा० २५ द्वा० । प्रश्न० । सर्वनामता चास्य, प्र० २ श० ५ उ० । " नो अण्णदेवे नो अण्हि देवाण देवीओ अजिजुजिय अभिजुजिय परियारेइ " भ० २ श० ५ उ० । " अण्णोहि बहवे एवमाहणे " औ० । श० । ध० । सूत्र० । अन्यनिकेपः- " अण्णे छकसं पुण, नदममादशभा चव " अन्यस्य नामादिपूर्वाधो निकेपस्तत्र नामस्थापने कृष्णे, छव्याऽन्यत् त्रिधा-तदन्यत्, अन्यान्यत्, आदेशाऽन्यत्त्वानि, छव्यपरवच्चैवामिति । स० ।

अण्ण-अ-न । अकारादौ वर्णे, गमनस्वनावे, त्रि० । जज्ञे, न० । उक्त० ४ अ० ।

आण्य-त्रि० । अण्यते उच्चार्यत इति आण्यम् । प्रणिधेयं,

" तत्सवितुर्वरेण्यम् " इति । वशब्दो वाक्यादङ्कारे क्रियः, रे आण्ये इत्याकारलोपः । जट्टमतेन गायत्रीव्याख्या-औ० गा० । असह-देशी-तुमार्य, दे० ना० १ वर्ग ।

असह (अ) इ (गि) लाय-अन्नग्लायक-पुं० । अन्नं भो-जनं विना ग्लायतीति अन्नग्लायकः । अन्नप्रहविशेषात् प्रातरेष दोषाज्जि, औ० । प्रश्न० । सूत्र० ।

रायगिहे जाव एवं वयासी-जावइयं णं जंते ! असह-ग्लायए समणे निगंथे कम्मं णिज्जेरति एवइयं कम्मं णर-एसु णेरइयाणं वासेणं वामेहिं वा वाससएण वा सविति ! णो इण्णहे समद्धं । जावइयं णं जंते ! चउत्थभत्तिए समणे णिगंथे कम्मं णिज्जेरत, एवइयं कम्मं णरएसु णे-रइया वाससएण वा वाससहेहिं वा वाससहस्सेण वा ख-वयंति ! णो इण्णहे समद्धं । जावइयं णं भंते ! उट्ठजत्तिए समणे णिगंथे कम्मं णिज्जेरति, एवइयं कम्मं णरएसु णेरइया वाससहस्सेण वा वाससहस्सेहिं वा वाससयसह-स्सेण वा खवयंति ! णो इण्णहे समद्धं । जावइयं णं भंते ! अट्टमथ तए समणे णिगंथे कम्मं णिज्जेर, एवइयं कम्मं णरएसु णेरइया वाससहस्सेण वा वाससयसहस्सेहिं वा वासकोरिण वा खवयंति ! णो इण्णहे समद्धं । जावइयं णं भंते ! तसमजत्तिए समणे णिगंथे कम्मं णिज्जेर, एव-इयं कम्मं णरएसु णेरइया वासकोरिण वा वासकोरिहिं वा वासकोरिहिण वा खवयंति ! णो इण्णहे समद्धं । से केणहे णं जंते ! एवं वुच्चइ ! जावइयं अत्तग्लायए समणे णिगंथे कम्मं णिज्जेर, एवइयं कम्मं णरएसु णेरइया वासेण वा वासेहिं वा वाससएण वा णो खवयंति, जाव-इयं चउत्थभत्तिए एवं तं चव पुच्चभत्तिणं उच्चारयच्चं जाव वासकोरिहिण वा णो खवयंति ! गोयमा ! से जहा णामए केइ पुरिसे जुसे जराजज्जगियदेहे मिदिलतया वलितंगसपिण्णगत्ते पविग्गपग्गिस्सियदंतसेदी उण्णहा-जिहए ताहाजिहए आतुरे जुंजिते पिवासिए दुव्वले कि-लंते एगं महं कोसवगंइयं मुक्कं जमिलं गंतिद्धं चिक्कणं वाऽद्धं अपात्तियं मुक्केण पग्गुणा अक्कमेज्जा तए णं से पुरिसे महंताइं सदाइं करेइं, णो महंताइं महंताइं दलाइं अवदाइं, एवामेव गोयमा ! णेरइयाणं पावाइं कम्माइं गाढीकयाइं चिक्कणीकयाइं एवं जहा ल्हसए जाव णो महपज्जवसाणा भवंति । से जहाणामए केइ पुरिसे अ-हिगण्णे आउक्केमाणं महता जाव णो पज्जवसाणा जवंति । से जहा णामए केइ पुरिसे तरुणे वल्लवं जाव मेहावी णि-पुणसिप्पोवगए एगं महं सामद्विगंइयं उक्कं अजादं अण्णोत्तं अचिक्कणं अबाइद्धं संपत्तियं अतितिक्खेण पर-सुणा अक्कमेज्जा, तए णं से पुरिसे णो महंताइं महंताइं

सहाई करेइ, महेताई महंताई दलाई अवदाजेइ, एवामव गोयमा ! ममणाणं णिगंथाणं अहावादराई कम्माई सि-
दिलीकयाई गिट्ट जाव खिप्पामेव परिविच्छत्याई भवंति,
जावइयं तावइयं जाव पज्जवमाणा जवंति । से जहा वा
केइ पुरिमे सुके तणहत्थगं जाव तेयंमि पक्खिवेज्जा, एवं
जहा उठमए तथा अयोक्वहे वि जाव पज्जवमाणा भ-
वंति, से तेणट्टे णं गोयमा ! एवं बुद्ध जावइयं अण्णगि-
ह्यायए समणे णिगंथे कम्मं एण्जरेइ, तं चेव जाव को-
काकोडीए वा णो खवयंति ॥

(अन्नगिलायने ति) अन्नं विना ग्लायति ग्लानो भयतीति
अन्नमायकः । प्रत्यप्रकृतादिनिष्पत्तिं यावद् बुद्धकानुगतया प्रती-
कितुमशक्नुवन् यः पथुविनकूरादि प्रातरेव भुङ्क्ते, कुरगद्वकप्राय-
इत्यर्थः । चूर्णिकारेण तु-निस्पृहत्वात् “ सायकूरमोई अंतपंता-
हारो ति ” व्याख्यातम् । अथ कथमिदं प्रत्याख्यम्, यदुत नारको
महाकष्टापन्नो मदताऽपि कालेन तावत्कर्म न कृपयति यावन्माधु-
रूपकष्टापन्नोऽल्पकालेनेति ? उच्यते दृष्टान्ततः । स चायम्- [स
जहा नामए केइ पुरिसे ति] यथेति दृष्टान्तं, नामेति सत्तावेन,
'प' इत्यनुवादे । [स ति] स कश्चित्पुरुषः । [जुमंति] ज्ञाणं
हानिगतदेहः । स च कारणशब्दबुद्धजावऽपि स्यादन्त आह-
(जराज्जग्यदेहे ति) व्यक्तम् । अत एव (सिंदलतया बलितरंग-
संपिण्डगतं ति) शिथिलया । चत्ता चक्षितरङ्गश्चर्मपिण्डं परि-
गतं गात्रं देहो यस्य स तथा ॥ पविरलपरिसरियदेतसेदिति
प्रविरलाः काचकोचच परिशिष्टता दन्ता यस्यां सा तथा-
विधा श्रेणदेतानामेवं यस्य स तथा । (आउरे ति) आतुरो
दुःस्थः [भुंजिषि ति] बुद्धक्षितः पुरितक इति टीकाकारः ।
(दुब्बले ति) बलहीनः [किलें ति] मनःक्लमं गतः एवंरूपो
हि पुरुषश्छेदने असमर्थो जयतीत्येवं विशेषितः (कांसंबगाइ-
यति) ' कांसव ति ' वृद्धविशेषः, तस्य गणिरुका खण्डविशे-
षस्ताम् । (जमिं ति) जटावर्ती बलितोऽक्षितामिति वृद्धाः ।
(गंधिं ति) ग्रन्थिमतीम् । (च्चकणं ति) शृङ्गणस्कन्धनिष्पन्नां
(वाइरं ति) व्याधिग्रां विशिष्टद्वयोपदिधाम, वक्रामिति वृद्धाः ।
(अपात्तियति) अपात्रिकां अविद्यमानाधाराम, एवभूता च ग-
णिरुका दुग्धेया भवतीत्येवं विशेषिता, तथा परशुरूपि मुण्डोऽ-
क्लेदको भवतीति मुण्ड इति विशेषितः । शेषं तद्देशकान्तं
यावत्पृष्ठशतवह्नाख्येयमिति । ज० १६ श० ३ उ० ।

अप्पान्त-अन्याक्त-त्रि० । अन्यैः अविवेकिभिः कथिते, औ० ।

अण्णउत्तिय-अन्ययूथिक-पुं० । जैनयथादन्यद् यथ सङ्गा-
न्तरं, तीर्थान्तरमित्यर्थः, तदास्तु येषां तेऽन्ययूथिकाः । उपा० १
अ० । अर्दत्सङ्घापेक्षयाऽन्येषु, औ० । चरकपरिव्राजकशाक्याऽऽ-
जीवकवृक्षभावकप्रभृतिषु, नि० पू० २ उ० । परतीर्थिकेषु, औ० ।
ज्ञा० । नि० पू० । आत्मा० । सरजस्कादिषु, आत्मा० १ भु० १
अ० १ उ० । तीर्थान्तरीयेषु कपिष्ठादिषु, ज्ञा० १० अ० ।

(१) अन्ययूथिकाः काशोदायिप्रभृतयः ।

(२) अन्ययूथिकैः सह विप्रतिपक्षिषु इन्द्रजिकस्व पर-
भविकस्य वाऽऽयुषो विप्रतिपक्षः ।

(३) एका जीव एकस्मिन् समये द्वे आयुषी प्रकरोतीत्यत्र
अन्ययूथिकैः सह विवादः ।

(४) चलच्चलितमित्यादिकर्मादिषु कुतीर्थिकैः सह विप्र-
तिपक्षः ।

(५) एकस्य जीवस्यैकस्मिन् समये क्रियाद्वयकरणेऽन्ययू-
थिकैः सह विप्रतिपक्षः ।

(६) अदत्तादानादिक्रियाविषयेऽन्ययूथिकैः सह विप्रति-
पक्षः ।

(७) भ्रमणानां कृता क्रिया क्रियेत नवेत्यत्र विवादः ।

(८) प्रणालिपातादौ तदावरमणादौ च वर्तमानस्य जीवस्या-
न्यो जीवोऽन्यो जीवात्मेति विप्रतिपक्षः ।

(९) परिचारेणा कालगतस्य निमग्नस्य भवति न वेति वि-
वादः ।

(१०) बाह्यबाह्यपरिगतने अन्ययूथिकप्रतोक्तेयं तयोर्विवादः ।

(११) भाषाविषयेऽन्ययूथिकानां मतोपन्यासः ।

(१२) पञ्चव्योजनशतानि मनुष्यश्लोका मनुष्येर्बहसमाकीर्णः ।

(१३) सर्वे जीवाः अनेवैवृतावेवतावेदयन्ते इत्यत्र विवादः ।

(१४) शाल भेगः, भुनं भेग इत्यत्रान्ययूथिकैः सह विवादः ।

(१५) सर्वजोवानां सुखविषये विप्रतिपक्षयः ।

(१६) राजगृहनगरस्य बार्दवैज्यारपर्वतस्याधःस्थस्य इन्द्रस्य
विषये विप्रतिपक्षयः ।

(१७) समर्गस्तु कापिलादिभि सह न समाचरणीय
इत्यत्राग्राहवचनम् ।

(१८) उदकशोणिकाऽन्ययूथिकैः सह न समाचरणीया ।

(१९) तथाऽन्ययूथिकरूपकरणरचना ।

(२०) तथा मूर्त्तीप्रत्ययुपकरणान्यन्ययूथिकेन न कारयितव्यानि

(२१) तथा शिक्यकार्दकोपकरणकारणम् ।

(२२) अन्ययूथिकादिभिः सह गोचरचर्यायै न प्रविशेत् ।

(२३) (दानम्) अन्ययूथिकेन्योऽज्ञानादि न देयम् ।

(२४) तथा धानुप्रवेदनम् ।

(२५) तथा पादानामामर्दनप्रमार्जनम् ।

(२६) तथा पदमार्गादि ।

(२७) तथा भूतिकर्मादि मार्गप्रवेदनं च ।

(२८) (वाचना) अन्ययूथिकाः पात्राण्युक्तो गृहिणः सुख-
शीला वा न प्रवाजनीयाः ।

(२९) विचारतर्मेवद्वारतर्मेवा निष्क्रमणम् ।

(३०) विहारः ।

(३१) (शिक्षा) अन्ययूथिकस्य वा गृहस्थस्य शिल्पादि-
शिक्षणम् ।

(३२) अन्ययूथिकादिभिः संप्राटीर्सीवनम् ।

(३३) अन्ययूथिकादिभिः सह सभागः ।

(३४) अन्ययूथिकैः सूर्युपकरणम् ।

(१) तत्र अन्ययूथिकाः काशोदायिप्रभृतयः—

ते एणं काले एणं ते एणं समए णं रायगिहे नामं नयरे हेत्थ्या ।
वरणञ्चो । गुणसिलए चेइए बाणञ्चो जाव पुढविमिलाप-
ट्टञ्चो । तस्स एणं गुणमिलयस्स चेइयस्स अदूरसामंते बह-
वे आणउत्तियया परिवमंति । तं जहा-काशोदाई, सेलो-
दाई, सेवाशोदाई, उदए, नामुदए, नमुदए, अण्णञ्चए,
सेलवाए, संखवालए, मुहन्थी, गाढावई, तए एणं तोसिं
आणउत्तिययाणं अण्णया कयाई एगं औ सद्वियाणं समु-

अस्रुत्थिय

वागयाणं सखिबिह्वाणं संनिसएणाणं अयमेयारूवे मिहो-
कहासमुद्धावे समुप्पज्जित्था । एवं खलु ममणे नायपुत्ते
पंचअत्थिकाए पणवेइ धम्मत्थिकायं जाव आगासत्थि-
कायं । तत्थ एं समणे नायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए अजी-
वकाए पणवेइ । तं जहा-धम्मत्थिकायं अधम्मत्थिकायं
आगासत्थिकायं पोगलत्थिकायं एग च एं समण नाय-
पुत्ते जीवत्थिकायं अरूविकायं जीवकायं पणवेइ । तत्थ
एणं समणे नायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए अरूविकाए पण-
वेइ । तं जहा-धम्मत्थिकायं अधम्मत्थिकायं आगासत्थिका-
यं जीवत्थिकायं एग च एणं समणे नायपुत्ते पोगलत्थिका-
यं रूवीकायं अजीवकायं पणवेइ । मे कहमेयं ? मन्ने एवं ते-
णं काले एं ते एं समणं एं समणे जगवं महावीरं जाव ० गुण-
सिद्धए चेइए समोसहे जाव परिसा पढिगया । ते एं काले एं
ते एं समणं एं समणस्स जगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंते-
वामी इंदुत्तुनामं अणगारे गायमगोत्तेणं एवं जहा विंति-
ए सए नियंतुहेमए जाव जिक्खायरियाए अरुमाणे अ-
ट्ठापज्जत्तं भत्तपाणं पभिलाज्जमाणे २ रायगिह्वाओ जाव-
अतुरियमचवलं जाव चरियं मोहेमाणे २ तेमिं अणुत्थिय-
याणं अदूरसामंतेणं वीईवयइ, तणं एं ते अस्रुत्थिया
भगवं गोयमं अदूरसामंतेणं वीईवयमाणं पासंति, पासइत्ता
अस्रुत्थियं मदावेत्ति, सदावेत्ता एवं वयासी-एवं खलु दे-
वाणुप्पिया ! अम्हं इमा कहा अविप्पकडा, अयं च एं
गोयमं अदूरसामंतेणं वीईवयइ, तं सेयं खलु देवाणुप्पिया !
अम्हं गोयमं एयमट्ठं पुच्छित्तए तिकहु अस्रुत्थियस्स अंतिए
एयमट्ठं पढिसुणंति, पढिसुणंति जेणेव भगवं गोयमे तेणेव
उवागच्छंति, उवागच्छंति जेणेव भगवं गोयमं एवं वयासी-एवं
खलु गायमा ! तव धम्मायगिए धम्मोवएसए समणे नायपुत्ते
पंचअत्थिकाए पणवेइ । तं जहा-धम्मत्थिकायं जाव आ-
गासत्थिकायं तं चेव जाव रूविकायं अजीवकायं पणवेइ ।
से कहमेयं गोयमा ! एवं ? तणं एं से भगवं गोयमे
ते अस्रुत्थियं एवं वयासी-नो खलु देवाणुप्पिया ! अ-
त्थिजावं नत्थि त्ति वयामो, नत्थिजावं अत्थि त्ति वयामो,
अम्हे एं देवाणुप्पिया ! सव्वं अत्थिजावं अत्थि त्ति वया-
मो, सव्वं नत्थिजावं नत्थि त्ति वयामो, तं चेयसा खलु तु-
ब्बजे देवाणुप्पिया ! एयमट्ठं सयमेव पच्चुवेक्खइ तिकहु ते
अणुत्थिया एवं वयासी-जेणेव गुणमित्तए चेइए जे-
णेव समणे भगवं महावीरं एवं जहा नियंतुहेमए जाव ज-
त्तपाणं पढिदमेइ, पढिदमेइत्ता समणे भगवं महावीरं वंदइ
नमंसइ नच्चासएणे जाव पज्जुवामेइ ॥

(नेणमित्थायि) (पणओ समुवागयाणं ति) स्थानान्तरेज्य एकत्र

स्थाने समागतानामगत्य च (सखिविह्वाणं ति) । उपविष्टानाम्,
उपवेशनं चोत्कुटुक्त्वादिनाऽपि स्यादत आह-(सखिसंस्थानं ति)
सङ्गततया निपण्णानां सुखासीनानामिति यावत् । (अत्थिकाए
त्ति) प्रदेशराशीन् (अजीवकाए त्ति) अजीवाश्च तेऽचेतनाः, का-
याश्च राशयो अजीवकायास्तान् । 'जीवत्थिकायं' इत्येतस्य स्व-
रूपविशेषणायाम्-(अरूविकायं ति) अभूतमित्यर्थः । (जीवकायं ति)
जीवनं जीवो ज्ञानाद्युपयोगः, तत्प्रधानः कायो जीवकायोऽस्तस्मै
कैश्चिज्जीवास्तिकायां जडतयाऽभ्युपगम्यते, अतस्तन्मनव्युदासा-
यदमुक्तामिति । (से कहमेयं मन्ने एवं ति) अथ कथं मतदस्ति कायध-
स्तु, मन्ये इति वितर्कायः । एवममुनाऽचेतनादिजिज्ञासेन भवतीति
तेषां समुल्लापः (इमा कहा अविप्पकमस्ति) इयं कथा एषाऽस्ति-
कायवकव्यताऽप्यानुकूल्येन प्रकृता प्रकान्ता । अथवा न विशेषेण
प्रकटा प्रतीता अविप्रकटा । "अविप्रकमस्ति" पाठान्तरम् ।
तत्र अविप्रकृता अविहप्रकृता, अथवा न विशेषत उच्यते-
त्यतश्च प्रकटा अव्युत्प्रकटा । (अयं च त्ति) । अयं पुनः (तं चेयसा-
इ त्ति) । यस्माद्वयं सर्वमस्ति जावमेवास्तीति वदामः, तथाविध-
संवाददर्शनेन जयतामपि प्रमिद्धमिदं तत्तस्माच्चैनसा मनसा
"वेइस्स त्ति" पाठान्तरे-ज्ञानेन प्रमाणाभाधितत्वज्ञेनेन (एयम-
इ ति) अमुमस्ति कायस्वरूपलक्षणमर्थं स्वयमेव प्रत्युपेक्ष्य
पर्यालोचयेत्त ।

ते एं काले एं ते एं समणं एं समणे भगवं महावीरं महा-
कहापद्मिवाणं या वि होत्था । कालोदाइ यं ते देमं हव्व-
माणं कालोदाइ त्ति समणे भगवं महावीरं कालोदाइ एवं
वयासी-से नूणं ते कालोदाइ आणया कयाइ एगयओ
सहियणं समुवागयाणं तहेव जाव मे कहमेयं मणणे एवं
से नूणं कालोदाइ अट्ठे समहे । हंता ! अत्थि । तं सव्वेणं
एवमट्ठे कालोदाइ ! अहं पंच अत्थिकाए पणवेमि, तं जहा-
धम्मत्थिकायं जाव पोगलत्थिकायं तत्थ एं अहं चत्तारि
अत्थिकाए अजीवकाए अजीवत्ताए पणवेमि, तहेव जाव
एगं च एं अहं पोगलत्थिकायं रूवीकायं पणवेमि, त-
एणं से कालोदाइ समणं जगवं महावीरं एवं वयासी-
एएसि एं जंते ! धम्मत्थिकायंमि अधम्मत्थिकायंमि
आगामत्थिकायंमि अरूवीकायंमि अजीवकायंमि चक्कि-
या केइ आमइत्तए वा चिट्ठित्तए वा निसाइत्तए वा मइ-
त्तए वा जाव तुयट्ठित्तए वा ? नो इण्णे समहे । कालोदाइ !
एयंमि एं पोगलत्थिकायंमि रूवीकायंमि अजीवकायंमि
चक्किया केइ आसइत्तए वा जाव तुयट्ठित्तए वा । एयंमि एं
जंते ! पोगलत्थिकायंमि रूवीकायंमि अजीवकायंमि
जीवाणं पावाणं कम्माणं पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति ?
एणो इण्णे समहे । कालोदाइ ! एयंमि एं जीवत्थिकायंमि
अरूविकायंमि जीवाणं पावा कम्मा पावफलविवागसंजुत्ता
कज्जंति ? । हंता ! कज्जंति । एत्थ एं से कालोदाइ संबुद्धे
समणं जगवं महावीरं वंदइ नमंसइ । नमंसइत्ता एवं वयासी-
इच्छामि एं जंते ! तुज्जं अंतियं धम्मं निसामेत्तए एवं जहा

स्वदए तहेव पव्वइए तहेव एकारस अंगाणि० जाव विहरइ, तए णं समणे जगवं महावीरं अस्सया कयाई रायगिहाओ णय-राओ गुणसिद्धाओ चेइयाओ पढिनिक्खमइ । पढिनिक्खा-मइत्ता बहिया जणवयविहारं विहरइ । ते णं काले णं ते णं स-मए णं रायगिहे नामं नगरं गुणसिलए नामं चेइए होत्था । तए णं समणे जगवं महावीरं अस्सया कयाई जाव ममोसहे जाव पढिगया, तए णं से काळोदाई अणगारे अस्सया कयाई जेणेव समणे जगवं महावीरं तेणेव उवागच्छइ । उवागच्छइत्ता समणं जगवं महावीरं वंदइ नमंसइ । नमंसइत्ता एवं वयासी—

(महाकहापम्बिबन्धि) महाकथाप्रबन्धेन महाजनस्य त-स्वदेशना (एयसि णं ति) एतस्मिन्नुक्तस्वरूपे (चकि-या केइ ति) शक्नुयात्कश्चित् । (एयसि णं जंते ! पागगलात्थकायं सत्त्यादि) अयमस्य भावार्थः—जीवसंबन्धी-नि पापकर्मणि अशुभस्वरूपफलकृण्विपाकदायीनि पु-द्गलप्राप्तिर्कायेन भवन्ति, अचेतनत्वेनानुभववर्जितत्वात्तस्य, जीवास्तिकाये एव च तानि तथा ज्वान्ति । अनुभवयुक्तत्वा-त्तस्येति प्राज्ञालोदायिप्रश्नद्वारेण कर्मवक्तव्यतोक्ता । अधुना तु तत्प्रश्नद्वारेणैव तान्येव यथा पापफलविपाकादीनि ज्वान्ति । तथोपदर्शयिषु—

अत्थि णं जंते ! जीवाणं पावा कम्मा पावफलविवाग-संजुत्ता कज्जंति ? । इता ! अत्थि । कहं णं जंते ! जीवाणं पा-वा कम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति ? । कालोदाई ! से जहा नामए केइ पुरिसे मणुसं थालीपागसुद्धं अट्टारस-वंजणाउलं विममिस्सं जोयणं भुंजेज्जा, तस्स जोयणस्स आवाए जइए जवइ, तओ पच्छा परिणममाणे २ दुरू-वत्ताए दुग्गंथत्ताए जहा महस्सवए जाव जुज्जो भुज्जो परिणमइ, एवमेव कालोदाई ! जीवाणं पाणाइवाए जाव मिच्छादमणमह्वे तस्म णं आवाए जइए भवइ, तओ पच्छा परिणममाणे २ दुरूवत्ताए भुज्जो जुज्जो परि-णमइ, एवं भुज्जो भुज्जो कालोदाई ! जीवाणं पावा कम्मा जाव कज्जंति । अत्थि णं जंते ! जीवाणं कट्ठाणकम्मा कट्ठाणफलविवागसंजुत्ता कज्जंति ? । इता अत्थि । कहं णं जंते ! जीवाणं कट्ठाणकम्मा० जाव कज्जंति ? । कालो-दाई ! से जहा नामए केइ पुरिसे मणुसं थालीपागसुद्धं अट्टारसवंजणाउलं ओसहमिस्सं जोयणं भुंजेज्जा, तस्स णं भोयणस्स आवाए नो भइए जवइ, तओ पच्छा परिणम-माणे परिणममाणे सुरुवत्ताए सुवणत्ताए जाव सुहत्ताए नो दुक्खत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमइ, एवमेव कालोदाई ! जीवाणं पाणाइवायवेरमाणे जाव परिणहवेरमाणे कोह-विवेगे जाव मिच्छादमणमह्वे विवेगे तस्म णं आवाए नो जइए भवइ, तओ पच्छा परिणममाणे परिणममाणे सुरु-

वत्ताए० जाव नो दुक्खत्ताए जुज्जो जुज्जो परिणमइ । एवं खलु कालोदाई ! जीवाणं कट्ठाणकम्मा० जाव कज्जंति । दो जंते ! पुरिमा सरिसया जाव सरिसजंढमत्तोवगरणा अणमत्तेणं सद्धिं अगणिकायं समारंभंति, तत्थ णं एगे पुरिसे अगणिकायं उज्जालेइ, एगे पुरिसे अगणिकायं नि-व्वावेइ । एएसि णं जंते ! दोएहं पुरिसाणं कयरे पुरिसे महाकम्मतए चैव महाकिरियतराए चैव महासवतराए चैव महावेयणतराए चैव?, कयरे वा पुरिसे अप्पकम्मतए चैव जाव अप्पवेयणतराए चैव, जे वा से पुरिसे अगणि-कायं उज्जालेइ, जे वा से पुरिसे अगणिकायं निव्वावेइ ? । कालोदाई ! तत्थ णं जे से पुरिसे अगणिकायं उज्जालेइ, से णं पुरिसे महाकम्मतए चैव जाव महावेयणतराए चैव, तत्थ णं जे से पुरिसे अगणिकायं निव्वावेइ, से णं पुरिसे अप्पकम्मतए चैव० जाव अप्पवेयणतराए चैव । से केणहे णं जंते ! एवं वुक्खइ; तत्थ णं जे से पुरिसे जाव अप्पवेयणतराए चैव ? । कालोदाई ! तत्थ णं जे से पुरिसे अगणिकायं उज्जालेइ, से णं पुरिसे बहुतरायं पृढवी-कायं समारंभइ, बहुतरायं आठकायं समारंजइ, अप्पतरायं तेउकायं समारंजइ, बहुतरायं वाउकायं समारंजइ, बहुत-रायं वणस्सइकायं समारंजइ, बहुतरायं तसकायं समारंभइ, तत्थ णं जे से पुरिसे अगणिकायं निव्वावेइ, से णं पुरिसे अप्पतरायं पृढवीकायं समारंजइ, अप्पतरायं आठकायं स-मारंभइ, बहुतरायं तेउकायं समारंभइ, अप्पतरायं वाउकायं समारंभइ, अप्पतरायं वणस्सइकायं समारंजइ, अप्पतरायं तसकायं समारंजइ, से तेणहे णं कालोदाई ! जाव अप्प-वेयणतराए चैव ॥

(अत्थि णमित्यादि) अस्तीदं धम्मु यदुत जीवानां पापानि कर्माणि, पापो यः फलरूपे विपाकः, तत्संयुक्तानि भवन्ती-त्यर्थः । (थालीपागसुद्धं ति) स्थान्याम-उच्चायां, पाका यस्य तत् स्थालीपाकम्, अन्यत्र हि पक्कमपक्क वा; न तथाविधस्यादितीद् विशेषणं शूद्र भक्तदोषवर्जितं ततः, कर्मधारयः । स्थालीपाके-न वा शुद्धमिति विग्रहः । (अट्टारसवंजणाउलं ति) अष्टादशभि-लोकप्रतीनैव्यञ्जनेः शालनकैः तक्रादिभिर्वा; आकुलं सङ्कीर्णं यत्तत्तथा । अथवाऽष्टादशभेदं च तद् व्यञ्जनाकुलं चेति । अत्र भेदपदलोपेन समासः । अष्टादश जेदाब्जेने—“सूत्रो १ दगो २ जवणं ३. तिग्गि य मसाई ४ गोरसो ५ जूसो ८ । भक्खा ६ गुल लावणिया १०, मूलफल ११ इत्थिय १२ रागो १३ ॥ १ ॥ होय रसात्तु य १४ तहा, पाणं १५ पाणीय १६ पाणग चव १७ । अट्टारसमो सागो १८, निरुवहओ लोइओ पिंमो” ॥ २ ॥ तत्र मांसत्रयं जलचरादिसत्त्वं, जूयो मुद्गतन्दुलजीरककुटुभापका-दिरसः, भक्ष्याणि क्षणमस्त्राद्यादीनि, गुललावणिया गुग्गुपर्ण-टिका लोकप्रसिद्धा, गुरुधाना वा । मूलफलान्येकमेव पदं, हरितकं जीरकादि, डाका वास्तुकादिभर्जिका, रसाम् मज्जिका,

तद्वृत्तये चेदं—“दो घयपला महु पलं, दहिस्सऽस्मादयं मिरियधी-
सा । दस्सं डगुवपलाह, एस रसावु निवड्जोगो” ॥१॥ पान सुग-
दि, पानीयं जलं, पानकं छात्रापानकादि, शाकस्तक्रासिक इति ।
(आवायंति) आपातस्तत्प्रथमतया संसर्गः (जहणंति) मधुर-
त्वान्मनोहरः (दुरुयत्ताए) दुरुपतया हेतुवृत्ततया (जहा
महासवणं) वृष्टशतस्य तृतीयोद्देशको महाश्रवकस्तत्र यथेदं
सूत्रं तथेहाप्यवध्ययम् । (एवामेव) विषमिश्रभोजनवत्, “जी-
वाणं पाणाञ्चाप” इत्यादौ भवतीति शेषः । (तस्मिन् णं) तस्य
प्राणातिपातादेः (तस्मात् पच्छा विपरिणममाणे) ततः पश्चा-
त्पातानन्तरं विपरिणमत् परिणामान्तराणि गच्छन् प्राणाति-
पातादि, कार्ये कारणोपचारात् प्राणातिपातादिहेतुकं कर्म (दुरु-
यत्ताए) दुरुपताहेतुतया परिणमति, दुरुपतां करातीत्यर्थः ।
(ओमहमिस्मिं) ति औपम्यं महान्तिककृत्यादि । (एवामेव) ति
औपम्यमिश्रभोजनवत् । (तस्मिन् णं) ति प्राणातिपातादिरमणादेः
(आवाए नो भइए जवइ) इन्द्रियप्रतिकूलत्वान् (परिण-
ममाणे) प्राणातिपातविरमणादिप्रज्ञव पुण्यकर्म, परिणाम-
मान्तराणि गच्छन् अनन्तरं कर्माणि फलतो निरूपितानि । अथ-
क्रियाविशेषमाश्रित्य तत्कर्तृपुरुषद्वयद्वारेण कर्मादिनामल्पव्यवह-
स्वे निरूपयति—(दो जेतं! इत्यादि) (अर्गाणकायं समारभति) ति
तेजस्काय समारभते, उपपद्यतः तथैक उज्ज्वालनेन, अन्यस्तु
विधायनेन । तत्रोज्ज्वालने बहुतरुतेजसामुत्पादेऽप्यल्पतराणां
विनाशोऽप्यस्ति, तथैव दर्शनाद् । अत उक्तम्—‘तस्य णं एगं’ इत्या-
दि (महाकर्मतराणं चैव) अतिशयेन महत् कर्मज्ञानावरणा-
दिकं यस्य स तथा, चैवशब्दः समुच्चयः । पद्य (महाक्रियतराणं
चैव) तद्वत्, क्रिया दाहकृपा (महासवतराणं चैव) बृहत्क-
र्मवन्तहेतुकः । (महावेयणतराणं चैव) महती वेदना जीवानां
यस्मात् तया । अनन्तरमभिव्यक्तव्यतोका ।

अस्थि णं जेतं ! अचित्ता वि पोग्गत्ता ओजासंति,
उज्जोवेति, तवेति, पभासंति ? इता ! अस्थि । कयं एं जेतं !
अचित्ता वि पोग्गत्ता ओजासंति, जाव पजासंति ? कालो-
दाई ! कुच्छम्म अणगारम्म तेयलेस्सा निमहा समणं । दूरं
गता दूरं निवतड, देसं गता देसं निवतड, जहिं २ च णं
सा निवतड तहिं २ च एं ते अचित्ता वि पोग्गत्ता ओजासं-
ति जाव पजामंति एणं काओदाई ! ते अचित्ता वि पोग्ग-
त्ता ओभासंति । तणं एं मे काओदाई अणगारे समणं
भगव महावीरं वंदइ नमंमइ बहुहिं चउत्थल्लुट्ठमं जाव
अप्पाणं जावेमाणे जहा पढममए कालासवेभियपुत्ते जाव
मव्वन्नुक्खण्णीणे सेवं भंते ! जंते ! ति ।

अग्निश्च सचेतनः सन्नवभासते, एवमचित्ता अपि पुद्गलाः किम-
वभासन्त इति प्रश्न्यन्नाह—[अस्थि णमित्यादि] (अचित्ता वि) ति
सचेतनास्तेजस्कायिकादयः तावदवभासन्त एवेत्यपिशब्दार्थः ।
(आभासंति) ति प्रकाशा भवन्ति (उज्जोवेति) ति वस्तु-
द्योतयन्ति । (तवति) ति तापं कुर्वन्ति (पजामति) ति तथा-
विधयस्तुदाहकत्वेन प्रभावं ज्ञानेन (कुच्छम्मं) ति विभक्तिविपरि-
णामात् कुच्छेन दूरं गता (दूरं निवयइ) ति दूरगामितीति दूरे
निपततीत्यर्थः । अथवा दूरे गत्या दूरं निपततीत्यर्थः । (देसं गता
देसं निवयइ) ति अभिप्रेतस्य गन्तव्यस्य क्रमशतादेर्देशे तद-

र्कादौ । गमनम्बन्नाद्येतिदेशे तदर्कादौ निपततीत्यर्थः । कस्या-
प्रत्ययपक्षोऽप्येवमेव । (जहिं जहिं च) ति यत्र यत्र दूरं वा
तद्देशे वा, सा तेजोवद्वया निपतति (तहिं तहिं) तत्र तत्र
दूरे तद्देशे वा [तेति] । तेजोवद्वया सम्बन्धिनः । भ० ७ श०
१० उ० ।

(२) अध्यान्ययूथकैः सह विप्रतिपत्तयः प्रदर्श्यन्ते, [आयुः]
तत्र इह जविकस्य परजविकस्य वाऽऽयुषः समये विप्रतिपत्तिः—

असत्त्वियया णं भंते ! एवमाइक्खंति, एवं भासंति, एवं
पाएणवेति, एवं परूवेति—एवं खलु एगे जीवे एगे णं सम-
एणं दो आउयाइं पकरेइ । तं जहा—इह भवियाउयं च परभ-
वियाउयं च; जं समयं इह भवियाउयं पकरेइ तं समयं परज-
वियाउयं पकरेइ, जं समयं परजवियाउयं पकरेइ तं समयं
इह जवियाउयं पकरेइ । इह भवियाउयस्म पकरणयाए पर-
भवियाउयं पकरेइ, परभवियाउयस्स पकरणयाए इह जवि-
याउयं पकरेइ । एवं खलु एगे जीवे एगे णं समए णं दो आ-
उयाइं पकरेइ । तं जहा—इह जवियाउयं च परभवियाउयं च ।
मे कडमयं भंते ? । एवं गोयमा ! जं णं ते असत्त्वियया
एवमाइक्खंति० जाव परजवियाउयं च जे ते एवमाइंयु, मि-
च्छं ते एवमाइंयु । अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि०
जाव परूवेमि—एवं खलु एगे जीवे एगे णं समए णं एगं
आउयं पकरेइ । तं जहा—इह जवियाउयं वा परभवियाउ-
यं वा । जं समयं इह जवियाउयं पकरेइ, णो तं समयं
परजवियाउयं पकरेइ, जं समयं परभवियाउयं पकरेइ, एणो
तं समयं इह भवियाउयं पकरेइ । इह जवियाउयस्स पकरण-
याए एणो परभवियाउयं पकरेइ, परभवियाउयस्म० एणो इह-
जवियाउयं पकरेइ । एवं खलु एगे जीवे एगे णं समए णं
एगं आउयं पकरेइ । तं जहा—इह जवियाउयं वा, परभवियाउ-
यं वा । सेवं भंते ! भंते ! ति; जगवं गोयमे जाव विहरइ ॥

दर्शनान्तरस्य विपर्यस्ततां दर्शयन्नाह—(अणवन्धिण-
त्यादि) अन्ययूथ विवर्तितसङ्गादपरः सहः, तदस्ति
येषां ते अन्ययूथकास्तीर्थात्तराया इत्यर्थः । एवमिति
वक्ष्यमाणं (आइक्खंति) ति आख्यान्ति सामान्यतः । (जा-
संति) ति विशेषतः । (पाणवति) ति उपपत्तिभिः । (परू-
वति) ति भेदकथनतो द्वयोर्जीवयोरैकस्य वा समयभेदेनायु-
द्वयकरणे नास्ति विरोध इत्युक्तम् । (एगे जीवे इत्यादि) (दो
आउयाइं पकरेइ) ति जीवो हि स्वपर्यायसमूहात्मकः, स च
यदैकमायुःपर्यायं करोति तदाऽयमपि करोति, स्वपर्यायत्वा-
ज्ज्ञानसम्यक्स्वपर्यायवत्, स्वपर्यायकर्तृत्वं च जीवस्यान्युपगम-
व्यमेव । अन्यथा सिद्धत्वादिपर्यायाणामनुत्पादप्रसङ्ग इति ज्ञा-
व । उक्तार्थस्यैव जावनाऽर्थमाह—[जमित्यादि] विभक्तिविपरिणा-
मास्मिन्समये, इह भवो वर्तमानजवो यत्राऽऽयुषं विधेत फल-
तया तदिह जवायुरेव परभवयायुरपि । अनेन चेह जवायुः करणसमये
परजवायुः करणं निर्यामन्तम् । अथ परजवायुः करणसमये इह-
जवायुः करणं नियम्यन्नाह—(जं समयं परभवियाउयमित्यादि)

एवमेकसमयकार्यतां द्वयोर्भ्यजिधायैकक्रियाकार्यतामाह—[इह-
भविष्याउयस्सेत्यादि] (पकरणयाप स्ति) करणेन, एवं स-
त्त्वित्यादि निगमनम् । (जणं ते अणुउत्थिया एवमाइक्खं-
ति) इत्याद्यनुवादवाक्यस्यान्ते तत्प्रतीतिं, न केवलमित्ययं वा-
क्यशेषो दृश्यः । (जे ते एवमाहंसु मिच्छं ते एवमाहंसु स्ति) तत्र
(आहंसु स्ति) उक्तवन्तः, यथायं वर्तमाननिर्देशोऽधिकृतेऽतीत-
निर्देशः स सर्वो वर्तमानः कालोऽतीतो भवतीत्यस्यार्थस्य
ज्ञापनार्थः, मिथ्यात्वञ्चास्मैवम्, एकेनाध्यवसायेन विरूपांरा-
पुणोर्बन्धायोगात् । यच्छाक्यते-पर्यायान्तरकरणे पर्यायान्तरं
करोति, स्वपर्यायत्वादिति । तदनेकान्तिकम् । सिद्धत्व-
करणे संसारित्वाकरणादिति । टीकाकारव्याख्यानं तु—इह
भवायुयुंदा प्रकरोति वेदयत इत्यर्थः, परभवायुस्तदा प्रक-
रोति प्रवृत्तातीत्यर्थः, इहभवायुरुपभोगेन परभवायुर्बन्धाती-
त्यर्थः । मिथ्या चैतत्परममम् । यस्माज्जातमात्रो जीव इहभवायुर्वे-
दयते, तदैव तेन यदि परभवायुर्बन्धं, तदा दानाध्ययनादीनां
वैयर्थ्यं स्यादिति । एतच्चायुर्बन्धकालादन्यत्रावसेयम् । अन्य-
थाऽऽयुर्बन्धकाले इहभवायुर्वेदयते, परभवायुस्तु प्रकरोत्ये-
वेति । भ० १ श० ६ उ० ।

(३) एको जीव एकस्मिन् समये द्वे आयुषी प्रकरोतीत्यत्र
अन्ययुधिकेः सह विवादः—

अनन्तराक्तं लवणसमुद्रादिकं सत्यं सम्यग्ज्ञानिप्रतिपादि-
तत्वान्मिथ्याज्ञानिप्रतिपादितं त्वसत्यमपि स्यादिति दर्शय-
स्तृतीयोद्देशकस्यादिसूत्रमिदमाह—

अस्रुत्थिया णं भंते ! एवमाइक्खंति, एवं जासेति, एवं
पसवति, एवं परूवेति । से जहानामए जालगंठियाइ वा आणु-
पुव्विगंठिया अणंतरगंठिया परंपरगंठिया अन्नमणगंठिया
अन्नमणगुरुत्ताए अन्नमणजारियत्ताए अन्नमणगुरुसंजा-
रियत्ताए अन्नमणधरुत्ताए चिहंति; एवमेव बहूणं जीवानं
बहूसु आज्ञासहस्सेसु बहूंसु आउयसहस्साइं आणुपुव्वि-
गंठियाइं जाव चिहंति, एगे वि य णं जीवे एगेणं समएणं
दो आउयाइं पडिसंवेदयइ । तं जहा—इहजविआउयं च पर-
जविआउयं च । जं समयं इहजविआउयं पडिसंवेदेइ, तं स-
मयं परजविआउयं पडिसंवेदेइ, जाव से कहमेयं भंते !
एवं ? गोयमा ! जं णं ते अस्रुत्थिया तं चेव जाव परभवि-
याउयं च जे ते एवमाहंसु तं मिच्छा ? अहं पुण गोयमा !
एवमाइक्खामि-जाव अस्रुत्थियरुत्ताए चिहंति, एवमेव एग-
मेगस्स जीवस्स बहूहिं आज्ञासहस्सेहिं बहूहिं आउमहस्सा-
इं आणुपुव्विगंठियाइं जाव चिहंति, एगे वि य णं जीवे एगे-
णं समएणं एगं आउयं पडिसंवेदेइ । तं जहा—इहभविआउयं
वा परभविआउयं वा, जं समयं इहजविआउयं पडिसंवे-
देइ नो तं समयं परजविआउयं पडिसंवेदेइ, जं समयं पर-
जविआउयं पडिसंवेदेइ णो तं समयं इहजविआउयं पडिसं-
वेदेइ, इहजविआउयस्स पडिसंवेदणयाए णो परजविआउ-
यस्स पडिसंवेदणा, परभविआउयस्स पडिसंवेदणयाए णो इह-

भविआउयस्स पडिसंवेदणा । एवं खलु जीवे एगेणं सम-
एणं एगं आउयं पडिसंवेदेइ । तं जहा—इहभविआउयं वा
परभविआउयं वा ।

[अस्रुत्थियाणमित्यादि] [जालगंठिया स्ति] जालं मत्स्यबन्धनं,
तस्यैव ग्रन्थयो यस्यां सा जालग्रन्थिका । किंस्वरूपा सेत्याह—
[आणुपुव्विगंठिया स्ति] आनुपूर्व्या परिपाठ्या ग्रथिता गुम्फिता
आद्युचितग्रन्थीनामादौ विधानादन्तोचितानां च क्रमेणान्त एव
करणात् । एतदेव प्रपञ्चयन्नाह—[अणंतरगंठिया स्ति] प्रथमप्र-
न्थीनामनन्तरव्यवस्थापितैर्ग्रन्थिभिः सह प्रथिता अनन्तरप्र-
थिता । एवं परम्परैर्व्यवहितैः सह प्रथिता परम्परप्रथिता ।
किमुक्तं भवति—[अन्नमणगंठिया स्ति] अन्योऽन्यं परस्परं ए-
केन ग्रन्थिना सहान्यो ग्रन्थिरन्येन च सहान्य इत्येवं प्रथिता
अन्योऽन्यग्रथिता । एवं च [अन्नमणगुरुत्ताए स्ति] अन्योऽन्येन
ग्रन्थनादु गुरुकता विस्तीर्णता, अन्योऽन्यगुरुकता, तथा, [अन्न-
मणजारियत्ताए स्ति] अन्योऽन्यस्य यो भारः स विद्यते यत्र तद-
न्योऽन्यभारिकं तद्भावस्तत्ता, तथा, एतस्यैव प्रत्येकोक्तार्थद्व-
यस्य संयोजनेन तयोरेव प्रकर्षमभिधातुमाह—[अन्नमण-
गुरुसंभारियत्ताए स्ति] अन्योऽन्येन गुरुकं यत्संभारिकं च
तत्तथा, तद्भावस्तत्ता, तथा [अन्नमणधरुत्ताए स्ति] अन्योऽ-
न्यं घटा समुदायरचना यत्र तदन्योऽन्यघटं तद्भावस्तत्ता तथा;
[चिहंति स्ति] आस्ते, इति दृष्टान्तः । अथ दार्ष्टान्तिक उच्यते—
[एवामेव स्ति] अनेनैव न्यायेन बहूनां जीवानां संबन्धीनि
[बहूस्तु आज्ञासहस्सेसु स्ति] अनेकेषु देवादिजन्मसु प्र-
तिजीवं क्रमप्रवृत्तेश्चधिकरणभूतेषु बहून्यायुष्कसहस्राणि त-
त्त्वामिजीवानामाजातीनां च बहुसहस्रसंख्यानत्वात् । आनु-
पूर्व्याग्रथितानीत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् । नवरमिह भारिक-
त्वं कर्मपुल्लापेत्तया वाच्यम् । अर्थेतेषामायुषां को वेदन-
विधिरित्याह—[एगे वि येत्यादि] एकोऽपि जीवः आ-
स्तामनेक एकेन समयेनेत्यादि प्रथमशतवत् । अत्रोत्तरम्—
[जे ते एवमाहंसु इत्यादि] मिथ्यात्वं वैषामेवम्—या—
नि हि बहूनां जीवानां बहून्यायुषि जालग्रन्थिकावत्तिष्ठन्ति तानि
यथास्व जीवप्रदेशेषु संबद्धानि स्युर्गसंबद्धानि वा ? यदि संब-
द्धानि, तदा कथं भिन्नभिन्नजीवस्थितानां तेषां जालग्रन्थिका
कल्पना कल्पयितुं शक्या ? तथापि तत्कल्पनं जीवानामपि जाल-
ग्रन्थिकाकल्पत्वं स्यात्, तत्संबद्धत्वात् । तथा च सर्वजीवानां सर्वा
युःसंबद्धानेन सर्वतजवनप्रसङ्ग इति । अथ जीवानामसंबद्धा-
न्यायुषि तदा तच्छादेवादिजन्मेति न स्यादसंबन्धादेवेति । यच्चो-
क्तम्—एको जीव एकेन समयेन द्वे आयुषी वेदयति । तदपि
मिथ्या । आयुर्द्वयसंबद्धाने युगपद्भवद्वयप्रसङ्गादिति । [अहं पुण
गोयमत्यादि] इह पक्षे जालग्रन्थिकासंकलिकामात्रम् ।
[एगमेगस्सेत्यादि] एकैकस्य जीवस्य न तु बहूनां, बहुष्वजा-
तिसदृशेषु क्रमवृत्तेश्च्यतीतकालकेषु तत्कालापेक्षया सत्सु
बहून्यायुस्सहस्राणि अतीतानि, वर्तमानजवान्ताभ्यधिकम्—
न्यभविनेन प्रतिबद्धमित्येवं सर्वाणि परस्परं प्रतिबद्धानि भव-
न्ति, न पुनरेकमेव एव बहूनि [इहभविआउयं व स्ति]
वर्तमानभवायुः [परभविआउय व स्ति] परभवप्रायोग्य यद्वर्त-
मानभवे निबद्धं तच्च परजवे गतो यदा वेदयति, तदा व्यपदि-
श्यते [परभविआउय व स्ति] ॥ भ० ५ श० ३ उ० ।

[४] [कर्म] चलच्चलितमिन्यादिकर्मादिषु कृतार्थिकः
सह विप्रतिपत्तिः-

अमृततियया णं जेतं ! एवमाडक्खंति०, जाव परूवेति । एवं खलु चलमाणे अर्चनिए० जाव निज्जरिज्जमाणे अनिज्जि-
सो दो परमाणुपोगला ए. यओ न म. हणंति, कम्हा दो
परमाणुपोगलाणं णत्थि । एण्हकाए०, दो परमाणुपोगला
एगयओ न साहणंति, तिष्ठि परमाणुपोगला एगयओ साह-
णंति, कम्हा तिष्ठि परमाणुपोगला एगयओ साहणंति ।
तिष्ठि परमाणुपोगला एगयओ साहणंति । ते भिज्जमाणा दुहा वि
तिहा वि कज्जंति, दुहा किज्जमाणा एगयओ दिवहे परमा-
णुपोगले भवइ, ए. यओ दिवहे परमाणुपोगले जवइ, तिहा
कज्जमाणा तिष्ठि परमाणुपोगला इवन्ति, एव जाव
चत्तारि पंच परमाणुपोगला ए. यओ साहणंति, एगय-
ओ साहणित्ता दुक्खत्ताए कज्जंति, दुक्खे वि य णं से ।
सए सय मियं उवचिज्जइयं अवचिज्जइयं पुव्वि जासा-
जासा जासिज्जमाणी जासा अजासा भामा भयं विति-
कंतं च णं जासिय भासा जा सा पुव्वं जासाजासा जा-
निज्जमाणी भासा अभासा भासासमयं वितिकंतं च णं
जा याजास्य मा किं जासओ भासा अजासओ भासा ।
अजासओ णं मा जासा, णो खलु मा जासओ भासा, पु-
व्वि किरिया दुक्खा कज्जमाणी किरिया अदुक्खा किरि-
या समयं वितिकंतं च णं कमा किरिया दुक्खा जा सा
पुव्वं किरिया दुक्खा कज्जमाणा किरिया अदुक्खा कि-
रिया समयं विटिकंतं च णं कमा किरिया दुक्खा सा किं क-
रणओ दुक्खा अकरणओ दुक्खा, अकरणओ ण मा दुक्खा,
णो खलु मा करणओ दुक्खा, मेव वत्तव्व मिया, अकिञ्चं
दुक्ख अप्पुमं दुक्खं अकज्जमाणकमं दुक्ख अकट्टु अकट्टु-
पाणज्जं जीवमत्तावेदणं वेदंति ति वत्तव्वं मिया, म कट्टु-
मेव भते ! एवं ? गोयमा ! जं णं ते अमृततियया एवमा-
डक्खंति० जाव वेदणं वेदंति वत्तव्वं मिया, जे ते एवं
आहंमु मिच्छंते एवं आहंमु । अहं णु गोयमा ! एवमा-
डक्खामि० ४, एव खलु चलमाणे चनि जाव निज्जरिज्जमाणे
निज्जिएण दो परमाणुपोगला एगयओ साहणंति, क-
म्हा दो परमाणुपोगला एगयओ साहणंति ? दोण्हं पर-
माणुपोगलाणं अत्थि सिण्हकाए, तम्हा दो परमाणुपोग-
ला एगयओ साहणंति, ते भिज्जमाणा दुहा कज्जंति, दुहा
कज्जमाणा एगयओ वि परमाणुपोगले एगयओ पर-
माणुपोगले जवइ । तिष्ठि परमाणुपोगला एगयओ साह-
णंति, कम्हा तिष्ठि परमाणुपोगला एगयओ साहणं-
ति ? तिष्ठि परमाणुपोगलाणं अत्थि सिण्हकाए, तम्हा

तिष्ठि परमाणुपोगला एगयओ साहणंति, ते भिज्जमाणा
दुहा वि तिहा वि कज्जंति, दुहा कज्जमाणा एगयओ पर-
माणुपोगले एगयओ दुपदोमिए खंधे भवइ, तिहा कज्ज-
माणा तिष्ठि परमाणुपोगला भवन्ति, एकं जाव चत्तारि
पंच परमाणुपोगला एगयओ साहणंति, साहणित्थ
खंधत्ताए कज्जंति, खंधे वि य णं से असासए सया समियं
उवचिज्जइयं अवचिज्जइयं पुव्वि भासा अभासा भासि-
ज्जमाणी जासाभासा भासासमयं वितिकंतं च णं भा-
सिया भासा अजासा, जा सा पुव्वि जासा अजासा
भासिज्जमाणी भासाभासा जासासमयं वितिकंतं च णं
जासिया भासा अभासा, मा किं जासओ जासा, अजा-
सओ भासा ? भासओ णं जासा सा, णो खलु मा अभा-
सओ जासा । पुव्वि किरिया अदुक्खा जहा जासा तहा
भाणियव्वा, किरिया वि जाव करणओ ण मा दुक्खा नो
खलु सा अकरणओ दुक्खा सेव वत्तव्वं मिया, किञ्चं दु-
क्ख पुसं दुक्खं कज्जमाणकमं दुक्खं कट्टु कट्टु पाणज्ज-
जीवमत्तावेदणं वेदंति ति वत्तव्वं मिया ।

(चलमाणे अचलित्यति) चलत्कर्माचलितं, चलता तेन चलित-
कार्यकरणादवर्तमानस्य चान्तातनया व्यपदेष्टुमशक्यत्वादेवम-
न्यत्रापि दाच्यमिति । (एगयओ न साहणंति ति) एकन एकत्वेन
एकस्कात्तयेत्यर्थः । न संदन्त्येन न संहतौ मित्रतौ स्याताम् ।
(नत्थि सिण्हकाए ति) अहपर्यवराशिर्नास्ति सूक्ष्मत्वात्, इथा-
दियोगेन स्पूलत्वात्सोऽस्ति । (दुक्खत्ताए कज्जंति ति) पश्चा-
त्पुनः सहस्य दुःखतया कर्मतया क्रियन्ते जयन्तीत्यर्थः । (दु-
क्खे वि य णं ति) कर्मापि च (सेसि) तत् शाश्वतमनादिच्चा-
त् । (सय ति) सर्वदा (समिय ति) सम्यक्समयिमाणं वा,
चरियते चरयं याति, अपचरियते अपचरयं याति, तथा [पुव्वं ति]
आपणान्नायं जासति यादव्यसंहतिः । [भास ति] सत्यादि-
भाषा स्यात्तत्कारणत्वात् विभक्तज्ञानित्वेन वा; तेषां मतमात्रमे-
तन्निरूपयत्तिकमुन्मत्तवचनवत् । अतो तेहोपपत्तिरित्यर्थं गवेषणी-
या । एवं सर्वत्रापि । तथा [भासिज्जमाणी भासा अजासा ति]
निस्तृज्यमानवाग्द्रव्याण्यभाषा, वर्तमानसमयस्यातिसूक्ष्मत्वेन व्य-
पहागनद्वत्वादिति । [जासासमयविटिकंतं च ण ति] इह ल-
प्रत्ययस्य भावार्थत्वात् विप्रतिविपरिणामाच्च भाषासमयव्यात-
क्रमे च । [भासिय ति] निस्तृष्टा सती जाया भवति, प्रतिपाद्य-
स्याभिधेये प्रत्ययोत्पादकत्वादिति । [अभासओ णं भास ति]
अभाषमाणस्य भाषा, भाषणात्पूर्वं पश्चाच्च तदनुपगमात् [नो
खलु जासओ ति] आप्यमाणायास्तस्या अननुपगमादिति ।
तथा [पुव्वि किरियेत्यादि] क्रिया कारिकायादिका सा या-
वन्न क्रियत तावत् [दुक्ख ति] दुःखहेतुः [कज्जमाण ति]
क्रियमाणा क्रिया न दुःखा न दुःखहेतुः क्रियासमयव्याति-
कान्तं च क्रियायाः क्रियमाणता, व्यतिक्रमे च कृता सती
क्रिया दुःखीति । इदमपि तन्मतमात्रमेव निरूपयत्तिकम् । अथवा
पूर्वं क्रिया दुःखानभ्यासात् क्रियमाणा क्रिया न दुःखा अ-
भ्यासात् कृता क्रिया दुःखानुपतापभवादेः [करणओ दु-
क्ख ति] करणमाश्रित्य करणकाले कुर्वत इत्यर्थः । [अक-

रणश्रो दुःखं चि] अकरणमाश्रित्य अकुर्वन् इति यावत् [नो
खलु सा करणश्रो दुःखं चि] अक्रियमाणत्वे दुःखतया तस्या
अभ्युपगमात् । [सेवं वस्तुत्वं मिया] अथ एव पूर्वोक्तं वस्तु
वस्तुत्वं स्यादुपपन्नत्वादस्येति । अधान्ययुथिकान्तरमतमाह-
अकृत्यमनागतकालापक्षया अनिर्वर्तनाय जीविरिति गम्यं,
दुःखमसात् तत्कारणं वा कर्म, तथा अकृत्यत्वादेवास्पृश्यम-
बन्धनीयं तथा क्रियमाणं वर्तमानकाले कृत, चार्तातकाले
तन्निषेधादक्रियमाणकृत कालत्रयेऽपि कर्मणा बन्धनिषेधाद्-
कृताऽकृता । आभीक्ष्ये द्विचनं, दुःखमिति प्रकृतमेव । के
इत्याह-प्राणभूतजीवसत्त्वाः । प्राणादिलक्षणं चैवम्-“ प्राणा
द्विष्यन्तुः प्राणाः, भूतास्तु तरवः स्मृताः । जीवाः पञ्चन्द्रिया
ज्ञेयाः, शेषाः सत्त्वा इतीरिताः ” ॥१॥ [वेयणंति] शुभाशुभक-
र्मधेयानां पीडां वा वेदयन्त्यनुभवन्ति । इत्येतद्रूपं स्यादस्यै-
वापपद्यमानत्वात् । यादृच्छिकं हि सर्वलोके सुखदुःखमिति ।
यदाह-“ अतर्कितोपस्थितमेव सर्वं, चित्रं जनानां मुखदुःख-
जातम् । काकस्य तालेन यथाऽभिघातो, न बुद्धिपूर्वोऽत्र वृ-
थाऽभिमानः ” ॥१॥ [से कहमयेति] अथ कथमेतत् भदन्त !
एवमन्ययुथिकोक्त्यायेनेति प्रश्नः ? । [जणं ते अणुउत्थिय]
इत्याद्युत्तरम् । व्याख्या चास्य प्राग्वत् । मिथ्या चेतदेषं यदि
चलदेव प्रथमसमये चलितं न भवेत्तदा द्वितीयादिष्वपि तद-
चलितमेवेति न कदाचनपि चलदेव एव वर्तमानस्यापि वि-
षयतया अतीतत्वं न विरुद्धम् । एतच्च प्रागेव निर्णीतामिति न
पुनरुच्यते । यद्युच्यते-चलितकार्याकरणादचलितमेवेति । त-
दयुक्तम् । यतः प्रतिक्षणमुपपद्यमानेषु स्यात्सोकाशादिवस्तुत्व-
न्यजणभावियस्तु आद्यक्षणे स्वकार्यं न करोत्येव, अस्त्वाद-
अतो यदन्यन्मयचलितकार्यं विवक्षितं परेण तदाद्यसमय-
चलितं यदि न करोति तदा क इव दोषोऽत्र कारणानां स्व-
स्वकार्यकरणस्य भावत्वादिति । यच्चोक्तम्-द्वौ परमाणू न सं-
हन्ते, सूक्ष्मतया ज्ञेयाभावात् । तदयुक्तम् । एकस्यापि परमाणोः
ज्ञेयसम्भवात् । सार्द्धपुल्लस्य सहतत्वेन तैरेवाभ्युपगमाच्च ।
यत उक्तम्- [निधि परमाणुपोगला एगयश्रो साहणाति, ते मि-
ज्जमाणा दुहा वि तिहा वि कज्जति, दुहा कज्जमाणा एगयश्रो
दिवहंति] अनेन हि सार्द्धपुल्लस्य सहतत्वाभ्युपगमेन तस्य
ज्ञेयोऽभ्युपगत एवेत्यतः कथं परमाणवोः ज्ञेयाभावेन सत्ता-
ताभाव इति । यच्चोक्तम्-एकतः सार्द्ध एकतः सार्द्ध इति । एत-
दप्यत्राह । परमाणोरर्द्धीकरणे परमाणुत्वाभावप्रसङ्गात् ।
तथा यदुक्तम्-पञ्च पुल्लाः सहताः कर्मतया भवन्ति । तद-
प्यसङ्गतम् । कर्मणाऽनन्तरपरमाणुतयाऽनन्तरस्कन्धरूपत्वात्प-
ञ्चाणुकस्य च स्कन्धभावत्वात् । तथा कर्मजीवावरणस्वभा-
वमिष्यते, तच्च कथं पञ्चपरमाणुस्कन्धमात्ररूपं सदसङ्ख्यान-
प्रदेशात्मकं जीवमावृणुयादिति । तथा यदुक्तम्-कर्म च शा-
श्वतम् । तदप्यसमीचीनम् । कर्मणः शाश्वतत्वे ज्ञयोपशमाद्य-
भावेन ज्ञानादीनां हानिरुत्कर्षस्य चाभावप्रसङ्गात् । दृश्यते च
ज्ञानादिहानिवृद्धी । तथा यदुक्तम्-कर्म सदा चीयते अपची-
यते चेति । तदप्यकान्तशाश्वतत्वे नोपपद्यत इति । यच्चोक्तम्-
जापणात्पूर्वं भाषा, तदनुत्पत्तात् । तदयुक्तमेव । औपचारिकत्वात् ।
उपचारस्य च तत्त्वतोऽवस्तुत्वात् । किञ्च । उपचारस्तात्त्विके
वस्तुनि सति भवतीति तात्त्विकी भाषाऽस्तीति सिद्धम् ।
यच्चोक्तम्-भाष्यमाणा अभाषा, वर्तमानसमयस्याव्यावहा-
रिकत्वात् । तदप्यसत्यम् । वर्तमानसमयस्यैवास्तित्वेन व्यव-

हारानुत्पत्तादनीतानागतयोश्च विनष्टानुत्पन्नतया सत्त्वेन व्यव-
हारानुत्पत्तादिति । यच्चोक्तम्-भाषासमयेत्यादि । तदप्यसामु-
भाष्यमाणतापाया अभावे भाषासमय इत्यस्याप्यजलापस्या-
भावप्रसङ्गात् । यच्च प्रतिपाद्यस्याभिधेयं प्रत्ययोत्पादकत्वा-
दिति हेतुः । सोऽनैकान्तिकः । करादिष्वेष्टानामभिधेयप्रतिपाद-
कत्वे सत्यपि भाषात्वासिद्धः । तथा यदुक्तम्-अजायकस्य जायते ।
तदसङ्गततरम् । एवं हि मिथ्यात्वमनस्य वा जापप्राप्तिप्रसङ्ग-
इति । एवं क्रियाऽपि वर्तमानकाल एव युक्ता, तस्यैव सत्त्वा-
दिति । यच्चानन्यासाऽन्यासादिक कारणमुक्तम् । तच्चानैका-
न्तिकम् । अनन्यासादावपि यतः काचित्सुखार्द्ररूपेव । तथा यदु-
क्तम्-प्रकरणतः क्रिया दुःखेति । तदपि प्रतीतिबाधितम् । यतः
करणकात्र एव क्रिया दुःखा वा सुखा वा दृश्यते, न पुनः पूर्वं
पश्चात् ; तदसत्त्वादिति । तथा यदुक्तम्-अक्रिय (मन्यादि, यद-
च्छायादिमताश्रयणात् । तदप्यसामु-
यतो यद्यकरणादेव कर्म
दुःखं सुखं वा स्यात्तदा विविधैकपरलौकिकानुष्ठानाभा-
वप्रसङ्गः स्यात् । अन्युपगतं च किञ्चित्पारलौकिकानुष्ठानं
नैवपि चेति । एवमेतत्सर्वमज्ञानविज्ञानमितम् । उक्तं च वृद्धः-
“ परितोष्यवत्तव य, पदमस्य दसमयमि उदसे । विज्ञे-
गीणा देसा, महेभया या वि सा सव्या ॥ १ ॥ सवृ-
यमसवृण, जेगा चत्तारि होति विभगे । उमत्तवायसरिस,
तो अण्ण ति निहिं ॥ २ ॥ ” सङ्गेत परमाणो असङ्गतमर्था-
दि, असङ्गेत सर्वगात्मानं सङ्गेत चेतन्यं, सङ्गेत परमाणो सङ्गे-
त निष्प्रदेशत्व, असङ्गेत सर्वगात्मानं असङ्गतमकर्तृत्वमिति ।
[अहं पुण गोयमा ! एवमादृक्खामि] इत्यादि तु प्रतीतिार्थमेवे-
ति, नवरं [दाहं परमाणुपोगलाणं अत्थि निगेहकापत्ति]
एकस्यापि परमाणोः शीतोष्णस्निग्धरूक्षस्पर्शानामन्यतरद्विरु-
द्धस्पर्शद्वयमकदेवास्ति । ततो ह्येतेरपि तयोः स्निग्धत्वनाभावात्
स्नेहकायोऽस्यैव । ततश्च नो विषमस्नेहात्महन्त्येते । इदं च
परमतानुवृत्त्योक्तम् । अन्यथा रूक्षावपि रूक्षत्ववैषम्यं संहन्त्येते ।
एवं यदाह-“ समनिद्धयाह बंधो, न होह समलुक्खयाह वि न
होह । वेमायसुद्धनिक्ख-त्तेण बंधो उ खंधाण ” ॥१॥ ति ।
[खंधे वि य ण से अमात्तण चि] उपचयापचयिकत्वाद् । अत-
एवाह-[मया समयमित्यादि] [पुंवि भासा अभास चि] भा-
स्यत इति भाषा, भाषणाच्च पूर्वं न भास्यत इति न भापेति ।
[गामिज्जमाणा भास चि] शब्दार्थोपपत्तेः [भासिया अ-
भास चि] शब्दार्थवियोगात् । [पुंवि किरिया अदुक्ख चि]
करणत्वं क्रियैव नास्तीत्यसत्त्वादेव च न दुःखा, सुखाऽपि
नासावसत्त्वादेव, केवलं परमतानुवृत्त्या दुःखयुक्तम्, जहा भासे
चि वचनात् । [कज्जमाणा किरिया दुक्खा] सत्त्वादित्यापि
यात्क्रियमाणा क्रिया दुःखयुक्तम्, तत्परमतानुवृत्त्येव । अन्यथा
सुखाऽपि क्रियमाणेव क्रिया । तथा [किरिया समयावतिक्कं च
णमित्यादि] दृश्यम् । [किञ्च दुक्खमित्यादि] अनेन च कर्मस-
त्त्वावेदिता, प्रमाणमिच्छत्वादस्य । तथाहि-इह, यद् दृश्येति श-
ब्दादिविषयसुखभाधनसमं तयोरेकस्य दुःखत्रयं फलमन्यस्यै-
तरत्वं, न तद्विशिष्टहेतुमन्तरं सन्नाशतः, कार्यत्वात् ; घटवत् ।
यश्चासौ विशिष्टो हेतुः सकर्मति । आह च-“ जे तुल्लमाहणाणं,
फले विमेषो ण सो विणा हेउ । कज्जत्तणश्रो गोयम !, घमा
व्व हेउ य से कम्म ” ॥ १ ॥ अ० १ श० १० उ० ।

[५] [क्रिया] एकस्य जीवस्य एकेन समयेन क्रियाद्वयकरणे-

पुनरप्यन्ययूथिकान्तरमतमुपदर्शयन्नाह-

अणुउत्थिया एं जंते ! एवमाइक्खंति० जाव एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं दो किरियाओ पकरेइ । तं जहा-इरियावहियं च, संपराइयं च । जं समयं इरियावहियं पकरेइ तं समयं संपराइयं पकरेइ, जं समयं संपराइयं पकरेइ तं समयं इरियावहियं पकरेइ । इरियावहियपकरणयाए संपराइयं पकरेइ, संपराइयपकरणयाए इरियावहियं पकरेइ, एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं दो किरियाओ पकरेइ । तं जहा-इरियावहियं च, संपराइयं च । से कहमेयं जंते ! एवं ? गोयमा ! जणं ते अणुउत्थिया एवमाइक्खंति तं चैव जाव० । जे ते एवमाइसु मिच्छा ते एवमाइसु । अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि ४-एवं खलु एगे जीवे एगसमए एकं किरियं पकरेइ, ससमयवत्तव्याए नेयव्वं० जाव इरियावहियं संपराइयं वा ॥

[अणुउत्थिया णमित्थादि] तत्र च [इरियावहियं ति] इर्या गमनं, तद्विषयः पन्था मार्ग इर्यापथस्तत्र भवा पर्यापथिकी, केवलकाययोगप्रत्ययः कर्मबन्ध इत्यर्थः । [संपराइं च ति] संपरैति परिजमति प्राणो जव परिमरति संपरायाः कवायाः, तत्प्रत्यया या सा साम्परायिकी, कवायहेतुकः कर्मबन्ध इत्यर्थः । [परउत्थिय वत्तव्वं नेयव्वं ति] इह सूत्रेऽन्ययूथिकवत्तव्वं स्वयमुच्चारणीयं, ग्रन्थगौरवभयेनालिखितत्वात्तस्य । तच्चेदम्-“जं समयं संपराइयं पकरेइ, तं समयं इरियावहियं पकरेइ, इरियावहिया-पकरणयाए संपराइयं पकरेइ, संपराइयपकरणयाए इरियावहियं पकरेइ, एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं दो किरियाओ पकरेइ । तं जहा-इरियावहियं च संपराइयं चैतं ससमयवत्तव्याए नेयव्वं” सूत्रमिति गम्यम् । सा चैवम्-“से कहमेयं जंते ! एवं ? गोयमा ! जणं ते अणुउत्थिया एवमाइक्खंति ४ जाव । संपराइयं च जं ते एवमाइसु, मिच्छा ते एवमाइसु । अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि ४-एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं एगं किरियं पकरेइ । तं जहा-इत्यादि पूर्वोक्तानुसारेणाभ्येयमिति । मिथ्यात्वं चास्त्येवम्-पर्यापथिकी क्रिया अकवायाद्यप्रभवा, इतरा तु कवायाद्यप्रभवेति, कथमकस्यैकदा तयोः संज्ञवः ? । विरोधादिति । भ० १ श० १० व० ।

अणुउत्थिया एं जंते ! एवमाइक्खइ, एवं जासेइ, एवं पञ्चवेइ, एवं परूवेइ-एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं दो किरियाओ पकरेइ । तं जहा-सम्मत्तकिरियं च, मिच्छत्तकिरियं च । जं समयं सम्मत्तकिरियं पकरेइ तं समयं मिच्छत्तकिरियं पकरेइ, जं समयं मिच्छत्तकिरियं पकरेइ, तं समयं सम्मत्तकिरियं पकरेइ । सम्मत्तकिरियापकरणयाए मिच्छत्तकिरियं पकरेइ, मिच्छत्तकिरियापकरणयाए सम्मत्तकिरियं पकरेइ । एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं दो किरियाओ पकरेइ । तं जहा-सम्मत्तकिरियं, मिच्छत्तकिरियं च । से कहमेयं जंते ! एवं ? गोयमा ! जणं ते अणुउत्थिया एवमाइक्खंति, एवं जासंति, एवं पञ्चवि-

नि, एवं परूवेति-एवं खलु एगेणं समएणं दो किरियाओ पकरेइ, तत्रैव जाव सम्मत्तकिरियं च, मिच्छत्तकिरियं च । जं ते एवमाइसु तएणं मिच्छा । अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि० जाव परूवेमि-एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं एगं किरियं पकरेइ । तं जहा-सम्मत्तकिरियं वा, मिच्छत्तकिरियं वा । जं समयं सम्मत्तकिरियं पकरेइ णो तं समयं मिच्छत्तकिरियं पकरेइ, जं समयं मिच्छत्तकिरियं पकरेइ नां तं समयं सम्मत्तकिरियं पकरेइ । सम्मत्तकिरियापकरणयाए नां मिच्छत्तकिरियं पकरेइ, मिच्छत्तकिरियापकरणयाए नां सम्मत्तकिरियं पकरेइ । एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं एगं किरियं पकरेइ । तं जहा-सम्मत्तकिरियं वा मिच्छत्तकिरियं वा । सेतं तिरिक्खजंणीत उदेमओ वीओ ॥

[अणुउत्थिया एं जंते ! इत्यादि] अन्ययूथिका अन्यतीर्थिकाः, भदन्त । चरकाद्य एवमाचक्षते सामान्येन एवं भाषन्ते, स्वशिष्याश्च भवणं प्रत्याभिमुखानवबुध्य विस्तरेण व्यक्तं कथयन्ति, एव प्रज्ञापयन्ति प्रकर्षेण ज्ञापयन्ति । यथा स्वात्मन व्यवस्थितं ज्ञानं तथा परेष्वप्युत्पादयन्तीति, एवं प्ररूपयन्ति तत्त्वचिन्तायामसंदिग्धमतमिति निरूपयन्ति-इह खल्वेको जीव एकेन समयेन युगपद् द्वे क्रिये प्रकरोति । तद्यथा-सम्यक्क्रियां च सुन्दराध्यवसायात्मिकाम्, मिथ्यात्वक्रियां चासुन्दराध्यवसायात्मिकाम् । [जं समयमिति] प्राकृतत्वात् ससम्यर्थे द्वितीया, यस्मिन् समये सम्यक् क्रियां प्रकरोति [तं समयमिति] तस्मिन् समये सम्यक् क्रियां प्रकरोति । अन्योऽन्यसंवल्लोभयनियमप्रदर्शनार्थमाह- सम्यक्त्वप्रकरणेन मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति, मिथ्यात्वक्रियाप्रकरणेन सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति । तदुजयकरणस्वभावस्य तत्त्वक्रियाकरणात्, सर्वोन्मना प्रवृत्तेः । अन्यथा ऽक्रियायोगादिति । एवं खल्विद्यादि निगमने प्रतीतार्थम् । [से कहमेयं जंते ! इत्यादि] तत्कथमेतद् भदन्त ! एवम् ? तदेवं गौतमेन प्रश्ने कृते सति भगवानाह- गौतम ! यत्-‘एणं इति’ वाक्यालङ्कारे । ते अन्ययूथिका अन्यतीर्थिका एवमाचक्षते इत्यादि प्राग्वत् यावत् । तन्मिथ्या त एवमाख्यातवन्तः । अहं पुनर्गौतम ! एवमाचक्षे, एवं ज्ञावे, एवं प्रज्ञापयामि, एवं प्ररूपयामि-इह खल्वेको जीव एकेन समयेन एकां क्रियां प्रकरोति । तद्यथा-सम्यक्त्वक्रियां वा, मिथ्यात्वक्रियां वा । अत एव यस्मिन् समये सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति न तस्मिन् समये मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति, यस्मिन् समये मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति न तस्मिन् समये सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति । परस्परवैविक्यनियमप्रदर्शनार्थमाह-सम्यक्त्वक्रियाप्रकरणेन मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति, मिथ्यात्वक्रियाप्रकरणेन सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति, सम्यक्त्वमिथ्यात्वक्रियायोः परस्परपरिहारावस्थानात्मकतया जीवस्य तदुभयकरणस्वभाववत्त्वायोगात् । अन्यथा सर्वथा मोक्षाभावप्रसक्तः कदाचिदपि मिथ्यात्वानिवर्तनात् । जी० ३ प्रति० ।

(६) अदृष्टाद्वानादिक्रियाविषयेऽन्ययूथिकैः

सह विप्रतिपत्तिः-

ते एं कादो एं ते णं समये णं रायगिहे नयरे वणओ ।

गुणसिलय चैइए वस्रओ० जाव पुढवीसिद्धावहओ तस्म
 एणं गुणसिलयस्म एणं चैइयस्स अदूरसामते बहवे अस्रउत्थिया
 परिवसंति । ते एणं समये णं समये जगवं महावीरं आदिगरे
 आव समवसदे जाव पारिसा पमिगया । ते ण काहे एणं ते एणं
 समए एणं समएस्स भगवओ महावीरस्स बहवे अंतेवासी
 येरा जगवंतो जाइसंपआ कुलसंपआ जहा विइयमए० जाव
 जीवियासा मरणजयविप्पमुक्का समएस्स जगवओ महा-
 बीरस्स अदूरसामते उहुंजाणु अहो सिरा भाणकौटोव-
 वगया संजमणं तवसा अप्पाणं भावेमाणा जाव विहरंत ।
 तए एणं ते अएणउत्थिया जेणेव येरा भगवंतो तेणेव उवा-
 गच्छंति । उवागच्छंतिता ते येरे भगवंते एवं वयासी-तुज्जे
 एणं अज्जो ! तिविहं तिविहेणं असंजयअविरयअप्पमिहय
 जहा सत्तमसए विइओ उदेसओ० जाव एगंतवालाया-
 वि जवह । तए णं ते येरा भगवंतो ते अएणउत्थिए
 एवं वयासी-केणं कारणेणं अज्जो ! अम्हे तिविहं ति-
 विहेणं असंजय अविरय० जाव एगंतवालाया वि भवामो ।
 तए णं ते अएणउत्थिया ते येरे जगवंते एवं वयासी-
 तुज्जे एणं अज्जो ! अदिएणं गिएहह , अदिएणं जुंजह,
 अदिएणं साइज्जह, तए एणं ते तुज्जे अदिएणं गेहमाणा,
 अदिएणं भुंजमाणा, अदिएणं साइज्जमाणा, तिविहं तिवि-
 हेणं असंजय अविरय० जाव एगंतवालाया वि जवह । त-
 ए एणं ते येरा जगवंतो ते अएणउत्थिए एवं वयासी-केणं
 कारणेणं अज्जो ! अम्हे अदिएणं गेहमामो , अदिएणं
 भुंजामो, अदिएणं साइज्जामो, तए एणं अम्हे अदिएणं
 गेहमाणा० जाव अदिमं साइज्जमाणा, तिविहं तिविहेणं
 असंजय० जाव एगंतवालाया वि जवामो ? तए एणं ते अस्र-
 उत्थिया ते येरे जगवंते एवं वयासी-तुज्जे णं अज्जो !
 दिएणमाणे अदिएणं पमिगाहज्जमाणे अपमिगाहिए
 निमिरिज्जमाणे आणिसिडे, तुज्जे एणं अज्जो ! दिएणमा-
 णं पढिगहणं असंपत्तं एत्थ एणं अंतरा केइ अवहरिज्जा
 गाहावइस्स एणं तं भंते ! नो खलु तं तुज्जे तए एणं तु-
 ज्जे अदिएणं गिएहह० जाव अदिएणं साइज्जह, तए एणं
 तुज्जे अदिमं गिएहमाणा० जाव एगंतवालाया वि जवह ।
 तए एणं ते येरा जगवंतो ते अस्रउत्थिए एवं वयासी-नो
 खलु अज्जो ! अम्हे अदिएणं गिएहमामो, अदिएणं भुं-
 जामो , अदिएणं साइज्जामो । अम्हे एणं अज्जो ! दिएणं
 गिएहमामो, दिमं भुंजामो, दिमं साइज्जामो । तए एणं अ-
 म्हे दिएणं गिएहमाणा, दिएणं जुंजमाणा, दिएणं साइज्ज-
 माणा तिविहं तिविहेणं संजयविरयपढिहय जहा सत्तम-
 मए० जाव एगंतपमियाया वि जवामो । तए एणं ते अस्रउ-

त्थिया ते येरे जगवंते एवं वयासी-केणं कारणेणं अज्जो !
 तुज्जे दिमं गिएहह० जाव दिमं साइज्जह । तए एणं तु-
 ज्जे दिमं गिएहमाणा० जाव दिमं साइज्जमाणा, एगंतप-
 मियाया वि भवह । तए एणं ते येरा जगवंतो ते अस्रउ-
 त्थिए एवं वयासी-अम्हे एणं अज्जो ! दिज्जमाणे दिमे
 पमिगाहज्जमाणे पढिगहिए निमिरिज्जमाणे निसिडे अ-
 म्हे एणं अज्जो ! दिज्जमाणं पमिगहणं असंपत्तं , एत्थ
 णं अंतरा केइ अवहरिज्जा अम्हे एणं तं नो खलु गाहाव-
 इस्स तए एणं अम्हे दिएणं गिएहमामो , दिएणं जुंजामो ,
 दिमं साइज्जामो । तए एणं अम्हे दिमं गिएहमाणा०
 जाव दिमं साइज्जमाणा तिविहं तिविहेणं संजय० जाव
 एगंतपमियाया वि भवामो; तुज्जे एणं अज्जो ! अप्पाणा चव
 तिविहं तिविहेणं असंजय० जाव एगंतवालाया वि भवह । तए
 एणं ते अस्रउत्थिया ते येरे जगवंते एवं वयासी-केणं कार-
 णेणं अज्जो ! अम्हे तिविहं० जाव एगंतवालाया वि भ-
 वामो ? तए एणं ते येरा जगवंतो ते अस्रउत्थिए एवं व-
 यामी-तुज्जे एणं अज्जो ! अदिमं गिएहह , तए एणं
 तुज्जे अदिमं गेहमाणा० जाव एगंतवालाया वि भवह ।
 तए एणं ते अस्रउत्थिया ते येरे भगवंते एवं वयासी-केणं
 कारणेणं अज्जो ! अम्हे अदिमं गिएहमामो० जाव एगंत-
 वालाया वि भवामो ? तए एणं ते येरा भगवंतो ते अस्रउ-
 त्थिए एवं वयासी-तुज्जे एणं अज्जो ! दिज्जमाणे अदिमे
 तं चव० जाव गाहावइस्स णं तं नो खलु तं तुज्जे तए
 एणं तुज्जे अदिमं गिएहह । तं चव० जाव एगंतवालाया
 वि जवह । तए एणं ते अस्रउत्थिया येरे भगवंते एवं वयासी-
 तुज्जे णं अज्जो ! तिविहं तिविहेणं असंजय० जाव एगंत-
 वालाया वि भवह । तए एणं ते येरा भगवंतो ते अस्रउत्थिए
 एवं वयासी-केणं कारणेणं अम्हे तिविहं तिविहेणं० जाव
 एगंतवालाया वि जवामो ? तए एणं ते अस्रउत्थिया ते येरे
 भगवंते एवं वयासी-तुज्जे एणं अज्जो ! रीयं रीयमाणा पुढवीं
 पेचेह, अभिहणह, वत्तेह, लेमेह, संधाएह, संधेह, परितावेह,
 किन्नामेह, उवहवेह, तए णं तुज्जे पुढवीं पेचेमाणा अजिह-
 णमाणा० जाव उवहवेमाणा तिविहं तिविहेणं असंजयअ-
 विरय० जाव एगंतवालाया वि भवह । तए एणं ते येरा
 जगवंतो ! ते अस्रउत्थिए एवं वयासी-नो खलु अज्जो !
 अम्हे रीयं रीयमाणा पुढवीं पेचेमो अभिहणामो० जाव उव-
 हवेमो ; अम्हे एणं अज्जो ! रीयं रीयमाणा कायं वा जोगं वा
 रीयं वा पडुच्च देसं देसेणं वयामो, पदेसं पदेमेणं वयामो,
 तेणं अम्हे देसं देसेणं वयमाणा पदेसं पदेमेणं वयमाणा,
 नो पुढवीं पेचेमो अजिहणामो० जाव उवहवेमो, तए एणं

अम्हे पुढवी अपेस्वेमाणा अणभिलमा गा० जाव अणो-
इवेमाणा, तिविहं तिविहेणं संजय० जाव एगंतपक्रियाया वि
भवामो ? तुज्जे एं अज्जो ! अप्पणा चेव तिविहं तिविहेणं
असंजय० जाव बालाया वि जवह । तए एं ते असुत्थिया
येरे जगवंते एवं वयासी-केणं कारणेणं अज्जो ! अम्हे ति-
विहं तिविहेणं एगंतबालाया वि जवामो ? तए एं त येरा
भगवंतो असुत्थिए एवं वयासी-तुज्जे एं अज्जो ! रीयं
रीयमाणा पुढवी पेस्वेह० जाव उइवेह । तए एं तुज्जे पुढवी
पेस्वेमाणा० जाव उइवेमाणा तिविहं तिविहेणं० जाव एगं-
तबालाया वि जवह । तए एं ते असुत्थिया येरे जगवंते एवं
वयासी-तुज्जे एं अज्जो ! गममाणे अगए बीइकमिज्जमाणे
अवीइकंते रायगिहं नगरं संपाविडकामे असंपत्त, तए एं ते
येरा भगवंतो ते असुत्थिए एवं वयासी-नां खलु अज्जो !
अम्हे गममाणे अगए बीइकमिज्जमाणे अवीइकंते राय-
गिहं नगरं० जाव असंपत्ते अम्हे एं अज्जो ! गममाणे गए
बीइकमिज्जमाणे बीइकंते रायगहं नगरं संपाविडकामे संप-
त्ते तुज्जे एं अप्पणा चेव गममाणे अगए विइकमिज्ज-
माणे बीइकंते रायगिहं नगरं० जाव असंपत्ते तए एं ते येरा
भगवंतो असुत्थिए एवं पडिहणंति । एवं पडिहणंता गइ-
प्पवायनामं अज्जयणं पणवइसु ।

(नेणमित्यादि) तत्र [अज्जो स्ति] हे आर्याः ! [तिविहं तिविहेणं
स्ति] त्रिविधं करणाविकं योगमाश्रित्य त्रिविधेन मनःप्रभृति-
करणेन [अदिगणं स्वाइज्जह स्ति] अदत्तं स्वदत्तं अनुमन्यध्व
इत्यर्थः । [दिज्जमाणे अदिगणे इत्यादि] दीयमानमदत्तं दीयमा-
नमव वर्तमानकालस्थानस्थ च अतीतकालवर्तिस्त्वादु वर्तमा-
नातीतयोइचात्यन्तं भिन्नत्वादीयमानं दत्तं न भवति । दत्तं-
व दत्तमिति व्यपदिश्यते । एवं प्रतिगृह्यमाणादावपि । तत्र दीय-
मानं दायकापेक्षया, प्रतिगृह्यमाणं प्रादकापेक्षया, निस्तृज्यमानं
क्षिप्तमाणं पात्रापेक्षयेति [अंतरे स्ति] अयस्तरं । अयमजिप्राया-
वदि दीयमानं पात्रं उपतितं सत्त्वं जवति तदा तस्य दत्तस्य स-
तः पात्रपतनलक्षणं ग्रहणं कृतं जवति । यदा तु तदायमानमद-
त्तं, तदा पात्रपतनलक्षणं ग्रहणमदत्तस्येति प्राप्तामिति । निप्रस्थो-
त्तरवाक्ये तु- [अम्हे एं अज्जो ! दिज्जमाणे दिजे] इत्यादि यदुक्तं,
तत्र क्रियाकालनिष्ठाकाशयोरभेदादयमानत्वादेदत्तत्वाविसमव-
ल्लेखमिति । अथ दीयमानमदत्तमित्यादेर्भवन्मतत्वाद् ययमेवा-
संवत्त्वादियुगा इत्यादेवमाणाऽन्ययूथिकाप्रति स्थविराः प्राहुः ।
(तुज्जे एं अज्जो ! अप्पणा चेवेत्यादि) (रीयं रीयमाणं स्ति) रीतं
गमनं, रीयमाणा गच्छन्तां, गमनं कुर्वाणा इत्यर्थः । [पुढवीं पेस्वेह
स्ति] पृथिवीं आक्रामयथित्यर्थः । [अभिहणं स्ति] पादाभ्यामाभिमु-
क्ष्येन हृष्य [वसेह स्ति] पादानिघातं मैव वर्तयथ, श्लक्ष्णतां न-
वथ । [वसेह स्ति] श्लेषयथ, जुम्भां श्लिष्टां कुरुष्व । [संघा-
पइ स्ति] संघातयथ, संदनां कुरुष्व । [संघइह स्ति] संघ-
यय स्पृशथ । [परितावइ स्ति] परितापयथ, समन्ताज्जातसन्ता-
पां कुरुष्व । [किलां मेह स्ति] क्रुमयथ, मारणास्तिकसमुदात्तं
गमयथ इत्यर्थः । [उइवेह स्ति] उपलव्यथ, मारयथ इत्यर्थः ।

[कायं व स्ति] कायं शरीरं प्रतीत्योक्त्यादिकायकार्यमित्यर्थः ।
[योगं व स्ति] योगं ग्लानवैयावृत्त्यादिव्यापारं प्रतीत्य [रीयं वा
पकुच्च स्ति] कृतं सत्यं प्रतीत्यापकायादिजीवसंरक्षणलक्षणं सं-
वममाश्रित्येत्यर्थः । [दिस्सं देसेणं वयामो स्ति] प्रभृतायाः पृथिव्या
ये विवक्षिता देशास्तैर्मेजामो नाविशेषणैर्यासमितिपरायणत्वेन
संकेतनदेशपरिहारतोऽन्वयतमेवैर्मेजाम इत्यर्थः । एवं (पदेस्सं प-
देसेणं वयामो) इत्यपि, नवरं देशो जृमेर्महत्तरकसू, प्रदेशस्तु ल-
घुतरमिति । अथोक्तगुणयोगेन नास्माकमिदेषां गमनमस्तीत्य-
भिप्रायतः स्थविरा ययमेव पृथिव्याक्रमणादितोऽसंयतत्वा-
दिगुणा इति प्रतिपादनायाऽन्ययूथिकाद् प्रत्याहुः- [तुज्जे-
णं अज्जो ! इत्यादि] भ० ८ श० ७ उ० ।

प्राप्तामनमाश्रित्य विचारः कृतोऽथ तदेवाश्रित्याऽन्ययूथि-
कमतनिबधतः न व्योच्यते—

ते ए काले एं ते एं समए णं रायगिहं० जाव पुढवीमि-
त्तापट्टए तस्स एं गुणमित्तस्स चेइयस्स अदूरसामंते बह्वे
असुत्थिया परिवमंति । तए एं ममणे जगवं महावीरे० जाव
समांसहे० जाव परिमा पक्रिया । ते एं काहे एं ते णं समए
णं समणस्स जगवओ महावीरस्स जेहे अंतवासी इंदज्जे
णामं अणगारं जाव उहुं जाणु० जाव विहरइ । तए एं ते
असुत्थिया जेणेव भगवं गोयमे तेणेव उवागच्छइ । उवाग-
च्छइत्ता भगवं गोयमं एवं वयासी-तुज्जे एं अज्जो ! तिविहं
तिविहेणं असंजय० जाव एगंतबालाया वि जवह । तए एं
भगवं गोयमे ते असुत्थिए एवं वयासी-से केणं कारणे-
णं अज्जो ! अम्हे तिविहं तिविहेणं असंजय० जाव एगंत-
बालाया वि जवामो ? तए एं ते असुत्थिया भगवं गोयमं
एवं वयासी-तुज्जे एं अज्जो ! रीयं रीयमाणा पाणं पेस्वेह,
अजिहणह० जाव उइवेह । तए एं तुज्जे पाणे पेस्वेमाणा
जाव उइवेमाणा तिविहं० जाव एगंतबालाया वि जवह । तए
एं जगवं गोयमे ते असुत्थिए एवं वयासी-णो खलु
अज्जो ! अम्हे रीयं रीयमाणा पाणा पेस्वेमो० जाव उइ-
वेमो अम्हे एं अज्जो ! रीयं रीयमाणा कायं च जोयं च
रीयं च पटुच्च दिस्सा पदेस्सा वयामो, तए एं अम्हे दि-
स्सा २ वयमाणा पदिस्सा २ वयमाणा एणो पाणे पेस्वेमो०
जाव एणो उइवेमो, तए एं अम्हे पाणे अपेस्वेमाणा० जाव
अणो उइवेमाणा तिविहं तिविहेणं० जाव एगंतपडिया वि० जाव
भवामो, तुम्हे एं अज्जो ! अप्पणो चेव तिविहं तिविहेणं० जाव
एगंतबालाया वि जवह । तए एं ते असुत्थिया भगवं
गोयमं एवं वयासी-केणं कारणेणं अज्जो ! अम्हे
तिविहं० जाव वि जवामो ? तए एं भगवं गोयमे ते
असुत्थिए एवं वयासी-तुम्हे एं अज्जो ! रीयं रीयमाणा
पाणे पेस्वेह० जाव उइवेह, तए एं तुम्हे पाणे पेस्वेमाणा०
जाव उइवेमाणा तिविहं० जाव एगंतबालाया वि जवह ।
तए एं जगवं गोयमे ते असुत्थिए एवं पडिहणइ । पक्रि-

इणइचा जेणेव समण जगवं महावीरे तेणेव लवागच्छइ ।
लवागच्छइत्ता समण भगवं महावीरं वदेइ णमंसइ णच्चा-
ससं जाव पज्जुवासइ गोयमादि समणे भगवं महावीरे
भगव गोयमं एवं वयासी—सुहु णं तुम्ह गोयमा ! ते असल-
लुत्थिए एवं वयासी—साहु णं तुमं गायमा ! ते असल-
लुत्थिए एवं वयासी—असलुत्थि णं गोयमा ! ममं बहवे अंतेवासी
समणा णिगंथा उउमत्था जे एं णो पजू एय वामरण वा-
गरेत्तए जहा एं तुमं तं सुहु णं तुमं गोयमा ! ते अणज-
लुत्थिए एवं वयासी—साहु णं तुमं गोयमा ! ते अणजलुत्थिए
एवं वयासी ॥

[पेखेइ सि] आक्रामथ (कायं च सि) देहं प्रणीय प्रजाम
इति योगः । देहश्चेकमनश्चो भवति, तदा प्रजामो नान्यथा, अ-
श्वशकटादित्यर्थः । योगं च संयमस्यापारं ज्ञानाद्युपपन्नकम्,
प्रयोजनं जिज्ञाऽटनादि न तं विन्यर्थः [रीयं च सि] गमनं च
अत्वरितादिकं गमनविशेषं प्रतीत्याश्रित्य कथमित्याह—[दिस्सा
दिस्स सि] इद्धा इद्धा । [पदिस्सा पदिस्स सि] प्रकर्षेण इद्धा
इद्धा । ज० १८ श० ८ व० ।

(७) भ्रमणानां कृता क्रिया क्रियेत—

न वा ? इत्यत्र विवादः—

असलुत्थिया णं जेते ! एवमाइक्खइ, एवं भासेइ, एवं
परुवेइ—कहामं समणा णं निर्गंथा णं किरिया कज्जंति ?,
तत्थ जा मा कदा कज्जइ णो तं पुच्छंति ? । तत्थ जा सा
कदा णो कज्जइ णो तं पुच्छंति २ । तत्थ जा सा अकदा
कज्जइ तं पुच्छंति ३ । तत्थ जा सा अकदा णो कज्जइ णो
तं पुच्छंति ४ । से एवं वत्तवं सिया अक्खिं दुक्खं अफुसं
दुक्खं अकज्जमाणकदं दुक्खं अकहु अकहु पाणा जूया
जीवा सत्तावेयणं वेयंति, वत्तवं जे ते एवमाहंसु । ते मिच्छा ।
अहं पुण एवमाइक्खायि, एवं जासामि, एवं पणवेमि, एवं
परुवेमि—किं दुक्खं किज्जमाणं कदं दुक्खं कहु कहु पाणा
जूया जीवा सत्तावेयणं वेयंति ति वत्तवंसिया ॥

“असलुत्थियेत्यादि” प्रायः स्पष्टम्, किन्त्वन्यतीर्थिका इह ताप-
सा विजृम्भजानवन्त एवं वक्ष्यमाणप्रकारमाख्याति सामान्यतो
भावन्ते, विशेषतः क्रमेणैतदेव प्रज्ञापयन्ति प्रकृपयन्तीति
पर्यायरूपपदद्वयनोक्तमिति । अथवाऽऽख्यान्तीपज्ञापन्ते, व्यक्त-
भावया प्रज्ञापयन्ति, उपपत्तिभिर्बोधयन्ति प्रकृपयन्ति प्रज्ञेदा-
दिकथनत इति । किं तदित्याह—कथं केन प्रकारेण भ्रमणानां
निर्ग्रन्थानां मत इति शेषः । क्रियत इति क्रिया कर्म, सा
क्रियते भवति दुःखायेति विवक्षेति प्रश्नः । इह चत्वारो भङ्गाः ।
तद्यथा—कृता क्रियते विहितं सत्कर्म दुःखाय भवतीत्यर्थः १ ।
एवं कृता न क्रियते २, अकृता क्रियते ३, अकृता न क्रियत
इति ४ । एतेष्वनेन प्रश्नेन यो भङ्गः प्रष्टुमिष्टं शेषभङ्गनि-
राकरणपूर्वकमभिधानुमाह—[तत्थ सि] तेषु चतुर्षु भङ्गकेषु म-
ध्ये प्रथमं द्वितीयं चतुर्थं न पुच्छन्ति । एतच्च तस्यात्यन्तरचेरि-

वयतया तत्प्रश्नस्याप्यप्रवृत्तेरिति । तथाहि—याऽसौ कृता क्रि-
यते यत्तत्कर्म कृतं न भवति नो तत् पुच्छन्ति, अत्यन्तविरोधे-
नासम्भवात् । तथाहि—कृतं चेत्कर्म कथं न भवतीति ? उच्यते ।
न ज्ञाति चेत्कथं कृतं तदिति, कृतस्य कर्मणाऽऽजयनाभावात् ।
तत्र तेषु याऽसायकृता यत्तदकृतं कर्म नो क्रियते न भवति
नो तां पुच्छन्ति अकृतस्यासतस्य कर्मणः खराविषाणकल्पत्वा-
दिति । अमुमेव च भङ्गत्रय निषेधमाश्रित्यास्य सूत्रस्य त्रिस्था-
नकावतार इति संज्ञायते । तृतीयमङ्गकस्तु तत्सम्मत इति
तं पुच्छन्ति । अत एवाह—तत्र यासायकृता क्रियते यत्तदकृतं पु-
र्व्वमर्थादितं कर्म भवति दुःखाय सम्पद्यते, तां पुच्छन्ति पूर्व्वका-
मकृतत्वस्याप्रत्यक्षतयाऽसत्त्वेन दुःखानुभूतेः प्रत्यक्षतया स-
त्त्वेनाकृतकर्मभवनपक्षस्यासम्मतत्वादिति । पुच्छतां आरामभि-
प्रायः—यदि निर्ग्रन्था अपि भङ्गमेव कर्म दुःखाय वेहिनां भव-
तीति प्रतिपद्यन्ते, ततः सुप्तं शोभनं अस्मत्समानबोधित्यादिति ।
शेषाच्च पुच्छन्तस्तृतीयमङ्गं पुच्छन्तीति भावः । [सति] अथ
तेषामकृतकर्माभ्युपगमवतामङ्गं वक्ष्यमाणप्रकारं वक्तव्यमुद्धापः
स्यात् । न एव वा एवमाख्याति परान् प्राति यदुत अथैव व-
क्तव्यं प्रकृपणीयं तस्यवादिनां स्याद्भवेत्, अकृते सति कर्म-
णि दुःखानावात् । अकृत्यमकरणायमन्वन्तीयममासव्यमना-
गते काले जीवानामित्यर्थः । किं दुःखं ? दुःखं हेतुत्वात्कर्म [अ-
फुसंति] अस्पृश्यं कर्माकृतत्वादेव, तथा क्रियमाणं च वर्तमा-
नकाले वध्यमानकृतं वाऽतीतकालं बद्धं क्रियमाणम् । द्वैककृत्यं,
कर्मधारयो वा । न क्रियमाणकृतमक्रियमाणकृतम् । किं तद्, दुःख-
म् ? “अकिञ्च दुक्खमित्यादि” पदत्रयं [तत्थ जा सा अकदा
कज्जइ] तं पुच्छन्तीत्यन्यतीर्थिकमताश्रित कालत्रयात्मन्वनमा-
श्रित्य त्रिस्थानकावतारोऽस्य दृष्टव्यः । किमुक्तं प्रवर्तित्याह—
अकृत्वा अकृत्या कर्म । प्राणा इन्द्रियादयः, पृतास्तरवः, जीवाः
पञ्चेन्द्रियाः, सत्त्वाः पृथिव्यादयः । यथोक्तम्—“प्राणा इन्द्रि-
चतुःप्राणाः, भूतास्तु तरवः स्मृताः । जीवाः पञ्चेन्द्रिया ज्ञेयाः,
शेषाः सर्वे इतीरिताः” ॥ १ ॥ वेदनां पीडां वक्ष्यन्तीति व-
क्तव्यमित्ययं तेषामुद्धापः । एतद्वा ते अज्ञानोपहतबुद्ध्या ज्ञाप-
न्ते परान् प्राति यदुत एवं वक्तव्यं स्यादिति प्रक्रमः । एवमन्यती-
र्थिकमतमुपवक्ष्ये निराकुर्यथाह—[जे ते इत्यादि] य एते अ-
न्यतीर्थिका एवमुक्तप्रकारमाहुः [सति] उक्तवन्तो मिथ्या अस-
त्यक्तेऽन्यतीर्थिका एवमुक्तवन्तः, अकृतायाः क्रियात्वानुपपत्तेः ।
क्रियते इति क्रिया यस्यास्तु कथञ्चनपि करणं नास्ति सा कथं
क्रियति ? अकृतकर्मानुभवेन हि वक्ष्यमुक्तसुखितदुःखितादिनि-
यतव्यवहारानावप्रसङ्ग इति स्वमतमाविष्कुर्वन्नाह—[अह-
मित्यादि] अहमित्यहमेव नान्यतीर्थिकाः, पुनः शब्दा विशेष-
णार्थः । स च पूर्व्ववक्तव्यार्थादुत्तरवक्तव्यार्थस्य विलक्षणतामाह—
[एवमाइक्खामीत्यादि] पूर्व्ववत् । कृत्यं करणीयमनागतकाले
बुद्धं नहेतुत्वात्, कर्म स्पृश्य स्पृष्टलक्षणवन्भावस्थायोग्यम्, क्रि-
यमाणं वर्तमानकाले कृतमतीति अकरणं नास्ति कर्मणः कथञ्च-
नापीति भावः । स्वमतसर्वस्वमाह—कृत्वा कृत्वा, कर्मैति गम्यते ।
प्राणादयो वेदनां कर्मकृतशुभाशुभानुसृतिं वेदयन्त्यनुजयन्तीति
वक्तव्यं स्यात्सम्यग्वादिनाम् । स्या० ३ डा० २ व० ।

[जीवजीवाग्मानौ] (तत्र अतीन्द्रियस्य जीवस्य सिद्धिं ‘मन्दुक्’
शब्दे मरुकः कश्चित्)

(८) प्राणातिपातादौ तद्विरमणादौ च वर्तमानस्यान्यो जी-
वोऽन्यो जीवात्मेति विप्रतिपत्तिः—

अस्रउत्थिया एं भंते ! एवमाइक्खंति० जाव पस्सुवेति-
एवं खलु पाणाइवाए मुसावाए० जाव मिच्छादंसणसङ्गे
वट्टमाणस्स अस्से जीवे अस्से जीवाया पाणाइवायवेरमणे०
जाव परिग्गहवेरमणे कोहविवेगे० जाव मिच्छादंसणसङ्ग-
विवेगे वट्टमाणस्स अस्से जीवे अस्से जीवाया उत्पत्तियाए०
जाव पारणापियाए वट्टमाणस्स अस्से जीवे अस्से जीवाया
लगाहे ईहा अवाए वट्टमाणस्स० जाव जीवाया उट्ठाणे०
जाव परक्खे वट्टमाणस्स० जाव जीवाया खेरइयत्ते तिरि-
क्खमाणस्स देवत्ते वट्टमाणस्स० जाव जीवाया एाणा-
वरणिज्जे० जाव अंतराइये वट्टमाणस्स० जाव जीवाया,
एवं कएहलेस्साए० जाव सुक्खेस्साए सम्माइट्टीए ३,
एवं चक्खुइसणे ४ आभिणिबोहियणाले ५ मइअण्णा-
णे ३ आहारसण्णाए ४ एवं ओरालियसरीरे ५, एवं
माणजोए ३, सागरावओगे अण्णागारावओगे वट्टमाणस्स
अण्णे जीवे अण्णे जीवाया, से कहमयं जंते ! एवं ? ।
गोयमा ! जएणं ते अण्णउत्थिया एवमाइक्खंति० जाव
मिच्छं ते एवमाहंमु । अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि०
जाव पस्सुवेमि-एवं खलु पाणाइवाए० जाव मिच्छादंसणम-
ङ्गे वट्टमाणस्स सच्चैव जीवे सच्चैव जीवाया० जाव अण्णा-
गारावओगे वट्टमाणस्स सच्चैव जीवे सच्चैव जीवाया ।

अन्ययुथिकप्रक्रमदेवमाह—(अस्रउत्थिया णमित्थादि)
प्राणातिपातादिषु वर्तमानस्य देहिनः (अस्से जीवस्ति) जी-
वति प्राणाद् धारयतीति जीवः, शरीरं प्रकृतिरित्यर्थः । स-
न्धान्या ध्यतिरिक्त अन्या जीवस्य देहस्य सम्बन्धी अधिष्ठा-
तृत्वादात्मा जीवात्मा, पुरुष इत्यर्थः । अन्यत्वं च तयोः पुनस्त-
पुनस्त्वभावत्वात् । ततश्च शरीरस्य प्राणातिपातदिषु वर्तमा-
नस्य दृश्यमानत्वात् । शरीरमेव तत्कर्तुं, न पुनरात्मैक्ये । अ-
न्ये त्वाहुः-जीवतीति जीवो नाकगादिपर्यायः, जीवात्मा तु स-
र्वभेदानुगमि जीवइव्यं द्रव्यपर्याययोश्चान्यत्वम्, तथाविधप्र-
तिभासभेदान्धनत्वात्, घटपटादिवत् । तथाहि-द्रव्यमनुग-
ताकारां बुद्धिं जनयति, पर्यायास्त्वननुगताकारामिति । अन्ये
त्वाहुः-अन्या जीवाऽ-यश्च जीवात्मा जीवस्यैव स्वरूपमिति ।
प्राणातिपातादिर्विचित्रक्रियाभिधानं चेह सर्वावस्थासु जीवजी-
वात्मनोभेदक्यापनार्थमिति परमतम् । स्वमते तु—(सच्चैव जीवे
सच्चैव जीवायस्ति) स एव जीवः शरीरं स एव जीवात्मा जीव
इत्यर्थः, कथञ्चिदिति गम्यम् । नह्यनयोरत्यन्तं भेदः, अत्यन्तजेदे
देहेन स्पृष्टस्यासंवेदनप्रसङ्गा देहकृतस्य च कर्मणो जन्मान्तरे
वेदनाज्ञाप्रसङ्गः । अन्यकृतस्यान्यसंवेदने चाकुताज्यागमप्रस-
ङ्गोत्पन्नः, अजेदे च परलोकाज्ञाव इति । द्रव्यपर्यायव्याख्या-
नेऽपि न द्रव्यपर्याययोरत्यन्तजेदस्तथानुपपत्त्यर्थः । यश्च प्रति-
ज्ञासंभ्रो नासावात्यन्तिकतजेदकृतः, किन्तु पदार्थानामिव तुल्या-
तुल्यरूपकृत इति जीवात्मा जीवस्वरूपम् । इह तु व्याख्यानं
स्वरूपपक्षतो न स्वरूपमत्यन्तं भिन्नं, भेदे हि निःस्वरूपता तस्य
प्राप्नोति । नच शब्दजेदे वस्तुनो भेदेऽस्ति, शिलापुत्र-
कस्य चपुरिण्यादाविवेति ॥ भ० १७ श० २ उ० ।

(९) [परिचारणा] परिचारणा कालगतस्य निर्ग्रन्थस्य—

अस्रउत्थिया णं भंते ! एवमाइक्खंति, पस्सुवेति, पस्सुवेति-
एवं खलु नियंतकालगए समाणे देवञ्जएणं अप्पाणेषं
से णं तत्थ नो अस्रदेवे नो अस्रोमिं देवाणं देवीओ अ-
भिजुंजिय अभिजुंजिय परियारेइ, एो अप्पणिच्चियाओ
देवीओ अजिजुंजिय अजिजुंजिय परियारेइ, अप्पणामेव
अप्पाणं विजव्विय २ परियारेइ; एगे वि य एं जीवे एगे-
णं समएणं दो वेदे वेदेइ । तं जहा—इत्थिवेयं च पुरिसवेयं
च । एवं अस्रउत्थियवत्तव्वया णेयव्वा० जाव इत्थिवेयं च
पुरिसवेयं च स कहमयं जंते ! एवं ? । गोयमा ! जस्से ते अस्र-
उत्थिया एवमाइक्खंति० जाव इत्थिवेयं च पुरिसवेयं य ।
जंते एवमाहंमु, मिच्छा ते एवमाहंमु । अहं पुण गोयमा !
एवमाइक्खामि० जाव पस्सुवेमि-एवं खलु नियंते कालगए
समाणे अण्णयंसु देवलोएसु देवत्ताए उववत्तारो जवंति,
महिहिएसु० जाव माणुभागेसु दूरंगतीसु चिरट्टितीसु से णं
तत्थ देवे जवइ महिहिए० जाव दस दिसाओ उज्जोवेमाणे
पजासेमाणे० जाव पडिस्सं, सेणं तत्थ अण्णे देवे अस्रोमिं
देवाणं देवीओ अजिजुंजिय २ परियारेइ, अप्पणिच्चि-
याओ देवीओ अजिजुंजिय अभिजुंजिय परियारेइ, नो
अप्पणामेव अप्पाणं वेजव्वियं परियारेइ, एगे वि य एं जीवे
एगेणं समएणं एगं वेदं वेदेइ । तं जहा—इत्थिवेदं वा पुरि-
सवेदं वा । जं समय इत्थिवेदं वेदेइ णो तं समयं पुरिसवेदं
वेदेइ, जं समयं पुरिमवेदं वेदेइ णो तं समयं इत्थिवेयं
वेएइ । इत्थिवेयस्स उदएणं नो पुरिसवेदं वेदेइ, पुरिसवेयस्स
उदएणं नो इत्थिवेयं वेएइ । एवं खलु एगे जीवे एगेणं सम-
एणं एगं वेदं वेदेइ । तं जहा—इत्थिवेदं वा पुरिसवेदं वा ।
इत्थी इत्थिवेएणं उदिसेणं पुरिसं पत्थेइ, पुरिसो पुरिस-
वेदेण उदिसेणं इत्थि पत्थेइ । दो वेए अस्रमयं पत्थेइ ।
तं जहा—इत्थी वा पुरिसं, पुरिसो वा इत्थिं ॥

(अस्रउत्थिय इत्यादि) (देवञ्जएणं स्ति) देवजनेन आत्मना का-
रणजनेन नो परिचारयतीति योगः (सेणं स्ति) अस्रो निर्ग्रन्थदेवस्त-
त्रदेवलोके नो नैव (अप्पणिच्चियाओ स्ति) अन्या आत्मव्यतिरिक्ता देवान्
सुरान्, तथा नो अन्येषां देवानां संबन्धनीर्देवीः (अजिजुंजिय
स्ति) अभियुज्य वशीकृत्य आनिष्ठस्य वा परिचारयति परिभुङ्क्ते
(णो अप्पणिच्चियाओ स्ति) आत्मीया (अप्पणामेव अप्पाणं विज-
व्वियस्ति) स्त्रीपुरुषरूपतया विवृत्य । एवं च स्थिते (एगे वि य
णमित्थादि परउत्थियवत्तव्वया णेयव्व स्ति) एवं चेयं ज्ञातव्या-
“जं समयं इत्थिवेयं वेएइ तं समयं पुरिसवेयं वेएइ, जं समयं
पुरिसवेयं वेएइ न समयं इत्थिवेयं वेएइ, इत्थिवेयस्स वे-
यणयाए पुरिसवेयं वेएइ पुरिसवेयस्स वेयणयाए इत्थिवेयं
वेएइ, एवं खलु एगे वि य णमित्थादि” मिथ्यात्वं चैवामेवम्-स्त्री-
रूपकरणेऽपि तस्य देवस्य पुरुषत्वात्पुरुषवेदस्यैवैकत्र समयं
उक्त्या न स्त्रीवेदस्य, वेदपरिवृत्त्या वा स्त्रीवेदस्यैव न पुरुषवेद-
स्यादयः; परस्परविरुद्धत्वादिति । [देवलोएसु स्ति] देवजनेषु

मध्ये [उववत्तरो जयंति स्ति] माहुरशैल्या उपपत्ता भवती-
ति इत्यम् । “महिष्ठिप” इत्यत्र यावत् करणादिर्दृश्यम्-“मह-
ज्जुष्टे महाबले महाजसे महासोक्खे महाणुभागे हारविराट्-
यवत्थे कम्मयतुमियधंभियभूए” । कृटिका बाहुरक्तिका [अंग-
यकुलमदुगंरकसपीउभारो] अङ्गुदानि बाह्वाभरणविशेषान्,
कुण्डलानि कर्णाभरणविशेषान्, मृष्टगण्डानि चोष्ठिखितकपो-
लानि, कर्णपोटानि कर्णाभरणविशेषान्, धारयतीत्येव शालो यः
स तथा । [विचिन्तहत्थानरणे विचिन्तमात्तामद्विभवे] वि-
चिन्तमाला च कुसुमस्रक मौलौ मस्तके मुकुटं च यस्य स त-
था, इत्यादि यावत् । [रिद्धीए जुईए पजाए ग्याए अशीए ते-
ए णं वेस्साए दस दिस्साओ उज्जाएमाणे स्ति] तत्र ऋद्धिः परि-
वारादिका, युतिरिष्टार्थसंयोगः, प्रभा यानादिदासिः, ग्या शौजा,
अशिः शरीरस्थरत्नदितेजोऽज्यासा, तेजः शरीरराशिः, तेज्या दे-
हवर्णः, एकार्थविते । उद्द्योतयन्प्रकाशकरणेन [पजासेमाणे
स्ति] प्रजास्यन् शोजयन् इह यावत्करणादिर्दृश्यम्- [पा-
साइए] छद्मणां चित्तप्रसादजनकः [दरसणिज्जे य] पश्यन्नु-
क्तं भावयति [अभिरुक्खे] मनोऽङ्गुलः [परिरुक्खे स्ति] छद्मार्-
हं प्रति रूपं यस्य स तथेति । एकैकं एव एक एव वेदो वेद्यत ।
इह कारणमाह- [इत्थी इत्थीवेणमिन्त्यादि] भ० २ श० ५ उ० ।

(१०) बालपणिरुतते—

अस्रुत्थिया णं जेतं ! एवमाइक्खंति० जाव परूवे-
ति-एवं खलु समणा पंडिया समणागमगा बालपंडिया ।
जस्म णं एगपाणाए वि दंरं अणिकिस्सत्ते, से णं एगंतवा-
ले ति वत्तवं मिया, से कहमेयं जेतं ! एवं ? गोयमा ! जं णं
ते अस्रुत्थिया एवमाइक्खंति० जाव वत्तवं मिया, जं ते
एवमाहंसु, मिच्छं ते एवमाहंसु । अहं पुण गोयमा ! ० जाव
परूवेमि-एवं खलु समणा पंडिया समणागमगा बाल-
पंडिया, जस्म णं एगपाणे वि दंरं णिकिस्सत्ते, से णं णो
एगंतवाले ति वत्तवं मिया ॥

एतत्किञ्च पञ्चद्वयं जिनाजिमत्तमेवानुवादपरतयोक्त्वा तृतीयप-
क्षे दृश्यन्तस्ते इदं प्रकाशयति- (जस्स णं एगपाणाए वि दंर-
इत्यादि) [जस्स स्ति] येन देहिना एकप्राणिन्यपेयकत्रापि जीव
सापराधादौ, पृथिवीकायिकादौ वा किं पुनर्बहुपु दंरं भवः ।
[अणिकिस्सत्ते स्ति] अणिकिस्रोऽनुज्जितोऽप्रत्याख्यातो भवति ।
स एकान्तबाल इति वक्तव्यः स्यात् । एवं च भ्रमणोपासका एका-
न्तबाला एव न बालपणिरुता, एकान्तबालव्यपदेशनिबन्धनस्यासर्व-
प्राणिद्वयस्यास्य भावादिति परममम् । स्वमतं तु-एकप्राणिन्य-
पि येन दारुपरिहारः कृतोऽसौ वैकान्तेन बालः, किं तर्हि ? बाल-
पणिरुतः, विरत्यंशसंज्ञावेन मिश्रत्वात्तस्य । एतदेवाह- (जस्म ण-
मिन्त्यादि) एतदेव बालत्वादिद्विधाविधु निरूपयन्माह- (जीवाण-
मिन्त्यादि) प्राणुक्तानां संयतादीनामिहोक्तानां च पणिरुतादीनां
यद्यपि शब्दत एव भेदो नार्थतस्तथापि संयतत्वादिव्यपदेशः
क्रियाव्यपक्षः, पण्डितत्वादिव्यपदेशस्तु बोधविशेषोपेक्ष इति ।
ज० १९ श० २ उ० ।

(११) ज्ञाया—

रायमिहे० जाव एवं वयामी-अस्रुत्थिया णं भंते ! एव-
माइक्खंति० जाव परूवेति-ए. खलु केवली जक्खाएसेणं

आइस्संति । एवं खलु केवली जक्खाएसेणं आइहे समाणे
आइह दो भासाओ भासइ । तं जहा-मोसं वा, सच्चामोसं
वा, से कहमेयं जेतं ! एवं ? गोयमा ! जं णं ते आणउ-
त्थिया० जाव जं णं एवमाहंसु, मिच्छं ते एवमाहंसु । अहं पुण
गोयमा ! एवमाइक्खामि०-एव खलु केवली जक्खाएसेणं
आदिस्सइ, एव खलु केवली जक्खाएसेणं आइहे समाणे
आइह दो भासाओ भासइ । तं जहा-मोसं वा, सच्चामोसं
वा; केवली णं असावज्जाओ अपरोवघाइयाओ आइह दो
भासाओ भासइ । तं जहा-मोसं वा असच्चामोसं वा ॥

(जक्खाएसेणं आइस्सइ स्ति) देवादेशनाविद्यतेऽधिष्ठीयत
इति [नो खलु इत्यादि] नो खलु केवली यक्षादेशनाविद्यते
अनन्तवीर्यत्वात्तस्य । (असावज्जा स्ति) अन्याधिष्ठः परवशीकृतः स-
त्यादिभाषाद्वयं च ज्ञायमाणः केवली उपधिप्रवहप्रणिधानादिकं
विचित्रं वस्तु ज्ञापत इति । भ० १८ श० ९ उ० ।

(१२) [मनुष्यलोकाः] पञ्चयोजनशतानि मनुष्यलोको
मनुष्यैर्बहुसमाकीर्णः—

अस्रुत्थिया णं जेतं ! एवमाइक्खंति० जाव परूवेति-से
जहा नामण जुवई जुवाणे हत्थेण हत्थं गेहइत्ता, चक्कस्स वा
नार्थो अरमाउत्तासिया, एवमेव चत्तारि पंच जोयणसयाइं
बहुसमाइणं मणुयलाणं मणुस्मेहि, से कहमेयं भंते ! एवं ?
गोयमा ! जं णं ते अस्रुत्थिया जाव माणुस्मेहि जे एवमाहंसु,
मिच्छा ते एवमाहंसु । अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि० जाव-
एवमेव चत्तारि पंच जोयणसयाइं बहुसमाइणं नेरइएहि ।

(अस्रुत्थियेत्यादि) (बहुसमाइणे ति) अत्यन्तमाकीर्णम्,
मिथ्यात्वं च तद्वचनस्य विजृम्भानपूर्वकत्वाद्वक्ष्यमिति ॥ ज०
५ श० ६ उ० ।

(१३) [वेदना] सर्वे जीवा अनेवंभूतां वेदनां वेदयन्ते
इत्यत्र विवादः—

अस्रुत्थिया णं जेतं ! एवमाइक्खंति० जाव परूवेति-सच्चे
पाणा सच्चे जूया सच्चे जीवा सच्चे सत्ता एवंजुयं वेयणं
वेदंति, से कहमेयं भंते ! एवं ? गोयमा ! जं णं ते अस्रुत्-
थिया एवमाइक्खंति० जाव वेदंति; जे ते एवमाहंसु, मिच्छा ते
एवमाहंसु । अहं पुण गोयमा ! ए. माइक्खामि० जाव परू-
वेमि-अत्येगइया पाणा जूया जीवा सत्ता एवंजुयं वेयणं
वेदंति, अत्येगइया पाणा जूया जीवा सत्ता अणवभूयं वेय-
णं वेदंति । से केणहे णं अत्येगइया तं चेव उच्चारेयव्वं ?
गोयमा ! जणण पाणा जूया जीवा सत्ता जहा कदा कम्मा
तहा वेयणं वेदंति, तेण पाणा जूया जीवा सत्ता एवंजुयं
वेयणं वेदंति, जेण पाणा भूया जीवा सत्ता जहा कदा
कम्मा नो तहा वेयणं वेदंति, तेण पाणा जूया जीवा सत्ता
अणवजुयं वेयणं वेदंति, से तेणहे णं तदेव ॥

(एवमयं वेयं ति) यथाविधं कर्म निबद्धमेवंभूतामेवंप्रका-
रतोत्पत्त्यां वेदनासत्ताविकर्मोदय वेदयन्त्यनुभवन्ति । मि-
थ्यात्वं चैनद्वादिनामेवम-न हि यथा बद्धं तथैव सर्वं कर्माऽनुभू-
यते, आयुः कर्मणो अभिचारात् । तथाहि-दीर्घकालानुभवती-
मस्याप्यायुःकर्मणोऽप्ययसाऽपि कालेनानुजवां भवति, कथम-
स्यथाऽप्यनुभूयपदेशः सर्वजनप्रसिद्धः स्यात् । कथं वा महा-
संयुगादौ जीवसंज्ञाणामप्येकदैवमृत्युरुपपद्येतेति । [अण्वेवचूयं
पि ति] यथा बद्धं कर्म नैवमृताऽनेवमृता, अतस्ताम् । भूयन्ते
आगमे-कर्मणः स्थितिघातरसत्तादय इति ॥ म० ५ श० ३०]

अणउत्थिया णं भंते ! एवमाइक्खंति० जाव परूवेति-
एवं खलु सव्ये पाणा ज्ञ्या जीवा सत्ता एगंतुक्खं वे-
यणं वेयंति, से कहमेयं भंते ! एवं ? गोयमा ! जएणं ते
अणउत्थिया० जाव मिच्छंते एवमाइंसु । अहं पुण गोयमा !
एवमाइक्खामिप जाव परूवेमि-अत्थेगइया पाणाज्ञ्या
जीवा सत्ता एगंतुक्खं वेयणं वेयंति । आहच्च सायं अत्थे-
गइया पाणा ज्ञ्या जीवा सत्ता एगंतं सायं वेयणं वेयंति,
आहच्च असायं वेयणं वेयंति, अत्थेगइया पाणा ४ वेमायाए
वेयणं वेयंति, आहच्च सायमसायं से केणहे णं ? गोयमा !
नेरइया णं एगंतुक्खं वेयणं वेयंति, आहच्च सायं भवणवइ-
बाणमंतरजोइमवेमागिया एगंतं सायं वेयंति, आहच्च असा-
यं पुदविकाइया० जाव मणुस्मा वेमायाए वेयंति, आहच्च
सायमसायं, से तेणहे णं ॥

(अणउत्थियत्वादि) (आहच्च सायं ति) कदाचित्सातां वे-
दनाम् । कथमिति ? उच्यते-“उदवाएण च सायं, नेरइया देवक-
म्मुणा वा वि” । (आहच्च असायं ति) देवा आहमनमियविप्रयो-
गादिभ्रस्तां वेदनां वेदयन्तीति । (वेमाया य ति) विविधया
मात्रया कदाचित्सातां, कदाचिदसातामित्यर्थः । ज० ६
श० १० उ० ।

(१४) [शीलं भेयः, भुतं भेय इत्यत्रान्ययुधिक् ।

सह विवादः—

रायमिहे० जाव एवं वयासं-अणउत्थिया णं भंते ! एव-
माइक्खंति० जाव परूवेति-एवं खलु सीलं सेयं, सुयं सेयं,
सुयं सीलं सेयं, से कहमेयं जंते ! एवं ? गोयमा ! जं णं ते
अणउत्थिया एवमाइक्खंति० जाव-जे ते एवमाइंसु, मिच्छा
ते एवमाइंसु । अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि०
जाव परूवेमि-एवं खलु मए चत्तारि पुरिसजाया पणत्ता ।
तं जहा-सीलसंपणे नाम एगे नो सुयसंपणे ? । सुयसंपणे
नाम एगे नो शीलसंपणे २ । एगे सीलसंपणे त्रि सुयसंपणे
वि ३ । एगे नो सीलसंपणे नो सुयसंपणे ४ । तत्थ णं जे से
पदमे पुरिसजाए, से णं पुरिसे सीलसंपणे असुयसंपणे उवरए
अविशायधम्मे । एम णं गोयमा ! मए पुरिसे देगाराइए पण-
से ? । तत्थ णं जे से दोवे पुरिसजाए, से णं पुरिसे अभी-

इयं सुतवं अणवरए विणायधम्मे, एम णं गोयमा ! मए
पुरिसे देमविराहए पणसे २ । तत्थ णं जे से तवे पुरिस-
जाए मे णं पुरिसे सीलसंपणे सुतवं उवरए विणायधम्मे, एम
णं गोयमा ! मए पुरिसे सव्वाराइए पणसे ३ । तत्थ णं
जे से चउत्थे पुरिसजाए, से णं पुरिसे असीलसंपणे असु-
तवं अणवरए अविशायधम्मे, एम णं गोयमा ! मए-
पुरिसे सव्वविराहए पाणते ।

अस्य चूर्णयुसारेण व्याख्या-एवं लोकसिद्ध्यायेन अणु
निश्चयेन इहाऽन्ययुधिका। केचित्क्रियामात्रादेवाऽर्थाऽर्थसि-
द्धिमिच्छन्ति । न च किञ्चिदपि ज्ञानेन प्रयोजन, निश्चयेनत्वात् ;
यदादिकरणप्रवृत्त्याकाशादिपदार्थवत् । पठ्यते च- “क्रियैव
फलदा पुंसां, न ज्ञानं फलदं मतम् । यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञां, न
ज्ञानात्सुखितो भवेत् ” । १ । तथा-“जहा करं चंदणजारवाही,
भारस्स जागी न हु चंदणस्स । एवं तु नाणी करणंण हाणां,
नाणस्स जागी न हु समंइए” । १ । अतस्ते प्ररूपयन्ति-शीलं भे-
यः प्राणातिपातादिविरमणयानाध्ययनादिकृषा क्रियैव भेयोऽनि-
शयेन प्रशस्यं, नृणां पुरुषार्थसाधकत्वाच्चेयं वा समाभ्यर्णाय
पुरुषार्थविशेषार्थिना । अन्ये तु ज्ञानादेवेष्टार्थसिद्धिमिच्छन्ति, न
क्रियातः, ज्ञानविकलस्य क्रियावतोऽपि फलसिद्धदर्शनात् । अ-
थायंते च-“विज्ञप्तिः फलदा पुंसां, न क्रिया फलदा मता । मिथ्या-
ज्ञानात्प्रवृत्तस्य, फलासंवाद्दर्शनात् ” ॥ १ ॥ तथा-“पदमं नाणं
तवोदया, एवं चिच्छे सव्वसंजए अण्णाणी । किं काहं किं वा, नाही
उयपावयं ” ॥ १ ॥ अतस्ते प्ररूपयन्ति-भुतं भेयः, भुतं भुतज्ञा-
नं तदेव भेयोऽतिप्रशस्यमाभ्यर्णाय वा, पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वा-
त् ; न तु शीलमिति । अन्ये तु ज्ञानक्रियाभ्यामन्यामन्यनिरपेक्षा-
त्त्वां फलमिच्छन्ति । ज्ञानं क्रियाविकलमेवोपसर्जनं भूतक्रियं वा
फलदम् । क्रियाऽपि ज्ञानार्थिकला उपसर्जनं ज्ञानज्ञात्वा वा फलदे-
ति भावः । भवन्ति च-“किञ्चिद्वेदमयं चात्र, किञ्चित्पात्रं तपोम-
यम् । आगमिष्यति यन्पात्रं, तत्पात्रं तारयिष्यति ” ॥ १ ॥ अत-
स्ते प्ररूपयन्ति-भुतं भेयः, तथा शीलं भेयः, द्वयोरपि प्रत्येकं पुरु-
षस्य पवित्रतानिबन्धनत्वादिनि । अन्ये तु व्याचक्षते-शीलं भे-
यस्तावन्मुख्यवृत्त्या, तथा भुतं भेयः, भुतमाप भेयो, गौणवृत्त्या
तदुपकारित्वादित्यर्थः, इत्येकोयं मतम् । अन्यद्विधमतं तु भुतं
भेयस्तावत् । तथा शीलमपि भेयो, गौणवृत्त्या तदुपकारित्वादि-
त्यर्थः । अयं चार्थ इह सूत्रे काकुपाठालुच्यते । एतस्य च प्रथ-
मव्याख्यानेऽन्ययुधिकमतस्य मिथ्यात्वं, पूर्वोक्तपक्षत्रयस्यापि फ-
लसिद्धावनङ्गत्वात्, समुदायपक्षस्यैव च फलासिद्धिकारणत्वात् ।
आह च-“ नाण पयासयंसो, इओ तवो संजमो य मुत्तिकरो ।
निरहं पि समाओगां, मोक्खो जिणसासणे भणिओ ” ॥ १ ॥
तपःसंयमौ च शीलमेव । तथा-“संजोगसिद्धीयं फलं व-
यंति, न हु एगचकेण रदो पयाइ । अंधो य पंगु य वणे स-
मिच्छा, ते संपउत्ता नगरं पविट्ठा ” ॥ १ ॥ स्ति । द्वितीयव्याख्यान-
पक्षेऽपि मिथ्यात्वं, संयोगतः फलसिद्धिहेतुत्वादेकैकस्य प्रधानत-
रविवक्षाया अमङ्गलत्वादिति । अहं पुनर्गौतम ! एवमाख्यामि,
यावत्प्ररूपयामीत्यत्र भुतयुक्तं शीलं भेय इत्येतावान् वाक्यशेषो
दृश्यः । अथ कस्मादेवमब्रूवते-[एवमित्यादि] एव यदयमा-
ख्यानयेन [पुरिसजाय स्ति] पुरुषप्रकारः [सीलसंपणे असुयसंपणे]
कोऽर्थः ? [उवरए अविशायधम्मे स्ति] उपरतोऽस्तिवृत्तः सव्वविराह

पापात् अविज्ञानधर्माभावोऽनधिगतधुनज्ञानो वास्तवस्थी-
त्यर्थः । गीतार्थानिश्चिनपश्चरणनिरतो गीतार्थ इत्यस्ये । [देसा
राहणं] देशं स्तोत्रमंशं मोक्षमार्गस्याराधयतीत्यर्थः । सम्य-
न्धोऽधर्माद्विज्ञानात्पापवत्त्वमिति । [असौलवं सुयवंति] कोऽर्थः ?
[अणुवरणं विष्णुधर्मस्येति] पापावनिवृत्तौ ज्ञानधर्माच्च अ-
विज्ञानस्य गृह्येति प्रायः । [देसधिराहणं] देशं स्तोत्रमं-
शं ज्ञानाद्विज्ञानरूपस्य मोक्षमार्गस्य तृतीयभागरूप, चारित्र्यं वि-
राधयतीत्यर्थः । प्राप्तस्य तस्यापाननादप्राप्तेर्वा [सञ्चाराहणं
सि] सर्वे त्रिप्रकारमापि मोक्षमार्गमाराधयतीत्यर्थः । कुतश्चेद-
ज्ञानदर्शनयोः संगृहीतत्वात् । नहि मिथ्यादर्ष्टिविज्ञानधर्मा तत्त्व-
तां भवन्तीति । एतेन समुद्दिनयोः शीघ्रभूतयोः भयस्त्वमुक्तमि-
ति (स्वयाराहणं) इत्युक्तम् । म० ८ श० १० उ० ।

(१५) [सुखम्] सर्वजीवानां सुखविषये विप्रतिपत्तयः-

असु उत्थिया एं जंते ! एवमाइक्खंति० जाव पक्खेति-जा-
वया रायगिहे एगरे जीवा, एवयाणं जीवाणं नो च-
क्रिया केइ सुहं वा दुहं वा० जाव कोलद्धिगमायमावि निष्पा-
वमायमावि कलममायमावि मानमायमावि मुग्गमायमावि जुयमा-
यमावि झिक्खमायमावि अजिनिव्वट्टेत्ता उवदंमिच्च ए मे कहमेयं
जंते ! एवं ? । गोयमा ! जसं ते असु उत्थिया एवमाइक्खंति०
जाव मिच्छंते एवमाइसु. अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि०
जाव पक्खेमि-मव्वलो ए वि य एं मव्वजीवाणं नो चाक्रिया
केइ सुहं वा ते चव० जाव उवदंमिच्च ए मे केणहे एं ? । गोयमा !
अयणं जंघुदीवे दीवे० जाव विसेसाहि ए परिकखेवेणं पप्प-
त्ते । देवेणं माहिहि ए० जाव महाणुजागे एगं महं सवित्रेयण-
गंधसमुग्गमंगहाय ते अवहालेइ । अवहालेत्ता० जाव इणामेव
कहं केवलकप्पं जंघुदीवे दीवे तिहि अच्छगानेवाएहि ति म-
त्तल्लुत्तो अणुपरियहित्ता णं इव्वमागच्छेत्ता, से नूणं गो-
यमा ! से केवलकप्पे जंघुदीवे दीवे तिहि धाणपांगलोहि
फुं ? । इता ! फुं, चक्रियाणं गोयमा ! केइ तोसं घाणपां-
गलाणं कोलद्धिमायमावि० जाव उवदंसिच्च ए एं इणहे मम-
हे । से तेणहे एं जाव उवदंसिच्च ए जीवेणं जंते ! जीवे जी-
वे ? । गोयमा ! जीवे ताव नियमा, ज वि ज वे वि नियमा जीवे ।

(असु उत्थित्यादि) (नो चक्रियं सि) न शक्नुयात् ।
(जाव कोलद्धिमायमावि सि) आस्तां बहुबहुतरं वा या-
वत्, कुवत्तास्थिकमात्रमपि, तत्र कुवत्तास्थिकं बहुकुसकः, (नि-
ष्पाव सि) घट्टः, (कय सि) कलायः, (जुय सि) युकाः,
“ अयस्समित्यादि ” दृष्टान्तोपनयः । एवं यथा गन्धपुद्गलाना-
मितिमुक्त्वात्वेनामूर्तकल्पस्यात्कुवत्तास्थिकमात्रादिकं न दर्शयितुं
शक्यते । एव सर्वजीवानां सुखस्य दुःखस्य चेति । म० ६ श०
१० उ० ।

(१६) [ह्रदः] राजगृहनगरस्य बहिर्वैतारपर्वतस्याऽधः-

स्थस्य ह्रदस्य विषये विप्रतिपत्तयः-

असु उत्थिया एं भंते ! एवमाइक्खंति, जासंति, पाण-
वंति, पक्खेति-एवं खलु रायगिहस्य नगरस्य बहिर्वा व-

जारस्स पक्खयस्स अहे एत्थ एं महं एगे हर ए अवे पप्पत्ते ।
अतोगाइ जौयणाइ आयापविकखंजेणं नाणादुमखंरुमो-
उदेसे सस्मिरी० जाव पक्खिस्से, तत्थ एं बहवे उदारा
वलाहया संसेयंति, समुच्छियंति, वासंति, तव्वतिरित्ते वि य
एं मया समिउं उमिणे आउकाए अभिनिस्सवइ, मे कह-
मेयं भंते ! एवं ? । गोयमा ! जसं ते असु उत्थिया एवमाइ-
क्खंति० जाव जे ते एवमाइक्खंति, मिच्छंते एवमाइक्खंति ।
अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि, जासेमि, पप्पवेमि, पक्खवेमि-
एवं खलु रायगिहस्य नगरस्य बहिर्वा बेभारपक्खयस्स अदूर-
सामंते एत्थ एं महातवोवतीरपपजवे नाम पासवणे पप्पत्ते ।
पंच धणुसयाइ आयापविकखंजेणं नाणादुमखंरुमोउदेसे
सस्मिरी० पामादी० दरिसणिजे अजिस्से पडिस्से, त-
त्थ एं बहवे उमिण जौणिया जीवा यपोगला य उदगत्ताए
वक्कमंति, विउक्कमंति, चयंति, उवचयंति, तव्वतिरित्ते वि य
एं मया ममियं उमिणे उमिणे आउकाए अभिनिस्सवइ,
एम एं गोयमा ! महातवोवतीरपपजवे पासवणे, एस एं
गोयमा ! महातवोवतीरपपजवस्स पासवणस्स अहे पप्पत्ते ।
सेवं जंते ! भंते चि जगवं गोयमे समणं जगवं महावीरं
वेदइ नमंमइ ॥

(असु उत्थियेत्यादि) [पक्खयस्स अहे सि] अधस्तात्तस्योपरि प-
र्वत इत्यर्थः । (हर ए सि) ह्रदः । [अवे सि] अधानिधानः । क्वचि-
(हर ए सि) न दृश्यते, अवे इत्यस्य च स्थाने अणु सि दृश्यते, तत्र
च आप्यः अपां प्रजवः, ह्रद एव वेति (ओगल सि) विस्तीर्णाः,
(वलाहय सि) मंघ्राः, (संसेयंति सि) संस्त्रियन्ति, उत्पादजि-
मुखीजघति (संमुच्छंति सि) संमुच्छन्त्युत्पद्यन्ते (तव्वतिरित्ते य
सि) ह्रदपूरणादतिरिक्तश्च उत्कलित इत्यर्थः । (आउकाए सि)
अपकायः [अभिनिस्सवइ सि] अभिनिश्चरति कुरति [मिच्छंते
एवमाइक्खंति सि] मिथ्यान्वं चैनदाक्यानस्य विजङ्गज्ञानपूर्वक-
त्वात्प्रायः सर्वज्ञवचनान्वरुद्धत्वाद् व्यावहारिकप्रत्यक्षेण प्रायाऽन्य-
थापन्नमाश्चावगन्तव्यम् । [अदूरसामंते सि] नानिदूरे नाप्याति-
समीप इत्यर्थः । (एत्थ एं नि) प्रकापकेनापदर्श्यमाने (महात-
वोवतीरपपजवे नाम पासवणे सि) आतप इव आतप उष्णता,
महाश्वासाघातपञ्चेति महातपो, महाऽऽनपस्य उपतीर तरि-
समीपे प्रभव उत्पादो यस्यासौ महातपोपतीरप्रभवः । प्रभवति
कुरतीति प्रभवणः, प्रस्यन्दन इत्यर्थः । (वक्कमंति) उत्पद्यन्ते,
(विउक्कमंति) विनश्यन्ति । एतदेव व्यत्ययेनाह-व्ययन्ते
उत्पद्यन्ते चेति । उक्तमेवाधे निगमयन्नाह- (एस एमिस्सादि)
एषोऽनन्तरोक्तरूपः, एष वा अन्ययूधिकपरिकल्पिताप्यसं-
ज्ञो महातपोपतीरप्रभवः प्रभवण उच्यते । तथा एष यो-
ऽयमनन्तरोक्तः (उमिणजौणिए इत्यादि) स महातपोपती-
रप्रभवस्य प्रभवणस्यार्थोऽभिधानान्वयः प्रकृतः । म० २
श० ५ उ० ।

इति दर्शिता अन्ययूधिकैः सह विप्रतिपत्तयः । (अन्ययूधि-
कविशेषैः कार्पलादिभिः सह विवादास्तु तत्तच्छब्देषु, 'समा-
सरण' शब्दे च दर्शयिष्यन्ते)

(१७) संसर्गस्तु तैः [कापिष्ठादिभिः] सह न समाचरणीय
एव [आगादवचनम्] यथा-

अमृतयुधिक् वा गृहस्थं वा आगादं वा वदति-

जे जिकखू अणउत्तियं वा गारत्तियं वा आगादं वदइ,
वदंतं वा साइज्जइ । ११ ।

आगाद इत्यादि ।

जे भिकखू अमृततियं वा गारत्तियं वा फरुसं वदइ,
वदंतं वा साइज्जइ । १० । जे जिकखू अणउत्तियं वा
गारत्तियं वा आगादं फरुसं वदइ, वदंतं वा साइज्जइ । ११ ।
जे जिकखू अमृततियं वा गारत्तियं वा अमृतयणि अक्षा-
सायणाए अच्चासादइ, अच्चासायंतं वा साइज्जइ । १२ ।

आगादगाहासुसं-

आगादफरुसमीसग-दसमुदसम्मि वसितं पुवं ।

गिहअमृतित्थिण्हि, ते चेव य होति तेग्गमे ॥ १५ ॥

जहा वसमुदसे भवतं प्रति आगादफरुसमीसगसुसा भ-
ण्णिता, तथा इह गिहअमृतित्थियं प्रति वक्तव्या । इमेहि जा-
तिमातिण्हि गिहत्थि अमृतित्थिय वा ऊणतरं परिभयंते
आगादं फरुसं वा भणति-

जातिकुलस्वभासा-धणवलपाहणदाणपरिभोगे ।

सत्तवयवुद्धिनागर-तक्करभयकेयकम्मकरं ॥ १६ ॥

जदि ताव मम्मपरिण-दितस्स मुण्णिणो वि जायंतं माणं ।

किं पुण गिहं ण मणुं, न जविस्सति मम्मवच्छो णं ॥ १७ ॥

जातिकुलरूपात्मा धणेण बलेण पाहणत्तेण य एतेहि दा-
णं प्रति अदाता सति वि धणे, किमत्तेण अपरिजोगी हीनस-
त्तो वयस्सा अपडिप्पको मंदबुद्धिः स्वतो नागरस्सं प्राप्यं परि-
भवति । ते वा गिहत्थे अमृतित्थिय वा तक्करप्रभृतककम्मकर-
जावे हि दियं परिभवति ॥ जदि ताव कोदाणिमादपरा वि
जदि णो जातिमातिममेण घट्टिया कप्पति, किं पुण गिहं णो
मुतरं कापे करिप्पन्तान्यथे ।

सो य उपपन्नंत इमं कुज्जा-

खिण्णं मरेज्ज मारे-ज्ज वि कुज्जा-उग्गेहणा दाणिं ।

देमव्वा वंचकरे, मंता-उत्तेण पडिसिम्मे ॥ १८ ॥

अपणा वा मणुप्पणो मरेज्ज, कुयितो वा साहुं मारेज्जा, रुटो
वा साहुं रायकुलादिणे नेगहायेज्जा, साधुणा वा मेहिआ देम-
आगं करेज्ज, संतेण असंतेण वा प्रत्यभिणो एवं कुर्यात् । नि०
सू० १३ व० ।

(१८) दग्गवीणिका-

जे जिकखू दग्गवीणियं अमृततियण्हि वा गारत्तियण्हि
वा कारति, कारंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥

पाणी तं दग्गं वीणिया वासोदग्गम्म वीणिया वि
कोयणानिमित्तं णिज्जुत्तिकारो मणति-

वासाम्दग्गवीणिय, वसहीमंबच्छ एतरं चेव ।

वसहीमंबच्छा पुण, बहिया अंतो वरित्थि णिच्च ॥ १३१ ॥

वासाम्दग्गवीणिया कज्जति । सा दुविहा-वसहीए संबद्धा,
इतरा असंबद्धा । वसहीसंबद्धा निविहा विहिता-बहिया, अंतो,
उवरि च । इमं निविहाए वि विक्खणां णिच्च-

परिगज्ज विहिता उम्मि-ज्जण अंतो व ओदए वा वि ।

इम्मियतलमाले वा, पणालविहं व उवरिस्सु ॥ १३४ ॥

जा सा वसहीसंबद्धा सा निच्च परिगाहो, जा सा अंतो
संबद्धा सा जूमी उम्मिज्जति, भिरा वा उप्पडिगा वा-
सादगं वा विहेहिं पविट्ठं, जा सा उवरि संबद्धा सा इम्मियतले
हम्मतले भायाहा वा मंरुबिबाच्छादितमाले वा वासोदग्गं पविट्ठं
जायाले वा पणालविहं ।

वसही य असंबद्धा, उदग्गामगणकदमे चेव ।

पदमा वसहिणमिच्चं, मग्गणिमिच्चं दुवे इतरा ॥ १३५ ॥

वसही असंबद्धा निविहा-उदग्गस्स आगमो उदग्गामो, व-
सहिं तेण आगच्छति पविसति स्ति, अगणे वा अत्थ माहणो
अच्छति तं नाणउदगं एति, णिग्गमणपहे वा उदगं एति, तत्थ
कहमा जवति, तत्थ पदमा जा वसही तेण पविसति स्ति, ते अ-
मृतो दग्गवाहो कज्जति, मा वसहीविणामो जविस्सति, इयगसु
दुसु जा अण एति, जा य णिग्गमपहे, पत्ता अमृतो दग्गवीणिया क-
ज्जति, मा उदग टाहि स्ति, तं च संसज्जति, तत्थ अति तणं ताणं
तस्स पाणविगाहणा कज्जमो वा होहि स्ति मग्गणिमिच्चं णाम
मा मग्गो कज्जहि स्ति, उदग्ग कदमेण वा वसहिसंबद्धासु वि
दग्गवीणिया कज्जति ।

एते सामानतरं, दग्गवीणिय जो उ कारवे जिकखू ।

गिहअमृतित्थिण व, अयमोलममेण आणादं ॥ १३६ ॥

अय होदं, तस्स गोहो पिमो, सो तत्तो समेता दहति । एव
गिहअमृतित्थिआ वा समनेता जीयावघाती, तस्सा एतेहि ण
कारवे ।

दग्गवीणियण्हिया इमे-

दग्गवीणिय दग्गवाहो, दग्गपरिगालो य होति एगट्ठा ।

विणयति जम्हा तु दग्गं, दग्गवीणिय भसते तस्सा ॥ १३७ ॥

पुव्वके एगट्ठिया, पच्छके दग्गवीणियं णिरुत्त ॥ १३७ ॥

गिहअमृतित्थिण्हि दग्गवीणिय कारवैतस्स इमे दोसा-

आया तु दत्थपादं, इंदियजायं च पच्छकम्मं वा ।

फामुगमफामुदेमं, मच्चमिणाणे य ललुगा य ॥ १३८ ॥

[आय इति] आयविराहणा-तत्थ दत्थपादं वा लुमेज्जा, इंदि-
याण अमृतं वा लुमेज्जा, अहया इंदियजायमिति वेदियादिया,
ते विगाहज्जा, पच्छकम्मं वा करेज्जा, तत्थ फामुपणे देसे मास-
अहुं, सव्वे चउलहुं, अफामुपणं देसे, सव्वे वा चउलहुं, अप्पणो
करेतस्स एते चेव दोसा ।

दग्गवीणियाए अकरणे इमे दोसा-

पण । दिहरितमुच्छण-संजमआताअजीरंअसंसे ।

वहिता वि आयसंजम-उवधाणांमे दुग्गं य ॥ १३९ ॥

कारणेण करेज्ज वि दग्गवीणियं । किं कारणं ?, इमं-

वसहीए दुग्गभाण, वापातजुयाए अइव गुलभाण ।

एतेहिं कारणेहिं, कप्पति ताहे सयं करणं ॥१४०॥

पणगो वल्ली समुच्छेद, आदिग्रहणतो वैदियादि समुच्छति, हरियक्षाभो चट्टेति, एसा संजमविराहणा । आर्याविराहणा मीतमवसहीय भस्मं न जीरति, ततो गल्लस्यं जायति, एते वसहिसंबन्धाए दगवीणियाए अकज्जमाणीए दोसा, वसदिअ-संबन्धाए बहिया एमं दोसा-उदगागमे ठाणे अनादरे चिसिच्छ-ले लुतिआयविहारणा संजमे पणगा हरिता वैदिया वा उवदि-विणासो कहमेण मल्लिणवासा दुग्गुच्छिज्जति । कारणे गिहअ-स्थानिधियहिं वि कारयिज्जति ।

वित्थियपदमणिउणे वा, निउणे वा केणई भवे असह ।

वाधातो व साहुस्म, नरिकरणं कप्पती ताहे ॥ १४१ ॥

पच्छाकडसाजिगह—गिरजिगहजइए य असणी वा ।

गिहअस्थानिधिये वा, गिहपुव्वं एतरे पच्छा ॥१४२॥

दो वि पूर्ववत् कण्ठातो । नि० चू० १ उ० ।

(१९) [उपकरणत्त्वना] अन्यर्थाधिकैः चिसि-

मिलिकादि कारयति-

जे निक्खू सोत्थियं वा रज्जुयं वा चिसिमिद्धिं वा असत्त्वित्थि-
एण वा गारत्थिएण वा कारेति, कारंतं वा साइज्जइ ॥१४॥

सुत्ते सुत्ते मया सोत्थिया, यत्नकंबल्यादिक्का इत्यर्थः । रज्जुप-
भया रज्जुमा, दोराक सि वुत्तं जघति ।

उपावहणात्तरणे, वामे उज्जकखणी जओ एति ।

उल्लवहिं विरद्धेति व, अंतो वहि कसिण इतरं वा ॥१४५॥

जाव मंतओ न परिट्टविज्जति ताव पच्छोम धरिज्जति, अघाणे
वा जाव थमिद्धं न लज्जति ताव उादितो गतो वुज्जति, जओ
उज्जकखणी एति, ततो कम्मगच्छिमिली दिज्जति, यासासु वा
उल्लवहिं विरद्धेति दोरे जहासंखं अत वहि कसिण इतरं वा ।

पंचावधचिलमिलीए, जो पुव्वं कप्पती गहणं ।

अमती पुव्वकहाण, कप्पति ताहे सयं करणं ॥१४६॥

वित्थियपदमणिउणे वा, निउणे वा हाइज्जकेणई असह ।

वाधातो व साहुस्म, नरिकरणं कप्पती ताहे ॥ १४७ ॥

गाहा पूर्ववत् कण्ठा । नि० चू० १ उ० ।

(२०) सूचीप्रभृत्युपकरणान्यन्ययूधिकेन वा गृहस्थेन
वा कारयति-

जे निक्खू सूचियस्स उत्तरकरणं असत्त्वित्थिएण वा गार-
त्थिएण वा कारेति, कारंतं वा साइज्जइ ॥ १५ ॥

सूर्यामादीयाणं, उत्तरकरणं तु जो तु कारेज्जा ।

गिहअस्थानिधिये वा, सो पावति आणमादीणि ॥१४६॥

उव्वगाहिता सूया-दिया तु एकेकए गुरुस्मेव ।

गच्छं व समासज्जा, अणायमेकेक सेसेसु ॥१४७॥

सूची पिप्पलओ णहच्छेयणं कण्णसोदणे उव्वगाहितोव-
करणं, एते य एकेका गुरुस्स भवति । सेसा तेहिं चैव कज्जं
कारेति, महल्लगच्छं वा समासज्ज अणायसा अजोहमया सयंस-
मिगमयी वा सेससाहुणं एकेका भवति । किं पुण उत्तर-
करणं ? । इमे-

११६

पासग मट्टिणिसीयण-पज्जण रिउकरणं आत्तरणं ।

सुहुमं पि जं तु कीरति, तदुत्तरं मूलणिव्वत्ते १६८ ॥

पासगं विहं व टिज्जति, उव्वहकरणं मट्टिणिसीयणं णिसाणे पज्ज-
णं लोहकारागारे रिज्जु उज्जुकरणं एयं सव्वं उत्तरकरणं । अहवा
मूलमिज्जत्ते उवरि सुहुममवि जं कज्जति तं सव्वं उत्तरकरणं ॥

सूर्यामादीयाणं, रिप्पामिकरणं तु कप्पती गहणं ।

अमती रिप्पामिकम्मे, कप्पति ताहे सयं करणं ॥ १६९ ॥
नि० चू० १ उ० ॥

(२१) शिष्यादिकोपकरणकारणम्-

जे भिक्खू सिकंगं वा सिकगणं वमं वा असत्त्वित्थिएण

वा गारत्थिएण वा कारेति, कारंतं वा साइज्जइ ॥१७॥

जे भिक्खू सिकरोप्पादि सिकंगं पसि जारिसं वा परिव्यायग-
स्स सिककं अणंतओ उपाणओ उच्छादणं भवति, जारिसं का-
र्यस्स भोग्यसुखियाणं, एस सुत्तथो । इदाणि निज्जुत्ति-
वित्थियो-

सिकगकरणं दुविधं, तमथावरजीवदेहणिप्पणं ।

अंदगवाज्जग कीरुज-होरुव्वजादिगतेरस ॥ १४३ ॥

जे निक्खू पिप्पलगस्स उत्तरकरणं आणउत्थिएण वा
गारत्थिए वा कारेइ, कारंतं वा साइज्जइ ॥ १६ ॥

पिप्पलगणहच्छेदण-सोधणं चैव ह्योति एवं तु ।

णवरं पुण णाणसं, परिभागे होति णायव्वं ॥ १८३ ॥

एवं पिप्पलगणहच्छेयणसोदणे य एकेकं चउरो सुत्ता, अथो
पूर्ववत् । परिभागे विसंसा इमे-

वत्थं डिदिस्सामिति, जाइ उ पादद्धिदणं कुणति ।

अथवा वि पादद्धिदण, काहितां डिदती वत्थं ॥१८४॥

एकखं डिदिस्सामिति, जाइ उ कुणति सल्लमुद्धरणं ॥

अहवा सल्लुद्धरणं, काहितां डिदती एकखे ॥ १८५ ॥

पिप्पलगणहच्छेयणाणं अप्पणे इमा विधी-

मज्जं वा गेहिहत्ता, हत्थे उत्ताणयम्मि वा काउं ।

चूमीए व उवेत्तुं, एस विधी होति अप्पणणे ॥१८६॥

उभयतो धारणसमया मज्जे गेहिहत्तुण अप्पेति । सेसं कउं ॥

कण्णं सोधिस्सामिति, जाइ तु दंतसोधणं कुणति ।

अहवा वि दंतसोधण, काहितां सोहती कण्णे ॥१८७॥

लाजाज्जाजपरिच्छा, दुल्लभअचियत्तमहसअप्पणणे ।

वारससु वि सुत्तसु अ, अवरपदा ह्योति णायव्वा ॥१८८॥

जे भिक्खू लाउयपायं वा दारुपायं वा मट्टियापायं वा
चउत्थिएण वा गारत्थिएण वा परिघट्टीवेति थां, संठवेइ
वा, जम्माइति वा, असमप्पणो कारणयाए सुहुममवि णं
कप्पइ, जाणमाणे सरमाणे अन्नमन्नस्स वि सरमाणे वियर-
ति, वियरंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥

(जे भिक्खू लाउयपायं वा इत्यादि) दो द्वियकंचुघटितं मृ-
न्मय कपालकादि परिघट्टणं णिमोभणं संठवणं मुहावीणं
जम्मावणं विसमाण समीकरणं अन्नं पज्जंतं सक्केति, अप्पणो
काउति वुत्तं जवति, जाणइ जहा ण वट्टति, असत्त्वित्थियगारत्थि-
एहिं कारावज्जं जाणति वा, सुत्तं सरति, एस अमहओवदेसा प-

चिच्छं वा सङ्ग, असत्तिय गिहत्थाऽसत्तियया, तः ण वितरति पय-
च्छति, कारयतीत्यर्थः । अहवा गुरुः पृष्टः साधुभिर्यथा-गृहस्था-
भ्यतीर्थिकैर्वा कारयामः । ततः प्रयच्छते, अनुज्ञां ददातीत्यर्थः ।
अणिओ सुत्तथो ॥ नि० चू० ५ उ० ।

पहमवितियाण करणं, सुहममवी जो तु कारण भिक्खु ।
गिह्मिअण्णतित्थिएण व, सो पावति आणमादीणि ॥ १९६ ॥
पहमं बहु परिकम्मं, धितियं अप्पपरिकम्मं, सेसं कंठं । ज-
म्हा एते दासा तम्हा—

घट्ठितमठवित्ताए, पुव्वं जमिते य हांति गहणं तु ।
असती पुव्वकडाए, कप्पति ताहे सयं करणं ॥ १९७ ॥
नि० चू० ५ उ० ।

जे जिक्खू दंसयं वा लट्ठियं वा अवलेहणियं वा विणु-
सुइयं वा अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा परिघट्ठि-
इ वा, जम्मावेइ वा, अलमप्पणो कारणयाए सुहममवि-
णो कप्पइ, जाणमाणे सरमाणे अन्नमन्नस्स वि सरमाणे
वियरति, वियरंतं वा साइज्जइ ॥ ४० ॥

पहमवितियाण करणं, सुहममवी जो तु कारणे भिक्खु ।
गिह्मिअण्णतित्थिएण व, सो पावति आणमादीणि ॥ १९६ ॥
घट्ठितमठवित्ताए, पुव्वं जमिते य हांति गहणं तु ।
असती पुव्वकडाए, कप्पति ताहे सयं करणं ॥ १९७ ॥
वेसुमयी गवलमपी, दुविधा सूर्या समासतो होति ।
चउरंगुल्लप्पमाणा, सामिच्चणसंभरणट्ठाए ॥ १९८ ॥
एकेका सा तिविधा, बहुपरिकम्मा य अपरिकम्माए ।
अपरिकम्मा य तहा, णातव्वा आणपुव्वीए ॥ २०० ॥
अप्पगुल्लप्पमाणं, थिज्जंतो हांति मपरिकम्मा तु ।
अप्पगुल्लमेणं तु, उज्जंती अप्पपरिकम्मं ॥ १९९ ॥
जा पुव्ववाहता वा, पुव्वं संउवित तत्थ सा वा वि ।
लज्जति पमाणजुत्ता, सा णायव्वा अधाकरुगा ॥ २०१ ॥
पहमवितियाण करणं, सुहममवी जो तु कारणे भिक्खु ।
गिह्मिअण्णतित्थिएण व, सो पावति आणमादीणि ॥ १९८ ॥
घट्ठितमठवित्ताए, पुव्वं जमिते य हांति गहणं तु ।
असती पुव्वकडाए, कप्पति ताहे सयं करणं ॥ १९९ ॥
गाहा सव्वाओ पूर्ववत् । नि० चू० १ उ० ।

(२२) अन्ययुधिकादिभिः सह गोचरचर्यायै न प्रविशेत्—

जे भिक्खू गिहत्थाण वा अण्णउत्थियाण वा सीओदग-
परिभायणा वा हत्थेण वा मत्तेण वा दव्विएण वा जाय-
ण्ण वा असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा पडिग्गा-
हेइ, पडिग्गाइतं वा साइज्जइ ॥ १८ ॥

इमो सुत्तथो—

गिह्मिअण्णतित्थिएण व, सूर्यामादीहितं तु मत्तमे ।
जे जिक्खू असणादी, पच्छित्ते आणमादीणि ॥ १९५ ॥

गिहत्था सोत्तियबंभणादि, अन्नतिथिया परिव्यायगादि, उदग-
परिभायणी मत्तओ सूर्य, अहवा कोइ सूर्यादी तेण दसेज्जा, सो य
सीओदगपरिजोगी मत्तओ उल्लककमादि तेण गेएहंतस्स आ-
णादिया दासा, चउलहुं च से पच्छित्तं । इमे सीतोदगपरिजो-
इणो मत्ता—

दगवारगवट्ठिया, उल्लंकाऽऽयमणिवल्लभा उ एट्ठगा ।
मयवारवट्ठुमत्ता, सीओदयभोगिणो एते ॥ १९७ ॥

दगवारगो गट्ठुअउं आयमणी लोट्टिया कठमओ उल्लंकाओ
कट्टुमओ वारओ गट्ठुयं कप्पयंतं पि कठमयं । एतेसु गेएहंतस्स
इम दासा—

नियमा पच्छाकम्मं, धोतो वि पुणो दगस्स मो वत्थं ।
तं पि य सत्थं असणो—दगस्स संसज्जते वणं ॥ १९८ ॥

भिक्खुपयाणोवत्तित्तं पच्छा धुवत्तस्स पच्छाकम्मं स मत्तगो
असणादिरसभावित्तोत्ति उदगस्स सत्थं भवति, तमुदगमवी-
यज्ज संसज्जते य ॥ १९८ ॥

सीओदगजेइणं, पडिसिद्धं मा तु पच्छकम्मं ति ।
किं हांति पच्छकम्मं, किं व न हांति तित्ते सुणसु ॥ १९९ ॥

जेण मत्तेण सच्चित्तोदगं परिमुंजति, तेण भिक्खुगहणं पडि-
सिद्धं । सीओ पुच्छति—कह पच्छाकम्मं मवात, णो जवति वा ?
आचार्य भाइ—सुणसु—

संसट्ठममंमट्ठे, भावे मेमे य निगवमेमे य ।

हत्थे मत्ते दव्वे, सुद्ध—ममुद्धे तिगट्ठाए ॥ २०० ॥

संसट्ठे हत्थे संसट्ठे मत्ते सावसेमे दव्वे एणसु तिसु पदेसु अट्ठ
जंगा कायव्वाविसमा सुद्धा, समा असुद्धा जंगेसु इमा गहणाविधी-

पहमं गहणं सेसे—सु वि जत्थ सा सुद्धं वसु सेमं तु ।

अण्णसु तहा गहणं, असव्वसुवत्ते वि वा गहणं ॥ २०१ ॥

(अण्णसु त्ति) सेसेसु जंगेसु जदि देयं दव्वं सुक्खं अवलेकस्स
सुक्खं मरुगकुम्भादिता गन्त पच्छाकम्मस्स अभावात् विनि-
यपदं ॥ १४१ ॥

अमिमे ओमोयरिए, रायइट्ठे जए व गेलएट्ठे ।

अच्छाण रोहए वा, जयणा गहणं तु गीयत्था ॥ २०२ ॥

पूर्ववत् अनुसर्णीया । नि० चू० १९ उ० ।

जे जिक्खू अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा असणं
वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा देइ, देयंतं वा साइ-
ज्जइ ॥ २०३ ॥

जे जिक्खू असणादी, देज्जा गिह्मि अहव अस्मातिथीणं ।

सो आणा अणवत्थं, मिच्छत्तविराहणं पावे ॥ २०४ ॥

तेसि अन्नतिथियागिहत्थाणं दितो आणादी पावति, चउलहुं
च ॥ २०४ ॥

सव्वे वि य खलु गिहिया, परप्पवादी य देमविरता य ।

पडिसिद्धाणकरणे, जेण परालोककंवीण ॥ २०५ ॥

एतेसु दानं शरीरशुश्रूषाकरणं अथवा दान एव करणं अः

परशोककाङ्क्षी भ्रमणः तस्यैतन् प्रतिविद्धं, अहवा एतेषु दाणं करणं किं पमिसिद्धं जेण समणो परलोकककली ?। चाद-
क आह—

जुत्तमदाणमसीले, करुणामइओ उ होति मण ६४ ।

तस्म मजुत्तमदाणं चोदग ! सुण, कारणं तत्थ ॥ १७० ॥

जुत्तं अणतथियगिहत्थेसु अविग्गतेसु सि काउं दाणं ण दि-
ज्जति, जो पुण देमविरतो सामाइयकरो तस्म ज दाणं पमि-
सिज्जति, एयमजुत्तं, जेण सो समणज्जतो दग्गति । आचार्य
आह—हे चोदक ! एत्थ कारणं सुणसु—

रंधण-किमि-वाणिज्जं, पावति तस्स पुंस्व विणिउत्तं सो ।

कयणामाइयजोगि वि, मूयस्स अपच्छमाणस्म ॥

अदि वि सो कयणामाइओ उवस्सए अन्थति, नहा वि तस्स पु-
विज्जता अहिकरणजोगा पायति सि रंधणजोगो कृषिकरणजोगो
वाणिज्जजोगो य, एतेण कारणेण तस्स दाणमजुत्तं । चोदक:-
णण भणियं समणो इय सावओ । उच्यते-आवस्मेण तु समणे ते
जेण सव्यविरती ण दग्गति । जओ भणति—

सामाइय पारेउं, ण णिगगतो साहुवमहीए ।

आहकरणं मातिज्जति, उता हु न वोसगति सव्वं ॥ १७२ ॥

आयणियो सोमं पुच्छति-सामाइयं करेमि सि । साधुवमही वि
तो पत्ततो आरब्ध जाव सामाइयं पाण्ठण न णिगगतो साधु-
वमहीए पोमहमालाओ वा एयमि साइयकालो तस्म अ-
धिकरणजोगा पुव्वपयत्ता कज्जति, तो सा किं सातिज्जति,
उताहु ते वोसगति सव्वं । उच्यते-ए वोसरति साइज्जति,
जदि साइज्जति एव भणेतस्स सव्वविरती लभति ॥ १७२ ॥

दुविहतिविहे ण रुज्जति, अणुमन्ना तेण सा ण पमिरुद्धा ।

अणुओ ण सव्वविरतो, स समापति सव्वविरओ या ॥ १७३ ॥

पाणादियायादियाणं पंचएहं अणुव्यताणं सो विरति क-
रेति । (दुविध ति विधेण सि) दुविधेण करंति, ण कार्थेति,
तिविधं मण्ण वायाए कारणं ति । एत्थ तेण अणुमती ण णि-
कद्धा, तेण कारणेण वडसामाति ता वि सो सव्वविरतो ण
लभति, किं चाऽन्यत् ॥ १७३ ॥

कामी सपरं-गणतां, मूलपइमा स होऽ दड्ढवा ।

अेयणभेयणकरणे, उदिदकं च सो जुंजे ॥ १७४ ॥

एद्वेहितविस्सरिते, अिसे वा मइलिए व वोच्छे य ।

पच्छाकम्पवहणा, धुयावणं वा तदहस्स ॥ १७५ ॥

एव विमया-कामेति सि कामी सगृहेण सगृहः, अङ्गना
क्री, सह अङ्गनया साङ्गतः, मूलपइमा, देसविगति सि वुत्त भ-
वति । साधूणं सव्वविरती वृत्तादिच्छेदेन पृथिव्यादिभेदेन
प्रवृत्तः सामायिकभावादित्यत्र जं च उदिदकं तं कडसा-
माइओ वि भुजति; एवं सो सव्वं ण भवति, एतेण कारणेण
तस्स ण कप्पति दाउं इमो । अहवा—

वितियपदे परक्षिणे, सेहट्ठाणे य वेज्जमाहारे ।

अच्छाण देमगलणे, असती पडिहारिते महणं ॥ १७६ ॥

एयस्स इमा विभासा कारणे । पगतिथियाण मज्जे अ-
च्छेतावेज्ज, सेहो उद्धो रत्तत्तणा वेज्ज, गिही अण्णतिथी या णिव-

धेण मग्गेज्ज, तदा से दिज्जति, सेहे वा गिहिवेसचित्तो
भावतो पव्वइओ तस्स देज्जा, सन्धेण वा पयसा अज्जाण साह-
तिथिगिहियं तत्तत्कारणोहि गिहीण अच्छिणं तं साधु गिहीण
पव्वज्जिणेज्जा, अधया अज्जाणे भंतिपतिथमादियाण देज्जा,
वेज्जस्म वा गित्ताण्ठा अणियस्म देज्जा, तं च जहा दि-
ज्जति तदा पुव्वभाणियं जत्थ गिहीण अण्णतिथियाण य
साधूण य भंतिथका जे झल्ले भस्सपाणमइयमादियाण साहारं
ण दिणं तत्थ ते गिही अण्णतिथिया विभज्जाएयव्या, अह
ने अणिच्छा साधु भणेज्जा, अहं वा ते पता, ताहे साधु विभज्ज-
ति, साहुणा विभयनेण सव्वेसि वि हु समममेव विजइयव्व,
एसुवदेसो ॥ १७६ ॥ नि० खू० १५ उ० ।

से निक्खु वा निक्खुणी वा गाहावतिकुलं जान पवि-
मिंत्तुकामे णो अण्णान्तिथिएण वा गार्गत्थिएण वा परि-
हारिउ वा अपरिहारिण सद्धि गाहावड्कुलं पिंढवायपमि-
याए पविसिज्ज वा, णिक्खमेज्ज वा ।

(से भिक्खु वा इत्यादि) स निक्खुयावद् गृहपतिकुलं प्रवेष्टु-
काम एभिर्वैश्यमालैः सार्द्धं न प्रविशेत्, प्राक् प्रविष्टो वा नाति-
क्रामेदिति संबन्धः । यैः सह न प्रवेष्टव्यं तान् स्वनामग्राह-
माह-तत्रान्यतीर्थकाः सगजस्कादयो गृहस्थाः, पिण्डोपजीविनो
धिग्जातिप्रभृतयस्तैः सह प्रविशतामम । दापाः । तद्यथा-ते पृष्ठतो
वा गच्छेयुरप्रतो वा, तेऽत्राप्रतो गच्छन्तो यदि साधुवनुवृत्त्या गच्छे-
युस्ततस्तत्कृतं ईयांप्रत्ययः कर्मवन्धः, प्रवचनज्ञावचं च, तेषां वा
स्वजात्याद्युत्कर्ष इति । अथ पृष्ठतस्ततस्तत्प्रवेष्टो, दातुर्वा अनङ्क-
कस्य लाभ च, दाता सविमज्ज दद्यात्तेनावमोदय्यादौ दुर्मिक्षा-
दौ प्राणवृत्तिर्न स्यात्, इत्येवमादयो दापाः । तथा परिहारस्तेन
चरति पारिहारिकः, पिण्डदायपरहरणादुद्युतविहारी, साधुरि-
त्यर्थः । स पवंगुणकलितः साधुरपरिहारिकेण पारिवर्थावस-
थ कशालसस कथथाच्छन्दकेण न प्रविशेत्, तेन सह प्रविष्टा-
नामनेपणीयानिक्काग्रहणाग्रहणकृता दापाः । तथाहि-अनेपणीयग्र-
हणे तत्प्रवृत्तिरनुज्ञाता अवत्यग्रहणे ते सहोऽभिव्यहदादयो दापाः ।
तत एतावद् दापान् कृत्वा साधुगृहपतिकुलं पिण्डपातप्रतिह-
या तैः सह न प्रविशेन्नपि निष्क्रामेदिति । आचा० २ धु० १
अ० १ उ० ॥

(२३) [दानम्] अन्ययथिकेज्योऽशनादि न देयम्—

से निक्खु वा भिक्खुणी वा जान पविहे ममाणे णो अणु-
उत्थियस्म वा गार्गत्थियस्म वा परिहारिओ वा अपरिहा-
रियस्म वा असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा देउज
वा, अणुपदेज्ज वा ॥

साम्प्रतं नहानार्थप्रतिषेधमाह—

(से भिक्खु इत्यादि) स भिक्षुयावद् गृहपतिकुलं प्रविष्टः सन्नु-
पन्नान्वादाप्राप्त्यस्या वा तेन्योऽन्यतीर्थिकादिज्यो दापस-
न्यावशनादिकं न दद्यात्, स्वतो नाप्यनुपदापयेदपरेण गृहस्था-
दिनेति । तथाहि-तेन्यो दीयमान दद्यात् सोऽभिमान्येत, एत
होर्विधानामपि दक्षिणादौ । अपि च । तदुपष्टम्नादसंयमप्रवर्त-
नादयो दापा जायन्त इति । आचा० २ धु० १ अ० १ उ० ।

जे निक्खु अणउत्थिएण वा गार्गत्थिएण वा परिहारि-
ओ वा अपरिहारिण वा गाहावड्कुलं पिंढवायपडियाए

अणुपविसेज्ज वा, निक्खमिज्ज वा, अणुपविसेतं वा नि-
क्खमेतं वा साइज्ज ॥ ३९ ॥

अभ्यन्तोरिकाभरकपरिवाजकशाक्याजीवकवृक्षभावकप्रभृतयः,
गृहस्था मरुगादिभिक्षायाया, परिहारिओ मूलुसरदासे परिह-
रति, महवा मूलुसरगुट्टो धरेति, आचरतीत्यर्थः । तत्प्रतिपक्व-
भूतो अपरिहारी । ते य अणुतिथिया गिहत्या ।

सूत्रम्-

णो कप्पति निक्खुस्सा, गिहिणा अधवा वि अणुतिथीणं ।

परिहारियस्स परिहा-रिण गंतुं वियाराण ॥ ३०० ॥

सर्कि समान युगपत् एकत्र आहाकम्सं गाहापविष्मिकाए सा-
वज्जमनादियोगत्रयं करणत्रयं च गाहावतिकुल । अस्य व्याख्या-
गाहगिहं गाहा गेहं सि वा गिहं ति वा एगच्छं, तस्येति गृहस्य पतिः
प्रभुः स्वामी, गृहपतिरित्यर्थः । दारमत्यादिसमुदायो कुलं पिण्डं
वा य पमियाए सि । अस्य व्याख्या-पिण्डो असणादी गिहिणा दीय-
मानस्य पिण्डस्य पावे पातः, अनया प्रभया एतद्विष्टतो जहा-बाहं
जुमवगिण्डबलं जं घेत्तं गामं पविठो । अणुण पुच्छियं-किं णिमत्तं
गामं पविठोसि ? भणानि-सुत्तपायपमियाए धरणपायपमियाए
सि, तदेव पिमवायपडियाए सि । किञ्च-इदं सूत्रं लोकोत्तरउभ-
यसंज्ञाप्रतिषेधं किञ्चित् स्वयमयं संज्ञाप्रतिषेधं जयति, अणुप-
विसेति । अस्य व्याख्या चरगादि गाहा । अनु पञ्चाङ्गवेचरगादि-
सु णियेसु पच्छा पागकरणकालतो वा पच्छा, एव अनुशब्दः
पञ्चाद् योगे सिकः ।

एत्तो एगतरंणं, सहितो जो गच्छती वियाराण ।

सो आणा अणवत्तं, मिच्छत्तविराहणं पावे ॥ ३०१ ॥

एत्तो एगतेरेण गिहत्थेण वा अणुतिथिएण वा समं पविमं-
तस्स आणादिया दोसा । आद्यसंज्ञमविगदणाओ जायणा । गाहा
पंरंगादिपसु सर्किं हिडंतस्स पवयणो भावणा जयति, लोको
वपति-पंडरगादिपलायओ लभंत, सयं न लभंति, असारवचन-
प्रयत्नत्वात् । अधवा लोको वदति-अलक्षितता य परतोगे वा अ-
दिअदाणा आत्मानं न विदति, शूद्रा इति । एते पंरंगादि शिष्य-
स्तमच्युपगन्ता वसन्ति, यत एभिः साद्धं पर्यटने, किञ्चा-यत् ।
अधिकरणगाहा, गिही अयगोअसमाणा ए वदति भणितुं, एहिं
णिसीदतु वदवयाहिं वा भणतो अधिकरणं गिहत्थो अलक्षी
साद्धं लक्ष्मी उव हणति, साहुस्स अंतरायं अह संजतो अलक्षीतो
गिहत्थस्स अंतरायं जेण समं हिडति, दातारस्स वा अचित्तं
किंमया समं हिमसि सि, अधिकरणं च भवे, अलक्षेज्ज पड्डो
अवस्सयं अगाणा डहेज्ज, पंता वणादि वा करेज्ज, एगस्स वा
गाहणा गिहत्थीण उ दोह वि तेज्ज ते केव अंतराय आवि-
यताए संखडा तीया य साहुस्स करेज्ज, दातारस्स वा करेज्ज,
उयस्स वा कुज्जा, दोहता अट्टाणीणि य एगस्स देज्ज, साहुस्स
गिहत्थस्स वा, ते केव अंतरादी दोसा । जतो भणानि-संजयप-
दोसगाहा । संजयगिही उभयदोस इति गतार्था । एवं अणुगहा
च सि । अस्य व्याख्या-गाहं दुपदे खउप्यदे एवपण च, एतेसु केव
हडेसु वयादिपसु वा वि सुमतिपसु साधुगिहं वा एगतरं सं-
केज्ज, उभय वा किह पुणाति संकेज्ज, एते समणमाहणा प-
रोप्पर विरुद्धा वि एगता अडति, ए एते जे वा ते वा गुणं एते
खस्स चोरिया वा, कामी वा दुपयादि वा अवहडामपहिं ज-
इहा एते दोसा, नम्हा गिहत्थत्थित्थीहिं समं भिक्षाए ण प-

विसियव्वं, वितियपदेण कारणे पविसेज्जा वि । जतो वितिय-
पदगाहा । अचियं दुग्गिक्खं, एतेसु अचियादिसु एतोहिं गिह-
त्थत्थित्थीहिं समं भिक्षा लभति, अणवा न लभति; अतो
तेहिं समाणं अडे, सो य जदि अहा भहो णिमेनेह वा, अहा भ-
हण पुण समाणं दो तिस्सि घरा, अणहा ते चेथासंखडादी ।
रायदुट्ठे सो रायवल्हो गिलाणस्स सह एत्थ भांयणादि, सो
दव्वावेति, अणहा ण बज्जति, भिक्षायरियं वा वज्जंतस्स उ वि
सरिं तेण रक्खति, पडिणीयसाणे वाचारेति । आदिसहातां गो-
णसूयरातीए विपविसतो पुण इमा विही पुव्वगते गाहागिहत्थ-
त्थित्थिएसु पुव्वपविट्ठे पत्तं वा पुव्वपविट्ठो अणभावे ति, एरि-
सं ताणं दरिसंति जेण जज्जति, जहा एतेण समाणं हिंरुति, अ-
डतस्स य इमा विही पुव्वं पच्छा करुमरुपसु तओ पच्छा क-
रुमरुमल्लिङ्गीसु, तओ अहाजहमरुपसु तओ अहाभहमल्लिङ्गि-
णा अहाजहप वि, एस केव कमा । नि० सू० ३ उ० ।

जे निक्खु आगंतारेसु वा आरामागारेसु वा गाहावडकु-
लेसु वा परियावसहेसु वा अणउत्थियं वा गारत्थियं वा
अमणं वा पाण वा खाइमं वा साइमं वा ओभामिय ओभामिय
जायात, जायंतं वा साइज्ज ॥ १ ॥ जे निक्खु आ-
गंतारेसु वा आरामागारेसु वा गाहावडकुलेसु वा परियाव-
सहेसु वा अणउत्थीज वा असणं वा पाणं वा खाइमं
वा साइमं वा ओजामिय ओभामिय जायति, जायंतं वा साइ-
ज्ज ॥ २ ॥ जे निक्खु आगंतारेसु वा आरामागारेसु
वा गाहावडकुलेसु वा परियावसहेसु वा अणउत्थियाणि
वा गारत्थियाणि वा असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं
वा ओजामिय ओजामिय जायति, जायंतं वा साइज्ज ॥ ३ ॥

‘जे निक्खु’ पुर्व्ववत् आगंतारे-जत्थ आगारा भागंतुं विहरंत,
त आगतागारं, गामपरिसंछाणं तिष्ठुत्तं भवति । आगंतुगारं वा
कयं अगार आगंतारं, बहिया वासो । अत, आरामे अगार आग-
मागारं, गिहस्स पत्तो गिहपत्तो, तस्स कुल गिहपतिकुल, अन्य-
गृहमित्यर्थः । गिहपञ्चायं मोत्तुं पव्वज्जा परियापठिता, तस्मिं
आवसहे परियावसहे, एतेसु उणेसु छित्तं अणउत्थियं वा
गारत्थियं वा असणाइ ओभासति, साइज्जति वा, तस्स मास-
लह । एस सुत्तन्थो । इमा सुत्तफासिया-

आगंतारादीसु, असणादी जासती तु जो भिक्खु ।

सो आणा अणवत्तं, मिच्छत्तविराहणं पावे ॥ २ ॥

आगंतारादिसु गिहत्थमणुतिथियं वा जो भिक्खु असणादि
ओभासति सो पावति आणा, अणवत्तमिच्छत्तविराहणं च ॥ २ ॥

आगमकयमागारं, आगंतुं जत्थ चिद्धति अगारा ।

परिगमाणं पज्जाओ, सो चरगादी तुणेगविहो ॥ ३ ॥

आगमा रुक्खा, तेहिं कयं अगारं आगंतुं जत्थ चिद्धति, अ-
गारं तं आगंतारं पारं समंता गारणं गिहभावं गेत्यर्थः । पज्जा-
यापयज्जा, सो य चरगपरिवायगसंखडाज्जावागमादिगेगार्थो
जहेतरा ॥ ३ ॥

जहेतरा तु दोमा, हवेज्ज ओभासिते अणानिम्म ।

अचियत्ता भावणता, पंते जहे इमे होति ॥ ४ ॥

अट्टाणचितो ज्ञासिते पंतजहदोसा ; पंतस्स अचियत्तं भवति,
ओभासणता-अहो ! इमे भइदोसा ।

जह आतरोसि दीसइ, जह य विमग्गंति मं अठाणम्मि ।
दंतेदिया तवस्सी, तं देमि ण भारितं कज्जं ॥५॥

जहा एयं साहुस्सानरो दीसति, जहा-अयं अट्टाणचितं विम-
ग्गंति-दंतेदिया तवस्सी तो देमि भइ एतेसि णूणं से भारितं
कज्जं, आपत्कल्पमित्यर्थः ॥ ५ ॥

सद्धिगिहं अणत्थित्यो, करिज्ज ओजासिए तु सो असते ।
उग्गमदोसेगतरं, खिप्पं से संजतट्टाए ॥ ६ ॥

अस्सास्स्यास्तीति आसी, सो य गिही, अणत्थित्यो वा, ओभा-
सिए सम्मानसे इति । स गिही अणत्थित्यो वा खिप्पंतुरियं
स्सएहं उग्गमदोसाणं अणत्तरं करेज्जा संजयट्टाए ॥ ६ ॥

एवं खलु जिणकप्पे, गच्छो णिकारणम्मि नह चव ।
कप्पति य कारणम्मी, जनणा ओजासितुं गच्छे ॥ ७ ॥

पवं ता जिणकप्पे जणियं गच्छयासिणो वि णिकारणे एवं
खेव कारणजाते पुण कप्पति । थेरकप्पियाणं ओभासितुं कि
चिन्कारण इमं-

गेअएह रायदुट्ठे, रोहग अच्चाण अंचिते ओमे ॥
एतेहि कारणोहिं, असती हंभंति ओजासे ॥ ८ ॥

गिआणऽच्चाण य दुट्ठे वा रोहगे वा अंतो अपचंता अंचिते वा, अ-
चियणं णामदाप्रस्थी, तथ भजणी उ खंधिआ उ न वा णिण्फसं,
णिण्फसे वा ण हंभति, ओमं दुर्जिकं, एवं अंचिए ओमे, दीर्घं
दुर्भिक्षमित्यर्थः । एतेहि कारणोहिं अहंभंतं ओजासेज्जा-

जिणं समतिकंतो, पुवं जतिकण पणगपणगेहिं ॥
तो भासिएसु पच्छ वि, ओजासणमादिंसु अमहो ॥ ९ ॥

इमा जयणा-पदमं पणगदोसेण गेगहंति पच्छा दम् पणरस्स
वील भिण्णमानदोसेण य एवं पणगभेदहिं जाहे जिणं समति-
कंतो ताहे भासि अट्टाणेषु ओभासणादिसु जनति, असदो । तथ
तु ओभासणे इमा जयणा-

तिगुणगतेहिं ण दिट्ठो, णीया वुत्ता तु तस्स उ कहेह ।
पुट्ठापुट्ठा व ततो, करेति जं मुत्तपणिकुट्टं ॥ १० ॥

पदमं घरे ओजासिज्जति अदिष्टे, एवं तयो वा रायघरे गंयसि-
यद्वो, तथ भज्जा ति णीया वत्तव्वा, तस्स आगयस्स कहेज्जह-
साधू तव सगासं आगया, कज्जेणं घरे अदिष्टे पच्छा आगंता-
दिंसु दिट्ठस्स घग्गमणादि सव्व कहेतु, नेण वदिते अर्वादाने वा
तेणैव पुट्ठ अपुट्ठा वा जं सुत्तं पणिसिद्धं तं कुर्वति, ओजासात
इत्यर्थः ।

जे जिकवू आगंतारेसु वा आरामागारेसु वा गाहावड्कु-
लेसु वा परियावसहेसु वा अणत्थियाउ वा गारत्थियाउ
वा कोउहद्वपणियागयं समाणं असणं वा पाणं वा खा-
इमं वा साइमं वा ओजासिय ओभासिय जायति, जायंतं वा
साइज्जइ ॥ ४ ॥

एवं अणत्थिया वा गारत्थिया वा, एवं अणत्थियाउ वा
गारत्थियाउ वा ।

पदमम्मी जो तु गमो, मुत्ते वितिए वि होति सो चव ।
ततिय चउत्थे वि तहा, एगत्तपुहत्तसंजुत्ते ॥ ११ ॥

पदमे मुत्ते जो गमो, वितिए वि पुरिसपोहत्तियसुत्ते सो खेव
गमो । ततियचउत्थेसु वि इत्थियसुत्तेसु सो चव गमो ॥ ४॥

जे जिकवू आगंतारेसु वा आरामागारेसु वा गाहावड्कु-
लेसु वा परियावसहेसु वा अणत्थियाउ वा गारत्थियाउ
वा कोउहद्वपणियागयं समाणं असणं वा पाणं वा खाइमं
वा साइमं वा ओभामिय ओभासिय जायति, जायंतं वा साइ-
ज्जइ ॥ ५ ॥ जे जिकवू आगंतारेसु वा आरामागारेसु वा
गाहावड्कुलेसु वा परियावसहेसु वा अणत्थियाउ वा
गारत्थियाउ वा कोउहद्वपणियागयं समाणं अ-
सणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा ओभासिय ओभासिय
जायति, जायंतं वा साइज्जइ ॥ ६ ॥ जे भिकवू आगंतारेसु वा
आरामागारेसु वा गाहावड्कुलेसु वा परियावसहेसु वा
अणत्थियाउ वा गारत्थियाउ वा कोउहद्वपणि-
यागयं समाणं असणं वा पाणं वा खाइमं वा
साइमं वा ओभासिय ओभासिय जायति, जायंतं वा
साइज्जइ ॥ ७ ॥

जे भिकवू आगंतारेसु वा इत्यादि कोउहलंति यावत्, कौतु-
केनेत्यर्थः ।

गाहासुआणि-

आगंतारेसु, आरामागारे तह गिहा वमही ।
पुव्वट्टिताण पच्छा, पज्ज गिहं । अणत्थिया वा केई ॥ १२ ॥
तमागतं जे असणातीतो भासति, तस्स मासलहुं, धम्मं
सावगधम्मं वा पेच्छामो । एत्तो गाहा-
अहजावेणं कोऊ-हल केई वंदणणिमित्तं ।
पुच्छिस्वामो केई, धम्मं उविधं व पेच्छामो ॥ १३ ॥
एगो एगतरेणं, कारणजातेण आगंतं संतं ॥
जो जिकवू ओभासति, असणादी तस्सिमा दोसा १४ ॥

तस्सिमे भइपंतदोसा-

आतपरोजासणता, अदिष्टादिमे व तस्स अचियत्तं ।
पुरिसो जासणदोसा, सविमेषनरा य इत्थीसु ॥ १४ ॥

अलदे अप्पणो ओभासणा मुट्ठा लभति निमिषि अदिष्टे परस्स
ओभासणा किवणे ति, अदिष्टे वा अचियत्तं भवति, महायण-
मज्जे वा पणइ, ते देमि ति, पच्छा अचियत्तं भवति, दाओ पुरि-
से ओभासणदोसा एव केवला, इत्थिआसु ओभासणदोसा,
संकादोसा य, आयपरसमुत्था य दोसा ।

जदो उग्गमदोसे, करेज्ज पच्छा अभिहन्नादीणि ।
पंता पेलवगट्ठणं, पुणरावत्तिं तहा उविधं ॥ १५ ॥

भइओ उग्गमेगतरदोसे कुज्जा, पच्छाभिहडं पागाडाभि-
हडं वा अण्णपंता साहुसु पेलवगट्ठणं करेज्ज-अहो इमे
अविष्णवाणा, जो आगच्छति तमोभासंति, साहुसावगधम्मं

वा पडिवज्जासि स्ति, ओजासिओ उदुदुहो पमिनियत्ता जाहे सावगा होदामि ताहे ण सुहंति, जह पव्वज्ज घेप्पामो स्ति एगो विपरिणमति, तो मज्झं दोसु णवमं तिसु चरिमं, जं ते विपरिणया असंजमं काहंति तमावज्जति, अधवा णिणहपसु वच्चंति जम्हा एते दोसा तम्हा ण ओभासियञ्चो आगमो, एवं वि पच्छुत्तं परिहरियं आणा अणुपालया, अणवत्था, मिच्छत्तं च परिहरियं, दुविदाविगाहणा परिहरियत्ता कारणे पुण ओभासति । इमे य कारणा-

असिवे ओमोदरिण, रायहुडे जण व गेहणहे ।

अद्धान रोहण वा, जतणा ओजासितुं कप्पे ॥१६॥

तिगुणगतेहि ण दिट्ठो, खीया बुत्ता तु तस्स तु कहेह ।

पुद्दापुद्दा व ततो, करंति जं मुत्तपडिहुं ॥ १७ ॥

एगंते जो तु गमो, णियमा पोहत्ति धम्मि सो च ।

एगंता तो दोसा, सविसेसतरा पुहत्तम्मि ॥ १८ ॥

असिवे जदा मासं पत्तो ताहे घरं गंतुं ओजासिज्जति, अदिट्ठे महिला से जलति-अक्खेज्जासि सावगस्स साधुणा द्दुमा-गता, ते आसिसो अविरई य समीपे सोउ भदभावण वा आगता सव्वं से घरगमणं कदिज्जति, कारणं च से दीविज्जति, ततो जयणाए ओजासिज्जति, जह सो भणति, घरं पज्जह, ताहे तेणव समं गंतव्वं, मा अभिहं काहंति, असुख वा एवं राय-हुडारिसु विपणितयसुत्ता तो पोहतिपसु सविसेसतरा दोसा ॥

पुरिसाणं जो उ गमो, णियमा सो चेव होइ इत्थीसु ।

आहारे जो उ गमो, णियमा सो चेव उवधम्मि ॥ १९ ॥

जो पुरिसाणं गमो दोसु सुत्तसु इत्थीण वि मो खेव दोसु सुत्तसु वत्तवो जो आहारे गमो सो चेव आवसंसिओ उवकरण द्दव्वो ॥ १९ ॥

सुत्राणि चउरा-

जे जिक्खू आगंतरेसु वा आरामागारेसु वा गाहावडकुलेसु वा परियावसहेसु वा अमृततियण वा गारित्थियण वा असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा अजिहं आहद्दि-ज्जमाणं पडिसेहिता तमेव अणुवित्तिय २ परिवेदिय २ परि-जवियर ओभासिय २ जायति, जायंतं वा साइज्ज ॥ ८ ॥ जे जिक्खू आगंतरेसु वा आरामागारेसु वा गाहावडकुलेसु वा परियावसहेसु वा अमृततिययाउ वा गारित्थियाउ वा असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा अभिहं आहद्दि-ज्जमाणं पडिसेहिता तमेव अणु-वित्तिय २ परिवेदिय २ परिजविय २ ओभासिय २ जायति, जायंतं वा साइज्ज ॥ ९ ॥ जे जिक्खू आगंतरेसु वा आ-रामागारेसु वा गाहावडकुलेसु वा परियावसहेसु वा अम-रुततियाणी वा गारित्थियाणी वा असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा अभिहं आहद्दि-ज्जमाणं पडि-सेहिता तमेव अणुवित्तिय २ परिवेदिय २ परिजविय २ ओभासिय २ जायति, जायंतं वा साइज्ज ॥ १० ॥ जे जिक्खू आगंतरेसु वा आरामागारेसु वा गाहावडकुलेसु

वा परियावसहेसु वा अमृततिययाउणी वा गारित्थियाउणी वा असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा अजिहं आहद्दि-ज्जमाणं पडिसेहिता तमेव अणुवित्तिय २ परिवेदिय २ परि-जवियर ओभासिय २ जायति, जायंतं वा साइज्ज ॥ ११ ॥

आगंतागारेसु द्वियाणं साहणं अमृततियओ गारित्थिओ वा अभिहं-आभिमुख्येन हतं अभिहंतं, पारणादिसु कोइ सठी सयमेव आहद्दु दलपज्जति, पडिसेहेत्ता तमेव स्ति, तं दायारं अ-णुवित्तिय स्ति, सत्त पदां गंता परिवेदिय स्ति, पुरतो पिट्ठो पा-सतो ठिक्का परिजविय स्ति परिजल्य २ तुज्जेहिं रायं अ-मद्दा आणियं मा तुज्जे अफलो परिस्समो भवतु, मा वा अधिनिं करेस्सह, तो गेहामो । एवं ओभासंतस्स मासलहुं । सुदे वि असुदे पुण जेण असुदं तमावज्जो ॥

अगंतागारेसु, आरामागारे तह गिहा वसही ।

गिहिअमृततियण वा, आणिज्जा अभिहं अमणियमा २० ।

ओलज्जणमाणवयणं, परिवेदण पासि पुरउ ठातुं वा ।

परिजवणं पुण जंपइ, गेहामो मा तुमं रुस्स ॥ २१ ॥

अणुवदिय स्ति ओलज्जिउं अदव्वलिसुं परिवेदणं पुरतो पास-ओ वाउं परिजल्यमं परिजल्पः ; इमं जंपइ-गेहामो, मा तुमं रुसिहिसि ॥ २१ ॥

तं पडिसेवे नूणं, दोच्चं अणुवतिय गेहती जो उ ।

सो आणा अणवत्थं, मिच्छत्तविराधणं पावे ॥ २२ ॥

एतेण उ वा तमापहडमेव पडिसेहेउं एकप्रतिषेधः, द्वितीयो प्रहा जो एवं गेहति, तस्स आणादी दोसा, भदपंतदोसा य । आणाए भक्का अणवत्था कता, अणुहाकारं तेण मिच्छत्तं जणि-यं, इमे संजर्माधराहणा दोसा, भदपंतदोसा य ।

तेणं गेहति भदउ, करे पमं अहानियाजिरता ।

माई कवदायारा, घेत्तव्वं जणत्तं पंता ॥ २३ ॥

भदो चिन्हे-एतेण उवाएण गेहति, आहंते पुणो पसंगं करेति, पंता पंथवगहणं करे, भणेज्ज वा अणियं अनृतं, तम्मि अभि-अजिग्या अजिग्याजिरया ण गेहमां स्ति जणिस्ता पक्का गेहं-ति मायाविणो, तत्थ वसहीएण गेहंति, इह पमिनियंतस्स गेहति, कवमं कृतकान्तारो कवमेण सव्व पवज्जे आयरति, ण एतेसिं कोइ सव्वतावा अत्थि, सव्वभावेण माई क्रियाजुत्ता कव-मायारमादिं भरणति । एवं पंता यदति-जम्हा एते दोसा तम्हा ण एवं घेत्तव्वं, कारणे पुण संगहण कुर्वति ॥ २३ ॥

अमिवे ओमोयरिण रायहुडे जण व गेलणे ।

अद्धान रोहण वा, जतणा पडिमेवणा गहणं । २४ ।

पडिसेहे उ जतणा गेहंति । का य जयणा?, इमा-

जदि सव्वे गीतत्था, गहणं तत्थि व होति तु अलंजो वि ।

मीमे पुण वाइज्जणं, माय पुणो तत्थ आणं ॥ २५ ॥

जाहे पणगाइजयणाए माम्महुं पत्तो, ताहे जह सव्वे साधू गीयत्था, ताहे तत्थेव वसहीए गेहंति, पसं गणिधारणत्थं वा अमति-अमह घरगयाण चेव विज्जति, तज्जाणिज्जति, ताणि जणं-ति-अज्जेकं गेहह, ण पुणो अणमो ताहे घप्पेति, असंजति, अप्पा-

वन्ता अग्रायमासे पुन अग्रायत्यं पुरतो पदिसेधेउं पडसो त-
स्स अणुयतिकुण मणति-मा पुण अणेद, तथेव अग्गे दिमंता
बहामो, निमंतेज्जा । अहवा जइ अस्यदोसवज्जितं जइपंतदोसा
वा ण जवन्ति, ताहे गेएहति, इमं च जणन्ति—

तुमे दूराहं एव, आदरेण सुसंमितं ।

मुहवणो य ते आसी, विवणो तेण गेएहयो ॥२६॥

तुमे दूराओ आणियं वेसवाराइयाण सुसंमिथियं कयं तुज्ज
पदिसेधिते मुहवणो विवणो वि आसी, तेण गेएहामो, एवं
जयणाए गेएहति, पसंगे णियारितो अगीया य वंचिया आहइ प्र-
तिनिधुत्तजावात्मीकृतत्वात्, एवं इथियासु वि, एवं बुहत्त सुत्ते
वि २६ ॥ नि० चू० ३ उ० ॥

(२४) धातुप्रवेदनम्—

जे निक्खू अणउत्थियाणं वा गारत्थियाणं वा गारत्थि-
याणिहिं वा धाउं पावेदइ, पावेयंतं वा साइज्जइ ॥२७॥

जे निक्खू अस्यउत्थियाणं वा गारत्थियाणं वा गार-
त्थियाणिहिं वा धाउं पवेइ, पवेयंतं वा साइज्जइ ॥२८॥

यस्मिन् धम्ममाने सुवर्णं एति, स धातुः ।

अणयरागं धातुं, निहिं व आइक्खते तु जे भिक्खू ।

गिहिअत्थित्थियाण व, सो पावति आणमादीणि ॥२९॥

अस्यरगहणातो बहुनेदा धातुणिधानाणिधीणिहितं स्थापितं,
कविज्जातमित्यर्थः । तं जां महाकात्मतादिणा णाउं अक्खति,
तस्स आणादिया दोसा । इमे धातुनेदा—

तिविहो य हांति धातु, पासाण रसो य मट्टिया चैव ।

सो पुण सुवण वृत्तं, वरतरकालायसादीणं ॥ ३० ॥

सपरिगहेतरो वि य, होइनिही जलगओ य थलगो य ।

कयाऽकय होति सव्वा, अहिकतरं कायवहो धातुमि ॥ ३१ ॥

जत्थ पासाणे जुत्तिणो जुत्ते वा धम्ममाणे सुवसादि पमति,
सो पासाणधातु, जेण धातुपाणिपण तं वगादि आसतं सुवणा-
दि भवति, सो रसो जसति । जा मट्टिया जोगजुत्ता अजुत्ता वा
धम्ममाणे सुवसादि भवति, सो धातुमट्टिया, कालायसं लोहं
आदिगहणाओ मणिरयणमोत्तियपवालगरादिणिहाणे इमा
धिगणो (सपरि)गाहा । सो निहं मणुयदेवतेहिं परिगहितो वा
दिउज्ज, अपरं जतो वा सो जले वा हाउज्ज, थले वा, जो स थले,
सो दुविधो-णिकखतो वा अनिकखओ वा, सव्वो चैव णिसो-
इकवेण दुविधो-कयरुवो अकयरुवो वा, रुयगाभरणादि कय-
रुवो, चक्रवर्णिमट्टितां अकयरुवो । से परिगहे अधिकतरा दोसा,
कहेतस्स णिहाणगसामिसमीवातो धातुणिहिंवसय साधु धा-
तुव्यायं कारवेति, एते धातुदंसणे दोसा । इमा णिधाने मयू-
रकदिहंतो—

अधिकरणं जा करणं, निहिमि मकोरगहणादी ।

मोरणिवंऽकियदीणा-रणिहियणिहिजाणण तं कहिया ।

दिहा ववहरमाणा, कओ तए परंपगहणं ॥ ३२ ॥

मयूरको णामराया, तेण मयूरकेण अंकितं दीणारा, आहरणा-
दिया, तेहिं दीणारोहिं णिहाणं उथियं, तस्मि उथिते बहुफालो

गतो, तं केणइ णेमिस्सिणा णिहितकस्सणेण पायं, तं तेहिं उक्खा-
यं, ते दीणारा ववहरंता रायपुरिसेहिं विहा । सो वणिओ, तेहिं
रायपुरिसेहिं रायसमीवंणीता । रथा पुच्छिओ-कतो एते तुभ्यं
दीणारा ? तेण कहियं-अमुगसमीवातो । एवं परंपरेण ताव णीयं,
जाव जेहिं उक्खंतं, तेहिं सो गहितो, वंमियो य, असंजयणिगाहणे
अधिकरणं णिहिओ, कस्सणेण य निस्सि जागरणं कावव्यं, अहवा
णिहिदंसणे अधिकरणं जागरणं साम यजनकरणं उवाजयन-
धूवपुष्पावलिमादिकरणे अधिकरणमित्यर्थः । णिहिक्खणं य
विभीसिणा-मकोरगादि वि सतुंता अर्वात, तत्थ आयविहाइ-
णादि रायपुरिसेहिं य गहणं, तत्थ गेएहणककुणादिया दोसा,
एत्थ इमं वितियपदं—

अनिवे ओमोयरिए, रायदुठे भए व गेलसे ।

अक्खाण रोहकज्ज-इजातवादी पजावणादिसु ॥३३॥

असिवे वंजो आणितो, तस्म वंसिउज्जति, धातुणिहाणं वा,
ओमे असंधरंता गिहिअत्थित्थिए सहाए घेनु धातुं करंति, णि-
हिं वा गेएहति, रायदुठे रणो उवसमणछा सयमेव, जो या तं
उवसमेति, तस्म वा धाउं णिधानं वा दंसति, बोधिगादिजयतो
जा तापति, तस्म दंसति, गिहाणकज्ज सयं गिहति, वउजस्स
वा दंसति, अक्खाणे जां णिधारेति, रोहगे असंधरंता सहायस-
हिता गेएहति, अहवा जां रोहगे आधारजुतो, तस्म दंसति, कु-
आइकज्जे वा संजतिमादिणिमित्तं वा अक्खाते वादी वा उदा-
सीणगहणट्टा पवयणपभावणट्टा पूयादिकरणणिमित्तं सहाय-
सहितो गिहिअत्थित्थिएहिं धातुं णिहाणं वा गेएहेउज्ज ।
नि० चू० १३ उ० ।

(२५) पादानामार्जनप्रमार्जनम्—

जे निक्खू अणउत्थियस्स वा गारत्थियस्स वा पायं आ-
मज्जेज्ज वा, पमज्जेज्ज वा, आमज्जेतं वा पमज्जेतं वा साइज्जइ
॥३४॥ जे भिक्खू अणउत्थियस्स वा गारत्थियस्स वा पाए
संवाहेज्ज वा, पडिमहेज्ज वा, संवाहंतं वा पलिगहंतं वा
साइज्जइ ॥३५॥ जे निक्खू अणउत्थियस्स वा गार-
त्थियस्स वा पाए तेक्खेण वा घणण वा वसाणण वा णवणी-
एण वा मंखेज्ज वा, भिल्लिगेज्ज वा, मंखंतं वा निल्लिगंतं वा
साइज्जइ ॥३६॥ जे निक्खू अणउत्थियस्स वा गारत्थि-
यस्स वा पायं लोखेण वा ककेण वा पोउमचुप्पेण वा उक्खोले-
ज्ज वा, उव्वहेज्ज वा, उक्खोसंतं वा उव्वहंतं वा साइज्जइ ॥३७॥
जे भिक्खू अस्यउत्थियस्स वा गारत्थियस्स वा पायं सी-
ओदगवियेण वा उंसिणोदगवियेण वा उक्खोलेज्ज वा,
पधोएज्ज वा, उक्खोसंतं वा पधोयंतं वा साइज्जइ ॥३८॥
जे निक्खू अस्यउत्थियस्स वा गारत्थियस्स वा कायं आ-
मज्जेज्ज वा पमज्जेज्ज वा आमज्जेतं वा पमज्जेतं वा साइ-
ज्जइ ॥३९॥ जे निक्खू अस्यउत्थियस्स वा गारत्थि-
यस्स वा कायं फुमेज्ज वा रएज्ज वा, जाव साइज्जइ
॥४०॥ जे निक्खू अस्यउत्थियस्स वा गारत्थियस्स
वा कायं संवाहेज्ज वा, पडिमहेज्ज वा, संवाहंतं वा पलिगहंतं

वा साइज्जइ ॥ १२१ ॥ जे भिक्खू अस्यउत्थियस्स वा गारत्थियस्स वा कायं तेह्णेण वा घएण वा वण्णेण वा वसाएण वा मंखेज्ज वा, जिल्लिगेज्ज वा, मंखंतं वा जिल्लिगंतं वा साइज्जइ ॥ १२२ ॥ जे जिकवू अस्यउत्थियस्स वा गारत्थियस्स वा कायं लोद्वेण वा कक्केण वा पोत्तमचुण्णेण वा उद्धोद्धिज्ज वा, उच्चवेज्ज वा उद्धोलंतं वा उच्चवटंतं वा साइज्जइ ॥ १२३ ॥ जे भिक्खू अणत्थियस्स वा गारत्थियस्स वा कायं सीसोदगवियेण वा उमिणोदगवियेण वा उच्चोद्वेज्ज वा, पयोवेज्ज वा, उच्चोलंतं वा पयो-
यंतं वा साइज्जइ ॥ १२४ ॥ जे जिकवू अणत्थियस्स वा गारत्थियस्स वा कायं फूमज्ज वा, रयेज्ज वा, मंखेज्ज वा, फूमंतं वा रयंतं वा मंखंतं वा साइज्जइ ॥ १२५ ॥ जे जिकवू अणत्थियस्स वा गारत्थियस्स वा कायं मिब-
णं आमज्जेज्ज वा, पमज्जेज्ज वा, आमज्जंतं वा पमज्जंतं वा साइज्जइ ॥ १२६ ॥

एवं जाव तद्यो उइसो गमो णेयवो, णयरं अस्यउत्थियस्स वा गारत्थियस्स वा अभिलायां जाव ।

जे भिक्खू गामाणुगामं दुइज्जमाणे अस्यउत्थियस्स वा गार-
त्थियस्स वा सीसदुवारिमं करेइ, करंतं वा साइज्जइ १६६
तृतीयोद्देशकगमनिका अत्थारिशात्तसूत्रवक्तव्या यावत् । जे भि-
क्खू अस्यउत्थियस्स वा गारत्थियस्स वा सीसदुवारिमं का-
रंतित्यादि ॥

पायण मज्जागदी, सीसदुवारादि जे करेज्जाहिं ।

गिह्मिअस्यत्थियएण व, सो पावति आणमादीणि ॥ १२७ ॥

अस्यउत्थियस्स, आणमादिया य दोसा भवति । मिच्छसे
धिरीकारणं सहादियाण य तत्थ गमणं पययणस्स ओभावणं;
जम्हा एते दोसा तम्हा एतेसि वेयावच्छं णो कायव्व । कारणे
पुण कायव्वं-

विनियपदमणज्जे, करेज्ज अवि को वि ते व अप्पज्जे ।

जाणते वा वि पुणो, परत्तिगे सहमादीमु ॥ ३६ ॥

कारणे परत्तिगपयणो करेज्जा, सेहो वा अणलो विगिअियव्वो,
किमिति करंतो सुद्धो, तस्सगतो वा पच्चत्तण करंतो सुद्धो ॥
नि० सू० ११ उ० ।

(२६) पदमार्गादि—

जे जिकवू पदमग्गं वा संकमं वा अवलंबणं वा अन्नउत्थि-
एण वा गारत्थिएण वा करेति, करंतं वा साइज्जइ ॥ १२१ ॥

जे जिकवू पूर्ववत् । पदं पदणि, तेसि मग्गो पदमग्गो, सो माणा
संकमज्जति, जण सो संकमो काण्वारेत्यर्थः । अवलंबिज्जति स्ति ।
जे तं अवलंबं सो पुण वेति, ता मत्तावलंबो वा, चगारो समुच्चय-
वाचो । एते अस्मान्निधिएण वा गिहत्थेण वा कारयेति, तस्स
मासगुहं, आणादिणा य । इदानीं निज्जुनी-

पदमग्गसंकमसं-वण वसहिंसंबद्धपेतरो चव ।

विसमेकदमओ दए, हरिते तसपाणजातिमु वा ॥ १२२ ॥

अस्य व्याख्या-

पदमग्गो सोवाणा, ते ते तज्जा व होज्ज इतरे वा ।

तज्जाता पुढवीण, इड्ढगमादी अतज्जा य ॥ १२३ ॥

पदानां मार्गः पदमार्गः, सो पुण मग्गो सोवाणा । ते दुविहा-
तज्जाया, इतरे अतज्जाया । तस्मिं जाता तज्जाता, पुढवि चव
खणिज्जकता, न तस्मिं अजाया अतज्जाया, इड्ढगपासाणादिहिं
कता, एक्केको वसहीण संबद्धा, एतरो असंबद्धा, वसहीण लम्गा
ठिता, असंबद्धा अगणए अगपेवसदारं वा, तं पुण विसमे
कदमे वा उदरे वा हरिणसु वा जानसु तसपाणसु वा घणा-
संससेसु करोति । इदानीं संकमो स्ति ॥ १२२ ॥ १२३ ॥

अस्य व्याख्या-

दुविधो य संकमो खलु, अणंतरपइट्ठितो य वेहासो ।

दव्वे एगपणेगो, बलाबद्धो चव णायव्वो ॥ १२४ ॥

संकमिज्जति, जण सो संकमो, सो दुविधो । खलु अवधारणे ।
अणंतरपइट्ठितो-जो भूमिण चव पइट्ठितो, वेहासो-जो खंभासु वा
वेदीसु वा पइट्ठितो । एक्केको दुविधो-एगो गग्गो य अणेगो गग्गो
य; एकानेकपट्टकृत्यर्थः । पुनरप्येक्केको बलस्थिरविकल्पेन
नेयः, तदपि विपमकदेमादिषु कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२४ ॥

अस्य व्याख्या-

आलंबणं तु दुविहं, जमीण संकमे व णायव्वं ।

दुद्धतो व एगतां वा, विवेदिया सा तु णायव्वो ॥ १२५ ॥

एतस्स चव संकमस्स अवलंबणं कज्जति, त अवलंबणं दु-
विह भूमिण वा संकमे वा भवति । भूमिण विममे लम्गाणाणि-
मित्तं कज्जति, संकमे वि लम्गाणाणिमित्तं कज्जति, सो पुण
दुद्धतो एगतां वा भवति, सा पुण वेदिया स्ति भवति, मत्ताब-
लंबो वा ॥ १२५ ॥

एतमापमतं, पदमग्गं जो तु कारणं जिकवू ।

गिह्मिअस्यत्थिएण व, सो पावति आणमादीणि ॥ १२६ ॥

एतंसि पयमग्गसंकमावलंबणमक्षयरं जो भिक्खू गिह-
त्थेण वा अस्मान्निधिएण वा कारयेति, सो आणादीणि पावति,
इमे दोसा ॥ १२६ ॥

खणमाणे कायव्वो, अवि ते वि य वणस्सतितमाण ।

खणणेण तच्छणेण व, अहिदुद्धमादिआयाए ॥ १२७ ॥

तस्मिं गिहत्थे अस्मान्निधिए वा, खणते छुअं जीवन्तिकायाणं
विगहणा भवति, जइ वि पुढवी आचत्ता भवति, तहा वि
वणस्सतितसाणं विगहणा । अहवा पुढवीखणणे अहिं दुद्ध-
वा घाएज्जा, कठं वा तच्छित्तोअभतरं अहिं उदुरं वा घाएज्जा,
एसा संजमविगहणा, आयाए हत्थं वा पादं वा लुसेज्जा,
अहिमादिणा वा खज्जेज्जा, जम्हा एते दोसा तम्हा ए तेहिं
कारवेज्जा, अववाएण कारवेज्जा वि ॥ १२७ ॥

वमदीच्छुभताण, वाघातजुताए अथव सुलभाण ।

एतेहिं कारणेहिं, कप्पति ताहे सयं करणं ॥ १२८ ॥

दुद्धता वसही, मग्गतेहिं वि ए लम्भति, अहवा सुलभा

बसही, किं तु वाघातजुसा लम्बति, ते य वाघायद्वयपडि-
बद्धा, भावपडिबद्धा, जोतिपडिबद्धा इत्यादि । पच्छज्जं कटं ।

सयं करणे ताव इमेरिसो साहू करति—

जित्तिदिओ धिणी दक्खे, पुव्वं तक्कम्मभावितो ।

उवउत्तां जती कुज्जा, गीयत्थो वा असागरं ॥ १२६ ॥

इयिजपमासो जिह्दिओ, जीवदयात् धिणी, अणोष्किरि-
याकरसं दक्खो, (पुव्वमिति) गिहत्थकाले तक्कम्मभावितो नाम
तत्कर्माभिन्नः । स च रहकारधराणिपुत्रेत्यादि, यती प्रव्रजितः,
स च उपयुक्तः कुर्यात्, मा जीवोपघातो भविष्यति, एवं तावत्
क्कम्मभावितो गीयत्थो, तस्मिन् अभावे अगीयत्थो, तक्कम्मभा-
वितो नस्स भावे, तत्कर्माभिन्नभावितो तस्य अभावे गीयत्थो अ-
गीयत्थो य अप्रति सव्वे वि असागरे करेति । अदा तेहि प-
दमगलंकमालंबणं हि कज्जं सम्मत्तं नदा इमा सामायायो-

कतकज्जं तु मा हांजा, तओ जीवविराधणा ।

मोत्तुं तज्जायसामाणे, सेसे वि करणं करे ॥ १२७ ॥

कति परिसंमत्ते कज्जे मा जीवविगहणा जवेत्, तओ तस्मात्
साधुप्रयोगात् अतः तज्जातो सामाणे मोत्तुं सेसे वि करणं
विणासणं कुज्जा, तज्जाएण विणासे त्ति, मा पुढाविकाइय-
विगहणा भविस्सति अवधार्य । उस्सग्गं पत्ते अवघाओ
भस्यति—

वितियपदमणिउणे वा, णिउणे वा केणई भवे असहू ।

वाघाओ उवहिस्सा, पक्खवरणं कप्पती ताहे ॥ १२८ ॥

वितियपदं अवधानो, तेण सयं करेति, गिहणा कारवति, कटं?,
जस्यति-सयं अणिउणे णिउणे वा केणइय रोगातकेण मसहू
सहुणो वा वाघातो विघ्नं च आयगियगिलाणो ति पओअणं
परा गिहत्थो जतो अप्पणा पुढाजिह्विकारणातो असमग्गो,
ताहे तेण कारावठं कप्पते, तस्मिन् गिहत्थेण कारावणे इमा
कमा-

पच्छाकम साजिग्गह, णिरजिग्गह जइएण व असएणी ।

गिह्दिअणत्तित्थिए वा, गिह्दिपुव्वं एतरे पच्छा ॥ १२९ ॥

पच्छाकमो पुराणो पदमं ताव तेण कारविज्जति, तस्मिन्
अभावे साजिग्गहो गिह्दिआणुव्वतो सावगो, ततो निरजिग्गहो
वंसणसावगो, तओ अधा भइएण असाएणिगिह्दिणा मिथ्याह-
टिना पच्छाकमादि परातिथया विचउरो दृष्टवा । एतेसि पुण
पुव्व गिह्दिणा कारवयद्वं, पच्छा परातिथया अप्पतरपच्छाक्कम्म-
दांसातो ॥ १३० ॥ नि० सू० १ उ० ।

जे भिक्खू अणत्तित्थिएण वा गारत्थिएण वा अप्पणो
पाए आमज्जेज्ज वा, पमज्जेज्ज वा, आमज्जंतं वा पमज्जंतं
वा साइज्जइ ॥ १३१ ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण वा गार-
त्थिएण वा अप्पणो पाए संवाहेज्ज वा, पलिमज्जेज्ज वा,
संवाहंतं वा पलिमहंतं वा साइज्जइ ॥ १३२ ॥ जे भिक्खू
अणत्तित्थिएण वा गारत्थिएण वा अप्पणो पाए तेद्वेण
वा घएण वा वसेण वा वसाएण वा एवणीएण वा मंवेज्ज
वा, जिलिंगेज्ज वा, मंखंतं वा जिलिंगंतं वा साइज्जइ ॥ १३३ ॥

जे भिक्खू अणत्तित्थिएण वा गारत्थिएण वा अप्पणो
पाए लोक्केण वा ककेण वा एहाणेण वा पोउमचुएणेण वा
सिणहाणेण वा उव्वट्टेज्ज वा, परियट्टेज्ज वा, उव्वट्टंतं वा
परियट्टंतं वा साइज्जइ ॥ १३४ ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण वा
गारत्थिएण वा अप्पणो पाए सीओदगवियेण वा उसि-
णोदगवियेण वा उच्छोलेज्ज वा, पधोवेज्ज वा, उच्छालंतं
वा पधोवंतं वा साइज्जइ ॥ १३५ ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो पाए सीओदगवियेण वा उसि-
णोदगवियेण वा उच्छोलेज्ज वा, पधोवेज्ज वा, उच्छालंतं
वा पधोवंतं वा साइज्जइ ॥ १३६ ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो पाए सीओदगवियेण वा उसि-
णोदगवियेण वा उच्छोलेज्ज वा, पधोवेज्ज वा, उच्छालंतं
वा पधोवंतं वा साइज्जइ ॥ १३७ ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो पाए सीओदगवियेण वा उसि-
णोदगवियेण वा उच्छोलेज्ज वा, पधोवेज्ज वा, उच्छालंतं
वा पधोवंतं वा साइज्जइ ॥ १३८ ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो पाए सीओदगवियेण वा उसि-
णोदगवियेण वा उच्छोलेज्ज वा, पधोवेज्ज वा, उच्छालंतं
वा पधोवंतं वा साइज्जइ ॥ १३९ ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो पाए सीओदगवियेण वा उसि-
णोदगवियेण वा उच्छोलेज्ज वा, पधोवेज्ज वा, उच्छालंतं
वा पधोवंतं वा साइज्जइ ॥ १४० ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो पाए सीओदगवियेण वा उसि-
णोदगवियेण वा उच्छोलेज्ज वा, पधोवेज्ज वा, उच्छालंतं
वा पधोवंतं वा साइज्जइ ॥ १४१ ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो पाए सीओदगवियेण वा उसि-
णोदगवियेण वा उच्छोलेज्ज वा, पधोवेज्ज वा, उच्छालंतं
वा पधोवंतं वा साइज्जइ ॥ १४२ ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो पाए सीओदगवियेण वा उसि-
णोदगवियेण वा उच्छोलेज्ज वा, पधोवेज्ज वा, उच्छालंतं
वा पधोवंतं वा साइज्जइ ॥ १४३ ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो पाए सीओदगवियेण वा उसि-
णोदगवियेण वा उच्छोलेज्ज वा, पधोवेज्ज वा, उच्छालंतं
वा पधोवंतं वा साइज्जइ ॥ १४४ ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो पाए सीओदगवियेण वा उसि-
णोदगवियेण वा उच्छोलेज्ज वा, पधोवेज्ज वा, उच्छालंतं
वा पधोवंतं वा साइज्जइ ॥ १४५ ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो पाए सीओदगवियेण वा उसि-
णोदगवियेण वा उच्छोलेज्ज वा, पधोवेज्ज वा, उच्छालंतं
वा पधोवंतं वा साइज्जइ ॥ १४६ ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो पाए सीओदगवियेण वा उसि-
णोदगवियेण वा उच्छोलेज्ज वा, पधोवेज्ज वा, उच्छालंतं
वा पधोवंतं वा साइज्जइ ॥ १४७ ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो पाए सीओदगवियेण वा उसि-
णोदगवियेण वा उच्छोलेज्ज वा, पधोवेज्ज वा, उच्छालंतं
वा पधोवंतं वा साइज्जइ ॥ १४८ ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो पाए सीओदगवियेण वा उसि-
णोदगवियेण वा उच्छोलेज्ज वा, पधोवेज्ज वा, उच्छालंतं
वा पधोवंतं वा साइज्जइ ॥ १४९ ॥ जे भिक्खू अणत्तित्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो पाए सीओदगवियेण वा उसि-
णोदगवियेण वा उच्छोलेज्ज वा, पधोवेज्ज वा, उच्छालंतं
वा पधोवंतं वा साइज्जइ ॥ १५० ॥

ज भिक्षू अण्डउत्थिएण वा गारत्थिएण वा अप्पणो दी-
हाओ णहसिहाओ कप्पावेज्ज वा, संठावेज्ज वा, कप्पा-
वंतं वा संठावंतं वा साइज्जइ ।३७। जे भिक्षू अण्डउत्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो दीहाई वत्थीरोमाई कप्पावेज्ज
वा, संठावेज्ज वा, कप्पावंतं वा संठावंतं वा माइज्जइ ।३८।
जे भिक्षू अण्डउत्थिएण वा गारत्थिएण वा अप्पणो
दीहाई जंधारोमाई कप्पावेज्ज वा, संठावेज्ज वा, कप्पावंतं
वा संठावंतं वा साइज्जइ ।४०। जे भिक्षू अण्डउत्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो दीहाई सीसकेसाई कप्पावेज्ज
वा, संठावेज्ज वा, कप्पावंतं वा संठावंतं वा माइज्जइ ।४१। जे
भिक्षू अण्डउत्थिएण वा गारत्थिएण वा अप्पणो दीहाई कस्स-
रोमाई कप्पावेज्ज वा, संठावेज्ज वा, कप्पावंतं वा संठावंतं वा
साइज्जइ ।४२। जे भिक्षू अण्डउत्थिएण वा गारत्थिएण
वा अप्पणो दीहाई जुरोमाई कप्पावेज्ज वा, संठावेज्ज वा,
कप्पावंतं वा संठावंतं वा साइज्जइ ।४३। जे भिक्षू अण्डउ-
त्थिएण वा गारत्थिएण वा अप्पणो दीहाई चक्खूरोमा-
ई कप्पावेज्ज वा, संठावेज्ज वा , कप्पावंतं वा संठावंतं वा
साइज्जइ ।४४। जे भिक्षू अण्डउत्थिएण वा गारत्थिएण
वा अप्पणो दीहाई णक्कोरोमाई कप्पावेज्ज वा , संठावेज्ज
वा, कप्पावंतं वा संठावंतं वा साइज्जइ ।४५। जे भिक्षू
अण्डउत्थिएण वा गारत्थिएण वा अप्पणो दीहाई मस्सु-
रोमाई कप्पावेज्ज वा, संठावेज्ज वा, कप्पावंतं वा संठावंतं
वा साइज्जइ ।४६। जे भिक्षू अण्डउत्थिएण वा गारत्थि-
एण वा अप्पणो दीहाई कक्खरोमाई कप्पावेज्ज वा, संठा-
वेज्ज वा, कप्पावंतं वा संठावंतं वा साइज्जइ ।४७। जे भि-
क्षू अण्डउत्थिएण वा गारत्थिएण वा अप्पणो दीहाई
पासरोमाई कप्पावेज्ज वा, संठावेज्ज वा, कप्पावंतं वा संठा-
वंतं वा साइज्जइ ।४८। जे भिक्षू अण्डउत्थिएण वा गार-
त्थिएण वा अप्पणो दीहाई उत्तरउट्टाई रोमाई कप्पा-
वेज्ज वा, संठावेज्ज वा, कप्पावंतं वा, संठावंतं वा साइज्जइ
।४९। जे भिक्षू अण्डउत्थिएण वा गारत्थिएण वा अप्प-
णो दंतं मीओदगवियमेण वा उस्सिणोदगवियमेण वा
उच्छोलावेज्ज वा, पधोवावेज्ज वा, उच्छोलंतं वा पधोवंतं
वा साइज्जइ ।५०। जे भिक्षू अण्डउत्थिएण वा गारत्थि-
एण वा अप्पणो दंतं फूमावेज्ज वा, रयावेज्ज वा , मं-
खावेज्ज वा, फूमावंतं वा रयावंतं वा मंखावंतं वा साइज्जइ
। ५१। जे भिक्षू अण्डउत्थिएण वा गारत्थिएण वा
अप्पणो ओढे आमज्जेज्ज वा, पमज्जेज्ज वा, आमज्जावंतं
वा पमज्जावंतं वा साइज्जइ ।५२। जे भिक्षू अण्डउत्थिएण
वा गारत्थिएण वा अप्पणो ओढे संवाहावेज्ज वा,

पलिमहावेज्ज वा, संवाहावंतं वा पलिमहावंतं वा साइज्ज । ५३ । जे भिक्खू असुउत्थिएण वा गार-
त्थिएण वा अप्पणो ओट्टे तेहेण वा घएण वा वसएण
वा वसाएण वा एवणीएण वा मखावेज्ज वा, भिल्लिगा-
वेज्ज वा, मखावंतं वा भिल्लिगावंतं वा साइज्ज । ५४ । जे
भिक्खू असुउत्थिएण वा गारत्थिएण वा अप्पणो ओट्टे
लोप्पेण वा ककएण वा एहाणेण वा पउमचुप्पेण वा वप्पे-
ण वा उल्लोलावेज्ज वा, उव्वहावेज्ज वा, उल्लोलावंतं वा
उव्वहावंतं वा साइज्ज । ५५ । जे भिक्खू असुउत्थिएण वा
गारत्थिएण वा अप्पणो ओट्टे सीओदगवियडेण वा उमि-
णोदगवियडेण वा उच्छोलावेज्ज वा, पधोवाएज्ज वा, उच्छा-
लावंतं वा पधोवावंतं वा साइज्ज । ५६ । जे भिक्खू असा-
उत्थिएण वा गारत्थिएण वा अप्पणो ओट्टे फूमावेज्ज वा,
रयावेज्ज वा, मखावेज्ज वा, फूमावंतं वा रयावंतं वा मखा-
वंतं वा साइज्ज । ५७ । जे भिक्खू असुउत्थिएण वा गार-
त्थिएण वा अप्पणो अच्छिणि आमज्जावेज्ज वा, पमज्जा-
वेज्ज वा, आमज्जावंतं वा पमज्जावंतं वा साइज्ज । ५८ । जे
भिक्खू असुउत्थिएण वा गारत्थिएण वा अप्पणो अ-
च्छिणि संवाहावेज्ज वा, परिमहावेज्ज वा, संवाहावंतं वा
पलिमहावंतं वा साइज्ज । ५९ । जे भिक्खू असुउत्थिएण वा
गारत्थिएण वा अप्पणो अच्छिणि तेहेण वा घएण
वा वसएण वा वसाएण वा एवणीएण वा मखावेज्ज
वा, भिल्लिगावेज्ज वा, मखावंतं वा भिल्लिगावंतं
वा साइज्ज । ६० । जे भिक्खू असुउत्थिएण वा
गारत्थिएण वा अप्पणो अच्छिणि लोप्पेण वा ककएण
वा एहाणेण वा पउमचुप्पेण वा वप्पेण वा उल्लो-
लावेज्ज वा, उव्वहावेज्ज वा, उल्लोलावंतं वा उव्वहावंतं
वा साइज्ज । ६१ । जे भिक्खू अएणउत्थिएण वा गार-
त्थिएण वा अप्पणो अच्छिणि सीओदगवियडेण वा
उसिणोदगवियडेण वा उच्छोलावेज्ज वा, पधोवावेज्ज वा,
उच्छोलावंतं वा पधोवावंतं वा साइज्ज । ६२ । जे भिक्खू
अएणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा अप्पणो अच्छिणि
फूमावेज्ज वा, रयावेज्ज वा, मखावेज्ज वा, फूमावंतं वा रया-
वंतं वा मखावंतं वा साइज्ज । ६३ । जे भिक्खू
अएणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा अप्पणो अच्छिमल्लं
वा कएणमल्लं वा दंतमल्लं वा णट्ठमल्लं वा णीहरावेज्ज,
णीहरावंतं वा साइज्ज । ६४ । जे भिक्खू अएणउत्थिए-
ण वा गारत्थिएण वा अप्पणो कायाउमेयं वा जलं वा पं-
कं वा मल्लं वा णीहरावेज्ज वा, विमोहावेज्ज वा, णीहरावं-
तं वा विमोहावंतं वा साइज्ज । ६५ । जे भिक्खू गामाण-

गामं दुइज्जमाणं अएणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा
अप्पणो सीसदुवारियं करेइ, करंतं वा साइज्ज । ६६ ।

सुसत्थो जहा ततिउहेसगे, तहा भणियम्भं, णवरं असुउत्थिएण
कारवेइ सि वसम्भ । एवं प्रलम्भाधिकारः समाप्तः ।

पादप्पमज्जणादी, सीसदुवारादि जो करेइजाहि ।

गिहिअसुउत्थिएहिं व, सो पावति आणमादीणि । ५८ ।

तेहिं अएणउत्थिएहिं गारत्थिएण वा कारवेतस्स तु किं
कउज्ज ? उच्यते-

कुज्जा व पच्छकम्मे, से य मूलादीहिं होज्ज व अवणो ।

संपातमेव होज्जा, उच्छोलाणजावणे कुज्जा । २५६ ।

ते साहुस्स पादे पमज्जिना पच्छाकम्मं करेइ, साहुस्स प्रस्वेदं
मलं वा ददुं चाणं वा तेसिं अघाइकण असुइ इति अथलं भासे-
ज्ज, अजयणाए वा पमज्जना संपातमेव होज्ज, बहुणा वा दम्भं
अजयणाए धोवना उच्छोलाणदोसं करेइजा, जूमिं टिए वा
पाणीं भावेज्ज, इमो अववाहो ॥ २५६ ॥

वितियपदमाणप्पज्जो, कारेज्जविं कोवि ते वि अप्पज्जं ।

जाणंते वा वि पुणो, परल्लिगे सेट्ठमादीसु ॥ २६० ॥

अणुप्पज्जो कारवेइजा, सेहो वा अजाणतो कारवेइजा, कारणेण
वा परल्लिगे गहिंते परल्लिगिभउज्जिं ओ कारवेइजा, सेहो वा उव-
चिंता जाव ण दिक्खिउज्जति तेण कारवेइजा । २६० । किंवा न्यत-

पच्छाकम्मादीहिं, विस्सामावेउ वादि उज्जातो ।

पणविज्ज भावितारणं, सति देइ इत्यकपपं तु ॥ २६१ ॥

साहुण अभावे पच्छाकम्मेण, आदि सहातो गिहीयाणुव्वपण
दंसणं, सावणेण वा एतेहिं विस्सामप, को विस्सामाविज्जा ? था-
दी वा अजाणगता वा उज्जातो आन्नः । जे भाविता ते पणवि-
ज्जति । साधूनां पादरजः अष्टमाकृत्यं शिरसि धार्यते न दोषः ।
जे पुण अभाविता तेसिं सति मधुरपवणविज्जमानेन इत्यकपे
तेसिं दिज्जति, मा पच्छाकम्मं करिस्स । नि० पू० १५ उ० ॥

('असुमममकिरिया' शब्दे संवाधनपरिमर्दनसूत्राणि बह्वन्ते)

(२७) भूतिकर्मादि-

जे भिक्खू असुउत्थियाणं वा गारत्थियाणं वा जूइकम्मं
करेइ, करंतं वा साइज्ज । १४ ॥ जे भिक्खू असुउत्थि-
याणं वा गारत्थियाणं वा पसिणं करेइ, करंतं वा साइज्ज
॥ १५ ॥ जे भिक्खू असुउत्थियाणं वा गारत्थियाणं वा
पसिणापसिणं करेइ, करंतं वा साइज्ज । १६ ॥ जे भि-
क्खू असुउत्थियाणं वा गारत्थियाणं वा पसिणं करेइ,
करंतं वा साइज्ज । १७ ॥ जे भिक्खू असुउत्थियाणं वा
गारत्थियाणं वा पसिणापसिणं करेइ, काइंतं वा साइज्ज
॥ १८ ॥ जे भिक्खू असुउत्थियाणं वा गारत्थियाणं वा
तीतनिमित्तं करेइ, करंतं वा साइज्ज । १९ ॥ जे भिक्खू
असुउत्थियाणं वा गारत्थियाणं वा पसिपुसं निमित्तं करेइ,
करंतं वा साइज्ज । २० ॥ जे भिक्खू असुउत्थियाणं

वा गारत्थियाणं वा आगम्यं संनिमित्तं करेइ, करंतं वा सा-
इज्जइ ॥ २१ ॥ जे भिक्खु असुत्तिययाणं वा गारत्थिया-
णं वा लक्खणं करेइ, करंतं वा साइज्जइ ॥ २२ ॥ जे
भिक्खु असुत्तिययाणं वा गारत्थियाणं वा मृमिणं करेइ,
करंतं वा साइज्जइ ॥ २३ ॥ जे भिक्खु असुत्तिययाणं वा
गारत्थियाणं वा विज्जं पउंजइ, पउंजंतं वा साइज्जइ ॥ २४ ॥
जे भिक्खु असुत्तिययाणं वा गारत्थियाणं वा मंनं पउंजइ,
पउंजंतं वा साइज्जइ ॥ २५ ॥ जे भिक्खु असुत्तिययाणं
वा गारत्थियाणं वा जोगं पउंजइ, पउंजंतं वा साइज्जइ
॥ २६ ॥ नि० चू० १३ उ० ।

मार्गप्रवेदनम्—

जे भिक्खु असुत्तिययाणं वा गारत्थियाणं वा णट्ठाणं
विपरियासियाणं मगं वा पवेदेइ, संधिं वा पवेदेइ, मग्गाणं
वा संधिं पवेदेइ, संधिआं वा मगं पवेदेइ, पवेदंतं वा सा-
इज्जइ ॥ २७ ॥

इमो सुत्तथो—

नट्ठा पथि फिट्ठिता, मूढा उ दिसाविजाग ममुणंता ।
तं नि य दिसं पढं वा, पवेति विवज्जिया वधं ॥ ४८ ॥
पथि प्रतष्ठानां पन्थानं कथयति, अरुचीय वा मूढाणं दिसिभागं
अमुणंताणं वि दिसि विभागेण पढं कहेति । जतो चेव आगता
त चेव दिसं गच्छन्ताणं विवज्जिता वधुणं सम्भावं कहेति ॥ ४८ ॥
मग्गो खड्डु मग्गपट्ठो, पंथो वा तच्चवज्जिता संधी ।
मो खड्डु दिमाविजागो, पवेयणा तस्स कट्ठणाओ ॥ ४९ ॥
संधी संखेययोगो जतो गमिस्सति सो दिसाभागो, तं तस्मि
मूढाणं पवेदेति, कथयन्तीत्यर्थः । मग्गमग्गा उज्जुसंधिसंखे-
इयं पवेदेति, उज्जुसंधिसंखेयया वा मग्गमग्गं पवेदेति, कथय-
ति सि वुसं भवति । अहवा सज्जो चेव पट्ठो मग्गो भवति, संधी
पथं बोधयइव । अहवा पंगुमग्गो चेव संधी, पंथस्स वा संधी
अंतरे कहेति, संधी उ वा जो वामदक्षिणो पट्ठो, तं कहेति ४९

गिहिअसुत्तिययाणं व, मगं संधी उ जो पवेदेति ।

मग्गातो वा संधिं, संधीतो वा पुणो मगं ॥ ५० ॥

गतार्था । तस्मिं गिहिअणत्तिययाणं मग्गादि कहेतो इमं
पावति—

सो आणा अणवत्थं, मिउत्तविवाहणं नट्ठा वुविइ ।

पावति जम्हा तेणं, एते उ वप् विवज्जेज्जा ॥ ५१ ॥

दुविहा आथपरसंजमविराधणा, तेस्मिं साधुविधिं तेणपदेण
गच्छन्ताणं इमे अणं बोसा—

उक्कायाण विराहण, सावय तेणोवहिं वि उविहेहिं ।

जं पावति जाता वा, पटोस तेमिं तहिंउपेसिं ॥ ५२ ॥

जं ते गच्छन्ता उक्काय विराहेति, स विराधन्तो तं णिप्पसं पाव-
ति, तेण वा पदेण गच्छन्तां ते सावयोवहं सरीरोवहितेणोवहं
पावति, (जं पावति सि) ज वा ते गच्छन्ता अणोसिं उवहं करोति,

जतो वा ते अणिछिदिट्ठतो स्वयं पावति, ततो ते तस्स पथवि-
हंगस्स साधुस्स अणस्स वा साधुस्स पटोसमापज्जेति, अणं
पडिणियत्तणं परिसपंथं बूढा, इमेणं पंतावणादि करेज्ज ।
अधवा दातो विधेज्ज ॥

वितियपदमाणपज्जे, पावे आवि को विते व अप्पज्जे ।

अप्पाणं अभिव अहिआं—गआतुरादीसु जाणमवि ५३ ॥

स्त्रिणादिगो अणपज्जो सेहो वा, अवि कोवि नो विधेज्ज, अ-
प्पज्जे वि अज्जाणे वा सत्थस्स पढं अज्जाणंतस्स विधेज्ज । अ-
सिमे गिलाणकज्जे वा खेज्जस्स कप्पियारिस्स वा आणिज्जं-
तस्स पंथमुवहिसति । अभियोगो सि बहारातिणा देसितो गहि-
ते पवमादिकरणेहिं जाणंतो वि कहितो सुत्ता ॥ नि० चू०
१३ उ० ॥

(२८) [वाचना] अन्ययुधिकाः पाखणिकनो गृहिणः सुक-
शीला वा न प्रमाजनीयाः—

जे भिक्खु अणत्तिययाणं वा गारत्थियं वा बाण्ड,
वायंतं वा साइज्जइ ॥ २९ ॥ जे भिक्खु अणत्तिययाणं वा
गारत्थियं वा पडिच्छइ, पडिच्छंतं वा साइज्जइ ॥ ३० ॥
जे भिक्खु पामत्थं बाण्ड, वायंतं वा साइज्जइ ॥ ३१ ॥
जे भिक्खु पामत्थं पडिच्छइ, पडिच्छंतं वा साइज्जइ ॥ ३२ ॥
जे भिक्खु उसणं बाण्ड, वायंतं वा साइज्जइ ॥ ३३ ॥
जे भिक्खु उसणं पडिच्छइ, पडिच्छंतं वा साइज्जइ ॥ ३४ ॥
जे भिक्खु कुमीलियं बाण्ड, वायंतं वा साइज्जइ ॥ ३५ ॥
जे भिक्खु कुमीलियं पडिच्छइ, पडिच्छंतं वा साइज्जइ ॥ ३६ ॥
जे भिक्खु पणितियं बाण्ड, वायंतं वा साइज्जइ ॥ ३७ ॥
जे भिक्खु पणितियं पडिच्छइ, पडिच्छंतं वा साइज्जइ ॥ ३८ ॥
जे भिक्खु संमत्तं बाण्ड, वायंतं वा साइज्जइ ॥ ३९ ॥
जे भिक्खु संमत्तं पडिच्छइ, पडिच्छंतं वा साइ-
ज्जइ ॥ ४० ॥

एवं पास्त्ये दो सुत्ता, उसणे दो, कुमीले दो, संसत्ते दो, पणि-
तियं दो, एतेसिं वायणं देति, पडिच्छति, जावत्तणं वा सत्थेसु
अदात्तद्विज्जणसु चत्तलदं, अहवा अत्थे व अदात्तदे चत्तगुदं,
सुत्त अत्थसु—

अप्पापासंरिय गिही, सुहसीलं वा वि जो उ पव्वज्जे ।

अहव पडिच्छति तेमिं, चाओस्स य साति पोरिसिं ॥ ५३ ॥

(पोरिसिं सि) सुत्तपोरिसिं अत्थपोरिसिं वा दंतस्स, तेसिं
वा समीचातो पोरिसिं करंतस्स, अहवा एणो पोरिसिं वायंत-
स्स, अणोगासु इमं—

मतरत्तं तवो हांति, ततो वेदो पहावति ।

वेदेण जिमापरिया, एतो मूलं ततो दुगं ॥ ५४ ॥

सत्तद्विषसे चत्तलदं तयो, ततो एक्के दिवसे चत्तलदं वेदो,
ततो एक्केक्कादिवसे मूलं णवट्ठा पारिचया, अहवा तयो, तहं व
चत्तलदं, वेदो, सत्तद्विषसे सेमा, एक्केक्के दिवसे अहवा तयो
तहं व । गुरु, च्छेदो, सत्तद्विषसे, सेमा एक्केक्के, अहवा चत्तलदं

वा सत्तदिवसे, ततो अउगुरु, ततो सत्तदिवसे, ततो गृह्ण
सत्तदिवसे, ततो गृगुरु सत्तदिवसे, ततो एते चेव, उदा
सत्त सत्त दिवसे, ततो मृगणवृषपारंशिया एकक-
कदिशं, अदवा ने चेव अउलहुगादिगा सत्तसत्तदिवसिगा, ततो
उदा, अउपणगादिगा सत्तसत्तदिवसिगा सत्तसत्तदिवसेणेयवा,
जायगृगुरु, ततो मूलगुणवृषपारंशिया एकककदिवसं;
गिह्मिअसुतिथिपसु इमे दोसा ।

मिच्छत्तिथिरीकरणं, नित्यस्सोत्तावणा य गेहं तु ।
देति पंचवणकरणं, तेणोवक्खेवकरणं च ॥ २६ ॥

कहं मिच्छत्तं थिरतरं ? उच्यते-तं ददुंतेसि समीवे गच्छं मिच्छ-
दिहो चित्तेति-इमे चेव पहाणतरा जाता, एते पि एतेसि समीवे
सिक्खंति, सोमो ददुं भणति, एतेसि अप्पणो आगमो णत्थि,
एते संति, नाणि सिक्खंति, निस्सारं पययणं नि ओभावणा, अह
तेसि देति, ता ते सहइथादिजाविता महाजणमध्ये चट्टं खारं
खुआ विलियासणए करीसए पिलुअए स्ति । एवमादि पंचवणं
करेति उदाहं च, अदवा तेणोवसिक्खिकपण अक्खवेति, चोयणं
करंजा, दुसंज वा २२६ ॥

गिह्मिअसुतिथियाणं, एए दोसा व देत गेहंते ।

गहणपरिच्छण दोसा, पासत्थादीणि पुच्छता ॥ २७ ॥

कंठा, णवरं पासत्थादिसु गहणपरिच्छणदोसा जे ते परणरस-
मे उइसगे बुत्ता, ते दच्छवा, यंदणपसंसणादिया वा तेरसमे
जम्हा एते दोसा तम्हा गिह्मिअसुतिथिया वा ण वापयवा,
परपासंदिलक्खणं जो अस्साणं मिच्छत्तं कुव्वंता कुतिथिए
वा एति, जिणवयणं वा णाजिगच्छति, सो परपासंदी, जो पुण
गिही अणतिथिआ वा इमेरिसो-

नाणचरणे परवण, कुणति गिही अहव आण पामंदी ।
पयएहिं संपउत्तो, जिणवयमएणासगती जाति ॥ २८ ॥

णाणदंमणचरिआणि परवति । जिणवयणचोरो एति सो सं.
पासंदी चेव सो वाइज्जइ, जे तस्स जोगं ॥ २२८ ॥

एते व विष्पमुक्को, गच्छति गति आणतिथीणं ।

पव्वज्जाए अजिमुह, एति गिही अहव अन्नपासंदी ॥

उववायविहारं वा, पामत्था आत्रगंतुकामं वा ॥ २२९ ॥

जो असुतिथियाणुक्खा गती. तं गच्छति, सेसं कंठं, जेव कार-
णं वा पउजा वि(पव्वज्जाए) गाहा । गिही अन्नपासंदी वा पव्व-
ज्जाजिमुहं साधनं वा उज्जवणिज्जति जाय सुत्तयो, अथतो जाय
पिडेसणा, एस गिह्मिअदिसु अववादां, इमो पामत्थादिसु अववा-
दो तिस्ति उवसपदा उज्जपविहारीणं उवसंपणां जो पासत्था-
इ। सो उववायविहारद्वितो तं वा वापज्ज, अदवा पासत्था दि-
साण जो संविग्गाविहार उवगंतुकामो, अभुत्तिवकाम इत्यर्थः ।
तं वा पासत्थादिभायचितं चेव वापज्जा जाय अभुत्तेति, एवं
वायणा दिट्ठा, तेसि समीवातो गहणं कदं होज्जा ? उच्यते-

वितियपदसमुच्छेदो, दसाहि ते तदा पक्कंति ।

असुस्स व असतीए, पक्कमंते व जयणाए ॥ २३० ॥

जस्स जिक्खुस्स निरुपरिया उवट्ठिति, निरुपरियाणो णाम
११५

जस्स तिष्ठि वारसाणि पगियायस्स संपूराणि, तस्स य आया-
रपगणो अधिज्जियव्वो, आयरियाय कालगते पसेव समुच्छेदो ।
अदवा कस्सइ साहुस्स आयारपगणस्स देसेण अणधीते स-
मुच्छेदो य जाओ, एतेसि सव्वो आयारपगणो पढमस्स वितिय-
स्स य देसो य अवस्सं अहिज्जियव्वो, सा कस्स पासं अहि-
ज्जियव्वो । उच्यते-

संविगपच्छाकमि-अपुत्तसारवि पक्कंते ।

अभुत्तिहे अ असती, अणिच्छेसु तत्थ वति देसा बीति ॥ २१ ॥

सगच्छे चेव जो गीयथा, तेसि असति परगच्छे संविग्गम-
णुत्तसगासे, तस्स असति परगच्छे संविग्गमणुत्तस्स, ताहे अ-
सस्स वि असति पत्ति पत्ति, अस्समोइयस्स वि असति एति,
अन्नसंभोइयस्स वि अस्साणिआदि उक्कमेण अस्संविग्गसु तेसु
वि णितियादिआणो आवकहाए पक्कमाविता, अणिच्छे
जाव अहिज्जइ, ताथ पक्कमाविता, तथा वि अणिच्छे तस्सेव
सगमे अहिज्जइ, सव्वथ्य वंदणादीनि न हावेइ । पसेवजयणा
तेसि असतीए पच्छाकमादिसु पच्छाकमो स्ति, जेण चारितं प-
च्छाकदं उभक्खंतो भिक्खं हिमइ वा, न वा सारुविगो पुण
मुक्किलवत्थपगिह्मो मुंमसिदं धरेइ । अभज्जो अप-
त्तादिसु निक्खं हिमइ । अणणे भणति-पच्छाकमिच्छपुत्ता
वेव जे अमिदा ने सारुविगा, एएसि सगासं सारुविगाइ प-
च्छाणुत्तामणं अधिज्जति, तेसु सारुविगादिसु पक्कंते अष्ट-
ट्टि स्ति सामातियपडिक्कता वतारोपितो अष्टट्टिआ, अदवा प-
च्छाकमादिसु पक्कंतेसु एते सव्वे पासत्थादि पच्छाकमा-
दिया य अणं खेत्तं गेउं पक्कमाविज्जति, (अणिच्छेसु तत्थ अ-
मिदमा वीति स्ति) । अस्य व्याख्या-

देसो सुत्तमहीयं, न तु अत्या अत्यतो व असमत्ती ।

असति मणुत्तमणुत्ते, इयरेतरपक्खीयमपक्खीयं ॥ २२ ॥

पुव्वदं कंठं । (असति मणुत्तमणुत्ते स्ति) पयं गच्छति । इतरे-
तर स्ति) असति णितियाण इतरा संसत्ता, तेसि असति इतरा
कुशीला पयं णायव्यं, एसो वि अत्थो गट्ठा चेव लेसु वि पुव्वं
जसि विमपारिकएसु इमेरिसा, जे पच्छाकमादिया मुंमं वा
गा ते पच्छाकमादिया । जावउज्जावाए पक्कमाविज्जति
जावउज्जावमणिच्छेसु जाव महिज्जति, तद वि अणिच्छेसु जाइ ।

मुंमं व धरेमाणे, सिदं च फडित्ताणित्यमिस्साइ ।

लिगेण मसागारए, ए वंदणादीणि होवेति ॥ २३ ॥

(मुंमं धरे स्ति) तारयोहरणादि दव्वल्लिग दिज्जति, जाव उहे-
साइ करेइ, सा सहस्साविसिदं फेरुतु । एमेय दव्वल्लिगं दिज्जति,
अणिच्छेसु दव्वल्लिगं वा णो इज्जति फेरुतुं, तो स सिहस्सेय
पासं अधिज्जत सल्लिगे तिओ चेव असागारिए पपसेसु य
पूयत्तिकाओ वंदणाइ सव्वं ण हावेइ, तेण वि वारयव्वं पच्छा-
कमयस्स पासत्थादिसुयस्स वा जस्स पासं अधिज्जति, तत्थ
वेयायक्खं ण करे । इमो विहो-

आहार उवहि मेज्जा-एमणमादीसु होति जतियव्वं ।

अणुमोयणकारावण, सिक्खति य पदम्मि सो मुच्छो ॥ २४ ॥

अदि तस्स आहारादिया अत्यतो, पढाणं अइ णत्थि, ताहे
सव्वं अण्णणा एस(णज्जं) आहारादि उपायव्वं, अण्णणा
असमत्तो-

चोदति से परिवारं, अकरेमाणे मणादिवासद्धे ।

अव्वं चित्तिकरम्म उ सुयजत्तं ए कण्ह पयं ॥३५॥

दुविहाऽसति एतेमि, आहारादं करोति सब्ब तां ।

परिहाणी व जयंते, अत्तद्वा एवमेव गण्हंतो ॥ ३६ ॥

जो तस्स परिवारे पासन्धादियाण वामी स परिवारे सहासि सताण करेति, असता वा णत्थि सहा, एव असती एसो सि-
कखगो आहारादि सब्बं पणं परिहाणीते जयणा, ते तस्स
यिसांहिकोमीहिं सयं करेतां सुत्थंति, अप्पणां वि पमं व पुव्वं
सुद्धं गण्हन्ति । अत्तां सुद्धस्स पच्छा विसांहिकोमीहिं गेण्हतो
सिक्खति, अववादिपदेण विसुज्जह । नि० चू० १९० उ० ।

(९) विचारभूमेविहारजूमिं निष्क्रमणम्-

मे भिक्खु वा भिक्खुणी वा बहिया विचारजूमिं वा विहा-
रजूमिं वा णिकखममाणे वा पविसमाणे वा णा अणउत्थि-
एण वा गारत्थिएण वा परिहारयां वा अपरिहारिएणं
सद्धिं बहिया विचारजूमिं वा विहारजूमिं वा णिकखमेज्ज
वा, पविसेज्ज वा ॥

(मे भिक्खु चेत्यादि) स निचुर्येहिंविचारभूमिं संज्ञायुत्सर्ग-
भूमिं तथा विहारजूमिं स्वाध्यायजूमिं तैर्यतीर्थिकादिभिः सह
दोषसंज्ञया प्रविशेदिति संबन्धः । तथाहि-विचारजुमा प्राप्नु-
कोदकस्य चतुष्टयहोपपन्नोपघातसंज्ञावाविहारजुमां वा भि-
क्षान्तालापकाधिक्यतज्जयात्, सहायसहिष्णुकलहसंज्ञावाच्च
साधुस्तुतः सह न प्राविशेत्, नापि ततो निष्क्रामेदिति । आचा० २
भु० १ अ० १ उ० ।

जे निक्खु अणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा परिहारिउ
वा अपरिहारिएण वा सद्धिं बहिया विहारजूमिं वा विहार-
जूमिं वा निक्खमज्ज वा, पयिमज्ज वा, निक्खमंतं वा प-
विसंतं वा साज्जइ ॥ ४० ॥

(जे भिक्खु अणउत्थियेत्यादि) सण्णायोभिरणं विचारजुमी-
असज्जाण सज्जायजुमी जा साविहारभूमिं, सा उक्कामगपारि-
सा वि भर्मात णो कप्पति । “ एत्तो एगतरणं ” गाहा कठा ।

वीयारजूमिदोमा-संका अपवत्तणं कुरुकुरा वा ।

दवअप्पकत्तुसगंधे, असती व करेज्ज उट्ठाहं ॥३७॥

वीयारजूमि असती, पणिणीए तेण मावण वा वि ।

रायहुटे राधग, जयणाए कप्पते गंतुं ॥ ३८ ॥

वियारजुमीए पुरीसा वा, तस्संणं अ दोमासंका (अपव-
त्तण ति) अपवत्तं य मुत्तागिरंहे त्रीणि सट्ठयादिए माट्ट-
याए बहुद्वेयं य कुरुकुरा करेयवा, एत्थ उक्कालेण आणाल-
णादं दोमा । अह कुरुकुरा ण करेति, उट्ठाहो अप्पणं वा दवेण
कत्तुसंण वा दवेण णिद्धेयं दूधं चउत्थरसियादिणा वा गाधि-
क्षेण अभावे वा दवस्स अणिद्धेयिते जणपुरयो उट्ठाहं करेज्ज,
जम्हा एते दोमा तम्हा तेहिं सद्धिं ण गंतव्वं, अववादिपणं जे
अज्जेज्ज । (वियार) गाहा । अणणयो वियारजुमाए असति जादि ते
गिहत्थअणउत्थिया वदति, ततो वणज्ज, जतो अणावातमस
सोअ ततो इमे पडिणतएण साययबोधितंसा । अतर

तत्थ वा थंजिले गतस्स, अनो गिहत्थेहिं समं गढे, ते नियारेति,
रायहुटे राययल्लभेण समानं गम्मइ, राइपपगा चैव सएणा-
दूमी पारिसोहिं कारणेहिं जयणाए गम्माति, सा य इमा जयणा-

पच्छाकटत्तदंण, अससिगिहिए तओ कुल्लिगीसु ।

पुव्वमसोयवादिसु, पउरदवेमट्टिया य कुर्या य ॥ ३०४ ॥

पुव्वं पच्छाकट्टेसु गिहीयाणव्यपसु तेसु चैव दंसणसावपसु
ततो एसु चैव कुनित्थिएसु ततो अससिगिहत्थेसु ततो कुलि-
गिएसु असगणीसु सव्वासु सव्वेसु पुव्वं असोयवादिसु पच्छा
सोयवादिसु दूरदरेण पर मुढो पुव्वं लववाज्जतो पउरदवणं म-
ट्टियाए य कुरुकुरा करेतां अ दोमा ।

एवं विहाग्मी, दोसा उट्ठं चगादिया बहुधा ।

असती पणिणीयादिसु, वित्तयं आगादजोगिस्स ॥३०५॥

विहारजुमीए वि.प्रायशः एत एव दोषाः । उट्ठञ्जकादयश्च अ-
धिकतरा बहवः । अन्ये उट्ठञ्जका कुट्टिआ उट्ठंति वा वंदनादिसु
प्रत्यनीकाद्वितीयपदं पूर्ववत् । चादकां भणति-जग्घेसिया
दोमा तत्थ तेहिं सामणं गंतुं विनियपदेण विसज्जाओ मा की-
रउ । आयरिओ भणति-आगादजोगिस्स उट्ठससमुद्देशादयो
अवस्स कायववा, उवस्सप य असम्भावेह पणिणीयादि, अतो
तेण समानं गंतुं करेतां सुद्धो । नि० चू० २ उ० ।

(३०) विहारः-

मे निक्खु वा निक्खुणी वा गामाणुगामं दूज्जमाणे णो
अणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा परिहारिउ अपरिहा-
रिएण वा सद्धिं गामाणुगामं दूज्जज्ज ॥ ४१ ॥

तथा (मे भिक्खु चेत्यादि) स भिक्खुमादं ग्रामान्तरम्, उप-
लक्ष्यार्थत्वात्पर्यादिकर्माप (दूज्जमाणे ति) गच्छन्नाभिरन्य-
तीर्थिकादिभिः सह दोषसंज्ञां गच्छेत् । तथाहि-काथिकादि
निराधे सत्यात्माधिराधना, व्युत्सर्गे च प्रासुकाप्रासुकग्रहणादाधु-
पघातस्यमविराधने भवतः । एवं भोजनेऽपि दोषसंज्ञां ज्ञाव-
नाथः, सहादिविप्रताग्नादिदोषश्चेति । आचा० २ भु० १ अ० १ उ० ।

जे निक्खु अणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा परिहारिउ
वा अपरिहारिएणं सद्धिं गामाणुगामं दूज्जइ, दूज्जंतं वा
माज्जइ ॥ ४१ ॥

ग्रामादन्यो ग्रामो ग्रामानुग्रामम् । शेषः पूर्वसूत्रार्थवत् ॥४१॥

णा कप्पति निक्खुस्सा, परिहारस्सा उ अपरिहारिणं ।

गिहअणउत्थिएण व, गामाणुगामं तु विहारिता ॥३०६॥

एत्तो एगतरणं, सद्धितां दूज्जती तु जे निक्खु ।

सो आणाअणवत्तं, मिच्छत्तविगहणं पावं ॥ ३०७ ॥

“ उट्ठु गतां ” दूज्जइति गीयति, गच्छतीत्यर्थः । गीयमाणो नि-
त्थगण आणं आणम्मि जे अणवत्तं करेति, मिच्छत्तं अधेसि
जणयति, आयरियमज्जमविराहणं पावति । इमे च पुरिसवि-
त्तागेण पच्छित्तं-

मासादीया गुरुणा, मासो अविमेभियं चउट्ठं पि ।

एवं सुत्ते पत्था-ण ट्ठाति सट्ठाण पच्छित्तं ॥ ३०८ ॥

अगीयत्थानिक्खुणो गीयत्थभिक्खुणो उवज्जायस्स आयरिय-

स्स एतेमि चउएह वि मासादी चउगुरु मत, अहवा मासमहुं
खेव तयकालविसेसियं । अहवा अविसेसियं चेव मासमहुं । चोद-
ग-आह-किं णिमिसिमिह सुत्ते पुरिसविभागेण पच्छितं दिक्षं ?
आचार्य आह-सर्वसुत्रप्रदर्शनार्थम् । एवं सुत्ते २ पत्थान सट्ठाण
पच्छितं दट्ठवं । इमा संजमविराहणा-

संजतगतीएँ गमणं, ठाण्णिमीयण उ अट्ठणं वा वि ।
वीसमणादि पारुसुय-उच्चारदी अवीमत्था ॥ ३०ए ॥
मामादीया गुरुणा, जिक्खू व समाजिमेगभायरिण ।
मासो विसेमिओ वा, चउएहवी चउमु सुत्तेसु ॥ ३१० ॥

जदा संजओ सिग्घगतीए वा वरुचति, तदा गिहत्थो वि-
तितो अधिकरण भवति, तएहा लुहाए य परितविज्जति,
तप्पिप्पसं वीसमनो य सच्चित्तपुदविकाए उद्धाणं निमी-
यणं तु अट्ठणं वा करेति, भत्तपाणादियाण उच्चारपासवणेसु
य मागारिओ भिकाउं अवीसत्थो साहुणिस्साए वा गच्छन्ति ।
तो फलादि खाएज्जा, अहिंकरणं साह वा तस्स पूरओ विति-
यपदेण गणहेज्जा । परितवणाणिप्पसं पादपमज्जणादि वा
ण करेज्जा, तत्थ वि सट्ठाणं अह करेति, उट्ठाहो ।

भाष्यकारैरेवायमर्थ उच्यते-

अत्यंभित्तमेगतेरे, ठाणादीं स्वप्नवदि उट्ठाहो ।
धरणाणिसमं वा तो-जयस्स दोसा पमज्जणए ॥ ३११ ॥
साहुणिस्सए वा साह अथडिले टाणज्ज, खडोवहिणा भारं
कुंदु उत्ति उट्ठाहं करेति, धरणाणिसमं वा वायकाइयसमाण
उभयहा दोसो पमज्जतस्स उट्ठाहो, अपमज्जणे य विराहणा
जम्हा ण गच्छे ॥ ३११ ॥

वितियपदं अट्ठाणे, मूढमयाणंत दुट्ठाण्टे वा ।

उवहीमररितेणग-मावयनयदुल्लभपवेमे य ॥ ३१२ ॥

अट्ठाणे मत्थिपहिं समं वरुचति पंधाउ वा मूढो विमानो वा
मूढो, साह जाव पथे उच्चरेति पंथमयाणंतो वा जाणा गिहिं
समं गच्छेज्ज, रायदुट्ठे वा रायपुरिमेहिं समं गच्छे, बोधिगा-
दिमया गट्ठो वा तेहिं समाणं णिहोसो हवेज्ज, तेणगभए वा
गच्छे, मावयभए वा अणम्मि वा गगरदेसरज्जे दुल्लभपवेसे
तेहिं समं पविसेज्ज । अण्णहा ण लभति । तत्थ पुण गगरा-
दिमु विहरतो तत्थ अत्थंतो णितितो भवति, तेहिं समाण
गच्छतो इमा जयणा-

णिज्जणं पिठउ गमणं, वीसमणादी पदा तु अणत्थ ।

सावयसरीरतेणग-जणुतिट्ठाण जयणा तु ॥ ३१३ ॥

णिज्जणं पिठओ गच्छति, पिठतो ठिता मव्वपमज्जणादि सा-
मायारि पञ्जति, वीसमणस्ति पदा जदि असंजतो थंडिले करे-
ति, तो संजया अणयंभित्ते ठायंति, तेण सावयभयं जह पिठ-
तो, तो मज्जतो पुरतो वा गच्छति, मज्जेतप पुरतो पिठओ वा ग-
च्छति ॥ ३१३ ॥ ति० चू० २ उ० ।

(३१) [शिक्षा] अन्ययुधिकं वा गृहस्थं वा शिल्पादि
शिक्षयति-

जे जिक्खू अणउत्थियं वा गारत्थियं वा सिप्पं वा भि-
ल्लोगं वा अट्ठापदं वा कक्करयं वा वुगाहं वा सलाहं वा

सलाहत्थिय वा सिक्खावेत्, सिक्खावंतं वा साइज्ज । ७ ।

(जे भिक्खू अणउत्थियं वा इत्यादि) सिप्पं तुणगादि, (सि-
ल्लोगं वरणणा, अट्ठापदं जूतं, कक्कडगहेउ वुगाहा कल्लहो,
सलाहा कक्करणप्पओगो । एम सुत्तयो । इमा णिज्जुती-

सिप्पासिलोगादीहिं, मेसकलाओ त्रिमूडया हांति ।

गिहिअणत्थियं वा, सिक्खावेत्ते तमाणादी ॥ २० ॥

सेसा उ गणियलक्खणसणहयादिसुत्थिया ण गिही अण-
त्थी वा सिक्खावेयव्या । जे सिक्खावेत्ति, तस्स आणादिया
य दोसा, चउलहुं च मे पच्छित ॥ २० ॥

सिप्पसिलोगे अट्ठा-वए य कक्करगवुग्गदमसाहा ।

तुंनाग वण जूतो, हेतू कलहुतरा कव्वो ॥ २१ ॥

पुव्वहेण सुपसिक्का गाहा, पच्छहेण जहासंखं तत्थ उदाहरणं ।
सिप्पं जं आयरिओवदेसेण सिक्खिज्जति, अहा तुष्ठागं तुष्ठा-
दि, सिल्लोगो गुणवयणंदि वणणा, अट्ठापदं चउरंगेहिं जूतं,
अहवा इमं अट्ठापद-

अट्ठेण वि जाणाओ, पुट्ठो अट्ठापयं इमं वेति ।

सुणगाविमालकूरं, गेच्छति परपजातम्मि ॥ २२ ॥

पुच्छितो अपुच्छितो वा भवति-अट्ठे णिमिसं ण सुट्ठु जाणामो,
एत्थिय पुण जाणामो, परपरभायकाले दधि कूरं सुणगादिजावो
ण जवति, अणिष्ठा या भणितो विणास । घटवन् कृतविप्र-
णालादयश्च दोषा भवन्ति । अहवा कर्कटहेतुसर्वजयिक्यप्रति-
पत्तिः । अत्राह-यथा दोषो मूर्तिमदसत्सदुःखभेदतो ज्ञातका-
लभेदाच्च कारकचूतविशेषाच्च विरुद्धं सर्वजयिक्यम् । अथ नैवं,
ततः प्रतिज्ञाहालिः वुग्गहो रायादीण अमुककाले कलहो भवि-
स्सति । रप्पो वा जुह सगरुमादिण कलहे जयमादिसति । दो-
णहं वा कलहं ताणं उक्कस्स उत्तरं कहेति ? सलाह स्ति, कथा-
सम्भायं कहेति । कव्वेहिं वा वारितो कथं करेति ? सलाहकदत्थे-
णंति, सव्वकात्तो तो सूचितानो भवन्ति, ताणं अणत्थिमादं णि
सिक्खावेत्ति, चउलहुं, आणादी य संजमे दोसा । अधिकरणं
उस्सगायदेसे य इमं वितियपदं-

अमिवे ओपोयरिण, रायदुट्ठे जए व गेहाणो ।

अट्ठाण गेहए वा, सिक्खावणया उ जयणाए ॥ २३ ॥

रायादिमसं वा इमेरं सिक्खावेत्तो असिक्खगहितो तप्पभावा
ओट्ठागादि लज्जति, ओमे वा पुव्वयति सोष्ठा रायदुट्ठे ताणं करेति ।
बोहिगादिजये ताणं करेति । गिल्लानस्स वा उस्सहातिपहिं उव-
ग्गहं करिस्सति । अट्ठाण गेहगेसु वा उवग्गहकारी जविस्सति ।
एवमादिकारणं अवेक्खिज्जण इमाए जयणाए सिक्खावति । २३ ।

संविग्गमसंविग्गो, धावियं तु साहेज्ज पढमतोगीयं ।

विचरीयमगीए पुण, अणभिग्गहमाइ तेण परं ॥ २४ ॥

पणुगपरहणीए जाहे चउलहुं पत्ता तेसु जतिउ ते से वि अ-
संतरतो ताहे संविग्गो धाविअं गीयत्थं सिक्खावेत्ति, पच्छा
असंविग्गो धावितं गीयत्थं, अगीएसु विचरीयं कज्जति, ततो अ-
संविग्गो धावितं अगीते, ततो संविग्गं अगीयं, अन्यविपरीतक-
रणाव हेतुमद्भावनां करिष्यति । संविग्ग अगीतार्थः । पच्छा ग-
हियाणुव्वय, ततो पच्छा दंसणसावगे, ततो पच्छा अदाजइयं,

अस्रउत्थिय

ततो मिच्छे अणुभिमाहाभिमाहियं । नि० च० १३ उ० ॥
(३२) [संघाटोसीधनम्] अन्ययूथिकादिभिः संघाटी
सावयति—

जे निक्खु अप्पणो संघादियं अस्रउत्थियण वा गार-
त्थियण वा सीवावेड. सीवावंतं वा साइज्जइ । १२ ।

अप्पणो अप्पणिज्जं संघाडो।णाम सघनी सगहसनि सि कारू-
ण वाहिं अनेहि मज्जे य अदि अस्रउत्थियण स सरक्खादिणा
गिहत्थेण तुम्हागादिणा सांसखावेड अप्पणेण ॥ १२ ॥

णिक्कारणम्मि अप्पण, कारणे गिहि अथव अस्रउत्थियीहिं ।
संघाडि सीवावे, सो पावति आणमादीणि २५ ॥

अदि णिक्कारणे अप्पणा सावेति, कारणे वा अणउत्थियगार-
त्थियहिं सिव्वावेति, तस्स मासलहुं, आणादिया इमे दासा-

णिक्कारणम्मि लहुगो, गिलाण आरोवणा पविडम्मि ।

अप्पइकाइमज्जे, कारणमुच्चो खसु विधीए ॥ २६ ॥

विद्धे आयविराहणा छप्पनियवाधमसंजमयिराहणा, कारणे
विधीए सयं सिव्वावेतो सुद्धो। चादग आह-पदमुद्धसणे परकरणे
मासगुवं वखिय, इह कहं मासलहुं भवति ? आरारय आह-

कामं खसु परकरणे, गुरुमासो तु वणिआं पुव्विं ।

कारणियं पुण सुत्तं, सयं वऽपुणायते बहुओ ॥ २७ ॥

एगधुणममुंचते, पलिमंथो उगमो तु पमियत्थो ।

एगस्म वि अवखंवे, अवहारो हांति सव्वेसिं ॥ २८ ॥

कामं अणुमयत्थे, खलु पूरणे, पुव्वं पदमुद्धसए, इह तु कार-
विए सुत्ते अप्पणो अणुमानं परेण सीवावंतस्स मामलहुं,
सवडिए इमे दोसा। (एगधुणे) गाहा । जदि बडं पडिलेहंति
अणुगुरुवधुणणदोसा, अह वंधी मासु पडिलेहंति पुणो वं-
धति, सुत्तत्थपलिमंथो भवति, पडियत्थो उगमो णेगण,
अक्खित्तं एगे वि सव्वेसि अपहारो भवति, अकारणे सि-
व्वेणे य इमा दोसा-

सयमिब्वणम्मि चिट्ठं, गिलाण आरोवणा तु सविसेमा ।

डिउजति य संजमम्मो, सुत्तादी अकरणे इमं च ॥ २९ ॥

अप्पणो सिव्वेतो सूयीपविद्धो ताहे गिलाणारोवणा सवि-
सेमा। सपरितावमहादुक्खा छप्पनियवाधे असज्जमो भवति,
तत्थ लहुगो सुत्तत्थपोरसि ण करंति, जहासंख सुत्तत्थासं इह
अत्थं नासेइ, काइमं व परकारवणे दासवंसणं ।

अविमुद्धाण काथा, पप्फोरुण अप्पया य वा तीय ।

पच्छाकम्मं वमिया, अप्पति वेधो य हरणं च ॥ ३० ॥

अविमुद्धाणं अपुदवीकायादियाणं उवरिं ठवेति, कायवि-
पहणा, पप्फोइणे छप्पया पडंति, वाउसंघट्टणा य घाणावडि-
अवजिजण देससव्वणहाणं करेज्ज, छप्पया उवाविधेति,
अप्पणो वा ऊरुयं विधति, हरेज्ज वा तं संघाडिं । इदाणि
अप्पणो सिव्वणकारणं भवति—

वितियं तु चट्टमुद्धारगा, य गेलमविसमवत्थे य ।

एतेहिं कारणेहिं, संसिब्वणमप्पणा कुज्जा ॥ ३१ ॥

बुद्धि तस्स हत्था वा पाया वा कंपति, न तरति पुणो रसं ठवेउं;

अथवा उद्धारगा गिलाणो या न तरति, पुणो रसं ठवेउं विस-
मवत्थाणि वा एगं सीविउज्जति, एतेहिं सयं सीवेतो सुद्धो, अ-
दक्षेण निशेण वधा, एको वंसते, वितीओ पासंते, ततिया सज्जं
वि । तिक्खि उक्कोसेण उ भवंति, कारणे अणउत्थियण सि-
व्वावेति ।

विनियपदमणिउणे वा, णिउणे वा होज्ज कण वी असह ।

वाधातो व सहस्सा, परकरणं कप्पती तांहे ॥ ३२ ॥

अप्पणा अणिउणो वा असह गिलाणवाधातो गिलाणानि, पओ-
यणेण वा वनी एवे पमोए कारवेउ कप्पति, इमाए जयणाए-
पच्छाकम्मसाभिग्गह-णिउजिग्गह जइएण व असणणी ।

गिट्ठिअणत्थित्थियहिं. असोयसोए गिही पुव्वं ॥ ३३ ॥

पच्छाकम्मो पुराणो पदमं तेण ततो अणुवयसंपप्फो सावओ
साभिग्गओ; ततो सगणी भइओ, असणणी भइओ, एते चउरो
गिहिज्जदा । अस्रउत्थियं एए चउरो जेदा एक्के असोयसोय
जेया कायवा, पुव्वं गिहोसु, पच्छा सोयवादिषु, पच्छा अण-
त्थियएसु । नि० च० ५ उ० ।

जे भिक्खु निमंथीणं संघादी अणउत्थियण वा गार-
त्थेण वा सिव्वावेइ, सिव्वावंतं वा साइज्ज ॥ ३४ ॥

अस्रउत्थियण गिहत्थेण सिव्वावेति, तस्म चउलहु, आणादि-
या य दासा ।

संघाटोओ चतुरो, तिपमाणा ता जवे दुविहा ।

एगमणेणं इम्मो, अट्ठिकारोओगम्वंकीए ॥ ३५ ॥

प्रायेण (संघडिउज्जति सि) संघादी गुणसघायकारिणी वा, सं-
घादी देसीभासातो वा पाउरणे संघाटी, ततो संखा, पमा-
णेण चउरो प्रमाणेन तिपमाणया एगा दुहत्था दीहा, दु-
हत्थाविध्यागमा उ उयस्मए अथमाणीए भवति, दांतिहत्थ-
दीहा, तिहत्थाविध्यागमा, तथेया भिक्खायारियाण, यितिया विचारं
गच्छती पाइणति, चउहत्थ चउहत्थादीहा, चउहत्थाविध्यागमा,
पया सव्वा वि पासगलच्छा पुणो एक्कक्का दुविहा । पच्छा
कंठं ॥

तं जो उ संजतीणं, गिहीण अदवा वि अणत्थित्थीणं ।

सिव्वावेती भिक्खु, सो पावति आणमादीणि ॥ ३६ ॥

तं संजती संजनेयं संघाडिं जो आयरितो गिहत्थेण अणत्थित्थियण वा सिव्वावेति, तस्म आणादिओ दासा ।

कुज्जा वा अजियोगं, परेण पुट्ठे व संकि उद्धादो ।

हीणाहियं व कुज्जा, छप्पणा सहिरज्जा उ ॥ ३७ ॥

सो गिही अस्रउत्थी वा तत्थ वसीकरणपयोगं करेज्ज, अ-
णेण वा पुट्ठो-कस्स संतयं वत्थं ? सो काधज्ज संजती-संज-
तियं, ताहे तस्स संको भवति, उद्धाहं वा करेज्ज, नूणं को विसं-
बंधो अत्थि, तेण एसो सिव्वेति, पमाणेण हीणमदीणं वा करेज्ज,
छप्पयातो उद्धज्ज, मारेज्ज वा, तं वा संघाडिं करेज्ज, सिव्वेतो
वा चिहो तत्थ परितावणादिनिष्कंठं उप्फोसणादि वा पच्छा-
कम्म कुज्जा, जम्हा एत दोसा तम्हा इमो विधी-

छिप्पपरिक्कमितं खलु, अगुज्जलवहिं तु गणहरो देति ।

गुज्जोवहिं तु गणिणी, सिव्वेति जहारिहं मियं तु। ३८ ॥

अस्रउत्थियण तं विदति, व कुत्तिमादिणा परिकम्मियं अ-

गुज्जोवही तिणि कप्पा चउरो संघाड्ढीतो पातं पायणिज्जो गो य,
एवं गणहरो परिकम्मिंतं देति, सेसो गुज्जोवही तं गणिणं । सरी-
र्यमाणं मिणिं सिव्वेति, कारणे गिहि अन्नतिथीण वा सिव्वा-
वेति ॥ ५४ ॥

वितियपदमणिउणे वा, निउणे वा होज्ज केण्वी असह ।
गणिगणहर गच्छे वा, परकरणं कप्पती ताहे ॥ ५५ ॥

गणी उवज्जाओ, गणहरो आयरिओ, अओ वा गच्छे बुद्धो तरुणो
वा बुद्धसीओ, ते सिव्वेज्जा, अह ते असह होज्जा, गच्छे वा नत्थि
कुसहा, ताहे गिहिअन्नतिथीण वा सिव्वावेति ।

तत्थ इमो कप्पो—

पच्छाकमसाजिगह—निरजिगहज्जहए य व अमणी ।
गिहिअन्नतिथीण व, गिहि पुवं एतरे पच्छा ॥ ५६ ॥

पूर्ववत् सिव्वायणे इमो यिही—

आगातेणं असती, संठाणं गंतु सिव्वावे ।
पासद्विय अवसित्तो, तो दोसे वेजणा ण जायंति ॥ ५७ ॥

सो गिहत्थो अन्नतिथीओ वा साहुसमीवं अह एवत्तीए आ-
गतो सिव्वाविज्जति । जदि अहमासागतो ण भज्जति, तो तस्स
जं संठाणं तं गंतु सिव्वाविज्जति, जयणाए उप्पदातो पुवं अन्नत्य
संकामिज्जति, तस्म समीवं अवसित्तो वितो णिवसो वात्ता
व चिट्ठति, जाय सिव्वियं, एवं पुव्वत्ता दोसा ण जवेति ।

(३३) संभागः—

जे भिकवू असणं वा पाणं वा स्वाइमं वा साइमं वा उ-
वहामे णिकिखवइ, णिकिखवंतं वा साइज्जइ । ३० । जे
भिकवू अणउत्थिण वा गारत्थिण वा सद्धिं जुंजइ,
भुंजंतं वा साइज्जइ । ३१ ॥ जे भिकवू अणउत्थिणहि वा
गारत्थिणहि वा सद्धिं आवद्विय परिवद्विय जुंजइ, जुंजंतं
वा साइज्जइ । ४० ।

असत्तियया तव्वसिया दि वंभणा खेलिया गारत्था, तेहि सद्धिं
एगभायणे ज्ञायणं एगदुतिदिसिद्धिपसु आवेडिओ, सव्वदिसि
विनेसु परवेडिओ । अहवा आह मर्यादया वेष्टितः, दिसि विदिसा-
सु विच्छिन्नद्वितेसु परिवेष्टितः । अहवा एगपंतं एसु आवेष्टितः,
दुगादिसु पंतसु समंता परिद्वियासु परिवेष्टितो ।

गिहिअन्नतिथीणहि व, सद्धिं परिवेष्टितो व तं मज्जे ।
जे भिकवू असणादी, भुंजज्जा आणमादीणि ॥ ६७३ ॥

असत्तियणहि सद्धिं भुंजति, अणउत्थिआण वा मज्जे वितो
परिवेष्टितो वा जुंजति, तस्स आणादिया दोसा । ओहओ चउ-
लहुं पच्छत्तं । विभागतो इमं—

पुवं पच्छा संयुय, असोयसोयवाइ य लहुगा वा ।

चउरो वा जमलपदा, चरिमपदे दोहि वी गुरुगा ॥ ६७४ ॥

पुवं संयुया असोयवादी य पच्छा संयुया । (असोय ति) एतेसु
चउसु पप्पसु लहुगा (चउरो ति) (जमलपदं ति) कालतवेहि
विसेसिज्जति जाव चरिमपदं पच्छा संयुनो सोयवादी, तत्थ
चउलहुगं तं कालतवेहि वि गुरुग भवति ।

मुत्थीसु चउ गुरुगा, उलहुगा अणत्तिथीसु ।

परत्तियणि उगुरुगा, पुव्वावरममणमत्तं ॥ ६७५ ॥

एयासु चव सत्थीसु पुरं पच्छा असोयसोयासु चउगुरुगा काल-
तवेहि विसेसिता, एतेसु चव अन्नतिथियपुरिसेसु चउसु उल-
हुगा कालतवविसिद्धा, एयासु चव परत्तिथीणसु उगुरुगा, पु-
व्वसंयुयासु समणीसु वेदो, (अवर ति) पच्छा सत्थीसु सम-
णीसु अट्टमं ति मूळं । अयमपरः कल्पः—

अहवा वि णालवच्छे, आणव्वओवामए व चउलहुगा ।
एसु वि य दोसु इत्थी—सुणालवच्छे चउ गुरुगा ॥ ६७६ ॥

णालवच्छेण पुरिसेण अणालवच्छेण य गहिताणव्वओवासणेण
एतेसु दोसु चउलहुगा, एयासु वि य दोसु इत्थीसु णालवच्छे य अ-
विरयसम्महिठिम्म एतेसु वि चउगुरुगा ।

अणालदंसणित्थिसु, उलहु पुरिसे य दिट्ठ—आभट्टे ।

दिट्ठित्थि पुम अदिट्ठे, महुणजोई य उगुरुगा ॥ ६७७ ॥

इत्थीसु अणालवच्छासु अविरयसम्महिठिसु, विट्ठानट्टेसु पुग्गि-
सेसु, एतेसु दोसु वि उलहुगा, इत्थिसु दिट्ठामहासु, पुरिसेसु अ-
दिट्ठानट्टेसु, (महुणि ति) माउल्लापिच्छयधाता (जोइय ति) पु-
व्वमज्जा, एतेसु चउसु वि उगुरुगा ।

अदिट्ठज्जामु थीसु, संजोइयसंजतीण वेदो य ।

अमणुमसंजतीए, मूलं थी कामसंबंधा ॥ ६७८ ॥

इत्थीसु अदिट्ठज्जामु संजोइयसंजतीसु य एयासु दोसु वि
वेदो (अमणुम ति) असंजोइयसंजतीसु मूलं, इत्थीहि सठ
भुंजंतस्स कामं संबंधो, आयपराजयदोसा, वेदो संकाइया य
दोसा, जदि संजति संति तो ममुइसो, तो चउलहुं, अधिकरणं व ।

पुवं पच्छाकम्म, एगतरदुगुंछउलहुउहाहो ।

असांसायमगहणं, खच्छगहणे य अचित्तं ॥ ६७९ ॥

पुरं कम्म संजतेण सह भोत्तव्वं, हत्थपादादिसु करइ, संजतो
भुंजिस्सइ । अधिगतं रंधावेति, पच्छाकम्मं कोवि एसोति
सवलं एहाणं करेज्ज । पच्छत्तं वा पडिधज्जे, संजतेण वा छुत्ते
अपहुप्पंतं अणं पि रंधेज्जा, संजतो गिही वा एगतरं दुगुंछं
करेज्जा, विलिगभावेण वा उलहुं करेज्जा, अक्षेण दिट्ठ उहाहो
भवति, कासादिरोगा वा संकमज्ज । अधिकतरं लज्जेण वा
अचियत्तं भवेज्ज ।

एवं तु भुंजमाणं, तेहि सद्धिं तु वप्पिता दोसा ।

परिवारितो जदि भुंजइ, तो चउ लहु इमं दोसा ॥ ६८० ॥

परिवारितमज्जगंतं, मव्वपयारेण होति चउ लहुगा ।

कुरुकुरकरणे दोसा, एमादिसु उगमा होति ॥ ६८१ ॥

मज्जे वितो जणस्स परिवारिओ जइ भुंजइ, अहवा समंता
परिवारितो दोगहं तिहं वा जइ मज्जगंतो भुंजति, सव्वप-
गारहि चउलहु गिहिभायणे य ण भुंजियव्वं । तत्थ भुंजतो
अयागओ भस्सति । कमेसु कंसपापसु सिलो गो वा एवमुग्ग-
मादिसु भुंजंतस्स उहाहो भवति, कं चिय दवेण य उहाहो,
इयरेण आउकायविराहणा, बहुदवेण कुरुकुरकरणे उप्पि-
लावणादि दोसा, जमहा एवमादी दोसा जमहा एतेहि सद्धिं
परिवेष्टिण वा न भुंजियव्वं ।

नितियपदसंहरमाहा-रणा य गेलस रायडुटे य ।

आहार तेण अच्चा-ए सहेए भंज तत्येव ॥ ६०२ ॥

पुत्रं संयुक्तो पच्छा संयुक्तो वा पुत्रं पगमायणो आसी, स तस्स एहेण आगतो जदि ए भुज्जति तो परिणमानं, अतो सेहेण संमं भुज्जति, परिवट्ठितो वि तेसागएसु मा तेसि संका भविस्सति-किं एस अप्पसागारिय समुदिसति सि, अहे वा वि करंति मा बाहिरभाय गच्छपरिवट्ठितो भुज्जति । साहारणं वा लब्धं, तेण चेव भुंजियत्वं । अह कस्समदिओ ताहे चेत्तु तीरं भुंजति । अह दाया भवेति ताहे तेहिं चेव सदि परिवुडो वा भुज्जति, गिलाणो वा जजस्स पुरतो समु-दिसेज्जा, जयणाए कुरुकुरं करेज्जा, रायडुटे रायपुरिसेहिं णि-ज्जतो तेहिं परिवट्ठितो भुंजेज्ज । आहारतेणगेसु तेसि पुरओ भुजेज्ज, अच्चाण तेण सावयभया सत्थस्स मज्जे चेव भुंजति । मेहाणं सव्वेसि एकावसही होज्जा, बाहिगादिभए जणंण सह कंदाइसु अत्थति । तत्थ तेसि पुरतो समुदिसेज्ज, ओमे कहिं वि सत्ताकारे तत्थेव भुंजता ए लब्धति, भायणसु ए लब्धति । तत्थेव भुंजेज्जा सागारिण एको परिवेसणं करे, यहुमाइसु संतरं संभुंजति, णाउं नुविहेण देवेण कुरुकुरं करे । सव्वेसु जहासंभवं एसा जयणा । नि० चू० १६ उ० ।

असुतथियदेवय-अन्ययुथिकदैवत-न० १६ त० । परतीर्थिक-

पुण्येषु हरिहरादिषु देवेषु, उपा० १ अ० । औ० आ० चू० । प्रति०

असुतथियपरिगाहिय-अन्ययुथिकपरिशुद्धीत-त्रि० । तीर्था-

स्तरीयैः पूज्यत्वादिनाऽङ्गीकृतेऽर्हत्वेत्यादौ, उपा० १ अ० ।

अन्ययुथिकास्तदैवतानि, तत्परिशुद्धीतानि वा अर्हत्वेत्यानि, भाष-को न वन्देत् । तदुक्तं सम्यक्त्वं प्रतिपद्यमानेनाऽऽनन्देन-“ णो जलु जंत ! कप्पइ अज्जप्पजिइ असुतथिया वा असुतथिय-वेययाणि वा अपणुतथियपरिगाहियाणि वा अरिंदतचेइयाइं वंजितए वा णमसितए वा ” उपा० १ अ० औ० । अन्ययुथि-कपरिशुद्धीतानि वा अर्हत्वेत्यानि अर्हत्प्रतिमालक्षणानि यथा भौ-तपरिशुद्धीतानि वीरभस्महाकाशादीनि । उपा० १ अ० आ० चू० ।

अणुआं (तो) (दो)-अन्यतस्-अभ्य० । अन्य-तसिम् ।

“ तो हो तसा वा ” ॥ ८२ ॥ १६० ॥ इति सूत्रेण तसः स्थाने तो दो इत्यादेशौ, पक्षे दोषोपपन्नः । प्रा० । “ नहु दादामि ते जिक्खं, जिक्खु जायाहि अणुओ ” । न हु नैव दास्यामि ते तुज्जं भिक्षां याचस्व अन्यतोऽस्मद्व्यतिरिक्ताम् । उक्तं १ अ० ।

असुकाज-असुकाज-पुं० । सुत्रार्थपौरुष्युत्तरकालं भिक्षाकाले,

“ असं असकाले, पाणं पाणकाले ” सूत्र० २ भु० १ अ० ।

असुखाण-अन्वारुपान-न० । अन्वादेशे, आ० म० प्र० ।

असुगुण-अन्यगुण-त्रि० । चैतन्यादन्ये गुणा येषां तान्यन्यगुणा-

नि । अचेतनेषु, “ पंचगहं संजोए, असुगुणाणं च चयणाइ गुणं ” आश्रयकारित्यगुणा पृथिवी । सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० ।

अण (अ) गोत्तिय-अन्यगोत्रीय-पुं० स्त्री० । गोत्रं नाम

तथाविधैकपुरुषप्रजया वंशः । अन्यत्वं तद् गोत्रं खान्यगोत्र तत्र जवा अन्यगोत्रीयाः । अतिविश्वकालव्यवधानवशेन अतिगो-त्रसंबन्धेषु, ध० १ अधि० । “ वैवाह्यमन्यगोत्रायैः, कुलशीलसमैः समम् ” । ध० १ अधि० ।

अण (अ) गहण-अन्यग्रहण-न० । गानजाते मुखवि-कारे गानविकं, । “ असगगण सि गहगगहस्स वमओ कएलएधेसु सरणीतो मरणतो सुवानसंगदीयासु य भाणा-यत्तं मुहं जं त इवेज्ज, अहवा अणमगहे गधव्विओ सि ” । नि० चू० १७ उ० ।

अणजोग-अन्ययोग-पुं० । कार्यान्तरजननसंबन्धे, अनेकान्त-जयपताकावृत्तियि० ४ अधि० ।

अणजोगववच्छेद-अन्ययोगववच्छेद-पुं० । अन्ययोगस्य कार्यान्तरजननसंबन्धलक्षणस्याभावे, अनेकान्तजयपताका-वृत्तियि० ४ अधि० ।

अणजोगववच्छेयवत्तीसिया-अन्ययोगववच्छेदद्वात्रिंशिका-स्त्री० । श्रीमल्लिषेणविरचितस्याच्चादमज्जय्याव्यवृत्तिविज्ञ-पिते श्रीहेमचन्द्रसूरिविरचिते निःशेषदुर्वादिपरिवर्धकप-दके द्वात्रिंशत्यध्याये ग्रन्थे, श्रीहेमचन्द्रसूरिणा जगत्प्रसिद्ध-श्रीसिद्धसेनार्दाकरविरचितद्वात्रिंशकानुकार श्रीवर्कमानजि-नस्तुतिरूपमयोगववच्छेदान्ययोगववच्छेदाभिधानं द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशकादित्य विद्वज्जनमनस्तत्त्वावबोधनिबन्धनं विदधे । स्या० । (कुतार्थिकैः श्रीवीरेण सह अन्ययोगाश्रितितः । यथा श्रीवीरो यथार्थवादी तथा अन्येऽपि सांगतादयो देवाः यथार्था दादिनस्तेषां व्यवच्छेदे निषेधः अन्ययोगववच्छेदः) [स्याद्-वाद्मज्जराटिप्पणी]

अणजोमिय-अन्ययोजित-स्त्री० । परकीयकलत्रेषु, मनुष्या-णां देवानां तिरश्चां च परिणीतसंगृहीतभक्षिजेषु कलत्रेषु, ध० २ अधि० ।

अण (अ) अ-अन्योन्य-त्रि० । अन्यशब्दस्य कर्मव्य-तिहारं द्वित्वम्, पूर्वपदे सुभ । “ ओतोऽद् वाऽन्योन्य० ” । ८ । १ । ५६ ॥ इत्यादि-सूत्रेण अत्वं वा । परस्परार्थे, प्रा० ।

अण (अ) त (य) र-अन्यतर-त्रि० । अन्य-तर । बहुनां मध्ये एकतरं, औ० । “ असुयरेसु आभियोगेसु देवलोगेसु देवताए उवयज्जइ ” अन्यतरेषु केषुचिदित्यर्थः । भ० १ श० १ उ० । नि० चू० । “ असुयरे वा दीहकासपडिबधं एवं तस्स न भवइ ” ज० १ वक्क० । नि० चू० । उक्तं । “ असुयरेसु देवलोगेसु ” अन्यतरदेवानां मध्ये इत्यर्थः । स्या० ४ डा० १ उ० आचा० ।

असुतरग-अन्यतरक-पुं० । एकस्मिन्काले आत्मपरयोरन्यमन्य-तरं तारयन्तीति अन्यतरकाः । अन्यतर-अण । पुषोदरादित्वाद् ह्रस्वः, स्वार्थे क । तपोवैयावृत्त्यविषयकसामर्थ्याऽभावेन केव-लमन्ययुगपत्कर्तुमशक्यत्वात् एकस्मिन् काले आत्मपरयोरकतरं तारयत्सु प्रायश्चित्तार्हपुरुषेषु, ध्य० १ उ० ।

अस्मृतिथिय-अन्यतीर्थिक-पुं० । स्वरूपपरिभाषकशाक्या-ज्जावकवृक्षभाषकप्रज्ञतिषु, नि० च० ११ उ० । जिह्वाभौतिका-दिषु वा, ध० २ अधि० । परदार्शनिकेषु, भाव० ६ अ० ।

अस्मृतिथियपवत्ताणुश्रोग-अन्यतीर्थिकप्रवृत्तानुयोग-पुं० । अन्यतीर्थिकभ्यः कापिहादिभ्यः सकाशात् प्रवृत्तः स्वकीयास्वा-रथस्तुतस्यमनुयोगो विचारः, तत्करणार्थे शास्त्रसन्दर्भे इत्यर्थः, सोऽन्यतीर्थिकप्रवृत्तानुयोग इति । पापश्रुतजेदे, स० २६ सम० ४

से भिक्षु वा जिकस्तुणो वा असमसाकिरियं आउभ-
न्धियं संसेइयं णो तं सातिण् णो तं णियमे, से अएणमएणो-

साइज्जइ ॥२६॥ जे जिकखू णिगंथे णिगंथस्स कायं अ-
एणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा फूमावेज्ज वा, रयाएज्ज
वा, मंखावेज्ज वा, फूमावंतं वा रयावंतं वा मंखावंतं वा सा-
इज्जइ ॥२७॥ जे भिक्खू णिगंथे णिगंथस्स कायंसि वणं
आणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा आमज्जावेज्ज वा, पम-
ज्जावेज्ज वा, आमज्जावंतं वा पमज्जावंतं वा साइज्जइ ॥२८॥
जे जिकखू णिगंथे णिगंथस्स कायंसि वणं अणउत्थि-
एण वा गारत्थिएण वा संवाहज्जावेज्ज वा, पल्लिमहावेज्ज
वा संवाहज्जावंतं वा पल्लिमहावंतं वा साइज्जइ ॥२९॥
जे जिकखू णिगंथे णिगंथस्स कायंसि वणं अणउत्थि-
एण वा गारत्थिएण वा तेद्वेण वा घएण वा वसेण वा
वमाएण वा णवर्णाएण वा मंखावेज्ज वा, भिल्लिगावेज्ज वा,
मंखावंतं वा जिल्लिगावंतं वा साइज्जइ ॥३०॥ जे भिक्खू
णिगंथे णिगंथस्स कायंसि वणं अणउत्थिएण वा गार-
त्थिएण वा छोद्वेण वा कक्केण वा एट्ठाणेण वा पउमचुप्पेण
वा वप्पेण वा सिणीट्ठाणेण वा उच्चट्ठावेज्ज वा, परिवट्ठावेज्ज
वा, उच्चट्ठावंतं वा परिवट्ठावंतं वा साइज्जइ ॥३१॥ जे भिक्खू
णिगंथे णिगंथस्स वा कायंसि वणं अणउत्थिएण वा
गारत्थिएण वा सीओदगवियडेण वा उमिणोदगवियडेण
वा उच्छोदावेज्ज वा, पधोवावेज्ज वा, उच्छोदावंतं वा पधोवा-
वंतं वा साइज्जइ ॥३२॥ जे जिकखू णिगंथे णिगंथस्स का-
यंसि वणं अणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा फूमावेज्ज वा,
रयाएज्ज वा, मंखावेज्ज वा, फूमावंतं वा रयावंतं वा मंखावंतं
वा साइज्जइ ॥३३॥ जे जिकखू णिगंथे णिगंथस्स कायंसि
अणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा गंमं वा पल्लियं वा
अरियं वा आमियं वा जंगदलं वा अणयरेण वा तीखे-
ए वा सत्थजाएण वा अच्छिदावेज्ज वा, विच्छिदावेज्ज
वा अच्छिदावंतं वा विच्छिदावंतं वा साइज्जइ ॥ ३४ ॥
जे जिकखू णिगंथे णिगंथस्स कायंसि आणउत्थिएण
वा गारत्थिएण वा गंडं वा पल्लियं वा अरियं वा असियं
वा जंगदलं वा अणयरेण वा तिक्खेण वा सत्थजाएण
वा अच्छिदावेज्ज वा, विच्छिदावेज्ज वा, पृथं वा सोणियं
वा णीहरावेज्ज वा, विमोहियाएज्ज वा, णिहरावंतं वा
विमोहियावंतं वा साइज्जइ ॥ ३५ ॥ जे जिकखू णिगंथे
णिगंथस्स कायंसि अणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा गंमं
वा पल्लियं वा अरियं वा आमियं वा भंगदलं वा अणय-
रेण वा तिक्खेण वा सत्थजाएण अच्छिदावेज्ज वा, विच्छि-
दावेज्ज वा, पृथं वा सोणियं वा णीहरावेज्ज वा, विमोहिया-
वेज्ज वा, सीओदगवियडेण वा उमिणोदगवियडेण वा
उच्छोदावेज्ज वा, पधोवावेज्ज वा, उच्छोदावंतं वा पधोवा-

जिकवू णिगंथे णिगंथस्म अचिञ्णि अण्णउ० गारत्थि०
आमज्जावेज्ज वा , पमज्जावेज्ज वा, आमज्जावंतं वा
पमज्जावंतं वा साइज्जइ । ६३। जे भिक्खू णिगंथे णिगं-
थस्स अचिञ्णि अण्णउ० वा गारत्थिण वा संवाहिया-
वेज्ज वा, पमिमहावेज्ज वा, संवाहियावंतं वा पमिमहावंतं वा
साइज्जइ । ६४। जे जिकवू णिगंथे णिगंथस्म अचिञ्णि अ-
ण्णउ० गारत्थि० तेहेण वा घण्ण वा वसाण्ण वा एव-
णीएण वा मंग्वावेज्ज वा, जिलिगावेज्ज वा, मंग्वावंतं वा
भिलिगावंतं वा साइज्जइ । ६५। जे जिकवू णिगंथे णिगंथ-
स्म अचिञ्णि लोप्पेण वा कक्केण वा एहाण्ण वा पउमचुप्पे-
ण वा वप्पेण वा उल्लोलावेज्ज वा, उव्वट्टावेज्ज वा, उल्लोलावंतं
वा उव्वट्टावंतं वा साइज्जइ । ६६। जे भिक्खू णिगंथे णिगं-
थस्म अचिञ्णि अण्णउ० गारत्थि० सीअंदगवियडेण वा
उमिणोदगवियडेण वा उल्लोलावेज्ज वा, पधोवावेज्ज वा,
उल्लोलावंतं वा पधोवावंतं वा साइज्जइ । ६७। जे जिकवू णि-
गंथे णिगंथस्स अचिञ्णि आणउत्थि० गारत्थि० फूपावा-
एज्ज वा, रयाएज्ज वा, मंग्वावाएज्ज वा, फूपावावंतं वा रयावंतं
वा मंग्वावावंतं वा साइज्जइ । ६८। जे जिकवू णिगंथे णिगं-
थस्स अण्णउ० गारत्थि० अचिञ्मलं वा कएणमज्जं वा दंतमज्जं
वा एहमलं वा एहागवेज्ज वा० जाव साइज्जइ । ६९। जे
भिक्खू णिगंथे णिगंथस्म कायाउभेयं वा जलं वा पंकं
वा मट्ठं वा आणउ० गारत्थि० णीहगवेज्ज वा, विमो-
हावेज्ज वा० जाव साइज्जइ । ७०। जे भिक्खू णिगंथे णि-
गंथस्म गामाणुगामं दुज्जभाणे अण्णउत्थिण वा गार-
त्थिण वा सीमदुवारियं करावेड, कगवंतं वा साइज्जइ । ७१।
आमज्जं सकुत्त, पुन. २ प्रमार्ज्जतम, (जा समण) गाहा । आदिस्-
हाओ बंयणादसुत्ता पंच, कायसुत्ता ३, वणसुत्ता ६, गेमसुत्ता
३, वासुकिमसुत्तं गहसिहारंगमराभिमसुत्तं च, पत्ताणि उत्तरे-
हणामिगासुत्तं च अचिञ्णामज्जणसुत्ता तिसि मुहसुत्तं मय-
सुत्तं अचिञ्मवा० सुत्तं, सामदुवारियसुत्तं च । एते चत्ताहीमं
सुत्ता ततिमोहसगमणं भाणियव्वा । तत्थ मयंकरणे इह पुण
णिगंथेण समणस्स अण्णत्थिण वा गारत्थिण वा कारवेति
त्ति; संसा इमं अधिकयसुत्ते मरणंति-

समणण मेज्जतीहिं. अमंजतीओ गिहत्थेहिं ।

गुरुगा लहुगा चउ वा, तत्थ वि आणादिणा दोसा । ११।

संजतीओ जदि समणस्स पायपमज्जणादिं करेति, तो चउगु-
रुगा (असंजती) ओत्ति । गिहत्थिओ जर करेति, तत्थ वि चउगुरुगा,
गिहत्थपुरिमा जाद करेति, तो चउलहुगा, आणादिया य दोसा
भवति । ११।

मिच्छते उडाहो, विराहणा फामजावभवे ।

परिमणादी दोसा, जुत्ताजोगी य एयाव्वा ॥ १२ ॥

इत्थियाहिं कोरंतं पानिस्ता कोड मिच्छते गच्छेज्जा-एते-
कावसिय स्ति, संजमविगहणा य, इत्थिफासे मोहोदया, परो-

परओ वा फासेण भावसंबंधो इवेज्ज, ताहे पडिगमणं अण-
त्तिथियादी दोसा, अहवा फासउज्जो जुत्ताजोगी सा पुव्वरयादि
संभरिज्जा, अहवा चिनिज्ज-परिसो मम भोइयाए फासो परि-
सी वा मम भोइया आसी, अउत्तमोइस्स इत्थिफासेण कोड-
यादि विजासा-

दीहं व णीमसेज्जा, पुच्छा कहि एरिमेण कहि एणं ।

ममजाइया एरिसी, सा वा चलणे बदे एवं ॥ १३ ॥

ये वा मज्जओ संजतीयाए पमज्जमाणोप दीह णीमसिज्जा,
जाहे सो पुच्छाने-किमेयं दीहे ते नीससियं ? । सो भणाति-किं
परिसेण भणति कहि एणं ति, निव्वंधे कहेइ, मम भाइया एरिसी
तुम वी सा वा चलणे पमज्जती दीहं णीमसेज्जा, पुच्छा कहं एं
च एवं चेव एते संजतिहिं दोसा ॥ १३ ॥

एते चेव य दोसा, असंजतीयाहिं पच्छकम्मं च ।

आतपमोहदीरउ, पाउससहु सुत्तथपरिहाणी ॥ १४ ॥

गिहत्थीसु अतिरिक्तदोसा पच्छकम्मं हत्थे सीतोदकेण प-
क्खावेज्जा, पादामज्जणादीहिं य उज्जलवसस्स अण्णो मोहो
उदिज्जेज्जा-साजामि वा अहं, कामे परिसकामो तिसि गव्वो इ-
वेज्ज, तं वा उज्जलवस बहुं अण्णो इत्थियाणं मोहो उदिज्जेज्ज,
सगीरपाउससं च कतं जयति, जाव तं करेति ताव सुत्तथप-
लिमंथो ॥ १४ ॥

संपातिमादिधानो, विवज्जिओ जे च दोगपरिवाओ ।

गिहपहिं पच्छकम्मं, तम्हा समणेहिं कायव्वं ॥ १५ ॥

पमज्जमाणं संपातिमे अभिघापज्ज अजयत्तणेण (विवज्जितो
ति) साधुणा विभूसापरिवज्जिएण होयव्वं । भणियं च-“विजृप्ता
इत्थिसंमगी, ति सिलोगा । एयस्स विषरीयकरणे भे भवे
दोगपरिवादी य, जारिसे संवेज्जमाहणं परिसेण अनिवृत्तेन भवि-
त्यम, एवमादि इत्थिसु दोसा । गिहत्थपुरिसेसु वि इत्थिफा-
सादिया मोसुं एते चेव दोसा, पच्छकम्मं च । इमे य दोसा-

अजयंते पफोडे, ते पाएग उप्पीलणं च संपादी ।

अतिपेज्जणाम्पि आता, फोडणं खय अट्टिजेगादी ॥ १६ ॥

संजओ अजयणाए पफोमेतो पाणे अभिदणेज्ज, बहुण वा द-
वेण धोवंतो पाणे उप्पीलावेज्ज वा, खिण्णबंधे वा संपातिमा एते-
ज्जहा । एस संजमविगहणा । आयविराहणा इमा-तेण गिहिणा
अतीव पडिओ पादो, ताहे संधी वि करेज्ज, फोडणं ति नित्थर-
हलेज्जा, गहादिणा वा खयं करेज्ज, अट्टि वा जजेज्ज ॥ १६ ॥

एते चेव य दोसा, असंजतीयाहिं पच्छकम्मं च ।

गिहपहिं पच्छकम्मं, पच्छा तम्हा तु समणेहिं ॥ १७ ॥

गतार्था, किंचि विसेसो । पुव्वेकेण गिहत्थी भणिता, पच्छकेण
गिहत्था, दो वि पाए पफोमेते कुच्छं करेज्ज, कुच्छं तो पच्छा-
कम्मसंजओ, जम्हा एते दोसा तम्हा समणणं समणेहिं काय-
व्वं, णो गिहत्था असुत्तिथिया वा उदयव्वा ॥ १७ ॥

वित्तपपदमणपज्जे, अण्णाणुव्वात अप्पणो उ करे ।

पमज्जणादी तु पदे, जयणाए समयोरिहे भिक्खू ॥ १८ ॥

अण्णपज्जे कारवेज्जा, अण्णपज्जस्स वा कारविज्जति, अण्णाणं
पविचण्णो वा अतीव उच्चा उपमज्जणादी पदे अप्पणो चेव

जयणा पकरेज्ज, अप्पणो अससो संजएहिं कारवेज्जा ॥ १८ ॥

असती य संजयाणं, पच्छाकरुमादिएहिं कारेज्जा ।

गिह्मिअसतिथिएहिं, गिह्मिअसतिथि-तिविहाहिं ॥ १९ ॥

असती संजयाणं पच्छाकरुमादिं कारवेति, तस्यो साजिग्गएहिं, ततो णिराभग्गएहिं, ततो अहाभएहिं, ततो णियसएहिं मिच्छ-
हिंइहिं, ततो अजिग्गहिंयामच्छहिंइहिं, ततो असतिथिएहिं मि-
च्छहिंइहिंमादिएहिं, पुवं असायवादीहिं, पच्छा सायवादीहिं, ततो
पच्छा गिह्मिअसतिथिपरित्थितिविहाहिं ति, ततो गिह्मिअहिं णालब-
च्छाहिं अणालबच्छाहिं ति विधाहिं धेरमज्जिमतरुणीहिं, एवं पर-
तिथिपरित्थितिविहाहिं ति, संजयाहिं ति, एवं च, एसो च अतो चित्थ-
रतो भस्सति, तस्यो पच्छा गिह्मिअसतिथिपरित्थितिविहाहिं ति । गिह्-
मिअं दुविहा-णालबच्छा अणालबच्छा । ततो इमेहिं गिह्मिअहिं
णालबच्छाहिं-

माताजगिणीधूया-अज्जियाणं आधिक्खियाणं असतीए ।

अणियद्विये येरेहिं, मज्जिमतरुणीहिं असतिथिहिं ॥ २० ॥

माता भगिणी धूया अज्जियाणं उत्तरी य, एतेसि असतीए,
एयाहिं च अणतिथिणीहिं, एतेसि असतीए अणालबच्छाहिं
गिह्मिअहिं ति विधाहिं कमेण धेरमज्जिमतरुणीहिं, तस्यो एयाहिं
च अणतिथियाहिं ति ॥ २० ॥

तिविहाणं वि एयाणं, असतीए संजतिमादिजगिणीहिं ।

असति य जगिणी ण सती, तप्पच्छा ज्ञेमेमतिविहाहिं ॥ २१ ॥

माताजगिणीधूया-अज्जियाणं वि य सेमतिविहा तु ।

एतासि असतीए, ति विहा वि करेति जयणा तु ॥ २२ ॥

अणालबच्छाणं धेरमज्जिमतरुणीहिं असति संजतीतो माता
जगिणी धूयाय अज्जियाणं एवमादि ततो करेति, ततो पच्छा अव-
सेसास्यो अणालबच्छास्यो ति विहास्यो धेरमज्जिमतरुणीस्यो करा-
वेति वा, एयस्मि च अथ अणाययिक इमा गाथा-(माता-
भगिणी) । (एतासि असतीए स्ति) मायभगिणिमादियाणं ति, संस-
निविहाउ स्ति अणालबच्छास्यो संजतिथो ति विधास्यो धेरम-
ज्जिमतरुणी य जयणा जहा फाउसबच्छादि ण नवति, तदा
कारवेति, करेति वा ॥ २१ ॥ २२ ॥

जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए पाए अणउत्थिएण वा
गारत्थिएण वा आमज्जावेज्ज वा, पमज्जावेज्ज वा, आमज्जा-
वंतं वा पमज्जावंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥ जे भिक्खू णिग्गंथे
णिग्गंथीए पाए अणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा संवा-
हावेज्ज वा, पल्लिमहावेज्ज वा, संवाहावंतं वा पल्लिमहावंतं
वा साइज्जइ ॥ १९ ॥ जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए पाए
अणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा तेह्णेण वा घएण वा
वाएणेण वा वसाएण वा णवणीएण वा मंखावेज्ज वा, जि-
ल्लिगेज्ज वा, मंखावंतं वा जिल्लिगावंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥ जे
भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए पाए अणउत्थिएण वा
गारत्थिएण वा होह्णेण वा ककेण वा एहाणेण वा पउम-
चुएणेण वा वाएणेण वा सिणाहाणेण वा उव्वट्टावेज्ज वा,
परिवट्टावेज्ज वा, उव्वट्टावंतं वा परिवट्टावंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥ जे
भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए पाए अणउत्थिएण वा गारत्थि-

एण वा सीओदगवियरेण वा उसिणोदगवियरेण वा उच्छो-
हेज्ज वा, पथोवेज्ज वा, उच्छोलंतं वा पथोवंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥
जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए पाए अणउत्थिएण वा गार-
त्थिएण वा फूमेएज्ज वा, रयाएज्ज वा, मंखावेज्ज वा, फूमावंतं वा
रयावंतं वा मंखावंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥ जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गं-
थीए काये अणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा आमज्जा-
वेज्ज वा, पमज्जावेज्ज वा, आमज्जावंतं वा पमज्जावंतं वा
साइज्जइ ॥ १९ ॥ जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए कायं अण-
उत्थिएण वा गारत्थिएण वा संवाहावेज्ज वा, पल्लिमहावेज्ज
वा, मंवाहावंतं वा परिमहावंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥ जे भिक्खू णि-
ग्गंथे णिग्गंथीए कायं अणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा
तेह्णेण वा घएण वा वसाएण वा णवणीएण वा मंखावेज्ज वा,
जिल्लिगावेज्ज वा, मंखावंतं वा जिल्लिगावंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥
जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए कायं अणउत्थिएण वा
गारत्थिएण वा लोह्णेण वा ककेण वा एहाणेण वा पउम-
चुएणेण वा वाएणेण वा सिणाहाणेण वा उव्वट्टावेज्ज वा,
परिवट्टावेज्ज वा, उव्वट्टावंतं वा परिवट्टावंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥
जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए कायं अणउत्थिएण वा
गारत्थिएण वा सीओदगवियरेण वा उसिणोदगवियरेण
वा उच्छोलवेज्ज वा, पथोवावेज्ज वा, उच्छोलवंतं वा
पथोवावंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥ जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गं-
थीए कायं फूमावेज्ज वा, रयाएज्ज वा, मंखावेज्ज वा, फूमा-
वंतं वा रयावंतं वा मंखावंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥ जे जि-
क्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए कायं वणं अणउत्थिएण वा
गारत्थिएण वा आमज्जावेज्ज वा, पमज्जावेज्ज वा, आम-
ज्जावंतं वा पमज्जावंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥ जे भिक्खू
णिग्गंथे णिग्गंथीए कायं वणं अणउत्थिएण वा गार-
त्थिएण वा तेह्णेण वा घएण वा वसाएण वा णवणीएण
वा मंखावेज्ज वा, जिल्लिगावेज्ज वा, मंखावंतं वा जिल्लि-
गावंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥ जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथस्य
कायं वणं अणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा होह्णेण
वा ककेण वा एहाणेण वा पउमचुएणेण वा सिणाहाणेण
वा उव्वट्टावेज्ज वा, परिवट्टावेज्ज वा, उव्वट्टावंतं वा परिव-
ट्टावंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥ जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए
कायं वणं अणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा
सीओदगवियरेण वा उसिणोदगवियरेण वा उच्छोला-
वेज्ज वा, पथोवावेज्ज वा, उच्छोलवंतं वा पथोवावंतं वा
साइज्जइ ॥ १९ ॥ जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए कायं
वणं अणउत्थिएण वा गारत्थिएण वा फूमावेज्ज वा, रया-
वेज्ज वा, मंखावेज्ज वा, फूमावंतं वा रयावंतं वा मंखावंतं वा

जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए उट्ठे अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा तेह्णेण वा घएण वा वाएणेण वा वसाएण वा एवणीएण वा मंखाएज्ज वा, भिल्लिगाएज्ज वा, मंखावंतं वा जिल्लिगावंतं वा साइज्जइ । ११३ । जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए उट्ठे अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा लोक्खेण वा कक्केण वा एहाएणेण वा पउमचुल्लेण वा वल्लेण वा उट्ठोलावेज्ज वा, उव्वट्ठावेज्ज वा, उट्ठोलावंतं वा उव्वट्ठावंतं वा साइज्जइ । ११४ । जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए उट्ठे अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा सीओदगवि-यड्ढेण वा उसिणोदगवियडेण वा उच्छोलावेज्ज वा, पधोवावेज्ज वा, उच्छोलावंतं वा पधोवावंतं वा साइज्जइ । ११५ । जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए उट्ठे अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा फूमावेज्ज वा, रयाएज्ज वा, मंखावेज्ज वा, फूमावंतं वा रयावंतं वा मंखावंतं वा साइज्जइ । ११६ । जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए अच्चिणि अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा आमवेज्ज वा, पमावेज्ज वा, आमवेज्जंतं वा पमावेज्जंतं वा साइज्जइ । ११७ । जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए अच्चिणि अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा मंवाहावेज्ज वा, पल्लिमदावेज्ज वा, संवाहावंतं वा पल्लिमदावंतं वा साइज्जइ । ११८ । जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए अच्चिणि अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा तेह्णेण वा घएण वा वाएणेण वा वसाएण वा एवणीएण वा मंखावेज्ज वा, भिल्लिगावेज्ज वा, मंखावंतं वा जिल्लिगावंतं वा साइज्जइ । ११९ । जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए अच्चिणि अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा लोक्खेण वा कक्केण वा एहाएणेण वा पउमचुल्लेण वा वाएणेण वा उट्ठोलावेज्ज वा, उव्वट्ठावेज्ज वा, उट्ठोलावंतं वा उव्वट्ठावंतं वा साइज्जइ । १२० । जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए अच्चिणि अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा सीओदगवियडेण वा उसिणोदगवियडेण वा उच्छोलावेज्ज वा, पधोवावेज्ज वा, उच्छोलावंतं वा पधोवावंतं वा साइज्जइ । १२१ । जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए अच्चिणि अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा फूमावेज्ज वा, रयावेज्ज वा, मंखावेज्ज वा, फूमावंतं वा रयावंतं वा मंखावंतं वा साइज्जइ । १२२ । जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए कायाउ अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा मेयं वा जल्लं वा पंकं वा मल्लं वा एहीहरावेज्ज वा, विसोहावेज्ज वा, एहीहरावंतं वा विसोहावंतं वा साइज्जइ । १२३ । जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए गामाणुगामं दुइज्जमाणे अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा सीसदुवारियं करावेइ, करंतं वा साइज्जइ । १२४ । जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथस्स

पाए अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा आमवेज्ज वा, पमावेज्ज वा, आमवेज्जंतं वा पमावेज्जंतं वा साइज्जइ । १२५ । जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए कायाउ अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा अच्चिमल्लं वा कल्लमल्लं वा दंतमल्लं वा णहमल्लं वा एहीहरावेज्ज वा० जाव साइज्जइ । १२६ । एवं मल्लं गिह्मगमगिह्मगमपसरिमं एवयं जाव जे णिग्गंथीए णिग्गंथस्स गामाणुगामं दुइज्जमाणे अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा सीसदुवारियं करावेइ, करावंतं वा साइज्जइ । १२७ । जे भिक्खू णिग्गंथे णिग्गंथीए पाए अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा आमज्जावेज्ज वा, पमज्जावेज्ज वा, आमज्जावंतं वा पमज्जावंतं वा साइज्जइ । १२८ । एवं तं एतेण वा मएण सरिसा एयव्वा जाव जे णिग्गंथीए णिग्गंथीए गामाणुगामं दुइज्जमाणे अण्णउत्थिएण वा गारत्थिएण वा सीसदुवारियं करावेइ, करावंतं वा साइज्जइ । २४५ ॥

सुत्ता एकवत्तालीसं ततउडेसगगमा जाव सीसदुवारिं त्ति सुत्तः अत्थो पूर्ववत् ।

एवंव गमो नियमा, णिग्गंथीएणं पि होइ णायव्वो ।

कारवण संजतेहिं, पुव्व अववस्मि य पदस्मी तु ॥ १३० ॥

संजमो गारत्थमादिपहिं संजतं णं पदं पमज्जणादि कारवत्ति, उत्तरांघसु ण सजवत्ति, अल्लक्खणाए वा समवत्ति । नि० चू० १७ उ० ।

अण्णमण्णगुत्थिय-अन्योन्यग्राथित-त्रि० । परस्परगैकेन ग्रन्थिना सहाऽन्यो ग्रन्थिग्रन्थेन च सहाऽन्य इत्येवं ग्रन्थिते, भ० ५ श० ३ उ० ।

अण्णमण्णग्रन्थिता-अन्योन्यगुरुकता-स्त्री० । अन्योन्येन ग्रन्थिनाद् विस्तीर्णतायाम्, ज० ५ श० ३ उ० ।

अण्णमण्णग्रन्थिसंज्ञारियता-अन्योन्यगुरुकसंभारिकता-स्त्री० । अन्योन्येन गुरुकं यत्संज्ञारिकं च तत्तथा, तद्भावस्तत्ता । अन्योन्येन ग्रन्थिनाद् विस्तारसंभारवत्ये, ज० ५ श० ३ उ० ।

अण्णमण्णघटता-अन्योन्यघटता-स्त्री० । अन्योन्ये घटन्ते सं-वन्तन्तीनि अन्योन्यघटाः । जी० ३ प्रति० । अन्योन्यं घटाः समुदायरचना यत्र तदन्योन्यघटम् । अन्योन्यं घटाः समुदाया येषां तेऽन्योन्यघटाः । परस्परसंबन्धतायाम्, ज० ५ श० ३ उ० ।

अण्णमण्णपुट्ट-अन्योन्यस्पृष्ट-त्रि० । स्पर्शनमात्रेण मिथः स्पृष्टे, भ० १ श० ६ उ० । जी० ।

अण्णमण्णवच्छ-अन्योन्यवच्छ-त्रि० । अन्योन्यं जीवाः पु-ल्लानां, पुल्लान्ध जीवानामित्येवमादिरूपेण गाढतरसंबन्धे, भ० १ श० ६ उ० ।

अण्णमण्णवेह-अन्योन्यवेध-पुं० । अन्यस्याऽन्यस्यां संबन्धे, नि० चू० ७ उ० । “अण्णोणवेहओ भत्ति त्ति” अन्योन्यस्य वेधः सं-

बन्धोऽन्योन्येभ्यस्तस्मात् पञ्चदशाद्यारोप एकैकास्मिन् स्थापनं संयुज्यते इत्यर्थः । नि० कृ० २० उ० ।

अणमसवनास-अन्योन्याभ्यास-पु० । अन्योन्यं परस्परम-
च्यासः । परस्परं गुणने, अनु० ।

अणमसगजारियता-अन्योन्यजारीकता-स्त्री० । अन्या-
भ्यस्य यो यो भारः स विद्यते यत्र तदन्योन्यजारीकं, तद्भाष-
यन्ता । परस्परं जारयन्ते, ज० ५ श० ३ उ० ।

अणमसगमगुगय-अन्योन्यानुगत-त्रि० । परस्परानुबन्धे, न० ।

अणमसमसंपत्त-अन्योन्यासंप्राप्त-त्रि० । परस्परमसंलग्नं,
ज० ३ प्रति० ।

अणमसगमवाम-अन्योन्यसंवाप्त-पुं० । परस्परमेकत्र सं-
वाप्ते, व्य० ३ उ० ।

अणमसमिगहपारुष्य-अन्योन्यस्नेहप्रतिषेध-त्रि० । प-
रस्परं स्नेहनं प्रतिषेधे, भ० १ श० ५ उ० । येनैकस्मिन् चा-
त्यमाने गृह्यमाणे वा परमपि चलनदिधमोपेत भवति ।
ज० ३ प्रति० ।

अणमस-देशी-पुनरुक्तेऽर्थे, दे० ना० १ वर्ग ।

अणलिंग-अन्यलिङ्ग-न० । अन्यन्तार्थिकानो नेपथ्ये, वृ० १ उ० ।

अणगतिगमिद्ध-अन्यगतिगमिद्ध-पुं० । परिव्राजकादिस्व-
न्धिनि वल्कलकषायादिवस्त्रादिरूपे द्रव्यालिङ्गे व्यवस्थिताः
स्वन्तो ये सिद्धास्तेऽन्यलिङ्गसिद्धाः । न० । परिव्राजकाद्वलि-
ङ्गासङ्गेषु, ल० । आ० । ध० ।

आणव-अर्णव-पुं० । अर्णोऽसि सन्त्यास्मिन् । अर्णम्-व । स-
लोपः । समुद्रे, उदकयुक्ते, जलवातरि, सूर्ये, इन्द्र च । वाच० ।
अर्णो जलं विद्यते यत्रासावर्णवः । “ अर्णसो लोपश्च ” इति
(वार्तिकेन) षप्रत्ययः सकारलोपश्च । द्रव्यतो जलधौ,
भावतश्च भवे, उक्त० ५ अ० ।

आणवमि महोर्धमि, एगे तिण्णे दुरुत्तरे ।

तस्य एगे महोर्धमे, इमे पाहमुदाहरे ॥

एतस्मिन् कीदृशि? (महोर्धमसि) महानोयः प्रवाहो द्रव्य-
तो जलसंयन्धो, भावतस्तु भयपरम्परात्मकः प्राणनामत्यन्त-
माकुलीकरणहेतुः, चरकादिस्मृता वा यस्मिन् स महोर्धमस्त-
स्मिन् । महत्त्वं चाभयत्रासाधनयाऽदृष्टपरपारतया च मन्तव्य-
म् । तत्र किम् ? इत्याह- एक इति असहायो रागद्वेषादिसह-
भावनिरहितो गौतमादिगन्त्यर्थः । तस्मिन् परं पारमात्रात्, त-
त्कालापेक्षया वर्तमाननिर्देशः । दुरुत्तरे इति । विभक्तिव्यत्ययाद्
दुरुत्तरं दुःस्वनेत्तरीतुं शक्यं । दुरुत्तरमिति क्रियाविशेषणं वा ।
महि यथाऽसौ तस्मिन् तथा परं गुरुकर्मभिः सुखेनैव तीर्यते, अत-
एव एक इति सत्यावचनो वा । एक एव जिनमतप्रतिपक्षः,
न तु चरकादिमताकुलितत्वेन सोऽन्ये तथा तगीतुमीशत इति ।
(तत्रति) गौतमादौ तस्मिन् प्रवृत्ते (एक इति) । तथाविधतीर्थक-
रत्नामकमौद्यादनुत्तरावामविभूतिरद्वितीयः । किमुक्तं भवति ?
तीर्थकरः संहोक एव भरते समवर्तते । महतो निरावरण-
तया अग्रिमाणा प्रज्ञा केवलज्ञानात्मिका संविदस्येति महाप्र-
ज्ञा । स किमित्याह- इममनन्तरवक्ष्यमाणं हृदि विपरिवर्तमान-

प्रत्यक्षं प्रक्रमात्तरणोपायं पठति । स्पष्टमसंदिग्धम् । पठ्यते च-
(पणहं ति) पृच्छयते इति प्रश्नः । तं प्रष्टव्यार्थरूपमुदाहरेदिति भूते
सिद्धे । तत उदाहरेदुदाहृतवान् । पठ्यते च- “ अणवसि महो-
र्धमस एगे तिण्णे दुरुत्तरे ” इति । अत्र तु प्रत्यये विशेषः- त-
तश्चार्णवान्महोर्धमाद् दुरुत्तरात् तीर्ण इव तीर्णस्तीरप्राप्त इति
योगः । एको घातिकर्मसाहित्यरहितः, (तत्रति) स देवमनु-
जयोः परिषदि एकोऽद्वितीयः, स च तीर्थकदेश । शेषं प्राग्व-
दिति सूत्रार्थः । उक्त० ५ अ० ।

अणव-अणव-त्रि० । सप्तविंशतितमे लांकोत्तरमुद्धर्ते, जं०
७ वक्त० ।

आणववृत्त-अन्यव्यपदेश-पुं० । परस्य व्यपदेशे, इदं हि
शर्करादिगुडखण्डघृतपूरादिकं यत्तदसंबन्धीति प्रतिज्ञः
भावयन् दौकयत्येयबुद्ध्या, न च घातनः स्वामिनाऽनुज्ञातं
गृह्णन्तीति नियमोऽपि तेन भक्षः, शर्करादिकं च रक्षितमिति
तृतायाऽनिवारः । प्रव० ७ द्वा० ।

आणवाल-आणाल-पुं० । कालोदाय्यादिकं अन्ययुधिकं,
भ० ७ श० १० उ० ।

आणविहि-अणविधि-पुं० । सूफकारकलायाम्, जं० २
वक्त० । स० । द्वा० । आ० ।

आणह-अणह-अव्य० । अहि आह्वाणीत्सार्थेऽव्ययी० । अण-
समा० । प्रत्यहमित्यर्थे, वाच० । निरन्तरमित्यर्थे, ध० १ अधि० ।

आण (अ) (ह) हा-अन्यथा-अव्य० । अन्येन प्रकारेणेत्य-
र्थे, आच्चा० १ श्रु० ५ अ० ३ उ० । आ० म० । पं० व० ।

आणहाकाम-अन्यथाकाम-पुं० । पादार्थे, हा० १, ३ अष्ट० । द्वा० ।

अणहाऽणुववृत्ति-अन्यथाऽणुपपत्ति-स्त्री० । अ-यथा अ-
न्यभावेन अनुपपत्तिः असंज्ञवः । स्वाभावाप्रयोज्यसंभवे, अर्था-
पत्तिप्रमाणे च । तथाहि- पीनो देवदत्तो दिवा न दृष्टः, इत्यादौ
दिवाभोक्तुर्देवदत्तस्य पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽणुपपन्नम्, इति
ज्ञानाद् रात्रिभोजनकर्तृवृत्तिपीनत्वेन रात्रिभोजनं कल्प्यते ।
वाच० । साध्याऽभावप्रकारेणानुपपत्तौ, असति साध्ये हेतोरनु-
पपत्तिरेवान्यथाऽणुपपत्तिः । रत्ना० । “ अन्यथाऽणुपपन्नत्वं, यत्र
तत्र त्रयेण किम् ? । नान्यथाऽणुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयेण (किम् ?)
॥ १ ॥ सूत्र० १ श्रु० १२ अ० ।

अणहाभाव-अन्यथाभाव-पुं० । अन्यथा अन्यरूपेण जातो-
यस्य । यथाकाममुचितं ततोऽन्यथारूपेण भवने, वाच० । विपरिण-
मने, वृ० ४ उ० ।

अणहावाह (ण)-अन्यथावादिन्-त्रि० । अनृतवादिनि,
“ अणुवकयपराणुमादपरायणा जं जिणा जगप्पवगा जिअराग-
दोमसंमोहा य नऽण्णहावाहणो तेण ” भाव० ४ अ० ।

अणहि-अन्यथा-अव्य० । अन्यत्र “ अपो हिदथाः ” ८ । १ ।
६१ । इति षप्रत्ययस्थाने हि द्वा तथा आदेशाः । अन्यस्मिन्
स्थाने इत्यर्थे, प्रा० ।

अणहिभाव-अन्यथाभाव-पुं० । विपरिणमने, वृ० ४ उ० ।

आणह-अणह-त्रि० । अभिषेधे, जं० १४ श० १ उ० ।
परवशीकृते, भ० १८ श० ६ उ० ।

पतदेव सूत्रकृतं प्रपञ्चयितुं स्तावदभावपक्रमङ्गीकृत्याह—
निरद्वयगमि विरजो, मेहणाञ्जो सुसंवृढो ।

नो सखं नाभिजाणामि, धर्मं कल्लाण पावणं ॥

अर्थः प्रयोजनं, तद्भावो निरर्थः, तदेव निरर्थकं, तस्मिन् सति विरतो निवृत्तः, कस्मात् ? मिथुनस्य भावः कर्म वा मैथुनमग्राह्यं, तस्मात्, आश्रयान्तरविरतावपि यदस्योपादानं तस्यैवातिगृ-
ह्यितुं तया दुस्त्यजत्वात् । उक्तं हि—“ दुष्परिचया कामा इमे ”
इत्यादि । सुप्तं संवृतः सुसंवृतः । इन्द्रियसंवरणेन, यः साक्षादिति
परिस्फुटं नाभिजानामि, धर्मं वस्तुस्वभावं (कल्लाणं स्ति) वि-
न्दुलोपात्कल्याणं शुभं, पापकं वा तद्विपरीतं चेत्यस्यां गम्यमा-
नत्वात् । यथा—धर्ममाचारं, कल्याणं तत्तत्कृत्या मोक्षः । तमा-
नयति प्रापयतीति कल्याणो मुक्तिहेतुः, तं, पापकं वा नरकादि-
हेतुः । अयमाशयः—यदि विरतो कश्चिदर्थः सिद्धयैव ममाज्ञा-
नं जयेत् । उक्तं ३ अ० । “ भजानं खलु कष्टं, क्रोधादिभ्योऽपि
सर्वेषां भयः । अर्थं हितमदितं वा, न वेत्ति येनावृतो लोकः ” ॥१॥
उक्तं २ अ० । आश्रयः । आश्रयः । दर्शः । “ नातः परमं ह मन्ये, जगतां
दुःखकारणम् । यथाऽज्ञानमहारागो, दुर्गन्तः सर्वदेहिनाम् ” ॥१॥
आश्रयः १ अ० ३ अ० १ उ० । “ अज्ञानं वस्तु जिज्ञासुर्न मु-
ह्यन् कर्मदोषिवत् । ज्ञानिनां ज्ञानमन्वीक्ष्य, तथैवत्यन्यथा न तु ”
॥१॥ आ० म० ३ अ० १ उ० । “ अज्ञानं भो रिपु अज्ञो, पाणिणं णेय
विज्जति । एत्तां सांक्रियातीप, अणत्था विस्सतां मुदा ” ॥१॥
प० सू० ५ सू० ।

कदाचित्नामान्यचर्ययैव न फलावाप्तिरन आह—

तवोवहाणमादाय, पणिमं पणिवज्ज उ ।

एवं पि विहरओ मे, उउमं न नियट्ठ ॥

(पाईटीका)

तपो जद्रमहाभक्षादि, उपधानमागमापचाररूपमान्वाग्म्यादि, आ-
दाय स्वीकृत्य, चरित्वेति यावत् । प्रतिमां मासिकर्यादिनिष्ठुप्रति-
मां, (पणिवज्ज उ स्ति) इति प्रतिपद्याद्गीकृत्य । पठ्यते च—“ पणिमं
पणिवज्जितो स्ति ” प्रतिमां प्रतिपद्यमानस्याऽप्युपगच्छति । एवम-
पि विशेषचर्ययाऽपि, आस्तां सामान्यचर्येत्यपिशब्दार्थः । विह-
रतो निष्प्रतिबन्धत्वेनानियतं चिन्तयति, आदयतीति कृत्वा ज्ञाना-
वरणादिकर्म, न निवर्त्तते नापैतीति भिक्षुभिर्न चिन्तयेदित्युक्त-
रेण संबन्धः । अज्ञानाभावपक्षे तु समस्तशास्त्रार्थनिकषोपलक-
त्वायामपि न दर्पाऽऽज्ञातमानसो भवेत्, किन्तु पूर्वपुरुषसि-
द्धानां विज्ञानानि शयसागरानन्त्यं भुत्वा साम्प्रतं पुरुषाः कथं
दृष्टव्यं मन्दयन्तीति परिजावयन् विगलितवस्त्रेणः सखेवं
भावयेत्—“ निरद्वय ” सूत्रद्वयम् । अक्षरगमनिका सैव, नवरं (नि-
रद्वयमि स्ति) निरर्थकंऽपि प्रकृमात्रावज्ञेयं नो, मैथुनात्सुसं-
वृतः सन्निरुद्धात्मा, सत्याऽहं यः साक्षात्समज्ञं नाभिजानामि,
धर्मं कल्याणं पापकं वा । अयमभिप्रायः—“ जे एगं जाणाति, से
सखं जाणाति, जे सखं जाणइ, से एगं जाणइ ” इत्याऽऽगमात् ।
अथाऽहमेकमपि धर्मं वस्तुस्वरूपं न तत्त्वतो वेत्ति, ततः सा-
क्षाद्भावस्वभावायजासि चेत् न विज्ञानमस्ति, किमनोऽपि मुकु-
लितवस्तुस्वरूपपरिज्ञानतोऽवलम्बेनति भावः । तथा तप उपधा-
नादिभिरप्युपक्रमणहेतुभिरुपक्रमितुमशक्ये अज्ञानं दारुणं धरि-
णि निष्प्रतिपात्तकः किल ममाहङ्कारावसर इति सूत्रद्वयार्थः ।

साम्प्रतमाश्रया पुनः सूत्रधारमङ्गीकृत्य प्रकृतसूत्रोपपत्ति-

मज्ञानसद्भावे उदाहरणमाह—

परिततो वायणाए, गंगाकूलेऽपि घयसगरयाए ।

संवच्छरेहिं दिज्जइ, वारसयं असंखयज्जयणं ॥

(पाईटीका)

परितान्तः खिन्नो वाचनया गङ्गाकूलेऽपि ता अशकटा याः संवत्स-
रैरधीते द्वादशभिरसंस्कृताध्ययनमिति गाथाकारार्थः । भावार्थ-
स्तु वृद्धसंप्रदायादवसेयः । स चायम-गङ्गातीरे द्वौ भ्रातरौ वैरा-
हादीक्षां गृहीतवन्तौ, तत्रैको विद्वान् जातः, द्वितीयस्तु मूर्खः । यो
विद्वान् सोऽनेकशिष्याभ्यापनादिना खिन्न एव चिन्तयति स्म—
अहो ! धन्याऽयं मे भ्राता यः सुप्तेन तिष्ठति, निद्रादिकमवसरे
कुर्वन्मि । अहं तु शिष्याभ्यापनादिकष्टे पतितोऽस्मीति वि-
न्तयन् काव्यमिदं चकार—

“ मूर्खत्वं हि सखे ! ममापि रुचितं तस्मिन् यदष्टौ गुणाः,
निश्चिन्तोऽहं बहुभोजनो २ऽन्नपमानो ३ नक्तं दिवा शायकः ४ ॥
कार्याकार्यविचारणान्धबधिरौ ५ मानापमाने समः ६,
प्रायेणाऽऽमयवजितो ७ दृढवपु ८ मूर्खः सुखं जीवति ” ॥१॥

परं नेवं चिन्तयति स्म—

“ नानाशास्त्रसुभाषिनामृतरसैः श्रोत्रोत्सवं कुर्वतां,
येषां यान्तं दिनानि परिगृह्यतजनव्यायामखिन्नात्मनाम् ।
तेषां जन्म च जीवितं च सफलं तैरेव भूभूषिता,
शेषे किं पशुवद्विवेकरहितैर्भूभारभूतैर्नरैः ” ॥ २ ॥

एवं परिगृह्यतगुणान् अचिन्तयन् मूर्खगुणांश्चात्मनोऽपि चिन्त-
यन् ज्ञानावरणीयं कर्म बद्धा दिवं गतः । ततश्च्युतो भरतक्षेत्रे
आभीरपुत्रो जातः । क्रमेण परिणीतः । तस्य पुत्रिका जाता ।
सा रूपयती । अन्यदा अनेक आभीरा घृतभृतशकटाः काञ्चिन्न-
गरं प्रति गच्छन्ति स्म, असावपि तत्सार्थे घृतभृतं शकटं गृ-
हीत्वा चलितः । मार्गे सा पुत्री शकटोत्तेजनं करोति स्म । ततस्त-
द्वप्यामोहितैराभीरपुत्रैः अपथ्यं खेदितानि शकटानि तानि
सर्वाणि भक्षन्ति । तादृशं संसारस्वरूपं दृष्ट्वा संजानधैराभ्यः स
आभीरः तां पुत्रीमुद्राह्य दीक्षां जप्राह । उत्तराध्ययनयोगोद्बृ-
न्नावसरे असंख्ययाऽध्ययनोद्देशे कृते तस्य आभीरभिक्षोक्ताना-
वरणोद्घो जातः, न तदध्ययनमायाति स्म, अन्धान्धान्येव क-
रोति, उच्चैःस्वरेण तदध्ययननिर्घोषं करोति स्म । एवञ्च कुर्वन्त-
स्तस्य द्वादशवर्षप्राप्ते अज्ञानपरीषदं सस्यगधिसहमानस्य
केवलज्ञानं समुत्पन्नम् । एवमज्ञानपरीषदे आभीरसाधुकथा ।
प्रतिपत्ते च भौमद्वारम् । तत्राऽप्येतत्सूत्रसूचितमुदाहरणम्—

इमे च एरिमं तं च, तारिसं पेच्छ केरिसं जायं ? ।

इय भणइ थूलजहो, सम्पायपरं गतो संतो ॥

(पाईटीका)

इदं चेति द्रव्यम्, ईदृशमिति स्तम्भमूलस्थितमतिप्रभूतं
च, अतिशयज्ञानित्वेन तस्य हृदि विपरिवर्त्तमानतया द्रव्यस्ये-
दमानिर्देशः, (तच्चेति) तस्याज्ञानतः परिभ्रमणं, तादृशमिति
विप्रकृष्टदुर्गदेशान्तरविषयं यस्य, कीदृशं केन सदृशं जातम् ? ।
न केनापि, नहि कश्चिद् गृहे सति उच्ये द्रव्यार्थो बहि-
र्भास्यतीति भावः । इतीत्येव भणति स्थूलभद्रः स्वजातिरिच-
चजातिरत्यन्तमुद्दृष्टं गतः सन्निति गाथाार्थः ।

संप्रदायश्चात्र—यस्य च ज्ञानाजीर्णं स्यात् तेनापि ज्ञानपरी-
षदो न सोढः । तत्रार्थे स्थूलभद्रकथा—

स्थूलभद्रस्वामी विहरन् बालमिन्द्रजिगृहं गतः, तत्र तमदृष्ट्वा

तद्ग्राह्यं पृष्ठवान्-कृते पतिर्गतः। सा ग्राह-परदेशे धनार्जनार्थं गतोऽस्ति । ततः स्वामी तद्गृहस्तम्भमूलस्थितं निधिं पश्यन् स्तम्भमभिमुखं हस्तं कृत्वा "इदमीदृशम्, स ख तादृशः" इति अलिङ्घ्या गतः। ततः कालान्तरे गृहागतस्य विप्रस्य तद्ग्राह्यया स्थूलभद्रस्वामिवचो ज्ञापितम् । तेन परिहृतं ज्ञातम्-अत्रा-वश्यं किञ्चिदस्ति । ततः खानितः स्तम्भः। लब्धो निधिः । एवं स्थूलभद्रेण ज्ञानपरीपहो न सोढः । शेषसाधुभिरपीदृशं न कार्यम् । उक्तं ३ अ० । (विषयान्तरं 'परीसह' शब्दे वक्ष्यते) भारतकाव्यनाटकादिलौकिकश्रुतरूपे पापधनप्रसङ्गे, स्थ० ८ अ० । भावशुद्धप्रतिस्वाविशेषे, व्य० । तत्त्वं च-

अभयरपमाणं, अभयपञ्चस नो पञ्चस ।

इरियाइसु ज्यत्ये, अवदंत एयमाणं ॥

पञ्चानां प्रमादामन्यतरेणापि प्रमादेनासंयुक्तस्याकोटीकृत-स्यात् एव ईर्यादिषु समतिषु ज्ञतार्थं न तत्त्वतो वर्तमानस्य यद्-वनमेतद्वानम्, व्य० १० अ० । कुशास्त्रसंस्कारं च, औ० । निर्हाने (ज्ञानरहिते), त्रि० । अ० १ अ० १ अ० ३ उ० ।

अगणानश्रो-अज्ञानतस्-अव्य० । ज्ञानावरणोक्ततयेत्यर्थे, दश० १ अ० ।

अगणानाकिरिया-अज्ञानक्रिया-स्त्री० । ५ त० । अज्ञानान् क्रियमाणयोश्चैष्टाकर्मणोः, स्था० ३ अ० ३ अ० । (अगणान-किरिया तिविहा 'किरिया' शब्दे वक्ष्यते)

अगणानिष्वत्ति-अज्ञाननिर्वृत्ति-स्त्री० । अज्ञानस्य निर्वृत्तौ, अ० । "कश्चिदा गुं भंते ! अगणानिष्वत्ती पश्यता ?। गोयमा ! तिविहा अगणानिष्वत्ती पश्यता । तं जहा-महअगणानिष्वत्ती, सुयअ-गणानिष्वत्ती, विजंगणानिष्वत्ती । एवं जस्स जह जाय येमा-णिया" । अ० १६ अ० ८ उ० ।

अगणानतिग-अज्ञानत्रिक-न० । नञ्शब्दः कुत्सायां, मिथ्या-ज्ञानानामित्यर्थः । तेषां त्रिकं अज्ञानत्रिकम् । मिथ्याज्ञानादित्रये, प० अ० १ अ० १ अ० ।

अगणानदोष-अज्ञानदोष-पुं० । अज्ञानात्कुशास्त्रसंस्काराद् हिंसादिस्वधर्मस्वरूपेषु नरकादिकारणेषु धर्मबुद्ध्याऽन्युद्धार्य या प्रवृत्तिस्तत्तत्क्रणो दोषोऽज्ञानदोषः । अथवा सकलकणमज्ञानमेव दोषोऽज्ञानदोष इति । स्था० ४ अ० १ उ० । रौद्रध्यानस्य लक्षणभेदे, अ० २५ अ० ७ उ० । औ० । प्रमाददोषे, आचा० १ अ० ५ अ० १ अ० १ अ० ।

अगणानपरीसह-अज्ञानपरीषह-पुं० । "ज्ञानचारित्र्ययुक्तोऽस्मि, जयस्थाऽहं तथापि हि । इत्यज्ञानं विषहेन, ज्ञानस्य कमलो जवेत्" ॥१॥ इति सोढव्ये परीषहभेदे, ध० ३ अधि० । प्रव० ("अगणान" शब्देऽत्रैव भागे ४८ पृष्ठेऽस्य तत्प्रमादेतिम्)

अगणानपरीसहविजय-अज्ञानपरीषहविजय-पुं० । अज्ञोऽयं पशुसमो नवेति किञ्चिदित्येवमधिकेपक्ष्यनं सम्यक् सहमानस्य परमदुष्करतपोऽनुष्ठाननिरनस्य नित्यमप्रमत्तचेतसो न मेऽद्याऽपि ज्ञानातिशयः समुत्पद्यते इति चिन्तने, पञ्चा० १३ विष० ।

अगणानफल-अज्ञानफल-त्रि० । अज्ञानमनषवोधस्तत्फलानि, ज्ञानावरणरूपाणीत्यर्थः । धर्माचार्यगुरुश्रुतनिन्दारूपेषु ज्ञानावरणकर्मसु, उक्तं २ अ० ।

अगणानया-अज्ञानता-स्त्री० । अज्ञानो निर्हानस्तस्य भावो-ऽज्ञानता । स्वरूपेणानुपग्रमे, अ० १ अ० १ उ० ।

अगणानसिद्धि-अज्ञानसिद्धि-स्त्री० । आत्मनोऽज्ञानस्य ज्ञाना-ऽऽवरणीयोद्घातो लाजे, "अगणानसिद्धिं णं जंते ! कश्चिदा पश्यता ?। गोयमा ! तिविहा पश्यता । तं जहा-महअगणानसिद्धि, सुयअगणानसिद्धि, विजंगणानसिद्धि" । अ० ८ अ० १ उ० ।

अगणानवाड (ण्)-अज्ञानवादिन्-त्रि० । सति मत्पादिके हेयोपादयप्रदर्शके ज्ञानपञ्चके अज्ञानमेव धेय इत्येवं वदति अज्ञानिके, सूत्र० १ अ० १२ अ० ।

अगणानसत्य-अज्ञानशास्त्र-न० । भारतकाव्यनाटकादौ लौकिकश्रुते, स्था० ९ अ० ।

अगणानि (ण्)-अज्ञानिन्-त्रि० । न ज्ञानमज्ञानं, तद्विद्यते येषां तेऽज्ञानिनः । अज्ञानमेव धेय इति वदत्सु वादिभेदेषु, सूत्र० १ अ० १२ अ० । ज्ञाननिवृत्तवादिषु, "अगणानि अगणानं वि-णदत्ता वणइयवादी" । सूत्र० १ अ० १२ अ० । न ज्ञानिनोऽ-ज्ञानिनः । नञ्शब्दः कुत्सायाम् । मिथ्याज्ञानेषु, प० अ० १ अ० । "अगणानि कम्मं खंवाणि बहुयाहिं वासकोदीहिं, तन्नाणी तिहि गुत्तां खंवेइ उसासमित्तणं" उक्तं १ अ० । अगणानि किं काही, किंवा नाही वेयपावण" इत्यादि । सूत्र० १ अ० ७ अ० ।

अगणानिष्वत्ति-अज्ञानिन्-पुं० । न ज्ञानमज्ञानं, तद्विद्यते येषां तेऽज्ञानिनः । अज्ञानशब्दस्यान्तरपदत्वाद् वा मत्वर्थीयः । यथा-गौ-रखरखदृश्यमान । प्राकृते स्वाधिकः कः । सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० । अज्ञानिक-पुं० । अज्ञानेन चरन्तीति अज्ञानिकाः । अज्ञानं वा प्रयोजनं येषां ते अज्ञानिकाः । आव० ६ अ० । सम्यग्ज्ञान-रहितेषु अज्ञानमेव धेय इत्येवं वादिषु, सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० ।

तन्मतं चेत्थमुपन्यस्यन्नाह सूत्रकृत्-

अगणानिया ता कुमदा वि संता ,

असंयुया णो वित्तिगिच्छ तित्ता ।

अकोविद्या आहु अकोविर्हि ,

अगणानिष्वत्तु मुसं वयंति ॥ २ ॥

ते चाज्ञानिकाः किञ्च वयं कुशलाः, इत्येवं वादिनोऽपि सन्तोऽसंस्तुता अज्ञानमेव धेय इत्येवंवादितया असंबन्धाः । असं-स्तुतत्वादेव विचित्रात्मा चित्तविप्लुतिश्चित्तजान्तिः संश्रुति-स्तां न तीर्णा नानिक्ताः । तथाहि-ते उच्युः ये एते ज्ञानिनस्ते परस्परविरुद्धवायितया असंबन्धा असंस्तुतत्वादेव विचित्रात्मा, न यथार्थवादिनो जवन्ति । तथाहि-एके सर्वगतमात्मानं वदन्ति । तथाऽन्ये असर्वगतम् । अपरं अद्भुतपर्वमात्रम् । कश्चन इयमाक-तन्दुलमात्रम् । अन्ये मूर्तेमूर्ते हृदयमध्यवर्तिनं ललाटस्थवस्थि-तमित्याद्यात्मपदार्थ एव सर्वपदार्थपुरःसरे तेषां नैकवाक्यता । नचातिशयज्ञानी कश्चिदस्तीति यद्वाक्यं प्रमाणं क्रियते । नचासौ विद्यमानोऽप्युपलक्ष्यतेऽर्वागदर्शिता । "नासर्वज्ञः सर्वे जानानि" इति वचनात् । तथाचात्तम्-"सर्वज्ञोऽस्यावित्तिगत-तत्कालेऽपि बुज्जुसुज्जिः । तज्ज्ञानहेयविज्ञान-शून्यैर्विज्ञायते कथम् ?" । १ । न ख तस्य सत्यकृ तदुपायपरिज्ञानाभावात्संज्ञा, संभवाभावश्चे-तरेतराभ्यन्तात् । तथाहि-न विशिष्टपरिज्ञानमृते तदवाप्युपा-

यपरिज्ञानम्, उपायमन्तरेण न चोपेयस्य विशिष्टपरिज्ञानस्यावासिरिति । न च ज्ञानं हेतुस्य स्वरूपं परिच्छेत्तुमलम् । तथाहि-यत्किमप्युपलभ्यते, तस्यार्वाग्भाष्यपरजगैर्भाव्यम् । तत्रार्वाग्भाष्यस्य चोपलब्धेर्नैतयोः, नैतव व्यवहितत्वात् । अर्वाग्भागस्यापि भागत्रयकल्पनात् तत्सर्वार्वागीयभागपरिकल्पनया परमाणुपर्यवसानता, परमाणोश्च स्वाजायिकविप्रकृष्टत्वाद्वर्वाग्दर्शनिनां नोपलब्धिरिति । तदेवं सर्वज्ञस्याभावात् सर्वज्ञस्य च यथावस्थितवस्तुस्वरूपापरिच्छेदात्सर्वज्ञादिनां च परस्परविरोधेन पदार्थस्वरूपाभ्युपगमात् यथास्वरपरिज्ञानिनां प्रमादवतां बहुतरदा-वसंभवादज्ञानमेव श्रेयः । तथाहि-यद्यज्ञानवान् कथाश्रव्यादेन शिरसि दृश्यात्, तथापि चित्तशुद्धेन तथाविधदोषानुपपत्ती स्यादित्येयमज्ञानिन पदवादिनः सन्तोऽमन्बन्धा नैवेधविधां चित्तविष्णुतिं चित्तार्णो इति । तत्रैवेयादिनस्ते अज्ञानिका अकोविदा अनिपुणाः सम्यक्परिज्ञानाविकला इत्यवगन्तव्याः । तथाहि-यसैरभिहितम्-ज्ञानवादिनः परस्परविरोधार्थवादितयान यथार्थवादिन इति तद्वदन्तु असर्वज्ञप्रणीतागमाभ्युपगमवादिनामयथार्थवादित्वम् । न चाभ्युपगमवादा एव बाधायै प्रकल्प्यन्ते, सर्वज्ञप्रणीतागमाभ्युपगमवादिनां तु न कश्चित्परस्परतां विरोधः, सर्वज्ञस्याभ्युपगमादनुपपत्तिरिति । तथाहि-प्रज्ञाणां शेषाऽऽवगताया रागद्वेषमोहानामनुत्कारणानामज्ञावाञ्च तद्वक्तव्यमयथार्थमित्येव तत्प्रणीतागमवतां न विरोधवादित्वमिति । ननु च स्यादेतत्, यदि सर्वज्ञः कश्चित्स्यात्, नचासौ संभवतीत्युक्तं प्राक् । सत्यमुक्तम्, अयुक्तं नूतम् । तथाहि-यत्तावदुक्तम्-न चासौ विद्यमानोऽप्युपलभ्यतेऽर्वाग्दर्शिभिः । तदयुक्तम् । यतो यद्यपि परचेतोवृत्तीनां दुरन्वयत्वात्सरागा वातरागा इव चेष्टन्ते, वातरागाः सरागा इव, इत्यतः प्रत्यक्षेणानुपलब्धिः, तथापि सज्जवानुमानस्य सज्जावात्तद्व्यापकप्रमाणाभावाच्च तदस्तित्वमनिवार्यम् । संजवानुमानं निवृत्तमभ्याकरणादिना शास्त्राभ्यासेन सस्क्रियमाणायाः प्रज्ञाया ज्ञानानिश्चयो हेतुवागमं प्रत्युपलब्धः, तदत्र कश्चित्स्थानाभूताभ्यासवशात्सर्वज्ञोऽपि स्यादिति । न च तदज्ञावसाधकं प्रमाणमस्ति । तथाहि-न तावद्वर्वाग्दर्शिभिः प्रत्यक्षेण सर्वज्ञाभावः साधयितुं शक्यः । तस्य हि तज्ज्ञानाहेतुविज्ञानशून्यत्वात् । अशून्यत्वाभ्युपगमे च सर्वज्ञत्वाऽऽपत्तिरिति । नाप्यनुमानेन, तदव्यभिचारिणिज्ञाज्ञावा-त्रिति । नाप्यनुमानेन सर्वज्ञाभावः साध्यते, तस्य सादृश्यबलेन प्रवृत्तः । न च सर्वज्ञानावे साध्यं तादृश्विधं सादृश्यमस्ति, येनासौ सिध्यतीति । नाप्यर्थापत्त्या, तस्याः प्रत्यक्षादिप्रमाणपूर्वकत्वेन प्रवृत्तेः । प्रत्यक्षादीनां च तत्साधकत्वेनाप्रवर्तमानात् तस्याप्यप्रवृत्तिः । नाप्यागमेन, तस्य सर्वज्ञसाधकत्वेनापि दर्शनात् । न प्रमाणपञ्चकाभावरूपेणाभावेन सर्वज्ञाभावसिध्यति । तथाहि-सर्वत्र सर्वदा न संभवति, तद्व्यापकप्रमाणमित्येतद्वर्वाग्दर्शिनां यत्कुं न युज्यते, तेन हि देशकालावप्रकृतानां पुरुषाणां यद्विज्ञानं तस्य मदीतुमशक्यत्वात्, तद्व्यापकत्वात् तस्यैव सर्वज्ञत्वाऽऽपत्तेः । न चार्वाग्दर्शिनां ज्ञानं निवर्तमानं सर्वज्ञाभावे भावयति, तस्याऽऽपत्त्यापत्त्यात् । न चाव्यापकव्यावृत्त्या पदार्थव्यावृत्तिर्युक्तेति । न च वस्तुवन्तराविज्ञानरूपो भावः सर्वज्ञाभावसाधनायालम्, वस्तुवन्तराविज्ञानरूपो भावः निवृत्त्याभावात् । तदेवं सर्वज्ञसाधकप्रमाणाभावात्संजवानुमानस्य च प्रतिपादितत्वादस्ति सर्वज्ञः, तत्प्रणीतागमाभ्युपगमा-च्च मतभेददोषो दुरापास्त इति । तथाहि-तत्प्रणीतागमाभ्यु-

पगमवादिनामेकवाक्यतया शरीरमात्रव्यापी संसार्यात्माऽस्ति, तत्रैव तद्गुणोपलब्धेः । इति इतरेतराभ्युपगमाच्च नावतरत्येव । यतोऽन्यस्यमानायाः प्रज्ञाया ज्ञानानिश्चयोः स्वात्मन्यपि दृष्टो, न च दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति । यदप्यभिहितम्-तद्यथा न च ज्ञानं हेतुस्य स्वरूपं परिच्छेत्तुमलम्, सर्वत्रार्वाग्भावेनैववधानात्सर्वाऽऽरतीयभागस्य च परमाणुरूपतयाऽतीन्द्रियत्वादित्येतदपि वाङ्मन्त्रमेव । यतः सर्वज्ञज्ञानस्य देशकालस्वजावयवहितानामपि ग्रहणाश्रयस्त व्ययधानसंभवः । अर्वाग्दर्शिज्ञानस्याप्यवयवग्रहणेऽप्यवयविनि प्रवृत्तेर्नास्ति व्ययधानम् । न ह्यवयवी स्वावयवैवेयधीयत इति युक्तिसंगतम् । अपि च-अज्ञानमेव श्रेय इत्यत्राऽज्ञानमिति किमयं पर्युदासः ? आहोस्वित्प्रसज्यप्रतिषेधः ? । तत्र यदि ज्ञानादप्यदज्ञानमिति, ततः पर्युदासवृत्त्या ज्ञानान्तरम्भ समाश्रितं स्यात्, नाज्ञानवाद इति । अथ ज्ञानं न जयतीत्यज्ञानं, तुच्छो नीरूपो ज्ञानाभावः, स च सर्वसामर्थ्यरहित इति कथं श्रेयानिति ? अपि च-अज्ञानं श्रेय इति प्रसज्यप्रतिषेधे न ज्ञानं श्रेयो जयतीति क्रियाप्रतिषेध एव कृतः स्यात् । एतच्चाप्युक्तवाधितम्, यतः सम्यग्ज्ञानादर्थपरिच्छिद्य प्रवृत्तमानोऽर्थक्रियार्थी न विसंवाद्यत इति । किञ्चाज्ञानप्रमादवाङ्मन्त्रः पादेन शिरःस्पर्शनेऽपि स्वल्पदोषवतां परिज्ञायैवाज्ञानं श्रेय इत्यभ्युपगम्यते । एवं च सति प्रत्यक्ष एव स्यादभ्युपगमविरोधो नानुमानं प्रमाणमिति । तथा तदेवं सर्वथा तेऽज्ञानवादिनोऽकोविदा धर्मोपदेशं प्रत्यनिपुणाः, स्वतोऽकोविदेभ्य एव रवाशिष्येभ्यः, आहुः कथितवन्तः । आह-सत्याधिक्यवचनं सूत्रे कृतमिति । शाक्या अपि प्रायशोऽज्ञानिकाः । अविज्ञोपचितं कर्म बन्धं न यतीत्येवं यतस्तेऽभ्युपगमयन्ति । तथा ये च ब्राह्मणसुमादयोऽम्पष्टविज्ञाना अव्यवका इत्येवमभ्युपगमं कुर्वन्ति, ते सर्वेऽप्यकोविदा छुष्टव्या इति । तथाऽज्ञानपक्षसमाश्रयणाच्चाननुविचिन्त्य ज्ञापयन्मृषा ते सदा यदस्ति, अनुविचिन्त्य भावण यतो ज्ञाने सति भवति, तत्पुर्वेकात्वाच्च सत्यवादस्यातो ज्ञानानभ्युपगमादनुविचिन्त्य भावणाज्ञावः, तदभावाच्च तेषां मृषावादित्वमिति ॥ १ ॥ सूत्रं १ भु० १२ अ० । इति दर्शितं सदुपगमज्ञानिनां मतम् । अथ किय-तस्ते इति दर्शयति निर्युक्तिवृत्-

अष्टाध्याय सत्तर्ह्य

सांख्यमतज्ञानिकानामज्ञानादेव विषाक्तनकार्यसिद्धिमिच्छतां ज्ञानं तु सदापि निष्फलम्, बहुदोषत्वाच्चेत्येवमभ्युपगमवतां सप्तर्षिपरिनेनापायनाशमन्त्राः-जीवाजीवादीन् नय पदार्थान् परिपाठ्या व्यवस्थाप्य तदधोऽस्मी सप्त भङ्गकाः संस्थाप्याः-सत्, असत्, सदसत्, अवक्तव्यम्, सद्वक्तव्यम्, असद्वक्तव्यम्, सदसद्वक्तव्यमिति । अजिज्ञापस्वयम्-सन् जीवः, को वेत्ति ? किं वा तेन ज्ञातेन ? ॥१॥ असन् जीवः, को वेत्ति ? किं वा तेन ज्ञातेन ? ॥२॥ सदसन् जीवः, को वेत्ति ? किं वा तेन ज्ञातेन ? ॥३॥ अवक्तव्यो जीवः, को वेत्ति ? किं वा तेन ज्ञातेन ? ॥४॥ सद्वक्तव्यो जीवः, को वेत्ति ? किं वा तेन ज्ञातेन ? ॥५॥ असद्वक्तव्यो जीवः, को वेत्ति, किं वा तेन ज्ञातेन ? ॥६॥ सदसद्वक्तव्यो जीवः, को वेत्ति, किं वा तेन ज्ञातेन ? ॥७॥ एवमजीवादिष्वपि सप्त भङ्गकाः । सर्वेऽपि मिलितास्त्रिषष्टिः । तथाऽपरेऽस्मी चत्वारो भङ्गकाः । तद्यथा-सती जावोत्पत्तिः, को वेत्ति, किं वा तया ज्ञातया ? ॥१॥ असती भावोत्पत्तिः, को वेत्ति, किं वा तया ज्ञातया ? ॥२॥ सदसती भावोत्पत्तिः, को वेत्ति, किं वा तया ज्ञातया ? ॥३॥ अवक्तव्या

भावोत्पत्तिः, को वेत्ति?, किं वा तथा ज्ञातया? । ४। सर्वेऽपि सत-
वहिरन्युत्तरं भङ्गकथयन्मुपभ्रजावाचयवोपेक्षमिह ज्ञावोत्पत्तौ न
संज्ञवतीति नोपन्यस्तम् । उक्तं च-“अज्ञानिकवादिमतं, नव जी
वादीन् सदाश्रिसप्तविधान् ॥ भावोत्पत्तिः सदसद्, द्वेधा वाच्या
ख को वेत्ति?” ॥ १॥ सूत्र० १ भु० १२ अ० । एतच्चतुष्टयप्रकृतेपास्तसव-
र्णनं वाति । तत्र सन् जीव इति को वेत्तीत्यस्यायमर्थः-न कस्याचि-
द्विशिष्टज्ञानमस्ति, योऽनोन्दिन्यान् जीवादीनवमोन्त्यते । न च
नैर्ज्ञातैः किञ्चित्फलमस्ति । तथाहि-यदि नित्यः सर्वगतोऽ-
मूर्तो ज्ञानादिगुणोपेतः, एतद्गुणव्यतिरिक्तो वा, ततः कतमस्य
पुरुषार्थस्य सिद्धिरिति, तस्मादज्ञानमेव श्रेय इति । सू० १
भु० १ अ० २ उ० । प्रव० । आचा० । स्वा० । आच० । न० ।

साम्प्रतमज्ञानमतं दूषयितुं दृष्टान्तमाह—

जविणो मिगा जहा संता, परित्राणेण वज्जिआ ।
असंकिआइं संकंति, संकिआइं असंकिणो ॥ ६ ॥
परियाणिआणि संकंता, पासिताणि असंकिणो ।
अण्णाणजयसंविग्गा, संपलिति तहिं तहिं ॥ ७ ॥
अहं तं पवेज्ज वज्जं, अहे वज्जस्म वा वण ।
मुवेज्ज पयपासाओ, तं तु मंदे ण देहई ॥ ८ ॥

(जविणो इत्यादि) यथा जविणो वेगवन्तः सन्तो मृगा आ-
रण्याः पशवः, परि समन्तात् आयते रत्तनीति परित्राणं । तेन
वज्जिना रहिताः, परित्राणविकला इत्यर्थः । यदि वा परित्राणं
वागुरादिबन्धनं, तेन तर्जिता भयं गृहीताः सन्तो भयोद्वे-
शानलोचनाः सन् । कुलीभूतान्तःकरणाः सम्यक् विवेकविकलाः,
अशङ्कनीयानि कूटपाशादिरहितानि स्वानान्यशङ्काहोणि, ता-
न्येव शङ्कन्ते, अनर्थोत्पादकत्वेन गृह्णन्ति । यानि पुनः शङ्काऽ-
होणि, शङ्का सज्जाना येषु योग्यत्वात्तानि शङ्कितानि, शङ्कायो-
न्यानि वागुरादीनि, तान्यशङ्कितस्तेषु शङ्कामकुर्वाणास्तत्र
तत्र पाशादिके संपर्ययन्त इत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ६ ॥

पुनरप्येतदेवाऽतिमोहाविष्करणायाह- [परियाणीत्यादि]
परित्रायते इति परित्राणं तज्ज्ञानं येषु तानि, यथा परित्राणयु-
क्तान्येव शङ्कमाना अतिमूढत्वादिपर्यस्तबुद्धयस्मातर्यपि भय-
मुत्प्रेक्षमाणः, पाशितानि पाशोपेतान्यनर्थोपादकार्त्तानि, अशङ्कि-
नः, तेषु शङ्कामकुर्वाणाः सन्तोऽज्ञानेन भयेन च [संविग्गं ति]
सम्यक् व्याप्ता वशीभूताः शङ्कनीयमशङ्कनीयं वा तत्राऽपरित्रा-
णोपेतं, पाशाद्यनर्थोपेतं वा, सम्यक् विवेकेनाऽज्ञानानाः, तत्र त-
त्राऽनर्थबहुले पाशावागुरादिकं बन्धने, संपर्ययन्ते समेकीभावे-
न, परि समन्तात्, अयन्ते यान्ति वा, गच्छन्तीत्युक्तं भवति । तदेवं
दृष्टान्तं प्रसाध्य नियतिवादाद्येकान्ताऽज्ञानवादिनो दार्ष्टान्ति-
कत्वेनाऽऽयोज्याः । यतस्तेऽप्येकान्तवादिनोऽज्ञानकास्त्राणभूता-
नेकान्तवादवर्जिताः सर्वदोषविनिर्मुक्तं कालेश्वरादिकारणवा-
दाभ्युपगमेनाऽनाशङ्कनीयमनेकान्तवादमाशङ्कन्ते । शङ्कनीयं
च नियत्यज्ञानवादमेकान्तं न शङ्कन्ते । ते एवंभूताः परित्रा-
णाहोऽप्यनेकान्तवादे शङ्कां कुर्वाणा युक्त्या घटमानकमनर्थ-
बहुलमेकान्तवादमशङ्कनीयत्वेन गृह्णन्तोऽज्ञानावृतास्तेषु तेषु
कर्मबन्धस्थानेषु संपर्ययन्त इति ॥ ७ ॥

पूर्वदोषैरनुप्यक्ताचार्यो दोषान्तरदित्सया पुनरपि प्राकनह-
ष्टान्तमधिकृत्याह- [अहं तं पवेज्ज इत्यादि] अधानन्तरमसौ
मृगस्तत्र [वज्जमिति] वज्जं बन्धनाकारेण व्यवस्थितम् ।

वागुरादिकं वा बन्धनं, बन्धकत्वाद्बन्धमित्युच्यते । तदेवंभूत
कूटपाशादिकं बन्धनं यद्यसाधुपरि प्लवेत्-तदधस्तादतिम-
म्योपरि गच्छेत्, तस्य बध्नादेर्बन्धनस्याधो गच्छेत्त एव
क्रियमाणेऽसौ मृगः, पदे पाशः पदपाशो वागुरादिबन्धनं,
तस्मान्मुच्यते । यदि वा पदं कूटं, पाशः प्रतीतः, ताज्यां मुच्यते ।
कचित् पदपाशादिति पठ्यते । आदिग्रहणाच्छ्रुताङ्गनमारणा-
दिकाः क्रिया गृह्यन्ते । एव सन्तमपि तमनर्थोत्पादकं परिहर-
णापायं मग्धे ज्ञोऽज्ञानावृता न देहतीति न पश्यतीति ॥

कूटपाशादिकं आपश्यन् यामवस्थामाप्नोति, तां दर्शयितुमाह-

अहिअप्पाऽहियपण्णाणे, विममंतेणुवागते ।
स बध्दे पयपासेणं, तत्थ पायं नियच्छई ॥ ६ ॥
एवं तु समणा एगे, मिच्छदिट्ठी अणारिआ ।
असकिआइं संकंति, संकिआइं असंकिणो ॥ १० ॥
धम्मपणवणा जा सा, तं तु संकंति मूढगा ।
आरंजाइं न संकंति, अविअत्ता अकोविआ ॥ ११ ॥
सव्वप्पगं विज्जकस्सं, सव्वं णुमं विहूणिआ ।
अप्पात्तिअं अकम्मसे, एयमहं मिगे चुण ॥ १२ ॥

(अहीत्यादि) स मृगोऽहितात्मा । तथाऽहितं प्रज्ञानं बोधो
यस्य सोऽहितप्रज्ञानः । स आहितप्रज्ञानः सन् विषयमानेन
कूटपाशादियुक्तप्रदेशेनोपागतः । यदि वा विषयमानेन कूटपाशा-
दिके आत्मानमनुपातयेत् । तत्र चासौ पतितो बद्ध तेन
कूटादिना पदपाशादित्यनर्थबहुलानवस्थाविशेषान् प्राप्तः, तत्र ब-
न्धने, घातं विनाशं, नियच्छति प्राप्नोतीति ॥ ६ ॥

एवं दृष्टान्तं प्रदर्श्य सूत्रकार एवं दार्ष्टान्तिकमज्ञानविषाकं
दर्शयितुमाह- (एवं तु इत्यादि) एवमिति यथा मृगा अ-
ज्ञानावृता अनर्थमनेकशः प्राप्नुवन्ति । तुरवधारणे । एव-
मेव, भ्रमणाः केचित्, पाषाणविशेषाभिताः । एके, न सर्वे ।
किं भूतास्ते इति दर्शयति-मिथ्या विपरिता दृष्टियेषामज्ञानवा-
दिनां, नियतिवादिनां वा ते मिथ्यादृष्टयः । तथा अनार्याः
आराजजाताः सर्वदेयधर्मेज्य इति आर्याः, न आर्या अनार्या
अज्ञानावृतादसदनुष्ठायिन इति यावत् । अज्ञानावृतात्वं
च दर्शयति-अशङ्कितान्यशङ्कनीयानि सुधर्मोपपन्नानादीनि,
शङ्कमानाः, तथा शङ्कनीयान्यपायबहुलान्येकान्तपक्षसमाभ्य-
णानि, अशङ्किनो मृगा इव मूढचेतसस्तत्तदारभन्ते, यद्य-
दनर्थाय संपद्यन्त इति ॥ १० ॥

शङ्कनीयाशङ्कनीयविपर्यासमाह- (धम्मपणवणेत्यादि) धर्मस्य
ज्ञान्यादिदशलक्षणोपेतस्य या प्रज्ञापना प्ररूपणा । तं त्विति ।
तामेव शङ्कन्ते । असद्धर्मप्ररूपणेर्यामित्येवमध्यवस्यन्ति । ये पुनः
पापोपादानभूताः समारम्भास्त्राणाशङ्कन्ते किमिति । यतोऽप्यक्ता
मुग्धाः सहजसङ्घिवेकविकलाः, तथा अकोविदा अपाकिताः
सच्छास्त्रावबोधरहिता इति ॥ ११ ॥

ते च अज्ञानावृता यत्राप्नुवन्ति, तद्दर्शनायाह- (सव्वप्पग-
मित्यादि) सर्वत्राण्यात्मा यस्यासौ सर्वात्मको लोभः, तं विधूये-
ति संबन्धः । तथा विविध उत्कर्षो गतो व्युत्कर्षो मान इत्यर्थः ।
तथा (णुमं ति) माया, तां विधूय । तथा (अप्पत्तिअं ति) कोपं
विधूय । कपायविधूनेन च मोहनीयविधूनेनमावेदितं भवति ।

तदपगमाच्च शेषकर्माजावः प्रतिपादितो भवतीत्याह—[अकर्मा-
श इति] न विद्यते कर्मोशोऽस्येत्यकर्माशः । स च कर्मोशो
विशिष्टज्ञानाद् भवति, नाज्ञानादित्येव दर्शयति । एतमर्थं कर्मा-
भावलक्षणं, मृगः अज्ञानी (सुपत्ति) त्यजेत् । विनक्तिविपरिणा-
मेन वा अस्मादेवंभूतादर्थान् व्यवेद् अत्रयदिति ॥ १२ ॥

पूयोऽप्यज्ञानवादिनां दोषाभिधित्तयाऽऽह—

जे एयं नाभिजाणंति, मिच्छदिट्ठी अणारिया ।

मिगा वा पासवच्चा ते, घायमेसंतिऽणंतमो ॥ १३ ॥

माहणा समणा एगे, सव्वे नाणं सयं वए ।

सव्वभोगे वि जे पाणा, न ते जाणंति किंचण ॥ १४ ॥

मिलक्खू अमिलक्खुस्स, जहा वृत्ताऽणुभामए ।

ए हेउ से विजाणाइ, जामिअं अणुभामए ॥ १५ ॥

एवमज्ञाणिया नाणं, वयंता वि सयं मयं ।

निच्छयत्थं न जाणंति, मिद्धक्खुव्व अवोहिपा ॥ १६ ॥

(जे एयमित्यादि) ये अज्ञानपक्षं समभिजा एते कर्मकृपणोपायं
न जानन्ति । आत्मीयाऽसद्व्याहऽऽग्रहप्रस्ता मिथ्यादृष्टयोऽनार्या-
स्ते मृगा इव पासवच्चा घातं घिनानामेष्यन्ति यास्यन्त्यन्वेपयन्ति
वा, तद्योग्याक्रियाऽनुष्ठानात् । अनन्तशो विच्छेदेनेत्यज्ञानवादिनो
गताः ॥ १३ ॥ इदानीमज्ञानवादिनां दुष्पणोक्तिजाययिषया स्ववाग्य-
न्त्रिता वार्दानो न चलिष्यन्तीति तन्मताविष्करणयाऽऽह—(मा-
हणा इत्यादि) एके केचन, ब्राह्मणविशेषाः, तथा भ्रमणाः परिब्रा-
जकविशेषाः, सर्वेऽप्येते, ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानम् । हेयोपादेयार्था-
ऽऽविर्भावकं परस्परविरोधेन व्ययस्थिनं, स्वकमात्मीयं, वदन्ति ।
न च तानि ज्ञानानि परस्परविरोधेन प्रवृत्तत्वास्तत्यानि । तस्मा-
दज्ञानमेव भ्रयः, किं ज्ञानपरिकल्पनया इत्येतद्दर्शयति—सर्वस्मि-
न्नपि लोके, ये प्राणाः प्राणिनः, न ते किंचनापि सम्यगुपेतवाचं
जानन्तीति विदन्तीति ॥ १४ ॥ यदपि तेषां गुरुपरस्पर्येण ज्ञानमा-
यातं, तदपि द्विजसूत्रत्वादित्यं न भवतीति दृष्टान्तद्वारेण दर्-
शयितुमाह—(मिलक्खू अमिलक्खुस्सेत्यादि) यथा म्लेच्छ आर्य-
प्राजाऽनजिज्ञः, अम्लेच्छस्यार्यस्य म्लेच्छभाषाऽनजिज्ञस्य, यद्वा-
चितं, तदनुज्ञापते अनुवदति, केवलं न सम्यक् तदाभप्रायं वेत्ति-
यथाऽनया विवक्षयाऽनेन भाषितमिति । न च हेतुं निर्मासं,
निश्चयेनासौ म्लेच्छस्तद्भाषितस्य जानाति, केवलं परमार्थशून्यं
तद्भाषितमेवानुभाषत इति ॥ १५ ॥ एवं दृष्टान्तं प्रदर्श्य दार्ष्टा-
न्तिकं योजयितुमाह—(एवमित्यादि) यथा म्लेच्छः, अम्लेच्छ-
स्य परमार्थमजानानः केवलं तद्भाषिताननुभाषते, तथा अज्ञा-
नकाः सम्यग्ज्ञानरहिताः भ्रमणा ब्राह्मणा वदन्तोऽपि स्वीयं स्वी-
यं ज्ञानं प्रमाणत्वेन परस्परविरुद्धार्थं प्रापणात्, निश्चयार्थं न जान-
न्ति । तथाहि—ते स्वकीयं तीर्थं सर्वज्ञत्वेन निर्वायं तदुपदे-
शन क्रियासु प्रवर्तेरन्, न च सर्वज्ञविवक्षा अर्वाग्दर्शनिना ग्रहीतुं
शक्यते, “ नासर्वज्ञः सर्वं जानातीति ” न्यायात् । तथाचोक्त-
म्—“ सर्वज्ञोऽस्मायिति होत—तत्कालंऽपि बुभुक्षुभिः । तज्ज्ञान-
क्रियविज्ञान—रहितैर्मन्यते कथम् ? ” ॥ १ ॥ एवं परचेतोवृत्तीनां
दुरन्वयत्वादुपदेष्टुं यथावस्थितविवक्षया ग्रहणाऽसंभवाद्भिन्न-
यार्थमजानानां म्लेच्छवदपरोक्तमनुभाषन्त एव । अर्वाधिका बो-
धरहिताः, केवलमिच्छन्तोऽज्ञानमेव भ्रय इति । एवं यावथावज्ञा-
नाभ्युपगमस्तावत्तावद्गुरुदोषसंज्ञवः । तथाहि—योऽवगच्छन्
पादेन कस्यचित् शिरः स्पृशति, तस्य महानपराधो भवति । य-

स्त्वनाभोगेन स्पृशति तस्मै न कश्चिदपराध्यतीत्येवं चाज्ञानमेव
प्रधानभावमनुभवति, न तु ज्ञानमिति ॥ १६ ॥

एवमज्ञानवादिमतमनुचेदानीं तद्वृथणायाह—

अज्ञाणियाणं वीमंसा, नाणे ए विनियच्छइ ।

अप्पणो य परं नाहं, कुतो अज्ञाणुसासिउं ? ॥ १७ ॥

वणे मूढे जहा जंतू, मूढे एयाणुगामिए ।

दो वि एए अकोविया, तिव्वं सोयं नियच्छइ ॥ १८ ॥

अंधो अंधं पहं णितो, दूरमद्वाणु गच्छइ ।

आवज्जे उप्पहं जंतू, अदुवा पंथाणुगामिए ॥ १९ ॥

एवमेगे णियायट्ठी, धम्ममाराहगा वयं ।

अदुवा अहम्ममावज्जे, ए ते सव्वज्जुयं वए ॥ २० ॥

(अज्ञाणियाणमित्यादि) न ज्ञानमज्ञानं, तद्विद्यते येषां तेऽज्ञा-
निनः । अज्ञानशब्दस्योत्तरपदत्वात् वा मतवर्धीयः । यथा गौर-
क्षरचद्रष्टुमिति । यथा तेषामज्ञानिनामज्ञानमेव भ्रयः, इत्वे-
वंवादिनां योऽयं विमंशः पर्यालोचनात्मकः, वीमंसा वा
मातु परिच्छेदुमिच्छा सा, अज्ञानेऽज्ञानविषये (ए णियच्छइ)
न निश्चयेन यच्छति नावतरति, न युज्यत इति यावत् ।
तथाहि—यैवंभूता वीमंसा, विमंशो वा, किंचनज्ञान सत्य-
मुनाऽसम्यमिति ? । यथा अज्ञानमेव भ्रयो, यथा यथा च ज्ञा-
नानिश्यस्तथा तथा च दोषातिरिक्त इति, सोऽयमेवंभूतो
विमंशस्तेषां न बुध्यते । एवंभूतस्य पर्यालोचनस्य ज्ञानरूप-
त्वादिति । अपि च—तेऽज्ञानवादिन आत्मनोऽपि, परं प्रधानमज्ञा-
नवादिमिति, शासितुमुपदेष्टुं, नाहं न समर्थाः । तेषामज्ञानपक्ष-
माभयणेनाऽहंत्वादिति, कुतः पुनस्ते स्वयमज्ञाः सन्तोऽन्येषां
शिष्यत्वेनोपगतानामज्ञानवादमुपदेष्टुमलं समर्था भवेयुर्गतिः ?
यदप्युक्तम्—द्विजमूलत्वात् म्लेच्छानुभाषणवत् सर्वमुपदेशादि-
कम् । तदप्युक्तम् । यतोऽनुभाषणमपि न ज्ञानमृते कर्तुं शक्यते ।
तथा यदप्युक्तम्—परचेतोवृत्तीनां दुरन्वयत्वादज्ञानमेव भ्रय इ-
ति । तदप्यसत् । यतो भवतेवाज्ञानमेव भ्रय इत्येवं परोपदेशवा-
नाभ्युपगमेन परचेतोवृत्तिज्ञानम्याभ्युपगमः कृत इति । तथाऽ-
भ्युपगम्यथायि—“आकारैरिहैर्गत्या, चेष्टया भाषितेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च, गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ” ॥ १७ ॥ तदेव ते त-
पस्विनोऽज्ञानिन आत्मनः परेषां च शासनं कर्त्तव्यं यथा
न समर्थास्तथा दृष्टान्तद्वारेण दर्शयितुमाह—(वणे इत्या-
दि) । वनेऽष्टयां, यथा कश्चिन्मूढो जन्तुः प्राणी, दिक्परिच्छेदं
कर्तुमसमर्थः, स एवंभूतो यदा परं मूढमेव नेतारमनुगच्छति,
तदा द्रावप्यकोविदौ सम्यग्ज्ञानानिपुणौ सन्तौ, तौममसंज्ञं,
स्रोतो गहनं, शोकं वा, नियच्छतो निश्चयेन गच्छतः प्राप्नुतः,
अज्ञानावृत्तत्वात् । एवं तेऽप्यज्ञानवादिन आत्मीयं मार्गं शोजन-
त्वेन निर्धारयन्तः परकीयं वाऽशोजनत्वेन जानानाः स्वयं
मूढाः सन्तः परानपि मोहयन्तीति ॥ १८ ॥ अस्मिन्नेवाथे द-
ृष्टान्तान्तरमाह—(अंधो अंधमित्यादि) यथा अन्धः स्व-
यमपरमन्धं पन्थानं नयन्, दूरमध्वानं विवक्षितादध्वनः पर-
तरं गच्छति, तथोत्पथमापद्यते जन्तुरन्धः । अथवा—परं प-
न्थानमनुगच्छेन्न विवक्षितमेवाध्वानमनुयायादिति ॥ १९ ॥ एवं
दृष्टान्तं प्रसाध्य दार्ष्टान्तिकमर्थं दर्शयितुमाह—(एवमेगे नियाय-
ट्ठि सि) । एवमिति पूर्वोक्तोऽर्थोपप्रदर्शने । एवं भावमूढा भा-
वान्प्राञ्चैके आजीविकादयः, (नियायट्ठि सि) । नयो मोक्षः, सइ

धर्मो वा, तदर्थेनस्ते किल वयं सकृन्माराधका इत्येवं संशय
प्रज्ज्यायामुद्यताः सन्तः पृथिव्यम्बुवनस्पत्यादिकाद्योपमर्देन ।
यत्नपान्थनादिक्रियासु प्रवृत्ताः सन्तस्तत्तत् स्वयमनुतिष्ठन्ति,
अन्यथां चोपदिशन्ति, येनाभिप्रेतावा मांक्रामेर्द्ध्यन्ति । अथ-
वा तावन्मोक्षाभावस्तमेवं प्रवर्तमाना अधर्म पापमापद्यन् ।

पुनरपि तदुपणानिधित्सयाऽऽह-

एवमेव वियकाहिं, नो अन्नं पञ्जुवासिया ।

अप्पणो य वियकाहिं, अयमंजु हि दुम्मई । २१ ।

एवं तकाइ साहिंता, धम्माधम्मे अकोविया ।

दुक्खं ते नाज्जुहंति, सज्जं पंजरं जहा ॥ २२ ॥

सयं मयं पमंसेता, गरहंता परं वयं ।

जे उ तत्थ विउस्मंति, संसारं ते विउस्मिया ॥ २३ ॥

(एवमित्यादि) एवमन्तरोक्तया नीत्या एके केचनऽज्ञानि-
का वितर्कानिर्मासामः स्वोपेक्षिताभिरस्तकल्पनाभिः,
परमन्यमाहंतादिक ज्ञानवादिनं न पर्युपासने न सेवने । स्वा-
धर्मप्रवृत्तता वयमव तत्त्वज्ञानानिज्ञानपराः कौचदित्येवं
नान्यं पर्युपासने इति । तथाऽऽप्तमार्गविकल्पेणैवमभ्युपगतवन्तो
यथाऽप्येवमास्मदीयोऽज्ञानमेव श्रेय इत्येवमात्मको मार्गः । (अज्-
गतिं) निर्दायत्वाद् व्यक्तः रूपः परीस्तरस्कर्तुमशक्यः, अज्जुवा
प्रगुणोऽकुटिलः, यथार्थस्थितार्थाभिधायित्वात् । किमिति एवम-
निदधति ?-इत्यस्मादर्थे । यस्मान्ने दुर्मन्तया विपर्यस्तबुद्ध्य
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सांप्रतमज्ञानवादिनां स्पष्टमेवाऽनर्थोनिधित्सयाऽऽह-(एवं त-
काइ इत्यादि) एव पूर्वोक्तन्यायन तर्कया स्वकीयविकल्प-
नया साधयन्तः प्रतिपादयन्तो धर्मे क्लान्त्यादिकेऽधर्मे च जी-
वोपमर्दापादिते पापेऽकोविदा अनिपुणा दुःस्मृतास्तोदयलक्ष-
णे तद्धेतुं वा, मिथ्यात्वाद्युपचितकर्मबंधन नातिशययति, अति-
शयेनेतद्व्यवस्थितम् । तथा तेन चोदयन्त्यपनयन्ताः । अत्र दृष्टान्त-
माह-यथा पञ्जरस्थः शकुनिः पञ्जरं चोदयितुं पञ्जरबन्धनादात्मानं
मोचयितुं नाशम्, एवमसावपि संसारपञ्जरादात्मानं मोचयितुं
नाशमिति ॥ २२ ॥

अधुना सामान्येनैकान्तवादिमतदूषणार्थमाह-(सयं सयमि-
त्यादि) स्वकं स्वकमात्मीयं च दर्शनमभ्युपगते प्रशंसन्तो
वर्णयन्तः समर्थयन्तो वा, तथा गर्हमाणा निन्दन्तः परकीयां
वाचम् । तथाहि-सांख्याः सर्वस्याविर्भावतिरोज्ञावादिनः सर्वं
वस्तु कृणिकं निरन्वयं निरीश्वरं वेत्यादिवादिनो बौद्धान् दूष-
यन्ति । तेऽपि नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरहात् सां-
ख्यान् । एवमन्येऽपि छद्म्या इति । तदेवं य एकान्तवादिनः ।
तुरवधारणे जिज्ञासकमश्च । तत्रैव तेष्वेवाऽत्मीयान्मीयेषु दर्शनेषु
प्रशंसां कुर्वाणाः परवाचं च विगर्हमाणा विद्वस्यन्ते विद्वांस
इवाऽऽचरन्ति । तेषु वा विशेषेणोशन्ति स्वशास्त्रविषये विशिष्टं
युक्तिमानं वदन्ति । ते चैवं वादिनः संसारं चतुर्गतिभेदेन संसृ-
तिरूप विविधमनेकप्रकारमुत्प्रावस्येन भिन्नाः संबद्धाः तत्र वा
संसारं वृथिताः संसारगतवर्तिनः सर्वदा नवन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥
सूत्रं १ भु० १ अ० २ उ० ॥

अष्टाध्यायिवाइ (ष)-अज्ञानिकवादिन-पुं० । अज्ञानमन्यु-
पगमद्वारेण येषामास्तं तेऽज्ञानिकास्त एव वादिनोऽज्ञानिकवा-
दिनः । अज्ञानमेव श्रेय इत्येवं प्रतिज्ञेषु, स्था० ४ उ० ४ उ० सूत्रं ०

आणान (य)-अज्ञात-त्रि० । अनभिगतं सम्यगनवधारिते,
ध० ३ अधि० । अनुमानेनाऽविपर्ययकृते, । ज० ३ श० ६ उ० ।
स्वयं स्वजनादिसंबन्धाऽकथनेन गृहस्थेपरिज्ञातस्वभावादि-
भावे भिक्षौ, प्रभ० १ सम्ब० छा० । यत्र ग्रामादौ प्रतिमा
प्रतिपक्षा, तथाऽविदिते, प्रव० १७ उ० । जातिकूलसद्व्या-
विनाऽपरीक्षिते, वस्त० २ अ० । राजादिप्रमजितत्वेनाविदित-
स्य भैक्ष्ये, पञ्चा० १७ विव० । “अस्याय णाम जहा, अचिन्तकरो
चित्तं काकणं न जाणति” अकृत्वात् अल्पविज्ञानत्वादित्यर्थः ।
नि० चू० १५ उ० ।

अज्ञान (य) उच्छ्र-अज्ञातोच्छ्र-न० । विशुद्धोपकरणप्रदणे,
दश० २ उ० । परिचयाकरणे, दश० १ अ० ३ उ० ।

आणानां दुर्विहं, दब्बं भावे य होइ नायव्वं ।

दब्बुं रोगविहं, लोमारमीणं मुणपव्वं ॥

अज्ञातोच्छ्रं द्विविधम् । तद्यथा-दब्बं भावे च । तत्र दब्बोच्छ्रम-
नेकाविधं लोकमृषाणां तापमानां ज्ञातव्यम् ।

तद्वानेकविधं दब्बोच्छ्रमाह-

उक्खलं खलए दब्बं, दंसे संहासए य पोत्ती य ।

आमे पक्के य तहा, दब्बोच्छे होइ निकवेवो ॥

तापसा उच्छ्रवृत्तयः, उक्खले उदितेषु तन्मुलेषु ये परिशदिताः
शालितन्दुलादयस्तादृ चक्षित्य रन्ध्रानि । (खलए स्ति)
खले धान्यं मर्दिने सज्जद च यत् परिशदिने तत् उक्खलन्ति ।
(दब्बं ति) धान्यराशेशेयदकया दब्बा उत्पाद्यन्ते तद्
गृह्णन्ति । एवमन्यत्रापि प्रतिदिवसं (दंसे स्ति) स्वाभिनम-
नुज्ञाप्य यद् धान्यराशेरकया यदुष्ठा उत्पाद्यन्ते तद् गृह्णन्ति,
एतदेवमन्यत्रापि प्रतिदिवसं (संहासए स्ति) अङ्गुष्ठप्रदं-
शिर्नाभ्यां यद् गृह्णन्ते शाल्यादिकं तावन्मात्रं प्रतिगृहं गृह्णन्ति ।
यद्यपि बहुकं पश्यन्ति शाल्यादि, तथापि न मुष्टि भूत्वा गृ-
ह्णन्ति [पोत्ती य स्ति] स्वाभिनमनुज्ञाप्य धान्यराशौ पोत्ति
त्तिपन्ति, तत्र यत् पोत्ती लगति तद् गृह्णन्ति । एवमन्यत्रापि ।
तथा आमे, पक्के वा यश्चरकाद्यो भिक्षाप्रविष्टा मृगयन्ते, एव
भवति दब्बोच्छ्रे निक्षेपः ।

संप्रति भावोच्छ्रमाह-

परिमापरिव्रमे ए-स जयवमज्ज किर एत्तिया दत्ती ।

आदियति स्ति न नज्ज, अन्नाओच्छं तवो जणितो ॥

प्रतिमाप्रतिपक्ष एव भगवान् अथ किल एतावद् दत्तीरा-
दत्ते इति न ज्ञायते, तेन तस्य भगवतस्तपोऽज्ञातोच्छ्रं भवति ।
व्य० १० उ० ।

अज्ञात (य) चरय-अज्ञातचरक-पुं० । अज्ञातोऽनुपदर्शित-
सौजन्यादिभावः संश्रयति यः स तथा । औ० । अज्ञानेषु वा
गृहेषु चरतीति अज्ञानः । अज्ञातगृहं वा चरामीत्यामप्रहर्षात्,
सूत्रं २ भु० २ अ० ।

अज्ञातपिण्ड-अज्ञातपिण्ड-पुं० । अज्ञातभासौ पिण्डाज्ञात-
पिण्डः । अन्तप्रान्तरूपे पिण्डे, अज्ञातेभ्यः पिण्डोऽज्ञातपिण्डः ।
अज्ञातेभ्यः पूर्वाऽपरसंस्तुतेभ्य उच्छ्रवृत्त्या लब्धे पिण्डे, “अ-
ज्ञातपिण्डेण हि पासएज्जा, णो पूयणं तवसा आवहेज्जा ”
सूत्रं १ भु० १ अ० १ उ० ।

अष्टादत्तहर-अन्यादत्तहर-त्रि० । अन्यैरदत्तमनिसृष्टं हरत्या-

आणावएस-अन्यापदेश-पु० । अन्यस्य परस्य संबन्धीद्
गुरुस्वाकादित्यपदेशो व्याजोऽन्यापदेशः । परकीयमेतन्नेन
साधुन्यो न दायते इति साधुसमकं भणने जानन्तु साधवो
यद्यस्मै तद् भक्त्यादिकं जवत्तदा कथमस्मत्तज्यं न दद्यादिति
साधुसंप्रत्ययार्थम् । अथ वा अस्मादनात् ममाज्ञादेः पुण्यम-
स्त्विति जणने च , एष अनिधिसविज्ञागस्य पञ्चमोऽतिचारः ।
अ० २ अधि० ।

आणिगय-अन्वित-वि० युक्ते, सूत्र० १ भु० १० अ० व्य० उत्त० ।

आणिगयाउत्त-अन्निकापुत्र-पुं० । जयमिहनाम्नो वणिक्पुत्रस्य
जामेः अन्निकायाः पुत्रे , ती० । कतमः स महामुनिः ? । तदनु
जगाद् नैमित्तिक-श्रयतां देव ! उत्तरमपुरायां वास्तव्या देवदत्ता-
क्यो वणिक् पुत्रो दिव्याचार्ये दक्षिणमथुरागमगत्, तत्र तस्य ज-
यसिहनाम्ना वणिक्पुत्रेण सह सौहार्दमभवत् । अन्यदा तद्गृहे
ह्युज्जानोऽन्निकानाम्नीं तज्जामि स्थान भोजनं परिवेष्य घानव्य-
जन कुर्वतां रम्यरूपामालोक्य तस्यामनुरक्तः । द्वितीयेऽह्नि वरकान्
प्राप्य जयसिंहो देवदत्तमनयाऽऽविष्टमोहदमज्यधाद-बद्ध तस्मा
पव ददे स्वस्मार्म, यो मदगृहाद् दुरे न भवति, प्रत्यहं तां ते च
यथा पश्यामि, यावदपत्यजन्म तावद्यदि मदगृहं स्थाता, तस्मै
जामि दास्यामीति । देवदत्तोऽप्यामित्युक्त्वा शुभेऽह्नि तां पर्यण-
षीत् । तथा सह जोगन् भुञ्जन्तस्यान्यदा पितृभ्यां हेमः प्रेषितः,
वाचयनस्तस्य नेत्रे श्रितुमभू प्रवृत्ते, नतस्तया हेतुः पृष्टो
यावन्नान्वीत तावत्तयाऽऽदाय लेखः स्वयं वाञ्छितः । पत्रे चेद
लिखितमासौ गुरुभ्याम्-“यद् वत्स ! आवां वृक्षौ निकटनि-
धनौ, यदि नौ जीवन्तौ द्विदृक्म तदा द्रागागन्तव्यमिति” तदनु
सा पतिमाश्वस्य आतर दृष्टाप्यजिरूपङ्गा सह प्रतस्थे
चोत्तरमथुरां प्रति । सगर्भा क्रमाभ्यां सूनुमसत, नामास्य
पितरौ करिष्यत इति देवदत्तोऽपि स्वपुत्रीं प्राप्य पितरौ प्रण-
म्य च शिशुं तयारापयत् । संधीरगोत्याख्य तौ नप्तुञ्जकाना तथा
ऽप्यान्निकापुत्र इत्येव पश्ये । अमौ वर्तमानश्च प्राप्तनारुगयोऽपि
जोगांस्तृणवद्धिप्य जयमिहाचार्यपाशे दीक्षामग्रहीत् । गीता-
र्थी नृतः । प्रापदाचार्यकम् । अन्यदा विहरन् सगच्छोऽह्ने पुष्प-
भद्रपुर गङ्गानटस्थे प्राप्त । तत्र पुष्पकतुर्नृपः । तद्वा पुष्पयती ।
तयैर्युग्मजौ पुष्पचूलः पुष्पचूत्रा चति पुत्रः पुत्री चाभूताम् । तौ
च सह वर्द्धमानौ क्रामन्तौ परम्परं प्रतिमन्तौ जाता । राजा
हृषीकेशो-यशोर्तां विप्रयुजन्तदा नून न जीवतः । अहमप्यनयोर्विरहं
सोऽदुमनीशः, तस्मादनयोरेव विवाह करोमीति ध्यात्वा मन्त्रिमि-
त्रपौरांश्च देनाऽपृच्छद्-जो ! यन्ममाऽन्तःपुर उत्पद्यते, तस्य कः
प्रभु ? । तैर्विज्ञप्तम-देव ! अन्तःपुरोत्पन्नस्य किं वाच्यम्, यदंशम-
ध्येऽप्युत्पद्यते रत्न, तज्जाया यथच्छं विनियुक्ते, कोऽत्र बाधः ? । त-
च्छ्रुत्वा स्त्रामिप्रायं निवेश देव्यां वारयन्त्यामपि तयोरेव संबन्ध-
मष्टयन्नुपः । तौ दम्पती भोगान् गृह्णन्तः स्म । राज्ञी तु पत्युपमान-
वैराग्याद् व्रतमादाय स्वर्गे देवाऽऽतु । अन्यदा पुष्पकतौ कथाशेषे
पुष्पचूलो राजाऽतुत् । स च देवप्रयुक्तावधिस्तयोः कृत्यं ज्ञात्वा
स्थानेषु पुष्पचूत्रायै नरकानदर्शयत्, तद्दुःखानि च । सा च प्रभु-
का भती च पत्युः सर्वमावेदयत् । सोऽपि शान्तिमर्चाकरत् । स
च देवः प्रतिनिशं नरकांस्तस्या अदर्शयत् । राजा तु सर्वोस्ती-
र्थिकानां ह्यपमच्छ-कीदृशा नरकाः स्मृति ? । कौशिकज्जवासम्,
कैरपि दारिद्र्यम् , अपरैः पारतन्त्र्यमिति तैर्नरका भान्चर्चाकरे,

राज्ञी तु मुखं मोदयित्वा तान् विसंवादिष्वदसौ व्यग्राकीत् । अथ
नृपोऽन्निकापुत्राचार्यमाकार्ये तद्वाप्राकीत् । तेन तु यादृशान्
देव्यपश्यत् तौ दृशा एवोक्तानरकाः । राज्ञी प्रोच-भगवन् ! प्रव-
द्भिर्गपि किं स्वप्नो दृष्ट ? । कथमन्यधत्वं विवध । सुरिरवदद्-भट्टे !
जिनागमात्सर्वमवगम्यतेः पुष्पचूत्राऽवोचद्-जगवन् ! केन कर्मणा
ते प्राप्यन्ते ? । गुरुगृणाद-भट्टे ! महारज्जपरिग्रहे गुरुप्रत्यनीकतया
पञ्चान्ध्रियवधान्मांसादाराण्य तेषां ज्ञानः पतन्ति । क्रमेण स सुरि-
स्तस्यै स्वर्गानदर्शयत् स्वप्ने । गङ्गाया तथैव पाश्चादिनः पृष्ठानपि
व्यजिचारिवाचो विमृश्य नृपस्तमेवाचार्ये स्वर्गस्वरूपमप्राकीत् ।
तेनापि यथावसत्रोदिते स्वर्गावाप्तिकारणमपृच्छद् राज्ञी । ततः
सम्यक्त्वमूलौ गृह्यतिधर्मावदिशद् मुनीशः । प्रतिबुद्धा न सा
बभूव कर्मा नृपमनुज्ञापयति स्म प्रवज्यायै । सोऽप्युच-यदि मदगृह
एव भिक्षामादत्से तदा प्रवज्जतयारी कृते नृपवर्चास सा सोऽस्य-
मभूत्तस्याचार्यस्य शिष्या, गीतार्थी च । अन्यदा च दुर्भिक्षं भु-
तोपयोगाद् ज्ञात्वा सुरिर्गच्छद्देशान्तरे प्रैषीत् । स्वयं तु परीक-
णजङ्गलस्तत्रैवास्थात्, जक्तपानं च पुष्पचूत्राऽन्तःपुरादानीय
गुरवेऽदात् । क्रमात्तस्या गुरुभृश्रुताभावनाप्रकर्षात् कृपकभ्रष्ट्या-
रादात्कवलज्ञानमुत्पदे । तथाऽपि गुरुवैयावृत्याश्च निवृत्ता, या-
वज्जि गुरुणान ज्ञायते केवलीनि तावत्पूर्वप्रयुक्तं वित्तं केवल्यपि
नान्येति । साऽपि यद् यद् गुरोरुचितं, रुचिरं च तत्तदस्मादिसं-
पादितवती । अन्यदा तु वर्षेभ्यस् सा पितृगमाहरद् । गुरुभि-
रभिहितम-वत्से ! श्रुतज्ञाऽस, किमिति वृष्टौ त्वयानीताः । पिपका
इति ? साऽमाणीद्-तगवन् ! यथाध्वनि अप्रकायोऽचित्त एवा-
सीत्तेनैवायामिषमदम् । कुतः प्रायश्चित्ताऽऽपत्तिः ? । गुरुराद-उच-
त्सः । कथमनन्दे ? । तयोन्-केवल्य ममास्ति । ततो मिथ्या मे दुष्कृतं
केवल्यशातनोत ब्रह्मपृच्छतां गच्छाधिपः-किमहं सत्स्यामि
तवेति ? । केवल्युच-मा कृध्यमधूतिम्, गङ्गामुत्तरतां वा नाधर्षयति
केवलम् । ततो गङ्गामुत्तरीतु लोकैः सह नावमारोहत् सुरिः ।
यत्र यत्र स न्यर्षादत्तत्र नैर्मङ्गुमारोहे , तदनु मध्यदेशासीने
मुनौ सर्वाऽपि भौर्भङ्गं भग्ना । ततो लोकैः सुरिर्जले क्रिप्तः । दु-
र्भर्गाकरणाविराड्या प्राग्भवपत्न्या व्यन्तरीभूतयाऽन्तर्जं शूत्रे
निहितः । शूलप्रानोऽयमप्यायजीवविराधनामव शोचयज्ञाऽऽम-
पीकां, तपकभ्रष्ट्यां रुढोऽन्तकृतकेवलीभूय सिद्धः । आसन्नः सुरि-
स्तस्य निर्वाणमहिमाचक्रं । त एव तर्तार्थं प्रयाग इति जगति पप्र-
धे । प्रकृष्टो याग-पूजाऽन्वेति प्रयागः । ती० ३६ कल्प० संधा० ।
आव० । ग० ।

अर्षी-देशी-देवरभार्यायां , ननान्दायां , पितृष्वमरि च । दे०
ना० १ वर्ग ।

आणु-अङ्ग-त्रि० । स्वत्रायविभावाविवेचके , “ मज्जत्यङ्गः
किञ्चाज्ञाने , विष्टायामिव सूकरः । ज्ञानीति मज्जति ज्ञाने , मराह
इव मानसे ” ॥ १ ॥ पौ० १६ विव० ।

आणान्तु) ष (अ)-अन्योन्य-त्रि० । अन्यशब्दस्य कर्मव्यति-
हारे द्वित्वम्, पूर्वपदे सुअ । “ओतोऽद्वाऽन्योऽन्य०” ॥ ८ । १।५६।
इत्यादिसूत्रस्य वैकल्पिकत्वेनैतः स्थानेऽद्वावे सयोगादित्वेन
ह्रस्वे तथारूपम् । प्रा० । ह्रस्वाभावे ‘अप्पोष’ । ओष० । पि० । शृ० ।

अप्पेसणा-अन्वेषणा-स्त्री० , मार्गणायाम् , आ० म० डि० ।
प्रार्थनायां च, आवा० १ भु० ७ अ० ८ उ० । सूत्र० । आ० म० ।

अणोसि (ण)-अन्वेषिन्-त्रि० । अन्वेष्टुं शीघ्रमस्यति अन्वेषी ।
मार्गणाशीले, आचा० १ अ० २ अ० ६ उ० ।

अणोसितरिअंगुलिअ-अन्योन्यान्तरिताङ्गुलिक-त्रि० । अ-
न्योन्यं परस्परमन्तरिता अङ्गुलयो ययोस्तावन्त्याऽन्यन्तरिताङ्गु-
लयः । दश० । अव्यवहितकशालाकेषु, पञ्चा० ३ वि० ।

अणोणकार-अन्योन्यकार-पुं० । परस्परं वैयावृत्यकर-
णं, वृ० ३ उ० ।

अणोणमण-अन्योन्यमण-त्रि० । परस्पराजिमनीये,
प्रश्न० २ सम्ब० द्वा० ।

अणोणजणिय-अन्योन्यजनित-त्रि० । परस्परकृते, “ अ-
णोणजणियं च होज्ज हास, अणोणमणं च होज्ज कम्म” ।
प्रश्न० २ सम्ब० द्वा० ।

अणोणपक्खपनिवक्खजाव-अन्योन्यपक्खप्रतिपक्खजाव-
पुं० । अन्योन्य परस्परं यः पक्खप्रतिपक्खभावः पक्खप्रतिपक्खत्व-
मन्योन्यपक्खप्रतिपक्खभावः । परस्परं पक्खविरोधे, तथाहि-य
एव मीमांसकानां नित्य शब्दः इति पक्खः, स एव सौगतानां
प्रतिपक्खः; तन्मते शब्दस्यानित्यत्वात् । य एव सौगतानामनि-
त्यः शब्द इति पक्खः स एव मीमांसकानां प्रतिपक्खः । एवं सर्व-
योगेषु योग्यम् । स्या० ।

अणोणपगगदियत्त-अन्योन्यप्रमृदीतत्व-न० । परस्परेण
पदानां वाक्यानां वा सापेक्षतायाम्, स० ३५ सम० । सप्तदशे
सत्यवचनातिशये, रा० ।

अणोणमृददुष्टातकरण-अन्योन्यमृददुष्टातिकरण-न० । अ-
न्योन्यस्य मृदस्य दुष्टस्य च यदतिकरणं तथाविधक्रियासु पौ-
नःपुन्यप्रवृत्तस्तत्तथा, ततोऽन्योन्यमृददुष्टातिकरणम् । परस्पर-
र मृददुष्टयोः क्रियासु प्रवर्तने, तत्राऽन्योऽन्यस्यातिकरणं पर-
स्परेण पुरुषयोर्विद्विक्कारकरणं मृदातिकरणं पञ्चमनिष्ठावश-
विधर्तनम् । दुष्टातिकरणं तु द्विविधम्—कथायता विषयतश्च ।
तत्र स्वपक्षे कथायतो लिङ्घघातः । विषयतस्तु निङ्किनि प्रतिसे-
वा । परपक्षे तु कथायतो राजवधः, विषयतस्तु राजद्वारसंवे-
ति । अथवा “अन्याऽन्यमृददुष्टादिकरणतः” इति व्याख्येयम् ।
तत्र चादिशब्दात्तार्थेकराद्याशातनाकरणपरिग्रहः । अस्माद् वि-
षयपाराजिक भवति । पञ्चा० १६ वि० ।

अणोणसमणुबद्ध-अन्योन्यसमनुबद्ध-त्रि० । परस्परानुग-
ते, “ अणोणसमणुबद्धं, णिच्छयतो भाणयविस्सय तु ” पञ्चा०
६ वि० ।

अणोणसमणुत्त-अन्योन्यसमनुत्त-त्रि० । परस्परं स-
ख्यौ, वृ० ६ उ० ।

अणोणसमाधि-अन्योन्यसमाधि-पुं० । परस्परं समाधौ,
“ अणोणसमाधी ए एवं वणे विहरति ” यो यस्य गच्छान्तर्ग-
तादेः समाधिर्गमहितस्तद्यथा समापि गच्छवासिनां निगच्छनि-
र्गतानां उयोगग्रहः पञ्चसु अभिग्रहः इत्यनेन विहरन्ति ॥ आचा०
२ अ० १ अ० ११ उ० ।

अणोवणस-अन्योपदेश-पुं० । आहरणनृशब्दोदाहरणभेदे,
अणोवणसणो ना-द्विष्यार्ः जेसिं नत्थि जीवो उ ।

दाणाफलं तेसिं, न विज्जिं चरुह तहोसं ॥ ७९ ॥

अन्योपदेशतः अन्योपदेशेन नास्तिकवादी लोकायतो वक्तव्यः
इति शेषः । अहो ! धिक्कष्टं येषां वादिनां नास्ति जीव एव, न
विद्यते आत्मैव, दानादिफलं वा तेषां न विद्यते, दानहोमयागत-
पःसमाध्यादिफलं स्वर्गापवर्गादि तेषां वादिनां न विद्यते, ना-
स्त्यर्थः । कदाचिदेतच्छ्रुत्वाैव श्रूयमां प्रवतु, का नो हानिः ?
नह्यन्युपगमा एव बाधायै प्रवर्त्तति । ततश्च सत्त्वैचिऽयान्ब-
धाऽनुपपत्तितस्ते संप्रतिपत्तिमानेतव्याः, इत्यलं विस्तरणं । गम-
निकामाश्रमेन दुदाहरणदेशना चरणकर्णानुयोगानुसारेण भाव-
नीयेति । गत निश्चाङ्गम् । दश० १ अ० ।

अणोमरिअ-देशी-अतिक्रान्ते, दे० ना० १ वं ।

अण-नुज-धा०, पालनाऽभ्यवहारयोः, रुधादि०, पालने प०,
स०, अति० । अभ्यवहारे जोजने, आत्म०, स०, अति० । प्रा-
कृते-“ भुजो भुजजिमजमकम्माएदसमाणचमदचङ्काः ” । ८
४ : ११० । इति छेजरण्दादेशः । अणद-छेङ्क । प्रा० ।

आहयंती-नुजाना-स्त्री० । भोजनं कुर्वन्त्याम्, तं० । औ० ।

अणय-आश्रव-पुं० । आश्रुणोत्यादत्ते कर्म यैस्ते आश्रवाः ।
पा० । अतिविधिता औति श्रवति कर्म येभ्यस्ते आश्रवाः ।
कर्मापादानभूतेषु प्राणातिपातादिषु पञ्चसु, प्रश्न० १ आश्र०
द्वा० । (आश्रववक्तव्यता प्रश्नव्याकरणेषु आदाधेय कृता,
सा च प्राणातिपातादिषु शब्देष्वेव दृश्या)

“ जवु ! इणमो अग्रहय-संवग्गिणिच्छित्तं पवयणम्म ।

णिम्मसं वाच्छामी, णिच्छयत्थं भुभांसियत्थं मत्तीहि” । १ ।
प्रश्न० २ आश्र० द्वा० । स्या० । उक्त० । “ पचविहां पचसां,
जिंणहि इह अग्रहयो अणादीवो । हिंसा १ मांस २ मदिक्क ३,
अवम ४ परिग्गह चव ४ ” ॥ १ । प्रश्न० १ आश्र० द्वा० ।

अग्रहयकर-आश्रवकर-पुं० । आश्रवः कर्मापादान, तत्करण-
शील आश्रवकरः । प्राणातिपाताद्याश्रवजनकेऽप्रशस्नमना-
विनयभेदे, स्या० ७ डा० । अशुभकर्माश्रयकारिणि, ग०
१ अधि० । औ० । आचा० ।

अग्रहयजावणा-आश्रवजावना-स्त्री० । समस्यां भावनायाम्,
अथाश्रवभावना-

“ मनोवचोवपुर्योगाः, कर्म येनाशुभं शुभम् ।

भविनामाश्रवन्त्येते, प्राक्क्रान्तनाश्रवा जिनैः ॥ १ ॥

मैत्र्या सर्वेषु सत्त्वेषु, प्रमादेन गुणाधिकं ।

मध्यस्थेष्वविनीतेषु, कृपया दुःखितेषु च ॥ २ ॥

त तथा वासित स्थान्त, कस्यचित्पुण्यशालिनः ।

विदधाति शुभं कर्म, द्विचत्वारिंशदात्मकम् ॥ ३ ॥

रौद्रार्त्तध्यानमिध्यान्व-कषायविषयैर्मनः ।

आक्रान्तमशुभं कर्म, विदधाति द्व्यशीतिधा ॥ ४ ॥

सर्वज्ञगुरुसङ्गान्-संभसदगुणवर्णनम् ।

कृतं हितं च वचनं, कर्म सचिनुते शुभम् ॥ ५ ॥

भीसङ्गगुरुसर्वज्ञ-धर्मधार्मिकदूषकम् ।

उन्मार्गदेशवचन-मशुभं कर्म चेप्यति ॥ ६ ॥

देवार्चनगुरुपास्ति-साधुविश्रामणादिकम् ।

चित्तन्वतां सुगुप्ता च, तनुर्वितनुते शुभम् ॥ ७ ॥

मांसाशनसुरापान-अनुघातनचौरिकाः ।
पारदार्यादि कुर्वाण-मशुभं कुरुते वपुः ॥८॥
एतामाश्रयभावनामविरतं यो भावयेद्भावत-
स्तस्यानर्थपरम्परैकजनकाद् दुष्टाऽऽश्रयौघात्मनः ।
व्यावृत्त्याऽखिलदुःखदावजलदे निःशेषशर्मावली-
निर्माणप्रवणं शुभाश्रयणं नित्यं रतिः पुस्यति ॥ १४ ॥
प्रव० ६७ द्वा० ।

अग्रहण-अस्नानक-न० । शरीरमस्नानकरणे, भ० १ श० १
उ० । औ० । स्था० ।

अत-अत-पु० । अति भक्षते जगदिति सृष्टिसंहारकृत्वात् । अ-
क्षपादसम्पत्ते शिवे, उक्तं च-“अक्षपादमते देवः, सृष्टिसंहारकृ-
त्स्त्रिवः । विभुर्नित्यैकसर्वज्ञो, नित्यबुद्धिसमाश्रयः” ॥ १ ॥
“धियो यो न प्रचोदयात्” अनति सातत्येन गच्छति ‘ग-
त्यर्था ज्ञानार्थाः’ इति वचनात् अवगच्छतीति अतः स-
र्वज्ञः; धियो यो नः प्रचोदयात्-इत्यत्र बौद्धिस्तथा व्याख्या-
नात् । जै० गा० । (परमनाटक शब्दः प्राकृते न प्रयोक्तव्यः)

अतंत-अतन्त्र-त्रि० । न तन्त्रं कारणं, तदर्थानां विघत्ता वा
यस्य । कारणानधीने अनायत्ते, अने० वृत्ति० विघ० ।

अतर्कगिज्ञ-अतर्कणीय-त्रि० । अनभिमतपणीये, वृ० १ उ० ।

अतर्कितोपस्थित-न० । अनभिस्तन्धिपूर्वि-
कायामर्थप्राप्ती यदृच्छायाम्, यथा-काकनालीयम्, अजाह-
पाणीयम्, आतुरभेषजीयम्, अन्धकण्टकीयमित्यादि ।
आचा० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

“अनर्कितोपस्थितमेव सर्वं, चित्रं जनानां सुखदुःखजात-
कम् । काकस्य तालेन यथाऽभिघातात्, न बुद्धिपूर्वोऽत्र वृथाऽ-
भिमानः ॥ १ ॥” भ० १ श० १० उ० ।

अतर्कितोपस्थित-अनर्कितोपस्थित-पु० । अतर्कणीये उपर्धा, यमु-
पस्थि न कोऽपि तर्कयति विशेषतः परिभावयति । व्य० ८ उ० ।

अतर्जाय-अतर्जात-त्रि० । अनुल्यजातीये, आव० ४ अ० ।

अतर्जाया-अतर्जाता-खी० । अनुल्यजातीये क्रियमाणायां
परिष्ठापनिकायाम्, आव० ४ अ० ।

अतर्द-अतर्द-पु० । अर्द्धे तटे, “अतर्दुववातो सो चेष मगो” ।
वृ० १ उ० ।

अतर्णु-अतर्णु-त्रि० । न विद्यते तनुः शरीरं येषां तेऽननवः ।
सिद्धेषु, प्रव० २१४ द्वा० ।

अतर्त्तवेत्त-अतर्त्तवेदित्व-न० । साक्षादेव वस्तुतत्त्वमहातुं
शीलमस्य पुरुषविशेषस्य । अर्थादर्शिनः, ध० १ अधि० ।

अतर्त्तवेत्ताय-अतर्त्तवेदिवाद-पु० । अतर्त्तवेदिनः साक्षादेव
वस्तुतत्त्वमहातुं शीलमस्य पुरुषविशेषस्यार्थादर्शिनः इत्यर्थः ।
वादा वस्तुप्रणयनमन्तर्त्तवेदिवादः । साक्षादर्थक्रमेण हि
प्रमात्रा प्रोक्ते वस्तुप्रणयनेनातर्त्तवेदिवादः सम्यग्वाद इति ।
ध० १ अधि० ।

अतर्त्तिय-अतर्त्तिय-त्रि० । अवास्तवे तात्त्विकताये, द्वा०
१६ द्वा० ।

अतर्त्तुचुक-पु० । अणहिलपाटनदुर्गभञ्जके हनिवन्नीप्रामचै-
१२५

त्यत्रोदके औत्तुक्यवर्शः । यन्मिन्देवनरेन्द्रसमकाङ्क्षीने तुरुल्लमहारे
राक्षि, ती० ४१ कल्प ।

अतर्-अतर्-पु० । न तरीतुं शक्यते इत्यतः । रत्नाकरे, वृ० १
उ० । सागरे, प्रव० १ द्वा० । अतिमहत्साधुद्विधवसरीतुर्माक्षरापारं
नेतुं न शक्यत इत्यतराणि । सागरांपमकाक्षेषु, कर्म० ५ कर्म० ।
असमर्थे, नि० व्यू० १ उ० । अत्राने, वृ० १ उ० ।

अतर्त-अतर्त-त्रि० । असहे, नि० व्यू० १ उ० । व्य० । ग्ला-
ने, ध० ३ अधि० ।

अतर्-अतर्-त्रि० । ६ व० । तपस्ते तन्हीने, “अतर्घो न होति
भोगो” वृ० ४ उ० । न० त० । तपसामजाये, लक्ष० २३ अ० ।

अतर्सी-अतर्सी-खी० । (अतर्सी-नीसी) कुमायाम्, ग० २
अधि० । अतर्सी वहकलप्रधानो घनस्पर्तः, यत्सूत्रं मातृवादिदेशं
प्रसिद्धम् । अनु० । नि० व्यू० । प्रज्ञा० ।

अतर्ह-अतर्ह-न० । तत्-कथं च । मिथ्याचूनेऽर्थे, सूत्र० १
ध्रु० १ अ० २ उ० ।

अतर्ह-न० । असदर्थमिधायित्वे, “अणवज्जमतर्हं तेसि,
ण ते संवुत्तारिणो” सूत्र० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । अविद्य-
माने, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ४ उ० । वितथेऽसद्वृत्ते,
आचा० १ ध्रु० ६ अ० २ उ० ।

अतर्हणाण-अतर्हणान-न० । न विद्यते यथा वस्तु तथा ज्ञानं
यस्य तत्तथा । मिथ्यादृष्टिर्जीवद्रव्ये, तस्य वितथज्ञानत्वात् ।
नास्ति यथैव ज्ञानमयवाधः प्रतीतिर्यस्मिन्स्वल्पा । अज्ञातव्ये
वा, वक्तव्याऽवभासमाने एकान्तवाद्यन्युपगमे वा वस्तुनि,
तथाहि-एकान्तेन नित्यमनित्यं वा वस्तु नैरभ्युपगमे, प्रतिभाति च
तत् परिणामिनयेति तदतथाज्ञानमिति । एष दशमो ह्यव्यानु-
योगः । स्वा० १० द्वा० । यथा प्रच्छन्नीयार्थे प्रष्टव्यस्य ज्ञानं तथैव
प्रच्छकस्यापि ज्ञानं यत्र प्रश्ने स तथाज्ञानो ज्ञानप्रश्न इत्यर्थः ।
एतद्विपरितीतस्त्वतथाज्ञानः । अज्ञानप्रश्ने, भ० ६ श० ८ उ० ।

अतार्-अतार्-त्रि० । ६ व० । तरीतुमशक्ये, नदीप्रवाहादौ
यस्य हि तरणं नास्ति । “अतार्हमतारमपोरितीयं सीओद्-
गमि अण्णाणं मुयंति” । ज्ञा० १४ अ० ।

अतार्गि-अतार्गि-त्रि० । अनतिसङ्खनीये, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ०
२ उ० ।

अतार्(लि)स-अतार्दश-त्रि० । न० स० । अनत्सदृशे, “अता-
रिसे मुणी ओहंतरे” । आचा० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० । उत्त० ।

अतिउद्-अतिउत्त-त्रि० । अतिक्रान्तो वृत्तादतिवृत्तः । वृत्तम-
जानति, सूत्र० । “जंसी गुहाय जलणेऽतिउद्दे, अविजाणओ रज्ज्जह,
लुत्तपणो” उवस्सनेऽभावतिवृत्तो वेदनानिचूनत्वात् स्वकृत-
दुश्चारितमजानन् वुत्तपणो गतप्रज्ञाविचेका दन्दहाने । सूत्र० १
ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

अतिनिषि-अतिनिषि-त्रि० । न० त० । अलाभेऽपि ईष्यत्
किञ्चनाभाषिणि, दश० १ अ० । सङ्कल्पाश्रित्युक्ते, ज्ञयो-
ज्योऽसुययाऽवत्तरि च । दश० १ अ० ।

अतिश्रवतुंड-अतीक्ष्णतुण्ड-त्रि० । अनन्त्यन्तभेदकमुक्ते, प-
ञ्चा० १६ विव० ।

अतिक्खवेयरणी-अतीरङ्ग (नैऋ) (दृश्य) वैतरणी-स्त्री० ।
परमाधार्मिकविकृतिननरकनयाम्, तं० ।

अतिष्ठपुरव-अष्टपूर्व-त्रि० । पुर्यमष्टमष्टपूर्वम, पेशाच्यां त-
थारूपनिष्पत्तिः । प्रथममेव दृष्टे, “परिसं अतिष्ठपुरव” । प्रा० ।

अतित-अतृप्त-त्रि० । न० त० । असन्तुष्टे, उक्त० “एवं अद-
त्ताणि समाप्यतो, भावे अतिसो दुहिभो अणिस्सो” उक्त० १४
अ० । “अनित्ता कामाणे” । प्रश्न० ४ आश्र० ६० ।

अतितप्प-अतृप्तात्मन्-त्रि० । साजिलाये, पा० ४ वि० ।

अतित्तज्ञान-अतृप्तज्ञान-पुं० । ६ त० । तर्पणं तृप्तं, तृप्तिरिति
यावत् । तस्य लाभस्तृप्तज्ञानः, न तथाऽतृप्तज्ञानः । स-तोयाऽप्रा-
प्तौ, उक्त० ३२ अ० ।

अनित्ति-अतृप्ति-स्त्री० । असन्तुष्टौ, उक्त० ३४ अ० । सा च हि-
तोयं भञ्जालक्षणम् ।

संप्रत्यतृप्तिस्वरूपं द्वितीयमजिधित्सुराह-

तित्तिं न चेव विदइ, सप्पजोगेण नाणचरणेसु ।

वेयावत्तवाऽसु, जहविरियं जावओ जयइ ॥ ६४ ॥

तृप्तिं संतोषं कृतकृत्योऽहमेतावन्तैवेत्येवं रूपं, (नचैवेति) चशब्दस्य
पूरणत्वाच्च विन्यति प्राप्नोति । भञ्जाया योगेन संबन्धेन ज्ञान-
क्षणयोर्विषये कृते पठितं यावता सयमानुष्ठान निर्वहतीति
संबन्धित्य न तद्विषये प्रमाद्वान्ति, किं तर्हि नवनवश्रुतसंपदुपाज्जेन
विशेषतः सात्साहो भवति । तथा चोक्तम्-

“जइ जइ सुयमवगाहइ, अइमयरसपमरसंजुयमउत्तं ।

तइ तइ पइहाइ मुणी, नवनवसवेगसखाए” ॥ १ ॥

तथा-

“अथो जस्स जिणुत्तमेहिं भणिओ जायमि मोहक्खण,
बइ गोयममाइपहिं सुमहाबुद्धिं जं सुत्तओ ।

संवेगाइगुणाण बुद्धिजणं तिथेमनामावहं,
कायस्सं विहिणा सया नवनवं नागस्स संपज्जणं” ॥ १ ॥

तथा आरित्रविषये विशुद्धविशुद्धतरसंयमस्थानावामये सद्भाव-
नासारं सर्वमनुष्ठानमुपयुक्तमेयानुतिष्ठति, यस्माद्प्रमादकृताः स-
र्वेऽपि साधुव्यापाग उत्तरोत्तरसंयमकारककारोहणेन केवलज्ञा-
नलाभाय भवन्ति । तथा आगमः-

“जोगे जोगे जिणसा-सणमि दुक्खक्खया पंडुज्जे ।

इक्कम्मि अणना, वट्ठना केवली जाया” ॥ १ ॥

तथा वैयाधृत्यतपनीं प्रीतिं, आदिशब्दाभ्युपेक्षणाप्रमाज-
नादिपरिग्रहः । तेषु यथा शीर्यं सामर्थ्यानुरूपं जायतः सद्भाव-
सारं यतते प्रयत्नवान् प्रवर्ति । ध० २० ।

अतितिलाभ-अतृप्तिलाभ-पुं० । ६ त० । तृप्तिप्राप्त्यभावे,
“संतोगकात्रे य अतितिलाभे” उक्त० ३४ अ० ।

अतित्थ-अतीर्थ-अव्य० । तीर्थस्याऽभावाऽतीर्थम् । तीर्थस्या-
नुत्पादे, (अपान्तराले) व्यवच्छेदे च । प्रश्न० १ पद् ।

अतित्यगरमिद्ध-अतीर्थकरमिद्ध-पुं० । न तीर्थकराः सन्तः
सिद्धाः । सामान्यकेशिषु सन्तु गौतमादिवत् सिद्धेषु प्रश्न० १
पद् । ल० । पा० । आ० । स्था० । न० ।

अतित्थसिद्ध-अतीर्थमिद्ध-पुं० । तीर्थस्याभावाऽतीर्थम्, ती-
र्थस्याभावानुत्पादाऽपान्तराले व्यवच्छेदो वा, तस्मिन्नेव सि-
द्धास्तेऽतीर्थसिद्धाः । न० । तीर्थान्तरसिद्धेषु, आ० । तीर्थान्तरे
साधुव्यवच्छेदे जातिस्मरणादिना प्राप्तापवर्गमार्गा मरुदेवी-
वत् सिद्धाः । स्था० १ उ० १ उ० । नहि मरुदेव्यादिसिद्धिगम-
नकाले तीर्थमुत्पन्नमासीत् । न० । ध० । तथा तीर्थस्य व्यव-
च्छेदश्च प्रभस्वामिसुविधिस्वाम्यपान्तराले । तत्र ये जाति-
स्मरणादिनाऽपवर्गमवाप्य सिद्धास्ते तीर्थव्यवच्छेदसिद्धाः ।
प्रश्न० १ पद् । स्था० ।

अतित्यावणा-अतिस्थापना-स्त्री० । उल्लिखनायाम्, पं० सं०
४ उ० ।

अतिदुक्ख-अतिदुःख-न० । अतिदुःसहे, आद्या० १ अ० ६
अ० २ उ० ।

अतिदुक्खधम्म-अतिदुःखधर्म-त्रि० । अतीव दुःखमशातावेद-
नार्थं धर्मः स्वजावो यस्य तत्तथा । अकिंमिषमात्रमपि कालं
न यत्र दुःखस्य विधामः । तादृशे नरकादिस्थाने, सूत्र० । “सथा
य कलुणं पुण धम्मवाणं, गाढोवणीयं अतिदुक्खधम्मं”
सूत्र० १ अ० ५ अ० १ उ० ।

अतिधुत्त-अतिधृत-त्रि० । अतीव धृतमष्टप्रकारं कर्म यस्य
संज्ञितधृतः । प्रचूतकर्मणि, सूत्र० २ अ० २ अ० ।

अतिधूर्त्त-त्रि० । बहुलकर्मणि, “अयं पुरिसं अतिधुत्ते अइ-
यारक्खे” सूत्र० २ अ० २ अ० ।

अतिपाम-अतिपार्श्व-पुं० । पेरवते वर्षेऽस्यामवसर्पितयां
जाने सप्तदशे तीर्थकरे, सं० ८४ सम० ।

अतिपणया-अतिपनया-स्त्री० । स्वेदलाभाभुजलक्षरणकारण-
परिवर्जने, पा० । ध० ।

अतिमुच्चिय-अतिमूर्च्छित-त्रि० । अत्यन्तमूर्च्छितोऽतिमूर्च्छितः ।
विषयदोषदर्शने प्रत्यजिमूढतामुपगते, प्रश्न० ४ आश्र० ६० ।

अतिद्विय-अतैल-न० । सर्वथा तैलांशरहिते, तं० ।

अतिवच्चंत-अतिव्रजत्-त्रि० । अतिशयेन व्रजति गच्छतीति,
अति-व्रज-शतृ । बाहुल्येन गच्छति, जी० ३ प्रति० ।

अतिविज्ज-अतिविद्य-पुं० । जातिवृत्तसुखदुःखदर्शनादतीव वि-
द्या तत्त्वपरिच्छेत्री यस्याऽसावतिविद्यः । जातिनिर्घेदे तत्त्वज्ञे,
“तमहाऽतिविज्जं परमंति ण्णा, आयं कदंसी ण करइ पावं” ।
आद्या० १ अ० १ अ० २ उ० ।

अतिविद्दस्-पुं० । विशिष्टप्रज्ञे, आद्या० १ अ० ३ अ० २ उ० ।

अतीरंगम-अतीरङ्गम-त्रि० । तीरं गच्छन्तीति तीरङ्गमाः
(खच्चप्रत्ययः) । न तीरङ्गमा अतीरङ्गमाः । तीरं गन्तुमसमर्थेषु,
आद्या० ।

अतीरंगमा एए, णा य तीरंगमितए ।

अपारंगमा एए, णा य पारंगमितए ॥ १ ॥

(अतीरंगमा इत्यादि) तीरं गच्छन्तीति तीरंगमाः, पूर्व-
वत् खच्चप्रत्ययादिकम् । न तीरङ्गमा अतीरङ्गमाः (एते
इति) नान् प्रत्यक्जावमापन्ना कुतीर्थिकादीन् दर्शयति । न ख

ते तीरङ्गमनायोद्यता अपि तीरं गन्तुमक्षमः, सर्वहोपदिष्टसन्मागो-
भावादिति भावः । तथा (अपारंगमा इत्यादि) पारस्त्यः, परकुलं,
तच्छ्रुन्तीति पारंगमाः, न पारङ्गमा अपारङ्गमाः (पत इति) पु-
षोक्ताः, पारंगतोपदेशाज्ञावात्पारंगता इति भावनीयम् । न
च ते पारंगतोपदेशमुते पारङ्गमनायोद्यता अपि पारं गन्तुमक्षमः ।
अथवा गमनं गमः, पारस्य पारं वा गमः पारंगमः ।
सूत्रं त्वनुस्वारोऽज्ञाकृणिकः । न पारंगमोऽपारंगमस्तस्मा अपा-
रंगमनाय । असमर्थसमासोऽयम् । तेनायमर्थः-पारंगमनाय ते
न भवन्तीत्युक्तं ज्ञवति । नतन्मानन्तमपि संसारं संसारान्तर्वर्तिन
एवास्ते, यद्यपि पारंगमनायोद्यमयन्ति तथापि ते सर्वहोपदे-
शविकल्पाः स्वहृत्स्विविग्नितशास्त्रवृत्तयो नैव संसारपारं गन्तु-
मक्षमः । आत्मा ० १ श्रु २ अ ३ उ ० ।

अतुच्छनाव-अतुच्छनाव-त्रि० । अकार्पण्ये, पं० व० ४ द्वा० ।
उदगशये, पञ्चा० ६ वि० ।

अतुरिय-अत्वरित-त्रि० । स्तिमिते, ध० ३ अधि० । उत्त० ।
विषा० । “अतुरियमचयलमसंभताप अविज्ञविषाप रायदंसस-
रिन्निप गदैप” । अत्वरितया मानसौत्सुक्यरहितया । कल्प० ।
देहमनश्चापत्यरहितं यथाभवत्येवम् । भ० १ श० ११ उ० रा० ।

अतुरियगद्-अत्वरितगति-त्रि० । मायया लोकावर्जनाय
मन्दगामान्, वृ० १ उ० ।

अतुरियभासि [ण्]-अत्वरितजाषिन्-त्रि० । विवेकभाषि-
णि, आत्मा ० १ श्रु २ अ ६ उ० ।

अतुल-अतुल-त्रि० । तुलामतिक्रान्ते, संथा० । असाधारणे,
स० ३० सम० । निरुपमे, प्रअ० १ आध० द्वा० ।

अत्त-आत्त-त्रि० । आ-दा-क्त । गृहीते, उत्त० १७ उ० । क-
रतलपरिगृहीते, इ० १ अ० । भीमो भीमसेन इति न्यायात्
आत्तो गृहीतः सूत्रार्थो यस्ते आत्ताः । गीताथेषु, वृ० १
उ० । स्था० ।

आत्मन्-पुं० । स्वस्मिन्, उत्त० ३५ अ० । जीवे, आत्मा ० १ श्रु
६ अ० १ उ० । पञ्चा० । स्वजावे, न० ।

आत्र-त्रि० । आ अत्रिविधिना त्रायते दुःखान्संरुति सुखं चो-
त्पादयतीति आत्रः । दुःखं सुखसाधकं, “णेरइमाण जेते ! किं
अत्तापोगला अणत्तापोगला वा ?” ज० १४ श० ९ उ० । स्था० ।

आप्त-त्रि० । आप्त, उत्त० १२ अ० । अतीव सुष्ठुपरिकर्मितं, सू०
प्र० २० पाहु० चं० प्र० । स्था० । आप्तिर्दि रागद्वेषमोहानामैका-
न्तिक आत्यन्तिकश्च कथः, सा यस्याऽस्ति स आप्तः । अत्रादि-
त्वान्मत्त्वर्थीयोऽप्रत्ययः । स्था० । यथार्थदर्शनादिगुणयुक्ते पु-
रुषे, न० । दशा० । रागाद्विप्रमुक्ते, सूत्र० १ श्रु ६ अ० ।
जी० । अप्रतारके, अप्रतारकश्च (प्रकीणदेशः सर्वहृः) प्रशेषदा-
यक्याद् भवतीति । उक्तं च-“आगमोऽज्ञातवचन-मासं दोषक्या-
द् विदुः । वीतरागोऽनृत वाक्यं, न श्रुयाद्वैतसंभवात्” ॥ १ ॥
दशा० १ अ० । व्य० ।

नाणमादीणि अत्ताणि, जेण अत्तो न सो जवे ।

रागदोसपट्टीणो वा, जे न इट्टा व सोधिण ॥ ५ ॥

ज्ञानादीनि ज्ञानदर्शनचरित्राणि येनात्मनि न भवन्त्यातः ।
ज्ञानादिभिराप्यते स आप्त इति व्युत्पत्त्यन्तरम् । यो वा रागद्वे-

षप्रहीणः स आप्तः । यदि वा (इट्टा) इष्टाः, शोभो शोभिविषये
आप्ताः ॥ ५ ॥ व्य० १० उ० ।

आप्तस्वरूपं प्ररूपयन्ति-

अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं यो जानीते, यथाज्ञानं चा-
जिघत्से स आप्तः ॥ ४ ॥

आप्यते प्राप्यते अर्थोऽस्मादित्याप्तः । यज्ञा-आप्तिः रागादिदो-
षक्षयः, सा विघ्ने यस्येत्यर्थ आदित्वाच्च आप्तः । जानन्तीति
हि रागादिमान् पुमानन्यथाऽपि पदार्थान् कथयेत्, तद्व्यवच्छि-
न्त्ये यथाज्ञानमिति । तदुक्तम्-“आगमो ज्ञातवचन-मासि
दोषक्यं विदुः । कीणदोषोऽनृतं वाक्यं, न श्रुयाद्वैतसंभवात्”
॥ १ ॥ अभिधानं च ध्वनेः परम्परयाऽप्यत्र दृष्टव्यम् । तेनाक्षर-
विलेखनद्वारेण, अङ्गकोपदर्शनमुखेन, करपद्मव्यादिचङ्चाविशे-
षवशेन वा शब्दस्मरणाद्यः पराङ्मूर्धविषये विज्ञानं परस्यो-
त्पादयति, सोऽप्याप्त इत्युक्तं जवति । स च स्मर्यमाणः शब्दः
आगम इति ॥ ४ ॥

कस्मादमूढशम्यैवाप्तत्वमित्याहुः-

तस्य हि वचनमविसंवादि जवति ॥ ५ ॥

यो हि यथावस्थितमभिधेयवादी परिक्रान्तानुसारेण तदुपदेश-
कुगलश्च भवति, तस्यैव यस्याद्वचनं विसंवादशून्यं संजायते ।
मूढवक्त्रकवचने विसंवादसदृशनात् । ततो यो यस्यावक्त्रकः
न तस्याप्त इति श्रुत्यर्थम्लेच्छसाधारणं वृद्धानामाप्तलक्षणम-
नूदितं जवति ॥ ५ ॥

आप्तभेदौ दर्शयन्ति-

न च द्वेधा-लौकिको, लोकोत्तरश्च ॥ ६ ॥

लोकं सामान्यजनरूपे भवे लौकिकः । लोकादुत्तरः प्रधान-
मोक्षमार्गोपदेशकत्वाद्धोकोत्तरः ॥ ६ ॥

तावेव वदन्ति-

लौकिको जनकादिलोकोत्तरस्तु तीर्थकरादिः ॥ ७ ॥

प्रथमाऽऽदिशब्देन जनन्यादिप्रहः । द्वितीयाऽऽदिशब्देन तु
गणधर्यादिप्रहणम् ॥ ७ ॥ रत्ना० ४ परि० ।

न च वाच्यमामः कीणमवर्द्धोषः, तथाविधं चाप्तत्वं कस्यापि
नास्तीति । यतो रागादयः कस्यचिदत्यन्तमुच्छिद्यन्ते, अस्मदा-
दिषु तदुच्छेदप्रकर्षापकर्षोपलभ्यात्, सूर्याद्यावारकजलद्वष्ट-
वत् । तथा चाहुः-“देशतो नाशिनो भाषाः, इष्टा निखिलनश्व-
राः । मेघपङ्कशादयो यद्-देवं रागादयो मताः” ॥ १ ॥ इति । यस्य च
निर्वयवचनयेते विलीनाः स एवासो जगवान् सर्वहृः । अथाना-
दित्वाद्वागादीनां कथं प्रकथय इति चेत् ? । न । उपायतस्तद्वावा-
त्, अत्रादिरपि सुधर्ममलस्य क्लामृत्पुटपाकादिना विलयोपल-
भ्यात् । तद्वदेवानादीनामपि रागादिदोषाणां प्रतिपक्षतत्त्वज्ञ-
याच्यासेन विवयोपपत्तेः, कीणदोषस्य च केवलज्ञानाव्यजि-
वारात् सर्वहृत्वम् । नत्सिद्धिस्तु-ज्ञाननारतस्य कश्चिद्विभ्रान्तं, ता-
रतम्यत्वात्, आकाशपरिमाणतारतम्यवत् । तथा-सूक्ष्मान्तरि-
तद्वार्थाः, कस्यचित्प्रत्यक्षाः, अनुमेयत्वात्, कितिधरकन्धरा-
धिकरणधूमध्वजवत् । एव खलुसूर्योपरागादिभ्यश्चकज्येतिर्ज्ञा-
नाविसंवादाभ्यामुपपत्तिप्रभृतयोऽपि हेतवो च । स्था० । स्था० ।
सूत्र० । साधूनां शोभिविषये इष्टे प्रार्थित्तदे, व्य० १० उ० । मोक्षे,
सूत्र० १ श्रु १० अ० । एकान्तहितं, त्रि० । भ० १४ श० ६ उ० ।

आर्त्त-त्रि० । आत्मीयते, भ० ३५ श० १ उ० । दुष्कारे, स्थः ० ७ उ० । “ कर्मसा दुष्मगा चेव, इच्छां सुपुढो जणा ” पूर्वा-
चरितैः कर्मभिरार्त्तोः पूर्वस्वकृतकर्मणः फलमनुभवन्ति, यदि
च। कर्मभिः कृप्यादिभिरार्त्तास्तत्कर्तुमसमर्थाः । सुत्र० १ ध्रु० ३
अ० १ उ० ।

असत्तत्त्वसास-आत्मोपन्यास-पुं० । आत्मान एव उपन्यासो
निवेदनं यस्मिन्तदात्मोपन्यासम् । तदाहरणे, दोषे, उपन्यास-
नेवे च । दश० ।

इदानीमात्मोपन्यासद्वारं विवृण्वन्वाह-

असत्तत्त्वसासमि य, तलागजेपाम्म पिंगलो थवई ।

आत्मान एवोपन्यासो निवेदनं यस्मिन् तदात्मोपन्यासम्, तत्र
च तलागभेदे पिङ्गलः स्थपतिरदाहरणमित्युक्तार्थः । ज्ञावार्थः
कथानकगम्यः । स चायम्-“इह एगस्स रत्ता तलागं सव्वरज्ज-
स्स सारजुअं, त च तलागं वरिस्स वरिस्स भरियं जिज्झा । तादं
राया जणइ-को सो उवाओ होज्जा, जेण तं न गिजेज्जा ? । तत्थ
एगो कविअओ मणूओ जणति-जदि नवरं मढाराय ! अच्चिउपि-
गद्धो, कविलियाओ से दादियाओ, मिरं से कयिअियं, सो जीव-
तो चेव जस्मि ठाणे भिज्जति तस्मि ठाणे णिक्खमति, सो णवरं
ण भिज्जति । पच्छा कुमारा मण्णे भणियं-मढाराय ! एसो चेव
परिसो, जारिम्यं जणति, परिसो नत्थि अओ । पच्छा सो तत्थेव
मारेत्ता निक्खिस्सो । एवं एरिस्स गो भाणियच्च जं अण्व-
हाप भवइ ” । इदं लौकिकम् । अनेन लोकात्तरमपि सूचि-
तम् । एकग्रहणेन तज्जातीयग्रहणात्तत्र चरणकरणानुयोगेनैव
ब्रूयाद् यदुत-“ लोइयधम्मओ वि दु. जं पम्भट्टा णगढमा
ते उ । कहं दव्वसांयगहिया, धम्मस्साराहया होति ” ॥ १ ॥
इत्यादि । द्रव्यानुरागे पुनरेकोऽप्य जीवाः, व्यक्तोऽन्यास-
निष्ठास्मादिजीवलिङ्गमज्ञावात्, घटवत्, इह ये जीवा न भव-
न्ति न तेषु व्यक्तोऽन्यासनिष्ठास्मादिजीवलिङ्गमज्ञावः, यथा
घटं, न च तथैतद्व्यसङ्गाव इति तस्माज्जीवा यथैते द्रव्यात्म-
नोऽपि तद्रूपापत्त्याऽऽत्मोपन्यासत्वे भावनीयमिति । उदाहर-
णदोषता नान्याऽऽत्मोपचातजनकत्वेन प्रकटार्थवति न जाव्यते ।
गतमात्मोपन्यासद्वारम् । दश० १ अ० ।

असक्तकर्म-आत्मकृत-त्रि० । आत्मार्थे कृते स्वगृहार्थमेव स्था-
पिते, वृ० १ उ० ।

असक्तकर्म-आत्मकर्मन्-न० । ६ त० । स्वतुश्चरिते, “ निरु-
व्विग्गा जहा तेणो, असक्तकर्म्महिं दुम्मई ” दश० ५ अ० २ उ० ।
आत्मा अष्टप्रकारकर्मणाऽऽयतकरणकारणामोदनादिनिर्लिप्यते
तदात्मकम् । दर्श० । यत्पाचकादिसम्बन्धि कर्म पाकादिलक्षणं,
ज्ञानावरणीयादिलक्षणं वा, तदात्मनः सम्बन्धि क्रियतेऽनेनेत्या-
त्मकम् । वृ० ४ उ० । आधाकर्मशब्दार्थे, पि० निक्षेपोऽस्य-तद्वच्चमु-
क्तमात्मन् नाम । सम्प्रत्यात्मकर्मनाम्नोऽयस्वरः । तदपि आत्मक-
र्म चतुर्धा । तद्यथा-नामात्मकर्म, स्थापनाऽऽत्मकर्म, छव्यात्म-
कर्म, भावात्मकर्म वा । इह आधाकर्मैव तावद्भावनीयम्, याव-
कोऽगमनो जव्यशरीरं छव्यात्मकम् ।

कशरीरभयशरीरव्यतिरिक्तं तु छव्यात्मकम् प्रतिपादयति-

दव्वस्मि असक्तकर्मं, जं जो न ममायए भवे दव्वं ।

यः पुरुषो यद्द्व्यादिकं छव्यं ममायते-ममेति प्रतिपद्यते । तन्म-

मेति प्रतिपादनं, तस्य पुरुषस्य (दव्वस्मि असक्तकर्मं ति) कश-
रीरजव्यशरीरव्यतिरिक्तम् । द्रव्ये द्रव्यविषये, आत्मकर्म
भवति । आत्मसंबन्धित्वेन कर्मकरणमात्मकम्, इति व्युत्पत्त्याऽऽ-
त्मश्रयणात् । ज्ञावात्मकर्म च द्विधा । तद्यथा-आगमनः, मो-
आगमनश्च । तत्रागमन आत्मकर्मशब्दार्थहाता चापयुक्तः ।
नो आगमनः पुनराह-

भावे असुहपरिणओ, परकम्म असत्ते कुणइ ।

अशुभपरिणतोऽशुभेन प्रस्तावादाधाकर्मग्रहणरूपेण भावेन
परिणतः परस्परपाचकादेः संबन्धं यत्कर्म पचनपाचननादिजनितं
ज्ञानावरणीयादि, तदात्मनः संबन्धि करोति । तच्च परसंबन्धिनः
कर्मण आत्मीयत्वेन करणं, ज्ञावे भावेन आत्मकर्म, नो आगमतो
भावात्मकमेत्यर्थः । भावेन परिणामविशेषेण परकीयस्यात्मसं-
बन्धित्वेन कर्मकरणं भावात्मकमेति व्युत्पत्तेः ।

एतदेव सार्द्धं गाथया भावयति-

आहाकम्मपरिणओ, फासुयमवि संक्लिहपरिणामो ।

आयपमाणो वज्जइ, तं जाणसु अन्नकम्मे ति ॥ १ ॥

परकम्म असक्तकम्मा, करइ तं जो गिगिहत्तुं जुंजे ॥

प्रासुकमचेतनलक्षणमेतदपणीयं च स्वरूपेण भक्तादिकम् ।
आस्तामाधाकर्मैवपिशब्दार्थः । संक्लिष्टपरिणामः सन्नाधाकर्म
ग्रहणपरिणतः सन्नादत्ते गृहणं यथाऽहमतिशयेन व्याख्यात-
तांश्चिन्मात्रं, मद्गुणाभासाधारणविद्वत्सादिरूपाः, सूर्यस्य भाव-
नमिव कुत्र कुत्र न वा प्रसरमधिरोहन्ति ? । ततो मद्गुणावर्जित
एव सर्वोऽपि लोकः पक्वया पाचयित्वा च मद्यमिष्टमिदमाद-
नादिकं प्रयच्छतीत्यादि, स इत्थमाददानः साक्षादारम्भकैरेव
ज्ञानावरणीयादिकर्मणा बध्यते । ततस्तज्ज्ञानावरणीयादिकर्म
बन्धनमात्मकम् जानीहि । इयमत्र भावना-आधाकर्म, यज्ञा-
स्वरूपेण अनाधाकर्मोप जन्तियशतो मद्दर्थमेतन्निष्पादितमत्या-
धाकर्मग्रहणपरिणतो यदा गृह्णाति तदा स साक्षादारम्भकः
तैव स्वपरिणामविशेषतो ज्ञानावरणीयादिकर्मणा बध्यते, यदि
पुनरेव गृह्णातीत्यादि न बध्यते । तत आधाकर्मप्रादिणा यत्पर-
स्य पाचकादेः कर्म तदाऽऽत्मनोऽपि क्रियते इति परकर्म आ-
त्मकम् करोतीति बध्यते । एतदेव स्पष्टं व्यनक्ति- (परकम्मे-
त्यादि) तत आधाकर्म यदा साधुगृहीत्वा भुङ्क्ते स परस्परं
पाचकादेरेककर्म तदात्मकम् करोति, आत्मनोऽपि संबन्धि
करोतीति भावार्थः ।

अमुं च भावार्थमस्य वाक्यस्याजानानः परो जात-

सशयः प्रश्नयति-

तस्य जेव परकिरिया, कहं तु अभत्थ संकमइ ।

तत्र परकर्म आत्मकम् करोतीत्यत्र वाक्यं ज्ञेयत् परस्व वक्त-
व्यम् । यथा-कथं परकिरिया परस्य सत्कं ज्ञानावरणीयादि कर्म,
अन्यत्र आधाकर्मभोजकं साधौ संक्रामतीति भावः । न खलु जा-
तुचिदपि परकृतं कर्म अन्यत्र संक्रामति । यदि पुनरन्यत्रापि संक्र-
मेतिह कृपकभ्रान्तमधिरूढः कृपापरीतचेताः सकलजगज्जन्तुक-
मेनिर्मुक्तापादनसमर्थः सर्वेषामपि जन्तूनां कर्म ज्ञानात्मनि संक्र-
मण्य रूपयेत् । तथा च सति सर्वेषामेककालं मुक्तिरूप जायेत ? । न
जायते, तस्माच्च परकृतकर्मणामन्यत्र संक्रमः । उक्तं च-कृपकभे-
त्तिपरिगतः समर्थः सर्वकर्मिणां कर्म कृपयित्वा भवेत् कृपापरी-
तात्मको । यदि कर्मसंक्रमः स्यात्परकृतस्य । परकृतकर्मणि यस्मा-

आकामति संकमो विजागो वा, तस्मात् सत्त्वानां कम्म यस्य संपन्नं तेन तद्वद्यते । तत्कथमुच्यते परकम्म आत्मकर्मो करोतीति ? इदं च वाक्यं पूर्वान्तर्गतम् । अन्यथाऽपि केचित्परमार्थमजानाना व्याख्यानयन्ति । ततस्तन्मतमपाकर्तुमुपन्यसन्नाह-
कूमउवमाणं केडे, परप्पउत्ते वि िति वंधो ति ।

केचित् स्वपूज्या एव प्रथमनरहस्यमजानानाः कूटोपमायाः कूटदृष्टान्तेन, ध्रुवने-परप्रयुक्तेऽपि परेण पात्रकादिना निष्पादितेऽप्योदनादौ साधोस्नह्नाहकस्य भवति बन्धः । एतदुक्तं जवनि-यथा व्याधेन कूटे स्थापिते मृगस्यैव बन्धो, न व्याधस्य, तथा गृहस्थेन पाकादौ कृते तद्वाहकस्य साधोर्बन्धः, न पाककर्तुः । ततः परस्य यत्कर्म ज्ञानावरणीयादि संजवति, तदाऽप्येवमप्राप्ती स्वस्यैव संबन्धं करोतीत्युच्यते । तदेतदसद्भुतम् । जिनवचनविरुद्धत्वात् । तथाहि-परस्यापि साक्षादारम्भकर्तृत्वेन नियमतः कर्मबन्धसंजवस्ततः कथमुच्यते तद्व्याहकस्य साधोर्बन्धो, न पाककर्तुः ? । न च मृगस्यापि परप्रयुक्तमात्राद्बन्धः, किन्तु स्वस्मादेव प्रमादादिदोषात्; एवं साधारणः ।

तथा चैतदेव निर्युक्तिरुदाह-

जणइ य गुरू पमत्तो, वज्जइ कूडे अदक्खो य ।

एमेव जावकूमे, वज्जइ जो असुभजावपरिणापो ॥१॥

तम्हा उ असुजजावो, वज्जेयवो ..... ।

अणति प्रतिपादयति, चः पुनरर्थः । पुनरर्थश्चायम्-एके केचन सम्यगगुरुचरणपर्युपासनाविकलतया यथाऽव्यास्थितं तत्त्वमेव-दितारोऽनन्तरात् भवते-गुरुः पुनर्जगयान् श्रीयशोभद्रसूरिरेवमाह । एतेनैतदेवयति-जिनवचनमवितर्धे, जिज्ञासुना नियमतः प्रज्ञावताऽपि सम्यगगुरुचरणकर्मपर्युपासनमास्थेयम् । अन्यथा प्रज्ञाया अवैतथ्यानुरूपतेः । तदुक्तं च-‘तत्तदुत्प्रेक्ष्यमाणानां, पुणैरागमैर्विना । अनुपासितवृत्तानां, प्रज्ञा नातिप्रसीदति’ ॥१॥ गुरुवचनेमेव दर्शयति-मृगोऽपि खलु कूटे स बध्यते यः प्रमत्तोऽदक्कश्च जवति । यस्म्यप्रमत्तो-‘तत्र स कदाचनपि न बध्यते । तथाहि-अप्रमत्तो मृगः प्रथमत एव कूटेदं परिहरति । अथ कथमपि प्रमादवशात् कूटेदंमपि प्राप्नो भवति तथाऽपि यावज्जाद्यापि बन्धः पतति, तायद्भक्ततया ऊर्गति तद्विषयादपसरति । यस्तु प्रमत्तो दृक्तागर्हतश्च, स बध्यते एव । तस्मान् मृगोऽपि बध्यते । परमार्थतः स्वप्रमादक्रियावशतां, न परप्रयुक्तिमात्रात् । (एवमेव) अननैव मृगदृष्टान्तात्प्रकारेण (जायकूटे) संयमरूप-ज्ञावबन्धनाय कूटमिव कूटमाधाकम्म, तत्र स बध्यते, ज्ञानावरणीयादिकर्मणा युज्यते, योऽशुभभावपरिणाम आहारमापद्यते, आधाकम्मप्रदणामकाशुभभावपरिणामो, न शेषः न खल्वधाकर्मणि कृतेऽपि यो न तद् गृह्णाति, नापि भुङ्क्ते, स ज्ञानावरणीयाऽऽदिना पापेन बध्यते । नाह कूटे स्थापिते यो मृगस्तदेश एव नायाति, आयातोऽपि यन्तस्तदेशं परिहरति, स कूटे बन्धमाप्नोति । तत्र परयुक्तिमात्राद् बन्धो येन परो कनीत्या परकृतकर्मण आत्मकर्मोत्तरणमुपपद्यते, किन्त्वशुभाध्यवसायनावतः । तस्मादशुभो भाव आधाकम्मग्रहणरूपः साधुना प्रयत्नेन वर्जयितव्यः । परकर्म करोतीत्यत्र वाक्ये ज्ञायाः प्रागेव दर्शितः । यथा-परस्य पात्रकादेर्यत्कर्म तदात्मकमीकरोति, किमुक्तं जवति ?-तदात्मन्यापि कर्म करोतीति, ततो न कश्चिदोषः । परक-

मेणआत्मकर्मोत्तरणमाधाकर्मणो ग्रहणे जोजने वा सति भवति यथा, तन उपचारादाधाकम्म आत्मकमेत्युच्यते । न तु तदाऽऽधाकम्म, यदा स्वयं करोति, अन्येन वा कारयति, कृते वाऽनुमोदते, तदा भवेद् दोषः । यदा तु स्वयं न करोति, नापि कारयति, नाप्यनुमोदते, तदा कस्तस्य ग्रहणं दोष इति ?

अत्राह-

कामं सयं न कुव्वइ, जाणंते पुण तहा वि तग्गाही ।

वड्ढे तप्पसंगं, अगिरहमाणो उ वड्ढे ॥ १ ॥

कामं सम्मनमेतत्, यथापि स्वयं न-‘राधाधाकम्म, उपलक्षणमेतत्, न कारयति, तथापि मध्यमेतन्निष्पादितमिति जानानां वाद् आधाकर्म गृह्णाति तर्हि तद्व्याहं । तत्प्रसंगम्-आधाकर्मग्रहणप्रसङ्गं वर्कयति । तथाहि-यदा स साधुराधाकम्म जानानो गृह्णाति, तदाऽन्येषां साधूनां दायकानां च पञ्चकुक्कुरपजायते-नाधाकम्म जोजने कश्चनापि दोषः । कथमन्यथा स साधुजानानोऽपि गृहीतवान् ? इति । तत एव तेषां वृद्धपादे सतत्या सः धूनामाधाकम्मभोजनं दार्घकात् पदजायनिकार्याविघातः, स परमार्थतस्तेन प्रवर्धते । यस्तु न गृह्णाति स तथाभूतप्रसङ्गवृद्धिं निवारयति; प्रवृत्तिरवाभावात् । तथा चाह-(अगिरहमाणो उ वड्ढे) ततोऽतिप्रसङ्गदोषमयान्कृतकारितदोषरहितमपि नाधाकम्म भुञ्जीत । अन्यच्च तदाधाकम्म जानानोऽपि ज्ञोजनो नियमतोऽनुमोदते । अनुमोदक इति नाम-अप्रतिषेधनम् । अप्रतिषेधनमुमोदनमिति विच्छिन्नादात् । तत आधाकर्मभोजनं नियमतोऽनुमोदनदोषोऽनिवारितप्रसङ्गः । अपि च-एवमाधाकम्मजोजने कदाचिन्मनोहाराजोजनमिच्छहृत्तया स्वयमाप पचेत् पात्रयेद्वा । तस्मात् सर्वथा आधाकर्म जोजनव्यतिथि स्थितम् । तदेवमुक्तमात्मकमेति नाम ॥ पि० । न० चू० ।

असग-आत्मग-वि० । आत्मानं गच्छतीति आत्मग । आन्तरे, “चिच्छा ण असग सोयं” सूत्र० १ भू० ए अ० ।

अत्तगवेसण-आत्तगवेसण-न० । छत्याद्यापस्तु, आत्तस्य, उपलक्षणमेतत् । अनात्तस्य वा, गवेपणं दुर्लभद्रव्यसंपादनादिरूपमात्तगवेपणम् । औपचारिकविनयजेदे, व्य० १ उ० ।

अत्तगवेसणया-आत्तगवेसणया-आ० । आत्तं ज्ञानीभूतं गवेपर्याप्तं भेषज्यादिना योऽन्वायात्तगवेपणः । तदुभाव आत्तगवेपणता । भ० २५ श० ५ उ० । आत्तस्य दुःखातस्य गवेपणमौषधादेरित्यात्तगवेपणम्; तदेवात्तगवेपणतीति । पीडितस्योपकार इत्यर्थः । स्था० ७ उ० ।

आत्म (म) गवेपणता-स्त्री० । आत्मना, आप्तेन वा जुत्वा गवेपणं सुस्थदुःस्थनयोरवेपणं कार्यमिति । लोकोपचारविनयजेदे, स्था० ७ उ० । औ० ।

साप्रतमात्तगवेपणरूपविनयप्रतिपादनार्थमाह-

द्ववावड्मासुं, अत्तमणत्ते गवेसाणं कुणइ ।

छत्यापदि दुर्लभद्रव्यसंपत्तौ च । तथा च भवति केषुचिद्देशेष्वन्यथादिषु दुर्लभं घृतादिद्रव्यमिति । आदिशब्दात् केत्रापदादिपरिग्रहः । तत्र केत्रापादि कान्तागादिपत्तने, कान्तापादि दुर्लभे, भावापदि गाढरज्जानत्वे । आत्तस्य पीडितस्य अन्यन्तस-हिष्णुतया, अनात्तस्य वा यथाशक्ति यद् गवेपणं करोति दुर्लभद्रव्यादिसंपादयति, स आत्तगवेपणविनयः । व्य० १ उ० ।

असत्तवेसय-आत्मगवेषक-पु० । आत्मानं चारित्र्यात्मानं गवे-
षयतीति आत्मगवेषकः । कथमयं मम स्यादिति संयमजीवमा-
र्गयितरि, “ निगिच्छं नाभिनेदे जा, संचिक्वेऽस्तगवेसय । एवं
यु तस्स सामणं, जज्ञ कुज्जा न कारवे ” ॥१॥ उक्तं २ उ० ।

नो ताहिं विहजेजा, चरेज्जसत्तगवेसय ।

आत्मानं गवेपयेत्, कथं मयाऽऽत्मा भवन्तिस्तारणीय इत्य-
न्वेषयेत् । “ आत्मगवेषकमिन्द्रिः स्वरूपापत्तिः ” इति वचना-
त् । मिन्द्रियाऽऽत्मा । ततः कथं ममाऽसौ स्यादित्यन्वेषक आ-
त्मगवेषकः । यद्वा आत्मानमेव गवेपयेत् इत्यात्मगवेषकः । किमु-
क्तं भवति? चित्रालङ्कारशालिनीरपि स्त्रियोऽवलोक्य तद्दृष्टि-
स्यास्य दुष्टताऽवगमान् ऊटति तास्यो ह्युपसंहारत आत्मा-
न्वेषेयं ज्ञात । उक्तं ३ अ० ।

अत्तगामि (ण)-आप्त (त्म) गामिन्-पु० । आप्त(मोक्षं) ग-
च्छति तच्छिज्ञः । मोक्षगमनशील आत्महितगामिनि, सर्वज्ञो-
पदिष्टमार्गगामिनि वा मुनौ, “ मुने न वृथा मुणि अत्तगामि । ”
सूत्रं १ भु० १० अ० ।

अत्तगुण-आत्मगुण-पु० । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्मा-
धर्मसंस्कारेषु जीवगुणेषु, सूत्रं १ भु० १२ अ० ।

अत्तचित्त-आत्मचिन्तक-पु० । आत्मानमेव चिन्तयतीति । प-
रकार्यमनपेक्षयात्मानं चिन्तयति गणधारणायोऽर्थे, इयं ।

अच्छुज्जयमेगयरं, पविज्जिस्संति अत्तचित्तो उ ।

जो वि गणे वि वसंतो, न वहति तत्ती तु अस्सेसि ॥१॥

य आत्मानमेव केवलं चिन्तयन्त्यने-यथाऽहमच्युतत जिन-
कल्पे यथा लक्ष्मणानामकतरं प्रतिपत्त्ये इति आत्मचिन्तकः ।
योऽपि गणेऽपि गच्छेत्तपि तस्मिन् तिष्ठन् न वहति तद्वेगति, तृप्ति-
भयेषां सत्पूनां नोऽप्यात्मचिन्तकः । एतौ छाव्यात्मचिन्तकाव-
नहौ । इयं ३ उ० ।

अत्तद्वट-आत्मपष्ठ-पु० । आत्मा पष्ठ इति । पञ्चानां भूताना-
मात्मा पष्ठः प्रतिपाद्यत इत्ययं पञ्चम सूत्रकृताङ्गस्य प्रथमोद्देश-
कस्य अर्थाधिकारः, सूत्रं १ ।

सांशतमात्मपष्ठयादिमत्तं पूर्वपक्षयितुमाह-

संति पंच मद्दवृत्त्या, उह मेगेसिं आहिया ।

आयउहो पुणो आहु, आया लोगे य सामए ॥१॥

(सतीत्यादि) सन्ति विद्यन्ते, पञ्च महातूतानि पृथिव्यादीनि, इहा-
स्मिन्संसारं, पक्षेषां वेदवादिनां सांख्यानां शैवाधिकारिणां च, एत-
द्वाक्यानामाख्यातानि च तूतानि ते च वादिन पञ्चमाहुरेवमाख्या-
तवन्तः-यथा आत्मपष्ठानि आत्मा पष्ठो येषां तानि आत्मपष्ठानि, त-
तानि, विद्यन्ते इति । एतानि चात्मपष्ठानि भूतानि यथाऽ-येषां वादि-
नामनित्यानि तथा नामीषामिति दर्शयति-आत्मा, लोकश्च पृथि-
व्यादिरूपः शाश्वतोऽविनाशी । तत्रात्मनः सर्वव्यापित्वादमूर्त-
त्वात्काशस्येव शाश्वतत्वम्, पृथिव्यादीनां च तद्रूपाप्रच्युतरवि-
तश्वरत्वमिति ॥ १५ ॥

शाश्वतत्वमेव ज्ञयः प्रतिपादयितुमाह-

बुहओ ण विणस्संति, नो य उपज्जए असं ।

मव्वे वि सव्वहा भावा, नियतीभावमागया ॥ १६ ॥

(बुहओ ण विणस्संतीत्यादि) ते आत्मपष्ठः पृथिव्यादयः

पदार्थाः (उच्यन्ते इति) निहेतुकसहेतुकारिणाश्च येन न विनश्य-
न्ति । यथा बौद्धानां स्वत एव निहेतुको विनाशः । तथा च ने
कचुः-“ जातिरेव हि जावानां, विनाशो हेतुरप्यते । यो जा-
तश्च न च ध्वस्तो, नश्येत्पश्चात्स केन च? ” ॥ १॥ तथा च वै-
शेषिकाणां लकुटादिकारणसांनिध्ये विनाशः सहेतुकः । तेनो-
यरूपेणार्थं विनाशेन लोकात्मनोऽने विनाश इति तात्पर्यार्थः ।
यदि वा (बुहओ ण) द्विरूपादात्मनः स्वभावाच्चेतनान्वयतनरूपाश्च
विनश्यतीति । तथाहि-पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानि रूपापरि-
त्यागतया नित्यानि ; न कदाचिदनीदृशं जगदिति कृत्वा आ-
त्माऽपि नित्य एव, कृतकत्वादित्येव हेतुभ्यः । तथा चोक्तम्-
“ नेन हिन्दस्मि शस्त्राणि, नेन दहति पावकः । न चैनं रे
त्यापो, न शोषयति मारुतः ॥१॥ अच्चेद्योऽयमदाहोऽय-
कार्योऽयमुच्यते । नित्यः सर्वगतः स्यात्पु-रचलोऽयं सना ।

॥ २ ॥ एवं च कृत्वा नासदुत्पद्यते, सर्वस्य सर्वज्ञ सद्भावात् ।
अस्ति च कारकव्यापाराभावात् सत्कार्यवादः । यदि वा अस-
दुत्पद्येत, खरदिषाणादेरप्युत्पत्तिः स्यादिति । तथा चोक्तम्-“ अ-
सदकरणादुपादानग्रहणान्तर्यसंभवाज्जावान् शक्तस्य शक्यकर-
णात्, कारणभावाच्च सत्कार्यम् ” ॥१॥ एवं च कृत्वा मृत्पात्रेऽपि
घटोऽस्ति, तदर्थिनां मृत्पत्रमेपादानात् । यदि वा असदुत्पद्येत,
ततो यतः कुतश्चिदेव स्यान्नावयमेतदर्थिनां मृत्पत्रमेपादान-
मेव क्रियते, इत्यतः सदेव कारणं कार्यमुत्पद्यत इति । एव च
कृत्वा सर्वेऽपि जावाः पृथिव्यादय आत्मपष्ठानि नियतिभावं नित्य-
त्वप्रागताः, नाभावरूपताम् । अभूत्वा च भावरूपतां प्रतिपद्यन्ते ।
आविर्भावान्तो जावमात्रत्वादप्यसत्विनाशोऽर्थगतिः । तथा चाजि-
हितम्-“ नासतो जायते भावो, नाजावो जायते सतः ” ।
इत्यादि । अस्योत्तरं निर्गुक्तिरुदाह-“ को वेप ” इत्यादि प्राक्त-
न्येव गाथा । सर्वपदार्थनित्यत्वाद्युपगमे कर्तृत्वपरिणामो न
स्यात्, ततश्चात्मनोऽकर्तृत्वे कर्मबन्धानावः । तदभावाच्च को वेद-
यति, न कश्चित्सुखदुःखादिकमनुभवतीत्यर्थः । एवं च सति
कृतनाशः स्यात् । तथा अस्मत्त्वोत्पादाजावे येयं मया आत्मनः
पूर्वभावपरित्यागनापरजावोत्पत्तिरङ्गणा पञ्चधा गतिरुच्यते, सा
न स्यात् । ततश्च मोक्षगतेरजावादीर्क्षादिक्रियाऽनुष्ठानमनर्थकमाप-
द्यते । तथाऽप्रच्युताऽनुत्पन्नस्थिरैकस्य जावत्वेन त्वात्मनो देवमनु-
ष्यगत्यागती, तथा विस्मृतेरजावाद् जातिस्मरणादिक वा न
प्राप्नोति । यच्चोक्तम्-सदेवोत्पद्यते । तदप्यसत् । यतो यदि सर्वथा
सदेव, कथमुत्पादः? उत्पादश्चेत्, तर्हि सर्वथाऽस्मादिति तथा चोक्त-
म्-कर्मगुणव्यपदेशाः, प्रागुत्पत्तेर्न सन्ति यत्तस्मात् । कार्यमस-
द्विज्ञेयं, क्रियाप्रवृत्तेश्च कर्तृणाम् । १ । तस्मात्सर्वपदार्थानां कथं-
चिन्नित्यत्वं सदसत्कार्यवादश्चेत्यवधार्यम् । तथा चाभिहितम्-
“ सर्वव्यक्तिषु नियतं, कृणे कृणेऽन्यत्वमथ च न विशेषः ।
सत्याश्चेत्यपचित्यो-गार्हतिजातिव्यवस्थानात् ” ॥१॥ इति । तथा-
“ नात्ययः स हि भेदत्वा-ज भेदोऽव्यवृत्तितः । मृदेदद्वयसं-
गो-वृत्तिजात्यन्तरं घटः ” ॥१॥ सूत्रं १ भु० १ अ० १ उ० ।

अत्तद्वट-आत्मस्थ-त्रि० । आत्मनि तिष्ठतीति आत्मस्थः । जी-
वस्थे, “ आत्मस्थं त्रैलोक्य-प्रकाशकं निष्क्रियं पगन-द्यमातीनादि-
परिच्छेदक-मयं ध्रुवं चेति सम्यक्ज्ञः ” ॥१॥ पौ० १५ विव० ।

आत्मार्थ-त्रि० । आत्मजोगार्थं स्वभोगार्थं, अ० २ अधि० ।
आत्मनोऽर्थः आत्मार्थः । अर्थमानतया स्वर्गादौ, आत्मैवार्थः
आत्मार्थः । आत्मव्यतिरिक्ते, मोक्षं च । उक्तं । “ इह कामनिय-
त्तस्मिन्, अत्तद्वट नाऽवरज्जइ ” उक्तं ८ अ० । हा० ।

अत्तद्वकरणजुत्त-आत्मार्थकरणयुक्त-त्रि० । आत्महितार्थकरणयुक्ते, पं० चू० ।

अत्तद्वगुरु-आत्मार्थगुरु-त्रि० । आत्मनः स्वस्य अर्थः प्रयोजनं गुरुयस्य स आत्मार्थगुरुः । उक्त० ३२ अ० । आत्मार्थ एव जघन्यो गुरुः पापप्रधानो यस्य स आत्मार्थगुरुः । दश० १ अ० । स्वप्रयोजननिष्ठे, “ चितोहि ते परितोवै बाले, पीलेइ अत्तद्वगुरु किल्ले ” उक्त० ३२ अ० ।

अत्तद्वचित्तग-आत्मार्थचित्तक-पुं० । आत्मन एव केवलस्यार्थं भक्तादिलक्षणं चिन्तयति, न बाह्यादीनाम्, तथाकल्पस्यामात्रादि-आत्मार्थचित्तकः । यथा-आत्मार्थो नाम भतीचारमलिनस्यात्मनो यथोक्तेन प्रायश्चित्तविधाना निरतिचारकरणं विशोधनात्म्यर्थः । चिन्तयतीत्यात्मार्थचित्तकः । परिहारतपः प्रतिपन्नत्वेनाऽऽत्मार्थमात्रचित्तके, व्य १ उ० ।

अत्तद्विय-आत्मार्थिक-त्रि० । आत्मार्थं भवमात्मार्थिकम् । आत्मनोऽर्थ आत्मार्थस्तस्मिन् जयमात्मार्थिकम् । आत्मन एवार्थे, “ व-वक्कमं ज्ञायण माइणाण, अत्तद्वियं सिक्कमं देवपक्ख ” ॥ आह्वणानामात्मनोऽर्थ आत्मार्थस्तस्मिन् जयमात्मार्थिकम्, आह्वणैर-स्यात्मनैव ज्ञायम, नचाऽन्यस्मै देयम् । उक्त० १२ अ० ।

अत्तता-आत्मता-स्त्री० । आत्मनो जाव आत्मता । जीवास्ति-तायाम्, स्वकृतकर्मपरिणता च । “ इह खमु अत्तताए तेहि तेहि कुलेहि अजिसेएण सज्जता ” आचा० १ भु० ६ अ० १ उ० ।

अत्तत्ताण-आत्मत्राण-न० । ६ त० । आत्मरक्तायाम्, सूत्र० १ भु० ११ अ० ।

अत्तत्तामं वुत्त-आत्म्यात्ममं वृत्त-त्रि० । आत्मन्यात्मना संवृतस्य प्रतिमन्त्रिनं, ज० ३ श० ३ उ० ।

अत्तत्तुकडकारि (ण)-आत्मत्तुल्लङ्घकारिन्-त्रि० । स्वपापवि-धायिनि, “ संपगाय्य णियच्छान्तं, अत्तत्तुकडकारिणो ” सूत्र० १ भु० ८ अ० ।

अत्तदोस-आत्मदोष-पुं० । ६ त० । आत्मापराधे, स्था० ८ त० ।

अत्तदोसोवसंहार-आत्मदोषोपसंहार-पुं० । ६ त० । स्वकी-यदोषस्य निरोधलक्षणं एकविंश योगसंग्रहे, स० ३२ सम० ।

अत्रोदाहरणम्-

वारवइ अरिहमित्ते, अणुद्धरी चेव तह य जिणदेवे ।

रोगस्स य लुप्पत्ती, पारुसहो अप्पसंहारे ॥१॥

छारवत्या महापूर्या-मर्हन्मित्रो वणिग्धरः ।

अनुद्धरी प्रिया तस्य, जिनदेवश्च तन्सुतः ॥ १ ॥

रोगस्तस्यान्यदोषप्रभः, शक्यते न चिकित्सितुम् ।

आहुयैद्या रुजोऽमुष्य, निवृत्तिर्मांसभक्षणान् ॥ २ ॥

स्वजनाः पितरौ चापि, सर्वे प्रेम्णा भणन्ति तम् ।

सोऽवदत्त नैव भोक्ष्येऽहं, सुचिरं रक्तितं व्रतम् ॥ ३ ॥

मृत्युं स्वीकृत्य सावद्यं, प्रत्याचक्ष्यी धिक्कणः ।

हुज्जनाभयवसायेन, स्वात्मदोषोपसंहृतेः ॥ ४ ॥

अवाप्य केवलज्ञानं, सिद्धिसाधं जगाम सः ।

आ० क० । आ० १ । आ० चू० ।

अत्तपणह (ण)-आत्त (स) प्रज्ञाहन्-पुं० । आत्तां सिद्धा-

स्तादिभ्रवणतो गृहीतामात्तां वा इहलोकपग्न्यलोकयोः सदृश-धरूपतया दितां प्रज्ञामात्मनोऽप्येषां वा बुद्धिकुतर्कव्याकुलीक-रणतो इति यः स आत्तप्रज्ञाहा, आत्तप्रज्ञाहा वा । स्वस्य परेषां च तत्त्वबुद्धिहन्तरि पापभ्रमणे, उक्त० १७ अ० ।

अत्तपणणेसि (ण)-आत्मप्रज्ञान्वेषिन्-पुं० । आत्मनः प्रज्ञा ज्ञानमात्मप्रज्ञा, तामन्वेष्टुं शीलं यस्य स आत्मप्रज्ञान्वेषी । आ-त्मज्ञानाऽन्वेषिणि आत्महितान्वेषिणि, सूत्र० १ भु० ६ अ० ।

आत्मप्रज्ञान्वेषिन्-पुं० । आत्तो रागादिदोषविप्रमुक्तः, तस्य प्रज्ञा केवलज्ञानाख्या, तामन्वेष्टुं शीलं यस्य स आत्मप्रज्ञान्वेषी । सर्वज्ञोक्तान्वेषिणि, “ वीराजे अन्नपण्णेसी, धितमंता जिहं-दिआ ” । सूत्र० १ भु० ९ अ० ।

अत्तपणहह (ण)-आत्मप्रज्ञाहन्-पुं० । आत्मनि प्रभ आत्मप्र-भस्ते हन्त्यात्मप्रज्ञा । केनचिन्कृतस्य प्रभस्य वज्रके पापभ्र-मणे, यथा-यदि काश्चित्परः पृच्छेत्, किं भवान्तरयार्य । अयमा-त्मा, उत नेति ? । ततस्तमेव प्रभमनिवाचाज्ञतया हन्ति, यथा-नास्त्यात्मा, प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनुपलभ्यत्वात्; ततोऽयुक्तोऽपि प्रभः; सति हि धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्त इति । उक्त० १७ अ० ।

अत्तपमाणक्षेस्स-आत्मप्रसन्नलेश्य-त्रि० । आत्मनो जीवस्य प्रसन्ना मनागप्यकमुषा पीताद्य-यतरा लेश्या यस्मिंस्तदात्मप्र-सन्नलेश्यम् । उक्त० १२ अ० ।

आत्मप्रसन्नलेश्य-त्रि० । आत्ता प्राणिनामिह परत्र च हिता प्राप्ता वा तैरेव प्रसन्ना लेश्योक्तरूपा यस्मिंस्तदात्मप्रसन्नलेश्यम् । आत्मनिर्मलत्वकारणेन तेजःपद्मगुणझादिलेश्याप्रयेण स्फादिते, “ धम्मं हण्णं बभे, संति तिथे अणाविले । भल्लप्पसण-लस्से, ” उक्त० १२ अ० ।

अत्तजाव-आत्मजाव-पुं० । स्वाजिप्राये, सूत्र० १ भु० १३ अ० ।

अत्तमइ-आर्त्तमति-त्रि० । आर्त्ते आर्त्तध्याने मतिर्येषां ते आर्त्त-मतयः । आर्त्तध्यानोपयुक्तेषु, आतु० ।

अत्तमाण-आवर्त्तमान-त्रि० । आ-वृत्त-शानच् । “ यावस्ता-व जीविताऽऽवर्त्तमानावट्प्रावारकदेवकुलैवमेवेवः ” ॥ ८२२७१ ॥ इति वस्य सुक् । संयोगादित्वाद् ह्रस्वः । अभ्यस्यमाने, प्रा० ।

अत्तमुखव-आत्ममुख्य-पुं० । आत्तेषु मध्ये मुख्यमिव सर्वाङ्ग-ताप्रधानत्वेन मुख्ये “ शास्त्रादेर्यः ” ॥ ७।१।११४ ॥ इति [हैम-सूत्रेण] तुल्ये यः प्रत्ययः । आत्तप्रधाने केवलज्ञानिनि, तं० ।

अत्तय-आत्मज-पुं०-स्त्री० । आत्मनः पितृशरीराज्जात इत्या-त्मजः । अङ्गजे पुत्रे, तादृश्यां पुत्र्यां च । यथा भरतस्याऽऽदि-त्ययशाः । स्था० १० त० । ज्ञा० । विपा० ।

अत्तलब्धिय-आत्मलब्धिक-पुं० । यः आत्मन एव स्व-त्का लब्धिभेकादिलाभो यस्याऽऽसावात्मलब्धिकः । स्वल-ब्धिके, पञ्चा० १२ विव० ।

अत्तव-आर्त्तव-त्रि० । अतुरस्य प्राप्तः, अण । अतुभवे पुष्पा-दौ, “ आर्त्तवान्युपनुज्जाना, पुष्पाणि च फलाणि च ” रजसि च, वाच० । नि० चू० । (अस्य व्याख्या ‘गन्ध’ शब्दे वक्ष्यते)

अत्तवयणणिदेस-आत्तवचननिर्देश-पुं० । आत्तस्व अप्रतार-

कस्य वचनमावचनं, तस्य निर्देश आस्यवचननिर्देशः । सर्व-
लोकागमे, “धम्मो मंगलमुक्कितं ति पइसा अत्तवयणनिर्देशो” ।
दश० १ अ० ।

अस (पप) संजोग-आत्मसंयोग-पुं० । आत्मनः संयोगे औ-
पशमिकादिभिर्मावैर्जीवस्य सम्बन्धरूपे संयोगभेदे, दश० १
अ० । (“संजोग” शब्दे वैष विशेषतो दर्शयिष्यते)

असमं परिगृह्य-आत्मसं परिगृहीत-त्रि० । आत्मैव संप्र-
गृहीतः-सम्यक् प्रकरणेण गृहीतो येनाहं विनीतः सुसाधारत्ये-
वमादिना स तथा । आत्मोत्कर्षप्रधाने, दश० १ अ० ४ उ० ।

अससंविषय-आत्मसाक्षिक-त्रि० । आत्मा एव साक्षिको
वस्यति आत्मसाक्षिकः । स्वसाक्षिके, “आत्मसाक्षिकसद-
र्म-सिद्धौ किं लोकायात्रया ?” अष्ट० २३ अष्ट० ।

अससम-आत्मसम-त्रि० । आत्मतुल्ये, दश० १ अ० ।

अससमाहि-आत्मसमाधि-पुं० । ६ त० । स्वपक्षसिद्धौ, मा-
ध्यस्थ्यवचनादिना पराऽनुपधाने च । सूत्र० १ अ० ३ उ० ३ अ० ।

अससमाहिय-आत्मसमाधिक-पुं० । चित्तस्वास्थ्यवति, सु-
ख० १ अ० ३ अ० ३ उ० ।

आत्मसमाहित-त्रि० । आत्मना समाहित आत्मसमाहितः । आ-
नन्दनसारप्रत्ययेने सदोपयुक्ते, भावा० १ अ० ४ अ० ३ उ० ।
आत्मा समाहितोऽस्येत्यात्मसमाहितः । आहितः स्यादित्यर्थः-
नादार्थत्वाद् वा निष्ठाऽस्तस्य परनिपातः । यद्वा-प्राकृते पुत्रोत्त-
रनिपातोऽस्तस्यः । समाहितात्मैत्यर्थः । शुभव्यापारवति, भावा०
१ अ० ४ अ० ३ उ० ।

अससुख-आसुख-त्रि० । आसो जीतरागस्तस्य वाक्यं
मिद्वान्तस्तेन शून्य वर्जितमासुखमिति मध्यपदसोपी समा-
सः । आसवाक्येन शून्यमासुख्य स्वमत्या असमावित विर-
चय लोके प्रत्यगौरवाद्गति, (इवसेन एतत्प्रपञ्चमचीकरत्)
द्वया० १ अ० ५ ।

अस (आय) हिय-आत्महित-न० । ६ त० । आत्मोपका-
रके, प्रश्न० ४ सम्ब० द्वा० । विशेष० । आत्महितं दुःखेनाऽसुमता
संसारे पर्यटनाऽद्वैतधर्मानुष्ठानेन सम्यक् अवस्थित इति । त-
थाहि-“ न पुनरिदमर्तुर्लभ-मगाधमंसारजलार्थिवधृष्टम् ।
मानुष्यं ज्योतिषक-तमिद्वान्तवर्तितप्रतिमम् ” ॥१॥ सूत्र०
१ अ० २ अ० २ उ० ।

असा-देशी-जनन्याय, पितृवसरि, श्वश्रुवाम, वरस्यायां च ।
वे०भा० १ अ० ।

असागम-आत्मागम-पुं० । अपौरुषेये आगमे, “ वयणेण का-
यजोगा, भावेण य सो अणादिसुखस्स । गहणम्मि य नो हंक्क-
सत्थं असागमो कइ णु ” ॥१॥ उक्त० २ अ० ।

असाणा-अत्राण-त्रि० । ६ त० स० । अनर्थप्रतिपातकवर्जिते,
प्रश्न० १ आश्र० द्वा० । शरणविगृहिते, आ० म० द्वि० ।
स्कन्धन्यस्तलगुह्यतीये देशान्तरे गच्छति, कार्पाटिके च । सू० ।
विहराज्येऽयं विहरणविधिः-

असाण चोर भेषा, वग्गुर मोनिय पलाङ्गो रहिका ।
पडिचरगा य सहाया, गमणागमणम्मि नायव्वा ॥

(असाण सि) संयता आत्मनैव चौरादिसहायविरहिता ग-
च्छन्ति । एष चूर्णानिप्रायः । निरीथचूर्णभ्रमस्तु-(असा-
ण सि) असाणा नाम स्कन्धन्यस्तलगुह्यतीया ये देशान्तरे
गच्छन्ति, कार्पाटिका वा । सू० १ उ० । आत्मशब्दस्य तृतीयैक-
वचनेऽपि ‘असाण सि’ रूपं भवति । “ असाण आणमादिया
करंति ” आत्मना अनिगृहीता, अनिगृहीतात्मन इत्यर्थः । प्र-
श्न० ५ आश्र० द्वा० ।

असाहिडिअ-आत्माधिक-त्रि० । आत्मलब्धिके, ध० ३ अ० १ ।

असि-आप्ति-स्त्री० । उपलब्धौ, द्वा० १ उ० । रागद्वेषमोहा-
नामैकान्तिके आत्यन्तिके च कथे, स्या० ।

असिज्ज [य]-आत्रेय-पुं० । अत्रिवंश्ये अत्रेयौ, “ जीरेण जो-
नमात्रेयः ” आ० क० । (‘ संखेव ’ शब्दे कथा छट्ठ्या)

अस्तीकरण-आत्मीकरण-न० । अनात्मन आत्मत्वेन करणं आ-
त्मीकरणम् । आत्मसात् करणे, पि० । स्ववशीकरणे, नि० सू० ।
तच्च राजादीनां संयतैर्न करणीयम् । तदुक्तम्-

जे भिक्खु रायं अस्तीकरेइ, अस्तीकरंतं वा साइज्जइ । नि० सू० ।
अस्तीकरणं रम्यो, साजावियं कइतवं च णायव्वं ।

पुत्तावरमंवरं, पञ्चस्व परोक्खमेक्के ॥ ५ ॥

तं पुण अस्तीकरणं दुविधं-सातावियं, कइतावियं च । साभा-
वियं संतं सखं चेतसो, तस्म सयणिज्जउ, केतवं पुण अतिवियं ।
ते पुणो एक्केकं दुविधं-पुत्वं सनुता वा (अवरमिति) पक्का संवतं ।
पुणो दुविधं-पञ्चस्व, परोक्खं च । पञ्चस्व सयमेव करोति,
परोक्खं अण्णं कारवति । अइवा राक्खः समकं प्रत्यक्षम्, अ-
न्यथा परोक्खं भवति । संतं पञ्चस्वपरोक्खं इमं भवति-

रायपरणम्मि कुलधर-गताए जातो मि अवहिताए वा ।

निव्वामियपुत्तोवमि, असुगच्छगएण जातो वा ॥३॥

रायाणं मते देवी आवससता कुलधरं गया, तस्मि अहं पुत्तां,
जहा-खुड्गकुमारे । अवधयाप य जहा-पवमावतीए करक्कू-
कायरायपुत्तां णिच्छूइ । अएणत्थ गतेणं नेणाहं जातो, जहा-
अभयकुमारे । असुगच्छगएण एण्णा अहं जातो, यथा-वसुदे-
वेण जरकुमारे, उत्तरमदुरवणिणं वा अयं णियपुत्ता संतं प-
रकरणं कइ संनवति ।

दुद्धमपवंमलजा-लुगो व एमेवऽमच्चमादीहि ।

पञ्चस्वपरोक्खं वा, करेज्ज वा संयवं को वि ॥ ४ ॥

तस्य रायकुले दुष्टतो पवेसो, लज्जालुओ वा, सो माधू अण-
णो असत्ता, अमस्तीकरणं काओ, ताइ अमच्चमादीहि कारवति,
एमेव गहणाओ असत्तं मेवज्जति । एते चैव कुलधरादिकारणा
जहावज्जाणतो पञ्चस्व परोक्खं संयवं करेज्ज, अमच्चमा-
दीहि वा कारवज्ज ।

एतो एगतरेणं, अस्तीकरणं तु संतंऽसंतेणं ।

अस्तीकरेति रायं, लहुगा वा आणमादीणि ॥ ५ ॥

मते पञ्चस्व परोक्खं वा मासदुहं, असंतं पञ्चस्व परो-
क्खं वा चउलहुं, आणादिणो य दासा, अण्णलोमे पडिलोमे वा
उवसगे करेज्ज ।

राया रायसुही वा, रायापिप्सा अमित्तसुहिणो वा ।

निकवुस्स व संबंधी, संबंधिमुही व तं सोच्चा ॥ ६ ॥

स्यमेव राया; राक्षः सुहृदः, ते पुनः स्वजना मित्राणि वा; राक्षो
अमित्राः; ते स्वजना वायादाः, अस्वजनाः केनचित्कारणानि नि-
रुद्धाः । अमित्राण वा जे सुहिणो, साधुस्स वा जे संबंधियो,
राण वा संबंधीण जे सुही, तत् सोच्चा दुविह उवसग्गे करेज्ज ।
मेजमविग्घकरे वा, सरीरवाहाकरे व भिक्खुस्स ।

अणुलोमे पडिलोमे, कुज्जा दुविधे व उवसग्गो ॥ ७ ॥
मेजमविग्घकरे वा उवसग्गे सरीरवाहाकारके वा करेज्ज, जे
मेजमविग्घकरा ते अणुकुला इतरे पडिकुला । एते दुविधे उव-
सग्गं करेज्ज ॥ ७ ॥

तन्निमे अणुकुला-

साइज्जमु रज्जसिरिं, जुनरायत्तं व गेहसु व भोगे ।

इति राय तस्सुहीसु वि, उच्चेज्जितरे व तं यंसुं ॥ ८ ॥

राया भणति-रज्जसिरिं साइज्जसु, अयं ते पयच्छुमि
जुनरायत्तं, विसिद्धे वा भोगे गेहसु । इति उपप्रदर्शने । राया
एव । तस्य सुहृदः, तेऽप्येवंमवाहुः । (इतरे स्ति) जे राणा पडिणी-
या, पडिणीयाण वा जे सुहिणो, ते तं उप्पव्वावेउ घेचुं वि उ-
त्थानं करेज्जा, उद्धमं करेतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सुहिणो व तस्म विनिय-परक्कमे णाउ साइते रम्भो ।

तो मेही एस निवं, अम्हे तु ण सुहु पगणेइ ॥ ९ ॥

जे पुण भिक्खू, ते तस्स साइस्स विरियवलपरिक्कमा णा-
उ उप्पव्वावेति, साहेति वा, रम्भो सो ते उप्पव्वावेइ, ते पुण
कि उप्पव्वावेति, एस रायाणं तो सेहिति स्ति । अम्हे राया ण
सुहु पगणेइ ॥ ९ ॥

इमे सरीरवाहाकरा पडिकुला उवसग्गा-

ओजासिउ भिम्भुं-भिण्ण कुज्जा व रज्जविग्घं मे ।

एमेव सुहि दग्गिमिते, णियप्पदोमेतरे मारे ॥ १० ॥

राया भणति-अहो ! इमेण समग्गेण महापणमज्जे ओभासिओ
धिग सुगिडतेन दुरात्मना य एव भावते, अहवा एव भागा-
भिलापी मम परिसं भिदिउं रज्जविग्घं करेज्ज, तं सो राया
हणेज्ज वा, बंधेज्ज वा, मारेज्ज वा, रम्भो जे सुही, तेहि आणेओ
रम्भो दारिसिते, राया तहं व पडिकुल उवसग्ग करेज्ज ।
इतरे णाम जे रम्भो अमित्रा, अमित्रसुहिणो वा, ते रम्भो पडि-
णीयताए तं मारेज्ज, भिक्खुस्स णिया वा पडिलोमे उवसग्गे
करेज्ज ॥ १० ॥

उद्धंविणमो लोगं-वि भागहारी व हांहि वा माणे ।

इति दायिगादिणीता, करेज्ज पडिलोममुवसग्गे ॥ ११ ॥

उद्धंसिय स्ति ओभासिया-अम्हे एतेण लोगे मज्जे ओभा-
सिआ वा एस अम्हं भागहारी हांहि स्ति, मा वा अम्हं अधि-
कतरो एत्थ रायकुले होहि स्ति, दुव्वयणयाए बंधाएपहि उत्ता-
वेति वा, जम्हा एते दोसा तम्हा ण कप्पति राणा अस्तीकरणं
काउं, कारणे पुण कप्पति ॥ ११ ॥

गेलएण रायहुडे, अवरज्जविरुद्धरोहगज्जाणे ।

ओमृञ्जावण सासण-एक्खमणुवदेमकज्जेसु ॥ १२ ॥

गिलाणस्स वेज्जेण उवदिद्धं-हंसतेलं कल्लाणययं तित्तगं, महा-
तित्तगं वा, कलमसालिआयणो वा, ताणि परं ररणो हवेज्ज,
ताहे जयणाए अस्तीकरणं करेति ॥ १२ ॥

इमा जयणा-

पणगादिमतिकंतो, परोक्खं ताहे संऽसंतेणं ।

एमेव य पच्चक्खं, जावे णाणं तु चउयजुओ ॥ १३ ॥

पणगपरिहाणीए जाहे मास्सलहुं पत्तो ताहे सतं परोक्खं
रम्भो य भावो जाणियव्वो, प्रियप्रियोति, जो य रयणउज्जुत्तो
यो दर्शनीयः तेजस्वी वा स अस्तीकरणं करेति, रायहुडे
वा उवसमण्णो वरज्जे वा अट्ठमसरत्तणार्थे विरुद्धरज्जे वा
संकमण्णो रोहणे वा णिगमण्णो अधमंता वा भत्तट्ठा
रम्भो वा सद्धि अक्काणं गच्छता धुसु कप्पत्तिपसु कारणेसु
एवमेव अप्पुत्वेती जत्तट्ठा, वाक्कावे वा पवयणउज्जावण्णो,
परिणीयस्स वा सामण्णो अस्तीकरो वा जो णिक्खमेज्ज, तव-
ट्ठा धम्मं वा पडिक्खिउकामस्स धम्मोपदेसदाण्णो कुलगणा-
दिकजेसु वा अणगेसु ।

एतोहं कारणेहिं, अस्तीकरणं तु होति कायव्वं ।

रायारक्खियनागर-एणम सव्वं वि एस गमो ॥

एतेहिं उत्तकारणेहिं वा रम्भो अस्तीकरणं करेज्ज, रायाणं जो रक्ख-
ति सो रायारक्खिओ-राजशरीररक्कः । तस्य वि सो खेव गुगरं
रक्खति जो सो णगररक्खिओ-कांठपात्रयो । सव्वपगईओ जो
रक्खति सो णियमारक्खिओ-सो मेछो । देसो विसओ, तं जो र-
क्खति सो देमारक्खिओ-चोराद्धरणिकः । एताणि सव्वाणि जो
रक्खति सो सव्वारक्खिओ । एतेषु सर्वकार्येष्वपृच्छनीयः स च,
महाबलाधिकतयेत्यर्थः । एतस्मि पंचगहं सुत्ताणं इमं पच्छुं अ-
इदं करेति, रायारक्खियनागरएणम सव्वं । अपिहाब्दाहंशा-
रक्किको द्रष्टव्यः । एतेसु वि एसेव उवसग्गाऽनवायगमो दृष्टव्यः ।
नि० सू० ४ उ० ।

सुत्रपाठस्त्वेवम-

जे भिक्खू रायारक्खियं अस्तीकरेइ, अस्तीकरंतं वा साइ-
ज्जइ ॥ ८ ॥ जे भिक्खू एणगरक्खियं वा अस्तीकरेइ,
अस्तीकरंतं वा साइज्जइ ॥ ९ ॥ जे भिक्खू णिगमर-
क्खियं वा अस्तीकरेइ, अस्तीकरंतं वा साइज्जइ ॥ १० ॥
जे भिक्खू सव्वारक्खियं अस्तीकरेइ, अस्तीकरंतं वा साइ-
ज्जइ ॥ ११ ॥ जे भिक्खू गामरक्खियं अस्तीकरेइ, अस्ती-
करंतं वा साइज्जइ ॥ १२ ॥ जे भिक्खू देमारक्खियं अ-
स्तीकरेइ, अस्तीकरंतं वा साइज्जइ ॥ १३ ॥ जे भिक्खू
सीमारक्खियं अस्तीकरेइ, अस्तीकरंतं वा साइज्जइ ॥ १४ ॥
जे निक्खू रम्भो रक्खियं अस्तीकरेइ, अस्तीकरंतं वा साइज्जइ
॥ १५ ॥ नि० सू० ४ उ० ।

अस्तुकरिम-आत्मात्कर्ष-पुं० । पञ्चमे गौणमोहनीयकर्मणि, स०
५२ सम० । अहमेव सिद्धान्तार्थेवर्दी नापरः कश्चिन्मत्तुल्योऽ-
स्तीत्येवंरूपमिमाने, "ण करेति दुक्खमोक्खं, उज्जममाणो वि
संजमतवेसु । तम्हा अस्तुकरिसो, वज्जेयव्वो जतिजणेणं" ॥ १॥
सूत्र० १ सु० १३ अ० ।

अस्तुकोमिय-आत्मात्कर्षिक-पुं० । आत्मात्कर्षोऽस्ति येषां ते
आत्मात्कर्षिकाः । गर्वप्रधानेषु वानप्रस्थेषु, औ० ।

अस्तीवणीय-आत्मापनीत-न० । आत्मापनीतस्तथा निवेदि-
तां नियोजितो यस्मिन्स्तथा । परमतदुपपायोपासं सति आत्म-

मतस्यैव दृष्टनयोपनायके ज्ञाने, यथा पिङ्गलेनाऽऽत्मा । तथाहि-
कथमिदं तदागमभेदं भविष्यतीति राक्षा पृष्टः । पिङ्गलाभिधानः
व्यपतिरवोचत्-नेदृश्याने कपिलादिगुणे पुरुषे निष्ठाते सतीति ।
अमात्येन तु स एव तत्र तदुणत्वाभिज्ञात इति । तेन आत्मैव नि-
युक्तः स्ववचनदोषात् । तदेवंविध आत्मोपनीतमिति । अत्रोदाहरण
यथा-“ सर्वे सरवा न हन्तव्याः ” इत्यस्य पक्षस्य दूषणाय क-
श्चिदाह-अन्यधर्मस्थिता हन्तव्या विष्णुनेव दानवाः । इत्ये-
वंवादिनामात्मा हन्तव्यनयोपनीतो धर्मान्तरस्थितपुरुषाणामिति,
तदोषता तु प्रतीतैवास्थेति । स्या० ४ ग० ३ उ० ।

अत्य-अर्थ-पुं० । अर्थनमर्थः । अदृष्टेऽपि बलयादौ ध्रुवा तद-
भिप्रायमात्रे, दश० १ अ० । विद्यापूर्वे धनार्जने, आ० म० द्वि० ।
अर्थेनऽधिगम्यतेऽर्थेते वा यावद्यते बुद्धुस्तुतिरित्यर्थः । व्याख्या-
ने, “जो सुत्ताभिप्राया, सो अर्थो अज्जपय जम्ह सि” । स्या० २
ग० १ उ० । विशे० । औ० । “अत्यस्म इमे अणुआंगो सि वा
निआंगो सि वा भासति वा विभासति वा वसति यंति वा एगछा”
आ० ज० १ अ० । अर्थस्मिधिविधः-सुखाधिगमः, दुःखधिगमः, अन-
धिगमश्च ओतारं प्रति भिद्यते । तत्र सुखाधिगमो यथा-चकृष्म-
तश्चिकर्मनिपुणस्य रूपसिद्धिः । दुःखधिगमस्तु-अनिपुणस्य । अन-
धिगमस्तु-अन्धस्य । तत्रानधिगमरूपोऽवस्थेव । सुखाधिगम-
स्तु-त्रिचिकित्साविषय एव न जयति । दुःखधिगमस्तु-देशका-
वस्वभावविषयप्रकृष्टत्रिचिकित्सागोचरीभवति । आचा० १ शु० ४
अ० ५ उ० । आ-गता, अर्थेन गम्यते, ज्ञायते इत्यर्थः । विशे० । सूत्रा-
निधये, उत्त० १ अ० । प्रव० । नि० चू० । आ० म० प्र० । पं० व० ।
दशा० । नं० । ज्ञानाचारविषयभेदे यथार्थ एवार्थः कर्णायः, न-
त्वर्थभेदः । दश० १ अ० । (“णागायार” शब्दे विशेषो वक्ष्यते) पं०
व० । नि० चू० । सूत्रतात्पर्ये, ध० ४ अधि० । अर्थेन प्रार्थ्यते इत्यर्थः ।
स्वर्गापवर्गप्राप्तिकारणज्ञेते, वस्त० १ अ० । उ०, आव० ४ अ० ।
मणिकनकादौ, कल्प० । शब्दादिविषयभावेन परिणते द्रव्यस-
मूहं, विशे० । राजलक्ष्म्यादौ, स्या० ३ ग० ३ उ० । आचू० ।
“स्यानचतुर्थार्थे वा” ॥ ७ । १ । ३३ ॥ इति संयुक्तस्यार्थज्ञास्य
तत्त्वं प्रयोजने एव जयति । धने तु ‘अर्थो’ प्रा० । अर्थेन गम्यते,
साध्यते इत्यर्थः । सूत्रस्याभिप्राये, “जो सुत्ताभिप्राया, सो अ-
र्थो अज्जपय जम्हा” विशे० । आ० म० प्र० । सूत्रा० ध० । आचा० ।

अधुना त्वर्थावसरस्तद्वद्माह-

(धर्मो एमुवइडा,) अत्यस्म चउव्विहो उ निक्खेवो ।

ओहण ठाव्वइऽत्थो, चउसइविहो विजाणेण ॥ १५ ॥

अर्थस्य चतुर्विधस्तु निक्षेपो नामादिभेदात् । तत्राद्येन सामा-
न्यतः धर्मिधोऽर्थः । आगमनोऽगमन्यतिरिक्तो ह्यर्थः चतु-
र्विधविधो विभागेन विशेषेणेति गायामुदायार्थः ।

अवयवार्थं त्वाह-

धमाणि रयण थावर-उपय चउण्य तदेव कुविअं च ।

ओहेण हव्विहइत्थो, एसो धीरोहं पअत्तो ॥ १६ ॥

धान्यानि यवादीनि, रत्ने सुवर्णम, स्थावर भूमिगृहादि, द्विप-
दं गन्ध्यादि, चतुष्पदं गाधादि, तैधव कुप्यं च तास्रकलशाद्येन-
कविषम । ओधेन धर्मिधोऽर्थः, एषोऽनन्तरोदितः, धीरैस्तीर्थ-
करणधरैः, प्रहसः प्ररूपित इति गायार्थः ॥ १६ ॥

एनमेव विभागोऽभिधिसुगह-

चउवीसा चउवीसा, तिग दुग दमहा अणेगविह एव ।

सर्वेसि पि इमेसि, विभागमहयं पवक्खामि ॥ १७ ॥

(चतुर्विंशतिचतुर्विंशतीति) चतुर्विंशतिविधो धान्यार्थो, र-
त्नार्थश्च (त्रिविंशदशति) त्रिविधः स्थावरार्थः, द्विविधो
द्विपदार्थः, दशविधश्चतुष्पदार्थः । अनेकविध एवेत्यनेकविधः
कुप्यार्थः । सर्वेषामप्यमीषां चतुर्विंशतिचतुर्विंशत्यादिसंख्याभि-
हितानां धान्यादीनां विभागं विशेषम, अथानन्तरं प्रवक्ष्यामी-
त्यर्थः ॥ १७ ॥ दश० ६ अ० । (धान्यादीनां व्याख्या स्वस्था-
ने दर्शयिष्यते) “अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।
आयं दुःखं व्यये दुःखं, धिगर्थं दुःखकारणम्” ॥ १ ॥ स्या०
३ ग० ३ उ० । ‘धिगद्वयं दुःखवर्जनम्’ । दश० १ अ० । ‘धिगर्थो-
ऽनर्थभाजनम्’ इति वा पाठान्तरम् । ध० ३ अधि० ।

इदानीमर्थ इति तृतीयं भेदं प्रकटयिषुराह-

सयझाण्यनिमित्तं, आयासकिहेसकारणमसारं ।

नाऊण धणं धीमं नहु लुज्जं तम्मि तणुयम्मि ॥ १८ ॥

इह धनं ज्ञात्वा तत्र न लुज्यतीति योग । किं विशिष्टं धनम्?-
सकलानर्थनिमित्तं समस्तदुःखनिबन्धनम् । आयासाद्विस्तरेण-

यथा-

“राजा रोस्यति किं नु मे हनवदो दग्धा किमेतद्धनं,
किं वाऽमो प्रजयिष्णवः कृतनिजं लास्यन्त्यदो गोत्रिकाः ।

मापिष्यन्ति च दस्यवः किमु तथा नष्टा निस्वानं जुवि,
ध्यायन्नेवमहर्दिवं धनयुतोऽप्यास्तेतरां दुःखितः” ॥ १ ॥

तथा क्रुश शरीरपरिश्रमस्तथाः कारणं निबन्धनम् । तथाहि-
“अर्थार्थं नकचकाकुलजलनिक्षयं केचिद्वृक्षेस्तरन्ति,
प्राद्यच्छ्रान्निघातोऽस्थितशिक्षिकणकं जन्ममन्ये विशन्ति ।
शीतोष्णाभ्यः समीरग्लपिततनुत्ताः केचिकां कुर्वन्तेऽन्ये,
शिल्प चानल्पजदं विदधति च परे नाटकाद्यं च केचित्” ॥ २ ॥

तथा असारं, सारफलासंपानाद् । यदाह-

“व्याधोऽनो निरुणद्धि मृत्युजननज्यानि-क्षेपेन क्रमं,
नेष्टाऽनिष्टविषेणयोगगृहतिरुस्तन्प्यङ्गं न च प्रेत्य च ।
चिन्ताबन्धुविरोधबन्धनवधत्रासाऽऽस्पदं प्रायशां,
चित्तं चित्तविचक्षणः क्षणमपि क्षमावहं नेक्षते” ॥ ३ ॥

इत्थं भूतं धनं ज्ञात्वा, न लुज्यति नैव गृह्यति, धीमान् बुद्धि-
मान्, तस्मिन् द्रव्ये, चारुदसवत् तनुकमपि स्तोकमपि आस्तां
बह्विन्यपेक्षः । भावभावको हि नान्यायेन तदुपाज्जनाय
प्रवर्तते, नाप्युपाज्जिते तृष्णावान् भवति, किं तर्हि-

“आयादर्थं नियुज्जीत, धर्मे समार्थकं ततः ।

शेषेण शेषं कुर्वीत, यत्नतस्तुच्छमैहिकम्” ॥ १ ॥

इति विमृशन् यथायोगं तत्समस्तेज्यां व्ययतीति । ध० १० ।
अर्थेने परिच्छिद्यते इति अर्थः । पदार्थे, “सदेव सत् स्यात्स-
दिति त्रिधाऽर्थो, मीयेत दुर्नीतनयप्रमाणीः” । स्या० । अर्थ्यत
इत्यर्थः । द्रव्ये, गुणे च, “अर्थो वक्ष्ये गुणे वाचि” उत्त० १ अ० ।
पुरुषार्थभेदे, यता हि सर्वप्रयोजनसिद्धिः । ध० १ अधि० । प्रयो-
जने, “स्यानचतुर्थार्थे वा” ॥ ८ ॥ ३३ ॥ इति [हैमसूत्रेण] ठवमार्थे
कदाचिन्न भवति । “अणुगहर्त्थं सुविहियाणं” इत्यत्र प्रयोज-
नार्थकत्वेनैवाऽर्थशब्दस्य व्याख्यानात् । ओघो आव० ध० ।
“अर्थो सि वा हेउ चि वा कारणं सि वा एगछं” नि० चू० २० उ० ।

साम्प्रतं धर्मादीनामेव संपन्नतासंपन्नते अभिधितुराह-
धर्मो अथो कामो, भिन्ने ते पिण्डिया पण्डिसवत्ता ।

जिणवयणं लक्षिणा, अवसत्ता ह्येति नायव्वा ॥१७॥

धर्मोऽर्थः कामः, त्रय एते पिण्डिता युगपत्संपातेन प्रति-
स्पत्ताः परस्परविरोधिनः, लोके, कुप्रवचनेषु च । यथो-
क्तम्-“अर्थस्य मूलं निकृतिः क्षमा च, कामस्य धित्तं च वपुर्व-
वच्च । धर्मस्य दानं च दया दमश्च, मोक्षस्य सर्वोपरमः
क्रियासु” ॥ १ ॥ इत्यादि । एते च परस्परविरोधिनोऽपि सन्तो
जिनप्रवचनमवतीर्णः, ततः कुशलाशययोगतो व्यवहारेण
धर्मादितत्त्वस्वरूपतो वा निश्चयेन असंपत्ताः परस्परविरोधि-
नो न भवन्ति, ज्ञातव्या इति गार्थार्थः ॥ २६ ॥

तत्र व्यवहारेणाविरोधमाह-

जिणवयणमि परिणए, अवत्यविहिआणुठाणओ धम्मो ।

सच्छाऽऽसयपयोगा, अथो वीसंभओ कामो ॥ ३० ॥

जिनवचने यथावत् परिणते सति अवस्थोचितविहितानुष्ठा-
नात् स्वयंग्यतामपेक्ष्य दर्शनादिभावकप्रतिमाङ्गीकरणे नि-
रतिचारपालनाद्भवति धर्मः । स्वरूपाऽऽशयप्रयोगाद्विशि-
ष्टलोकतः पुण्यबलाद्व्यर्थः विभक्तत उचितकलत्राङ्गीकर-
णताऽपेक्षो विभक्तेण काम इति गार्थार्थः ॥ ३० ॥

अधुना निश्चयेनाविरोधमाह-

धम्मस्म फलं मोक्खो, सामयमउलं सिवं अणावाहं ।

तमभिप्पेया साह, तम्हा धम्मऽअथकाम चि ॥ ३१ ॥

धर्मस्य निरतिचारस्य, फलं मोक्षो निर्वाणम्, किं विशिष्टम् ?
इत्याह-शाश्वतं नित्यम्, अतुलमनन्यतुलम्, शिवं पवित्रम्, अ-
नाबाधं बाधावर्जितमेतदेवार्थः । तं धर्मार्थं मोक्षमभिप्रेताः काम-
वन्तः साधवो यस्मात्सस्माद्धर्मार्थकामा इति गार्थार्थः ॥ ३१ ॥

एतदेव उदयमाह-

परल्लोगमुत्तिमगो, नत्थि हु मोक्खो चि विंति अविहिन्नु ।

सो अत्थि अवितहो जिण-मयमि पवरो न अभत्थ ॥ ३२ ॥

परल्लोको जन्मान्तरलक्षणो, मुक्तिमार्गो, ज्ञानदर्शनव्यभिचारी
नास्त्येव मोक्षः सर्वकर्मजयलक्षण इत्येवं भुवते अविधिज्ञा-
न्यायमार्गप्रवेदिनः । अत्रोत्तरम्-स परल्लोकादिः अस्येवा-
वितथः सत्यो, जिनमते वीतरागवचने प्रवरः पूर्वापराविरो-
धेन; नान्यत्रैकान्तानित्यादौ, हिंसादिविरोधादिति गार्थार्थः
॥ ३२ ॥ दश० ६ अ० ।

अस्त -पु० । मेरौ, यतस्तेनान्तरितो रविरस्तं गत इति व्यपदि-
श्यते । स० ३७ सम० । निरस्ते अविद्यमाने, त्रि० । द्वा० १३ अ० ।
अस्तु-न० । अत्यन्ते क्षिप्यते । अस्-हृत् । क्षेप्ये शरादौ,
वाच० । धनुरादिषु, ध० २ अधि० । रिपुक्षेपणमात्रे साधने,
प्रहरणमात्रे सद्गुणादावपि, वाच० ।

अथ अवगम-अर्थावगम-पु० । ६ त० । अर्थपरिच्छेदे, दश० १ अ० ।

अत्यंगय-अस्तंगत-त्रि० । अस्तपर्वतं प्राप्ते, दश० ७ अ० ।

अत्यन्तर-अर्थान्तर-न० । वस्त्वन्तरे, षो० १६ विव० । पृथग्भूते,
दर्श० । गामध्वमभिदधतोऽसत्यभेदे, ध० ३ अधि० । न्यायमते
उद्देश्यसिद्धये प्रयुक्तशब्दसामर्थ्यादनुद्देश्यसिद्धयनुकूले दुह-
साधनवाक्ये, वाच० ।

अत्यन्तरुभावणा-अर्थान्तरोद्भावना-स्त्री० । अतीकवचन-
भेदे, यथेभरादिः कर्त्ता समस्तस्यास्य जगतः कोभाविक-
वायाऽऽध्यातवेतसः प्रच्छन्नपापस्य । दर्श० ।

अत्यन्तरविय-अर्थकाङ्क्षित-त्रि० । काङ्क्षा युक्तिः, आसक्तिरित्य-
र्थः । अर्थे द्रव्ये काङ्क्षा अर्थकाङ्क्षा, सा संजाता अस्येति अर्थका-
ङ्क्षितः । म० १ श० ७ उ० । प्राप्तेऽप्यर्थे अविच्छिन्ने, प्र० १३
श० ६ उ० ।

अत्यक्पिय-अर्थकल्पिक-पुं० । आवश्यकतादिभुतमचीतवति, वृ०
अर्थकल्पिकमाह-

अत्यस्स कप्पिओ खसु, आवस्सममादि जाव मयगमं ।

मोत्तूणं ज्ञेयसुयं, जेण अहीयं तदत्थस्स ॥

आवश्यकमादि कृत्वा यावत् सूत्रकृतमङ्गं तावत्, यद् येना-
धीतं स तस्यार्थस्य कल्पिको भवति । सूत्रकृताङ्गस्योपर्यपि ज्ञे-
यभूतं मुक्त्वा यद् येनार्थीतं सूत्रं स तस्य सूत्रस्य समस्तस्या-
प्यर्थस्य कल्पिको भवति । ज्ञेयसूत्राणि पुनः पठितान्यपि याव-
दपरिणतं, तावच्च आव्यते, यदा तु परिणतं भवति तदा क-
ल्पिकः ॥ ७ ॥ वृ० १ उ० ।

अत्यकय-अर्थकृत-स्त्री० । अर्थार्थे, “आसणदानं च अत्यकय”
दर्श० ६ अ० ।

अत्यकर-अर्थकर-पुं० । अर्थस्य करस्तत्करणशीलोऽर्थकरः ।
प्रशस्तविचित्रकर्मकयोपशमाविर्भावतो विद्यापूर्वं धनाजनकर-
णशीले, भा० म० द्वि० ।

अत्यकहा-अर्थकथा-स्त्री० । अर्थस्य कथा लक्ष्म्या उपायप्रति-
पादनपरे वाक्यप्रबन्धात्मके कथाभेदे, उक्तं च-“सामादि-
धातुवादादि-कृष्यादिप्रतिपादिका । अर्थोपादानपरमा, कथाऽर्थ-
स्य प्रकीर्तिता” ॥ १ ॥ तथा-“अर्थार्थः पुरुषार्थोऽयं, प्रधानः
प्रतिभासने । तृणादपि लघुं लोके, धिगर्थरहितं नरमे” ॥ १ ॥ इति
एतदेव विस्तरत उक्तम् ।

अधुनाऽर्थकथामाह-

विज्जासिप्पमुवाओ, अणिवेओ संचओ य दक्खत्तं ।

सामं दंदो भेओ, उवप्पयाणं च अत्यकहा ॥ १६५ ॥

विद्या शिक्षणमुपायोऽनिर्वेदः संख्यश्च दक्षत्वं साम दण्डो
भेद उपप्रदानं चार्थकथा, अर्थप्रधानत्वादित्युक्तार्थः । प्राधा-
र्थस्तु वृत्तिविवरणादवसेयः । तच्चेदम्-“विज्जं पमुच्चअथक-
हा; जो विज्जाए अर्थ उवज्जयति; जहा-एणेण विज्जा सा-
हिया, सा तस्स पंचयं पएप्पजायं देह । जहा वा-सव्वइस्स
विज्जाइरच्चवट्टिस्स विज्जापजावेण जोगा उवणया । सव्वइ-
स्स उवप्पसी जहा य ससुक्खे वत्थितो, जहा य महेसरो नामं
कयं । एवं निरवसेसं जहाऽऽवस्सए जोगसंगहेसु, तहा भाणिय-
व्वं । विज्जं चि गयं ॥ इयाणि सिप्पे चि । सिप्पेणऽअथो उवज्जि-
णइ चि । एत्थ उदाहरणं कोकासो जहाऽऽवस्सए । सिप्पे चि
गयं ॥ इयाणि उवाए चि । एत्थ विट्ठो चाणको । जहा-चाण-
केण बहुविहोहिं अथो उवज्जिओ । कहं?, दो मज्झधाउत्ताओ ।
एयं पि अक्खमाणं जहाऽऽवस्सए तहा भाणियव्वं । उवाए चि
गयं ॥ इयाणि अणिवेए संखए य पक्कमेव उदाहरणं-मम्मणवा-
णिओ । सो वि जहाऽऽवस्सए, तहा भाणियव्वो” (अग्रतनं तु
‘दक्ख’ शब्दे वक्ष्यते) दश० ३ अ० । विद्यादिभिरर्थैस्तत्प्रधाना
कथा अर्थकथा । सदसम्प्राप्तकं वस्तुस्वरूपमिति पदार्थ-
संबन्धिभ्यां वार्तायाम्, स्या० ॥

अत्यकामय

अत्यकामय-अर्थकाम-त्रि० । अर्थं द्रव्यं कामो वाङ्कामात्रं य-
स्याऽसावर्थकामः । द्रव्यस्य वाङ्कं, प्र० १ श० ७ उ० ।

अत्यकिरिया-अर्थक्रिया-स्त्री० । सुलभः शोपजांगे, स्या० ।

अत्यकिरियाकारि [ण]-अर्थक्रियाकारिन्-त्रि० । अर्थक्रि-
याकरणशीले, भा० म० द्वि० ॥

अत्यकुशल—अर्थकुशल—पुं० अर्थोपार्जनं हस्तश्रावणादिप-
रित्यागेन कुर्वति, दश० ४ अ० १ ध० २० ।

सम्प्रत्यर्थकुशल इति द्वितीयं भेदं व्याचिख्यासुर्गोथापूर्वार्द्धस्य
प्रितीयं पादमाह—

....., सुणइ तयत्तं तहा सुतित्यम्मि ।

शृणोत्याकर्णयति, तदर्थं स्वार्थं, तथा तेनैव प्रकारेण स्वतृ-
मिकौचित्यरूपेण, सुतीर्थं सुगुरुमूले । यत आह—

“ तित्थे सुत्तत्थाणं, गइणं विहिणा उ इत्थ तित्थमिणं ।

उभयन्त्वेव गुरु, विहिआं विणयाह ओचित्तो” ॥१॥ इत्यादि ।

अत्रायमाशयः—ऋषिजद्रूपवत् संविम्लगीतार्थगुरुसमीप-
वणसमुत्पन्नप्रवचनार्थकौशलेन ज्ञावभावकं भाव्यमिति ।

ऋषिभद्रपुत्रकथा चैवम्—

“ इत्थेव जंबुद्वीपे, भारद्वाजसस्स मज्झिमे खंने ।

अत्थि पुरी आलभिया, न कया वि अरीहि आलभिया ॥१॥

सुगुरुपसायकहृत्सिय-विमलबहुवयणअर्थकोसल्लो ।

इसिभइपुत्तनामो, सद्धो तत्थासि सुवियद्धो ॥ २ ॥

अन्नं वि तत्थ निवसे—ति सावया आवया सुददधम्मा ।

इसिजइसुओ कइया, वि तेहि मिलिपहि इय पुठो ॥ ३ ॥

ओ भो देवाणुपिया ! देवाणं ठिई कइसु अम्हाण ।

सो वि ह पवयणभणियत्थसत्थकुसलो वि इय जणइ ॥ ४ ॥

असुरा १ नागा २ विज्जु, ३ सुवन्न ४ अग्नी ५ वाउ ६ यानिया ७ या

उदही ८ दीव ९ दिसा यिय, १० दसदा इह हुंति जवणवई ॥ ५ ॥

पिसाया १ जूया २ जकळा य, ३ रक्खमा ४ किंनरा य ५ किं पुंरसा ६ ।

महोरगा य ७ गंधवा ८, अट्टविडा घाणमंतगिया ॥ ६ ॥

ससि १ रवि २ गइ ३ नक्खत्ता, तारा ४ जोइसिय पंचहा देवा ।

येमाणिया य दुविहा, कप्पगया कप्पऽतीया य ॥ ७ ॥

तत्र कल्पगताः—

सोइमी-१-साण २ सण-कुमार ३ माहिइ ४ बंन ५ बंतगया ६ ।

सुक ७ सइस्साराणय ८, पाणय १० आणय ११ अच्चुयजा १२ ।

कल्पातीतास्त्वमे—

सुदगिस्सण १ सुप्पबद्धं २, मणोरमं ३ सव्वभइ ४ सुविस्तावं ५ ।

सोमणसं ६ सोमाणस ७, पीइकरं चैव ८ नंदिकर ९ ॥ ६ ॥

विजयं च १ वेजयनं, २ जयंत ३ अपराजियं य ४ सव्वठं ५ ।

एप्पसु जं गया ते, कप्पाईया मुण्यव्वा ॥ १० ॥

चमरवन्नि अयर मइयं, दिवहुपलियं तु सेसजम्माणं ।

आउं दो वसूणं, तारापलियं वणयरणं ॥ ११ ॥

पलियं वासरत्तक्खं, वासमइस्सं च पलिय मत्तं च ।

सउभागो य कमेण, ससिरविगइरिक्खत्ताराणं ॥ १२ ॥

दो १ माहि २ सत ३ साहिय ४, दस ५ चउइ ६ सत ७ अयर जा सुरको

पाक्काऽदिगतदुवरि-तिस्तीस अणुत्तरेसु परं ॥ १३ ॥

दसवरिससइस्सार्हं, जवणयईसुं ठिई जइआओ ।

पलचउजगो चंदा-इचउसु तारेसु अरुभागो ॥ १४ ॥

पल्लिय १ अदिय २ दो अयर ३, साहिया ४ सत ५ दसय ६ चउइ ७ सय ८ ।

सतरस ८ ज सइस्सारे, तदुवरि इग अयरसुद्धिं सि ॥ १५ ॥

अइ जन्नुकोसठिई, अयरा तिस्तीस हुंति सव्वट्टे ।

एतो परेण देवा, देवाणं ठिई य धिक्खिआ ॥ १६ ॥

इसिजइपुत्तकइयं इणमठं, सुद्धियं पि ते सद्धा ।

सव्वे असइहंता, नियनियगेहेसु संपत्ता ॥ १७ ॥

सुपभूयभत्तिआहू-यपवरपुरदयबहुसमुदनओ ।

अइ तत्थ वीरसामी, चामीयरसमपहो पत्तो ॥ १८ ॥

सिरिपवयणउत्थप्पण-पुब्बं जयता य पायनमणत्थं ।

इसिजइपुत्तसइया, ते सव्वे सावया पत्ता ॥ १९ ॥

काउं पयाहि णतिगं, सुभत्तिजुत्ता नमिउ ते सामि ।

निसियंति ठिच्चियइसे, इय धम्मं कइइ सुवणमुक् ॥ २० ॥

ओ जविया ! अइडुलहं, नरजम्मं लहिय उज्जमइ सययं ।

अज्जाण हणणमल्ले, पवयणभणियत्थकोसल्ले ॥ २१ ॥

इय आयजियधम्मं, ते सद्धा विनवन्ति जयपइणो ।

त देवठिइविसेसं, सव्वं इसिभइसुयकइयं ॥ २२ ॥

तो संसइ संसयरे-एप्पुजइरणं समीरणो सामी ।

ओ भइ ! देवठिइ, एमेव अहं पि जंपमि ॥ २३ ॥

इय सोउ ते सद्धा, इसिजइसुयं सुयत्थकुसलकाइ ।

स्वामितु नमिउ पइं न, संपत्ता नियनियगिहेसु ॥ २४ ॥

इयरो वि चंदिय जिणं, पुच्चियपसिणां सगिहमणुपत्तो ।

वरकमसुव्व पइ वि हु, अज्जात्थ सुवासए भविण ॥ २५ ॥

सम्म इसिभइपुत्तो, चिरकालं पालिऊणं गिहिधम्म ।

कयमासभत्तयाओ, जाओ सोहम्मसमसुगे ॥ २६ ॥

अरुणां पि विमाणे, चउपलियां तंइ सुइं हत्तु ।

चविय विदेह पवयण-कुसलो हाउ सिवं गमिइ ॥ २७ ॥

एवं निशम्य सम्यगं, भव्याः ! ऋषिभद्रपुत्रसुचरिषम् ।

भवत प्रवतापहारिषु, कुशलधियः प्रवचनार्थेषु ॥ २८ ॥

इति ऋषिजद्रूपकथा । इत्युक्तः प्रवचनकुशलकस्य अर्थकुशल
इति द्वितीयो भेदः । ध० २० ।

अत्यक्-अक्राएद-न० । प्राकृते-“ गोणादयः ” ॥ ८। २। ७४ ॥

इति अत्यक्कादेशः । अनवसरे, प्रा० । दे० ना० ।

अत्यक्काया-अक्राएदयाच्चा-स्त्री० । अकालप्रार्थनायाम् ।
वृ० ३ उ० ।

अत्यगवेमि (ण)-अर्थगवेमिन्-त्रि० । द्रव्यान्वेषणकृति,
भ० १५ श० १ उ० ।

अत्यगाहण-अर्थग्रहण-न० । अर्थपरिज्ञाने, ध्य० ७ उ० ।
अर्थनिश्चयकरणे,

अत्रार्थग्रहणद्वारं विवरीपुराह—

सुत्तम्मि य गहियम्मी, दिट्ठतो गोण-सालिकरणेणं ।

उवभोगफलासाक्षी, सुत्तं पुण अत्थकरणफलं ॥ १ ॥

सूत्रं गृहीते सति अवश्यं तस्यार्थः श्रोतव्यः । किं कारणमिति
चेदुच्यते-दृष्टान्तोऽत्र गवा बर्त्तावदेन, शालिकेत्रेण । तत्र गोदृष्टा-
न्तो यथा-कश्चिद्वृत्तीर्षुः सकलमपि दिवसं बाह्यित्या इलादर-
कघटान्मुक्तः सन् सुन्दरामसुन्दरां वा चारि यां प्राप्नोति, तां स-
र्वाभनास्यादयन् चरत्येव । पश्चाद् प्रातः सन् उपाविश्य प्राक् चीर्षे

रोमन्थायते, रोमन्थायमानश्च तदास्वादमुपलजते । ततोऽसौ नी-
रसं कञ्चरं परित्यजति । एवमयमपि गृहबासारकघटान्मूकः
प्रथमं यत्किमपि सूत्रं चारिकटपं गुरुसकाशादधिगच्छति, तत्त-
र्धमर्थास्वादनविग्रहितं गृह्णाति । ततः सूत्रं गृहीते अर्थग्रहणं
करोति । यदि पुनरर्थं न गृह्णीयात् तदा तत्सूत्रं निरास्यादमेव
संजायते; अर्थे तु भुते सम्यक् तदर्थमवबुध्यमानः सन्नसौ यथा-
वदवधारयत्युपदेशं, परिहरति बिन्दुमात्राजिदादिदोषदुष्टान् क-
ञ्चरकल्पनानिज्ञापयति । शालिकरणदृष्टान्तः पुनरयम् । यथा-
कर्षकः शास्त्री महता परिश्रमेण निष्पाद्य ततो लवनमन्नपच-
नादिप्रक्रियापुरस्सरं कोष्ठागारे प्रक्षिप्य यदि तैः शालिजिः स्ना-
द्योपादीनामुपजोगं न करोति, ततः शालिसंग्रहः तस्याफलः सं-
पद्यते । अथासौ करोति तैः शालिभिर्यथायोगमुपजोगं ततः शा-
लिसंग्रहः स्फुल्लो जायते । एवं द्वादशवर्षिकं सूत्राध्ययने परि-
श्रमे कृतेऽपि यदि तदीयमर्थं न गृह्णीयात् तदा स सर्वोऽपि परि-
श्रमो निष्फल एव भवेत् । अर्थे तु भुते सम्यगवधारिते च सफलः
स्थात् । अत एवाह-उपभोगफलाः शालयः, सूत्रं पुनरर्थकरणफ-
लम् । चरणकरणादिरूपसूत्रार्थाचरणादिरूपस्तदर्थचरणफलं,
तच्च सूत्रोक्तार्थाचरणं भुत एवार्थं भवति, नान्यथा ।

अतः-

जडं वारमवासाडं, मुत्तं गदियं सुणाहि मे अट्टणो ।

वारसं चैव समाज्जो, अत्थं तां नाहिमि नवा एं ॥१॥

यदि द्वादशवर्षाणि त्वया सूत्रं गृहीतम्, अतस्तस्य सूत्रार्थ-
मभुना द्वादशैव समा वर्षाणि शृणु । ततोऽर्थं शृण्वन् स्वज्ञा-
नाच्चारककर्मज्ञयोपशमानुसारेण ज्ञास्यसि वा, न वा (नाहि-
मि) तं विवर्तितमर्थम् (वृ०) किञ्च-संज्ञासूत्रादीन्यनेकवि-
धानि सन्ति । इत्थमेकैक्या सूत्राणां संभवे तदर्थप्रवणमन्त-
रेण न शक्यते कदाचिन्मिति विवेकं कर्तुम्, इति कर्तव्यमर्थ-
ग्रहणम् । अथ ते शिष्या ब्रूयुः यः कण्ठतः सूत्रं निबद्धोऽ-
र्थस्तेनैव वयं तुष्टाः, किमस्माकं दुराधिगमत्वाद्वृत्तप्राक्केशन
" मज्झणं णिसणज्ज अक्खमा " इत्यादिप्रक्रियापुरस्सरमर्थ-
ग्रहणप्रयासेनेति । एते इत्थं ब्रुवाणाः प्रज्ञापयितव्याः । कथ-
मित्याह-

जे सुत्तगुणा खट्ठु ल-क्खणम्मि कट्टिया उ सुत्तमाई य ।

अत्यगहणमरात्ता, तेहिं चिय पप्पविज्जंति ॥

पीठिकायां लक्षणद्वारे ये सूत्रस्य गुणाः ' निहोसं सारच-
तं च ' इत्यादिना कथिताः । यद्वा-(सुत्तमाई यत्ति) " सुत्तं तु
सुत्तमेव उ " इत्यादिना प्रतिपादिताः, तैरेव हेतुभिरर्थग्रहणे
मराला अलसाः शिष्याः प्रज्ञाप्यन्ते । यथा-भो भट्टाः ! निर्दोष-
सारचतुर्विधत्वतोमुखादयः सूत्रस्य गुणा भवन्ति, ते च यथा-
विधि गुरुमुखादर्थं श्रयमाण एव प्रकटीभवन्ति । किञ्च-यथा-
द्वाप्तसत्तिकापारिदतो मनुष्यः प्रसुप्तः सन्न किञ्चित्तासां क-
लानां जानीति । एवं सूत्रमप्यर्थेनाबोधितं सुप्तमिव द्रष्टव्यम् ।
विचित्रार्थनिबद्धानि सांप्रसारिकाणि च सूत्राणि भवन्ति । अतो
गुरुसंप्रदायादेव यथावदवसीयन्ते न यतस्तत इत्थं युक्ति-
युक्तेर्वचोभिः प्रज्ञापितान्ते विनयेन प्रतिपद्यन्ते-गुरुणामुपदेश
गृह्णाति द्वादशवर्षाणि विधिवदर्थम् । इति गतमर्थग्रहण-
द्वारम् ॥ वृ० १ उ० ।

अत्यजाय-अर्थजात-न० । द्वयप्रकारे, पञ्चा० १० विव० ।

१२८

अत्यजुत्ति-अर्थगुक्ति-स्त्री० । हेयतररूपार्थयोजनायाम्, दश०
५ अ० १ उ० ।

अत्यजोणि-अर्थयोनि-स्त्री० । अर्थस्य योनिरर्थयोनिः । रा-
जलदम्बादेरुपाये, " निविहा अत्यजोणी पञ्जसा । तं जहा-सा-
मे, दंडं, भेष " सामदण्डादीनामन्यत्र स्वरूपम् । स्था० ३
ठा० ३ उ० ।

अत्यण-अर्थन-न० । ज्ञानार्थं परस्याऽऽचार्यस्य पाञ्चदश-
स्थाय ज्ञानादिगुणार्जने, उत्त० २६ अ० ।

अत्यणय-अर्थनय-पुं० । अर्थनिरूपणप्रवणत्वादर्थनयः । स्या० ।
रत्ना० । मुख्यवृत्त्या जीवाद्यर्थसमाश्रयणात् । आ० म० छि० ।
यथाकथञ्चिच्छब्दा एव प्रधानमित्यभ्युपगमपरत्वादर्थनयः ।
अनु० । यो हार्थमार्थस्य वक्तृस्थसंग्रहव्यवहारसूत्राख्यप्रत्य-
यः प्रादुर्भवति सोऽर्थनयः, अर्थप्रवेशेन तदुत्पत्तेः । अर्थप्रधा-
नतयाऽऽसौ व्यवस्थापयतीति । सम्म० । अर्थमेव प्राधान्येन
शब्दोपसर्जनमिच्छति । सूत्र० २ श्रु० ७ अ० ।

अत्यप्पवरं सद्दो, सद्दाणं वत्तुमुज्जुसुत्तंता ॥

अनुसूत्रान्ताश्चत्वारो नया वस्तु भूयते प्रतिपादयन्ति । कथ-
म्भूतम् ? इत्याह-अर्थप्रवरं शब्दोपसर्जनम् । अथवा अर्थप्रवरं-
प्रधानभूतो मुख्योऽर्थो यत्र तदर्थप्रवरम् । शब्द उपसर्जनमप्रधा-
नभूतो गौणो यत्र तच्छब्दोपसर्जनम् । शेषास्तु शब्दादयस्त्रयो
व्यत्ययमिच्छन्ति । विश० ।

अत्यणान-अर्थज्ञान-पुं० । अभिधेयावबोधे, पञ्चा० १२
विव० ॥

अत्यणऊर-अर्थनि(कुर) पूर-न० । चतुरशीतिलक्षैर्गुणि-
तेऽर्थनिपूराङ्गे, अनु० ।

अत्यणऊरंग-अर्थनिपूराङ्ग(निकुराङ्ग)-न० । चतुरशी-
तिलक्षगुणिने नालिने, अनु० । स्था० जी० ।

अत्यणजावणा-अर्थनिर्यापणा-स्त्री० । अर्थः सूत्राभिधेयं
वस्तु, तस्य निगिति भृश, यापना निर्धाहणा, पूर्वापरसाङ्गन्ये-
न स्वयं ज्ञानतोऽन्येषां च कथनतो निर्गमतो निर्यापणा । वा-
चनासपदभेदे, उत्त० १ अ० ।

अर्थस्य निर्यापणामाह-

निजवगो अत्यस्स य, जो उ वियाणाइ अत्य सुत्तस्स ।

अत्थेण वि निव्वट्ति, अत्थं पि कट्टेइ जं जणियं ॥

अर्थस्य निर्यापक इति यद्गणितं तस्यायमर्थः-यो नाम सूत्र-
स्यार्थं कथ्यमानं विजानाति । यदि वा-अर्थेन निर्वहति-अर्था-
वधारणबलेन सूत्रपाठे निर्वहमुपर्याति, तस्यार्थमपि कथय-
ति, आस्तां सूत्रं ददातीत्यपिशब्दार्थः । व्य० १० उ० ।

अत्थाणियय-अर्थनियत-त्रि० । अर्थनिबन्धने, सम्म० ॥

अत्यन्थिअ-अर्थार्थिन्-त्रि० । अर्थमर्थयते इति अर्थार्थी । द्र-
व्यप्रयोजने, भ० १५ श० १ उ० । श्री० । ज्ञा० । जं० ।

अत्यदंर-अर्थदण-पुं० । शरीराद्यर्थदण्डे, प्रश्न० ५ सम्म०
ठा० ।

अत्यदायि (ण)-अर्थदायिन्-त्रि० । सूत्राभिधेयप्रदानरि,

“ काउं पणामं च अत्यदायिस्स पज्जुमसमासमणस्स ”
नि० चू० १ उ० ।

अत्यधम्मज्जासाणवयत्त-अर्थधर्माज्यासानपेतत्वं-न० । अ-
र्थधर्मप्रतिबद्धतारूपे सत्यवचनातिशये, औ० । रा० ।

अत्यधर-अर्थधर-पुं० । अर्थबोद्धरि, स्था० ४ गा० १ व० ।
“ सुहत्तरा अत्यधरो, अत्यधराओ होइ तद्धजयधरो ”
आ० म० प्र० ।

अत्यपज्जय-अर्थपर्याय-पुं० । अर्थकदेशप्रतिपादकेषु पर्या-
येषु, अर्थरूपेषु पर्यायेषु च । विशेष० । अर्थविषयं पर्येत्यवगच्छ-
ति यः सोऽर्थपर्यायः । इहानुतार्थप्रादकत्वे, सम्म० ।

अत्यपडिवात्ति-अर्थप्रतिपात्ति-स्त्री० । अर्थवबोधे, “ नि
यभासापे जणते, समाणसालम्मि अत्यपडिवात्ति ” । विशेष० ।

अत्यपय-अर्थपद-न० । उत्पादव्ययधौव्ययुक्तं, सदित्यादिचद-
र्थप्रधाने पदे, विशेष० ।

अत्यपिवाप्तिय-अर्थपिपासित-त्रि० । पिपासेव पिपासा- प्रा-
प्तेऽप्यर्थेऽनृतिः । अर्थे अर्थस्य वा पिपासा सजाता अस्येति
अर्थपिपासितः । तं० । अप्राप्तार्थविषयसज्जाततृष्णे, भ० १५
श० १ उ० ।

अत्यपुरिस-अर्थपुरुष-पुं० । अर्थजनन्यापारपरे पुरुषभेदे, यथा
मम्मणवाणिक । आ० म० डि० । आ० चू० ।

अत्यपुहत्त-अर्थपृथक्त्व-न० । “ अथो सुयस्स विसभो, तत्तो
जिहं सुयं पुहत्तं ति ” अर्थः किमुच्यते?, इत्याह-भुतस्य विषयो
विधेयः, तस्माच्चार्थात्कथञ्चिद् भिन्नत्वात्पृथक्त्वमुच्यते । प्रा-
कृतत्वात्तदेव पृथक्त्वम् । सूत्रार्थलक्षणोभयरूपे भुतज्ञाने अ-
र्थस्य पृथक्त्वम् । भुतज्ञाने तस्य अर्थपृथक्त्वसङ्गितत्वात् ।
“ अथाओ य पुहत्तं, जस्स तओ वा पुहत्तओ जस्स ” अर्था-
त्पृथक्त्वं कथञ्चिद् भेदो यस्य तदर्थपृथक्त्वम् । स चार्थः पृ-
थक्त्वतः पार्थक्येन भेदेन वर्तते यस्य तदर्थपृथक्त्वम् । भुत-
ज्ञाने, “ ते वादकण सिरसा, अत्यपुहत्तस्स तेहि कहियस्स ।
सुयणाणस्स भगवओ, णिज्जुत्ति कित्तिइस्सामि ” विशेष० ।
आ० म० ।

अत्यपुहत्त-अर्थपृथक्त्व-न० । “ अत्यस्स य पिहुभावा, पुहत्त-
मथस्स वित्थरं ति ” पृथु सामान्येन विस्तीर्णमुच्यते, तस्य
भावः पृथक्त्वम् । अर्थस्य पृथक्त्वमर्थपृथक्त्वम् । जीवाद्यर्थविस्त-
रात्मके भुतज्ञाने, भुतज्ञानमात्रे च । तस्यार्थपृथक्त्वसङ्गितत्वात् ।
“ जे वा अथेण पुहु, अत्यपुहत्तं ति तंभावा ” अर्थेन पृथु
विस्तीर्णमर्थपृथु । तद्भावाऽर्थपृथोर्भावः-अर्थपृथक्त्वम्; ध-
र्मधर्मिणोर्भेदोपचारात् । भुतज्ञाने, “ अत्यपुहत्तस्स तेहि
कहियस्स ” । विशेष० ।

अत्यपोरिमी-अर्थपोरूपी-स्त्री० । अर्थप्रतिबद्धायां पौ-
रुष्याम्, ध० ३ अधि० । “ अत्यपोरिसि गु करेति, मामलहुं ”
नि० चू० १ उ० ।

अत्यपवर-अर्थप्रवर-त्रि० । अर्थः प्रवरो यत्र तदर्थप्रवरम् ।
मुख्यार्थके वस्तुनि, यस्य हि वस्तुनोऽर्थ एव प्रधानभूतः । विशेष० ।

अत्यबहुल-अर्थबहुल-त्रि० । अर्थो बहुलो यस्मिंस्तदर्थबहु-

लम् “ कचिदप्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः, कचिद् विज्ञाया कचिदन्यदे-
व । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य, सतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ” ॥१॥

“ अत्यबहुलं महत्त, हेतुनिवाओवसमागंभीरं ” दश० २ अ० ।

अत्यभेय-अर्थजेद-पुं० । आगमपदार्थस्याज्यथापरिकल्पने,
जीत० । “ आवंतीके यावन्ती लोगम्मि विप्परासुसंति ” इ-
त्यत्र आचारसूत्रं यावन्तः केचन लोकेऽस्मिन् पाण्डुरालोके वि-
परासृशन्तीत्येवंविधार्थोभिधाने, अवन्तीजनपदे केषां रज्जुं
धातात् कुपे पतितां लोकाः स्पृशन्तीत्यन्यथायित्वाऽऽह । व्य०
१ उ० । ध० । दश० । ग० ।

अत्येति दारं-

वज्जणमज्जिदमाणे, अवन्तिमादीण अत्यगुरुतो तु ।

जो असोऽणणुवाई, णाणादिविराहणा णवरि ॥१॥

वज्जणं सुत्तं, अण्णहाकरणं जेदो, ण जिदमाणो अजिदमाणो,
अविणासतो स्ति भणितं होति । तस्सु चैव वज्जणेसु अभिण्णसु
अस्य अर्थं विकल्पयति । कहं?, उदा- (अवन्तिमादीणं ति) अवन्तिके
यावन्ती लोगं, समणा य माहणा य (विप्परासुसंति स्ति) अवन्ती
णाम जणवओ, केषु स्ति रज्जुवं ति णाम, पणिया कूवे लायंसि
णाया । जहा-कूवे केषा पणिया, ततो धावन्ति समणा भिक्खुगाह
माहणा धिज्जाइया । ते समणमाहणा कूवे वयरिउं पाणियमज्जे
विविधं परामुसंति । आदिसहातो अस्यपि सुत्तं एवं कल्पति ।
अस्मिन् अस्माहा अर्थं कल्पयति, एवं अथे अस्माहा कल्पि सौ ही
अथे गुरुतो उ । अथस्स अण्णगणि वज्जणाणि करेत्तस्स मास-
गुरु । अह अस्मि अर्थं करेति, तो चउगुरुता । (जो असो स्ति) भणि-
तो अभणितो अस्मो सौ य अणिहिदुस्सकूवे, (अणणु-
पाति स्ति) अनुपनतीत्यनुपाती, घटमानो युज्यमान इत्यर्थः ।
न अनुपाती अननुपाती, अघटमान इत्यर्थः । तमघटमाणमर्थं
सुत्तं जोजयंते (णाणादिविराहणं स्ति) णाणं आदी जेसि ता-
णिमाणि णाणादीणि । आदिसहातो दंसणअरित्ता; ते य विराह-
ति, विराहणा स्वरुणा भजणा य एगहा । (णवरि ति) इह पर-
लोगगुणपावणबुद्धासत्थं णवरिसहो पठत्तो, विराहणाए केव-
लेत्यर्थः । अत्येति दारं गयम् । नि० चू० १ उ० ।

अत्यजोगपरिवज्जिय-अर्थभागपरिवर्जित-स्त्री० । द्रव्येण
जोगैर्भवेत्तदिते, प्रश्न० २ आश्र० द्वा० ।

अत्यमंरली-अर्थमण्डली-स्त्री० । द्वितीयायां पौरुष्याम्, आच्चा-
र्याः सूत्रार्थे प्रज्ञापयन्ति, शिष्याश्च शृण्वन्तीत्येवंरूपायामर्थपौ-
रुष्याम्, ध० ३ अधि० । (एतादृशः ‘ तवसंपया ’ शब्दे
द्वितीयभागे १८४ पृष्ठे सप्रपञ्चं द्रष्टव्यः)

अत्यमय-अस्तमय-न० । सूर्यादेर्दृश्यस्य सतोऽदृश्यीभवने,
भ० २ श० १० उ० ।

अत्यमहत्यस्वाणि-अर्थमहार्थस्वानि-पुं० । ज्ञाणाऽजिधेया अर्थाः,
विज्ञाया- (वार्तिक) अभिधेया महार्थाः, तेषामर्थमहार्थानां स्वानि-
त्वि अर्थमहार्थस्वानिः । भाषायातिक्करूपानुयोगविधायितपटी-
यासि, “ अत्यमहत्यस्वाणि सुसमणवक्खणकहणणिणाणि ” न० ।

अत्यमहुर-अर्थमधुर-त्रि० । परलोकानुगुणार्थे, “ वयणाहं
अत्यमहुराहं ” पं० व० ४ द्वा० ।

अत्यमाण-आसीन-त्रि० । इमशानादायास्थायमाने, “ तस्य से
अत्यमाणस्स, उचसग्गातिधारप ” उक्त० २ अ० ।

अथमिअ-अस्तमित-त्रि० । अस्तमितास्तगने, झा० ४ अ० ।

अथमिअोदिय-अस्तमितोदित-त्रि० । अस्तमितआसी हीन-कुलोत्पत्तिदुर्गन्तत्वादिना, उदितश्च समृद्धिकीर्तिसुग-तिस्त्राभादिनेति अस्तमितोदितः । प्रथमावस्थायां हीने पश्चात् सिद्धिं प्राप्ते पुरुषजाते, स्था० । यथा हरिकेशबलाभिधानोऽनंगारः । अ हि जन्मान्तरोपपन्ननीचैर्गौत्रकर्मवशाद्वासहरिकेशाभिधान-चापरुसकुलतया, दुर्भगतया दरिद्रतया च पूर्वमस्तमितादित्य हवानज्युदयवत्त्वादस्तमितः, पश्चात्प्रतिपक्षप्रपञ्चो निष्कम्प-स्वरणगुणावजितदशकृतस्माश्रित्यतया प्राप्तसिद्धितया सुगति-गततया च उदित इति । स्था० ४ अ० ३ उ० ।

अथमिपत्यमिय-अस्तमितास्तमित-पुं० । अस्तमितआसौ सूर्य इव दुष्कुलतया, दुष्कर्मकारितया च कीर्तिसमृद्धिसङ्कल्पनेजा-विर्वाजितत्वात्, अस्तमितश्च दुर्गतिगमनादित्यस्तमितास्तमितः । पौर्वापर्येण दुर्गते, स्था० । यथा कात्याभिधानः सौकरिकः । स हि सूर्यैश्चरति मृगयां करोतीति यथार्थः सौकरिक एव दुष्कुलो-त्पन्नः प्रतिदिनं मदिपञ्चरानीव्यापादक इति पूर्वमस्तमितः, पश्चादपि मृगया सप्तमनरकपृथिवीं गत इति अस्तमित एवेति । स्था० ४ अ० ३ उ० ।

अथयारिया-देशी-संख्यायाम्, दे० ना० १ वर्ग ।

अथरय-आस्तरक-न० । आच्छादके, आ० म० प्र० जी० रा० ।

अस्तरजम्-त्रि० । निर्मले, “ अथरयमिउमसुरगोत्थय ” अस्तरकेण प्रतीतेन मृदुमसुरकेण वा, अथवाऽस्तरजसा निर्म-लेन मृदुमसुरकेण अवस्तृतमाच्छादितं यस्य स चा । ज० ११ श० ११ उ० ।

अथ्युक्त-अर्थलुब्ध-त्रि० । लुब्धस्वासे, अ० १५ श० १ उ० ।

अथवं-अर्थवत्-त्रि० । पञ्चविंश मुहूर्ते, कल्प० ।

अथवति-अर्थपति-पुं० । धनपती, व्य० ७ उ० ।

अथवाय-अर्थवाद-पुं० । अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य नि-न्दार्थस्य वा वादः । वद-करणे घञ् । प्रशंसनीयगुणवाचके, निन्दनीयदोषवाचके च शब्दविशेषे । भावे घञि तत्कथने, वाच० । अर्थवादस्तु द्विधा-स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च । तत्र “पुरुष एवेद् सर्वम्” इत्यादिकस्तुत्यर्थवादः । तथा तत्र “स स-र्वोवद्यस्यैवा मदिमा तु दिव्ये ब्रह्मपुर होषव्योऽस्यात्मा सुप्रतिष्ठि-तस्तमक्कर वेदयतेऽथ यस्तु स सर्वज्ञः सर्वविश्वमेवाविबे-श” इति । तथा-“एकया पूर्णाहृत्या सर्वान् कामानवाप्नोति” इत्यादिकश्च सर्वोऽपि स्तुत्यर्थवादः । “एकया पूर्णया” इत्यादि विधिवादोऽपि कस्माच्च भवतीति चेत् । उच्यते । शेषस्याग्निहो-त्राद्यनुष्ठानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । “एष याव प्रथमो यज्ञो योऽ-ग्निष्टोमः योऽनेनानिष्ठाऽन्येन यजते स गर्त्तमन्यतत्” अत्र पशु-मेधादीनां प्रथमकरणं निन्द्यत इत्ययं निन्दार्थवादः । “इदं श-मासाः सवत्सरोऽग्निकृष्णोऽग्निर्हमस्य भेषजम्” इत्यादीनि तु वेदवाक्यान्वनुवादप्रधानानि, लोकप्रसिद्धस्यैवार्थस्यैवैवमुवा-दादिति । विश० । आ० म० ।

अथविगणना-अर्थविकल्पना-स्त्री० । अर्थज्ञेदोपदर्शने, आ० म० द्वि० ।

अथविणाय-अर्थविनय-पुं० । विनयशब्दे वक्ष्यमाणार्थके विनयभेदे, दश० ७ अ० ।

अथविणिच्छय-अर्थविनिश्चय-पुं० । अपापरकके कल्याणावहे च अर्थावितथभावे, “पुच्छिञ्जस्थविणिच्छय” । दश० ८ अ० ।

अथविणाय-अर्थविज्ञान-न० । ६ त० । उदापोहयोगा-म्माहसन्देहविपर्ययासम्बुदासेन ज्ञानरूपे बुद्धिगुणे, घ० १ अधि० ।

अथविहूण-अर्थविहीन-त्रि० । अगतीतार्थे, व्य० ३ उ० ।

अथसंपयाण-अर्थसंप्रदान-न० । अर्थदाने, “ अथसंपयाणं दत्तयशसि” । अर्थदानं करोतीत्यर्थः । विपा० १ भु० १ अ० ।

अथसत्थ-अर्थशास्त्र-न० । अर्थोपयोगमिमितं शास्त्रमर्थशास्त्रम् । आ० म० प्र० । अर्थोपायव्युत्पादनप्रभे कौटिल्यराजनीत्यादौ, झा० १ अ० । प्रश्न० । न० । “अथसत्थकोसज्जयमादी तदा उच-वच्चा” आ० न्यु० १ अ० । आ० म० द्वि० । (उदाहरणमस्य “वैण-इया” शब्दे वक्ष्यते)

अथसत्थकुमल-अर्थशास्त्रकुशल-त्रि० । ७ त० । नीतिशास्त्रा-दिषु कुशले, जं ३ वक्र० ।

अथसार-अर्थसार-पुं० । द्रव्यतत्त्वे, आ० म० द्वि० ।

अथसिद्ध-अर्थसिद्ध-पुं० । अर्थो धनं स इतराऽसाधारणो यस्य सोऽर्थसिद्धः । मम्मणवणिग्वत् सिद्धिर्भेदे, घ० २ अधि० । “पठरथो अथपरो-इव मम्मणो अथसिद्धो च” प्रसुरार्थः प्रसुरार्थः, अर्थपरोऽर्थनिष्ठः, अर्थसिद्धोऽतिशययोगान्मम्मणव-णिग्वादिति गाथादलार्थः । आ० म० द्वि० । भावार्थस्तु कथा-नकाद्वयेऽयः (स च ‘मम्मण’ शब्दे वक्ष्यते) लोकोत्तररीत्या दशमं अर्थसिद्धे, जं ७ वक्र० । ऐरवते जायस्यति पञ्चमं तीर्थकरे, ति० ।

अथसुण-अर्थशून्य-न० । कित्थादिकेऽर्थहीने पदे, स्था० ९ अ० १ उ० ।

अथ्या-आस्था-स्त्री० । स्वपक्षाणामर्हकृते तीर्थे बहुमानत्वे, जीवा० १ अधि० ।

अथ्याण-अस्थान-न० । अविषये, झा० १४ अ० ।

अथ्यादा (या)ण-अर्थादान-न० । द्रव्योपादानकरणे अष्टाङ्ग-निमित्ते, स्था० ३ अ० ४ उ० । (अस्मिन्नेव भागे ११८ पृष्ठे ‘अणव-दृष्ट’ शब्दे व्याख्यातमेतत्)

अथ्याम-अस्थापन-त्रि० । सामान्यतः शक्तिविकले, ज० ७ श० ९ उ० । शारीरिकबलविकले, झा० १ अ० । विपा० ।

अथारिय-अस्तारिक-पुं० । मूल्यप्रदानेन शालिलवनाय क्षेत्रे क्रियमाणे कर्मकरे, व्य० ६ उ० ।

अथारो-देशी-साहाय्ये, दे० ना० १ वर्ग ।

अथालंवाण-अर्थालम्बन-न०-पुं० । अर्थो वाक्यस्य भावा-र्थः । आलम्बनं वाच्ये पदार्थे अर्हतत्वरूपे उपयोगस्यैकत्वम् । अर्थश्च आलम्बनं चार्थालम्बने । अर्थे, आलम्बने च । अर्था-लम्बनयोश्चैतद्वन्नादौ विज्ञावनम् । अष्ट० २७ अष्ट० ।

अथालिय-अर्थालीक-न० । लव्यार्थमस्ये, प्रश्न० ५ आ-अ० अ० ।

अत्यालोपण-अर्थालोचन-न० । अर्थस्य सामान्येन ग्रहणे,
आ० सू० १ अ० ।

अत्यावृत्ति-अर्थावृत्ति-पुं० । अवग्रहणमवग्रहः, अर्थस्यावग्रहो-
ऽर्थावग्रहः । अनिर्देशसामान्यमात्ररूपार्थग्रहणे, आह च न-
न्याध्ययनच्युतिरुक्त-“ सामग्रकवाङ्मिसेसणराहयस्म अग्रमाह
ति” । प्रज्ञा० ५ पद । आवा० ।

अत्यावृत्ति-अर्थापत्ति-स्त्री० । अर्थस्य अनुक्तार्थस्य आपत्तिः सि-
द्धिः । वाच० । “प्रमाणवद्विज्ञातो, यत्रार्थो नान्यथा ज्ञेयः । अदृष्टं
कल्पयेदन्त्यं, साऽर्थापत्तिरुदाहृता” ॥ १ ॥ इत्युक्तवृत्तये प्रमाणभेदः,
रक्षा० २ परि० सूत्रादृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इति अदृष्टा-
र्थकल्पने, सम्प्रानां प्रमाणवत्तुक्वादिनोऽनुमानस्तर्जावर्त्यत, त-
स्याः प्रमाणत्वेऽनुमानेऽन्तर्भूतत्वात् । तथाहि-दृष्टं श्रुतो वाऽर्थोऽ-
न्यथा नोपपद्यत इत्यदृष्टार्थकल्पनाऽर्थापत्तिः । न आसावर्थोऽन्यथाऽ-
नुपपद्यमानत्वावगमे अदृष्टार्थपरिकल्पनानिमित्तम् । अन्यथा स-
येन विनापपद्यमानत्वेन निश्चितस्तमपि परिकल्पयेत्, येन विना
नोपपद्यते तमपि वा न कल्पयेत्; अनवगतस्या-यथाऽनुपपन्नत्वेना-
र्थापत्त्युत्थापकस्यार्थस्यान्यथाऽनुपपद्यमानत्वे सत्यप्यदृष्टार्थप-
रिकल्पकत्वासंभवात् । संभवे वा सिद्धस्याप्यनिश्चितानयमस्य
परोक्षार्थानुमापकत्वं स्यादिति, तदपि नार्थापत्त्युत्थापकादार्था-
ङ्गितेन । स चान्यथाऽनुपपद्यमानत्वावगमः, तस्यार्थस्य न भूयो-
दर्शननिमित्तः सपक्षः । अन्यथा लोद्वेषेण यज्ञं, पार्थिवत्वात्,
काष्ठबादत्यत्रापि साध्यसिद्धिः स्यात् । नापि विपक्षे तस्यानुपल-
म्भनिमित्तोऽसौ । व्यतिरेकनिश्चायकत्वेनानुपलम्भस्य पूर्वमे-
व निश्चितत्वात्; किं तु विपर्यये तद्वाधकप्रमाणनिमित्तः ।
तच्च बाधकप्रमाणमर्थापत्तिप्रवृत्तेः प्रागेवानुपपद्यमानस्यार्थ-
स्य तत्र प्रवृत्तिमद्व्युपगन्तव्यम् । अन्यथाऽर्थापत्त्या तस्याऽ-
न्यथाऽनुपपद्यमानत्वावगमेऽन्युपगम्यमाने यावत्तस्याऽन्यथा-
ऽनुपपद्यमानत्वं नावगतम्, न तावन्नार्थापत्तिप्रवृत्तिः; यावच्च
न तत्र प्रवृत्तिः, न तावदार्थापत्त्युत्थापकस्यार्थस्याऽन्यथानुपप-
द्यमानत्वावगम इतीतरेतराश्रयत्वान्नार्थापत्तिप्रवृत्तिः ।

अत एव यदुक्तम्-

“अविनाभाविता चात्र, तद्वैध परिगृह्यते ।
न प्रागवगतेत्येवं, सत्यप्येषा न कारणम् ॥ १ ॥
तेन संबन्धवेत्तायां, संबन्धम्यतरो भ्रुवम् ।
अर्थापत्त्यैव मन्तव्यः, पश्चादस्वनुमानता” ॥ २ ॥ इत्यादि ।

तन्निरस्तम् । एवमन्युपगमे अर्थापत्तेरनुत्थानस्य प्रतिपा-
दितत्वात् । स च तस्य पूर्वमन्यथाऽनुपपद्यमानत्वावगमः किं
दृष्टान्तधर्मिप्रवृत्तप्रमाणसंपाद्यः ? , आहोस्वित्स्यसाध्यधर्मि-
प्रवृत्तप्रमाणसंपाद्यः ? , इति । तत्र यद्याद्यः पक्षः । तदाऽत्रापि
वक्तव्यम् । किं तद् दृष्टान्तधर्मिणि प्रवृत्तं प्रमाणं साध्यधर्मि-
ण्यपि साध्यान्यथाऽनुपपन्नार्थं तस्यार्थस्य निश्चाययति, आहो-
स्विद् दृष्टान्तधर्मिण्येव । तत्र यद्याद्यः पक्षः; तदाऽर्थापत्त्युत्था-
पकस्यार्थस्य, लिङ्गस्य वा स्वसाध्यप्रतिपादनव्यापार प्रति न
कश्चिद्विशेषः । अथ द्वितीयः । स न युक्तः । न हि दृष्टान्तधर्मिणि
निश्चितस्वसाध्यान्यथाऽनुपपद्यमानत्वोऽर्थोऽन्यत्र साध्यधर्मिणि
तथा ज्ञवति । न च तथाप्येनानिश्चितः स साध्यधर्मिणि स्वसा-
ध्य परिकल्पयतीति युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । अथ लिङ्गस्य दृष्टा-
न्तधर्मिप्रवृत्तप्रमाणत्ववशात् सर्वोपसंहारेण स्वसाध्यनियतत्व-
निश्चयः । अर्थापत्त्युत्थापकस्य त्वर्थस्य स्वसाध्यधर्मिण्येव प्रवृत्ता-

त्प्रमाणात्सर्वोपसंहारेणादृष्टार्थाऽन्यथाऽनुपपद्यमानत्वनिश्चय इ-
ति लिङ्गार्थापत्त्युत्थापकयोर्भेदः । नास्माद्वादार्थापत्तेरनुमान-
भेदमासादर्यात् । अनुमानेऽपि स्वसाध्यधर्मिण्येव विपर्यया-
हेतुव्यावर्तकत्वेन प्रवृत्तं प्रमाणं सर्वोपसंहारेण स्वसाध्यनिय-
तत्वनिश्चायकमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा सर्वमनेकान्तात्मकं, स-
त्त्वादित्यस्य हेतोः पक्षीकृतवस्तुव्यतिरेकेण दृष्टान्तधर्मिणोऽभा-
वात्कथं तत्र प्रवर्त्तमानं बाधकं प्रमाणमनेकान्तात्मकत्वनियत-
त्वमवगमयेत् सत्त्वस्य ? । न च साध्यधर्मिणि दृष्टान्तधर्मिणि च
प्रवर्त्तमानेन प्रमाणेनार्थापत्त्युत्थापकस्यार्थस्य लिङ्गस्य च यथा-
क्रम प्रतिबन्धो गृह्यत इत्येतावन्मात्रेणार्थापत्त्यनुमानयोर्भेदोऽ-
न्युपगन्तं युक्तः । अन्यथा पक्षधर्मत्वसहितहेतुसमुत्थादनुमा-
नात्तद्विहितहेतुसमुत्थमनुमानं प्रमाणान्तरं स्यादिति प्रमाणव-
द्विज्ञादो विशीर्येत । नियमवतो लिङ्गात्परोक्षार्थप्रतिपत्तेश्च-
शेषात् ततस्तद्विज्ञाप्रत्यभ्युपगमे, स्वसाध्याविनाभूतादार्थादर्थ-
प्रतिपत्तेरविशेषादनुमानादार्थापत्तेः कथं नाजिदः ? । सम्म० ।

अर्थापत्तिरपि प्रमाणान्तरम्, यतस्तस्या लक्षणम्-दृष्टः श्रुतो
वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यदृष्टार्थकल्पनम् ।

कुमारिलोऽप्येतदेव ज्ञाप्यवचनं विभज्यन्नाह-

“प्रमाणवद्विज्ञातो, यत्रार्थो नान्यथा भवेत् ।
अदृष्टं कल्पयत्यन्त्यं, साऽर्थापत्तिरुदाहृता ॥ १ ॥
दृष्टा पञ्चाग्निरप्यस्माद्, भेदेनोक्ता श्रुतोऽज्ञा ।
प्रमाणप्राहिर्णात्वेन, यस्मात्पूर्वविलक्षणा” ॥ २ ॥

प्रत्यक्षादिभिः षड्भिः प्रमाणैः प्रसिद्धो योऽर्थः स येन विना
नोत्पद्यते तस्यार्थस्य प्रकल्पनमर्थापत्तिः । यथाऽनेदाहकत्वम्,
तत्र प्रत्यक्षपूर्विकाऽर्थापत्तिः । यथाऽने प्रत्यक्षेणाणस्पृशमुपल-
भ्य दाहकशक्तियोगोऽर्थापत्त्या प्रकल्प्यते । न हि शक्तिरप्युपल-
ब्ध्या; नाप्यनुमानादिसमाधिगम्या, प्रत्यक्षेणाश्रितं शक्तिरूपेणैव
कस्यान्विदर्थस्य संबन्धमिद्धं । अनुमानपूर्विका त्वर्थापत्तिर्य-
थाऽऽदित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या देवदत्तस्यैव गत्यनुमानम् । ततो
गमनशक्तियोगोऽर्थापत्त्याऽवर्त्तयते । उपमानपूर्विका त्वर्थापत्तिर्य-
था-गवयवद् गौरित्युक्ते, रथोद्वाहदोहादिशक्तियोगस्तस्याः प्रती-
यते, अन्यथा गोत्वस्यैवाधोगात् । शब्दपूर्विकाऽर्थापत्तिर्यथा-श-
ब्दादर्थप्रतीतेः शब्दस्यार्थेन संबन्धसिद्धिः । अर्थापत्तिपूर्विकाऽ-
र्थापत्तिर्यथोक्तप्रकारेण शब्दस्यार्थेन संबन्धसिद्धावर्थनित्यत्व-
मिति; पौरुषेयत्वे शब्दस्य संबन्धायोगात् । अभावपूर्विकाऽ-
र्थापत्तिर्यथा-जीवतो देवदत्तस्य गृहेऽश्वनादार्थाद् बहिर्भावः ।
अत्र चतुर्मास्यर्थापत्तिभिः शक्तिः साध्यते । पञ्चम्यां नि-
त्यता । षष्ठ्यां गृहाद् बहिर्भूतो देवदत्त एव साध्यते । इत्येवं
षट्प्रकाराऽर्थापत्तिः । अन्ये तु-श्रुतार्थापत्तिमन्यथादाहरन्त-
‘पीनो देवदत्तो दिवा न लुक्ते’ इति वाक्यश्रवणाद् रात्रिभो-
जनवाक्यप्रतिपत्तिः श्रुतार्थापत्तिः । गवयोपमिताया गोस्तज्ज्ञा-
नप्राप्ताशक्तिरुपमानपूर्विकाऽर्थापत्तिः ।

तदुक्तम्-

तत्र प्रत्यक्तो ज्ञानात्, तदा दहनशक्तिता ।
यद्देहनुमिता सूर्ये, यानात्तच्छक्तियोगिता ॥ १ ॥
पीनो दिवा न लुक्ते इत्येवं प्रतिषेधः श्रुतौ ।
रात्रिर्जनविज्ञानं, श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥ २ ॥
गवयोपमिताया गो-स्तज्ज्ञानप्राप्त्यशक्तिता ।
अभिधानप्राप्त्यर्थ-मर्थापत्त्याऽवबोधितात् ॥ ३ ॥

शब्दे वाचकसामर्थ्यात्, तन्वित्यन्वयमेवेति ।
प्रमाणाभावनिर्यात-चैत्राभावनिशेषितात् ॥ ४ ॥
गेहाचैत्रबहिर्जावसिक्त्या त्विह दर्शिता ।
तामजावोविधतामन्या-मर्थोपपत्तिमुदाहरेत् ॥ ५ ॥ इत्यादि ।

इयं च बहुप्रकाराऽन्यथापत्तिर्नाश्वरम्, अतीन्द्रियशक्त्याद्यर्थ-
विषयत्वात् । अत एव नानुमानम् । प्रत्यक्षाद्यनप्रतिबन्धकप्रभ-
वत्त्वेन तस्योपबर्णनात्, अर्थोपपत्तिगोचरस्यार्थस्य कदाचिदप्य-
ध्यक्षाविषयत्वात् । तेन सहार्थोपपत्त्यापकस्यार्थस्य संशङ्गाप्र-
तिषेधः; तदेवार्थोपपत्त्या तनस्तस्य प्रकल्पना । सम्म० ।

अत्यायनिदोष-अर्थोपपत्तिदोष-पुं० । सूत्रदोषजेदे. यत्रार्था-
पत्त्याऽनिष्टमात्रपति तत्राऽर्थोपपत्तिदोषः । यथा-“गृहकुकुटो न
हन्तव्यः” इत्युक्ते अर्थोपपत्त्या शेषघातोऽदृष्ट इत्यापनति । विशेषः ।
अनु० । यथा-“ब्राह्मणः न हन्तव्यः” इत्यर्थोद्ब्राह्मणघाताय । आ०
म० द्वि० । कु० ।

अत्याह-अस्ताध-(य) त्रि० । भगाधे, अस्तं निरस्तमवि-
द्यमानमवस्तुत्वं प्रतिष्ठानं यस्य तदस्ताधः । स्ताधो वा प्रति-
ष्ठानं, तदभावादस्ताधम् । ज्ञा० १४ अ० । पि० । यत्र नासि-
का न बुद्धिः तत् स्ताधम्, यत्र तु नासिका बुद्धिः तदस्ता-
धम् । कु० ४ उ० । पञ्चदशे जारतानीतजने, प्रव० ६ डा० ।

अत्याह्विगम-अर्थोपपत्ति-पुं० । अभिधेयावगमे, पञ्चा० ४ वि० ।

अत्याह्विगार-अर्थोपपत्ति-पुं० । ६ त० । यो यस्य सामायिका-
द्यध्ययनस्यात्मीयोऽर्थस्तदुत्कीर्तनविषयकं उपक्रममेवे, “स किं
तं अत्याह्विगारे ? अत्याह्विगारे ज्ञो जस्म अउक्कयणस्स अत्या-
ह्विगारो । तं जहा-“सायज्जजोगविरहं, उक्कित्तणगुणपओयपरिच-
ची । अलियस्स निदणावण-तिगकउगुणधारणा चव ” ॥ १ ॥
सेत्तं अत्याह्विगारं” । अनु० । आचा० ।

अतिथि-अस्ति-अव्य० । “स्तस्य थोऽस्तमस्तस्तम्भे” ॥ ७ ॥ १४५ ॥
इति सूत्रेण स्तभागस्य थः । प्रा० । अस्तीति निरुन्तक्रियावचनप्र-
तिरूपको निपातः । औ० । जीवा० । बहुर्थे, सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० ।
निपातस्याऽव्ययत्वेन, अव्ययस्य च “सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु, सर्वोभु
च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु, यत्र व्यति तदव्ययार्थमिति” ॥ १ ॥
बहुत्वप्रतिपादनात् । औ० । “अर्थगदया दुःखभाषा” । सत्येक-
काः द्व्यङ्गानिनः । जी० ३ प्रति० । अस्तिशब्दार्थं निपातस्त्रिकाल-
विषयः । आचा० १ अ० ४ अ० ४ उ० । त्रिकालवर्तिषु विद्यमानेषु
अर्थेषु, अनुवन्तं नवन्ति भविष्यन्ति च इति प्रत्ययवत्तु,
स्था० ३ डा० १ उ० । “अतिथिं जेतं ! जीवाणं पाणादवापणं
किरिया कज्जह” । भ० १ श० १ उ० । आव० । “अतिथि य १ निष्ठा
२ कुण्ड, ३ कयं च वेदे ४ अतिथि निष्ठाणं ५ । अतिथि य मोक्खो-
न्नाओ, ६ उः सम्मत्तस्स ठाणाहं” ॥ १ ॥ प्रव० १४ उ० । येन येन
यदा यदा प्रयोजनं तत् तत्तदा तदाऽस्ति भवति जायते इति ।
अस्य आनन्दहेतुत्वात् सुखजेदे च, स्था० १० डा० । प्रदेशे,
स्था० १० डा० । अनु० । वत्त० । अस्तीति निपातः सर्व-
त्रिकालवचनेष्विति । अनु० ।

अतिथि(ण्)-अर्थिन्-त्रि० । अर्थशब्दात् अस्त्यर्थे ‘अर्थाच्चास-
त्तिहते’ इति चार्तिकेन इति । याचके, वाच० । यः परस्मान्मयेवं
लभ्यमिति याचते । व्य० १ उ० । अर्थवति ईश्वरे, पञ्चा० १०
१२५

वि० । स्वामिनि, विशेषः ।

अतिथि-अस्थिक-पुं० । बहुधीजकवृत्तविशेषे, प्रज्ञा० १
पद । तत्फलं, न० । आचा० १ अ० १ अ० ५ उ० ।

अर्थिन्-त्रि० । याचके, स्वामिनि च । “धनी अतिथिः” प्रा० ।

आस्तिक-पुं० । अस्तीति मतिरस्येति आस्तिकः । तत्त्वान्तर-
अवगणेऽपि जिनाक्ततत्त्वविषये निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिमति, च० ।

यदाह-

“मच्छं तमेव सच्चं, निस्सकं जं जिणेहि” पञ्चत्तं ।

सुहपरिणामो सम्मं, कंखाहं वि सुत्ति आरहिओ” ॥ ५ ॥

यत्राप्यस्य मोहवशात्कचन संशयो प्रवर्तते, तत्राप्यप्रतिदत्तय-
मर्गत्वा श्रीजिनभक्तगणिकुमाभ्रमणोदितः-

“कथं य मद्दुव्यलेणं, तच्चिय आयरिअविरहओ वा वि ।

भेअगहणत्तणेण य, नाणावरणोदणं च ॥ १ ॥

हेकदाहरणासं-जने अ सह सुदु अं न बुउमंखा ।

सव्वसुमयमविनहं, तदा वि तं चित्तं म इमं ॥ २ ॥

अणुवकयपराणुमाह-परायणा जं जिणा जगप्पवरा ।

जिअरागदोसमोहा, यऽनअहा वाओ तेण ” ॥ ३ ॥

यथा वा सूत्रोक्तस्यैकस्याप्यरोचनवृत्तस्य प्रवर्तते नरो मि-

थ्याहृष्टिः । सूत्रं हि नः प्रमाणं (जनाजिदितमिति । ध० २ अधि० ।

“आस्तिकमतप्रमाणाः, नित्यानित्यात्मका नव पदार्थाः । काल-

नियतिस्वभावे-इवरात्मकतयाः स्वपरसंस्थाः ॥ १ ॥ कालयह-

ज्ज्ञानियनीश्वरस्वभावात्मनश्चानुरशीतिः” ॥ स्था० ४ डा० ४

उ० । आव० । जीवा० । चार्वाकादिभिन्नदर्शनस्वीकर्तार-

च । न० । तं ॥

अतिकाय-अस्तिकाय-पुं० । अस्तित्वं त्रिकालवचनो नि-

पातः; अभूवन् भवन्ति नविष्यन्ति चेति त्रायना । अतो-

ऽस्ति च ते प्रदेशानां कायाश्च राशय इति अस्तित्वशब्देन प्र-

देशप्रदेशाः क्वचिदुच्यन्ते, ततश्च तेषां वा कायाः अस्तिकायाः ।

स्था० ४ डा० १ उ० । अययविवृत्त्येषु धर्मास्तिकायादिषु,

भ० २ श० १० उ० । दर्श० । आ० सू० ।

ते च-

चत्तारि अतिकाया अजीवकाया पञ्चत्ता । तं जहा-

धम्मत्तिकाए अधम्मत्तिकाए आगासत्तिकाए पोम्मल-

त्तिकाए । चत्तारि अतिकाया अरुविकाया पञ्चत्ता । तं

जहा-धम्मत्तिकाए, अधम्मत्तिकाए, आगासत्तिकाए,

जीवन्तिकाए ।

अजीवकाया अचेतनत्वादिति अस्तिकाया मूर्त्ताऽमूर्त्ता जवन्ती-

त्यमूर्त्तप्रतिपादनाय अरुप्यस्तिकायसूत्रम् । रूपं मूर्त्तिवर्णा-

विमत्त्वं, नदस्ति येषां ते रूपिणः, तत्पर्युदासादरूपिणोऽमूर्त्ता

इति । स्था० ४ डा० ४ उ० । जी० । इत्या० ।

एते प्रदेशाग्रेण तुल्याः-

चत्तारि पपसग्गेणं तुल्या पञ्चत्ता । तं जहा-धम्मत्तिका-

ए, अधम्मत्तिकाए, लोगागामे, एमे जीवे ।

प्रदेशाग्रेण प्रदेशप्रमाणेनति तुल्याः समानाः सर्वेषामेषामसं-

ख्यातप्रदेशत्वात् । स्था० ४ डा० ३ उ० ।

सामप्रतमस्तिकायद्वारमाह -

एषमि एं भंते ! धम्मत्तिकाय अधम्मत्तिकाय आगाम-
त्तिकाय जीवत्तिकाय पोग्गलत्तिकाय अच्चासमया एं दब्ब-
ट्टयाए कयरे कयरेहिंता अप्पा वा बहुया वा तुह्मा वा विसेसा-
हिया वा ? गोयमा ! धम्मत्तिकाए अधम्मत्तिकाए आगास-
त्तिकाए, एए तिभि वि तुह्मा दब्बट्टयाए सव्वत्थोवा, जीव-
त्तिकाए दब्बट्टयाए अणंतगुणे, पोग्गलत्तिकाए दब्बट्टयाए
अणंतगुणे, अच्चासमए दब्बट्टयाए अणंतगुणे ॥

(एषमि एं भंते ! धम्मत्तिकायैत्यादि) धर्मास्तिकायोऽधर्मा-
स्तिकायः आकाशास्तिकायः । एते प्रयोगोऽपि अव्ययार्थतया अव्यय-
वार्थो अव्ययार्थस्य भावो अव्ययार्थता, तथा अव्ययरूपतया इत्य-
र्थः । तुल्यः समानः, प्रत्येकमेकसङ्ख्याकत्वात् । अत एव सर्वे
स्तोकाः, तेभ्यो जीवास्तिकायोऽव्ययार्थतयाऽनन्तगुणः । जीवानां
प्रत्येकं तद्व्यवस्थात्, तेषां च जीवास्तिकायोऽनन्तत्वात् । तस्मादपि
पुद्गलास्तिकायोऽव्ययार्थतयाऽनन्तगुणः । कथम् ? इति चेत् ।
उच्यते-इह परमाणुद्विप्रदेशकादीनि पृथक् २ द्रव्याणि, तानि
च सामान्यतस्मिन् । तथा-प्रयोगपरिणतानि, मिश्रपरिणता-
नि, विभ्रसापरिणतानि च । तत्र प्रयोगपरिणतान्यपि तावज्जीव-
न्तोऽनन्तगुणानि, एकैकस्य जीवस्यानन्तैः प्रत्येकं ज्ञानावरणी-
यादिकर्मसु पुद्गलस्कन्धैरावेष्टितत्वात् । किं पुनः शेषाणि ? तत्र
प्रयोगपरिणतेभ्यो मिश्रपरिणतान्यनन्तगुणानि । तेभ्योऽपि विभ्र-
सापरिणतान्यनन्तगुणानि । तथा चोक्तं प्रकृतां- " सव्वत्थोवा
पुग्गला पओगपरिणया मीसपरिणया अनन्तगुणा, वीससापरि-
णया अनन्तगुणा " इति । ततो ज्ञातं जीवास्तिकायात् पुद्गलास्तिका-
याऽव्ययार्थतया अनन्तगुणः । तस्मादप्यच्चासमयोऽव्ययार्थ-
तया अनन्तगुणः । कथम् ? इति चेत् । उच्यते-इहैकस्यैव परमा-
णोरनागतं कालं तत्तद्विप्रदेशकविप्रदेशकयावद्विप्रदेशकसम्या-
तप्रदेशकाऽसम्यातप्रदेशकाऽनन्तप्रदेशकस्कन्धान्तःपरिणामित-
या अनन्ता भाविनः संयोगाः पृथक् पृथक् कालाः केवलप्रदेशोप-
लब्धाः । यथा चैकस्य परमाणोस्तथा सर्वेषां प्रत्येकं द्विप्रदेश-
कादिस्कन्धानां च अनन्ताः संयोगाः पुरस्कृताः पृथक् पृथक्
काला उपलब्धाः । सर्वेषामपि मनुष्यकृत्तान्तर्वर्तितया परिणा-
मसंभवात् । तथा केवलेऽप्यय परमाणुरमुष्मिन् आकाशप्रदेशे
अमुष्मिन् कावे अत्रगाह्यते, इत्येवमन्ता एकस्य परमाणो-
र्जाविनः संयोगा यथैकस्य परमाणोस्तथा सर्वेषां परमाणूनां,
तथा द्विप्रदेशकादीनामपि स्कन्धानामनन्तप्रदेशस्कन्धपर्यन्तानां
प्रत्येकं तत्तद्विप्रदेशावगाहभेदतोभिभिन्नकाला अनन्ता भा-
विनः संयोगाः । तथा कालतोऽप्यय परमाणुरमुष्मिन् आकाशप्रदे-
शे एकसमयमितिकः, इत्येवमेकस्यापि परमाणोरेकस्मिन् आका-
शप्रदेशेऽसम्यया भाविनः संयोगाः । एवं सर्वेष्वप्याका-
शप्रदेशेषु प्रत्येकमसम्यया भाविनः संयोगाः । ततो भूयां
भूयस्तथाऽऽकाशप्रदेशेषु परावृत्तौ कालस्यानन्तत्वादनन्ताः
कालतो भाविनः संयोगाः । यथा चैकस्य परमाणोस्तथा सर्वेषां
परमाणूनां सर्वेषां च प्रत्येकं द्विप्रदेशकादीनां स्कन्धानां, तथा
भावतोऽप्यय परमाणुरमुष्मिन् कावे एकगुणकालको भवती-
त्येवमेकस्यापि परमाणोर्भिभिन्नकालाः अनन्ताः संयोगाः ।
यथा चैकस्य परमाणोस्तथा परमाणूनां च सर्वेषां च द्विप्रदे-
शकादीनां स्कन्धानां पृथक् पृथक् अनन्ता भाविनः पुरस्कृताः

संयोगाः । तदेवमेकस्यापि परमाणोर्द्व्येककालभावविशेष-
सम्बन्धवशादनन्ता जाविनः समया उपलब्धाः, यथैकस्य
परमाणोस्तथा सर्वेषां परमाणूनां सर्वेषां च प्रत्येकं द्वि-
प्रदेशकानां स्कन्धानाम् । न चैतत्परिणामकालस्यस्तुव्यतिरेक-
परिणामिपुद्गलास्तिकायादिव्यतिरेके चोपपद्यते । ततः सर्वमिदं
च तात्त्विकमवसेयम् । उक्तं च- " संयोगपुरस्कृताश्च, नाम
भाविनि हि युज्यते काले । न हि संयोगपुरस्कृताः, ह्यसतां केषां
चिदुपपन्नः " ॥१॥ इति यथा च सर्वेषां परमाणूनां च द्विप्रदेशका-
दीनां स्कन्धानां प्रत्येकं अव्येककालस्य भावविशेषसम्बन्धवशादन-
न्ता जाविनोऽच्चासमयाः, तथा अनीता अपीति, सिकः पुद्गलास्ति-
कायादनन्तगुणोऽच्चासमयोऽव्ययार्थतयेति । उक्तं अव्ययार्थतया
परस्परमल्पबहुत्वमिति ।

इदानीमेतेषामेव प्रदेशार्थतया तदाह-

एषमि एं भंते ! धम्मत्तिकाए अधम्मत्तिकाए आगाम-
त्तिकाए जीवत्तिकाए पोग्गलत्तिकाए अच्चासमया एं पदे-
सट्टयाए कयरे कयरेहिंता अप्पा वा बहुया वा तुह्मा वा
विसेसाहिया वा ? गोयमा ! धम्मत्तिकाए अधम्मत्तिका-
याए, एषमि एं भंते वि तुह्मा पदेसट्टयाए सव्वत्थोवा,
जीवत्तिकाए पदेसट्टयाए अणंतगुणा, पोग्गलत्तिकाए प-
देसट्टयाए अणंतगुणा, अच्चासमए पदेसट्टयाए अणंतगुणा,
आगामत्तिकाए पदेसट्टयाए अणंतगुणा ।

(एषमि एं भंते ! धम्मत्तिकायैत्यादि) धर्मास्तिकायोऽध-
र्मास्तिकायः, एतौ ह्यपि परस्परं प्रदेशार्थतया तुल्यौ, समयो-
रपि लोकाकाशप्रदेशत्वात् । शेषास्तिकायाऽव्ययार्थतया पञ्चया
च सर्वस्तोकाः । ततो जीवास्तिकायः प्रदेशार्थतया अनन्तगुणः,
जीवास्तिकाये जीवानामनन्तत्वात् । एकैकस्य च जीवस्य लो-
काकाशप्रदेशपरिमाणप्रदेशत्वात् । तस्मादपि पुद्गलास्तिकायः
प्रदेशार्थतया अनन्तगुणः । कथमिति ? उच्यते-इह कर्मस्कन्ध-
प्रदेशा अपि तावत्सर्वजीवप्रदेशेभ्योऽनन्तगुणाः, एकैकस्य च जी-
वप्रदेशस्यानन्तानन्तैः कर्मपरमाणुभिरावेष्टितपरिवेष्टितत्वात् ।
किं पुनः सकलपुद्गलास्तिकायप्रदेशस्ततो भवति ? जीवास्तिका-
यापुद्गलास्तिकायः प्रदेशार्थतया अनन्तगुणः, तस्मादप्यच्चास-
मयः प्रदेशार्थतया अनन्तगुणः, एकैकस्य पुद्गलास्तिकायप्रदेशस्य
प्रागुक्तक्रमेण तत्तद्व्येककालजायविशेषसम्बन्धजावतोऽन-
न्तानामतीताऽसमयानामनन्तानामनागतसमयानां भावात् ।
तस्माद्व्याकाशास्तिकायप्रदेशार्थतया अनन्तगुणः, अत्रोक्तस्य
सर्वतोऽप्यनन्तताभावात् । गत प्रदेशार्थतयाऽप्यल्पबहुत्वम् ।

इदानीं प्रत्येकं अव्ययार्थप्रदेशार्थतयाऽल्पबहुत्वमाह-

एषमि एं भंते ! धम्मत्तिकायस्स दब्बट्टयाए पदेसट्टयाए
कयरे कयरेहिंता अप्पा वा बहुया वा तुह्मा वा विसेसाह-
या वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा एगं धम्मत्तिकाए दब्बट्टयाए,
सो चैव पदेसट्टयाए असंखिज्जगुणा । एषमि एं भंते ! अध-
म्मत्तिकायस्स दब्बट्टयाए पदेसट्टयाए कयरे कयरेहिंता अप्पा
वा बहुया वा तुह्मा वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा
एगं अधम्मत्तिकाए दब्बट्टयाए, सो चैव पदेसट्टयाए असं-
खिज्जगुणे । एतस्मि एं भंते ! आगासत्तिकायस्स दब्बट्टयाए पदे-

सद्व्याप कयरे कयरेहितो अप्पा वा ४ ! गोयमा ! सव्वत्थोवे एगे आगासत्थिकाए दव्वट्टयाए, सो चेव पदेसट्टयाए अणंतगुणा । एतस्म एं जंते ! जीवत्थिकायस्स दव्वट्टपदेसट्टयाए कयरे कयरेहितो अप्पा वा ४ ! गोयमा ! सव्वत्थोवे जीवत्थिकाए दव्वट्टयाए, सो चेव पदेसट्टयाए असंखिज्जगुणा । एतस्म एं जंते ! पोग्गलत्थिकायस्स दव्वट्टपदेसट्टयाए कयरे कयरेहितो अप्पा वा ४ ! गोयमा ! सव्वत्थोवा पोग्गलत्थिकाए दव्वट्टयाए, सो चेव पदेसट्टयाए असंखिज्जगुणा, अट्ठासमए ण पुच्छिज्जइ, पदेसाजावा ।

सर्वस्तोको धर्मास्तिकायो द्रव्यार्थतया, एकत्वात् । प्रदेशार्थतया असंख्येयगुणः, श्लोकाकाशप्रदेशपरिमाणप्रदेशान्मकत्वात् । एवमधर्मास्तिकायसूत्रमपि भावनीयम् । आकाशास्तिकायो द्रव्यार्थतया सर्वस्तोकः, एकत्वात् । प्रदेशार्थतया अनन्तगुणः, अपरिमितत्वात् । जीवास्तिकायो द्रव्यार्थतया सर्वस्तोकः, प्रदेशार्थतया असंख्येयगुणः, प्रतिजीवं श्लोकाकाशप्रदेशभावात् । तथा—सर्वस्तोकः पुद्गलास्तिकायो द्रव्यार्थतया, द्रव्याणां सर्वत्रापि स्तोकत्वात् । स एव पुद्गलास्तिकायस्तद्व्यापेक्षया प्रदेशार्थतया चिन्त्यमानोऽसंख्येयगुणः । ननु बहवः सन्तु जगत्पतन्तप्रदेशका अपि स्कन्धा विद्यन्ते, ततोऽनन्तगुणाः कस्मात् भवन्ति ? तदयुक्तम् । वस्तुतत्वापरिज्ञानात् । इह हि स्वल्पा अनन्तप्रदेशकाः स्कन्धाः ; परमाणवादयस्त्यतिबहवः । तथा वक्ष्यति सूत्रम् “सव्वत्थोवा अणतपप्पसिया खंधा दव्वट्टयाए, परमाणुपोग्गला दव्वट्टयाए अनन्तगुणा , सखेज्जपप्पसिया खंधा दव्वट्टयाए सखेज्जगुणा, असंखेज्जपप्पसियाए खंधा दव्वट्टयाए असंखेज्जगुणा” इति । ततो यदा सर्वे एव पुद्गलास्तिकायाः प्रदेशार्थतया चिन्त्यन्ते तदा अनन्तप्रदेशकानां स्कन्धानामतिस्तोकत्वात्परमाणूनां चानिबहुत्वानेपां च पृथक् २ द्रव्यत्वात् असंख्येयप्रदेशकानां च स्कन्धानां परमाण्वपेक्षया असंख्येयगुणत्वादसंख्येयगुण एवापपद्यते, नानन्तगुणः । (अट्ठासमए ण पुच्छिज्जइ ति) अट्ठासमयो द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया न पृच्छ्यते । कुतः ? , इत्याह—प्रदेशभावात् । माह—कोऽयमट्ठासमयानां द्रव्यार्थतानियमः, यावता प्रदेशार्थतोऽपि तेषां विद्यते एव ? तथाहि—यथा अनन्तानां परमाणूनां समुदायस्कन्धा भण्यते, स च द्रव्यं, तद्वयवाश्च प्रदेशाः । तथेहापि सकलः कालो द्रव्यम, तद्वयवाश्च समयाः प्रदेशा इति । तदयुक्तम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यात्, परमाणूनां समुदायः तदा स्कन्धा भवन्ति, यदा ते परस्परसापेक्षतया परिणमन्ते, परस्परनिरपेक्षाणां केवलपरमाणूनामिव स्कन्धत्वायोगात् । अट्ठासमयास्तु परस्परं निरपेक्षा एव, वर्तमानसमयजावे पूर्वापरसमययोरजावात् । ततो न स्कन्धत्वपरिणामः । तदभावाच्च नाट्ठासमयाः प्रदेशाः, किं तु पृथक् द्रव्याण्येवेति ।

सम्प्रत्यमीषां धर्मास्तिकायादीनां सर्वेषां युगपद् द्रव्यार्थप्रदेशार्थतयाऽल्पबहुत्वमाह—

एएसि एं जंते ! धम्मत्थिकाय अधम्मत्थिकाय आगासत्थिकाय जीवत्थिकाय पोग्गलत्थिकाय अट्ठासमया ण दव्वट्टयाए पदेसट्टयाए कयरे कयरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विमेमाहिया वा ? गोयमा ! धम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकाए

आगासत्थिकाए य, एए णं तिभि वि तुल्ला, दव्वट्टयाए सव्वत्थोवा धम्मत्थिकाए, अधम्मत्थिकाए य, एए एं दोषि वि तुल्ला पदेसट्टयाए असंखेज्जगुणा , जीवत्थिकाए दव्वट्टयाए अणंतगुणे, सो चेव पदेसट्टयाए अमंखिज्जगुणे, पोग्गलत्थिकाए दव्वट्टयाए अणंतगुणे, सो चेव पप्पसट्टयाए असंखेज्जगुणे, अट्ठासमए दव्वट्टपदेसट्टयाए अणंतगुणे, आगासत्थिकाए पदेसट्टयाए अणंतगुणा ॥

(एएसि णं जंते ! इत्यादि) धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायः, एते त्रयोऽपि द्रव्यार्थतया तुल्याः, सर्वस्तोकाश्च प्रत्येकमेकसंख्याकत्वात् ३ । तेभ्यो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायः, एतौ द्वावपि प्रदेशार्थतयाऽसंख्येयगुणौ, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्यौ ४ । ताभ्यां जीवास्तिकायो द्रव्यार्थतया अनन्तगुणः, अनन्तानां जीवद्रव्याणां भावात् ६ । स एव जीवास्तिकायः प्रदेशार्थतया असंख्येयगुणः, प्रतिजीवमसंख्येयानां प्रदेशानां जावात् ७ । तस्मादपि प्रदेशार्थतया जीवास्तिकायात्पुद्गलास्तिकायो द्रव्यार्थतया अनन्तगुणः, प्रतिजीवप्रदेशं ज्ञानावरणीयादिकर्मपुद्गलस्कन्धानामप्यनन्तानां भावात् ८ । स एव पुद्गलास्तिकायः प्रदेशार्थतया असंख्येयगुणः, अत्र भावना प्रागिव ९ । तस्मादपि प्रदेशार्थतया पुद्गलास्तिकायात् अट्ठासमयो द्रव्यार्थतया अनन्तगुणः, अत्रापि भावना प्रागिव १० । तस्मादप्याकाशास्तिकायः प्रदेशार्थतया अनन्तगुणः, सर्वास्वपि दिक्षु विदितुं तस्यान्तर्भावात्, अट्ठासमयस्य च मनुष्यक्षेत्रमात्रभावात् ११ । गनमास्तिकायम् । प्रज्ञा ० ३ पद । “ चउहि अत्थिकाएहिं शोणे फुं पक्खे । तं जहा—धम्मत्थिकाएणं अधम्मत्थिकाएणं जीवत्थिकाएणं पोग्गलत्थिकाएणं ” ख्या ० ४ उवा ० ३ उ ० ।

अथवा—

कइ णं भंते ! अत्थिकाया पाणत्ता ? गोयमा ! पंच अत्थिकाया पाणत्ता । तं जहा—धम्मत्थिकाए, अधम्मत्थिकाए, आगासत्थिकाए, जीवत्थिकाए, पोग्गलत्थिकाए ।

धर्मास्तिकायादीनां चोपन्यासेऽयमेव क्रमः । तथाहि—धर्मास्तिकायादिपदस्य माङ्गलिकत्वाद् धर्मास्तिकाय आदावुक्तः, तदनन्तरं च तद्विपक्षत्वाद् अधर्मास्तिकायः । ततश्च तदाधारत्वादाकाशास्तिकायः । ततोऽनन्तत्वाद् मूलैत्यसाधर्म्याज्जीवास्तिकायः, ततश्च दुष्टमकत्वात् पुद्गलास्तिकाय इति ॥ भ ० २ श ० १० उ ० । तेषामस्तित्वम् । अत्र च जीवपुद्गलानां गत्यन्यथाऽनुपपत्तेर्धर्मास्तिकायस्य तेषामेव स्थित्यन्यथानुपपत्तेर्धर्मास्तिकायस्य सर्वं प्रतिपत्तव्यम् । न च वक्तव्यं तद्वतिस्थिती च भविष्यतः, धर्माधर्मास्तिकाये च न भविष्यत इति । प्रतिबन्धाज्जावादेन कान्तिकतेति । तावन्तरेणापि तद्व्यवहारेऽलोकेऽपि तत्प्रसङ्गात् । यदि त्वलोकेऽपि तद्व्यवहारे स्थिती स्यातां, तदाऽलोकस्यानन्तत्वाद्दोषास्मिन् जीवपुद्गलानां तत्र प्रवेशादेकहित्यादिजीवपुद्गलपुक्तः सर्वथा तच्छून्यो वा कदाचिच्छोकः स्यात्, नैतद् दृष्टमिदं चेत्याद्यन्यदपि दूषणजात्रमप्यस्ति, मोक्ष्यते ग्रन्थविस्तरभयादिति । आकाशं तु जीवादिपदार्थानामाधारः, अन्यथाऽनुपपत्तेरस्मीति श्रद्धेयम् । न च धर्माधर्मास्तिकायावेव तदाधारौ प्रविश्यत इति वक्तव्यम् । तयोस्तद्वतिस्थितिसाधकत्वेनोक्तत्वात् । न चान्यसाध्यं कार्यमन्यः प्रसाधयति, अप्रसङ्गात् । इति घटादि-

ज्ञानगुणस्य प्रतिप्राणिसंवेदनसिद्धत्वात् कृत्रिमस्यास्तित्वप्रव-
यन्मध्यम् । न च गुणिनमन्तरेण गुणसत्ता युक्ता, अतिप्रसङ्गात् ।
न च देह एवास्य गुणी युज्यते, यतो ज्ञानममूर्तं चिद्रूपं सदैव, इ-
न्द्रियगोचरातीतत्वादिधर्मापेक्षम्, अतः तस्यानुकूप एव कश्चिद्
गुणी समन्वेष्टनीयः । स च जीव एव, न तु देहः, विपरीतत्वात् ।
यदि पुनरननुकूपोऽपि गुणानां गुणी कल्प्येत, तर्ह्यनवस्था । रूपादि-
गुणानामप्याकाशादेर्गुणित्वकल्पनाप्रसङ्गादिति । पुद्गलास्तिका-
वस्य तु घटादिकार्यान्वयाऽनुपपत्तेः, प्रत्यक्षत्वाच्च सत्त्व प्रती-
तमेवेति । अनु० ।

अस्तिकायानामस्तिकायत्वम्—

एगे जंते ! धम्मत्थिकायप्पदेसे धम्मत्थिकाए त्ति वत्त-
वं सिया ? । गोयमा ! णो इण्ठे समट्ठे, एवं दोभि वि तिभि
वि चत्तारि पंच उ सत्त अट्ठ नव दस संखेज्जा असंखेज्जा
जंते ! धम्मत्थिकायप्पदेसा धम्मत्थिकाए त्ति वत्तवं सि-
या ? । गोयमा ! णो इण्ठे समट्ठे, एगपदेसूणे वि य णं
धम्मत्थिकाए त्ति वत्तवं सिया ? । णो इण्ठे समट्ठे,
से केण्डेणं भंते ! एवं वुच्चइ, एगे धम्मत्थिकायप्पदेसे नो
धम्मत्थिकाये त्ति वत्तवं सिया, जाव एगपदेसूणे वि य णं
धम्मत्थिकाए नो धम्मत्थिकाए त्ति वत्तवं सिया । से णूणं
गोयमा ! खंमे चक्के मगले चक्के ? । जगवं ! नो खंमे चक्के स-
गले चक्के । एवं ठत्ते धम्मे देमे दूसे आउहे मोयए । से
तेण्डेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ, एगे धम्मत्थिकायप्पदेसे णो
धम्मत्थिकाए त्ति वत्तवं सिया० जाव एगपदेसूणे वि य णं
धम्मत्थिकाए नो धम्मत्थिकाए त्ति वत्तवं सिया । से किं
खाइए णं जंते ! धम्मत्थिकाए त्ति वत्तवं सिया । गोयमा !
असंखेज्जा धम्मत्थिकायप्पपसा, ते सखे कसिणा पढि-
पुष्ठा निरवसेसा एकगहणगहिया । एस णं गोयमा !
धम्मत्थिकाए त्ति वत्तवं सिया । एवं अट्ठमत्थिकाए वि ।
आगामत्थिकायजं । वत्थिकायपोमलत्थिकाए वि एवं चैव,
नश्वरं तियहं पि पसा अणंता जाणियव्वा, सेसं तं चैव ।

(खंडे चक्के इत्यादि) यथा खण्डं चक्रं चक्रं न भवति, खण्ड-
चक्रमित्येव तस्य व्यपदिश्यमानत्वात्, अपि तु सकलमेव चक्रं
चक्रं जयति । एवं धर्मास्तिकायः प्रदेशनाप्युक्तो न धर्मास्तिकाय
इति वक्तव्यः स्यात् । एतच्च निश्चयनयदर्शनम् । व्यवहारनयम-
ते तु एकदेशेनानमपि वस्तु वस्तुत्वम् । यथा खण्डोऽपि घटो घट
एव, क्षिप्रकर्मोऽपि भ्रा भ्रूव । भणति च—“एकदेशविकृतमन-
न्यथादिति” । (से किं खाइए त्ति) अथ किं पुनरित्यर्थः । (सखं
त्ति) समस्तास्ते च देशापेक्षयाऽपि नवन्ति, प्रकारकास्त्वेऽपि
सर्वशब्दप्रवृत्तेः । इत्यत आह—(कसिण त्ति) कृत्वा न तु
सकलदेशापेक्षया सर्व इत्यर्थः । ते च स्वस्वजावरहिता अपि भव-
न्नीत्यत आह—प्रतिपूर्णा आत्मस्वरूपेणाविकलाः, ते च प्रदेशा-
न्तर्गपेक्षया स्वस्वजावन्यूना अपि तथोच्यन्ते इत्याह—(निरव-
सेस त्ति) प्रदेशान्तरतोऽपि स्वस्वभावेनान्यूनाः । तथा—(एगगह-
णगहिया त्ति) एकग्रहणैकशब्देन धर्मास्तिकाय इत्येवं त्रक-
णेन गृहीता ये ते तथा, एकशब्दानभिधेया इत्यर्थः । एकार्थाद्ये-

ते शब्दाः । (पपसा अणंता भाणियव्व त्ति) धर्माधर्मयोर-
संख्येयाः प्रदेशा उक्ताः । आकाशादीनां पुनः प्रदेशा अनन्ता वा-
क्याः, अनन्तप्रदेशकत्वाभ्याणामपीति । उपयोगगुणो जीवा-
स्तिकायः प्राग्दर्शितः । ज० २ श० १० उ० ।

प्रदेशनिबृद्धनम्—

एयंसि णं भंते ! धम्मत्थिकायअट्ठमत्थिकायआगा-
सत्थिकायंसि चकिया केइ आसइत्तए वा मुत्तए वा चि-
ट्ठित्तए वा णिमीयत्तए वा, तुर्याट्ठित्तए वा ? । णो इण्ठे समट्ठे,
अणंता पुण तत्थ जीवा आगाढा । से केण्डेणं भंते ! एवं
वुच्चइ—एयंसि णं धम्मत्थिकाय० जाव आगासत्थिकायंसि नो च-
किया केइ आसइत्तए वा० जाव आगाढा । गोयमा ! मे जहा
णामए कूमागारसाला मिया दुइआं बित्ता गुत्ता गुत्तदुवारा
जहा रायप्पसेण उजे० जाव दुवारवयाणां पिहंति । दुवार०
तामे य कूमागारसालाए बहुमज्जदेसजाए जट्ठेणं एको
वा दां वा तिभि वा । उकोमेणं पदीवसहस्सं पदीविज्जा,
से णूणं गोयमा ! ताओ पदीवलेस्माओ असमसमंभ-
वाओ असममपुट्टाओ० जाव असमसमपत्ताए चिट्ठंति,
इता चकिया णं गोयमा ! केइ तासु पदीवलेस्मासु आसइ
त्तए वा० जाव तुर्याट्ठित्तए वा । जगवं ! णो इण्ठे समट्ठे ।
अणंता पुण तत्थ जीवा आगाढा । से तेण्डेणं गोयमा !
एवं वुच्चइ० जाव आगाढा ॥

एतस्मिन् णमिति वाक्यालङ्कारे (चकिय त्ति) शक्त्युवात् ।
कश्चित्पुरुषः । ज० १३ श० ४ उ० ।

प्रमाणम्—

धम्मत्थिकाए णं जंते ! केमहालए पणत्ते ? । गोयमा !
लोए लोयमेत्ते लोयप्पमाणे लोयफुडे लोयं चैव फुमिक्का
णं चिट्ठइ । एवं अट्ठमत्थिकाए लोयाकाभे जीवत्थिकाए
पोमगहत्थिकाएक्काजिह्वावा ॥

(केमहालए त्ति) सुप्तजावप्रत्ययत्वादिदेशस्य, किं महत्त्वं
यस्यासौ किमदन्तः । (लोए त्ति) लोको लोकप्रमितत्वात्,
लोकव्यपदेशाद्वा, उच्यते च—“पंचाधिकायमहं लोयमित्यादि”
लोके चास्मौ यत्नेते । इदं चाप्रहितमप्युक्तम्, शिष्यहितत्वाद्वा-
चार्यस्येति । लोकमात्रो लोकपरिमाणः, स च किञ्चिन्न्यूनाऽपि
व्यवहारतः स्यादित्यत आह—(लोयप्पमाणे त्ति) लोकप्रमाणो
लोकप्रदेशप्रमाणत्वात्तत्प्रदेशानाम् । स खान्योन्यानुबन्धेन स्थित
इत्यतदेवाह—(लोयफुडे त्ति) लोकेन लोकाकाशेन सकलस्व-
प्रदेशैः स्पृष्टो लोकस्पृष्टः । तथा लोकमेव च सकलस्वप्रदेशैः
स्पृष्टा तिष्ठतीति पुद्गलास्तिकायो लोकस्पृष्टा तिष्ठतीत्यन्तरमु-
क्तिरिति । अ० २ श० १० उ० ।

वर्णगन्धरसादिः—

धम्मत्थिकाए णं कति वप्पे, कति गंधे, कति रमे, कति
फासे ? । गोयमा ! अवन्ने अगंधे अरसे अफासे अरुवी
अजीवे सामए अवट्ठिए लोणदव्वे, ते समासओ पंचविहे
पणत्ते । तं जहा—दव्वओ खेत्तओ कालओ भावओ गु-

णओ । दव्वओ णं धम्मत्थिकाए एगे दव्वे, खेत्तओ लो-
गप्पमाणमेत्ते, कालओ न कयाइ न आमि न कयाइ न-
त्थि जाव निब्बे, भावओ अवबे अंगधे अरमे अफासे,
गुणओ गमणगुणे । अहम्मत्थिकाए वि एवं चेव, नवरं गु-
णओ ठाणगुणे । आगामत्थिकाए वि एवं चेव, नवरं खे-
त्तओ णं आगामत्थिकाए लोयालोयप्पमाणमेत्ते अणंते
चेव जाव गुणओ अवगाहगुणे । जीवत्थिकाए णं भंते !
कइ वप्पे, कइ गंधे, कइ रमे, कइ फासे ! गोयमा ! अवबे
जाव अरूवी जीवे सामए अवट्ठिए लोगदव्वे, मे समामओ
पंचविहे पाणत्ते । तं जहा-दव्वओ जाव गुणओ । दव्व-
ओ णं जीवत्थिकाए अणंताइ जीवदव्वाइ, खेत्तओ लो-
गप्पमाणमेत्ते, कालओ न कयाइ न आमि० जाव निब्बे,
जावओ पुण अवबे अंगधे अरसफासे, गुणओ उव-
ओगगुणे । पांगलत्थिकाए णं भंते ! कइ वाणे, कइ गं-
धरसफासे ! गोयमा ! पंचवबे पंचरमे दुग्धे अट्ठफासे
रूवी अजीवे सामए अवट्ठिए लोगदव्वे । मे समामओ पं-
चविहे पाणत्ते । तं जहा-दव्वओ खेत्तओ कालओ भाव-
ओ गुणओ । दव्वओ णं पांगलत्थिकाए अणंताइ दव्वाइ,
खेत्तओ लोयप्पमाणमेत्ते, कालओ न कयाइ न आमि०
जाव निब्बे, जावओ वप्पमेत्ते गंधरसफासमेत्ते, गुणओ ग-
हणगुणे ॥

(अवबे इत्यादि) यत्त पञ्चवर्णादिरत्त एवाकूपी यमुत्तं, न तु
नि स्वभावः, नञ् पर्यदात्मवृत्तित्वात् । शाश्वतो ह्येतोऽय-
स्थितः प्रदर्शनः (लोगदव्वे ति) लोकस्य पञ्चास्तिकाय-
कम्पांशूनूते ह्ययं लोकद्रव्यम् । भाषत इति पर्यायतः । (गुण-
ओ ति) कार्यतः । [गमणगुणे ति] जीवपुद्गलानां गतिपरिण-
तानां गत्युपपत्त्यहेतुः, मत्स्यानां जलमिवेति । [ठाणगुणे ति] जी-
वपुद्गलानां स्थितिपरिणतानां स्थित्युपपत्त्यहेतुः, मत्स्यानां स्थ-
मिवेति । [अवगाहगुणे ति] जीवादीनामवकाशहेतुः, यदराणां
कृमिमिव । [उवओगगुणे ति] उपयोगश्चेत्यं भाकारानाका-
रभेदम् । [गहणगुणे ति] ग्रहणं परस्परं सम्बन्धनं जीवेन
वा, औदारिकादिभिः प्रकारैरिति । भ० २ श० १० उ० ।

अवगाहनादयः-

धम्मत्थिकाए णं भंते ! केमहाद्वए पाणत्ते ! गोयमा !
लोए लोयमेत्ते लोयप्पमाणे लोयफुमे लोयं चेव उगाहि-
त्ताणं चिट्ठति, एवं जाव पांगलत्थिकाए । अहे लोए णं
जंते ! धम्मत्थिकायस्स केवइयं ओगादे ! गोयमा ! साइरेगं
अब्बं ओगादे, एवं एएणं अजिलावेणं जहा वियइमणं
जाव ईसिप्पञ्जारणं । जंते ! पुढवीलोयागासस्स किं मं-
खेज्जइजागं ओगाढा पुच्छा ! गोयमा ! एो संखेज्जइजागं
ओगाढा, असंखेज्जइजागं ओगाढा, एो संखेज्जइजागे
ओगाढा, णो असंखेज्जइजागे ओगाढा, एो सव्वं लो-
यं ओगाढा, सेसं तं चेव ।

“धम्मत्थिकाएणं भंते !” इत्यादिरालापकः; तत्र च नवरं
केवलं “लोयं चेव फुलित्ताणं चिट्ठति” । एतस्य स्थाने-
“लोयं चेव ओगाहित्ताणं चिट्ठति” इत्यभिप्रायो दृश्य इति ।
भ० २ श० २ उ० ॥

(अस्तिकायानां विषयेऽन्ययुक्तैः सह विप्रतिपत्तयः ‘अणउ-
त्थिय’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे ४४६ पृष्ठे दर्शिताः)

मध्यप्रदेशाः-

कइ णं जंते ! धम्मत्थिकायस्स मज्झप्पदेमा पाणत्ता !
गोयमा ! अहं धम्मत्थिकायस्स मज्झप्पदेमा पाणत्ता ।
कइ णं जंते ! अहम्मत्थिकायस्स मज्झप्पदेमा पाणत्ता !
गोयमा ! एवं चेव । कइ णं जंते ! आगामत्थिकायस्स मज्झ-
प्पदेमा पाणत्ता ! गोयमा ! एवं चेव । कइ णं जंते ! जीवत्थि-
कायस्स मज्झप्पदेमा पाणत्ता ! गोयमा ! अहं जीवत्थिकाय-
स्स मज्झप्पदेमा पाणत्ता । एएसि णं जंते ! अहं जीव-
त्थिकायस्स मज्झप्पदेमा कइमु आगामपदेमेसु ओगाढा
होति ? गोयमा ! जहणंणं एकंमि वा दोहि वा तिहि
वा चउहि वा पंचहि वा छहि वा उक्कोमेणं अट्ठमु णो
चेव णं मत्तसु । सेव भंते ! भंते ! ति ॥

प्रत्येक जीवानामित्यर्थः । ते न सर्वस्यामवगाहनायां मध्य-
जग एव जवन्तीति मध्यप्रदेशा उच्यन्ते । (जहणंणं एकंमि वे-
त्यादि) मज्झाचविकाशधर्मस्यान्तेषाम् । (उक्कोमेणं अट्ठमु
ति) एकैकस्मिन्नेव नामवगाहनात् । (नो वेन णं मत्तसु ति)
घन्तुस्वभावादिति । भ० २ श० ४ उ० ॥ मथा० । (अस्तिका-
यविषये काशेदायिसवाद् : ‘आणउत्थिय’ शब्देऽस्मिन्नेव भा-
गे ४४६ पृष्ठे दर्शितः)

अतियकायधम्म-अस्तिकायधर्म-पु० । अस्तयः प्रदेशास्तेषां
काया राशिरास्तिकायः । स एव (संख्या) धर्मो गतिपर्याय जीव-
पुद्गलयोर्धोराणादित्यस्तिकायधर्मः । मथा० १० गा० । गत्युप-
पत्त्यभलक्षणधर्मास्तिकायनामके ह्ययधर्मः, मथा० ३ गा० ३ उ० ॥

अतियक-अस्तिकय-न० । अस्तीति मतिरस्येत्यास्तिकः ।
तस्य जावः कर्म वा आस्तिक्यम् । तस्यान्तराव्रणेऽऽपि जिना-
कनत्वविषये निराकाङ्क्षायां प्रतिपत्ता, ध० २ अधि० अस्तिका-
यादित्रिपयास्तिकश्रद्धायां, दर्श० । सन्ति खमु जिनंओ-
पादिषु अतीन्द्रिया जीवपरलोकादयो जावा इति । परिणामं,
ध० २ अधि० । सथा० ।

अतियण (न) तियप्पवाय-अस्तित्वास्तिसवाद्-न० । यल्लो-
के यथाऽस्ति यथा वा नास्ति; अथवा स्यादादानीमायत-
स्तदेवास्ति, नदेव नास्तीत्येवं प्रवदतीति । स० । यद्वस्तु लो-
केऽस्ति धर्मास्तिकायादि, यच्च नास्ति स्वरशृङ्गादि, तन्प्रवदती-
ति । अथवा सर्वं यन्तु स्वरूपेणास्ति, पररूपेण नास्तीति प्रव-
दतीति, अस्तित्वास्तिसवाद् । चतुर्थे पुर्यश्चेत्, न० । तस्य पदपरि-
माणं पाटिपदशतसहस्राणि । स० । “अतियणतियप्पवायपुब्ब-
स्स णं अछारस वत्थुदस चूलिया वत्थु पाणत्ता” । न० ।

अतियत्त-अस्तित्व-न० । अस्ति-भावे त्व । विद्यमानत्वे, दर्श०
१ अ० । अर्थक्रियाकारित्वे, “यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थ

सत्" इति वचनात् । आ० म० द्वि० । ['स्नाणियवा' शब्देऽस्य उपपत्तिरुच्यते] गुणभेदे, "तत्रास्ति-त्वं परिहृत्य, सद्भूतत्व-गुणः पुनः" । तत्र इदं परिहृत्य-सत्तया गो जयति यस्मात्सद्भूततया व्यवहारो जायते, स चास्ति-त्वगुणः । उच्यते ०११ अभ्या० । धर्मधर्मिणोरभेदान् सद्भवस्तुति, भ० ।

यस्य वस्तुनो यथैवास्तित्वं तथैव जगवता तीर्थकरणं प्रकृत-मिति विदर्शयिष्यथावद् वस्तुपरिणामं दर्शयन्नाह—

से णूणं भंते ! अतिथिं अतिथिं परिणमइ, एतिथिं एतिथिं परिणमइ ? । हुंता गोयमा !० जाव परिणमइ ॥

(से णूणमित्यादि) [अतिथिं अतिथिं परिणमइ स्ति] अस्तित्वमङ्गुल्यादेरङ्गुल्यादनात्वेन सत्त्वम् । उक्तं च— " स-र्वमस्ति स्वरूपेण, पररूपेण नास्ति च । अन्यथा सर्वभाषाभा-सकत्वं सप्रसज्यते " ॥ १ ॥ तच्चैव मृजुत्वादिपर्यायरूपमध-स्यम्; अङ्गुल्यादिरङ्गुल्यास्तित्वस्य कथं चिदङ्गुल्यादिपर्यायाव-तिरिक्तत्वात् । अस्तित्वेऽङ्गुल्यादेरेवाङ्गुल्यादिभावेन सत्त्वे वक्तृत्वादिपर्याय इत्यर्थः । परिणमति—तथा भवति । इदमुक्तं भवति—द्रव्यस्य प्रकारान्तरेण सत्ता प्रकारान्तरसत्तायां व-र्तते । यथा—मृद्वव्यस्य पिकप्रकारेण सत्ता घटप्रकारसत्ताया-मिति । (अतिथिं अतिथिं परिणमइ स्ति) नास्तित्वमङ्गु-ल्यादेरङ्गुल्यादिनात्वेनास्तित्वम्, तच्चैवाङ्गुल्यादिनात्वं एव । तत-श्चाङ्गुल्यादिनास्तित्वमङ्गुल्यादिस्तित्वरूपमङ्गुल्यादिनास्तित्वेऽङ्गुल्या-देः पर्यायान्तरेणास्तित्वरूपे परिणमति । यथा—मृद्वो नास्तित्वं तत्त्वादिरूपं मृजुत्वास्तित्वरूपे पट्टे स्ति, अथवा अस्तित्वमिति धर्मधर्मिणोरभेदात्सद्वस्तुस्तित्वे सत्त्वे परिणमति । सत्त्वदेव भवति, नास्तित्वं विनाशः स्यात् । विनाशस्य पर्यायान्तरग-मनमात्ररूपत्वात् । दापादिविनाशस्यापि तमिन्नादिरूपतया परिणामात् । तथा नास्तित्वमत्यन्तावरोपयत् खरविषा-णादि, तत्रास्तित्वेऽत्यन्तावरो एव वर्तते । नास्तित्वमसत् सत्त्वमस्ति, खरविषाणस्येति । उक्तं च— " नासतो जायते भावो, भावावो जायते सतः " । अथवा अस्तित्वमिति धर्म-भेदात्सद्वस्तित्वे सत्त्वे वर्तते । यथा—पट्टः पट्टत्व एव । नास्तित्व-त्वाद्—नास्तित्वं सत्त्वे वर्तते, यथाऽपट्टोऽपट्टत्व एवेति ।

अथ परिणामहेतुदर्शनायाह—

जं तं भंते ! अतिथिं अतिथिं परिणमइ, एतिथिं एतिथिं परिणमइ, तं किं पओगसा, वीससा ? । गोयमा ! प-ओगसा वि तं वीससा वि तं ॥

(जं तमित्यादि) (अतिथिं अतिथिं परिणमइ स्ति) पर्यायः पर्यायान्तरतां यातीत्यर्थः । (एतिथिं एतिथिं परिणमइ स्ति) व-स्तुन्तरस्य पर्यायः—तत्पर्यायान्तरतां यातीत्यर्थः । (पओगस स्ति) सकारस्याऽऽगमिकत्वात्प्रयोगेण जीवव्यापारेण । (वीसस स्ति) यद्यपि लोके विस्वमाशब्दो जगपर्यायतया रूढस्तथापि स्वभा-वार्यो दृश्यः । इह प्राकृतत्वाद्—'वीससा' इति वाच्ये वीससत्युक्त-मिति । अत्रोत्तरम्—(पओगसा वि तं ति) प्रयोगेणापि तदास्त-त्वादि, यथा—कुलालव्यापाराद् मृत्पिण्डो घटतया परिणमति, अङ्गुलिमृजुता वा वक्तव्येति । अपिः समुच्चये । (वीससा वि-तं ति) यथा—दुष्प्राप्ताश्च भूतानि । नास्तित्वस्यापि नास्तित्व-परिणामे प्रयोगविस्वस्योक्तान्येवादाहरणानि । वस्तुन्तरापरि-

या मृत्पिण्डादेरस्तित्वस्य नास्तित्वात् । सत्त्वदेव स्यादिति व्या-ख्यानान्तरेऽप्येतान्येवादाहरणानि, पूर्वोक्तवस्तुस्थयोः सद्रूपत्वा-दिति । यदप्यत्रावोऽज्ञाय एव स्यादिति व्याख्यातम्, तत्रापि प्र-योगेणापि तथा विस्वसयाऽपि अज्ञातो भाव एव स्यात्, न प्र-योगाद्वाः साफल्यमिति उपाख्येयमिति । ज० ।

अथांक्तस्वरूपस्यैवार्थस्य सत्यत्वेन प्रज्ञापनीयतां दर्शयितुमाह—

मे णूणं जंते ! अतिथिं अतिथिं गमणिज्जं जहा परि-णमइ दो आलावगा, तहा गमणिजेण वि दा आलावगा जाणियवा, जाव तहा मे अतिथिं अतिथिं गमणिज्जं, जहा ते जंते ! इत्थं गमणिज्जं, तहा ते इह गमणिज्जं, जहा ते इह गमणिज्जं तहा ते इत्थं गमणिज्जं ? । हुंता गोयमा ! जहा मे इत्थं गमणिज्जं तहा मे इह गमणिज्जं ॥

अस्तित्वसद्वस्तुत्वैव गमनीयं सद्रूपसत्त्वेनैव प्रज्ञापनीयमित्य-र्थः । (दो आलावग स्ति) (से णूणं जंते ! अतिथिं अतिथिं गमणि-ज्जमित्यादि) 'पओगसा वि तं वीससा वि तं' इत्येतदन्त एकः, परिणामभेदाभिधानात् । 'जहा ते जंते ! अतिथिं अतिथिं गमणिज्जमित्यादि' तदा 'मे अतिथिं अतिथिं गमणिज्जं' इत्येतदन्तस्तु द्वितीयोऽस्तित्वनास्तित्वपरिणामयोः समता-भिधायीति । एवं वस्तुप्रज्ञापनीयवशां समभावनां जगवतोऽ-भिधायीति शिष्यविषयां तां दर्शयन्नाह—'जहा ते इत्यादि' यथा स्वकीयपरकीयताऽनपेक्षतया समत्वेन विहितमिति प्रवृत्त्या उप-पकारमुच्यते वा ते तत्र भवन्ति । [एत्थं स्ति] एतस्मिन्म-यि सन्निहिते स्वशिष्ये गमनीयं वस्तुप्रज्ञापनीयम् । तथा तेनैव समताद्वयप्रकारेण उपकारयिष्या वा [इह ति] इहास्मि-न् गृहिपाशाणरुकादौ जने गमनीयं वस्तुप्रज्ञापनीयमिति प्रश्नः । अथवा [एत्थं ति] स्वात्मनि यथा गमनीयं सुखाप्रियत्वादि, तथा इह परात्मनि । अथवा यथा प्रत्यक्षाधिकरणार्थतया एतस्मि-त्यतच्छब्दरूपमिति गमनीयम्, तथा इह इत्थमित्येतच्छब्द-रूपमिति, समानार्थत्वाच्चोक्तपीति । ज० १ श० ३ उ० ॥

अतिथिभाव—अस्तिजाव—पु० । विद्यमानभावे, "अतिथिभावो स्ति वा विज्जमाणभावो स्ति वा पण्डा" आ० चू० १ अ० ।

अतिथि (थि) र—अस्थिर—वि० । न० त० । प्राकृते—" खयधध-भाम् " ८ । १ । ७७ । इति थस्य प्राप्तमपि इत्थं प्रायिकत्वाज्ज-यति । प्रा० । अहदं, ओघ० अतरे, नि० चू० १० उ० । धृति सदनहीनत्वेन बलहीने, व्य० २ उ० । चले च, उत्त० २० अ० । अपरिचिते, " अतिथिरस्स पुण्वगदियस्स वत्तणा जं इह थि-रीकरणं " पञ्चा० १२ विव० । जीर्णे, आचा० २ श्रु० ३ अ० २ उ० । अस्थानुद्वये, ज० ।

अस्थिरं प्रक्षोटति स्थिरं वा प्रक्षोटति इति चिन्तयन्नाह—

से णूणं जंते ! अतिथिं पलोदइ, नो थिरे पलोदइ, अ-तिथिरे जज्जइ, नो थिरे जज्जइ, मासए बाजए वालियत्तं अमासयं मासए पंडिणं पंडियत्तं अमासयं ? । हुंता गोयमा ! अतिथिरे पलोदइ० जाव पंडियत्तं अमासयं, सेवं जंते ! जंते ! स्ति० जाव विहरइ ।

(अतिथिरे स्ति) अस्थानु द्रव्यं लोपादि, प्रक्षोटति परितर्कते, अ-

अध्यात्मचिन्तायामस्थिरं कर्म तस्य जीवप्रदेशेन्यः प्रतिसमयबलनेनास्थिरत्वात् प्रसोदयति, कण्ठोदयनिर्जरादिपरिणामैः परिवर्तते, स्थिरं शिलादि न प्रसोदयति । अध्यात्मचिन्तायां तु स्थिरा जीवः, कर्मकृत्येऽपि तस्य अवस्थितत्वात्सौ प्रसोदयति, उपयोगलक्षणस्थभावाच्च परिवर्तते । तथा अस्थिरं जडरस्वभावं नृणां ज्ञेयं ज्ञेयते विद्वलयति । अध्यात्मचिन्तायामस्थिरं कर्म तज्जयते व्यपेति, तथा स्थिरममङ्गुरमयः शलाकादि न जयते, अध्यात्मचिन्तायां स्थिरा जीवः, स च न भज्यते, शाश्वतत्वाविति । जीवप्रस्तावार्थद्वयमाह—(सासप बासप सि) बासको व्यवहारतः शिशुः, निश्चयतोऽसंयतो जीवः, स च शाश्वतः, द्रव्यत्वात् । (बासियसं ति) इह कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वाद्वास्तवम्, व्यवहारतः शिशुत्वम्, निश्चयतस्त्यसंयतत्वम् । तच्छाशाश्वतम्, पर्यायत्वाविति । एवं पण्डितसूत्रमपि, नवरं पण्डितो व्यवहारेण शाश्वतो जीवः, निश्चयतस्तु सत्य इति । भ० १ श० ९९ उ० । अतस्त्वं च, स्थिरा नाम येषां तत्रैव गृहाणि, अस्थिरा येषामन्यत्र गृहाणि । उ० १ उ० ।

अस्थि (थि) रत्नक-अस्थिरवृद्ध-न० । अस्थिराऽशुभभृगुः स्वराऽनादेयाऽयशःकार्तिरूपे नामकर्मजेष्वृद्धे, कर्म० १ कर्म० ।

अस्थि (थि) रणाम (ण)-अस्थिनामन्-न० । यद्वयात्कर्णभ्रजिह्वाद्यवयवा अस्थिराभ्यपला जयन्ति, तस्मिन् नामकर्मजदे, कर्म० १ कर्म० ।

अस्थि (थि) रतिग-अस्थिरत्रिक-न० । अस्थिराऽशुजाऽयशःकार्तिर्मन्त्रे कर्मत्रिके, कर्म० ४ कर्म० ।

अस्थि (थि) रदुग-अस्थिरद्विक-न० । अस्थिराशुजाख्ये कर्मद्विके, कर्म० २ कर्म० ।

अस्थि (थि) रव्य-अस्थिरव्रत-त्रि० । अस्थिराणि गृहीतमुक्तनया चर्त्तानि व्रतान्यस्येत्यास्थिरव्रतः । कदाचिद् व्रतं गृह्णाति कदाचिद् मुञ्चति । उक्त० २० अ० ।

अस्थि (थि) वाय-अस्तिवाद-पु० । सतां वस्तुनां सत्त्वाभ्युपगमे, यथा—“ अस्थि य शिखो कुण्ड ई, कयं च वेणु अस्थि णिव्वाणं । अस्थि य मोक्षलोवाओ, उः भस्मस्तस्म ठाणाई ” ॥१८॥ प्रय० १४७ द्वा० । एतमेवास्तिवादं समयसरणे जगतां स्तीर्थकरावयति । श्री० । लोकादीनां वस्तुतः सतामस्तित्वमङ्गीकार्यमेवाऽन्यथा स्थानाचार इति ।

सर्वशून्यवादिमतनिरासेन लोकादिकयोः प्रविभागनास्तित्वं

प्रतिपादयितुकाम आह—

एत्थि लोप अलोप वा, एव सन्नं निवेसप ।

अत्थि लोप अलोप वा, एवं सन्नं निवेसप ॥ ११ ॥

यदि वा सर्वत्र वीर्यमस्ति, नास्ति सर्वत्र वीर्यम्, इत्यनेन सामान्येन वस्तुस्तित्वमुक्तम् । तथाहि—सर्वत्र वस्तुनो वीर्यं शक्तिरर्थक्रियासामर्थ्यं मनसः स्वविषयज्ञानोत्पादनम्, तच्चैकान्तनाशयन्ताभावाच्छशिविषाणदेत्यस्तित्वेवं संज्ञां न निवेशयेत्, सर्वत्र वीर्यं नास्तीति नो एवं संज्ञां निवेशयेदिति । अनेनावशिष्टं वस्तुस्तित्वं प्रसाधितम् । इदानीं तस्यैव वस्तुन ईषद्विशेषितत्वेन लोकादिकरूपतयाऽस्तित्वं प्रसाधयन्नाह—(एत्थि लोप

अलोप इत्यादि) लोकादितुर्दशरज्ज्वात्मको धर्माधर्माकाशादिपञ्चास्तिकायात्मको वा स नास्तीत्येवं संज्ञां नो निवेशयेत् । तथाऽऽकाशास्तिकायात्मकस्यैकः, स च न विद्यत एवेत्येवं संज्ञां नो निवेशयेत् । तदभावप्रतिपत्तिनिबन्धनं त्विदम् । तथा—प्रतिभासमानं वस्तुवयवद्वारेण वा प्रतिभासेत, अवयवद्वारेण वा । तत्र न तावदवयवद्वारेण प्रतिभासनमुत्पद्यते, निरंशपरमाणुनां प्रतिभासमानासम्भवात्सर्वातीत्यज्ञास्य परमावयवकत्वात्, तेषां च कृष्णस्थविक्रानेन दृष्टुमशक्यत्वात् । तथा चोक्तम्—“यावद् दृश्यं परस्ताव-द्भागः स च न दृश्यते । निरंशस्य च प्रागस्य, नास्ति दृश्यदर्शनम्” ॥१॥ इत्यादि । नाप्यवयवद्वारेण विकल्पमानस्यावयविन एवाभावात् । तथाहि असौ स्वावयवेषु प्रत्येकं सामस्त्येन वा घटतेताम्, अशांशिभावेन वा । सामस्त्येनावयविबहुत्वप्रसङ्गात् । नाप्यशेन, पूर्वविकल्पानतिक्रमेणानवस्थाप्रसङ्गात् । तस्माद्विचार्यमाणं न कथंचिद्वस्तुनामकं भावं लभते । ततस्तत्सर्वमेवैतन्मायास्वप्नेन्द्रजालमहमरीचिकाविविज्ञानसदृशम् । तथा चोक्तम्—“यथा यथाऽर्थाश्चिन्त्यन्ते, विचिन्त्यन्ते तथा तथा । यद्येते स्ययमधिग्न्या, रोचन्ते तत्र के वयम् ?” ॥१॥ इत्यादि । तदेव वस्त्वजाये तद्विशेषलोकालोकाभावः सिद्ध एवेत्येवं नो संज्ञां निवेशयेत्, किन्त्वस्ति लोक उर्ध्वाधस्तयेषूपो वैशाखस्थानस्थितकर्त्तव्यस्तकरयुग्मपुरुषसदृशः, पञ्चास्तिकायात्मको वा । तद्व्यतिरिक्तश्चात्रोक्तोऽप्यस्ति, संबन्धिशब्दत्वात्तत्त्ववत्त्वाऽनुपपत्तेरिति भावः । युक्तिश्चात्र—यदि सर्वं नास्ति, ततः सर्वान्तःपातित्वात्प्रतिषेधकोऽपि नास्ति, इत्यतस्तदभावात् प्रतिषेधभावांशपि च सति परमार्थभूते वस्तुनि मायास्वप्नेन्द्रजालादिव्यवस्था । अन्यथा किमाश्रित्य, को वा मायादिक व्यवस्थापयेत् ? इति । अपि च—“सर्वानावो यथाभीष्टो, युक्तयजावे न सिध्यति । साऽस्ति चेत्सैव नस्त यं, तस्मिन् सौ सर्ववस्तु सत्” ॥१॥ इत्यादि । यदप्यवयवावयविविभागकल्पनया वृषणमभिधीयते, तदप्यार्हतमतानजिज्ञेन । तन्मतं चैयजूनम् । तथा—नैकान्तेनावयवा एव, नाप्यवयवेष्वेव चेत्यतः स्याद्वादाभ्ययणात्पूर्वोक्तविकल्पदोषानुपपत्तिरित्यतः कथंचिल्लोकोऽस्येवमलोकोऽपीति स्थितम् ॥१२॥

तदेवं लोकालोकास्तित्वं प्रतिपाद्याधुना तद्विशेषभूतयोर्जीवाजीवयोरस्तित्वप्रतिपादनायाह—

एत्थि जीवा अजीवा वा, एव सन्नं निवेसप ।

अत्थि जीवा अजीवा वा, एवं सन्नं निवेसप ॥ १३ ॥

(एत्थि जीवा अजीवा वेत्यादि) जीवा उपयोगलक्षणाः संसारिणो मुक्ता वा, तेन विद्यन्ते-तथा अजीवाश्च, धर्माधर्माकाशपुद्गलकालात्मका गतिस्थित्यवगाहानच्छायातपोद्योतादिवर्तनालक्षणा न विद्यन्ते इत्येवं संज्ञां परिज्ञानं नो निवेशयेत्, नास्तित्वनिबन्धनं त्विदम्, प्रत्येकानुपलभ्यमानत्वात् । जीवा न विद्यन्ते, कायाकारपणितानि ज्ञानान्येव धावनवर्गनादिकां क्रियां कुर्वन्तीति । तथाऽऽत्माद्वैतवादमताभिप्रायेण—“पुरुष एवेवं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्” इत्यागमात् । तथा अजीवा न विद्यन्ते, सर्वस्यैव चेतनाचेतनस्यात्ममात्रनिर्वर्तितत्वात्, नो एवं संज्ञां निवेशयेत् । किं त्वस्ति जीवः सर्वस्यास्य सुखदुःखादेर्निबन्धनज्ञतः स्वसंविन्निसिद्धोऽहंप्रत्ययग्राह्यः, तथा तद्व्यतिरिक्ता धर्माधर्माकाशपुद्गलादयश्च विद्यन्ते । सकलप्रमाणज्येष्ठेन प्रत्येकानुलभ्यमानत्वात् । तदुक्तानां ज्ञानचैतन्यवादीष्वचार्यः । किं तानि भवद्भिप्रेतानि ज्ञानानि नित्यानि, उत अनित्यानि ? यदि नित्यानि, ततोऽप्र-

स्युतानुपपन्नस्थिरैकस्वभावत्वाच्च कायाकारपरिणतेऽभ्युपगमः । नापि प्रागविद्यमानस्य चैतन्यमुत्पद्यते, आहोस्त्रिद्विद्यमानं तावदविद्यमानम्; अतिप्रसङ्गात्, अन्युपेतागमलोपाङ्गा । अथ विद्यमानमेव सिद्धं तर्हि जीवत्वं तथाऽऽत्माऽद्वैतवार्थापि वाच्यः । यदि पुरुषमात्रमेवेवं सर्वम्, कथं घटपटादिषु चैतन्यं नोपलभ्यते ? । तथा तदैक्यजन्निबन्धनानां पक्षेऽहंतुल्यलानामभावात्माध्यसाधनाभावः तस्माच्चैकान्तेन जीवाजीवयोरजावः, अपि न सर्वपदार्थानां स्याद्वादाश्रयणाज्जावः स्यादजीवः, अजावोऽपि च स्याज्जीवः । इत्येतच्च स्याच्चादाश्रयणं जीवपुद्गलयोरन्योन्यानुगतयोः शरीरस्य प्रत्यक्षतयाऽभ्युपगमोपापसम्पन्नानुपपत्तिः ॥ १३ ॥

जावस्तिथ्ये च सिद्धे तन्निबन्धनयोः सत्सत्कियाद्वाराऽऽयातयोर्धर्माधर्मयोरस्तिव्यतिपादनायाह—

णत्थि धम्मे अधम्मे वा, णेवं सन्नं निवेसए ।

अत्थि धम्मे अधम्मे वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ १४ ॥

(णत्थि धम्मे अधम्मे वेत्यादि) धर्मः धृतचारित्राख्यात्मको जीवस्यात्मपरिणामः कर्मज्यकारणमात्मपरिणामः, यवमधर्मोऽपि मिथ्यात्वावर्गतिप्रमादकषाययोगरूपः कर्मबन्धकारणमात्मपरिणाम एव । तावेव ततो धर्मोऽधर्मो कालस्वजावनियतोऽभेदादिमतेन न विद्यते इत्येवं संज्ञां नो निवेशयेत् । कालादय एवाप्य सर्वस्य जगद्वैचित्र्यस्य धर्माधर्माव्यतिरेकेणैकान्ततः कारणमित्येवमभिप्रायं कुर्यात्, यतः त एवैकका न करणम्, अपि न समुदिता एवेति । तथा श्लोक्तम्—“न हि कालादीर्हितो, केवलेर्हितो जायए किञ्चि । इह मुग्धं धणां वि, ता सव्वे समुदिता हेतु ” ॥१॥ इत्यादि । यतो धर्माधर्ममन्तरेण संसारवैचित्र्यं न घटामियर्ति, इत्यतोऽस्ति धर्मः सम्यग्दर्शनादिकः, अधर्मश्च मिथ्यात्वादिक इत्येव संज्ञां नो निवेशयेदिति ॥१४॥

सतोश्च धर्मोऽधर्मयोर्बन्धमोक्षसद्भाव इत्येतद्वर्णयितुमाह—

णत्थि वेधे व मोक्खे वा, णेवं सन्नं निवेसए ।

अत्थि वेधे व मोक्खे वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ १५ ॥

[णत्थि वेधे व मोक्खे वा इत्यादि] बन्धः प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रवेशात्मकतया कर्मपुद्गलानां जायेत स्वव्यापारतः स्वीकरणम् । स चाभूत्संस्थात्मनो गगनस्येव न विद्यत इत्येवं नो संज्ञां निवेशयेत् । तथा तदभावाच्च मोक्षस्याप्यभाव इत्येवमपि संज्ञां नो निवेशयेत् । कथं तर्हि संज्ञां निवेशयेत् ? इत्युत्तरार्द्धेन दर्शयति— अस्ति बन्धः कर्मपुद्गलैर्जाविस्य, इत्येवं संज्ञां निवेशयेदिति । यत्कृत्यते—मूर्त्तस्यामूर्त्तिमता संबन्धो न युज्यत इति । तदयुक्तम् । आकाशस्य सर्वव्यापितया पुद्गलैः संबन्धो दुर्निवार्यः, तदभावे तद्व्यापित्वमेव न स्याद् । अत्रास्य विज्ञानस्य हृत्प्रमदिरादिना विकारः समुपलभ्यत, न चासौ संबन्धमृते । अतो यत्किञ्चिदतत् । अपि च—संसारिणाममुक्तां सदा तैजसकर्मणशरीरसद्भावादात्यन्तिकममूर्त्तत्वं न भवतीति । तथा तत् प्रतिपक्षतो मोक्षोऽप्यस्ति, तज्जायं बन्धस्याप्यजावः स्यात्, इत्यतोऽशेषबन्धनापगमस्वभावा मोक्षोऽस्तीत्येव संज्ञां निवेशयेदिति ॥१५॥

बन्धमद्भावे चावश्यंभावी पुण्यपापसद्भाव इत्यतस्तद्भावं निवेशयितुमाह—

णत्थि पुणे व पावे वा, णेवं सन्नं निवेसए ।

अत्थि पुणे व पावे वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ १६ ॥

नास्ति न विद्यते पुण्यं पुण्यकर्मप्रकृतिवृत्तणम्, तथा पापं तद्विपर्ययलक्षणं नास्ति न विद्यते इत्येवं नो संज्ञां निवेशयेत् । तदभावप्रतिपत्तिनिबन्धनं त्विदम्—तत्र केषां चिन्नास्ति पुण्यं, पापमेव पुण्यकर्मण्यं सत्सुखदुःखानिबन्धनम् । तथा—परेषां पापं नास्ति, पुण्यमेव ह्यपचीयमानं पापं कार्यं कुर्यादिति । अन्येषां त्वभयमपि नास्ति । संसारवैचित्र्यं तु नियतिस्वभावादिहृतम् । तदेतदयुक्तम् । यतः पुण्यपापशब्दौ संबन्धिशब्दौ, संबन्धिशब्दानामेकस्य सत्ता परमस्तानान्तरीयकतो, नेतरस्य सत्तेति । नाप्युजयाभावः शक्यते वक्तुम्, निबन्धनस्य जगद्वैचित्र्यस्याभावात् । न हि कारणमन्तरेण कश्चित्कार्यस्योत्पत्तिर्दृष्टा । नियतिस्वभावादिवा-दस्तु नष्टोत्पत्तिपादप्रसारिकाणां पादप्रसारिकाप्रायः । अपि च—तद्भावेऽभ्युपगम्यमाने सकलक्रियावैयर्थ्यम्, तत एव सकलकार्योत्पत्तिः । इत्यतोऽस्ति पुण्यं पापं चैत्येवं संज्ञां निवेशयेत् । पुण्यपापे चैवं रूपं, तद्यथा—“पुद्गलकर्मशुनं य-तत्पुण्यमिति जिनशासने दृष्टम् । यदशुभमथ तत्पाप-मिति भवति सर्वज्ञ-निर्दिष्टम् ” इति ॥ १६ ॥

न कारणमन्तरेण कार्यस्योत्पत्तिरतः पुण्यपापयोः प्राशु-क्तयोः कारणभूतावाश्रवसंवरी तत्प्रतिषेधद्वारेण दर्शयितु-काम आह—

णत्थि आसवे संवरे वा, णेवं सन्नं निवेसए ।

अत्थि आसवे संवरे वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ १७ ॥

(णत्थि आसवे संवरे वेत्यादि) आश्रवति प्रविशति कर्म येन स प्राणातिपातादिरूप आश्रवः कर्मोपादानकारणम् । तथा—तन्निरोधः संवरः । एतौ द्वौपि न स्त इत्येवं संज्ञां नो निवेशयेत् । तदभावप्रतिपत्त्या शङ्काकारणं त्विदम्, कायवाङ्मनःकर्मयोगः स आश्रव इति यथेदमुक्तं तथेदमप्युक्तमेव—“ उच्छा-लियस्मि पाप इत्यादि ” ततश्च कार्यादिव्यापारेण कर्मबन्धो न भवतीति । युक्तिरपि—किमयमाश्रव आत्मनो भिन्नः, उताऽभि-न्नः ? । यदि भिन्ना नामासावाश्रवा घटादिवदभेदोऽपि नाश्रवत्वम्, सिद्धात्मनामपि आश्रवप्रसङ्गात् । तदभावे च तन्निरोधप्रवृत्तस्य संवरस्याप्यभावः सिद्ध एव । इत्येवमात्मकमध्यव-सायं न कुर्यात् । यतो यत्तदनैकान्तिकत्वं कायव्यापारस्य “उच्छालियस्मि पाप” इत्यादिनोक्तं, तदस्माकमपि सम्मतमेव । यतोऽयमस्माभिर्गुणयुक्तकर्मबन्धोऽभ्युपगम्यते । निरुपयुक्तस्य कर्मबन्धः, तथा भेदाभेदोभयपक्षसमाश्रयणात्तदेकपक्षाभ-तदोपाभावः । इत्यस्याश्रवसद्भावः, तन्निरोधश्च संवर इति । उक्तं च—“ योगः शुद्धः पुण्या-भवस्तु पापस्य तद्विपर्यासः । वाकायमनोगुप्ति-भिराश्रवः संवरस्तुक्तः ” ॥१॥ इत्यतोऽस्त्या-श्रवस्तथा संवरश्चेत्येवं संज्ञां निवेशयेदिति ॥१७॥

आश्रवसंवरसद्भावे चावश्यंभावी वेदनानिर्जरासद्भाव इत्यतस्तत् प्रतिषेधद्वारेणाह—

णत्थि वेयणा णिज्जरा वा, णेवं सन्नं निवेसए ।

अत्थि वेयणा णिज्जरा वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ १८ ॥

(णत्थि वेयणेन्यादि) वेदना कर्मानुभववृत्तणा, तथा—निर्जरा कर्मपुद्गलशान्तवृत्तणा । एते द्वौ अपि न विद्यते, इत्येवं नो संज्ञां निवेशयेत् । तदभावप्रत्याशङ्काकारणमिदम् । तद्यथा—“पल्यापम-सागरापमशतानुभवनीयं कर्मोन्तर्मुहूर्तेनैव क्षयमुपयति” इत्य-भ्युपगमात् । तदुक्तम्—“अं अस्माणीं कम्मं, खवेहं बहुयाईं वास-

कोडीहि । तस्याणी तिहि गुत्तो, कवेइ ऊसासमित्तणं ॥ १ ॥
इत्यादि । तथा क्षपकभ्रेण्यां च भट्टित्येव कर्मणो भस्मीकर-
णात्, यथाक्रमबद्धस्य चानुभवनाभावे वेदनाया अभवस्तद-
भावाच्च निर्जराया अपीत्येवं नो संज्ञां निवेशयेत् । किमिति ?
यतः कस्यचिदेव कर्मण एवमनन्तरकया नीत्या क्षपणात्-
पसा प्रदेशानुभवेन चापरस्य तदयोदीरणाभ्यामनुभवमभि-
त्यतोऽस्ति वेदना । यत आगमोऽप्येवंभूत एव । तद्यथा—“ पु-
र्व्वि दुष्प्रियाणं, दुष्पण्डितानां कस्मात् । वेइत्ता मोक्खो सुत्थि
अवेइत्ता ” इत्यादि वेदनासिद्धौ च निर्जराऽपि सिद्धेवेत्य-
तोऽस्ति वेदना निर्जरा वेत्येवं संज्ञां निवेशयेदिति ॥ १८ ॥

वेदनानिर्जरे च क्रियाऽक्रियत्वे ततस्तदभावप्रतिषेधनिषेधपू-
र्व्वकं दर्शयितुमाह—

एत्थि किरिया अकिरिया वा, एवं सन्नं निवेसए ।

अत्थि किरिया अकिरिया वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ १९ ॥

(एत्थि किरिया अकिरिया वा इत्यादि) क्रिया परिस्पन्द-
लक्षणा, तद्विपर्य्यस्ता स्वक्रिया, ते द्वे अपि न स्तो न विद्येते ।
तथाहि—सांख्यानं सर्वव्यापित्वादात्मन आकाशस्येव परि-
निरूपन्दिका क्रिया न विद्यते । शाक्यानां तु क्षणिकत्वा-
त्त्वर्षपदार्थानां प्रतिसमयमन्यथा वाऽन्यथोत्पत्तेः पदार्थस-
त्त्वैव, न तद्व्यतिरिक्ता काचित्क्रियाऽस्ति । तथा चोक्तम्—“ भू-
तिर्येषां क्रिया सैव, कारकस्यैव चाव्ययते । ” इत्यादि । तथा
सर्वपदार्थानां प्रतिक्षणमवस्थान्तरगमनात्सक्रियात्वम्, अतो
न क्रिया विद्यते इत्येवं संज्ञां नो निवेशयेत् । किं तर्हि—अ-
स्ति क्रिया अक्रिया वेत्येवं संज्ञां निवेशयेत् । तथाहि—शरी-
रात्मनोर्देशादेशान्तरावामिनिमित्ता परिस्पन्दात्मिका क्रिया प्र-
त्यक्षेणैवापलभ्यते, सर्वथा निष्क्रियत्वे चात्मनोऽन्युपगम्यमा-
ने गगनस्येव बन्धमोक्षाद्यभावः ; स च दृष्टेष्टवार्धतः । तथा
शाक्यानामापि प्रत्यक्षेणोत्पत्तिरयं क्रियेत्यतः कथं क्रियाया मना-
वः । अपिच—एकान्तेन क्रियाऽभावे संसारमोक्षाभावः स्यात् ।
इत्यतोऽस्ति क्रिया, तद्विपर्य्ययता आक्रिया, इत्येवं संज्ञां
निवेशयेदिति ॥ १९ ॥

तदेव सक्रियात्मनि सति क्रोधादिसङ्गाव इत्येतद्दर्शयितुमाह—

एत्थि कोहे वमाणे वा, एवं सन्नं निवेसए ।

अत्थि कोहे वमाणे वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ २० ॥

स्वपरात्मनोरप्रीतिलक्षणः क्रोधः, स चानन्तानुबन्धप्रत्याख्या-
नावरणसंज्वलनभवेन चतुर्थाऽऽगमं पठ्यते । तथैतावद्भेद एव
मानो गर्वः । एतौ ह्यपि, न स्तो न विद्येते । तथाहि—क्रोधः के-
र्णास्त्रिन्मनेन मानांश एव, अभिमानग्रहगृहीतस्य तत्कृतावत्यन्त-
क्रोधादयदर्शनात् । क्षपकभ्रेण्यां च भेदेन क्षपणानन्युपगमात् ।
तथा किमयमात्मधर्मः, आहोस्विकर्मणः, उतान्यस्यति ? तत्रा-
त्मधर्मत्वे सिद्धानामपि क्रोधादयप्रसङ्गः । अथ कर्मणः, ततस्तद-
न्यकषायादयेऽपि तदुदयप्रसङ्गात् । मूर्तेत्वाच्च कर्मणो हि घटस्ये-
व तदाकारोपलब्धिः स्यात् । अन्यधर्मत्वे त्वकिञ्चित्करत्वम् । अतो
नास्ति क्रोध इत्येवं मानाभावोऽपि वाच्य इत्येवं संज्ञां नो निवे-
शयेत् । यतः कषायः कर्मोदयवर्ती दृष्टेष्टकृतज्जुहुर्नज्जो रत्तवद-
भो गवत्संबन्धदुसमाकुलः क्रोधाध्मातः समुपलभ्यते । न चा-
सौ मानांशः, तत्कार्योकरणात्, तथा परनिमित्तोत्थापितत्वाच्चे-
ति । तथा जीवधर्मकर्मणोरुभयोरप्ययं धर्मस्तद्धर्मत्वेन च प्रत्ये-

कविबाल्यदोषानुपपत्तिः, अनन्युपगमात् । संसार्यात्मनां कर्म-
णा सार्क पृथग्भयनाभावात्तदुभयस्य च न नरसिंहवद्वस्त्वन्तर-
त्वात् । इत्यतोऽस्ति क्रोधो मानश्चेत्येवं संज्ञां निवेशयेत् ॥ २० ॥

साम्प्रतं मायाशोभयोरस्तित्वं दर्शयितुमाह—

एत्थि माया व लोजे वा, एवं सन्नं निवेसए ।

अत्थि माया व लोजे वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ २१ ॥

(एत्थि माया व लोभेत्यादि) अत्रापि प्राक्वन्मायाशोभयोरप्रा-
वादीनां निराकृत्यास्तित्वं प्रतिपादनीयमिति ॥ २१ ॥

साम्प्रतं तेषां च क्रोधादीनां समासेनास्तित्वं प्रतिपादयन्माह—

एत्थि पेजे व दोमे वा, एवं सन्नं निवेसए ।

अत्थि पेजे व दोमे वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ २२ ॥

(एत्थि वेजेत्यादि) प्रीतिलक्षणं प्रेम पुत्रकलत्रधनधान्याद्या-
त्मिण्येषु रागः, तद्विपरीतस्वार्थीयोपघातकारिणि द्वेषः, तावेतौ
ज्ञात्वापि न विद्येते । तथाहि—कर्णास्त्रिभिर्मायः । यदुत—मा-
याशोभावेवावयवी विद्येते, न तत्समुदायरूपोऽवयव्यस्ति ।
तथा क्रोधमानावेव स्तः, न तत्समुदायरूपोऽवयवी द्वेष इति ।
तथा ह्यवयवभ्यां यद्यभिन्नोऽवयवी तर्हि तद्वैद्वत् एव
नासौ । अथ जिज्ञाः, पृथगुपपन्नम् स्यात्, घटपटवत् । इती-
त्येवमसिद्धिकल्पमुदयना नो संज्ञां निवेशयेत् । यतोऽवयवा-
वयविनोः कर्णास्त्रिभेद इत्येवं जेद्वैतदाख्यतृतीयपक्षसमाश्रय-
णात्प्रत्येकपक्षाभितर्धानुपपत्तिः । इत्येवं चास्मिन् प्रीतिलक्षणं
प्रेम, अप्रीतिलक्षणश्च द्वेष इत्येवं संज्ञां निवेशयेत् ॥ २२ ॥

साम्प्रतं कषायसङ्गावे सिद्धे सति तत्कार्यज्ञतोऽवश्यंभावी
संसारसङ्गाव इत्येतत्प्रतिषेधनिषेधद्वारेण प्रतिपादयितुमाह—

एत्थि चाउरंते संसारे, एवं सन्नं निवेसए ।

अत्थि चाउरंते संसारे, एवं सन्नं निवेसए ॥ २३ ॥

एत्थि देवो व देवी वा, एवं सन्नं निवेसए ।

अत्थि देवो व देवी वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ २४ ॥

(एत्थि चाउरंते इत्यादि) चत्वारोऽन्ता गतिर्भेदाः नरकतिर्यङ्मन-
रामरत्नकृणा यस्य संसारस्यासौ चतुरन्तः संसार एव काना-
रः, भयैकहेतुत्वात् । स च चतुर्विधोऽपि न विद्यते; अपि तु सर्वेषां
संस्काररूपत्वात्कर्मबन्धात्मकतया च दुःखैकहेतुत्वात् । अथवा
नारकदेवयोरनुपलभ्यमानत्वात्तिर्यङ्मनुष्ययोरव सुखदुःखोत्क-
र्षतया तदव्यवस्थानाद् द्विविधः संसारः, पर्यायनयाभ्ययणात् त्वेन
कविधः, भतश्चातुर्विध्यं न कथं चिद् घटत इत्येवं संज्ञां नो निवेशये-
त् । अपि त्वस्ति चतुरन्तः संसार इत्येवं संज्ञां निवेशयेत् । यत्सूक्त-
म्—एकविधः संसारः, तन्नोपपद्यते । यतोऽध्यक्षेण तिर्यङ्मनुष्ययो-
र्भेदः समुपलभ्यते । न आसावेकविधत्वे संसारस्य घटने । तथा
संभवानुमानेन नारकदेवानामप्यस्तित्वाभ्युपगमाद् द्वैविध्यमपि
न विद्यते । संभवानुमानं तु पुण्यपापयोः प्रकृष्टफलभुजस्तन्म-
ध्यफलभुजां तिर्यङ्मनुष्याणां दर्शनात् । अतः संभाव्यते प्रकृ-
ष्टफलभुजा ज्योतिषां च प्रत्यक्षेणैव दर्शनात् । अथ तद्विमाना-
नामुपलम्भः, एवमपि तदधिष्ठातृभिः कैश्चिद्भवितव्यमित्यनुपमा-
नेन गम्यते । प्रहृष्टगृहीतवरप्रदानादिना च तदास्तित्वानुमान-
मिति । तदस्तित्वं तु प्रकृष्टपुण्यफलभुज इव प्रकृष्टपापफलभु-
गिरपि प्राव्यमित्यतोऽस्ति चातुर्विध्यम् । संसारस्य पर्याय-
नयाभ्ययणे तु यदनेकाविधत्वमुच्यते । तद्व्युक्तम् । यतः सप्त

पृथिव्याधिता अपि भारकाः समानजातीयाभ्यन्तरेकप्रकारा एव । तथा तिर्यञ्चोऽपि पृथिव्यादयः स्वावराः, तथा द्विविधतुः-पञ्चन्द्रियाश्च द्विपट्टयोनितत्त्वप्रमाणाः सर्वेऽप्येकविधा एव । तथा मनुष्या अपि कर्मभूमिजाऽकर्मभूमिजास्तद्विपक्षसंमुख-नजात्मकजन्मनाहत्यैकविधत्वेनैवाधिताः । तथा देवा अपि ज-वनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकजन्मेन भिन्ना एकविधत्वेनैव गृ-हीताः । तदेवं सामान्यविशेषाभ्यन्तरेण तुर्विधं संसारस्य व्यव-स्थितम्; नैकविधत्वम्, संसारवैविध्यदर्शनात् । नाप्यनेकविध-त्वम्, सर्वेषां नारकादीनां स्वजन्मनतिक्रमादिति ॥ २३ ॥ २४ ॥

सर्वभावानां सप्रतिपक्षत्वात्संसारसङ्क्रान्ते सति अवश्यं त-द्विमुक्तिलक्षणया सिद्ध्याऽपि ज्ञातव्यमित्येतोऽधुना सप्रति-पक्षां सिद्धिं दर्शयितुमाह—

णत्थि सिद्धी असिद्धी वा, एवं सन्नं निवेसए ।

अत्थि सिद्धी असिद्धी वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ २५ ॥

(णत्थि सिद्धीत्यादि) सिद्धिरशेषकर्मज्युतिस्तत्त्वप्रमाणं, तद्विपर्यस्ता चासिद्धिर्नास्तीत्येवं नो संज्ञां निवेशयेत्, अपि त्वसिद्धेः संसार-विशङ्कणायाश्चानुविध्यमानान्तरमेव प्रसाधिताया अविगाने नास्ति त्वं प्रसिद्धम्, तद्विपर्ययेण सिद्धेरप्यस्तित्वमनिवारितमित्यतोऽ-स्तिसिद्धिरसिद्धित्वेवं संज्ञां निवेशयेदिति स्थितम् । इदंमुक्तं प्रयति-सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यात्मकस्य मोक्षमार्गस्य सदावर्क-मैक्यस्य च, पीकोपशमादिनाऽप्यङ्गेण दर्शनात् । अतः कस्यचिद-त्यास्तकर्मदानसिद्धेरस्ति सिद्धिर्गतिः । तथा चोक्तम्—“दोषा-वरणयोर्द्वानि-निःशेषाऽस्त्यनिशायिनः । क्वचिद्यथा स्वदेतुज्यो, बहिरन्तर्मैक्यम्” ॥ १ ॥ इत्यादि । सर्वज्ञसद्भावोऽपि संज्ञानुमा-नाद् दृष्टव्यः । तथा हि-अभ्यस्यमानायाः प्रज्ञाया व्याकरणादिना शास्त्रसंस्कारेणोत्तरोत्तरवृद्ध्या प्रज्ञातिशयो दृष्टव्यः । तत्र क-स्याच्चिदयन्तातिशयप्राप्तेः सर्वज्ञत्वं स्यादिति संभ्रानुमानेन चैत-दाशङ्कनीयम् । तद्यथा-ताप्यमानमुद्कमत्यन्तोष्णतामियाज्जालि-न्नाद्भवत् । तथा—“दशहस्तान्तरं व्योम्नि, यो नामोत्प्लुत्य गच्छ-ति । न योजनमसौ गन्तुं, शक्तोऽज्यासशतैरपि” ॥ १ ॥ इति दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोरसाम्यात् । तथा हि-ताप्यमानं जलं प्रतिक्षणं स्रवं गच्छेत्, प्रज्ञा तु विधत्ते । यदि वा प्लोषापलब्धेरव्याहतमग्नि-त्वम् । तथा प्लवणविषयेऽपि पूर्वमर्यादाया अनतिक्रमाद्योज-जनेत्प्लवणान्तरावस्थित्यारगे चासरोत्तरं वृद्ध्या प्रज्ञाप्रकर्षगम-नवद्योजनशतमपि गच्छेत्, इत्यतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरसा-म्यासदेवं नाशङ्कनीयमिति स्थितम् । प्रज्ञावृद्धेऽथ बाधकप्रमा-माणाभावादस्ति सर्वज्ञत्वप्राप्तिरिति । यदि वाऽज्जननसमुद्भूत-दृष्टान्तेन जीवाकुलत्वाज्जगतो हिंसाया दुर्निवारत्वात्सिद्ध्याभा-वः । तथा चोक्तम्—“जले जीवाः स्थले जीवाः, आकाशे जीवमा-लिनि । जीवमात्राऽऽकुले लोके, कथं भिक्कुराहिसकः ?” ॥ १ ॥ इत्यादि । तदेवं सर्वस्यैव हिंसकत्वात्सिद्ध्याभाव इति । तदेतद-युक्तम् । तथा हि-सदोषयुक्तस्य पिहिताभयद्वारस्य पञ्चसमिति-समितस्य त्रिगुप्तिगुप्तस्य सर्वथा निरवाद्यानुष्ठायिना द्विचत्वा-रिंशद्दोषरदिनभिक्ताभुज ईर्यासमितस्य कक्षाचिद्व्यतः प्राणि-व्यपरोपणेऽपि तत्कृतबन्धाभावः, सर्वथा तस्यानवधत्वात् । तथा चोक्तम्—“उष्णालियस्मि पाप” इत्यपि प्रतीतम्, तदेवं कर्म-बन्धाभावात्सिद्धेः सद्भावोऽव्याहतः; सामान्यभावादसिद्धि-सद्भावोऽपीति ॥ २५ ॥

साम्प्रतं सिद्धानां स्थाननिरूपणायाह—

एत्थि सिद्धी नियं ठाणं, एवं सन्नं निवेसए ।

अत्थि सिद्धी नियं ठाणं, एवं सन्नं निवेसए ॥ २६ ॥

सिद्धेरशेषकर्मज्युतिस्तत्त्वप्रमाणाया निजं स्थानमीधत्वाभ्यन्तरेण व्यव-हारतः, निश्चयतस्तु तदुपरि योजनकोशेषरूपागस्तत्प्रतिपाद-कप्रमाणान्नावात्स नास्तीत्येवं संज्ञां नो निवेशयेत्, यतो बाधक-प्रमाणान्नावात्साधकस्य चागमस्य सद्भावात् तत्सत्ता दुर्निवार-ति । अपि च-अपगताशेषकल्मषाणां सिद्धानां केनचिद्विशिष्टेन स्थानेन भाव्यम्, तच्चतुर्वंशरज्ज्वात्मकस्य लोकास्याप्रच्युतं द्रष्ट-व्यम् । न च शक्यते वक्तुमाकाशवत्सर्वव्यापिनः सिद्धा इति । यतो लोकाऽलोकाव्याप्याकाशम् । नचालोके परद्रव्यास्याकाशमा-त्ररूपत्वात् लोकात्रव्यापित्वमपि नास्ति, विकल्पानुपपत्तेः । त-था हि-सिद्धावस्थायां तेषां व्यापित्वमज्युपगतम्; उत प्रागपि । न तावत्सिद्धावस्थायाम्, तद्व्यापित्वमवने निमित्ताभावात् । ना-पि प्रागवस्थायाम्, तद्भावे सर्वसंसारिणं प्रति नियतसुखदुःखात् प्रयो न स्यात् । न च शरीराद्विहृतस्थितमेव स्थानमस्ति, तत्स-त्तानिबन्धनप्रमाणस्याभावात् । अतः सर्वव्यापित्वं विचार्यमाणं न कथञ्चिद् घटते । तदभावे च लोकाप्रमेव सिद्धानां स्थानम् । त-द्विनिश्चय कर्मविमुक्तस्योर्ध्व गतिरिति । तथा चोक्तम्—“लाभो परं-रूपले, अग्नी धूमं तसु धण्डविमुक्ते । गह पुष्पप्रभागेण, एवं सि-द्धाण वि गर्दभो” ॥ १ ॥ इत्यादि । तदेवमस्ति सिद्धिः, तस्याश्च निजं स्थानमित्येवं संज्ञां निवेशयेदिति ॥ २६ ॥

साम्प्रतं सिद्धेः साधकानां तत्प्रतिपक्षभूतानामसाधूनां चास्ति-त्वं प्रतिपिपादयिषुः पूर्वपक्षमाह—

एत्थि साह असह वा, एवं सन्नं निवेसए ।

अत्थि साह असह वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ २७ ॥

नास्ति न विद्यते ज्ञानदर्शनचारित्र्यक्रियोपेतो मोक्षमार्गव्यवस्थि-तः साधुः, संपूर्णस्य रत्नत्रयानुष्ठानस्याभावात्, तदभावाच्च तत्प्र-तिपक्षभूतस्यासाधारण्यभावात्, परस्परपेक्षितत्वात् । एतद्व्यव-स्थानस्यैकतराभावे द्वितीयस्याप्यत्राव इत्येवं संज्ञां नो निवेशये-त्, अपि त्वस्ति साधुः, सिद्धेः प्राक्साधितत्वात् । सिद्धिसत्ता च न साधुमन्तरेण । अतः साधुसिद्धिस्तत्प्रतिपक्षभूतस्य वाऽसाधारि-ति । यच्च संपूर्णरत्नत्रयानुष्ठानाभावः प्रागाशङ्कितः, स सिद्धात्ता-भिप्रायप्रबुधैव । तथा हि-सम्यग्दृष्टेरुपयुक्तस्यारकाद्विष्टस्य स-त्संयमवतः भूतानुसारणाऽऽहारादिकं शुद्धबुद्ध्या गृह्यतः क-चिदज्ञानादनेपणीयप्रदणसंज्ञेऽपि सततोपयुक्ततया संपूर्णमेव रत्नत्रयानुष्ठानमिति । यच्च ज्ञेयमिदं चाभक्ष्यम्, गम्यमिदं चा-गम्यम्, प्रासुकमेपणीयमिदमिदं च विपरीतमित्येवं रागद्वेषसंभ-वेन समजावरूपस्य सामायिकस्याभावः कैश्चिद्व्योचते, तत्तेषां चोदमज्ञानीवजृम्भणात् । तथा हि-न तेषां सामायिकवतां साधूनां रागद्वेषतया प्रत्याजज्ञ्यादिविवेकोऽपि तु प्रधानमो-क्षाङ्गस्य सच्चार्त्रस्य साधनार्थमपि चोपकारापकारयोः सम-भावतया सामायिकम्, न पुनर्महत्याजज्ञयोः समभाववृत्त्ये-ति ॥ २७ ॥

तदेवं मुक्तिमार्गप्रवृत्तस्य साधुत्वम्, इतरस्य चासाधुत्वं, प्रद-र्श्याधुना न सामान्येन कल्याणपापवतोः सद्भावं प्रतिषेधनिष-धद्वारेण—

एत्थि कल्याणपावे वा, एवं सन्नं निवेसए ।

अत्थि कल्याणपावे वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ २८ ॥

(अतिथि कल्याणपावे वेत्यादि) यथेष्टार्थफलसम्प्राप्तिः कल्याणः, तत्र विद्यते, सर्वाङ्गवित्तया निरात्मकत्वात् । सर्वपदार्थानां बी-
कानिप्रायेण, तथा तदभावे कल्याणबीजं न कश्चिद्विद्यते, तथाऽऽ-
त्मजुतवाद्यभिप्रायेण पुरुष एवेदं सर्वमिति कृत्वा पापं पाप-
वान् वा न कश्चिद्विद्यते, तदेवमुभयोरप्यजावः । तथा चोक्तम्-
“ विद्याधिनयसंपत्ते, ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव इव-
पाके च, परिवृताः समदर्शिनः ” ॥ १ ॥ इत्येवमेव कल्याणपाप-
कानावरुपां संज्ञां नो निवेशयेत् । अपि त्वस्ति कल्याणं, कल्याण-
बीजं विद्यते, तद्विपर्यस्तं पापं तद्विपर्यस्तं विद्यते, इत्येवं संज्ञां
निवेशयेत् । तथाहि-नैकान्तेन कल्याणाजावो यो बीजैरभि-
हितः, सर्वपदार्थानामङ्गवित्त्वासम्भवात्, सर्वाङ्गवित्त्वे च कु-
ल्याणवित्त्वप्राप्तेः । नापि निरात्मनः स्वल्पकृत्रकाज्ञावापेक्षया
सर्वपदार्थानां विद्यमानत्वात्परकल्याणवित्तिस्तु न विद्यन्ते, सदस-
त्वात्मकत्वाद्भूतानः । तदुक्तम्-स्वपरसत्ताव्युदासोपादानोत्पाद्यं
हि वस्तुनां वस्तुत्वमिति । तथाऽऽस्माद्वैतभाषाज्ञावात्पापा-
भावोऽपि नास्ति, अद्वैतभावे हि सुखी दुःखी सरोगो नीरोगः
सुकूपः कुकूपो दुर्भगः सुजगोऽर्यवान् दरिद्रः, तथाऽयमन्तिकोऽयं
तु दर्वीयान् इत्येवमादिको जगच्चिद्व्यभावोऽप्यङ्गसिद्धोऽपि
न स्यात् । यच्च समदर्शित्वमुच्यते ब्राह्मणचारुडालादिषु, तदपि
समानपीनोत्पादनतो द्रष्टव्यम्; न पुनः कर्मोत्पादितवैचित्र्याजा-
वोऽपि तेषां ब्राह्मणचारुडालादीनामस्तीति । तदेवं कथंचित्कल्या-
णमस्ति, तद्विपर्यस्तं तु पापमिति । न चैकान्तेन कल्याणमेव,
यतः केवलानां प्रकीर्णघनघातिकर्मफलतुष्टयानां सातासातोदय-
सङ्गावात् । तथा नारकाणामपि पञ्चेन्द्रियन्वविशिष्टकानादिस-
ङ्गावानैकान्तेन तेषां पापवन्त इति । तस्मात्कथंचित्कल्याणं कथं
चित्पापमिति स्थितम् ॥ २८ ॥

तदेवं कल्याणपापयोरनेकान्तरूपत्वं प्रसाधैकान्तं
दृषयितुमाह—

कल्याणे पावप वा वि, ववहारो ण विज्झइ ।

जं वेरं तं न जाणंति, समणा बालपंडिया ॥२९॥

(कल्याणे पावप इत्यादि) कथं सुखमारोग्यं होजन्तत्वं वा,
तदणतीति कल्याणम्, तदस्यास्तीति कल्याणः “ अशं आ-
दिभ्योऽच् ” ५ । २ । १२७ ॥ इत्यनेन पाणिनीयसूत्रेण मत्वर्थी-
याऽच्प्रत्ययान्तः, कल्याणवानिति यावत् । पापकशब्दोऽपि
मत्वर्थायाऽच्प्रत्ययान्तो द्रष्टव्यः, तदेवं सर्वथा कल्याणवा-
नेवायम्, तथा पापवनिवायमित्येवंजुतो व्यवहारो न विद्यते ।
तदेकान्तजुतस्यार्थस्यैवाज्ञावात् । तदभासस्य च सर्ववस्तुनामने-
कान्ताभ्ययणेन प्राक्प्रसाधितत्वादिति । एतच्च व्यवहाराभाषा-
भयणं सर्वत्र प्रागपि योजनीयम् । तथा-सर्वत्र वीर्यमस्ति
नास्ति वा सर्वत्र वीर्यमित्येवंजुत एकान्तिको व्यवहारो न
विद्यते । तथा नास्ति भोकोऽलोको वा, तथा सन्ति जीवा अजी-
वा इति वेत्येवंजुतो व्यवहारो न विद्यते इति सर्वत्र संबन्धनी-
यम् । तथा वैरं वज्रं तद्वत्कर्म वैरं, विरोधो वा वैरम्, तथेन
परोपतापादिनैकान्तपक्षसमाभ्ययणेन वा भवति, तसे अभय-
स्तोयिका बाला इव बाला रागद्वेषकक्षिताः परिमृताभिमानिनः
सुकृतकर्मदोषाभाता न जानन्ति, परमार्थजुतस्यार्थसालक्षणस्य
धर्मस्थानेकान्तपक्षस्य वाऽनाभ्ययणादिति । यदि वा यद्वैरं तसे
अभयणा बालाः परिमृता वा न जानन्तीत्येवं वाचं न निरुज्जेदित्यु-
च्यते संबन्धः । किमिति न निरुज्जेत् ? । यतस्ते किञ्चिज्ज्ञान-

म्येव । अपि च-तेषां तन्निमित्तकोपोत्पत्त्येवैवंजुतं वचस्तत्र
वाच्यम् । यत उक्तम्-“ अणुपसिं जेण सिया, भाधु कुप्पिज्ज
वा परो । सम्बसो तं ण भासेज्जा, प्रासं भादियगामिणि ” ॥२९॥
इत्यादि ॥ ३९ ॥

अपरमपि वाक्संबन्धमधिकृत्याऽऽह—

असेसं अक्खयं वा वि, सव्वदुक्खे ति वा पुणो ।

वज्झा पाणा न वज्झन्ति, इति वायं न नीसरे ॥३०॥

(असेसमित्यादि) अशेषं कृत्स्नं तत्साक्ष्याभिप्रायेण कृतं नित्यमि-
त्येवं न ज्ञायात्, प्रत्यर्थं प्रतिसमं चान्यथाभ्यासदर्शनात् ।
त एवायमित्येवंभूतस्यैकत्वंसाधकस्य प्रत्यभिज्ञानस्य लूनं पुन-
र्जातेषु केशमन्त्रादिविषयि प्रदर्शनात् । तथापि शब्दादेकान्तेन
कारणमित्येवमपि वाचं न निरुज्जेत्, सर्वथा कृणिकत्वे पूर्वस्य
सर्वथा विनष्टत्वाद्भूतस्य निर्हेतुक उत्पादः स्यात् । तथा च
सति “ नित्यं सर्वमसत्त्वं वा, हेनोरन्यानपेक्षणात् ” इति । तथा
सर्वं जगद् दुःखमकमित्येवमपि न ज्ञायात्, सुखात्मकस्या-
पि सम्यग्दर्शनादिभावेन दर्शनात् । तथा चोक्तम्-“ तणसंथा-
निस्समो, धि मुणिवरो जह्मरागमयमोहो । जं पावप मुत्तिमुहं,
कसो तं चक्खवट्ठी वि ” ॥ १ ॥ तथा-यस्याञ्चौरपारदारिकादया,
अथवा वा, तत्कर्मानुमतिप्रसंगान्, इत्येवंजुतां वाचं स्वानुष्ठानप-
रायणः साधुः परव्यापारनिरपेक्षो न निरुज्जेत् । तथाहि-सिंह-
व्याघ्रमाजरादिर्परसत्त्वव्यापादनपरायणान् दृष्ट्वा माध्यस्थ्यम-
वलम्बयेत् । तथा चोक्तम्-“ मैत्रीप्रमोदकारणमाध्यस्थ्यादीनि
सर्वगुणाधिककिलिश्यमानविनयेषु ” इति । एवमर्थोऽपि वा-
क्संबन्धो द्रष्टव्यः । तथा-अमी गचादयो बाह्या न बाह्याः, त-
थाऽमी वृक्षादयश्छेदा न छेदा वेत्यादिकं वचो न वाच्यं साधु-
नेति ॥ ३० ॥

अयमपरो वाक्संबन्धप्रकारोऽन्तःकरणशुद्धि—

समाश्रितः प्रदर्श्यते—

दीमंति समिथाचारा, जिक्खुणा साहुजीविणो ।

एए मिच्छोवजीवंति, इति दिट्ठिं न धारए ॥ ३१ ॥

इत्यन्ते समुपलभ्यन्ते स्वशास्त्रोक्तेन विधिना निभूतः संयत
आत्मा येषां ते निजतात्मानः । कचित्पाठः- (समिथाचारं सि) ।
सम्यक् स्वशास्त्रविहितानुष्ठानाद्विपरीत आचारोऽनुष्ठानं येषां
ते सम्यगाचाराः, सम्यग्वा ज्ञो व्यवस्थित आचारो येषां ते
समिताचाराः । के ते ? भिक्षुणशिला जिक्कामात्रवृत्तयः । तथा
साधुना विधिना जीवितुं शीलं येषां ते साधुजीविनः । तथाहि-
ते न कस्यचिदुपरोधविधानेन जीवन्ति । तथा कान्ता दान्ता
जितक्रोधाः सत्यसन्धा दृढमना युगान्तरमाश्रयः परिपूतोद-
कपायिनो मौनिनः सदा ताविनो विविक्तैकान्तध्यानाध्यासि-
नोऽकोकुल्याः, तानेवंभूतानवधार्या अपि सरागा अपि वीतरा-
गा इव खेष्टे, इति मत्वेते मिथ्यात्वोपजीविन इत्येवं दृष्टिं न
धारयेन्नेवं जूतमभ्यवसायं कुर्यात्, नाप्येवंभूतां वाचं निरुज्जेत्-
यथैव मिथ्योपचारप्रवृत्ता मायायिन इति, कृषस्येन ह्यार्वाग्दर्शि-
नेवंजुतस्य निश्चयस्य कर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः । ते च स्व-
युध्या वा भवेयुस्तीर्थान्तराया वा; तावुजावपि न वक्तव्यो सा-
धुना । यत उक्तम्-“ यावत्परमुत्तमपदो-वकीर्तने व्यापृतं मनो
भवति । तावद्भरं विबुधे ध्याने व्यग्रं मनः कर्तुम् ” ॥ १ ॥
इत्यादि ॥ ३१ ॥

किञ्चाऽन्यत्-

दक्षिणाए पमीलंभा, अत्थि वा णत्थि वा पुणो ॥
ए वियागरेज्ज मेहावी, संति मग्गं च वूहए ॥ ३२ ॥

(दक्षिणाए इत्यादि) दानं दक्षिणा, तस्याः प्रतिलम्भः प्राप्तिः, स दानसाजोऽस्माकुरुहस्यादेः सकाशादस्ति नास्ति वेत्येवं न व्यापणीयात्, मेधावी मर्यादाव्यवस्थितः । यदि वा स्वयथस्य तीर्थान्तरीयस्य वा दानं ग्रहणं वा प्रतिलाभः । स एकान्तेनास्ति संभवति, नास्ति वेत्येवं न ज्ञेयात्, एकान्तेन तद्दानग्रहणानिषध दोषोत्पात्तसंज्ञयात् । तथा हि-तद्दाननिषधेऽन्तरायसंज्ञः, तद्विचित्रं च तद्दानानुमतावप्याधिकरणोद्भूत इत्यतोऽस्ति दानं न वेत्येवम-
कान्तेन न ज्ञेयात् । कथं तर्हि ज्ञेयात् ? इति दर्शयति-शान्तिमो-
क्षः, तस्य मार्गः सम्यग्दर्शनज्ञानचारिवात्मकः, तमुपबृंहयेद्-
र्धयेत् । यथा मोक्षमार्गानिष्कृतिर्भवति तथा ज्ञेयादिन्यर्थः । एत-
दुक्तं भवति-पृष्टः केनचिद्विधिप्रतिषेधमन्तरेण देयप्रतिप्रादक-
षिपयं निरवद्यमेवं ज्ञेयादित्येवमादिकमन्यदापि ॥ ३२ ॥

साम्प्रतमभ्ययनार्थमुपसंजिघृक्षुराह-

इष्टेणैहं ठाणेहं, जिणदिहेहं संजए ।

भारयंते उ अप्पाणं, आमाक्खाए परिव्वएज्ज । ३३ । ति वेमि ।

इत्येतेरेकान्तनिषेधद्वारेणानेकान्तविधायिभिः स्थानैर्याकमंय-
मप्रधानैः समस्तमभ्ययनोक्तैः रागद्वेषरहितैर्जिनेहैरेकपलब्धेन स्व-
मतिविकल्पोत्थापितैः संयतः सन् सयमवसानान्मान धारयन्भि-
र्विविधधर्मद्वजनावसरे वाच्यम् । तथा चोक्तम्-“सावज्जणव-
ज्जाण, वयणाणं जो ण जाणइ विसंसे” इत्यादिस्थानैरान्मानं
वर्तयन्नामाकायाशेषकर्मकृत्यायै मोक्षं यावत्परि समस्तान्संयमानु-
ज्ञाने ब्रजः, गच्छेत्स्वमिति विधेयस्योपदेशः । इतिः परिसमाप्त्य-
र्थः । प्रवीमीति पूर्ववत् ॥ ३३ ॥

अर्थीकरण-अर्थीकरण-न० । अर्थयते अर्थी वा करोति अ-
र्थं जनयते इत्यर्थीकरणम् । राजादीनां प्रार्थने, तैर्वाऽऽत्मनः
प्रार्थनाकारणे, नि० चू० ।

जे जिकखु रायं अत्थीकरेइ, अत्थीकरंतं वा साइज्जइ ॥ १ ॥
जे भिक्खु रायगक्खियं अत्थीकरेइ, अत्थीकरंतं वा साइज्जइ
॥ २ ॥ जे जिकखु णगरगक्खियं अत्थीकरेइ, अत्थीकरंतं
वा साइज्जइ ॥ ३ ॥ जे जिकखु गामरगक्खियं अत्थीकरेइ,
अत्थीकरंतं वा साइज्जइ ॥ ४ ॥ जे जिकखु देसरगक्खियं अ-
त्थीकरेइ, अत्थीकरंतं वा साइज्जइ ॥ ५ ॥ जे जिकखु
संमारगक्खियं अत्थीकरेइ, अत्थीकरंतं वा साइज्जइ ॥ ६ ॥
जे जिकखु णिगमरगक्खियं अत्थीकरेइ, अत्थीकरंतं वा
साइज्जइ ॥ ७ ॥ जे भिक्खु सुव्वारगक्खियं अत्थीकरेइ,
अत्थीकरंतं वा साइज्जइ ॥ ८ ॥

अत्थयते अत्थी वा, करेइ अत्थं व जाणयते जम्हा ।

अत्थीकरणं तम्हा, विज्जादिणिमित्तमादीहि ॥ २२ ॥

साधु रायाणं अत्थयति प्रार्थयते, साधू वा तदा करोति जहा
सो राया तस्स साधुस्स अत्थीजयति, प्रार्थयतीत्यर्थः । साधुर्वा

तस्य राहुः अर्थं जनयति । जम्हां एव करोति तम्हा अत्थीकर-
णं जणयति । साधू रायाणं जणयति-मम अत्थि विज्जा, णिमिसे
वा तीताणागतं । ताहे सो राया अत्थीजयति । आदिसहातो
रसायणादिजोगा । इमं अत्थीकरणं ।

धातुनिधानदरिसणं, जणयंतं तत्थ होति सट्ठाणं ।

अत्थी अर्थी अत्थे-ण संतऽसंतेण लहु लहुया ॥ २३ ॥

धातुवादेण वा से अत्थं करोति, महाकालमतेण वा से णिहि
दरिसंति । एवं अत्थं जणयतां सट्ठाणपच्छिन्तं, उक्ताया चउसु
लहुगा । सीहावजोयणेण गतोऽप्यर्थः पुनरुच्यते-अत्थी, अत्थी,
अत्थी, एतेसु संतेसु मासलहुं, असते चउलहुं ।

एकं एगतरेणं, अत्थीकरणेण जो तु रायाणं ।

अर्थीकरोति भिक्खू, सो पावति आणमादीणि ॥ २४ ॥

राया भिक्खुस्स संजम अणुगेलस एनेहिं राया चत्तादि
गाहाआं जाव एतेहिं । नि० चू० ४ उ० ।

अत्यु (त्योव) गह-अर्थीवग्रह-पुं० । अर्थयते इत्यर्थः । अर्थस्या-
वग्रहणमर्थीवग्रहः । सकलरूपादिविशेषनिरपेक्षाऽनिर्देश्यसा-
मान्यमात्ररूपार्थग्रहणलक्षणे मतिज्ञानभेदाऽवग्रहभेदे, न० ।
स० कर्म० भ० स्था० प्रज्ञा० “सामञ्जसाहं विसंसारहि-
यस्स अनिहेसस्स” अवग्रहणमवग्रह इति । न० प्रव० अर्थ-
तेऽर्थावग्रह्यते, अर्थयते वाऽन्विष्यत इति अर्थः । तस्य सामान्य-
रूपस्याशेषानरपेक्षानिर्देश्यस्य रूपादेरवग्रहणं प्रथमपरिच्छेद-
नमर्थीवग्रह इति निर्विकल्पक ज्ञानं दर्शनमिति यदुच्यते इत्य-
र्थः । स नैश्चयिको यः स सामान्यिकः । यस्तु व्यावहारिकः शब्दो
ऽयमित्याद्युल्लेखवान् सोऽन्तर्मौहूर्तिक इति । अयं पञ्चान्द्र-
यमन-सकन्धात् षोढा इति । स्था० १ उ० १० । (अर्थीवग्रह-
स्य सापत्तिकः स्वरूपविशेषः ‘उगह’ शब्दं द्वितीयभागे
६६८ पृष्ठे द्रष्टव्यः) स च मनःसहितेन्द्रियपञ्चकजन्यत्वात्पां-
दा । प्रव० २१६ डा० ।

तथा च सूत्रम्-

अन्थोवगहे णं जंते ! कतिविहे पसत्ते ? । गोयमा !
छन्विहे पसत्ते । तं जहा-सोऽदीयअन्थोवगहे ?, चक्खि-
दियअन्थोवगहे २, घाणिदियअन्थोवगहे ३, जिणिन-
दियअन्थोवगहे ४, फासिदियअन्थोवगहे ५, नोइदि-
यअन्थोवगहे ६ ॥ प्रज्ञा० १५ पद । स्था० ।

अथ कोऽयमर्थीवग्रहः ? । सूरिराह-अर्थीवग्रहः षड्विधः
प्रकृतः । तद्यथा-ओत्रेन्द्रियार्थावग्रह इत्यादि । ओत्रेन्द्रि-
यणार्थावग्रहो व्यञ्जनावग्रहानन्तरकालमेकसामान्यिकम-
निर्देश्यसामान्यरूपार्थावग्रहणं ओत्रेन्द्रियार्थावग्रहः । एव प्रा-
णजिह्वास्पर्शनेन्द्रियार्थावग्रहेष्वपि वाच्यम् । चक्षुर्मेनसोस्तु
व्यञ्जनावग्रहो न भवति । ननस्तयोः प्रथममेव रूपद्रव्यगुण-
क्रियाविकल्पनाऽनीतमनिर्देश्य सामान्यमात्ररूपार्थावग्रहण-
मर्थीवग्रहोऽवसेयः । तत्र- (नोइदियअन्थोवगहो स्ति) नो-
इन्द्रियं मनः । तच्च द्विधा-द्रव्यरूपं, आवरूपं च । तत्र मनः-
पर्याप्तिनामकर्मोद्भवो यन्मनःप्रायोग्यवर्गणादलिकानादाव
मनस्त्वेन परिणमति, तद्रूपरूपं मनः । तथाचाह चूर्णिकत्-

“मखपञ्च सि नामकम्मोदयओ जोगो मणो दव्वे वेसुं मण्णे-
ण परिणामिया दव्वमणो मखइ” तथा-द्रव्यमनोऽवष्टम्भेन
जीवस्थ यो मननपरिणामः स भावमनः । तथा चाह चूर्णि-
कार एव-“ जीवो पुण मण्णपरिणामकिरियापणो भावमणो ।
किं मणियं होइ ?-मणदव्वालंबणो जीवस्स मणवावारो भा-
वमणो मखइ” । तत्रेह भावमनसा प्रयोजनम्, तदुग्रहणे ह्यवश्यं
रुध्यमनसोऽपि ग्रहणं भवति ; द्रव्यमनोऽन्तरेण भावमनसो-
ऽसम्भवात् । भावमनो विनाऽपि च द्रव्यमनो भवति ; यथा
भवस्थकेवलिनः ; तत उच्यते भावमनसह प्रयोजनम् । तत्र
नोऽन्वित्र्येण भावमनसोऽर्थावग्रहो रुच्येन्द्रियव्यापारनिरपेक्षो
घटाद्यर्थस्वरूपपरिभावनाऽभिमुखः प्रथमेकसामायिको रूपा-
द्यर्थाकारादिविशेषचिन्ताविकला निर्देश्यसामान्यमात्रचि-
न्ताऽऽत्मका बोधो नाऽन्द्रियार्थावग्रहः । न० । अयं च नैश्चयिक
एकसामायिकः । व्यावहारिकस्त्वान्तर्माहर्निकः । स्था० ६ डा० ।
अथु (तथो) गहण-अर्थावग्रहण-न० । फलनिश्चयं, भ०
११ श० ११ उ० ।

अथुन-देशी-द्वयी, दे० ना० १ वर्ग ।

अथुप्पत्ति-अर्थोत्पत्ति-स्त्री० । उत्पद्यते यस्मादिति उत्पत्तिः ।
अर्थस्योत्पत्तिर्व्यवहार उच्यते अर्थोत्पत्तिः । करणव्यवहारे,
व्य० १ उ० ।

अथेर-अस्यैर्य-न० । अस्थिरत्वे, अष्ट० ४ अष्ट० ।

अत्योत्पायण-अर्थोत्पादन-न० । अत्याऽऽवर्जने, प्रव० २२६ डा० ।

अत्योभय-अस्तोजक-न० । न० । न० । स्तोत्रकर्तृहते गुणवत्सूत्रे,
अनु० । “उय व इकारा इ ति भ-कारणार्थं योजया इति” उत
वै हाऽऽदिप्रभृतीनामकारणप्रक्षेपाः स्तोत्रकाः । तद्विहितमस्तोभ-
कम् । वृ० १ उ० । विशेष० ।

अयवण-अर्थवण-पुं० । अतुर्थवेदे, “जाव अयवणकुसलेया
वि होत्था” विपा० १ श्रु० ५ अ० ।

अद्-अद्-अ० । आश्चर्ये, “धियो यो नः प्रचोदयात्” अदिति
आश्चर्यरूपस्तत्कारणेऽनिवृत्तत्वात्, ततश्च हे अतु ! “विरामे
वा” ॥ १ । ३ । ५१ ॥ इति वक्ष्य तः । साङ्ख्यार्थप्रमाणेण गा० व्या-
ख्या । जै० गा० । एतादृशः प्रयोगः प्राकृते न प्रयुज्यते ।

अदंर-अदंर-पुं० । प्रशस्तयोगत्रये, अदिसामात्रे च । “एगे
अदंरे” स० १ सम० ।

अदंरु (को) दंमि-अदंरुदुदंमि-त्रि० । दंरुलज्यं द्रव्यं
दण्डं पञ्च । कुदंरुन निर्वृत्तं द्रव्यं कुदंरुदंमम्, तस्मास्ति यत्र
तत्तथा । दंरुदंरुदंम्यामगृह्यमाणरुच्ये नगरादौ, तत्र दंरुदं-
ऽपराधानुसारेण राजप्राह्यं द्रव्यम् ; कुदंरुस्तु-कारणिकानां
प्रजापराधान्महत्यपराधिनोऽपराधेऽप्यं राजप्राह्यं द्रव्यमिति ।
“उरुत्तं उरुत्तं उरुत्तं अदिज्जं अमेज्जं अमरुत्तवेसं अदंरुको-
दंमि अथविमं गणियावरनारुज्जलियं” (पुरीवर्णकः) ज०
११ श० ११ उ० । डा० । ज० । कल्प० ।

अदंतवण-अदन्तवन-त्रि० । दन्तधावनरहिते, अदन्तधावनो
धर्मो वीरमहापद्मयोस्तथेऽनुज्ञातः । स्था० ९ डा० ।

अदंभग-अदंभक-त्रि० । वञ्चनाऽनुगतवचनविरहिते, व्य० ३ उ० ।
१३२

अदं (हं) सण-अदर्शन-न० । न० । गहते-“समासे वा” ॥ ५१२ ।
९७॥ इति वक्ष्य वा द्वित्वम् । प्रा० । आक्षुषज्ञानभावे, न विद्यते
दर्शनं इव यस्येत्यदर्शनः । अन्धे, स्यान्निर्दिष्टोदयवति च । ग०
१ अधि० । न विद्यते दर्शनं सम्यक्त्वमस्येति व्युत्पत्तेः । अयं च
दीक्षितः सन् विकलतया यत्र तत्र वा संस्वरं वद्व्यान् विरा-
धयेद्विषमकीलककण्टकानिषु च पतेत् । स्यान्निर्दिष्टु प्रविष्टो
गृहिणां साधूनां च मारणादि कुर्यात् । प्रव० १०७ डा० । ध० ।

“दुविदो अवंसणो खलु, जाति उध्वानतो य णायव्वो ।

उवघातो पुण निविहो, वाहीउवघारुअजणसाए ॥१॥

संगेण चिय अवरो, थोणखीओ मुणेयव्वो ।

एतेसि सो दि इमा, उहक्कमेण मुणेयव्वो ॥२॥

उचियणयणे तह से-सएसु थोणखिता तु कमसो तु ।

उगुरु चउगुरु चरिमं, दासा तदिं दिक्खिते इणमो ॥३॥

उकायवउरमणता, आवरण खाणुकटमादीसु ।

थान्नुअर्पासहा, अंधस्स ण कप्पती दिक्खता ॥४॥

अयहति य मदादोसे, वंसणकमोदएण थोणखी ।

एगमणेगय उ से, ज काही तं तु आवजे ॥ ५ ॥ पं० भा० ।

चौर, दे० ना० १ वर्ग ।

अदक्खु-अदृष्ट-त्रि० । न० । अर्थागदर्शने, सूत्र० १ श्रु० २
अ० ३ उ० ।

अदक्ष-त्रि० । अनिपुणे, सूत्र० १ श्रु० २ अ० ३ उ० ।

अपश्य-त्रि० । पश्यतीति पश्यः, न पश्योऽपश्यः । अन्धे,
सूत्र० १ श्रु० ५ अ० ३ उ० । आडाहीत् इत्यस्यापि ‘अदक्खु’
इति रूपम् । प्रा० । भ० ।

अदक्खुदंमाण-अदक्षदर्शन-त्रि० । असर्वज्ञोक्तशासनानुयायिनि,
सूत्र० १ श्रु० २ अ० ३ उ० ।

अदृष्टदर्शन-त्रि० । असर्वज्ञोक्तशासनाऽनुयायिनि, सूत्र० १ श्रु०
२ अ० ३ उ० ।

अपश्यकदर्शन-त्रि० । अपश्यकस्यापि सर्वज्ञस्याऽन्युपगतं द-
र्शनं येनाऽऽभावपश्यकदर्शनः । स्वतोऽर्थागदर्शिनि, सूत्र० ।

अदक्खुव दक्खुवाहियं, मदहृमु अदक्खुदंसणा ।

इदि हु सुनिरुद्धदंसणं, मोहणिज्जेण करेण कम्मुणा ? ?

(अदक्खुवेत्यादि) पश्यतीति पश्यः, न पश्योऽपश्यो-
ऽन्धः, तेन तुल्यं कार्याकार्याविवेचिन्नादपश्यवत् । तस्याऽऽ-
मन्त्रणं हे अपश्यवत् ! अन्धमदृश ! प्रत्यक्स्यैवैकस्या-
ऽन्युपगमेन कार्याकार्यानिर्णयः !, पश्येन सर्वज्ञेन, व्याहृतमु-
क्तं सर्वज्ञागमं, अद्वैतप्रमाणिकुरु, प्रत्यक्स्यैवैकस्याऽऽभ्युप-
गमेन समस्तव्यवहारविलोपन इति ! इतोऽसि, पितृनिबन्धनस्या-
ऽपि व्यवहारस्याऽसिंहरिति । तथाऽपश्यकस्याऽपि असर्वज्ञस्याऽ-
न्युपगतं दर्शनं येनाऽऽभावपश्यकदर्शनः ; तस्याऽऽमन्त्रणं वा हे
अपश्यकदर्शन ! स्वतोऽर्थागदर्शी भवति तथैव दर्शनप्रमाणश्च
सन् कार्याकार्याविवेचितयाऽन्धवदभविष्यत् यदि सर्वज्ञान्यु-
पगमं नाऽकरिष्यत् । यदि वाऽदक्षो वा अनिपुणो वा यादृश-
स्तादृशो वाऽचक्षुर्दर्शनमस्याऽऽभावचक्षुर्दर्शनः केवलदर्शनः
सर्वज्ञस्तस्माद्यथाप्यते हितं तत् अद्वैतस्य । इदमुक्तं जघति-
अनिपुणेन निपुणेन वा सर्वज्ञदर्शनात्कृतं हितं अज्ञातव्यम् । यदि
वा हे मदृष्ट ! हे अर्थागदर्शन ! इष्टाऽनीताऽनागतव्यवहितसु-

इमपदार्थदर्शना यद्वाहृतमजिहितमागमः, ते अरुस्व । हे अह-
दृशेन !, अदक्खुदंसन ! इति वा, असर्वज्ञोक्तशासनानुयायिन् !
तमात्मोयमाग्रहं परित्यज्य सर्वज्ञोक्ते मार्गे भ्रष्टानं कुर्वन्ति ता-
त्पर्यार्थः । किमिति सर्वज्ञोक्ते मार्गे भ्रष्टानमसुमात्र करोति ये-
नेवमुपदिश्यते । तस्मिन्समाह-इदं दीप्येवं गृहाण । दृष्टान्दे वा-
क्यालङ्कारे, सुष्ठु अतिशयेन निरुद्धमावृत्तं दर्शने सम्यक् अव-
धारूप यस्य सः । केनत्याह-मोदयतीति मोहनायम्, मिथ्या-
दर्शनादिः ज्ञानावरणीयादिकं वा, तेन कृतेन कर्मणा निरुद्धदर्शनं
प्राणं । सर्वज्ञोक्तं मार्गं न भ्रष्टे । अतस्तस्मार्गभ्रष्टानं प्रति चोद्यत
इति । सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० ।

अदक्खुव-अपरयत्त-त्रि० । अपरयोऽधः, तेन तुल्यं कार्या-
कार्याविवेचित्वादपश्यत् । अन्धसदृशे कार्याकार्याननिष्ठे,
सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

अदह-अदह-त्रि० । दुर्बले, व्य० ४ उ० । आचा० ।

अदधर्हि-अदधृति-त्रि० । धूनिरहिते, नि० चू० १ उ० । असम-
र्थे, नि० चू० १ उ० ।

अदण-अदन-न० । अद-त्युद् । जोजने, वृ० १ उ० ।

अदण-अदत्त-त्रि० । आकुलीभूते, वृ० १ उ० । विपादीकृते, “तेण
वि य मिलाण्ण ते अदण्ण ” नि० चू० १ उ० ।

अदत्त (दिप्प)-अदत्त-त्रि० । न० त० । अविनीर्णे, प्रश्न० ३ आ-
अ० द्वा० ध० । अदत्तद्वयग्रहणरूपे तृतीये आध्वमेदं, प्रश्न० १
आश्र० डा० । “ हिमामोसमदिष्वध्वमपरिग्राहे ” प्रव० १ डा० ।

अदत्त (दिप्प) हारिण-अदत्तहारिण-त्रि० । अदत्तमप-
हर्तुं शीलमस्याऽऽसावदत्तहारी । परद्रव्यापहारके, “ जे लुमण
हाइ अदत्तहारी, ण सिक्खती से य वियस्स किंचि ” सूत्र० १
भु० ३ अ० १ उ० ।

अदत्ता (दिप्पा) दाण-अदत्तादान-न० । अदत्तस्य स्वा-
मिजीवनीधकगुरुभिरविनीर्णस्याननुज्ञातस्य सत्त्वित्वावि-
र्त्तामध्वमेदस्य वस्तुन आदानं ग्रहणमदत्तादानम् । तच्च वि-
विधापाधिवशादनेकविधम् । “ एगे अदिणादाणे ” स्था० १
डा० १ उ० । सूत्र० । चौर इति व्यपदेशनिबन्धने, उपा० १
अ० । परस्वापहारे, आव० ६ अ० । आ० चू० ।

यथा च तददत्तादानं प्रश्न० ३ अधर्मद्वारे यादक् १ यन्नाम
२ यथा च कृतं ३ यत्फलं ददाति ४ ये च कुर्वन्ति ५ इति प-
ञ्चभिर्द्वारैः क्रमेण प्ररूपितं, तथैवह प्रदर्श्यते-

- (१) यादशमदत्तादानस्वरूपं तत्प्रतिपादनम् ।
- (२) अदत्तादानस्य नामानि ।
- (३) (यथा च कृतं) ये चादत्तादानं कुर्वन्ति तन्निरूपणम् ।
- (४) अदत्तादानं यत्फलं ददाति तन्निरूपणम् ।
- (५) आचार्योपाध्यायादिभ्योऽदत्तादाननिरूपणम् ।
- (६) लघुस्वकमदत्तं गृह्णानि ।
- (७) तपस्तेन्यादि न कुर्वीत ।

(१) तत्र यादशमदत्तादानस्वरूपं तत्प्रतिपाद-
यस्तावदाह-

जंबू ! ततियं च अदिप्पादाणं दृग्दृग्मरणजयकलुसता-
सणपरमंतिगमिज्जलो नमूलकाज्ञाविममंसिसियं अहोऽच्छि-
सुताहपत्थाणपत्थांइमयं अकित्तिकरं अणुजं विह-

यंतरविधुरवसणमगणउस्सवमत्तपमत्तपमुत्तवंचणाऽऽखि-
वणघायणपराणिहुयपरिणामतकरजणबहुमयं अकलुणं रा-
यपुरिसरस्वियं सया सादुगरहणिज्जं पियजणमित्तजणभे-
दविणीतिकारकं रागदोसबहुलं पुणो य उप्पुरसमरसंगाम-
दमरकलिकलहवहकरणं दुग्गतिविणिवायवहणं जवपुनञ्ज-
वकरं चिरपरिवियं अणुगयं दुरंतं तइयं अधम्मदारं ॥

हे जम्बू ! तृतीयं पुनराध्वद्वाराणां किमदत्तस्य धनादेरा-
दानं ग्रहणमदत्तादानम् ? । ‘हर वह’ इत्येतौ हरणवाहयोः पर-
प्रवर्तनार्थौ शब्दौ, हरणवहनपर्यायौ वा छान्दसाविति । तौ च
मरणं च मृत्युः, भयं च भीतिरेता एव कलुषं पातकं, तेन आ-
सनं आसजनकं च रूपं यत्तत्तथा । तत्त्वं तत् तथा (परसंत-
ग नि) परसत्कं धने यो गृह्णीतमो रौद्रध्यानान्विता मूर्च्छा,
स मूलं निबन्धनं यस्यादत्तादानस्य तत्तथा । तच्छेति कर्मधार-
यः । कालाध्वाराविषयः, विषमश्च पर्वतादिदुर्य, तैः संश्रित-
माधनं यत्तत्तथा । ते हि प्रायः तत्कारिभिरार्थीयत इति । (अ-
होच्छिन्नतणहपत्थाणपत्थांइमयं इति) अधः अधोगतौ, अ-
च्छिन्नवृत्तानां अनुत्तिवाञ्छानां, यत् प्रस्थानं याज्ञा, तत्र प्र-
स्तात्री प्रस्ताविका प्रवर्तिका मतिर्बुद्धिर्यस्मिन्तत्तथा । अकी-
र्तिकरणमनार्यम्, एते व्यक्ते । तथा छिद्रं प्रवेशद्वारम्, अन्तर-
मवसरः, विधुरमपायः, व्यसनं राजादिदत्तापाः, एतेषां
मार्गणम्, उत्पन्नेषु मत्तानां च प्रमत्तानां च प्रसुत्तानां च वञ्चनं
च प्रतारणम्, आक्षेपणं च चित्तव्यग्रताऽऽपादनम्, घातनं च
मारणम्, इति इन्द्रः । तत एतत्परत एतन्निष्ठाऽनिभृतोऽनुप-
शान्तः परिणामो यस्यासौ छिद्रान्तरविधुरव्यसनमार्गलोत्स-
वमत्तप्रमत्तप्रसुत्तवञ्चनाक्षेपणघातनपरानिभृतपरिणामः । स
चामौ तत्स्वरजनः, तस्य बहुमतं यत्तत्तथा । वाचनान्तरे त्विदं-
व पठ्यते- “ विहविसमपावगंत्यादि ” छिद्रविषमपापकं च नित्यं
विहविषमयोः संबन्धीद् पापमित्यर्थः । अन्यदाऽऽहितन्यायं
प्रायः कर्तुमशक्यमिति भावः । अनिभृतपरिणामसांक्षिप्तं तत्स्वर-
जनबहुमतं चेति । अकरुणं निर्दयं, राजपुरुषरक्षितम्, तैर्निवारित-
मित्यर्थः । सदा साधुगर्हणीयं, प्रतीतम् । प्रियजनमित्रजनार्ता
नेहं वियोजनं विप्रीतिं विप्रियं करोति यत्तत्तथा । रागद्वेषबहु-
लं, प्रतीतम् । पुनश्च पुनरपि (उप्पुर स्ति) उप्पुरेण प्राप्नुयेण
समरां जनमरकयुक्तो यः संभ्रामो गणः स उप्पुरसमरसंगामः,
स च रुमर भीत्यापलायनं, कलिकलह राशिकलहो, न तु
रतिकलहः । वधश्चानुदायः, एतेषां करणं कारणं यत्तत्तथा ।
दुर्गतिविनिपातवर्जनं, प्रतीतम् । भवे संसारे, पुनर्भवान् पुनरु-
त्पादान् करोतीत्येवं शास्त्रं यत्तत्तथा । चिरं परित्तितम्, अनुगत-
मव्यच्छिन्नतयाऽनुवृत्तं, दुरन्तं दुष्टावसानं विपाकदारुणत्वात्
तृतीयमध्वमेदं पापोपाय इति ॥

(२) अथ यन्नामेत्यभिधातुमाह-

तस्स य नामाणि गोणाणि हुंति तीसं । तं जहा-चोरिकं
१ परहदं २ अदत्तं ३ कूरिकं ४ परलाभो ५ असंजमो
६ परधणम्मि गेहो ७ झोलिका ८ तकरत्तणं ९ ति य
अवहारो १० इत्यल्लहत्तणं ११ पावकम्मकरणं १२ ते-
णि को १३ हरणविप्पणामो १४ आदियणा १५ सुंणणा
धणाणं १६ अप्पवओ १७ ओवीओ १८ अक्खेवो १९

वखेवो २० विखेवो २१ कूटया २२ कुलमसी य २३ कंखा
२४ लालपणपत्थणा २५ (असासणाय) वसणं २६ इच्छा
सुच्छा य २७ ताहागेही य २८ नियदकम्मं २९ अवरो-
च्छति वि य ३० । तस्स एयाणि एवमाईणि नामधेयाणि
हुंति तीसं अदिणादाणस्स पावकल्लिकल्लुसकम्मवहुल्लस्स
अणेगाई ।

“तस्सेत्यादि” सुगममा तद्यथेयुपदर्शनार्थः । (चोरिकं ति) चोर-
णं चोरिका, सैव चोरिकयम् १, परस्मात् सकाशात् इतं परइतम्
२, अदत्तम्-अवितीर्णम् ३, (कुरिकं ति) कूरचिन्तं, कूरां वा
परिजनो येनामास्ति ते कूरिणस्तैः कृतमनुष्ठितं यत्तथा । कच्चि-
‘कुरुंदुककृतमिति’ दृश्यते । तत्र कुरुंदुकाः काकदुक्कबीजप्राया
अयोरयाः सद्गुणानामिति ४, परलाभः परस्माद् अव्यागमः ५,
असंयमः ६, परधने युक्तिः ७, (लौकिकं ति) लौक्यम् ८, तस्कर-
त्वमिति ९, अपहारः १०, (हृत्यलक्षणं ति) परधनहरणकुत्सितो
हस्तो यस्यास्ति स हस्तलः, तद्भावो हस्तलत्वम् । पाठान्तरेण-
‘हस्तलघुत्वमिति’ ११, पापकर्मकरणं १२, (तेजिकं ति) स्तौनि-
कस्तेयम् १३, हरणेन मोचनेन विप्रणाशः परद्वयस्य, हरण
अ तद् विप्रणाशः १४, (आदियणं ति) आदानं, परधनस्येति
गम्यते १५, लोपेन अवच्छेदने धनानां द्रव्याणां, परस्येति ग-
म्यते १६, अप्रत्ययकारणत्वादप्रत्ययः १७, अवधीरुनं परेषामि-
त्यवधीरुः १८, आक्षेपः, परद्वयस्येति गम्यते १९, क्लेपः परद-
स्ताद् अव्यस्य प्रेरणम् २०, एव धिकेपाऽपि २१, कृतता तुला-
दीनामन्यथात्वम् २२, कुलमपी वा कुलमालिन्यहेतुरिति कृत्वा
२३, काक्का, परद्वय इति गम्यते २४, (लाभपणपत्थणं ति)
लालपनस्य गार्हितलालपनस्य प्रार्थनेन प्रार्थना लालपनप्रार्थना,
चौर्ये हि कुर्वन् गार्हितलपनानि तदपलापरुपाणि, दीनवचनरूपा-
णि वा प्रार्थयति च, तत्र हि कृते तान्यवश्यं वक्तव्यानि जवन्ती-
ति भावः २५, व्यसनं व्यसनहेतुत्वात् । पाठान्तरेण-“असा-
सणाय वसणं” आशंसनाय धिनाशाय व्यसनमिति २६,
इच्छा अ परधनं प्रत्यभिलाषा, मूर्च्छा तत्रैव गाढानिषङ्गरूपा,
तद्धेतुकत्वादत्तप्रदणस्येति इच्छा मूर्च्छा तदुच्यते २७, तृ-
ष्णा च प्राणद्वयस्याव्ययेच्छा, युद्धिआप्राप्तस्य प्राप्तवाञ्छा,
तद्धेतुकं चादत्तादानमिति तृष्णा युद्धिआच्यत इति २८,
निकृतेर्मायायाः कर्म निकृतिर्कर्म २९, अविद्यमानानि पर-
षामक्रीणि छष्टयतया यत्र तदपरोक्षम्, असमकृमिर्त्यर्थः । इतिः
रूपप्रदर्शने, अपिचेति समुच्चये ३० । इह अ कानिचित्पदानि
सुगमत्वाच्च व्याख्यातानि । (तस्मं ति) यस्य स्वरूपं प्राग्वर्णितं
तस्यादत्तादानस्येति सम्बन्धः । एतान्यनन्तरोद्दिनानि त्रिंशदिनि
योगः । एवमादिकानि एवंप्रकाराणि षाडनेकानीति सम्बन्धः ।
अनेकानीति कच्चिन्न दृश्यते । नामधेयानि नामानि जवन्ति । किं
नूतस्य अदत्तादानस्य ? पापेनापुण्यकर्मरूपेण कलिना अ युद्धेन
कषुपाणि मलीमसानि यानि कर्माणि मित्रदोहादिव्यापाररूपा-
णि, तैर्बहुलं प्रचुरं यत्तानि वा बहुलानि बहूनि यत्र तत्तथा, तस्य ।

(३) अथ येऽदत्तादानं कुर्वन्ति तानाह—

तं पुणं करेति चोरियं तकरा परदव्वहरा जेया कयकरणल-
पल्लवत्ता साहमिया लहुस्सगा अतिमहिच्छलोजगत्था दह-
रओबीलका य गिच्छिया अहिमरा अणभंजका जगमंधि-
या रायडुच्छारी य विसयनिच्छुद्धोक्कवज्झा जहहकगाम-

घायकपुरघायकपंघायकआदीवकतित्थजेया लहुहत्थसं-
पुत्ता जूयकरा खंडरक्खत्थीचोरपुरिसचोरसंधिच्छेया य गं-
तिजेदका परधणहरणलोमावहारअखेवी हम्कारकनि-
म्भगगूढचोरगोचोरअस्सचोरकदासिचोरा य एकचोरा य
ओक्कट्टकसंपदायकओठिपकसत्यघायकविलकोलीकारका य
निग्गाहविप्पुंणगा बहुविहतेणिकहरणबुद्धी, एते अणं य
एवमादी परस्स दव्वहिं जे अबिरया ॥

विपुलबलपरिगहा य बहवो रायाणो परधणम्मि गिच्छा
सए दव्वे असंतुट्ठा परविसए अहिहणंति लुच्छा परधणस्स
कज्जे, चउगममत्तबलसमग्गा निच्छियवरजोहलुप्पसद्धा
य अहमहमिति दप्पिएहिं सनेहिं संपरिबुद्धा पउमसगरुसू-
इच्चकसागरगल्लबूहादिएहिं अणीएहिं लुच्छरंता अभिज्यूय
हरंति पग्घणाई । अवरे गणसीसलल्लवत्ता संगामं अति-
वपंति, सएणअवच्छपरियरउपाप्पियविधपट्टगहियाऽऽ-
उहपट्टरणा मादिवरम्मगुंभिया आविच्छजालिका कवयकं-
डइया उरसिरमुहबद्धकंउतोणा, पाइयवरफलकराचियपह-
करसरजसखरचावकरकराचियमुनिसितसरवरिसवरुकरमु-
यंतयणचंरुवेगधारानिवायमग्गे अणेगधणुमंडलगंसंधि-
तउच्छलियमत्तिकणगवामकरगहियखेडगानिम्मल्लानिक्किट्ठव-
ग्गपहरंतकुंततोमरचक्कगयापरमुसललंगल्लसूललउरुभि-
रिपालनवत्तपट्टिसच्चमेडघणमोड्डियमोगवरफल्लिहजंतप-
त्थरउहणतोणकुवेणीपीठाकलिए इलीपहरणमिल्लिमि-
लितंखिपंतविज्जुज्जलविरचितसमप्पहनहतत्थे फुरुपहस्-
णे महारणसंखभेरिवरतूरुपरपुड्डहाइयनिनायगंभीरणं-
दितपक्खुभियविपुलघोसे हयगयरहजोहतुरियपमरियर-
युद्धततमंधकारबहुत्ते कायरनरनयणहिययवाउलकरे विलु-
लियउक्कडवरमउरुकिरिरुकोरुद्धोदामाऽऽमोवियपगरुप-
डागउच्छियधयवेजयंतिचामरचलंतत्तत्तंउधकारगंभीरे हय-
हेमियहत्थिगुलगुलाइयरहयणयणइयपाक्कहरहराइयअ-
फोभियसीहनायक्किलियविपुड्डुकुड्डकंउकयमइज्जामगडिजए
सयरायहसंतरुसंतकल्लकल्लरवे असूणियवयणरुद्धीमदस-
णाधगोड्डगाददहसप्पहारकरणज्यकरे अमरिसवसतिव्वर-
त्तनिहारितऽच्छिवेरदिट्टिकुद्धवेहियतिवलीकुड्डिअभिगुड्डि-
यत्तत्तामे वधपरिणयनरसहस्सविकम्मवियंजियवले वग्गततु-
रंगरहपहावियसमरभडावामियत्तेयत्ताघवपहारसाधितस-
मूरसवियबाहुजुयलमुक्कट्टहासपुक्कंतवोड्डबहुत्ते कलक-
लगाफलफलगावरणगहियगयवरपत्थंतदरियजमखलपरो-
प्परपत्तगजुद्धगान्वयविउसितवगमिरोसतुरियअजिमुहप-
हरंतउणएकरिकरविंजियकरे अवड्डनिमुच्छजिअफा-
लियपगलियरुहिरकयत्तामिकइमचिक्खिअवपहं कुड्डिदालि-

यगलितनिज्जेलितंतफुगुंरंतविगलमम्पहयविगयगाददिस-
 षहारमुच्छितरुलंतविगलविज्ञावकदुणे हयजोहजमतु-
 रगडहामपचकुंजरपारिसंक्रियजणणिम्मुकत्रिणद्वयभ—
 मारहवरनट्टासिरकरिकलेवराकिणपांरुयपहरणविकिन्ना-
 जरणजूमिजागे नवतकबंधपउरे भयंकरवायसपरिलत्त-
 गिच्छमरुलभमतंजायंउधकारगंधारे, वसुवसुहाविकंपतव्व पञ्च-
 करवीपउवणं परमरुहीदृणं दुप्पवसतरंगं अजिवादि-
 ति संग्गामसंकमं पणधणमहंता, अवरे पाइक्कोरसंथा
 सेणावड्कोरवंपागाहिका य अरुविदेसदुग्गवासी काहह-
 रितरत्तपत्तिसुकिद्धअणेगसयचिधपट्टंधा परविसए आध-
 दृणंति दुष्ठा धणस्म कज्जे, रयणागरसागरं च उर्यासहस्स-
 मालाऽऽकुलविगयपोतकलकलंतकलितं पातालकलससह-
 स्सवायवसवेगसलिलउच्छम्ममाणदगरयरयंउधकारं वरफेण-
 पउरधवन्नपुलंपुल्लसमुद्धियाहहासं मारुपाविकुञ्जमाणपा-
 णियजलमालुप्पलहुलियं तं पिय समंतओ क्खुनियखुल-
 तत्खोखुभमाणपक्खलियचलियविपुल्लजलचक्खवालमहान-
 दीवेगतुरियआपूरमाण गभीरविपुल्लआवत्तचंचलजममाण-
 गुप्पमाणव्वलंतपञ्चोखियंतपाणियपधावितत्तरफरुसपयंदवा-
 डलियसल्लिफुटंतवीचिकल्लोडसंकुलं महामगरमच्छकच्छ-
 ओहारगाहतिभिंसुमारसावयसमाहतममुच्चायमाणयपूयो-
 रपउं कापरजणहिययकंपणं घोरमारसंतं महज्जयं भ-
 यंकरं पतिजयं उत्तामणं अणोरपारं अगामं चैव निरवलंबं
 उप्पाइयपवणधणियणोद्धियउवरुवरितरंगदरियअतिवेगच-
 क्खुपहमोच्छरंतं कत्थं गंभीरविपुल्लगज्जियगुंजियनिग्घायग-
 रुयनिवतितसुदीहनीहारिदूरसुवतंगंजीरधुगधुगंतिसदं पदि-
 षड्दरुंधंतजक्खरक्खमकुहंरुपिसायरुसियतज्जायउवमग्ग—
 सहस्समंकुलं वड्पाइयतूरं विरचित्तल्लिहोमध्मउत्तचारदि-
 ष्ठरुहिरउच्चणाकरणपयतजोगपयतवरियं परियंतजगंउत्ता-
 लकपोवमं दुरंतमहानइवड्महान्। मरिसणिज्जं दुरणुचरं
 विममप्पवेमं दुक्खुत्तरं वुरामयं लवणसल्लितुणं
 असितासियसमुच्चियगेहिं हत्थतरेकेहिं वाहणेहिं अतिवड्-
 ता समुदमज्जे हराति, गंतुण जणस्म पोत्ते परद-
 व्वहरा नग निरणुक्का, निरवेक्खा गामागरनगरखे-
 डकव्वड्ममंरुवदोणपट्टणसमणिगमजणवयं ते य धणस-
 मिच्छं हणंति, पिरहिययच्छमल्लज्जा वंदग्गह गोमग्गह य
 गेएहंति, दारुणमतिनिक्खा णियं हणंति छिंदिति गेहसधि-
 निक्खित्ताणि य हरंति, धणधणदव्वजायाणि जणवयकु-
 लाणं निग्घणमदी परदव्वहिं जे अविरया, तदेव केई
 अदिष्ठादाणं गवेसमाण काळाकालेसु संचरंता चित्तग-
 पज्जलियसरसदरददुक्कह्यकल्लेवरे रुहिरलिचवदानअक्खय-
 स्वादियपीतराणिजमतंजयकरं जंघुयखिक्खियते धूयकय-

घोरमहे वंपालुद्धियविमुक्ककहकहेतपहासितवीहण—
 निरनिरामे अतिबोज्जुच्चिभगंधदरिसणिज्जे सुमाणे
 वणं सुमधरलेण अंतरावणगिरिकंदरविसमसावयसमाकुलेसु
 वमाहेसु किलिस्संता सीतातवमोसियसरीरा दहृच्छावनि-
 रयातेरियजवसंकमदुक्खसंजारवेदशिज्जाणि पावक्कम्मणि
 सीचणंता दुल्लजजक्खणपाणभोयणपिबामिया मुंजिया
 किंलंता ममकुणिमकंदमूले जं किंचि कयाहारा उच्चिग्ग-
 उप्पुया असरणा अरुवीवासं उवेति, बाहसतसंकणीयं
 अयसकरा तकरा जयंकरा कस्स हरामोत्ति अज्ज दव्वं इति
 समामंतं करोति, गुज्जं बहुयस्स जणस्स कज्जकरणेसु
 विग्घकरा मत्तप्पमत्तपसुत्तवीसत्थिद्विधाती वमणमुदपसु
 हरणमुच्ची विगव्व रुहिरमट्टिया परितत्ति नरवतिमज्जायम-
 तिकंता सज्जणजणदुग्गोक्खिया सकम्महिं पावक्कम्मकारी अ-
 सुजपरिणया य दुक्खभागी निच्चाउल्लदुहमनिव्वुड्मणा इह
 लोकेचैव किलिस्संता परदव्वहरा नरा वसणसयमावसा।

(तं पुणेत्यादि) तत् पुनः कुर्वन्ति चौर्यं तस्कराः, तदेव चौर्यं कुर्वन्तीत्येवशीलाः तस्कराः परद्रव्यहराः, प्रतीतम्, ठेका निपुणाः, कृतकरणा बहुशो शिहितचौरानुष्ठानाः, ते च लब्धल-
 काश्च अवसरज्ञाः कृतकरणप्रव्रजकाः, सादसिका धैर्यवन्तः, लघुस्वकाश्च तृच्छात्मानः, अतिमहच्छाश्च शोत्रप्रस्ताश्चेति समासः।
 [दूरभावीशगा य स्ति] दूरं दरेण गल्लदरेण, वचनाटोपेत्यर्थः।
 अपञ्चीकुर्यन्ति गोपायन्तमात्मस्वरूपं परं विलज्जीकुर्यन्ति ये ते
 दूरं पापक्षीरिकाः, मुष्णन्ति हि ज्ञाताः मानः—तथाविधवचनाक्के-
 पप्रकटितस्वभावं मुग्धजनमिति । अधवा—दूरं गेणोपपीकुर्यन्ति
 जातमनोबाधं कुर्वन्तीति दूरं रोपपीरिकाः, ते च गृहं कुर्वन्ती-
 ति गृहिकाः । अभिमुखाः परं मारयन्ति ये तेऽजिमराः । अणु
 देयं क्वयं भज्जन्ति न ददति ये ते अणुजजकाः । भग्नाः
 शोषिताः सन्धयः विप्रतिपत्तौ संस्था येस्ते भग्गसन्धिकाः,
 ततः पदव्यस्य कर्मधारयः। राजज्जुं कोडाहरणादिक् कुर्वन्ति ये
 ते तथा । विषयान्मण्डलान् (निच्छुदंति) निर्धारिता ये ते,
 तथा शोकबाह्या जनबहिष्कृताः, ततः कर्मधारयः । उद्धोह-
 काश्च घातकाः, उद्धोहकाश्च वा अटव्यादिहाकाः, प्रामघातका-
 ष्च पुरघातकाश्च पथि घातकाश्च गृहादिप्रदीपनकारिणः तीर्थ-
 भेदाश्च तीर्थमोचका इति द्वन्द्वः। लघुहस्तेन हस्तबाधवेन संप्रयु-
 का ये ते । तथा (ज्यकरे स्ति) दूतकराः, खण्डकराः शुद्धक-
 पात्राः, काटुपाला वा, स्त्रियाः सकाशात् स्त्रीमेव चोरयन्ति,
 स्त्रीरूपा वा ये चौरास्ते स्त्रीचौराः, एवं पुरुषचौरका अपि । सन्धि-
 च्छेदाः क्षात्रक्षानकाः, एतेषां द्वन्द्वः । ततस्ते च ग्रन्थिभेदका
 इति वक्तव्यम् । परधनं हरन्ति ये ते तथा परधनदारिणः । शो-
 मान्यघरन्ति ये ते शोमाघहराः । निःशूकतया भयेन परप्रणा-
 निवनाशयैव मुष्णन्ति ये ते शोमाघहरा उच्यन्ते । आक्षिपन्ति
 वशीकरणादिना ये ते ततो मुष्णन्ति ते आक्षेपिणः । एतेषां द्व-
 न्द्वः। [हरकारण स्ति] हरेण कुर्वन्ति ये ते हरकारकाः। पात्रान्त-
 रेण—“परधनहारलोडावहारवक्खेवहिरुकारक स्ति” सर्वेऽप्ये-
 ते चौरविशेषाः । निरन्तरं मर्दयन्ति ये ते निर्मर्दकाः। गृहचौराः
 प्रव्रजचौराः, गोचौराः, अहयचोरकाः, दाकीचौराश्च प्रतीताः।

एतेषां द्वन्द्वः। अतस्ते च एकवचनं ये एकाकिवः सन्तो हरन्ती-
ति । [ओकइति] अपकर्षका ये गेहाद् ग्रहणं निष्कासय-
न्ति औत्साह्यकार्ये परगृहाणि शोचयन्ति, औत्पुष्ट्यदाया । संप्र-
दायकाऔत्साहाणां प्रत्येकादि प्रवच्यन्ति । (ओक्तिपति) अव-
त्तिग्यकाऔत्साहविशेषा एव । सार्धसातकाः प्रतीक्षाः। विलकाली-
कारकाः परध्यामोदनाय विसर्गवचनवादिभ्यो, विसर्गवच-
नकारिणो वा । एतेषां द्वन्द्वः । ते च निग्रहाङ्गद्वयाभिप्राया रा-
जादिना गृहीता इत्यर्थः । ते चैते विप्रक्षोपकाश्चेति समासः ।
बहुविधेन (लेखिकेति) स्तेयेन हरणे कुक्षिर्येषां ते-बहुविह-
लेखिकहरणबुद्धिः । पाठास्तरेण- (बहुविधतहाऽवहरणबुद्धि-
ति) बहुविधा तथा तेन प्रकारेणापहरणे कुक्षिर्येषां ते तथा ।
एते उक्तकृपाः अन्ये चैतेभ्यः एवंप्रकारा अदत्तमादवतीति प्रक-
मः । कथं तूतास्ते ? इत्याह-परस्य क्रम्याद्ये भविरता अनिवृत्ताः॥
इति ये अदत्तादानं कुर्वन्ति ते उक्ताः ॥

अधुना त एव यथा तत् कुर्वन्ति तदुच्यते-विपुलं बलं सा-
मर्थ्यं परिग्रहश्च परिवारो येषां ते तथा । ते च बहुधा ग-
जानः परधने गृहाः । इदमधिकं वाचनान्तरे पदत्रयम् । तथा
स्वकं ह्वये असंतुष्टाः परविषयान् परदेशानभिप्रान्ति बुद्ध्याः,
धनस्य ह्वे इत्यर्थः । चतुर्भिरङ्गविजक्तं समाप्ते वा यद्वयं मे-
व तेन समग्रा युक्ता ये ते तथा । निश्चितैर्निश्चयवर्जितैर्वर्ग्यैः
सह यद्युक्तं संप्रामस्तत्र भ्रष्टा संजाता येषां ते तथा, ते च ते
अहमित्येवं दर्पिताश्च दर्पवन्त इति समासः । तैरेवंविधैः भृत्यैः
पदातिभिः । कवित्वसैन्यैरिति पठ्यते । संपरिवृताः समेताः, तथा
पञ्चाशत्सूचीचक्रसागरगरुडव्यूहानि, तैः । इह व्यूहशब्दः प्र-
त्येकं सवध्यते । तत्र पञ्चाकारो व्यूहः पञ्चव्यूहः, परेषामनभि-
भवनीयसैन्याविन्यासविशेषः । एवमन्येऽपि पञ्च । एतैर्गच-
तानि यानि तानि तथा तैः । कैः ? अनीकैः सैन्यैः । अथवा-पञ्चा-
दिव्यूहा आदिव्यूहा गोमूत्रिकाव्यूहादीनां ते तथा । तैरपललितैः,
कैः ? अनीकैः । (उच्छ्वरंति) आस्त्येवन्त आच्छादयन्तः, परा-
नीकानिति गम्यम् । अभिभूय जित्वा, तान्येव हरन्ति, परध-
नानीति व्यङ्ग्यम् । अपरे सैन्योद्धृतेभ्यो नृपेभ्योऽन्ये स्वयं या-
ज्जरो राजानो रणशीर्षे संप्रामशिरसि प्रहृष्टरणे लब्धं लब्धं
यस्ते तथा । 'संगामं ति' द्वितीया सप्तम्यर्थेति कृत्या संग्रामे
रणे अतिपतन्ति स्वयमेव प्रविशन्ति, न सैन्यमेव योध-
यन्ति । किंभूताः ? सन्नद्धाः सन्नद्धनादिना कृतसन्नाहाः, यद्धः प-
रिकरः कवचा यस्ते तथा । उत्पाटितो गाढबद्धश्चिह्नपटो ने-
त्रादिचिह्नरात्मको मस्तके यस्ते तथा । गृहीतान्यायुधानि श-
स्त्राणि प्रहरणानि यस्ते तथा । अथवा-आयुधप्रहरणानां ले-
प्यालेप्येन कृतो विशेषः । ततः सन्नद्धादीनां कर्मधारयः । पूर्वो-
क्तमेव विशेषणं प्रपञ्चयन्नाह-'माटी' तनुत्राणविशेषः, तेन धरव-
र्मणा च प्रधानतनुत्राणविशेषणैव गुण्डिताः प्रेरिता ये ते
माटीधरवर्मगुण्डिताः । पाठास्तरेण- (वम्मटिवम्मगुण्डिता)
तत्र 'गुडा' तनुत्राणविशेष एव; अन्यत् तथैव । आविज्ञा परि-
हिता जालिका लोहकञ्चुका यस्ते तथा । कथंचन तनुत्राण-
विशेषणैव कण्टकिताः कृतकवचा ये ते तथा । उरसा वक्षसा
सह शिरोमुखा ऊर्ध्वमुखा बद्धा यन्त्रिताः कण्ठे गले तोला-
स्तूणीराः शरधयो यस्ते उरःशिरोमुखबद्धकण्ठतोणाः ।
तथा [पासियति] हस्तपाशितानि वरफलकानि प्रधानफ-
लकानि यस्ते तथा । तेषां सत्को रचितो रणोचितरखनाविशेष-
ण परप्रयुक्तप्रहरणप्रहारप्रतिघाताय कृतः [पहकरति] समु-

द्रापो यस्ते तथा । ततः पूर्वपदेन सह कर्मधारयः । अतस्तेः
सरभसैः सहर्षैः करवापकैः विपुलकोदण्डइत्येतैः, धानुर्कैरि-
त्यर्थः । ये कराचिताः कराकृष्टाः सुनिर्मिता अतिनिर्मिताः
शरा बाणास्तेषां यो वर्षवटकरको वृष्टिभिस्तारो (मुयंतति)
मुच्यमानः स एव धनस्य मंत्रस्य चाण्डबगानां धाराणां नि-
पातः तस्य मार्गो यः स तथा । तत्र 'मंतेति' पाठास्तरे च । तत्र
मन्त्रस्थयान्तत्वाभिपातयति संग्रामेऽतिपतन्तीति प्रकमः ।
तथा अनेकानि धनुषि च मण्डलाग्राणि च कङ्कविशेषाः, तथा
सम्भिताः क्षेपणायोनीर्णा उच्छ्वलिता ऊर्ध्वगताः शस्त्राश्च त्रि-
शूलकृपाः, कनकाश्च बाणाः, तथा ग्रामकरगृहीतानि खेट-
कानि च फलकानि, निर्मला निकृष्टाः कङ्काश्च उज्ज्वलवि-
कोशीकृतकरवालाः । तथा प्रहरन्ति प्रहारप्रवृत्तानि कुन्तानि
च शस्त्रविशेषाः, तोमराश्च बाणविशेषाः, चक्राणि च अराणि,
गदाश्च दण्डविशेषाः, परशवश्च कुटाराः, मुशालानि च प्रती-
तानि, लाङ्गलानि च हस्तानि, शूमानि च, लगुडाश्च प्रतीताः । भि-
न्दिपालादिव शस्त्रविशेषाः । शबलाश्च भङ्गाः । पादुशाश्चाश्च-
विशेषाः, चर्मपाश्च चर्मनक्षपावाणाः, घनाश्च मुञ्जरविशेषाः, मृ-
ष्टिकाश्च मुष्टिप्रमाणपाषाणाः, मुञ्जराश्च प्रतीताः, वरपरिघाश्च
प्रवलागलाः, यन्त्रप्रस्तराश्च गोफणादिपाषाणाः, दुष्पणाश्च दु-
कराः, तोणाश्च शरधयः, कुबेर्यश्च रुदिगम्याः, पीठानि च
आसनानीति द्वन्द्वः । पभिः प्रतीताप्रतीतैः प्रहरणविशेषैः कलि-
तो युक्ता यः स तथा । तत्र इलीभिः करवालविशेषं प्रहरणे
(मिलिमिश्रितंति) चिकचिकायमानैः (क्षिप्यतंति) क्षिप्य-
माणैः विद्युतः कृणप्रमाया उज्ज्वलाया निर्मलाया विरचिता वि-
हिता समा सहशी प्रभा दीप्तिमयं तत् तथा । तदेवंविधं न-
भस्तलं यत्र स तथा ; तत्र संग्रामे तथा स्फुटप्रहरणे स्फुटानि
व्यक्तानि प्रहरणानि यत्र स तथा तत्र संग्रामे, तथा महारणस्य
संबन्धानि यानि शङ्खश्च, जेरी च दुन्दुभिः, धरत्ये च लोकप्रती-
तम्, तेषां प्रचुराणां पद्मां स्पष्टध्वनीनां पट्टहानां च पट्टहकानामा-
हतानामास्फालितानां निनादेन ध्वनिना गम्भीरेण बहलेन ये न-
न्दिता इष्टाः, अक्षुभिताश्च प्रीतास्तेषां विपुलो विस्तीर्णो घोषो
यत्र स तथा तत्र । हयगजरथयोर्ध्वजः सकाशान् त्वरितं शी-
घ्रं प्रसृतं प्रसरमुपगतं यज्जो धूलौ तदेवाद्भुततमाधका-
रमतिशयं प्रबलं तमिच्छं तेन बहुलो यः स तथा तत्र, तथा का-
तरनराणां नयनयोर्द्वयस्य च (वाचसि ति) व्याकुलत्वं क्रोत्रं
करोतीत्येवंशीलो यः स तथा तत्र । विलुप्तितानि शि-
थिलतया चञ्चलानि यान्युत्कटवरायुधनप्रचराणि मुकुटानि
मस्तकाभरणाविशेषाणि किरीटानि च तान्येव शिखरत्रयापेता-
नि, कृष्णानि च कर्णाभरणानि, उदुदामानि च नक्षत्रमाहाभि-
धानाजरणविशेषाः, तेषामाटोपः स्फारता सा विद्यते यत्र स
विलुप्तितोत्कटवरमुकुटाकिरीटकुण्डलोदुदामाटोपित इति । तथा
प्रकटा याः पताकाः, चञ्चिताश्च ऊर्ध्वकिता ये गजगरुडादिध्वजाः,
वैजयन्त्यश्च विजयसूचिकाः पताका एव चामराणि ब्रह्मन्ति उ-
ग्राणि च तेषां सम्बन्धि यन्त्रधारं तेन यस्मीराऽलब्धमध्ये
यः स तथा कर्मधारयः, ततस्तत्र; हयानां यद्दृष्टं शब्दविशे-
षः, हस्तिनां यद्गुलुगुलायितं शब्दविशेष एव, तथा रथानां यत्
(घणघणायति) घणघणेत्येवंरूपस्य शब्दस्य करणम्, तथा (पा-
दकति) पदातीनां यत् (हरहराद्यति) हरहरतिशब्द-
करणम्, आस्फोटितं च करास्फोटकं सिंहनादश्च सिंहस्यैव
शब्दकरणम्, (विलिखति) सण्डितं सीन्कारकरणम्, विपुष्ट च

देशा यत्र स तथा । ततः कर्मधारयः ; तत्र । तथा नृत्यन्ति क-
वन्धानि शिरोरहितकक्षेत्राणि प्रचुराणि यत्र स तथा । जयंकर-
वायसानां [परिश्लिष्टागिस्तु] परिश्लिष्यमानगुह्यानां यन्मण्डलं
चक्रवाक्षं त्राम्यतः संचरतस्तस्य या ज्ञाया तथा यद्व्यकारं तेन ग-
म्भीरा यः स तथा । तत्र संप्राप्ते, अपरे राजानः परधनगृह्याः, भ-
तिपतन्तीति प्रकृतम् । अथ पूर्वोक्तमर्थं संक्षिप्ततरण वाक्येनाह-
वसवो देवाः, यस्तुषा च पृथिवी, विकम्पिता वैस्ते तथा । ते इव रा-
जान इति प्रकृतः । प्रत्यक्षमिष साक्षादिव तद्धर्मयोगात् पितृवर्गं
प्रमशानं प्रत्यक्षापितृवर्गम् (परमरुद्धाह्वयंति) अत्यर्थवारुणं भ-
यानक दुष्पक्षेतरकं प्रमेषुमशक्यं, सामान्यजनस्येति गम्यम् । भ-
तिपतन्ति प्रविशन्ति संप्राप्तसंकटं संप्राप्तसंगहनं, परधनं पररुद्धं
(महत् सति) इच्छन्ति इति । तथा अपरे राजान्या अन्ये (पादकक्षो-
रसंधा) पशानिरूपनौरसमूहाः, तथा सेनापनयः किं स्वरूपाः ?
चौरवृन्दप्रकर्षकाश्च, तत्रयतेका इत्यर्थः । अटवीदेशे यानि दुर्गा-
णि जलस्थदुर्गरूपाणि तेषु वसन्ति ये ते तथा । कालहस्तिर-
कपीतशृङ्गाः, पञ्चतर्णा इति यावत् । अनेकशतसस्याश्चिह्नप-
ट्टा यस्या वैस्ते तथा । परविषयानभिघ्नन्ति, सुखा इति व्यक्तम् ।
धनस्य कार्यं धनकृते इत्यर्थः । तथा रत्नाकरभूतो यः सागरः,
तथा त चातिपत्याभिघ्नन्ति, जनस्यापानानिति सम्बन्धः ।
ऊर्मयो वीचयस्तत्सहस्राणां मालाः वक्त्रयस्ताभिगाकुलो यः स
तथा । आकुला जलाभावेन व्याकुलितचित्ता ये च तोयपोताः
विगतजलपानपात्राः सायात्रिकाः (कलकलन्ति च) कलक-
लायमाना इह्मालं कुवाणास्तैः कलितो यः स तथा । अनेना-
स्यापयजलत्वमुक्तम् । अथवा-ऊर्मिसहस्रमालाजिराकुलोऽति-
व्याकुलो यः स तथा । तथा विगतपोतैर्विगतसंयन्धनावोद्भिन्नैः
कलकल कुर्वद्भिः कलितो यः स तथा । ततः कर्मधारयः । तथा-
तम् । तथा पातालाः पानात्कलशस्तेषां यानि सहस्राणि तैर्वात-
वशाद्वेगेन यत्सन्निधं जलधिजलम् (उच्छ्रममाणंति) उत्पाट्यमानं
तस्य यद्वदकरजस्तोयरेणुस्तदेव रजोऽप्यकारं धूलीतमो यत्र स
तथा तम् । वरः केनो निमीरः प्रचुरो धवलः (पुल्लपुल्लंति) अन-
वरतं यः समुत्थितो जातः स एवाट्टहासो यत्र । वरफेन एव वा
प्रचुरादिविशेषणोऽट्टहासो यत्र स तथा तम् । मारुतेन विक्रान्त्य-
माणं पानीयं यत्र स तथा; जलमालानां जलकल्लोलानामुत्पलः
समूहः (हसियंति) शीघ्रो यत्र स तथा, ततः कर्मधार-
योऽनन्तम् । अपिचेति समुच्चये । तथा समन्ततः सर्वतः क्षुभितचा-
युप्रभृतिभिर्व्याकुलितं सुखितं तीव्रभुवि लुठितं (खाक्खुप्पमाण-
न्ति) महामत्स्यादिभिर्भृशं व्याकुलीक्रियमाणं, प्रस्खलितं निर्ग-
च्छत्यर्षतादिस्खलितं, खलितं स्वस्थानगमनप्रपन्नं, विपुलं विस्ती-
र्णं, जलचक्रवाक्षं तोयमण्डलं यत्र स तथा । तथा महानदीवेगैर्ग-
ह्याऽऽदिगमनगाजवैः त्वरितं यथा जघनीत्येवमापूर्यमाणो यः स
तथा । गम्भीरा अक्षब्धमध्याः, विपुला विस्तीर्णाश्च ये आवर्त्ता
जलप्रमाणस्थानरूपास्तेषु चञ्चलं यथा भवन्तीत्येवं भ्रमन्ति
संचरन्ति, गुप्यन्ति व्याकुलीभवन्ति, (उप्पतन्ति) उच्छलन्ति वा
ऊर्ध्वमुखानि खलन्ति प्रत्यवनिवृत्तानि याऽधःपातितानि पानीया-
नि प्राणिना वा यत्र स तथा । अथवा जलचक्रवालेति नदीनां
विशेषणमापूर्यमाणेति आवर्त्तानामिति । तथा प्रधाविता विग-
तगतयः खरपरुषा आर्तकर्मराः प्रचण्डाः रौद्रा व्याकुलितस-
लिला विह्वलितजलाः स्फुटन्तो विशर्यमाणा ये वीचिरूपाः
कल्लोलाः, न तु वायुरूपाः कल्लोलाः तैः सङ्कुलो यः स तथा । न-
तः कर्मधारयोऽनन्तम् । तथा महामकरमत्स्यकच्छपाश्च (उहा-

१ सि] जलजन्तुविशेषः, ते च प्राद्वृत्तिमिश्रं शुभमारुह्य ते । द्वन्द्वः ।
 तेषां समाहृताश्च परस्परैर्जोपहृताः [समुदायमाण य सि]
 समुदायन्तश्च प्रद्वाराय समुत्तिष्ठन्तो ये पुराः संघाः घोरा रौ-
 द्रास्ते च प्रचुरा यत्र स तथा तम् । कातरनरहृदयकम्पनमिति
 प्रतीतम् । घोरं रौद्रं यथा मवतीत्येवमारसं शब्दायमानं, महाभ-
 यादीन्यकार्यानि । [अणोरपरं सि] अनर्वाकपारमिष महत्त्वा-
 दनर्वाकपारम्, आकाशमिष निरालम्बम्, न हि तत्र पततद्भिः
 क्षिप्रालम्बनमवाप्यत इति भावः । औत्पातिकपवनैर्नोत्पा-
 तजनितवायुना [धणिय सि] अत्यर्थं, येन [योक्षिय सि] नोदिताः
 प्रेरिता उपयुपरि निरन्तरं तरङ्गाः कल्लोलास्ते, इत इव अति-
 वेगोऽतिक्रान्तः शेषवेगं यो वेगस्तेन, लुप्ततृतीयैकवचनदर्शनात् ।
 चक्षुःपथे दृष्टे मार्गे [मोच्छरंतं कथ्ये सि] कश्चिद्देशगम्भी-
 रं विपुलगर्जितं गेघस्येव ध्वनिर्गुञ्जितं च, गुरुजालक्षणा-
 तोद्यं च निर्घातश्च गगने व्यन्तरकृतो महाध्वनिः, गुरुकनि-
 पतितं च विद्युदादिगुरुकद्रव्यनिपातजनितध्वनिर्यत्र स तथा ।
 सुदीर्घनिर्द्वादी अहस्वप्रतिरोधो [दूरसुच्छंतं सि] दूरे अय-
 माणा गम्भीरो धुगधुगित्येवंरूपश्च शब्दो यत्र स तथा कर्म-
 धारयः । ततस्तम् । पथि मार्गे [रुभंतं सि] रुन्धानाः संच-
 रिष्णूनां मार्गं स्थलयन्तो ये यक्षराक्षसकूष्माण्डपिशाचव्य-
 न्तरविशेषाः, तेषां यत्प्रगर्जितं, उपसर्गसहस्राणि च । पाठा-
 न्तरेण- [रुसियत्तज्जायउवसग्सहस्म सि] तत्र यक्षादयश्च
 रूपिताः, तज्जानोपसर्गसहस्राणि, तैः सङ्कुलो यः स तथा तम् ।
 बहुनि च औत्पातिकानि उत्पाताद् भूतः प्राप्तो यः स तथा । वा-
 चनान्तरे-उपद्रवेणाभिभूतो यः स उपद्रवाभिभूतः । ततः प्र-
 तिपथेत्यादिना कर्मधारयः । अतस्तम् । तथा विरचितो बलिना
 उपहारेण होमेनाग्निकारिकया धूमेन उपचारो देवतापूजा यै-
 स्ते तथा । दत्तं वितीर्णं रुधिरं यत्र तत्तथा, तच्च तद्वर्चनाक-
 रणं च देवतापूजनं च तत्र प्रयता ये ते तथा । योगेषु प्रवह-
 णोचितव्यापारेषु प्रयता ये ते तथा । ततो विरचितेत्यादीनां
 कर्मधारयः । अतस्तैः सांयात्रिकैरिति गम्यते । चरितः सेवि-
 ता यः स तथा तम् । पर्यन्त्युगस्य सकलयुगान्तमयुगस्य यो-
 ऽन्तकालः क्षयकालस्तेन कल्पा कल्पनीया उपमा रौद्रत्वा-
 दस्य स तथा । दुरन्तं दुरवसानं महानदीनां गङ्गादी-
 नां चेतरासां पतिः प्रभुर्यः स तथा । महार्भीमो दृश्यते यः स
 तथा । कर्मधारयः । अतस्तम् । दुःखेनानुवर्ष्यते सेव्यते यः स
 तथा तम् । विषमप्रवेश दुष्प्रवेशः, दुःखोत्सारमिति च प्रतीतम् ।
 दुःखेनाभीयत इति दुराभयस्तं, वषणसलिलपूर्णमिति व्यक्रमम् ।
 असिताः कृष्णाः, सिताः सितपटाः, समुच्छ्रिता उर्ध्वकिता येषु
 तान्यसितसितसमुच्छ्रितानि तैः, चौरप्रवहणेषु कृष्णा एव
 सितपटाः क्रियन्ते, दूरादनुपलक्ष्यहोरोरित्यसितेत्युक्तम् ।
 [हत्यतरेकेहि नि] सांयात्रिकयानपात्रेभ्यः सकाशाद्भूत-
 र्वैवेगवद्विरत्यर्थः । वाहनैः प्रवहणैरितिपत्य पूर्वोक्तविशेष-
 णं सागरं प्रविश्य समुद्रमध्ये गच्छन्ति, गत्वा जनस्य सांया-
 त्रिकलोकस्य, पोतान् यानपात्राणि, परद्रव्यहरणे ये निरनु-
 कम्पा निःशुकास्ते तथा । वाचनान्तरे-परद्रव्यहरा मरा निर-
 नुकम्पाः [निरवेक्क सि] परलोकं प्रति निरवकाङ्क्षा निर-
 पेक्षाः । प्रामो जनपदाभितः सन्निवेशविशेषः, आकरो लघुणाद्यु-
 त्पत्तिस्थानम्, नकरः अकरदायिलोकः, खेटं धूसीप्राकारः, कर्वटं
 कुनगरं, मण्डपं सर्वतोऽनासजसन्निवेशान्तरं, द्रोणपथं जल-
 स्थलपथोपेतं, पत्तनं जलपथयुक्तं, स्थलपथयुक्तं वा, रत्नभूमि-

रित्यन्वेष्टाभ्रमस्तापसविनिवासः, निगमो वसिष्ठजननिवासः,
 जनपदो देशः इति द्वन्द्वः । अतस्तांश्च धनसमृद्धान् गच्छति । तथा
 निरहृदयाः तत्रार्थे निश्चलचित्तान्निष्ठमलज्जाश्च ये ते तथा ।
 वसिष्ठप्रहोमप्रदौश्च गृह्णन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा-दारुणमतयः
 निष्कृष्या निष्पन्ति, विन्दन्ति गेहसन्निधिमिति तम् । निक्षिप्तानि
 स्वस्थानान्यस्तानि हरन्ति, धनधान्यद्रव्यजातानि धनधान्यरूप्य-
 प्रकारान् । केचाम् ? इत्याह-जनपदकुलानां लोकगृहाणां, निर्घृणम-
 तयः परस्य द्रव्याद्यैरविरताः, तथा । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण के-
 चिददत्तादानमवतीर्णं इत्थं गवेषयन्तः काक्षाकालयोः सञ्चर-
 णस्योचितानुचितरूपयोः सञ्चरन्तो भ्रमन्तः, (विषग सि)
 चित्तेषु प्रतीतासु प्रज्वलितानि बहिर्दीप्तानि सरसामि इन्ध-
 नादियुक्तानि दरदग्धानि ईषद्गस्मीकृतानि कृष्टान्याकृष्टानि तथा-
 विधप्रयोजनाग्निः कलेश्वराणि मृतशरीराणि यत्र तत्तथा, तत्र
 इमशाने । क्षिप्रयमाना अटवीवासमुपयन्तीति संबन्धः । पुनः किं
 ज्ञुते ? रुधिरसिखवदनानि अङ्कनानि समप्राणिः मृतकानि इति
 गम्यते । स्नादितानि नक्षितानि, पीतानि च शोणितापेक्षया, यका-
 भिस्तास्तथा, ताभिश्च काकिनीभिः शाकिनीभिः भ्रमन्तीभिः तत्र
 सञ्चरन्तीभिः भयङ्करं यत्र तं रुधिरसिखवदनाकृतस्नादितपीत-
 काकिनीभ्रमद्भयङ्करम् । कश्चिद्वक्तु इत्येतस्य स्थाने-“ अदरंतं ”
 इति पठ्यते । तत्र चाभिर्मिर्भेयमिभिरिति व्याख्येयम् । (जंबुयात्रि-
 क्षिप्रयंते सि) क्षिप्रस्तीतिशब्दायमानः, शृगाळः, ततः कर्मधारयः ।
 अतस्तत्र । तथा घूककृतघोरशब्दे कौशिकविहितरौद्रध्वाने, वेता-
 क्षेभ्यः विकृतपिशाचैर्न्य उत्थितं समुपजातं विशुक्कं शब्दा-त-
 रामिधं (कहकहेति सि) कहकहायमानं यत्प्रहसिनं तेन (वी-
 हणंति) भयानकम् । अत एव निरन्तरामं वा रमणीयं यत्र
 तत्तथा । तथा तत्र, अनिबीजत्सदूरजिगन्धे इति व्यक्तम् । पाठा-
 न्तरेण-अतिदूरमिगन्धबीभत्सदर्शनीये इति । कस्मिन्नेवंभूते ? इ-
 त्याह-इमशाने पितृवने, तथा धने कामने यानि शून्यगृहाणि प्रतीता-
 नि, खनानि शिलाभयगृहाणि, अन्तरे ग्रामादीनामर्चये, आपणा
 हृष्टाः, गिरिकन्दराश्च गिरिगुहाः इति द्वन्द्वः । ताश्च ताः विषमहवा-
 पदसमाकुलाश्चेति कर्मधारयः, अतस्तासु । कासु पर्वविधास्त्रि-
 त्याह-वसतिषु वा स्थानेषु वा क्षिप्रयन्तः, शीतानपशोषितश-
 रीरा इति व्यक्तम् । तथा दग्धच्छवयः शीतादिभिरुपहतवच्चः,
 तथा निरयतिर्यग्जव एव यत्सङ्कटं गहनं तत्र यानि दुःखानि
 निरन्तरदुःखानि तेषां यः सम्भारो बाहुल्यं, तेन वेद्यन्ते अनुजृ-
 यन्ते यानि तानि तथा । तानि पापकर्माणि संबन्धितानि बध्नन्तः दु-
 र्भमं दुरापं भङ्ग्याणां मोदकादीनामशनम्, ओदनादीनां पानानां
 च मद्यजलादीनां भोजनं प्राशनं येषां ते तथा । अत एव पिपा-
 सिता जातमृषः, (भुङ्क्षिय सि) बुद्धकिताः क्लान्ता स्नानी-
 चृणाः, मांसं प्रतीतम् (कुणिमंति) कुणपः शवः, कन्दमूलानि
 प्रतीतानि, यत्किञ्चिच्च यथावाप्तवस्तु । इति द्वन्द्वः । एतैः कृतो वि-
 हित आदारो भोजनं यैस्ते तथा । उद्विग्ना उद्वेगवन्त उन्मुक्ता उ-
 त्प्लुकाः, अशरणाः अत्राणाः । किं ? इत्याह-अटवीवासमरणयव-
 सनमुपयन्ति । किं ज्ञुतम् ? व्यालशतशङ्कनीयं भुजगादिभिर्भय-
 ङ्करमित्यर्थः । तथा अयशस्कराः तस्करा भयङ्कराः, एतानि पदानि
 व्यक्तानि । कस्य हरामश्चोरयामः, इति इदं, विवक्षितम् । अद्या-
 स्मिन्नहि, इत्थं रिक्थम्, इति पदंरूपं, समामन्त्रणं कुर्वन्ति, गुल्मं
 रहस्यम्, तथा बहुकस्य जनस्य, कार्यकरणेषु प्रयोजनविधानेषु,
 विप्रकरा अन्तरायकारकाः, मत्तप्रमत्तप्रसुप्तविश्वस्ताद् विदे
 अवसरे गच्छन्तीत्येवंशीला ये ते तथा । व्यसनान्युदयेषु हरणबुद्धय

शति अयम् । किञ्च—(विगम्य स्ति) वृत्त इव नाकरविशेषा इव,
(कहिरमहिमं स्ति) कोहिनेच्छवः (परितप्ति) परियन्ति सर्वतो प्र-
कल्पितः । पुनः कथं भूताः, नरपतिमर्षा इति कान्ता इति प्रतीतम् ।
स्तज्जगज्जेन विशिष्टलोकेन, जुगुप्सिता निम्बिता ये ते तथा, स्व-
कर्मनिर्देष्टुमनैः, पापकर्मकारिणः पापानुद्धाभिः, अशुचपरिण-
ताश्च जगज्जपरिणामाः, दुःखजाग्नि इति प्रतीतम् । (निष्ठाविल
[उक्त] दुःखमनिम्बुमण स्ति) नित्यं सदा आबिलगं सकाशम्यमा-
कुलं सा दुःखं प्राणिमां दुःखदेतु, अभिवृत्तं स्वास्थ्यरहितं मनो
येषां ते तथा । इह लोक एव क्रियमाणा व्यसनशतसमाख्याः,
मत्तानि पदानि व्यकानीति ।

(४) अथ तदेवेत्यादिना परधनहरणे फलदायमुच्यते—

तदेव केइ परस्म दब्बं गवेसयाणा गहिया य इता य बद्धा
रुद्धा य तुरियं अतिधादिया पुरवरं समप्पिया चारगह-
थारभदवाचुकरणा तेहिं य कपपप्पहारनिहयाऽऽरक्खिय-
खरफरुसवयणतज्जणगलत्थय्यउत्थलणाहिं विमणा चारग-
बसाहिं पविसिया निरयवसहिसरिसं तत्थ वि गोम्मिकप-
हारदुम्मणा निज्जज्जणकयवयणभेसणग(जय)आभिज्जूया
अक्खित्तणिवसणा मल्लिणदंदिस्ववसणा, उकोमल्लं चन-
पासुमगणपरायणेहिं गोम्मिगजदेहिं विविहेहिं बंधणेहिं,
किं ते इडिनियरुवालरज्जुयकुळंडगवरत्तलोहमं कलहत्थं द-
यवज्जपट्टदामकणिकोदणेहिं अस्सेहिं य एवमादिपहिं गो-
म्मिकभंदावगरणेहिं पुक्खसमुदीरणेहिं संकोरुणपोरुणेहिं
बज्जंति मंदपुष्पा संपुक्कवाकलोहपंजरज्जूमिघरनिराहकुव-
चागकीलगजूपचक्रविततबंधणस्वंजाहेणउच्छत्तलणबंधण-
विहंमणाहिं य विहेडियंता अहकोरुगगाडउरसिरबच्चउच्छपू-
रिय(यंत)फुरंतउरकंरुगमोरुणेहिं संबद्धा य नीसमंता सीसा-
वेदउरुयासबपदसंधिबंधणतत्तसलागसुइआकोरुणाणि त-
च्छणविमाणणाणि य खारकडुयत्तित्तावणजायणकारण-
सयाणि बहुयाणि पावियंता, उरयोदीदिसुगादपेद्वणअ-
ट्टिकसंजगसंपसुलिया गलकासकलोहदंडउरउदरवत्थियपि-
ट्टिपरिपीलिया मच्छंतहिययसंजुप्पियं गुपंगा आसत्तिकिकरे-
हिं, केय अविराहियवेरिपहिं जमपुरिससंनिभेहिं पडया ते तत्थ
मंदपुष्पा चंदवला बज्जपट्टपोरा इति वा कसल्लत्तवत्तवेत्तप-
हारसततादियं गुपंगा किवणा लंबंतवम्मवणवेयणाविमुहियम-
णा घणकोट्टिमनियल्लज्जुयलसंकोरियमोदिया य कीरंति, निरु-
द्धारा एया अस्सा य एवमादीओ वेयणाओ पावा पावंति, अर्दंति
दिया वमट्टा बहुमोहमोहिया परणधम्मि सुद्धा फासिंदियविम-
र्यात्तव्वगिच्छा इत्थिययव्वसहरसगंधट्टरतिमहियजोगतएहा-
इया य धणतोमगा गहिया य जे नरगणा पुणरविते कम्म-
दुव्वियट्टा उवणीया रायकिंकराणं तेसिं बधसत्थगपाढयाणं
विलउलीकारकाणं लंबसयगेसहयाणं कूळकवडमायाणिय-
निआयरणपणिदिवंचणविसारयाणं बहुविहआक्षियसयजंप-

काणं परलोकपरमुहाणं निरयगतिमामियाणं तेहिं य आपत्त-
जा(जी) यदंटा तुरियं उग्घाडिया पुरवरं हिं सिंघाडगतियवउ-
क्कत्तरमहापहपहेसु वेत्तदंरुद्धउरकडुलेट्टपत्थरपणाक्षियव-
णोस्सिमुद्धित्तपादपण्हिजाणुकोप्परप्पहारसंजगमथितगता
अट्टारसकम्मकारिणा पायियं गुपंगा कलुणा सुकोट्टकंडग-
लतालुजिज्जा जायंता पाणियं विगयजीविआसा तएहाइत्ता
वरागा तं पिय न लहंति, बज्जपुरिसेहिं धावियंता तत्थ य
खरफरसपदहपट्टितकूळगहगाडरुद्धनिसट्टपरामद्वज्जकर-
कुक्खियनिवसिया मुरत्तकणवीरगहिविमुकुलकंडेगुण-
बज्जदूतआविष्कमदाममरणजयुप्पणसेयमायतणेहउन्नु-
प्पियाकलियगता चुल्लगुक्खियसरीरयरेणुअरियकेसा कुसं-
जगुक्खियमुक्खया तिस्रजीवियासा घुणंता बज्जपाणपीया
तिलं तिलं चेव तिस्रमाणा मरीरविकत्तलोहिआलित्तका-
गणियंसाणि स्वायियंता पावा खरकरसपहिं ताल्लिज्जमाण-
देहा वातिकनग्नारिसंपरिवुद्धा पिच्छिज्जंता य नागरज-
णं वज्जनेवत्थिया पाणज्जंति एगमज्जेण किवणक-
लुणा अत्ताणा असरणा अणाहा अबंधवा बंधुविप्पही-
णा विपिक्खंता दिसो दिसिं मरणजयुव्विग्गा आघा-
यणपरिदुवारसंपाविया अधाणा मूलगाविलग्गजिप्पदेहा
ते य तत्थ कीरंति, परिकप्पियं गुपंगा उद्धंविज्जंति रुक्खसा-
लोहिं केइ कलुणाऽ विहवमाण। अवरे चउरंगर्धाणयवद्धा प-
व्वयकडगा पमुच्छंते दूरपातवदुविसमपत्थरसहा। अस्से य ग-
यचलणमद्वानिम्महिया कीरंति, पावकारी अट्टारसखंभिया
य कीरंति मुंरपरिसुहिं । केइ उक्खित्तकणोदुनासा उप्पाडि-
यनयणदसणवमणा जिज्जिदियांचिया तिस्रकणसिरा प-
णिज्जंति तिस्रंति य अमिणा निव्विसया तिस्रहत्थपाया य
पमुच्छंति, जाव जीवबंधणाय कीरंति । केइ परदव्वहरणसुद्धा
कारगलिनियल्लज्जुयलरुद्धा चारगाए इतमारा सयणविप्प-
मुक्का मित्तजणनिरकया निरासा बहुजणधिकारसहलज्जा-
इया अलज्जा अणुवक्खुद्धापरक्खसिउहताइवेयणदु-
पट्टघट्टियविबल्लमुहविट्टविया विहलमल्लदुव्वसा किलंता
कासंता वाहिया य आमानिज्जयगत्ता परूढनहकेसममंमु-
रोमा मलमुत्तम्मि एणियगम्मि खुत्ता तत्थेव मया अकामुक्का
बंधंजण पाप मुक्कहिया खाइयाए छुद्धा, तत्थ य वगसुणय-
सियाल्लकोल्लमंजारवंदसंदासतुंरुपक्खिगणविबिहमुहसय-
विलुत्तगत्ता कयविहंगा । केइ किमिणाऽ कुथितदेहा अणि-
द्वयणेहिं मप्पमाणा सुट्टु कयं जं मओ त्ति पावो तुट्टेण ज-
णेण हणमाणा लज्जावणका य हुंति सयणस्स वि य दी-
दकालं मया संता पुणो परलोगसमावणा नरगे गच्छंति ।
निरभिरामे अंगारपक्षित्तककणअच्चत्तसीयवेयणाऽऽसा-

यणोदिष्मसततदुक्खसमयसमजिज्ञूष ततो वि उव्वट्ठिया समा-
णा पुणो वि पवज्जंति निरियजोणिं, तहिं पि निरओवमं अ-
णुजवंति वेयणं ते, अणंतकाक्षेण जतिणाम कहिं वि मणुय-
जावं लहिंति खेगेहिं णिरयगतिगमणतिरीयजवसयसहस्स-
परियट्ठएहिं तत्थ वि य जवंताऽणारिया नीचकुलसमुप्पमा
लोयवज्जा तिरिक्खजूया य अकुमला कामभोगतिसिया
जहिं निबंधंति निरयवत्तणि जवप्पवंचकरणपणांस्सि पुणो वि
संसारवत्तणेममूले धम्मसुइविज्जिया अणज्जा कूरा मिच्छ-
त्तमुतिपवणा य हुंति, एगंतदंरुइणो वेदंता कोसिकारकीनो
व्व अप्पगं अट्टकम्मतंतुघणबंधणेणं, एवं नरगतिरियनरअ-
मरगमणपेरंतचक्रवाक्षं जम्मजरामरणकरणगंजरीदुक्खप-
क्खुभियपउरमस्सिद्धं संजोगवियोगवोचिचिंतापमंगपसारय
वहबंधमऽल्लविपुलकल्लोलकल्लुणविद्ववित्तो न कलकलंत-
बालवहुं अत्रमाणफेणतिव्वस्विसणपुल्लपुल्लपुण्यरोगवे-
यणपरभवविणिवायफरुमभरिसणसमावभियकट्टिणकम्म-
पत्तगरतंगरिगंतनिच्चमच्चुभयतोयपडं कसायपायाक्षसं-
कुलं भवसयसहस्सजल्लमंचयं अणंतं उव्वेजणयं अणोर-
पारं महब्बजयं जयंकरं पञ्चवं अपरिमियमहिच्छकल्लुममति-
वाउवेगउच्छम्ममाणाऽऽमापिवासापायाक्षकामरतिरागदां-
सबंधणवहुविहसंकप्पविज्जदगरयरयंऽधकारमोहमहावत्त-
भोगजममाणगुप्पमाणुच्छलंतबहुगज्जवासपच्छाणि यत्तपा-
णिपधावियवमणसमावणरणचंरुमारुयसमाहयमणुमवी-
चवाकुलितजंगफुइंतनट्टकल्लोलसंकुल्लजक्षं पमादबहुचंरुदु-
ट्टसानयममाहयउच्छायमाणगपूरघोरविद्वंसणत्थऽणत्थवहु-
द्वं अण्णण जमंतमच्छपरिदक्खअनिहुतिदिमहामगरतुरिय-
चरियखेक्खुभमाणसंतावनिच्चयचलंतचवत्तचंचल्ल अत्ता-
णामरणपुव्वकम्मसंचयोदिष्खज्जवेदिज्जमाणवहुसयवि-
वागघुणंतजल्लसमूहं इहिरससायगारबोहारगहियकम्मपहि-
बद्धमत्तकाट्टिजमाणनिरयतल्लदुत्तसणविस्सल्लवहुल्लअरति-
रतिभयविनायसोगमिच्छत्तसेलसंकमं अण्णामंताणकम्मबं-
धणसेसचिक्खिक्खदुट्टचारं अमरनरतिरियगतिगमणकुल-
लपरियत्तविपुलवेक्षं हिंसाऽन्नियअदत्तादाणमेहुणपरिग-
हारंभकरणकारावणाणुमोयणअट्टविहअणिट्टकम्मपिहितगु-
रुजाराकंतदुग्गजलोपदूरनिचोलिज्जमाणलम्मगानिमग्गदु-
ल्लहतल्लं सररीरमाणमयाणि दुक्खवाणि उप्पयंता सातासा-
यपरितावणमयं उव्वुड्डनिव्वुड्डयं करंति । चउगंतमहंतमणवय
ग्गं रुइं संसारसागरं अट्टियअणालंबणपतिट्टाणमप्पमेयं
चुलमीऽजोणिसयसहस्सगुविद्धं अणाल्लोकमंधकार अणत-
कालं जाव णिच्चं उत्तत्थमुष्साभयसणसंपत्ता संसारमा-
गरं वसंति उभिमग्गवासवसहिं, जहिं जहिं आउयं निबंधंति
पावकम्मकारिणो बंधवज्जणमयणमित्तपरिवज्जिया अणि-

ट्टा जवंति । अण्णदिज्जदुव्विणीया कुट्टाणामणसेज्जाकु-
भोयणा अमुयणो कुसंहयणकुप्पमाणकुसंठिया कुरुवा
बहुकोहमाणमायाल्लोभा बहुमोहा धम्मसल्लसम्मत्तपव्वज्जा
दारिहावद्वानिज्जया निच्चं परकम्मकारिणो जीवणत्थरहि-
या किवणा परिपिक्कत्तिका दुक्खल्लद्धाहारा अरसविरस-
तुच्छकयकुक्खिपूरा परम्मपच्छंता रिद्धिसकारभोयणविसेस-
समुदयविहिं निंदंता अप्पकं, कयंतं च परिवयंता, इह य पुरे
कडाइं कम्माइं पावगाइं विपणसो सोएण रुज्जमाणो परि-
ज्जया हुंति, सत्तपरिवज्जिया य लोभा निष्पकल्लासमयसत्थप-
रिवज्जिया जहाजायपसुज्जया आवियत्ता निच्चं नीयकम्माव-
जीविणो ल्लोयकुच्छणिज्जा मोहमाणारहनिरामबहुल्ला आमा-
पासपमिवच्छपाणा अत्थोप्पायणकामसोवखे य ल्लोयसरे
हुति । अफलवंतगा य सुट्टु अवि अ उज्जवंता तद्विसुज्जु-
त्तकम्मकयदुक्खसंठवियासिस्थपिहसंचयपरा खीणदव्वसा-
रा णिच्चं अधुवधणधणकोमपरिजोगविवज्जिया रहिय-
कामभोगपरिभोगमव्वमोक्खा परमिरिभोगावभांगनिस्सा-
णमग्गणापरायणा वगागा अकामिकाए विणियंति दुक्खं,
णेव मुहं, णेव णिच्चुति, उवलंतंजंति, अचंतविपुलदुक्खस-
यमंपलित्ता परद्वंविहिं जे अविरया । एमो सो अदिष्सादाण-
स्म फलविवागो इहलोए परल्लोए अ अप्पसुहो बहुदुक्खो
महब्बजयो बहुयप्पगाहो दारुणो कक्खो अमाओ वास-
सहस्संहिं मुचति न य अदेदियत्ता अत्थि हु मोक्खे त्ति ए-
वमाहंसु नायकुलनंदणो महप्पा जिणो उव्वीरनामधेयो क-
हेसीयं अदिष्सादाणस्स फलविवागं, एव तं ततियं पि अ-
दिष्सादाणं हरदहमरणजयकल्लुमतासणपरसंतिकगि-
ज्जल्लोचमूद्धं, एवं जाव चिरपरिगयमाणुगयं दुरंतं ततियं
अहम्मदारं सम्पत्त त्ति वेमि ।

(तहेवेत्यादि) तथैव यथापूर्वमभिहिताः, केचित्केचन, परस्य
द्रव्यं गवेषयन्त इति प्रतीतम् । गृहाः ताश्च राजपुरुषैः, इताश्च य-
ष्ट्यादिभिः, बह्वारुहाश्च राज्ञादिभिः संयमिताः, चारकादिनि-
रुद्धाश्च (तुरियं ति, त्वरितं शीघ्रं, अतिघ्रादिना आमिता अ-
तिवर्तिता वा, समिता एव पुरुवरं नगरं समर्पिता दौकिताः, चौ-
रग्राहाश्च चारभटाश्च चाटुकाराश्च ये ते तथा । तैश्च चौरग्राह-
चारभटचाटुकारैः, चारकवसतिं प्रवेशिता इति सम्बन्धः । कर्प-
टप्रहागाश्च लकुटाकारयलितबीधरैस्तारुणाः, निर्दया निष्करुणा
ये आरुक्ताकारुतेषां संबन्धाः । यानि खरपुरुषवचनानि अतिक-
र्कशभणितानि, तर्जनानि च वचनविशेषाः (गलत्थल्ल सि)
गलप्रहयं, तथा (उत्थल्ल सि) अपवर्तना, अपप्रेरणा इत्य-
र्थः । तास्तथा, तानि चेति पदचतुष्टयस्य द्वन्द्वः । ताभिः विमनसो
विषयचेतसः सन्तः चारकवसतिं गुप्तिगृहं प्रवेशिताः । किं भू-
ताम् ? निरयवसतिसदृशमिति व्यक्तम् । तत्रापि चारकवसतौ,
(गार्भिक सि) गौलिमकस्य गुप्तिपात्रस्य संबन्धेना ये प्र-
हारा जाताः (दुम्पण सि) दयनानि उपतापानि, निर्भर्त्सनानि

आक्रोशविशेषाः, कटुकवचनानि च कटुकवचनैर्वा भीषणकानि च भयजननानि, तैरभिज्ञता ये ते तथा । पाठान्तरेण-पञ्चो यद् भयं तेनाभिज्ञता ये ते तथा । आक्रिप्तनिवसना आकृष्टपरिधा- नवस्त्राः, मलिनं दण्डिस्वाम्यरूपं वसनं यत्नं येषां ते तथा । उ- त्कोचालश्रयोर्द्रव्यबहुत्वेनगत्वादिभिलोके प्रतीतजेदयोः पाश्व- दुगुप्तिगतनगसमापादु, उन्मार्गेण याचनं, तत्परायणास्तन्निष्ठा ये ते तथा, तैः, गौलिमकमटैः कर्तुभिः, विविधैर्वन्धनैः करणभूतैर्वन्ध- न्न इति संबन्धः [किंते सि] तद्यथा- [हडि सि] काष्ठविशेषः, निगद्वानि शोभमयानि, बालरज्जुका गवादिवालमयी रज्जुः, कुद- एककं काष्ठमयं प्राप्ते रज्जुपाशं, वरत्रा चर्ममयी महारज्जुः, शो- हसङ्कला प्रतीता, हस्ताण्डकं शोहादिमयं हस्तयन्त्रणं, वध्यपट- चर्मपट्टिका, दामक रज्जुमयपादसंयमनं, निष्कोटनं च बन्धनवि- शेषः । इति द्वन्द्वः । ततस्तैरन्यैश्चाकस्यतिरिक्तैरेवमादिकैरेवंप्रका- रैर्गौलिमकजापरोपकरणैर्गौलिमकपरिच्छदविशेषैः दुःखसमुदी- रणैरसुखप्रवर्तकैः । तथा संकोचना गात्रसङ्कोचनम्, मोटना च गात्रभञ्जना, ताभ्याम्, किम् ? इत्याह-वन्धन्ते । के ? इत्याह- मन्दपुगयाः । तथा संपुटं काष्ठयन्त्रं, कपाटं प्रतीतम् । लोहपञ्जरं नृमिशृहे च यो निरोधः प्रवेशनं स तथा । कूपोऽन्धकूपानि, चा- रको गुप्तिगृहं, कीदृकाः प्रतीताः, यूपा युग, चक्रं रथाङ्कं, चित्तबन्धनं प्रतर्दितबाहुजङ्गाधारसः संयन्त्रणम्, [खंमाले- ण सि] स्तम्भाभालनं, स्तम्भाभालनमित्यर्थः । उर्ध्वं चरणस्य यद्वन्धनं तत्तथा । एतेषां द्वन्द्वः । तत एभिर्या विधर्मणाः कर्धनस्तास्तथा, ताभिश्च [पिहेरियतं सि] पिहेरियमाना बन्धमानाः, संकोटिता मोटिताः क्रियन्ते इति सम्बन्धः । अधः कोटकेन कोटाया प्रोषायाः अधोनयनेन, गाढ बाढ, उर्गसि हृदये, शिरसि च मस्तके, ये बद्धास्ते तथा । ते च ऊर्ध्वपुरिताः श्वासपुरितोर्ध्वकायाः, उर्ध्वं वा स्थिताः, धृत्या प्ररिताः । पात्रा- भ्यन्तरे- [उच्छुरियं सि] ऊर्ध्वपुरिता-त्रा उर्ध्वगतान्त्राः, स्फुरदुरः- कण्टकाश्च, कम्पमानवक्रस्थलाः, इति द्वन्द्वः । तेषां सतां यन्मोटनं मर्दनं, आभ्रुना वा, विपर्यस्तं करणं वा, ते तथा । ताभ्यां विहेर्य- माना इति प्रकृतम् । अथवा-स्फुरदुरःकण्टका इह प्रथमावहुव- चनलोपो दृश्यः । ततश्चाभ्रुनाभ्रुनाच्यमित्येतदुत्तरत्र योज्य- म् । तथा च बद्धाः सन्तः निःश्वसन्तो निःश्वसास्तिवमुञ्चन्तः, शीर्षावेष्टनं च वरत्रादिना शिरावेष्टनं, [उरुयात्र सि] ऊर्वाजं- ह्वयोर्दोरो दारणं, उवालो वा उव्वलनं, यः स तथा स च । पात्रा- न्तरेण- [उरुयावलि सि] उरुकयोरारवलनं ऊरुकावलः । वपर- कानां काष्ठयन्त्रविशेषाणां, सन्धिषु जानुकूर्परादिषु, बन्धनवप- रुकसन्धिबन्धनं, तच्च तप्तानां शलाकानां कीलरूपाणां, सन्धीनां सुवर्णनीज्जनाम्राणां, यास्याकुट्टनानि कुट्टनेनाङ्गे प्रवेशनानि, तानि तथा, तानि चेति चन्द्रः । तानि प्राप्यमाणा इति संबन्धः । त- कृणानि च वास्या काष्ठस्येव, विमाननानि च कर्धनानि, तानि च तथा, काराणि निलकाराणि, कटुकानि मरीचादीनि, नित्कानि निम्बादानि, तैर्पतु [नावण सि] तस्य दानं तदादि यातना- कारणशतानि कर्धनोहेतुशतानि, तानि बहुकानि प्राप्यमाणाः । तथा उरमि वक्रसि, (घोरं सि) मडाकाष्ठं, तस्या दक्षाया विनीर्णायाः, निवेशिताया इत्यर्थः । यत्राहप्ररणं तेनास्थिकानि हड्डानि संभग्नानि [सपांसुलग सि] सपांसुस्थानि येषां ते तथा । गत्र इय वक्रिमिय घातकत्वेन यः स गत्रः, स चासौ कालकलेहदण्डश्च कालायस्यष्टिः, तेन उरसि वक्रसि, उदरे च जठरे च, वस्तौ च गुह्यदेशे, पृष्ठे च पृष्ठे, परिपारिता ये ते

तथा । (मय्यंत सि) मध्यमानं हृदयं येषां ते तथा । इह थकारस्य छकारादेशश्चाहसत्वात् । तथा संश्रुण्णितो- पाङ्गाद्येति समासः । आक्रिप्तिकेदुरैः यथाऽऽदेशकारिभिः, कि- कुर्वाणैः ? केचित् केचन, आविराधिता एवाऽनपराध्या पथ, वै- रिका ये ते तथा तैः, यमपुरुषसन्निभैः, प्रहता इति प्रकटम् । ते अदत्तहारिणः । तत्र चरकगते मन्दपुगया निर्भात्याः, चर्मवेष्टा चपेटा, चर्मपट्टः चर्मविशेषपट्टिका, पोरा इति शोहकुशी- विशेषः, कषश्चर्मपट्टिका, अत्ताकं च, वरत्रा चर्ममयी महारज्जुः, वेत्रा जलवंशः, एभिर्ये प्रहारास्तेषां यानि शतानि तैस्ता- डितान्यङ्गेपाङ्गानि येषां ते तथा, कृपणाः दुस्थाः, सम्भमान- मर्माण यानि मृणानि कृतानि, तेषु या वेदना पीडा, तथा विमु- खीकृतं चौर्याद्विराजितं मनो येषां ते तथा । घनकुट्टनेन घन- तामनेन निर्वृत्तं घनकुट्टिमम्, तेन निगमयुगलेन प्रतीतेन, संको- टिताः सङ्कोचिताः, मोटिताश्च जग्नाङ्गाः, ये ते तथा । ते च क्रिय- न्ते विधीयन्ते, आक्रिप्तिकेदुरैरिति प्रकृतम् । किं भूताः ? निरु- च्चारा निरुचपुरीषोत्सर्गाः, अविद्यमानसम्भरणा नष्टवचनोच्चा- रणा वा, एता अन्याश्च एवमादिका एवंप्रकाराः वेदनाः पापाः पापफलप्रचृताः, पापकारिणां वा प्राप्नुवन्ति । अदान्ते-क्रियाः, वृत्तिवशेन विषयपारतन्त्र्येण श्रुताः पीडिता वशाताः, बहुमा- हमाहताः, परधने लुब्धा इति प्रतीतम् । स्पर्शानेन्द्रियविष- ये स्त्रीकलेवरादौ, ताम्रमस्यर्थे, गृहा अच्युपपन्ना ये ते तथा । स्त्रीगता ये कपशब्दसमन्वास्तेषु इष्टार्जितता या रतिः, तथा स्त्रीगत एव महतो घाटितो यः स्त्रीभोगो निधुचनं, तेन या नृपणा आकाङ्क्षा, तथा अदिता बाधिता ये ते तथा । ते च धनेन तृप्यन्तीति धनतोषकाः, गृहीताश्च राजपुर्णैरिति गम्यम् । ये केचन नरगणाः चौरनरसमूहाः, (पुणरयि सि) एकदा ते गौ- लिमकनगराणां समर्पिताः तैश्च विविधबन्धनबद्धाः क्रियन्ते इत्युक्त- म्, ततः तभ्यः सकाशात् पुनरपि ते कर्मदुर्विद्वधाः, कर्मपापक्रि- यामु विषये फलपरिज्ञानं प्राप्ति विज्ञाः, उपनीताः दीकिताः राज- किङ्कराणां किंविधानाम् ? (तस्मि सि) ये निर्दयादिधर्मियुक्तास्ते- याम्, तथा वधशास्त्रकपाठकानां इति व्यक्तम् । विषवर्त्तकार- काणां निविष्टपोल्लकतृणां विलोकनाकारकाणां वा, लज्जाशुतप्रा- दकाणां, तत्र लज्जा उन्कोचाविशेषः । तथा कृतं मानादीनामन्यथा- करणं, कपटवेषभाषावैपरीत्यकरणं, माया प्रतारणशुक्तिः, निवृत्ति- र्वञ्चनक्रिया, तयोर्वा प्रच्छादनार्थमाया क्रियैव, एतामां यदाचर- ण प्रणिधिता एकाग्रचित्तप्रधानेन यद्वञ्चनं, प्रणिधीनां वा गहपुरु- पाणां यद्वञ्चनं तच्च, तत्र विशारदाः परितृता ये ते तथा । तेषां बहु- विधाऽङ्गीकृतजल्पकानां, परलोकापराङ्मुखानां, निरयगतिगा- मिकानामिति व्यक्तम् । तैश्च राजकिङ्करैः, अक्रुसमादिष्टं, जातं दु- ह्निग्रहविषयमाचरितं, दण्डश्च प्रतीतः, जीतदण्डो वा कपदण्डो, जीवदण्डो वा जीवितनिग्रहलक्षणो, येषां ते तथा । स्वरितं शीघ्रमुदादिताः प्रकाशिताः, पुग्वरं शृङ्गादिकादिषु, तत्र शृङ्गाटकं सिङ्गाटकाकारं त्रिकोणस्थानमित्यर्थः । त्रिकं रथ्यात्रय-लीलन- नस्थानम्, चतुष्कं रथ्याचतुष्कमीलनस्थानम्, चत्वरमंकरथ्या- पतनस्थानम्, चतुर्मुखं देवकुलिकादि, महापथो राजमार्गः, पन्था सामान्यमार्गः, किंविधाः सन्तः प्रकाशिताः ? इत्याह-वेष्टदण्डो लकुटः, काष्ठं, श्लेष्टः, प्रस्तरश्च, प्रसिद्धाः । (पणालि सि) प्रकृष्टा नाली शरीरप्रमाणा दीर्घतरा याष्टः, (पणोसि सि) प्रणोदितो जा- तदण्डः, मुष्टिर्लेखा पादपार्णिष्ठा जानुकूर्पेर चैनाप्यपि प्रसिद्धा- नि । एभिर्ये प्रहारास्तैः संभग्नान्यामदितानि मथितानि चिह्नोक्तानि-

नि गात्राणि येषां ते तथा । अष्टादश कर्मकारणाः-अष्टादश चौरप्र-
सूतिहेतवः । तत्र चौरस्य, तत्प्रसूतीनां च लक्षणमिदम्

“चौरः १ चौराणको २ मन्त्री, ३ जेदङ्गः ४ काणककयी ५ ।

अष्टादः ६ स्थानदक्षैव, ७ चौरः सप्तविधः स्मृतः” ॥१॥

अत्र काणककयी बहुमूल्यमपि अल्पमूल्येन चौरादृतं काणकं
हीनं कृत्या क्रीणातीत्येवंशीलः ।

“भलनं १ कुशलं २ तज्जी ३, राजजागो ४ ५ वलोकनम् ५ ।

अमार्गदर्शनं ६ शय्या ७, पद्मङ्गस्तथैव ८ च ॥ १ ॥

विश्रामः ९ पादपतनं १०-मासनं ११ गोपनं तथा १२ ।

खरकस्य खादनं चैव १३, तथाऽन्यन्मोहराजिकम् १४ ॥ २ ॥

पद्या १५-न्यु १६-दक १७ रज्जुनां, १८ प्रदानं ज्ञानपूर्वकम् ।

एताः प्रसूतयो ह्येताः, अष्टादश मनीषिभिः” ॥ ३ ॥

तत्र भलनम्-न मेसव्यं जयताऽदमेव त्वद्विषये जालिष्यामीत्या-
दिवाक्यैश्चौर्यविषयं प्रोत्साहनम् १ । कुशलम्-मिलितानां सुख-
दुःखनृणां प्रश्नः २ । तज्जी-हस्तादिना चौर्यं प्रति प्रेषणादिसंज्ञा-
करणम् ३ । राजजागो-राजभाव्यद्रव्यापहवः ४ । वलोकनम्-हरतां
चौराणामुपेक्षावृत्त्या दर्शनम् ५ । अमार्गदर्शनम्-चौरमार्गप्रच्छे-
कानां मार्गान्तरकथनेन तदपज्ञानम् ६ । शय्या-शयनीयसमर्पणा-
दि ७ । पद्मङ्गः-पञ्चाङ्गतुल्यप्रकारादिद्वारेण ८ । विश्रामः-स्वगृ-
ह एव वा मकानुत्था ९ । पादपतनम्-प्रणामादगौरवम् १० । आ-
सनम्-विष्टप्रदानम् ११ । गोपनम्-चौरापहवम् १२ । खारका-
दनम्-मण्डकादिनक्तप्रयोगः १३ । मोहराजिकं शोकप्रसिद्धम् १४ ।
पद्याऽन्युदकरज्जुनां प्रदानमिति प्रज्ञातनाभ्यङ्गाभ्यां दुरमार्ग-
मजनितभ्रमापनोदितत्वेन पादेभ्यो दितं पद्यमुज्ज्वलनेत्यादि त-
स्य १५, पाकाद्यर्थं ज्ञानेः १६, पानाद्यर्थं च शीतोदकस्य १७, चौर-
राहृतचतुष्पदादिवन्धनार्थं च रज्ज्वाश्च १८, प्रदानं वितरणम् । ज्ञा-
नपूर्वकं चेति सर्वत्र योज्यम्, अज्ञानपूर्वकस्य निरपराधत्वादिति ।

तथा पातितान्त्रोपाङ्गाः कर्द्विनाङ्गोपाङ्गाः, तैः गङ्गाः किङ्करि-
ति प्रकृतम् । कठणाः, शुष्कोष्ठकण्ठगलतालुजिह्वाः, याचमानाः
पानीयम्, विगतजीविताशाः, तृष्णादिताः, चराका इति स्फुटम् ।
(तं पिय स्ति) तदपि पानीयमपि न लज्जन्ते, वध्येषु नियुक्ता ये
पुरुषाः-ते वध्यपुरुषाः, तैर्याध्यमानाः प्रेर्यमाणाः । तत्र च धामने,
खरपरकोऽत्यर्थकठिना यः पट्टको मिण्डकः, तेन प्रचलनार्थं
पृष्ठदेशे घट्टिताः प्रेरिता ये ते तथा । कुरग्रहः कटिग्रहः, तेन च
गाढरूपेणैस्त्वृष्टमर्थं परामृष्टाः गृहीता ये ते तथा । ततः कर्म-
धारयः । वध्यानां सम्बन्धि यत् करकुटीयुगं बद्धविशेषयुगलं
तत्तथा, तन्निवसिताः परिहिताः । पागान्तरं-वधाश्च करकुट्यो-
हस्तलक्षणः, तयोः युगं युगत्रं, निवसिताश्च ये ते तथा । सुर-
कैः कण्वरैः कुसुमविशेषैः, प्रथितं गुम्फितं, विमुकुलं विकसि-
तं, कण्ठे गुण इव कण्ठे गुणं, कण्ठसूत्रसदृशमित्यर्थः । वध्यदूत
इव वध्यदूतः, बद्धचिह्नमित्यर्थः । आविर्द्धं परिहितं, मादयदा-
मकुसुममाला, येषां ते तथा, मरणभयादुत्पन्नो यः स्वेदः तेनायत-
मायामवद्धं यथा मवतीत्येवं छेदेन अनुपितानीव स्नापितानीव
क्लिष्टानि चार्द्राकृतानि गात्राणि येषां ते तथा । सूर्णेनाङ्गरात्री-
नां गुणिरुतं शरीरं, कुसुमरजसा चातोत्खातेन रेणुना च धूसी-
रूपेण भगिताश्च जृताः केशा येषां ते तथा । कुसुमकेन राग-
विशेषेण उत्कीर्णा गुणिरुता मूर्च्छा येषां ते तथा । जिह्वजीवि-
ताशा इति प्रतीतम् । घूर्णमानाः, जयविकलत्वात् । वध्याश्च ह-
न्तव्याः, प्राणप्रीताश्च उच्छ्वासादिप्राणप्रियाः, प्राणप्रीता वा जकि-
तप्राणा ये ते तथा । पागान्तरं-(वञ्जयणमर्थं स्ति) वध-

केज्यो जीता इत्यर्थः । ‘तिस्रं तिस्रं खेयं क्षिप्रमाणा’ इति व्यक्तम् ।
शरीराद्विकृतानि जिह्वानि लोहितावसितानि यानि काकणीमां-
सानि शृङ्खलखण्डपिशितानि तानि तथा, खाद्यमानाः, पापाः
पापिनः, खरकरशतैः शृङ्खलपाषाणजृतैः, चर्मकोशकविशेषशतैः,
स्फुटितवशाशतैः ताड्यमानदेहाः, घातिकाः, घातिका इव घातिकाः, अयन्त्रिता
इत्यर्थः । तैर्मरैर्नारीजिह्व समन्तात्परिवृता यं ते तथा । प्रेक्ष्यमा-
णाश्च, नागरजनेनेति व्यक्तम् । वध्यनेपथ्यं संजातं येषां ते वध्य-
नेपथ्यताः । प्रणीयन्ते नीयन्ते नगरभध्येन सन्निवेशमध्यभागेन,
कृपणानां मध्ये कठणाः कृपणकठणाः, अत्यन्तकठणा इत्यर्थः । अ-
त्राणाः, अनर्थप्रतिघातकाज्जावात् । भक्षणाः, अर्थप्रापकाज्जावात् ।
अनाथाः, योगक्षेमकारिविरहितत्वात् । अवाधवाः, बाधवानाम-
नर्थकत्वात् । बन्धुविप्रहीणाः, बान्धवैः परित्यक्तत्वात् । विप्रेक्षमा-
णाः पश्यन्तः (दिसो दिसं तं) एकस्या दिशोऽन्यां दिशं, पुनस्त-
स्या अन्यां दिशमित्यर्थः । मरणभयेनाङ्घ्रिणा ये ते तथा । (आ-
घायण स्ति) आघातनं च पश्यन्मिमण्डलस्य प्रतिहारम् । द्वार-
मेव सम्प्रापिता नीता ये ते तथा । अन्ध्याः, शूलान्ते शूलका-
न्ते वित्तलोऽयस्त्रिनो जिह्वो विदारितो देहा येषां ते तथा ।

ने च, तत्र आघातने, क्रियन्ते विधीयन्ते । तथा परिकल्पिता-
ङ्गोपाङ्गाः जिह्वावयवाः, वृत्तम्यन्ते वृत्तशास्त्राभिः । केचि-
त् कठणानि, वचनानीति गम्यन्ते; विलपन्त इति । तथा
अपरे चतुर्ष्वङ्गेषु हस्तपादलक्षणेषु (घणियं) गाढं बद्धा ये
ते तथा । पर्यंतकटकाद् जृगोः, प्रमुच्यन्ते क्रियन्ते, दुरात्पातः
पतनं च, बहुविधमप्रस्तरं अत्यन्तासमपाषाणेषु, सहन्ते ये ते
तथा । तथाऽन्यं वाऽपरे गजखरणमलनेन निर्मर्दिता दलिता ये
ते तथा । ते क्रियन्ते । कै ? इत्याह-मुण्डपरशुभिः कुण्डकुर्वरैः ।
तीक्ष्णैर्हि तैर्नात्यन्तं बदनोत्पद्यत इति विशेषणमिति । तथा
केचित् अन्ये, उत्कृष्टकर्णोष्ठनासाश्चिह्नभ्रवणदशनच्छदघ्रा-
णाः, उत्पादितनयनदशनवृषणा इति प्रतीतम् । जिह्वा रसना,
आस्रिता आकृष्टा, जिह्वो कर्णौ, शिरश्च, नयनाद्याः येषां ते
तथा । प्रणीयन्ते, आघातस्थानमिति गम्यते । जिह्वन्ते च खरक्य-
न्ते, आस्रिता खङ्गन, तथा निर्विषया देशाद् निष्कासिताः, जिह्व-
हस्तपादाश्च, प्रमुच्यन्ते राजकिङ्करीस्त्यज्यन्ते, जिह्वहस्तपादा
देशान्निष्कास्यन्त इति भावः । तथा यावज्जीवबन्धनाश्च क्रि-
यन्ते, केचिदपरे, के ? इत्याह-परद्वयहरणद्वयश्च इति प्रती-
तम् । कारागङ्गायां चारकपरिवेन, निगरुयुगत्रैश्च रुद्धा नियन्त्रिता
ये ते तथा । ते क ? इत्याह-[चारगाप स्ति] चारकं गुप्तौ, किं
विधाः सन्तः ? इत्याह-इतसारा अपहृतद्रव्याः, स्वजनविप्रमुक्ता
मित्रजननिराकृताः निराशाश्चेति प्रतीतम् । बहुजनधिककारश-
ब्देन लज्जायिताः प्राप्तलज्जाः ये ते तथा । अलज्जा विगतलज्जाः,
अनुबद्धा सततबुज्जुकाया, प्रारब्धाभिजृता अपराधा वा ये ते
तथा । शीतोष्णतृष्णावेदनया दुर्घटया दुराच्छादनया, घट्टिताः
स्पृष्टा ये ते तथा । विवर्णं मुखं, विरुपा च त्रिविः शरीरव्यक्त, येषां
ते त्रिवर्णमुखविच्छाविकाः । ततोऽनुषङ्गत्यादिपदानां कर्मधार-
यः । तथा विफल्वा अप्राप्तोच्छ्रितार्थाः, मन्त्रिणा मन्त्रीमसाः, दुर्बला-
श्चासमर्था ये ते तथा । क्लान्ता श्वानाः, तथा कासमाना रोगवि-
शेषात्कुम्भितशब्दं कुर्वाणाः, व्याधितश्च सञ्जातकुष्ठानि रोगाः,
आमेनापकरसेनाजिजृता नि गात्राण्यङ्गानि येषां ते तथा । प्र-
द्वानि वृद्धिमुपगतानि, वृद्धत्वेनासंस्काराद् नखकेशश्मश्रुमाणि

येषां ते तथा । तत्र केशाः शिरोजाः, इमशूणि कुर्वरोमाणि, शेषा-
णि तु रोमाणीनि । (मलमुत्तमिस्ति) पुराणमूत्र निजके. (खुत्त सि)
निमग्नाः, तैव चारकबन्धने मृताः, अकामुकाः मरणेऽनर्त्तनायाः,
ततश्च बहु पादयोगकृष्टाः, खातिकायां [वृद्ध सि] क्रिमाः,
तत्र तु खातिकायां, वृकशुनकशृगाकरोरुमाजोरवृ-दस्य संदेश-
कतुण्डैः पक्षिगणस्य च विविधमुखशतैर्विभुसानि गात्राणि येषां
ते तथा । कृता विहिता वृकादिनिरेव [विहंग सि] विभागाः,
क्षणरुशः कृता इत्यर्थः । केचिद्व्य- [किमिणाइ सि] कृमिय-
न्तश्च, कुथितवेहा इति प्रतीतम् । अनिष्टवचने. शयमाना
आकांक्षयमानाः । कथम् ? इत्याह-सुष्टु कृतं, ततः कदर्थनमि-
ति गम्यते । यदिति यस्मात्कदर्थनान्मृतः पाप इति । अथवा
सुष्टु कृतं सुष्टु सम्पन्नं, यन्मृत एव पाप इति । तथा तुष्टेन जने-
न हन्यमानाः, लज्जाप्रापयन्ति प्रापयन्तीति लज्जापनास्त एव
कुत्सिताः लज्जापनकाः, लज्जावहा इत्यर्थः । ते च जवन्ति जा-
यन्ते, न केवलमन्येषां, स्वजनस्यापि च दीर्घकालं यावदिति त-
था मृताः सन्तः, पुनर्मरणानन्तरं, परमोकसमापन्नाः जन्मान्तर-
समापन्नाः, निरये गच्छन्ति, कथं जूते ? निरभिरामे । अङ्गागच्छ
प्रतीताः । प्रदीप्तकं च प्रदीपनकं च तत्कल्पस्तदुपमो योऽत्यर्थं शी-
तवेदनेनास्माननेन कर्मणा उदीर्णानि उदीरितानि, सततानि अ-
विच्छिन्नानि यानि दुःखशतानि तैः समभिजृता यः स तथा तत्र ।
ततस्ततोऽपि नरकादुद्धृताः सन्तः पुनः प्रपद्यन्ते तिर्यग्योनि-
म्, तत्रापि निरयोपमानामनुज्वलन्ति वेदनाम्, ते अनन्तरोदिता-
दक्षप्राहिणः, अनन्तकाक्षेन यदि नाम कथाञ्जमनुजभावं ल-
भन्ते इति व्यक्रम । कथम् ? इत्याह-नैकेषु बहुषु, निरयगतौ यानि
गमनानि तिरश्चां च ये भवास्तेषां ये शतसदस्रसंख्यापरिव-
र्तास्ते तथा तेषु, अतिक्रान्तेषु सत्स्विति गम्यते । तत्रापि च म-
नुजत्वलाभे जयन्ति जायन्तेऽनार्याः शक्यधनवध्वरादयः । किं
जृताः ? नीचकुलसमुत्पन्नाः, तथा आर्यजनेऽपि मगधादौ समु-
त्पन्ना इति शेषः । लोकबाह्या जनवर्जनीयाः, भवन्तीति गम्यन्ति ति-
र्यग्भूताश्च, पशुकल्पा इत्यर्थः । कथम् ? इत्याह-अकुशलास्तत्वेष्ट-
निपुणाः, कामभोगे तृपिता इति व्यक्तम् । [अहि नि] यत्र नरकादि-
प्रवृत्तौ, न तु मनुजत्वं लभन्त, यत्र निबध्नान्ति (निरयवत्तानि) नि-
रयवर्तिन्यां नरकमार्गे, जवप्रपञ्चकरणेन जन्मप्राप्त्युत्करणेन,
[पणोक्ति सि] प्रणोदीनि तत्प्रवर्तकानि, तेषां जीवानामिते हृदयम् ।
यानि तानि तथा । अत्र द्वितीयावद्वचनलापो द्रष्टव्यः । पुन-
रपि आवृत्त्या संसारो जवो (नेम सि) मूलं येषां तथा, दुःखा-
नीति जवः । तेषां यानि मूलानि तानि तथा, कर्माणीत्यर्थः ।
तानि निबध्नान्तीति प्रकृतम् । इह च मूला इति वाच्ये मूल इ-
त्युक्तं प्राकृतत्वेन द्विद्वयः स्यादिति । किं भूतास्ते मनुजत्वे वर्त-
माना भवन्ति ? इत्याह-धर्मभूतिविजिताः धर्मशास्त्रविकल्पा
इत्यर्थः । अनार्या आर्येतराः, क्रूराः, जीवोपघातोपदेशकत्वात् ।
कुद्राः, तथा मिथ्यात्वप्रधाना विपरीततत्त्वोपदेशकाः भुतिसि-
द्धान्ततां प्रपन्ना अन्युपगताः, तथा ते च भवन्तीति । एकान्त-
द्वारकचयः, सर्वथा हिंसनश्रुता इत्यर्थः । वेष्टयन्ते कोशिकाकार-
कीदृश्य, आत्मानामिति प्रतीतम् । अष्टकर्मलक्षणैस्तनुभिर्भेदं
बन्धनम् । तथा एवमनेन आत्मनः कर्मभिर्बन्धनलक्षणप्रकारेण
नरकनिर्यङ्मरामेषु यद् गमनं तदेव पर्यन्तचक्रवाल बाह्यपरि-
धेयस्य स तथा तम्, संसारसागर बसन्तीति सम्बन्धः । किं जू-
तम् ? इत्याह-जन्ममरणान्येव करणानि साधनानि यस्य
तत्तथा, तच्च गम्भीरदुःखं च, तदेव प्रकुम्भितं सञ्ज्ञितं प्रचुर

सहितं यत्र स तथा तम् । संयोगवियोगा एव धीचयस्तरङ्गा
यत्र स तथा । चिन्ताप्रसङ्गः चिन्तासातत्यं, तदेव प्रसृतं प्रसरा-
यस्य स तथा । वधा हननानि, बन्धाः संयमनानि, तान्धवम-
हान्तो दीर्घतया, विपुलाश्च विस्तीर्णतया, कल्लोला महोर्म-
यो यत्र स तथा; करुणविह्वलिते लोभ एव कलकलायमानो यो
बालो ध्वनिः स बहुलो यत्र स तथा । ततः संयोगादिपदानां
कर्मधारयः अतस्तम् । अवमाननमेवापूजनमेव, फेनो यत्र स तथा ।
तीव्रविषेन वाऽत्यर्थनिन्दा पुष्टपुष्टप्रचृता अनवरतोद्धृता या
रोगवेदनास्ताड्य परिभवादिनिपातश्च पराजितवसम्पर्कः, पर-
वधर्पणानि च निष्ठुरवचननिर्भस्सितानि, समापतितानि समाप-
न्नानि, येन्यस्तानि तथा तानि च तानि कठिनानि कर्कशानि,
दुर्नेदानीत्यर्थः । कर्माणि च ज्ञानावरणादीनि, क्रिया वा, ये प्रस्त-
रा. पापाणाः, तैः कृत्वा तरङ्गरिङ्गद वीर्याभिव्यञ्जन, नित्यं ध्रुवं,
मृत्युश्च भयं चेति त एव वा तोयपृष्ठं जलोपरितनभागो यत्र
स तथा । ततः कर्मधारयः । अथवा-अपमानेन फेनेन, फेनमिति
तोयपृष्ठस्य विशेषणम् । अतो बहुद्वीहिरंश्च अतस्तम् । कपाया एव
पातालाः पातालकलशास्तैः संकुलो यः स तथा तम् । जवसदक्षा-
ण्येव जलसञ्चयस्तोयसमूहो यत्र स तथा तम् । पर्व जननादि-
जन्यदुःखस्य सलिलतोका, इह तु जवानां जननाधिधर्मवतां
जलविशेषसमुदायमोकेति न पुनरुक्तव्यम् । अनन्तमकथं, उष्ट्रज-
नकमुद्गेकरम्, अनर्वाकुपारं, विस्तीर्णस्वरूपम्, महाजयादिवि-
शेषणत्रयमेकार्थम् । अपरिमिता अपरिमाणा ये मदेच्छा बृह-
दजिलाषा लोकास्तेषां कमुषाऽविशृङ्गा या मतिः सा एव
वार्युवगस्तेन (उद्धममाण सि) उन्पाद्यमानं यत्तत्तथा । तस्य
आशा अप्राप्तार्थसम्भावनाः, पिपासाश्च प्राप्तार्थकाङ्क्षाः, त एव
पातालाः पातालकलशाः, पातालं वा समुद्रजलतलं, तेभ्यस्तस्मा-
द्वा कामरतिः शब्दादिष्वभिरतिः, रागद्वेषबन्धनेन च बहुविधसं-
कल्पाश्चेति उक्तम् । तद्वृत्तस्य विपुलस्योदकरजस उदकरेणो-
र्यो रयो वेगस्तेनान्धकारो यः स तथा तम् । कद्रुवर्मातवातमाऽऽ-
शादिपातालाद्युत्पाद्यमानकामत्याद्युदकरजोरयोऽन्धकारमि-
त्यर्थः । मोह एव महावर्तो मोहमहावर्तः, तत्र भोगा एव कामा
एव, भ्राम्यन्तो मण्डलेन सञ्चरन्तो, गुप्यन्तो व्याकुलो भवन्त
उद्धलन्त उच्छ्वसन्तो, बहवः प्रचुराः, गर्जनामे मध्यजागवितरे,
प्रत्यवानिवृत्ताश्च उत्पत्य निपातिताः, प्राणिनो यत्र जलं तत् तथा ।
तथा प्रधावितानि इतस्ततः प्रकीर्ण गतानि यानि व्यसनानि तानि
समापन्नाः प्राप्ता ये ते । पानान्तरेण-बाधिताः पीरिता ये व्यसन-
समापन्ना व्यसनिनः, तेषां इदं यत् प्रक्षपितं तदेव चरङ्मासत-
स्तेन समादतममनोङ्गं वीचिव्याकुलितं जङ्गलैस्तरङ्गैः, स्फुटन् वि-
दलन्, अनिष्टैस्तैः कल्लोर्महोर्मिजिः संकुलं च जलं तोयं यत्र स
तथा तम् । मोहावर्तभागरूपजाम्यदादिविशेषणप्राणिकं व्यस-
नमापन्नरुदितलक्षणदण्डमासतसमाहतादिविशेषणं जलं यत्रेत्य-
र्थः । प्रमादा मद्यादयः, त एव बहवश्चरङ्गा रौद्राः, दुष्टाः कुक्षाः, श्वा-
पदा व्याघ्रादयः, तैः समाहता अभिजृता ये (उच्चायमाण सि)
उत्तिष्ठन्तो (विविधचेषासु) समुद्रपके मत्स्यादयः, संसारपक्के
पुरुषादयः, तेषां यः पूरः समूहस्तस्य ये घोरं रौद्रा विध्वंसनार्थं
विनाशलक्षणाः, अनर्था अपायाः, तैर्बहुलो यत्र स तथा । अ-
ज्ञानान्येव जमन्तो मत्स्याः (परिदक्ख सि) दक्का यत्र स तथा ते ।
अनिष्टान्युपशान्तानि यानिन्द्रियाणि, अनिष्टेन्द्रिया वा ये
वेहिनस्तान्येव, त एव वा, महामकरास्तेषां यानि स्वरितानि
शालाणि, चरितानि चेषानि, तैरेव (लोकास्तु जममाण सि) भृशकुन्य-

माणो यः स तथा । सन्तापः, एकत्र शोकादिकृतः, अन्यत्र वारु-
वाग्निभूतो नित्यं यत्र स सन्तापनित्यकः । तथा चलन् चपलश्चञ्च-
लश्च यः स तथा, अनिचपल इत्यर्थः । स च अत्राणानामशरणानां
पूर्वकृतकर्मसञ्चयानां, प्राणिनामिति गम्यम् । यदुद्दिष्टं यज्यं
पापं तस्य यो धेयमानो दुःखशतरूपो विपाकः स एव घूर्णश्च
जमन् जलसमूहो यत्र स तथा । ततोऽज्ञानादिपदानां कर्मधार-
यः । अतस्तम् । श्रुत्वा ससातव्रतकृणानि याति गौरवाण्यशुभाध्य-
वसायविशेषाः, त एवापहारा जलचरविशेषाः, तैर्गृहीता ये क-
र्मसंनिबद्धाः सन्त्याः, ससागपके ज्ञानावरणादिबद्धाः, समुद्रपके
विचित्रचेष्टाप्रसक्ताः । (कच्छिजमाणे स्ति) आकृष्यमाणा नरक-
एव तलं पातालं (दुस्तं ति) नदभिमुखं सञ्जा इति सन्नकाः
स्त्रिणाः, विषाणाश्च शोकिताः, तैर्बहुभ्यो यः स तथा । अगतिरति-
भयानि प्रतीतानि । विषादो दैन्यं, शोकस्तदेव प्रकर्षावस्थम् । मि-
थ्यात्वं विपर्यासः, एतान्येव शैलाः पर्यतास्तैः सङ्कटो यः स तथा ।
अनादिस्तनानां यस्य कर्मबन्धनस्य तस्य, तच्च ज्ञेयाश्च रा-
गाद्यस्तद्वृत्तं यत् चिक्छिन्नं कर्मस्तेन दुष्टु दुस्तारो यः स
तथा । ततः स श्रुत्वादिपदानां कर्मधारयः, अतस्तम् । अमर-
नरतिथ्यगता यक्रमनं सैव कुटिलपरिवर्ता चक्रपरिवर्तना, विपु-
ला विस्तीर्णा, वेष्टा जलवृद्धिब्रह्मणा, यत्र स तथा तम् । हिंसाऽस्ती-
कादत्तादानमैथुनपरिग्रहलक्षणा ये आरम्भाव्यापाराः, तेषां याति
करणकारणानुमोदनानि तैर्गृहीतमनिष्टं यत्कर्म परिपूतं साञ्च-
तं, तदेव गुरुभारस्तनाक्रान्ता ये ते तथा, तैर्दुर्गाण्येव व्यसनान्येव
यो जतीयस्तन दूरमत्यर्थं, निचोत्पन्नानैः निमज्जमानैः, (उन्मगानि-
मग्नं स्ति) उन्मग्ननिमग्नैर्दुर्गाधोजलगमनानि कुर्वाणैः, दु-
र्लभं तलं प्रतिष्ठानं यस्य स तथा तम् । शरीरमनोमयानि दुः-
खानि उत्पिबन्त आसादयन्तः, सानं च सुखम्, असातपरिना-
पनं च दुःखजनितोपलापः, एतन्मयमेतदात्मकम्, (उन्मुहनिवृ-
ज्यं ति) उन्मग्ननिमग्नत्वं कुर्वन्तः । तत्र सातमुन्मग्नत्वमिव,
असातपरिनापनं निमग्नत्वमिवेति । चतुरन्तं चतुर्विभागं दि-
ग्भेदगतभेदाभ्यां महान्तं प्रतीतम्, कर्मधारयोऽत्र दृश्यः । अन-
वदप्रमनन्तं, रुद्धं विस्तीर्णं, संसारसागरमिति प्रतीतम् । कि-
भूतम् ? इत्याह-अस्थितानां संयमाव्यवस्थितानामविद्यमान-
मालम्बनं प्रतिष्ठानं च त्राणकारणं यत्र स तथा तम्, अग्रमेय-
मसर्वधेदिनाऽपरिच्छेद्यं, चतुरशीतियोनिशतसहस्रगुणिलम्,
तत्र योनयो जीवानामुत्पत्तिस्थानानि, तेषां चासंख्यातत्वेऽपि
समवर्णगन्धरसस्पर्शानामेकत्वविवक्षणादुक्तसंख्याया आवि-
रोधित्वं द्रष्टव्यम् । तत्र गाथा-“ पुढवि ७ दग ७ अगणि ७
माहय ७, एकेके सप्त जोगिलकखाओ । वणपत्तेय १० अण-
ते १४, दस चोहस जोगिलकखाओ ॥१॥ विगलिदिणसु दां दां,
चउरो चउरो नारयसुरेसु । तिरिणसु हुंति चउरो, चोहस ल-
कखा यमणुणसु ” ॥ २ ॥ इति । अनालोकानामज्ञानमन्धकारो
यः स तथा तम् । अनन्तकालमपर्यवसितकालं यावत्, नित्यं
सर्वदा, उत्पन्ता उद्गतत्रासाः, शून्याः इतिकस्येवतामूढाः,
भयेन संज्ञाभिश्च आहारमैथुनपरिग्रहादिभिः, सप्रयुक्ता युक्ताः ।
ततः कर्मधारयः । यस्तानि अध्यासते, संसारसागरमिति प्रकृ-
तम् । इह च वसेनिरूपसर्गस्यापि कर्मत्वं संसारस्य, छान्दसत्वा-
दिति । किं भूतं संसारम् ? उन्नमज्जानां वात्सल्य वसनस्य वस-
निस्थानं यः स तथा तम् । तथा यत्र यत्र ग्रामकुलादौ आयुर्निव-
धन्ति पापकारिणश्चौर्यविधायिनः, तत्र तत्रेति गम्यते । बा-
न्धवजनादिवर्जिता भवन्तीति क्रियासम्बन्धः । बान्धवजनेन

आत्रादिना, स्वजनेन पुत्रादिना, मित्रैश्च सुहृद्भिः परिवर्जिता
ये ते तथा । अनिष्टाः जनस्येति गम्यते, भवन्ति जायन्ते । अना-
देयदुर्विनीता इति प्रतीतम् । कुस्थानासनशय्याश्च ते, कुभोजि-
नश्चाति समासः । (असुइणो स्ति) अशुचयोऽशुचयः, कुसहननाः
छेदवर्त्या सहननयुक्ताः, कुप्रमाणा अतिदीर्घा अतिह्रस्वा वा,
कुसंस्थिता हुगडादिस्थानाः । इति पदत्रयस्य कर्मधारयः । कु-
रूपाः कुन्सितवर्णाः, बहुकोधमानमायालांभा इति प्रतीतम् ।
बहुमोहा अतिकामा अत्यर्थाज्ञाना वा, धर्मसंज्ञाया धर्मबुद्धेः,
सम्यक्वाच ये परिभ्रष्टास्ते तथा । ढागिद्रोपद्रवाभिभूताः,
नित्यं परकर्मकारिण इति प्रतीतम् । जीव्येन येनार्थेन हृदयेन
नद्रव्यरहिता ये ते तथा । रूपणा रङ्गाः, परिपण्डितर्ककाः पर-
दत्तभोजनगवेषका, दुःखलब्धाहारा इति व्यक्तम् । अरसेन
हिक्कवादिभिरसंस्कृतेन, बिरसेन पुगणादिना, तुच्छेन अल्पेन,
भोजनेनेति गम्यते । कृतकुत्तिपुरा यस्तं तथा । तथा परस्य सं-
बन्धिनं प्रद्यमाणाः । पश्यन्ति किम् ? इत्याह- श्रुद्धिः सम्पत्,
सत्कारः पूजा, भोजनमशनम्, एतेषां ये विशेषाः प्रकाराः, तेषां
यः समुदायः, उदयवर्तिन्व वा, तस्य यो विधिविधानमनुष्ठानं,
स तथा तम् । ततश्च निन्दन्ता जुगुप्समानाः, (अप्पकं ति) आ-
त्मान, कृतान्तं च देवं, तथा परिवदन्तो निन्दन्तः, कानि ? इत्याह-
[इह यं पुरं कडाइं कम्माइं पावगाइं ति] इहैवमत्तरघटना-
पुगकृतानि च जन्मान्तरकृतानि कर्माणि इह जन्मनि पाप-
कान्यशुभानि । कचित्पापकारिण इति पाठः । विमनसा
दीनाः, शोकेन दह्यमानाः, परिभूता भवन्तीति सर्वत्र संबन्ध-
नीयम् । तथा सत्त्वपरिवर्जिताश्च [छोभं स्ति] निस्सहायाः
क्षोभणीया वा, शिल्पनिष्ठादिकला धनुर्वेदादिः, समयशास्त्र-
म-जैनबौद्धादिसिद्धान्तशास्त्रम्, एभिः परिवर्जिता ये ते
तथा । यथाजातपशुनृताः शिक्षाऽऽभरणादिवर्जितवस्त्रादि-
सदृशाः, निर्विज्ञानत्वादिसाधर्म्यात् । (अवियन्नं स्ति) अप्रतीत्यु-
त्पादकाः, नित्यं सदा, नीचान्यधमजनोचितानि, कर्माण्युपजीव-
न्ति तैर्वृत्तिं कुर्वन्ति ये ते तथा । लोककुत्सनीया इति प्रतीतम् ।
मोहाद्यमनोरथा अजिज्ञायास्तेषां ये निरासाः केषास्तैर्बहुला
ये ते तथा । अधवा-मोघमनोरथा निष्फलमनोरथाः, निराशश्च-
हुलाश्च आशाऽजावप्रचुरा ये ते तथा । आशा इच्छाविशेषः, सैव
पाशा बन्धनं तेन प्रतिबद्धाः संरुद्धाः, निर्यान्त इति गम्यम् । प्राणा
येषां ते तथा । अर्थोत्पादानं हृदयार्जनं, कामसौख्यं प्रतीतम्, तत्र
च लोकसारं लोकप्रधानं, भवन्ति जायन्ते, (अफलवतगा यस्ति)
अफलवन्तः अप्राप्तका इत्यर्थः । लोकसारता च तयोः प्र-
तीता । यथाहुः-“ यस्यार्थस्तस्य मित्राणि, यस्यार्थस्तस्य बा-
न्धवाः । यस्यार्थः स पुमौल्लोकं, यस्यार्थः स च परिपूतः ” ॥१॥
इति । तथा-“ गज्ये सारं वसुधा, वसुधारायां पुरं पुरं सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे, यगङ्गनाऽनङ्गमर्वस्वम् ” ॥१॥ इति । किं नृताः,
अपीत्याह-सुष्टुपि च (उज्जयन्ति स्ति) अत्यर्थमपि च प्रयतमानाः ।
उक्तं च-“ यद्यदारजने कर्म, नरो दुष्कर्मसंचयात् । तत्तद्विफ्र-
तां याति, यथा बीजं महोपरं ” ॥ १ ॥ तद्विषयं प्रतिदिनमु-
च्यते रुद्धतैः सङ्गैः कर्मणो व्यापारेण कृतेन यो दुःखेन कष्टेन सं-
स्थापितो मीलितः सिक्थानां पिण्डस्तस्यापि सञ्चये पराः प्र-
धाना ये ते तथा । क्लीणव्यसारा इति व्यक्तम् । नित्यं भृदा
अध्रुवा अस्थिराः, धनानामणिमादीनां, धान्यानां शाक्यादीनां,
कोशा आश्रया येषां स्थिरत्वेऽपि तत्परिभागेन वर्जिताश्च ये ते
तथा । रहितं त्यक्तं कामयोः शब्दरूपयोः प्रोगानां च गन्धर-

सस्पर्शानां पत्रिजेने आसंयने यत्तत् सर्वसौख्यमानन्दो धैर्ये
तथा । परेषां यौ धियाः भोगोपजोगौ तयोर्यन्निश्चयं निश्चा-
तस्य मार्गणपरायणा शब्देणपराः, ये ते तथा । तत्र भोगोपजो-
गयोरयं विशेषः—“ सः लुञ्जइ सि भोगो, सो पुण आहारपु-
ष्फमहिओ । उवभोगो उ पुणो पुण, उवजुञ्जइ वन्थानिहयाइ ”
॥ १ ॥ इति । वराकास्तपस्विन अकामिकया अनिच्छया, विन-
यन्ति प्रेरयन्ति, अतिवाहयन्तीत्यर्थः । किं तत् ? इत्याह—दु-
खमसुखं, नैव सुखं, नैव निर्वृति स्थास्थयमुपपन्नजने प्राप्नुवन्ति,
अत्यन्तविपुलदुःखशतसंप्रदीप्ताः परस्य ह्येषु ये अविरता भव-
न्ति, ते नैव सुखं लभन्त इति प्रस्तुतम्, तदेव यादृशं फलं ददा-
ति तादृशमिदं हि तम् । अधुनाऽप्ययनेपसंहारार्थमाह—(एसो सो)
इत्यादि सर्वं पूर्ववत् । प्रश्न० ३ आश्र० ७० । (पञ्चमं ये च
कुर्वन्तीति द्वारं तृतीयदारेण सहैवोक्तमिति न पृथगुक्तम्) ।
(अदत्तादानस्य ह्ययं कृत्रकालजावभेदाः “अदत्तादाणवेरमण”
शब्देऽनुपदमेव यद्व्यते)

(४) आचार्योपाध्यायादिभ्योऽदत्तादाननिरूपणम्—

जे भिक्षु आयरियउवज्झाएहिं अवादिणं गिरं आइ-
यति, आइयंतं वा साइज्जइ ॥ २४ ॥

गिरं सि घाणी वयणं, तं पुण सुत्ते चरणे वा जान आयरियउव-
ज्झाएहिं अदत्तं गहाति, तत्थ सुत्ते एकं, अत्थे दो, चरणमूत्त-
रगुणसु अणेगावहं पच्छिंत्त ।

दुविहमदत्ता उ गिरा, सुत्ते अन्ये तदेव चारिते ।

सुत्तयेसु सुयम्मी, भामा दोसे चरित्तम्मि ॥ २५ ॥

एति लियगारवेणं, बहुसुत्तमेण अणतो वा वि ।

गंतुं अपुच्छमाणो, उजयं अण्णावदेसेणं ॥ २६ ॥

जा सुत्ते गिरा, सा दुविधा-सुत्ते, अत्थे वा । चरणे सा सायज्ज-
हंसजुत्ता जासा । कह पुण सोऽदिमं आइयत्ति ? उच्यते—(एति
णिय) गाहा । तस्मै किञ्चि सुत्तत्थं संदिष्टं, सो सर्वं एति गिउहंति
गारवेण इमे ण पुच्छति, सीसत्तं वा न करेइ, बहुसुओ
बाऽहं जणामि कहमसु पुच्छिस्सं ? एवमादिगारवद्विहो अणतो
वि न गच्छति, गतो वा ण पुच्छति, ताहे जत्थ सुत्त अत्थाणि वा
उज्जाति तत्थ चित्तमिहिकुरुकडंनरिओ वा वि अण्णावदेसेण
वा गतागतं करेता सुणेति, उभयं पि अण्णावदेसेण ।

एसा सुत्त अदत्ता, होति चरित्तम्मि जा स सावज्जा ।

गारत्थियजासा वा, दहुर पलिओ वि मा वा वि ॥ २७ ॥

चारिते दहुरं ससरं करेति, आलोयणकाले पलिओ, सेति क-
ताकते वा अत्थि पलिओ वि सि, सेसं कंउ ॥

वित्तित्तो वि य आएसो, तवतेणादीणि पंच तु पदानि ।

जे जिकवू आदियती, सो खमओ आम मोणं वा ॥ २८ ॥

तत्रतेणे वयतेणे रूपतेणे य जे नरं आयरभावतेणे य कुञ्चइ
देवकिअसं, पनेसि इमा विभासा, (खमओ) गाहा-से जावदुव्व-
त्तो भिक्षुवागओ, अण्णत्थ वा पुच्छिओ सो-तुमं खमओ सि
भते !, ताहे सो भणाति-आमं, माणण वा अत्थति । अहवा भणा-
ति-को जरीसु खमण पुच्छवइ ? तणे सि तुम, सो धम्मकहीओ
दीणे भित्तओ गणी वायगो वा ।

पच्छ वि जणाति आमं, तुयहीको वा वि पुच्छति जतीणं ।

धम्मं कहिवादिवयणे, रुवे णीयद्व पक्किमाए ॥ २९ ॥

भणाति रुवे-तुमं अह सयणोऽसि, अहवा तुमं सो पडिमं
पडिवममासी, पत्थेव तदेव तुगिहकादि अत्थति ।

बाहिरउवाणवल्लिओ, परपच्चयकारणा उ आयारे ।

माहुक्काहरणं तहिं, सावे गोविंदपव्वज्जा ॥ ३० ॥

आयारतेणे महुराकोमेऽह्मा उदाहरणं, ते भावसुखा परप-
त्तिणिमित्तं बाहिरकिरिया सुदुउज्जसा जे, ते आयारतेणा । भाव-
तेणो जहा-गोविंदवायगो वादे णिज्जिओ, सिद्धंतहरणछयाए
पव्वयमज्जुवगतो पच्छा सम्मत्तं पडिवरणो । एवमादि गिराणं
अदत्ताणं णो गहणं कायज्जं, पक्कंता वयणभंसो कतो
भवति । मुसावादिया य वरणभंसदेसा-

एतेमामसतरे, गिरिं अदत्तं तु आदिया जे तु ।

सो आणा अणवत्थं, मिच्छुत्तविराहणं पावं ॥ ३१ ॥

कंठ्या । आणसट्टाणं ण पच्छिंत्तं, ते अदत्तं पि आदिपज्ज ।

वित्तियपदपणप्पज्जे, आदिपे अवि को वि ते व अप्पज्जे ।

दुदाइ संजमट्टा, दुल्लजदव्वेण उजाणता ॥ ३२ ॥

खेत्तादिचित्तो वा आइपज्ज, सेहो वा अजाणतो (दुहाइ सि)
उयसंपणाण वि न देइ, तस्मै उवसंपणां अणुवसपणो वा
जत्थ गुणेइ, वक्कणाणे वा, कस्स वि तत्थ कुडंनरिओ सुणेति,
गयागयं वा करेता संजमे हेउं वत्ति । अत्थितो कश्मियादिउ-
त्ति, पुच्छिओ दिट्ठो वि न दिट्ठि, भणेज्जा जत्थ वा संजयजासा ते
जासिज्जमाणा सागारिगा संजयभासाओ गेणहेज्जा, तत्थ अवि-
दिग्धा ते गारत्थिगभासाए भासेज्जा । आयरियस्स गिहाणस्स
वा, सयपागेण वा, सदस्सपागेण वा दुल्लभदव्वेण कज्जे तदछा-
णिमित्तं पउंज्जा । अणो वा किञ्चि संथववयणं जणेज्जा । तदछावैव
तेणादि वा पंचपदे भणेज्जा । नि० सू० १६ उ० । “अदिआदाणं
सुदुमं, वादरं च । तत्थ सुदुमं तणरुयसत्तारमल्लुगादीणं गदथे ।
वादरं हिरणसुवणादि ” । महा० ३ अ० ।

स्वायदत्तादि—

स्वामिजीवनीर्थकरगुर्वदत्तभेदेनादत्तं चतुर्विधम् । तत्र स्वाय-
दत्तं तृणोपलकाष्ठादिकम्, तत्र स्वामिना दत्तम् १ । जीवादत्तं
यत्स्वामिना दत्तमपि जीवनादत्तम्, यथा प्रज्यापरिणामविक-
ला मातापितृभ्यां पुत्रादिगुरुभ्यो दीयते २ । तार्थकरादत्तं यत्ती-
र्थकरैः प्रतिषिद्धमाधाकर्मादि गृह्यते ३ । गुर्वदत्तं नाम स्वामिना
दत्तमाधाकर्मादिदोषरहितं गुरुनननुज्ञाप्य यद् गृह्यते ४ । इति
चतुर्विधस्याप्यत्र परिहारः । इत्युक्तं तृतीयं मतम् । ध० ३ अधि० ।

चित्तमंतमचित्तं वा, अप्पं वा जइ वा बहु ।

दंतसोहणमित्तं पि, उग्गहंसि अजाइया ॥ ३४ ॥

चित्तवद् द्विपदादि, अचित्तवद्विरप्यदि, अप्पं वा-मूह्यतः, प्रमा-
णतश्च । यदि वा बहु-मूल्यप्रमाणान्यामेव । किं बहुना ?-दन्तशो-
धनमात्रमपि तथाविधं तृणादि अवग्रहे यस्य तत्तमयाचित्वा
न गृह्णाति साधवः, कदाचनेति सूत्रार्थः । दश० ६ अ० ।

(६) लघुस्वकमदत्तं गृह्णाति—

जे भिक्षु लहुसयं अदत्तं आदियति, आदियंतं वा
साइज्जइ ॥ ३५ ॥

लहु थोवं, अदत्तं तेण, आदियण गहणं, साइज्जणा अ-
णुमोयणा, मासलहु पच्छत्तं ।

तं अदत्तं दब्बादि चउव्विहं-

दब्बे खेत्ते काले, भावे लहुसगं अदत्तं तु ।

एतेसिं एणत्तं, वोच्चांमि अहाऽऽणुपुव्वीए ॥ ७१ ॥

दब्बखेतकालाणं गहणं, साइज्जणा अणुमोयणा, मासलहु
पच्छत्तं, तं अदत्तं दब्बादिहं चउव्विहं ।

दब्बखेतकाणां इमं वक्खाणं-

दब्बे ककणादिणसु, खेत्ते उच्चारत्तमिमादीसु ।

कात्ते इत्तरियमवी, अच्चाइ तु चिह्मादीसु ॥ ७२ ॥

वणुस्सतिभेओ इक्कालादीणं पसिओ, कटणो वंसो, आदि-
गहणाओ अवलेहणिया, वारुदंइपादपुंजणमादि, एते अण-
णुआते गेएहाति । खेत्तओ अदत्तं गेएहाति उच्चारभूमि, आदि-
गहणाओ पासवणत्ताओ अणिह्वेषणचूमीए अणणुअविता उ-
च्चारदी आयरइ । खिस्सओ अदत्तं गतं । काले इत्तरं स्तोक्
अणुणुअं चिह्मादि । भिक्खादि हिंसतो जाव वासं वसति विनिच्छं
वा पमिच्छति, अच्चाणे वा अणणुअवेत्ता उक्खहेट्ठाणु चिह्मादि
निर्सीयाते, तुयट्ठति वा, इत्थाणुसु वि मासलहु ॥

इदानीं प्रावे अदत्तं-

भावे पाओगस्सा, अणणुअवणा तु तप्पदमताए ।

ठायते उरुवप्पे, वासाणं वुट्ठवासे य ॥ ७३ ॥

उरुवक्कं वासासु वा, वुट्ठवासे वा, तप्पदमयाए पाओगाऽ-
णणुअवणजावेण परिणयस्स दब्बादिसु चैव भावओ लहु अद-
त्त, अदुवा साह वुट्ठेसु जं जेसु जं जागं पाउगं जप्पति ।

लहुसमदत्तं गेएहत्तस्स को हांसो?, इमो-

एतेसामपतरं, लहुसमदत्तं तु जो तु आदियइ ।

सो आणा अणवत्थं, मिच्छत्तविराहणं प्रावे ॥ ७४ ॥

कारणतो गेएहतो अपच्छत्ती, अदोसो य ।

अच्चाण गेलणे ओ-मऽसिबे गामाणुगामिमतिवेत्ता ।

तेणासावयममगा, सीतं वासं दुरहियासं ॥ ७५ ॥

अच्चाणाओ निग्गता परिसंता गामं वियाले पत्ता, ताहे अ-
णुअवितं इक्कालि गेएहेज्ज । वसहीए वि अणुअवियाए
ठाएज्ज, आगादगेलसं तुरियकज्जे खिप्पमेव अणुअवितं
गेएहेज्ज, ओमोदरियाए जप्पादि अदिष्सा सयमेव गेएहेज्ज । अ-
सिवगाहिताणं ए को वि देह, ताहे अदिष्सा सथारगादि गे-
एहेज्ज । गामाणुगामं वुट्ठज्जमाणा वियाले गामं पत्ता । जइ य
वसही ण वप्पति, ताहे बाहि वसंतु, मा अदत्तं गेएहतु । अह
बाही दुविहा-तेणासिधातिवासावायामसगेहि वा खिज्जिज्ज-
ति, सीयं वा दुरहियासं, जहा उत्तरावहे अणवरत्तं वा सं
परति ।

एतेहिं कारणेहिं, पुव्वउ घेत्तु पच्छऽणुअवणा ।

अच्चाण निग्गतादी, दिह्मादिहे इमं होति ॥ ७६ ॥

एतेहिं तेणादिकारणेहिं वसहिसामोए दिह्मा अणुअवणा, अ-
दिह्मा अच्चाण निग्गतादी, सयणसमोसिगाहं अणुअवणं घरसा-

मिणा अदिह्मणं वेत्तुं घरसामियमणुअवणेति इमेण वि-
हाणेण-

पदिहेहणऽणुअवणा, अणुअवणफरुसणा य अदियामो ।

अतिरिच्चमिदायणणि-गमणे वा दुविधेज्जो य ॥ ७७ ॥

पडिहेहं ति । अस्य व्याख्या-

अच्चासत्थं गंतु-ए पुच्छणा दूरपत्तिमा जतणा ।

तदिसमेत्तपमिच्छण-पत्तम्मि कर्हिंति सज्जावं ॥ ७८ ॥

सो घरसामी जदि खेत्तं खल्लं वा गते जदि अच्चासतो
गंतुं अणुअवणविज्जति । अह वृत्तं गतो ताहे संघारओ णाम विधे-
ज्जाहिं । आगमेउं तं दिसं अदूरं गंतुं पमिच्छति जाहे साह समी-
वं पत्तो ताहे अणुअवणयणं पमिच्छति ॥

अणुमासणं सजाती, म जाति मणुअ ति तह वि तु अहंते ।

अजितग्गणिमिच्छं वा, वंधणगा मे य ववहारो ॥ ७९ ॥

जहा गोआतिमंरुल्लुओ गोआतिमेव जाति, आसणे वि णो
महिस्सादिसु ठितिं कर्तुं । एव वयं पि माणुसा माणुसमेव जा-
मो । जदि तह वि ण वेत्ति, फरुसाणि वा भणति, ताहे सो फरुसं
ण भणति, अधियासिज्जइ । जइ तह वि णिच्छंभेज्ज, ततो विज्जाए,
चुम्मादि वा वत्ती । कज्जाति, णिमित्तणं वा आउंटोविज्जति । तस्स
अर्सात उक्खमादिसु बाहिं वसंतु, मा य तेण समणं कलहंतु । अ-
ह वाहिं दुविहमेओ-आयसंजमाणं उ करणसरं राणं वा संज-
मखरिस्ताणं वा पणवणं य अतिरिच्छंत, लह्यंत इत्यर्थः । ताहे अ-
प्पति-अप्पे सहामो, ज एस्स आगतमं सो एस्स रायपुत्ता ण
सहिस्सति, एस्स वा सहस्सजोधी, सो वि कयकरणो किंच कर-
ण दयति, जहाति । जहा-विस्सज्जतिणा पुट्ठपहारेण खंधम्मि
कविट्ठा पमिया एस्स दायणा, तह वि अच्चायमाणे बांधिउं वेत्ति,
जाव पजायं सो य जइ गयकुलं गच्छति, तथ तेण समणं व-
वहारो कज्जाति, कारणियाणं आगतो भणति-अप्पेहिं रायदियं
आच्छिंतेहिं सुसिन्ता सावर्णां वा खज्जं वा, तो राणो अभिहियं-
अयसो य जवंतो परकृतनिस्सयाश्च तपस्विनः, रायरक्खियाणि
य तपोवणाणि, ण वंसं ति । नि० चू० २ उ० । लघुकादत्तं
पुनः-अननुहोपतत्तुणं तेषु क्कारमल्लकारालकवृत्तादिच्छायाविभ्रम-
णादिविषयम् । जीत० ।

(७) गृहादौ तपस्तैर्न्यादि न कुर्वीत-

तवतंणे वयतेणे, रुवतेणे अ जे नरे ।

आयारभावतेणे अ, कुर्वं देवकिव्विसं ॥ ८६ ॥

तपस्तेनः, वाक्स्तेनः, रूपस्तेनस्तु यो नरः कश्चिद्, आचारभा-
वस्तेनश्च पाठ्यत्रापि क्रियां तथा भावदोषात्किञ्चिद्व्यर्थं वारंति
किञ्चिद्व्यर्थकं कर्म निश्चययतीत्यर्थः । तपस्तेनो नाम कृपककृपक-
तुल्यः कश्चित्केनचित् पृष्टस्त्वमसौ कृपक इति ? । स पृष्टार्थभा-
ह-अहम् । अथवा वक्ति-साधय एव कृपकाः । तूष्णीं वाऽऽस्ते ।
एवं वाक्स्तेनो धर्मकथाकादितुल्यरूपः कश्चित्केनचित्पृष्ट इति ।
एवं रूपस्तेनो राजपुत्रादितुल्यरूपः । एवमाचारस्तेनो विशिष्ट-
आचरवस्तुल्यरूप इति । भावस्तेनस्तु-परात्प्राप्तितं कथञ्चित् कि-
ञ्चित् श्रुत्या स्वयमनुप्रेक्षितमपि मयैतत्प्रपञ्चनं खचितमित्यादेति
सुत्रार्थः ।

अयं चेत्यंजुतः-

सक्खण वि देवत्तं, उवउओ देवकिव्विसे ।

तत्त्वा वि से न जाणइ, किम्मे किञ्चा इमं फलं ॥४७॥
लब्ध्वाऽपि देवस्य तथाविधक्रियापात्रनवशेन उपपन्नो देवकि-
ल्विषं देवकिल्विषकाय तत्राप्यसौ न जानात्यविशुद्धावधिना
किं मम कृत्वा इदं फलं किल्विषिकदेवत्वमिति सूत्रार्थः ।

अथैव दोषान्तरमाह—

ततो वि से चत्ता णं, लब्धिही एलमूअयं ।

नगं तिरक्खजोणिं वा, बाही जत्थ सुदुल्लहा ॥ ४८ ॥

ततोऽपि विवक्षोकादसौ ज्युत्वा लप्स्यत एतमूकतामजभा-
षाऽनुकारित्यं मानुषत्वे, तथा नरकं, तिर्यग्योनिं वा, पारस्पर्येण
लप्स्यते । बोधियेत्र सुदुर्लभः । सकलसम्पन्निबन्धना यत्र जिन-
धर्मप्राप्तिदुर्गाया । इह च प्राप्नोत्येत्तमूकतामिति वाच्ये अस-
ह्यदावप्राप्तिरूपयापनाय लप्स्यत इति जविष्यकाज्ञानिर्देशः । इति
सूत्रार्थः । दश० ५ अ० १ उ० । (अदत्तादानस्य दर्पिका क-
ल्पिका च प्रतिमेवा स्वस्थान एव वक्ष्यते) (शब्दादिविषयगृह्यौ
अदत्तादानमापतितमिति उक्त० ३२ अभ्ययने दर्शितमन्यत्र
वक्ष्यते) (सार्धमिकादिस्तेन्ये “ अणवच्छेप ” शब्दोऽस्मिन्नेव
भागे २९ए पृष्ठे दर्शितम्)

अदत्ता (दिप्ता) दाणकिरिया—अदत्तादानक्रिया—स्त्री० ।
आत्माद्यर्थमदत्तग्रहणे, स्था० ५ पा० २ उ० । स्वामिजीवगुरुनी
धंकरादत्तग्रहणे, ध० ३ अधि० ।

अदत्ता (दिप्ता) दाणवत्ति—अदत्तादानप्रत्ययिक—पुं० ।
न० । अदत्तस्य परकीयस्यादानं स्वीकरणमदत्तादानं स्तेय,
तत्प्रत्ययिको दण्डः । एतच्च सप्तमे क्रियास्थाने, सूत्र० ।

अहावेर सत्तमे किरियाठाणे अदिन्नादाणवत्तिण्णि ति आ-
हिज्जइ, से जहाणामए केइ पुरिसेआयहेउं वा० (एाइहेउं
वा अगारहेउं वा) जाव परिवारहेउं वा सयमेव अदिन्ने आदि-
यइ, अन्नेणं वि अदिन्नं आदियावेति, अदिन्ने आदियंतं अन्ने
ममणुजाणइ, एवं खलु तस्मै तत्पत्तियं सावज्जं ति आहिज्जइ,
सत्तमे किरियाठाणे अदिन्नादाणवत्तिण्णि ति आहिण्णि ।

एतदपि प्राग्वद् ज्ञेयम् । तथापि नाम कश्चित्पुरुष आत्मनिमित्तं
(ज्ञाननिमित्तम्, अगारनिमित्तं) यावत्परिवारनिमित्तं परद्रव्य-
मदत्तमेव गृह्णीयात्, अपरं च ग्राहयेद्, गृह्णन्तमप्यपरं समनु-
जानीयादित्येवं तस्यादत्तादानप्रत्ययिकं कर्म संबध्यते । इति
सप्तमं क्रियास्थानमाख्यातमिति । सूत्र० २ धु० २ उ० । आ०
चू० । प्र० ३० । स्था० ।

अदत्ता (दिप्ता) दाणविरइ—अदत्तादानविरति—स्त्री० । प-
रद्रव्यहरणविरतौ, महा० ७ अ० ।

अदत्ता (दिप्ता) दाणवेरमाण—अदत्तादानविरमाण—न० ।
अदत्तादानाद् विरमणमदत्तादानविरमाणम् । स्वाम्याद्यनु-
ज्ञातं प्रत्याख्यामीति स्तेर्याविरतिरूपे व्रतभेदे, प्रअ० ३ सम्ब०
ज्ञा० । तत्र स्थूलकाऽदत्तप्रत्याख्यानं तृतीयमणुवतं, सर्वाऽद-
त्तप्रत्याख्यानं तृतीय महाव्रतमिति ।

तत्र स्थूलकादत्तविरमणमित्थम्—

“ तदाऽणतरं च णं थूलगं अदिप्तादाण पञ्चक्खामि दुविहं ति-
विहेणं ण करेमि, ण कारवेमि मणसा वयसा कायसा ” ।
स्थूलकमदत्तादानं चौर इति व्यपदेशनिबन्धनम् । उपा० १ अ० ।

थूलगमदत्तादाणं समणोवासओ पञ्चक्खाइ, से अदिप्तादा-
णे दुविहे पण्णत्ते । तं जहा—सच्चिदादत्तादाणे, अचित्ता-
दत्तादाणे अ ॥

अदत्तादानं द्विविधम्—स्थूलं, सूक्ष्मं च । तत्र परिरूप-
विषयं चौर्यारोपणहेतुत्वेन प्रमित्तमिति वृष्टाभ्यवसायपूर्वकं
स्थूलम्, विपरीतमितरत्, स्थूलमेव स्थूलकं, स्थूलकं च तत्
अदत्तादानं चेति समासः । तच्छ्रमणोपासकः प्रत्याख्यातीति
पूर्ववत् । ‘ से ’ शब्दो मागधदेशीप्रसिद्धो निपातस्तच्छब्दार्थः ।
तथादत्तादानं द्विविधं प्रक्रमम्, तीर्थद्वारगणधरैर्हि प्रकारं प्ररूपित-
मित्यर्थः । तद्वयेति पूर्ववत् । सह चिन्तनं सच्चित्तं—छिपदादित्त-
क्षणं वस्तु, तस्य क्षेत्रादौ सुन्यस्तद्व्यस्तविस्मृतस्य स्वामिना
अदत्तस्य चौर्यमुद्ध्या आदानं सच्चिदादत्तादानम् । आदानमिति
प्रथमम् । अचित्तं वस्त्रकतकरत्नादि, तस्यापि क्षेत्रादौ सुन्यस्त-
दुन्यस्तविस्मृतस्य स्वामिनाऽदत्तस्य चौर्यमुद्ध्याऽऽदानमचित्ता-
दत्तादानमिति ।

अदत्तादाणे को दोसो ?, अकज्जेते वा के गुणा ?, एत्थ
इमं एगं चेव उदाहरणं । जहा—एगा गोह्दी सावगो जतीए
गोह्दीए एगत्थपगरणं वट्टइ, जाणगते गोह्दिद्वण्हिं परं पेक्षि-
यं थेरीए एक्केको मोरपुत्तेण पाए परंतोए अंकिअपजाए
य रब्बो निवेइयं । राया जणइ—कहं ते जाणियवा ? । थेरी
जणइ—एते पादेसु अंक्रिया नगरसमागमे दिछा, दो वि
तिभि चत्तारि सव्वा गोह्दिगहिया । एगो सावगो जणइ—न
हरामि, न द्वेत्तिओ । तेहिं वि जणियं—न एस हरइ । तेहिं वि-
मुक्को । इयरे सामिया अवि य सावगेण गोह्दी न पविमि-
यव्वं । जइ कहं वि पओयोण पविमइ, ताओ हारगं हिं-
सादि न देइ, न य तेसिं आओगट्ठाणेसु ठाइ । आव० ६ अ० ।

तस्यातिचाराः—

तयाऽणतरं च णं थूलगमदिप्तादाणस्म पंच अइयारा
जाणियवा, न समायरियवा । तं जहा—तेनाहदे, तकरप्प-
ओगे, विरुद्धरज्जाइक्के, कुरुत्वाकुरुमाणे, तत्पमिरुवग-
ववहारि । उपा० १ अ० ।

एतानि समाचरन्तिचरति, तृतीयानुव्रत इति । “ दोसा पुण-
तेनाहरगहिये राया वि जाणेज्जा, मामी पा पञ्चभिजाणेज्जा,
ततो मारेज्ज वा, दंमेज्ज वा ” इत्यादयः शेषेष्वपि वक्तव्याः ।
उक्तं सातिचारं तृतीयाणुव्रतम् । आव० ६ अ० । पा० । ध०
२० । ध० ।

सर्वस्माददत्तादानाद् विरमणं त्वित्थम्—

अहावेर तवे जंते ! महव्वए अदिप्तादाणाओ वेरमाणं ।
सव्वं भंते ! अदिप्तादाणं पञ्चक्खामि । मे गापे वा नगरे वा रब्बे
वा अप्पं वा बहु वा अणु वा थूलं वा चित्तमंतं वा अचित्त-
मंतं वा नेव सयं आदिन्नं गिहिज्जा, नेव उन्नेहिं अदिन्नं गि-
ह्हाविज्जा, अदिन्नं गिह्हांते वि अन्ने न समणुजाणामि जाव-
ज्जीवाए तिविहं तिविहेणं मणेणं वायाए काएणं न करेमि,
न कारवेमि, करंतं पि अन्नं न समणुजाणामि । तस्स भंते !

पनिकमामि निंदामि गरिहामि अप्पाणं बोसिरामि, तच्चे जंते ! महव्वए उवडिओ मि सव्वाओ अदिभादाणाओ वेरमणं ॥ ३ ॥

अथापरस्मिन्स्मृतौ भवन्ति । महाव्रते अदत्तादानादिरमणम् । सर्वे भवन्ति ! अदत्तादानं प्रत्याख्यामीति पूर्ववत् । तद्यथा—गामे वा नगरे वा अरण्ये वेत्यनेन क्षेत्रपरिग्रहः । तत्र प्रसति कुड्वादीन् गुणा-न् इति ग्रामः, तस्मिन् । नास्मिन् करो विद्यत इति नकरम् । अरण्यं काननादि । अरण्यं वा बहु वा अणु वा स्थूलं वा चित्तवद्वा अचित्तवद्वेत्यनेन तु कस्यपरिग्रहः । तत्रालं मूढ्यत परणकपादादि, बहु-वचनम् । अणु प्रमाणतो ब्रह्मादि । स्थूलमेरणकपादादि । एतच्च चित्तवद्वाऽचित्तवद्वेति, चेतनाचेतनमित्यर्थः (णेव सयं अदिणं गिएहज्जा ति) नैव स्वयमदत्तं गृह्णामि, नैवान्यैरदत्तं प्रादयामि, अदत्तं गृह्णतोऽप्यन्यान् न समनुजानामीत्येतच्चावज्जी-वमित्यादि च जावार्थमधिकृत्य पूर्ववत् । विशेषस्त्वयम्—अदत्तादानं अनुविधम्—अन्यतः, क्षेत्रतः, कालतो, भावतश्च । अन्यतोऽप्यादौ, क्षेत्रतो ग्रामादौ, कालतो रात्र्यादौ, भावतो रागद्वेषाज्याम् । अन्यदिचतुर्जंही त्वियम्—“द्व्वओ नामगे अदिभादा-णे णो भावओ १ । भावओ नामगे नो द्व्वओ २ । एगे द्व्वओ वि भावओ वि ३ । एगे णो द्व्वओ नो जावओ ४ । तत्थ अरत्तऽपु-ट्टस्स साहुणो कदि वि अणुणुसवेऊण तणाइ नेणहओ द्व्वओ अदिभादाणं नो जावओ, हरामीति अहज्जयस्स तदसंपत्तीए भावओ नो द्व्वओ । एवं चेव संपत्तीए जावओ द्व्वओ वि । अरिममंगा पुण सुओ । ” दश० ४ अ० ।

अहावरं तच्चं महव्वयं पच्चाइक्खामि सव्वं अदिभादा-णं, से गामे वा एगरे वा अरण्ये वा अप्पं वा बहुं वा अणुं वा धूअं वा चित्तमंतं वा अचित्तमंतं वा णेव सयं अदि-णं गिएहज्जा, णेवऽसंदिहं अदिणं गिएहावेज्जा, अणं पि अदिणं गिएहंतं ए समणुजाणेज्जा जावज्जीवाए जाव बोसिरामि । तस्सिमाओ पंच जावणाओ जवंति—तत्थिमा पढमा जावणा—अणुवीडमि उग्गहं जाइ से णिगंथे णो अणुणुवीडमि उग्गहं जाइ से णिगंथे । केवली बूया—अण-णुवीडमितोग्गहं जाति, से णिगंथे अदिणं गिएहज्जा, अणुवीडमि उग्गहं जाति से णिगंथे णो अणुणुवीडमितो-ग्गहजाइति पढमा जावणा ॥ १ ॥ अहावरा दोच्चा जा-वणा—अणुणुणविय पाणजोयणभोई से णिगंथे णो अ-णुणुणविय पाणजोयणभोई । केवली बूया—अणुणुणवि-य पाणभोई से णिगंथे अदिणं जंजेज्जा । तम्हा अणु-णुणविय पाणजोयणभोई से णिगंथे णो अणुणुणविय पाणजोयणभोई ति दोच्चा जावणा ॥ २ ॥ अहा-वरा तच्चा जावणा—णिगंथेणं उग्गहंसि उग्गहिसि ए-त्तावता व उग्गहणसीलए सिया । केवली बूया—णिगंथे-णं उग्गहंसि उग्गहियंसि एत्तावता व अणोग्गहणसीले अदिणं उग्गहज्जा णिगंथेणं उग्गहंसि एत्ता-वता व उग्गहणसीलए सि ति तच्चा जावणा ॥ ३ ॥

अहावरा चउत्था जावणा—णिगंथेणं उग्गहंसि उग्गहियंसि अभिक्खणं २ उग्गहणसीलए सिया । केवली बूया—णिगंथेणं उग्गहंसि उग्गहियंसि अजिक्खणं २ अणोग्गहणसीले अदिणं गिएहज्जा, णिगंथे उग्गहंसि उग्गहियंसि अजिक्खणं २ उग्गहणसीलए सि चउत्था भावणा ॥ ४ ॥ अहावरा पंचमा जावणा—अणुवीडमितोग्गहं जाइ से णि-गंथे साहम्मिएसु णो अणुणुवीडमि उग्गहं जाति । केवली बूया—अणुवीडमि उग्गहं जाति से णिगंथे साहम्मिएसु अदिणं उग्गहज्जा । से अणुवीडमि उग्गहं जाति से णिगंथे साहम्मिएसु णो अणुणुवीडमि उग्गहं ति पंचमा भावणा ॥ ५ ॥ एत्तावता महव्वए सम्मं जाव आणाए आराहिते आविज्जवइ तच्चं जंते ! महव्वए । आचा० २ थु० १ अ० ॥

तस्य चेमे अतीकाराः—

एवं तृतीयेऽदत्तस्य, तृणादेर्ग्रहणादणुः ।

क्रोधादिभिर्बादरोऽन्य—सचित्ताद्यपहारतः ॥ ५० ॥

एवं पूर्वोक्तरीत्या सूत्रमबादरजेदेन द्विविध इत्यर्थः । तृतीये-ऽस्तेयव्रते प्रक्रमादतिचारां भवतीति शेषः । तत्र अणुः सूक्ष्मः, अदत्तस्य स्वाभ्यादिनाऽननुज्ञातस्य तृणादेर्ग्रहणादनाभोगे-नाङ्गीकरणाद्भवति, तत्र तृणं प्रसिद्धम् । आदिशब्दाद् रगत-रुद्धारमल्लकादेरुपादानम् । अनाभोगेन तृणादि गृह्णतोऽतिचारो जयति, आभोगेन त्यनाचार इति जावः । तथा—क्रोधादिभिः कषाद्यैरन्येषां साधर्मिकणां खरकादीनां गृहस्थानां वा संश्लिष्य सचित्तादि सचित्ताचित्तमिश्रवस्तु, तस्याऽपहारतोऽपहरणप-रिणामाद् बादरोऽतिचारो भवतीति संबन्धः । यतः “तद्दम्मि वि एमेव य, बुद्धिहो खलु एस्स होइ विषेओ । तणरगतलङ्कारम-ल्लग, अविदिमं गिएहओ पढमं” ॥ १ ॥ अनाभोगेनेति तदृत्ति-लेखः । “साहम्मि अज्झसाह—म्मि आणगिहि आणकोहमा-ईहि । सचित्ताइ अवइरओ, परिणामो होइ वीओ व” ॥ २ ॥ साधर्मिकाणां साधुसाध्वीनाम्, अन्यसधर्माणां खरकादीनामि-ति तदृत्तिरित्युक्ताः तृतीयव्रतातिचाराः । अ० ३ अधि० । एतदेव सर्वस्माददत्तादानविरमणं दत्ताऽनुज्ञातसंवरनाम्ना स्वहृदयोप-दर्शनपूर्वकं सभावनाकं प्रभाव्याकरणेषु तृतीयसंवरद्वारेऽभि-हितम् । तस्य चेदमादिमं सूत्रम्—

जंघु ! दत्तमणुणुणायसंबरो नाम होइ ततियं, सुव्वय ! महव्वयं गुणव्वयं परदव्वहरणपकिविरइकरणजुत्तं अपरिमियमणंत-तण्हामणुणयमाहिउमणवयणकलुसआयाणसुनिग्गहियं सु-मंजमियमणहत्यपायनिहुयं निगंथं निद्धिं निरुत्तं निरासवं निज्जयं विमुत्तं उत्तमनरवमभपवरबलवगमुविहितजणसम्मते परमसाहुधम्मचरणं जत्थ य गामागरनगरनिगमखेदकव्वर-भंरुबदोणमुहसंवाहपट्टणासमगयं च किंचिदव्वं—मणिमुत्तसि-लप्यवाडकंसदूमरययवरकणगरयणमादि पनियं पम्हटं विप्प-णट्टं न कप्पति कस्स ति कहेउं वा, गेएहेतुं वा, अहिरस्य सुव-

एणकेण समल्लुक्चणाणं अपरिमाहसंबुदेण लोमम्मि विहरियन्व, जं पिय हांजाहि दम्बजातं खलगतं खलगतं रत्नमंतरगयं च किंचि, पुष्पफलतयप्पवासकंदमूलतणकट्टसकराई अप्पं च बहुं च अणु वा धूसरं वा न कप्पाति। जगाहे अदि-
 शणम्मि गोहेज , जे हणि हणि उग्गहे अणुमाविय गेहि-
 थव्वं वज्जेयव्वां य सव्वकासं अवियत्तपरप्पवेमो आवि-
 यत्तजत्तपाणं अवियत्तपीडफलगमेज्जासंधारगवत्थपायकं-
 बलदंरुगरयोहरणनिसेज्जचोत्तपट्टमुहपोत्तियपादपुंछणा -
 दि भायणजंभोवाहिउवकरणं परपरिवाओ परस्स दोसो
 परववप्सेण जं च गिह्हेति परस्स नासेइ जं च सुकयं दाण-
 स्स य अंतरायं दाणस्स विप्पआसे पेसुएणं च व मच्छ-
 रिंत्तं च। जे वि य पीडफलगमेज्जासंधारगवत्थपायकं बल-
 दंरुगरओहरणनिसेज्जचोत्तपट्टमुहपोत्तियपायपुंछणादि भा-
 यणजंभोवाहिउवकरणं अमंविजागी असंगहरुं तववयतेणे
 य रुवतेणे य आयारे च व भावतेणे य सदकरे ऊठकरे
 कलहकरे वेरकरे विकहकरे असमाहिकारके सया अप्प-
 माणभाई सततं अणुवदंवेर य निखरोमी, से तारिसण
 नाराहण वयमिणं ॥

(जंबू इत्यादि) तत्र जम्बूगिन्यामन्त्रणम् । (दलमणुआयसवरो-
 नाम स्ति) दत्तं च वित्तीर्णमन्त्रादिकम्, अनुकृतं च प्रातिहा-
 रिकपीठककादिप्राप्तमिति गम्यते । इत्येवरूपः संवरो दत्ता-
 नुक्रातसम्बर इत्येवं नामकं भवति तृतीय, सम्बरद्वारमिति ग-
 म्यते । हे सुवत ! जम्बूनामन् ! महाव्रतमिदं, तथा गुणानामिदं-
 कामुष्मिकापकाराणां कारणभूतं व्रतं गुणव्रतम् । किं स्वरूपमि-
 दम् ? इत्याह-परद्वयहरणप्रतिविरतिकरणयुक्तम्, तथा अपरि-
 मिता अपरिमाणद्वयविषया, अनन्ता वाङ्मया, या तृष्णा विघ-
 मानद्रव्याद्यव्यञ्जा, तथा यत्नगुणं महच्छुं वा अविघमानद-
 व्यविषये मर्दान्मलायं यम्मनो मानसं, वचनं च वाक्, ताभ्यां
 यत्कलुषं परधनविषयत्वेन पापरूपमादानं प्रदणं तत्सुष्ठु निगृही-
 तं नियमितं यत्र तत्तथा । तथा सुसयमितमनसा संवृत्तं चेत-
 ना हंतुना हस्तौ च पादौ च निरुतौ परधनादानव्यापारादुपर-
 तौ यत्र तत् सुसंयमितमनोहस्तपादनिरुतम् । अनेन च विदो-
 षणव्ययेन मनोवाक्यायनिरोधः परधनं प्रति दर्शितः । तथा नि-
 र्मग्नं निर्गतबाह्याज्यन्तरप्रस्थम्; नैष्ठिकं सर्वधर्मप्रकर्षपर्यन्तव-
 र्त्ति; नितरासुक्तं सर्वहैरुपादेयतयेति निरुक्तम्, अव्यभिचारि-
 तं वा; निराश्रवं कर्मादानराहितम्; निर्मयमविधमानराजादिभ-
 यम्; विमुक्तं होनशेषत्यक्तम्; उत्तमनखूपभाणां (पवरव
 ल्लवग स्ति) प्रधानवस्त्रवतां च सुविहितजनस्य च सुसाधुभोक्-
 स्य सम्मतमजिमत्तं यत्तथा । परमसाधूनां धर्मचरणं धर्मानुष्ठा-
 नं यत्तथा । यत्र च तृतीये सम्बरे, ग्रामाकरनगरनिगमलेक-
 र्वटमण्डपप्रोणमुखसंवाहपत्तनाश्रमगतं च, ग्रामादिव्याख्या पु-
 र्ववत् । किञ्चिदनिर्दिष्टस्वरूपं द्रव्यं रिक्तम् । तदेवाह-मणिमौकि-
 कशिलाप्रवाहकास्यदूषरजतवरकनकरत्नादिकमित्याह । पति-
 तं ब्रष्टं (पम्हट्टं ति) विस्मृतं, विप्रणष्टं स्वामिकैर्गोवेषयन्निरपि
 न प्राप्तं, न कल्पते न युज्यते, कस्यचित् असंयतस्य संयतस्य वा,
 कथयितुं वा प्रतिपादयितुम्, अर्थग्रहणप्रवर्तनं मा चूदितिहृत्वा,

गृहीतुं वाऽऽप्राप्तुं, तद्विवृत्तत्वात् साधोः । यतः साधुर्नैधनूतेन वि-
 हर्तव्यमित्यत आह-हिरण्यं रजतं, सुवर्णं च हेम, ते विद्यन्ते यस्य
 हिरण्यसुवर्णकः, तन्निषेधेनाहिरण्यसुवर्णकः, तेन, समे तुल्ये
 उपेक्षणीयतया लेष्टुकाच्चने यस्य स तथा । तेन अपरिग्रहो च-
 नादिरहितः संवृतश्चिन्तयसंबरेण यः सोऽपरिग्रहसंवृतः । ते-
 न लोके विहर्तव्यमासितव्यं संस्मरितव्यं वा, साधुर्नैति गम्यते ।
 यदपि च जनेषु द्रव्यजातं द्रव्यप्रकारं, खलगतं धान्यमलनस्था-
 नाभिनं, क्षेत्रगतं कर्षणजूमिसंभितं, (रत्नमंतरगयं च स्ति) अर-
 ण्यमध्यगतम् । वाचानाम्भरे-‘जलथलगतं क्षेत्रमंतरगयं च स्ति’
 इत्यते । किञ्चिदनिर्दिष्टस्वरूपं, पुष्पफलत्वकप्रवासकंदमूलतृण-
 काष्ठशर्करादि प्रतीतम् । अल्पं वा मूल्यता, बहुं वा तथैव;
 अणु वा स्तोकां प्रमाणतः, स्थूलकं वा तथैव, न कल्पते न यु-
 ज्यते । अवग्रहे ग्रहस्थैरुलादिकपे, अदत्ते स्वामिनाऽननुकृतं,
 प्रहीतुमादातुं, ‘जे’ इति निपातग्रहणे निषेध उक्तः । अधुना
 तद्विधिमाह-(इल्लि हणि स्ति) अहन्यदनि, प्रतिदिनमित्यर्थः ।
 अवग्रहमनुक्राप्य, यथेह भवद्देशेऽवग्रहे इदम्, इदं च साधुप्रा-
 योग्यं द्रव्यं ग्रहीष्यामि इति पृष्टेन तत्स्वामिना एवं कुरुते इत्य-
 नुमने सतीत्यर्थो गृहीतव्यमादातव्यं, वर्जयितव्यञ्च सर्वकालं
 (अवियत्त स्ति) साधुन् प्रति अप्रीतिमनो यद् गृहं तत्र यः
 प्रवेश स तथा । (अवियत्त स्ति) अप्रीतिकारिणं संबन्धि यज्ञ-
 कपान तत्तथा, तद्वर्जयितव्यमिति प्रक्रमः । तथा-अवियत्तपीठ-
 फलकशय्यासंस्तारकवस्त्रपात्रकम्बलदण्डकरजोहरणनिषद्या-
 चोत्तपट्टमुखपोस्तिकापादप्रोञ्जनादि प्रतीतमेव । किमवविध-
 जेदम् ? इत्याह-जाजनं पात्र, जाणं च तदेव मृगमय, उपवि-
 हच वरादि, एते एवोपकरणमिति समासतस्तद्वर्जयितव्यमिति
 प्रक्रमः । अदत्तमेतन् स्वामिनाऽननुकृतमिति कृत्वा । तथा-परप-
 रिवाशो विकथनं वर्जयितव्यमिति । तथा-परस्य दोषो क्षणं,
 द्वेषो वा वर्जयितव्यः, परिवदनायेन दूषणं यत्नं च तीर्थकरगुरु-
 ज्यां तयोऽनुकृतत्वेनादत्तरूपत्वादिति । अदत्तसंक्षेपं हर्दिम्-
 “सार्माजीवाकसं, तिरययेगं तदेव य गुरुहि” ति । तथा-पर-
 स्यान्वार्यलानादेर्व्यपदेशेन व्याजनं च यच्च गृहहानि आदत्ते वै-
 याकृत्यकरादिस्तत्तन्नायेन च वर्जयितव्यम्, आचार्यादेरेव दाय-
 केन दत्तत्वादिना तथा-परस्य परसंबन्धनाशयति मत्सरादपहृते,
 यच्च सुकृतं सस्मरितमुपकारं वा तत् सुकृतं तस्य नाशनं वर्जयितव्यं ।
 तथा-दानस्य आन्तराधिकं विघ्नः, दानविप्रणशो दत्तापलाप, तथा
 पैशुन्यं चैव पिशुनकर्म मत्सरित्वं च परगुणानामसहनं, तीर्थकरा-
 दननुक्रातत्वाज्जर्जायमिति । तथा-(जे यियेत्था दि) योऽपि च पी-
 ठकशय्यासंस्तारकवस्त्रपात्रकम्बल दण्डकरजोहरणनिषद्या-
 चोत्तपट्टमुखपोस्तिकापादप्रोञ्जनादि जाजनमाहोपयुपकरणं प्र-
 तात्यति गम्यते । अमंविभागी आचार्यलानादीनामपणगुणावबु-
 द्धिव्यं सच्च विजजते, असौ नाराधयति व्रतमिति संबन्धः । तथा
 [असंगहरु स्ति] गच्छोपग्रहकरस्य पीठादिकस्योपकरणस्यैव-
 णादोषविमुक्तस्य लज्यमानस्यात्मस्मरित्वेन न विद्यते संग्रहो रु-
 चियेस्यासावसंग्रहाच्चि । (तववयनेण य स्ति) तपश्च वाक् च
 तपोवाचौ, तयोः स्तेनश्चौरः-तपोवाकस्तेनः । ततः स्वभावतो
 दुर्बलाक्रमनगारमवलोच्य कोऽपि किञ्चन व्याकरोति । तथा जोः
 साधो ! सत्यम्, यः श्रूयते तत्र गच्छे मासकपकः । एवं पृष्टे यो विव-
 क्षितकपकोऽसंग्रह्याह-पवमेतत् । अथवा धूर्ततया कृते-भोः आच-
 काः ! साधवः कृपका एव भवन्ति । आचकस्तु मन्यते-कथं स्य-
 यमात्मानमयं जहारकः कृपकतया निस्पृहत्वात् प्रकाशयति ? ।

इतिहृत्वेनविधमासीकृत्यपरिहारपरं सकलसाधुसाधारणं व-
चनमाधिकरोति, इत्यतः स एवायं वा मया विवक्षितः । इत्येवं
परसंबन्धि तप आत्मनि परप्रतिपत्तिः सम्पाद्यैस्तपस्तेन उच्य-
ते । एवं प्रयत्नः ! स त्वं वाग्मी ? इत्यादिभाषनया परसंबन्धिनी
वाचमात्मनि तथैव सम्पाद्यन् वाकस्तेन उच्यते । तथा (क्वते-
खे व त्ति) एवं क्वत्तमुपेक्ष्य स त्वं क्ववानित्यादि भाषन-
या क्वस्तेनः । क्वं च द्विधा-शारीरसुन्दरता, सुविहितसाधुने-
पथ्यं च । तत्र साधुनेपथ्यं यथा-“दहारागड-मन्त्र, जसि जल्ल प
फालियं भ्रमं । मन्त्रिणा य खोलपट्टा, दोषि य पाया समकलाया”
॥१॥ तत्र सुविहिताकाररज्जुनां जनमुपजीवितुकामः सुविहितः,
सुविहिताकारवारी क्वस्तेनः । (आयारे खेव त्ति) आचारे साधु-
सामान्यादयोद्विषये स्तेनां यथा-स त्वं यः क्रियारुचिः भूवते ?
इत्यादिभाषना । तथैव [भावतेणे य त्ति] ज्ञापस्य सुतज्ञानादि-
विशेषस्य स्तेनां ज्ञावस्तेनः । यथा-कमपि कस्यापि कुतविशेषस्य
व्याख्यानविशेषमन्यते । बहुभुनावुपभुस्य प्रतिपादयति, यथाऽयं
मया पूर्वभुतपर्यायोऽन्युहिता नाम्य एवमभ्यूहितुं प्रवृत्तिरिति ।
तथा-शब्दकरो रात्रौ महता शब्देनोच्चापः स्वाध्यायादिकारको-
गृहस्थज्ञाभाषको वा । तथा-भ्रज्जकरो येन येन गणस्य भेदो
प्रवति तत्तत्कारी, येन गणस्य मनोदुःखमुत्पद्यते तज्ञापी ।
तथा-कल्लदकरः कल्लदेहेतुजुतकर्तव्यकारी । तथा-वेरकरः, प्र-
तीतः । यिकथाकारी-स्व्यादिकथाकारी । असमाधिकारकश्चि-
त्तास्त्रास्थकता स्वस्थ, परस्थ वा । तथा-सद्वा अग्रमाणभोजी-
ज्जात्रिशतकपलाधिकादारजोका । सनतमनुबद्धवेरश्च सनतम-
नुबद्धं प्रारब्धमित्यर्थः, वैरं वैरिकर्म्म येन स तथा । नित्य-
रोषी सद्वाकोपः (से तारिसे त्ति) स तादृशः पूर्वोक्तस्वरूपः ।
(नाराहण वयमिणं ति) नाराधयति न निरतिचारं करोति, ज्ञतं
महामनसं, इदम्-अदत्तादानविरतिस्वरूपं, स्वाम्यादजिरतनु-
ज्ञातकारित्वात्तस्येति ।

अह केरिसण पुणाई आराहण वयमिणं, जे से उवहिं
भत्तपाणादाणसंगहणकुसले अचंचत्तवालदुव्वल्लगिज्ञाण-
वुहमासत्त्वणे पवत्तिआयरियजवज्झाणं सेह साहम्मिणं
तवस्सि कुलगणसंघेइयं ये निज्जरह्णी वेयावच्चं अणि-
स्मियं दसविहं बहुविहं करेइ, न य अवियत्तस्स घरं पवि-
सइ, न य अवियत्तस्स भत्तपाणं गिएहइ, न य अवियत्त-
स्म सेवइ पीढफल्लगसेज्जासंथारगवत्तपायकंबलदंढगरओ-
हरणनिसेज्जचोअपट्टमुहपोत्तियपायपुंउणाइ भायणभंमोव-
हिउक्करणं, न य परिवायं परस्स जंपति, न यावि दोसे प-
रस्स गेएहति, परववसेण वि न किंचि गेएहति, ए य वि-
परिणामेति कंचि जणं, ए यावि णामेति दिणमुकयं
दाऊण य काऊण य ए हांइ पच्छाताविते, संविभाग-
सीद्धे संगहोवग्गहकुसले, से तारिमणं आराहेति वयमिणं ॥

अथ प्रश्नार्थः । कीदृशः पुनः, ‘आई’ इति अत्रङ्काये, आराधयति
जनमिदम् ? इह प्रश्नोत्तरमाह- (जे से इत्यादि) यः साधुरूप-
धिभक्तपानादानं च संग्रहणं च तयोः कुशलं विधिको यः स
तथा । आराधयेत्यादि समाहारद्वन्द्वः । ततोऽप्यन्तं यद्वा तद्वर्त्तमान-
नवृत्त्यासङ्गकं तत्तथा । तत्र विषये वेयावृत्तं करोतीति योगः ।
तथा-प्रवृत्त्याचार्योपाध्यायं, इह द्वैतैकत्वात् प्रवृत्त्यादिषु । तत्र

प्रवृत्तिलक्षणमिदम्-“तवसंजमजोगेसुं, ओ जोगो अत्थ ते
पवत्तेइ । असहुं व नियत्तेइ, गणतत्तिहो पवत्तेइ” ॥१॥ इतरो प्र-
तीतो । तथा-(सेह त्ति) शैके अजिनवप्रवजिने, साधर्मिके समा-
नधर्मिके, लिङ्गप्रवचनाभ्यां नपस्विनि खतुर्थेजकादिकारिणं,
तथा कुलं गच्छसमुदायरूपं खप्पादिकं, गणः कुलसमुदायः
कोटिकादिकः, सङ्घस्तत्समुदायरूपः, चैत्यानि जिनप्रतिमाः, ए-
तासां योऽर्थः प्रयोजनं स तथा । तत्र च निर्जरायः कर्मकृतकामः,
वेयावृत्तं व्यावृत्तकर्मरूपमुपपद्यमानमित्यर्थः । अनिर्भूतं कीर्त्या-
दिनिरपेक्षं, दशविधं दशप्रकारम् । आह च—

“वेयावच्चं वाचम-भावो इह धम्मसाहणणिमित्तं ।

अजाइयाण विदिणा, संपाएणमस भावत्थो ॥ १ ॥

आयरिय १ उवज्जाए २, धेर ३ तवस्सो ४ गिज्ञाण ५ सेहणइ ।
साहम्मिय ७ कुल ८ गण ९ सं-च १० संगयं तमिह कायव्वं” ॥२॥

इति । बहुविधं जन्तुपानादिवानभेदेनानेकप्रकारं, करोतीति ।
तथा-न च नैव च (अवियत्तस्स त्ति) अप्रीतिकारिणो
गृहं प्रविशति । न च नैव च [अवियत्तस्स त्ति] अप्रीति-
कारिणः सत्कं गृह्णाति यद् जन्तुपानम् । न वा [अवियत्तस्स त्ति]
अप्रीतिकर्तुः सत्कं संवते भजते, पीठफल्लकशय्यासंस्तारकप्रख-
पात्रकम्बजद्वारकरजोहरणनिषद्याचोत्पट्टकमुखपांसिकापाद-
प्रोष्ठनादि जाजनभारमोपगुपकरणम् । तथा-न च परिवायं
परस्य ऊर्णात्, न चापि दोषान् परस्य गृह्णाति । तथा-परव्य-
पदेशेनापि ग्लानादिव्याजनापि, न किञ्चिद् गृह्णाति, न च विपरि-
णमयति दानादिधर्मोद्धिमुखीकरोति, किञ्चिदपि जनम् । न
चापि नाशयति अपहवद्वारेण दत्तसुकुलं वितरणरूपं सुचरितं
परसंबन्धि, तथा-दत्त्वा च देयं, कृत्या वेयावृत्त्यादिकार्यं, न
भवति पश्चात्तापवान् । तथा-संविभागशीलः लब्धभक्तादिसं-
विभागकारी । तथा समग्रं शिष्यादिसंग्रहणे, उपग्रहे च तेषामेव
जन्तुनादिवानेनोपपद्यमाने यः कुशलः स तथा । (से तारिसे
त्ति) स तादृश आराधयति जनमिदमदत्तादानविरतिलक्षणम् ।

इमं च परद्वन्द्वहरणवेरमणपरिरक्खणद्वयाए पवयणं
जगवया सुकाट्टियं अत्तहियं पेच्चाजाविकं आगमेसिं भइं
सुखं नेयाउयं अकुडिअं अनुत्तरं सव्वदुक्खपायाणं विउ-
समणं ॥

(इमं जेत्यादि) इमं च प्रत्यङ्कं प्रवचनमिति संबन्धः । परद्व-
न्द्वहरणविरमणस्य परिरक्षणं पालनं स एवार्थः, तज्जावस्तत् ।
तस्यैव प्रवचनं शासनमित्यादि व्यक्तम् ।

अस्य पञ्च भाषना—

तस्स एमा पंच जावणाओ ततियस्म वयस्स हुंति परद्व-
न्द्वहरणवेरमणपरिरक्खणद्वयाए । पढं देवकुलसभापवाऽऽवस-
हरुक्खमूलआरापकंदराऽऽगरागिरिगृहकम्मंतुज्जाणजाण -
सात्तकुवियमालमंडवसुम्भवरसुमाणलेणआवणे अस्समि य
एवमादियस्मि दगमाट्टियवीजहरिततमपाणअमंसत्ते अट्टा-
कमे फासुए विवितं पसत्ते उवस्सए होइ विहरियव्वं ।
आहाकम्मवहुंते य जे से आमियसम्मोज्जोसत्तसोहिय-
छाणदुपणक्षिपणअणुक्षिपणजलणजंमचालणं अंतावाहिं
मउजे च अमंजमो जत्थ वट्ठति मंजयाणं अट्टा वज्जयव्वं दु

उवस्मए से तारिसए सुत्तपरिकुट्टे । एवं विवित्तवासवसहि-
समितिजोगेण जावितो भवति अंतरप्पा निचं अहिकरण-
करणकारावणपावकम्मविरए दत्तमणुप्पायउग्गहरूपी ॥१॥

(पठमं ति) प्रथमं भाषणावस्तु विवित्तवसतिवासो नाम ।
तत्राऽऽह-देवकुलं प्रतीतम्, सभा महाजनस्थानम्, प्रपा जल-
शानस्थानम्, आवस्यः परित्राजकस्थानम्, वृक्षसूत्रं प्रतीतम्,
आरामो माधवीलताद्युपेतो दम्पतिरमणाभयो वनविशेषः,
कन्दरा दरी.आकरो शोहापुत्पात्तस्थानम्, गिरिगुहा प्रतीता ।
कर्मान्नां यत्र सुधादि परिक्रम्येत, उद्यानं पुष्पादिमृक्षसंकुल-
मुत्सवाद्यौ बहुजनभोग्यम्, यानशास्त्रा रथादिगृहम्, कुपितशास्त्रा
मृत्पादिगृहोपस्करशाला, मणरूपो यक्षादिमणरूपः, शून्यगृहं,
श्मशानं च प्रतीतम् । सयनं शैलगृहम्, आपणः पण्यस्थानम्,
एतेषां समाहारश्चन्द्रः । ततस्तत्र, अन्यस्मिन्मैत्रेयमादिके एवं प्रकारं,
उपाभये, जवति विहर्त्तव्यमिति सम्बन्धः । किञ्चुत्तं, दकमुदकम्,
मृत्तिका पृथिवीकायः, बीजानि शाक्यादीनि, हरितं कूर्वादिवन-
स्पतिः, वसत्राणां द्वीन्द्र्यादयः, नैरसंसक्तो यः स तथा, तत्र । त-
थाकृते गृहस्थेन स्वार्थे निर्वर्तिते, (फासुए सि) पूर्वोक्तगुणयोगादेव
प्राप्तुके नि-वि, विवित्ते कुर्याददोषरहिते, अत एव प्रशस्ते, उपा-
भये वसतौ, भवति विहर्त्तव्यमास्तव्यम् । यादृशं पुनर्नोसितव्यं
नथाऽन्नावुच्यते- (आहाकम्मबहुत्वे य सि) आध्या साधूनां स-
त्कस्याधानेन साधूनाभित्येत्यर्थः, यत्कर्म पृथिव्याचारम्भक्रिया,
तदाध्याकर्म । आह च-“ हिययस्मि समाहेठ, एगमणं च गाहं
जं तु । वडणं करेइ दाया, कायाण तमाइकम्मं तु” ॥१॥ तेन बहुलः
प्रचुरः, तद् वा बहुलं यत्र स तथा । [जं से सि] य एवंविधः स व-
र्जयितव्य एवापाभय इति सम्बन्धः । अनेन मूलगुणाः शुरुस्य
परिहार उपदिष्टाः । स तथा [आसिय सि] आत्मिकमासवन-
मीषदुदकचटक इत्यर्थः । [सम्मज्जिय सि] सम्मार्जनं शलाका-
हस्तेन कचवरशोधनम्, उत्सिकमत्यर्थं जलाभिषेचनम् । [सोहिय
सि] शोभन वन्दनमालाचतुष्कपूरणादिना शोभाकरणम् । [छाद-
ण सि] जादनं दर्जादिपटलकरणम्, [वुमण सि] सेहिकया धव-
लनम्, [क्षिपण सि] उगणादिना जूमेः प्रथमतो लेपनम्, [अणु-
क्षिपण सि] मृक्षक्षिप्ताया जूमेः पुनर्लेपनम्, [जलण सि]
शैत्यापनोदाय वैश्वानरस्य ज्वलनम्, शोधनार्थं वा प्रकाशकरणा-
य वा द्वापप्रबोधनम् । (भएरुचालण सि) भाग्यादीनां पिउर-
कादीनां, पाण्यादीनां वा तत्र गृहस्थस्थापितानां साध्वर्थं चालनं
स्थानान्तरस्थापनम् । एतेषां समाहारश्चन्द्रः, विजक्रिशोपश्च दृश्यः ।
तत आसिकादिरूपः अन्तर्बहिश्च उपाभयस्य, मध्ये मध्ये च,
असंयमो जीवविराधना, यत्र यास्मिन्नुपाभये, वर्त्तने जवति,
संयतानां साधूनाम्, अर्थाय हेतवे, [वज्जेयव्वे हु सि] वर्जयित-
व्य एव उपाभयो वसतिः, स तादृशः, सूत्रप्रतिकुट्टः-आगमनिषि-
द्धः । प्रथमभावनानिगमनायाऽऽह-एवमुक्तेनानुष्ठानप्रकारेण, विवि-
को लोकद्वयाभितदोषवर्जितः, विविकानां वा निर्दोषाणां वा-
सो निवासो यस्यां सा विवित्तवासवसतिः, तद्विषया या स-
मितिः सम्यक्प्रवृत्तिः, नया यो योगः सम्बन्धः, तेन जावितो जव-
त्यन्तरात्मा । किञ्चिदः, इत्याह- नित्यं सदा, अधिक्रियतेऽधि-
कारीक्रियते, दुर्गतावात्मा येन तद् दुरधिकरणं दुरनुष्ठानं, तस्य
यत्करणं कारावणं च तदेव पापकर्म पापोपादानक्रिया, ततो वि-
रतो यः स तथा । दत्तोऽनुष्ठानश्च योऽवप्रहोऽवप्रहणीयं वस्तु
तत्र कश्चिदस्य स तथेति ।

वितियं आरामुज्जाणकाणवणप्पदेसजागे जं किञ्चि इ-
कनं वा कटिणं वा जंतुं वा परमेरकुच्चकुसुमज्जपला-
लसूयगवद्वयपुष्पफलतयपवालकंदमूलतणकट्टसकराई मे-
एहति सेज्जावहिस्स अछा न कप्पए, उग्गहे अदिस्सम्मि
गेएहत्तं जे हणि हणि उग्गहं अणुएणविय गेएहत्तव्वं ।
एवं उग्गहसमितिजोगेण जावितो जवति अंतरप्पा णिचं
अहिकरणकरणकारावणपावकम्मविरए दत्तमणुप्पायउग्गह-
रूपी ॥ २ ॥

(वितियं ति) द्वितीयं प्रावनावस्तु अनुष्ठानसंस्कारप्रवर्णनं नाम ।
तच्चैवम्-आरामो दम्पतिरमणास्थानभूतमाधवीलतागृहादियुक्तः,
उद्यानं पुष्पमृक्षसंकुलमुत्सवाद्यौ बहुजनभोग्यम्, काननं सा-
मान्यवृक्षोपेतं, नगरासन्नं च, वनं नगरविप्रकृष्टम्, एतेषां प्र-
देशरूपा यो जागः स तथा तत्र । यत्किञ्चिदिति सामान्येनाव-
प्रवर्णनीय वस्तु । तदेव विशेषेणाह-‘इकनं वा’ इदंणसदृशं तृण-
विशेष एव । कठिनकं जंतुकं च जलाशयजं विशेषतृणमेव, प-
र्णमित्यर्थः । तथा परा तृणविशेषः, मेरा तु मुञ्जसिरिका, कुच्चो येन
तृणविशेषेण कुचिन्द्राः कृतं कुर्वन्ति, कुशदन्तयोराकारकृतां विंशे-
षः, पलालं कङ्कवादीनाम्, सूयको मेदपाटप्रसिद्धतृणविशेषः ।
वल्त्वजः तृणविशेषः, पुष्पफलत्वक्प्रवालकन्दमूलतृणकाष्ठ-
शर्कराः प्रतीताः, ततः परादीनां द्वन्द्वः, पुनस्ता आदिर्यस्य तत्त-
था । तद् गृह्णाति आदत्तं । किमर्थम् ? शय्योपधेः संस्काररूप-
स्यापधेः, अथवा संस्कारकस्योपधेः आधीय हेतवे इह तदिति शेषो
दृश्यः, ततस्तं, न कल्प्यते न युज्यते । अवग्रहे उपाभयान्तर्वर्ति-
नि अवग्रहो वस्तुनि, अदत्तेऽननुज्ञाते शय्यादायिना [गिरिहत्तं
जे सि] गृहीतमादातुं, ‘जे’ इति निपातः । अयमभिप्रायः-उपा-
भयमनुज्ञाप्य तन्मध्यगतं तृणाद्यपि तु हापनीयम्, अन्य-
था तद्ग्राह्यं स्यादिति । एतदेवाह-[हणि हणि सि] अह-
नि अहनि प्रतिदिवसम् । अयमभिप्रायः-उपाभयानुज्ञापना-
दिने उपगृह्णाति अवग्रहात्मिकडादिः अनुज्ञाप्य प्रहीतव्यमिति ।
एवमित्यादिनिगमनं प्रथमभावनावदवसेयम्, नवरमप्रवह-
समितियोगेन अवग्रहणीयतृणादिविषयसम्यक्प्रवृत्तिसंब-
न्धित्वेत्यर्थः ।

ततियं पीठफलगसेज्जासंथारगट्टयाए रुक्खा न च्छिदि-
यव्वा, न य छेयणजेयणेण य सेज्जा कारियव्वा, जस्सेव
उवस्मए वसेज्जा, सेज्जं तत्थेव गवेसेज्जा, न य विसमं क-
रेज्जा, न य निवायपवायलस्सुगत्तं, न रसमसगेसु कुब्बिभ-
यव्वं, अग्गिधूमो य न कायव्वो, एवं संजमबहुत्वे संवरव-
हुत्ते संवुरुबहुत्ते समाहिबहुत्ते धीरो काएण फासयंते सययं
अज्जप्पज्जाणजुत्ते समीए, एवं एगे चरेज्ज धम्मं, एवं सि-
ज्जासमितिजोगेण जावितो भवइ अंतरप्पा णिचं अहिकर-
णकरणकारावणपावकम्मविरइदत्तमणुप्पायउग्गहरूपी । ३ ।

इदं तु तृतीयभाषणावस्तु शय्यापरिकर्मवर्जनं नाम । तच्चैवम्-
पीठफलकशय्यासंस्कारकार्यतायै वृक्षा न छेयव्याः, न च छे-
दनेन तद्भूम्याभितवृक्षादीनां कर्त्तनेन, भेदनेन च, तेषां पाषा-
णादीनां वा शय्या शयनीयं कारयितव्या । तथा-यस्यैव गृह-

पनेरुपाधये निमित्ते वसेत्-निवासं करोति, कृष्णं शयनीयं तत्र मवेष्येभ्यः शययेत् । न च विषमं सतीं स्यात् कुर्यात् । न वि-
र्वातप्रवातेस्तु कृत्वं, कुर्यादिति वर्तते । न च दंशमशकेषु विष-
येषु क्षुभितव्यम-क्षोभः कार्यः । अतश्च दंशाद्यपनयनार्थमग्नि-
धूमो वा न कर्तव्यः । एषमुक्तप्रकारेण संयमबहुलः पृथिव्यादि-
सेरक्षणप्रचुरः, संवरणबहुलः प्राणातिपाताद्याध्वद्वारविरोध-
प्रचुरः, संवृतबहुलः कषायेन्द्रियसंवृतप्रचुरः, अस्माद्विष-
हृलक्षितस्वास्थ्यप्रचुरः, धीरो बुद्धिमानक्षोभो वा, परीपेक्षु
कायेन स्पृशन् न मनोरथमात्रेण तृतीयसंवरमिति प्रक्रम-
गम्यम् । सततमध्यात्मनि आत्मानमधिकृत्य आत्मालम्बनं,
ध्यानं चित्तनिरीधसेन युक्तो यः स तथा । तत्रात्मध्यानं
'अमुगणहे, अमुगकुले, अमुगसिन्धवे, अमुगस्त्वमृतासिन्धुः,
न अमृतासिन्धुः' इत्यादिरूपम् । (समीपे वि) समितः समि-
तिभिः, एकः ससहायोऽपि रागाद्यभावात् चरेदनुतिष्ठन्,
धर्मे चारित्र्यम् । अथ तृतीयभावनानिगमनायाह-एवमन्तरो-
दितन्यायेन शय्यासर्मातयोगेन शयनीयाविषयसम्यक्प्रवृ-
त्तियोगेन, शेषं पूर्ववत् ।

चउत्थं साहारणपिण्डवायलाजे सइ भोक्तव्यं संजण सपि-
तं, न सायसूपादिकं, न क्व घनं, न वेगियं, न तुरियं, न चवत्तं,
न साहसं, न य परस्स पीलाकरं सावज्जं, तह भोतव्वं जइ
से तातियं वयं न सीयति साहारणपिण्डवायलाजे सुदुपे अ-
दिष्ठादाणवयनियमवेरमणे, एवं साहारणपिण्डवायलाभे स-
मितजोगेण जाविओ जवति अंतरप्पा णिच्चं अहिकरण-
करणकारावणपावकम्माविरते दत्तमणुप्पायउगइरुय्यी ॥४॥

इह चतुर्थं भावनायस्तु अनुज्ञातभक्तादिभोजनलक्षणम् । तन्मै-
व-साधारणः सङ्गादिसाधर्मिकस्य सामान्या यः पिण्डः, त-
स्य भक्तादेः, प्राप्तिश्च पतद्ग्रहलक्षणस्य, उपलक्षणत्वादुपपद्यन्त-
रस्य च, पात्रे वाऽधिकरणे, लाभो दायकात्सकाशात् प्राप्तिः स
साधारणपिण्डपात्रलाभः, तत्र सति, भोक्तव्यमभ्यवहर्तव्यम् ।
परिभोक्तव्यं च केन कथम् ? इत्याह-संयतेन साधुना, (समियं
ति) सम्यक्, यथाऽदत्तादानं भवतीत्यर्थः । सम्यक्त्वमेवाऽऽह-न
शाकसूपादिकम्, साधारणस्य पिण्डस्य शाकसूपाधिके भागे
भुज्यमाने सङ्गादिके साधारणीति कथयति । ततस्तद्वत्त्वं भवति ।
तथा-न खलु घनं प्रचुरं, प्रचुरभोजनेऽप्यप्रीतिरेव, प्रचुरभोज-
नता च साधारणे पिण्डे भोजकान्तरत्वेन च भुज्यमाने
भवतीति । तज्जिज्ञेयाह-न वेगितं, प्राप्तिश्च गिलने वेगवत् । न
स्वरितं मुखकूपे, न चपलं हस्तप्रीतिवादिप्रकायचलनवत् । न सा-
हसमवितर्कितम्, अत एव न च परस्य प्रीताकरं च तत्सावधं
मिति परस्य प्रीताकरं सावधम्, किं बहुना केन ? तथा भोक्तव्यं सं-
यतेन नित्यं यथा (से) तस्य संयतस्य, तद्वा, तृतीयमनं व स्ती-
दति च्छेयति । दुरीकं चेदं, सुखमत्वात् । इत्यत आह-साधार-
णपिण्डपात्रे भाने विषयभूते सुखं सुनिपुणमतिरक्ताणीयत्वा-
दणुकमपि तदिदं-अदत्तादानविरमणलक्षणं जलेन अभिष-
मनमात्मनो नियन्त्रणं तत्तथा । पादान्तरेण-अदत्तादानाद् मत-
मिति बुद्ध्या नियमेनावश्यतया अक्षिरमणं निवृत्तिस्तत्तथा ।
एतद्विगमयन्नाह-एवमुक्तन्यायेन साधारणपिण्डपात्रलाभे वि-
षयभूते समितियोगेन सम्यक्प्रवृत्तिसंबन्धेन भावितो प्रव-
त्यन्तरात्मा । किंभूतः ? इत्याह-'निष्कमित्यादि' तथैव ।

पंचमं साहमिणसु विणओ पंडजियव्वो । उववरस-
पारणासु विणओ पंडजियव्वो, वायणपरियट्ठणासु विण-
ओ पंडजियव्वो, दाणमहणपुच्छणासु विणओ पंडजिय-
व्वो, निक्खमणपवेसणासु विणओ पंडजियव्वो, आणेषु
य एवमासु बहुसु कारणसत्तेसु विणओ पंडजियव्वो, विण-
ओ वि तवो, तवो वि धम्मो, तम्हा विणओ पंडजियव्वो
गुरुसु माहसु तवस्सीसु य, एवं विणएण जाविओ जवति
अंतरप्पा निच्चं अहिकरणकरणकारावणपावकम्माविरते द-
त्तमणुप्पायउगइरुय्यी ॥५॥

[पंचमं ति] पञ्चमं जायवस्तु । किं तदित्याह-साधर्मिकेषु
धिनयः प्रयोक्तव्यः । एतदेव विषयभेदेनाह-(उववरसपारणासु
ति) आत्मनोऽन्यस्य वा उपकरणं आवाद्यवस्थायां अन्येनोपका-
रकरणम्, तच्च पारणे तपसः सुतस्कन्धादिभूतस्य पारगमनम्, उप-
करणपारणे, तथा-विनयः प्रयोक्तव्यः, विनयश्चेत्याकारादिदानेन
ब्रह्माकारपरिहारादिलक्षण एकत्र, अन्यत्र च गुर्वनुकूला प्रोजना-
दिप्रत्यक्षलक्षणः । तथा-वाचनं सुखग्रहणं, परिवर्तना तन्मैव
गुणनम्, तयोर्धिनयः प्रयोक्तव्यो क्वचनविदानलक्षणः । तथा-दानं
अध्वस्यान्नादध्मोनादिद्वयो दितरणं, ग्रहणं तु तस्यैव परेण दीय-
मानस्यादानम्, प्रच्छेदना विस्मृतसूत्रार्थप्रश्नः, एतासु विनयः प्रयो-
क्तव्यः, तत्र दानग्रहणयोर्गुर्वनुकूललक्षणः । प्रच्छेदनायां तु बन्ध-
नाद्विनिर्णयः । तथा-निष्क्रमणप्रवेशतायास्तु आध्वयिकीतिषध्या-
दिकरणम् । अथवा दस्तप्रसारणपूर्वकं प्रमार्जनानन्तरं पादवि-
क्षेपलक्षणः । किं बहुना प्रत्येकं विषयमणनेत्यत आह-अन्ये-
षु चैवमादिकेषु कारणशतेषु धिनयः प्रयोक्तव्यः । कस्मादेवमि-
त्याह-(विनयोऽपि) न केवलमनशनादितपः, अपि तु विनयोऽपि
तपो वर्तते, आज्यन्तरतपोभेदेषु पठितत्वात्तस्य । यदेवं ततः
किम् ? अत आह-तपोऽपि धर्मः, न केवलं संयमो धर्मः, तपोऽपि
धर्मो वर्तते, चारित्र्यात्तत्तस्य । यत एवं तस्माद्विनयः प्रयोक्त-
व्यः । केषु ? इत्याह-गुरुषु साधुषु नपस्विषु च अष्टमादिका-
रिषु ; विनयप्रयोगे हि तीर्थकराद्यनुकूलस्वकपादत्तादानविरमणं
परिपालितं जवतीति पञ्चमभावनानिगमनार्थमाह-एवमुक्तन्या-
येन जावितो जवत्यन्तरात्मा । किंभूतः ?-‘निष्कमित्यादि’ पूर्ववत् ॥

एवमिणं संवरस्स दारं सम्मं चरियं होइ सुपण्हियं इ-
मेहि पंचहिं वि कारणहिं मणवयणकायपरिविस्वप्रहिं निच्चं
आमरणंतं च एस जोगो नेवव्वो धिइमया मइमया अणा-
सवो अकल्लसो अचिच्चो अपरिस्साइ असंकिज्झिं सुप्पो
लव्वजिणमणुप्पाओ, एवं तं संवरदारं फासियं पण्हियं
सोहियं तिरियं किट्ठियं सम्मं आसाहिं आसाए अणुपासियं
भवति, एवं नायमीणणा भगवथा पण्हियं पण्हियं पासिच्चं
सिच्चिवरसासणमिणं आघवियं सुदेसियं पस्सं तातियं
संवरदारं सम्मतं चि वेमि ।

इदं च निगमनसूत्रं पुस्तकेषु किञ्चित् साक्षादेव पाठ्यकरणेन
च दर्शितम् । व्याख्या आस्य प्रथमसम्बन्धायनवद्वल्लेयति
समाप्तमहमाध्ययनविवरणम् । प्र०११ स०७० द्वा० ।

अदत्ता (दिष्ठा) लायण-अदत्तालोमन-त्रि० । अदत्ता

गुरुपुरतोऽप्यकटिता, आलोचना-आलोचनाई पापं येन सोऽ-
दत्तालोचनः । अदत्तालोचने, न० १ अधि० ।

अदत्ताहार-अदत्ताहार-पुं० । खौर, "अदत्ताहारा वा से अव-
हरन्ति रायाणो वा से विभुं पति" आ० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

अदभ्र-अदभ्र-त्रि० । न० त० । दम्भ-रक् । दम्भमन्त्रस्य, न
दम्भमदभ्रम् । भूर्यै (अनन्ते), जं० ३ वक्० ।

अदम्भवाः-अदम्भवाह-त्रि० । अदम्भं वहतीति अदम्भवाहः ।
चुरित्वाहकेऽन्वाद्यौ, "अदम्भवाहं अमेलनयणं कोकासिय बदम्भ-
पत्तनः" जं० ३ वक्० ।

अदय-अदय-त्रि० । निर्दये, नि० चू० १ उ० ।

अदक्षत-अदक्षत-त्रि० । अदक्षाने, व्य० २ उ० ।

अदस-अदश-त्रि० । दशारहिते, दश० ७ अ० ।

अदारुय-अदारुक-त्रि० । काष्ठादिरहिते, तं० ।

अदिज्ञ-अदेय-त्रि० । न० व० । कयविक्रयनिषेधेन अविद्यमा-
नज्ञातव्ये नगराद्यौ, भ० ११ श० ११ उ० । यत्र हि न केनापि
कस्यापि देयमिति । जं० ३ वक्० । कल्प० ।

अदिष्ट-अदृष्ट-त्रि० । न० त० । अनुपलब्धे, ज्ञा० १३ अ० ।

"तेसिमवि वरायाणमदिष्टकृष्णाणामदिष्टमन्त्रभूयं किंपि
संपादयामीति" आ० चू० १ अ० । प्रागूजन्मकर्मणि, नं०
ज्ञा० । आ० म० । विशेष० । आव० । भ० । (अदृष्टसिद्धिः 'कम्म'
शब्दे तृतीयजाने २४३ पृष्ठे दृष्ट्या) नैयायिकसम्भते गुण-
जेते, 'कर्तृफलदाय्यात्मगुण आत्ममनःसंयोगजः स्वकार्यविधि-
धर्माऽधर्मरूपतया जेद्वान्-अदृष्टाख्यो गुणः' इति वैशेषिकैः प-
रोक्षाऽदृष्टस्वरूपमुपवर्णितम् । कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुर्धर्मः; अध-
र्मस्तु-अप्रियप्रत्यक्षयहेतुरिति । एतच्च तत्समवायिकारणस्या-
त्मनो मनस आत्ममनःसंयोगस्य च निमित्तासमवायिकारण-
त्वेनाज्युपगतस्य निषेधात् कारणाभाये कार्यस्याप्यभावात्
सर्वमनुपपन्नम् । सम्भ० । अदृष्टधर्मणि पुरुषे, व्य० १० उ० ।

अदिष्टदेस-अदृष्टदेश-पुं० । अदृष्टपूर्वदेशान्तरे, व्य० १० उ० ।

अदिष्टधम्म (ण्)-अदृष्टधर्मन्-त्रि० । न० व० । सम्यगनुपल-
भ्युतादिधर्मिण, दश० १ अ० । दशा० ।

अदिष्टभाव-अदृष्टभाव-पुं० । आवश्यकविभुनमदृष्टवति, वृ० १ उ० ।

अथादिमादृष्टनावद्वारं विवृणोति-

आवासगमाईया, मृगमा जाव आइमा जावा ।

ते उ ण दिष्टा जेणं, अदिष्टभावो इव एसो ॥ १ ॥

आवश्यकार्थः सूत्रकृताङ्गं यावत् ये आगमग्रन्थास्तेषु ये
पदार्था अनिषेधास्ते आदिमा भावा उच्यन्ते, (ते उ) ते पुनर्जावा
येन न दृष्टा नावगताः स एषोऽदृष्टभाव इति । उपलक्षणत्वादा-
दिमादृष्टनावो जवतीति । वृ० १ उ० ।

अदिष्टलाभिय-अदृष्टलाजिक-पुं० । अदृष्टस्यापि अपवारका-
दिमभ्याभिर्गतस्य भोत्रादिनिः कृतोपयोगस्य जन्तादेरदृष्टाद् वा
पूर्वमनुपपन्नप्राप्त्यायकास्त्राभो यस्यास्ति स तथा । औ० । तेन वा
खरतीति अदृष्टलाजिकः । अभिप्रहविशेषधारकं भिक्षाचरके,
सूत्र० २ भु० २ अ० ।

अदिष्टसार-अदृष्टसार-त्रि० । अगीतार्थे, प० चू० ।

अदिष्टदृष्ट-अदृष्टदृष्ट-त्रि० । अदृष्टोत्प्रेषणिकेपपदमानीते, ध०
२ अधि० । आव० ।

अदिष्टाणुजाव-अदृष्टाणुजाव-पुं० । क० स० । अदृष्टकलविपा-
के, विशेष० ।

अदिष्ट-अदत्त-त्रि० । स्वामिजीवतीर्थकरगुणभिरक्षितीर्णं, स्वा०
१ ग० १ उ० । "अदिष्टे से वि भ पिबित्" औ० । परकी-
ये ज्ञेये, आ० ८ अ० १ उ० ।

अदैन्य-न० । अदीनभावे, ज्ञा० १३ ज्ञा० ।

अदिष्टविचार-अदत्तविचार-त्रि० । न दत्तो विचारः प्रवेशो
यत्र तान्यदत्तविचाराणि । अननुज्ञातप्रवेशेषु कोष्ठिकादीनां गृहेषु,
व्य० ८ उ० ।

अदित्त-अदृष्ट-त्रि० । न० त० । दर्परहिते शान्ते, वृ० १ उ० ।

अदिष्ट-अदृष्ट-त्रि० । न० त० । चक्षुषोऽविषये, उक्त० १-
अ० । "पञ्चज्ञे आहारनीहारे आर्द्रस्ते मंसचक्षुणा" स०
३४ सम० ।

अदिष्टमाण-अदृष्टमान-त्रि० । अनुपलभ्यमाने, आव० ५
अ० । अनुपदिश्यमाने, आ० १ भु० ३ अ० २ उ० ।

अदीण-अदीन-त्रि० । अकुजिते दीनाकाररहिते, प्रअ० १
सम्भ० ज्ञा० । शोकाजावात् । अन्त० ७ वर्ग । प्रसन्नमनसि
स्वभावस्थे, नि० चू० ३ उ० ।

अदीणचित्त-अदीनचित्त-त्रि० । अदैन्यवन्मानसे, पञ्चा०
१८ वि० ।

अदीणमणस-अदीनमनस्-त्रि० । अदीनं मनो यस्य स अदी-
नमनाः । सूत्रत्वाद्दीनमनाः अदीनमानसो वा । उक्त० २ अ० ।
अनिष्कम्पचित्तं, आ० म० प्र० ।

अदीण्या-अदीनता-स्त्री० । अशनाद्यलाभेऽपि वैकल्याणावे,
ज्ञा० २७ ज्ञा० । तद्वपे जिह्मुसिङ्गे, दश० १० अ० ।

अदीणचित्ति-अदीनचित्ति-त्रि० । आहाराद्यलाभेऽपि शुरुवृ-
त्तां, दश० ९ अ० ।

अदीणसत्तु-अदीनशत्रु-पुं० । कुरुदेशनाथे हस्तिनागपुरवा-
स्तव्ये स्वनामख्याते राजनि, स्वा० ५ ग० १ उ० । ज्ञा० । "अ-
दीणसत्तुस्त रक्षो धारणीपामोक्खाणं देवीसहस्रं उ रोदेया
वि होत्या" विपा० २ भु० १ अ० ।

अदु-अथ-अव्य० । अथशब्दो निपातः । निपातानामनेकार्थ-
त्वाद् अत इत्यस्यार्थे, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० । आनन्त-
र्यं, आ० ९ अ० १ उ० ।

अदुःखण्या-अदुःखनता-स्त्री० । दुःखस्य करणं दुःखनं,
तद्विद्यमानं यस्यामावदुःखनः, तद्विद्यमानं । अदुःखकरणे,
भ० ७ श० ६ उ० । दुःखोत्पादने मानसिकाऽसातानुदीरणे,
पा० १ घ० ।

अदुर्गुह्य-अजुगुप्सित-त्रि० । अगहिते, "अदुर्गुह्यमण-
ग-

रहियमणवज्जमिमं वि एगछा " आ० म० द्वि० । सामायिके,
" अनिहं च अदुगुणितमणगरहितं अणवज्जं च एगछा " आ०
चू० १ अ० । अनिन्दितं, आ० ।

अदुट्ट-अदुष्ट-त्रि० । न० त० । दोषरहिते, प्रअ० १ सम्ब० द्वा० ।
आदिष्ट-त्रि० । दोषरहिते, प्रअ० १ सम्ब० द्वा० ।

अदुष्टचेत (म) अदुष्टचेतस्-त्रि० । ६ ब० । अकलुषान्तःक-
रणे, " तितिक्षन् ए जाणि अदुष्टचेयसा " आचा० १ भु०
५ अ० ४ उ० ।

अदुत्तरं-अथापर-अव्य० । अतोऽनन्तरमित्यर्थे, " अदुत्तरं च
ण गोयमा ! पल्लुणं समरे असुरिदे " अथापरं चेदं च साप-
र्यातिशयवर्णनम् । भ० ३ श० १ उ० । " अदुत्तरं च णं मम
समणा जिग्घासा " इत्य० १ अ० । ज० ।

अदुय-अदुत-न० । अशीघ्रे, भ० ७ श० ९ उ० ।

अदुयत्त-अदुतत्त-न० । समीपे सत्यवचनातिशये, स०
वि० सम० ।

अदुयबंधन-अदुतबन्धन-न० । दीर्घकालिकबन्धने, सूत्र०
२ भु० २ अ० ।

अदुवा-अथवा-अव्य० । पक्षान्तरोपन्यासद्वारेणाऽन्युक्तयोप-
देशे, आचा० १ भु० १ अ० ३ उ० । सूत्र० ।

अदूर-अदूर-त्रि० । न० त० । अविप्रकृष्टे, भ० १ श० १ उ० ।

अदूरग (य) अदूरग-त्रि० । शरीराऽनतिभेदके शल्ये क-
ण्टकादौ, पञ्चा० १६ वि० । परस्परसमीपवर्तिनि, सूत्र० १
भु० ४ अ० २ उ० ।

अदूरगेह-अदूरगेह-न० । प्रत्यासन्नप्रतिवेशिमकगृहे, वृ० २ उ० ।

अदूरसामंत-अदूरसामन्त-पुं० । दूरं विप्रकृष्टं, सामन्तं च सन्नि-
कृष्टं, तन्निषेधाद्दूरसामन्तम् । नातिदूरे नातिसमीपे, भ० १ श०
१ उ० । अनिकटाऽऽसन्नं वसितदेशे, औ० । द्वा० । " अजसुह-
म्मस्स अणुगारस्स अदूरसामंतं उक्कं जाणु जाव विहरति " ति०
१ वर्गे ।

अदूरागय-अदूरागत-त्रि० । समीपदेशं प्राप्तं, " अदूरागय बहु-
संपत्ते अज्जाण पण्डितणं अंतरापदे वट्ठह " भ० २ श० १ उ० ।

अदूसिय-अदुषित-त्रि० । अजिण्ठकृणाकमुषिते, पञ्चा० ६ वि० ।

अदेशकालपलावि (ए)-अदेशकालप्रलापिन्-पुं० । अदे-
शकाले अनवसरप्रलपनशीलोऽनवसरप्रलापी । ('चंचल' शब्दे
दर्शिते) भाषाचपलजेदं, वृ० १ उ० ।

अदेशकालायरण-अदेशकालाचरण-न० । प्रतिपिच्छो देशो-
ऽदेशः, प्रतिपिच्छः कालोऽकालः, तयोर्देशकालयोरचरणं
चरणानावः-अदेशाऽकालाचरणम् । प्रतिपिच्छदेशकालयोश्चर-
णाभावरूपे गृहिधर्मेन्दं, अदेशकालाचरारी द्वि-चौरादिभ्योऽ-
वश्यमुपपद्यमानोति; अदेशकालाचरणं बलाबलविचारणम् ।
ध० १ अधि० ।

अदोस-अदोष-पुं० । तत्त्वाविषयेऽप्रीतिपरिहारे, बो० १६ वि० ।

अद-अद-पुं० अपो ददाति । अप्-वा-क । ६ त० । " सर्वत्र
अधरामचन्द्रे " ॥८॥ १ । ७९॥ इति सूत्रेण बलोपः । आ० मेघे,

मुस्तायां च, तस्याश्चाऽत्यन्तशीतवीर्यत्वेन वैद्यकोक्तेर्जलमवसृज-
त्वाच्च तथात्वम्, आप्यन्ते व्याप्यन्ते श्रुज्जुमासपकृतिधिनक्षत्र-
योगकरणवारादयो येन । आप-दन्-ह्रस्वश्च । वत्सेर, वाच० ।
अर्द-पुं० । अर्धते गम्यतेऽनेनेति अर्दः । आकाशे, ज० २०
श० २ उ० ।

आर्द्ध-त्रि० । अर्ध-रक्त-दीर्घश्च । द्विजे सरसे सजले व-
स्तुनि, सूत्र० ।

अस्य निकेपार्थं सूत्रकृताङ्गनिर्युक्तिकृदाह—

नामं उवणा अहं, दव्वहं चव होइ जावहं ॥

एमो खलु अहमओ, निक्खवो चउविहो होइ ॥ १ ॥

[नामं उवणा अहमित्यादि] नामस्थापनाद्रूपभावनेदात्म-
तुर्धाऽऽर्द्रकस्य निकेपो द्रष्टव्यः ।

तत्र नामस्थापने अनाहत्य द्रव्यार्द्रमतिपादनार्थमाह—

उदगहं सागहं, उविअहं खलु तहा सिणेहहं ॥

एयं दव्वहं खलु, भावेणं होइ रागहं ॥ २ ॥

(उदगहमित्यादि) तत्र उव्यार्द्रं विधा-आगमतो, नो आग-
मतहन् । आगमतो हाता, तत्र आनुपयुक्तोऽनुपयोगो उव्यमि-
तिकृत्वा । नो आगमतस्तु हशरीरजव्यशरीरव्यतिरिक्तम् । यदुद-
केन मृत्तिकादिकं द्रव्यमाङ्गीकृतं तदुदकार्द्रम् । सारार्द्रं तु-य-
द्विदः शुष्कार्द्रमप्यन्तर्मध्ये सार्द्रमास्ते, यथा-धीपर्णसौवर्चला-
दिकम् । 'उविअहं' तु-यत् स्निग्धत्वमप्युक्तं मुक्ताफलरत्नाशो-
कादिकं तद्विनिधीयते, वसयोपलितं वासार्द्रम् । तथा-श्रेष्ठा-
र्द्रं चक्रलेपाद्युपलितं स्तम्भकृष्णदिकं यद्व्यं तस्मिन्धाकार-
तया श्रेष्ठमार्द्रमभिधीयते । एतन्मर्ममप्युदकार्द्रादिकं उव्यार्द्रम-
यानिधीयते, खलुशब्दस्यैवकारार्थत्वात् । जावार्द्रं तु पुनः राग-
स्नेहाभिष्वङ्गः, तेनार्द्रं यज्जीवद्रव्यं तद्वावार्द्रमित्यानिधीयते ।

साम्प्रतमार्द्रककुमारमभिष्टयान्यथा

द्रव्यार्द्रं प्रतिपादयितुमाह—

एगजविय बप्पाऊ, जो अनिमुहओ नामगोए य ।

एते तिस्राऽऽदेसा, दव्वम्मि अहगे होति ॥ ३ ॥

[एगजविय इत्यादि] एकेन भवेन यो जीवः स्वर्गादिरागत्या-
र्द्रककुमारत्वेनोत्पत्स्यते । तथा-ततोऽप्यासन्नतरो बप्पायुष्कः ।
तथा-ततोऽप्यासन्नतरोऽजिमुखनामगोत्रः, योऽनन्तरसमयेवा-
र्द्रकत्वेन समुत्पत्स्यते । एते त्रयोऽपि प्रकारा उव्यार्द्रके द्रष्टव्या
इति । भावार्द्रकं तु-आर्द्रककुमार इति नगरजेदं, तदधिपतौ
राजभेदे, तत्सुते, तद्वंशजेषु च । सूत्र० २ भु० ६ अ० । काठि-
न्ययुक्ते, आनुगुण्ययुक्ते च । अश्विन्यादिके पष्ठे नक्षत्रे, स्त्री० ।
वाच० । आर्द्राया रुद्रा देवता । ज्यो० ६ पादु० ।

अद्विज-आर्द्रकीय-न० । आर्द्रकास्समुत्थितमध्यवनमार्द्रकी-
यम् । आर्द्रककुमारवत्कव्यताप्रतिषेधे सूत्रकृताङ्गस्य द्वितीयश्रु-
तस्काधस्य पष्ठेऽव्ययने, सूत्र० ।

निरुक्तं तु विस्तरतो निर्युक्तिकृतैवेत्यमुक्तम्—

अहपुरा अहसुतो, नामेण अहगो य अणगारो ।

ततो समुद्वियमिणं, अज्जमयणं अहइज्जे ति ॥ ४ ॥

[अहपुरा इत्यादि] आर्द्रकायुष्कनामगोत्राण्यनुभवन् भाषा-
जो जवति । यद्यपि शृङ्गवेरादीनामप्यार्द्रकसङ्गाव्यवहारोऽस्ति,

अहङ्कुर

तथापि नैवमध्ययने तेजयः समुत्थितमनो न तैरिहाधिकारः कि-
मार्द्धककुमारजिधानगराभ्यमुत्थितमनस्तेनैवैहाधिकार इ-
ति कृत्वा तद्वक्तव्यमाभिधीयते । एतदेव निर्युक्तिरुदाह-[अ-
हपुत्र इत्यादि] अस्याः समासेनायमर्थः-आर्द्धकपुरे नगरे आ-
र्द्धको नाम राजा, तत्सुतोऽर्द्धकाजिधानः कुमारः, तद्वंशजाः
किञ्च सर्वेऽर्द्धकाभिधाना एव जयन्तीति कृत्वा । स चानगरः
संवृतः । तस्य च श्रीमन्महावीरवर्द्धमानस्वामिसमयसरणे गो-
शालकेन सार्द्धं हस्तिनापसेइव यादोऽभूत् । तेन च ते पत-
दध्ययनार्थोपस्थासेन पराजिताः, अत इदमभिधीयते । ततस्त-
स्मादार्द्धकास्मृतिथितमिदमध्ययनमार्द्धकायामिति गाथासमा-
सार्द्धः । व्यासार्थं तु स्वत एव निर्युक्तिरुदाहार्द्धकपूर्ववचोपस्थासे-
नासारथ कथयिष्यतीति ।

ननु च शाश्वतमिदं द्वादशाक्षं, गणितप्रिकुमारार्द्धकैकथानकं तु
श्रीवर्द्धमानतीर्थवसरं, नक्तथमस्य शाश्वतत्वमित्याशङ्क्याह-
कामं दुवालसंगं, जिणवयणं मासयं महानागं ।

सम्बज्जयणां तद्वा, सव्वखरसापिवाओ य ॥ ५ ॥

(काममित्यादि) काममित्येतदज्युपगमे, इष्टमेवतदस्माकम् ।
तद्यथा-द्वादशाक्षमपि जिनवचनं शाश्वतं नित्यं महाभागं महा-
नुभाबमामर्षैषध्यादिश्रद्धिसमन्वितत्वात् केवलमिदं, सर्वाण्य-
प्यध्ययनार्थेयजृन्तानि, तथा सर्वाङ्गरसन्निपाताश्च मन्त्रापका-
द्व्याप्यवशा नित्या एवेति ॥ ५ ॥

ननु च मतानुज्ञा नाम निग्रदस्थानं भवन इत्याशङ्क्याह-

तह वि य कोइ अत्थो, उप्पजति तम्म समयम्म ।

पुव्वभणिओ अणुमतो, इति इसिजासि ए य जहा । ६ ।

(तह वि य इत्यादि) यद्यपि सर्वमपीदं उच्यतेः शाश्वतं, तथा-
पि कोऽप्यर्थस्तस्मिन्समये तथा क्षेत्रे च कुतश्चिदार्द्धकादः सका-
शादाविर्भावमास्कन्दति, स तेन व्यपदिश्यते । तथा-पूर्वमप्य-
सावर्थोऽन्यमुद्दिश्योक्तोऽनुमतश्च प्रवर्तते, श्रुतिर्भाषणपुत्ररा-
ध्ययनादिषु यथेति ।

संभनं विशिष्टतरमध्ययनोपधानमाह-

अज्जइएण गोसा-लजिक्खुव्वंजवनिस्सिद्धीणं ।

अन हत्थितावसानं, कहियं इणमो तद्वा वाञ्छं ॥ ७ ॥

(अज्जइएणेत्यादि) आर्याद्रकेण समवसरणाभिमुखमुच्चलि-
नेन गोशाशकजिह्वोस्तथा ब्रह्मवर्तिनां त्रिद्विगुणां यथा ह-
स्तिनापमानां च कथितमिदमध्ययनार्थजानं तथा वक्ष्ये सूत्रेण-
ति । सूत्रं २ श्रुं ६ अ० ।

अहङ्क-आर्द्धक-न० । अर्द्धयति रोगान् । अर्द्धः अन्तर्जतस्यैव रक्त-
दीर्घश्च, सहायां कन् । आर्द्धायां जम्भौ जातं वा बुन् । आर्द्धय-
ति जिह्वाय, आर्द्ध-णिच्-बुन् वा । मूलप्रधाने वृक्षजेदे, आर्द्धि-
काऽप्यत्र । स्त्री० । वाच० । शृङ्गवेरे, आच्चा० २ श्रुं १ अ० ८ उ० ।
(आर्द्धकशब्दार्थो नगरभेदादिकं च 'अह' शब्दे समुक्तम्) ।

अहङ्क (य) कुमार-आर्द्धककुमार-पुं० । आर्द्धकनामधेये कु-
मारे, स्था० २ श्रुं ६ अ० ।

अथार्द्धककुमारस्य निरवशेषा धनव्ययना-

(१) निर्युक्तिरुन्मताभिप्रायेण सत्तिममार्द्धककुमारकथानकम् ।

(२) आर्द्धककुमारेण सह विषदमानस्य गोशाशकस्य तीर्थ-
कृद्विषयेऽस्याऽऽविष्करणम् ।

(३) तथार्द्धककुमारस्य समाधानम् ।

(४) अगतरागद्वेषस्य प्रज्ञाप्रमाणस्यापि दोषाभावः ।

(५) राजाद्युपजोगिनो न श्रमणव्यपदेशभाजः ।

(६) समवसरणाद्युपजोगवतोऽपि भगवतो न कर्मबन्धः ।

(७) केवलां भावशुद्धिमेव मन्यमानस्य बौद्धस्य स्मरणम् ।

(८) हिंसामन्तराऽपि मांसो न जङ्गणीयः ।

(९) आर्द्धककुमारेण सह ब्राह्मणानां विवादः ।

(१०) एकद्विगुणिः सहार्द्धककुमारस्योत्तरग्रन्थस्युत्तराणि ।

(११) तथा हस्तिनापसेः सहोक्तिप्रत्युत्तराणि ।

(१) तत्र तात्पर्यमवसरणबन्ध आर्द्धककथानकं
गाथाभिरेव निर्युक्तिरुदाह-

गामे वसंतपुरये, सामयिओ परणिसहिओ निक्खंतो ।

जिक्खाऽऽयरिया दिहा, ओहामिय जत्तवेहासं ॥ ८ ॥

संवेगममावन्ने, माई जत्तं चड्ढु दियलाए ।

चउज्जणं अहपुरे, अहमुओ अहओ जाओ ॥ ९ ॥

पीती य दाणिह वतां, पुच्छणमजयस्स पच्छ वेसो उ ।

तेणावि सम्पादिह्ति-त्ति होज्ज पक्खिमाऽरहम्मि गओ ॥ १० ॥

दहुं संवुच्छं र-क्खिओ य गयाण वाहणपलाओ ।

पव्वावंता धरितो, रज्जं न करेति को अओ ॥ ११ ॥

अगणितो निक्खंतो, विहरइ पक्खिमाऽदारिगा चओ ।

सुवरणवसुहाराओ, रत्नो कहणं च देवीए ॥ १२ ॥

वरआइ पिता तीसे, पुच्छण कहणं च वरण देवारे ।

जाणाऽपार्याविवं, आगमाणं कहण निग्गमाणं ॥ १३ ॥

पक्खिमाए समवे, सपरीवारा वि जिक्खुपक्खियणं ।

जोग सुतो पुच्छण सु-चवंध पुत्ते य निग्गमाणं ॥ १४ ॥

रायगिहागम चोरा, रायजया कहण तेसि दिक्खया ।

गोसालजिक्खुबंधं-तिदं कियानावसेहिं महवादां ॥ १५ ॥

वादे पराइयत्ते, सव्वे वि य समणमज्जुवगताओ ।

अहङ्कसहिया सुव्वे, जिणवीरमाभिनिकखंता ॥ १६ ॥

(नामे इत्यादि गाथाष्टकम्) आसां चार्द्धः कथानकावसेयः ।
तत्तद्वद्व-मनवज्जनपदे वसन्तपुरग्रामः, तत्र सामयिको नाम कुट्ट-
म्बी प्रतिवर्तते स्म । स च संसारभयोद्वेगो धर्मघोषाचार्योऽनिके
धर्मे श्रुत्वा सपत्नीकः प्रवर्जितः । स च सदाचारतः संविद्भिः
साधुभिः सार्द्धं विहरति स्म, इतरा साध्वीभिः सहति । कदाचि-
त्त्वासावकस्मिन्नगरे जिक्खार्थमट्ठनीं दृष्ट्वा तामसौ तथाविधक-
मौदयापूर्वतानुस्मरणेन तस्यामध्युषपन्नः, तेन चात्मीयोऽभि-
प्रायो छितीयस्य साधोनिवेदितः, तेनापि श्रुतत् प्रवर्तिन्याः, त-
याऽपि आजिहितम्-न मम देशान्तरे एकाकिन्या गमनं युज्यते । न
चासौ तत्राप्यनुबन्धं त्यज्यतीत्यनो ममास्मिन्नवसरं भक्तप्रस्था-
स्याममेव श्रेयः, न पुनर्घतघिलोपनम् । इत्यतस्तथा भक्तप्रस्था-
स्यानपूर्वकमात्मोद्बन्धनमकारि, सुता साऽगारव दंघलोपनम् ।
श्रुत्वा चेनं व्यतिकरमसौ संवेगमुपगतः । चिन्तितं च तेन-तथा
व्रतभङ्गभयादिदमनुष्ठितम्, मम त्वसौ संजात एवेत्यताऽहम-
पि भक्तप्रस्थास्यानं करोमीत्याचार्यस्यानिवेदैव मायावी, प्र-
मसंवेगापन्नोऽसावपि जक्तं प्रत्याख्याय दिवं गतः । ततोऽपि च

प्रत्यागत्याऽऽद्रपुरे नगरे आर्द्धकुसुत आर्द्धकामिधानो जातः। सा-
ऽपि च देवशोकाकचयुता वसन्तपुरे नगरे भेष्टिकुत्रे दारिका जा-
ता। इतरोऽपि च परमरूपसंपन्नः पौवनस्थः संवृत्तः। अन्यदाऽ-
सान्नाद्रकपिता राजगृहनगरे भेष्टिकस्य राज्ञः स्नेहाविष्करणार्थं
परमप्राभुनोपेतं मदत्तमं प्रेषयति स्म। आर्द्धकुमारोणासीं पृष्टः-
यथा-कस्यैतानि महाहार्णययुग्माणि प्राभुतानि मन्त्रिणा प्रेषितानि
वास्यन्तीति। असायकथयत्-यथा-आर्यदेवो तव पितुः परममित्रं
भेष्टिको महाराजः, तस्यैतानीति। आर्द्धकुमारोणाप्यभाणि-किं
तस्यास्ति कश्चिद्योगः पुत्रः? अस्तीत्याह। यद्येवं, मत्प्रहितानि
प्राभुतानि जयता तस्य समं पण्ययामीति जणित्वा, महाहार्णयि प्राभू-
तानि समर्प्यानिदिनम्-वक्तव्योऽसीं महत्त्वनायथाऽऽद्रककुमार-
स्त्वयि स्निह्यतीति। स च महत्तमो गृहीतो जयप्राप्तो राजगृह-
मगात्। गत्वा च राजद्वारपद्मनिवेदितो राजकुलं प्रविष्टः। दृष्ट्वा
भेष्टिकः। प्रणामपूर्वं निवेदितानि प्राभुतानि। कथितं च यथा
मदिष्टम्। तेनाप्यासनाशनताम्बूलादिना यथाहंप्रतिपत्त्या सं-
मानितः। द्वितीये चाह्मपाँककुमारस्तत्कानि प्राभुतान्यमयकुमार-
स्य समर्पितानि; कथितानि च तत्प्रीत्युत्पादकानि तत्संदिष्ट-
वचनानि। अजयकुमारोणापि परिणामिकययुद्धा परिणामितम-
नूनमसौ नव्यः समासन्नमुक्तिगमनश्च, तेन मया सार्द्धं प्रीति-
मिच्छति। तदिदमत्र प्राप्तकालम्-यदादिनीर्यकरप्रतिकरप्र-
तिमासं दर्शनेन तस्यानुग्रहः क्रियते, इति मत्वा तथैव कृतम्।
महाहार्णयि च प्रेषितानि प्राभुतानीति। उक्तञ्च महत्तमः-यथा-
मत्प्रदत्तप्राभुतमेतदेकान्ते निरूपणीयम्। तेनापि तथैव प्रति-
पन्नम्। गतञ्चासावार्द्धकपुत्रम्। समापेतं च प्राभुतं राज्ञः, द्विती-
ये चाह्मपाँककुमारस्यति। कथितं च यथासंदिष्टम्। तेनाप्ये-
कान्ते स्थित्वा निरूपिता प्रतिमा। तां च निरूपयत ऊहाऽ-
पोदविमर्शनेन समुत्पन्नं ज्ञातिस्मरणम्। चिन्तितं च तेन-यथा-
ममाभयकुमारेण महानुपकारोऽकारि मन्त्रमप्रतिबोधत इति। त-
तोऽसावार्द्धकः संजातज्ञातिस्मरणोऽचिन्तयत्-यस्य मम देवशो-
कभोगैर्येषां सतं संपद्यमानैस्तृप्तिर्नानुत्तस्यामीभिस्तुष्टैर्मानुषैः
स्वल्पकाङ्क्षिनैः कामभोगैस्तृप्तिर्नैविष्यतीति कुतस्त्यम्? इत्येत-
त्परिगणय्य निर्विषयकामभोगो यथाञ्चित्तोगमकुर्वन् राज्ञा संजा-
तभयेन मा क्विद्यायादित्यतः पञ्चभिः शतैः राजपुत्राणां रक्षयि-
तुमारेने। आर्द्धकुमारोऽप्यश्ववादनिकया विनिर्गतः, प्रधाना-
श्वेन प्रपलायितः। ततश्च प्रव्रज्यां गृहहन् देवतया संपन्नं जव-
तोऽद्यापि भणित्वा निवारितोऽप्यसावार्द्धको राज्यं तावच्च क-
रोति स्म। काऽप्यो मां विहाय प्रव्रज्यां प्रहीष्यतीत्यजिसंधाय तां
देवतामवगणय्य प्रव्रजितः। विहरश्चन्द्राऽप्यतरप्रतिमाप्रतिपन्नः
कायोत्सर्गव्यवस्थितो वसन्तपुरे तथा देवलोकचयुतया भेष्टिकु-
दित्रा परदारिकामध्यगतया 'आरमत्येष मम भर्ता' इत्येवमुक्ते स-
त्यनन्तरमेव तत्सन्निहितदेवतयाऽर्द्धयोदशकोटिपरिमाणा 'शो-
भनं व्रतमनयति' भणित्वा हिरण्यवृष्टिमुक्ता। तां च हिरण्यवृष्टिं
राजा गृहहन् देवतया सर्पाद्युत्थानतो विधृतः। अभिहितं च तथा-
यथैतद् हिरण्यं जातमस्या दारिकायाः, नान्यस्य कस्यचिदित्य-
तस्तत्पित्रा सर्वं संगोपितम्। आर्द्धकुमारोऽप्यनुकूलोपमर्गं इति
मत्वाऽश्वनान्यत्र गतः। गच्छति च काले दारिकायाः वरकाः समा-
गच्छन्ति स्म। पृष्टो च पितरौ तथा-किमेवामागमनप्रयोजनम्?। क-
थितं च ताज्याम्-यथैते तव वरका इति। ततस्तयोक्तम्-तात!
सकृत्कन्याः प्रदीयन्ते मानेकशः; दत्ता चाहं तस्मै यस्मिन्बन्धि हि-
रण्यजातं जवद्विष्टुहीतम्। ततः सा पित्राऽज्ञाणि-किं त्वं न जामी-

वे?। तयोक्तम्-तत्पादगतानि ज्ञानदर्शनतो जानामीति। तदेवमसौ
तत्परिज्ञानार्थं सर्वस्य भिक्षार्थिनो जिज्ञां दापयितुं निरूपिता।
ततो द्वादशजिर्वर्गैः कदाचिन्नासीं प्रवितव्यतानियोगेन तथै-
व विहरस्समायातः; प्रत्यभिज्ञातश्च तथा तत्पादचिह्नदर्शनतः।
ततोऽसौ दारिका सपरिवारा तत्पृष्ठतो जगाम। आर्द्धकुमारो-
ऽपि देवतावचनं स्मरन्स्तथाविधकर्मोदयादृषयं प्रवितव्यतानि-
योगेन च प्रतिभन्नस्तथा सार्द्धं पुनर्नि स्म प्रोगात्। पुत्रश्चोत्प-
न्नः। पुनरार्द्धकुमारोणासावभिहितः-संप्रतं ते पुत्रो द्वितीयः,
अहं स्वकार्यमनुतिष्ठामि। तथा सुतव्युत्पादनार्थं कार्पासकर्त्त-
नमारब्धम्। पृष्टा चासौ बालकेन-किमर्थः! एतद्भवत्या प्रार-
ब्धमितरजनाचरितम्?। ततोऽम्बावचोक्त-यथा तव पिता प्रव-
जितुकामः, त्वं आद्यापि शिशुरसमर्थोऽर्थार्जने, ततोऽहमना-
या स्त्रीजनोचतेनानिन्देन विधिनाऽऽत्मानं जयन्तं च किल पा-
सयिष्यामीत्येतदाशोच्येदमारब्धमिति। तेनापि बालकेनोत्पन्नप्र-
तिभया तत्कर्त्तितसृष्टेर्नैव 'कार्यं मद्भक्तो यास्यतीति' तन्मनोऽनुकूल-
मापिणापविष्ट एवासौ पिता परिवेष्टितः। तेनापि चिन्तितम्-या-
वन्नाऽमी बासककृतवेषेन तन्तवस्तावन्त्येव वर्षाणि मया गृहे स्था-
तव्यमिति। निरूपिताश्च तन्तवो यावद्वादश, तावन्त्येव वर्षाण्य-
सौ गृहवासे व्यवस्थितः। पूर्णपुद्गादशसु संवत्सरेषु गृहार्निर्गतः,
प्रव्रजितश्चेति। ततोऽसौ स्वार्थनिष्पन्न एकाकिविहारेण विह-
रन् राजगृहाभिमुखं प्रस्थितः। तदन्तराले च तद्गृहार्थं यानि
प्राक् पित्रा निरूपितानि पञ्च राजपुत्रशतानि, तस्मिन्नेव नष्टे
राजभयाङ्गलक्ष्याश्च न राजान्तिकं जम्मु। तत्रादवी दुर्गेण सौर्येण
वृष्टिं कल्पितवन्तः। तैश्चासौ दृष्टः प्रत्यभिज्ञातश्च। ते च तेन पृ-
ष्टाः-किमिति जयार्जरेवञ्जित कर्माश्रितम्? तैश्च सर्वे राजभयादिक
कथितम्। आर्द्धकुमारवचनाश्च सङ्कटाः प्रव्रजिताश्च। तथा राज-
गृहनगरप्रवेशे गोशालको, हस्तिनापसाः, आह्वणाश्च चादे परा-
जिताः। तथाऽर्द्धकुमारदर्शनादेव हस्ती बन्धनादिमुक्तः। ते
च हस्तिनापसादय आर्द्धकुमारधर्मकथाक्रिया जिनवीरसम-
यसरणे निष्क्रान्ताः। राज्ञा च विदिनवृत्तान्तेन महाकुतूहलापू-
रितदृष्टेन पृष्टः-भगवन्! कथं त्वदर्शनतो हस्ती निरर्गलः
संवृत्तः? इति महान् जगयतः प्रभाव इति। एवमभिहितः स-
आर्द्धकुमारोऽब्रवीन्नवमगाययोत्तरम्-

ए दुर्करं वारणपासमोयणं, गयस्स पत्तस्स वणम्मि रायं!।

जहा उ तत्थावसिण्णं तंतुणा, सुदुकरं मे पणिहाइ मोयणं?। ७।

(ण दुर्करमित्यादि) न दुष्करमेतन्नरपाशैर्बद्धमन्तवारणस्य वि-
मोचनं वने, राजन्! एतन्नु मे प्रतिभानि दुष्करम्-यच्च तत्रावलि-
तेन तन्तुना बद्धस्य मम प्रतिमोचनमिति। स्नेहनन्तर्वा हि जन्तू-
नां दुर्बुद्धेर्वा भवन्तीति भावः। गतमार्द्धककथानकम्। इति
दर्शितं समासतो निर्युक्तिकृताऽऽर्द्धककथानकम्। अथ तदेव
सुत्रकृद् व्यासनं दर्शयन्नाह-

(२) यथा च गोशालकेन सार्द्धं वादोऽनूदार्द्धकुमारस्य
तथाऽनेनाप्ययनेनोपदिश्यते-

पुरा कर्त्तं अहं! इमं सुणेह-

मंगंतयारी समणे पुराऽऽसी।

से भिक्खुणो उवण्णत्ता अण्णेगे,

आइवत्ता एहं पुढो वित्थरेण ॥ १ ॥

सा जीविया पट्टविताऽथरेणं,

सजागभो गणभो जिक्रमुमज्जे ।

आइक्खमाणो बहुजसमत्थं ,

न संधयान्ती अवरणं पुत्वं ॥ २ ॥

न च राजपुत्रकमार्जककुमार प्रत्येकबुद्ध भगवन्सर्मापमागच्छन्ते
गोशालकोऽवधीत्-यथा हे आर्द्रक ! यदहं ब्रवीमि तच्छृणु ।
पुरा पुन, यदनेन जघनीयकृता कृत तच्छेदमिति दर्शयति-
एकास्ते जनरहिते प्रदेशे चरितुं शीलमस्येत्येकान्तचारी, तथा
आम्यतीति भ्रमणः, पुराऽऽसीत्पश्चरणोद्युक्तः, सांप्रत नृध्वस्तप-
श्चरणविशेषैर्निर्भस्मिता मां विहाय देवादिमध्यगतोऽसौ धर्मं
किल कथयति, तथा भिक्षुन् बहुतुपनीय प्रतुतिशिष्यपरिकरं
कृत्वा भवविधानां मुग्धजनानामिदानीं पृथक् पृथक्, विस्तरणाचष्टे
धर्ममिति शेषः ॥ १ ॥ पुनरपि गोशालक एव 'सा जीविया'
इत्याद्याह-येय बहुजनमध्यगतेन धर्मदेशना युष्मदुक्ता-
ऽऽगच्छा मा जीविका प्रकरणेन स्थापिता प्रस्थापिता, एका-
की विहरन् लौकिकैः परिच्युत इति मया लोकपाङ्क्तिनि-
मित्तं महान् परिकरः कृतः । तथा चाच्यते- " छत्रं छत्रं पाञ्च,
वस्त्रं यष्टि च चर्चयति जिह्वः । वेपेण परिकरेण च, किय-
ताऽपि चिता न जिह्वाऽपि " ॥१॥ तदनेन दम्भप्रदानेन जीवि-
कार्यमिदमारब्धम् । किञ्च तेन?, अस्थिरं, पूर्वं ह्ययं मया सार्ध-
मेकाक्यन्तप्रान्ताशनेन शून्यरागमदेवकुलाहो वृत्ति कल्पितवान् ;
नच तथा नृनमनुष्ठानं सिकताकयश्च विराग्याहं यावज्जीवं
कर्तुं नालम्, अतो मां विहाय यं बहुन् शिष्यान् प्रतार्यैवेत्येतन् स्फु-
टाटापेन विहरतीत्यतः कर्त्तव्येऽस्थिरश्चापलः, पूर्वचर्यापरित्या-
गेनापरकल्पममाश्रयात् । एतदेव दर्शयति-सभायां गतः
सदेवमनुजपर्वदं व्यवस्थितो (गणभो नि) गणशो बहुशः,
अनकश इति यावत् । (भिक्षूणां मध्य गतो व्यवस्थितः, आचक्षा-
णो बहुजनभ्यां हितो बहुजन्याऽर्थस्तमर्थं बहुजनहितं कथयन्
विहरति । एतच्चास्यानुष्ठानं पूर्वापरेण न संभ्रतं । तथाहि-यदि
सांप्रतीयं वृत्तं प्राकारत्रयं सिद्धासनाशोकवृक्षनामागलचाम-
रादिकं मोक्षाङ्गमभविष्यन्तेन या प्राक्तन्येकचर्या क्लेशबहुला
तथा कृता सा क्लेशाय केवलमस्यति, अथ कर्मनिजगणहेतुका
परमार्थच्युता ततः सास्त्रप्रतावस्था परप्रतारकत्वाद् दम्भकल्पे-
त्यतः पूर्वोत्तरयोरनुष्ठानयोर्मैतद्वैतिकधर्मदेशनारूपयोः परस्पर-
रतो विरोध इति ॥ २ ॥

अपि च-

एगंतमेवं अनुवा वि इण्हि,

दोवग्गमन्नं न समेति जम्हा ।

(एगंतमित्यादि) यद्येकान्तचारिभ्रमेव शोभनं, पूर्वमाधितत्वा-
त्ततः सर्वदाऽन्यनिर्गतेस्तद्वय कर्त्तव्यम् । अथ चेद् साम्प्रतमहा-
परिवारवृत्तं साधु मन्यते, ततस्तदेवाद्यावप्याचरणायमासीत् ।
अपि च-हे अत्यन्तं ग्रायाऽऽनपयद्व्यन्तविरोधोर्धनी वृत्ते नैकत्र सम-
वाये गच्छतः । तथाहि-यदि मौनं धर्मस्ततः किमियं महता प्र-
बन्धेन धर्मदेशना ? अथः नयथ, धर्मस्ततः किमिति पूर्वं मौनव्रत-
माललाप ? । यस्माद्वै तस्मात्पूर्वोक्तव्याहतिः ।

(३) तदेवं गोशालकेन पर्यनुयुक्त आर्द्रककुमारः श्लोकप-
ञ्चाङ्गेनोत्तरदानायाह-

पुत्तिं च इत्तिं च अणागतं वा,

एगंतमेवं पदिसंभयति ॥ ३ ॥

(पुत्तिं चेत्यादि) पूर्वं पूर्वस्मिन्काले, यस्मिन्व्रतिकत्वं, या
चैकचर्या, तच्छब्दस्थत्वाद् घातिकर्मचतुष्टयज्ञायमम् । सांप्रतं
यन्महाजनपरिवृतस्य धर्मदेशनाविधानं, तत् प्राग्बद्धभयोपमा-
हिकर्मचतुष्टयकृपणोद्यतस्य विशेषतस्तीर्थकरणप्रज्ञां वेदनार्थम्,
अपरामां चांशैर्गोत्रशुभायुर्नामादीनां शुभप्रकृतौनामिति । यदि
वा पूर्वं साम्प्रतमनागते च काले रागद्वेषरहितत्वादेकत्वजायनाऽ-
नतिक्रमणाच्चैकत्वमेवानुपचरितं भगवानशेषजनहितं धर्मं क-
थयन् प्रतिसंभयति । न तस्य पूर्वोत्तरयोरवस्थयोगशसाराहित-
त्वाद्भेदोऽस्ति, अतो यदुच्यते भवता पूर्वोत्तरयोरवस्थयोरसाङ्ग-
त्य, तत् प्लवत इति ॥ ३ ॥

एतद्धर्मदेशनया प्राणिनां कश्चित्तु प्रकारो

भवत्युत नेति ? भवतीत्याह-

समिच्च लोगं तसथावराणं,

खेमंकर समणे माहणे वा ।

आइक्खमाणो वि सदस्समज्जे,

एगंतयं सारयती तद्वे ॥ ४ ॥

सम्यग्वाचस्थितं लोकं बहुकल्यात्मकं मत्वाऽप्यगम्य केवल-
लोकेन परिच्छिद्य, तस्यन्तीति ज्ञानात्मनामकर्मोदयात्, इन्द्रिया-
दयः, तथा तिष्ठन्तीति स्थावराः स्थावरनामकर्मोदयात्, स्वाधराः
पृथिव्यादयः तेषामुभयेषामपि जन्तूनां, केमं शान्तिः-रक्षा, तत्कर-
णशालः केमंकर । आम्यतीति भ्रमणः-द्वादशप्रकारतपोनिष्ठ-
देहः । तथा- ' मा हण ' इति प्रवृत्तिर्यस्यासौ माहनः, ब्राह्मणा-
वा, स एवंभूतो निर्ममो रागद्वेषरहितः, प्राणिहितार्थं न ला-
भपूजाख्यात्यर्थं धर्ममाचक्षणाऽपि, प्राग्बत्तं कृष्यावस्थायां
मौनव्रतिक इव वाक्कसयन उत्पन्नादिव्यज्ञानव्याज्ञापागुण-
दापविवेकज्ञतया भाषणेनैव गुणावाप्ति, अनुत्पन्नादिव्यज्ञानम्य तु
मौनव्रतिकत्वेनेति । तथा-देवामुत्तरनर्गतयक्षसहस्रमध्योऽपि व्य-
वस्थितः, पद्माधारपङ्कजवत्, तदोपव्यासद्वाभावात् । भगवत्वि-
रहादाशस्मादापविबलत्वादेकान्तमेवासौ सारयति-प्रख्यातिं
नयति, साधयतीति यावत् । ननु चैकाकिपरिकरेपेतावस्थया-
गस्ति विशेषः, प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वात् । सत्यमस्ति । विशेषो
बाह्यतो, नत्वान्तरतोऽपीति दर्शयति-तथा प्राग्बत्तं, अर्चां लेख्या
शुक्लध्यानाख्या यम्य स तथाचः । यदि वाऽर्चा शरीरं, तच्च प्राग्ब-
द्यस्य स तथाच । तथाहि-अस्मावशोकाद्यष्टप्रातिहार्योपनोऽपि नो-
त्मेकं याति, नापि शरीरं सस्कारायत्तं विदधति । स हि भगवा-
नात्यन्तकरागद्वेषप्रहाणादिकाक्यपि जनपरिवृत्तो, जनपरिवृ-
तोऽप्येकाकी, न तस्य तयोरवस्थयोः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तथा चा-
क्रम-"रागद्वेषौ विनिर्जित्य, किमरण्ये करिष्यसि ? अथ नो नि-
र्जितावेतौ, किमरण्ये करिष्यसि ?" ॥१॥ इत्यतो बाह्यतनं गम-
नान्तरमेव कषायजयादिकं प्रधानं कारणमिति स्थितम् ॥४॥

(४) अपगतं रागद्वेषस्य प्रभापमाणस्यापि दोषाभाव

दर्शयितुमाह-

धम्मं कहेतस्म उ णत्थि दोसा,

खंतस्म दंतस्स जित्तिदिपस्स ।

भामाय दामे य विवज्जगस्स,

गुणे य भामाय णिसेवगस्म ॥ ५ ॥

तस्य भगवतोऽपगतं प्रतपानिकलद्वयमप्यसकलपदार्थ-

विभीषणानस्य जगद्भ्युत्थरणप्रवृत्तस्यैकान्तपरहितप्रवृत्तस्य स्वकार्यनिरपेक्षस्य धर्मं कथयतोऽपि, तु शब्दस्य अप्रिशब्दार्थत्वात्, नास्ति कश्चिदोषः । किंभूतस्य?, इत्याह-स्तान्तिसंपन्नस्य, अनेन कोऽभिनिरासमाह । तथा-दान्तस्यापशान्तस्य, अनेन मानव्युदा-समाह । तथा-जितानि स्वविषयप्रवृत्तिनिषेधेनेन्द्रियाणि येन स जितेन्द्रियः, अनेन तु लोभनिरासमाह । मायायास्तु लोभ-निरासादेव निरासो दृश्यः, तन्मूलत्वात्तस्याः । भाषादोषाः-असत्यसत्यामृषककेशाऽसभ्यशब्दोच्चारणादयः, तद्विवर्जकस्य तत्परहर्तुः । तथा-मायाया ये गुणा-हितमितवशकालासंदि-ग्धभाषणादयः । तन्निषेधकस्य सतो भवतोऽपि नास्ति दोषः । अत्राप्यस्य हि बाहुल्येन मौनव्रतमेव भेयः, समुत्पन्नकेवलस्य तु भाषणमपि गुणायति ॥ ५ ॥

किंभूत धर्ममसौ कथयति ?, इत्याह-

महव्वप पंच अणुव्वप य,
तदेव पंचासव संघेर य ।
विरतिं इह सामाण्यमि पन्ने,
लवावसर्पी समणो ति वेमि ॥ ६ ॥

महान्ति च तानि व्रतानि प्राणानिपातविरमणादीनि, तानि च साधूनां प्रज्ञापितवान् पञ्चापि । तदपेक्षयाऽणूनि लघूनि व्रतानि पञ्चैव, तानि भावकानुद्दिश्य प्रज्ञापितवान् । तथैव पञ्चाश्रवान् प्राणानिपातादिकृपान् कर्मणः प्रवेशद्वारभूतान्, तत्संघं च स-सदृशप्रकारं संयमं प्रतिपादितवान् । संघरचतो हि विरतिर्भव-त्यतो विरतिं च प्रतिपादितवान् । अशब्दात्तत्फलभूतौ निर्जराभौ-क्षौ च । इहास्मिन् प्रवचने, लोके वा, भ्रमणस्य जावः भ्रमण्य-स-पूर्णः संयमः, तास्मिन् वा विधेये मूलगुणान् महाव्रताणुव्रतरूपान्, तथा-वचरगुणान् महाव्रताणुव्रतरूपान्, कृत्स्ने संयमं विधातव्यं । प्राज्ञ इति क्वचित्पाठः । प्रज्ञाने तत्प्रतिपादितवानिति । किंभूतो-ऽसौ ?, त्वं कर्म, तस्मात् (अवसर्पीति) अवसर्पणशीलोऽवस-र्पी, भ्राम्यतीति भ्रमणः तपश्चरणयुक्तः, इत्येतद्दं ब्रवीमि । स्वय-मेव च भगवान्पञ्चमदाव्रतोपपन्न इन्द्रियनोऽन्द्रियगुप्तो विरत-आसौ लवावसर्पी सन् स्वतोऽप्येवामपि तथानूतमुपदेशं दत्त-वान्, इत्येतद् ब्रवीमि । यदि वाऽऽकंकुमारवचनमाकर्ण्यो-ऽसौ गोशालकस्तत्प्रतिपकचूतं वक्तुकाम इदमाह-इत्येतच्छ्र-माय यददं ब्रवीमि तच्चरु त्वम, इति ॥ ६ ॥

यथाप्रतिज्ञातमेवाह गोशालकः-

सीओदगं मेवउ बीयकार्य,
आहायकम्मं तह इत्थियाओ ।
एगंतचारिस्सिह अम्ह धम्मे,
तवस्सिणो णाजिसमेति पावं ॥ ७ ॥

भवनेदमुद्राहितम-परार्थं प्रवृत्तस्याशोकादिप्रातिहार्यपरि-ग्रहः, तथा शिक्कादिपरिकरा, धर्मदेशना च, न दोषायोति यथा, तथाऽस्माकमपि सिद्धान्ते यदेतद्विद्यमानं, तन्न दोषायोति । शीतं च तदुदकं च शीतोदकमप्राशुकोदकम्; तत्संघं परि-भागं करोतु, तथा-बीजकार्योपजोगम्, आध्यात्मिकश्रयणं, स्त्रीप्र-सङ्गं च विदधातु, अनेन च स्वपरोपकारः कृतो जवतीति । अस्मदीयं धर्मं प्रवृत्तस्य एकान्तचारिण आरामोद्यानादि-पञ्चाककिविहारोद्यतस्य तपस्विनो नाभिसमेति-नाभिसंघप्रमु-

पयाति; पापमशुभकमेति । इदमुक्तं जयति-एतानि शीतोदकादी-नि यद्यपीषत्कर्मबन्धाय, तथापि धर्मोधारं शरीरं प्रतिपादयत एकान्तचारिणस्तपस्विनो बन्धाय न भवन्तीति ॥ ७ ॥

(५) बीजाद्युपभोगिनो न भ्रमणव्यपदेशभाजः-

सीतोदगं वा तह बीयकार्य,
आहायकम्मं तह इत्थियाओ ।
एयाँ जाणं पहिमेवमाणा,
अगारिणो अस्समणा भवंति ॥ ८ ॥

एतत्पण्डितैर्बुद्धिमान् आह-एतानि प्रागुपन्यस्तानि अप्राशुकोद-कपरिभोगादीनि प्रतिसेवन्तोऽगारिणो गृहस्थास्ते भवन्त्यध-मणाश्चाप्रव्रजिताश्चैवं जानीहि । व्रतः-"अहिंसा सत्यमस्ते-यं, अह्यचर्यमलुब्धता" इत्येतच्छ्रमणसङ्गं चैषां शीतोदक-बीजाध्यात्मिकीपरिभोगवतां नास्तीत्यतस्ते नामाकाराज्यां भ्रमणाः, न परमार्थानुष्ठानत इति ॥ ८ ॥

पुनरप्याद्रिक पवैतद्दृष्टयायाह-

सिया य बीओदगइत्थियाओ,
पहिमेवमाणा समणा भवंतु ।
अगारिणो वि य समणा जवंतु,
सेवंति ऊते वि तहप्यगारं ॥ ९ ॥

स्यादेतद्भवदीयं मनं, यथा ते एकान्तचारिणः क्षुत्पिपासादिप्र-धानतपश्चरणपीकितश्च तत्कर्तुं न तपस्विनः ? इत्येतद्वाश-ङ्कयाऽऽद्रिक आह-(बीजोदगं ति) यदि बीजाद्युपभोगिनो-ऽपि भ्रमणा इत्येवं जवताऽभ्युपगम्यते, पक्षं तद्वागारिणोऽपि गृहस्थाः भ्रमणा भवन्तु, तेषामपि देशिकावस्थायांमाहासावता-माप निष्कञ्जनतथैकाकिविहारत्व, क्षुत्पिपासादिपीकितं च संभाव्यते । अत आह-(सेवंति ऊ) तुल्यधारणे, सेवत्येव, ते-ऽपि गृहस्थाः । तथाप्रकारमेकाकिविहारादिकमिति ॥ ९ ॥

पुनरप्याद्रिको बीजोदकादिभोजिनां दोषाजिघ्रितसयाऽऽह-

जे यावि बीओदगजान्ति निक्खु,
भिक्खं वि हिंदंति य जीवियह्ठी ।
ते णातिसंजोगमविप्पहाय,
कायोवगाऽणंतकरा भवंति ॥ १० ॥

ये चापि भिक्षुः प्रव्रजिताः, बीजोदकभोजिनः सन्तो हव्यतो अन्न-चारिणोऽपि भिक्षां वाऽटन्ति जीवितार्थिनः, ते तथाज्ञानाः, ज्ञानसं-योगं स्वजनमबंधं, विप्रहाय त्यक्त्वा कायात्कायेषु खोपगच्छ-न्तीति कायोपगाः, तदुपमङ्कारम्भप्रवृत्त्यात्, ससारस्यानन्त-करा भवन्तीति । इदमुक्तं भवति-केवलं स्त्रीपरिभोग एव नैः परि-त्यक्तोऽस्माकं दृश्यतः । शेषेण तु बीजोदकाद्युपभोगेन गृहस्थ-कल्पा एव ते । यस्तु शिक्काऽटनदिकमुपन्यस्तं तेषां, तद् गृह-स्थानामपि केषांचित्संभाव्यते, नैतावता भ्रमणजाज इति ॥ १० ॥

अधुनैतदाकर्ण्य गोशालकोऽपरमुत्तरं दातुमसमर्थोऽवतार्थि-कान्सहायान् विधाय सोल्लुण्ठमसारं वक्तुकाम आह-

इमं वयं तुं तुम पाउकुव्वं,
पानाणो गरिहासि सव्व एव ।

पावाङ्गो पुढो किट्यता,

सयं सयं दिष्टि करेति पाउ ॥ ११ ॥

इमां पूर्वोक्तां, वाच्यम् । तुशब्दो विशेषणार्थः, त्वं प्रादुर्भूत-
प्रकाशयन्, सर्वानपि प्रावादुकान्, गर्हसि जुगुप्ससे, यस्मात्सर्वेऽ-
पि तीर्थिका बीजोदकादिजोजिनोऽपि संसारोच्छिद्यते प्रवर्तन्ते,
ते तु भवता नाज्युपगम्यन्ते । ते तु प्रावादुकाः पृथक् २ स्वीयां
स्वीयां इष्टि प्रत्येकं स्वदर्शनं कीर्तयन्तः, प्रादुर्भूयन्ति प्रकाश-
यन्ति । यदि वा श्लोकपञ्चाद्वैतकुर्या आह-सर्वे प्रावादुका य-
थावस्थितं स्वदर्शनं प्रादुर्भूयन्ति, तत्प्राप्ताण्याच्च वयमपि स्वद-
र्शनाविर्भावेन कुर्मः । तद्यथा-अप्राप्त्युक्तं बीजोदकादिपरिजोगि-
नः कर्मबन्ध एव केवलं, न संसारोच्छेद इतीदमस्मदीयं दर्शनम् ।
एवं व्यवस्थिते काऽत्र परनिन्दाः, को वाऽऽभ्योत्कर्षः ? इति ॥ ११ ॥

किञ्च—

ते अक्षयकस्स विगरहमाणा,

अकस्वन्ति उ समणा माहणा य ।

सतो य अत्थी असतो य एत्थी,

गरहाम दिष्टि ण गरहाम किञ्चि ॥ १२ ॥

ते प्रावादुकाः, मन्योन्वस्य परस्परं तु, स्वदर्शनप्रतिष्ठाऽऽशया पर-
दर्शनं गर्हमाणाः स्वदर्शनगुणानाच्चकृते । तुशब्दात्परस्परतो व्या-
हृतमनुष्ठानं चानुतिष्ठन्ति । ते च अमणा निर्मेधादयो, ब्राह्मणा द्वि-
जातयः, सर्वेऽप्येते स्वकं पक्षं समर्थयन्ति, परकीयं च दूषयन्ति ।
तदेव पञ्चाङ्गेन दर्शयति—(सतो सि) स्वत इति स्वकीये पक्षे
स्वाज्युपगमोऽस्ति पुण्यं, तत्कार्यं च स्वर्गापवर्गादिकमस्ति । अस्व-
तः पराज्युपगमो नास्ति पुण्यादिकमित्येवं सर्वेऽपि तीर्थिकाः
परस्परव्याघातेन प्रवृत्ताः; अतो वयमपि यथावस्थिततत्त्वप्रक-
णतो युक्तिविकल्पादेकान्तदिष्टिं गर्हामो जुगुप्सामः, नशावे-
कास्तो यथावस्थिततत्त्वाविर्भावको भवतीत्येवं व्यवस्थितं त-
त्त्वस्वरूपं वयमाचक्षणा न किञ्चिन्नर्हामः, काणकुण्डोदघट्टनादि-
प्रकारेण केवलं स्वपरस्वरूपाविर्भावेन कुर्मः; न च वस्तुस्वरूपा-
विर्भावेन परापवादः । तथा चोक्तम्—

“ नेत्रैर्मिरीक्ष्य विन्नकण्टककीटसर्पान्,

सम्यक् पथा व्रजत तात्परिहृत्य सर्वान् ।

कुक्कानकुशुतिकुमार्गकुदृष्टिदोषान्,

सम्यग्विचारयति कोऽत्र परापवादः ? ” ॥ १ ॥ इत्यादि ।

यदि कैकान्तवादिनामेवास्त्येव नास्त्येव वाऽभ्युपगमवतामयं प-
रस्परगर्हाण्यो दोषो नास्माकमनेकान्तवादिनां, सर्वस्यापि
सदादेः कथञ्चिदभ्युपगमात् । एतदेव श्लोकपञ्चाङ्गेन दर्श-
यति—(स्वत इति) स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावैरस्ति । तथा—(परत
इति) परद्रव्यादिभिर्नास्त्येवं पराभ्युपगमं दूषयन्तो गर्हा-
मोभ्युपगमकान्तवादिनः । तास्वरूपनिरूपणतस्तु रागद्वेषवि-
रहाच्च किञ्चिन्नर्हाम इति स्थितम् ॥ १२ ॥

एतदेव स्पष्टतरमाह—

ए किञ्चि रूढेणऽभिधारयामो,

सदिष्टिमग्नं तु करेमि पाउ ।

मग्ने इमे किट्टिणं आरिण्णि,

अणुत्तरे मप्पुरिसेट्ठिं अञ्जु ॥ १३ ॥

न कञ्चन भ्रमणं, ब्राह्मणं वा; स्वरूपेण जुगुप्सितान्नाशयवो-

दघट्टनेन जात्या तल्लिङ्गप्रहणोदघट्टनेन वाऽभिधारयामो गर्ह-
णाऽहोदघट्टयामः, केवलं स्वर्हाष्टमार्गे तदभ्युपगतं दर्शनं
प्रादुर्भूतः प्रकाशयामः । तद्यथा—

“ ब्रह्मा लूनशिरा हरिर्दृशि सरुग् व्यालुसशिभो हरः,

सूर्योऽप्युल्लिखितोऽनलोऽप्यल्लिखितभुक्सोमः कलङ्काद्वितः ।

स्वर्नाथोऽपि विसंस्थुलः खलु वपुःसंस्थैरुपस्थैः कृतः,

सन्मार्गस्खलनाद्भवन्ति विपदः प्रायः प्रभूणामपि ” ॥ १ ॥

इत्यादि । एतच्च तैरेव स्वागमे पठ्यते, वयं तु भोतारः केव-
लमिति । आर्द्रककुमार एव परपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षसाध-
नार्थं श्लोकपञ्चाङ्गेनाह—(मग्ने सि) अयं मार्गः पन्थाः सम्य-
दर्शनादिकः कीर्तितो व्याघर्णितः । कैः?, आर्यैः, सर्वैरस्त्या-
द्यधर्मदूरवर्तिभिः । किभूतो धर्मः?, नास्मादुत्तरः प्रधानो वि-
द्यत इत्यनुत्तरः, पूर्वापराव्याहृतत्वाद्, यथावस्थितजीवादिप-
दार्थस्वरूपनिरूपणाच्च । किभूतैरार्यैः?, सन्तश्च ते पुरुषाश्च
सत्पुरुषास्तैश्चतुस्त्रिंशदतिशयोपैतैराविर्भूतसमस्तपदार्थावि-
र्भावकदिव्यङ्ग्यैः । किभूतो मार्गः?, अष्टज् व्यक्तः—निर्दोषत्वा-
त्प्रकटः, अजुर्वा; वक्रैकान्तपरित्यागादकुटिल इति ॥ १३ ॥

पुनरपि स्वसद्वर्धमस्वरूपनिरूपणायाऽऽह—

उष्टुं अदेवं तिरियं दिसासु,

तसा य जे थावर जे य पाणा ।

ज्याहिसंकाजिदुगुंछमाणा,

णो गरहती बुसिमं किञ्चि लोए ॥ १४ ॥

उर्ध्वमधस्तिर्यङ्गेष्वेवं सर्वास्वपि दिक्षु प्रकारापेक्षया, भावदि-
गपेक्षया वा, तासु ये त्रसाः, ये च स्थावराः प्राणिनः । चशब्दौ
स्वगतानेकभेदसंस्पर्शकौ । भूतं सज्जतं तथ्यं, तत्राभिप्राय-
तन्मध्यनिर्णयेन प्राणातिपातादिकं पातकं जुगुप्समानो गर्हमाणः;
यदि वा भूताभिप्राय-सर्वसाधनमनुष्ठानं जुगुप्समानो नैव प-
रलोकं कञ्चन गर्हति निन्दति (बुसिमं ति) सयमवर्णयति । तदेवं
रागद्वेषवियुक्तस्य वस्तुस्वरूपाविर्भावेन, न काञ्चिन्नर्हति । अथ
तत्रापि गद्गा भवति, तर्हि न ह्युष्णोऽग्निः, शीतमुदकं, विषं मारणा-
त्मकमित्येवमादि किञ्चिद्वस्तुस्वरूपमाविर्भावनीयमिति ॥ १४ ॥

स एवं गोशालकमतानुसारी त्रैराशिको निराकृतोऽपि

पुनरन्येन प्रकारेणाऽऽह—

आगतगारे आरामगारे,

समणं उ जीते ए उवेति वासं ।

दक्खा दु संते बहवो मणुस्सा,

ऊणाऽतिरित्ता य लवाऽलवा य ॥ १५ ॥

स विप्रतिपन्नः सञ्चारकमेवाह—योऽसौ भवत्संबन्धी तीर्थ-
करः स रागद्वेषभययुक्तः । तथादि-असावागन्तुकानां कार्पटि-
कादीनामगारमागन्तागारं, तथाऽऽरामेऽगारमारामागारं, त-
त्राऽसौ भ्रमणो भवतीत्येकः । तुशब्द एवकारार्थः । भीत एवासौ
तपोध्वंसनप्रयासत्रागन्तागारादी न वासमुपैति, न तत्रासनस्था-
नशयनादिकाः क्रियाः कुरुते । किं तत्र प्रयकारणम् ?, इति चेत्त-
दाह—वक्ता निपुणः प्रभूतशास्त्रविशारदः । दुशब्दो यस्माद-
र्थः । यस्माद्बहवः सन्ति मनुष्याः, तस्मादसौ तज्जीतो न वासं त-
त्र समुपैति न तत्र समातिष्ठते । किञ्चुताः, न्यूनाः स्वतोऽवमा

हीना, जात्याद्यतिरिक्ता वा, तादृशं पराजितस्य महार्हकाद्यान्तश्च
इति । तानेव विशिष्ट-लपन्तीति लपा बाबासाः, धोषिताने-
कतर्कविशिष्टवद्वक्त्राः । तथा-न लपा मौनप्रतिष्ठा निष्ठितयोगाः,
गुहिकादियुक्ता वा, यद्वशादभिधेयविषया वागेव न प्रवर्तते । त-
त्कालमेवेनासौ युष्मच्छीर्षकृद्वागन्तागारादौ नैव प्रजतीति ॥१५॥

पुनरपि गोशालक एवाऽऽह-

मेहाविणो सिक्खिय बुद्धिमंता,
सुत्तेहिं अत्थेहिं य णिच्छयन्ता ।
पुच्छिसुमाणं अणगार अभं,
इति संकमाणो ण उवेति तत्थ ॥ १६ ॥

मेधा विद्यते येषां ते मेधाविनो ग्रहणधारणसमर्थाः, तथाऽऽचा-
र्वादेः समीपे शिक्षां प्राप्तिताः शिक्षिताः, तथैतत्पक्षिण्यादिचतुर्वि-
धबुद्ध्युपेता बुद्धिमन्तः, तथा-सूत्रेऽपि सूत्रविषयेऽर्थे विनिश्चयज्ञाः,
यथाचास्थितसूत्रार्थवेदिन इत्यर्थः । ते चैवंभूताः सूत्रार्थविषयं मा
प्रश्नमकार्षुः, अन्येऽनगरा एके केचन, इत्येवमसौ शङ्कमानस्तेषां
विषयं तत्र तन्मध्ये उपैत्युपगच्छन्तीति । ततश्च न अज्जुमार्गे
इति, भययुक्तत्वात्तस्य । तथा-स्तेऽविषयं गत्वा न कदाचि-
रुर्मदेशनां च करोति, आर्यं देशेऽपि न सर्वत्र । अपि तु कुत्र-
चिद्विधेत्यतो विषमदृष्टिवाद्यागद्वेषवर्त्यसाविति ॥ १६ ॥

एतद् गोशालकमतं परिहर्तुकाम आर्द्रक आह-

णोऽकामकिच्चा ण य बालकिच्चा,
रायाभिओगेण कुओ जएणं ? ।
वियागरेज्जा पसिणं न वा वि,
सकामकिच्चं णिह आरियाणं ॥ १७ ॥

स हि भगवान्प्रेक्षापूर्वकारितया नाकामकृत्यो भवति, कमनं
काम इच्छा; न कामोऽकामस्तेन कृत्यं कर्त्तव्यं यस्यासावकामकृ-
त्यः, स एवज्ज्ञतो न भवति, अनिच्छाकारी न भवतीत्यर्थः । यो ह पु-
न्रप्रेक्षापूर्वकारितया वर्तते, सोऽनिष्टमपि स्वपरात्मनो निरर्थक-
मपि कृत्यं कुर्वति । भगवांस्तु-सर्वज्ञः सर्वदर्शी परहितैकरतः कथं
स्वपरात्मनो निरुपकारकमेव कुर्यात् ? । तथा च-बालस्यैव कृत्यं
यस्य स बालकृत्यः, न चासौ बालवदनालोचनकारी, न परानु-
रोधापि गौरवाकर्मदेशनादिकं विधत्ते । अपि तु यदि कस्यचि-
द्भव्यसत्त्वस्योपकाराय तज्ज्ञापितं भवति, ततः प्रवृत्तिर्भवति, नान्य-
था । न राजाभियोगेनासौ धर्मदेशनादौ कथञ्चित्प्रवर्तते, ततः
कुतस्तस्य जयेन प्रवृत्तिः स्यादित्येवं व्यवस्थिते केनचित्कचित्संश-
यकृतं प्रश्नं व्यागृणीयात् । यदि तस्योपकारो जवत्युपकारमन्तरेण
न च नैव व्यागृणीयात्, यदि वाऽनुत्तरसुराणां मनःपर्यायज्ञानिनां
च व्यवमनसैव तन्निर्णयसंभावादतो न व्यागृणीयादित्युच्यते ।
यदप्युच्यते भवता-यदि वीतरागोऽसौ किमिति धर्मकथां क-
रोतीति चेदित्याशङ्क्याह-स्वकामकृत्येन स्वेच्छाचारितयाऽसा-
क्षिपि तीर्थकृन्नामकर्मणः कृपणाय न यथाकथञ्चिदतोऽसावज्ञानः,
इहास्मिन्ससारे आर्यकृत्रे चोपकारयोग्ये आर्याणां हि सर्वदेय-
धर्मदूरवर्तिनां तदुपकाराय धर्मदेशनां व्यागृणीयादसाविति ।

किञ्चाऽन्यत्-

गंता च तत्था अदुवा अगंता,
वियागरेज्जा समियाऽऽसुपणे ।

१३७

अखारिया दंसणओ परिच्छा,
इति संकमाणो ण उवेति तत्थ ॥ १८ ॥

स हि जगवान् परहितैकरतो गत्वाऽपि विनेयासखम्, अथवा-
ऽप्यगत्वा यथा भव्यसत्त्वोपकारो जवति तथा भगवन्तोऽर्हन्तो
धर्मदेशनां विदधति । उपाकारे सति गत्वाऽपि कथयन्ति, अस्ति
तु स्थिता अपि न कथयन्ति । अतो न तेषां रागद्वेषसंज्ञश्च इति ।
केवलमाशुप्रज्ञः सर्वज्ञः समतया समदृष्टितया चक्रवर्तिद्रमका-
दियु पृष्टो वा धर्मं व्यागृणीयात् ; “अहा पुष्पस्स कथं तदा
तुष्पस्स कथं” इति वचनात् । इत्यतो न रागद्वेषसंज्ञावस्तस्ये-
ति । यत्पुनरनार्यदेशमसौ न प्रजति तत्रेदमाह-आनार्याः कृत्रभा-
वाकर्माजर्बद्विष्कृताः, दर्शनतोऽपि परि समस्तादिता गताः, प्रज्ञा
इति यावत् । तत्रैवमसौ जगवानित्येतत् तेषु सम्यग्दर्शनमात्रमपि
कथञ्चिज्जवति इत्याशङ्कमानस्तत्र न प्रजतीति । यदि वा विप-
रीतदर्शनिनो भवन्त्यनार्याः शक्ययनादयः, ते हि वर्तमानसु-
खमधैकमङ्गीकृत्य प्रवर्तन्ते न पारलौकिकमङ्गीकुर्वन्त्यनः स-
रुमपगाङ्गमुखेषु तेषु भगवान् याति, न पुनस्तद्वेषादिविदुः इति । य-
दायुच्यते स्वया-यथाऽनेकशास्त्रविशारदगुहिकांसकविद्यासि-
कादितीर्थिकपराभवभयं न तत्समाजे गच्छतीति । एतदपि बाल-
प्रलपितप्रायम् । यतः सर्वज्ञस्य जगवतः समस्तैरपि प्रावाङ्मू-
र्मुखमप्यवज्ञाकयितुं न शक्यते, यादस्तु दूरोत्सारित एवमत्यतः
कुतस्तस्य परानवः ? । भगवांस्तु केवलज्ञात्वेन यत्रैव स्वपरोपका-
रं पश्यति तत्रैव गत्वाऽपि धर्मदेशनां विधत्ते इति ॥ १८ ॥

पुनरन्येन प्रकारेण गोशालक आह-

पणे जहा वणिण् उदयट्ठी, आयस्स हेउं पगरेति संगं ।
तओवमे समणे नायपुत्ते, इवेव मे होति मती वियको ॥ १९ ॥

यथा वणिक् कञ्चिदुद्यार्थी पणं व्यवहारयोग्यं जापनं कर्पू-
रागरुकस्तूरिकाम्बरादिकं देशान्तरं गत्वा विक्रीणोति, तथा
आयस्य लाजस्य हेतोः कारणान्महाजनसङ्गं विधत्ते, तदुपमोऽय-
मपि भवतीत्येकरः धमणो ज्ञातपुत्र इत्येवं मे मम मतिर्भवति,
वितर्को मीमांसा वेति ॥ १९ ॥

एवमुक्तो गोशालकेनार्द्रक आह-

नवं न कुज्जा विहुणे पुराणं,
चिच्चाऽमइं ताई स आह एव ।
पक्कावया वंजवतं ति बुत्ता,
तस्सोदयट्ठी समणे ति वेमि ॥ २० ॥

योऽयं जवता इष्टान्तः प्रदर्शितः, स किं सर्वसाधर्म्येण, उत हे
ज्ञातः ? ; यदि देशतस्ततो न नः कतिमावहति । यतो वणिग्वद्
यत्रैवोपचयं पश्यति तत्रैव क्रियां व्यापारयति, न यथाकथञ्चि-
दित्येतावता साधर्म्यमस्येव । अथ सर्वसाधर्म्येणेति । तन्न
युज्यते । यतो भगवान् विदितवेद्यतया सावदानुष्ठानरहितो नवं
प्रत्यग्रं कर्म न कुर्यात् । तथा-विधुनयत्यपनयति पुरातनं यज्ञ-
चोपप्रादिकं वक्ष्ये । तथा-त्यक्त्वा अमतिं विमतिं, त्रायी जग-
वान् सर्वस्य परित्राणशीलः, विमतिपरित्यागेन चैवंचूत एव ज-
वतीति भावः । त्रायी वा मोक्षं प्रति । अय-वय-मय-पय-चय-तय-
णय गतावित्यस्य रूपम् । स एव भगवानेवाऽऽह-यथा विमति-
परित्यागेन चैवंभूत एव भवतीत्येतावता च संदर्जेन ब्रह्मणो
मोक्षस्य, जतं ब्रह्मवतमित्येतदुक्तम् । तस्मिन्भोक्ते, तदर्थं वाऽनु-

अद्भुतकुमार

प्राप्ते क्रियमाणे तस्योदयार्थं भ्रमण इति प्रवीम्यहमिति ॥२०॥
न चैवेनुता वणिज इत्येतदार्द्रककुमारो दर्शयितुमाह—

समारजंते वणिजा जूयगामं,

परिगृहं चैव ममायमाणा ।

ते एतिसंजोगमविप्पहाय,

आयस्स हेउं पगरंति संगं ॥ २१ ॥

ने हि वणिजः, चतुर्दशप्रकारमपि चतुष्टयं जन्तुसमूह, समार-
भन्ते तदुपमार्द्रिकाः क्रियाः प्रवर्तयन्ति, क्रयविक्रयार्थं शकटया-
नवाहनोष्टमण्डलिकादिभिरनुष्ठानैरिति । तथा—परिगृहं द्विपद-
चतुष्पदधनधान्यादिकं मम। कुर्वन्ति ममेदमित्येवं व्यवस्था-
पयन्ति । ने हि वणिजो ज्ञातिभिः स्वजनैः सह यः संयोगस्तम-
विप्रहायापरित्यज्य, आयस्य लाभस्य हेतोर्निमित्तादपरेण सार्द्धं
सङ्गं संयन्त्रं प्रकुर्वन्ति । भगवांस्तु परज्जावरकापरोऽपारग्रहस्य-
क्तस्वजनपक्षः सर्वत्रप्रतिषेधो धर्मार्थमन्येष्वयं गत्वाऽपि धर्म-
देशानां विधत्ते, अतो भगवतो वणिग्भिः सार्द्धं न सर्वमाध-
र्म्यमस्तीति ॥२१॥

पुनरपि वणिजां दोषमुद्गाढयन्नाह—

विचंसिणो मेदुणसेपगाढा ,

ते ज्ञोयण्हा वणिगा वयंति ।

वयं तु कामेसु अज्जोववन्हा ,

अणारिया पेमरेसु गिच्छे ॥ २२ ॥

विचंसि द्रव्यं तद्वन्वेष्टुं शोभ येषां ते विचंसिणः । तथा—मेदुणे स्त्री-
संपर्कं, सप्रगाढा अच्युपपन्नाः । तथा—ते भोजनार्थमाहारार्थं, व-
णिज इत्येतेनैव प्रजन्ति, वदन्ति वा । तांस्तु वणिजो ययमेव धूम-
यथैव कामेष्वभ्युपपन्ना गृह्णाः, अनार्यकर्मकारित्वादनार्या रमेणु
च स्नातागौरवादिषु गृहा मुच्छिन्ताः, नन्येवभूता भगवन्तोऽस्त-
न्तः, कथं तेषां ते सह साधर्म्यमाप्तं ? इत्येत एव निरस्तेषां
कथनं ॥ २२ ॥

किञ्चान्यत्—

आरंभं चैव परिगृहं च ,

आवउस्मिमा गिस्मिमा आयदंटा ।

तेमि च से उदए जं वयासं ,

चउरंतऽणंताय उहाय एह ॥२३॥

आरंभं सावधानुष्ठानं च, तथा—परिगृहं साऽभ्युन्मृज्यापरित्यज्य,
तस्मिन्नेवारंभे क्रयविक्रयपचनपाचनादिकं, तथा—परिगृहं च
धनधान्यादिरण्यसुवर्णद्विपदचतुष्पदादिकं, निश्चयेन धिता वडा
निःश्रिताः, वणिजा भवन्ति, तथाऽऽर्मेव दण्डो, दण्डयतीति
दण्डो, येषां ते जयन्त्यान्मदण्डा, असदाचारप्रवृत्तिरिति । जावो-
ऽपि चेत्तां वणिजां परिग्रहार्थं वयंतां स उदयो लाभो यदर्थं ते
प्रवृत्ताः, यच्च त्वं लाभं वदस्मि, स तेषां चतुरन्तश्चतुर्गतिको यः
समाराऽनन्तस्त्वस्मै तदर्थं तवतीति । न चेहास्वावेकान्तेन तन्म-
दु तस्यापि जयतीति ॥ २३ ॥

एतद्वयं दर्शयितुमाह—

गोगंत एऽच्चंतिग उदणं, वयंति ते दो वि गुणोदयस्मि ।

से उदए मादि मणंन एत्ते, तमुदयं साहयइ ताऽ एताः ॥२४॥

एकान्तेन जयतीत्यैकान्तिकः, तथा नतद्वाभार्थं प्रवृत्तस्य विपर्य-
यस्यापि दर्शनात् । तथा—नाप्यात्यन्तिकः सर्वकालजायी, तत्क्रयव-
र्शनात्; स तेषामुदयो लाभो नैकान्तिको नात्यन्तिकश्चेत्येवं तद्विदो
वदन्ति । तां च हावपि जावौ विगतगुणोदयो भवतः । एतदुक्तं
भवति—किं तेनोदयेन साजरूपेण यो नैकान्तिकः, नात्यन्तिकश्च,
पश्चादनर्थायति । यच्च भगवतः (से) तस्य दिव्यज्ञानप्राप्तिल-
क्षण उदयो लाभो यो वा धर्मदेशनाऽप्राप्तनिर्जराक्षकणः, स च
साद्विरलन्तश्च । तमेवंभूतमुदयं प्राप्तो भगवानन्येषामपि तथा-
चूतनेवांश्च साधयति कथयति, श्लाघते वा । किंभूतो भगवा-
न् ? , ताय । अय-वय-मय-पय-वय-तय-णय-गतावित्यस्य
दण्डकघातोर्णेनिप्रत्यये रूपम्, मोक्षं प्रति गमनशील इत्यर्थः ।
आयी वा, आसन्नजन्मानां प्राणकरणात् । तथा—ज्ञाती, ज्ञाता कृत्रि-
या, ज्ञात वा चस्तु ज्ञातं विद्यते यस्य स ज्ञाती; विदितममस्तवेद्य
इत्यर्थः । तदेवंजनेन भगवता तेषां वणिजां निर्विधकानां कथं
सर्वसाधर्म्यमाप्तं ? ॥ २४ ॥

(६) सांप्रतं कृतदेवमवसरणपश्चाद्वीदेवचन्द्रकसिंहासनाशु-
पजोगं कुर्वन्प्राधाकर्मकृतवसतिनिषेधकसाधुवक्त्रं तदनुम-
निकृतेन कर्मणाऽसां तं स्तिष्यते?, इत्येतन्नोशाक्षकमतमाशङ्क्याऽऽह—

अद्विमयं सर्वपयाणुकंपी,

धम्मं त्रियं कम्मनिवेगदंउं ।

तमायदंतीहं ममायरंता,

अवांदिणं—ते पडिरुवमेयं ॥ २५ ॥

अस्मै भगवान् समवसरणाशुपभागं कुर्वन्प्राधाकः सन्तुप-
भोगं करोति । एतदुक्तं भवति—नहि तत्र भगवतो मनागत्या-
शंसा, प्रतिबन्धा वा विद्यते, समतृणमणिमुक्तालोष्टाक्षतया
तदुपजोगं प्रति प्रवृत्तेर्देवानामपि प्रवृत्तनोद्विनावयिष्णां कथं
तु नाम जयन्तां धर्माभिमुखं प्रवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमात्म-
लाभार्थं च प्रवर्तनात्, अतो जगवानहिसकः । तथा—सर्वेषां
प्रजायन्त इति प्रजा जन्तवः, तदनुकम्पी च, तान्संसारं पर्यट-
तोऽनकम्पयते तच्छुद्धिश्च । तमेवंरूपं धर्मपरमार्थरूपं व्यव-
स्थितं कर्मविधेकहेतुभूतं जयद्विधा आत्मदण्डैः समाचरन्त
आत्मकल्पं कुर्वन्ति, वणिगादिभिरुदाहरणैः । एतच्चाबोधरज्ञान-
स्य प्रतिकरूपं वर्तते । एकं तावद्विदमज्ञानं यत्स्वतः कुमारप्रवर्तनम् ।
द्वितीयं चैतत्प्रतिकरूपमज्ञानं यद्भगवतामपि जगद्विद्वानां सर्वाति-
शयनिधानज्ञानानामितैः समन्यापादनेमिति ॥ २५ ॥

साम्प्रतमाद्रिकुमारमपहस्तिगतोशालक ततोभगवद्विजिमुखं
गच्छन्तं दृष्ट्वाऽथान्नराक्षे शक्यपुत्रीया त्रिकव द्दमुत्तुर्यदेनद्विण-
श्वपुत्रानुपपन्नं बाह्यमनुष्ठानं कृषितं, तच्छोजनेन कृतं जयताः यतो-
ऽतिफलुगुप्रायं बाह्यमनुष्ठानम्, आन्तरमेव त्वनुष्ठानं समारमोक्तयोः
प्रधानाङ्गम्, अस्मन्निष्ठान्ते चैतदेव व्याख्यायते । इत्येतदार्द्रककु-
मार ! ज्ञो राजपुत्र ! त्वमवहितः शृणु, श्रुत्वा चावधारयेति वणि-
न्या ते जिभ्रुका आन्तरानुष्ठानसमर्थकमात्मोयसिष्ठान्ताऽऽविर्जा-
वतायदमाहुः—

पिन्नागपिंभीमवि विष्ममूले,

कई पण्जा पुग्मि इमे ति ।

अलाउयं वा वि कुमारं ति,

स क्षिपती पाणिबहणं अम्हं ॥ २६ ॥

पिण्याकः खलः, तस्य पिण्डिर्निष्कः, तद्वचेनमपि सत् कस्मि-
न्धिसंज्ञमे स्नेह्यादिविषये केनचित्प्रवृत्तता प्रावरणं खलोपरिक्रान्तं,
तच्च स्नेह्येनान्वेषुं प्रवृत्तेन पुरुषोऽयमिति मत्वा, खलपिण्ड्या सह
गृहीतम्, ततोऽसौ स्नेह्यो घल्लवेष्टितां तां खलपिण्डीं पुरुषबु-
द्ध्या शूले प्रोतां पावकेऽपचत् । तथा-अस्माकं तुम्बकं कुमारोऽ-
यमिति मत्वाऽस्मावेव पपाच, स चैवं चित्तस्य दुष्टत्वात्प्राणिव-
धजनितेन पातकेन युज्यते, अस्मत्सिद्धान्ते चित्तमूलत्वाच्चुमा-
शुजबन्धस्य, इत्येवं तावदकुशलचित्तप्राप्तायादकुर्वन्सपि प्राणा-
निपातप्रतिघातफलेन युज्यते ॥ २६ ॥

अमुमेव दृष्टान्तं वैपरित्येनाऽऽह-

अहवा वि विच्छूण मिलकखु सूमे,

पिआगबुदीइ नरं पण्जा ।

कुमारं वा वि अलावुं नि ,

न लिप्पई पाणिबहेण अम्हं ॥२७॥

अथवाऽपि सत्यपुरुषं खलबुद्ध्या कश्चिन्स्नेह्युः शूलाप्रोतसमू-
पचेत्, तथा-कुमारं बालं, तुम्बकबुद्ध्याऽस्मावेव पचेत् । नैवम-
वासौ प्राणिवधजनितेन पातकेन लिप्यतेऽस्माकमिति ॥ २७ ॥

किञ्चाऽन्यत्-

पुरिमं च विच्छूण कुमारं वा,

सुद्धम्मि केई पण्जायतेण ।

पिआयपिणीं सतीमारुहेत्ता,

बुद्धाण तं कप्पति पारणाण ॥२८॥

पुरुष पा, कुमारं वा, विच्छूण शूले कश्चित्पचेज्जानतेजस्यशाया-
महाखलपिण्ड्यायमिति मत्वा सतीं शोभनां तदेतद्बुद्धानामपि
पारणाय भोजनाय कल्पते योग्य भवति; किमुतापरंपराम् ? ।
एवं सर्वथास्वस्थचित्तित मनसाऽसकृत्तित कर्मचयं नाग-
च्छत्यस्मत्सिद्धान्ते । तदुक्तम् "अविज्ञानोपचितं विपरिज्ञानोप-
चितमीर्षापथिकं स्वप्नान्तिकं चेत कर्मोपचयं न याति" ॥ २८ ॥

पुनरपि शाक्य एव दानफलमधिकृत्याऽऽह-

मिणायगाणं तु छुवे सहस्से,

जे जोयए णितिण भिक्खुयाणं ।

ते पुण्णं सुमहं जिणिता ,

जन्ति आरारोप महंसता ॥२९॥

स्नातका बोधिसत्त्वाः । नृशब्दात्पञ्चशिखापदिकादिपरिग्रहः ।
तेषां भिक्षुकाणां सहस्रवृत्तं, ये निजे शाक्यपुत्रीये धर्मे व्यवस्थिताः
केचिदुपासकाः पचनपाचनावपि कृत्वा भोजयेयुः समांसगुह-
दाडिमेनेष्टेन भोजनेन, ते पुरुषा महासत्त्वाः अद्भुताश्च, पुण्य-
स्कन्धं महान्तं समावर्ज्य, तेन च पुण्यस्कन्धेनारोप्याख्या देवा
भवन्त्याकाशोपगाः, सर्वोत्तमां देवगतिं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

(७) तदेवं बुद्धेन दानमूलः, शीलमूलश्च धर्मः प्रवेदितः, त-
देत्यागच्छ, बोद्धसिद्धान्तं प्रतिपद्यस्वेत्येवं भिक्षुकैर्गमहितः
नन्दाईकोऽनाकुलया दृष्ट्या तांस्त्रीकयोवाचेदं वक्ष्यमाण-
मित्याह-

अजोगरुवं इह संजयाणं,

पावं तु पाणाण पमज्ज कानं ।

आवोदिण दोएह वि तं अमाहु,

वयंति ने यावि पडिस्सुणंति ॥ ३० ॥

इहास्मिन्भवदीये शाक्यमते, संयतानां भिक्षुणां, यदुक्तं प्राक्,
तदत्यन्तेनायोग्यरूपमघटमानकम् । तथाहि-अहिंसार्यमुत्थितस्य
त्रिगुतिगुप्तस्य पञ्चममितिर्सांभितस्य सतः प्रवर्जितस्य सम्यग्-
ज्ञानपूर्विकां क्रियां कुर्वतो भावशुद्धिः फलवती भवति, तद्विपर्य-
स्तमनेस्त्वज्ञानावृत्तस्य भ्रामोहाकुलीकृतान्तरात्मतया खलपु-
रुषयोर्विवेकमज्ञानतः कुतस्या भावशुद्धिः । अत्यन्तमसाम्प्रतमे-
तद् बुद्धमतानुसारिणाम्, यत्खलबुद्ध्या पुरुषस्य शूले प्रोतनप-
चनादिकम् । तथा बुद्धस्येवाखलबुद्ध्या पिशितभक्षणांनुमत्यादिक-
मिति । एतदेव दर्शयति-प्राणानामिन्द्रियाणामपगमेन नृशब्द-
स्यैवकारार्थत्वात् पापमेव कृत्वा, रसमातागौरवादियुद्धास्तद-
भावं व्यावर्णयन्ति । एतच्च तेषां पापाभावव्यावर्णनमवाधै अवा-
धिनाभार्थं तयोर्द्वयोरपि संपद्यते, अतोऽस्माध्वेतत् । कयोर्द्वयोः?,
इत्याह-ये वदन्ति पिण्याकबुद्ध्या पुरुषपाकेऽपि पातकानां, ये
च तेन्यः श्रुतयन्त्येतयोर्द्वयोरपि वर्गयोरसाध्वेतदिति । अपि च-
नाज्ञानावृत्तमूढजननावयुक्ता शुद्धिर्भवति । यदि च स्यात्, संसा-
रभोचकादीनामपि तर्हि कर्मविमोक्तं स्यात् । तथा भावशुद्धिमेष
केवशामन्युपगच्छतां भवतां शिष्टस्तुपदमुत्पन्नपिण्डपातादिकं,
चैत्यकर्मैर्दिकं चानुष्ठानमनर्थकमपद्यते, तस्माद्वैर्वाविधया जा-
यशुद्ध्या शुद्धिरुपजायते इति स्थितम् ॥ ३० ॥

परपक्वं वृषयित्वाऽऽद्रकः स्वपक्वाऽविर्जोवनायाऽऽह-

उहं अहेयं तिरियं दिमागु,

विशाय द्विगं तमथावगाणं ।

जुयाजिसंकाइ दुगंछमाणा,

वदं करेजाव कुओ विहऽरिथि ? ॥३१॥

ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्षु या दिशः प्रज्ञापनादिकास्तासु सर्वास्थपि
दिक्षु, अस्मानां, स्थावरानां च जन्तूनां यन्त्रस्थायरूपेण जीव-
तिष्ठच्चतुरस्रपदनाङ्कुरोद्भवच्छेदश्चानादिकं, तद्विज्ञाय चतुर्भि-
शङ्कया जीवोपमर्शोऽत्र भविष्यतीत्येवंबुद्ध्या सर्वमनुष्ठानं क्षु-
प्यमानस्तदुपमर्दं परिहरन् वदेत् । (कुतोऽपि) अतः कुतोऽस्तीहा-
स्मिन्नेवं दृतेऽनुष्ठाने क्रियमाणे प्रोच्यमाने वाऽस्मत्पक्वे युष्मदापा-
दितो दोष इति ? ॥ ३१ ॥

अधुना पिण्याके पुरुषबुद्ध्यामस्तवमेव दर्शयितुमाह-

पुरिमं चि विस्सत्ति न एवमत्थि ,

आणारिण से ऽपुरिसे तहा हु ।

को संजवा पिआगपिण्डियाण ? ,

वाया वि एमा बुइया असच्चा ॥ ३२ ॥

तस्यां पिण्याकबुद्ध्यां पुरुषोऽयमित्येवमत्यन्तजडस्यापि विश्रुति-
रेव नास्ति, तस्माद्य एव वक्ति सोऽयन्तोऽपुरुषः । तथाऽन्युपगमेन,
नृशब्दस्यैवकारार्थत्वेऽनार्थ एवासौ यः पुरुषमेव खलोऽयमिति
मत्वा इतेऽपि नास्ति दोष इत्येवं वदेत् । तथाहि-कः संभवः
पिण्ड्यां पुरुषबुद्धेः ?, इत्यतो वागपीयसीदृग्मन्येति, सन्त्योपघा-
तकत्वात् । ततश्च निःशङ्कप्रहार्यनालोचको निर्विवेकतया वक्ष्यते,
तस्मात् पिण्याककाष्ठादावपि प्रवर्तमानेन जीवोपमर्दरीकणा
साशङ्केन प्रवर्तितव्यमिति ॥ ३२ ॥

किञ्चान्यत्—

वायाजियोगेण जमावहेजा,
णो तारिमं वायमुदाहरिजा ।
अट्टाणमेयं वयणं गुणालं,
णो दिक्खिए वूय ऽनुदालमेयं ॥ ३३ ॥

वाचाऽभियोगो वागजियोगः, तेनापि यद्यस्मात्, आघहेतु पापं कर्म, ततो विवेकी ज्ञाणगुणवेषणो, न तादृशीं ज्ञाणमुदाहरिजाभिदध्यात् । यत एव ततोऽस्थानमेतद्वचनं गुणानाम्, नहि प्रवर्जितो यथावस्थितार्थाभिधान्येतदनुदारमसुष्ठु पारस्पर्यं निःसारं निरूपयितुं वचनं भूयात् । तथा-पिण्याकोऽपि पुरुषः, पुरुषोऽपि पिण्याकः । तथाऽलाबुकमेव बालकः, बालक एवाऽलाबुकमिति ॥ ३३ ॥

आम्पतमार्ककुमार एव तं भिक्षुकं युक्तिपराजितं सन्तं

सांस्सुणं विभणिपुराह—

लण्हे अट्टे अहां एव तुम्हे,
जीवाणुभागे सुविचिंति ए य ।
पुणं समुदं अवरं च पुट्टे,
ओलोए पाणितले ठिए वा ॥ ३४ ॥

अहो ! युष्माजिः, अथानन्तर्ये वा, एवं ज्ञातानुपगमे सति लब्धा-र्था विज्ञानं यथावस्थितं तत्त्वार्थां तथावगतः सुविचिन्तितो भव-द्विर्जीवानामनुभागः कर्मविपाकस्तर्पामेति, तथैव ज्ञेयं विज्ञानेन भवतां यथाः पुण्यसमुद्रमपरं च पृष्ठं गतमित्यर्थः । तथा भवद्वि-रेवं विधिविज्ञानावलाकनेनावलोकिनः पाणितलस्थ इवाय लोक इति; अहो ! जवतां विज्ञानातिशयः, यदुत प्रवन्तः पिण्याक-पुरुषयोर्बालाऽलाबुकयोर्वा विशेषानभिज्ञया पापस्य कर्मणो बधेनद्वावाभावं प्राकल्पितवन्त इति ॥ ३४ ॥

तदेव परपक्वं दूषयित्वा स्वपक्वस्थापनायाऽऽह—

जीवाणुजागं सुविचिंतयता,
आहारिया अन्नविहे य सोहिं ।
न वियागरे छन्नपओपजीवी,
एसोऽणुधम्मो इह संजयाणं ॥ ३५ ॥

मैत्रीशशासनप्रतिपक्षाः सर्वज्ञोक्तमार्गाऽनुमाग्णो जीवाना-मनुजागमवस्थाविशेषः, तदुपमर्देन पीमां वा, सुष्ठु विचिन्तयन्तः पर्यालोचयन्तोऽन्नविधौ शुक्तिमाहृतवन्तः स्वीकृतवन्तः, द्विचत्वारिंशद्वापरहितेन, शुकेनाहारेणाहारं कृतवन्तो न तु यथा भवतां पिशिताद्यपि पात्रपतितं न होषायति । तथा-अन्नपक्षोपजीवी मा-तृत्वानोपजीवी सन् न व्यागृण्णायात् । एवोऽनन्तरोक्तो, अनुपध्या-द्धर्मोऽनुधर्मस्तीर्थकरानुष्ठानादन्तरं जयतीत्यमुना विशिष्यते । इदानीं जगति, प्रवचने वा, सम्यग्यतानां सत्साधूनां न तु पुन-रेवं विधिविज्ञानमिति । यच्च भवद्विरोदनादेरपि प्राणयज्ञस-मानतया हेतुनूततया मांसादिसादृश्यं चाशते, तद्विज्ञाय लोक-तीर्थान्तरीयमतम् । तथाहि-प्राणयज्ञत्वेन तुल्येऽपि किञ्चित्मांसं किञ्चित्वामांसमित्येव व्यवह्रियते । तथा-गोक्षीररुधिरादेर्ज-ज्ञानाज्यव्यवस्थितिः, तथा-समानेऽपि स्त्रीत्वे ज्ञायार्थवद्वादी ग-म्यागम्यव्यवस्थितिर्गतिरिति । तथा-शुष्कतर्कदृष्ट्या यो प्राण्याङ्गत्वा-दिभि हेतुर्भवतां पण्यम्यते । तथा-“जकणीयं भवेन्मांसं, प्रा-

ययङ्गत्वेन हेतुमा । ओदनादिवदित्येवं, कश्चिदाहेति तार्किकः” ॥ १ ॥ सोऽसिद्धानैकान्तिकविरुद्धोऽप्युष्टत्वात्पकर्णनीयः । तथाहि-निरंशात्वाद् वस्तुनस्तदेष मांसं, तदेव च प्राण्याङ्ग-मिति प्रतिज्ञायैकदेशादसिद्धः । तथा-नित्यः शाब्दो नित्यत्वा-त् । अथ भिन्नं प्राणयज्ञं, ततः सुतरामासिद्धः, व्यभिकरणत्वात् । यथा-देवदत्तस्य गृहं, काकस्य काण्यम् । तथा-ऽनैकान्तिकोऽपि, श्वादिमांसस्याभक्ष्यत्वात् । अथ तदपि कश्चित्कर्तव्येति चेत् ? एवं च सत्यन्यादेरभक्ष्यत्वादनैकान्तिकत्वम् । तथा-विरुद्धव्यभिचार्यपि, यथा-ऽयं हेतुर्मांसस्य भक्ष्यत्वं साधय-ति, एवं बुद्धानामपुत्रत्वमपि । तथा-लोकविरोधनी चेयं प्रति-ज्ञा । मांसोदनयोरसाम्याद् दृष्टान्तविरोधश्चेत्येवं व्यवस्थिते यदुक्तं प्राण-यथा बुद्धानामपि पारणाय कल्पत एतदिति, तदसाध्वितं स्थितम् ॥ ३५ ॥

अन्यदपि त्रिकुकोक्तमार्ककुमारोऽनूय दूषयितुमाह—

सिणायगाणं तु दुवे सहस्से,
जे जोयए णिति ए जिकुवुयाणं ।
असंजए लोहियपाणि से ऊ,
णियच्छते गरिहम्मिहेव लोए ॥ ३६ ॥

स्नानकानां बोधिसत्त्वकल्पानां त्रिस्तुणां नित्यं यः सहस्रद्वयं नोजयेदित्युक्तं प्राक् । तद् दूषयति-असंयतः सन् रुधिराङ्गिकापा-णिरनार्य इव गर्हो नित्यं जुगुप्सापदवी भाधुजनानामिह लोक एव निश्चयेन गच्छति, परलोकं वाऽनार्यगम्यां गतिं यातीति । एवं तावत्सावयाऽनुष्ठानानुमन्तृणामपान्नभूतानां यद्वा न तत्क-मेव धायेत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

किञ्चान्यत्—

पूत्रे उरञ्जं इह मारिया णं,
उहिद्वभत्तं च पणप्पत्ता ।
तं लोणतेल्लेण उवक्खहेत्ता,
सपिप्पलीये पगरंति मंसं ॥ ३७ ॥

आर्द्रकुमार एव तन्मतमाविष्कुर्वन्निदमाह-स्थूलं वृहत्काय-मुपचितमांसशोणितम्, उरञ्जमुरणकम्, इह शाक्यशासने, भिक्षुकसंघोद्देशेन व्यापाद्य घातयित्वा, तथोहिद्वभत्तं च प्रक-ल्पयित्वा, तदुरञ्जमांसं लवणतैलाभ्यामुपसंस्कृत्य पाच-यित्वा, सपिप्पलीकमपरुष्यसमन्वितं प्रकर्षेण भक्षणयोग्यं मांसं कुर्वन्तीति ॥ ३७ ॥

संस्कृत्य च यत्कुर्वन्ति तदंशयितुमाह—

तं जुंजमाणा पिमितं पजृतं,
ण ओवक्षिप्पामो वयं रणं ।
इवेवमाहंसु अणजधम्मं,
अणारिया बाल रसेसु गिद्धा ॥ ३८ ॥

तत्पिशितं शुक्रशोणितसंभूतमनार्य इव भुञ्जाना अपि प्र-भूतं तद्वजसा पापेन कर्मणा न धयमुपलिप्यामः, इत्येवं धा-र्योपेताः प्राक्षुः अनार्याणामिव धर्मः स्वभावो येषां ते तथाऽ-नार्यकर्मकारित्वादनार्याः, बाला इव बाला विवेकरहितत्वाद्-संपु च मांसादिकेषु गृह्णा अभ्युपपन्नाः ॥ ३८ ॥

एतच्च तेषां महतेऽनर्थायेति दर्शयति—

जे यावि भुंजन्ति तदहपगारं ,
सेवेति ते पावमजाणमाणा ।
माणं न एयं कुसला करोती ,
बाया वि एसा बुइयाउ मिच्छा ॥ ३९ ॥

ये चापि रसगौरवगृह्याः शाक्योपदेशवर्तिनः, तथाप्रकारं
क्यूलोरघ्नं संस्कृतं घृतलवणमरिचादिसंस्कृतं पिशिनं च, भुञ्ज-
तेऽभ्यन्ति, तेऽनार्याः, पापं कल्मषम्, अज्ञानानां निर्विवेकिनः,
सेवन्ते आददन्ते । तथा चोक्तम्—

“निसामूलमभ्यमास्पदमलं ध्यानस्य रीढस्य यद् ,
बीभत्स रुधिराधिल कृमिगृहं दुर्गन्धपूयादिकम् ।
शुक्राक्षप्रभवं नितान्तमालिनं सद्भिः सदा निन्दितं ,
को भुङ्क्ते नरकाय राजससमो मांसं तदात्मदुहः ? ” ॥ १ ॥

अपि च—

“मां स भक्षयिताऽमुत्र, यस्य मांसमिहाहम्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्व, प्रवदन्ति मनीषिणः ” ॥ २ ॥

तथा—

“योऽस्ति यस्य च तन्मांस-मुभयोः पश्यतान्तरम् ।
एकस्य क्षणिका कृत्ति-रन्यः प्राणैर्वियुज्यते ” ॥ ३ ॥
तदेवं महादोषं माम्सादनमिति मत्वा यद्विधेयं तददर्शयति-
एतदेवंभूतं मांसादनाभिलाषरूपं मनोऽन्तःकरणं, कुशला नि-
पुणा मांसाशित्वविपाकवेदिनस्तन्निवृत्तिगुणाभिज्ञाश्च, न कु-
र्वन्ति, तर्वाभिलाषादात्मनो निवर्तयन्तीत्यर्थः । आस्तां तावद्भ-
क्षणं, चागम्येषा यथा मांसभक्षणेऽदोष इत्यादिका भारत्यभि-
हितोक्ता मिथ्या । तुशब्दान्मनोऽपि तदनुमत्यादौ न विधेय-
मिति । तन्निवृत्तौ चेद्देवानुपमा श्लाघा, अमुत्र च स्वर्गोपवर्ग-
गमनमिति । तथा चोक्तम्—

“भुत्वा दुःखपरम्परामतिघृणां मांसाशिनं दुर्गतिं,
ये कुर्वन्ति शुभोदयेन विरतिं मांसादनस्यादृगन् ।
तद्दीर्घायुर्दृष्टिर्न गदरुजा संभाव्य यास्यमिति ते,
मर्त्येषूद्भूतभागधर्ममतिषु स्वर्गोपवर्गेषु च” ॥ ३६ ॥ इत्यादि ।
न केवलं मांसादनमेव परिहात्यैर्मन्यदपि मुमुक्षुणां परि-
हर्तव्यमिति दर्शयितुमाह—

सन्वेमि जीवाण दण्डयाए ,
सावज्जदोसं परिवज्जयंता ।
तस्संकिणो ऽमिणो नायपुत्ता ,
चदिद्वजत्तं परिवज्जयंति ॥ ४० ॥

सर्वेषां जीवानां प्राणार्थिनां, न केवलं पञ्चेन्द्रियाणामेवेति स-
र्वग्रहणम् । दयार्थतया दयानिमित्तं सावद्यमारम्भं महानयं दोष-
इत्येवं मत्वा तत्परिवर्जयन्तः साधवः । तच्छङ्किनो दोषशङ्कित-
अधयो महामुनयो ज्ञातपुत्रीयाः श्रीमन्महावीरवर्कमानशिष्याः,
चदिद्वद्वानाय परिकल्पितं यद्भक्षणमादिकं, तत्परिवर्जयन्ति ॥ ४० ॥

किञ्च—

नूयानिसंकाए णुगंछमाणा ,
सन्वेसि पाणाण विहाय दंढं ॥
तम्हा ण जुजन्ति तदहपगारं ,

एसोऽणुधम्मो इह संजयाणं ॥ ४१ ॥

भूतानां जीवानाम्, उपमर्शशङ्कया सावद्यमनुष्ठानं जुगुप्समाना
परिहरन्तः, तथा-सर्वेषां प्राणिनां दण्डयतीति दण्डः समुपता-
पस्तं, विहाय परित्यज्य, सम्यगुत्थिताः सत्साधवो यतस्ततो न
लुञ्जन्ते, तथाप्रकारमाहारमशुक्रजातीयमेषोऽनुधर्मः, इहास्मिन्मव-
क्ष्यते, संयताना यतीनां तर्धकगवरेणात् । अनुपम्याचर्यत इत्यनुना
विशेष्यते । यदि चाणुरिति स्तोकेनाप्यतिचारेण वा बाध्यते
शिरीषपुष्पमिव सुकुमार इत्येतोऽणुना विशेष्यत इति ॥ ४१ ॥

किञ्चाऽन्यत्—

निगंघधम्ममि इमं समाहिं ,
अस्सिं धुठिवा अणिहो चरेज्जा ।
बुद्धे मुणी सीलगुणोववेए ,
अच्चत्थतं पाउणती सि झोगे ॥ ४२ ॥

अस्मिन्मौनीन्द्रधर्मे बाह्याभ्यन्तररूपो ग्रन्थोऽस्यास्तीति नि-
र्ग्रन्थः, स चासौ धर्मश्च निर्ग्रन्थधर्मः, स च धृतचारिभ्रातृ-
का-त्यादिको वा सर्वलोकोक्तः, तस्मिन्मन्त्रभूतधर्मे व्यवस्थितं, इमं पूर्वो-
क्तं समाधिमनुप्राप्तः, अस्मिन्मन्त्राशुक्राहारपरिहाररूपे समायौ, सुष्ठु
अतिशयेन स्थित्वा, अनीहोऽमायः । अथवा-निहम्यत इति निहः,
न निहोऽनिहः, परीक्षैरपीडितः । यदि वा-स्निह इ धने, स्निह
इति स्नेहरूपवन्धनरहितः संयममनुष्ठानं चरेत् । तथा-बु-
द्धोऽयगततत्त्वा, मुनिः कालत्रयवेदी, शीलेन क्रोधाद्युपशमरू-
पेण, गुणैश्च महात्तरगुणचतुस्त्रयेण युक्त इत्येवंगुणकलि-
तोऽत्यर्थतां सर्वगुणातिशायिनीं सर्वद्वन्द्वोपरमरूपां संतोषाभि-
कां श्लाघा प्रशसा लोके लोकोत्तरं वाऽऽप्नोति ।

तथा चोक्तम्—

“राजानं तृणतुल्यमेव मनुते शक्रेऽपि नैवादरो ,
विक्तोपाज्जनरक्षणव्ययकृताः प्राप्नोति नो वेदनाः ।
संसारान्तरधर्यपीड लभते समुक्तवर्जितेयः ,
संतोपात्पुरुषोऽमृतत्वमचिराद्यात्सुरेन्द्रार्चितः” ॥ १ ॥ इत्यादि ।

(१) तदेवमार्कककुमारं निराकृतगोशालकाजीवकबीरमतम-
भिसमीक्ष्य साम्प्रतं द्विजातयः प्रोचुः । तद्यथा-जो आर्कककुमार !
शोभनमकारि भयता, यदेते वेदबाह्ये द्वे अपि मते निरस्ते,
तत्साम्प्रतमप्यार्हतं वेदबाह्यमेव, अतस्तदपि नाभयणार्हं भवद्वि-
धानाम् । तथाहि-जवाद् कृत्रियवरः, कृत्रियाणां च सर्ववर्णोत्तमा
ब्राह्मणा पवोपास्याः, न शूद्राः, अतोऽयागादिविधिना ब्राह्मणसे-
वैव युक्तिमतीत्येतत्प्रतिपादनायाऽऽह—

सिणायगाणं तु दुवे सहस्से ,
जे जोयए णितिए माइणाणं ।
ते पुण्णखे सुपहज्जणित्ता ,
जवंति देवा इति वेयवाओ ॥ ४३ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः । षट्कर्माभिरता वेदाध्यापकाः शौचाश्वा-
रपरतया नित्यं स्नायिनो ब्रह्मचारिणः स्नातकाः, तेषां सहस्रद्वयं
नित्यं ये भोजयेयुः कामिकादारेण ते समुपार्जितपुण्यस्कन्धाः
सन्तो देवाः स्वर्गनिवासिनो जवन्तीत्येवंभूतो वेदवाद इति ॥ ४३ ॥

अधुनाऽऽर्कककुमार एतद् दूषयितुमाह—

सिणायगाणं तु दुवे सहस्से ,

जे ज्ञेय ए णितिए कुलात्तयाणं ।

से गच्छतीं लोभुवमपगादे,

तिव्वाभिनावीं एगगाजिसेवी ॥ ४४ ॥

ज्ञातकानां सहस्रद्वयमपि नित्यं ये भोजयन्ति । किञ्चूतानाम् ? कुलानि गृहाणि, ग्रामपान्थेयणार्थिनो नित्यं येऽदन्ति ते कुलाटा मार्जाराः, कुलाटा एव कुलाटा ब्राह्मणाः । यदि वा-कुत्रानि कृत्रियदिगृहाणि तानि नित्यं पिरुपातान्वेषिणां परतकुंकाणामाल-यो येषां ते कुत्रालयास्ते । निन्द्याधिकोपगतानामेवंतानां यो सहस्रद्वयं भोजयेत्सः सत्पात्रनिक्रिप्तदानो गच्छति बह्वेदनाशु गतिषु । किञ्चूतः सन् ? भोलुपैरामिषपैः शृङ्गैः रससातागीरवायु-पपैः जिह्विन्द्वयवशः संप्रगाहो व्याप्तः । यदि वा-किञ्चूते नरके याति ? भोलुपैरामिषशुभ्रुभिर्गुम्फिभ्यांशो यो नरकस्तस्मिन्नि-ति । किञ्चूतश्चासौ दाता ? नरकाभिसेवी जयति । तद्वैश्याति-तीव्रोऽसंख्यो योऽभितापः ककचपाटनकुम्भीपाकनसत्रपुपानशा-लमलगांशुकुर्नादरूपः, स विद्यते यस्यासौ तीव्राभिनापी । इत्येव ज-नवेदनाजितमन्त्रयस्त्रिंशत्सागरांपमानि यावदप्रतिष्ठाननरकाधि-बासी जवतीति ॥ ४४ ॥

दयावरं धम्मं कुण्डमाणा,

बहावहं धम्मं पमंसणाणा ।

एगं वि जे ज्ञेययतीं अमीलं,

णिमो णिमं जानि कुओऽगुहि ? ॥ ४५ ॥

दया प्राणिषु कृपा, तथा परः प्रधानो यो धर्मस्तमेव धर्मः, जुगुप्स-मानो निन्दन्; तथा-वधं प्राणयुग्मद्वयमायदतीति वधावहस्ते त-था जूतं धर्मं, प्रशंसन् स्तुवन्, एकमप्यशीलं निर्बुद्धं, परजीवका-योपमर्देन यो ज्ञेययती, किं पुनः प्रवृत्तान् ? नृपो राज्ञो वा य-कश्चिन्मृदमतिर्धार्मिकमात्मानं मन्यमानः स वराको निशेधनि-त्यान्धकारव्याघ्रशो नरकजूमिस्तां याति, कुतस्तस्यासुरेष्वप्य-धमदेवेष्वपि प्राप्तिरिति ? तथा-कर्मवशादसुमतां विविधजाति-गमनाज्जातेरशाश्वतत्वम्, अतो न जानिमहा विधेय इति । यद्यपि कैश्चिद्रूपेण यथा-ब्रह्मणा ब्रह्मणो मुखान्निर्गताः, बाहूभ्यां कृत्रि-याः, ऊरूभ्यां वैश्याः, पद्भ्यां शूद्राः इति । एतदप्यप्रमाणत्वादिनि-फलप्रायम् । तदप्युपगमे च न विशेषो वर्णानां स्यात् । एकस्मात्प्र-सूतेषु भ्रशस्त्राप्रतिशस्त्राप्रवृत्तपनसोऽम्बर । त्रिफलवद् ब्रह्मणो वा मुखान्देवयथानां चातुर्वर्ण्यार्थाः स्यात्, न चैतदिष्यते भवद्भिः । तथा-यदि ब्रह्मणादीनां ब्रह्मणो मुखान्देववः, साम्प्रतं किं न जायते ? अथ युगाद्वैतार्थेऽप्येवं सति, दृष्टहानिरदृष्टकल्पना स्या-दिति । तथा यदि कैश्चिदभ्यधाय सर्वज्ञानिकेपावसरे, तद्यथा-सर्वज्ञरहितोऽनीतः कालः, कालत्वावर्तमानकालवत् । एवं च सत्य-तर्थां शक्यते वक्तुम्-यथा नातीतः कालो ब्रह्ममुखादिविनिर्गत-चातुर्वर्ण्यसमन्वितः, कालत्वावर्तमानकालवत् । भवति च विशेष-पक्तीकृते सामान्येऽतुल्यतः प्रतिकार्यैकदेशामिदता नाशङ्क-नीयेति । ज्ञानिभानित्यत्र युष्मत्सिद्धान्त एवाभिहितम् । तद्यथा-‘शृगाहो वा एष जायते यः स पुरीषो दह्यते’ इत्यादिना । तथा-‘सद्यः पतति मांसनः, लाक्या सवणेन च । इयं हण शूचीजव-ति, ब्राह्मणः क्षीरावकयी’ ॥ १ ॥ इत्यादिलोके आश्चर्यभावी जातिपातः । यत्र वक्तव्यं-‘कार्यकैः कर्मणां दार्ष-यानि इत्या-वर्ता नरः । वाचिकैः पक्किमृगतां, मानसैरन्यजातिनाम्’ ॥ ११ ॥ इत्यादिगुणैरप्येवंविधैर्न ब्राह्मणत्वं गुण्यते । तद्यथा-‘य-

दृ शतानि नियुज्यन्ते, पशूनां मध्यमेऽहनि । श्रवमेधस्य व-चनात्, न्यूनानि पशुभिस्त्रिभिः’ ॥ १ ॥ इत्यादि वेदाकृत्वाभावे-क्षेप इति चेत् । नान्विदमजिहितमेव-‘न हि स्यात्सर्वा जू-तानि’ इत्यतः पूर्वोत्तरविरोधः । तथा-‘आततायिनमाया-न्त-मपि वेदान्तगं रणे । जिघांसन्तं जिघांसीया-अ तेन ब्रह्महा भवेत्’ ॥ ११ ॥ तथा-‘शूद्रं दत्त्वा प्राणायामं जपेत्, अपहसितं वा कुर्यात्, यत्किञ्चिद्वा दद्यात्, तथा-‘नास्थिजन्तूनां शकटभरं मार्गयत्वा ब्राह्मणं ज्ञेययेत्’ इत्येवमादिका देशना विद्वज्जन-मनांसि न रञ्जयतीत्यतोऽत्यर्थमसमञ्जसमिव लक्ष्यते युष्म-दर्शनमिति ॥ ४५ ॥

(१०) तदेवमार्जककुमारं निराकृतब्राह्मणविवाहं भगवदस्ति-वं गच्छन्तं दृष्ट्वा एकदृष्टिर्नृपोऽन्तरास्ते पश्यन्नुचुः । तद्यथा-जो-आर्जककुमार ! शोजनं कृतं भयता यदेते सर्वारम्भप्रवृत्ता गृहस्थाः शब्दादिविषयपरायणाः पिशिताशनेन राक्षसकल्पा-दिजातयो निराकृताः; तस्मात्प्रतमस्मत्सिद्धान्तं शृणु, श्रुत्वा चाव-धारय । तद्यथा-सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, ‘प्रकृतेर्म-होस्ततोऽहङ्कार-स्तस्माद्गुणश्च बोधशकः । तस्मादपि बोधशका-पञ्च-‘(तन्मात्राणि ते-) ज्यः पञ्च ज्ञेयानि’ ॥ १ ॥ तथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति । एतत्वादेतैरप्याश्रितमतः पञ्चविंशतितत्त्व-परिक्रान्तादेव मोक्षावाम्भित्यतोऽस्मत्सिद्धान्त एव भेदाभापर-इति । तथा न युष्मत्सिद्धान्तोऽतद्वरेण भिद्यते इति ।

एतद्वैश्यायितुमाह-

सुहृदो वि धम्ममि समुट्ठियामो,

अस्सि सुठिच्चा तह एसकालं ।

आयागसंनि वुडएऽह नाणं,

ए संपगयमि विसेसमत्थि ॥ ४६ ॥

योऽयमस्मदमो, भवद्दीयश्चार्हतः, स उजयरूपोऽपि कथंचिन्स-मानः । तथाहि-युष्माकमपि जीवास्तित्वे सति पुण्यपापबन्ध-मोक्षसद्भावः, न लोकायतिकानामिव तदज्ञावे प्रवृत्तिः, नापि बी-जानामिव सर्वाधारभूतस्यान्तरात्मन एवाभावात् । तथाऽस्माकम-पि पञ्च यमा अतिसाध्यः, जवतां च त एव पञ्च महाव्रतकृपा-तथेन्द्रियतोऽन्धियनियमोऽप्यावयोस्तुल्य एव । तदेवमुजयस्मि-न्नपि धर्मे बहुसमानं सम्यगुत्थानोत्थना यूयं, वयं च, तस्मादस्मि-न् धर्मे सुषु स्थिताः, पूर्वस्मिन् काले, वर्तमाने, एष्ये च, यथाशुद्धीत-प्रतिज्ञानिवोद्वारः । न पुनरप्ये यथा व्रतेभ्यश्चरयागविधानेन प्रवृत्त्यां मुक्तवन्तो, मुञ्चन्ति, मोक्षयन्ति चेति । तथाऽऽचारप्रधानं शीलमुक्तं यमनियमलक्षणं न फलमुषत् कुदकाजिवनरूपम्, अथानन्तर-ज्ञानं च मोक्षाकृतयाऽभिहितं, तच्च भुतज्ञानं, केवलार्थं च, यथा-स्वमावयोर्दशने प्रमिद्धम् । तथा-सपर्यन्ते स्वकर्मजिघांस्यन्ते प्राणिनो यस्मिन्स संपरायः संसारः, तस्मिन्भावयोर्न विशेषोऽस्ति । तथाहि-यथा जवतां कारणे कार्ये नैकान्तेनासदुत्पद्यते, अस्मा-कमपि तथैव; इत्यात्मतया नित्यत्वं भवद्भिरप्याश्रितमेव । तथो-त्पादविनाशाश्चापि युष्मद्विप्रतौ, आविर्भावतिरोजावाश्रयणा-दस्माकमपीति ॥ ४६ ॥

पुनरपि तथैकदृष्टिर्नृपः सांसारिकजी-

वपदार्थसाम्यापादनयाऽऽहुः-

अव्यक्तरूपं पुरिमं महंतं,

सणातः अप्रत्ययमवयं च ।

सर्वेषु जूतेषु वि सञ्चतो मे ,

चंदो व ताराहिं सप्त्यरूवे ॥ ४७ ॥

पुरि शयनात्पुरुषो जीवः, तं यथा भवन्तोऽन्युपगतवन्तस्तथा वयमपि । तमेव विशिनष्टि-अमूर्तत्वादव्यक्त रूपमस्यासावव्यक्त-रूपः, तथा करचरणाशिरोप्रीवाद्यवयवतया स्वतोऽवस्थाना-त् । तथा-महान्त लोकव्यापिनं, तथा-समातनं शाश्वतं, द्रव्यार्थत-या नित्यं, नानाविधगतिसंभवेऽपि चैतन्यलक्षणात्मस्वरूपस्याप्र-कृतेः । तथा-अक्षय कनचित्प्रदेशानां खण्डशः कर्तुमशक्यत्वा-त् । तथा-अव्ययम्, अनन्तेनापि काहेनैकस्यापि तत्प्रदेशस्य व्यया-भावात् । तथा-सर्वेष्वपि जूतेषु कायाकारपरिणतेषु प्रतिशरीर संचनः सामस्याक्षिरंशत्वादसावात्मा भवति । क इव ? चन्द्र इव वाशीव, ताराभिरविव्यन्तर्दनिर्नक्षत्रैर्यथा समस्तरूपः संपूर्णः स-बन्धमुपयात्येवमसावपि आत्मा प्रत्येकं शरीरैः सह संपूर्णः संब-न्धमुपयाति, तदेवमेकदशनिर्देशनस्वाभ्यापादनेन सामवाद्पु-र्वक स्वदर्शनारापणार्थमात्रककुमारोऽभिहितः, यत्रैतानि संपूर्णा-नि निरुपचरितानि पूर्वोक्तानि विशेषणानि धर्मसंसारयोर्विद्यन्ते, स एव पक्षः सञ्चितकेन समाधायितव्यो ज्ञवति । एतानि चास्म-दीय एव दर्शने यथाक्तानि सन्ति नादिते, अतो ज्ञवताऽप्यस्म-दर्शनमेवाभ्युपगन्तव्यमिति ॥ ४७ ॥

तदेवमभिहितः सत्कार्त्तिककुमारस्तदुत्तरदानायाऽऽह—

एवं न मिज्जंति ए संसरंति ,

न माहाता ग्वत्तिय वेमपेस्सा ।

कीना य पक्खी य सरीमिवा य,

नरा य सर्वे तह देवलोए ॥ ४८ ॥

यदि वा प्राक्तनश्लोकः “अव्ययत्वं” इत्यादिको वेदान्तवाचा-त्मद्वितमतेन व्याख्यानव्यः । तथाहि-ते एकमेवाद्वयत्वं पुरुषात्मा-न महान्तमाकाशमिव सर्वव्यापिनं सनातनमनन्तमक्षयमव्ययं सर्वेष्वपि भूतेषु चेतनाचेतनेषु सर्वतः सर्वात्मतयाऽसौ व्यव-स्थित इत्येवमन्युपगतवन्तः । यथा-सर्वास्वपि तारास्वेक एव च-न्द्रः सबन्धमुपयात्येवं चासावपि, इत्यस्य चोत्तरदानायाह-(एव-मित्यादि) एवमिति । तथा-भवतां दर्शने एकान्तेनैव नित्योऽवि-कार्यात्माऽन्युपगम्यते इत्येवं पदार्थाः सर्वेऽपि नित्याः । तथा च सति कुतो बन्धोक्तसद्भावः ? बन्धाजावाच्च न नारकनिर्यङ्कनरा-भरतकृष्णश्चतुर्गतिकः संसारः । मोक्षानावाच्च निरर्थकं प्रतग्रहणं ज्ञवतां, पञ्चरात्रोपदिष्टयमनियमप्रतिपत्तिश्चेत्येवं च यदुच्यते ज्ञवता यथाऽऽवयोस्तुल्यो धर्म इति । तदयुक्तमुक्तम् । तथा-सं-सारान्तर्गतानां च पदार्थानां न साम्यम् । तथाहि-भवतां द्रव्यै-कत्ववादिनां सर्वस्य प्रधानादजिज्ञत्वात्कारणमेवास्ति, कार्यं च कारणाजिज्ञत्वात्सर्वात्मना न विद्यते । अस्माकं च द्रव्यपर्यायो-जयवादिनां कारणे कार्यं द्रव्यात्मतया विद्यते, न पर्यायात्मकत-या । अपि च-अस्माकमुत्पादव्ययप्रौढ्ययुक्तमेव सदित्युच्यते; ज्ञवतां तु प्रौढ्यं युक्तमेव सदिति । यावत्प्राविर्भावतिरोभावौ भवतोच्यते, नावपि नोत्पादविनाशावन्तरेण भवितुमुत्सहेते । तद्वैमैहिकामुष्मकाचिन्तायामावयोर्न कथञ्चित्साम्यम् । किंच-सर्वव्यापित्वं सर्वात्मनामधिकारित्वं चात्माद्वैते चाभ्युपगम्य-मानं नारकनिर्यङ्कनराऽमरनेदेन बालकुमारकसुभगदुर्भगाऽऽ-कृष्टरिद्रादिनेदेन वा न मीयरञ्ज परिक्रयेरन्, नापि स्वकर्मचो-

दिता नानागतिषु संसरन्ति, सर्वव्यापित्वादेकत्वाद्वा । तथा-न ब्रा-ह्मणाः, न क्षत्रियाः, न वैश्याः, न प्रेष्ट्या न शूद्राः, नापि कीटपक्षि-सरीसृपाश्च भवेयुः । तथा-नराश्च सर्वेऽपि देवलोकाश्चेत्येवं नाना-गतिभेदेनो जिघेरन् । अतो न सर्वव्यापी आत्मा, नाप्यारमाद्वैतवा-दोऽप्यायाति, अतः प्रत्येकं सुकदुःखानुभवः समुपलभ्यते । तथा-शरीरत्वकूपयन्तमात्र एवात्मा, तत्रैव तद्वृणविज्ञानोपलब्धेरिति स्थितम् ॥ ४८ ॥

तदेवं व्यवस्थिते युष्मदागमो यथार्थाभिधायी न भवति, अ-सर्वज्ञप्रणीतत्वात्, असर्वज्ञप्रणीतत्वं वैकान्तपक्षसमाधयणादि-त्येवमसर्वज्ञस्य मार्गोद्भावनं दाषमाविर्भावयन्नाह—

होयं अयाणित्तिह केवळेण ,

कहंति जे धम्ममजाणमाणा ।

एासंति अप्पाण परं च एट्ठा ,

संसारधोरम्मि अणोरपरं ॥ ४९ ॥

लोकं चतुर्दशरज्ज्वात्मकं, चराचरं वा लोकम्, अज्ञात्वा केवलेन दिव्यज्ञानावभासेनेदास्मिन् जगति, ये तीर्थिका अजानाना अग्रि-होसां धर्मे दुर्गतिगमनमार्गस्यागंज्ञाजृत्, कथयन्ति प्रतिपादयन्ति, ते म्वतो नष्टा अपरानपि नो ज्ञायन्ते । कः, घोरं ज्ञयानके संसार-सागरं (अणोरपरं सि) अर्वागं भागपरभागवज्जितेऽनाद्यनन्त इत्ये-वं जृते संसारणवे आत्मानं प्रक्षिपन्तीति यावत् ॥ ४९ ॥

साम्प्रतं सम्यग्ज्ञानवतामुपदेष्टृणां गुणानाविर्भावयन्नाह—

होयं विजाणंतिह केवळेण ,

पृत्रेण नाणेण समाहिजुता ।

धम्मं समनं च कहंति जे ऊ,

तारंति अप्पाण परं च तिस्रा ॥ ५० ॥

लोकं चतुर्दशरज्ज्वात्मकं केवलालोकेन केवलिनो विविध-मनेकप्रकारं जानन्ति विद्वन्नीहास्मिन् जगति प्रकरणेण जाना-ति प्रज्ञः, पुण्यहेतुत्वात् पुण्यम् । तेन तथानेन ज्ञानेन समा-धिना च युक्ताः, समस्तं धर्मं श्रुतचारित्र्यरूपं, यत्तु परहितैषिणः, कथयन्ति प्रतिपादयन्ति, ते महापुरुषास्ततः संसारसागरतीर्णाः, परं च तारयन्ति सदुपदेशदानत इति कवलिनो लोकं जानन्ती-त्येकं यत्पुनर्ज्ञानेनेत्युक्तं तद् बौद्धमतोच्छेदेन ज्ञानाधार आत्मा अस्तीति प्रतिपादनार्थमिति । एतदुक्तं ज्ञवति-यथाऽऽदेशिकः सम्यक्मार्गज्ञ आत्मानं परं च तदुपदेशवर्तिनं महाकान्तारादि-वर्जितदेशप्रापणेन निस्तारयत्येवं केवलिनोऽप्यात्मानं परं च संसारकान्ताराभिस्तारयन्तीति ॥ ५० ॥

पुनरप्यार्त्तिककुमार एवाह—

जे गरहियं ठाणमिहावसंति ,

जे यावि होए चरणोववेया ।

उदाहकंते तु समं मर्ष ,

अहाउसो ! विप्परियासमेव ॥ ५१ ॥

असर्वज्ञप्रकरणमेव जृत् भवति । तथा-ये केचित्संसारान्त-र्धर्तिनोऽशुभकर्मणोपेता समन्वितास्तद्विपाकसहायाः, गर्हितनि-न्दितं जुगुप्सितं निर्विधेकिज्जनाचरितं, स्थानं पदं कर्मानुष्ठानरूप-मिहास्मिन् जगति, आसेवन्ते जीविकाहेतुमाश्रयन्ति, तथा च-ये सदुपदेशवर्तिनो लोकेऽस्मिन् चरणेन विरातिपरिणामरूपणोपेताः समन्विताः, तेषामुजयेषामपि, यदुत्तुधानं शोभनाशोभनस्वरूपम-

पि सत् तदसर्वैरर्वाण्डर्वाजिः समं सहसं तुल्यमुदाहृतमुपन्य-
स्ते, स्वमत्या स्वाभिप्रायेण, न पुनर्यथावस्थितपदार्थनिरूपणेन ।
अथवा-आयुष्मन् ! हे एकदण्डिन् ! विपर्यासमेव विपर्ययमेवो-
दाहरेदसर्वज्ञो यदशोभनं तच्छोभनत्वेन, इतरास्वितरथेति ।
यदि वा(विपर्यास इति)मत्तान्मत्तप्रज्ञापवदित्येकं जघनीति ॥११॥

(११) तदेवमेकदण्डिर्नो निराकृत्यार्द्रकुमारो यावद् ज-
गदन्तिकं व्रजति तावद् हस्तितापसाः शौन्वृत्य तस्पुरिदं च
मोक्षुरित्याह—

संवच्छरेणावि य एगमेगं,
बाणेण मारेण महागयं तु ।
सेसाण जीवाण दयङ्गयाण,
वास वयं विचि एकपयापो ॥ ५२ ॥

हस्तिनं व्यापाद्यात्मनो वृत्तिं कल्पयन्तीति हस्तितापसाः, तेषां
मध्ये कश्चिद्वृत्ततम एतदुवाच । तद्यथा-भो मर्दिककुमार ! सञ्चु-
तिकेन सदाऽऽपवदुत्थमालोचनीयम्, तत्र ये अमी तापसाः
कन्दमूसफलाशिनस्ते बहूनां सत्त्वानां स्थावरानां तदाभितानां
बोद्धुम्भरादिषु जङ्गमानामुपघाते वर्तन्ते । येषां च भैक्ष्येणात्मानं
वर्तयन्ति तेऽप्याशंसावोपदृष्टिता इतश्चेतश्चाटाट्यमानाः पिपी-
लिकादिजन्तूनां उपघाते वर्तन्ते । ययं तु संवत्सरेणापि, अपि-
शब्दात् षण्मासेन चैकैकं हस्तिनं महाकायं बाणप्रहारेण
व्यापाद्य शेषसत्त्वानां दयार्थमात्मनो वृत्तिं वर्तनं तदामिषेण वर्ष-
मेकं यावत्कल्पयामः । तदेव वयमेकसत्त्वोपघातेन प्रनूततर-
सत्त्वानां रक्षां कुर्म इति ॥ ५२ ॥

साम्प्रतमेतदेवाऽऽर्द्रकुमारो हस्तितापसमतं

दूषयितुमाह—

संवच्छरेणावि य एगमेगं,
पाणं हणंता अणियत्तदासा ।
सेसाण जीवाण वहेऽज्ञगा य,
सिया य थोवे गिहिणो वि तम्हा ॥ ५३ ॥

संवत्सरेणैकैकं प्राणिनं व्रतोऽपि प्राणानिपातादनिवृत्तदोषा-
स्ते भवन्ति । आशंसावोपश्च भयतां पञ्चन्द्रियमहाकायसत्त्व-
बधपरायणानामतिदुष्टो भवति । साधूनां तु-सूर्यरश्मिप्रका-
शितबीजेषु युगमात्रदृष्ट्या गच्छतामीर्थासामितिसमितानां
त्रिचत्वारिंशदोषरहितमाहारमन्वेषयतां लाभालाभसमवृ-
त्तीनां कुतस्तस्य आशंसादोषः ? । पिपीलिकादिसत्त्वोपघातो
वेत्यर्थः । स्तोकसत्त्वोपघातेनैवभूतेन दोषाभापो भवताऽभ्युप-
गम्यते, तथा च सति गृहस्था अपि स्वारम्भदंशवर्तिन एव प्रा-
णिनो व्रन्तीति शेषाणां च जन्तूनां संप्रकालव्यवहितानां भव-
दभिप्रायेण वधेन प्रवृत्ता यत एवं तस्मात्कारणात्स्यादेवं स्तो-
कमतिस्वरूपं यस्माद् व्रन्ति ततस्तेऽपि दोषरहिता इति ॥५३॥

साम्प्रतमार्द्रकुमारो हस्तितापसान्दूषयित्वा

तदुपवेशरं दूषयितुमाह—

संवच्छरेणावि य एगमेगं,
पाणं हणंता समणव्वयेसु ।
आयाऽहिण ते पुरिसे अणज्जे,
ए तारिमे केवलिणो जवन्ति ॥ ५४ ॥

अभयानां यतीनां व्रतानि अभयव्रतानि, तेष्वपि ध्यवस्थि-
ताः सन्त एकैकं संवत्सरेणापि ये व्रन्ति, ये चोपदिशन्ति,
तेऽनार्याः, असत्कर्मानुष्ठायित्वात् । तथा-आत्मानं परेषां चा-
हितास्ते पुरुषाः । बहुवचनमार्थत्वात् । न तादृशाः केवलिनो भ-
वन्ति । तथाहि-एकस्य प्राणिनः संवत्सरेणापि घाते येऽन्ये पि-
शिताभितास्तत्संस्कारे च क्रियमाणे स्थावरजङ्गमा विनाश-
मुपयान्ति, ते तैः प्राणिवधोपदेष्टृभिर्न दृष्टाः । न च तैर्निरव-
धोपाया माधुकर्मा कृत्या यां भवति स दृष्टः, अतस्तेन केवल-
मकेवलिनो विशिष्टविवेकरहिताश्चेति ।

तदेवं हस्तितापसाभिराकृत्य भगवदन्तिकं गच्छन्तमार्द्र-
कुमारं मङ्गना कलकलेन लोकेनाभिष्टुयमानं तं समुप-
लभ्य अभिनवपृहाति- - - - - हस्ती समु-
त्पन्नस्तथाविधविवेकोचितं यद् यथाऽऽर्द्रकुमारोऽयं, पक्व-
ताशेषतीर्थिको निष्प्रत्यूहं सर्वज्ञपावप्राप्तिकं बन्धनाय
व्रजति, तथाऽहमपि यद्यप्यपगतशेषबन्धनः स्यां तत एनं
महापुरुषमार्द्रकुमारं प्रतिबुद्धतस्करपञ्चशतोपेतं, तथा-
प्रतिबाधितानेकवादिगणसमन्वितं परमया भक्त्यैतदन्तिकं
गत्वा बन्धामीत्येवं यावदसौ हस्ती कृतसंकल्पस्तावच्चट-
चटदिति वृद्धिसमस्तबन्धनः सन्नार्द्रकुमाराभिमुखं प्रद-
त्तकर्णतालस्तथोर्ध्वप्रसारितदीर्घकरः प्रधावितः, तदनन्तरं
लोकेन कृतहाहारवर्गमकलकलेन पृच्छतम् । यथा-‘धिक
कष्टं हतोऽयमार्द्रकुमारो महर्षिर्महापुरुषः’ तदेवं प्रलप-
न्तो लोका इतश्चेतश्च प्रपलायमानाः, असावपि वनहस्ती स-
मागत्याऽऽर्द्रकुमारसमीपं भक्तिसंभ्रमायनताप्रभागतमाज्ञो
निवृत्तकर्णतालः त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य निहितधरणीतलवन्ताध-
भागः स्पृष्टकराग्रतश्चरणयुगलः सुप्रणिहतमनाः प्रणिपत्य म-
हर्षियनाभिमुखं ययाविति । तदेवमार्द्रकुमारतपोनुभावा-
बन्धनोन्मुखं महागजमुपलभ्य स पौरजनपदः श्रेणिकराजस्त
मार्द्रकुमारं महर्षि तत्तपःप्रभावं चाभिनन्द्याजिवन्त च प्रो-
वाच-भगवन् ! आश्चर्यमिदं, यदसौ वनहस्ती तादृगविधाकृ-
त्स्त्रोच्छेद्याच्छुद्धाबन्धनायुष्मत्तपःप्रज्ञावान्मुक्त इत्येतदतिदुष्क-
रमित्येवमभिहिते, मार्द्रकुमारः प्रत्याह-भोः श्रेणिक महागज !
नैतदुष्करं यदसौ वनहस्ती बन्धना-मुक्तः । अपि त्वेतदुष्करं य-
त्केहपाशोन्वनं, पतञ्च प्राङ्गिर्युक्तिगाधया प्रदर्शितम् । सा चेयम्-
“ए दुष्करं वारणपासमोयणं, गयस्स मत्तस्स वणम्मिराव ॥ जहा
उ तत्थाऽऽवत्तिण तंतुणा, सुदुष्करं मे पमिहाइ मोयणं” ॥१॥
एवमार्द्रकुमारेण राजानं प्रतिबोध्य तीर्थकरान्तिकं गत्वाऽ-
जिवन्त च जगवन् भक्तिभरनिर्भर आसाञ्जके । भगवानपि
तानि पञ्चापि शतानि प्रमाज्य तच्छिष्यत्वेनोपनिन्य इति ॥५४॥

साम्प्रतं समस्ताभ्ययनार्थोपसंहारार्थमाह—

बुद्धस्स आणार्णे इमं समाहिं,
आस्सि सुठिच्चा तिविहेण ताई ।

तरिउं समुदं च महाभवोयं,

आयाणवंतं समुदाहरेज्जा ॥ ५५ ॥ ति वेमि ।

बुद्धोऽवगततत्त्वः सर्वज्ञो वीरवर्द्धमानस्वामी, तस्य, आकृत्या तदा
ऽऽगमन, इमं समार्थं सत्कर्मावातिलक्षणमवाप्यास्मिंश्च समार्थो
सुष्ठु क्त्वा मनोवाक्कायैश्च प्रणिहन्तिन्द्रियो न मिथ्यादृष्टिमुम-
न्यते, केवलं तदाचरणजुगुप्सां त्रिविधेनापि करणेन न विधत्ते ।
स पञ्चभूत आत्मनः परेषां च ज्ञानशीलः, तापी वा गमनशीलः ।

मोक्षं प्रति, स एव भूतस्त्रीनुमतिरूपस्य समुद्रमिव कुस्तरं महाभयैव मोक्षार्थमादीयत इत्यादानं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररूपं तद्विद्यते यस्यासावादानवान् साधुः स च सम्यग्दर्शनेन सता परतीर्थिकतपःसमृद्ध्यादिदर्शनेन मौनीन्द्रादर्शनाच्च प्रत्यक्षेण; सम्यग्दर्शनेन तु यथावस्थितवस्तुप्ररूपणतः समस्तप्राज्ञा-ल्लुक्वादिनिराकरणेनापरेषां यथावस्थितमोक्षमार्गमाविर्भावयतीति; सम्यक्चारित्र्येण तु समस्तजूनग्रामहितैषया निरुद्धाभवहारः सन् तपोविशेषाच्चानेकभावोपाजितं कर्म निर्जरायति । स्वतोऽन्येषां चैवंप्रकारमेवधर्ममुपाहरेच्छाशृणोयादित्यर्थः । इतिः परिसामान्यार्थे, ब्रवीमाति ॥ ५५ ॥ सूत्र० २ श्रु० ७ अ० ॥

अहग (य) पुर-आर्द्धकपुर-न० । नगरज्जे, यत्र आर्द्धककुमार उत्पन्नः । सूत्र० २ श्रु० ६ अ० ।

अहचंदण-आर्द्धचन्दन-न० । सरसचन्दने, श्री० । “ अहचंदणाणुलिचगता इति सिलिचपुष्पगंगासाहं सुहुमाहं असंकिलिछाहं वत्याहं पवरपरिहिया ” इति । आर्द्धेण सरसेन चन्दनेनाऽनुलिप्तं गात्रं येषां ते आर्द्धचन्दनानुलिप्तगात्राः । (सुपुरुषवर्णकः) श्री० ।

अहण-अर्द्धन-पु० । अर्द्ध-ल्युट् । गतौ, पीमाणां, बधे, याचने च । वाच० । स्वनामक्याते राजनि च, येन पश्चावर्ती प्रार्थयित्वा भागिष्यदेवप्रतिमाऽऽनीता । त० ५१ कल्प ।

अहणो (एणो)-दर्शी-अ. कुल, वे० ना० १ वर्ग ।

अ. व-अर्द्ध-श्रि० । निगालिते, आच० ६ अ० ।

अहव्य-अर्द्धव्य-न० । रूप्यः शुचिचिह्नव्याभावे, पञ्चा० ३ विष० ।

अहहण-आहहण-न० । आ-हह-भावे ल्युट् । उत्कायने, करेण ल्युट् । प्रत्यपाकायान्तावुत्ताप्यमाने उदकतैलादौ, उपा० ३ अ० ।

अहा-अर्द्धा-स्त्री० । उद्वेगताकं नक्षत्रज्जे, अनु० । “ दो अहाओ ” स्था० २ ठा० ३ उ० । “ अहा खलु नक्षत्रे ” सू० प्र० १० पादु० । “ अहा नक्षत्रं एगतरे ” पं० सं० १ द्वार ।

अहाप-आदर्शित-न० । आदर्शनेन पवित्राज्जे, सू० १ उ० ।

अहात्रा-दर्शी-दर्पणे, वे० ना० १ वर्ग ।

अहाग-आदर्श-पु० । दर्पणे, स० ।

अहायं पेहमाणे मणुस्ते किं अहायं पेहति, अत्ताणं पेहति, पलिजागं पेहति ? गोयमा ! एणं अहायं पेहति, एणं अत्ताणं, पलिजागं पेहति । एवं एतेण अजिलावेणं असिं मणिं बुद्धं पाणं तेहं फाणियरसं ।

(अहायमिति) आदर्शो (पेहमाणे स्ति) प्रेक्ष्यमाणो मनुष्यः किमादर्शं प्रेक्षते? आहंस्विदात्मानम्? अत्रात्मशब्देन शरीरमभिगृह्यते । उत पलिजागमिति ? प्रतिजागं प्रतिबिम्बम् । भगवानाह-आदर्शो तावत्प्रकृत एव, तस्य स्फुटस्वरूपस्य यथावस्थिततया तेनोपलभ्यते । आत्मानं आत्मशरीरं पुनरे पश्यति, तस्य तत्राभावात् । स्वशरीरं हि आत्मनि व्यवस्थितं नादर्शो, ततः कथमात्मशरीरं तत्र च पश्येत् इति ? प्रतिजागं स्वशरीरस्य प्रतिबिम्बं पश्यति । अयं किमात्मकः प्रतिबिम्बः ? उच्यते-छाया पृथग्ज्ञात्मकम् । तथाहि-सर्वमैन्द्रियकं वस्तु स्पृशं चयापचय-
१५१

धर्मकं, रहिमवच्छ; रहमय इति ज्ञायापुद्गला व्यवदिश्यन्ते । ते च ज्ञायापुद्गलाः प्रत्यक्षत एव सिद्धाः, सर्वस्यापि स्पृशत्वस्तुन-ज्ञायाया अन्वयता प्रतिप्राणिप्रतीतिः । अन्यच्च-यदि स्पृशत्व-स्तु व्यवहिततया, वुरस्थिततया वा नादर्शादिष्ववगाढरहिमर्भ-वति, ततो न तस्मात्तद् दृश्यते, तस्मादवसीयते-सन्ति च्छायापुद्गला इति । ते च ज्ञायापुद्गलास्तत्सामग्रीवशाद्विचित्र-परिणमनस्वभावाः । तथाहि-ते ज्ञायापुद्गला दिवा वस्तुस्थ-प्राप्तिप्रतीतगताः सन्तः स्वसंबन्धिद्रव्याकारमाविष्मणाः श्या-मरूपतया परिणमन्ते, निशि तु कृष्णाणाः, एतच्च प्रसरति दिवसे सूर्यकरनिकरम्, निशि तु चन्द्रोद्योतं प्रत्यक्षत एव सिद्धम् । त एव च्छायापरमाणव आदर्शादिभास्वरद्रव्यप्रतिग-ताः सन्तः स्वसंबन्धिद्रव्याकारमादधाना यादृग्यर्णाः स्वसंबन्धिनि द्रव्ये कृष्णो, नीलः, सिनः, पीतो वा, तदाभाः परिणमन्ते । एतद्व्यादर्शादिष्वव्यक्तं सिद्धम् । ततोऽधिकृतसूत्रेऽपि ये मनुष्यस्य ज्ञायापरमाणव आदर्शादिक्मुपसंक्रम्य स्वदेहवर्णा-भतया, स्वदेहाकारतया च परिणमन्ते, तेषां तत्रोपलब्धिर्न शरीरस्य, ते च प्रतिबिम्बशब्दाख्याः । अत उक्तं न शरीरं पश्यति, किन्तु प्रतिभागमिति । नैवेतस्वमनीषिकायिबुद्धिमत्तम् ।

यत उक्तं आगमे-

“ भासा उ दिवा छाया, अभासुरगता निशि तु कालाभा ।

सा चैव भासुरगता, स्वदेहवशा मुण्येव ॥ १ ॥

अे आदरिस्म ततो, देहावयवा हवति संकता ।

तेसिं तत्थऽवलब्धी, पगासयोगा न इयरेसि ” ॥ २ ॥

एतः सूत्रटीकाकारोऽप्याह-यस्मात्स्वमेव हि ऐन्द्रियकं स्पृशं द्रव्यं चयापनयधर्मकं, रहिमवच्छ भवति, यत आदर्शादिषु ज्ञाया स्पृशस्य दृश्यतेऽवगाढरहिमनः । न आदर्शो अनवगाढरहिमनः स्पृशद्रव्यस्य कथंचिदर्शने भवति । न चान्तरितं दृश्यते किञ्चित्, अतिदूरस्थं वा इति ।

पलिभाग प्रतिभागं (पेहति) पश्यति । एवमसिम्पणादिविषयाण्यपि यद् स्पृश्याप्यपि भावनीयानि । सूत्रपात्रोऽप्येवम्-“ असिं देहमाण मणुस्ते किं असिं देहं, अत्ताणं देहं, पलिजागं देहं ” इत्यादि । प्रज्ञा० १५ पद । स्था० । स्फोटकादिमग्नौ, ति० चू० १३ उ० । ‘अणायाय’ शब्देऽस्मिन्नैव भागे ३१३ पृष्ठे आदर्शं मुखप्रक्षोकनप्रस्तावेऽप्येतदुक्तम्)

अहागपसिण (न)-आदर्शमश्र-पु० । प्रअविद्याभेदे, यथा आदर्शो देवताऽवतारः क्रियते । एतद्व्यक्तव्यताप्रतिबद्धे प्रअव्याकरणानामष्टमेऽध्ययने च । परमिदानीं प्रअव्याकरणेषु एतदध्ययनं न दृश्यते । स्था० १० गा० ।

अहागविज्ञा-आदर्शं वद्या-स्त्री० । विद्याविशेषे, यथाऽऽतुर आदर्शं प्रतिबिम्बितोपमृज्यमानः प्रगुणो जायते । व्य० ५ उ० ।

अहागसमाण-आदर्शसमान-पु० । आदर्शेन समानस्तुल्य इति अमणोपासकज्जे, स्था० यो हि साधुभिः प्रज्ञाप्यमानानुस्मर्गापवादादीनागामिकान् भावान् यथावत्प्रतिपद्यते सन्निहतार्थानादर्शकवत्, स आदर्शसमानः । स्था० ४ ठा० ३ उ० ।

अहामलग-आर्द्धमलक-न० । पं. लुक्कसंबन्धिनि मधुरे, (इति संप्रदायः) ध० २ अधि० । पञ्चा० । “ अहामलगपमाण स-विस्तपुढविकायं गेहति ” ति० चू० १ उ० । शण्णुक्कसंबन्धिनि मकरे, प्रय० ४ श्रु० ।

अहारिड-आर्द्रीरिड-पुं० । कोमलकाके, आ० म० प्र० ।

अदिय-अदिते-त्रि० । पीकिते, वृ० १० उ० ।

अदोहि (ए)-अदोहिन्-त्रि० । कस्याऽप्यवशके, ध० ३ अधि० ।

अध-अर्ध-न० । "अर्धार्धमूर्धाऽर्धेऽन्ते वा" । उ० २। ४१ । इति सूत्रेण संयुक्तस्य द्वयधिकल्पनात्तत्र दः प्रा० । समप्रविज्ञां, एक-देशे च । विशेषः । "अर्धेऽगुलसोणिको जटुपमाणो असी भणि-ओ" । अ० ३ वक्र० ।

अर्द्धतो-देशी-पर्यन्ते, दे० ना० १ वर्गः ।

अध (दा) ए-अध्वन्-पुं० । प्राकृते-"सुत्यन आणो राज-वध" उ० ३। ५६ । इति सूत्रेण अतः स्थाने वा आर्धे ईषादेशः प्रा० । परि, को० । मार्गे, इ० १४ अ० । नि० च० ।

अध्याणं पि य कुविहं, पंथो मगो य होइ नायवो ॥

अध्या द्विविधः, तद्यथा-पन्था, मार्गश्च । पन्था नाम यत्र आगन्-गरपट्टीमज्जिकालो किञ्चिदेकतरमपि नास्ति । यत्र पुनर्ग्रामानुप्रा-मपरस्परयाऽवसितं भवति स ग्रामे मार्ग उच्यते । वृ० १ उ० । प्रयाणके, विपा० १ वृ० ३ अ० ।

अध (धाण) कप-अध्वकप-पुं० । अध्वानि गृह्यमाणे कल्पे कमनीये आहार, वृ० १ उ० । ('विहार' शब्दे एतद्वि-धिर्ब्रूयः)

अध्वकरिस-अर्धकप-पुं० । पत्रस्याऽष्टमांशे, अनु० ।

अध्वकविट्ट-अर्धकपित्थ-पुं० । अर्धकपित्थाकारयति, "अ-ध्वकविट्टसंज्ञाणसंज्ञयं" उत्तानीकृतमर्धमात्र कपित्थस्यैव यत् सस्थान तेन संस्थितमर्धकपित्थसंस्थानसंस्थितम् । सू० प्र० १८ पादु० ।

अध्वकुल(न) व-अर्धकुल(ट) व-पुं० । मगधदेशप्रसिद्धे धाम्यमानविशेषे, रा० ।

अध्वकोस-अर्धकोश-पुं० । धनुःसहस्रे, जं० ४ वक्र० ।

अध्वकरणं-देशी-प्रतीकणे, दे० ना० १ वर्गः ।

अध्वकित्त्रं-देशी-मज्ञाकरणे, दे० ना० १ वर्गः ।

अध्वकित्त्र(चि) ककित्त्र-अर्धाक्षकटाक्ष-न० । अर्धे तिर्यग्य-मितमक्षि येषु कटाक्षरूपेषु चेष्टितेषु ते । अर्धकटाक्षेषु, "अध्व-ऽक्षकककक्षिष्टिपार्दे लुप्तमाणा चेति" जी० ३ प्रति ।

अध्वकित्त्रय-अर्धाक्षिक-त्रि० । अर्धविकृतलोचने, महा० ३ अ० ।

अध्वखट्वा-अर्धखट्वा-स्त्री० । अर्धजङ्घां तादयन्त्यामुपानदि, वृ० ३ उ० ।

अध्ववर्द-अर्धवन्द-पुं० । अर्धवन्द्याकारे सोपाने, जा० १ अ० । म० । सौधमैकलपोऽर्धवन्दसंस्थानसंस्थितः । रा० ।

अध्वचक्रवाल-अर्धचक्रवाल-न० । गतिविशेषे, स्या० ७ उ० ।

अध्वचक्रवाला-अर्धचक्रवाला-स्त्री० । अर्धचलयाकारायां अ-णौ, स्या० ७ उ० ।

अध्वजट्ट-अर्धजट्ट-त्रि० । सार्धेण पञ्चसु, आ० म० प्र० ।

अध्वजंघा-देशी-मोचकाव्यपादक्षणे, दे० ना० १ वर्गः ।

अध्वजिम्-अर्धजिर्-त्रि० । जीर्णाऽर्जिर्णे, आ० म० द्वि० ।

अध्वजोयण-अर्धजोयन-म० । योजनस्यार्धमर्धजोयनम् । गन्युतौ, वृ० ४ उ० ।

अध्वजुम-अर्धजुम-त्रि० । अर्धमष्टमं येषां तान्यर्धाष्टमानि । सा-र्धसप्तसु, जा० १ अ० । "अध्वजुमाण य राधदियाणं च विद्वक्तानां" स्या० ६ उ० । सार्धसप्ताहोरात्राधिकेषु-अर्धांतेषु, कर्म० १ कर्म० ।

अध्वजाराय-अर्धनाराच-न० । अर्धे नाराचमुज्ज्वलते मर्कट-वन्धो अत्र तदध्वनाराचम् । मर्कटकैकदेशकथनद्वितीयपार्श्वार्धा-द्विकसंबन्धरूपे चतुर्थसदनने, स० । यत्र हि एकपार्श्वे मर्कट-वन्धो द्वितीयं च पार्श्वे काद्विका भवति । जी० १ प्रति० । कल्प० । पं० सं० । कर्म० । सं० । स्या० ।

अध्वतुला-अर्धतुला-स्त्री० । तुलाप्रमाणस्यार्धे, अनु० ।

अध्वरु-अर्धरु-न० । चतुर्जगे, वृ० ३ उ० ।

अध्वरु-अर्धरु-स्त्री० । अद्याया अद्या अद्याद्या । दिव-सस्य रजन्या वा एकदेशे प्रहरादौ, स्या० १० उ० ।

अध्वरुमीसव-अध्वरुमिश्रक-न० । मडाकाधिक्यं मिश्रकं स-त्याऽसत्यमडाकामिश्रकम् । सत्यमृषामेदे, यथा कश्चिन्कस्मि-न्मिश्रयोजने प्रहरमात्र एव मध्याह्नमित्याह । स्या० १० उ० ।

अध्वपंचममुहुत्त-अर्धपञ्चममुहुत्त-पुं० । अर्धपञ्चमाश्व ते सु-हर्ताश्च अर्धपञ्चममुहुर्ताः । नवसु घटिकासु अर्धपञ्चमा मुहर्ता यस्य । ६ वृ० । नवघटिकापरिमिते, "जया णं भंते ! वक्रा-नित्या अध्वपञ्चममुहुत्ता दिवसस्तस्य राधेय वा पोरिसी जवइ" म० ११ श० ११ उ० ।

अध्वपल-अर्धपल-न० । कर्षद्वये, अनु० ।

अध्वपत्तित्रंका-अर्धपर्य(न्य) कु-स्त्री० । ऊरावेकपादनिवे-शनलक्षणायां लक्षणायाम्, स्या० ५ उ० १ उ० ।

अध्वपेडा-अर्धपेडा-स्त्री० । पेडाया अर्धमर्धपेडा । पेडायाः समलक्षणे । अर्धपेडा-अर्धपेडा । पेडार्धसमानगमनलक्षणे गांवर-नेवे, पञ्चा० १ उ वि० । दशा० । "अध्वपेडा इमीए चैव अध्व-संज्ञिया घरपरिवाडी" पं० व० २ उ० । अर्धपेडाऽपेक्षमेव, नव-रमर्धपेडासदृशं स्थानयोर्दिगुह्यं संबन्धयोर्दिगुह्ययोरेव पर्यट-ति, वृ० १ उ० । स्या० । वत्त० । ध० । ग० ।

अध्वभरट्ट-अर्धभरत-पुं० । जरतस्यार्धमर्धभरतम् । भरतार्धे, "अध्वभरट्टस्य सामिका धीरकित्ति पुरिसा" प्रश्न० ४ आश्र० ४ उ० ।

अध्वभरहृत्पमाणमेत-अर्धभरतप्रमाणमात्र-त्रि० । अर्धजरत-स्य यत्प्रमाणं तदेव मात्रा प्रमाण यस्य स तथा । सातिरेकत्रि-षष्ट्याधिकयोजनशतद्वयमिते, "अध्वभरहृत्पमाणमेतं धीर्दि-विसेणं विसपरिणयं विसट्टमाणं करेतप" (वृश्चिक आशो-विषो वा) स्या० ४ उ० ४ उ० ॥

अध्वमागह-अर्धमागध-न० । मगधार्धेधिषयभाषानिबद्धे, अ-ष्टादशदेशांजापानियते च । नि० च० ११ उ० ।

अध्वमागही-अर्धमागधी-स्त्री० । "रसोर्लशौ" (उ० ४। २८७) मागध्यामित्यादिमागधीभाषात्रकृतेनापरिपूर्णायां प्राकृतभाषा-

लक्षणबहुलायां भाषाभाष्य, औ० । प्राकृतादीनां वचनां
भाषाविशेषाणां मध्ये या मागही नाम भाषा "स्कोलेशी"
मागहीमित्यादिलक्षणवती, सा असमाभितस्वकीयसमग्रल-
क्षणाऽक्षमागहीत्युच्यते । "भगवं च शं अक्षमागहीय भासाय
भम्ममाइक्खइ" इति द्वाविंशो बुद्धातिशयः । स० ३४ सम० ।
विपा० प्रज्ञा० । रा० । आचा० । आ० म० । "अक्षमागही भासा
भासिज्जमाणी विसिअइ" भाषा किल बहिधा भवति, य-
दाह-"प्राकृतसंस्कृतमागध-पिशाकभाषा च शौरसेनी च ।
ब्रह्माऽत्र भूरिभेदा, देशविशेषादपभ्रंशः" ॥१॥ भ० ५ श० ४३० ।

अक्षमास-अर्धमास-पुं० । अर्धमासस्य । एकदे० न० स० । पञ्च-
दशाहात्मके मासस्यार्धरूपे पञ्चात्मके काले, प्रश्न० १ सं० ४० ।
अक्षमासि-अर्धमासि-त्रि० । पालिके, "अक्षमासि
कसरिमुं डे कि" यदि कर्तव्यां कारयति तदा पक्षे पक्षे गुप्तं
कारणीयम्, कुरकर्तव्यांश्च लोके प्रायश्चित्तम् । कल्प० ।

अक्षरचक्रवर्त्तनसमय-अर्धरात्रिकालसमय-पुं० । समयः समा-
चारादपि भवतीति कालेन विशेषितः । कालरूपः समयः
कालसमयः । स चाऽनर्द्धरात्ररूपोऽपि भवतीत्यतोऽर्द्धरात्र-
कालसमयः । निशोधे रात्रेर्मध्यकाले, "अक्षरसकालसम-
यसि सुप्तजागरा ओहीरमाणी ओहीरमाणी" इत्यादि ।
भ० ११ श० ११ उ० ।

अक्षरव-अर्धलव-पुं० । लवस्य स० १२ शे, ज्यो० १ पादु० ।

अक्षविआरं-दंशी-मण्डने, दे० ना० १ वर्ग ।

अक्षवेयाली-अर्धवैताल-त्री० । वैताल्या विद्याया उप-
शामकविद्यायाम्, सूत्र० २ श० २ अ० ।

अक्षमंकासिया-अर्धमाङ्गाश्रयिका-त्री० । देवलसुतगजस्य
प्रव्रजितस्य प्रव्रजितायामेव देव्यामुत्पन्नायां पुत्र्यायाम्, आच० ४
अ० । आ० चू० । ('सर्वकामविरक्त्या' शब्दे कथा वक्ष्यते)

अक्षमम-अर्धसम-न० । एकतरसमे वृत्ते, यत्र पादा अक्ष-
राणि वा समानि, अथवा यत्र प्रथमवृत्तीययोर्वितीयचतुर्थयोश्च
समत्वम् । (न सर्वत्र) स्था० ७ ठा० ।

अक्षहार-अर्धहार-पुं० । नवसरिके कण्ठाभरणभेदे, रा० ।
ज्ञा० । जी० । वि० । जं० । जीवा० । आचा० । भ० । औ० ।
स्वनामक्याते द्वीपे, समुद्रे च । जी० ३ प्रति० । तत्रार्द्धहारद्वी-
पे, अर्द्धहारमद्रार्द्धहारमहाभद्रौ देवौ अर्द्धहारसमुद्रे अर्द्ध-
हारवरार्द्धहारमहावरौ " जी० ३ प्रति० ।

अक्षहारजद-अर्धहारजद-पुं० । अर्द्धहारद्वीपाधिपतौ देवे,
जी० ३ प्रति० ।

अक्षहारमहाभद-अर्धहारमहाजद-पुं० । अर्द्धहारद्वीपाधि-
पतौ देवे, जी० ३ प्रति० ।

अक्षहारमहावर-अर्धहारमहावर-पुं० । अर्द्धहारसमुद्राधि-
पता देवे, अर्द्धहारवरसमुद्राधिपतौ देवे च । जी० ३ प्रति० ।

अक्षहारवर-अर्धहारवर-पुं० । स्वनामक्याते द्वीपभेदे, समु-
द्रभेदे च । तत्र अर्द्धहारवरार्द्धहारवरमहावरौ च देवौ वसतः ।
जी० ३ प्रति० ।

अक्षहारवरभद-अर्धहारवरभद-पुं० । अर्द्धहारवरद्वीपाधि-
पतौ देवे, जी० ३ प्रति० ।

अक्षहारवरमहावर-अर्धहारवरमहावर-पुं० । अर्द्धहारसमु-
द्राधिपतौ देवे, जी० ३ प्रति० ।

अक्षहारवरवर-अर्धहारवरवर-पुं० । अर्द्धहारवरसमुद्रा-
धिपतौ देवे, जी० ३ प्रति० ।

अक्षहारोभास-अर्धहारावभास-पुं० । स्वनामक्याते द्वीप-
भेदे, समुद्रभेदे च । तत्र अर्द्धहारावभासे द्वीपे अर्द्धहारावभा-
समद्रार्द्धहारावभासमहाभद्रौ, अर्द्धहारावभासे समुद्रे
अर्द्धहारावभासवरार्द्धहारावभासमहावरौ देवौ वसतः ।
जी० ३ प्रति० ।

अक्षहारोभासजद-अर्धहारावभासजद-पुं० । अर्द्धहाराव-
भासद्वीपाधिपतौ देवे, जी० ३ प्रति० ।

अक्षहारोभासमहाभद-अर्धहारावभासमहाभद-पुं० । अ-
र्द्धहारावभासद्वीपाधिपतौ देवे, जी० ३ प्रति० ।

अक्षहारोभासमहावर-अर्धहारावभासमहावर-पुं० । अर्द्ध-
हारावभाससमुद्राधिपतौ देवे, जी० ३ प्रति० ।

अक्षहारोभासवर-अर्धहारावभासवर-पुं० । अर्द्धहारावभास-
समुद्राधिपतौ देवे, जी० ३ प्रति० ।

अक्ष-अक्ष-त्री० । समयादिषु कालभेदेषु, संकेतादिवाच-
कोऽप्यस्ति । न० ११ श० ११ उ० । अनु० । अवधिज्ञानाऽऽवर-
णक्षयोपशमलाभरूपायां लब्धौ, विशेषः । अक्षा त्रिविधा-अती-
ताक्षा, वर्तमानाक्षा, अनागताक्षा च । कर्म० ५ कर्म० ।

अक्षानुय-अक्षानुय-न० । अक्षा कालस्तत्प्रधानमायुः कर्म-
विशेषोऽक्षानुयः । भयात्ययेऽपि कालात्ययेऽपि कालान्तरानुगा-
मिनि, स्था० १ ठा० ३ उ० । कायस्थितिरूपे आयुष्कर्मभेदे,
स्था० १ ठा० ४ उ० । यथा-मनुष्यायुः कस्याऽपि जवान्यय
एव नागचक्रति । "दोषं अक्षाउप पश्यते । तं जहा-मणुस्साणं
खेव पंचिदियतिरिक्खजाणियणं खेव" स्था० २ ठा० ३ उ० ।

अक्षकाल-अक्षकाल-पुं० । अक्षसमयादयो विशेषाः, तद्वयः
कालोऽक्षकालः । चन्द्रसूर्यादिक्रियाविशिष्टेऽर्द्धतृतीयसमुद्रा-
न्तर्वर्तिनि समयादौ कालभेदे, न० ११ श० ११ उ० । विशेषः
आ० म० । आ० चू० ।

अक्षकालस्वरूपोपदर्शनार्थं विशेषावब्यकभाष्ये

आह—

सूरकिरिया विसिद्धो, गोदोहाइकिरियासु निरवेक्खो ।

अक्षकालो भणई, समयक्खेत्तम्मि समायाई ॥ ४ ॥

सूत्रे भास्करः, तस्य क्रिया मेरोअतसुअपि दिक्कु प्रदक्षिण-
तोऽज्जं जमणसकणा; सूरस्योपलक्षणस्याचन्द्रग्रहनक्षत्रतारा-
णामपीत्यंजुता क्रिया गृह्यते, तथा सूर्यादिक्रियाया विशिष्टो वि-
शेषितो व्यक्तीकृतोऽर्द्धतृतीयर्द्धपसमुद्रलक्षणे समयक्षेत्रेयः सम-
यावन्नकादिरर्थः प्रवर्तते, न परतः, सूर्यादिक्रियाऽभावात्, सा
ऽक्षकालो प्रणयते । क्रियैव परिणामवती कालो नाम्य दानं ये
कालमपुह्वयते, तन्मतव्यवच्छेदार्थमाह-गोदोहादिक्रियासु निर-

पेक्षः, न खलु यथोक्ताद्वाकालः क्रियां गोदोहाद्यात्मिकामपेक्ष्य प्रवर्त्तते, किं तु सूर्यादिगतिम् । तथाहि-यावद्यावत्क्षेत्रं स्वकिर-
णैर्दिनकरश्चन्द्र चानयेत तत्र दिवस उच्यते, परतस्तु रात्रिः ।
तस्य च दिवसस्य परमनिकृष्टोऽस्यस्यतमो जागः समयः । ते
आसक्त्यया आवलिका इत्यादि । एवं च प्रवृत्तस्यास्य काक्षस्य
सूर्यादिगतिक्रियां विहाय काऽन्या गोदोहादिक्रियापेक्षेति । के
पुनस्ते समयादयोऽद्वाकालभेदा इत्याह निर्युक्तिकारः-“सम-
यावलयमुद्गता, दिवसमहोरत्तपक्षमासा य । सवच्चरगुणप-
लिया, सागरवस्सपिपरियद्वा ॥” विशेषः ।

पतदेव सूत्रकृदाह—

मे किं तं अद्वाकाले ? अद्वाकाले अणैगविहे पाणत्ते । तं
जहा-समयद्वयाए आवलियद्वयाए० जाव उस्सपिणीयउ-
चाए । एस एं गुदेसणा अद्वादोहारच्छेयणेणं द्विज्जमा-
णा जाहे विभागं णो हव्वमागच्छइ, मेत्तं समय । समयद्व-
याए अगंखेज्जाणं समयाणं समुदयसमिति समागमेणं एगा
आवलिय ति वृच्चइ, मंखेज्जाओ आवलियाओ जहा सा-
न्निउहसए० जाव तं सागरोवमस्म एगस्स भवे परिमाणं ॥

(से किं त अद्वाकाले इत्यादि) अद्वाकालोऽनेकविधः प्रकृतः ।
तद् यथा- (समयद्वयाए ति) समयरूपोऽर्थः समयार्थस्तद्वाच-
स्तथा, तथा, समयतावेन इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । यावत् कर-
णात् ‘मुहुत्तद्वयाए’ इत्यादि इदमिति । अधानन्तरोक्तस्य स-
यादिकाक्षस्य स्वरूपमभिधानुमाह- । एस णमित्यादि) एषाऽ-
नन्तरोक्तोत्सर्पिण्यादिका । (अद्वादोहारच्छेयणेण ति) द्वौ हा-
रौ भागौ यत्र च्छेदने, द्विधा वा कारं करणं यत्र तद्, द्विहारे द्वि-
धाकारं वा, तेन । (जाहे ति) । यद्वा, समय इति शेषः । “सं-
मित्यादि” निगमनम् । (असंखेज्जाणमित्यादि) असंख्यातानां
समयाणां सन्धिनां ये समुदया वृन्दानि तेषां वाः सामंतयो
मालनानि तासां यः समागमः सयोगः समुदयसमितिसमागम-
स्तेन, यत्कालमानं भवतीति गम्यते, सैकात्मिकेति प्रोच्यते ।
(सान्निउहसए ति) पष्ठशतस्य सप्तमांशशके । भ० ११ श० ११ उ० ।

अद्वाखिण्ण-अध्वखिण्ण-पुं० । पथि बहुचलनेन परिभ्रान्ते,
“ जा पुण षड्धाक्खिणं, अतिहि पूणइ त द्वाणं । ” पि० ।

अद्वाधेय-अद्वाच्छेद-पुं० । आवलिकाद्विकं, क० म० १० पं० सं० ।

अद्वाधय-अर्द्धाढक-पुं० । मगधदेशसंबन्धिनिमानाविशेषे, औ० ।

अद्वाण-अध्वन्-पुं० । पथि, “ पुंस्यन आणो राजवच्च ”
॥ ८ । ३ । ४६ । इत्यनः स्थाने आणेत्यादेशः । प्रा० ।

अध्वान-म० । प्रयाणकं, “ अद्वाणेहि सुदेहि पातरासेहि जेणव
सात्ताम्वी चोरपट्टी तेणव उयागच्छइ ” विपा० १ सु० ३ अ० ।

अद्वाणकप-अध्वकप-पुं० । मार्गविहरणविधौ, (स च यथा
वपुं ‘विहार’ शब्दे दर्शयिष्यते) लेशतस्त्वत्र-

अद्वाणा अद्वाणकप वोच्चापि ।

जेहिं च कारणेहिं, अद्वा णो गम्म ते इणमो ॥ १ ॥

असिवे ओमोदरिए, रायइहे जए व आगाडे ।

देसुहाणे अपर-कमे य अद्वाणतो पणगे ॥ २ ॥

उदरे सुभिरवे, अद्वाण पवज्जणं च दप्पेणं ।
दिवसादी चउ लहुगा, चउ गुरुगा कालगा होति ॥ ३ ॥
उग्गमउप्पादणए-सणए जे खलु विराहिते ठाणे ।
तं निप्पाणं तस्स उ, पायच्छित्तं तु दायव्वं ॥ ४ ॥
पुदवी आऊ तेऊ, वाउ वणस्सति तसा य आणंता ।
इयरेसु परित्तेशु य, जं जीहं आरोवणा जणिता ॥ ५ ॥
लहुओ गुरुओ लहु गुरु, चत्तारि ठच्च लहुया य ।
छगुरु वेदो मूलं, अणवट्ठप्पोषपारंवी ॥ ६ ॥
असिवे ओमोदरिए, रायइहे जए व आगाडे ।
गीयत्था मज्झत्था, सत्थस्स गवेसणं कुज्जा ॥ ७ ॥
कालमकालं जंती, एताण य अद्विवति अणुणवणा ।
जिच्छू मिच्छादिट्ठी, धम्मकहा एणमेत्तं य ॥ ८ ॥
सत्थयसमिणं खंमी-परिच्छेणं खलु तदेव पोग्गलिए ।
धम्मकहाणिमित्तणं, वमहं पुण दव्वल्लिगेणं ॥ ९ ॥
संथे पंथे तेणे, पंचविहो उग्गहो य दव्वणं ।
सुत्तग्गामे दव्व-गहणं जयणाए गीयत्था ॥ १० ॥
तुवरे फले य पत्ते, गां महिमे सुत्तरा य दत्थी य ।
आणवमणातवे वि य, जयणाए जाणगे गहणं ॥ ११ ॥
पिप्पलग्गमुत्ति आरिग-एक्खव्वणतत्थियपुरुगपत्ते य ।
कात्तय कत्तरि मिक्ख-संविदूए लाउ चेव वात्तीय ॥ १२ ॥
पेत्तिय सेंजिय गुह्मिगा-एणं अगदमत्थकोमे य ।
जं चाकुव गूढकरं, गेहइह अद्वाणकपप्पि ॥ १३ ॥
सीहाणुगा य पुरतो, वसज्जाणुमग्गतो समणोति ।
पंथे तं पि य जंता, धरेति जा अरूपज्जत्ती ॥ १४ ॥
दंरिय मिच्छादिट्ठी, समुदाण एवारणं चणिच्चिसए ।
सारुविसणं जहग-वसजा पुण दव्वल्लिगेणं ॥ १५ ॥
उवकरणचरित्ताणं, विज्ञोयणा सरीरज्ञोयणागाडे ।
धम्मकहाणिमित्तणं, पुत्तागकज्जेण आगाडे ॥ १६ ॥
असिवादिकारणेहिं, अद्वाण पवज्जणं अणुणणात् ।
उवकरणपुव्वपक्खिले-हिण सत्थेण गंतव्वं ॥ १७ ॥
वच्चंताणं अमद्द, को तीण तरेज्ज गंढपादेहिं ? ।
अपक्कमो तु ताहे, ताहियं तु इमे वि मग्गज्जा ॥ १८ ॥
एगक्खुरए दुक्खेर, दुपिए अणुबंधि तह य अणुरंगा ।
अह जहया वि जायति, अमती अणुसट्ठिमादीहिं ॥ १९ ॥
एगक्खुरा आसादी, दुक्खुग उदादि दुपिय जह्वादी ।
अणुबंधी सक्कादी, अणुगंगप्पिमी तु बोधव्वा ॥ २० ॥
एएमु पुव्ववट्ठ-क्खुरादिजातित्तु सिक्खुत्तादी ।
अमती य खुहुओ वा, जिगंविग्गेण कहुति तु ॥ २१ ॥
आवासियम्मि सत्थे, तस्मेव तगं पि अप्पणंति पुणो ।
अह जणति गता संता, अणेज्जाह वि मग्गं एयं ॥ २२ ॥
ताहे य छक्कादी, चारेदं तेमि असतिणं खुहुओ ।

लिंगविवेगं काउं, चारंती जा गताञ्चणं ॥ २३ ॥
 एवं दुखुरादीसु वि, जयणा जा जत्थ सा तु कायव्वा ।
 सुत्तयजाणएणं, अप्पाबहुयं तु णायव्वं ॥ २४ ॥
 एतेसामएणतरं, अवगाढा णो णिसेवेज्जा ।
 तद्वाणगावराहे, संवट्टियमंऽवराहाणं ॥ २५ ॥
 संवट्टियाऽवराहे, तवोवत्थ दो तदेव मूढं वा ।
 आयावकप्पे जं, पमाणणिम्माणचरिमम्मि ॥ २६ ॥
 अध्याणकम्प एसो, ... । पं जाण ।

अस्य चरिणः—अध्याणकम्पामि तिष्ठि परिसाओ कीरति, सीह-
 वरिसा पुरओ, वसजपरिसा मज्जओ मिगा य मज्जे, वसजा भं-
 ते । जाहे उत्तिआ अध्याणं ताव न परिठ्वेति; अध्याणकम्पं जाव
 अध्यापज्जात्ता, सो पुण सत्थवाहो मिच्छादिही समुदाणं वा नि-
 चारेज्जा धम्मकहाइ पणयणा, सार्हाययसअभइएहिं वा पण-
 वेति । अह वसभा इव्वलिंगं काऊण पणवेति वा ण । गाहा-
 (उवकरण ति) सो पुण मिच्छादिहओ उवधारणं वा विज्ञेयेज्जा,
 खारत्तसरारमाहं वा पच्छा धम्मकहाइ पुलागकज्जं करेति, आ-
 गाहे कइ पुण गतव्व सव्वेहिं वि, अह कोइ न तरह बडिउं अत-
 रंता । गाहा-(एगक्खुरात्ति) पच्छा घट्टुखुर मग्गानि, मिरुपुत्तसा-
 यओ वा णं कहुइ, असइ खुहुओ लिंगविपेगेणं आवासिएपण-
 पिणति । अह भणज्जा-तत्थ गया पच्छाधिणंउज्जाह, ताहं लिंग-
 विपेगेणं खुहु उच्चारइ । एव गोणाऽवि दुपिओ नाम वर्थी-
 अणुरंगो, सकमअणुवधी, पयंसा, एव अपाबहुयं नाऊण ।
 गाहा सिद्धं जाव पमाणणिम्माणचरिमम्मि । एस अध्याण-
 कम्पो । पं चू ॥

अध्याणगमण-अध्वगमन-नं । पथि विहरणे, “णस्य अ-
 ध्याणगमणं णो कप्पइ, सगमं वा जाव संदमाणियं वा डुरुहि-
 स्साणं गच्छिस्सए ” औं । स्थानं ।

अध्याणणिग्गय-अध्वनिर्गत-त्रं । मार्गनिर्गते, व्यं ३० ।

अध्याणपरिवक्त्र-अध्वप्रतिपन्न-त्रिं । मार्गप्रतिपत्ते, जं २ शं ०
 १ उं । (अन्तरापथं वर्तमाने) विहारं वा कुर्यात्, वृं । अस्य त्रयो
 भेदाः । तद्यथा-“ दूतादिभ्यो विहारी, ते वि य हांती सपडि-
 वक्खा ” वृं ५ उं ।

अध्याणवायणा-अध्ववाचना-त्रीं । अध्वनि मार्गे सूत्रार्थ-
 प्रदाने, व्यं १ उं ।

अध्याणसीसय-अध्वशीर्षक-नं । कान्तागतिनिर्गमरूपे प्र-
 वेशरूपे, पिं । ततः परं समुदायेन सार्थकेन सह गन्तव्यम् ।
 तस्मिन्, व्यं ४ उं । निर्भयमार्गान्ते, वृं ३ उं ।

अध्याणिय-अध्वनिक-त्रिं । पथिके, वृं ४ उं ।

अध्यापच्चक्खाण-अध्याप्रत्याख्यान-नं । कालाख्यामका-
 माश्रित्य पारुष्यादिकालमाने, आखं ६ अं ।

एतच्च दशमं प्रायश्चित्तमित्थं प्रतिपादितम्—

अध्यापच्चक्खाणं, जं तं कालप्पमाणेएणं ।
 पुरिमक्खोरिसीए, मुहुत्तमासऽज्जमासेहिं ॥ १० ॥

अध्याकाले प्रत्याख्यानं यद्, तत्कालप्रमाणकदेन भवति पुरि-
 १४२

माहेपौरुषः च्यां मुहुत्तमासाकमासेरिति गाथासंक्षेपायः ॥ १० ॥
 आ० चू ६ अं ।

अवयवार्थः पुनः—

अध्या कालो तस्स य, पमाणमक्खं तु जं जवे तमिह ।

अध्यापच्चक्खाणं, दसमं तं पुण इमं जणियं ॥ १ ॥

अध्याशब्देन कालस्तावदभिधीयते, तस्य च कालस्य मुहुत्तपौ-
 रुष्यादिकं प्रमाणमप्युपखारात् । (अहं ति) अध्यां वदन्तीति
 शेषः । तुशब्दो अप्यर्थो भिन्नक्रमश्च यद्यस्थानं योजित एव ।
 ततोऽध्यापारमाणपरिच्छिन्नं यत्प्रत्याख्यानं जवेत् तदिह अध्या-
 प्रत्याख्यानं दशमं पूर्वोक्तजात्यतीतप्रत्याख्यानार्थानां चरममि-
 त्यर्थः । तत्पुनरिह वक्ष्यमाणं भणितं गणधरितरिति ॥ १ ॥

तदेवाह—

नवकरपोरिसीए, पुरिमद्देगान्णगठाने च ।

आयं विलऽनत्तं, चरिमे य अभिग्गहे विगई ॥ २ ॥

अत्र भीमसेन-यायेन नमस्कारशब्दात् परतः सहितशब्दो
 छष्ट्यः । ततो नमस्कारश्च, कोऽर्थः ? नमस्कारसहितं च पौरुषी
 च नमस्कारपौरुषी, तस्मिन्, नमस्कारविषये, पौरुषाविषये कस्य-
 र्थः । पूर्वार्थे च, एकासनं च, एकस्थानं चेति समाहोर समस्य-
 कवचने, पूर्वार्थविषये एकासनावयव्यं एकस्थानविषये च । तथा-
 आचामास्य च अभक्तार्थश्च आचामास्ताभक्तार्थः, तत्र आचामा-
 स्तविषये उपवासविषये च । तथा-चरिमे चरमाविषये । तथा-
 भतिग्रहे भतिग्रहविषये । तथा-(पिगइ ति) विद्वन्निविषये; सत्त-
 म्येकवचने सुप्तमत्र छष्ट्यमिति । दशभेदमिदमकाप्रत्याख्यानम् ।
 नवेकासनादिप्रत्याख्यानं कथमकाप्रत्याख्यानम्, नह्यत्र का-
 लनियमः भूयते ? सत्यम् । अध्याप्रत्याख्यानपूर्वाणि प्रादुर्भूता-
 सनादीनि क्रियन्ते इत्यकाप्रत्याख्यानत्वेन भण्यन्ते इति ॥ २ ॥
 प्रव० ४ उं ।

अध्यापज्जाय-अध्यापर्याय-पुं । कालवृत्तधर्मे, स्या० ७ उं ।

अध्यापरिवित्ति-अध्यापरिवृत्ति-त्रीं । कालपरावृत्तौ, “अ-
 ध्यापरिवित्ताओ, पमत्त इयं सहस्ससो किञ्चा । ” कं प्रं ।

अध्यामीनय-अध्यामिश्रक-नं । कालविषये सत्यमृवाजेदे,
 यथा कस्मिंश्चित्प्रयोजने सहायौस्त्वरयन् परिणतप्राये वासर
 एव रजनी वर्तते इति प्रचीतीति । स्थानं १० उं ।

अध्यामीमिया-अध्यामिश्रिता-त्रीं । अथा कालः, स वेह
 प्रस्तावाद् दिवसो रात्रिर्वा परिगृह्यते, संमिश्रितो यथा साऽका-
 मिश्रिता । सत्यमृवाजावाजेदे, यथा-दिवसे वर्तमान एव वदति-
 त्सिष्ठ रात्रिर्जातेति, रात्रौ वा वर्तमानायामुत्तिष्ठोद्गतः सूर्य
 इति । प्रज्ञा० ११ पद ।

अध्यारूप-अध्यारूप-त्रिं । अध्या कालः, सैव रूपं स्वजायो
 यस्य तद्रूपरूपम् । कालस्वभावे, पञ्चा० ५ विष० ।

अध्यावक्कति-अध्यापक्रान्ति-त्रीं । अर्द्धस्य समप्रतिजागरूप-
 स्य एकदेशस्य वा एकादिपदात्मकस्यापक्रमणमध्वानं, शेष-
 स्य तु द्वादिपदसंघातस्यैकदेशस्योर्द्धं गमनं यस्यां रचनायां
 साऽर्द्धपक्रान्तिः । (समप्रतिजावया) पदत्रयमध्यादेकदेशाऽ-
 पक्रान्ती, विशेषः ।

अध्यासमय-अध्यासमय-पुं । अध्या कालः, तत्तत्क्षणः समयः
 कृणोऽकासमयः । भ० २ शं १० उं । अध्यायाः समयो निर्विभागे

अदासमय

भागः, समयः संकेतादिवाचकोऽप्यस्ति, ततो विशिष्यतेऽकारकः
समयः (अनु०) पट्टसाटिकादृष्टान्तसिद्धे सर्वसूक्तो पूर्वापरको-
टिविप्रमुके वर्तमाने एकस्मिन् कालांशे, अनु० जी० पट्टद्वया-
णि, तत्र पञ्च धर्मास्तिकायादयोऽस्तिकायाः, वष्टाऽदासमयः ।
अस्य अस्तिकायात्याजायः, वर्तमानकृणसकृणत्वेनैकत्वात्, अ-
तीताऽनागतयोरस्तत्वात् । म० २ श० १० व० । अनु० । बट्टप्र-
देशात् एव हि अस्तिकायत्वम् । अत्र त्वतीतानागतयोर्योनितो-
त्पत्त्येन वर्तमानस्यैव कासप्रदेशस्य सञ्ज्ञायाद् न त्वेयमावशि-
कादिकालाजायः, समयबहुत्व एव तदुपपत्तेरिति चेद्, भवतु
तर्हि, को निवारयिता ? "समयावशियमुहुता दिवसमहो-
रत्तपक्कमासा य" इत्याद्यागमविरोध इति चेत् । नैवम् । अ-
निप्रायापरिक्रानात् । इयवहारनयमतेनैव तत्र त्वच्युपगमात् ;
अत्र तु निश्चयनयमतेन तदस्यप्रतिपादनात् । नहि पुक्कस्का-
न्धे परमाणुसंघात इवावशिकादिगतसमयसंघातः कश्चिदव-
स्थितः समस्तीति तदसम्भ्रमसौ प्रतिपद्यते, इत्यस्य विस्तरण ।
अनु० । ('समय' शब्दे एतत्प्रकरणे वक्ष्यते)

अदधि-अद्वि-पुं० । आपो धीयन्ते ऽस्मिन् । धा-आधारे कि ।
सरोवरे, समुद्रे च । बाव० । ऊर्मौ, अह० १ अह० । सागरोपमे
(कालविशेषे), द्वा० २६ द्वा० ।

अदधि(ति) करण-अधृतिकरण-न० । अधिकरणे [कतरे],
नि० चू० १० व० ।

अर्द्धाकारग-अर्द्धाकारक-त्रि० । अर्द्धमहं करोमि, अर्द्धं पुन-
स्त्वया कर्तव्यमिदमेवंकारके, वृ० ३ व० ।

अदुद्ध-अर्थवतुक्-त्रि० । अर्द्धाधिकशेष, प्रश्न० ४ भाष०
द्वा० । कर्म० ।

अदुक्त-अर्धोक्त-त्रि० । अर्द्धमावृते, "अदुक्तेण उ पंचाला"
व्य० १० व० ।

अद्भु(धु)व-अद्भुव-त्रि० । अद्भुतं जगति त्रियामाने सूक्ष्मोऽव्यय-
ध्वजः । न तथा यत्तद्भुवम् । आत्मा० १ ध्रु० ५ व० २ व० । अनियत-
सत्त्वे, "अधुवा अनियता असासया सटणपटणयिद्धं सणधम्मा
कामभोगा" इति० १ व० । अस्थिरे, "अधुवधणधत्तणकोसपरिभो-
गविज्जिजा" । अधुवा अस्थिरा धनानां गणिमादं । नां, धान्यानां
शाल्यादीनां, कोशा आश्रया येषां स्थिरत्वेऽपि तत्परिजोगेन
वर्जिताश्च ये ते तथा । प्रश्न० ३ भाष० द्वा० । प्रव० । चले,
आत्मा० १ ध्रु० ८ व० १ व० । दशा० ।

अद्भु(धु)ववधिणी-अद्भुववन्धिनी-स्त्री० । न० त० । ध्रुववन्धि-
नीप्रकृतिप्रतिपक्कासु कर्मप्रकृतिषु, यासां अनिजहेतुसदभावना-
वश्यं बन्धस्तः । क० प्र० । (ताश्च त्रिसप्ततिसङ्ख्याकाः "कम्म"
शब्दे तृतीयभागे २६१ पृष्ठे दर्शयिष्यन्ते)

अद्भु(धु)वसंतकम्म-अद्भुवसत्कर्मन्-न० । सत्कर्मजदे, यत्पु-
नरनवासगुणानामपि कदाचिद् भवति कदाचिन्न तद्भुवस-
कम्म । पं० सं० ३ द्वा० ।

अद्भु(धु)वसत्कम्मिया-अद्भुवसत्कर्मिका-स्त्री० । ध्रुवसत्क-
र्मिकाप्रतिपक्कासु कर्मप्रकृतिषु, क० प्र० ।

अद्भु(धु)वसत्तागा-अद्भुवसत्ताका-स्त्री० । अधुवा कदाचिद्
भवति कदाचिन्न जवस्तीत्येवप्रतिपत्ता सत्ता यासां ता अधु-

वसत्ताकाः । पं० सं० ३ द्वा० । कादाचित्कभाविनीषु कर्मप्रकृतिषु,
कर्म० ५ कर्म० पं० सं० । ('कम्म' शब्दे तृतीयभागे २६४ पृष्ठे
तासां स्वरूपं द्रष्टव्यम्)

अद्भु(धु)वसादण-अद्भुवसाधन-न० । अधुवाणि तम्भराणि
साधनानि मानुष्येभ्यः आत्मादीनि यस्य तदधुवसाधनम् । अ-
नित्यहेतौ, पञ्चा० ११ विव० ।

अद्भु(धु)वोदया-अद्भुवोदया-स्त्री० । ध्रुवोदयप्रतिपक्कासु क-
र्मप्रकृतिषु, कर्म० यासां तु व्यवच्छिन्नोऽप्युदयो ज्योतिषि प्रादु-
र्भवति तथाविधद्रव्येभ्यः काव्यभावभावरूपं पञ्चाविधं हेतुसं-
न्यं प्राप्य ता अधुवोदयाः । "अधुवोदयो उदयो, जायं पगर्ह-
ण ता ध्रुवोदया" कर्म० ५ कर्म० । ('कम्म' शब्दे द्वितीयभागे
२७१ पृष्ठे प्रतिपादयिष्यते कैतत्)

अधोवमिय-अधौपम्य-न० । अधोपम्यमुपमा पत्यसागररूपा,
तत्रधाना अद्या कालोऽधौपम्यम् । राजदन्तादिदशानाधौपम्य-
शब्दस्य परनिपातः । पत्योपमादौ उपमाकाले, स्था० ८ ग० ।
उपमानमन्तरेण यत्कालप्रमाणमनातिशयिना गृहीतु न शक्यते
तदधौपमिकमिति भावः । "दुविहे अद्योयमिदं पन्नत । तं जहा-
पलिआवमे चेष, सागरोवमे चेष" । स्था० ९ डा० ४ व० ।

स च जेदप्रमेदाज्यां समासतोऽष्टविधः—

अद्भुविहे अधोवमिप पन्नते । तं जहा-पलिआवमे १ सा-
गरोवमे २ अधोमिपिणा ३ लस्सपिणी ४ पोमगलपर-
यहे ५ अतीतवधा ६ आणायवधा ७ सच्चवा ८ ।

पत्योपमसागरोपमयोरुपमाकालता स्पष्टा । अवसर्पित्यवधी-
नां तु सागरोपमनित्यवत्त्वाद् उपमाकालत्वं ज्ञायनीयम् । समय-
दिशाप्रदेशलिकान्तःकालोऽनुपमाकालः । स्था० ८ ग० ।

अध-अण-अव्य० । आनन्तर्ये, "अध ससरीरो जयवं मकर-
ध्वजो" (पैशाचप्रयोगः) प्रा० । नि० चू० ।

अधसु-अधन्य-त्रि० । न० त० । निन्दे, "अधसु मूलगजि-
वदेहा" प्रश्न० ३ भाष० द्वा० । "नरगा तवच्छिया अधसु ते
वि य दीसंति" प्रश्न० १ भाष० द्वा० ।

अध(ह)म-अधम-त्रि० । जघन्ये, "निग्घिमणसोऽहम-
विवानं" [अधमविपागमिति] अधमो जघन्यो नरकादिप्रति-
सङ्गो विपाकः परिणामो यस्य तत्तथाविधम् । [आर्तस्थानम्]
आव० ४ व० । "अहो वयं कोदणेण माणेण अदमा गर्ह" यानेन
अधमा गतिर्भवति । गर्हभोग्गर्माहवसूकरादिगतिः स्थात् ।
वत्त० ११ व० ।

अध(ह)म-अधर्म-पुं० । गतिपरिणतानां नस्त्वजावाध-
रणाधर्मः । अनु० । न धर्मोऽधर्मः । अधर्मास्तिकाये जीवपु-
ल्लानां स्थित्युपपन्नकारिणि, स्था० १ ग० १ व० । "यगे अधर्मे"
एकोऽधर्मोऽनन्तप्रदेशोऽपि द्रव्यार्थतया । स० १ सम० । आ० ।
मिथ्यात्वात्तरतिप्रमादकचाययोगरूपे कर्मबन्धकारणे आत्मप-
रिणामे, "णत्थि धम्मे अधम्मे वा, णेवं मज्जं णिसेस" सुत्र०
२ ध्रु० ५ व० । (यतिनां गृहिणां साधमपेक्षप्रदर्शनं "पुरि-
स्सविजयविमंग" शब्दे करिष्यते) सावद्यानुष्ठानरूपे पापे,
"अधम्मेण चेष विसि कप्पेमाणे विहरह" अधर्मेण पापेन

सायद्यानुष्ठानेनैव दहनाङ्गननिर्लाञ्छनादिना कर्मणा कृत्तिर्वर्तनं कल्पयन् कुर्वीषो विहरति, हा० १७ अ० । रा० । विपा० । म० । आव० । बोद्धुं गौणाग्रहाणि च, तस्याऽचारित्ररूप-त्वात् । प्र० ४ आ० ४० ।

अध (ह) म्मस्वाह—अधर्मरूपाति—वि० । अधर्मेण क्वाति-र्यस्य । रा० । न धर्माद् क्वातिर्यस्येति च । म० १२ श० २ उ० । अविद्यमानधर्मोऽप्यमित्येवं प्रसिद्धिके, विपा० १ अ० १ अ० ।

अध (ह) म्मस्वाह (ण)—अधर्माऽऽख्यायिन्—वि० । अधर्ममाख्यातुं शीलं यस्य स तथा । हा० १८ अ० । न धर्ममाख्या-तीत्येवंशैलो वा । ज० ३ श० ७ उ० । अधर्मप्रतिपादके, विपा० १ अ० १ अ० ।

अध (ह) म्मजुत्त—अधर्मयुक्त—न० । ३ त० । पापसंबन्धे तद्दोषोदाह-रणजेदे, स्था० । यत्किं उदाहरणं कस्यचिदर्थस्य साधनायोपादा-यते केवलं पापाजिधानरूपे, देन चोक्तेन प्रतिपाद्यस्याधर्मबुद्धिरु-पजायेत, तदधर्मयुक्तमात्रं तथा-उपायेन कार्याणि कुर्यात्, कोलि-कनलदामवत् । तथाहि—पुत्रत्वाद्कमत्कोटकमार्गोपलब्ध्या वि-वासानामशेषमत्कोटकानां नमजलस्य विषे प्रक्षेपणना मरणद-शनेन रजितचित्तचाणक्यावस्थापितेन चौरग्राहे नलदामा-भिधानकुर्वन्नेन चौर्यसदकारितालक्षणोपायेन विश्वासिता मिलिताश्चौरा विषमिश्रभोजनदानतः सर्वे व्यापादिता इति । आहरणतद्दोषता चास्याधर्मयुक्तत्वात्तथाविधभोक्तुधर्मबुद्धिज-नकत्वाच्चेति, अत एव नैवविधमुदाहृत्यं यतिनेति । स्था० ४ उ० ३ उ० । इदं च नलदामकुर्वन्दादहरणं लौकिकम्, । तथैव—“चाणक्येण णंदे उच्चादप चंदगुप्ते रायाणप उचिप एवं स-भ्यं वीरणत्ता जहा सिकखाप, तस्य णंदमंतिपहिं मणुस्सेहिं सह चौरमाहो मिलिभां नगरं मुसह । चाणको वि अन्नं चो-रगाहं च उचिउकामो तिदं गदेऊण परिवायगमेसेण णयदं पविट्ठो, गमो णलदामकोलियसगासं, उवविट्ठो वणणसालाप अत्थइ, तस्स दारओ मक्कोरुएहिं आइओ, तेण कोलिपण विसं अणित्ता दह्ता । ताहे चाणक्येण जसइ—किं एए रुदसि ? , कांजिओ भणइ—जइ एए समूलजाहा ण उच्छाहंति, तो पुणो वि आइस्संति । ताहे चाणक्येण चितियं—एस मए लळे आरगाहो , एस णंदेणया समुलया उच्छरिसिहिइ । चोर-भाहो क भो, तेण तिदंदिणा विस्संमिया—अइं सम्मिलिया मुसामो सि । तेहिं अणे वि अक्खाया—जे तत्थ मुसगा बहुया, सुहतरागं मुसामो सि । तेहिं अणे वि अक्खाया । ताहे ते तेण चौरमाहेण मिस्सिऊण सव्वे वि मारिया । एवं अइम्मजुत्तं ण भाणियव्वं, णय कायव्वंति । इदं तावज्जौकिकम् । अनेन लोको-त्तरमपि चरणकरणानुयोगं छ्यानयोगं आधिकृत्य सूचितम-वगतव्यम्, एकप्रहणात्तज्जातीयप्रदणमिति ध्यायात् । तत्र अ-रणकरणानुयोगेन—“शेवं अइम्मजुत्तं, कायव्वं किं वि जाणिय-व्वं वा । धोवगुणं बहुदोसं, विसेसओ ठाणपसेणं ॥ १ ॥ त-म्हा सो अणेसि पि आलंबणं हाइ ” छ्यानयोगे तु—“वाक्-म्मि तहा कवे, विजाय वनेण पवयणचाप । कुजा सावज्जं पि इ, जइ मोदीण उलिमादीसु ॥ १ ॥ सो परिवायगो विलक्खी-कओ सि” ॥ औदाहरणदोषता चास्याधर्मयुक्तत्वादेव भावनी-येति । गतमधर्मयुक्तश्रम । दश० १ अ० ।

अध (ह) म्मत्थिकाय—अधर्मास्तिकाय—पुं० । न धारयति

गतिपरिणतावपि जीवपुद्गलौस्तत्स्वभावात्तया नाऽवस्थापय-ति, स्थित्युपपन्नकत्वात्तस्येति अधर्मः, स चासौ अस्तिकाय-श्च । उक्त० ३५ अ० । कर्म० । जीवपुद्गलानां स्थितिपरिणामप-रिणतानां तन्परिणामोपपन्नकेऽमूर्तेऽसङ्ख्यातप्रदेशसङ्घा-तात्मके द्रव्यविशेषे, प्र० १ पद । अनु० । स्था० । आव० । द्रव्या० । (सिद्धिरस्य अस्तिकाय 'शब्दे' इतिशेषे भागे ५१३ पृष्ठे दर्शिता)

तत्त्वं च—

अहम्मत्थिकाए णं जंते ! जीवाणं किं पवचइ ? गो-यमा ! अहम्मत्थिकाए णं जीवाणं ठाण्णिसीयणतुयदुण, मणस्स य एगत्तीभावकरणया जे यावसे तदुप्पगारा थि-रसजावा सव्वे ते अहम्मत्थिकाए पवचति ठाणलक्ख-णं अहम्मत्थिकाए ।

(ठाण्णिसीयणतुयदुण सि) कायोत्सर्गात्मनश्चयनानि, प्रथ-मावद्यन्त्रनलोपदर्शनात् । तथा मनसश्च अनेकत्वस्यैकत्वस्य भयनमकत्वोपावस्तस्य यत्करणं तत्तथा । ज० १३ श० ४ उ० ।

अस्यमान्यभिधचनानि—

अहम्मत्थिकायस्स णं जंते ! केवैया अजिवयणा पप्प-त्ता ? गोयमा ! अणेगा अजिवयणा पप्पत्ता । तं जहा-अधम्मंति वा अधम्मत्थिकाएति वा, पाणातिवाय० जाव मिच्छादंससंसेति वा इरियाअममिति वा० जाव उच्चारपा-सवण० जाव पारिहावणिया असमिर्त्ताति वा मणअगुत्तं-ति वा वइअगुत्तंति वा कायअगुत्तंति वा, जे यावसे तद-उप्पगारा सव्वे ते अहम्मत्थिकायस्स अजिवयणा । ज० २० श० २ उ० ।

‘अट्ट अहम्मत्थिकायमज्जप्पपसा पप्पत्ता’ । ते च उच्चकरुणा इति । स्था० ७ उ० ।

अधर्मास्तिकायसिद्धिः—अधर्मोऽधर्मास्तिकायः, स्थितिः स्थान गतिनिवृत्तिरित्यर्थः । तल्लक्षणमस्येति स्थानलक्षणः । स हि स्थि-तिपरिणतानां जीवपुद्गलानां स्थितिलक्षणकार्ये प्रत्येककारण-त्वेन व्याप्रियत इति, तेनैव सङ्घटन इत्युच्यते । अनेनाप्यनुमान-मेव सूचितम् । तत्रैवम-यत्तत्कार्यं तत्तदपेक्षाकारणवत्, यथा-घ-टादि कार्यम् । तथा चासौ स्थितिः, यच्च तदपेक्षाकारणं तदधर्मा-स्तिकाय इति । अत्र च नैयायिकादिः सौगतो वा वदेत्-नास्त्य-धर्मास्तिकायः, अनुपसंभ्यमानात्, शशविषाणवत् । तत्र यदि नैयायिकः, तदाऽसौ वाक्यः—कथं जवतोऽपि विगाद्यः सन्ति ?, अथ विगादिप्रत्ययलक्षणकार्यदर्शनाद्भवति हि कार्याकारणानु-मानम्, एवं सति स्थितिलक्षणकार्यदर्शनाद्यमप्यस्तीति किं न गम्यते ? । अथ तत्र विगादिप्रत्ययकार्यस्यान्यतोऽसंभवात्तत्का-रणभूतान् विगादीन् अनुमिमीमहे इति मतिरिहाप्याकाशादीना-मवगाहनादिस्वस्वकार्यव्यापृतत्वेन ततोऽसंजवात्, अधर्मा-स्तिकायस्यैव स्थितिलक्षणं कार्यमिति किं नानुमीयते ? । अथा-सो न कदाचिद् दृष्टः, एतद्विगादिष्वपि समानम् । अथ सौगतः, सांप्रयेवं वक्तव्यः, यथा-भवतः कथं बाह्यार्थसंमिद्धिः ?, नदि-कदाचिद्दसी प्रत्यक्गोचरः, साकारज्ञानवादिनः सदा तदाकार-स्यैव संबद्धतात् । तथा च तस्याप्यनुलब्धमानत्वाद्भाव एव । अथाकारसंबन्धेनैव तत्कारिणमर्थं परिकल्पते, धूमज्ञान इवा-

भिः । एवं स्थितिदर्शनेऽपि किं न तत्कारणस्याधर्मास्तिकायस्य निश्चयः । अथाधर्ममभिधीन-न कदाचिदसौ तत्कारणत्वेनेकित इति । ननु बाह्यार्थेऽपि तुल्यमेतत् । न हि सोऽपि तत्कारणतया कदाचिदवलोकितः । अथ मनस्कारस्य चिद्वपनायामेव व्यापारः, न तु नियताकारत्वे, अनस्तत्रार्थः कारणं कल्प्यते, एवं तर्हि जीवपुरुषपरिणाममात्र एव कारणं, स्थितिपरिणते पुनरधर्मास्तिकायापेक्षाकारणत्वेन व्याप्रियत इति किं न कल्पते ? । अथासौ सर्वदा सर्वस्य मन्त्रिहिन इत्यनियमेन स्थितिकारणं भवेत् । ननु एवमर्थोऽपि किं न सन्निहित इत्येवं स्वाकारमप्यति । अथ चक्षुरादिव्यापारमयमेकते, अधर्मास्तिकायाऽपि तर्हि स्वपरगतौ विश्रुताप्रयोगानपेक्षत इति नानाव्यतिशेषमुपपद्यते । तथा-नाजनमाहारः त्वच्छब्दाणां जीवादीनां न भवमाकाशश्च, अवगाहोऽवकाशश्च कृणुमस्येवगाहसहस्रम्, तद्व्यवगाहं प्रवृत्तानामाह दानमवति, अनेनावगाहकाः स्वमाकाशस्थानम् । न चास्य तत्कारणमभिमिक्षु, यतो यद्व्यवगत्यतिरेकानुविधायि तत्तत् कार्यम्, यथा-चक्षुराद्यवयव्यतिरेकानुविधायि रूपादिविज्ञानम्, आकाशान्वयव्यतिरेकानुविधायी चावगाहः । तथाहि-सुनिरूपमाकाशं, तत्रैव चावगाहः, न तु तद्विपरीते पुच्छलादौ । अथैवमवगाहोऽपि कथं नावगाहः, उच्यते-त्यादेवं यदि कश्चिदवगाहिता भवेत् । तत्र तु धर्मास्तिकायस्य जीवादीनां चासत्त्वेन तस्यैवाभाव इति कल्प्यते । समस्तु ? नन्वेवमापन तत्सिद्धिः, देतोर्गसिद्धत्वात्, तत्सिद्धिश्चाव्ययानावात् ; सति हि तस्मिन् भवत्यव्ययः । न च तत्सर्वसिद्धिरिति, अव्ययानाथं च व्यतिरेकस्याप्यसिद्धिरस्तीति । उक्तं २५ अ० ।

अथ (ह) म्मदाणा-अधर्मदान-न० । अधर्मकारणधर्मासौ दाने च अधर्मप्रापके वा दानमधर्मदानम् । दानभेदे, यथा-“हिंसाजनत-र्थाद्यौघत-परपरिग्रहप्रसक्त्यः । यदीयते हि तेषां, तज्जानी-यादधर्माय” ॥ १ ॥ इति । स्था० १० उ० ।

अथ (ह) म्मदार-अधर्मदार-न० । आधर्मद्वारे, “पटमं अहम्म-दारं सम्मत्तं ति वेमि” प्रश्न० १ आश्र० ८१० ।

अथ [३] म्मपाख-अधर्मपक्ष-३० । अप्रशान्तस्थाने, “अध-मपक्खस्स विज्जे एवमाहिणः तस्स णं इमां ति ति तेषाह वावदुयसयां जंभतीति माक्खारं । तं जहा-किरियावाहणं, अकिरियावाहणं, अजाणियवाहणं, वेणुइयवाहणं, ” सूत्र० २ सु० २ अ० ।

अथ (ह) म्मपजण-अधर्मपजनन-त्रि० । अधर्मं जनयतीति अध-र्मपजननः । लोकानामव्यधर्मोत्पादके, रा० ।

अथ (ह) म्मपादिमा-अधर्मप्रतिमा-स्त्री० । अधर्मविषया प्रतिमा । अनुचारिवाच्ययायां प्रतिज्ञायाम्, अधर्मप्रधाना वा प्रतिमा अधर्मप्रतिमा । अधर्मप्रधाने शरीरे, “यथा अध (ह) म्मपादि-मा, जे सि (से) आया परिकिल्लेस ति” एका अधर्मप्रतिमा, सर्वस्य परिकेसकारणतयैकरूपत्वात् । अत एवाह-“जे से इत्या-दि” यद्यस्मात्, से तस्याः स्वाभ्यात्मा जीवः । अथवा-“सि ति” पाठान्तरम् । सोऽधर्मप्रतिमावानामा परिकिञ्चते । ततश्च प्राकृतत्वेन लिङ्गव्यययाद् यस्यामधर्मप्रतिमायां स्वयामात्मा परिकिञ्चते सा एकैक्यमिति । स्था० १ उ० १ उ० ।

अथ [६] म्मपलजग-अधर्मप्रजनन-त्रि० । न धर्मं प्ररज्यन्ते आसज्जन्ति ये ते । ज० २ श० २ उ० । अधर्मप्रायेषु कर्मसु प्रक-

रणे रज्यन्ते इत्यधर्मप्ररजनः । रहस्यैरेक्यमिति कृत्वा रेफस्थाने लकारः । ज्ञा० १५ अ० । अधर्मरागिण, विपा० १ सु० १ अ० ।

अथ (ह) म्मपदोइ (ए)-अधर्मप्रलोकिन्-त्रि० । न धर्ममुपादे-यतया प्रलोकयति यः सोऽधर्मप्रलोकी । ज० १२ श० २ उ० । अध-र्ममेव प्रलोकयितुं शीलं यस्यासाधर्मप्रलोकी । ज्ञा० १८ अ० । अधर्मस्यैव उपादेयतया प्रेक्षकं [परिप्रापके], विपा० १ सु० १ अ० ।

अथ (ह) म्मराइ [ण]-अधर्मरागिन्-त्रि० । अधर्मे एव रागो यस्य सोऽधर्मरागी । दशा० २ अ० ।

अथ (ह) म्मरुइ-अधर्मरुचि-त्रि० । न विद्यते धर्मे रुचियेषां ते अधर्मे त्वरः । दशा० १ अ० ।

अथ (ह) म्ममुदायार-अधर्ममुदाचार-त्रि० । न धर्मरूपव्या-रिजात्मकः समुदाचारः समाचारः समुदाहो वाऽऽनागो यस्य स तथा । ज० १५ श० २ उ० । चरित्रविकले दुराचारे, विपा० १ सु० १ अ० ।

अथ (ह) म्मसलमुदायार-अधर्मसलमुदाचार-त्रि० । अधर्मे एव शीलं स्वभावः समुदाचारश्च यत्किञ्चनानुष्ठानं यस्य स तथा । स्वभावतश्चेष्टया चाऽधर्मिके, ज्ञा० १८ अ० । विपा० ।

अथ [६] म्माणुय-अधर्मानुग-त्रि० । धर्मं अनुकरुणमनुगन् नी-ति धर्मानुगः, न धर्मानुगोऽधर्मानुगः । ज० १२ श० २ उ० । अनुचारिजायमनुगते, विपा० १ सु० १ अ० । अधर्मे कस्ये-ऽनुज्ञानुमोदनं यस्यासाधर्मानुज्ञः । ज्ञा० १८ अ० । अधर्मानु-ज्ञायकं, विपा० १ सु० १ अ० ।

अथ (ह) म्मजोय-अधर्मियोग-पुं० । निमित्तवशीकर-णादिप्रयोगे, स० ३० सम० ।

अथ [६] म्म-अधर्मिष्ठ-त्रि० । अतिशयेन धर्मो धर्मिष्ठः, न धर्मिष्ठोऽधर्मिष्ठः । ज० १२ श० २ उ० । अतिशयेन नि-धर्मे निस्त्रिशकर्मकारित्वादिशयेन धर्मवर्जिते, ज्ञा० १५ अ० । विपा० । रा० । सूत्र० ।

अधर्मिष्ठ-त्रि० । अधर्मिष्ठाभिष्टः । अधर्मिष्ठां वल्लभे, ज० १२ श० २ उ० ।

अधर्मिष्ठ-त्रि० । धर्मः अनुचारिन्नरूपः एषष्टः पूजितो वा यस्य स धर्मिष्ठः । न धर्मिष्ठोऽधर्मिष्ठः । अधर्मे एव इष्टो वल्लभः पू-जितो वा यस्य स तथा । अधर्मैषके, अधर्मसमाजके वा । ज० १२ श० २ उ० ।

अथ [६] म्मिय-अधार्मिक-त्रि० । न धार्मिकोऽधार्मिकः । धर्मे-ण अनुचारिन्नात्मकेन चरतीति धार्मिकः (तथा न) ज० १२ श० २ उ० । अधर्मेण चरतीति अधार्मिकः । ज्ञा० १५ अ० । पापिनि, विपा० १ सु० ३ अ० । असंयते, स्था० । धर्मे भवं, धर्मो वा प्रयोजनमस्येति धार्मिकम्, (तथा न) न० न० । धार्मिकविपर्ययस्ते, स्था० ४ उ० १ उ० ।

अथ (ह) १-अधर-पुं० । न प्रियते । धृक्-अच् । न० त० । वाच० । अधस्तनदशनच्छदे, ज० २ वद० । न० । उपा० । प्रश्न० । आत्यन्तिके कारणे, सु० ३ उ० ।

अथ (ह) रगमग-अधरगमन-न० । अधोगतिगमनकारणे, “तथा गवालीकं च गरुडं भणति अध (ह) रगमणं” प्रश्न० ३ आश्र० ८१० ।

अध [इ] रिम-अधरिम-त्रि० । अविद्यमानं धरिममृण-
द्रव्यं यस्मिंस्तत्तथा । ज्ञा० १ अ० । विपा० उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां
परस्परं तद्वर्णार्थं न विवदनीयं, किन्तु अस्मत्पार्श्वे वृक्षं गृ-
हीत्वा शृणुमुत्कलनीयमिति राजाकाविशिष्टे नगरादौ, जं० ३
चक्ष० । विपा० ।

अध [इ] री-अधरी-स्त्री० । पेषणशिलायाम्, “ अध-
(इ) रीसंठाणसंठिया दो वि तस्स पाया ” उपा० १ अ० ।

अध [इ] रीलोड्ड-अधरीलोड्ड-पुं० । शिलापुत्रके, “ अध-
रीलोड्डसंठाणसंठिआओ पापसु अंगुलीओ ” उपा० १ अ० ।

अध (इ) रुड्ड-अधरोड्ड-न० । इ० स० । ह्रस्वः संयोगे दी-
र्घस्य ” । ८ । १ । ८४ । इति सूत्रेण ओतो ह्रस्वः । प्रा० । उपरि-
स्थाधःस्थोष्ठयुग्मे, प्रअ० ३ आअ० द्वा० । अधस्तनदन्तच्छु-
दे, “ ओयवियसिलपवालविबफलसखिभाधरुहा ” न० ।

अध [इ] व [वा]-अधवा-अव्य० । विकल्पे, नि० चू०
१० उ० ।

अधारणिज-अधारणीय-त्रि० । अविद्यमानो धारणीयोऽध-
मर्णो यस्मिंस्तत्तथा । ज्ञा० १ अ० । अविद्यमानाधमर्णे पुरादौ,
विपा० १ अ० ३ अ० । आत्मनो धारयितुमशक्ये, भ० ५
श० ६ उ० । अयापनीये, यापनं कर्तुमात्मनोऽशक्ये च । ज्ञा०
८ अ० । विपा० । जं० ।

अधि [हि]-अधि-अव्य० । आधिक्ये, भ० १ श० १ उ० ।

अधि [हि] इ-अधृति-स्त्री० । धृतेरभावे, “ तो तुमे पिया एवं
वसणं पाविओ तस्स अधिइ जाया सुणित्तओ चव उद्धाय-
लोहदंढगहा य वियडाणि भंजामि ” आष० ४ अ० ।

अधि [हि] ग-अधिक-त्रि० । अत्यर्थे, वृ० १ उ० ।

अधि (हि) गम-अधिगम-पुं० । अधिगम्यन्ते परिच्छिद्यन्ते
पदार्था येन सोऽधिगमः । आष० ३ अ० । गुरुपदेशजे यथा-
ऽवस्थितपदार्थपरिच्छेदे, एव सम्यक्त्वस्य हेतुविशेषः । नि-
सर्गाद्वाऽधिगतो जायते । तच्च पञ्चधा-अपशमिकं १ क्षायि-
कं २ क्षायोपशमिकं ३ वेदकं ४ सास्वादनं च ५ ॥ ध० २ अधि०
“ जुगयं पि समुप्पन्नं, सम्मत्तं अधिगमं विमोदेइ ” आष० ३ अ० ।
“ गुरुपदेशमालम्ब्य, सर्वेषामपि देहिताम् । यत्तु सम्यक् अध-
धानं तत्, स्यादधिगमजं परम् ” ॥ १ ॥ “ जीवादीणमधि-
गमो, भिच्छत्तस्स खआवसमभावे । अधिगमसमं जीवो,
पावेइ विसुरुपरिणामो ” ॥ ध० २ अधि० ।

अधि [भि] [हि] गमरुड-अधि [भि] गमरुचि-पुं० स्त्री० ।
अधिगमो विशिष्टं परिज्ञानं, तेन रुचिः जिनप्रणीतनत्वाजिज्ञापकपा-
यस्यासाधधिगमरुचिः । प्रव० १४६ द्वा० । सरागदर्शनार्थभेदे,
प्रज्ञा० १ पद ।

तत्स्वरूपं च-

सो होइ अभिगमरुई, सुअनाणं जस्म अत्यओ दिट्ठं ।

एकारस अंगाई, पइअगा दिट्ठिवाओ य ॥

यस्य भुतज्ञानमर्थतो दृष्टं, किमुक्तं भवति?, येन भुतज्ञानस्या-
धोऽधिगतो जयतीति । किं पुनस्तच्छ्रुतज्ञानम्? इत्याह- (एका-
रस अंगाई ति) एकादशाङ्गानि आचाराङ्गदीनि, प्रकीर्णकान्यु-
१४३

सराभ्ययननन्धभ्यनादीनि, दृष्टिवादः परिकर्मसूत्राद्यङ्गत्वेऽपि
पृथगुपादानमस्य प्राधान्यव्यापनायम् । चक्षुष्यादुपाङ्गानि सौ-
पपातिकादीनि, स प्रवत्यधिगमरुचिः । प्रव० १४९ द्वा० । स्था० ।
अर्हन्तः सकलसूत्रविषयिण्यां रुचौ, ध० २ अधि० ।

अधि [भि] गमसम्मदंसण-अधिगमसम्यग्दर्शन-न० । इति० ।
गुरुपदेशादिजन्ये सम्यग्दर्शनभेदे, यथा भरतस्य । “ अभिगम-
सम्मदंसणे, छुविहे पणुत्त । पमिवाई खेव, अपमिवाई खेव । ”
प्रतिपत्तनं शीलं प्रतिपाति, सम्यग्दर्शनमौपशमिकं, क्षायोपशमि-
कं वा । अपतिपाति क्षायिकम् । स्था० २ उ० १ उ० ।

अधि (हि) गय-अधिकृत-न० । अधि-कृ-जाव-क्त । अधि-
कारं, दश० १ अ० ।

अधिगत-त्रि० । प्राप्ते, उक्त० १० अ० । विज्ञाते, व्य०
२ उ० । पञ्चा० ।

अधि (हि) गरण-अधिकरण-न० । अधिक्रियतेऽस्मिन्नि-
ति अधिकरणम् । आधारे, यथा चक्रमस्तके घटः । नि० चू०
१ उ० । अधिक्रियते नगरगतियोग्यतां प्राप्यते आत्माऽनेनेत्य-
धिकरणम् । कलहे, प्राभृते च । वृ० १ उ० । स० ।

(१) अधिकरणनिरुक्तानि समानार्थकानि च ।

(२) अधिकरणनिरूपः ।

(३) अधिकरणं न करणीयम् ।

(४) कृत्या तु व्युपशमनीयम् ।

(५) अधिकरणात्प्राप्तिकारणानि ।

(६) उत्पत्ते च व्युपशमनीयमंशं नोपेक्षणीयम् ।

(७) जावनिर्गमः ।

(८) अधिकरणं कृत्याऽन्यगणसंक्रान्तिर्न कर्तव्या ।

(९) गच्छादनिर्गतस्याधिकरणे समुत्पत्ते विधिः ।

(१०) स्वरूपरूपाणि भणित्वा गच्छादनिर्गच्छतो विधिः ।

(११) गृहस्थैः सहाधिकरणं कृत्याऽव्युपशमस्य पिएरग्रह-
णादि न कार्यम् ।

(१२) अनुत्पन्नमाधिकरणमुत्पादयति ।

(१३) कारणे सन्त्युत्पादयेत् ।

(१४) पुराणान्यधिकरणानि क्लान्तव्युपशमितानि पुनरुदी-
रणम् ।

(१५) निर्ग्रन्थैर्व्यतिकृष्टमधिकरणं नोपशमनीयम् ।

(१६) निर्ग्रन्थीजिर्व्यतिकृष्टमधिकरणं व्युपशमनीयम् ।

(१७) साधिकरणेनाकृतप्रायश्चित्तेन सह न संभोगः कार्यः ।

(१८) अधिकरण्यधिकरणनिरूपणम् ।

(१) इमे अधिकरणनिरुक्ता, पगच्छिया य-

अधिकरणमहाकरणं, अहरगतीगाहगं अहोतरणं ।

अभितिकरणं च तहा, अहीकरणं च अहिकरणं ॥ १६५ ॥

भावाधिकरणं कर्म बन्धकारणमित्यर्थः । अथवा-अधिकं अति-
रिक्तं बन्धनं करणं अधिकरणम् । अधो अधस्तात् आत्मनः क-
रणम् । अथवा अधमा जघन्या गतिस्तामात्मानं प्राहयतीति । अ-
धो अधस्तादवनारजुर्मि गृहनिधेयानि वा । न धृतिरगतिरित्यर्थः,
अस्याः करणम् । अधीरस्य असंख्यतः करणं अधिकरणम् ।
अथवा-अधीः अकुक्षिमाश्च पुरुषः स तं करोति, इत्यधिकरणम् ।

सो अधिकरणो दुविधो, सपक्खपरपक्खतो य नायव्वो ।

एकेको वि य दुविहो, गच्छगतो णिगतो चेव ॥ १६६ ॥

साधिकरणे साधु दुविधेन अधिकरणेन जवति, तं चिम् दुविधं-सपक्खाधिकरणं, परपक्खाधिकरणं च । सपक्खाधिकरणकारी गच्छगतो, गच्छणिगतो वा, एवं परपक्खाधिकरणे वि दुविधं । नि० सू० १० उ० ।

(२) अस्य निक्षेपस्वरथं निर्युक्तिरुदाह-

नामं उवणा दविण, भावे य चउव्विहं तु अहिगरणं ।

दव्वम्मि जंतमादा, जावे उदओ कसायाणं ॥

नामाधिकरणं, स्थापनाधिकरणं, छव्याधिकरणं, जावाधिकरणं चेति चतुर्विधमधिकरणम् । तत्र नामस्थापने गतार्थे, छव्याधिकरणम्-आगमतो, नो आगमतश्च । आगमतो-अधिकरणशब्दार्थं निरूपयन्नतु प्रयुक्तवक्ता, नो आगमतो जशरीरजव्यशरीरव्यतिरिक्तम् । छव्याधिकरणे यन्त्रादिकं छव्यम्, यन्त्रं नाम दलनयन्त्रादि । भावे जावाधिकरणे कसायाणां कोधादीनां उदयो विज्ञेयः ।

तत्र छव्याधिकरणं व्याख्यानयति-

दव्वम्मि उ अधिकरणं, चउव्विहं होइ आणुपुव्वीए ।

निव्वत्तण निव्वरणे, संजोयण निसिरणे य तहा ॥

छव्ये छव्यविषयमधिकरणं चतुर्विधं जघत्थानुपूर्व्या परिपाटणा । तद्यथा-निर्वर्तनाधिकरणं, निक्षेपणाधिकरणं, संयोजनाधिकरणं, निसर्जनाधिकरणं च । सू० १ उ० ।

निव्वत्तणे अधिकरणं दुविधं-मूलकरणं, उत्तरकरणं च । तस्य मूलणिव्वत्तणाधिकरणं अछविहं भण्ति-

पढमे पंच सरीरा, संघादणसारणे य उजए वा ।

परिद्वेहणा पमज्जण, अरुण अविथी य णिकिववणा ७३५

(पढमे स्ति) निव्वत्तणाधिकरणे पंच सरीरा ओगाद्वयादि, संघातकरणं साइनकरणं च । एवं अद्विहं मूलकरणं ॥२३५॥

पुनः शिव्वत्तणाधिकरणसकृदं जमन्ति-

णिव्वत्तणा य दुविहा, मूलगुणे वा वि उत्तरगुणे य ।

मूले पंच सरीरा, दांसु ते संघातणा णत्थि ॥ ७३७ ॥

निव्वत्तणाधिकरणं दुविधं-मूलगुणनिव्वत्तणाधिकरणं, उत्तरगुणनिव्वत्तणाधिकरणं च । मूले ओगाद्वयादि पंच सरीरा दृष्टव्या । दांसु य तेयकम्मपसु सव्वे काले संघातणा णत्थि, अनाद्यत्वात् ॥ ७३७ ॥

संघातणा य परिसा-डणा य उजयं व जाव आहारं ।

उजयस्म अणियततिती, आदी अंतं य समओ तु ॥२३८॥

त्रिकं त्रिविधं संभवति, उभय संघातपरिसारो, तस्म त्रिती अणियता, द्विकादिसमयसंभवात् । संघातो आयातान् सर्वपरिसारो, अंतं पंग पंगसमयता ॥२३८॥

सर्वसंघातप्रदर्शनार्थमाह-

हविपुओ कम्मगारे, दिट्ठा होति तिसु सरीरेसु ।

करणं य स्वधकरणे, उत्तरकरणां तु संघडणा ॥२३९॥

हविघितं, तस्य जो पुनं पव्वति सो हविपुओ सो य घयपुओ जमन्ति । संघातसंघते पक्खिते पढमसमय पंगतेण घयगहण करोति, वितिआदिसमयसु गहणं मुञ्चति य, कम्मकारो होइकारो,

तेण जहा तपितमायसं जले पक्खितं, पढमसमय पंगतेण जालातण करोति, वितिआदिसमयसु गहणं मुञ्चति य । एवं तिसु ओगालियादिसरीरेसु पढमसमय गहणमेव करोति, वितिआदिसमयसु संघातपरिसारो, तेयकम्मण सव्वकालं न संघातपरिसारो, अनाद्यत्वात् । पंचगहं विज्जते सव्वसारो । अहवा ति-एहं ओगालियाविउव्विआहारगाणं मूलंगकरणा अछ-सिरो, उरं, उदरं, पुटी, दो बाहाओ, दोणि य ऊरु, सेसं उत्तरकरणं । अहवा तिसु आइहेसु ओगालादी, उत्तरकरणं वेज्जेण, स्वधकरणं त्रिफलादिघृतादिना वज्जकरणं । अथवा इमं चउव्विहं सव्वकरणं सघायकरण परिसाडणकरणं ॥ २३९ ॥

संघाय परिसारणा, य मीसे तहे व पान्तिसेह ।

परसंखणव्वणादी, उट्ठति रित्थाणुकरणं तु ॥ २४० ॥

परिसारणाकरणं, तस्य ओगालिय एमीदियादि पंचविधं, तज्जोणी पाहुमादिणा । जहा सिक्खसेणायरिण अस्सए कता, जहा वा एणेण आयरिण सीसस्स उव्वदिट्ठो जोगो जहा महि-सो भवति, तच्च सुयं आयरियस्स भादणिज्जेण, सो य णिकम्मो उ णिकस्संतो माहिसं उपादेवं सोयारियाण हत्थे विक्किणइ । आय-रिणसुयं, तस्य गतो भणाति-किं ते एण १, अह ते रयणजोगं पयच्छामि । दव्वे आहरादि । ते य आहरिता आयरिण सज्जो-जिता, एगते णिक्खित्ता भणितो-पत्तिएण कालेण ओक्खणेज्जाहि, अहं गच्छामि । तेण उक्खित्तो दिट्ठिविमो सण्णो जातो । सो तेण मारितो, अधिकरणच्छेओ, सो वि सण्णो अतो मुहसेण मओ । पयं जो णिव्वत्तेह सरीरं तं अधिकरणकह-जतो सुत्ते भणियं-जधिणं जने । ओगालियसरीरं णिव्वत्तेमाणे किं अधिकरणं ? अ-धिकरणी जीवो, अधिकरणी सरीरं, अधिकरणं णिव्वत्तणाधिक-रणं ॥ णिव्वत्तणाधिकरणं गतं ॥ नि० सू० ४ उ० ।

निलेपणाधिकरणं द्विधा-लौकिकलौकोत्तरिकं च । तत्र यन्म-स्यप्रहणार्थं गलनामा होइकण्टको कुण्ट वा मृगादीनां प्रह-णाय जालं वा, लावकादीनामर्थाय निक्षिप्यते शतद्वयादीनि घर-घट्टादीनि वा यन्त्राणि स्थाप्यन्ते, तदेतद्लौकिकं निक्षेपणाधिक-रणम् । यस्तु लौकोत्तरिकं तत् पर्यायधर्म-यत्र पात्राद्युपकरणं निक्षिपति तत्र न प्रत्युपेक्षते न प्रमार्जयति १, न प्रत्युपेक्षते प्रमार्ज-यति २, प्रत्युपेक्षते न प्रमार्जयति ३, यस्तु प्रत्युपेक्षते प्रमार्जयति तद्प्रत्युपेक्षितं ४, न प्रत्युपेक्षितं सुप्रमार्जितम् ५, सुप्रत्युपे-क्षितं सुप्रमार्जितं ६ करोति । एवमेतं पञ्चधा निक्षेपणाधिक-रणम् । यस्तु सप्तमो भङ्गः सुप्रत्युपेक्षितं सुप्रमार्जितं करोतीति लक्षणं, स नाधिकरणः श्रुत्वात् । यथा-यद् जुक्तं पानकं वा अपावृतं स्थापयति तन्निक्षेपणाधिकरणम् । सू० १ उ० ।

इयाणि संजोयणा, सा दुविहा-लोइया, होउत्तरिया य ।

ओइया अनेकविहा-

विसगरमादी लोए, लोउत्तरं भत्तोत्रिधमादिम्मि ।

अंतो बहि आहारे, विहियविधा सिच्चणा उव्वी ॥२४१॥

कंसादिलोअणिसिरण-ओत्तरणा पमादणा जोगे ।

मूलादि जाव चरिमं, अधवा वी जं जहि कमति ॥२४२॥

नि० सू० ५ उ० ।

संयोजनाधिकरणमपि द्विविधम्-लौकिकलौकोत्तरिकभे-दात् । तत्र लौकिकं रोगाद्युत्पत्तिकारणं; विषगरादिनि-पत्तिनिबन्धनं वा दृष्टव्यं संयोजनम् । लौकोत्तरिकं तु

भक्तोपधिशय्याविषयसंयोजनम् । ४० १ उ० ।

इयाणि णिसिरणा दुविधा-ओइया, होउत्तरिया, (लोइया)
णिसिरणे ति विधा-सहसा पमापण ; अणानेगेण य, पुआइ-
ट्टेण जोगेण । किंञ्चि सदसा णिसरणि पचविधपमायसत्तरेण
पमत्तो णिसरति , एगेन विस्सति अणाभोगो तेण णिसरति ।
नि० सू० ४ उ० ।

निसर्जनाधिकरणमपि लौकिकम-शरशक्तिचक्रपाषाणादीनां
निसर्जनम् । लोकोत्तरिक तु सहसाकारादिना यत्कण्टकक-
रादीनां भक्तपानान्तःपतितानां निसर्जनम् । ४० १ उ० ।

इयाणि णिव्यस्तणादिसु पच्छित्तं , तत्थ णिव्यस्तणे मूलादि
पच्छित्तं । एगिंदियादी णिव्यस्तये तस्स अभिक्खमेवं दुक्ख पढमवा-
राए मूलं, वित्थियवाराए अणवटं, तत्थियवाराए पारंगंखयं, अधवा
अं जहि कमति सधट्टणादिकं आयविराहणादिणिप्पणं वा ।

एगिंदियमादीसु तु, मूलं अधवा वि होति सट्टाणं ।

कुसिरेतरनिप्पणं, उत्तरकरणम्मि पुव्वत्तं ॥ २४४ ॥

एगिंदियं जाय पच्छिदिय णिव्यस्ते, तस्स मूलं, अधवा वि होति
सट्टाणं ति "उक्कायचउत्तु" गाहा । परित्थ णिव्यस्तेति चउत्तुहुं,
अणने चउत्तुहुं, वेइदिपहिं उ लहुं, नेइदिप उगुहुं, चउत्तिदिपहिं
वेइ, पवेइदिप मूलं, उत्तरकरणं कुसिराकुसिरणिप्पणं पुव्वत्तं,
इहेय पढमुइत्तए पढमसुत्ते णिक्खिवसजोगाणिसरणेसु इम
पच्छित्तं-

तिय मामिय तिग पाणए, णिक्खिवसंजोगगुरुगलहुगा वा ।

कुसिरेतरसंतरणिंरं-तरे य वुत्तं णिसरणम्मि ॥ २४५ ॥

सत्तन्नगीए पढमावतियततिपसु भंगेसु मासलहुं, चउत्थपंच-
मउत्तसु पणंगं, चरिमो सुद्धो तवकालविससितो कायध्वो । आ-
हारं उवकरणे वा एगे चउत्तुहुं, वासु चउत्तुहुं । अहवा-सा-
मणेण आहारे चउत्तुहुं, उवकरणे लहुगां, णिसिरणे कुसिरा
अउत्तुमरे य संतरणिंरंतरेसु वुत्तं पच्छित्तं पढमसुत्ते । दव्वाहि-
करणे गयं । नि० सू० ४ उ० ।

अथ भावाधिकरणमाह-

अह तिरिय उट्टकरणे, वंधाण निव्वत्तणा य निक्खिवणं ।

उवममखएण उट्टं, उदएण भवे अहीगरणं ॥

इह ओधादीनामुदयो भावाधिकरणमित्युक्तम् । अतस्तेषामेवा-
धस्तिर्यगुद्धकरणे अधोगतिनयने तिर्यगतिनयने ऊर्द्धगतिनयने
च स्वरूप वक्तव्यम् । ४० १ उ० ।

(३) अधिकरणं च न करणीयम्-

अहिगरणकडस्स जिक्खुणो, वयमाणस्स पमज्ज दारुणं ।

अट्टे परिहायती बहू, अहिगरणं न करिज्ज पांमि ॥ १९ ॥

अधिकरणं कडहः, तत्करोति तच्छीलश्चेत्यधिकरणकरः । त-
स्यैव नृतस्य भिक्षोः, तथाऽधिकरणकर्ता दारुणं जयानकां वा प्र-
सक्त्य प्रकटमेव, वाचं ब्रुवतः सतोऽर्थोऽमोक्षः, तत्कारणततो वा सं-
यमः, स बहु परिहीयते ध्वंसमुपयाति । इदमुक्तं भवति-बहुना
कालेन यदार्जितं विप्रकृष्टेन तपसा महत्पुण्यं तत्कडहं कुर्वतः प-
रोपप्राप्तिनी च वाचं ब्रुवतस्तत्क्षणमेव ध्वंसमुपयाति । तथाहि-
" जं अजियं समीख-ल्लपहिं तवनियमवभमवपहिं । माहुतय
कलहंता, छुहु अह सागपत्तेहिं " इत्येवं मत्वा मनागप्याधिकरणं
न कुर्यात् परित्तः सदसद्विचकीति । सूत्र० १ श्रु० २ अ० २ उ० ।

(४) कृत्वा तु व्युपशमनीयम्-

जिक्खू य अहिगरणं कडुत्तं अहिगरणं विवसमिन्ता वि
ओसइयपाहुने; इच्छाए परो आहाइज्जा, [इच्छाए परो नो
आहाइज्जा,] इच्छाए परो अब्भुहेज्जा, [इच्छाए परो नो अब्भुहेज्जा,] इच्छाए परो वंदिज्जा, इच्छाए परो नो वंदि-
ज्जा, इच्छाए परो संजुंजेज्जा, इच्छाए परो नो संजुंजेज्जा,
इच्छाए परो संवसिज्जा, इच्छाए परो नो संवसिज्जा,
इच्छाए परो उवममिज्जा; जो उवममइ तस्स अत्थि आराहणा,
जो न उवममइ तस्स नत्थि आराहणा । तम्हा अप्पणा चेव
उवसमियव्वं म किमाहु-जंते ! ; उवसमसारं सामन्नं ॥

भिक्षुः सामान्यः साधुः, चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयाधत्वादाचार्यो-
पाध्यायावपि गृह्यते । अधिक्रियते नरकगतिगमनयोग्यतां प्रा-
प्यते आत्मा अनेनैत्यधिकरणम्, कडहः प्राज्ञतमित्येकार्थः । त-
त्कृत्वा तथाविधद्वयक्रेत्रादिसाविध्यापवृद्धितकपायः मोहनी-
योदयो द्वितीयसाधुना सह विधायः ततः स्वयमन्योपदेशेन वा
परिभिद्येन तस्यैहिकामुष्मिकापायबहुलं तां तदधिकरणं विवि-
धमनेनैः प्रकारैः स्वापराधप्रतिपत्तिपुरस्सरं मिथ्यादुष्कृतप्रदाने-
न तां व्युपशमय्य उपशमं नीत्वा ततो विशेषेणायसायितम-
यमान नीते प्राज्ञते कडहो येनाध्यवसायितप्राभृता व्युत्सृष्टक-
लहो जवेत् । किमुक्तं भवति? गुरुसकाशे स्वदुश्चरितमालोच्य,
तत्प्रदत्तप्रायश्चित्तं च यथावत्प्रतिपद्य, नृयस्तदकरणायाज्यु-
त्तिष्ठेत् । आह-येन सह तदधिकरणमुत्पन्नं स यद्युपशमयमानो-
ऽपि नोपशमयति ततः को विधिः, इत्याह-"इच्छाए परो आहा-
इज्जा" इत्यादि सूत्रम् । इच्छायाः यथा स्वरूपस्यापारमाश्रयेत,
प्रागेव संभाषणादिभिरादरं कुर्याद्वा न वेति भावः । एवमिच्छा-
या परस्त्वमन्युत्तिष्ठेत् । इच्छया परो न साधुना सह संजुंजीत,
एकमणरुह्या भोजनं दानप्रहणसंभोगं वा कुर्यात् । इच्छया परो
न सजुंजीत । इच्छया परस्तेन साधुना सह सयसेत्, समेकी-
तृथैकशोपाश्रये वसेत्, इच्छया परो न संवसेत् । इच्छया पर
उपशमयेत् । परं य उपशमयति कपायतापापगमेन निवृत्तो
भवति तस्यास्ति सम्यग्दर्शनादीनामाराधना, यस्तु नोपशमय-
ति तस्य नास्ति तेषामाराधना, तस्मादेवं विचिन्त्यात्मनैवोप-
शान्तव्यमुपशमः कर्तव्यः । शिष्यः प्राह-[स किमाहु-भंते !]
अथ किमत्र कारणमाहुर्भदन्त ! परमकल्याणयोगिनस्तीर्थक-
रादयः ? । मूर्खराह-उपशमस्मारं श्रामण्यं, तद्विहीनस्य निष्फ-
लतयाऽभिधानात् । उक्तं च दशैकालिकनिर्युक्तौ-"सामन्नम-
णुचरत-स्स कसाया जस्स उक्कडा होति । मन्नामि उच्छुपुण्कं,
च निष्फलं तस्स सामन्नं " ॥ १ ॥ इति सूत्रार्थः ।

अथ विषमपदानि भाष्यकृद् विवृणोति-

घेपंति चसहेणं, आयरिया जिक्खुणीओ अ ।

अहवा जिक्खुगहणा, गहणं खलु होइ सव्वेसिं ॥

इह सूत्रे भिक्षुश्चेति यश्चशब्दः, तेन गणी, उपाध्यायः, तथा
आचार्यो, भिक्षुण्यश्च गृह्यन्ते । अथवा-भिक्षुपदोपादानात् सर्व-
वामप्याचार्यादीनां ग्रहणं तज्जातीयानां सर्वेषां ग्रहणमिति
वचनात् ।

स्वामिय विनामिय विणा-सियं च स्ववियं च होइ एगट्टा ।

पाहुण पदेण पाणयण, एगट्टा ते उ निरयस्मा ॥

क्षामितं विनाशमितं, विनाशित क्षपितमिति च एकार्यानि पदानि भवन्ति । तथा-प्राभृतं प्रहेणकं प्रणयनमिति वा त्रीण्यप्येकार्यानि । तानि तु प्राभृतादीनि नरकस्य मन्तव्यानि । यत एतदधिकरणं नरकस्य सामन्तकादेशप्राभृतमुच्यते । एव प्रहेणकप्रणयनपदे अभिज्ञावनीये ।

इच्छा न जिह्वादेमो, आढा उ ए आदरो जह्वा पुट्वि ।

१ जुंजण वास मणुषे, सेस मणुषे च इतरे वा ॥

इच्छा नाम जिनादेशस्तीर्थकृतमुपदेशोऽयमिति कृत्वा नादरादीनि पदानि करोति, किं त्वसच्छब्देन । तथा आढा नाम आदरस्तं यथा पूर्वमुचितालापादिभिः कृतवांस्तथा कुर्याद्वा न वा; शेषाणि त्वभ्युत्थानादीनि सुगमानीति कृत्वा भाष्यकृता न व्याख्यातानि । अत्र च संभोजनसंवासनपदं मनोहेषु सांभोगिकेषु भवतः, शेषाणि त्वादराभ्युत्थानवन्दनोपशमनपदानि मनोहेषु वा सांभोगिकेषु, इतरेषु वा असांभोगिकेषु भवेयुः । कृता भाष्यकृता विषमपदव्याख्या । सू० १ उ० ।

(५) अधिकरणोत्पत्तिकारणानि—

अथ कथं तदुत्पद्यते ? इत्याशङ्क्यकाशमवलोक्य तदुत्पत्तिकारणानि दर्शयति—

सञ्चितं य अचित्ते, मीमवश्रोगयपरिहारदंसकहा ।

सम्प एणउट्ते, अहिगरणमओ समुपज्जं ॥

सञ्चिते शैलादौ, अचित्ते वस्त्रपान्नादौ, मिश्रके स्वभागदमात्रकोपकरणैः शिलादौ, अनासेव्ये अपरेण गृहमाणे, तथा चत्वागत व्यत्याज्जितादि । तत्र चाविधीयमाने परिहारः स्थापना, तदुत्पत्तिकारणानि यानि कुलानि तेषु प्रवेशे क्रियमाणे देशकथायां वा विधीयमानायां एतेषु स्थानेषु प्रतिनोदितो यदि सम्यक् नावर्तते न प्रतिपद्यते; अतोऽधिकरणमुत्पद्यत इति निर्युक्तितायासमासार्थः ।

अथैनामेव विवृणोति—

आजव्वमदेमाणे, गिएहंतं तहव मग्गमाणे य ।

सञ्चितेतरमीसं, वितहर्पासवत्तिओ कलहो ॥

आभाव्यं नाम शैलं, शैलः कस्याप्याचार्यस्यापनस्थे, प्रव्रज्यां गृहामीति । तमुपस्थितं मत्वा विपरिणमय्य परः कश्चिदाचार्यो गृह्णाति । ततो मूलाचार्यो प्रवीति—किमिति मदीयमाभाव्यं गृह्णासि ? पूर्वगृहीतं वा शैलादिकं याचितो मदीयमाभाव्यं किं न प्रयच्छसीति ? एवमाभाव्यं सञ्चितं सञ्चितं मिश्रं वा तत्कालगृहमाणं पूर्वगृहीतं वा मार्ग्यमाणमपि यदा वितथप्रतिपत्तिता न ददाति तदा सकलहो भवति । वितथप्रतिपत्तिनीम परस्याभाव्यमपि शैलादिकमनाभाव्यतया प्रतिपद्यते ।

चत्वागतद्वारमाह—

वैश्यामेलण सुत्ते, देसाभासा पवंचणे चेव ।

अन्नम्मि य वत्तव्वे, हीणाहियअक्खरं चेव ॥

सूत्रे सूत्रविषये, व्याख्यात्ररुना अपरापरोद्देशकाध्ययनश्रुतस्कन्धेषु घट्टनाऽऽप्रापकश्रेकादीनां योजना । यथा—“सव्वे जीवा वि इच्छन्ति, जीविउ न मरिज्जवं” इत्यत्रेदमालापकपदं घट्टते—“सव्वे पाणपिया उ” इत्यादि । तथाभूतं सूत्रं परावर्तयन् किमेवं सूत्रं व्यभ्यास्येयसीति प्रतिनोदितो यदि न प्रतिपद्यते तदाऽधिकरणं भवति । देशभाषा नाम मरुमातृवमदाराष्ट्रादिदे-

शानां जाषातोऽन्यत्र देशान्तरे भाषमाण उपहस्यते, उपहस्यमानश्च संखनं करोति । यद्वा-प्रपञ्चने वचनानुकारेण वा करोति, ततः प्रपञ्च्यमानः साधुना सहाधिकरणमुत्पद्यते । अन्यस्मिन् वा वक्तव्ये कोऽप्यन्यवृत्तिः । यद्वा-हीनाक्षरमधिकाक्षरं वा पदं वक्ति । तत्र हीनाक्षरं भास्कर इति वक्तव्ये भास्कर इति वक्ति । अधिकाक्षरं सुवर्णमिति वक्तव्ये सुसुवर्णमिति प्रवीति ।

परिहारकद्वारमाह—

परिहारियमउत्तिंते, उवियमणह्वाएँ णिव्विसंते वा ।

कुञ्चयकुत्ते य पविसइ, वा जइ णाउट्टणे कलहो ।

गुरुग्लानबाह्यादीनां यत्र प्रायोऽयं लभ्यते तानि कुलानि परिहारिकारणमुच्यन्ते, एकं गीतार्थसंघाटकं मुकुत्वा शेषसंघाटकानां परिहारमर्हन्तीति व्युत्पत्तेः । तानि यदि न स्थापयति, स्थापितानि वा अनर्थं निष्कारणं निर्विशतिः, प्रविशन्तीत्यर्थः । यद्वा-परिहारिकाणिनाम कुत्सितानि जात्यादिजुगुप्सितानीति भावः । तेषु कुल्लेषु प्रविशति । एतेषु स्थानेषु यदि नावर्तते न वा तेषु प्रवेशादुपरमते ततः कलहो भवति ।

देशकथा—

देसकहा परिकहणे, एके एके व देसरागम्मि ।

सारद्वेस एगे, दाहिण वीयम्मि अहिगरणं ।

न वर्तते साधूनामीदृशी कथां कथयितुम् । स प्राह—कोऽसि त्वं ? येनैव मां वारयसि । तथाऽप्यस्थिते अनुपरने सत्यधिकरणं भवति । यद्वा—(एकेके व देसरागम्मि स्ति) एकः साधुः सुवाप्रे यणेयति, यथा रमणीयः सुराग्रे विषयः । द्वितीयः प्राह—कृपमणूक ! त्वं किं जानासि ? दक्षिणापथ पथ प्रभानो देशः । एवमेकैकदेशरागेणोत्तरप्रत्युत्तरिकं कुर्वाणयोरधिकरणं भवति । सू० १ उ० । नि० चू० ।

(६) उत्पन्ने च व्युत्पन्नमनीयमेव नोपेक्षणीयम्—

एवमत्यन्ते अधिकरणे किं कर्तव्यम् ? इत्याह—

जो जस्म उ उवसमई, विज्झवणं तस्म तेण कायव्वं ।

जो उ उवेहं कुज्जा, आवज्जइ मासियं लहुगं ॥

यः साधुर्यस्य साधोः प्रज्ञापनया उपशमयति तस्य तेन साधुना विध्यापने क्रोधाग्निनिर्वापणं कर्तव्यम् । यः पुनः साधुर्येण कुर्वति स आपद्यते मासिकं लघुकम् ।

लहुओ उ उवेहाए, गुरुओ सो चेव उवहसंतस्स ।

उच्चुयमाणा बहुगा, महायगत्ते सरिसदोसा ॥

उपेक्षां कुर्वाणस्य लघुको मासः; उपहसत एव मासो गुरुकः । अथ उपशमयत्येनं लुपति अधिकरणं करोति, विशेषत उच्चैजयनीत्यर्थः । ततश्चत्वारो लघुकाः । अथ कलहं कुर्वतः सहायकत्वं साहाय्यं करोति, ततोऽसावधिकरणकृता सहसदृशदोष इति कृत्वा सदृशं प्रार्यान्नसमापद्यते, चतुर्गुरुकमित्यर्थः ।

तथा चाऽऽह—

चउरो चउगुरु अहवा, विमोसिया ह्वोति भिक्खुमाईणं ।

अहवा चउगुरुगादी, हवंति उच्छेदनिट्ठवणा ॥

त्रिचतुषभोपाध्यायाचार्याणामधिकरणं कुर्वतो प्रत्येकं चतुर्गुरुकम्, ततश्चत्वारश्चतुर्गुरुका भवन्ति । अथवा त एव चतुर्गुरुकाः,

तपःकाशविशेषता भवन्ति । तद्यथा-जिह्वाभ्युत्थकं तपसा, कालेन च अशुक्रम । वृषभस्य तदेव कालशुक्रम । उपाध्यायस्य तपोशुक्रम । आचार्यस्य तपसा कावेन च शुक्रम । अथवा चतुर्गुणकादारज्य उदे निष्ठापना कर्तव्या । तद्यथा-जिह्वराधिकरणं करोति चेत् चतुर्गुक्रम । वृषभस्य चतुर्गुक्रम । उपाध्यायस्य चतुर्गुक्रम । आचार्यस्याधिकरणं कुर्वाणस्य उदे इति । यथा वाऽधिकरणकरणे भावेश्चक्षणेण प्रायश्चित्तमुक्रम, तथा साहाय्यकरणेऽपि कष्टव्यसः समानदोषत्वात् ।

अथोपेक्षाव्याख्यानमाह-

परपत्तिया न किरिया, मोक्षु परदं च जयसु आयद्वे ।

अवि य उवेहा बुक्ता, गुणो वि दोसो हवइ एवं ॥

इहाधिकरणं कुर्वतो दृष्ट्वा मध्यस्थभावेन तिष्ठति, नायेषामप्युपदेशं प्रयच्छति । यतः परप्रत्यया या क्रिया कर्मसंबन्धः सा अस्माकं न जवति, परकृतस्य कर्मण आत्मनि संक्रमाभावात् । तथा यद्येतावधिकरणादुपशम्यते, ततः परार्थकृतो जवति । तं च परार्थं मुक्ता यदि मोक्षार्थिनस्तत आत्मार्थे एव स्वाध्यायादिके यतश्च यत्नं कुरुत । अपि चेत्युच्यते । ओघनिर्युक्तिशालेऽप्युपेक्षा सयमाङ्गनया प्रोक्ता-" उवेहा संजमो बुक्ता " इति वचनान् । यद्वा-मैत्रीप्रमोदकारणमाध्यस्थ्यानि सत्त्वगुणाधिकाक्रियमानाविनेषु मध्ये स्थापयन् या सपेक्षा प्रोक्ता ततः सैव साधूनां कर्तुमुच्यतेति ज्ञायः । अत्र सुरिराह- (गुणो वि दोसो हवइ) यदिदमविनेषु माध्यस्थ्यमुपदिष्टं तत् सयतापेक्षया, न पुनः संयतानङ्गीकृत्य, यस्मादसंयतेष्वियमुपेक्षा क्रियमाणा गुणः, संयतेषु क्रियमाणा महान् दोषो जवति । उक्तं चौघनिर्युक्तावपि-" संजयनिहन्त्रोयणाव्ययणे य वाचार उवेहा ।

अथ 'परपत्तिया न किरियं' इति पदं भावयति-

जइ परां पमिसेविका, पावियं पमिसेवणं ।

मज्झ मोणं चरंतस्म, के अद्वे परिद्वार्ये ? ॥

यदि पर आत्मव्यतिरिक्तः पापिकामकुशलकर्मोपाधिकरणादिकां प्रतिसेवनां प्रतिसेवते ततो मम मौनमाचरतः को नाम ज्ञानादीनां मध्यादर्थः परिहीयते ? न कोऽपीत्यर्थः ॥

अथ 'मोक्षु परदं च जयसु आयद्वे' इति पदं व्याचष्टे-

आयद्वे उवउत्ता, मा परमद्व वावका होइ ।

इंदि परद्वउत्ता, आयद्वविणासगा होति ॥

आत्मायां नाम ज्ञानदर्शनचारित्र्यरूपं पारमार्थिकं स्वकार्यम्, तत्रोपयुक्ता जवत । मा परकार्ये आधिकरणोपशमनादौ व्यापृता जवत । इंदिति हेतूपप्रदर्शने, यस्मात्पराधायुक्ता आत्मार्थविनाशकाः स्वाध्यायध्यानाद्यात्मकार्यपरिमन्थकारिणो भवन्ति ।

अथोपहसनोत्तेजनाद्वारे युगपद् व्याचष्टे-

एसो वि ताव दमयतु, इसइ व तस्सोमयाए ओहमणा ।

उत्तरदाणं तह मो-सरादि अह होइ उत्तअणा ॥

इयोरधिकरणं कुर्वतोरेकस्मिन् सीदति सति आचार्योऽन्यो वा अवाति-एषोऽपि तावद्वान्तपूर्व, दम्यतामिदानीमनेन, यदि वा तस्माद्यमतायाः, पश्चात्करणे इत्यर्थः ; स्वयमद्वहासैरुपहसति, अतदुपहसनमुच्यते । तथा नयोर्मध्यायः सीदति तस्योत्तरदा-

नम-अमुकममुकं च हृदि इत्येवं शिक्षापणम्, यद्वा-मा अमुष्माव-पसर त्वं, दृढीभूय तथा लग यथा न तेन पराजीयसे । अथैव उक्तेजनाऽजिधीयने ॥

अथ साहाय्यकरणं व्याख्यानयति-

वायाए हत्येहिं, पापीहिं व दंतसउरमादीहिं ।

जो कुणइ सहायत्तं, समाणदोसं तयं विति ॥

द्वयोः कलहायमानयोर्मध्यादेकस्य पक्षे ज्ञत्वा यः कोऽपि वाक्ता हस्ताज्यां वा पञ्चर्षां वा इत्येवं लग्नादिभिर्वा साहाय्य करोति, तं तेनाधिकरणकारिणा सह समानदोषं तीर्थकराद्वेषो भुवते ।

अथाचार्याणामुपेक्षां कुर्वाणानां सामान्येन वा अधिकरणे

अनुपशम्यमाने दोषदर्शनार्थमिदमुदाहरणमुच्यते-

अरत्तमज्जे एगं सव्वतो वणंसदमहिंयं महंतं सरं अत्थि ।

तत्थ य बहुणि जलचरयत्तचरखद्वचरसत्ताणि अत्थंति । तत्थ एगं मट्ठं दत्थिजुहं परिवसइ, अज्जया य गिण्हकाले तं दत्थिजुहं पाणियं पाउं एहाउत्तमं मज्झएहदसकाले सीयत्तखवगायाए सुहं सुहेणं चिट्ठइ । तत्थ य अदूरदसे दो सरमा भंनइमागच्छा । वणदेवयाए अंतं दहं सव्वेसि सत्तासाए आघोसियं-

"नागा! वा जलवासीया!, सुणेह तसथावरा ! ।

सरमा जत्थ भंमंति, अजावो परिउत्तइ" ॥ १ ॥

ता मा एतं सरदे उवेवखह, वारेह तुव्भे । एवं जणिआ यि ते जलचरा णो चित्तेति-किं अमहं एतं सरमा जहंता काहिति? । तत्थ य एगो सरहो तो पिद्धितो सो धामिज्जेतो सुहपमुत्तस्म एगस्म जूहादिवस्म विलं ति काउं नासापुदं पविहो । विइओ वि तस्म पिद्धओ चेव पविहो;ते सिरकपाले जुप्पं संपलगा । तस्स हन्थिस्स महती अरई जाया । तओ वेयणद्वे महइए अ-समाह।ए वट्टमाणो उट्टेत्ता तं वणसंमं चुरेइ । बहवे तत्थ वि-स्मंता घाडया,जलं च आहोहिंतेण जलचरा घाडया, तस्माग-पाली य जेडया,नडागं विणट्ठं,ताहं जलचरा मव्वे वि णट्टा ।

जो नागा हस्तिनः ! जलवासिनो मत्स्यकच्छपादयः ! अपरे च ये जसा मृगपक्षपक्षिप्रभृतयः ! स्थावराश्च सहकारादयो वृक्षाः ! एते सर्वेऽपि यूयं शृणुत मदीय वचनम्-यत्र सरसि सरदौ भाकृतः-कलहं कुरुतः; तस्याज्ञाधः परिवर्तते, विनाशः संभाव्यत इति भावः ।

अमुमेवार्थमाह-

वणंसदमरे जलथल-खद्वचरवीममाणं देवयाकहणं ।

वारेह सरद्वेवखण, धाणण गयनास चरणया ॥

वनस्त्रागमिते सरसि जलथलचराणां विभ्रमणं, तत्र सरद्वजल-नं दृष्ट्वा वनदेवतया, 'नागा वा जलवासीया' इत्यादि श्लोककथनं कृत्वा वारयत सरदौ कलहायमानावित्युपदिष्टम् । ततश्च तैर्नागादिभिः सरद्वयोरुपेक्षणं कृतम्, एकस्य च सरद्वस्य द्वितीयेन घाटनं कृतं, ततोऽसौ घाट्यमानो गजनासापुदं प्रविष्टवाव । तत्पृष्ट्वा जलतीयाऽ-

पि प्रविष्टः, तयोश्च युक्ते लब्धेऽसद्वेदनात्तेन हस्तिना वनखरमस्य
पूर्णं कृतमिति, एव दृष्टान्तः । अयमर्थोपनयः—यथा तेषामुपेक्ष-
माणानां तत्पक्षसरः सर्वेषामप्याश्रयभूत विनष्टं, तस्मिँश्च विन-
श्यमाने तेऽपि विनष्टाः, एवमत्राप्याचार्यादीनामुपेक्षमाणानां
महान् दोष उपजायते । कयमिति चेत्?, उच्यते—इह तावधि-
करणकारिणाधुपेक्षितौ परस्परं मुष्टामुष्टि वा दण्डादिकम् वा
युभयेतां, ततश्च परस्परया राजकुले क्राते सति महान् दोषः, यतः
स राजादिस्तेषां साधूनां बन्धनं वा, प्राशनगरादिनिष्कासनं
वा, कण्टकमर्दनं वा कुर्यात् ।

किञ्चान्यत्—

तावो भेदो अयसो, हाणी दंसणचरित्तनाणालं ।
साहुपदोसो संमा-रवहुणो साधिकरणस्स ॥

तापो, भेदो, अयसो, हानिर्दर्शनज्ञानचारित्र्याणां, तथा-साधुप-
क्षेपः संसारवर्जको जवति, एते साधिकरणस्य दोषा भवन्तीति
समासार्थः ।

अथैतामेव गाथां विवृणोति—

अज्ञणिय अज्ञणिए वा, तावो जेदो उ जीवचरणणं ।
रुवमरिसं न सोलं, जिम्हं मप्पे अयम एवं ॥

तापो द्विधा—प्रशस्तोऽप्रशस्तश्च । तत्रातिमणिते सति चिन्तय-
ति-धेकं मां येन तदानीं स साधुर्बुद्धिनिर्धिष्टस्त्वद्व्याख्यानैरभ्या-
स्यत इत्यमिदं चाकृष्टं, एव प्रशस्तस्ताप उच्यते । अयमणिन
न तथाविधं तस्य मुक्ते जणितं, ततश्चिन्तयति—हा ! मन्दताम्यो
विस्मरणवती तं इह यन्मया तदायं जात्यादिमर्मनिकुरम्बनं प्रका-
शितं, एव अप्रशस्तस्तापो मन्तव्यः । तथा कलहं कृत्वा जीवि-
तज्जदं चरणजदं वा कुर्यात्, पश्चात्तापात्तत्वेनसो विहायस्मादि-
मरणमभ्युपगच्छेयुः, उच्छिष्कमण वा कुर्यादिति ज्ञायः । सोकोऽप
कृयात् अहो ! अमीषां श्रमणानां रूपसदृशं बहिः प्रशान्ताकारं रूप-
मवशोक्यते, तादृशं शोभं मनःप्रणिधानं नास्ति । यद्वा—किम्?,
मन्ये जिह्मं लज्जनीयं किमप्यनेन कृतं, येनैवं प्रस्ताववद्वेदो दृ-
श्यते, एवमादिकमयशः समुच्छवति ।

आकुट्ट तालिए वा, पक्खापक्खि कलहम्मि गणभेदो ।

एगयर स्यएहिँ व, रायादि मिट्ठे गहणादी ॥

जकारमकारादिनिर्वचनैराकृष्टे, नामिते वा अपेटादाकादि-
भिगदते सति, पक्षापक्षं परस्परपक्षोपरप्रदेण साधूनां कलहे
जाते सति गणभेदो जवति, तथा-तयोः पक्षयोर्मध्यादेकतरपक्षेण
राजकुलं गत्वा शिष्टं कथिते सति, सूत्रकैर्वा राजपुरुषावशेषैः
राजादीनां ज्ञापिते प्रहाणाकर्षणादयो दोषा जवन्ति ।

वत्तकलहो वि न पडइ—ज वच्छलत्ते यदंमणे हाणी ।

जह कोहाइविवट्ठी, तह हाणी होइ चरणे वि ॥

वृत्तकलहोऽपि कलहकणोत्तरकालमपि कषायकलुषितः ए
आत्तापतप्तमानसो वा यत्र पठति, तेन ज्ञानपरिहाणिः, साधौ प्रवे-
षिते साधर्मिकवात्सल्यं विराधितं भवति, अवात्मध्ये च दर्शन-
परिहाणिः, यथा च कोप्रादीनां कषायाणां वृद्धिस्तथा चरणे-
ऽपि चारित्र्यस्य परिहाणिर्भवति, विशुद्धसंयमस्थानप्रति-
ष्ठानेनाविशुद्धसंयमस्थानेषु गमनं भवतीत्यर्थः । एतच्च व्यव-
हारमाश्रित्योक्तम् ।

निश्चयतस्तु—

अकसायं खु चरित्तं, कमायसद्वितो न संजओ होइ ।

साहण पदेसेण य, संसारं सो विवहेइ ।

खुशब्दस्यैवकारार्थत्वात्कषायमेव कषायविरहितमेव चारित्र्यं
भगवद्भिः प्रकृतम्, अतो निश्चयनयानिप्रायेण कषायसहितः संयत
एव न भवति, चारित्र्यशून्यत्वात् । तथा साधूनामुपरि यः प्रवे-
षस्तेनासौ संसारं वर्कयति, दीर्घतरं करोति । यत एते दोषा-
स्तत उपेक्षा न विधेया ।

किं पुनस्तर्हि कर्तव्यम् ?, इत्याह—

आगाढे अधिगणे, उवसम अवकहणा य गुरुवयणं ।

उवममह कुणह जायं, बहणया सायपत्तेहिँ ॥

आगाढे कर्कशे, अधिकरणे उत्पन्ने द्वयोरप्युपशमः कर्तव्यः ।
कथमित्याह—कलहायमानयोस्तयोः पार्श्वस्थितैः साधुजिरप-
कर्षणमपसारणं कर्तव्यम्, गुरुभिश्चोपशमनार्थमिदं वचनमाभि-
धातव्यम्—आर्याः ! उपशम्यतां उपशम्यत । अनुपशान्तानां कुतः
संयमः ?, कुतो वा स्वाध्यायः ?, तस्मादुपशमं कृत्वा स्वाध्यायं
कुरुत । किमेव ह्यमकवत् कनकरसस्य शाकपत्रैः क्षुब्धना परित्यागं
कुरुथ ? । कः पुनरयं ह्यमकः ?, उच्यते—

जहा—एगो परिव्वायगो दमगपुरिमं चित्तामोगसागराव-
गाहं पागति । पुच्छति य—किमेवं चित्तापरो ? । तेण मे सब्जा-
वो कहितो, दारिद्राजिन्तुतो मि त्ति । तेण जप्पइ सो—इस्सरं
तुमं करेमि, जतो सीतातववातपरिस्समं अगणंतेहिँ
तिमाखुधोवयणं महंतेहिँ वंजचारीहिँ अचित्तकंदमूलपत्त-
पुप्फफलादारीहिँ समीपत्तपुट्टएहिँ जावतो अरुममाणं—
हिँ धेनव्वो । एम से उवचारो । तेण दमगेण सो कणगरसो
उवचारेण गहितो, तुंवयं भरितं । ततो णिग्गतो तेण परि-
व्वायगेण भणियं-सुरुठेण वि तुमे एस सागपत्तेण ण छाड्ढ-
यव्वो । ततो सो परिव्वायगो गच्छंतो दमगपुरिसं पुणो २
भणति—मम पजावेण ईमरो जविस्सासि । सो य पुणो २
वज्जमाणो रुट्ठो भणति—जं तुज्झ पसाएण इस्सरत्तणं, तेण
मे न कज्जं । तं कणगरसं सागपत्तेण उट्ठेति । ताहे परिव्वा-
यगेण जणियं—हा हा दुरात्मन ! किमेवं तुमे कयं ? ।

अं अज्जियं समीख—छएहिँ तवनियमवंजमइएहिँ ।

तं दाणि पच्छ नाहिँह, उट्ठंतो सागपत्तेहिँ ॥

यदर्जितं शमीसबन्धिभिः खल्लकैः पत्रपुटैस्तपोनियमब्रह्म-
युक्तैः तदिदानीं शाकपत्रैः परित्यजन् पश्चात्परित्यागकाला-
वृद्धमुपरि तं ज्ञास्यासि, यथा—दुष्टं मया कृतं, यच्चिरसंचितः
कनकरसः शाकपत्रैरुत्सिच्य परित्यक्तः । एवं परिमार्जकेषु
द्रमक उपालब्धः । अथाचार्यस्तावार्थधिकरणकारिणाधुपालभते ।
अर्था यच्चारित्र्यं कनकरसस्थानीयं तपोनियमब्रह्मचर्यमयैः श-
मीखल्लकैर्जितं परीषदोपसर्गादिश्रमं न गणयसि, चिरात्कथं
कथमपि मीक्षितं तदिदानीं शाकपत्रसदृशैः कषायाः परित्यजन्
पश्चात्परित्यक्तमानमनाः स्वयमेव ज्ञास्यासि । यथा—हा ! बहुका-
लापार्जितेन संयमकनकरसेन दुर्मयकस्थानीयं स्वजीवकदुष्कृतं

कृत्वा पश्चात्कलहायमानैः शाकवृक्षपत्रस्थानीयैः कषायैरु-
स्त्रिच्योस्त्रिच्यायामसारीकृतः, शिरस्तुण्डमुण्डनादिश्च प्रव-
ज्याप्रयासो मुखैव विहित इति ।

आह-कथमेकमुद्गुर्वभाविनाऽपि क्रोधादिना चिरसंचितं
चारित्रं क्षयमुपनीयते ? , उच्यते—

नं अज्जियं चरित्तं, देसूणाए वि पुव्वकोकीए ।

तं पि य कसायमेत्तो, नासेइ नरो मुहुत्तण ॥

वर्द्धितं चारित्रं देशोनयाऽप्यष्टवर्षाद्यनयाऽपि पूर्वकोट्या तद-
पि स्तोकमल्पतरकालोपाजितमित्यपिशब्दार्थः । तदपि कषायि-
तमात्रः, उदीर्णमात्रकोधादिकषाय इत्यर्थः । नाशयति हारयति,
नरः पुरुषो, मुहुत्तं, अन्तर्मुहुत्तं नति भावः । यथा-प्रभूतकाल-
संचितोऽपि महान् तृणराशिः सकृत्प्रज्वालितेनापि अग्निना
सकलोऽपि भस्मसाद्भवति; एव क्रोधानलेनापि सकृदुदीरितेन
चिरसंचितं चारित्रमापि भस्मीभवतीति हृदयम् । एवमाचा-
र्येण सामान्यतस्तयोरनुशिष्टिर्दातव्या, नत्वेकमेव कञ्चन वि-
शिष्य भणनीयम् ।

यत आह—

आयरिणं न जणे अह, एग निवारेइ मासियं लङ्गं ।

रागहोसविमुक्को, सोयवरममो उ आयरिणो ॥

आचार्यो नैकमधिकरणकारिणं भणति अनुशास्ति । अथा-
चार्य एकमेव निवारयति अनुशास्ति न द्वितीयम्, ततो मा-
त्स्विकं लघुकमापद्यते, अस्मात्माचारो निष्पन्नमिति भावः । त-
स्मादाचार्यो रागद्वेषविमुक्तः शीतगृहसमो भवेत् । शीतगृह
नाम वर्द्धाकरत्ननिर्मितं चक्रयनिगृहम्; तच्च वर्षास्वनिर्वातप्र-
वातम्; शीतकाले सोष्मम्, ग्रीष्मकाले शीतलम्; यथा च तच्च-
क्रयनिर्वातं सर्वत्रुत्तमं तथा क्षमकादेरपि प्राकृतपुरुषस्य तत्सर्व-
तुत्तममेव भवति । एवमाचार्यैरपि निर्विशेषैर्भावतव्यम् ।

अथ विशेषं करोति, तत इमे दोषाः—

वारोइ एस एवं, ममं न वारेइ पक्खरागणं ।

बाहिरभाव गाढतर-गं तुपं च पेक्खसी एकं ॥

एव आचार्य आत्मीयोऽयामान् बुद्ध्या अमुं वारयति; एवं प-
क्षरागेण क्रियमाणेन अननुशिष्यमाणः साधुर्याह्यभावं गच्छ-
ति । यद्वा-स अननुशिष्यमाणो गाढतरमधिकरणं कुर्यात् । अ-
थवा-तमाचार्यं परिस्फुटमेव श्रूयान्-त्वं मामेवैकं बाह्यतया
प्रेक्षसे, ततश्चात्मानमुद्गृह्य यदि वारयति, तत आचार्यस्य पा-
राश्रिकम्; अथो निष्क्रामति ततो मूलम् । तस्माद् बाह्यप्यनुशा-
सनीयौ, अनुशिष्टौ च यदुपशान्तौ ततः सुन्दरम् । अथेक
उपशान्तो न द्वितीयः, तेन चोपशान्तेन गत्वा स स्वापराश्र-
प्रतिपत्तिपुरस्सरं क्षामितः, परमसौ नापशाम्यति । आह-कथ-
मेतदसौ जानाति यथाऽयं नापशान्तः?, उच्यते-यदा बन्धमा-
नाऽपि न वन्दनकं प्रतीच्छन्ति । यदि वाऽत्रमरत्नकोऽसौ ततस्तं
रत्नाधिकं न वन्दते, आद्रियमाणोऽपि वा नाद्रियते ।

एवं तमनुपशान्तमुपलक्ष्य ततोऽसौ किं करोतीत्याह—

उवसंतोऽणुवसंतं, पासिज्जा विण्णवेइ आपरियं ।

तस्म उ पञ्चणह्मा, निक्खेवो परो इमो होइ ॥

उपशान्तः साधुरनुपशान्तमपरं दृष्ट्वा आचार्यं त्रिधापयति—

कमाश्रमणाः ! उपशान्तोऽहं, परमेव ज्येष्ठार्योऽमुको वा नाप-
शाम्यति । तत आचार्यस्तस्य प्रज्ञापनार्थं परमिक्केपं कुर्वन्ति ।
वृ० १ उ० । (स च परमिक्केपः ' पर ' शब्द एव करिष्यते)

(१) अथ भावपरो व्याख्यायते, जायः कयोपशमादिः, तद-
पेक्षया परो जायान्तरवर्त्ती, जावान्तरः स वेदोदयिकजावशु-
चिगृह्यते । तथा आऽऽह—

आढणमञ्जुद्वारां, वंदण संजुज्जणा य संवामो ।

एयाइं जो कुणइ, आराहण अकुणओ नत्थि ।

अकसायं निव्वाणं, सव्वेहिं बि जिणवरोहिं पञ्चत्तं ।

सो लब्धइ भावपरो, जो उवमते अणुवसंतो ॥

आदरः, अभ्युत्थानं, वन्दनं, संभोजनं, सत्यासंभ्रत्येतानि पदानि
य उपशान्तो ज्ञत्वा करोति तस्याऽऽराधना अस्ति, यस्त्वेतानि
न करोति तस्याऽऽराधना नास्ति । एतेन "जो उवसमइ तस्म
आरंथ आराहणा" इत्यादिकः सूत्रावयवो व्याख्यातः । अथ
किमर्थमादरादिपदानामकरणे आराधना नास्ति? । इत्याह-अ-
कषायं कषायाभावसंभवि निर्वाणं सकलकर्मक्षयलक्षणं सर्वैरपि
जिनवरैः प्रकृतम् । अतो यः कश्चिदुपशान्तेऽपि साधवनुपशान्त
आदरादिपदानामकरणेन सकषायः स भावपरो लभ्यते, औद्-
यिकभावधार्तत्वात् ।

अथाचार्यस्तमुपशान्तं साधुं प्रज्ञापयन् प्रस्तुतयोजनां कुर्यादाह—

मां वट्ठइ उद-ए, भावे तुं पुण खओवमभियम्मि ।

जइ सो तुह जावपरो, एमेव य संजमतवाणं ॥

जो भट्ट । द्वितीयः साधुराचार्योदयिके भावे वर्तते; एवं पुनः
कयोपशमिके जावे वर्तते । अतो यथाऽसौ तदपेक्षया
भावपरस्तथा सयमतपेभ्यामप्येवं परः पृथग्भूत इत्यतस्तथा
न काचित्तदीया चिन्ता विधेया । वृ० १ उ० । नि० चू० ।

(८) अधिकरणं कृत्वाऽन्यगणसङ्क्रान्तिर्न कर्तव्या—

जिक्खु य अहिगरणं अवि ओसमित्ता इच्छिज्जा अञ्जं गणं
उवसंपजित्ता णं विहरित्थए, कप्पइ तस्स पंचराइदियं जेयं
कहुं, परिनिव्वविय २ दां चं पि तमेव गणं परिनिव्वं
सिया, जइ वा तस्स गणस्स तद्वा सिया ॥

भिक्षुः चशब्दादाचार्योपाध्यायौ वा, अधिकरणं कृत्वा तदधि-
करणमप्यवशमस्य, इच्छेदम्यगणमुपसपद्य विदुर्तुम्, ततः कल्पते
तस्य अन्यगणसङ्क्रान्तस्य पञ्चरात्रिदिव छेदं कर्तुम्, ततः परि-
निर्वाप्य २ कोमलवन्नःसलिलसेकेन कषायाग्निसंतप्तं सर्वं
शान्तलीकृत्य, द्वितीयमपि यारं तमेव गणं संघं प्रतिनेतव्यः
स्यात् । यथा वा तस्य गणस्य, तथा कर्त्तव्यमेवेति सूत्रार्थः ।
वृ० ४ उ० ॥

(९) गच्छादनिर्गतस्याऽधिकरणे उत्पन्ने विधिः—

गच्छा अणिगयस्सा, अणुवमयंतस्सिमो विधी होइ ।

सज्जायजिक्खजत्त-इ पाओसए ष चनर एक्के ।

गच्छादनिर्गतस्यानुपशाम्यतोऽयं विधिर्भवति-सुर्योदयकाग्रे यः
स्वाध्यायः क्रियते तदवसरे प्रथममसौ नाघते, द्वितीयं भि-
क्षावनरणवेलायां, तृतीयं भकार्यनाकाले, चतुर्थं प्रादोषिका-

वश्यकवेद्यायाम् । एवं चतुरो वारानेकैकस्मिन् दिने नोद्यते,
तत्त्वाधिकरण प्रभाते प्रतिक्रान्तानां स्वाध्याये प्रस्थापिते ।

एवमादौ कारणे तदुत्पद्यते—

दुष्पट्त्रिहोत्रिमादिषु, नोदिर्षं सम्मं अपरिवर्ज्यते ।

ए वि पट्वेति ठवसम-कासो ए मुक्तोजनियं वाऽसी ॥

दुष्पट्युपेक्षितं कुर्वन्; आदिशब्दादत्युपेक्षमाणः, असामाचार्या
वा प्रत्युपेक्षमाणो नादितः सम्यग् यदि न प्रतिपद्यते, ततो अ-
धिकरणं भवेत् । उत्पन्नं चाधिकरणे यदि स्वाध्यायेऽप्रस्थापिते
स्वयमेवापशान्तस्ततः सुन्दरम् । अथ नोपशान्तस्ततो यः प्रस्था-
पनार्थमुपनिष्ठते स वारणायः । यथा-निष्ठतु तावद् यावत् स-
र्वे पि नो मिलिताः, तत आगतेषु सर्वेषु सूरयो भुवते-आर्याः !
पश्यत इमे साधवः स्वाध्यायं न प्रस्थापयन्ति । ते चेष्टास्तरं
प्रयच्छन्त्यवश्यं-कालो न शुभः, पराजित तेषां साधूनां सूत्र-
भूते, ततो न स्थापयन्ति । एवं भणतो मासगुरु, साधवश्च स-
र्वेऽपि प्रस्थापयन्ति स्वाध्यायं च कुर्वन्ति ।

काले प्रतिक्रान्ते निष्काशेलायां जानायामिदमाचार्या जणयन्ते—

गोतरण अजत्तद्दो, ए च वेत्ता अनुजणाऽजिणं ।

ए य पम्किमंति उवसम, गिरतीयारा तु पच्छाऽऽह ॥

आर्य ! साधवस्तदीयेनानुपशमनेन भिक्षां नावच्छरन्ति, तत
उपशमं कुरु । स चेष्टास्तरं प्राह-यूयमभक्तार्थिनो, न वा निष्का-
शेत्ता, एवमुक्ते सर्वेऽप्यवतरन्ति, तस्याभुपशान्तस्य द्वितीयं मास-
गुरु । निष्कानिष्ठेषु साधुषु गुरुवो जणयन्ति-आर्य ! साधवा न
चुञ्जते । स प्राह-तुनं साधूनां न जीर्णम् । एवमुक्ते सर्वेऽपि समु-
दिता जुञ्जते, तस्य पुनस्तृतीयं मासगुरु । चूयोऽपि प्रतिक्रमण-
लायां भणयन्ति-आर्य ! साधवा न प्रतिक्रामन्ति, उपशमं कुरु ।
स चेष्टास्तरं प्रत्याह-तुरिणि वितर्के, संभावयाम्यहं निरतीवाराः
अमणास्तेन न प्रतिक्रामन्ति, एवमुक्ते सर्वेऽपि प्रतिक्रामन्ति । तस्य
पुनश्चतुर्गुरुकम् । एवं प्रभातकाले अधिकरणे उत्पन्नं विधिरुक्तः ।

अन्नमि वि काळम्मी, पदंत हिंदंत मंडलाऽवस्से ।

तिन्नि व दोप्पि व मामा, होंति पडिक्कंत गुरुगा उ ॥

अथान्यस्मिन् काले अधिकरणमुत्पन्नम्, कदेत्याह-पठतां दीना-
धिकादिपठने, भिक्षां दिण्डमानानां, मगमत्यां वा समुद्दिशतामा-
पश्यके वा । तत्र यदि द्वितीयवेलायामधिकरणमुत्पन्नं तदा
त्रयो गुरुमासाः, चतुर्थवेलायामुत्पन्ने अनुपशान्तस्य द्वौ गुरुमा-
सी, एवं विज्ञाया कर्तव्या । अथ प्रतिक्रान्ते प्रतिक्रमणे कृते-
ऽपि नोपशान्तस्ततश्चतुर्गुरुकाः ।

एवं दिवसे दिवसे, चाउकाले तु सागणा तस्म ।

अति वारे ए सारेति, गुरुण गुरुगो तु ताति वारे ॥

एवमनुपशान्तस्य दिवसे दिवसे चतुष्काले स्वाध्यायप्रस्था-
पनादिसमयके, तस्य सागणा कर्तव्या । यदि यावतो वाराद्
आचार्यो न सारयति तावतो वाराद् मासगुरुकाणि भवन्ति ।

एवं तु अगीतत्ये, गीतत्ये सारिण गुरु सुद्धो ।

जति तं गुरु ए सारे, आवत्ती होइ दोणं पि ।

एवं दिने दिने सारणाधिगतागार्थस्य कर्तव्यः, यस्तु गीतार्थः
स यद्येकं दिनं स्वाध्यायनिष्काशकार्थनावश्यकसङ्केषु चतुर्षु
स्थानेषु सारितस्तदा परतस्तमसारयन्नपि गुरुः शुभः, यदि पुन-

स्तमगीतार्थे गीतार्थे वा गुरुर्न सारयति ततो द्वयोरध्याचार्य-
स्यानुपशाम्यतश्च प्रायश्चित्तस्यापत्तिः । अन्ये भुवते-अगीतार्थ-
स्यानुपशाम्यतोऽपि नास्ति प्रायश्चित्तं, यस्तु गुरुगीतार्थं न
नोदयति, तस्य प्रायश्चित्तम् ।

गच्छो य दोप्पि मासे, पक्खे पक्खे इमं परिद्ववइ ।

जत्तच्छणसज्जायं, वंदण लावं ततो परेण ॥

एवमनुपशाम्यन्ते गच्छो द्वौ मासौ सारयति, इह पुनः पक्के
पक्के परिहापयति । तद्यथा-अनुपशान्तस्य पक्के गते गच्छे तेन
सार्कं भक्तार्थं न करोति, न शुद्धाति वा, न वा किमपि तस्य
वदतीत्यर्थः । द्वितीये पक्के गते स्वाध्यायं तेन समं न करोति,
तृतीये पक्के गते वन्दनं न करोति, चतुर्थोऽपि पक्को यदा गतो भ-
वति ततः परमाज्ञापमपि तेन सार्कं वर्जयति ।

आयसिय चउर मासे, संजुजति चउर देइ सज्जायं ।

वंदणसावे चउरो, तेण परं मूजनिच्छुजणा ॥

आचार्यः पुनश्चतुरो मासान् सर्वैरपि प्रकारेणैव समं संजु-
क्ते, ततः परं चतुरो मासान् भक्तार्थं वर्जयति, स्वाध्यायं तु
वदति । ततश्चतुरो मासान् स्वाध्यायं परिहृत्य वन्दनालापौ व-
दति, ततः परं चतुर्षु पूर्णं सावत्सरिके प्रतिक्रान्तेऽनुपशान्तस्य
गणाधिकमासनं कर्तव्यम् ।

एवं वारसमासे, दोमु तवो सेसए जेव ठेदो ।

परिहीयमाण तदिव-सं तव मूदं पडिक्कंते ॥

एवं द्वादशमास्यामप्यनुपशाम्यते द्वितीयादिममासयोः यावच्च-
च्छेन विसर्जितस्तावत्तपः प्रायश्चित्तमेव, शेषेषु दशसु मासेषु
पञ्चरात्रिदिवं ठेदो यावत्सावत्सरिकम्, एवं प्राप्तं जवति-पर्यु-
षणागत्रौ प्रतिक्रान्तानामधिकरण उत्पन्ने एव विधिरुक्तः । (प-
रिहायमाण तदिवसः स्ति) पर्युषणापारणकदिनादेकैकदिवसेन
परिहीयता, तावत्तपः यावत्तदिवस, पर्युषणादिवस एवाधिकरण
उत्पन्ने तत्र तपो मूलं वा भवति तच्छेदः । अथ प्रतिक्रमणं कु-
र्वतामुत्पन्नं ततः सावत्सरिके कायोत्सर्गे कृते मूलं च केवलं
भवति ।

एतदेव सुव्यक्तमाह—

एवं एकेकदिणे, हवेतु ठवणादिणे वि एमेव ।

चेइयवंदणसारे, तम्मि वि काळे तिमामगुरू ॥

भारुपदशुद्धपञ्चम्यामनुदिते आदित्ये यद्यधिकरणमुत्पद्यते
ततः पर्युषणायामप्यनुपशान्ते संवत्सरो जयति । षष्ठ्यामुत्पन्ने
एकदिवसो न संवत्सरः । सप्तम्यां दिवसद्वयसः । एवमेकैकं दिनं
हापयित्वा तावत्तपः यावत् प्रस्थापनादिन पर्युषणादिवसः । तत्र
षाऽनुदिते रवौ कलहं उत्पन्ने एवमेव नोदना कर्तव्या । प्रथमं
स्वाध्यायप्रस्थापनं कर्तुकामैः सारणीयम्, ततश्चेत्यवन्दनार्थं
गन्तुकामाः सारयेयुः । तत्राप्यनुपशान्ते प्रतिक्रमणवेलायां सार-
यन्ति । एवं तस्मिन्नपि पर्युषणाकालदिवसे त्रिषु स्वाध्यायप्रस्था-
पनादिषु स्थानेषु नोदितस्यानुपशान्तस्य त्रीणि मासगुरु-
काणि भवन्ति ।

परिक्रान्ते पुण मूदं, परिक्रमंते व होज्ज अधिकरणं ।

संवच्छरमुस्सग्गे, कयम्मि मूदं न सेसाई ॥

पर्युषणादिने सर्वेषामधिकरणानां व्यवच्छिन्नः कर्तव्येतिह-

स्था प्रतिक्रान्ते समाप्ते आचर्यके यदि नोपशान्तः, ततो मूलम् ।
(पक्रिमन्ते व ति) अथ प्रतिक्रमणे प्रारब्धे यावत् सांवत्सरिको
महाकायोत्सर्गः, तावदधिकरणे कृते मूलमेव केवलं, न शेषाणि
प्रायश्चित्तानि ।

संवत्सरं च रुद्धं, आयरिओ रक्खए पयत्तेणं ।

जदि छाम उवसमेज्जा, पव्वयरार्इसरिसरोसो ॥

एवमाचार्यस्मन् रुद्धं संवत्सरं यावत् प्रयत्नेन रक्षति । किमर्थम् ?
इत्याह—यदि नाम कथञ्चिदुपशम्येत । अथ संवत्सरेणापि
नोपशम्यति, ततः पर्यंतराजीसदृशरोषः स मन्तव्यः ।

तस्य वर्षादूर्ध्वं को विधिः ?, इत्याह—

अप्पे दो आयरिया, एकेकं वरिसमुवेयस्स ।

तेण परं गिहिणं सो, वितियपदे रायपव्वइए ॥

तं वर्षादूर्ध्वं मूलान्तर्यसमीपान्निगतमन्यौ द्वायाचार्यौ क्रमेणैकै
कं वर्षमेतेनैव विधिना प्रयत्नेन संस्कृतः, नन्मध्याद्येनोपशमित-
स्तस्यैवासौ शिष्यः । ततः परं वर्षत्रयादूर्ध्वमेव गृहीक्रियते, सङ्क-
स्तदीय लिङ्गमपाकरोतीत्यर्थः । द्वितीयपदे राजप्रमजितस्य
लिङ्ग प्रस्तारदोषजयाश्च द्वियते । एवं त्रिकोरुक्तम् ।

एमेव गणायरिए, गच्छम्मि तवो उ तिन्नि पक्खाइं ।

दो पक्खा आयरिए, पुच्छा य कुमारदिट्ठतो ॥

एवमेव गणित आचार्यस्य च मन्तव्यम् । नवरमुपाध्यायस्या-
नुपशम्यतां गच्छे वसतस्त्रिन्पञ्चास्तपः प्रायश्चित्तम्, परतश्चे-
दः । आचार्यस्यानुपशम्यतां दो पक्खा तपः, परतश्चेदः । शिष्यः
पृच्छति—किं सहशपराधे विषम प्रायश्चित्तं प्रयच्छथ ?, रागद्वे-
षिणो यूयम् । आचार्यः प्राह—कुमारदृष्टान्तोऽत्र जयति । स
चोत्तरत्राभिधास्यते । उपाध्यायस्य त्रयः पक्खास्ते द्वियसो कृताः
पञ्चचत्वारिंशद्विसा जयन्ति ॥

ततः—

पणयालदिणे गणिणो, चउहा काउण साहिएकारो ।

जत्तण-सज्जाए, वंदणलावे य हावेति ।

गणितः संबन्धितः पञ्चचत्वारिंशद्विसाः चतुर्का क्रियन्ते । च-
तुर्भागे च, साधिकाः सपादा एकादश द्विवसा जयन्ति । तत्र
गच्छे उपाध्यायेन सममेकादश दिनानि भक्तार्थं करोति । एवं
स्वाध्यायवन्दनाज्ञापनपि प्रत्येकमेकादश दिनानि यथाक्रमं क-
रोति, परतस्तु परिहापयति । पञ्चचत्वारिंशद्विसानन्तरं
उपाध्यायस्य दशकच्छेदः । आचार्यस्तथैवाध्यायमपि चतु-
र्भिश्चतुर्भिर्मामैभक्तार्थनादीनि परिहापयन् संवत्सरं सारयति ।
आचार्यस्य द्वौ पक्खा द्वियसो कृता त्रिंशद्विसा जयन्ति ।

ततः—

तीसदिणा आयरिए, अब्बुदिणा तु हावणा तत्थ ।

गच्छेण चउपदेहि, णिच्छूढे लगती छेदं ॥

त्रिंशद्विसाश्चतुर्थभागेन विजक्ता अर्धाष्टमद्विवसा भवन्ति ।
तत्र गच्छे आचार्येण सहाष्टमदिनि द्वियसानि भक्तार्थं करोति ।
एवं स्वाध्यायवन्दनाज्ञापनमपि यथाक्रममर्धाष्टमद्विवसैः प्रत्येकं
हापयति । ततः परं गच्छेन चतुर्निरपि जकार्थनादिभिः पदैर्नि-
ष्कासित आचार्यः पञ्चदशके गेहे लगति ।

ततः—

संकतो अण्णगणं, सगणेण पवज्जितो चउपदेहि ।

आयरिओ पुण वरिसं, वंदणलावेहि सारेइ ॥

स्वगणेन जकार्थनादिभिश्चतुर्भिः पदैर्यथा वर्जितः, तदा भव्य-
गणं संक्रान्तः । पुनरन्यगणस्याचार्यो केवलं बन्धनालापाज्यां
द्राज्यां पदाज्यां संशुद्धजानः सारयति यावद्वर्षम् ।

सज्जायमाइएहि, दिणे दिणे सारणा परगणे वि ।

नवरं पुण नाणसं, तवो गुरुस्सयेरे वेदो ॥

परगणेऽपि संक्रान्तस्य आचार्यस्य स्वाध्यायादिभिः पदैर्दिने
दिने सारणा क्रियते । नवरं परगणोपसंक्रान्तस्येदं नानात्वं विज्ञे-
यः । अन्यगणसक्तस्य गुरोरसारयतस्तपः प्रायश्चित्तम्, इतरस्य
पुनरधिकरणकारिण आचार्यस्यानुपशान्तस्य गेहः । अत्र परः
प्राह—रागद्वेषिणो यूयम्-आचार्यं शिष्यं वेदं प्रापयथः, उपाध्यायं
बहुतरेण, मिश्रं ततोऽपि चित्तरेण । एवं त्रिच्छूपाध्याययोर्भक्तार्थं
गणः, आचार्यं दयः । अत्र सूरिः प्रागुहिं कुमारदृष्टान्तमाह—

सरिसावराधकंडो, जुवरसो भोगहरणबंधादी ।

मज्जिम बंधवहादी, अव्वत्ते कक्खिसि त्ति ॥

“एगस्स रओ तिन्नि पुत्ता-जेठो, मज्जिमो, कणिमो । तेहि य
तिहिं वि समन्थिय-पितरे मारितारज्जं तिहा विजयामो, तं थ
रम्मा गायं, तत्थ जेटो जुवगाया, तुमं पमाणभूओ कीस एवं करे-
सि त्ति ?, तस्स भोगहरणबंधणताभणादिया सव्वं इरुप्पगारा
कया । मज्जिमो रायप्पहाणो त्ति काउं तस्स भोगहरणं न कयं,
बन्धवहादिया कया । अव्वत्तो कणेटो एतेहिं धियारिओ त्ति काउं
तस्स कक्खिमोरुणदंको म्विसा वंडो य कओ, न भोगहरणाइया”
अक्षरगमनिका-सहशोऽप्यपराधे गुधराजस्य भोगहरणबन्धना-
दिको मदान्दगमः कृतः । मध्यमस्य बन्धवधार्थादिको, न भोगह-
रणम्, अशक्तः कनिष्ठस्तस्य कर्णामोटनादिक, म्विसा च कृता ।
अयमर्थोपनयः । यथा—लोकैर्लोकैस्तराऽप्युत्कृष्टमध्यमजघन्येषु
पुरुषवस्तुषु बृहत्तमो लघुर्लघुतरश्च यथाक्रमं दण्डः क्रियते ।

प्रमाणभूते च पुरुषे अक्रियासु वर्तमाने एते दण्डाः—

अप्पव्वय वीसत्थ-त्ताणं च होगे गरहा दुरहिगमो ।

आणाए य परिभवो, एव भयं तो तिहा दंडो ॥

एत एवाचार्या जणन्ति, अकषायं चारित्रं भवति, स्वयं पुनरि-
त्यं रुच्यन्ति । एवं सर्वेषु दृष्टोप्यप्रत्ययो भवति । शेषसाधूनाम-
पि कषायकरणे विश्वस्तता भवति, लोको वा गर्हो कुर्यात् । प्र-
धान एवामीषां कलहं करोतीति, रोषणञ्च गुरुः शिष्याणां प्रती-
च्छकानां च दुरधिगमो भवति, रोषणस्य खाकां शिष्याः परिज-
वन्ति, न च भयं तेषां भवति, अतो वस्तुविशेषेण त्रिधा
दण्डः कृतः ।

गच्छम्मि उ पट्ठवए, जम्मि पदे निगगतो वितियं ।

जिक्खुगणायरियाणं, मूलं अण्णवद्ध-पारं चो ॥

गच्छे यस्मिन् पदे प्रस्थापिते निर्गतस्ततो द्वितीयं पदं परगणे
संक्रान्तः प्राप्नोति, तद् यथा-तपसि प्रस्थापिते यदि निर्गतस्त-
श्चेद् प्राप्नोति, जेहे प्रस्थापिते निर्गतस्ततो मूलम्, एवं त्रिकोरुक्त-
गणावच्छेदकस्यानवस्थाप्ये आचार्यस्य पारश्चिके पथं वक्ष्यामि ।

अथवा येन प्रकार्थनादिना पदेन गच्छान्निर्गतः, ततो द्वितीयपद-
मध्यगणे गतस्य प्रारब्धयते । यथा-गच्छाङ्गकार्थेन पदेन निर्गतः,
ततोऽन्यं गणं गतेन तेन समं गणो न लुक्, स्वाध्यायं पुनः करो-
ति । एवं स्वाध्यायपदेन निर्गतस्य वृद्धनं करोति । चन्वपदेन
निर्गतस्यालापं करोति । आलापपदेन निर्गतस्य परगच्छ-
अनुभिरपि पदैः परिहारं करोति । ' भिस्तुगणायारियाण '
इत्यादिना तु त्रयाणामप्यन्यप्रायश्चित्तानि गृहीतानि । ५० ५
७० । नि० चू० । (द्वितीयपदं कारणं सत्युत्पादयदित्यधि-
कारेऽनुपदमेव वक्ष्यते)

(१०) अरपरुषाणि भणित्वा गच्छान्निर्गतो विधिः—

यद्यधिकरणं कृत्वा प्रज्ञापितोऽपि नोपशाम्यति,

स किं करोति ?, इत्याह—

खरफरुसनिहुगई, अह सो भणितं अजाणियव्वाई ।

निगपण कलुसहियए, सगणे अह्ता परगणे य ॥

अथासौ खरपरुषनिपुराणि अभणितव्यानि वचनानि भ-
णित्वा कलुषितहृदयः स्वगच्छान्निर्गमनं करोति, ततो निर्गतस्य
तस्य स्वगणे परगणे च प्रत्येकमष्टौ स्पर्शकानि वक्ष्यमाणा-
नि भवन्ति ।

अरपरुषनिपुरपदानि व्याख्याति—

लहुं सरोस भणियं, हिंसग-मम्मवयण खरं तं तु ।

अक्रोस गिरुवचारिं, तमसच्चं गिहुरं होति ॥

ऊर्ध्वं महता स्वरेण सरोसं यद्भणितं-हिंसकं मर्मघटनवचनं
वा, तत्तु खरं मन्तव्यम् । अकारमकारादिकं यदाक्रोशवचनं यच्च
निरुपचारि विनयोपचाररहितं तत्परुषम् । यदसत्यं सभाया अ-
सांश्यं, कस्त्वमित्यादिकं तद् निष्टुरं भण्यते ।

ईदृशानि भणित्वा गच्छान्निर्गतस्याचार्यः प्रायश्चित्तवि-
भागं दर्शयितुकाम इदमाह—

अह्ताऽह्ता अक्रमासा, मासा होंतऽह्ताऽह्तासु पयारो ।

बासासु अ संचरणं, ण चेव डयरे वि पेसंति ॥

स्वे गणे यान्याचार्यसत्कान्यष्टौ स्पर्शकानि, तेषु पक्षे अपरा-
परस्मिन् स्पर्शके संचरतो अष्टावर्द्धमासा भवन्ति । परगण-
मध्येऽप्यष्टसु स्पर्शकेषु पक्षे पक्षे संचरतो अष्टावर्द्धमासाः ।
एवमुभयेऽपि मीलित्वा अष्टौ मासा भवन्ति, अष्टसु च अनु-
यद्धमासेषु साधूनां प्रचारो विहारो भवतीति कृत्वा अष्टग्रहणं
कृतम् । वर्षासु चतुरो मासान् तस्याधिकरणकारिणः साधोः
संचरणं नास्ति वर्षाकाल इति कृत्वा इतरेऽपि येषां स्पर्शकेषु
संक्रान्तस्तेऽपि तं प्रज्ञाप्य वर्षावास इति कृत्वा यतो गणादाग-
तस्तत्र न प्रेषयन्ति; तत्र यानि स्वगणे अष्टौ स्पर्शकानि, तेषु
संक्रान्तस्य तैः स्वाध्यायभिक्षाभोजनप्रतिक्रमणवेलासु प्रत्येकं
स्वागत्या कर्तव्या । ' आर्य ! उपशमं कुरु ' यद्येवं सारयन्ति
ततो मासशुरुकम् ।

तस्य पुनरनुपशाम्यत इदं प्रायश्चित्तम्—

सगणम्मि पंच राई-दियाणि दस परगणे माणुषेसु ।

अप्पेसु होइ पप्परस, बीसा तु गयस्म ओसणो ॥

स्वगणे स्पर्शकेषु संक्रान्तस्यानुपशाम्यतो दिवसे दिवसे प-
ञ्चरात्रिदिवश्छेदः, परगणे मनोक्तेषु सांभोगिकेषु संक्रान्तस्य
दशरात्रिदिवः; अन्यसांभोगिकेषु संक्रान्तस्य दशरात्रिदिवः,
अन्यसांभोगेषु पञ्चदशरात्रिदिवः । अवसत्रेषु गतस्य विंश-
तिरात्रिदिवश्छेदः । एवं भिक्षोरुक्तम् ।

अथोपाध्यायाचार्ययोरुक्तम्—

एमेव य होइ गणी, दसदिवसादी भिम्भमासंते ।

पप्परसादी तु गुरू, चत्तसु वि ठाणेषु मासंते ॥

एवमेव गणितेन उपाध्यायस्यापि अधिकरणं कृत्वा परगण-
संक्रान्तस्य मन्तव्यम् । नवरं दशरात्रिदिवमादौ कृत्वा भिक्ष-
मासान्तस्तस्य छेदः । एवमेव गुरोरुपाध्यायस्य चतुर्थे स्वग-
णपरगणे सांभोगिकान्यसांभोगिकावसत्रेषु पञ्चदशरात्रिदि-
वादिको मासिकान्तश्छेदः । एतत्पुरुषाणां स्वगणादिस्थान-
विभागेन प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

अथ तथैव स्थानेषु पुरुषविभागेन प्रायश्चित्तमाह—

सगणम्मि पंचराई-दियाइ जिकवुस्स तादिवस वेदो ।

दस होइ अहोरत्ता, गणिआयरिए व पप्परसा ॥

स्वगणे संक्रान्तस्य भिक्षोस्तद्विवसादारभ्य दिने दिने पञ्च-
रात्रिदिवश्छेदः । गणितेन उपाध्यायस्य दशरात्रिदिवः । आचा-
र्यस्य पञ्चदशरात्रिदिवः ।

असगणे भिक्खुस्स य, दस राईदिया जवे वेदो ।

पप्परस अहोरत्ता, गणिआयरिए भवे बीसा ॥

अन्यगणे सांभोगिकेषु संक्रान्तस्य भिक्षोर्दशरात्रिदिवश्छेदः ।
उपाध्यायस्य पञ्चदशरात्रिदिवः । आचार्यस्य विंशतिरात्रिदिवः ।
एवमन्यसांभोगिकेषु अवसत्रेषु च प्रागुक्तानुसारेण नेयम् ।
५० ५ उ० ।

एवं एकेकादिनां, हवेतु ठवणा दिने वि एमेव ।

चेइयवंदणसारिए, तम्मि व काले तिपासगुरू ॥२१॥

पासत्यादिगयस्स य, बीसं राईदियाई जिकवुस्स ।

पणवीस उवज्झाए, गणिआयरिए जवे मासो ॥२२॥

गणस्य गणे वा आचार्यः, अथवा-गणित्वमाचार्यत्वं च
यस्यास्त्यसौ गणआयरिओ । नि० चू० १० उ० ।

अथैवं प्रतिदिनं क्षिप्तमाने पर्याये पक्षेण कियन्तो मासा अ-
मीषां क्षिप्तन्ते ?, इति जिज्ञासायां छेदसंकल्पनामाह—

अह्ताऽह्ता मासा, अह्ताह मासा इवन्ति बीसं तु ।

पंच उ मासा पक्खे, अह्ताह चत्ताउ जिकवुस्स ॥

स्वगणासंक्रान्तस्य भिक्षोः प्रतिदिनं पञ्चकच्छेदेन क्षि-
प्तमानस्य पर्यायस्य पक्षेणार्द्धतृतीया मासाः क्षिप्तन्ते ।
तथाहि-पक्षे पञ्चदश दिनानि भवन्ति, तैः पञ्च गुणयन्ते,
ज्ञाना पञ्चममार्तिः । तस्या मासानयनाय त्रिशता ज्ञाने
हने अर्द्धतृतीयामासा लभ्यन्ते, स्वगणे चाष्टौ स्पर्शकानि, तेषु
पक्षे पक्षे संचरतः पञ्चकच्छेदेन विंशतिर्मासाश्क्षिप्तन्ते । तथाहि-
पञ्चदशाष्टनिर्गुणिता ज्ञानं विंशोत्तरं शतम्, तदपि पञ्चभि-
र्गुणितं ज्ञानानि षट्शतानि । तेषां त्रिशता भागे हते विंशतिर्मासा

लज्यन्ते । एवमुत्तरत्रापि गुणकारभागाहारप्रयोगेण स्वबुद्धोप-
युज्य मासा अनेतव्याः । परगणे संक्रान्तस्य त्रिकोर्दशकेन जे-
देन विद्यमानस्य पर्यायस्य पक्षेण पञ्च मासाश्चिद्यन्ते, दशकेनै-
व जेदेनाष्टभिः पक्षैश्चत्वारिंशन्मासाश्चिद्यन्ते, एवं त्रिकोर्दशकम् ।

उपाध्यायस्य पुनरिदम्—

पंच उ मासा पक्खे, अट्ठहिं मासा इवंति चत्ताउ ।

अप्पऽट्ठमास पक्खे, अट्ठहिं सट्ठी जवे गणिणो ॥

उपाध्यायस्यापि स्वगणे दशकेन जेदेन पक्षेण पञ्च मासाः,
अष्टभिः पक्षैर्गुणिताश्चत्वारिंशन्मासाः विद्यन्ते, तस्यैव परगणे प-
ञ्चदशकेन जेदेनार्द्धमासाः पक्षेण विद्यन्ते । परगणे त-
त्रैवाष्टभिः पक्षैर्गुणिताः चत्वारिंशन्मासा गणिनश्चिद्यन्ते ।

अप्पऽट्ठमास पक्खे, अट्ठहिं मासा इवंति सट्ठी तु ।

दस मासा पक्खेणं, अट्ठहिं सतीती उ आयरिण ॥

आचार्यस्य स्वगणे संक्रान्तस्य पञ्चदशकेन जेदेन विद्यमाने प-
र्याये पक्षेणार्द्धमासा अष्टभिः पक्षैर्गुणिताः चत्वारिंशन्मासाश्चिद्य-
न्ते । तस्यैव परगणसंक्रान्तस्य विशेषेन जेदेन पक्षेण दश मासा
अष्टभिः पक्षैरर्धशतिर्मासाश्चिद्यन्ते । एयं स्वगणे परगणे च सां-
जोगिकेषु संक्रान्तस्य जेदसंवलनाभिहितम् । अन्यसांजोगिकषु
अवसरेषु च संक्रान्तस्य त्रिकोर्दशकपाध्यायाचार्यस्य वाऽन्यैव
विशा जेदसंवलना कर्तव्या ।

एसा विही उ निगणें, सगणं चत्तारि मास उकोमा ।

चत्तारि परगणम्पी, तेण परं मूल निच्छुजणं ॥

एष विधिगच्छाभिर्गतस्त्योक्तः । अथ च स्वगणे अष्टसु स्पर्ध-
केषु पक्षे पक्षे संचरतश्चत्वारो मासा उत्कर्षतो भवन्ति । परग-
णेऽन्येषु चत्वारो मासाः । एयमप्येवमपि चत्वारो मासाः । ततः
परं यद्युपगमन्तस्ततो मूलम् । अथ नोपशान्तस्तदा निष्कासनं
कर्तव्यम् ; लिङ्गमपहरणीयमित्यर्थः ।

चोणइ रागदोसे, सगणे थोवं इमं तु नाणत्तं ।

पंतावण निच्छुजणं, परकुल्लघरघोमिण ए गया ॥

शिष्यः प्रेरयति—रागद्वेषिणो यूय, यत् स्वगणे स्तोत्रं छेदप्रा-
प्तिं दत्तम् । परगणे तु प्रभूतम् । एवं स्वगणे प्रवृत्तां रागः, पर-
गणे द्वेषः । गुरुराह—इह जेदनात्वं कुर्वता वयं न रागद्वेषिणः ।

तथा चात्र दृष्टान्तः—

एगस्स गिहिणो चउरो भज्जाओ । ततो य ते ण कम्मह एगे
सरिसे अवराडे कते पंतवेता णीह मम गिहाओ चि निच्छु-
हा, तत्थेगा कम्मह इयरघरम्म गया, विइया कुल्लघरं, ततिया
चत्तुणो एगसरीरो घोमिओ चि वयंसो, तस्स घरं गया,
चउत्थी निच्छुभंती वि वारसहाए लग्गा हल्लमाणं । वि न
गच्छइ, जणइ य—कतो णं वच्चामि ?, नत्थि मे अओ
गइविमओ, जऽ वि मारेहि तदा वि तुमं चेव गती सरणं
चि तत्थेव त्रिया ।

केनापि गृहिणा चतसृणां भार्याणां प्रत्यापनं कुट्टनं कृत्वा
गृहाभिक्षासनं कृतं तत्रैकापरगृहम्, द्वितीया कुल्लघरम्,

तृतीया घोटिका मित्रं, तद्वहं गता, चतुर्थी तु न कापि गता ।

तत्रो तुट्टेण चउत्थी घरसामिणी कया । तइयाए घोमिय-
परं जंतीए सो चेव अणुवात्तितो विगतरोसेण खरंठिता, आ-
णीता य । वितियाए कुल्लघरं जंतीए जं पिउगिहवत्तं गहिंयं
गाढतरं रुट्टेण अओहिं जणिणहिं वि गतरोंसेण खरंठिता, दं-
क्रिया य । पढमा दूरे णट्टे । च न ताए किंवि पओगणं, महंते-
ण वा पच्छिन्नदंढेण दंढिउं आणिज्जऽ । एवं परसंठाणिया
ओसओ, कुल्लघरसंठाणिया अन्नसंजोइया, घोमियसमा
संजोइया, आनिग्गमे सघरसमा गच्छे जाव दूरंतरं ताव
पहत्तरो रंमो जवइ । वृ० ५३० ।

(११) गृहस्थैः सहाधिकरणं कृत्वाऽऽव्यवशमस्य पितृ-

ग्रहणादि न कार्यम्—

भिक्षु य अधिकरणं कडुत्तं अहिगणं अविओम-
मिता ना से कप्पऽ गाहाइकुत्तं जत्ताए वा पाणाए वा
निक्खमिच्चए वा पविमिच्चए वा, बहिया वियारज्जुमिं वा
विहारज्जुमिं वा निक्खमिच्चए वा, पविमिच्चए वा, गामाणु-
गामं वा दूज्जत्तए गणातां वा गणं संकमिच्चए वा, वासा-
वासं वा नत्थुं, जत्थे व अप्पणाऽऽयरियजवज्झायं पा-
सेज्जा, बहुस्सुयं वज्जागमं तस्संतिण आलोइज्जा, पक्कमि-
ज्जा, निदिज्जा, गरहिज्जा, वगुट्टेज्जा, विसोइज्जा, अकरणयाए
अब्भुट्टेज्जा, अहारिहं तवोक्कमं पायच्छित्तं पविमज्जेज्जा, मे
य सुएण पट्ठविण आदिस्तव्वं मिया, से य सुएण नो पट्ठ-
विण नो आदिस्तव्वं मिया, से य सुएण पट्ठवेज्जमाणे
नो आइया स निच्छुदियव्वं सिया ॥

अस्य संबन्धमाह—

केण कयं कीसकयं, निच्छुजओ एम किं इहाणेति ? ।

एसो वि गिही तुदितो, करेज्ज कल्लहं असहमाणो ॥

केनैवं बहन् काष्ठानयनं कृतं, कस्मादेतत् कृतं, निष्कासितोऽ-
प्येष किमर्थमिहानयति, एवमादिभिर्बोधोभिर्गृहिणा तुदितो
व्यथितः कश्चिदसहमानः कलहं कुर्यात् । अत इदमधिकरणसू-
त्रमारभ्यते । अनेन संबन्धेनायातस्यास्य व्याख्या-भिक्तुः प्राशु-
क्तः, चशब्दादुपाध्यायादिपरिग्रहः । अधिकरणं कलहं कृत्वा
नो कल्पते तस्य तदधिकरणमव्यवशमस्य गृहपतिकुलं भ-
क्ताय वा पानाय वा निष्कासितुं वा, प्रवेष्टुं वा, ग्रामानुग्रामं वा
गम्युं विहर्तुं, गणाद्या गणं संकमितुं, वर्षावासं वा वस्तु, किंतु
यत्रैवात्मन आचार्योपाध्यायं पश्येत्, कथंभूतम्?, बहुभूतं छेदप-
न्थादिकुशलम् । बह्नागमं अर्थतः प्रभूतागमम्, तत्र तस्यान्तिके
आलोचयत् स्वापराधं वक्षसा प्रकटयेत् । प्रतिक्रमेत् मि-
थ्यादुःकृतं तद्विषये दद्यात् । निन्द्याद् आत्मसात्तिकं जुगु-
प्सेत, गर्हेत गुरुसात्तिकं निन्द्यात् । इह च निन्दनं गर्हणं वा
नास्तिकं तदा भवति यदा तत्करणतः प्रतिनिवर्तते । तत-
आह—अथायमेन तस्मादपराधपदाज्जिवनेन, व्यावृत्तावपि कृता-

त्यापास्तदा मुच्यते, यद्वात्मनो विशोधिर्भवति । तत आह-आ-
त्मानं विशोधयेत् पापमलस्फोटनतो निर्मलीकुर्यात् । विशुद्धिः
पुनः पुनः करुणतायामुपगच्छते । ततस्ताम्रवाऽऽह-अकरुणता
अकरुणीयता, तथा अभ्युत्तिष्ठेत् । पुनरकरुणतया अभ्युत्था-
नेऽपि विशोधिः प्रायश्चित्तप्रतिपत्त्या भवति । तत आह-य-
थाहं यथायोग्यं तपःकर्म प्रायश्चित्तं प्रतिपद्यते । तच्च प्रायश्चि-
तमाचार्येण श्रुतेन श्रुतानुसारेण यदि प्रस्थापितं प्रदत्तं तदा
आवातव्यं प्राह्य स्याद्भवत् । अथ श्रुतेन न प्रस्थापितं तदा
नादातव्यं स्यात् । स चाऽऽलोचको यदि श्रुतेन प्रस्थाप्यमान-
मपि तत्प्रायश्चित्तं नाददाति न प्रतिपद्यते ततः स निचूहि-
तव्यः, अन्यत्र शोधि कुरुष्वेति निषेधनीयः स्यात् । इति
सूत्रार्थः ।

अथ भाष्यविस्तरः—

अवियत्त कुलपवेसे, अङ्गुलि अणेसणिज्जपडिसेहे ।

अवहारमंगुत्तर-सजावअवियत्तमिच्छसे ॥

अविहितभूमिस्थाने कथमधिकरणमुत्पन्नम् ? इत्यस्यां जिज्ञा-
सायामभिधीयते-कस्मिंश्चित् कुले साधवः प्रविशन्तोऽप्रातिक-
गन्तव्यजानतामनाजोगाद्वा प्रयेज्य गृहपतिराक्रोशेद्, वा हन्याद्,
वा साधुरप्यसहमानः प्रत्याक्रोशेत्; ततोऽधिकरणमुत्पद्यते । ए-
वमतिभूमिं प्रविष्टे अनेपणीयमिक्काया वा प्रतिपेधे, दौकस्य वा
सज्ञानकस्यापहारे, यात्राप्रस्थितस्य वा गृहिणः साधुं दृष्ट्वा
अमङ्गलमिति प्रतिपत्तौ समयविचारेण वा प्रत्युत्तरं दातुमस-
मर्थो गृहस्थस्यभाघेन वा क्वापि साधौ (अवियत्तं) आनष्टे
दष्टे अभिग्रहमिथ्यादष्टेर्वा सामान्यतः साधावचलोलङ्घिते अधि-
करणमुत्पद्यते ।

पडिसेधे पडिसेधो, भिक्खुवियारो विहार गामेव ।

दोमा मा हांज्ज बहू, तम्हा आलोयणा मोधी ॥

भगवद्भिः प्रतिबिम्ब न वर्तते साधूनामधिकरणं कर्तुम्, एवं
विधिप्रातेपेधे भूयः प्रतिपेधः क्रियते । कदाचित्तदधिकरणं
गृहिणा सम कृतं ज्ञेयम्, कृत्वा च तस्मिन्नुपशमिते भिक्षायां न
हिगडनीयम्, विचारज्जुमो विहार भूमे वा न गन्तव्यम्, ग्रामानु-
ग्राम न विहृतव्यम् । कुतः ? इत्याह-मा बहूना बन्धनकण्टक-
मर्द्दनादयो दोषा भवेयुः । तस्मात्तु गृहस्थमुपशमस्य गुरुणाम-
न्तिके आलोचना दातव्या । ततः शोधिः प्रतीच्छनीया ।

इदमेव भाषयति—

अहिकरण गिहत्थेहिं, ओसारण कहुणा य आगमणं ।

आलोयण पत्यवणं, अपेसणे होति चउ बहुगा ॥

गृहस्थैः समप्रधिकरणे अन्यत्र द्वितीयेन साधुना तस्य साधोरप-
सारणं कर्तव्यम् । अथ नापसरति ततो बाहौ गृहीत्वा आक-
र्षणीयः । इदं च वक्तव्यम्-न वर्तते मम त्वया साधिकरणेन
समं भिक्षामदितुम् । अतिप्रतिश्रये परिनिचर्तामहे । एवमुक्त्वा
प्रतिश्रयमागत्य गुरुणामालोचनीयम् । ततो गुरुभिरुपशमनाथे
वृषभास्तस्य गृहस्थस्य भूले प्रेषणीयाः । यदि न प्रेषयन्ति त-
दा चतुलेषु ।

आणादणो य दोसा, बंधणणिच्छुभणकरुणपादाय ।

बुग्गाहण सत्थेणं, अगणुवकरणं विसं वरं ॥

आज्ञादयश्च दोषाः । स च गृहस्थो येन साधुना सहाधिक-
रणं कृतं तस्यानिकेषां वा साधूनां बन्धनं निष्कासनं वा कुर्यात् ।
कटकमादाय सर्वानपि साधून् कोऽपि व्यपरोपयेत् । व्युद्ग्राह-
णं वा लोकस्य कुर्यात् । नास्त्यमीषां दत्ते परलोकफलम्, य-
द्वाऽमी सङ्गां व्युत्सृज्य विकिरन्ति, न च निर्लेपयन्ति, खड्गादिना
वा शस्त्रेण साधुना हन्यात् । अग्निकायेन वा प्रातश्चर्यं दहेत् ।
उपकरणं वा अपहरेत्, शिषं गरादिकं वा दद्यात्, भिक्षां वा
वारयेत् ।

तच्च वारणमेतेषु स्थानेषु कारयेत्—

रज्जे देमे गामे, णिवेसणे गिहे निवारणं कुणाति ।

जा तेण विणा हाणी, कुलगणसंघे य पच्छारो ॥

राज्यं सकलेऽपि निवारणं कारयेत् । एतेषां भक्तमुपधि वस-
ति वा मा दद्यात् । एवं देशे, ग्रामे, निवेशने, गृहे वा, निवारणं
करोति । ततो या तेन भक्तादिना विना परिहाणस्तां वृषजानप्रे-
षयन् गुरुः प्राप्नोति । अथवा यः प्रभवति स कुलस्य गणस्य सङ्घ-
स्य वा प्रस्तार विस्तरं विनाशं कुर्यात् ।

एयस्स एत्थि दोमो, अपरिक्खिय दिक्खगस्स अह दोसो ।

पत्तु कुजा पच्छारं, अपज्जू वा कारणे पभुणा ॥

गृहस्थः चिन्तयति-पतस्य साधूनांस्ति दोषाः, किं तु य एन-
मपराधं वाङ्मनयान् तस्याऽयं दोषः । अतस्तमेव घातयामी-
ति विचिन्त्य प्रभुः स्वयमेव प्रस्तारं कुर्यात् । अप्रभुर्गपि कु-
ल्यं राजकुलं दत्त्वा प्रभुणा कारयेत् ।

यत एते दोषाः—

तम्हा खलु पट्टवणं, पुर्व्वि वसजा ममं च वसजेहिं ।

अणुलोमण पच्छामो, णीति अणिच्छंति तं वसजा ॥

तस्माच्छृण्वाणां तत्र स्थापनं कर्तव्यम् । (पुर्व्वि) येन साधुना
अधिकरणं कृतं तावन्न प्रेषयन्ति यावच्छृण्वाणं पूर्वं प्रज्ञापयन्ति ।
किं कारणम् ? उच्यते-स गृहस्थः तं दृष्ट्वा कदाचिदाहन्यात् ।
अथ ज्ञायते न हनिष्यति ततो वृषभैः समं तमपि प्रेषयन्ति । तत्र
गताश्चाणुकुलवन्धनभिरनुलोमं प्रगुणीकरणं तस्य कुर्वन्ति । अ-
थासौ गृहस्थो दृष्ट्वा-आनयत तावत्तं कलहकारिणं येनैकवारं
पश्यामः, पश्चात् क्व मष्ये । नच ततो वृषभास्तदभिप्रायं ज्ञात्वा
तं साधुं गृहिणः समीपमानयन्ति । अथासौ साधुनेच्छति ततो
बलादपि वृषजास्त तत्र नयन्ति ।

ते च वृषभा ईदृशगुणयुक्ताः प्रस्थाप्यन्ते—

तस्मैवंधि सुही वा, पणया ओयस्सिणो गहिियवक्का ।

तस्मैव सुहीसहििया, गमेति वसभा तगं पुव्वं ॥

तस्य गृहिणः, संयतस्य वा संवग्धिनः सुहृदो वा ते भवेयुः प्र-
गता लोकप्रसिद्धाः, ओजस्विना बलीयांसः, गृहीतवाक्या आ-
देयवचसाः, ईदृशा वृषजाः, तस्यैव गृहिणः सुहृद्भिः सहिताः तं
गृहस्थं पूर्वं गमयन्ति ।

कथम् ? इत्याह—

सो निच्छुम्भति साहू, आयरिणं तं च जुज्जसि गमेत्तुं ।

नाकण वत्थुजावं, तस्स जदी णिति गिहिसहििया ।

येन साधुना त्वया सह कलहिनं स साधुराचार्यैः साम्प्रतं

निष्कास्यते, अस्मद्भावे च वचो गुरवो न सुष्ठु भूयान्ति ; अत आचार्यान् गमयितुं त्वं युज्यस्-युक्तो भवीसि । एवमुक्ते यथा-चार्यं गमयति-कामयति ततो नष्टम् । अथ ब्रूते-अस्यामस्तावत् कलहकारिणम् । ततो कृत्वा वस्तुतो गृहस्थस्य भावः किमयं हन्तुकामस्तमानाययति, अतः कामयितुकामः ? , एवमभिप्रायं ज्ञात्वा तस्याय सुहृत्, अतस्ते असहिता एव तं साधुं तत्र नयन्ति ।

अथासौ गृही तीव्रकषायतया नोपशम्यति ततस्तस्य

साधोर्गच्छस्य च रक्षणार्थमयं विधिः-

बीसुं लवस्सप वा, ठवेति पेसेति फडुपतिणो वा ।

देति सहाप सव्वे, वि णेति गिद्विणे अणुवसंते ॥

विष्वगन्धस्मिन्नुपाश्रये तं साधुं स्थापयन्ति, अन्यग्रामे वा यः स्पर्शकपतिस्तस्यान्तिके प्रेषयन्ति, निर्गच्छतश्च तस्य सहायान् ददन्ति । अथ मासकल्पः पूर्णस्ततः सर्वेऽपि निर्याति निर्गच्छन्ति । एव गृहस्थेऽनुपशान्ते विधिः ।

अथ गृहस्थ उपशम्यति न साधुस्तदा तस्येदं प्रायश्चित्तम्-

अविआंसियम्मि लहुगा, भिक्खवियारे य वसहिगामे य ।

गणसंकमणे भण्णति, इहं पि तत्थेव वच्चाहि ॥

अधिकरणे अव्यवशमिते यदि भिक्षां हिगमते, विचारज्जुमि वा गच्छति, वसतेनित्यापरसाधुवसति गच्छति; ग्रामानुग्रामं विहरति; सर्वेषु चतुर्लघु । अथापर गणं संकमति, ततस्तैरगण-साधुभिर्भण्यते-इहापि गृहणः क्रोधनाः सन्ति, ततस्तत्रैव व्रज ।

इदमेव सुव्यक्तमाह-

इह वि गिहं अवि सहाणा, ए य वोच्छिणा इहं तुह कसाया ।

अमंसि आयामं, जणस्ससि वच्च तत्थेव ॥

इहापि ग्रामे गृहिणो अधिपङ्कणाः क्रोधनाः, न चेह समागत-स्य तत्र कषाया व्यर्थाच्छ्रान्तः अतोऽन्येषामप्यस्मदादीनामायासं जनयिष्यासि, तस्मात्तत्रैव व्रज ।

मिद्वम्मि न संगिज्जति, संकेतम्मि उ अपेमणे लहुगा ।

गुरुगा अजयणकहणे, एगतरदोमतो जं वा ॥

अनुपशान्ते साधौ गणान्तरं संक्रान्ते मूलाचार्येण साधुसंघाट-कस्तत्र प्रेषणीयः, तेन च संघाटकेन शिष्टे कथिते सति द्वितीयाचार्यो न संगृहीयात्, अथ मूलाचार्यः संघाटकं न श्रयति, तदा चतुर्लघु । संघाटको यद्ययतनया कथयति ततश्चतुर्लघु । अयतनकथनं नाम-बहुजनमध्ये गच्छे गत्वा भणति-एष निर्धर्मा गृहिभिः सममधिकरणं कृत्वा समायातः, सकलेनापि गच्छेन नोपशान्तः । एवमयतनया कथितेन साधुरे-कतरस्य गृहिणः साधुसंघाटकस्य मूलाचार्यस्य वा प्रेषितो हस्तकरिष्यति तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तम् ।

तस्मादयं विधिः-

इवसामितो गिहत्थो, तुमं पि खामेहि एहि वच्चापो ।

दोसा ह अणुवसंते, ए य मुज्झइ तुज्ज सामइयं ॥

पूर्वं गुरुणामेकान्ते कथयित्वा ततः स्वयमेकान्तेन भण्यते, उपशमितिः स गृहस्थः, एहि ब्रजाम, त्वमपि तं गृहस्थं सा-
१४६

मय, अनुपशान्तस्येह परत्र च बहवो दोषाः, समभावः सामा-यिकम् । तच्चैवं सकषायस्य भवतो न शुद्ध्यति न शुद्धं भवति । एवमेकान्ते भणितो यदि नोपशम्यति ततो गणमध्येऽप्येवमेव भणनीयः । ततोऽपि चेन्नोपशम्यति प्रत्युत चेतसि चिन्तयेत-तस्य गृहिणो निमित्तेनहाप्यवकाशं न लभे ।

ततः-

तमनिमिरपटलज्जुतो, पावं चित्तेइ दीहमंसारी ।

पावं वसिउकामो, पच्छित्ते मग्गणा हाति ॥

कृष्णचतुर्दशीरजन्त्यां द्रव्याभावस्तम उच्यते । तस्यामेव च रात्रौ यदा रजो धूमधूमिका भवति तदा तमस्तिमिरं भण्यते । यदा पुनस्तस्यामेव रजन्त्यां रजःप्रभृतयो मेघदुर्दिने च भवन्ति तदा तमस्तिमिरपटलमभिधीयते । यथा तत्रैवाध-कारं पुरुषः किञ्चिदपि न पश्यति, एवं यस्मिन्प्रतप्तान्नरतमेन कषायादेयनाभिभूता भण्यते, तम-शब्दस्येहोपमार्थवाचक-त्वात् । एव भुतश्चेदपराधे हितमपश्यन् दार्ढ्यसंस्मारी तस्य गृह-स्थस्यापि पापमैश्वर्याज्जीयिताद्वा भ्रशायिष्यामीति रूपं चिन्त-यति । एवं च पापं कर्तुं व्यवास्ते तास्मन्त्रिय प्रायश्चित्ते मा-गेणा भवति ।

वच्चापि वच्चमाणे, चउरो लहुगा य होति गुरुगा य ।

उग्गणम्मि य लेदो, पहरण मलं च जं तत्थ ॥

ब्रजाम तं गृहस्थं व्यपरोपयामीति संकल्पे चतुर्लघुच । पद-भेदादारभ्य पथि व्रजतश्चतुर्लघुचः । यदि यष्टिनाष्टादिकं प्रहरणं मार्गयति तदा षट्कलघुचः । प्रहरणे लघ्वे गृहीते च षट्कलघुचः । उज्जोणं प्रहारं कृत्वा प्रहारं पतिते यदि न म्रियते ततः कृत्वा पथि । अथ मृतस्ततो मूलम् । यत् स्वयं परितापनादिकं सम्भव-तितत्तत्र वक्तव्यम् ।

एते चापरे दोषाः-

तं चेय गिह्वेणी, बंधणणिच्चुजणककमहो य ।

आयरिण् गच्छम्मि य, कुलगणं धे य पत्थारे ॥

स गृहस्थस्तं संयतं बंधार्थमागतं दृष्ट्वा कदाचित्प्रेष निष्ठाप-यति-व्यापादयति, तं ग्रामनगरादेर्वा निक्षेपयति; कटकमर्देन वा गृह्णाति । अथवा कटकमर्दो कष्ट एतस्य सर्वमपि गच्छे व्यापादयति; यथा-पालकस्कन्धकाचार्यगच्छम् । अथवा बन्धननिष्कासनादिकमाचार्यस्य अपरगच्छस्य वा करोति । तथा कुलसमवायं कृत्वा कुलस्य बन्धादिकं कुर्यात् । एवं गणस्य वा, संघस्य वा एव प्रस्तारः । एवमकारिकनो व्रजत आरोपणा दोषाश्च भणितः ।

अथ सहायसहितस्याऽऽरोपणमाह-

संजतगणां गिहगणो, गामे नगरं व देसरज्जे य ।

अहिवतिरायकुलम्मि य, जा जहिं आरोपणा जणिया ॥

बहवः संयताः संयतगणः, तं सहायं गृह्णाति, एवं गृहगणं वा सहायं गृह्णाति । स च गृहगणो ग्रामं वा नगरं वा देशं वा रा-ज्यं वा भवेद् ; ग्रामादिवास्तव्यजनसमुदाय इत्यर्थः । एतेषां आसंयतादीनां ये धिपतयः तान् या सहायत्वेन गृह्णा-ति । अन्यद्वा राजकुलं गृहीत्वा गच्छति । यथा-कालिकाचार्येण त्रिकराजवृन्दम्, तत्र चैकारिकनो या यत्र सकल्पादिचारोपणा भणिता सा चेहापि द्रष्टव्या ।

एतदेव व्याचष्टे-

संजयगणो तदधिवा, गिटी तु गामपुरदेसरज्जे वा ।

एतेमिं चिय अहिवा, एगतरज्जुमां उभयतो वा ॥

संजयगणः प्रतीतः तेषां संजयानामधिपस्तदधिपः, आचार्य इत्यर्थः । ये गृहिणः स्वग्रामपुरदेशराजवास्तव्याः, एतेषामधिपतयो वा भवेयुः, तत्र ग्रामाधिपतिः, जेगिकाधिपतिः, पुराधिपतिः, धेष्टा, कोट्टपावो, देशाधिपतिदेशरक्षको देशव्यापृतको वा, राज्याधिपतिर्महामन्त्री, राजा वा; एतेषामकतरणोजयेन वा युक्तो व्रजति, तत्रैव प्रायश्चित्तमार्गजा-

तहि व्रति गुरुगा, दोसु तु उद्धहुग गहण उगुरुगा ।

एग जेदो, मूलं जं जत्थ वा पंथे ॥

एतदेव व्याचष्टे, अहिवा अणमणिज्जपडिसेहे ।

अधिगणपदम्-

संजयगणेन तदधिपेन वा उभयेन वा सहाहं व्रजामीति संकल्पे चतुर्धु । पदनेदमादौ कृत्वा तत्र व्रजतश्चतुर्धु, प्रहरणस्य मार्गणायां दर्शने च द्वयोरपि परुल्लघु, प्रहरणस्य ग्रहणे परुल्लघु । उक्तीर्णे प्रहरणं वेदः । प्रहारे कृते सूत्रम् । यद्वा-परितापनादिकं पूर्णशरीरादिविनाशनं यत्र पथि ग्रामे वा करोति तत्राप्यक्षमपि मन्त्रव्यम् । तथा गृहस्थस्येऽपि ग्रामेण वा, ग्रामाधिपतिना यावद् राज्येन वा, राज्याधिपतिना वा, उभयेन वा, सह व्रजामीति संकल्पे चतुर्धु । पथि गच्छन्त प्रहरणं च गृहणः परुल्लघु, गृह्णते परुल्लघुः शेष प्राग्वत् । एव भिक्षोः प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

एसेव गमो नियमा, गणियायगिये य द्वाड णायव्वो ।

एवरं पुण णाणत्तं, अणवट्ठपां य पारंची ॥

एव एव गमो नियमाकृतिन उपाध्यायस्याचार्यस्य, चण्डिकाणावच्छेदिकस्य वा मन्त्रव्यः । तत्र पुनश्च नानात्वमधस्तादेकैकपदद्वयस्य यत्र भिक्षोर्मूलं, तत्रोपाध्यायस्याऽनवस्थाप्यम्, आचार्यस्य पाराश्रिवम् ।

तपोऽहं च प्रायश्चित्तमित्थं विशेषयितव्यम्-

जिकुस्स दंदि लहुगा, गणवच्छे गुरुग एगमेगणं ।

उवत्ताण आयगिण्, दंदि च गुरुगं च णाणत्तं ॥

भिक्षोरेतानि प्रायश्चित्तानि ङाभ्यामपि तपःकालाज्यां चतुर्धा नि, गणावच्छेदिकस्यैकतरणेन-तपसा कालेन वा गुरुकाणि, उपाध्यायस्याचार्यस्य च ङाभ्यामपि-तपःकालाज्यां गुरुकाणि, एतन्नानात्वं विशेषः ।

काज्जण अकाज्जण व, उवमंन उवट्ठियस्स पच्छित्तं ।

मुत्तेण उ पट्ठवणा, अमुत्त रागो व दोमो वा ॥

गृहस्थस्य प्रहारादिकमपकारं कृत्वाऽकृत्वा वा यद्युपशान्तो निवृत्तः प्रायश्चित्तप्रतिपत्त्यर्थं वाऽऽस्तोत्रनाविधानपूर्वकमपुनःकरणं तौर्वास्थितस्तदा प्रायश्चित्तं दातव्यम् । कथम्? इत्याह-सूत्रेण प्रायश्चित्तं प्रस्थापनायम्, असूत्रोपदेशेन तु प्रस्थापयतो गमा वा द्वेषो वा भवति । प्रवृत्तमापन्नस्य स्वल्पदानं रागः । स्तोत्रमापन्नस्य प्रभूतदानं द्वेषः ।

एव रागद्वेषाभ्यां प्रायश्चित्तदाने दोषमाह-

योवं जति आवणो, अतिरेगं देति तम्म तं द्वाति ।

मुत्तेण उ पट्ठवणा, सुत्तपणिच्छति निज्जुट्ठणा ॥

स्तोत्रं प्रायश्चित्तमापन्नस्य यावद् व्यतिरिक्तं दत्तान्, ततो

यावता अधिकं तावत्तस्य प्रायश्चित्तदातुः प्रायश्चित्तस्य, आहारादयश्च दायाः । अथान् ददाति ततो यावता न पुन्यते तावदात्मना प्राप्नोति । अतः सूत्रेण प्रस्थापना कर्तव्या । यस्तु सूत्रोक्तं प्रायश्चित्तं नेच्छति, स वक्तव्यः-अन्यत्र शोधि कुरुष्व । एषा निर्यूहणा जग्यते ।

अस्या एव पूर्वार्द्धे व्याचष्टे-

जेणऽहिं ऊणं वा, ददाति तावतिपमप्पणो पावे ।

अदवा सुत्तादेमा, पावति चउरो अणुग्घाया ॥

यत् यावता अधिकमूनं ददाति तावदात्मना प्राप्नोति । अथवा सूत्रादशावृत्तातिरिक्तं दत्तान् अतुरोऽनुदधातात्मासान् प्राप्नोति ।

तत्त्वेदं निशीथदशमोद्देशकान्तर्गतसूत्रम्-

जे जिक्व उग्घाए अणुग्घाएयं देह, अणुग्घाए उग्घाएयं ति वा मा दद्यात् । एव दश...

वा देह, देतं वा मादज्जइ ॥ द्वाति ॥

(तस्य चतुर्गुरुकं प्रायश्चित्तमित्यर्थः)

अथ द्वितीयपदमाह-

वितियं उप्पाणुं, सामणपंते असज्ज पंच पया ।

आगादे कारणम्भी, रायस्संसारिण जतणा ॥

द्वितीयपदं नाम अधिकरणमुत्पादयेदपि शासनप्राप्तः प्रवचनप्रत्यनीकाऽमाध्यक्ष्येन यथा, तथा शासितुं शक्यते; ततस्तेन समधिकरणमुत्पाद्य शिक्षणं कर्तव्यम् । तत्र च स्वयमसमर्थः संयतग्रामनगरदेशराज्यलक्षणानि पञ्चापि पदानि सहायतया गृह्णीयात् । आगादे कारणं राजसंसारिका राजा-सरस्थापना, तामपि यतनया कुर्यात् । तथाहि-यदि राजा अतीव प्रवचनप्राप्तोऽनुशिष्यादिभिरनुकूलोपायैर्न उपशमयति, ततस्तं राजानं स्फोटयित्वा तद्वंशजमन्यवेशजं वा भद्रकं राजानं स्थापयेत् ।

यश्च तं स्फोटयति स ईदृग्गुणयुक्तो जवति-

विज्जाओरस्सवली, तेयमलच्छी सहायलदी वा ।

उप्पादेउं सामति, अतिपंतं काज्जगज्जो व्व ॥

यो विद्याबलेन युक्तः, यथा-आर्यसंपुटः, औरसेन वा बलेन युक्तः, यथा-बाहूबली । तेजोबल्यो वा सत्त्वबल्यः, यथा-ब्रह्मदत्तः । संततमेव सहायसहिष्णुः, यथा-हरिकेशबलः । ईदृशोऽधिकरणमुत्पाद्यति प्राप्तमर्तावप्रवचनप्रत्ययः । क शास्त्र, कालिकाचार्य इव । यथा कालिकाचार्यो गर्वभिल्लराजानं शासितवान् । वृ० ४७० ।

कथानकं चेत्थम्-

को स गहभिल्लो?, को वा काज्जगज्जो?, कस्मिं काले सासितो? । जगणति-उज्जोणी नाम शगरी, तत्थ य गहभिल्लो नाम राया, तत्थ कालगज्जो नाम आयगिया जोतिगणिमित्तवर्जिया, ताज जगिण । रूपवती पदमे वयसि वट्टमाणा गहभिल्लेण गहिया, अतेपुणे वट्टा, भज्जकालगा विमयेति; संछेण य विमयो ण मुंचति । ताह कट्ठो अज्जकाज्जो पदमां करेति-जह गहभिल्लो रायाण रज्जाओ ण उम्भूलेमि तो पवयणसंजमोववायमाणं तमुवक्खणाण य गति गच्छामि । ताहे कालगज्जो कयणेण उम्भसली जुतो तिगच्चरुक्खरमहाजणछाणेसु इमं पल्लवतो दिमति-जह गहभिल्लो राया, तो किमतः परम?, जह वा अतेपुरं रमं, तो किमतः परम? । विसयो जह वा रमो, तो किमतः परम? । मुणिवेछा पूरी जह, तो किमतः परम?, जह वा जणो सुवेसो, तो किमतः परम?, जह वा दिमामि वो भिक्खं, तो किमतः परम?, जह मुणे देवकुप्पे वसामि, तो

किमतः परम् ? एवं जामेठ सो कासगज्जो पारसकुलं गतो, तत्थ पगो भादि ति राया जसुति, तं समझीणो निमिच्छादिपिदि दियं भाउट्टेति, अस्या तस्स साहाय्यसाहिणा परमसामिणा कम्हि वि कारणे भट्टेण कटारिणो देहेवं पेसिया, सीसं देहादि ति । तं आकोपमाणं आयातं पोच्छउण सो य विमणो संजातो, अप्पाणं मारिउं ववसिआ । ताहे कासगज्जेण भणितो-मा अप्पाणं मारोहि । साहिणा जणियं-परमसामिणा रुट्टेण पत्थ अत्थितं ण तीरइ । कालगज्जेण जणियं-एहि हिंदुगवेस वच्चाओ । रण्णा पस्सियं । तत्तुल्लाण य अण्णेसि पि पंखाण वंतीए साहिणा सुअ, केण कटारियाओ सहेव पेसियाओ । तेण पुव्विल्लेण कूया पेसिया, मा अप्पाणं मारोइ । एहि वच्चाओ हिंदुगवेस । ते अण्णो पि सुरठमागया, कासो य गुवपाउसो वट्टइ । तारिसे काले ण तीरइ गंतुं तत्थ मंडाअं कया वि विभासिकुणं जं कासगज्जो समझीणो सो तत्थ अधिवो राया उचितो, ताहे सगवसो उप्पण्णो, वत्ते य वरिसाकाले कासगज्जेण जण्णिओ-गहजिह्वं रायाण रोहेमो, ताहे लाका रायाणो जे गहजिल्लेण अक्खमाणिता ने मलिआ अणे य, ततो उज्जेणी रोहिता तस्स य गहमिह्वस्स प-क्का विज्जा गहहिरुवधारिणी अत्थि, सा य पगम्मि अट्टाअगे पर-बलाभिमुहा उविया, ताहे परमे अक्कणे गहाभिह्वो राया अठम-जसोववासी तं अववांरोइ, ताहे सा गहमी महेनेण सहेण जा-दति । निरिआ मनुआ वा जो पग्गसट्टिओ सहे सुणेति स स्ववो अहिरं वमतो भयविबभला णठसेणो धराणिनं णिवरइ । कालग-ज्जो य गहजिह्वं अट्टमजसोववासिणं सव्वविधारावक्खाणं अठसत्तं जाहाण णिकुवेति, जाहे एस गहनी मुहं विरुंसेति जाव य सहे ण करेति ताव जमगसमगएण मुहं पुरज्जा । तेहि पुरिसेहि तहेव कयं, ताहे सा वाणमतरी तस्स गह-मिह्वस्स उव्वारि हगितं मुत्तं वट्टहीणं कयं, ताहे सो वि गह-मिह्वो अववां उम्मूअिओ, गहिया उज्जेणी, भगिणी पुणरव स जम उविया । नि० चू० १० उ० ॥

(१२) अनुत्पन्नमधिकरणमुत्पादयति -

जे जिकवु एवाइ अणुप्पण्णो अट्टिगरणो उप्पाएइ, उप्पायंतं वा साइज्जइ ॥ २९ ॥

नव यत्पुगतं न भवति, अणुप्पण्णो संपयकासं भविज्जमाणा अधिकं करणं. सयमयोगातिरिक्तमित्यर्थः । नि० चू० ५ उ० ।

(१३) कारणे सत्युत्पादयेत्—

विनियपदमणप्पज्जे, उप्पादे वि कोविते व अप्पज्जे ।

नाणं ते वा वि पुणो, विगिचणट्ठा य नप्पाए ॥ ३० ॥

अणप्पज्जे अकोवितो वा रोहो वा अणरिहो कारणे पच्चा-विता कतो, कारणे सो अधिकरण काउं विगिचियव्वो ॥ नि० चू० ५ उ० ।

कारणान्तरमाह—

खेलादिऽकोविओ वा, अनलविवेगट्टया व जाणं पि ।

अट्टिगरणं तु करेत्ता, करेज्ज सव्वाणि वि पयाणि ॥

किमचित्तः, आदिशब्दाद् दमचित्तो, यद्वाविष्टो वा, अनात्म-वशात्वादधिकरणं कुर्यात् । अकोविदो वा अज्ञाप्यपरिणतज्ञि-बन्धनः शीकः, स अज्ञत्वव्यधिकरणं विदध्यात् । यद्वा-ज्ञानअ-पि गतिार्थोऽप्यित्यर्थः । अनलस्य-प्रमज्जयाया अयोग्यस्य नपुंस-

कादेः कारणे दीक्षितस्य तत्कारणपरिसमाप्तौ विवेकमार्थं परिष्ठापनाय तेन सहाधिकरणं करोति, कृत्वा आधिकरणं सहाय्यप्यनादरादीनि पदानि कुर्यात् ।

स्पष्टतरं भावयति—

कारणे अनले दिक्त्वा, सम्पत्तेऽणुसट्ठि तेण कलहो वि ।

कारणे सट्ठिता णं, कलहो अण्णोस तेणं वा ॥

कारणे अनलस्यायोग्यस्य दीक्षा वक्षा, समाप्ते च तस्मिन् कारणे तस्यानुशिष्टिः क्रियते । तथाऽप्यनिर्गच्छता तेन सम कलहोऽपि कर्तव्यः । कारणे वा शब्दप्रतिबद्धायां वस्तुनो स्थिताः, ततोऽन्योऽयं तेन शब्दकारिणा समं कलहः क्रियते येन श-ब्दो न ज्ञयते । वृ० ५ उ० ।

(१४) पुराणान्यधिकरणानि कान्तव्युपशमितानि—

पुनरुदीरयति—

जे जिकवु पोराणाइ अट्टिगरणाइ खामियविउसमियाइ पुणो उदीरेइ, उदीरंतं वा साइज्जइ ॥ ३० ॥

पोराणा पूर्वं उत्पन्ना, अधिकरणं पूर्ववत् । दोसावगमो खमा, तं च खामियं भणयति । विविधं आत्मियं विउसमियं मिह्वा-दुक्कमपदान् । अहवा-खामियं वायाण, मणसा विउसमिय, व्यु-त्पद्य, ताणि जो पुणो उदीरइ उत्पादयति तस्स मासलहु ।

खामियविउसमियाइ, अधिकरणाइ तु जे य उप्पाए ।

पावाणा तत्थ निर्सि, तुज्जणजुत्तं परवणा इणमो ॥ ३१ ॥

पावाणा, साधुधर्मं व्यवस्थिता इत्यर्थः । कदं उप्पायति ? कति माहुणो पुवं कलहाता, तस्मिन् य खामियविउसमिने तथेगो भ-णानि-अइ णाम तुम तद् । एव भणितो, आसी ण जुत्त तुज्जः इयगे पक्किणति-अहं पि ते किं जणितो ? इतरो जणाति-इयाणि किं ते सुयामि, एवं उप्पायति ।

स उपायगो—

उत्पादगमुप्पाणं, संबद्धो कक्खने य पाहुयं ।

आविट्ठणा य पुच्छण, समुग्गतोऽति घायणं चेवा ॥ ३२ ॥

पुणो ते वि कलुसिया उप्पायगा, जेहि उप्पणं, संबद्धं णाम-वा-याए पराप्पर समिउमारडा, कक्खणं णाम, पामचित्तेहि वि ओ-सामिउज्जमाणा वि णोवसमति, (पाहुअंति) रोसवसेण बल्लेऽबले जुज्झं लम्मा, आविट्ठणा-पगो णिहओ, जो सो णिहिनो सो प-च्छितो । मारणानियसमुग्घाएण समोहतो, अतिघायणा मारण ।

एतेसु णवसु णाणसु उप्पायगस्स इमं पच्छितं—

लहुओ लहुगा गुरुगा, उम्मासा होति लहुगगुरुगा य ।

उदो मूलं च तहा, अणवट्ठणो य पारंची ॥ ३३ ॥

विनियादिसु चउलहुगादी पच्छिता, उत्पादगपइ ण मर्यात ति काउं ।

तातो भेदो अयसो, हाणी दंसणचरित्तणाणाणं ।

साधुपदोमो संसा-रवट्ठणादी उदीरंतं ॥ ३४ ॥

विनियपदमणप्पज्जे, ओदीरि वि कोविते व अपज्जे ।

नाणं ते वा वि पुणो, विगिचणट्ठा उदीरेजा ॥ ३५ ॥

पूर्ववत् । नि० चू० ५ उ० ।

(१५) निर्धनैर्व्यतिकृष्टमधिकरणं शोपशमनीयम्-
नो कप्पइ निगंथाणं वित्तिगिह्वाइ पाहुडाइ विउसमि-
त्तए ॥ १० ॥

अस्य संबन्धमाह-

वित्तिगिह्वा समणाणं, अन्वित्तिगिह्वा य होइ समणीणं ।
मा पाहुदं पि एवं, भवेज्ज सुत्तस्स आरंजो ॥

व्यतिकृष्टा भ्रमणानां विगमवति, अव्यतिकृष्टा भ्रमणीनामित्यन-
न्तरसुब्रह्मण्येऽतिहितमेव । तत्राकर्ण्य मा प्राभृतमप्येवं भवे-
दित्येतदधिकृतसूत्रस्यारम्भः । अस्य व्याख्यानं कल्पते निर्ध-
न्यानां व्यतिकृष्टानि क्षेत्रविकृष्टानि, प्राभृतानि कलहानित्य-
र्थः । विउसमितुमुपशमयितुम्, किं तु यत्रोत्पन्नं न तत्रोपशम-
यितुं कल्पते । इत्येष सूत्राकार्थः ।

अत्र ज्ञाप्यप्रपञ्चः-

सेज्जासणातिरिक्ते, इत्यादी घट्ट भायणाभेदे ।
वेदंतमवेदंते, उप्पज्जइ पाहुदं एवं ॥

शय्यासनानिरिके, किमुक्तं नवति? अतिरिक्तां शय्यामनिरिक्ता-
नि वाऽऽसनानि, परिग्रहे कुर्वन्ति धार्यमाणे, यदि वा इत्यादि ह-
स्तपादादिकं पादेन संघट्ट्य ऽऽक्रम्य कर्मयिषा व्रजन्ति, यथा-
कथमप्यनुपयोगतो नाजननेदे, अथवा पूर्वं वन्दमाने पश्चाद-
वन्दने प्राभृतं नाम कलहस्तदेवमुत्पद्यते ।

अधिगणनमुपपत्ती, जावुत्ता पारिहारियकुलम्पि ।

सम्पमणाउट्ठंते, अधिकरणं तथो समुपपज्जा ॥

उत्पत्तिसंभव सति ततः सम्पमणावर्तमाने अधिकरणं समु-
त्पद्यते ।

अधिगणणे उप्पज्जे, अवितासवियम्पि निगयं समणं ।

जेऽऽसाइज्जइ जुंजइ, मासा चत्तारि जारीया ॥

अधिकरणे उत्पन्ने सति यैः सहाधिकरणमुद्रपादि, तस्मिन्-
विनोषिते निर्गतं भ्रमणं य आसादयति प्रतिशृङ्गाति स्वसत्ता-
मात्रेण, यच्च तेन सह जुंजे तस्य प्रायश्चित्तं चत्वारो मासाः,
भारिका गुरुवः ।

सगणं परगणं वा वि, संकंतमवितोसिते ।

वेदादि वांणया सोही, नाणत्तं तु इमं भवं ॥

येन सहाधिकरणमुपजाते तस्मिन्विनोषिते भ्रमणं परगणं वा,
संक्रान्तमधिकृत्य या वेदादिका शोधि पूर्व कल्पाध्ययने व-
र्णिता साऽत्रापि तथैव वक्तव्या; तद्वरमत्र यज्जानात्वं तद्वं य-
ज्जयमाणं जवति ।

तदेवाऽऽह-

मा देह द्वाणमेयस्स, पेसणं जइ तो गुरू ।

चऊगुरू ततो तस्म, कहंते वि चऊल्लह ॥

अन्यत्र गतस्य यथाचार्यः साधुसंघाटं, संदेशं वा प्रेषयति, य-
देवोऽधिकरणं कृत्वा समागतो वर्तते, तस्मादेतस्य स्थानं मा
क्रेहि इति; तदा तस्य प्रायश्चित्तं चतुर्गुणं । ततः प्रेषणानन्तरं
तस्य पार्श्वे सोऽन्यत्र गतस्तस्य स प्रेषितो यदि कथयति तदा
तस्मिन्नपि प्रायश्चित्तं चतुर्गुणं ।

यतस्तत्रैवे दोषाः-

ओटावणं व वेहासं, पदोमा जं तु काहिति ।

मूलं ओटावणे होइ, वेहासे चरमं जवे ॥

यद् यस्मात्प्रेषणे, कथने वा; प्रेषणादवधायनं करिष्यति । वेहा-
यसं वा, वेहायसं नामोत्कलं वनम् । तत्रायधायनं नैन कृते
सति प्रेषयितुः कथयितुर्वा मूलं प्रायश्चित्तम्; वेहायसे चरमं
पाराश्रिकमिति ।

अन्यथा-

तत्थऽन्नत्थं न वा सं-वेदंति मे न वि य नंदमाणेणं ।

नंदंति ते खल्लु मए, इत कल्लुसऽप्पा करे पावं ॥

मम तत्रात्मीयसमीपे अन्यत्रैवेहागतस्य जन्मान्तरवैराद्या स
न संघटित, नापि च मयि नन्दति ते नन्दन्ति, महाप्रद्वेषतोऽसुख-
भावात् । ततो न जन्मान्तरवैरिणः ते मम पृष्ठं मुञ्चन्तीति वि-
चिन्त्य कल्लुषात्मा पापं कुर्यात् ।

किं तत् ?, इत्याह-

आदीवेज्ज व वमहिं, गुरुणो अन्नस्स घ्राय मरणं वा ।

कंमच्छारिउ दसय-सहितो सयमुग्गस्स बलवं तु ॥

कण्ठच्छारिओ नाम ग्रामो, ग्रामाधिपतिर्यो; लूषका वा सहाया-
स्तेन सहितः, स्वयं वा ओरमो बलवान्, यस्मिन्मादापयेव;
गुरोरन्यस्य वा घातं, मार्गणं वा कुर्यात् ।

किं तत् ?, इत्याह-

जइ चासइ गणमज्जे, अवप्पयोगा व तत्थ गंतुण ।

अवितासमिण एत्था-गतो त्ति ते चेव ते दोसा ॥

यः प्रेषितां, यथा-अवप्रयोगाद् अन्यत्र कार्येण तत्र गत्वा गण-
मध्ये सकलगणसमकं यदि जायते, यथा-एषोऽधिकरणं कृत्वा
येन सहाधिकरणमनुत्तस्मिन्नतोषिते अत्रागत इति, (ते इति) त-
स्यापि त एव प्रागुक्ता दोषाः ।

जम्हा एए दोसा, अविही पेसणे य कहणे य ।

तम्हा इमेण विहिणा, पेसण कहणं तु कायव्वं ॥

यस्मादाविधना प्रेषणे, कथने च एतेऽनन्तरोदिता दोषाः, तस्मा-
दनेन बहयमाणेन विधिना प्रेषण कथनं च कर्त्तव्यम् ।

तमेव विधिमाह-

गणिणो अत्थि निब्भेयं, रहिते किञ्चपेसितो ।

गमांत तं रहं चेव, नेच्छं सहमइ ग्गु तो ॥

अन्यत्र प्रयोजनेन प्रेषितः सत्त्वरहिते विधिके प्रदेशे, अथ
निर्भेदं तदाधिकरणरहस्ये गणिन आचार्यस्य गमयति कथयति
क्रमेणाचार्यस्त कृताधिकरणं रहस्येव गमयति । यथा-तन्वमित्थ-
मित्थमाधिकरणं कृत्वाऽथ समागतो, न च स उपशमित इति ।
एवमुक्तं यदि स नेच्छेद् यथा-अह नाधिकरणं कृत्वा समागतः,
यस्त्यद् भूते तेन सहाइ (खु) निर्भर्तामिति ।

गुरूममक्कं गमितो, तहावि जइ नेच्छइ ।

ताहे वि गणमज्जाम्पि, जानते नातिनिहुरं ॥

एवं तस्यानिच्छायां स प्रयोजनान्नरव्याजेन प्रेषितो रहस्वि
गुरुसमक्रमधिकरणं कथञ्चनापि तस्मिन्मनुप्रविश्य कथय-
ति, यथा रोषं न विदधाति । तथा-गमितोऽपि यदि नेच्छति

ततः प्रहरदिवसाद्यतिक्रमेण प्रस्तावान्तरमारभ्य गणमभ्ये तं भाषते, परं नातिनिष्ठुरम् ।

कथं तं भाषते ?, इत्याह—

गणस्त गणिणो चैव, तुमस्मी निम्नते तथा ।

आधती महती आसी, सो विवस्वो य तज्जितो ॥

तदा तस्मिन्कावे स्वयि अधिकरणं कृत्वा निर्गते समस्तस्यापि गणस्य, गणिनश्चाचार्यस्य महती अभूतिरासीत् । येन च सह तदाधिकरणमभूत् साऽपि विपक्षो गणिना गणुन च तज्जितः ।

गणेण गणिणा चैव, सारेज्ज नमज्जोपिणो ।

ताहे अभावदेसेण, विवेगो से विहिज्जइ ॥

यवमुक्तानन्तरं तत्रत्येन गणेन गणिना च स सम्यक् सारणी-यः शिक्षणीयः, येन स्वदोषं प्रतिपद्य तत्र गण्वा विपक्षं कृतम-ति । अथ स तथा सार्यमाणोऽकस्मिन्तो नोपशमं नीतो दुःस्वजा-वत्पाततोऽन्यापदेशेन तस्य विवेकः परित्यागो विधीयते ।

केनोपदेशेन ?, इत्याह—

महाजणो इपो अमहं, खेतं पि न पहुप्पति ।

वमही सांभरुद्धा वा, वत्थपत्ता वि नान्य णो ॥

अयं साधुसाध्वीलक्षणो महान् जनोऽस्माकमेतावतां न धैतत् क्षेत्रं प्रभवति, संकीर्णत्वात् । यदि वा घसतिः सन्निरुद्धा स-कटा घर्तते, तत एतावन्तः साधवोऽत्र न सन्ति, अथवा वत्स-पात्राण्यस्माकं संप्रति न सन्ति । अपिशब्दाश्चात्र तथाविध-शमोऽप्यस्ति, साधवोऽप्येतेऽर्थासादनाः, तस्मात् धृयमन्यत्र कापि गच्छत । यदि पुनः स सार्यमाण उपशममधिगच्छति, ततः स बह्व्यमाणेन विधिनोपशमश्चितव्यः ।

तत्र प्रथमतोऽधिकरणोपशमनस्थानमाह—

सगणिपरगणिणा, समणुत्तेयरेण वा ।

रहस्सादि व उप्पणं, जं जहिं तं नहिं खवे ॥

सगणसक्तेन परगणसक्तेन वा तेनापि समभाङ्गेन सांभोगिकेन-सरेण वा सह रहसि वा, आदिशब्दाद्वरहसि वा, यतो यत्राधि-करणमुत्पन्नं तत्तत्र कृपयं दुपशमयेत् ।

तत्रोपशमनविधिमाह—

एको व दो व निग्गम, उप्पणं जत्थ तत्थ वोमपणं ।

गांम गच्छ दु गच्छे, कुल्लगणसंघे य विइयपयं ॥

एको वा, द्वौ वा, वाशब्दाद्वयो वा, चत्वारो वा, येऽधिकरणं कृ-त्वा निर्गतास्ते यत्र ग्रामं नगरं वाऽधिकरणमुत्पन्नं तत्रानीयन्ते, आनीय येः सदाधिकरणमभूतैः सह व्युपशमनं काम्यं कार्य-म् । तत्पुनरधिकरणमेकस्मिन् गच्छे, यदि वा उपयोग्ययोः, अ-थवा कुलं, यदि वा गणं, यदि वा संघं, समुत्पन्नं स्यात्, (विह-यपदमिति) अत्रापि द्वितीयपदमपवादपदम् । ततो बह्व्यमा-णकारणैर्विकृष्टमपि प्राकृतं विताषयेत् । ततश्च विताषणमग्रे आवाच्यते ।

सामप्रतमधिकरणमुत्पन्नं यथोपशमयितव्यं तथा चाऽऽह—

तं जत्तिपहिं दिट्ठं, तेत्तियमेत्ताण मेलणं काउं ।

गिहियाण व साहूण व, पुरतोऽज्जिय दोवि खामंति ॥

तदधिकरणमुत्पन्नं यावज्जिह्वहृदयैः संयतैर्वा वृद्धं तावन्मात्रा-

णां गृहस्थानां साधूनां च मीलनं कृत्वा तेषां पुरतो द्वावपि पर-स्परं कृतमयतः । कुलादिसमवाये यद्युत्पन्नं ततः कुलादिसमवायं कृत्वा कृतमयतः । किं कारणम् ?, यावन्मात्रेण गृहिजः संयतैर्वा वृद्धं तावतां मीलनं कृत्वा परस्परं कृतमयतः, तत्राऽऽह—

नवणीयतुल्लाहियया, साहू एवं गिदिणो उ नाहिंति ।

न य दंरुजया साहू, काहिंती तत्थ वोसमणं ॥

नवनीततुल्यहृदयाः साधवः, एवं गृहिणः, तुल्यहृदयमिनवशी-कादृक्का ह्यास्यन्ति । न च दण्डनयान्मात्राधोऽधिकरणं स्-मुत्पन्ने व्युपशमनं करिष्यन्ति, किं तु कर्मकृपणाय, एवं कृतस्य-न्ति, पयकृपा च प्रतिपातिः शुभोदयपरम्पराहेतुः, अतस्तावतां मीलनं कृत्वा परस्परं तौ कृतमयतः ।

संप्रति यदुक्तं 'विहयपयामि' तद्व्याख्यानार्थमाह—

वितियपदे वित्तिगिहे, वितांसयेज्जा उवट्ठितं वमो ।

विइतो जइ न उवसमे, गतो य सो अमहेसेगु ॥

द्वितीयपदे व्यतिक्रान्त्यपि प्राभूतानि वितांसयेदुपशमयेत् । कथम् ?, इत्याह—येन सदाधिकरणं बहुशो बहून् पारान् कृतं, त-स्योपस्थितस्तं कृतमयति, स च कृत्यमाणो द्वितीय उपशमयति । यदि नोपशमं अनुपशान्दश्च गतोऽन्य देशं ततः—

कात्तेण च उवमंते, वज्जिज्जंते व अममन्नेहिं ।

खीरादिमलक्कीण व, देवय गेहन्न पुटो वा ॥

तस्यान्यदेशं गतस्य बहुला कालेन गतेन तस्य कथायाः प्रत-भवोऽभवन्, तत उपशान्तः । अथवा अन्योन्यैः साधुभिः कृता-धिकरण एव इति स्थानविषय्यमान एव स्वैवतसि संकथयानि-यथा कथायदोषेणाह स्थाने स्थाने विषय्यमानः, तस्मादसं कथा-यैरीत पुनरावृत्तिः, अथवा क्षीरादिमलक्कीणां क्षीराश्रवादि-लक्कीणामुपदेशतः सममुपगतघान् देवतया शिक्तम्, यदि वा ग्लानत्वेन पृष्टस्तत्तन्निवृत्तिरिति—यदि कथमपि साधिकरणोऽग्नि-योऽहं ततः सापराधिको भवामि, तस्मात्सं गत्वाऽपशमयामि ।

एवं जातपुनरावृत्तिना यत्कर्तव्यं तदाह—

गंतुं स्वापेयन्वो, अट्ठव न गच्छेज्जिमेहिं दोतेहिं ।

नीयट्ठग उवसगो, ताहिंयं वा तस्म होज्जेत ॥

तेन जातपुनरावृत्तिना यत्रोत्पन्नमधिकरणं तत्र गत्वा शमयि-तव्यः । अथवा-पदैर्बह्व्यमाणैर्दोषैस्तत्र न गच्छेद्यत्रोत्पन्नमधि-करणम् । केदोषैः ?, इत्यत आह—निजकाः स्वजनाः तस्य तत्र विद्यन्ते, ततस्तत्र गतस्य तैरुपसर्गः क्रियते ।

तथा—

गामो टट्ठिउ हज्जा, अंतरं वा जणवतो निहट्ठवगणं ।

अन्नं गतो न तरई, अहवा गेल्लं पाम्चरई ॥

यत्र ग्रामेऽधिकरणमुत्पन्नं स ग्रामं रात्रित उट्ठशीभूतः, अथवा अन्तराज्जनादुत्थितो, यदि वा येन सममधिकरणमजायत स निहट्ठवगणं प्रविष्टवान् । अन्यत्र गत इतरो वा स्थानो जातस्त-तो गन्तुं न शक्नोति । अथवा स्थानं प्रतिचरति ।

अट्ठज्जय पामिज्जे, भिक्खुदि अलंज अंतरं हिं वा ।

रायदुष्टं ओमं, आसव वा अंतर तर्हि वा ॥

अथवा सांश्रितः समयितुमना अज्युद्यतं विहारं प्रतिपत्तु-
कामो लम्बं प्रत्यासन्नं ततो गन्तुं न शक्नोति । अथवा-अन्त-
राले तत्र वा यत्राधिकरणमुत्पन्नं, भिक्षाया अज्ञातो, यदि वाऽ-त-
रस्तत्र वा राजाद्विप्रमवमौदर्यमार्शयं वा ।

सवरपुलिदादिजयं, अंतर तर्हियं च अऽव तुज्जाहि ।

एषण कारणेण, वयंतं कंषि अप्पाहे ॥

अन्तरा तत्र वा शहरभयं पुलिन्धभयम्, आदिशब्दात् स्तेनश्रे-
ष्ठादिजयपरिग्रहः । भवेत्, न एतैः कारणैस्तत्र गन्तुमशक्नुवन्
वाः कोऽप्यन्यः श्रावको वा, निष्पुत्रो वा, मिथ्यादृष्टिर्वा, तत्र जह-
को प्रजति, तं सदृशयेति । यथाऽहमधुनापशान्त एतच्च कारणै-
रागन्तुमशक्तः, तस्मात्स्वमन्त्रान्स्व मन्त्रं तत्र गन्तुं शक्नुमि ।

ततः संदेशे कथितेऽनेन यत्कर्त्तव्यं तदाह—

गंतुं सो वि तर्हियं, सपक्खपरपक्खमेव मेलित्ता ।

स्वामेइ सो वि कज्जं, व दीइए आगतो जेण ॥

यस्य संदेशः कथापितः स तत्र गत्वा येनदधिकरणं कृतं
सपक्खं परपक्खं च मेलयित्वा तं क्लमयति; सांश्रितं च क्लममाणो
येन कारणेनागतस्तत्कारणं तस्य साक्षाद्व्यति कथयति ।

अहं नत्थिको वि वयंतो, ताहे उवसमाति अप्पणा ।

स्वामेइ जत्थ मिलत्ती, अदिइ गुरुणंतियं काउं ।

अथ नास्तिकोऽपि तत्र प्रजन्तु यस्य संदेशः कथं ते तर्हि आ-
त्मना स्वयमुपशमयति, सर्वथा मनसोऽधिकरणमुपशमयत्यण-
तया स्फुटयति, ततो यत्र मिलति तत्र क्लमयति । अथ न का-
पि मिलति, ततस्तास्मिन्पक्षे गुरुणामन्तिकं कृत्वा तं मनसि
क्लम्य क्लमणं करोति । अ० १ व० । ('वसह' शब्दे साधुसा-
ध्वीकलहं यतना 'पक्ववग्ना' प्रस्तावे द्रष्टव्या)

(१६) निर्गन्धीभिर्मन्त्रिकृष्टमप्यधिकरणं—

व्युपशमनीयम्—

कप्पऽ निर्गन्धीणं वितीगट्ठाइं पाहुमाइं वितोसज्जण ॥

कल्पने निर्गन्धीनां व्यतिकृष्टानि कलहन् विनोपयितुमुपशम-
यितुमित्येष सूत्राह्वार्यः ।

संप्रति भाष्यप्रपञ्चः—

निर्गन्धीणं पाहुइ, वितोसवियज्जं वितीगिट्ठं ।

किह पुण होज्ज उपपम्पं ?, चेइयपवन्दमाणोणं ॥

चेइययुतोण जणणे, उाहं उ अभासं बहि अज्जति ।

परितावियाम भणियं, कोइलसदाहिं तुम्भाहिं ॥

निर्गन्धीनां प्रादुर्गन् विनोपयितव्यमुपशमयितव्यं भवति व्यतिकृ-
ष्टम् । शिष्यः प्राह—कथं केन प्रकारेण एनस्तासामधिकरणमुत्पन्नं
भ्यात् ? । सुरिराह—काश्चनाऽऽर्थिकाश्चैत्यवन्दनाय चैत्यगृहं ग-
ताः, तस्मिन् चैत्यगृहे बहिर्मुखमण्डपादिकं न समास्ति; तत्र चै-
त्यगृहमध्यस्थिताश्चेत्यानि वन्दन्ते, तासां च चन्द्रमासानां प्र-
थमस्तुतेराख्याऽन्याः काश्चन संन्यतः समागत्य, ताश्च मध्ये
प्रवकाशां नास्तीति बहिर्दृष्टे स्थिताः । ततो विस्तरणं चै-
त्यगृहीनां भगने ता बहिः किरताः उभयेन परितोपमाना यद्-

न्ति-युष्माजि कोकलाशब्दाभिर्धनियमतिशयेन वयं परिना-
यिताः । तथा—

नग्यंति नाडनाइं, कलंऽपि कलभाणणीण तुम्हाण ।

विप्पगते जयंतोणं, जायंते जयं नरवर्तीतो ॥

युष्माकं कलभाननानां तु स्वस्मनोऽज्ञाननानां पुरतः कलामपि
मनागपि नाटकानि नाहुन्ति, ततो भवतीनां विप्रकृते कारणम-
ज्ञानानानामस्माकं जयं नरपतितां यद् यूयं नाटकं प्रक्षेप्यध्वं ।

इति असहणउत्तेजित-मज्झत्त्या तो समंति तत्थेव ।

असुणाम सव्वगणजं-कणे व गुरुसिद्धिमा मेरा ॥

इत्येवमुपदर्शितेन प्रकारेणासहनाभिर्था सचेजिताः कोपं प्रा-
हितातां मध्यस्थाः सयत्यस्तत्रैव शमयन्ति । न च तास्तद् भ-
यनं कस्यापि आवितवत्यः । अथ मध्यस्थानां संयतीनामज्ञा-
वतो वेलावशाद्वा सर्वगणस्य भयनमभूत् ताई सव्वगणभय-
ने स्वस्वगुरुशिष्टं कर्त्तव्यम् । ततस्तावुपशमयतः । अथ लज्जातो
जयतो वा न स्वस्वगुरोर्निवेदितं तर्हि तत्रेयं मर्यादा ।

एतदेवाऽऽह—

गणहरगमणं एगा-ऽऽयरियस्स दोब्बि वा यमा ।

आसभागम दूरे, च पेसणं तं च विनियपयं ॥

समस्तस्यापि गणस्य जगन्ने गते आत्मीयस्य समीपे गमनम्,
अथवा एकस्याचार्यस्य संबन्धिनौ तां द्वावपि संयतवर्गौ, तत
पक्षस्य समीपे गच्छतः, ततः स एकस्तां वा द्वौ गणधरौ तदधि-
करणं यत्र चैत्यगृहेऽन्यत्र चोत्पन्नं तत्र द्वावपि वर्गौ नीत्वा उप-
शमयतः । अथ लज्जादिना स्वस्वगुरोर्निवेदितमेकतरं पक्षं
निगतः, तत आह—(आसन्नत्वादि) यथासन्नं गतोऽपान्तराले
च निर्गन्धं ततः स आनायते, अथ सापार्यं तर्हि तासां
गणधर आगच्छति, आगत्य क्लमणं करोति । अथ दूरे गतस्तर्हि
वृषताणां प्रेषणं कर्त्तव्यम्, ततो वृषभाः समेत्य ताः संयतीः
क्लमयन्ति । अथ द्वितीयपक्षो नोपशान्तस्ततः पुनरावृत्ती जाता-
यां पूर्वोक्तवदेव प्राशुक्तं द्वितीयं पक्षमवसानव्यम्, यत्र मिलन्ति
तत्रैव क्लमयन्ति । अमिलने गुरुणामन्तिके इति ।

एतदेव मूलतः सविस्तरं विनाशयितुमिदमाह—

चेइययं नज्जा, जत्थुपपम्पं च तत्थ विज्झवणं ।

लज्ज भया व असिद्धे, दुवेगतरनिग्गम इमं तु ॥

स्वस्वगुरुनिषेधने कृते तौ द्वावपि गुरुसंयतीवर्गद्वयमपि चै-
त्यगृहं नीत्वा, अथवा यत्रात्यन्तोत्पन्नमधिकरणं तत्र नीत्वाऽधि-
करणस्य विधायनं कुरुतः । अथ लज्जया जयाद्वा गुरुणामन्ति-
कमनवतः । इत्योश्च पक्षयोर्मध्ये एकतरस्य पक्षस्य निर्गन्ध-
स्तत इदं कर्त्तव्यम्—

आसन्नमणायप, अणवार्ये वा से गणहरा गम्प ।

जगनाय भजिक्खामण, आणाविज्जज्झहिं वा वि ॥

यथासन्नं निर्गन्धं च ततस्ता निर्गन्ताः संन्यतः स्वगणेषु लज्ज
आनायन्ते । अथ सापार्यं ततस्तासां गणधर आगच्छति, तत-
स्ताः संन्यत आनीताः, गणधरो वा पक्षक आगतो यत्र जनज्ञानं
भवन्ममभूत्, तत्रानायन्ते । अन्यत्र वा आनाय पक्षधरस-
जिक्लमणं कार्यम् । अथ दूरे गतास्तर्हि वृषजाः समागत्य संयतीः
क्लमयन्ति । अ० ७ व० ।

सूत्रम्—

साहिगरणं निगम्यं निगम्ये गिएहमाणं वा अगिहमाणं
वा नातिक्रमः ॥

अस्य व्याख्या प्राग्वत् ।

अत्र भाष्यम्—

उपपन्ने अहिगरणे, ओसमणं पुविहऽतिक्रमं ददुः ।

अगुसासणभासनिहं—जणा य जो तीरे पदिवक्खो ॥

संयत्या गृहस्थेन सममधिकरणे उत्पन्ने द्विविधमतिक्रमं ददुः ।
तस्याधिकरणस्य व्यवशसनं कर्तव्यम् । किमुक्तं जयति ?—स
गृहस्थोऽनुपशान्तः सन् तस्याः संयत्याः संयमभेदं, जीविन-
भेदं चेति द्विविधमतिक्रमं कुर्यात् । तत्र उपशमितसमधिकरण-
म् । कथम् ? इत्याह—यस्तस्याः संयत्याः प्रतिपक्षो गृहस्थस्तस्य
प्रथमतः कोमलवस्त्रैरनुशासनं कर्तव्यम् । तथाऽप्यतिष्ठति
आरणं तापनं कर्तव्यम् । तथाऽप्यभिभवतो निरुत्थनं, यस्य या
काञ्चिस्तेन तथा निवारणं कर्तव्यम् । ६० ६ ३० ।

(१७) साधिकरणेनाऽकृतप्रायश्चित्तेन सह न संयोगः कार्यः—

जे भिक्खु साहिगरणं अविओसमियपाहुमं अकटप-
च्छित्तं परं तिरायाओ विष्काक्षियं अविष्काक्षियं संभुजइ,
संभुजंतं वा साइज्जइ । १५ ।

अदि गिहंते, निक्खु पुण्यवधितो सहाधिकरणः कयायभा-
वशुभभावाधिकरणसाहित इत्यर्थः । विविधं विविधेहि वा पगा-
वेहि विवसमियं उवसामियं । किं त ? पाहुमं, कलहमित्यर्थः । ण
विओसमियं अविओसमियं, पाहुमं, तस्मि पाहुमकरणे जं प-
च्छित्तं जणं सां कम्पच्छित्तो । “ अमानानाः प्रतिषेधे ” न
कृतं प्रायश्चित्तं अकृतप्रायश्चित्तं, जो तं संभुजणसंयोगेण सं-
भुजति, पगमंरुपी, संभुजइति वुत्तं भयानि, अहयादाणमाहेण
संयोगेण भुजांत तस्स चउगुरुगा अणादिणा य दांसा । नि०
५० ४ ३० ।

(१८) अथ दण्डकक्रमेणाऽधिकरणयधिकरणद्वयनिरूप-
णायाऽऽह—

जीवे णं जंते ! अहिगरणी, अहिगरणं ? । गोयमा ! जीवे
अधिगरणं वि, अधिगरणं वि । मे केणहेणं भंते ! एवं वु-
ब्बइ—जीवे अधिगरणी वि, अधिगरणं वि ? । गोयमा ! अ-
विरतिं पदुच्च से तेणहेणं जाव अधिगरणं वि अधिगरणं
पि । एरइएणं भंते ! किं अधिगरणं, अधिगरणं ? । गोयमा !
अधिगरणी वि, अधिगरणं पि । एवं जहेव जीवे तेहेव
एरइए वि, एवं एरंतरं जाव वेमाणए ।

(जीवे णमित्यादि) । (अहिगरणी वि ति) अधिकरणं
दुर्गतमित्तं वस्तु, तच्च विवक्षया शरीरमित्त्याणि च, त-
था बाह्यो हलगत्यादिपदमहः, तदस्यास्तीत्याधिकरणी जीवः ।
(अधिगरणं पि ति) शरीराध्यधिकरणेभ्यः कथञ्चिद्व्यतिरि-
क्त्वाधिकरणं जायः । एतच्च द्वयं जीवस्याविरतिं प्रती-
त्याच्यते; तेन यो विरतिमानसः शरीरादिभावेऽपि नाधिकर-
णी, नाप्यधिकरणम्, अविरतियुक्तस्यैव शरीरादेरधिकरणत्वा-
दिति । एतदेव अनुर्विशतिदण्डके दर्शयति—(नेरइए इत्यादि)
अधिकरणी जीव इति प्रागुक्तम् । स च दूरयतिनाऽप्यधिकर-
णेन स्थान्, तथा—गोयमा । इत्यन्तः वृत्तति—

जीवे णं भंते ! किं साहिगरणी, गिराहिगरणी ? । गोयमा !
साहिगरणी, एो गिराहिगरणी । से केणहेणं पुच्छा ? । गोय-
मा ! अविरतिं पदुच्च से तेणहेणं जाव खो गिराहि-
गरणी । एवं जाव वेमाणए ॥

(साहिगरणी ति) सह सहभाविनाऽधिकरणेन शरीरादिना
वचनं इति समाप्तान्तेर्वाच्यः साधिकरणी । संसारिज्जावस्य
शरीरेन्द्रियरूपधिकरणस्य सर्वदैव सहकारितत्वात्साधिकरण-
त्वमुपदिश्यते । शस्त्राद्यधिकरणपेक्षया तु स्वस्वामिभावस्य
तद्विरतिरूपस्य सह वर्तित्वाच्चावः साधिकरणीत्युच्यते । अत
एव ब्रूयति—(अविरतिं पदुच्च ति) । अत एव संयतानां शरीरा-
दिसहस्येऽप्यविरतेरनावात्साधिकरणित्वम् । (गिराहिगरणी
ति) निर्गतमधिकरणमस्मादिति निराधिकरणी । समाप्तान्तविधे-
रधिकरणद्वयस्यार्थः । स च न भवति, अविरतेरधिकरण-
सूनाया अविरत्तित्वादिति । अथवा—सहाधिकरणभिः पुत्रमि-
त्रादिभिर्वर्तेत इति साधिकरणी । कस्यापि जीवस्य पुत्रादीनाम-
भावेऽपि तद्विषयविरतेरनावात्साधिकरणित्वमवश्यम् । अत
एव नो निराधिकरणं त्यपि मन्तव्यमिति ।

अधिकरणाधिकाराद्भेदमाह—

जीवे णं भंते ! किं आयाहिगरणी, पराहिगरणी, तदु-
जयाहिगरणं ? । गोयमा ! आयाहिगरणं वि, पराहिगरणी
वि, तदुभयाधिकरणं वि । से केणहेणं भंते ! एवं वुब्बइ०
जाव तदुजयाहिगरणी वि ? । गोयमा ! अविरतिं पदुच्च
से तेणहेणं जाव तदुजयाहिगरणी वि । एवं जाव वेमा-
णिए ।

(आयाहिगरणी ति) अधिकरणी कृष्यादिमान्, आत्मनाऽधि-
करणी आत्माधिकरणी । ननु यस्य कृष्यादि नास्ति स कथमधि-
करणी ? इत्यशङ्क्यते—अविरत्यपेक्षया, इत्यत एवाऽविरतिं प्रतीत्ये-
ति ब्रूयति । (पराहिगरणी ति) परतः परेषामधिकरणं प्रवर्ते-
नाधिकरणी पराधिकरणी, (तदुभयाहिगरणी ति) तयोरात्म-
परयोः समं तदुजयं, ततोऽधिकरणी यः स तथेति ।

अथाधिकरणस्यैव हेतुप्रकरणायऽऽह—

जीवे णं जंते ! अधिगरणे किं आयप्पओगणिच्चत्तिए,
परप्पओगणिच्चत्तिए, तदुजयप्पओगणिच्चत्तिए ? । गोयमा !
आयप्पओगणिच्चत्तिए वि, परप्पओगणिच्चत्तिए वि, तदु-
जयप्पओगणिच्चत्तिए वि । से केणहेणं भंते ! एवं वुब्बइ ? ।
गोयमा ! अविरतिं पदुच्च से तेणहेणं जाव तदुजयप्पओ-
गणिच्चत्तिए वि । एवं जाव वेमाणियाणं ।

(आयप्पओगणिच्चत्तिए ति) आत्मनः प्रयोगेण मनःप्रवृत्ति-
व्यापारेण निर्वर्तितं निष्पादितं यत्तत्तथा । एवमप्यपि ब्रूयम् । न
ननु यस्य वचनादिपरप्रवर्तनयस्तु नास्ति तस्य कथं परप्रयोगनि-
र्वर्तनादि भविष्यति ? इत्याशङ्कामुपदर्शय परिहरन्नाह—(से केण-
मित्यादि) अविरत्यपेक्षया साधधमप्यस्तीति साधनीयमिति ।
अथ शरीराणामिन्द्रियाणां योगानां च निर्वर्तनायां जीवादे-
रधिकरणित्वादिप्रकरणयजिदमाह—

जीवे णं भंते ! आरालियसरीरं णिवत्तिएमाणे किं अधि-

करणं), अधिगणं? गोयमा! अधिगणं वि, अधिगणं पि।
से केणट्टेणं भंते! एवं पुच्छ-अधिगणं वि, अधिगणं पि।
गोयमा! अविरतिं पदुच्च से तेणट्टेणं जाव अधिगणं वि, अधिगणं पि। पुढवीकाए एणं जंते! ओरादियसरीरं णिव्वत्ति एमाणे किं अधिगणं, अधिगणं? एवं चेव, एवं जाव मणुस्से। एवं वेउव्वियसरीरं पि, णवरं जस्स अत्थि। जीवे एणं भंते! आहारगसरीरं णिव्वत्ति एमाणे किं अधिगणं पुच्छा? गोयमा! अधिगणं वि, अधिगणं पि। से केणट्टेणं जाव अधिगणं पि? गोयमा! पमादं पदुच्च से तेणट्टेणं जाव अधिगणं पि। एवं मणुस्से वि। तेया सरीरं नहा ओरालियं; णवरं सव्वजीवाणं जाणियव्वं। एवं कम्मगसरीरं पि॥

(अधिगणं वि अधिगणं पि ति) पूर्ववत् । (एवं चेव ति) अनेन जीवसूत्राजिलापः पृथिवीकायिकसूत्रे समस्तो वाच्य इति दर्शितम् । (एवं वेउव्वीत्यादि) व्यक्तम् । (नवरं जस्स अत्थि ति) इह तस्य जीवपदस्य वाच्यमिति शेषः । तत्र नागकदेवानां वायोः पञ्चेन्द्रियतियेणनुष्याणां च तदस्तीति ज्ञेयम् । (पमायं पदुच्च ति) इहाहारकशरीरं सयमवनामेव भवति । तत्र चाविरतंरभावेऽपि प्रमादादधिकरणत्वप्रवर्तयम् । इण्डकचिन्नायां आहारकं मनुष्यस्यैव भवतीत्यत उक्तम्- (एवं मणुस्से वि ति) ।

जीवे एणं भंते! सोईदियं णिव्वत्ति एमाणे किं अधिगणं, अधिगणं। एवं जहेव ओरालियसरीरं तहेव सोईदियं पि जाणियव्वं, णवरं जस्स अत्थि सोईदियं। एवं सोईदियं चकिंखदियं घाणियजिन्निदियफासिदियाणि वि जाणियव्वं; जस्स जं अत्थि। जीवे एणं भंते! मणजोगे णिव्वत्तेमाणे किं अधिगणं, अधिगणं? एवं जहेव सोईदियं तहेव णिरवसेसं। वड्जाणं एवं चेव, णवरं एण्णियव्वं जाणियव्वं। एवं कायजोगे वि, णवरं सव्वजीवाणं जाव वेमाणियव्वं। एवं जंते! भंते! ति। ज० १६ श० १ उ०॥

अधिक्रियते प्राणिदुर्गतावनेनेति अधिकरणम् । दानेनाऽसंयतस्य सामर्थ्यपोषणतः पापारम्भप्रवर्तने, हा० २७ अष्ट० । आधारे, व्याकरणशास्त्रे- “कर्तृकर्मव्यवहिता-मसाक्षाद्वारयेत् क्रियाम् । उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ, शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ १ ॥ इति हरिपरिभाषिते अधिकरणसंज्ञके कर्तृकर्मद्वाराक्रियाभये कारके, यथा-गन्धे स्थाल्यामन्नं पचतीत्यादौ गृहस्य कर्तृद्वारा, स्थाल्याश्च कर्मद्वारा, परम्परया पाकक्रियाभयत्वाद् गृहादेः । वाच० ।

अधि (हि) गरणकिरिया-अधिकरणक्रिया-स्त्री० । अधिकरणविषयिका क्रिया अधिकरणक्रिया । कलहविषयके व्याचारे, अधिकरणक्रिया द्विविधा-निर्वर्तनाधिकरणक्रिया, संयोजनाधिकरणक्रिया च । तत्राद्या-जङ्गादीनां तन्मुष्ट्यादीनां निर्वर्तनलक्षणा । द्वितीया तु-तेषामेव सिद्धानां संयोजनलक्षणेति । अथवा प्राणिनां दुर्गत्यधिकारित्वकारणे, क्रियामात्रे च । “अधिगणकिरियापवत्तगा बहुविहं अनत्थं अवमहं अप्पक्खो परस्स य करेहि ” प्रश्न० २ आश० द्वा० ।

अ (आ) धि (हि) गरणिया-अधिकरणिकी-स्त्री० । अधिक्रियते स्थाप्यते नरकादिष्वात्मा येन तदधिकरणमनुष्ठानविशेषो बाह्यं वस्तु चक्रस्वर्गादि, तत्र भवा, तेन वा निर्वृत्ता, आधिकरणिकी । प्रश्न० २१ पद । जङ्गादिनिर्वर्तनलक्षणे क्रियाभेदे, स० ७ सम० । स्था० ।

अस्या भेदाः—

अधिगणिया एणं जंते! किरिया कइविहा पणत्ता! मंक्षियणत्ता! बुविहा पणत्ता। तं जहा-संजोयणाधिगण-किरिया य, निव्वत्तणाधिगणकिरिया य ॥

(संजोयणाधिगणकिरिया य ति) संयोजनं हलगरविष-कूटयन्त्राद्यङ्गानां पूर्वनिर्वर्तितानां मीलनं, तदेवाधिकरणक्रिया संयोजनाधिकरणक्रिया । (णिव्वत्तणाधिगणकिरिया य ति) निर्वर्तनमसिंशकितोमरादीनां निष्पादनं, तदेवाधिकरणक्रिया निर्वर्तनाधिकरणक्रिया । भ० ३ श० ३ उ० । अधिकरणक्रिया द्विधा-अधिकरणप्रवर्तना, अधिकरणनिर्वर्तना च । तत्र निर्वर्तनेनाधिकरणक्रिया द्विविधा-मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणक्रिया, उत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणक्रिया च । तत्र मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणक्रिया-पञ्चानां शरीरकाणां निर्वर्तनम् । उत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणक्रिया-हस्तपादाङ्गोपाङ्गानां निर्वर्तनम् । अथवा मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणक्रिया-असिंशकिभिण्डि-पालादीनां निर्वर्तनम् । संयोजनाधिकरणक्रिया-तेषां यियुक्तानां संयोजनमिति । अथवा संगोमः विषगृहलकूडध-नुर्यन्त्रादीनां, निर्वर्तनाधिकरणक्रिया शर्वलकेण कालकूटमु-जरादीनाम् । कूटपाशनिर्वृत्ते क्रियाभेदे च । आ० चू० ४ अ० ।

अधि (हि) गरणी-अधिकरणी-स्त्री० । कर्मोपकरणविशेषे, यत्र लोहकारा अयोधनेन लोहानि कुट्टयन्ति । भ० ६ श० १ उ० ।

तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहेण जाव पडुवासमाये एवं वयानी-अत्थि एणं जंते! अधिकरणम्मि वाउयाए वड्कमइ? इहा अत्थि। से जंते! किं पुट्टे उदाइ, अपुट्टे उदाइ? गोयमा! पुट्टे उदाइ, णो अपुट्टे उदाइ। से जंते! किं ससरीरी णिक्खमइ, असरीरी णिक्खमइ? एवं जहा खंदए जाव से तेणट्टेणं जाव णो असरीरी णिक्खमइ ।

(अत्थि ति) अस्त्ययं पङ्क्तः, (अधिगणमिति) आधिकरण्यं, (वाउयाए ति) वायुकायः, (वड्कमइ ति) व्युत्क्रामति अयोधनाभिघातेनात्पद्यने, अयञ्चाक्रान्तसंजयत्वेनादावचेतन-तयोत्पन्नोऽपि पश्चात् स चेतनीजयतीति संभाव्यत इति । उत्पन्नसन्निवृत्त इति प्रश्नयन्नाह-“से भंते” इत्यादि । (पुट्टे ति) स्पृष्टः स्वकायशस्त्रादिना सशरीरश्च कलेवराभिष्क्रामति कर्मणागपेक्षया औदारिकाद्यपेक्षया त्वशरीरीति । भ० १६ श० १ उ० ।

अधि (हि) गार-अधिकार-पुं० । अधि-क-घञ् । आघतः प्रपञ्चप्रस्ताव, “अहिगारो पुञ्चुत्तो चउव्विहो यियच्चालिय-ज्झयणे” दश० १ अ० । प्रयोजने, “अहिगारो इह तुमो एणं” व्य० ९ उ० । नि० चू० । व्यापारे, “अहिगारो तस्स विजएणं” आश० १ उ० २ अ० १ उ० ।

अधि (हि) हुंत-अभिहित-वि० । निवसति, नि० चू० १२ उ० ।

अस्याश्च कण्टकात्परतो यदन्यदनन्तरं संयमस्थानं जयति तत् पूर्वस्मादसंख्येयभागाधिकम् । एतदुक्तं भवति—पाश्चात्यकण्टक-
सत्त्वचरमसंयमस्थानगतानि विभागानामपेक्षया कण्टकादनन्तरे
संयमस्थाने निर्विजगा भागा असंख्येयतमेन जागेनाधिकाः
प्राप्यन्ते, ततः पराणि पुनरपि कण्टकमात्राणि संयमस्थानानि
यथोत्तरमनन्तजागवृद्धानि भवन्ति । ततः पुनरेकमसंख्येयभागा-
धिकं संयमस्थानं, ततो जूरोऽपि, ततः पराणि कण्टकमात्राणि
संयमस्थानानि यथोत्तरमनन्तजागवृद्धानि जयन्ति । ततः पुन-
रप्येकमसंख्येयभागाधिकं संयमस्थानम्; एवमनन्तभागाधिकै-
ककण्टकप्रमाणैः संयमस्थानैर्व्यवहितानि असंख्येयभागाधिकानि
संयमस्थानानि तावद्वक्तव्यानि यावत्तावत्पि कण्टकमात्राणि
भवन्ति । ततश्चरमादसंख्येयभागाधिकसंयमस्थानात्पराणि
यथोत्तरमनन्तजागवृद्धानि कण्टकमात्राणि संयमस्थानानि
भवन्ति । ततः परमेकं संख्येयभागाधिकं संयमस्थानम्, ततो
मूलादारभ्य यावन्ति संयमस्थानानि प्रागतिक्रान्तानि तावन्ति
भूयोऽपि तेनैव क्रमेण भूयोऽपि पुनरप्येकं संख्येयभागाधिकं
संयमस्थानं वक्तव्यम् । इदं द्वितीयं संख्येयभागाधिकं संयम-
स्थानम् । ततोऽनेनैव क्रमेण तृतीयं वक्तव्यम् । अमूनि चैवं
संख्येयभागाधिकानि स्थानानि तावद् वक्तव्यानि यावत्क-
ण्टकमात्राणि भवन्ति । तत उक्तक्रमेण भूयोऽपि संख्येयभा-
गाधिकसंयमस्थानप्रसंगे संख्येयगुणाधिकमेकं संयमस्थानं
वक्तव्यम् । ततः पुनरपि मूलादारभ्य यावन्ति संयमस्थानानि
प्रागतिक्रान्तानि तावन्ति भूयोऽपि तथैव वक्तव्यानि । ततः पुन-
रप्येकं संख्येयगुणाधिकं संयमस्थानं वक्तव्यम् । ततो भूयोऽपि
मूलादारभ्य यावन्ति जयन्ति संयमस्थानानि तावन्ति तथैव
वक्तव्यानि । ततः पुनरप्येकं संख्येयगुणाधिकं संयमस्थानं
वक्तव्यम् । अमून्यप्येव संख्येयगुणाधिकानि संयमस्थानानि
तावद्वक्तव्यानि यावत्कण्टकमात्राणि भवन्ति । तत उक्तक्रमेण
पुनरपि संख्येयगुणाधिकसंयमस्थानप्रसंगे असंख्येयगुणा-
धिकं संयमस्थानं वक्तव्यम् । ततः पुनरपि मूलादारभ्य या-
वन्ति संयमस्थानानि प्रागतिक्रान्तानि तावन्ति तेनैव क्र-
मेण भूयोऽपि वक्तव्यानि । ततः पुनरप्येकमसंख्येयगुणाधिकं
संयमस्थानं वक्तव्यम् । ततो भूयोऽपि मूलादारभ्य तावन्ति
जयन्ति संयमस्थानानि तथैव वक्तव्यानि । ततः पुनरप्येकमसंख्येयगुणा-
धिकं संयमस्थानं वक्तव्यम् । यावन्त अमूनि चैवं संख्येयगुणा-
धिकसंयमस्थानानि तावन्त्यसंख्येयगुणाधिकसंयमस्थाना-
नि तावद्वक्तव्यानि यावत्कण्टकमात्राणि भवन्ति । ततः पु-
नरपि पाश्चात्या पुनरप्यसंख्येयगुणाधिकसंयमस्थानप्रसंगे अ-
नन्तगुणाधिकं संयमस्थानं वक्तव्यम् । ततः पुनरपि मूलादा-
रभ्य यावन्ति संयमस्थानानि प्रागतिक्रान्तानि तावन्ति त-
थैव क्रमेण भूयोऽपि वक्तव्यानि । ततः पुनरप्येकमनन्तगुणा-
धिकं संयमस्थानं वक्तव्यम् । एवमनन्तगुणाधिकानि
संयमस्थानानि तावद्वक्तव्यानि यावत्कण्टकमात्राणि जयन्ति ।
ततो जूरोऽपि तेषामुपरि पञ्चगुणात्मकानि संयमस्थानानि
मूलादारभ्य तथैव वक्तव्यानि । य-पुनरनन्तगुणवृद्धिस्थानं तत्र
प्राप्यन्ते, षट्स्थानकस्य परिसमाप्तत्वात् । इत्थं तृतीयसंख्ये-
यानि कण्टकानि समुद्रिणानि षट्स्थानकं जयति ।

तथा चाऽऽह नाप्यकृत—

“संख्यायाणि च कं-रगाणि कुट्टाण्यं विणिहिदुं” सुगमम् ।
अस्मिन् षट्स्थानके षोढा वृद्धिरुक्ता । तद्यथा—अनन्तजाग-
वृद्धिः, असंख्यातजागवृद्धिः, संख्यातजागवृद्धिः, संख्येयगुण-
वृद्धिः, असंख्येयगुणवृद्धिः, अनन्तगुणवृद्धिः । तत्र यादृशोऽ-
नन्तमो जागोऽसंख्येयतमः संख्येयतमो वा गृह्यते ; यादृशस्तु,
संख्येयोऽसंख्येयोऽनन्तो वा गुणकारः स निरूप्यते—तत्र यदपे-
क्षया अनन्तजागवृद्धिस्तस्य सर्वजीवसंख्याप्रमाणेन राशिना
भागो ह्रियते, हृते च जागे ह्रियते सोऽनन्ततमो भागः । तेनाधि-
कमुत्तरं संयमस्थानम् । किमुक्तं जयति ?—प्रथमस्य संयमस्था-
नस्य ये निर्विजगा जागास्तेषां सर्वजीवसंख्याप्रमाणेन राशिना
भागो हृते सति ये लभ्यन्ते ते तावत्प्रमाणैर्निर्विभागैर्जगि-
र्तीये संयमस्थाने निर्विजगा अधिकाः प्राप्यन्ते, द्वितीयस्य
संयमस्थानस्य ये निर्विजगास्तेषां सर्वजीवसंख्याप्रमाणेन रा-
शिना भागो हृते सति यावन्तो ह्रियन्ते तावत्प्रमाणैर्निर्विभागैर-
धिकस्तृतीयं संयमस्थाने निर्विजगा भागाः प्राप्यन्ते । एवं
यद् यत् संयमस्थानमनन्तजागवृद्धमुपलभ्यते तत्तत् पाश्चात्य-
संयमस्थानस्य सर्वजीवसंख्याप्रमाणेन राशिना भागो हृते सति
यद् यल्लभ्यते तावत्प्रमाणेनानन्ततमेन भागेनाधिकमयमन्तव्य-
म् । असंख्येयभागाधिकानि पुनरेवम्—पाश्चात्यस्य पाश्चात्यसं-
यमस्थानस्य सत्त्वानां निर्विभागानामसंख्येयलोकाकाश-
प्रदेशप्रमाणेन राशिना जागे हृते सति यद् यल्लभ्यते सोऽसं-
ख्येयतमो भागः, स्वस्तेनासंख्येयतमेन भागेनाधिकानि असं-
ख्येयभागाधिकानि स्थानानि वेदितव्यानि । संख्येयभागाधि-
कानि चैवम्—पाश्चात्यस्य संयमस्थानस्य षट्स्थाने संख्येयत-
जागे हृते सति यद् यल्लभ्यते स संख्येयतमो भागः । ततस्ते-
न तेन संख्येयतमेन भागेनाधिकानि संख्येयभागाधिकानि स्था-
नानि वेदितव्यानि । संख्येयगुणवृद्धानि पुनरेवम्—पाश्चात्यस्य
पाश्चात्यसंयमस्थानस्य ये ये निर्विजगा जागास्त ते षट्स्थाने
संख्येयकप्रमाणेन राशिना गुण्यन्ते ; गुणिते च सति यावन्तो
यावन्तो जयन्ति तावत्तावत्प्रमाणानि संख्येयगुणाधिकानि स्था-
नानि वृष्टव्यानि । एवमसंख्येयगुणवृद्धानि, अनन्तगुणवृद्धानि
च भावनीयानि; नवरमसंख्येयगुणवृद्धौ पाश्चात्यस्य पाश्चात्य-
स्य संयमस्थानस्य निर्विजगा भागा असंख्येयलोकाकाश-
प्रदेशप्रमाणेनासंख्येयं गुण्यन्ते । अनन्तगुणवृद्धौ तु सर्वजीव-
प्रमाणेनानन्तेन । इत्थं च जागहारगुणकारकल्पने मा स्वमनी-
यिकाशिलपकल्पित मस्था । यत उक्तं कर्मप्रकृतिसप्रदितयो
षट्स्थानकगतजागहारगुणकारविचाराधिकारे—“संख्यजि-
याणमसंख्य-जा जागसंख्यजगस्स जट्टस्स । भागो तिसु गुण-
णा तिसु, ...” ॥ इति । प्रथमाच्च षट्-
स्थानकादूर्ध्वमुक्तक्रमेणैव द्वितीयं षट्स्थानकमुनिष्ठाति, एवमेव
तृतीयम् । एवं षट्स्थानकान्यपि तावद्वक्तव्यानि यावदसंख्येयलो-
काकाशप्रदेशप्रमाणानि भवन्ति । उक्तं च—“उट्टाणगव्रवसाण,
अन्नं उट्टाणं पुणो अन्नं । एवमसंख्य लोका, उट्टाण गुणय-
त्वा” ॥ इत्थं तृतीयं च असंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि षट्-
स्थानकानि संयमग्राहक्यते । तथा चाऽऽह—“उट्टाणा व अस-
खा, सजमसेदी मुणयत्वा” तथा (केसूत्ति) कृष्णादयो देव्याः
स्थितियिदेषाः, उट्टाणानां सद्योत्कृष्टानां सातवेदनीयप्रभृती-
नां विगुहप्रकृतीनां संबन्धिनो विगुहाः स्थितिभिरेव वेदि-

तस्याः । तत एतेषां संयमस्थानादीनां संबन्धिषु शुभेषु स्थानेषु वसन्तमानस्तद्भादक आधाकर्मधाहकः , आत्मानमेतेषां संयमस्थानादीनां विगुहानामधोऽधस्तात्करोति ।

यदि नात्र संयमस्थानादीनामधस्तादात्मानमाधाकर्मधाही-
करोति ततः किं दूषणं तस्यापतितम् ? अत आह-

भावावधारमाहे-उमपगे किंचिन्मूलचरणगो ।

आहाकम्पगाही, अहो अहो नेह अप्पाणं ॥ १ ॥

जावानां संयमस्थानादिरूपाणां विगुहानामधस्ताद् हीनेषु हीनतरेषु अभ्यवसायेष्वधत्तारमचरणमात्मन्याधाय कृत्वा किंचिन्मूलचरणाय इति । इह चरणेनामः प्रधानचरणेनामः, स च नि-
अधनयमनापेक्षया क्रीणकषायदिरकषायचारित्रः परिपूयते । न च नस्य प्रमादसंभवेनापि सौख्यम्, एकस्मिन्नेन सोमादिमादनी-
यस्य विनाशात् । ततो न तस्याधाकर्मप्रदणसंभवः, इति किञ्चि-
न्मूलप्रदणम् । किञ्चिन्मूलनेन चरणेनामः प्रधानः किञ्चिन्मूलचर-
णाय । स च परमार्थत उपशान्तमाह उच्यते । अतिशयव्या-
चनार्थं चैतदुक्तम् । ततोऽयमर्थः-किञ्चिन्मूलचरणेनामोऽपि याव-
त्, आस्तां प्रमत्तसंयमादिरिति । आधाकर्मगाही अधोऽधो रज-
प्रमादिनरकादौ नयत्यामानम्, एतद्व्यवसायाकर्मगादिणः ।

एतदेव ज्ञायति-

चंयइ अहेभनाउं, पकरेइ अहोमुहइ कम्पाइं ।

पगुकरणं तिब्बेण उ, जावेण चओवचऽया य ॥ २ ॥

आधाकर्मगाही विगुहेभ्यः संयमादिस्थानेभ्योऽवतीर्य अधोऽधोवर्तिषु हीनेषु हीनतरेषु जावेषु वसन्तमानोऽधोजवस्य
रत्नप्रभादिनारकरूपस्य जवस्य संबन्धि आयुर्वधनाति । दोषा-
नयपि कर्माणि गन्थातीनि अभोमुखाति अभोगत्यभिमुखानि ।
अभोगतिनयनशोभनीत्यर्थः । प्रकरोति प्रकर्णेण दुस्सहकदुक-
तीमानुजावयकतया करोति बध्नाति । बहानां च सतामाधा-
कर्मव्यवपरिभागत्वात्प्रत्यक्षकृतिो निरन्तरमुपजायमानेन ती-
व्रेण तीव्रतरेण भावेन परिणामेन घनकरणं यथायोगं विभक्त-
रूपनया निकाचनारूपनया वा व्यवस्थापनम् । तथा प्रतिक्षण-
मन्यामन्यपुनरुत्पन्नं नय उपचयश्च । तत्र स्तोततरा बुद्धि-
यः, प्रभूततरा वाक्कुरूपचयः । एतेन च व्याख्याप्रज्ञासपुत्र-
माचार्येणानुवर्तितम् । तथा च व्याख्याप्रज्ञासालापकः-
“ आहाकम्पऽत्रं लज्जमाणे समणे निग्गंथ अहकम्पगमीओ
वंधइ ; अहे बंधं, अहे विणइ, अहे उवाचिणइ ” इत्यादि ।
तत एव सति-

तेनि गुरुणमुदए-ए अप्पां दुग्गइए पवहंत ।

न वपइ विधारेउं, अहरगतिं निनि कम्पाइं ॥ ३ ॥

तेषामभिधानागुरादीनां कर्मणां गुरुणामभिधानातिनयनस्वभाव-
तया गुरुणीय गुरुणि तेषामुदयेन विपाकवेदनानुनयकरेण, विपा-
कवेदनानुनयकरादयवशादित्यर्थः । दुर्गतौ प्रपतन्तमात्मानं वि-
धारयितुं निवारयितुमाधाकर्मगाही न शक्नोति । यतः कर्माणि
अधोभवागुरादिनि उदयप्राप्तानि बलादधरगतिं नरकादिरूपां न-
यन्ति । न च कर्मणः कोऽपि बलीयान्, अन्यथा न कोऽपि नरकं
यायात्, न वा कोऽपि दुःखमनुभवेत् । तस्मादाधाकर्म अधो-
गतिनिबन्धनमित्यर्थः कर्मोपयुक्त्यते । तदेवमुच्यमधःकर्मोति
नाम । पि० ।

अधो (हो) हि-अधोऽवधि-पुं० । परमावधेरधोवर्त्यवधिर्यस्य
साऽधोऽवधिः । परमावधेरधोवर्त्यवधिर्युक्ते जीवे, “अधोहि
समोदपणं चेव अप्पाणं आया अहेतोमं जाणइ ” इथा० २
ठा० २ उ० ।

अन्तर-अन्तर-न० । “यमेत्यो वा” पा० ३० । इति सुप्रेणानु-
स्वारवैकल्पिकत्वम् । व्यवधाने, प्रा० ।

अन्त्रकी-स्त्री०-अन्त्र-न० । सदरमभ्यावयवे, “पाइ विलगि
अन्त्रदी सिह सहसिउं बंधस्सु ” प्रा० ॥

अत्राहम-अन्यादृश-त्रि० । “अन्यादृशोऽवाइसावराइस्सी” अ ।
४।४१३ । इति अन्यादृशशब्दस्य अत्राहसेत्यादेशः । अन्यसदृशो,
अन्यप्रकारे च । प्रा० ।

अप-अप्-स्त्री० । व० घ० । जले, “पुत्र्यापोचवया नक्कसे कि
देवयाप पणसे ? । अपदेवयाप ” सू० प्र० १० पादु० ।

अप (प) इट्ठाण-अप्रतिष्ठान-पुं० । न विद्यते प्रतिष्ठानमौदा-
रिकशरीरादेः कर्मणो वा यत्र साऽप्रतिष्ठानः । मोक्षे, आत्मा०
१ वृ० ५ अ० ६ उ० । सप्तम्यां नरकपृथिव्यां पञ्चानां कामादीनां
नरकावासानां मध्यवर्तिनि नरकावास, इथा० ४ ठा० ३ उ० ।
सूत्र० । तस्येच्छं च । जी० ३ प्रति० । “अपपट्टाणं नरप एणं
जायणसयसहस्सं आयाणविक्खंभेणं ” पं० सं० १ द्वा० ॥

अप (प) इट्ठिय-अप्रतिष्ठित-त्रि० । न० न० । प्रतिष्ठानरहिते, आ०
४ ठा० १ उ० । कच्चिदप्रतिष्ठके, अशरीरिणि च । आत्मा० २ वृ० ।

अप (प) इमपसरियस-अप्रकीर्णप्रसृत-न० । सुसंबन्ध-
स्य सतः प्रसरणे, असंबन्धधाधिकारित्वातिविस्तारयोरभावे
सत्यवचनानि शये, म० ३४ सम० । श्री० ।

अपट्ठ-अपट्-त्रि० । अग्निना संस्कृते, पञ्चा० १ विव० ।

अपपस-अप्रदेश-त्रि० । न० व० । प्रदेशरहितत्वे, कल्या० १०
अध्या० । अन्यथाभावाद् निरंशे, भ० २० श० ५ उ० । निर-
म्वये, विशेष० । इथा० । नञः कुम्भार्थत्वाद्वाक्काणिकत्वेनाशि-
ष्टजनाकीर्णत्वेन वा कुत्सिते प्रदेशे, पञ्चा० ७ विव० । (जी-
वानां सप्रदेशत्वाप्रदेशत्वचिन्ता ‘पपस’ शब्दे वक्ष्यते)

अपत्रोस-अपट्ठ-पुं० । अमत्सरे माध्यस्थ्ये, पञ्चा० ३ विव० ।

अपंदि-अपाणिकत-पुं० । सदबुद्धिरहिते, वृ० १ उ० ।

अपंथ-अपथ-पुं० । अशलोपहतपृथिव्याम्, वृ० १ उ० ।

अपक-अपक-त्रि० । अन्यादिनाऽसंस्कृते शालिगोधूमौषवादी,
प्रव० ८ द्वा० । पाकमप्रापिते, प्रअ० ५ सम० द्वा० ।

अपकौसहिजवणया-अपकौषधिभक्षणता-स्त्री० । अपकाया
अग्निनाऽसंस्कृताया ओषधेः शाल्यादिकाया भक्षणता भोजनम-
पकौषधिभक्षणता । भोजनत उपजोगपरिभोगप्रतातिचारजेदे,
उपा० १ अ० ।

अपकखगाहि (ए)-अपकृष्टाहिन्-त्रि० । न गतं गृह्णातीत्यध-
कमाही । शास्त्राधितपक्वाप्रदणशाले, इथा० ९ ठा० ।

अपगं-अपगाह-अपगतं गतं दोषो यस्मात्तदपगयइ ।
निर्दोषे, उक्ककने च । सूत्र० १ वृ० ६ अ० ।

अपगण्डसुक्त-अपगण्डसुक्त-त्रि० । अपगतं गवमपद्रव्यं यस्य तदपगतगणम्, तच्च सुक्तम् । निर्दोषार्जुनसुवर्णयच्छुद्धे, तथा अपगण्डमुदकफेनं तत्तुल्यमपगण्डसुक्तम् । उदकफेनवद्वदते, “अणुत्तरं धम्मसुदरइत्ता, अणुत्तरं भणवरं भियाइं । सुसुक्क-कं अवगमसुक्तं, संखिदुपगंनऽवदातसुक्तं” सूत्र० १ अ० ६ अ० ।

अपचय-अपचय-पु० । अभावे, उत्त० १ अ० ।

अप (प) चक्त्वा-अप्रत्यय-त्रि० । अवाच्ये, आ० म० द्वि० । अप्रत्ययवर्तु बुद्धिः, प्रत्ययोऽर्थे इति वचनात् । ल० ।

अप (प) चक्त्वा-अप्रत्याख्यान-पु० । न विद्यते प्रत्याख्या-नमणुप्रतादिकपं येषु । स्या० ६ अ० १ अ० । न विद्यते स्वल्पमपि प्रत्याख्यानं येषामुदयासेऽप्रत्याख्यानाः । दे० विरत्याधारकेषु कथा-येषु, यदनादि-“नाल्पमप्युत्संहंघवां, प्रत्याख्यानं महोदयात् । अप्रत्याख्यानसंज्ञाऽतो, द्वितीयेषु निवेशिता” ॥ १ ॥ ने चत्वारः कोधमानमायालोभाः । कल्प० । न० १० । प्रमागपि विरतिप-रिणामाज्ञा, न० । प्रज्ञा० । प० सं० ।

अप (प) चक्त्वा-अप्रत्याख्यानक्रिया-स्त्री० । अप्रत्याख्यानेन निवृत्त्यभावेन क्रियाः कर्मबन्धादिकरणमप्रत्या-ख्यानक्रिया । ज० १ अ० २ अ० । अप्रत्याख्यानजन्ये कर्मकथे, अप्रत्याख्यानमेव क्रिया । अप्रत्याख्यानक्रियाया अभावे, भ० १ अ० ६ अ० ।

तदभेदाः—

अपचक्त्वाणकिरिया दुविहा पन्नत्ता । तं जहा-जी-वअपचक्त्वाणकिरिया चेव, अजीवअपचक्त्वाणकि-रिया चेव ।

(जीवअपचक्त्वाणकिरिया चेव त्ति) जीवविषये प्रत्याख्या-नाभावेन यो बन्धादिव्यापारः सा जीवाप्रत्याख्यानक्रिया । तथा- (अजीवअपचक्त्वाणकिरिया चेव त्ति) यदजीवेषु मद्यादिव-प्रत्याख्यानान् कर्मबन्धनं सा अजीवाप्रत्याख्यानक्रियाति । स्या० २ अ० १ अ० । आ० सू० ।

सा च अविरतस्य-

अपचक्त्वाणकिरिया णं भंते ! कस्स कज्जइ ? गोव-वा ! अन्नयरस्म त्वि अपचक्त्वाणिस्स ॥

अप्रत्याख्यानक्रिया अन्यतरस्याप्यप्रत्याख्यानिमः अन्यतरवपि, न किञ्चिदपीत्यर्थः । यो न प्रत्याख्याति, तस्येति भावः । प्रज्ञा० ६२ अ० ।

समेव सा तस्यस्य—

जंते ! त्ति जगवं गोयमे समणं जगवं महावीरं वंदइ, नयं-सइ, वंदइत्ता णमंसत्ता एवं वयासी-से णुणं भंते ! से-द्विस्म य तणुयस्स किणस्स खत्तियस्स य समा चेव अप-चक्त्वाणकिरिया कज्जइ ? । इत्ता गोयमा ! सेच्चियस्म० जाव अपचक्त्वाणकिरिया कज्जइ । मे केणट्टेणं जंते ! गोयमा ! अविरइं पनुच्च, से तेणट्टेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ-सेद्विस्म य तणु० जाव कज्जइ ॥

(भंते ! इत्यादि) तत्र ‘ भंते ! त्ति ’ हे भदन्त ! इति, पचमाम-

न्येति शेषः । अधवा-जदन्त इति कृत्वा, गुरुविरतिवृत्त्यर्थः । (सेद्विस्म त्ति) भीक्ष्यताप्यासितस्योवर्णपट्टविनृषितशिरोवेष्ट-नोपेनपौरजननायकस्य [तणुयस्स त्ति] हरिहस्य [किणस्स त्ति] रक्तस्य [खत्तियस्स त्ति] राज्ञः [अपचक्त्वाणकिरिया त्ति] प्रत्याख्यानक्रियाया अभावोऽप्रत्याख्यानजन्यो या कर्म-बन्धः, [मय्यइ त्ति] इच्छाया अनिर्वाणः, सा हि सर्वेषां स-भवेति । ज० १ अ० १५ उ० । “ से नृणं भंते ! हत्थिस्स य कुं-पुस्स य समा चेव अपचक्त्वाणकिरिया कज्जइ ? । इत्ता गोय-मा ! हत्थिस्स य कुंपुस्स य० जाव कज्जइ । से केणट्टेणं एवं बुच्चइ० जाव कज्जइ ? । गोयमा ! अविरइं पनुच्च से तेणट्टेणं जाव कज्जइ ” । भ० ९ अ० ८ उ० ।

अप (प) चक्त्वाणि (ण)-अप्रत्याख्याननि-त्रि० । न० त० । अप्रत्याख्यातार, अविरतं यो न प्रत्याख्याति । प्रज्ञा० ३३ पट्ट । भ० । (के केऽप्रत्याख्याननि ? इति “ एवचक्त्वाण ” शब्दे दर्शयिष्यते)

अप (प) चक्त्वाय-अप्रत्याख्यात-त्रि० । अकृतप्रत्या-ख्याने, भ० ८ अ० ५ उ० ।

अप (प) चक्त्वा-अप्रत्यय-पु० । अविरहासे, नि० सू० १६ उ० । प्रत्ययाजावरूपे चतुर्दशगोलाक्षिके, प्रज्ञ० २ आ० ६ अ० । समदशे गोणादस्तादाने च, तस्य अप्रत्ययकारणत्वात् । प्रज्ञ० ३ आ० ६ अ० ।

अपचयकारण-अप्रत्ययकारक-त्रि० । विश्वासविनाशके, प्रज्ञ० २ आ० ६ अ० ।

अपचल-अप्रत्यय-त्रि० । अयोभ्ये, नि० सू० ११ अ० । असम-र्थे, असतोऽप्रत्ययः, अयोभ्ये एकार्थः । नि० सू० ११ उ० । प्राय० ।

अपच्छाणुनावि (ण)-अपश्चात्तापिन्-त्रि० । आलोचितेऽप-राधे पश्चात्तापमकुर्वति निर्जराज्ञानि आलोचनादानयोग्ये, ज० २५ अ० ७ अ० । अपश्चात्तापी नाम यः पश्चात्पठिताप न करोति—“ हा ! दुष्टं कृतं मया यदु आलोचितमिदानीं प्रायश्चि-त्तं तपः कथं करिष्यामीति ? ” किन्त्वेवं मन्यते-कृतपुण्योऽहं य-त्प्रायश्चित्तं प्रतिपन्नवानिति । व्य० १ अ० । स्या० ।

अपच्छायमाणा-अपच्छाद्यत्-त्रि० । प्रच्छादनमकुर्वति, “अ-णिहृत्तमाणा अपच्छाद्यमाणा जहात्यमवितदमसदिच्छं पथ-मट्टं माइक्खवइ ” ज्ञा० १ अ० ।

अपच्छिम-अपश्चिम-त्रि० । न विद्यते पश्चिमोऽस्मादित्यपश्चि-मः । सर्वान्तिमं, “तित्यपराणं अपच्छिमे अपइ” न० । चरमं मरणे, कल्प० । आय० । आ० म० । प्रकारस्त्वमङ्गलपरिहारा-र्थः । पश्चात्कास्तज्जिनि, स० । “अपच्छिमे हरिसणे [मेषकु-मारस्य] जविस्सइ सि कट्टु” प्रकारस्यामङ्गलपरिहारार्थत्वात्, पश्चिमं दर्शनं भविष्यति एतत्केशदर्शनमपनीतकेशावस्थस्य मे-षकुमारस्य दर्शनं सर्वदर्शनं पश्चात्त्यं भविष्यतीति ज्ञावः । अ-थवा न पश्चिममपश्चिमं पीनः पुण्येन मेषकुमारस्य दर्शनमेतद्दर्श-नेन जविष्यतीत्यर्थः । ज्ञा० १ अ० । भ० । प्रथ० । आ० क० ।

अपच्छिममारणतियसंलेहणाभूमणा-अपश्चिममारणान्तिक-संलेखनाजोषणा-स्त्री० । पश्चिमेवाऽमङ्गलपरिहारार्थमपश्चि-

मा, मरणं प्राणत्यागलक्षणम्, इह यद्यदि प्रतिकृणमाधीचीमरणम-
स्ति तथापि न तद् गृह्यते, किं नहि ? , विवक्षितसर्वयुष्क-
शलक्षणमिति । मरणमेवान्ते मरणान्तः, तत्र जवा मरणान्ति-
की, संक्षिप्यते कृशीक्रियतेऽनया शरीरकपायादीति संलेखना,
तपोविशेषलक्षणा, ततः कर्मधारयादपच्छिन्नमारणान्तिकसंले-
खना । तस्या जोषणा सेवा, अपच्छिन्नमारणान्तिकसंलेखनाजो-
षणा । मरणकाले संलेखनानाम्ना तपसा शरीरस्य कपायादी-
नां च कृशीकरणे, ज० ७ श० २ उ० । कल्प० । स० ।

अपच्छिन्नमारणंतियसंवेदणभूमिणाभूमि-अपश्चिममार-
णान्तिकसंलेखनाजोषणाजोषत [भूषत]—त्रि० । अपश्चिम-
मारणान्तिकसंलेखनाजोषणया जोषतः सेवितस्तथा । अप-
श्चिममारणान्तिकसंलेखनाजोषणे, अपच्छिन्नमारणान्तिकसंलेखना-
जोषणया भूषितः क्षपित इति । अपश्चिममारणान्तिककृपि
तदेहे, स्था० २ उ० २ उ० ।

अपच्छिन्नमारणंतियसंवेदणभूमिणाभूमि-अपश्चिममार-
णान्तिकसंलेखनाजोषणाराधनता—स्त्री० । अपश्चिममारणा-
न्तिकसंलेखनाजोषणाऽस्य आराधनमस्त्येककालकरणं तद्-
ज्ञावोऽपश्चिममारणान्तिकजोषणाराधनता । देशोत्तरगुणप्र-
त्याख्यानसंदेहं, “ एतत् सामायारी आसेवियगिदधम्मणे किल
सावगणे पच्छा निक्खमियव्व, एवं सावगधम्मो उज्जमसो हो-
ह न सकरे तादे जत्तपच्चक्खणकाले संधारसमणेण होय-
व्वं ति विनासा अहोसं ” अपश्चिममारणान्तिकसंलेखनाजो-
षणाराधना चातिचाररहिता सम्यक्पालनीर्यात् वाक्यशेषः ।
आच० ६ अ० । औ० ।

अस्या अतिचाराः—

तथांतरं च णं अपच्छिन्नमारणंतियसंवेदणभूमिणाभूमि-
हणाए पंच अद्वारा जाणियव्वा, न ममायरियव्वा । नं
जहा इहलोगामंमप्यओगे १ परलोगामंसप्यओगे २ जी-
वियंसंसप्यओगे ३ मरणामंसप्यओगे ४ कामनोगामंसप्य-
ओगे ५ । उपा० १ अ० । आव० । कल्प० । ध० ।

(‘इहलोगामंसप्यओगे’ इत्यादिशब्दानां स्वस्वरूपाने व्याख्या
क्षितीयादिभाष्येषु द्रष्टव्या)

अपज्जत्त—अपर्याप्ति—त्रि० । परि-आप्-क । न० त० । असमर्थे,
असंपूर्णे स्वकार्याऽकमे च । वाच० । अपर्याप्तयो विद्यन्ते यस्य
सोऽपर्याप्तिः । “अस्मादिभ्यः” । ७।२।४६ । इति हैमसूत्रेणाप्रत्ययः ।
अपर्याप्तकर्मोदयेनानिवृत्ते, स्था० १ उ० १ उ० । तत्र द्वेधा अप-
र्याप्ताः—लब्ध्या करणैश्च । तत्र ये अपर्याप्तका एव सन्तो भ्रियन्ते
न पुनः स्वयोर्यपर्याप्तीः सर्वा अपि समर्थयान्ते ते लब्धपर्याप्ताः,
ये च पुनः करणानि शरीरेन्द्रियादीनि न तावज्जिवन्ति,
अथ चाऽवश्यं पुरस्ताज्जिवन्ति स्यन्ति ते करणापर्याप्ताः । इह च
यद्यमागमः—लब्धपर्याप्ता अपि नियमादादृशशरीरेन्द्रियपर्या-
प्तिपरिसमाप्तावेव भ्रियन्ते, नार्वाक् । यस्मादागमिजघायुर्व-
था भ्रियन्ते सर्व एव देहिनाः, तच्चादादृशशरीरेन्द्रियपर्याप्तिपर्या-
प्तानामेव बध्यत इति । कर्म० १ कर्म० । पं० सं० । न० । प्रश्न० । स० ।

अपज्जत्तग—अपर्याप्तक—पुं० । “ दुविहा णेरइया पणत्ता । तं
जहा—पज्जत्तगा चेव, अपज्जत्तगा चेव, जाव वेमाणिया ”
स्था० २ उ० २ उ० ।

१४७

अपज्जत्तगाम—अपर्याप्तिनामन्—न० । अपर्याप्तयो विद्यन्ते
येषां ते अपर्याप्ता इति कृत्वा तन्निबन्धनं नाम अपर्याप्तनाम ।
यद्ब्रूयाद् जन्तवः स्वयोर्यपर्याप्ति—(परिसमाप्ति) समर्थो न
भवन्ति, तस्मिन्नात्मकर्मणि, कर्म० १ कर्म० । स० ।

अपज्जत्ति—अपर्याप्ति—स्त्री० । पर्याप्तिप्रतिपक्षेऽर्थे, जी० १
प्रति० ।

अपज्जत्तवसिय—अपर्याप्तमित—त्रि० । न० त० । अनन्ते, “ एत-
त्तं निष्ठा भगवतो साद्विया अपज्जत्तवसिया चिच्छति ” अपर्या-
प्तसिद्धा रागाद्यभावेन प्रतिपात्तासमवायः । प्रज्ञा० २ पद ।

अपज्जत्तवासणा—अपर्याप्तना—स्त्री० । न० त० । असंयताया-
म, ज्ञा० १३ अ० ।

अपज्जोसणा—अपर्याप्तणा—स्त्री० । अप्राप्तायामनीतायां वा
पर्याप्तणायाम, नि० चू० १० उ० ।

अपडविद्य—अप्रस्थापित—त्रि० । अकृतप्रस्थाने, “ पुष्पहमप-
चिते अवरणे उचितेसु य ” नि० चू० ४ उ० ।

अप (प) ढिकम्म—अप्रतिकर्मन्—न० । प्रतिकर्मरहिते, “ सु-
भागां व अप्रतिकम्म ” प्रश्न० ५ सम्ब० उ० । शरीरप्रति-
क्रियावर्जपादपोषणमने, स्था० २ उ० ४ उ० ।

अप (प) ढिकंत—अप्रतिक्रान्त—त्रि० । दोषादनिवृत्ते, औ० ।

अप (प) ढिकं—अप्रतिचक्र—त्रि० । न विद्यते प्रति अनु-
कूपं समानं चक्र यस्य तदप्रतिचक्रम् । परचक्रसमाने, “ अ-
प्रतिचक्रस्त जसो दोह सया संघचक्रस्त ” अप्रतिचक्रस्य
चरकादि च तैरसमानस्य । न० ।

अपरिच्छिरो—देशी—जडमतौ, दे० ना० १ वर्गे ।

अप (प) ढिकं—अप्रतिज्ञ—त्रि० । नास्य मयेदमसदपि समर्थ-
नीयमित्येवंप्रतिज्ञा विद्यतेऽस्येत्यप्रतिज्ञः । रागद्वेषरहिते, “ त-
त्तेणं अणुसिद्धां, अपरिच्छेण जाणया ” सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ३
उ० । आचा० । नाऽस्य प्रतिज्ञा इहलोकपरलोकांशसिद्धी वि-
द्यत इत्यप्रतिज्ञः । ऐहिकार्मुष्मकाकाङ्क्षाराहित्येन तपोऽनुष्ठा-
तरि, सूत्र० १ ध्रु० १० अ० । “ गंधेसु वा चंदणमाह सेट्ठं, एव सु-
शीणं अपरिच्छमाह ” सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० । न विद्यते प्रतिज्ञा
निदानरूपा यस्य सोऽप्रतिज्ञः । सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० ।
अनिदाने, यो हि वसुदेवयत्सुसंयमानुष्ठानं कुर्वन् निदानं न क-
रोति प्रतिज्ञा च कपायाद्यादाधरतिः । तथा—क्रोधोदयात्
स्कन्दकाचार्येण स्वाश्रित्ययन्त्रपौरुषेयतिकर्मवलोप्य नवसंवा-
दनराजधानीममन्वितपुरोहितोपरि विनाशप्रतिज्ञा अकारि, त-
था—मानोदयाद् बाहुबलना प्रतिज्ञा व्यधायि, यथा—कथमहं शि-
वान् स्थानातूनं उत्पन्नानिरावरणज्ञानाद् उद्यम्यः सन् ब्रह्मार्मान्,
तथा—मायोदयाः मल्लिस्वामिजीवेन यथाऽपरयतिविप्रसम्भो भ-
वति तथा प्रत्याख्यानप्रतिज्ञा जगृहे । तथा—लोभोदयाद्वावि-
दितपरमार्थाः साम्प्रतेक्षिणो यत्याभासा मासक्षणार्थिका अपि
प्रतिज्ञाः कुर्वन्ते । आचा० १ ध्रु० २ अ० ५ उ० । प्रतिज्ञारहिते,
आचा० १ ध्रु० ६ अ० २ उ० । सूत्र० ।

अपरिपुस्त—अप्रतिपूर्णा—त्रि० । गुणशून्यत्वादिभिस्तुच्छे इतरपु-
रुषाचीर्णत्वात् सद्गुणविगटानुच्छे, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

अपरिपोगल—अप्रतिपुद्गल—न० । दारिद्र्ये, नि० चू० ५ उ० ।

अप (ए) निवृत्तमान-अप्रतिवृत्तमान-त्रि० । कर्मकर्तृव्ययं प्रयोगः । कर्वाच्चरति प्रतिबन्धमकुर्वन्ति, अथ० २ उ० ।

अप (ए) निवृत्त-अप्रतिवृत्त-त्रि० । प्रतिबन्धरहिते, अप्रतिवृत्त-प्रयोगः, प्रथ० १०४ डा० । “अप्रतिवृत्तो अनलो व” प्रथ० ५ सम्प्र० डा० । महा० । पञ्चा० । अप्रतिवृत्तितेऽनुप-हते, पौ० ६ वि० ।

अप (ए) निवृत्त्या-अप्रतिवृत्ता-स्त्री० । मनसि निरभि-प्यङ्गतायाम्, नीरागावे, वस्त० ३० अ० । तत्फलम्—

अप्राविश्यात् ए जंते ! जीवे किं जगयइ ? । अप-डिवाङ्मया ए णं निस्संगत्तं जणयइ, निस्संगत्तं जीव एगे एगमचित्ते दिया यराओ य अनज्जया ॥ अप-डिवाङ्मया विहरइ ।

अप्रतिवृत्ततया मनसि निरभिप्यङ्गताया निःसङ्गत्वं बहिः स-ङ्गाभावं जनयति, निःसङ्गत्वेन जीव एको रागादिविक्रान्तया तन एवैकाग्रचित्तो धर्मेकतानमना एकाग्रता नवन्ध रहित्वा-भ-दिवा च रात्रौ वाऽसज्जन्, कोऽर्थः ?—सर्वदा बहिः सङ्ग त्यजन् अप्रतिवृत्तत्वात् विहरति । कोऽभिप्रायः ?—निरागताः प्रतिबन्ध-विकलो मासकल्पादिनां च विहारेण पर्यवति । वस्त० २९ अ० ।

अप (ए) निवृत्त-वृत्त-अप्रतिवृत्त-वृत्त-उ० । अप-प्रतिवृत्तस्य विहारऽप्रतिवृत्तविहारः । अत्रादिषु सर्वमात्रेषु अभि-प्यङ्गरहितत्वेनेकवाऽनवस्थानं, प्रथ० । अप्रतिवृत्तस्य सदा सर्व-कालमभिप्यङ्गरहित इत्यर्थः । गुरुपदेशेन हेतुभूतेन । क ? इत्याह-सर्वत्राद्येषु अत्रादिषु । तत्र अत्रे आत्रकादौ, क्षेत्रे निर्वातवस-त्यादौ, काले शरदादौ, भावे शरीरोपचयादौ, अप्रतिवृत्तः । किमित्याह-मासादिविहारेण सिद्धान्तप्रसिद्धेन विहारे विहारं कुर्यात् । यथाचित्तं संहननाद्यौचित्येन नियमादवश्यमात्रं धत्त । एतदुक्तं जवान-अत्रादिप्रतिवृत्तः सुखलिप्सुनया तावदेकत्र न तिष्ठेत्, किं तर्हि, पुष्टालम्बनेन मासकल्पादिना, विहारोऽपि च द्रव्याद्यप्रतिवृत्तस्यैव सफलः । यदि पुनरमुकं नगरादिकं गत्वा तत्र महर्षिकान् आचक्रानुपाज्जयामि, तथा च करोमि, यथा मा विहायापरस्य ते जना न भवन्तीत्यादिद्रव्यप्रतिबन्धेन, तथा-निवातवसत्यादिजनितरत्युत्पादकममुकं क्षेत्रमिदं तु न तथाविधमित्यादि क्षेत्रप्रतिबन्धेन, तथा-परिपक्वसुरजिशालादि-सस्यदर्शनादिरमणीयोऽयं विहरता शरत्कालादिरित्यादिकालनिबन्धेन, तथा-रक्षणधमधुराद्याहारादिलाभेन तत्र गतस्य म-म शरीरपुष्ट्यादिमुखं भविष्यत्यथ न तत् संपद्यते । अपरं च-वमुद्यतविहारेण विहरन्तं मामेवोद्यतं शोका भाग्यन्यमुकं तु शिथिलमित्यादिनावप्रतिबन्धेन च मासकल्पादिना विहरति, तदाऽस्मां विहारेऽपि कार्यासाधक एव । तस्मादवस्थानं विहारे वा अत्राद्यप्रतिवृत्तस्यैव साधकं धत्त । प्रथ० १०४ डा० ।

अप (ए) निवृत्तमान-अप्रतिवृत्तमान-त्रि० । शब्दा-स्तरावयनवधारयति, अ० ६ ज० ३३ उ० ।

अप्रत्युद्गमान-त्रि० । वैराग्यतमानस-वादनपट्टिमाणमानसे, न० ए श० ३३ उ० । ओ० ।

अप (ए) निवार-अप्रतीकार-पुं० । व्यसनापरित्राणे, प-ञ्चा० २ वि० । भाषा० ।

अप (ए) डिल्ल-अप्रतिरूप-त्रि० । अपगनुवृत्त्यात्मके वि-

नये, वश० ए अ० १ उ० ।

अप (ए) निवृत्त-अप्रतिवृत्त-त्रि० । न० त० । असंजाते, डा० १ अ० ।

अप (ए) दिल्लसम्पत्तरयणपडिल्ल-अप्रतिलब्धमम्यक्त्व-रत्नप्रतिलम्भ-त्रि० । असंजातविपुलकुसुमसमुद्भवे, डा० १ अ० ।

अप (ए) दिल्लेस्म-अप्रतिलेश्य-त्रि० । अतुलमतोवृत्तिषु, “अप्राविशेस्मासु सामणण्या दांता इणमेव णिमांथं पावयणं पुराओ काउं निहरति” श्री० ।

अप (ए) दिल्लेहण-अप्रत्युपेक्षण-न० । न प्रत्युपेक्षणमप्रत्युपेक-णम् । गोचरापन्नस्य शय्यादेभ्यश्चुपाऽनिरीक्षणे, भाष० ६ अ० ।

अप (ए) दिल्लेहणासंल-अप्रतिद्वेखनाश-त्रि० । दृष्ट्या प्रमाज्जनशीले, कल्प० ।

अप (ए) दिल्लेहिय-अप्रतिशेखि-प्रत्युपेक्ष-त-त्रि० । जीवरकार्यं चक्षुषाऽनिरीक्षिते, उपा० १ अ० ।

अप (ए) दिल्लेहियदुष्प-दिल्लेहियउच्चारणामवणजूमि-अ-प्रत्युपेक्षितदुष्पत्युपेक्षितोच्चारणप्रभवणजूमि-स्त्री० । अप्रत्युपे-क्षिता जीवरकार्यं चक्षुषा न निरीक्षिता दुष्प्रत्युपेक्षिताऽस-म्यग निरीक्षिता उच्चारः पुरीषः प्रभवणं मूत्रं तयोर्निमित्तं भूमिः स्थगिडलमप्रत्युपेक्षितदुष्प्रत्युपेक्षितोच्चारप्रभवणभूमिः । पोषधोपवासस्य तृतीयातिचारभेदे, उपा० १ अ० । ध० । आ० चू० ।

अप (ए) दिल्लेहियदुष्प-दिल्लेहियसिज्जासंधारय-अप्रत्युपेक्षि-तदुष्प्रत्युपेक्षितशय्यामस्तारक-पुं० । अप्रत्युपेक्षितो जीवर-कार्यं चक्षुषा न निरीक्षित उद्भ्रान्तचेतोवृत्तितयाऽसम्यग्नि-रीक्षितः शय्या शयनं तदर्थं संस्तारकः । कुशकम्बलफल-कादि शय्यासंस्तारकः । ततः पदत्रयस्य कर्मधारयं भवत्य-प्रत्युपेक्षितदुष्प्रत्युपेक्षितशय्यासंस्तारकः । पोषधोपवासस्य प्रथमातिचारभेदे, अतिचारत्वं चाम्य उपभोगस्यातिचारहे-तुत्वात् । उपा० १ अ० । आ० चू० । पञ्चा० ।

अप (ए) दिल्लेहियपणग-अप्रतिशेखितपञ्चक-न० । त-लो १ आलिङ्गनिका २ मस्तकोपधान ३ गल्लमसूरिका ४ आस-नकिया ५ पञ्चकं, जीत० ।

अप (ए) दिल्लोमया-अप्रतिद्वोमता-स्त्री० । आनुकूल्ये, अ० २५ श० ७ उ० । स्वा० ।

अप (ए) दिवाङ् (ए)-अप्रतिपातिन-त्रि० । प्रतिपत्तनशीलं प्र-तिपाति, न प्रतिपाति अप्रतिपाति । सदाऽवस्थायिनि, न० । अनुप-रतस्वभावं, ध० ३ अधि० । आमरणान्तभाविनि, आ० म० प्र० । आकवलतोत्पत्तेः स्थिरं, कल्प० । स्था० । केषलज्ञानादवागं प्र-शमनुपयाति अवधिज्ञानविशेषे, न० । विशेषः । आ० म० ।

से किं तं अपडिवाङ्मं ओहिनाणं ? अपडिवाङ्मं ओहिना-णं जेणं अलोमस्स एगमावि आगामपपमं जाणइ, पामइ, नेणे परं अपडिवाङ्मं ओहिनाणं । सेत्तं अपडिवाङ्मं ओ-हिनाणं ॥६॥

(से किं तमित्यादि) अथ किं तदप्रतिपात्यवधिज्ञानम् ? सूरि-

राह-अप्रतिपात्यवधिज्ञानं, येनावधिज्ञानिनालोकस्य संबन्धि-
नमकमप्याकाशप्रदेशम्, आस्तां बहुनाकाशप्रदेशानित्यपि श-
ब्दार्थः । पश्येत् । एतच्च सामर्थ्यमात्रमुपपद्यते न त्वलोके कि-
ञ्चिदप्यवधिज्ञानस्य द्रष्टव्यमस्ति, एतच्च प्रागेवोक्तम् । तत आ-
रभ्याऽऽप्रतिपत्त्या केवलप्राप्तेरवधिज्ञानम् । अयमत्र भावार्थः-
एतावति क्षयोपशमे संप्राप्ते सत्यात्मा विनिर्हितप्रधानप्रतिपक्ष-
बोधसंघाननरर्पांतरिषु न भूयः कर्मशक्त्या परिभूयते, किन्तु
समाप्तादिनैतावदालोकजयाप्रतिनिधुस्तः शेषमपि कर्मशक्तु-
संघाने विनिर्जित्य प्राप्नोति केवलराज्यधिर्यामानं, तदेतदप्रति-
पात्यवधिज्ञानम् । तदेवमुक्ताः षडप्यवधिज्ञानस्य भेदाः ।

सम्प्रति छव्याद्यपेक्षयाऽवधिज्ञानस्य भेदान् विस्तयति-

तं समासञ्चो चउच्चिहं पस्यत्तं । तं जहा-द्वञ्चो, खेत्तञ्चो,
काज्ञञ्चो, भावञ्चो । तत्तय दव्वञ्चो णं ओहिनाणं । जह-
ञ्चो अणंताइं रुविद्वञ्चं जाणइ, पासइ । उक्कोसेणं सव्वइं
रुविद्वञ्चं जाणइ, पासइ । खेत्तञ्चो णं ओहिनाणं । जह-
ञ्चो अंगुल्लसस असं खज्जइ भागं जाणइ, पासइ । उक्को-
सेणं अमखिज्जाइं अल्लोगे लोमप्पमाणमित्ताइं खंमाइं जा-
णइ, पासइ । काज्ञञ्चो णं ओहिनाणं । जहञ्चो आवलि-
याए असखिज्जइ भागं जाणइ, पासइ । उक्कोसेणं असखि-
ज्जाओ उस्मप्पणीओ अवसप्पण।ओ अर्ययमाणायं च
कालं जाणइ पासइ । भावञ्चो णं ओहिनाणं । जहञ्चो
अणंते जावे जाणइ पासइ । उक्कोसेणं वि अणते भावे
जाणइ, पासइ । सव्वभावाणम तज्जागं जाणइ, पासइ ॥

“ओहीजवपच्चइओ, गुणपच्चइओ य वसिओ रुविहो ।

तस्स य बहू विगप्पा, दव्वे खेत्ते य काञ्चे य ॥ १ ॥

नेरइय-तित्तकारा, ओहिस्स बाहिरा हुंति ।

पासंति सव्वओ खलु, संसा देसेण पासंति ” ॥ २ ॥

सेत्तं ओहिनाणं ॥ ने० ।

(टीका चास्य ‘ओहि’ शब्दे तृतीयभागे १४१ पृष्ठे अवधि-
ज्ञानप्रकरणेन गतार्था सुगमा च न ह्यप्यन्यस्तेति)

अप (प) निःसंलीण-अप्रतिसंलीन-त्रि० । अकुशलंन्द्रि-
यकषायाद्यनिरोधके, स्था० ।

तस्य च त्राणि सूत्राणि-

चत्तारि अपदिमंलीणा पस्यत्ता । तं जहा-कोहअपमिसं-
लीणे, माणअपमिसंलीणे, मायाअपमिसंलीणे, लोभ-
अपमिसंलीणे ॥

पुनः-

चत्तारि अपदिमंलीणा पस्यत्ता । तं जहा-माणअपमिसं-
लीणे, बइअपमिसंलीणे, कायअपमिसंलीणे, इंदिय-
अपमिसंलीणे ॥ स्था० ४ ठा० २ उ० ।

(टीका चास्य प्रतिसंलीनस्यैव भावनीया)

चंच अपमिसंलीणा पस्यत्ता । तं जहा-सोइंदियअपदि-

संलीणे, जाव फासिंदियअपमिसंलीणे । स्था० ५ ठा० २ उ० ।

अप (प) निःपुणेत्ता-अप्रतिश्रुत्य-अव्य० । प्रतिभवणमक-
त्वेत्यर्थे, आच० ४ अ० ।

अपदिमेह-अप्रतिषेध-पुं० । अनिवारणे, पञ्चा० ६ विध० ।

अपदिस्सावि (ण)-अप्रतिस्साविन-त्रि० । पाषाणायोमयमा-
जनं न प्रतिस्त्रयति । प्रतिस्त्रयणराहिते, दर्श० ।

अप (प) निःइ-अप्रतिहृत्य-अव्य० । अर्पणमकृतेत्यर्थे, सू० ३ उ० ।

अप (प) दिहणंत-अप्रतिगृह्य-त्रि० । तद्वचनमधिकुट्टयति,
सू० १ उ० ।

अप (प) दिहय-अप्रतिहत-त्रि० । अप्रतिघातगृहिते अक्षगिरिते,
ज्ञा० १६ अ० । कटकुट्टापसंतादिभिरस्खलिते, स० १ सम० ।
अविसंवादेक, आ० १ अ० । केनापि अनिवारिते, उक्त० ११ अ० ।
अन्येभ्यः लङ्घयितुमशक्य, उक्त० ११ अ० ।

अप (प) निःइयगइ-अप्रतिहतगति-त्रि० । अप्रतिहनविहारे,
“अपदिहयगइ नामं नाम य एगगयं जगरे जगरे पंवरायं
दंज्जेने य जिहंइए” प्रश्न० ५ सम्ब० द्वा० । संयमे गतिः प्रवृ-
त्तिर्न हन्यतेऽस्य कथाञ्चिदित भावः । स्था० ६ ठा० ।

अप (प) निःइयवत्तायप वकम्म-अप्रतिहतप्रत्याख्यातपा-
पमिन्-त्रि० । प्रतिहतं निराकृतमतीतकालकृतं, निन्द्यादिकर-
णेन प्रत्याख्यातं च यज्जितमनाग वकालविषये पापकर्म माणालि-
पातादि येन स अप्रतिहतप्रत्याख्यातपापकर्मा, तन्निषेधादप्रति-
हतप्रत्याख्यातपापकर्मा । अनिविद्धानां तानागतपापकर्माणि, ज०
१ श० १ उ० ।

अप (प) निःइयवत्त-अप्रतिहतवत्त-त्रि० । अप्रतिहतं केना-
प्यनिर्वायेन बलं यस्य स अप्रतिहतवत्तः (उक्त०) अप्रतिह-
तमन्येभ्यः लङ्घयितुमशक्यं बलं सामर्थ्यमस्येति अप्रतिहतवत्तः
स इजसामर्थ्ययति, उक्त० ११ अ० ।

अप (प) दिहयवरणाणदंमणधर-अप्रतिहतवरज्ञानदर्शनधर-
पुं० । अप्रतिहते कटकुट्टादिभिरस्खलिते, अविसंवादेक वा । अत-
एव क्वायिकत्वाद्वा धरे प्रधाने ज्ञानदर्शने केवलज्ञाने विशेष-
सामान्यबोधात्मके धारयति यः स तथा । केवलज्ञानदर्शनाप-
पयुक्ते जिने, अ० १ श० १ उ० । स० । औ० ।

अप (प) निःइयसासण-अप्रतिहतशासन-त्रि० । ६ ब० । अक्ष-
यिमतज्ञ, “अपदिहयसासणं अ सेणयइ” ज्ञा० १६ अ० ।

अप (प) निःइयारय-अप्रतिहारक-पुं० । न० । प्रत्यर्पणायोग्ये
शय्यासस्तारके, आच० २ ध्रु० २ अ० ३ उ० ।

अप (प) टीकार-अप्रतीकार-त्रि० । सूतिकर्मादिरहिते, “किं ते
सात्त्वहतपदस्तुदधेयणअपमीकारमरुविज्जमणा शिखमउ-
त्विग्गवासज्जाणं” प्रश्न० १ आ० १ द्वा० ।

अप (प) रूपपण-अप्रत्युत्पन्न-त्रि० । अनागमिके प्रतिपत्त्यकुश-
ले, “अपकुप्पणं य तदि, कहेइ लङ्घयित्तां अण्णे” । स्य० ६
उ० । जि० चू० ।

अपठम-अपथम-त्रि० । न० त० । प्रथमताधर्मरहिते अनादौ,

अप (पप) मज्जिस्ता—अप्रमार्ज्य—अव्य० । प्रमार्जनामकृतेत्यर्थे,
 “पास्तार्हसागारिण्ये, अपमज्जिस्ता षि संजमो होइ । तं चैव
 पमज्जते, असागारिण्ये संजमो होइ ॥” प्रव० ६६ ब्रा० ।

अप (५५) मज्जिय-अप्रमार्जित-त्रि० । रजोहरणवस्त्राञ्जलादि-
नाऽविशोधिते, प्रथ० ६ द्वा० ।

अप (५५) मज्जियचारि (८)-अप्रमार्जितचारिण-पुं० । अप्रमा-
र्जित, अवस्थाननिषीदनशयनादिकरणनिकृषाद्यादिपरिष्ठापने
च कुर्वन्ति, “ अपमार्जित्यचारीया वि प्रवह, ” इति वष्टु समाधि-
स्थानम् । दशा० १ अ० । प्रश्न० ।

अप (५५) मज्जियदुष्पमज्जियउच्चारपासवणजूमि-अप्रमार्जित-
दुष्पमार्जितोच्चारप्रसवणजूमि-स्त्री० । पाषधोपवासस्याति-
चारभेदे, उपा० १ अ० । आच० ।

अप (५५) मज्जियदुष्पमज्जियसिज्जासंयार-अप्रमार्जितदुष्पमा-
र्जितशय्यासंयार-पुं० । पाषधोपवासस्यातिचार, इह प्रमार्ज-
नं शय्यादौ सेवनकाले वस्त्रोपान्तादिनेत दुष्टमविधना प्रमार्ज-
नं दुष्पमार्जनम् । आच० ६ अ० । उपा० ।

अप (५५) मत्त-अप्रमत्त-त्रि० । न प्रमत्तोऽप्रमत्तः । यद्वा नास्ति
प्रमत्तमस्येत्यप्रमत्तः । पं० सं० १ द्वा० । आच० । अज्ञाननि-
ष्ठाविकथादिवष्टुप्रमादरहितं, ग० २ अधि० । आ० । ते च
प्रायो जिनकल्पिक-परिहागविशुद्धिक-यथालम्बकल्पिक-प्रात-
माप्रतिपन्नाः, तेषां सन्तोषयोगमम्भवान् । न० । स० । न नि-
द्यते प्रमत्तः प्रमादो मर्यादवयवकपायविकथाप्रमादक्या यस्य ।
अप्रमादिति, “ अहो य रात्रो य अप्रमत्तेण हुंति ” प्रश्न०
॥ सम्ब० द्वा० । निष्ठादिप्रमादरहितं, “ अप्रमत्ते समादिप
उभाह ” आच० १ ध्रु० ए अ० २ उ० । “ अप्रमत्ते सया
परिक्रमेजा ” आच० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । “ अप्रमत्ते जप
गिच्छ ” (दश०) । “ सुस्मत्तप्रायज्यमपमत्ते ” (दश०)
प्रयत्नवति च । “ अप्रमत्तो अहिंसो ” । दश० १ अ० ।

अप (५५) मत्तसंजय-अप्रमत्तसंयत-पुं० । न प्रमत्तोऽप्रमत्तः,
नास्ति वा प्रमत्तमस्यासावप्रमत्तः, स चासौ संयतश्चाप्रमत्त-
संयतः । कर्म० ३ कर्म० । प्रथ० सर्वप्रमादरहिते सप्तमगुणस्था-
नकवर्तिनि, स० १४ सम० ।

स च-

अपमत्तो दुविहो-कमायअपमत्तो य, जोगअपमत्तो
य । तत्थ कमायअपमत्तो दुविहो-खीणकसाओ, निग्गह-
परो य । एत्थ निग्गहपरेण अहिगारो कट्ठं तस्म अप्प-
मत्तत्तं भवति ? कोहोदयनिरोहो वा, उदयपत्तस्स वा विफ-
लीकरणं, एवं जाव लांभो ति । जोगअपमत्तो मणवयणका-
यजोगेहिं तिहिं व गुत्तो । अहवा अकुसलमणनिरोहो,
कुसलमणउदीरणं वा मणसो वा एगत्तो जावकरणं ।
एवं वडए वि, एवं काए वि, तथा इंदिएमु सोइंदियविसय-
पयारनिरोहो वा । सोइंदियविसयए तेषु वा अत्थेसु
रागदोसविणिग्गहो, एस अपमत्तो । आ० च० ४ अ० ।

तस्य काशः-

अपमत्तसंजयस्स एं भंते ! अपमत्तसंजये वट्टमाणस्स
सव्वावि य णं अपमत्तप्पाकाज्जओ केव चिरं होइ ? मंभिया !

एगं जीवं पडुच्च जहएणेणं अतो मुहुत्तं उकोसेणं पुच्चकोटी
देसूणा णाणा जीवे पडुच्च सव्वप्पं; सेवं जंते ! जंते ! ति ।

(जहणेणं अतो मुहुत्तं ति) किलाप्रमत्ताकायां वर्तमान-
स्यान्तमुहुत्तमध्ये मृत्युर्न भवतीति; चूर्णिकारमतं तु प्रमत्तसं-
यतवर्जः सर्वोऽपि सर्वाधरतोऽप्रमत्त उच्यते, प्रमादाभावात् ।
स चोपशमभ्रणी प्रतिपद्यमानो मुहुर्ताभ्यन्तरे काशं कुर्वन् जघ-
न्यकाशां लज्जत इति; देशान्तर्यकोटी तु केषलिनमाश्रित्येति ।
(नाणा जीवे पडुच्च सव्वप्प) इत्युक्तम् । अथ सर्वाकाशाधि-
भावात्तरप्ररूपणायाऽऽह-भंते ! जंते ! ति इत्यादि । भ० ३ श० ३
उ० । पञ्चा० । न० ।

अप (५५) मत्तसंजयगुणद्वारा-अप्रमत्तसंयतगुणस्थान-न० ।
सप्तमे गुणस्थानके, प्रथ० १२४ द्वा० ।

अप (५५) माण-अप्रमाण-न० । प्रमाणातिरिक्ते, वृ० ३३० । यदा
भिद्धान्ते पुरुषस्याहार उक्तोऽस्ति तस्मादाहारप्रमाणात् स्वादु
लोभेन अधिकमाहारं करोति, तदाऽप्रमाणो द्वितीय आहारदोषः ।
उत्त० २४अ० । ('प्रमाण' शब्देऽस्य विवृतिः) प्रामाण्यविरुद्धे, रत्ना० ।
प्रसङ्गायातमप्रामाण्यरूपमपि धर्मं प्रकटयन्ति-

तदितरस्त्वप्रामाण्यमिति ॥ १९॥

तस्मात्प्रमेयाव्यभिचारित्वादिनरत्त प्रमेयव्यभिचारित्वप्रमा-
णाय प्रत्येयम् । प्रमेयव्यभिचारित्वं च ज्ञानस्य स्वव्यातिरिक्त-
प्राज्ञापेक्षैव लक्षणायम्, स्वास्मिन् व्यभिचारस्यासंज्ञात् ।
तेन सर्वं ज्ञानं स्वापेक्षया प्रमाणमेव, न प्रमाणाभासम् ।
बहिर्गर्थापेक्षया तु किञ्चित्प्रमाणम्, किञ्चित्प्रमाणाभासम् ।
रत्ना० १ परि० ।

अप (५५) माणजोइ (१)-अप्रमाणभोजिन-त्रि० । अविशत-
कवलाधिकारहारजोत्तरि, प्रश्न० ३ सम्ब० द्वा० ॥

अप (५५) माय-अप्रमाद-पुं० । न प्रमादोऽप्रमादः । प्रमाद-
वर्जनलक्षणं पण्डितयोगसंग्रहे, स० ३२ सम० ।

तत्र उदाहरणम्-

रायगिह मगहसुंदरि-मगहसिरी कुसुमसत्थपक्खेवो ।

परिहरिअ अपमत्ता, नट्ठंगी अन्नवी चुका ॥ १ ॥

पुणे राजगृहेऽत्रास्ती-जरासन्धो महानृपः ।

गायक्यौ तस्य मगध-सुंदरीमगधभ्रियौ ॥ १ ॥

चेन्नासौ स्यात्तदैकाऽहं, राजा च स्याद्वशे मम ।

मगधभ्रिस्ततो दुष्टा, तस्या नाट्यस्य वासर ॥ २ ॥

विषभाषितसौवर्ण-केसरयितसूचिभिः ।

संचलितैः कर्णिकारैः, रङ्गोत्सुकमपुजयत् ॥ ३ ॥

अक्का मगधसुन्दर्या, विज्ञाक्याभ्युदते स्म तान् ।

किमेषु कर्णिकारेषु, न लीयन्ते मधुमताः ॥ ४ ॥

सदोषाणि स्फुटं पुष्पा-ण्येतान्यत्र च चेदहम् ।

द्रक्ष्ये यांयानि नात्वाया, भाषितानि विषेण वा ॥ ५ ॥

प्राप्त्यन्ता स्यान्मम तन-स्तदुपायेन बोधये ।

अत्रान्तरेऽवतीर्णा च, रङ्गे मगधसुन्दरी ॥ ६ ॥

मङ्गले गीयमानेऽक्का, प्रागायत्तिकात्मिमां- ।

पत्ते वसंतमासे, एआओ अपमोइअम्मि घुट्टम्मि ।

मूत्तूण कम्मिआरएँ, भमरा संवंति च्छुअकुसुमाई ॥ १ ॥

भुत्वा गीतिमपूर्वा तां, जहो मगधसुन्दरी ।

कर्णिकाराणि वृष्टानि, तत्परीहारतस्तथा ॥ ७ ॥

गीतं नृत्तं च साक्षेपं, छतिना नाप्रमादतः ।

कर्तव्या साधुनाऽप्येवं, सर्वदाऽप्यप्रमादिता ॥ ८ ॥

आ० क० । आ० १ । आ० २ । प्र० १ । प्रमादानाये, आ० १ । आ० २ । आ० ३ । आ० ४ । आ० ५ । आ० ६ । आ० ७ । आ० ८ । आ० ९ । आ० १० । आ० ११ । आ० १२ । आ० १३ । आ० १४ । आ० १५ । आ० १६ । आ० १७ । आ० १८ । आ० १९ । आ० २० । आ० २१ । आ० २२ । आ० २३ । आ० २४ । आ० २५ । आ० २६ । आ० २७ । आ० २८ । आ० २९ । आ० ३० । आ० ३१ । आ० ३२ । आ० ३३ । आ० ३४ । आ० ३५ । आ० ३६ । आ० ३७ । आ० ३८ । आ० ३९ । आ० ४० । आ० ४१ । आ० ४२ । आ० ४३ । आ० ४४ । आ० ४५ । आ० ४६ । आ० ४७ । आ० ४८ । आ० ४९ । आ० ५० । आ० ५१ । आ० ५२ । आ० ५३ । आ० ५४ । आ० ५५ । आ० ५६ । आ० ५७ । आ० ५८ । आ० ५९ । आ० ६० । आ० ६१ । आ० ६२ । आ० ६३ । आ० ६४ । आ० ६५ । आ० ६६ । आ० ६७ । आ० ६८ । आ० ६९ । आ० ७० । आ० ७१ । आ० ७२ । आ० ७३ । आ० ७४ । आ० ७५ । आ० ७६ । आ० ७७ । आ० ७८ । आ० ७९ । आ० ८० । आ० ८१ । आ० ८२ । आ० ८३ । आ० ८४ । आ० ८५ । आ० ८६ । आ० ८७ । आ० ८८ । आ० ८९ । आ० ९० । आ० ९१ । आ० ९२ । आ० ९३ । आ० ९४ । आ० ९५ । आ० ९६ । आ० ९७ । आ० ९८ । आ० ९९ । आ० १०० ।

प्रमादो न कार्यः—

अद्विष्टं ताण्डिं सम्मं संघमियवं जडयवं परकमियवं, अस्मिन् च तां अद्वे नो पमाएवं जवड, असुयाणं धम्माणं सम्मं सुणण्याए अन्नुट्टेयवं, सुयाणं धम्माणं आंगिएहयाए ओवहारण्याए अन्नुट्टेयवं जवड, तवाणं कम्माणं संजमेणं अकरण्याए अन्नुट्टेयवं जवड, पोराणाणं कम्माणं तवमा विगिचण्याए विमोहण्याए अन्नुट्टेयवं जवड, असंगिहियपरिजणस्म संगिएहयाए अन्नुट्टेयवं जवड, सेहं आयागोयं गहण्याए अन्नुट्टेयवं जवड, गिलाणस्म अगिहयाए वेयावचं करण्याए अन्नुट्टेयवं जवड, साहम्पियाणं अह्मियाणं उपपन्निं तत्थ अणिस्मिअवस्मिअ अपक्खगाहं मज्जत्यजावचं कट्ठाणु साहम्पिया अप्पसदा अप्पज्जा अप्पतुमत्तमा उवसायण्याए अन्नुट्टेयवं जवड ।

कण्ठ्यम् । नगरमष्टासु स्थानेषु वस्तुषु नम्यगघटितव्यम्-अप्राप्तेषु योगः कार्यः । यतितव्यम्-प्राप्तेषु तद्विवेकार्थं यत्नः कार्यः । पराक्रमितव्यम्-शक्तिरूपेण तत्प्राप्तये पराक्रम उत्साहातिरेको विधेयः । किं बहुना ? एतस्मिन्प्रश्नान्तरकृते च ज्ञेयमाणेऽर्थे न प्रमादनीयम्-न प्रमादः कार्यो भवति । अश्रुतानामनाकर्णितानां धर्माणां भूतभेदानां सम्यक् भवणतयै वाऽन्युत्थातव्यमभ्युपगन्तव्यं जयति । एव श्रुतानां श्रोत्रेन्द्रियविषयीकृतानामवब्रह्मणतयै मनोविषयीकरणतयोपधारणतयै अविच्युतिस्मृतिवामनाविषयीकरणतयैत्यर्थः । (विगिचण्याए स्ति) विवेचना निजगत्यर्थः, तस्यै । अत एव आत्मनो विशुद्धिर्विशोधना, अकलङ्क्यम्; तस्यै इति । असंगृहीतस्यानाश्रितस्य, परिजनस्य शिष्यवर्गस्येति । (सेहं ति) विभक्तिपरिणामाच्चैककृत्याजितवप्रवर्जितस्य, (आयागोयं ति) आचारः साधुसमाचारस्तस्य गोचरो विषयो व्रतवृत्तादिराचारगोचरः । अथवा-आचारश्च ज्ञानादिविषयः पञ्चधा, गोचरश्च त्रिका-चर्येणाचारगोचरम् । इह धित्तविपरिणामाच्चाचारगोचरस्य प्रदण्णतायां शकृण शैकृमाचारगोचरं प्रादयितुमित्यर्थः । (अगिहयाए स्ति) अग्न्या अस्त्रेदेनेत्यर्थः । वैशाख्यं प्रतीति देवः । (अघिगणानि स्ति) विरोध, तत्र साधर्मिकेषु निश्चितं रागः, कषाश्रितं द्वेषः । अथवा-निश्चितमाहारादिलप्सा, उपाश्रितं शिष्यकुलाद्यपेक्षा । तद्वर्जितो यः सोऽनिश्चितोपाश्रितः । न पक्वं शास्त्राधिष्ठितं गृहानात्यपक्वमाह । अत एव मध्यस्थतावं भूतः प्राप्तो यः स तथा । स भवेदिति शेषः । तेन च तथाभूतेन कथं नु केन प्रकारेण साधर्मिकाः साधवः, अल्पशब्दा विगततराटामहाधनयः, अल्पज्ज्ञा विगततथाविधप्रकीर्णवचनाः, अप्पतुमत्तमा विगतक्रोधना वि-कारविशेषाः जाविध्यन्तीति जावयतोपशमनायाधिकरणस्याभ्युत्थातव्यं प्रवर्तते । स्था० ८ उ० ।

किञ्च-

अणुपरमं नाणी, एो पमाए कयाइ वि ।

आयुत्ते सया धीरे, जायमायाए जावए ।

“अणुपरमं” इत्याद्यनुष्टुप् । न विद्यते अणुः परमः प्रमा-नोऽस्मादित्यन्यपरमः संयमः, तं ज्ञानी परमार्थवित्तो प्रमादयेत्, तस्य प्रमादं न कुर्यात्कदाचिदपि । यथा आप्रमादयत्ता भवति तथा दर्शयितुमाह-(आयुत्ते इत्यादि) इन्द्रियनाह-न्द्रियात्मना गुप्त आत्मगुप्तः । सदा सर्वकालम्, यात्रा संयम-यात्रा, तस्यां मात्रा यात्रामात्रा । मात्रा च-‘अत्राहारो वा सहे’ इत्यादि, तथाऽऽत्मानं यापयेद्, यथा विषयानुदीरणेन दीर्घकाले संयमाधारदेहप्रतिपादने भवति तथा कुर्यात् । आ० १ । आ० २ । आ० ३ । आ० ४ । आ० ५ । आ० ६ । आ० ७ । आ० ८ । आ० ९ । आ० १० । आ० ११ । आ० १२ । आ० १३ । आ० १४ । आ० १५ । आ० १६ । आ० १७ । आ० १८ । आ० १९ । आ० २० । आ० २१ । आ० २२ । आ० २३ । आ० २४ । आ० २५ । आ० २६ । आ० २७ । आ० २८ । आ० २९ । आ० ३० । आ० ३१ । आ० ३२ । आ० ३३ । आ० ३४ । आ० ३५ । आ० ३६ । आ० ३७ । आ० ३८ । आ० ३९ । आ० ४० । आ० ४१ । आ० ४२ । आ० ४३ । आ० ४४ । आ० ४५ । आ० ४६ । आ० ४७ । आ० ४८ । आ० ४९ । आ० ५० । आ० ५१ । आ० ५२ । आ० ५३ । आ० ५४ । आ० ५५ । आ० ५६ । आ० ५७ । आ० ५८ । आ० ५९ । आ० ६० । आ० ६१ । आ० ६२ । आ० ६३ । आ० ६४ । आ० ६५ । आ० ६६ । आ० ६७ । आ० ६८ । आ० ६९ । आ० ७० । आ० ७१ । आ० ७२ । आ० ७३ । आ० ७४ । आ० ७५ । आ० ७६ । आ० ७७ । आ० ७८ । आ० ७९ । आ० ८० । आ० ८१ । आ० ८२ । आ० ८३ । आ० ८४ । आ० ८५ । आ० ८६ । आ० ८७ । आ० ८८ । आ० ८९ । आ० ९० । आ० ९१ । आ० ९२ । आ० ९३ । आ० ९४ । आ० ९५ । आ० ९६ । आ० ९७ । आ० ९८ । आ० ९९ । आ० १०० ।

अपरं च-

उदाहु वीरे अप्पमादो महामोहे अलं कुमलस्स पमा-एणं संति मरणं संपेहाए निजुरधम्मं संपेहाए ॥

(उदाहु इत्यादि) उदाहरण्येन आदांतवाद् । कोऽसौ ? वीरः, अयगतसंसारभयः, तीर्थकृदित्यर्थः । किमुक्तवान् ? तदेव, पूर्वोक्तं वा दर्शयति-अप्रमादः कस्यचिः । क ? महामोहे अज्ञानमि-थक् एव महामोहकारणत्वात् महामोहः तत्र, प्रमादयता न जाव्यम् । आह-(अज्ञमित्यादि) अत्र पर्याप्तम् । कस्य ? कुश-स्य निपुणस्य-सूत्रमेकिणः । केनालम् ? मयाविषयकपायनिष्ठा-विकथारूपेण पञ्चविधेनापि प्रमादेन, यतः प्रमादो दुःखाद्यभि-गमनायोक्त इति स्यात् । किमात्रस्य प्रमादेनालम् ? इत्युच्यते । (संति इत्यादि) शमन शान्तिरशेषकर्मापगमः, अतो मोक्ष एव शान्तिरिति । अयन्ते प्राणिनः पौनःपुन्येन यत्र चतुर्गतिकं संसारं स मरणः संसारः । शान्तिश्च मरणश्च शान्तिमरणं, समाहारद्वन्द्वः । तस्मैप्रेक्ष्य पर्यालोच्य, प्रमादयतः संसारानुपरमस्तत्प-रित्यागाच्च मोक्ष इत्येताद्विचार्येति हृदयम् । स चाकुशलः प्रेक्ष्य विषयकपायप्रमादं न विद्वद्यात् । अथ च ज्ञान्या रूपदा-मेन मरणं मरणावधिः, बावत्तिष्ठतो यत्पक्षं भवति तत्पर्यालो-च्य प्रमादं न कुर्यादिति । किञ्च-(भिजुर इत्यादि) प्रमादो (ह विषयाभिष्वङ्गरूपः शरीराधिष्ठानस्य च शरीरं भिजुरधम्मं स्व-त एव जिघत्त इति । जिदुरं स एव धर्मः स्वभावां यस्य तज्जि-दुरधम्मः । एतत्समीक्ष्य पर्यालोच्य प्रमादं न कुर्यादिति संबन्धः । आ० १ । आ० २ । आ० ३ । आ० ४ । आ० ५ । आ० ६ । आ० ७ । आ० ८ । आ० ९ । आ० १० । आ० ११ । आ० १२ । आ० १३ । आ० १४ । आ० १५ । आ० १६ । आ० १७ । आ० १८ । आ० १९ । आ० २० । आ० २१ । आ० २२ । आ० २३ । आ० २४ । आ० २५ । आ० २६ । आ० २७ । आ० २८ । आ० २९ । आ० ३० । आ० ३१ । आ० ३२ । आ० ३३ । आ० ३४ । आ० ३५ । आ० ३६ । आ० ३७ । आ० ३८ । आ० ३९ । आ० ४० । आ० ४१ । आ० ४२ । आ० ४३ । आ० ४४ । आ० ४५ । आ० ४६ । आ० ४७ । आ० ४८ । आ० ४९ । आ० ५० । आ० ५१ । आ० ५२ । आ० ५३ । आ० ५४ । आ० ५५ । आ० ५६ । आ० ५७ । आ० ५८ । आ० ५९ । आ० ६० । आ० ६१ । आ० ६२ । आ० ६३ । आ० ६४ । आ० ६५ । आ० ६६ । आ० ६७ । आ० ६८ । आ० ६९ । आ० ७० । आ० ७१ । आ० ७२ । आ० ७३ । आ० ७४ । आ० ७५ । आ० ७६ । आ० ७७ । आ० ७८ । आ० ७९ । आ० ८० । आ० ८१ । आ० ८२ । आ० ८३ । आ० ८४ । आ० ८५ । आ० ८६ । आ० ८७ । आ० ८८ । आ० ८९ । आ० ९० । आ० ९१ । आ० ९२ । आ० ९३ । आ० ९४ । आ० ९५ । आ० ९६ । आ० ९७ । आ० ९८ । आ० ९९ । आ० १०० ।

सर्वक्रियास्वप्रमाद इति चतुर्थं साधुलिङ्गम्-

सुगइनिमित्तं चरणं, तं पुण छकायभजमो चेव ।

सो पात्रिजं न तीरेड, विगहाइपमायजुत्तेहि ॥ ११० ॥

शोभना गतिः सुगतिः सिद्धिरिव, तस्या निमित्तं कारणं, चरणं यतिधर्मः । तदुक्तम्-“नो अन्नहा वि सिद्धी, पाविज्जइ जं तओ इमाए वि ॥ पलो चेव उवाओ, आरंजावहुमाणो उ ” ॥ १ ॥

तथा-

“विरहिततरकारमा नाहुदपनैः प्रचरणं,

कथमपि जलराशिं धीधना लङ्घयन्ति ।

न तु कथमपि सिद्धिः साध्यते शीलहीनैः,

इदयति यतिधर्मे चित्तमेवं विदिषा ” ॥ १ ॥ इति ।

तत्पुनश्चर्यं पट्टावसंयम एव, पूर्वाजस्यस्यनपवनमवस्थाति-
वसकावजीवरक्षेय । किमुक्तं भवति? एतेषु चरुजीवनिकायेष्वेक-
मपि जीवनीकायं विराधयन् अगज्जुतराकाविद्योपकारित्वाद्वा-
रित्री संसारपरिचर्दकम् ।

नथाच्चाहुः प्रतिहतसकलव्यामोहतमिच्छाः श्रीधर्मदासमणि-
मिच्छाः—

“सव्याभोगे जह को-इ प्रमत्तो नरवहस्य चित्तु ।
आखुहरते पावह, बहबंशु दव्वहरणं वा ॥ १ ॥
नह उकायमदव्वय-सव्वनिविस्तीड गिरिदण्ड जई ।
एगमवि विराहंतो, अमकवरणो इणह वोहि ॥ २ ॥
तां इयसोही पच्छा, कयायराहाणुसरिसमियममिचं ।
पुण वि अयोयदिपमिओ, नमह जरामरणकुगामि ॥ ३ ॥

किंच—

उजीवनीकायमह-अथान परिपालणाइ अइधमो ।
जह पुण ताई न रक्खइ, जखुहि को माम लो धम्मो ? ॥ ४ ॥
उजीवनीकायदया-विज्जिओ नेव दिक्खिओ न गिही ।
जइधम्मोओ चुको, चुकर गिदिहाणधम्मो ॥ ५ ॥ इत्यादि ।
न पुनः संयमः पालयितुं चर्ययितुं (च तीरइसि) न शक्यते;
विकथा विरुद्धाः कथा राजकथाया रोहिणीकथायां सप्रपञ्चं
प्ररूपिताः; आदिशुभ्रादिवयकथायादिपरिग्रहः, तल्लक्षणः प्रमा-
दा विकथादिप्रमादः । तत्तुल्यैः संयमः प्रतिपालयितुं न शक्यते ।
अतः सुसाधुजरसो न विधेय इति ।

प्रमादस्यैव विशेषतोऽप्रायहेतुताम्नाह—

एव्वज्जं विज्जं वि व, साहंतो होइ जो पमाइओ ।

तस्म न मिज्जइ एसा, करेइ गरुयं च अवयारं ॥ १ ? १ ? ॥

प्रमत्तो जिनदीक्षु विद्यामिव स्त्रीदेशनाभिष्टितामिव साध-
यद् जयते चः (पमाइओ सि) प्रमादवान् “ आदिवल्लोदाल-
चन-मत्तंत्तरमणाः मनोः ” ॥ ८ । २ । १५९ ॥ इति (हेमसू-
त्रात्) वचनात् । तस्य प्रमादवतो न सिद्ध्यति-न फल-
दानाय संपद्यते, एषा पारमेश्वरी दीक्षा, विद्येव; चकारस्य
भिन्नकर्मत्वात् । करोति च गुरुं महान्तमपकारमनर्थमिति ।
भावार्थः पुनरयम्—यथा भद्र प्रमादवतः साधकस्य विद्या
फलदा न भवति, प्रहसंक्रमादिकमनर्थं च संपादयति, तथा
शीतलविहारिणो जिनदीक्षाऽपि न केवलं सुगतिः संपत्तये
न भवति, किन्तु दुर्गतिर्दीर्घभवन्नमृतापाय च विदधाति,
आर्यमङ्कोरिव । उक्तं च—

“ सीयलविहारओ खलु, भगवंतासायणा-निओरण्ण ।

तसो भवो सुदीहो, किलेसबहुलां जओ भणियं ॥ १ ॥

नित्यरपवयणसुयं, आयरियं गणहरं महिद्धियं ।

आसायता बहुसां, अण्णसंसारिओ भणिओ ” ॥ २ ॥ सि ।

तस्मादप्रमादिना साधुना भवितव्यमिति । ध० २० । (आ-
र्यमङ्ककथा च ‘ अज्जमंगु ’ शब्देऽस्मिन्नेव जागे २११ पृष्ठे
दर्शिता) सम्यक्त्वपराक्रमाख्ये एकोनत्रिंशे उत्तराध्याये,
स० ३५ सम० ।

अप (प्य) मायपदिमेवणा-अप्रमादप्रत्युपेक्षणा-स्त्री० । य-
द्विधा अप्रमादेन प्रमादविपर्ययेण प्रत्युपेक्षणा अप्रमादप्रत्यु-

पेक्षणा । अप्रमादेन प्रत्युपेक्षायां, “ कुम्बिहा अप्रमाथपदि-
तेहा पव्वणा । तं जहा-” अणुच्चावियं अचलितं, अणाणु-
बंधाप्रमोसक्ति खेव । कु प्परिमा णव कोडा, पाणीपाणविसो-
हणी ” ॥ स्था० ६ डा० । (‘ अणुच्चाविय ’ शब्दादीनां
व्याख्याऽस्मिन् भागे ४८३ पृष्ठे ‘ अणुच्चाविय ’ शब्द, तथा
च स्वस्थशब्देषु कृष्टव्या)

अप (प्य) मायजावणा-अप्रमादजावना-स्त्री० । मयादि-
प्रमादानामनासेवने, आचा० २ कु० १५ अ० ।

अप (प्य) म, यनुट्ठिजणम तण्ण-अप्रमादवृद्धिजनकत्व-न० ।
अप्रमत्तताप्रकर्षोत्पादकत्वे, पञ्चा० ५ विब० ।

अप (प्य) मायपदिमेवणा-अप्रमादप्रतिवेना-स्त्री० । अप्रम-
त्तकल्पप्रतिषेधायाम्, नि० चू० १ उ० ।

अप (प्य) मेय-अप्रमेय-त्रि० । न० त० । प्रमाणेनापरिच्छे-
द्ये, प्रअ० ४ आअ० १० । “ अणुतमप्यमेयमवियधम्मचाउरंत-
चकवही नमोत्तु ते अरहंतो सि कइ बंदइ ” अप्रमेयः, तद्-
गुणानां परैरप्रमेयत्वान् । आ० म० प्र० । प्राकृतजनापरिच्छेद्ये
मोक्षे, ध० १ अधि० । अशरीरजोवस्वरूपस्य छापस्थैरङ्ग-
कुमशक्यत्वादिति । पा० ।

अपयमाण-अपचमान-त्रि० । न विद्यन्ते पचमानाः पाचका
यत्रास्तौ अपचमानः । पाकक्रियानिवर्तकाऽसेविते, पचते इति
पचमानः न पचमानोऽपचमानः । पाकमकुर्वति, “ जं मए इ-
मस्स धम्मस्स केवलपक्कणस्स (इत्यादि) अपयमाणस्स
(इत्यादि) पचमहव्वयज्जुत्तस्स ” ध० ३ अधि० ।

अपया-अप्रजा-स्त्री० । अपत्यविकलायां स्त्रियाम्, वृ० १ उ० ।

अपर-अपर-त्रि० । न विद्यन्ते परः प्रधानोऽस्मादित्यपरः ।
संयमे, आचा० १ कु० ३ अ० ३ उ० । पूर्वोक्तादन्यास्मिन्, “ अ-
परा णाम जा सा पुर्वि भणिता ततो जा अण्णा सा अपरा ”
नि० चू० २० उ० ।

अपरक्रम-अपराक्रम-त्रि० । न विद्यन्ते पराक्रमः सामर्थ्यम-
स्मिन्नित्यपराक्रमम् । जङ्गाबलपरिक्षीणे, आचा० १ कु० ८
अ० १ उ० ।

अपरक्रमरण-अपराक्रमरण-न० । न विद्यन्ते पराक्रमः
सामर्थ्यमस्मिन्नित्यपराक्रमम् । सामर्थ्ये नष्टे मरणे, किं तन्म-
रणम् ?, तच्च यथा-जङ्गाबलपरिक्षीणानामुदधिनाम्नामाग्नौस-
मुद्राणामपराक्रमं मरणममृतं । अयमादेशाद् दृष्टान्तो, वृद्ध-
वादादायान इति । आचा० १ कु० ८ अ० १ उ० । (अस्मिन्ने-
व जागे ११६ पृष्ठे “ अज्जसमुह ” शब्दे विशेषोऽस्य कृष्टव्यः)

अपरपरिगहिय-अपरपरिगृहीत-त्रि० । अनन्यस्वामिना परि-
गृहीते अव्याकृते, न पराऽपरस्तेन परिगृहीतमपरपरिगृहीतम् ।
द्वितीयैरपरैः साधुभिः परिगृहीते, “ अव्योगंडसु अपरपरिग-
हेसु० अपरपरिग्राहणसु ” वृ० ३ उ० । (‘ उग्गाह ’ शब्दे द्वितीय-
भागे ७०८ पृष्ठे चतुर्विधा व्याख्याऽस्य चक्ष्यते)

अपराहत (य) -अपराजित-त्रि० । न० त० । पराजयमशंसं,
वाच० । अन्येनाजिते, सूत्र० १ कु० २ अ० २ उ० । अपरिजृते, प्रअ०
४ आअ० १० । दाससत्तितमे महाप्रहे, पुं० । “ दां अपराजिया ”

स्था० २ ग्रा० ३ उ० । (एतत्सुत्र एवाऽयमुपलभ्यते । खण्डप्रज्ञौ धृतसंप्रहगाथासु तु न दृश्यते) अपरैरन्यैरभ्युदयविग्रहेतु-
मिरजिताऽननिरजिता अपराजिताः । उक्त० ३६ अ० । अनुस-
रांपपानिकद्वेषशेषेषु, प्रज्ञा० १ पृ० । तद्विमाने च, जी० ३
प्रति० । स्था० । सप्तमे प्रतिवासुदेवे, ती० १ कल्प० । जम्बू-
द्वीपस्य चतुर्थे, लवणसमुद्रस्य धातकीखण्डस्य पुष्कराद-
समुद्रस्य कामोदस्य समुद्रस्य च द्वारे, जी० ३ प्रति० ॥
(जम्बूद्वीपादिशब्देषु विवृतिरस्य दृष्टव्या) श्रीशृषमस्वामि-
नां त्रिषष्टितमे पुत्र, कल्प० । स्वनामख्याते चतुर्विंशत्पूर्वधरे
भाचार्ये च, नन्दिनः नन्दिमित्रः अपराजितः गोवर्धनो नन्द-
बाहुश्चेति पञ्च धृतकवक्षिनः । जी० ६० । मेरोरुत्तरे रुचकपर्ष-
तस्य कूटभेदे, न० । स्था० ८ ग्रा० ।

अपराजिता-अपराजिता-स्त्री० । महायत्साभिधानविजयक्षेत्रे
वर्तमाने पुरीयुग्मे, “ दो अपराजिताश्च ” (स्था०) वप्रकाव-
तीविजयक्षेत्रे वर्तमाने पुरीयुगले च । “ दो अपराजिताश्चो ”
स्था० २ ग्रा० ३ उ० । अपराजिता राजधानी, वैश्रमणकूटो
नाम वक्रस्कारादिः । जी० ४ वक्र० । दशमरात्रौ, जी० ७ वक्र० ।
कल्प० । अजनादौ, उत्तरदिक्स्यायां पुष्करिण्याम, ती० २ कल्प० ।
ही० । अङ्गारस्य महाप्रहस्याग्रमहिष्याम, स्था० ४ ग्रा० २ उ० । ए-
व सर्वेषां प्रहानीनां चतुर्थी अग्रमहीपरी अपराजिता । जी० ३ प्रति० ।
रुचकवासिन्यामष्ट्यां दिक्षुमारीमहत्तरिकायाम्, जी० ५ वक्र० ।
आ० अ० । स्था० । आ० चू० । अष्टमबलदेववासुदेवयोर्मानसि,
आव० १ अ० । अष्टमतीर्थेकरस्य निष्क्रमणशिचिकायाम्, स०
७२ सम० । अहिच्छास्ये महीपधिजदे, ती० ७ कल्प० ।

अपरामुहविधेयम्-अपरामुहविधेयांश-न० । स्वनामख्याते
अनुमानदोषे, अपरामुहविधेयांशे यथा । अनित्यशब्दः कृतक-
न्यादिति । अत्र हि शब्दस्यानित्यत्वं साध्यं, प्राधान्यात् पृथ-
क्निर्देश्यम्, न तु समासे गुणानावकाशप्यकलङ्कितमिति । पृथक्-
निर्देशोऽपि पूर्वमनुशास्यशब्दस्य निर्देशः शक्यतः, समानाधि-
करणतायां तदनुविधेयस्यानित्यत्वात् । अलक्ष्यशब्दस्य तस्य
विधातुमशक्यत्वात् । ग्ना० ८ परि० । ति० ।

अपरिभाषित-अपर्यादाय-अव्य० । अगृहीत्वैत्यर्थे, भ० २५
शा० ७ उ० ।

अपरिआविय-अपरितापित-त्रि० । स्वतः परतो वाऽनुपजात-
कायमनःपरितापे, आव० ।

अपरिक्रम-अपरिक्रम-त्रि० । साधुनिमित्तमात्रेपनादिपरि-
कर्मवर्जितं, प० य० ४ द्वा० । नि० चू० ।

अपरिक्रम-अपराक्रम-त्रि० । न० त० । पराक्रमरहितं, “ तप ए
तुमं महाजुषे (इत्यादि) अन्धामे अक्षले अपरिक्रमे ” अपरा-
क्रमा निष्पादितस्वफलाभिमानविशेषरहितत्वात्, अचङ्क्रमणतो
या । ज्ञा० १ अ० ।

अपरिक्खदिह-अपरीक्ष्यहृ-त्रि० । अविमृश्योक्ते, “ अप-
रिक्खदिहं ण हू एव सिद्धी ” सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० ।

अपरिक्खिय-अपरीक्षित-त्रि० । अकृतपरीक्षे उपस्थापनायोगे,
ध० ३ अधि० । “ अपरिक्खिओ माघवण निसेवमाणे हंति अपरि-
क्खं ” ध० ३ अधि० । अपरिक्खिओ पुव्वखं अपरिक्खिउं ” अना-

लोच्य आयो ज्ञानः प्राप्तिरित्यर्थः । व्ययो लब्धस्य प्रणाशः । ते य
आयव्यप्य अनालोचितं परमिसेवमाणस्स अपरिक्खपरमिसेवणा
प्रवतीत्यर्थः । अपरिक्खं त्ति गते । नि० चू० १ उ० ।

अपरिच्छ-अव्य० । अनालोच्येत्यर्थे, नि० चू० १ उ० ।

अपरिस्वेदित-अपरिस्वेदितत्व-न० । अनायाससम्भवात्सके
चतुस्त्रिंशो बुद्धयचनातिशये, औ० ।

अपरिगह-अपरिग्रह-पुं० । न विद्यते धर्मोपकरणादृते शरी-
रोपजोगाय स्वल्पोऽपि परिग्रहो यस्य स तथा । प्रत्याख्यातप-
रिग्रहे साधौ, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ४ उ० । “ अपरिगहा अपार-
जा, मिकखू ताणं परिव्वप ” सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ४ उ० । आचा० ।
न विद्यते परिसमन्तात् सुखार्थं गृह्यत इति परिग्रहो यस्यासा-
वपरिग्रहः । सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० २ उ० । धनादिरहितं, प्रश्न० ३
सम्ब० द्वा० ।

अपरिगहसंवृत्-अपरिग्रहसंवृत-त्रि० । क० स० । धनादिर-
हिते इन्द्रियसंचरेण च संवृते, प्रश्न० ३ सम्ब० द्वा० ।

अपरिगहा-अपरिग्रहा-स्त्री० । न विद्यते परिग्रहः कस्यापि य-
स्याः साऽपरिग्रहा । वृ० ६ उ० । साधारणस्वनाम, “ अपरिगहा
णियाप, सेवगपुरिसो उ कोह् अलत्तो । ” व्य० १ उ० ।

अपरिगहिया-अपरिगृहीता-स्त्री० । वेहयायामन्यसत्कायां गृही-
तभाटिकुलाङ्गनायाम्, अनायायाम्, आ० । ध० २० । उक्त० ।
आव० । विधवायाम्, ध० २ अधि० । देवपुत्रिकायां, घट्टना-
स्यां च । “ अपरिगहिया णाम जो मानादिहि ण परिगहिया,
अव्वि कुलटा य सा । अस्से पुण भणति-देवपुत्तिया धम्मदाम्मा
वाणवमादि, सो पुण भारीय वा अभाभीय गच्छति, जो जामीय
गच्छति, तस्स जदि अण्णेण पढमं भारी दिओ सा ण वट्ट-
ति परनिगतस्स गनुं, जा पुण अजामीय गच्छति, सा जइ
अमोणे जणिओ-अज्ज अहं तुमप सम सुविस्सामि ; ताए य
पुट्टितं तस्स ण व त्ति अतरायं काउं ” आ० चू० ५ उ० ।

अपरिगहियागमण-अपरिगृहीतागमन-न० । अपरिगृही-
तायां गमनमपरिगृहीतागमनम् । अपरिगृहीतया सह मैथुन-
करणस्वरूपे अस्वदारसन्तोषाख्यचतुर्थाणुव्रतातिचारजेदे, अ-
तिचारताऽस्य अतिक्रमादिजः । उपा० १ अ० । परदारत्येन
रुद्धत्वात् । ध० २० । आव० ।

अपरिचत्तकामजोग-अपरित्यक्तकामजोग-पुं० । न परित्यक्ताः
कामजोगा येन । गृहीतकामजोगे, कामाश्च शब्दरूपे, भोगाश्च
गन्धरसस्पर्शाः, कामजोगाः । अथवा-काश्यन्त इति कामाः,
मनोहा इत्यर्थः । ते च ते जुज्यन्त इति भोगाश्च शब्दादय इति
कामजोगाः । न परित्यक्ताः कामजोगा येन स तथा । स्था० २
ग्रा० ४ उ० ।

अपरिच्छ-अपरीक्ष-त्रि० । युक्तपरीक्षाधिकक्षे, व्य० १० उ० ।

अपरिच्छम-अपरिच्छम-त्रि० । परिच्छुद्धरहितं, व्य० ३ उ० ।
परिधारहितं, व्य० १ उ० ।

अपरिच्छय-अपरीक्षक-त्रि० । वत्सर्गापवाद्यधोरायव्यथाव-
नालोच्य प्रतिसेवमाने, जी० ।

अपरिणय-अपरिणत-त्रि० । न परिणते कृपात्तरमाधनमप-
रिणतम् । स्वरूपेणावस्थिते परिणाममप्राप्ते, यथा दुग्धं दुग्धजा-
य एवावस्थितं दधिभावमनापन्नमपरिणतम् । पि० । देयं द्रव्यं
मिश्रमवस्थितत्वेन परिणमनादपरिणतम् । ध० ३ अधि० । अप्रा-
प्तकीभूत देयद्रव्ये, तद्वाने आपतति सप्तमे एषणादौ च, न० ।
ध० ३ अधि० । प्रथ० । अपरिणतमिति यद्वयं न सम्यग्विचितीभूतं
दातृग्राहकयोर्वा न सम्यग्जाघोपेतम् । भाचा० २ भु० १ अ० ७ उ० ।
यदा द्रव्येन अपरिणतमाहारं जाबोनम्, उभयोः पुरुषयोराहारं
वर्तते, तन्मध्ये एकस्य साधये दातुं मनोऽस्ति, एकस्य च
नास्ति, तदाहारमपरिणतदोषयुक्तं स्यात्, अपरिणतदोष-
आष्टमः ।

तदापरिणतद्वारमाह -

अपरिणयं पि य दुविहं, दवे जावे य दुविहमिकेकं ।

दव्वम्मि होइ वकं, भावम्मि य होइ सज्जलगा ॥

अपरिणतमपि त्रिविधं, तद्यथा—द्रव्ये द्रव्यविषयं, भावे जा-
वविषयं, द्रव्यरूपमपरिणतं, भावरूपमपरिणतं वेत्यर्थः । पुनर-
प्येकैकं दातृगृहीतृसंबन्धाद् द्विधा । तद्यथा-द्रव्यापरिणतं, दातृ-
सत्कं च । एव जावापरिणतमपि ।

तद् द्रव्यापरिणतस्वरूपमाह—

जीवनम्मि अविगए, अपरिणयं गण जीव दिहुंतो ।

हुइददीइ अभट्टे, अपरिणयं परिणयं जट्टं ॥

जीवत्वं सचेतनत्वे अविगते अन्तरे पृथिवीकावादिकं द्रव्यम-
परिणतमुच्यते, गते तु जीवं परिणतम् । अत्र दृष्टान्तो दु-
ग्धदधिनी । यथा हि-दुग्धत्वात्परिणतं दधिभावमापन्नपरिणत-
मुच्यते, दुग्धजावं चाऽस्थितं अपरिणतम्, एवं पृथिवीकावादिकमपि
स्वरूपेण सजीवं सजीवत्वापरिणतमपरिणतमुच्यते । जी-
वेन च विप्रमुक्तं परिणतमिति । तच्च यदा दातुः सत्तायां वर्तते
तदा दातृसत्कम्, यदा तु गृहीतुः सत्तायां तदा गृहीतृसत्कमिति ॥

संप्रति दातृविषयं भावापरिणतयत्—

दुग्माईसामभे, जइ परिणमइ उ तत्थ एगस्म ।

देमि त्ति न सेसाणं, अपरिणयं जावओ एयं ।

एवं द्विकादिसामान्यं प्रात्रादिद्विकादिसाधारणे देयवर्तनं य-
थैकस्य कस्यचिद् दहामीत्येवंभावः परिणमति. शेषाणामितद्
प्रावृत्ताऽपरिणतम्, न भावापेक्षया देयतया परिणतमित्यर्थः । अथ
साधारणानिमृष्टस्य दातृभावापरिणतस्य च कः परस्परं प्रति
विशेषः ? । उच्यते-साधारणानिमृष्टं दायकपरोक्षत्वे, दातृ-
प्रावापरिणतं तु दायकसमकृत्वे इति ।

संप्रति गृहीतृविषयं भावापरिणतमाह—

एगेण वा वि तेसिं, माम्मि परिणामियं न इयरेण ।

तं पि हु होइ अगेज्जं, सज्जलगा सामि-साहू वा ॥

एकेनापि केनचित् अनेनेन पात्रादयेन वा एषणीयमिति मम-
सि परिणमिन्, न इतरेण द्वितीयेन, तदपि भावतोऽपरिणतम्-
पि कृत्वा साधूनामप्राप्तम्, शङ्कितत्वात्, कलहादिदोषसंभवाच्च ।
संप्रति द्विविधस्यापि भावापरिणतस्य विषयमाह—(सज्ज-
१५१

गेत्यादि) तच्च दातृविषयं प्रावापरिणतं ग्राह्यविषयं स्वाभिविषयं
च । गृहीतृविषयं प्रावापरिणतं साधुविषयम् । उक्तमपरिणतद्वारम् ।
पि० । एतच्छ साधूनामकल्प्यम्, शङ्कितत्वात्, कलहादिदोष-
संभवाच्च । ध० ३ प्रति० । ग० । “ अपरिणयं दवे मासलहुं
चउलहुं अह सद्धानणयिच्छं ” पं० ७०० (अपरिणतग्रहणविष-
यः ‘ पाण्यं ’ शब्दे द्रव्यं)

अपरिणतफलोपधिग्रहणम्—

से भिक्खु वा जिक्खुणी वा जाव पविसमाणे से आगं-
तारेसु वा आरामागारेसु वा गाहावतिकुत्तेसु वा परियाव-
सेसु वा अममगंधाणि वा पाण्यंवाणि वा सुरजिगंधाणि
वा अग्गाय मे तत्थ आसायवदियाए मुच्चिए गिच्छे ग-
दिए अज्जाववणे अहो ! गंधो अहो ! गंधो णो गंधमाघा-
एज्जा । से जिक्खु वा भिक्खुणी वा जाव समाणे मेज्जं पु-
ण जाणेज्जा, माहुयं वा विगालियं वा सासवणालियं वा
अमतरं वा तहप्पगारं आमगं अमत्यपरिणयं अफामुयं
जाव लाभे संते णो पडिगाहेज्जा ।

(से जिक्खु वेत्यादि) (आगतारेसु वे ति) पत्तनाद् बहिर्गृहेषु
तेषु ह्यागत्यागत्य पथिकाद्यस्तिष्ठन्तीति । तथाऽऽगमगृहेषु वा
पर्यावसथेष्विति, भिक्षुकादिमठेषु चैवेयमादिष्वनपानगन्धान्
सुरभीनाम्नाय स भिक्षुस्तेष्वस्यादनप्रतिहया मूर्द्धितोऽभ्युप-
पन्नः सन् अहो ! गन्धः, अहो ! गन्ध इत्येवमादरवाञ्छं गन्धं जि-
घृक्षोऽस्ति । पुनरप्याहारमविच्छेत्त्याह—‘ से जिक्खु वेत्यादि ’ सुगमम् ।
सासुकमिति कन्दुको जलजः । वेगसिधिमिति कन्द एव इत्य-
लजः । (सासयनार्त्तयं ति) सर्वपकन्दस्य इति ।

किञ्च—

से जिक्खु वा भिक्खुणी वा जाव पविट्ठे समाणे सेज्जं
पुण जाणेज्जा, पिप्पलिं वा पिप्पल्लिचुल्लं वा मिरियं वा मि-
रियचुल्लं वा भिगवेरं वा भिगवेरचुल्लं वा अमतरं वा तह-
प्पगारं आमगं अमत्यपरिणयं अफामुयं लाभे संते जाव
णो पडिगाहेज्जा । से भिक्खु वा जिक्खुणी वा जाव पविट्ठे
समाणे सेज्जं पुण पल्लवज्जातं जाणेज्जा । तं जहा-अंबपल्लवं
वा अंबारुगपल्लवं वा तालपल्लवं वा किज्जिरिपल्लवं वा सु-
रभिपल्लवं वा सद्दइपल्लवं वा अमतरं वा तहप्पगारं पल्ल-
वजातं आमगं अमत्यपरिणयं अफामुयं अणेसणिज्जं जाव
लाभे संते नो पडिगाहेज्जा । से जिक्खु वा जिक्खुणी वा जाव
पविट्ठे समाणे सेज्जं पुण पवालजातं जाणेज्जा । तं जहा-आमो-
त्थपवालं वा णग्गोहपवालं वा पिलक्खुपवालं वा पीयूरप-
वालं वा सद्दइपवालं वा अण्णयरं वा तहप्पगारं पवाल-
जायं आमगं अमत्यपरिणयं अफामुयं अणेसणिज्जं जाव
णो पडिगाहेज्जा । से जिक्खु वा भिक्खुणी वा जाव
समाणे सेज्जं पुण सरहयजायं जाणेज्जा । तं जहा-अंबसरहुयं
वा कविट्ठसरहुयं वा दालिमसरहुयं वा बिट्ठमरहुयं वा अण्णयरं वा तहप्पगारं सरहुयजायं आमं

असत्यपरिणयं अफामुयं० जाव णो पदिगाहेज्जा । से जिक्खू वा भिक्खुणी वा जाव पविडे समाणे सेज्जं पुण मंथुजायं जाणेज्जा । तं जहा-उंवरमंथुं वा एग्गोहमंथुं वा पिलक्खुमंथुं वा आसोत्पमंथुं वा अण्णयरं वा तहप्पगारं मंथुजायं आमयं दुक्कं साणुवीयं अफामुयं जाव णो पदिगाहेज्जा ।

"से भिक्खू वेत्यादि" स्पष्टम्, णवरं (मंथुं सि) कूर्णम् । (दुक्कं ति) ईषत्पिष्टम् । (साणुवीयं ति) अविश्वस्तयोनिर्बीजमिति ॥

से भिक्खू वा भिक्खुणी वा जाव समाणे सेज्जं पुण जाणेज्जा, आमरागं वा पूतिपिण्णगं वा महुं वा मज्जं वा मपि वा खोलं वा पुराणं एत्थ पाणा अणुप्पमूया एत्थ पाणा जाया एत्थ पाणा संवृद्धा एत्थ पाणा अवुक्कता एत्थ पाणा अपरिणता एत्थ पाणा अविच्छत्वा णो पदिगाहेज्जा ॥

(से भिक्खू वेत्यादि) स भिक्षुर्यत् पुनरेवं जानीयात्तद्यथा- (आमरागं वेत्ति) आमपक्षं अरणिगतन्दुलीयकादि । तच्छार्द्धप- कमपकं वा, (पूतिपिण्णगं ति) कूथितखलम् । मधुमये प्रतीते, सर्पिर्घृतम्, खोलं मद्याधःकर्मः, एतानि पुराणानि न प्राह्या- णि । यत एतेषु प्राणिनो अनुप्रसूता जाताः, संवृद्धाः, अन्युक्ता- न्ताः, अपरिणताः, अविश्वस्ता नानादेशप्रविनेयानुग्रहार्थमेका- धिकान्यवैतानि, किञ्चिद्भेदाद्वा भेदः ।

से भिक्खू वा भिक्खुणी वा जाव समाणे सेज्जं पुण जाणेज्जा, उच्छुमेरुं वा अंककरेलुयं वा कसरुं वा भि- धारुं वा पूतिआलुगं वा अण्णयरं वा तहप्पगारं आमं असत्यपरिणयं जाव णो पदिगाहेज्जा ॥

(से जिक्खू वेत्यादि) (उच्छुमेरुं वेत्ति) अपनीतस्वर्गिष्णु- गिरिका (अंककरेलुयं वेत्ति) एवमादीन्विरूपातिविशेषान् जलजा- न् । अन्यद्वा तथाप्रकारमाममशस्त्रोपहतं न प्रतिगृहीयादिति ॥

से भिक्खू वा जिक्खुणी वा सेज्जं पुण जाणेज्जा, उप्प- लं वा उप्पलणालं वा निसं वा निसमणालं वा पोक्खलं वा पोक्खलविजागं वा अण्णयरं वा तहप्पगारं जाव णो पदिगाहेज्जा ॥

(से भिक्खू वेत्यादि) स भिक्षुर्यत् पुनरेवं जानीयात्तद्यथा- उत्पलं नीलोत्पलादि, नाखं तस्यैवाधारः । भिस् पक्षकन्दमूलं, भिस्समणालं पक्षकन्दोपरिवर्तिनी सता, पोक्खल पक्षकंसरं, पो- क्खविभागं पक्षकन्दः । अन्यद्वा तथाप्रकारमाममशस्त्रोपहतं न प्रतिगृहीयादिति ॥

से जिक्खू वा जिक्खुणी वा जाव समाणे सेज्जं पुण जा- णेज्जा, अग्गबीयाणि वा मूलबीयाणि वा खंभबीयाणि वा पोरबीयाणि वा अमजायाणि वा मूलजायाणि वा खंभजा- याणि वा पोरजायाणि वा एत्थत्थ तक्कालिमत्थएण वा तक्क- हिसीसेण वा एत्थिपरमत्थएण वा खज्जूरमत्थएण वा ता- ह्ममत्थएण वा अण्णयरं वा तहप्पगारं आमं असत्यप- रिणयं जाव णो पदिगाहेज्जा ।

(से भिक्खू वेत्यादि) स भिक्षुर्यत्पुनरेवं जानीयात्तद्यथा-अग्र- बीजानि जपाकुसुमादीनि, मूलबीजानि जायादीनि, स्कन्धबी- जानि शलक्यादीनि, पर्वबीजानि इक्ष्वादीनि । तथा अग्रजा- तानि मूलजानानि स्कन्धजानानि पर्वजानानीति । (एत्थत्थत्ति) नान्यस्मादग्रादेरानीयान्यत्र प्ररोहितानि, किन्तु तत्रैवाग्रादी जा- तानि, तथा (तक्कालिमत्थएण वा) तक्काली नामित वाक्यालङ्कारे । तन्मस्तकं तन्मध्यवर्ती गर्भः । तथा कन्दबीशीर्षकन्दबीस्तय- कः । एवं नालिकेरादेरपि छेद्यमिति । अथवा कन्दह्यादिम- स्तकेन सहशमन्यद्यच्छित्वाऽनन्तरमंथ ध्वंसमुपयाति, तत् तथाप्रकारमन्यदाममशस्त्रोपहतं न प्रतिगृहीयादिति ॥

से जिक्खू वा जिक्खुणी वा जाव समाणे सेज्जं पुण जाणेज्जा, उच्छुं वा काणं अंगारियं सम्मिस्सं वियदूमितं वेत्तं वा कन्दलीकसुयं वा अण्णयरं वा तहप्पगारं आमं असत्यपरिणयं जाव णो पदिगाहेज्जा ॥

(से भिक्खू वेत्यादि) स भिक्षुर्यत्पुनरेवं जानीयात्, तद्यथा-इ- क्खुं वा (काणं ति) व्याधिविशेषान्सच्छिद्रं, तथा-अङ्गारकितं वि- वर्णीजृतं, तथा-सम्मिस्सं स्फुटितत्वक् (वियदूमितं ति) वृक्षैः शृ- गाद्वैर्वा ईषद्भक्तितं, न होतावता रन्ध्राद्युपलक्षणं तत्प्राप्तं प्रदती- ति सूत्रेणन्यासः । तथा वेत्तं (कन्दलीकसुयं वेत्ति) कन्दली- मस्यं तथाऽन्यदप्येवंप्रकारमाममशस्त्रोपहतं न प्रतिगृहीयादिति ॥

से भिक्खू वा जिक्खुणी वा जाव समाणे सेज्जं पुण जा- णेज्जा, लसुणं वा लसुणपत्तं वा लसुणणालं वा लसुणकं- दं वा लसुणचोयं वा अण्णयरं वा तहप्पगारं आमं असत्यपरिणयं जाव णो पदिगाहेज्जा ॥

लसुणमूत्रं सुगमम् । णवरं (चोयं ति) कोशकाकारा लसुण- स्य बाह्यत्वक । सा च यावत्साडी तावत्साधिसेति ॥

से भिक्खू वा जिक्खुणी वा जाव समाणे सेज्जं पुण जाणेज्जा, अत्थिअं वा कुंजिपकं तिंहुं वा वेदुयं वा प- लं वा कासवणाक्षियं वा अण्णयरं वा आमं असत्यपरि- णयं जाव णो पदिगाहेज्जा ॥ से जिक्खू वा जिक्खुणी वा जाव समाणे सेज्जं पुण जाणेज्जा, कणं वा कणकुंहुं वा कणपूयतिं वा चाउलं वा चाउलपटं वा तिंहुं वा तिलपिंहुं वा तिलपप्पणं वा अण्णयरं वा तहप्पगारं आमं असत्यपरिणयं जाव लाभे संते णो पदिगाहेज्जा ॥

(से भिक्खू वेत्यादि) (अत्थिअं ति) वृक्षविशेषफलम् ।

(तेदुअं ति) टेम्बरुयम्, (बिलुअं ति) बिल्वं, (कासवणाक्षियं) अर्णोपक्षं, कुम्भीपक्षश्चः प्रत्येकमजिसवध्यते । एतदुक्तं भ- वति-यदस्थकफलादि गर्तादावप्राप्तपाककालमेव बलात्पाक- मानीयते तदाभसपरिणते न प्रतिगृहीयादिति (से इत्यादि) कर्णमिति शास्त्रादेः कणिकास्तत्र कदाचिन्नाभिः संभवेत् । कणि- ककुण्डं कणिकाभिर्मिथाः कुक्कुसाः, (कणपूयतिं ति) क- णिकाभिः पूपलिका, अत्रापि मन्दपक्षादी नामिः संजाव्यते । शेषं सुगमम् । आत्मा० २ अ० १ अ० ८ उ० । स्वभाववर्ते, नि० सू० १७ उ० । रसरुधिरादिधातुत्वेन परिणाममगते, पञ्चा० ३ वि० ।

अपरिणामग-अपरिणामक-पुं० । न विद्यते परिणामो यद्-
कार्यपरिणमनं यस्य स तथा । अ० १ उ० । सत्सर्गैकरुचौ पुरुषे,
न० । जी० १ प्रति० ।

अपरिणामकमाह—

जो दन्वस्वित्तकयका-अज्ञावओ जं जहा जिणक्खायं ।
तं तह असहहतं, जाण अपरिणामयं साहुं ॥

यो द्रव्यकैत्रकालजावकृतं तद् न अहधाति तं तथा अहधत्तं
जानीहि अपरिणामकं साधुम् । वृ० १ उ० । पं० य० ।
(' परिणाम ' शब्दव्याख्यानाद्यसंरे अतिपरिणामकस्यापि
व्याख्याऽन्यथायि, तत्रैवास्यापि शब्दस्य व्याख्या दृष्टान्तश्च
दृष्टव्यः)

अपरिणिष्वाण-अपरिनिर्वाण-न० । परि समन्ताद् निर्वाणं सु-
खं परिनिर्वाणं, न परिनिर्वाणमपरिनिर्वाणम् । समन्तान् शरीर-
मनःपीडाकरे, " सव्वेसिं सत्ताणं असायं अपरिनिष्वाणं
महम्मयं दुक्खं " आचा० १ भु० १ अ० ६ उ० ।

अपरिणुत्त-अपरिहृत-त्रि० । अज्ञापिते, कल्प० ।

अपरिष्ठाय-अपरिहृता-त्रि० । रूपरिहया स्वरूपतोऽनवगते,
प्रत्याख्यानपरिहृता चाप्रत्याख्याते, अ० ५ उ० २ उ० । आचा० ।

अपरिन्त-अपरितान्त-त्रि० । अपरितान्ते परिभ्रममगच्छति,
न० । प्रश्न० । पं० भा० । 'अपरितन्तो सुत्तय-तत्तुमपसु' पं० चू० ।

अपरिन्तजोगि (ए)-अपरितान्तयोगिन्-त्रि० । अपरिता-
न्तोऽपिभ्रान्तो योगः समाधिर्धर्मस्य सोऽपरितान्तयोगः । स्वार्थि-
कैभ्रान्तत्वाभापरितान्तयोगी । अन्त० ७ वर्ग० । अविभ्रान्तसमा-
धौ, अणु० ३ वर्ग० । अपरितान्ता अभ्रान्ता योगा मनःप्रभृत्यः स-
दनुष्ठानेषु यस्य स तथा ; तत अपरिभ्रान्तसंयमे प्रयते, प्रश्न०
१ सम्ब० द्वा० ।

अपरितावणया-अपरितापनता-स्त्री० । शरीरपरितापानु-
त्पादने, भ० ५ श० ए उ० । परितापानुत्पादने, ध० ३ अधि० ।
समन्ताच्छरीरसन्तापपरिहारे, पा० ।

अपरिताविय-अपरितापित-त्रि० । स्वतः परतो वाऽनुपजात-
कायमनःपरितापे, जी० ३ प्रति० ।

अपरित-अपरीत-पुं० । न० त० । साधारणशरीरे, अ० ३
उ० २ उ० । अनन्तसंसारं वा जीवे, भ० ६ श० ३ उ० ।

अपरिते दुविहं पणत्ते । तं जहा-कायअपरिते य, संसा-
रअपरिते य ॥

कायापरीतोऽनन्तकारिकः ; संसारापरीतः सम्यक्त्वादिनाऽ
कृतपरिमितसंसारः । प्रज्ञा० १८ पद० । कायापरीतः साधारणः,
संसारापरीतः कृष्णपाकिकः । जी० ५ प्रति० ।

तत्र—

संसारअपरिते दुविहे पाणत्ते । तं जहा-अणादिण अ-
पज्जवसिण, अणाइण सपज्जवसिण ॥

संसारापरीतो द्विधा-अनाद्यपर्यवसितो यो न कदाचनापि
संसारव्यवच्छेदं करिष्यति, यस्तु करिष्यति सोऽनादिसपर्य-

वसितः । प्रज्ञा० १८ पद० । अनादिकोऽपर्यवसितो येन जानु-
चिदपि सिद्धिं गन्ता, अनादिको वा सपर्यवसितो भवविशेषः ।
जी० २ प्रति० । (कायापरीतादिव्याख्यानं ' अन्तर ' शब्देऽ-
स्मिन्नैव भागे ७७ पृष्ठे दृश्यम्)

अपरिचूय-अपरिचूत-त्रि० । अपरिभवनीयं, अ० ७ उ० ।

अपरिजोग-अपरिजोग-पुं० । परिजोगाभावे, अ० ५ उ० २
उ० । नि० चू० ।

अपरिमाण-अपरिमाण-त्रि० । न विद्यते परिमाणं यस्य स
तथा । क्षेत्रतः कालतो वा इत्यन्तरहिते, " अपरिमाणं वि भा-
णाह, इहमेगसिमाहियं " सूत्र० १ भु० १ अ० ४ उ० । नि० चू० ।

अपरिमिय-अपरिमित-त्रि० । अपरिमाणे, न परिमितोऽपरि-
मितः । अनु० । परिमाणरहिते, " अपरिमियमहिच्छकलुसम-
तिवाउवेगउद्धम्ममाणं " अपरिमिता अपरिमाणा ये महेच्छा
वृद्धमिहाया अविरता लोकास्तेषां कसुपाऽविद्युदा मतिः स-
पथ वायुवेगस्तेन उत्पाद्यमानं यत्तत्तथा । प्रश्न० ३ सम्ब०
द्वा० । आव० । "अपरिमियनाणदसणधरहि" (तार्थकृद्भिः)
प्रश्न० १ सम्ब० द्वा० । वृ० । दर्श० । अनन्ते, औ० । वृ० नि,
"अपरिमियं च वसाणे, कव्वं गज्जेति नायव्वं" दर्श० २ अ० ।

अपरिमियपरिग्रह-अपरिमितपरिग्रह-पुं० । अपरिमितभा-
सां परिग्रहणं परिग्रहः । परिमाणरहितपरिग्रहे, आव० ६ प्र० ।

अपरिमियवत्त-अपरिमितवत्त-त्रि० । अपरिमितं बल यस्य
सोऽपरिमितवत्तः । निर्विशेषधीरान्तरायकृपादनन्तबलशा-
लिनं, " तत्तो बल्ल बल्लमहा, अपरिमियवत्ता जिणवरिदा "
विशे० । सूत्र० । " अपरिमियवत्तधीरियजुसे " अपरिमितानि
बलादीनि, तैर्युक्तो यः स तथा । उपा० ५ अ० ।

अपरिमियमाणततयद्दा-अपरिमितानन्ततृणा-स्त्री० । अपरि-
माणऽर्थावपया अनन्ता वाऽकृपा या तृणाऽर्थावपमानकृत्वाऽऽ-
येच्छा । अपरिमितवाऽच्छायाम्, प्रश्न० ३ सम्ब० द्वा० ।

अपरिमियसत्तजुत्त-अपरिमितमस्त्वयुक्त-त्रि० । अपरिमित-
मियत्तागदितं यत्स्वत्वं धृतिबलं तेन युक्तः । अपरिमितधैर्ये,
वृ० ३ उ० ।

अपरियत्तमाणा-अपरावर्तमाना-स्त्री० । न परावर्तमाना अप-
रावर्तमाना, पं० सं० ३ द्वा० । परावर्तमानप्रकृतिभिन्नास्तु कर्म-
प्रकृतिषु, पं० सं० ३ द्वा० । (मूलप्रकृतीनां बन्धादिप्रस्तावे
' कम्म ' शब्दे तृतीयभागे २९१ पृष्ठे दर्शयिष्यन्त एताः)

अपरियाइत्ता-अपर्यादाय-अव्य० । परितः समन्तादगृहीत्वे-
त्यर्थे, अ० २ उ० १ उ० । सामस्त्येनागृहीते, अ० १ उ० १ उ० ।

अपरियाणित्ता-अपरिहृताय-अव्य० । रूपरिहयाऽज्ञात्वा प्रत्या-
ख्यानपरिहृता चाप्रत्याख्यायेत्यर्थे, अ० २ उ० १ उ० ।

अपरियार-अपरिचार-त्रि० । न० ब० । प्रविचारणमैधुनोप-
संवारहिते, अप्रविचारे, प्रज्ञा० ३४ पद० ।

अपरिविडिय-अप्रतिपतित-त्रि० । स्थिरे, पञ्चा० ७ विव० ।

अपरिसा (स्सा) इ (वि) (ए)-अपरिस्त्राविन-पुं० ।
परिस्त्रावितुं शीलमस्य परिस्त्रावी । न परिस्त्रावी अपरिस्त्रावी ।
द्रव्यतः स्त्रावरहिते तुम्बकादौ, भावतः अन्तार्थकरणाकारकं-
नुयोगदानयोग्यं, वृ० ।

एतत्स्वरूपं सप्रतिपक्षं निरूपयितुमशक्यं न पूर्वकमुच्यते—
अपरिसाङ्गविहारमाह—

परिसाङ्ग अपरिसाङ्गं, दत्त्वं जावे य लोग-उत्तरिण् ।

एकेको वि य दुविहो, अपरि-वर्तुण् दिद्वतो ॥

परिसाङ्गितुं शीलमस्येति परिसाङ्गी; तद्विपरितोऽपरिसाङ्गी ।
उभार्याप द्विविधौ-द्रव्ये, भावे च । तत्र द्रव्यतः परिसाङ्गी घ-
टादिः, अपरिसाङ्गी तुम्बकादिः । भावतः परिसाङ्गी । एकै-
कोऽपि द्विविधः, तद्यथा- (लोग सि) लौकिकः । (उत्तरिण् सि)
पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद् लोकोत्तरिकः । तत्र लौकिके
भावतः परिसाङ्गिणि अमात्यदृष्टान्तः ।

स आद्यम्—

“ एगो राया, तस्स कथा गहनस्स जायसा, सो निव्वं खो-
लाए अमुकियाए अर्थइ । सो अन्नया अमच्छेण एगते
पुच्छिओ-किं तुभे जहरयपादा खोलाए आवटियाए अ-
व्हइ, न कस्मइ सीमं कथा यदरिसेह ? । रत्ता सज्जाओ कहि-
ओ; भणियं च-मा रहस्समन्नं काहिमि सि । तेण अगंभीर-
याए तं रहस्सं अप्पहियासमाणेण अरुधि गंतुं रुक्खकोरुं मुहं
छोदण्ण भणियं-गहनकनो राया । राया तं रुक्ख अन्तेण केण-
इ उण्णं वादित्त कयं, जयियज्जयावसेण य तं रण्णो पुरओ
पढंमं वाइयंतयज्जं तं भणइ-गहनकनो राया । रत्ता अम-
च्छो पुच्छिओ-तुभे परं एयं रहस्सं नायं, कस्म ने कहियं ? ।
अमच्छेण जहावत्तं सिद्धं । एस छोइओ परिसाङ्गी । लोउत्तरिओ
जो अप्पहियासमाणो पुच्छिओ वा अपुच्छिओ वा अपरिणमाणं
अयवायपयाणि कहइ ” ।

ईदृशस्य परिसाङ्गितुः सूत्रं यो ददाति तस्य चत्वारो लघवः ।
अर्थे ददाति तस्य चत्वारो गुरवः । यत एषं ततो अपरिसाङ्गिणो
दानव्यम् । सोऽपि द्विधा-लौकिको, लोकोत्तरिकश्च । तत्र लौ-
किक अपरिसाङ्गिणि वटुक्थाः दृष्टान्तः ।

स आद्यम्—

“ राया सिछी अमच्छो आरक्खिओ मूलदेवो य एकाए
पुरोहिजजाए वटुण्णीए अर्थकयंसिणीए अज्जाववन्ना । ताए
अव्वेसि संकेअभांठितो, ते आगया बुवारे गिया । ताए अमन्ति-
जइ महिलारहस्सं जाणेह तो पविसह । ते जणंति-ए जाणाओ,
मूलदेवेण भणियं-अहं जाणामि । ताए भणियं-पविसह सि, पविहो
पुच्छिओ-किं महिलारहस्सं? तेण भणियं-मारिज्जेहि वि अन्नस्स
न कहेयव्वं । “ त्वं विदग्धः कामुकः ” इति तुष्टाए सव्वरसि रमिओ ।
पजाए रत्ता पुच्छिओ मूलदेवो-किं महिलारहस्सं? मूलदेवो जग्गइ-
अहं एयं उल्लासं पि न जाणामि । रग्गा अव्ववइ सि वज्जो
आणसो, तइ वि न कहेइ, ताहे धेज्जाइणीए आगंतुं रन्नो पुरतो
कहियं-जहा एयं जेव महिलारहस्सं, जं सरीरुच्चाए वि न क-
इसइ सीसइ सि । एस छोइओ अपरिसाङ्गी । लोउत्तरिओ पुण
ओ उअसुअस्स रहस्सियाणि अपवायपयाणि सुणिता उ-
ठिओ, तओ जइ कोइ अपरिणओ पुच्छइ-किं एयं कहिज्जइ ? ।
अणइ-अरणकरणं साहुणं यन्निज्जइ ” । ईदृशस्यापरिसाङ्गिणो
यदि सूत्रं न ददाति तदा अतुर्लघु । अर्थे न ददाति तदा अतुर्गुरु ।
६० १ उ० । १०० । परिस्रवति आस्रयति कर्म बन्नातीत्येवं शीलः
परिस्रावी, तन्निषेधादपरिस्रावी । अयमर्थे निरुच्यते, अ-
यं च पञ्चमः आलम्बकः । उत्तराध्ययनेषु त्वईह जिनः केष-
लात्पयं पञ्चमो भेद उक्तः, अपरिस्रावीति तु माधीतम् । ज० २५

श० ६ उ० । १०० । न परिस्रवति नास्रोचकदोषानुपसृत्याऽ-
भ्यस्मै प्रतिपादयति य एवं शीलः सोऽपरिस्रावी । आस्रोचक-
दोषाऽप्रक्यापके आलोचनां प्रतीच्छकं, “ जो अन्नयस्स उ
दोसे न कहेइ अपरिस्साई सो होइ ” १०० ७ उ० । पञ्चा० ।
५० । व्य० । यो न परिस्रवति परिकथितात्मगुह्यजगन्मित्रेयं
शीलोऽपरिस्रावी । आस्रोचनामाश्रित्य आचाराङ्गास्तृतीयभ-
ङ्गतुल्य इत्यर्थः । ग० १ अधि० ।

अपरिसाङ्गि-अपरिसाङ्गि-पुं० । परिशाटिर्जिते, प्रश्न० १ आ-
भ० द्वा० । शय्यासंस्तारके, नि० चू० २ उ० । फलकादिमये,
६० ३ उ० । अनवयवोज्जने च, “ अपरिसाङ्गि अकसोयं जण-
वणाणुलेवणभूयंति ” म० ७ श० १ उ० ।

अपरिसाङ्गि-अपरिसाङ्गि-त्रि० । परिशाटिर्जिते, उत्त०
१ अ० ।

अपरिसुक्क-अपरिशुक्क-त्रि० । सवोपे, पञ्चा० ३ विव० । अयु-
क्तियुक्ते, आव० ४ अ० ।

अपरिसेस-अपरिशेष-त्रि० । निःशेषे, प्रश्न० २ आभ० द्वा० ।

अपरिहारिय-अपरिहारिक-पुं० । न परिहारिकोऽपरिहारिकः ।
पार्थिव्यावसन्नकृशालसंसक्तव्याघ्रान्द्रूपे, आचा० १ भू० १
अ० १ उ० । भूक्षेत्रगुणदोषाणामपरिहारिकं, भूक्षेत्रगुणानां
वाऽधारके, अन्यतार्थिकगृहस्थे वा । नि० चू० २ उ० ।

अपरोवताव-अपरोपताप-पुं० । परपीतापरिहारिणि, पं० सू० २ मू० ।
अपरोवतावि (न)-अपरोपतापेन पुं० । साधुनां वर्णवादि-
नि, पं० चू० ।

अपलिअ-अपक्क-त्रि० । भग्निनाऽमंस्कृते, ध० २ अधि० ।

अपलिउंचमाण-अप्रतिकुञ्चयत्-त्रि० । अगोपयति, आचा० २
भू० ५ अ० १ उ० ।

अपलिउंचि-अपरिकुञ्चिन-त्रि० । अमावाविनि, व्य० १ उ० ।

अपलिउंचिय-अप्रति (परि) कुञ्चय-त्रि० । न परिकु-
ञ्चयमपरिकुञ्चयम् । अकौटिल्ये, व्य० १ उ० ।

अप्रति (परि)-कुञ्चय-अव्व० । मायामकृत्वेत्यर्थे, व्य० १
उ० । नि० चू० ।

अपलिच्छाम-अपरिच्छन्न-त्रि० । परिरुद्धवरहिते, व्य० ३ उ० ।

अपलिमंथ-अपरिमन्थ-पुं० । परिमन्थः स्वाध्यायादिकृतिस्तद-
प्राचोऽपरिमन्थः (उत्त०) स्वाध्यायादौ निरालस्ये, उत्त० २६ म० ।
अप (प) लीण-अप्रलीन-त्रि० । असंबन्धे, सूत्र० १ भू०
१ अ० ।

अपवग्ग-अपवर्ग-पुं० । जन्ममरणप्रबन्धोच्चेदतया सर्वेपुःख-
प्रमाणलक्षणो मोक्षे, सूत्र० १ भू० १३ अ० । संधा० । “ तज्जावडप-
वर्ग इति ” तस्य रागादिक्रयस्य भावे सकललोकासोकविलोक-
नशालिनोः केवलज्ञानदर्शनयोर्लक्ष्यौ सत्यां निस्तीर्णमवाण-
वस्य सतो जन्मोपपत्तौ उक्ते निरुद्धव्यवतीति । किं लक्षणः?,
इत्याह- “ स आत्यन्तिको दुःखविगम इतीति ” सोऽपवर्गः,
अत्यन्तं सकलदुःखसक्तिनिर्मुक्तं न भवतीति आत्यन्तिको

दुःखविगमः । सर्वशरीरमानसाशर्मखिणः । सर्वजीवलोकसाधारणानन्दानुभवश्चेति । ध० १ अधि० ।

अपवर्गवीय-अपवर्गबीज-न० । मोक्षस्य कारणे, ध० १ अधि० ।

अप (प) वक्ष्य-अपवर्तन-न० । अपवृत्तौ, पञ्चा० ४ अधि० ।

अपनाय-अपवाद-पुं० । द्वितीयपदे, ति० ध्रु० २० उ० ।

अप (प) विज-अपवृत्त-त्रि० । तत्त्वतो व्यावृत्त, पञ्चा० १४ अधि० ।

अप (प) विसि-अपवृत्ति-स्त्री० । गाढं मनोवाक्यायानामनवसारे, ध० १ अधि० ।

अप (प) संसणिज्ज-अप्रशंसनीय-त्रि० । साधुजनैः प्रशंसां कर्तुमयोग्ये, तं० ।

अप (प) सज्ज-अप्रसङ्ग-त्रि० । अप्रधृष्टे, व्य० ७ उ० ।

अप (प) सज्जपुरिसाणुग-अप्रसङ्गपुरुषानुग-त्रि० । अप्रधृष्टपुरुषानुसारिणः, (व्य०) "गणिणी गुणसपथाऽऽसज्जपुरिसाणुगा ।" व्य० ५ उ० ।

अप (प) सत्य-अप्रशस्त-त्रि० । न० त० । अशोभने, "अपसत्ये संज्ञे चयइ" भाव० ५ अ० । विशेष० । भ० । व्य० । अश्रेयसे, अनादेये, स्था० ३ उ० ३ उ० । बलवर्णादिनिमित्तं प्रतिसंयिनि, व्य० १० उ० ।

अपसत्यवेत्त-अप्रशस्तक्षेत्र-न० । शरीरार्द्रक्षेत्रे, ति० ध्रु० १० उ० ।

अपसत्यद्व-अप्रशस्तद्वय-न० । अस्थ्यादौ अशोभनद्वये, ति० ध्रु० ११ उ० ।

अपसत्यक्षेप्सा-अप्रशस्तलेश्या-स्त्री० । कृष्णनीलकापोतासु निष्ठु लेश्यासु, उ० ३४ अ० ।

अपसत्यविहगगतिनाम-अप्रशस्तविहगगतिनामन्-न० । विहायोगतिनामजदे, यदुदयात्पुनरप्रशस्ता गतिर्भवति, यथा खदिगादीनां तदप्रशस्तविहायोगतिनाम । कर्म० ६ कर्म० ।

अपसारिया-अपसारिका-स्त्री० । पटान्निकायाम्, इ० २ उ० ।

अपमु-अपशु-पुं० । न० उ० । द्विपञ्चतुष्पदादि (परिग्रह) रहित, "समणे भविस्सामि अणगारे अकिञ्चणे अपुत्ते अपसु परदत्तजोगी" भाव० २ ध्रु० ७ अ० १ उ० ॥

अपस्ममाण-अपश्यत्-त्रि० । अनीकमाणे, "अपस्समाणे पस्सामि, देवे जक्खं य गुज्जणे ।" स० ३० सम० ।

अपहिष्ठ-अप्रहृष्ट-त्रि० । अहसति, दश० ५ अ० १ उ० ।

अपहु-अप्रजु-पुं० । भृतकादौ, ध० ३ अधि० ।

अपहुन्वत-अप्रजुवत्-त्रि० । अप्रभाववति, व्य० १० उ० ।

अपाइया-अपात्रिका-स्त्री० । पात्ररहितायास (निर्ग्रन्थ्याम्), निर्ग्रन्थ्या पात्ररहितया न भवितव्यम्—

नो कप्पइ निर्गथीए अपाइयाए हुंए ।

ना कल्पते निर्ग्रन्थ्या अपात्रिकायाः पात्ररहिताया भवितुमिति सूत्रार्थः ।

अथ ज्ञाप्यम्—

गोणे साणे व्व षते, ओभावणं विसणा कुलघरे य ।

णासद्ध स्वइय लज्जा, सुण्हाए होति दिट्ठतो ॥

पात्रकमन्तरेण यत्र तत्र समुद्देशमीयम् । ततो लोको ज्ञात्वा यथा-गायत्रैव चारिं प्राप्नोति तत्रैवाज्ञेयां वरति । यथा वा भवानो यत्रैव स्वप्नमप्याहारं लज्जेत तत्रैव निरूपो भूङ्क्ते । एवमेता अपि गोभवानसहस्रयो यत्रैव प्राप्नुवन्ति तत्रैव भुङ्क्ते । तथा लोकस्य पुरतः समुद्दिशन्ति-अहो ! आभिर्गोयतं भवानयतं या प्रतिपक्षं, एव न प्रयजमा जवति । (विसणा कुलघरे य (त) तास्तथा वृत्ताना इष्टा तदीयकुलगृहे गत्वा लोकाः खिसां कुर्यात् । यथा-युष्मदीया दुहितरः स्नुषा वा याः पूर्वं अन्धस्यैकिरणैरप्यस्पर्ष्टुगान्नास्ताः साम्प्रतं सर्वलोकपुरतो गाथ इव चरन्त्यां हिणक्ते । एवमुक्ते ते ज्ञयस्ताः स्वगृहमानयन्ति । 'नासद्धं' अत्यर्थं च आदितं भक्षणं लोकस्य पुरतः सर्वासु कुर्वतीषु लोको ज्ञात्वा-अहो ! बहुमककाः, भस्तिस्त्रीणां च लज्जा विभूषणं, सा चैतासां नास्तीति । अत्र च लज्जायां स्नुषा वृत्तान्तो जवति । स च द्विधा-प्रशस्तोऽप्रशस्तश्च ।

प्रशस्ते तावदाह—

लज्जासणांमि सुण्हा, एण शिसीयइ एणवि जासए ठव ।

एणवि पगांसं जुजइ, गिण्हाइ वि य एण नाम अप्पाणं ॥

यथा-स्नुषा वधूकैरामने न निर्वाहति, नाप्येवं महता शब्देन भाषते, न च प्रकाशे जुभागे भूङ्क्ते, आत्मीयं च नाम न गृह्णाति न प्रकटयति, एव संयतीजिराप भवितव्यम् ।

अप्रशस्तस्नुषावृत्तान्तः पुनरयम्—

अदवा महापयाणि, सुण्हा समुरे य इक्केक्कस्स ।

दलमाणेण विण्णामं, लज्जानाणेण पावंति ॥

अथवा प्रकारान्तरेण स्नुषावृत्तान्तः क्रियते-महापयानि वि-कृष्टराणि पयानि, स्नुषा इव श्वरैकैकस्य, परस्परं प्रयच्छन्तो, यथा लज्जानाशेन विनाशं प्राप्नुतः, तथा संयत्यपि निलज्जा विनश्यतीत्युक्तार्थः । भावार्थस्त्वयम्-पयस्मि विज्जाइयस्स भ-ज्जाए मयाए पुत्तेण मे अट्टिया शिमार्थत्ताका आगेगनीया-णि इयगेहिं सुण्हाभसुरेहिं हासखिड्वाइयं करंतेहिं निष्ठुजत्तया-आ निस्सणिआ रुडित्ता अतिघायपुड्वगं विगिछतरां पयाइ देतेहिं एक्केक्कस्स सागारियं पडुप्पाय हो वि विण्णानि, एवं निष्ठुज्जाए विण्णामो हुज्जा ।

द्वितीयपदमाह—

पायस्स वि तेणहिण, भामिणं बूढे व सावयभए वा ।

बोहिभए खित्ता इव, अपाइया हुज्ज विइयए ॥

पात्रस्याभावे स्तेनकतया हुते अग्निभावाद् ध्यामितं द्रवपू-रेण क्लिष्टे पात्रे श्वापदजये बोधिकभयं वा शीघ्रं पात्राणि परित्य-ज्य नष्टा सती क्लिप्तचित्ता वा, आदिशब्दाद्यक्षाविष्टा वा अपा-त्रिका पात्ररहिता द्वितीयपदे जवेत् । इ० ५ उ० ।

अपात्रक-अप्रावृत्त-त्रि० । न विद्यते प्रावृत्तं प्रावरणं यस्ये-त्यप्रावृत्तकः । स्था० ५ उ० १ उ० । अपात्रिकाद्युपरितोपक-रणरहिते, इ० ५ उ० ।

अपाणय-अपानक-त्रि० । जालवर्जिते, ज० २ वक्र० । खतु-

विधादारहिते, पञ्चा० १८ वि० ॥ “ छेपेण भस्तेण अपाण-
एणे ” ज० २ वक्र० ॥ पानकसदृशेषु शीतलत्वेन दादोपशमहे-
तुषु स्थालीपानकादिषु, गोशालकसम्मतपदार्थेषु च । भ० १५
श० १ उ० । (तत्प्रदर्शने गोशालकशब्दे करिष्यामि) पानकाहार-
वर्जिते, ज० ४ वक्र० । पानीयपानपरिहारवति, स्था० ६ ठा० ।
एकान्तरोपवासने, भ० ३ अधि० ।

अपाय-अपाद्-त्रि० । विशिष्टच्छन्दोरचनायोगोपादयजिते,
दश० १ भ० । उक्त० ।

अपायच्छिन्न-अपादच्छिन्न-त्रि० । अच्छिन्नचरणे, नि० सू०
१४ उ० ।

अपार-अपार-त्रि० । अनन्ते, स० ।

अपारंगम-अपारङ्गम-त्रि० । पारस्तटः परकूलं तद् गच्छती-
ति पारङ्गमः, न पारङ्गमोऽपारङ्गमः । पारगतोपदेशाभावाद्-
पारंगमे, “ अपारंगमा एव, न य पारंगमिस्व ” । एते कुनीधिका-
दयः अपारङ्गमा इत्यादि । पारस्तटः परकूलं, तद् गच्छतीति पार-
ङ्गमाः, न पारङ्गमा अपारङ्गमाः, एत इति पूर्वोक्तः । पारगतोप-
देशाभावाद्पारङ्गता इति भावनीयम् । न च ते पारगतापदेश-
मूने पारङ्गमनायोचता अपि पारं गन्तुमलम् । अथवा गमने
गमः, पारस्य पारं वा गमः पारगमः । सूत्रं त्वनुस्वारोऽलात्त-
णिकः, न पारगमोऽपारगमस्तस्मा अपारगमाय । असमर्थस-
मासोऽयम् । तेनायमर्थः-पारगमनाय ते न भवन्तीत्युक्तं भ-
वति । ततश्चानन्तमपि संसारान्तर्गतं न एवास्ते । यद्यपि पार-
गमनायोचमयन्ति तथापि ते सर्वत्रोपदेशविकलाः स्वरुचि-
रचितशास्त्रज्ञस्यो नैव संसारपारं गन्तुमलम् । आचा० १
भ० २ भ० ३ उ० ।

अपारग-अपारग-त्रि० । अतीरं गामिनि, सूत्र० १ भ० ३ भ० ३ उ० ।

अपारमगो-देशी-विभाम्, दे० ना० १ यगं ।

अपाव-अपाप-त्रि० । अपगतांशकर्मकलङ्के, सूत्र० १ भ० १ भ०
३ उ० ।

अपावभाव-अपापत्ताव-त्रि० । अव्याघापकारहिततया शुद्ध-
चित्ते, दश० ६ भ० १ उ० ।

अपावमाण-अप्राप्नुवत्-त्रि० । अनासादयति, ओघ० ।

अपावय-अपापक-पुं० । शुनचित्तरूपे प्रशस्तमनोविनये, स्था०
७ ठा० । अपावकाप्रवर्तनरूपे वाविनये, ज० २५ श० ७ उ० ।

अपावा-अपावा-स्त्री० । अपापाऽपरनाम्न्यां पुन्याम्, यत्र भीम-
हर्षारः स्वामी निवृत्तः । स्था० ।

अपास-अपाश-पुं० । अवन्धने, आचा० १ भ० १ भ० ३ उ० ।

अपासत्थया-अपार्श्वस्थता-स्त्री० । न पार्श्वस्थोऽपार्श्वस्थ-
स्तस्य भावस्तत्ता । पार्श्वस्थतापरिहारे, अनया चागमिष्यद्भ-
तकारणानि कुर्वता आशंसाप्रयागे न विधेयः । स्था० १० ठा० ।

अपासिक्त-अदृष्टा-अय० । अनालोच्येत्यर्थे, नि० सू० १ उ० ।

अपि (वि)-अपि-अय० । सम्भायने, उक्त० ४ उ० । स्था० ।
वादाथे, रा० ।

अपिदृष्टया-अपिदृष्टता-स्त्री० । यदृष्टादितामनपरिहारे, भ० ७
श० ६ उ० ।

अपिय-अपिय-त्रि० । अप्रीतिकरे, ज० १ श० ३३ उ० । अपि-
यदर्शने, जी० १ प्राति० । अप्रीतिके, “ अन्वियसं ति वा अपिय-
सं ति वा एगङ् ” व्य० २ उ० ।

अपिवणिजोदग-अपानीयोदक-पुं० । अपातव्यजले मेघे, ज०
७ श० ६ उ० ।

अपिमुण-अपिमुन-त्रि० । छेदनभेदनयोरकर्तरि, दश० ९ भ०
३ उ० ।

अपीङ्कारग-अप्रीतिकारक-त्रि० । अमनोहे, स्था० ३ ठा० १ उ० ।

अपीङ्गराट्टय-अप्रीतिकरहित-त्रि० । अप्रीतिवर्जिते, पञ्चा०
७ वि० ।

अपीडतर-अप्रीतितर-त्रि० । अमनोहनरे, विपा० १ भ० १ भ० ।

अपीड(ल)णया-अपीडनता-स्त्री० । पादाघनवगाहने, पा० ७ ।

अपीडिय-अपीडित-त्रि० । संयमनपःक्रियया आभवनिरोधाऽ-
नानादिरूपनया पौरुषाऽदुःखिते, पं० सू० ४ सू० ।

अपुच्छिय-अपृष्ट-त्रि० । पृच्छामगते, “ अपुच्छिओ न भासि-
ज्जा, नासमणस्स अंतरा । पिट्ठिमंसं न काहज्जा, मायामोसं
विवज्जए ॥ ” दश० ८ भ० ।

अपुज्ज-अपूज्य-त्रि० । न० त० । अवन्दनीये, आच० ३ भ० ।

अपुट्ट-अपुष्ट-त्रि० । दुर्बले, वृ० ३ उ० । अपुष्कले, सूत्र० १
भ० १४ भ० ।

अपृष्ट-त्रि० । अहीप्सिते, भ० ३ श० १ उ० ।

अपुष्टधम्म-अपुष्टधर्मन्-पुं० । अपुष्टोऽपुष्कलः सम्यगपरिहृता
धर्मः अतच्चरित्राख्या दुर्गतिप्रसूतजन्तुधरणस्वभावा येनासाव-
पुष्टधर्मा । अमीनार्थे, “ एवे नु सेहे वि अपुष्टधम्मे, धम्मं न जा-
लाइ अबुज्जमाणे ” सम्यगपरिणतधर्मपरमार्थे, सूत्र० १ भ०
१४ भ० ।

अपुष्टलाभिय-अपृष्टलाभिक-पुं० । न पृष्टलाभिकोऽपृष्टलाभि-
कः । हे साधो ! किं ते दीयते ? इत्यादिप्रश्नमन्तरेण भिक्षां लभ-
माने भिक्षाचरकभेदे, धर्मधर्मिस्वरूपेणोपकाराद् भिक्षाचर्या
भेदे च । औ० ।

अपुष्टवागरण-अपृष्टवाकरण-न० । अपृष्ट इति प्रतिपादने,
“ एयं सत्त्वं अपुष्टवागरणं नेवत्तं ” भ० ३ श० १ उ० ।

अपुष्टादंशण-अपुष्टादंशन्-न० । अदृष्टादंशकारणे, प्रच०
२ ठा० ।

अपुणकरणसंगय-अपुनःकरणसंगत-त्रि० । पुनरिदं मिथ्याचर-
णं न करिष्यामीत्येवं निश्चयान्विते, पञ्चा० ११ वि० ।

अपुणचचव-अपुनश्चयव-पुं० । न पुनश्चयवने व्यसोऽपुनश्चयवः,
देवेभ्यश्च्युत्वा तिर्यग्गादिभूतस्यभावे, उक्त० ३ भ० ।

अपुणबंधय-अपुनर्बन्धक-पुं० । न पुनरपि बन्धो मोहनीय-
कर्मोक्त्यवस्थितिबन्धनं यस्य स अपुनर्बन्धकः । पञ्चा० ३ वि० ।
भावसारे धर्माधिकारिभेदे, यो० वि० । यस्तु तां तथैव कप-
यन् ग्रन्थिप्रदेशमागतः पुनर्न तां भङ्गयति नेत्यति च ग्रन्थि

सोऽपुनर्बन्धक उच्यते । “ पावं ण तिक्वभावा कुणइ ” इति वचनात् । अ० ३ अधि० ।

वतस्त्वैक्यं धर्मा—

पावं ण तिक्वभावा, कुणइ ए बहुमर्भं भवं धोमं ।

उचिअद्विं च मेवइ, सन्वत्थ वि अपुणबन्धो सि ॥

पापमशुचं कर्म, तत्कारणत्वात्सोऽपि पापम् । तद् नैव तीव्रजावाद् गाढमंक्रिष्टपरिणामात्करोति । अत्यन्तान्कट-
मिथ्यात्वादिक्रयोपशमनं तत्राऽऽप्तमैर्मल्यविशेषत्वात्तीव्रमिति वि-
शेषणादापन्नम्—अतीव्रभावात्करोत्यपि, तथाश्चिकर्मवशात् । त-
था न बहु मन्यते न बहुमानविषयीकरोति, प्रवं संसारं, धोरं
दौष्टं, धोरंवावगमात् । तथा—उचितस्थितिमनुरूपप्रतिपत्ति, च
शब्दः समुच्चये संवते भजते । कर्मज्ञास्यारसर्वत्रापि, आस्त्रामेक-
त्र, देशकालावस्थापेक्षया समस्तेष्वपि देवातिथिमातापितृप्रभृ-
तिषु मार्गानुसारिनाजिमुखात्वेन मयूरशिशुदृष्टान्तादपुनर्बन्धकः,
उत्तर्निर्वचना जीव इत्येवंविधक्रियालिङ्गो भवतीत्यलं प्रस-
ङ्गेन । अ० १ अधि० । द्वा० ।

प्रकारान्तरेण—

जवाजिनन्दिदोषाणां, प्रतिपद्गुणैर्युतः ।

वर्द्धमानगुणप्रायो, अपुनर्बन्धको मतः ॥ १७८ ॥

मघाभिनन्दिदोषाणां ‘कुलो लोभरतिर्दीनो मत्सरः’ इत्यादिना
प्रागेवाकानां, प्रतिपद्गुणैर्युतानिर्लोभतादिभिर्युतां, वर्द्धमा-
नगुणप्रायो वर्द्धमानाः शुक्लपद्मकपापतिमण्डलमिव प्रतिकल-
मुल्लसन्तो गुणा औदार्यदाक्षिण्यादयः, प्रायो बाहुल्येन यस्य
स तथा । अपुनर्बन्धको धर्माधिकारी मतोऽभिप्रेतः ।

अस्यैषा मुख्यरूपा स्यात्, पूर्वसेवा यथोदिता ।

कल्याणाशययोगेन, शेषस्यापुनर्बन्धकः ॥ १७९ ॥

अस्यापुनर्बन्धकस्यैषा प्रागुक्तमुख्यरूपा निरूपयित्वा, स्याज्-
वेत् । पूर्वसेवा देवादिपूजाकृपा, यथोदिता यत्प्रकारा निरूपिता
प्राक् । कल्याणाशययोगेन—मनाग मुक्त्यनुकूलशुभभावसंबन्धेन,
शेषस्यापुनर्बन्धकापेक्षया विसृजकस्य सकृद्वन्धकादेः, उपचारत
कौपचारिकी पूर्वसेवा स्यात्, अद्यापि तथाविधभववैराग्या-
भावात्सत्य ॥ १७९ ॥

इह केचिन्मार्गपतितमार्गाभिमुखावपि शेषशब्देनाहुः । तच्च
न युज्यते, अपुनर्बन्धकावस्थाविशेषरूपत्वात्तयोरपुनर्बन्धकप्र-
हर्षनैव गतत्वात् । यतो ललितविस्तरायां मार्गलक्षणमित्यमु-
क्तम्—इह मार्गश्चेतसोऽवक्रमनं, लुजक्रमनलिकाऽऽयामतुल्यो
विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रगुणः स्वरसवाही कृपोपशमविशेष
इति । तच्च प्रविष्टो मार्गपतितः मार्गप्रवेशयोग्यभावापन्नो मार्गा-
भिमुक्तः, एवं च नैतावपुनर्बन्धकावस्थायाः परपरतरावस्था-
भाजौ वक्तुमुचितौ, जगददाज्ञावगमयोग्यतया पञ्चसूत्रकृत्ताव-
नयोरुक्तत्वात् । यथोक्तं तत्र—इयं च भागवती सदाज्ञा सर्वैषा-
ऽपुनर्बन्धकादिगम्या । अपुनर्बन्धकादयो ये सस्वा उत्कृष्टां क-
र्मस्थितिं तथाऽपुनर्बन्धकत्वेन कृपयन्ति ते खल्वपुनर्बन्धकाः ।
आदिशब्दान्मागोपतितमार्गानिमुक्तादयः परिगृह्यन्ते, इदमति-
ज्ञाज्ञोचनादिगम्यलिङ्गाः । एतद्व्येयं न संसारजिनन्दिगम्येति ।
संसाराऽभिमन्दिनश्चापुनर्बन्धकप्रागवस्थानाजो जीवा इति ।

मनूपचरितं वस्त्वेव न भवति, तत् कथमुपचारतः शेषस्य पू-
र्वसेवा स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—

कुतश्चास्या उपन्यासः, शेषापेक्षोऽपि कार्यतः ।

नासन्नोऽप्यस्य बाहुल्या—दन्यथैतत्प्रदर्शकः ॥ १८० ॥

कृतश्च कृतः पुनरिह अस्याः पूर्वसेवायाः उपन्यासः प्रज्ञाप-
नारूपः शेषापेक्षोऽपि अपुनर्बन्धकजावासन्नजीवानांभूत्य,
कार्यतो भाविनीं प्रावरूपां पूर्वसेवामपेक्ष्य नहुत्वादकं पाद-
रोग इत्यादिदृष्टान्तात् । यतः, न नैवाऽऽसन्नोऽपि समः।पवत्त्वपि,
जीवोऽस्यापुनर्बन्धकामात्रस्य, किं पुनरयमेवेत्यपिशब्दार्थः । बा-
हुल्यात्प्रायेणान्यथाऽपुनर्बन्धकादविलक्षणो वर्तते इत्येतस्या-
र्थस्य प्रदर्शको व्यापकः । न हि सृष्टिपण्डादिकारण कार्याद्
व्यदादेर्बाहुल्येन वैलक्षण्यमनुभवद् इत्येत, किन्तु कथञ्चित्पु-
न्यरूपतामिति ।

इदमेवाधिकृत्याह—

शुद्ध्यद्भोके यथा रत्नं, जात्यं काञ्चनमेव वा ।

गुणैः संयुज्यते चित्रै—स्तद्ददाम्नाऽपि दृश्यताम् ॥ १८१ ॥

शुद्ध्यच्छुद्धिमनुभवत् क्षारमृत्पुटपाकादिसंयोगेन, लोके व्य-
वहारार्हजनमध्ये यथा रत्नं पद्मरागादि, जात्यमकुञ्चिमं, का-
ञ्चनमेव वा चापीकरं वा, गुणैः कान्थाविजिः, संयुज्यते सं-
सिम्पयति, चित्रैर्नानाविधैस्तदुचितैः, तद्वद् रत्नकाञ्चनवत्, आ-
त्माऽपि जीवः शुद्ध्यत्, किं पुनरत्नकाञ्चने ? इत्यपिशब्दार्थः ।
दृश्यताम्—कहागोहचक्षुषाऽवलोक्यतामिति ।

अत्रैव मतान्तरमाह—

तत्प्रकृत्यैव शेषस्य, केचिदेनां प्रचक्षते ।

आलोचनाद्यजावेन, तथाऽनाजोगसङ्गताम् ॥ १८२ ॥

सा बह्व्यमाणविशेषणानुरूपा या प्रकृतिः स्वभावस्तथा शेषस्य
सकृद्वन्धकादेः, केचित् शास्त्रकारा एनां पूर्वसेवां, प्रचक्षते व्या-
कुर्वन्ते, न पुनः सर्वे । कीदृशीम् ? इत्याह— आलोचनाद्यभावेन
आलोचनस्याहस्य, आदिशब्दान्मागोहस्य, निर्णयस्य, मार्गविषय-
स्याभावेन, तथाऽनाजोगसंगतां, तथा तत्प्रकारः, कर्थाश्चदपि
भवस्वरूपाऽनिर्णायको योऽनाजोग उपयोगाभावस्तत्संगतां
पूर्वकारणभावेनोपचारितत्वमुक्तमत्र आनाभोगद्वारेणेति ॥

एतदेव समर्थयमान आह—

युज्यते चैतदप्येवं, तीव्रे मल्लविषे न यत् ।

तदावेगो भवासङ्ग—स्तस्योर्ध्वैर्विनिवर्तते ॥ १८३ ॥

युज्यते च घटत पथैतदप्यनन्तरोक्तं वस्तु, किं पुनः परम्परोक्त-
म् ? इत्यपिशब्दार्थः । एवं यथा केचित्प्रचक्षन्ते । अत्र हेतुः—तीव्रेऽत्य-
न्तमुक्तं, मल्लविषे कर्मबन्धयोग्यतासङ्गणे, न नैव, यद्यस्मात्,
तद्वेगो मल्लविषावेगः । किरूपः ? इत्याह—नवासङ्गः संसार-
प्रतिबन्धः, तस्य शेषजीवस्य, उच्चैरत्यन्तं, विनिवर्तते, मनागपि
हि तच्चिद्वस्तौ तस्यापुनर्बन्धकत्वमेव स्यात् इत्यौपचारिक्येव,
शेषस्य पूर्वस्यैवेति स्थितम् ॥

अथ यां प्रकृतिमाभित्य पूर्वसेवा स्यात्तां, तद्विपर्यये चाऽऽह—

संज्ञायोगतो नूयः, कल्याणाङ्गनया च यत् ।

तास्विकी प्रकृतिर्हीया, तदस्या तूपचारतः ॥ १८४ ॥

संज्ञाऽप्योगतो भूयः पुनरपि, तीव्रसंज्ञाऽप्योगेन कल्याणा-
कृतया च उक्तदोषरभवैराग्यादिकल्याणनिमित्तभावेन वा ।
यद्यस्माद् वर्तते या सा तस्यास्तान्त्रिकी वास्तवकृपा, प्रकृतिः
स्वभावलक्षणं धर्माऽहंजीवस्य ज्ञेया; तद्वन्मा तु तस्या अ-
न्या पुनः प्रकृतिरुपचारत उपचारितकृपा तान्त्रिकप्रकृति-
विलक्षणत्वात्तस्याः ।

एनां चाश्रित्य शास्त्रेषु, व्यवहारः प्रवर्तते ।

ततश्चाधिकृतं वस्तु, नान्यथेति स्थितं ब्रुवः ॥ १८५ ॥

एनां चैनामेव तान्त्रिकी प्रकृति चाश्रित्यापेक्ष्य, शास्त्रेषु यो-
गप्रतिषेधेषु, व्यवहारः पूर्वसेवादिः, प्रवर्तते प्रज्ञापनीयतामिति ।
ततश्च तस्मादेव हेतोरधिकृतं पूर्वसेवालक्षणं वस्तु तान्त्रिकं,
नान्यथा पुनर्बन्धकं व्यातिरिच्य इति स्थितं प्रतिष्ठितं, हि स्फु-
टम्, अद एतत् ।

तथा-

शान्तोदात्तत्वमत्रैव, शुद्धानुष्ठानसाधनम् ।

सूक्ष्मजावोहसंयुक्तं, तत्त्वसंवेदनानुगम् ॥ १८६ ॥

शान्तस्तथाविधेन्द्रियकार्याधिकारविकलः, उदात्त उच्चो-
त्तराद्याचरणस्थितिबद्धचित्तः । ततः शान्तश्चासाधुदात्तश्च
शान्तोदात्तः, तस्य जावस्तत्त्वम् । अत्रैव प्रोक्तप्रकृतौ सत्यां, जा-
यते शुद्धानुष्ठानसाधनं निरवद्याचरणकारणम् । तथा-सूक्ष्म-
भावाहसंयुक्तं बन्धमोक्षादिनिपुणभाषपर्यालोचनयुतम् । अत
एव तत्त्वसंवेदनानुगं तत्त्वसंवेदनासंज्ञितज्ञानविशेषसमन्वितम् ।

ततः-

शान्तोदात्तः प्रकृत्येव, शुभजावाश्रयो मतः ।

धन्यो जोगमुखस्येव, विज्ञातव्यो रूपवान् युवा ॥ १८७ ॥

शान्तोदात्त उक्तकृपा; प्रकृत्या स्वभावेनेदं जने, शुभभावाभयः
परिष्कृतचित्तपरिणामस्थानं, मनो जन्तुः । अत्र दृष्टान्तमाह-
धन्यः सौभाग्यादेयतादिना धनार्हो भोगसुखस्येव शब्दरूपस-
गन्धस्पर्शसेवालक्षणस्य यथाऽऽभयः, विज्ञातव्यो विभवनायकः,
रूपवान् शुभशरीरसंस्थानः, युवा तरुणः पुमान् ।

एतदेव व्यतिरेकत आह-

अनीदृशस्य च यथा, न भोगसुखमुत्तमम् ।

अशान्तादेस्तथा शुद्धं, नानुष्ठानं कदाचन ॥ १८८ ॥

अनीदृशस्य च धन्यादिविशेषणविकलस्य पुनर्यथा न जोगसु-
खं शब्दादिविषयानुभवलक्षणम्, उत्तमं प्रकृतम्, अशान्तादेरशा-
न्तस्यानुदात्तस्य च । तथा जोगसुखवत्, शुद्धं निर्वाणान्धन्यबा-
जकल्पं नानुष्ठानं देवपूजनादि, कदाचन कच्चिदपि काले ।

तर्हि किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह-

मिथ्याधिकस्वरूपं तु, द्वयोर्द्वयमपि स्थितम् ।

स्वबुद्धिकल्पनाशिष्टि-निर्मितं न तु तत्त्वतः ॥ १८९ ॥

मिथ्याविकल्परूपं तु मरुमरीचिकादिषु मुग्धमृगादीनां जला-
दिप्रतिभासाकारं, पुनर्द्वयोरुक्तविलक्षणयोर्भोगिधार्मिकयोर्द्वय-
मपि भोगसुखानुष्ठानरूपं, किं पुनरेकैकमित्यपिशब्दार्थः । स्थितं

प्रतिष्ठितम् । किमुक्तं प्रवर्तते ?-स्वबुद्धिकल्पनाशिष्टिनिर्मितम् ।
स्वबुद्धिकल्पना स्वच्छन्दमतिविकल्परूपा, सैव शिल्पी वैज्ञानि-
कस्तेन निर्मितं घटितम् ; न तु न पुनस्तत्त्वतः परमार्थतस्त-
द्भागसुखं धर्मानुष्ठानं चेति ।

तद्भाषनाऽर्थमाह-

जोगाङ्गशक्तिवैकल्यं, दरिद्रायौवनस्थयोः ।

सुरूपरागाशङ्के च, कुरुपस्य स्वयोपिति ॥ १९० ॥

इह जोगाङ्गानि कृपादीनि । यथाह वात्स्यायनः-“रूपयथै-
वकृपयसौजात्यमाधुर्यैश्चर्याणि भोगसाधनम्” इति । तत्रापि रूप-
यथैवविज्ञातव्यत्वादि प्रधानानि । एतदेव त्रितयमपेक्षयाऽऽह-
‘भोगाङ्गशक्तिवैकल्यं’ भोगाङ्गानां कृपादीनां, शक्तिभोगासं-
नलक्षणया वैकल्यमजावः, दरिद्रायौवनस्थयोर्दरिद्रस्य भोगा-
ङ्गविरहोऽयौवनस्थस्य स्वर्शाकारात् । सुरूपरागाशङ्के च सुरूपे
प्रोक्तमारब्धे स्त्रीगते सुन्दरे संस्थाने रागोऽभिष्वङ्गातिरेकः,
आशङ्का च स्त्रीगतानुरागसंदेहकृपा तस्मिन्, ततः सुरूपरागाश्चा-
शङ्का च सुरूपरागाशङ्के, पुनः कुरुपस्य तु पुंसः स्वयोपिति
स्वस्त्रियामिति ।

ततश्च-

अजिमानसुखाभावे, तथा क्रिष्टान्तरात्मनः ।

अपायशक्तियोगाच्च, नहीत्यं भोगिनः सुखम् ॥ १९१ ॥

अजिमानसुखाभावे अहं सुखीत्येवं चित्तप्रतिपत्तिकृपलक्षण-
स्याजिमानसुखाभावे सति, तथेति विशेषणसमुच्चये । क्रिष्टा-
न्तरात्मनोऽपूर्यमाणेच्छत्वेन स्वाध्यायशक्तिसंयापयशक्तियोगाच्चा-
पायस्य निर्वाहशरीरव्यवच्छेदकृपस्य दरिद्रायौवनस्थयोः कुरु-
पस्य वा रुचिमत्स्त्रीकृतोष्णाटनादेर्यो शक्तियोग्यता, तस्या यो-
गात्संबन्धात्, चः समुच्चये । किम् ? इत्याह-नहि नैवेत्यमनाख्य-
त्वाद्विशिष्टस्य भोगिनः सुखं जोगजं यद्विच्छकृणैर्मृग्यत इति ।

यथा च तज्जोगसुखमनुष्ठानं च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेन
स्यातां तथाऽऽह-

अतोऽन्यस्य तु धन्यादे-रिदमत्यन्तमुत्तमम् ।

यथा तथैव शान्तादेः, शुद्धानुष्ठानमित्यपि ॥ १९२ ॥

अतः प्रागुक्ताङ्गाग्निः सकाशात्, अन्यस्य तु अन्यप्रकार-
भाजः, पुनः धन्यादेरुत्तरकृपस्य भोगिन इदं भोगसुखमन्यन्त-
मुत्तमं, शेषजोगसुखानिशाथि यथा स्यात्तथैव, शान्तादेः शान्तो-
दात्तप्रकृतेरनुष्ठानं प्रस्तुतमित्यपीदमपि ज्ञेयम् ।

एवं सति यत्स्यात्तदाह-

क्रोधाद्यबाधितः शान्तः, उदात्तस्तु महाशयः ।

शुभानुबन्धिपुण्याच्च, विशिष्टमतिसंगतः ॥ १९३ ॥

क्रोधाद्यबाधितः शान्तः, उदात्तस्तु उदात्तः, पुनर्महाशयो
गाम्भीर्यादिगुणोपेतत्वेन महाचेताः, शुभानुबन्धिपुण्याच्च पु-
ण्यानुबन्धिनः पुण्यात्सकाशात्पुनर्विशिष्टमतिसंगतो मार्गो-
नुसारिप्रौढप्रज्ञानुगतः सन् ।

किमित्याह-

ऊढतेऽयमतः प्रायो, जवर्षीजादिगोचरम् ।

कान्ताऽऽदिगतगेयाऽऽदि, तथा भोगीव सुन्दरम् ॥ १९४ ॥

ऊहते चित्तकयति, अयमपुनर्बन्धकः, अतो विशिष्टमतिस्मा-
गत्यात् प्रायो बहुल्येन । कथम् ? इत्याह—भवबीजादिगोचरं भ-
वबीजं भवकारणम्; आदिशब्दाद्भवस्वरूपं भवफलं च गृह्यते ।
यथा—“एस ण अणादजीवे अणादजीवस्स भवे अणादकम्म-
संयोगनिष्ठसिप दुक्खस्स दुक्खफले दुक्खसुखं भवति” ततो
भवबीजादिगोचरो यत्र तत्तथा, क्रियाविशेषणमेतत् । अथवा
भवबीजादिगोचरो विषय ऊहनीयतया भवबीजादिगोचरस्तम् ।
अत्र दृष्टान्तः—कान्तादिगतगेयादि । कान्ता बल्लभा, आदिश-
ब्दात्तदन्यगायनादिग्रहः । तद्धृतं तत्प्रतिषेधं यद् गेयं गीतम्,
आदिशब्दाद्परसादिशेषेन्द्रियविषयग्रहः । तथा तत्प्रकारो गे-
याद्युद्देश्यो भोगी, स इव सुन्दरं मनोहारीन्द्रियविषयस्थान-
मागतमिति । यथा विचक्रणो जोगी सुन्दरं कान्तादिगतगेयादि
ऊहते तथाऽयं भवबीजादिकमिति भावः ।

यथोदंत तथैवाऽऽह—

प्रकृतेर्नेदयोगेन, नासमो नाम आत्मनः ।

हेत्वजेदादिदं चारु, न्यायमुद्राऽनुसारतः ॥ १७५ ॥

प्रकृतेः परपरिकल्पितायाः स्वस्वरजस्तमोकरायाः, स्वप्रक्रिया-
याश्च ज्ञानावरणादिलक्षणायाः, भेदयोगेनैकान्तेनैव जेदनेत्यर्थः ।
न नैवासमो विसदृशो, नामः परिणामधैतन्यश्रक्तानोऽभीलनादि-
कः प्रत्यक्षत एवोपलभ्यमानः, आत्मनो जीवस्य स्यात्, किन्तु स-
र्वजीवानां सर्वदैव सम एव प्राप्नोति । कुतः ? इत्याह—हेत्वभे-
दात् । हेतोः प्रकृतिभेदलक्षणस्याभेदाद् नानात्वात् । नह्य-
भिन्ने हेतौ क्वचिदपि फलजेद उपपद्यते इति कृत्वा इदमेतका-
न्तेनैव प्रकृतिभेद आत्मनः परिणामधैतन्यसाक्ष्यलक्षणं
घस्तु चारु संगतं वर्तते । कुतः ? इत्याह—न्यायमुद्राऽनुसा-
रतः, न्यायस्य मुद्रा कृतप्रयत्नैरपि परैरनुलक्षणीयत्वाद् राजा-
दिमुद्रावत्, तस्या अनुसारतोऽनुवर्तनात् । तथाहि—यदि प्रकृ-
तिजेद सत्यपि परिणामनानात्वमात्मन इष्यते, तदा मुक्ताना-
मपि प्राप्नोति, संसारिणां मुक्तानामपि च प्रकृतिभेदाविशेषात् ।

एवं च सर्वस्तद्योगा—दयमात्मा तथा तथा ।

भवे भवेदतः सर्व—प्राप्तिरस्याविरोधिनी ॥ १७६ ॥

एवं च प्रकृतिभेद आत्मनः परिणामनानात्वसाक्ष्ये सति पुनः
किं स्यादित्याह—सर्वः निरवशेषः, तद्योगात्प्रकृतिसंयोगात्कथ-
ञ्चिद्वैक्यापसिलक्षणात्, अयम्—अपुनर्बन्धकाद्यवस्थाभाग-
आत्मा जीवः, तथा तथा नरनारकादिपर्यायभाक्त्वेन भवे सं-
सारे, भवेत्स्यात् । अतस्तथा तथा भवनात् सर्वप्राप्तिः संसारा-
पयर्गावस्थालाभरूपाऽस्यात्मनोऽविरोधिनी अविघटमाना सं-
पद्यते । प्रकृतियोगात्तस्य संसारावस्था, विप्रयोगाच्च मुक्ता-
वस्थेति भावः ।

सांसांशिकमलाद् यद्वा, न हेतोरस्ति सिद्धता ।

तज्जिन्नं यदभेदोऽपि, तत्कालादिविभेदतः ॥ १७७ ॥

सांसांशिकमलात्कर्मबन्धयोग्यतालक्षणादनविस्वभावात्,
सांसांशिकमलं परिहृत्येत्यर्थः । यद्वति ऊहस्यैव पदान्तरसू-
चकः । ‘न’ नैव, हेतोरन्यस्येश्वरानुग्रहादेः परिणामाच्चत्रतायां
साध्यायां सिद्धता प्रमाणप्रतिष्ठिता । ईश्वरो हि अप्रतिस्खलित-
वैराग्यवान् । यतः पठ्यते—“ज्ञानमप्रतिघं यस्य, वैराग्यं च जग-
त्पतेः । पेश्वर्थे चैव धर्मश्च, सह सिद्धं चतुष्टयम्” ॥ १ ॥

ततः कथमसौ कञ्चनानुगृहीयाञ्चिगृहीयाद्वा? किञ्चासौ योग्यता-
मपेक्ष्य प्रवर्तते, इतरथा चेति द्वयी गतिः । किं स्यात्? यदि
प्रथमः पक्षः, तदा सैव योग्यता हेतुः, किमीश्वरानुग्रहनिग्रहा-
भ्याम् ? अथेतस्या, तदा सार्वत्रिकावेवानुग्रहनिग्रहौ स्यातां
न तु विभागन, न वा क्वचित्, निमित्ताभावात् । यतः पठ्यते—
“नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा, हेतोरन्यानपेक्षणात् ॥

अपेक्षातो हि भावानां, कावाचित्कत्वंसंभवः” ॥ १ ॥ इति ॥

सांसांशिकमलमेवात्मनां परिणामधैतन्यहेतुः ।
तत्सांसांशिकमलं, भिन्नं नानारूपम्, यद्यस्मात्कारणात्,
अभेदोऽपि कथाञ्चिस्सामान्यरूपतया । एतदपि कुतः? इत्याह—
तत्कालादिविभेदतः ते शास्त्रान्तरप्रसिद्धा ये कालादयः काल-
स्वभावनियतिपर्वकृतपुरुषकारलक्षणा हेतवः सर्वजगत्कार्यज-
नकाः, तेषां विभेदतो वैसदृश्यात् । इदमुक्तं भवति—कालादिभे-
दात्तत्सांसांशिक मलमात्मना सह जेदाभेदवृत्ति सद्यतो ना-
नावृत्तं रूपं वर्तते, ततस्तद्वशादेव परिणामधैतन्यमात्मनाम-
नुपचरितमेवोपपद्यते, न पुनरीश्वरानुभावात् । प्रागुक्तयुक्त्या
तस्य निराकृतत्वात् ; इति वा चिन्तयत्यसाविति ॥

इदमेव समर्थयति—

विरोधिन्यपि चैवं स्या—तथा द्वौकेऽपि दृश्यते ।

स्वरूपेतरहेतुर्न्या, भेदादेः फलचित्रता ॥ १७८ ॥

विरोधिन्यपि च विघटमानैव च सर्वार्थप्राप्तिरित्यनुवर्त्तते, न
पुनः कथाञ्चिदपि विरोधिनी; एवं सांसांशिकमलादयद्वैक्यच्यु-
पगमं सति, स्याद्भवेत् । यथा च विरोधिनी सर्वप्राप्तिः, तथाऽ-
नन्तरमेव दर्शितेति । तयोर्तत् हेतुन्तरसमुच्चये । लोकेऽपि, शास्त्रं
तावद्वर्तिनैवैत्यपिशब्दार्थः । इदमेतं विद्वेदयते । स्वरूपेतरहेतु-
र्न्यां स्वरूपेतरहेतुः परिणामिकारणम् । यथा—मृदघटस्य, इतरः
पुनर्निमित्तहेतुर्यथा—तस्यैव चकचीवरादि, ताभ्यां तावद्विस्तृत्य-
र्थः । जेदादेर्जेदादभेदाच्च, यथायागं संघन्धात्स्वरूपहेतुमपेक्षया-
जेदात्, इतरापेक्षया च भेदात् । किमित्याह—फलचित्रता कार्या-
णां नानारूपता । यदि हि मृन्मात्रक एव घटः स्यात्तदा सर्वघ-
टानां मृन्मयत्वाविशेषादेकाकारत्वं स्यात् । तथा बाह्यमात्र-
निमित्तत्वे परिणामिकारणविगृहेण कुर्मरोमादेरिव न कस्यचि-
त्कार्याभ्यात्प्राप्तिः स्यादिति । स्वरूपेतरहेतु समाधित्याभेदवृ-
त्त्या भेदवृत्त्या च कार्यमुत्पद्यमान चित्ररूपतां प्रतिपद्यते । एवं
च सांसांशिकं मलं सर्वजीवानां परिणामिकारणे सति तत्का-
लादिबाह्यकारणसव्यपेक्षतायां चित्रकर्मबन्धकानां नानापरि-
णामप्राप्त्या सर्वो लोकः शास्त्रप्रसिद्धो नरनारकादिपर्यायः,
तद्वद्गमात् पुनरपुनर्बन्धकत्वाद् यावत्सर्वकलेशप्रहाणिलक्षणा
मुक्तिरिति सर्वमनुपचरितमुपपद्यत इत्युहते इति ॥

ततः किमित्याह—

एवमुहमधानस्य, प्रायो मार्गानुमार्गिणः ।

एतद्वियोगविषयोऽप्येष सम्यक् प्रवर्त्तते ॥ १७९ ॥

एवमुक्तरूपेण ऊहप्रधानस्य चित्तकसारस्य, प्रायो बहुल्येन,
मार्गानुसारिणो निर्वाणपथानुकूलस्यापुनर्बन्धकत्वेन क्वचिद-
न्यथाऽपि प्रवृत्तिरस्य स्यादिति प्रायो ग्रहणम् । एतद्विया-
गविषयोऽपि आत्मना सह प्रकृतिविघटनगोचरः, किं पुनर्भ-
वबीजादिगोचर इत्यपिशब्दार्थः । एष ऊहः, सम्यगूहनीयार्थो-

व्यभिचारी, प्रवर्तते समुन्मीलति । इदमुक्तं भवति-यथा भववी-
जादिगोचरमतिनिपुणमूढने, तथा कर्मणात्मनः कर्मणा वियो-
गो घटत एवमप्युक्त इति ।

एवं सति यत्किञ्च तदाह-

पर्वलक्षणयुक्तस्य, प्रारम्भादेव चापरैः ।

योग उक्तोऽस्य विद्वद्भिर्गोपेन्द्रेण यथोदितम् ॥२००॥

पर्वलक्षणयुक्तस्य पूर्वोक्ताहगुणसमन्वितस्य, प्रारम्भादेव प्रा-
रम्भमेव, पूर्वसंवाहकणमाभित्य, अपरैस्तीर्थान्तरीयैयोगो व-
ह्यमाणनिरुक्तः, उक्तोऽस्यापुनर्वन्धकस्य, विद्वद्भिर्विचक्षणैः,
गोपेन्द्रेण योगशास्त्रकृता, यथोदितं यत्प्रकारमिदं वस्तु, तथो-
दितमिति । यो० वि० ॥

पुनरपि-

शुक्लपक्षेन्दुवत्प्रायो, वर्द्धमानगुणः स्मृतः ।

जवाभिनन्दिदोषाणां-मपुनर्वन्धको व्यये ॥ १ ॥

अस्यैव पूर्वस्यैवोक्ता, मुख्योऽन्यस्योपचारतः ।

अस्यावस्थान्तरं मार्ग-पतिताभिमुखौ पुनः ॥ २ ॥

(शुक्लोति) शुक्लपक्षेन्दुवदुज्ज्वलपक्षचन्द्रवत्, प्रायो बाह्व्येन,
वर्द्धमानाः प्रतिकलमृद्धसन्तो, गुणा औदार्यदाहृण्यादयो य-
स्य भवाभिनन्दिदोषाणां प्रागुक्तानां कृष्टत्वादीनां व्ययेऽपगमे
सत्यपुनर्वन्धकः स्मृतः ॥ १ ॥ (अस्यैवेति) अस्यैवापुनर्वन्धक-
स्यैवोक्ता शुर्वादिपूजालक्षणा पूर्वसेवा, मुख्य कल्याणशाययो-
गेन निरुपचरिता, अन्यस्यापुनर्वन्धकः तिरिकस्य सकृद्वन्धका-
देः, पुनरुपचारतः सा, तथाविधजववैराग्याभावात् । मार्गपति-
तमार्गाभिमुखौ पुनरस्यापुनर्वन्धकस्य, अवस्थान्तरं दशाविश-
परूपः, मार्गो हि चेतसोऽवक्रमनं नृजङ्गमनक्षिकाऽऽयामनुज्यो
विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रगुणः स्वरसवादी कथोपशमविशेषः
तत्र प्रविष्टो मार्गपतिनेः मार्गप्रवेशयोग्यभवेत्त्वोपपन्नश्च मार्गो-
भिमुख इति । नष्टोभेतापुनर्वन्धकावस्थायाः परतरावस्थाजाजौ,
भगवदाज्ञावगमयोग्यतया पञ्चसूत्रकवृत्तावनयोक्तत्वात् ।

अपुनर्वन्धकस्यैवानुष्ठानं युक्तम्-

योग्यत्वेऽपि व्यवहितौ, परे त्वेनौ पृथग् जगुः ।

अन्यत्राप्युपचारस्तु, सामीप्ये बहजेदतः ॥ ३ ॥

[योग्यत्वेऽपीति] परे त्वेनौ मार्गपतितमार्गाभिमुखौ योग्यत्वेऽ
पि व्यवहितावपुनर्वन्धकापेक्षया दूरस्थाविति, पृथगपुनर्वन्ध-
काद्विज्ञौ जगुः । अन्यत्रापि सकृद्वन्धकादार्वाप, उपचारस्तु पु-
र्वसेवायाः सामीप्येऽपुनर्वन्धकसन्निधानरूपेण सति, बह्मभेदतोऽ
तिनेदाभावात् ॥ ३ ॥ द्वा० १४ द्वा० पं० सू० । बीजाधान-
मपि ह्यपुनर्वन्धकस्य । नचास्यापि पुद्गलपरावर्तः संसारः ॥ (ब०) न
ह्येवं प्रवर्तमानो नेष्टसाधक इति भग्नाऽप्येतद्यत्कालिङ्कोऽपुनर्वन्धक
इति तं प्रयुपदेशसाफल्यं नानिवृत्ताधिकारायां प्रकृतावेवभूत
इति कापिलाः । न वा पुनर्जवविपाक इति च सौगताः । अपुन-
र्वन्धकास्त्वेवभूता इति जैनाः । तच्चोक्तव्यमेतदादरेण परिभा-
वनीयम् । ल० ॥

अपुणवन्ध-अपुनर्जव-त्रि० । न० ब० । पुनर्जवसम्प्रवर्तिते,
यतः पुनर्जन्म न प्रवर्तते, "सिद्धिगणितयं सासय-मन्वावाहं
अपुणवन्धं पस्यं सोम" (ब्रह्मचर्यं), ततः पुनर्जवसम्प्रवा-
जावात् । प्रश्न० १ आश्र० द्वा० ।

अपुणवन्ध-अपुनर्जव-त्रि० । अपुनस्तथाजायमाने, "अपु-
णवन्धो सिया" अपुनर्जवं स्यात् कर्म, पुनस्तथाऽवन्धकत्वेन ।
पं० सं० १ द्वा० ।

अपुणरागम-अपुनरागम-त्रि० । नित्ये, जन्मादेरहिते चादशां० च० ।

अपुणरावत्तय-अपुनरावर्तक-पुं० । न० ब० । अविद्यमानपुन-
र्भवावतारे, सिद्धिगत्याख्येऽर्थे, पुनर्जवबीजकर्माभावात्, तः प्रा-
प्तानां पुनरजननात् । स० १ सम० । औ० । "अपुनरावत्तयं
सिद्धिगणितयं तानं संपाविउकामेण" प्र० १ श० १ ब० ॥

अपुणरावित्ति-अपुनरावृत्ति-पुं० । न० । न पुनरावृत्तिः संसारे
ऽवतारो यस्मात् तत्तथा । सिद्ध्याख्येऽर्थे, ध० २ आधि० । रा० ।
पुनरावृत्त्यभावे, पं० सू० ।

"अतुर्व्यतीतः परिवर्तते पुनः, क्षयं प्रयातः पुनरोति चन्द्रमाः ।
गतं गतं नैव तु संनिवर्तते, जलं नदीनां च नृणां च जीवितम्" । १ ।
पं० सू० ५ सू० ।

"दग्धे बीजे यथा-ऽप्यन्तं प्रादुर्भवति नाकुरः

कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोदति भवाकुरः" ॥ १ ॥ ल० ॥

अपुणरुक्त-अपुनरुक्त-त्रि० । न० त० । पुनरुक्तिदोषरहिते,

"अपुणरुक्तेहि महाविस्तेहि संयुगार्ह" । रा० । जं० । आ० म० ।

"अनुवादादरवीप्सा-भूशार्थविनियोगदेत्वसुयासु ।

ईषत्संभ्रमविस्मय-गणनास्मरणेष्वपुनरुक्तम्" ॥ १ ॥ दर्श० ।

अपुणरा-अपुणरा-त्रि० । न० ब० । अविद्यमानपुणये, विपा० १

भु० ७ अ० । तीव्रासातोदये वर्तमाने, "सामा णेरह्याणं, प-
वत्तयती अपुणराणं ।" सूत्र० १ भु० ५ अ० १ ब० । अनाये
पापाचारे, आचा० १ भु० ६ अ० १ उ० ।

अपूर्ण-त्रि० । पूर्णव्यतिरिक्ते, "अदक्षं अधमा अपुष्ठा" ।
अपूर्णः, अपूर्णमनोरथत्वात् । विपा० १ भु० ७ अ० ।

अपुणराकल्प-अपूर्णकल्प-पुं० । असमाप्तकल्पे, व्य० ४ ब० ।

अपुणराकल्पिय-अपूर्णकल्पिक-पुं० । गीतार्थे असहायं,
व्य० १० उ० ।

अपुत्त-अपुत्त-त्रि० । न० ब० । सुतरहिते, "अपुत्तस्य न सति
लोकाः । ('भोगवाय' शब्देऽस्य अण्डनं वक्ष्यते) । स्वजनबन्धुर-
हिते, निर्ममे च । आचा० २ भु० ६ अ० २ उ० ।

अपुम-अपुम-पुं० । नपुंसके, ओध० । बृ० । "अदमेत्तिप
अपुमं जणिओ परिसेवामि" नि० च० १ उ० ।

अपुरकार-अपुरस्कार-पुं० । पुरस्करणं पुरस्कारः । गुणवा-
नयमिति गौरवाध्यारोपः, न तथाऽपुरस्कारः । अवज्ञास्पदत्वे,
"गरदणयाप अपुरकारं जणयइ" वत्त० २६ अ० ।

अपुरकारगय-अपुरस्कारगत-त्रि० । अपुरस्कारं गतः प्राप्तोऽ-
पुरस्कारगतः । सर्वत्रावज्ञाऽऽस्पदीचूते, उक्त० २६ अ० ।

अपुरव-अपूर्व-त्रि० । पूर्वमदृष्टश्रुते, 'पूर्वस्य पुरवः' । ॥ १८१२७० ॥
इति शौरसेन्यां पूर्वशब्दस्य पुरनेत्यादेशः । "अपुरवं नाद्वयं ।
अपुरवागदं । पक्के-अपुव्यं पदं । अपुव्यागदं" । प्रा० ॥

अपुरिस-अपुरुष-पुं० । न पुरुषः । न० त० । नपुंसके, व्य० ६ उ० ।

अपुरिसकारपरक्रम—अपुरुषाकारपरक्रम—त्रि० । न० ब० । पुरुषकारः पराक्रमश्च न विद्यते यस्य सोऽपुरुषकारपराक्रमः । अनिष्पादितप्रयोजनेन निष्पादितप्रयोजनेन वा पौरुषाभिमानेन रहिते, विपा० १ भु० ३ अ० । भ० ।

अपुरिसवाय—अपुरुषवाद—(च)—पुं० । स्त्री० । अपुरुषो नपुंसकस्तद्वादः, वात्वा । वृ० ६ उ० । नपुंसकोऽयमित्येवंवार्तायाम्, “अपुरिसवायं वयमाणे, दासवायं वयमाणे, इच्छेह कल्पस्स” द्वितीयः प्रस्तारः । (व्याख्याऽन्यत्र) । स्था० ६ उ० ।

अपुरोहित—अपुरोहित—त्रि० । नास्ति पुरोहितो यत्र । शान्तिकर्मकारिरहिते, यत्र तथाविधप्रयोजनाभावात् पुरोहितो नास्ति । भ० ३ हा० १ उ० ।

अपुर्व—अपूर्व—त्रि० । न० त० । अजिनवे मनन्वसदृशे, प्रव० २२४ हा० । प्रति० । अवृत्तपूर्वे, आ० म० द्वि० । अपूर्वकरणे, आव० ४ अ० । हा० ॥

अपुर्वकरण—अपूर्वकरण—न० । अपूर्वमपूर्वौ क्रियां गच्छतीत्यपूर्वकरणम् । तत्र च प्रथमसमये एव स्थितिघातरसघातगुणभ्रंशगुणसंक्रमः, अन्यश्च स्थितिबन्धः, इत्येते पञ्चाप्यधिकारा यौगपद्येन पूर्वमप्रवृत्ताः प्रवर्तन्ते इत्यपूर्वकरणम् । आचा० १ भु० ए अ० १ उ० । अप्राप्तं पूर्वमपूर्वम्, स्थितिघातरसघाताद्यपूर्वार्थनिर्वर्तनं वा । अपूर्वं च तत्करणं च अपूर्वकरणम् । भव्यानां सम्यक्त्वाद्यनुगुणे विशुद्धतरूपे परिणामविशेष, आ० म० प्र० । पञ्चा० । वृ० । पो० । ('करण' शब्दे तृतीयजागे ३५६ पृष्ठे व्याख्यास्यते चेत्तत्) अपूर्वमजिनवं प्रथममित्यर्थः । करणे स्थितिघातरसघातगुणभ्रंशगुणसंक्रमस्थितिबन्धानां पञ्चानामर्थानां निर्वर्तनं यस्यासावपूर्वकरणः । अष्टमगुणस्थानकं प्रतिपन्ने जीवे, कर्म० । तथाहि—बृहत्प्रमाणाया ज्ञानावरणीयादिकर्मस्थितेरपर्वतनाकरणेन आत्मनमस्वीकरणं स्थितिघात उच्यते । रसस्यापि प्रसुरीभूतस्य सन्तोऽपवर्तनाकरणेन अस्मन्मस्वीकरणं रसघात उच्यते । एतौ द्वावपि पूर्वगुणस्थानेषु विशुद्धैरल्पत्वादल्पाधेव कृतवान् । अत्र पुनर्विशुद्धः प्रकृष्टत्वाद् बृहत्प्रमाणतया अपूर्वाविमौ करोति । तथा उपरितनस्थितेर्विशुद्धिवादापवर्तनाकरणेनावतारितस्य दलिकस्यान्तर्मुहूर्तप्रमाणमुदयक्षणादुपरि क्षिप्रतरङ्गपणाय प्रतिक्रमसंस्त्रेयगुणवृद्ध्या विरञ्चनं गुणभ्रंशः । स्थापना—* एतां च पूर्वगुणस्थानेष्वविविशुद्धत्वात् कासतोऽाधीयसीं दलिकरचनमाभित्याप्रधीयसीमल्पदलिकस्यापवर्तनाद्विरचितवान् । इह तु तामेव विशुद्धत्वादपूर्वा कालतोऽस्वतरं दलिकरचनमाभित्य पुनः पृथुरां बहुतरदलिकस्यापवर्तनाद् विरचयतीति । तथा बध्यमानशुभप्रकृतित्वबध्यमानाशुभप्रकृतिदलिकस्य प्रतिक्रमसंस्त्रेयगुणवृद्ध्या विशुद्धिवादाभयं गुणसंक्रमः । तमप्यसाविहापूर्वं करोति । तथा स्थितिं कर्मणामशुद्धत्वात् प्राग्दाधीयसीं बद्धवान्, इह तु तामपूर्वा विशुद्धत्वादेव इसीयसीं बध्नातीति (स्थितिबन्धः) । अयं चापूर्वकरणो छिन्ना-कूपकः, उपशमकश्च । कूपणोपशमनाहृत्वाच्चैवमुच्यते, राज्याहकुमारराजवत् । न पुनरसौ कूपयत्युपशमयति वा । कर्म० २ कर्म० । प्रव० । पं० सं० । दर्श० । अष्ट० । आचा० ।

अपुर्वकरणगुणगुणग—अपूर्वकरणगुणस्थानक—न० । अपूर्वकरणस्य गुणस्थानकमपूर्वकरणगुणस्थानकम् । अष्टमगुण-

स्थानके, प्रव० २२४ हा० । एतच्च गुणस्थानकं प्रपञ्चानां कालत्रयवर्तिनो नानाजीवानपेक्ष्य सामान्यतोऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणान्यध्यवसायस्थानानि भवन्ति । कथं पुनस्तानि जवन्तीति विनेयजनानुग्रहार्थं विशेषतोऽपि प्रकल्पन्ते-इह तावद्विदं गुणस्थानकमन्तर्मुहूर्तकालप्रमाणं भवति । तत्र च प्रथमसमयेऽपि च प्रपञ्चाः, प्रपद्यन्ते, प्रपत्स्यन्ते, च तदपेक्षया जघन्यादीन्पुत्कृष्टान्ताम्यसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणान्यध्यवसायस्थानानि लज्यन्ते, प्रतिपत्तुणां बहुत्वादध्यवसायानां च विचित्रत्वादिति भावनीयम् । ननु यदि कालत्रयापेक्षा क्रियते तदैतद् गुणस्थानकं प्रतिपञ्चानामनन्तान्यध्यवसायस्थानानि कस्मात् भवन्ति ? अनन्तजीवैरस्य प्रतिपत्तत्वादनन्तैरेव च प्रतिपत्स्यमानत्वादिति । सत्यम् । स्यादेवं यदि तत्प्रतिपत्तुणां सर्वेषां पृथक् पृथक् भिन्नान्येवाध्यवसायस्थानानि स्युः, तच्च नास्ति, बहुनामेकाध्यवसायस्थानवर्तित्वात्पीति । ततो द्वितीयसमये तदन्यान्यधिकतराण्यध्यवसायस्थानानि लज्यन्ते । तृतीयसमये तदन्यान्यधिकतराणि । चतुर्थसमये तदन्यान्यधिकतराणीत्येवं तावन्नेयं यावच्चरमसमयः । एतानि च स्थाप्यमानानि विषमचतुरस्रं क्षेत्रमभिव्याप्नुवन्ति । तद्यथा—४००००००० अत्र प्रथमसमयजघन्याध्यवसायस्थानात्प्रथमसमयोत्कृष्टमध्यवसायस्थानमनन्तगुणविशुद्धम्, तस्माच्च द्वितीयसमयजघन्यमनन्तगुणविशुद्धम्, ततोऽपि द्वितीय—३०००००० समयजघन्यात्तदुत्कृष्टमनन्तगुणविशुद्धम्, तस्माच्च तृतीय—२००००० समयजघन्यमनन्तगुणविशुद्धम् । ततोऽपि तदुत्कृष्ट—१०००० मनन्तगुणविशुद्धमित्येवं तावन्नेयं यावच्चरमसमयोत्कृष्टाच्चरमसमयजघन्यमनन्तगुणविशुद्धम् ; ततोऽपि तदुत्कृष्टमनन्तगुणविशुद्धमिति । एकसमयगतानि चासूच्यवसायस्थानानि परस्परमनन्तभागवृक्षपक्षपातभागवृक्षिसङ्घातप्रागवृक्षिसंख्येयगुणवृक्षसंख्येयगुणवृक्षयनस्तगुणवृक्षिकपपदस्थानकपतितानि । युगपदेतद् गुणस्थानप्रविष्टानां च परस्परमध्यवसायस्थानव्यावृत्तिलक्षणा निवृत्तिरप्यस्तीति निवृत्तिगुणस्थानकमप्येतदुच्यते । अत एवोक्तं सूत्रे—“नियद्दि अनियद्दीत्यादि” । कर्म० ३ कर्म० । प्रव० ।

अपुर्वणाणामग्रहण—अपूर्वज्ञानग्रहण—न० । अपूर्वस्य ज्ञानस्य निरन्तरं ग्रहणमपूर्वज्ञानग्रहणम् । तच्चाष्टादशं तीर्थकरनामकर्मबन्धकारणम् । अपूर्वस्य ज्ञानस्य निरन्तरं ग्रहणे, आ० म० प्र० । प्रव० ।

अपु (ए) स्मृय—अल्पोत्पुक्—त्रि० । अविमनस्के, आचा० २ भु० ३ अ० १ उ० ।

अपुदत्त—अपृथक्त्व—त्रि० । अविद्यमानं पृथक्त्वं प्रस्तावात्संयमयोगेज्यो विमुक्तत्वस्वरूपं यस्यासावपृथक्त्वः । सदा संयमयोगवति, (वत्त०) संयमयोगेज्योऽजिज्ञे, (वत्त०) “अपुहसे सुप्पणिहिप विहरइ” वत्त० ३६ अ० ।

अपुहत्ताणुभोग—अपृथक्त्वानुयोग—पुं० । अनुयोगभेदे, यत्रैकस्मिन्नेव सूत्रे सर्व एव चरणादयः प्रकल्पन्ते, अनन्तागमपर्यायत्वात् सूत्रस्य । दश० १ अ० ।

अपूया—अपूजा—स्त्री० । पूजाभावे, “पूयाऽपूया हियाऽहिया” स्था० ५ उ० ३ उ० ।

अपूर्ते—अपूयत्—त्रि० । अनाचरति, आ० म० चि० ।

अपेय-अपेय-त्रि० । मद्यमांसरसादिकं (पातुमनर्हं), नि०
चू० २ उ० ।

अपेयचक्र-अपेतचक्र-त्रि० । लोखनरहिते, वृ० १ उ० ।

अपेहय-अपेहक-त्रि० । अपेक्षिणि, निर्जरापेक्षिकर्मकयापे-
क्षक इति । आव० ४ अ० ।

अपोगल-अपुगल-पुं० । न यियन्ते पुगला येषां तेषुगलाः
सिद्धाः । पुगलरहिते, स्था० २ उ० १ उ० ।

अपोरिभिय-अपौरुषिक-त्रि० । पुरुषः प्रमाणमस्येति पौरुषि-
कम् ; तन्निषेधादपौरुषिकम् । पुरुषप्रमाणाभ्यधिकेऽगाधजला-
दौ, 'अत्याहमपौरिसियं पक्षिवज्जा' ज्ञा० ५ अ० ।

अपोरिमीय-अपौरुषेय-त्रि० । पुरुषः परिमाणं यस्य तत्पौ-
रुषेयं, तन्निषेधादपौरुषेयम् । पुरुषप्रमाणाभ्यधिकेऽगाधे जलादौ
"अत्याहमतारमपौरिसीयं नि" ज्ञा० १४ अ० । पुरुषेणाकृते
वचने, अपौरुषेयो वदः, वेदकारणस्याश्रयमाणत्वात् । स्था० १०
उ० । ल० । पं० व० । न० । (वेदानामपौरुषेयत्वविमर्शः 'आगम'
शब्दे द्वितीयभागे ५३ पृष्ठे प्रतिपादयिष्यते)

अपोह-अपोह-पुं० । अपोहनमपोहः । निश्चयः, "होइ अपोहो
चाओ" । अपोहस्तावत् किमुच्यते ? , इत्याह-अपोहो भवत्य-
पायः । योऽयमपोहः स मतिज्ञानतृतीयभेदेऽपाय इत्यर्थः ।
विशे० । न० । उक्तियुक्तिभ्यां विरुद्धार्थाद् हिंसादिकात्
प्रत्ययावद्यावर्तने विशेषज्ञानं, (घ०) एष यद्यो बुद्धिगुणः ।
ध० १ अधि० । पृथग्भावे, तत्स्वरूपाया प्रतिबलेखनायां च तथा
चक्राया निरूपयति यदि तत्र सत्त्वसम्पन्नो भवति, तत उद्धारं
करोति सत्त्वानामन्यलोभे सति, स चापोहः प्रतिबलेखना जघति ।
आद्य० । बौद्धाभिमतं वार्त्तावशेष, तथाहि-अपोहवादिना बु-
द्ध्याकारो बाह्यरूपतया गृहीतः शब्दार्थ इतीष्यते । यथो-
क्तम्-" तद्व्याऽऽरोपगत्याऽन्य-व्यावृत्त्यधिगतैः पुनः । शब्दा-
र्थोऽर्थः स एवेति, वचनेन विरुध्यते" ॥ १ ॥ इति । सम्म० २ ।
काण्ड । (विशेषस्तु शब्दार्थनिरूपणावसरे 'सहस्र' शब्देऽपोह
विचारो छष्ट्यः)

अप्य-अल्प-त्रि० । स्तोके, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० २ उ० । आ-
चा० । पि० । प्रज्ञा० । औ० । प्रश्न० । आवा० । स्था० । चं० प्र० ।
नि० चू० । आ० चू० । अभावे, आचा० १ श्रु० ८ अ० ६ उ० ।
उक्त० । अनु० । आ० म० । रा० । अल्पशब्दा भाववाचकः ।
स्था० ७ उ० । वृ० ।

अप्य (ण्)-आत्मन्-पुं० । अतः स्नातत्यगमने । अतति सततं ग-
च्छति विगुहिसंक्लेशात्मकपरिणामान्तराणीत्यात्मा । उक्त० १ अ० ।
आ० चू० । अन् मनिन्, प्राकृते-"अस्मात्मनोः पो वा" ८ । २ ।
५१ । इति सूत्रेण संयुक्तस्य वा पः । प्रा० । जीवे, यत्ने, मन-
सि, वृत्तौ, बुद्धौ, अर्के, वन्हौ, वायौ, स्वरूपे च । "अप्यणा चेव
उदीरेद्" आत्मना स्वयमेव । भ० १ ज्ञा० ३ उ० । "अप्यणा अप्य-
णा कम्मकखयं करित्तप" आत्मनाऽऽत्मनः कर्मक्षयं कर्तुमिति ।
ज्ञा० ५ अ० । आ० चा० । "अप्यणा भासाप परिणामेण"
स्वभाषापरिणामेनेत्यर्थः । उक्त० २ अ० । "अप्या णई वनर-
णी, अप्या मे कूरुसामली" उक्त० २० अ० । वेदे, आत्मन आ-
धारभूतत्वात् । उक्त० ३ अ० । (अस्मिन्नेव भागे 'अणाह'
शब्दे ३२५ पृष्ठे व्याख्यातमेतत्)

अप्यउद्भुदुप्यउद्भुतुञ्जकखणय-अपकदुप्यकतुञ्जकक-
न० । अपकं अस्मिन्ना संस्कृतं, दुप्यकं चार्द्धस्वित्तं तुञ्जं च निः-
सारमिति द्वन्द्वः । तेषां, धान्यानामिति गम्यम् । भक्षणमद-
नं तदेव स्वाधिकं कप्रत्यये सति अपकदुप्यकतुञ्जकभक्षणकम् ।
जागपरिभोगोपजागवृत्तातिचारं, पञ्चा० १ विव० ॥

अप्यत्रायण-अप्रयोजन-न० । अप्रयोजने निष्कारणतायाम्,
अनर्थोऽप्रयोजनमनुपयोगो निष्कारणतेति पर्यायाः । आव०
६ अ० ।

अप्यंर-अन्याण-त्रि० । अल्पान्यणानि कीटकादीनां यत्र
तदल्पान्तरम् । अल्पशब्दोऽत्राभावे वर्तते । अण्मक्यइते,
आचा० १ श्रु० ८ अ० ६ उ० ॥

अप्यकंप-अप्रकम्प-त्रि० । अविचलितसत्त्वे, "मंदरो इव अप्य-
कंपे" मंदरवानुकूलाशुपसर्गैरविचलितसत्त्वः । स्था० १० उ० ।

अप्यकम्म-अल्पकर्मन्-त्रि० । लघुकर्मणि, स्था० ४ उ० ।
३ उ० ।

अप्यकम्मता-अल्पकर्मतर-त्रि० । स्तोकाकर्मतरे, अकर्मतरे
च । "इंगालभूण मुम्मुरज्जुण छारियज्जुण तभो पच्छा अप्यकम्म-
तराण चैव" अङ्गाराद्यवस्थामाश्रित्याल्पशब्दः स्तोकाार्थः । ज्ञागा-
वस्थायाम् त्वनावार्थः । भ० ५ श० ६ उ० । नैरयिका ये नरकेषु
उत्पन्नास्तेषु, (के महाकर्मतराः ? , केऽल्पकर्मतराः ? , इति
'उववाय' शब्दे द्वितीयभागे ६८० पृष्ठेऽवलोकनीयम्)

अप्यकम्मपञ्चायास-अल्पकर्मप्रत्यायात-त्रि० । अल्पः स्तोकेः
कर्मभिः करणजैः प्रत्यायातः प्रत्यागतो मानुषत्वमिति अल्प-
कर्मप्रत्यायातः । एकत्र जन्तित्वात्ततोऽल्पकर्मो भवति यः प्रत्या-
यातः स तथा । लघुकर्मतयोत्पत्ते, स्था० ४ उ० १ उ० ।

अप्यकाल-अल्पकाल-त्रि० । अल्पः कालो यस्य तदल्पकालम् ।
इत्वरकाले, अनु० ।

अप्याकरिया-अल्पक्रिया-त्रि० । लघुक्रिये, स्था० ४ उ० ३ उ० ।

अप्याकरिया-अल्पक्रिया-स्त्री० । निरवद्यायां वसतां, पं० व०
३ उ० ।

जा पुण जहुत्तदोसे-हिं वज्जिया कारिया मअट्टाए ।

परिकम्मविप्पमुक्का, मा वसही अप्याकरियाओ ॥

या पुनर्यथोक्तदोषैः कात्यानिकाः तादिलक्षणेर्वर्जिता केवलं
स्वस्यात्मनोऽर्थाय कारिता परिकर्मणा च विप्रमुक्ता; सर्वस्यापि
परिकर्मणः स्वत एवाग्रे प्रवर्तितत्वात्, सा वसतिरल्पाक्रिया
वेदितव्या ।

सम्प्रति यतनां दर्शयितुकाम इदमाह-

हिट्ठिह्वा ठवारिह्वा-हिं बाहिया न उ लज्जति पाहन् ।

पुच्चाणुआऽजिणवं, चउसु भय पच्छिमाऽभिनवा ॥

अधस्तन्य उपरितनानिर्वाप्यन्ते, बाधिताश्च सत्यो नतु नैव, लज्जते
प्राधान्यम् । इयमत्र भावना-नवाऽपि वसतयः क्रमणे स्थाप्यन्ते
तत्राल्पाक्रिया निर्दोषति प्रथमम् । तद्यथा-अल्पक्रिया, कालाति-
क्रान्ता, उपस्थाना, अभिक्रान्ता, अनभिक्रान्ता, वज्ज्या, महावज्ज्या,
सावद्या, महासावद्या च । अत्राधस्तनी अल्पक्रिया, अस्यां यदि

अतिरिक्तं काशं तिष्ठति ततः सा काशतिक्रान्ता, या बाध्यते सा काशतिक्रान्ता भवतीति ज्ञातः । काशतिक्रान्तामपि यदि प्रागज्जितस्वरूपां काशमर्यादां द्विगुणां द्विगुणामपरीहृत्यापागच्छन्ति, ततः सा उपस्थानया बाध्यते, उपस्थाना सा भवतीति भावः । एवं यथासंभवमुपयुज्य वक्तव्यम् । (पुष्पाणुश्रुति) आसां च नवानां शय्यानां मध्ये काशतिक्रान्ता पूर्वा सा अनुज्ञाता, अल्पक्रियाया अलाभे सा आभयणीया इति ज्ञातः । तस्या अप्यभावे शेषाणां पूर्वा उपस्थाना सा अनुज्ञाता, एवं या या पूर्वा सा सा अनुज्ञाता तावद्वक्तव्या यावत् सावधाय्याः महासावधाय्याः पूर्वा सा अनुज्ञाता । एवं पूर्वस्याः पूर्वस्या अलाभे उत्तरस्या उत्तरस्या अनुज्ञा वेदितव्या । अग्निनव (चतसु भयासि) चतसृषु वसतिषु, अभिनवेति दोषः संबध्यते । अग्निनव दोषं जज्ञ विकल्पय, कदाचिद्वचति कदाचिन्न भवतीति ज्ञातः । हेत्यर्थः । अत्रापि ज्ञातव्या अनतिक्रान्तायामपरिजुकेति कृत्वा विरक्ततायामप्यभिनवदोषो ज्ञवति । वज्र्यादिषु पुनर्या अपरिजुक्तास्तासु नाभिनवदोषः । एषा भजना पश्चिमा । (अग्निनव सति) पश्चिमो नाम महासावधोपाश्रयः, तस्मिन् अभिनवकृते वा चिरकृते वा अपरिजुके वा अभिनवदोषा भवन्ति, एकपक्षनिर्धारणात् । एतैर्भूतगुणादिदोषैः परिहर्तुं जानाति, स ग्रहणं कल्पकः ।

कथं पुनर्जानाति परिहर्तुम् ? इति चेद्, आह-

उगमउत्पायणए-मणाहिं सुद्धं गवेमए वसहिं ।

तिविहं तिहिं विमुक्कं, परिहर नवगेण जेदेणं ॥

उज्जमेन, उत्पादनया, एषणया, शुद्धां वसतिं गवेययति । तत्र जयाणां पदानामप्ये भङ्गाः । तेषु चोपरितनेषु सप्तसु भङ्गेषु शुद्धां परिहर्तुं यो जानाति स प्रदणं कल्पकः । कथंभूतां वसतिमुज्जमादिशुद्धां गवेययति ? इत्यत आह-त्रिविधां ज्ञातादिजेदतस्त्रिप्रकाराम् । तथा-त्रिनिर्मनसा वाचा कायेन च, विमुद्धां गवेययति । तथा-ज्ञातादीस्तिस्त्रोऽपि वसती कस्माद्यशुद्धा नवकेन भेदेन परिहरति । तद्यथा-मनसा न गृह्णाति, नापि ग्राहयति, नापि गृह्णन्मनुजानाति । एवं वाचा कायेन च वक्तव्यमिति ।

पदियसुयगुणियधारिय, उवउत्तो जो जणो परिहरति ।

आज्ञोयणमायरिण, आयरिउ विसोहिकारो से ॥

अस्या व्याख्या प्राग्वत् । वक्तः शय्याकल्पकः । वृ० १ वृ० ।

इदानीमल्पक्रियाऽभिधानमधिकृत्याऽऽह-

इह खलु पार्श्वे वा ४ जाव तं रोयमाणेहिं अप्पणो मयप्ता-ए तत्थ तत्थ अगारीहिं अगाराई चेइयाई भवन्ति, तं आपमणाणि वा० जाव गिहाणि वा महया पुदविकायसमारं-जेणं० जाव अगणिकाए वा उज्जालियपुव्वे जवति । जे जयं-तरो तहप्पगाराई आपमणाणि वा० जाव गिहाणि वा उ-वागच्छन्ति, इतरा इतरोहिं पाहुनेहिं एगपक्खं ते कम्मं सेवन्ति, अयमाउसो अप्पसावज्जा किरिया वि जवति । एवं खलु तस्म भिक्खुस्स वा निक्खुणी वा सामग्गियं ।

इहेत्यादि सुगमम्, नवरं अल्पशब्दोऽभाववाचीति । एत-कस्य त्रिकोः सामर्थ्यं संपूर्णं भिक्षुजाव इति । “ काशाह-
१५४

कंतुवछाणा अभिक्कंता चेव अप्पभिक्कंता य वज्जा य महावज्जा सावज्जमहप्पकिरिया य ” एताश्च नव वसतयो यथाक्रमं नव-भिरनन्तरसूत्रैः प्रतिपादिताः । आसु च अभिक्रान्ताऽल्पक्रिये योग्ये, शेषास्त्वयोग्या इति । आवा० १ वृ० २ वृ० २ वृ० ३ वृ० ३

वसतिपरिकर्मज्ञादनसंपन्नादि-

से य णो सुद्धजे फासुए उंजे अहेमणिजे णो य खलु सुद्धे इमेहिं पाहुनेहिं तं आअणभां लेवणओ, संयारउ-वारपिहुणाआं पिमवातेसणाओ ॥

इदानीन्तसूत्रे अल्पक्रिया शुद्धा वसतिरभिहिता, इहाप्यादि-सूत्रेण तद्विपरीतां दर्शयितुमाह-(से इत्यादि) अत्र च कदा-चित् कश्चित्साधुर्वसत्यन्वेषणार्थं भिक्षार्थं वा गृहपतिकुलं प्रविष्टः सन् केनचिच्छूकालुनैवमभिधीयते । तद्यथा-‘प्रचुराण-पानोऽयं ग्रामः, अतोऽत्र भवतो वसतिं प्रतिगृह्य स्थानं युक्तम्’ इत्येवमाजितः सत्त्ववमाचक्रीत-न केवलं पिष्टरूपातः प्राप्तुको दुर्लभस्तद्वासावपि यत्रासौ भुज्यते स च प्राप्तुको प्राधाकम्मादि-रहितः प्रतिभयो दुर्लभः । (उंजे सति) छादनाद्युत्तरगुणदोषर-हितः । एतदेव दर्शयति-(अहेमणिजे सति) यथाऽसौ मूलोत्तर-गुणदोषरहितत्वेनैषणीया भवति, तथाभूतो दुर्लभ इति ।

ते चासौ मूलोत्तरगुणाः-

“ पट्टी वंसो दो धा-रणाउ चत्तारि मूहवेसीओ ।

मूलगुणोईं विसुक्का, एसा य अदागडा वसही ॥ १ ॥

वंसगकडणा कपण-उयणंलेवणद्वारजुमी य ।

परिकम्मविप्पमुक्का, एसा मूलुत्तरगुणेषु ॥ २ ॥

दूमियधूमियवासिय-उज्जोविय वल्ल कडा अवत्ता य ।

सित्ता सम्मछा वि य, विसोहिकोमी गया वसही ” ॥ ३ ॥

अत्र च प्रायशः सर्वत्र संभवित्वादुत्तरगुणानाम्, तानेष दर्श-यति । न चासौ शुद्धो भवत्यसौभिः कर्मोपादानकर्मभिः । त-द्यथा-गृहगतो दर्भादिना, लेपनतो गोमयादिना, संस्तारक-मपवर्तकमाभित्य, तथा द्वारमाभित्य वृद्धलघुत्वापादनतः, तथा द्वारस्थगते कपाटमाभित्य, तथा पिण्डपातैर्यणामाभित्य । तथाहि-कस्मिंश्चित्प्रतिभये प्रतिवसतः साधून् शय्यानरपि-एमेनोपनिमन्त्रयेत्, तद्ग्रहे निषिद्धाचरणं, अग्रहे तत्प्रवृत्तादि सं-जवः । इत्यादिजिरुत्तरगुणैः शुद्धः प्रतिभयो दुरापः । शुद्धे च प्रति-भये साधुना स्थानादि विधेयम् । यत उक्तम्-“मूलोत्तरगुणसुद्धं, धीपसुपंडगनिवज्जियं वसहिं । सेवज्ज सव्वकासं, विवज्जए होति दोमाओ ” ॥ १ ॥ मूलोत्तरगुणशुद्धावाप्तावपि स्वाध्या-यादिभूमिसमन्विता विविक्तो दुराप इति । आवा० २ वृ० २ वृ० ३ वृ० ३

अप्यकिलंत-अल्पकान्त-त्रि० । अल्पं स्तोत्रं क्लान्तं क्लमो येषां ते अल्पकान्ताः । अल्पवेदनेषु, वृ० २ अधि० । ‘अवणिज्जो भे कलामो अप्यकिलंताणं बहुसुभेणं दिवसे वइक्कतो’ । आवा० ३ वृ० ।

अप्यकुक्कुडय-अल्पकौकुच्य-त्रि० । ६ वृ० । अल्पस्पन्दने, करादिजिरुत्तरमेव चलति, अल्पशब्दोऽभाववाची, अल्पमसन्, ‘कुक्कुयं’ कौकुच्यं करचरणभ्रमणाद्यसंश्लेषात्मकमस्यैतल्लपकौ-कुच्यः । हस्तपादशिरःप्रमुखशरीरावयवानधुन्वाने, “ निसी-एज्जऽप्यकुक्कुप ” । उक्त० १ वृ० ॥

अप्यकोउहृष्ट-अल्पकौतूहल-त्रि० । ६ वृ० । स्त्रीरूपदर्श-

नादिषु अविद्यमानकौतूहले, अल्पशब्दस्यैवाविद्यमानार्थत्वात् ।
वृ० ३ उ० ।

अप्यकोह-अल्पकोध-पुं० । अविद्यमानकषायजेदे, जावाध-
मोदरिकां प्रतिपन्न, औ० ।

अप्यक्खर-अल्पाक्षर-न० । अल्पान्यक्षराणि यस्मिन्स्तदल्पा-
क्षरम् । औ० । मिताक्षरे, गुणघात सूत्रे, यथा सामायिकसूत्रम् ।
अप्रचुताक्षरे, विशेष० । औ० । अनु० । आ० म० । “ अप्यक्खरं
महत्थं अणुग्गहत्थं सुविहियाणं ” ओ० घ० ।

अप्यक्खरं महत्थं, महक्खर-उपपत्त्य दोसु वि महत्थं ।

दोसु वि अप्यं च तहा, जणियं सत्थं चउत्तियप्पं॥३॥

अत्र च चतुर्भङ्गिका- [अप्यक्खरं ति] अल्पा-यक्षराणि यस्मिन् तद-
ल्पाक्षरं, स्तोकाक्षरमित्यर्थः । (महत्थं ति) महानर्थो यस्मिन् तत्र
महत्थं, प्रचुतार्थमित्यर्थः । तत्रैकं शास्त्रं अल्पाक्षरं प्रवर्तितं महत्थं च,
प्रथमो जङ्गः । अथवाऽन्यत्किञ्चन भवति ? (महक्खर-उपपत्त्यं)
महाक्षरं, प्रचुताक्षरं भवतीति हृदयम् । अल्पार्थं, स्वल्पार्थ-
मिति हृदयम्, द्वितीयो जङ्गः । अथवाऽन्यत्किञ्चन भवति ?
(दोसु वि महत्थं) द्वयोरपीति अक्षरार्थयोः अनुन्यादक्षरार्थो-
न्नयं परिगृह्यते । एतदुक्तं भवति-प्रचुताक्षरं प्रचुतार्थं च, तृती-
यो जङ्गः । तथाऽन्यत् किञ्चन भवति ? इत्याह- (दोसु वि अप्यं च
तहा) द्वयोरपि अल्पम्, अक्षरार्थयोः । एतदुक्तं भवति-अल्पाक्ष-
रमल्पार्थं चेति । तथेति-तेन आगमोक्तप्रकारेण, जणितमुक्तं,
शास्त्रं, चतुर्विकल्पं चतुर्विधमित्यर्थः ।

अधुना चतुर्णामपि जङ्गिकानामुदाहरणदर्शनार्थमियं गाथा-
सामायारी ओहे, एणज्झयणा य दिट्ठिवाओ य ।

लोइय कथानादि अणु-कमा य पकरेति कारगा चउरो॥४॥

ओधनामात्रां प्रथमभङ्गकं उदाहरणं भवति । ततः प्रचुता
करन्त्यमल्पार्थं चेति द्वितीयक्रमः । ज्ञानाध्ययनादिपञ्चाङ्गं प्रथम-
भुतस्कन्धे तेषु कथानकायुच्यन्ते । ततः प्रचुताक्षरत्वमल्पार्थं
चेति द्वितीयजङ्गकं ज्ञानाध्ययनान्युदाहरणम् । चउराद्वान्यच्च
यवसां कोटी व्यवस्थितमाहृतिनादश्च तृतीयभङ्गकं उदाहरणम् ।
यतोऽसौ प्रचुताक्षरः प्रचुतार्थश्च, चउरादस्तदेकदेशोऽपि । चतु-
र्भङ्गोदाहरणप्रतिपादनार्थमाह- (लोइय कथानादि ति) शौकिक
चतुर्भङ्गोदाहरणम्, किञ्चित् ? कथानादि । आविशब्दाच्छ्रुय-
भक्षादिग्रहः । (अणुक्रमं ति) अनुक्रमादिति । अनुक्रमेण परिपा-
त्येवं तृतीयार्थे पञ्चमी । कारकाणि कुर्वन्तीति कारकाण्युदाह-
णान्युच्यन्ते । चउरीति । यथासंख्येनैवेति । ओ० घ० ।

अप्यग-आत्मन-पुं० । स्वस्मिन्, “ ऊह अप्यगं न साहयामि
तो कहं भन्नं विणिग्गतो नगराओ ” । आव० ४ अ० । आचा० ।
सूत्र० । प्रश्न० ।

अप्यगास-अप्रकाश-पुं० । अधकारे, नि० चू० १ उ० ।

अप्यगुत्ता-दर्शी-कपिकच्छाम, दे० ना० १ वर्ग ।

अप्यचित्तय-आत्मचिन्तक-पुं० । अभ्युद्यतमरणं वा प्रतिपन्नं
निश्चितं, व्य० १० उ० ।

अप्यउदम-अल्पच्छन्दमति-त्रि० । आत्मच्छन्दा अत्मायत्ता
मतिर्यस्य कार्येष्वसाधारमच्छन्दमतिः । स्वाजिप्रायकार्यकारिणि,
“ कस्स न होही वेमो, अणच्छुवगतो निरुवगारी य । अप्यच्छ-
न्दमई तो, पट्टियतो गंतुकामो य ” ॥ आ० म० प्र० विशेष० ।

अप्यज्ज- (पू)-आत्मज्ञ-त्रि० । आत्मानं जानातीति आत्मज्ञः ।

“ हो अः ” टा२ । ट२ । इति सूत्रेण अस्य वा सुक । याथार्थ्येना-
त्मतत्त्वज्ञानेति, प्रा० । अपरायस्ते, नि० चू० १ उ० ।

अप्यजोइ-आत्मज्योतिष्-पुं० । आत्मैव ज्योतिरस्य सोऽयमा-
त्मज्योतिः । ज्ञानात्मके पुरुषे, वेदे ह्ययं पुरुष आत्मज्योतिष्तेना-
भिधीयते ।

अत्यमिण् आइवे, चंदे संतासु अग्गिवायासु ।

किं जोइरयं पुरिसो ? अप्यजोइ ति णिइहो ॥

अन्तमिने आदित्ये, चन्द्रमस्यस्तमिते, शान्तेऽग्नी, शान्तायां
वाचियाह्वलक्यः- “ किं ज्योतिरेवायं पुरुषः ? आत्मज्योतिः सप्ता-
मिति होवाच ” । ज्योतिरिति ज्ञानमाह, आदित्यास्तमयादा ।
किं ज्योतिः ? इत्याह-अयं पुरुष इति, पुरुष आत्मैवत्यर्थः । अयं च
कथमुत ? इत्याह (अप्यजोइ ति) आत्मैव ज्योतिरस्य सोऽय-
मात्मज्योतिः, ज्ञानात्मक इति हृदयम् । निर्दिष्टो वेदविदुर्मिः
कथितः, ततो न ज्ञान भूतधर्म इत्यर्थः । विशेष० ॥

अप्यज्जो-देशी-आत्मवशे, दे० ना० १ वर्ग ॥

अप्यज्ज-अल्पज्ज-त्रि० । विगततथाविधविप्रकीर्णवचने,
स्था० ट उ० । ज० । भावाधमोदरिकां प्रतिपन्न, रा० ।

अप्यकिंउय-अप्रतिकाटक-त्रि० । न विद्यते प्रतिमङ्गः कपटको
यत्र तदप्रतिकटकम् । अप्रतिमङ्ग, रा० ॥

अप्यद्विरिय-अप्रतिवृत्त-पुं० । प्रादोपिके काले, “ अप्यद्वि-
रियं कासे घेत्तण य वेयण ” प्रादोपिककालं यथा साधवः प्र-
तिजागरितं गृह्णन्ति । वृ० १ उ० ।

अप्यग-आत्मीय-त्रि० । अपञ्चशे, “ शीघ्रादीनां वहिष्ठादयः ”
ट ४ । ४२२ । इति सूत्रेण आत्मीयस्य ‘अप्यग’ इत्यादेशः । स्वकीये,
“ फोमंति जेहि अमउ अप्यणं ” । प्रा० । स्वस्मिन्, उत्त० १ अ० ।
प्रश्न० । च० प्र० । शरीरे, आचा० १ शु० २ अ० ४ उ० ।

अप्यगउन्द-आत्मच्छन्द-त्रि० । स्वतन्त्रे, “ बहिण्यु तं घरु क-
हि किंय णंदउ जेत्थु कुवुवउ अप्यण-उन्दउ ” । प्रा० ।

अप्यगह-आत्मार्य-त्रि० । अनेन मे जीविका भविष्यतीति ।
स्वार्थे, दर्श० ।

अप्यगय-आत्मीय-त्रि० । प्राकृते- “ ईयस्यात्मनो णय ” । ट ।
२ । १५३ । इति सूत्रेण आत्मनः परस्य यस्य णय इत्यादेशः ।
स्वकीये, प्रा० ।

अप्यगाण-आत्मज्ञान-न० । ६ त० । वादादिव्यापारकावे
किममुं प्रतिवादिनं जेतुं मम शक्तिरस्ति नवेति आलोचनरूपं
प्रयोगमनिसंपदेदे, उत्त० १५ अ० । आत्मपरिज्ञानमित्यप्यत्रा
ध० २० ।

अप्यणिज्ज-आत्मीय-त्रि० । स्वकीये, “ अप्यणिज्जियाए महि-
लाए ” । आ० म० द्वि० । नि० चू० । दशा० ।

अप्यणो-स्वयम्-अव्य० । स्वयमित्यव्ययार्थे, “ स्वयमोऽर्थे अप्य-
णो न वा ” । ट । ० । २०६ । इति सूत्रेण स्वयमित्यव्ययार्थे ‘अ-
प्यणो’ इत्यस्य वा प्रयोगः । “ विसय विअमति अप्यणो कम-
लमरा ” । पक्के-‘मयं चैव मुणस्स करणिज्ज’ । प्रा० । “ अप्यणो

सेसयाहं ति " आत्मन आत्मीयानि । विपा० १ भु० २ अ० ।
अप्यतर-अल्पतर-त्रि० । अतिशयिते स्तोकं, " अप्यतराय से
पावे कम्मे कज्जह " । भ० ८ श० ६ उ० । आचा० । सूत्र० ।

अप्यतरबन्ध-अल्पतरबन्ध-पुं० । अत्यल्पं कर्मणां बन्धे, यदा त्व-
ष्टविधाविषयबन्धको भूत्वा पुनरपि सप्तविधाअल्पतरबन्धको
भवति स एव प्रथमसमय एवाल्पतरबन्धः (कर्म०) ।
यदा तु प्रच्युताः प्रकृतीर्बन्धन् परिणामविशेषतः स्तोकां बहुमा-
रजने यथाऽष्टौ बध्वा सम वज्जति; सम वा बध्वा षट् वा बध्वा
एका, तदानीं स बन्धोऽल्पतरः । तथा चाऽऽह-" एगाद्वृण-
विद्विभो " एकादिभिरेकद्विव्यादिभिः प्रकृतिरूपेण बन्धे चिन्ती-
यप्रकारः, अल्पतर इत्यर्थः । कर्म० ५ कर्म० ।

अप्यतुमनुम-अल्पतुमनुम-त्रि० । विगतक्रोधमनोविकारविशेष,
स्था० ८ ग० ।

अप्यत्त-अल्पत्त-न० । तुच्छत्वे, पं० व० ४ ग० ।

अप्यत्तिय-अप्रीतिक-न० । अप्रत्यास्तथारूपम् । अप्रीति, भ० ७
श० १ उ० । ध० । आ० म० । दश० । अप्रीतिस्वभावे, भ० १३
श० १ उ० । मनसः पीडायाम्, आचा० २ भु० ७ अ० २ उ० ।
क्रोधे, सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० । अपकरणे, नि० चू० १ उ० ।

अप्यत्याम-अल्पस्यामन्-त्रि० । अल्पसामर्थ्ये, सूत्र० १ भु० २
अ० ३ उ० ।

अप्यधण-अल्पधन-त्रि० । इत्यमले, " महाधणे अप्यधणे
व वत्ये, मुच्छिज्जमी जो अविचिन्मावे " वृ० ३ उ० ।

अप्यपसग-अल्पप्रदेशक-त्रि० । अल्पं स्तोकं प्रदेशाग्रं कर्म
वह्निकपरिमाणं यस्य सः । स्तोकप्रदेशाग्रके कर्मणि, प्र० १
श० १ उ० ।

अप्यपज्जवजाय-अल्पपर्यायजात-न० । इत्ये तुपादौ त्य-
जनीये, ध० ३ अधि० ।

अप्यपरिणयित्ति-आत्मपरनिवृत्ति-स्त्री० । आत्मनः परेषां च प-
रेषां निवृत्तौ, आलोचनाप्रदानतः स्वयमात्मनो दोषेभ्यो निवृ-
त्तिः, कृतानां तद् दृष्ट्वाऽप्यन्ये आलोचनाभिमुखो भवन्तीत्यन्येषा-
मपि दोषेभ्यो निवर्तनमिति ॥ व्य० १ उ० ॥

अप्यपरिगह-अल्पपरिग्रह-पुं० । अल्पधनधान्यादिस्वीकारे, औ० ।

अप्यपरिच्चाय-अल्पपरित्याग-पुं० । स्वल्पतरगुणपरिहारे,
पञ्चा० १८ विव० ।

अप्यपाण-अल्पप्राण-त्रि० । अल्पशब्दोऽभावाभिधायी तथे-
हापि, सूत्रत्वेन मत्वर्थीयलोपात् प्राणाः प्राणिनः, अल्पा अविद्य-
मानाः प्राणिनो यस्मिंस्तदल्पप्राणम् । अवस्थितागन्तुकजी-
र्वाविरहिते उपाश्रयादौ, उक्त० १ अ० । अल्पः प्राणः प्राणन-
क्रिया यस्मिन् । वृणजेदे, यस्याश्चरणे अल्पप्राणवायोर्ग्यापारस्त-
स्मिन्, स च शिक्षायामुक्तः-"अयुग्मा वर्गयमगाः, यणश्चाल्पास-
वः स्मृताः " इति । तथा च वर्गेषु प्रथमतृतीयपञ्चमवर्गाः य-
मगा यवरलाश्च अल्पासवः । तादृशवर्णोच्चारणबाह्यप्रयत्ने,
बाह्यप्रयत्नस्तु एकादशधा-विचारः संवारः आसो नादो घोषो-
ऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ।
अल्पः प्राणः प्राणहेतुकं बलमस्य । अल्पबध्ने, त्रि० । वाच० ।

अप्यपाणासि (ण)-अल्पपानाशिन-त्रि० । अल्पं पानमाशि-

तुं शीलमस्यासावल्पपानाशी । यत्किञ्चन पानपातरि, सूत्र० १
भु० ८ अ० ।

अप्यपिणामि (ण)-अल्पपिण्डाशिन-त्रि० । अल्पं स्तोकं
पिण्डमशितुं शीलमस्यासावल्पपिण्डाशी । यत्किञ्चनाशिनः,
तथा च आगमः-"हे जन्तव ! आसीय, जत्थ तत्थ व सुहोवग-
यनिहा । जेण व तेण व संतु-द्वीरमुणिओ सिते अप्पा " ॥१॥
सूत्र० १ भु० १ अ० ।

अप्यभक्वि (ण)-अल्पजक्विन्-त्रि० । स्तोकाहारकारिण,
वक्त० १५ अ० ।

अप्यभव-अल्पभव-पुं० । परीतसांसारिकत्वे, प्रात० ।

अप्यजामि (ण)-अल्पजाषिन्-त्रि० । कारणे परिमिनय-
कारि, दश० ८ अ० । " अप्य भासंज सुवप " । तथा सुवतः
साधुरूपं परिमिनं हितं च भाषेत, सर्वदा धिकथारहातो भवे-
दित्यर्थः । सूत्र० १ भु० ९ अ० ।

अप्यचूय-अल्पचूत-त्रि० । अल्पसत्त्वे, स्था० ४ ग० १ उ० ।

अप्यमइ-अल्पमति-त्रि० । अल्पबुद्धौ, क० प्र० ।

अप्यमहग्घाजरण-अल्पमहार्पाजरण-त्रि० । अल्पानि स्तोक-
भारवान् महाघाभरणानि बहुमूल्यवद्भूषणानि यस्यासौ तत्त-
था । अल्पभारवद्बहुमूल्यभूषणयुक्ते, " एहाप सुकप्पावसाहं
अप्यमहग्घाजरा साओ गिहाओ पमिनिक्खमइ " उपा० १ अ० ।

अप्यरय-अल्परत-त्रि० । अल्पमिति अविद्यमानं रतमिति क्री-
डितं मोहनीयकर्मोदयजनितमस्येति अल्परतः । क्रीडाविरहिते ल-
वमसमादौ, वक्त० १ अ० । कणरूपरिगते कणद्वयनकल्परतर-
हिते, दश० ९ अ० ४ उ० ।

अल्परजस्-त्रि० । रजोविहिते, वक्त० २ अ० । प्रतनुवध्यमानक-
र्मणि, " सिक्ख वा इवइ सासण देवे वा अप्परए महिद्धि "
वक्त० १ अ० ।

अप्यलाहलद्धि-अल्पलानलद्धि-पुं० । अल्पा तुच्छा वस्त्रपा-
त्रादिलाने लब्धिर्यस्य सोऽल्पलानलद्धिः । क्लेशान वस्त्रपात्राणु-
त्पादके, वृ० १ उ० ।

अप्यलीण-अप्रलीन-त्रि० । असंबद्धे तीर्थिकेषु गृहक्षेपु पार्थ-
व्यादिषु संश्लेषमकुर्वति, " अणुक्खस्से अप्पलीणे, मग्गेणे मुखि
जावए " सूत्र० १ भु० १ अ० ४ उ० ।

अप्यलीयमाण-अप्रलीयमान-त्रि० । कामेषु मातापित्रादिके
वा लोके न प्रलीयमाना अप्रलीयमानाः । अनभिपत्ते, आचा०
१ भु० ६ अ० २ उ० ।

अप्यलेव-अल्पलेप-त्रि० । ६ ब० । अल्पशब्दोऽज्ञाववाचकः ।
पृथुकादौ निर्लेपे, आच० ४ अ० । वल्लवणकादौ नीरसे, ध०
३ अधि० ।

अप्यलेवा-अल्पलेपा-स्त्री० । निर्लेपं पृथुकादि गृहलभ्यनुर्थ्यां
पितृकषणायाम्, आच० ४ अ० । ध० । आचा० । पञ्चा० । सूत्र० ।
" जस्स दिज्जमाणदवस्स णिप्पावच्चरणगादिस्स लेवा ण भव-
ति सा अप्यलेवा " नि० चू० १६ उ० । आ० चू० । अल्पलेपि-
काऽप्यत्र, स्था० ७ ग० । स्तोकोऽल्पः पश्चात्कर्मादिजनितः

कर्मबन्धो यस्यां साऽल्पलेपा । चतुर्थ्यां पिण्डैषणायां, तथा
साऽऽचाराङ्गम्—“अस्मिन् खलु पणिगदियंसि अप्ये पच्छाकस्मे
अप्पपञ्चवजाए ” अ० ३ अधि० ।

अप्पवम-आत्मवश-त्रि० । स्ववशे, ग० २ अधि० ।

अप्पवसा-आत्मवशा-स्त्री० । नार्याम, तस्या निरङ्कुशात्वेन स्व-
कङ्कदात्वात् । प्रा० को० ।

अप्पवाइ (ए)-आत्मवादिन्-पुं० । ‘पुरुष एवेदं सर्वमित्या-
दि’ प्रतिपञ्चे वादिनि, न० ।

अप्पवीय-अल्पबीज-त्रि० । अविद्यमानानि बीजानि शाल्या-
दीनि नीवारश्यामाकादीनां यस्मिन्तत् अल्पबीजम् । बीजस्याप-
लत्तयत्वात् एकैन्द्रियादिरहिते, उक्त० १ अ० । आच्चा० ।

अप्पवृद्धि-अल्पवृद्धि-स्त्री० । आसारे, प्रा० को० ।

अप्पवृद्धिकाय-अल्पवृद्धिकाय-पुं० । अल्पः स्तोकोऽविद्यमानो
वा, वर्षणं वृष्टिरधःपतनं वृष्टिप्रधानः कायो निकायोऽल्पवृष्टि-
कायः । वर्षणधर्मयुक्तं च उदकं वृष्टिः, तस्याः कायो राशिर्वृष्टि-
कायः । अल्पभासो वृष्टिकायश्चाल्पवृष्टिकायः । स्तोके व्यामनि
पतद्व्याये, स्था० ।

अल्पवृष्टिश्च त्रीणि कारणानि-

तिहिं ठाणेहिं अप्पवृद्धिकाए मिया । तं जहा-तेमिं च एं
देसंसि वा पएसंसि वा णो बहवे उदगजोणिया जीवा य
पोगला य उदगत्ताए वक्कमंति विउक्कमंति चयंति उवव-
ज्जंति देवा नागा जक्खा णो सम्ममाराहिया भवंति ।
तत्थ समुद्धियं उदगपोगलं परिणयं वासिउकामं अन्नं देसं
साहरंति, अन्नबदलणं च एं समुद्धियं परिणयं वासिउ-
कामं बाजयाए विहूणेइ । इधेएहिं तिहिं ठाणेहिं अप्पवृ-
द्धिकाए सिया ।

(तेसिं ति)मगधादौ, चशब्दोऽल्पवृष्टिकारणान्तरसमुच्चयार्थः ।
णमित्यङ्गारे । देशे जनपदे, प्रदेशे तस्यैव एकदेशरूपे, बाशब्दौ
विकल्परथौ । उदकस्य योनयः परिणामकारणभूता उदकयोनयः
त एवोदकयोनिका उदकजननस्वभावाः, व्युत्क्रामन्ति उत्पद्यन्ते,
व्यपक्रामन्ति, व्यवन्ते, एतदेव यथायोगं पर्यायत आचष्टे-व्यवन्ते,
उत्पद्यन्ते, क्षेत्रस्वभावादित्येकम् । तथा देवा वैमानिका ज्योति-
ष्काः, नागा नागकुमाराः, जवनपत्युपलक्षणमेतत् । यज्ञा भूता
इति व्यन्तरोपलक्षणम् । अथवा देवा इति स्वामान्यम् । नागाद्य-
स्तु विशेषम्, एतदुपलक्षणं च प्राय एषामेवाविधे कर्मणि प्रवृत्तिरि-
ति ज्ञापनाय; विचित्रत्वाच्चा सूत्रगतेरिति; नो सम्यगाराधिता
प्रवन्ति । अविनयकरणाज्ज्ञानपदैरिति गम्यते । ततश्च तत्र मग-
धादौ देशे प्रदेशे वा तस्यैव समुत्थितमुत्पन्नम्-उदकप्रधानं पी-
कम् पुञ्जलसमूहो, मेघ इत्यर्थः । उदकपौञ्जलं तथा परिणतमुद-
कदायकावस्थां प्राप्तम् । अत एव विष्णुदादिकारणात् वर्णितुकामं
स्वल्पं देशं मगधादिकं, संहरन्ति नयन्तीति द्वितीयम् । अन्ना-
णि मेषास्तैर्बदलकं दुर्दिनम्, अन्नबर्दलकम् । (वाजयाए (त्त))
वायुकायः प्रचण्डवातो विधुनाति विध्वंसयतीति तृतीयम् ।
“इधे” इत्यादि निगमनमिति । स्था० ३ ठा० ३ उ० । अल्प-
शब्दस्यानावयवत्वाद् अविद्यमानवर्षे, “अप्यया कयाइ पढम

सरदकात्तसमयंसि अप्पवृद्धिकायंसि ” अ० १५ श० १ उ० ।
अप्पसंतचित्त-अप्रशान्तचित्त-त्रि० । उत्कटक्रोधादिदूषित-
प्राये, पञ्चा० २ विव० ।

अप्पसंतम-अप्रशान्तमति-त्रि० । अपरिणतशिष्ये, “अप्र-
शान्तमतौ शास्त्र-सदभावप्रतिपादनम् । दोषायाभिनवोर्दीर्घ-
शमनीयमिव उच्ये ” ॥ १ ॥ सूत्र० १ अ० १४ अ० ।

अप्पसक्खिय-आत्मसाक्षिक-न० । आत्मा स्वजीवः, स स्व-
संवित्प्रत्यक्षविगतिपरिणामपरिणतः साक्षी यत्र तदात्मसाक्षि-
कम् । स्वप्नदृक्तेऽनुष्ठाने, “सादुसक्खियं देवसक्खियं अप्प-
सक्खियं ” पा० ।

अप्पसत्तचित्त-अल्पसत्तचित्त-त्रि० । आपत्स्ववैकृत्यकरम-
ध्यवसानकरं च सत्त्वमुक्तम् । ततश्चाल्पं तुच्छं सत्त्वं यत्र तद-
ल्पसत्त्वं, तच्चित्तं यस्य साऽल्पसत्त्वचित्तः । चेतसा विकलवे,
“ए इह अप्पसत्तचित्तो धम्माहिगारी जप्पो होइ ” । पञ्चा०
२ विव० ।

अप्पसत्तम-आत्मसत्तम-त्रि० । आत्मना सत्तमः । सत्तानां पू-
रणः । आत्मा वा सत्तमो यस्यासावात्मसत्तमः । अन्यैः बहुभिः
सह विद्यमाने, “मल्लोणं अरहा अप्पसत्तमे मुंने भविता ”
स्था० ७ ठा० ।

अप्पसत्तिय-अल्पसात्त्विक-त्रि० । निःसारे, “सुसमत्था वऽस-
मत्था, कीरंति अप्पसत्तिया पुत्तिमा । दीसंति सूरवादी,णारी-
वसगा ए ते सूर ” ॥ १ ॥ सूत्र० १ अ० ४ अ० १ उ० ।

अप्पसद-अल्पशब्द-पुं० । विगतरात्र्यां ध्वनौ, स्था० ८
ठा० । रात्र्यादावसंयतजागरणभयात् । अ० २५ श० ७ उ० ।
अल्पकसदं, कलदकाधकार्ये, औ० ।

अप्पमरयक्ख-अल्पसरजस्क-न० । अल्पे तृणादौ, आच्चा० २
अ० १ अ० ५ उ० ।

अप्पसार-अल्पसार-न० । अल्पं च तत्सारं चेत्यल्पसारम् ।
प्रमाणतोऽल्पे वस्तुनः सारे, ज्ञा० १ अ० । “अप्पसारं तुत्थं-
ति जीवा बंधणं ” आ० म० प्र० । “अप्पसारियं णेवं उवचर-
ति ” नि० चू० १ उ० ।

अप्पमावज्जकिरिया-अल्पसावद्यक्रिया-स्त्री० । शुद्धायां वसतौ,
आच्चा० २ अ० २ अ० २ उ० । (‘वसही’ शब्देऽस्याः सूत्रम्)

अप्पसुय-अल्पश्रुत-त्रि० । अनधीतानमे, प्रा० १६ ठा० ।

अप्पसुह-अल्पमुख-त्रि० । ५ अ० । जोगसुखलवसम्पा-
दके, अविद्यमानसुखे च । प्रश्न० १ आ० ७ ठा० ।

अप्पहरिय-अल्पहरित-त्रि० । अल्पानि हरितानि दूर्वाप्रवासा-
दीनि यत्र तत्तथा । दूर्वादिरहिते, आच्चा० २ अ० ७ अ०
६ उ० ।

अप्पहिमा-अल्पहिंसा-स्त्री० । अल्पशब्दोऽज्ञावधाची । अ-
ल्पानामेव प्राणिनां हिंसायाम्, व्य० १ उ० ॥

अप्पा-आत्मन्-पुं० । अतति सातत्येन गच्छति तौस्तान् ज्ञान-
दर्शनसुखादिपर्यायानिन्याद्यात्मादिशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तसंज्ञा-
त् । आ० म० छि० । जीवे, उक्त० २० अ० । (आत्मसिद्धादिव-
क्तव्यता ‘आता’ शब्दे द्वितीयजागे १६७ पृष्ठे दृष्टव्या)

अप्पाइय-आप्यायित-त्रि०। मनोहाहारैः स्वस्थीभूते, पु० १७०।

अप्पालुअ-अल्पायुष्क-त्रि०। स्तोत्रजीविते, प्र० १ आ० १००।

अप्पालुअत्ता-अल्पायुष्कता-त्रि०। अल्पमायुर्यस्यासावल्पायुष्कः, तद्भावस्तत्ता। अल्पायुष्कतायाम्, भ० ५ श० ६ ७०। अल्पमायुर्जीवितं यद् तदल्पायुः, तद् भावस्तत्ता। जघन्यायुष्टे, स्था० ३ ठा० १ ७०। (अल्पायुषः कारणं 'आठ' शब्दे द्वितीयभागे ११ पृष्ठे वक्ष्यते)

अप्पाउरु-अप्रावृत्त-पुं०। प्रावरणवर्जके अभिग्रहविशेषमाहके, सूत्र० २ भु० ३ अ०।

अप्पाउरण-अप्रावरण-न०। प्रावरणनिषेधात्तद्विषयोऽभिग्रहोऽप्यप्रावरणम्। पञ्चा० ५ वि० ०। प्रावरणत्यागरूपेऽभिग्रहप्रत्याख्याननेदे, प्र० ४ ठा०। अत्र पञ्च आकाराः—“अभिग्रहेषु अप्पाउरणं कोऽप्यप्रावरणं, तस्स पंच (आगारा) अक्कत्थऽणाभोगे, महसागारे, चोत्तपट्टागारे, महत्तरागारे सव्वसमादिवत्तियागारे य ”।

तथा च सूत्रम्—

अप्पाउरणं पन्निवज्जति अक्कत्थऽणाभोगेणं, महसागारेणं, चोत्तपट्टागारेणं, महत्तरागारेणं, सव्वसमादिवत्तियागारेणं वोसिर ति । आव० ६ अ०।

चोत्तपट्टकादन्यत्र सागारिकप्रदर्शने चोत्तपट्टके गृह्यमाणेऽपि न भङ्ग इत्यर्थः। प्र० ४ ठा०।

अप्पाण-आत्मन-पुं०। स्वस्मिन्, प्र० २ आ० १००। “पुं-स्यन आपो राजवत्”। ७। ३। ५६। पुंस्त्वैव वर्तमानस्याजन्तस्य स्थाने आप इत्यादेशो वा भवति; पक्षे यथादर्शनं राजवत्कार्यं जवति। आपादेशे च “अतः स्मर्योः” (८। ३। २) इत्यादयः प्रवर्तन्ते। पक्षे तु राजः “जस्-शस्-डसि-डसां णां” (८। ३। ५०) “टो णां” (८। ३। ५४) “इणममामा” (८। ३। ५३) इति प्रवर्तन्ते। अप्पाणो। अप्पाणा। अप्पाणं। अप्पाणं। अप्पाणं। अप्पाणं। अप्पाणाओ। अप्पाणासुत्तो। अप्पाणस्स। अप्पाणाण। अप्पाणम्मि। अप्पाणेषु। अप्पाण-कम्। पक्षे राजवत्। अप्पा। अप्पा। हे अप्पा!। हे अप्प! अप्पाणो विद्वति। अप्पाणो पेच्छ। अप्पाणा। अप्पाणि। अप्पाणा। अप्पाणा। अप्पाउ। अप्पाहि। अप्पाहिन्तो। अप्पा। अप्पासुत्तो। अप्पाणो धणं। अप्पाणं। अप्पे। अप्पेसु। प्रा०। (य आत्मानमादर्शादी पश्यति इति 'अणायार' शब्देऽस्मिन्नेव भागे ३१३ पृष्ठे दर्शितम्) स्वजावे, न०। स्था० ३ ठा० २ ७०।

अप्पाणरक्खि (ण्)-आत्मरक्खि-त्रि०। आत्मानं रक्षति पापेभ्यः कुगतिगमनादिभ्य इत्येवंशील आत्मरक्षी। आत्मनः पापेभ्यो निवारके, वृत्त० ४ अ०।

अप्पाधार-अल्पाधार-पुं०। अल्पस्य सूत्रस्य अर्थस्य वा आधारेऽल्पाधारः। सूत्रार्थनैपुण्यविक्रमे, वृत्त० १ ७०।

अप्पावहुय(ग)-अल्पवहुत्व-न०। अल्पं च स्तोत्रं बहु च प्रज्ञानमल्पवहु, तद्भावोऽल्पवहुत्वम्। दीर्घत्वासंयुक्तत्वं च प्राकृतत्वादिति। स्था० ४ ठा० २ ३०। गत्यादिरूपमार्गस्था-नादीनां परस्परस्तोकजुयस्ये, कर्म० ४ कर्म०।

(१) अल्पवहुत्वस्य चातुर्विध्यनिरूपणम्।

(२) द्वारसंग्रहः।

(३) पृथ्वीकायादीनां जघन्याद्यवगाहनयाऽल्पवहुत्वम्।

(४) अन्यस्थानाद्यायुषामल्पवहुत्वम्।

(५) आहारद्वारे आहारकानाहारकजीवानामल्पवहुत्वम्।

(६) सेन्द्रियाणां परस्परमल्पवहुत्वम्।

(७) उद्वर्तनापवर्तनयोरल्पवहुत्वम्।

(८) उपयोगद्वारे साकारानाकारोपयुक्तानामल्पवहुत्वम्।

(९) कषायद्वारे क्रोधकषयादीनामल्पवहुत्वम्।

(१०) कायिकद्वारे सकायिकानामल्पवहुत्वम्।

(११) क्षेत्रद्वारे जीवाः कस्मिन् क्षेत्रे स्तोकाः कस्मिन् बहव इत्यादिनिरूपणम्।

(१२) गतिद्वारे चतुःपञ्चाष्टगतिसमासेनाल्पवहुत्वम्।

(१३) चरमद्वारे चरमाचरमाणामल्पवहुत्वम्।

(१४) जीवद्वारे जीवपुत्रत्वादीनामल्पवहुत्वम्।

(१५) ज्ञानद्वारे ज्ञानिप्रमुखाणामल्पवहुत्वम्।

(१६) दर्शनद्वारे दर्शनिनामल्पवहुत्वम्।

(१७) दिग्द्वारे दिग्गजुपातेन जीवानामल्पवहुत्वम्।

(१८) परीतद्वारे परीतापरीतनोपरितानामल्पवहुत्वम्।

(१९) पर्याप्तद्वारे पर्याप्तापर्याप्तनोपर्याप्तानामल्पवहुत्वम्।

(२०) पुत्रलङ्कारम्।

(२१) बन्धद्वारे आयुःकर्मबन्धकादीनामल्पवहुत्वम्।

(२२) भवसिद्धिकद्वारम्।

(२३) भाषकद्वारम्।

(२४) महादण्डकद्वारम्।

(२५) योगद्वारे चतुर्दशविधस्य संसारसमापन्नजीवस्य योगानामल्पवहुत्वम्।

(२६) योनिद्वारम्।

(२७) लेख्याद्वारे सलेख्यानामल्पवहुत्वम्।

(२८) वेदद्वारम्।

(२९) शरीरद्वारे आहारकादिशरीरिणामल्पवहुत्वम्।

(१) तत्त्वचतुर्विधम्—

चउच्चिद्वे अप्पावहुए पप्पत्ते। तं जहा-पगइ-अप्पावहुए, तिइ-आणुभाव-पप्प-अप्पावहुए।

प्रकृतिविषयमल्पवहुत्वं बन्धापेक्षया, यथा-सर्वस्तोकप्रकृतिबन्धक उपशान्तमोहादरेकविधबन्धकः, उपशमकादिसूक्ष्मसंपरायः पदविधबन्धकः, बहुतरबन्धकः समविधबन्धकः, ततोऽष्टविधबन्धक इति। स्थितिविषयमल्पवहुत्वं यथा—“सम्बन्धोवा संजयस्स जहज्जो तिइबन्धो पग्गिदियवायरपज्जण-गस्स जहज्जो तिइबन्धो असंखिज्जगुणो” इत्यादि। अनुज्ञां प्रत्यल्पवहुत्वं यथा—“सव्वत्थोवाइ अणंतगुणबुद्धिछाणाणि असंखिज्जगुणबुद्धिछाणाणि, असंखिज्जगुणाणि संखिज्जगुणबुद्धिछाणाणि असंखिज्जगुणां जाव अणंतभागबुद्धिछाणाणि असंखिज्जगुणाणि”। प्रदेशाल्पवहुत्वं यथा-अट्टविद्वधगस्स

य आउयभागो धोवो नामगोयाणं तुल्लो विसेसादिओ नाण-
इंसणावरणंतरायाणं तुल्लो विसेसादिओ मोहस्स विसेसादि-
ओ वेयणिज्जस्स विसेसादिओ ति । स्था० ४ ज० २ उ० ।

(१) तत्र द्वारसंग्रहगाथाद्यम्—

दिमिगइंदियकाए, जोए वेए कसायझेमाओ ।

सम्मनणाणदंसण-संजमउवओगआहारे ॥ १ ॥

भासगपरित्तपज्ज-त्तिसुदुमसल्लो जवडत्थि से चरिमे ।

जीवणं खेतं बंधे, पुग्गल-महदंडए चेव ॥ २ ॥

प्रथमं दिग्धारम् १, तदनन्तरं गतिद्वारम् २, तत इन्द्रियद्वारम् ३, ततः कायद्वारम् ४, ततो योगद्वारम् ५, तदनन्तरं वेदद्वारम् ६, ततः कथायद्वारम् ७, ततो लेख्याद्वारम् ८, ततः सम्यक्त्वद्वारम् ९, तदनन्तरं ज्ञानद्वारम् १०, ततो दर्शनद्वारम् ११, ततः समयद्वारम् १२, तत उपयोगद्वारम् १३, तत आहारद्वारम् १४, ततो नासकद्वारम् १५, ततः (परित्त इति) परीताः प्रत्येकशरीरिणः ब्रह्मपात्रिकाश्च; तद्वारम् १६, तदनन्तरं पर्याप्तिसिद्धारम् १७, ततः सूक्ष्मद्वारम् १८, तदनन्तरं संक्षिप्तद्वारम् १९, ततो (भव-
त्ति) भवत्सिद्धिद्वारम् २०, ततोऽस्तीति-अस्तिकायद्वारम् २१, ततश्चरमद्वारम् २२, तदनन्तरं जीवद्वारम् २३, ततः क्षेत्रद्वारम् २४, ततो बन्धद्वारम् २५, ततः पुद्गलद्वारम् २६, ततो महादण्डकः २७, इति सर्वसंख्यया सप्तविंशतिद्वाराणि । प्रज्ञा० ३ पद ।

(तत्र गायोपन्यस्तक्रममनादित्याकरानुक्रमतो द्वाराणि निरूप-
यिष्यन्ते, तथा मध्येऽन्यतः किञ्चिद् संगृहीतं प्रक्षिप्य प्रक-
पयिष्यतेऽल्पबहुत्वम्) (अनुजागप्यस्थानानामल्पबहुत्वं 'बध' शब्दे द्रष्टव्यम्)

(३) [अवगाहना] पृथ्वीकायादीनां जघन्याद्यवगाहन-

याऽल्पबहुत्वम्—

एएसि णं जंते ! पुढवीकाइयाणं आऊ-तेऊ-वाऊ-
बणस्सइ-काइयाणं सुहुमाणं बादराणं पज्जत्तगाणं अप-
ज्जत्तगाणं जहस्सिमाओमिया ओगाहणाए कयरे कयरोहिंतो०
जाव विमेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा सुहुमणिगो-
यस्स अपज्जत्तगस्स जहस्सिमा ओगाहणा १ । सुहुमवा-
ऊकाइयस्स अपज्जत्तगस्स जहस्सिमा ओगाहणा अ-
संखेज्जगुणा २ । सुहुमतेऊ० अपज्जत्तगस्स जहस्सिमा ओ-
गाहणा असंखेज्जगुणा ३ । सुहुमआऊ० अपज्जत्तगस्स जह-
स्सिमा ओगाहणा असंखेज्जगुणा ४ । सुहुमपुढवी० अपज्ज-
त्तगस्स जहस्सिमा ओगाहणा असंखेज्जगुणा ५ । बादरवा-
ऊकाइयस्स अपज्जत्तगस्स जहस्सिमा ओगाहणा असंखे-
ज्जगुणा ६ । बादरतेऊ० अपज्जत्तगस्स जहस्सिमा ओगाहणा
असंखेज्जगुणा ७ । बादरआऊ० अपज्जत्तगस्स जहस्सिमा
ओगाहणा असंखेज्जगुणा ८ । बादरपुढवी० अपज्जत्तगस्स
जहस्सिमा ओगाहणा असंखेज्जगुणा ९ । पत्तेयसरीरबा-
दरवणस्सइकाइयस्स बादरनिओयस्स, एएसि णं अपज्ज-

त्तगाणं जहस्सिमा ओगाहणा दोणइ वि तुल्ला असंखेज्ज-
गुणा १० । ११ । सुहुमनिओयस्स पज्जत्तगस्स जहस्सिमा
ओगाहणा असंखेज्जगुणा १२ । तस्स चेव अपज्जत्तगस्स
उकोसिया ओगाहणा विमेसाहिया १३ । तस्स चेव पज्जत्तग-
स्स उकोसिया ओगाहणा विसेसाहिया १४ । सुहुमवाऊकाइ-
यस्स पज्जत्तगस्स जहस्सिमा ओगाहणा असंखेज्जगुणा १५ ।
तस्स चेव अपज्जत्तगस्स उकोमिया विमेसाहिया १६ । तस्स
चेव पज्जत्तगस्स उकोसिया ओगाहणा विसेसाहिया १७ ।
एवं सुहुमतेऊकाइयस्स वि १८ । १९ । २० । एवं सुहुम-
आऊकाइयस्स वि २१ । २२ । २३ । एवं सुहुमपुढविका-
इयस्स वि २४ । २५ । २६ । एवं बादरवाऊकाइयस्स
वि २७ । २८ । २९ । एवं बादरतेऊकाइयस्स वि ३० ।
३१ । ३२ । एवं बादरआऊकाइयस्स वि ३३ । ३४ । ३५ ।
एवं बादरपुढविकाइयस्स वि ३६ । ३७ । ३८ । सव्वेसिं
तिविहेणं गमणं भाणियव्वं बादरनिओयस्स जहस्सिमा
ओगाहणा असंखेज्जगुणा ३९ । तस्स चेव अपज्जत्तगस्स
उकोमिया ओगाहणा विमेसाहिया ४० । तस्स चेव प-
ज्जत्तगस्स उकोमिया ओगाहणा विमेसाहिया ४१ ।
पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइयस्स जहस्सिमा ओगाहणा
असंखेज्जगुणा ४२ । तस्स चेव अपज्जत्तगस्स उकोमिया
ओगाहणा असंखेज्जगुणा ४३ । तस्स चेव पज्जत्तगस्स
उकोमिया असंखेज्जगुणा ४४ ।

इह किल पृथिव्यसेजोवायुनिगोदाः ५ प्रत्येकं सूक्ष्मबादर-
भेदाः । एवमेते दश; एकादश च प्रत्येकं वनस्पतिः । एते च प्रत्येकं
पर्याप्तकापर्याप्तकभेदाः २२ । तेऽपि जघन्योत्कृष्टावगाहनाः, इत्येवं
चतुश्चत्वारिंशत्जीवजेदेषु स्तोकादिपद्व्यासेनावगाहना व्या-
ख्येया । स्थापना चैवम्—पृथ्वीकायस्याऽधः सूक्ष्मबादरपदे,
तयोरधः प्रत्येकं पर्याप्तापर्याप्तपदे, तेषामधः प्रत्येकं जघन्योत्कृ-
ष्टा चावगाहनेति । एवमप्युक्त्यादयोऽपि स्थाप्याः । प्रत्येकवन-
स्पतेश्चाधः पर्याप्तापर्याप्तपदद्वयम्, तयोरधः प्रत्येकं जघन्यो-
त्कृष्टा चावगाहनेति । इह च पृथिव्यादीनामद्भुतासंख्येयजा-
गमात्रावगाहनत्वेऽप्यसंख्येयजदत्त्वाद्भुतासंख्येयभागस्थेतर-
तरापेक्षयाऽसंख्येयगुणत्व न विरुध्यते, प्रत्येकशरीरवनस्पती-
नां चोत्कृष्टावगाहना योजनसहस्रं समधिकमेव गन्तव्येति । ज०
११ श० ३ उ० ।

(अस्तिकायद्वारे धर्मास्तिकायादीनां व्याप्यतयाऽल्पबहु-
त्वम् ' अस्तिकाय ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे ११४ पृष्ठं समुक्तम्)

(आत्मनामल्पबहुत्वम् ' आता ' शब्दे द्वितीयभागे १७० पृष्ठं
वक्ष्यते)

(४) [आयु] द्रव्यस्थानायायुषामल्पबहुत्वम्—

एस्स णं जंते ! दव्वहाणाउयस्स खेतहाणाउयस्स ओ-

गाहणाद्याण्यस्स जावडाणाउयस्स कयरे कयरेहिंतो
जाव विसेसाहिया ! । गोयमा ! सव्वत्थोवे खेत्तडाणाउए
भोगाहणचाणाउए असंखेज्जगुणे, दव्वडाणाउए असंखे-
ज्जगुणे भावडाणाउए असंखेज्जगुणे, “ खेत्तागाहणदव्वे,
जावडाणाउयं च अप्पबहुं । खेत्ते सव्वत्थोवे, सेसडाणा
असंखेज्जा ” ॥ १ ॥

(पयस्स गुं भंते ! दव्वडाणाउयस्स चि) द्रव्यं पुत्रलद्रव्यं,
तस्य स्थानं भेदः परमाणुद्विप्रदेशकादि, तस्यायुः स्थितिः ।
अथवा द्रव्यस्याणुत्वादिजावेन यत् स्थानमवस्थानं, तद्रूपमायुः,
द्रव्यस्थानायुः, तस्य, (खेत्तडाणाउयस्स चि) क्षेत्रस्याका-
शस्य, स्थानं भेदः पुत्रलावगाहकृतः, तस्यायुः-स्थितिः । अथवा
क्षेत्रे एकप्रदेशादौ, स्थानं यत्पुत्रलानामवस्थानं, तद्रूपमायुः, क्षेत्र-
स्थानायुः । पचमवगाहनास्थानायुर्भावेस्थानायुश्च; नवरमवगा-
हाननियतपरिमाणक्षेत्रावगाहित्वं पुत्रलानाम् । भावस्तु काल-
त्वादिः । ननु क्षेत्रस्यावगाहनायाश्च को भेदः ? उच्यते-क्षेत्रम-
वगाहमेव । अवगाहना तु-विवक्षितक्षेत्रादन्यत्रापि पुत्रलानां
तत्परिमाणवगाहित्वाविति । “ कयरे ” इत्यादि कण्ठ्यम् । एषां
च परस्परैरणुपपन्नद्वयव्याख्या गाथाऽनुसारेण कार्या । ताभ्यः-
“ खेत्तागाहणदव्वे, भावडाणाउ अप्पबहुयस्से ।

थोथा असंखगुणिया, तिप्पि य सेसा कहं मेया ! ॥ १ ॥

खेत्ताऽमुत्तताओ, तेण समं बंधपच्चयाभावा ।

तो पोगलाण थोथो, खेत्तावडाणकालो व ॥ २ ॥

अथमर्थः-क्षेत्रस्याऽमूर्तत्वेन क्षेत्रेण सह पुत्रलानां विशिष्ट-
धर्मप्रत्ययस्य स्नेहादेरभावाच्चैकत्र ते चिरं तिष्ठन्तीति शेषः । य-
क्षादेवं तत् इत्यादि व्यक्तम् ।

अथावगाहनायुषो बहुत्वं भाष्यते-

“ अन्नं खेत्तगयस्स वि, तं चियमाणं चिरं पि संघरह ।

ओगाहणनासे पुण, अन्नऽअन्नं फुर्न होइ ” ॥ ३ ॥

इह पूर्वार्धेन क्षेत्राकाया अभिकाऽवगाहनाकेत्युक्तम् । उत्तरा-
र्धेन तु अवगाहनाकातो नाधिका क्षेत्रादेति ।

कथमेतदेवम् ? इत्युच्यते-

“ ओगाहणाववडा, खेत्तडा मक्किया व वडा य ।

न व ओगाहणकालो, खेत्तकामेत्तसंबद्धो ” ॥ ४ ॥

अवगाहनायामगमनक्रियायां च नियता क्षेत्राद्या विवक्षिता,
अवगाहनासंज्ञाव एवाक्रियासंज्ञावः । एवं च तस्या-भावाद्भुक्त-
व्यतिरेके चात्रावात् । अवगाहना तु-न क्षेत्रमात्रनियता, क्षेत्रा-
काया अभावेऽपि तस्या भावादिति ।

अथ निगमनम्-

“ जम्हा तत्थ ऽअत्थ य, सव्वे ओगाहणा जेवे जेत्ते ।

तम्हा खेत्तकाओ-ऽवगाहणदा असंखगुणा ” ॥ ५ ॥

अथ द्रव्यायुषो बहुत्वं भाष्यते-

“ संकोयधिकोपण व, उवरमियाए ऽवगाहणाए वि ।

तत्तियमेत्ताणं चिय, चिरं पि दव्वणऽवत्थाणं ” ॥ ६ ॥

संकोचेन, विकोचेन वा उपरतायामप्यवगाहनायां यावन्ति
द्रव्याणि पूर्वमासंस्तावतामेव चिरमपि तेषामवस्थानं संभवति ।
अनेनावगाहनानिबृत्तावपि द्रव्यं न निवर्तत इत्युक्तम् ।

अथ द्रव्यनिबृत्तिविशेषेऽवगाहना निवर्तन एवेत्युच्यते-

“ संघायमेयओ वा, दव्वोवरमे पुणाइ संखिसे ।

नियमा तदव्वोगा-इणाइ नामो न सदेहो ” ॥ ७ ॥

सङ्कानेन, पुत्रलानां भेदेन वा तेषामेव यः संक्षिप्तः स्तोकाव-
गाहनः स्कन्धो न तु प्राक्तनावगाहनः, तत्र यो द्रव्योपरमो द-
व्यान्यथात्वं, तत्र सति, न च सङ्कानेन न संक्षिप्तः स्कन्धो भवति,
तत्र सति सूक्ष्मतरत्वेनापि तत्परिणतेः अवगाहं नियमासंघां
द्रव्याणामवगाहनाया नाशो भवति ।

कस्मादेवम् ? इत्यत उच्यते-

“ ओगाहका दव्वे, संकोयधिकोयओ व अववडा ।

न व दव्वं संकोयण-विकोयमेत्तामि संबद्धं ” ॥ ८ ॥

अवगाहनाका द्रव्येऽववडा नियतत्वेन संबद्धा । कथम् ? सङ्को-
चाद्विकोचाच्च, सङ्कोचादि परिहृत्यत्यर्थः । अवगाहनाविरुद्धे
सङ्कोचाधिकोचयोरभावे सति भवति, तत्सङ्गावे च न प्रवर्त-
त्येवं द्रव्येऽवगाहना नियतत्वेन संबद्धेत्युच्यते । इमत्वे चादिर-
त्वमिवेति । उक्तविपर्ययमाह-न पुनर्द्रव्यं सङ्कोचविकोचमात्रं
सत्यप्यवगाहनायां नियतत्वेन संबद्धं सङ्कोचविकोचान्यामव-
गाहनानिबृत्तावपि द्रव्यं न निवर्तत इत्यवगाहनायां तन्नियत-
त्वेनासंबद्धमित्युच्यते, चादिरत्वे इमत्वेववदिति ।

अथ निगमनम्-

“ जम्हा तत्थ ऽअत्थ व, दव्वं ओगाहणाइ तं जेव ।

दव्वडा संखगुणा, तम्हा ओगाहणकाओ ” ॥ ९ ॥

अथ भावायुषो बहुत्वं भाष्यते-

“ संघायमेयओ वा, दव्वोवरमे वि पज्जवा संति ।

तं कस्सिणगुणविरामे, पुणाइ दव्वं न ओगाहो ” ॥ १० ॥

सङ्कतादिना द्रव्योपरमेऽपि पर्यवाः सन्ति, यथा-घृष्टपुटे शु-
क्लादिगुणाः । सकलगुणोपरमे तु न तद्रव्यं, न चावगाहनाऽनुव-
र्तते । अनेन पर्यवाणां चिरं स्थानं, द्रव्यस्य त्वविरमित्युक्तम् ।

अथ कस्मादेवम् ? इत्युच्यते-

“ संघायमेयबंधा-णुवसिणी णिच्चमेव दव्वडा ।

न उ गुणकालो संघा-यमेयमत्तऽरुसंबद्धो ” ॥ ११ ॥

सङ्कतभेदलक्षणाभ्यां धर्मान्यां यो बन्धः संबन्धस्तदनुव-
सिनी तदनुसारिणी, सङ्कताद्यभाव एव द्रव्याकायाः सङ्गावात्,
तद्भावं चात्रावात् ; न पुनर्गुणकालः, सङ्कतभेदमात्रकालसंबद्धः
सङ्कतादिनावेऽपि गुणानामनुवर्तनादिति ।

अथ निगमनम्-

“ जम्हा तत्थ ऽअत्थ व, दव्वे खेत्तावगाहणासुं व ।

तं जेव पज्जवा सं-ति वा तदका असंखगुणा ” ॥ १२ ॥

“ आइ अणेगंतो यं, दव्वोवरमे गुणाण ऽवत्थाणं ।

गुणविप्परिणाममि य, दव्वविसेसो व ऽणेगंतो ” ॥ १३ ॥

द्रव्यविशेषो द्रव्यपरिणामः ।

“ विप्परिणयमि दव्वे, कस्सिण गुणपरिणहं भवे जुगवं ।

कम्मि विपुसतदवत्थे, वि होइ गुणविप्परिणामो ” ॥ १४ ॥

“ जम्हाइ सव्वं किं पुण, गुणबाहुज्जा न सव्वगुणनासो ।

दव्वस्स तदवत्थे, वि बहुत्तराणं गुणाण ठिई ” ॥ १५ ॥ सि । म०
४ श० ७ उ० ।

(नैरयिकाद्यायुषामल्पबहुत्वम्—“ आकृ ” शब्दे द्वितीयभागे ११-१२ पृष्ठे दर्शयिष्यते) (जानिनामनिधसायुरादीनां जेदा-
‘ आउबंध ’ शब्दे द्वितीयभागे ३६ पृष्ठे वक्ष्यन्ते)

(५) [आहारद्वारम्] आहारकानाहारकजीवानामल्पबहुत्वम्-
एएसि एं भंते ! जीवाणं आहारगाणं अणाहारगाणं
य कयरे कयरेहिंते अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा
जीवा अणाहारगा आहारगा असंखिज्जगुणा ।

सर्वस्तोका जीवा अनाहारकाः, विग्रहगत्यापञ्चादीनामेवाना-
हारकत्वात् । वक्तुं च—“ विमाहगमावञ्चा, केवल्लिणो समुह-
या अजोगी य।सिद्धाय अणाहारा,सेसा आहारगा जीवा”॥१॥
तेज्य आहारका असंख्यगुणाः । ननु वनस्पतिकायिकानां
सिद्धेज्योऽप्यनन्तत्वात् तेषां चाहारकतयाऽपि लज्यमानत्वात्
कथमनन्तगुणा न भवन्ति ? । तदयुक्तम् । वस्तुतत्वापरिज्ञानात् ।
इह सूक्ष्मनिगोदाः सर्वसङ्ख्ययाऽप्यसङ्ख्ययाः, तत्राप्यन्तर्मुहूर्त-
समयराशितुल्याः सूक्ष्मनिगोदाः सर्वकालविग्रहं वसन्माना
लज्यन्ते । ततोऽनाहारका अप्यतिबहुवः सकलजीवराश्यसं-
ख्यभागतुल्या इति । तेज्य आहारका असंख्यगुणाः, ते च
नानन्तगुणाः । गतमाहारद्वारम् । प्रज्ञा० ३ पद । जी० । कर्म० ।
(इन्द्रियाणामवगाहनयाऽल्पबहुत्वम्, तेषां कर्कशादिगुणाश्च ‘ ई-
दिय ’ शब्दे द्वितीयभागे ५५४ पृष्ठे वक्ष्यन्ते)

(६) [इन्द्रियद्वारम्] सेन्द्रियाणां परम्परमल्पबहुत्वम्-
एएसि एं भंते ! सइंदियाणं एमिंदियाणं बेइंदियाणं
तेइंदियाणं चउरिंदियाणं पंचिंदियाणं अणेंदिआणं य कयरे
कयरेहिंते अप्पा वा बहुया वा तुद्धा वा विसेसाहिया
वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा पंचिंदिया चउरिंदिया वि-
सेसाहिया, तेइंदिया विसेसाहिया, बेइंदिया विसेसाहिया,
अणिंदिया अणंतगुणा, एमिंदिया अणं० । सइंदिया वि० ।
सर्वस्तोकाः पञ्चेन्द्रियाः संख्ययाः, दशयोजनकोटाकोटिप्र-
माणविष्कम्भसूच्याः प्रतिप्रतरासंख्यभागवत्यसंख्यश्रेणिगता-
काशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । तेज्यश्चतुरिन्द्रिया विशेषाधिकाः,
विष्कम्भसूच्यास्तेषां प्रभूतसंख्ययोजनकोटाकोटिप्रमाणत्वात् ।
तेज्योऽपि त्रीन्द्रिया विशेषाधिकाः, तेषां विष्कम्भसूच्याः प्र-
भूततरसंख्ययोजनकोटाकोटिप्रमाणत्वात् । तेज्योऽपि द्वीन्द्रिया
विशेषाधिकाः, तेषां विष्कम्भसूच्याः प्रभूततरसंख्ययोजनको-
टाकोटिप्रमाणत्वात् । तेज्योऽपि त्रीन्द्रिया अनन्तगुणाः, सिद्धानाम-
नन्तत्वात् । तेज्योऽपि पकेन्द्रिया अनन्तगुणाः, वनस्पतिका-
यिकानां सिद्धेज्योऽप्यनन्तगुणत्वात् । तेज्योऽपि सेन्द्रिया वि-
शेषाधिकाः, द्वीन्द्रियादीनामपि तत्र प्रक्षेपात् । तदेवमुक्तमेक-
मौघिकानामल्पबहुत्वम् । प्रज्ञा० ३ पद । जी० । अर्थतत्त्वम्-
“ पण १ चउ २ ति ३ दुय ४ अणिदिय ५, एमिंदिय ६ सइ-
दिया कमा हुंति । थांवा १ निजि य अहिया ४, दोऽणंतगुणा ६
विसेसाहिया ” ॥ १ ॥ अ० ५५ श० ३ उ० । जी० ।

इदानीमेतेषामेवापर्यासानां द्वितीयमल्पबहुत्वमाह-

एएसि एं भंते ! सइंदियाणं एमिंदियाणं बेइंदियाणं तेइंदि-
याणं चउरिंदियाणं पंचिंदियाणं अपज्जत्ताणं कयरे कयरे-
हिंते अप्पा वा बहुया वा तुद्धा वा विसेसाहिया वा ? ।
गोयमा ! सव्वत्थोवा पंचिंदिया अपज्जत्ता, चउरिंदिया

अपज्जत्ता विसेसाहिया, तेइंदिया अपज्जत्ता विसे-
साहिया, बेइंदिया अपज्जत्ता विसेसाहिया, एमिंदिया
अपज्जत्ता अणंतगुणा, सइंदिया अपज्जत्ता विसेसाहिया ।

सर्वस्तोकाः पञ्चेन्द्रिया अपर्यासाः एकस्मिन्प्रतरे यावन्त्य-
हुत्वासंख्येयभागमात्राणि खरगानि तावत्प्रमाणत्वात् तेषाम् ।
तेज्यश्चतुरिन्द्रिया अपर्यासा विशेषाधिकाः, प्रभूताहुत्वासंख्ये-
यभागखरगप्रमाणत्वात् । तेज्यस्त्रीन्द्रिया अपर्यासा विशेषा-
धिकाः, प्रभूततरप्रतराहुत्वासंख्येयभागखरगमानत्वात् । ते-
ज्योऽपि द्वीन्द्रिया अपर्यासा विशेषाधिकाः, प्रभूततमाहुत्वा-
संख्येयजागखरगप्रमाणत्वात् । तेज्य पकेन्द्रिया अपर्यासा
अनन्तगुणाः, वनस्पतिकायिकानामपर्यासानामनन्ततया सदा
प्राप्यमाणत्वात् । तेज्योऽपि सेन्द्रिया अपर्यासा विशेषाधिकाः,
द्वीन्द्रियाद्यपर्यासानामपि तत्र प्रक्षेपात् । गतं द्वितीयमल्पबहुत्व-
म् । प्रज्ञा० ३ पद । जी० ।

अधुनैतेषामेव पर्यासापर्यासगतमल्पबहुत्वमाह-

एएसि एं भंते ! सइंदियाणं एमिंदियाणं बेइंदियाणं ते-
इंदियाणं चउरिंदियाणं पंचिंदियाणं पज्जत्ताणं कयरे
कयरेहिंते अप्पा वा बहुया वा तुद्धा वा विसेसाहिया
वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा पज्जत्ता चउरिंदिया पंचि-
दिया पज्जत्ता विसेसाहिया, तेइंदिया पज्जत्ता विसे-
साहिया, बेइंदिया पज्जत्ता विसेसाहिया, एमिंदिया
पज्जत्ता अणंतगुणा, सइंदिया पज्जत्ता संखेज्जगुणा ।

सर्वस्तोकाश्चतुरिन्द्रियाः पर्यासाः, यतोऽल्पायुषश्चतुरिन्द्रियाः,
ततः प्रभूतकालमवस्थानाभावात् । पृच्छासमये स्तोका अपि
प्रतरे यावन्त्यहुत्वासंख्येयभागमात्राणि खरगानि तावत्प्रमाणा
वेदितव्याः । तेज्य पञ्चेन्द्रियपर्यासा विशेषाधिकाः, प्रभूताहुत्वा-
संख्येयजागखरगमानत्वात् । तेज्योऽपि त्रीन्द्रियाः पर्यासा वि-
शेषाधिकाः, प्रभूततरप्रतराहुत्वासंख्येयजागखरगमानत्वात् । ते-
ज्योऽपि द्वीन्द्रियाः पर्यासा विशेषाधिकाः, स्वभावत एव तेषां
प्रभूततमप्रतराहुत्वासंख्येयजागखरगप्रमाणत्वात् । तेज्य पके-
न्द्रियाः पर्यासा अनन्तगुणाः, वनस्पतिकायिकानां पर्यासाना-
मनन्तत्वात् । तेज्यः सेन्द्रियाः पर्यासा विशेषाधिकाः, द्वीन्द्रिया-
दीनामपि पर्यासानां तत्र प्रक्षेपात् । गतं तृतीयमल्पबहुत्वम् ।

सम्प्रत्येषामेव सेन्द्रियाणां पर्यासापर्यासगतान्यल्पबहुत्वा-
न्याह-

एएसि एं भंते ! सइंदियाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं क-
यरे कयरेहिंते अप्पा वा बहुया वा तुद्धा वा विसेसाहि-
या वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा सइंदिया अपज्जत्ता प-
ज्जत्ता सइंदिया संखेज्जगुणा । एएसि एं भंते ! एमि-
दियाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंते अप्पा वा ४
? । गोयमा ! सव्वत्थोवा एमिंदिया पज्जत्ता एमिंदिया
अपज्जत्ता असं० । एएसि एं भंते ! बेइंदियाणं पज्जत्ता-
पज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंते अप्पा वा ४ ? । गोयमा !
सव्वत्थोवा बेइंदिया पज्जत्ता बेइंदिया अपज्जत्ता असं-

खेज्जगुणा । एसि एं जंते ! तेइंदियाणं पज्जत्तापज्जत्ता-
णं कयरे कयरेहिं तो अप्पा वा० ४ ? गोयमा ! सव्वत्थो-
वा तेइंदिया पज्जत्तगा, तेइंदिया अपज्जत्तगा असंखेज्ज-
गुणा । एसि एं भंते ! चउरिंदियाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं
कयरे कयरेहिं तो अप्पा वा० ४ ? गोयमा ! सव्वत्थोवा
चउरिंदिया पज्जत्तगा, चउरिंदिया अपज्जत्तगा अमं-
खेज्जगुणा । एसि एं भंते ! पंचिंदियाणं पज्जत्तापज्ज-
त्ताणं कयरे कयरेहिं तो अप्पा वा० ४ ? गोयमा ! सव्व-
त्थोवा पंचिंदिया पज्जत्तगा, पंचिंदिया अपज्जत्तगा
असंखेज्जगुणा ॥

सर्वस्तोकाः सेन्द्रिया अपर्याप्ताः, इह सेन्द्रिया एव बहु-
स्तत्रापि सूहृन्नाः, तेषां सर्वलोकापभवात् । सूहृन्नापर्याप्ताः
सर्वस्तोकाः पर्याप्ताः संख्येयगुणा इति । सेन्द्रिया अपर्याप्ताः स-
र्वस्तोकाः पर्याप्ताः संख्येयगुणाः । एवमेकेन्द्रिया अपर्याप्ताः
सर्वस्तोकाः पर्याप्ताः संख्येयगुणा भावनीयाः । तथा सर्वस्तो-
का द्वीन्द्रियाः पर्याप्ताः, यावन्त प्रतेरऽहुलस्य असंख्येयभाग-
मात्राणि खरुक्कानि तावत्प्रमाणत्वात् तेषाम् । तेज्योऽपर्याप्ता
असंख्येयगुणाः, प्रतरगताङ्गुलासंख्येयभागखरुक्कमात्रत्वात् ।
एवं त्रिचतुरिन्द्रियाल्पत्वान्यपि वक्तव्यानि । गतं षडल्पबहु-
त्वात्मकं चतुर्थमल्पबहुत्वम् ।

सम्प्रत्येतेषां सेन्द्रियादीनां समुदितानां पर्याप्तापर्याप्तानामल्प-
बहुत्वमाह—

एसि एं भंते ! सइंदियाणं एगिंदियाणं बेइंदियाणं
तेइंदियाणं चउरिंदियाणं पंचिंदियाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं
कयरे कयरेहिं तो अप्पा वा० ४ ? गोयमा ! सव्वत्थोवा
चउरिंदिया पज्जत्तगा, पंचिंदिया पज्जत्तगा विसेसाहिया,
बेइंदिया पज्जत्तगा विसेसाहिया, तेइंदिया पज्जत्तगा विसे-
साहिया, पंचिंदिया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, चउरिं-
दिया अपज्जत्तगा विसेसाहिआ, तेइंदिया अपज्जत्तगा
विसेसाहिआ, बेइंदिया अपज्जत्तगा विसेसाहिया, एगिं-
दिया अपज्जत्तगा अणंतगुणा, सइंदिया अपज्जत्तगा विसे-
साहिया, एगिंदिया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा, सइंदिया पज्ज-
त्तगा विसेसाहिया, सइंदिया विसेसाहिया ।

इह प्रागुक्तद्वितीयतृतीयाल्पबहुत्वभावनानुसारिणा स्वयं प्रा-
वनीयम्, तत्त्वतो भावितत्वात् । गतमिन्द्रियद्वारम् ॥ प्रहा० ३ पद ।
जी० । प्रव० । (इन्द्रियोपयोगाद्वाविषयमल्पबहुत्वम्—'इन्द्रिय-
बन्धोणका' शब्दे द्वितीयभागे ५६८ पृष्ठं प्ररूपयिष्यते)

(७) [उद्वर्तनाऽपवर्तनयोरल्पबहुत्वम्] सम्प्रति द्वयोरपि
उद्वर्तनापवर्तनयोरल्पबहुत्वं सूत्रकृत् प्रतिपादयति—

योवं पएसगुणहाणि अंतरे दुमु जहन्ननिकखेवो ।
कमसो अणंतगुणिओ, दुमु वि अइत्थावणा तुह्मा ॥ २२२ ॥
वाघाएणऽणुभाग—कंडगमेकाववग्गणाऊणं ।
१५६

लकिडो निक्खेवो, ससंतबंधो य सविसेसो । २२३ ॥

एकस्यां विधिं स्थितौ यानि स्पर्शकानि तानि क्रमशः स्था-
प्यन्ते । तद्यथा—सर्वजघन्यं रसस्पर्शकमादौ, ततो विशेषाधि-
करसं द्वितीयम्, ततो विशेषाधिकारसं तृतीयम् । एवं तावत्स-
र्वोत्कृष्टरसमन्ते । तत्राऽऽविस्पर्शकादारभ्योत्तरोत्तरस्पर्शकानि
प्रदेशापेक्षया विशेषादीनानि, अन्तिमस्पर्शकादारभ्य पुनरधोऽधः
क्रमेण प्रदेशापेक्षया विशेषाधिकानि, तेषां मध्ये एकस्मिन् द्विगु-
णवृत्त्यन्तरे द्विगुणहान्यन्तरे वा यत् स्पर्शकं यानि तत् सर्वस्तो-
कम् । अथवा छेदप्रत्ययस्य स्पर्शकस्य अनुभागद्विगुणवृत्त्यन्तरे,
द्विगुणहान्यन्तरे वा यदनुजागपटसं तत्सर्वस्तोकान्येव प्राप्यन्ते ।
अन्तिमस्मृतिषु प्रभूतानि, इति स्पर्शकसंख्यापेक्षया द्वयोरपि नि-
क्षेपस्तुल्यः । एवमतिशयापमायामुत्कृष्टनिक्षेपेऽपि च भावनीयम् ।
क्रमश इति च सकलगाथाऽपेक्षया योजनीयम् । ततो द्वयोस्त्यति-
स्थापना व्याघातबाह्या अनन्तगुणा, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्या ।
ततो "वाघाएणेत्यादि" व्याघातेन यद् उत्कृष्टं अनुभागकएवकमे-
कया घर्गणया एकसमयमात्रस्थितिगतस्पर्शकसंज्ञतिकपया क-
नम्, एषा उत्कृष्टानुभागकएवकस्य याऽतिस्थापना, सा अनन्तगुणा ।
तत उद्वर्तनापवर्तनयोरुत्कृष्टे निक्षेपो विशेषाधिकः, स्वस्थाने तु
परस्परं तुल्यः । ततः (ससंतबंधो य सविसेसो स्ति) पूर्वबद्धोत्कृ-
ष्टस्थितिकर्मानुजागेन सह उत्कृष्टस्थित्यनुभागबन्धो विशेषा-
धिकः । क० प्र० ॥

(८) [उपयोगद्वारम्] साकाराऽनाकारो—

पयुक्तानामल्पबहुत्वम्—

एसि एं जंते ! जीवाणं सागारोवउत्ताणं अणगारोव-
उत्ताणं य कयरे कयरेहिं तो अप्पा वा० ४ ? गोयमा ! सव्वत्थो-
वा जीवा अणगारोवउत्ता सागारोवउत्ता संखिज्जगुणा ।

इहानाकारोपयोगः कालः सर्वस्तोकाः, साकारोपयोगकालस्तु
सङ्ख्येयगुणः । ततो जीवा अप्यनाकारोपयोगोपयुक्ताः सर्व-
स्तोकाः, पृच्छासमये तेषां स्तोकाणामेवावाप्यमानत्वात् ।
तेभ्यः साकारोपयोगोपयुक्ताः सङ्ख्येयगुणाः, साकारोपयोगका-
लस्य दीर्घतया तेषां पृच्छासमये बहूनां प्राप्यमाणत्वात् । गतमु-
पयोगद्वारम् । प्रहा० ३ पद । जी० । कर्म० । पं० सं० । क० प्र० ।

(कति सञ्ज्ञितानां कति असञ्ज्ञितानामवकल्यकसञ्ज्ञितानां षट्-
कसमर्जितानां यावच्चतुरशीतिसमर्जितानां, कर्मप्रदेशाप्राप्ता-
मल्पबहुत्वं 'बंध' शब्दे प्रदेशबन्धावसरे वक्ष्यते)

(९) [कषायद्वारम्] क्रोधकषयादीनामल्पबहुत्वम्—

एसि एं जंते ! जीवाणं सकसाईणं कोहकसाईणं
माणकसाईणं मायाकसाईणं झोजकसाईणं अकसाईणं
य कयरे कयरेहिं तो अप्पा वा० ४ ? गोयमा ! सव्वत्थोवा
जीवा अकसाई, माणकसाई अणंतगुणा, कोहकसाई विसे-
साहिया, मायाकसाई विसेसाहिया, झोजकसाई विसेसाहि-
या, सकसाई विसेसाहिया ॥

सर्वस्तोका अकषायिणः, सिद्धानां कतिपयानां च मनुष्याणाम-
कषायत्वात् । तेभ्यो मानकषायिणो मानकषायपरिणामवतोऽनन्त
गुणाः, षट्स्वपि जीवनिकायेषु मानकषायपरिणामस्याऽवाप्यमान-
त्वात् । तेभ्यः क्रोधकषायिणो विशेषाधिकाः, तेभ्यो मायाकषायि-
णो विशेषाधिकाः, तेज्योऽपि लोभकषायिणो विशेषाधिकाः, मा-

नकषायपरिणामकालापेक्षया क्रोधादिकषायपरिणामकालस्य
यथोत्तरं विशेषाधिकतया क्रोधादिकषायाणामपि यथोत्तरं
विशेषाधिकत्वभावात् । लोभकषायिभ्यः सामान्यतः सकषा-
यिणो विशेषाधिकाः, मानादिकषायाणामपि तत्र प्रक्षेपात् ।
सकषायिण इत्यत्रैवं व्युत्पत्तिः—कषायशब्देन कषायोदयः परि-
गृह्यते, तथा च लोके व्यवहारः—सकषायोऽयं, कषायोदयवानि-
त्यर्थः । सह कषायेण कषायोदयेन वर्तन्ते सकषायोदयाः वि-
पाकावस्थां प्राप्ताः स्वोदयमुपदर्शयन्तः कषायकर्मपरिमाणव-
न्तस्तेषु सन्तु जीवस्यावश्यं कषायोदयसंभवात् । सकषाया वि-
द्यन्ते येषां ते सकषायिणः, कषायोदयसहिता इति तात्पर्यार्थः ।
गतं कषायद्वारय । प्रश्ना० ३ पृ० । जी० । कर्म० । सकषायि-
णामकषायिणां चाद्वयद्वयत्वचिन्तायां, सर्वस्तोका मकषायि-
णः, सकषायिणोऽनन्तगुणाः । जी० ८ प्रति० । (काम-
भोगविषयमस्पर्शद्वयं 'कामभोग' इत्येव वक्ष्यते)

(१०) [कायद्वारम्] सकायिकानामप्यबहुत्वम्—

पशसि णं जंते ! सकाइयाणं पुढविकाइयाणं आलकाइ-
याणं तेजकाइयाणं वाउकाइयाणं वणस्सइकाइयाणं तसका-
इयाणं अकाइयाणं कयरे कयरेहिंते अप्पा वा० ४१ । गोय-
मा ! सव्वत्थोवा तसकाइया, तेजकाइया अमंखेज्जगुणा,
पुढविकाइया विसेसाहिया, आलकाइया विसेसाहिया, वा-
लकाइया विसेसाहिया, अकाइया अणंतगुणा, वणस्सइ-
काइया अणंतगुणा, सकाइया विसेसाहिया वा ॥

सर्वस्तोकात्म्यसंकायिकाः, द्वीक्रियादीनामेव असंकायिक-
त्वात्; तेषां च शेषकायापेक्षया अत्यल्पत्वात् । तेज्यस्तेजस्क-
यिका असंख्येयगुणाः, असंख्येयलोकाकाशप्रमाणत्वात् । ते-
ज्यः पृथिवीकायिका विशेषाधिकाः, प्रभूतासङ्ख्येयलोकाका-
शप्रदेशप्रमाणत्वात् । तेज्योऽकायिका विशेषाधिकाः, प्रजू-
ततरासङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् । तेभ्यो वायुकायिका
विशेषाधिकाः, प्रजूततमासङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् ।
तेज्योऽकायिका अनन्तगुणाः, सिद्धानामनन्तत्वात् । तेज्यो
वनस्पतिकायिका अनन्तगुणाः, अनन्तलोकाकाशप्रदेशराशिमा-
नत्वात् । तेज्यः सकायिका विशेषाधिकाः, पृथिवीकायिकादी-
नामपि तत्र प्रकृतात् । षकमौधिकानामल्पबहुत्वम् । प्र० ३
पद् । जी० । अर्थतत्त्वैवम् - "तस-तेज-पुटवि-जल-वा, उकाय-अ-
काय वणस्सहसकाया ८ । शोवा १ ऽसंखगुणाहिय २, तिन्निठ
२ होऽण्तगुणा ७ अहिय" स्ति । प्र० २५ श० ३ व० पं० सं० ।

इदानीमेतेषामंबापर्याप्तानां द्वितीयमल्पबहुत्वमाह-

एषि एं जत ! सकाइयाणं पुढविकाइयाणं आउकाइया-
 णं तेउकाइयाणं वाउकाइयाणं बणस्सइकाइयाणं तसकाइ-
 याणं य अपज्जत्तगाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ।
 गोयमा । सब्बत्थांवा तमकाइया अपज्जत्तगा, तेउकाइया अ-
 पज्जत्तगा अमंसेवज्जगुणा, पुढविकाइया अपज्जत्तगा वि-
 सेसाहिया, आउकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया, वाउका-
 इया अपज्जत्तगा विसेसाहिया, बणस्सइकाइया अपज्ज-

तगा अणंतगुणा । सकाद्या अपज्जतगा विसेसादिया ।
प्रका० ३ पद । (टीका आस्य सुगमाऽतो न प्रतन्यते)

साम्प्रतमेतेषामेव पर्याप्तानां तृतीयमक्षयबहुत्वमाह---

एषसि णं जंते ! सकाद्याणं पुढविकाद्याणं आलकाद्याणं
तेउकाद्याणं बाउकाद्याणं बणस्सकाद्याणं तसकाद्याणं
य पज्जत्तगाणं कयरे कयरेहिंते अप्पा वा० ४ ! गोयमा !
सव्वत्थोवा तसकाद्या पज्जत्तगा, तेउकाद्या पज्जत्तगा
असंखेज्जगुणा, पुढविकाद्या पज्जत्तगा विसेसाहिया,
आलकाद्या पज्जत्तगा विसेसाहिया, बाउकाद्या पज्ज-
त्तगा विसेसाहिया, बणस्सकाद्या पज्जत्ता अणंतगुणा,
सकाद्या पज्जत्ता विसेसाहिया । प्रह्ला० ३ पद ।

(टीका सुगमा)

साम्प्रतमेतेषामेव सकायिकादीनां प्रत्येकं पर्याप्तापर्या-

सगतमहपयबहुत्यमाह—

एएसि एं जंते ! सकाइयाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुद्धा वा विसेसाहिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा सकाइया अपज्जत्तगा, सकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा । एएसि णं जंते ! पुढविकाइयाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुद्धा वा विसेसाहिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा पुढविकाइया अपज्जत्तगा, पुढविकाइया पज्जत्तगा संखिज्जगुणा । एएसि एं जंते ! आउकाइयाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा ० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा आउकाइया अपज्जत्तगा, आउकाइया पज्जत्तगा संखिज्जगुणा । एएसि णं जंते ! तेउकाइयाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा ० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा तेउकाइया अपज्जत्तगा, तेउकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा । एएसि एं भंते ! वाउकाइयाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा ० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा वाउकाइया अपज्जत्तगा, वाउकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा । एएसि एं जंते ! वणस्सइकाइयाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा ० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा वणस्सइकाइया अपज्जत्तगा, वणस्सइकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा । एएसि एं जंते ! तसकाइयाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा ० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा तसकाइया पज्जत्तगा, तसकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा । प्रह्मा ० ३ पद ।

(टीका सुगमा)

साम्प्रतमेतेषामेव सकाशिकादीनां समुद्भितानां

पर्याप्तापर्याप्तगतमल्पबहुत्वं पञ्चममाह-

एषसि णं जंते ! सकाइयाणं पुढविकाइयाणं आउकाइयाणं तेउकाइयाणं वाउकाइयाणं वणस्सइकाइयाणं तसकाइयाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ । गोयमा ! सव्वत्थोवा तसकाइया पज्जत्तगा, तसकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, तेउकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, पुढविकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया, आउकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया, वाउकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया, तेउकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा, पुढविकाइया पज्जत्तगा विसेसाहिया, अप्पाइया पज्जत्तगा विसेसाहिया, वाउकाइया पज्जत्तगा विसेसाहिया, वणस्सइकाइया अपज्जत्तगा अणंतगुणा, वणस्सइकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा, सकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया, सकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा, सकाइया विसेसाहिया ॥

सर्वस्तोकास्सकायिकाः पर्यासकाः, तेभ्यस्सकायिका एवाऽपर्यासका असंख्येयगुणाः; द्विन्द्वीयादीनामपर्यासानां पर्यासद्विन्द्वीयादिन्योऽसंख्येयगुणत्वात् । ततस्तेजस्कायिका अपर्यासकसङ्ख्येयगुणाः, असंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् । ततः पृथिव्यम्बुवायवोऽपर्यासाः क्रमेण विशेषाधिकाः । ततस्तेजस्कायिकाः पर्यासकाः सङ्ख्येयगुणाः, सूक्ष्मेष्वपर्यासिन्यः पर्यासानां सङ्ख्येयगुणत्वात् । ततः पृथिव्यम्बुवायवः पर्यासाः क्रमेण विशेषाधिकाः । ततो वनस्पतयोऽपर्यासा अनन्तगुणाः । पर्यासाः सङ्ख्येयगुणाः । तद्वत् कायद्वारे सामान्येन पञ्चसूत्राणि प्रतिपादितानि ॥

सम्प्रत्यस्मिन्नेव द्वारे सूक्ष्मबादरादिभेदेन

पञ्चदश सूत्राण्याह—

एषसि णं भंते ! सुहुमाणं सुहुमपुढविकाइयाणं सुहुमआउकाइयाणं सुहुमतेउकाइयाणं सुहुमवाउकाइयाणं सुहुमवणस्सइकाइयाणं सुहुमणिओयाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ । गोयमा ! सव्वत्थोवा सुहुमतेउकाइया सुहुमपुढविकाइया विसेसाहिया, सुहुमआउकाइया विसेसाहिया, सुहुमवाउकाइया विसेसाहिया, सुहुमणिओदा असंखेज्जगुणा । सुहुमवणस्सइकाइया अणंतगुणा, सुहुमा विसेसाहिया ॥

सर्वस्तोकाः सूक्ष्मतेजस्कायिकाः असंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् । तेभ्यः सूक्ष्मपृथिवीकायिका विशेषाधिकाः, प्रभूतासङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् । तेभ्यः सूक्ष्मायिकाः, प्रभूततरासंख्येयलोकाकाशप्रमाणत्वात् । तेभ्यः सूक्ष्मवायुकायिका विशेषाधिकाः, प्रभूततमासङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् । तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदा असंख्येयगुणाः । सूक्ष्मग्रहणं बादरव्यवच्छेदार्थम् । द्विविधा हि निगोदाः—सूक्ष्माः, बादराश्च । तत्र बादराः सुरयुक्त्वादिवु, सूक्ष्माः सर्वलोकापवाः, ते च प्रतिगोलकमसङ्ख्येया इति सूक्ष्मवायुकायिकेभ्योऽसंख्येयगुणाः । तेभ्यः सूक्ष्मवनस्पतिकायिका अनन्तगुणाः, प्रतिनिगोदमनन्तानां प्राधान्यम् । तेभ्यः सामानिकाः सूक्ष्मजीवा विशेषाधिकाः, सूक्ष्मपृथिवीकायिकादीनामपि तत्र प्रकेपात् । गतमौघिकानामिदमल्पबहुत्वम् ।

इदानीमेतेषामेवाऽपर्यासानामाह—

एषसि णं भंते ! सुहुमपज्जत्तगाणं सुहुमपुढविकाइया अपज्जत्तगाणं सुहुमआउकाइया अपज्जत्तगाणं सुहुमतेउकाइया अपज्जत्तगाणं सुहुमवाउकाइया अपज्जत्तगाणं सुहुमवणस्सइकाइया अपज्जत्तगाणं सुहुमनिगोदा अपज्जत्तगाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ । गोयमा ! सव्वत्थोवा सुहुमतेउकाइया अपज्जत्तगा, सुहुमपुढविकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमआउकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमवाउकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमनिगोदा अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, सुहुमवणस्सइकाइया अपज्जत्तगा अणंतगुणा, सुहुमा अपज्जत्तगा विसेसाहिया ॥

इदमपि प्रागुक्तक्रमेणैव भावनीयम् ।

सम्प्रत्येतेषामेव पर्यासानां तृतीयमल्पबहुत्वमाह—

एषसि णं जंते ! सुहुमपज्जत्तगाणं सुहुमपुढविकाइयपज्जत्तगाणं सुहुमआउकाइयपज्जत्तगाणं सुहुमतेउकाइयपज्जत्तगाणं सुहुमवाउकाइयपज्जत्तगाणं, सुहुमवणस्सइकाइयपज्जत्तगाणं सुहुमनिगोदपज्जत्तगाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ । गोयमा ! सव्वत्थोवा सुहुमतेउकाइया पज्जत्तगा, सुहुमपुढविकाइया पज्जत्तगा विसेसाहिया । सुहुमआउकाइया पज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमवाउकाइया पज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमनिगोदा पज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, सुहुमवणस्सइकाइया पज्जत्तगा अणंतगुणा, सुहुमा पज्जत्तगा विसेसाहिया ।

इदमपि प्रागुक्तक्रमेणैव भावनीयम् । प्रश्ना० ३ पद ।

पृथिव्यमेतजोवायुवनस्पतिर्द्विन्द्वीयव्रीह्मिन्द्विचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियाणां नवानामल्पबहुत्वचिन्तायामाह—

अप्पाबहुणं सव्वत्थोवा पंचिंदिया, चउरिंदिया विसेसाहिया, तेइंदिया विसेसाहिया, बेइंदिया विसेसाहिया, तेउकाइया असंखेज्जगुणा, पुढवि० आउ० वाउ० विसेसाहिया, वणस्सइकाइया अणंतगुणा ।

सर्वस्तोकाः पञ्चेन्द्रियाः, संख्येययोजनकोटीकोटिप्रमाणविष्कम्भसूचीप्रमितराश्यसंख्येयजागवत्यसंख्येयभ्रमिगनाकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । तेभ्यश्चतुरिन्द्रिया विशेषाधिकाः, विष्कम्भसूच्यास्तेषां प्रभूतसंख्येययोजनकोटीकोटिप्रमाणत्वात् । तेभ्योऽपि व्रीह्मिन्द्विया विशेषाधिकाः, तेषां विष्कम्भसूच्याः प्रभूततरसंख्येययोजनकोटीकोटिप्रमाणत्वात् । तेभ्योऽपि द्विन्द्वीया विशेषाधिकाः, तेषां विष्कम्भसूच्याः प्रभूततमसंख्येययोजनकोटीकोटिप्रमाणत्वात् । तेभ्यस्तेजस्कायिका असंख्येयगुणाः, असंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् । तेभ्यः पृथिवीकायिका विशेषाधिकाः, प्रभूतासंख्येयलोकाकाशप्रमाणत्वात् । तेभ्योऽप्यायिका विशेषाधिकाः, प्रभूततरासंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाण-

त्वात् । तेज्यो वायुकायिका विशेषाधिकाः, प्रजृततमासंख्येय-
लोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् । तेज्यो वनस्पतिकायिका अनन्त-
गुणाः, अनन्तलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् । जी० १ प्रति० ।

सम्प्रति एतेषामेवानिन्द्रियसहितानां दशानामप्यबहुत्वमाह-

एएसि णं भंते ! पुढविकाइयाणं अउकाइयाणं तेज्ज०,
वाउ०, वणप्फति०, वेइंदियाणं तेइंदियाणं चउरिंदियाणं पंचि-
दियाणं अणिदियाणं य कयरे कयरेहिंनो अप्पा वा० जाव
विसेसाहिया ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा पंचिंदिया, चउरिंदिया
विसेसाहिया, तेइंदिया विसेसाहिया, वेइंदिया वि०, तेज्जकाइ-
या असंखेज्जगुणा । पुढविकाइया वि०, अउकाइया वि०,
वाउकाइया वि०, अणिदिया अणंतगुणा, वणप्फतिकाइया
अणंतगुणा ॥

सर्वस्तोकाः पञ्चेन्द्रियाः, चतुरिन्द्रिया विशेषाधिकाः, त्रीन्द्रि-
या विशेषाधिकाः, द्वीन्द्रिया विशेषाधिकाः, तेजस्कायिका
असंख्येयगुणाः, पृथिवीकायिकाः विशेषाधिकाः, अप्कायिका
विशेषाधिकाः, वायुकायिका विशेषाधिकाः, अनिन्द्रिया अन-
न्तगुणाः, वनस्पतिकायिका अनन्तगुणाः । जी० १० प्रति० ।

अधुनाऽमीषामेव सूक्ष्मादीनां प्रत्येकं पर्याप्तगता-
न्यल्पबहुत्वान्याह-

एएसि णं जंते ! सुहुमाणं पज्जत्ताऽपज्जत्ताणं कयरे कयरे-
हिंनो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा सुहुमा अपज्ज-
त्तगा, सुहुमा पज्जत्तगा संखेज्जगुणा । एएसि णं भंते !
सुहुमपुढविकाइयाणं पज्जत्ताऽपज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंनो
अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा सुहुमपुढविकाइया
अपज्जत्तया, सुहुमपुढविकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा ।

इह बादरेषु पर्याप्तैर्योऽपर्याप्ता असंख्येयगुणाः, एकैकपर्या-
प्तनिश्चया असंख्येयानामपर्याप्तानामुत्पादात् । तथा चोक्तं प्राक्
प्रथमे प्रज्ञापनाख्ये पदे-“ पज्जत्तगानिस्माए अपज्जत्तगा
वक्कमंति, जन्थ एगो तत्थ नियमा असंखेज्ज ” इति । सूक्ष्मेषु
पुनर्नायं क्रमः । पर्याप्ताऽपरापर्याप्तापेक्षया चिरकाळावस्थायिन
इति । सदैव ते बहवो लभ्यन्ते । तत् उक्तम्-सर्वस्तोकाः सूक्ष्मा
अपर्याप्ताः, तेज्यः सूक्ष्माः पर्याप्तकाः संख्येयगुणाः, एवं पृ-
थिवीकायिकादिष्वपि प्रत्येकं भावनीयम् । गतं चतुर्थमल्पब-
हुत्वम् ।

इदानीं सर्वेषां समुद्दिनानां पर्याप्तापर्याप्तगतं पञ्चममल्पबहु-
त्वमाह-

एएसि णं भंते ! सुहुमआउकाइयाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं
कयरे कयरेहिंनो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा सु-
हुमआउकाइया अपज्जत्तया, सुहुमआउकाइया पज्जत्तगा
संखेज्जगुणा । एएसि णं भंते ! सुहुमतेउकाइयाणं पज्जत्ता-
पज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंनो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्व-
त्थोवा सुहुमतेउकाइया अपज्जत्तगा, सुहुमतेउकाइया प-
ज्जत्तगा संखेज्जगुणा । एएसि णं जंते ! सुहुमवाउकाइयाणं

पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंनो अप्पा वा० ४ ? । गो-
यमा ! सव्वत्थोवा सुहुमवाउकाइया अपज्जत्तगा, सुहुमवा-
उकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा । एएसि णं जंते !
सुहुमवणस्सइकाइयाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरे-
हिंनो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा सुहु-
मवणस्सइकाइया अपज्जत्तगा, सुहुमवणस्सइकाइया पज्ज-
त्तगा संखेज्जगुणा । एएसि णं भंते ! सुहुमनिगोदाणं
पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंनो अप्पा वा० ४ ? ।
गोयमा ! सव्वत्थोवा सुहुमनिगोदा अपज्जत्तगा सुहुमनि-
गोदा पज्जत्तगा संखेज्जगुणा । एएसि णं भंते ! सुहुमाणं
सुहुमपुढविकाइयाणं सुहुमआउकाइयाणं सुहुमतेउकाइयाणं
सुहुमवाउकाइयाणं सुहुमवणस्सइकाइयाणं सुहुमनिगोदाणं
य पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंनो अप्पा वा० ४ ? ।
गोयमा ! सव्वत्थोवा सुहुमतेउकाइया अपज्जत्तया, सुहुमपुढ-
विकाइया अपज्जत्तया विसेसाहिया, सुहुमआउकाइया अ-
पज्जत्तया विसेसाहिया, सुहुमवाउकाइया अपज्जत्तया विसे-
साहिया, सुहुमतेउकाइया पज्ज० संखेज्जगुणा, सुहुमपुढवि-
काइया पज्जत्तया विसेसाहिया, सुहुमआउकाइया पज्जत्तगा
विसेसाहिया, सुहुमवाउकाइया पज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुम-
निगोदा अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, सुहुमनिगोदा पज्जत्त-
गा संखेज्जगुणा, सुहुमवणस्सइकाइया अपज्जत्तगा अणंतगुणा,
सुहुमा अपज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमा वणस्सइकाइया
पज्जत्तगा संखेज्जगुणा, सुहुमा पज्जत्तगा विसेसाहिया ॥

सर्वस्तोकाः सूक्ष्मास्तेजस्कायिका अपर्याप्ताः, कारणं प्रागेवो-
क्तम् । तेभ्यः सूक्ष्माः पृथिवीकायिका अपर्याप्ता विशेषाधिकाः ।
तेज्यः सूक्ष्माप्कायिका अपर्याप्ता विशेषाधिकाः । तेज्यः सूक्ष्मवा-
युकायिका अपर्याप्ता विशेषाधिकाः । अत्रापि कारणं प्रागेवोक्तम् ।
तेभ्यः सूक्ष्मतेजस्कायिकाः पर्याप्ताः संख्येयगुणाः । अपर्याप्ते-
भ्यो हि पर्याप्ताः संख्येयगुणाः । इत्यनन्तरं भावितम् । तत्र
सर्वस्तोकाः सूक्ष्मतेजस्कायिका अपर्याप्ता उक्ताः । इतरे च सू-
क्ष्मपर्याप्ताः पृथिवीकायिकादयो विशेषाधिकाः विशेषाधिकत्वं च
मनागधिकत्वम्, न द्विगुणत्वं न त्रिगुणत्वं वा । ततः सूक्ष्मते-
जस्कायिकेभ्योऽपर्याप्तेभ्यः पर्याप्ताः सूक्ष्मतेजस्कायिकाः संख्येय-
गुणाः सन्तः सूक्ष्मवायुकायिकाः पर्याप्तेभ्योऽपि असंख्येयगुणा
भवन्ति । तेज्यः सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः पर्याप्ता विशेषाधिकाः ।
तेज्यः सूक्ष्माप्कायिकाः पर्याप्ताः विशेषाधिकाः । तेज्योऽपि सू-
क्ष्मवायुकायिकाः पर्याप्ता विशेषाधिकाः । तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदा
अपर्याप्ता असंख्येयगुणाः, तेषामतिप्राचुर्यात् । तेज्यः सूक्ष्मनि-
गोदाः पर्याप्ताः संख्येयगुणाः, सूक्ष्मेष्वपर्याप्तेभ्यः पर्याप्तानामोष-
तः संख्येयगुणत्वात् । तेभ्यः सूक्ष्मवनस्पतिकायिका अपर्या-
प्ता अनन्तगुणाः, प्रतिनिगोदमनन्तानां तेषां भावात् । तेज्यः
सामान्यतः सूक्ष्मा अपर्याप्तकाः विशेषाधिकाः, सूक्ष्मपृथिवी-
कायिकादीनामपि तत्र प्रक्षेपात् । तेज्यः सूक्ष्मवनस्पतिकायि-

काः पर्याप्तकाः संख्येयगुणाः । सूक्ष्मेषु हि अपर्याप्तेभ्यः पर्याप्त-
काः संख्येयगुणाः । यथापान्तरात् विशेषाधिकत्वं तद्वत्परिमि-
ति न संख्येयगुणत्वव्याघातः । तेभ्यः सूक्ष्मपर्याप्तका विशेषाधि-
काः, सूक्ष्मपृथिव्यादीनामपि पर्याप्तानां तत्र प्रकृपात् । तेभ्यः
सूक्ष्मा विशेषाधिकाः, अपर्याप्तानामपि तत्र प्रकृपात् ॥ १५ ॥
तदेवमुक्तानि सूक्ष्माधिनानि पञ्चसूत्राणि ।

सम्प्रति बादराधितानि पञ्चोक्तक्रमेणानिधित्सुराह—

एषसि एं जंते ! बादरगाणं बादरपुढविकाइयाणं बाद-
रआउकाइयाणं बादरतेउकाइयाणं बादरवाउकाइयाणं
बादरवणस्सइकाइयाणं पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइयाणं
बादरनिगोदाणं बादरतसकाइयाणं य कयरे कयरेहिंतो
अप्पा वा बहुया वा तुह्वा वा विसेसाहिया वा ? । गोय-
मा ! सव्वत्थोवा बादरतसकाइया, बादरतेउकाइया असंखे-
ज्जगुणा, पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइया असंखेज्जगुणा,
बादरनिगोदा असंखेज्जगुणा, बादरपुढविकाइया असंखे-
ज्जगुणा, बादरआउकाइया असंखेज्जगुणा, बादरवाउका-
इया असंखेज्जगुणा, बादरवणस्सइकाइया अणंतगुणा,
बादरा विसेसाहिया ॥

सर्वस्तोका बादरवसकायिकाः, द्वीन्द्रियादीनामेव बादरव-
सत्वात्, तेषां च शेषकालेभ्योऽल्पत्वात् । तेभ्यो बादरतेज-
स्कायिका असंख्येयगुणाः, असंख्येयलोकाकाशप्रदेश-
प्रमाणत्वात् । तेभ्योऽपि प्रत्येकशरीरबादरवसत्पत्तिकायिका
असंख्येयगुणाः, स्थानस्यासंख्येयगुणत्वात् । बादरतेजस्का-
यिका हि मनुष्येभ्यः पञ्च भवन्ति । तथा चोक्तं द्वितीयस्था-
नाख्ये पदे—“काहं एं जंते ! बादरतेउकाइयाणं पज्जत्तगाणं
ठाणा पञ्चत्ता ? । गोयमा ! सट्ठणेणं अंतो मणुस्सन्निभे अट्ठा-
उज्जसु दीयस्सुदेसु निट्ठावाएणं पञ्जरसकम्मभूमसु वाघाएण
पंचसु महाविदेहेसु पत्थं णं बायरतेउकाइयाणं पज्जत्तगाणं
ठाणा पञ्चत्ता, तत्थेव बायरतेउकाइयाणमपज्जत्तगाणं ठा-
गा पञ्चत्ता” इति । बादरवसत्पत्तिकायिकेषु त्रिष्वपि लोकेषु
भवनादिषु । तथा चोक्तं तस्मिन्नेव द्वितीये स्थानाख्ये पदे—“काहं
एं भंते ! बायरवणस्सइकाइयाणं पज्जत्तगाणं ठाणा पञ्चत्ता ? ।
गोयमा ! सट्ठणेणं सत्तसु घणोदहंसु सत्तसु घणोदहणलपसु
अट्ठोलोप पायांससु भवणसु भयणपत्थेहेसु उट्ठोलोप कप्पेसु
विमाणेसु विमाणावलियासु विमाणापत्थेहेसु निरियलोप अग-
हेसु तलापसु नदीसु दहंसु वापीसु पुक्खरिणीसु दीदियासु
गुज्जालियासु सरंसु सरपत्तियासु सरसत्तियासु विलप-
त्तियासु उज्जरसु निज्जरसु चिह्वरेसु पल्लवेसु विपिण्णेसु दीव-
सु समुदेसु सव्वंसु चैव जलामपसु जलट्टाणेसु, पत्थं णं बायर-
वणस्सइकाइयाणं पज्जत्तगाणं ठाणा पञ्चत्ता” । तथा—“जत्थेव
बायरवणस्सइकाइयाणं पज्जत्तगाणं ठाणा तत्थेव बायरवण-
स्सइकाइयाणं अपज्जत्तगाणं ठाणा पञ्चत्ता” इति । तत
क्षेत्रस्यासंख्येयगुणत्वाद्युपपद्यन्ते बादरतेजस्कायिकेभ्योऽसंख्ये-
यगुणाः प्रत्येकशरीरबादरवसत्पत्तिकायिकाः । तेभ्यो बादरनि-
गोदा असंख्येयगुणाः, तेषामत्यन्तसूक्ष्मावगाहमत्वात्, जलेषु
सर्वत्रापि च प्राप्तात् । पनकशैवाद्वाद्यो हि जले अवश्यं
आविनः, ते च बादरान्तकायिका इति । तेभ्योऽपि बादरपृथि-

वीकायिका असंख्येयगुणाः, अष्टसु पृथिवीषु सर्वेषु विमानभ-
वनपर्वतादिषु भावात् । तेभ्योऽसंख्येयगुणा बादरापत्तिकाः,
समुद्रेषु जलप्राभूत्यात् । तेभ्यो बादरवायुकायिका असंख्येय-
गुणाः, सुर्यादेरसर्वत्र वायुसंजवात् । तेभ्यो बादरवसत्पत्तिकादि-
का अनन्तगुणाः, प्रतिबादरनिगोदमनन्तानां जीवानां भावात् ।
तेभ्यः सामान्यतो बादरा जीवा विशेषाधिकाः, बादरवसत्का-
यिकादीनामपि तत्र प्रकृपात् । गतमेकमौघिकानां बादरा-
णामल्पबहुत्वम् ।

इदानीं तेषामेवापर्याप्तानां द्वितीयमाह—

एषसि एं भंते ! बादरा पज्जत्तगाणं बादरपुढविकाइया
अपज्जत्तगाणं बादरआउकाइया अपज्जत्तगाणं बादरते-
उकाइया अपज्जत्तगाणं बादरवाउकाइया अपज्जत्तगाणं
बादरवणस्सइकाइया अपज्जत्तगाणं पत्तेयसरीरवणस्सइ-
काइया अपज्जत्तगाणं बादरनिगोदा अपज्जत्तगाणं बादर-
तसकाइया अपज्जत्तगाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा
बहुया वा तुह्वा वा विसेसाहिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा
बादरतसकाइया अपज्जत्तगा, बादरतेउकाइया अपज्जत्तगा
असंखेज्जगुणा, पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइया अपज्ज-
त्तगा असंखेज्जगुणा, बादरनिगोदा अपज्जत्तगा असंखे-
ज्जगुणा, बादरपुढविकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा,
बादरआउकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बादरवाउ-
काइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बादरवणस्सइकाइया
अपज्जत्तगा अणंतगुणा, बादरअपज्जत्तगा विसेसाहिया ॥

सर्वस्तोका बादरवसकायिका अपर्याप्तकाः, यत्किञ्च प्रागुक्तै-
व । तेभ्यो बादरतेजस्कायिका अपर्याप्ता असंख्येयगुणाः, असं-
ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् । इत्येवं प्रागुक्तक्रमेण दमदप-
बहुत्वं भावनीयम् । गतं द्वितीयमल्पबहुत्वम् ।

इदानीमेतेषामेव पर्याप्तानां तृतीयमल्पबहुत्वमाह—

एषसि एं भंते ! बादरपज्जत्तगाणं बादरपुढविकाइया
पज्जत्तगाणं बादरआउकाइया पज्जत्तगाणं बादरतेउकाइया
पज्जत्तगाणं बादरवाउकाइया पज्जत्तगाणं बादरवणस्सइ-
काइया पज्जत्तगाणं पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइया पज्ज-
त्तगाणं बादरनिगोदपज्जत्तगाणं बादरतसकाइया पज्ज-
त्तगाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुह्वा वा
विसेसाहिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरतेउकाइया
पज्जत्तगा, बादरतसकाइया पज्जत्तगा असंखेज्जगुणा,
पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइया पज्जत्तगा असंखेज्जगुणा,
बादरनिगोदा पज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बादरपुढविकाइया
पज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बादरआउकाइया पज्जत्तगा
असंखेज्जगुणा, बादरवाउकाइया पज्जत्तगा असंखेज्जगु-
णा बादरवणस्सइकाइया पज्जत्तगा अनन्तगुणा, बा-
दरपज्जत्तगा विसेसाहिया ॥ ३ ॥

सर्वस्तोका बादरतेजस्कायिकाः पर्याप्ताः, आचलिकासमयव-
गस्य कतिपयसमयान्यूनैराचलिकासमयैर्गुणितस्य यावान्
समयराशिर्भवति तावत्प्रमाणत्वं तेषाम् । उक्ते च—“आचलिव-
गो य कुणा-चलिप गुणिभो ह्यु वायरा तेऊ ” इति ॥ तेभ्यो
बादरत्रसकायिकाः पर्याप्ता असंख्येयगुणाः, प्रतरे यावन्त्यहु-
लासंख्येयजागमात्राणि खण्डानि तावत्प्रमाणत्वात्तेषाम् । ते-
भ्यः प्रत्येकशरीरबादरवनस्पतिकायिकाः पर्याप्ता असंख्ये-
यगुणाः, प्रतरे यावन्त्यहुलासंख्येयभागमात्राणि खण्डानि ता-
वत्प्रमाणत्वात्तेषाम् । उक्ते च—“पत्तेयपञ्जवणका-इया उपयरं
इरंति होगस्स । अंगुलअसंख्यभागे-ण भाइयमिति ” । तेभ्यो
बादरनिगोदाः पर्याप्तका असंख्येयगुणाः, तेषामत्यन्तसूक्ष्माव-
गाहनत्वात्, जलाशयेषु च सर्वत्र प्रावात् । तेभ्यो बादरपृ-
थिवीकायिकाः पर्याप्ता असंख्येयगुणाः, अतिप्रभूतसंख्येयप्र-
तराहुलासंख्येयभागखण्डमानत्वात् । तेभ्योऽपि बादरगुल्फा-
यिकाः पर्याप्ता असंख्येयगुणाः, अतिप्रभूततरसंख्येयप्रतराहु-
लासंख्येयभागखण्डसंख्येयत्वात् । तेभ्यो बादरवायुकायिकाः
पर्याप्ता असंख्येयगुणाः, घनीकृतस्य लोकास्यासंख्येयेषु प्र-
तेरुषु संख्याततमजागवर्तितेषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्र-
माणत्वात्तेषाम् । तेभ्यो बादरवनस्पतिकायिकाः पर्याप्ता
अनन्तगुणाः, प्रतिबादरैकैकनिगोदमनन्तानां जीवानां भावात् ।
तेभ्यः सामान्यतो बादरपर्याप्ता विशेषाधिकाः, बादरतेज-
स्कायिकानामपि पर्याप्तानां तत्र प्रक्षेपात् । गतं तृतीयमल्प-
बहुत्वम् ॥ ३ ॥

इदानीमेतेषामेव पर्याप्तापर्याप्तानां चतुर्थमल्पबहुत्वमाह—

एएसि एं जंते ! बादराणं पञ्जत्तापञ्जत्ताणं कयरे कय-
रेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? । गोय-
मा ! सव्वत्थोवा बादरा पञ्जत्तगा, बादरा अप्पञ्जत्तगा असं-
खेज्जगुणा । एएसि एं जंते ! बादरपुढविकाइयाणं पञ्जत्ता-
पञ्जत्ताणं कयरे कयरेहितो अप्पा वा ० ४ ? । गोयमा ! सव्व-
त्थोवा बादरपुढविकाइया पञ्जत्तगा, बादरपुढविकाइया अ-
प्पञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा । एएसि एं भंते ! बादरआउकाइ-
याणं पञ्जत्तापञ्जत्ताणं कयरे कयरेहितो अप्पा वा ० ४ ? ।
गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरआउकाइया पञ्जत्तगा, बादर-
आउकाइया अप्पञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा । एएसि एं जंते !
बादरतेउकाइयाणं पञ्जत्तापञ्जत्ताणं कयरे कयरेहितो
अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? । गोयमा !
सव्वत्थोवा बादरतेउकाइया पञ्जत्तगा, बादरतेउकाइया
अप्पञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा । एएसि एं भंते ! बादरवाउका-
इयाणं पञ्जत्तापञ्जत्ताणं कयरे कयरेहितो अप्पा वा ० ४ ? ।
गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरवाउकाइया पञ्जत्तगा, बादर-
वाउकाइया अप्पञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा । एएसि एं जंते !
बादरवणस्सइकाइयाणं पञ्जत्तापञ्जत्ताणं कयरे कयरेहितो
अप्पा वा ० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरवणस्सइकाइया
पञ्जत्तगा, बादरवणस्सइकाइया अप्पञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा ।
एएसि एं जंते ! पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइयाणं पञ्जत्ता-

पञ्जत्ताणं कयरे कयरेहितो अप्पा वा ० ४ ? । गोयमा ! सव्व-
त्थोवा पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइया पञ्जत्तगा, पत्तेयसरी-
रबादरवणस्सइकाइया अप्पञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा । एएसि
एं भंते ! बादरनिगोदाणं पञ्जत्तापञ्जत्ताणं कयरे कयरेहितो
अप्पा वा ० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरनिगोदा पञ्जत्तगा
बादरनिगोदा अप्पञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा । एएसि एं जंते !
बादरतसकाइयाणं पञ्जत्तापञ्जत्ताणं कयरे कयरेहितो
अप्पा वा ० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरतसकाइया
पञ्जत्तगा, बादरतसकाइया अप्पञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा ॥ ४ ॥

इह बादरैकैकपर्याप्तनिश्रया असंख्येया बादरा अपर्याप्ता
उत्पद्यन्ते । “पञ्जत्तगानिस्साए अप्पञ्जत्तगा वक्कमंति जत्थ
एगो तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति वचनात् । ततः सर्वत्र प-
र्याप्तैर्भ्योऽपर्याप्ता असंख्येयगुणा वक्तव्याः । असंख्येयकसूत्रं
प्रागुक्तयुक्त्या प्रावनीयम् । गतं चतुर्थमल्पबहुत्वम् ॥ ४ ॥

सम्प्रत्येतेषामेव समुद्भितानां पर्याप्तापर्याप्तानां पञ्चममल्प-
बहुत्वमाह—

एएसि एं जंते ! बादराणं बादरपुढविकाइयाणं बादरआउ-
काइयाणं बादरतेउकाइयाणं बादरवाउकाइयाणं बादरवण-
स्सइकाइयाणं पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइयाणं बादरनि-
गोदाणं बादरतसकाइयाणं पञ्जत्तापञ्जत्ताणं कयरे कयरेहितो
अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? । गोयमा !
सव्वत्थोवा बादरतेउकाइया पञ्जत्तया, बादरतसकाइया
पञ्जत्तया असंखेज्जगुणा, बादरतसकाइया अप्पञ्ज-
त्तया असंखिज्जगुणा, बादरपत्तेयवणस्सइकाइया पञ्ज-
त्तगा असंखेज्जगुणा, बादरनिगोदा पञ्जत्तगा असंखे-
ज्जगुणा, बादरपुढविकाइया पञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा,
बादरआउकाइया पञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बादरवाउका-
इया पञ्जत्तगा असंखिज्जगुणा, बादरतेउकाइया अप-
ज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, पत्तेयसरीरबादरवणस्सइका-
इया अप्पञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बादरनिगोदा अप्पञ्जत्ता
असंखेज्जगुणा, बादरपुढविकाइया अप्पञ्जत्तगा असंखेज्ज-
गुणा, बादरआउकाइया अप्पञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा,
बादरवाउकाइया अप्पञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा । बादर-
वणस्सइकाइया पञ्जत्तगा अणंतगुणा, बादरा पञ्जत्तगा
विमेसाहिया, बादरवणस्सइकाइया अप्पञ्जत्तगा असं-
खेज्जगुणा, बादरा अप्पञ्जत्तगा विसेसाहिया, बादरा
विमेसाहिया ॥

सर्वस्तोका बादरतेजस्कायिकाः पर्याप्ताः । तेभ्यो बादरत्रस-
कायिकाः पर्याप्ता असंख्येयगुणाः । तेभ्यो बादरत्रसकायिका
अपर्याप्ता असंख्येयगुणाः । तेभ्यो बादरप्रत्येकवनस्पतिका-
यिकाः पर्याप्ता असंख्येयगुणाः । तेभ्यो बादरनिगोदाः पर्याप्ता
असंख्येयगुणाः । तेभ्यो बादरपृथिवीकायिकाः पर्याप्तका

असंख्येयगुणाः। तेभ्यो बादराप्कायिकाः पर्याप्ता असंख्येयगुणाः। तेभ्यो बादरवायुकायिकाः पर्याप्ता असंख्येयगुणाः। एतेषु पदेषु युक्तिः प्रागुक्ता अनुसरणीया ॥ तेभ्यो बादरतेजस्कायिका अपर्याप्ता असंख्येयगुणाः, यतो बादरवायुकायिकाः पर्याप्ताः संख्येयेषु प्रतरेषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणाः, बादरतेजस्कायिका अपर्याप्ता असंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः, ततो भवन्त्यसंख्येयगुणाः। ततः प्रत्येकशरीरबादरवनस्पतिकायिकाः, बादरनिगोदाः, बादरपृथिवीकायिकाः, बादराप्कायिकाः, बादरवायुकायिका अपर्याप्ता यथोत्तरमसंख्येयगुणा वक्तव्याः। यद्यपि चैते प्रत्येकमसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणास्तथाऽप्यसंख्यातस्यासंख्यातभेदभिन्नत्वादित्थं यथोत्तरमसंख्येयगुणत्वं न विरुध्यते। तेभ्यो बादरवनस्पतिकायिका जीवाः पर्याप्ता अनन्तगुणाः, प्रतिबादरैकैकनिगोदमनन्तानां जीवानां ज्ञात्वात्। तेभ्यः सामान्यतो बादराः पर्याप्ता विशेषाधिकाः, बादरतेजस्कायिकादीनामपि पर्याप्तानां तत्र प्रकृपात्। तेभ्यो बादरवनस्पतिकायिका अपर्याप्ता असंख्येयगुणा एकैकपर्याप्तबादरवनस्पतिकायिकनिगोदनिध्याः, असंख्येयानामपर्याप्तबादरवनस्पतिकायिकनिगोदानामुत्पादात्। तेभ्यः सामान्यतो बादरा अपर्याप्ता विशेषाधिकाः, बादरतेजस्कायिकादीनामप्यपर्याप्तानां तत्र प्रकृपात्। तेभ्यः पर्याप्तापर्याप्तविशेषणरहिताः सामान्यतो बादरा विशेषाधिकाः, बादरपर्याप्ततेजस्कायिकादीनामपि तत्र प्रकृपात्। गतानि बादराभितान्यपि पञ्च सूत्राणि।

सम्प्रति सूक्ष्मबादरममुदायगतं पञ्चसूत्रीमभिधित्सुः प्रथमत आधिकं सूक्ष्मबादरसूत्रमाह-

एषसि णं भंते ! सुहुमाणं सुहुमपुढविकाइयाणं सुहुमआठकाइयाणं सुहुमतेठकाइयाणं सुहुमवाउकाइयाणं सुहुमवणस्सइकाइयाणं सुहुमनिगोदाणं बादराणं बादरपुढविकाइयाणं बादरआउकाइयाणं बादरतेउकाइयाणं बादरवाउकाइयाणं बादरवणस्सइकाइयाणं पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइयाणं बादरनिगोदाणं बादरतसकाइयाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ?। गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरतसकाइया ? , बादरतेउकाइया असंखेज्जगुणा २, पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइया असंखेज्जगुणा ३, बादरनिगोदा असंखिज्जगुणा ४, बादरपुढविकाइया असंखेज्जगुणा ५, बादरआउकाइया असंखेज्जगुणा ६, बादरवाउकाइया असंखेज्जगुणा ७, सुहुमतेउकाइया असंखेज्जगुणा ८, सुहुमपुढविकाइया विसेसाहिया ए, सुहुमआठकाइया विसेसाहिया १०, सुहुमवाउकाइया विसेसाहिया ११, सुहुमनिगोदा असंखेज्जगुणा १२, बादरवणस्सइकाइया अणंतगुणा १३, बादरा विसेसाहिया १४, सुहुमवणस्सइकाइया असंखेज्जगुणा १५, सुहुमा विसेसाहिया १६ ॥

(एषसि णं भंते ! इत्यादि) इह प्रथमं बादरगतमल्पबहुत्वं बादरसूत्र्यां यत्प्रथमं सूत्रं तद्वद्भावनीयं यावद्बादरवायुकायिकपदम्। तदनन्तरं यत्सूक्ष्मगतमल्पबहुत्वं ततः सूक्ष्मपञ्चसूत्र्यां यत्प्रथमं सूत्रं तद्वत्, तावद्यावत्सूक्ष्मनिगोदचिन्ता।

तदनन्तरं बादरवनस्पतिकायिका अनन्तगुणाः, प्रतिबादरनिगोदमनन्तानां जीवानां भावात्। तेभ्यो बादरा विशेषाधिकाः, बादरतेजस्कायिकादीनामपि तत्र प्रकृपात्। तेभ्यः सूक्ष्मवनस्पतिकायिका असंख्येयगुणाः, बादरनिगोदेभ्यः सूक्ष्मनिगोदानामसंख्येयगुणत्वात्। तेभ्यः सामान्यतः सूक्ष्मा विशेषाधिकाः, सूक्ष्मतेजस्कायिकादीनामपि तत्र प्रकृपात्। गतमेकमल्पबहुत्वं। प्रका० ३ पद० जी०।

इदानीमेतेषामेवापर्याप्तानां द्वितीयमाह-

एषसि णं भंते ! सुहुमअपज्जत्तयाणं सुहुमपुढविकाइयाणं अपज्जत्तयाणं सुहुमआउकाइयाणं अपज्जत्तयाणं सुहुमतेठकाइयाणं अपज्जत्तयाणं सुहुमवाउकाइयाणं अपज्जत्तयाणं सुहुमवणस्सइकाइयाणं अपज्जत्तयाणं सुहुमनिगोदा अपज्जत्तयाणं बादरा अपज्जत्तयाणं बादरपुढविकाइया अपज्जत्तयाणं बादरआठकाइया अपज्जत्तयाणं बादरतेउकाइया अपज्जत्तयाणं बादरवाउकाइया अपज्जत्तयाणं बादरवणस्सइकाइया अपज्जत्तयाणं पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइया अपज्जत्तयाणं बादरनिगोदा अपज्जत्तयाणं बादरतसकाइया अपज्जत्तयाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ?। गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरतसकाइया अपज्जत्तगा ? , बादरतेउकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा २, पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा ३, बादरनिगोदा अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा ४, बादरपुढविकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा ५, बादरआठकाइया अपज्जत्तगा असंखे० ६, बादरवाउकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा ७, सुहुमतेठकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा ८, सुहुमपुढविकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया ए, सुहुमआउकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया १०, सुहुमवाउकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया ११, सुहुमनिगोदा अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा १२, बादरवणस्सइकाइया अपज्जत्तगा अणंतगुणा १३, बादरा अपज्जत्तगा विसेसाहिया १४, सुहुमवणस्सइकाइया अपज्जत्तगा असंखिज्जगुणा १५, सुहुमा अपज्जत्तगा विसेसाहिया १६।

सर्वस्तोका बादरवनस्पतिकायिका अपर्याप्ताः। ततो बादरतेजस्कायिका बादरप्रत्येकवनस्पतिकायिकबादरनिगोदबादरपृथिवीकायिकबादराप्कायिकबादरवायुकायिका अपर्याप्ताः क्रमेण यथोत्तरमसंख्येयगुणाः। अत्र भावना बादरपञ्चसूत्र्यां यद् द्वितीयमपर्याप्तसूत्रं तद्वत्कर्तव्या। ततो बादरवायुकायिकेभ्योऽसंख्येयगुणाः सूक्ष्मतेजस्कायिका अपर्याप्ताः, अतिप्रजृतासंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्। तेभ्यः सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः सूक्ष्माप्कायिकाः सूक्ष्मवायुकायिकाः सूक्ष्मनिगोदा अपर्याप्ता यथोत्तरमसंख्येयगुणाः। अत्र भावना सूक्ष्मपञ्चसूत्र्यां यद् द्वितीयं सूत्रं तद्वत्। तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदाऽप्यस्तेभ्यो बादरवनस्पतिकायिका जीवा अपर्याप्ता अनन्तगुणाः, प्रति-

बादरैकैकनिगोदमनन्तानां सद्भावात् । तेभ्यः सामान्यतो बादरा अपर्याप्तका विशेषाधिकाः, बादरअसकायिकापर्याप्तादीनामपि तत्र प्रकृपात् । तेभ्यः सूक्ष्मवनस्पतिकायिका अपर्याप्ता असंख्येयगुणाः, बादरनिगोदपर्याप्तैभ्यः सूक्ष्मनिगोदपर्याप्ता नामसंख्येयगुणत्वात् । तेभ्यः सामान्यतः सूक्ष्माअपर्याप्ता विशेषाधिकाः, सूक्ष्मतेजस्कायिकापर्याप्तादीनामपि तत्र प्रकृपात् । गतं द्वितीयमल्पबहुत्वम् । प्रका० ३ पद । जी० ।

अधुनैतेषामेव पर्याप्तानां तृतीयमल्पबहुत्वमाह—

एषि एं जंते ! सुहुमपज्जत्तयाणं सुहुमपुढविकाइयपज्जत्तयाणं सुहुमआउकाइयपज्जत्तयाणं सुहुमतेउकाइयपज्जत्तयाणं सुहुमवाउकाइयपज्जत्तयाणं सुहुमवणस्सइकाइयपज्जत्तयाणं सुहुमनिगोदपज्जत्तयाणं बादरपज्जत्तयाणं बादरपुढविकाइयपज्जत्तयाणं बादरआउकाइयपज्जत्तयाणं बादरतेउकाइयपज्जत्तयाणं बादरवाउकाइयपज्जत्तयाणं बादरवणस्सइकाइयपज्जत्तयाणं बादरनिगोदपज्जत्तयाणं बादरतसकाइयपज्जत्तयाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरतेउकाइया पज्जत्तया, बादरतसकाइया पज्जत्तया असंखिज्जगुणा, पत्तेयसररीर-बादरवणस्सइकाइया पज्जत्तया असंखिज्जगुणा, बादरनिगोदा पज्जत्तया असंखिज्जगुणा, बादरपुढविकाइया पज्जत्तया असं०, बादरआउकाइया पज्जत्तया असंखिज्जगुणा, बादरवाउकाइया पज्जत्तया असंखिज्जगुणा, सुहुमतेउकाइया पज्जत्तया असंखिज्जगुणा, सुहुमपुढविकाइया पज्जत्तया विसेसाहिया, सुहुमआउकाइया पज्जत्तया विसेसाहिया, सुहुमवाउकाइया पज्जत्तया विसेसाहिया, सुहुमनिगोदा पज्जत्तया असंखिज्जगुणा, बादरवणस्सइकाइया पज्जत्तया अणंतगुणा, बादरा पज्जत्तया विसेसाहिया, सुहुमवणस्सइकाइया पज्जत्तया असंखिज्जगुणा, सुहुमा पज्जत्तया विसेसाहिया ।

(सुहुमपज्जत्तयाणमित्यादि) । सर्वस्तेका बादरतेजस्कायिकाः पर्याप्ताः, तेभ्यो बादरअसकायिकाः, बादरप्रत्येकवनस्पतिकायिकाः, बादरनिगोदाः, बादरपृथिवीकायिकाः, बादराष्कायिकाः, बादरवायुकायिकाः पर्याप्ता यथास्तरमसंख्येयगुणाः । अत्र जायता बादरपञ्चसूत्र्यां यत् तृतीयं पर्याप्तमत्रं तद्वत्कर्तव्या । बादरपर्याप्तवायुकायिकेभ्यः सूक्ष्मतेजस्कायिकाः पर्याप्ता असंख्येयगुणाः, बादरवायुकायिका हि असंख्येयप्रतर-प्रदेशराशिप्रमाणाः, सूक्ष्मतेजस्कायिकास्तु पर्याप्ता असंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणाः, ततोऽसंख्येयगुणाः । ततः सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः सूक्ष्माष्कायिकाः सूक्ष्मवायुकायिकाः पर्याप्ताः क्रमेण यथास्तर विशेषाधिकाः । ततः सूक्ष्मवायुकायिकेभ्यः पर्याप्तैभ्यः सूक्ष्मनिगोदाः पर्याप्तका असंख्येयगुणाः, तेषामतिप्रवृत्ततया प्रतिगोलकं भावान् । तेभ्यो बादरवनस्पतिकायिका जीवाः पर्याप्तका अनन्तगुणाः, प्रतिबादरैकैकनिगोदमनन्तानां भावान् । तेभ्यः सामान्यतो बादराः पर्याप्तका विशेष-

आधिकाः, बादरतेजस्कायिकादीनामपि पर्याप्तानां तत्र प्रकृपात् । तेभ्यः सूक्ष्मवनस्पतिकायिकाः पर्याप्ता असंख्येयगुणाः, बादरनिगोदपर्याप्तैभ्यः सूक्ष्मनिगोदपर्याप्तानामसंख्येयगुणत्वात् । तेभ्यः सामान्यतः सूक्ष्माः पर्याप्ता विशेषाधिकाः, सूक्ष्मतेजस्कायिकादीनामपि पर्याप्तानां तत्र प्रकृपात् ॥ गतं तृतीयमल्पबहुत्वम् । प्रका० ३ पद । जी० ।

इदानीमेतेषामेव सूक्ष्मबादरादीनां प्रत्येकं पर्याप्तापर्याप्तानां पृथक् २ अल्पबहुत्वमाह—

एषि एं जंते ! सुहुमाणं बादराणं य पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरा पज्जत्तया, बादरा अपज्जत्तया असंखिज्जगुणा, सुहुमा अपज्जत्तया असंखिज्जगुणा, सुहुमा पज्जत्तया संखिज्जगुणा । एषि एं जंते ! सुहुमपुढविकाइयाणं बादरपुढविकाइयाणं य पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरपुढविकाइया पज्जत्तया, बादरपुढविकाइया अपज्जत्तया असंखिज्जगुणा, सुहुमपुढविकाइया अपज्जत्तया असंखिज्जगुणा, सुहुमपुढविकाइया पज्जत्तया संखिज्जगुणा । एषि एं जंते ! सुहुमआउकाइयाणं बादरआउकाइयाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरआउकाइया पज्जत्तया बादरआउकाइया अपज्जत्तया असंखिज्जगुणा, सुहुमआउकाइया अपज्जत्तया असंखिज्जगुणा, सुहुमआउकाइया पज्जत्तया संखिज्जगुणा । एषि एं जंते ! सुहुमवाउकाइयाणं बादरवाउकाइयाणं य पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरवाउकाइया पज्जत्तया, बादरवाउकाइया अपज्जत्तया असंखिज्जगुणा, सुहुमवाउकाइया अपज्जत्तया असंखिज्जगुणा, सुहुमवाउकाइया पज्जत्तया असंखिज्जगुणा । एषि एं जंते ! सुहुमवणस्सइकाइयाणं बादरवणस्सइकाइयाणं य पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरवणस्सइकाइया पज्जत्तया, बादरवणस्सइकाइया अपज्जत्तया असंखिज्जगुणा, सुहुमवणस्सइकाइया अपज्जत्तया असंखिज्जगुणा, सुहुमवणस्सइकाइया पज्जत्तया संखिज्जगुणा । एषि एं जंते ! सुहुमनिगोदाणं बादरनिगोदाणं य पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरनिगोदा पज्जत्तया, बादरनिगोदा अप-

ज्जत्तया असंखिज्जगुणा, सुहुमनिगोदा अपज्जत्तया असंखिज्जगुणा, सुहुमनिगोदा पज्जत्तया संखिज्जगुणा ॥

सर्वत्रेयं भावना-सर्वस्नोका बादराः पर्याप्ताः, परिमितलोचनानि-त्वात् । तेज्या बादरा अपर्याप्ता असंख्येयगुणाः, एकैकबादरपर्याप्तनिभया असंख्येयानां बादरपर्याप्तानामुत्पादात् । तेज्यः सूहुमा अपर्याप्ता असंख्येयगुणाः, सर्वलोकोत्पत्तितया तेषां क्षेत्रस्यासंख्येयगुणत्वात् । तेभ्यः सूहुमा पर्याप्तकाः संख्येयगुणाः, खिरकालावस्थापितया तेषां सदैव संख्येयगुणतयाऽवाप्यमानत्वात् । गते चतुर्यमल्पबहुत्वम् ॥

इदानीमेतेषामेव सूहुमपृथिवीकायिकादीनां बादरपृथिवीकायिकादीनां च प्रत्येकं पर्याप्तापर्याप्तानां च समुदायेन पञ्चममल्पबहुत्वमाह-

एएसि णं जंते ! सुहुमाणं सुहुमपुढविकाइयाणं सुहुमआउकाइयाणं सुहुमतेउकाइयाणं सुहुमवाउकाइयाणं सुहुमवणस्सइकाइयाणं सुहुमनिगोदाणं बादराणं बादरपुढविकाइयाणं बादरआउकाइयाणं बादरतेउकाइयाणं बादरवाउकाइयाणं बादरवणस्सइकाइयाणं पत्तेयसररबादरवणस्सइकाइयाणं बादरनिगोदाणं बादरतसकाइयाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे कयरेहिता अप्पा वा० ४ । गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरतेउकाइया पज्जत्तया १, बादरतसकाइया पज्जत्तया असंखिज्जगुणा २, बादरतसकाइया अपपज्जत्तया असंखिज्जगुणा ३, पत्तेयसररबादरवणस्सइकाइया पज्जत्तया असंखिज्जगुणा ४, बादरनिगोदा पज्जत्तया असंखिज्जगुणा ५, वायरपुढविकाइया पज्जत्तया असंखिज्जगुणा ६, बादरआउकाइया पज्जत्तया असंखिज्जगुणा ७, बादरवाउकाइया पज्जत्तया असंखिज्जगुणा ८, बादरतेउकाइया अपपज्जत्तया असंखिज्जगुणा ९, पत्तेयसररबादरवणस्सइकाइया अपपज्जत्तया असंखिज्जगुणा १०, बादरनिगोदा अपपज्जत्तया असंखे० ११, बादरपुढविकाइया अपपज्जत्तया असंखे० १२, बादरआउकाइया अपपज्जत्तया असंखे० १३, बादरवाउकाइया अपपज्जत्तया असंखे० १४, सुहुमतेउकाइया अपपज्जत्तया असंखिज्जगुणा १५, सुहुमपुढविकाइया अपपज्जत्तया विसेसाहिया १६, सुहुमआउकाइया अपपज्जत्तया विसेसाहिया १७, सुहुमवाउकाइया अपपज्जत्तया विसेसाहिया १८, सुहुमवणस्सइकाइया पज्जत्तया विभेसाहिया २०, सुहुमआउकाइया पज्जत्तया विसेसाहिया २१, सुहुमवाउकाइया पज्जत्तया विभेसाहिया २२, सुहुमनिगोदा अपपज्जत्तया असंखे० २३, सुहुमनिगोदा पज्जत्तया संखे० २४, बादरवणस्सइकाइया पज्जत्तया अणंतगुणा २५, बादरा पज्जत्ता विसेसाहिया २६, बादरवणस्सइकाइया अपपज्जत्तया असंखिज्जगुणा २७, बादरा अपपज्जत्तया विसेसाहिया २८, बादरा विसेसाहिया २९, सुहुमवणस्सइकाइया अपपज्ज-

त्तया असंखि० ३०, सुहुमा अपपज्जत्तया विसेसाहिया ३१, सुहुमवणस्सइकाइया पज्जत्तया असंखे० ३२, सुहुमा पज्जत्तया विसेसाहिया ३३, सुहुमा विसेसाहिया ३४ ।

(एएसि णं जंते ! सुहुमाणं सुहुमपुढविकाइयाणमित्थादि) सर्वस्नोका बादरतेजस्कायिकाः पर्याप्ताः, आवसिक्तसमयवर्गकतिपयसमयन्यूनैरावलिकासमयैर्गुणिते यावात् समयराशिस्तावत्प्रमाणत्वात् तेषाम् १ । तेज्यो बादरतसकायिकाः पर्याप्ता असंख्येयगुणाः, प्रतरे यावन्न्यहुलासंख्येयभागमात्राणि खण्डानि तावत्प्रमाणत्वात् तेषाम् २ । तेज्यो बादरतसकायिका अपर्याप्ता असंख्येयगुणाः, प्रतरे यावन्न्यहुलासंख्येयभागमात्राणि खण्डानि तावत्प्रमाणत्वात् तेषाम् ३ । ततः प्रत्येकशरीरबादरवनस्पतिकायिक ४ बादरनिगोद ५ बादरपृथ्वीकायिक ६ बादरापकायिक ७ बादरवायुकायिकाः ८ पर्याप्ता यथोत्तरमसंख्येयगुणाः । यद्यप्येते प्रत्येकं प्रतरे यावन्न्यहुलासंख्येयभागमात्राणि खण्डानि तावत्प्रमाणास्तथाप्यहुलासंख्येयभागस्यासंख्येयभेदभिन्नत्वादित्थं यथोत्तरमसंख्येयगुणत्वमभिधीयमानं न विरुध्यते । एतेज्यो बादरतेजस्कायिका अपर्याप्ता असंख्येयगुणाः, असंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् १ । ततः प्रत्येकशरीरबादरवनस्पतिकायिक १० बादरनिगोद ११ बादरपृथ्वीकायिक १२ बादरापकायिक १३ बादरवायुकायिका अपर्याप्ता यथोत्तरमसंख्येयगुणाः १४, ततो बादरवायुकायिकेभ्योऽपर्याप्तेभ्यः सूहुमतेजस्कायिका अपर्याप्ता असंख्येयगुणाः १५, ततः सूहुमपृथ्वीकायिक १६ सूहुमापकायिक १७ सूहुमवायुकायिका अपर्याप्ता यथोत्तरं विशेषाधिकाः १८ । ततः सूहुमतेजस्कायिकाः पर्याप्ताः संख्यातगुणाः, सूहुमवपराप्तेभ्यः पर्याप्तानामाद्यत एव संख्येयगुणत्वात् १९ । ततः सूहुमपृथ्वीकायिक २० सूहुमापकायिक २१ सूहुमवायुकायिकाः पर्याप्ता यथोत्तरं विशेषाधिकाः २२ । तेज्यः सूहुमनिगोदा अपर्याप्ता असंख्येयगुणाः, तेषामतिशयभूत्यन सर्वलोकेषु भावात् २३ । तेभ्यः सूहुमनिगोदाः पर्याप्तकाः संख्येयगुणाः, सूहुमवपराप्तेभ्यः पर्याप्तानामाद्यत एव सदा संख्येयगुणत्वात् । एते च बादरापर्याप्तेजस्कायिकादयः पर्याप्तसूहुमनिगोदपर्यवसानाः पारुष्यपदार्था यद्यप्यन्यत्राविशेषणासंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणातया सङ्गीयन्ते, तथाप्यसंख्येयस्यासंख्येयभेदभिन्नत्वादित्थमसंख्येयगुणत्वं विशेषाधिकत्वं संख्येयगुणत्वं प्रतिपाद्यमानं न विरोधभागीत २४ । तेभ्यः पर्याप्तसूहुमनिगोदेभ्यो बादरवनस्पतिकायिकाः पर्याप्ता अनन्तगुणाः, प्रतिबादरैकैकनिगोदप्रमत्तानां जीवानां भावात् २५ । तेभ्यः सामान्यतो बादराः पर्याप्ता विशेषाधिकाः, बादरपर्याप्ततेजस्कायिकादीनामपि तत्र प्रक्षेपात् २६ । तेभ्यो बादरवनस्पतिकायिका अपर्याप्तका असंख्येयगुणाः, एकैकपर्याप्तबादरनिगोदनिभया असंख्येयानां बादरनिगोदापर्याप्तानामुत्पादात् २७ । तेभ्यः सामान्यतो बादरा अपर्याप्ता विशेषाधिकाः, बादरतेजस्कायिकादीनामप्यपर्याप्तानां तत्र प्रक्षेपात् २८ । तेभ्यः सामान्यतो बादरा विशेषाधिकाः, पर्याप्तानामपि तत्र प्रक्षेपात् २९ । तेभ्यः सूहुमवनस्पतिकायिका अपर्याप्ता असंख्येयगुणाः, बादरनिगोदेभ्यः सूहुमनिगोदानामप्यपर्याप्तानामप्यसंख्येयगुणत्वात् ३० । ततः सामान्यतः सूहुमा अपर्याप्तका विशेषाधिकाः, सूहुमपृथ्वीकायिकादीनामप्यपर्याप्तानां तत्र प्रक्षेपात् ३१ । तेभ्यः सूहुमवनस्पतिकायिकाः पर्याप्ता असंख्येयगुणाः, सूहुमवनस्पतिकायिकापर्याप्तेभ्यो हि सूहुमवनस्पतिकायिकपर्याप्तासं-

संख्येयगुणाः सूक्ष्मेष्वोचनोऽप्येतैभ्यः पर्याप्तानां संख्येयगुणत्वात् । ततः सूक्ष्मापर्याप्तैभ्योऽप्यसंख्येयगुणाः, विशेषाधिकत्वस्य संख्येयगुणत्वबाधनायोगात् ३२ । तैभ्यः सामान्यतः सूक्ष्माः पर्याप्ता विशेषाधिकाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृथिवीकायिकादीनामपि तत्र प्रक्षेपात् ३३ । ततः सामान्यतः सूक्ष्माः पर्याप्तापर्याप्तविशेषपरहिता विशेषाधिकाः, अपर्याप्तानामपि तत्र प्रक्षेपात् ३४ । गतं सूक्ष्मबाधरसमुदायगतं पञ्चममल्पबहुत्वं, तद्धतौ समर्थितानि पञ्चदशाऽपि सूत्राणि । इति गतं कायद्वारम् । प्रश्ना० ३ पद । सोऽसूक्ष्मनोबाधरबाधराणामल्पबहुत्वम् । जी० ३ प्रति० ।

(आरम्भिकयादिक्रियाणामल्पबहुत्वं 'किरिया' शब्दे दृश्यते)

(११) [क्षेत्रद्वारम्] कस्मिन्क्षेत्रे जीवाः स्तोकाः कस्मिन् वा बहवः ? इति चिन्त्यन्ते-

स्वित्ताण्वाणं सञ्चरत्योवा जीवा उल्लोयतिरियलोए
अहोलोयतिरियलोए विमसाहिया, तिरियलोए असंखि-
गुणा, तेलुके असंखेज्जगुणा, उल्लोए असंखेज्जगुणा,
अहोलोहे विसंसाहिया ।

क्षेत्रस्यानुपातोऽनुसारः क्षेत्रानुपातस्तेन, विचिन्त्यमाना जीवाः सर्वस्तोका उल्लोककतिर्यग्लोके, इह उल्लोकस्य यद्व्यस्तम-
माकाशप्रदेशप्रतरं यच्च सर्वैरित्यग्लोकस्य सर्वोपरितनमाका-
शप्रदेशप्रतरमेव ऊर्ध्वलोकप्रतरः, तथा प्रवचने प्रसिद्धेः । इयमत्र भावना-इह सामस्येन चतुर्दशरज्ज्वात्मको लोकः । स च विधा भिद्यते । तथाहि-ऊर्ध्वलोकः, तिर्यग्लोकः, अधोलो-
कश्च । रुचकाद्यैतेषां विभागः । तथाहि-रुचकस्याधस्तात्तवयो-
जनशतानि, रुचकस्योपरिष्टात्तवयोजनशतानि तिर्यग्लोकः, ति-
र्यग्लोकस्याधस्तादधोलोकः, उपरिष्टं दूर्ध्वलोकः, देशानसतर-
ज्जुप्रमाण ऊर्ध्वलोकः, समधिकसमरज्जुप्रमाणोऽधोलोकः, मध्येऽ
ष्टादशयोजनशतोक्तयस्तिर्यग्लोकः । तत्र रुचकसमानाद् भूतप्र-
भागात्तवयोजनशतानि गत्वा यज्ज्योतिश्चक्रस्योपरितनं तिर्यग्लो-
कसंख्येय एकप्रादेशिकमाकाशप्रतरं तस्तिर्यग्लोकप्रतरम् । तस्य
लोपि यदेकप्रादेशिकमाकाशप्रतरं तदूर्ध्वलोकप्रतरम् । एते च
द्वे अपूर्ध्वलोकनिर्यग्लोके इति व्यवहियन्ते । तथाऽनादिप्रवचन-
परिभाषाप्रसिद्धेः । तत्र वर्तमाना जीवाः सर्वस्तोकाः । कथम् ?
इति चेत् । उच्यते-इह ये ऊर्ध्वलोकान्तिर्यग्लोके तिर्यग्लोका-
दूर्ध्वलोके समुत्पद्यमाना विवर्तिनं प्रतरद्वयं स्पृशन्ति, ये च तत्र-
स्था एव केचन तत्प्रतरद्वयाभ्यासिनो वर्तन्ते ते किल विवर्तिने
प्रतरद्वये वर्तन्ते नान्ये; ये पुनर्ऊर्ध्वलोकाधोलोके समुत्पद्यमा-
नास्तत्प्रतरद्वयं स्पृशन्ति ते न गणयन्ते, तेषां सूत्रान्तरविषय-
त्वात् । ततः स्तोका एवाधिकृतप्रतरद्वयवर्तिनो जीवाः । नन्ध्व-
लोकगतानामपि सर्वजीवानामसंख्येयभागोऽनवरतं त्रियमाणो-
ऽध्याप्यते, ते च तिर्यग्लोके समुत्पद्यमाना विवर्तिनं प्रतरद्वयं
स्पृशन्तीति कथमधिकृतप्रतरद्वयस्पर्शिनः स्तोकाः ? । तद्व्यु-
क्तम्, वस्तुतयापरिज्ञानात् । तथाहि-यद्यपि नाम ऊर्ध्वलोक-
गतानां सर्वजीवलोकानामसंख्येयो भागोऽनवरतं त्रियमा-
नोऽध्याप्यते तथापि न ते सर्व एव तिर्यग्लोके समुत्पद्यन्ते, प्रभू-
तराणामधोलोके ऊर्ध्वलोके च समुत्पादात् । ततोऽधिकृतप्रत-
रद्वयवर्तिनः सर्वस्तोका एव । तैभ्योऽधोलोकतिर्यग्लोके विशे-
षाधिकाः । इह यदधोलोकस्योपरितनमेकप्रादेशिकमाकाशप्रदे-

शप्रतरं यच्च तिर्यग्लोकस्य सर्वाधस्तनमेकप्रादेशिकमाकाश-
प्रदेशप्रतरमेतद्वयमप्याधोलोकतिर्यग्लोक इत्युच्यते, तथा
प्रवचनप्रसिद्धेः । तत्र ये विप्रहगत्या तत्रस्थतया वा वर्तन्ते ते-
विशेषाधिकाः । कथमिति चेत् ? उच्यते-इह ये अधोलोकाति-
र्यग्लोके तिर्यग्लोकाधोलोके ईलिकागत्या समुत्पद्यमाना
अविवर्तनं प्रतरद्वयं स्पृशन्ति, ये च तत्रस्था एव केचन तत्-
प्रतरद्वयमध्यासीना वर्तन्ते ते विवर्तिनप्रतरद्वयवर्तिनः, ये
पुनरधोलोकादूर्ध्वलोके समुत्पद्यमानास्तत्प्रतरद्वयं स्पृशन्ति, ते
न परिगृह्यन्ते, तेषां सूत्रान्तरविषयत्वात् । केवलमूर्ध्वलोकाधो-
लोको विशेषाधिकः, इत्यधोलोकातिर्यग्लोके ईलिकागत्या स-
मुत्पद्यमाना ऊर्ध्वलोकापेक्षया विशेषाधिका भवाप्यन्ते, ततो वि-
शेषाधिकाः । तैज्यस्तिर्यग्लोकवर्तिनोऽसंख्येयगुणाः, उल्लोत्र-
द्विकातिर्यग्लोके क्षेत्रस्यासंख्येयगुणत्वात् । तैज्यस्त्वैलोकाधो-
लोकासंस्पर्शिनोऽसंख्येयगुणाः, इह ये केवलं ऊर्ध्वलोके अधो-
लोके तिर्यग्लोके वा वर्तन्ते, ये च विप्रहगत्या ऊर्ध्वलोकतिर्यग्लो-
कां स्पृशन्ति ते न गणयन्ते, किन्तु ये विप्रहगत्यापञ्चास्मीनपि
लोकान् स्पृशन्ति ते परिगृह्याः, सूत्रस्य विशेषविषयत्वात् । ते
च तिर्यग्लोकवर्तिनोऽसंख्येयगुणा एव । कथमिति चेत् ?
उच्यते-इह बहवः प्रतिसमयमूर्ध्वलोके अधोलोके च सूक्ष्म-
निगोदा वर्तन्ते, ये तु तिर्यग्लोकवर्तिनः सूक्ष्मनिगोदा उल्ल-
तन्ते, तैऽर्थादधोलोके ऊर्ध्वलोके वा केचित्तास्मिन्नेव वा तिर्य-
ग्लोके समुत्पद्यन्ते, ततो न ते लोकत्रयसंस्पर्शिन इति नाधि-
कृतसूत्रविषयाः तत्रोर्ध्वलोकाधोलोकगतानां सूक्ष्मनिगोदाना-
मुल्लतमानानां मध्ये केचित्स्वस्थान एव ऊर्ध्वलोके अधोलोके
वा समुत्पद्यन्ते, केचित् तिर्यग्लोके, तैभ्योऽसंख्येयगुणा अधो-
लोकगता ऊर्ध्वलोके, ऊर्ध्वलोकगता अधोलोके समुत्पद्यन्ते । ते
च तथोत्पद्यमानास्तीनपि लोकान् स्पृशन्तीत्यसंख्येयगुणाः । कथं
पुनरतदवसीयते यदुत एवंप्रमाणा बहवो जीवाः सदा विप्र-
हगत्यापञ्चा लज्जन्ते ? इति चेत्, उच्यते-युक्तिवशात् । तथा-
हि-प्रागुक्तमिदमत्रैव सूत्रं पर्याप्तद्वारे-“ सञ्चरत्योवा जीवा नो
पज्जत्ता नो अपज्जत्ता, अपज्जत्ता अनंतगुणा, पज्जत्ता संखेज्ज-
गुणा ” इति । तत पञ्चन.मापर्याप्ताः बहवा ये नैतेभ्यः पर्याप्ताः
संख्येयगुणा एव नामसंख्येयगुणाः ; नात्यनन्तगुणास्ते चापर्याप्ता
बहवोऽन्तरगतौ वर्तमाना लज्जन्ते इति तैज्य ऊर्ध्वलोके
ऊर्ध्वलोकावस्थिता असंख्येयगुणाः, उपपातक्षेत्रस्यातिबहुत्वा-
त् । असंख्येयानां च जगानामुल्लतनायाश्च संज्ञात् । तैभ्योऽ-
धोलोकेऽधोलोकवर्तिनो विशेषाधिकाः, ऊर्ध्वलोकक्षेत्रादधो-
लोकक्षेत्रस्य विशेषाधिकत्वात् । तद्वचं सामान्यतो जीवानां
क्षेत्रानुपातेनाल्पबहुत्वमुक्तम् ।

इदानीं चतुर्गतिदण्डकक्रमेण तदभिधिसुः प्रथमतो

नैरयिकाणामाह-

स्वेत्ताण्वाणं सञ्चरत्योवा नैरइया तेलुके अहोलोगति-
रियलोगे असंखेज्ज०, अहोलोए असंखेज्जगुणा ॥

क्षेत्रानुपातेन क्षेत्रानुसारेण नैरयिकचिन्त्यमानाः सर्वस्तोकाः
त्रैलोक्ये लोकात्रयसंस्पर्शिनः । कथं लोकत्रयसंस्पर्शिनो नैरयि-
काः ? कथं वा ते सर्वस्तोकाः ? इति चेत्, उच्यते-इह ये मेरु-
शिखरे अञ्जनदधिमुखपर्वतशिखरादिषु वा वापीषु वर्तमाना
मस्यादयो नारकेषुत्पिस्सव ईलिकागत्या प्रदेशान् विक्रिपन्ति,
ते किल त्रैलोक्यमपि स्पृशन्ति, नारकव्यपदेशं च जानन्ते, त-

स्फालमेव नरकेषूपक्षे नारकायुक्तप्रतिसंवेदनात् । ते चेत्यङ्गनाः कतिपय इति सर्वस्तोकाः । अन्ये तु व्याचकृते-नारका एव यथोक्तवापीषु तिर्यक्पञ्चेन्द्रियतयोत्पद्यमानाः समुद्रातवशातो विक्षिप्तनिजात्मप्रदेशदृष्टाः परितृण्यन्ते । ते हि किञ्च तदा नारका एव निर्विशेषं तदायुक्तप्रतिसंवेदनात् वैलोक्यसंस्पर्शिनश्च यथोक्तवापीयावदात्मप्रदेशदृष्टस्य विक्षिप्तत्वादिति । तेभ्योऽधोलो-कनिर्यग्लोकसङ्गाः प्रागुक्तप्रतरद्वयस्य संस्पर्शिनोऽसंख्येयगुणाः, यतो बहवोऽसंख्येषु द्वीपसमुद्रेषु पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका नर-केषूपद्यमाना यथोक्तप्रतरद्वयं स्पृशन्ति, ततो भवन्ति पृथोके-भ्योऽसंख्येयगुणाः, क्षेत्रस्यासंख्यातगुणत्वात् । मन्दरादिक्षेत्रा-दसंख्येयद्वीपसमुद्रात्मकं क्षेत्रमसंख्येयगुणमित्यतो भवन्त्यसं-ख्येयगुणाः । अन्ये त्वभिधृति-नारका एषासंख्येयेषु द्वीपसमु-द्रेषु तिर्यक्पञ्चेन्द्रियतयोत्पद्यमाना मारणान्तिकसमुद्रातेन वि-क्षिप्तनिजात्मप्रदेशदृष्टा प्रष्टव्याः । ते हि नारकायुक्तप्रतिसंवेदना नारका उद्गतेमाना अप्यसंख्येयाः प्राप्यन्ते, इति प्रागुक्तेभ्योऽ-संख्येयगुणाः, तेभ्योऽधोलोकेऽसंख्येयगुणाः, तस्य तेषां स्वस्था-नत्वात् । उक्तं नारकातिमधिकृत्य क्षेत्रानुपातेनाऽप्यबहुत्वम् ।

इदानीं तिर्यगतिमधिकृत्याऽऽह-

स्वेत्ताणुवाणं सन्वत्योवा तिरिस्वजोगिया उह्लोय-
तिरियलो ए अह्लोयतिरियलो ए विनेसाहिया तिरियलो ए
असंखेजगुणा, तेलुके असंखेजगुणा, उह्लोय असंखि-
जग, अह्लोय विनेसाहिया ॥

इदं सर्वमपि सामान्यतो जीवसूत्रमिव भावनीयम् । तदपि तिरिस्व एव सूत्रमिगोदानधिकृत्य भावितम् ।

अधुना तिर्यग्योनिकस्त्रीविषयमप्यबहुत्वमाह-

स्वेत्ताणुवाणं सन्वत्योवा तिरिस्वजोगिणीओ उह्लो-
यतिरियलो ए असंखेजग, तेलुके असंखेजग, अह्लो-
यतिरियलो ए संखिजगुणाओ, अह्लोय संखेजगु-
णाओ, तिरियलो ए संखिजगुणाओ ।

क्षेत्रानुपातेन तिर्यग्योनिकाः स्त्रियश्चिन्त्यमानाः सर्वस्तोका ऊर्ध्व-
लोके, इह मन्दरादिवापीप्रभृतिष्वपि हि पञ्चेन्द्रियतिर्यग्यो-
निकाः स्त्रियो भवन्ति, ताश्च क्षेत्रस्याऽस्पृशत्वात् सर्वस्तोकाः ।
ताभ्य ऊर्ध्वलोकतिर्यग्लोकसङ्गे प्रतरद्वयं वर्तमाना असंख्येय-
गुणाः । कथमिति चेत् ? उच्यते-यावत्सहस्रारदेवलोकस्ता-
वद्वा अपि गर्भव्युत्क्रान्तिकतिर्यक्पञ्चेन्द्रियतयानिष्पद्यन्ते, किं
पुनः शेषकायाः ? । ते हि यथासंभवमुपरिवर्तिनःऽपि तत्रो-
त्पद्यन्ते ; ततो ये सहस्रारान्ता देवा अन्येऽपि च शेषकाया
ऊर्ध्वलोकातिर्यक्पञ्चेन्द्रियस्त्रीत्वेन तदायुःप्रतिसंवेदयमाना
व्यपद्यन्ते, याः तिर्यग्लोकावर्तिन्यस्तिर्यक्पञ्चेन्द्रियस्त्रिय ऊर्ध्वलो-
के देवत्वेन शेषकायत्वेन व्यपद्यमाना मारणान्तिकसमुद्राते-
नोत्पासिदेशे निजनिजात्मकप्रदेशदृष्टा विक्षिपन्ति, ता यथोक्तप्र-
तरद्वयं स्पृशन्ति । तिर्यग्योनिकाः स्त्रियश्च ताः ततोऽसंख्येयगु-
णाः, क्षेत्रस्याऽसंख्येयगुणत्वात् । ताभ्यस्त्रीलोक्ये संख्येयगुणाः,
ब्रह्माधोलोकाद्भवन्पनिष्यन्तनारकाः शेषकाया अपि उ-
र्ध्वलोकेऽपि तिर्यक्पञ्चेन्द्रियस्त्रीत्वेनोत्पद्यन्ते । ऊर्ध्वलोकादेशा-
दयोऽप्यधोलोके च ते समवहता निजनिजात्मप्रदेशदृष्टी-
रपि लोकात् स्पृशन्ति । प्रभूताश्च ते तथा विर्यग्योनिककस्यायुः-

प्रतिसंवेदनात् । तिर्यग्योनिकाः स्त्रियश्च ततः संख्येयगुणाः । ३।
ताभ्योऽधोलोकातिर्यग्लोकसङ्गे प्रतरद्वये वर्तमानाः संख्येय-
गुणाः, बहवो हि नारकादयः समुद्रातमन्तरंगाऽपि तिर्यग्लो-
कां तिर्यक्पञ्चेन्द्रियस्त्रीत्वेनोत्पद्यन्ते । तिर्यग्लोकावर्तिनश्च
जीवास्तिर्यग्योनिकस्त्रीत्वेनाऽधोलौकिकप्रामेय्यपि च ते च
तयोत्पद्यमाना यथोक्तं प्रतरद्वयं स्पृशन्ति । तिर्यग्योनिककस्या-
युःप्रतिसंवेदनाच्च तिर्यग्योनिकस्त्रियोऽपि तथाऽधोलौकिक-
प्रामा योजनसहस्रावगाहाः पयन्तेऽर्वाक् कश्चित्प्रदेशे यथोजन-
शतावगाहा अपि तत्र काश्चित्तिर्यग्योनिकस्त्रियोऽवस्थानेनाऽपि
यथोक्तप्रतरद्वयाभ्यासिन्यो वर्तन्ते, ततो भवन्ति पृथोकाभ्यः
संख्येयगुणाः । ४। ताभ्योऽधोलोके संख्येयगुणाः, यतोऽधोलौ-
किकप्रामाः सर्वेऽपि च समुद्रा योजनसहस्रावगाहाः, ततो
यथोजनशतानामवस्ताद् या वर्तन्ते मरुस्थीप्रभृतिकाः तिर्य-
ग्योनिकस्त्रियस्ताः स्वस्थानत्वात् प्रभूता इति संख्येयगुणाः,
क्षेत्रस्य संख्येयगुणत्वात् । ताभ्यस्तिर्यग्लोके संख्येयगुणाः ।
उक्तं तिर्यग्योगतिमप्यधिकृत्याप्यबहुत्वम् ।

इदानीं मनुष्यगतिविषयमाह-

स्वेत्ताणुवाणं सन्वत्योवा मणुस्सा तेलुके उह्लोयति-
रियलो ए असंखेजगुणा, अह्लोयतिरियलो ए संखिजग
गुणा, अह्लोय संखेजगुणा, तिरियलो ए संखिजगुणा ।

क्षेत्रानुपातेन मनुष्याश्चिन्त्यमानाः त्रैलोक्ये त्रैलोक्यसंस्पर्शिनः
सर्वस्तोकाः, यतो ये ऊर्ध्वलोकादधोलौकिकप्रामेषु समुत्पित्सवो
मारणान्तिकसमुद्रातेन समवहता जयन्ति, ते केचित्समुद्रा-
तवशाद्दुर्हिमैः स्वात्मप्रदेशैस्त्रानापि लोकात् स्पृशन्ति, येऽपि च
वैदिक्यसमुद्रातमाहारकसमुद्रं तं वा गताः तथाविधप्रयत्नवि-
शेषाद्वरतरमुद्राऽधोलौकित्वात्मप्रदेशाः, ये च केचनसमुद्रातग-
तास्तऽपि त्रीनपि लोकात् स्पृशन्ति । स्तोकाश्चेति सर्वस्तोकाः, ते-
न च ऊर्ध्वलोकतिर्यग्लोके ऊर्ध्वलोकातिर्यग्लोकसङ्गे प्रतरद्वयसं-
स्पर्शिनोऽसंख्येयगुणाः, यत इह यैमानिकदेवाः शेषकायाश्च यथा-
संभवमूर्ध्वलोकातिर्यग्लोके मनुष्यत्वेन समुत्पद्यमाना यथो-
क्तप्रतरद्वयसंस्पर्शिनो भवन्ति । विद्याधराणामपि च मन्दरादि-
षु गमनं, तेषां च शुकुरधिरादिपुङ्गवे समूर्च्छिममनुष्याणामु-
त्पाद इति, ते विद्याधराधिरादिपुङ्गवसंमिथा भवगच्छन्ति ।
तथा समूर्च्छिममनुष्या अपि यथोक्तप्रतरद्वयस्पर्शवन्त उपजाय-
न्ते, ते चातिबहव इत्यसंख्येयगुणाः, तेभ्योऽधोलोकातिर्यग्लोके अ-
धोलोकातिर्यग्लोकसङ्गे प्रतरद्वये संख्येयगुणाः, यतोऽधोलौकिक-
प्रामेषु स्वभावन एव बहवो मनुष्याः, ततो ये तिर्यग्लोकात्मनुष्ये-
भ्यः शेषकायेभ्यो वाऽधोलौकिकप्रामेषु गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्य-
त्वेन समूर्च्छिममनुष्यत्वेन वा समुत्पित्सवो ये वाऽधोलोकाद-
धोलौकिकप्रामरूपात् शेषाद्वा मनुष्येभ्यः शेषकायेभ्यो वा ति-
र्यग्लोके गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यत्वेन वा समूर्च्छिममनुष्यत्वेन
वा समुत्पद्यमानास्ते यथोक्तं किल प्रतरद्वयं स्पृशन्ति, बहुतरा-
श्च ते तथा स्वस्थानतोऽपि केचिदधोलौकिकप्रामेषु यथोक्तप्र-
तरद्वयस्पर्शिन इति प्रागुक्तेभ्योऽसंख्येयगुणाः, तेभ्य ऊर्ध्वलोके
संख्येयगुणाः, सौमनसादिषु क्रीडार्थं चैत्यवन्दननिमित्तं वा
प्रजनतराणां विद्याधरारणमुनीनां प्रायात् । तेषां च यथायोगं
धिरादिपुङ्गवयोगतः समूर्च्छिममनुष्यसंजघात् । तेभ्योऽधो-
लोके संख्येयगुणाः, स्वस्थानत्वेन बहुत्वजघात् । तेभ्यस्तिर्यग्लो-
कां संख्येयगुणाः, क्षेत्रस्य संख्येयगुणत्वात्स्वस्थानत्वाच्च ।

सम्प्रति केवानुपातेन मानुष्यविषयमप्यबुद्धमाह-

खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवाओ माणुस्सीओ तेलुके उ-
हलोयतिरियलोए संखेज्जगुणाओ, अहोलोयतिरियलोए
संखेज्जगुणाओ, उहलोए संखेज्जगुणाओ, अहोलोए
संखेज्ज०, तिरियलोए संखेज्ज० ॥

केवानुपातेन मानुष्यभित्त्यमानाः सर्वस्तोकाः कौलोक्त्यस्पाशे-
न्य ऊर्ध्वलोकादधोलोके समुत्पत्सूनां मारणान्तिकसमुद्घातवश-
विनिर्गतदूरतरात्मप्रदेशानामथवा वैक्रियसमुद्घातगतानां केव-
लिसमुद्घातगतानां वा वैश्लोकसंस्पर्शिनः तासां चातिस्तो-
कत्वमिति सर्वस्तोकाः ताभ्य ऊर्ध्वलोकतिर्यग्लोके ऊर्ध्वलोका-
तिर्यग्लोकसङ्गे प्रतरद्वये संख्येयगुणाः, वैमानिकदेवानां देव-
कायाणां चोर्ध्वलोकातिर्यग्लोके मनुष्यस्त्रीत्वेनोत्पद्यमानानां
तथा तिर्यग्लोकगतमनुष्यस्त्रीत्वेनोत्पत्सूनां मार-
णान्तिकसमुद्घातवशाद् दूरतरमूर्ध्वविस्तितात्मप्रदेशानामपि
कायमकुर्वन्तानां यथाक्तप्रतरद्वयसंस्पर्शनभावात्, तासां चो-
जयासामपि बहुतरत्वात् । ताभ्योऽधोलोकातिर्यग्लोके प्रागु-
क्तस्वरूपप्रतरद्वयरूपे संख्येयगुणाः, तिर्यग्लोकात्प्रत्युत्पन्न-
शेषेभ्यो वाऽधोलौकिकग्रामेषु यदि वाऽधोलौकिकग्रामकृता
शेषाद्वा तिर्यग्लोके मनुष्यस्त्रीत्वेनोत्पत्सूनां कासाः (अध-
धोलौकिकग्रामेष्ववस्थानतोऽपि यथाक्तप्रतरद्वयसंस्पर्शस-
म्भवात्, तासां च प्रागुक्तभ्योऽतिबहुत्वात् । तभ्योऽप्यूर्ध्व-
लोके संख्येयगुणाः, श्रीमार्थे चैत्यवन्दनानिमित्तं वा सौमन-
सादिषु प्रभूततराणां विधाधरीणां संभवात् । ताभ्योऽपि
अधोलोके संख्येयगुणाः, स्वस्थानत्वेन तत्रापि बहुतराणां
भावात् । ताभ्यस्तिर्यग्लोके संख्येयगुणाः, क्षेत्रस्यासंख्येयगुण-
त्वात्, स्वस्थानत्वाच्च । गते मनुष्यगतिमधिकृत्याप्यबुद्धम् ।

इदानीं देवगतिमधिकृत्याऽह-

खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा देवा उहलोए उहलोयतिरि-
यलोए असंखेज्जगुणा, तेलुके असंखेज्जगुणा, अहोलोए
तिरियलोए असंखेज्ज० । अहोलोए संखिज्जगुणाओ,
तिरियलोए संखिज्जगुणाओ ॥

केवानुपातेन चित्त्यमाना देवाः सर्वस्तोकाः, ऊर्ध्वलोके
वैमानिकानामथ तत्र भावात्, तेषां चाऽल्पत्वात् । येऽपि
भवनपतिप्रभृतयो जिनेन्द्रजन्महादी मन्दरादिषु गच्छन्ति
तेऽपि स्वल्पा एवेति सर्वस्तोकाः । तभ्य ऊर्ध्वलोकातिर्यग्लोके
ऊर्ध्वलोकातिर्यग्लोकसङ्गे प्रतरद्वये असंख्येयगुणाः, तद्वि-
ज्या-
निकाणां प्रत्यासन्नमिति स्वस्थानम् । तथा भवनपतिव्यन्तर-
ज्योतिष्का मन्दरादौ सौधर्मादिकल्पगताः स्वस्थानगमागमेन,
तथा ये सौधर्मादिषु देवत्वेनोत्पत्सूनां देवायुःप्रतिसंवेद्यमा-
नाः स्वात्पत्सूनेशमभिगच्छन्ति यथाक्तप्रतरद्वयं स्पृशन्ति । ततः
सामान्येन यथाक्तप्रतरद्वयसंस्पर्शिनः परिभाष्यमाना अति-
बहुव इति पूर्वोक्तभ्योऽसंख्येयगुणाः, तेष्वल्लोकसंस्पर्श-
िनः संख्येयगुणाः । ततो भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका
देवास्तथाविधप्रयत्नावशेषवशतो वैक्रियसमुद्घातेन समवह-
ताः सन्तस्त्रीनपि लोकान् स्पृशन्ति, ते चैवं समवहताः प्रागु-
क्तप्रतरद्वयसंस्पर्शिनः संख्येयगुणाः, केवशेषदसोपलभ्यन्त इति
संख्येयगुणाः । तेष्वोऽधोलोकातिर्यग्लोके अधोलोकातिर्यग्लो-

कसङ्गे प्रतरद्वये वर्तमानाः संख्येयगुणाः । तद्वि-प्रतरद्विक
भवनपतिव्यन्तरदेवानां प्रत्यासन्नतया स्वस्थानं, तथा बहुवो
भवनपतयः स्वजायस्थास्तिर्यग्लोकगमागमेन तथोद्धर्तमानाः
तथा वैक्रियसमुद्घातेन समवहतास्तथा तिर्यग्लोकवर्तिनस्ति-
र्यग्लोकात्प्रत्युत्पन्त्या वा भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कमाना जवनपत्या-
युग्नुभवन्तो यथाक्तप्रतरद्वयसंस्पर्शिनोऽतिबहुव इति संख्ये-
यगुणाः । तेष्वोऽधोलोके संख्येयगुणाः, भवनपतिनां स्वस्था-
मिति कृत्वा तेष्वस्तिर्यग्लोके संख्येयगुणाः, ज्योतिष्कव्यन्त-
राणां स्वस्थानत्वात् ।

अधुना देवोर्ध्वलोकत्वात्प्यबुद्धमाह-

खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवाओ देवाओ उहलोए उहलोय-
तिरियलोए असंखेज्जगुणाओ, तेलुके संखेज्जगुणाओ,
अहोलोयतिरियलोए असंखेज्जगुणाओ, अहोलोए संखे-
ज्जगुणाओ, तिरियलोए संखेज्जगुणाओ ॥

सर्वे देवमुत्रमिवाऽविशेषेण ज्ञावनीयम् । तदेवमुक्तं देव-
विषयमाधिकमल्पबुद्धम् ।

इदानीं भवनपत्यादिविशेषविषयं प्रतिपिपादयिषुः प्रथमतो
जवनपतिविषयमाह-

खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा जवणवासी देवा उहलोए उह-
लोयतिरियलोए असंखेज्जगुणाओ, तेलुके संखिज्जगुणा,
अहोलोयतिरियलोए असंखेज्जगुणा, तिरियलोए असं-
खिज्जगुणा, अहोलोए असंखेज्ज० । खेत्ताणुवाएणं सव्व-
त्थोवा जवणवानिर्णाओ देवाओ उहलोए तिरियलोए
असंखि०, तेलुके संखेज्जगुणाओ, अहोलोए तिरिय-
लोए असंखेज्ज०, तिरियलोए असंखिज्ज०, अहोलोए
असंखिज्ज० ॥

केवानुपातेन जवनवासिनो देवाभित्त्यमानाः सर्वस्तोकाः
ऊर्ध्वलोके, तथाहि-केवास्चित्त सौधर्मादिष्वपि कल्पेषु पूर्वसंग-
तिकनिश्चया गमनं भवति । केवास्मिन्मन्दरे तीर्थकरज-ममहिमा-
निमित्तम्, अज्जनदधिमुखेऽष्टकानिमित्तम्, अपरेषां मन्दरादिषु
कीडानिमित्तं गमनम् । एते च सर्वेऽपि स्वल्पा इति सर्वस्तोकाः ।
ऊर्ध्वलोके तेज्य ऊर्ध्वलोकातिर्यग्लोकसङ्गे प्रतरद्वयेऽसंख्ये-
यगुणाः, कथमिति चेत्, उच्यते-इह हि तिर्यग्लोकास्था वैक्रि-
यसमुद्घातेन समवहता ऊर्ध्वलोकातिर्यग्लोकां च स्पृशन्ति ।
यथा ते तिर्यग्लोकास्था एव मारणान्तिकसमुद्घातेन समव-
हता ऊर्ध्वलोके सौधर्मादिषु देवलोकेषु बादरपर्याप्तपृथिवीका-
यिकतया बादरपर्याप्ताऽपकायिकतया बादरपर्याप्तप्रत्येकवनस्प-
तिकायिकतया च बुभेषु मणिविधानादिषु स्थानेषूपपत्तुकामा
अथाऽपि स्वभावायुःप्रतिसंवेद्यमाना न पारभाषिक पृथिवी-
कायिकायायुः । द्विविधा हि मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहताः
केचित्पारजायिकमायुः प्रतिसंवेद्यन्ते, केचिन्नन्ति । तथा लोकं
प्रकृतौ-"जीवेण भते ! मारणतिगसमुद्घाएणं सम्मोहए सम्मोह-
णित्ता जे जविष मंदरस्स पव्वयस्स पुरस्सिमेणं वायरपुहवि-
काइयत्ताए जववाज्जित्तए, सेणं जेतं ! किं तस्य गए जववज्जिज्जा,
जयाह पत्तिनियत्तेत्ता जववज्जिज्जा ? । गोयमा ! अत्थेगए तस्य
गए जेव उववज्जिज्जा, अत्थेगए तस्यो पत्तिनियत्तेत्ता, दोहं

पि मारणंनियसमुत्पाणं समोहणंति, समोहणित्ता तत्रो पच्छा
उत्थञ्जस्ति' स्वभावायुःप्रतिसंघेदनाच्च ते भवनवासिन एव
संख्यन्ते । ते इत्थंभूता उत्पत्तिदेशे विक्रिमात्मप्रदेशाद्वरास्तथा
ऊर्ध्वलोकगमनागमनस्तत्प्रतरद्वयप्रत्यासन्नक्रीडास्थानञ्च य-
थोक्तं प्रतरद्वयं स्पृशन्ति । ततः प्रागुक्तैः ज्योऽसंख्येयगुणाः, तेभ्य-
स्त्रैलोक्ये त्रैलोक्यसंस्पर्शिनः संख्येयगुणाः, यतो ये ऊर्ध्वलोके
तिर्यग्गुणैर्न्द्रिया भवनपतित्वेलात्पलकामाः, ये च स्वस्थाने
वैक्रियसमुद्घातेन मारणान्तिकप्रथमसमुद्घातेन वा तथाविधताप्र-
प्रयत्नविशेषण समबहुतास्ते त्रैलोक्यसंस्पर्शिन इति संख्य-
ेयगुणाः, परस्थानसमबहुतेज्यः स्वस्थानसमबहुतानां सं-
ख्येयगुणत्वात् । तेज्योऽधोलोकतिर्यग्गुणैः अधोलोकतिर्य-
ग्गुणैः संख्येयगुणाः, स्वस्थानप्रत्यासन्नतया ति-
र्यग्गुणैः गमनागमनभावतः स्वस्थानस्थितक्रोधादिसमुद्घात-
गमनतश्च बहुतां यथोक्तप्रतरद्वयसंस्पर्शभावात् । तेज्यः ति-
र्यग्गुणैः संख्येयगुणाः, समवसरणादौ बन्धननिमित्तं द्वीपेषु च
रमणीयेषु क्रीडानिमित्तमागमसम्भवाद्गगतानां च चिरकालम-
प्यवस्थानात् । तेभ्योऽधोलोकैः संख्येयगुणाः, भवनवासिनाम-
धोलोकस्य स्वस्थानत्वात् । एवं भवनवासिदेवीगतमव्यवहृत्यं
भावनीयम् ।

सम्प्रति व्यन्तरगतमव्यवहृत्यमाह—

खेत्ताणुवाणं सव्वत्थोवा जोडसिया देवा उद्धलोए, उद्ध-
लोयतिरियलोए असंखिज्जं, तेज्जुके संखेज्जगुणा, अहोलो-
यतिरियलोए असंखिज्जगुणा, अहोलोए संखेज्जगुणा । ति-
रियलोए असंखेज्जगुणा । खेत्ताणुवाणं सव्वत्थोवा जो-
डसिया देवा उद्धलोए, उद्धलोयतिरियलोए असंख-
ेज्जगुणा, तेज्जुके संखेज्जगुणा, अहोलोयतिरियलोए
असंखेज्जं, अहोलोए संखिं, तिरियलोए असंखे ।

केवानुपातेन ज्योतिष्काश्चित्त्यमानाः सर्वस्तोकाः ऊर्ध्वलोके,
केवाञ्चिद्व मन्दरे तीर्थकरजन्ममहोत्सवनिमित्तम्, अञ्जन-
धिमुखेण्यष्टाहिकानिमित्तम्, अपरेषां केवाञ्चिद् मन्दरादिषु क्री-
डानिमित्तं गमनसंभवात् । तेज्य ऊर्ध्वलोकतिर्यग्गुणैः प्रत-
रद्वयरूपे संख्येयगुणाः, तत्र प्रतरद्वयं केचित्स्वस्थाने स्थिता
अपि स्पृशन्ति, प्रत्यासन्नत्वात् । अपरे वैक्रियसमुद्घातसमब-
हुताः, अन्य ऊर्ध्वलोके गमनागमनभावतस्ततोऽधकृतप्रतरद्व-
यसंस्पर्शिनः पूर्वोक्तैः ज्योऽसंख्येयगुणाः । तेभ्यस्त्रैलोक्ये त्रैलोक्य-
संस्पर्शिनः संख्येयगुणाः । ये हि ज्योतिष्कास्तथाविधताप्रय-
त्नवैक्रियसमुद्घातेन समबहुतास्तेनपि लोकात् स्वप्रदेशः स्पृश-
न्ति, ते स्वभावतोऽप्यतिबहुव इति पूर्वोक्तैः संख्येयगुणाः । ते-
ज्योऽधोलोकतिर्यग्गुणैः प्रतरद्वये वर्तमाना असंख्येयगुणाः, यतो
बहुवोऽधोलौकिकप्रामेषु समवसरणादिनिमित्तम्, अधोलोके
क्रीडानिमित्तं गमनागमनभावतो बहुवोऽधोलोका ज्यो-
तिष्केषु समुत्पद्यमाना यथोक्तं प्रतरद्वयं स्पृशन्ति, ततो
घटन्ते पूर्वोक्तैः ज्योऽसंख्येयगुणाः, तेज्यः संख्येयगुणाः, अधो-
लोके, बहुनामधोलोकं क्रीडानिमित्तमधोलौकिकप्रामेषु सम-
वसरणादिषु चिरकालमवस्थानात् । तेज्योऽसंख्येयगुणा-
स्तिर्यग्गुणैः, तिर्यग्गुणस्य तेषां स्वस्थानत्वात् । एवं ज्योति-
ष्कदेवीसूत्रमपि भावनीयम् ।

सम्प्रति वैमानिकदेवविषयमव्यवहृत्यमाह—

खेत्ताणुवाणं सव्वत्थोवा वेमाणिया देवा उद्धलोयतिरि-
यलोए, तेज्जुके संखेज्जं, अहोलोयतिरियलोए संखिज्जं,
अहोलोए संखेज्जगुणा, तिरियलोए संखेज्जं, उद्धलोए
असंखिज्जं । खेत्ताणुवाणं सव्वत्थोवा वेमाणिया-
ओ देवीओ उद्धलोयतिरियलोए, तेज्जुके संखेज्जगुणाओ,
अहोलोयतिरियलोए संखिज्जं, अहोलोए संखेज्जं,
तिरियलोए संखेज्जं, उद्धलोए असंखे ।

केवानुपातेन केवानुसारेण चित्त्यमाना वैमानिका देवाः सर्व-
स्तोका ऊर्ध्वलोकतिर्यग्गुणसंखे प्रतरद्वये, यतो ये अधो-
लोके तिर्यग्गुणैः वा वर्तमाना जीवा वैमानिकेपुण्यघटने, ये
च तिर्यग्गुणैः वैमानिका गमनागमनं कुर्वन्ति, ये च विव-
क्तिप्रतरद्वयाध्यासिनः क्रीडास्थानं संश्रिताः, ये च तिर्यग्गुणैः
स्थिता एव वैक्रियसमुद्घातमारणान्तिकसमुद्घातं वा कुर्वा-
णास्तथाविधप्रयत्नविशेषादूर्ध्वमात्मप्रदेशादगमं निरुज्जति, ते
विवक्तिं प्रतरद्वयं स्पृशन्ति । ते वाटप इति सर्वस्तोकाः । तेभ्य-
स्त्रैलोक्ये संख्येयगुणाः कथमिति चेद् ? उच्यते—इह येऽधोलौ-
किकप्रामेषु समवसरणादिनिमित्तमधोलोके वा क्रीडानिमित्तं
गताः सन्ता वैक्रियसमुद्घातमारणान्तिकसमुद्घातं वा कुर्वाणा-
स्तथाविधप्रयत्नविशेषाद् दूरतरमूर्ध्वतिरात्मप्रदेशादगमः,
ये च वैमानिकभावादीलिकागत्या चयवमाना अधोलौकिकप्राम-
ेषु समुत्पद्यन्ते, ते किल त्रीनपि लोकात् स्पृशन्ति । बहुवो
पूर्वोक्तस्य इति संख्येयगुणाः । तेभ्योऽपि अधोलोकतिर्यग्गुणैः
प्रतरद्वयसंखे संख्येयगुणाः, अधोलौकिकप्रामेषु समवसरणादौ
गमनागमनभावतो विवक्तिप्रतरद्वयाध्यासिनः समवसरणा-
दौ वाऽवस्थानतो बहुतां यथोक्तप्रतरद्वयसंस्पर्शभावात् । ते-
ज्योऽधोलोक संख्येयगुणाः, अधोलौकिकप्रामेषु बहुतां सम-
वसरणादाववस्थानाभावात् । तेभ्यस्तिर्यग्गुणैः संख्येयगुणाः,
बहुषु समवसरणेषु बहुषु च क्रीडास्थानेषु बहुनामवस्थाना-
भावात् । तेज्य ऊर्ध्वलोके संख्येयगुणाः, ऊर्ध्वलोकस्य स्वस्था-
नत्वात्, तत्र च संखे बहुतरभावात् । एवं वैमानिकदेवीविषय-
सूत्रमपि भावनीयम् ॥

सम्प्रत्येकेन्द्रियादिगतमव्यवहृत्यमाह—

खेत्ताणुवाणं सव्वत्थोवा एगिदिया जीवा उद्धलोय-
तिरियलोए, अहोलोयतिरियलोए विमेषाहिया, तिरिय-
लोए असंखेज्जगुणा, तेज्जुके असं, उद्धलोए असंखेज्ज-
गुणा, अहोलोए विमेषाहिया । खेत्ताणुवाणं सव्व-
त्थोवा एगिदिया जीवा अपज्जत्तगा उद्धलोयतिरियलोए,
अहोलोयतिरियलोए विमेषाहिया, तिरियलोए असंखे-
ज्जगुणा, तेज्जुके असंखेज्जगुणा, उद्धलोए असंखेज्जगुणा,
अहोलोए विमेषाहिया । खेत्ताणुवाणं सव्वत्थोवा ए-
गिदिया जीवा पज्जत्तगा उद्धलोयतिरियलोए, अहोलोय-
तिरियलोए विमेषाहिया, तिरियलोए असंखेज्जगुणा,
तेज्जुके असंखेज्जगुणा, उद्धलोए असंखेज्जगुणा, अहोलोए
विमेषाहिया ॥

केशानुपातेन चिन्त्यमाना एकेन्द्रिया जीवाः सर्वस्तोका ऊर्ध्व-
लोकतिर्यग्लोके ऊर्ध्वलोकतिर्यग्लोकसंके प्रतरद्वये, यतो ये तत्र-
स्था एव केशन, ये चोर्ध्वलोकातिर्यग्लोके, तिर्यग्लोकाद्वा ऊर्ध्व-
लोके समुत्पत्सवः कृतमारणान्तिकसमुद्घातास्ते किल विष-
क्षितप्रतरद्वयं स्पृशन्ति, स्वस्थाश्च ते इति सर्वस्तोकाः। तेभ्योऽ-
धोलोकतिर्यग्लोके विशेषाधिकाः, यतो ये अधोलोकातिर्यग्लो-
के, तिर्यग्लोकाद्वाऽधोलोके ईक्षिकागत्या समुत्पद्यमाना विष-
क्षितप्रतरद्वयं स्पृशन्ति, तत्रस्थाश्च ऊर्ध्वलोकाधोलोको
विशेषाधिकाः, ततो बहवोऽधोलोकातिर्यग्लोके समुत्पद्यमाना
अवाप्यन्ते, इति विशेषाधिकाः। तेन्यस्तिर्यग्लोके असंख्ययगु-
णाः, उक्तप्रतरद्विककेशातिर्यग्लोककेशस्याऽसंख्ययगुणात्।
तेभ्यस्तेलोक्येऽसंख्ययगुणाः, बहवो हि ऊर्ध्वलोकाधोलोके अ-
धोलोकाद्वा ऊर्ध्वलोके समुत्पद्यन्ते। तेषां च मध्ये बहवो मार-
णान्तिकसमुद्घातवशाद्विक्षिप्तात्मप्रदेशदण्डास्तीनपि लोकान्
स्पृशन्ति, ततो भवन्त्यसंख्ययगुणाः। तेन्य ऊर्ध्वलोके असंख्य-
यगुणाः, उपपातक्षेत्रस्याऽतिबहुत्वात्। तेन्योऽधोलोके विशे-
षाधिकाः, ऊर्ध्वलोककेशाधोलोककेशस्य विशेषाधिकत्वात्।
एवमपर्याप्तविषयं पर्याप्तविषयं च सूत्रं जावयितव्यम्।

अधुना द्वीन्द्रियादिविषयमल्पबहुत्वमाह—

खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा वेइंदिया उह्लोए, उह्लोयतिरि-
यलोए असंखेज्जगुणा, तेलुके असं०, अहोलोयतिरि-
यलोए असंखेज्जगुणा, अहोलोए संखेज्जगुणा, तिरियलोए
संखेज्जगुणा। खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा वेइंदिया अपज्ज-
त्तया उह्लोए, उह्लोयतिरियलोए संखेज्जगुणा, तेलुके
असंखेज्जगुणा, अहोलोयतिरियलोए असंखेज्जगुणा,
अहोलोए संखे०, तिरियलोए संखे०। खेत्ताणुवाएणं
सव्वत्थोवा वेइंदिया पज्जत्तया उह्लोए, उह्लोयतिरिय-
लोए असंखेज्जगुणा, तेलुके असंखेज्जगुणा, अहोलोयतिरि-
यलोए असंखेज्जगुणा, अहोलोए संखेज्जगुणा, तिरियलोए
संखेज्जगुणा। खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा तेइंदिया उह्लोए,
उह्लोयतिरियलोए असं०, तेलुके असंखेज्जगुणा, अधोलोए
संखेज्जगुणा, तिरियलोए संखेज्जगुणा। खेत्ताणुवाएणं सव्व-
त्थोवा तेइंदिया अपज्जत्तया उह्लोए, उह्लोयतिरियलोए
असंखेज्जगुणा, तेलुके असंखेज्जगुणा, अहोलोयतिरिय-
लोए असंखेज्जगुणा, अहोलोए संखेज्जगुणा, तिरियलोए
संखेज्जगुणा। खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा तेइंदिया पज्जत्तया
उह्लोए, उह्लोयतिरियलोए असंखेज्जगुणा, तेलुके असंखे-
ज्जगुणा, अहोलोयतिरियलोए असंखेज्जगुणा, अहोलोए
संखेज्जगुणा, तिरियलोए संखेज्जगुणा। खेत्ताणुवाएणं
सव्वत्थोवा चउरिंदिया जीवा उह्लोए, उह्लोयतिरिय-
लोए असंखेज्जगुणा, तेलुके असंखेज्जगुणा, अहोलो-
यतिरियलोए असंखेज्जगुणा, अहोलोए संखेज्जगुणा,
तिरियलोए संखेज्जगुणा। खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा चउ-
रिंदिया जीवा अपज्जत्तया उह्लोए, उह्लोयतिरियलो-

ए असंखेज्जगुणा, तेलुके असंखेज्जगुणा, अहोलोयतिरिय-
लोए असंखेज्जगुणा, अहोलोए संखेज्जगुणा, तिरियलोए
संखेज्जगुणा। खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा चउरिंदिया
जीवा पज्जत्तया उह्लोए, उह्लोयतिरियलोए असंखेज्ज-
गुणा, तेलुके असंखेज्जगुणा, अहोलोयतिरियलोए असं-
खेज्जगुणा, अहोलोए संखेज्जगुणा, तिरियलोए संखे०।

केशानुपातेन केशानुसारेण चिन्त्यमाना द्वीन्द्रियाः सर्वस्तो-
काः ऊर्ध्वलोक, ऊर्ध्वलोकस्यैकदेशे तेषां संभवात्। तेभ्य ऊर्ध्व-
लोकतिर्यग्लोके प्रतरद्वये असंख्ययगुणाः, यतो ये ऊर्ध्वलोकात्
तिर्यग्लोके तिर्यग्लोकाद्वा ऊर्ध्वलोके द्वीन्द्रियत्वेन समुत्पत्सुका-
मास्तदायुरनुभवन्त ईक्षिकागत्या समुत्पद्यन्ते। ये च द्विन्द्रिया
एव तिर्यग्लोकादूर्ध्वलोके ऊर्ध्वलोकाद्वा तिर्यग्लोके द्वीन्द्रियत्वे-
नान्यत्वेन वा समुत्पत्सुकामाः कृतप्रथममारणान्तिकसमुद्घा-
ता अन एव द्वीन्द्रियायुःप्रतिसंबन्धयमानाः समुद्घातवशाच्च
दूरतरविक्षिप्तमिजात्मप्रदेशदण्डाः, ये च प्रतरद्वयोऽध्यासित-
क्षेत्रसमासीनास्ते यथाकृतप्रतरद्वयस्पर्शिनो बहवश्चेति पूर्वोक्ते-
न्योऽसंख्ययगुणाः। तेन्यस्तेलोक्येऽसंख्ययगुणाः, यतो द्वीन्द्रि-
याणां प्राचुर्येणोत्पत्तिस्थानान्यधोलोके तस्मात्प्रतिप्रभूतानि
तिर्यग्लोके, तत्र ये द्वीन्द्रिया अधोलोकादूर्ध्वलोके द्वीन्द्रियत्वेना-
न्यत्वेन वा समुत्पत्सुकामाः कृतप्रथममारणान्तिकसमुद्घाताः
समुद्घातवशाच्चात्पत्तिदेशं यावद्विक्षिप्तात्मप्रदेशदण्डास्ते द्वी-
न्द्रियायुःप्रतिसंबन्धयमानाः, ये चोर्ध्वलोकाधोलोके द्वीन्द्रि-
याः शेषकाया यावद् द्वीन्द्रियत्वेन समुत्पद्यमाना द्विन्द्रियायुरनु-
भवन्ति, तेलोक्यसंस्पर्शिनः ते च पूर्वोक्तन्योऽसंख्ययगुणाः, ते-
न्योऽधोलोकतिर्यग्लोकेऽसंख्ययगुणाः। यतो ये द्वीन्द्रिया अ-
धोलोकातिर्यग्लोके ये च द्वीन्द्रियास्तिर्यग्लोकाधोलोके द्वी-
न्द्रियत्वेन शेषकायत्वेनोत्पत्सवः कृतप्रथममारणान्तिकसमु-
द्घाता द्वीन्द्रियायुरनुभवन्तः समुद्घातवशानोत्पत्तिदेशं याव-
द्विक्षिप्तात्मप्रदेशदण्डास्ते यथाकृत प्रतरद्वयं स्पृशन्ति। प्रभूता-
श्चेति पूर्वोक्तन्योऽसंख्ययगुणास्तेभ्योऽधोलोके संख्ययगुणाः,
तत्रोत्पत्तिस्थानानामनिप्रचुराणां जावत्। तेभ्योऽपि तिर्यग्लो-
के संख्ययगुणाः, अतिप्रचुरतराणां योनिस्थानानां तत्र भावात्।
यथेदमौघिकं द्वीन्द्रियसूत्रं तथा पर्याप्ताऽपर्याप्तद्वीन्द्रियसूत्रौघि-
कत्राद्विपर्याप्तापर्याप्तौघिकचतुरिन्द्रियपर्याप्ताऽपर्याप्तसूत्रा-
णि भावनीयानि।

सारप्रतमौघिकपञ्चेन्द्रियविषयमल्पबहुत्वमाह—

खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा पंचेइंदिया तेलुके, उह्लोयतिरि-
यलोए असंखेज्जगुणा, अहोलोयतिरियलोए संखेज्जगुणा,
उह्लोए संखेज्जगुणा, अहोलोए संखेज्जगुणा, तिरियलोए
असंखेज्जगुणा। खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा पंचेइंदिया अपज्ज-
त्तया तेलुके, उह्लोयतिरियलोए असंखेज्जगुणा, अहोलो-
यतिरियलोए संखेज्जगुणा, उह्लोए संखेज्जगुणा, अहो-
लोए संखेज्जगुणा, तिरियलोए संखेज्जगुणा॥

केशानुपातेन चिन्त्यमानाः पञ्चेन्द्रियाः सर्वस्तोकाः त्रैलोक्ये
त्रैलोक्यसंस्पर्शिनः, यतो येऽधोलोकादूर्ध्वलोके ऊर्ध्वलोकाद्वा-
ऽधोलोके शेषकायाः पञ्चेन्द्रियायुरनुभवन्त ईक्षिकागत्या समु-

पृथग्ने ये च पञ्चेन्द्रिया ऊर्ध्वलोकोऽधोलोके अधोलोका-
दूर्ध्वलोकं शेषकायत्वेन पञ्चेन्द्रियत्वेन कोष्पितसवः कृतमार-
णार्तिकममुद्घाताः समुद्धानवशाच्चोत्पत्तिदेशं यावद् विक्रि-
तात्मप्रदेशदण्डाः पञ्चेन्द्रियायुरद्याप्यनुभवान्त, ते त्रैलो-
क्यसंस्पर्शिनः, ते खाले इति सर्वस्तोकाः । तेन्य ऊर्ध्वलोक-
तिर्यग्लोकं प्रतरद्वयरूपेऽसंख्येयगुणाः, प्रभूततराणामुपपत्तेन
समुद्घातेन वा यथोक्तप्रतरद्वयसंस्पर्शसंभवात् । तेभ्योऽधो-
लोकतिर्यग्लोकं संख्येयगुणाः, अतिप्रभूततराणामुपपत्तिसमुद्-
घातान्यामधोलोकतिर्यग्लोकसंज्ञप्रतरद्वयसंस्पर्शभावात् । ते-
न्य ऊर्ध्वलोकं संख्येयगुणाः, वैमानिकानामवस्थानभावात् ।
तेभ्योऽधोलोकं संख्येयगुणाः, वैमानिकदेवेभ्यः संख्येयगुणानां
नैरयिकाणां तत्र भावात् । तेभ्यस्तिर्यग्लोकं संख्येयगुणाः, सं-
भूर्लक्ष्मजलचरखचरादीनां व्यन्तरज्योतिष्काणां सम्भूर्लक्ष्मम-
नुष्याणां च तत्र भावात् । एवं पञ्चेन्द्रियापर्याप्तसूत्रमपि भाव-
नीयम् ।

पञ्चेन्द्रियपर्याप्तसूत्रमिदम्-

खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा पांचिंदिया पज्जत्ता उरुदलोए,
उरुदलोयतिरियलोए असं०, तेलुके असं०, अहोलोयतिरि-
यलोए संखेज्ज०, अहोलोए संखेज्ज०, तिरियलोए असं-
खेज्जगुणा ।

केत्रानुपातेन विन्यमानाः पञ्चेन्द्रियाः पर्याप्ताः सर्वस्तोकाः
ऊर्ध्वलोके, प्रायो वैमानिकानामेव तत्र ज्ञावात् । तेभ्य ऊर्ध्वलोक-
तिर्यग्लोकं प्रतरद्वयरूपेऽसंख्येयगुणाः, विवर्कितप्रतरद्वयप्रत्या-
सप्रत्योतिष्काणां तद्व्यासितकेत्राभितर्यन्तरतिर्यकपञ्चेन्द्रिया-
णां वैमानिकव्यन्तरज्योतिष्कविद्याभरणमुनितिर्यकपञ्चेन्द्रि-
याणामूर्ध्वलोकं तिर्यग्लोकं च गमनागमने कुर्यातामधिकृतप्रतर-
द्वयरूपं सख्येयगुणाः । तेभ्यस्तिर्यग्लोकं त्रिलोकसंस्पर्शिनः असंख्येयगुणाः ।
कथमिति चेत् ? यतो ये भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका
विद्याभरा वा अधोलोकस्थाः कृतवैक्यसमुद्घातास्तथाविधप्र-
यत्नविशेषादूर्ध्वलोकप्रदेशविक्रितात्मप्रदेशदण्डास्तं त्रीर्णाप-
लोकान् स्पृशन्तीति संख्येयगुणाः । तेभ्योऽधोलोकतिर्यग्लोकं प्र-
तरद्वयरूपं सख्येयगुणाः, यद्वेदा दि व्यन्तराः स्वस्थानप्रत्यासन्न-
तया भवनपतयस्तिर्यग्लोकं ऊर्ध्वलोकं वा व्यन्तरज्योतिष्कवै-
मानिका देवा अधोलौकिकप्रामेषु समवसरणादावधोलोकं
कीडादिनिमित्तं च गमनागमनकरणतः, तथा समुद्रेषु केचित्-
तिर्यकपञ्चेन्द्रियाः स्वस्थानप्रत्यासन्नतया, अपरे तद्व्यासि-
तकेत्राभितर्यन्तया यथोक्तं प्रतरद्वयं स्पृशन्ति, ततः संख्येयगु-
णाः । तेभ्योऽधोलोकं संख्येयगुणाः, नैरयिकाणां भवनपतीनां च
तत्रावस्थानात् । तेभ्यस्तिर्यग्लोकं संख्येयगुणाः, तिर्यकपञ्चे-
न्द्रियमनुष्यव्यन्तरज्योतिष्काणामवस्थानात् । तदेवमुक्तं पञ्चे-
न्द्रियाणामल्पबहुत्वम् ।

इदानीमेकेन्द्रियजेरानां पृथिवीकायिकादीनां पञ्चानामौघिक-
पर्याप्तापर्याप्तभेदेन प्रत्येकं त्रीणि त्रीण्यल्पबहुत्वान्याह-

खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा पुढविकाइया उह्लोयतिरि-
यलोए, अहोलोयतिरियलोए विसेसाहिया, तिरियलोए
असंखेज्जगुणा, तेलुके असंखेज्जगुणा, उह्लोए असंखे-
ज्जगुणा, अहोलोए विसेसाहिया । खेत्ताणुवाएणं सव्व-

त्थोवा पुढविकाइया अपज्जत्तया उह्लोयतिरियलोए,
अहोलोयतिरियलोए विसेसाहिया, तिरियलोए असंखेज्ज-
गुणा, तेलुके असंखेज्जगुणा, उह्लोए असंखेज्जगुणा,
अहोलोए विसेसाहिया । खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा
पुढविकाइया पज्जत्तया उह्लोयतिरियलोए, तिरियलोय-
अहोलोए विसेसाहिया, तिरियलोए असंखेज्जगुणा, तेलुके
असंखेज्जगुणा, उह्लोए असंखेज्जगुणा, अहोलोए विसेसा-
हिया । खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा आउकाइया उह्लोयति-
रियलोए, अहोलोयतिरियलोए विसेसाहिया, तिरियलोए
असंखेज्जगुणा, तेलुके असंखेज्जगुणा, उह्लोए असंखेज्ज-
गुणा, अहोलोए विसेसाहिया । खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा
आउकाइया अपज्जत्तया उह्लोयतिरियलोए, अहो-
लोयतिरियलोए विसेसाहिया, तिरियलोए असंखे-
ज्जगुणा, तेलुके असंखेज्जगुणा, उह्लोए असंखेज्ज-
गुणा, अहोलोए विसेसाहिया । खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा आ-
उकाइया पज्जत्तया उह्लोयतिरियलोए, अहोलोयतिरि-
यलोए विसेसाहिया, तिरियलोए असंखेज्जगुणा, तेलुके अ-
संखेज्जगुणा, उह्लोए असंखेज्जगुणा, अहोलोए विसे-
साहिया । खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा तेउकाइया उह्लोय-
तिरियलोए, अहोलोयतिरियलोए विसेसाहिया, तिरियलोए
असंखेज्जगुणा, तेलुके असंखेज्जगुणा, उह्लोए असंखेज्ज-
गुणा, अहोलोए विसेसाहिया । खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा
तेउकाइया अपज्जत्तया उह्लोयतिरियलोए, अहोलोयति-
रियलोए विसेसाहिया, तिरियलोए असंखेज्जगुणा, तेलुके
असंखेज्जगुणा, उह्लोए असंखेज्जगुणा, अहोलोए वि-
सेसाहिया । खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा तेउकाइया पज्ज-
त्तया उह्लोयतिरियलोए, अहोलोयतिरियलोए विसेसाहि-
या, तिरियलोए असंखेज्जगुणा, तेलुके असंखेज्जगुणा, उ-
ह्लोए असंखेज्जगुणा, अहोलोए विसेसाहिया । खे-
त्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा वाउकाइया उह्लोयतिरियलोए,
अहोलोयतिरियलोए विसेसाहिया, तिरियलोए असंखेज्ज-
गुणा, तेलुके असंखेज्जगुणा, उह्लोए असंखेज्जगुणा,
अहोलोए विसेसाहिया । खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा वाउ-
काइया अपज्जत्तया उह्लोयतिरियलोए, अहोलोयतिरि-
यलोए विसेसाहिया, तिरियलोए असंखेज्जगुणा, तेलुके
असंखेज्जगुणा, उह्लोए असंखेज्जगुणा, अहोलोए वि-
सेसाहिया । खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा वाउकाइया पज्ज-
त्तया उह्लोयतिरियलोए, अहोलोयतिरियलोए विसेसा-
हिया, तिरियलोए असंखेज्जगुणा, तेलुके असंखेज्जगुणा,
उह्लोए असंखेज्जगुणा, अहोलोए विसेसाहिया । खेत्ताणु-
वाएणं सव्वत्थोवा वणस्सइकाइया उह्लोयतिरियलोए,

अहोक्षोयतिरियलोए विसेसाहिया, तेलुके असंखेजगुणा, उरुदलोए असंखेजगुणा, अहोलोए विसेसाहिया । खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा वणस्सइकाइया अपज्जत्तया उरुदलोयतिरियलोए, अहोलोयतिरियलोए विसेसाहिया, तिरियलोए असंखेजगुणा, तेलुके असंखेजगुणा, उरुदलोए असंखेजगुणा, अहोलोए विसेसाहिया । खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा वणस्सइकाइया पज्जत्तया उरुदलोयतिरियलोए, अहोलोयतिरियलोए विसेसाहिया, तिरियलोए असंखेजगुणा, तेलुके असंखेजगुणा, उरुदलोए असंखेजगुणा, अहोलोए विसेसाहिया ॥

इमानि पञ्चदशापि सूत्राणि प्रागुक्तैकेन्द्रियसूत्रवद्भावनीयानि ।

सांप्रतमौघिकसक्तकायपर्याप्तापर्याप्तसक्तकायसूत्राण्यह —

खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा तसकाइया तेलुके उरुदलोयतिरियलोए असंखेजगुणा, अहोक्षोयतिरियलोए असंखेजगुणा, उरुदलोए संखेजगुणा, अहोलोए संखेजगुणा, तिरियलोए असंखेजगुणा । खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा तसकाइया अपज्जत्तया तेलुके उरुदलोयतिरियलोए असंखेजगुणा, अहोक्षोयतिरियलोए असंखेजगुणा, उरुदलोए संखेजगुणा, अहोलोए संखेजगुणा, तिरियलोए असंखेजगुणा । खेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा तसकाइया पज्जत्तया तेलुके उरुदलोयतिरियलोए असंखेजगुणा, अहोक्षोयतिरियलोए असंखेजगुणा, उरुदलोए संखेजगुणा, अहोलोए संखेजगुणा, तिरियलोए असंखेजगुणा ।

इमानि पञ्चेन्द्रियसूत्रवद्भावनीयानि । गते क्वचिद्द्वारम् । प्रज्ञा० ३ पद ।

(१२) [गतिहासम्] अनुगतिसमासेन पञ्चगतिसमासेनाष्टगतिसमासेन वाऽल्पबहुत्यम् —

एनेसि णं जेतं ! णेरइयाणं जाव देवाणं कयरे कयरेहितां जाव विसेसाहिया ! । गोयमा ! सव्वत्थोवा मणुस्सा, नेरइया असंखेजगुणा, देवा असंखेजगुणा, तिरिया अणंतगुणा ।

प्रथमसूत्रं पाठसिद्धम् । भगवानाह—गौतम ! सर्वस्तोकाः मनुष्याः, श्रेण्यसंख्येयजागवर्तिनजः प्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । तेभ्यो नैरयिका असंख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रकप्रदेशराशेर्यत् प्रथमं वर्गमूलं तद् द्वितीयं वर्गमूलेन गुणयते, गुणिते च सति यावान् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रमाणासु श्रेण्युयावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणत्वात् तेषाम् । तेभ्यो देवा असंख्येयगुणाः, व्यन्तराणां ज्योतिष्काणां नैरयिकेभ्योऽप्यसंख्येयगुणतया महादण्डके पठितत्वात् । तेभ्योऽपि निर्य्योऽनन्ता, वनस्पतिजीवानामनन्तत्वात् । जी० ४ प्रति० । पं० सं० ।

पञ्चगतिसमासेनाल्पबहुत्वमाह—

एणसि णं जेतं ! णेरइयाणं तिरिक्खजोणियाणं मनुस्साणं देवाणं सिद्धाणं य पंचगइममाणेणं कयरे कयरे—

हितो अप्पा वा बहुया वा तुद्धा वा विसेसाहिया वा ! । गोयमा ! सव्वत्थोवा मणुस्सा, णेरइया असंखेजगुणा, देवा असंखेजगुणा, सिद्धा अणंतगुणा, तिरिक्खजोणिया अणंतगुणा ।

सर्वस्तोका मनुष्याः, श्रेण्यवतिच्छेदनकच्छेदराशिप्रमाणत्वात् । स च पाणवतिच्छेदनकच्छेदराशिप्रमाणत्वात् ('सरिर' शब्दे) दर्शयिष्यते । तेभ्यो नैरयिका असंख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रकप्रदेशराशेः सवन्निधिं प्रथमवर्गमूले द्वितीयवर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रमाणासु घनीकृतस्य लोकस्थैकप्रदेशिकासु श्रेण्युयावन्ता नजः प्रदेशास्तावत्प्रमाणत्वात् । तेभ्यो देवा असंख्येयगुणाः, व्यन्तराणां ज्योतिष्काणां च प्रत्येकप्रदेशसंख्येयभागवर्तिभ्राणगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । तेभ्यः सिद्धा अनन्तगुणाः, अजव्येभ्योऽप्यनन्तगुणात् । तेभ्यस्तिर्य्यग्योनिका अनन्तगुणाः, वनस्पतिजायिकानां सिद्धेभ्योऽप्यनन्तगुणात् । तदेवं नैरयिकतिर्य्यग्योनिकमनुष्यदेवसिद्धपाणां पञ्चानामल्पबहुत्वमुक्तम् । प्रज्ञा० ३ पद ।

एतच्चैवमर्थतो गाथा—

"नर-नेरइया देवा, सिद्धा तिरिया कमेण इह होति ।

धोव असंख असंखा, अणंतगुणिया अणंतगुणा" ॥१॥ अ० २ प

श० ३ उ० ।

सांप्रत नैरयिकतिर्य्यग्योनिकतिर्य्यग्योनिकी मनुष्यभानुष्यदेवद्वैतत्वानां समानामल्पबहुत्वावन्तायामाह—

अप्पावः सव्वत्थोवा मणुस्सीओ, मणुस्सा असंखेजगुणा, नेरइया असंखेजगुणा, तिरिक्खजोणियाओ असंखेजगुणाओ, देवा संखेजगुणाओ, देवाओ संखेजगुणाओ, तिरिक्खजोणिया अणंतगुणा ।

प्रथमसूत्रं सुगमम् । जगवानाह—सर्वस्तोका मनुष्याः, कतिपयकोटी-यः दिप्रमाणत्वात् । ताभ्यो मनुष्या अरुख्येयगुणाः, सृष्टिं कर्मनुष्याणां श्रेण्यसंख्येयजागवर्तिनजः प्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । तेभ्यो नैरयिका असंख्येयगुणाः । तेभ्यस्तिर्य्यग्योनिकाः (रूप्योऽरुख्येयगुणाः, प्रतगसंख्येयभागवर्तिभ्राणयाकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । ताभ्यो देवाः संख्येयगुणाः, चाणमन्तरज्योतिष्काणामपि जडचरनिर्य्यग्योनिकीभ्यः संख्येयगुणतया महादण्डके पठितत्वात् । तेभ्यो देव्यः संख्येयगुणाः, आदिशट्पणत्वात् । "बन्नीसगुणा बन्नीसरुवआहिया उ होति देवाणं देवीआ" इति वचनान् । ताभ्यस्तिर्य्यग्योनिका अनन्तगुणाः, वनस्पतिजीवानामनन्तानन्तत्वात् । जी० ७ प्रति० ।

इदानीमेतथामेव सिद्धसहितानामष्टानामल्पबहुत्वमाह—

एणसि णं जेतं ! णेरइयाणं तिरिक्खजोणियाणं मणुस्साणं देवाणं सिद्धाणं य अट्ठगतिसमामेणं कयरे कयरेहितां अप्पा वा बहुया वा तुद्धा वा विसेसाहिया वा ! । गोयमा ! सव्वत्थोवा मणुस्सीओ, मणुस्सा असंखेजगुणा, णेरइया असंखेजगुणा, तिरिक्खजोणियाओ असंखेजगुणाओ, देवा असंखेजगुणाओ, देवाओ संखेजगुणाओ, सिद्धा अणंतगुणा, तिरिक्खजोणिया अणंतगुणा ।

सर्वस्तोका मानुष्या मनुष्यस्त्रियः, संख्येयकोटाकोटिप्रमाण-
त्वात् । ताज्या मनुष्या असंख्येयगुणाः, इह मनुष्याः समू-
च्छनजा अपि गृह्यन्ते, वेदस्याविवक्षणात् । ते च समूच्छ-
नजा घान्तादिषु नगरमिर्ममनान्तेषु जायमाना असंख्येयाः प्रा-
प्यन्ते । तेज्या नैरयिका असंख्येयगुणाः, मनुष्या ह्यन्तःपर्वप
अणयसंख्येयजागतप्रदेशराशिप्रमाणा ह्यन्यन्ते । नैरयिकास्व-
ङ्गुलमात्रज्ञेयप्रदेशराशिसंख्येयगुणाः, द्वितीयवर्गमूलगुणितप्रथमवर्गमू-
लप्रमाणभेदिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणाः, ततो भवन्त्यसंख्ये-
यगुणाः, तेज्यस्त्रियगोनिकाः स्त्रियोऽसंख्येयगुणाः, प्रतरासं-
ख्येयजागवर्त्यसंख्येयअणिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । ताज्या-
ऽपि देवा असंख्येयगुणाः, प्रतरासंख्येयजागवर्त्यसंख्येयअणिग-
तप्रदेशराशिमानत्वात् । तेज्याऽपि देव्यः संख्येयगुणाः, कृत्विश-
ङ्गुणत्वात् । ताज्याऽपि सिद्धा अनन्तगुणाः । तेज्याऽपि तिर्य-
ग्योनिका अनन्तगुणाः । अत्र युक्तिः प्रागेवोक्ता । प्रश्ना० ३ पद ।

अर्थनष्टैव गाथा-

“ नारी नर नेरइया, तिरिगि सु देवि सिद्ध तिरिया य ।
थोव असंखगुणा चर, संखगुणाऽणंतगुण दोन्नि ॥ २ ॥
भ० २५ श० ३ उ० ।

अथ(समासेन)प्रथमाप्रथमसमयविशेषणेन गतिस्त्वत्पबहुत्वम-
अप्पाबहु-एतेसि णं भंते ! पढमसमयणेरइयाणं जाव पढ-
मसमयदेवाणं कयरे कयरेहिंनो जाव विमेसाहिया वा ? ।
गोयमा ! सव्वत्थोवा पढमसमयमणुस्सा, पढमसमयणेरइया
असंखेज्जगुणा, पढमसमयदेवा असंखेज्जगुणा, पढमसमयति-
रिक्खजोणिया असंखेज्जगुणा । एतेसि णं भंते ! अपढमसम-
यणेरइयाणं जाव० अपढमसमयदेवाणं कयरे कयरेहिंनो०
जाव विमेसाहिया वा ? । गोयमा ! एवं चेव; नवर्णि अपढमस-
मयतिरिक्खजोणिया अणंतगुणा । एतेसि णं जंते ! पढमस-
मयणेरइयाणं अपढमसमयणेरइयाणं कयरे कयरेहिंनो० जाव
विमेसाहिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा पढमसमयणेरइया,
अपढमसमयणेरइया असंखेज्जगुणा, एवं चेव तिरिक्ख-
जोणिया, नवरं अपढमसमयतिरिक्खजोणिया अणंत-
गुणा । मणुयदेवाणं अप्पाबहुयं जहा नेरइया । एएसि णं
भंते ! पढमसमयणेरइयाणं जाव अपढमसमयतिरिक्खजो-
णियाणं य कयरे कयरेहिंनो० जाव विमेसाहिया वा ? ।
गोयमा ! सव्वत्थोवा पढमसमयमणुस्सा, अपढमसमयमणुस्सा
असंखेज्जगुणा, पढमसमयणेरइया असंखेज्जगुणा, पढमसमय-
देवा असंखेज्जगुणा, पढमसमयतिरिक्खजोणिया असंखेज्ज-
गुणा, अपढमसमयणेरइया असंखेज्जगुणा, अपढमसमयदेवा
असंखेज्जगुणा, अपढमसमयतिरिक्खजोणिया अणंतगुणा ।
प्रश्नसूत्रं सुगमम् । जगवानाह-गौतम ! सर्वस्तोकाः प्रथमसमय-
मनुष्याः, अणयसंख्येयभागमात्रत्वात् । तेज्यः प्रथमसमयनैरयि-
का असंख्येयगुणाः, अतिप्रभूतानामेकस्मिन् समये उत्पादसंभ-
वात् । तेज्यः प्रथमसमयदेवा असंख्येयगुणाः, व्यन्तरज्योतिष्का-
णामतिप्रभूतगणामेकस्मिन् समये उत्पादसंभवात् । तेज्यः
प्रथमसमयतिर्यञ्चोऽसंख्येयगुणाः, इह ये नारकादिगति-
त्रयादागत्य तिर्यक्प्रथमसमये वर्तन्ते ते प्रथमसमयतिर्यञ्चो, न
शेषाः, ततो यद्यपि प्रतिनिगोदमसंख्येयभागः सदा विप्रहगति-

प्रथमसमयवर्त्ति दृश्यते, तथापि निगोदानामपि तिर्यक्त्वात् न ते
प्रथमसमयतिर्यञ्चोः, एज्यः संख्येयगुणा एव । साम्प्रतमेतेषामेव
चतुर्णामप्रथमसमयानां परस्परमल्पबहुत्वमाह-“ एएसि णमि-
त्यादि ” प्रश्नसूत्रं सुगमम् । भगवानाह-गौतम ! सर्वस्तो-
का अप्रथमसमयमनुष्याः, अणयसंख्येयभागमात्रत्वात् । ते-
ज्योऽप्रथमसमयनैरयिका असंख्येयगुणाः, बहुलमात्रज्ञेय-
प्रदेशराशेः प्रथमवर्गमूल द्वितीयेन वर्गमूलन गुणिते यावान्
प्रदेशराशेः तावत्प्रमाणासु अणेषु यावन्त आकाशप्रदेशास्ता-
वत्प्रमाणत्वात् । तेज्योऽप्रथमसमयदेवा असंख्येयगुणाः, व्य-
न्तरज्योतिष्काणामतिप्रभूतत्वात् । तेज्योऽप्रथमसमयतिर्यग्यो-
निका अनन्तगुणाः, वनस्पतीनामनन्तत्वात् । साम्प्रतमेतेषामेव
नैरयिकादीनां प्रत्येकं प्रथमसमयाप्रथमसमयगतमल्पबहुत्व-
माह-“ एएसि णं जंते ! ” इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमम् । जगवा-
नाह-गौतम ! सर्वस्तोकाः प्रथमसमयनैरयिकाः, एकस्मिन्
समये संख्यातीतानामपि स्तोकानामेवोत्पादात् । तेज्योऽप्रथ-
मसमयनैरयिका असंख्येयगुणाः, चिरकालावस्थायिनां तेषाम-
न्योऽन्योत्पादेनानिप्रभूतत्वात् । एव तिर्यग्योनिकमनुष्यदेव-
सुत्राण्यपि यत्कथ्यानि, नवरं तिर्यग्योनिकसूत्रेऽप्रथमसमयति-
र्यग्योनिका अनन्तगुणा यत्कथ्याः, वनस्पतिजीवानामनन्त-
त्वात् । साम्प्रतमेतेषामेव प्रथमसमयाप्रथमसमयानां समु-
दायेन परस्परमल्पबहुत्वमाह-“ एएसि णमित्यादि ” प्रश्न-
सूत्रं सुगमम् । भगवानाह-गौतम ! सर्वस्तोकाः प्रथमसमय-
मनुष्याः, एकस्मिन् समये संख्यातीतानामपि स्तोकानामे-
वोत्पादात् । तेज्योऽप्रथमसमयमनुष्या असंख्येयगुणाः, चिर-
कालावस्थायिनया अतिप्राज्ञेयन लभ्यमानत्वात् । तेज्यः प्रथ-
मसमयनैरयिका असंख्येयगुणाः, अतिप्रभूतगणामेकस्मिन्
समये उत्पादसंभवात् । तेज्यः प्रथमसमयदेवा असंख्येयगुणाः,
व्यन्तरज्योतिष्काणामेकस्मिन् समये अतिप्राज्ञेय कदा-
चिदुत्पादात् । तेज्यः प्रथमसमयतिर्यग्योनिका असंख्येयगुणाः,
नारकवर्जगतित्रयादप्युत्पादसंभवात् । तेज्योऽप्रथमसमयनैर-
यिका असंख्येयगुणाः, बहुलमात्रज्ञेयप्रदेशराशेः प्रथमव-
र्गमूले द्वितीयवर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिस्तावत्प्रमा-
णासु अणेषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणत्वात् । तेज्यो-
ऽप्रथमसमयदेवाः असंख्येयगुणाः, प्रतरासंख्येयजागवर्त्यअणया-
काशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । तेज्योऽप्रथमसमयतिर्यग्योनिका
अनन्तगुणाः, वनस्पतिजीवानामनन्तत्वात् । जी० = प्रति० ।

अत्र (व्यासेन) स्वत्वार्यल्पबहुत्वानि, तद्यथा--

मिद्धेणं जंते ! सिद्धे चि कालतो केव चिरं होति ?
गोयमा ! सादि ए अपज्जवमि ए । (जी०)

तत्र प्रथममिद्धम्--

एएसि णं जंते ! पढमसमयणेरइयाणं पढमसमयतिरिक्ख-
जोणियाणं पढमसमयमणुस्साणं पढमसमयदेवाणं य कयरे०
जाव विमेसाहिया ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा पढमसमयमणु-
स्सा, पढमसमयणेरइया असंखेज्जगुणा, पढमसमयदेवा अ-
संखेज्जगुणा, पढमसमयतिरिक्खजोणिया असंखेज्जगुणा ॥

सर्वस्तोकाः प्रथमसमयमनुष्याः । तेज्यः प्रथमसमयनैरयिका
असंख्येयगुणाः । तेज्यः प्रथमसमयदेवा असंख्येयगुणाः । तेज्यः
प्रथमसमयतिर्यग्योनिका असंख्येयगुणाः, नारकादिशेषगतित्र-

यादागतानामेव प्रथमसमये वर्तमानानां प्रथमसमयतिर्यग्यो-
निकत्वात् ।

द्वितीयमेवम्—

एएसि णं जंते ! अपढमसमयणेरइयाणं अपढमसमय-
तिरिक्खजोणियाणं अपढमसमयमणूसाणं अपढमसमयदेवा-
णं य कयरे कयरेहिंतो जाव विसेमाहिया वा ? । गोयमा !
सव्वत्थोवा अपढमसमयमणूसा, अपढमसमयणेरइया अ-
संखेज्जगुणा, अपढमसमयदेवा असंखेज्जगुणा, अपढम-
समयतिरिक्खजोणिया अणंतगुणा ।

सर्वस्तोकाः अप्रथमसमयमनुष्याः, तेज्योऽप्रथमसमयनैरयिका
असंख्येयगुणाः, तेज्योऽप्रथमसमयदेवा असंख्येयगुणाः, ते-
भ्योऽप्रथमसमयतिर्यग्योनिका अनन्तगुणाः, निर्गोदजीवानाम-
नन्तत्वात् ।

तृतीयमेवम्—

एएसि णं पढममयणेरइयाणं अपढमसमयणेरइयाणं कयरे
कयरेहिंतो जाव विसेमाहिया ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा पढ-
मसमयणेरइया, अपढमसमयणेरइया असंखेज्जगुणा । ए-
सि णं जंते ! पढममयतिरिक्खजोणियाणं अपढमसमयति-
रिक्खजोणियाणं कयरे कयरेहिंतो जाव विसेमाहिया ? ।
गोयमा ! सव्वत्थोवा पढममयतिरिक्खजोणिया, अपढमम-
यतिरिक्खजोणिया अणंतगुणा । मणुयदेवाणं अप्पाबहुयं
जहा नेरइया ।

सर्वस्तोकाः प्रथमसमयनैरयिकाः, अप्रथमसमयनैरयिका अ-
संख्येयगुणाः, तत्र प्रथमसमयतिर्यग्योनिकाः सर्वस्तोकाः, अ-
प्रथमसमयतिर्यग्योनिका अनन्तगुणा, तथा सर्वस्तोकाः प्रथम-
समयमनुष्याः, अप्रथमसमयमनुष्याः असंख्येयगुणाः, तथा स-
र्वस्तोकाः प्रथमसमयदेवाः, अप्रथमसमयदेवा असंख्येयगुणाः ।

सर्वसमुदायगतं चतुर्थमेवम्—

एएसि णं भंते ! पढममयणेरइयाणं अपढमसमयणेरइ-
याणं पढममयतिरिक्खजोणियाणं, अपढमसमयतिरिक्ख-
जोणियाणं पढमसमयमणूसाणं अपढमसमयमणूसाणं पढम-
समयदेवाणं अपढमसमयदेवाणं सिद्धाणं य कयरे कयरेहिं-
तो जाव विसेमाहिया ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा पढमसमय-
मणूसा, अपढमसमयमणूसा असंखेज्जगुणा, पढममयणेर-
इया असंखेज्जगुणा, पढमसमयदेवा असंखेज्जगुणा, पढमसम-
यतिरिक्खजोणिया असंखेज्जगुणा, अपढमसमयणेरइया
असंखेज्जगुणा, अपढमसमयदेवा असंखेज्जगुणा, सिद्धा
अणंतगुणा, अपढममयतिरिक्खजोणिया अणंतगुणा ।

सर्वस्तोकाः प्रथमसमयमनुष्याः, अप्रथमसमयमनुष्या अ-
संख्येयगुणाः, तेज्यः प्रथमसमयनैरयिका असंख्येयगुणाः, तेभ्यो
ऽपि प्रथमसमयदेवा असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि प्रथमसमयति-
र्यग्योऽसंख्येयगुणाः, तेज्योऽपि प्रथमसमयनैरयिका असंख्ये-
यगुणाः, तेज्योऽप्यप्रथमसमयदेवा असंख्येयगुणाः, तेभ्यः सि-
द्धा अनन्तगुणाः, तेज्योऽप्रथमसमयतिर्यग्योनिका अनन्तगु-
णाः । जी० ६ प्रति० ।

प्रथमसमयाप्रथमसमयजेदेन भिन्नानां नैरयिकतिर्यग्योनिकम-
नुष्यदेवसिद्धानां दशानामल्पबहुत्वान्यत्रापि चत्वारि ।

तत्र प्रथममिदम्—

एतेसि णं भंते ! पढममयणेरइयाणं पढमसमयतिरिक्ख-
जोणियाणं पढमसमयमणूसाणं पढमसमयदेवाणं पढमसमय-
सिद्धाणं य कयरे कयरेहिंतो जाव विसेमाहिया वा ? ।
गोयमा ! सव्वत्थोवा पढममयसिद्धा पढमसमयमणूसा
असंखेज्जगुणा, पढममयणेरइया असंखेज्जगुणा, पढम-
समयदेवा असंखेज्जगुणा, पढमसमयतिरिक्खजोणिया अ-
संखेज्जगुणा ॥

सर्वस्तोकाः प्रथमसमयसिद्धाः, अष्टोत्तरशतादूर्द्धमभावात् ।
तेभ्यः प्रथमसमयमनुष्या असंख्येयगुणाः, तेज्यः प्रथमसमयनै-
रयिकाः असंख्येयगुणाः, तेभ्यः प्रथमसमयदेवाः असंख्येय-
गुणाः, तेज्यः प्रथमसमयतिर्यग्योऽसंख्येयगुणाः ।

द्वितीयमिदम्—

एतेसि णं जंते ! अपढमसमयणेरइयाणं अपढमसमयति-
रिक्खजोणियाणं अपढमसमयमणूसाणं अपढमसमयदेवाणं
अपढमसमयसिद्धाणं य कयरे कयरेहिंतो जाव विसेमा-
हिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा अपढमसमयमणूसा, अप-
ढमसमयणेरइया असंखेज्जगुणा, अपढमसमयदेवा असं-
खेज्जगुणा, अपढमसमयसिद्धा अणंतगुणा, अपढमसमय-
तिरिक्खजोणिया अणंतगुणा ।

सर्वस्तोका अप्रथमसमयमनुष्याः, अप्रथमसमयनैरयिका अ-
संख्येयगुणाः, अप्रथमसमयदेवा असंख्येयगुणाः, अप्रथमस-
मयसिद्धा अनन्तगुणाः, अप्रथमसमयतिर्यग्योऽनन्तगुणाः ।

तृतीयम्—

एएसि णं जंते ! पढममयणेरइयाणं य अपढमसमयणेरइ-
याणं य कयरे कयरेहिंतो जाव विसेमाहिया वा ? । गोयमा !
सव्वत्थोवा पढमसमयणेरइया, अपढमसमयणेरइया असं-
खेज्जगुणा । एतेसि णं जंते ! पढममयतिरिक्खजोणि-
याणं अपढमसमयतिरिक्खजोणियाणं य कयरे कयरेहिंतो
जाव विसेमाहिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा पढमम-
यतिरिक्खजोणिया, अपढमसमयतिरिक्खजोणिया अणं-
तगुणा । एतेसि णं जंते ! पढमसमयमणूसाणं अपढमम-
यमणूसाणं य कयरे कयरेहिंतो जाव विसेमाहिया वा ? ।
गोयमा ! सव्वत्थोवा पढमसमयमणूसा, अपढमसमयमणूसा
असंखेज्जगुणा । जहा मणूसा तहा देवा वि । एतेसि णं जं-
ते ! पढमसमयसिद्धाणं अपढमसमयसिद्धाणं य कयरे कयरे-
हिंतो अप्पा वा बहुया वा तुद्धा वा विसेमाहिया वा ? ।
गोयमा ! सव्वत्थोवा पढमसमयसिद्धा, अपढमसमयसि-
द्धा अणंतगुणा ।

प्रत्येकभाविनैरयिकतिर्यग्योऽमनुष्यदेवानां पूर्ववत् । सिद्धानामेव
सर्वस्तोकाः प्रथमसमयसिद्धाः, अप्रथमसमयसिद्धा अनन्त-
गुणाः ।

समुदायगतं चतुर्थमेवम्-

एएसि एं जंते ! पदमसमयणेरइयाणं अपदमसमयणेरइ-
याणं पदमसमयतिरिक्खजोणियाणं अपदमसमयतिरिक्ख-
जोणियाणं पदमसमयमणुसाणं अपदमसमयमणुसाणं पदमस-
मयदेवाणं अपदमसमयदेवाणं पदमसमयसिद्धाणं अपदम-
समयसिद्धाणं कयरे कयरेहिंता अप्पा वा बहुया वा तुह्वा वा
विसेसाहिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा पदमसमयसिद्धा,
पदमसमयमणुसा असंखेज्जगुणा, अपदमसमयमणुसा असं-
खिज्जगुणा, पदमसमयणेरइया असंखिज्जगुणा, पदमसमय-
देवा असंखिज्जगुणा, पदमसमयतिरिक्खजोणिया असं-
खेज्जगुणा, अपदमसमयणेरइया असंखिज्जगुणा, अपद-
मसमयदेवा असंखिज्जगुणा, अपदमसमयसिद्धा अणंत-
गुणा, अपदमसमयतिरिक्खजोणिया अणंतगुणा ॥

सर्वस्तोकाः प्रथमसमयसिद्धाः, तेज्यः प्रथमसमयमनुष्या
असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्रथमसमयमनुष्या असंख्येयगुणा,
तेज्यः प्रथमसमयनैरयिका असंख्येयगुणाः, तेज्यः प्रथमसम-
यदेवा असंख्येयगुणाः, तेज्यः प्रथमसमयतिर्यञ्चोऽसंख्येयगु-
णाः, तेज्योऽप्रथमसमयनैरयिका अनन्तगुणाः, तेभ्योऽप्रथम-
समयदेवा असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्रथमसमयसिद्धा अनन्त-
गुणाः, तेभ्योऽप्रथमसमयतिर्यञ्चोऽनन्तगुणाः । भावना सर्व-
त्रापि प्राग्वत् । नवरं सूत्रे संक्षेप इति । जी० १० प्रति० ।

संप्रति गुणस्थानकेष्वेव वर्तमानानां जन्तूनामल्पबहुत्वमाह-

(पण दो खीण दु जोगी, ऽणुदीरिग अजोगि) थोव उवसंता ।

संखगुण खीण मुहुमा, नियदिअपुव्व समा अहिया । ६१ ।

(थोव उवसंत चि) स्तोका उपशान्तमोहगुणस्थानवर्तिनो
जीवाः, यतस्ते प्रतिपद्यमाना उत्कर्षतोऽपि चतुणञ्चाशत्प्रमा-
णा एव प्राप्यन्ते इति । तेज्यः सकाशात् क्रीणमोहाः संख्ये-
यगुणाः, यतस्ते प्रतिपद्यमानका एकस्मिन् समयेऽष्टोत्तरश-
तप्रमाणा अपि लज्जन्ते । यतश्चोत्कृष्टपदापेक्षयोक्तम् । अन्यथा
कदाचिद्विपर्ययोऽपि ऽष्टव्यः । स्तोकाः क्रीणमोहाः, बहवस्तु
तेज्य उपशान्तमोहाः, तथा तेज्यः क्रीणमोहेभ्यः सकाशात्
सूक्ष्मसंपराया निवृत्तिबाधरापूर्वकरणा विशेषाधिकाः, स्वस्था-
ने पुनरंत चिन्त्यमानास्त्रयाऽपि समास्तुह्या इति ॥ ६१ ॥

जोगि अपमत्त इयरं, संखगुणा देससामणा मीसा ।

अविरय अजोगि मिच्छा, असंसव चउरो दुवेऽणंता । ६२ ।

तेभ्यः सूक्ष्मादेज्यः सयोगिकेवलिनः संख्यातगुणाः, तेषां
कोटिपृथक्त्वेन लज्ज्यमानत्वात् । तेभ्योऽप्रमत्ताः संख्येयगुणाः,
कोटिसहस्रपृथक्त्वेन प्राप्यमानत्वात् । तेभ्य (इयरं चि) अ-
प्रमत्तप्रतियोगिनः प्रमत्ताः संख्येयगुणाः, प्रमादजावा हि बहु-
नां बहुकालं च लज्जन्ते, विपर्ययेण त्वप्रमाद इति न यथाक्त-
संख्याव्याघातः । (देसेत्यादि) देशविरतस्वाध्वनमिश्नाविरत-
लक्षणाध्वारो यथोत्तरमसंख्येयगुणाः, अयोगिमिथ्यादृष्टि-
सङ्गातो च द्वौ यथोत्तरमनन्तगुणौ, तत्र प्रमत्तेभ्यो देशविरता
असंख्येयगुणाः, तिरश्चात्म्यसंख्यातानां देशविरतिजावात् ।

सास्वादानास्तु कदाचित्सर्वथैव न भवन्ति, यदा भवन्ति तदा
जघन्येनैको द्वौ वा, उत्कर्षतस्तु देशविरतेभ्योऽप्यसंख्येयगुणाः,
तेभ्यो मिश्ना असंख्येयगुणाः, सास्वादानाकाया उत्कर्षतोऽ-
पि यदावलिकामात्रतया स्तोकात्वात् । मिश्नाकायाः पुनरन्त-
र्मुहूर्तप्रमाणतया प्रभूतत्वात् । तेभ्योऽप्यसंख्येयगुणाः अविरत-
संख्येयगुण्यः, तेषां गतिचतुष्टयेऽपि प्रभूततया सर्वकालसं-
भवात् । तेभ्योऽप्ययोगिकेवलिनो भवस्थाभवस्थभेदमिश्ना
अनन्तगुणाः, सिद्धानामनन्तत्वात् । तेभ्योऽप्यनन्तगुणा मि-
थ्यादृष्ट्यः, साधारणवनस्पतीनां सिद्धेभ्योऽप्यनन्तगुणत्वात् ।
तेषां च मिथ्यादृष्टित्वादिति । तदेवमजिहिते गुणस्थानवर्तिनां
जीवानामल्पबहुत्वम् । कर्म० ४ कर्म० । पं० सं० ।

(१३) [चरमद्वारम्] चरमाचरमाणामल्पबहुत्वम्-

एएसि एं जंते ! जीवाणं चरिमाणं अचरिमाणं य कयरे
कयरेहिंता अप्पा वा बहुया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा
जीवा अचरिमा, चरिमा अणंतगुणा ।

इह येषां चरिमो भवः संभवी योग्यतयाऽपि ते चरमा उच्यन्ते । ते
चार्थाद् भव्याः, इतरेऽचरमा अभव्याः सिद्धाश्च, वज्रयेषामपि च-
रमाचरमजावात् । तत्र सर्वस्तोका अचरमाः, अभव्यानां सिद्धानां
च समुदितानामप्यजघन्योत्कृष्टगुणानन्तकपरिमाणत्वात् । ते-
भ्योऽनन्तगुणाचरमाः, अजघन्योत्कृष्टानन्तानन्तकपरिमाण-
त्वात् । गतं चरमद्वारम् । प्रज्ञा० ३ पद । (रत्नप्रभादीनां चर-
माचरमगतमल्पबहुत्वं, सङ्घातप्रदेशस्य सङ्घातप्रदेशावगाढस्य
परिमणुलादेश्चरमादिबिषयमल्पबहुत्वं च ' चरम ' शब्दे एव
दर्शयिष्यते)

(१४) [जीवद्वारम्] जीवपुद्गलसमयद्रव्यप्रदेशपर्यायाणा-

मल्पबहुत्वम्-

एएसि एं जंते ! जीवाणं पोग्गसाणं अप्पाममयाणं
सव्वदव्वाणं सव्वपणसाणं सव्वपज्जवाणं य कयरे कयरे-
हिंता अप्पा वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा पोग्ग-
सा अणंतगुणा, अप्पाममया अणंतगुणा, सव्वदव्वा वि-
सेसाहिया, सव्वपणसा अणंतगुणा, सव्वपज्जवा अणंतगुणा ।
प्रज्ञा० ३ पद ।

तदेवमर्थतः-

' जीवा १ पोग्गल २ समया ३, दव्वपणसा य ५ पज्जवा ६ चेव ।
थोवाऽणंताऽणंता, विसेसाहिया दुवेऽणंता ' ॥ १ ॥
इह भावना-यतो जीवाः प्रत्येकमनन्तानन्तैः पुद्गलैर्वक्ताः प्रापो
भवन्ति, पुद्गलास्तु जीवैः संबद्धा असंबद्धाश्च भवन्तीत्यतः
स्तोकाः पुद्गलेभ्यो जीवाः ।

यदाह-

" जं पोग्गल्लवक्का, जीवा पापण होंति तो थोवा ।

जीवेहि विरहियाऽविर-हिया च पुण पोग्गल्ला संति " ॥ १ ॥

जीवभ्योऽनन्तगुणाः पुद्गलाः । कथम् ? यत्तैजसादिशरीरं येन जी-
वेन परिगृहीतं तत्ततो जीवात्पुद्गलपरिणाममाश्रित्य अनन्तगुणं
भवति, तथा-तैजसशरीरात्प्रदेशतोऽनन्तगुणं कार्मेणम्, एव च
ते जीवप्रतिबद्धेऽनन्तगुणे जीवविमुक्ते च ते ताभ्यामनन्तगुणे
ज्वनः, शेषशरीरचिन्ता त्विह न कृता, यस्मात्तानि मुक्ताभ्यापि
स्वैस्वै स्थाने तयोरनन्तनागे वर्तन्ते, तदेवमिह तैजसशरीरपुद्ग-

ला अपि जीवेज्योऽनन्तगुणाः, किं पुनः कार्मणादिपुङ्गवरा-
शिसहिताः । तथा पञ्चदशविधप्रयोगपरिणताः पुङ्गवाः स्तो-
काः, तेभ्यो मिश्रपरिणताः अनन्तगुणाः, तेभ्योऽपि विस्रमाप-
रिणता अनन्तगुणाः, त्रिविधा एव च पुङ्गवाः सर्व एव भव-
न्ति । जीवाश्च सर्वेऽपि प्रयोगपरिणतपुङ्गवानां प्रतनुकेऽनन्त-
भागे वर्तन्ते यस्मादेवं तस्माज्जीवेभ्यः सकाशात् पुङ्गवाः बहु-
जिरनन्ताऽनन्तकैर्गुणिताः सिद्धा इति ।

आह च-

“ जं जेण परिगहियं, तेयादिजिण्ण देहमेकं ।
तत्तो तमणंतगुणं, पोग्गलपरिणामओ हाइ ॥ १ ॥
तेयाओ पुण कम्मग-मणंतगुणियं जओ विणिहिदुं ।
एवं ता बद्धाई, तेयगकम्मा जीवेहि ॥ २ ॥
पत्तोऽणंतगुणाई, तेसिं चिय जाणि होति मुक्काई ।
इद पुण थोवत्ताओ, अगहणं सेसदेहाणं ॥ ३ ॥
ज तेसिं मुक्काई, पि होति सछाणऽणंतभागमि ।
तेण तद्गाइणमिहं, बद्धाबद्धाण दोरइं पि ॥ ४ ॥
इह पुणतेयसरीरग-बद्धं चिय पोग्गला अणंतगुणा ।
जीवेहिं तो किं पुण, सहिया अवसेसरासीई ॥ ५ ॥
थोवा भणिया सुत्ते, पन्नसविहप्यओगयाओम्मा ।
तत्तो मीसपरिणया-ऽणंतगुणा पोग्गला जणिया ॥ ६ ॥
ते वीससा परिणया, तत्तो भणिया अणंतसगुणिया ।
एवं तिविहपरिणया, सव्वे वि य पोग्गला लोप ॥ ७ ॥
जं जीवा सव्वे वि य, एकस्मि पओगपरिणयाणं पि ।
वट्ठानं पोग्गलाणं, अणंतभागमि तणुयमि ॥ ८ ॥
बहुएई अणताण, तईं तेण गुणिया जिण्णितो ।
सिद्धा भवन्ति सव्वे, वि पोग्गला सव्वलोगमि ” ॥ ९ ॥

ननु पुङ्गवेज्योऽनन्तगुणाः समया इति यदुक्तम् । तत्र संगतम् । ते-
भ्यस्तेषां स्तोकात्वात् । स्तोकात्वे च मनुष्यकृत्रमात्रवर्तिन्यात्म-
यानां पुङ्गवानां च सकललोकवर्तित्वादिति । अत्रोच्यते-सम-
यकृत्र य केचन इत्यपर्यायाः सन्ति, तेषामेकैकस्मिन् साम्प्रतं
समयो वर्तते । एवं च साम्प्रतं समयो यस्मात्समयकृत्रद्रव्यपर्य-
वगुणो भवति तस्मादनन्ताः समया एकैकस्मिन् समये
प्रवर्तन्ति । आह च-

“ हानिं य अणंतगुणिया, अद्धासमया उ पोग्गलेहितो ।
नणु थोवा ते नरखं-समेत्तवत्तणाओ ति ॥ १ ॥
प्रणइ समयक्खेत्त-मि संति जे केइ दव्यपज्जाया ।
बट्ठइ संपयसमओ, तेसिं पत्तेयमेकं ॥ २ ॥
एवं संपयसमओ, जं समयक्खेत्तपज्जवज्जथो ।
तेणाणंता समया, भवन्ति एक्केकसमयमि ” ॥ ३ ॥

एवं च वर्तमानोऽपि समयः पुङ्गवेज्योऽनन्तगुणो प्रवर्तते,
एकद्रव्यस्याऽपि पर्यायाणामनन्तत्वात् । किं च । केवलमित्थं
पुङ्गवेज्योऽप्यनन्तगुणाः समयाः सर्वलोकद्रव्यप्रदेशपर्याय-
ज्योऽप्यनन्तगुणास्ते संजवन्ति । तथाहि-यत्समस्तलोकद्र-
व्यप्रदेशपर्यवराशेः समयकृत्रद्रव्यप्रदेशपर्यवराशना भक्ता-
स्तुभ्यते । एतद्भावना चैवं किल-असद्भावकल्पनया लक्षण
लोकद्रव्यप्रदेशपर्यवराणां तस्य समयकृत्रद्रव्यप्रदेशपर्यवराशि-
ना कल्पनया सहस्रमानेन भागे ह्येते शतं द्रव्यम्, ततश्च
किल तात्त्विकसमयशतं गते लोकद्रव्यप्रदेशपर्यवराणां तु-
ल्या समयकृत्रद्रव्यप्रदेशपर्यवरूपसमयसख्या लज्यते । स-
मयकृत्रापेक्षया असंख्ययानुगुणलोकस्य कल्पनया शतगुण-

त्वात् । तथाऽप्येवमपि तावत्सु तात्त्विकसमयेषु गतेषु ताव-
त्त एवौपचारिकसमया प्रवर्तन्तीत्येवमसंख्यातेषु कल्पनया श-
तमानेषु तात्त्विकसमयेषु पौनःपुन्येन गतेष्वनन्तमायां कल्प-
नया सहस्रतमायां वेलायां गता प्रवर्तन्ति । तात्त्विकसमया
लोकद्रव्यप्रदेशपर्यवराशः कल्पनया लक्षणमाणाः, एवं चैव-
कस्मिंस्तात्त्विकसमयेऽनन्तानामौपचारिकसमयानां भावात्स-
र्वलोकद्रव्यप्रदेशपर्यवराशेरपि समया अनन्तगुणाः प्राप्नुवन्ति,
किं पुनः पुङ्गवेभ्यः ? इति ।

यदाह-

“ जं सव्वलोगदव्व-प्पएसपज्जवगणस्स प्रइयस्स ।
लज्जइ समयक्खेत्त-प्पएसपज्जायपिण्णे ॥ १ ॥
एवइसमएईं गएहिं, लोगपज्जवसमा समयसंखा ।
लज्जइ अओहिं पि थ, तत्तियमेत्तहिं तावइया ॥ २ ॥
एवमसंखेज्जेहिं, समएईं गतेहितो गयाहिं ति ।
समयाओ लोगदव्व-प्पएसपज्जायमेत्ताओ ॥ ३ ॥
इय सव्वलोगपज्जव-रासीओ वि समया अणंतगुणा ।
पावंति गणिज्जंता, किं पुण ता पोग्गलेहितो ? ” ॥ ४ ॥

अन्यस्तु प्रेरयति-उक्तपुनोऽपि पणमासमात्रमेव सिद्धिगते-
रन्तरं भवति । तेन च सत्स्यद्वयः सिद्धेभ्योऽपि च जीवेभ्यो-
ऽसंख्यातगुणा एव समया प्रवर्तन्ति । कथं पुनः ? सर्वजीवेभ्यो-
ऽनन्तगुणा भविष्यन्तीति इहाप्यौपचारिकसमयापेक्षया स-
मयानामनन्तगुणत्व वाच्यमिति । अथ समयेभ्यो इव्याणि
विशेषाधिकानीति कथम् ? अत्रोच्यते-यस्मात्सर्वे समयाः प्र-
त्येकं इव्याणि, शेषाणि च जीवपुङ्गवधर्मास्तिकायादीनि ते-
ष्वेव किमानीत्यतः केवलैः समयेभ्यः सकाशात् समस्तद्रव्या-
णि विशेषाधिकानि भवन्ति, न संख्यातगुणादीनि, समयकृ-
त्रापेक्षया जीवादिद्रव्याणामल्पतरत्ववदिति ।

तर्कं च-

“ एत्तो समएहितो, होति विसेसाहियाईं दव्वाइ ।
जं भया सव्वे चिय, समया दव्वाइ पत्तेयं ॥ १ ॥
सेसाई जीवपोग्गल-धम्माधम्म वराईं लूदाई ।
दव्वट्ठुयार्पे समप-सु तेण दव्वा विसेसाहिया ॥ २ ॥

नखडासमयानां कस्माद्द्रव्यत्वमेवेत्येते ? समयस्कन्धापेक्षया
प्रदेशार्थत्वापि तेषां युज्यमानत्वात् । तथाहि-यथा स्कन्धा
द्रव्यं सिद्धं, स्कन्धापर्यवरा अपि यथाप्रदेशाः सिद्धाः, एवं सम-
यस्कन्धवर्तिनः समया भवन्ति, प्रदेशाश्च इव्येति ? अत्रोच्यते-
परमाणूनामन्योऽन्यसव्यपेक्षत्वेन स्कन्धत्वं युक्तम्, अद्धासम-
यानां पुनरन्योऽन्योपक्षिता नास्ति । यतः कालसमयाः प्रत्येक-
त्वे च कालपरिमितस्कन्धजाये च वर्तमानाः प्रत्येकवृत्तय एव, त-
त्त्वमायत्वात्तस्मात्तेऽन्योऽन्यनिरपेक्षाः, अन्योऽन्यनिरपेक्षत्वाच्च
न ते वास्तवस्कन्धनिष्पादकाः, ततश्च तेषां प्रदेशार्थेति ।

उक्तं चात्र आह-“अद्धासमयाणं किं, पुण दव्वट्ठुएव नियमेणं ।
तेसिं पएसट्ठा विहु, जुज्जइ खंधं समासज्ज ॥ १ ॥
सिद्धं खंधो दव्वं, तदवयवा वि य जहा पएस सि ।
इय तव्वत्ती समया, होति पएस य दव्वं च ॥ २ ॥
भरणइ परमाणुणं, अओअवेक्ख खंधया सिद्धा ।
अद्धासमयाणं पुण, अओअवेक्खया नत्थि ॥ ३ ॥
अद्धासमया जस्मा, पत्ते पत्तेयखंधजावे य ।
पत्तेयवत्तिणो चिय, ते तेणऽओअनिरवेक्खा ” ॥ ४ ॥

अथ स्वयेभ्यः प्रदेशा अनन्तगुणा इति । एतत्कथम् ? उच्यते-
अज्ञासमयउच्येभ्यः आकाशप्रदेशानामनन्तगुणत्वात् । ननु के-
नप्रदेशानां कालसमयानां च समानेऽप्यनन्तत्वे किं कारणमा-
भित्याकाशप्रदेशा अनन्तगुणाः, कालसमयाश्च तदनन्तभाग-
यन्तिन इति ? उच्यते-एकस्यामनाद्यपर्यवसितायामाकाशप्रदे-
शभ्रमणमैकैकप्रदेशानुसारतस्तिर्यगायतभेदीनां कल्पनेन ता-
ज्योऽपि कैकैकप्रदेशानुसारणैवोद्भावाभायतभेदीविरचनेन
आकाशप्रदेशघनो निष्पद्यते, कालसमयभेदयोः तु सैव भेदी
भवति, न पुनर्धनः, ततः कालसमयाः स्तोका भवन्तीति ।

इह गाथा-

“ एतो सव्यपस्ता-ऽणतगुणा अप्यपस्त-ऽणतत्वा ।
स-वागासमणतं, जेण (जणिदेहि पणत्तं ॥ १ ॥
आह समेऽणतत्त-स्मि केत्तकाणां किं पुण निमित्तं ? ।
अणियं समनंतगुणं, काळो-यमणंतभागम्मि ॥ २ ॥
अणइ नभसेदोप, अणाइयाप अपज्जवसियाप ।
निष्फज्जइ स्मि पणो, न उ काले तेण सो घोषो ” ॥ ३ ॥
प्रदेशेभ्योऽनन्तगुणाः पर्याया इत्येतद्भावनार्थं गाथा-
“ एतो य अणतगुणा, पज्जाया जेण नहपपसम्मि ।
एकैकम्मि अणता, अगुवमह पज्जवा भणिया ” ॥ १ ॥ इति ।
भ० २५ श० ३ व० । गतं जीवद्वारम् ।

(१५) [ज्ञानद्वारम्] ज्ञानिनामल्पबहुत्वम्-

एषमि णं भंते ! जीवाणं आजिनिबोदियणाणीणं सुय-
णाणीणं ओहिणाणीणं मणपज्जवणाणीणं केवलणा-
णीणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा ४ ? । गोयमा ! स-
व्वत्थोवा मणपज्जवणाणी, ओहिणाणी असं०, आजिणि-
बोदियणाणी सुयणाणी दोवि तुह्मा विसेसाहिया, केवल-
णाणी अणंतगुणा ।

सर्वस्तोका मनःपर्यवज्ञानिनः, संयतानामेवामर्थीष्व्याविज्ञ-
प्रज्ञातानां मनःपर्यवज्ञानसंज्ञवात् । तेभ्योऽसंख्येयगुणा अव-
धिज्ञानिनः, नैरयिकनिर्यकुपञ्चन्द्रियमनुष्यदेवानामप्यधिज्ञान-
संज्ञवात् । तेभ्यः आजिनिबोधिज्ञानिनः भुतज्ञानिनश्च विशे-
षाधिकाः, संकितिर्यकुपञ्चन्द्रियमनुष्याणमेषाधिज्ञानविकल्पा-
नामपि केवाञ्छिदाभिनिबोधिकभुतज्ञानमात्रम् । स्वस्थाने तुल्ये
ऽपि परस्परं तुल्याः । “ जत्थ मइनाणं तत्थ सुअनाणं, जत्थ सुय-
माणं तत्थ मइनाणं ” इति यचनात् । तेभ्यः केवलज्ञानिनोऽनन्त-
गुणाः, सिद्धानामनन्तत्वात् । उक्तं हि ज्ञानिनामल्पबहुत्वम् ।

इदानीं प्रतिपक्षभूतानामज्ञानिनामल्पबहुत्वमाह-

एषमि णं भंते ! जीवाणं मइअसाणीणं सुयअसाणीणं
विजंगनाणीणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा ४ ? । गोयमा !
सव्वत्थोवा जीवा विभंगनाणी, मइअसाणी सुयअसाणी
दोवि तुह्मा अणंतगुणा ।

सर्वस्तोका विभङ्गज्ञानिनः, कतिपयानामेव नैरयिकदेवतित्यकु-
पञ्चन्द्रियमनुष्याणां विभङ्गभावात् । तेभ्यो मत्यज्ञानिनः भुताज्ञा-
नितोऽनन्तगुणाः, वनस्पतीनामपि मत्यज्ञानभुताज्ञानभावात् ।
स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः । “ जत्थ मइअसाणं तत्थ सुयअ-
साणं, जत्थ सुयअसाणं तत्थ मइअसाणं ” इति यचनात् ।

१६१

संप्रत्युभयेषां ज्ञानाज्ञानिनामल्पबहुत्वमाह-

एषमि णं भंते ! जीवाणं आजिनिबोदियणाणीणं सु-
यणाणीणं ओहिणाणीणं मणपज्जवणाणीणं केवलणा-
णीणं मतिअसाणीणं सुयअसाणीणं विभंगनाणीणं य-
कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा
जीवा मणपज्जवणाणी, ओहिणाणी असंखिज्जगुणा,
आजिनिबोदियणाणी सुयणाणी य दोवि तुह्मा विसेसाहि-
या, विजंगनाणी असंखेज्ज०, केवलणाणी अणंतगुणा,
मइअसाणी सुयअसाणी य दोवि तुह्मा अणंतगुणा ।

सर्वस्तोका मनःपर्यवज्ञानिनः, संयतानामेवामर्थीष्व्याविज्ञ-
प्रज्ञातानां मनःपर्यवज्ञानसंज्ञवात् । तेभ्योऽसंख्येयगुणा अधिज्ञा-
निनः, तेभ्यः आजिनिबोधिज्ञानिनः भुतज्ञानिनश्च विशेषाधि-
काः, स्वस्थाने तु ह्यवपि परस्परं तुल्याः । अत्र ज्ञातना प्रांग-
वोक्ता । तेभ्योऽसंख्येयगुणा विभङ्गज्ञानिनः, यस्मात्सुरगतौ
निरयगतौ च सम्यग्दृष्टिभ्यो मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः पश्य-
न्ते, देयनैरयिकाश्च सम्यग्दृष्टयोऽधिज्ञानिनो मिथ्यादृष्टयो
विजङ्गज्ञानिन इत्यसंख्येयगुणाः, तेभ्यः केवलज्ञानिनोऽनन्तगु-
णाः, सिद्धानामनन्तत्वात् । तेभ्यो मत्यज्ञानिनः भुताज्ञानि-
नानन्तगुणाः, वनस्पतिकारिकाणां सिद्धेभ्योऽप्यनन्तत्वात् ;
तेषां च मत्यज्ञानिभुताज्ञानित्वात् । स्वस्थाने तु ह्यवपि परस्परं
तुल्याः । गतं ज्ञानद्वारम् । प्रज्ञा० ३ पद । भ० । जी० । कर्म० ।

इदानीं ज्योतिष्कानामल्पबहुत्वमाह-

एतेसि णं भंते ! चंदिमसूरिअगदणवस्वत्ततारावणं
कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुह्मा वा विसे-
साहिया वा ? । गोयमा ! चंदिमसूरिआ दुवे तुह्मा सव्व-
त्थोवा, एक्खत्ता संखेज्जगुणा, गद्दा संखेज्जगुणा, ता-
रारूवा संखेज्जगुणा ॥

(एतेसि णमित्यादि) एतेषामनन्तरोक्तानां, प्रत्यक्षप्रमाणगोचराणां
वा, भद्रम् ! चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रताराकृपाणां कतरं कतरंभ्योऽस्याः
स्तोकाः । वाऽत्र विकल्पसमुच्चयार्थे । कतरं कतरंभ्यो बहुका वा
कतरंभ्यस्तुल्या वा, अत्र विभक्तिपरिणामेन तृतीया व्याख्येया ।
कतरं कतरंभ्यो विशेषावेति ? गौतम ! चन्द्रसूर्या एते द्वयेऽपि
परस्परं तुल्याः, प्रतिद्वीपं प्रति समुद्रे चन्द्रसूर्याणां समसंख्या-
कत्वात् । शेषेभ्यो ग्रहादिभ्यः सर्वेऽपि स्तोकाः, तेभ्यो नक्षत्राणि
संख्येयगुणानि, अष्टार्यशतगुणत्वात् । तेभ्योऽपि ग्रहाः संख्ये-
यगुणाः, सातिरेकत्रिगुणत्वात् । तेभ्योऽपि ताराकृपाणि संख्ये-
यगुणानि, प्रज्ञतकोटाकाटिगुणत्वादिनि । ज० ७ वत्त० । ज्ञानप-
र्यायाणामल्पबहुत्वम् । ज० ८ श० २ उ० । “ सव्वत्थोवा नाणी,
अणाणी अणंतगुणा ” । जी० १ प्रति० । असंख्यावरनासना-
स्थावराणामल्पबहुत्वम्-“ अप्पाबहुं सव्वत्थोवा तस्मा, एतस्मा
योथावरा अणंतगुणा ” । जी० २ प्रति० । (निर्ग्रन्थानां पुलाकादी-
नामल्पबहुत्वं ‘ निर्ग्रन्थ ’ शब्दे वक्ष्यते)

(१६) [दर्शनद्वारम्] दर्शनिनामल्पबहुत्वम्-

एषमि णं जंते ! जीवाणं चक्खुदंसणीणं अचक्खुदंस-
णीणं ओहिदंसणीणं केवलदंसणीणं य कयरे कयरेहिं-

तो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सञ्चत्योवा जीवा ओ-
हिदंमणी, चक्खुदंमणी असंखजगुणा, केवलदंमणी
अणंतगुणा, अचक्खुदंमणी अणंतगुणा ॥

सर्वस्तोका अवधिदर्शनिनः, देशनैरयिकाणां कनिष्यानां च
संक्षिपञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्याणामवधिदर्शनभावात् । तेभ्यश्च-
दर्शनिनोऽसंख्ययगुणाः, सर्वेषां देवनैरयिकगर्भजमनुष्याणां सं-
क्षितिर्यक्पञ्चेन्द्रियाणां चतुरिन्द्रियाणां च असंक्षितिर्यक्पञ्चे-
न्द्रियाणां चक्षुर्दर्शनभावात् । तेभ्यः केवलदर्शनिनोऽनन्तगुणाः,
सिद्धानामनन्तत्वात् । तेभ्योऽचक्षुर्दर्शनिनोऽनन्तगुणाः, वनस्प-
तिकायिकानां सिद्धेभ्योऽप्यनन्तत्वात् । गतं दर्शनद्वारम् । प्रका०
३ पद । कर्म० । जी० ।

(१९) [दिग्धारम्] दिगनुपातेन जीवानामल्पबहुत्वम्—

दिमाणुवाएणं सञ्चत्योवा जीवा पञ्चच्छिमेणं, पुरच्छि-
मेणं विसेसाहिया, दाहिणेणं विसेसाहिया, उत्तरेणं विसे-
साहिया ।

इह दिशः प्रथमे आचारारण्येऽङ्गे अनेकप्रकारा व्यावर्णिनाः,
नवह क्षेत्रदिशः प्रतिपत्तव्याः, तासां नियतत्वात् । इतरासां च
प्रायेऽनवस्थितत्वाद्गुणयोगित्वाच्च, क्षेत्रदिशां च प्रभवस्मिन्-
ग्लोकमध्यगतादृष्टप्रदेशाद् रुचकाद् । यत् उक्तम्—“अदृष्टपक्षो
रयगो, निरियलोयस्स मल्लिभ्याग्गिम् । एस्स पभचो दिसाणं,
एस्सेव भवे अणुदिसाणं ” ॥ १ ॥ इति दिशामनुपातो दिगनुस-
रणं, तेन दिशोऽधिकृत्यति तात्पर्यार्थः । सर्वस्तोका जीवाः
पश्चिमेन पश्चिमायां दिशि । कथमिति चेत् ?, उच्यते—इदं ह्यल्प-
बहुत्वं बाह्यगतधिकृत्य दृष्टव्यं, न सूक्ष्माणां, सर्वज्ञोकापक्षानां
प्रायः सर्वत्राऽपि समत्वात् । बाह्येष्वपि मध्ये सर्वबहुधा वन-
स्पतिकायिकाः, अनन्तसंख्यातया तेषां प्राप्यमाणत्वात् । ततो
यत्र ते बहवः तत्र बहुत्वं जीवानां, यत्र त्वलपे तत्राल्पत्वम् । वन-
स्पतयश्च तत्र बहवो यत्र प्रजृता अपि—“जत्थ जत्तं तत्थ वणं”
इति वचनात् । तत्रावश्यं पनकशैवालादीनां भावात् । ते च
पनकशैवालादयो बाह्यरनामकमोदये यत्तेमाना अपि अन्य-
न्तसूक्ष्मावगाहनत्वाद्तिप्रभृतपिण्डीभावाच्च सर्वत्र सन्तोऽपि
न चक्षुषा ग्राह्याः । तथा चोक्तमनुयोगद्वारेण—“तेणं बाल-
ग्गा सुहुमपणगजीवस्स सरीरेगाहणाहिंतो असंखजगुणा”
इति । ततो यत्रापि नैते दृश्यन्ते तत्रापि ते सन्तीति प्रतिप-
त्तव्याः । आह च मुञ्जटीकाकारः—इह सर्वबहवो वनस्प-
तय इतिकृत्वा यत्र ते सन्ति तत्र बहुत्वं जीवानां, तेषां च बहु-
त्वम् “जत्थ आउकाओ तत्थ नियमा वणस्सङ्काया” इति ।
“पणगसेवालहढाई बायरा वि होंति, सुहुमा आणागिउभा न-
चक्खणा” इति । उदकं च प्रजृते समुद्रेषु द्वीपद्विगुणवि-
ष्कम्भात् । तेष्वपि च समुद्रेषु प्रत्येक प्राचीप्रतीचीदिशोर्यथा-
क्रमेण चन्द्रसूर्यद्वीपाः, यावान् च प्रदेशे चन्द्रसूर्यद्वीपा अवगाढा-
स्तायत्युदकाभावः, उदकाभावाच्च वनस्पतिकायिकाभावः, के-
वलं प्रतीच्यां दिशि लवणसमुद्राधिपसुस्थननामदेवावासप्रभृतां
गौतमद्वीपो लवणसमुद्रेऽन्यधिको वर्तते, तत्र च उदकाभा-
वाच्च वनस्पतिकायिकानामभावात् । सर्वस्तोका जीवाः पश्चिमायां
दिशि, तेभ्यो विशेषाधिकाः पूर्वस्यां दिशि, तत्र हि गौतमद्वीपो
न विद्यते, ततस्तावता विशेषणाधिका भवन्त्यतिरिच्यन्ते, ते
न्योऽपि दक्षिणस्यां दिशि विशेषाधिकाः, यतस्तत्र चन्द्रसूर्यद्वीपा

न विद्यन्ते, तद्भावात्तत्रोदकं प्रजृते, तस्याप्युदकाच्च वनस्पतिका-
यिका अपि प्रजृता इति विशेषाधिकाः, तेभ्योऽप्युदीच्यां दिशि
विशेषाधिकाः । किं कारणमिति चेत् ?, उच्यते—उदीच्यां हि
दिशि संख्येययोजनेषु द्वीपेषु मध्ये कस्मिंश्चिद् द्वीपे आयामवि-
ष्कम्भाज्यां संख्येययोजनकोटाकांतिप्रमाणं मानसं नाम सरः स-
मस्ति, ततो दक्षिणदिगपेक्षया अस्यां प्रजृतमुदकम्, उदकबाहु-
ल्याच्च प्रभृता वनस्पतयः, प्रभृता द्वीन्द्रियाः शब्दादयः, प्रजृता-
स्तटस्रगङ्गादिकलेवराभिताः श्रीन्द्रियाः पिपीलिकादयः, प्र-
भृताः पद्मादिषु चतुरिन्द्रिया जम्बरादयः, प्रजृताः पञ्चेन्द्रिया
मत्स्यादयः, इति विशेषाधिकाः ॥

इदानीं विशेषेण तदाह—

दिमाणुवाएणं सञ्चत्योवा पुढविकाइया दाहिणेणं, उत्त-
रेणं विसेसाहिया, पुरिच्छिमेणं विसेसाहिया, पञ्चच्छिमेणं
विसेसाहिया । दिसाणुवाएणं सञ्चत्योवा आउकाइया पञ्च-
च्छिमेणं, पुरिच्छिमेणं विसेसाहिया, दाहिणेणं विसेसाहि-
या, उत्तरेणं विसेसाहिया । दिमाणुवाएणं सञ्चत्योवा तेउ-
काइया दाहिणुत्तरेणं, पुरिच्छिमेणं विसेसाहिया, पञ्चच्छिमेणं
विसेसाहिया । दिमाणुवाएणं सञ्चत्योवा वाउकाइया पुर-
च्छिमेणं, पञ्चच्छिमेणं विसेसाहिया, दाहिणेणं विसेसाहिया,
उत्तरेणं विसेसाहिया ॥

दिगनुपातेन दिगनुसारणं, दिशोऽधिकृत्यति जायः । पृथिवी-
कायिकाभ्यस्तमानाः सर्वस्तोकाः दक्षिणस्यां दिशि । कथमि-
ति चेत् ?, उच्यते—इह यत्र घनं तत्र बहवः पृथिवीकायिकाः,
यत्र सुषिरं तत्र स्तोकाः, दक्षिणस्यां दिशि बहूनि भवनपतीनां भ-
वनानि, बहवो नरकावासास्ततः सुषिरप्राभृत्यसंभवात्, सर्व-
स्तोका दक्षिणस्यां दिशि पृथिवीकायिकाः । तत्र उत्तरस्यां दि-
शि विशेषाधिकाः, यत्र उत्तरस्यां दिशि दक्षिणदिगपेक्षया
स्तोकानि जवनानि, स्तोका नरकावासास्ततो घनप्राप्त्यसं-
भवाद् बहवः पृथिवीकायिका इति विशेषाधिकाः । तेन्योऽपि
पूर्वस्यां दिशि विशेषाधिकाः, रविशशिद्वीपानां तत्र भावात् ।
तेभ्योऽपि पश्चिमायां दिशि विशेषाधिकाः किं कारणमिति चेत् ?,
उच्यते—यावन्तो रविशशिद्वीपाः पूर्वस्यां दिशि तावन्तः पश्चि-
मायामपि, तत एव तावता साम्यम् । परं लवणसमुद्रं गौत-
मनामा द्वीपः पश्चिमायामधिकाऽस्ति, तेन विशेषाधिकाः । अत्र
पर आह—ननु यथा पश्चिमायां दिशि गौतमद्वीपोऽन्यधिकः
समस्ति, तथा तस्यां पश्चिमायां दिशि अधोलौकिकग्रामा अपि
योजनसहस्रावगाहाः सन्ति, ततः स्नातपुरितन्यायेन तत्तुल्या
एव पृथिवीकायिकाः प्राप्नुवन्ति, न विशेषाधिकाः । नैतदेवम् ।
यतोऽधोलौकिकग्रामावगाहा योजनसहस्रं, गौतमद्वीपस्य पुनः
षट्सप्तत्यधिकं योजनसहस्रमुच्चैस्त्वं, विष्कम्भस्तस्य द्वादश-
योजनसहस्राणि, यच्च मेरोरारण्याधोलौकिकग्रामेभ्योऽर्वाकु-
हीनत्वं हीनतरत्वं तत्पूर्वस्यामपि दिशि प्रभृतगतादिसम्भवात्
समानम् । ततो यद्यधोलौकिकग्रामच्छिद्रेषु बुद्ध्या गौतमद्वीपः
प्रक्षिप्यते, तथापि समधिक एव प्राप्यते, न तुल्य इति । तेन स-
मधिकेन विशेषाधिकाः पश्चिमायां दिशि पृथिवीकायिकाः । तत्तं
दिगनुपातेन पृथिवीकायिकानामल्पबहुत्वम् । इदानीमप्यायि-
कानामल्पबहुत्वमाह—(दिसाणुवाएणं सञ्चत्योवा आउकाइया

हस्यादि) सर्वस्तोका अप्पायिकाः पश्चिमायां दिशि, गौ-
तमदीपस्थाने तेषामभावात् । तेज्योऽपि विशेषाधिकाः
पूर्वस्यां दिशि, तेज्योऽपि विशेषाधिका दक्षिणस्यां दिशि,
चन्द्रसूर्यद्वीपाभावात् । तेज्योऽप्युत्तरस्यां दिशि विशेषाधिकाः,
मानसरःसद्भावात् । तेजस्कायिकानामल्पबहुत्वम्—(दिसा-
णुवाएणं सवत्थोवा तेउकाइया इत्यादि) तथा दक्षिणस्यामुत्तर-
स्यां च दिशि सर्वस्तोकाः तेजस्कायिकाः, यतो मनुष्यक्रे-
मत्त बादरास्तेजस्कायिका नान्यत्र; तथापि यत्र बहवो मनुष्याः
तत्र ते बहवो बाहुल्येन पाकारम्भसम्भवात्, यत्र त्वस्य तत्र
स्तोकाः । तत्र दक्षिणस्यां दिशि पञ्चसु प्रतेषु, उत्तरस्यां दिशि
पञ्चसु वैरावतेषु क्षेत्रस्याल्पत्वात् स्तोका मनुष्याः । तेषां स्तो-
कात्वेन तेजस्कायिका अपि स्तोकाः; अल्पपाकारम्भसम्भवात् ।
ततः सर्वस्तोका दक्षिणोत्तरयोर्दिशोः तेजस्कायिकाः; स्वस्थाने
तु प्रायः समानाः । तेज्यः पूर्वस्यां दिशि संख्येयगुणाः, क्षेत्रस्य
संख्येयगुणत्वात् । ततोऽपि पश्चिमायां दिशि विशेषाधिकाः,
अधोलौकिकग्रामेषु मनुष्यबाहुल्यत्वात् । इदानीं वायुकायिकाना-
मल्पबहुत्वम्—(दिसाणुवाएणं सवत्थोवा बाउकाइया पुर-
च्छिमेणमित्यादि) । इह यत्र युधिरं तत्र वायुर्यत्र च घनं तत्र
वायव्यभावः । तत्र पूर्वस्यां दिशि प्रजृतं घनमित्यल्पा वायव्यः,
पश्चिमायां दिशि विशेषाधिकाः, अधोलौकिकग्रामेषु सम्भवात् ।
उत्तरस्यां दिशि विशेषाधिकाः, भवननरकावासबाहुल्येन शुष-
रबाहुल्यत्वात् । ततोऽपि दक्षिणस्यां दिशि विशेषाधिकं, उत्तर-
दिगपेक्षया दक्षिणस्यां दिशि भवनानां नरकावासानां चाति-
प्रजृतत्वात् ।

तथा यत्र प्रभूता आपस्तत्र प्रभूताः पनकादयोऽनन्तकायि-
का यनस्पतयः, प्रभूताः शङ्खादयो ढान्द्रियाः, प्रभूताः पिण्डी-
भूतशैवालाद्याभिनाः कुन्दादयः त्रीन्द्रियाः, प्रभूताः पद्-
माद्याभिना जमरादयश्चतुरिन्द्रिया इति ।

इदानीं वनस्पत्यादीनामल्पबहुत्वम्—

दिमाणुवाएणं सवत्थोवा वणस्सइकाइया पञ्चच्छिमेणं,
पुरच्छिमेणं विसेसाहिया, दाहिणेणं विसेसाहिया, उत्तरे-
णं विसेसाहिया । दिसाणुवाएणं सवत्थोवा वेइंदिया पञ्च-
च्छिमेणं, पुरच्छिमेणं विसेसाहिया, दाहिणेणं विसेसाहिया,
उत्तरेणं विसेसाहिया । दिमाणुवाएणं सवत्थोवा तेइंदिया
पञ्चच्छिमेणं, पुरच्छिमेणं विसेसाहिया, दाहिणेणं विसेसा-
हिया, उत्तरेणं विसेसाहिया । एवं चउरिंदिया वि ॥

वनस्पत्यादिसूत्राणि चतुरिन्द्रियसूत्रपर्यन्तानि अप्पायिक-
सूत्रवज्रावनीयानि ।

नैरयिकाणामल्पबहुत्वम्—

दिसाणुवाएणं सवत्थोवा णेरइया पुरच्छिमपञ्चच्छिमेणं, उ-
त्तरेदाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दिसाणुवाएणं सवत्थोवा
इयणप्पजा पुढविनेरइया पुरच्छिमपञ्चच्छिमेणं, उत्तरेणं
दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दिसाणुवाएणं सवत्थोवा सक्क-
प्पजा पुढविनेरइया पुरच्छिमपञ्चच्छिमउत्तरेणं, दाहिणेणं अ-
संखेज्जगुणा । दिसाणुवाएणं सवत्थोवा णेरइया बाहुणप्प ३ ।

पुढविपुरच्छिमपञ्चच्छिमउत्तरेणं, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा ।
दिमाणुवाएणं सवत्थोवा पंकप्पजा पुढविनेरइया पुरच्छिम-
पञ्चच्छिमउत्तरेणं, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दिसाणुवाएणं
सवत्थोवा धूमप्पजा पुढविनेरइया पुरच्छिमपञ्चच्छिमउत्तरेणं,
दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दिसाणुवाएणं सवत्थोवा तमप्पभा
पुढविनेरइया पुरच्छिमपञ्चच्छिमउत्तरेणं, दाहिणेणं असंखे-
ज्जगुणा । दिसाणुवाएणं सवत्थोवा अहेसत्तमा पुढविने-
रइया पुरच्छिमपञ्चच्छिमउत्तरेणं, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा ।

नैरयिकसूत्रे सर्वस्तोकाः पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्विजाघिनो नैर-
यिकाः, पुण्यावकीर्णनरकावासानां चात्राल्पत्वात्, बहूनां प्रायः
संख्येययोजनविस्तृतत्वात् । तेज्यो दक्षिणदिग्भागविभाघिनो
संख्येयगुणाः, पुण्यावकीर्णनरकावासानां तत्र बाहुल्यत्वात्, तेषां
च प्रायोऽसंख्येययोजनविस्तृतत्वात्, कृष्णपाक्षिकाणां तस्यां
दिशि प्राचुर्येणोत्पादाच्च । तथाहि—(द्विविधा जन्तवः, शुक्रपा-
क्षिकाः, कृष्णपाक्षिकाश्च । तेषां लक्षणमिदम्—किञ्चिद्वनपुञ्जलप-
रावर्तार्द्धमात्रसंसारगस्ते शुक्रपाक्षिकाः, अधिकनरसंसारजाजि-
नस्तु कृष्णपाक्षिकाः । उक्तञ्च—‘जेसिमवसुद्धो पुग्गल-परिपट्टो सेस-
ओ य संसारो । ते सुक्कपक्खिया खलु, अहोए पुण कएहपक्क-
ओ’ ॥ १ ॥ अत एव च स्तोकाः शुक्रपाक्षिकाः, अल्पसंसारि-
णां स्तोकात्वात् । बहवः कृष्णपाक्षिकाः, प्रजृतसंसारिणामतिप्र-
चुरत्वात् । कृष्णपाक्षिकाश्च प्राचुर्येण दक्षिणस्यां दिशि समुत्प-
द्यन्ते, न शेषासु दिक्षु, तथास्याभावात् । तच्च तथास्वाभावाच्च
पूर्वाचर्यैरवयुक्तीभरुपबुद्धते । तद्यथा—कृष्णपाक्षिका दीर्घतरस-
सारजाजिन उच्यन्ते । दीर्घतरसंसारजाजिनश्च बहुपापोदया-
द्भवन्ति, बहुपापोदयाश्च क्रूरकर्माणः, क्रूरकर्माणश्च प्रायस्तथा-
स्वाजाय्यात् । तद्भवसिद्धिका अपि दक्षिणस्यां दिशि समुत्पद्य-
न्ते, न शेषासु दिक्षु । यत उक्तम्—‘पायमिह क्रूरकम्मा भवसि-
द्धिया वि दाहिणहेसु । नेरइयतिरियमणुया, सुगाइठाणसु
गच्छन्ति’ ॥ २ ॥ ततो दक्षिणस्यां दिशि बहूनां कृष्णपाक्षिका-
णामुत्पादसंभवात्, पूर्वोक्तकारणद्वयाच्च सम्भवन्ति पूर्वोत्तरप-
श्चिमदिग्भाविभ्यो ढाक्षिणात्या असंख्येयगुणाः । यथा च सा-
मान्यतो नैरयिकाणां दिग्विजागेनाल्पबहुत्वमुक्तमेवं प्रति-
पृथिव्यपि वक्तव्यम्, युक्तेः सर्वत्रापि समानत्वात् । तदेवं प्रति-
पृथिव्यपि दिग्विजागेनाल्पबहुत्वमुक्तम् ।

इदानीं समापि पृथिवीरधिकृत्य दिग्भागोनाल्पबहुत्वमाह—

दाहिणेहिंतो अहेसत्तमा पुढविनेरइहिंतो वुद्धीए त-
माए पुढवीए नेरइया पुरच्छिमपञ्चच्छिमउत्तरेणं असंखे-
ज्जगुणा, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणध्वेहिंतो तमा-
पुढविनेरइहिंतो पंचमा धूमप्पभाए पुढवीए नेरइया पुर-
च्छिमपञ्चच्छिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असं-
खेज्जगुणा । दाहिणध्वेहिंतो धूमप्पभा पुढविनेरइहिंतो
चउत्थिए पंकप्पजाए पुढवीए णेरइया पुरच्छिमपञ्चच्छि-
मउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा ।
दाहिणध्वेहिंतो पंकप्पजापुढविनेरइहिंतो तइयाए वा-
लुणप्पजाए पुढविनेरइया पुरच्छिमपञ्चच्छिमउत्तरेणं अ-

संखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणेणं हिंता
बाहुयप्पजापुढविणेणं हिंता बीयाए रुकरप्पजाए पु-
ढीए रोरइया पुरच्छिमपच्चिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा,
दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणेणं हिंता रुकरप्पमा
पुढविणेणं हिंता इमी से रयणप्पजाए पुढीए रोरइया
पुरच्छिमपच्चिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं
असंखेज्जगुणा ।

सप्तमपृथिव्यां पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्बिभाविभ्यो नैरधिकेभ्यो ये
सप्तमपृथिव्यामेव दाक्षिणात्यास्तेऽसंख्येयगुणाः, तेभ्यः षष्ठपृ-
थिव्यां तमप्रभाभिधानायां पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्बिभाविभ्यो-
ऽसंख्येयगुणाः । कथमिति चेत् ? उच्यते-इह सर्वोत्कृष्टपा-
पकारिणः सन्निपद्यन्तेऽनिर्यङ्मनुष्याः, सप्तमनरकपृथिव्या-
मुपपद्यन्ते । किञ्चिद्दीनहीनतरपापकर्मकारिणश्च षष्ठपादिषु
पृथिवीषु सर्वोत्कृष्टपापकर्मकारिणश्च सर्वस्तोकाः बहवश्च य-
थोत्तरं किञ्चिद्दीनतरादिपापकर्मकारिणः, ततो युक्तमसंख्येय-
गुणत्वं सप्तमपृथिवीदाक्षिणात्यनारकापेक्षया षष्ठपृथिव्यां पूर्वो-
त्तरपश्चिमनारकाणाम् । एवमुत्तरं षष्ठपृथिवीरप्यादिहृत्य भाव-
यितव्यम् । तेभ्योऽपि तस्यामेव षष्ठपृथिव्यां दक्षिणस्यां दिशि
नारका असंख्येयगुणाः । युक्तिरत्र प्रागेवोक्ता । तेभ्योऽपि षष्ठमपृ-
थिव्यां धूमप्रभाभिधानायां पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्बिभाविनाऽसंख्येय-
गुणाः, तेभ्योऽपि तस्यामेव षष्ठमपृथिव्यां दाक्षिणात्या असं-
ख्येयगुणाः । एवं सर्वास्तपि क्रमेण वाच्यम् ।

पञ्चभिन्नवतिरश्चामरूपबहुत्वमाह—

दिसाणुवाएणं सव्वत्थोवा पांचिदियतिरिक्खजोणिया प-
च्चिमेणं, पुरच्छिमेणं विसेसाहिया, दाहिणेणं विसेसा-
हिया, उत्तरेणं विसेसाहिया ।

इदं च तिर्य्यकपञ्चन्द्रियसूत्रमन्कायसूत्रवत् ।

मनुष्याणामरूपबहुत्वमाह—

दिसाणुवाएणं सव्वत्थोवा मणुस्सा दाहिणउत्तरेणं, पु-
रच्छिमेणं संखेज्जगुणा, पच्चिमेणं विसेसाहिया ।

सर्वस्तोका मनुष्या दक्षिणस्यामुत्तरस्यां च, पञ्चानां जरतके-
षाणां पञ्चानामेरावतकषाणामत्यल्पत्वात् । तेभ्यः पूर्वस्यां दिशि
संख्येयगुणाः, क्षेत्रस्य संख्येयगुणत्वात् । तेभ्योऽपि पश्चिमायां
दिशि विशेषाधिकाः, स्वभावत एवाधोर्लौकिकग्रामेषु मनुष्य-
बाहुल्यभावात् ।

भवनवासिनामरूपबहुत्वमाह—

दिसाणुवाएणं सव्वत्थोवा जवणवासी देवा पुरच्छिम-
पच्चिमेणं, उत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखे-
ज्जगुणा ॥

सर्वस्तोका जवनवासिनो देवाः, पूर्वस्यां पश्चिमायां च दिशि
तत्र भवनानामल्पत्वात् । तेभ्य उत्तरदिग्भाविनाऽसंख्येयगुणाः,
स्थस्थानतया तत्र भवनानां बाहुल्यात् । तेभ्योऽपि दक्षिणदिग्भा-
विनाऽसंख्येयगुणास्तत्र भवनानामतीव बाहुल्यात् । तथाहि-
निकाये २ खत्वारि खत्वारि जवनशतसहस्राण्यर्थाव्ययन्ते, कृ-
ष्णपाक्षिकाश्च बहवस्तत्रोत्पद्यन्ते, ततो जवन्यसंख्येयगुणाः ।

व्यन्तराणामरूपबहुत्वमाह—

दिसाणुवाएणं सव्वत्थोवा वाणमंतरा देवा पुरच्छिमेणं,
पच्चिमेणं विसेसाहिया, उत्तरेणं विसेसाहिया, दाहिणेणं
विसेसाहिया ।

व्यन्तरसूत्रे प्रावना-यत्र शुषिरं तत्र व्यन्तराः प्रखरन्ति, यत्र
घनं तत्र न । ततः पूर्वस्यां दिशि घनत्वात् स्तोका व्यन्तराः । ते-
भ्योऽपरस्यां दिशि विशेषाधिकाः, अधोर्लौकिकग्रामेषु शुषिर-
सम्भवात् । तेभ्योऽप्युत्तरस्यां दिशि विशेषाधिकाः, स्थस्था-
नतया नगरावासबाहुल्यात् । तेभ्योऽपि दक्षिणस्यां दिशि वि-
शेषाधिकाः, अतिप्रभूतनगरावासबाहुल्यात् ।

ज्योतिष्काणामरूपबहुत्वमाह—

दिसाणुवाएणं सव्वत्थोवा जोहमिया देवा पुरच्छिमपच्चि-
मेणं, दाहिणेणं विसेसाहिया, उत्तरेणं विसेसाहिया ॥

तथा सर्वस्तोका ज्योतिष्काः, पूर्वस्यां पश्चिमायां च दिशि
चन्द्रादित्यर्क्षपेयूषानकल्पेषु कतिपयानामेव तेषां भावात् । ते-
भ्योऽपि दक्षिणस्यां दिशि विशेषाधिकाः, विमानबाहुल्यात्, कृ-
ष्णपाक्षिकाणां दक्षिणदिग्भाविन्याम् । तेभ्योऽप्युत्तरस्यां दिशि
विशेषाधिकाः, यतो मानसे सरसि बहवो ज्योतिष्काः क्रीडा-
स्थानमिति क्रीडनव्यापृताः नित्यमासते । मानससरसि च ये म-
त्स्यादयो जलचरास्ते आसन्नविमानदर्शनतः समुत्पन्नजातस्मर-
णात् किञ्चिद्भूतं प्रतिपद्याऽनशनादि च कृत्वा कृतनिदानास्तत्रो-
त्पद्यन्ते । ततो जवनबौत्तराहा दाक्षिणात्येभ्यो विशेषाधिकाः ।

वैमानिकानामरूपबहुत्वमाह—

दिसाणुवाएणं सव्वत्थोवा देवा सोहम्मे कप्पे पुरच्छिम-
पच्चिमेणं, उत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं विसेसा-
हिया । दिसाणुवाएणं सव्वत्थोवा देवा ईसाणे कप्पे पुर-
च्छिमपच्चिमेणं, उत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं
विसेसाहिया । दिसाणुवाएणं सव्वत्थोवा देवा सणकुमारे
कप्पे पुरच्छिमपच्चिमेणं, उत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहि-
णेणं विसेसाहिया । दिसाणुवाएणं सव्वत्थोवा देवा माहिंदे
कप्पे पुरच्छिमेणं पच्चिमेणं, उत्तरेणं असंखेज्जगुणा,
दाहिणेणं विसेसाहिया । दिसाणुवाएणं सव्वत्थोवा बंज-
लोए कप्पे देवा पुरच्छिमपच्चिमेणं, दाहिणेणं अ-
संखेज्जगुणा । दिसाणुवाएणं संतए कप्पे देवा पुरच्छिमप-
च्चिमेणं, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दिसाणुवाएणं
सव्वत्थोवा देवा महासुके कप्पे पुरच्छिमपच्चिमेणं, दाहिणेणं
असंखेज्जगुणा । दिसाणुवाएणं सव्वत्थोवा देवा सहस्सारे कप्पे पुरच्छिमपच्चिमेणं, दाहिणेणं
असंखेज्जगुणा । तेण परं बहुममोववक्कणा समणाउसो ।

तथा सौधमे कल्पे सर्वस्तोकाः पूर्वस्यां पश्चिमायां च दिशि
वैमानिका देवाः, यतो वाय्वावलिकाप्रविष्टानि विमानानि तानि
अतस्तस्यपि दिक्षु तुल्यानि, यानि पुनः पुष्पावकीर्णानि तानि
प्रभूतानि असंख्येययाजनविस्तृतानि, तानि च दक्षिणस्यामुत्त-
रस्यां दिशि, नान्यत्र, ततः सर्वस्तोकाः पूर्वस्यां पश्चिमायां च
दिशि । तेभ्य उत्तरस्यां दिशि असंख्येयगुणाः, पुष्पावकीर्णवि-

मानानां बाहुल्यादसंख्येययोजनविस्तृतत्वाच्च । तेज्योऽपि दक्षिणस्यां दिशि विशेषाधिकाः, कृष्णपाक्षिकाणां प्राचुर्येण तत्र गमनात् । एवमीशानसनत्कुमारमाहेन्द्रकल्पसूत्रायाम् भावनीयानि । अल्लोकाकल्पे सर्वस्तोकाः पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्भाविनो देवाः, यतो बहवः कृष्णपाक्षिकास्तिर्यग्योनयो दक्षिणस्यां दिशि समुत्पद्यन्ते । शुक्रपाक्षिकाः पुनः पूर्वोत्तरपश्चिमासु, शुक्रपाक्षिकाश्च स्तोका इति पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्भाविनः सर्वस्तोकाः । तेभ्यो दक्षिणस्यां दिशि असंख्येयगुणाः, कृष्णपाक्षिकाणां बहूनां तत्रोत्पादात् । एवं लाम्तकशुकसहस्रारसूत्रायामपि जावनीयानि । आनतादिषु पुनर्मनुष्या एवोत्पद्यन्ते, तेन प्रतिकल्पं प्रतिप्रैष्यकं प्रत्यनुत्तरविमानं चतसृषु दिक्षु प्रायो बहुसमा वेदितव्याः । तथा चाऽऽह—“ तेण परं बहुसमावचनगा समणोऽसो ” इति ॥

इदानीं सिद्धानामल्पबहुत्वमाह—

दिसाणुवाएणं सव्वत्थोवा सिद्धा दाहिणउत्तरेणं, पुरेच्छिमेणं संखेज्जगुणा, पच्चच्छिमेणं विसेसाहिया ॥

सर्वस्तोकाः सिद्धाः दक्षिणस्यामुत्तरस्यां च दिशि । कथमिति चेत् ? उच्यते—इह मनुष्या एव सिद्ध्यन्ति नान्ये, मनुष्या अपि सिद्ध्यन्तो येष्वकाशप्रदेशेष्विह चरमसमये अवगाढास्तेष्वेकाकाशप्रदेशेष्वधोमपि गच्छन्ति, तेष्वेव चोपययतिष्ठन्ते, न मनागपि एकं गच्छन्ति, सिद्ध्यन्ति च, तत्र दक्षिणस्यां दिशि पञ्चसु भरतेश्वरस्य दिशि पञ्चस्यैरायनेषु मनुष्या अल्पाः, क्षेत्रस्याल्पत्वात् । सुषमसुषमादौ च सिद्धेरभावादिति । तद्वैवर्धसिद्धाः सर्वस्तोकाः, तेभ्यः पूर्वस्यां दिशि संख्येयगुणाः, पूर्वोत्तरदिग्भाविनां प्रत्येकशरीरिणां च शेषजीवापेक्षयाऽतिरिक्ताकत्वात् । ततो नोपरीता नाभपरीता अनन्तगुणाः, उभयप्रतिषेधवृत्ताच्च सिद्धाः, ते चानन्ता इति । तेज्योऽपरीता अनन्तगुणाः, कृष्णपाक्षिकाणां साधारणधनस्पतीनां वा सिद्धेभ्योऽप्यनन्तगुणत्वात् । गतं परीतद्वारम् ।

बदेवा, उवरिमगेवेज्जा भावदेवा संखेज्जगुणा, माज्जिमगेवेज्जा संखेज्जगुणा, हेडिमगेवेज्जा संखेज्जगुणा, अच्चुयकप्पे देवा संखेज्जगुणा, जाव आणतकप्पे भावदेवा । एवं जहा जीवाभिगमे तिविह देवपुरिः अप्पाबहुयं जाव जांसिया जावदेवा असंखेज्जगुणा ॥

(जहा जीवाभिगमे तिविहे इत्यादि) इह च “ तिविहे ति ” विविधजीवाधिकार इत्यर्थः । देवपुरुषाणामल्पबहुत्वमुक्तं तथेहापि वाच्यम् । म० १२ श० ६ उ० । (तच्च २८ अधिकारं वेदद्वारे बध्यते) (निगोद्विषकं ‘ निगोद ’ शब्दे दर्शयिष्यते) (कायादिपरिचारकाणामल्पबहुत्वं ‘ परिचारणा ’ शब्दे निरूपयिष्यते)

(१०) [परीतद्वारम्] परीतापरीतनोपरीतानामल्पबहुत्वम्—
एएसि णं जंते ! जीवाणं परिताणं अपरिताणं नोपरिताणं नोअपरिताणं य कयरे कयरेहिं तो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा परिता, नोपरिता नोअपरिता अणतगुणा, अपरिता अणतगुणा ।

इह परीता द्विविधाः—भवपरीताः, कायपरीताश्च । तत्र भवपरीता येषां किञ्चिद्भागाऽपार्कपुद्गलपरावर्तमानसंसारः ; कायपरिताः प्रत्येकशरीरिणः, तत्र उज्जयेऽपि परीताः सर्वस्तोकाः, शुक्रपाक्षिकाणां प्रत्येकशरीरिणां च शेषजीवापेक्षयाऽतिरिक्ताकत्वात् । ततो नोपरीता नाभपरीता अनन्तगुणाः, उभयप्रतिषेधवृत्ताच्च सिद्धाः, ते चानन्ता इति । तेज्योऽपरीता अनन्तगुणाः, कृष्णपाक्षिकाणां साधारणधनस्पतीनां वा सिद्धेभ्योऽप्यनन्तगुणत्वात् । गतं परीतद्वारम् ।

(११) [पर्याप्तद्वारम्] पर्याप्तापर्याप्तनोपर्याप्तानामल्पबहुत्वम्—

एएसि णं जंते जीवाणं पज्जत्ताणं अपज्जत्ताणं नोपज्जत्ताणं नोअपज्जत्ताणं य कयरे कयरेहिं तो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा नोपज्जत्ता नोअपज्जत्ता, अपज्जत्ता अणतगुणा, पज्जत्ता संखेज्जगुणा ।

सर्वस्तोका नोपर्याप्तका नोअपर्याप्तकाः, उभयप्रतिषेधवृत्तिर्ना हि सिद्धाः, ते चापर्याप्तकादिभ्यः सर्वस्तोका इति । तेज्योऽपर्याप्तका अनन्तगुणाः, साधारणधनस्पतिकाधिकानां सिद्धेभ्योऽनन्तगुणानां सर्वकालमपर्याप्तत्वेन ग्रह्यमानत्वात् । तेभ्यः पर्याप्ताः संख्येयगुणाः, इह सर्वबहवो जीवाः सूक्ष्माः, सूक्ष्माश्च सर्वकालमपर्याप्तैः पर्याप्ताः संख्येयगुणाः, इति संख्येयगुणा उक्ताः । गतं पर्याप्तद्वारम् । प्रज्ञा० ३ पद ।

(२०) [पुद्गलद्वारम्] पुद्गलानां क्षेत्रानुपातादिभिरल्पबहुत्वमाह—

सेत्ताणुवाएणं सव्वत्थोवा पोम्मन्ना तेसुक्के, उह्लोयतिरियलोए अणंतगुणा, अह्लोयतिरियलोए विसेसाहिया, निरियलोए असंखेज्जगुणा, उह्लोए असंखिज्जगुणा, अह्लोलोए विसेसाहिया ॥

इदमल्पबहुत्वं पुद्गलानां कव्यार्थत्वमङ्गीकृत्य व्याख्येयम्, तथा लभ्यमाणात् । तत्र क्षेत्रानुपातेन क्षेत्रानुसारेण चिन्त्यमानाः पुद्गलाः त्रैलोक्ये त्रैलोक्यसंस्पर्शिनः सर्वस्तोकाः, सर्वस्तोकानि त्रैलोक्यव्यापीनिति पुद्गलद्रव्याणीति भावः । यस्मात्प्रमाणात्—
यथा एव त्रैलोक्यव्यापिनस्तं चालयति इति । तेभ्यः कञ्चिन्नोक्तं—

त्रय्यदेवादीनाम्—

एएसि णं जंते ! जवियदव्वदेवाणं णरदेवाणं जाव जावदंवाणं य कयरे कयरेहिं तो जाव विसेसाहिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा णरदेवा, देवाहिदेवा संखेज्जगुणा, धम्मदेवा संखेज्जगुणा, जवियदव्वदेवा असंखेज्जगुणा, भावदेवा असंखेज्जगुणा ॥

भरतेश्वरस्य प्रत्येकं द्वादशानामेव तेषामुत्पत्तेर्विजयेषु च वासुदेवसम्भवात्, सर्वेष्वेकदाऽनुत्पत्तेरिति । (देवाहिदेवा संखेज्जगुणं ति) भरतादिषु प्रत्येकं तेषां च कर्तृभ्यो द्विगुणतयोत्पत्तेर्विजयेषु च वासुदेवोपेत्यप्यनुत्पत्तेरिति । (धम्मदेवा संखेज्जगुणं ति) साधुनामेकदाऽपि कोटिसहस्रपृथक्त्वसद्भावादिति । (भवियदव्वदेवा असंखेज्जगुणं ति) देशविरतादीनां देवगतिगमिनामसंख्यातत्वात् । (भावदेवा असंखेज्जगुणं ति) स्वकल्पैव तेषामतिबहुत्वादिति ।

अथ जावदेवविशेषाणां भवनपत्यादीनामल्पबहुत्वप्रकरणमाह—

एएसि णं जंते ! जावदेवाणं जवणवासंणं बाणमंतराणं जोंसियाणं वेमाणियाणं सोहम्मगाणं, जाव अच्चुयगाणं नेवेज्जगाणं अणुत्तरोववाइयाणं य कयरे कयरेहिं तो जाव विसेसाहिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा अणुत्तरोववाइयाणा-

यंग्लोके अनन्तगुणाः, यतस्तिर्यग्भोक्तस्य यत्सत्त्वापरितनमेकप्रदेशिकं प्रतरं यत्तत्त्वोर्ध्वभोक्तस्य सत्त्वापरितनमेकप्रदेशिकं प्रतरमेतत् चे अपि प्रतरं ऊर्ध्वभोक्तस्य यंग्लोके उच्यते । ते चानन्ताः संख्येयप्रदेशिकाः, अनन्ता असंख्येयप्रदेशिकाः, अनन्ता अनन्तप्रदेशिकाः, स्कन्धाः स्पृशन्तीति द्रव्याधनं । अनन्तगुण । तेभ्योऽधोभोक्तस्य भोक्ते प्रागुक्तप्रकारेण प्रतरद्वयरूपे विशेषाधिकाः, क्षेत्रस्य आयामविष्कम्भाभ्यां मनसो विशेषाधिकत्वात् । तेभ्यस्तिर्यग्भोक्ते असंख्येयगुणाः, क्षेत्रस्याऽसंख्येयगुणत्वात् । तेभ्य ऊर्ध्वभोक्ते असंख्येयगुणाः, यतस्तिर्यग्भोक्ते त्रादूर्ध्वभोक्ते त्रयसंख्येयगुणमिति । तेभ्योऽधोभोक्ते विशेषाधिकाः, ऊर्ध्वभोक्ते त्रयभोक्तस्य विशेषाधिकत्वात् । देशानसत्तरजुप्रमाणो ऊर्ध्वभोक्तः, समधिकसत्तरजुप्रमाणस्त्वधोभोक्तः ।

संप्रति दिगनुपातेनाल्पबहुत्वमाह—

दिसाण्वाणं सञ्चयोवा पोग्गसा उहुदिसाए, अहोदिसाए विसेमाहिया, उत्तरपुरच्छिमेणं दाहिणपञ्चच्छिमेणं य दोवि तुल्ला असंखेज्जगुणा, दाहिणपुरच्छिमेणं उत्तरपञ्चच्छिमेणं य दोवि तुल्ला विसेमाहिया, पुरच्छिमेणं असंखेज्जगुणा, पञ्चच्छिमेणं विसेमाहिया, दाहिणेणं विसेमाहिया, उत्तरं विसेमाहिया ।

दिगनुपातेन दिगनुसारेण चिन्त्यमानाः पुद्गलाः सर्वस्तोका ऊर्ध्वदिशि, इह रत्नप्रभासमञ्जुमिनलमेकमध्ये अष्टप्रादेशिका रक्वकस्तस्माद्विनिर्गताश्चतुःप्रदेशाः, ऊर्ध्वा दिक् वायव्योक्तान्तः । ततस्तत्र सर्वस्तोकाः पुद्गलाः, तेभ्योऽधोदिशि विशेषाधिकाः, अधोदिगपि रक्वकादेश प्रभवति । चतुःप्रदेशा वायव्योक्तान्तस्ततस्तस्याविशेषाधिकत्वात् । तत्र पुद्गला विशेषाधिकाः, तेभ्य उत्तरपूर्वस्यां दक्षिणपश्चिमायां च प्रत्येकमसंख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः सन्तस्ते हे अपि दिशो रक्वकाद्विनिर्गते मुक्तावलिमंथिने तिर्यग्भोक्तान्तमधोभोक्तान्तमूर्ध्वभोक्तान्तं पर्यवसिते, तेन क्षेत्रस्याऽसंख्येयगुणात्वात् तत्र पुद्गला असंख्येयगुणाः, क्षेत्रं तु स्वस्थाने सममिति । पुद्गला अपि स्वस्थाने तुल्याः, तेभ्योऽपि दक्षिणपूर्वस्यामुत्तरपश्चिमायां च प्रत्येक विशेषाधिकाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः । कथं विशेषाधिका इति चेत् ? उच्यते—इह सौमनसगन्धमादनेषु सम सप्त कूटानि, विद्युत्प्रभमाल्यवनेनैव नव, तेषु च कूटेषु धूमिकावश्यायादिसुखमपुद्गलाः प्रचुताः संभवन्ति, ततो विशेषाधिकाः । स्वस्थाने तु क्षेत्रस्य पर्वतादश्च समानत्वात् तुल्याः । तेभ्यः पूर्वस्यां दिशि असंख्येयगुणाः, क्षेत्रस्यासंख्येयगुणत्वात् । तेभ्यः पश्चिमायां विशेषाधिकाः, अधोलौकिकग्रामेषु श्रुतिरभावतो बहुनां पुद्गलानामवस्थानात् । तेभ्यो दक्षिणस्यां विशेषाधिकाः, बहुभवनश्रुतिरभावात् । तेभ्य उत्तरस्यां विशेषाधिकाः, यत उत्तरस्यामायामविष्कम्भाभ्यां संख्येययोजनकाटीकाटिप्रमाणं मानसं सरः, तत्र ये जलचराः, पनकशैवालादयश्च सत्त्वास्ते अतिबहव इति तेषां ये तैजसकर्मणपुद्गलास्ते अधिकाः प्राप्यन्ते, इति पूर्वोक्तभ्यो विशेषाधिकाः । तदेवं पुद्गलविषयमल्पबहुत्वमुक्तम् ॥

इदानीं सामान्यतो द्रव्यविषय क्षेत्रानुपातेनाऽऽह—

वेत्ताण्वाणं मञ्चत्थोवाइं दब्बाइं तेषुके, उहुलोयतिरियलोए अणंतगुणाइं, अहोत्रोयतिरियलोए विसेमाहियाइं,

उहुल्लाए असखज्जण, अहोत्रोए अणंतगुणाइं, तिरियलोए संखिज्जगुणाइं ।

क्षेत्रानुपातेन चिन्त्यमानानि द्रव्याणि सर्वस्तोकानि त्रैलोक्यसंस्पृशीनि, यतो धर्मास्तिकायाऽधर्मास्तिकायाऽस्काशास्तिकायस्त्रयानि पुद्गलास्तिकायस्य महास्कन्धा जीवास्तिकायस्य मारणान्तिकसमुदातेनातीवसमवृद्धता जीवास्तिकायस्यापि नः । ते चाल्पे इति सर्वस्तोकानि । तेभ्य ऊर्ध्वभोक्तस्य भोक्ते प्रागुक्तस्वरूपप्रतरद्वयामेक अनन्तगुणानि, अनन्तैः पुद्गलद्रव्यैरनन्तैर्जीवद्रव्यैः, तस्य संस्पर्शनात् । तेभ्योऽधोभोक्तस्य भोक्ते विशेषाधिकानि, ऊर्ध्वभोक्तस्य भोक्ते त्रयभोक्तस्य भोक्ते त्रयविशेषाधिकत्वात् । तेभ्य ऊर्ध्वभोक्ते असंख्येयगुणानि, क्षेत्रस्याऽसंख्येयगुणत्वात् । तेभ्योऽधोभोक्ते अनन्तगुणानि । कथमिति चेत् ? उच्यते—इह अधोलौकिकग्रामेषु कालोऽस्ति, तस्य च कालस्य तत्तत्परमाणुसंख्याऽसंख्येयानन्तप्रादेशिकद्रव्यक्षेत्रकाष्ठजावपर्यायसंख्येयमात्रप्रतिपरमाणुवादिद्रव्यमनन्तता, ततो भवस्यधोभोक्ते अनन्तगुणानि, तेभ्यस्तिर्यग्भोक्तेऽसंख्येयगुणानि, अधोलौकिकग्रामप्रमाणानां जाणानां मनुष्यलोके काष्ठद्रव्याधारचूते संख्येयानामावस्थामानत्वात् ।

साम्प्रते दिगनुपातेन सामान्यतो द्रव्याणामल्पबहुत्वमाह—

दिसाण्वाणं सञ्चयोवाइं दब्बाइं अहोदिसाए, उहुदिसाए अणंतगुणाइं, उत्तरपुरच्छिमेणं दाहिणपञ्चच्छिमेणं य दोवि तुल्ला असंखेज्जगुणाइं, दाहिणपुरच्छिमेणं उत्तरपञ्चच्छिमेणं य दोवि तुल्ला विसेमाहियाइं, पुरच्छिमेणं असंखेज्जगुणाइं, पञ्चच्छिमेणं विसेमाहियाइं, दाहिणेणं विसेमाहियाइं, उत्तरं विसेमाहियाइं ।

दिगनुपातेन दिगनुसारेण चिन्त्यमानानि सामान्यतो द्रव्याणि सर्वस्तोकानि अधोदिशि प्राग्व्यायणितस्वरूपायामातेभ्य ऊर्ध्वदिश्यमनगुणानि । किं कारणमिति चेत् ? उच्यते—इह ऊर्ध्वभोक्ते मेरोः पञ्चयोजनशतकं स्फटिकमयं कारणं, तत्र चण्डादित्यप्रज्ञाऽनुपवेशाद् द्रव्याणां कलादिकालप्रतिभागाऽस्ति, कालस्य च प्रागुक्तनीत्या प्रतिपरमाणुवादिद्रव्यमानन्यात् । तेभ्योऽनन्तगुणानि, तेभ्य उत्तरपूर्वस्यां दक्षिणपश्चिमायां च प्रत्येकमसंख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्यानि, समानक्षेत्रत्वात् । तेभ्यो दक्षिणपूर्वस्यामात्रेयाम्, उत्तरपश्चिमायां, वायव्यकोणे इति माधः । विशेषाधिकानि, विद्युत्प्रभमाल्यवन्नकूटाधितानां धूमिकावश्यायादिसुखमपुद्गलद्रव्याणां बहुनां सन्तत्वात् । तेभ्यः पूर्वस्यां दिशि असंख्येयगुणानि, क्षेत्रस्यासंख्येयगुणत्वात् । तेभ्यः पश्चिमायां विशेषाधिकानि, अधोलौकिकग्रामेषु श्रुतिरभावतो बहुनां पुद्गलद्रव्याणामवस्थानात् । ततो दक्षिणस्यां दिशि विशेषाधिकानि, बहुभवनश्रुतिरभावात् । तत उत्तरस्यां विशेषाधिकानि, तत्र मानससरसि जीवद्रव्याणां तदाधितानां तैजसकर्मणपुद्गलस्कन्धद्रव्याणां च ज्ञेयसां भावात् ।

सम्प्रति परमाणुपुद्गलानां संख्येयप्रदेशानामसंख्येयप्रदेशानामनन्तप्रदेशानां परस्परमल्पबहुत्वमाह—

एएमि एणं भंते ! परमाणुपोग्गलाणं संखेज्जपदेसियाणं असंखेज्जपदेसियाणं अणंतपदेसियाणं य खंधाणं दब्बाइं—

याए पएसडयाए दव्वडपदेसडयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा बा०४ ?। गोयमा ! सव्वत्थोवा अणंतपदेसिया खंधा दव्व-
डयाए, परमाणुपोगला दव्वडयाए अणंतगुणा, संखेज्जपदे-
सिया खंधा दव्वडयाए संखेज्जगुणा, असंखेज्जपदेसिया
खंधा दव्वडयाए असंखेज्जगुणा, पदेसडयाए सव्वत्थो-
वा अणंतपदेसिया खंधा, पदेसडयाए परमाणुपोगला अ-
णंतगुणा, संखेज्जपदेसिया खंधा पदेसडयाए संखेज्जगुणा,
असंखेज्जपदेसिया खंधा पदेसडयाए असंखेज्जगुणा, द-
व्वडपदेसडयाए सव्वत्थोवा अणंतपदेसिया खंधा, दव्व-
डयाए ते चेव, पदेसडयाए अणंतगुणा, परमाणुपोगला
दव्वडपदेसडयाए अणंतगुणा, संखेज्जपदेसिया खंधा
दव्वडयाए संखेज्जगुणा, ते चेव य पदेसडयाए सं-
खेज्जगुणा, असंखेज्जपदेसिया खंधा दव्वडयाए असं-
खेज्जगुणा, ते चेव पदेसडयाए असंखेज्जगुणा ॥

इयाक्याने पाठसिद्धम् । नवरमन्त्रारूपबहुयभावनायां सर्वत्र
तथास्वाज्ञात्वं कारणं वाच्यम् ।

संप्रत्येतेषामेव क्षेत्रप्राधान्येनाल्पबहुयमाह—

एएसि णं जंते ! एगपएसोगाढाणं संखेज्जपएसोगाढाणं
असंखेज्जपएसोगाढाणं य पोगलाणं दव्वडयाए पदेसड-
याए दव्वडपदेसडयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा बा०४ ?। गो-
यमा ! सव्वत्थोवा एगपदेसोवगाढा पुगला दव्वडयाए, सं-
खेज्जपदेसोवगाढा पुगला दव्वडयाए संखेज्जगुणा, असं-
खेज्जपदेसोवगाढा पोगला दव्वडयाए असंखेज्जगुणा;
पदेसडयाए सव्वत्थोवा एगपदेसोवगाढा पोगला, पदेसडयाए
संखेज्जपदेसोवगाढा पोगला, पदेसडयाए संखेज्जगुणा, असं-
खेज्जपदेसोवगाढा पोगला पदेसडयाए असंखेज्जगुणा,
दव्वडपदेसडयाए सव्वत्थोवा एगपदेसोवगाढा पोगला, दव्व-
डपदेसडयाए संखेज्जपदेसोवगाढा पोगला दव्वडयाए
संखेज्जगुणा, ते चेव पएसडयाए संखेज्जगुणा, असं-
खेज्जपएसोगाढा पोगला दव्वडयाए असंखेज्जगुणा, ते
चेव पएसडयाए असंखेज्जगुणा । एएसि णं जंते !
एगसमयट्ठितीयाणं संखेज्जसमयट्ठितीयाणं असंखे-
ज्जसमयट्ठितीयाणं य पोगलाणं दव्वडयाए पदेसड-
याए दव्वडपदेसडयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा बा०
४ ?। गोयमा ! सव्वत्थोवा एगसमयट्ठितीया पोगला
दव्वडयाए, संखेज्जसमयट्ठितीया पोगला दव्वडयाए सं-
खेज्जगुणा, असंखेज्जसमयट्ठितीया पोगला दव्वडयाए
असंखेज्जगुणा, पदेसडयाए सव्वत्थोवा एगसमयट्ठि-
तीया पोगला, पदेसडयाए संखेज्जसमयट्ठितीया पोगला,
पएसडयाए संखेज्जगुणा, असंखेज्जसमयट्ठितीया पोग-

ला पदेसडयाए असंखेज्जगुणा, दव्वडपदेसडयाए सव्व-
त्थोवा एगसमयट्ठितीया पोगला, दव्वडपएसडयाए संखेज्ज-
समयट्ठितीया पोगला दव्वडयाए संखेज्जगुणा, ते चेव
पदेसडयाए संखेज्जगुणा, असंखेज्जसमयट्ठितीया पो-
गला दव्वडयाए असंखेज्जगुणा, ते चेव पदेसडयाए
असंखेज्जगुणा । एएसि णं जंते ! एगगुणकाज्ञाणं सं-
खेज्जगुणकालाणं असंखेज्जगुणकालाणं अणंतगुण-
कालाणं य पोगलाणं दव्वडयाए पदेसडयाए दव्वडपदे-
सडयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा बा० ४ ?। गोयमा ! जहा
परमाणुपोगला तहा जाणियव्वा । एवं संखेज्जगुणकाल-
याणं वि । एवं सेसाणं वि वणरसगंधा जाणियव्वा,
फासाणं कक्खमज्जयगुल्लहयाणं जहा एगपदेसो-
गाढाणं जाणियं तहा जाणियव्वं, अवसेसा फासा जहा
वण्णा भणिया तहा जाणियव्वा ॥

इह क्षेत्राधिकारतः क्षेत्रस्य प्राधान्यात्परमाणुकाद्यनन्ताणुका-
स्कन्धा अपि विवक्षितैकप्रदेशावगाढा आधाराधेययोरभेदोप-
चारादेकद्रव्यत्वेन व्यवहियन्ते । ते इत्थेभूता एकप्रदेशावगाढाः
पुञ्जः पुञ्जद्रव्याणि सर्वस्तोकानि, भोकाकाशप्रदेशप्रमाणानी-
त्यर्थः । नहि स कश्चिदेवंभूत आकाशप्रदेशोऽस्ति, य एकप्रदेशा-
वगाहनपरिणामपरिणतानां परमाण्वादीनामवकाशप्रदानपरि-
णामेन परिणतो न धर्मेत इति । तेभ्यः संखेयप्रदेशावगाढाः
पुञ्जद्रव्यार्थास्तथा संखेयगुणाः । कथमिति चेत् ? उच्यते—
इहापि क्षेत्रस्य प्राधान्याद् द्व्यणुकाद्यनन्ताणुकस्कन्धा द्विप्रदे-
शावगाढा एकद्रव्यत्वेन व्यवहियन्ते, तानि च तथाभूतानि पुञ्ज-
लद्रव्याणि पूर्वोक्तेभ्यः संखेयगुणानि । तथाहि—सर्वलोकप्रदेशा-
स्तत्त्वतोऽसंखेया अपि असत्कल्पनया दश परिकल्प्यन्ते, ते च
प्रत्येकस्मिन्तथां दर्शयेति दश एकप्रदेशावगाढानि पुञ्जद्रव्या-
णि ब्रह्मानि, तेष्वेव दशसु प्रदेशेष्वन्यग्रहणान्यमोक्षणद्वारेण
बहवो द्विकसंयोगा लज्यन्ते, इति भवन्त्येकप्रदेशावगाढेभ्यो द्वि-
प्रदेशावगाढानि पुञ्जद्रव्याणि संखेयगुणानि । एवं तेभ्योऽपि
त्रिप्रदेशावगाढानि । एवमुत्तरात्तरं चावबुक्कसंखेयप्रदेशाव-
गाढानि । ततः स्थितमेतत्—एकप्रदेशावगाढेभ्यः संखेयप्रदेशा-
वगाढपुञ्जद्रव्यार्थास्तथा संखेयगुणा इति । एवं तेभ्योऽसं-
खेयप्रदेशावगाढाः पुञ्जद्रव्यार्थास्तथाऽसंखेयगुणाः, असंख्या-
तस्य असंख्यातभेदभिन्नत्वात् । प्रदेशार्थतासूत्रं द्रव्यार्थपर्याया-
र्थतासूत्रं च सुगमत्वात् स्वयं भावनीयम् । कालभावमूत्राण्यपि
सुगमत्वात्स्वयंजायितव्यानि, नवरं “ जहा परमाणुपोगला
तहा जाणियव्वा ” इति । यथा प्राक् सामान्यतः पुञ्जला उक्ता-
स्तथा एकगुणकाज्ञाकादयोऽपि यक्कयाः । ते चैवम्—“ सव्व-
त्थोवा अणंतपएसिया खंधा एगगुणकालगा परमाणुपोगला
दव्वडयाए एगगुणकालगा अणंतगुणा, संखेज्जपएसिया
खंधा एगगुणकालगा संखेज्जगुणा, असंखेज्जपएसिया खंधा
एगगुणकालगा असंखेज्जगुणा, पएसडयाए सव्वत्थोवा अणंत-
पएसिया खंधा एगपरमाणुपोगला एगगुणकालगा अणंतगुणा ”
इत्यादि । एवं संखेयगुणकालकानामनन्तगुणकालकाना-
मपि वाच्यम् । एवं शेषवर्णमन्धरसा अपि वक्तव्याः । कर्क-
शमृदुगुरुलघवः स्पर्शा यथा एकप्रदेशावगाढा भणितस्तथा

बहुत्याः । ते चेवम्—“सर्वत्रयोवा एगपसोगादा एगगुणक-
ककफासा दब्बट्याए संखेज्जपसोगादा एगगुणककक-
फासा दब्बट्याए संखेज्जगुणा” इति । एवं संखेयगुणक-
शस्पर्शा असंखेयगुणकशस्पर्शा वाच्याः । एवं मृदुगुण-
ज्जप अवशेषावत्वारः शीतादयः स्पर्शाः, यथा वजादय उक्ता-
स्तथा वक्तव्याः । तत्र पाठोऽप्युक्तानुसारेण सुगमत्वात् स्वयं
भावनीयः । प्रश्ना० ३ पद ।

एएसि णं जंते ! परमाणुपोग्गलाणं दुपदेसियाणं य खं-
वाणं य दब्बट्याए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा
तुह्वा वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! दुपदेसिद्विहिंता खं-
वेहिंता परमाणुपोग्गला दब्बट्याए बहुया । एएसि णं भंते !
दुपदेसियाणं तिपदेसियाणं य खंधाणं दब्बट्याए कयरे
कयरेहिंतो बहुया० ? गोयमा ! तिपदेसिपहिंता खंधेहिंता
दुपदेसिया खंधा दब्बट्याए बहुया । एवं एएणं गमएणं जाव
दसपदेसिद्विहिंता एवपदेसिया खंधा दब्बट्याए बहुया ।
एएसि णं जंते ! दसपदेसा पुच्छा ? गोयमा ! दसपदेसि-
हिंता खंधेहिंता संखेज्जपसिया खंधा दब्बट्याए बहुया ।
एएसि णं भंते ! संखेज्जा पुच्छा ? गोयमा ! संखेज्जप-
सिपहिंता खंधेहिंता असंखेज्जपदेसिया खंधा दब्बट्याए
बहुया । एएसि णं जंते ! असंखेज्जपदेसिया पुच्छा ? गोयमा !
असंखेज्जपदेसिपहिंता खंधेहिंता अणंतपदेसिया खंधा द-
ब्बट्याए बहुया । एएसि णं भंते ! परमाणुपोग्गलाणं दुप-
देसियाणं य खंधाणं पदेसट्याए कयरे कयरेहिंता बहुया ?
गोयमा ! परमाणुपोग्गलेहिंता दुपदेसिया खंधा पदेसट्याए
बहुया । एवं एएणं गमएणं जाव एवपसिपहिंता खंधे-
हिंता दसपसिया खंधा पदेसट्याए बहुया । एवं सव्वत्थ
पुच्छियन्व । दसपसिपहिंता खंधेहिंता संखेज्जपसिया
खंधा पदेसट्याए बहुया, संखेज्जपसिपहिंता खंधेहिंता
असंखेज्जपसिया खंधा पदेसट्याए बहुया । एएसि णं भंते !
असंखेज्जपसियाणं पुच्छा ? गोयमा ! अणंतपसिपहिंता
खंधेहिंता असंखेज्जपसिया खंधा पदेसट्याए बहुया । ए-
एसि णं जंते ! एगपसोगादाणं दुपदेसोगादाणं य पोग्ग-
लाणं य दब्बट्याए कयरे कयरेहिंता विसेसाहिया वा ? गो-
यमा ! दुपदेसोगादेहिंता पोग्गलेहिंता एगपदेसोगादा पोग्ग-
ला दब्बट्याए विसेसाहिया । एवं एएणं गमएणं तिपदेसो-
गादेहिंता पोग्गलेहिंता दुपदेसोगादा पोग्गला दब्बट्याए
विसेसाहिया जाव दसपसोगादेहिंता पोग्गलेहिंता एव
पदेसोगादा पोग्गला दब्बट्याए विसेसाहिया । एएसि
णं जंते ! दसपदेसा पुच्छा ? गोयमा ! दसपदेसोगादेहिंता
पोग्गलेहिंता संखेज्जपसोगादा पोग्गला दब्बट्याए बहुया,
संखेज्जपसोगादेहिंता पोग्गलेहिंता असंखेज्जपसोगादा
पोग्गला दब्बट्याए बहुया । एवं पुच्छा सव्वत्थ जाणियन्वा ।

एएसि णं जंते ! एगपसोगादाणं दुपदेसोगादाणं पोग्गलाणं
पदेसट्याए कयरे कयरेहिंता० जाव विसेसाहिया वा ?
गोयमा ! एगपदेसोगादेहिंता पोग्गलेहिंता दुपदेसोगादा
पोग्गला पदेसट्याए विसेसाहिया । एवं जाव एवपदेसोगा-
देहिंता पोग्गलेहिंता दसपसोगादा पोग्गला पदेसट्या-
ए विसेसाहिया । दसपसोगादेहिंता पोग्गलेहिंता संखेज्ज-
पसोगादा पोग्गला पदेसट्याए बहुया । संखेज्जपसोगा-
देहिंता पोग्गलेहिंता असंखेज्जपदेसोगादा पोग्गला पदेस-
ट्याए बहुया । एएसि णं जंते ! एगसमयट्टियाणं दुस-
मयाट्टियाणं य पोग्गलाणं दब्बट्याए जहा ओगाह-
णा वत्तव्वया, एवं त्रितीए वि । एएसि णं जंते ! एगगु-
णकाजयाणं दुगुणकाजयाणं य पोग्गलाणं दब्बट्याए ।
एएसि णं जहा परमाणुपोग्गलादीणं तदेव वत्तव्वया नि-
रवमेसा, एवं सव्वेमि बएणगंधरसाणं । एएसि णं भंते !
एगगुणककखमाणं दुगुणककखमाणं य पोग्गलाणं दब्बट्या-
ए कयरे कयरेहिंता० जाव विसेसाहिया वा ? गोयमा !
एगगुणककखमेहिंता पोग्गलेहिंता दुगुणककखमा पोग्गला
दब्बट्याए विसेसाहिया, एवं जाव एवगुणककखमेहिंता
पोग्गलेहिंता दसगुणककखमा पोग्गला दब्बट्याए विसे-
साहिया, दसगुणककखमेहिंता पोग्गलेहिंता संखेज्जगुण-
ककखमा पोग्गला दब्बट्याए बहुया । संखेज्जगुणक-
कखमेहिंता पोग्गलेहिंता असंखेज्जगुणककखमा पो-
ग्गला दब्बट्याए बहुया । असंखेज्जगुणककखमेहिंता पो-
ग्गलेहिंता अणंतगुणककखमा पोग्गला दब्बट्याए बहुया ।
एवं पदेसट्याए सव्वत्थ पुच्छा भाणियन्वा, जहा ककखमा ।
एवं मउयगुरुयल्लहुया वि सीयडसिएणिएल्लुव्वा जहा
बएणा । एएसि णं भंते ! परमाणुपोग्गलाणं संखेज्जप-
सियाणं असंखेज्जपसियाणं अणंतपसियाणं खंधाणं द-
ब्बट्याए पदेसट्याए दब्बट्यपदेसट्याए कयरे कयरेहिंता०
जाव विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा अणंतप-
देसिया खंधा दब्बट्याए, परमाणुपोग्गला दब्बट्याए
अणंतगुणा, संखेज्जपसिया खंधा दब्बट्याए संखेज्जगुणा,
असंखेज्जपसिया खंधा दब्बट्याए असंखेज्जगुणा, पदे-
सट्याए सव्वत्थोवा अणंतपदेसिया खंधा, पदेसट्याए
परमाणुपोग्गला, अपदेसट्याए अणंतगुणा, संखेज्जपदे-
सिया खंधा पदेसट्याए संखेज्जगुणा, असंखेज्जपसिया
खंधा पदेसट्याए असंखेज्जगुणा, दब्बट्यपदेसट्याए स-
व्वत्थोवा अणंतपदेसिया, दब्बट्याए ते चेव, पदेसट्याए
अणंतगुणा, परमाणुपोग्गला दब्बट्याए अपदेसट्याए
अणंतगुणा, संखेज्जपसिया खंधा दब्बट्याए संखेज्जगु-
णा, ते चेव पदेसट्याए संखेज्जगुणा, असंखेज्जपसिया

स्वधा दव्वड्याए असंखेज्जगुणा, ते चेव पदेसड्याए अ-
संखेज्जगुणा । एएसि एं भंते ! एगपदेसोगादाणं संखेज्ज-
पदेसोगादाणं असंखेज्जपदेसोगादाणं पोगगलाणं दव्वड्याए
पएसड्याए दव्वड्यपएसड्याए कयरे कयरेहिं तो जाव विसे-
साहिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा एगपएसोगादा पोगगला
दव्वड्याए , संखेज्जपएसोगादा पोगगला दव्वड्याए
संखेज्जगुणा , असंखेज्जपएसोगादा पोगगला दव्वड्य-
याए असंखेज्जगुणा , पएसड्याए सव्वत्थोवा एगप-
एसोगादा पोगगला , पएसड्याए संखेज्जपएसोगादा पोग-
गला , पदेसड्याए असंखेज्जगुणा , असंखेज्जपएसोगादा पो-
गगला पदेसड्याए असंखेज्जगुणा , दव्वड्यपएसड्याए मव्व-
त्थोवा एगपएसोगादा पोगगला , दव्वड्यपएसड्याए संखेज्ज-
पएसोगादा पोगगला , दव्वड्याए संखेज्जगुणा , ते चेव पदे-
सड्याए संखेज्जगुणा । असंखेज्जपएसोगादा पोगगला द-
व्वड्याए असंखेज्जगुणा , ते चेव पदेसड्याए असंखेज्जगु-
णा । एएसि एं जंते ! एगसमयद्वितीयाणं संखेज्जमयद्वि-
तीयाणं असंखेज्जसमयद्वितीयाणं य पोगगलाणं जहा आ-
साहियाए वहा उतीए वि जाणियव्वं अप्पाबहुगं । ए-
सि एं जंते ! एगगुणकालगाणं संखेज्जगुणकालगाणं
असंखेज्जगुणकालगाणं अणंतगुणकालगाणं य पोगगला-
णं दव्वड्याए पदेसड्याए दव्वड्यपएसड्याए एएसि जहा
परमाणुपोगगलाणं अप्पाबहुगं तहा एएसि पि अप्पा-
बहुगं । एवं संसाणं वि वाणागंधरसाणं । एएसि एं भं-
ते ! एगगुणककखराणं संखेज्जगुणककखराणं असंखेज्ज-
गुणककखराणं अणंतगुणककखराणं य पोगगलाणं य दव्व-
ड्याए पदेसड्याए दव्वड्यपदेसड्याए कयरे कयरेहिं तो जाव
विसेसाहिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा एगगुणककखरा
पोगगला दव्वड्याए , संखेज्जगुणककखरा पोगगला दव्वड्य-
याए संखेज्जगुणा , असंखेज्जगुणककखरा पोगगला दव्वड्य-
याए असंखेज्जगुणा , अणंतगुणककखरा पोगगला दव्वड्य-
याए अणंतगुणा , पदेसड्याए एवं चेव । णवरं संखेज्जगु-
णककखरा पोगगला पदेसड्याए असंखेज्जगुणा । सेसं
तं चेव । दव्वड्यपदेसड्याए मव्वत्थोवा एगगुणककखरा पो-
गगला , दव्वड्यपदेसड्याए संखेज्जगुणककखरा पोगगला द-
व्वड्याए संखेज्जगुणा , ते चेव पदेसड्याए संखेज्जगुणा ,
असंखेज्जगुणककखरा दव्वड्याए असंखेज्जगुणा , ते चेव
पदेसड्याए असंखेज्जगुणा , अणंतगुणककखरा दव्वड्याए
अणंतगुणा , ते चेव पदेसड्याए असंखेज्जगुणा । एवं मउ-
यगुललहुया वि अप्पाबहुगं । सीयउसिणणिक्खुखा-
णं जहा वरणाणं तहेव ॥

टीका सुगमा प्रज्ञापनापाठेन गतार्था चेति नेहापयस्यते ।
न० २५ श० ४ उ० ।

(प्रयोगादिपरिणतानामलपबहुत्वं 'परिणाम' शब्दे वक्ष्यते)
(आहारायाऽस्पृश्यमानानामनाम्नाद्यमानानां च पुद्गलानां
परस्परमलपबहुत्वं - 'आहार' शब्दे द्वितीयभागे ४०१ पृष्ठे
प्रतिपादयिष्यते) (प्रत्याख्यानविषयमलपबहुत्वं 'पञ्चकक्षाण'
शब्दे वक्ष्यते) (प्रवेशनकमाश्रित्य 'पवेसण' शब्दे
निरूपयिष्यते)

(२१) [बन्धधारम्] आयुःकर्मबन्धकादीनामलपबहुत्वं -

एएसि एं जंते ! जीवाणं आउस्स कम्मस्स बंधगाणं
अबंधगाणं अपज्जत्ताणं पज्जत्ताणं सुत्ताणं जागराणं स-
मोहयाणं असमोहयाणं सातावेदगाणं अमातावेदगाणं इं-
दियउवउत्ताणं सोइंदियउवउत्ताणं सागारावउत्ताणं अ-
णागारावउत्ताणं य कयरे कयरेहिं तो अप्पा वा बहुया वा
तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा
आउस्स कम्मस्स बंधगा, अपज्जत्ता संखिज्जगुणा, सुत्ता
संखिज्जगुणा, समोहया संखिज्जगुणा, सातावेदगा संखि-
ज्जगुणा, इंदियउवउत्ता संखिज्जगुणा, अणागारावउत्ता
संखिज्जगुणा, सागारावउत्ता संखिज्जगुणा, सोइंदियउ-
वउत्ता विसेसाहिया, अमातावेदगा विसेसाहिया, अस-
मोहिया विसेसाहिया, जागरा विसेसाहिया, पज्जत्ता
विसेसाहिया, आउस्स कम्मस्स अबंधगा विसेसाहिया ॥

इहायुःकर्मबन्धकाबन्धकानां पर्याप्तपर्याप्तानां समजाप्रतां
समवहतानामवहतानां सातावेदकासातावेदकानाम, इंद्रियोप-
युक्तोऽन्निद्रियोपयुक्तानां साकारोपयुक्ताऽनाकारोपयुक्तानां स-
मुदायेनाऽलपबहुत्वं वक्तव्यम् । तत्र प्रत्येक तावद् भ्रमः - येन समु-
दाये सुखेन तदवगम्यते । तत्र सर्वस्तोका आयुषो बन्धकाः, अ-
बन्धकाः संख्येयगुणाः, यतोऽनुभूयमानजवायुर्गपि त्रिभागाव-
शेषपारभाषिकमायुर्जीवा बध्नन्ति, त्रिभागत्रिभागव्यवशेष
वा, ततो द्वौ त्रिभागावबन्धकाल एकं त्रिभागो बन्धकाल
इति बन्धकेभ्योऽबन्धकाः संख्येयगुणाः । तथा सर्वस्तोका अ-
पर्याप्तकाः, पर्याप्तकाः संख्येयगुणाः । एतच्च सूक्ष्मजीवानधि-
कृत्य वेदितव्यम् । सूक्ष्मेषु हि बाह्यो व्याघ्रानो न भवति, ततस्तद-
जात्राद्बहुनां निष्पत्तिः, स्तोकानामेव खानिष्पत्तिः । तथा सर्व-
स्तोकाः सुप्ताः, जागराः संख्येयगुणाः, एतर्वापि सूक्ष्मानेकेन्द्रि-
यानधिकृत्य वेदितव्यम्, यस्मादपर्याप्ताः सुप्ता एव लभ्यन्ते,
जागरा अपि । उक्तं मूलटीकायाम् - "जम्हा अपज्जत्ता सुत्ता ल-
ब्धत केह अपज्जत्ता जासिं संखिज्जा समया अतीता ते य
थोवा, इयरे वि थोयगा चेव, सेसा जागरा पज्जत्ता संखिज्ज-
गुणा" इति । जागराः पर्याप्तास्तेन संख्येयगुणा इति । तथा स-
मवहताः सर्वस्तोकाः, यत इह समवहता मरणान्तिकसमुद्घा-
तेन परिगृह्यन्ते, मरणान्तिकसमुद्घाता मरणकाले, न शेष-
काले, तत्राऽपि न सर्वेषामिति सर्वस्तोकाः । तेभ्योऽसमवहताः
संख्येयगुणाः, जीवनकालस्यातिबहुत्वात् । तथा सर्वस्तोकाः
सातावेदकाः, यत इह बहुयः साधारणशरीरा अल्पे प्रत्येकश-
रीरिणः, साधारणशरीराश्च बहुयोऽसातावेदकाः, स्वल्पाः सा-
तवेदिनः, प्रत्येकशरीरिणस्तु चूयांसः सातावेदकाः, स्तोका
असातावेदिनः, ततः स्तोकाः सातावेदकाः, तेभ्योऽसातावेदकाः

संख्येयगुणाः, तथा सर्वस्तोका इन्द्रियोपयुक्ताः । इन्द्रि-
योपयोगो हि प्रत्युत्पन्नकालविषयः, यतः तदुपयोगका-
लस्य स्तोक्तत्वात् पृच्छासमये स्तोका अवाप्यन्ते । यदा तु तमे-
वार्थमिन्द्रियेण दृष्टा विचारयत्यथ संख्याऽपि तदा नोऽन्द्रियो-
पयुक्तः स व्यपदिश्यते । ततो नोऽन्द्रियोपयोगस्यातीतानागत-
कालविषयतया बहुकालत्वात्संख्येयगुणा नोऽन्द्रियोपयुक्ताः,
तथा सर्वस्तोका अनाकारोपयुक्ताः, अनाकारोपयोगकालस्य
स्तोक्तत्वात् । साकारोपयुक्ताः संख्येयगुणाः, अनाकारोपयोग-
कालात्साकारोपयोगस्य संख्येयगुणत्वात् । इदानीं समुदाय-
गते सूत्रोक्तमल्लघटत्वं भाव्यते, सर्वस्तोका जीवाः आयुष्क-
र्मणो बन्धकाः, आयुर्बन्धकालस्य प्रतिनियतत्वात् । तेन्योऽपर्या-
प्ताः संख्येयगुणाः, यस्मादपर्याप्ता अनुनूयमानभवत्रिभागाद्यव-
शेषायुषः पारभाषिकमायुर्बन्धन्ति, ततो द्वौ त्रिभागावबन्ध-
कालौ, एकोऽबन्धकाल इति बन्धकालादबन्धकालः संख्येय-
गुणः, तेन संख्येयगुणा एवाऽपर्याप्ता आयुर्बन्धकालेभ्यः, तेन्यो-
ऽपर्याप्तेभ्यः सुप्ताः संख्येयगुणाः, यस्मादपर्याप्तेषु च पर्याप्तेषु
च सुप्ता लभ्यन्ते । पर्याप्ताश्चापर्याप्तेभ्यः संख्येयगुणाः, इत्य-
पर्याप्तेभ्यः सुप्ताः संख्येयगुणाः, तेभ्यः समवहताः संख्ये-
यगुणाः, बहुतां पर्याप्तेष्वपर्याप्तेषु च माणास्तिकसमुदायेन
समवहतानां सदा लभ्यमानत्वात् । तेभ्यः सानावेदकाः
संख्येयगुणाः, आयुर्बन्धकापर्याप्तकसुमेवैपि सानावेदकानां
लभ्यमानत्वात् । तेभ्यः इन्द्रियोपयुक्ता संख्येयगुणा, असा-
तवेदकानामपि इन्द्रियोपयोगस्य लभ्यमानत्वात् । तेभ्योऽना-
कारोपयोगोपयुक्ताः, इन्द्रियोपयोगेषु नोऽन्द्रियोपयोगेषु वा
ऽनाकारोपयोगस्य लभ्यमानत्वात् । तेभ्यः साकारोपयुक्ताः
संख्येयगुणाः, इन्द्रियोपयोगेषु नोऽन्द्रियोपयोगेषु साकारोप-
योगकालस्य बहुत्वात् । तेभ्यो नोऽन्द्रियोपयुक्ता विशेषाधिकाः,
नोऽन्द्रियाऽनाकारोपयुक्तानामपि तत्र प्रकृपात्, साकारानाका-
रोपयुक्तानामपि तत्र प्रकृपात् । अत्र विनयेजनानुग्रहायमसद्भा-
वस्थापनया निदर्शनमुच्यते-इह सामान्यतः किल साकारोप-
युक्ता द्विनवत्यधिकं शतम् १६२ । ते च किल द्विधा-इन्द्रियसाका-
रोपयुक्ताः, नोऽन्द्रियसाकारोपयुक्ताश्च । तत्रोऽन्द्रियसाकारोपयु-
क्ताः किलाऽनीवस्तोका इति विज्ञातिसंख्याः कल्पन्ते; शेषं
द्विसप्तत्युत्तरं शतम् १७२ । नोऽन्द्रियसाकारोपयुक्ता नोऽन्द्रिया-
नाकारोपयुक्ताश्च द्विपञ्चाशत्कल्पाः । ततः सामान्यतः साकारो-
पयुक्तेभ्यः इन्द्रियसाकारोपयुक्तेषु विंशतिकल्पेऽप्यनीतेषु द्वि-
पञ्चाशत्कल्पेषु अनाकारोपयुक्तेषु तेषु मध्ये प्रकृतेषु द्वे शते च-
तुर्विंशत्यधिकं भवतः । ततः साकारोपयुक्तेभ्यो नोऽन्द्रियोपयु-
क्ता विशेषाधिकाः, तेन्योऽसातवेदका विशेषाधिकाः, इन्द्रियो-
पयुक्तानामप्यऽसातवेदकत्वात् १० । तेभ्योऽसमवहता विशेषा-
धिकाः, सातवेदकानामप्यसमवहतत्वात् । तेभ्यो जागरा वि-
शेषाधिकाः, समवहतानामपि केषांचिज्जागरत्वान् १२ । तेभ्यः प-
र्याप्ता विशेषाधिकाः, सुप्तानामपि केषांचित् पर्याप्तत्वात् । सुप्ता हि
पर्याप्तापर्याप्ता अपि भवन्ति; जागरास्तु पर्याप्ता एवेति नियमः
१३ । तेभ्योऽपि पर्याप्तेभ्यः आयुःकर्माऽबन्धका विशेषाधिकाः,
अपर्याप्तानामप्यायुःकर्माबन्धकभावात् १४ । इदमेवाल्लघटत्वं
विनयेजनानुग्रहाय स्थापनाराशिभिरुपदिश्यते-इह द्वे पङ्क्तौ उ-
पर्यधोभावेन न्यस्येते । तत्रोपरित-यां पङ्क्तौ आयुःकर्मबन्धका
अपर्याप्ताः सुप्ताः समवहताः सातवेदका इन्द्रियोपयुक्ता अनाका-
रोपयुक्ताः क्रमेण स्थाप्यन्ते, तस्या अभ्यस्तन्यां पङ्क्तौ तेषामेव

पदानामधस्ताद् यथासंख्येयमायुर्बन्धका पर्याप्ता जागरा अर्ध-
मवहता असातवेदका नोऽन्द्रियोपयुक्ताः साकारोपयुक्ताः । स्थाप-
ना चेत्यम्-आद्यमिति तत्परिमाणं संख्यायामेकः स्थाप्यते । ततः
शेषपदानि किल जघन्येन संख्येयगुणानीति द्विगुणोऽर्धगुणाङ्कस्त-
पु स्थाप्यते । तद्यथा-द्वौ चत्वार अपौ षोडश द्वात्रिंशत् चतुः-
षष्टिः; सर्वोऽपि जीवराशिरनन्तानन्तस्वरूपोऽप्यस्तकल्पमया
षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयपरिमाणः परिकल्प्यते । ततोऽस्मादश-
रायुर्बन्धकादिगताः संख्याः शोधयित्वा यत् शेषमवतिष्ठते तदा-
युर्बन्धकादीनां परिमाणे स्थापयितव्यम् । तद्यथा-आयुर्बन्धका-
दिपदे द्वे शते पञ्चपञ्चाशदधिके, शेषेषु यथोक्तकर्म द्वे शते, चतुष्प-
ञ्चाशदधिके द्वे शते, द्विपञ्चाशदधिके द्वे शते, अप्रचत्वारिंशद-
धिके द्वे शते, चत्वारिंशदधिके द्वे शते, चतुर्विंशत्यधिके द्वे शते-
वत्यधिकं शतम् । एवं च सति उपरितनपङ्क्तिगतान्यनाकारो-
पयुक्तपर्यन्तानि पदानि संख्येयगुणानि, द्विगुणोऽर्धगुणाधि-
कत्वात् । ततः परं साकारोपयुक्तपदमपि संख्येयगुणम्, त्रिगुण-
त्वात् । शेषाणि तु नोऽन्द्रियोपयुक्तादीनि प्रतिलोमं विशेषाधि-
कानि, द्विगुणत्वस्यापि क्वचिदभावात् । प्रज्ञा० ३ पद ।

(प्रकृतिबन्धादीनाम्)

सम्प्रति प्रागुक्तचतुर्विधबन्धयोगस्थानानि कारणं, प्रकृतयः प्रदे-
शाश्च तत्कार्यं वर्तन्ते । तथा स्थितिबन्धाध्यवसायस्थानानि का-
रणं, स्थितिविशेषास्तु तत्कार्यम्, अनुभागबन्धाध्यवसायस्था-
नानि कारणम्, अनुनागस्थानानि तु तत्कार्यं वर्तन्ते इति कृत्वा
सप्तानामप्येषां पदार्थानां परस्परमल्लघटत्वमभिहितसुराह-

सेहिअमंविज्जंसे, जोगछाणाणि पयमिन्निधेया ।

उत्तिवंधज्जवसाया-ऽणुनागठाणा असंखगुणा ॥८५॥

योगो वीर्यमः तस्य स्थानानि वीर्याविभागान्नासङ्घातरूपाणि । कि-
यन्ति पुनस्तानि भवन्ति?, इत्याह- (सेहिअमंविज्जंसे ति) धर्माण-
रसंख्येयांशः अणयसंख्येयांशः । एतदुक्तं भवति-अणेष्वेक्यमा-
णस्वरूपाया असंख्येयभागे यावन्त आकाशप्रदेशा भवन्ति, ताव-
न्ति योगस्थानानि । एतानि चोत्तरपक्षापह्नया सर्वस्तोकानीति
शेषः । तत्र यथेतानि योगस्थानानि भवन्ति तथोच्यते- इह कि-
ल सूक्ष्मानिगोदस्यापि सर्वजघन्यवीर्यसंघियुक्तस्य प्रदेशाः के-
चिदल्पवीर्ययुक्ताः केचित्तु बहुबहुतरबहुतमवीर्योपेताः; तत्र
सर्वजघन्ययुक्तवीर्यस्यापि प्रदेशस्य संबन्धि वीर्यं केवलप्रज्ञा-
छेदेन क्षिप्तमानमसंख्यलोककागप्रदेशप्रमाणान् भागान्
प्रयच्छति, तस्यैवान्तुष्टवीर्ययुक्तप्रदेशं यद्वीर्यं तदेतेन्योऽसंख्ये-
यगुणान् भागान् प्रयच्छति ।

उक्तं च-

“ पञ्चाप विज्जंता, असंखलोमाण उत्तियपपसा ।

तत्तियवीरियभागा, जीवपपसम्मि पङ्केके ॥ १ ॥

मव्वज्जहज्जगविरिण, जीवपपसम्मि तत्तिया संत्ता ।

तत्तो असंखगुणियं, बहुविरिणं जियपपसम्मि ” ॥ २ ॥

भागा अविनागपरिच्छेदा इति चानर्थान्तरम् । ततः सर्व-
स्तोका विनागपरिच्छेदकलितानां लोकान्ख्येयभागवत्यसं-
ख्येयप्रतरप्रदेशराशिसंख्यानां जीवप्रदेशानां समानवीर्यपरि-
च्छेदतया जघन्यैका वर्गणा । तत एकेन योगपरिच्छेदेनाधिका-
नां तावतामेव जीवप्रदेशानां द्वितीया वर्गणा । एवमेकैकयोगप-

रिच्छेदवृद्ध्या वर्द्धमानानां जीवप्रदेशानां समानजातीयरूपा
घनीकृतलोकाकाशभेदेरसंख्येयभागप्रदेशराशिप्रमाणं वर्गणा
वाच्याः ।

एताश्चेतावत्योऽप्यसत्कल्पनया षट् स्थाप्यन्ते—

१५	१५	१५
१४	१४	१४
१३	१३	१३
१२	१२	१२
११	११	११
१०	१०	१०

तत्र जघन्यवर्गणायां जी-
वप्रदेशा अमंख्येयवीर्यजा-
गाम्यताः । अथ सत्कल्पन-
या त्रयस्त्रयः स्थाप्यन्ते, ए-
ताश्चेतावत्यः समुदिता एकं
वीर्यस्पर्धकमित्युच्यते । अथ
स्पर्धे इति कः शब्दार्थः ?
उच्यते—एकैकोत्तरवीर्यभाग-
वृद्ध्या परस्परं स्पर्धन्ते वर्ग-
णा यत्र तत् । तत्र ऊर्ध्वमे-
कं उघादिभिर्वा वीर्यपरि-

च्छेदैर्गधिका जीवप्रदेशा न प्राप्यन्ते । किं तर्हि ? प्रथमस्पर्ध-
कत्रयवर्गणायां जीवप्रदेशेषु यावन्तो वीर्यपरिच्छेदास्तेभ्योऽ-
संख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणैरेव वीर्यपरिच्छेदैर्गधिका जीवप्र-
देशाः, अनन्तधामपि समानवीर्यभागानां समुदायो द्वितीयस्पर्-
धकस्याद्यवर्गणा । तत एकैकं वीर्यभागेनाधिकानां समुदायो द्वि-
तीयवर्गणा । एवमेकोत्तरवृद्धिक्रमेणैता अपि भेदसंख्येयभा-
गवर्तिप्रदेशराशिमाना वाच्याः । एतासामपि समुदायो द्विती-
य स्पर्धकम् । इत ऊर्ध्वं पुनरप्येकोत्तरवृद्धिर्न लभ्यते । किं तर्हि—
असंख्येयलोकाकाशप्रदेशानुस्यैरेव वीर्यभागैर्गधिकास्तत्प्रदेशाः
प्राप्यन्ते, अतस्तेनैव क्रमेण तृतीयस्पर्धकमारज्यते । पुनस्तेनैव
क्रमेण चतुर्थम्, पुनः पञ्चममित्येवमेतान्यपि वीर्यस्पर्धकानि भे-
दसंख्येयभागवर्तिप्रदेशराशिप्रमाणानि वाच्यानि । एषां चैताव-
तां स्पर्धकानां समुदाय एकं योगस्थानकमुच्यते । इदं तावदे-
कस्य सूक्ष्मनिर्गोदस्य भवाद्यसमयं सर्वजघन्यवीर्यस्य योगस्थान-
ककर्माभाहतं, तदन्यस्य तु किञ्चिदधिकवीर्यस्य जन्तोः, अननैव
क्रमेण द्वितीय योगस्थानकमुत्तिष्ठते । तदन्यस्य तु तेनैव क्रमेण
तृतीयम्, तदन्यस्य तु तेनैव क्रमेण चतुर्थम् । इत्यमुना क्रमेणैता-
न्यपि योगस्थानानि नानाजीवानां काशभेदेनैकजीवस्य वा भेदेर-
संख्येयभागवर्तिनम् प्रदेशराशिप्रमाणानि भवन्ति । ननु जीवा-
नामनन्तत्वात्तद्देशाद्योगस्थानान्यनन्तानि कस्माच्च भवन्ति ? नै-
तदेवम्—यत एकैकस्मिन् सदृशे योगस्थानेऽनन्ताः स्थावरजीवा
वर्तन्ते, असास्वेकैकस्मिन् सदृशे योगस्थानेऽसंख्याता वर्तन्ते,
तेषां च तदेकैकमेव विवर्तितमतो विसदृशानि यथोक्तमानान्य-
थ योगस्थानकानि भवन्ति । तथाऽपर्याप्ताः सर्वेऽप्येकस्मिन् यो-
गस्थानके एकसमयमवतिष्ठन्ते । ततः परमसंख्येयगुणवृद्धेः
प्रतिसमयमन्योन्ययोगस्थानकेषु संक्रामन्ति, पर्याप्तास्तु सर्वेऽपि
स्वप्रायाये सर्वजघन्ययोगस्थानके जघन्यतः समयमुत्कृष्टत-
त्तुरः समयान् यावद्वर्तन्ते, ततः परमन्ययोगस्थानकमुपजायते,
स्वप्रायोभ्योत्कृष्टयोगस्थानके तु जघन्यतः समयम्, उत्कृष्टतस्तु द्वौ
समयौ, मध्यमेषु जघन्यतः समयम्, उत्कृष्टतस्तु क्वचित् चतुरः,
क्वचित्पञ्च, क्वचित् षट्, क्वचित् सप्त, क्वचित् षट् । समयान् यावद्व-
र्तन्ते इति । अयं चैतावानपि योगो मनःप्रभृतिसदकारिकारण-
यशात्संक्षिप्य सत्यमनोयोगः १, असत्यमृषामनोयोगः २, अस-
न्यामृषामनोयोगः ३, सत्यवाग्योगः ४, असत्यवाग्योगः ५, सत्य-
मृषावाग्योगः ६, असत्यमृषावाग्योगः ७ । औदारिककाययोगः १,

औदारिकमिषकाययोगः २, वैक्रियकाययोगः ३, वैक्रियमि-
षकाययोगः ४, आहारककाययोगः ५, आहारकमिषकाय-
योगः ६, कामेणकाययोगेन्द्रतः पञ्चदशधा प्राक्त इत्यलं
प्रसंगेन । एतेभ्यश्च योगस्थानेभ्योऽसंख्येयगुणाः असंख्यात-
गुणिताः । (पयदि नि) भेदशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात् प्र-
कृतिभेदात् स्थितिभेदाच्च ज्ञानावरणादीनां भेदाः । “अ-
संख्यगुणं चि” पदमनुभागबन्धस्थानानि यावत्सर्वत्र यो-
जनीयम् । इयमत्र भावना—इह तावदावश्यकादिष्ववधिज्ञा-
नदर्शनयोः क्षयोपशमवैचित्र्यादसंख्यातास्तावज्ज्ञेदा भवन्ति ।
ततश्च तदावगुणबन्धस्यापि तावत्प्रमाणज्ज्ञेदाः संगच्छन्ते, वैचि-
त्र्येण बह्वस्यैव विचित्रकृतयोपशमोपपत्तेरिति । कथं पुनः क्षयो-
पशमवैचित्र्येऽप्यसंख्येयभेदत्वं प्रतीयते ? इति चेत् । उच्यते—
क्षेत्रतारतम्येनेति । तथाहि—त्रिसप्तधाहारकमुह्यपनकसंख्या-
गादनामानं जघन्यमवधिद्विकस्य क्षेत्रं परिच्छेद्यतयोक्तम् ।
यदाह सकलभुतपारहृषा विश्वानुग्रहकाम्यया विहितानेक-
शास्त्रसंभो भगवान् श्रीभद्रबाहुस्यामी—“जायस्य तिसप्त-
धाहा—रगस्स सुदुमस्स पणगजीवस्स । ओगाइणा जहन्ना,
ओदीस्सिं जदभं तु” ॥ १ ॥ उक्तं तु सर्वबहुनैजस्कायिक-
जन्तूनां शुचिः सर्वतो अमिता वावस्मात् क्षेत्रं स्पृशति ताव-
न्मात्रं तस्य प्रमाणं भवति । यदाहुः श्रीमदाराध्यपादाः—“सञ्च-
बहुअगणिजीवा, निरंतरं जत्तियं भरिज्जंसु । खिब्बं सव्वदि-
साग, परमोही खिस्सनिदिट्ठो” ॥ १ ॥ इति । ततो जघ-
न्यात् क्षेत्रादारज्य प्रदेशवृद्ध्या प्रवृत्तोत्कृष्टक्षेत्रविषयत्वे स-
त्यसंख्येयभेदत्वमवधिद्विकस्य क्षेत्रतारतम्येन जघति । अन-
न्तदावारकस्यावधिद्विकस्यापि नानाजीवानां क्षेत्रादिभेदेन
बन्धवैचित्र्यादुद्यवैचित्र्याच्चासंख्येयगुणभेदत्वम् । एवं ना-
नाजीवानाभित्य मनिज्ञानावरणादीनां भेषाणामप्यावरणानां
तथाऽन्यासामपि सर्वासां मूलप्रकृतीनामुत्तरप्रकृतीनां च क्षे-
त्रादिभेदेन बन्धवैचित्र्यादुद्यवैचित्र्याच्चासंख्याता जेदाः सं-
पद्यन्ते इति ।

उक्तं च—

“जस्सा उ भोहिविसओ, उक्कोसे मव्ववहुयमिहिसुई ।

जत्तियमित्तं फुसई, तत्तियमित्तप्पएससमो ॥ १ ॥

तत्तारतम्मभया, जेण बहू हुंति आवरणजणिथा ।

तेणासंख्यगुणत्तं, पयसीणं जोगओ जाण” ॥ २ ॥

चतसृणामानुपूर्वीणां बन्धोद्यवैचित्र्येणासंख्याता जेदाः, ते
च लोकस्यासंख्येयभागवर्तिप्रदेशराशितुल्या इति बृहच्छत-
कचूर्णिकारोक्ता विशेषाः । ननु जीवानामनन्तत्वात्तेषां बन्धोद-
यवैचित्र्येणानन्ता अपि प्रकृतिजेदाः कस्माच्च भवन्ति ? नैतदे-
वम्, सदृशानां बन्धोदयानामेकत्वेन विवर्तितत्वाद्विसदृशास्त्वे-
तावन्त एव तद्भेदा भवन्ति । ते च जेदाः प्रकृतिभेदत्वात्प्रकृ-
तय इत्युच्यन्ते । ततश्च योगस्थानेभ्योऽसंख्यातगुणाः प्रकृतयः,
यत एकैकस्मिन् योगस्थाने वर्तमानैर्नानाजीवैः कालभेदादेक-
जीवेन वा सर्वा अप्येताः प्रकृतयो बध्यन्ते इति । तथा तेज्यः
प्रकृतिभेदभ्यः स्थितिभेदाः स्थितिविशेषा अन्तर्मुहूर्तसमयाधि-
कान्तर्मुहूर्तत्रिसमयाधिकान्तर्मुहूर्तादिलक्षणा असंख्यातगुणा
भवन्ति । एकैकस्याः प्रकृतेरसंख्यातैः स्थितिविशेषैर्वाच्यमानन्या-
देकमेवहि प्रकृतिभेदं कश्चिज्जीवोऽप्येन स्थितिचिदोपेण यन्नाति,
स एव च तं कदाचिदन्येन, कदाचिदन्यतरेण, कदाचिदन्यत-
मेनेत्येवमेकं प्रकृतिभेदमेकं जीवमाश्रित्वासंख्याताः स्थितिने-

दा भवन्ति, किं पुनः सर्वप्रकृतीः सर्वजीवानाभित्य प्रकृतिभेदे-
न्यः ? , स्थितिजदानामसंख्यातगुणत्वमित्यतः प्रकृतिभेदे-
भ्यः स्थितिभेदाः असंख्यातगुणा भवन्तीति ; तथा स्थि-
तिभेदेभ्यः सकाशात् स्थितिवन्धाध्यवसायाः पदैकदेशे पद-
समुदायोपचारात् स्थितिवन्धाध्यवसायस्थानान्यसंख्यातगु-
णानि । तत्र स्थानं स्थितिः ? कर्मणोऽवस्थानं, तस्या बन्धः स्थि-
तिबन्धः । अध्यवसानान्यध्यवसायाः, ते चेह कषायजनिता जीव-
परिणामविशेषाः तिष्ठन्ति जीवा पश्चेति स्थानानि, अध्यवसा-
या एव स्थानान्यध्यवसायस्थानानि; स्थितिवन्धस्य कारणभू-
तान्यध्यवसायस्थानानि स्थितिवन्धाध्यवसायस्थानानि, तानि स्थि-
तिभेदेभ्योऽसंख्येयगुणानि, यतः सर्वजघन्योऽपि स्थितिविशं-
षोऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणैरध्यवसायस्थानैर्जन्यते । उ-
त्तरे तु स्थितिविशेषास्तैरेव यथोत्तरं विशेषवृद्धैर्जन्यन्ते ;
अतः स्थितिभेदेभ्यः स्थितिवन्धाध्यवसायस्थानान्यसंख्यात-
गुणानि सिद्धानि जवन्ति । तथा- (अणुभागघाणं सि) पदै-
कदेशे पदसमुदायोपचारादनुभागस्थानान्यनुभागबन्धाध्यव-
सायस्थानानि । तत्रानु पश्चादनुत्तरकालं भज्यते सेव्यतेऽनुभू-
यत इत्यनुजागं रसः, तस्य बन्धोऽनुजागबन्धः, अध्यवसानान्य-
ध्यवसायाः, ते चेह कषायजनिता जीवपरिणामविशेषाः । ति-
ष्ठन्ति जीवा पश्चेति स्थानानि, अध्यवसाया एव स्थानान्यध्य-
वसायस्थानानि, अनुभागबन्धस्य कारणजुतान्यध्यवसायस्था-
नान्यनुभागबन्धाध्यवसायस्थानानि । स्थितिवन्धाध्यवसायस्था-
नेभ्यस्तान्यसंख्येयगुणानि भवन्ति, स्थितिवन्धाध्यवसायस्थानं
लोकैककमन्तमुद्गतेप्रमाणमुक्तम् । अनुजागबन्धाध्यवसायस्थानं
त्वैकैकं जघन्यतः सामायिकम्, उक्ततत्त्वप्रमाणान्तमेवा-
कमन्त एकस्मिन्नापि नगरकल्पे स्थितिवन्धाध्यवसायस्थानं त-
दन्तर्गता नगरान्तर्गतास्त्रीचिह्नहृत्कल्पानि नानाजीवान् काल-
जदेनैकजीवान् कालजदेनैकजीवं वा समाभित्यासंख्येयलो-
काकाशप्रदेशप्रमाणान्यनुभागबन्धाध्यवसायस्थानानि भवन्ति ।
तथादि-जघन्यस्थितिजनकानामपि स्थितिवन्धाध्यवसायस्था-
नानां मध्ये यदाद्यं सर्वलघुस्थितिकं बन्धाध्यवसायस्थानं
तस्मिन्नापि देशक्षेत्रकालभावजीवभेदेनासंख्येयलोकाकाशप्र-
देशप्रमाणान्यनुभागबन्धाध्यवसायस्थानानि प्राप्यन्ते । द्विती-
यादिषु तु तान्यप्यधिकान्यधिकतराणि च प्राप्यन्ते इति सर्व-
त्रापि स्थितिवन्धाध्यवसायस्थानेषु भावनाः कार्याः । अतः स्थि-
तिबन्धाध्यवसायस्थानेभ्योऽनुजागबन्धाध्यवसायस्थानान्यसंख्य-
ेयगुणानि ।

ततो कम्मपप्सा, अणंतगुणिया तत्रो रमच्छेया ।

ततस्तेभ्योऽनुभागबन्धाध्यवसायस्थानेभ्यः, कर्मप्रदेशाः कर्म-
स्कन्धा अनन्तगुणिता भवन्ति । अयमत्र तात्पर्यार्थः-प्रत्येकम-
भन्यनन्तगुणैः सिद्धान्तजगवर्तिभिः परमाणुभिर्निष्पन्नानज-
न्यनन्तगुणानेद स्कन्धान् मिथ्यात्वादिविहितुजिः प्रतिसमयं जी-
वो गृह्णातीत्युक्तम् । अनुभागबन्धाध्यवसायस्थानानि तु सर्वाण्य-
प्यसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणान्येवामिहितानि, अतोऽनुभाग-
बन्धाध्यवसायस्थानेभ्यः कर्मप्रदेशा अनन्तगुणाः सिद्धा भवन्ति ।
तथा (तत्रो रसच्छेयं सि) ततस्तेभ्यः कर्मप्रदेशेभ्यो, रसच्छेदा अ-
नन्तगुणा जवन्ति । तथादि-इह क्षीरनिम्बरसाद्यधिभयणैरिवा-
नुभागबन्धाध्यवसायस्थानैस्तन्मृत्तुल्यैव कर्मपुङ्गवेषु रसो ज-
न्यते, स चैकस्यापि परमाणोः संश्रन्धी केयसिप्रकृया विद्यमानः

सर्वजीवानन्तगुणानविभागपरिच्छेदान् प्रयच्छति । यस्माद्भागा-
दपि सूक्ष्मतयाभ्यो भागो नोत्तिष्ठति सोऽविभागपरिच्छेद उ-
च्यते । एवं भूताश्चानुभागस्याविभागपरिच्छेदा रसपर्यायाः स-
र्वकर्मस्कन्धेषु प्रतिपरमाणुसर्वजीवानन्तगुणाः संप्राप्यन्ते । यतः-

“गहणसमयस्मि जीवो, उप्पापइ उ गुणे सपच्चयओ ।

सच्चजियाणंतगुणे, कम्मपप्सेसु सच्चेसु” ॥

गुणशब्देनेहाविभागपरिच्छेदा उच्यन्ते । शेषं सुगमम् । क-
र्मप्रदेशाः पुनः प्रतिस्कन्धं सर्वेऽपि सिद्धानामप्यनन्तभाग एव
भवन्ते । अतः कर्मप्रदेशेभ्यो रसच्छेदा अनन्तगुणाः सिद्धा भ-
वन्तीति । कर्म० ५ कर्म० । (भौदारिकादिशरीरबन्धकानामप्यव-
हुत्वं तु ' सरार ' शब्द एव दृश्यम्)

(२२) [भवसिद्धिकद्वारम्] भवसिद्धिकद्वारमाह-

एएसि एं जंते ! जीवाणं जवसिद्धियाणं अजवसिद्धि-
याणं नोजवसिद्धियाणं नोअभवमिद्धियाणं य कयरे कयरे-
हिंता अप्पा वा० ४ ? गोयमा ! सच्चयोवा अभवसिद्धिया,
नोजवसिद्धिया नोअजवसिद्धिया अणंतगुणा, भवसिद्धिया
अणंतगुणा ॥

सर्वस्तोका अजवसिद्धिकाः अभव्याः, जघन्ययुक्तानन्तकपरि-
माणत्वात् । उक्तं चानुयोगद्वारेषु-“ उक्तोसए परिमाणंतकवे
पक्खित्ते जइअयजुत्ताणं तयं होइ अभवसिद्धिया वि तत्तिवा
चेव सि” तेभ्यो नोभवसिद्धिका नोअभवमिद्धिका अनन्तगुणाः,
यत उभयप्रतिषेधवृत्तयः सिद्धान्ते चाजघन्योक्तपुक्तानन्तक-
परिमाणा इत्यनन्तगुणाः । तेभ्यो भवसिद्धिका अनन्तगुणाः,
यतो प्रव्यनिगोदस्यैकस्यानन्तभागकल्पाः सिद्धा जघ्यजीवरा-
शिनिगोदाश्वासंख्येया लोके इति । गतं भवसिद्धिकद्वारम् ॥
प्रज्ञा० ३ पद ॥

(२३) [भाषकद्वारम्] भाषकाजापकाल्पबहुत्वमाह-

एएसि एं भंते ! जीवाणं जासगाणं अजासगाणं य
कयरे कयरेहिंता अप्पा वा बहुया वा तुद्धा वा विसंसा-
हिया वा ? गोयमा ! सच्चयोवा जीवा जासगा, अजासगा
अणंतगुणा ॥

सर्वस्तोका भाषका भाषालब्धिसंपन्नाः, द्वीन्द्रियादीनामेवं
भाषकत्वात् । अभाषका जाषालब्धिहीना अनन्तगुणाः, वन-
स्पतिकायिकानामनन्तत्वात् । प्रज्ञा० ३ पद । सत्यादिजदेन
जायाणामल्पबहुत्वम् । प्रज्ञा० ११ पद । (नापाद्रव्याणां क्षण्डा-
दिभिर्भेदैर्भिद्यमानानामल्पबहुत्वं च ' जासा ' शब्दे वक्ष्यते)

(२४) [महादण्डकद्वारम्] सर्वजीवाल्लपबहुत्वम्-

अइ भंते ! सच्चजीवप्पहुं महादंअयं वत्तइस्सामि, सच्च-
त्योवा गम्भवक्कंतियमाणस्सा, माणस्सीओ संखेज्जगुणाओ,
बादरंतउकाइया पज्जत्तया असंखिज्जगुणा, अणुत्तरोववा-
इया देवा असंखेज्जगुणा, उवरिमगेवेज्जगा देवा संखेज्जगु-
णा, मज्झिमगेवेज्जगा देवा संखेज्जगुणा, हेइमगेवेज्जगा,
देवा संखेज्जगुणा, अच्चुए कप्पे देवा संखेज्जगुणा, आरणे क-

प्ये देवा संखेज्जगुणा, पाणए कप्पे देवा संखेज्जगुणा, आणए कप्पे देवा संखेज्जगुणा; अहेसत्तमाए पुढवीए ऐरइया असंखेज्जगुणा, उट्ठीए तमाए पुढवीए नेरइया असं०, सहस्सारे कप्पे देवा असंखिज्जगुणा, महासुके कप्पे देवा असंखिज्जगुणा, पंचमाए धूमप्पभाए पुढवीए ऐरइया असं०, लंतए कप्पे देवा असंखेज्जगुणा; चउत्थीए पंकप्पभाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, बंधलोए कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, तच्चाए बालुयप्पजाए पुढवीए ऐरइया असंखेज्जगुणा, माहिंदे देवा असंखेज्जगुणा, सणकुमारे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा; दोष्वाए मकरप्पभाए पुढवीए ऐरइया असं०, संमुच्छमणुस्सा असंखेज्ज०, ईसाणे कप्पे देवा असं०, ईसाणे कप्पे देवीओ संखे०, सोहम्मए कप्पे देवा संखेज्ज०, सोहम्मए कप्पे देवीओ संखेज्जगुणा—ओ, जवणवाभीदेवा असंखेज्जगुणा, जवणवासिणीओ देवीओ संखिज्जगुणाओ, इभी से रयणप्पजाए पुढवीए ऐरइया असंखिज्जगुणा, खहचरपंचिंदियतिरिक्खजोणिया पुरिसा असंखेज्जगुणा, खहचरपंचिंदियतिरिक्खजोणिणी—ओ संखिज्जगुणाओ, यलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिया पुरिसा असंखेज्जगुणा, यलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिणी—ओ संखिज्जगुणाओ, जलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिया पुरिसा संखेज्जगुणा, जलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिणीओ संखिज्जगुणाओ, बाणमंतरा देवा संखेज्जगुणा, बाणमंतरी—ओ देवीओ संखेज्ज०, जोइसिया देवा संखेज्जगुणा, जो—इमिणीओ देवीओ संखिज्जगुणाओ, खहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिया नपुंसया संखेज्ज०, यलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिया नपुंसया संखे०, चउरिंदिया पज्जत्तया संखेज्ज०, पंचिंदिया पज्जत्ता विसेसाहिया, बेइंदिया पज्जत्ता विसे०, पंचिंदिया अपज्जत्तया असंखिज्जगुणा, चउरिंदिया अपज्जत्तया विसेसाहिया, तेइंदिया अपज्जत्तया विसेसाहिया, बेइंदिया अपज्जत्तया विसेसाहिया, पत्तयसरीरबादरवणस्स—इकाइया पज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बादरनिगोदा पज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बादरपुढविकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बादरभाउकाइया पज्जत्तया असंखिज्जगुणा, बादरवाउकाइया पज्जत्तगा असंखिज्जगुणा, बादरतउकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, पत्तयसरीरबादरवणस्स—इकाइया अपज्जत्तगा असंखिज्जगुणा, बादरनिगोदा अपज्जत्तया संखिज्जगुणा, बादरपुढविकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, बादरभाउकाइया अपज्जत्तगा असंखिज्जगुणा, बादरवाउकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा, सुहुमतेउकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा, सुहुमपुढवि—

काइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया; सुहुमभाउकाइया अपज्जत्तया विसेसाहिया, सुहुमवाउकाइया अपज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमतेउकाइया पज्जत्तगा असंखिज्ज०, सुहुमपुढविकाइया पज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमभाउकाइया पज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमवाउकाइया पज्जत्तगा विसेसाहिया, सुहुमणिगोदा अपज्जत्ता असंखे०, सुहुमणिगोदा पज्जत्तया संखिज्जगुणा, अजवसिण्डिया अणंतगुणा. पडित्तियसम्मदिट्ठी अणंतगुणा, सिद्धा अणंतगुणा; बादरवणस्सइकाइया पज्जत्तगा अणंतगुणा, बादरपज्जत्ता विसेसाहिया, बादरवणस्सइकाइया अपज्जत्तया असंखिज्जगुणा, बादरअपज्जत्तया विसेसाहिया, बादरा विसेसाहिया, सुहुमवणस्सइकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा, सुहुमा अपज्जत्तया विसेसाहिया, सुहुमवणस्सइकाइया पज्जत्तया संखेज्ज०, सुहुमपज्जत्तया विसेसाहिया, सुहुमा विसेसाहिया, जवसिण्डिया विसेसाहिया, निगोदा नीवा विसेसाहिया, वणस्सइजीवा विसेसाहिया, एगिंदिया विसेसाहिया, तिरिक्खजोणिया विसेसाहिया, मच्छदिट्ठी विसेसाहिया, अविरया विसेसाहिया, छउमत्था विसेसाहिया, सजोगी विसेसाहिया, संसारन्था विसेसाहिया, सव्वजीवा विसेसाहिया ॥

इदानीं महादण्डकं विचक्षुर्गुरुमापृच्छति—(अह भेंट ! इत्यादि) अथ जयन्त ! सर्वजीवाल्लभहृत्त्व सर्वजीवाल्लभहृत्त्व—वक्तव्यतात्मकं महादण्डकं वर्तयिष्यामि, रचयिष्यामीति तात्पर्यार्थः । अनेन एतत् ज्ञापयति—तीर्थकरानुज्ञामात्रसापेक्षं पञ्च भगवान् गणधरः सूत्ररचनां प्रति प्रयतन्ते, न पुनः भूताभ्यासपुरस्सरमिति । यद्वैतज्ञापयति—कुशलेऽपि कर्मणि विनयेन गुरुमनापृच्छ्य न प्रवर्तितव्य, किन्तु तदनुज्ञापुरस्सरम्, अन्यथा विनयेत्यायोगात् । विनयेत्यस्य द्वि लक्षणमिदम्—“ गुरोर्निवेदितात्मा या, गुरुभावानुवर्तकः । मुक्तयर्थं चष्टत नित्यं, न विनयेः प्रकीर्तितः ” ॥ १ ॥ गुरुरपि यः प्रच्छनीयः स एव रूपः—“ धर्मज्ञो धर्मकर्ता च, सदा धर्मप्रवर्तकः । सख्येभ्यो धर्मशास्त्रार्थ—देश—को गुरुकथ्यते ” ॥ १ ॥ इति । महादण्डकं वर्तयिष्यामीत्युक्तम् । ततः प्रतिज्ञातमेव निर्धारयति—(सख्येभ्यो वा गम्भवर्कतियमणुस्सेत्यादि) सर्वस्वोका गर्भव्युत्क्रान्तिका मनुष्याः, संख्येयकोटीकांतिप्रमाणत्वात् १ । तेभ्यो मानुष्यो मनुजस्त्रियः—संख्येयगुणाः, सप्तविंशतिगुणत्वात् । उक्तं च—“ सप्तावीसगुणा पुण, मणुयाणं तद्विद्या चव ” इति २ । ताज्यो बादरतैजस्कायिकाः पर्याप्ता असंख्येयगुणाः, कतिपयवर्गान्यूनावलिकाघनसम्यप्रमाणत्वात् ३ । तेभ्योऽनुत्तरापवानिनो देवा असंख्येयगुणाः, क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागवर्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् ४ । तेभ्यो उपरितनप्रेवेयकत्रिकदेवाः संख्येयगुणाः, बृहत्तरक्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागवर्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । एतदपि कथमवसेयम्, इति चेत् । उच्यते—विमानबाहुल्यात् । तथाहि—अनुत्तरदेवानां पञ्च विमानानि विमानशतं तृपारतनप्रेवेयकत्रिकदेवानां प्रतिविमानं वाऽसंख्येया देवा यथा यथा चाधोवर्तीनि विमानानि तथा तथा देवा अपि प्राचुर्येण सन्त्यन्ते, ततोऽवसीयन्ते—अनुत्तराऽपानिदेवेभ्यो बृहत्तरक्षेत्रपल्योपमासंख्येयजागवर्त्याकाशप्रदेशराशिप्रमाणा उपरितनप्रेवेयकत्रिकदेवाः । एवमुत्तरत्रऽपि जावना

कार्या, यावदान्तकल्पः ५ । तेज्योऽप्यपरितनमैवेयकत्रिकदे-
वेज्यो मध्यममैवेयकत्रिकदेवाः संख्येयगुणाः ६ । तेज्योऽप्य-
धस्तनमैवेयकत्रिकदेवाः संख्येयगुणाः ७ । तेज्योऽच्युतक-
ल्पदेवाः संख्येयगुणाः ८, तेज्योऽप्यारणकल्पदेवाः संख्येय-
गुणाः । यद्यप्यारणाच्युतकल्पौ समधेणिकौ, समविमान-
संख्याकौ च, तथाऽपि कृष्णपाक्षिकास्तथास्वाभाव्यात् प्रा-
चुर्येण दक्षिणस्यां विशि समुत्पद्यन्ते, नोत्तरस्यां, बहवश्च
कृष्णपाक्षिकाः, स्तोकाः शुक्लपाक्षिकाः, ततोऽच्युतकल्पदेवापे-
क्षया आरणकल्पे देवाः संख्येयगुणाः ९ । तेज्योऽपि प्राणत-
कल्पे देवाः संख्येयगुणाः १० । तेज्योऽप्याननकल्पे देवाः सं-
ख्येयगुणाः, भावना आरणकल्पवत्कर्तव्या ११ । तेज्योऽधःस-
प्तमनरकपृथिव्यां नैरयिका असंख्येयगुणाः, धेयसंख्येयभा-
गगतननःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् १२ । तेज्यः षष्ठपृथिव्यां
नैरयिका असंख्येयगुणाः, एतच्च प्रागेव दिगनुपातेन नैरयिका-
ल्पबहुत्वाचिन्तायां ज्ञातम् १३ । तेज्योऽपि सहस्रारकल्पदेवा
असंख्येयगुणाः, षष्ठपृथिव्यां नैरयिकपरिणामहेतुधेयसंख्येयजा-
गापेक्षया सहस्रारकल्पदेवपरिणामहेतोः धेयसंख्येयजाग-
स्यासंख्येयगुणत्वात् १४ । तेज्यो महानुक कल्पे देवा असं-
ख्येयगुणाः, विमानबाहुत्वात् । तथाहि-पट्सहस्राणि विमा-
नानां सहस्रारकल्पे, चत्वारिंशत्सहस्राणि महाशुकं, अन्यच्च-
अधोविमानवासिनो देवा बहुबहुतराः, स्तोकास्तोकतगधोप-
रितनोपरितनविमानवासिनः, ततः सहस्रारदेवभ्यो महाशुक-
कल्पे देवा असंख्येयगुणाः १५ । तेज्योऽपि पञ्चमधूमप्रजाभि-
धाननरकपृथिव्यां नैरयिका असंख्येयगुणाः, बृहत्तमधेय-
संख्येयभागवर्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् १६ । तेज्योऽपि
हान्तके कल्पे देवा असंख्येयगुणाः, अतिबृहत्तरधेयसंख्ये-
यभागगतनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् १७ । तेज्योऽपि च-
तुर्थ्या पञ्चप्रभायां पृथिव्यां नैरयिका असंख्येयगुणाः, युक्तिः
प्रागुक्तैव भावनीया १८ । तेज्योऽपि ब्रह्मलोके कल्पे देवा
असंख्येयगुणाः, युक्तिः प्रागुक्तैव १९ । तेज्योऽपि तृतीयस्यां
बालुकाप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकाः संख्येयगुणाः २० । ते-
ज्योऽपि माहेन्द्रकल्पे देवा असंख्येयगुणाः २१ । तेज्योऽपि सन-
त्कुमारकल्पे देवा असंख्येयगुणाः, युक्तिः सर्वत्रापि प्रागुक्तैव २२ ।
तेज्यो द्वितीयस्यां शर्कराप्रभायां पृथिव्यां नैरयिका असंख्येयगु-
णाः । एते च सप्तमपृथिवीनारकादयो द्वितीयपृथिवीनरकपर्य-
न्ताः प्रत्येक स्वस्थाने चिन्त्यमानाः सर्वेऽपि घनीकृतशोकधेय-
संख्येयभागवर्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणा द्रष्टव्याः, केवलं श्रेण्यसं-
ख्येयभागोऽसंख्येयभेदभिन्नः, तत इत्थमसंख्येयगुणतया अल्प-
बहुत्वमजिघीयमानं न विरुध्यति २३ । तेज्यो द्वितीयनरक-
पृथिवीनारकेभ्यः समूर्च्छितमनुप्या असंख्येयगुणाः, ते हि अङ्गु-
लमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेः सन्निधिनं तृतीयवर्गमूलेन गुणिते प्र-
थमवर्गमूले यावान् प्रदेशराशिस्तावत्प्रमाणानि खरुमानि, या-
वन्त्येकस्यामेव प्रादेशिक्यां श्रेणौ भवन्ति तावत्प्रमाणाः २४ ।
तेभ्य ईशाने कल्प देवा असंख्येयगुणाः, यतोऽङ्गुलमात्रक्षेत्रप्र-
देशराशेः सन्निधिनं द्वितीये वर्गमूले तृतीयेन वर्गमूलेन गुणिते
यावान् प्रदेशराशिर्भावात् तावत्प्रमाणास्तु घनीकृतस्य लोकस्यै-
कप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशस्तावत्प्रमाणा ईशा-
नकल्पगतो देवदेवीसमुदायस्तत्तत्किञ्चिदूनद्वात्रिंशत्समभागक-
ल्पा ईशानदेवाः, ततो देवाः समूर्च्छितमनुप्येभ्योऽसंख्येयगुणाः
२५ । तेज्य ईशानकल्पे देव्योऽसंख्येयगुणाः, द्वात्रिंशद्गुण-

त्वात् । “ बर्त्तिसगुणा बर्त्तिसरूषअहियाओ होति देवीओ ”
इति वचनात् २६ । ताज्यः सौधर्मकल्पे देवाः संख्येयगुणाः,
तत्र विमानबाहुत्वात् । तथाहि-तत्र द्वात्रिंशत्शतसहस्राणि
विमानानामष्टविंशतिशतसहस्राणि ईशाने कल्पे, अपि च-द-
क्षिणदिग्बर्त्तो सौधर्मकल्पः, ईशानकल्पस्तृत्तरदिग्बर्त्तो, दक्षिण-
स्यां च दिशि बहवः कृष्णपाक्षिकाः समुत्पद्यन्ते । ततः ईशा-
नदेवभ्यः सौधर्मदेवाः संख्येयगुणाः । नन्विदं युक्तिर्माहेन्द्रस-
न्त्कुमारकल्पयोरप्युक्ता, परं तत्र माहेन्द्रकल्पापेक्षया सन-
त्कुमारकल्पदेवा असंख्येयगुणा वक्ताः, इह तु सौधर्मकल्पे सं-
ख्येयगुणाः । तदेव तत्कथम् ? उच्यते-वचनप्रामाण्यात् । न चात्र
पाठप्रमः, यतोऽन्यत्राप्युक्तम्-“ ईसाणे सव्यथ वि, बर्त्तिस-
गुणा उहोति देवीओ । संखेउजा सोहम्मे, तथो असंखा भवणवा-
सी ” ॥१॥ इति ॥२॥ तेज्योऽपि तस्मिन्नेव सौधर्मकल्पे देव्यः संख्ये-
यगुणाः, द्वात्रिंशद्गुणत्वात् । “ सव्यथ वि बर्त्तिसगुणाओ हो-
ति देवीओ ” इति वचनात् २७ । ताज्योऽप्यसंख्येयगुणा
भवनवासिनः । कथम् ? इति चेत् । इह अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशरा-
शेः सन्निधिनं प्रथमे वर्गमूले तृतीयेन वर्गमूलेन गुणिते या-
वान् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रमाणानुर्धनीकृतस्य लोकस्यैक-
प्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशस्तावत्प्रमाणो भवनप-
तिदेवदेवीसमुदायः, तत्तत्किञ्चिदूनद्वात्रिंशद्भागकल्पाश्च भवन-
पतयो देवाः, ततो घटन्ते सौधर्मदेवीभ्यस्तेऽसंख्येयगुणाः २८ ।
तेज्यो भवनवासिनो देव्यः संख्येयगुणाः, द्वात्रिंशद्गुणत्वात् २९ ।
ताज्योऽप्यस्यां रत्नप्रजायां पृथिव्यां नैरयिका असंख्येयगुणाः,
अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेः सन्निधिनं प्रथमवर्गमूले द्वितीयेन
वर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिस्तावत्प्रमाणास्तु श्रेण्यु-
यावन्त आकाशप्रदेशस्तावत्प्रमाणत्वात् ३० । तेज्योऽपि अ-
क्षरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः पुरुषा असंख्येयगुणाः, प्रतराऽसंख्ये-
यभागवर्त्यसंख्येयश्रेणिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् ३१ । ते-
ज्योऽपि अक्षरपञ्चेन्द्रियास्तिर्यग्योनिकाः स्त्रियः संख्येयगुणाः,
त्रिगुणत्वात् । “ त्रिगुणा निरूवअहिया, तिरियाणं इत्थिया
मुणयवा ” इति वचनात् ३२ । ताज्यः स्थलचरपञ्चेन्द्रियास्ति-
र्यग्योनिकाः पुरुषाः संख्येयगुणाः, बृहत्तरप्रतरासंख्येयभागव-
र्त्यसंख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् ३३ । तेज्यः स्थ-
लचरपञ्चेन्द्रियास्तिर्यग्योनिकाः स्त्रियः संख्येयगुणाः, त्रिगुणत्वात्
३४ । ताज्यो जलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः पुरुषाः संख्ये-
यगुणाः, बृहत्तमप्रतरासंख्येयभागवर्त्यसंख्येयश्रेणिगताकाशप्र-
देशराशिप्रमाणत्वात् ३५ । तेज्यो जलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्यो-
निकाः स्त्रियः संख्येयगुणाः, त्रिगुणत्वात् ३६ । ताज्यो व्यन्तरा-
देवाः पुत्रेदेदयिनः संख्येयगुणाः, यतः संख्येययोजनकोटा-
कोटिप्रमाणानि सूचीरूपाणि खण्डानि यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे
भवन्ति तावन्तः सामान्येन व्यन्तराः, केवर्त्तमह पुरुषा विष-
क्षिता इति सकलसमुदायापेक्षया किञ्चिदूनद्वात्रिंशत्समभा-
गकल्पा वेदितव्याः । ततो घटन्ते जलचरयुवतिज्यः संख्येयगुणाः
३७ । तेज्यो व्यन्तर्यः संख्येयगुणाः, द्वात्रिंशद्गुणत्वात् ३८ ।
ताज्यो ज्योतिष्कदेवाः संख्येयगुणाः, ते हि सामान्यतः पटपञ्चा-
शदधिकशतद्वयाङ्गुलप्रमाणानि सूचीरूपाणि खण्डानि याव-
न्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तावत्प्रमाणाः ; परमिह पुरुषा विष-
क्षिता इति ते सकलसमुदायापेक्षया किञ्चिदूनद्वात्रिंशत्समभा-
गकल्पाः प्रतिपत्तव्याः, तत उपपद्यन्ते व्यन्तरिज्यः संख्येयगु-
णाः ३९ । तेज्यो ज्योतिष्कदेव्यः संख्येयगुणाः, द्वात्रिंशद्गुण-
त्वात् ४० । ताज्यः अक्षरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका नपुंसकाः

संख्येयगुणाः। कश्चित् 'असंख्येयगुणाः, इति पाठः। स न समी-
चीनः, यत इत ऊर्ध्वे ये पर्याप्तचतुरिन्द्रिया वक्ष्यन्ते तेऽपि ज्यो-
तिष्कदेवापेक्षया संख्येयगुणा एवोपपद्यन्ते । तथाहि-षट्पञ्चा-
शदधिकशतद्वयाङ्गसंख्यामात्राणि सूचीरूपाणि खण्डानि यावन्त्ये-
कस्मिन् प्रतरे भवन्ति तावत्प्रमाणा ज्योतिष्काः । उक्तं च-"उप-
पन्नोऽसंख्येयगुणस्यैव ज्ञाया परा। जोशस्येहि हीरह" इति ।
अङ्गुलसंख्येयभागमात्राणि च सूचीरूपाणि खण्डानि यावन्त्येक-
स्मिन् प्रतरे भवन्ति तावत्प्रमाणाश्चतुरिन्द्रियाः। उक्तं च-"पञ्चता-
पञ्चता-विति चक्रे असंख्येयं अवहरति । अंगुलसंख्याऽसंख्ये-
यसंख्येयं पुढो पयरे" । अङ्गुलसंख्येयजागापेक्षया षट्पञ्चाशद-
धिकमङ्गुलशतद्वयं संख्येयगुणं, ततो ज्योतिष्कदेवापेक्षया परि-
भाष्यमानाः पर्याप्तचतुरिन्द्रिया अपि संख्येयगुणा एव घटन्ते,
किं पुनः पर्याप्तचतुरिन्द्रियापेक्षया संख्येयभागमात्रसंख्येय-
न्द्रियनपुंसका इति ४२ । तेभ्योऽपि स्थलचरणेन्द्रियनपुं-
सकाः संख्येयगुणाः ४३ । तेभ्योऽपि जलचरणेन्द्रियनपुं-
सकाः संख्येयगुणाः ४४ । तेभ्योऽपि पर्याप्तचतुरिन्द्रियाः संख्ये-
यगुणाः ४५ । तेभ्योऽपि पर्याप्ताः सङ्घसंज्ञिनेदभिज्ञाः पञ्चे-
न्द्रिया विशेषाधिकाः ४६ । तेभ्योऽपि पर्याप्ता द्वीन्द्रिया वि-
शेषाधिकाः ४७ । तेभ्योऽपि पर्याप्तास्त्रीन्द्रिया विशेषाधिकाः
४८ । यद्यपि पर्याप्तचतुरिन्द्रियादीनां पर्याप्तत्रिन्द्रियपर्यन्तानां
प्रत्येकमङ्गुलासंख्येयजागमात्राणि सूचीरूपाणि खण्डानि याव-
न्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तावत्प्रमाणान्वयविशेषेणान्यत्र वर्ण्यते,
तथाप्यङ्गुलासंख्येयजागस्य संख्येयभेदभिन्नत्वादित्थं विशेषाधि-
कत्वमुच्यमानं न विरुद्धम् । उक्तं चेत्यमलपङ्क्त्युच्यमानं तत्रापि-"तत्रां
नपुंसकसङ्घसंज्ञे जाग्रद्वयजलचरणपुंसका चतुरिन्द्रिया तत्रां
पणविति पञ्चता किञ्चसिहयति" ४८ । तेभ्योऽपि पर्याप्तत्रिन्द्रिये-
भ्योऽप्याप्ताः पञ्चेन्द्रिया असंख्येयगुणाः, अङ्गुलासंख्येयजाग-
मात्राणि खण्डानि सूचीरूपाणि यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति
तावत्प्रमाणत्वात् ४९ । तेभ्यश्चतुरिन्द्रिया अपर्याप्ता विशेषाधि-
का ५० । तेभ्योऽपि त्रीन्द्रिया अपर्याप्ता विशेषाधिकाः ५१ । तेभ्यो
द्वीन्द्रिया अपर्याप्ता विशेषाधिकाः, यद्यपि चापर्याप्ताश्चतुरिन्द्रि-
यादयोऽपर्याप्तद्वीन्द्रियपर्यन्ताः प्रत्येकमङ्गुलसंख्येयजागमात्रा-
णि खण्डानि सूचीरूपाणि यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तावत्प्र-
माणा अन्यत्रविशेषेणोक्ताः, तथाप्यङ्गुलासंख्येयजागस्य विचित्र-
त्वादित्थं विशेषाधिकत्वमुच्यमानं न विरोधमास्त्येति ५२ ।
तेभ्योऽपि द्वीन्द्रियापर्याप्तभ्यः प्रत्येकबादरवनस्पतिकायिकाः
पर्याप्ता असंख्येयगुणाः, यद्यपि चापर्याप्तद्वीन्द्रियादिषु पर्या-
प्तबादरवनस्पतिकायिका अप्यङ्गुलासंख्येयजागमात्राणि सूचीरू-
पाणि खण्डानि यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तावत्प्रमाणा अ-
न्यत्रोक्ताः, तथाप्यङ्गुलासंख्येयजागस्यासंख्येयभेदभिन्नत्वाद् बा-
दरपर्याप्तप्रत्येकवनस्पतिपरिमाणान्वितायामङ्गुलासंख्येयजागो-
ऽसंख्येयगुणहीनः परिगृह्यते, ततो न कश्चिद्दोषः ५३ । ते-
भ्यो बादरानिगोदा अनन्तकायिकशरीररूपाः पर्याप्ता असंख्ये-
यगुणाः ५४ । तेभ्योऽपि बादरपृथिवीकायिकाः पर्याप्ताः असं-
ख्येयगुणाः ५५ । तेभ्योऽपि पर्याप्तबादरायिका असंख्येय-
गुणाः, यद्यपि च पर्याप्तबादरप्रत्येकवनस्पतिकायिकाऽप्यायि-
काः प्रत्येकमङ्गुलासंख्येयभागमात्राणि सूचीरूपाणि खण्डानि
यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तावत्प्रमाणा अन्यत्रविशेषेणो-
क्ताः, तथाप्यङ्गुलासंख्येयजागस्यासंख्येयभेदभिन्नत्वादित्थमसं-
ख्येयगुणत्वादित्थमभिधाने न कश्चिद्दोषः ५६ । तेभ्यो बादरप-

र्याप्तायिकाभ्यो बादरवायुकायिकाः पर्याप्ता असंख्येयगुणाः,
घनीकृतलोकासंख्येयजागवर्त्यसंख्येयप्रतरगतनजःप्रदेशराशि-
प्रमाणत्वात् ५७ । तेभ्यो बादरतेजस्कायिका अपर्याप्ता असं-
ख्येयगुणाः, असंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् ५८ ।
तेभ्यः प्रत्येकशरीरबादरवनस्पतिकायिका अपर्याप्ता असंख्ये-
यगुणाः ५९ । तेभ्योऽपि बादरनिगोदा अपर्याप्तका असंख्येय-
गुणाः ६० । तेभ्यो बादरपृथिवीकायिका अपर्याप्तका असंख्ये-
यगुणाः ६१ । तेभ्यो बादरायिका अपर्याप्ता असंख्येयगुणाः
६२ । तेभ्यो बादरवायुकायिका अपर्याप्ता असंख्येयगुणाः ६३ ।
तेभ्यः सूक्ष्मतेजस्कायिका अपर्याप्ता असंख्येयगुणाः ६४ ।
तेभ्यः सूक्ष्मपृथिवीकायिका अपर्याप्ता विशेषाधिकाः ६५ ।
तेभ्यः सूक्ष्मायिका अपर्याप्ता विशेषाधिकाः ६६ । तेभ्यः
सूक्ष्मवायुकायिका अपर्याप्ता विशेषाधिकाः ६७ । तेभ्यः सूक्ष्म-
तेजस्कायिकाः पर्याप्तका असंख्येयगुणाः, अपर्याप्तसूक्ष्मभ्यः
पर्याप्तसूक्ष्माणां स्वजायत एव प्राचुर्येण भावात् । तथा चाह
अस्यामेव प्रज्ञापनायां संप्रवर्णनकारः-"जीवानमपञ्चता, बहु-
तरगा वायराण्यधिया । सुहृमाण य पञ्चता, ओहं य केव-
ली धिति" । ६८ । तेभ्योऽपि सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः पर्याप्ता
विशेषाधिकाः ६९ । तेभ्योऽपि सूक्ष्मायिकाः पर्याप्ता विशे-
षाधिकाः ७० । तेभ्योऽपि सूक्ष्मवायुकायिकाः पर्याप्ता विशे-
षाधिकाः ७१ । तेभ्योऽपि सूक्ष्मनिगोदा अपर्याप्तका असंख्येय-
गुणाः ७२ । तेभ्योऽपि पर्याप्ताः सूक्ष्मनिगोदाः संख्येयगुणाः,
यद्यपि च पर्याप्ततेजस्कायिकादयः पर्याप्तसूक्ष्मनिगोदपर्यन्ता
अविशेषेणान्यत्राऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणा उक्ताः,
तथापि लोकासंख्येयत्वस्याऽसंख्येयभेदभिन्नत्वादित्थमलप-
ङ्क्त्युच्यमानं तत्रापि सूक्ष्ममभिधीयमानमुपपन्नं द्रष्टव्यम् ७३ ।
तेभ्योऽभवसि-
द्धिका अनन्तगुणाः, जघन्यगुणानन्तकप्रमाणत्वात् ७४ ।
तेभ्यः प्रतिपतितसम्यग्दृष्टयोऽनन्तगुणाः ७५ । तेभ्यः सिद्धा
अनन्तगुणाः ७६ । तेभ्योऽपि बादरवनस्पतिकायिकाः पर्याप्ता
अनन्तगुणाः ७७ । तेभ्योऽपि सामान्यतो बादरपर्याप्ता विशे-
षाधिकाः, बादरपर्याप्तपृथिवीकायिकादीनामपि तत्र प्रक्षेपात् ।
७८ । तेभ्यो बादरपर्याप्तवनस्पतिकायिका असंख्येयगुणाः, ए-
कैकबादरनिगोदपर्याप्तमभ्यासंख्येयगुणानां बादरपर्याप्तनिगो-
दानां संभवात् ७९ । तेभ्यः सामान्यतो बादरपर्याप्ता विशेषा-
धिकाः, बादरपर्याप्तपृथिवीकायिकादीनामपि तत्र प्रक्षेपात् ८० ।
तेभ्यः सामान्यतो बादरा विशेषाधिकाः, पर्याप्तापर्याप्तानां तत्र
प्रक्षेपात् ८१ । तेभ्यः सूक्ष्मवनस्पतिकायिका अपर्याप्ता असं-
ख्येयगुणाः ८२ । तेभ्यः सामान्यतः सूक्ष्मा अपर्याप्ता विशेषा-
धिकाः, सूक्ष्माऽपर्याप्तपृथिवीकायिकादीनामपि तत्र प्रक्षेपात्
८३ । तेभ्यः सूक्ष्मवनस्पतिकायिकाः पर्याप्तकाः संख्येयगुणाः,
पर्याप्तसूक्ष्माणामपर्याप्तसूक्ष्मभ्यः स्वभावात् सदैव संख्येय-
गुणतया प्राप्यमाणत्वात्, तथा केवलवेदसोऽनुपलब्धेः ८४ ।
तेभ्योऽपि सामान्यतः सूक्ष्माः पर्याप्ता विशेषाधिकाः, पर्याप्त-
सूक्ष्मपृथिवीकायिकादीनामपि तत्र प्रक्षेपात् ८५ । तेभ्यः
पर्याप्ताऽपर्याप्तविशेषणरहिताः सूक्ष्मा विशेषाधिकाः, अप-
र्याप्तसूक्ष्मपृथिवीकायिकादीनामपि तत्र प्र-
क्षेपात् ८६ । तेभ्योऽपि भवसिद्धिका भवेसिद्धयेषां ते भव-
सिद्धिकाः भव्या विशेषाधिकाः, जघन्यगुणानन्तकमात्राभ्य-
परिहारेण सर्वजीवानां भव्यत्वात् ८७ । तेभ्यः सामान्यतो नि-
गोदजीवा विशेषाधिकाः, इह भव्याभव्याश्चातिप्राचुर्येण
बादरसूक्ष्मनिगोदजीवराशायेव प्राप्यन्ते, नान्यत्र, अन्येषां सर्वे-

बाह्यमपि मिलितानामसंख्येयलोकाकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् ।
अभ्यन्तरे युक्तान्तकसंख्यामात्रपरिमाणस्ततो प्रत्यापेक्षया
ते किञ्चिन्मात्रा भव्याः प्रागभ्यन्तरिदारेण स्थिताः । इदानीं
तु बादरसूक्ष्मनिगोदचिन्तायां तेऽपि प्रक्षिप्यन्त इति वि-
शेषाधिकाः ८८ । तेज्यः सामान्यतो वनस्पतिजीवा विशेषा-
धिकाः, प्रत्येकशरीरिणामपि वनस्पतिजीवानां तत्र प्रक्षेपात्
८९ । तेज्यः सामान्यत एकेन्द्रिया विशेषाधिकाः, बादरसूक्ष्म-
पृथिवीकायिकादीनामपि तत्र प्रक्षेपात् ९० । तेज्यः सामान्यत-
स्तिर्यग्योनिकाः विशेषाधिकाः, पर्याप्तपर्याप्तद्वित्रिचतुरिन्द्रिय-
तिर्यक्पञ्चेन्द्रियाणामपि तत्र प्रक्षेपात् ९१ । तेज्यश्चतुर्गति-
भाविनो मिथ्यादृष्टयो विशेषाधिकाः, इह कतिपयाविरतसम्य-
ग्दृष्ट्यादिसिद्धयतिरेकेण ज्ञेयाः सर्वेऽपि तिर्यग्ज्ञा मिथ्यादृष्टि-
चिन्तायां चासंख्येयनारकाद्यस्तत्र प्रक्षिप्यन्ते । ततस्तिर्यग्-
जीवराश्यपेक्षया चतुर्गतिना मिथ्यादृष्टयश्चिन्त्यमाना विशेषा-
धिकाः ९२ । तेभ्योऽप्यविरता विशेषाधिकाः, अविरतिसम्यग्-
दृष्टानामपि तत्र प्रक्षेपात् ९३ । तेभ्यः सकषायिणो विशेषाधि-
काः, देशविरतादीनामपि तत्र प्रक्षेपात् ९४ । तेभ्यश्चक्षुषा विशेषा-
धिकाः, उपशान्तमोहादीनामपि तत्र प्रक्षेपात् ९५ । तेज्यः सयो-
गिनो विशेषाधिकाः, सयोगिकेवल्लिनामपि तत्र प्रक्षेपात् ९६ । ते-
भ्यः संसारस्था विशेषाधिकाः, अयोगिकेवल्लिनामपि तत्र प्रक्षे-
पात् ९७ । तेभ्यः सर्वजीवा विशेषाधिकाः, सिद्धानामपि तत्र प्र-
क्षेपात् ९८ । गतं महादशकद्वारम् । प्रका० ३ पद । पं० सं० ।
(२५) [योगद्वारम्] चतुर्दशविधस्य संसारसमापन-
जीवस्य योगानामल्पबहुत्वम्—

एषि एं भंते ! चउदसविहाणं संसारसमावसगाणं
जीवाणं जहाणुकांसगस्स जोगस्स कयरे कयरेहितो जाव
विसेमाहिया वा ? गायमा ! सवत्थोवा सुहुमस्स अप-
ज्जत्तगस्स जहाणए जाए ? बादरस्स अपज्जत्तगस्स ज-
हणए जाए असंखेज्जगुणे २, वेइंदियस्स अपज्जत्तगस्स
जहाणए जाए असंखे० ३, एवं तेइंदियस्स ४, एवं
चउरिंदियस्स ५, असणिएपंचिंदियस्स अपज्जत्तगस्स
जहाणए जाए असंखेज्जगुणे ६, सणिएपंचिंदियस्स अप-
ज्जत्तगस्स जहाणए जाए असंखे० ७, सुहुमपज्जत्तगस्स
जहाणए जाए असंखेज्जगुणे ८, बादरस्स पज्जत्तगस्स जह-
णए जाए असंखेज्जगुणे ९, सुहुमस्स अपज्जत्तगस्स उकोसए
जाए असंखेज्जगुणे १०, बादरस्स अपज्जत्तगस्स उकोमए
जाए असंखे० ११, सुहुमस्स पज्जत्तगस्स उकोसए जाए
असंखे० १२, बादरस्स पज्जत्तगस्स उकोसए जाए अम-
खे० १३, वेइंदियस्स पज्जत्तगस्स जहाणए जाए अम-
खे० १४, एवं तेइंदियस्स वि १५, एवं जाव सणिएपं-
चिंदियस्स पज्जत्तगस्स जहाणए जाए असंखे० १६, वेइं-
दियस्स अपज्जत्तगस्स उकोसए जाए असंखे० १७, एवं
तेइंदियस्स वि १८, एवं चउरिंदियस्स वि १९, एवं
जाव सणिएपंचिंदियस्स अपज्जत्तगस्स उकोसए जाए अ-
संखे० २०, वेइंदियस्स पज्जत्तगस्स उकोमए जाए अम-
खे० २१, एवं तेइंदियस्स वि २२, एवं जाव सणिएपं-
चिंदियस्स पज्जत्तगस्स उकोसए जाए असंखेज्जगुणे २३ ।

(जहणुकांसगस्स जोगस्स स्ति) जघन्यो निरुहः का-
ञ्चिद्विचिन्तामिथ्यस एव च व्यक्तघतरापेक्षयोत्कर्ष उत्कृष्टो
जघन्योत्कर्षः, तस्य योगस्य वीर्योत्तमगयक्षयोपशमादिसमु-
त्थकायाविर्परिस्पन्दस्य एतस्य च योगस्य चतुर्दशजीवस्थान-
सम्बन्धाज्जघन्योत्कर्षज्जहाणविशतिविधस्याल्पत्वबहुत्वादि-
जीवस्थानकविशेषाद्भवति, तत्र (सवत्थोवेत्यादि) सूक्ष्मस्य
पृथिव्यादेः सूक्ष्मत्वाच्चरीरस्य तस्याप्यपर्याप्तकत्वेनासम्पूर्णत्वा-
त्तत्रापि जघन्यस्य विवर्तितत्वात्सर्वेभ्यो यो वक्ष्यमाणेभ्यो
योगेभ्यः सकाशात् स्तोकाः सर्वस्तोको भवति, जघन्यो योगः
स पुनर्वैग्रहिककार्मणौदारिकपुद्गलग्रहणप्रथमसमयवर्त्ती, त-
दनन्तरञ्च समयवृत्त्याऽजघन्योत्कृष्टो यावत्सर्वोत्कृष्टो न प्रयति ।
(बायरस्सेत्यादि) बादरजीवस्य पृथिव्यादिरपर्याप्तकजीवस्य
जघन्यो योगः पूर्वोक्तापेक्षयाऽसङ्ख्यातगुणोऽसंख्यातगुणवृद्धो
बादरत्वादेवेति । एवमुत्तरत्राप्यसंख्यातगुणत्वं दृश्यम् । इह च य-
द्यपि पर्याप्तकत्रीन्द्रियात्कृष्णकायपेक्षया पर्याप्तकानां द्वीन्द्रियाणां
सङ्ख्यानामसङ्ख्यानां च पञ्चेन्द्रियाणामुत्कृष्टः कायः संख्यातगुणो
प्रयति, संख्यातयोजनप्रमाणत्वात्, तथापीह योगस्य प-
रिस्पन्दस्य विवर्तितत्वात्तस्य च कयोपशमविशेषसामर्थ्याद्य-
थोक्तमसंख्यातगुणत्वं न विरुध्यते, न ह्यल्पकायस्याल्प एव स्प-
न्दो भवति, महाकायस्य वा महानेव, व्यत्ययनार्प तस्य दर्श-
नादिति । अ० २५ श० १ उ० ।

एतस्यैव योगाल्पबहुत्वस्य व्याख्यायिका गाथा—

सुहुमनिगोयाइखण-ऽपज्जोगवायरविगल असणिएमाणा ।

अपज्ज लहुपदमदुगुरु, पजहस्सियरो असंखगुणां ॥२॥

तत्र सूक्ष्मनिगोदस्य सूक्ष्मसाधारणस्य लब्धपर्याप्तकस्य सर्व-
जघन्यवीर्यस्येति च सामर्थ्याद् दृश्यम् । तस्यैव सर्वजघन्ययोग-
स्य प्राप्यमाणत्वादादिकृणः प्रथमोत्पत्तिसमयः सूक्ष्मनिगोदा-
दिकृणः, तत्र सप्तम्येकवचनलोपश्च प्राकृतत्वात् । किम् ? इत्या-
ह—(अपज्जो ग ति) अल्पः सर्वस्तोको योगो वीर्यव्यापार इति
यावत् । ततो बादरस्य (विगल स्ति) विकलस्य । (अस-
ण स्ति) असंखिनः ' अपज्ज स्ति ' प्रत्येकं संख्यन्त्रासूक्ष्मनि-
गोदबादरसङ्गस्य गुरुत्कृष्टो योगो संख्येयगुणो वाच्यः । ततः
प्रथमादिकस्य (पज्जहस्सियरो असंखगुण स्ति) पर्याप्तस्य हस्या
जघन्य इतर उत्कृष्टयोगो यथाक्रममसंख्येयगुणो वाच्य इति
गाथाक्षगार्थः । भावार्थस्थम्—सूक्ष्मनिगोदस्य लब्धपर्याप्त-
कस्य प्रथमसमये वर्त्तमानस्य जघन्यो योगः सर्वस्तोकाः १ ।
ततो बादरैकेन्द्रियस्य लब्धपर्याप्तकस्य प्रथमसमये वर्त्तमान-
स्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः २ । ततो द्वीन्द्रियस्य लब्ध-
पर्याप्तकस्य प्रथमसमये वर्त्तमानस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः
३ । ततस्त्रीन्द्रियस्य लब्धपर्याप्तकस्य प्रथमसमये वर्त्तमान-
स्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः ४ । ततश्चतुरिन्द्रियस्य लब्ध-
पर्याप्तकस्य प्रथमसमये वर्त्तमानस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगु-
णः ५ । ततोऽसंक्षिपञ्चेन्द्रियस्य लब्धपर्याप्तस्य प्रथमसमये
वर्त्तमानस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः ६ । ततः संक्षिपञ्च-
न्द्रियस्य लब्धपर्याप्तस्य प्रथमसमये वर्त्तमानस्य जघन्यो योगोऽ
संख्येयगुणः ७ । ततः सूक्ष्मनिगोदस्य लब्धपर्याप्तस्योत्कृष्टो
योगोऽसंख्येयगुणः ८ । ततो बादरैकेन्द्रियस्य पर्याप्तस्य जघन्यो-
योगोऽसंख्येयगुणः ९ । ततः सूक्ष्मनिगोदस्य पर्याप्तकस्योत्कृष्टो
योगोऽसंख्येयगुणः १० । ततो बादरैकेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्योत्कृ-
ष्टो योगोऽसंख्येयगुणः ११ ॥

असमत्ततमुक्तिदो, पज्जजहभियर एव ठिइणाणा ।

अपजेयर संखगुणा, परमपजबिण असंखगुणा ॥५४॥

असमाप्ता अपर्याप्तास्ते च तत्र त्रसोऽङ्गीन्द्रियादयोऽसमाप्त-
साः, अपर्याप्तद्विचिन्तुगिन्द्रियाः, संख्यसंक्षिपञ्चेन्द्रियास्तेषामु-
त्कृष्टोऽसमाप्तसोत्कृष्टोऽसंख्येयगुणो वाच्यः । अयमर्थः-पर्याप्तबा-
ह्वैकेन्द्रियोत्कृष्टयोगाद् द्वीन्द्रियस्य लब्धपर्याप्तकस्योत्कृष्टो यां-
गोऽसंख्येयगुणः १४ । ततस्त्रीन्द्रियस्य लब्धपर्याप्तकस्योत्कृष्टो
योगोऽसंख्येयगुणः १५ । ततश्चतुरिन्द्रियस्य लब्धपर्याप्तक-
स्योत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः १६ । ततोऽसंक्षिपञ्चेन्द्रियस्य स-
ंख्यपर्याप्तकस्योत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः १७ । ततः संक्षिप-
ञ्चेन्द्रियस्य लब्धपर्याप्तकस्योत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः १८ ।
(पञ्चजहन्न स्ति) ततस्त्रसानां पर्याप्तानां जघन्यो योगोऽसंख्ये-
यगुणो वाच्यः १९ । ततो-पि(इयर स्ति)त्रसानां पर्याप्तानामुत्कृष्टो
योगोऽसंख्येयगुणो वाच्यः २० । इत्येकैक्यार्थः । जायार्थस्त्वयम-
ततः संक्षिपञ्चेन्द्रियस्य लब्धपर्याप्तकस्योत्कृष्टयोगात्पर्याप्तद्वीन्द्रिय-
स्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः २१ । ततस्त्रीन्द्रियस्य पर्याप्तकस्य
जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः २२ । ततश्चतुरिन्द्रियस्य पर्याप्तकस्य
जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः २३ । ततोऽसंक्षिपञ्चेन्द्रियस्य पर्या-
प्तकस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः २४ । ततः संक्षिपञ्चेन्द्रियस्य
पर्याप्तस्य जघन्यो योगोऽसंख्येयगुणः २५ । ततः पर्याप्तद्वीन्द्रि-
यस्योत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः २६ । ततः पर्याप्तत्रिन्द्रियस्यो-
त्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः २७ । ततः पर्याप्तचतुरिन्द्रियस्योत्कृ-
ष्टो योगोऽसंख्येयगुणः २८ । ततः पर्याप्तसंख्युत्कृष्टयोगादनुत-
रोपपात्तिनामुत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः २९ । ततो प्रियेयकदवा-
नामुत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः ३० । ततो भागभूमिजानां तिर्य-
ङ्मनुष्याणामुत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः ३१ । ततोऽप्याहारकशरी-
रिणामुत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः ३२ । ततः शेषदेवनारकतिर्यङ्-
मनुष्याणां यथोत्तरमुत्कृष्टो योगोऽसंख्येयगुणः ३३ ।

अथ सुखावबोधायात्पबहुवचपदानां यन्त्रकमुपदर्शयते । तत्रैवम-

सूक्ष्मनि० अप० ज-	बादर० अप० जघ०	द्वीन्द्रि० अप० ज-
घ० योग सर्वस्वो० १	योग असं० २	घ० योग असं० ३
ब्रीन्द्रि० अप० जघ०	चतुरि० अप० जघ०	असंक्षि० अप० ज-
योग असं० ४	योग असं० ५	घ० योग असं० ६
संक्षि० अप० जघ०	सूक्ष्मनिगो० पर्या०	बादरपर्या० जघ०
योग असं० ७	ज० योग असं० ८	योग असं० ९
द्वीन्द्रि० पर्या०	ब्रीन्द्रिय० प० जघ०	चतुरि० प० जघ०
जघ० योग असं० १०	योग असं० ११	योग असं० १२
असंक्षिपर्या० जघ०	संक्षिपर्या० जघ०	सूक्ष्मनिगोद अप०
योग असं० १३	योग असं० १४	उत्कृष्टयो० असं० १५
बादर अप० उत्क०	द्वीन्द्रि० अप० उ-	ब्रीन्द्रि० अप० उत्क०
योग असं० १६	त्क० योग असं० १७	योग असं० १८
चतुरिन्द्रि० अप० उ-	असंक्षिअप० उत्क०	संक्षि अप० उत्क०
त्क० योग असं० १९	योग असं० २०	योग असं० २१
सूक्ष्मनि० पर्या० उ-	बादर पर्या० उत्क०	द्वीन्द्रि० प० उत्क०
त्क० योग असं० २२	योग असं० २३	योग असं० २४
ब्रीन्द्रि० प० उत्क०	चतुरि० प० उत्क०	असंक्षि पर्या० उत्क०
योग असं० २५	योग असं० २६	योग असं० २७
संक्षि पर्या० उत्क०	अनुसर० उत्क०	प्रियेयकदव० उत्क०
योग असं० २८	योग असं० २९	योग असं० ३०
जागृमि० तिर्य०	आहारक० उत्क०	देवना० ति० मनु०
उ० योग असं० ३१	योग असं० ३२	उत्क० योग असं० ३३

गुणकारभावापि सूक्ष्मज्ञेयपत्योपमासंख्येयभागरूपः प्रत्येकं
प्राज्ञः । तदत्र जघन्ययोगी जघन्यकर्मप्रदेशाग्रहणं जघन्यस्थितिं
च विदधाति, योगवृद्धौ च तद्वृद्धिरपीति स्थितमिति । (एव
विदधानेत्यादि) एवम्, मकारस्य लोपः, प्राकृतत्वात् । पूर्वोक्त-
योगप्रकरणान्यायेन सूक्ष्मैकेन्द्रियादिजीवक्रमेणैव स्थितानां
स्थानानि स्थितिस्थानानि, वाक्यानीति शेषः । तत्र जघन्य-
स्थितिराख्य एकैकसमयवृद्ध्या सर्वोत्कृष्टनिजस्थितिपर्ययस्थानाः
ये स्थितिभेदास्ते स्थितिस्थानान्युच्यन्ते । कथं पुनरेतानि वा-
क्यानि ? इति, कियद्गुणानि पुनरेतानि ?, इत्याह-संख्यगु-
णानि । तत्र संख्यां संख्या, तामर्हति संख्यः " दण्कादिभ्यो
यः " ६ । ४ । १७७ । इति (ह्रिमसूत्रेण) अप्रत्ययः । ततः
संख्यः संख्येयः संख्यात इत्यर्थो गुणो गुणकारो येषां तानि
संख्यगुणानि, संख्यातगुणितानिर्न्यर्थः । किं सर्वपदेषु संख्यात-
गुणान्येव, अहोस्वदस्ति कस्मिंश्चित्पदे विशेषः ?, इत्याह-
(परमपजबिण असंखगुण स्ति) परं केवलम्, अपर्याप्तद्वीन्द्रि-
ये अपर्याप्तद्वीन्द्रियपदे, नानि स्थितिस्थानानि असंख्यातगुणानि
२ । ततः सूक्ष्मैकेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्य स्थितिस्थानानि संख्या-
तगुणानि ३ । ततो बादरैकेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्य स्थितिस्थानानि
संख्यातगुणानि ४ । एतानि च पल्योपमासंख्येयभागसमयतु-
ल्यानि स्थितिस्थानानि भवन्ति । यत एकैन्द्रियाणां जघन्या-
त्कृष्टस्थितयोरन्तरालमन्तावमात्रमेवेति, ततोऽपर्याप्तद्वीन्द्रियस्य
स्थितिस्थानान्यसंख्यातगुणितानि पल्योपमासंख्येयभागमात्रा-
णीति कृत्वा ५ । ततस्तस्यैव द्वीन्द्रियस्य पर्याप्तस्य स्थिति-
स्थानानि संख्यातगुणितानि ६ । ततस्त्रीन्द्रियस्यापर्याप्तकस्य
स्थितिस्थानानि संख्यातगुणितानि ७ । ततस्त्रीन्द्रियस्य पर्या-
प्तस्य स्थितिस्थानानि संख्यातगुणितानि ८ । ततश्चतुरिन्द्रिय-
स्यापर्याप्तस्य स्थितिस्थानानि संख्यातगुणितानि ९ । ततः पर्या-
प्तचतुरिन्द्रियस्य स्थितिस्थानानि संख्यातगुणितानि १० । ततोऽ-
संक्षिपञ्चेन्द्रियस्यापर्याप्तस्य स्थितिस्थानानि संख्यातगुणितानि
११ । ततोऽसंक्षिपञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तस्य स्थितिस्थानानि सं-
ख्यातगुणानि १२ । ततः संक्षिपञ्चेन्द्रियस्यापर्याप्तस्य स्थिति-
स्थानानि संख्यातगुणानि १३ । ततः संक्षिपञ्चेन्द्रियस्य पर्या-
प्तस्य स्थितिस्थानानि संख्यातगुणानि भवन्तीति १४ ।

स्थापना-

सू०अप०	बादर०	द्वीन्द्रिय०	ब्रीन्द्रि०	चतु०	असंक्षि०	संक्षि०अ
स्थिति	प० स्थि-	अप०स्थि	अप०स्थि	स्थि०	अप०स्थि	प०स्थि
स्तो०	ति सं०	ति असं०	ति सं०	सं०	ति सं०	ति सं०
सूक्ष्म० प-	बादर० प०	द्वीन्द्रि०	ब्रीन्द्रि०	चतु०	असं० प०	संक्षि०
पर्या०स्थि-	स्थिति	प०स्थि०	प०स्थि०	पर्या०	स्थिति	प०स्थि
ति सं०	सं०	सं०	सं०	स्थि०	सं०	ति सं०

तदेवं निरूपितानि योगप्रसङ्गेन स्थितिस्थानानि । कर्म०५ कर्म०।

योगस्यैवात्पबहुवचं प्रकारास्तेषांऽऽह-

एयस्म जं भते ! पञ्चरमविहस्म जहणुकोसगस्स
कयरे कयरेहितो० जाव विसेसाहिया वा ? । गोयमा !
सव्वत्थोव कम्मगमरीरस्स जहणए जोए ?, ओरादि-
यमीमगस्स जहणए जोए अमंखेज्जगुणे ७, वेउव्वि-
मीमगस्स जहणए जोए अमंखेज्जगुणे ३, ओरालि-
यमीरस्स जहणए जोए अमंखेज्जगुणे ४, वेउव्वि-

वसरीरस्स जइएणए जोए असंखेज्जगुणे ५, कम्मग-
सरीरस्स उकोसए जोए असंखेज्जगुणे ६, आहारग-
मीसगस्स जइएणए जोगे असंखेज्जगुणे ७, आहा-
रगमीसगस्स उकोसए जोए असंखेज्जगुणे ८, ओरासि-
यमीसगस्स वेउव्वियमीसगस्स । एएसि एं उकोसए
जोए दाएह वि तुल्ले असंखेज्जगुणे ९, असच्चापोम-
मणजोगस्स जइएणए जोए असंखेज्जगुणे १०, आ-
हारगस्स सरीरस्स जइएणए जोए असंखेज्जगुणे ११,
तिविहस्स मणयांगस्स चउव्विहस्स वइजोगस्स एएसि
एं सत्तएह वि तुल्ले जइएणए जोए असंखेज्जगुणे १२,
आहारगसरीरस्स उकोसए जोए असंखेज्जगुणे १३,
ओरासियसरीरस्स वेउव्वियसरीरस्स चउव्विहस्स य म-
णजोगस्स चउव्विहस्स य वइजोगस्स । एएसि एं दस-
एह वि तुल्ले उकोसए जोए असंखेज्जगुणे १४ ।

टीका सुगमा । भ० २५ श० १ उ० ।

मनोयोग्यादीनामल्पबहुत्वम्-

एएसि णं जेत ! जीवाणं सजोगीणं मणजोगीणं वय-
जोगीणं कायजोगीणं अजोगीणं य कयरे कयरेहिंतो
अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? । गो-
यमा ! सव्वत्थोवा जीवा मणजोगी, वयजोगी असंखे-
ज्जगुणा, अजोगी अणंतगुणा, कायजोगी अणंतगुणा,
सजोगी विसेसाहिया ।

सर्वस्तोका मनोयोगिनः, संख्यसंक्षिप्यामा एव हि मनोयोगि-
नः, ते च स्तोका इति, तेभ्यो वाग्योगिनोऽसंख्येयगुणाः, इन्द्रि-
यादीनां वाग्योगिनां संख्येयगुणाः प्रसक्त्यातगुणत्वात् । तेभ्योऽयोगि-
नोऽनन्तगुणाः, सिद्धानामनन्तत्वात् । तेभ्यः काययोगिनोऽनन्ताः,
जनस्पतीनामनन्तत्वात् । यद्यपि निगोदजीवानामनन्तानामेकं
शरीरं तथापि तेनैकेन शरीरेण सर्वेऽप्याहारादिप्रदं कुर्वन्ती-
ति सर्वेषामपि काययोगित्वान्नानन्तगुणत्वव्याघातः । तेभ्यः
सामान्यतः सयोगिनो विशेषाधिकाः, इन्द्रियादीनामपि वाग्यो-
ग्यादीनां तत्र प्रलेपात् । गतं योगद्वारम् । प्रज्ञा० ३ पद । कर्म०
जी० । ५० सं० ।

(२६) [येनिद्वारम्] शीतादियोनिकानाम्-

एतेसि एं भंते ! जीवाणं सीतजोणियाणं उसिणजोणियाणं
मीतोसिणजोणियाणं अजोणियाणं य कयरे कयरेहिंतो
अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा सीतोसिणजो-
णिया, उसिणजोणिया असंखेज्जगुणा, अजोणिया अणंत-
गुणा, सीतजोणिया अणंतगुणा ।

अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्तोकाः शीतोष्णयोनयः शीतोष्णो-
न्नययोनिकाः, जवनवासिगर्जजतिर्यक्पञ्चैन्द्रियगर्जजमनुप्य-
श्यनरज्योतिष्कवैमानिकानामेवोन्नययोनिकत्वात् । तेभ्योऽसं-
ख्येयगुणा उष्णयोनिकाः, सर्वेषां सूक्ष्मबाह्वरभेदभिन्नानां तैज-
स्काधिकानां प्रभूततराणां नैरयिकाणां कतिपयानां पृथिव्यव्या-
धुप्रत्येकवस्वतीनां चोऽयोनिकत्वात् । अयोनिका अनन्तगुणाः

सिद्धानामनन्तत्वात् । तेभ्यः शीतयोनिका अनन्तगुणाः, अनन्त-
काविकानां सर्वेषामपि शीतयोनिकत्वात्, तेषां च सिद्धेभ्योऽ-
प्यनन्तगुणत्वात् ।

सचित्तचित्तमिधयोनिकानाम्-

एतेसि एं जेत ! जीवाणं सचित्तजोणीणं अचित्तजो-
णीणं मीसजोणीणं अजोणीणं य कयरे कयरेहिंतो
अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा मीसजोणि-
या, अचित्तजोणिया असंखिज्जगुणा, अजोणिया अणंत-
गुणा, सचित्तजोणिया अणंतगुणा ।

अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्तोका जीवा मिधयोनिकाः, गर्भेभ्यु-
त्क्रान्तिकतिर्यक्पञ्चैन्द्रियमनुप्याणामेव मिधयोनिकत्वात् । ते-
भ्योऽचित्तयोनिका असंख्येयगुणाः, नैरयिकदेवानां कतिपयानां च
प्रत्येकं पृथिव्यपृथिव्याद्युप्रत्येकवस्वतीनिधित्तुरिन्द्रियसंभू-
र्त्तिमतिर्यक्पञ्चैन्द्रियसंभूर्त्तिममनुप्याणामचित्तयोनिकत्वात् ।
तेभ्योऽप्ययोनिका अनन्तगुणाः, सिद्धानामनन्तत्वात् । ते-
भ्यः सचित्तयोनिका अनन्तगुणाः, निगोदजीवानां सचित्तयो-
निकत्वात्, तेषां च सिद्धेभ्योऽप्यनन्तगुणत्वात् ।

संवृतविवृतयोनिकानाम्-

एतेसि एं जेत ! जीवाणं संवृज्जोणियाणं विवृज्जोणियाणं
य संवृज्जविवृज्जोणियाणं अजोणियाणं य कयरे कयरेहिंतो
अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा संवृज्जविवृज्जोणिया,
विवृज्जोणिया असंखेज्जगुणा, अजोणिया अणंतगुणा,
संवृज्जोणिया अणंतगुणा ।

अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्तोकाः संवृतविवृतयोनिकाः, गर्भेभ्यु-
त्क्रान्तिकतिर्यक्पञ्चैन्द्रियमनुप्याणामेव संवृतविवृतयोनिकत्वा-
त् । तेभ्यो विवृतयोनिकाः संख्येयगुणाः, इन्द्रियादीनां चतुरिन्द्रि-
यपर्यवसानानां संभूर्त्तिमतिर्यक्पञ्चैन्द्रियसंभूर्त्तिममनुप्याणां
च विवृतयोनिकत्वात् । तेभ्योऽयोनिका अनन्तगुणाः, सिद्धानाम-
नन्तत्वात् । तेभ्यः संवृतयोनिका अनन्तगुणाः, ववस्वतीनां संवृ-
तयोनिकत्वात्, तेषां च सिद्धेभ्योऽप्यनन्तगुणत्वात् । प्रज्ञा० ८ पद ।

(२७) [लेह्याद्वारम्] सलेह्यानामल्पबहुत्वम्-

तत्र सलेह्याऽलेह्यानामल्पबहुत्वचिन्तायाम्- “सव्वत्थोवा
अलेस्सा, सलेस्सा अणंतगुणा” जी० १ प्रति० ।

सम्पत्ति सलेह्यादीनामप्रधानामल्पबहुत्वमाह-

एएसि एं भंते ! जीवाणं सलेसाणं कएहलेसाणं नील-
लेसाणं काउलेसाणं तेउलेसाणं पम्हलेसाणं सुकलेसाणं
अलेसाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा !
सव्वत्थोवा जीवा सुकलेस्सा, पम्हलेस्सा संखिज्जगुणा, तेउ-
लेस्सा संखिज्ज०, अलेस्सा अणंतगुणा, काउलेस्सा अणंत-
गुणा, नीललेस्सा विसेसाहिया, कएहलेस्सा विसेसाहिया ॥

सर्वस्तोकाः शुक्लेश्याः, लान्तकादिष्वेवानुत्तरपर्यवसानेषु
वैमानिकेषु देवेषु कतिपयेषु च गर्भेभ्युत्क्रान्तिकेषु कर्मभूमिकेषु
संख्येयवर्षायुष्केषु मनुष्येषु तिर्यक्स्त्रीपुंनपुंसकेषु कतिपयेषु सं-
ख्येयवर्षायुष्केषु तस्याः संज्ञात् । तेभ्यः पद्मलेश्याकाः संख्येय-
गुणाः, सा हि सप्तकुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोककल्पवासिषु देवेषु
तथा प्रभूतेषु गर्भेभ्युत्क्रान्तिकेषु कर्मभूमिषु संख्येयवर्षायुष्के-

पु मनुष्यस्त्रीपुनपुंसकेषु तथा गर्भव्युत्क्रान्तिकतिर्यग्योनिकस्त्री-
पुनपुंसकेषु असंख्येयवर्षायुष्केष्वप्युत्पद्यते, सनत्कुमारादिदेवाद्य-
श्च समुदिता लान्तकादिदेवादिभ्यः संख्येयगुणाः, इति ज्ञवन्ति
शुक्ललेइयाकेच्यः पञ्चलेइयाकाः संख्येयगुणाः, तेज्यस्तेजालं—
इयाकाः संख्येयगुणाः, सर्वेषां सौधमेशानज्योतिष्कदेवानां क-
तिपयानां च भवनपतिष्वन्तरगर्भव्युत्क्रान्तिकतिर्यग्योनिक्य-
मनुष्याणां बाह्वाऽपर्याप्तैकेन्द्रियाणां च तेजोलेइयाभावात् ।
गन्धसंख्येयगुणाः कस्माच्च भवन्ति, कथं न भवन्ति ? इति ।
चेत् । उच्यते—इह ज्योतिष्का जवनवासिभ्योऽप्यसंख्येयगुणाः,
किं पुनः सनत्कुमारादिदेवेभ्यः, ते च ज्योतिष्कास्तेजोलेइयाका-
स्तथा सौधमेशानकल्पदेवाश्च ततः प्राप्नुवन्त्यसंख्येयगुणाः । तद्-
युक्तम् । वस्तुतश्चापरिक्रामात् । लेइयापदे हि गर्भव्युत्क्रान्तिकति-
र्यग्योनिकानां संसृष्टिमप्येन्द्रियतिर्यग्योनिकानां च कृष्ण-
लेइयाद्यल्पबहुत्वे सूत्रं वक्ष्यति—“सर्वथावा गन्धवर्णरसतिरि-
क्खजोणिया सुक्कलेस्सा, तिरिक्खजोणियासंखेज्जगुणाओ, प-
इहेस्सा गन्धवर्णरसतिरिक्खजोणिया संखेज्जगुणा, तिरिक्खजो-
णिणीओ संखेज्जगुणाओ, तेउहेस्सा गन्धवर्णरसतिरिक्खजोणिया
संखेज्जगुणा, तेउहेस्साओ तिरिक्खजोणियासंखेज्जगुणाओ”
इति महाद्वेरुके च तिर्यग्योनिकस्त्रीभ्यो ज्योतिष्काश्च
संख्येयगुणा वक्ष्यन्ते । ततो यद्यपि भवनवासिभ्योऽप्यसंख्येयगुणा
ज्योतिष्काः, तथापि पञ्चलेइयाकेभ्यस्तेजोलेइयाकाः संख्येयगुणा
एव । इदमत्र तात्पर्यार्थः—यदि केचिन्नाहं देवानेव पञ्चलेइयान-
धिकृत्य देवा एव तेजोलेइयाकाश्चिन्त्यन्ते ततो भवनस्यसंख्येय-
गुणाः, यावता तिर्यक्संमिधया पञ्चलेइयाकेभ्यस्तिर्यक्संमिध-
या एव तेजोलेइयाकाश्चिन्त्यन्ते, तिर्यक्श्च पञ्चलेइया अपि अति-
बहवस्ततः संख्येयगुणा इति । तेज्यः अलेइयाका अनन्तगुणाः,
सिद्धानामनन्तत्वात् । तेभ्यः कापोतलेइया अनन्तगुणाः, वनस्प-
निकायिकानामपि कापोतलेइयायाः संज्ञात्, वनस्पतिकायि-
कानां च सिद्धेभ्योऽप्यनन्तगुणत्वात् । तेभ्योऽपि नीललेइया
विशेषाधिकाः, प्रभूततराणां नीललेइयासंभवात् । तेभ्योऽपि
कृष्णलेइयाका विशेषाधिकाः, प्रभूतानां कृष्णलेइयाकत्वात् ।
सामान्यतः सलेइया विशेषाधिकाः, नीललेइयाकादीनामपि तत्र
प्रकेपात् । प्रका० ३ पद । जी० । कर्म० ।

तदेवं सामान्यतोऽल्पबहुत्वं चिन्तितं; संप्रति नैरयिकेषु
तच्चिन्तयन्नाह—

एतेसि एं भंते ! नेरइयाणं कण्हलेस्साणं नीललेस्साणं
काउलेस्साणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुद्धा
वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा नेरइया
कण्हलेस्सा, नीललेस्सा असंखेज्जगुणा, काउलेस्सा अ-
संखेज्जगुणा ।

नैरयिकाणां हि तिस्रो लेइयाः । तद्यथा—कृष्णलेइया, नीललेइया,
कापोतलेइया । उक्तञ्च—“काठपदोसु तइया—ए मोसिया नीलि-
या अउत्थीए । पंचमियाए मिस्सा, कण्हा तत्तो पदमकण्हा”
॥ १ ॥ ततः त्रयाणामेव पदानां परस्परमद्वयबहुत्वचिन्ता, तत्र
सर्वस्तोकाः कृष्णलेइया नैरयिकाः, कतिपयपञ्चमपृथिवीगतन-
रकावासेषु पशूणां सप्तम्यां नैरयिकाणां कृष्णलेइयासंज्ञायात् ।
ततोऽसंख्येयगुणा नीललेइयाः, कतिपयेषु तृतीयपृथिवीगतन-
रकावासेषु अतुष्ट्यां समस्तायां पृथिव्यां कतिपयेषु पञ्चमपृथि-
वीगतनरकावासेषु नैरयिकाणां पूर्वोक्तेभ्योऽसंख्येयगुणानां नी-

ललेइयाभावात् । तेभ्योऽप्यसंख्येयगुणाः कापोतलेइयाः, प्रथम-
द्वितीयपृथिव्यास्तृतीयपृथिवीगतेषु च कतिपयेषु नरकावासेषु
नारकाणामनन्तरोक्तेभ्योऽसंख्येयगुणानां कापोतलेइयासंज्ञा-
यात् ।

अधुना तिर्यक्पञ्चन्द्रियेष्वल्पबहुत्वमाह—

एतेसि एं भंते ! तिरिक्खजोणियाणं कण्हलेस्साणं०
जाव सुक्कलेस्साणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा
तुद्धा वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा तिरिक्ख-
जोणिया सुक्कलेस्सा, एवं जहा ओहिया, नवरं अलेस्सवज्जा ।
(एवं जहा ओहिया इति) एवमुपदर्शितेन प्रकारेण प्राग्वत्
औघिकास्तथा वक्ष्याः, नवरमलेइयावर्जोस्तिरश्चामलेइयाना-
मसंभवात् । तं चैवम्—सर्वस्तोकास्तिर्यग्योनिकाः शुक्ललेइया-
स्ते च जघन्यपदे संख्याता द्रष्टव्याः १, तेभ्योऽसंख्येयगुणाः प-
ञ्चलेइयाः २, तेभ्योऽपि संख्येयगुणास्तेजोलेइयाः ३, तेभ्यो-
ऽप्यनन्तगुणाः कापोतलेइयाः ४, तेभ्योऽपि नीललेइया वि-
शेषाधिकाः ५, तेभ्योऽपि कृष्णलेइया विशेषाधिकाः ६, ते-
भ्योऽपि सलेइया विशेषाधिकाः ७ ।

साम्प्रतमेकेन्द्रियेष्वल्पबहुत्वमाह—

एतेसि एं जंते ! एग्गिदियाणं कण्हलेस्साणं० जाव तेउ-
लेस्साणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ? गोयमा ! स-
व्वत्थोवा एग्गिदिया तेउलेस्सा, काउलेस्सा अणंतगुणा,
नीललेस्सा विसेसाहिया, कण्हलेस्सा विसेसाहिया ॥

सर्वस्तोका एकेन्द्रियास्तेजोलेइयाः, कतिपयेषु बाह्वपृथिव्य-
पृथ्येकवनस्पतिकायिकेष्वपर्याप्तावस्थायी तस्याः संज्ञायात् ।
तेज्यः कापोतलेइया अनन्तगुणाः, अनन्तानां सूक्ष्मबाह्वरनिगो-
दजीवानां कापोतलेइयासंज्ञायात् । तेभ्योऽपि नीललेइया वि-
शेषाधिकाः, तेभ्योऽपि कृष्णलेइया विशेषाधिकाः । अत्र भाव-
ना प्रागेवोक्ता ।

सम्प्रति पृथिवीकायिकादिविषयमल्पबहुत्वं वक्ष्ये । तत्र पृ-
थिव्यव्वनस्पतिकायानां चतस्रो लेइयाः, तेजोवायुकायानां तिस्रः
इति तथैव सूत्रमाह—

एतेसि एं जंते ! पुढवीकाइयाणं कण्हलेस्साणं० जाव
तेउलेस्साणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ? गोयमा !
जहा ओहिया एग्गिदिया, नवरं काउलेस्सा असंखिज्ज-
गुणा, एवं आउकाइयाणं वि । एतेसि एं जंते ! तेउ-
काइयाणं कण्हलेस्साणं नीलकाउलेस्साणं य कयरे कयरे-
हिंतो अप्पा वा० ४ ? गोयमा ! सव्वत्थोवा तेउकाइया
काउलेस्सा, नीललेस्सा विसेसाहिया, कण्हलेस्सा विसे-
साहिया, एवं वाउकाइयाणं वि । एतेसि एं जंते ! वणस्स-
इकाइयाणं कण्हलेस्साणं० जाव तेउलेस्साणं य जहा ए-
ग्गिदियाणं बेइदियतेइदियचउरिंदियाणं जहा तेउकाइया-
णं । एतेसि एं भंते ! पंचिदियतिरिक्खजोणियाणं कण्ह-
लेस्साणं० जाव सुक्कलेस्साणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा
बहुया वा तुद्धा वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! जहा ओ-
हियाणं तिरिक्खजोणियाणं, नवरं काउलेस्सा असंखि-

ज्जगुणा १, संमुच्छिमपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं जहा ते-
उकाइयाणं २, गम्भवक्कंतियपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं
जहा ओहियाणं, तिरिक्खजोणियाणं नवरं काउलेस्सा सं-
खिज्जगुणा ३, एवं तिरिक्खजोणियाणं वि ४ ।

‘पुढवीकाइयाणमित्यादि’ सुगमम् । द्वित्रिचतुर्विंशद्विषयमपि
पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकसूत्रे कापोतलेइया असंख्यातगुणा मन्व-
न्तगुणाः, पञ्चेन्द्रियतिरिक्खां सर्वसंख्यायाऽप्यसंख्यातत्वात् ।
संमुच्छिमपञ्चेन्द्रियतिरिक्खां यथा तेजस्कायिकानामुक्तं तथा व-
क्तव्यम् । तेजस्कायिकानामिव तेषामप्याद्यलेइयात्रयमात्रसद्भा-
वात् । गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकसूत्रम्-तेजोलेइया-
ज्याः कापोतलेइयाः संख्येयगुणा वक्तव्याः, तावतामेव तेषां केव-
लबेदसोपलब्धत्वात्, शेषमार्धकसूत्रं वक्तव्यम् । एवं तिर्यग्यो-
निकानामपि सूत्रं वक्तव्यम् । तथाच्चाऽऽह-(एवं तिरिक्ख-
जोणियाणि स्ति) ।

अधुना संमुच्छिमगर्भव्युत्क्रान्तिकतिर्यक्पञ्चेन्द्रियस्त्रीविषयं
सूत्रमाह-

एतेसि एं भंते ! संमुच्छिमपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं
गम्भवक्कंतियपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं कएहलेस्साणं जाव
सुकलेस्साणं य कयरे कयरेहिंते अप्पा वा० ४ ? गोयमा !
सव्वत्थोवा गम्भवक्कंतियपंचिदियतिरिक्खजोणिया सुक-
लेस्सा, पम्हलेस्सा संखिज्जगुणा, तेउलेस्सा संखिज्जगुणा,
काउलेस्सा संखिज्जगुणा, नीललेस्सा विसेसाहिया, क-
एहलेस्सा विसेसाहिया, काउलेस्सा संमुच्छिमपंचिदियति-
रिक्खजोणिया अमंखेज्जगुणा, नीललेस्सा विसेसाहिया,
कएहलेस्सा विसेसाहिया । एतेसि एं भंते ! संमु-
च्छिमपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं तिरिक्खजोणियाणं य
कएहलेस्साणं जाव सुकलेस्साणं य कयरे कयरेहिंते अप्पा
वा० ४ ? गोयमा ! जहेव पंचमं तद्वा इमं पि उट्ठं जा-
णियव्वं ॥

एतच्च प्राग्वद्भावनीयम् । इदं कित्तं पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाधि-
कारं षष्ठं सूत्रम्, अन्तरात्कं च पञ्चमम् । अत उक्तम्-(जहेव
पंचमं तद्वा इमं उट्ठं भाणियव्वं)

अधुना गर्भव्युत्क्रान्तिकतिर्यक्पञ्चेन्द्रियतिर्यक्स्त्रीविषयं

सूत्रमाह-

एतेसि एं भंते ! गम्भवक्कंतियपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं
तिरिक्खजोणियाणं य कएहलेस्साणं जाव सुकलेस्साणं य
कयरे कयरेहिंते अप्पा वा० ४ ? गोयमा ! सव्वत्थोवा गम्भ-
वक्कंतियपंचिदियतिरिक्खजोणिया सुकलेस्सा, सुकलेस्सा-
ओ तिरिक्खजोणियाओ संखिज्जगुणाओ, पम्हलेस्सा ग-
म्भवक्कंतियपंचिदियतिरिक्खजोणिया संखिज्जगुणा, पम्ह-
लेस्साओ तिरिक्खजोणियाओ संखिज्जगुणाओ, तेउ-
लेस्सा संखिज्जगुणा, तेउलेस्साओ संखिज्जगुणाओ,
काउलेस्सा संखिज्जगुणा, नीललेस्सा विसेसाहिया,

कएहलेस्सा विसेसाहिया, काउलेस्साओ संखिज्जगुणा-
ओ, नीललेस्साओ विसेसाहियाओ, कएहलेस्साओ वि-
सेसाहियाओ ॥

“ एएसि एं भंते ! ” इत्यादि सुगमम् । नवरं सर्वास्वपि लेइया-
सु स्त्रियः प्रचुराः, सर्वसंख्यायाऽपि च तिर्यक्पुरुषज्यास्त्यक्-
स्त्रियास्त्रिगुणाः, “ त्रिगुणातिर्यक्अहिया, तिरियाणं इत्थिया मुणे-
यव्वा ” इति वचनात् । ततः संख्यातगुणा उक्ताः, नपुंसका-
स्तु गर्भव्युत्क्रान्तिकाः कतिपय इति न ते यथोक्तमप्यबहुत्वं
व्याप्नन्ति ॥

सम्प्रति संमुच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकगर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चे-
न्द्रियतिर्यग्योनिकतिर्यक्स्त्रीविषयमष्टमं, तथा सामान्यतः पञ्चे-
न्द्रियतिर्यग्योनिकतिर्यक्स्त्रीविषयं नवमं, तथाच सामान्यत-
स्तिर्यग्योनिकतिर्यक्स्त्रीविषयं दशमं सूत्रमाह-

एतेसि एं भंते ! संमुच्छिमपंचिदियतिरिक्खजोणिया-
णं गम्भवक्कंतियपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं तिरिक्खजो-
णियाणं य कएहलेस्साणं जाव सुकलेस्साणं य कयरे
कयरेहिंते अप्पा वा० ४ ? गोयमा ! सव्वत्थोवा गम्भवक्क-
ंतियतिरिक्खजोणिया सुकलेस्सा, सुकलेस्साओ चि संखि-
ज्जगुणाओ, पम्हलेस्साओ संखिज्जगुणाओ, तेउलेस्साओ
गम्भ चि संखिज्जगुणा, तेउलेस्साओ चि संखिज्जगुणा, का-
उलेस्साओ चि संखिज्जगुणा, नीललेस्सा विसेसाहिया,
कएहलेस्सा विसेसाहिया, काउलेस्साओ संखिज्जगुणाओ,
नीललेस्साओ विसेसाहियाओ, कएहलेस्साओ विसेसा-
हियाओ, काउलेस्साओ संमुच्छिमपंचिदियतिरिक्खजो-
णिया अमंखेज्जगुणा, नीललेस्सा विसेसाहिया, कएह-
लेस्सा विसेसाहिया ७ । एएसि एं भंते ! पंचिदियतिरि-
क्खजोणियाणं तिरिक्खजोणियाणं य कएहलेस्साणं जाव
सुकलेस्साणं य कयरे कयरेहिंते अप्पा वा० ४ ? गोयमा !
सव्वत्थोवा पंचिदियतिरिक्खजोणिया सुकलेस्सा, सुकले-
स्साओ संखिज्जगुणाओ, पम्हलेस्सा संखिज्जगुणा, पम्ह-
लेस्साओ संखिज्जगुणाओ, तेउलेस्सा संखिज्जगुणा,
तेउलेस्साओ संखिज्जगुणाओ, काउलेस्सा संखिज्जगुणा,
नीललेस्सा विसेसाहिया, कएहलेस्सा विसेसाहिया,
काउलेस्साओ संखिज्जगुणाओ, नीललेस्साओ विसेसा-
हियाओ, कएहलेस्साओ विसेसाहियाओ ८ । एतेसि एं
भंते ! तिरिक्खजोणियाणं तिरिक्खजोणियाणं य कएह-
लेस्साणं जाव सुकलेस्साणं य कयरे कयरेहिंते अप्पा
वा० ४ ? गोयमा ! जहेव एवमं अप्पाबहुगं, तद्वा इमं पि,
नवरं काउलेस्सा तिरिक्खजोणिया अणंतगुणा । एवं
एते दस अप्पाबहुगा तिरिक्खजोणियाणं १० । एवं माणु-
स्साणं च अप्पाबहुगा जाणियव्वा; नवरं पच्छिमं अ-
प्पाबहुगं एत्थि ॥

भावना प्रागुक्तानुसारेण कर्तव्या । निर्यग्योनिकविषयां सूत्र-
संकलनामाह—“एवमेतं दस अप्पावहुगा तिरिक्खजोणिया-
णमिति” सुगमम्; नवररामहेम पूर्वाचार्यप्रदर्शिते संग्रहणीमाथे-
“ओदियपणंदि १ संमु-च्छयाय २ गम्भदेत्तिरिक्खइत्थीओधा
समुच्छगम्भतिरिया, ४ मुच्छतिरिक्खी य ६ गम्भमि ७ ॥ १॥
समुच्छगम्भइत्थी, ८ परिणित्तिरिगत्थिआओ ६ इत्थी उ १० ।
दस अप्पावहुगमया, तिरियाण हौति लायइया ” ॥ २ ॥
यथा तिरिआमल्लपहुत्थान्युक्तानि तथा मनुष्याणामपि वक्त-
व्यानि; नवरं पश्चिमं दशममल्लपहुत्वं नास्ति, मनुष्याणा-
मनन्तत्वाज्जावात्; तदभाव “ काउलेस्सा अणंतगुणा ” इति-
पदासंभवात् ।

अधुना देवविषयमल्लपहुत्वंमाह-

एतेसि णं भंते! देवाणं काहलेस्माणं जाव सुकलेस्मा-
ण य कयरे कयरेहिंता अप्पा वा० ४ ॥ गोयमा ! मव्वत्थोवा
देवा सुकलेस्मा, पम्हलेस्सा असंखिज्जगुणा, काउलेस्सा
असंखिज्जगुणा, नीललेस्सा विसेमाहिया, कएहलेस्सा
विसेमाहिया, तेउलेस्सा संखिज्जगुणा ॥

सर्वस्तोका देवाः शुक्लेष्ट्याः, लानकादिदेवलोकेष्वेव तेषां स-
ज्जावात् । तेज्यः पक्षलेष्ट्या असंख्येयगुणाः, जवनपतिव्यन्तरदे-
वेषु सनत्कुमारादिदेवभ्यामसंख्येयगुणेषु कापोतलेष्ट्यासज्जावा-
त् । तेभ्योऽपि नीललेष्ट्या विशेषाधिकाः, प्रभूततराणां भवन-
पतिव्यन्तराणां तस्याः संभवात् । तेभ्योऽपि कृष्णलेष्ट्या वि-
शेषाधिकाः, प्रभूततराणां तेषां कृष्णलेष्ट्याकत्वात् । तेभ्योऽपि
तेजोलेष्ट्याः संख्येयगुणाः, कतिपयानां जवनपतिव्यन्तराणां स-
मस्तानां ज्योतिष्कसौधमेशानदेवानां तेजोलेष्ट्याज्जावात् ।

अधुना देवीविषयं सूत्रमाह-

एणमि णं भंते! देवीणं कएहलेस्माणं जाव तेउलेस्साण
य कयरे कयरेहिंता अप्पा वा बहुया वा तुष्ठा वा विसे-
साहिया वा ॥ गोयमा ! मव्वत्थोवाओ देवीओ काउलेस्मा-
ओ, नीललेस्साओ विसेमाहियाओ, कएहलेस्साओ विसे-
साहियाओ, तेउलेस्साओ संखेज्जगुणाओ ।

(एणमि णं भंते ! देवीणमित्यादि) देव्यश्च सौधमेशानान्ता
एव न परत इति तासां चतस्र एव लेष्ट्यास्ततस्तद्विषयमेवा-
ल्लपहुत्वंमज्झिमुना “जाव तेउलेस्साण य” इत्युक्तम् । सर्व-
स्तोका देव्यः कापोतलेष्ट्याः, कतिपयानां जवनपतिव्यन्तरदेवा-
नां कापोतलेष्ट्याभावात् । तेज्यो विशेषाधिका नीललेष्ट्याः, प्र-
भूतानां भवनपतिव्यन्तरदेवानां तस्याः संभवात् । तेज्योऽपि
कृष्णलेष्ट्या विशेषाधिकाः, प्रभूतानां तासां कृष्णलेष्ट्याकत्वात् ।
ताभ्यस्तेजोलेष्ट्याः संख्येयगुणाः, ज्योतिष्कसौधमेशानदेवाना-
मपि समस्तानां तेजोलेष्ट्याकत्वात् ।

सम्प्रति देवदेवीविषयं सूत्रमाह-

एतेमि णं जंते ! देवाणं देवीण य काहलेस्माणं जाव
सुकलेस्माण य कयरे कयरेहिंता अप्पा वा० ४ ॥ गोयमा !
मव्वत्थोवा देवा सुकलेस्मा, पम्हलेस्सा असंखेज्जगुणा,
काउलेस्सा असंखेज्जगुणा, नीललेस्सा विसेमाहिया,
कएहलेस्सा विसेमाहिया, काउलेस्साओ देवीओ संखेज्ज-

गुणाओ, नीललेस्साओ विसेमाहियाओ, कएहलेस्साओ
विसेमाहियाओ, तेउलेस्सा देवा संखिज्जगुणा, तेउलेस्सा-
ओ देवीओ संखेज्जगुणाओ ।

सर्वस्तोका देवाः शुक्लेष्ट्याः, तेज्योऽसंख्येयगुणाः पक्षलेष्ट्याः,
तेज्योऽप्यसंख्येयगुणाः कापोतलेष्ट्याः, तेभ्यो नीललेष्ट्या विशे-
षाधिकाः, तेभ्योऽपि कृष्णलेष्ट्या विशेषाधिकाः, एतावत्प्रागंश
भावितम् । तेज्योऽपि कापोतलेष्ट्याका देव्यः संख्येयगुणाः ताभ्य
भवनपतिव्यन्तरनिकायान्तर्गता वेदितव्याः । अन्यत्र देवीनां का-
पोतलेष्ट्याया असंभवात् । देव्यश्च देवभ्यः सामान्यतः प्रतिनि-
कायं ऋषिशुद्गुणाः, ततः कृष्णलेष्ट्याभ्यां देवीभ्यः कापोतलेष्ट्याया
असंभवात् । देव्यश्च देवभ्यः सामान्यतः प्रतिनिकायं ऋषिश-
द्गुणाः, ततः कृष्णलेष्ट्याभ्यां देवीभ्यः कापोतलेष्ट्या देव्यः संख्ये-
यगुणा अपि घटन्ते, ताभ्यो नीललेष्ट्या विशेषाधिकाः, ताभ्यः
कृष्णलेष्ट्या विशेषाधिका । अत्रापि प्राग्वद् भावना । तेभ्योऽपि
तेजोलेष्ट्या देवाः संख्येयगुणाः, कतिपयानां भवनपतिव्यन्तरा-
णां समस्तानां ज्योतिष्कसौधमेशानदेवानां तेजोलेष्ट्याकत्वात् ।
तेभ्योऽपि तेजोलेष्ट्याका देव्यः संख्येयगुणाः, ऋषिशद्गुणत्वात् ।

सम्प्रति भवनवासिदेवविषयं सूत्रमाह-

एतेमि णं भंते ! जवनवामीणं देवाणं कएहलेस्माणं
जाव तेउलेस्माण य कयरे कयरेहिंता अप्पा वा० ४ ॥
गोयमा ! मव्वत्थोवा जवणवामी देवा तेउलेस्मा, काउ-
लेस्सा असंखेज्जगुणा, नीललेस्सा विसेमाहिया, कएह-
लेस्सा विसेमाहिया ।

(एणमि णं भंते ! इत्यादि) सर्वस्तोकास्तेजोलेष्ट्याः, महर्क-
यो हि तेजोलेष्ट्याका जवन्ति; महर्क्यश्चादरे, इति सर्वस्तोकाः ।
तेज्योऽसंख्येयगुणाः कापोतलेष्ट्याः, अतिशयेन प्रभूतानां का-
पोतलेष्ट्यासज्जावात् । तेभ्यो नीललेष्ट्या विशेषाधिकाः, अति-
प्रभूततराणां तस्याः संभवात् । तेज्योऽपि कृष्णलेष्ट्या विशेषा-
धिकाः, अतिप्रभूततराणां कृष्णलेष्ट्याज्जावात् । एव जवनपति-
देवीविषयमपि सूत्रं जावनीयम् ।

तच्च—

एतेमि णं जंते ! जवणवामीणीणं देवीणं कएहलेस्मा-
णं जाव तेउलेस्माण य कयरे कयरेहिंता अप्पा वा० ४ ॥
गोयमा ! एवं चैव ।

अधुना भवनपतिदेवदेवीविषयं सूत्रमाह-

एणमि णं जंते ! भवणवासीणं देवाणं देवीण य काह-
लेस्माणं जाव तेउलेस्माण य कयरे कयरेहिंता अप्पा वा०
४ ॥ गोयमा ! मव्वत्थोवा भवणवासी देवा तेउलेस्मा, भ-
वणवामीणीओ तेउलेस्माओ संखिज्जगुणाओ, काउले-
स्मा भवणवामी असंखिज्जगुणा, नीललेस्मा विसेमा-
हिया, कएहलेस्सा विसेमाहिया, काउलेस्साओ जवण-
वामीणीओ संखेज्जगुणाओ, नीललेस्साओ विसेमाहिया-
ओ, कएहलेस्साओ विसेमाहियाओ, एवं बाणमंतराण वि-
तिमेव अप्पावहुगा जंहेव जवणवासीणं तहेव भाणियव्वा ।

(पपसि णमित्यादि) सर्वस्तोका जवनवासिनो देवास्तेजो-
लेइयाकाः। युक्तिरत्र प्रागेवोक्ता । तेभ्यस्तेजोलेइयाका भवनवा-
सिन्यो देव्यः संख्येयगुणाः, देवेभ्यो हि देव्यः सामान्यतः प्र-
तिनिकायं द्वात्रिंशद्गुणास्तत्रोत्पद्यन्ते संख्येयगुणत्वमिति । ते-
ज्यः कापोतलेइया भवनवासिनो देवा असंख्येयगुणाः, तेज्यो-
पि नीललेइया विशेषाधिकाः, तेज्योऽपि कृष्णलेइया विशेषा-
धिकाः । युक्तिरत्र प्रागुक्ताऽनुसरणीया । तेभ्यः कापोतलेइया भव-
नवासिन्यो देव्यः संख्येयगुणाः, भावना प्रागुक्तभावनानुसारेण
भावनीया । तभ्यो नीललेइया विशेषाधिकाः, ताज्यः कृष्णले-
इया विशेषाधिकाः, एवं बाणमन्तरविषयमपि सूत्रत्रयं भाव-
नीयम् ।

ज्योतिष्कविषयसूत्रम्—

एतेमि णं जंते ! जोइसियाणं देवाणं देवीण य तेउले-
स्माणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ।। गोयमा ! सव्वत्थो-
वा जोइसियदेवा तेउलेस्सा, जोइमिणीओ देवीओ तेउले-
स्साओ संखिज्जगुणाओ ।

ज्योतिष्कविषयमेकमेव सूत्र, तन्निकाये तेजोलेइयाव्यतिरेकेण
लेइयान्तरासम्भवात्, पृथग् देवदेवीविषयसूत्रद्वयासम्भवात् ।
वैमानिकदेवविषयं सूत्रमाह—

एतेमि णं जंते ! वेमाणियाणं देवाणं तेउलेस्माणं पम्ह-
लेस्माणं सुकलेस्माणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ।।
गोयमा ! सव्वत्थोवा वेमाणिया देवा सुकलेस्सा, पम्हलेस्सा
असंखिज्जगुणा, तेउलेस्सा देवा असंखिज्जगुणा ॥

सर्वस्तोकाः शुक्ललेइयाः, लान्तकादिदेवानामेव शुक्ललेइयास-
म्भवात् । तेषां चातकपेतोऽपि भ्रैयसंख्येयभागगतप्रदेशराशि-
मानत्वात् । तेज्यः पद्मलेइया असंख्येयगुणाः, सनत्कुमारमा-
हेन्द्रस्यलोककल्पवासिनो सर्वेषामपि देवानां पद्मलेइयासंभ-
वात् । तेषां चातिबृहत्तमभ्रैयसंख्येयभागवर्तिनमःप्रदेशरा-
शिप्रमाणत्वात् । लान्तकादिदेवपरिमाणहेतुभ्रैयसंख्येयभागा-
पेक्षया ह्यमीषां परिमाणहेतुभ्रैयसंख्येयभागोऽसंख्येयगुणः, ते-
ज्योऽपि तेजोलेइया असंख्येयगुणाः, तेजोलेइया हि सौधर्मेशा-
नदेवानाम्, ईशानदेवाश्चाहुःसमात्रेक्षप्रदेशराशिसम्बन्धिनि
द्वितीयवर्गमूले तृतीयवर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिर्भव-
ति तावत्प्रमाणासु घनीकृतस्य लोकस्य एकप्रादेशिकीषु भ्रैणुषु
यावन्तो नमःप्रदेशाः तावत्प्रमाणाः, ईशानकल्पगतदेवसमु-
दायस्तद्गतकिञ्चिद्वृद्धात्रिशत्तमजागकल्पाः, तेज्योऽपि सौध-
र्मेकल्पदेवाः संख्येयगुणाः स्वतो जवन्ति, पद्मलेइयेभ्यस्तेजोलेइया
असंख्येयगुणाः, देव्यश्च सौधर्मेजानकल्पयोरेव, तत्र च केवला ते-
जोलेइया, तेजोलेइयान्तरासम्भवात् ; न तद्विषये पृथक्सूत्रमतः ।

सम्प्रति देवदेवीविषयं सूत्रमाह—

एपसि णं जंते ! वेमाणियाणं देवाणं देवीण य तेउले-
स्माणं पम्हलेस्माणं य सुकलेस्माणं य कयरे कयरेहिंतो
अप्पा वा० ४ ।। गोयमा ! सव्वत्थोवा वेमाणिया देवा सु-
कलेस्सा, पम्हलेस्सा संखिज्जगुणा, तेउलेस्सा असंखिज्ज-
गुणा, तेउलेस्साओ वेमाणिणीओ देवीओ संखेज्जाओ ।
'एपसि णं जंते !' इत्यादि सुगमम्, नवरं "तेउ लेस्साओ वेमाणि-
णीओ देवीओ संखेज्जगुणाओ" देवेभ्यो देवीनां द्वात्रिंशद्गुणत्वात् ।

अधुना भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकविषयं सूत्रमाह—

एणमि णं जंते ! भवणवासीणं देवाणं बाणमन्तराणं जो-
इमियाणं वेमाणियाणं देवाणं य कएहलेस्माणं जाव सु-
कलेस्माणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ।। गोयमा ! स-
व्वत्थोवा वेमाणिया देवा सुकलेस्सा, पम्हलेस्सा असंखि-
ज्जगुणा, तेउलेस्सा असंखिज्जगुणा, तेउलेस्सा जवणवा-
सी देवा असंखिज्जगुणा, काउलेस्सा असंखिज्जगुणा,
नीललेस्सा विसेमाहिया, कएहलेस्सा विसेसाहिया,
तेउलेस्सा बाणमन्तरा देवा असंखेज्जगुणा, काउलेस्सा अ-
संखिज्जगुणा, नीललेस्सा विसेसाहिया, कएहलेस्सा वि-
सेसाहिया, तेउलेस्सा जोइमिया देवा संखेज्जगुणा । एतेमि
णं जंते ! जवणवासिणीणं बाणमन्तरीणं जोइमिणीणं
वेमाणिणीणं य कएहलेस्माणं जाव तेउलेस्माणं य कयरे
कयरेहिंतो अप्पा वा० ? । गोयमा ! सव्वत्थोवाओ दे-
वीओ वेमाणिणीओ तेउलेस्साओ, जवणवासिणी-
ओ तेउलेस्साओ असंखेज्जगुणाओ, काउलेस्साओ
असंखेज्जगुणाओ, नीललेस्साओ विसेमाहियाओ, कएह-
लेस्साओ विसेसाहियाओ, तेउलेस्साओ बाणमन्तरीदेवी-
ओ असंखेज्जगुणाओ, काउलेस्साओ असंखेज्जगुणाओ,
नीललेस्साओ विसेसाहियाओ, कएहलेस्साओ विसेसाहिया-
ओ, तेउलेस्साओ जोइमिणीओ देवीओ संखेज्जगुणाओ ।

(एपसि णं जंते ! भवणवासीणमित्यादि) तत्र सर्वस्तोका वैमा-
निका देवा शुक्ललेइयाः, पद्मलेइया असंख्येयगुणाः, तेजोलेइया
असंख्येयगुणाः, इत्यत्र जावनाऽनन्तरमेव कृता । तेभ्योऽपि भव-
नवासिनो देवास्तेजोलेइयाका असंख्येयगुणाः । कथमिति चेत् ?
उच्यते—अद्भुतमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेः संबन्धिनि प्रथमवर्गमू-
लेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रमाणासु घनीकृ-
तस्य लोकस्य एकप्रादेशिकीषु भ्रैणुषु यावान् प्रदेशराशिस्ता-
वत्प्रमाणो भवनपतिदेवीसमुदायः, तद्गतकिञ्चिद्वृद्धात्रिशत्तम-
भागकल्पाः भवनपतयो देवास्तत इमे प्रभूता इति घटन्ते सौ-
धर्मेजानदेवेभ्यस्तेजोलेइयाका असंख्येयगुणाः, तेज्यः कापोत-
लेइया जवनवासिन पद्मसंख्येयगुणाः, अल्पार्दिकानामप्यतिप्र-
भूतानां कापोतलेइयासम्भवात् । तेभ्योऽपि भवनवासिन एव
नीललेइया विशेषाधिकाः । युक्तिरत्र प्रागेवोक्ता । तेभ्योऽपि
बाणमन्तरास्तेजोलेइयाका असंख्येयगुणाः । कथमिति चेत् ?
उच्यते—इहासंख्येययोजनकोटीकोटिप्रमाणानि सूचीरूपाणि ज-
गमानि यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तावान् व्यन्तरदेवदेवीस-
मुदायः, तद्गतकिञ्चिद्वृद्धात्रिशत्तमजागकल्पा व्यन्तरदेवाः, तत
इमे भवनपतिभ्योऽतिप्रभूततमा इत्युपपद्यन्ते । कृष्णलेइयेभ्यो भ-
वनपतिभ्यो बाणमन्तरास्तेजोलेइयाका असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि
बाणमन्तरा एव कापोतलेइयाका असंख्येयगुणाः, अल्पार्दिकाना-
मपि कापोतलेइयाजावात् । तेभ्योऽपि बाणमन्तरा नीललेइया वि-
शेषाधिकाः, तेज्योऽपि कृष्णलेइया विशेषाधिकाः, अत्रापि युक्तिः
प्रागुक्ताऽनुसरणीया । तेजोलेइया ज्योतिष्का देवाः संख्येयगुणाः,
यतः पट्पञ्चाशदधिकाः कुशतद्वयप्रमाणानि सूचीरूपाणि याव-

निष्कण्डानि एकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तावत्प्रमाणो ज्योतिष्कदेवदेवीसमुदायः, तत्र किञ्चिद्दूराद्विशसमजागकल्पा ज्योतिष्कदेवाः, नतः कृष्णक्षेत्रेभ्यो वाणमन्तरेभ्यः संख्येयगुणा एव घटन्ते ज्योतिष्कदेवाः, न त्व्यसंख्येयगुणाः, सूचीरूपलक्षणप्रमाणहेताः संख्येययोजनकांटीकोट्यपेक्षया षट्पञ्चाशदधिकाकुलशतह्यसंख्येयजागमावर्तितत्वात् ।

सम्प्रति भवनवास्यादिवेदेवीविषयं, तदन्तरं जघनवास्यादिवेदेवीसमुदायविषयं सूत्रमाह—

एतेसि एं जंते ! जवणवासीणं० जाव वेमाणियाणं देवाण य देवीण य कएहलेस्साणं० जाव सुकलेस्साण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा०४ ? गोयमा ! सव्वत्थोवा वेमाणिया देवा सुकलेस्सा, पम्हलेस्सा असंखेज्जगुणा, तेउल्लेस्सा असंखेज्जगुणा, तेउल्लेस्साओ देवीओ वेमाणियाओ संखेज्जगुणाओ, तेउल्लेस्सा भवणवासीदेवा असं०, तेउल्लेस्साओ भवणवासिणीओ संखेज्ज०, काउल्लेस्सा जवणवासी असं०, नील्लेस्सा विसेसाहिया, कएहलेस्सा विसेसाहिया, काउल्लेस्साओ भवणवासिणीओ संखेज्ज०, नील्लेस्साओ विसेसाहियाओ, कएहलेस्साओ विसेसाहियाओ, तेउल्लेस्सा वाणमंतरा असं०, तेउल्लेस्साओ वाणमंतरीओ संखे०, काउल्लेस्सा वाणमंतरा असं०, नील्लेस्सा विसेसाहिया, कएहलेस्सा विसेसाहिया, काउल्लेस्साओ वाणमंतरीओ संखे०, नील्लेस्साओ विसेसाहियाओ, कएहलेस्सा विसेसाहिया, तेउल्लेस्सा जोइसिया संखे०, तेउल्लेस्साओ जोइसियाओ संखेज्जगुणाओ ।

एतच्च सूत्रद्वयमपि प्रागुक्तभावनाऽनुसारेण भावनीयम् । प्रज्ञा० १७ पद । (ज्ञेयस्थानानामल्पबहुत्वं तु 'ल्लेस्सा' शब्दं वक्ष्यते) (वर्गणाया अल्पबहुत्वं बन्धप्ररूपणावसरे वक्ष्यते)

(२८) इदानीं वेदद्वारमाह—

एप्पसि एं जंते ! जीवाणं सवेदगाणं इत्थीवेदगाणं पुरिसवेदगाणं नपुंसगवेदगाणं अवेदगाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा०४ ? गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा पुरिसवेदगा, इत्थीवेदगा संखेज्जगुणा, अवेदगा अणंतगुणा, नपुंसगवेदगा अणंतगुणा, सवेदगा विसेसाहिया ।

सर्वस्तोकाः पुरुषवेदाः, सङ्गितमेव तिर्यक्रमनुष्णाणां देवानां च पुरुषवेदभावात् । तेभ्यः स्त्रीवेदाः संख्येयगुणाः, यत उक्तं जीवाभिगमे—“तिरिक्खजोणियपुरिसंहितो तिरिक्खजोणियइत्थीओ तिगुणाओ तिरुवाहियाओ य तहा मणुस्सपुरिसंहितो मणुस्सइत्थीओ सत्तावीसगुणाओ सत्तावीसरुवुत्तराओ य तहा देवपुरिसंहितो देवत्थीओ वत्तीसगुणाओ वत्तीसरुवुत्तराओ य ” इति । वृद्धाचार्यैर्युक्तम्—

“ तिगुणा तिरुवअहिया, तिरियाण इत्थिया मुण्यव्वा ।

सत्तावीसगुणा पुण, मणुयाणं तद्दहिया वेव ॥ १ ॥

वत्तीसगुणा वत्ती—सरुवअहिया य तह य देवाणं ।

देवीओ पञ्चा, जिणेहि जियरागदोसेहि ” ॥ २ ॥

अवेदका अनन्तगुणाः, सिद्धानामनन्तत्वात् । तेभ्यो नपुंसकवेदा अनन्तगुणाः, घनस्पतिकारिकानां सिद्धेज्योऽप्यनन्तगुणत्वात् । सामान्यतः सवेदका विशेषाधिकाः, स्त्रीवेदकपुरुषवेदकानामपि तत्र प्रक्षेपात् । प्रज्ञा० ३ पद । जी० ।

सवेदानामल्पबहुत्वचिन्तायाम्—

अप्पाबहुगं—सव्वत्थोवा अवेदगा, सवेदगा अणंतगुणा । एवं सकमाती चेव अकसाती चेव जहा सवेया य तहेव जाणियव्वा । जी० ? प्रति० । म० ।

अथ वेदविशेषयतां स्त्रीपुंनपुंसकानां प्रत्येकमल्पबहुत्वम्—तत्र स्त्रीणां पञ्चाल्पबहुत्वानि । तद्यथा—प्रथमं सामान्येनाल्पबहुत्वम्, विशेषचिन्तायां द्वितीयं त्रिविधतिर्यकस्त्रीणाम्, तृतीयां त्रिविधमनुष्यस्त्रीणाम्, चतुर्थं चतुर्विधदेवस्त्रीणाम्, पञ्चमं मिथस्त्रीणाम् ।

तत्र प्रथममल्पबहुत्वमभिधित्सुराह—

एतासि एं भंते ! तिरिक्खजोणित्थियाणं मणुस्मित्थियाणं देवित्थियाणं कयरा कयराहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुद्धा वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवाओ मणुस्मित्थियाओ, तिरिक्खजोणित्थियाओ असंखेज्जगुणाओ, देवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ ।

(एतासि एं भंते ! इत्यादि) सर्वस्तोका मनुष्यस्त्रियः, मंभ्या-तकांटाकांटीप्रमाणत्वात् । तेज्यस्तिर्यग्योनिकाः स्त्रियोऽसंख्येयगुणाः, प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रं तिर्यकस्त्रीणामतिबहुतया संभवात्, द्वीपसमुद्राणां वाऽसंख्येयत्वात् । तत्ताभ्योऽपि देवस्त्रियोऽसंख्येयगुणाः, भवनवास्यन्तरज्योतिष्कसौधमेशानदेवीनां प्रत्येकमसंख्येयभेदाकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । १ ।

द्वितीयमल्पबहुत्वमाह—

एतामि एं भंते ! तिरिक्खजोणित्थियाणं जलयरीणं थलयरिणं खहयरीणं य कयरा कयराहिंतो अप्पाओ वा बहुयाओ वा तुद्धाओ वा विसेसाहियाओ वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवाओ खहयरतिरिक्खजोणियाओ, थलयरतिरिक्खजोणियाओ संखेज्जगुणाओ, जलयरतिरिक्खजोणियाओ संखेज्जगुणाओ ।

सर्वस्तोकाः खचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः, ताभ्यः स्थलचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः संख्येयगुणाः, खचराभ्यः स्थलचराणां स्वभायत एव प्राचुर्येण ज्ञावात् । ताभ्यो जलचरस्त्रियः संख्येयगुणाः, लवणे कालादे स्वयंभूतमणं च समुद्रं मत्स्यानामतिप्राचुर्येण ज्ञावात् । स्वयंभूतमणसमुद्रस्य च शेषसमस्तद्वीपसमुद्रापेक्षयाऽतिप्रचुरतत्वात् ।

अधुना तृतीयमाह—

एतासि एं भंते ! मणुस्मित्थियाणं कम्मजूमियाणं अकम्मजूमियाणं अंतरदीवियाणं य कयरा कयराहिंतो अप्पा वा०४ ? गोयमा ! सव्वत्थोवाओ अंतरदीवगअकम्मजूमगमणुस्मित्थियाओ, देवकुरुउत्तरकुरुअकम्मजूमगमणुस्मित्थियाओ दो वि तुद्धाओ संखेज्जगुणाओ, हरिवासरम्मगवामअकम्मजूमगमणुस्मित्थियाओ दो वि तुद्धाओ संखेज्जगुणाओ, हेमवय-हिराणवयवामअकम्मजूमगमणुस्मित्थियाओ दो वि तुद्धाओ

संखेज्जगुणाओ, जग्हरवयवामकम्मभूमगमणुस्सित्थियाओ
दो वि तुह्वाओ संखेज्जगुणाओ, पुव्वविदेहअवगविदेहकम्म-
जूमगमणुस्सित्थियाओ दो वि तुह्वाओ संखेज्जगुणाओ ।
सर्वस्तोका अन्तरहीपकाऽकर्मजूमकमनुष्यस्त्रियः, क्षेत्रस्याल्प-
त्वात् । ताभ्यो देवकुरुत्तरकुरुत्तस्त्रियः, संख्येयगुणाः, क्षेत्रस्य संख्ये-
यगुणत्वात् । स्वस्थाने तु द्वयोरपि परस्परं तुल्याः, समानप्रमाण-
क्षेत्रत्वात् । ताभ्यो हरिवर्षरम्यकवर्षाकर्मजूमकमनुष्यस्त्रियः, सं-
ख्येयगुणाः, देवकुरुत्तरकुरुत्तक्षेत्रापेक्षया हरिवर्षरम्यक्षेत्रस्यातिप्र-
चुरत्वात् । स्वस्थाने तु द्वयोरपि परस्परं तुल्याः, क्षेत्रस्य समानत्वा-
त् । ताभ्योऽपि हेमवतहेरयवनाकर्मजूमकमनुष्यस्त्रियः, संख्ये-
यगुणाः, क्षेत्रस्याल्पत्वेऽपि अल्पस्थितिकतया बहूनां तत्र तासां
सम्भवात् । स्वस्थाने तु द्वयोरपि परस्परं तुल्याः । ताभ्योऽपि
भरतैरवतकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः, संख्येयगुणाः, कर्मजूमित-
या स्थभावन एव तत्र प्राचुर्येण संभवात् । स्वस्थानेऽपि द्वयो-
रपि परस्परं तुल्याः । ताभ्योऽपि पूर्वविदेहापरविदेहकर्म-
जूमकमनुष्यस्त्रियः, संख्येयगुणाः, क्षेत्रबाहुर्यादाजतस्वामि-
काले इव च स्वभावन एव तत्र प्राचुर्येण जायान् । स्वस्थानेऽपि
द्वयोरपि परस्परं तुल्याः । उक्तं तृतीयमल्पबहुत्वम् ॥

अधुना चतुर्थमाह-

एतामि णं जेतं ! देवन्धियाणं जवणवासीणं वाणमंतरीणं
जोड्ढियाणं वेमाणिणीणं य कयरा कयराहिंता अप्पा वा० ४
! गोयमा ! मवत्थोवाओ वेमाणियदेवित्थियाओ, जवणवा-
सीदेवित्थियाओ, असंखेज्जगुणाओ, वाणमंतरेदेवित्थियाओ
असंखेज्जगुणाओ, जोड्ढिसियदेवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ ।

सर्वस्तोका धर्मानिकदेवस्त्रियोऽसंख्येयगुणाः, अङ्गलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेयद्
द्वितीय वर्गमूर्धं तस्मिन् तृतीयेन वर्गमूर्धनेन गुणिते यावत्
प्रदेशराशिस्तावत्प्रमाणास्तु धर्माकृतस्य लोकस्य एकप्रादेशि-
कापु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशा द्वाविंशत्तमनागहीनास्तावत्
प्रमाणत्वात् । प्रत्येकं सौधर्मेशानेदेवस्त्रीणां ताभ्यो भवन्वासि-
देवस्त्रियोऽसंख्येयगुणाः, अङ्गलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेयत् प्रथम
वर्गमूर्धं तस्मिन् द्वितीयेन वर्गमूर्धनेन गुणिते यावत्प्रदेशरा-
शिस्तावत्प्रमाणास्तु श्रेणिषु यावान् प्रदेशराशिर्द्वाविंशत्तमनाग-
हीनस्तावत्प्रमाणत्वात् । ताभ्यो व्यन्तरदेवस्त्रियोऽसंख्येयगुणाः,
संख्येययोजनप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि स्त्राजानि यावत्स्य-
कास्मिन् प्रतरे जवन्ति, तेभ्योऽपि द्वाविंशत्तमनागेऽपनीतं यच्छे-
पमवतिष्ठते तावत्प्रमाणत्वात् तासाम् । ताभ्यः संख्येयगुणा
उद्योतिकादेवस्त्रियः, षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयाङ्गलप्रमाणैकप्रा-
देशिकश्रेणिमात्राणि स्त्राजानि यावत्स्यकास्मिन् प्रतरे जवन्ति
ताभ्यो द्वाविंशत्तमे भागेऽप्यस्मिन्ने यावत्प्रदेशराशेर्भवति
तावत्प्रमाणत्वात् । उक्तं चतुर्थमल्पबहुत्वम् ॥

इदानीं समस्तस्त्रीविषये पञ्चममल्पबहुत्वमाह-

एतामि णं जेतं ! तिरिक्खजोणियाणं जल्लयरीणं थ-
लयरिणं खल्लयरीणं मणुस्सित्थियाणं कम्मभूमियाणं
अकम्मजूमियाणं अन्तरदीवियाणं देवित्थियाणं जवणवा-
सिणीणं वाणमंतरीणं जोड्ढिसियाणं वेमाणिणीणं य क-
यरा कयराहिंता अप्पा वा० ४ ! गोयमा ! मवत्थो-

वा अन्तरदीवगअकम्मजूमगमणुस्सित्थियाओ, देवकुरु-
उत्तरकुरुअकम्मजूमगमणुस्सित्थियाओ दो वि संखेज्ज-
गुणाओ, हरिवासरम्मगवासअकम्मजूमगमणुस्सित्थिया-
ओ दो वि संखेज्जगुणाओ, हेमवतहेरयवासअकम्मजूमग-
मणुस्सित्थियाओ दो वि असंखेज्जगुणाओ, जग्हरवयवा-
सकम्मजूमगमणुस्सित्थियाओ दो वि संखेज्जगुणाओ, पुव्व-
विदेहअवगविदेहवासकम्मजूमगमणुस्सित्थियाओ दो वि सं-
खेज्जगुणाओ, वेमाणियदेवित्थियाओ असंखेज्जगुणाओ,
जवणवासिदेवित्थियाओ असंखेज्जगुणाओ, खल्लयरति-
रिक्खजोणित्थियाओ असंखेज्जगुणाओ, थल्लयरतिरि-
क्खजोणित्थियाओ संखेज्जगुणाओ, जल्लयरतिरिक्खजो-
णित्थियाओ संखेज्जगुणाओ, वाणमंतरेदेवित्थियाओ संखे-
ज्जगुणाओ, जोड्ढिसियदेवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ ।

सर्वस्तोका अन्तरहीपकाकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः, ताभ्यो देवकुरु-
त्तरकुरुवर्कर्मजूमकमनुष्यस्त्रियः, संख्येयगुणाः, ताभ्योऽपि हरि-
वर्षरम्यकस्त्रियः, संख्येयगुणाः, ताभ्योऽपि हेमवतहेरय-
वनास्त्रियः, संख्येयगुणाः, ताभ्योऽपि भरतैरवतकर्मजूमकमनु-
ष्यस्त्रियः, संख्येयगुणाः, ताभ्योऽपि पूर्वविदेहापरविदेहकर्म-
जूमकमनुष्यस्त्रियः, संख्येयगुणाः । अत्र भावना प्राचुर्यम् । ताभ्यो
धर्मानिकदेवस्त्रियोऽसंख्येयगुणाः, असंख्येयश्रेण्याकाशप्रदे-
शराशिप्रमाणत्वात्तासाम् । ताभ्यो जवन्वासिदेवस्त्रियोऽसं-
ख्यातगुणाः । अत्र युक्तिः प्रागेवोक्ता । ताभ्यः खल्लयरतिरि-
क्खजोणिकस्त्रियोऽसंख्येयगुणाः, प्रतरासंख्येयनागवर्धसंख्येय-
श्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्तासाम् । ताभ्यः स्थल-
चरतिरिक्खजोणिकस्त्रियः, संख्येयगुणाः, बृहत्तरप्रतरासंख्येयनागव-
र्धसंख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । ताभ्यो जल-
चरतिरिक्खजोणिकस्त्रियः, संख्येयगुणाः, बृहत्तमप्रतरासंख्येयनाग-
वर्धसंख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । ताभ्यो वाण-
मन्तरदेवस्त्रियः, संख्येयगुणाः, संख्येययोजनकोटाकोटिप्रमाणैक-
प्रादेशिकश्रेणिमात्राणि स्त्राजानि यावत्स्यकास्मिन् प्रतरे जवन्ति ते-
भ्यो द्वाविंशत्तमे भागेऽप्यस्मिन्ने यावान् राशिस्तियति तावत्प्रमा-
णत्वात् । ताभ्योऽपि उद्योतिकादेवस्त्रियः, संख्येयगुणाः । पतञ्ज प्रा-
गेव भावितम् । उक्तानि स्त्राणां पञ्चाप्यल्पबहुत्वानि । जी० २२ प्रति०
सारप्रतं नपुंसकानामुच्यते-

एतेसि णं भेतं ! नेग्गयनपुंसकाणं तिरिक्खजोणियन-
पुंसकाणं मणुस्सिनपुंसकाणं य कतरे कतरेहिंता० जाय विसे-
साहिया वा ! गोयमा ! मवत्थोवा मणुस्सिनपुंसका, ने-
ग्गयनपुंसका असंखेज्जगुणा, तिरिक्खजोणियनपुंसका
अणंतगुणा ।

प्रश्नमूत्र सुगमम् । जगवानाह-यौतम ! सर्वस्तोका मनुष्यन-
पुंसकाः, अप्यसंख्येयनागवर्धप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । ताभ्यो-
ऽपि नेरायकनपुंसका असंख्येयगुणाः, अङ्गुप्रमात्रक्षेत्रप्रदेशरा-
शां तद्गतप्रथमवर्गमृगगुणिते यावान् प्रदेशराशिर्भवति ता-
वत्प्रमाणास्तु धर्माकृतस्य लोकस्य एकप्रादेशिकास्तु श्रेणीषु
यावन्तो नभःप्रदेशास्तावत्प्रमाणत्वात्तासाम् । तेभ्यस्तिरिक्खजो-
निकनपुंसका अनन्तगुणाः, निनादजीधानामनन्तत्वात् ।

सम्प्रति नैरयिकनपुंसकविषयमल्पबहुत्वमाह—

एतेसि णं जंते ! नैरयनपुंसकाणं जाव अहेसत्तमपुढ-
विनेरयनपुंसकाण य कयरे कयरेहिं तो० जाव विसेसाहिया
वा ! गोयमा ! सव्वत्थोवा अहेसत्तमपुढविनेरयनपुंसका, अ-
हपुढविनेरयणपुंसका असंखेज्जगुणा० जाव दोन्हा, पुढवि-
नेरयनपुंसका असंखेज्जगुणा, इमी सेरयणप्पभाए पुढवीए
नैरयणपुंसका असंखेज्जगुणा ॥

(एप्पसि णमित्थादि) सर्वस्तोका अधःसत्तमपृथिवीनैरयिक-
नपुंसकाः, अल्पतरासंख्येयजागवर्त्यसंख्येयभेणिगताकाशप्रदेश-
राशिप्रमाणत्वात् । तेभ्योऽपि पृथ्वीनैरयिकनपुंसका असंख्येयगुणाः,
तेभ्योऽपि पृथ्वीनैरयिकनपुंसका असंख्येयगुणाः, ते-
भ्योऽपि चतुर्थपृथिवीनैरयिकनपुंसका असंख्येयगुणाः, तेभ्यो-
ऽपि तृतीयपृथिवीनैरयिकनपुंसका असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि
द्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसका असंख्येयगुणाः, सर्वेषामप्येतेषां
पूर्वपूर्वनैरयिकपरिमाणहेतुश्रेयसंख्येयजागवर्त्यसंख्येय-
गुणाः, संख्येयगुणश्रेयसंख्येयजागवर्त्यसंख्येयभेणिगताकाशप्रदेश-
राशिप्रमाणत्वात् । द्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसकेभ्योऽस्यां रत्नप्रभायां
पृथिव्यां नैरयिका असंख्येयगुणाः, अद्भुतमात्रकेशप्रदेशराशौ
तद्गतप्रथमवर्गमूलगुणिते यावान् प्रदेशराशिस्तावत्प्रमाणा-
सु घनीकृतस्य लोकस्य एकप्रादेशिकाषु भेणिषु यावन्न आ-
काशप्रदेशस्तावत्प्रमाणत्वात् । प्रतिपृथिवीं च पूर्वोत्तरपश्चि-
मदिग्भाविनो नैरयिकाः सर्वस्तोकाः, तेभ्यो दक्षिणदिग्भाविनो-
ऽसंख्येयगुणाः, पूर्वपूर्वपृथिवीगतदक्षिणदिग्भागभाविभ्योऽप्यु-
त्तरस्यामुत्तरस्यां पृथिव्यामसंख्येयगुणाः पूर्वोत्तरपश्चिमदि-
ग्भाविन इत्यादि ॥

सम्प्रति तिर्यग्योनिकनपुंसकविषयमल्पबहुत्वमाह—

एतेसि णं भंते ! तिरिक्खजोणियनपुंसकाणं एगिंदिय-
तिरिक्खजोणियनपुंसकाणं पुढविकाइयएगिंदियणपुंसका-
णं जाव वनस्सइकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका-
णं बेइंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं तेइंदियचउरिंदिय-
पवेइंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं जलयरथलयरग्वहय-
राण य कयरे कयरेहिं तो० जाव विसेसाहिया वा ! गोयमा !
सव्वत्थोवा खट्ठयरतिरिक्खजोणियणपुंसका, यत्तयरतिरि-
क्खजोणियनपुंसका संखेज्जगुणा, जत्तयरतिरिक्खजोणि-
यनपुंसका संखेज्जगुणा, चतुरिंदियतिरिक्खजोणियनपुंस-
का विसेसाहिया, तेइंदिया विसेसाहिया, बेइंदिया विसेसा-
हिया, तेउकाइयएगिंदियतिरिक्खा असंखेज्जगुणा, पुढ-
विकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणिया विसेसाहिया, एवं
आठवाउ०, वणस्सइकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंस-
का अणंतगुणा ॥

(एप्पसि णमित्थादि) सर्वस्तोकाः जलचरपृथ्वीतिर्यग्यो-
नपुंसकाः, प्रतरासंख्येयभागवर्त्यसंख्येयभेणिगताकाशप्रदेशरा-
शिप्रमाणत्वात् । तेभ्यः स्थलचरतिर्यग्योनिकनपुंसकाः संख्ये-
यगुणाः, बृहत्तरप्रतरासंख्येयजागवर्त्यसंख्येयभेणिगतनभःप्र-

देशराशिप्रमाणत्वात् । तेभ्योऽपि जलचरतिर्यग्योनिकनपुंसकाः
संख्येयगुणाः, बृहत्तरप्रतरासंख्येयजागवर्त्यसंख्येयभेणिगताका-
शप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । तेभ्योऽपि जलचरतिर्यग्योनिकन-
पुंसका विशेषाधिकाः, असंख्येयकोटीकोटिप्रमाणाकाशप्रदेश-
राशिप्रमाणासु घनीकृतस्य लोकस्य एकप्रादेशिकाषु भेणिषु
यावन्तो नभःप्रदेशस्तावत्प्रमाणत्वात् । तेभ्योऽपि स्थलचरतिर्यग्यो-
निकनपुंसका विशेषाधिकाः, प्रभूततराभेणिगताकाशप्रदेशराशि-
मानत्वात् । तेभ्योऽपि स्थलचरतिर्यग्योनिकनपुंसका विशेषा-
धिकाः, प्रभूततराभेणिगताकाशप्रदेशराशिमानत्वात् । तेभ्यः ते-
जस्कायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असंख्येयगुणाः, सूक्ष्म-
बाह्वर्भेदाभासानां तेषामसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् ।
तेभ्यः पृथिवीकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका विशेषाधि-
काः, प्रचूनासंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् । तेभ्योऽप्यु-
त्तरासंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् । तेभ्योऽपि वायुकायिकैके-
न्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका विशेषाधिकाः, प्रभूततराभेणिगताकाश-
प्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । तेभ्योऽपि वनस्पतिकायिकैके-
न्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः, अनन्तलोकाकाश-
प्रदेशराशिप्रमाणत्वात् ।

अधुना मनुष्यनपुंसकविषयमल्पबहुत्वमाह—

एतेसि णं भंते ! मणस्सणपुंसकाणं कम्मज्जमिकाणं अकम्म-
ज्जामकाणपुंसकाणं अंतरदीवकाण य कयरे कयरेहिं तो अप्पा
वा० ४ ! गोयमा ! सव्वत्थोवा अंतरदीवगाऽकम्मज्जमणु-
स्सणपुंसका, देवकुरुत्तरकुरुत्तरकम्मज्जमगा दो वि संखेज्ज-
गुणा, एवं जाव पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मज्जमणुस्स-
णपुंसगा दो वि संखेज्जगुणा ॥

सर्वस्तोकाः अन्तरर्द्धीपजमनुष्यनपुंसकाः, एते च समूर्धनजा
द्रष्टव्याः, गर्भज्युक्तान्तिकमनुष्यनपुंसकानां तत्रासंभवात्,
संहतासु कर्मभूमिजास्तत्र भवेयुरपि । तेभ्यो देवकुरुत्तरकुरु-
त्तरकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः संख्येयगुणाः, तद्गतगर्भजमनुष्या-
णामन्तरर्द्धीपजगर्भजमनुष्येभ्यः संख्येयगुणात्वात् । गर्भजमनु-
ष्याणां च समूर्धनजमनुष्याणामुत्पादात् । स्वस्थाने
तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः । एव तेभ्यो हरिवर्षरथकवर्षा-
कर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः संख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि
परस्परं तुल्याः । हेमवतदैरण्यवतवर्षाकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः
संख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः । तेभ्यो
भरतैरवतवर्षाकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः संख्येयगुणाः, स्व-
स्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः । तेभ्यः पूर्वविदेहापर-
विदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः संख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु
द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः । युक्तिः सर्वत्रापि तथैवानुसर्तव्या ।

संप्रति नैरयिकतिर्यग्योनिकनपुंसकविषयमल्पबहुत्वमाह—

एतेसि णं जंते ! नैरयनपुंसकाणं रयणपुढविनेरयनपुं-
सकाणं जाव अहेसत्तमपुढविनेरयनपुंसकाणं तिरिक्खजो-
णियनपुंसकाणं एगिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुढविकाइय-
एगिंदियतिरिक्खजोणियनपुंसकाणं जाव वणस्सइकाइयए-
गिंदियनपुंसकाणं बेइंदियतेइंदियचउरिंदियपवेइंदियतिरि-

स्वजोणियणपुंसकाणं जलयराणं थलयराणं खहयराणं म-
णुस्मणपुंसकाणं कम्मजूमिकाणं अकम्मजूमिकाणं अंतर-
दीवकाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा ० ४ । गोयमा !
सव्वत्थोवा अइसत्तमपुढविनेरइयनपुंसका, उट्टपुढविनेरइ-
यनपुंसका असंखेज्जगुणा ० जाव दोच्चा, पुढविनेरइयनपुंसका
असंखेज्जगुणा, अंतरदीवगमणुस्मणपुंसका असंखेज्जगु-
णा, देवकुरुत्तरकुरुअकम्मजूमिका दो वि संखेज्जगुणा, ० जाव
पुव्वविदेह अव्वविदेहकम्मभूमगमणुस्मणपुंसका दो वि सं-
खेज्जगुणा, रयणप्पभापुढविनेरइयणपुंसका असंखेज्जगुणा,
खहयरपंचेदियतिरिस्वजोणियणपुंसका असंखेज्जगुणा,
थलयरा संखेज्जगुणा, जलयरा संखेज्जगुणा, चतुरिंदियतिरि-
स्वजोणियणपुंसका विसेसाहिया, तेइंदियनपुंसगा विसेसाहि-
या, वेइंदियनपुंसगा विसेसाहिया, तेउकाइयएगिंदियनपुंसगा
असंखेज्जगुणा, पुढविकाइयएगिंदियनपुंसगा विसेसाहिया,
आउकाइयनपुंसगा विसेसाहिया, वाउकाइया विसेसाहिया, व-
णस्मइकाइयएगिंदियतिरिस्वजोणियणपुंसका अप्पंतगुणा ।

सर्वस्तोका अधःसत्तमपुंथिवीनैरयिकनपुंसकाः, तेन्यः षष्ठपञ्च-
मचतुर्थतृतीयाद्वितीयपुंथिवीनैरयिकनपुंसका यथोत्तरमसंखे-
यगुणाः, द्वितीयपुंथिवीनैरयिकनपुंसकेभ्योऽन्तरद्विपञ्चमनुप्यन-
पुंसका मसंखेयगुणाः, एतदसंखेयगुणत्वं संमूर्जनमनुप्या-
पेक्षं, तेषां नपुंसकत्वाद् एतावतां च तत्र संमूर्जनसंभवात् । ते-
भ्यो देवकुरुत्तरकुरुकर्मनूमकमनुप्यनपुंसका ईमवतदैरयव-
ताकर्मभूमकमनुप्यनपुंसका भरनैरयतकर्मनूमकमनुप्यनपुं-
सका पूर्वाविदेहापरविदेहकर्मनूमकमनुप्यनपुंसका यथोत्तरं
संखेयगुणाः, स्वस्थातान्तायां तु द्वये परस्परं तुल्याः, पू-
विदेहापरविदेहकर्मनूमकमनुप्यनपुंसकेभ्योऽस्यां प्रत्यक्षत उ-
पलभ्यमानायां रन्तप्रभायां पुंथिव्यां नैरयिकनपुंसका असंखे-
यगुणाः, तेभ्यः सव्वरपञ्चिन्द्रियतिर्यग्यानिकनपुंसकाः असंखे-
यगुणाः, तेभ्यः स्थलचरपञ्चिन्द्रियतिर्यग्यानिकनपुंसका जल-
चरपञ्चिन्द्रियतिर्यग्यानिकनपुंसका यथोत्तरं संखेयगुणाः, ज-
लचरपञ्चिन्द्रियनपुंसकेभ्यश्चतुर्गिन्द्रियत्रिन्द्रियतिर्यग्यानिकनपुं-
सका यथोत्तरं विशेषाधिकः, द्विन्द्रियतिर्यग्यानिकनपुंसके-
भ्यस्तेजस्कान्तिकैकेन्द्रियतिर्यग्यानिकनपुंसका असंखेयगुणाः,
तेन्यः पृथिव्यम्बुवायुतिर्यग्यानिकनपुंसका यथोत्तरं विशेषा-
धिकः, चात्येकैन्द्रियतिर्यग्यानिकनपुंसकेभ्यो वनस्पतिकायि-
कैकेन्द्रियतिर्यग्यानिकनपुंसका अनन्तगुणाः । युक्तिः सर्वत्रा-
ऽपि प्रागुक्तानुसारेण स्वयं भावनीयः । इत्युक्तानि पञ्च नपुंस-
कानामपि अल्पबहुत्वानि । जा० २ प्रति० ।

साम्प्रतं पुरुषाणामुच्यन्ते-तानि च पञ्च । तद्यथा-प्रथमं सामा-
भ्यालपबहुत्वम् १, द्वितीयं त्रिविधातेर्यकपुरुषाविषयम् २, तृतीयं
त्रिविधमनुप्यपुरुषाविषयम् ३, चतुर्थं चतुर्विधदेवपुरुषाविषयम्
४, पञ्चमं मिश्रपुरुषाविषयम् ५ ।

तत्र प्रथमं तावदभिधित्पुराह—

(एतंमि एं जंते ! देवुरिमाणं जवणवासीणं बाणमंत-
राणं जोइसियाणं वेमाणियाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा

वा बहुया वा तुक्का वा विसेसाहिया वा । गोयमा ! सव्व-
त्थोवा वेमाणियदेवपुरिमा, जवणवइदेवपुरिमा असंखे-
ज्जगुणा, बाणमंतरदेवपुरिमा असंखेज्जगुणा, जोइसिय-
देवपुरिमा संखेज्जगुणा ।)

(एवासि एं भंते ! इत्यादि) सर्वस्तोका मनुष्यपुरुषाः, संखेयको-
टीकोटिप्रमाणत्वात् । तेभ्यः तिर्यग्यानिकपुरुषा असंखेयगु-
णाः, प्रतरासंखेयभागवर्त्यसंखेयभेणिगताकाशप्रदेशराशि-
प्रमाणत्वात् । तेभ्यो देवपुरुषाः संखेयगुणाः, बृहत्तरप्रतरा-
संखेयभागवर्त्यसंखेयभेणिगताकाशप्रदेशराशितुल्यत्वात् ।
तिर्यग्यानिकपुरुषाणां यथा तिर्यग्यानिकस्त्रीणां मनुष्यपुरुषाणां
यथा मनुष्यस्त्रीणामल्पबहुत्वं वक्तव्यम् । संप्रातं देवपुरुषाणाम-
ल्पबहुत्वमाह-सर्वस्तोका मनुत्तरोपपत्तिकदेवपुरुषाः, क्षेत्रप-
त्योपमासंखेयभागवर्त्याकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । तेभ्यः
उपरितनप्रेषेयकदेवपुरुषाः संखेयगुणाः, बृहत्तरक्षेत्रपत्योपमा-
संखेयभागवर्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । कथंमनद्वयसं-
मिति चेत् ! उच्यते-विमानबाहुल्यात् । तथाहि-अनुत्तरदेवानां
पञ्च विमानानि, विमानशतं तूर्परितनप्रेषेयकप्रस्तटे, प्रतिविमानं
चासंखेया देवाः, यथाऽत्राऽधोऽधोवर्तीनि विमानानि तथा
तथा देवा अपि प्राचुर्येण लभ्यन्ते; ततोऽवसीयते-अनुत्तरवि-
मानवासिदेवपुरुषापेक्षया बृहत्तरक्षेत्रपत्योपमासंखेयभागव-
र्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणा उपरितनप्रेषेयकप्रस्तटे देवपुरुषाः,
एवमुत्तरत्रापि भावना विधेया । तेभ्यो मध्यमप्रेषेयकप्रस्तटे
देवपुरुषाः संखेयगुणाः, तेभ्योऽप्यधस्तनप्रेषेयकप्रस्तटे देवपु-
रुषाः संखेयगुणाः, तेभ्योऽप्यव्युत्तनप्रेषेयकप्रस्तटे देवपु-
रुषाः संखेयगुणाः, यद्यप्यारणाव्युत्तकल्यौ समभ्यागिकौ समविमानसख्याकौ च,
तथापि कृष्णपाक्षिकास्तथास्वाभाव्यान् प्राचुर्येण दक्षिणस्यां
दिशि समुत्पद्यन्ते । अथ के ते कृष्णपाक्षिकाः ? उच्यते-इह द्व-
ये जीवाः, तद्यथा-कृष्णपाक्षिकाः, शुक्लपाक्षिकाश्च । तत्र येषां
किञ्चिद्दूनापार्ष्णपुल्लपरावर्तः संसारस्तं शुक्लपाक्षिकाः, इतरं
दीर्घसंसारभाजिनः कृष्णपाक्षिकाः । उक्तं च-“ जसिमवहुं
पोमास-परियट्ठो सेसओ य संसारो । ते सुक्कपक्खिया जलु,
आहए पुण कएइपक्खीओ ” ॥१॥ अत एव स्तोकाः शुक्लपा-
क्षिकाः, अल्पसंसारणां स्तोकानामेव भावात् । बहवः कृ-
ष्णपाक्षिकाः, दीर्घसंसारणामनन्तानां भावात् । अथ कथमेत-
दवसानव्यं कृष्णपाक्षिका प्राचुर्येण दक्षिणस्यां दिशि समुत्प-
द्यन्ते ? उच्यते-तथास्वाभाव्यात् । तत्र तथास्वाभाव्यमेवं पू-
र्वाचार्यैर्युक्तिरूपकहितम्, कृष्णपाक्षिकाः जलु दीर्घसंसारभा-
जिन उच्यन्ते, दीर्घसंसारभाजिनश्च बहुपापोदयात्, बहुपा-
पोदयाश्च कूरकर्माणः, कूरकर्माणश्च प्रायस्तथास्वाभाव्यात् ।
तद्वयसिद्धिका अपि दक्षिणस्यां दिशि समुत्पद्यन्ते, यत उक्तम्-
“ पायमिह कूरकम्मा, भवसिद्धिया वि दाहिणिह्वेसु । नेरइय-
तिरियमणुवा, सुरा य जणेषु गच्छन्ति ” ॥१॥ ततो दक्षिण-
स्यां दिशि प्राचुर्येण कृष्णपाक्षिकाणां संभवात्पुपपद्यतेऽव्यु-
त्तकल्पदेवपुरुषापेक्षया आरणकल्पदेवपुरुषाः संखेयगुणाः, ते-
भ्योऽपि प्राणतकल्पदेवपुरुषाः संखेयगुणाः, तेभ्योऽप्यानत-
कल्पदेवपुरुषाः संखेयगुणाः, अत्रापि प्राणतकल्पापेक्षया सं-
खेयगुणत्वं, कृष्णपाक्षिकाणां दक्षिणस्यां दिशि प्राचुर्येण भा-
वात् । एते च सर्वेऽप्यनुत्तरविमानवाक्यादय आनतकल्पवा-
सिपर्यन्तदेवपुरुषाः प्रत्येकं क्षेत्रपत्योपमसंखेयभागवर्तिनभः-

प्रदेशराशिप्रमाणा दृष्ट्याः । “आणयपाणयमाई पणुस्साऽसं-
जभागा उ” इति वचनात् । केवलमसंख्येयो भागा विचित्र-
इति परस्परं यथाकं संख्येयगुणत्वं न विरुध्यते । आनतकल्प-
देवपुरुषेभ्यः सहस्रारकल्पवासिदेवपुरुषा असंख्येयगुणाः,
घनीकृतस्य लोकस्य एकप्रादेशिकायाः भेजेरसंख्येयतमे भागे
यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणत्वात्तेषाम्, तेभ्योऽपि महाशु-
क्ककल्पवासिदेवपुरुषा असंख्येयगुणाः, बृहत्तरभेजसंख्येयभा-
गाकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । कथमेतत् प्रत्ययमिति चेत् ?
उच्यते-विमानबाहुल्यात् । तथाहि-षट्सहस्राणि विमानानां
सहस्रारकल्पे, चत्वारिंशत्सहस्राणि महाशुक्ले, अष्टमधोवि-
मानवासिनो देवा बहुबहुतराः, स्तोकस्तोकतरा उपरितनवि-
मानवासिनः, तत उपपद्यते सहस्रारकल्पदेवपुरुषेभ्यो महाशु-
क्ककल्पवासिदेवपुरुषा असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि सान्तकल्प-
देवपुरुषा असंख्येयगुणाः, बृहत्तमभेजसंख्येयभागवर्तिनभः-
प्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । तेभ्योऽपि ब्रह्मलोककल्पवासिनो
देवपुरुषा असंख्येयगुणाः, ज्योतिषमभेजसंख्येयभागवर्ती-
काशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । तेभ्योऽपि माहेन्द्रकल्पदेवपुरुषा
असंख्येयगुणाः, ज्योतिषमभेजसंख्येयभागवर्तीकाशप्रदे-
शमानत्वात् । तेभ्यः सनत्कुमारकल्पदेवा असंख्येयगुणाः, विमा-
नबाहुल्यात् । तथाहि-द्वादशशतसहस्राणि सनत्कुमारकल्पे वि-
मानानाम्, अष्टौ शतसहस्राणि माहेन्द्रकल्पे, अष्टौ दक्षिणदि-
शभागवर्ती सनत्कुमारकल्पो, माहेन्द्रकल्पश्चोत्तरदिशवर्ती, दक्षिण-
स्यां च दिशि बहवः सप्तपद्यन्ते कृष्णपाक्षिकाः, तत उपपद्यन्ते
माहेन्द्रकल्पासनत्कुमारकल्पदेवा असंख्येयगुणाः । एते च सर्वेऽपि
सहस्रारकल्पवासिदेवाश्च सनत्कुमारकल्पवासिदेवपर्यन्ताः
प्रत्येकं स्वस्थाने चिन्त्यमाना घनीकृतलोकैकभेजसंख्येयजाग-
गताकाशप्रदेशराशिप्रमाणा दृष्ट्याः । केवलं भेजसंख्येयभा-
गाऽसंख्येयभेदस्तत इत्यमसंख्येयगुणतया अल्पबहुत्वमभिधी-
यमानं न विरोधभाक् । सनत्कुमारकल्पदेवपुरुषेभ्य ईशानकल्प-
देवपुरुषा असंख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेः संबन्धि-
नि द्वितीयवर्गमूले तृतीयेन वर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशि-
स्तावत्संख्याकासु घनीकृतस्य लोकस्य एकप्रादेशिकासु भेजी-
षु यावन्तो नभःप्रदेशास्तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो भागस्तावत्प्र-
माणत्वात् । तेभ्यः सौधर्मकल्पवासिदेवपुरुषाः संख्येयगुणाः,
विमानबाहुल्यात् । तथाहि-अष्टाविंशतिः शतसहस्राणि विमाना-
नामीशानकल्पे, द्वात्रिंशच्च शतसहस्राणि सौधर्मकल्पे, अपि च-
दक्षिणदिशवर्ती सौधर्मकल्पः, ईशानकल्पश्चोत्तरदिशवर्ती, दक्षिण-
स्यां च दिशि बहवः कृष्णपाक्षिका उत्पद्यन्ते । तत ईशानकल्प-
वासिदेवपुरुषेभ्यः सौधर्मकल्पवासिदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः ।
मन्त्रियं युक्तिः सनत्कुमारमाहेन्द्रकल्पयोरप्युक्ता, परं तत्र माहे-
न्द्रकल्पापेक्षया सनत्कुमारकल्पदेवा असंख्येयगुणा उक्ताः, इह
तु सौधर्मकल्पे संख्येयगुणाः, तदेतत्कथम् ? उच्यते-तथावस्तु-
स्वाभाव्यात् । एतच्चावसीयते प्रज्ञापनादौ, सर्वत्र तथा भण्यमानं ।
तेभ्योऽपि भवनवासिदेवपुरुषा असंख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षे-
त्रप्रदेशराशेः संबन्धिनि प्रथमवर्गमूले द्वितीयेन वर्गमूलेन गु-
णिते यावान् प्रदेशराशिरुपजायते तावत्संख्याकासु घनीकृतस्य
लोकस्य एकप्रादेशिकासु भेजिषु यावन्तो नभःप्रदेशास्तेषां या-
वान् द्वात्रिंशत्तमो भागस्तावत्प्रमाणत्वात् । तेभ्यो व्यन्तरदेवपु-
रुषाः संख्येयगुणाः, संख्येययोजनकोटीकोटिप्रमाणैकप्रादेशि-
कभेजिमात्राणि जगद्गानि यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति, तेषां

यावान् द्वात्रिंशत्तमो भागस्तावत्प्रमाणत्वात् । तेभ्यः संख्येय-
गुणा ज्योतिष्का देवपुरुषाः, षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयाङ्गुलप्रमाणै-
कप्रादेशिकभेजिमात्राणि जगद्गानि यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे भव-
न्ति तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो भागस्तावत्प्रमाणत्वात् । जी० २
प्रति० । इति चत्वार्यहपबहुत्वान्युक्तानि । (इति अत्र टीका-
कारस्यान्यादृशः पाठः सम्मत इदानींतनप्रतिषु तु अन्यादृश
इति शब्दतो जेद् आभाति, अर्थतस्तु न जेद्ः)

सम्प्रति पञ्चममल्पबहुत्वमाह—

एतेसि एं भंते ! तिरिक्खजोणियपुरिसाणं जलयराणं
थज्जयराणं खहयराणं पणुस्सपुरिसाणं कम्मजूमगाणं अ-
कम्मजूमगाणं अंतरदीवगाणं देवपुरिसाणं० जवणवासीणं
वाणमंतराणं जोतिसियाणं वेमाणियाणं सोधम्माणं० जाव
सव्वडुसिक्खगाणं य कयरे कयरेहिंतो० जाव विसेसाहिया !
गोयमा ! सव्वत्थोवा अंतरदीवगमणुस्सपुरिसा, देवकुडउत्त-
रकुरुअकम्मजूमगमणुस्सपुरिसा दो वि संखेज्जगुणा, इ-
रिवासरम्मवासअकम्मजूमगमणुस्सपुरिसा दो वि संखेज्ज-
गुणा, हेमवतहेरखवतवासअकम्मजूमगमणुस्सपुरिसा दो
वि संखेज्जगुणा, जरहेरवयवासअकम्मजूमगमणुस्सपुरि-
सा दो वि संखेज्जगुणा, पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मजु-
मगमणुस्सपुरिसा दो वि संखेज्जगुणा, अणुत्तरोववा-
तिदेवपुरिसा असंखेज्जगुणा, उवरिमगेवेज्जगदेवपुरिसा सं-
खेज्जगुणा, मज्झिमगेवेज्जदेवपुरिसा संखेज्जगुणा, हि-
ट्ठिमगेवेज्जदेवपुरिसा संखेज्जगुणा, अरुचुते कप्पे देवपु-
रिसा संखेज्जगुणा, आरणकप्पे देवपुरिसा संखेज्ज-
गुणा, पाणयकप्पे देवपुरिसा संखेज्जगुणा, आणतकप्पे
देवपुरिसा संखेज्जगुणा, सहस्सारकप्पे देवपुरिसा अ-
संखेज्जगुणा, महासुक्ककप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा०
जाव माहिंदे कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा, सणकुमार-
कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा, ईसाणकप्पे देवपुरिसा असं-
खेज्जगुणा, सोधम्मे कप्पे देवपुरिसा संखेज्जगुणा,
भवणवासिदेवपुरिसा असंखेज्जगुणा, खहयरतिरिक्खजो-
णियपुरिसा असंखेज्जगुणा, थलयरतिरिक्खजोणियपु-
रिसा संखेज्जगुणा, जज्जयरतिरिक्खजोणियपुरिसा संखे-
ज्जगुणा, वाणमंतरदेवपुरिसा संखेज्जगुणा, जोतिसिय-
देवपुरिसा संखेज्जगुणा ।

सर्वस्तोका अन्तरद्वीपजमनुष्यपुरुषाः, क्षेत्रस्य स्तोकत्वात् ।
तेभ्यो देवकुक्कुरकुरुमनुष्यपुरुषाः संख्येयगुणाः, क्षेत्रस्य बाहु-
ल्यात् । स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽपि हरि-
वर्धरम्यकवर्षाकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाः संख्येयगुणाः, क्षेत्रस्या-
तिबहुत्वात् । स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, क्षेत्रस्य
समानत्वात् । तेभ्योऽपि हेमवतहेरखवताकर्मभूमकमनु-
ष्यपुरुषाः संख्येयगुणाः, क्षेत्रस्याल्पत्वेऽप्यल्पस्थितिकतया प्रा-
कुर्येण लभ्यमानत्वात् । स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः ।

तेभ्योऽपि जरतैवतवर्षकर्मन्मकमनुष्यपुरुषाः संख्येयगुणाः, अजितस्वामिकाक्षे वत्कृष्टपदे स्वभावत एव जरतैवतेषु च मनुष्यपुरुषाणामतिप्राचुर्येण संभवात् । स्वस्थाने च द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, क्षेत्रस्य तुल्यत्वात् । तेभ्योऽपि पृथिविदेहापर-
विदेहादकर्मन्मकमनुष्यपुरुषाः संख्येयगुणाः, क्षेत्रबाहुल्यात् । अजितस्वामिकाक्षे इव स्वभावत एव मनुष्यपुरुषाणां प्राचुर्येण संजघात् । स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽप्यनुस-
रोपपातिदेवपुरुषा असंख्येयगुणाः, क्षेत्रपल्यापमसंख्येयजाग-
वर्त्याकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् । तदनन्तरमुपरितनप्रवेद्यकप्रस्त-
देवपुरुषा अच्युतकल्पदेवपुरुषा आरणकल्पदेवपुरुषाः प्राणत-
कल्पदेवपुरुषा आनतकल्पदेवपुरुषा यथोत्तरं संख्येयगुणाः । प्राधाना प्रागिव । तदनन्तरं सदस्कारकल्पदेवपुरुषा हान्तककल्प-
देवपुरुषा ब्रह्मलोककल्पदेवपुरुषा माहेन्द्रकल्पदेवपुरुषा सनत्कु-
मारकल्पदेवपुरुषा ईशानकल्पदेवपुरुषा यथोत्तरमसंख्येयगु-
णाः, सौधर्मकल्पदेवपुरुषाः संख्येयगुणाः, सौधर्मकल्पदेवपु-
रुषेभ्यो भवनवासिदेवपुरुषा असंख्येयगुणाः । भावना सर्व-
त्रापि प्रागिव । तेभ्यः स्वचरतिर्यग्योनिकपुरुषा असंख्येयगुणाः,
प्रतरासंख्येयजागवर्त्यसंख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाण-
त्वात् । तेभ्यः स्थलचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः संख्येयगुणाः, तेभ्यो-
ऽपि जलचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः संख्येयगुणाः । युक्तिरत्रापि प्रा-
गिव । तेभ्योऽपि धाणमन्तरदेवपुरुषाः संख्येयगुणाः, संख्येय-
योजनकोटीकोटिप्रमाणकप्रदेशिकश्रेणिकमात्राणि स्वाकानि
यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे जवन्ति तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो भाग-
स्तावत्प्रमाणत्वात् । तेभ्यो ज्योतिष्कदेवपुरुषाः संख्येयगुणाः ।
युक्तिः प्राग्वोक्ता । जी० २ प्रान० । इति प्रतिपादितानि स्त्री-
पुनपुंसकानां प्रत्येकमष्टपद्वत्त्वानि ।

इदानीं समुदितानामुच्यन्ते-तानि चाष्ट । तत्र-प्रथमं सामान्येन
तिर्यक्त्वोपपन्नपुंसकप्रतिषेधम्, पथमेनदेव मनुष्यप्रतिषेधं द्वि-
तीयम्, देवस्त्रीपुरुषनारकनपुंसकप्रतिषेधं तृतीयम्, सकलस-
न्निधौ चतुर्थम्, जलचर्यादिविभागतः पञ्चमम्, कर्मन्मिजादि-
मनुष्यादिविभागतः षष्ठं, जवनवास्यादिविभागतः सप्तमं,
जलचर्यादिविजातीयव्यक्तिव्यापकमष्टमम् ॥

तत्र प्रथमसमिधित्सुगह—

एतेसि एं भन्ते ! तिरिक्खजोणित्थीणं तिरिक्खजोणि-
यपुरिसाणं तिरिक्खजोणियणपुंसकाणं य कयरे कयरेहिं-
तो० जाव विमेसाहिया ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा तिरिक्ख-
जोणियपुरिसा, तिरिक्खजोणियत्थीओ संखेज्जगुणाओ,
तिरिक्खजोणियणपुंसका अणंतगुणा ।

सर्वस्तोकास्तिर्यकपुरुषाः, तेभ्यस्तिर्यकस्त्रियः संख्येयगुणाः,
त्रिगुणत्वात् । तान्यस्तिर्यकनपुंसका अनन्तगुणाः, निगोदजी-
वानामनन्तत्वात् ।

संप्रति द्वितीयमष्टपद्वत्त्वमाह—

एतेसि एं जंत ! मणुस्मिन्त्थीणं मणुस्मपुरिसाणं मणु-
स्मणपुंसकाणं कयरे कयरेहिंता अप्पा वा० ४ ? । गोयमा !
सव्वत्थोवा मणुस्मपुरिसा, मणुस्मिन्त्थीओ संखेज्जगुणा-
ओ, मणुस्मणपुंसका असंखेज्जगुणा ।

सर्वस्तोका मनुष्यपुरुषाः, कोटीकोटिप्रमाणत्वात् । तेभ्यो
मनुष्यास्त्रियः संख्येयगुणाः, सप्तविंशतिगुणत्वात् । तेभ्यो

मनुष्यनपुंसकाश्च संख्येयगुणाः, श्रेण्यसंख्येयजागतप्रदेशरा-
शिप्रमाणत्वात् ।

संप्रति तृतीयमष्टपद्वत्त्वमाह—

एतेसि एं जंत ! देवित्थीणं देवपुरिसाणं नेरइयनपुंसकाणं
य कयरे कयरेहिंता० जाव विमेसाहिया ? । गोयमा !
सव्वत्थोवा नेरइयनपुंसगा, देवपुरिसा असंखेज्जगुणा,
देवित्थीओ संखेज्जगुणाओ ।

सर्वस्तोका नैरयिकनपुंसकाः, अहुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशौ स्वप्र-
थमवर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिर्भवेति तावत्प्रमाणास्तु
घनीकृतस्य लोकस्य एकप्रदेशिकीषु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्र-
देशास्तावत्प्रमाणत्वात् । तेभ्यो देवपुरुषा असंख्येयगुणाः, अ-
संख्येययोजनकोटीकोटिप्रमाणायां शुचौ यावन्तो नभःप्रदेशा-
स्तावत्प्रमाणास्तु घनीकृतस्य लोकस्य एकप्रदेशिकीषु श्रेणिषु
यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणत्वात् । तेभ्यो देवस्त्रियः
संख्येयगुणाः, द्वात्रिंशद्गुणत्वात् ।

संप्रति सकलसमिधं चतुर्थमष्टपद्वत्त्वमाह—

एतेसि एं भन्ते ! तिरिक्खजोणित्थीणं तिरिक्खजोणियपु-
ग्गिमाणं तिरिक्खजोणियनपुंसगाणं माणुस्मिन्त्थीणं मणु-
स्मपुरिसाणं मणुस्मनपुंसगाणं देवित्थीणं देवपुरिसाणं ने-
रइयनपुंसकाणं य कयरे कयरेहिंता० ? । गोयमा !
सव्वत्थोवा माणुस्मपुरिसा, माणुस्मिन्त्थीओ संखेज्ज-
गुणाओ, माणुस्मणपुंसका असंखेज्जगुणा, नेरइयाणपुं-
सका असंखेज्जगुणा, तिरिक्खजोणियपुरिसा असं-
खेज्जगुणा, तिरिक्खजोणित्थियाओ संखेज्जगुणाओ,
देवपुरिसा असंखेज्जगुणा, देवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ,
तिरिक्खजोणियनपुंसका अणंतगुणा ।

सर्वस्तोका मनुष्यपुरुषाः, तेभ्यो मनुष्यस्त्रियः संख्येयगुणाः ।
तेभ्यो मनुष्यनपुंसका असंख्येयगुणाः । अत्र युक्तिः प्रागुक्ता । ते-
भ्यो नैरयिकनपुंसका असंख्येयगुणाः, असंख्येयश्रेण्यकाशप्रदे-
शराशिप्रमाणत्वात् । तेभ्यस्तिर्यग्योनिकपुरुषा असंख्येयगुणाः,
तेभ्यस्तिर्यग्योनिकस्त्रियः संख्यातगुणाः, त्रिगुणत्वात् । तान्यो
देवपुरुषाः संख्येयगुणाः, प्रभूततरप्रतरासंख्येयभागवर्त्यसंख्येय-
श्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । तेभ्यो देवस्त्रियः संख्ये-
यगुणाः, द्वात्रिंशद्गुणत्वात् । तान्यस्तिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्त-
गुणाः, निगोदजीवानामनन्तत्वात् ।

संप्रति जलचर्यादिविभागतः पञ्चममष्टपद्वत्त्वमाह—

एतामि एं भन्ते ! तिरिक्खजोणित्थीणं जल्यरीणं थल्यरीणं
खह्यरीणं तिरिक्खजोणियपुरिसाणं जल्यराणं थल्यराणं
खह्यराणं तिरिक्खजोणियणपुंसकाणं एगिंदियतिरिक्खजो-
णियणपुंसकाणं पुढविकाइयणमिंदियतिरिक्खजोणियनपुंस-
गाणं जाव वणस्सकाइयणमिंदियतिरिक्खजोणियनपुंसगा-
णं वेइंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं, तेइंदियचतुर्गिंदियपं-
चेंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं जल्यराणं थल्यराणं ख-
ह्यराणं कयरे कयरेहिंता० जाव विमेसाहिया वा ? । गोयमा !
सव्वत्थोवा खह्यपरीतिरिक्खजोणियपुरिसा, खह्यरतिरि-

कखजोणित्थियाओ संखेज्जगुणाओ, थल्लयरतिरिक्खजोणि-
यपुरिसा संखेज्जगुणा, थल्लयरतिरिक्खजोणित्थियाओ सं-
खेज्जगुणाओ, जल्लयरतिरिक्खजोणियपुरिसा संखेज्जगुणा,
जल्लयरतिरिक्खजोणित्थियाओ संखेज्जगुणाओ, खहयर-
पंचेदियतिरिक्खजोणियणपुंसका संखेज्जगुणा, थल्लयरपंचे-
दियतिरिक्खजोणियणपुंसका संखेज्जगुणा, जल्लयरतिरि-
क्खजोणियणपुंसका विससाहिया, तेइदियणपुंसका विस-
साहिया, वेइदियणपुंसका विससाहिया, तेउकाइयणपुंसका
विससाहिया, आउ० विससाहिया, वाउ० विससाहिया,
वणप्फातिण्णिदियणपुंसका अणंतगुणा ।

सर्वस्तोकाः खचरपञ्चन्द्रियतिर्यग्योनिकपुरुषाः । तेज्यः खच-
रतिर्यग्योनिकस्त्रियः संख्येयगुणाः, त्रिगुणत्वात् । ताज्यः स्थ-
लचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः संख्येयगुणाः । तेज्यः स्थलचरति-
र्यग्योनिकस्त्रियः संख्येयगुणाः, त्रिगुणत्वात् । ताज्यः जलच-
रतिर्यग्योनिकपुरुषाः संख्येयगुणाः । तेज्यः जलचरतिर्यग्यो-
निकस्त्रियः संख्येयगुणाः, त्रिगुणत्वात् । ताज्यः खचरपञ्च-
न्द्रियतिर्यग्योनिकपुंसकाः संख्येयगुणाः । तेज्यः स्थ-
लचरतिर्यग्योनिकपुंसका यथाक्रमं संख्येयगुणाः । ततश्च-
तुर्गिन्द्रियत्रीन्द्रियद्वीन्द्रिया यथोत्तरं विशेषाधिकाः । ततस्तेज-
स्कथिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकपुंसका असंख्येयगुणाः । ततः
पृथिव्यम्बुवायुकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकपुंसका यथोत्तरं
विशेषाधिकाः । ततो धनस्पतिकथिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकपु-
ंसका अनन्तगुणाः ।

संप्रति कर्मभूमिजादिसमुप्यख्यादिविभागतः षष्ठम-
ल्पबहुत्वमाह-

एयामि णं भंते ! मणुस्सित्थीणं कम्मजूमियाणं अकम्म-
जूमियाणं अंतरदीवियाणं मणुस्सपुरिसाणं कम्मजूमिकाणं
अकम्मजूमिकाणं अंतरदीविकाणं मणुस्सणपुंसकाणं कम्म-
जूमगाणं अकम्मजूमगाणं अंतरदीविकाणं य कयर कयरहि-
तो अप्पा वा० ४१ ! गोयमा ! अंतरदीवकअकम्मजूमकमणुस्सि-
त्थियाओ मणुस्सपुरिसा य एतेसि णं दोमि वि तुह्वा सव्व-
त्थोवा, देवकुरुउत्तरकुरुअकम्मजूमकमणुस्सित्थियाओ मणु-
स्सपुरिसाओ एतेणं दोमि वि तुह्वा संखेज्जगुणा; हरि-
बासरम्मकवासअकम्मभूमकमणुस्सित्थियाओ मणुस्सपुरि-
सा य एते णं दोमि वि तुह्वा संखेज्जगुणा, हेमवते हरण-
वते अकम्मभूमकमणुस्सित्थीओ मणुस्सपुरिसा य दो वि
तुह्वा संखेज्जगुणा, जरहेरवतकम्मजूमगमणुस्सपुरिसा दो वि
संखेज्जगुणा, जरहेरवतकम्मजूमगमणुस्सित्थियाओ दो-
वि संखेज्जगुणाओ, पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभूमगमणुस्सपु-
रिसा दो वि संखेज्जगुणा, पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मजु-
मगमणुस्सित्थीओ दो वि संखेज्जगुणाओ, अंतरदीवगअक-
म्मजूमगमणुस्सणपुंसका असंखेज्जगुणा, देवकुरुउत्तरकुरुअ-

कम्मजूमगमणुस्सणपुंसका दो वि संखेज्जगुणा, एवं तहेव०
जाव पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मजूमकमणुस्सणपुंसका दो
वि संखेज्जगुणा ॥

सर्वस्तोका अन्तरद्वीपकमनुप्यस्त्रियोऽन्तरद्वीपकमनुप्यपुरु-
षाश्च; एते च द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः । तत्रत्यस्त्रीपुंसानां युग-
लधर्मोपेतत्वात् । तेज्यो देवकुरुत्तरकुर्वकम्मभूमकमनुप्यस्त्रियो
मनुप्यपुरुषाः संख्येयगुणाः । शुक्तिश्च प्रागेवोक्ता । स्वस्था-
ने तु परस्परं तुल्याः । एवं हरिर्वररम्यकमनुप्यपुरुषस्त्रियो
हेमवतहेरण्यवतमनुप्यपुरुषस्त्रियश्च यथोत्तरं संख्येयगुणाः,
स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः । ततो जरहेरवतकर्मभूमकम-
नुप्या द्वये संख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः ।
तभ्यो भरतेरवतकर्मभूमकमनुप्यस्त्रियो द्वयोऽपि संख्येय-
गुणाः, सप्तविंशतिगुणत्वात्, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः ।
ताभ्यः पूर्वविदेहापरविदेहकम्मभूमकमनुप्यपुरुषा द्वयेऽपि
संख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः । तेज्यः पूर्व-
विदेहापरविदेहाकर्मभूमकमनुप्यस्त्रियो द्वयोऽपि संख्येयगु-
णाः, सप्तविंशतिगुणत्वात्, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः ।
ताभ्योऽन्तरद्वीपकमनुप्यनपुंसका असंख्येयगुणाः, श्रृंगयसंख्ये-
यभागगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । तभ्यो देवकुरुत्तरकुर्व-
कर्मभूमकमनुप्यनपुंसका द्वयेऽपि संख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु
परस्परं तुल्याः । तभ्यो हरिर्वररम्यकर्मभूमकमनुप्यनपुं-
सका द्वयेऽपि संख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः ।
तेज्यो हेमवतहेरण्यवतकर्मभूमकमनुप्यनपुंसका द्वयेऽपि
संख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः । तेज्यो जर-
हेरवतकर्मभूमकमनुप्यनपुंसका द्वयेऽपि संख्येयगुणाः, स्व-
स्थाने तु परस्परं तुल्याः । तभ्योऽपि पूर्वविदेहापरविदेहक-
र्मभूमकमनुप्यनपुंसका द्वयेऽपि संख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु
परस्परं तुल्याः ।

संप्रति जवनवास्यादिदेव्यादिविभागतः सप्तममल्पबहुत्वमाह-

एतामि णं जंते ! देवित्थीणं जवणवार्माणं वाणमंतरीणं
जोइमीणं वेमाणिणीणं देवपुरिसाणं भवणवासीणं० जाव
वेमाणियाणं सोधम्मकाणं० जाव गोविज्जकाणं अणुत्तरोववा-
इयाणं णग्इयनपुंसकाणं रयणप्पभापुढविनेरइयनपुंसकाणं०
जाव अहेसत्तमापुढविनेरइयनपुंसकाणं कयर कयरहिता०
जाव विसेमाहिया वा ! गोयमा ! सव्वत्थोवा अणुत्तरोववा-
इया देवपुरिसा, उवरिमंगवेज्जा देवपुरिसा संखेज्जगुणा, तहे-
व० जाव आणतकप्पे देवपुरिसा संखेज्जगुणा, अहेसत्तमाए
पुढवीए नेरइयनपुंसका असंखेज्जगुणा, ढट्टीए पुढवीए
नेरइयनपुंसका असंखेज्जगुणा, महस्सारे कप्पे देवपुरिसा
असंखेज्जगुणा, महासुक्के कप्पे देवा असंखेज्जगुणा,
पंचमाए पुढवीए नेरइयनपुंसका असंखेज्जगुणा, लंतए
कप्पे असंखेज्जगुणा, चउत्थीए पुढवीए नेरइया असं-
खेज्जगुणा, बंभलाए कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा,
तथाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, माहिंदे कप्पे दे-
वपुरिसा असंखेज्जगुणा, मणंकुमारे कप्पे देवपुरिसा
असंखेज्जगुणा. दोच्चाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा,

ईमाणे कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा, ईमाणे कप्पे देवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ, सोधम्मं कप्पे देवपुरिसा संखेज्जा, सोधम्मं कप्पे देवित्थियाओ संखे०, जवन-वासिदेवपुरिसा असंखेज्जगुणा, जवणवासिदेवित्थियाओ संखे०, इमी मे रयणप्पजापुदवीनेरइया असंखेज्जगुणा, वाणमंतरदेवपुरिसा असंखेज्जगुणा, वाणमंतरदेवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ, जोतिसियदेवपुरिसा संखेज्जगुणा, जोतिसियदेवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ ॥

सर्वस्त्वाका अनुत्तरापपातिकदेवपुरुषाः, तत उपरितनप्रेष्य-कमध्यप्रेष्यकाधस्तनप्रेष्यकाव्युत्तरप्राणतानतकल्पदेवपुरु-षा यथोत्तरं संख्येयगुणाः । ततोऽधःसप्तमषष्ठपृथिवीनैरयिकन-पुंसकमदकारमहाशुक्रकल्पदेवपुरुषपञ्चमपृथिवीनैरयिकनपुं-सकलान्तककल्पदेवपुरुषत्रुर्थपृथिवीनैरयिकनपुंसकब्रह्मलोक-कल्पदेवपुरुषतृतीयपृथिवीनैरयिकनपुंसकमाहेन्द्रसनत्कुमारक-ल्पदेवपुरुषद्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसका यथोत्तरमसंख्येय-गुणाः । तत ईशानकल्पदेवपुरुषा असंख्येयगुणाः, तेज्य ई-शानकल्पदेवस्त्रियः संख्येयगुणाः, द्वात्रिंशद्गुणत्वात् । ततः सौधर्मकल्पे देवपुरुषाः संख्येयगुणाः, तेज्यः सौधर्मकल्पे देव-स्त्रियः संख्येयगुणाः, द्वात्रिंशद्गुणत्वात् । ताज्यो भवनवासि-देवपुरुषा असंख्येयगुणाः, तेज्यो भवनवासिदेव्यः संख्येय-गुणाः, द्वात्रिंशद्गुणत्वात् । ताज्यो रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैर-यिकनपुंसका असंख्येयगुणाः, तेज्यो वाणमन्तरदेवपुरुषा अ-संख्येयगुणाः, तेज्यो वाणमन्तरदेव्यः संख्येयगुणाः, ताज्यो ज्योतिष्कदेवपुरुषाः संख्येयगुणाः, तेज्यो ज्योतिष्कदेवस्त्रियः संख्येयगुणाः, द्वात्रिंशद्गुणत्वात् ।

सम्प्रति विजातीयव्यक्तियपक्रमप्रमदपबहुत्वमाह—

एतानि णं भंते ! तिरिक्खजोणित्थीणं जलयरीणं थलय-रीणं खहयरीणं तिरिक्खजोणियपुरिसा जलयराणं थलय-राणं खहयराणं तिरिक्खजोणियणपुंसकाणं एगिंदियतिरि-क्खजोणियनपुंसकाणं पुदवीकाइयएगिंदियतिरिक्खजो-णियनपुंसकाणं आउक्काइयएगिंदियतिरिक्खजोणियनपुंस-काणं जाव वणस्सइकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंस-काणं बेइंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं तेइंदियतिरिक्ख-जोणियणपुंसकाणं चउरिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं पंचेइंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं जलयराणं थलयराणं खहयराणं माणुस्मिंत्थीणं कम्मजूमियाणं अकम्मजूमि-याणं अंतरदीवयाणं माणुस्सपुरिसाणं कम्मजूमकाणं अ-कम्मभूमकाणं अंतरदीवकाणं माणुस्सनपुंसकाणं कम्मजु-मिकाणं अकम्मजूमिकाणं अंतरदीवकाणं देविंत्थीणं भव-णवामिणीणं वाणमन्तरीणं जोतिसिणीणं वेमाणिणीणं देवपु-रिसाणं भवणवामीणं वाणमन्तराणं जोतिसियाणं वेमाणि-याणं मोधम्मकाणं जाव गेविज्जकाणं अणुत्तराववाइयाणं नेरइयनपुंसकाणं रयणप्पजपुदवीनेरइयनपुंसकाणं जाव अहेसत्तमापुदवीनेरइयनपुंसकाणं य कयं कयरेइतो अप्पा

वा० ४ । गोयमा ! सव्वत्थोवा अंतरदीवकअकम्मजूमिकम-णुस्मिंत्थीओ माणुस्सपुरिसा य एतेणं दो वि तुद्धा सव्व-त्थोवा, देवकुरुत्तकुरुअकम्मजूमगमणुस्मिंत्थीओ माणु-स्सपुरिसा य एतेणं दो वि तुद्धा संखेज्जगुणा; एवं हरिवासरम्मवासे, एवं हेमवते हेरणवते, जरहेरवतशम-कम्मजूमगमणुस्सपुरिसा दो वि संखे०, जरहेरवयकम्मजूम-गमणुस्मिंत्थीओ दो वि संखेज्जगुणाओ, पुव्वविदेहअवरवि-देहकम्मजूमगमणुस्सपुरिसा दो वि संखेज्जगुणा, पुव्वविदेह-अवरविदेहकम्मजूमगमणुस्मिंत्थियाओ दो वि संखेज्ज-गुणाओ, अणुत्तराववातियदेवपुरिसा असंखेज्जगुणा ; उवरिमगेवेज्जा देवपुरिसा संखेज्जगुणा० जाव आणतकप्पे देवपुरिसा संखेज्जगुणा, अहेसत्तमाए पुदवीए नेरइयणपुंस-का असंखेज्जगुणा, छट्ठीए नेरइयणपुंसका असंखेज्जगु-णा, सहस्सारे कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा, महा-सुक्के कप्पे असंखेज्जगुणा, पंचमाए पुदवीए नेरइयनपुंस-का असंखेज्जगुणा, लंतए कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगु-णा, चउत्थीए पुदवीए नेरइयनपुंसका असंखेज्जगुणा, बंधलेए कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा, तच्चाए पुदवी-ए नेरइया असंखेज्जगुणा, माहिंदे कप्पे असंखेज्जगुणा, सणकुमार कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा, दोच्चाए पु-दवीए नेरइयणपुंसका असंखेज्जगुणा, अंतरदीवगअक-म्मजूमगमणुस्सणपुंसका असंखेज्जगुणा । देवकुरुत्तकुरु-अकम्मजूमगमणुस्सणपुंसका दो वि संखेज्जगुणा, एवं० जाव विदेहोत्ति । ईसाणकप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा, ईसाण-कप्पे देवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ, सोधम्मं कप्पे देवपु-रिसा संखेज्जगुणा, सोधम्मं कप्पे देवित्थियाओ संखेज्ज-गुणाओ, जवणवासिदेवपुरिसा असंखे०, भवणवासिदे-वित्थियाओ संखेज्जगुणाओ ; इमी मे रयणप्पजाए पुद-वीए नेरइयनपुंसका असंखेज्जगुणा, खहयरतिरिक्खजो-णियपुरिसा संखेज्जगुणा, खहयरतिरिक्खजोणित्थिया-ओ संखेज्जगुणाओ, थलयरतिरिक्खजोणियपुरिसा संखे-ज्ज०, थलयरतिरिक्खजोणित्थियाओ संखे०, जलयरतिरि-क्खजोणियपुरिसा संखेज्ज०, जलयरतिरिक्खजोणि-त्थियाओ संखेज्जगुणाओ, वाणमंतरदेवपुरिसा संखेज्जगु-णा, वाणमंतरदेवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ, जोइसिय-देवपुरिसा संखेज्ज०, जोइसियदेवित्थियाओ संखेज्जगु-णाओ । खहयरपंचेइंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका असंखेज्ज-गुणा, थलयरनपुंसका संखे०, जलयरनपुंसका संखे०, चतुरिंदियणपुंसका विमेसाहिया, तेइंदिया विमेसाहिया, बे-दिया विसेसाहिया, तेउकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणिय-नपुंसका असंखे०, पुदवि० विमेसाहिया, आउ० विसेसाहि-

या, वाउ० विसेसाहिया, वणप्फकाइयएग्गिदियतिरि-
कवजोणियणपुंसका अणंतगुणा ॥

सर्वस्तोकाः अन्तरद्वीपकमनुष्यस्त्रियो मनुष्यपुरुषाश्च, स्थ-
स्थाने तु द्वयेऽपि तुल्याः, युगलधर्मोपेतत्वात् । एवं देवकु-
त्तरकुर्वकर्मजूमकहरिवर्षरम्यकवर्षाकर्मजूमकहैमवतहैरण्य-
वनाकर्मजूमकमनुष्यस्त्रीपुरुषा यथोत्तरं संख्येयगुणाः, स्थ-
स्थाने तु परस्परं तुल्याः । तेज्यो भरतैरवतकर्मजूमकमनुष्यपु-
रुषा द्वयेऽपि संख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः । ते-
ज्यो भरतैरवतकर्मजूमकमनुष्यस्त्रियो द्वयोऽपि संख्येयगुणाः,
स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः । ताज्यः पूर्वविदेहापरविदेहक-
र्मजूमकमनुष्यपुरुषा द्वयेऽपि संख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु पर-
स्परं तुल्याः । तेज्योऽपि पूर्वविदेहापरविदेहकर्मजूमकमनु-
ष्यस्त्रियो द्वयोऽपि संख्येयगुणाः, सप्तविंशतिगुणत्वात्, स्व-
स्थाने तु परस्परं तुल्याः । ताभ्योऽनुत्तरोपपातिकोपरितनम्रैवेय-
कमध्यमम्रैवेयकाधस्तनम्रैवेयकाच्युतारणप्राणनानतकरूपदेवपु-
रुषाः यथोत्तरं संख्येयगुणाः, ततोऽधःसप्तमपष्टपृथिवीनैरयि-
कसहस्रारकल्पदेवपुरुषा महाशुककल्पदेवपुरुषाः पञ्चमपृथि-
वीनैरयिकलान्तककल्पदेवपुरुषाश्चतुर्थपृथिवीनैरयिकनपुंसक-
प्रत्यशोककल्पदेवपुरुषातृतीयपृथिवीनैरयिकनपुंसकमाहेन्द्रकल्प-
सप्तकुमारकल्पदेवपुरुषाद्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसकान्तरद्वी-
पनपुंसका यथोत्तरमसंख्येयगुणाः । ततो देवकुत्तरकुर्वकर्म-
जूमकहरिवर्षरम्यकवर्षाकर्मजूमकहैमवतहैरण्यवताकर्मजूमक-
भरतैरवतकर्मजूमकपुर्वविदेहापरविदेहकर्मजूमकमनुष्यनपुंस-
काः यथोत्तरं संख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु द्वये परस्परं तुल्याः ।
तत ईशानकल्पदेवपुरुषा असंख्येयगुणाः, तत ईशानकल्पे दे-
वस्त्रियः संख्येय० ताभ्यः सौधर्मैकल्पे देवपुरुषस्त्रियः संख्येय० ते-
भ्यो भवनवाभिदेवपुरुषा असंख्येयगुणाः, तेज्यो जवनवासिदे-
वस्त्रियः संख्येयगुणाः । ताभ्योऽस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैर-
यिकनपुंसका असंख्येयगुणाः । ततः स्रज्वरतिर्यग्योनिकपुरुषाः
स्रज्वरतिर्यग्योनिकस्त्रियः स्थलस्रज्वरतिर्यग्योनिकपुरुषाः स्थलस्रज-
्वरतिर्यग्योनिकस्त्रियः जलस्रज्वरतिर्यग्योनिकपुरुषा जलस्रज्वरतिर्यग्यो-
निकस्त्रियो वाणप्र-तरदेवपुरुषाः वाणमन्तरदेवस्त्रियो ज्योति-
ष्कदेवपुरुषाः ज्योतिष्कदेवस्त्रियो यथोत्तरं संख्येयगुणाः ।
ततः स्रज्वरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असंख्येयगुणाः ।
ततः स्थलस्रज्वरजलस्रज्वरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकाः क्रमेण
संख्येयगुणाः, ततश्चतुरिन्द्रियत्रीन्द्रियद्वीन्द्रियतिर्यग्योनिक-
नपुंसका यथोत्तरं विशेषाधिकाः । ततस्तैजस्कार्यकैकेन्द्रिय-
तिर्यग्योनिकनपुंसका असंख्येयगुणाः, ततः पृथिव्यम्बायुका-
गिकतिर्यग्योनिकनपुंसका यथोत्तरं विशेषाधिकाः । वनस्प-
तिकार्यकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः, निगोद-
जानामनन्तत्वात् । जी० २ प्रति० ।

शरीरमाश्रित्य सशरीराशरीराल्पबहुत्वचिन्तायाम्-

“ सव्यत्योवा ससरीरी, असरीरी अणंतगुणा ”

(२९) [शरीरद्वारम्] आहारकादिशरीरिणाम्-

अप्पावहुं-सव्यत्योवा आहारगसरीरी, वेउवियमरीरी
असंखेज्जगुणा, ओरावियसरीरी असंखेज्जगुणा, अ-
सरीरी अणंतगुणा, तेयाकम्मासरीरी दो वि तुल्ला अ-
णंतगुणा ।

सर्वस्तोकाः आहारकशरीरिणः, वत्कर्षतोऽपि सहस्रपृथक्त्वेन
प्राप्यमाणत्वात् । तेभ्यो वैक्रियशरीरिणोऽसंख्येयगुणाः, देवना-
काणां कतिपयगर्जजतिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्यवायुकायिकानां च वै-
क्रियशरीरत्वात् । तेज्य औदारिकशरीरिणोऽसंख्येयगुणाः, इहा-
नन्तानामपि जीवानां यस्मादेकमौदारिकं शरीरं ततः स एक-
औदारिकशरीरी परिगृह्यते, ततोऽसंख्येयगुणा एवौदारिकशरी-
रिणो नानन्तगुणाः । आह च मूत्रदीकाकारः औदारिकशरीरिभ्यो-
ऽशरीरा अनन्तगुणाः, सिद्धानामनन्तत्वात्, औदारिकशरीरिणां
च शरीरापेक्षतया असंख्येयत्वादिति । तेज्योऽशरीरिणोऽनन्त-
गुणाः, सिद्धानामनन्तत्वात् । तेज्यः तैजसशरीरिणः कार्मणहा-
रीरिणः अनन्तगुणाः, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः । तै-
जसकार्मणयोः परस्पराविनाशितत्वात् । इह तैजसशरीरं का-
र्मणशरीरं च निगोदेष्वपि प्रतिजीवं विद्यते, इति सिद्धेज्योऽप्यन-
न्तगुणत्वम् । जी० ६ प्रति० । (औदारिककादिशरीराणां चाल्पब-
हुत्वं 'सरीर' शब्दे वक्ष्यते) (संक्रमविषयमल्पबहुत्वं 'संक्रम'
शब्दे द्रष्टव्यम्) (समुद्धानविषयमल्पबहुत्वं 'समुद्घाय' शब्दे
प्रकृपयिष्यते)

[संक्रिद्धारम्] संख्यसंज्ञिनोसंज्ञिनाअसंज्ञिनामल्पबहुत्वम्-

एएसि णं भंते ! जीवाणं सन्नीणं असन्नीणं नोसन्नीणं
नोअसन्नीणं य कयरे कयरेहिंनो अप्पा वा० ४ ? । गोय-
मा ! सव्यत्योवा सन्नी, नोसन्नी नोअसन्नी अणंतगुणा,
असन्नी अणंतगुणा ।

सर्वस्तोकाः संज्ञिनः, समनस्कानामेव संज्ञित्वात् । तेज्यो नोसं-
ज्ञिनो नोऽसंज्ञिनोऽनन्तगुणा, उभयप्रतिषेधवृत्ता हि सिद्धाः, तेन
संज्ञिभ्योऽनन्तगुणा एवेति । तेभ्योऽसंज्ञिनोऽनन्तगुणाः, वनस्पती-
नां सिद्धेज्योऽप्यनन्तगुणत्वात् । प्रज्ञा० ३ पद । (आहाराविस्त्रां-
पयुक्तानां नैरयिकादीनामल्पबहुत्वं 'सन्ना' शब्दे वक्ष्यते) (सा-
मायिकादिमन्यतविषयमल्पबहुत्वं 'संजय' शब्दे एव द्रष्टव्यम्)
(संयमस्थानानामल्पबहुत्वं 'संजमट्टाण' शब्दे भावयिष्यते)

[संयमद्वारम्] संयतानामसंयतानां नोसंयत-

नोअसंयतानामल्पबहुत्वम्-

एएसि णं जंते ! जीवाणं संजयाणं असंजयाणं संजयासं-
जयाणं नोसंजयाणं नोअसंजयाणं य कयरे कयरेहिंनो अप्पा
वा० ४ ! । गोयमा ! सव्यत्योवा जीवा संजया, संजयासंजया
असंखेज्जगुणा, नोमंजता नोअसंजता अणंतगुणा, अ-
संजता अणंतगुणा ।

सर्वस्तोकाः संयताः, वत्कृष्टपदेऽपि तेषां कोटिसहस्रपृथक्त्वप्र-
माणतया लज्ज्यमानत्वात् । “कोटिमहस्सपुहुत्तं मण्यलोए
संजयाणं” इति वचनात् । तेज्यः संयतसंयता देशविरता असं-
ख्येयगुणाः, तिर्यक्पञ्चेन्द्रियाणामसंख्यातानां देशविरतिसद्भा-
वात् । तेज्यो नोसंयता नोअसंयता अनन्तगुणाः, प्रतिषेध-
वृत्ता हि सिद्धाः, ते चानन्ता इति । तेज्योऽसंयता अनन्त-
गुणाः, वनस्पतीनां सिद्धेज्योऽप्यनन्तत्वात् । प्रज्ञा० ३ पद ।

संस्थानानामल्पबहुत्वम्-

एएसि णं जंते ! परिमंरुन्नवट्टचउरंसंतसआयतअणित्थंत्या-
णं संजाणाणं दव्वड्डयाए पदेसट्टयाए दव्वड्डपदेमड्डयाए कय-

रे कयरेहिंतो० जाव विसेसाहिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा परिमंइजसंठाणा दव्वट्टयाए, वट्टासंठाणा दव्वट्टयाए संखेज्जगुणा, चउरसंठाणा दव्वट्टयाए संखेज्जगुणा, तंसासंठाणा दव्वट्टयाए संखेज्जगुणा, आयतसंठाणा दव्वट्टयाए संखेज्जगुणा, अणित्थंत्था संठाणा दव्वट्टयाए असंखेज्जगुणा । पदेसट्टयाए सव्वत्थोवा परिमंइजसंठाणा, वट्टासंठाणा पदेसट्टयाए संखेज्जगुणा । जहा दव्वट्टयाए तहा पदेसट्टयाए वि० जाव अणित्थंत्था संठाणा पदेसट्टयाए असंखेज्जगुणा । दव्वट्टपदेसट्टयाए सव्वत्थोवा परिमंइजसंठाणा, दव्वट्टयाए सो चव गमगो भाणियव्वो० जाव अणित्थंत्था संठाणा दव्वट्टयाए असंखेज्जगुणा, अणित्थंत्थेहिंतो संठाणेहिंतो दव्वट्टयाएहिंतो परिमंइजसंठाणा पदेसट्टयाए असंखेज्जगुणा, वट्टासंठाणा पदेसट्टयाए असंखेज्जगुणा, सो चव पदेसट्टयाए गमगो जाणियव्वो० जाव अणित्थंत्था संठाणा पदेसट्टयाए असंखेज्जगुणा । ज० २५ श० ३ उ० ।

(पदकसमर्जितानां यावच्चतुरशीनिसमर्जितानामल्पबहुत्वं ' उचवाय ' शब्दे द्वितीयभागे ६२२ पृष्ठे निरूपयिष्यते)

[सम्यक्त्वद्वारम्] सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टीनामल्पबहुत्वम्-

एमि एं भंते ! जीवाणं सम्मादिट्ठीणं मिच्छादिट्ठीणं सम्मामिच्छादिट्ठीणं च कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा सम्मामिच्छादिट्ठी, सम्मादिट्ठी अणंतगुणा, मिच्छादिट्ठी अणंतगुणा ।

सर्वस्तोकाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयः, सम्यग्मिथ्यादृष्टिपरिणामकालस्यान्तर्मुहूर्तप्रमाणतयाऽतिस्तोकात्वेन तेषां पृच्छासमये स्तोकात्मिकेव लक्ष्यत्वात् । तेभ्यः सम्यग्दृष्टयोऽनन्तगुणाः, सिद्धा-
नामनन्तत्वात् । तेभ्योऽपि मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः, वनस्पति-
कार्याकारां सिद्धेभ्योऽप्यनन्तगुणत्वात्, तेषां च मिथ्यादृष्टि-
त्वादिति । प्र० ३ पद ।

सम्यक्त्वद्वारं सास्वादनसम्यग्दृष्टयः स्तोकाः, औपशमिकसम्यक्त्वान्केषां विदेय प्रचयवमानानां सास्वादनत्वात् । तेभ्य औपशमिकसम्यग्दृष्टयः सङ्ख्यातगुणाः ।

पीमा संवा वेयग-असंवगुण खइय मिच्छ दु अणंता ।
संनियर थोवणंता-आहार थोवेयर असंखा ॥ ४४ ॥

तेभ्य औपशमिकसम्यग्दृष्टयो मिथाः संख्यातगुणाः, तेभ्यो (वेयग स्ति) क्षाद्यौपशमिकसम्यग्दृष्टयोऽसख्यातगुणाः । तेभ्यः क्षाद्यौपशमिकसम्यग्दृष्टयोऽनन्तगुणाः, क्षाद्यौपशमिकसम्यक्त्ववशां सिद्धा-
नामनन्तत्वात् । तेभ्योऽपि मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः, सिद्धेभ्योऽपि वनस्पतिजीवानामनन्तगुणत्वात्, तेषां च मिथ्यादृष्टित्वादि-
ति । कर्म० ४ कर्म० ।

[सिद्धिविषयकम्] सिद्धासिद्धयोरल्पबहुत्वम्-

एमि एं जंते ! सिद्धाणं असिद्धाणं य कयरे कयरे-
हिंतो० जाव विसेसाहिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा निद्धा, असिद्धा अणंतगुणा ।

“ एमसि णमित्थादि ” प्रश्नसूत्रं सुगमम् । जगवानाह-गौतम ! सर्वस्तोकाः सिद्धाः, असिद्धा अनन्तगुणाः, निगोदजीवानामति-
प्रभूतत्वात् ।

(सूत्राद्वारम्) सूक्ष्मबादरनोसूक्ष्मनोबादराणामल्पबहुत्वम्-

एमसि एं जंते ! सुहुमाणं बादराणं नोसुहुमाणं नोबा-
दराणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा० ४ ? । गोयमा ! सव्व-
त्थोवा जीवा नोसुहुमा नोबादरा, बादरा अणंतगुणा, सु-
हुमा असंखेज्जगुणा ।

सर्वस्तोकाः जीवा नोसूक्ष्मा नोबादराः, सिद्धा इत्यर्थः ; तेषां सूक्ष्मजीवराशेर्बादरजीवराशेऽनन्तभागकल्पत्वात् । तेभ्यो बा-
दरा अनन्तगुणाः, बादरनिगोदजीवानां सिद्धेभ्योऽनन्तगुणत्वा-
त् । तेभ्यः सूक्ष्मा असंखेयगुणाः, बादरनिगोदेभ्यः सूक्ष्मनिगो-
दानामसंखेयगुणत्वात् । गत सूक्ष्मद्वारम् । प्र० ३ पद । कर्म०
क० प्र० । प० सं० । (स्थितबन्धानामल्पबहुत्वं ' बध ' शब्दे
लघुत्वम्)

अप्याभिणिवेश-आत्माजिनिवेश-पुं० । पुत्रत्रातृकलत्रादिष्वा-
त्मीयमिनिवेशं, नैरात्म्यावगतौ आत्माजिनिवेशः । न० ।

अप्यायंक-अल्पातङ्क-त्रि० । अल्पशब्देऽभाववाची । अल्पः
सर्वथाऽविद्यमान आतङ्को ज्वरादिर्यस्याऽप्सावल्पातङ्कः । जी०
३ प्रति० । रा० । अनातङ्कं नीरेण, भ० १४ श० १ उ० । अरो-
गिणि, आचा० १ भु० २ अ० ६ उ० । उपा० । रोगमुक्ते, भ० ३
अधि० । ओघ० ।

अप्यारंभ-अल्पारम्भ-त्रि० । हृत्पादिरूपं पृथिव्यादिजीवोपम-
त्वं एवं कुर्वाणे, औ० ।

अप्यावय-अप्रावृत-त्रि० । अल्पगते, सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ० ।

अप्यावयदुवार-अप्रावृतद्वार-पुं० । अप्रावृतमर्थगतं द्वारं गृह-
मुखं यस्य सोऽप्रावृतद्वारः । दृढसम्यक्त्वे, यस्य हि गृहं प्रविश्य
परतार्थिकोऽपि यद्यत् कथयति तत्तसौ कथयत्युक्तं तस्य परिज-
नोऽप्यन्यथा भावयितुं सम्यक्त्वाच्छयावयितुं शक्यते इति
यावत् । सूत्र० २ भु० ६ अ० ।

अप्याह-संदिश-धा० । सम-दिश-तुदा० । वार्ताकथने, प्राकृते-
“ सविशेरप्पाह ” ॥ ८ । ४ । १०० ॥ इति सूत्रेण संपूर्वकस्य
दिशेरप्पाहादेशः । प्रा० ४ पाद । अप्याहति संदिशति व्य० १
उ० । अप्याहति संदेशं कथयति, यथा-मया कृतोऽमुकस्य
समीपे कायात्सर्ग इति । व्य० ४ उ० ।

अप्याहण-अप्राधान्य-न० । अप्रधानत्वे, पञ्चा० १ वि० ।

अप्याहार-अल्पाहार-पुं० । अल्पआसौ आहारश्च अल्पा-
हारः । स्तोकाहारः, अल्प आहारो यस्य सोऽल्पाहारः । स्तो-
कमाहारमाहारयति साधौ, भ० ।

अहकुर्मा अरुगप्पमाणमेत्ते कवले आहारमाहारेमाणे
अप्याहार ।

कुक्कुट्यवकस्य यत्प्रमाणं मानं तत्परिमाणं मानं येषां ने
तथा । अथवा कुटीव कुटीरकमिव जीवस्याभयत्वात् कुटी
शरीरं, कुत्सिता मनुष्यप्रायत्वात् कुटी कुकुटी, तथा अणक-

मिवाणकमुदरपूरकत्वादाहारः कुकुट्यणकम्, तस्य प्रमाणतो मात्रा द्वात्रिंशत्मांशरूपा येषां ते कुकुट्यणकप्रमाणमात्राः । अतस्तेषामयमभिप्रायः—यावान् यस्य पुरुषस्याहारस्य द्वात्रिंशत्मांशो भागस्तत्पुरुषापेक्षया कवलः । इदमेव कवलमानमाभित्य प्रसिद्धकवलचतुःषष्ट्यादिमानाहारस्यापि पुरुषस्य द्वात्रिंशत्मांशो कवलैः प्रमाणमात्रतोपपन्ना स्यात्, नहि स्वजाजनस्यार्जं ह्युक्तवतः प्रमाणमात्रत्वमुपपद्यते । प्रथमव्याख्यानं तु प्राथिकपक्षमवगन्तव्यमिति । (अप्पाहारो ति) अल्पाहारः, साधुभक्षतीति गम्यम् । अथवाऽष्टौ कुकुट्यणकप्रमाणमात्रान् कवलानाहारमाहारयति कुर्वन्ति साधौ अल्पाहारः स्तोकाहारः, आहारचतुर्थांशरूपत्वात्तस्य । भ० ७ श० १ उ० १ व्य० । आच्चा० । (अल्पाहारस्य इच्छियाणि विषयेषु न वर्तन्ते इति 'जिणकपिय' शब्दे वक्ष्यते)

अप्पादिगणन-अल्पाधिकरण-पुं० । अल्पमविद्यमानमधिकरणं स्वपक्षपरपक्षविषयो यस्य तत्तथा । आ० ६ डा० १० उ० । निष्कल्लहे, स्था० ८ डा० ।

अपिपच्छ-अपिपच्छ-त्रि० । अल्पा स्तोका धर्मोपकरणप्राप्तिमात्रविषयत्वेन, न तु सत्कारादिकामितया महती, अपिपच्छ-स्याभाववाचित्वेनाविद्यमाना इच्छा वाञ्छा यस्येत्यलं चक्षुः । उक्त० ३ अ० । अमदच्छ, औ० । धर्मोपकरणमात्रधारिणि, उक्त० २ अ० । न्यूनोदरतयाऽऽहारपरित्यागिनि, दश० ८ अ० । अल्पाः स्तोकाः परिग्रहारभेद्विच्छाऽन्तःकरणप्रवृत्तियेषां ते तथा । सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । मणिकनकादिविषयप्राप्तबन्धरहितं, जी० ३ प्रति० । तं० । जं० ।

अपिय-अप्रिय-अ० । प्रियस्याभावोऽप्रियम् । चित्तदुःखात्मिकायाम्, सूत्र० १ भु० ४ अ० १ उ० । न प्रियमाप्रियम् । अप्रितीहेतौ, भ० १ श० ५ उ० । उपा० । द्वेषे, स० । यद्धि दर्शनायातकांश्चपि न प्रियबुद्धिमुत्पादयति । जी० १ प्रति० । प्रेमाऽविषयं, स्था० ८ डा० । “अणिट्ठा अकंता अपिया अमणुखा अमणा एकठा” विपा० १ भु० १ अ० । “कोहं असञ्चं कुविज्जा, धारिज्जा (पयमपियं)” अप्रियमपि कर्णकटुकतया तदनिष्टमपि, गुरुवचनमिति गम्यते । उक्त० १ अ० ।

अर्पित-त्रि० । प्राकटनसुकृतेन दैर्घ्येन, उक्त० ३ अ० । अर्हिते, ज० ११ श० ७ उ० । दैर्घ्येन, विपा० १ भु० २ अ० । विशेषिते, स्था० १० डा० । “अपियमय विससे, सामअमणत्पियनयस्स” विशेष० । “जहा ववियमपियं तं तहेव” यद् अत्यमर्पितं प्रतिपादयितुमभीष्टम् । सम्म० १ काण्ड ॥

अर्पित-त्रि० । अल्पं क्रियते स्म, अल्प-कृतार्थे णिच्, कर्मणि क्तः । अर्पितकृते, “मृषा न चक्रेऽर्पितकल्पपादपः” वाच० ।

अपियकारिणी-अप्रियकारिणी-स्त्री० । भोतुमृत्ननिवेदनादिरूपायां भाषायाम्, “अपियकारिणि च भासं न ज्ञासिज्जा सया सपुज्जा” दश० ६ अ० ३ उ० ।

अपियणय-अर्पितनय-पुं० । अर्प्यते विशेष्यते इत्यर्पिनो विज्ञेयः, तद्वादी नयोऽर्पितनयः । विशेष एवास्ति न सामान्यमिति समयप्रसिद्धे नये, विशेष० । सम्म० ।

अपियता-अप्रियता-स्त्री० । अप्रेमहेतुतायाम्, भ० ६ श० ३ उ० ।

अपियववहार-अर्पितव्यवहार-पुं० । अर्पित इति व्यवहारो १६६

यस्मिन् सोऽयमर्पितव्यवहारः । मयूरव्यंसकादित्यात् समासः । अर्पितानामन्नायिकादिजावः । स्वाधारे भाववति, ज्ञाताऽयमित्यादिरूपेण ज्ञानमस्येत्यादिरूपेण वचनव्यापारेण वक्ष्यामि स्थापिते व्यवहारे, उक्त० १ अ० ।

अपियवह-अप्रियवध-त्रि० । अप्रियं दुःखकारणं तद् प्रतीतिः अप्रियवधाः । दुःखहेतुनियारके, “सर्वं पाणापियाउवा सुहसाया दुक्खपमिकूला अपियवहा” आच्चा० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

अपियस्सर-अप्रियस्वर-त्रि० । प्रेमाऽविषयस्वरं, स्था० ८ डा० ।

अपियाणपिय-अर्पितानर्पित-न० । द्रव्यं ह्यर्पितं विशेषितं यथा जीवद्रव्यम्, किंविधम्?, संसारीति, संसार्यपि त्रसरूपं, त्रसरूपमपि पञ्चेन्द्रियम्, तदपि नरूपमित्यादि । अनर्पितमविशेषितमेव यथा जीवद्रव्यमिति । ततश्चार्पितं च तदनर्पितं चेत्यर्पितानर्पितं द्रव्यं जयतीति समान्यविशेषकथनरूपे द्रव्यानुयोगभेदः, स्था० १० डा० ।

अर्पीकय-आत्मीकृत-त्रि० । आत्मना गाढतरमागृहिते, “पुट्टं रेणुं च तणुमि बद्धमर्पीकयं” विशेष० । आत्मप्रदेशैस्तनुसंगतं यद् मिश्रीकृतम् । आ० म० ८ डा० ।

अप्पुट्टा (ण) अल्पोत्थायिन्-त्रि० । अल्पमुत्थातुं शीघ्रमस्येत्यल्पोत्थायी । प्रयोजनार्थं अपुनःपुनस्तथानशीले, उक्त० १ अ० । “अप्पुट्टाई निरुट्टाई निसीपज्जप्पकुक्कुप” उक्त० १ अ० ।

अप्पुत्तिगणगदगमट्टियामकुरुसंताण-अल्पोत्तिङ्गपनकोदकमृत्तिकापर्कटसन्तान-त्रि० । उत्तिङ्गपनकोदकमृत्तिकापर्कटसन्तानगृहिते, तत्रेतिङ्गः पिपीलिकासन्तानकः, पनको नृम्यादावुल्लिविशेषः, उदकमृत्तिका अचिरात्कायाद्धिता मृत्तिका, पर्कटसन्तानको स्नातन्तुजालम् । आच्चा० १ भु० ८ अ० ६ उ० ।

अप्पुदय-अल्पोदक-त्रि० । भौमान्तरिकोदकरहिते, आच्चा० १ भु० ८ अ० ६ उ० ।

अप्पुल्ल-आत्मीय-त्रि० । आत्मनि भवम् । “न्हस्वः संयोगे” ॥ ८१॥ ८४॥ “अस्मान्मनोः पो वा” ॥ ८२॥ ५७ ॥ इति त्मस्य पः । “अनादी-” ॥ ८२॥ ८६॥ इति प्यः । “उल्लमुल्लो भवे” ॥ ८२॥ १६३॥ इति सूत्रेण “उल्ल” प्रत्ययः । आत्मनि ज्ञेयं, प्रा० २ पाद ।

अप्पुस्सुय-अल्पोत्सुक्य-त्रि० । औत्सुक्यवर्जिते, औ० ज० अनुत्सुकः, ज्ञा० १ अ० । अविमनस्के, आच्चा० २ भु० ३ अ० ३ उ० । अप्पो-देशी-पुं० । पितरि, दे० ना० १ चर्ग ।

अप्पोल्लभ-आप्पोपाल्लभ-पुं० । आत्मेन हितेन, गुरुणेत्यर्थः । उपालम्भो विनेयस्याविहितविधायिन आप्पोपाल्लभः । अविधिप्रवृत्तस्य शिष्यस्य गुरुणा मार्गे स्थापनाय उपाल्लभे, (तीर्थकृता) “अप्पोल्लभनिमित्तं पढमस्स णायज्जयणस्स अयमठे पमसे ति वेमि” ज्ञा० १ अ० ।

अप्पोल्ल-देशी-त्रि० । दृढवद्वेष्टनादुत्पिरे, “अप्पोल्लं मिट्ठपणहं च, पमिपुल्लं हत्थपूरिसं” सू० ३ उ० । नि० चू० ।

अप्पोवगरणसंभारण-अल्पोपकरणसंभारण-न० । अल्पमेवोपकरणे संभारणीये, वा० १ विव० ।

अप्पोवट्ठित-अल्पोपधित्व-न० । अनुवर्णयुक्तस्तोकोपधित्वे, दश० २ चू० ।

अप्पोम-अल्पावश्याय-त्रि० । अधस्तनोपरितनाश्यायधिपुरुवर्जिते, आच्चा० १ भु० ८ अ० ६ उ० ।

अप्योसहिमंतबल-अप्योसहिमन्त्रबल-त्रि० । अल्पं स्तोत्रकमौ-
पधिमन्त्रबलं यस्य स तथा । स्तोत्रकौपधिमन्त्रबलेन युते,
'अप्योसहिमंतबलो नह्य अप्याणं तिगिच्छिहिर्मि' आब०४ अ०
अफालाण-आस्फालन-न० । हस्तेनाऽऽतारुने उत्तेजने,
औ० । दशा० । भस्माहोरम्भाणं वादनमास्फालनमिति प्र-
सिद्धम् । रा० । आ० चू० ।

अफालिजंत-आस्फाल्यमान-त्रि० । हस्तेनाऽऽताड्यमाने,
" अफालिजंतोणं भेभाणं होरंभाणं " रा० ।

अफा (फा) लिय-आस्फालित-त्रि० । आ समन्तात्स्फारं
प्रापिते, व्य० १ उ० ।

अफिह-अस्पृह-त्रि० । स्पृहाविरहिते " उपसर्गानिनिष्ठेषा-
भक्तोऽभीरस्पृहः क्षमेत् " आ० म० छि० ।

अफुमिय-अस्फुटित-त्रि० । अजजरे, ज० २ वक्र० । " अख-
डऽफुमिया कायश्वा " अस्फुटिताः सर्वविगधनापरित्यागन,
दश० ६ अ० ।

अफुमियदंत-अस्फुटितदन्त-त्रि० । अस्फुटिता अजजरा ज-
रार्जिता दन्ता येषां तेऽस्फुटितदन्ताः । जी०३ प्रति० । अजज-
रदन्तेषु, ज०२ वक्र० औ० । रार्जितदन्तेषु, त० व्य० क० प० ।

अफुम-आक्रान्त-त्रि० । आ-क्रम-क्त । " कनाफुमादयः "
 ८ । ४ । २५८ । इति कविशिष्टस्याऽऽक्रान्तशब्दस्याफुमादेशः ।
प्रा० ४ पाद । व्यति, " अफुमा समाणा " नि० । अफुम स्ति,
आस्पृष्टा व्याप्ता, आक्रान्ता इति यावत् । अनु० । ज० । रा० ।

अफोआ (या)-अफोया-त्रि० । घनस्पर्शविशेष, जी० ३
प्रति० । व्य० । ज० । प्रज्ञा० ।

अफोडिम (ह)-आम्फोटिन-त० करम्फोटे, ज०३ वक्र० ।
प्रश्न० । न० । ज्ञा० । कल्प० ।

अफो (फो) व-अफोव-पु० । वृक्षाद्याकीर्णे, अफोव इति
किमुक्तं भवति-आम्नीर्णवृक्षगुच्छगुल्मव्रतासञ्ज्ञा इत्यर्थः, इति
वृक्षाः । उत्त० १८ अ० ।

अफोवमरुव-अफो (फो) वमामरुव-पु० । अफोवश्चासौ म-
रुवः । नागवह्निःकाकादिभिर्वेष्टिते स्थाने, " अफोवमरुवस्मि,
उन्नायइ क्खविआसवे " उत्त० १ अ० ।

अफरुव-अपरुव-न० । अनिष्टं, मनःप्रज्ञादके, व्य० ३ उ० ।

अफरुमतासि (ए)-अपरुवभापित-त्रि० । अपरुवमनिष्ठं
तद्भाषणशीलोऽपरुवभाषी । वाग्विनयविशेषं प्रतिपन्नं, व्य० १ उ० ।

अफलवादि (ए)-अफलवादिन्-पु० । न विद्यते कस्याश्च-
त् क्रियायाः फलमित्येवं वादिनि, सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० । अफ-
लवादिनश्चाऽक्रियावादिन इति तत्रैवेतन्मतं पुन्यस्य दूषितम् ।

तीर्थान्तरीयाणामफलवादित्वम्—

अगारमावसंता वि, अराणा वा वि पवया ।

इमं दरिसणमावसा, सच्चुक्कवा विमुच्चई ॥ १७ ॥

ते णावि संधिं णच्चा णं, न ते धम्मविओ जणा ।

जे ते उ वाडणो एवं, न ते ओहंताराडिया ॥ २० ॥

ते णावि संधिं णच्चा णं, न ते धम्मविओ जणा ।

जे ते उ वाडणो एवं, न ते मंसारपारगा ॥ २१ ॥

ते णावि संधिं णच्चा णं, न ते धम्मविओ जणा ।

जे ते उ वाडणो एवं, न ते गब्जस्स पारगा ॥ २२ ॥

ते णावि संधिं णच्चा णं, न ते धम्मविओ जणा ।

जे ते उ वाडणो एवं, न ते जम्मस्स पारगा ॥ २३ ॥

ते णावि संधिं णच्चा णं, न ते धम्मविओ जणा ।

जे ते उ वाडणो एवं, न ते दुक्खस्स पारगा ॥ २४ ॥

ते णावि संधिं णच्चा णं, न ते धम्मविओ जणा ।

जे ते उ वाडणो एवं, न ते मारस्स पारगा ॥ २५ ॥

साम्प्रतं पञ्चतृतात्माऽद्वैततज्जीवतच्छरीराकारकामधृष्टकृति-
कपञ्चस्कन्धवादिनामफलवादित्वं यत्कुक्कामः सुत्रकारस्तेषां स्व-
दर्शनफलभाष्युपगमं दर्शयितुमाह—(अगारेत्यादि) अगार गृहं
तदावसन्तस्मिंस्तिष्ठन्तो गृहस्था इत्यर्थः । आरगया वा ता-
पसादयः, प्रव्रजिताश्च शाक्यादयः । अपिः सम्भावने । इदं ते
संज्ञायन्ति—यथेदमस्मदीयं दर्शनमापन्ना आश्रिताः सर्व-
त्र स्वर्ग्यो विमुच्यन्ते । आपत्वादिकवचनं सूत्रे कृतम् । तथाहि—
पञ्चतृतज्जीवतच्छरीरवादिनामयमाशयः—यथेदमस्मदीयं दर्श-
नं ये समाश्रितास्ते गृहस्थाः सन्तः सर्वेऽन्यः शिरस्तुल्यमुग्रमन-
दण्माजिनजटाकापायर्चावरधारणकेशोल्लुञ्चनभारग्न्यस्तपश्चर-
णकायक्लेशरूपेभ्यो दुःखेभ्यो मुच्यन्ते । तथाहुः—“तर्पांस यात-
नाश्रिताः, संयमो जागयञ्जनम् । अग्निहोत्रादिकं कर्म, बालकीरेव
ब्रह्मयतः ” ॥ १ ॥ इति । सांख्यादयस्तु—मोक्षार्थादन एव सभा-
यन्ति—यथा येऽस्मदीयं दर्शनमकर्तृत्वात्माऽद्वैतपञ्चस्कन्धा-
दिप्रतिपादकमापन्नाः प्रव्रजितास्ते सर्वेभ्यो जन्मजरामरणम-
परम्परानेकशारीरमानसाऽतितीव्रतराऽस्मादादयरूपेभ्यो दुः-
खेभ्यो विमुच्यन्ते । सकलदुर्गन्धनिर्मोक्षं मोक्षमास्कन्दन्तियु-
क्तं भवति ॥ १६ ॥ इदानीं तेषामेवाऽफलवादित्वविष्करणा-
याह—(ते णावात्यादि) ते पञ्चतृतवाद्याद्याः, नापि नैव, संधि-
क्षिप्त विवर, स च इत्यजावभेदाद् द्वेधा—तच्च इत्यसन्धिः
कुख्यादि, जावसन्धिर्ज्ञानावरणादिविवररूपः, तमज्ञात्या ते
प्रवृत्ताः । निर्मातृवाक्यालङ्कारः । यथा—आत्मकमणोः स्व-
न्धिर्द्वेधा भायलक्षणे भवति, तथा अबुधा इव ते वराका
दुःखमोक्षार्थमप्युद्यता इत्यर्थः । यथा त एवभूतास्तथा प्रति-
पादितं, लेशतः प्रतिपादयिष्यते च । यदि वा संधान संधि-
रुत्तरोत्तरपदार्थपरिज्ञाने, तदज्ञात्या प्रवृत्ता इति । यतश्चैवम-
तस्ते न सम्यग्धर्मपरिच्छेदे कर्तव्ये विद्यासो निपुणाः, जनाः प-
ञ्चतृतास्तत्वादिवादिनो ब्रूयाद इति । तथाहि—क्रान्त्यादिकां द-
शविधो धर्मस्तमज्ञानैवान्यथा च धर्मं प्रतिपादयन्ति । यत्फला-
भावाच्च तेषामफलवादित्वं तदुत्तरग्रन्थनोद्देशकपरिसमाप्य-
वसानेन दर्शयति—ये ते स्थितिः । तुल्यद्वन्द्वशब्दार्थः । य इत्यस्या-
नन्तरं प्रयुज्यते । ये च ते एवमनन्तरोक्तप्रकारवादिनो नास्ति-
कादयः, ओघो भवौघः संसारः, तत्तरणशीलास्ते न भवन्तीति
श्लोकायः ॥ २० ॥ तथा न ते वादिनः संसारगर्भजन्मदुःखभा-
रादिपारगा भवन्तीति । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ ।

नाणाविहाइं कुक्कवाइं, अणुहवंति पुणो पुणो ॥

मंसारचक्कवालम्भि, मच्चुवाहजगकुले ॥ २६ ॥

उच्चावयाणि गच्छंता, गब्जमेस्संति उपांतमो ।

नायपुत्ते महावीरे, एवमाह जिणोत्तमे । २७ ॥

यत्पुनस्ते प्राप्नुवन्ति तद्विशयितुमाह—(नाणाविहाइ इत्यादि)
नानाविधानि बहुप्रकाराणि दुःस्वान्यसातोदयलक्षणमनुज्वान्ति
पुनः पुनः । तथाहि—नरकेषु करपत्रदारण-कुम्भीपाक-तप्तायः-
शाल्मलीसमालिङ्गनादीनि, निर्यक्तु च शीतोष्णादिदमनाङ्कतार-
नाऽतिस्मारापणकुत्तृदादीनि, मनुष्येषु इष्टवियोगानिष्टसंयोग-
शोकाक-दनादीनि, देवेषु चार्थयोगैर्ध्याकिंश्रिपिकत्वव्यवना-
दीन्येनकप्रकाराणि दुःस्वानि, ये पञ्चज्ञता वादिनस्ते पानःपुन्येन
समनुभवान्ति । एतच्च श्लोकार्कं सर्वेषुत्तरश्लोकार्केषु योज्यम् ।
शेषं सुग्रमं यावदुद्देशकमस्मिन्निगति ॥ २६ ॥ नवरमुच्चायचा-
नीति-अधमोत्तमानि नानाप्रकाराणि वासस्थानानि गच्छन्तीति
गच्छन्तो भ्रमन्तो गर्तोद्गतेभ्यस्ति यास्यन्त्यनन्तशो निर्यिच्छेद्-
मिति ब्रवीमीति । सुधर्मस्वामी जम्बूस्वामिने प्रत्याह—ववीम्यहं
तीर्थङ्गगङ्गा न स्वमनीषिकया, स चाहं ब्रवीमि, येन मया ती-
र्थङ्गसकतागच्छुनम् । एतेन च क्षणिकवादिनिरासो कल्प्यः ।
॥ २७ ॥ सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० ।

अफास-अस्पर्श-त्रि० । न विद्यते स्पर्शोऽष्टप्रकारो मृदुकर्क-
शादिरस्येभ्यः । षो० १६ वि० । अशुनस्पर्शे एकान्तोद्देशजनी-
ये, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ उ० ।

अफासुय-अप्रासुक-न० । न प्रगता अस्योऽसुमन्तो यस्मात्त-
दप्रासुकम् । सर्जिवे, भ० ५ श० ६ उ० । सचित्ते, आचा० १
श्रु० १ अ० १ उ० । सूत्र० १ स्था० ।

अफासुयपाडिसेवि (ए)-अप्रासुकप्रतिमेविन्-त्रि० । अप्रासु-
कं सचित्तं प्रतिस्वितुं शीघ्रमस्य स भवत्यप्रासुकप्रतिमेवी ।
सचेतनजलादवस्तुप्रतिसवनशीले, “अफासुयपारिसंविद्य, णामं
लुञ्जो य मीलवादी य । ” सूत्र० १ श्रु० ७ अ० ।

अफुन-अस्पृश्य-त्रि० । स्पृष्टयोग्ये, “अकुस उकुलं ” अ-
स्पृश्य कर्माकृतत्वादेव । स्था० ३ वा० २ उ० ।

अफुममाणग-अस्पृशद्गति-पु० । अस्पृशन्ती सिद्ध्यन्त-
रालप्रदेशान् गतयेत्यस्य सोऽस्पृशद्गतिः । अन्तरालप्रदेशाना-
मस्पर्शनेनेवोर्ध्वं गच्छन्ति मिके, आ० ।

उज्जमेदीर्घावञ्जं अफुममाणगं उहं एकसमणं अ-
विगहणं उहं गता मागागेवउने सिज्जहि ति ॥

अन्तरालप्रदेशस्पर्शने हि नैकेन समयेन भिन्निः, इष्यते च त-
त्रक एव समयः, य एव चायुष्कादिकर्मणां लवसमय स एव
निर्वाणसमयोऽनेऽन्तरालं समयान्तरस्याभावाद्दन्तरालप्र-
देशानामसंस्पर्शनमिति सूक्ष्मव्यायमर्थः केषलितगम्यो जा-
यत इति । औ० ॥ “अफुममाणगती विनियं समय ण फुमति,
अदवा जेसु अवगाढा जे य फुमति उहमविगच्छुमाणो तत्तिण
चेव आगासपदेने फुममाणो गच्छति ” । भा० श्रु० २ अ० ।

अवञ्ज-अवन्ध-त्रि० । न वन्ध्यमवन्ध्यम् । अवश्यकार्यकार-
गण, सूत्र० । अवन्ध्यमेकादश पूर्वम्, वन्ध्यं नाम निष्कलं, न
विद्यते वन्ध्यं यत्र तदवन्ध्यम्, सफलमित्यर्थः । तत्र हि—सर्वे-
ऽपि ज्ञानतप-संयमयोगाः शुभफलेन सफला वर्ण्यन्ते, अप्रशस्ता-
श्च प्रमादादिकाः सर्वे अशुभफला वर्ण्यन्तेऽनोऽवन्ध्यम्, तस्य
च परिमाणं पर्वविशतिपदकोटयः । स० । “अवञ्जपुत्रस्स णं
वारस यत्थु पणुत्ता ” न० । स० । अवश्यकार्यकर्तरि, सूत्र०
२ श्रु० १ अ० ।

अवञ्ज-अवन्ध-पुं० । वन्धाभावे, पं० सं० ५ वा० ।

अवञ्ज-अवन्धक-पुं० । निरुक्तयोगे, भ० २५ श० ६ उ० । आ०
म० द्वि० ।

अवञ्ज-अवन्धव-त्रि० । स्वजनसम्पाद्यकार्यरहिते, प्रअ०
१ आश्र० वा० ।

अवञ्ज-अवन्धन्-न० । अकुशले कर्मणि, तच्च मैथुनं विवक्षितम्,
अत्यन्ताकुशलत्वात्तस्य । प्रअ० ४ आश्र० वा० ।

तच्छाष्टादशधा-

अट्टारसविहे अवञ्जे ओगल्लिअं च टिव्वं, मणवयकाए-
ण जाण्ण अणुमोअणकारावणकरणेणऽट्टारसा वंभं ॥

इह मूलतो द्विधा ब्रह्म जयति—औदारिक तिर्यकमनुष्याणां, दि-
व्यं च जवनवास्यादीनां, सशब्दस्य व्यवहितः सवन्धः । मनो-
वाक्कायाः कारण, त्रिधा योगेन त्रिविधैतद्वानुमोदनकारणकरणेन
निरूपितं, पञ्चाक्षु पूर्वोपन्यासः अष्टाष्टादशधा जयति । इयं
जावना—औदारिकं स्वयं न करोति मनसा वाचा कायेन, नान्येन
कारयति मनसा वाचा कायेन, कुर्वन्त नानुमोदन्ते मनसा वाचा
कायेन । एवं वैक्रियमपि । आच० ४ अ० । एतच्च प्रश्नव्याकरणार्थं
चतुर्थेऽध्याये यथा यादृशादिद्वारपञ्चकेन । द्वारपञ्चकं चेदम्—
“जारिस्सभो १ जेनामा २, जह य कआ ३ जारिस्सं फत्तं इति ४ ।
जे वि य करेति पाथा ५, पाणवहं ते निसामह ” ॥ १ ॥
प्रअ० ५ आश्र० वा० ।

तत्र यादृशमप्रवृत्तिचाराधर्मप्रतिपादनायेदं सूत्रम्—

जंबू ! अवञ्जं च चउत्थं सदेवमाणुयामुरस्स होयस्स प-
त्थणिज्जं पंकपणगपामजासज्जं इत्थीणुरिसनपुंसगवेदाचे-
एहं तवसंजमवञ्चरेविमं भेदाययणवहुपमादमलं कायग्का-
पुरिमसेवियं सुयणजणवज्जणिज्जं उहंनयतिरियतिहो-
कपड्डाणं जगमरणरोगमोगवहुलं वधवञ्चविषायदुव्विषायं
दंसणचरित्तमोहस्स हेउभूयं चिग्परिचयमाणयगयं दुरन्तं
चउत्थं अहम्मदरं ॥

(जंबू ! इत्यादि) जम्बू ! इति शिष्यामन्त्रणम् । अग्रह अकुशलं
कर्म, तच्छेह मैथुनं विवक्षितम्, अत्यन्ताकुशलत्वात्तस्य । आह च-
“नो किञ्चि अणुआयं, पमिस्सिक्कं वा चि जिणचरिंदहिं । मुत्तं मेहुणा-
मंगं, न जं विणा रागदोसंहि ” ॥ १ ॥ चकारः पुनरर्थः । चतुर्थसूत्र-
क्रमापेक्षया सहदेवगणुजासुरैर्यो लोकः स तथा, तस्य प्रार्थनी-
यमजिह्वणीयमयतः—“हरिहरहरणयगर्भे—प्रमुखं भुवनेन को-
ऽप्यसौ शूरः । कुसुमविशिखस्य विशिखा—नखत्रयघो जिनाद-
न्यः ” ॥ १ ॥ पङ्क्तौ महान् कर्ममः, पनकः स एव प्रतलः, सूक्ष्मः
पाशो बन्धनविशेषः, जासं मत्स्यबन्धनम् । एतद्भूतमेतदुपमं
कलङ्कनिमित्तत्वेन दुर्मौचनत्वेन च साधर्यात् । उक्तं च—

“सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति पुरुषस्तावदेवेन्द्रियाणां,
सज्जां तावद्विधत्ते विनयमपि समालम्बते तावदेव ।

श्रुत्वापादुष्टमुक्ताः श्रवणपथजुषो नीलपङ्कमाण एते,
यावज्जीलावतीनां न हृदि धृतिमुषो दृष्टिबाणाः पतन्ति ” ॥ १ ॥

तथा स्त्रीपुरुषपुंसकवेदानां सिद्धं लक्षणं यत्तत्तथा । तपः सं-
यमब्रह्मचर्यविश्रमिति व्यक्तम् । तथा भेदस्य चारित्र्यजायित-
विनाशस्यायतः नान्याभया ये बहवः प्रमादा मद्यविकथाद्द-

स्तेषां मूलं कारणं यत्तत्तथा । आह च—“ किं किं न कुण्ड किं किं न भास्य चित्तं य किं किं न । पुरिसो विमयासत्तो, विह-
लघलिङ्ग मञ्जुण ” ११ । कातराः परीपहर्मावः, अत एव काप-
रुपाः कुत्सितनरास्तैः सेवितं यत्तत्तथा । सुजनानां सर्वपापवि-
रतानां यो जनसमूहस्तस्य वर्जनीयं परिहरणीयं यत्तत्तथा ।
अर्थे च ऊर्ध्वलोको नरकः अधोलोकस्तिर्यग्लोक एतत्तत्तथा ।
यत्रैलोक्यं तत्र प्रतिष्ठानं यस्य तत्तथा । जरामरणराग-
शोकबहुल, तत्रान्यत्र च जन्मनि जरामरणादिकारणत्वात् ।
उच्यते च—“ जो सेवह किं लम्भह, ” इति (गाथा) वध-
स्मारनं, बन्धः संयमनं, विघातो मारणम्, परिहारं दुष्करो
विघातो यस्य तद्वधबन्धविघातदुर्विघातय । गाढरागाणां हि
मदापद्यग्रोच्छा मोपशाम्यति । आह च—

“ ह्यः काणः अजः अव्यणरहितः पुच्छविकलः,
कुधाकामो जीर्णः पिठरककपालार्पितगलः ।
अणैः पूयकृत्तैः कृमिकुलचित्तैर्गचिततनुः,
शुनीमन्वेति आ इतमपि च हन्त्येव मदन. ” ११ ॥
दर्शनचारित्र्यमोहस्य हेतुभूतं तन्निमित्तम् । ननु चारित्र्यमोह-
स्य हेतुरिदमिति प्रतीतम् । यदाह—“ तिव्वकसाओ बहुमो-दप-
रिणओ रागदोससंजुओ । बंधह चरित्तमोहं, दुविदं पि चरित्त-
गुणघाह ” ११ ॥ द्विविध कषायनो कषायमोहनीयजहात् । यत् पुन-
र्दर्शनमोहस्य हेतुभूतमिदमिति, तत्र प्रतिपद्यामहे, न हेतुर्व्यवनाभ-
णनात् । तथाहि—न केतुर्प्रतिपादिका गाथैव भूयते—“ अरहनसिक्क-
वेइय-तवसुयगुठलाहुसंधपरणीओ । बंधह दंसराओहं, अणंत-
संसारिओ जेण ” ११ ॥ भवतीह वाक्यशेषः । सत्यम्, किन्तु स्व-
पक्षाब्रह्मसेवनेन या संप्रत्ययनीकता, तथा दर्शनमोहं बन्धनोऽ-
ब्रह्मचर्यं दर्शनमोहेतुतां न व्यभिचरति । भगवते च स्वपक्षा-
ब्रह्मसेवकस्य मिथ्यावयवः, अन्यथा कथं दुर्लभबाधिरसाव-
भिहितः ? । आह च—“ संजइवउत्थभंगे, चेइयद्वेय पव-
यणुहुह । गिसिघायं य चउत्थे, मूलगी बोहिलाजस्स ” ११ ॥
इति । चिरं परिचितमनाधिकालासेवितम् । चिरपरिगतं वा
पाठः । अनगतं अनवच्छिन्नं दुरन्तं दुष्टकृतं चतुर्थमधर्मद्वारमा-
ध्वद्वारमिति अब्रह्मस्वरूपमुक्तम् ।

अथ तदर्थकार्यकदाग्रमाह—

तस्म य णामाणि गोणाणि इमाणि हुंति तीमं । तं जहा-
अव्यंभ १ मेहुण २ चरंत ३ संमग्गि ४ सेवणाहिकारो ५
संकल्पो ६ बाहणा पदाण ७ दप्पो ८ मोहो ९ मणमंखो-
भो १० अणिग्गहो ११ विग्गहो १२ विघाओ १३ वि-
भंगो १४ विज्जमो १५ अहम्मो १६ असीलया १७ गाम-
धम्मतत्ती १८ रती १९ रागचिता २० कामजोगमारो २१
वेरं २२ रहस्स २३ गुज्जं २४ बहुमाणो २५ बंजवेर-
विग्गो २६ वावलि २७ विराहणा २८ पसंगो २९ का-
मगुणो ति ३० वि य । तस्स एयाणि एवमादीणि नामधे-
ज्जाणि हुंति तीमं ॥

‘तस्मेत्यादि’ सुगमम् । अब्रह्माकुशलानुष्ठानं १, मैथुनं मिथुनस्य
शुभस्य कर्म २, चतुर्थमाध्वद्वारमिति गम्यते पाठान्तरम् ।
‘चरंत’ ति चरद् विश्वं व्याप्नुवन् ३ संसर्गः सम्पर्कः, ततः स्त्री-
पुंसंसर्गविशेषरूपत्वात् संसर्गजत्वात्संसर्गात्युच्यते । आह च—
“ नामापि स्त्रीति सहादि, विकरोयेव मानसम् । किं पुनर्द-

र्शनं तस्याः, विलासोह्लासितप्रवृत्तः ” ११ ॥ ४ । सेवनां चौर्यादि-
प्रतिसेवनामधिकारो नियोगः सेवनाधिकारः, अब्रह्मप्रवृत्तो
हि चौर्याद्यनर्थसेवास्वधिकृतो प्रवृत्तिः । आह च—“ सर्वेऽनर्था
विधीयन्ते, नैरर्थैककालसैः । अर्थस्तु प्रार्थ्यते प्रायः, प्रेयसी-
प्रेमकामिभिः ” ११ ॥ इति ५ । संकल्पो विकल्पः, तत्प्रभवत्वादस्य
संकल्पा इत्युक्तम् । उक्तं च—“ कामं जानामि ते रूपं, संकल्पा-
त्किञ्च जायसे । न त्वां संकल्पयिष्यामि, ततो मे न भवि-
ष्यसि ” ११ ॥ इति ६ । बाधना बाधहेतुत्वात् । केषाम् ? इत्या-
ह—पदानां संयमस्थानानां प्रजानां वा लोकानाम् । आह च—
“ यच्चह लोकेष्वपरं नराणां-मुपपद्यते दुःखमसह्येवगम् । विका-
शिनीलोत्पलवाकनेत्राः, मुक्त्वा स्त्रियस्तत्र न हंतुरन्यः ” ११ ॥
इति ७ । दर्पो देहदृष्टता, तज्जन्मत्वादस्य दर्प इत्युच्यते । आह
च—“ रसा पगामं न निसेविवत्त्वा, परं रसा दित्तिकरा हवति ।
दित्त च कामा समजिह्वन्ति, दुमं जहा सावफलं तु पक्खी ” ११ ॥
अथवा दर्पे सौजात्याद्यभिमानस्तस्य भव चेदं न हि प्रशमाद-
न्याद्वा पुरुषस्यात्र प्रवृत्तिः सम्भवतीति दर्पे पयोच्यते । तदुक्तं—
“ प्रशान्तवाहिचित्तस्य, संभवत्यखिलाः क्रियाः मैथुनव्यतिरिक्-
त्या, यदि रागे न मैथुनम् ” ११ ॥ इति ८ । मोहो मोहनं वेदरूपमोहनी-
योदयसंपाद्यत्वादम्याह्वानरूपत्वाद्वा मोह इत्युच्यते । आह च—

“ इदं वस्तु परं न पश्यति जगत्पन्धः पुरोऽवस्थितं,
रागान्धस्तु यदस्ति तत् परिहरन् यन्नास्ति तत्पश्यति ।
कुन्दद्वारपूर्णचन्द्रकलशभीममृतापल्लव,
रोपो नोऽशुचिराशिषु प्रियतमागात्रेषु यन्मोदते ” ११ ॥ ९ ।
मनःसंकोजः चित्तचलन, तद्विनेदं न जायते इति । उच्य-
ते च—“ तिकरकडुक्ककर-पदारनिजिअजोगसन्नाहा । ज-
हरिसि जो वा जुवई-ए जं निसेवन्ति गयगव्वा ” ११ ॥ १० ।
अनिग्रहोऽनिवेषो मनसो विषयेषु, प्रवर्तमानस्येति गम्यते ।
एतत्प्रभवत्वाच्चास्यानिग्रह इत्युक्तम् ११ । (विग्गहो (स)
विग्रहः कलहः तत्हेतुत्वादस्य विग्रह इत्युच्यते । उक्तं च—
“ ये रामरावणादीनां, संप्रमप्रस्तमानवाः । भूयन्ते स्त्रीनि-
मित्तेन तेषु कामो निबन्धनम् ” ११ ॥ अथवा (वृग्गहो (स) वि-
ग्रहो विपरीतोऽभिनिवेशस्तत्प्रभवत्वादस्य तथैवाच्यते । यतः
कामिनामिदं स्वरूपम्—“ दुःखात्मकेषु विषयेषु सुखाभिमानः, सौ-
ख्यात्मकेषु नियमादिषु दुःखबुद्धिः । उत्कीर्णवर्णपदपाङ्क्तिरिवा-
न्यरूपं, साकूप्यमेति विपरीतगतिप्रयोगात् ” ११ ॥ १२ । विघ्नानो
गुणानामिति गम्यते । यदाह—“ जइ बा शो ” गाथाद्वयम् १३ । वि-
भङ्गो विराधना गुणानामेव १४ । विघ्नमो भ्रान्तत्वमनुपादेयेष्वपि
विषयेषु परमार्थबुद्ध्या प्रवर्तनाद्, विघ्नमाणां मदनविकाराणां-
माश्रयत्वाद्भिन्ना इति १५ । अधर्मः, अचारिप्ररूपत्वात् १६ ।
अशीलता चारित्र्यवर्जितत्वम् १७ । ग्रामधर्माः शब्दादयः काम-
गुणास्तेषां तन्निर्गवेषणं पालनं च ग्रामधर्मनामः, अब्रह्मपुरोहि-
तं कुर्वन्तीति अब्रह्मापि तथोच्यते १८ । रतिः रतं, निधुवनमि-
त्यर्थः १९ । रागो रामानुभूतिरूपत्वादस्य, क्वचिद्वागचिन्तति
पाठः २० । कामभोगैः सह मारो मदनं मरणं वा कामभोग-
मारः २१ । वैरं वैरहेतुत्वात् २२ । रहस्यमेकान्तकृत्यत्वात् २३ ।
गुह्यं गोपनीयत्वात् २४ । बहुमानः बहुनां मतत्वात् २५ । ब्रह्म-
चर्यं मैथुनविरमणं, तस्य विघ्नो व्याघातो यः स तथा २६ ।
न्यापत्तिः भ्रंशो, गुणानामिति गम्यते २७ । एवं विराधना २८ । प्र-
सङ्गकामेषु प्रसजनमभिपूङ्गः २९ । कामगुणो मकरकेतुकार्यः ।
३० इती रूपप्रदर्शने । अपिचेति समुच्चये । तस्याब्रह्मण्य पता-

नि उपदेशितस्वरूपाणि, एषमादीनि एषप्रकाराणि, नामधेया-
नि त्रिशद्वन्ति । काकाऽऽधेयं प्रकारान्तरेण पुनरन्यान्यपि
भवन्ताति भावः । उक्तं यन्नामेति द्वारम् ।

अथ ये तत्कुर्वन्ति तद् द्वारमुच्यते—

तं च पुण निसेविति सुरगणा अच्युरा मोहमोहित-
मती अचुर ? जुयग २ गरुल ३ विज्जुज्जलणदीवउद-
दिदिसिपवणयणिय १० अणपक्षियपणपक्षियइसिवाइय
जुयवादिदिकंदिदियमहाकंदियकूहंरुपयंगदेवा पिसायचूयज-
वखरवखसकिणररकिंपुरिसमहोरगगंधव्वतिरियजोइसवि-
माणवासिमणुपगणा जलयरथलयरखहचरा य मोह-
पनिवच्चाचित्ता अवितणहा कामजोगतिसिया णं तण्हाए
बलवईए महईए समाजिजूया गाउता य अतिमुच्छिता य
अबंजे ओसण्हा तामसेण भावेण अणुमुक्का दंसणचरिच-
मोहस्म पंजरं पि व क्केति अण्णमणं सेवमाणा, जुज्जो २
असुरसुरतिरियमणुयजोगरतिविहारसंपठत्ता य चकवटी-
सुरनरवतिसक्या सुरवर व्व देवलोए जरइनगणगरनिगम-
जणवयपुरवरदेणमुहरेखरुक्कव्वरुमंरुवसंवाहपट्टणसहस्समं-
कियं थिमियमेयणियं एगच्छत्तं ससागरं जुंजिऊण वधुहं न-
रसीहा नरवतिनरिदा नरवसहा मरुयवसजकप्पा अब्ज-
हियं रायतेयलच्छीए दीपमाणा सोमा रायवंमतिलगार-
विमसिंस्वरचकमोत्थियपमागजवमच्छकुम्भरहवरजग —
अबणविमाणतुरंगतोरणगोपुरमणिरयणनंदियावत्तमुमल-
लंगलसुरइयवरकप्पस्वमिगवतिमहासणसुरुइधुनवरमउ-
रुसरियकुएलकुंजरवरवसजपदीवमंदरगरुलउभयइंदकेउ-
दप्पणअट्टावयचाववाणनक्खत्तमेहमेहलवीणाजुगळत्त—
दामदामिणिकमंरुलुकमलघंटावरपोतमूर्चीसागरकुमुदागर-
मगरहारगागरनेउरणगणगरवरकिणरमयूरवररायहंस-
सारसचक्करचक्कोवामिहुणचामरखेरुगपव्वीमगविपंचिव-
रतालियंठगिरियाभिसेयमेयणिखगंकुसविमल्लकलसार्जि-
गारबच्चामाणगपसत्थउत्तमविजत्तवरपुरमलक्खणधरा व-
त्तीसारायवरसहस्साणुजायमग्गा चउसडिसहस्मपवरजुव-
तीणयणकंता रत्ताभा पउमपमहकोरंटगदामचंपगमुतत्त-
वरकणकनिकसवाणा सुजायसवंगसुंदरंगा महग्यवर-
पट्टणुगयविचित्तरागणीपणीनिम्मियदुगुल्लवरचीणप-
ट्टकोसेज्जोणीमुत्तकविजूसियंगा वरसुरभिगंधवरचुण्णवा-
सवरकुमुमजरियमिरया कपियच्चेयायरियमुकयरइदमाल-
करुगंगयतुमियवरचूमणपिणच्चेहा एकावलिंकउसुरइयव-
च्छउपलंबपलंबमाणमुकयपरुउत्तरिज्जमुहियापिंगलंगुलि—
या उज्जलनेवत्थगइयचिक्खगाविरायमाणा तेण दिवाकरो
व्व दित्ता सारजनवत्थणियमहुरगंभीरनिच्छोमा उप्पण-
समत्तरयणाचकरयणपट्टाणा नवनिहिपइणा समिक्कोमा

चाउरंता चाउराहिं सेणाहिं समणुजाइज्जमानमग्गा तुरंग-
पतीगयपतीरहपतीनरपतीविपुलकुलवीसुयजसा सारयससि-
सकलसोम्मवयणा सूरा तिलोकिनिगयपभावलच्छसहा
समत्तजरहाहिंवा नरिंदा ससेलवणकाणणं च हिमवंतसा-
गरंतं धीरा भोत्तूण जग्गवासं जियसत्त पवररायसीहा
पुव्वकरुतवण्णजावा निविट्टसंचियसुहा अणगवाससयमा-
उव्वंतो जज्जाहि य जणवयप्पट्टाणाहिं सादियंता अतुलस-
इफरिसरसरुक्कगंधे य अणुजवित्ता ते वि उवागमंति मरणधम्मं
अवितित्ता कामाणं, जुज्जो बलदेवा वासुदेवा य, पवरपुरिसा
महाबलपरकमा महाधणुवियट्टका महासत्तसागरा दुद्धरा
धणुधरा नरवसज्जा रामकेसवा भायरो सपरिसा वसुदेवस-
मुहविजयमादिसाराणं पज्जुएणपयिवसंवअनिरुद्धनिस-
दउम्मयसारणगयसुमुहउम्महादीणं जायवाणं अबुट्टाणं वि
कुमारकोर्णीणं हिययइया देवोए रंदिणीए देवोए देवईए
य ियाणंदहियजाबनंदणकरा सोलमरायवरसहस्साणं जा-
यमग्गा सोलसदेवीमहस्मवरणयणहिययइया णाणाम-
णिकणगरयणमोत्तियपवाट्टधणधम्मसंचया रिच्छसमिद्धको-
सा इयगयरहसहस्ससामी गामागरणगरखंडकव्वरुमंरुवदा-
णमुहपट्टणामपसंवाहसहस्समार्थिमियनिव्वयप्पमुदितजण—
बिबिहसस्सेयनिप्पज्जमाणमेइणीसगरियतलागसेलका—
णणआरामुज्जाणमणाभिरामपरिमंहियस्म दाहिणहुवयहु-
गिरिविजत्तस्स लवणजलपरिगहस्म उव्विहकाट्टगुणकम-
जुत्तस्म अद्धजरहस्म सामिका धीरकित्तिपुरिसा ओहबला अ-
तिवत्ता अनिहया अपराजियमत्तुमहणा रिउमहस्ममानमहणा
साणुकोसा अमच्छरी अचवला अचंका मियमंजुलपट्टावा
इसियगंभीरमहुरजणिया अञ्जुवगयवच्छला सरसा ल-
क्खणवंजणगुणोववेवा माणुम्माणपमाणपरुपुणसुजायस-
व्वंगसुदरंगा ससिमोमाकारकंता पियदंसणा अमस्सणा प-
यंरुदंरुप्पयारगंजीरदरिसिज्जा ताट्टज्जयउविच्छगरुलकेल-
वट्टवगज्जतदरितदप्पयमुट्टियचाणूरचूग्गा रिट्टवसभधा-
तोकेसरीमुहविप्फाग्गा दरियजागदप्पमहणा जमलज्जुल्ल-
भंजगा महासल्लिणुयणरिपू कंसमउभमोहणा जरासंधमाण-
महणा तेहि य अत्रिरत्तसममाहियचंदमंरुलसमप्पजेहिं सु-
रमरीयक्कयविणियुयंतेहिं सप्पमिदंकेहिं आयवत्तेहिं ध-
रिज्जंतेहिं विरायंता ताहि य पवरगिरिकुहरविहरणस-
मुट्टियाहिं निरुवहयचमरिपच्छिमसररिसंजायाहिं अम-
इलसियकमट्टाविमुकुलुज्जितरयतगिरीसहरविमल्लसोसिक-
राणसरिसकट्टोयनिम्मलाहिं पवणाहयचवट्टचलियसल्लि-
लियनक्खियवीरियपमरियखीरोदगपवरसागरुप्पूचवट्टाहिं मा-
णसमरपसरपरचियावासविसयावेसाहिं कणगगिरिमिहरसं-
सियाहिं ओवाउप्पायचवलजवियमिग्गवेगाहिं हंसवधुयाहिं

चेव कक्षिया नाणामणिकणमहरिहृतवर्णज्जुज्जलविचित्त-
 दंभाहिं सल्लिखियाहिं नरवसिगिसमुदयप्पासणकराहिं
 बरपट्टणगयाहिं सामेद्वारायकुलसेत्रियाहिं काज्ञागुरुपवरकुंदुरु-
 कतुरुकधुववासविमिद्वगंधुय्याजिरामाहिं चाक्षियाहिं उ-
 ज्जयो पासं पि चामराहिं उक्खिप्पमाणाहिं सुहसीयलवाय-
 बीयियंगा अजिता अजियरहा हत्तमुसन्नकणगपाणी संखच-
 कगयसत्तिणंदगधरा पवरुज्जत्तमुकयाविमन्नकोधुजिकरीरु-
 धारी कुंदलउज्जोविषाणणा पुंरुयीयणयणा एगावन्निकंउग्ग-
 यवच्छा मिरिवच्छमुल्लंछणा वरजमा सव्वाउयसुरजिकु-
 म्पमरइयपलंबमोहंतवियसंतविचित्तवणमालरइयवच्छा अ-
 द्धामयविजत्तत्तवखणपमत्थमुंदरविराइयंगुपंगा मत्तगयव-
 रिंदत्तत्तियविक्रमविलमियगती कम्मिउत्तकनीलपीयकोमे-
 ज्जवाससा पवरदिउत्तेया सारयणवयणियमधुगंजीगणि-
 च्छयोमा नरमीहा सीहविक्रमगती अत्थमिया-पवरराय-
 मीहा संम्मा वारवयिपुण्णचंदा पुव्वकयतवप्पजावा नि-
 विट्ठसंचियसुहा अण्णवामसयमाउवंतो जज्जाहि य जण-
 वयप्पहाणाहिं द्वात्तियंता अतुलसहफारिमरसरुवमंथे य
 अण्णजवित्ता ते वि उवणमंति मरणधम्मं अवित्ता का-
 माणं, जुज्जो मंरुत्तियणरवरिंदा सबद्धा सअंतेउरा मपरिमा
 मपुगेहिंया अमच्चंडंणायकसेणावतिमांतिणीतिकुसला
 णाणामणिरयणायेपुल्लधणधणमंचयनिहिंसमिद्वकोमा र-
 ज्जमिरिविपुल्लमणुजवित्ता विकोसंता वल्लेण मत्ता ते वि
 उवणमंति मरणधम्मं अवित्ता कामाणं, जुज्जो उत्तरकु-
 रुंदवकुरुवगविवरपायचारिणो नरगणा भोगुत्तमा जोगल-
 कखणधरा जोगसस्मिरीया पसत्थसोमपडिपुण्णरुवदरि-
 मणिज्जा मुजायमव्वंगमुंदरंगा रत्तुप्पलपत्तकंतकरचरण-
 कोमलतत्ता सुपडिट्टियकुम्भचारुचलणा आणुपुव्वसुसंहयंगु-
 यी उल्लयतणुवंनिच्छन्वा मंठियसुसिद्धिगुदगोफा एणी-
 कुरुविंदावत्तवट्टाणुपुव्वजंथा समुग्गनिमग्गगूहजानु गयगम-
 णमुजायसंनिजोरुवरवारणमत्ततुद्वविक्रमविज्ञामियगती व-
 रनुरगमुजायगुज्जदेसा आयणहयो व्व निरुवत्तेवा पमुइयवरतु-
 रयसीहअइरंगवट्टियकमी गंगावत्तगदाहिणावत्ततरंगजंगुर-
 विकिरणवाहियविकोसायंतपम्हगंभीरवियहनाभी साहयसा-
 णंदमुमन्नदप्पणनिगारियवरकणगउरुसरिमवरवइरवत्तियम-
 ज्जा उज्जगममसंहियजत्तणुकसिणनिच्छादिज्जलमहसु-
 कुमानमउपरांमरायी ऊमविहगमुजायपीणकुच्छं ऊवाद्-
 रा पम्हवियरुणाभी संनयपासा संगतपासा मुंदरपासा सु-
 जायपासा मितमाइयपीणरइयपासा अकरंरुक्कणगयगनि-
 म्पन्नमुजायनिरुवहयदेहधारी कणगसिद्धातत्तपसत्थममत्त-
 त्तउवइयवित्तिपिहलवच्छा जयमस्मिभा पीणरइयपीवर-
 पउडमंठियसुसिलिद्धविसिद्धलद्धुणिचियवणथिरसुवंधंधी

पुरवरफलित्वट्टियजुजा नूइमरविपुल्लभोगआयाणफलि-
 हत्तच्छुददीहवाहुरत्तलोवइयमउयमंसत्तसुजायन्नकखणपस-
 त्थअच्छिद्वजाज्ञपाणी पीवरसुजायकोमन्नवरंगुत्ती तंवनत्तिय-
 सुइरुत्तानिखणखा निद्वपाणिद्वेहा चंदपाणिद्वेहा सूरपाणि-
 द्वेहा संखपाणिद्वेहा चक्रपाणिद्वेहा दिसासोवत्थियपाणिद्वेहा व-
 रविससिसंखवरचक्रादिसासोवत्थिविभत्तसुरइयपाणिद्वेहा व-
 रमहिसवगाहसीहसहूलरिमहनागवगपमिपुल्लविउल्लखंधा वउ-
 रंगुलीप्पमाणकंधुवरसरिमगीवा अवट्टियसुविजत्तचित्तसमं-
 सुउवचियमंसत्तपमत्थसद्वत्तविपुल्लहणया उवचियसिलप्प-
 वात्तविंवलसन्निजाउधरोद्धा पंडुरसमिमकत्तविमन्नसंखगो-
 खीरफेणकुंददगरयमुणालियाधवलदंतमंदी अखंरदंता अ-
 पुमियदंता अविरत्तदंता सुणिद्धदंता मुजातदंता एगदंत-
 सेदी व्व अण्णेगदंता हुतवहनिद्धं तथोतत्तत्तवणिज्जरत्तत्त-
 तात्तुजीहा गरुत्तायतत्तज्जतुंगनामा अवदालियपुंरुयीयनय-
 णा विकोसियधवल्लपत्तत्तच्छा आणामियचावरुयलकिणह-
 व्वनरायिमंठियसंगयायतमुजायज्जमगा अद्वीणपमाणजुत्त-
 सवणा मुस्सवणा पीणमंसत्तकवोलदेसभागा अचिरुगय-
 वात्तचंदसंठियमहानिद्धात्ता उडुपतिपमिपुल्लसोमवयणा उ-
 त्तागारुत्तमंगदेमा यणनिचियसुवच्छद्वकखण्णयकूमागार-
 निभपिंरियग्गसिरा हुतवहनिद्धंतथोतत्तत्तवणिज्जरत्तत्तकेसं-
 तकेसज्जमी सामत्तिपौरुषणनिचियच्छोरियमिच्छिन्नमयपस-
 त्थसुहुमन्नकखणसुगंधमुंदरजुयमांयगधिगतील्लकज्जलपट्टि-
 हभमरणनिच्छनिउरंनचियकुंचियपयाहिणावत्तमुदसि-
 रया मुजायसुवभत्तसंगयंगा ल्लकखणबंजणगुणोव्वंथा पस-
 त्थवत्तीसत्तकखणधरा इंसस्सरा कौचस्सरा बुंदुहस्सरा सीह-
 स्सरा मेयस्सरा ओयस्सरा मुस्सरा सुस्सरनिग्गोमा वज्जरि-
 सभनागयमंथयणा समचउरंससंठाणसंठिया ठाया उज्जोवि-
 यंगमंगा पसत्थउवी निरातंका कंकगहणा कवोतपरिणामा
 सउणिपासपिड्ढतोरुपरिणया पउमुप्पन्नमरिसगंधमाससु-
 रभिवयणा अणुलोमवाउवंगा अवदायनिच्छकात्ता विग्ग-
 इत्तल्लयकुच्छी अमयरसफलाहारी तिगऊयसमुच्छिया तिप-
 लिआंवमट्टितीया तिप्पि य पत्तिआंवमाइं परमाउं पात्तइत्ता ते
 वि उवणमंति मरणधम्मं अवित्ता कामाणं, पमदा वि य तेसिं
 हुंति सोमा मुजायसव्वंगमुंदरिओ पहाणमहिद्धागुणेहिं जुत्ता
 अतिकंतविसप्पमाणमउयसुकुमात्तकुम्भमंठियसिलिद्धचलणा
 उज्जुमउयपीवरसुसंहतंगुत्तीओ अत्तुत्ततरइयत्तत्तियत्त-
 वपुइनेच्छखा रोमरहियवट्टसंठियअजहत्तपसत्थलक्ख-
 णअकोप्पजंघजुपत्ता सुणिम्मितसुनिगूहजानुमंमलपसत्थ-
 सुवच्छमंधी कयत्तीखंधाइरंगमंठियनिव्वणसुकुमात्तमउयको-
 मलअविरत्ता समसहितवट्टपीवरनिरंतरोरु अट्टावयवीतिपट्ट
 मंठियपसत्थविन्थियणपिड्डसोणी वदनायामप्पमाणहुगु-

णियविमात्रमसंज्ञसुवच्छजहणवरधरीओ वज्जविराडयपस-
त्यन्नञ्जणनिरोदरीओ तिवलिबलिततणुनमितमज्झभाओ
उज्जुयसमसद्वियजच्चतणुकासिणनिच्छादेज्जलरुहसुकुमा-
ल्लमउयसुविभत्तरोमराई मंगावत्तगदाहिणावत्ततरंगभं-
गरविकिरणतरुणबोहितअक्रोमायंतपउमगंजीरविगफनाभी
अणञ्जणपसत्थसुजायपीणकुच्छी समंतपासा सभयपासा
सुजायपासा मियमायितपीणरयियपासा अकरंहुयकणगरु-
यगनिम्मल्लसुजायनिरुवहयगायलद्धी कंचणकलसम्पमाणा-
समसंहितलद्धुचुयआमेद्वगजमल्लजुयल्लवहियपओहरा भुयं-
गअणुपुवत्तणुयगोपुच्छवट्टसमसहितानिम्मियआदेज्जलरुह-
वाहा तंबनहा मंसल्लगहत्था कोमलपीवरंगुद्धीया णिच्छ-
पाणिसेहा ससिमूरसंखचकवरसोत्थियविभत्तसुविरइयपा-
णिसेहा पीणुल्लयककखवात्थिप्पदेसपदिपुल्लगल्लकपोला चउ-
रंगुल्लसुप्पमाणकंबुवरमरिसगीवा मंसल्लसंठियपसत्थहणुया
दाद्विमपुप्फप्फकासपीवरपल्लंबकोत्थियवराधरा सुंदरोत्तरहा
दद्विदगरयकुंदचंदवासंतिमउत्तअन्निद्विमल्लदसणा रत्तुप्प-
लत्तपउमपत्तसुकुमालतासुजीहा कणवीरमउत्तकुडिलअ-
न्नुल्लयउत्ततुंगनासा मारदनवकमल्लकुमुयकुवल्लयदल्लनिग-
रमरिमल्लवखणपमत्थनिम्मल्लकंतनयणा अनामियचावरु-
ल्लकिणहगसंगयसुजायतणुकमिणनिच्छल्लमगा अद्धीण-
पमाणजुत्तमवणा सुस्मवणा पीणमट्टगंरुलेहा चउरंगुल्ल-
विसाद्वममनिमाला कोमुदिरयणिकरविमल्लपदिपुल्लसोमव-
यणा उत्तुल्लयउत्तमंगा अकविल्लसुमिणिच्छदीहमिरया उ-
त्तज्जयजुवयूजदामणिक्कमंरुल्लकल्लसवाविसोत्थियपहागज-
वमत्तकुम्परहवरमयज्जयअंकथाअंकुसअट्टावयसुपतिट्ट-
अमरसिरियाभिसेयतोरणमेयिणउदधिवरपवरभवणगिरि-
वरवरायंसमुल्लक्षियगयवसभसाइचामरपसत्थवत्तिसल्लकख-
णधरीओ हंससरिच्छगतीओ कोइल्लमहुयरिगिराओ
कंता सव्वस्स अणुमयाओ ववगयवद्धीपल्लियवंगवुवसुवाहि-
दो जग्गामोयमुक्काओ उच्चत्तेण य नरथोवूणमूसियाओ सि-
गारागारचारुवेसा सुंदरयणजहणवयणकरचल्लणयणा द्वा-
वसुल्लवज्जंज्वणगुणोववेया णंदणवणविवरचारिणीओ अ-
रुआओ उत्तरकुरुमाणसच्छराओ अच्चेरगयेच्छिणिया-
ओ तिष्ठि पलिओवमाई परमाउं पालयित्ताओ वि उवण-
मंति मरणधम्मं अतित्ता कामाणं, मेहुणसन्नपगिद्धा य मोहभ-
रिया सत्थेहिं हणंति एकमेकं विमयं विमउदीरएहिं अवरे
परदारेहिं हणंति विमुणिया धननासं सयणविप्पणासं च
पाउणंति, परस्स दाराओ जे अविरया मेहुणसन्नमंपागि-
च्छा य मोहभरिया अस्सा इत्थी गवा य महिसा मिगा य मा-
रिंति एकमेकं मणुयगणा वानरा य पक्खी य विरुज्जंति
मिचाणि खिपं जवंति, सत्तू समयधम्मगणे य जिंदंति

पारदारी धम्मगुणरया य बंजयारी खणेण उलोद्वयचरि-
त्ताओ जसमतो सुव्वया य पावंति अयसकिंति रोगत्ता बाहि-
ता वट्ठंति रोयवाही, दुवे य बोयदुराराहगा जवंति, इहलोए
चेव परलोए परस्स दाराओ जे अविरया तहेव केइ परस्स
दारं गवेसमाणा गोहिया य हया य बच्छरुद्धा य एवं जाव
गच्छंति विपुल्लमोहाजिजुयसन्ना मेहुणमूळं च सुव्वए तत्थ
तत्थ वत्तपुव्वा संगामा जणक्खयकरा सीताए दोवतीए य
कए रूपिणीए पउमावतीए ताराए कंचणाए रत्तसुजहाए
अहिद्धायाए सुवस्सगुलियाए किन्नरिणं य मुरूवविज्जुमती-
ए रोहिणीए य अण्णेषु य एवमाइसु बहवे महिलाकए
सुव्वति अतिकंता संगामा गामधम्ममूढा, इह लोए ताव
नद्धा परलोए य नद्धा महया मोहतिमिरंधकारे घोरे तम-
थावरमुहुमवायारेसु पज्जत्तमपज्जत्तकसाहारणसरीग्पत्तेयसरी-
रेसु य अंरुजपोयजजराउजरसनसेइमसंमुच्छिमउत्तिज्जउ-
ववाइएसु य नरगतिगियदेवमाणसेसु जगमरणरोगमोगव-
हुले पत्तिओवमसागरोवमाइं मणादीयं अणवदग्गं दीहमद्धं
चाउरंतंसमारकंतारं अणुपरियट्ठंति जीवा महामोहवसंसनि-
विद्धा; एसो सो अवंजस्स फल्लविवागो इह लोइओ परलोइ-
ओ य अण्णसुद्धो बहुदुक्खो मदन्नओ बहुरयप्पगाढो दारुणो
ककसो अमाओ वाससइस्सेहिं भुवंति न य अवयइत्ता
अत्थि हू मोक्खो ति एवमाइंसु नायकुल्लनंदणो महप्पा
जिणो वरवीरनामधेज्जो कहेसी य अवंभस्स फल्लविवागो,
एयं तं अवंजं पि चउत्थं पि मदवमणुयासुरस्स लोगस्स
पत्थणिज्जं एवं चिरपरिचियमणुगयं दूरं तं चउत्थं अहम्म-
दारं सम्पत्तं ति वेमि ।

(तं च पुण निसेविति ति) तच्च पुनरब्रह्म निषेवन्ते सुर-
गणा वैमानिकदेवसमूहाः साप्सरसः सदेवीकाः, देव्योऽपि
सेवन् इत्यर्थः (इत्यादिटीकाऽनुपयोगिनी महती चेत्युपेक्षिता)
प्रश्न० ४ आश्र० द्वा० ।

शेषद्वारद्वयं मध्य एवायातम् । अब्रह्म मैथुनमिति पर्यायौ ।
(मैथुनशब्देन बोध्यमानो विषयो ' मेहुण ' शब्द एव वक्ष्यते)
“ अवंभचारिय घोरे, पमायं दुरहिदियं । नायरंति मुणी बोए,
मेयापणविबज्जणं ” ॥१॥ दश० ६ अ० ।

अवंभवज्जण-अब्रह्मवर्जन-न० । दिवा रात्रौ वा पत्न्याद्याभि-
त्य मैथुनत्यागरूपायां वष्ट्यामुपासकप्रतिभायाम्, तत्स्वरूपं
चैवम्-“ पुञ्जादियगुणजुत्तां, विसेसओ विजयमोहणिज्जो य ”
प्रश्न० १ आश्र० द्वा० । (' उवासगपदिमा ' शब्दे द्वितीयभागे
११०५ पृष्ठे व्याख्याऽस्य द्रष्टव्या)

अवज्ज-अवध्य-त्रि० । अवधमर्हति यत् । न० त० । अवधाने,
“ अवमाणयं वज्जणं ” अकारलोपे ' वज्जणं ' इति भवति ।
तत्र अवधानां वधानाणांमपि विद्वेषिवचनतो वध्यत्वेन स्था-
पितानां सुवर्शनसुजातादीनामिव देवताप्रातिहार्यतो निराकृत-
वध्यत्वबोधानाम् । संथा० ।

अबाध्य-त्रि० । परैर्बाधितुमशक्ये, स्या० ।

अवज्जसिद्धंत-अबाध्यसिद्धान्त-पुं० । अबाध्यः परैर्बाधितुम-
शक्यः सिद्धान्तः स्याद्वाद्भुतलक्षणोऽस्य तथा । कुनीर्थिको-
पन्यस्तकुहेतुसमूहाशक्यबाधस्याद्वाद्दुर्पासिद्धान्तप्रणयनमण-
नाद् वचनातिशयसंपन्नं तीर्थकरे, "अबाध्यसिद्धान्तममर्त्यपु-
ज्यम्" स्या० ।

अवज्जा-अबाध्या-स्त्री० । अयोध्यायाम्, जं० ४ वक्र० । ती० ।
गन्धिलाख्यविजयक्षेत्रयुगले पुरीयुगले, "दो अवज्जाओ"
स्था० २ टा० ३ उ० ।

अवज्ज-अवज्ज-न० । पद्यगद्यबन्धनरहिते ग्रन्थे, आ० म० द्वि० ।

अवज्जद्विज-अवज्जास्थिक-न० । अवज्जमस्थि यस्य तदवज्जा-
स्थिकम् । अनिस्पन्ने फले, "जिन्ने य वरुद्धि ए वि एवं एमेव
य होति बहुबीए" विशेष० । आ० म० । अथाप्यवज्जबीजे
अनिस्पन्ने, वृ० १ उ० ।

अवज्जमुय-अवज्जश्रुत-न० । गद्यात्मके भुन, विशेष० । आ० म० ।
(' करण ' शब्दे व्याख्या)

अवज्जिय-अवज्जिक-पुं० । स्पृष्टं जीवेन कर्म न स्कन्धबन्ध-
रुद्रमवद्वचं, तदेवामस्तीत्यवज्जिकाः । "अतोऽनेकस्वरात्"
शा० १६ इति हेमसूत्रेण इकप्रत्ययः । स्पृष्टकर्मविपाकप्ररूपकेषु
निहयभेदेषु, स्था० ७ टा० । आ० म० । विशेष० ।

यथा चावज्जिकानां दृष्टिगोष्ठामाहिलाइशपुरनगरं समुत्पन्ना
तथार्भाधत्सुगह-

पंचमया चुलमीया, तस्या भिन्ने गयस्स वीरस्म ।

तो अवज्जियदिही, दसन्नरनये समुत्पन्ना ॥

पञ्च वर्षशतानि चतुरशीत्यधिकानि (४८४) तदा सिद्धिं गतस्य
महावीरस्य, ततोऽवज्जिकनिहवदृष्टिर्दशपुरनगरं समुत्पन्नंति ।

कथं पुनरियमुत्पन्ना ?, इत्याह-

दसन्नरनगरुच्चुरं, अज्जरक्खियपूसमित्तितियगं च ।

गोष्टामाहिलनवम-उमेसु पुच्छा य विजस्स ॥

(एतद्भावार्थस्तु आर्यरक्षितवक्तव्यतानोऽवसेयो यावद् गो-
ष्ठामाहिलनिहवो जातः । कथा च 'अज्जरक्खिय' शब्देऽस्मिन्नेव
भागे २१५ पृष्ठे समुक्ता) गोष्ठामाहिलो मधुरगत भागत्य पृथ-
गुपाश्रये स्थितः । विशेष० ।

दुर्बलिकापुष्पमित्रोऽपवादप्रहणादिना व्युद्ग्राहयति साधुञ्च
च व्युद्ग्राहयितुं शक्नोति, दुर्बलिकापुष्पमित्रः समीपे चाभि-
मानतो न किञ्चिच्छृणोति, किन्तु व्याख्यानमण्डलिकोपस्थितस्य
चिन्तनिकां कुर्वता विन्ध्यस्यान्तिके समाकर्णयति । अन्यदा
चाप्रमनवमपूर्वयोः कर्मप्रत्याख्यानविचारेऽजिनिवशाद्विप्रति-
गन्धो वक्ष्यमाणनीत्या निहवो जात इति । अथ प्रकृत-("सो
ऊण कालधम्मं, गुरुणो गच्छम्मि पूमम्मिच्च" इत्यादि)
गाथाऽङ्गारार्थोऽनुश्रियते-कालो मरणं तज्जङ्गणो धम्मः पर्यायः
कालधर्मः, न गुरोरायंरक्षितस्य धृत्वा तथा पुष्पमित्रं च गच्छे-
धिपतिं स्थापितमाकर्ण्य गोष्ठामाहिलः संजातमत्पराधव-
सायः किलेद् चकार-

किमित्वाह-

वीसुं वसहीणं ठिओ, ठिइऽन्नेसणपगे य स कयाए ।

विजस्स सुणइ पासे-ऽण्णसमाणस्स वक्खाणं ॥

विष्वस्यसन्तौ स्थितः क्षिप्राम्बषणपरः स गोष्ठामाहिलः कदा-
चिद्विन्ध्यस्यानुभाषमाणस्य चिन्तनिकां कुर्वतः पार्श्वे व्याख्यानं
शृणोतीति । विशेष० ।

(कर्मविषया विप्रतिपत्तिः) ततः किम् ?, इत्याह-

कम्मप्पवायपुण्वे, वप्पं पुट्टं निकाइयं कम्मं ।

जीवपण्णैहं समं, सूइकत्तावोवमाणाउ ॥

उव्वट्ठणुकेरो, संगोभो खवणमणुजवो वा वि ।

अणिकाइयम्मि कम्मे, निकाइए पायमणुजवणं ।

सो ऊ जणइ सदांसं, वक्खाणामिणं ति पावइ जओ जे ।

मोक्खाजावो जीव-प्पएसकम्मविजागाउ ॥

इह कर्मप्रवादनाभ्यष्टमे पूर्वे कर्मविचारे प्रस्तुते दुर्बलिका-
पुष्पमित्र एवं व्याख्यानयति । तद्यथा-जीवप्रदेशैः सह बद्धं बद्ध-
मात्रमेव कर्म जघति । यथा-अकषायस्यैव पथप्रत्ययं कर्म, तच्च
कालान्तरस्थितिमवाप्यैव जीवप्रदेशेऽप्यो विप्रतटे, शुष्ककुल्या-
पतितचूर्णमुष्टिवदिति । अन्यत्तु (पुट्टं ति) बद्धमित्यत्रापि
संभवते, ततश्च बद्धं स्पृष्टं चेत्यर्थः । तत्र बद्धं जीवेन सह
संयोगमात्रमापन्नं; स्पृष्टं तु जीवप्रदेशैरगन्मीकृतम् । एतच्चत्थं बद्धं
सन्कालान्तरेण विघटते आर्द्धपेक्षुकुण्डं संहतचूर्णवदिति ।
(निकाइयं ति) बद्धं स्पृष्टं चेत्यत्रापि संभवते । ततश्चापरं
किमपि कर्म बद्धं स्पृष्टं निकाचितं भवतीत्यर्थः । तत्र तदेव व-
दस्पृष्टं गाढतराध्यवसायेन बद्धत्वादपवर्तनादिकरणाद्यो-
ग्यतां नीतं निकाचितमुच्यते । इदं च कालान्तरेऽपि विपाक-
तोऽनुभवमन्तरेण प्रायेणापगच्छति, गाढतरबद्धत्वाद्, बाह्य-
कुण्ड्यभेदेऽप्यतिविश्वेत्काहस्तकवदिति । अयं च अविधोऽपि
बन्धः सूचीकलापोपमानाद्भावनीयः । तद्यथा-गुणाविहितसूची-
कलापोपमं बद्धमुच्यते, लोहपट्टबद्धसूचीमघातमदृशं तु बद्ध-
स्पृष्टमभिधीयते, बद्धस्पृष्टनिकाचितं त्वन्नितमघनादतिशोमी-
कृतसूचीनिचयसंज्ञिभं भावनीयमिति । नन्वनिकाचितस्य क-
र्मणः को विशेषः ?, इत्याह-(उव्वट्ठणुत्त्यादि) इह कर्मविषया-
गयष्टौ करणानि भवन्ति । उक्तं च-"बंधणसंकमऽणुव-ट्ठणा य
उव्वट्ठणा उइरणया । उवसावणा निधत्ती, निकाइया वत्ति कर-
णाउ" ॥१॥ तत्र निकाचितं कर्मणि स्थित्यादिस्वरूपरूपा (उव-
ट्ठणत्ति) उपवर्तना प्रवर्तते । तथा-(उक्केरो त्ति) स्थित्यादिस्वरूप-
रूप उक्कोच उद्धर्तना । तथा-(सद्धोभो त्ति) असातादेः सातादौ
क्षेपणरूपः संक्रमः । तथा-(खवणं त्ति) प्रकृत्यन्तरसंकमितस्य
कर्मणः प्रदेशादयेन निर्भरणं क्षणम् । तथा-(अणुभवो त्ति)
स्वेन स्वेन रूपेण प्रकृतीनां विपाकता वेदनमनुभवः । इदं
क्षोपलक्षणमुदीरणादीनां, तदेतान्यपवर्तनादीनि सर्वान्यप्यति-
काचितं कर्मणि प्रवर्तते । निकाचितं तु प्रायो विपाकतानु-
भवमेव प्रवर्तते, न पुनरपवर्तनादीनीत्यनयोर्विशेषः । समाची-
र्णविकृष्टपसामुत्क्राध्यवसायबन्धेन 'तवसा उ निकाइयाणं
पीति' वचनात्प्रकाचितेऽपि कर्मस्यपवर्तनादिकरणप्रवृत्ति-
भवतीति प्रायोग्रहणम् । तदत्र व्याख्याने क्षीरनीरन्यायेन
वदित्तयायोगोलकन्यायेन वा जीवप्रदेशैः सह कर्म संबद्ध-

मिति पर्यवसितम् । विन्ध्यसमीपे भुत्वा तथाविधकर्मोद्यादभि-
निवेशेन विप्रतिपन्नो गोष्ठामाहितः प्रतिपादयति-ननु सदाश-
मिदं व्याख्यानम्-यस्मादेवं व्याख्यायमाने भवतां मोक्षाभावः
प्राप्नोति, जीवप्रदेशैः सह कर्मणामविभागेन तादात्म्येनाव-
स्थानादिति ।

अमुमेवार्थं प्रमाणनः साधयन्नाह-

न हि कर्म जीवाद्भो, अवेइ अविभागो पपसो व्व ।
तदणवगमादमोक्खो, जुत्तमिणं तेण वक्खवाणं ॥

नहि नैव कर्म जीवादैतीति प्रतिज्ञा । अविभागाद् बहुष्यो-
गालकस्यायतो जीवेन सह तादात्म्यादित्यर्थः, एष हेतुः ।
(पपसो व्व ति) जीवप्रदेशादिवदित्यर्थः, एष दृष्टान्तः ।
इह यद्येन सदाविभागेन व्यवस्थितं न तत्ततो वियुज्यते, यथा
जीवात्तत्प्रदेशानिकुरम्भम् । इत्येते अविभागो जीवकर्मणो-
भेदविरिति न तस्माद्वियुज्यते, ततस्तदपगमात्तस्य कर्मणो-
जीवादनपगमादवियोगात्सर्वदेव जीवानां सकर्मकत्वान्मोक्षा-
प्राप्तिः, तेन तस्याविविधं मदीयं व्याख्यानं कर्तुं युक्तमिति ।

तदित्याह-

पुट्ठो जहा अवप्पो, कंचुइणं कंचुओ समझे ।
एवं पुट्ठमवप्पं, जीवं कम्मं समझे ॥

यथा स्पृष्टः स्पर्शनमात्रेण संयुक्तोऽबद्धः क्षीरनीरन्यायावसोक्षी-
भूत एव कञ्चुको विषधरानमोकः कञ्चुकिने विषधरं समन्वेति
समनुगच्छति, एवं कर्मापि स्पृष्टं सर्पकञ्चुकवत्स्पर्शनमात्र-
णैव संयुक्तमबद्धं बहुष्यःपिण्डादिन्यायादलालीभूतमेव जीवं
समन्वेति, एवमेव मोक्षोपपत्तेरिति । विशेषः । “यतो यद्भेदस्य-
ते तेन, स्पृष्टमात्रं तद्विषयताम् । कञ्चुकी कञ्चुकेनेव, कर्म
भेदस्याति चात्मनः ” ॥ १ ॥ प्रयोगः-यद्येन भविष्यत्पृथग्भावं,
तत्तन स्पृष्टमात्रं, यथा कञ्चुकः कञ्चुकिना, भविष्यत्पृथग्भावं
च कर्म जीवेन । उक्तं ३ अ० ।

[प्रत्याख्यानविषया विप्रतिपत्तिः]

तदेवं कर्मविचारं विप्रतिपत्तिमुपदर्शयित्वा प्रत्याख्यानविष-
यां विप्रतिपत्तिमुपदर्शयन्नाह-

मोळण भयमाणं, पक्खवाणं पुणो नवमपुव्वे ।
सो जावजीव विहियं, तिविहं तिविहेण सान्णं ॥

स गोष्ठामाहितः कर्मविचारं विप्रतिपन्नः पुनरन्यथा नवम-
पूर्वं “ करोमि भने ! सामाद्यं सर्वं सावज्जं जागं पक्खवामि
जावजीवाप ” इत्यादि । यावज्जीवावधिकं साधूनां संबन्ध-
प्रत्याख्यानं भण्यमानं विन्ध्यसमीपे विचार्यमाणं शृणोति ।

तदेव कृत्वा किं करोति ?, इत्याह-

जंपइ पक्खवाणं, अपरीमाणइ होइ सेयं तु ।
जेसिं तु परीमाणं, तं कुट्टं आसंसा होइ ॥

गोष्ठामाहितो जल्पति-ननु प्रत्याख्यानं सर्वमपि अपरिमाण-
तया अवधिरहितमेव क्रियमाणं श्रेयोहेतुत्वाच्छ्रेयः शोभनं
भवति, येषां तु व्याख्यानं प्रत्याख्यानस्य यावज्जीवादिपरिमाण-
मवधिर्विधीयते तेषामनेन तत्प्रत्याख्यानमाशंसादोषदुष्टत्वात्
कुट्टं सदोषं प्राप्नोति ।

अत्र भाष्यम्-

आसंसा जा पुणे, सेविस्सामि ति दूसियं तीए ।

जेण सुयम्मि वि जणियं, परिणामाओ अमुक्कं तु ॥

आशंसातः प्रत्याख्यानं दुष्टमित्युक्तम् । तत्राशंसा का ?, इ-
त्याह-(जति)या एवंविधपरिणामरूपा । कथंभूतः परिणामः?,
इत्याह-पूर्णे प्रत्याख्याने देवलोकदौ सुराङ्गनासंभोगादिभो-
गानहं सेविष्ये, इत्येवंभूतपरिणामरूपा च या आशंसा, तथा
प्रत्याख्यानं दूषितं भवति । कुतः ?, इत्याह-येन भुतेऽप्यागमे-
ऽपि मणित, दुष्टपरिणामाशुद्धेः प्रत्याख्यानमशुद्धं भवति ।
तथा आगमः-“ सोही सहइणा जा-णणा य विणपऽणुभा-
सणा चेव । अणुपाहणा विसाही, भारविसोही भवे उठा ” ॥
तत्र ‘पक्खवक्खाणं सव्वमुदेसयं’ इत्यादिना अज्ञानादिषु व्या-
ख्यानेषु भावविशुद्धयर्थाद् व्याख्यानं तत्प्रकृतोपयोगीति दृश्यते ।
“रागेण च दोसेण, परिणामेण वन दूसियं जेतु । तं जसु पक्-
खवाणं, भावयिसुद्धं मुण्येव्वं” ॥१॥ इति । विशेषः । (एते विप्र-
तिपत्ता २५६ पृष्ठे ‘कम्म’ शब्दे, ‘पक्खवक्खाण’ शब्दे च दृश्यते)
एवं युक्तिभिः प्रकाशितेऽपि यावदसौ न किञ्चित्प्रतिपद्यते ततः
किं संजातम् ?, इत्याह-

इय पणविओ वि न सो, जाहे सहइ पूसामत्तेण ।

अभगणत्थेरोइ य, काउं तो संघसमवायं ॥

आहूय देवयं वेइ जाणमाणो वि पक्खर्याणमित्तं ।

वच्च जिणिदं पुच्छसु, गयागया सा परिकहेइ ॥

संघो सम्मावाइ, गुरुपुरोगां ति जिणवरो जणइ ।

इयरां मिच्छावाइ, मत्तमओ निहइओऽयं ति ॥

एइमे सामत्थं, कत्तो गतुं जिणिदमूलमि ।

वेइ कट्ठपृथणाए, संघेण तओ कओ वज्जो ॥

अनसृणामप्यासामकरार्थः रुगम एव । प्रावार्थस्तु कथानक-
शेषादवसेयः । तच्चेदम्-एवं युक्तिभिः प्रकाशमानो यावदसौ न
किमपि भवति तावत्पुष्पमित्राचार्यैरन्यगच्छगतबहुभूतस्थवि-
राणामन्तिके नीतः, ततस्तैरप्युक्तोऽसौ-यादृश सूरयः प्ररूपय-
न्त्यर्थरक्षितसुरिभिरपि तादृशमेव प्रकाशितं, न हीनाधिकम्, ततो
गोष्ठामाहितेनाक्रम-किं यूयमृषयो जानीथ ? तीर्थकरैस्तादृशमेव
प्ररूपितं यादृशमेव प्ररूपयामि । ततः स्थविरैरक्रम-मिथ्याभि-
निविष्टो मा कार्पीस्तीर्थकराशातनाम्, न किमपि त्वं जानासि ।
ततः सर्वविप्रतिपत्तेः तस्मिन् सर्वैरपि नैः संघसमवायः कुतः ।
सर्वेणापि च संघेन देवताह्वानार्थं कायोत्सर्गो विहितः । ततो ज-
दिका काविदेवता समागता । सा वदति स्म-संविशथ किं क-
रामि ? । ततः संघः प्रस्तुतमर्थं जानन्नपि सर्वजनप्रत्ययनिमित्तं
ब्रवीति-महाविदेहं गन्वा तीर्थकरमापृच्छस्व, किं दुर्बलकापु-
ष्पमित्रप्रमुखाः संघो यद्गच्छन्ति तत्सत्यमुत यद्गोष्ठामाहितो वद-
ति ? । ततस्तथा प्रोक्तम्-मम महाविदेहं गमनागमने कुर्वन्मयाः
प्रत्यूहानुघातार्थमनुग्रहं कृत्वा कायोत्सर्गं कुरु, येनाह गच्छा-
मि । ततस्तथैव कृतं संघेन । गता च सा । पुष्टा च भगवन्तं प्र-
त्यागता कथयति स्म-यदुत तीर्थकरः समादिशति-दुर्बलका-
पुष्पमित्रपुरस्सरसंघः सम्यग्वादी । गोष्ठामाहितस्तु मिथ्या-
वादी ; सप्तमध्यायं निहव इति, तदेतच्छ्रुत्वा गोष्ठामाहितो
ब्रवीति-नमस्परिष्कृतं वराकी, का नमैतस्याः कटपुनना-

यास्तार्थकरान्तिके गमनशक्तिरित्येवमपि यावदसौ न किञ्चिन्मन्यते तावत्संवेनोदाट्य बाह्याः कृतोऽनालोचितप्रतिक्रान्तश्च काञ्च गतः ॥ ५४२ ॥ विशेषः ॥

अबल-अबल-न० । न बलं सामर्थ्यमुत्कर्षो वा । अभावे न० । बलाभावे, वाच० । शरीरबलवर्जिते, त्रि० । विपा० १ भु० ३ अ० । सूत्र० । म० । विषमपदादौ गन्तुमसमर्थे, नार धादुमसमर्थे च । सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० । ज० । ज्ञा० ।

अबल-अबल-न० । न बलं सामर्थ्यमुत्कर्षो वा । अभावे न० । बलाभावे, वाच० । शरीरबलवर्जिते, त्रि० । विपा० १ भु० ३ अ० । सूत्र० । म० । विषमपदादौ गन्तुमसमर्थे, नार धादुमसमर्थे च । सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० । ज० । ज्ञा० ।

अबल-अबल-न० । अबलस्य जायोऽबलत्वम् । बलाभावे, वृ० ६ उ० ।

अबला-अबला-स्त्री० । महिलायाम्, को० । आकञ्चितकरायाम्, वृ० १ उ० ।

अबल-अबल-न० । आकारगोपने, वाच० । मैथुने, सूत्र० १ भु० ६ अ० ।

अबल-अबल-न० । न विद्यते बहिर्मनो यस्यासावर्तबहिर्मनः । सर्वज्ञोपदेशवर्तिनि, आचा० १ भु० ५ अ० ५ उ० ।

अबल-अबल-न० । अविद्यमाना बहिः संयमाद् बहिस्तालेऽया मनोवृत्तिर्यस्यासावर्तबहिर्लेदयः । म० २ श० १ उ० । प्रश्न० । ओ० ।

अबल-अबल-न० । असकृदव्याकुर्वाणे, आचा० १ भु० ६ अ० ४ उ० ।

अबल-अबल-न० । न बलं सामर्थ्यमुत्कर्षो वा । अभावे न० । बलाभावे, वाच० । शरीरबलवर्जिते, त्रि० । विपा० १ भु० ३ अ० । सूत्र० । म० । विषमपदादौ गन्तुमसमर्थे, नार धादुमसमर्थे च । सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० । ज० । ज्ञा० ।

अबल-अबल-न० । असकृदव्याकुर्वाणे, आचा० १ भु० ६ अ० ४ उ० ।

जे यावि हाइ निविज्जे, थये लुदे अणिगहे ।

अत्रिक्खणं उद्ववइ, अविणीए ऽवहुस्सुए ॥ २ ॥

(जे यावि स्ति) यः कश्चिन्, चापिशब्दौ भिन्नक्रमत्वाद् उत्तरत्र योद्धेयं, भवति जायते, निर्गतो विद्यायाः सम्यक्शास्त्राश्रमरूपाया निर्विघ्नोऽपि यस्तन्धोऽहङ्कारी, लुब्धो रसादिशुद्धिमानः, न विद्यते विग्रह इन्द्रियनियमनात्मकोऽस्येत्यनिमग्नोऽभिरुणं पुनःपुनरुत्प्राप्त्येनासंबद्धभाषितादिरूपेण वर्णनं वर्ति उच्यते । अविनीतश्च विनयविरहितो (अबहुस्सुए स्ति) यस्तद्वर्तिन्याजिसम्बन्धात् सोऽबहुश्रुत उच्यते इति शेषः । सविद्यस्याऽप्यबहुश्रुतत्वं, बहुश्रुतफलाभावादिति भावनीयम् । एतद्विपरीतस्त्वर्थाद्बहुश्रुत इति सुप्रार्थः ।

कृतः पुनरीदृशमबहुश्रुतत्वं लभ्यते?, इति तत्कारणमाह-

अह पंचाहि गणोहिं, जेहिं सिक्खा न लम्भइ ।

यंभा कोटा पमाणं, रोगेणालस्सएण य ॥ ३ ॥

अथेत्युपन्यासार्थः । पञ्चभिः पञ्चसंख्येस्तिष्ठन्त्येषु कर्मवशमाजन्तव इति स्थानानि, तैर्यरित वक्ष्यमाणैर्हेतुभिः शिक्षणं शिक्षा, ग्रहणसंयनात्मिका न लज्यते नाबाप्यते, तैरीदृशमबहुश्रुतत्वमवाप्यते इति शेषः । कैः पुनः सा न लभ्यते?, इत्याह-स्तम्भाद्मानात्, क्रोधात् कोपात्, प्रमादेन मद्यविषयादिना, रोगेण गलतकुष्ठ्यादिना, आलस्येनानुत्साहात्मना, शिक्षा न लज्यते इति । क्रमश्च समस्तानां व्यस्तानां च हेतुत्वमेवां घातयतीति । उक्त० ११ अ० ।

अबालुया-अबालुका-स्त्री० । अबासुशब्दार्थे चिकणपदार्थे, तं० ।

अबाहा-अबाधा-स्त्री० । बाधु-लोकने, बाधत इति बाधा, कर्मण उदयः । न बाधाऽबाधा । कर्मणो बन्धस्योदयस्य चान्तरे, म० ६ श० ३ उ० । म० । ज० । बाधा परस्परं सश्रेष्ठतः पीडनं, न बाधाऽबाधा । म० १४ श० ८ उ० । व्यवधानापेक्षयाऽन्तरे, स० ४२ सम० विशेषः । आ० चू० । (अबाधया अन्तरम्-अन्तर' शब्देऽस्मिन्नेव जागे ७८ पृष्ठे उक्तम्)

मंदरस्म णं जंते ! पव्वयस्म केवइयाए अबाहाए जोइसं चारं चरइ ? गोयमा ! इक्कारमेहिं इक्कीमेहिं जोयणसएहिं अबाहाए जोइसं चारं चरइ । लोगंताओ णं जंते ! केवइयाए अबाहाए जोए जोइमे पणत्ते ? गोयमा ! एक्कारमेहिं एक्कीमेहिं जोअणमएहिं अबाहाए जोइसे पणत्ते । धगणितलाओ णं जंते ! सत्तहिं णउएहिं जोअणमएहिं जोइसं चारं चरइ । एवं सूरविमाणे अट्ठहिं मणहिं चंदविमाणे अट्ठहिं असीएहिं उवगिंले ताराखे एवहिं जोअणमएहिं चारं चरइ । जोइमस्स णं जंते ! होइइआओ तलाओ केवइयाए अबाहाए सूरविमाणे चारं चरइ ? गोयमा ! दमहिं जाअणेहिं अबाहाए चारं चरइ । एवं चंदविमाणे णउएहिं जोअणेहिं चारं चरइ । उवगिंले ताराखे दसुत्तरे जोअणमए चारं चरइ, सूरविमाणाओ चंदविमाणे असीए जोअणेहिं चारं चरइ, सूरविमाणाओ जोअणमए उवगिंले ताराखे चारं चरइ, चंदविमाणाओ वीसाए जोअणेहिं उवगिंले ताराखे चारं चरइ ।

(मंदरस्म णं जंते ! इत्यादि) मन्दरस्य भवन्त ! पर्वतस्य कियत्या अबाधयाऽपान्तराक्षेन ज्योतिश्चक्रं चारं चरति ? । जगवानाह-गौतम ! जगत्स्वभावादेकादशानिरेकविंशत्याधिकैर्योजनशतैरित्येवंरूपयाऽबाधया ज्योतिषं चारं चरति । किमुक्तं प्रवर्तिते? मेरुतश्चक्रवात्रेण एकविंशत्यधिकान्येकादशयोजनशतानि मुत्तु चक्रं ज्योतिश्चक्रं ताराखं चारं चरति, प्रकमाज्जम्बुद्वीपगतमयसेयम् । अन्यथा त्वणसमुद्रादियज्योतिश्चक्रस्य मेरुतो दूरवर्तित्वे प्रमाणासंभवः । पूर्वं तु सूर्यचन्द्रवत्कथ्यताऽधिकारं अबाधाद्वारे सूर्यचन्द्रयोरैव मेरुतोऽबाधा बका, साम्प्रतं तारापटलस्थ, इति न पूर्वोपरविरोध इति । अथ स्थिरं ज्योतिश्चक्रमलोकतः कियत्या अबाधया अर्वाग् भवति-इति इति पिपुच्छिपुच्छतुर्थे द्वारमाह-(लोगंताओ णमित्यादि)

लोकान्ततः अलोकादिनोऽर्वाक् कियत्या अबाधया प्रक्रमत् स्थिरं ज्योतिश्चक्रं प्रवृत्तम् । भगवानाह—गौतम ! जगत्-
म्वजावाद् एकादशभिरेकादशाधिकैर्योजनशतैरबाधया ज्यो-
तिष प्रवृत्तं, प्रक्रमत् स्थिरं बोध्यम्, चरज्योतिश्चक्रस्य तत्रा-
भावादिति । अथ पञ्चमद्वारं पृच्छति—'धरणीतलाभोऽयं जेतः'
इत्यनेन तत्सूत्रैकदेशेन परिपूर्णं प्रश्नसूत्रं बोध्यम् । तच्च—
" धरणीतलाभो णं मंते ! उद्धं उप्पइत्ता केवइत्ताए अबाहाए
दिट्ठिं जोज्जे चारं चरत् । गोयमा ! " इत्यन्तं वस्त्वेक-
देशस्य वस्तुस्कन्धस्मारकान्वयमात् । तत्रायमर्थः—धर-
णितलात् समयप्रसिद्धात् समभूतलज्जागादूर्ध्वमुत्पत्य कि-
न्त्याऽबाधया अघस्तने ज्योतिषं तारापटलं चारं चरति । भ-
गवानाह—गौतम ! सप्तभिरेकदशधिकैर्योजनशतैरित्येवंरूपया
अबाधया अघस्तने ज्योतिश्चक्रं चारं चरति । अथ सूर्यादिवि-
षयमबाधस्वरूपं संक्षिप्य भगवान् स्वयमेवाह—(एवं स-
ूर्यविमाणे अट्ठिं सपिं चंदं) इत्यादि । एवमुक्त्यायेन
यथासमभूमिजागावधस्तने ज्योतिश्चक्रं नवत्यधिकममयोजन-
शतस्तथा समभूमिजागादेव सूर्यविमानमष्टभिर्योजनशतैश्च-
न्द्रविमानमष्टाधिकैर्योजनशतैरुपरितनं ताराकूपं नव-
भिर्योजनशतैश्चारं चरति । अथ ज्योतिश्चक्रचारं केशपेक्षया अ-
बाधप्रश्नमाह—(जोइस्सम् णमित्यादि) ज्योतिश्चक्रस्य द-
शाक्षर्योजनशतबहुत्यस्याधस्तनात्तलात् कियत्या अबा-
धया सूर्यविमानं चारं चरति । गौतम ! दशभिर्योजनैरित्येवं-
रूपया अबाधया सूर्यविमानं चारं चरति । अत्र च सूर्यसमभू-
जागादूर्ध्वं नवत्यधिकसमयोजनाऽतिक्रमे ज्योतिश्चक्रबाहुत्य-
मूलं नूनं आकाशप्रदेशप्रतरः सोऽर्वाधिर्मन्तव्यः । एवं चन्द्रा-
दिसुत्रेषु । एवं चन्द्रविमानं नवत्या योजनैरित्येवंरूपया
अबाधया चारं चरति । तथा नोपरितनं ताराकूपं दशाधिके
योजनशते ज्योतिश्चक्रबाहुत्यप्रान्ते इत्यर्थः, चारं चरति ।
अथ गतार्थमपि शिष्यव्युत्पादनार्थमाह—सूर्यादीनां परस्पर-
मन्तरं सूत्रहाह—(सूर्यविमाणाआ इत्यादि) सूर्यविमानात्
चन्द्रविमानं अशीनियोजनैश्चारं चरति । सूर्यविमानात् योज-
नशतेऽनिक्रान्ते उपरितनं तारापटलं चारं चरति । चन्द्रविमानाद्
विंशत्या योजनैरुपरितनं तारापटलं चारं चरति । अत्र सूचनामा-
त्रवात् सूत्रेऽनुक्ताऽपि प्रहाणां नक्षत्राणां च क्षेत्राणां च क्षेत्रवि-
जागव्यवस्था मतान्तराभिता संप्रदणिवृत्त्यादीं दर्शिता सिद्ध्यते-

" शतानि सप्त गत्वोर्ध्वं, योजनानां घुवस्तलात् ।

नवतिं च स्थितास्ताराः, सर्वाऽधस्तात्प्रजस्तले ॥ १ ॥

तारकापटलाकृत्वा, योजनानि दशोपरि ।

सूराणां पटलं तस्मा-दशीतिं शीतरोचिषः ॥ २ ॥

अत्वारि तु ततो गत्वा, नक्षत्रपटलं स्थितम् ।

गत्वा ततोऽपि अत्वारि, बुधानां पटलं भवेत् ॥ ३ ॥

शुक्राणां च गुरुणां च, जौमानां मन्दसंक्रिनाम् ।

त्रीणि त्रीणि च गत्वोर्ध्वं, क्रमेण पटलं स्थितम् ॥ ४ ॥ इति ।

ज० ७ वृ० ।

(मंदरस्स णमित्यादि) ता इति पूर्ववत् । मंदरस्य
पर्वतस्य जम्बूद्वीपगतस्य सकलतिर्यग्गोक्षमध्यवर्तिनः कि-
न्त्यक्षेत्रमबाधया सर्वतः कृत्वा चारं चरति । भगवानाह—
(ता एक्कारसेत्त्यादि) ता इति पूर्ववत् । एकादश योजनशतानि
एकविंशत्यधिकानि अबाधया कृत्वा चारं चरति । किमुक्तं म-

वति, मेरोः सर्वतः एकादश योजनशतान्येकविंशत्याधिकानि मुक्ता
तदनन्तरं चक्रवालतया ज्योतिश्चक्रं चारं चरति । (ता लोय-
ताओ णमित्यादि) ता इति पूर्ववत् । लोकान्तादूर्वाक्,
णमिति चाक्यालद्वारे । कियत्क्षेत्रमबाधया कृत्वा ज्योतिषं
प्रवृत्तम् । भगवानाह—(एक्कारसेत्त्यादि) एकादश योजनशत-
ानि एकादशाधिकानि अबाधया कृत्वा अपान्तरालं विधाय
ज्योतिषं प्रवृत्तम् । (ताजंजूवीवे णं दावे कयरे नक्खसे)
इत्यादि सुगमम् । नवरमभिजिह्वकत्र सर्वाज्यन्तरं नक्षत्र-
मण्डलमपेक्ष्य, एवं मूत्रादीभ्योऽपि सर्वबाह्यादीनि वेदितव्यानि ।
(ता चंदविमाणे णमित्यादि) सन्धानविषयं प्रश्नसूत्रं सुगमम् ।
भगवानाह—(ता अज्जकविट्ठुगत्यादि) अर्द्धकपित्थमुत्सर्जित-
मर्द्धमात्रं कपित्थं तस्यैव यत् संस्थानं तेज्यः संस्थितमर्द्धकपि-
त्थसंस्थानसंस्थितम् । आह—यदि चन्द्रविमानमर्द्धमात्रकपित्थ-
फत्रमंस्थानसंस्थितं तत् उद्यकाले अस्तमनकाले यदि या
तिर्यक्परिभ्रमत् पौर्णमास्यां कस्मात्तद्वर्द्धकपित्थफलाकारं नो-
पलभ्यते, काम शिरस उपरि घतेमानं घर्तुलमुपलभ्यते अर्द्धक-
पित्थस्य शिरस उपरि दूरमवस्थापितस्य परजागदशनतो
वर्तुलतया दृश्यमानत्वात् । उच्यते—इहार्द्धकपित्थफला-
कारं चन्द्रविमानं न सामस्येन प्रतिपत्तव्यम्, किंतु तस्य
चन्द्रविमानस्य पीठं, तस्य च पीठस्योपरि चन्द्रदेवस्य ज्योति-
श्चक्रगजस्य प्रासादः, तथा कथञ्चनापि व्यवस्थितो यथा पीठेन
सह भूयान् वर्तुल आकाशे जवति, स च दूरजागात् एकान्त-
रतः समवृत्ततया जनानां प्रतिभासते, ततो न कश्चिद् द्वाषः ।
तच्चैतन् स्वमनीषिकाया जृम्भितम् । यदेतदेव जिनजद्गणिज्ञ-
माश्रमणेन विशेषणव्यामात्रेपुस्तस्सरमुत्तम-

" अज्जकविट्ठुगारा, उद्यज्जमणमि कहं न दीसंति ।

समिसूराण विमाणा, तिरियक्खेत्ताडियाणं च ॥ १ ॥

उत्ताणऽरुक्विट्ठा-गारं पीठं तदुपरि पासाओ ।

वट्ठा खेखेण तओ, समवट्ठं दूरभावाओ ॥ २ ॥

तथा सर्वं निरवशेषं स्फटिकमयं स्फटिकविशेषमणिमयं, तथा
अभ्युक्ता आभिमुख्येन सर्वतो विनिर्गता उत्सृता प्रबलतया
सर्वासु दिक्षु प्रवृत्ता या प्रभा दीप्तिस्तथा सितं वृद्धमभ्युक्ता-
च्छूतप्रभासितं, तथा विविधा अनेकप्रकारा मलयश्चन्द्रकान्त्या-
दयो रत्नानि कर्कतनादीनि तेषां भक्तयो विचित्रविशेषाः ता-
भिश्चित्रमनेकरूपवत्, आश्चर्यवद्वा विविधमणिरत्नाचित्रम्, तथा
घातोद्धृता वायुकम्पिता विजयोऽभ्युदयस्तत्संसृचिका वैजय-
न्त्यभिधाना याः पताकाः । अथवा विजया इति वैजयन्तीनां पा-
र्श्वार्णिका उच्यते, तत्प्रधाना वैजयन्त्यो विजयवैजयन्त्यः पता-
कास्ता एव विजयवर्जिता वैजयन्त्यः, उपातिच्छत्राणि च उप-
र्युपरि स्थितानपत्राणि तैः कञ्जिनं, ततो घातोद्धृतविजयवैजयन्ती-
पताकाच्छत्रातिच्छत्रकञ्जिनं, तुङ्गमुच्यते, अत एव (गगनतममणु-
बिहंतं सिहरंति) गगनतममम्बरतममनुल्लेखत्, अजिह्वयाच्छिख-
रं यस्य तद् गगनतलानुलिखच्छिखरम् । तथा जालानि जात्रका-
नि तानि च भवनभित्तषु लोके प्रतीतानि, तदनन्तरेषु विशि-
ष्टशोभानिमित्त रत्नानि यस्य तद् जात्रान्तररत्नम्, सुखे चात्र प्रथमै-
व, वचनलोपो छष्ट्यः । तथा पञ्जरादुन्मीलितमिव बहिष्कृतमिव
पञ्जरोन्मीलितमिव । यथा हि किञ्च किमपि वस्तु पञ्जराद्
वशादिमयप्रच्छादनविशेषाद् बहिष्कृतमत्यन्तमविनष्टायात्वा-
त् शोभने, एवं तदपि विमानमिति भावः । तथा—मणिकनकानां

संबन्धिनौ स्तूपिका शिखरं यस्य तद् मणिकनकस्तूपिकाकम् । तथा विकसितानि श्रुतातपत्राणि पुष्करिकाणि द्वारादौ प्रतिकृ-
नित्वेन स्थितानि तिलकाश्च भित्तिविषु चन्द्राणि रत्नमयाश्चा-
र्कचन्द्राग्रादिषु तैश्चित्रं विकसितम्, आनपत्रपुष्करीक-
निलकाश्चन्द्रचित्रम् । तथा-अन्तर्बाहिश्च श्रुदणं मसृण-
मित्यर्थः । तथा-तपनीयं सुवर्णविशेषस्तम्भस्या बालुकायाः
मिकतायाः प्रस्तटः प्रतरो यत्र तत्तथा ; तपनीयबालुका-
प्रस्तटतया सुवर्णस्पर्शं शुभस्पर्शं वा । तथा सर्भाकाणि
सशोभानि रूपाणि नयुग्मादीनि रूपाणि तत्र तत् सर्भाक-
कम् । प्रासादीयं मनःप्रासादहेतुः । अत एव दर्शनीयं द्रष्टुं यो-
ग्यं, तद्दर्शनेन तृप्तिरसंजयते । तथा-प्रतिविशिष्टमसाधारणं रूपं
वस्य तत्तथा । (एवं सूरविभागे वीत्यादि) यथा चन्द्रविमान-
स्वरूपमुक्तमेव सूर्यविमानं ताराविमानं च वक्तव्यं, प्रायः सर्वे-
षामपि ज्योतिर्विमानानामेकरूपत्वात् । तथा चोक्तं समवायक-
“ केवल्या ए भंत ! जोहसियावासा पञ्चत्ता ! । गायमा ! इमो-
से रयणपभाए पुदवीए बहुसमरमणिजाओ लूमिजागाओ स-
त्तनउयाई जोयणनयाई उहुं उप्पइत्ता वसुत्तरजोयणस-
यबाइहे तिरियमसखेजे जोहमविसए जोहसियाणं देवाणं
असंखेजा जोहसिया विमाणावासा पञ्चत्ता ; तेणं जोहसि-
यविमाणावासा अणुग्गा पसुसियपहासिया विविहमणिगय-
णज्जित्तिवत्ता ते वेव० जाव पासाईया वरिसाणिजा परिक्खा” ।
अ० प्र० १७ पाहु० । न बाधा अबाधा । अनाक्रमणे, रा० । जी० ।
स्था० । औ० ॥

अबाहिरिय-अबाहिरिक-त्रि० । बाहिर्भवा बाहिरिका । “ अ-
व्यात्मदिभ्य इकण्” । ६ । ३ । ७८ । इति हैमसूत्रेण इकण्प्रत्ययः ।
प्राकारवहिर्यतिनो गृहपठतिरित्यर्थः । न विद्यते बाहिरिका
यत्र तद्बाहिरिकम् । यस्य प्राकाराद् बाहिर्यहाणि न सन्ति
तस्मिन् स्थाने, वृ० १ उ० ॥

अबाण-त्रि० । ग्रामस्यात्यन्तमर्वाहर्भूते, “ अबाहिरए कप्पइ
देमतगिम्हासु मासं वथए ” वय० १ उ० ।

अबाहूणिया-अबाधोनिका-स्त्री० । अबाधया उक्तलक्षणया
ऊर्गिका अबाधोनिका । प्र० ६ श० ३ उ० । अबाधाकालप-
रिहीतायाम्, “ अबाहूणिया कम्महिं पणत्ता” । जी० २ प्र० १० ।

अविद्ध-अविद्ध-त्रि० । वयं गृहते, वयं ८ उ० । तं० ।

अविष्कृत-अविष्कर्ण-पुं० । स्वनामख्याते तीर्थिकभेदे,
यदपि गजतुरगस्यन्नादिव्यतिरिक्तनिमित्तप्रजयः संख्याप्र-
त्ययः, गजादिप्रत्ययविलक्षणत्वद्, वस्त्वचर्मकम्बले नीलप्रत्य-
यवदिति संख्याप्रसिद्धप्रत्यये अविष्कर्णोक्तं प्रमाणम् । तदयु-
क्तम् । गजादिव्यतिरिक्तसंक्रान्तादप्रभवत्वेनेष्टत्वात् सिद्धसाध्य-
नादौषाघानत्वात् । सम्म० १ काण्ड ।

अवीय-आद्वितीय-त्रि० । केनचिदपरेण सहावर्तमाने, यथाहि
श्वरजवनस्सहकया गङ्गां सार्द्धं, मल्लिपाश्वौ विनिस्त्रिभिः
शतैः, वासुपुत्रः पद्मशत्या, शेषाश्च मदक्षेण सह प्रव्रजितास्तथा
भगवान् न केनाप्यन्तर्गताः । कण्ठ० ।

अबुद्ध-अबुद्ध-त्रि० । अविपरिचिन्तितं, दश० २ अ० । अविवेकि-
नि, सूत्र० १ भु० ११ अ० ।

अबुद्धनिदा-

जे अबुद्धा महाभागा, वीराऽन्मत्तदंसिणौ ।

अमुष्कं तेसि परकंतं, सफलं होइ सव्वसो ॥ २२ ॥

ये केचनाऽबुद्धा धर्मं प्रत्यविज्ञातपरमार्था व्याकरणबुध्कतर्का-
दिपरिज्ञानेन जातावलेपाः परिमृतामानिनोऽपि परमार्थवस्तुत-
त्त्वावबोधोद्बुद्धा इत्युक्तम् । नच व्याकरणपरिज्ञानमात्रेण
सम्यक्व्यतिरेकेण तत्त्वावबोधो भवतीति । तथा चोक्तम्-
“ शास्त्रावगादपरिघट्टनतत्परोऽपि,
नैवाऽबुधः समजिगच्छति वस्तुतत्त्वम् ।

नानाप्रकाररसजावगताऽपि र्वी,

स्वादं रसस्य सुचिरादपि नैव वेत्ति ” ॥ १ ॥

यदि वा अबुद्धा इव बलवीर्यवन्तः, तथा महान्तश्च ते
भागाश्च महाभागाः । भागशब्दः पूजावचनः । ततश्च म-
हापुज्या इत्यर्थः । लोकविभूता इति । तथा वीराः परानी-
कजेदिनः सुभटा इति । इदमुक्तं जवति-परिमृता अपि त्या-
गार्जिर्गुणैर्लोकपुज्याः । अपि च-तथा सुभटवाद् बह-
न्तोऽपि सम्यक्प्रत्यपरिज्ञानविकलाः केचन जवन्तीति दर्श-
यति-न सम्यग् असम्यक्, तद्भाषोऽसम्यक्त्वम् । तद् ऊहुं
शीतं येषां ते तथा, मिथ्यादृष्टय इत्यर्थः । तेषां च बालानां य-
त्किमपि तपोदानाध्ययनयमनियमादिषु पराकान्तमुद्यम-
स्तदशुक्रमविशुद्धकारि, प्रत्युत कर्मबन्धाय, भाषापहतत्वात्,
सनिदानत्वाच्चेति, कुर्वीतकिंस्तवद्विपरीताऽनुबन्धीति । तच्च
तेषां पराकान्तं सह फलेन कर्मबन्धेन वर्तते इति सफलम् । सर्वश
इति । सर्वोऽपि तत्क्रिया तपोऽनुष्ठानादिका कर्मबन्धायैवेति
॥ २२ ॥ सूत्र० १ भु० ८ अ० । बाधाविषये, वाच० ।

अबुद्धजागरिया-अबुद्धजागरिका-स्त्री० । असंस्थज्ञानवतां
जागरिकायाम्, भ० “ अबुद्धा अबुद्धजागरिय जागरति स्ति ”
अबुद्धाः केवलज्ञानाभावेन यथासंभवं शेषज्ञानसद्भावाच्च बु-
द्धसदृशाः ते च, अबुद्धानां असंस्थज्ञानवतां या जागरिका सा
तथा तां जाग्रति । प्र० १२ श० १ उ० ।

अबुद्धमिरी-देशी-मनोरथाधिकफलप्राप्तौ, दे० ना० १ वर्ग ।

अबुद्धि-अबुद्धि-त्रि० । तत्त्वज्ञानरहिते, ग० १ अधि० । अ-
ज्ञानिनि, प० सू० । बुद्धिरहिते, सूत्र० १ भु० २ अ० १ उ० ।

अबुद्ध-अबुद्ध-पुं० । विरोधे, अप्राशस्त्ये वा । न० त० । बु-
धभिन्ने सूक्ष्मे, अल्पज्ञाने च । वाच० । अज्ञानाने, सूत्र० १ भु० २
अ० १ उ० । बालिशे, प्रज्ञेन० १ आभ० द्वा० । तत्त्वपरिज्ञान-
विकले, वृ० १ उ० ।

अबुद्धजण-अबुद्धजन-त्रि० । अबुद्धोऽविपरिज्जनः परिजनो य-
स्य स अबुद्धजनः । अकल्याणमित्रपरिजने, “ विसयसुहेसु प-
सत्थं, अबुद्धजणकामरागपरिबद्धं ” दश० २ अ० ॥

अबोद्ध-अबोध-पुं० । न० त० । अनवगमे, घ० १ अधि० ।

अबोद्धत-अबोधयत्-त्रि० । अजागरयति, उक्त० २६ अ० ।

अबोहि-अबोधि-स्त्री० । न० त० । अज्ञाने, सूत्र० २ भु० ६ अ० ।
जिनधर्मान्नामै, औत्पत्यादिवुद्ध्यभावे च । अ० १ श० ६ उ० ।
मिथ्यात्वकार्ये ज्ञाने, “ अबोधि (हि) पारयाणामि बोहि उव-
संपज्जामि ” आव० ४ अ० ।

कस्याबोधिर्भवति ?, इति प्रश्नस्योत्तरमाह-

मिच्छादंसणरत्ता, सनिदाणा किएद्वलेसमांगादा ।

इह जे मरंति जीना, तेमि छुलहा जवे बोही ॥

मिथ्यादर्शनं विपर्यस्तदर्शनं, मिथ्यात्वं तु मिथ्याक्रियाद्यमिलाष-
कपं, तत्र रताः, तथा सह निदानेन देवत्वादिप्रार्थनारूपेण वर्तन्ते
इति सनिदानाः । तथा कृष्णां सर्वाधर्मरूपां ज्ञेयां जीवपरिणाम-
रूपामवगाढाः प्राप्ता इहास्मिन् जगति एवविधा ये जीवा
म्रियन्ते तेषां दुर्लभो भवेद् बोधिः । आतु० ।

अबोहिहकलुस-अबोधिकलुष-त्रि० । मिथ्यादृष्टौ, दश० ४ अ० ।

अबोहिबीय-अबोधिबीज-न० । अबोधेज्जन्मान्तरे जिनधर्माऽ-
प्राप्ता बीजमिव बीजं हेतुरबोधिबीजम् । पञ्चा० ४ विव० । स-
म्यग्दर्शनाज्ञावहेतौ, पञ्चा० ७ विव० ।

अबोहिय-अबोधिक-न० । अर्थाज्ञा० अब्ययी० स० । मिथ्यात्व-
फलं (अज्ञाने), दश० ६ अ० । न विद्यते बोधिर्यस्य सोऽबो-
धिकः । बोधरहिते, “ लिच्छयत्यं न जाणंति, मित्तकम्बुं व्व अबो-
हिया ” सुत्र० १ सु० १ अ० २ अ० । अविद्यमानबोधिकं, औ०
अविद्यमानो बोधोऽस्मात् । जयान्तराप्राप्तव्यजिनधर्मलाभाप्रति-
जागरेणाहं, “ अप्पणो य अबोहीए, महामाहं पकुव्वह ” ।
स० २० सम० ।

अब्युय-अबुद-पुं० । स्वनामख्याते (आबू) पर्वते, ती० ।

नत्कथा चैवम्-

अहन्ती प्रणिपत्याऽहं, श्रीमन्नाजेयनेमिनौ ।
महांरुर्बुदाख्यस्य, कल्पं जल्पामि शेषतः ॥ १ ॥
देव्याः श्रीमातुरुत्पत्ति-मार्गं वक्ष्ये यथाश्रुतम् ।
यदाधिष्ठानतो ह्येष, प्रख्यातो ह्येव पर्वतः ॥ २ ॥
श्रीरत्नमात्मनगरं, राजाऽभूज्जन्तेश्वरः ।
सोऽनपत्यतया दुःखं, प्रैषीच्छाकुनिकान् बहिः ॥ ३ ॥
शिरस्थां काष्ठभारिण्या-स्तं दुर्गां दुर्गतस्त्रियाः ।
धीक्य व्यजिह्वन् राहं, ज्ञाप्यस्यास्त्वपदे सुतः ॥ ४ ॥
राज्ञाऽऽदिष्टा सगर्भेव, सा हन्तु तन्नरीर्निशि ।
गते क्षिप्ता कायचिन्ता-व्याजात् तस्माद् बहिर्निरेत् ॥ ५ ॥
साऽमृत सृनुमन्याऽऽर्ता, छाया वनातान्तरं मुचत् ।
गते चाऽऽनीय तदृक्षा-नभिज्ञैस्तैरघानि सा ॥ ६ ॥
पुर्येरितामि स्तन्यं चा-पीप्यत् सन्ध्याद्वये मृगी ।
प्रवृद्धेऽसिष्टद्वाला-महालक्ष्याः पुरोऽभ्यदा ॥ ७ ॥
मृग्याश्चतुर्णां पादाना-मधो नूतननाणकम् ।
जानं भुत्वा शिशुरूपं, लोके धार्ता व्यजृम्भत ॥ ८ ॥
नव्यो नृपोऽनुत् कोऽपीति, भुत्वा प्रैषीद् भटानृपः ।
तद्वधायाथ तं दृष्ट्वा, साय ते पुरगोपुरं ॥ ९ ॥
बालहत्यानित्याभ्युज्जन्, गोपूथस्यावतः पथि ।
तत्तथैव स्थितं भाग्या-देकस्तुक्ता पुरोऽजवत् ॥ १० ॥
तत्प्रैष्य च चतुष्पादा-न्तराले तं शिङ्गं व्यधात् ।
तच्छ्रुत्वा मन्त्रिवाक्यात्, राजाऽमस्तौरसं मुदा ॥ ११ ॥
श्रीपुञ्जाख्यः क्रमात्सोऽनुदू, नृपस्तस्याऽभवत्सुता ।
श्रीमाता रूपसंपन्ना, केवलं प्रवगानना ॥ १२ ॥
तद्वैराग्याभिर्विषया, जानु जातिस्मरा पितुः ।
न्यवेदयत् प्राग्भवं स्वं, यदाऽहं वानरी पुरा ॥ १३ ॥
संचरन्त्यर्बुदे शाखि-शाखां तालुनि केनचित् ।
विद्या वृक्षाच्च कणं मे, कुण्डेऽपतत् तरोरधः ॥ १४ ॥
तस्य कामिततीर्थस्य, माहात्म्याद् नृतनुर्मम ।
मस्तकं तु तथैवास्ते-ऽद्याप्यतः कपिमुख्यहम् ॥ १५ ॥

श्रीपुञ्जोऽक्षेपयच्छीर्षं, कुण्डे प्रेम्प निजान् नरात् ।

ततः सा नृमुखी जज्ञे, तपस्वी चाबुदे गिरौ ॥ १६ ॥

व्योमगामन्यदा योगी, दृष्ट्वा तां रूपमोहितः ।

स्नातृसीर्यालपत् प्रेम्णा, मां कथं वृणुषं ह्युभे ? ॥ १७ ॥

सांचेऽत्यगावाद्यामो, रात्रेस्तावदतः परम् ।

ताम्रचूरुनादवाक्कु, कयाचिद्विद्यया यदि ॥ १८ ॥

शैलेऽत्र कुरुषे दृष्ट्वाः, पद्या द्वादश तर्हि मे ।

वरः स्या इति चैतैस्त्वे-द्वियाभ्याऽबीकरत्स ताः ॥ १९ ॥

स्वशक्त्या कृक्कुटरये, कृतके कारिते तथा ।

निषिक्तोऽपि विवाहाय, नास्थात्तत्कैतवं विदन् ॥ २० ॥

सरिस्तीरेऽथ तं स्वस्त्रा, कृतवीचाहसंभृतिम् ।

सांचे त्रिशूलमुत्सृज्य, विवोदुं संनिधेहि मे ॥ २१ ॥

तथाकृत्वापागतस्य, पादयोर्विकृतान् ह्युतः ।

नियोज्य साऽस्य शूलेन, ह्यद्यक्षेण वधं व्यधात् ॥ २२ ॥

इत्याजन्मास्त्रणशोभा, जन्म नीत्वा स्वराप सा ।

श्रीपुञ्जः शिखरे तत्र, तत्प्रासादमचीकरत् ॥ २३ ॥

परमासान्तेऽर्बुदाख्याऽस्या-ऽधोभागेऽङ्गभ्रूलत्यदिः ।

ततो विकम्पस्तत्सर्वः, प्रासादशिखरं विना ॥ २४ ॥

लौकिकास्त्वादुः-

नन्दिवर्धन इत्यासीत्, प्राक् शैलोऽयं हिमाद्रिजः ।

कालेनार्बुदनागाधि-ष्ठानात्त्वर्बुद इत्यजृत् ॥ २५ ॥

वसन्ति द्वादश ग्रामाः, अभ्योपरि धनोदधुराः ।

तर्पस्वनो गौगाक्षिकाः, राष्ट्रिकाश्च सहस्रशः ॥ २६ ॥

न स वृद्धो न सा वल्ली, न तत्पुष्पं न तत्फलम् ।

न स स्कन्धो न सा शाखा, या नैवात्र निरीक्ष्यते ॥ २७ ॥

प्रदीपवन्महोषध्या, जाज्वलन्त्यत्र रात्रिषु ।

सुरभीणि रसाक्षयानि, वनानि विविधान्यपि ॥ २८ ॥

स्वच्छन्दोच्छन्नदच्छोर्मि-स्तीरद्रकुसुमान्विता ।

पिपासुनत्ताऽऽनन्दाऽत्र, जाति मन्दाकिनी धुनी ॥ २९ ॥

चकासत्यस्य शिखरा-ण्युत्तुङ्गानि सहस्रशः ।

परिस्त्रवन्ति सूर्यस्य, येषु रथ्या अपि कणम् ॥ ३० ॥

चण्णालीवज्जतैलेभ-कन्दाद्याः कन्दजातयः ।

दृश्यन्ते च प्रतिपदं, तत्तत्कार्यप्रसाधिकाः ॥ ३१ ॥

प्रदेशाः पेशलाः कुण्डै-स्तत्तदाभ्यर्चकाग्निभिः ।

अस्य धातुस्त्रनीजिह्व, निर्जरेऽभ्राम्नोदकैः ॥ ३२ ॥

काकयिते ह्येते चोच्चै-र्प्राक्कोकयितकुण्डितः ।

प्रादुर्भवति बाःपूरः, कुर्वन् खलहलारवम् ॥ ३३ ॥

श्रीमाताऽचक्षेत्रस्य, वशिष्ठाभम एव च ।

अत्रापि लौकिकास्तीर्थाः, मन्दाकिन्यादयोऽपि च ॥ ३४ ॥

महादेवस्य नेतारः, परमारनरेह्वराः ।

पुरी चन्द्रावती तेषां, राजधानी निधिः श्रियाम् ॥ ३५ ॥

कलपन् विमलां बुद्धिं, विमलो दण्डनायकः ।

चैत्यमत्रवर्षजस्याधात्, पैसलप्रतिमान्वितम् ॥ ३६ ॥

आराध्याऽम्बां जगवतीं, पुत्रसंपदपस्पृहः ।

तीर्थस्थापनमन्यर्थ्य, स्वम्पकदुमसन्निधौ ॥ ३७ ॥

पुष्पक्षण्डामरुचिरं, दृष्ट्वा गोमयगोमुखम् ।

तत्राप्रदीद् भुवं दण्डेन, श्रीमातुर्भेषनान्तिके ॥ ३८ ॥ (युग्मम्)

राजानकं श्रीधान्यूके, कुर्वन् श्रीगुर्जरेह्वरम् ।

प्रसाद्य भक्त्या तं चित्र-कूटादानाय तन्निग ॥ ३९ ॥

वैक्रमे वसुवस्वाशा १०८८, मितेऽन्दे भूरिरेक्ष्ययात् ।

सत्यासादं सुखिमल-वसत्याह व्यधापयत् ॥ ४० ॥
 यात्रोपनम्रसंघस्या-निष्ठाविष्ठाविधानम ।
 कुरुतेऽन्नाम्बिका दधी, पूजिता बहुनिर्विघ्नेः ॥ ४१ ॥
 युगादिदेवचैत्यस्य, पुरस्तादत्र चाश्मनः ।
 एकरात्रेण घटितः, शिल्पिना तुरगोत्तमः ॥ ४२ ॥
 धैकमे वसुवस्वर्क १२८०, मितेऽदे नेमिमदिरम् ।
 निर्ममे लुणिगवस-स्याह्वयं सचिवेन्दुना ॥ ४३ ॥
 कथोपलमयं बिम्ब, श्रीतेजःपालमन्त्रिराट् ।
 तत्र न्यास्थत् स्तम्भनीये, निष्पन्नं दृक्सुधाऽञ्जनम् ॥ ४४ ॥
 मूर्तीः स्वपूर्ववन्ध्यानां, हस्तिशालं च तत्र सः ।
 न्यवीविशद्विशां पत्युः, श्रीसोमस्य निदेशतः ॥ ४५ ॥
 अहो ! शोभनदेवस्य, सूत्रधारशिरामणः ।
 तस्मैत्यरचनाशिल्पा-न्नाम तेजं यथार्थताम् ॥ ४६ ॥
 बजात्तवातः समुद्रेण, मैनाकोऽस्यानुजो गिरः ।
 समुद्रस्त्रातोऽन्वनेन, दण्डेन मन्त्रीश्वरो भवात् ॥ ४७ ॥
 तीर्थद्वयेऽपि जग्नेऽस्मिन्, दैवान् मूचकैः प्रचक्रुः ।
 अस्योद्धारं द्वौ शकाब्दे, वह्निवेदार्कसम्मते १२४३ ॥ ४८ ॥
 नञाद्यतीर्थस्योक्तार्ता, लङ्गो महर्णसिदभुः ।
 पीथमस्त्वितरस्याभूदुक्तार्ता, चण्डसिदहजः ॥ ४९ ॥
 कुमारपालभूपाल-इच्छानुक्तकुलचन्द्रमाः ।
 श्रीवीरचैत्यमस्योक्तैः, शिखरं निरमीमपत् ॥ ५० ॥
 तत्तत्कौतूहलार्काणि, तत्तद्दोषविबन्धुरम् ।
 धन्याः पश्यन्त्यर्बुदार्कं, नैकतीर्थपवित्रितम् ॥ ५१ ॥
 ह्यधः श्रोत्रसुधाकल्पः, श्रीजिनप्रभसूरिभिः ।
 श्रीमद्वर्बुदकलोऽयं, चतुरैः परिवीयताम् ॥ ५२ ॥
 इति श्रीअर्बुदाचलकल्पः समाप्तः ॥ ती० ८ कल्प ।

अठम-अष्ट-न०। अपो विभर्तन्ति अष्टम । मेघे, रा० । अप-
 शो-“ लिङ्गमतन्म ” ॥ ८ । ४ । ४४४ ॥ इति सूत्रेण पुंस्त्वम् ।
 “अन्ना लग्ना रोगगिहि, पहिह रडंनञ जाह । जो पहा गिर-
 गिन्नण-मपु, सो किं धणह धणाह” ॥१॥ प्रा० ४ पाद् । अन्नाणि
 सन्त्यस्मिन्नित्यष्टम् । ‘अन्नादिभ्यः’ । ७।२।४६। इति हैमसूत्रेण म-
 त्वधीयोऽप्रत्ययः । आकाशे, “ अञ्जवदलए विउव्वइ ” । अष्टे
 यानि वार्दलकानि तानि विकुर्वन्ति, आकाशे मेघान् विकुर्वन्ती-
 त्यर्थः । रा० । स्वा० । आ० म० ।

अठजंग-अच्यङ्ग-पुं० । अजि-अञ्ज-भावे घञ् ; कृत्वम् ।
 स्तोकेन तैलादिना मर्दने, एकवारं तैलमर्दने च । नि०चू०३३०।

अठजंगण-अच्यङ्जन-न० । घृतवशादिना (प्रश्न० ४ सम्ब०
 द्वा०) सहस्रपाकतैलादिनिर्वा (आचा० १ भु० ६ अ० ४ व०)
 अङ्गणे, कल्प० ३ कण । स्वा० । नि०चू० । आ० म० । वृ० । प्रव० ।

साधूनामच्यङ्जनं न कार्यम्—

नो कप्पइ निर्गंधाण वा निर्गंधीण वा परिवसिएण
 तेद्वेण वा घएण वा नवणीएण वा वसाए वा गत्तं अञ्ज-
 गित्तए वा पक्खित्तए वा नमत्थ आगादेहिं रोगायकंहिं ।

अथ सम्बन्धमाह—

समिणेहो अभिणेहो, दिज्जइ पक्खित्तु वा तगं दिनि ।
 सव्वो वि वणो सिप्पइ, दुहा उ वा मक्खणा भूया ॥

आलेपः सस्नेहोऽस्नेहो वा दीयते, ततो यथा स्नेहेन प्रक्षिप्तं क्रियते,
 न वा, तथाऽग्नेनाभिधीयते । यद्वा-घ्नं प्रक्षिप्त्वा तत्कमनन्तरमृशोक्त
 मात्रेण प्रयच्छन्ति; न वा सर्वोऽपि घ्नं आलेप्यते । द्विधा वा प्रक्ष-
 णा भूयात्; कृतो घ्नोऽपि प्रक्ष्यते, आलेपोऽपि प्रक्षितुं दीयत इति
 ज्ञातः । अनेन संबन्धनायातस्यास्य व्याख्या-नो कल्पते परिवसि-
 तेन वा तैलेन वा घृतेन वा नवनीतेन वा वसया वा गात्रमच्य-
 ङ्कितुं वा, बहुलं तैलादिना प्रक्षितुं वा स्वल्पेन तैलादिना, मान्यत्र
 गाढगाढेभ्यो रोगातङ्गभ्यः, तान्मुक्त्वा न कल्पते इत्यर्थः । दोषाश्चात्र
 त एव संचयादयो मन्तव्याः ।

आह-यद्येवं परिवसितेन न कल्पते प्रक्षितुं, ततस्तद्विषयानी-
 तेन कल्प्यते ।

सुरिराह—

तद्विषयमक्खणम्पी, लहुआं मासो उ होइ बोधव्वो ।

आणायणा विराहण, धूलि सरक्खो य तमपाणा ॥

तद्विषयानीतेनापि यदि प्रक्षयति तदा लघुमासः, आह्लादयश्च
 दोषाः, विराधना च संयतस्य भवति । तथाहि-प्रक्षिते गात्रे
 धूलिर्लेपति; सरजस्को वा सचिस्तरजोरुपो वा तेनोक्तो लग-
 ति, तेन जीवराण मलिनीक्रियन्ते, तेषां धावने संयमधिराधना,
 स्नेहगन्धेन वा ये त्रसप्राणिनो लगन्ति तेषां विराधना भवेत् ।

धुवणाधुवणे दोसा, निसि भत्तं उप्पिशावणं चव ।

चउसत्त स मइ तलिगा, उव्वट्टणमाइ पस्सिम्यो ॥

स्नेहेन मलिनीकृतानां जीवराणां गात्राणां च धावनाधावनयो-
 रुभयोरपि दोषाः । तथाहि-यदि न धाव्यन्ते तदा निशि भक्तम्,
 अथ धाव्यन्ते ततः प्राणिनामुन्मादना भवेत् । उपकरण-
 शरीरयोर्वा कुशत्वं च जघनि । (स मइ ति) स एव हेवाको ल-
 गति, प्रक्षिते च गात्रपादयोर्मा धूरी लगिष्यन्ति इतिकृत्वा तस्मि-
 काऽपि नष्टानि, तत्र गर्वा निर्मादघतेत्यादयो दोषाः । यावन्त्य-
 गात्रस्योद्धर्तनादिकं करोति तावत्सुप्रार्थपरिमन्थो भवति ।

तद्विषयमक्खणेण उ, दिट्ठा दोसा जहा उ मक्खिज्जा ।

अट्ठाणुणुवाए-ऽपवाए अरुकच्चुजयणाओ ॥

तद्विषयप्रक्षणेन अनिता एने दोषा दृष्टाः । द्वितीयपदे यथा
 प्रक्षयत तथाऽभिधीयते-अध्वगमनेनाभारोद्धान्तः, परिधान्तो वा,
 तेन वा कटी गृहीता, अरुर्ध्वेण तद्धारणे जानं कच्चूः धामा,
 तथा वा कोऽपि गृहीतस्ततो यतनया प्रक्षयेदपि ।

तामेवाह—

मसाईकयकज्जो, धुवितं मक्खेउ अत्थए अंते ।

परिपीय गोमयाई-उव्वट्टणा धोवणे जयणा ।

संज्ञा गमनम्, आदिशब्दादागमनाविकं च कायकृते कृतकार्यो, न
 संसृष्टादकृतकार्यः, सर्वाणि बाहिर्गमनकार्याणि समाप्यत्यर्थः ।
 स यावन्मात्रं प्रक्षणीयं तावन्मात्रमेव धावित्वा प्रकाव्य ततो
 प्रक्षयति, प्रक्षयित्वा च प्रतिश्रयस्यान्तस्तावदास्ते यावन्नेन
 गात्रेण तत् तैलादिकप्रक्षणं परिपीतं भवति । ततो गोमया-
 दिना तस्याद्धर्तनं कृत्वा यतनया यथा प्राणिनां प्लावना न भव-
 ति तथा धावनं कार्यम् ।

जइ कारण तद्विषयं, तु कप्पइ तइ जवेज्ज इयरं पि ।

आयरियवाहि वसभे-हिं पुच्छिए वेज्ज संदेसो ॥

यथा कारणे तद्विषयानीतं प्रक्षणं कल्पते, तथेतरदपि परिवा-

सितं अङ्गणं कारणे कल्पते । कथमिति चेत् ? अत आह-आचार्यस्य कोऽपि व्याधिरुत्पन्नस्ततो वृषभैः वैद्यः पूर्वोक्तविधिना प्रष्टव्यः, तेन च संदेश उपदेशो दत्तो भवेत्, यथा-शतपाकादीनि तैलानि यदि भवन्ति ततः शिक्तिस्ता क्रियते ।

ततः किं कर्तव्यम् ? इत्याह-

सयपाग सहस्सं वा, सयमाहस्सं व हंसपरुनेद्धं ।

दूरा उ एणिय असई, परिवासिज्जा जयं धीरे ॥

शतपाकं नाम तैलं तदुच्यते-यदीषध्यानां शतान् पच्यते । यद्वा एकनाप्यौषधेन शतवार एक परिवासयेत् । एवं सहस्रपाकं शतसहस्रपाकं च मन्तव्यम् । हंसपाकं नागहंसन औषधसमारम्भवृत्तेन यदेतत्सर्वं पच्यते । मरुतैलं मरुदेशे पच्यतादुत्पद्यते । एवंविधानि दुर्लभद्वयाणि प्रथमं तद्वैवासिकानि मार्गणीयानि, अथ दिने दिने न लभ्यन्ते ततः पञ्चकपरिहाण्या चतुर्गुणप्राप्ता दूरादप्यानीय धीरो गीतार्थो यतनया अल्पसागारिके स्थाने अन्वहं चरेण वेष्टयित्वा परिवासयेत् ।

इदमेव सुव्यक्तमाह-

एयाणि मक्खणद्वा, पाणद्वा पणिदितां ण लंभेज्जा ।

पणहाणीए जडुं, चउगुरु पत्तो अदोमोउ ॥

एतानि शतपाकादीनि अङ्गणार्थं पानार्थं वा प्रनिदिनं यदि न लभ्यन्ते ततः पञ्चकपरिहाण्या यत्तत्वा चतुर्गुणकं, यद्वा प्राप्ता भवति तदा परिवासयन्नप्यदोषो न प्रायश्चित्तभाक् । वृ० ७० । सूत्राः “संसं परां कायं तेल्लेण वा घण्णेण वा वसाए वा मक्खेज्ज वा अभंगेज्ज वा णां तं सानिए णो तं जियम ” आचा० २ भु० १३ अ० । “ जे भिक्खू अंगादाणं तेल्लेण वा घण्णेण वा ण-घण्णीएण वा वसाए वा अभंगेज्ज वा मक्खेज्ज वा अभंगंतं वा मख्खंतं वा सारज्ज ” नि० चू० १ उ० । (‘ अंगादाण ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे ४० पृष्ठे व्याख्यातमेतत्) “ अभंगेण विहपरिमाणं कंरु ” उपा० १ अ० । (‘ आणंद ’ शब्दे द्वितीय-भागे १०९ पृष्ठे दर्शयिष्यते सूत्रम्)

अभंगेणल्लप-अन्यङ्गित-त्रि० । स्नेहाभ्यक्तशरीरे, वृ० १३० । पि० । आ० म० । ओष० ।

अभंगि (गे) ता-अन्यज्य-अव्य० । तैलादिना अन्यङ्गं कृत्वेत्यर्थे, स्था० ३ उ० १ उ० । आचा० ।

अभंगिय-अन्यङ्गित-त्रि० । स्नेहेन मर्दिने, पि० ।

अभंगं (विंज) तर-अन्यन्तर-त्रि० । पुत्रकलादिवत् प्रत्यासन्ने, स्था० ७ उ० ।

आभ्यन्तर-त्रि० । अभ्यन्तरे भवमाभ्यन्तरम् । मध्यस्थे, स्था० २ उ० १ उ० । पि० । विपा० । ज्ञा० । अभ्यन्तरभागवर्तिनि, रा० । जी० । “ सव्यभंतराणंतरं मंडलं चवसंकमिस्ता चारं चरु ” जं० ७ वत्त० ।

अभंगं (विंभ) तरओसचित्तकम्प-अन्यन्तरतःसचित्र-कर्मन्-त्रि० । मध्ये चित्रकर्मरमणीये, कर्म० २ कर्म० । कल्प० ।

अभंगं (विंभ) तरकरण-अन्यन्तरकरण-न० । भावसंग्रह-मेदं, व्य० । नञ्-अभ्यन्तरकरणं नाम द्वयोः साध्वीर्गच्छमेढीभूत-योरभ्यन्तरे कुलादिकार्यनिमित्तं परस्परमुल्लपतोऽस्वनीयस्यो-

पशुध्वोर्बहिःकरणं, अधवाऽपदिष्टः सन्नभ्यन्तरे गत्वा तद् ग-च्छादिप्रयोजने भूते, एतदभ्यन्तरकरणम् । यदि वा तेन सह ये बाह्यभावे मन्यन्ते तानपि तथाऽनुवर्त्तयति यथा तं तेजस्विन-मभिमन्यन्ते, एतदभ्यन्तरकरणम् (व्य०) ।

पूयण जहा गुरूणं, अभंगंतर दोणहुमुल्लवंताणं ।

तस्यं कुणती बहिया, वेइ गुरूणं च तं पिछो ॥

पूजनं यथाक्रमं गुरूणामभ्यन्तरकरणं यदभ्यन्तरं द्वयोरुल्लपतो-स्तुनीयमुपशृभूषुं बहिः करोति, यदि वा तद् गच्छादिप्रयोजने पृष्ठ-सन्नभ्यन्तरं गत्वा गुरूणां भूते कथयति । व्य० ३ उ० ।

अभंगं (विंज) तरग-आन्यन्तरक-पुं० । आसन्नमन्त्रिप्रभृतौ, विपा० १ भु० ३ अ० । स्था० ।

अभंगं (विंज) तरठाणिज्ज-अन्यन्तरस्थानीय-पुं० । आ-भ्यन्तरनामसु प्रेष्यपुरुषेषु, “ अभंगतरठाणिज्जं पुरिमे सहा-वेइ ” ज्ञा० १३ अ० ।

अभंगं (विंभ) तरतव-अन्यन्तरतपस्-न० । अभ्यन्तरमन्त-रस्यैव शरीरस्य तापनात्सम्यग्वाहृष्टिमेरं च तपस्तया प्रतीयमान-त्वाच्च, नञ् तत्तपश्चेति अभ्यन्तरतपः । औ० । दौर्तिकैरनाभिस्त-स्यत्वात् तन्त्रान्तरीयैश्च परमार्थतोऽनासेव्यमानत्वात् मां-सप्राप्त्यन्तरकृत्वाऽन्यन्तरमिति । स्था० ६ उ० । स० । प० । व० । पञ्चा० । ग० । भ० । उत्त० । अभ्यन्तरस्यैव शरीरस्य कर्मणस्तपस्यस्य तापकत्वादन्यन्तरतपः । प्रश्न० ५ सम्प्र० द्वा० । प्रायश्चित्तादौ तपोज्जेदं, औ० । “ प्रायश्चित्तं ध्यानं, वैद्यावृत्त्यं वितयमथोत्सर्गः । स्वाध्याय इति तपः षट्-प्रकारमाभ्यन्तरं जयति ” ॥ १ ॥ ध० १ अधि० । ग० । उत्त० । “ कुर्विहं अभंग-तरिणं तवे पन्नसे । तं जहा-पायच्छित्तं विण्णो वेयावच्च स-उक्काओ भाणं वि चस्सग्गो ” स्था० ६ उ० ।

अभंगं (विंभ) तरतो-अन्यन्तरतस्-अव्य० । सप्तम्यर्थे त-सिन् । अभ्यन्तरे मध्ये इत्यर्थे, “ सत्तएहं पयमीणं, अभंगतर-तो च कोमिकोडीए ” । आ० म० प्र० ।

अभंगं (विंज) तरदेवसिय-अन्यन्तरदैवसिक-न० । दिव-साभ्यन्तरसम्भवेऽतिचारे, “ अञ्जुछिओमि अभंग-तरदेवसियं वा कामेवं ” इति । ध० २ अधि० ।

अभंगं (विंभ) तरपरिस-अन्यन्तरपरिषत्-पुं० । स्त्री० । व-यस्यमाकूलीस्थानीयायां परममिश्रसहस्र्यां समित्यपरनामि-कायां देवेन्द्राणां पर्षदि, रा० । स्था० ।

अभंगं (विंज) तरपाणीय-अन्यन्तरपानीय-त्रि० । अभ्यन्तरे पानीयं यस्य स तथा । मध्यस्थजलयुक्ते चौरपटस्याहावर्थे, ज्ञा० १७ अ० ।

अभंगं (विंज) तरपुक्कर-अन्यन्तरपुष्करार्द्ध-न० । मा-नुषोत्तरपर्वतादवाग्नये पुष्करवल्लीपस्यार्द्धे, जी० ३ प्रति० । सु० प्र० । (नामनिरुक्त्यादि ‘पुष्करवल्ली’ शब्दे व्याख्यास्यते)

अभंगं (विंज) तरपुष्कफल-अन्यन्तरपुष्पफल-त्रि० । अ-भ्यन्तराणि अभ्यन्तरजागवर्त्तानि पुष्पाणि च फलानि च पु-ष्पफलानि येषाम् । पत्रावृत्तत्वाद् बहिरदृश्यपुष्पफलके वृत्ते, रा० ।

अभंगं (विंज) तरबाहरिय-अन्यन्तरबाहिरिक-त्रि० । सहा-

ज्यन्तरेण नगरमध्यभागेन बाहिरिका नगरबाहिर्भागो यत्र त-
सथा । नगरमध्ये बाहिरिकाया विद्यमानत्वे, दशा० १० अ० ।

अब्जं (विं) तरय- अज्यन्तरक-पुं० । राजानमतिप्रत्या-
मन्त्रीभूयावत्प्रगति, द्य० १ उ० ।

अब्जं (विं) तरलद्धि-अज्यन्तरलद्धि-स्त्री० । अज्यन्त-
रावधेः प्राप्ति, तथाचोक्तं चूर्णौ-“ तत्थ अभ्यन्तरलद्धी नाम
ज्यन्त से त्रियस्स ओहिनाणं समुप्पन्नं ततो ठाणाओ आ-
रत्तं सो ओहिआणी निरतरमवद्धं संखेज्जं वा असखेज्जं
वा खित्तओ ओहिणा जाणइ पासइ एस्स अभ्यन्तरलद्धिं ति ”
विशे० । “ अभ्यन्तरलद्धी सा, ज्यन्त परेवप्पज्जं व्व संवत्तां । सं-
वत्तमोहिनाणं, अर्धजन्तओऽवहीनाणं ” ॥७५३॥ विशे० ।

अब्जं (विं) तरसंबुद्धा-अज्यन्तरशम्बुद्धा-स्त्री० । अभ्यन्त-
राद मध्यजागात् शङ्खवृत्तगत्या निक्रमाणस्य बाहिर्निस्सरणे
भवन्त्यां गोचरद्रुमां, ध० ३ अध० । यस्यां क्षेत्रबाहिर्भागाच्छ-
ङ्खवृत्तत्वगत्याऽऽत् न क्रममध्यभागमायाति साऽभ्यन्तरशम्बुद्धा ।
स्था० ६ उ० ।

अब्जं (विं) तरसगद्धुष्टिया-अज्यन्तरशकटोष्टिका-स्त्री० ।
अद्भुष्टौ मीलित्वा विस्तार्य पाष्णीं तु बाह्यतन्निष्ठयुत्सर्गे,
एष भणिताऽभ्यन्तरशकटोष्टिकादोष इति । कायात्सर्गस्यो-
ष्टिकादोषनेदे, प्रव० ५ उ० । आव० ।

अब्जं (विं) तरगेहि-अज्यन्तरगवधि-पुं० । अवधिभेदे, अयं
ह्यज्यन्तरावधिः प्रदीपप्रभापटलवदवधिमता जीवेन सह सर्व-
तो नैरन्तर्येण सम्बद्धोऽखण्डो देशगदित एकस्वरूपोऽत एवा-
यं सम्बद्धावधिदेशावधिश्चोच्यते । विशे० ।

अब्जं (विं) तरिया-अज्यन्तरिकी-स्त्री० । अभ्यन्तरभाग-
वर्तिन्यां जवनिकायाम्, द्वा० १ अ० ।

अभ्यन्तरज्ज-अज्याख्यातव्य-त्रि० । (अभ्याख्यानदाप्ये,)
अभ्याख्यान नामाऽसद्विभयोगः, यथा चौरं चौरमित्याह । आचा०
१ अ० १ अ० ३ उ० ।

अभ्यन्तरवाण-देशी-अकाली, दे० ना० १ वर्ग ।

अभ्यन्तरवाण-अज्याख्यान-न० । अभिमुख्येन आख्यानं दो-
षाधिकरणमज्याख्यानम् । ज० ५ श० ६ उ० । औ० । प्रक-
टमलहोषारोपणं, प्रज्ञा० २२ पद । प्रज्ञ० । आध० । अस-
द्वृषणाभिधानं, प्रज्ञ० २ आध० ८० । अभिन्यस्तेन, असद्व्या-
रोपणे च । आव० ५ अ० । परस्याभिमुख दूषणवचने, प्रज्ञ० २
आध० ८० । प्रव० । असद्विभयोगे, यथा चौरं चौरमित्याह ।
आचा० १ अ० १ अ० ३ उ० । औ० । सूत्र० । “ एगे अज्ज-
स्स्राणं ” स्था० १ उ० १ उ० ।

अधिकरत्नाधिकमवमरत्नाधिकोऽज्याख्याति-

दो साद्विभया एगतो विहरन्ति, तेहि एगे तत्थ अण्णयं
अकिच्चट्ठाणं पमिसेवित्ता आत्ताइज्जा-अट्ठ णं भंते !
अमुणं साहुणा सच्चिं इमियम्मि कारणीम्मि मेहुणप-
मिसेवी । पच्चयहेउं च सयं पमिसेवियं जाणति । तत्थ
पुच्छियन्वे-किं पमिसेवी ? अपमिसेवी ? । से य वएज्जा-

पमिसेवी परिहारपत्ते । से य वएज्जा-णो पमिसेवी, णो
परिहारपत्ते । जे से पमाणं वदति से य पमाणाउ धेतव्वं
सिया । से किमाहु भंते !, सच्चपइसा ववहारा ॥ २५ ॥

द्वौ साधर्मिकौ सांभोगिकौ, एकत एकन संघाटकेन विहरतः, तत्र
तयोर्द्वयोरमध्ये एक इतरस्याभ्याख्यानप्रदाननिमित्तमन्यतरद्व-
'अवियत्तं' अभ्युपगच्छति. न परस्यैव केवलस्याभ्याख्यान-
ददाति, तत आह-(पच्चयहेउं चेत्यादि) परेषामाचार्याणां-
मन्येषां च साधूनामपि सवदति, अन्यथा को नामात्मानं प्रति से-
वितमभिमानयति इति प्रत्ययो विश्वासः स्यादिति हेतोः स्वयमपि
च प्रतिसेवितमिति भणति । एवमुक्ता यस्याभ्याख्यानमन्त्रादि-
स प्रष्टव्यः-किं वा जवान् प्रतिसेवी, न वा ? । तत्र यदि स
वदेत्-प्रतिसेवी, ततः स परिहारनपोभाक् क्रियते, उपलक्ष-
णमेतत् । हेतुद्विप्रार्थिभ्यस्तभागीष क्रियते इति द्रष्टव्यः । अथ स
वदेत्-नाहं प्रतिसेवी; तर्हि परिहारः प्राप्तः स्यात् । न परिहार-
तपःप्रभृति प्रायश्चित्तभाक् क्रियते इति भावः । स च प्रतिसेवी
वा यदज्याख्यानदाता “ से ” तस्य प्रतिसेवनायां प्रमाणं कर-
कादि वक्ति; तस्मात्प्रमाणाद् गृहीतव्यो निश्चेतव्यः स । अथ किं
कस्मात्कारणादेयमाहुर्जयन्तः ? इ जयन्त ! । सूरिराह-सत्यप्रति-
ज्ञव्यवहारास्तीर्थकारैर्वर्जितास्ततो न यथाकथञ्चित्प्रतिसेवी
अप्रतिसेवी वा क्रियते । एष सूत्राकारार्थः ।

अधुना निर्युक्तिभाष्यविस्तरः । तत्र भिक्षाचर्याविचारधूमि-
गमनावहारादिषु यो रत्नाधिकतरः कृतार्थद्वेषादवमो जातः
स तमवमरत्नाधिकं यैः कारणैरभ्याख्यानन कृष्यति तानि
प्रतिपादयिषुगइ-

रयणादियवायएणं, खलियमिलियपेद्धणाएँ उदएणं ।

देव उल्ल मेहुणम्मि य, अभ्यन्तरवाणं कुमंगम्मि ॥

रत्नाधिकवानेन रत्नाधिकोऽहमिति गर्वेण अवमरत्नाधिकं द-
र्शावधत्तकवात्सल्यसामाचार्यामस्त्रलितमपि कपायादेयेन तर्जय-
ति । यथा-हे दुष्ट ! दैव ! स्त्रलितोऽसीति । तथा पर्यापधिकीं
प्रतिक्लेश्य प्रथममेव परावर्तयन्त, यदि वा अप्रमत्तरपदं पदेन
विच्छिन्नं सूत्रमुच्चारयन्त हा दुष्ट ! दैव ! मिश्रितमुच्चारय-
सीति तर्जयति । तथा (पेल्लणं ति) अन्यैः साधुभिर्वार्यमा-
णोऽपि कपायादयतः स्वहस्तेन प्रेरयति तर्जयति । ततः सो-
ऽवमरत्नाधिकः कर्षायतः सन् चिन्तयति-एष रत्नाधिक-
वाननेतृं बहुजनसमकं तर्जयति, अथवैष सामाचारी, रत्ना-
धिकस्य सर्वं क्लेशमिति, ततस्तथा करोमि यथेष मम
बन्धुका भवति । एवं चिन्तयित्वा तौ द्वावपि भिक्षाचर्यायै ग-
तौ, तत्र च तृपितौ बुद्धितौ चेत्येवं चिन्तितवन्तौ-अस्मिन्नार्या-
देवकुले वृक्षविषमं वा प्रथमाक्षिकां कृत्वा पानीयं पासयाम इति,
एव चिन्तयित्वा तौ तदभिमुखं प्रस्थितौ, अत्रान्तरे अवमरत्ना-
धिकः परिमाजिकामेकां तदभिमुखं गच्छन्तीं दृष्ट्वा स्थितः,
उपसन्न एष इदानीमिति चिन्तयित्वा तं रत्नाधिकं वदति-अ-
हो ! अथ ज्येष्ठार्य ! कुरु त्वं प्रथमाक्षिकां, पानीयं वा पिब, अहं
पुनः सहां व्युत्सृज्यामि, एवमुक्त्वा त्वरितं मैषुने अभ्याख्यानं
दातुं वसतावागत्यालोचयति ।

तथा दर्शयति-

जेट्ठ-उज्जेण अकज्जं, सज्जं अज्जाधरे कयं अज्जं ।

उचर्त्तावितोऽज्य जंते !, मए वि संसद्धकप्पो व्व ॥

ज्येष्ठार्येणाद्य सद्य इदानीमार्यागृहे कृतमकार्यं मैथुनानिसे-
वात्तकृणं, ततो भवन्त ! तत्संसर्गतो मयाऽपि संसृष्टकल्पो मै-
थुनप्रतिसेवा, अत्रास्मिन्प्रस्तावे उपजीवितः ॥

अहवा उच्चारगतो, कुर्मगमाईकमिष्टदेसम्मि ।

वेती कयं अकजं, जेह्जंणं सह मए वि ॥

अथवेत्याख्यायानस्य प्रकारान्तरप्रदर्शने । कुर्मकादौ कथितल्ले-
शे गहनप्रदेशे उच्चाराय गतस्तत्र च ज्येष्ठार्येण सह मयापि कृ-
तमकार्यमिति । तस्माद् व्रतानि मम साम्प्रतमारोपयत ।

एवमुक्ते सुरिजिः स एवं वक्तव्यः—

तस्मागते वयाई, दाहापो देति वाऽऽउरंतम्म ।

जृत्ये पुण नाए, अलियनिमित्तं न म्मं तु ॥

योऽसौ त्वया अद्याख्यातः स यदा आगतो भविष्यति तदा
तस्मिन्नागते व्रतानि दास्यामः । अथ स त्वरमाणो ब्रूते—भग-
वन् ! कुशाग्रस्थितयानाहतजलविन्दुरिवातिचञ्चलं जीवितमि-
ति न शक्यते सणमात्रमप्यव्रतेन स्थातुम्, इत्यधुनैव ममाराप्यतां
व्रतादीनांति । तस्यैव त्वरमाणस्य दर्शित व्रतानि, यावद्दे-
विकल्पार्थः । तत्र पुनर्ज्ञेयार्थो गवेषणीयः, किमर्थं सत्यं व्रतं,
उतालीकम् ? तत्र यथा ज्ञेयार्थो गवेषणीयस्तथाऽन्तर्गमेव व-
क्तव्यं । ज्ञेयार्थं च ज्ञाने यदि सत्यं, तदा इयोरपि मूलं दीयते ।
अथालीकम्, ततो योऽद्याख्यातः स शुक्रः, इतरस्य त्वभ्या-
ख्यातुमूलं न दीयते, किन्त्वलीकनिमित्तं मृषावाद्प्रत्यय चतु-
शुक्रं प्रार्थयिष्यामि ।

सम्प्रति यथा ज्ञेयार्थो ज्ञायते तथा प्रतिपिपाद्-
यिषुर्द्वारगाथायाह—

चरियापुच्छणपेमाण, कावात्तिय तवसंघो य जं जणइ ।

चउजं निरिक्खा देवया य तहियं विही एसो ॥

तत्र ज्ञेयार्थं ज्ञानार्थं एव विधिः—चरिका परिश्राजिका, तस्याः
प्रच्छनाय वृषभाणां प्रेषणं स चेत्सत्यवादी न मन्यते ततस्तौ
द्वावपि पृथगाश्वे प्रेक्ष्य तत्र वृषभाः ततस्वरूपगवेषणाय का-
पालिकरूपेण प्रेष्यन्ते । कापालिकप्रहणमुपलक्षणम्, तेन सरज-
स्काद्वरुणादीत्यपि द्रष्टव्यम् । एवमपि ज्ञेयार्थनिर्णयः (तवो
स्ति) तपः स्वकायोत्सर्गेण देवतामाकम्प्य पृच्छति । एतस्यापि
प्रकारस्याज्ञावे संघो मेलयित्वा प्रच्छनीयः, तेन च निरीक्षिणो
निरीक्षकानधिकृत्य चतुर्भङ्गी—केचित्तथाज्ञतं तथाज्ञावेन पश्य-
न्तीत्यादिकृपा वक्ष्यमाणा प्रकल्प्यते । गाथायां पुंस्त्वं प्राकृत्या-
त् । सा च चतुर्भङ्गी जद्रप्रान्तदेवता आधित्य संभवति । एष
द्वारगाथासंक्षेपार्थः ।

साम्प्रतमेनामंथ गाथां विथरीपुराह—

आन्नोइयम्मि तिउणो, कजं मे सीमए तयं सव्वं ।

परिमिच्छिम्मि य इयरो, भणाइ वीयं पि ने नत्थि ॥

अभ्याख्यातः साधुरागतः सन् आलोचयति—प्रथमार्थिकां या-
चन्न जानामि द्वितीयः संघाटकः कापि गत इति केवलोऽहमा-
गतोऽस्मि । तत आनार्या ब्रूते—सम्यगालोचय । ततः स स्मृ-
त्वा आलोचयति, यावत्सम्मिअपि तृतीयं चोरे तदालोचयितम् ।
ततस्त्रिगुणं त्रिकृत्व आलोचयिते यदि न प्रतिमयितमित्याशोचय-
ति, ततो येन कारणेन त्रीन् धारान् आलोचयितस्तत्कार्यं कारणं
सर्वं तस्य शिष्येन कथ्यते, यथा—स एव तव संघाटकस्त्वया सह

किञ्चिन्मात्रं हिगिरत्वा समागतो ब्रूते—ज्येष्ठार्येण आर्यागृहे वृक्ष-
विषमे च कचित्प्रदेशे कृतमकार्यम्, तत्संसर्गतो मयाऽपि सं-
सृष्टकल्प उपजीवित इति । ततोऽभ्याख्यातसाधुर्वदति—
न मया प्रतिसेधितम् । एवं तेन प्रतिषिद्धे प्रतिसेधने इतराऽभ्या-
ख्यातप्रदाता भवति—अहो ! ज्येष्ठार्य ! तव द्वितीयमपि व्रतं
नास्ति, आस्तां चतुर्थीमप्यपिशब्दार्थः ।

दोणहं पि अणुमण्णं, चरिया वसहे पुच्छियपमाणं ।

अभत्य वमह तुम्हे, जा कुणिमां देव उस्सगं ॥

एवं इयोरपि विषयान्तरेषमुच्यते—चरिका पृच्छयतां यत्सा
वक्ष्यति तत्प्रमाणायप्यन्ते । एवमुक्ते यदा तौ द्वावप्यनुमन्येते,
ततो इयोरनुमतेन, संमत्या इत्यर्थः । वृषभाश्चरिकां प्रष्टुं प्रेष्य-
न्ते, तं च तत्र गताः प्रथमतश्चरिकां प्रक्षापयन्ति, प्रक्षाप्य पृच्छ-
न्ति—किमत्र सत्यम्, अलीकं वा ? एवं वृषभश्चरिकां पृष्ट्वा सती
यद्ब्रूते तत्प्रमाणं कर्तव्यम् । तत्र चरिकायाक्तम्—भगवन् ! अभ्य-
ख्याने तेन द्वितीयेन तस्मै दत्तमिति । एतच्छाक्त वृषभा वस-
तावागत्य गुग्गे निवेद्यन्ति । यथावस्थिते निवेदिने यद्यस्य-
तरो वदति—गूहयति चरिका न सम्यक्प्रययति । तदा गुरवो
द्वावपि ब्रूते यूयमन्यत्र वसन्ति याचयित्वा तत्र वसथ, या-
वद्व रात्रौ देवताराधनार्थं कायोत्सर्गं कुर्मः । किमुक्तं जव-
ति ?—कायोत्सर्गेण देवतामाकम्प्य पृच्छामः—कोऽत्र सत्य-
वादी, को वाऽलीकवादी ? इति ।

एवमुक्ते तौ द्वावपि वसत्यन्तरे गते यद्

भवति तदभिधित्सुगाह—

अदिगमादी वमभा, पुव्वि पच्छा वजंति निमि सुण्णो ।

आवस्सग आउट्ठण, मवभावे वा अमवभावे ॥

अस्थिकाः कापालिकाः, आदिशब्दात्सरजस्कादिपरिग्रहः, त-
द्व्याः मन्तः । किमुक्तं जवति ?—कापालिकवेषं सरजस्कवेषं
कृत्वा यस्यां वसन्तौ द्वावपि जनां तिष्ठतस्तत्र पूर्वं वृषभा गच्छ-
न्ति । यदि वा तयोर्गतयोः पश्चात्तत्र च गत्वा रात्रौ मानृस्थाने
सुप्ता इव तिष्ठन्ति, तथापि तयोः परस्परमुल्लापं शृण्वन्ति ।
तयोश्चावश्यकं कर्तव्यकामयोर्योऽस्मादवमरत्नाधिकोऽभ्याख्यात-
दाता, स इतरं प्रति मिथ्यादुक्तेनोपस्थित एतद्वदति—त्वं मया
असता अभ्याख्यानेनाभ्याख्यातोऽतो मिथ्यादुक्तेतमिति ।
ततो रत्नाधिको ब्रूते—किं नाम तवापकृतं मया, यनासदाच्या-
ख्याने मे दत्तमिति ? अवमरत्नाधिको भाषते—त्वं नित्य-
मेव यत्र तत्र वा कार्यं सम्यगं प्रवर्तमानमपि हे दुष्ट ! शैल-
क ! इति तर्जयस्मि, तेन मया त्वमसदाच्याख्यानेनाच्याख्यातः ।
एवमावश्यकं आवश्यकवेलायामावर्त्तने भाषप्रत्याख्याने अ-
लीकाभ्याख्याने सद्भाषो ज्ञायते । अथ न परस्परसंभाषणनः
सद्भाषो ज्ञायते, तदा सद्भावपरिज्ञानाभावे तपस्वी प्रष्टव्य
इति शेषः ।

तथाचाऽऽह—

सदो त्ति मं जासामि निच्चमेव,

बहूण मज्झम्मि तन्नो कहेमि ।

अभासमाणाण परोप्परं वा,

देवाण—मुस्मग्ग तवस्मि कुज्जा ॥

नित्यमेव सर्वकालमेव यद् हे शठ ! शैलक ! इति मां भाष-
से, तेन त्वममनाऽभ्याख्यानेनाभ्याख्यातः । अथ स रत्नाधिक-

स्तमवमरत्नाधिकं श्रुत्वा—यदि मया कदापि युवत्या सह कृत-
मकार्यं ततः किं त्वया बहुना मध्ये अहमेवमज्याख्यातः—अनेन
कृता प्रतिसेवनेति । किन्त्वहमेवैकान्ते वक्तव्यो भवामि । यथा
ह्युक्तमालोचनां गृहाण गुरुणामन्तिक इति । मम रोषेण त्वया-
ऽऽत्मीयमपि शीलं विगोपितम्, एवं सद्भावो ज्ञायते । एतावता
“ भावस्त्वय आउद्भूतः, सम्भावे वा ” इति व्याख्यातम् । इहा-
नीमसद्भावे इति व्याख्यानयति—“ अभासमाणाण परोत्परं
वा ” इति । अथ कदाचिच्चौ रोषतः परस्परं न संलपतः, तदा
तयोः परस्परमभावमाणयोर्भूतार्थपरिज्ञानाभावे तपस्वी कपको
देवताध्यानार्थं कायोत्सर्गं कुर्यात् । कायोत्सर्गेण च देवतामाक-
म्प्य पृच्छति—कोऽनयोर्द्वयोर्मध्ये सम्यग्वादी, को वा मिथ्या-
वादीति ? । तत्र यद्वचता इतः तत्प्रमाणम् । तेन तप इति द्वारं
व्याख्यातम् ।

अधुना सङ्गृह्यारं व्याचिख्यासुरिदमाह—

किंचि तहाऽतह दीसइ, चउभंगे पंत देवया जहा ।

अत्तीकरइ मूलं, इयरे सच्चपतिस्माओ ॥

सर्वप्रकारेणाज्ञायमाने भूतार्थे संघसमवायं कृत्वा तस्मै आवे-
द्यते—रत्नाधिको वदति नाहं कृतवान्प्रतिसेवनाम्, इतरां स्ने-
हापि प्रतिसेवितवन्ताविति, तत्र किं कर्त्तव्यमिति ? । एवमा-
दिना कृते ये संघमध्ये गीतार्थास्ते वदन्ति—किञ्चित्प्रथाभावं तथा
भावेन दृश्यते; किञ्चित्प्रथाभावमन्यथाभावेन; किञ्चिदन्यथाभा-
वं तथाभावेन; किञ्चिदन्यथाभावमन्यथाभावेन । यथा चतुर्जङ्ग ।
अस्यां चतुर्जङ्गयां प्रथमो भङ्गः प्रतीतः । द्वितीयभङ्गभावना त्वे-
वम्—कोऽपि कदापि वनप्रदेशे गच्छति । तत्र केचिद्वारक्षका अ-
पगतक्रमा अभिव्यग्रहस्ता वदन्ति । ततः कदाचिद्देवता भङ्ग-
का माविनश्यत्वेपि पुरुष इति तं दुरन्तरितं दर्शयति । तृतीय-
भङ्गः—भगवतो वर्धमानस्वामिनः सागारिकमकषायित सङ्ग-
मकः कषायितं दर्शयति । चतुर्थभङ्गः—कस्याञ्चिद्विपदि दामं
गङ्गा कारितराजनेपथ्यं विनश्यन्तं दृष्ट्वा कदाचिद्भङ्गदेवता
तदनुकम्पया स्त्रियं दर्शयति । एवं प्राप्ता भङ्गा च देवता
अन्यथानृत्तं यद्वस्तु अन्यथा करोति—अन्यथा भूतं दर्शयति,
ततो दृष्टमपि तावदप्रमाणमत्र । ननु ज्ञायते—किमपि दृष्टमवम-
रत्नाधिकं, अथ च सत्यप्रतिज्ञा व्यवहारास्तीर्थकृद्भिरुपदिष्टा-
स्तस्माद्यद् रत्नाधिका इतः न मया प्रतिसेवितमिति तत्प्र-
माणतः शुद्ध एव न प्रार्थयितव्यमिति । यदपि चावमरत्नाधि-
को वक्ति—मया प्रतिसेवितमिति, तदपि प्रमाणमतस्तस्य मूलं
प्रायश्चित्तमिति । व्य० २ उ० ।

अब्जगुप्ता—अब्जगुप्ता—त्रि० । मेघावृते, वृ० १ उ० ।

अब्जगुह—देशी—प्रसिद्धशब्दः । अनुव्रजने, “ अभ्यवसंचिउ बे
पयई, पेम्मु निअसइ जायँ । सव्यासण-रिउ-संभव-हो, कर
परिअस्ता तावँ ” । प्रा० । प्रेमशब्देन प्रिया वाच्या, अज्जोप-
सारात् । यथा प्रेमवतीत्युच्यते, तथा प्रेमापीत्युच्यते । प्रिया
प्रियमिति शेषः । प्रियम्, (अभ्यवसंचिउ इति) अनुव्रज्य
मृत्कालाख्य यावद् ठौ पादौ नियन्ते तावत् सर्वांशनगिपु-
धंभवस्य चन्द्रस्य कराः किरणाः परिवृताः, प्रसूना इत्यर्थः ।
सर्वमश्रूनीति ‘नन्दादि०’ ॥ ५ । १ । ५२ ॥ इत्यनः प्रत्ययः ।
सर्वांशोऽग्निः, तस्य गिपुर्जलं, तत्संभवश्चन्द्रः । अनुव्रजने रते
‘अभ्यवस’ इति ‘वंच कया प्र०’ वंचयते लोकान् ‘स्वराणां०’
॥ ८ । ४ । २३८ ॥ अभ्यवसंचिउ ॥ वृ० ४ पाद ॥

अब्जगुप्ता—अन्यनुज्ञा—स्त्री० । कर्त्तव्यानुमतिज्ञाने, स्था० ।

अथात्र भगवतो महावीरस्याऽन्यनुज्ञातानि प्रदर्शयन्ते—

पंच ठाणाईं समणेणं भगवया महावीरेणं समणाणं नि-
ग्गयाणं णिच्चं वसियाईं णिच्चं कित्तियाईं णिच्चं बुइयाईं
णिच्चं पमत्थाईं निच्चमब्जगुप्ताईं भवंति । तं जहा—खंत ।
योत्तं । अज्जवे मइवे लायवे । पंच ठाणाईं समणाणं० जाव
अब्जगुप्तायाईं भवंति । तं जहा—सच्चे संजमे तवे चियाणं
बंधेखवामे । पंच ठाणाईं समणाणं० जाव अब्जगुप्तायाईं
जवंति । तं जहा—उक्खित्तचरणं णिक्खित्तचरणं अंतचरणं
पंतचरणं सुहचरणं । पंच ठाणाईं० जाव अब्जगुप्तायाईं भवं-
ति । तं जहा—अभायचरणं अन्नवलचरणं मोणचरणं संसट्टक-
प्पिणं तज्जायमंसट्टकाप्पणं । पंच ठाणाईं० जाव अब्जगुप्तायाईं
जवंति । तं जहा—उवनिहिणं सुद्धेसणिणं संखादत्तिणं दिट्ठसा-
भिणं पुट्ठसाभिणं । पंच ठाणाईं० जाव अब्जगुप्तायाईं ज-
वंति । तं जहा—आयंविद्धणं निव्विद्धणं पुरिमहिणं परिमिय-
पिक्खाइणं जिक्खपिक्खाइणं । पंच ठाणाईं० जाव अब्जगुप्ता-
याईं जवंति । तं जहा—अग्गसाहारे विरसाहारे अंताहारे
पंताहारे सुहाहारे । पंच ठाणा० जाव भवंति । तं जहा—
अग्गजीवी विग्गजीवी अंतजीवी पंतजीवी सुहजीवी । पंच
ठाणाईं० जाव भवंति । तं जहा—ठाणाइणं उक्कुक्कु आमणिणं
परिमट्टाईवीरामणिणं णेसज्जिणं । पंच ठाणाईं० जाव ज-
वंति । तं जहा—दंडायइणं लगंडसाईं आयावणं अवाउडणं
अकंकुयणं ॥

नित्यं सदा वर्णितानि फलनः कीर्तितानि संशब्दितानि, ना-
मतः (बुइयाईं नि) व्यक्तवाचोक्तानि, स्वरूपतः प्रशस्तानि
प्रशंसितानि आश्रितानि, शसु स्तुताविति वचनात् । अभ्यनु-
ज्ञातानि कर्त्तव्यतया अनुमतानि भवन्तीति । अयं च सत्रोक्तपः
प्रतिमूर्ते वैयाकृत्यसूत्रं यावत् दृश्यत इति । स्था० ५ ठा० १ उ० ।
(क्षान्त्यादीनां व्याख्या स्वस्थाने वच्यते)

असत्याऽन्याख्यानं कुर्वतः क्रिया—

जे एणं जेतं ! परं अझिणं असन्नूणं अब्भक्खमाणेणं
अब्जकवाइ, तस्म णं कट्ठप्पगारा कम्मा कज्जंति ? । गोयमा !
जे एणं परं अझिणं अमंतणं अब्भक्खमाणेणं अब्जकवाइ,
तस्म णं तट्ठप्पगारा चेव कम्मा कज्जंति, जत्थेव एणं अभि-
ममागच्छइ तन्थेव णं पस्सिंवेदेइ । तओ से पच्छा वेदेइ
सेवं जेतं ! भंते ! इति ।

अश्लोकेन चूतनिहयरूपेण पाशितमल्लचर्यसाधुविषयेऽपि
नानेन मल्लचर्यमनुपालितमित्यादिरूपेण (असम्भूयंति)
अभूतोद्भावनरूपेण अचौरऽपि चौरऽयमित्यादिना । अथवा
अश्लोकेन असत्येन तच्च दृश्यतोऽपि भवति, बुद्धकादिना मृगा-
दीन्पृथस्य ज्ञानतोऽपि नाहं जानामि इत्यादि । अत आह—अस-

द्रुतेन दुष्टानि सन्धिस्तादृशो भनरूपेणाद्यैरेषि चौराऽयमिस्त्रा-
दिना (अभ्युपगच्छाणेति) आनिमुख्येनाख्यातं दोषाधिकर-
णमभ्याख्यानं, तेन अभ्याख्याति द्रुते । (कहुपगार स्ति)
कथप्रकाराणि ? किंप्रकरणीत्यर्थः । (तदुपगार स्ति) अभ्या-
ख्यानफलानीत्यर्थः । (अत्येव नमित्यादि) यत्रैव मानुषत्वादा-
वभिसमागच्छति तत्पद्यते तत्रैव प्रतिस्वेदयत्यभ्याख्यानफलं
कर्म, ततः पश्चाद्विदयति निजैरयतीत्यर्थः ॥ ज० ५ श० ७ व० ।

अभ्युपगच्छा-अन्यनुज्ञात-त्रि० । कर्तव्यतयाऽनुमते, स्या० ५
ता० १ उ० ।

अभ्युपगच्छा-अन्यस्त-त्रि० । अभि-अस्-क । पौनःपुन्येनैकजा-
तीयक्रियाकर्मणि पुनःपुनरावर्तिते, “ शैशवेऽन्यस्तविद्यानां
यौवने विषयैषणाम् ” । “ वमे अन्यस्तम् ” ॥ ६ । १ । ५ ॥ उ-
क्तयोः कृतद्वित्ययोरुक्तयोः धातुभागयोः । “ नाभ्यस्ताच्छ-
तुः ” ॥ ७ । १ । ७७ ॥ “ अभ्यस्तस्य च ” ॥ ६ । १ । ३३ ॥ वाच० ।
गुणितं, विशे० । आ० म० । प० व० ।

अभ्युपगच्छा-अन्यर्था-स्त्री० । परस्परप्रवर्तनायां ‘ त्वं ममं
कार्यममुष्य वा कुरु ’ इत्येव रूपायाम्, पञ्चा० ११ विव० । “ जह
अन्यत्थं अपरं, कारणजाने कर्त्तुं सो को वि । तत्थ वि इच्छा-
कारो, न कपयि बर्त्ताभिमोगाओ ” ॥ ११ ॥ आ० म० द्वि० । (अभ्य-
र्थनायां मरुकदृष्टान्तः “ इच्छकार ” शब्दे द्वितीयभागे ५७५
पृष्ठे दर्शयिष्यते)

अभ्युपगच्छा-अन्यपटल-न० । मेघवृन्दे, पृथिवीकायपरिणाम-
निशेषे च । (अत्रक-तवक) । “ अभ्युपगच्छाणिगमुज्ज्वलेण ” (अत्रे-
ण) अत्रपटलमिव मेघवृन्दमिव बृहच्छायादेतुत्वात् अत्रप-
टलं, पिक्कलं च कपिशं सुवर्णकण्टिकानिर्मितत्वात् उज्ज्वलं नि-
र्मलं यत्तथा । अथवा अत्रमत्रकं पृथिवीकायपरिणामविशेष-
स्तपटलमिव पिक्कलं चोज्ज्वलं च तत्तथा । तेन । औ० । सूत्र० ।
जी० । प्रज्ञा० ।

अभ्युपगच्छा-देशी-रादौ, वे० ना० १ वर्ग ।

अभ्युपगच्छा-अन्यवातुका-स्त्री० । अत्रपटलमिव अवातुकाकूपे ख-
त्वाद्पृथिवीकायनेदे, प्रज्ञा० १ पद । जी० । सूत्र० ।

अभ्युपगच्छा-अन्यहित-त्रि० । राजामात्यादिपुत्रे गौरविके,
(वृ०) राजमान्ये, वृ० १ उ० । नि० न्यु० ।

अभ्युपगच्छा-अभ्युपगच्छा-पुं० । सायं सूर्यकरयोगाद् मेघानां नाना-
वर्णं मेघं, प्रज्ञा० १७ पद ।

अभ्युपगच्छा-अभ्युपगच्छा-पुं० । अभ्यात्मको वृत्तोऽभ्युपगच्छाः । भ० ३
श० ६ उ० । वृत्ताकारेण परिणतेऽन्ने, जी० ३ प्रति० । अनु० ।

अभ्युपगच्छा-अन्यवार्द्धक-न० । अत्ररूपं वारो जलस्य वलकं
कारणमभ्यवार्द्धकम् । मेघं, भ० १५ श० १ व० । अन्ने आका-
शे वार्द्धकमभ्यवार्द्धकम् । नजोगतमेघे, “ अभ्यवदलयाद् वि-
उत्थह ” आ० म० प्र० । अत्राणि मेघास्तैर्वार्द्धकम् । मेघैः कृते,
स्या० ३ ता० ३ उ० । रा० ।

अभ्युपगच्छा-अभ्युपगच्छा-स्त्री० । सन्ध्याकाले नीलाद्यभ्युपगच्छा-
लौ, जी० ३ प्रति० ।

अभ्युपगच्छा-अन्यसंस्तुत-न० । मेघैराकाशाच्छादने, स्या० ४
ता० ४ व० ।

अभ्युपगच्छा-अन्यसन-न० । अभि-अस्-त्युद् । अभ्यासे, पौनः
पुन्येनैकक्रियाकरणे पुनःपुनरावर्तने, वाच० । “ अभ्यसनं ति
वा गुणं ति वा पगच्छा ” दृश० १ भ० ।

अभ्युपगच्छा-अन्यस्य-मय० । अभ्यासीकृत्येत्यर्थे, दृश्या०
६ अभ्या० ।

अभ्युपगच्छा-अन्यधिक-त्रि० । अत्यर्थे, प्रज्ञ० ४ आभ० द्वा० ।
ज० । “ अभ्युपगच्छाभीमभेरवपगारेण ” । अभ्यधिकं यथा भ-
वत्येवं जीमैरवोऽतिभाष्यो रवप्रकारो यस्य स तथा तेन
(वनद्वेन) द्वा० १ भ० । प्रज्ञा० । “ अभ्युपगच्छा सोमितु-
मादत्ता ” आ० म० प्र० । “ अभ्युपगच्छायतेत्यलच्छाए ”
कदप० ३ कृण ।

अभ्युपगच्छा-अन्यधिकतर्क-त्रि० । विपुलतरे (विस्ती-
र्णं,) न० ।

अभ्युपगच्छा-अन्यागम-पुं० । आनिमुख्येनागम्यतेऽत्र । अभि-
आ-गम्-क-अप् । युक्ते, कर्मणि अप् । अतिके, कर्त्तुं अप् । विरो-
धे, भावे अप् । अभ्युपगच्छा, अभिघाते च अभिमुखगमने, वाच० ।
प्रा० । आसन्नवासे, नि० न्यु० १ व० ।

अभ्युपगच्छा-अन्यागमिक-पुं० । आगन्तुकेषु, सूत्र० १ भु० २
अ० ३ उ० ।

अभ्युपगच्छा-अन्यागत-पुं० । अभि-आ-गम्-क । जिज्ञासामीणे
गृहं गतेऽतिथौ, वाच० । “ तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे, येन त्यक्ता
महात्मना । अतिथिं तं विजानीया-च्छेषमन्यागतं विदुः ” ॥ ११ ॥
इत्यादिधर्मैर्दोऽस्य । आला० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

अभ्युपगच्छा-अन्यावकाशिक-न० । सहकारादेर्मूलाभ्या-
गवर्तिनि प्रतिभये, वृ० २ उ० ।

अभ्युपगच्छा-अन्याम (श)-पुं० । अन्यसनमन्यासः । अशू-
क-व्याप्ताविषयस्यानिर्णयस्य घञ् । कर्म० ५ कर्म० । हेवाकं,
स्या० ४ ता० ४ उ० । परिचये, वा० १ विव० । गुणने,
अनु० । ज्ञावनायाम्, “ अभ्यास स्ति वा भाषण स्ति वा ” (प-
कार्थम्) वृ० १ उ० । अभ्यासादेव हि सर्वक्रियासु सुकौ-
शलमुन्मीलति, अनुजवसिद्धं चेद् लिखनपठनसंख्यानगा-
ननृत्यादिसर्वकलाविज्ञानेषु सर्वेषाम् । तत्तत्तपि-“ अभ्या-
सेन क्रियाः सर्वाः, अभ्यासात्सकलाः कलाः । अभ्यासाद्व्या-
नमौनादि, किमन्यासस्य दुष्करम् ? ” ॥ १ ॥ निरन्तरं विर-
तिपरिणामान्यासे च प्रेत्यापि तदनुवृत्तिः स्यात् । यत उक्तम्-
“ जं अभ्यासह जावो, गुणं च दोषं च पथ जम्मम्म । तं पा-
थह परलोप, तेण य अभ्यासजोपणं ” । ध० २ अधि० । अत्र दृष्टा-
न्तः-काश्चिन्नपस्तद्वर्जितं नर्णकमुत्क्रिय गवान्तिकं नयन्यान-
यति वा ततोऽसावनेनैव क्रमेण प्रत्यहं प्रवर्द्धमानमपि घत्समु-
त्क्रियपश्चात्सवशाद् विहायनं विहायणमप्युत्क्रियत्येवं साधुर-
प्यन्यासात् शनैः शनैः परीवहोपसर्गजयं विधत्त इति । सूत्र०
१ भु० ११ अ० । ध्याने, एकावलम्बनेन मनःस्थिर्ये च । विशे० ।
“ तत्रान्यासः स्थितौ भ्रमः ” तत्रान्यासः स्थितौ वृत्तिरहित-
स्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठे परिणामे भ्रमो यतः पुनःपुनस्तथा-
त्वेन वेतसि निवेशनरूपः । तदाह-“ तत्र स्थितौ यत्तोऽन्या-
स इति । ” स च चिरं चिरकाल नैरन्तर्येणादरेण आश्रितो द-
हभूमिः स्थिरो भवति । तदाह-“ स तु दहकालनैरन्तर्यस-
त्कारसेवितो दहभूमिरिति ” । द्वा० ११ द्वा० ।

शुद्धोऽभ्यासः-

अभ्यासोऽपि प्रायः, प्रभूतजन्मानुगो जवति शुद्धः ।
कुलयोग्यादीनामिह, तन्मूलाधानयुक्तानाम् ॥ १३ ॥

(अभ्यासोऽपीत्यादि) अभ्यासोऽपि परिचयोऽपि, प्रायो वा-
हुत्येन, प्रभूतजन्मानुगोऽनेकजन्मानुगतो, भवति जायते. शुद्धो
निर्दोषः, कुलयोग्यादीनां गोत्रयोग्यतिरिक्तानां कुलयोगिप्र-
वृत्तचक्रप्रभृतीनामिह प्रक्रमे, तामां मैत्र्यादीनां मूलाधानं मू-
लस्थापनं बीजन्यासस्तद्युक्तानाम् । कुलयोगिवृत्तं च दम्-“य-
योगिनां कुले जाता-स्तद्धर्मानुगताश्च ये । कुलयोगिन उच्यन्ते,
गोत्रवन्तोऽपि नापरे” ॥ १ ॥ गोत्रयोगिनश्च-“सामान्येनोत्तमा-
जयाः, सर्वत्राद्येषिणश्च ते । दयालवो विनीताश्च, बोधयन्तो जि-
तेन्द्रियाः” ॥ १ ॥ इत्याद्यभिधानात् ॥ १३ ॥

कस्य पुनरभ्यासः शुद्धो भवति? इत्याह-

अविराधनया यतते, यस्तस्यायामिह सिद्धिमुपयाति ।
गुरुविनयः श्रुतगर्भो, मूलं चास्या अपि हेयः ॥ १४ ॥

(अविराधनयेत्यादि) विग्राधना अपराधमेव, तन्निषेधाद-
विराधनया हेतुजतया, यतते प्रयत्नं विधत्ते, यः एवमस्तस्य
प्रयत्नमानस्यायमभ्यासः, इह प्रस्तुते, सिद्धिमुपयाति सिद्धिभाग-
जवति । गुरुविनयः प्रागुक्तः, श्रुतगर्भे आगमगर्भो, मूलं च का-
रणं चास्या अपराधनया, इयो ज्ञातव्यः । पा० १२ विध० ।

अयाऽभ्यासनेदा-

अन्ने जणंति तिविदं, मययविसयनावजोगओ एवरं ।
धम्ममि अणुट्ठाणं, जहुत्तरपहाणस्वं तु ॥ १ ॥
एअं च ए जनिस्वमं, एिच्छयणयजोगओ जओ विसए ।
भावेण य परिहीणं, धम्माणुट्ठाणमो किहणु ॥ २ ॥
बवहारओ उ जुज्जइ, तहा तहा अपुणबंघाईसु ॥ इति ॥

एतदर्थो यथा-अन्ये आचार्यां भुवते-त्रिविधं विप्रकारं सतत-
विषयज्ञावयोगतः. योगशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात् सतता-
दिपदानां सतताभ्यासादौ लाक्षाणकत्वात्सतताभ्यास-विषया-
भ्यास-भावाभ्यासयोगादित्यर्थः । नवरं केचन धर्मेऽनुष्ठानं य-
थास्वरं प्रधानरूपम्, तुल्यवकाशः । यदुत्तरं तदेव सतत प्रधान-
मित्यर्थः । तत्र सतताभ्यासो-नित्यमेव मातापितृविनयादिवृत्तिः ।
विषयाभ्यासो-मोक्षमार्गनायकेऽर्हत्कृते पौनःपुन्येन पूजना-
दिवृत्तिः । ज्ञावाभ्यासो-भावानां सम्यग्दर्शनादीनां भवोद्वेगेन
भूयोभूयः परिशीलनम् । एतच्च द्विविधमनुष्ठानं न युक्तिक्रम ना-
पपत्तिमह, निश्चयनययोगेन निश्चयनयाभिप्रायेण, यतो-माता-
पित्रादिविनयस्वताव सतताभ्यासे सम्यग्दर्शनाद्यनाराधनारूपे
धर्मानुष्ठानं दुरापास्तमेव । विषय इत्यनन्तरमपि गम्यः । विषये-
ऽपि अर्हदादिपूजालक्षणं विषयाभ्यासेऽपि । भावेन भववैराग्या-
दिना परिहीणं धर्मानुष्ठानं कथं नु, त कथञ्चिदित्यर्थः । आकारः
प्राकृतत्वात् । परमाथो योगरूपत्वाद्धर्मानुष्ठानस्य निश्चयनयम-
ने भावाभ्यास एव धर्मानुष्ठानम्, नान्यद्वयमिति निगमः । व्यव-
हारान् व्यवहारनयादेशान् गुज्यते इयमपि तथा तथा तेन
तेन प्रकाशेण अपुनर्बन्धकादिषु अपुनर्बन्धकप्रवृत्तिषु । तत्रापुनर्ब-
न्धकः पापं न तत्रात्रात्करोतीत्याद्यलक्षणः । आदिशब्दादप-
नर्बन्धकस्यैव विशिष्टेतरानस्थाविशेषभाजौ मार्गातिमुखमार्ग-
पतितां, अविरतसम्यग्दृष्ट्यादयश्च गृह्यन्ते इति । अ० १ अधि० ।

अभ्यासकरण-अभ्यासकरण-न० । पार्श्वस्थादिधर्माच्छ्रुत-
स्य पुनस्तत्रैव सन्धानलक्षणे सजोगभेदे, स० ए० सम० । व्य० ।
ये अभ्यासगतास्तेषामात्मसमीपवर्तित्वकरणे, व्य० ३ उ० ।

अभ्यासग-अभ्यासक-पु० । निकृते, “ शिक्खेयां स्थापनाभ्या-
सक इत्यनर्थान्तरम् ” आ० चू० १ अ० ।

अब्जगम-अभ्यासगुण-पु० । गुणभेदे, स च भोजनादि-
विषयः । तद्यथा-तदहर्जातबाह्यकोऽपि ज्ञानतराभ्यासात् स्त-
नादिकं मुख एव प्राप्तिपति, उपरतरुदितश्च भवति । यदि वाऽ-
भ्यासवशात्सतमसेऽपि कथलादेर्मुखविषयप्रक्षेपाद् व्याकुलित-
चेतसोऽपि च तुदजात्रकण्डूयनमिति । आ० १४०२ अ० १ उ० ।
अब्जासजगणियमर-अभ्यासजनितप्रसर-त्रि० । आसेवनोद्-
भूतवेगे, पं० व० १ उ० ।

अभ्यासस्थ-अभ्यासस्थ-त्रि० । निकटवर्तिनि, व्य० ६ उ० ।

अभ्यासवृत्ति-अभ्यासवृत्ति-न० । अभ्यासो गौण्यस्य
समीपं तत्र वर्तितुं शीलमस्येत्यभ्यासवृत्ति, तज्ज्ञावाऽभ्यासवृत्ति-
त्वम् । अ० १५ श० ७ उ० । गुरुपादपठिकाप्रत्यासन्नवृत्ति-
लक्षणे लोकोपचारविनये, व्य० १ उ० । आ० । स्था० । ग० ।

अभ्यासप्रत्यय-पु० । अभ्यासो देवाको वर्णनीयामज्ञता वा
प्रत्ययो निमित्तं यत्र दीयते तदभ्यासप्रत्ययम् । देवाकेन
वर्णनीयामज्ञतया वा प्रकाशनादौ, एतेन सतो गुणाद् दा-
यमानं । इत्येते ह्यभ्यासाद्विषयाऽपि निष्फलाऽपि च प्र-
वृत्तिः, सन्निहितस्य च प्रायेण गुणानामव ग्रहणमिति । स्था०
४ ग० ४ उ० । नि० च० ।

अभ्यासप्रीतिक-न० । अभ्यासे प्रीतिकं प्रेम अभ्यासप्रीति-
कम् । लोकोपचारविनयेभेदे, अ० २ श० ५ उ० ।

अभ्यासवृत्ति-अभ्यासवृत्ति-स्त्री० । नरेन्द्रादीनां समीपेऽव-
स्थाने, दश० ६ अ० १ उ० ।

अभ्यासासय-अभ्यासातिशय-पु० । अभ्यासप्रकर्षे, पा०
१० वि० ।

अब्जगम-अभ्यासासन-न० । उपवरणीयस्यान्तिकेऽव-
स्थाने, स० ११ सम० ।

अब्जगम-अजापित-त्रि० । कविमादिदेशोद्भवे, वृ० ३ उ० ।

अभिग-अभ्यङ्ग-पु० । स्नेहने, ज्ञा० १७ अ० । पञ्चाङ्गमन्दने,
दशा० ६ अ० ।

अभिग-अभ्यङ्ग-त्रि० । अभ्यङ्गः कियते स्म वक्ष्य ।
तस्मिन्, ज्ञा० १ अ० ।

अभिग-सम-गम-धातुः । मेलेने, “ समा अभिगः ” । ७ ।
४ । १६४ इति सूत्रेण समा युक्तस्य गमरभिग आदेशः । अ-
भिग-सगच्छते । प्रा० ४ पाद ।

अभिग-अभिग-त्रि० । अविवृते, ध० २ अधि० ।

अभ्युक्तगीया-अभ्युक्तगीया-स्त्री० । पवनप्रेरितासु उदकक-
णिकासु, वृ० १ उ० ।

अब्जगम-अभ्युक्त-पु० । उदये, सूत्र० १ श्रु० १४ अ० ।

अभुगय-अच्युत-त्रि० । अभिमुखमुद्रतोऽच्युतः । उत्पा-
टिते, औ० । अभिमुखेन सर्वतो विनिर्गते, चं० प्र० १७ पा० ।
अङ्कुरवृक्षे वसितुं प्रवृत्ते, उच्यते च । शा० १ अ० । ज० ।
विपा० । अभिमभागे मनागुत्तरे, रा० । ज० । अभ्युक्ते,
रा० । जी० । भूयमभ्यतो विनिर्गते, जं० २ वक्र० । अति-
रमणीयतया प्रपृणां प्रत्यभिमुखमुद्राबल्येन स्थिते, रा० ॥
“ अभुगयममलमल्लियाविमलधवलदन्तं ” अभ्युदगतमु-
कुत्रा भायतकुसुमत्वा ये मल्लिकाविचकिलास्तद्वद् विमलौ द-
न्तौ यस्य । अथवा प्राकृतत्वात् मल्लिकामुकुत्रवदभ्युदगता-
वृक्षतौ विमलधवलदन्तौ यस्य तदच्युदगतमुकुत्रमल्लिकावि-
मलधवलदन्तम् (हस्तिनम्) । उपा० २ अ० । “ अभुगयमम-
लमल्लियाधवलसरिससराणं ” अच्युदगतान्युद्यतानि मुकुत्रम-
ल्लिकेव कोरकावस्थाविचकिलकुसुमवद् धवलानि तथा स-
दृशं समं संस्थानं येषां तानि । जं० ७ वक्र० । “ अभुगय-
मुकुरववरेव्यतेरणवरव्यलीत्रद्विजसालिभोजियागं ” अ-
च्युदगते वसिते मुकुत्रवज्ज्वेदिकायाः सम्प्रस्थिति तारणधरे
रचिता लीलास्थिताः शालज्जिका यस्यां सा तथा, ताम् ।
(शिबिकाम्) भ० ९ श० ३३ उ० । आ० म० । हा० । रा० ।
अङ्कुरवृक्षे च, शा० १ अ० ।

अभ्रोट-त्रि० । उच्ये, भ० १२ श० ५ उ० ।

अभुगयभिगार-अच्युतजृङ्गार-अच्युतोऽभिमुखमुद्रत उत्पा-
टितो भृङ्गारो यस्य स तथा । तथाभूत महाभागे, औ० । भ० १० दशा० ।

अभुगयमुसिय-अच्यु (त्रं) क्तोऽच्युत-त्रि० । अभ्युदगतश्चासा-
वुच्छित्त्यभ्युदगतोऽच्युतः । अत्यर्थमुच्ये, भ० । “ अभुगयमुसि-
यपहसिया ” अभ्युदगतमज्ज्वलं वा यथा भवत्येवमुच्छि-
तश्चैव अभ्युदगतोऽच्युतः । अत्यर्थमुच्ये इत्यर्थः । प्रथमकवच-
नलोपश्चात् इत्यर्थः । तथा प्रहसित इव प्रजापटलपरिगततया
प्रहसितः । प्रभया वा सितः मुकुत्रः, संबद्धो वा प्रभासित
इति । भ० २ श० ८ उ० । स० । ज० । जी० ।

अभुजय-अच्युत-त्रि० । वसितुं प्रवृत्ते, “ अभुगपसु
अभुजपसु अभुष्टिपसु ” (मेघपु) शा० १ अ० । सोद्यमे,
शा० ५ अ० । उद्यतनिहारिणि, व्य० ४ उ० । “ अभुजय दुविधं
अभुजयमरणेण, अभुजयविहारेण वा ” नि० च० १६ उ० ।

अच्युतविहारमरणायाः स्वरूपमाह—

जिण-मुद्र-जहादं, तिविहो अभुजओ अह विहारो ।

अभुजयमरणं पुण, पाउवगमणिगणिपरिआ ॥

जिनकल्पः, गुरुपरिहारकलो, यथालब्धकल्पश्चेति त्रिविधो-
ऽच्युतः; अथैव विहारो मन्तव्यः । अच्युतमरणं पुनस्त्रि-
विधम्-पादपोषगमनामङ्कितमरणं, परिहृते भक्तप्रत्याख्यानम्,
बुद्धिआप्यतेषु अच्युतरूपतया श्रेयसी ।

अतः कतरदनयोः प्रतिपत्तयम् ? उच्यते—

सयमेव आउकालं, नाउं पेठित्तु वा बहुं सेसं ।

सुवहुगुणत्ताजकं, विहारमभुजयं जवइ ॥

स्वयमेवायुःकालं सातिशयश्रुतोपयोगाद्बहुर्दार्ढ्यं शेषमवशि-
ष्यमाणं ज्ञात्वा दृष्ट्वा वाऽन्यं भुताद्यतिशययुक्तमाचार्यं बहुशेष-

मवबुध्यः ततः सुवहुगुणलाभकाङ्क्षी सन् विहारमभ्युद्यतं भवति,
प्रतिपद्यत इत्यर्थः । वृ० १ उ० । (‘ जिणकल्पिय ’ शब्देऽस्य विधिः)

अभुजयमरण-अभ्युद्यतमरण-न० । अभ्युद्यतस्य मरणे, तस्मि-
न्निमित्ते अनन्तरमुक्तम् । वृ० १ उ० । नि० च० । पं० व० ।
सथा० । (पादपोषगमनादिषु वक्तव्यताऽस्य)

अभुजयविहार-अच्युतविहार-पुं० । अच्युतानां जिन-
कल्पिकादीनां विहारे, पं० व० ४ द्वा० । वृ० । (स च त्रिविध
इति ‘ अभुजय ’ शब्दे उक्तम्)

अभुगय-अच्युत-न० । अभिमुखेनोत्थानमुदगमन-
मभ्युत्थानम् । ग० २ अधि० । उच्यते । तदुच्यतेऽद्यतस्य अ-
भिमुखमुत्थाने, पञ्चा० १७ वि० । दश० । द्वा० । विनयाह-
स्य दर्शनादेवाऽऽसनन्यजने, स्था० ७ टा० । ससंभ्रममासन-
मोचने, उच्यते ३ अ० । व्य० । प्रव० ।

एष दर्शनविनयभेद इत्येव समाचरणीयः—

अभुगये लहुगा, पामत्थादन्नतिर्याणं ।

संजइणीण पुणं तह, संजइवगे य गुरुगा उ ॥

साधुभिः साधूनामेषाच्युत्थानं विधेयं न गृहस्थादीनां, त-
त्रापि सविज्ञानाभव न पार्थस्थादीनाम् । अथ पार्थस्थादीना-
मन्यतीर्थिकानां गृहिणां वाऽभ्युत्थानं करोति तदा चत्वारो ल-
घवः । तथा सयत्यादीनामन्यतीर्थीनां संयतधर्मस्य अभ्यु-
त्थाने चतुर्गुरुवः ।

अथात्रैव दोषानुपदर्शयति—

उट्टेऽ इत्थि जह एम चित्तिं, धम्मं त्रिओ नाम न एस माहू ।

दक्खिअपत्ता वसमेइ चेवं, मिच्छन्तदोसा य कुड्ढिगिणीसु ॥

संयतं कस्या अपि स्त्रिया अच्युत्तिष्ठन्तं दृष्ट्वा श्रावकादिश्चि-
न्तयत्-यशेष साधुः स्त्रियमायान्तं दृष्ट्वा अच्युत्तिष्ठति । तथा
नामेति संभावनायाम् । संभावयाम्यहं नैव सम्यग्धर्मे श्रुतचा-
रित्रात्मके स्थितः, अन्यथा किमेव एनामभ्युत्तिष्ठन् ? अपि
च-एवं स्त्रिया अच्युत्तिष्ठन् दाक्षिण्यवान् जघति । दाक्षिण्यप-
ण्यत्वे तस्या वशमायत्ततामुपैति । ततश्च ब्रह्मचर्याविराधनाद-
यां दोषाः । यास्तु कुलिङ्गिन्यस्ताः परिव्राजिकाप्रभृतयः, तासु-
अच्युत्तीयमानासु यथा भद्रकादीनां मिथ्यात्वगमनादयो
दोषा भवन्ति ।

अन्यतीर्थिकेषु पुनरिमे दोषाः—

ओजावणा पत्रयणे, कुतित्थउभावणा अबोही य ।

खिसिज्जंति य तप्प-क्खिण्हि गिहिसुव्वया वलियं ॥

भो भागवत ! सौगतादीनामन्यतीर्थिकानामच्युत्थाने प्रथम-
चरममहर्तुः अपञ्चाजना भवन्ति-अहो ! निस्सारं प्रवचनमर्मा-
पां यदेवमन्यवर्शनीनामभ्युत्थानं विदधाति, तदीयस्य च
कुलीर्थस्याद्वाचना प्रभावना जघति-एतदेव दर्शनं शोभनतरं
यदेवं जना अप्येतत्प्रतिपन्नानच्युत्तिष्ठन्तीति । (अबोही य-
त्ति) प्रवचनलाघवप्रत्ययं मिथ्यात्वमाहनीयं कर्मोपचित्य भ-
योदयो परिभ्रमन् बोधिलाभ नासादयन्ति । ये च गृहिणः सु-
प्रता शोभनाणुमतधारकाः, सुधावका इत्यर्थः, ते तत्पाक्षिकैः
शाक्यादिपक्षपातिभिरुपासकैः, बलिकमत्यर्थं स्वस्यन्ते-अस्मा-
कमेव दर्शनं सर्वोत्तमं, भवदीयगुरुणामपि गौरवार्हत्वात् ।

एष चैव य दोसा, सविसेमयरऽन्नतिर्याणंसु पि ।

लाघवप्राणुजियत्तं, तद्वाग्याणं अवगणो य ॥

एते एव दोषाः प्रवचनापञ्चाङ्गादयोऽन्यतीर्थिकाण्यपि प्रव-
न्ति, त्वरं सविशेषतः शङ्कादिभिर्दोषैः समधिकतरा मन्त-
व्याः । गृहिणामन्यतीर्थिकादीनां चाज्युत्थाने सामान्यत इमे
दोषाः । तद्यथा-लाघवमेतेन्योऽप्ययं हीन इत्येवं लक्षणं लघु-
भाय उपजायते । अनूर्जितत्वं वराकत्वमुपदर्शितं भवति ।
तथाहि-लोको ह्यात् अहो ! अदत्तादानाः भवान इय वरा-
का अमी यदेवमाहारादिनिमित्तमवितरकाणामपि चाटूनि
कुर्वन्ति । तथा तेन यथायस्थितपदार्थोपलम्भात्मकेन प्रकारेण
गतं ज्ञानमेषां तथागतः, सङ्गतार्थवेदिनस्तीर्थकरा गणधरा इ-
त्यर्थः । तेषामवर्णवादे भवति । यथा-नामी सम्यग्माङ्गमार्गं
दृष्टवन्तः ।

अथ संयतीनामज्युत्थाने दोषान् विशेषतो दर्शयन्नाह—

पायं तवस्मिणीओ, करेति किङ्कमम मो मुविदियाणं ।

एमुत्तिङ्ग वतिणि, जवियव्वं कारणेणेत्य ॥

सयतीमज्युत्तिष्ठन्तं दृष्ट्वा काश्चिदभिनयधर्मा चिन्तयेत्-प्राय-
स्तपस्विन्यः संयत्यः सुवर्दिनानां कृतिकर्म कुर्वन्ति । 'मो'
इति पादपूरणे । एष पुनर्वीतिनीमुत्तिष्ठति, तद्वाचितव्यमत्र का-
रणेनेति । एवं शङ्कायां चतुर्गुरु, निःशङ्किने मूलम्, यत एते
दोषस्ततो नैवामज्युत्थानं विधेयम् ।

अथ येषामज्युत्थातव्यं तदज्युत्थानाकरणे प्रायश्चि-
त्तमिर्मिधस्तुराह—

आयरिए अभिसंगं, जिकवुम्मि तहेव हांऽ खुड्डे य ।

गुरुगा लहुगा लहुगा, जिन्ने पमिओमवितिणं ॥

आचार्ये अभियेके भिक्षो तथैव कुल्लके; आचार्यादीन् प्राघु-
णिकान् यथाक्रममनज्युत्तिष्ठति गुरुका लघुका लघुको मि-
त्रमासाश्चेति प्रायश्चित्तानि । द्वितीयादेशेन इदमेव प्रायश्चित्तं
प्रतिभोमं प्रतीपकमेणाचार्यादीनां वक्तव्यम् । आचार्यस्य
जिज्ञमासः, अभियेकस्य लघुमासः, भिक्षोः चतुर्लघवः, कु-
ल्लकस्य चतुर्गुरु इति भावः । एवं संग्रहगाथासमासार्थः ।

अथैनामेव विवृणोति—

आयरियस्सायरियं, अणुट्टयंनस्स चउगुरु होंति ।

वसने जिकवुक्खुड्डे, लहुगा लहुगा य भिन्नो य ॥

आचार्यस्य आचार्ये प्राघुणिकमायान्तमनुत्तिष्ठन्तश्चतुर्गुरुवो भ-
वन्ति, वृषभमनुत्तिष्ठतः चतुर्लघुकाः, कुल्लकमनुत्तिष्ठतां लघुकाः,
जिज्ञमनुत्तिष्ठतां जिज्ञमासः । एवमाचार्यस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

शेषाणामतिदिशति—

सट्ठाणपरट्ठाणे, एमेव वमजजिक्खुवुड्डाणं ।

जं परट्ठाणे पावड, तं चेव य सोवि सट्ठाणे ॥

एवमेव वृषभमिच्छुल्लकानामपि स्वस्थानपरस्थानं प्रायश्चित्तं
वक्तव्यम्, स्वस्थानं नाम वृषजस्य वृषभस्थानं, वृषजस्याचार्यो मि-
त्रस्थानम् । एवं भिक्षुकुल्लकयोरपि स्वस्थानपरस्थानमावना कर्त-
व्याः । अत्र च यत्परस्थाने आचार्यः प्राप्नोति तदभावापि वृषभादिः
स्वस्थाने प्राप्नोति । किमुक्तं भवति-वृषजस्य प्राघुणिकमाचार्यम-
नभ्युत्तिष्ठन्तश्चतुर्गुरुकाः, वृषजस्थानमज्युत्थाने चतुर्लघवः, भिक्षो-
रनज्युत्थाने मासलघु, कुल्लकस्थानमज्युत्थाने भिक्षमासः । एवं

भिक्षुकुल्लकयोरपि मन्तव्यम् । अत्र परस्थानप्राप्त्यर्थस्य वृषभा-
दयः, तेषामज्युत्थानं यथाऽसौ चतुर्लघुकादिकमापन्नवान् तथा
वृषभादयोऽपि स्वस्थानमनभ्युत्तिष्ठन्तस्तदेव प्राप्नुवन्ति ।

अर्थतदेव प्रायश्चित्तं तपःकालाभ्यां विशेषयन्नाह—

दोहिं वि गुरुगा एते, आयरियस्स तवेण कालेण ।

तवगुरुगा कालगुरु, दोहिं वि लहुगा य खुड्डस्स ॥

आचार्यस्यैतानि चतुर्गुरुकादीनि प्रायश्चित्तानि, द्वापयामपि
गुरुकाणि कर्तव्यानि । तद्यथा-तपसा, कालेन च वृषभस्य तपो-
गुरुकाणि । भिक्षोः कालगुरुकाणि, कुल्लकस्य द्वाभ्यामपि तपः-
कालाभ्यां लघुकाणि ।

अहवा अविसिट्ठं चिय, पाहुणयामंतुए गुरुगमादी ।

पावेति अणुट्ठिता, चउगुरु लहुगा लहुगजिन्नं ॥

अथवेति प्रायश्चित्तस्य प्रकारान्तरताद्योक्तकः । आविशिष्टमेषा-
चार्यादिभिर्विशेषैर्विरहितं प्राघुणिकमाग-तुकमनुत्तिष्ठन्तो गुर्वा-
दय आचार्यप्रभृतयो यथाक्रमं चतुर्गुरुकचतुर्लघुकलघुमास(ज-
ज्ञमासान् प्राप्नुवन्ति । तद्यथा-आचार्यस्य यं वा त वा प्राघुणिक-
मागतमनज्युत्तिष्ठतश्चतुर्गुरु, वृषभस्य चतुर्लघु, भिक्षोर्लघुमा-
सः, कुल्लकस्य भिक्षमास इति ।

अहवा जं वा तं वा, पाहुणगं गुरुमणुट्ठिहं पावे ।

जिन्नं वसजो मुक्कं, जिकवु लहु खुड्ड चउगुरुगा ॥

अथवा य वा तं वा प्राघुणिकमनुत्तिष्ठन् गुरुआचार्यो भिन्नमासं
प्राप्नोति, वृषभः वृक्षमासं, लघुमासमित्यर्थः । भिक्षुश्चतुर्लघुकम,
कुल्लकः चतुर्गुरुकम । एतेन "पडिक्खोमवितिणं ति" पदं
व्याख्यातम् ।

अथ किमर्थमय द्वितीयादेशः प्रवृत्तः ?, इत्याह—

वायणवापारणध-म्मकट्ठणमुत्तत्थाचित्ताणुं च ।

वाउल्लिए आयरिए, विड्यादेसां उ जिन्नाई ॥

इहाचार्यस्यानेकधा व्याकल्पकः । तद्यथा-वाचनानामनुयोगः ।
सा विनयानां दातव्या । व्यापारण साधूनां वैद्यावृत्त्यादिषु यथा-
योग्यं विधेयम् । आदानां धर्मकथनं विधातव्यम् । भूयस्त्वुच्चा-
र्ययश्चिन्तनानुप्रज्ञाः कर्तव्याः । एवमादिषु कार्येषु निरन्तरमा-
चार्यो व्याकुलितो भवति । वृषजादयस्तु न तथा व्याकुला इ-
त्यतोऽयं भिन्नमासादिर्द्वितीय आदेशः प्रवृत्तः । इयमत्र भाव-
ना-आचार्यो बहुव्याकुलतया प्राघुणिकमागच्छन्तं दृष्ट्वाऽपि ना-
भ्युत्थानं पारयेत् ; अतस्तस्य स्वल्पतर प्रायश्चित्तम् । वृषभ-
भिक्षुश्चतुर्लघुकास्तु यथाक्रममल्पतराल्पतमव्याकल्पाः, ततो लघु-
मासादीनि प्रभूतप्रभूततरप्रभूततमानि तेषां प्रायश्चित्तानि ।

अथ कुल्लकस्य गुरुतमप्रायश्चित्तदाने विशेषकारणमाह—

वेसइए लहुमुड्ड, धूत्रीधवल्लो असंफुनो खुड्डो ।

इति तस्स होंति गुरुगा, पालेइ हु चंचलं दंनो ॥

कुल्लको बालः स लघुशरीरतया सुखेन लपविशति, उत्ति-
ष्ठति वा; क्रीडनशीलतया च प्रायेण धूलीधवल्लो रजोगुण्ड-
तदेव, असंफुटश्चासंभूताऽसौ भवति । अतो यद्यसावपि
प्राघुणिकमागतं नोत्तिष्ठति महदुपणमाप्नोति । अत एतस्य चतु-
र्गुरुकाः प्रायश्चित्तम् । किञ्च-यश्चञ्चलः स्वभावात्तपसोऽपि

सन गुवादीनां नाभ्युत्तिष्ठति; तं दण्डः प्रायश्चित्तलक्षणो दीय-
मानः पालयति, अञ्जलत्वमपनयतीत्यर्थः ।

अपि च—

जइ ता दंरुत्थाणं, पावइ बालो वि पयणुए दोसे ।

हणु दाणिं अकरवमाणं, पमाइउं रक्खणा सेसे ॥

बालस्यापि गुरुके प्रायश्चित्ते दत्ते सति शेषसाधवश्चित्तयेयुः-
यदि तावदयं बालोऽपि प्राघूर्णके अनज्युत्थानमात्रलक्षणे प्रनु-
के स्वल्पेऽप्यपराधे एवं दण्डस्थानं प्राप्नोति । (हणु दाणिं ति)
तत इदानीमस्माकं प्रमत्तमज्युत्थाने प्रमादं कर्तुमहमनुचित-
मिति शेषसाधवगस्यापि रक्षणं कृतं भवति । आह—अज्युत्था-
नमकुर्वतामात्मसंयमयोस्तावत्काचिदपि विराचना नास्ति
ततः किंकारणमेवमेवं प्रायश्चित्तं दीयते ? ।

उच्यते—

दिट्ठतो वुवखरण, अञ्जुत्तिहेइं जइ गुणो पसो ।

तम्हा उट्टेयव्वा, पाहुण्णओ गच्छ आयारिओ ॥

इह प्राघूर्णकमाचार्यमनुत्तिष्ठन् भगवतामाह्वयति। तथा-
च्चात्र द्व्यक्षरकेण दासेन दृष्टान्तः—“ पणो राया, से कणइ वुअ-
कखरण आरादिओ । रज्जा से पट्टे बांधउ पहाण रज्जं दिखं । तत्थ
इरुभरुमोइयाइणो अ वुअकखरो सि काउं परिजावणं तस्स अ-
वुट्टाणाइयन करेति । ताहे तेण ते अणुत्तुहेता दंरुत्था, मारिया
य । जे विणीया ते अञ्जुत्तिहेति, तेसि तेण परितुहेण रज्जसंवि-
भागो विओ ” । अथार्थोपनयः—यथा तैरभ्युत्तिष्ठन्निरिह लोके
गुणः प्राप्तः तथा साधवोऽपि प्राघूर्णकमाचार्यमभ्युत्तिष्ठन्त
इह परत्र च गुणानामादयन्ति, तस्मात्प्राघूर्णक आचार्यः सक-
सेनापि गच्छेनाज्युत्थातव्यः ।

अमुमेव अत्ररहणन्तं व्याख्यायति—

आराहितो रज्ज सपट्टबंधं, कार्सी वराया उ वुवखरस्स ।

पसासमाणं सुकुन्नीणमादी, नादंति तं तेण य ते विणीया ॥

आराधितः केनापि गुणविशेषेण परिशोधं प्रापितः सन् राज्ञा
द्व्यक्षरकस्य सपट्टबन्धं राज्यमकावीत्, पट्टबन्धनृपतिं तं विहि-
तवानिति भावः । ततः तं द्व्यक्षरकराजं राज्यं प्रशासतं कु-
लीनादयो नास्तिन्ते, वयं कुलीनाः, अयं तु हीनकुलोत्पन्नः ।
आविशब्दाद् वयं प्रधानपुरुषाः, अयं पुनः कर्मकर इत्यादि
परिभवबुद्ध्या नाज्युत्थानादिकमादरं तस्य कुर्वन्ति, ततः ते तेन
राज्ञा विनीताः शिक्षां प्रापिताः, ‘ विनयः शिक्षाप्रणेत्योः ’
इति वचनात् ।

कथं शिक्षिताः ?, इत्याह—

सव्वस्सं हाऊणं, निज्जुहा मारिया य विवदंता ।

जोगेहिं संविज्जत्ता, अणुक्खअणुक्खणा जे उ ॥

सर्वस्वमपहृत्य ते स्वनगराभिर्यूहा निष्काशिताः, ये च तत्र
निष्काश्यमाना विवदन्ते—किमस्माभिरपराजं यो यो द्व्यक्षरको
भक्षिष्यति तस्य तस्य किं वयमज्युत्थानं करिष्यामः ?, इत्यादि
कलहायन्ते, ते विवदमाना मारिताः । ये तु तत्रानुक्खा अज्यु-
त्थानादिकारिणोऽनुत्थाना अभिजास्तस्ते भोगैः संविभक्ताः, रा-
ज्यभोगसंविभोगस्तेषां कृतः । एष दृष्टान्तः ।

अथमर्थोपनयः—

अहिराया तित्थपरो, इयरो उ गुरू उ होइ नायव्वो ।

साहू जहा व दंरिय, पसत्थमपसत्थगा होति ॥

यथा अधिराजो मौलपृथिवीपतिः, तथा तीर्थकरः, यथा इतरो
द्व्यक्षरकराजः, तथा तीर्थकराधिराजेनैवानुज्ञाताचार्यः पदपट्ट-
बन्धमहितगणाधिपत्यराज्ये गुरुराचार्यो ज्ञातव्यो प्रवर्ति ।
यथा च ते प्रशस्ताप्रशस्तकृपा दाणिकास्तथा साधवोऽप्युत्थ-
वनावा भवन्ति ।

तत्र—

जहिं ते अणुत्तिहंता, द्वियसव्वस्सा उ वुक्खमाज्जागी ।

इय एणं आयारियं, अणुत्तिहंताण वोच्छेदो ॥

यथा ते दण्डनदभोजिकादयो द्व्यक्षरकनृपतिमनुत्तिष्ठन्तो इ-
तसर्वस्वा पेहिकस्य दुःखस्याभागिनः संजाताः । इत्येवमा-
चार्यमप्यनुत्तिष्ठतां दुर्विनीतसाधूनां ज्ञाने, उपलक्षणत्वाद्दर्शनवा-
रित्रयाश्च व्यबच्छेदो भवति । ततश्चानेकेषां जन्मजरामरणा-
द्विदुःखानामाजोगिनस्ते संजायन्ते, एषोऽप्रशस्तोपनयः ।

अथ प्रशस्तोपनयः—

उट्ठाणमिज्जासणमाएहिं, गुरूस्स जे होति सयाऽणुकूला ।

नाउं विणीए अह ते गुरू उ, संगिएहिं देइ य तेसिं सुत्तं ॥

उत्थानं—गुरुमागच्छन्तं दृष्ट्वा कर्ष्यं भवनं, शय्या सुम्भ्राय-
काशे गुरुणां संस्तारकरचनम, आसनमुपवेशनयोग्यनिषद्या-
दिरचनम । यद्वा—(मिज्जासणं ति) गुरुणां शय्याया आसनाच्च
नीचतरशय्यासनयोराश्रयणम् । आदिशब्दादज्ञिप्रप्रहरणादि
परिग्रहः । एवमादिभिर्धिनयजेदैर्ये शिष्याः सदैव गुरोरनुकूला
प्रवर्ति तान् विनीतान् ज्ञान्वा, अधानन्तरं गुरुः सगृह्णाति ।
मयैते सम्यक्पालनीया इत्येवं संग्रहबुद्ध्या स्वीकरोति, सूत्रं च
तेषां प्रयच्छति, ततश्च ते इह परत्र च कल्याणपरम्परानाजने
जायन्ते ।

अथ प्रशस्तोपनयं विशेषतो ज्ञापयन्नाह—

पज्जायज्जामुत्तमां य वुट्ठा, जत्तन्निभा सीससमिद्धिमंता ।

कुल्लंतऽवसं अह ते गणाउ, निज्जुहई नो य ददाइ सुत्तं ॥

पर्यायतो ये बुद्धास्ते अवमराज्ञिकोऽयमिति बुद्ध्या, जातिम-
धिकृत्य ये बुद्धाः, षष्ठिवर्षजन्मपर्याया इत्यर्थः, ते बालकोऽयमि-
ति बुद्ध्या, श्रुततश्च तमङ्गीकृत्य ये बुद्धास्तेऽप्युत्तमोऽयमिति बु-
द्ध्या, जात्यन्विता विशिष्टजातिसंज्ञता हीनजात्युद्भवोऽयमिति
मत्या, शिष्यसमृद्धिमन्तः परिवारसंपदुपेता अल्पपरिवारोऽय-
मिति बुद्ध्या, गुरोरवज्ञामनभ्युत्थानलक्षणां कुर्वन्ति । अथैवमध-
ज्ञाकरणानन्तरं गुरुस्तान् स्वगच्छनगराभिर्यूहति । ये च व-
हुपक्विकत्वादिभिः कारणैर्निर्यूहयन्तु न शक्यन्ते, तेषां भोग-
संविनागकल्पसूत्रं श्रुतं न प्रयच्छति । एवं तावत्प्राघूर्णकमाचा-
र्यमङ्गीकृत्याभ्युत्थानानभ्युत्थानयोगुणदोषा उपवर्जिताः ।

अथ सामान्यतो गच्छमध्ये स्थितस्यैवाचार्यस्यानज्युत्थाने
दोषमाह—

मव्वत्थ पोरिसीए, लेवे पडिसेह आइयण धम्मे ।

पयस गिलाणे तह उ—चमट्ट सव्वेसिं उट्ठाणं ॥

आचार्यमामच्छन्तं दृष्ट्वा गच्छसाधवो मध्यस्थास्तिष्ठन्ति, ततः

पूर्वोक्तमेव प्रायश्चित्तम् । सूत्रार्थपौरुषी लेपप्रदानं प्रतिलेखनम् (आश्रयणं ति) 'आदान' समुद्देशनं धर्मकथां वा विदधानाः प्र-
खलायमाना वा नाभ्युत्तिष्ठन्ति । अत्रापि तदेव कृपमादिविषय
प्रायश्चित्तम् । ग्लानो वा उत्तमार्थप्रतिपत्तौ वा शक्नो सत्यां यदि
नोत्तिष्ठति तदा तस्यापि प्रायश्चित्तम् । यत एवमतः सर्वेषामभ्यु-
त्थानं भवति । इदमत्र हृदयम्-आचार्याणामभ्युत्थानं स्वर्गो-
रुपीकरणादीनि कदाचित्भवानि, यथा ममायमालापकोऽर्द्ध-
पठितो वर्तते, लेपो वा पात्रके नाद्यापि परिपूर्णं दत्तः, प्रति-
लेखनदिकं वा सम्प्रति कुर्वाणोऽस्मि; ग्लानो वा कृतभक्तप्रत्या-
ख्यानो वा ऽहमस्मीति, किन्तु सर्वैरपि सूत्राभ्ययनादिव्या-
पारं परिहृत्याभ्युत्थानव्ययम्, एवं तावदुपाश्रये विधिरभिहितः ।

अथान्यत्र गृहादौ रथ्यादिषु वा यत्र दृश्यते तत्राय विधिः-

दूरागयमुद्वेष्टे, अग्निनिर्गन्तुं नमंति एं सत्वे ।

दंडग्राहणं च मोक्षं, दिष्टे लुहणमनृत्ये ॥

दूरादाचार्यमागतं दृष्ट्वा आभिमुख्येन निर्गत्य सर्वेऽपि साधवो
(शांति) एनमाचार्यं नमन्ति शिरसा वन्दन्ते, यदा च गुरुव
उपाश्रयं प्रविशन्ति तदा दण्डकग्रहणमपि कर्त्तव्यम्, अन्यत्र तु
गृहादौ दृष्टे गुरौ दण्डकग्रहणं मुक्त्या अभ्युत्थानमेव कर्त्तव्यम् ।

एवमभ्युत्थाने के गुणाः ? इत्याह--

परपक्खां य सपक्खां, होऽ अग्रम्भत्तणं च उट्ठाणे ।

सुयप्यणा धिग्गं, पभावणा निज्जरा चेव ॥

परपक्वः परपासणिडनः, स्वपक्वः पार्श्वस्थादिवर्गः, तयोरग्रम्य-
न्यमनभिभवनायना गुणैरभ्युत्थानं भवति, तथा गुरुवो ब-
ह्वभूता भवन्तीति भुजपजनमपि कृतं स्यात् । अन्येषामभ्यु-
त्थानादौ विनये सीदतां स्थिरत्वमनुष्ठितं भवति । प्रभावना च
शासनस्यैव कृता भवत्-अहो! शासनमिदं प्रवचनं यत्रैवावधो
विनयो विधीयते, निर्जरा च कर्मकुरूपं विपुला जवति,
विनयस्याभ्यन्तरनपोभेदत्वात् तस्य च निर्जरानिबन्धन-
तया सुप्रतीतत्वात् ।

आह-यः प्रव्रजितः सर्वपापोपरतस्तस्य किं नाम
विनयेन कार्यम् ? इति उच्यते--

अकारणा नन्थिद कज्जमिच्छी,

नयाऽणुवाएण उ वेत्ति तएणा ।

लवायवं कारणमंपुत्तो,

कज्जाणि साहेऽ पयत्तवं च ॥

अकारणा कार्यस्य सिद्धिरिहास्मिन् जगति नास्ति, यद्यस्य
कार्यस्योपादानं कारणं तत्तेन विना न सिध्यतीत्यर्थः । यथा
मृत्पिण्डं विना घट इति । कारणसद्भावेऽपि नच नैव, अनु-
पायेन उपायाभावेन कार्यं भवतीति तज्ज्ञाः कार्यसिद्धिर्विदो
वदन्ति । यथा मृत्पिण्डसद्भावेऽपि चक्रवीवरौघकाद्युपाय-
मन्तरं घटो न सिध्यति; यः पुनः उपायवान् कारणसयुक्त-
प्रयत्नवान् भवति स साधयति, यथा कुम्भकारो मृत्पिण्डमासा-
द्य चक्रवीवराद्युपायसाधिव्यजनितोपप्लवः स्वहस्तव्यापार-
णरूपं प्रयत्ने कुर्वन् घटं निर्माति ।

आह-यद्येवमुपायकारणयुक्तः कार्याणि साधयति

ततस्तु ते किमायातम् ? इत्याह--

धम्मस्स मूळं विणयं वयंति,

धम्मो य मूळं खलु सोगईए ।

सा सोगई जत्थ अवाहया उ,

तम्हा निसेवो विणयो तदट्ठा ॥

धर्मस्य भुतचारित्ररूपस्य मूलं प्रथममुत्पत्तिकारणं विनयम-
भ्युत्थानादिरूपं वदन्ति, तीर्थकरादय इति गम्यते । स च धर्मः,
खलुरवधारणः, सुगतंमूलं कारणं मन्तव्यम् । दुर्गतौ प्रपतन्तं
प्राणिनं धारयति सुगतौ च स्थापयतीति निर्वाकिसकृत्वात्,
तस्यैव भावः । अथ सुगतिः कीदृशी गृह्यते ? इत्याह--सा
सुगतिरभिधीयते-यत्रावाधना, क्षुत्पिपासारोगशोकादीनां श-
रीरमानमानां बाधानामजायसिद्धिरित्यर्थः । यत एव तस्मात्तदर्थं
सुगतिनिमित्तं विनयो निषेधः । इदमत्र हृदयम्-इह कार्यं
तावदव्याबाधसुखलक्षणं मोक्षः, तस्य च कारणं भुतचारित्ररू-
पः सर्वज्ञमाविता धर्मः सद्गुरोरभ्युत्थानवन्दनादिविनयक-
णमुपायमन्तरेण न साधयितुं शक्यते । अतः परम्परया मोक्ष-
कारणमेवायमिति मत्वा तदर्थं विनय आम्भयत इति ।

आह-युक्त पौरुषीलेपप्रदानादिकारणादभ्युत्थानम्, ग्लान-
नोत्तमार्थप्रतिपत्तयस्तु किमर्थमभ्युत्थानम् ? उच्यते--

मंगलसच्चाजणानं, विगियायागे न हाविओ चेव ।

एण्हिं कारणेहिं, अतरंतपरिणुट्ठाणं ॥

अतस्ततो ग्लानः (परि-न (त्त) मनु-प्रत्ययलोपात् एगिडावान्
अनशनी, एतया गुरुणामभ्युत्थाने मङ्गलं जवति, ततश्च ग्लान-
स्याचिरादेव प्रगुणीभवने, कृतभक्तप्रत्याख्यानस्य तु निर्विघ्न-
मुत्तमार्थसाधनं स्यात् । यथा ग्लानपरिज्ञा भवति तथा गुरुम-
भ्युत्तिष्ठति, यथा ग्लानमभ्युत्थाने श्रद्धाजननं विहितं, यद्येवोऽप्येव
गुरुमभ्युत्तिष्ठति, ततोऽस्माभिः सुतरामभ्युत्थानव्ययम् । अपि
च-एव कर्त्तव्यं ग्लानेन परिज्ञावता च वीर्याचारो न हापितो
भवति, अत एतैः कारणैरेताज्यामभ्युत्थातव्यम् ।

(अभ्युत्थानाकरणे प्रायश्चित्तम्)

प्रकारान्तरं प्रायश्चित्तमुपदेश्य आह-

चंक्रमणे पासवणे, वीयागे साहु संजई सर्झ ।

सन्निणि वाड अमच्चे, संघे वा रायसाहिए वा ॥

पणगं च भिन्नमासो, मामो लहुगो य होऽ गुरुगो य ।

चत्तारि बट्ट लहु गुरु, वेदो मूळं तह दुगं च ॥

इह प्रथमगाथायाः द्वितीयगाथायाश्च पदानां यथासंख्येन
योजना । तथा-आचार्य चक्रक्रमणं कुर्वाणं दृष्ट्वा नाभ्युत्तिष्ठति
पञ्चक पञ्च रात्रिदिवानि प्रायश्चित्तम्, प्रश्रवणभूम्यामागतं ना-
भ्युत्तिष्ठति भिन्नमास-विचारसंज्ञां कृत्वा समागतस्यानभ्युत्था-
ने मासगुरु, संयतीभिः सार्द्धमागतस्यानुत्थानं चतुर्दश, सन्नि-
नः आवकाः, तैः सममायातमनुत्तिष्ठतश्चतुर्गुरु, अस्किभिः
सममायातस्यानभ्युत्थाने षड्गुरु, संकिनीभिः संकिनीभिश्च
स्त्रीभिः सममायातमनभ्युत्तिष्ठतः षड्गुरु । वादिना सार्द्धमा-
याते अनभ्युत्थिते छेदः, अमात्येन सार्द्धमागते मूलम्, संघेन
सार्द्धं समयाते अनुत्थिते अनवस्थाप्यम्, राज्ञा सहितं सूरि-
मागतमनुत्तिष्ठतः पाराश्रिकम् ।

अथ किमर्थं स्त्रीभिः सममायाते गुरुतरं प्रायश्चित्तम् ?

उच्यते-

पूयंति पूयं इ-न्धियाउ पाएण ताउ लहुमत्ता ।

एषण कारणेण, पुरिसेमुं इत्थिया एत्थ ॥

इह स्त्रियः प्रायेण पूजितं पूजयन्ति, यमेवाचार्यादिकं साधु-
भावकादिभिरभ्युत्थादिना पूज्यमानं पश्यन्ति तस्यैव पूजां वि-
दधति, तासु स्त्रियः प्रायेण लघुसत्त्वास्तुष्टाशया भवन्ति । ततः
साधुभिरनभ्युत्थीयमानमाचार्यं गाढतरं परिजवबुद्ध्या पश्य-
न्ति, न किमप्येष आचार्यो जानाति, न वाऽयं विशिष्टगुणवान् सं-
जायते, अन्यथा किमेतं साधवो नाभ्युत्तिष्ठन्ति, एवमेतेन का-
रणेन पुरुषेषु साधुभावकादिषु पूर्वं लघुतरप्रायश्चित्तमुक्त्वा
पश्चात् स्त्रियाऽधिकृत्य गुरुतरमुक्तम् ।

अथ राज्ञा सार्वं समागतस्यानभ्युत्थानं किं कारणं
पाराञ्चिकम् ? इत्याह-

पाणिदा एति महायणेण समं फातिं दोसां गच्छइ एणमु
तणु वि गज्जं वक्कं होज्ज कहुं वा परिजुते वेज्जं वा कु-
त्थियवेमस्मि मणुस्से वहा ॥

राजादयः श्रद्धिमान्तः प्रायेण बाहुल्येन महाजनेन सामन्तमश्रिम-
हसमादीनां महता समवायेन समं समागच्छन्ति, ततः एतेषु तनु-
रपि स्वदोषाऽपि अनभ्युत्थानमात्रसङ्कल्पां दोषः स्फूर्तिं गच्छति,
सर्वत्र विस्तरतीति भावः । अपि च साधुभिरनभ्युत्थीयमाने आ-
चार्यः परिभूतो भवति, परिभवपदमुपगच्छतीत्यर्थः । परिभूत-
स्य च वाक्यं वचनं कथं नाम राजादीनां ग्राह्यमुपादेयं भवेत् ?
वैदूर्यमिव रत्नं कुत्सितवेषं कार्पटिकवेषधारिणं मनुष्यं वर्तमानं
यथा तदीये हस्ते स्थितं सदनस्येवमपि तत्र जनस्योपादेयम्, एवं
गुरुणामपि धर्मरूपावाक्यं गाम्भीर्यमाधुर्यगुणैरनर्घ्यमपि परिभू-
ततया न राजादीनामुपादेयं भवति । तदनुपादेयतायां च तेषां
सम्यग्दर्शनादिप्रतिपत्तिरपि न जयति, अतो राज्ञा सार्वं समा-
यानं अनभ्युत्थीयमाने पाराञ्चिकम् ।

परः प्राह-युक्तं प्रश्नवर्णभूम्यादेरगतस्याभ्युत्थानम्, यत्तु च-
क्रक्रमणं कुर्वतोऽभ्युत्थानं तत्रास्माकं युक्तितमं प्रतिभाति ।

यतः-

अवस्सकिरियाजोगे, वट्ठे साहुपूजया ।

परिफणुं तु पामामो, चंक्रमंते वि उट्ठाणं ॥

विचारविहारादिको योऽवश्यं कर्तव्यः क्रियायोगस्तत्र वर्त-
मानो यदा समागच्छति तदा साध्वी धैर्यसी तस्य पूज्यता ।
यदा तु चक्रक्रमणं करोति तदा निरर्थको योगो वर्तते । अतश्च-
क्रक्रमत्यपि गुणैर्यदुत्थानं तत्परिफणुनिर्मूलमेव पश्यामः । यत-
उक्तं जगवत्याम्-“ जायं चणं से जीव आरजे वट्ठं सरंभे वट्ठ-
इ तां च णं तस्स जीवस्स अंतकिरिया न जवइ ” ॥

अत्र सूरिप्रतिविधानमाह-

कामं तु एणमाणो, अरंजईसु वट्ठं जीवो ।

सो उ अणट्ठी णट्ठो, अवि बाहुणं पि उक्कावे ॥

काममनुमतं यदेष जीव एजमान आरम्भादिषु कर्मबन्धकार-
णेषु वर्तते, स तु स पुनः परस्परदोषजन्यं निष्कारणं नेष्टो नाभि-
मतः । अपि बाह्वाक्ये बाहुल्येपमात्रेऽपि, किं पुनः चक्रक्रम-
णादिरित्यपिशब्दार्थः । अथोदात्त-यः सार्थकः चक्रक्रमणा-
दिव्यापारः स इह एवेति ।

अथ सार्थकोऽपि व्यापारः कथमिति ? इत्यस्यां जिज्ञासायां यथा
१७५

योगत्रयेऽपि व्यापार्यमाणे दोषा यथा च गुणा भवन्ति तदेतत् प्र-
तिपादयति-

मणो य वाया काओ अ, तिविहो जोगसंगहो ।

ते अजुत्तस्स दोसाय, जुत्तस्स य गुणावहा ॥

मनोयोगो वाग्योगः काययोगश्चेति त्रिविधो योगसंग्रहो भव-
ति, संक्षेपतस्त्रिधायोगो जवतीत्यर्थः । ते मनोवाक्काययोगा
अयुक्तस्य अनुपयुक्तस्य दोषाय कर्मबन्धाय जवन्ति, युक्तस्य तु
त एव गुणावहकर्मनिर्जराकारिणः संपद्यन्ते ।

इदमेव ज्ञायति-

जह गुत्तस्मरियाई, न ट्ठाति दोसा तहव समियस्स ।

गुत्तीठियप्पमायं, रंभइ समिई सचेट्ठस्स ॥

यथा किञ्च मनोवाक्कायगुप्तस्य ईयादिप्रत्यया अनुपयुक्तगम-
नादिक्रिया समुत्था दोषा न भवन्ति, तथैव समितस्यापि च-
क्रक्रमणं कुर्वत ईयादिप्रत्यया दोषा न जवन्त्येव । किं कारणम् ?
इत्याह-यदा किल गुप्तिषु मनोगुप्त्यादिषु स्थितो जवति तदा
योऽगुप्तिप्रत्ययः प्रमादस्ते निरुणद्धि, तस्मिन्नाद्यत्तत्प्रत्ययकर्मणि
न बध्नाति, यस्तु समितौ स्थितः सचेष्टस्य यः प्रमादो यश्च तत्प्र-
त्ययः कर्मबन्धस्तयोर्निरोधं विधाति ।

परः प्राह-यो गुप्तः स समितौ जवत्युत नेति ? यो वा समितः
स गुप्तो भवत्युत नेति ? ।

अत्रोच्यते-

समितो नियमा गुत्तो, गुत्ते समियत्तणम्मि भइअब्बो ।

कुसलवइमदीरंतो, जं वइसमितो वि गुत्तो वि ॥

इह समितयः प्रतीचाररूपा इष्यन्ते, गुप्तयस्तु प्रतीचाराप्र-
तीचारोभयरूपाः । प्रतीचारे नाम कायिका वाचिका व्यापारः,
ततो यः समितः सम्यग्गमनजावणादिचेष्टायां प्रवृत्तः, स नि-
यमाद् गुप्तो गुप्तियुक्तो मन्तव्यः । यत्र गुप्तः समितत्वे भक्त्या
विकल्पनीयः, तत्र समितः कथं नियमाद् गुप्तः ? इत्याह-कुशला
निरवद्यतादिगुणोपेतां वाचमुदीरयन् यस्माद्वाक्समितोऽपि गु-
प्तोऽपि किमुक्तं भवति ?-यः सम्यगनुविचिन्त्य निरवद्यां भाषां
ज्ञापने स ज्ञावासमितोऽपि वागगुप्तोऽपि च भवति, गुप्तेरप्र-
तीचाररूपतयाऽप्यभिधानात् । अतः समितो नियमाद् गुप्त इति ।

गुप्तः समितत्वे कथं जजनीयः ? इत्याह-

जो पुण कायवईओ, निरुज्ज कुमलं मण उदीरेइ ।

चिट्ठइ एक्कगमणा, सो खलु गुत्तो न समितो उ ॥

यः पुनः कायवाचौ निरुध्य कुशलं शुभं मन उदीरयन् एका-
ग्रमना धर्मध्यानाद्युपयुक्तचित्तः तिष्ठति स खलु गुप्त उच्यते, न
समितः, प्रतीचाररूपत्वात् । यस्तु कायवाचौ सम्यक् प्रयुक्ते
स गुप्तोऽपि समितोऽपि मन्तव्यः ।

अथ समितगुप्तीनां परस्परमवतारं दर्शयन्माह-

वायगसमिई बिइया, तइया पुण माणमी भवे समिई ।

सेसा उ काइया उ, मणो उ सव्वासु आविरुद्धो ॥

वाचिकसमितिः, सा द्वितीया वागगुप्तिर्मन्तव्या । यदा कि-
ल भाषासमितो भवति तदा यथा भाषाया असमितिप्र-
त्ययकर्मबन्धं निरुणद्धि तथा वागगुप्तिप्रत्ययमपि कर्मबन्ध नि-
रुणद्धि, एवं भाषासमितिवागगुप्त्योरेकत्वम् । तृतीयं पुनरेष-

शास्त्र्या समितिर्मानसी मानसिकोपयोगनिष्पन्ना । किमुक्तं भवति ?-यदा साधुपणासमितो भवति, तदा श्रोत्रादिभिर्गन्धि-
यैहस्तमात्रकध्यायनादिसमुत्थेषु शब्दादिषूपयुज्यते । अतः
एवास्या मनोगुणैकत्वम् । शेषास्तु समितय इत्याद्यादानिक-
पोश्चारादिपारिष्ठापनिकास्याः कारिकायाः-कायचेष्टानिष्पन्नाः ।
अतः एवासौ तिसृणामपि कायगुण्या सहैकत्वम् । (मणो उ स-
व्यासु अविरुद्धोऽस्ति) मानसिक उपयोगः सर्वसुपञ्चस्वार्पस-
मितिविविक्तः, समितिवन्धकेऽप्यस्तीति भावः । अतः एव म-
नोगुणस्य सर्वासौ समितीनां मनोगुण्या सहैकत्वम् मतव्यम् ।
आह-भित्तार्थे गृहद्वारं स्थितस्य तत्राहारादीनि कल्पनीया-
नि मार्गयतः श्रोत्रादिनिरूपयुक्तस्य भाषासमितिमनोगुण्ये-
षणासमीतीनां तिसृणामपि संभवो दृश्यते । अतः किमासा-
मेकत्वमुतान्यत्वम् ? इत्याशङ्क्याऽऽह-

वयममितो ज्ञिय जायइ. आहारादीणि कण्णिज्जाणि ।

एणणउवओणे पुण, सोयई माणभां जवइ ॥

शङ्कितप्रक्रितादिदशदोषरहितं मया ग्राह्यमित्येषणासमिति-
भावसंयुक्ता यदा साधुराहारादीनि कल्पनीयानि मार्गयति
तदा वाक्यमिति एवासौ जायते, न पुनर्मनोगुणः, इत्येवकारा-
र्थः । यदा तु श्रोत्रादिभिरेषणायामुपयोगं करोति तदा मानसी
नाम गुप्तिर्भवेत्, मनोगुप्तिरित्यर्थः । न पुनर्वाग्भाषासमितिः ।
इदमेव तात्पर्यम्-भाषासमितिः, मनोगुप्तिश्चेति द्वे समितिगुणौ
युगपन्न भवतः, किन्तु भिन्नकाले, यद्यपि च 'मणो य सव्वासु
अविरुद्धोऽस्ति' वचनाद् भाषासमितार्षपि मानसिकोपयोगः
सर्वास्ति, तथापि गौणत्वाद्सौ सत्रापि न विवक्ष्यते इति ।

अपि च-

जो वि य उयिम्म चेद्वा. हत्थादीणि तु भंगियाईमु ।

सो वि य इरियामभिती, न केवलं चंक्रमंतस्स ॥

न केवलं चक्रकमतश्चक्रमणं कुर्यते एव इत्यासमितिः किन्तु
स्थितस्य गमनागमनक्रियामकुर्येतो भङ्गिकादिषु जङ्गलबहुलगम-
यहुलादिश्रुतेषु परावर्तमानेषु जङ्गलादिरचना यथाऽपि हस्तादी-
नां चेष्टा साऽपि परिस्पन्दरूपत्वादीर्यासमितिः प्रतिपत्तव्या ।
यच्च परेण प्रागुक्तं चक्रकमणं निरर्थकमित्यादि तत्पराहाराय

चक्रकमणगुणानुपदशयति-

वायई सट्ठाणं, वयंति कुंवया उ मंनिरोहेण ।

लाघवमग्गिपमुत्तं, परिस्मपजओ अचंक्रमतो ॥

अनुयोगदानादिनिमित्तं यश्चिरमेकस्थानोपवेशनलक्षणः सं-
क्षिप्तोऽनेन कृपिताः स्वस्थानाञ्जालताये वातादयो धातवस्ते
चंक्रमतो ब्रूयः स्वस्थाने व्रजन्ति । लाघव शरीरे त्वगुजाय उपजा-
यते । आक्षेपदुर्गन् जातरान्नप्राप्य च भवति । यस्तु व्याख्याना-
दिजनितः पांश्रमः तस्य जयः कृतो भवति । एते चक्रकमतो गु-
णा भवन्ति, अतो न निरर्थकं चक्रकमणम् ।

आह यद्येवं ततः किमवश्यं तत्राभ्युत्थानं कर्तव्यमुत न ?

इत्यत्रोच्यते-

चंक्रमणे पुण जइयं, मा पल्लिमथो गुरुवित्तमिम् ।

पणिवायवंदणं पुण, काऊण सइं जहाजोगं ॥

पुनःशब्दो विशेषणे । स चैर्वाहिशताष्ट-प्रश्रवणादिचारुम्यादे-
रागतस्य गुणः कर्तव्यमेवाभ्युत्थानम् । चक्रकमणे पुनर्मक्तं वि-

कल्पितम् । कथम् ? इत्यत आह-मा सूत्रार्थपरावर्तनायाः परिम-
न्या व्याघाता भवन्ति कृत्वा यदि गुरुवो अनभ्युत्थानं धितर-
न्ति तदा न अभ्युत्थातव्यम् । परमेवं गुरुभक्तितीणे सति सवृद्धेक-
वारमभ्युत्थानं विधाय प्रणिपातवन्दनशिरःप्रणामलक्षणं कृत्वा
भगवन् ! अनुजानीध्वमिति भणित्वा यथायोगं यथोचितं सूत्रा-
र्थगुणनादिकं व्यापारं कुर्यात् । अथवा गुरुवो न चारयन्ति
ततो नियमादभ्युत्थातव्यम् ।

पुनरपि परः प्रेरयति-यदि चक्रकमणाभ्युत्थाने सूत्रार्थपरिम-
न्यदोषो भवति तत इदमस्माभिरुच्यते-

अट्ठमुमिदं वुच्चइ, जं चंक्रमणे वि होइ उट्ठाणं ।

एवमकारिज्जंतो, जहगभेई व मा कुज्जा ॥

अतिसुष्ठुतीव प्रबुद्धः जनेर्लोचनमिदं भवतिरुच्यते-यच्चक्रकमणेऽ-
प्यभ्युत्थानं कर्तव्यं भवति । सूरिराह-एव चक्रकमणाविषयमभ्यु-
त्थानमकार्यमाणा भङ्गकजोऽजकस्येव प्रसङ्गतो मा शेषमप्यवि-
नय कार्पुर्णितकृत्वा चक्रकमणेऽपि अभ्युत्थानं कार्यते । अथ को-
ऽयं भङ्गकजोऽजकः ? इत्युच्यते । "जहा-एगो भोइओ तस्स रत्ता
तुहेण गाममरुल पसासण दिअं । सो तथ गतो, ताहे ते गामि-
ल्लया तुहा भइओ सार्मा अजा ति (अजुगित्यर्थः) तत्रा ते जो-
इय विअयेति-अहे तव पुत्ताणुपुत्तियं निअ जाया, ता अहे
चित्तिणज्ज ति काउ कर पुव्वपरिमाणाओ थोवतर करहि, जो-
इएण अबुवगयइ । अअया जे ज ने विअयेति तो न सो भइ-
ओ तेमिं गामेल्लयाण अनुगहं करइ । अइवीसत्थत्तणेण ल-
उपसरा ने जहाइरहे विणायं भसिउमाहत्ता । ततो भोइयेण
रुहेण ते गामेल्लया दारिया, कइ उहविया" । एस्स दिट्ठतो । अ-
यमन्धोवणओ- "चक्रमणे अणवुट्ठाणे, संसं पि विणायं प-
रिहविउज्ज, ततो रुहा आयरिओ पाच्छत्त दंडिउजा, जे य तत्थ
असंतावगहिणो ते गच्छाओ निच्छुत्तिज्जा, विणयमकारिज्जंता
य ते इह लोए पारलोए य परिच्छत्ता जयति । आयरिओ य
सरणमुवगयाण तेमिं न संरेक्खणकारी भवइ, अओ चक्र-
मणं वि ते अबुट्ठाण कारिज्जति" ।

अपि च-

वसनाण होति बहुगा, असारणे सारणे अपच्छित्ता ।

ने वि य पुरिमा उव्वहा, पंजरजगा अजिमुहा य ॥

ये ते गुरुचक्रकमणादिषु नाच्युत्तिष्ठन्ति तान् यदि वृषभा न सार-
यन्ति-कस्मादाचार्यान्नाच्युत्तिष्ठथ ? ततो वृषजाणां चतुर्लघवः ।
अथ वृषभैः प्रतितोदिताः परं ते न प्रतियुज्यन्ति, ततः सारणं
कृतं सति वृषभा अप्रायश्चित्ताः, इतरे प्रायश्चित्तमापद्यन्ते । अ-
नभ्युत्थाने असारणायां नामो दोषो भवति-ये प्रतीच्छुका उ-
पसंप्रतिपत्त्यर्थमायानाः ते द्विविधा एव भवन्ति-पञ्जर-
जग्गाः, संयमाभिमुखाश्च । तत्र गच्छे वसतां यदाचार्योपाध्या-
यप्रवर्तकः स्वविरगणावच्छेदिकाख्यपदस्थपञ्चकस्य पातन्त्यं
यावत् पञ्जरं प्रतितोदिताः, एतत् पञ्जरमुच्यते, एतस्मात् प-
ञ्जराज्जग्गा निन्दिताः पञ्जरजग्गाः । संयमाभिमुखास्तु-पांश्वस्था-
द्यधयवसन्नविहारिगच्छाश्चारित्र्यभिलाषितानि धिगगच्छं प्रवृ-
त्ताः तत्र ये पञ्जरभग्ना आगतास्तेषामनभ्युत्थानविषयाः ।

मुख्यस्तु पार्श्वस्थाप्रतितोदितां हृष्टा चिन्तयन्ति-

जग्गा कटो अतुहा-एण देइ अणुट्ठाणेण सोही ।

अनिरोहमुहो वासो, होहिइ णे इत्थं चिट्ठामो ॥

अस्माकं पूर्वस्मिन् गच्छे वसनामाचार्यस्य चङ्क्रमणादिषु
वार वार अभ्युत्थानेन कटी जग्ता, अधासो नाज्युत्थीयते तदा
शार्धि प्रायश्चित्तं प्रयच्छति, गाढं च खरपर्यः खरपटयति, अ-
स्मिन्तु गच्छे न प्रायश्चित्तं, न च खरपटना, अतोऽनिराधोऽनि-
यन्त्रणा, तेन सुखं सुखदायी वासोऽत्र 'ये' अस्माकं न विष्यति, नि-
ष्ठा मो वयमत्रेति कृत्वा तत्रैव तिष्ठेयुः, न भूयः स्वगच्छं गच्छेयुः ।

जे पुण उज्जयचरणा, पंजरभगो न गेयए ते उ ।

अनन्त वि सइत्तं, न लब्धं एति तत्थेव ॥

ये पुनरुज्जयचरणाः स्वल्पेऽप्यनज्युत्थानादाद्यपराधं सम्यक्-
प्रतिनादनाकारिणः तान् पञ्जरभगो न रोचयान्, न रुचिपथं
प्रापयान् । चिन्तयति च-अन्यथापि गच्छान्तरं स्वैरिव स्वात-
न्त्र्यं न लभ्यत इति विचिन्त्य तत्रैव स्वगच्छे एति समागच्छति ।

अत्र संयमार्जिमुखोऽसौ समागतस्ततः किम् ? इत्याह-

चरणोदासीणे पुण, जो विण्णजहाय आगतो समणो ।

सो तेसु पारिममाणो, सहं वट्टेड ओज्जओ वि ॥

यः पुनः श्रमणश्चरणोदासीनान् पार्श्वस्थादीन् सुखशीलविहा-
रिणो विप्रहाय संयमाभिमुखः समागतः स तपु गच्छान्त-
रीयेषु साधुषु प्रविशन् उभयेषामपि साधूनां अर्चां वर्कयति ।
तथाहि-यत्र गच्छे अस्मा प्रविशति तदीयाः साधवः चिन्तय-
न्ति-एष "सुन्दरा अर्मा" इति परिज्ञादयास्माकं मध्ये प्रविशति,
अतः सुन्दरतरं कुर्महे । यस्मादपि गच्छादायातः तदीया अपि
चिन्तयन्ति-अस्मान् सुवर्णादीनां विहायैव गच्छान्तरं गच्छ-
ति, अतो वयमुद्यता भवाम इति ।

अथासौ संयमार्जिमुखस्तत्रापि सामाचार्यीहापनं प्रतिनादना-
द्या अभाव च पश्यति, ततश्चिन्तयति-

इत्थं वि मेराहाणी, एते वि ह सावाराणामुका ।

अन्ने वयः अजिमुद्धो, तप्पच्चयनिज्जगहाणो ॥

अत्रापि गच्छे, न केवलं पूर्वस्मिन् अन्त्यापशब्दायः । मर्यादाया
अन्युत्थानादिस्वामाचार्यो हानिरवशोक्यते, एतेऽपि च साधवः
सारणधारणया मुक्ताः परिष्कृतं प्राक्तनगच्छसाधव इव नि-
रगलाः समीहयन्ते, अतः का नामामीषां समीपे स्थास्यतीति
मन्या स संयमार्जिमुखः साधुरन्यान् गच्छान्तरीयान् सा-
धून् व्रजति प्रविशति । प्रविशतु नाम गच्छान्तरं, का नो हानि-
रिति चेत् ? अत आह-तत्प्रत्यया-तस्य साधोः संयमानुपाखना-
पष्टम्भकारणहेतुका या निजरा, तस्या हानिः प्राप्नोति, सा
न भवतीत्यर्थः ।

आह-किं कारणमसौ तेषु तत्र विशति ? इत्याह-

जहि नन्थि सारणा वा-रणा य पडिवायणा य गच्छम्मि ।

सो उ अगच्छो गच्छो, संजमकामीण मोत्तवो ॥

विस्मृते कश्चित् कर्तव्ये भवनेद् न कृतमित्येवंरूपा स्मारणा
स्मरणा, अकर्तव्यनिषेधो धारणा, उपलक्षणत्वादित्यथा कर्तव्य-
मनामोगादिना अन्यथा कुर्वतः सम्यक् प्रवर्तना प्रेरणा, वारित-
स्यापि पुनः पुनः प्रवर्तमानस्य स्वरूपलोकिभिः शिक्कणं प्रति-
नादना; एताः सारणादया यत्र गच्छे न सन्ति स गच्छो गच्छ-
कार्याकारगादगच्छो मन्तव्यः । अत एव संयमकामिना संयमा-

भिमुखेन साधुना मोक्तव्योऽसौ, नाज्ययणीय इति भावः । गा-
थायां प्राकृतत्वादिकारस्य दीर्घत्वम् ।

प्रकारान्तरेण प्रायश्चित्तमभिधातुः प्रस्तावनामाह-

अयमपरो उ विकल्पे, पुव्वावरवादयं चित्ते ते मुच्छी ।

लोए वि अणेगविहं, नणु भेमज मो रुजोवसमे ॥

अयमप्रेतनगाथायां वक्ष्यमाणोऽपरः प्रायश्चित्तस्य विकल्पः प्र-
कारः । अत्र परः प्राह-पूर्वापरव्याहर्तमिदम्, पूर्वमन्याहं प्राय-
श्चित्तमुक्त्वा यदिदानीमन्याहशमभिधीयते तदेतत् पूर्वापरवि-
रुद्धमिति ते तव बुद्धिः स्यात् । तत्राच्यते-ननु कोऽपि रुजोपश-
मे विधानव्ये यथा त्रिफल्गात्रकटुकादिभेदादनेकविधं नेपज,
'मो' इति पादपूरणे । प्रयुज्यमानं दृष्टमेव, एवमत्राप्येकस्यै-
वानभ्युत्थानस्य तथा क्रममहाजनादिनेदनानेकविधं प्रायश्चित्त-
मभिधीयमानं न विरुद्धमेव ।

इत्थं पराजिघृत्त परिहृत्य प्रायश्चित्तमाह-

वीयारमाहुमंजः-निगमयमासंघरायमहिणं तु ।

लहुगो लहुगा गुरुगा, उम्मासा छेदमूझहुं ॥

आचार्यं विचारभूमेरागत नाभ्युत्तिष्ठन्ति मामलघु, साधुभिः
सममायातमनभ्युत्तिष्ठतां चतुर्लघवः, सयतीजिः समं चतुर्गुर-
व, निगमैः पारवर्णाग्विशेषैः समं परलघव, घटया महत्तरा-
दिगोष्ठीपुरुषसमवायलक्षणया समं हृदः, मधेन समं मलम्,
राज्ञा सममनवस्थाप्यम् । (सहिए सि) सघसहितेन राज्ञा
सममायातमनभ्युत्तिष्ठतां पाराश्रिकम् । गतमज्युत्थानम् । ३०
३ उ० । (यत्रावसरे यैर्वा कारणैरभ्युत्थानं न कर्तव्यं तद-
नन् सर्वे 'अइसेस' शब्देऽस्मिन्नेव भागे २४ पृष्ठे दर्शितम्)
पुनर्नैतत्करिष्यामीत्यन्युपगमे, स्था० ३ उ० ३ उ० । प्रयत्ने,
स्था० २ उ० १ उ० । आसनत्यागरूपे, संभोगासंभोगस्थाने
यथा पाह्वंस्थादेरन्युत्थानं कुर्येत्ताडिसंभोग्यः । स० १२ सम० ।
प्रव० । आव० । आ० चू० । गुरुनागतान् दृष्ट्वा स्वकीय-
स्थानादूर्ध्वोभयने, उक्त० ३३ अ० । (अन्युत्थानं दृग्दृक्कः
'सकार' शब्दे दर्शयिष्यते) (त्रिभिः स्थानैर्देवा अभ्युत्तिष्ठ-
युरिति 'मणुस्सलाय' शब्दे दर्शयिष्यते) ।

अञ्जुट्टितए-अन्युत्थातुम्-अव्य० । अभ्युपगन्तुमित्यर्थः, स्था०
२ उ० १ उ० ।

अञ्जुट्टिय-अन्युत्थित-त्रि० । कृतोद्यमे, " अञ्जुट्टियं गयरि-
सि, फवज्जागणमुत्तमं " उक्त० १, अ० । " अञ्जुट्टिपसु मेहेसु "
प्रवेषणाय कृतोद्यमेषु, स्था० १ अ० । प्रारब्धे, ध० ३ अधि० ।
अभ्युदिते, उक्त० ६ अ० । सं० ।

अञ्जुट्टेत्ता-अन्युत्थातु-त्रि० । अन्युपगन्तरि, स्था० ५
उ० १ उ० ।

अञ्जुट्टेयव-अन्युत्थातव्य-त्रि० । अन्युपगन्तव्ये, स्था० ८ उ० ।

अञ्जुणाय-अन्युत्थान-त्रि० । उन्नतिमति, स्था० १ अ० ।

" अञ्जुणायइयतलिणतयसुऽनिद्धनखा " अन्युत्थाना रतिदाः
सुखदाः, अथवा रचिता इव रचिताः, तज्जिनाः प्रतज्ञाः, तास्रा
आरक्ताः, शुचयः पवित्राः, स्निग्धाः कान्ताः, नखा येषां ते तथा ।
प्रश्न० ४ आश्र० ३ उ० । " अञ्जुणायपीणरइयसत्रियपयोहरा "
अन्युत्थानावुद्धौ पानौ स्थूलौ रतिदौ सुखप्रदौ संपत्तौ विशिष्ट-

संस्थानवन्तौ पयोधरौ स्तनौ यस्याः सा तथा । (वरतरुणी)
जी० ३ प्रति० । झा० । अन्युत्कटे, आ० म० प्र० । ज० । रा० ।

अब्जुत्त-स्ना-धा०, पर०, अहा० । शौचे, " स्नानेराब्जुत्तः " ।
। ७ । ४ । १४ । इति सूत्रेण धातोः ' अब्जुत्त ' इत्यादेशः ।
अब्जुत्त-स्नानि । प्रा० ४ पाद । प्र-द-प-धा०, दिवा० ।
आत्मप्रकाशे, " प्रदीपेस्तेभव-संजुमसंभुकाब्जुत्ताः " ८ । ४ ।
१५२ । इति सूत्रेण प्रदीप्यतेः ' अब्जुत्त ' आदेशः । अब्जु-
त्त-प्रदीप्यते । प्रा० ४ पाद ।

अब्जुदय-अज्युदय-पुं० । गजलक्ष्यादिलाभे, झा० २ अ० । अ-
ज्युदयो यद्यह राज्यानिषेकादिप्रानये भवति तथा स्वर्गापवर्ग-
प्राप्तिहेतुत्वादस्य संस्तारकस्य, अत एवाऽज्युदयः । संधा० ।

अब्जुदयफल-अज्युदयफल-त्रि० । अब्जुदयनिवर्तकं, पा०
ए विव० ।

अब्जुदयेज-अज्युदयेहेतु-पुं० । कल्याणनिमित्ते, पञ्चा० ७
विव० ।

अब्जुदयावुच्छिन्ति-अज्युदयावुच्छिन्ति-स्त्री० । स्वर्गादेरव्य-
वच्छेदं सन्ततौ, पा० ६ विव० ।

अब्जुध-अज्युध-त्रि० । सकललुप्तनातिशायिनि भुनक्षितप-
त्यागतपःशौचकर्मादिकं अपूर्वे वस्तुनि, उपचारात् तद्देश-
नश्रवणादिज्यो जाते विस्मयरूपे रसविशेष, पुं० । अनु० ।

अब्जुतरसं स्वरूपतो लक्षणतश्चाऽऽह-

विस्मयकरं अपुत्रं, अनुत्तपुत्रं यो जो रमो होइ ।
हरिसविमाओपत्ती-लक्षणा उ अब्जुओ नाम ॥ ६ ॥
अब्जुओ रसो जहा-

अब्जुअतरमिह एतो, अन्नं किं अत्थि जीवलांगमि ।
जं जिणवयणे अत्था, तिकालजुत्ता मुणिज्जंति ।

कस्मिंश्चिदनुभूते वस्तुनि दृष्टे विस्मयं करोति, विस्मयोत्कर्ष-
रूपो यो रसो जयति साऽद्भुतो नामेति संज्ञः । कथंभूतः ? ,
अपुत्रोऽनुत्तपुत्रो वा । अनुभूतपूर्वः किंलक्षणः ? , इत्याह-
हर्षविषादापत्तिलक्षणः, शुभं वस्तुम्यद्भुते दृष्टे हर्षजननल-
क्षणः, अशुभे तु विषादजननलक्षण इत्यर्थः । उदाहरणमाह-"अ-
ब्जुय"-गाहा । इह जीवलोकेऽद्भुततरं इतो जिनवचनात् कि-
मन्यदस्ति, नास्तीत्यर्थः । कुतः ? , इत्याह-यद्यस्माज्जिनवचने-
नार्था जीवादयः सूक्ष्मव्यवहिततिरोहिताऽनीन्द्रियामूर्तादि-
स्वरूपा अनीतानागतवर्तमानरूपाः त्रिकालयुक्ता अपि ज्ञायन्ते
इति । अनु० । " अब्जुय गोए अब्जुए वाइए अब्जुए नहं " अ-
द्भुतमाश्चर्यकारि । रा० ।

अब्जुवगम-अज्युपगम-पुं० । अङ्गीकरणे, स्था० २ गा० ४ उ० ।

अब्जुवगमसिद्धंत-अज्युपगमसिद्धान्त-पुं० । सिद्धान्तभेदे, पुं०

स च-

जं अब्जुविष करिह, भेच्छाए कदा स अब्जुवगमो उ ।
मीतो बन्ही गयजू-ह लणग्गे मग्गुवरसिगा ॥

यत्न अज्युपेत्य स्वच्छया अभ्युपगम्य वादकथा क्रियते । यथा-
शीतो बन्दिः, गजयूथ द्वापरे, मन्त्रोर्जलकाकस्य, खरस्य च गृह-

य, इत्येयोऽभ्युपगमसिद्धान्तः । पुं० १ उ० । अपरीक्षितार्थाभ्युप-
गमात्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः । तद्यथा-किंशब्दः ? ,
इति विचारं कश्चिदाह-अस्तु द्रव्यं शब्दः, स तु किं नित्योऽ-
यानित्य इत्येवं विचारः । सूत्र० १ पुं० १२ अ० ।

अब्जुवगय-अज्युपगत-त्रि० । अजि अभिमुख्येनोपगतः ।
आचा० २ अ० ३ अ० १ उ० । अभ्युपगमवति, व्य० ७ उ० ।
संप्राप्ते, पा० । अतसंपर्दोपसंपन्ने, आ० म० प्र० । अङ्गीकृतं,
पं० व० १ द्वार ।

अभ्योवगमिया-आज्युपगमिकी-स्त्री० । अज्युपगमेनाङ्गीक-
रणेन निर्जृप्ता तत्र भवा चाऽऽभ्युपगमिकी । स्वयमभ्युपगमायां
(वेदनायाम्) । स्था० २ गा० ४ उ० । या हि स्वयमभ्युपगम्यन्
यथा-साधुजिः प्रवज्याप्रतिपत्तिना अस्माच्चर्यचृमिश्रचनकेशो-
त्पुञ्जनातापनादिभिः शरीरपीडाभ्युपगमनम् । ज० १ श० ४
उ० । " दुविहा वेदणा पमसा । तं जहा-अभ्योवगमिया य
उवक्कमिया य " प्रज्ञा० ३४ पद ।

अभगम-अजगम-त्रि० । न भग्नोऽजगमः । सर्वथाऽविनाशिते,
" एवमादिपति आगारेहि अजगो अविराहिओ हुज मे काव-
स्सगो " । आ० ५ अ० । ध० । ल० । आ० नृ० ।

अभगसेण-अभगमेन-पुं० । विजयान्निधानचौरसेनापति-
पुत्रं, विपा० । तत्कथानकं चेदम्-

तच्चस्म उक्खेवो एत्वं खलु-जंजू ! तेषां कालेण तेषां
समएण पुरिमतालणामं एयरं होत्था, रिच्छिं तस्म एं
पुरिमतालस्स उत्तरपुरच्छिमे दिमिभाए एत्थ एं अ-
मोहदंसी उज्जाणं, तत्थ एं अमोहदंमिस्स जक्खस्स
जक्खायतणे होत्था, तत्थ एं पुरिमताले महब्बले
णामं राया होत्था, तत्थ एं पुरिमतालस्स एयरस्स
उत्तरपुरच्छिमे दिमिभाए देसप्पत्ते अरवीं संसया । एत्थ
एं सालारवींणामं चोरपट्ठी होत्था, विसमगिरिकं-
दरकोलंबसणिणविद्धा वंसीकलंकपागारपरिविखत्ता वि-
रणसेल्लविमपपवायफरिदोवगूढा अग्नितरपाणिया सु-
दुद्धभजसपेरंता अणगखंडी विदितजणदिणणिमम-
प्पवेसा धुवहुयस्स विक्खिजयस्स जणस्स दुप्पवेसाया
वि होत्था । तत्थ एं सालारवींण चोरपट्ठी विजण
णामं चोरमेणावड परिवसड, अहम्मिणं जाव लो-
दियपाणी बहूणयरणिग्गयजसे मूरे दहप्पदारे साहास्मिण
सह्वंही असिद्धिपदमपट्ठे, से एं तत्थ सालारवीं चोर-
पट्ठीं पंचणहं चोरसयाणं आहिवच्चं जाव बिहरड । तए णं
से विजण चोरमेणावड बहूणं चोराण य पाग्गदरियाण
य गंठिच्छंयाण य संधिजेयाण य खंरुपट्ठाण य आणो-
सिं च बहूणं जिणणिणवाहिगाऽहियाणं कुंरंगेया वि
होत्था । तएणं विजयचोरमेणावडपुरिमतालस्स एयरस्स
उत्तरपुरिच्छिमिल्लं जणवयं बहुदिं गामघाणदि य एयर-

घाएहि य मोग्गहणेहि य वेदिग्गहणेहि य पंथकोट्टेहि य
स्वत्तस्वणणेहि य उवील्लेमाणे उवील्लेमाणे विद्धंसेमाणे
विद्धंसेमाणे तज्जेमाणे तज्जेमाणे ताळेमाणे तालेमाणे
णित्थाणे निष्णणे णिकणे करेमाणे विहरइ, मह-
व्वलस्म रणणे अजिक्खणं २ कप्पाइं गिएहइ, तत्थ एं
विजयस्स चारसेणावइस्स खंधसिरी णामं जारिया होत्था ।
अहीणं तत्थ एं विजयचोरसेणावइस्स पुत्ते खंधसिरीए
भारियाए अत्तए अजग्गसेणं णामं दारए होत्था अही-
णं । तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरं
पुरिमत्तालणामं णयरे जेणेव अपोहदंसी उज्जाणे तेणेव
सयोसंढे परिता राया निग्गओ, धम्मो कहिओ, परिता राया
विग्गओ, तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्म जगवओ
महावीरस्स जेट्ठे अन्तेवामी गोयमे० जाव रायमग्गं सयो-
वगाढे तत्थ एं बहवे इत्थी पासइ, तए एं तं पुरिसं राया
पुरिसा पढमंसि चच्चरंमि णिसियावित्ति, णिसियावित्तित्ता
अट्ठचुद्धपिउए अग्गउचाएइ कसप्पहारेहिं ताळेमाणे २
कट्ठुणं काकणिमंसाइं खावेइ, खावेइत्ता रुहिरपाणं च पाय-
त्ति । तयाणंतरं च एं दोहं पि चच्चरंमि अट्ठदुमाउयाओ
अग्गयो घाएयति, घाएयत्तित्ता एवं तच्चे० अट्ठमहापिउए,
चउत्थे० अट्ठमहामाणए, पंचमे पुत्ता, छठे सुएहा, सत्तमे
जामाउया, अट्ठमे धूयाओ, नवमे णत्तुया, दसमं णत्तुयओ,
एकारसे णत्तुयावइ, बारसमे णइत्थीओ, तयारसमे उस्मिय-
पतिया, चउदसमे पिठस्सियाओ, पम्परसमे मासियाओ पइ-
याओ, सोल्लसमे मासियाओ०, सत्तरसमे मासियाओ, अट्ठा-
रसमे अवसेसं मित्तणाइणियगसयणसंबंधिपरिजणं अग्ग-
ओ घायंति, घायंत्तित्ता कसप्पहारेहिं ताळेमाणे ३ कट्ठुणं का-
कणिमंसाइं खावेइ रुहिरपाणं च पाएइ । तए एं से भगवं गो-
यमे तं पुरिसं पासइ, पासइत्ता अयमंयारूवे अज्जवत्थिये ५
समुप्पसे० जाव तहव णिग्गए एवं वयासी-एवं खलु अहं
भंते !-स एं जंते ! पुरिसे पुच्चमवे के आमी० जाव विहरइ ।
एवं खलु गोयमा ! तेणं कालेणं तेणं समएणं इहेव जंबुद्वि-
चारहेवासे पुरिमत्ताले णामं णयरे होत्था, रिच्छि० ३ तत्थ एं
पुरिमत्ताले उदये णामं राया होत्था, महया तत्थ एं पुरिमत्ताले
निन्नए णामं अरुक्खणियए होत्था, अट्ठे० जाव अपरिभूए
अहम्मिए० जाव दुप्पन्नियाणंदे तस्स एं णिएणियस्स अ-
दयवाणियस्स बहवे पुरिसा दिस्सजत्तिजत्तवेयणा कट्ठाकट्ठिं
कोट्ठालियाओ य पत्थियाए पमिण गेएहइ, गेएहइत्ता पुरि-
मत्तालस्स णयरस्म परिपेरंतं सुबहुकाकअंरुए य घांतंअंरु-
ए य पारेवइट्टिजिखगिमयूरिकुडिअंरुए य अण्णेसिं
चेव बहूणं जलयरयलयरखदयरमाइणं अंरुइं गेएह-

इ, गेएहइत्ता पत्थियपमिगाइं जरेइ, जरेइत्ता जेणेव
निणए अंरुवाणियए तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता
णिणयस्स अंरुवाणियस्स उवणेइ, तए एं तस्स
णिणयस्स अंरुवाणियस्स बहवे पुरिसा दिणभए
बहवे कायअंरुए य० जाव कुकुडिअंरुए य अण्णेसिं च बहूणं
जलथल्लखंचरमाइणं अंरुए तवएसु य कंरुएसु य जज्ज-
णएसु य इंगाळेसु य तल्लित्ति जज्जंति सोद्धित्ति, तद्धित्ता
जज्जंता सोद्धित्ता य रायमग्गं अंतगवर्णसि अदयपणियणं
वित्ति कप्पमाणे विहरइ, अप्पणो वि य एं से णिएणए
अंरुवाणियए तेसिं बहूहि कायअंरुएहि य० जाव कुकुडि-
अंरुएहि य सोद्धेहिं तद्धि भज्जे सुरं च ४ आसाए ४
विहरइ, तए एं से णिएणए अंरुए एयकस्मे ४ सुबहुपावं
समाजित्ता एणं वामसहस्मं परमाउं पालइ, पालइत्ता कालमासे
कालं० तच्चाए पुढवीए उक्कोसमत्तसागरावमद्वितीएसु एरइ-
एसु एरइयत्ताए उववसे, से एं ताओ अणंतरं उव्वट्ठित्ता
इहेव सालारुवीए चोरपट्ठीए विजयस्स चोरसेणावइस्स खं-
दसिरीए भारियाए कुच्छिसि पुत्तत्ताए उववसे, तए एं से
खंदसिरीजारियाए अस्सया कयाइं तिहं मासाणं बहुपरु-
पुष्माणं इमेयारूवे दोहले पाउच्चए-धम्माओ एं ताओ अम्म-
याओ ४ जाणं बहूहि मित्तणाइणियगसयणसंबंधिपरियण-
महिंसाएहिं अत्तेहि य चोरमहिंसाहिं सद्धि संपरिवुत्ता
एहाया० जाव पायच्छित्ता सव्वाहंकारचूसिया विउलं
असणं पाणं खाइमं साइमं सुरं च ५ आसाएमाणे ४ विह-
रइ । जिमियभुत्तत्तरागयाओ पुरिमणेवत्थिया सप्पद० जाव
पहरणावरणाभरिएहि य फलएहिं णिकिट्ठाहिं असीहिं
अंसागएहिं तोणेहिं सजीवेहिं धणुहिं समुक्खित्तेहिं सरेहिं
समुद्धावेत्तियाहिं य दामाहिं लंबियाहिं उत्तारियाहिं
लुक्खंटाहिं तिप्पत्तरेणं विज्जमाणे विज्जमाणे महया २
उकिट्ठ० जाव समुदरवज्जुयं पि व करेमाणीओ सात्ताड-
वीए चोरपट्ठीए सव्वओ समंताओ द्रोएमाणीओ २ अ-
हिंरुमाणीओ २, दोहलं वि णित्ति-तं जह अइं अहं पि
बहूहि णाणियगसयणसंबंधिपरियणमहिंसाइं अत्तेहिं सा-
त्ताडवीए चोरपट्ठीए सव्वओ समंताओ द्रोएमाणीओ २
आहिंरुमाणीओ २ दोहलं विणिज्जामि त्ति कट्ठु तंसि
दोहलंसि अरुवाणिज्जमाणमि० जाव जिज्यामि तए एं से
विजए चोरसेणावइ खंदसिरीजारियं उहय० जाव पासइ
एवं वयासी-किएहं तुमं देवा उहय० जाव जिज्यासि,
तए एं सा खंदसिरी भारिया विजयं एवं वयासी-एवं
खलु देवाणुप्पिया ! ममं तिहं मासाणं० जाव जिज्यामि, तए
एं से विजये चोरसेणावइ खंदसिरीजारियाए अंतियं
एयमदं सोच्चा णिसम्म खंदसिरीभारियं एवं वयासी-

अहामुहं देवाणुप्पिण ! एयमहं पम्भुणेइ, पडिणेइत्ता तथा-
णंतरं मा खंदसिरी जारिया विजएणं चोरसेणावडणा अज-
णुष्साया समाणी दहत्तुवहुहिं मित्तं जाव अणेहि यवहुहिं
चोरमहिस्साहिं सद्धिं पम्भुणा एहायां जाव विजूमिया विपुलं
असणं पाणं खाइमं साइमं सुरं च ५ आसाएमाणी ४ विहरइ ।
जिमियजुत्तुत्तरागया पुरिसणेइत्ता सण्णवद्धं जाव आ-
हिंइमाणं दोहलं वि गित्ति, तए णं मा खंदभिरी जारया
मंभुणदोहला समाणीयदोहला विणियदोहला वांछि-
णणदोहला संपुणणदोहला तं गम्भं मुहं मुहेणं परिवहइ,
तए णं मा खंदसिरी चोरसेणावडणी एवाहं मासाणं ब-
हुपम्भुणुष्साणं दारयं पयाया । तए णं मे विजयचोरसेणा-
वड तस्म दारगस्म इहीसकारसमुदणं दसरत्ताइइपमियं
करइ, तए णं से विजयचोरसेणावड तस्म दारगस्म ए-
कारसमे दिवसे विपुलं असणं पाणं खाइमं साइमं उवक्ख-
णावेइ, उवक्खणावित्ता मित्तणाइं आमंतएइ, आमंतइत्तां
जाव तस्मेव मित्तणाइं पुरओ एवं वयासी-जम्हा णं अम्हं
इमांसि दारगंसि गम्भगयंसि ममाणंसि इमेया रुवे दोहले
पाउवजए तम्हा णं हाउं मम्हं दारए अभंगसेणणामेणं,
तए णं से अजंगसेणकुमारे पंचधाइं जाव परिआयड, तए
णं से अजंगसेणे णामं कुमारे उम्भुकवालजावे यावि हो-
त्या, अहदरियाओ जाव अहदो दाओ उप्पि जुंजइ ।
तए णं से विजए चोरसेणावड अणया कयाइ काअथम्भु-
णा संजुत्ते, तए णं से अजंगसेणकुमारे पंचहिं चोरसएहिं
सद्धिं संपम्भुके रोयमाणे विजयस्म चोरसेणावडस्म महया
इहीसकारसमुदणं एहीरणं करइ, करइत्ता बहुहिं दोइयाइं
मयकिन्नाइं करइ, करइत्ता काळेणं अप्पए जाए यावि होत्या,
तए णं से अजंगसेणकुमारे चोरसेणावड जाए अहम्भिएं,
जाव कणाइं गेणहइ, गेणहइत्ता तए णं ने जाणवया पुरिसा
अजंगसेणचोरसेणावडणा बहुगामघायावणाहिं ताविया म-
माणा अम्ममणं महावेइ, महावेइत्ता एवं वयासी-एवं खलु
देवाणुप्पिया ! अजंगसेणचोरसेणावडया पुरिमताजे एयरं
पुरिमताजएयरस्म उत्तरिद्धं जणवयं बहुहिं गामघाणहिं
जाव निष्णं करमाणे विहरइ, तं मेयं खलु देवाणुप्पिया !
महव्वलस्म रम्भा एयमहं विणवित्तए तए णं जाणवया
पुरिसा एयमहं अणमणं पम्भुणेइ, पम्भुणेइत्ता महत्थं
महत्थं महत्थं रायरिहं पादुमं गिएहइ, गेणहइत्ता जेणेव पु-
रिमताजे एयरं तेणेव उवागच्छेइ, उवागच्छइत्ता जेणेव म-
हव्वले राया तेणेव उवागच्छेइ, उवागच्छइत्ता महव्वलस्म
रणो ने महत्थं जाव पादुमं उवागइ करयलअज-
सिं कहु महव्वलं रायं एवं वयासी-तुब्बं बाहुच्छा-
या परिगहिया निब्बया निरुवग्गा मुहं मुहेणं प-

रिवसित्तए सालाढवीचोरपल्लीए अजंगसेणे चोरसेणा-
वड अम्हं बहुहिं गामघाणहिं यं जाव गिएहणे करे-
माणे विहरइ, तं इच्छामि णं सामी ! तुब्बं बाहुच्छाया परि-
ग्गाहिया निब्बया निरुवग्गा मुहं मुहेणं परिवसित्तए सिं
कहु पायवकीया पंजलिउत्ता महव्वलरायं एयमहं विणवत्ति।
तए णं से महव्वले राया तेसिं जणवयाणं पुरिसाणं अं-
तिए एयमहं मोच्चा णिमम्म आरुमुत्ते० जाव मिसिमिमे-
माणे ति बलियंभिज्झिं गित्तामे साहइ दंढं महावेइ, सदा-
वेइत्ता एवं वयासी-गच्छइ णं तुब्बं देवाणुप्पिया ! साला-
ढवीचोरपल्ली विजुंपाहिं अभंगसेणचोरसेणावडं जीवग्गाहिं
गिएहइत्ता ममं उवएणंहि, तए णं से दंढे तह ति
एयमहं पडिमुणेइ, पम्भुणेइत्ता तए णं से दंढे बहुहिं पुरि-
मेहिं समुद्धं जाव पहरणेहिं सद्धिं संपम्भुके मगइएहिं
फल्लएभिं जाव विपत्तरेहिं वज्जमाणेणं महया उक्किट्ठणायं
करमाणे पुरिमताजे एयरं मज्झं मज्झेणं निगच्छइ, नि-
गच्छइत्ता जेणेव सालाढवी चोरपल्ली तेणेव पट्टारत्थग-
मणाए तए णं तस्म अभंगसेणावडस्म चोरपुरिसे इमी मे
कहाए लच्छे ममाणे जेणेव सालाढवी चोरपल्ली जेणेव अ-
भंगसेणावड तेणेव उवागया करयल० जाव एवं वयासी-
एवं खलु देवाणुप्पिया ! पुरिमताजे एयरं महव्वलेणं र-
म्भा महया भम्भुकरेणं परिवारेणं दंढे आणए-गच्छइ णं
तुमं देवाणुप्पिया ! सालाढवीचोरपल्ली विजुंपाहिं, अभं-
गसेणं चोरसेणावडं जीवग्गाहिं गिएहइ, गिएहइत्ता ममं
उवग्गाहिं। तए णं से दंढे महया भम्भुकरेणं जेणेव सा-
लाढवी चोरपल्ली तेणेव पट्टारत्थ गमणाए तए णं से अजं-
गसेणचोरसेणावड तेमिं चोरपुरिसाणं अंतिए एयमहं मोच्चा
णिमम्म पंचचोरसयाइं महावेइ, सदावेइत्ता एवं वयासी-एवं
खलु देवाणुप्पिया ! पुरिमताजे एयरं महव्वले० जाव तेणेव
पट्टारत्थ गमणाए आगए, तए णं से अभंगसेणे ताइं पंच
चोरसयाइं एवं वयासी-तं मे यं खलु देवाणुप्पिया ! अम्हं
तं दंढं सालाढवी चोरपल्ली अमं पत्तं अंतरा चेव पम्भेहि-
त्तए, तए णं ताइं पंच चोरसयाइं अजंगसेणस्म तह ति०
जाव पम्भुणेइ, पम्भुणेइत्ता तए णं से अभंगसेणे चोर-
सेणावड विपुलं असणं पाणं खाइमं साइमं उवक्खणावेइ, उ-
वक्खणावेत्ता पंचहिं चोरसएहिं सद्धिं एहाए० जाव पायच्छि-
त्ते जायणयंरुवमं तं विपुलं असणं पाणं खाइमं साइमं सुरं
च ५, आसाएमाणे ४ विहरइ । जिमियजुत्तुत्तरागए वि य
णं समाणे आयते चोक्खे परममुइत्तए पंचहिं चोरसएहिं
सद्धिं अल्लं चम्भं पुरुहइ, दुरुहइत्ता सण्ण० जाव पहरणे
मगइ तेहिं जाव रवेणं पञ्चावरणहकालमययांसि साला-
ढवी चोरपल्लीयाओ निगच्छइ, निगच्छइत्ता विसमदु-

गगहणं त्रिण गहियजत्तपाणिणं तं दंरं पन्निवासेमाणं चि-
हइ, तणं से दंरं जेणव अभंगसेणं चोरसेणावइ तणे-
व उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता अजंगसेणं चोरसेणावइत्ता
सद्धिं संपल्लगेया वि होत्था । तणं से अजंगसेणं चोर-
सेणावइ तं दंरं खिप्पमेव हयमहियं जाव पन्निवेहंति,
तणं से दंरं अभंगसेणं चोरसेणावइ हयं जाव प-
न्निवेहिए समाणे अत्थामे अबले अवीरिए अपुरिसका-
रपरकमे आधारणिज्जेमि त्ति कहु जेणव पुरिमताजे ण-
यरे जेणव महव्वलं राया तेणव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता
करयलं एवं वयासी-एवं खलु सामी ! अभंगसेणचोरसे-
णावइ विसमज्जगहणं त्रिण गहियजत्तपाणिणं णो ख-
लु से सका केणइ सुबहुएण वि आमबलेण वा हत्थिबले-
ण वा जोहबलेण वा रहबलेण वा चाउरंगिणं पि उरं
उरे ण गिएहत्तए, ताहे सामेण य भेदेण य उवप्पदाणेण य
वीभंजमाणे उपत्तेयावि होत्था । जे दंरेण य वियसे अ-
र्द्धितरगा सीमगममामित्तणाइणियसयणसंघिपरियणं च
विपुल्लेण धणकणगरयणसंतसारमावण जेणं भिंदइ अज-
गमेणस्म य चोरसेणावइ अजिक्खणं अजिक्खणं महत्थाइं
महग्गाइं महग्गिहाइं पाहुडाइं पेनेइत्ता अजंगसेणं च चोरसे-
णावइ वीसंजमाणेइ, तणं से महव्वलं राया अस्सया
कयाइ पुरिमताजे णयरे एगं महं महइ महलियं कूमागार-
मालं करइ, अणेगस्वभसयपासा ४, तणं से महव्वलं राया
अस्सया पुरिमताले णयरे उस्सुक्कं जाव दसरत्तं पमोयं उ-
ग्घोसावेइ. उग्घोसावेइत्ता कोकुंबियपुरिसे सदावेइ, सदावेइत्ता
एवं वयासी-गच्छइ णं तुब्भे देवाणुप्पिया ! सात्तामवीए
चोरपट्ठीए तत्थ णं तुब्भे अजंगसेणं चोरसेणावइणं कर-
यलं जाव वयइ-एवं खलु देवाणुप्पिया ! पुरिमतां
महव्वलस्म रसो उस्सुक्कं जाव दसरत्तं पमोयं उग्घोसा-
ए तं किं देवाणुप्पिया ! विपुलं अमणं पाणं खाइमं साइमं
पुप्फवत्थगंधमल्लालंकारं य इहं हव्वमाणिज्ज उदाहु सयमेव
गच्छित्ता तणं कोकुंबियपुरिसे महव्वलस्म रसो करयलं
जाव पन्निमुणेइ, पन्निमुणेइत्ता पुरिमतालाओ णयराओ
पन्निं पन्निं णाइवक्केहिं अच्चाणेहिं सुहेहिं पातरासेहिं
जेणव सात्तामवी चोरपट्ठी तेणव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता
अजंगसेणं करयलं जाव एवं वयासी-एवं खलु देवा-
णुप्पिया ! पुरिमतालं महव्वलस्म रसो उस्सुक्कं जाव
उदाहु सममेव गच्छित्ता, तणं से अभंगसेणं ते कोकुं-
बियपुरिसे एवं वयासी-अहं णं देवाणुप्पिया ! पुरि-
मतां सयमेव गच्छामिए कोकुंबियपुरिसे सकारेइ, सका-
रेइत्ता पन्निविसज्जेइ । तणं से अजंगसें बहुहिं मित्तं
जाव परिवुमे, एहाएण जाव पायच्छित्ते सव्वालंकारविज्ज-

सिए सात्तामवी चोरपट्ठीओ पन्निक्खलमइ, पन्निक्ख-
मइत्ता जेणव पुरिमतां जेणव महव्वलं राया तेणव
करयलपरिगहियं महव्वलं रायं जणं विजएणं बद्धावेइ,
बद्धावेइत्ता महत्थं जाव पाहुकं उवप्पेइ, तणं से महं
अजंगसेणस्स चोरस्स तं महत्थं जाव पन्निच्छइ, अजंग-
सेणचोरसें सकारेइ संमाणेइ, संमाणेइत्ता विसज्जेइ कू-
मागारसात्तावेण आवासएहिं दल्लयइ । तणं से अजंग-
सेणं चोरसेणावइ महव्वलेणं रसो विसज्जिए समाणे जेणव
कूमागारमात्ता तेणव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता तणं से
महं कोकुंबियपुरिसे सदावेइ, सदावेइत्ता एवं वयासी-ग-
च्छइ णं तुब्भे देवाणुप्पिया ! विपुलं अमणं पाणं खाइमं
साइमं उवक्खमावेइ, उवक्खमावेइत्ता तं विपुलं अमणं पाणं
खाइमं साइमं सुरं च ए सुबहुपुप्फगंधमल्लालंकारं च अभं-
गमेणस्स चोरसें कूमागारसात्ताए उवप्पेइ । तणं ते
कोकुंबियपुरिसा करयलं जाव उवप्पेइ, तणं से अजंग-
सें बहुहिं मित्तसद्धिं संपरिवुमे एहाएण जाव सव्वालंकार-
विज्जसिए तं विपुलं अमणं पाणं खाइमं साइमं सुरं च आ-
साएमाणे ४ पमत्तं विहरइ । तणं से महं कोकुंबियपुरिसे
सदावेइ, सदावेइत्ता एवं वयासी-गच्छइ णं तुब्भे देवाणु-
प्पिया ! पुरिमतालस्स णयरेस्स दुवाराइं पिहिंति, पिहिंतिता
अजंगमेण चोरसेणावइ जीवग्गाहं गेहंति, गेहंतिता मह-
व्वलस्म रसो ते उवणेइ, तणं से महं अभंगसेणं चोरो एते
णं विहाणेणं वज्जं आणवेइ, एवं खलु गोयमा ! अभंगमेण
चोणं पुरां जाव विहरइ । अजंगसेणेणं जंते ! चोरसे-
णावइ कालमासे कात्तं किच्चा कहिं गच्छिहिंति कहिं उवव-
ज्जिहिंति ! गोयमा ! अभंगसेणचोरसें सत्तावीसं वासाइं
परमाउं पात्तिता अज्जेव तिभागावसेसे दिवसें सूली जिष्सा-
कए समाणे कालमासे कात्तं किच्चा इमीसे रयणप्पभाए उक्को-
सेणं नेरइएसु उववज्जिहिंति, से णं ताओ अणंतरं उवट्ठित्ता
एवं समारो जहा पढमे जाव पुढवीं, तओ उवट्ठित्ता वाणा-
रमीए णयरीए सूयरत्ताए पच्चायाहिंति, से णं मच्छसंयारि-
एहिं जीवियाओ विवरोविए ममाणेणं तत्थेव वाणारमीए
णयरीए सेट्टकुलंसि पुत्तत्ताए पच्चाहिंति, से णं तत्थ उम्मुक्क-
वात्तजावे एवं जहा पढमे जाव अंतकाहिं ति णिक्खेवो ।

(एवं खलु स्ति) एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणार्थः प्रहसः, खलु धाक्या-
लङ्कारे । (जंबू स्ति) आमन्त्रणे, (वसप्पसे स्ति) मण्डलप्रान्तं
(विसर्मागरिकंदरं कोलम्बसंनिविद्धा) विषमं यात्रिणः कन्दरं
कुहरं तस्य यः कोलम्बः प्राप्तः तस्य सन्निविष्टा सन्निवेशिता
या सा तथा । कोलम्बो हि लोके अवनतं वृक्षशङ्खाप्रमुच्यते ।
इहोपचारतः कन्दरं प्राप्तः कोलम्बो व्याख्यातः । विपा० ३ श्रु०
३ अ० । (इत्यादिटीका सुगमेति न गृहीता) वारतपुरराजनि,
आ० श्रु० ६ अ० ।

अभजिजय-अभय-त्रि० । अभर्दिते अविराधिते, आचा० १ भु०
१ अ० १ उ० ।

अजदण्वेसा-अभटपवेशा-स्त्री० । अविद्यमानो भटानां राजा-
ज्ञादायिनां पुरुषाणां प्रवेशः कुटुम्बिगृहेषु यस्यां सा तथा । यत्र
राजाणां दातुं भटाः प्रवेष्टुं न शक्नुवन्ति तादृश्यां पुर्याम्,
भ० १२ श० ४ उ० । ज० । ज्ञा० । विपा० ।

अजतद्व-अभक्तार्थ-पुं० । भक्तेन भोजनेनार्थः प्रयोजनं भक्ता-
र्थः, न भक्तार्थोऽभक्तार्थः । अथवा न विद्यते भक्तार्थो यस्मिन्
प्रत्याख्यानविशेषे सोऽभक्तार्थः । उपवासे, ध० २ अवि० ।

अत्र पञ्चाकाराः, तथा च सूत्रम्—

सूरे उगए अभतद्वं पञ्चक्वाइ, चउव्विहं पि आहारं
अमणं पाणं खाइमं साइमं अत्थयणाभोगेणं सहमागारेणं
परिष्ठावणिगारेणं महत्तरागारेणं सव्वममाहिवत्तियागा-
रेणं वोसिरइ ।

अस्यार्थः—(सूरे उगए) सूर्योद्गमाद्वारज्य, अनेन भोजनानन्तरं
प्रत्याख्यानस्य निषेध इति श्रुते । भक्तेन भोजनेनार्थः प्रयोजनं
भक्तार्थः, न भक्तार्थोऽभक्तार्थः । अथवा—न विद्यते भक्तार्थो य-
स्मिन् प्रत्याख्यानविशेषे सोऽभक्तार्थः, उपवास इत्यर्थः । आका-
राः पूर्ववत् । नवरं परिष्ठापनिकाकारं विशेषः, यदि त्रिविधा-
हारस्य प्रत्याख्याति तदा परिष्ठापनिकं कल्प्यते, यदि तु चतु-
र्विधाहारस्य प्रत्याख्याति पानकं च नास्ति तदा न कल्प्यते,
पानके तूद्धरिते कल्प्यत एव । (वोसिरइ) भक्तार्थमशनादि
वस्तु व्युत्सृजति । प्रव० ४ द्वार । ध० । भाव० । आ० च० ।
ल० प्र० । पंचा० ।

अजतद्विय-अभक्तार्थिक-पुं० । उपवासिके, आ० घ० । द्वितीयेऽ-
हि भोक्तरि, पं० व० २ द्वार ।

अभक्तपाण-अभक्तपान-न० । जलपानालात्रे, व्य० ७ उ० ।

अजय-अभय-न० । न० त० । विशिष्टे आत्मनः स्वास्थ्ये निधे-
यसधर्मभूमिकानिबन्धनज्ञायां धृता, ल० । रा० । “ अभयं
पत्थिवा तुभं, अजयदाया भवाहि य ” । वक्त० १८ अ० । प्रा-
णिरक्षायाम्, सूत्र० १ भु० ६ अ० । अविद्यमानं जयमस्मिन् स-
त्वानामित्यजयः । सप्तदशविधे संयमे, आचा० १ भु० १ अ० ५
उ० । सप्तप्रकारकभयरहिते, त्रि० । सूत्र० १ भु० ६ अ० । अणि-
कपुत्रे अजयकुमारे, पुं० । आ० ल० १ अ० । आ० म० । ध० ।

अभयकर-अजयकर-त्रि० । अजयं प्राणिनां प्राणरक्षारूपं स्व-
तः परतश्च सदुपदेशदानात् करोतीत्यजयकरः । स्वतो हिंसानि-
वृत्तत्वेन परतश्च हिंसां मा कार्षीरित्युपदेशदानेन प्राणिनामनु-
कम्पकं, “ अभयकरं वीरवर्णतत्त्वकम् ” सूत्र० १ भु० ६ अ० ।
निर्भयकरे, तं० ।

अभयकरण-अभयकरण-न० । जीवानामभयकरणे, (पं० व०)

मुत्तूण अजयकरणं, परोवयारो वि नत्थि असो ति ।

हंमिगेनेणगणायं, न य गिहिवामे अविगदं नं ॥ ५५ ॥

मुक्त्वाऽजयकरणमिहलोकपरलोकयोः परोपकारोऽपि नास्त्य-
न्य इति । अत्र दृष्टान्तमाह—रुग्मिहकीस्तेनकज्ञातमत्र दृष्टव्य-
म् । न च गृहवासे अविकलं तद्-अभयकरणमिति गार्थार्थः ॥
पं० व० १ द्वार ।

अभयकुमार-अजयकुमार-पुं० । अणिकस्य राक्षः नन्वावेद्यामु-
त्पन्ने पुत्रे, ज्ञा० ।

तद्वक्तव्यता-

पदमस्स य एणं भंते ! अज्जयणस्स के अहे पससे ? ।
एवं खलु जंबू ! तेणं कालेणं तेणं समएणं इहेव जम्बुद्धी-
वे दीवे जारहेवासे दाहिणहृजरहे रायगिहे एणमं नयरं
होत्था । वसुओ-गुणसिलए चेईए वसुओ-तत्थ एणं
रायगिहे एयरं सेणिए एणमं राया होत्था । महिमाहिमव-
तवणओ-तस्स एणं सेणियस्स रओ नंदा नामं देव ।
होत्था, सुकुमादपाणिपाया वणओ-तस्स एणं सेणियस्स
पुत्ता नंदाए देवीए अत्तए अजए नामं कुमारे होत्था ।
अहीण० जाव सुखे सामजेयदंरुउवप्पयाणए । तिसुप्पजत्त-
नयविहिन्न् ईहापूहमगणगवेसएणं अत्थसत्थमई विसारए
उप्पत्तियाए वेणइयाए कमयाए परिणामियाए चउव्विहाए
वुद्धिए उव्वए, सेणियस्स एणो बहुसु कज्जेसु य कुटुबे-
सु य पंतेसु य गुज्जेसु य रहस्सएसु य निच्छएसु य आ-
पुच्छिणिज्जे पमिपुच्छणिज्जे मेदीपमाणे आहारं आलंबणे
चक्खुमेदीज्जे पमाणज्जे आहारज्जे आलंबणज्जे चक्खु-
सव्वकज्जेसु मच्चज्जमियासु क्षप्पव्वए विइएणवियारं २
रज्जधुरचितंते यात्रि हात्था, सेणियस्स एणो रज्जं च
रहं च कोमं च कोट्टागारं च वलं च वाहणं च पुरं च अ-
तेउरं च समयेव समुप्पेक्खमाणे समुप्पेक्खमाणे विहरनि ॥
एवमित्यादि सुगमं, गवरम्-पवमिति वक्ष्यमाणप्रकाराऽर्थः प्रहस-
इति प्रक्रमः । अलु वाक्यालङ्कारे । जम्बूद्वीपानामन्वये । ईहेवेति ।
देशतः प्रत्यासन्नेन पुनरसंख्येयत्वात् जम्बूद्वीपानामन्वयेति-
भावः । (इत्यादिटीका सुगमा नोपन्यस्यते) ज्ञा० १ अ० न० ।
नि० स्था० विशेष० आ० म० ध० २० । (‘मैदकुमार’ शब्दे-
ऽपूर्वसाङ्केतिकदेवमेतन्नं वक्ष्यते)

अभयकुमारकथा चयम्-

अस्ति स्वस्तिकवत् पृथ्याः, पृथ्याः संपद आस्पदम् ।

सुचक्रमङ्गलव्याप्त, पुरं राजगृहाभिधम् ॥ १ ॥

प्रकटप्रौढमिथ्यात्व-काननैकपरभवधः ।

सुधोज्ज्वलगुणश्रेणिः, श्रेणिकस्तत्र पार्थिवः ॥ २ ॥

आगमार्थपरिज्ञान-विस्फूर्जद्वुक्तिबन्धुरः ।

तस्याजयकुमाराख्यो, नन्दनो विश्वनन्दनः ॥ ३ ॥

आगच्छदन्वया तत्र, मुनिपञ्चशतीयुतः ।

प्रकटीकृतसद्धर्मा, सुधर्मा गणभृद्वरः ॥ ४ ॥

वन्दितुं तत्पदद्वन्द्वं, सर्वज्ञां श्रेणिको नृपः ।

शसमोत्सर्पणामिच्छ-अगच्छत्सपरिच्छदः ॥ ५ ॥

नानाव्यानसमाकद-स्तथाऽन्योऽपि पुरीजनः ।

जक्तिसंभारसेजात-रोमाञ्चोच्छ्रसितां गतः ॥ ६ ॥

एवं प्रजावनां प्रेक्ष्य, तत्रैकः काष्ठभारिकः ।

गत्वा जक्त्या गुरुत्वा-ऽशौचीदर्ममिमं यथा ॥ ७ ॥

जन्तुवातो मृषाऽन्तेय-अग्रहं च परिग्रहः ।

मां भो जव्याः ! विमुच्यन्तां, पञ्चैते पापहेतवः ॥ ८ ॥

इत्याकर्ण्य नरेष्वाद्या, पर्वसत्त्वा गृहेऽगमत ।
 छमकः स तु तत्रैव, स्वार्थार्थी तस्थितवान् स्थिरः ॥ ९ ॥
 गुरुस्तमूचे चित्तत्र-भ्रितितं ब्रूहि ! सोऽब्रवीत् ।
 जानामि यदि वः पादान्, वरिवस्यामि सर्वदा ॥ १० ॥
 ततः प्रव्राज्य तं सद्यो, गुरवः कृतयोगिनाम् ।
 अर्पयामासुराचारं, शिष्यामासुराशु ने ॥ ११ ॥
 तं गीतार्थयुतं भिक्षा-चर्यायामन्यदा गतम् ।
 प्रागवस्याविद् पौराः, प्रेत्य प्रादुरहंयवः ॥ १२ ॥
 अहो ! महर्कस्तथाऽयं, महासत्त्वो महामुनिः ।
 इति वक्रोक्तिः पिङ्गे-रुपहास्यत सोऽन्वहम् ॥ १३ ॥
 ततोऽसौ शैककत्वात्, परीषदमसासहिः ।
 सुधर्मस्वामिना प्राचे-ऽनुचानेन घर्चस्विना ॥ १४ ॥
 संयमे किं समाधान-मस्ति ते सुष्ठु सोऽभ्यधात् ।
 अस्ति युष्मत्प्रसादेन, चिह्नारोऽन्यत्र चेद् भवेत् ॥ १५ ॥
 विधास्यते समाधिस्ते, वत्सेत्युक्त्वा गुरुस्ततः ।
 अभयस्यागतस्याख्या-द्विहारां नो भविष्यति ॥ १६ ॥
 अभयः स्माद नः कस्मा-दकस्मादीदृशः प्रजो ! ।
 अप्रसादेऽथ तेऽत्रोचु-र्मुनेरस्य परीषदम् ॥ १७ ॥
 अत्रयोप्यभ्यधादेकं, दिवस स्थीयतां प्रभो ! ।
 निवसेत न चेदेव, न स्थानस्य ततः परम् ॥ १८ ॥
 ओमित्युक्ते मुनीन्द्रेण, निस्तन्द्रः शासनोन्नतौ ।
 जगाम धाम सद्धर्म-धामधामाऽभयस्ततः ॥ १९ ॥
 रत्नानाममपत्नानां, रत्नगताधिपोऽङ्गण ।
 कोटित्रयी समाकृष्य, राशित्रयमर्च्यकरत् ॥ २० ॥
 तुष्टो राजा ददान्यश्चै-रनकोटित्रयी जनाः ! ।
 गृहीतैनां यथेष्ट हि, पट्टेनेत्यघोषयत् ॥ २१ ॥
 ततोऽमिलद् द्रुतं लोको, लोत्रुपः सोऽभयेन तु ।
 समापे गृह्यतामेव, रत्नकोटित्रयी मुधा ॥ २२ ॥
 युष्माभिः स्वगृहं गत्वा-ऽनया किन्तु गृहीतया ।
 यावज्जीवं विमोक्तस्य, जलमग्निं स्त्रियस्तथा ॥ २३ ॥
 इत्याकर्ण्य जनास्तर्ण-मुत्कर्णास्तज्जघृक्षुः ।
 विज्यतो निभ्रलास्तस्थुः, सिंहनादं मृगा इव ॥ २४ ॥
 अत्रयः प्राह भोः ! कस्मा-च्छिष्यस्तस्यदोऽवदन् ।
 लोकोत्तरमिदं लोकः, किं कश्चित्कर्तुमिच्छरः ? ॥ २५ ॥
 सोऽवादी-मुनिना तेन, तत्पुत्रे त्रयमप्यदः ।
 तत्कुतो ह्येतैवं त-मतिदुष्करकारकम् ? ॥ २६ ॥
 न जानीमो वयं स्वामि-स्तस्यैवः सखमीदृशम् ।
 तर्मापमचरिष्याम-स्तदिदानीं महामते ! ॥ २७ ॥
 अभयेन समं गत्वा, भूमिस्तस्ते प्रणम्य तम् ।
 महार्थं कामयामासुः, स्वापराधं मुहुर्मुहुः ॥ २८ ॥
 इत्येवमत्रयो जैन-शासनार्थविशारदः ।
 अतिष्ठिपज्जनं मुग्धं, चिरं धर्मे जिनादिते ॥ २९ ॥
 इत्येवेत्य हतपापकश्मलं,
 सज्जना अभयवृत्तमुज्ज्वलम् ।
 शिष्यवृत्तं कृतसर्वमङ्गलं,
 संततं प्रवचनार्थकौशलम् ॥ ३० ॥ ४० ॥ २० ॥

अभयघोष-अभयघोष-पुं० । स्वनामक्याते वैद्ये, ४० २० ।

अत्रयघोषकथा चेयम्-

जासीत् पुर्वविदेहेषु, शत्रुसंहतिदुर्जये ।

१७७

वत्सावन्याख्यविजये, प्रवरा पूः प्रभङ्गरा ॥ १ ॥
 तस्यां सुविधिवैद्यस्य, सूनुः सत्कर्मकर्मठः ।
 आभीदभयघोषाख्या, वैद्यविद्याविशारदः ॥ २ ॥
 नरेन्द्रमन्त्रिसार्थेश-नगरभ्रष्टानां सुताः ।
 प्रशस्याः सद्गुणभ्रष्टयो, वयस्यास्तस्य जङ्गरे ॥ ३ ॥
 मिलितानामधामीषा-मन्येषुर्वैद्यमन्दिरे ।
 आगादनगारवृत्तिः, साधुर्माधुकरिं चरन् ॥ ४ ॥
 तं पृथ्वीपालभूपाल-पुत्र नाम्ना गुणाकरम् ।
 निकृष्टकुष्ठं ते दृष्ट्वा, प्राचिरे वैद्यनन्दनम् ॥ ५ ॥
 सदाऽर्थदाम्निवैद्यवद्, भवद्भिर्ज्ञेयते जनः ।
 न कस्यचित्तपस्याद्-भिक्षित्वा क्रियेत किल ॥ ६ ॥
 जगाद् वैद्यजन्माऽपि, चिकित्सोऽयं मुनिमया ।
 भो भद्राः ! निश्चितं किन्तु, भेषजानि न सन्ति मे ॥ ७ ॥
 तेऽयूचुर्दण्डे मूल्यं, शाधि साध्वीपधानि न ।
 उवाच सोऽपि गोशीर्ष-चन्दनं रत्नकम्बलम् ॥ ८ ॥
 लक्ष्म्येन तत् केय, तृतीयं तु मदोक्तम् ।
 विद्यतं लक्ष्मपाकाख्यं, तैल तद् गृह्यतां द्रुतम् ॥ ९ ॥
 लक्ष्म्यं गृहीत्वाऽयं, गत्वा ते कुत्रिकापण ।
 अयाचन्तौषधे तांस्तु, धेष्टुं चे किं प्रयोजनम् ? ॥ १० ॥
 तेऽवोचन् कुष्ठिनः साधो-भिक्षित्साऽऽन्यां विधास्यते ।
 आकर्ण्य तद्वचः धेष्टी, चेतस्येवमचिन्तयत् ॥ ११ ॥
 क्वैषां प्रमादशार्दूल-काननं यौवनं हृदः ।
 विवेकबन्धुगं बुद्धिः, क्व चयं वाधकोचिता ? ॥ १२ ॥
 मादशामीदृशं याग्यं, जराजर्जरवर्षिणाम् ।
 यत् कुर्वन्त्यपि तदहो !, धन्यैर्भोगेऽयमुद्यते ॥ १३ ॥
 एवं विचिन्त्य स धेष्टी, ते समर्थौषधं मुधा ।
 भावितात्मा प्रव्राज, व्राज च महोदयम् ॥ १४ ॥
 कृत्वा समप्रभामर्मा, तेऽमिमा नत्तिशालिनाम् ।
 समं वैद्यवरणयेन, प्रययुः साधुमन्त्रिणौ ॥ १५ ॥
 तत्वाऽनुज्ञाप्य तैश्चन, सर्वाङ्गे अक्षितः स तैः ।
 वेष्टितः कम्बलेनाथ, निरीयुः कृमयस्ततः ॥ १६ ॥
 शीतत्वात्तत्र ते लग्नाः, निर्यज्जिस्तैः प्रपीडितः ।
 लिप्तश्च चन्दननाशु, स्वास्थ्यमाप मुनिः कृणात् ॥ १७ ॥
 त्रिरिवमायवेलायां, निर्ययुः कृमयस्त्वचः ।
 मांसमास्तु छितीयस्यां, तृतीयस्यां च तेऽस्थिगाः ॥ १८ ॥
 तान् कृमीन्ते दयावन्त-विचक्षिपुर्गोक्षेवरे ।
 सरोदण्या च तं साधुं, सद्यः सज्जे प्रचक्रिरे ॥ १९ ॥
 कर्मायत्वा च नत्वा च, गत्वाऽन्तर्नगरं ततः ।
 चैत्यं चकुश्च विक्रीय, तेऽर्द्धमुद्रयेन कम्बलम् ॥ २० ॥
 गृहीत्वा गृहिण्यमै च, पश्चात् कृत्वा च सयमम् ।
 ते पञ्चाप्यच्युतेऽभूव-अन्द्रसामानिकाः सुराः ॥ २१ ॥
 ततश्च्युत्वा विदेहेषु, गृत्वा पञ्चापि सोदराः ।
 ते प्रव्रज्य च सर्वार्थ-सिद्धेऽनूयन् सुरोत्तमाः ॥ २२ ॥
 ततोऽप्यभयघोषस्य, जीवश्च्युत्वाऽत्र भारते ।
 बभूव जयसंदोह-बोधनः प्रथमो जिनः ॥ २३ ॥
 शेषास्तु भरतो बाहु-बलिर्ब्राह्मी च सुन्दरी ।
 जङ्गरे तदपत्यानि, प्रापुश्च परमं पदम् ॥ २४ ॥

एवं निशम्याऽभयघोषवृत्तं,

मुदा गुरुणां गुणगजिनाजाम् ।

दानं सदाऽप्यौषधभयजादः,

कृतायमा भवजना भवन्तु ॥ २५ ॥ ४० ॥ २० ॥

अजयणंदा-अभयनन्दा-ली० । बुद्धिनिधाने, अणु० १ वर्ग ।

अभयदय-अभयद(क)य-पुं० । अभयं विशिष्टमात्मनः स्वास्थ्य-
म, निःश्रेयसधर्मेनिबन्धनभूता परमा धृतिरिति ज्ञातः । तत अभयं
ददातीति अभयदः । जी० ३ प्रति० । ल० । तदित्यनुतमभयं
शुणप्रकर्षयोगादचिन्त्यशक्तियुक्तत्वात् सर्वथा परार्थकारित्वा-
द् जगवन्त एव ददतीति । ध० २ अधि० । रा० । न जयं द-
यते ददाति प्राणापहरणसकंऽप्युपसर्गकारिप्राणिनीत्यजयद-
यः । अथवा-सर्वप्राणिजयपरिहारवती दयाऽनुकम्पा यस्य सो-
ऽभयदयः । अहिमाया निवृत्ते, उपदेशदानतो निवर्तकं च ।
भ० १ श० १ उ० । ओ० । ध० । भयानामजावाद् जयस्याजावो
ऽभयं, तदायकः । तीर्थकरे, कल्प० १ कृ० ।

अजयदाण-अजयदान-न० । दानजदे, ग० ।

“यः स्वजावानुसूयिष्यो, ज्ञेयभ्यो दीयते सदा ।

अभय दुःखभीतेभ्यो-ऽभयदानं तदुच्यते” ॥ १ ॥ ग० २ अधि० ।

नहि ज्ञयस्तमो धर्म-स्तस्मादन्योऽस्ति ज्ञानले ।

प्राणिनां भयजीताना-मजय यत्प्रदीयते ॥ ५१ ॥

द्रव्यधनुधरादीनां, दाताः सुलजा हवि ।

तुल्लेजः पुरुषो लोके, यः प्राणिष्वजयप्रदः ॥ ५२ ॥

महतामपि दानानां, काञ्चेन क्षीयते फलम् ।

भीताजयप्रदानस्य, कृय एव न विद्यते ॥ ५३ ॥

दत्तामिष्टं तपस्तप्तं, तीर्थसेवा तथा भूतम् ।

सर्वाण्यजयदानस्य, कलां नार्हन्ति पांडुरीम ॥ ५४ ॥

एकतः क्रतवः सर्वे, समप्रवरदक्षिणाः ।

एकतो भयजीतस्य, प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥ ५५ ॥

सर्वे वेदा न तत्कुर्युः सर्वे यज्ञा यथोदताः ।

सर्वे तीर्थाभिषेकाश्च, यत्कुर्यात्प्राणिनां दया ॥ ५६ ॥ ध० २० ।

अभयदेव-अजयदेव-पुं० । नवाङ्गुलीत्तकारकं स्थानामख्यातं
आचार्यं, स्था० ।

(१) तस्मिन् त्वेवमाख्यान्ति—

धारापुष्पां नगरीं महीधरस्य श्रीष्ठनो धनदेव्यां नाम भार्याया-
मजयकुमारो नाम पुत्रस्तं जज्ञे । स च धारायामेव समवसत-
स्य वर्द्धमानसुरिगिष्यजिनेश्वरसुरिणोऽन्तिके प्रवसाज । ततः प्र-
ज्ञातिशयात्पौकशवर्षजन्मपर्यायः कुमारवस्थ एव वर्द्धमानमू-
रिणाऽप्यनुज्ञातो विक्रमीयसं० १०८८ मिते वर्षे आचार्यपदम-
भ्यतिष्ठत् । तदानीं दुष्कालादिभिर्गध्ययनेल्लेखनादिषु विरहादा-
गमानां वृत्तयो व्याल्लुभप्राया आसन्, इत्येकदा निशि गृहस्था-
नाऽवस्थितं तमजयदेवमूरिं शासनदेवताऽवोचत्-भगवन् !
पूर्वाचार्यैरेकादशस्वप्नरूपे टीकाः कृताः, तास्तु द्वे एवावशिष्टे,
शेषा व्युच्छिन्ना इति संप्रति ताः पुनरुज्जीव्य सङ्गाऽनुग्राह्य इति ।
आचार्येणाक्रम-शासनाऽधीश्वरि मानः ! अल्पबुद्धिरहमेतद्
गहनं कार्यं कर्तुं कथं शक्नुयाम् ? यतस्तत्र यदि किञ्चिदप्यु-
त्सृज्य स्यात्तन्मदतऽनर्थाय संसारपाताय भवेदिति । ततो देव-
तयाक्रम-भगवन् ! त्वामहं समर्थमेव मन्याऽवोचम् । यत्र च
त्वं संशयिष्यसे तत्र तन्क्षणमेवाहं सत्संख्या, अहं च महावि-
देहं गत्वा तत्र श्रीमन्धरस्वामिनं पृष्ट्वा त्वां वदयामीति न कि-
ञ्चिदनुपपन्नं जविष्यति, इति प्रवचनदेव्याऽसादितस्तत्कार्यं प्रा-
रमत । समाप्तेः पूर्वमेव आचामास्लनपसा निशि जागरणेऽथ
धातुप्रकोपाद् विह्वलरुधिरः समजायत । तदा छिप्रलोकैः सह-
र्षं प्राधाद्यत-यद्यमभयदेव उत्सृज्य व्याख्याति स्मरितं, कुपिता

शासनदेवी अस्य शरीरे कुष्ठरोगमुद्पादयत् । तमपवादमा-
कर्ण्य दुःखितमाचार्यं रात्रावागत्य धरणेच्छस्तं रुधिररोगं
व्यनाशयत् । अकथयच्च-स्तम्भनग्रामपार्श्वे सैढिकानद्यास्तटे
चुमिमध्ये श्रीपार्श्वनाथप्रतिमाऽस्ति, यस्याः प्रभावाद् नागा-
जुनेन रससिद्धिराप्ता, तां प्रकटय्य तत्र महातीर्थं प्रवर्त्तय,
ततस्त्वं विधृताऽपकीर्तिर्भविष्यसि । ततस्तत्राऽजयदेवसुरिणा
'जय निबुद्धि' इत्यादि त्रिशद्व्याख्यात्मकं स्तोत्रमुद्गीर्य
सङ्गसमर्कं सा प्रतिमा प्रकटयिता, तस्मात्तस्याचार्यस्य मदद्य-
शः सर्वत्र प्रोद्बुधत् । पश्चात्करणेन्द्रवत्सा तस्य स्तोत्रस्य द्वे
गाथे वियोज्य त्रिशद्व्याख्यात्मकमेव प्राचीकटत्, तादृशमेवाद्यापि
उपलभ्यते । सा च प्रतिमा 'सम्भात' नगरेऽद्यापि पूज्यमाना
वर्तवर्त्ति । सा च नेमिनाथशासनसमये २२२२ वर्षे कृतं तत्प्र-
तिमाया आसनपृष्ठे टङ्कितमस्ति, पश्चाद् नवाङ्गुल वृत्तीः पञ्चा-
शकादिटीकाश्च निर्माय कर्पटवणिजनगरं वि०सं० ११३५
मिते देवलोकं गतः । जै० १० । इत्येकोऽभयदेवसूरिः ।

अनेन चात्मकतत्त्वप्रवर्धनेष्वेव स्वपरिचयोऽदर्शितः—

श्रीमदजयदेवसुरिणाभ्या मया महावीरजिनराजसन्तानवर्त्ति-
ना महाराजध्वंशजन्मनेव संविन्नमुनिवर्गप्रवरश्रीमज्जिनचन्द्रा-
चार्यान्तिवासियशोदेवगणिनामधेयसाधोरुत्तरसाधकस्येव वि-
द्याक्रियाप्रधानस्य साहाय्येन समर्थितम्, तदेवं सिद्धमहानि-
धानस्येव समापिताधिकृतानुयोगस्य मम मङ्गलार्थं पूज्यपूजा-
नमो भवते वर्तमानतीर्थनाथाय श्रीम-महावीराय, नमः प्रति-
पन्थिसार्थप्रमथनाय श्रीपार्श्वनाथाय, नमः प्रवचनप्रयोधिकार्यै
श्रीप्रवचनदेवतायै । नमः प्रस्तुतानुयोगशाधिकार्यै श्रीछाणा-
चार्यप्रमुखपण्डितपरपदे, नमश्चतुर्वर्णाय श्रीभ्रमणसङ्गभट्टारका-
येति । एवं च निजवशवत्सलराजसन्तानिकस्येव ममासमा-
नमिममायासमतिमफलतां नयन्तो राजध्वंश्या इव वर्द्धमान-
जिनसन्तानवर्त्तिनः स्वीकुर्वन्तु, यथोचितमितिऽर्थजातमनुति-
ष्ठन्तु सुप्रचिन्तपुरुषार्थमिदमुपयुज्यतां च योग्येभ्य इति ।

किञ्च—

संस्तस्यदायहीनत्वा-त्सद्वृद्धस्य वियोगतः ।

सर्वस्वपरशास्त्राणां—महत्परस्मृतेभ्य मे ॥ १ ॥

वाचनानामनेकत्वात्, पुस्तकानामशुद्धितः ।

मुत्राणामतिगाम्भीर्या-न्मतिभेदाच्च कुत्रचित् ॥ २ ॥

कृष्णानि सज्जवन्तीह, केवलं सुविधेकिञ्चिः ।

सिद्धान्तानुगते योऽर्थः, सोऽस्माद्वाह्यो न चेतः ॥ ३ ॥

शोध्यं चैतज्जने नैकै-र्यामर्थाद्भेदापरेः ।

संसारकारणाद् घोरा-दप्रासङ्गान्तदेशनात् ॥ ४ ॥

कार्यं न वा क्षमाऽस्मासु, यतोऽस्माभिर्गताम्रदः ॥

एतन्मनिकामात्र-मुपकारीति चिन्तितम् ॥ ५ ॥

तथा संभाव्य सिद्धान्ताद्, बाध्यं मध्यस्थया धिया ।

द्रोणाचार्यादिभिः प्राक्-रनेकैराहृतं यतः ॥ ६ ॥

जैनप्रत्यविशालदुग्गमवनाद्बुद्धिभ्य गाढश्रमं,

सद्भाष्यान्तफलान्यमूनि मयका स्थानाङ्गसङ्गाजने ।

संस्थाप्यापदितानि पुर्गतनरप्रायेण सद्ध्यर्थिना,

श्रीमत्सङ्गविजोगतः परमसाधेव प्रमाणद्वकृती ॥ ७ ॥

श्रीविक्रमादित्यनरंकाभा-

च्छनेन विशिष्यधिकेन युक्ते ।

समासद्वयेऽतिगते (वि०सं० ११२०) निबद्धा

स्थानाङ्गटीकाऽल्पपियोऽपि गम्या ॥ ८ ॥ स्था० १० वा० ।

तस्याचार्यजिनेश्वरस्य भद्रवद्वादिप्रतिस्पर्द्धिनः,
तद्वन्धोरपि बुद्धिसागर इति ख्यातस्य सूरभुवि ।
उन्धोबन्धनिबन्धनपुरवचःशब्दादिसल्लहमणः,
असिबिम्बविहारिणः भुतनिधेश्वारचक्रमण्यः ॥ ८ ॥
शिष्येणाभयदेवाख्य-सूरिणा विवृतिः कृता ।
ज्ञाताधर्मकथाङ्गस्य, भुतभक्त्या समासतः ॥ ९ ॥ (युग्मम्)
निवृत्तिककुलनभस्तत्र-चन्द्रद्रोणाख्यसूरिमुख्येन ।
पण्डितगणेन गुणव-त्ययेण संशोधिता ज्ञेयम् ॥ १० ॥
एकादशसु शतैश्च, विशालधिकेषु विक्रमसमानाम् (सं० ११२०)
अणहिलपाटकनगरे, विजयदशम्यां च सिद्धयम् ॥ ११ ॥ का० २ भु० ।
यस्मिन्नतीने भुतसंयमश्रिया-
वप्राप्नुवत्यथ परं तथाविधम् ।
स्वमाश्रयं संवसतोऽतिदुस्तेन,
धीवर्द्धमानः स यतीश्वरोऽभवत् ॥ १ ॥
शिष्योऽभवत्सस्य जिनेश्वराख्यः, सूरिः कृतानिन्दाविचित्रशास्त्रः ।
सदा निरात्मविहारवर्ती, चन्द्रोपमश्चन्द्रकुलाम्बरस्य ॥ २ ॥
अन्योऽपि विद्वो ज्ञुवि बुद्धिसागरः, पाणिद्वयचारित्र्यगुणैरनुपमैः ।
शब्दादिलक्ष्मप्रतिपादकानघ-प्रत्यप्रणता प्रवरः क्षमावताम् ॥ ३ ॥
तयोरिमां शिष्यवत्स्य वाक्याद्,
बुद्धिं व्यधात् श्रीजिनचक्रसूरिः ।
शिष्यस्तयोरिव विमुग्धबुद्धि-
प्रस्थाप्योऽभयदेवसूरिः ॥ ४ ॥
बाधो न शास्त्रार्थगतोऽस्ति तादृशो,
न तादृशी वाक्पटुताऽस्ति मे तथा ।
न चास्मि तं कद न बुद्धिनिर्मिता,
हेतुः परं मेऽत्र कृतौ विभोर्वचः ॥ ५ ॥
यावद् किमपि ह्यथ बुद्धिमान्ताद् विरुद्धं,
मयि विहितकृपास्तर्काधनाः शोधयन्तु ।
विपुलमतिमनोऽपि प्रायशः सावृताः स्या-
न्नाहं न मतिनिर्माहं किं पुनर्भादशस्य ? ॥ ६ ॥
चतुरधिकविंशतियुगे, वर्षसहस्रे शत (सं० १२४) च सिद्धयम् ।
धवलकपुरे प्रसस्य, धनपत्यां वक्रुचचन्द्रकयाः ॥ ७ ॥
अणहिलपाटकनगरे, सद्यैव धनेमानुधुमुख्यैः ।
आद्रोणाचार्याद्यै-विद्वद्भिः शोधिता चेति ॥ ८ ॥ पञ्चा० ११ वि० ।
“अदिस्सई तयवन्धो, जिणनाहो पणसयाइ वरिसाणं ।
तथणुं धराणदनिमिअ-संजिज्जा विद्वअसुअसरो ॥ ५५ ॥
मिरिअजयदेवसूरी, द्दुक्कयदुक्कियभगेगमंघाओ ।
पयडं तित्थ काही, अर्हाणमादप्पादण्त” ॥ ५६ ॥ ती० ६ कल्प ।
(२) राजगच्छाय प्रद्युम्नसूरिशिष्ये, येन वाद्महाणवो नाम
ग्रन्थो विरचितः, ‘न्यायवमसिद्ध’ इति च विरुद्ध लेजे । वि० सं०
१२७६ वर्षे पार्श्वनाथजीवनासौ ग्रन्थस्य कर्ता माणिक्यचन्द्र-
रिणा तत्र लिखितम्-यद् वाद्महाणनकृतोऽजयदेवसुग्गहं नवमो-
ऽरुपीति । अभयदेवसुग्गेव शिष्यः धनेश्वरसूरिमुञ्जराजस्य मान्यो
गुरुगर्सीदिति तत्समयोऽनुमानं शक्यते । अनेनैव अभयदेवसूरि-
णा तत्त्वबोधविधायिनी नाम सम्मतिटीका विरचितेति । जै० ६० ।
एतच्च स्फुटमेव प्रतिजानि ग्रन्थसमाप्तौ-
“इति कतिपयसुत्रव्याख्या यन्मयाऽस्तं,
कुशलमनुलमस्मात्सम्पत्तेर्नव्यमायैः ।
अवभयमजिभूय प्राप्यतां ज्ञानगर्भं,
विमलमजयदेवस्थानमानन्दसारम् ॥ १ ॥
पुण्यद्वानवादिद्विदघनयटाकुन्तधीकुम्भपीठ-

प्रध्वंसोद् नृत्तमुकाकन्नविशदयशोराशिजिनेस्य नृत्तम् ।
गन्तुं दिग्दन्तिदन्तच्छानिहितपद् व्योम पर्यन्तभागान्,
स्वरूपब्रह्मावडभागदोदरानिविडितरोत्पिपिकतैः संप्रतस्थे ॥ २ ॥
प्रद्युम्नसूरिः शिष्येण, तत्त्वबोधविधायिनी ।
तस्यैवाऽभयदेवेन, सम्मतेर्विवृतिः कृता ॥ ३ ॥ सम्म० ३ काण्ड ।
इत्यथ द्वितीयोऽभयदेवसूरिः ॥

(३) हर्षपुरीयगच्छोद्भवे मलधारीत्यपरनामके सूरिः, स च
कोटिकगणस्य मध्यमशाखायां प्रभवादनकुलसंभूतः स्थूलज-
स्वामिनो वंश्यः । एकदा हर्षपुराद् विहरन् अणहिलपाटनगरे
बहिःप्रदेशे सपरिवारः स्थितः, अन्यदा श्रीजयसिंहदेवनरे-
न्द्रेण विस्मयकारकेन राजवाटिकाऽऽगतेन दृष्टो मलमलिनवस्त्र-
देहः, राज्ञा च गजस्कन्धादवतीर्य दुष्करकारक इति दत्तं तस्य
“मलधारी” इति नामेति । जै० ६० ।

तथा च विविधतीर्थकल्पे जिनप्रभसूरिः--

“सिरिपहवाडणकुलसंजुओ हरिसपुरीयगच्छाङ्कारद्वासि-
ओ अभयदेवसूरी हरिसओ राओ एगया गामाणुगामं विहरं-
तो सिरिअणहिलवाडयपट्टणमागओ, उअओ बादि पणसे सप-
रिवारो, अअया सिरिजयसिंहदेवनरिदेण गयलंघाकण्डेण रायवा-
डियागणण दिओ मलमलिनवत्थदेहो, रायण गयलंघाओ ओअ-
रिण्ण दुष्करकारओत्ति दिअं ‘मलधारि’ स्ति नामं, अअतियण्ण
नयरमज्जे नीओ रणा, दिअो उवस्सओ घयवसहीसमीवे, तत्थ
विआ सूरिणो” ती० ४० कल्प । अस्य गुरुजयसिंहसूरिर्नामाऽसीत्,
हेमचन्द्रसूरिनामा च शिष्योऽभवत् । येन वि० सं० ११७० वर्षे ‘ज-
वभावना’ नाम ग्रन्थो व्यरचितः, येनैकसदस्य ब्राह्मणा जैनीकृताः,
यदुपदेशादजयमेरुनगरादुद्धवर्तिनि ‘मेरुता’ ग्रामे प्रसिद्ध
तज्जिनमन्दिरं कारितम् । किञ्च-अस्यैव अभयदेवसूरिरुपदेशाद्
पृथनपालराजेन जिनमन्दिरे पूजाकृद्भिक्षुः करो मां चितः । अ-
जयमेरुगजेन जयसिंहेनापि तदुपदेशान्मासस्य द्वयोरष्टम्योर्द्वि-
योऽधुनर्दृश्योः ब्रह्मपञ्चम्यां च स्वराज्ये प्राणिमात्रवधो निवा-
रितः । शाकम्भरीराजेन पृथ्वीराजेन च तदुपदेशाद् रणस्तम्भ-
पुरे स्वर्णकलशोपशोभितं जिनमन्दिरं कारितम् । यदा च सां-
ऽभयदेवसूरिरनशनेन देवलोकां गतस्तदा तस्य शर्वं चन्दनमय-
रथे निधायाम्रिसंस्कारः कृतः, तस्य च शवस्थस्य पश्चात् सर्वं
एव नागरो लोको जयसिंहराजभ्य पृष्टोऽनुजगाम । दग्धे च
तद्वज्रम् रागोपध्वनाशकमिति मत्वा सर्वलोकां लब्धक्युः ।
इत्येतत्सर्वं रणस्तम्भपुरीयाजिनमन्दिरे शिलार्थां लिखितमुपल-
भ्यते । इत्यथ तृतीयोऽभयदेवसूरिः । जै० ६० ।

(४) जडेश्वरसूरिशिष्ये सं० १२४८ वर्षे विवेकमञ्जर्याः
कारकस्य आसमस्य गुरौ, अनेन च भद्रबाहुकृतसामुद्रिकशा-
स्त्रोपरि टीका कृता । कश्चिदनेन श्रीशान्त्याचार्यशिष्यं मन्यन्ते ।
इत्ययं चतुर्थोऽजयदेवसूरिः । जै० ६० ।

(५) रुद्रपात्रीयगच्छोद्भवे विजयेन्द्रसूरिशिष्ये देवजसूरि-
गुरौ, अनेन काशिगजाद् ‘वादिंसिद्ध’ इति विरुद्ध लेजे । ‘ज-
यन्तविजयं’ नाम महाकाव्यं च वि० सं० १२७८ वर्षे निर्ममे ।
इत्ययं पञ्चमोऽजयदेवसूरिः । जै० ६० ।

(६) गुणाकरसूरिसहवासिनि, येन वि० सं० १४२६ वर्षे
सरस्वतीपाटनगरे जन्ममरुतोऽत्र टीका कृता, १४५१ वर्षे ‘तिज-
यपहुत्त’ नामकं स्तोत्रं च निर्मितम् । जै० ६० ।

अभयपदाण-अभयप्रदान-न० । दानभेदे, " दानाण सेष्ठ अभयपदाणं " तथा स्वपरानुग्रहार्थमर्थिने दीयत इति दानम-नेकधा. तेषां मध्ये जीवानां जीवितार्थिनां त्राणकारित्वादन-दानं श्रेष्ठम् । तदुक्तम्-" दीयते धन्यमाणस्य, कोटि जीवित-मेव वा । धनकोटिं न गृह्णीयात्, सर्वो जीवितुमिच्छति " ॥१॥ गोपालाङ्गनादीनां दृष्टान्तद्वारेणार्थो बुद्धौ सुखेनारोहतीति । अतोऽभयप्रदानप्राधान्यस्यापनार्थं कथानकमिदम्-

"यस्मिन्पुरे नगरे भर्तृवर्मनो नाम राजा । स च कदाचिन्नुर्व-धुसमेतो वातावनस्थः क्रीडयमानस्तपुति । तेन कदाचिन्महो रक्तकर्मवीरकृतमुष्कमालो रक्तपरिधानो रक्तचन्दनोपलसभ्य प्रहृतवर्ध्याविरुमो राजमार्गेण नीयमानः सपत्नीकैः दृष्टः । दृष्ट्वा च तामिः पृष्टम्-किमेतन्नाकाराति ? । तासांमेकं राज-पुरुषेणाऽऽवेदिनम्-यथा-परद्वयपदारेण राजाविरुमिति । तत एकया राजा विव्रतः-यथा यो भवता मम प्राग् वरः प्रति-पन्नः सोऽधुना दीयताम्, यथाऽहमस्योपकरोमि किञ्चित् । रा-ज्ञाऽपि प्रतिपन्नं ततस्तथा स्नानादिपुरःसरमलङ्कारेणाऽहं कृतो दीनारसदस्ययेन पञ्चविधान शब्दादीन् विषयानेकमहं प्रा-पितः । पुनर्द्वितीययाऽपि तथैव द्वितीयमहं दीनारसदस्ययेन व्ययेन लालितः । ततस्तृतीयया तृतीयमहं दीनारकोटिव्ययेन सत्कारितः । चतुर्थ्या तु राजानुमत्या मरणार्हाक्षतोऽभयप्रदा-नेन । ततोऽस्मात्स्वाम्यार्हसिता, नास्य त्वया किञ्चिदहं सति । तदेव तासां परस्परं बहुपकारविषये विवादे जाते राजाऽसा-वेव चौरः समाह्वय पृष्टः, यथा केन तव बहुपकृतमिति ? । तेनाऽप्यर्भाणि-यथा न मया मरणमहाभयमार्तेन किञ्चित् स्नाना-दिकं सुखं विज्ञार्याति । अभयप्रदानाकर्णनेन पुनर्जन्मानमवा-त्मानमर्थमिति । अतः सर्वदानानामभयप्रदानं श्रेष्ठमिति स्मि-तम् । सूत्र० १ श्रु० ६ अ० ।

अभयमण-अभयसेन-पुं० । वारतकपुरराजनि, पि० । आच० ।

अभया-अभया-स्त्री० । दधिवादननृपस्य स्वनामक्यातायां राक्षस्य, ती० ३५ कल्प । तं० । इरीतक्याम, नि० चू० १५ उ० । ध० । आच० ।

अजयारिष्ठ-अजयारिष्ठ-न० । स्वनामक्याते मद्यविशेषे, सूत्र० १ श्रु० ८ अ० ।

अजयमिच्छि-अजयमिच्छि-पुं० । न भवसिद्धिकोऽभव-मिच्छिकः । अजय्ये, स्था० १ उ० १ उ० । न० । " जेह्या दु-विहा पणस्ता । तं जहा-भयसिद्धिया चैव, अभयसिद्धिया चैव० जाव वेमाणिया " स्था० २ उ० २ उ० ।

अजयविय (व्व)-अजयविय-पुं० । न० त० । तथाविधानादिपा-रिणामिकभावात् (कदाचिन्नापि) सिद्धिगमनायाम् जीवित-धर्म० ३ कर्म० । कुतो नाजयः सिद्धि गच्छति । आह-ननु जीवन्व्यवस्थायाम् भव्यः, मय चाजय इति किं कुतोऽयं विशे-षः ? । नच यत्कथं यथा जीवत्वं समानेऽपि नागकनिर्यगादयो विशेषास्तथा जव्याऽभव्यत्वाविशेषोऽपि भविष्यतीति, यतः कर्मजनिता एव नारकादिविशेषाः, न तु स्वानादिकाः; जव्या-ऽभव्यत्वाविशेषोऽपि यदि कर्मजनितस्तदा जयतु, को निवा-रयिता ? , न चैवम् । इत्यतदेवाऽऽह-

होतु व जइ कम्मकओ, न विरोहो नाग्गाइजेद व्व ।

जणह भव्वाजव्वा, सजावओ तेण संदेहो ॥

जयतु वा यदि कर्मकृतो जव्याजव्यत्वाविशेषो जीवानामिष्यते,

नात्र कश्चिद्विरोधः, नारकादिजैवत । नचैतदस्ति, यतो भव्याऽ-भव्याः स्वभावत एव जीवाः, न तु कर्मत इति यूयं जणपा, ते-नास्माकं संदेह इति, परेणैवमुक्ते सतीत्याह-

दव्वाऽत्ते तुल्ले, जीवनहाणं सहावओ भओ ।

जीवाजीवाइगओ, जह तह जव्वेयराविससो ॥

यथा जीवनजसोर्भव्यत्वसत्त्वप्रमेयत्वज्ञेयत्वाद्यौ तुल्येऽपि जी-वाजीवत्ववन्तनाचतनत्वादिव्यभावतो भेदः, तथा जीवानामपि जीवत्वसाम्येऽपि यदि भव्याऽजव्यकृतो विशेषः स्यात्तर्हि को दोषः ? , इति ।

इत्थं संबोधितो भव्यत्वादिविशेषमन्युपगम्य दृष्टान्तरमाह-

एवं पि जव्वजावो, जीवत्ते पि न सभावजाइओ ।

पावड निव्वो तम्मि य, तदवत्थे नत्थि निव्वणं ॥

नन्वेवमपि जव्यभावो निव्वोऽविनाशी प्राप्नोति, स्वभावजाती-यत्वात्स्वामाविकत्वाज्जीवत्ववत् । भवत्वव्यमिति चेत् तदप्युक्तम् । यतस्तस्मिन् जव्यभावे तदवस्थे नित्यावस्थाभिति नास्ति नि-र्वाणम्, 'सिद्धो न भव्यो नाप्यभव्यः' इति वचनादिति ।

नैवम्, कुतः ? , इत्याह-

जह पणपुव्वाजावो-ऽनाइसहावो वि संनिहाणेवं ।

जइ भवत्ताभावो, जवेज्ज किरियाए को दोसो ? ॥

यथा घटस्य प्रागजावोऽनादिव्यभावजातोऽपि घटेऽप्यस्य स-न्निधाने विनश्वरो दृष्टः, एव भव्यव्यवस्थापि ज्ञानतपःसन्निवन्तरा-कियापायतोऽभावः स्यात्तर्हि को दोषः सपद्यते ? , न काश्चिदिति ।

आहुपपरिहारौ प्राऽऽह-

अणुदाहरणमभावो, खरसिगं पि व मई न तं जम्हा ।

भावो च्चिय स विसिद्धो, कुंजाणुप्पात्तमेत्तेणं ॥

स्यामतिः परस्य तत्तु-अनुदाहरणमसौ प्रागभावः, जावकृत-यैवावस्तुत्वात्, खरविषाणवत् । तत्र, यस्माद्भाव एवासौ घटप्रा-गभावस्तत्कारणभूतानादिकालप्रवृत्तपुद्गलसंघातरूपः, केवलं घटानुत्पत्तिमात्रेण विशिष्ट इति, गवतु तर्हि घटप्रागभाववद्भव्य-त्वस्य विनाशः केवलम्, इत्थं सात दोषान्तरं प्रसज्जति, किम् ? , इत्याह-

एवं भव्वुत्तेओ, कोट्टागारस्म अवचउव्व ति ।

ते नाणंतत्तणओ-ऽणागयकाद्वेवराणं व ॥

नन्वेवं सति जव्योच्छेदो भव्यजीवैः संसारः शुन्यः प्राप्नोति, अपचयात् । कस्य यथा समुच्छेदः ? , इत्याह-स्तोकस्तोकाऽऽकृष्य-माणधान्वस्य जतकोट्टागारस्य । इदमुक्तं भवति-कालस्वान-न्त्यान्यगमासपथेनैवावश्यमेकस्य जव्यस्य जीवस्य साक्षिग-मनात्क्रमेणापचीयमानस्य धान्यकोट्टागारस्येव सर्वस्यापि भव्यशेरुच्छेदः प्राप्नोतीति । अत्रोत्तरमाह-तदेतन्न, अनन्त-त्वाद्भव्यराशेः, अनागतकालाकाशवदिति । इह यद् बृहदन्तकेना-ऽनन्तस्तोकस्तोकतयाऽपचीयमानमपि नोच्छेद्यते, यथा-प्रतिस-मं घटमाननात्माऽपचीयमानोऽप्यनागतकालसमयराशिः, प्रतिसमं बुद्ध्या प्रवेशापहरणापचीयमानः सर्वजजःप्रदेशरा-शिर्वा, इति न जव्योच्छेदः ।

कुतः ? , इत्याह-

जं चातीयाणागय-काला तुल्ला जओ य संसिद्धो ।

एको अणंतभागो, जव्वाणमईयकालेण ॥
एस्सेण तत्तिओ च्चिय, जुत्तो जंतो वि मव्वज्जव्वाण ।
जुत्तो न समुच्चेओ, होज्ज मई कट्टमिणं मिप्पं ।
जव्वाणमणंतत्तण-मणंतजागो व कट्ट विमुक्कोसि ।
कात्तादओ व पंरिय !, मह वयणाओ वि पंरिवज्जा ।

यस्माच्चातीतानागतकालौ तुल्यावेव, यतश्चातीतेनानन्तेनापि कालेनैक एव निगोदानन्ततमा भागोऽपि ज्ञायानां सिद्धः, एष्यता-
ऽपि भविष्यत्कालेन तावन्मात्र एव भव्यानन्तभागः सिद्धिं गच्छन्
युक्तो घटमानको न हीनाधिकः, भविष्यतोऽपि कालस्याती-
ततुल्यत्वात् । तत एवगपि सति न सर्वभव्यानामुच्छेदो युक्तः,
सर्वेणापि कालेन तदनन्तभागस्यैव सिद्धिगमनसंभवापदर्शना-
त् । अथ परस्य मतिर्भवत्-कथमिदं ससंख्यम्-यदुनानन्ता
ज्ञेयाः, तदनन्तभागश्च सर्वेणैव कालेन सेत्स्यति ? इति ।
अत्रोच्यते-कालाकाशादय इवानन्तास्तावद्ज्ञेयाः, तदनन्तभा-
गस्य च मुक्तिगमनात्कालाकाशयोरेव न सर्वेषामुच्छेद इति
प्रतिपद्यस्व । मद्भचनाद्वा मरिक्क ! सर्वमेतच्छुद्धेहीति । विदेशो
पञ्चा० । द्वा० कर्म० । आ० । नं० । वृ० । दशा० ।

अज्ञारिय-अभार्य-पुं० । अपलीकं, कल्प० ।

“ एवावती च समुवाच विना वधूटी,
शोज्जा न काचन नरस्य भवत्यवश्यम् ।
नो कथलस्य पुरुषस्य करोति कोऽपि,
विश्वाममेव विट एव जवेदभार्यः ” ॥ १ ॥ कल्प० १ क० ।

अभाव-अभाव-पुं० । अशुभभावे, उक्त० १ अ० । जीवादयः
पदार्था अन्यपेक्षया अभावाः । निपन्ने, भ० ४२ श० १ उ० ।
विनाशे, वृ० १ उ० । असम्भवे, दश० १ उ० । अस्त्तायाम्,
पञ्चा० ३ विव० । स० (अभावप्रामाण्यम्) यदपि—

“ प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः, प्रमाणाभाव उच्यते ।
साऽऽत्मनोऽपरिणामो वा, विज्ञान वाऽन्यवस्तुनि ” ॥ १ ॥

(सेति) प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिः, आत्मनो घटादिप्राहकतया परिणा-
माभावः प्रसज्यपक्षे, पर्युदासपक्षे पुनरन्यस्मिन् घटविविक्तारूपे
वस्तुनि अभावे घटो नास्तीति विज्ञानम्, इत्यभावप्रमाण-
मभिधीयते । तदपि, यथासंभव प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतमेव । तथाहि—

“ गृहीत्वा वस्तुसद्भावं, स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।
मानसं नास्तिता ज्ञानं, जायतेऽज्ञानपेक्षया ” ॥ १ ॥

इयमभावप्रमाणजनिका सामग्री । तत्र च भूतलादिकं वस्तु
प्रत्यक्षेण घटादिभिः प्रतियोगिनिः संसृष्टम्, असंसृष्टं वा गृह्य-
त ? । नाद्यः पक्षः । प्रतियोगिसंसृष्टस्य भूतलादिवस्तुनः
प्रत्यक्षेण ग्रहणे तत्र प्रतियोग्यभावप्राहकत्वेनाभावप्रमाण-
स्य प्रवृत्तिविरोधात् । प्रवृत्तौ वा न प्रामाण्यम्, प्रतियोगि-
नः सत्त्वेऽपि तत्प्रवृत्तेः । द्वितीयपक्षे तु-अभावप्रमाणवैयर्थ्यं,
प्रत्यक्षेणैव प्रतियोगिनां कुम्भादीनामभावप्रतिपत्तेः । अथ न
संसृष्टं नाप्यसंसृष्टं प्रतियोगिभिर्भूतत्वादि वस्तुप्रत्यक्षेण गृह्यते,
वस्तुमात्रस्य तेन ग्रहणाभ्युपगमादिति चेत् । तदपि दुष्टम् ।
संसृष्टत्वासंसृष्टत्वयोः परस्परपरिहारस्थितिरूपत्वेनैकनिपेधे-
ऽपरविधानस्य परिहर्तृमशक्यत्वात्, इति सदसद्व्यवस्तुग्रह-
णप्रवणं प्रत्यक्षेणैवायं वेद्यते । कश्चित्-तदघटं चूतलमिति
स्मरणेन, तदेवेदमघटं भूतलमिति प्रत्याभिज्ञानेन, याऽभिज्ञान
१७८

भवति नासौ धूमवानिति तर्केण, नात्र धूमो नास्तिरित्यनुमानेन,
गृहे गगौ नास्तीत्यागमेनाभावस्य प्रतीतिः क्वाऽभावप्रमाणं प्रव-
र्तताम् ? । रत्ना० २ परि० ।

अस्यैव प्रकारानाह—

स चतुर्धा-प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽत्य-
न्ताभावश्च ॥ ५८ ॥

प्राक् पूर्वं धस्तृत्पक्षेरभावः, प्रध्वंसश्चासावभावश्च, इतरस्ये-
तरास्मिन्नभावः, अत्यन्तं सर्वदाऽभावः । विधिप्रकारास्तु प्रा-
क्तैर्नोचिरे । अतः सूत्रकर्तारपि नाभिदधिर ॥ ५७ ॥

तत्र प्रागभावमाविर्भावयन्ति—

यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य प्रागजा-
वः ॥ ५६ ॥

यस्य पदार्थस्य निवृत्तावेव सत्यां, न पुनरनिवृत्तावपि ; अ-
तिव्याप्तिप्रसक्तेः । अन्धकारस्यापि निवृत्तौ क्वाचिद् ज्ञानोत्प-
त्तिर्दर्शनादन्धकारस्यापि ज्ञानप्रागभावत्वप्रसङ्गात् । नचैवमपि
रूपज्ञानं तान्निवृत्तावेवोत्पद्यत इति तत्प्रति तस्य तत्त्वप्रसक्ति-
रिति वाच्यम् । अतीन्द्रियदर्शिनि नक्तं च गदौ च तद्भावेऽपि
तद्भावात् । (स इति) पदार्थः, (अस्येति) कार्यस्य ॥ ५५ ॥

अत्रोदाहरन्ति—

यथा मृत्पिण्डनिवृत्तावेव समुत्पद्यमानस्य घटस्य मृत्पि-
ण्डः ॥ ६० ॥

प्रध्वंसाभावं प्राहुः—

यद्युत्पत्तौ कार्यस्यावरयं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसाजा-
वः ॥ ६१ ॥

यस्य पदार्थस्यात्पत्तौ सत्यां प्रागुत्पन्नकार्यस्यावरयं नियमेन,
अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । विपत्तिर्विघटनं, सोऽस्य कार्यस्य प्रध्वं-
साजावोऽभिधीयते ॥ ६१ ॥

उदाहरन्ति—

यथा कपालकदम्बकोत्पत्तौ नियमतो विपद्यमानस्य क-
लशस्य कपालकदम्बकम् ॥ ६२ ॥

इतरेतराभावं वर्णयन्ति—

स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभावः ॥ ६३ ॥
स्वभावान्तरात् पुनः स्वस्वरूपादेव तस्याभावप्रसक्तेः, स्व-
रूपव्यावृत्तः स्वस्वभाववच्चच्छेद इतरेतराभावोऽन्यापोहनामा
निगद्यते ॥ ६३ ॥

उदाहरणमाहुः—

यथा स्तम्भस्वजावात्कुम्भस्वजावव्यावृत्तिः ॥ ६४ ॥

अत्यन्ताभावमुपदिशन्ति—

कालत्रयापेक्षिणी हि तादात्म्यपरिणामानिवृत्तिरत्यन्ता-
भावः ॥ ६५ ॥

अतीतानागतवर्तमानरूपकालत्रयेऽपि याऽसौ तादात्म्यपरि-
णामनिवृत्तिरेकत्वपरिणतिव्यावृत्तिः, सोऽत्यन्ताजावोऽभिधी-
यते ॥ ६५ ॥

निदर्शयन्ति-

यथा चेतनाचेतनयोः ॥ ६६ ॥

न खलु चेतनमात्मतत्त्वमचेतनपुत्रत्वात्मकतामचक्षत, कश्च-
यति, कश्चिष्यति वा; तच्चेतन्यविरोधात् । नाप्यचेतन पुत्र-
तनस्य चेतनस्वरूपताम्; अचेतनन्याविरोधात् ॥ रत्ना ० ३
परि० । न० । सम्म० । अज्ञावचातुर्विध्यं चावश्यमाश्रयणीयम् ।
तदुक्तम्-“ कार्यद्रव्यमनादिः स्यात्, प्रागज्ञावस्य निहवे ।
प्रध्वंसस्य त्वभावस्य, प्रध्वयेऽनन्ततां वजेत् ॥ १ ॥ सर्वात्मक
तदेकं स्या-द्व्यापोहव्यतिक्रमे ” इत्यादि । सूत्र० १ श्रु० १ अ० १
७० । (सम्मत्यादिग्रन्थभ्यां विशेषोऽयमन्तव्यः) परिच्छागज्ञावां
द्विविधः-विद्यमानाज्ञावोऽविद्यमानाभावश्च । विद्यमानः सन्
अज्ञावोऽसन् वैद्यावृत्त्यादिरकरणाद् विद्यमानाज्ञावः । अवि-
द्यमानः सन्नभावोऽविद्यमानाभावः । व्य० २ उ० ।

अज्ञाविय-अज्ञावित-त्रि० । असमर्गप्राप्ते प्राप्तसंसर्गे वा व-
ज्जन-पुत्रकल्पे, अयोग्ये च । “ अज्ञाविया परिस्ता ” तृतीयमा-
श्रयम् ॥ स्था० १० उ० ।

अज्ञावियकवेत्त-अज्ञावितक्तेत्र-न० । क० स० । संविग्रसाधु-
विषयश्रद्धाविकल्पे, पार्श्वस्थादिभाविते च क्षेत्रे, वृ० ३ उ० ।

अज्ञावुग-अज्ञावुक-न० । न० त० । धेनुकादिरूपभावुकवि-
लक्षणे चक्षुनादा, प० व० ३ उ० । आव० ।

अभासग-अज्ञापक-पुं० । ज्ञापाऽपर्याप्ते अयोगिसिद्धे, एके-
न्द्रिये च । स्था० २ उ० ४ उ० । अनु० । च० प्र० । (“ भासग ”
शब्दे दण्डकोऽस्य वक्ष्यते)

अज्ञामा-अज्ञापा-स्त्री० । सृष्टाभावायाम्, सत्यामृष्टायां च ।
भ० २४ श० ३ उ० ।

अभामिय-अभासिक-त्रि० । अदीप्तिमति भूम्यादिके द्रव्ये,
नि० चू० १३ उ० ।

अभि-अभि-अव्य० । अभिमुख्ये, अनु० । आचा० । विपा० ।
संमन्त्रे, न० । विकल्पे, पदार्थसंज्ञावने च । नि० चू० १ उ० । क-
श्चिप्रकारं प्राप्तस्य दाने, अभिमुख्ये, अभिलाषे, वीप्सायां,
लक्षणे, समन्तादर्थे च । वाच० ।

अभिभावग-अज्ञापक-त्रि० । अभिमुखं समापन्ने, सूत्र० १
श्रु० ४ अ० २ उ० ।

अभि (भी) इ-अभिजित्-न० । ब्रह्मदेवताके नक्षत्रभेदे, स्था०
२ उ० ३ उ० । अनु० । “ दो अभिर्इ ” स्था० २ उ० ३ उ० ।
ज० । तच्च उत्तराषाढानक्षत्रस्य शेषान्तुर्थोऽस्मिहितश्रवणनक्ष-
त्रायकज्ञानपुत्ररूपम् । शब्द० । “ अजीघ्णयस्वते तितारे ”
प० म० २ उ० । नक्षत्रेण सहाऽस्य योगस्तत्रैव । ज्यो० ६ पाह० ।
वीतभयनगरराजस्योदायनस्य प्रजावत्यां देव्यामुत्पन्ने पुत्रे, भ० ।
स च प्रप्रजता स्वपित्रा तद्भागितेयं केशिकुमारश्रमणं राज्यम-
धिष्ठापिते द्विष्टः सन् संवत्स्रनया मृतः सन्नसुरकुमारदेवत्वना-
त्पन्नः । भ० १३ श० ६ उ० । स्था० ।

तए णं तस्म अजीङ्कुमारस्स अण्णया कयाइं पुव्वरत्ता-
वरत्तकालसमयंसि कुटुंबजागरियं जागरमाणस्स अयमेया-

ख्वे अज्जत्तिए जाव समुप्पज्जित्था, एवं खलु अहं उदा-
यणस्म पुत्ते पजावइए देवीए अत्तए । तए णं से उदायणे
राया मम अवहाय णियमं भायणिज्जं केसीकुमारं रज्जे ठा-
वेत्ता समणस्स भगवओ महावीरस्स जाव पव्वइत्तए । इ-
मेणं पयास्खेणं महता अपत्तिएणं मणोमाणसीएणं दुक्खेणं
अज्जिचूणं समाणे अंतेउरपरियात्तमंपरिवुभे सन्नमत्तोवग-
रणमायाय वीडभयाओ णयराओ णिग्गच्छइ, णिग्गच्छ-
इत्ता पुव्वाणुपुल्लिं चरमाणे गामाणुगामं दूइज्जमाणे जेणव
चंपा णयरी, जेणव कूणिए राया, तेणव उवागच्छइ, उवा-
गच्छइत्ता कूणियं रायं उवमंपज्जित्ता णं विहरइ । तत्थ वि
णं से विठलभोगसमितिममप्पागए यावि होत्था । तए णं
से अभीङ्कुमारे समणोवामए यावि होत्था; अभिगय० जाव
विहरइ । उदायणम्मि गयरिसिम्मि समणवच्चवेरे यावि हो-
त्था । तेणं काक्षेणं तेणं समणं इमीसे रयणप्पजाए पुढवीए
णिग्गपरिसामंतेसु चोयट्ठिअसुरकुमारावाससयसहस्सा प-
णत्ता । तए णं से अजीङ्कुमारे बहूइं वामाईं समणोवासगं
परियायं पाउणइ, पाउणइत्ता अद्धमामियाए संवहणाए
तीसं भत्ताइं अणसणं २ तस्म ठाणस्स अणाओइयपरिकंते
कात्थमामे कात्थं किच्चा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए णिर-
यपरिसामंतेसु चोयट्ठीए आतावा० जाव महस्सेसु अणय-
रंमि आयावा असुरकुमारावामंमि आतावासंमि असुर-
कुमारदेवत्ताए उववणां, तत्थ णं अत्थेगइयाणं असुरकुमा-
राणं एगं पडिओवमहिइं पणत्ता । तस्म णं अजीइस्म देवस्म
एगं पलिओवमं हिइं पणत्ता । मे णं अभीइदेवे ताओ देव-
होगाओ आउक्खणं ३ अणंतरं उववट्ठिता कहिं गच्छि-
हिति, कहिं उववज्जिहिति ? । गोयमा ! महाविदेहे वामं
मिज्जिहिति० जाव अंतं काहिति, सेवं जंतं ! जंतं ! ति ॥

(अपत्तिएणं मणोमाणामिणं दुक्खेणं ति) अप्रीतिकेना-
प्रीतिस्वभावेन मनसो विकारो मानासिकं, मनसि मानसिकं, न
बहिरुपलब्धयमाणविकारं यत्तन्मनोमानसिकं, तेन । केनैवावधे-
न ? , इत्याह-दुःखेन । (सभरुमत्तोवगरणमायाय ति) स्वां
स्वकीयां भागरुमावां भाजनरूपपरिच्छेदमुपकरणं च शय्या-
दि, गृहीत्येत्यर्थः । अथवा-सह भागरुमात्रया यदुपकरण त-
त्तथा, तदादाय (समणवच्चवेरि ति) अव्यवच्छिन्नैधिरजावः ।
(निरयपरिसामंतेसु ति) नरकपरिपार्श्वतः (आसणीए आ-
यावा असुरकुमारावासेसु ति) इह “ आयाव ति ” असुर-
कुमारविशेषाः, विशेषतस्तु नावगम्यन्त इति । भ० १३ श० ६ उ० ।
लोकोत्तरीत्या द्वादशे दिवसे, कल्प० ६ क० । अणिकस्य धारिण्यां
जातं पुत्रं, अणु० । स च वीरान्तिके प्रवज्य पञ्च वर्षाणि भ्रामयं
पारिपात्य विजये विमानं उत्पन्न इति अनुत्तरोपपातिकदशा-
नां १ वर्गे १० अध्ययने सूचितम् । अणु० १ वर्गे । अभि-
मुखाचूय जयति शत्रून्, अभि-जि-कवए । शत्रुजयि-
नि, यात्रानुकूलमनभेद, पञ्चदशधा विभक्तदिनस्याष्टमे भा-
गे, स्मृतिप्रसिद्धं कुतपकाले च । वाच० । व० प० ।

अभिज्ञान-अभिज्ञान-अभ्य० । सम्बन्धमुपागत्य प्रतिस्पर्द्धे, स्था० ३ ठा० ४ ठ० । वशीकृत्याश्रित्य वा इत्येतेषामर्थे, वशा० १० अ० ।

अभिज्ञान-अभियोग-पुं० । अभिज्ञानमानतायाः, स द्विविधा-दैवो मानुषिकश्च । व्य० ८ उ० । (स च 'उपसर्गपक्ष' शब्दे द्वितीयभागे १०२६ पृष्ठे व्याख्याम्यते) अभियोजनमाभियोगः । राजाभिज्ञानादिके अभिज्ञानोऽपि व्यापारण, ध० २ अधि० । आदेशकर्मणि, औ० । प्रश्न० । आह्वयाम्, स्था० १० ठा० । वशीकरणे, नि० चू० २ स० । अभिज्ञेय, आव० ५ अ० । वृ० । सूत्र० । गर्वे, आव० ५ अ० । अभियोजन विद्यामन्त्रादिभिः परेषां वशीकरणादिनियोगः । स च द्विधा । यदाह-

दुविहो स्वतु अभिज्ञागो, दन्वे भावे य होइ नायव्वो ।
दन्वम्मि होति जागा, विजामंताइ भावम्मि ॥

इदानीम् (अभिज्ञागोति) व्याख्यानयन्नाह- (दुविहोस्वतु अभिज्ञागोति) इह द्विविधो अभियोगः-द्रव्याभियोगो, जावाभियोगश्च ज्ञातव्यः । तत्र द्रव्ये योगो द्रव्ययोगश्चूर्णम्, तन्मिश्रः पिण्डो द्रव्याभियोगपिण्डः, स च परित्यजनीयः । भावाभियोगश्च, विद्यया मन्त्रेण वा पिण्डं ददाति स च भावाभियोगः पिण्डः । स च परिष्ठापनीय इति । अत्र अगार्या दृष्टान्तः- "एगा अविरइया, सा अणिछा पइणो, ताए परिवाइया अवस्थिया-किंचि मंतेण अभिमंतिऊण मम देहि, जेण पई मे वसो होइ, ताइ ताए अभिमंतिऊण कुरो दिओ । अविइयाए चिंतिय-मा पसो दिन्नो मरेज्ज, तओ ताए अणुकपाए उक्कडइयाए छुडिओ, सो गहणेण खाइओ, सो रत्ति घरदारं खाइउममरो, ताणि निग्गयाणि जाव पेच्छति गहणेण खाइजेते, सा अविइया जणव-किमेयं ति ? ताए सभावो कहिओ, तेहिं वि सा चरिया दंसावया, एस दोसो, एवं ताव जइ तिरियाणं एसो अवस्था होइ, माणुसस्स पुण सुइयरं होइ, अओ एरिसो पिडो न घत्तव्वो" ॥

अमुमेवार्थं गाथारूपसंहरन्नाह-

विजाए हो अगारी, अवियत्ता सा य पुच्छए चरियं ।

अभिमतोदणस्स उ, अणुकपत्तणमुस्समं च खरे ॥ ६०४ ॥

विद्याजिम्बन्ते पिण्डे अगारीदृष्टान्तः-सा भर्तृस्वायत्ता न रोचते । सा च चरिकां पारव्राजिकां पृच्छति पत्युर्वंशीकरणार्थम् । तथा अभिमन्त्रणमोदनस्य कृत्वा दत्तं, तथाऽपि अगार्या पत्युर्मरणानुकम्पया न दत्तः स मोदनः, किन्तु उत्सन्नः, परित्यागः कृतः । स च खरेण भक्ति इति ।

वारस्स पिट्ठणम्मि य, पुच्छुण कइणं च हो अगारीए ।

मेहे चरिआ देम, एवं दोमा ईहिं पि मया ॥

स च गर्वज आगत्य द्वारं पिट्ठति मन्त्रवशीकृतः सन्, शेषं सुगमम् । एवं भावाभियोगे दृष्टान्त उक्तः ।

इदानीं द्रव्याभियोगे चूर्णवशीकरणपिण्डः, स उच्यते-

"एगा अविरइया, सा य गुरुअस्स निक्खुणो अज्झोववणा अणुरत्ता, ताहे सा तं पत्थइ, अणिउंनस्स चुष्साभिओणेण संजोपउ भिक्खं पडिवेसिय घरे काऊण दवाविंय ताए, जओ चव तस्स साहुस्स पमिगहे पडियं तओ चव तस्स साहुस्स ततो मणो हीरद, तेण य णायं, ताहे णियइति, णियइओ आय-

रियाणं पडिगदं काउं काइयभूमि वच्चइ, जाव आयरियाणं पि ततो इत्तो जावो हीरति, ताहे सो सीसो आगंतु आलोणइ, मम पि अत्थि भावो, त पत्थ संजोगचुंणेण कओ पिओ अत्थि, ताहे परिचविज्जइ, जो विहि परिचवणे सो उवरिं भण्णिहि ति" । एवमेव विसकयं पि । "एगा अगारी" साहुणो अज्झोववणा, सो य णो इच्छति, ताए रुट्ठाए विसेण मिस्सा निक्खि दिओ । तस्स य दिक्खंत्ताण चव सिरोवयणा जाया, परिण-यट्ठो गुरुणो समप्पेऊण काइण वोसिगइ, जाव गुरुणो वि सी-सवयणा जाया, त च गुरुणा मंथेण णायं, जहा इमं विममि-स्सं, अहवा तत्थ लवन्नकया निक्खि परिया, ताहे तं विसं णिपसइ । एवं णाते परिट्ठविज्जति" ॥

इदानीममुमेवार्थं गाथारूपसंहरन्नाह-

जोगम्मि उ अविरइया, अज्झोववणा मुरुवजिक्खुम्मि ।

कमयोगमणिउत्त-स्म देइ निक्खं असुहजावो ॥ ६०६ ॥

योगे अविरतिकागृहस्थीदृष्टान्तः-अधुपपन्ना रक्ता सुरूपे भि-ज्जो, अणिच्छित्तस्तत्कर्मकर्तुः कृतयोगां भिक्षां, भिक्षार्पणं ददाति । पुनश्च तस्य साधार्प्रदणानन्तरमेव अशुभभावा जातः ।

तदतिमुखं चिन्तयति-

संकाण स नियट्ठो, दाऊण गुरुस्स काइयं विसरे ।

तेसिं पि असुहजावो, पुच्छा य ममं पि उस्सयणा ॥ ६०७ ॥

तथा च दाऊया योगकृतभिक्षाशङ्कया निवृत्तः निज्ञापरिभ्रम-णात् । शेषं सुगमम् ।

एमेव संक्रियम्मि वि, दाऊण गुरुस्स काइए विमरे ।

गंधाई विसाए, उस्समसविहो । सयालवहे ॥ ६०८ ॥

एवमेव निवृत्तोऽपि दृष्टान्तः-गुरोर्देवा समर्थयित्वा कारिकां व्युत्सृजति, तेन गुरुणा गन्धादिना धिक्तातम् । आदिप्रदणात् तत्तस्य उत्पन्नं परित्यागः क्रियते, तत्र विधिना परिष्ठापनं कर्त्तव्यम्, नानाविधिना अविधिपरिष्ठापने सति शृंगालादिवधो भवति । औ० । वृ० ।

अभिज्ञानी-अभिज्ञानी-औ० । आ समन्तादाजिमुत्थेन यु-ज्यन्ते प्रप्यकर्मणि व्यापार्यन्ते इत्याभियोग्याः किङ्करस्थाना-या देवविशेषास्तेषामियमाभियोगो । जावनायाम्, वृ० ।

अथाभियोगीमाह-

कोउअ-जुई-पसिणे, पमिणापसिणे निमित्तमाजीवी ।

रिद्धिरससायगुरुओ, अभिज्ञागोभावनं कुणइ ॥

ऋद्धिरससायगुरुकः सन् कौतुकाजीवी भूतिकर्माजीवी, प्रश्नाजीवी, प्रश्नाप्रश्नाजीवी, निमित्ताजीवी च जवति पवविध अभिज्ञानीभावनां करोतीति ॥ (वृ०)

अथ ऋद्धिरससायगुरुक इति पदव्याख्यानार्थमाह-

एयाणि गारवट्ठा, कुणमाणो आभिज्ञागियं बंधइ ।

बीयं गारवराहओ, कुवं आराह गुत्तं च ।

एतानि कौतुकादीनि ऋद्धिरससायगौरवार्थं कुर्वाणः प्रयुज्जानः सञ्जाजियागिकं देवादिप्रप्यकर्मव्यापारफलं कर्म बध्नाति । द्वितीयमपवादपदमत्र भवति-गौरवगदितः सर्वात्मनः प्रज्ञाने सति निरुहवृत्त्या प्रवचनप्रभावनार्थमतानि कौतुकादीनि कुर्वन्नाशका जवति, उच्चैर्गोत्रं च कर्म बध्नाति, तीर्थोन्नति-

करणादिति । गता आभियोगिकी भावना । श्रु० १ उ० ।
भ० । स्था० । औ० ।

अभियोयण-अभियोजन-न० । परेषां विद्यामन्त्रादिभिर्वशी-
करणे, प्रज्ञा० २० पद । आच० ।

अभिकंठमाण-अभिकाङ्क्ष-त्रि० । कर्तुमिच्छति, दश० ६
अ० ३ उ० ।

अभिकंठा-अभिकाङ्क्षा-स्त्री० । अभिलाषे, सूत्र० १ श्रु० २
अ० २ उ० । आच० ।

अभिकंत-अभिक्रान्त-त्रि० । अतिशक्तिने, आच० १ श्रु० ४
अ० ५ उ० । भाव निष्ठाप्रत्ययः । अभिक्रमणे, दश० ४ अ० ।

अभिकंतकिरिया-अभिक्रान्तक्रिया-स्त्री० । चरकादिभिर-
नवसेवितपूर्वायां वसतां, आच० १ श्रु० २ अ० २ उ० ॥

अभिकंतकूरकर्म-अभिक्रान्तकूरकर्म-त्रि० । हिसादिक्रिया-
प्रवृत्तं, सूत्र० १ श्रु० २ अ० । आच० ।

अभिकंतवय-अभिक्रान्तवयस-न० । जरामतिमृत्युं वाऽतिक्रा-
न्ते, आद्यवयोऽवयवविक्रमे जरान्तिमुखं चयांसि, बालादीनां चयां प-
चयवयवस्था-तार्त्तमामुखमाक्रान्त, आच० १ श्रु० २ अ० १ उ० ।

अभिक्रमाण-अभिक्रमण-न० । अभिमुखं क्रमणे, आच० १
श्रु० ८ अ० ८ उ० ।

अभिक्रममाण-अभिक्रमण-त्रि० । गच्छति, आच० १ श्रु०
१ अ० २ उ० ।

अभिक्रम्य-अभिक्रम्य-अव्य० । अभिमुख्येन क्रान्त्येत्यर्थे, सूत्र०
१ श्रु० १ अ० १ उ० ।

अभिक्रवणं-अजीर्णम्-अव्य० । अनवरते, आ० म० प्र० ।
ज० । प्रअ० । विशेष । सूत्र० । आच० । पुनःशब्दार्थे, स्था० ५
ठा० १ उ० । “पणे समुपप्लेज्जा अभिक्रवणं अभिक्रवण इति-
कहं भक्तकहं” स्था० २ ठा० ४ उ० । अजीर्णं पुनःपुनः । विशेष ।
श्रु० । नि० चू० । दश० । म० । ज्योभूयः । दशा० १० अ० ।
रा० । वारवाग्म । कल्प० ६ क० । उत्त० । असकृन् । दशा० २
अ० । भृशम् । स० ३० सम० । “अभिक्रवणमोधारणि भा-
सः” भाव० ४ अ० ।

अभिक्रवणसेवण-अजीर्णनिषेवण-न० । अजीर्णप्रतिसे-
वने, व्य० ३ उ० ।

अभिक्रवमाङ्ग-अजीर्णमायिन्-त्रि० । बहुशो मायाविनि,
व्य० ३ उ० ।

अभिक्रवसेवा-अजीर्णसेवा-स्त्री० । प्रमाणाधिकसेवायाम्,
नि० चू० १ उ० ।

अभिक्रवाज्ञाभिय-अभिक्षाज्ञाजिक-पुं० । अनुच्छानवज्ञानप्रा-
हके भिक्षाचर्याविषयकानिग्रहविशेषधारके साधौ, औ० सूत्र० ।

अभिक्रवसेवणा-अजीर्णसेवना-स्त्री० । असकृदासेवना-
याम्, नि० चू० १ उ० ।

अभिगजंत-अभिगर्जत-न० । घनध्वनिमुञ्चने, उपा० २ अ० ।

अभिगम-अभिगम-पुं० । सम्यग्धर्मप्रतिपत्तौ, पा० ध० दशा० ।

अभिगमाः—

येरे भगवते पंचविहेण अभिगमेण अभिगच्छन्ति । तं जहा-
सचित्ताणं दव्वाणं विउसरणयाए, अचित्ताणं दव्वाणं
अविउसरणयाए, एगसाटिएण उत्तरसंगकरणेण, चक्खु-
प्फामेअंजलिपगहेण, मणसा एगसीकरणेण ॥

(अभिगमेण ति) प्रतिपत्त्या अभिगच्छन्ति समीपं गच्छन्ति ।
(सचित्ताणं ति) पुष्पताम्बूलादीनां (विउसरणयाए स्ति)
व्यवसर्जनया त्यागेन, (अचित्ताणं ति) वस्त्रमुष्णिकादीनां, (अ-
विउसरणयाए स्ति) अत्यागेन, (एगसाटिएण ति) अनेको-
त्तरीयशायकानां निषेधार्थमुत्तम । (उत्तरसंगकरणेण ति)
उत्तरामङ्ग उत्तरीयस्य देहं न्यासविशेषः, चक्खुःस्पर्शे दृष्टिपाने,
(एगसाटिएण ति) अनेकत्वस्यानेकालम्बनत्वस्य एकत्वं
करण एकालम्बनत्वकरण एकत्वकरण, तेन । भ० २ श० ५ उ० ।
दश० । सूत्र० । वस्तुनः परिकल्पेदे प्राप्तौ अभिगम्यतेऽस्मिन्नित्य-
भिगमः, इति व्युत्पत्त्या वस्तुपरिकल्पेदाधिकरणे, दश० ४ अ० ।

अभिगमण-अभिगमन-न० । अभिमुखगमने, दशा० १० अ० ।
ध० । ज्ञा० । नि० । सूत्र० । सर्वबाह्यमाकृतादभ्यन्तरप्रविशने,
स० प्र० १३ पाहु० । “ अभिगमणं चयाए ” अवगमलक्षणाया-
थायेत्यर्थः । ज्ञा० १२ अ० ।

अभिगमणजोग-अभिगमनयोग-त्रि० । अभिमुखगमनार्थो-
चिते, रा० ।

अभिगमरुद्ध-अभिगमरुचि-पुं० । अभिगमो विशिष्टं परिज्ञानं,
तेन रुचिर्यस्यासौ अभिगमरुचिः । सम्यक्त्वभेदे, तद्वति च ।
प्रव० १४ ए द्वा ।

सो होइ अभिगमरुद्धं, सुयनाणं जम्म अत्यओ दिहं ।

एकारस अंगाई, पइमगा दिह्वाओ य ।

यस्य भुतज्ञानमर्थतो दृष्टमेकादशाङ्गानि, प्रकीर्णकामित्यत्र जा-
तावेकवचनम् । ततोऽयमर्थः-प्रकीर्णानि उत्सर्गाध्ययनादीनि,
दृष्टिवादं, चशब्दादुपाङ्गानि च, स भवन्त्यभिगमरुचिः । प्रज्ञा०
१ पद । उक्त० ।

अभिगमसकृ-अभिगमभाज-पुं० । प्रतिपत्त्याणुयते, ध० ३ अधि० ।

अभिगमसम्पत्त-अभिगमसम्यक्त्व-न० । जीवाजीवपुष्पपा-
पाश्र्वसम्बन्धिर्जराबन्धमोक्षेषु परीक्षितनवपदार्थाभिगमप्रत्य-
यिकं सम्यक्त्वभेदे, आ० चू० ४ अ० । “ अभिगमसम्पदंसणं
दुविहे पन्नसं । तं जहा-पडिवाई चेव, अपमिवाई चेव ” ।
स्था० २ ठा० १ उ० ।

अभिगम-अभिगत-पुं० । न० । अभिमुख्येन गतः । प्रविष्टे,
श्रु० १ उ० ।

अभिगिद्ध-अभिगुह-अव्य० । अङ्गीकृत्य अभिमुखीभूयेत्यर्थे,
स्था० २ ठा० १ उ० ।

अभिगिज्जंत-अभिगृध्यत-त्रि० । अभिमुख्येन लुन्यमाने
लोभवशागीभवने, सूत्र० २ श्रु० २ उ० ।

अभिगह-अभिग्रह-पुं० । अभिमुख्येन ग्रहोऽभिग्रहः । नि० चू०
२ उ० । अभिगृह्यत इत्याभिग्रहः । प्रतिज्ञाविशेषे, भाव० ६ अ० ।

साध्याचारविशेषे, यथेष्टमाहारादिक्रममीपां कल्पते, इत्थं च न कल्पते । ५० १ उ० । स च द्रव्यादिविषयभेदाच्चतुर्विधः । ५० ३ अधि० । तत्र द्रव्याभिग्रहो लेपकृदादिद्रव्यविषयः, क्लेशाभिग्रहः स्वप्नामपरमादादिविषयः, कालाभिग्रहः पूर्वा-ष्टादिविषयः, भावाभिग्रहस्तु गानहसनाविप्रवृत्तपुरुषादि-विषयः । औ० । प्रव० ।

हिंसन्ति तस्मै पञ्चा, अमुच्छ्रिया एसणाएँ उवउत्ता ।

द्ववादभिगहजुआ, मोक्खद्वा सव्वत्तावेणं ॥ ए७ ॥

हिंसन्ति अटन्ति ततः पञ्चाद्, विधिभिर्गमनानन्तरमित्यर्थः । अमुञ्जिता आहारादौ मूर्च्छामकुर्वन्तः, पयणायां ग्रहणविषया-याम्, उपयुक्तास्तत्पराः द्रव्याद्यभिग्रहयुताः पश्यमाणद्रव्याद्य-भिग्रहोपेताः, मोक्षार्थं तदर्थं विहितानुष्ठानत्वात्, भिक्षादनस्य सर्वभावेन सर्वभावाभिसन्धिना तद्व्यावृत्त्यादिरपि मोक्षार्थ-त्वादिति गाथार्थः ।

तत्र द्रव्याभिग्रहानाह—

लेवमसेवजुअं वा, अमुगं दव्वं व अज्ज पिच्छामि ।

अमुगेणं च दव्वेणं, अह दव्वाभिग्रहो चेव ॥ ए८ ॥

लेवमज्जुगार्यादि, तन्मिश्रं वा, अलेपवद्वा तद्विपरीतम्, अमुकं द्रव्यं वा मण्डकादि, अथ ग्रहाप्यामि अमुकेन वा द्रव्येण दर्वी-कुन्तादिना, अथायं द्रव्याभिग्रहो नाम साध्याचरणविशेष इति गाथार्थः ।

क्षेत्राभिग्रहानाह—

अट्टउ गोअरज्जुमि, एल्लुगविकस्वभमेत्तगहणं च ।

मग्गामपरग्गामे, एवअ गिहाण सेवत्तमि ॥ ए९ ॥

अष्टौ गोचररूपमयो वक्ष्यमाणलक्षणा, तथा एल्लुगविकस्वभ-मात्रग्रहणं च, यथाक्तम्—‘एल्लुगविकस्वभमइत्ता’ । तथा स्वप्नामपर-ग्रामयोरन्तावन्ति च गृहाण क्षेत्र इति; स क्षेत्रविषयोऽभिग्रह इति गाथार्थः । पं० व० २ इति ।

कालाभिग्रहानाह—

काले अभिग्रहो पुण, आई मज्झं तदेव अवमाणे ।

अप्पत्तं सइ काले, आई विइओ अ चरिमम्मि ॥

काले कालविषयोऽभिग्रहः पुनरयम्—आदौ मध्यं तथैवावसाने-ने त्रिकावेलायाः, एतदेव व्याचष्टे—अप्राप्ते त्रिकाकाले यत्पर्यटति स प्रथमोऽभिग्रहः । यस्तु सति प्राप्ते त्रिकाकाले चरति स द्वितीयो मध्यविषयोऽभिग्रहः । यत्पुनश्चरति त्रिकालान्ते त्रिकाकाले पर्यटति सोऽवसानविषयोऽभिग्रहः ।

कालत्रयेऽपि तु गुणदोषानाह—

दितगपडिच्छगाणं, हविज्ज मुहुमं पि मा हु अवियत्तं ।

इय अप्पत्ते अइए, पवत्तणं मा ततो मज्जं ॥

वक्ष्यप्रतीच्छकयोरिति—त्रिकादातुरगारिणां भिक्षाप्रतीच्छकस्य च वनीपकादेर्मा जूतं सूक्ष्ममप्यधियत्तमप्रतीतिकम्, इत्यस्माकन्ता-रप्राप्तेऽतीते च—भिक्षाकालेऽटनं श्रेय इति गम्यते । (पवत्तणं मा ततो मज्जेति) अप्राप्ते अतीते वा पर्यटनः प्रयत्नेन पुरःकर्मपञ्चा-त्कर्मादेर्मा भूतं, तत एतेन हेतुना मध्यं प्राप्ते भिक्षाकाले पर्यटति॥

अथ भावाभिग्रहानाह—

उविस्वत्तमाइचरगा, भावजुया खल्लु अभिगहा हौति ।

गायंतो व रुदंतो, जं देइ निससमादीया ॥

उत्क्रिंसं पाकपिठरात्पूर्वमेव दायकेनोद्धृतं तद् ये चरन्ति गबे-पयन्ति ते उत्क्रिंसचरकाः। आदिशब्दाद् निश्चितचरकाः, संख्या-दत्तिकाः, इष्टलाभिकाः, पृष्टलाभिका इत्यादयो गृह्यन्ते । त एते गुणगुणिनोः कथञ्चिदनेदान्नावयुताः अत्यभिग्रहा प्रवृत्तिः, भावाभिग्रहा इति ज्ञावः । यद्वा—गायन् यदि दास्यति तदा मया ग्रहीतव्यम्, एवं रुदन् वा, निषणादिर्वा, आदिग्रहणादुत्थितः, सं-प्रस्थितश्च यद्दाति तद्विषयो योऽभिग्रहः स सर्वोऽपि ज्ञावा-भिग्रह उच्यते ।

तथा—

ओस्सकणअहिसकण, परंमुहालंकिण य इयरो वा ।

जावअयरेण जुओ, अह जावाभिग्रहा नाम ॥

अवप्यक्कनपसरणं कुर्वन्, अजिप्पक्कन् संमुखमागच्छन्, परा-कुमुखः प्रतीतः, असहकृतः कटककेयुरादिभिः, इतरो वा अनसह-कृतः पुरुषो यदि दास्यति तदा ग्राह्यामित्येतेषां भावानामन्यत-रेण भावेन युतः, अथायं भावाभिग्रहो नामिति । ५० १ उ० । आत्मा० । “तए णं समणे जगवं महावीरे गव्वमथेक्खे षमेया रुवे अभिग्गहं अजिगिहइ—नो खल्लु मे कप्पइ अम्मापिउहिं जीवंतंहिं मुंहे जघित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइत्तए ” । कल्प० ५ क० । अर्वावरः पञ्चाभिग्रहानां भिन्नगुणास्थिकग्रामे प्रति प्रस्थितः । अभिग्रहाश्चेत—‘नाप्रीतिमद्गृहे वासः १, स्थेयं प्रतिम-या सदा २, न गोहिविनयः कार्यः ३, मौनं ४ पाणी च भोजनम् ५” ॥१॥ कल्प० ५ क० । प्रत्याख्यानभेदे, “पंच चतुरो अभिगहे ” पञ्च चत्वारश्चाभिग्रहे आकाराः—“अभिगहेसु अप्पाउरणं कोइ पक्खइत्ताइ, तस्स पंच (आगारा,) अस्सथइणाभेगे सहसा-गारे चालपट्टागारे महत्तरागारे सेसेसु चालपट्टागारे णत्थि विगईए अट्ट नव य आगारा” आच० ६ अ० । ध० । ल० । प्र० । इदमेव दर्शनं शोभनं नान्यदित्येवंरूपं कुमतपरिग्रहे, स्थि० २ त्रा० १ उ० । गुरुनिधोगकरणाजिसन्धौ, द्वा० २ए द्वा० । एष कायिकविनयभेदः । व्य० १ उ० । दश० । पं० सं० । प्रकाशकरणं, अभियोगं, अभिमुख्येनोद्यमे गौरवान्विते च । वाच० ।

अभिगहियसिज्जासणिय—अभिगृहीतशय्यासनिक—पुं० ।

शय्यासनाभिग्रहयुते साध्याचारे, कल्प० ।

नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा अणभिगहिय-

सिज्जासणिएण हुत्तए ॥

नो कल्पते साधुनां, साध्वीनां वा (अणभिगहिय सि) न अभिगृहीते शय्यासने येन स अनभिगृहीतशय्यासनः, अन-भिगृहीतशय्यासनेन एव अनभिगृहीतशय्यासनिकः । स्वार्थे इकण प्रत्ययः । तथाविधेन साधुना (हुत्तए सि) जवितुं न क-ल्पते । वर्षासु मणिकुट्टिमे पीठफलकादिग्रहणवतैव ज्ञाव्यम्, अन्यथा शीतलायां भूमौ शयने उपवेशने च कुण्ठादिविराध-नोत्पत्तेः । कल्प० ९ स० ।

अभिगहिया—अभिगृहीता—स्त्री० । अभिग्रहवत्यामेवणायास,

प्रव० । अभिग्रहश्चैवम—तासां समानामेवणानां मध्ये आद्ययो-रुद्योगग्रहणं, पञ्चसु ग्रहणं, पुनरपि विचक्रितदिवसे अन्यानां पञ्चानां मध्ये द्वयोरभिग्रहः । प्रव० ६ द्वा० । “अभिगहइहिया ए-सणा जिणकप्पियाण” नि० व्यु० ४ उ० । प्रतिनियतावधारणे, यथा इदमिदानीं कर्तव्यमिदं नेति । प्रज्ञा० ११ पद ।

अभिघट्टिजमाण-अजिघट्टमान-त्रि० । वेगेन गच्छति, रा० ।

अजिघाय-अजिघात-पुं० । अजिह्वने, प्रश्न० १ आश्च० द्वा० ।

लकुटादिप्रहारे, जीत० । मि० चू० । " गोकणधनुमा-
दिअभिघातो " गोकणा च दवरकमयी प्रसिद्धा-तया, धनुप्रभृ-
तिनिर्वा षष्ठकमुपलं वा यत्प्राप्तपति, एषाऽअजिघात उच्यते ।

अथवा-

विधुवणंतकुसादी-सिण्हउदगादि आचारिसणं तु ।

काआं तु विषसत्थे, खारो तु कश्चिमादीहिं ॥

विधुवनं बीजनकं, खंतकं वस्त्रं, कुशो र्धस्तत्प्रभृतिभिर्बीज-
यन् यत्प्राणिनां अभिहन्ति, एष वा अभिघात उच्यते, अहो नाम
उदकेन, आदिशब्दाद् घृतेन तैलेन वा, आवर्षणं करोति । कायां
नाम द्विपदादीनां विष्वक्, प्रतिरूपमित्यर्थः । वृ० ४ उ० ।

अभिचंद-अजिचन्द-पुं० । अवसर्पिण्यां भरतक्षेत्रे जाते प-

ञ्चदशानां दशमे, समानां चतुर्थे वा कुलकरे, जं० २ वक्र० ।
" अजिचंदेण कुलगरे उधणुसयां उद्धं उच्चसेणं दोत्था "
स्था० २ उ० १ उ० । आ० क० । आ० म० । कल्प० । (पत्न्या-
दयः ' कुलकर ' शब्दे वक्ष्यन्ते) दशार्हपुरुषभेदे, अन्त० १
वर्ग । दिवसस्य षष्ठं मुहूर्ते, चन्द्र० १० पाहु० । स० । ज्यो० ।

अभिजण्य-अजिजण्य-पुं० । शब्दार्थैकीकरणे, सम्म० । अन्य तु (सौ-

गनाविशेषाः) शब्द एवाजिजण्यत्वमागतः शब्दार्थ इति । स चा-
भिजण्यः शब्द एवार्थ इत्येवं शब्देऽयस्य निवेशनम् । सोऽय-
मित्याजिसंबन्धः । तस्माद्यदा शब्दस्यायं सहैकीकृतं रूपं जघति
तदा तं स्वीकृतार्थाकारं शब्दमजिजण्यपमित्याहुः । सम्म० १ का-
ण्ड० । (एषां खण्डनम् ' प्रागम ' शब्दे द्वितीयभागे ७४ पृष्ठे वक्ष्यते)

अजिजाड-अजिजाति-स्त्री० । कुलीनतायाम्, वक्त० ११ म० ।

अभिजाणमाण-अभिजानत्-त्रि० । आसेवनापरिक्रयाऽऽसे-

वमाने, आचा० १ भु० ८ म० ४ व० ।

अजिजाय-अभिजात-त्रि० । अभि प्रशस्तं जातं जन्म यस्य

सः । कुलीने, वाच० । जं० । कुलीनलक्षणम्-

" प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संज्ञमविधिः,

प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतः ।

अनुत्सको लक्ष्म्या निरजिनवसाराः परकथाः,

भुते चाऽस्तोषः कथमभिजाने निवसति?" । १ । ध० १ अधि० ।

लोकोत्तररीत्या दिवसत्रये, चं० प्र० १० पाहु० । ज्यो० ।

अजिजायत्त-अजिजातत्व-न० । चक्रुः प्रतिपाद्यस्यैव तृभि-

कानुसारितायां सत्यवचनातिशयरूपायाम्, स० ३५ सम्म० ।

अजिजायसहु-अजिजातश्रद्ध-त्रि० । उत्पन्नत्वस्यैव, उक्त०

१४ म० ।

अजिजुंजिता-अजियोकुम्-अव्य० । विद्यादिसामर्थ्यतर्तद-

नुप्रवेशेन व्यापारयितुम् । भ० ३ श० ५ व० ।

अभिजुंजिय-अभिजुज्य-अव्य० । वशीकृत्य, आश्रित्य, भ० २

श० ५ व० । व्यापार्य, स्मारायित्वा-एषामर्थे, सूत्र० १ भु० ५

म० २ व० ।

अजियोकुम्-अव्य० । विद्यादिसामर्थ्यतस्तदनुप्रवेशेन व्या-

पारयितुमित्यर्थे, प्रति० ।

अभिजुत्त-अभियुक्त-त्रि० । परिहृते, न० । संपादितदूषणे, झा०
१४ म० । स्या० ।

अभिजुत्ता-अभिध्या-स्त्री० । अभिध्यानमजिज्या । स० ५२ सम्म० ।

धनादिव्यसन्तोषे परिग्रहे, डा० १३ अष्ट० द्वा० । तदात्मके गौ-
णमोहनीयकर्माणि, स० ५२ सम्म० ।

अभिदुय-अजिदुत्त-त्रि० । अभिमुख्येन स्तुतोऽजिदुत्तः । आ-

व० २ म० । स्यनामजिः कीर्तिते, ल० । अनु० ।

अजिदुय-अभिदुत्त-त्रि० । अध्यवसायरूपेण न्यासे, गर्जाधा-

नादिदुःखैः पीडिते, सूत्र० १ भु० २ म० ३ व० ।

अभिणंदण-अजिनन्दन-पुं० । अस्यामवसर्पिण्यां जाते भरत-

क्षेत्राये सतुर्थे तीर्थकरे, (आ० म०) तथा अभिनन्द्यते देवे-प्रादि-

भिरित्यजिनन्दनः । सर्व एव भगवन्तो यथोक्तस्वरूपा इत्यतो

विशेषदेतुप्रतिपादनायाह-"अजिनंदण अजिनंदाणा तेण" शको

गर्जादारभ्यामीदृशं प्रतिकृष्य यमभिवन्दितावानिति अभिनन्दनः ।

हृद्गुह्यमिति वचनात् कर्मण्यनन्द । तथा च वृद्धसम्प्रदायः-

"गम्भस्पतिर्ह अभिषक्त्वा सक्षेण अभिवन्दिषा इतो तेण सो अ-

भिनंदणो ति नाम कथं " आ० म० छि० । ध० । स० । आ०

चू० । आ० क० । "अजिनंदणो अ भरहं, एरवण नंदिसेणजिण-

चंद " ति (समकालमुत्पन्नौ) ती० ६ कल्प । स्था० । प्रव० ।

लोकोत्तररीत्या आवणमासे, सू० प्र० १० पाहु० ।

अजिणंदंत-अजिनन्दयत्-त्रि० । राजानं समृद्धिमन्तमाचक्षा-

णे, औ० । जय जीवेत्यादिजननतोऽभिवृद्धिमाचक्षणे, भ० ८

श० ८ व० । प्रीतिं कुर्वति, संघा० ।

अभिणंदमाण-अजिनन्दयत्-त्रि० । समृद्धिमन्तमाचक्षणे,

कल्प० ५ व० ।

अजिणंदिजमाण-अजिनन्दमान-त्रि० । जनमनःसमूहैः स-

मृष्टिमुपनीयमाने जय जीव नन्दत्यादिपर्यालोचनात् । औ० ।

सन्दूयमाने, स्था० ९ उ० ।

अजिणंदिय-अभिनन्दित-पुं० । लोकोत्तररीत्या आवणे मासि,

ज्यो० ४ पाहु० ।

अभिणय-अजिनय-पुं० । अभि-नी-करणे अच् । हृत्तभाव-

व्यञ्जकं शरीरचेष्टादौ, भावे अस्मि-अजिनेयपदार्थस्य शरीरचे-

ष्टाभाषणादिभिरनुकरणे, अभिनयति बोधयत्यर्थमत्र-आधादे

अच् । शरीरचेष्टादिभिर्दृश्यपदार्थरूपाके रूपकादौ दृश्यकादये,

वाच० । "चउद्विहे अजिणए पससे । तं जहा-दिद्वुत्तिप, पारसुए,

सामंतोवाणए लोममज्जवासिप" स्था० ४ उ० ४ व० । अप्ये-

ककाश्चतुर्विधमभिनयमभिनयन्ति । तथाया-दार्ष्टान्तिकं, प्राति-

मुक्तिकं, सामान्यतो विनिपातिकं, लोकाध्यवसानिकमिति । एते

नाट्यविधयोऽजिनयविधयश्च जरतादिसङ्गीतशास्त्रज्ञेयोऽव-

सेयाः । आ० म० प्र० । रा० ।

अभिणव-अजिनव-त्रि० । प्रत्यग्रे अजीर्णे, षो० ५ विव० ।

विशिष्टवर्णादिगुणोपेतं, जी० ३ प्रति० ।

अभिणयधम्म-अभिनयधर्मे-पुं० । अधुनैव गृहीतप्रव्रज्ये, वृ० ४ व० ।

अभिनिर्वाहः-अभिनिर्वाहः-त्रि० । अधीताचारविशाखे, तद-
र्भाषनोपहितचरणपरिणामे च । आचा० १ भु० ६ अ० १ उ० ।

अभिनिर्वाहः-अभिनिर्वाहः-अव्य० । अवश्येत्यर्थे, आचा०
१ भु० ३ अ० ३ उ० ।

अभिनिर्वाहः-अभिनिर्वाहः-स्त्री० । अभिमुख्येन निय-
ता चरिका; सूत्रोपदेशेन बहुवचिकादिषु दुर्बलानामाप्यायनि-
मित्तं पूर्वाह्ण काले समुत्कृष्टसमुदाने लघुगमने, व्य० ४ उ० ।

अभिनिर्वाहः-अभिनिर्वाहः-स्त्री० । अभि प्रत्येकं नियता वि-
विका प्रजा अभिनिर्वाहः । प्रत्येकं विविक्तायां प्रजायाम्,
व्य० ६ उ० ।

अभिनिर्वाहः-अभिनिर्वाहः-पुं० । अर्थाभिनिर्वाहो नियतः प्र-
तिनियतस्वरूपो बोधो बोधविशेषोऽभिनिर्वाहः । अभिनिर्वा-
ह्यतेऽनेनास्मादिस्मिन् वेति । मतिज्ञाने, तदाचरणकृत्यापशमे च ।
आ० म० प्र० । सम्म० । न० । आच० । स्या० । अभिमुख्येन
निश्चितत्वेन च बुध्यते संवेद्यते आत्मा तदित्यभिनिर्वाहः ।
अवग्रहादिज्ञाने, अभिनिर्वाह्यते वस्त्ववगच्छतीति अभिनि-
र्वाहः । मतिज्ञानात्मनि, विशेषः ॥

अभिनिर्वाहः-अभिनिर्वाहः-न० । व्यावर्तने, आचा० १ भु०
३ अ० ४ उ० ।

अभिनिर्वाहः-अभिनिर्वाहः-त्रि० । बद्धाऽऽदरे, उत्त० १४ अ० ।
बद्धाऽऽदरे, उत्त० १४ अ० । अभिनिर्वाहः निर्विघ्नम् । ज० १२
श० ३ उ० । जीवप्रदेशेषु अभिनिर्वाह्या निर्विघ्ने अतिगाढतां
गते, म० १३ श० ७ उ० ।

अभिनिर्वाहः-अभिनिर्वाहः-पुं० । भनस्याग्रहे, पञ्चा० १४ वि० ।
चित्तावग्रहे, आच० । तदपे यंगशास्त्रप्रसिद्धे क्रेशभेदे, आ० ।

विदुषोऽपि तथाकूटः, सदा स्वरसवृत्तिकः ।

शरीराद्यवियोगस्या-भिनिर्वाहोऽजिलापतः ॥ २० ॥

(विदुषोऽपीति) विदुषोऽपि परिणतस्यापि, तथाकूटः पूर्व-
जन्मानुभूतमरणदुःखाभाववासनाबलाद् भूयः समुपजायमानः,
शरीरादीनामवियोगस्याजिलापतः शरीराद्यवियोगो मे मा-
भूदित्येवं लक्षणम्, अभिनिर्वाहो जयति, सदा निरन्तर, स्वर-
सवृत्तिकोऽनिच्छाधीनप्रवृत्तिकः । तदुक्तम्—“स्वरसवाही
विदुषोऽपि तथाकूटोऽभिनिर्वाहः” इति । २० । आ० २५ आ० । “कहं
बहो पथ विचारं सोऽभिनिर्वाहसेन अग्रहा कम्मं अज्जह ”
आ० म० द्वि० ।

अभिनिर्वाहः-अभिनिर्वाहः-त्रि० । वेधने, आच० । उन्माने,
आ० म० प्र० ।

अभिनिर्वाहः-अभिनिर्वाहः-स्त्री० । अभि प्रत्येकं निय-
तो यगदः परिक्रमो यस्यां सा अभिनिर्वाहः । पृथक्परिक्र-
मायाम्, व्य० ६ उ० ।

अभिनिर्वाहः-स्त्री० । पृथक्परिक्रमारायां वसती, व्य० १ उ० ।

अभिनिर्वाहः-अभिनिर्वाहः-त्रि० । साक्षोपाकृष्टायुशिरोरोमा-
विक्रमाभिनिर्वाहः सत्संपादिते, आचा० १ भु० ६ अ० १ उ० ।

अभिनिर्वाहः-अभिनिर्वाहः-अव्य० । समाकृष्येत्यर्थे, “अ-
भिनिर्वाहः ण उच्यते” सूत्र० २ भु० १ अ० । विधाये-
त्यर्थे, “वस्महस्स अभिनिर्वाहः ण उच्यते” भ० ५
श० ४ उ० ।

अभिनिर्वाहः-अभिनिर्वाहः-त्रि० । क्रोधाद्युपशमेन शान्तीभूते,
मुक्ते, सूत्र० १ भु० २ अ० १ उ० । विषयकषायाद्युपशमाच्छीती-
भूते, आचा० १ भु० ६ अ० ४ उ० । होजादिजयाक्षिरातुरे,
“अनेऽभिनिर्वाहे देते, वीतगिरी सदा अय” । क्रोधादिपरित्या-
गाच्छान्तीभूते, सूत्र० १ भु० ७ अ० । “पाथाओ विरतेऽभिनिर्वाहे”
सूत्र० १ भु० २ अ० १ उ० । “अभिनिर्वाहे अमार्ह” अभिनिर्वाह-
प्रहणं संसारमहातरुकान्दोच्छेद्यविप्रतिपत्त्या । आचा० १ भु० १
अ० १ उ० ।

अभिनिर्वाहः-अभिनिर्वाहः-स्त्री० । अभि रात्रिमभिव्याप्य
स्वाध्यायनिमित्तमागता निर्वाह्यस्यामित्यभिनिर्वाहः । अभि-
नैर्वाधक्यां स्वाध्यायं कृत्वा रात्रिमुषित्वा प्रत्युषं प्रतियातायां
वसती, व्य० १ उ० ।

बह्वे परिहारियाऽपरिहारिया इच्छेज्जा-एगंतओ अभि-
निसिज्जं वा अभिनिर्वाहियं वा चेत्ति; तए णो णं कप्पति थेरे
अण्णापुच्छित्ता एगंतओ अभिनिर्वाहियं वा अभिनिर्वाहियं
वा चेत्तए । कप्पइ एहं थेरे आपुच्छित्ता ते एगंतओ अभिनि-
सेज्जं वा अभिनिर्वाहियं वा चेत्तए; थेरा य एहं से (त)
विहरिज्जा-एवं एहं कप्पइ अभिनिर्वाहियं वा अभिनिर्वाहियं
वा चेत्तए । थेरा एहं नो विरेज्जा-एवं एहं णो कप्पइ
एगंतओ अभिनिर्वाहियं वा अभिनिर्वाहियं वा चेत्तए । जो
णो थेरेहिं अविच्छिन्नं अभिनिर्वाहियं वा अभिनिर्वाहियं
वा चेत्तति, से संतरा छेदे वा परिहारे वा ॥ २२ ॥

बहवस्त्रिभूतयोऽनेके पारिहारिका उक्तशब्दार्थः, बहवोऽपारि-
हारिका इच्छेयुरेकान्ते विविक्ते प्रदेशान्तरे वसत्यन्तरे वा अभिनि-
र्वाहः, अभि रात्रिमभिव्याप्य स्वाध्यायनिमित्तमागता निर्वाह-
न्यस्यामित्यभिनिर्वाहः, तां वा, तथा निर्वेधः स्वाध्यायव्यतिरेकेण
सकृन्नयापारप्रतिवेधः; तेन निर्वृत्ता नैर्वाधिका । अभि अभिनिर्वा-
ह्येन सयत्तप्रायोग्यतया नैर्वाधिका । अभिनैर्वाधिका, तां वा । इय-
मत्र भावना-तत्र दिवा स्वाध्यायं कृत्वा रात्रौ वसतिमयं साध-
यः प्रतियन्ति, सा अभिनैर्वाधिका । अभिनैर्वाधिकायामेव स्वा-
ध्यायं कृत्वा रात्रिमुषित्वा प्रत्युषं वसतिमुपागच्छन्ति सा
अभिनिर्वाहः । तामभिनिर्वाहामभिनिर्वाधिकां वा (चेत्ति तए इति)
गन्तुं, तत्र, नो नैव, ‘से’ तेषां पारिहारिकानामपारिहारिकाणां च
कल्पते, एविरात् आचार्यादीन् अनापृच्छ्य (एकान्ततः) एकान्ते
विविक्ते प्रदेशे, वसत्यन्तरे वा अभिनिर्वाहामभिनिर्वाधिकां वा ग-
न्तुम्, उच्छ्वासनिश्वासव्यतिरेकेण शेषसाधुव्यापाराणां समस्त-
नामपि गुरुपृच्छाऽग्रान्तत्वात् । तदेवं प्रतिषेधसूत्रमभिधाय स-
म्प्रति विधिमुत्रमाह—(कप्पति एहं थेरे आपुच्छित्ता) इ-
त्यादि सुगमम् । इह पारिहारिका नाम आपन्नपरिहारतपसो-
ऽभिधीयन्ते ।

तत्र चेदकं प्राह -

पुच्छंति अप्पमत्तो, भिक्खु उव्वसितो जयंतेहिं ।

एको व छुवे होजा, बहुया उ कहं समावसा ॥

पूर्वस्मिन् कल्पे नास्ति अध्ययने भिन्नप्रमत्तो जदन्तैः परमक-
ल्याणयोगिभिरुपवर्णितः, ततः कथं परिहारतपःप्रायश्चित्ताऽऽप-
त्तिर्यतः पारिहारिका जवेयुः? अपि च-एको द्वौ वा परिहारत-
प आपद्येयानाम्, एकस्य एकाकिदोषाणां द्वयोरसमाप्तकल्पदो-
षाणां संभवात् । ये च बहवस्ते च समाप्तकल्पकल्पत्वात्
परस्परं रक्षणपरायणाः कथं पारिहारिकत्वं समापन्ना इति ?

अत्राचार्ये आह—

चोपग ! बहुउपत्ती, जोहा व जहा तहा समणजोहा ।

द्वचच्छलणे जोहा, भावच्छलणे समणजोहा ॥

हे चोदक ! परीषदाणामसहनेन भ्रात्रेन्द्रियादिविषयेष्विष्टानि-
ष्टेषु रागद्वेषाभिगमनेन परिहारतपःप्रायश्चित्तस्थानापत्त्या बहु-
नां पारिहारिकाणामुत्पत्तिर्न विरुद्धा । अथवा-यथा योधाः स-
न्नद्धबद्धकवचा अपि रणे प्रविष्टाः प्रतिपन्थिपुरुषैस्तथाविधं
कमप्यवसरमवाप्य देशतः, सर्वतो वा कूल्यन्ते, तथा भ्रमण-
योधा अपि मूलगुणोत्तरगुणेष्वत्यन्तप्रमत्ततया यतमाना अ-
पि छलनमाप्नुवन्ति । सा च छलना द्विधा-छल्यन्ते, भावत-
श्च । छल्यतश्छलना सङ्गादिभिः । भावतः परीषदोपसर्गादिः ।
तत्र छल्यच्छलने छल्यतश्छलनविषयाः, योधा रणे प्रविष्टा भटाः,
भावच्छलने जावच्छलनविषयाः भ्रमणयोधाः ॥

सम्प्रति यदुक्तं यथा योधास्तथा भ्रमणयोधा इति तद् व्याख्या-
नयति—

आवरिया वि रणमुहे, जहा उद्विज्जंति अप्पमत्ता वि ।

उल्लणा वि होइ छुविहा, जीवन्तकरी य इयरी य ॥

यथा योधा आवृता अपि सन्नद्धसन्नादा अपि अप्रमत्ता अपि
च रणमुहे प्रविष्टाः प्रतिजट्टंश्छल्यन्ते । सा च छलना द्विधा-
जीवितान्तकरी, इतरा च । तत्र यथा जीवताद् व्यपरोप्यते
सा जीवितान्तकरी, यथा तु परितापनाऽऽपद्यते नापद्यायणं
सा इतरा ।

मूलगुणउत्तरगुणे, जयमाणा वि हु तहा उल्लिज्जंति ।

भावच्छलणा य पुणो, सा वि य देमे य मन्वे य ॥

तथा यतयो रागादिप्रतिपक्षभावनासन्नाहसन्नका यथा-
गम मूलगुणोत्तरगुणेषु चात्यप्रमत्ततया यतमाना अपि 'हु'
निश्चितं, भावच्छलनया परीषदोपसर्गादिभिः सम्मार्गव्यावृत्त-
पया छल्यन्ते । सार्सप च जावच्छलना द्विधा-देशतः, सर्वतश्च ।
तत्र यथा तपोऽहं प्रायश्चित्तमापद्यते-सा देशतो जावच्छलना ।
यथा मूलमाप्नोति-सा सर्वतः ।

एवं परिहारीया-परिहारीया व होज्ज बहुया तो ।

ते एगंत निसीहिय-मज्जिसिज्जं वा वि चेण्जा ॥

यतो रणे प्रविष्टा योधा इव भ्रमणयोधा अपि परीषदादि-
भिश्छल्यन्ते, तत एवमुक्तेन प्रकारेण, बहवः पारिहारिका अपा-
रिहारिकाश्च जवेयुः । तदेवं पारिहारिकापारिहारिकबहुत्वमुप-
पाद्याधुना सूत्रावयवाद् व्याचिख्यासुराह-(ते एगंत इत्यादि) ते
बहवः पारिहारिका अपारिहारिका वा एकान्तत एकान्ते विवि-
क्ते प्रदेशे प्रत्यासन्न दूरतरे वा नैर्वाधकीमभिप्रेत्यां वा अपि अजि-
निषद्यामपि चेतययुर्गच्छेयुः, गन्तुमिच्छेयुरित्यर्थः ।

तत्र का नैर्वाधकी, का वा अजिप्रेत्या ? इति व्याख्यानयति-

ठाणं निसीहिं य नि य, एगद्धं जत्थ ठाणमेवंगं ।

चेतेति निर्मि दया वा, सुतत्थ निसीहिया सा उ ॥

सज्जायं काऊणं, निसीहिया तो निर्मि चिय उवेति ।

अजिवासिउं जत्थ निसिं, उवेति पातो तई सेज्जा ॥

निष्ठान्ति स्वाध्यायव्यापृताः अस्मिन्निति स्थानम् । निषेधेन
स्वाध्यायव्यतिरिक्तशेषव्यापारप्रतिषेधेन निर्वृत्ता नैर्वाधकी ।
ततः स्थानमिति वा, नैर्वाधकीति वा (एगद्धमिति) एकार्थम्;
व्याख्येतौ तुल्यार्थाविति भावः । व्युत्पत्त्यर्थस्य द्वयोरप्यविशिष्ट-
त्वात् । यत्र स्थानमर्थं स्वाध्यायनिमित्तमेकं, न तु कर्तृस्थानं
अवावर्त्तनस्थानं वा चेतयन्ति । निशि रात्रौ दिवा वा सा
सुत्रार्थहेतुज्ञता नैर्वाधकी । एतेनास्मिन् या नैर्वाधक्यु-
क्ता सा सूत्रार्थप्रायाग्या नैर्वाधकी प्रतिपत्तव्या, न तु काल-
करणप्रायाग्या नैर्वाधकी प्रतिपत्तव्या । किमुक्तं भवति ?
यस्यां नैर्वाधक्यां दिवा स्वाध्यायं कृत्वा दिवैव, यदि वा
निशि च स्वाध्यायं कृत्वा निश्येव निशायामवश्यं नैर्वाध-
की वसतिमुपयन्ति सा अभिनैर्वाधकी । यस्यां पुनर्नैर्वाधक्यां
दिवा निशायां वा स्वाध्यायं कृत्वा रात्रिमुपित्वा प्रातर्वसतिमु-
पयन्ति (तई इति) तका अभिशय्या अभिनिषद्याति ज्ञावः ।

अथ स्थविरा आपृष्टा अपि यदा न ज्वन्ति, तदा किं
कल्पते, न वा ? । इत्याशङ्क्यामाह—(येरा एहमित्यादि)
स्थविरा आचार्यादयः, चशब्दो वाक्यभेदः, एहमिति
वाक्यालङ्कारः, स तेषां पारिहारिकाणामपारिहारिकाणां वा वि-
तरयुरनुजानीगुरनैर्वाधकीमभिप्रेत्यां वा गन्तुं, पथममुना प्रका-
रेण, एहमिति पूर्ववत्, कल्पते अभिशय्यायामभिनिषेधक्यां वा
(चेतं तप इति) गन्तुम् । (येरा एहमित्यादि) स्थविराः, एह-
मिति प्राग्वत् । नो नैव, तेषां चितरयुरेवममुना प्रकारेण नो
कल्पते एकान्ततोऽभिनिषद्यामभिनिषेधकीं वा गन्तुम् । (जे रा-
मित्यादि) यः पुनर्गमिति वाक्यालङ्कारः, स्थविरावर्त्तनीणां स-
नुज्ञातः सन् एकान्ततो अभिनिषद्यामभिनिषेधकीं वा (चेतं)
गच्छति, ततः (से) तस्य स्वान्तरात् स्वकृतमन्तर स्वान्तरं
तस्मात्, यावन्न मिलति यावद्वा स्वाध्यायभूमिर्नोत्तिष्ठति ता-
वद् यद् विचालं तत् अन्तरं तस्मान्स्वकृतादन्तरात् उवा वा
पञ्चरात्रिन्द्यादिकः, परिहारो वा परिहारतपो वा मासलघु-
कादिः । एष सूत्रार्थः ॥

अधुना निर्युक्तिविस्तरः—

निकागणम्मि गुरुगा, कज्जे लहुया अपुच्छणे लहुओ ।

परिसेहम्मि य लहुया, गुरुगमणे होनऽणुगघाया ॥

यदि निष्कारणे कारणाभावे अजिप्रेत्यामभिनिषेधकीं वा
गच्छन्ति, ततस्तेषां प्रायश्चित्त गुरुकाश्चत्वारो गुरुमासाः । अथ
कार्यं समुपपन्नं गच्छन्ति, तत्र प्रायश्चित्तं लघुकाश्चत्वारो लघु-
मासाः । कार्यमुपरिष्ठाद् वर्णयिष्यते । यदि पुनः कार्यं समुपपन्नं
अनापृच्छ्य गच्छन्ति, तदा अपृच्छने लघुका मासलघुः ।
पृच्छायामपि कृतायां यदि स्थविरैः प्रतिषेधे गच्छन्ति ततो
लघुकाश्चत्वारो लघुमासाः । (गुरुगमणे इत्यादि) गुरुगमार्थः
स यदि गच्छत्यभिप्रेत्यामभिनिषेधकीं वा ततस्तस्य भवन्त्य-
नुदघानगुरुकाश्चत्वारो गुरुमासाः ॥

ये पुनर्वसन्तिपाशाः समर्था निष्कवस्ते यद्गच्छन्ति ततस्तेषामि-
मे दोषाः—

तेगाऽऽदेमगिलाणे, कामणइत्थीनिउंसमुच्छा वा

ऊणत्तणेण दोसा, इवन्ति एए उ वसदीए ।

ये वसतिपालास्तैर्वसतेरुनत्वे हीनत्वे एते गाथापूर्वोक्ता दोषा भवन्ति । तद्यथा—स्तेनाभारास्ते 'गताः साधवो वसतेः' इति ज्ञात्वा वसतावापतेयुः, आदेशा प्राचूर्णकास्ते वा समागच्छेयुः, तेषां च समागतानामभिभ्रामणादिप्रसक्तिः, समर्थसाधवा-वात् । (गिह्वाण स्ति) ग्लानो वा, तेषामभावे व्याधिपीडितो समाभिमाप्नुयात् । (कामण स्ति) दाहो वा प्रदीपनकेन वस-नेर्ज्यात् । तथा स्तोकाः साधवो वसतौ तिष्ठन्तीति स्त्रियो नपुंसका वा कामविह्वलाः समागच्छेयुः । तत्रात्मपरोभयस-मुत्था दोषाः । तथा मूर्गा कस्यापि पित्तादिवशतो भूयात् । तदेवं यतो वसतिपालानामिमे विनिर्गमे दोषास्तस्मात्तैरपि शय्यादिषु न गन्तव्यमित्येव द्वारागाथासंक्षेपार्थः ।

व्यासार्थे तु भाष्यकदाह—

दुविहाऽवहार सोही, एमणघातो य जा य परिहाणी ।

आएसमविस्सामण—परितावणया य एकतरे ॥

स्तनैरपहारो द्विविधः । तद्यथा—साधवपहारः, उपध्यपहारश्च । तस्मिन् द्विविधेऽप्यपहारे शोधिः प्रायश्चित्तम् । तद्यथा—यद्येकं साधुमपहर्गन्ति स्तेनास्तदा वसतिपालानां प्रायश्चित्तं मूलम् । अथ द्वावपहर्गन्ति ततोऽन्यथाप्यम् । त्रिप्रभृतीनामपहारे पारा-ञ्चिकम् । तथा अघ्न्योपध्यपहारे पञ्चरात्रिन्दिवम् । मध्यमो-पध्यपहारे मासलघु । उत्कृष्टोपध्यपहारे चतुर्गुरुकम् । तथा एष-णाया घातः प्रेरणमेषणघातः, स च स्यात् । तथादि—भवत्यु-पधिपात्रादिकमन्तरेण एषणाघातः, तत एषणाप्रेरणे यत्प्राय-श्चित्तं तदापद्यते तेषां वसतिपालानामिति । तथा (जा य प-रिहाणि स्ति) या च परिहाणिरुपधिमन्तरेण शीतादिबाधित-स्य, तत्रैवेषणप्रयतमानस्य वा, सुत्रार्थस्य च ग्रंथः, तन्निमित्तकम-पि समापद्यते प्रायश्चित्तम् । तत्र सूत्रपौरुष्या अकरणे मासलघु । अर्थपौरुष्या अकरणे मासगुरु । अथोपधिगन्धेषणेन दीर्घकायतः सूत्रं नाशयन्ति ततश्चतुर्लघु । अर्थनाशने चतुर्गुरु । तथा तेषु वसतिपालेषु साधुष्वभिशय्यादिगतेषु आदेशानामाचूर्णकानां समागतानामभ्वपरिभ्रान्तानामभिभ्रामणे या अनागाढा प-रितापनोपजायते, तन्निष्पन्नमपि तेषामापद्यते प्रायश्चित्तम् । (एकत्तरं स्ति) तेषु वसतिपालेष्वभिशय्यादिगतेषु यो मुक्त एकतरो वसतिपालः, स एको द्वौ बहवो वा, 'यथागच्छन्ति प्राचूर्णकाः ते सर्वेऽपि नियमतो विभ्रमयितव्याः' इति जिनप्रवच-नमनुस्मरन् बहुप्राचूर्णकान् विभ्रामयन् यदनागाढमागाढं वा प-रितापनामाप्नोति तन्निमित्तकमपि समापद्यति तेषां प्रायश्चित्तम् ।

साम्प्रतमस्या एष गाथायाः पञ्चार्कं व्याख्याजयति—

आदेसमविस्सामण—परितावण तेसऽवच्छलत्तं च ।

गुरुकरणे वि य दोसा, इवन्ति परितावणादीया ॥

आदेशानां प्राचूर्णकानामभिभ्रामणे, 'गाथायां मकारोऽल्लासणि-कः', एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । दीर्घावपरिभ्रमतो यदनागाढमा-गाढं वा परितापनं; तथा तेष्वभावेऽपि समागतेषु अवस्सत्त्वम-वात्मन्यकरणं तन्निष्पन्नं तेषां प्रायश्चित्तम् । अन्यच्च वसति-पालेष्वपि शय्यादिगतेषु प्राचूर्णकानां समागतानामन्याभावे गुरुः स्वयं घातस्वयं करोति, गुरुकरणेऽपि च दोषा जवन्ति परि-तापनादयः । तथाहि—गुरोः स्वयं करणे सुकुमारतया अनागाढमा-गाढं वा परितापनं स्यात्, परितापनाच्च रोगसमागमः, रोगसमा-

गमे च बहूनां स्वगच्छपरगच्छीयानां सुत्रार्थहानिः, भावकादीनां धर्मदेशनाश्रयणव्याघातः, लोके आचर्णवादः । यथा—दुर्विनीता एते शिष्या इति । गतमादेशद्वारम् ।

अधुना ग्लानद्वारमाह—

सयकरणमकरणे वा, गिह्वाणपरितावणा य दुविहो वि ।

बालोवहीण दाहो, तदृममसो व आदिस्ते ॥

वसतिपालेष्वभिशय्यादिगतेषु, द्विधा शय्यामपि प्रकाराभ्यां ग्लानस्य परितापना । तद्यथा—स्वयंकरणे, अकरणे वा । तथाहि—ग्लानो यदि स्वयमुत्तनादिकं करोति, तदाऽपि तस्याऽ-नागाढादिपरितापनासंभवः । अथ न करोति, तथापि परिता-पनासंभवः, ततस्तन्निमित्त आपद्यते तेषां प्रायश्चित्तम् । अन्यच्च यः पञ्चान्मुक्तो वसतिपालः स यदा प्रचुतं ग्लानस्य ग्लानानां वा कर्तव्यं करोति, तदा सोऽपि परितापनमनागाढमागाढं वा-ऽऽपद्यते ; ततस्तद्वेतुकमपि प्रायश्चित्तम् । गतं ग्लानद्वारम् । अधुना कामणद्वारमाह—(बालोवहीणमित्यादि) तेषु समर्थेषु वसतिपालेषु बाह्यं वसतिपालं मुक्त्वा अभिशय्यामभिनिवेशि-की वा गतेषु अभिकायेन प्रदीप्ते उपाश्रये बाह्यानामुपधीतां च दाहो भवेत् । तत्र यद्येकोऽपि साधुस्त्रियते तदा चरमं पाराञ्चि-कं प्रायश्चित्तम् । अथ न स्त्रियते किन्तु दाहमागाढमनागाढं वा परितापनमाप्नोति तदा तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तम् । अथोपधिर्जघ-न्यो मध्यम उत्कृष्टो वा दह्यते ततस्तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तम् । (तदृममसो व स्ति) तदर्थं बालनिस्तारणार्थम्, उपधिनिस्तारणा-र्थं वा अन्यः प्रविशेत्, तदा कदाचित्सोऽपि बालो दह्येत अन्यच्च प्रविशन्, ततस्तदुभयानिमित्तमापद्यते प्रायश्चित्तम्, लोके च महान् अधर्णवादः । गतमग्निद्वारम् ।

अधुना स्त्रीनपुंसकद्वारमाह—

इत्थीनपुंसगा वि य, ओपत्तणओ तिहा भवे दोसा ।

अजिघाय पित्ततो वा, मुच्छा अंतो व बाहिं च ॥

स्त्रियो नपुंसका वा, अवमत्वेन हीनत्वेन, 'स्तोकाः साधवो वसतौ तिष्ठन्ति, परिणतव्रताश्चान्यत्र गता वर्तन्ते' इति ज्ञात्वा समागच्छेयुस्तदागमने च त्रिधा आत्मपरोभयसमुत्थत्वेन दो-षाः स्युः । तथाहि—यत् कस्यादिकमुपलभ्य स्वयं क्लोभमुप-यन्ति साधवः, एष आत्मसमुत्थो दोषः । यत्पुनः स्वयमनुभूयतः साधून् बलात् स्यादिकं क्लोभयति, एष परसमुत्थः । यदा तु स्वयमपि क्षुण्यन्ति, स्यादिकमपि च क्लोभयति, तदा उभय-समुत्थ इति ॥ मूर्गद्वारमाह—(अजिघातेत्यादि) वस-तेरन्तःस्थितस्य वसतिपालस्य कथमपि जरार्जाणत्वादिना पतन्त्यां वसतौ काष्ठादिभिः शरीरस्योपरि निपतद्भिर्ब-हिर्वा वसतेः स्थितस्य कथमपि वातादिना पात्यमानेन तरुणा , तरुशाखाया वा अजिघातेन मूर्गा भवेत् । उ-पलक्षणमेतत्—अनागाढा आगाढा वा परितापना स्यात् । यदि वा वसतेरन्तर्बहिर्वा व्यवस्थितस्यापि ततः पित्तप्रकोपतो मू-र्गा जवेत् । तत एकाकिनः सतस्तस्य को मूर्गमुपशमयेत् ? । ततस्तन्निष्पन्नप्रायश्चित्तसंभवः, प्रभूतश्च अनापवादः । तदेवं प-ञ्चान्मुक्तानां वसतिपालानां दोषा अभिहिताः ।

सम्प्रति ये अजिशय्यादिगतास्तेषां दोषानभिहित्सुरिदमाह—

जत्य वि य ते वयन्ती, अभिसंजं वा निसीहियं वा वि ।

तत्थ च य इमे दोसा, होंनि गयाणं मुणेयव्वा ॥

यत्रापि च विविक्ते प्रदेशे ते निष्कारणगामिनो अभिशय्या-
मभिनैवेधिका वा वज्रान्ति, तत्रापि तेषां गतानामिमे वक्ष्यमा-
णा दोषा भवन्ति ज्ञातव्याः ।

तानेवाऽजिधत्सुर्द्वारगाथामाह-

वीयारतेणआर-क्खितिरिक्खा इत्थिओ नपुंसा य ।

सविसेसतग दोमा, दप्पगयाणं हवंतेते ॥

कथमप्यकालगमने विचारे विचारभूमावप्रत्युपेक्षितायां,
तथा स्तेनाशङ्कायां, [आर(क्ख)त्ति] आरक्काशङ्कायां वा, तथा
निरञ्चां चतुष्पदादीनां संज्ञे, तथा स्त्रियो वा दत्तसंकेतास्तत्र
तिष्ठन्ति, नपुंसका या दत्तसंकेतास्तत्र तिष्ठन्ति-इत्याद्याशङ्का-
यामेते वक्ष्यमाणाः सविशेषतया दोषा दर्पगतानां निष्कारण-
गतानां भवन्ति ।

तदेव सविशेषतएवं दोषाणां प्रतिचारमाभिधत्सुः प्रथमतो
विचारद्वारमाधिकृत्याऽऽह-

अप्पमिलेहियदोसा, अविदिप्पे वा हवंति उज्जयम्मि ।

वसहीवापाएण य, एतमणंते य दोसा उ ॥

यदि नाम ते दर्पहताः कथमप्यचक्षुर्विषयवेलयां गता भ-
वेयुः, ततः सस्तरकोष्ठारप्रश्रवणादिषु भूमिष्वप्रत्युपेक्षितासु ये
दोषा ओघनिर्मुक्तौ सविस्तरमाख्यातास्ते सर्वेऽप्यत्रापि वक्त-
व्याः । तथा विकालवेलयां गमनं यदि कथमपि शय्यातर उ-
च्चारप्रश्रवणयोग्यमवकाशं न विनरेत् ततोऽवितर्पणोऽननुज्ञाते
अवकाशे वज्रयस्मिन् उच्चारप्रश्रवणवृत्तौ भवन्ति दोषा । तथा हि-
यदि अननुज्ञाते अवकाशे उच्चारं प्रश्रवणं वा कुर्वन्ति तदा कदा-
चित् शय्यातरस्तेषामेव वसत्यादिव्यवच्छेदं कुर्यात्, यदि वा
सामान्येन दर्शनस्योपरि विद्वेषतः सर्वेषामपि साधूनामिति। अथ-
वा कथमप्यस्याङ्गणिकतया वसंतरजिशय्यारूपाया व्याघातो ज-
येत्, ततो रात्रिं मूत्रवसतिमागच्छतां तेषां श्वापदादिभिरात्मवि-
राधना । अथ नायान्ति वसन्ति तदा अभिशय्यायाः समीपे अप्र-
त्युपेक्षितस्थानाभ्रयणतः संयमविराधना । गतं विचारद्वारम् ।

अधुना स्तेनद्वारमारक्षिकद्वारं च युगपदजिधत्सुराह-

सुष्पाइं गेहाइं उवेंति तेणा,

आरक्खिया ताणि य संचरंति ।

तेणो चि एसो पुररक्खिओ वा,

अआससंकाएँऽतिवायएज्जा ॥

शून्यानि गृहाणि, स्तेनाः विवक्षितगृहे प्रवेशनाय वेलं प्रती-
क्षमाणाः, आरक्षिकादिभयतो वा उपयन्ति । तानि च शून्यानि
गृहाणि आरक्षिकाः पुररक्षिकाः 'मा काश्चिदत्र प्रविष्टश्चोरो जू-
यात्' इति संचरन्ति प्रविशन्ति । एवमुभयेषां प्रवेशसमये अन्यो-
ऽन्याशङ्कया आरक्षिका अभिशय्यायामग्रे प्रविष्ट साधुमुपवृत्त्य
स्तेन एव व्यवतिष्ठन्ति इति, स्तेना अग्रे प्रविष्टास्तत्र प्रविशन्तं
साधुं दृष्ट्वा पुररक्षक एव प्रविशतीत्येयरूपया, स्तेना आरक्षिका
वा अतिपातयेयुः व्यापादयेयुः । गतं स्तेनारक्षिकद्वारम् ।

सम्प्रति तिर्यग्द्वारमाह-

दुगुन्डिया वा अदुगुन्डिया वा,

दिता अदिता व तहिं तिरिक्खा ॥

चउप्पिया बालसरीसिवा वा,

एगो व दो तिप्पि व जत्थ दोसा ॥

तत्र अजिशय्यायामजिनैवेधिकां वा चतुष्पदाः तिर्यङ्गो द्विधा
भवेयुः । तद्यथा-जुगुप्सिता नाम निन्दिताः, ते च गर्दभाप्रवृत्तयः ।
तद्विपरीता अजुगुप्सिताः, गोमहिष्यादयः । एकैके द्विधा; तद्य-
था-हमाश्च दर्पाभाताः, तद्विपरीता अहमाः, न केवलामित्य-
भ्युताश्चतुष्पदा भवेयुः, किंतु व्याघ्रा जुजङ्गादयः, सरीसृपा वा-
गृहगोधिकादयः, इत्यभ्युतेषु च तिर्यक्षु चतुष्पदेषु व्याघ्रसरी-
सृपेषु, एको द्वौ त्रयो वा दोषा भवेयुः । तत्र एकः-आत्मविरा-
धनादीनामन्यतमः, द्वौ साधुजनेनात्मविराधनासंयमविराधने,
त्रयः-कस्याप्यात्मविराधना, कस्यापि संयमविराधना, कस्या-
प्यभयविराधनेति । अत्र चतुर्भङ्गाः-कस्याप्यात्मविराधना, न
संयमविराधना १, कस्यापि संयमविराधना, नात्मविराधना २,
कस्याप्यात्मविराधनाऽपि संयमविराधना ३, कस्यापि नो-
भयविराधनेति ४ । उपलक्षणमेतत्-जुगुप्सिततिर्यक्चतुष्पदसं-
भवे विरूपाऽऽशङ्कासंभवतः प्रवचनोद्गाहोऽपि स्यादिति ।
गतं तिर्यग्द्वारम् ।

अधुना स्त्रीनपुंसकद्वारे युगपदभिधत्सुराह-

संगारदिन्ना व उवेंति तत्थ,

आहा पमिच्छन्ति निलिच्छमाणा ।

इत्थी नपुंसा व करेज्ज दोसे,

तस्सेवाण्डाएँ उवेंति जे उ ॥

संगारः संकेतः, स दत्तो यैस्ते संगारदत्ताः, निष्ठान्तस्य पर-
निपातः प्राकृतत्वात्, सुखादिदर्शनाच्चा । दत्तसंकेता इत्यर्थः ।
इत्थम्भूताः सन्तस्तत्राभिश्ययादिषु उपयन्ति गच्छन्ति, एवं
लोकानामाशङ्का भवेत् । अथवा तत्र गतेषु जनानामेव-
माशङ्का समुपजायते । तथा स्त्रियो नपुंसका वा आघा इति ।
तन्मुखान् निरीक्षमाणाः प्रतीक्षन्ते, ततोऽस्मी गताः । यदि वा
तासां स्त्रीणां नपुंसकानां वा सेवनार्थं ये तत्रोपयन्ति पुरुषास्ते
'अस्मत्कुर्यादित्येवार्थमेतऽत्र संयताः समागताः' इति दोषान्
अभिधाताऽवर्णवादादीन् कुर्युः ।

तदेवं यस्मादकारणे निर्गतानामिमे दोषास्तस्माच्च निष्कारणे
गन्तव्यं, कारणे पुनर्गन्तव्यम् । तथाचाऽऽह-

कप्पइ उ कारणेहिं, अजिमेज्जं गंतुमज्जिनिर्सीहिं वा ।

लहुगा उ अगमणम्मो, ताणि य कज्जाणिमाइं तु ॥

कल्पते पुनः कारणैरस्वाध्यायादिवृत्तौ वैचयमाणैरभिशय्या-
मभिनैवेधिका वा प्रागुक्तशब्दार्थो गन्तु, यदि पुनर्न गच्छन्ति
ततो लघुकाश्चत्वारो लघुमासाः प्रार्थयिष्यन्ति । तानि पुनः
कार्याणि कारणानि इमानि वक्ष्यमाणानि ॥ तान्येवाऽऽह-

अमजाइयपाहुणए, संसट्ठे बुद्धिकायसुयरहसे ।

पढमचरमे णुगं तु, सेमेसु य होइ अभिमेज्जा ॥

वसतावस्वाध्यायः, प्राघूर्णका वा बहवः समागताः, वसतिश्च
संकटा, ततः स्वाध्याये, प्राघूर्णकसमागमे, तथा संसक्ते प्रा-
णिजातिभिरुपाश्रये, तथा बुद्धिकाये निपतति गलन्त्यां वसतौ,
तथा श्रुतरहस्ये वेदधृतादौ व्याख्यातुमुपक्रान्ते, अजिशय्या,

अभिनेषधिकी वा गन्तव्या । तत्र (पदमचरमे दुर्गन्त इति) प्रथमे सूत्रक्रमप्रामाण्यादस्वाध्याये, चरमे भुतरहस्ये, द्विकमभिशय्याभिनेषधिकीलक्षणं यथायोग्यं गन्तव्यं, शेषेषु च प्राचूर्णकसंस्कृतवृष्टिकायरूपेषु, भवत्यभिज्ञशय्या गन्तव्या ।

तत्रास्त्यनानुपूर्व्येपि व्याख्याया इति न्यायस्थापनार्थं प्रथमतः भुतरहस्यमिति चरमद्वारं विवरीषुरिदमाह-

तेयसुर्याविजमंता, पाहुनि अवगीय महिमदिदंता ।

इह दोसा चरमप, पदमप पोरिसीभंगो ॥

वेदभूतानि प्रकल्पव्यवहारादीनि, तानि वसतौ अपरिणामकोऽर्थापरिणामको वा शृणुयात्, तथा विद्यामन्त्राश्च वसतौ कस्यापि दीयमानान् अधिगीतो निर्दोषो शृणुयात्, प्राजृन्त वा योनिप्राजृनादिकं वसतौ व्याख्यायमानम्, अधिगीतः कथमपि शृणुयात् । तच्छ्रवणे च महान् दोषः । तथान्नात्र महिषदृष्टान्तः-“कदाह जोषिपाहुने वक्त्राणिजमाणे एगेण आयरियाईण अदिस्समाणेण निज्जमेण सुयं । जहा-अमुगद्वसंजोगे गहिंसो समुच्छ्रहः, तं सोउं सो उत्थाविभो गतो अज्जस्मि ठाण, तन्ध महिमे दव्वसंजोगेण समुच्छ्राविता सागारियदत्थे स विक्किणह, तं आयरिया कहमवि जाणत्ता तन्ध आगया, उदं-तो मे पुच्छितो, तेण सज्जावो कहिंश्रो । आयरिया भणंति-अमां सुदरसुवमरयणजुत्तादि गेणह । नेण अज्जुवगयं । ततो आयारियाहिं भणयं-अमुगाणि दव्वाणि य तिरिक्खसंजोपज्जा-मि ततो पज्ज्याणि सुवमरयणाणि भविस्संति । तेण तदा कयं, समुत्थितो दिठ्ठाविसो सप्पो, तेण दिट्ठो मत्ता” । ततोऽभिज्ञशय्याऽभिनेषधिकी वा गन्तव्या । तथा प्रथमपदमस्वाध्यायवृत्तकृते, तत्र दोषः पौरुषीभङ्गः । इयमत्र जावना-अस्वाध्याये वसतावुपजाते स्वाध्यायकरणार्थमवश्यमभिज्ञशय्यायामभिनेषधिक्या वा गन्तव्यम्, अन्यथा सूत्रपौरुष्या अर्थपौरुष्या वा भङ्गः । तदङ्गे च तस्मिन्पक्षे प्रायश्चित्तापत्तिः । गतं चरमद्वारमस्वाध्यायद्वारं च ।

सम्प्रति प्राचूर्णकादिद्वारचितयमाह-

अभिमंघटे हत्या-दिघट्टणं जगणे अजिस्सदी ।

दोसु असंजमदोसा, जगण अद्वोवहीया वा ॥

कदाचिदित्युत्तथाविधवसत्यलाभे साधवः संकटायां वसतौ स्थिता जनेयुः, प्राचूर्णकाश्च साधवां भूयांसः समागताः, तत्र दिवसे यथा तथा वा तिष्ठन्ति, रात्रौ भूमिषु अपूर्यमाणसु यथाभिशय्यां न प्रजन्ति तदा तस्मिन्नुपाश्रये अतिशयेन संघट्टः परस्परं संहननाभिसंकटतया सोऽभिसंघट्टः, तस्मिन्नेव स्थितानां परस्परं हस्तपादादीनां घट्टनं जवेत्, तद्भावे च कलहासमाध्यादिदोषसंज्ञः । अथैतद्दोषजयादुर्वाचष्टा एव तिष्ठन्ति, ततो जागरणे रात्रौ जाग्रतामर्जीर्णादिदोषसंज्ञः । अजीर्णमाहारस्याजरणं, तद्भावे च रोगोत्पत्तिः । रोगे च चिकित्साया अकरणे असमर्थाः, क्रियमाणायां च चिकित्सायां षट्कायव्यापत्तिः । इति गतं प्राचूर्णकद्वारम् ॥ अधुना संसकद्वारं चाह-(दोसु असंजमत्यादि) द्वयोः-संसक्ते उपाश्रये वृष्टिकाये च निपतति, असंयमविराधनारूपौ दोषौ । तथाहि-संसक्तत्वे दुष्प्रत्युपेक्षणीया वसतिरिति, तत्रावस्थाने स्फुटा संयमविराधना । तथा वृष्टिकायश्च निपतितेषु क्वचित्प्रदेशेषु वसतिर्ग-

तनीति तत्रापि संयमविराधना, अप्कायविराधनासंज्ञात् । अन्यथा वृष्टिकाये निपतति उपधिका येन स्तीम्यते, स्तीमितेन चोपाधना शरीरवृत्तेन रात्रौ निद्रा नायाति, निद्राया अज्ञाव च अजीर्णदोषः । तस्मात् संसक्तायां वसतौ वृष्टिकाये च निपतति नियमतो गन्तव्या अभिज्ञशय्येति । तदेवमुक्तं गन्तव्यकरणम् । तथा चाऽऽह-

दिट्ठं कारणगमाणं, जइ य गुरु वच्चए तओ गुरुगा ।

आरालइतियेण्ण, संका पवत्तियया दोसा ॥

दृष्टमुपलब्धं जगवदुपदेशतः पूर्वसूरिभिः, कारणे अस्वाध्यायादिलक्षणेऽभिज्ञशय्यायां गमने, तत्र यद्येवं दृष्टे कारणगमने गुरुभिशय्यामभिनेषधिकी वा प्रजेत् ततस्तस्य प्रायश्चित्तं गुरुकाश्चत्वारो गुरुमासाः । का दोषो गुरुगमने इति चेत्?, अत आह-(आरालेत्यादि) आचार्यः प्राय उदारशरीरो भवेत्, सहाया अपि च कथमपि तस्य स्तोका अभूवन्, ततः काश्चन स्त्रियः सहायादीन् स्थापयित्वाऽस्य हृदयादिना प्रेरयेयुः । अन्यच्च-शय्यातरादीनां शङ्का समुपजायते, तथाहि-किं वसतावाचार्यो नापितः, नूनमगरीं प्रतिसेवितुं गत इति । यदि वा प्रत्यर्थिका प्रत्यनीकाः प्रतिवाद्यादयोऽप्यसहायमुपलब्धं विना-शयाऽऽयुः । तत एवमाचार्यगमने दोषः, तस्मात्तत्र न गन्तव्यमिति, न केवलमाचार्येण न गन्तव्यं किन्त्वैतैरपि न गन्तव्यम् ।

के ते एते?, इत्याह-

गुरुरणे पडियारी, भएण बलवं करेज्ज जे रक्खं ।

कंदर्पावगही वा, अवियत्तो ठाणदुट्ठो वा ॥

गुरोराचार्यादिकरण करणविषये ये प्रतिचारिणः प्रतिचारकाः कायिकमात्रकादिसमर्पका विधामकाश्च, तैर्न गन्तव्यं, तेषां गमने गुरोः सीदनात् । तथा भयेन पञ्चाद्वसतावपांतराल-ऽभिज्ञशय्यायां वा तस्करादिभयेन समुत्थितेन सर्वैरपि साधुभिर्न गन्तव्यम्, आत्मसंयमविराधनादोषप्रसङ्गात् । तथा यो बलवान् गुर्वादीनां तस्कारादिभ्यो रक्षां करोति, तेनापि न गन्तव्यं, तज्जने गुर्वादीनामपायसंभवात् । तथा यः कन्दर्पः कन्दर्पशीलः, यश्च विग्रही, तथाचाऽऽरादिकरणशीलः, यो वा यत्र गम्यते तत्र शय्यातरादीनां कैश्चिदपि कारणैः पूर्वैरादिभिः (अवियत्तो ति) अप्रीतो, यश्च स्थानदुष्टः, पुरादिदुष्टः, एतैरपि सर्वैर्न गन्तव्यम्, प्रवचनाद्वाहात्मविराधनादिदोषप्रसङ्गात् । यदि कथमपि ते गच्छन्ति ततो बलादाचार्यादिभिर्पौरयितव्या इति ।

अथ कारणे समुत्पन्ने तेषां गच्छतां कोनायकः

प्रवर्तयितव्यः?, उच्यते-

गंतव्यं गणावच्छे-दयपवत्तिथेरयगीयभिक्षू य ।

एएसि असतीए, अगीयए मेरकहणं तु ॥

कारणे अस्वाध्यायादिलक्षणे समुत्पन्ने सति शेषसाधुभिर्न-स्तव्यमभिशय्यादि, तेषां च गच्छतां नायकः प्रवर्तनीयो गणावच्छेदको यद्यप्यमाणस्वरूपः । तदभावे प्रवर्ती, सोऽपि वक्ष्यमाणस्वरूपः, तदभावे स्थविरः, तस्याप्यभावे गीतभिक्षुगीतार्थः सामान्यवर्तः । एतेषामसति अभावेऽगीतार्थोऽपि माध्यस्थ्यदि-गुणयुक्तः प्रवर्तनीयः । केवलं तस्मिन्प्रतीत्यर्थं (मेरकहणं तु इति) मर्यादायाः सामाचार्याः कथनम्-यथा साधूनामावश्यकं आलोचनायां प्रायश्चित्तं दीयते, नमस्कारपौरुष्यादिकं च

प्रत्याख्यायते यस्यै दातव्यमित्येवमादि सर्वं कथ्यते इति भावः ।
कथं किंस्वरूपः सोऽङ्गीतार्थो नायकः स्थापनीयः ? इत्यत आह—

मञ्जुत्थोऽकंदप्पी, जो दोमे लिहइ क्षेत्रओ चव ।

केसु उ ते सीएज्जा, दोसेसुं ते इमे सुणसु ॥

मध्यस्थो-रागोपविरहितः, अकन्दर्पो-कन्दर्पोद्दीपनभाविता-
दिविकलः, एवंभूतो नायकः स्थापनीयः । तेन च साधवोऽ
समाचारी समाचरन्तः शिकृणीयाः, शिकृमाणाश्च यदि कथ-
येयुः, यथा-यदि वयमेवं कुर्मस्ततस्तव किम् ? , कस्त्वम् ? ,
इत्यादि, तदा स (लेहओ चव स्ति) लोचकवत् तेषां सर्वेषां
साधूनां दोषान् अविस्मरणमिच्छ मनसि लिखति, सम्यगव-
धारयतीत्यर्थः । अथ केषु ते साधवः सीदंयु, यान् स स्व-
चेतसि धारयति ? । सूरराह—तान्दोषानिमान् वक्ष्यमाणा-
न् शृणुत ।

तत्र यदुक्तं “एपसि अस्तनीए” इत्यादि, तद्व्याख्यानार्थमाह—

थेरपविर्त्तीगीया-ऽमतीए मेरकहंतऽङ्गीयत्ये ।

भयगौरवं च जस्स उ, करेति मयमुज्जतो जो य ॥

स्थविरस्य, प्रवर्तिनः, उपलक्षणमेतत्—गलावच्छेदस्य च, तथा
गीतस्य गीतार्थस्य भिन्नोरसति अभावे अगीतार्थोऽपि प्रेषणी-
यः, तस्मिन्नागीतार्थे प्रेषमाणे (मेर स्ति) मर्यादां सामाचारी
यथाक्तस्वरूपं कथयन्त, किंविशिष्टः सोऽङ्गीतार्थः प्रेष्यः ? ,
आह—(भयगौरवमित्यादि) यस्य भयं साधवः कुर्वन्ति, यस्य
चानुवर्तना गुणतो भयतो गौरवं यथोचितं कुर्वन्ति । यश्च स्व-
यमात्मना समुत्तुकोऽप्रमादी, सोऽङ्गीतार्थो नायकः प्रवर्तनीयः ।
किं कारणाभावे चेत् ? , उच्यते—असमाचारीरूपदोषप्रतिपे-
धनार्थम् ।

अथ के ते असमाचारीरूपा दोषाः ? , अत आह—

परिलेहणऽसज्जाए, आवस्सगदंरविशयराइत्थी ।

तेरिच्छवाणमंतर-पेहा नहवीणिकंदप्पे ॥

प्रतिश्लेखनायामस्वाध्याये आवश्यकदण्डे, उपलक्षणमेतत्—दण्ड-
कादौ विषये, तथा विनये नन्दनकादौ, तथा रात्रि, स्त्रियां, तिर्यक्षु
हस्यादिषु, वाणमन्तरे वाणमन्तरप्रतिमायां विषणिपु रथेन ग-
च्छन्त्यां प्रेक्षायां काष्ठप्रहणादौ, (नहवीण स्ति) नखवीणिकायां, क-
न्दर्पे वा समाचारीरूपा दोषाः । एष चारणाधामिकेपार्थः । एतेन
यदुक्तं प्रागुक्तानिमान् दोषान् शृणुतेति तद्व्याख्यानमुपक्रान्त-
मिति छद्मव्यम् ।

तत्र प्रतिलेखनाद्वारमस्वाध्यायद्वारं च विवरीपुराह—

परिलेहणसज्जाए, न करेति हीणाहियं च विवरीयं ।

सेज्जोवहिमंथारय-दंडगजचारमादीसु ॥

प्रतिलेखनां स्वाध्यायं वा मूलत एव न कुर्वन्ति, यदि वा ही-
नमधिकं विपरीतं वा विपर्यस्तक्रमं कुर्वन्ति । तत्र येषु स्थानेषु
प्रतिश्लेखना संभवति, तानि स्थानान्युपदर्शयन्ति—शरयोपधिंसं-
स्तारकदण्डकोष्ठारादिषु । इयमत्र भावना—शर्या घसतिः, त-
स्याः प्रत्युपक्षणं मूलत एव न कुर्वन्ति, यदि वा हीनमधिकं
वा कुर्वन्ति, अथवा यः शर्यायाः प्रत्युपक्षणाकालस्तस्मिन् न
कुर्वन्त, किन्तु कालान्तिकमेव । एवमुपधेः संस्तारकस्य दण्डका-
देश्च भावनीयम् । तथा उच्चारणादिभूमिं न प्रत्युपक्षन्ते, हीनम-
धिकं वा, यदि वा कालान्तिकमेव प्रत्युपक्षन्ते इति । स्वाध्याय-

मपि मूढत एव न कुर्वन्ति । यदि वा अप्रस्थापिते कुर्वन्ति ।
यदि वाऽकाक्षिकवेलायामुत्काक्षिकवेलायां वा कुर्वन्ति ।

सम्प्रति आवश्यकविद्वारप्रितयमाह—

न करेती आवस्मं, हीणाहियनिविट्पाउयनिसझा ।

दंडगहणादि विणये, रायणिगादीण न करेति ॥

आवश्यकं मूलत एव न कुर्वन्ति, यदि वा हीनमधिकं वा, कायो-
त्सर्गाणां हीनकरणतः कुर्वन्ति, अधिकं वाऽनुप्रेक्षार्थं कायोत्सर्गा-
णामेव चिरकालकरणतः कुर्वन्ति । यदि वा निविट्पा उपविष्टाः,
प्रावृत्ताः शीतादिभयतः, कल्पादिकप्रावरणप्रावृत्ता निष-
ष्णास्त्ववगवर्तनेन निपतिताः प्रकुर्वन्ति । गतमावश्यकद्वारम् ।
(दंडगहणादि स्ति) दण्डप्रहणं, दण्डप्रहणं भाणरुमात्रकादी-
नामुपलक्षणम्, दण्डकादीनां प्रहणं प्रहणे, निक्षेपे च, न प्रत्युपक्ष-
णं, नापि प्रमाजने, दुष्प्रत्युपक्षितादि वा कुर्वन्ति । गतं दण्डद्वार-
म् । विनयद्वारमाह—(विणये स्ति) विनयं रत्नाधिकादीनामा-
चार्यादीनां यथा रत्नाधिकं न कुर्वन्ति । गतं विनयद्वारम् ।

राजादिद्वारकदम्बकमाह—

रायं इत्थि तह अ-स्समादि वंतर रहे य पेहंति ।

तह नखवीणिगादी, कंदप्पादी वि कुर्वन्ति ॥

राजानं निर्गच्छन्तं वा, स्त्रियं वा सुरुपाप्रति विशिष्टाभरणा-
लङ्कृतमागच्छन्तां वा, तथा ‘ निरिक्षव ’ इत्यस्य व्याख्यानम-
अश्वादिकमश्वं वा हस्तिनं वा राजवाहनमतिप्रभूतगुणाकर्णं,
व्यन्तरं तथात्वावजृम्भ्या विपणिमार्गेण गच्छतः प्रत्यागच्छन्तां वा
प्रेक्षन्ते । एतेन राजस्त्रीतिर्यग्यामन्तरद्वाराणि व्याख्यातानि ।
तथेत्यनुक्तसमुच्चयार्थः, स चेदमनुक्तं समीक्षनोति—कालप्रत्यु-
पेक्षणं न कुर्वन्ति, न वा कालं प्रतिजागरति । गतं प्रेक्षाद्वारम् ।
तथा नखवीणिकादिकं नखवीणावादनम् । आदिशब्दाद् नखानां
परस्परं घर्षणमत्यादिपरिग्रहः । तथा कन्दर्पादौ कन्दर्पकौ-
कुच्यकोयुकादि कुर्वन्ति ।

एपमु वट्टमाणे, अट्टिणं पुरिसेहए इमा मेरा ।

हियए करेइ दोसे, गुरुए कहणं स देइ ते सोहिं ॥

एतेष्वनन्तरादितेषु दोषेषु वर्तमानान्, धारयतीति क्रियाध्या-
हारः । कृतेऽपि वारणे यदि ते न तिष्ठन्ति, प्रतिपेक्षन्ति वा—यदि
वयमेवं कुर्मस्ततः किं तव ? , को वा त्वम् ? , इत्यादि । ततो-
ऽस्थिते, प्रतिपेक्षिते वा नायके इयमन्तरमुच्यमाना (मेर स्ति)
मर्यादा सामाचारी । तामवाह-इदमे मान् दोषान् करोति, कृत्वा
च गुरवे कथयति, स च गुरुर्ददाति तेषां शोधं प्राय-
श्चित्तमिति ।

सम्प्रति वक्ष्यमाणार्थसंग्रहाय द्वारगाथामाह—

अतिबहुयं पच्छित्तं, अदिस्स वाहे य रायकक्षा य ।

ठाणाऽमति पाहुणए, न उ गमणं मास ककरणे ॥

चोदकवचनम-अतिबहुकं प्रायश्चित्तं गुरुमासादि न दातव्यम्,
तद्दानं व्रतपरिणामस्यार्थं हानिप्रसक्तं । अत्र गुरुवचनम्—“ जो
जत्तिण सुज्झइ ” इत्यादि वक्ष्यमाणं, यः पुनरालोचनाप्र-
दानेन प्रायश्चित्तलक्षणं शल्यं नोद्धरति—तस्मिन्नदत्ते अदत्ता-
लोचने व्याधो दृष्टान्तः । यः पुनराचार्यः शिष्यस्य प्रायश्चित्त-
स्थानापत्तिं जानन्नपि न शोधं ददाति, तस्मिन्नदत्ते अदत्तमा-

यच्चिच्छे गुरौ दृष्टान्तो राजकन्या । पदैकदेशेन राजकन्याऽन्तः-
पुरपात्रकः । तथा-“ठाणाऽसति” इत्यादि । संकटार्थां वसती
प्राचूर्णके समागते सति स्थानस्य योग्यभूमिप्रदेशस्य असति-
(भावप्रधानोऽयं निर्देशः) अविद्यमानत्वे, उत्सर्गतो नतु नैव
गमनं, किन्तु यतना वक्ष्यमाणा कार्या, तस्यां च यतनार्थां
कर्तुमशक्यमानायामभिशय्यादिषु प्रेक्ष्यमाणा यदि केचन
कर्करायते-यथा-असद्विधाय प्राचूर्णकाः समागताः, यद् गन्त-
व्यमस्माभिरभिशय्यादिषु, कर्तव्यं वा रात्रौ जागरणमिति,
तदा तेषां कर्करणे प्रायश्चित्तं मासलघु देयमिति द्वारागाथा-
संक्षेपार्थः ।

साम्प्रतमेनामेव गाथां विवरीषुः प्रथमतोऽतिबहुकं प्रा-
यश्चित्तमिति व्याख्याभयति-

अतिबहुयं वेदिज्जह, भंते ! मा हु दुरुवेदसो भवेज्ज ।

पच्छित्तेहि अयंमे, निदयदिमेहिं जज्जेज्जा ॥

प्रवृत्त ! परकस्यापयोगिन् !, गुरोर्यदि प्रवृत्तं गुरुमासादि प्रा-
यश्चित्तं पदे दीयते, ततः स प्रायश्चित्तैः समन्ततोऽतिशयेन
वृष्टयते अतिवेष्टितः सन्, मा निषेधे, ‘हु’ निश्चितं, दुरुवेदको ज्ञ-
यान्-दुःखेन तस्य प्रायश्चित्तस्य उद्वेगं स्यात्, अतिप्रवृत्तेषु हि
गुरुषु प्रायश्चित्तेषु पदे दीयमानेषु कदाऽऽमानमुद्वेग्यिष्यतीति
भावः । अपि च-अकारणे यत् तत्र चापदे पदे निर्दयैः सद्भिर्यु-
ष्माभिर्दत्तैः प्रायश्चित्तैः स प्रज्येत-भग्नपरिणामो भूयात् ।
तथा च सति महती दानिः ।

तस्मात्-

तं दिज्जउ पच्छित्तं, जं तरती सा य कीरउ मेरा ।

जा तीरइ परिहरिउं, मोसादि अपक्खओ इहरा ॥

तन्प्रायश्चित्तं दीयतां यत्तरति शक्नोति कर्तुं, सा च कियतां
‘मेरा’ मर्यादा या परिहर्तुं शक्यते । पठान्तरं वा-(परिवहितिमि-
ति) तत्र या परिवोदुं शक्यते इति व्याख्येयम् । उज्जयत्राययं
मात्रार्थः-या परिपालयितुं शक्यते इति । मासादि (अपक्ख-
ओ इहरा इति) इतरथा प्रवृत्ते प्रायश्चित्ते दत्ते मृषादोष उज्ज-
योरपि समुपजायते । तत्र गुरोर्मात्राधिकप्रायश्चित्तदानात्,
इतरस्य तु भग्नपरिणामतया तथा परिपालनायोगात् । अन्य-
च-अतिमात्रे प्रायश्चित्ते दत्ते युष्माभिरपि पूर्वमाशतनादोष
उद्भाषितः । अप्रत्ययश्च शिष्यस्योपजायते, यथा-अनिप्रवृत्तमा-
चार्याः प्रायश्चित्तं ददाति; नचैवंप्रं प्रायश्चित्तं जिनाः प्र-
पितवन्तः; सकलजगज्जन्तुदितैषितया तेषामतिकर्कशप्राय-
श्चित्तोपदेशदानायोगात् । तस्मात् सर्वमिदं स्वमतिपरिकल्पि-
तमसदिति । एवं चावकानां गुरुद्वारा-

जो जत्तिएण मुज्जह, अवराहो तस्म तत्तिर्यं देइ ।

पुव्वमियं परिकहियं, धरुपमगाइएहिं नाएहि ॥

चादक आह-त्वया सर्वमिदमयुक्तमुच्यते, यतो देशकालसं-
हननाद्यपेक्षया योऽपराधो यावन्मात्रेण प्रायश्चित्तेन शुद्ध्यति त-
स्यापराधस्य शोधनाय तावन्मात्रमेव सूरिः प्रायश्चित्तं ददाति,
नाधिकं, नापि हीनम्, एतच्च पूर्वमेव घटपटादिभिर्ज्ञानैकदा-
हरणैः “जलनिक्षेपणकुरूप” इत्यादिना ग्रन्थेन परिकथितं,
तस्माच्च दातव्यः ॥

साम्प्रतमद्वयान्नोचने यो व्याघट्टान्त

उपन्यस्तस्त्वं भावयति-

कंटगमादिपविट्टे, नोप्परइ सयं न भोइए कट्टइ ।

१८१

कमठीचूर्णे वणगण, आगलणं खोजिया मरणं ॥

इह किल व्याधा घने संस्वरन्त उपानहौ पादेषु नोपनहन्ति,
मा हस्तिन उपानहोः शब्दान्धौषुरिति । तत्रैकस्य व्याधस्या-
न्यदा घने उपानहौ विना परिभ्रमतो द्वयोरपि पादयोः कण्ट-
कादयः प्रविष्टाः, आदिशब्दात् शृङ्खलित्वादिपरिग्रहः । ता-
न्प्रविष्टान् कण्टकादीन् स्वयं नोद्धरति, नापि जोजिकायै निज-
भार्यायै व्याधौ कथयति । ततः स तैः पादतलप्रविष्टैः कण्टका-
दिभिः पीडितः सन् वनगतो हस्तिना पृष्ठतो धावता प्रयमाणो
धावन् कमठीभूतः-स्थले कमठ इव मन्दगतिरज्ञत्, ततः ‘प्रा-
प्तो हस्ती प्रत्यासन्नं देशम्’ इति जानन् लुब्ध्वा क्लान्तं गत्वा, (आ-
गलणमिति) वैकल्यं प्राप्तः । ततो मरणम् । एष गाथाऽङ्गार्थः ।
प्राचार्यस्त्वयम्-“एगो बाहो कवाइणाओ विणा घणे गतो, तस्स
पायतला कंटगाईणं भरिया, ते कंटगाइया नो सयमुद्धरिया,
नो यि य बाहीए उद्धराविया, अन्नया वणे संस्वरतो हत्थिणा
दिहो, तो तस्स धावतस्स कंटगाइया दूरतरं मंसे पविट्टा, ता-
हे अतिदुक्खेण आहितो महापायवो इव निजमूलो हत्थिजण-
ण वेयणभूतो पडितो, हत्थिणा विणासितो” ।

वितिए सयमुद्धरती, आणुडिण जोइयाए नीडरइ ।

परिमहणदंतमल्ला-दिपुरणं वणगयपल्लातो ॥

अन्यो द्वितीया व्याध उपानहौ विना घने गतः, तस्य घने
संस्वरतः कण्टकादयः पादतले प्रविष्टास्तान् स्वयमुद्धरति, ये
च स्वयमुद्धर्तुं न शक्यास्तान् अनुद्धृतान् जोजिकया निजभार्याया
व्याध्या नीहारयति-निष्काशयति, तदनन्तरं तेषां कण्टका-
दिवेधस्थानानामङ्गुष्ठादिना परिमर्दनं, तदनन्तरं दन्तमल्लादि-
ना-आदिशब्दात् कर्णमल्लादिपरिग्रहः । पूरणं कण्टकादिवे-
धानाम् । ततोऽन्यदा घनं गतः सन् हस्तिना दृष्टोऽपि पल्ला-
यितो जाता जीवितव्यसुखानामाजारी । एष दृष्टान्तः ।

साम्प्रतं दार्ष्टान्तिकयोजनामाह-

वाहत्याणी साहू, वाहिगुरू कंटकादि अवराहा ।

सोही य ओमहाई, पसत्यनाएणुवणओ ऊ ॥

व्याधस्थानीयाः साधवः, व्याधीस्थानीया गुरुः, कण्टकादिस्था-
नीया अपराधाः, ओपधानि दन्तमल्लादीनि, तत्स्थानीया शोधिः ।
अत्र द्वौ व्याघट्टान्तौ, तत्र प्रशस्तोऽप्रशस्तश्च । आद्योऽप्रशस्तो,
द्वितीयः प्रशस्तः । तत्र प्रशस्तेन ज्ञानेन दृष्टान्तेनोपनयः कर्त-
व्यः । आचार्योऽपि यदि तान् उपेक्षते, ततः कण्टकादीनामुप-
क्षका व्याध इव सोऽपि दुस्तरामापदमाप्नोति ॥

तथाचाऽऽह-

पडिसेवंत उवेक्खइ, न य एं ओवीहए अकुव्वंतो ।

संसारहत्तिहत्थं, पावइ विवरीयमियरो वि ॥

इतरोऽपि आचार्योऽपि, तुशब्धार्योऽपिशब्धार्यः, यः प्रतिसेव-
मानान् उपेक्षते, न तु निषेधति; न वाऽकुर्वतोऽकुर्वानान् प्राय-
श्चित्तमुत्पीडयति-न भूयः प्रायश्चित्तदानद्वयेन ताडयन् (प्रा-
यश्चित्तं) कारयति, स विपरीतम्, आचार्यपदस्य हि यथोक्त-
नीत्या परिपालनफलमचिरात् मोक्षगमनं, तद्विपरीतं संसार
एव हस्तिहस्तं प्राप्नोति, दुस्तरं संसारमागच्छतीति ज्ञावः ।

उपसंहारमाह-

आलोयमणाओयण, गुणा य दोसा य वप्पिया एए ।

अयमत्रो दिष्टो, मोहिमदिने य दिने य ॥

एते अनन्तरादिना आलोचनायां गुणाः, अनालोचनायां दोषा वर्णिताः । सम्प्रति यः प्रायश्चित्तं ददाति तस्मिन् शोधिमददाने, ददाने च, अयं वक्ष्यमाणो राजकन्यान्तःपुरपालककृतोऽप्यो दृष्टान्तः ।

तमेवाह—

निज्जुहादिपद्मोयण, अवारण पमंगअग्गदारादि ।

धुत्तपलायण निवकह—ए दंडणं अन्नठवणं च ॥

“एगो कन्नतेउरपासगो, मो गोखलएण कन्नाओ पलोपनीओ न वारेइ, ततो ताओ अग्गदारेण निफिडिउमादसा, ततो वि न वारेइ, ताडे ततो अनिवारिजमाणोओ कयाइ धुत्तहिं समं पलायाओ, एवं सव्वमवारणादि केणइ रओ काहयं, ततो रग्गा तस्स सव्वस्सहरणं कय, विणासितो य, अओ कन्नतेउरपाओ ठवितो” । अङ्गरगमनिका-निर्यहो गवाक्कः । गोखलक इत्यर्थः । आदिशब्दात्तदन्वयतथाविधप्रदेशपरिग्रहः । तेन निर्यहादिना प्रदोकेन अवारणं कृतवान्, ततोऽग्रदारादिष्वपि प्रसङ्गः, अग्रदारे अन्यत्र वा यथास्वेच्छं तासां कन्यानां प्रसङ्गः । ततोऽन्यदा धूर्तैः सह पलायनम् । एतस्य च सर्वस्यापि वृत्तान्तस्य नृपस्य पुरतः कथनं, ततो राजा तस्य कन्यान्तःपुरपालकस्य दण्डनम्, अन्यस्य कन्यान्तःपुरपालकस्य स्थापनं चाकार्षीत् ।

निज्जुहगयं दंडुं, वि तिओ कन्नाउ वाहरित्ता णं ।

विणयं करेइ तीसं, मेसभयं पूयणा रग्गा ॥

अन्यो द्वितीयः कन्यान्तःपुरपालको निर्यहतां गवाक्कगतामं-कां कन्यां दृष्ट्वा (वाहरित्ता णं ति) एतां व्याहृत्य आचार्ये विनयं शिष्टां तस्याः करोति, ततः शेषाणां कन्यानामुदपादि भयं, तेनैव काऽपि गृहद्वारादिषु नायतिष्ठते, न च धूर्तैरपहरणम्, ततः सम्यक्कन्यान्तःपुरपालकं कृतवानिति राजा पूजना कृता । एष दृष्टान्तः ।

अयमर्थोपनयः—

राया इव तित्थयग, महतरय गुरु उ साहु कम्माओ ।

ओलोयण अवराहा, अपसन्थपसन्थगोवणओ ॥

राजा इव राजस्थानीयास्तीर्थकराः, महानरः कन्यान्तःपुरपालकः, तत्स्थानीया गुरवः, साधवः कन्यास्थानीयाः, अवलोकनमपराधः । अत्राप्रशस्तेन कन्यान्तःपुरपालकेन, प्रशस्तेन चोपनयः कर्तव्यः । तथा-आचार्यः प्रमादितः शिष्यान् न वारयति, न च प्रायश्चित्तं ददाति, स विनश्यति, यथा प्रथमः कन्यान्तःपुरपालकः । यस्तु प्रमादितः शिष्यान् वारयति, प्रायश्चित्तं च यथापराधं प्रयच्छति, स इह लोके प्रशंसादिपूजां प्राप्नोति, परलोके च सम्यक्शिष्यनिस्तारणतो निर्वाणमचिरादाप्नुयादिति ।

सम्प्रति यदुक्तं प्राचूर्णकसमागमे संसके उपाभये वृष्टिकाये च निपतति अजिष्यया गन्तव्येति तद्विषयमपवादं क्रमेणाजिधिसुराह—

असक्काइ असेते, ठाणाऽसति पाहुणागमे चेव ।

असत्थ न गंतव्हे, गमणे गुरुगा उ पुवुत्ता ॥

अस्वाभ्यायिके असति अविद्यमाने, प्राचूर्णकानामागमे वाऽ-

सति स्थानस्य-संस्तारकयोग्यभूमिलक्षणस्य असति, अपि-शब्दाऽत्र सामर्थ्यादवगम्यते । असत्यपि, भावप्रधानोऽयं निर्देशः । इत्यत्रावेऽपि, अन्यत्राभिप्राय्यादौ न गन्तव्यम्, किन्तु यतना कर्तव्या । यदि तया अन्यत्र गमनं कुर्वन्ति, ततो गमने पूर्वोक्ता गुरुकाश्चत्वारो गुरुमासाः प्रायश्चित्तम् ।

का पुनर्यतना ?, तामाह—

वत्थन्वा वारंवा—रण जगंतु मा य वत्तु ।

एमेव य पाहुणए, जग्गण गाढं अणुच्चाए ॥

वास्तव्या वारवारेण जाग्रतु । इयमत्र भावना-वास्तव्यानां मध्ये यो यावन्मात्रमस्तेयमादिकं जागरितुं शक्नोति, तावन्मात्रं जागर्ति, तदनन्तरं जागरितुमशक्नुवन् अन्यं साधुमुत्थापयति, सोऽपि स्वजागरणधर्मानि क्रमेऽन्यम्, एवं वारेण वारेण जाग्रतु । यदि पुनर्वास्तव्याः समस्ता अपि रात्रि वारेण जागरितुं न शक्नुवन्ति, ततो यदि गाढं न परिधान्ताः प्राचूर्णकाः, ततः प्राचूर्णके (अणुच्चाए इति) अपरिधान्ते, एवमेव-वारेण जागरणं सम्प्रेषणीयं, मा पुनः, चशब्दः पुनःशब्दार्थं, वृजन्त्वभिप्राय्याम्, यदि पुनर्वास्तव्याः प्राचूर्णकाश्च न वारेण जागरितुं शक्नुवन्ति, तदाऽजिष्यया गन्तव्येति ।

एमेव असंसके, देसे अगलंतए य सव्वत्थ ।

अम्हवहा पाहुणगा, उवेति रिक्खा उ कक्करणा ॥

एवमेव अनेनैव प्रकारेण, संसके उपाभये यो देशः प्रदेशोऽसंसकस्तस्मिन्संसके देशे, तथा वृष्टिकाये निपतति यः प्रदेशो न गलति तस्मिन् प्रदेशे, यतना कर्तव्या । तथा-संसक्त्यां वसन्तो येष्ववकाशेषु संसक्तिस्तान् परिहृत्य शेषेष्ववकाशेषु संसक्तिरहितेषु पूर्वप्रकारेण जागरणयतना कर्तव्या । ततो वृष्टिकायेऽपि निपतति येष्ववकाशेषु वसतिः निर्गलति तानवकाशान्परिहृत्य शेषेष्वगलत्स्ववकाशेषु यतना पूर्ववत्कर्तव्येति । (सव्वत्थ इति) यदि पुनः सर्वत्र संसक्ता, सर्वत्र वा गलति, तदाऽभिप्राय्या गन्तव्येति । यदुक्तं “मासां उ कक्करणे” इति, तत्र कक्करणं व्याख्यानयति—एतं रिक्ताः प्राचूर्णका अस्मद्विषय उपयन्ति समागच्छन्ति । एवमादिभाषणं कक्करणेति ।

सम्प्रति यदवादीत-आचार्येण न गन्तव्यम्, अनापृच्छया वा (साधुनिः) न गन्तव्यमिति, तद्विषयमपवादमाह—

वितियपयं आयरिए, निर्दोसे दूरगमणएणापुच्छा ।

परिसेहियगमणम्मि, तो तं वसजा वत्तं नेति ॥

द्वितीयमपवादपदमाचार्यविषये, कसति ?, इत्यत्र आह—निर्दोषे स्थाविर्दापानामभावे, यदि वा निर्गता दोषा यस्मात्तद् निर्दोषं क्षेत्रं, तस्मिन्, तथा दूरे अभिप्राय्या, ततस्तत्र दूरगमने अनापृच्छा, तथा प्रतिषेधितस्य गमने द्वितीयपदमिदम्—(तो ति) तस्मादेव संज्ञादिस्थानात्परतो यद्वा वृषजा वृक्षाचार्यान्ति, तद्वा प्रतिषेधितः प्रतिपृच्छामन्तरेणापि गच्छतीति । एष गाथासंक्षेपार्थः ।

साम्प्रतमेतामेव गाथां विवरीषुः प्रथमतः “आयरिए निर्दोसे” इति व्याख्यानयति—

जत्थ गगी न विनज्जइ, जहेसु य जत्थ नत्थिते दोसा ।

तत्थ वयंतां मुच्छो, इयरे वि वयंति जयणाए ॥

यत्र गली आचार्यो न ज्ञायते, अपिशब्दाच्च तथाविधो-दारशरीरो, नापि केनचिदपि सह वादोऽन्यत् । यत्र स्वभावत

एष भद्रेष्वनुत्कटरागद्वेषेषु लोकेषु प्रागुक्ताः स्व्यादिसमुत्था दोषा न सन्ति, तत्राभिषिप्त्यामपि गच्छन्नाचार्यः शुद्धः, इतरेऽपि ये अनापृच्छया गच्छन्ति, येऽपि च प्रतिषेधितास्तेऽपि च यतनया गच्छन्ति ।

का यतना ? इति चेदन आह—

वसतीर्षे असज्जाए, सन्नादिगतो य पाहुणो ददुं ।

सोऽं व असज्जायं, वसहिं उवेति जणइ अणे ॥

वसतावस्वाध्यायो जातो, गुरुवश्च संज्ञानुसंधादिषु गताः, ततोऽस्वाध्याये, तथा स्वयं (संज्ञादिगतः) संज्ञानुमिम, आदिशब्दादन्य-
द्वा स्थानं प्रयोजनेन गतः सन् प्राधूर्णकान् समागच्छतो हृष्टा नूनमस्माकं वसतिः संज्ञा प्राधूर्णकाश्च बहवः समागताः, ततो न सर्वेषां संस्तारकयोग्यजूमिरवाप्यते इति विचिन्त्य, तथा पूर्वं वसतावस्वाध्यायो नाहून् संज्ञादिगतेन च तेन भुतं, यथा-जा-
तो वसतावस्वाध्यायस्ततोऽस्वाध्यायं च धृत्वा यावद् गुरुणां प्रभुं वसतावागच्छति तावद् रात्रिः समापतति, दूरं चाभि-
शय्या, रात्रौ च गच्छतामारककर्मणं, ततोऽनापृच्छयैव ततः स्थानादाभिषय्यां गच्छति, केवलं येऽन्ये साधवो वसतिमुपय-
न्ति, ताव् भणति-प्रतिपादयति, संदिशतीत्यर्थः ।

किं तद् ? इत्याह—

दीवेद गुरुण इमं, दूरे वसही इमो विकालो य ।

संधारकाज्ञकाइय-जूमिपेहइ एमेव ॥

दीपयत प्रकाशयत-कथयतेति यावत् । गुरुणां, यथा-दूरे वस-
तिरभिषय्या । अयं च प्रत्यक्षत उपलब्धमानो विकालः समा-
पतितः, तत एवमेव अनापृच्छयैव गुप्तात्, संस्तारकभूमेः काल-
जूमिनां कार्याकीजूमिनां (कार्याकी संज्ञा) उपलक्षणमतत्-प्रश्र-
वणजूमिनां च प्रेक्षाऽर्थमभिषय्यां गत इति । एवमनापृच्छाया-
मपवाद् उक्तः ।

सम्प्रति प्रतिषिद्धेऽपवादमाह—

एमेव य पमिभिद्धे, सणादिगयस्स कंचि पमिपुच्छे ।

तं पि य होढा असमि-विखऊण पमिमेहितो जम्हा ॥

कस्यापि साधारणनिशय्यादिगमने गुरुणा प्रतिषिद्धे, संज्ञादिग-
तस्य कार्याक्यादिगतस्य कार्याक्याद्विजूमिगतस्य सत एवमेव-
मनन्तरोक्तेन प्रकारेण, गुरुन् प्रति संदेशकथनं ज्ञातव्यम् । कथ-
म् ? इत्याह—(कंचि पमिपुच्छे ति) कमपि वृषमं प्रतिपुच्छे-
त्-यथा न मम किमपि गमनप्रतिषेधकारणमजूत्, केवल-
मेवमेव गुरुणा प्रसिद्धः, अथ च मया स्वाध्यायः कर्तव्यः,
वसतो वा स्वाध्यायादिकमुपजातमतः किं करोमि?, यामि वस-
तिं, प्रतिपृच्छामि गुरुमिति । एवमुक्ते ते वृषभादयोऽनिशय्यां गन्तु-
कामाः कालस्य स्तोक्त्वात् यावद् वसती गत्वा गुरुन् प्रतिपृ-
च्छ्य समागच्छन्ति तावद् रात्रिः पततीति तं प्रत्येवमुदी-
रयन्ति । (तं पि येत्यादि) तदपि गुरुणां प्रतिपृच्छनं (होढा
इति) देशीपदमेतत् । वृत्तमेव, कृतमेवेत्यर्थः । यस्मादसमी-
ह्यापर्यालोच्य, अनाभोगत एवेत्यर्थः । त्वं प्रतिषेधितः, ततो य-
द्वा किमपि गुरुवो वक्ष्यन्ते तत्र वयं प्रत्याख्यामः-यथैव न
किमपि गमनप्रतिषेधकारणं कृतवान्, प्रतिपृच्छार्थं आगच्छन्
अस्मान्निर्धारितः, तावत्कालस्याप्राप्यमाणत्वात् । एवमुक्त्वा व-
सादपि तं वृषभा नयन्ति, सोऽपि च बलाजीयमानश्चिन्तयति-
यथा नास्ति मम कश्चिद्दोषः ?, किं न गच्छामीति । स च तत्र ग-

च्छन्, वृषभाश्च येऽन्ये साधवो वसतिमुपयान्ति, तेषां संदेशं
प्रयच्छन्ति ।

अथासमीह्य प्रतिषिद्ध इति वृषभाः कथं जानन्तीत्यत आह—

जाणंति व तं वसजा, अहवा वसजाण तेण सज्जावो ।

कहितो न मेऽस्थि दोमो, तो एं वसजा बला निती ॥

जानन्ति स्वयमेव न वृषभाः, यथा-निर्दोष एषोऽकारणे गुरुणा
प्रतिषिद्धः, अस्मत्समकर्मवास्य प्रायोऽवस्थानात् । अथवा तेन
वृषजाणां सज्जावः कथितः-यथा न मे कश्चन दोष इति । तत
एतद् ज्ञात्वा गुरुमनापृच्छयैव यथोक्तप्रकारेण वृषभा बलाकय-
न्ति । योऽपि आचार्यस्य प्रतिचार्यस्य प्रतिचारी पूर्वं प्रतिषिद्धः
सोऽपि, 'तत्कर्तव्यं यद् वृषभैः सम्पादितं भवति' इति ज्ञात्वा
ततो गच्छत्यभिषय्यामिति न कश्चिद्दोषः ।

सम्प्रति अभिषय्याया नैवेधिक्याश्च ज्ञेयानाह—

अभिसेज्जमज्जिनिसीहिय, एकैका दुविह होइ नायव्वा ।

एगवगदाएँ अंतो, बहिया संबद्धऽसंबद्धा ॥

या गन्तव्या अभिषय्या, अभिनैवेधिकी वा, सा एकैका द्विवि-
धा भवति । तद्यथा-साधुवसतेः (एगवगदाए इति) एकवृत्ति-
परिक्षेपायामन्तर्बाहिः । इयमत्र जावना-द्विविधा अभिषय्या,
एका वसनेरेकवृत्तिपरिक्षेपाया अन्तः, अपरा बहिः । एवं नैवे-
धिक्यपि द्विविधा भावनीया । त्वय एकैकाऽभिषय्या द्विविधा ।
तद्यथा-संबद्धा, असंबद्धा च । तत्र यस्या अभिषय्याया वसने-
श्च एक एव पृष्ठवंशः सा संबद्धा । यस्याः पुनः पृथक् पृष्ठवंशः
सा असंबद्धा । अथैकवृत्तिपरिक्षेपस्यान्तरभिषय्या द्विविधाऽपि
यथोक्तप्रकारा घटते, या त्वैकवृत्तिपरिक्षेपस्य बहिः सा नूनम-
संबद्धा स्यात्, तस्याः सुप्रतीतत्वात् । या पुनः संबद्धा, सा
कथमुपपद्यते ?, उच्यते--यस्या अभिषय्याया वृत्तिपरिक्षे-
पस्य बहिर्भूतायाः, वसनेश्च तल्लम्बायाः पृष्ठवंशोऽपान्तरालं च
भित्तिः, सा बहिर्भूताऽपि संबद्धेति । नैवेधिकी पुनरन्तर्बाहि-
र्वा नियमादसंबद्धैव । हस्तशतस्थान्यन्तरतोऽस्वाध्यायिके
समुत्पन्ने स्वाध्यायासंभवात् ।

तथा चाऽऽह—

जा सा उ अभिनिर्मोहिय, सा नियमा होउ ऊ असंबद्धा ।

संबद्धपसंबद्धा, अभिसेज्जा होति नायव्वा ॥

अत्र येति-अवगते, सेति-यदुक्तं तद्दोषाभावोपक्रमप्रदर्शनार्थमि-
त्यदुष्टम् । याऽस्य अभिनैवेधिकी, सा नियमाद्वक्त्यसंबद्धा ।
कारणमनन्तरमेवोक्तम्, या त्वभिषय्या सा संबद्धा असंबद्धा
च भवति ज्ञातव्या ।

अथ कस्यां वेलायां तत्र गन्तव्यम् ?, तत्र आह—

धरमाणच्चिय सूरै, संधारुच्चारकाज्ञजूमिंभा ।

परिलेहियऽणुसविण, वसहोहैं वयंतिमं वेत्तं ॥

योऽस्मावभिषय्यायाः शय्यातरस्तं वृषभा अनुज्ञापयन्ति, यथा-
स्वाध्यायनिमित्तं वयमत्र वक्ष्याम इति । तत एवं वृषभैरनुज्ञा-
पिते शय्यातरे, धरमाण एव अनन्तरीमेत एव सूर्ये, तत्राभिषय-
यायां संस्तारकोच्चारकालभूमीः प्रत्युपेक्ष्य दूयो वसतावागत्य
इमां वेलांमिति “ कालाचवनोर्व्यासौ ” ॥ २ । २ । २४ ॥ इति
(हैम) सूत्रेण सप्तम्यर्थे द्वितीया । अस्यामन्तरं वक्ष्यमाणायां
वेलायां ब्रजन्ति ।

कस्यां वेलायां ? इत्यत आह—

आवस्सयं तु काळं, निव्वायाएण होइ गंतव्वं ।
वायाएण उ भयणा, देमं सव्वं अकाऊण ॥

व्याघातस्य स्तेनादिप्रतिबन्धस्याभावो निर्वाघातः, तेन निर्वाघातेन भवति गन्तव्यं वसन्तराचार्यैः समभावश्चक कृत्वा । व्याघातेन पुनर्देतुच्युतेन भजना निकल्पना । का भजना ? इत्यत आह—देशं वा आवश्यकस्याकृत्वा, सर्वं वाऽवश्यकमकृत्वा ।

सम्प्रति यैः कारणैः प्रतिबन्धस्तान्युपदर्शयति—

तेणा सावय-वाला, गुम्भियआरक्खित्तवणपणिणीए ।
इत्थिनपुंगसंस-त्तवासचिक्खित्तुकंटे य ॥

स्तेनाश्चौरास्ते संख्यासमये अन्धकारकलुषिते संचरन्ति, श्वा-पदानि वा दुष्टानि भूयांसि तदा उद्धमानि हि एरुन्ते, व्याला वा घृजङ्गमादयो वातादिपानाश्च भूयांसः संचरन्ति; तथा गुल्मेन समुदायेन संचरन्तीति गौळिमका आरक्षिकाणामप्युपरि स्थायिनो हिण्डकाः, आरक्षकाः पुररक्षकाः, ते अकाले हिण्डमानाश्च गृह्णन्ति । तथा (उच्यते) कचिद्देशे एवैरुपा स्थापना क्रियते । यथा—अस्नामन्तं सुयै रथ्यादिषु सर्वथा न संचरणीयमिति; प्रत्यनीको वा कोऽप्यन्तरादिघातकरणार्थं तिष्ठन् वर्तते; स्त्रियो नपुंसका वा कामबहुलास्तदा अपसर्गययुः, संसक्तो वा प्राणजातिभिर्गणान्तराले मार्गः, ततोऽन्धकारेण्योपधिकान् गृह्णन्ति । वर्षे वा पतम् संभाव्यते, (चिक्खित्तुं) कर्दमो वा पथि नृयानस्ति, ततो रात्रौ पादलङ्घनं कर्दमः कथं क्रियते ? (कंटे) कण्टका वा मार्गेऽतिबहवः, ते रात्रौ परिहर्तुं न शक्यन्ते । एतैर्व्याघातकारणैः समुपस्थितैः देशतः सर्वतो वाऽवश्यकमकृत्वा गच्छन्ति ।

तत्र देशतः कथमकृन्वेत्यत आह—

धुतिमंगलं कितिकम्मं, काउस्सगं य तिविहकियिकम्मं ।
तत्तो य पणिकम्मं, आलोयणयाएँ कितिकम्मो ॥

स्तुतिमङ्गलमकृत्वा, स्तुतिमङ्गलकरणे चायं विधिः—आवश्यकं समाप्ते च स्तुती उक्तार्थं तृतीयां स्तुतिमकृत्वा अभिशय्यां गच्छन्ति । तत्र च गत्वा पर्यापथिकीं प्रतिक्रम्य तृतीयां स्तुतिं ददाति । अथवा आवश्यकं समाप्ते एकां स्तुतिं कृत्वा द्वे स्तुती अभिशय्यां गत्वा पूर्वविधौ नोभारयन्ति । अथवा समाप्ते आवश्यकं अभिशय्यां गत्वा तत्र तिष्ठन् स्तुतीं ददाति । अथवा स्तुतिज्यो यद् भक्ति, तत् कृतिकम्मं, तस्मिन्नकृते तेऽभिशय्यां गत्वा तत्रैर्यापथिकीं प्रतिक्रम्य मुखवस्त्रिकां च प्रत्युपेक्ष्य कृतिकम्मं कृत्वा स्तुतीं ददाति । (काउस्सगं य तिविहं) त्रिविधे कायोत्सर्गे क्रमेणाकृते, तद्यथा—चरमकायोत्सर्गमकृत्वा अभिशय्यां गत्वा तत्र चरमकायोत्सर्गादिकं कुर्वन्ति । अथवा द्वौ कायोत्सर्गौ चरमावकृत्वा, यदि वा त्रीनपि कायोत्सर्गान् अकृत्वा, अथवा कायोत्सर्गोऽर्वाकृतं यत् कृतिकर्म तस्मिन्नकृते; उपलक्षणमेतत्—ततोऽप्यर्वाकृतं सामं, यदि वा ततोऽप्यर्वाकृतं कृतिकर्मणि अकृते, अथवा ततोऽप्यर्वाकृतं प्रतिक्रमणे अकृते, यदि वा ततोऽप्यर्वाकृतं आलोचने अकृते, अथवा ततोऽप्यारात्तने कृतिकर्मणि अकृते, अभिशय्यामुपगम्य तत्र तदावश्यकं कर्तव्यमिति । एवमावश्यकस्य देशतोऽकरणमुक्तम् ।

इदानीं सर्वस्याऽकरणमाह—

काउस्सगमकाळं, कितिकम्मालोयणं जहसेणं ।
गपणम्पी एस विही, आगमणम्पी विहिं वोच्छं ॥

यो दैवसिकानि धारानुप्रेक्षार्थं प्रथमः कायोत्सर्गः, तमप्यकृत्वा । किमुक्तं भवति—सर्वमावश्यकमकृत्वा अभिशय्यां गच्छन्ति, किमेवमेव गच्छन्ति, उतास्ति कश्चन विधिः ? उच्यते—अस्तीति ह्यमः । तथा वाऽऽह—(कितिकम्मालोयणं जहसेणं ति) जघन्येन जघन्यपदे सर्वमावश्यकमकृत्वा, सर्वे गुरुज्यो बन्दने कृत्वा, यश्च सर्वोत्तमो ज्येष्ठः स आलोच्य, तदनन्तरमभिशय्यां गत्वा सर्वमावश्यकमहीनं कुर्वन्ति । एषोऽभिशय्यायां गमने । अभिशय्यातः प्रत्यागमने पुनर्यो विधिस्तस्मिन्निदानीं वक्ष्ये ।

प्रतिज्ञानमेव निर्वाहयति—

आवस्सगं अकाळं, निव्वायाएण होइ आगमणं ।
वायायम्मि उ जयणा, देसं सव्वं च काऊणं ॥

यदि कश्चापि व्याघातो न भवति ततो निर्वाघातेन व्याघातान्नवेनाऽवश्यकमकृत्वाऽभिशय्यातो वसतावागमनं भवति । आगत्य च गुरुभिः सहावश्यकं कुर्वन्ति । व्याघाते तु भजना । का पुनर्भजना ? इत्यत आह—देशमावश्यकस्य कृत्वा, सर्वं वा आवश्यकं कृत्वा ।

तत्र देशतः आवश्यकस्य करणमाह—

काउस्सगं काळं, कितिकम्मालोयणं पणिकम्मं ।
किङ्कम्मं तिविहं वा, काउस्सगं परिष्साय ॥

कायोत्सर्गमात्रं कृत्वा वसतावागत्य शेषं गुरुभिः सह कुर्वन्ति । अथवा द्वौ कायोत्सर्गौ कृत्वा, यदि वा त्रीन् कायोत्सर्गान् कृत्वा, अथवा कायोत्सर्गत्रयानन्तरं यत् कृतिकर्म तत्कृत्वा, अथवा तदनन्तरमात्रोचनमपि कृत्वा, यदि वा तत्परं यत्प्रतिक्रमणं तदपि कृत्वा, अथवा तदनन्तरं यत्कृतिकर्म चिन्मदं, तत् सामणाद्वर्वाकृतं, परं चेत्यर्थः, तदपि कृत्वा । पाठान्तरम्—“ तिविहं ते वि ” मूलकृतिकर्मापक्षया त्रिविधं वा कृतिकर्म कृत्वा । अथवा कायोत्सर्गे चरमं वाऽमासिकं कृत्वा, परिष्ठा प्रत्याख्यानं, तामपि वा कृत्वा । अत्रायं विधिः—सर्वे साधवश्चरमकायोत्सर्गे वसतावागत्य गुरुसमीपे बन्दनकं कृत्वा, सर्वोत्तमश्च ज्येष्ठ आलोच्य, सर्वे प्रत्याख्यानं गृह्णन्ति । अथवा सर्वमावश्यकं कृत्वा, एकां च स्तुतिं दत्वा, शेषे द्वे स्तुती कृत्वा, शेषं गुरुसकाशे कुर्वन्ति । तदेवमुक्तं देशतः आवश्यकस्य करणम् ।

अधुना सर्वतः करणमाह—

धुतिमंगलं च काळं, आगमणं होति अभिधिसिज्जातो ।
वितियपदे जयणा ऊ, गिज्ञाणमादी उ कायच्चा ॥

अथवा प्रत्याख्यानं, तदनन्तरं स्तुतिं, मङ्गलं च स्तुतित्रयाकर्षणरूपं तत्र कृत्वा अभिशय्यात आगमनं प्रवर्तते । तत्रेयं सामान्वारी—गुरुसमीपे ज्येष्ठ एक आलोचयति, आलोच्य प्रत्याख्यानं गृह्णति, शेषैः ज्येष्ठस्य पुरत आलोचना । प्रत्याख्यानं च कृतं, बन्दनकं च सर्वे ददाति, कामरां च । द्वितीयपदे अपवादपदे ग्लानादिषु प्रयोजनेषु भजना कर्तव्या । किमुक्तं भवति—ग्लानादिकं प्रयोजनमुद्दिश्य वसनौ नागच्छेयुरपीति ।

ग्लानादीन्येव प्रयोजनान्याह—

गेल्लस वास महिआ, पवुड अंतरे निवे अगणी ।

अहिगरणइत्यसंभम-गेहस्य निवेयणा नवरिं ॥

ग्लानत्वमेकस्य बहूनां वा साधूनां तत्राभवत्, ततः सर्वेऽपि साधवस्तत्र व्यापृता भूता इति न वस्तुतावागमनम् । अथवा वर्षे पतितुमारब्धम् । महिका वा पतितुं लग्ना । यद्वा- (पवुट्टु सि) प्रद्विष्टः कोऽप्यन्तरा विकृपकरणात् तिष्ठति । अन्तःपुरं वा तदानीं निर्गन्तुमारब्धं, तत्र च राज्ञा उद्घोषितम्-यथा पुरुषेण न केनापि रथ्यासु संचरितव्यम् । राजा वा तदा निर्गच्छति, तत्र इयमजपुरुषादीनां संमर्दः । अभिकायो वाऽपान्तराले महान् उद्योगः । अधिकरणं वा गृहस्थेन समं कथमपि जातं बृहद्, वृषजास्तदुपशमयितुं लग्नाः । इस्ति संस्रमो वा जातः । किमुक्तं भवति-हस्ती । कथमप्यालानस्तस्मिन् भङ्गत्वा शून्यासनः स्वेच्छया तदा परिभ्रमति । पत्नेषु कारणेषु नागच्छेयुरपि वसतिम् । नवरमेतेषु कारणेषु मध्ये ग्लानत्वे विशेषः, यदि ग्लानत्वमागाढमुपजातमेकस्य बहूनां वा, तदा गुरुणा निवेदना कर्तव्येति । समाप्ता प्राक्तनसूत्रस्य निर्विशेषा व्याख्या । व्य० १ उ० ।

अभिषिप्त-अभिनिस्मृत-त्रि० । अभिविधिना निर्गताः सटास्तदवयवकपाः, केशरिक्तधसटा वा यस्य तदभिनिःसृतम् । बहिरभिनिर्गतावयवे, अ० १५ अ० १ उ० ।
अभिषिप्तसिद्ध-अभिनिस्मृत-त्रि० । बहिर्भागाजिमुखं निस्सृष्टं, जी० ३ प्रात० । रा० ।

अभिषिप्तेहिया-अभिनिषेधिकी-स्त्री० । निषेधः-स्वाध्याय-व्यतिरेकेण सकलव्यापारप्रतिषेधः, तेन निर्वृत्ता निषेधिकी । अभि अभिमुख्येन संयतप्रायोग्यनया निषेधिकी अभिनिषेधिकी । दिवा स्वाध्यायं कृत्वा रात्रौ प्रतिगन्तव्यायां वसतौ, व्य० १ उ० । (नक्षत्रमवक्तव्यताऽनन्तरमेव 'अभिषिप्तज्जा' शब्दं ७१५ पृष्ठे दर्शिता)

अभिषिप्तसद-अभिनिस्मृत-त्रि० । बहिष्ठाजिगेते, "बहिया अभिषिप्तसदोपमासैति" । अ० १४ अ० १ उ० ।

अभिषिप्तकर्म-अभिनिस्मृत-त्रि० । अभिमुख्येन कर्मणा मायया वा कृतं, "अभिषिप्तकर्मदेहि" मुच्छिप, तिष्ठंसे कर्मेहि किञ्चिती" । सूत्र० १ अ० २ अ० १ उ० ।

अभिषिप्त-अभिनि-त्रि० । अविहीर्षे, उपा० २ अ० । भिन्नशब्दार्थविरुद्धं, वृ० ३ उ० । नि० चू० ।

अभिषिप्तगति-अभिनिप्रस्थि-पुं० । सृष्टप्यनवाप्तसम्यग्दर्शने, पञ्चा० ११ विव० ।

अभिषिप्तपुटो-वेदी-रिक्तपुटे, शिशुजिः क्रीरया जनप्रसोभार्थं त्रिपणिमार्गे रिक्ता पुटिका या क्लिप्यते सैवमुच्यते । दे० ना० १ अ० ।

अभिषिप्ताय- (जाणिय)-अभिज्ञाय-अव्य० । ज्ञात्वेत्यर्थे, आ० १ अ० १ अ० १ उ० । बुद्धेत्यर्थे, आ० १ अ० ६ अ० ६ उ० । अभिमुख्येन परिच्छिद्य इत्येतेषां शब्दानामर्थेषु, आ० १ अ० ३ अ० १ उ० ।

अभिषिप्तयदसण-अभिज्ञातदर्शन-त्रि० । सम्यक्त्वभावनया जाचिते, आ० १ अ० १ अ० १ उ० ।

अभिषिप्ताचार-अभिज्ञाचार-पुं० । न भिक्षो न केनचिदप्यती-चारविशेषेण खण्डित आचारो ज्ञानाचारादिको यस्यासाव-
१८३

भिज्ञाचारः । (व्य०) जात्योपजीवनादिपरिहरति, व्य० ३ उ० ।
अभिज्ञात-अभिज्ञात-त्रि० । अग्निना अभिमुख्येन सन्तापिते, सूत्र० १ अ० ४ अ० १ उ० ।

अभिज्ञातप्राण-अभिज्ञाप्यमान-त्रि० । कर्तव्यमाने, सूत्र० १ अ० ५ अ० १ उ० ।

अभिज्ञात-अभिज्ञाप-अव्य० । तापान्निमुखे, आ० १ अ० ६ अ० ४ उ० । कृकचपाटनकुम्भीपाकतप्तपुपानशाल्मल्यालिङ्गनादिरूपे सन्तापे, सूत्र० २ अ० ६ अ० । दाहे, सूत्र० १ अ० ५ अ० १ उ० ।

अभिज्ञाप्य-अभिज्ञात-त्रि० । विशिष्टगुणोत्कीर्तनेन व्यावर्णिते, संथा० ।

अभिज्ञाप्यमान-अभिज्ञाप्यमान-त्रि० । संस्तुवति, स्था० ६ अ० ।
अभिज्ञाप्यमान-त्रि० । अभिनन्दमानं संस्तुयमाने, स्था० ६ अ० । कल्प० । आ० म० ।

अभिज्ञाप्यमान-अभिज्ञाप्यमान-पुं० । कुम्भीशाल्मल्यादौ, (सूत्र०) अतिविषमे, सूत्र० १ अ० ५ अ० २ उ० । अभिस्थाने, सूत्र० १ अ० ५ अ० १ उ० ।

अभिज्ञाप्यमान-अभिज्ञाप्यमान-त्रि० । अव्यवसायरूपेण व्याप्ते, सूत्र० १ अ० ३ अ० ३ उ० । गर्भाधानादिदुःखैः पीडिते, सूत्र० १ अ० २ अ० ३ उ० ।

अभिज्ञाप्यमान-अभिज्ञाप्यमान-न० । प्रव्रज्यार्थमाचार्यार्थमेतन्मासं कल्पते, तच्च द्विधा-अभिज्ञाप्यमानं, निर्दिष्टं च । निर्दिष्टं नाम अभिधारयत् कल्प्याचार्य विशेषतो न निर्दिष्टाति । स च अभिधारको द्विधा-संज्ञी, असंज्ञी च । पुनरैको द्विधा-गृहीत-सिद्धः, अगृहीतसिद्धः । (वृ०) मनसि करणे, वृ० ३ उ० । व्य० ।

अभिज्ञाप्यमान-अभिज्ञाप्यमान-त्रि० । अर्थे शब्दवाच्ये, यथा घटशब्देन घटोऽभिधीयते । विशेष० । नि० चू० ।

अभिज्ञाप्यमान-अभिज्ञाप्यमान-त्रि० । कृतवर्षे, " वासावासे अभि-पवुष्टे बहवे पाणा " । आ० २ अ० ३ अ० १ उ० ।

अभिज्ञाप्यमान-अभिज्ञाप्यमान-न० । अभिप्रायतः क्रियमाने नामनि, अनु० ।

से किं तं अभिज्ञाप्यमाने ? । अभिज्ञाप्यमाने अंवेण निबुण वकुलए पलामए सिणए पीलुए करीरए । सेतं अभिज्ञाप्यमाने ॥

इह यदृक्षादिषु प्रसिद्धम् 'अम्बक-निम्बक' इत्यादि नाम देश-रुक्ता स्वाभिप्रायानुरोधतो गुणनिरपेक्षं पुरुषेषु व्यवस्थाप्यते, तदभिप्रायिकं स्थापनानामेति । प्राचार्यः-तदेतत्स्थापनाप्रमाणनिष्पन्नं सप्तविधं नामेति । अनु० ।

अभिज्ञाप्यमान-अभिज्ञाप्यमान-पुं० । मनोविकल्पे, विशेष० । बुद्धि-पर्यये, आ० म० द्वि० । बुद्धेरव्यवसाये, आ० म० प्र० । चेतःप्रवृत्तौ, आ० १ अ० ४ अ० १ उ० । अभिप्रायस्तुविधः-श्रौत्यासिकी, धैर्यासिकी, कर्मजा, पारिणामिकीत्यादिना । आ० चू० । संबिज्ञानमवगमो ज्ञानोऽभिप्राय इत्यनर्थान्तरम् । आ० म० प्र० । (अस्य च ' बुद्धि ' शब्दे व्याख्या छष्ट्या)

अभिज्ञाप्यमान-अभिज्ञाप्यमान-पुं० । बुद्धिसिद्धे, आ० म० ।

सास्त्रतमजिप्रायसिद्धं प्रतिपाद्यन्नाह—

विपुला विपला सुदुमा, जस्स मई जो चउन्विहाए वा ।
बुद्धीए संपन्नो, स बुद्धिमिच्छो इमा सा य ॥

विपुला विस्तारवती, एकपदेनानेकपदानुसारिणीति भावः ।
विमला संशयविपर्ययानध्यवसायमलरहिता, सुदमा अतिदुरव-
बाधसूक्ष्मव्यवहितार्थपरिच्छेदसमर्था, यस्य मतिः स बु-
द्धिसिद्धः । यदि वा—यश्चतुर्विधया औत्पत्तिक्यादिभेदभिन्नया
बुद्ध्या संपन्नः स बुद्धिमिच्छः । आ० म० द्वि० । आ० चू० ।
(अस्य कथा 'उत्पत्तिया' शब्दे द्वितीयभागे ८२५ पृष्ठे दृष्टव्या)

अभिप्रेय-अभिप्रेत-त्रि० । मनोविकल्पिते, विशेष० । आचा० ।
कामयति, दश० ६ अ० । अभिप्रेतविषये, संयोगे च । उक्त० १
अ० । ('संयोग' शब्देऽस्य विवृतिः)

अभिभव-अभिजव-पुं० । अभियोगे, आव० ५ अ० । पराजये,
आचा० १ श्रु० ९ अ० २ उ० । आ० चू० । अभिभवा नामादिभेद-
नश्चतुर्धा । द्रव्याभिभवो रिपुसेनादिपराजयः, आदित्यतेजसा
वा चन्द्रमदनक्षत्रादितेजोऽभिभवः । भावाभिजयस्तु-परीषदो-
पसर्गानां कजयात् ज्ञानदर्शनावरणमोहान्तरायकर्मनिर्दलनं, प-
रीषदोपसर्गादसेनाधिजयाद्विमलं चरणं, चरणशुद्धेर्ज्ञानावर-
णादिकर्मकयः, तत्कथाविरावरणमप्रतिहनमशेषहेयग्राहि केव-
लमुपजायते । इदमुक्तं भवति-परीषदोपसर्गज्ञानदर्शनावरणीय-
मोहान्तरायाण्यभिभूय केवलमुत्पाद्य तैरुपलब्धमिति । आचा०
१ श्रु० १ अ० ४ उ० ।

अभिजविय-अभिजय-अव्य० । जित्वेत्यर्थे, भ० ६ श० ३३ उ० ।

अभिजय-अभिजय-अव्य० । अभिमुख्येन परीकृत्येत्यर्थे,
सूत्र० २ श्रु० १ अ० । जित्वेत्यर्थे, प्रश्न० २ आश्र० डा० । परा-
जित्वेत्यर्थे, सूत्र० १ श्रु० ६ अ० । दश० । तिरस्कृत्येत्यर्थे च । आ-
चा० १ श्रु० ५ अ० ६ उ० ।

अभिजत-त्रि० । व्याप्ते, ज० २ वक्र० । तिरोहितशुभव्यापारे
च । आचा० १ श्रु० ३ अ० १ उ० ।

अभिजयणाणि (ए)-अभिजयज्ञानिन-पुं० । अभिजय
पराजय मत्यादीनि चत्वार्यपि ज्ञानानि यद्वर्तन्ते ज्ञानं केवला-
ख्यं तेन ज्ञानेन ज्ञानी । केवलानि, सूत्र० १ श्रु० ६ उ० ।

अभिमतिकण- (अभिमतिय)-अभिमत्य-अव्य० । मन्त्र-
पाठेन संस्कृत्येत्यर्थे, " रायगणे जे खंमा, अच्छति ते अभिमं-
तिय आगासण बप्पाय्या " आ० म० द्वि० । नि० चू० ।

अभिप्रजु-अभिप्रयु-अव्य० । " न्यययोर्ज्ञः " ८ । ४ । ३०४ ।
इति पैशाच्यां न्यययोः स्थाने ङ्जो जातः । अर्जुनस्य सुभद्रायां
जाते पुत्रे, प्रा० ४ पाद ।

अभिमत-अभिमत-त्रि० । दृष्टे, सूत्र० २ श्रु० ४ अ० । विशेष० ।

अभिमतद्व-अभिमतार्थ-पुं० । अवधारितार्थे, ज्ञा० १ अ० ।

अभिमाण-अभिमान-पुं० । अजि-मन्-भावे घञ् । आत्मन्यु-
त्कर्षारोपे, मिथ्यागर्वे, अर्थादिदर्पे, हाने, प्रलये, हिंसायां च ।
वाच० । "अभिमाणो माणो जणति" । नि० चू० १ उ० ।
('इदञ्च' शब्दे द्वितीयभागे ५४४ पृष्ठे तदभिमानो दृष्टव्यः)

अभिमाणवच्-अभिमानवच्-त्रि० । अभिमानारूपदे, सूत्र० १
श्रु० १३ उ० ।

अभिमार-अभिमार-पुं० । विशेषतोऽग्निजनके पृक्विशेषे,
उक्त० ३ उ० ।

अभिमुह-अभिमुख-त्रि० । अभि भगवन्तं सङ्गृहीकृत्य मुख-
मस्यति अभिमुखः । भगवतः संमुखे, रा० । कृतोद्यमे, पा० ।
चं० प्र० । ज्ञा० । स्था० । अन्त० । सू० प्र० । औ० ।

अभिपंद-अभिचन्द-पुं० । महाबलस्य राक्षः स्वनामख्याते
प्रियवयस्ये, ज्ञा० ७ अ० ।

अभियावण-अभ्यापण-त्रि० । आभिमुख्येन प्रांगानुकूल्ये-
नाऽऽपन्नो व्यवस्थितः । सावधानुष्ठानेषु प्रतिपक्षे, सूत्र० १ श्रु०
४ अ० ५ उ० ।

अभिरइ-अभिरति-स्त्री० । लोकेऽर्थादिभ्य आभिमुख्येन रतौ,
विशे० ।

अभिरमंत-अभिरममाण-त्रि० । अभितो रतिं कुर्वाणे, "अभि-
रममाणो तुष्टा" प्रश्न० १ आश्र० डा० ।

अभिराम-अभिराम-त्रि० । रम्ये, ज्ञा० १३ अ० । औ० । अभिर-
मणीये, चं० प्र० २० पादु० । विषा० । रा० । आ० म० । स० ।
मनोहे, ज्ञा० १७ अ० । मनोहरे, कल्प० १ क० ।

अभिरुइय-अभिरुचित-त्रि० । स्वादुजायमिवोपगते, भ० ६
श० ३३ उ० ।

अभिरुच-अभिरुच-त्रि० । अभि अभिमुख्येन सदाऽवस्थितानि
रूपाणि राजहंसचक्राकसारमादीनि गजमहाहषमृगयुधादीनि
वा जलान्तर्गतानि करिभकरादीनि वा यस्मिंस्तदभिरुचमिति ।
सूत्र० २ श्रु० १ अ० । अभिरुचं प्रति प्रत्येकमभिमुखमतीव
चेतोहारिन्वाद् रूपमाकारो यस्य स अभिरुचः । रा० । अभि-
सर्वेषां द्रष्टृणां मनःप्रसादानुकूलतया अभिमुखं रूपं यदेष तत्
अभिरुचम् । अत्यन्तकमनीयं, तं० । जी० । प्रज्ञा० । स्था० ।
अभिमतरूपे, विषा० १ श्रु० २ अ० । जं० । छप्पारं छप्पारं प्र-
त्यभिमुखं न कस्याचिद्विगगहेतुरुपमाकारो यस्य सोऽभिरुचः ।
रा० । अभिमुखमतीवोत्कट रूपमाकारो यस्य स । सू० प्र० १
पादु० । मनोहररूपे, ज्ञा० १ अ० । उपा० औ० । भ० । अभि-
प्रतिज्ञा नवं नवमिव रूपं यस्य तदभिरुचम् । आ० म० प्र० ।
अनुसमयमहीयमानरूपे, स० । "अभिरुचं अभिरुचं परिरुचं
परिरुचं पासादीयं पासादीयं" आचा० २ श्रु० ४ अ० २ उ० ।

अभिलप-अभिलाप-त्रि० । कथनयोग्ये, प्रज्ञापनयोग्ये,
आ० म० प्र० । सूत्र० । "जे पुण अभिलप्या ते दुविहा भवन्-
ति । त जहा-परणवणिज्जा, अपणवणिज्जा य । तत्थ जे ते
अपणवणिज्जा तेसु वि ण चेव अहिगारो अत्थि ति । जे पुण
पणवणिज्जा भावा ते केवलणाणेण पासिऊण तित्थयो ति-
त्थकरनामकम्मोदण सव्वसत्ताणं अणुगहनिमित्तं नासति" ।
आ० चू० १ अ० ।

अभिलाव-अभिलाप-पुं० । अभिलप्यते आभिमुख्येन व्यक्त-
मुच्यते अनेनार्थ इत्यभिज्ञापः । वाचके शब्दे, नद्विषये संयोगे
च । उक्त० १ अ० । आ० म० । विशेष० । प्रज्ञा० ॥

अजिलावपावियट्-अभिलापपुत्रितार्थ-पुं० । शब्दसंस्पृष्टे, कर्म० ६ कर्म० ।

अजिलावपुरिम-अभिलापपुरुष-पुं० । अभिलप्यतेऽनेनेति अभिलापः शब्दः, स एव पुरुषः पुंलिङ्गतयाऽभिधानात् । पुरुषभेदे, यथा-घटः कुटो वेति । आह च-“ अजिलावो पुंलिङ्गाजिहाणमसं घडो व्व ” । स्था० ३ टा० १ उ० । आ० चू० । विशेष० । आ० म० ।

अभिलास-अभिलाप-पुं० । इच्छायाम्, स्था० ५ टा० ३ उ० । लब्धेऽप्यधिकतरस्य वाञ्छायाम्, स्था० ४ टा० ३ उ० । यद्विदमहं प्राप्नोमि ततो ज्ञेयं भवतीत्याद्यक्षरानुविधायार्थं प्रार्थनायाम्, न० । प्रमैवंपुं बस्तु पुष्टिकारि, तद्यदीदमवाप्यते ततः समीचीनं ज्ञवतीत्येवं शब्दार्थोद्धेखानुबन्धे स्फुटनिमित्तजनप्रतिनियतवस्तुप्राप्त्यध्यवसाये, न० । आ० म० । इष्टेषु शब्दादिषु जोगच्छायाम्, हा० ए अ० ।

अजितवह्नि-अभिवर्द्धित-त्रि० । मासनेदे, संवत्सरनेदे च । आ० । तत्र एकविंशतिनां, एकविंशत्युत्तरशतं चतुर्विंशत्युत्तरशत-जगानामजितवर्द्धितमासः, एवंविधेन मासेन द्वादशप्रमाणोऽजितवर्द्धितसंवत्सरः । स च प्रमाणेन त्रीणि शतान्यहोऽप्यधिकानि चतुश्चत्वारिंशच्च द्विषष्टिजागाः-३६३ । ४४ । ६२ । स्था० ५ टा० ३ उ० । वृ० कलर० । स० च० प्र० । व्य० । यस्मिन् संवत्सरे अधिकमाससमयेन त्रयोदश चन्द्रमासा भवन्ति, सोऽजितवर्द्धितसंवत्सरः । उक्तं च-“ तेरम य चंद्रमासा, एसा अभिवर्द्धिआ उ नायवो ” ज० २ वक्र० ।

ता एषमि णं पंचएहं संवत्तराणं पंचमस्स अभिवह्नि-यमंवत्तरस्स अभिवह्नियमासे तिमतीमुहुत्तेणं अहोरत्तेणं गणिजमाणे केवइयराइंदियग्गेणं आहिणं । ता एकतीसं राइंदियाइं एगुणतीसं च मुहुत्ता मत्तरसवावह्निभागे मुहुत्तस्स राइंदियग्गेणं आहितेति वदेज्जा । ता से णं केवइए मुहुत्तग्गेणं आहिता । ता एव एगुणसट्ठे मुहुत्तसते मत्तरस यवावह्निजागे मुहुत्तस्स मुहुत्तग्गेण आहिता । ता एतेसि णं अक्का कुवालमसुत्तकडा अभिवह्नीए मंवत्तरे । ता से णं केवइय राइंदियग्गेणं आहिता ति वदेज्जा । ता तिप्पि तेसीए राइंदियमते एकवीसं च मुहुत्ते अट्टारसवावह्निभागे मुहुत्तस्स राइंदियग्गेणं आहिता ति वदेज्जा । ता से णं केवतियमुहुत्तग्गेणं आहिता ति वदेज्जा । ता एकारमुहुत्तमहस्सा पंचए एकारे मुहुत्तं सते अट्टारस य वावह्निजागे मुहुत्तस्स मुहुत्तग्गेणं आहिता ति वदेज्जा ॥

‘ ता एषमि णं, इत्यादि पञ्चमानि वर्द्धितसंवत्सरविषयं प्रश्नमूत्रं सुगमम् । जगवानाह- (एकतीसमित्यादि) ता इति पूर्ववत् । एकविंशद् रात्रिदिवानि, एकानविंशच्च मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य सप्तदश द्वापष्टिजागा रात्रिदिवसप्रमाणस्याता इति वदेत् । तथाहि-त्रयोदशजिह्वन्द्रमासैरजितवर्द्धितसंवत्सरः । चन्द्रमासस्य च परिमाणमेकानविंशत् रात्रिदिवानि, एकस्य च रात्रिदिवसस्य द्वाविंशद् द्वापष्टिजागाः । २६ । १३ । एतत् त्रयोदशभिर्गुणयते, ततो यथासंज्ञं द्वापष्टिभागः रात्रिदिवेषु कृतेषु जातमिदं त्रीण्यहो-

रात्रिशतानि त्र्यशीत्यधिकानि चतुश्चत्वारिंशच्च द्वापष्टिजागा अहोरात्रस्य-३८ । ३ । ४४ । एतदभिवर्द्धितसंवत्सरपरिमाणम् । तत्र त्रयाणां अहोरात्रशतानां त्र्यशीत्यधिकानां द्वादशभिर्भागं कृते लग्ना एकविंशद् अहोरात्राः, शेषास्तिष्ठन्त्येकादश । ते मुहूर्तकरणार्थं ६२ त्रिशता गुणयन्ते, जातानि त्रिशदधिकानि त्रीणि शतानि ३३० । येऽपि च चतुश्चत्वारिंशद् द्वापष्टिजागा रात्रिदिवसस्य, तेऽपि मुहूर्तकरणार्थं त्रिशता गुणयन्ते, जातानि त्रयोदशशतानि त्र्यशीत्यधिकानि १३२० । तेषां द्वापष्ट्या जागो ह्रियते, लब्धा एकविंशतिर्मुहूर्ताः । शेषास्तिष्ठन्त्येकादश । तत्रैकविंशतिर्मुहूर्ता मुहूर्तगणैः प्रक्षिप्यन्ते, जातानि मुहूर्तगणैः त्रीणि शतान्येकपञ्चाशदधिकानि ३६१ । एतेषां द्वादशभिर्भागो ह्रियते, लब्धा एकानविंशत् मुहूर्ताः, शेषास्तिष्ठन्ति त्रयः । ते द्वापष्टिजागकरणार्थं द्वापष्ट्या गुणयन्ते, जातं त्र्यशीत्यधिकं शतम् १८६ । ततः प्रागुक्ताः शीर्षाज्ञता मुहूर्तस्याष्टदश द्वापष्टिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, जाते द्वे शते चतुस्तरं २०४ । तयोर्द्वादशाभिर्भागो ह्रियते, लब्धा मुहूर्तस्य सप्तदश द्वापष्टिभागाः । (ता से णमित्यादि) ता इति पूर्ववत् । सोऽजितवर्द्धितमासः कियान् मुहूर्ताप्रमाणस्यात इति वदेत् । भगवानाह- (ता नवेत्यादि) नव मुहूर्तशतानि एकानवष्ट्याधिकानि ९५६ । सप्तदश च मुहूर्तस्य द्वापष्टिभागाः । तथाहि-एकविंशदप्यहोरात्राः त्रिशता गुणयन्ते, जातानि नवशतानि त्रिशदधिकानि मुहूर्तानाम् । तत् उपरितना एकानविंशत् मुहूर्तास्तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातानि मुहूर्तानामेकानवष्ट्याधिकानि नवशतानि । (ता एषमि णमित्यादि) प्राग्वद् व्याख्येयम् । (ता से णमित्यादि) रात्रिदिवसप्रश्नमूत्रं सुगमम् । जगवानाह- (ता तिप्पित्यादि) त्रीणि रात्रिदिवशतानि त्र्यशीत्यधिकानि एकविंशतिर्मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्याष्टदश द्वापष्टिभागा रात्रिदिवसप्रमाणस्याता इति वदेत् । तथाहि-एकविंशद् अहोरात्रा द्वादशभिर्गुणयन्ते, जातानि त्रीणि शतानि द्विसप्तत्यधिकानि रात्रिदिवानाम् ३७२ । तत एकानविंशत् मुहूर्ता द्वादशभिर्गुणयन्ते, जातानि त्रीणि शतानि अष्टाचत्वारिंशदधिकानि ३४८ । तेषामहोरात्रकरणार्थं त्रिशता भागो ह्रियते, लब्धा एकादश अहोरात्राः, अष्टादश तिष्ठन्ति । येऽपि च सप्तदश द्वापष्टिजागाः मुहूर्तस्य, तेऽपि द्वादशाभिर्गुणयन्ते, जाते द्वे शते चतुस्तरं २०४ । ततो द्वापष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धास्त्रयो मुहूर्ताः, ते प्राक्तनेषु अष्टादशसु मध्ये प्रक्षिप्यन्ते, जाता एकविंशतिर्मुहूर्ताः । शेषास्तिष्ठन्त्येकादश द्वापष्टिभागा मुहूर्तस्य । (ता से णमित्यादि) प्रश्नमूत्रं सुगमम् । भगवानाह- (एकारस्येत्यादि) एकादश मुहूर्तसहस्राणि पञ्च मुहूर्तशतानि एकादशाधिकानि अष्टादश च द्वापष्टिभागा मुहूर्तस्येति मुहूर्ताप्रमाणजितवर्द्धितसंवत्सर आख्यात इति वदेत् । तथाहि-अभिवर्द्धितसंवत्सरस्य परिमाणं त्रीण्यहोरात्रशतानि त्र्यशीत्यधिकानि एकविंशतिर्मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्याष्टदश द्वापष्टिभागास्तत्र एकैकस्मिन् रात्रिदिवे त्रिशद् मुहूर्ता इति त्रीण्यहोरात्रशतानि त्र्यशीत्यधिकानि त्रिशता गुणयन्ते, गुणयित्वा चोपरितना एकविंशतिर्मुहूर्तास्तत्र प्रक्षिप्यन्ते, ततो यथोक्ता मुहूर्तसंख्या भवतीति । च० प्र० १२ पाठु० । नि० चू० । ज्यो० । ज० । (अवशेषा वक्तव्यता “ मास ” “ संवत्सर ” शब्दयोः कारयन्ते)

अभिवहेमाण-अभिवर्द्धयत्-त्रि० । अभिवर्द्धि कुर्वणे, ज० ७ वक्र० ।

अजिवायण-अजिवादन-न० । बाह्यनमस्कारं, दश० २ वृ० ।
उत्त० । पादयोः प्रणिपतने, तं० । कायेन प्रणिपते, संधा० ।
आन्धा० ।

अभिवायमाण-अजिवादयत्-त्रि० । अजिवादनं कुर्वाणे, आ-
चा० १ भु० ६ अ० १ उ० ।

अजिवाहरणा-अभिव्याहरणा-स्त्री० । संशब्दनायाम्, पञ्चा०
२ विव० ।

अजिवाहार-अजिव्याहार-पुं० । अभिव्याहरणमजिव्याहारः ।
कालिकादिभुतविषये उद्देशसमुद्देशादौ, आलोचनादिषु अष्टमे
नये, विशेष० । आ० म०

अधुना चरमद्वारं व्याचिख्यासुराह—

अभिवाहारो कालिय-सुयस्स सुत्तत्थतदुज्जणं ति ।

द्ववगुणपज्जोहं य, दिष्ठीवापस्मि बोधव्वे ॥

अजिव्याहरणं शिष्याचार्ययोः पञ्चनप्रतिपञ्चने अजिव्याहारः ।
स च कालिकभूते आचारादौ, (सुत्तत्थतदुज्जणं ति) सूत्रतो
ऽर्धतः, तदुभयतश्च । इयमत्र भावना-शिष्येण इच्छाकारेण दम-
क्काद्युद्दिष्टस्वेत्युक्ते सति इच्छापुरस्सरमाचार्यवचनम्—“अहमस्य
साधारिदमङ्गमभ्ययनमुद्देशं वा उद्दिशामि” वदामीत्यर्थः । आतो-
पदेशपरम्पर्यापनार्थं क्रमाश्रमणानां हस्तेन सांत्वेक्यया सूत्र-
तोऽर्धतस्तदुभयतो वाऽस्मिन् कालिकभूते । अथोत्कालिकं दृष्टिवादे
कथम् ? इत्यत आह—द्ववगुणपर्यायैश्च दृष्टिवादे बोद्धव्योऽभि-
व्याहारः । एतदुक्तं भवति—शिष्यवचनानन्तरमाचार्यवचनम्—“इ-
दमुद्दिशामि सूत्रतोऽर्धतस्तदुभयतो द्ववगुणपर्यायैरनन्तरम-
ङ्गसाहितैरिति” । एवं गुरुणा समादिष्टेऽभिव्याहारे शिष्याजिव्या-
हारः । शिष्यो ब्रवीति—“उद्दिष्टस्वेदं मम, इच्छाम्यनुशासनं कि-
यमाणं पूज्यैरिति । एवमजिव्याहारद्वारमष्टमं नीतिविशेषनये ।
आ० म० प्र० ।

अजिविहि-अभिविधि-पुं० । सामस्त्ये, पञ्चा० १५ विव० ।
आ० म० ।

अभिवृद्धि-अभिवृद्धि-पुं० । अहिर्बुध्नापरनामके उत्तरमाहूय-
दनक्रान्ते, ज० ७ वृ० ।

अभिवृद्धिता-अभिवृद्धि-अव्य० । अजिवृद्धिं कारयित्वेत्यर्थे,
सू० प्र० १ पादु० ।

अजिव्वंजण-अभिव्यञ्जन-न० । स्वरूपतः प्रकाशने, सूत्र० १
भु० १ अ० १ उ० ॥

अभिसंका-अजिशङ्का-स्त्री० । तथ्यानिर्णये, सूत्र० २ भु० ६
अ० । स्था० । “भूयाभिसंकाहं पुगुल्लमाणे, ण जिव्वहे मतप-
देण गोयं” जूनेषु प्राणिषु अभिशङ्का उपमर्दशङ्का, तथाऽऽत्ता-
वाहं सावयं, जुगुप्सां वा न ब्रूयात् । सूत्र० १ भु० १४ अ० ।

अजिसंकि (ण)-अभिशङ्किन्-त्रि० । “उज्जु माराभिशं-
की मरणा पमुच्चति” । मरणं मारः, तदजिशङ्की मरणा-
दुद्विग्नस्तत्कराति येन मरणात् प्रमुच्यते । आन्धा० १ भु० ३
अ० १ उ० ।

अभिमं (स्सं) ग-अभिजङ्ग-पुं० । भावराने, विशेष० । अभ्यु-
पपत्तौ, स्था० ३ उ० ४ उ० ।

अजिसंजाय-अजिसंजात-त्रि० । पेशी यावदुत्पत्ते, आन्धा०
१ भु० ६ अ० १ उ० ।

अभिसंधारण-अजिसंधारण-न० । पर्यालोचने, आन्धा० १
भु० १ अ० १ उ० ।

अजिसंधिय-अजिसंधित-त्रि० । गृहीते, आन्धा० १ भु० ४
अ० २ उ० ।

अजिसंनूय-अजिसंनूत-त्रि० । यावत्कलत्रं तावदभिसंभूताः ।
आन्धा० १ भु० ६ अ० १ उ० । प्रादुर्भूते, आन्धा० २ भु० ३ अ० १ उ० ।

अजिसंवहु-अजिसंवृद्ध-त्रि० । धर्मश्रवणयोग्यावस्थायां वर्तमाने,
आन्धा० १ भु० ६ अ० १ उ० ।

अजिसंवृद्ध-अजिसंवृद्ध-त्रि० । धर्मकथादिकं निमित्तमासाद्यो-
पलब्धपुण्यपापतया ज्ञाने, आन्धा० १ भु० ६ अ० १ उ० ।

अजिसमन्नागय-अभिसमन्वागत-त्रि० । अभिराजिमुख्येन स-
म्यगिष्टानिष्टावधारणतया अन्विति शब्दादिस्वरूपापगमात् प-
श्चादागतौ ज्ञानेः परिच्छिन्नः । आन्धा० १ भु० ३ अ० १ उ० । प्रज्ञा० ।
अभिमुख्येन व्यवस्थिते, सूत्र० २ भु० १ अ० । आन्धा० । परिभो
गत उपजगं प्राप्ते, ज्ञा० २ भु० । विशेषतः परिच्छिन्ने, भ० ५ श०
४ उ० । मित्रिते, ज० १५ श० १ उ० । अभिविधित्वा, सर्वाणीत्य-
र्थः । समन्वागतानि संप्राप्तानि जावेन रसानुवृत्तिं समाश्रित्य
(ज० १२ श० ४ उ०) उदयावलि कायामागतेषु, ज० १३ श० ७
उ० । भोग्यावस्थां गतेषु, स्था० ४ उ० ३ उ० ॥

अभिसमागम-अभिसमागम-पुं० । अभीत्यर्थाभिमुख्येन न तु
विपर्यासरूपतया समिति सम्यक् न संशयतया तथा आ-म-
त्यादया गमनमभिसमागमः । पस्तुपरिच्छेदं, स्था० ।

तिविहे अभिममागमे पञ्चत्ते । तं जहा-उहं अहं तिरियं ।
जया एं तहा रुवस्स सपणस्स वा माहणस्स वा अइमंसे
णाणदंसणे समुप्पज्जइ, से एं तत्पदमयाए उहमजिसमेड,
तओ तिरियं, तओ पच्छा, अहं अहोलोणं दुर-
जिगमे पञ्चत्ते सपणाउसां ! ॥

(अइसंस्स सि) शेषाणि उग्रस्वज्ञानान्यतिक्रान्तमतिशेषं ज्ञान
दर्शनं, तच्च परमावधिरूपीमाति सम्भाव्यते, केवलस्य न क्रम-
णोपयोगः, येन-तत्प्रथमतयेत्यादि सूत्रमनवयं स्यादिति । तस्य
ज्ञानादेकपादस्य प्रथमता तत्प्रथमता, तस्याः (उहं ति) ऊर्ध्व-
लोकमभिसमेति-समभिगच्छति जानाति । ततस्तिर्यगिति ति-
र्यग्लोक, ततस्तृतीये स्थाने अध इत्यधोलोकमभिसमेति । एवं च
सामर्थ्यात्प्राप्तमधोलोको दुरभिगमः, क्रमेण पर्यन्ताधिगम्यत्वा-
दिति । हे अमणायुष्मन् ! इति गौतमाम्भरुमिति । स्था० ३
उ० ४ उ० ।

अजिसमागम-अजिसमागम-अव्य० । अभिराजिमुख्ये, स-
मेकाजवे, आह-मयांदाभिधिः । गमल-सुल-गतौ, सर्व एव
गन्तव्या ज्ञानार्था क्रियाः । अभिमुख्ये सम्यग्ज्ञात्वेत्यर्थे, “ एवं
अभिसमागम-चित्तमादाय आउसां ” दशा० ५ अध्या० ।
आन्धा० ॥

अभिसमेच्च-अजिसमेत्य-अव्य० । आजिमुख्येन सम्यगित्वा
ज्ञात्वा । आन्धा० १ भु० ३ अ० ३ उ० । आजिमुख्येन सम्यक्

परिच्छिद्य पृथक् प्रवेदितं वा । आचा० १ भु० ४ अ० २ उ० ।
अथगम्येत्यर्थे, स्था० ९ ग० । आचा० । समधिगम्य अवबु-
ध्येत्यर्थे, अजिसमेत्य धर्म यावत्केवलित्वमुत्पादयेत् । “धर्मोपा-
देयतां ज्ञात्वा, संजातेच्छोऽत्र भावतः । इदं स्वशक्तिमाहोच्य,
ग्रहणे संप्रवर्तते ” ॥१॥ स्था० २ ग० १ उ० ।

अभिसरण-अभिसरण-ज० । आपेक्षिकसंमुक्ताभिगमने, प्रश्न०
१ आ० १ ग० ।

अजिसरित-अजिसरित-त्रि० । रत्यर्थे सङ्केतस्थलं प्रापिते,
आचा० १ भु० २ अ० ५ उ० ॥

अभिसव-अभिसव-पुं० । अनेकद्वयसंस्थाननिष्पन्नसुरासौवी-
रकादौ मांसप्रकारकादौ सुरामध्वार्धाभिव्याद्विद्रव्ये, कण्ठो-
पयोगे च । अयं च सावधाहारवर्जकस्यानाभोगातिक्रमादि-
नाऽनिवारः । प्रव० ६ द्वार ।

अभिसित-अभिसित-त्रि० । कृतानिषेके जातानिषेके, “अ-
णेन अमयकलसेण अजिसितो अम्महियं सोजितुमादत्तो”
आ० म० प्र० ।

अभिसेग-अभिषेक-पुं० । शुकशोणितनिषेकादिक्रमे, आचा०
१ भु० ६ अ० १ उ० । सर्वौषधिसमुपस्कृतनीर्थोदकैः राज्याधिष्ठा-
तृत्वादिप्राप्त्यर्थे मन्त्रोच्चारणपूर्वकं तद्योग्यशिरसोऽभ्युक्षणम् ।
संथा० ।

तत्रेकाणामनिषेक इत्यम-

जेणामेव अभिसेयसभा तेणामेव उवागच्छति, उवागच्छि-
त्ता अभिसेयसजं अणुपयाहिणं करमाणे पुरच्छिमिद्वेणं
दारणं अणुपविसति, अणुपविमत्ता जेणेव सीहासणे तेणे-
व उवागच्छति, तेणेव उवागच्छिता सीहासणवरगते पुर-
च्छाभिमुहे सारिणसरणे । तए एं तस्स विजयस्स देवस्स
सामाणियपरिसोववणणा देवा आभिओगीए देवे सदावे-
ति, सदावेत्ता एवं वयासी-खिप्पामेः जो देवाणुप्पिया ! तुम्हे
विजयस्स देवस्स महत्थं महग्गं महरिहं विपुलं इंदाजिसेयं
उवट्टवेह । तए णं ते अजिओगिया देवा सामाणियपरिसो-
ववणणहिं देवेहिं एवं उत्ता समाणा इड्डं जाव हियया कर-
तत्तपरिगगियं सिरमावत्तं मत्थए अंजलिं कहु ‘एवं देवा तह
ति’ आणाए विणएणं वयाणं पमिसुणेंति, पमिसुणेत्ता उत्त-
रपुरच्छिमं दिसीजागं अवकमंति, अवकमत्ता वेउव्वियसमु-
ग्घाएणं समोहणंति, समोहणेत्ता संखिजाइं जोयाणाइं रुंरं
णिसरंति, णिसरित्ता तावड्याइं पोग्गलाइं गेएहइ । तं जहा-
रयणाए० जाव रिट्ठाणं अहा बायरे पोग्गले परिसामेति, परि-
सादित्ता अहा मुहमे पोग्गले परिचायंति, परिचाइत्ता दोषं पि
विउव्वियसमुग्घाएणं समोहणंति, समोहाणिता अट्टसयं मोव-
छियाणं कलसाणं, अट्टसयं रूपमयाणं कलसाणं, अट्टसयं
माणिमयाणं कलसाणं, अट्टसयं सुवस्सरूपमयाणं कलसाणं,
अट्टसहस्सं सुवस्सरूपमयाणं कलसाणं, अट्टसयं रूपमणिमा-
णं कलसाणं, अट्टसयं सुवस्सरूपमणिमयाणं कलसाणं, अट्ट-

सयं जूमियाणं कलसाणं, अट्टसयं जिगाराणं कलसाणं,
एवं आयंसगाणं आलाणं पातीणं मुपतिट्ठकाणं चि-
त्ताणं रयणकरंढगाणं पुप्फचंगेरीणं० जाव लोमह-
त्थचंगेरीणं पुप्फपरुल्लगाणं० जाव लोमहत्थपरुल्लगाणं अ-
ट्टमयं सीहासणाणं उत्ताणं चामराणं अवपरुगाणं वट्ट-
काणं सिप्पीणं खोरकाणं पीणगाणं तेल्लसमुग्गकाणं अट्टस-
हस्सं धूवकहुत्थकाणं विउव्वंति । तेसा भावियए विउव्वि-
ए य कलसे य० जाव धूवकहुत्थए य गेएहंति, गेएहत्ता विज-
याओ रायहाणीआं पमिनिकखमंति, पमिनिकखमत्ता ताए
उक्किट्ठाए० जाव उप्पत्ताए दिव्वाए देवगतीए तिरियमसंखे-
ज्जाणं दीवममुहाणं मज्जं मज्जेणं वीयीवयमाणा वीयीव-
यमाणा जेणेव खीरोदे समुहे तेणेव उवागच्छंति, तेणेव उवा-
गच्छत्ता खीरोदगं गेएहंति, खीरोदगं गेएहत्ता जाइं तत्थ
उप्पत्ताइं० जाव मयसहस्सपत्ताइं गेएहंति, ताइं गेएहत्ता
जेणेव पुक्खरोदे समुहे तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छत्ता
पुक्खरोदगं गेएहंति, पुक्खरोदगं गेएहत्ता जाइं तत्थ
उप्पत्ताइं० जाव सतसहस्सपत्ताइं गेएहंति, ताइं गेएहत्ता
जेणेव ममयखेत्ते जेणेव भरहेरवयाइवासाइं जेणेव मा-
गधवरदामप्पभासाइं तित्थाइं तेणेव उवागच्छंति, तेणेव
उवागच्छत्ता तित्थोदगं गेएहंति, तित्थोदगं गेएहत्ता ति-
त्थमट्ठियं गेएहंति, तित्थमट्ठियं गेएहत्ता जेणेव गंगाभिधुर-
सवतीओ सल्लिलाओ तेणेव उवागच्छंति, तेणेव उवाग-
च्छित्ता सरितोदगं गेएहंति, सरितोदगं गेएहत्ता उजयो
तटमट्ठियं गेएहंति, तटमट्ठियं गेएहत्ता जेणेव चुल्लहिमवत्त-
सिहरिवासपव्वता तेणेव उवागच्छंति, तेणेव उवागच्छित्ता
सव्वतुवरे य सव्वपुप्फे य सव्वगंधे य सव्वमट्ठे य सव्वोसहिं
सिक्खत्थए य गेएहंति, गेएहत्ता जेणेव पउमहइं पुंरियहइ
तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता दहोदगं गेएहंति, दहो-
दगं गेएहत्ता जाइं तत्थ उप्पत्ताइं० जाव सतसहस्सपत्ताइं
गेएहंति, ताइं गेएहत्ता जेणेव हेमवत्तरसवयाइं वासाइं जेणेव
रोहिया रोहियातंसा सुवस्सरूपकल्लाओ तेणेव उवाग-
च्छंति, तेणेव उवागच्छित्ता सल्लिलोदगं गेएहंति, सल्लिलोदगं
गेएहत्ता उभयो तटमट्ठियं गेएहंति, उजयो तटमट्ठियं गे-
एहत्ता जेणेव सदावतिवियमावतिमालवत्तपरियागावट्ट-
वेयकपव्वता तेणेव उवागच्छंति, तेणेव उवागच्छित्ता सव्वतु-
वरे य० जाव सव्वोसहिसिद्धत्थए य गेएहंति, सिक्खत्थए
गेएहत्ता जेणेव महाहिमवत्तरुप्पिवासरपव्वते तेणेव उवाग-
च्छंति, तेणेव उवागच्छित्ता सव्वपुप्फे तं चेव० जेणेव महापउ-
महइमहापुंरियहइ तेणेव उवागच्छंति, तेणेव उवागच्छित्ता
जाइं तत्थ उप्पत्ताइं तं चेव० जेणेव हरिवासरम्मगवासाइं जे-
णेव हरिकांताओ मल्लिलाओ नरगंताओ तेणेव उवागच्छंति,

तेणेव उवागच्छिता सल्लिखोदगं गेहंति, सल्लिखोदगं गे-
हिहत्ता तं चेव० जेणेव विद्युदावतिगंभावति० वट्टवेयपुण्यया
तेणेव उवागच्छति, तेणेव उवागच्छिता सव्वपुप्फे य तं चेव०
जेणेव णिसहणीद्ववंतवासद्वरपव्वता तेणेव उवागच्छति,
तेणेव उवागच्छिता सव्वतुवरे य तं चेव० जेणेव तिगिच्छि-
हं केमरिहं तेणेव उवागच्छति, तेणेव उवागच्छिता द-
होदगं गेहंति, दहोदगं गेहिहत्ता तं चेव० जेणेव पुव्ववि-
देहअवगविदेहवासाणि जेणेव सोयामोयामहान्दोओ
जहा न्दु जेणेव सव्वचक्कवट्टिविजया जेणेव विदेहावरवि-
देहवासाइ जेणेव सव्वमागहवरदामपमामाइ तित्थाइ जेणेव
सव्वेतरणदीओ० सल्लिखोदगं गेहंति, सल्लिखोदगं गेहिहत्ता
तं चेव० जेणेव सव्वचक्कवारपव्वता० सव्वतुवरे य तं चेव०
जेणेव मंदरे पव्व जेणेव जहमासवणे तेणेव उवागच्छति,
तेणेव उवागच्छिता सव्वतुवरे य० जाव सव्वोमहिभिद्वत्थय
य गेहंति, गेहिहत्ता जेणेव नंदणवणे तेणेव उवागच्छति,
तेणेव उवागच्छिता सव्वतुवरे य० जाव सव्वोमहिभिद्वत्थय
य सरमं च गोभीसचंदणं गेहंति, गेहिहत्ता जेणेव सोमण-
सवणे तेणेव उवागच्छति, तेणेव उवागच्छिता सव्वतुवरे
य० जाव सव्वोमहिभिद्वत्थय य सरमं च गोभीसचंदणं दिव्वं
च सुमणदामं गेहंति, सुमणदामं गेहिहत्ता जेणेव पंगुगवणे
तेणेव उवागच्छति, तेणेव उवागच्छिता सव्वतुवरे य० जाव
सव्वोमहिभिद्वत्थय य सरमं च गोभीसचंदणं दिव्वं च
सुमणदामं दद्वरमत्तयसुगंधिगंधिपि य गंधे गेहंति, गेहिहत्ता
एगतो मिन्नंति, एगतो मिन्नित्ता जंठुदीवस्म पुरच्छिमिद्धेणं
दारेणं णिग्गच्छति, पुरच्छिमिद्धेणं दारेणं णिग्गच्छिता
ताए उकिट्ठाए० ताव दिव्वाए देवगतीए तिरियममंखेज्जाए
दोवसमुदाणे मज्जं मज्जेणं वीतीवयमाणा जेणेव विजया
रायहाणी तेणेव उवागच्छति, तेणेव उवागच्छिता विजयं रा-
यहाणि अणुपयाहिणं कामाणे करेमाणे जेणेव अजिमेयस-
ता जेणेव विजयदेवे तेणेव उवागच्छति, तेणेव उवागच्छि-
त्ता कयत्तपणिग्गहिंयं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कुट्ट जण-
णं विजएणं वद्धावैति, वद्धावित्ता विजयस्स देवस्स तं
महत्तं महत्तं महत्तिं विपुलं अभिमेयं उवहेति ॥

टीका पाठासखा । ज० ३ प्रति० । रा० । म० । ज० । आचा-
र्यपदंजलिपत्ता य. सोऽजिपकः । नि० सू० १५ उ० । सूत्रार्थ-
तदुभयोपेतं आचार्ये, व्य० १ उ० । आचार्यपदस्थापनादौ, वृ०
३ उ० । उपाध्याये, जीत० । गणावच्छेदके, नि० सू० १५ उ० ।

आभिमेगजलपूयप (ए)-अजिपकजलपूयतात्पन-पु० । अ-
भिपेकतो जज्ञन पर्याव्रत आत्मा यस्तं तथा । तथाविधज-
लचोत्तेषु धानप्रस्थेषु, औ० ।

अजिसेगपद-अभिपेकपीठ-पु० । न० । अजिपेकमण्डपान्तर्गते
अभिपेकसिंहासनाधिष्ठाने पीठे, अं० ३ वक्र० ।

अजिमेग (य) भंरु-अभिपेकभाण्ड-न० । अभिपेकयांश्वे
उपस्करं, रा० । जी० ॥

अभिमेग (य) सभा-अजिपेकमजा-खी० । अभिपेका-
र्थसभायाम्, यस्यां राज्याभिषेकेणाभिषिच्यते । स्था० ५
उ० ३ उ० ।

अजिसेगमिला-अभिपेकशिला-खी० । तीर्थकराणामभिपे-
कार्थशिलायाम्, स्था० ।

जंबू ! मंदरपञ्चयपंगुगवणे चत्तारि अभिसेगमिलाओ
पणत्ताओ । तं जहा-पंगुकंबलमिद्धा, अतिपंगुकंबलसिद्धा,
रत्तकंबलमिद्धा, अतिरत्तकंबलमिद्धा ।

अजिपेकशिला चूलिकायाः पूर्वदाक्षिणापरोत्तरासु दिक्षु क्रमे-
णावगम्या इति । स्था० ४ उ० २ उ० ।

अभिसेगा-अजिपेका-खी० । गच्छमहत्तरिकायाम्, नि० सू० ६
उ० । प्रवर्तिनी आगमपरिभाषयाऽभिपेकेऽप्युच्यते, य० ३ अधि० ।
त्रिकुल्यां च । नि० सू० १५ उ० ।

अभिमेजा-अभिशरया-खी० । अजिनिपद्यायाम्, व्य० १
उ० । यस्यां नैर्घात्रक्यां दिवा निशायां वा स्वाध्यायं कृत्वा
रात्रिमुपित्वा प्रातर्धसतिमुपयान्ति । व्य० १ उ० ।

अजिस्संग-अजिध्वङ्ग-पु० । गेहादिध्वमिलापे, पं० व० ।

जो एत्थ अजिस्संगो, संतासंतेसु पावहेतु ति ।

अट्टज्जाणविअप्पां, ... ॥

लोकेऽजिध्वङ्गो मूर्छालक्षणः सदसस्तु गेहादिषु पापहेतुरि-
ति पापकारणमार्तध्यानविकल्पः । अशुभध्यानमदोऽभिध्वङ्गः ।
प० व० १ उ० । पञ्च० ।

अजिहट्ट-अजिहत्थ-अव्य० बलात्कृत्येत्यर्थे, " सेधं वदंत-
स्स परा अभिहट्ट अतो एमिग्गइसि बहुअट्ठं मसं परिभाए-
त्ता णिहट्ट दलएज्जा " आचा० २ वृ० १ उ० १० उ० ॥

अजिहट्ट-अजिहत्त-न० । अभि-साध्वजिमुखं हतमानं स्था-
नान्तरादजिहत्तम् । अज्याहत्ते, पञ्च० १३ धिव० । साधुवानाथ
स्वधामात्यरघामाद् वा समानीते एकादशाहमदोषदुष्टं, पि० ।

अथाभ्याहृतचारमाह-

आइअमणाइअं, निसीहमनिसोहयं अधिहट्टं वा ।

तत्थ निसीहानीयं, उणं वोच्छामि नोनिसीहं तु ॥

अज्याहृत द्विविधम् । तद्यथा-आचीर्णम्, अनाचीर्णं च । तत्राना-
चीर्णं द्विधा । तद्यथा-निशीथाज्याहृतं, नोनिशिथाज्याहृतं च । तत्र
निशीथमर्द्धरात्रं, तत्रानीतं किल प्रच्छन्नं जघति, यत्र साधूना-
मपि यद्विदितमभ्याहृतं तन्निशिथाज्याहृतम् । तद्विपरीतं नो-
निशीथाज्याहृतम्-यत्साधूनामज्याहृतमिति विहितं भवति ।
तत्र निशीथाज्याहृतं स्थाप्यम् । अत्र वक्ष्यते इति भावः । सम-
ति पुनर्ध्वज्यामि नोनिशिथाज्याहृतमिति ।

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति-

सग्गापपरग्गामे, सदेमपरदेसमेव बोधव्वं ।

हुविहं तु परग्गामे, जलथल नावोडुजंवाए ॥

नोनिशीथाभ्याहृतं द्विविधम् । तद्यथा-स्वग्रामे स्वग्रामविषयं, परग्रामे परग्रामविषयम् । तत्र यस्मिन् ग्रामे साधुनिवसति स किल स्वग्रामः । शेषस्तु परग्रामः । तत्र परग्रामे परग्रामविषयमभ्याहृतं द्विविधम् । तद्यथा-स्वदेशं परदेशं च । स्वदेशं स्वग्रामाभ्याहृतं, परदेशं परग्रामाभ्याहृतं चेति । तत्र स्वदेशो यत्र देशमगन्तुं साधुर्वर्तते, शेषस्तु परदेशः । एतद् द्विविधमपि प्रत्येकं द्विधा । तद्यथा-(जलपथे स्ति) सूत्रनात्सूत्रमिति कृत्वा जलपथेनाभ्याहृतं, स्थलपथेनाभ्याहृतं च । तत्र जलपथेनाभ्याहृतं द्विधा-नावा, उडुपेन च । उपलक्षणमेतत् । तेन स्तोत्रजलसंभावनायां जङ्गल्यामपि । तत्र नौस्तारिका, उडुपं तरणकाष्ठम् । तुम्बकादि बोटुपरिग्रहणेन गृहीतं द्रष्टव्यम् । स्थलपथेनाप्यभ्याहृतं द्विधा । तद्यथा-जङ्गया, पदज्याम् । उपलक्षणमेतत् । तेन गन्त्यादिना च ।

तत्रामूनेष्व जलस्थलान्याहृतभेदान् सप्रपञ्चं विज्ञावयन्
दोषान् प्रदर्शयति-

जेषावाहृतरूपे, जले थले खंधग्रगुनिवद्धा ।

संजमआयविराहण, तदियं पुण संजमे काया ॥

अन्थाह गाहपंका, मगरोहारा जले अवायाओ ।

कंटाहितेणसावय, थलमि एए जवे दोसा ॥

तत्र जलमार्गे स्तोत्रकसंभावनायां जङ्गल्याम्, अस्तोकसंभावनायां बाहज्याम्, यदि वा तरिकया । उपलक्षणमेतत् । उडुपेन वाऽभ्याहृतं संभवति । स्थलमार्गे तु स्कन्धेन, यद्वा-(अरगुनिवद्ध स्ति) अत्र तृतीयार्थं प्रथमा । ततोऽयमर्थः-अरकतिवद्धा गन्त्री, तथा । गुग्गुनिवद्धा रामजवलीवर्षादयः, तैः । अत्र च दापः सयमनिराधना, आत्मविराधना च । तत्र संयमात्मविराधनामध्ये सयमविषया विराधना जलमार्गे स्थलमार्गे च-काया अप्कायादयो विराध्यमाना द्रष्टव्याः । जलमार्गे आत्मविराधनामाह-(अन्थाहृत्यादि) अत्र प्राकृतत्वात् क्वचित् विभक्तिद्वयोः, क्वचित् विभक्तिविपरिणामश्च । ततोऽयमर्थः-अस्नात्र पादादिभिरलभ्यमानेऽधोभूमौ अधोनिमज्जनलक्षणोऽपायो भवति । तथा प्राद्वेष्टो जलचरविशेषेभ्यः, यद्वा पङ्क्तः कर्दमरूपात् ; अथवा मकरेभ्यः, यद्वा-(उहारे स्ति) कच्छपेभ्यः । उपलक्षणमेतत्-अन्येभ्यश्च पादवन्धकजन्वादिभ्योऽपाया विनाशादयो दापाः संभवन्ति । स्थलमार्गे आत्मविराधनामाह-(कंटाहृत्यादि) कण्टकेभ्यो, यदि वा अहिभ्यो, यद्वा स्तनेभ्यः, अथवा श्वापदेभ्यः । उपलक्षणमेतत्-ज्वराद्युत्पादकपरिश्रमेभ्यश्च स्थले स्थलमार्गे, एतेऽपायरूपा दापाः प्रतिपत्तव्याः । उक्तमनाचीर्णं परग्रामाभ्याहृतं नोनिशीथम् ।

संप्रति तदेव स्वाग्रामाभ्याहृतं नोनिशीथं गाथाद्वयेनाह-

सग्रामे वि य द्रुविहं, धरंतरं नोघरंतरं चेव ।

तिघरंतरा परेणं, धरंतरं तत्तु नायव्वं ॥

नोघरतरऽगेगविहं, वाहगमाहानिवेसणगिहेसु ।

कापोयखंधमिम्य-कंसेण व तं तु आणेज्जा ॥

स्वग्रामविषयमप्यभ्याहृतं द्विविधम् । तद्यथा-गृहान्तरं, नो-गृहान्तरं च । तत्र त्रिगृहान्तरात्परेण-त्रीणि गृहाण्यन्तरं कृत्वा परतो यदानीतं तद् गृहान्तरम् । एवं च सति किमुक्तं भवति?-यद् गृहत्रयमभ्याहृतानीयते, उपयोगश्च तत्र संभवति, तद् आचीर्णम-

वसंयम् । नो-गृहान्तरमनेकविधम्, तच्च वाटकादिविषयम् । तत्र वाटकः-प्रतिच्छन्नः प्रतिययतः सन्निवेशः । साही-घर्तनी, सैवे-का अपान्तराले विद्यते, न तु गृहान्तरमित्यर्थः । निवेशनम्-एक-निष्क्रमप्रवेशानि द्यादिगृहाणि । गृहं-कंसं मन्दिरम् । एतच्च सकलमपि वाटकादिविषयमनाचीर्णमनुपयोगसंज्ञेव वदितव्यम् । तदपि च गृहान्तरालं च नोनिशीथं स्वग्रामाभ्याहृतं प्रतिलाभयितुमीप्सितस्य साधारुपाश्रयमानयेत्-कापोत्या, यदि वा स्कन्धेन । उपलक्षणमेतत्-तेन करादिना च, यदि वा मृन्मयेन प्राजनेन, यद्वा कांस्येन ।

संप्रत्यस्यैव स्वग्रामविषयिणो नोनिशीथाभ्याहृतस्य संभवमाह-

सुभं च असइकाओ, पगयं च पहेणगं च पासुत्ता ।

इय एइ काय घेत्तुं, दीवेइ य कारणं तं तु ॥

इह साधुभिस्तामटन् कापि गृहे प्रविष्टः, परं तत्तदानीं शून्यं बहिर्निर्गतेनानुपमासीत् । यद्वा-अद्यापि तत्र राध्यते, इत्यसन् अविद्यमानो भिक्षाकाशः । यदि वा तत्र प्रकृतं गौरवार्हस्वजनजो-जनादिकं वर्तते, ततो न तदानीं साधवे भिक्षा दातुं प्रपारिता, यदि वा विहृत्य साधारगतस्य पश्चात्प्रहेणक लहेणकमागतं, त-सोत्कृष्टत्वात् किल साधवे दातव्यम् । अथवा तदा आर्क्षिका प्रसूता-शयिता आसीत्, ततः साधवे भिक्षा न दत्ता । इति एतैः कारणैः, काचित् आर्क्षिका तद्गृहाद् गृहीत्वा साधारुपाश्रय-मानयेत्, तच्चानयनस्य कारणं 'तदा शून्यं गृहमासीत्' इत्यादिरूपं दीपयति प्रकाशयति । तत् एवं नोनिशीथस्वग्रामाभ्याहृतसं-जवः । तदेवमुक्तं स्वग्रामपरग्रामभेदभिन्नं नोनिशीथाभ्याहृतम् ।

अथ स्वग्रामपरग्रामभेदजिज्ञमेव निशीथान्याहृतमपि देशेनाह-

एमेव क्को नियमा, निसीहमभिहट्टे वि होइ णायव्वो ।

अविइयदायगजावं, निसीहअजिहट्टे तु नायव्वं ॥

य एव क्रमः स्वग्रामपरग्रामादिको नोनिशीथाभ्याहृते उक्तः, स एव निशीथाभ्याहृते नियमाद् ज्ञातव्यः । संप्रति निशीथा-भ्याहृतस्वरूपं कथयति-"अविइय" इत्यादितः । यतिना न वि-ज्ञातो दायकस्याभ्याहृतदानपरिणामो यत्र, तेन आवदितदाय-कभाव निशीथाभ्याहृतमवगन्तव्यम् । किमुक्तं भवति?-सर्वथा साधुना अभ्याहृतत्वेन यद् अपरिज्ञातं तन्निशीथाभ्याहृतमिति परग्रामाभ्याहृत उक्तः ।

स एव निशीथस्याभिदहो गाथाचतुष्टयेनोच्यते-

अइदूर जलंतरिया, कम्मासंकाए ठान पेच्छंति ।

आणेंति संखडीओ, सहा सही व पच्छंति ।

निग्गम देउल्ल दाणं, दियाएँ सन्नाइनिग्गए दाणं ।

मिट्ठमि सेसगमाणं, दित्तेओ वारयंतस्से ।

जुंजण अजीरपुव्व-हृगाइ अच्छंति जुत्तसेसं वा ॥

आगम निसीहिगाई, न भुंजई सावगासंका ।

उक्खित्तं निक्खित्तं, आमगयं मल्लगमि पासगए ।

खामित्तु गया सहा, ते वि य सुद्धा असहभावा ॥

क्वचित् ग्रामे धनावहप्रमुखा बहवः आवकाः, धनवतीप्रभृत-यश्च आविकाः, एते चाप्येककुटुम्बवर्तिनः । अन्यदा तेषामावसथे विवाहः समजनि, वृत्ते च तस्मिन् प्रचुरमोदकाशुद्धरितम्, तत-स्तेराचन्ति-यथेतत् साधुज्यो दीपतां, येन महत्पुण्यमस्माकं

जायते । अथ च केचित् साधवोऽतिदूरेऽवतिष्ठन्ते, केचित् पुनः प्रत्यासन्नाः, परमन्तराले नदी विद्यते, ततस्तेष्वप्यायेषु विराधनां भावयन्तो नागमिष्यन्ति, आगता अपि च प्रचुरमोदकादिकमवलोक्ष्य कथ्यमानमपि शुद्धमाधाकर्मशुद्ध्या न प्रदीप्यन्ति । ततो यत्र ग्रामं साधवो निवसन्ति तत्रैव प्रचुरं गृहीत्वा ब्रजाम इति । तथैव च कृतम् । ततो भूयोऽपि चिन्तयन्ति-यदि साधूनाह्वय दास्यामस्ततोऽशुक्रमशङ्कते न प्रदीप्यन्ति । तस्मात् तद् द्विजादिभ्योऽपि किमपि दद्यात्, तच्च तथादीयमानमपि यदि साधवो न प्रेष्यन्ते ततस्तद्वत्स्यैव तेषामशुक्राऽऽशङ्का न विष्यति । ततो यत्रोच्चारादिकार्यार्थं निर्गताः सन्तः साधवः प्रेष्यन्ते तत्र दद्यात् इति । एवं च चिन्तयित्वा विवक्षितं कार्त्स्न्येन प्रवेशे कस्यचिद् देवकुलस्य बहिर्भागे द्विजादिभ्यः स्तोत्रं स्तोत्रं वातुमारब्धम्, तत उच्चारादिकार्यार्थं विनिर्गताः केचन साधवो दृष्ट्वा, ततस्ते निमग्नताः । यथा भोः साधवः ! अस्माकमुद्धरितं मोदकादिकं प्रचुरमवतिष्ठते ततो यदि युष्माकं किमप्युपकरोति तर्हि तत् प्रतिगृह्णामिति । साधवोऽपि शुक्रमित्यवगम्य प्रत्यगृह्णन् । तैश्च साधुभिः शेषाणामपि साधूनामुपादेशि-यथाऽमुकस्मिन् प्रदेशे प्रचुरमेपरीयमशनादि लभ्यते । ततस्तेऽपि तद्गृह्णाय समाजगुः । तत्रैके आधकाः प्रचुरमोदकादिकं प्रयच्छन्ति । अन्ये च मातृस्थानतो (मायाविशेषात्) निवारयन्ति-यथैव तावदीयतां माऽधिकं, शेषमस्माकं भोजनाय भविष्यति । अन्ये पुनस्ता-नेव निवारयतः प्रतिपेधयन्ति । यथा-न केऽप्यस्माकं भोदयन्ते, सर्वेऽपि प्रायो जुक्ताः, ततः स्तोत्रमात्रेण किञ्चिदुद्धरितेन प्रयोजनं, तस्माद् यथेच्छं साधुभ्यो दीयतामिति । साधवश्च ये नमस्कारसहितप्रत्याख्यानास्त जुक्ताः, ये चापौरुषीप्रत्याख्यानास्ते जुञ्जाना वर्तन्ते । ये चाजीर्णवन्तः पूर्वाज्जादिप्रतीक्ष्यमाणा वर्तन्ते ते नाद्यापि जुञ्जते । आवकाश्च चिन्तयामासुः-यथेदानीं साधवो जुक्ता न विष्यन्ति, ततो वन्दित्वा निजस्थानं ब्रजाम इति । एवं च चिन्तयित्वा समधिकप्रहरवेलायां साधुभ्यो वसन्तावागत्य नैषेधिकादिकां सकलामपि आवकक्रियां कृतवन्तः । ततो ज्ञातं यथास्मी आधकाः परमविवेकिनो ज्ञातारश्च परम्परया विवक्षितग्रामवास्तव्याः, ततः सम्यग्विमर्शयोद्भावितम-नूनमस्माभिर्मितमेतत् स्वग्रामाद्भ्याहृतमिति, ततो यैर्लुक्तं तैर्लुक्तमेव, यत्त्वद्यापि पूर्वा-ज्जादिप्रतीक्ष्यमाणा न जुञ्जते, तैर्न जुक्ते, येऽपि च भुञ्जाना अवतिष्ठन्ते, तैरपि यः कवल उत्कृष्टः स भाजने मुच्यते, यत्तु मुखे प्रक्षितं नाद्यापि गिक्षितं, तद् मुखाद् निःसार्य समीपस्थापितं मल्लिके प्रतिक्रिपेत् । शेषं तु भाजनगतं सर्वमपि परिस्थापितम् । आवकश्राविकावर्गश्च सर्वोऽपि क्षमयित्वा स्वस्थानं जगाम । तत्र ये भुक्ता ये चाऽर्द्धजुक्तास्तेऽपि सर्वेऽप्यशठभावा इति शुद्धाः । सूत्रं सुगमम् । केयसं (अष्टदूरं जलनरिय सि) केचित् अतिदूरं, कचित् नद्यन्तरिताः । उक्तं परग्रामाभ्याहृतं निशीयम् ।

अथ स्वग्रामाभ्याहृतं तदेव गाथाद्वयेनाह—

लक्षं पहेणगं मे, अमृगत्यगयाणै संखनीए वा ।

वटणगदपविट्टा, देइ तयं पट्टिय-नियत्ता ॥

नायं पहेणगं मे, नियगाणं नेच्छियं च तं तेहि ।

सागरियसज्जिभया वा, पणिकुट्टा संखमे रुट्टा ॥

इह काचिदन्याहृताशङ्कानिवृत्त्यर्थं किमपि गृहं प्रति प्रस्थिता-त-

तो निवृत्ता सती साधोः प्रतिग्राभनायोपाश्रयं प्रविश्य साधुसंमुखमेवमाह-जगवन् ! ग्रहेणकमिदममुकस्मिन् गृहे गतया लब्धम् । यद्वा-क्यापि सखख्यां संप्रति वन्दनार्थमहं प्रस्थिता, तत्राद्यं प्रतीष्टं, ततो यदि युष्माकमिदमुपकरोति तर्हि प्रतिगृह्णामिति तत् आनोतं ददाति । यद्वा एवमाह-निजकानां स्वजनानामर्थाय ग्रहेणकं मया स्वगृहाधीतं, परं तैर्नैच्छितं ततस्तद्गृहात् प्रतिनिवृत्ता वन्दनार्थमत्रागतेति, ततस्तद्गृहात् । यदि वा मायया काचिदभ्याहृतमानीय सागारिकां शय्यानर्गी, यद्वा- 'सज्जितं' वसतिप्रतिवेशनीं पूर्वगृहीतसंकेतां, यथा साधवः शृण्वन्ति तथा प्रवक्त्रि-गृहाणंयं ग्रहेणकमिति । तथा च मातृस्थानतः प्रतिविद्धम् । यथा-त्वयाऽप्यमुकस्मिन् दिने मदीयं प्रदेशकं न जगृहे, ततोऽहमपि त्वदीयं न गृहीष्यामीत्येवं निषिद्धा । ततः साऽपि मातृस्थानतः किञ्चित्परं प्रत्युक्तवती । द्वितीययाऽपि तथैव भाषितं, त एवं परस्परं संखमे कलेहे सति सा प्रदेशकनेत्री कृष्टा रोषवती वन्दनार्थं वसतीं प्रविशति, ततोऽनन्तरं वृत्तं वृन्तातं कथयित्वा तदानीतं ददाति । उक्तं स्वग्रामाभ्याहृतमपि निशीयम् ।

संप्रत्यनाचीर्णं निगमयन्नाचीर्णस्य जेदानाह—

एयं तु अणाइच्चं, पुविहं पि य आहडं समवरयायं ।

आइच्चं पि य दुविहं, देभे तह देसदेसे य ॥

एतत् पूर्वोक्तमभ्याहृतं निशीय-नोनिशीयभेदाद्, यद्वा-स्वग्रामपरग्रामभेदाद् द्विविधमभ्याख्यातमनाचीर्णमकल्पनीयम् । संप्रत्याचीर्णं वक्ष्ये । तदपि द्विविधम्, तद्यथा-देशे, देशदेशे च ।

संप्रति देशस्थ देशदेशस्य च स्वरूपमाह—

हत्थसयं खलु देसां, आरेणं होइ देसदेसो य ।

आइच्चं तिन्नि गिहा, ते वि य लवओणुव्वग्गा ॥

हस्तशतं हस्तशतप्रमितं क्षेत्रो देशः । हस्तशतादारात् हस्तशतमध्ये इत्यर्थः, देशदेशः । अथ हस्तशतप्रमाणं आचीर्णं यदि गृहाणि त्रीणि जवन्ति, नाधिकानि, ततः कल्पते । तान्यापि चेद्गृहाणि उपयोगपूर्वकाणि जवन्ति । उपयोगस्तत्र दातुं वाक्यते इत्यर्थः । ततः कल्पते, नान्यथेति ।

संप्रति गृहत्रयव्यतिरेकेण हस्तशतादिसंभवं

तद्विषये कल्पविधिं चाऽऽह—

परिसेवणपत्तीण, दूरपण्मे य घंघसालगिहे ।

हत्थसया आइच्चं, गहणं परओ ल पणिकुट्टं ॥

परिविष्यते ततो भोजनं दीयते येभ्यस्ते परिवेषणा जुञ्जानाः पुरुषाः, तेषां पङ्क्तिः धेणिः, तस्यां तत्र, यस्मिन् पर्यन्ते साधुसघाटकां वर्तते, द्वितीयं तु देयं तिष्ठति । तत्र च स्पृष्टास्पृष्टभयादिना गन्तुं शक्यते । एवमुत्तरयोरपि पदयोर्भावनीयम् । ततः परिवेषणपङ्क्त्याम् । यद्वा-दूरप्रदेशे प्रलम्बगमनमार्गजिहिकादौ, यदि वा घट्टशालागृहे, हस्तशतादानीतस्य ग्रहणमाचीर्णं कल्पत इत्यर्थः । परतस्त्यानीतस्य ग्रहणं प्रतिकुट्टं-निराकृतं तीर्थक-रादिभिः ।

संप्रत्यसौवाचीर्णस्य जेदान् प्रदर्शयति—

उक्कोसमज्जिपजह-न्नगं तु तिविहं तु होइ आइच्चं ।

करपरियत्त जहन्नं, सयमुक्कोस मज्जमं सेसं ॥

त्रिविधमाचीर्णमभ्याहृतम् । तद्यथा-कृष्णं, मध्यमं, अधन्यं च । तत्र यदा ऊर्ध्वाङ्गपरिष्ठात् कथमपि हस्तयोगेन मुष्टिगृहीतेन वा मयमकादिना, यदि वा स्वपत्यादिपरिधेषणार्थमोदनभू-
तशाकरोटिकयोन्पादितया व्यवतिष्ठते । अत्रान्तरे च कथम-
पि साधुरागच्छति भिक्षार्थं, तस्मै च यदि करस्थं ददाति तदा करप्रवर्तनमात्रं जघन्यमभ्याहृतमाचीर्णम् । हस्तशतादभ्याहृत-
मुक्तम् । शेषं तु हस्तशतमध्यवर्ति मध्यमम् । तदेवमुक्तम-
भ्याहृतम् । पि० ध० आचा० स्था० । भाष० । व्य० । सूत्र० ।
नि० चू० । "गिहिणो अभिहन् संयं, हृत्तीभो ण च भिक्षुणो"
शुद्धिणां गृहस्थानां यदभ्याहृतं तद्यतेजोक्तं श्रेयः श्रेयस्करं, न तु
भिक्षुणां संबन्धीति (प्रश्नः) । अत्र तनुत्वं वास्या वाच-
यं द्रष्टव्यम्-यथा गृहस्थान्याहृतं जावोपमर्दनं भवति, यतीनां
तृणमादिदोषरहितमिति । सूत्र० १ भू० ३ अ० । "अत्र प्रायः
क्षमाभिहन् मासलहं, परगमाभिहन् निष्पञ्चवाप चउल्लुं,
सपञ्चवाप चउल्लुं" । पि० चू० ।

अभिहृतशब्दव्याख्या-

जे जिक्खू गाहावड्कुलं पिंडवायपादियाए अणुपविडं
समाणे परं तिघरंतराओ असणं वा पाणं वा खाइमं वा
साइमं वा अभिहदं आहट्टु दिज्जमाणं पडिगाहेइ, पडिगाहंतं
वा साइज्जइ ॥ १४ ॥

"जे भिक्षू गाहावड्कुलं असणं वा पाणं वा खाइमं वा
साइमं वा परं तिघरंतराओ" इत्यादि । तिघि गिहाणि तिघि-
रं, तिघरमेव अतरं तिघरंतरं । किमुक्तं प्रवर्ति ?-गृहत्रयात्प-
रत इत्यर्थः । अहया तिघि दो अंतरान्तरत इत्यर्थः । आयाया
गृहीत्वा किञ्चित् असणादी अभिहददोसेण जुत्तं आहट्टु सा-
हस्म देज्ज, जो अणाइसं तिघरंतरापरणं, आहसे वा अणुव-
उत्तो गेहति, तस्स मासलहं । नि० चू० ३ उ० । (अन्ययुक्तैः
सहाभिहृतप्रहणव्याख्या 'अणुउत्तिय' शब्दे ४६६ पृष्ठे उक्ता)

जे भिक्षू परं अणुजायणमेराओ सपञ्चवायंसि अभिहद-
माहट्टु दिज्जमाणं पडिगाहेइ, पडिगाहंतं वा साइज्जइ ॥ १५ ॥

अणुजायणाओ परओ सपञ्चवाएण पडेण अभिहन्-अजिहा-
भिमुखे, हज्ज-हरणे, अभिमुखं हनम, आनीतमित्यर्थः । तं
पडिगाहेति जो जिक्खू, सो आणादी पावति, चउल्लुं च से
पडिउत्तं । एसो चेव अत्थो इमो-

परमच्चनोयणाओ, सपञ्चवायंसि अभिहटाणीयं ।

तं जे भिक्षू पायं, पडिउत्तते आणमादीणि ॥ १७ ॥

कंठा । इमेहि वा सावायो पदे-

सावय तेणा लुविहा, सव्वालज्जमा महानदी पुष्पा ।

वणहत्थिदुडसप्पा, पडिणीया चेव तु अवाया ॥ १८ ॥

सीढादिया सावया । तेणा लुविहा-सरीशोवगरणे । जलेगाहम-
गराइणहि सव्वाला मदाणदी वा अगाधा पुष्पा, वणहत्थी वा
तुछो पहे । कुम्भीणसाविसप्पा वा पहे विज्जति, गिहीण वा वेदिया-
दिपडिणीया संति, पञ्चमादिआऽवापीइ इमे दांसा ॥ १८ ॥

तेणादिसु जं पावति, विराहए अंतरा काया ।

बद्धहियमारिते वा, उड्ढापदोसवोच्छेदो ॥ १९ ॥

सो गिहत्थो आणसो तेणगसमीवातो जं घातादि पावति ।
१८४

आदिसहातो सिंहवग्धादियाण वा समीवातो जं पावति, सो
वा गिहत्थो आणसो जं कंमाइए तेणादिपहारे पावति, अंतरा वा
पुढवादीए काए विराहेज्जा, वंदिमाहे तेणेहि वा बज्जो दिमो वा जु-
ज्जतो वा मारितो वा, ताहे सयणादिजणो भासति-संजयाण पा-
दे नेतो सावगो मारिओ ति । एवं उड्ढाहो । तस्स वा सयणिज्जा
पदोसं गच्छेज्जा, नइवसस्स वा वोच्छेदं करेज्जा । सो वा पदे-
सं गच्छे वोच्छेदं वा करेज्जा, जम्हा एवमादि, तम्हा आहंरुणो
गेहहेज्जा, अप्पणा गवेसेज्जा । वितियपदेण गिहत्थाणीतं पि ने-
एहेज्जा ॥ १९ ॥

असिवे ओमोयरिण, रायडुडे जए व गेहमे ।

सेहे चरित्तसावय-जए य जयणा इमा तत्थ ॥ २० ॥

सक्खेसे पादाए असतीए दुड्ढजेसु वा, असिवगहिना वा गंतुमस-
मत्थो, अहवा पायजुमीए अंतरा वा आसिखं ओमं वा, एवं राय-
डुड्ढोहिगमयं वा, सयं गिहाणं वावरो वा, सेहस्स वा तत्थ सा-
गरियं मा मदिज्जा । चरित्तदोसा वा, तत्थ अणेसणादिया
दोसा, सावयमयं वा, तत्थ एवमादिकारणेहि इमं जयणं करेति ।

अप्पाहिंति पुराणा-दि पादमत्थेण आणयह पायं ।

तेहि च सयमाणीए, गहणं गीतरे जयणा ॥ २१ ॥

अप्पाहणं संदेसो, पुराणस्स संदिसंति । आदिगहणेण गिही-
ताणुव्यसावगस्स वा, सम्मदिणिणो वा मदिंसंति । पादमत्थे-
ण आणयह, तेहि वा आणीता जीदं सव्वे गीयन्था तो गेहंति,
इतरा अगीयन्था तेसु जयणं करेति, पुणं पडिसेहिंसा जिहे
भावे तेहि तेहि य जदा अत्तट्ठिया तदा गेहंति ।

एसेव कमां नियमा, आहारे सेमए य उवकरणे ।

पुव्व अवरे य एए, सपज्जवा एतरे उड्ढगा ॥ २२ ॥

जो पादे विही भणितो एसेव विधी आहारे, सेसोवगयणे य
इड्ढोवा । सपज्जवा ते, इतरे पुण निपज्जवा, ते अप्पसत्था च-
उल्लुगा । नि० चू० ११ उ० ।

अभिहणण-अजिहनन-न० । वेदतोदीरणे, प्रश्न० १ आभ०
द्वा० । पादाभ्यामाभिमुख्येन हनने, प्र० ८ श० ७ उ० । अजि-
मुखमागच्छतो हनने, भ० ५ श० ६ उ० । आचा० ।

अजिहणमाण-अभिघ्नत्-त्रि० । पादाभ्यामभिघ्नत्तं कुर्वति, "लु-
रचलणचंचूपुमेहि धराणिमलं अभिहणमाणं" जं ३ वक्क० ।

अजिहय-अभिहत्त-त्रि० । आभिमुख्येन हतोऽभिहतः । खरणेन
घट्टिते, "खठ्ठिदिया अभिहया वत्तिया उहेसिया" भाष०
४ अ० । ध० । आचा० ।

अभिहाण-अजिधान-न० । अभिधीयते येन तदभिधानम् । नि०
चू० १ उ० । संज्ञायाम्, विशेष० । शब्दे, विशेष० । नामनि, वि-
शे० । अर्थाभिधानप्रत्ययाश्च लोके सर्वत्र तुल्यनामधेयाः । वि-
शे० । भावे ह्युट् । उच्चारणे, सूत्र० १ भू० १६ अ० । इदं द्विविध-
मभिधानं भवति-सतामसतां च । सतां यथा जीवादीनाम्,
असतां यथा शशविषाणादीनाम् । आ० चू० १ अ० ।

अजिहाणजेय-अजिधानजेद-पुं० । वाचकध्वनिभेदे, विशेष० ।

अजिहाणहेउकुसल-अजिधानहेतुकुशल-पुं० । अभिधानेण

आम्बेपु हेतुसाध्यगमकेपु कुशलो दकोऽभिधानहेतुकुशलः । शब्द-
मार्गे चातीव क्षुब्धे, व्य० ए० उ० । वृ० ॥

अभिहित (य)-अभिहित-त्रि० । उक्ते, आवा० १ भु० म
अ० ५ उ० ।

अजीरु-अजीरु-त्रि० । भी-रुक् । न० त० । शतमूल्याम, अ-
संकुचितपत्रत्वात्तस्या अजीरुत्वम् । वाच० । सप्तप्रकारभयर-
हिते, आवा० २ भु० १५ अ० १ उ० ३ सू० । सत्वसंपन्ने, आघ० ।
उत्पन्ने महत्यपि कार्येऽभिज्यति, वृ० १ उ० । अभीरुर्नाम कु-
तभिदपि स्तेनादृष्टामकादिविधिधां विभीषिकां दर्शयतो न वि-
भेति । वृ० १ उ० । मध्यमग्रामस्य मृगनाभेदे, स्था० ७ ग० ।

अजुजिजुं-अजुक्त्वा-अव्य० । अननुभूयत्यर्थे, भा० ॥

अभुजंतग-अज्युज्यमान-त्रि० । अव्यापार्यमाणे, वृ० २ उ० ।

अजुक्तजोग-अजुक्तजोग-त्रि० । न भुक्ता जोगा येन स अजुक्त-
भोगः । पं० व० १ द्वा० । स्त्रीजोगानजुक्त्वा प्रयजिते कौमार-
कभावप्रतिबन्धे, नि० सू० १ उ० ॥

अजुज्ञाव-अजुतिज्ञाव-पुं० । अनृतेर्भावोऽभूतिभावः । असंप-
दभावे, दश० ६ अ० १ उ० ।

अभुज्जभावन-अभुज्जभावन-न० । अलीकनेदे, यथाऽऽत्मा इया-
माकतद्वृत्तमात्रः । अथवा सर्वगत आत्मेत्यादि । ध० २ अधि० ।

अजुयानिमंकरण-अभुतानिश्चिन्त-पुं० । न ज्ञुतान्यमिश्रन्ते
बिज्यति यस्मात्स तथा । प्रशस्तवाग्विनयभेदे, स्था० ७ डा० । ज० ।

अजेज-अजेय-त्रि० । जेयः सूच्यादिना चर्मवत्, तन्निषे-
धादभेयः । भ० २ श० ५ उ० । सूच्यादिना नेत्तुमशक्ये, “ त-
त्रो अभेजा पक्षता । तं जहा-समए पयसे परमाणु ” स्था०
३ ग० २ उ० ॥

अजेजकवय-अभेयकवच-पुं० । परप्रहरणाभेद्यावरणे, ज०
७ श० ६ उ० ।

अजेय-अजेद-पुं० । सामान्ये अविशेषे, आ० म० द्वि० ॥

अजोग-अभोग-पुं० । अव्यापारणे संयमोपबृद्ध्यर्थस्वसत्ता-
याः स्थापने, वृ० १ उ० ॥

अभोज्यगर-अजोयगृह-न० । अहिपत्नीयकुत्रेषु रजका-
दिसंबन्धिषु, वृ० १ उ० ॥

अजोयाण-अजोजन-न० । अनज्यवहारे, पि० ॥

अमङ्गल-अमलिन-त्रि० । स्वच्छे निर्मले, प्रश्न० ४ आश्र० द्वा० ।

अमंगलानिमित्त-अमंगलनिमित्त-त्रि० । अङ्गस्फुरणादिषु अमा-
ङ्गलकानिमित्तेषु, प्रश्न० २ आश्र० द्वा० ॥

अमग्न-अमार्ग-पुं० । मिथ्यात्वकषायादौ, ध० ३ अधि० ।

“ अमग्ने पश्याणामि, मग्ने उवसेपज्जामि ” आवा० ४ अ० ॥

अमगलगा-अमार्गग्न-पुं० । पार्श्वस्थादिकुतार्थिमार्गप्रवाहप-
तिते, सामान्यप्राणिनि च । दर्श० ॥

अमग्ना (माघा) य-अमाघात-पुं० । मा बद्धमीः, सा च ह-
धा-धनलक्ष्मीः प्राणलक्ष्मीश्च । तस्या घातो हननं, तस्याऽभा-
वोऽमाघातः, ‘ अमग्नाय स्ति ’ प्राकृतत्वान् । अद्वैत्यापहार,

अमारिप्रदाने, प्राणिघातनिवारणे च । पञ्चा० ए० विव० । उपा० ।
ध० । प्रश्न० ॥

अमर-अमात्य-पुं० । सहजम्भानि मन्त्रिणि, कल्प० ३ क० ।
संथा० । नि० सू० । राज्यचिन्तके, प्रश्न० ४ आश्र० द्वा० । नि० सू० ।
राज्याधिष्ठायके, मी० । ज० । द्वा० । अष्टादशानां प्रकृतीनां म-
हत्तरे, वृ० ३ उ० ।

अमात्यसङ्ग्रह-माह-

सज्जणवयं पुरवरं, चिंततो अत्यई नरवर्ति च ।

बवहारनीतिकुसलो-ऽमर्यो एयारिसो अहवा ॥

यो व्यवहारकुशलो, नीतिकुशलश्च सम् सजनपदं पुरवरं नरपतिं
च चिन्तयन्नर्वातष्ठते, स एतदृशो नर्वात अमात्यः । अथवा-यो
राक्षोऽपि शिलां प्रयच्छति स अमात्यः ॥

तथा चैतदेव सविस्तरं विभावयिषुराह-

राया पुरोहितो वा, संघिह्वाज नगरमि दो वि जणा ।

अंतरे धरिमिया-ऽमर्येणं विसिया दो वि ॥

राजा पुरोहितश्च । वाशब्दः समुच्चये । एतौ चावपि जनौ
(संघिह्वाज स्ति) संघातवन्तौ, परस्परं मरुकावित्यर्थः । नगरं वर्ते-
ते । तौ च तथावर्तमानावन्तः पुराज्यां निजनिजकलत्रेण धरिनी,
अमात्येन-बद्धावपि विसितो, निन्दापुरस्सरं शिक्षितावित्यर्थः ।
एव गाथाकारार्थः । ज्ञावार्थः कथानकादवसेयः । तच्चेदम्-

“ एगो राया, तस्स पुरोहितो, तेसि दोणं वि जज्जाअं परा-
प्परं जगिणीओ । अज्जया तेसि समुल्लावो जातो । रायभज्जा
भणइ-मम वस्सो राया । पुरोदियभज्जा जणइ-मम वस्सो
बंनणो । तो पेच्छामो कयराए वस्सो पती । ततो पुरोदियभ-
ज्जाए जत्तं उवसाहिता रणो जज्जा जगिणी निमं-
निया । रस्ति पुरोहितो भणिओ-मए ओवाइयं कयं,
जइ मम वरो अमुगो समिज्जइ स्ति, ततो जगिणीए समं
तव सिरं जायणं काहं जेममि । सो य मे वरो संपप्पो । स्-
पयं तव मूलातो पमायं मग्गामि । पुरोहितो जणइ-अणुगहो
मेयस्ति । रायभज्जाए रामो भणिओ-अज्ज रस्ति तव पिट्ठीए विल-
गिउं पुरोदियधरं वज्जामि । राया भणइ-अणुगहो मे, तादे
सा रायं पल्लानित्ता पिट्ठीए विलगिता पुरोदियधरं गंतुं पठि-
या । पुरोहितो वाहणो स्ति काहं जजे बद्धो । तामो दो वि जणी-
ओ पुरोदियस्स उवसरं मत्थए भायणं काउं पुरोदियण धरिज्ज-
माणं भायणे भुज्जति । राजा जजे बद्धो हयदेसियं करइ । भा-
कुं गया रायभज्जा । ततो रणो पुरोदियण धरिस्तिनोमि स्ति
तस्स सिरं मुडाविय । अमर्येणं तं सव्वं नार्यं, पभाय राया पुरो-
दिओ य विसितो । ”

अमुमेवार्थमाह-

छंदाणुवत्ति तुज्जं, मज्झं मीमंसणा निवे खल्लिणं ।

निसि गमण मरुग थालं, धरति जुज्जति तो दो वि ॥

तव वा पतिर्मम वा पतिश्छुन्दानुवर्तीतन विमर्शव्यतिरेकेण
जातुं शक्यते । ततो मीमांसापरा सा परीक्षां कर्तुमारब्धा ।
तत्र राजजार्थया नृप खलीनमारोपितं, ततो निशि रात्रौ पुरो-
हितगृहं गमनं, ततो मरुको ब्राह्मणः पुरोहितः शिरसा स्थालं
धरति । तत्र च द्वे अपि दृक्ताते । एषा गाथाक्षरयोजना ।
भाचार्योऽन्तरमेव कथितः ।

अथ कथममात्यो द्वावपि तौ शिक्षितवान् ? तत आह-

पभिवेसियरायाणो, सोउमिणं परिजवेण हूमिहिं ति ।

धीनिजितो पपत्तो, नञ्चा रज्जं पि पेलेज्जा ॥

प्रातिवेशिका नाम सीमान्तवर्तिनः प्रत्यर्थिनो राजान इदं बुद्ध्या परिभवेन परिभवोत्पादनबुद्ध्या हसिष्यन्ति, न केवलं हसिष्यन्ति किन्तु स्त्रीनिर्जितः प्रमत्त एव इति ज्ञात्वा राज्य-
मपि प्रेरयिष्यन्ति, बृह्दीयुत्तर्यः ।

धिं तेसि गामनगरा-ण जेसि इत्थी पणायिगा ते य ।

धिद्धिकया य पुरिसा, जे इत्थीणं वसं जाया ॥

धिह् निन्दायाम्, तेषां ग्रामनगराणां, येषां स्त्री प्रणायिका प्रकर्षेण स्वतन्त्रतया नायिका । अत्र धिग्यागे द्वितीया प्राप्ताऽपि पट्टी, प्राकृतत्वात् । तथा तेऽपि पुरुषाः धिक्कृताः धिक्कारं प्राप्तवन्तो ये स्त्रीणां वशमायत्ततां जाताः ।

तथा-

इत्थीओ बलवं जत्थ, गामेसु नगरेसु वा ।

सो गामो नगरं वा वि, विप्पमं वणस्सइ ॥

यत्र ग्रामेषु नगरेषु वा स्त्रियो बलवन्त्यः स ग्रामो नगरं वा क्षि-
प्रमेव विनश्यति । बहुवचनेनोपसंहारो जातौ बहुवचनमेकव-
चनं जवतीति ज्ञापनार्थः ।

एवमुक्तं राजा पुरोधो वा एवं मनसि संप्रधारयेत् । यथा-
'नास्माकं ग्रामेषु नगरेषु वा स्त्रियो बलवन्त्यः' इति, तत आह-

सूयग तहाऽणूसूयग, पढिसूयग सव्वसूयगा चेव ।

पुरिसा कयविच्चीया, वसंति सामंतरज्जेसु ॥

तस्यामात्यस्य पुरुषाः कृतवृत्तयः कृताजीविकाः, चतसृषु दि-
क्षु चरा ज्ञानार्थं सामन्तराज्येषु प्रातिवेशिकराज्येषु वसन्ति । त-
द्यथा-सूचकाः, अनुसूचकाः, प्रतिसूचकाः सर्वसूचकाश्च । सूचकाः-
सामन्तराज्येषु गत्वा अन्तःपुरपालकैः सह मैत्रीं कृत्वा यत्तत्र रहस्यं
तत्सर्वं जानन्ति । अनुसूचकाः-नगराभ्यन्तरे चारमुपसृजन्ते ।
प्रतिसूचकाः-नगरद्वारसमीपे अल्पव्यापारा मवतिष्ठन्ते । सर्व-
सूचकाः-स्वनगरं पुनरागच्छन्ति, पुनर्यान्ति । तत्र ये सूच-
कास्ते श्रुतं दृष्टं वा सर्वमनुसूचकेभ्यः कथयन्ति । अनुसूचकाः
सूचककथितं स्वयमुपलब्धं च प्रतिसूचकेभ्यः । प्रतिसूचका
अनुसूचककथितं स्वयमुपलब्धं च सर्वसूचकेभ्यः । सर्वसूचका
अमात्याय कथयन्ति । यथा तस्यामात्यस्य अनुविधाः पुरुषाः
सामन्तराज्येषु वसन्ति, तथा महत्ता अपि ।

तथा चाऽऽह-

सूयग तहाऽणूसूयग, पढिसूयग सव्वसूयगा चेव ।

महिज्जा कयविच्चीया, वसंति सामंतरज्जेसु ॥

अस्या व्याख्या प्राग्वत् । यथा च पुरुषाः स्त्रियश्च सामन्तराज्येषु
समस्तेषु वसन्ति तथा सामन्तनगरेष्वपि राजधानीरूपेषु ।

तथा चाऽऽह-

सूयग तहाऽणूसूयग, पढिसूयग सव्वसूयगा चेव ।

पुरिसा कयविच्चीया, वसंति सामंतनगरेसु ।

सूयग तहाऽणूसूयग, पढिसूयग सव्वसूयगा चेव ॥

महिज्जा कयविच्चीया, वसंति सामंतनगरेसु ॥

इदं गाथाद्वयमपि पूर्ववत् । यथा च परराज्येषु परनगरेषु च
पुरुषाः स्त्रियश्च वसन्ति, तथा निजराज्ये निजनगरे अन्तःपुरे ।

तथा चाऽऽह-

सूयग तहाऽणूसूयग, पढिसूयग सव्वसूयगा चेव ।

पुरिसा कयविच्चीया, वसंति निययम्मि रज्जम्मि ॥

सूयग तहाऽणूसूयग, पढिसूयग सव्वसूयगा चेव ।

महिज्जा कयविच्चीया, वसंति निययम्मि रज्जम्मि ॥

सूयग तहाऽणूसूयग, पढिसूयग सव्वसूयगा चेव ।

पुरिसा कयविच्चीया, वसंति निययम्मि नगरम्मि ॥

सूयग तहाऽणूसूयग, पढिसूयग सव्वसूयगा चेव ॥

महिज्जा कयविच्चीया, वसंति निययम्मि नगरम्मि ।

सूयग तहाऽणूसूयग, पढिसूयग सव्वसूयगा चेव ॥

पुरिसा कयविच्चीया, वसंति अंतरे रेणो ॥

सूयग तहाऽणूसूयग, पढिसूयग सव्वसूयगा चेव ।

महिज्जा कयविच्चीया, वसंति अंतरे रेणो ॥

गाथाषट्कस्यापि व्याख्या पूर्ववत् । तत एवं निजचारपुरुषैः
महिलाभ्यां राज्ञः पुरोधसश्च निशि वृत्तममात्यो ज्ञातवान् ।
तदेवं राज्ञोऽपि यः शिक्षाप्रदानेऽधिकारी सोऽमात्य इति । अ-
न्तःपुरमात्यस्य स्वरूपम् । व्य० १ उ० ।

अमर्त्य-पुं० । देवे, स्या० ।

अमञ्चपुञ्ज-अमर्त्यपूज्य-त्रि० । देवाराधने तीर्थहृदादौ, स्या० ।

अमच्छरि (ण्)-अमत्सरि-त्रि० । परसंपदद्वेषिणि, दश० १
चू० । परगुणप्रादिण, प्रश्न ४ आश्र० द्वा० ।

अमच्छरियया-अमत्सरिकता-स्त्री० । मत्सरिकः परगुणाना-
मसांढा, तद्भावनिषेधोऽमत्सरिकता । भ० ८ श० ए ७० ।
परगुणप्रादितायाम्, औ० ।

अमज्जमसासि (ण्)-अमज्जमासाशिन्-त्रि० । मज्जमांसमन-
इनति, सूत्र० २ श्रु० २ भ० । अमज्जमे, अमांसाशिनि च ।
दश० २ चू० ।

अमज्जाइह्व-अमर्यादावत्-पुं० । "मज्जाया सीमावत्ता, न मज्जा-
या अमज्जाया, तीप् जो वट्टनि सो अमज्जाइह्वो " नि० चू० १
उ० । मर्यादाया अवस्ति प्रवर्तके आचार्ये च । नि० चू० ४ व० ।

अमज्ज-अमध्य-त्रि० । न० व० । विनागचयं कर्तुमशक्ये, "त-
ओ अमज्जा पणत्ता । तं जहा-समप, पणत्ते, परमाणू " । स्या०
३ उ० ४ व० । विषमसंख्यावयवाभावात् केवलपरमाणौ, भ०
२० श० ६ उ० ।

अमण-अमन-न० । अधिगमने, अन्तःपरिच्छेदे च । स्या० ३
उ० ४ उ० ।

अमनस्-न० । मनोविद्वेबिष्यर्थे, " निविहे अमणे पणत्ते । तं
जहा-णोतम्मणे णोतयम्मणे अमणे " । स्या० ३ उ० ३ व० ।
आवद्यमानान्तःकरणे, दर्श० । " आर्यइ सुणिप्पकम्पा, आर्यं
अमणा जिणो होइ " प्रयत्नविशेषाद् मनः अपनीय अमना अ-
विद्यमानान्तःकरणो जिणो भवति । आध० ४ अ० । जं० । अ-
संज्ञिनि च, क० प्र० ।

अमणा-अमनाक्-अव्य० । न मनागमनाक् । नितरां शब्दार्थे,
सूत्र० २ श्रु० १ भ० ।

अमणाम-अमनआप-त्रि० । न जानुचिदपि भोज्यतया जन्तु-
नां मनांसि आप्नोति । जी० १ प्रति० । न मनसा आप्यते प्राप्य-
ते चिन्तया यत्तत्तथा । उपा० ८ अ० ।

अमनोऽम-त्रि० । न मनसा अम्यते गम्यते पुनः पुनः स्मरणतो
यत्तदमनोऽमम् । अत्यर्थं मनोऽनिष्टे, भ० १ श० ४ उ० ।

अवनाम-त्रि० । अवनामयतीति अवनामः । पीडाविशेषकारिणि,
“ अमणुआओ अमणामओ दुक्खाओ ” सूत्र० २ अ० १ अ० ।

अमणुस-अमनोऽनु-त्रि० । मनसोऽनुकूलं मनोऽनुः, न मनोऽनु-
मनोऽनुम् । आच० ४ अ० । न मनसा ज्ञायते सुन्दरतया इत्यम-
नोऽनुम् । भ० ६ श० ३३ उ० । स्वरूपतोऽशोभने, (कदम्बादौ)
स्थानं ३ उ० १ उ० । मनःप्रतिकूले, सूत्र० १ अ० ६ अ० । असु-
न्दरे, प्रश्न० ५ सम्ब० द्वा० । अतिष्ठे, ग० १ अधि० । स्थानं ।
अशुभस्वभावे, स्थानं ८ उ० । विषा० । अमनःप्रह्लादहेतौ विषा-
कतो दुःखजनके, जी० १ प्रति० । “ अमणुसदुक्खमुत्तपूय-
पुरीसपुष्पा ” अमनोऽनुश्च ते दुरूपमूत्रेण पृथिकपुरीषेण च पू-
र्णाध्वानि विप्रदः । इह च दूरुपं विरूपं, पूर्तिकं च कुथितम् ।
(कामभोगः) भ० ६ श० ३३ उ० । “ अमणुससपञ्चोगसं-
सृजे तस्स विपण्णोगसइसमण्णगए या विज्जवति ” अमनोऽनु-
र्जने यः शब्दादिस्तस्य यः सप्रयोगो योगस्तेन संप्रयुक्तो यः
स तथा; स च तथाविधः सन्, तस्यामनोऽनुस्य शब्दाद्विप्रयो-
गस्मृतिसमन्वागतश्चापि ज्ञवति । विप्रयोगाचिन्ताऽनुगतः स्यात् ।
चापीत्युत्तरवाक्यापेक्षया समुच्चयार्थः । असावार्तध्यानं स्याद्वि-
ति शेषः, धर्मधर्मिणोरभेदादिति । भ० २५ श० ७ उ० । ग० ।
जिज्ञासाभाचारीस्थितं संविज्ञं, पं० व० २ द्वा० । असास्त्रो-
गके, वृ० ३ उ० । नि० च० ।

अमणुसतर-अमनोऽनुतर-त्रि० । अकान्ततरे, अप्रतीतरे च ।
विषा० १ अ० १ अ० ।

अमणुसमुत्पाय-अमनोऽनुमुत्पाद-त्रि० । न मनोऽनुमनो-
ऽनुमसदनुष्ठानम् । तस्मादुत्पादः प्रादुर्भावो यस्य दुःखस्य तद-
मनोऽनुममुत्पादम् । स्थकृतासदनुष्ठानाज्जात दुःखे, सूत्र० १ अ०
१ अ० ३ उ० ।

अमणुस-अमनुष्य-पुं० । देवादौ, न० । रक्षःपिशाचादौ,
(सिकान्तकौमुदी) । नपुंसके, नि० च० १ उ० ।

अमत्त-अमत्र-न० । प्राजनं, सूत्र० १ अ० ९ अ० ।

अमम-अमप-त्रि० । ममत्वरहिते, कल्प० ६ क० । उक्त० । पं०
सू० । दृश० । निर्वोक्तत्वात्- (औ०) निरभिष्वङ्गाद् अविद्यमा-
नममेत्यभिलाप, स्थानं ६ उ० । युगलिकमनुष्यजातिजदे, जं०
४ वक्त० । उत्सर्पिण्यां भविष्यति द्वादशे तीर्थकरे, अन्त० ५
वर्ग । प्रव० । ति० । स० । अवसर्पिण्यां जातो नवमो बासुदेवः
कृष्णो भारते वर्षे पुण्ड्रेषु जमपदेषु शतद्वारे नगरं द्वादशस्तीर्थ-
करो भविष्यति । स्थानं ८ उ० । ती० । पञ्चविंशतितमं दिवस-
मुद्धते च । चं० प्र० १० पाठ० । ज्यो० ।

अममत्तय-अममत्वक-त्रि० । न विद्यते ममत्वं मूर्ता यस्य स
अममत्वकः । ‘शेषाद्वा’ । उ० ३१७५ । इति (ह्रिम्)सूत्रेण कञ् प्रत्य-
यः । मूर्त्तारहिते, वृ० १ उ० । निर्ममताके, “अममत्ता परिकम्मा,
द्वारविलम्बजोगपरिहीणा ” पं० व० ४ द्वा० ।

अममायमाण-अममीकुर्वत्-त्रि० । अस्वीकुर्वति मनसाऽप्यनाद-
दाने, आच० १ अ० २ अ० ५ उ० ।

अममणा-अमन्मना-स्त्री० । अनवरतवञ्चमानायां वाचि, उपा०
२ अ० । रा० ।

अमय-अमृत-न० । सुधायाम्, पञ्चा० ३ विव० । क्षीरोदधि-
मथिते, आ० म० प्र० । “ अमयमहियफेणपुञ्जसज्जिगासं ” अ-
मृतस्य क्षीरोदधिजलस्य मथितस्य यः फेनपुञ्जो क्षिण्णोऽपूरस्त-
त्सज्जिकाशं तत्समप्रजम् । रा० । न-मृ-क्त० । न० त० । मोक्षे, होमाव-
शिष्टद्रव्ये, जले, घृते, अवाचिते वस्तुनि च । परब्रह्मणि, न० ।
मरणशून्ये, त्रि० । विभीतके, स्त्री० । वाच० ।

अमय-त्रि० । अविहृतौ, “ अमओ य होर जीवो, कारणविर-
हा जहेव आगासं । समयं च हो अनिच्छं, मिम्मयघडतंतुमाई-
यं ” अमयइच भवति जीवः । विशेष० । चन्द्रे, दे० ना० १ वर्ग ।

अमयकलस-अमृतकलश-पुं० । अमृतपूर्णघटे, “ अमयकल-
सेण अभिसिद्धो ” आ० म० प्र० ।

अमयघोस-अमृतघोष-पुं० । काकन्धा नगर्याः स्वनामख्याते
राजनि, स च स्वपुत्रं राज्ये स्थापयित्वा धर्ममनशनं प्रतिपन्न
इति । संथा० ।

अमयणिहि-अमृतानिधि-पुं० । काञ्जनवत्तानके प्रतिष्ठिते भग-
वति, ती० ४५ कल्प ।

अमयतरंगिणी-अमृततरङ्गिणी-स्त्री० । महोपाध्यायश्रीकल्या-
णविजयगणेशिष्य-मुख्यपण्डितश्रीलार्भाविजयगणेशिष्यावतं-
स-पण्डितश्रीजीतविजयगणिसनीर्यतिलकपण्डितश्रीनयवि-
जयगणिवरणकमलमेविना पण्डितश्रीपद्मविजयगणिसहोद-
रेणोपाध्याय-श्रीयशोविजयगणिना विरचितायां नयापदेशटी-
कायाम्, नया० ।

अमयनिगम-देशी-चन्द्रे, दे० ना० १ वर्ग ।

अमयप्प(ण)-अमृतात्मन्-पुं० । धर्ममेघसमाधौ, द्वा० २० द्वा० ।

अमयफल-अमृतफल-न० । अमृतोपमफले, द्वा० ९ अ० ।

अमयवल्ली-अमृतवल्ली-स्त्री० । बल्लीविशेषे, प्रव० ४ द्वा० ।
ध० । गुरुल्याम्, वाच० ।

अमयनूय-अमृतचून-त्रि० । माधुर्यादिभिर्गुणैः सुधासदोदरे,
वृ० २ उ० ।

अमयरसासायण-अमृतरसास्वाद-त्रि० । अमृतरसस्या-
स्वादस्ते जानाति इति अमृतरसास्वादकः । अमृतरसास्वाद-
वेत्तरि, “ अमृतरसाऽऽस्वादकः, कुजकरसलासितोऽपि बहु-
कालम् ” । षो० ३ विव० ।

अमयवास-अमृतवर्ष-पुं० । तीर्थकुञ्जमादौ देवैः कृतायाम्-
मृतवृष्टौ, आच० २ अ० १५ अ० ।

अमयसाय-अमृतस्वाद-पुं० । अमृतवत् स्वाद्यते इत्यमृतस्वा-
दम् । अमृततुल्यं, सम्म० ३ काण्ड ।

अमयसार-अमृतसार-न० । न विद्यते मृतं मरणं यस्मिन्मसा-
वमृतो मोक्षः । तं सारयति प्रापयतीति वा । मोक्षप्रतिपादके,
सम्म० ३ काण्ड ।

अमर-अमर-पुं० । देवे, कर्म० ५ कर्म० । आच० । को० । आ०
म० । त्रयोदशे श्रृणुमदेवपुत्रे, कल्प० ७ क० । अविष्यतस्त्रयो-
विंशत्यानन्तवीथीतीर्थकरस्य पूर्वभवजीवे, ती० २१ कल्प । सि-

केषु च, तेषामायुषोऽभावात् । औ० । “ इमस्स खेव पडिवूह-
णट्ठाए अमरायइ महासद्धी ” (अमरायइ इत्यादि) अमरा-
यते-न मरः सन् उच्यते । यत्र पुत्ररूपाऽवसकोऽमर इवा-
चरति अमरायते । भाषा० १ श्रु० २ अ० ४ उ० ।

अमरकेतु-अमरकेतु-पुं० । विजये (क्षेत्रे) तमालवतानामनगर्या
राक्षः समरनन्दनस्य मन्दारमञ्जरी उदरसंभवे पुत्रे, दर्श० ।

अमरचन्द-अमरचन्द्र-पुं० । नागेन्द्रगच्छीये महेन्द्रसुरिशिष्य-
शान्तिस्वरिशिष्ये, येन गुर्जरदेशाधिपतिसिद्धराजसकाशाद्
व्याघ्रशिखक इति पदवी लेभे, सिद्धान्तार्णवनामा ग्रन्थश्च
व्यगच्छि । इत्येकोऽमरचन्द्रसुरिः । (१)

(२) धायटीयगच्छीये जिनदत्तसुरिशिष्ये, येन चतुर्विंशति-
जिनचरित्रं पञ्चानन्दान्युदयापरनामकं महाकाव्यं, बालभारतं,
काव्यकल्पलता, काव्यकल्पलतापरिमलः, उन्दारत्नावली, क-
लाकलापश्चेत्येवमाद्यां ग्रन्था विद्वच्चित्तचमत्कृतकृतो नि-
रमयिष्यत । एतस्य शीघ्रकवित्वशक्तेर्मुग्धः वीशलदेवा नाम
गुर्जरधरित्रीइत्येकोऽस्मै बहुमानमदात् । अयं च वैक्रमीयसंव-
त्सराणां त्रयोदशशतकेऽवर्तत । जै० ६० ।

अमरण-अमरण-न० । मृत्योरभाव, ध० १ अधि० ।

अमरणधम्म-अमरणधर्मन्-त्रि० । तीर्थकरे, पं० व० ४ द्वा० ।

अमरदत्त-अमरदत्त-पुं० । जयघोषभ्रेष्ठपुत्रे, ध० २० ।

कथानकं पुनरेवम्—

“ विदुडुमसिरिपरिक्रियं, अलंकियं बहुसमिद्धलोपहिं ।
रयणायरमज्जे पि व, रयणपुरं अत्थि वरनयरं ॥ १ ॥
कयसुगयसमयपोसो, पुरसिठी अत्थि तत्थ जयघोसो ।
जिणमुणिविहियपोसो, सुजसा नामेण से भज्जा ॥ २ ॥
अमराजिहाणकुलदे-वयापे दिन्नु त्ति तो अमरदत्तो ।
नामेण ताण पुत्तो, पसञ्जचित्तो सदावेण ॥ ३ ॥
आजम्म नव्यान्नय-मयवासियहियइम्मअरकअं ।
पियरेहिं पदमज्जुवण-भरम्म परिणाविओ सो उ ॥ ४ ॥
अहमहुसमयम्म कया-वि अमरदत्तो समिससंजुत्तो ।
पुप्फकरंजुज्जाणे, कील्लाइकए समणुपत्तो ॥ ५ ॥
सो कीलंता ताहियं, तरुस्स हिट्ठा निपए मुणिमंगं ।
तस्स य पासे एगं, रयमाणं पहियपुरिसं च ॥ ६ ॥
तो कोठगेण अमरो, आसअं तस्स हाउ पुच्छेइ ।
किं नइ ! रायसिं तुमं ?, सगगयं सो वि इय भणइ ॥ ७ ॥
कीपल्लपुरे सिधुर-सिधिसस वसुधराए वइयाए ।
आवाइयलक्खहिं, एगो पुत्तो अहं जाओ ॥ ८ ॥
सेणु त्ति विहियनाम-इस्स अइगया जाव मज्ज उम्मासा ।
ता सयलविहवसइया, अम्मापियरो गया निहणं ॥ ९ ॥
तप्पभिइ पालिओऽहं, जेहिं सयणीहं गरुयकरुणेहिं ।
मम डुक्कयजमनिइया, पंचत्तं ते वि संपत्ता ॥ १० ॥
बहुलोयाणं संता-वकारणं विसतरु व्व कमसोऽहं ।
वेहेण दुज्जरेण य, पवुत्तिओ इत्थिरे काळं ॥ ११ ॥
संपइ पुण वहुअरि, पिडगसमाणा अमराण्डुक्ककरा ।
मह वेहं जरपमुहा, रोगा बढवे समुप्पजा ॥ १२ ॥
किंच पिसाओ भूओ, व कांवि मह अंतरंतरा अंगं ।
पीनेइ तह अदिओ, जह तं वुत्तं पि न तरेमि ॥ १३ ॥
तो जीवियव्वभग्गो, मग्गोहतुम्मि जाव अत्ताणं ।
अत्ताणं ओअंभे-मि ताव पासो वि लहु तुट्ठो ॥ १४ ॥

१७५

इहिं वेरग्गओ, पुरा मए किं कयं ति पुच्छेउं ।

मुणिणो इमस्स पासं, जो भइ ! इहं अहं पत्तो ॥ १५ ॥

जम्माउ वि निययडुहं, सुमरिय रोएम्म इय भणेऊण ।

तेणं पहियनरेणं, नियवुत्तं मुणी पुत्तो ॥ १६ ॥

अह विमहयसपुत्तो, किं तु कहिस्सइ इमां सुसाहु त्ति ? ।

सो अमरदत्तपमुट्ठो, एकमागणो जणो जाओ ॥ १७ ॥

अइ वज्जरियं मुणिणा, भो पहिय ! तुमं इओ भवे तइए ।

मगहे गुव्वरगामे, देविहनामाऽऽसि कुलपुत्तो ॥ १८ ॥

अथादिणे रायगिहं, तुह गच्छंतस्स कोवि मग्गम्मि ।

मिलिओ पहिओ कमसो, तए धणरुडुत्ति सो नाओ ॥ १९ ॥

तं वीससिउं रयणीए, हणिय गहकण तक्कण सव्वं ।

जा जासिं तुमं पुरओ, इरिणा वुहिएण ताव इओ ॥ २० ॥

पत्तो पदंमं नए, असरिसडुक्खाईं सहिय बहुयाइं ।

तो उव्वट्ठिय इइवं, सो एसो सेण संजाओ ॥ २१ ॥

जो सेण ! तए तइया, पहिओ पदंमां भवम्मि सो एसो ।

अज्जाण तवं काउं, असुरनिकाए सुरो जाओ ॥ २२ ॥

संमग्गिय पुव्ववइरे-ण तेण हणिया तुहम्मपित्तयणा ।

निधणं धणं चणीयं, जणिया रोगा तुह सरीरे ॥ २३ ॥

जिओ तहेव पासो, एसो सुचिरं दुई इवेउ त्ति ।

सो कुणइ अंतरा अ-तरा य वियणं परमघोरं ॥ २४ ॥

तं माउं भवमीओ, पहिओऽणसणं गहिं तु मुणिपासे ।

सुमरंतो नवकारं, जाओ वेमाणपसु सुरो ॥ २५ ॥

इय सुणिय पहियचरियं, अमरो संवग्गपरिग्गओ अहियं ।

नामिं वज्जयइ मुणिं, भयवं ! मइ कइसु जिणधम्मं ॥ २६ ॥

ध० २० ।

इच्छामि समणुसिद्धिं, ति भणिय नामिं च सुगुरुचलणदुगं ।

तत्तो समित्तजुत्तो, गेहं पत्तो अमरदत्तो ॥ २७ ॥

सो गिरणा सलत्तो, किं वच्छ ! चिराइयं तए तत्थ ।

तो मित्तेहिं वुत्तो, वुत्ततो तस्स सयसो वि ॥ २८ ॥

अइ कुविओ जयघोसो, भणेइ डुप्पुअ ! किं अरे ! तुमए ।

सुत्तु कुलागय सममं, धम्मं धम्मतरं गहियं ॥ २९ ॥

ता मुंच इमं धम्मं, सियमिक्खणं करेसु निक्खवूणं ।

अज्जइ तए समं मम, संभासो वि इ न जुत्तु त्ति ॥ ३० ॥

जणइ य कुमरो हे ता-य ! एस सुपरिक्खज्जण धित्तव्वो ।

धम्मो धरकणं पि व, न कुलागयमिस्सओ वेव ॥ ३१ ॥

पाणिवहालियचोरि-कविरइपरजुयइधज्जणपढाणो ।

पुव्वावरआविरुक्को, धम्मो एसो कइमजुत्तो ? ॥ ३२ ॥

जइ गिएदंतो वत्तम-पणियं वणिओ जवेण ययणिज्जो ।

पडिक्खन्नुत्तमधम्मो, न हीलणिज्जो तहाऽहं पि ॥ ३३ ॥

तं सुणिय अज्जिणविओ, सिठी जंगइ रे डुरायार ! ।

जं रायइ कुणसु तयं, न इओ तं भासिउं उच्चिओ ॥ ३४ ॥

एयं निसामिऊणं, ससुरेण भणाविओ इमां एव ।

जइ मह सुयार्थे कज्ज, ता जिणधम्मं जयसु सिग्गं ॥ ३५ ॥

मुत्तु जिणधम्ममिमं, सेसं सव्वमविऽणंतसो पत्तं ।

एवं चित्तिय अमरो, विसज्जए पिउगिहं भज्जं ॥ ३६ ॥

अथादिणे जणणीए, भणिओ एसो जइ तुमं वच्छ ! ।

जो रोयइ तुह धम्मो, तं कुणसु वयं न विग्गकरा ॥ ३७ ॥

किंतु अमराजिहाणं, कुलदेविं निग्गमेव अच्चेसु ।

एयप्पसायपज्जो, तुह जम्मा तो इमां आह ॥ ३८ ॥

अंभ ! न संपइ कप्पइ, जिणमुणिवहरित्तदेवदेविसु ।

देवगुरु स्ति मई मे भर्त्ता तह पणमणणमुहा ॥ ११० ॥
 नो मद तेसु पओसो, मणयं पि न भत्तिमित्तमवि किंतु ।
 देवगुरुगुणविओगा, तेसु उदासत्तणं अब ! ॥ १११ ॥
 गयरागदोसमोह-त्तणेण देवस्स होइ देवत्ते ।
 तच्छारयागमपमिमा-ए दसणा देवतं नेयं ॥ ११२ ॥
 सिवसादगगुणगणगठ-रवेण सत्थत्थसम्मगणणेण ।
 इह गुरुणो वि गुरुत्त, होइ जहत्थं पसत्थं च ॥ ११३ ॥
 ता अब ! पणमिय जिणे, नमिज्जए तिहुयणे वि कह ओओ ? ।
 नह रोयइ लवणजलं, पीए खीरोहित्तजलम्मि ॥ ११४ ॥
 इय तेणं पमिभणिया, जणणी मोणं अकासि सविसाया ।
 अह कुविया कुलदेवी, से देसइ जीसणसयाइ ॥ ११५ ॥
 न य तस्स किं पि पदवइ, सत्तिक्खणस्स धम्मनिरयस्स ।
 वइइ पओसं अहियं, तां अमरा अमरदत्तम्मि ॥ ११६ ॥
 पच्चक्खीहोउ कया-वि तीरे सो निदुरं इम भणिया ।
 रे कूडधम्मगविय !, न पणामं मज्झ वि करेसि ॥ ११७ ॥
 ता इण्हि हणेमि तुमं, ददधम्मो तं जणेइ अमरो वि ।
 जइ आउयं पि बलवं-तो मारिज्जइ न को वि तए ॥ ११८ ॥
 अह कह वि त पि तुहु, मरियव्वे इहरइ वि ता जाए ।
 को सहसणममज्झं, महलइ जवकोडिसयदुलहं ? ॥ ११९ ॥
 तो अमरा सामरिसा, तस्स सरिरे विउव्वए पावा ।
 सीसच्छिन्नवणवदरं-तत्तिस्सिथा वेयणा तिवा ॥ १२० ॥
 जा इक्का वि हु जीयं, इरेइ नियमण इयरपुरिमस्स ।
 ददम्मत्तो तह वि इमो, एय चित्ते विचिंतइ ॥ १२१ ॥
 रे जीव ! तए पत्तो, सिवपुरपहपात्थिए ण सत्थाहो ।
 देवो सिरिअरिहंतो, अपत्तपुव्वो जवअरन्ते ॥ १२२ ॥
 ता इमिण चिचय इयय-ट्टिएण मरणं पि तुज्झ जहकरं ।
 एयम्मि पुण विमुक्के होसि जियतो वि तमणाहो ॥ १२३ ॥
 कित्तियामत्तं च इम, दुक्खं तुह देसणे अपत्तम्मि ।
 पाविय अणतपुग्गल-परियदुहुस्स नरएसु ॥ १२४ ॥

किञ्च—

पमिकूला हवठ सुरा, मायापियरो पणमुहा हुंतु ।
 पीरंतु सरिरे वा-हिणो वि खिसंतु सयणा य ॥ १२५ ॥
 निवडतु अवायाओ, गच्छठ लच्छी वि केवलं इक्का ।
 मा जाठ जिणे भर्त्ता, तदुत्तनत्तसु तिन्ती य ॥ १२६ ॥
 इयनिच्छयणहाणं, तच्छिन्न नाठ आहिणा अमरा ।
 तस्सत्त-रजियमणा, भणेइ सहसिय उवसग्गे ॥ १२७ ॥
 धओसि तं महासय !, तं चिय सल्लहिज्जमे तिहुयणम्मि ।
 सिरिवीयरायचरणे-सु जस्स तुह इय द्वाऽऽसत्ती ॥ १२८ ॥
 अज्जण्णनिई मज्झ वि, सुच्चिय देवो गुरु वि मो खेव ।
 तत्तं पि तं पमाणं, जं पमिवन्न तए धीर ! ॥ १२९ ॥
 इय भणरीप तीप, मुक्का अमरस्स उवरि तुछाए ।
 परिमन्नमिद्विय अत्तिउला, दम्मक्खन्ना कुसुमवुछी ॥ १३० ॥
 तं ददु महच्छरिय, तप्पियरो पुरजणो ससुरवग्गो ।
 अमराए वयणेण, जाओ जिणदसणे जसो ॥ १३१ ॥
 खसुणेण पडिद्वेण, तो धूया पोसया पडिगहम्मि ।
 तप्पभिइ अमरदत्तो, सकुडयो कुणइ जिणधम्मं ॥ १३२ ॥
 सुचिरं निम्मलदसण-सारं पालिय गिहत्थधम्ममिमो ।
 जाओ पाणपे अमरो, महाविदेहम्मि सिज्जहिइ ॥ १३३ ॥

अमरदत्तचरित्रमिदं मुदा,
 गतमलं परिभाष्य विवकिनः ।

भजत दर्शनशुद्धिमनुत्तरां,
 भवत येन महोदयशास्त्रिनः ॥ १३४ ॥ अ० २० ।

अमरपरिग्राहिय-अमरपरिगृहीत-त्रि० । देवैः स्वीकृते, अ० ३३० ।

अमरपण्य-अमरपण्य-पुं० । विक्रमसंवत्सराणां चतुर्दशशतके
 विद्यमाने जलामरस्तोत्रटीकाकारके कल्याणमन्त्रिस्तोत्रटीका-
 कारकगुणसागर-गुरु-सागरचन्द्रस्य गुरौ, जै० इ० ।

अमरवद्-अमरपति-पुं० । देवेन्द्रे, “ अमरवद् माणिजहे ” अ०
 ३ श० ८ उ० । प्रका० । मल्लिनाथेनार्हता सहानुप्रव्रजिते ज्ञात-
 कुमारे, ज्ञा० ८ अ० ।

अमरवर-अमरवर-पुं० । महामहर्षिकदेवे, तं० ।

अमरसागर-अमरसागर-पुं० । अञ्जलगच्छीये कल्याणसाग-
 रसुरिशिष्ये, अयं च उदयपुरनगरे वैष्णवीये १६६४ वर्षे
 जन्म लब्ध्वा १७०५ वर्षे प्रव्रज्य १७१४ वर्षे खम्भातनगरे
 आचार्यपदवीं प्राप्तः । ततः १७१८ वर्षे भुजनगरे गच्छेशपदं ब्रूमे ।
 ततः सं० १७६२ मिते धवलकपुरे स्वर्गं गतः । जै० इ० ।

अमरमुह-अमरमुख-न० । देवमुखे, आव० ४ अ० ।

अमरसेण-अमरसेन-पुं० । मल्लिनाथेनार्हता सहानुप्रव्रजिते
 स्वनामख्याते ज्ञानकुमारे, ज्ञा० ८ अ० । स्वनामख्याते राजा-
 न्तरे च । दर्श० ।

अमरिस-अमरिप-पुं० । न-मृत्-घञ् । “ शर्पतसवज्जे वा ” । उ ।
 २ । ५ । इति संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनस्यकारः । प्रा० २ पाव ।
 मत्सरविशेषे, आ० म० द्वि० । महाकदाग्रहे, वत्त० ३४ अ० ।
 कोपे, प्रश्न० ३ आश्र० द्वा० ।

अमरिसण-अमरिण-त्रि० । अपराधाऽसहिष्णौ, प्रश्न० ५
 आश्र० द्वा० । अपराधिष्वकृतकमे, स० ।

अमसृण-पुं० । प्रयोजनेष्वनलसे, स० ।

अमरिसिय-अमरिपित्त-त्रि० । अमर्षः संजातोऽस्यामर्षितः ।
 संजातमत्सरविशेष, आ० म० द्वि० ।

अमल-अमल-पुं० । न विद्यते मल इव मलो निसर्गनिर्मल-
 जीवमालिन्यापादनहेतुत्वाद्दृष्टप्रकारकं कर्म येषां ते अमलाः ।
 सिकपु, प्रव० २१४ द्वा० । निर्मलमात्रे, त्रि० । आ० म० प्र० ।
 अपनदेवस्य सप्तमे पुत्रे, कल्प० ७ द्वा० ।

अमलचंद-अमलचन्द्र-पुं० । वैष्णवीये ११४८ वर्षे जृगुकच्छे
 विहरति स्वनामख्याते गणिनि, जै० इ० ।

अमलवाहण-अमलवाहन-पुं० । विमलवाहने महापद्मतीर्थ-
 करे, ती० २१ कल्प ।

अमला-अमला-स्त्री० । स्वनामख्यातायां शक्राग्रमहिष्याय,
 ज० १० श० ५ उ० । ती० । स्था० । (‘ अग्रमहिषी ’ शब्देऽ-
 स्मिन्नेव भागे १७३ पृष्ठे तत्पूर्वापरजवावुक्तौ)

अमहर्घय-अमहर्घक-त्रि० । महती अर्घा यस्य स महार्घः,
 महार्घ एव महार्घकः, न महार्घकोऽमहार्घकः । अबहुमुख्ये,
 वत्त० २० अ० ।

अमहद्वय-अमाधान-त्रि० । अमहमूले, पञ्चा० १७ वि० ।

अमाइ (ण)-अमायिन्-त्रि० । माया अस्यास्तीति मायी । न मायी अमायी । व्य० १ उ० । शाठ्यरहिते, प्रब० ६४ द्वार । कौटिल्यशून्ये, दश० ५ अ० ३ उ० । सर्वत्र विश्वास्ये, स खालोचनादेरर्हः । आचा० १ भू० १ अ० १ उ० । “ नो पलि-उन्वेमाई ” स्था० १० ठा० । व्य० । “ आव राया चपे रज्जं, न य दुश्चरियं कहं तदा माई ” । पञ्चा० १५ वि० ।

अमाइरूप-अमायिरूप-त्रि० । अमायिनो रूपं यस्यासाधमा-यिरूपः । अशेषच्छरणरहिते, सूत्र० १ भू० १३ अ० ।

अमाइल-अमायाविन्-त्रि० । मायारहिते, आचा० १ भू० ६ अ० ४ उ० ।

अमाइलया-अमायाविता-त्री० । माइलो मायायांस्तदभाव-स्तत्ता । (मायात्यागे), निरस्तसुकतायाम्, स्था० १० ठा० ।

अमाणिय-अमान्य-त्रि० । अभ्युत्थानाकाकरणावित्येके, “ जया य माणियो दोइ, पच्छा होइ अमाणियो । सिट्ठी व कवडे वृढा, स पच्छा परितपई ” । दश० १ भू० ।

अमाव (वा) सा-अमाव (वा) स्या-त्री० । अमा-सह वसतश्चन्द्राकौ यत्र । यस्-यत्, एयत् वा । कृष्णपक्षशेषदिने, तद्दिने च-न्द्राकौ एकराशिभौ जवतः । वाच० ।

एकस्मिन् वर्षे द्वादश अमावस्याः । तद् यथा-

बारस अमावसाओ पञ्चत्ताओ । तं जहा-साविट्टी, पोछव-ती, अस्सोती, कत्तिया, मगमिरी, पोमी, माही, फ-गुणी, चेत्ती, विसाही, जेडामूली, आसादी ।

द्वादश एव अमावस्याः प्रकृताः । तद्यथा-आविष्टी, प्रौष्ठप-दी इत्यादि । तत्र अविष्टा धनिष्ठा, तस्यां भवा आविष्टी-आव-णमासजाविनी । प्रौष्ठपदा उत्तरभाद्रपदा, तस्यां जवा प्रौष्ठपदी-भाद्रपदमासजाविनी । अश्वयुजि मघा आश्वयुजी-अश्वयु-ग्मासजाविनी । एवं मासक्रमेण तत्सञ्चामानुरूपनक्षत्रयोगात् शेषा अपि वक्तव्याः । च० प्र० १० पादु० । सू० प्र० ।

सम्प्रति (नक्षत्रयोगम्) अमावस्यावक्तव्यतायामाह-

दुवात्रस अमावासाओ पञ्चत्ताओ । तं जहा-सावड्डी पोछव-ती० जाव आसादी । ता सावड्डी णं अमावासा कति णक्ख-त्ता जोएति ? । ता दोएणि णक्खत्ता जोएति । तं जहा-असिलेसा १, महा २ य । एवं एएणं अभिलावेणं णे-यव्वं । ता पोछवती णं दोषि णक्खत्ता जोएति । तं जहा-पुव्वफगुणी १, उत्तरा २ य । असोति दोषि । तं जहा-हत्यो १, चित्ता २ य । कत्तियं दोषि । तं जहा-साति १, विमाहा २ य । मगमिरं तिणिण । तं जहा-अणुरा-हा १, जेडा २, मूत्रो ३ य । पोमि च दोषि । तं जहा-पुव्वामाहा १, उत्तरामाहा २ य । माहिं तिणि । तं जहा-अभिई १, समणो २, धणिडा ३ य । फगुणिं दोषि । तं जहा-सतजिमया १, पुव्वपोछवती २ य । चोत्तिं तिणि । तं जहा-उत्तरभद्वदा १, रेवती २, अस्मिणी ३ य । वि-

साहिं दोषि । तं जहा-भरणी १, कत्तिया २ य । जेडामूळिं दोषि । तं जहा-रोहिणी १, मगमिरं २ च । ता आसा-दी णं अमावासं कति णक्खत्ता जोएति ? । ता तिणि न-क्खत्ता जोएति । तं जहा-अहा १, पुणव्वसू २, पूसो ३ य ।

(दुवात्रसेत्यादि) द्वादश अमावस्याः प्रकृताः । तद्यथा-आविष्टी, प्रौष्ठपदी इत्यादि । तत्र मासपरिसमापकेन अविष्टा-नक्षत्रेणोपलक्षितो यः आवणो मासः, सोऽप्युपचारात् अविष्टा, तस्यां भवा आविष्टी । किमुक्तं भवति ?-आविष्टी नक्षत्रपरिस-माप्यमानआवणमासभाविनी इति । प्रौष्ठपदी नक्षत्रपरिसमाप्य-मानभाद्रपदमासभाविनी । एवं सर्वत्राऽपि वाक्यार्थो ज्ञावनी-यः । (ता साविष्टी णमित्यादि) ता इति पूर्ववत् । आविष्टीम-मावास्यां कति नक्षत्राणि युज्यन्ति, कति नक्षत्राणि यथायोगं चन्द्रेण सह संयुज्य आविष्टीममावास्यां परिसमापयन्ति ? । मगवानाह-(ता दोषिमित्यादि) ता इति पूर्ववत् । हे नक्षत्रे यु-क्तः । तद्यथा-अश्लेषा, मघा च । इह व्यवहारनयमनेन यस्मिन् न-क्षत्रे पौर्णमासी जवति तत् आरभ्य अर्धरात्रौ पञ्चदशे नक्षत्रे अमावास्या । तत् आरभ्य पञ्चदशे नक्षत्रे पौर्णमासी । ततः आविष्टी पौर्णमासी किल अवणे धनिष्ठायां चोक्ता । ततोऽमाव-स्यायामप्यस्यां आविष्टधामश्लेषा मघा चोक्ता । लोके च निधिगणितानुसारतो गतायामप्यमावास्यायां वर्तमानायामपि च प्रतिपदि यस्मिन्नेहोरात्रे प्रथमतोऽमावस्याऽप्युक्तं स सकलौ-प्यहोरात्रोऽमावास्या इति व्यवहार्यते । ततो मघानक्षत्रमप्येवं व्य-वहारतोऽमावास्यायां प्राप्यते, इति न कश्चिद् विरोधः । परमार्थतः पुनरिमाममावास्यां आविष्टीममानं ज्ञात्रिणं नक्षत्राणि परिस-मापयन्ति । तद्यथा-पुनर्वसु, पुष्योऽश्लेषा च । तथाहि-अमावास्या चन्द्रयोगपरिज्ञानार्थं करणं प्राग्वक्तम् । तत्र तद्भावना क्रियते । कोऽपि पृच्छति-युगस्यादौ प्रथमा आविष्टधाममावास्या केन च-न्द्रयुक्तेन नक्षत्रेणापेता सती समाप्तिमुपयाति ? । तत्र पूर्वोद्दिन-स्वरूपोऽवधारयराशिः षट्पाष्टमुद्भूताः, एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्च द्वाषष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य एकः सप्तषष्टिभाग इतिप्रमाणो ध्रियते । तत एकेन गुरयते, प्रथमाया अ-मावास्यायाः स्पृष्टत्वात् । एकेन च गुरितं तदेव जवतीति रा-शिस्तावानेव जातः । ततस्तस्माद् द्वाविंशमुद्भूताः, एकस्य च मुह-ूर्तस्य षट्चत्वारिंशतिद्वाषष्टिभागाः, इत्येवपरिमाणं पुनर्वसु-शोधनकं शोध्यते । ततः षट्पाष्टमुद्भूतैर्भ्यां द्वाविंशतिमुद्भूताः शुक्राः, स्थिताः पश्चात् चतुश्चत्वारिंशत् ४४ । तेन्य एकं मुह-ूर्तमपकृष्य तस्य द्वाषष्टिभागाः क्रियन्ते, कृत्वा च ते द्वाषष्टि-भागराशिमध्ये प्रक्षिप्यन्ते, जाताः सप्तषष्टिः । तेन्यः षट्चत्वा-रिंशत् शुक्राः, शेषास्तिष्ठन्त्येकविंशतिः । त्रिचत्वारिंशतो मु-हूर्तैर्भ्यः त्रिंशता मुहूर्तैः पुष्यः शुक्राः, स्थिताः पश्चात् त्रयोदश मुहूर्ताः । अश्लेषा नक्षत्रं चापार्धेनक्षत्रमिति पञ्चदशमुहूर्तप्रमाणं, तत इदमागतमश्लेषानक्षत्रमेकस्मिन् मुहूर्ते, एकस्य च मु-हूर्तस्य चत्वारिंशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधा त्रिंशस्य षट्पाष्टमन्वेषु भागेषु शेषेषु प्रथमाऽमा-वास्या समाप्तिमुपगच्छति । तथा च वक्ष्यति-“ ता एणसि णं पंचवहं संवच्छरारणं पढम अमावासं चंडे केण नक्खत्तणं जो-एइ ? । ता असिलेसाहिं असिलेसाणं एको मुहूर्तो चत्तालीसं च वावट्ठिभागा, मुहुत्तस्स वावट्ठिभागं च सत्तट्ठिहा छेत्ता क्वावट्ठि शुभिया भागा सेसा ” इति ॥ यदा तु द्वितीयाऽमावास्या

चिन्त्यते, तदा सा युगम्यादित आरभ्य त्रयोदशी । ततः स ध्रुवराशिः ६६ । ५ । १ त्रयोदशभिर्गुण्यते । जातानि मुहूर्ता-
नामष्टौ शतानि अष्टादशशतानि ८५८ । एकस्य च मुहूर्त-
स्य पञ्चषष्टिभागः ६५ । एकस्य च द्वाषष्टि भागस्य ६२ स-
त्काः त्रयोदश १३ सप्तषष्टि ६७ जागाः । तत्र-“चत्वारि य वा-
याला, अह संज्ञा उत्तरासाढा” इति वचनात् । चतुर्निर्वाच-
त्वारिंशदधिकैर्मुहूर्तैः शतैः पञ्चत्वारिंशता द्वाषष्टिभागैरुत्तरा-
साढापार्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, स्थितानि पश्चात् मुहूर्ता-
नां चत्वारि शतानि षोडशोत्तराणि, एकस्य च मुहूर्तस्य
एकोनविंशतिर्द्वाषष्टिभागः । एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य स-
त्कास्त्रयोदश सप्तषष्टिभागः । ४१६ १३ १३ । तत एतस्मात्
त्रीणि शतानि नवनवत्यधिकानि मुहूर्तानाम्, एकस्य च
मुहूर्तस्य चतुर्विंशतिर्द्वाषष्टिभागः, एकस्य च द्वाषष्टिभा-
गस्य षट्षष्टिः सप्तषष्टिभागः ३६९ १३ १३ इति शोधनी-
यम् । ततः षोडशोत्तराण्यः चतुःशतेभ्यः त्रीणि नवन-
वत्यधिकानि शुद्धानि, स्थिताः पश्चात् सप्तदश मुहूर्ताः ।
तेन्य एकं मुहूर्तं गृहीत्वा द्वाषष्टिभागः क्रियन्ते । कृत्वा च द्वा-
षष्टिभागः राशौ प्रक्षिप्यन्ते, जाता एकाशीतिः । तस्याश्चतुर्विंश-
तिः शुद्धा, स्थिताः पश्चात् सप्तषष्टिभागाः । तस्या रूपमेकमा-
दाय सप्तषष्टिभागः क्रियन्ते, तेन्यः षट्षष्टिः शुद्धा, पश्चादेको
ऽयतिष्ठते, सप्तषष्टिभागराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जाताश्चतुर्दशसप्तष-
ष्टिभागः । आगतं पुण्यनक्षत्रम् । षोडशसु मुहूर्तैर्ष्वेकस्य च
मुहूर्तस्य षट्षष्टिभागाणि द्वाषष्टिभागैर्ष्वेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य
चतुर्दशसु सप्तषष्टिभागैर्ष्वेकस्य च द्वितीयां भाविष्टीममावा-
स्यां परिसमापयति ॥ यदा तु तृतीया भाविष्टीममावास्या चि-
न्त्यते, तदा सा युगादित आरभ्य पञ्चविंशतितमेति स ध्रुवरा-
शिः ६६ । ५ । १ पञ्चविंशत्या गुण्यते, जातानि षोडश शतानि
पञ्चाशदधिकानि मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्च-
विंशदुत्तरशतं द्वाषष्टिभागः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य प-
ञ्चविंशति सप्तषष्टिभागः १६५० १३ १३ । तत्र चतु-
र्निर्वाचत्वारिंशदधिकैर्मुहूर्तैः शतैरेकस्य च मुहूर्तस्य षट्षष्टिभा-
गाणि द्वाषष्टिभागैः प्रथममुत्तरासाढापार्यन्तं शोधनकं शुद्धम्,
स्थितानि पश्चात्मुहूर्तानां द्वादशशतान्यष्टोत्तराणि १२०८;
द्वाषष्टिभागैश्च मुहूर्तस्य एकोनविंशतिः ७९, एकस्य द्वाष-
ष्टिभागस्य पञ्चविंशतिसप्तषष्टिभागः १३ । ततोऽष्टभिः शतै-
रेकोनविंशत्यधिकैः ८१९ मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य
चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्ट्या
सप्तषष्टिभागैरेको नक्षत्रपर्यायः शुद्ध्यति । स्थितानि पश्चात् त्री-
णि शतानि नवाशीत्यधिकानि मुहूर्तानाम् ३८९ । एकस्य
च मुहूर्तस्य चतुष्पञ्चाशद् द्वाषष्टिभागः ६१, एकस्य च द्वाष-
ष्टिभागस्य विंशतिसप्तषष्टिभागः १३ । ततो भूयस्त्रिभिर्नवा-
शीर्मुहूर्तैः, एकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभा-
गैः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्ट्या सप्तषष्टिभागैर्भा-
जिदादीनि रोहिणिकापर्यन्तानि शुद्धानि स्थितानि, पश्चाद्
मुहूर्ता अशीतिः, एकस्य च मुहूर्तस्य एकोनविंशद् द्वाषष्टिभा-
गाणि, एकस्य द्वाषष्टिभागस्य सप्तविंशति सप्तषष्टिभागः ८०
१३ १३ । ततस्त्रिंशता मुहूर्तैर्भृगुशिरः शुक्लं, स्थिताः पञ्चाशद्
मुहूर्ताः ५० । ततः पञ्चदशमराशौ शुद्धा, स्थिताः पञ्चविं-
शत् ३५ । आगतं पुनर्वसु नक्षत्रम् । पञ्चविंशति मुहूर्तैर्ष्वेक-

स्य च मुहूर्तस्य एकोनविंशति द्वाषष्टिभागैर्ष्वेकस्य च द्वाष-
ष्टिभागस्य सप्तविंशतौ सप्तषष्टिभागेषु तृतीयां भाविष्टीममा-
वास्यां परिसमापयति ॥ एवं चतुर्थी भाविष्टीममावास्याम-
होषानक्षत्रं प्रथमस्य मुहूर्तस्य सप्तसु द्वाषष्टिभागैर्ष्वेकस्य च
द्वाषष्टिभागस्य एकचत्वारिंशति सप्तषष्टिभागेषु गतेषु ७ । ४१ ;
पञ्चमी भाविष्टीममावास्यां पुण्यनक्षत्रं त्रिषु मुहूर्तेषु एकस्य
च मुहूर्तस्य द्विचत्वारिंशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाष-
ष्टिभागस्य चतुष्पञ्चाशति सप्तषष्टिभागेषु गतेषु ३ । ४२ ।
५४ परिणमयति । एवमुक्तेन प्रकारेण एतेनानन्तरादितेनाभि-
ज्ञापेन, शेषमप्यमावास्याजातं नेनव्यम् । विशेषमाह- (पौट्ट-
चयं दोग्धि । तं जहा-पुष्पाफल्गुणी, उत्तरा य स्ति) तत्रैवं सूत्र-
पाठः-“ता पौट्टचयं णं अभावसां कइ नक्खत्ता जोएति ? ता
दोग्धि नक्खत्ता जोएति । तं जहा-पुष्पाफल्गुणी, उत्तरफल्गुणी य;”
इदमपि व्यवहारत उच्यते । परमार्थतः पुनस्त्रीणि नक्षत्राणि
प्रौष्ठपदीममावास्यां परिसमापयन्ति । तद्यथा-मघा, पूर्वाफल्गु-
नी, उत्तरफल्गुनी च । तत्र प्रथमां प्रौष्ठपदीममावास्यामुत्त-
रफल्गुनीनक्षत्रं चतुर्षु मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य त्रिंशतौ
द्वाषष्टिभागेषु एकस्य द्वाषष्टिभागस्य द्वयोः सप्तषष्टिभागयो ४ ।
२६ । २ अतिक्रान्तयोः, द्वितीयां प्रौष्ठपदीममावास्यां पूर्वाफल्गु-
नीनक्षत्रं सप्तसु मुहूर्तैर्ष्वेकस्य च मुहूर्तस्य एकपटी द्वा-
षष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य पञ्चदशसु सप्तषष्टिभागेषु
७ । ६१ । १५ गतेषु; तृतीयां प्रौष्ठपदीममावास्यां मघानक्षत्रमे-
कादशसु मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य चतुस्त्रिंशति द्वाषष्टिभा-
गेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्याष्टविंशतौ सप्तषष्टिभागेषु ११ ।
३४ । २८ गतेषु; चतुर्थी प्रौष्ठपदीममावास्यां पूर्वाफल्गुनीन-
क्षत्रमेकविंशतौ मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य द्वादशसु द्वाषष्टि-
भागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य चाचत्वारिंशति सप्तषष्टि-
भागेषु ३१ । १२ । ४२ गतेषु; पञ्चमी प्रौष्ठपदीममावास्यां
मघानक्षत्रं चतुर्विंशतौ मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य सप्तचत्वा-
रिंशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य पञ्चपञ्चाश-
ति सप्तषष्टिभागैर्वतिक्रान्तेषु २४ । ४७ । ५४ परिसमापयति ।
(आसोई दोग्धि । तं जहा-हथो, चित्ता य स्ति) । अत्राप्येवं
सूत्रपाठः-“ता आसोई णं अभावसां कइ नक्खत्ता जोएति ? ।
ता दोग्धि नक्खत्ता जोएति । तं जहा-हथो, चित्ता य” । एत-
दपि व्यवहारतः निश्चयतः पुनराहवयुजीममावास्यां द्वे नक्षत्रे
परिसमापयतः । तद्यथा-उत्तरफल्गुनी, हस्तश्च । तत्र प्रथमा-
माहवयुजीममावास्यां हस्तनक्षत्रं पञ्चविंशतौ मुहूर्तेषु, एकस्य च
मुहूर्तस्य एकत्रिंशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य त्रिषु
सप्तषष्टिभागेषु २५ । ३१ । ३; द्वितीयामाहवयुजीममावास्यामुत्त-
रफल्गुनीनक्षत्रं चतुस्त्रिंशति मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य
चतुर्षु द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षोडशसु सप्तष-
ष्टिभागेषु ४४ । ४ । १६ गतेषु; तृतीयामाहवयुजीममा-
वास्यामुत्तरफल्गुनीनक्षत्रं सप्तदशमुहूर्तेषु एकस्य च मुहूर्त-
स्य एकोनचत्वारिंशति द्वाषष्टिभागैर्ष्वेकस्य द्वाषष्टिभागस्य ए-
कोनत्रिंशति सप्तषष्टिभागेषु १७ । ३६ । २६; चतुर्थीमाहवयु-
जीममावास्यां हस्तनक्षत्रं द्वादशमुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य
सप्तदशसु द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य विचत्वा-
रिंशति सप्तषष्टिभागेषु १२ । १७ । ४३ गतेषु; पञ्चमीमाहवयुजी-
ममावास्यामुत्तरफल्गुनीनक्षत्रं त्रिंशति मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्त-
स्य द्विपञ्चाशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्ष-

पञ्चाशति सप्तषष्टिजागेषु ३० । ५२ । ५६ गतेषु परिसमापयति ।
 (कश्चिन्नं दोषि । तं जहा-साई, विसादा य स्ति) अत्राप्येवं
 सूत्रपाठः-“ता कश्चिन्नं णं अमावासं कइ नक्खत्ता जायेति । ता
 दोषि नक्खत्ता जायेति । तं जहा-साई, विसादा य स्ति” एत-
 दपि व्यवहारनयमेतत् । निश्चयतः पुनस्त्रीणि नक्षत्राणि कार्ति-
 कीममावास्यां परिसमापयन्ति । तथा-चित्रा, स्वातिविशाखा
 च । तत्र प्रथमां कार्तिकीममावास्यां विशाखानक्षत्रं षोडशमुह-
 र्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य षट्त्रिंशति द्वाषष्टिजागेषु, एकस्य च द्वाष-
 ष्टिभागस्य चतुर्षु सप्तषष्टिजागेषु १६ । ३६ । ४ गतेषु; द्वितीयां कार-
 तिकीममावास्यां स्वातिनक्षत्रं पञ्चसु मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य
 नवसु द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तदशसु षष्टिजा-
 गेषु ५ । १ । १७ गतेषु; तृतीयां कार्तिकीममावास्यां चित्रानक्षत्र-
 मष्टसु मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य चतुश्चत्वारिंशति द्वाषष्टिभा-
 गेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य त्रिंशति सप्तषष्टिजागेषु ८ । ४४ ।
 ३०; चतुर्थी कार्तिकीममावास्यां विशाखानक्षत्रं त्रयोदशमुहूर्ते-
 षु, एकस्य च मुहूर्तस्य द्वाविंशतौ द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च
 द्वाषष्टिभागस्य चतुश्चत्वारिंशति सप्तषष्टिभागेषु १३ । २२ । ४४
 गतेषु; पञ्चमी कार्तिकीममावास्यां चित्रानक्षत्रमेकविंशतौ
 मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य सप्तपञ्चाशति द्वाषष्टिभागेषु,
 एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तपञ्चाशति सप्तषष्टिभागेषु २१ ।
 ६१ । ६७ । गतेषु समाप्तिमुपनयति । (मग्गासिरी तिष्ठि । तं
 जहा-अणुराहा, जेहा, मूसा य स्ति) अत्रापि सूत्रालापक एवम-
 “ता मग्गासिरी णं अमावासं कइ नक्खत्ता जायेति । ता तिष्ठि
 नक्खत्ता जायेति । तं जहा-अणुराहा, जेहा, मूसा य ”
 इति । एतदपि व्यवहारतः । निश्चयतः पुनरमृताणि त्रीणि
 नक्षत्राणि मार्गशीर्षीममावास्यां परिसमापयन्ति । तथा-
 विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा च । तत्र प्रथमां मार्गशीर्षीममावा-
 स्यां ज्येष्ठानक्षत्रं सप्तसु मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्यैकचत्वारिंश-
 ति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य पञ्चसु सप्तषष्टिजागेषु
 ७ । ४१ । ५; द्वितीयां मार्गशीर्षीममावास्यामनुराधानक्षत्रमे-
 कादशसु मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्दशसु द्वाषष्टिजागेषु,
 एकस्य च द्वाषष्टिभागस्याष्टादशसु सप्तषष्टिभागेषु ११ । १४ । १८;
 तृतीयां मार्गशीर्षीममावास्यां विशाखानक्षत्रमेकविंशति मु-
 हूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य एकानपञ्चाशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य
 एकत्रिंशति सप्तषष्टिजागेषु २६ । ४९ । ३१ गतेषु; चतुर्थी मार्ग-
 शीर्षीममावास्यामनुराधानक्षत्रं चतुर्विंशतौ मुहूर्तेषु, एकस्य च
 मुहूर्तस्य सप्तविंशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य
 पञ्चचत्वारिंशति सप्तषष्टिभागेषु २४ । २७ । ४९ गतेषु; पञ्चमी मार्ग-
 शीर्षीममावास्यां विशाखानक्षत्रं त्रिचत्वारिंशति मुहूर्तेषु, एकस्य
 च मुहूर्तस्य संवन्धिनो द्वाषष्टिभागस्य अष्टपञ्चाशति सप्तषष्टि-
 भागेषु ४३ । ० । ५८ परिसमापयति । (पोसि च दोषि ।
 तं जहा-पुव्वासादा य, उत्तरासादा य स्ति) तत्रैवं सूत्राला-
 पकः-“ता पोसी णं अमावासं कइ नक्खत्ता जायेति । ता दो-
 षि नक्खत्ता जायेति । तं जहा-पुव्वासादा य, उत्तरासादा य
 स्ति” एतदपि व्यवहारतः उक्तम् । निश्चयतः पुनस्त्रीणि नक्ष-
 त्राणि परिसमापयन्ति । तथा-मूलं, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा
 च । तथाहि-प्रथमां पौषीममावास्यां पूर्वाषाढानक्षत्रमष्टविंश-
 तौ मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य षट्चत्वारिंशति द्वाषष्टिभागेषु,
 एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्सु सप्तषष्टिजागेषु २८ । ४६ । ६ गतेषु;
 द्वितीयां पौषीममावास्यां पूर्वाषाढानक्षत्रं द्वयोर्मुहूर्तयोरे-

कस्य च मुहूर्तस्य एकानविंशतौ द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाष-
 ष्टिभागस्य एकानविंशतौ सप्तषष्टिजागेषु २ । १६ । १९; तृती-
 यामधिकमासमाविर्नी पौषीममावास्यामुत्तराषाढानक्षत्रमेका-
 दशसु मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य एकानपष्टौ द्वाषष्टिभागेषु,
 एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य त्रयस्त्रिंशति सप्तषष्टिजागेषु ११ । ५६ ।
 ३३ गतेषु; चतुर्थी पौषीममावास्यां पूर्वाषाढानक्षत्रं षट्चदशसु
 मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य षट्पञ्चाशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य
 च द्वाषष्टिभागस्य षट्चत्वारिंशति सप्तषष्टिजागेषु १५ । ५६ । ४६;
 पञ्चमी पौषीममावास्यां मूलनक्षत्रमेकानविंशतौ मुहूर्तेषु, एकस्य
 च मुहूर्तस्य पञ्चाशद् द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य ए-
 कानपष्टौ सप्तषष्टिजागेषु १६ । ५० । ५६ अतिक्रान्तेषु परिसमापय-
 न्ति । (भाहि तिष्ठि । तं जहा-अभिई, सवणो, धनिष्ठा य स्ति)
 अत्राप्येवं सूत्रालापकः-“ता माही णं अमावासं कइ नक्ख-
 त्ता जायेति । ता तिष्ठि नक्खत्ता जायेति । तं जहा-अभिई,
 सवणो, धनिष्ठा य ” । एतदपि व्यवहारतः । निश्चयतः पुनर-
 मृता त्रीणि नक्षत्राणि माघीममावास्यां परिसमापयन्ति । त-
 तथा-उत्तराषाढा, अभिजित, भवणश्च । तथाहि-प्रथमां माघी-
 ममावास्यां भवणनक्षत्रं दशसु मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य षड्विं-
 शतौ द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्याष्टसु सप्तषष्टिभा-
 गेषु १० । २६ । ८ गतेषु; द्वितीयां माघीममावास्यामभिजितनक्षत्रं त्रिषु
 मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य षड्विंशतौ द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च
 द्वाषष्टिभागस्य विंशतौ सप्तषष्टिभागेषु ३ । २६ । २० गतेषु; तृतीयां
 माघीममावास्यां भवणनक्षत्रं त्रयोविंशतौ मुहूर्तेषु, एकस्य च मु-
 हूर्तस्यैकचत्वारिंशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य
 पञ्चत्रिंशति सप्तषष्टिजागेषु २३ । ३६ । ३५; चतुर्थी माघीममावा-
 स्यामभिजितनक्षत्रं षट्सु मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य सप्तत्रिंश-
 ति द्वाषष्टिजागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तचत्वारिंशति
 सप्तषष्टिभागेषु ६ । ३७ । ४७ गतेषु; पञ्चमी माघीममावास्या-
 मुत्तराषाढानक्षत्रं पञ्चविंशतौ मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य दशसु
 द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षष्टौ सप्तषष्टिभागे-
 षु २५ । १० । ६० अतिक्रान्तेषु परिणमयति । (फग्गुणी दोषि ।
 तं जहा-सयभिसया, पुव्वभइवया य स्ति) अत्राप्येवं सू-
 त्रालापकः-“ता फग्गुणी णं अमावासं कइ नक्खत्ता जायेति ।
 ता दोषि नक्खत्ता जायेति । तं जहा-सयभिसया, पुव्वभइवया
 य स्ति” । एतदपि व्यवहारतः । निश्चयतः पुनरमृता त्रीणि
 नक्षत्राणि फाल्गुनीममावास्यां परिसमापयन्ति । तथा-ध-
 निष्ठा, शतभिषक्, पूर्वभाद्रपदा च । तत्र प्रथमां फाल्गुनीममा-
 वास्यां पूर्वभाद्रपदा एकस्मिन् मुहूर्ते, एकस्य च मुहूर्तस्य
 एकत्रिंशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य नवसु
 सप्तषष्टिभागेषु १ । ३१ । ६ गतेषु; द्वितीयां फाल्गुनीम-
 मावास्यां धनिष्ठानक्षत्रं विंशतौ मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य
 चतुर्दशषष्टिजागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य द्वाविंशतौ सप्तष-
 ष्टिभागेषु २० । ४ । २२; तृतीयां फाल्गुनीममावास्यां पूर्वाषा-
 ढानक्षत्रं चतुर्दशसु मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य चतुश्चत्वारिंश-
 ति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्त्रिंशति सप्तषष्टि-
 भागेषु, १४ । ४४ । ३६; चतुर्थी फाल्गुनीममावास्यां शतजिष
 कुनक्षत्रं त्रिषु मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य सप्तदशसु द्वाषष्टि-
 जागेषु एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य एकानपञ्चाशति सप्तषष्टि-
 भागेषु ३ । १७ । ४९; पञ्चमी फाल्गुनीममावास्यां धनि-
 ष्ठानक्षत्रं षट्सु मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य द्विपञ्चाशति द्वा-

षष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सत्केषु द्वाषष्टौ सप्तषष्टिभागेषु ६ । ४२ । ६२ गतेषु परिणमयति । (चेत्ती-
तिणिण । तं जहा—उत्तरभद्रव्या, रेवर्ह, अस्मिणी य
ति) अत्राप्येवं सूत्रालापकः—“ता चित्ती णं अमावासं कइ
नक्खत्ता जोएति ? । ता तिणिण नक्खत्ता जोएति । तं जहा-
उत्तरभद्रव्या, रेवर्ह, अस्मिणी य ति” । एतदपि व्यवहारनयम-
तेन । निश्चयनयमेतेन पुनरमूनि त्रीणि नक्षत्राणि चैत्रामावा-
स्यां समापयन्ति । तद्यथा—पूर्वभाद्रपदा, उत्तरभाद्रपदा, रेवती
च । तत्र प्रथमां चैत्रामावास्यामुत्तरभाद्रपदानक्षत्रं सप्तत्रि-
शन्मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य षट्त्रिंशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य
च द्वाषष्टिभागस्य दशसु सप्तषष्टिभागेषु, ३७ । ३६ । १०;
द्वितीयां चैत्रामावास्यामुत्तरभाद्रपदानक्षत्रमेकादशसु मुहूर्ते-
षु, एकस्य च मुहूर्तस्य नवसु द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टि-
भागस्य त्रयोविंशतौ सप्तषष्टिभागेषु ११ । ११ । २३; तृतीयां च-
ैत्रामावास्यां रेवती नक्षत्रं पञ्चसु मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य
एकानपञ्चाशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तत्रि-
शति सप्तषष्टिभागेषु ५ । ४६ । ३७; चतुर्थी चैत्रामावास्यामु-
त्तरभाद्रपदा नक्षत्रं चतुर्विंशतौ मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य द्वा-
विंशतौ द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य पञ्चाशति सप्त-
षष्टिभागेषु २४ । २२ । ५०; पञ्चमी चैत्रामावास्यां पूर्वभाद्रपदा
नक्षत्रं सप्तत्रिंशतौ मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य सप्तपञ्चाशति
द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य त्रिपष्टौ सप्तषष्टिभागेषु
२७ । ४७ । ६३ अतिक्रान्तेषु परिणमयन्ति । (विस्वाहिं भरणी
कत्तिया इति) अत्राप्येवं सूत्रपाठः—“ता विस्वाहिं णं अमावा-
सं कइ नक्खत्ता जोएति ? । ता दोणिण नक्खत्ता जोएति ।
तं जहा-भरणी, कत्तिया य ” इति । एतच्च व्यवहारतः । नि-
श्चयतः पुनस्त्रीणि नक्षत्राणि वैशाखीममावास्यां परिणमय-
न्ति । तानि चामूनि । तद्यथा—रेवती, अश्विनी, भरणी च । तत्र
प्रथमां वैशाखीममावास्यामश्विनी नक्षत्रमष्टाविंशतौ मुहूर्तेषु, ए-
कस्य च मुहूर्तस्य चत्वारिंशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाष-
ष्टिभागस्य एकादशसु सप्तषष्टिभागेषु ७८ । ४० । ११; द्वि-
तीयां वैशाखीममावास्यामश्विनी नक्षत्रं द्वयोर्मुहूर्तयोरैकस्य च
मुहूर्तस्य एकानचत्वारिंशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टि-
भागस्य त्रयोविंशतौ सप्तषष्टिभागेषु २ । ३६ । २३; तृतीयां
वैशाखीममावास्यां भरणी नक्षत्रमेकादशसु मुहूर्तेषु, एकस्य च
मुहूर्तस्य चतुष्पञ्चाशत् द्वाषष्टिभागेष्वेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य
अष्टत्रिंशति सप्तषष्टिभागेषु ११ । ५४ । ३७ गतेषु; चतुर्थी वै-
शाखीममावास्यामश्विनी नक्षत्रं पञ्चदशमुहूर्तेषु, एकस्य च मुह-
र्तस्य सप्तविंशतौ द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य एक-
पञ्चाशति सप्तषष्टिभागेषु १५ । २७ । ५१; पञ्चमी वैशाखीममा-
वास्यां रेवती नक्षत्रमेकानविंशतौ मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य सं-
वन्धिना द्वाषष्टिभागस्य सत्केषु चतुष्पष्टौ सप्तषष्टिभागेषु १६ । ० ।
६४ परिणमयति । (जेष्ठामूनी रोहिणी मिगसिरं चेति) अत्रा-
प्येवं सूत्रालापकः—“ता जेष्ठामूनि णं अमावासं कइ नक्ख-
त्ता जोएति ? । ता दोमि नक्खत्ता जोएति । तं जहा-रोहिणी, मि-
गसिरं च ” । एतदपि व्यवहारतः । निश्चयतः पुनरिमे द्वे न-
क्षत्रे ज्येष्ठामूलीममावास्यां परिणमयन्तः । तद्यथा—रोहिणी,
कृत्तिका च । तत्र प्रथमां ज्येष्ठामूलीममावास्यां रोहिणी नक्षत्र-
मेकानविंशतौ मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य षट्चत्वारिंशति द्वाष-
ष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य द्वादशसु सप्तषष्टिभागेषु

१६ । ४६ । १२ गतेषु; द्वितीयां ज्येष्ठामूलीममावास्यां कृत्तिका
नक्षत्रं त्रयोविंशतौ मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्यैकानविंशतौ
द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य पञ्चविंशतौ सप्तषष्टिभा-
गेषु २३ । १६ । २५ अतिक्रान्तेषु; तृतीयां ज्येष्ठामूलीममावास्यां
रोहिणी नक्षत्रं द्वात्रिंशति मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्यैकानषष्टौ
द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य एकानचत्वारिंशति
सप्तषष्टिभागेषु ३२ । ५९ । ३६; चतुर्थी ज्येष्ठामूलीममावा-
स्यां रोहिणी नक्षत्रं षट्सु मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य द्वात्रिंशति
द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य द्विपञ्चाशति सप्तषष्टि-
भागेषु ६ । ३२ । ५२; पञ्चमी ज्येष्ठामूलीममावास्यां कृत्ति-
का नक्षत्रं दशसु मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्चसु द्वाषष्टि-
भागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य पञ्चषष्टौ सप्तषष्टिभागेषु
१० । ५ । ६५ गतेषु परिणमयति । (ता आसादी णमित्या-
दि) ता इति पूर्ववत् । आषाढी, णमिति वाक्यालङ्कारे । कति
नक्षत्राणि युज्जन्ति ? । जगवानाह—(ता इत्यादि) ता इति
पूर्ववत् । त्रीणि युज्जन्ति । तद्यथा—आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्यश्च ।
एतदपि व्यवहारतः वक्तव्यम् । परमार्थतः पुनरमूनि त्रीणि नक्षत्राणि
आषाढीममावास्यां परिणमयन्ति । तद्यथा—मृगशिरः, आर्द्रा, पुन-
र्वसुश्च । तत्र प्रथमां आषाढीममावास्यामार्द्रा नक्षत्रं दशसु मुहूर्तेषु,
एकस्य च मुहूर्तस्य एकपञ्चाशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाष-
ष्टिभागस्य त्रयोदशसु सप्तषष्टिभागेषु १०४ । ११३; द्वितीयां आषाढी-
ममावास्यां मृगशिरा नक्षत्रं सप्तविंशतौ मुहूर्तेषु, एकस्य च मुह-
र्तस्य चतुर्विंशतौ द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षड्वि-
ंशतौ सप्तषष्टिभागेषु २७ । ५४ । २६; तृतीयां आषाढीममावा-
स्यां पुनर्वसु नक्षत्रं नवसु मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य द्वयोर्द्विष-
ष्टिभागयोरैकस्य च द्वाषष्टिभागस्य चत्वारिंशति सप्तषष्टिभागेषु
६ । २ । ४०; चतुर्थीमाषाढीममावास्यां मृगशिरा नक्षत्रं सप्तविं-
शतौ मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य सप्तत्रिंशति द्वाषष्टिभागेषु, ए-
कस्य च द्वाषष्टिभागस्य त्रिपञ्चाशति सप्तषष्टिभागेषु २७ । ३७ ।
५३ गतेषु; पञ्चमीमाषाढीममावास्यां पुनर्वसु नक्षत्रं द्वाविंशतौ
मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य षोडशसु द्वाषष्टिभागेषु २३ । १६ । ०
गतेषु परिणमयन्ति इति । तदेव द्वादशानामप्यमावास्यानां
चन्द्रयोगोपेतनक्षत्रावधिकृतः । च० प्र० १० पाठ० । उवा० ।

संप्रत्येतास्मांश्च कुलादियोजनामाह—

ता सावित्री णं अमावासं किं कुलं जोएति, उक्कुलं
जोएति, कुलोवकुलं वा जोएति पुच्छा ? । ता कुलं वा जो
एति, उक्कुलं वा जोएति, णो लज्ज कुलोवकुलं, कुलं
जोएमाणे महाणक्खत्ते जोएति, उक्कुलं जोएमाणे असि-
लेमा णक्खत्ते जोएति । ता सावित्री णं अमावासं कुलं
जोएति, उक्कुलं वा जोएति, कुलेण वा जुत्ता उक्कुलेण
वा जुत्ता सावित्री अमावासं जुत्त ति वत्तव्वं सिया, एवं
ण्येव्वं । मग्गसिरीए १ माहीए २ फग्गुणीए ३ आसा-
दीए ४ कुलोवकुलं जाणियव्वं । सेसाणं कुलोवकुला ए-
त्थि० जाव कुलोवकुलेण वा जुत्ता आमादी अमावासं
जुत्त ति वत्तव्वं सिया ॥

(ता सावित्री णमित्यादि) ता इति पूर्ववत् । आविष्टीं आवण-
मासजाविनीममावास्यां किं कुलं युनक्ति, उपकुलं युनक्ति, कु-
लोपकुलं वा युनक्ति ? । भगवानाह—(ता कुलं वेत्यादि)

कुलमपि युनक्ति, 'वाशब्दोऽपिशब्दार्थः' उपकुलं वा युनक्ति । न लभते योगमधिकृत्य कुलोपकुलम् । तत्र कुलं कुलसङ्गं नक्षत्रं आविष्टममावास्यायां युञ्जन्मघानक्षत्रं युनक्ति । एतच्च व्यवहारत उच्यते । व्यवहारतो हि गतायामप्यमावास्यायां वर्तमाना-
द्यामपि च प्रतिपदि योऽहोरात्रो मूजे अमावास्यायां संबन्धः स सकलोऽप्यहोरात्रोऽमावास्यायां व्यवहियते । तत एव व्यवहारतः आविष्टममावास्यायां मघानक्षत्रसंज्ञवापुक्तम्-कुलं युञ्जन् मघानक्षत्रं युनक्तीति । परमार्थतः पुनः कुलं युञ्जन् पु-
न्यनक्षत्रं युनक्तीति प्रतिपत्तव्यम्, तस्यैव कुलप्रसिद्ध्या प्रसि-
दस्य आविष्टममावास्यायां संज्ञवात् । एतच्च प्रागेव भावितम् । एवमुत्तरसूत्रमपि व्यवहारनयमनेन यथायोगं परिभाषनीय-
म् । उपकुलं युञ्जन् अश्लेषानक्षत्रं युनक्ति । संप्रत्युपसंहारमाह-
(ता सावित्री णमित्यादि) यत उक्तप्रकारेण द्वाभ्यां कुलोप-
कुलाभ्यां आविष्टममावास्यायां च-द्रयोगः समस्ति, न कुलो-
पकुले, न ततः आविष्टममावास्यायां कुलमपि 'वाशब्दोऽपिश-
ब्दार्थः' युनक्ति, उपकुलं वा युनक्ति इति वक्तव्यं स्यात् । य-
दि वा कुलेन वा युक्ता, उपकुलेन वा युक्ता सती आविष्टम-
मावास्या युक्तीति वक्तव्यं स्यात् । (एवं नेयव्यमिति) एवमु-
क्तेन प्रकारेण शेषमप्यमावास्याजातं नेतव्यम् । नवर मार्गशी-
र्ष्या मास्यां फाल्गुन्यामावास्यायां च कुलोपकुलं ज्ञातव्यम्, श-
षाणां त्वमावास्यानां कुलोपकुलं नास्ति, ततो न वक्तव्यम् । सं-
प्रति पाठकानुग्रहाय सूत्रालापका दृश्यन्ते- "ता पोद्वर्गं णं अमा-
वासं किं कुलं जोपइ, उवकुलं वा जोपइ, कुलोवकुलं वा जोपइ ?
ता कुलं वा जोपइ, उवकुलं वा जोपइ, नो लभइ कुलोवकुलं, कुलं
जोपमाणे उत्तरफगुणी जोपइ, उवकुलं जोपमाणे पुष्पाफगुणी
जोपइ । ता पोद्वर्गं णं अमावासं कुलं वा जोपइ, उवकुलं
वा जोपइ, कुलेण वा जुत्ता उवकुलेण वा जुत्ता पोचवया अमा-
वासो जुत्तं ति वत्तव्वं सिया । ता आसोई णं अमावासं किं
कुलं जोपइ, उवकुलं जोपइ, कुलोवकुलं जोपइ ? । ता कुलं वा
जोपइ, उवकुलं वा जोपइ, नो लभइ कुलोवकुलं, कुलं जोपमा-
णे विसाहा नक्खत्ते जोपइ, उवकुलं जोपमाणे सातिनक्खत्ते
जोपइ । ता कत्तिं णं अमावासं कुलं वा जोपइ, उवकुलं वा
जोपइ, कुलेण वा जुत्ता उवकुलेण वा जुत्ता आसोई अमावासा
जुत्तं ति वत्तव्वं सिया । ता कत्तिं णं अमावासं किं कुलं जो-
पइ, उवकुलं वा जोपइ, कुलोवकुलं वा जोपइ ? । ता कुलं वा
जोपइ, उवकुलं वा जोपइ, नो लभइ कुलोवकुलं, कुलं जोपमा-
णे विसाहा नक्खत्ते जोपइ, उवकुलं जोपमाणे सातिनक्खत्ते
जोपइ । ता कत्तिं णं अमावासं कुलं वा जोपइ, उवकुलं वा
जोपइ, कुलेण वा जुत्ता उवकुलेण वा जुत्ता कत्तिं अमावा-
सा जुत्तं ति वत्तव्वं सिया । ता मभासिरिं णं अमावासं किं
कुलं जोपइ, उवकुलं वा जोपइ, कुलोवकुलं वा जोपइ ? । ता
कुलं वा जोपइ, उवकुलं वा जोपइ, कुलोवकुलं वा जोपइ, कुलं
जोपमाणे मूलनक्खत्ते जोपइ, उवकुलं जोपमाणे जेष्ठनक्खत्ते
जोपइ, कुलोवकुलं जोपमाणे भगुराहाननक्खत्ते जोपइ । ता मग-
सिरिं णं अमावासं कुलं वा जोपइ, उवकुलं वा जोपइ, कुलो-
वकुलं वा जोपइ, कुलेण वा जुत्ता उवकुलेण वा जुत्ता कुलोवकु-
लेण वा जुत्ता जुत्तं ति वत्तव्वं सिया " इत्यादि । निश्चयतः पुनः
कुलादियोजना प्रागुक्तचन्द्रेण योगमधिकृत्य स्वयं परिभाषनी-
या । सं० प्र० १० पादु० । " पंच संवच्छरिणं जुगे वावडि अ-
मावासाओ " । युगे पञ्च संवत्सराः, तत्र त्रयश्चाह्नाः, तेषु षट्त्रिंशद्

अमावास्या भवन्ति, द्वौ चाजिवाङ्गितौ संवत्सरौ, तत्र षट्त्रिं-
शतिरमावास्याः । सं० ६२ सम० ।

अथैवंप्रकारं युगे कियन्त्योऽमावास्याः कियन्त्यश्च पौर्णमास्यः ?-
इति युगे तद्गतसर्वसंख्यामाह-

तस्य खलु इमाओ वावडि पुष्पिमाओ, वावडि अमावा-
साओ पष्पत्ताओ । एए कसिणा रागा वावडि, एए कसि-
णा विरागा वावडि, एए चउव्वीसे पव्वसते, एवं चउव्वीसे
कसिणारागविरागसए । ता जावइया णं पंचण्हं संवच्छराणं
समया एएणं चउव्वीसेणं सतेणं ऊणगा एवतिया णं
परिमिता अमंवेज्जा देसरागविरागसमया जवंतीति जत्थ
चउव्वीसे समयसए तस्य वावडिसमए कसिणो रागो, वावडि-
समए कसिणो विरागो, तव्वडिजयमक्खाया ।

(तस्य खलु इत्यादि) तत्र युगे अस्त्रिमा एवंप्रकारं द्वाष-
ष्टिः पौर्णमास्याः, द्वाषष्टिश्च अमावास्याः प्रज्ञाताः । तथा युगे चन्द्रम-
स एतं अनन्तरोदितस्वरूपाः कृत्स्नाः परिपूर्णा रागा द्वाषष्टिः,
अमावास्यानां युगे द्वाषष्टिसंख्याप्रमाणत्वात्, तास्वैव अस्त्रिमसः
परिपूर्णरागसंभवात् । एतं अनन्तरोदितस्वरूपा युगे चन्द्रमसः
कृत्स्ना विरागा सर्वात्मना रागाज्ञावा द्वाषष्टिः, युगे पौर्णमासी-
नां द्वाषष्टिसंख्यात्मकत्वात्, तास्वैव चन्द्रमसः परिपूर्णविराग-
संभवात् । तथा युगे सर्वसंख्यया एकं चतुर्विंशत्याधिकं पर्वशत-
म्, अमावास्यापौर्णमासीनामेव पर्वशब्दस्य वाच्यत्वात्, तासां
च पृथक् पृथक् द्वाषष्टिसंख्यानामेकत्र मीलने चतुर्विंशत्यधि-
कशतत्वात् । एवमेव युगमध्ये सर्वसंकलनया चतुर्विंशत्यधिकं
कृत्स्नरागविरागशतम् । (ता जावइयाणमित्यादि) यावन्तः
पञ्चानां चन्द्राभिवर्द्धितरूपाणां संवत्सराणां समया एकेन चतु-
र्विंशत्यधिकेन समयशतेन ऊनका एतावन्तः परिमिता असंख्या-
ता देशरागविरागसमया भवन्ति, एतेषु सर्वेष्वपि चन्द्रमसो दे-
शतो रागविरागमावात् । यत्र चतुर्विंशत्यधिकं समयशतं, तत्र
द्वाषष्टिसमयेषु कृत्स्नो रागः द्वाषष्टिसमयेषु कृत्स्नो विरागः,
तेन तद्वर्जितमित्याख्यातम्, भवेति गम्यते । जगद्वचनमेतत्संख्य-
कं श्रूयम् । सं० प्र० १३ पादु० ।

सम्प्रत्यमावास्याविषयं चन्दनक्षत्रयोगं सूर्यनक्षत्रयोगं च

प्रतिपिपादयिषुः प्रथमामावास्याविषयप्रश्नसूत्रमाह-

ता एतेसि णं पंचण्हं संवच्छराणां पदमं अमावासं चंदे
केणं एक्खत्तेणं जोएति ? । ता असिलेसाहिं, अभिलेसाणं ए-
को मुहुत्तो, चत्ताहीसं च वावडिभागा मुहुत्तस्स, वावडिजागं
च सत्तट्ठिहा वेत्ता वावडि चुण्णिणया जागा सेसा । तं समयं
च णं मूरे केणं एक्खत्तेणं जोएति ? । ता असिलेसाहिं चैव,
असिलेसाणं एको मुहुत्तो, चत्ताहीसं वावडिजागा मुहुत्तस्स,
वावडिजागं च सत्तट्ठिहा वेत्ता वावडि चुण्णिणया जागा सेसा ।

" ता एतेसि णं " इत्यादि सुगमम् । भगवानाह- (ता
असिलेसाहिं इत्यादि) ता इति पूर्ववत् । अनेषाभिः सप्त सं-
युक्तचन्दः प्रथमामावास्यां परिसमापयति, अनेषानक्षत्रस्य
च षट्तराकत्वात् तदपेक्षया बहुवचनम् । तदानीं च प्रथमामा-
वास्यापरिसमाप्तिवेलायामनेषानक्षत्रस्य एको मुहुत्तः, चत्वारि-
शच्च द्वाषष्टिभागा मुहुर्तस्य, द्वाषष्टिजागं च सप्तषष्टिधा हित्वा
षट्षष्टिचूर्णिका भागाः शेषाः । तथाहि-स एव भुवराशिः

६६ । ५ । १ प्रथमाऽमावास्या किल संप्रति चिन्त्यमाना वर्तते, इत्येकेन गुणयते, एकेन च गुणितं तदेव भवतीति तावानेव जातः । तत एतस्मात्—“वाधीसं च मुहुत्ता, द्वाधालीसं चि स-
चिभागा य । एयं पुण्यसुस्स य, सोहयव्वं हवइ पुण” ॥१॥
इति वचनाद् द्वाविंशतिमुहुर्ताः, एकस्य च मुहुर्तस्य षट्चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागा इत्येवं प्रमाणं शोधनकं शोध्यते । तत्र षट्ष-
ष्टिमुहुर्तस्यो द्वाविंशतिमुहुर्ताः शुद्धाः, स्थिताः पश्चात् चतुश्च-
त्वारिंशत् ४४ । तेभ्य एकं मुहुर्तमपाकृत्य तस्य द्वाषष्टिभागाः
कृताः, ते द्वाषष्टिभागराशिभ्ये प्रक्षिप्यन्ते, जाताः सप्तषष्टिः ।
तेभ्यः षट्चत्वारिंशत् शुद्धाः, शेषास्तिष्ठन्त्येकविंशतिः । त्रिच-
त्वारिंशतौ मुहुर्तस्य त्रिंशता पुन्यः शुद्धः, स्थिताः पश्चात् त्रयो-
दश मुहुर्ताः, अश्लेषानकत्र चार्द्धकत्रमिति पञ्चदशमुहुर्तप्रमाण-
म् । तत इदमागतम्—अश्लेषानकत्रस्य एकस्मिन्मुहुर्ते चत्वारिं-
शति मुहुर्तस्य द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टि-
धा त्रिंशस्य षट्षष्टिभागेषु शेषेषु प्रथमाऽमावास्या परिसमा-
प्तिमुपगच्छति । संप्रत्यस्यामेव प्रथमायाममावास्यायां सूर्यन-
क्षत्रं पृच्छति—(तं समयं च जमित्यादि) सुगमम् । जगवा-
नाह—(ता असिलेसाहिं चैव इत्यादि) इह य एवामावास्या-
सु चन्द्रनक्षत्रयोगविषयं ध्रुवराशिः । यदेव शोधनकं, स एव
सूर्यनक्षत्रयोगध्रुवराशिः, तदेव शोधनकमिति । तदेव सूर्यन-
क्षत्रयोगेऽपि नक्षत्रं, तद्वदेव च तस्य नक्षत्रस्य नक्षत्रशेषमिति ।
तदेवाह—अश्लेषानकत्रयुक्तः सूर्यः प्रथमायामावास्यां परिसमापयति ।
तस्यां च परिसमाप्तिवेलायां अश्लेषाणामेको मुहुर्तः, एकस्य
च मुहुर्तस्य चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टिभाग-
स्य सप्तषष्टिधा कृत्वा षट्षष्टिचूर्णिता भागाः शेषाः ।

द्वितीयामावास्याविषयं सूत्रमाह—

ता एतेसि एं पंचएहं संवच्छराणं दोषं अमावासं चं-
दे केणं एवखत्तेणं जोएति ? । ता उत्तराहिं फग्गुणी-
हिं, उत्तराणं फग्गुणीणं चत्तालीसं मुहुत्ता, पणतीसं च
वावट्टिजागा मुहुत्तस्स, वावट्टिभागं च सत्तट्टिहा ठेत्ता
पणणट्टि चुप्पिया जागा सेसा । तं समयं च एं सूरै के-
णं एवखत्तेणं जोएऽपुच्छा ? । ता उत्तराहिं चैव
फग्गुणीहिं, उत्तराणं फग्गुणीणं चत्तालीसं मुहुत्ता तं चैव
जाव पणणट्टि चुप्पिया जागा सेसा ॥

(ता एवासि जमित्यादि) सुगमम् । भगवानाह—(ता उत्तराहि-
मित्यादि) उत्तराज्यां फाल्गुनीज्यां युक्तश्चन्द्रो द्वितीयाममावा-
स्यां परिसमापयति । तदानीं च द्वितीयामावास्यापरिसमाप्तिवे-
लायामुत्तरयोः फाल्गुन्योश्चत्वारिंशद् मुहुर्ताः, पञ्चविंशद् द्वाष-
ष्टिभागा मुहुर्तस्य, द्वाषष्टिभागं च सप्तषष्टिधा कृत्वा तस्य
सत्का पञ्चषष्टिचूर्णिका भागाः शेषाः । तथाहि—स एव ध्रुव-
राशिः ६६ । ५ । १ द्वाभ्यां गुणयते, जातं द्वाविंशदधिकं मुहुर्ता-
नां शतम् । एकस्य मुहुर्तस्य द्वाषष्टिजागा दश, एकस्य च
द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधा त्रिंशस्य द्वौ चूर्णिकाजागौ १३२ ।
१० । २ । तत्र प्रथमतः पुनर्वसुशोधनकं शोध्यते—द्वाविंशदधि-
कमुहुर्तशताद् द्वाविंशतिमुहुर्ताः शुद्धाः, स्थितं पश्चाद्दशोत्तरं
शतम् । तेभ्योऽप्येका मुहुर्ता गृहीत्वा द्वाषष्टिभागीक्रियते,
कृत्वा च ते द्वाषष्टिभागा द्वाषष्टिभागराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जाता
त्रिसप्ततिद्वाषष्टिभागाः । तेभ्यः षट्चत्वारिंशत् शुद्धाः । स्थिताः

पश्चात्पञ्चविंशतिः । नवोत्तराश्च मुहुर्तशतात् त्रिंशता पुन्यः शुद्धः,
स्थिताः पश्चादेकोनाशीतिः । ततोऽपि पञ्चदशभिर्मुहुर्तैरश्लेषा
शुद्धा, स्थिताः पश्चात्षष्टिः, ततोऽपि त्रिंशता मघा शुद्धा, स्थि-
ताश्चतुर्विंशत् । ततोऽपि त्रिंशता पूर्वाफाल्गुनी शुद्धा, स्थिताः
पश्चाच्चत्वारः, उत्तराफाल्गुनीनक्षत्रं च हार्द्धकत्रमिति पञ्चच-
त्वारिंशत् मुहुर्तप्रमाणम् । तत इदमागतमुत्तराफाल्गुनीनक्षत्रस्य
चन्द्रयोगमुपागतस्य चत्वारिंशति मुहुर्तेषु, एकस्य च मुहुर्तस्य
पञ्चत्रिंशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधा-
त्रिंशस्य षट्षष्टौ चूर्णिकाभागेषु शेषेषु द्वितीयाऽमावास्या
समाप्तिं याति । संप्रत्यस्याममावास्यायां सूर्यनक्षत्रं पृच्छति—
(तं समयं च जमित्यादि) सुगमम् । भगवानाह—(ता उत्त-
राहिं इत्यादि) ता इति पूर्ववत् । उत्तराज्यामेव फाल्गुनीज्यां
युक्तः सूर्यो द्वितीयाममावास्यां परिसमापयति । तदानीं च
द्वितीयामावास्यापरिसमाप्तिवेलायामुत्तरयोः फाल्गुन्योश्चत्वा-
रिंशद् मुहुर्ताः । “तं चैव जाव सि” वचनादेकस्य च मुहुर्तस्य
पञ्चत्रिंशद् द्वाषष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य (षष्टिं चु-
प्पिया भागा सेस सि) एतच्चोभयोरपि चन्द्रसूर्ययोगेनक्षत्रयोग-
परिक्रानहेतोः करणस्य समानत्वादवसेयम् ।

तृतीयामावास्याविषयं प्रश्नसूत्रमाह—

ता एतेसि एं पंचएहं संवच्छराणं तथं अमावासं चंदे
पुच्छा ? । ता इत्येणं, इत्यस्स चत्तारि मुहुत्ता, तीसं वाव-
ट्टिभागा मुहुत्तस्स, वावट्टिजागं च सत्तट्टिहा ठेत्ता चउसट्टि-
चुप्पिया जागा सेसा । तं समयं च एं सूरै केणं एवखत्तेणं
जोएति पुच्छा ? । ता इत्येणं चैव । इत्यस्स णं तं चैव चंदस्स ।

(ता एवासि जमित्यादि) सुगमम् । भगवानाह—(ता इत्येण-
मित्यादि) इस्तेन युक्तश्चन्द्रस्तृतीयाममावास्यां परिसमापयति ।
तदानीं च इस्तेनक्षत्रस्य चत्वारो मुहुर्ताः, त्रिंशच्च द्वाषष्टिजागा
मुहुर्तस्य, द्वाषष्टिभागं चैकं सप्तषष्टिधा कृत्वा तस्य सत्काश्च-
तुषष्टिचूर्णिता भागाः शेषाः । तथाहि—स एव ध्रुवराशिः
६६ । ५ । १ तृतीयस्या अमावास्यायाः संप्रति चिन्तेति त्रि-
निर्गुणयते, जातमष्टनव्यधिकं मुहुर्तानां शतम् । एकस्य च मु-
हुर्तस्य पञ्चदश द्वाषष्टिजागाः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य त्रयः
सप्तषष्टिभागाः । १७७ । १५ । ३ । तत एतस्माद्विसप्तत्याधि-
केन मुहुर्तशतेन षट्चत्वारिंशता च मुहुर्तस्य द्वाषष्टिभागैः पुनर्व-
सादीन्युत्तरफाल्गुनीपर्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, पश्चाद्वति-
ष्ठन्ते पञ्चविंशतिमुहुर्ताः, एकस्य च मुहुर्तस्य एकत्रिंशद् द्वाषष्टि-
भागाः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य त्रयः सप्तषष्टिभागाः २५ । ३१ ।
३ । तत आगतं इस्तेनक्षत्रस्य चन्द्रेण सह योगमुपागतस्य
चतुर्षु मुहुर्तेषु, एकस्य च मुहुर्तस्य त्रिंशति द्वाषष्टिभागेषु, एक-
स्य च द्वाषष्टिभागस्य चतुषष्टौ, सप्तषष्टिभागेषु शेषेषु तृतीया-
ममावास्यां परिसमापयति । अत्रैव सूर्यविषयं प्रश्नसूत्रमाह—
(तं समयं च जमित्यादि) सुगमम् । भगवानाह—(ता इत्ये-
णं चैव सि) इस्तेनैव नक्षत्रेण युक्तः सूर्योऽपि तृतीयाममावा-
स्यां परिसमापयति । एतच्चोभयोरपि करणस्य समानत्वादव-
सेयम् । एवमुत्तरसूत्रयोरपि कृष्यम् । शेषविषये अतिदेशमा-
ह—“इत्यस्स णं तं चैव चंदस्स” यथा चन्द्रस्य विषये शेषमुक्तं
तदेव सूर्यस्यापि विषयं वक्तव्यम् । तथैव—“इत्यस्स चत्तारि
मुहुत्ता, तीसं च वावट्टिभागा मुहुत्तस्स, वावट्टिजागं च सत्त-
ट्टिहा ठेत्ता चउसट्टि चुप्पिया भागा सेसा” इति ।

संप्रति द्वादशमावास्याविषयं प्रश्नसूत्रमाह-

ता एतेमि एं पंचाहं संवच्छराणं दुवालसमं अमावामं चंदे केणं नक्खत्तेणं जोएति पुच्छा ? । ता अदाहिं, अदाणं चत्तारि मुहुत्ता, दस च वावट्टिभागा मुहुत्तस्स, वावट्टिजागं च सत्तट्टिहा ठेत्ता चउप्पणं चुणिया जागा सेसा । तं समयं च णं सरे केणं एक्खत्तेणं जोएति पुच्छा ? । ता अदाए चव । अदाए जं चव चंदस्स, तं चव ॥

(ता एपसि णमित्यादि) सुगमम् । जगवानाह-(ता अदा-दिमित्यादि) आर्क्षयुक्तश्चन्द्रो द्वादशीममावास्यां परिसमापयति । तदानीं चार्क्ष्याश्चत्वारो मुहूर्ताः, दश च मुहूर्तस्य द्वाषष्टिभागाः, द्वाषष्टिभागं च सप्तषष्टिधा छित्त्वा चतुष्पञ्चाशद्वर्णिकाभागाः शेषाः । तथाहि-स एव ध्रुवराशिः ६६ । ५ । १ द्वादश्यमावास्या चिन्त्यमाना वर्तते इति द्वादशभिर्गुण्यते, जानानि सप्तशतानि छिनवत्याधिकानि मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य षष्टिद्वाषष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य द्वादश सप्तषष्टिभागाः ७६२ । ६० । १२ । एतस्माच्चतुर्भिः शतैश्चिन्त्यारिशदधिकैर्मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य षट्चत्वारिंशता द्वाषष्टिभागैः पुनर्वस्वादीन्युत्तराषाढापर्यन्तानि नक्षत्राणि शुक्लानि, स्थितानि पश्चात् त्रीणि शतानि पञ्चाशदधिकानि मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्दश द्वाषष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य द्वादश सप्तषष्टिभागाः ३५० । १४ । १२ । तन्निजः शतैर्नवात्तरैर्मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्ट्या सप्तषष्टिभागैर्निजदादीनि रोहिणीपर्यन्तानि शुक्लानि, स्थिताः पश्चाच्चत्वारिशदमुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य एकपञ्चाशद् द्वाषष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य त्रयोदश सप्तषष्टिभागाः ४० । ५१ । १३ । ततस्त्रिंशता मुहूर्तैर्मृगशिरः शुक्लं, स्थिताः पश्चाद्दश मुहूर्ताः, शेषं तथैव १० । ५१ । १३ । तत आगतमासीनक्षत्रस्य चन्द्रेण सह संयुक्तस्य चतुर्षु मुहूर्तेषु, एकस्य च दशसु द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य चतुष्पञ्चाशति सप्तषष्टिभागेषु ४ । १० । ५४ द्वादशी अमावास्या परिसमाप्तिमयति । संप्रति सूर्यविषयं प्रश्नमाह-(तं समयं च णमित्यादि) सुगमम् । जगवानाह-(ता पुणव्वसुणा चव ति) सूर्यः पुनर्वसुना चैव सह यागमुपागतश्चरमां द्वाषष्टितमाममावास्यां परिणमति । शेषे अनिदेशमाह-(पुणव्वसुस्स णं चात्रीसं मुहुत्ता इत्यादि) एतच्च प्राग्वद्भावनीम् । चन्द्रमसः सूर्यस्य चामावास्याविषये नक्षत्रयागपरिणामहतोः करणस्य समानत्वात् । च० प्र० १० पाद० ।

चरमद्वाषष्टितमामावास्याविषयं प्रश्नमाह-

ता एतेमि एं पंचाहं संवच्छराणं चरिमं वावट्टि अमावासं चंदे केणं एक्खत्तेणं जोएति पुच्छा ? । ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स णं बावीसं मुहुत्ता, णायालीसं च वावट्टिभागा मुहुत्तस्स सेसा । तं समयं च णं सरे केणं एक्खत्तेणं जोएति पुच्छा ? । ता पुणव्वसुणा चव, पुणव्वसुस्स णं बावीसं मुहुत्ता, णायालीसं च वावट्टिभागा मुहुत्तस्स सेसा ।

(ता एपसि णमित्यादि) सुगमम् । जगवानाह-(ता पुणव्वसु- १८७

णा इत्यादि) ता इति पूर्ववत् । पुनर्वसुना युक्तश्चन्द्रश्चरमां द्वाषष्टितमाममावास्यां परिसमापयति । तदानीं च चरमद्वाषष्टितमामावास्यापरिसमाप्तिवेदायां पुनर्वसुनक्षत्रस्य द्वाविंशतिमुहूर्ताः, षट्चत्वारिंशच्च द्वाषष्टिभागाः मुहूर्तस्य शेषाः । तथाहि- स एव ध्रुवराशिः ६६ । ५ । १ द्वाषष्ट्या गुण्यते, जानानि मुहूर्तानां चत्वारिंशच्चतानि छिनवत्याधिकानि, एकस्य च मुहूर्तस्य द्वाषष्टिभागानां त्रीणि शतानि दशोत्तराणि, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य द्वाषष्टिसप्तषष्टिभागाः ४०६२ । ३१० । १३ तत एतस्माच्चतुर्भिः शतैश्चिन्त्यारिशदधिकैर्मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य षट्चत्वारिंशता द्वाषष्टिभागैः प्रथमशोधनकं शुद्धम् ; जातानि षट्त्रिंशत्शतानि पञ्चाशदधिकानि मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य द्वे शते चतुष्पष्ट्याधिकं द्वाषष्टिभागानाम्, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य द्वाषष्टिसप्तषष्टिभागाः ३६५० । २६४ । ६५ । ततोऽनिजदाद्युत्तराषाढापर्यन्तसकलनक्षत्रपर्यायविषयं शोधनकम् । अष्टौ शतानि एकान्विंशत्याधिकानि मुहूर्तानाम्, एकस्य चतुर्विंशतिद्वाषष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्टिसप्तषष्टिभागाः ७१०५ । २४ । ६६ इत्येवं प्रमाणं चतुर्निर्गुणयित्वा शोध्यते । स्थितानि पश्चात् त्रीणि शतानि चतुःसप्तत्याधिकानि मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य चतुष्पष्ट्याधिकं शते द्वाषष्टिभागानाम्, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्टिसप्तषष्टिभागाः ३७४ । १६४ । ६६ । ततो भूयस्त्रिभिः शतैर्मुहूर्तानां नवात्तरैः, एकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्ट्या सप्तषष्टिभागैः ३०६ । ३४ । ६६ अनिजदादीनि रोहिणीपर्यन्तानि शुक्लानि, स्थितानि पश्चात्सप्तषष्टिर्मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य षोडशद्वाषष्टिभागाः ६७ । १६ । ततस्त्रिंशता मुहूर्तैर्मृगशिरः, पञ्चदशभिराष्टौ शुक्ला, स्थिताः पश्चात् शेषा द्वाविंशतिर्मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य बोरुश द्वाषष्टिभागाः २२ । १६ । तत आगतं चन्द्रेण सह संयुक्तं पुनर्वसुनक्षत्रं द्वाविंशतौ मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य षट्चत्वारिंशति द्वाषष्टिभागेषु, शेषेषु चरमां द्वाषष्टितमाममावास्यां परिसमापयति । सूर्यविषयं प्रश्नसूत्रमाह-(तं समयं च णमित्यादि) सुगमम् । जगवानाह-(ता पुणव्वसुणा चव ति) सूर्यः पुनर्वसुना चैव सह यागमुपागतश्चरमां द्वाषष्टितमाममावास्यां परिणमति । शेषे अनिदेशमाह-(पुणव्वसुस्स णं चात्रीसं मुहुत्ता इत्यादि) एतच्च प्राग्वद्भावनीम् । चन्द्रमसः सूर्यस्य चामावास्याविषये नक्षत्रयागपरिणामहतोः करणस्य समानत्वात् । च० प्र० १० पाद० ।

संप्रति कियत्सु मुहूर्तेषु गतेषु अमावास्यातोऽनन्तरा पौर्णमासी, कियत्सु वा मुहूर्तेषु गतेषु पौर्णमास्या अनन्तरममावास्या ? इत्यादि निरूपयति-

ता अमावामाओ णं पुण्णिमासिणी चत्तारि वायाले मुहुत्तसते, णायालीसं वावट्टिजागे मुहुत्तस्स आहिताति वदेज्जा ; ता अमावामाओ णं अमावामा अट्टा पंचासंति मुहुत्तसते, तीसं च वावट्टिजागे मुहुत्तस्स आहियाति वदेज्जा ; ता पुष्पिमामिणीओ णं अमावामा चत्तारि वायाले मुहुत्तसते तं चव, ता पुष्पिमामिणीओ णं पुष्पिमामिणी । अट्टा पंचासीते मुहुत्तसते, तीसं च वावट्टिजागे मुहुत्तस्स आहिता । एम णं एवए चंदे मासे ; एस णं एवए सगदे जुगे ॥

(ता अमावासाओ णमित्यादि) सुगमम् । नवरं अमावा-
स्याया अनन्तरं चन्द्रमासस्याङ्केन पौर्णमासी, पौर्णमास्या अ-
नन्तरमर्द्धमासेन चन्द्रमासस्यामावास्या, अमावास्यायाश्च अ-
मावास्या परिपूर्णेन चन्द्रमासेन, पौर्णमास्या अपि पौर्णमासी
परिपूर्णेन चन्द्रमासेन भवति यथोक्ता मुदूर्त्तसंख्या । उपसं-
हारमाह- (एस णमित्यादि) एष अष्टौ मुदूर्त्तशतानि पञ्चाशी-
त्यधिकानि त्रिंशच्च द्वापष्टिभागा मुदूर्त्तस्येति, एतावान् एता-
वत्प्रमाणश्चन्द्रमासः । तत एतावत्प्रमाणं शकलं खण्डरूपं युगं ;
चन्द्रमासप्रमितं युगं शकलमेतदित्यर्थः । अ० प्र० १३ पादु० ।

पूर्णिमानक्षत्रात् अमावास्यायाम्, अमावास्यानक्षत्राच्च
पूर्णिमायां नक्षत्रस्य नियमेन संबन्धमाह-

जया एं भंते ! साविट्ठी पुष्पिमा जवइ तथा एं माही
अमावासा भवइ, जया एं भंते ! माही पुष्पिमा जवइ तथा
णं साविट्ठी अमावासा जवइ ? । हुंता, गोयमा ! जया
एं साविट्ठी०तं चेव वत्तव्वं । जया एं भंते ! पोडुवई पुष्पिमा
मा जवइ तथा एं फग्गुणी अमावासा जवइ, जया एं
फग्गुणी पुष्पिमा भवइ तथा णं पोडुवई अमावासा जवइ ? ।
हुंता, गोयमा ! तं चेव एवं । एतेणं अनिलानेणं इमाओ
पुष्पिमाओ अमावासाओ णेअव्वाओ । अस्मिणी पुष्पिमा
चत्ती अमावासा, कत्तिगी पुष्पिमा विसाही अमावासा,
मम्मसिरी पुष्पिमा जेह्मामुली अमावासा, पोसी पुष्पिमा
आसाही अमावासा ।

(जया णं भंते ! इत्यादि) यदा भवन्त ! आविष्टी अविष्टानक्षत्र-
युक्ता पूर्णिमा भवति तदा तस्या अर्वाकनी अमावास्या माघी
मघानक्षत्रयुक्ता भवति । यदा तु माघी मघानक्षत्रयुक्ता पूर्णिमा
भवति तदा पाश्चात्या अमावास्या आविष्टी अविष्टानक्षत्र-
युक्ता भवतीति काका प्रश्नः ? । भगवानाह- (हुंतेति) जव-
ति । तत्र गौतम ! यदा आविष्टीत्यादि, तदेव वक्तव्यं, प्रश्नेन समा-
नोत्तरत्वात् । अयमर्थः- इह व्यवहारनयमेन यस्मिन्नक्षत्रे पौर्ण-
मासी भवति तत आरज्य अर्वाकने पञ्चदशे चतुर्दशे वा नक्षत्रे
नियमनाऽमावास्या, ततो यदा आविष्टी अविष्टानक्षत्रयुक्ता
पौर्णमासी भवति तदा अर्वाकनी अमावास्या माघी मघानक्ष-
त्रयुक्ता जवति, अविष्टानक्षत्रादारज्य मघानक्षत्रस्य पूर्वं चतुर्द-
शत्वात् । अत्र सुयेप्रकृतिचन्द्रप्रक्रमित्वोस्तु मघानक्षत्रादारभ्य
अविष्टानक्षत्रस्य पञ्चदशत्वादिति पाठः, तेनात्र विचार्यम् ।
एतच्च आषण्मासमधिकृत्य भावनीयम् । यदा भवन्त ! मा-
घी मघानक्षत्रयुक्ता पूर्णिमा भवति तदा आविष्टी अविष्टानक्ष-
त्रयुक्ता पाश्चात्या अमावास्या भवति, मघानक्षत्रादारज्य पूर्वं
अविष्टानक्षत्रस्य पञ्चदशत्वात् । इदं च माघमासमधिकृत्य
भावनीयम् । यदा भवन्त ! प्रौष्ठपदी उत्तरभाद्रपदायुक्ता पौर्ण-
मासी भवति तदा पाश्चात्या अमावास्या उत्तरफाल्गुनीनक्षत्र-
युक्ता जवति, उत्तरभाद्रपदादारज्य पूर्वमुत्तरफाल्गुनीनक्षत्रस्य
पञ्चदशत्वात् । एतच्च भाद्रपदमासमधिकृत्य अवस्यम् । यदा
उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी भवति तदा अमावास्या
प्रौष्ठपदी उत्तरभाद्रपदापेता जवति, उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रस्य पूर्व-
मुत्तरभाद्रपदानक्षत्रस्य चतुर्दशत्वात् । इदं च फाल्गुनमासमधि-
कृत्योक्तम् । एवंमेतानि त्रिणि एताः पूर्णिमा अमावास्याश्च ने-

तथ्याः । यदा आश्विनीपूर्णिमा अश्विनीनक्षत्रोपेता भवति तदा
पाश्चात्याऽनन्तरा अमावास्या वैशीखिन्नक्षत्रयुक्ता भवति, अ-
श्विन्या आरज्य पूर्वं खिन्नक्षत्रस्य पञ्चदशत्वात् । एतच्च व्यव-
हारनयमधिकृत्योक्तमवस्यम् ; निश्चयत एकस्यामप्याश्वयुग्मा-
समाविन्याममावास्यायां खिन्नक्षत्रासंभवात् । एतच्च प्रागेव
दर्शितम् । यदा च वैशीखिन्नक्षत्रोपेता पौर्णमासी भवति
तदा पाश्चात्या अमावास्या आश्विनी अश्विनीनक्षत्रयुक्ता
भवति, एतदपि व्यवहारतः । निश्चयत एकस्यामपि वैश्रमास-
माविन्याममावास्यायामश्विनीनक्षत्रस्यासंभवात् । एतदपि सूत्र-
माश्विनवैश्रमासार्थधिकृत्य प्रवृत्तम् । यदा च कार्तिकी कृत्त-
िकानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी भवति तदा वैशाखी विशाखानक्षत्र-
युक्ता अमावास्या भवति, कृत्तिकातोऽर्वाक् विशाखायाः पञ्च-
दशत्वात् । यदा वैशाखी विशाखानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी जव-
ति तदा ततोऽनन्तरा पाश्चात्याऽमावास्या कार्तिकी कृत्तिका-
नक्षत्रोपेता जवति, विशाखातः पूर्वं कृत्तिकायाः चतुर्दशत्वात् ।
एतच्च कार्तिकवैशाखमासावधिकृत्योक्तम् । यदा च मार्गशीर्षी
मृगशिरायुक्ता पौर्णमासी भवति तदा ज्येष्ठाश्लेषा ज्येष्ठामूलन-
क्षत्रोपेता अमावास्या, यदा ज्येष्ठाश्लेषा पौर्णमासी तदा मार्ग-
शीर्षी अमावास्या । एतच्च मार्गशीर्षज्येष्ठमासावधिकृत्य भाव-
नीयम् । यदा पौषी पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी तदा आषाढी
पूर्वाषाढानक्षत्रयुक्ता अमावास्या जवति, यदा पूर्वाषाढानक्षत्रयुक्ता
पौर्णमासी भवति तदा पौषी पुष्यनक्षत्रयुक्ता अमावास्या जव-
ति । एतच्च पौषाषाढमासावधिकृत्योक्तमिति । उक्तानि मासा-
र्द्धमासपरिसमापकानि नक्षत्राणि । अ० ७ वक्त० ।

अभि (मे) ज्ञ-अमेय-वि० । अभिताऽनेकवस्तुयोगात् कय-
विकार्यनिषेधाद् वा (कल्प० ५ वक्त०) अविद्यमानदातव्ये नगरा-
दौ, अ० ३ वक्त० । अविद्यमानमाय्ये, ज० ११ श० ११ व० ।

अभि (मे) ज्ञ-अमेय-न० । न० त० । अगुचिद्रव्ये, स्था०
१० श० । विष्टायाम्, तं० । “ अभिज्जेण लितोसि न जाणइ
केण विलितो ” । आ० म० द्वि० ।

अभि (मे) ज्ञ-अमेयपूर्ण-वि० । विष्टावृत्ते, तं० ।

अभि (मे) ज्ञमय-अमेयमय-वि० । अमेयं प्रचुरमस्मिन्नि-
ति । मृधात्मके, तं० ।

अभि (मे) ज्ञरस-अमेयरस-पु० । विष्टारसे, तं० ।

अभि (मे) ज्ञसंनय-अमेयसंभूत-वि० । विष्टासंभवे, तं० ।

अभि (मे) ज्ञुकर-अमेयोत्कर-पु० । उत्कारनिकरकल्पे, यो०
१ विव० ।

अभिन्त-अभिन्त-न० । अहितसाधके, स्था० ४ श० ४ उ० ।
आचा० । (‘ पुरिसजाय ’ शब्देऽस्य चतुर्भङ्गी कृत्वा)

अभिय-अभूत-वि० । अमरधर्मिणि, विज्ञे० । मरणाभावे, आ०
म० द्वि० । तत्पथ्ये, आव० ४ अ० । “ वर्षासु लवणममृतं, शरीरं
जलं गोपयश्च हेमन्ते । शिशिरे चामलकरसां, धृतं वसन्ते
गुह्यमाने ” ॥ १ ॥ सूत्र० १ अ० १ अ० १ व० ।

अभित-वि० । परिमाणरहिते, ध० ५ अधि० । अपरिहोषे, आ०
अ० १ अ० । अनन्ते, असंख्येये घनस्पतिपृथिवीजीवद्वयादौ च

“ केवली पुगच्छिमेणं मियं पि जाणइ, अभियं पि जाणइ ” ॥ भ० ४ श० ४ उ० । केवलज्ञाने च । विशेष० ।

अभियगइ-अमितगति-पु० । दक्षिणात्ये दिक्कुमारेन्द्रे, प्र० ३ श० ७ उ० । स० । प्रज्ञा० । स्वनामक्याते माधुरसंवीये माधवसेनाचार्यशिष्ये दिगम्बरजैनाचार्ये, स च वैकुण्ठे १०५० वर्षे अजयत् । येन धर्मपरीक्षा-सुभाषितरत्नसंदोहना-माना च ग्रन्था निर्मितौ । ज० ६० ॥

अभियचंद-अमृतचन्द-पु० । कुन्दकुम्भाचार्यकृतसमयसारप्र-
न्योपरि ‘ आत्मक्याति ’ नाम्न्याः टीकायाः, तथा प्रबन्धनसार
टीका-पञ्चास्तिकायटीका-तन्त्रार्थसार-पुरुषार्थसंक्षुपाय-त-
त्त्वदीपिकादिग्रन्थानां च कारक वैष्णवीय द्वापद्युत्तरनयप्रश-
तके (१६२) विद्यमाने आचार्ये, ज० ६० ।

अभियणाणि (ण)-अमितज्ञानिन्-पु० । अमितं च तद्वृत्तानं
चामितज्ञानम्, तद्यस्यास्ति सोऽमितज्ञानिन् । आ० भ० प्र० । सर्वज्ञे,
स० । अपरिशेषज्ञानिनि, अनन्तज्ञानिनि च । आ० मृ० १ भ० ।
केवलज्ञानि, पं० मृ० ।

अभियमणं नानं, नं तेसि अभियणाणिणो तो ते ।

तं जेण णेयमाणं, तं चाणं नं जओ नेयं ॥ १०५० ॥

अनन्तत्वान्मातृमशक्यममितं केवलज्ञानसङ्गणं ज्ञानं, तत्तेषां
विद्यते, ततोऽमितज्ञानिनस्ते । कथं पुनः केवलज्ञानस्यातन्मयम् ? ।
इत्याह-तत्केवलज्ञानं, येन कारणेन ज्ञेयमानं वर्तते, ज्ञानस्य
ज्ञेयानुवर्तित्वान् । तच्च ज्ञेयं सर्वमपि यतोऽनन्तमतः केवल-
ज्ञानस्यातन्मयमिति ॥ विश० ॥

अभियनेयसूरि-अमितनेजःसूरि-पु० । स्वनामक्याते सूरिजेदे,
“ एषसि अभियनेयसूरीणं अनिष्टं महजायाए पव्वइउं एयं वि
सेसकारणं तेण भणियं ” । दर्श० ।

अभियचूय-अमृतजूत-न० । जूतशब्द उपमार्थः । परमपव्वहेतु-
त्वाज्जरासरणादिविघातकत्वेनाऽमृतजुत्ये जिनवचने, “ जिण-
वयणसुभासियं अभियचूयं ” । आनु० ।

अभियमेह-अमृतमेघ-पु० । दुष्प्रमदुष्प्रमान्ते बर्षिणि अनुये
महामेघे, ज० ।

अनुर्थमेघवक्यतामाह-

तांसि च एं ययमंहेसि सत्तरत्तं णिवानितामि समाणं-
मि एत्थ एं अभियमेहे णामं महामेहे पाउन्नविस्सइ,
भरहप्पमाणमित्ते आयामेणं जाव वासं वासिस्सइ, जे एं
भरहे वासे रुक्खगुच्छगुम्पललयवद्धितणपव्वगदरितगओ-
सद्धिपवालं कुरमाईए तणवाणप्फइकाईए जणस्सइ ॥

(तंसि इत्यादि) तस्मिन्नुत्तमेघे सत्तरत्तं निपतति सति, अत्र
प्रस्तावेऽमृतमेघो नाम यथार्थनामा महामेघः प्रादुर्भवति
वर्षिष्यति इति पर्यन्तं पूर्ववत् । या मेघो जरते वर्षे वृक्षगुच्छ-
गुल्मलतावल्लयः, तृणानि प्रतीतानि, पर्वगा इहवाक्यः, हरि-
तानि दुर्वादीनि, औषधयः शाल्यादयः, प्रवालाः पल्लवाः, अकु-
राः शाल्यादिबीजसूचय इत्यादीनि तृणवनस्पतिकायिकान्
बाह्यवनस्पतिकायिकान् जनयिष्यतीति । ज० ३ वक्र० ।

अभियरसरसोवम-अमृतरसरसोपम-त्रि० । अमृतरसेन रसस्यो-
पमा यत्र तदमृतरसरसोपमम् । सुधाऽऽस्वादमधुरे, “ सेसाणं
(तीर्थकृताम्) अभियरसरसोवमं भासि ” । आ० भ० प्र० ।

अभियवाहण-अमितवाहन-पु० । औत्तराहविक्कुमारेन्द्रे,
स्था० २ उ० ३ उ० । भ० । प्रज्ञा० । स० ।

अभियासणिय-अमितासनिक-पु० । अवज्ञासने, सुदुर्गुणः
स्थानात् स्थानास्तरं गच्छति, अनेकान्यासनानि सेवमाने,
कल्प० ६ क० ।

अमिल-अमिल-न० । ऊर्णावस्त्रे, ध० २ अधि० । दश० । नि०
मृ० । आवा० ।

अमिलकसु-अम्लेच्छ-पु० । आर्ये म्लेच्छभाषाऽनभिज्ञे, सूत्र० १
मु० १ भ० २ उ० ।

अमिला-अमिला-स्त्री० । श्रीनिमिनाथस्य प्रथमशिष्यायाम,
स० । पत्रिकायां ह्रस्वमहिष्यायाम, मृ० १ उ० ।

अमिक्षाण-अम्लान-त्रि० । अमिक्षिने, औ० । नि० मृ० ।

अमिलाय-अम्लान-त्रि० । न म्लायते शीघ्रं तदिति । चिर-
ममिक्षिने, नि० मृ० २ उ० ।

अमिद्वायमद्वयाम-अम्लानमान्यद्वयाम-न० । अम्लानपुष्प-
द्वयाम्, भ० ११ श० ११ उ० । विपा० ।

अमिद्वय-अमिलित-त्रि० । असंयुक्ते, विशेष० । अनेकशास्त्र-
सम्बन्धानि सूत्राण्येकत्र मीलयित्वा यत्र पठति तन्मिलितम् ।
असदृशधान्यमेलकवत् । अथवा परावर्तमानस्य यत्र पदादि-
विच्छेदा न प्रतीयते तन्मिलितम्, न तथा आमिलितम् । मिलित-
दोषविप्रमुक्ते सूत्रगुणे, अनु० । पं० मृ० । ग० । आमिलितं यद्व प्र-
स्थान्तरवर्तिभिः पदैरभिधत्तं, यथा-सामायिकसूत्रे दशवैकालि-
कोत्तराध्ययनादिपदानि न क्रियति । वृ० १ उ० ।

अमुइ-अमोचिन्-त्रि० । अमोचनशीले, वृ० ४ उ० । “ अमुइ
समुसे वि जो ण मुए ” पं० भा० । पं० मृ० ।

अमुकधूणय-अमुक्तपूर्त-त्रि० । अमुक्ता पूर्णता येन तत्
अमुक्तपूर्णतम् । पूर्णे, ध० २ अधि० ।

अमुग-अमुक-त्रि० । अदस्-अकच् । उत्त्वमत्वे कस्य गः ।
मा० १ पाद । अदःशब्दार्थे अज्ञातनामरूपे विवक्षितेऽर्थे,
“ अमुगं हि भोक्तुं ” अमुकस्मिन् भवतु । प्रस० २ आश्र० द्वा० ।
“ अमुगं गामं वञ्चामो, तत्थ दो तिजि वा दिवसो अच्छिस्सा-
मा ” । आ० भ० द्वि० । प्रव० ।

अमुग-अमुक-त्रि० । अविद्यमानमुक्ते, अनु० ।

अमुच्छिय-अमूर्तित-त्रि० । न मूर्च्छितोऽमूर्च्छितः । सूत्र० १
मु० १० अ० । दश० । आहारादौ मूर्तामकुर्वति, पं० व० २ द्वार ।
पिण्डे शब्दादिषु वा मूर्ते, दश० ५ अ० १ उ० । आवा० ।

अमुण-अहु-पुं० । अहे, मूर्खे च । वृ० १ उ० ।

अमुणिय-अज्ञात-न० । नास्ति मुणितं ज्ञातं यत्र तदमुणित-
म् । ज्ञानविकले, प्रस० २ आश्र० द्वा० ।

अमुस-अमुक्त-त्रि० । लोकव्यापारप्रवृत्ते सकर्मणे, स्था० १० उ० ।
अमूर्त्त-त्रि० । अकपिलि, आश्र० ४ अ० ।

अमुत्त-अमूर्तत्व-न० । मूर्तत्वाभावसमानियतत्वे, कल्या० २
अध्या० । “ मूर्तिं दधाति मूर्तत्व-ममूर्तत्वं विपर्येयात् । ”

मूर्तिः रूपरसगन्धस्पर्शादसांश्वेशता, तस्या धारणस्वभावे
मूर्तत्वं, मूर्तस्वजावः, तस्माद्यद्विपरीत तदमूर्तत्वम्, अमूर्त-
स्वजावः । द्रव्या० १३ अध्या० ।

अमुत्ति-अमुक्ति-स्त्री० । मुक्तिर्भोगगतिः, न मुक्तिरमुक्तिः । संसार-
सुखाभिलाष, आनु० । सत्ताभतायां धर्मिणे गौणपरिग्रहे, प्रश्न०
४ आश्र० द्वा० ।

अमुत्तिमग्न-अमुक्तिमार्ग-न० । न विद्यते मुक्तेरशेषकर्मप्रच्यु-
तित्रकणाया मार्गः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यात्मको यस्मिन्तदमु-
क्तिमार्गम् । अथर्मपक्षे विभक्तस्थाने, सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

अमुय-अस्मृत-त्रि० । मनोऽपेक्षया स्मृतिमनागते, न० ३
श्रु० ६ उ० ।

अमुयग-अमृतक-त्रि० । अबाह्याभ्यन्तरपुल्लरचितावयवशरी-
रिणि जीवे, स्था० । “अमुयगो जीवेति” देवानां बाह्याभ्यन्त-
रपुल्लसादानविरहेण वैकियवतां दर्शनाद् बाह्याभ्यन्तरपुल्लर-
चितावयवशरीरो जीव इत्यवयवसायवत् पञ्चमं विभक्त्या-
नम् । स्था० ७ उ० ।

अमुमा-अमुषा-अव्य० । सत्ये, सूत्र० १ श्रु० १० अ० ।

अमुह-अमुख-त्रि० । निरुत्तरे, व्य० ९ उ० ।

अमुहरि (ए)-अमुखरि-त्रि० । अवाचाले, उक्त० १ अ० ।

अमूढ-अमूढ-त्रि० । अविप्लुते, दश० १० अ० । सम्मार्थे,
सूत्र० १ श्रु० १४ अ० । तत्त्वज्ञानिनि, अष्ट० २ अष्ट० ।

अमूढाण-अमूढज्ञान-त्रि० । यथावस्थितज्ञाने, आ० म० द्वि० ।

अमूढादिष्टि-अमूढदृष्टि-स्त्री० । अमूढा तपोविद्यातिशयादि कु-
तार्थिकदृष्टिर्दृष्टेऽप्यमोहस्यभावादाविचलिता, सा च दृष्टिश्च
सम्यग्दर्शनममूढदृष्टिः । प्रथ० ६ द्वार । बुद्धिमत्कुतार्थिकद-
र्शनेऽप्यावगीतमेवास्मदृशनामनि मोहविरहितायां बुद्धौ, उक्त०
२ अ० । अमूढबुद्धिर्मेघे, मुहान्ते स्म अस्मिन्निर्गते मूढः । न
मूढोऽमूढस्तस्य दृष्टिः । यथातथ्यदृष्टौ, नि० चू० १ उ० । बाल-
तपस्वितपोविद्यातिशयदर्शनेन मूढा स्वरूपात्र चलिता दृष्टिः
सम्यग्दर्शनरूपेण यस्याऽसौ अमूढदृष्टिः । ग० १ अधि० । ध० ।
पञ्चा० । दश० ।

इदानीं अमूढादिष्टि ति दारं-

मुहान्ते स्म अस्मिन्निर्गते मूढः, न मूढोऽमूढः । अमूढादिष्टि,
यायातथ्यदृष्टिरित्यर्थः ॥

अहा सा भवति तदा जगति-

योगविदा इहोत्रा, पूयं परवादिणं च ददृणं ।

जस्म ए मुज्जङ्ग दिष्टी, अमूढादिष्टिं तमं वेति ॥ २६ ॥

(योगविद इति) योगप्यगारा, का ता ? (इति) इहोत्रा-
स्तरियं, न पुन विज्जामन्तं नयामन्तं वा विवृणोऽऽगासगमन-
विभंगणायादिपेक्ष्यम् । (पूयं) अस्मत्पाणखादिमसादिमव-
त्थकबलादी-जस्म वा ज पाउमां तेषु से पडिन्नाजेण पूया ।
केसि सा ? (परवादिणं) जह्णस्मान्णवहरत्तापरा, ते य पारि-
व्वाययरत्तपानेयादी पालेन्त्या, चसदाओ गिदत्था धीवरदि ।
अदवा चसदाओ ससासगे विजे इमे पासन्था, ते पूयासक्कारा-
व । ददु, च अनुकरिसणे, पायपूरणे वा ददुब्बो । (ददृणं) ददृणा
अहा तेसि परवादिणं पूया सक्कारिद्विसेसा दीसंति, न तदा
अदं । माणुसप चेव माक्खमग्गो विस्सित्तरो जवेज्जा अतो

जगति-(जस्म नि) जस्म पुरिसस्स, ‘ण इति पडिसेहे’ मो-
हो विण्णानविचच्चासो, दिष्टी वरिसणं, स एवंगुणविमिद्धो
अमूढादिष्टी वरिसणं भणयति । जगाद्विष्टस्स तगारेण विष्टेसा
कीरति-(तग ति) । (वेति) बुवन्ति आचार्योः, कथयन्तीत्यर्थः ।
अमूढादिष्टि ति दारं गयं ॥ नि० चू० १ उ० ।

इयानि दिष्टो-

सुलमा अमूढादिष्टी, ... ।

सुलसा साविगा अमूढादिष्टि उदाहरणं भवति-जगत्वं चेपाप
लयरिप समोसरिओ । भगवया य भविष्यिरीकरणत्थं अंभदो
परिव्वायगो रायगिहं गच्छन्तो भणिओ-सुखसं मम वयणा साय
पुच्छेज्जासि । सो चित्तेति-पुण्यमनिया सा, जं अरदा पुच्छति । तेषु
परिक्खणाणिमिसे जत्त मग्गिता, अलभमाणेण बद्धाणि क्खणि
काऊण मग्गिता । एं दिष्टं । जगति य-परं अणुकेपाप वेमि, न ते
पत्तबुद्धीप । तेण भणियं-जहि पत्तबुद्धीप देहि ? सा भणति-ए
वेमि । पुणो पउमासण विवृणियं । सा भणति जह वि सिक्खा
बंभणो तदा वि ते ण वेमि पत्तबुद्धीप । तओ तेण उवसथारियं
सम्भाव च से कदियं । ण दिष्टिमाहो सुलसाप जाओ । एवं अ-
मूढादिष्टिणा होयव्वं” । नि० चू० १ उ० । (अस्मिन्नेव भागे ११२
पृष्ठे ‘अंभद’ शब्देऽपि कथयम्)

अमूढलक्ख-अमूढलक्ष-त्रि० । अमूढः मुनिर्णयो लको बोध-
विशेषो यस्य सोऽमूढलक्षः । पञ्चा० १४ विष० । अष्ट० । ब-
यावस्थितवस्तुवर्दानि, वृ० १ उ० । समस्ततत्त्वाविपरीतवेद-
ने, आ० म० द्वि० ।

अमेत्तणाण-अमात्रज्ञान-न० । मात्रा मानं, तेन रहितममात्रम्,
अमात्र च तज्ज्ञानं च अमात्रज्ञानम् । अप्रमिते कथ्यमज्ञानिनि,
अष्ट० १२ अष्ट० ।

अमेहा-अमेधा-स्त्री० । मेधापघाते, नि० चू० १ उ० ।

अमोमलि-अमुशालि-न० । न मुशली क्रिया यस्मिन् प्रत्युपे-
क्षणे तदमुशालि । सुप्रत्युपेक्षणत्वे, ओष० ।

अणञ्जाविष्य अचलियं, अणाणुवर्धो अमोमलि चेव ।

छप्पुरिमा ण च खोमा, पाणी पाणे पमज्जणया ॥ २५ ॥

(अमोमलि ति) न मुशली क्रिया यस्मिन् प्रत्युपेक्षणे त-
दमुशालि प्रत्युपेक्षणम् । यथा मुशालं कुहने ऊर्ध्वं लगति,
अर्धास्तरियं च । एवं न प्रत्युपेक्षणा कर्तव्या । किन्तु यथा
प्रत्युपेक्षमाणस्य ऊर्ध्वं पाणिषु न लगति, न च निर्धक्षु येन
चूर्मो, तथा कर्तव्यम् । ओष० । ध० । स्था० । उक्त० । नि० चू० ।

अमोह-अमोघ-त्रि० । अथेववाऽऽयातत्वेनाविफले, अमिध्या-
रूपे, विश० । अथन्धे, दश० ८ अ० । आदित्याद्यास्तसमय-
योरादित्यकिरणविकारजनिषु आनाम्नेषु कृष्णेषु इयामेषु वा
शकटादिसंस्थितेषु (सूर्यबिम्बस्याधःस्थेषु कदाचिदुपलभ्य-
मानेषु रेखाकृतेषु) दृग्मेषु, म० ३ श्रु० ६ उ० । जी० । अनु० ।

अमोह-त्रि० । मोहने मोहो विनयमाहः, न मोहोऽमोहः । अ-
विनयमाहः, विश० । मोहरहिते, अष्ट० ३२ अष्ट० । जम्बूमन्वरस्य
रुचकपरे पर्वते कूटभेदे, स्था० ८ उ० । द्वि० । शोभाञ्जया
नगर्या उत्तरपौरस्त्ये दिग्भागे चैत्ये पूज्यमाने यक्षे, विश० ॥

अमोहणाधारि (ए)-अमोहनाधारि-पुं० । अमोहनं मो-
हरहितं समस्तमा समन्ताद् धारयन्तीत्येवशीलाऽमोहनाधारी ।
सूत्रादिनिर्माहं धारके, व्य० १० उ० ।

अमोहदंसि (ण)-अमोघदर्शिन-पुं० । अमोघं पश्यति य-
थावत्पश्यति, दश० ६ अ० ।

अमोहवयण-अमोहवचन-न० । धर्मदेशनारूपेऽव्यर्थवचने,
स्था० ४ ग्रा० ३ उ० ।

अमोहा-अमोघा-स्त्री० । अम्वाः सुदर्शनाया नाम्नि, (मोघं
निष्फलम्) न मोघा अमोघा । अनिष्फला इत्यर्थः । तथाहि-
शाश्वतस्वामिभावेन प्रतिपक्षा सती अम्बुद्वीपाधिपत्यमुपजन-
यति, तदन्तरेण तद्विषयस्य स्वामिजायस्यैवायोगान्, ततोऽ-
निष्फलेति । जी० ३ प्रति० । ज० । उत्तराज्जनादेर्दक्षिणादि-
भागवर्तिन्यां पुष्करिण्याम्, द्वी० । स्था० । जी० ।

अम्ब-आम्ब-पुं० । “ ताम्बा म्बः ” । ८।२।५६ । इति सू-
त्रेण संयुक्तस्य मयुक्तो ‘म्बः’ । चूत-(औं) वृक्, तत्फले च ।
प्रा० २ पाद ।

अम्बकूलागद्वत्यग-आम्बफलहस्तगत-त्रि० । स्वकीयतप-
स्तेजोजनितबाहोपशमनार्थमात्रास्थिकं कृषति, ज० १४ श० १ उ० ।

अम्बर-अम्बर-पुं० । स्वनामख्याते परित्राजके, भ० १४ श०
८ उ० । औ० । स्था० । (तद्वचक्यता अनुस्वारप्रकरणे ‘ अ-
ब (म) ड ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे ११० पृष्ठे निरूपिता)

अम्भया-अम्बा-स्त्री० । पुत्रमातरि, ज्ञा० १ अ० । प्रभ० ।
भ० । नि० ।

अम्भे-अम्भे-अव्य० । हर्षे, “ अम्भे हर्षे ” ८ । ४ ।
२८४ । इति शौरसेन्यम् ‘ अम्भे ’ इति निपातो हर्षे प्रयोक्त-
व्यः । “ अम्भे एवाप सुम्भिषाण सुपक्षिगदिदो मवं ” ।
प्रा० ४ पाद ।

अम्भापितिसमाण-अम्बापितुसमान-पुं० । मातापितृभ्यां स-
माने पुत्रेषु मातापित्रोरिव व्यवहारादिष्वविषमदर्शिनि, व्य० ३
उ० । उपचारं विनाऽपि साधुप एकान्तैव धत्सन्ने अमणो-
पासके, स्था० ४ ग्रा० ३ उ० ।

अम्भापियर-अम्बापितृ-पुं० । द्वि० व० । मातापित्रोः, स्था०
३ ग्रा० १ उ० ।

अम्भापेय-अम्बापितृक-न० । मातापितृसम्बन्धिनि, भ० ।

अम्भापेय एं भेने ! सरीरे केवयं कालं संचिह्द ? ।
गोयमा ! जावयं कालं से जवधारणिजे सरीरे अ-
क्वावसे जवइ, एवयं कालं संचिह्द । अहे एं समए
समए बोयसिजमाणे चरिमकालसमयंसि वोच्छिणणे
जवइ ।

(अम्भापेय एं भेने !) अम्बापैतृकं शरीरावयवेषु शरीरोपखा-
रात्, उक्तवृत्तानि मातापित्रकानीत्यर्थः । (जावयं ति) याव-
न्तं कालं, (से ति) तत्तस्य वा जीवस्य, भवधारणीयं भवधा-
रणप्रयोजनं, मनुष्यादिजन्तोपग्राहकमित्यर्थः । (अक्वावसे
ति) अधिलभ्य, (अहे एं ति) उपचयान्तिमसमयादनन्तरमे-
तद् अम्बापैतृकं शरीरम् (बोयसिजमाणे ति) व्यवहृत्यमा-
णं हीयमानमिति । भ० १ श० ९ उ० ।

अम्भि-अम्भ-अस्मदः प्रथमैकवचनान्तस्य “ अस्मदो मि
अम्भि अम्भि हं अहं अहयं सिना ” । ८ । ३ । १०५ । इत्यनेन
‘ अम्भि ’ इत्यादेशः । “ उज्जम न अम्भि कुचिआ ” प्रा० ३ पाद ।
१८८

अम्भो-अव्य० । “ अम्भो आश्चर्ये ” । ८ । २ । १०८ । इति सूत्रेण
अम्भो इत्याश्चर्ये प्रयोक्तव्यम् । “ अम्भो कह पारिज्जइ ” ॥
प्रा० २ पाद ।

अम्भ-अस्माकम्-अस्मद आमा सदितस्य “ जे णो मज्झ अम्भ
अम्भं ” । ८ । ३ । ११४ । इत्यादिसूत्रेणाम्हादेशः । प्रा० ३ पाद ॥
वयम्-अस्मदो जसा सदितस्य “ अम्भ अम्भे अम्भो मा वयं मे
जसा ” । ८ । ३ । १०६ । इति सूत्रेण अम्हादेशः । प्रा० ३ पाद ।
“ अम्भ चोक्खा चोक्खायारा ” औ० ॥

अम्भइ-वयम्-अस्मान्-“ जशसोरम्भे अम्भइ ” । ८ । ४ । ३९६ ।
इत्यपभ्रंशे अस्मदो जशि शशि च प्रत्येकमम्भे अम्भइ इत्या-
देशौ । “ भवस न सुम्भइ सुम्भइअहिं, जिवं अम्भइ तिवं वे
वि ” । “ अम्भइ देवसइ ” प्रा० ४ पाद ।

अम्भ-अस्माकम्-“ जे णो मज्झ अम्भ अम्भं ” । ८ । ३ । ११४ । इत्या-
दिसूत्रेणामा सदितस्यास्मदोऽम्हमादेशः । प्रा० ३ पाद । ‘ अम्भं
ध्या णो आढाइ ” विपा० १ सु० ६ उ० ।

अम्भकेर-अस्मदीय-त्रि० । “ इदमर्थस्य केरः ” । ८ । २ । १४९ । इ-
तीदमर्थस्य प्रत्ययस्य ‘ केर ’ इत्यादेशः । “ सेषादो वा ” ८ । २ ।
६९ । इति कद्वित्वम् । अस्मत्सत्के, प्रा० २ पाद ।

अम्भतो-अस्मज्यम्-“ ममाम्भौ भ्यसि ” ८ । ३ । ११२ । इति
सूत्रेण ज्यसि ‘ अम्भ ’ इत्यादेशः । प्रा० २ पाद ।

अम्हाण-अस्माकम्-अस्मद आमा सदितस्य “ जे णो मज्झ
अम्भं ” ८ । ३ । ११४ । इत्यादिसूत्रेण अम्हाणादेशः । प्रा०
३ पाद ।

अम्हातिस-अस्मादृश-त्रि० । “ यादृशादेर्दुस्तिः ” । ८ । ४ । ३१७ ।
इति पेशाक्यां ‘ दृ ’ इत्यस्य स्थाने तिरादेशः । प्रा० ४ पाद ।

अम्हार-मम-पेशाक्यां “ षष्ठ्याः ” । ८ । ४ । ३४५ । इति सूत्रेण ष-
ष्ठ्याः सुक् । “ सगर-सएहिं सुवसिअइ, देवसु अम्हारा कंतु ”
प्रा० ४ पाद ॥

अम्हारिस-अस्मादृश-त्रि० । “ दृशः क्तिप्-टकुसकः ” ८ । १ ।
१४२ । इति सूत्रेण क्तिवाच्यन्तस्य ऋतो रिरादेशः । “ पद्म-भ-
ष्म-स्म-ह्रां इहः ” ८ । २ । ९४ । इति संयुक्तस्य स्मभागस्य मका-
राक्रान्तो हकारः । प्रा० २ पाद । “ अम्हारिसो ’ अस्मत्सदृशेषु,
प्रा० १ पाद ।

अम्हासुन्तो-अम्हाहिन्तो-अस्मज्यम्-“ ममाम्भौ भ्यसि ”
८ । ३ । ११२ । इत्यस्मदो भ्यसि अम्हादेशः । “ ज्यसस् सौ दो दु
हि हिन्तो सुन्तो ” ८ । ३ । ६ । इति सूत्रेण ज्यसः ‘ सुन्तो, हि-
न्तो ’ इत्यादेशौ । प्रा० ३ पाद ॥

अम्भि-अहम्-“ अस्मदो मि अम्भि अम्भि हं अहं अहयं सि-
ना ” ८ । ३ । १०५ । इति सूत्रेण सिना सह ‘ अम्भि ’ इत्यादेशः ।
प्रा० ३ पाद ॥

अम्भिया-अस्मिता-स्त्री० । महङ्काराऽनुगमे, ज्ञा० २६ ज्ञा० । य-
त्रान्तर्मुखतया प्रतिलोमतापरिणामेन प्रकृतिलीने वेतसि स-
वामात्रमेव भाति साऽस्मिता । ज्ञा० २० ज्ञा० । अस्मिता इन्द्र-
शैकता; इन्द्रशैकयोः पुरुषरजस्तमोऽर्नाभूतसात्त्विकपरिणा-

मयोः भोक्तृजोग्यत्वेनावस्थितयोरेकता अस्मिता । तदुक्तम्-“ह-
वर्शनशक्त्योरेकात्मतैवास्मिता ” द्वा० २५ द्वा० ।

अम्हे-वयम्-अस्मान्-“ जहशसोरम्हे अम्हे ” ७ । ४ । ३७६ ।
इत्यपञ्चमे अस्मदो जसि शसि च ‘अम्हे’ इत्यादेशः । प्राकृतोऽप्ये-
वम्-“अम्हे थोवा रिउ बहुअ, कायर एम्ब भणति” । प्रा० ४ पाद ॥

अम्हेवय-आस्माक-त्रि० । अस्माकमिदम् । “ युष्मदस्मदोऽय
एवयः ” ८ । २ । १४९ । इत्यस्मदः परस्येदमर्थस्याप्रः ‘एवय’
इत्यादेशः । अस्मदीये, प्रा० ४ पाद ॥

अम्हो-अस्माकम्-“ णे णां मज्ज अम्ह अम्हं अम्हे अम्हो ”
८ । ३ । ११४ । इत्यामा सहितस्यास्मद ‘अम्हो’ इत्यादेशः ।
प्रा० ३ पाद ।

अय-अज-पुं० । अजैकपादेवे, स च पूर्वाजान्द्रपदानङ्गस्य
वेद्यता । ज्यो० ६ पादु० । ‘दो अया’ स्था० २ गा० ३ उ० ।
अनु० । सूर्यवंशीये रघुपुत्रे, वाच० ।

अय-पुं० । अयनमयः । इण् गतौ इति धातोः “परच्” ३ । ३ ।
५६ । इति [पाणि०] सूत्रेण अच् प्रत्ययः, आ० म० द्वि० । वेदने,
साभे, प्राप्नो च । विशे० । आ० म० । आव० । इष्टफले, न० । स्या०
१ गा० १ उ० । सुभे, आ० १० गा० ।

अयस्-न० । लोहे, नि० चू० ५ उ० । जी० । प्रभ० । उत्त० ।

अयआगर-अयआकर-पुं० । लोहाऽऽकरे, यत्र लोहमुत्पद्यते ।
नि० चू० ५ उ० । यत्र वा लोहकारो लोहं आपयति । स्या० ७ गा० ।

अयं-अयम्-पुं० । “पुंस्त्रियोर्नैवाऽयमिमिआ सौ” ॥ ८ । ३ । ७३ ॥
इति इदमशब्दस्य सौ अयादेशे अयं । प्रा० ३ पाद । “अयं परमं
सेसे अणद्वे ” अयमिति प्राकृतत्वादिदम् । औ० ।

अयंन-आयत्-त्रि० । आगच्छति प्रविशति, “ जाव अयंतो
निसीदियं कुणइ ” आ० म० द्वि० ।

अयंपुल-अयंपुल-पुं० । अजीविकोपासके गोहासकशिष्ये,
म० ८ शा० ५ उ० ।

अयंसंधि-अयंसन्धि-त्रि० । “ अयं संधीति ” अयमिति प्रत्य-
ङ्गोचरापञ्चः, अयंकेलसुकुलोत्पत्तीन्द्रियनिर्वृत्तभद्रासंवेग-
लक्षणः सन्धिः । आचा० १ ध्रु० ५ अ० २ उ० । ‘अयंस-
न्धीति’ सन्धानं (सन्धिः) सन्धीयते वाऽसाविति सन्धिः ।
अयं सन्धिर्यस्य साधोरसावयंसन्धिः । छान्दसत्वाद् वि-
भक्तेरलुक् । यथाकालमनुष्ठानविधायिनि, यो यस्य वर्त-
मानः कालः कर्तव्यतयोपस्थितस्तत्करणतया तमेव संधत्ते ।
एतदुक्तं प्रवति-सर्वाः क्रियाः प्रत्युपेक्षणोपयोगस्वाध्याय-
भिक्षाचर्याप्रतिक्रमणादिका असंपन्ना अन्योन्याबाधयाऽऽ-
त्मीयकर्तव्यकाशे करातीत्यर्थ इति । आचा० १ ध्रु० २ अ० ५ उ० ।

अयकंत-अयस्कान्त-पुं० । अयसां मध्ये कान्तः रमणीयः ।
कस्कादित्वात् सत्वम् । कान्तिलोह इति ख्याते लोहभेदे,
वाच० । सन्धिधमात्रेण लोहाकर्षक, [सुम्बक] इति ख्याते प्रस्त-
रभेदे च । अयसां प्रियत्वात्तथात्वम् । आ० म० प्र० ।

अयककरजोइ (ण्)-अजककरजोजिन्-त्रि० । अजस्य ज-
गादेः कर्करमतिघ्नं यज्जकवद् दृज्यमानं कर्करायते तन्मेदो-
दन्तुरं पक्कं शुभाकृतं मांसं, तद् भुञ्जे इत्येवंशीलोऽजककरजोजी ।
अजादेः कर्करायितमांसभुजि, “ अयककरजोइ य, तुन्दिष्ठं

खिय सोणिय । आउयं नरप कंखे, जहा एसं व एलए ” ॥ ७ ॥
उत्त० ७ अ० ।

अयकमिद्ध-अयःकमिद्ध-न० । अयो लोहं तन्मयं यत्कमिद्धं
तत् । लोहकटाहं, आ० ३० ।

अयकरय-अजकरक-पुं० । सप्तदशे महाप्रहे, सू० प्र० २० पादु० ।
कल्प० । चं० प्र० । जं० । “दो अयकरणा” स्था० २ गा० २ उ० ।

अयकोट्टय-अयःकोट्टक-न० । लोहप्रतापनार्थं कुशले, म० १९
श० १ उ० । उपा० । जी० ।

अयकवंत-अयस्कान्त-पुं० । लोहाकर्षके सुम्बके मणौ, आ०
म० प्र० ।

अयगर-अजगर-पुं० । शयुःपर्याये, शरःपरिसर्वविशेषे, प्रभ०
१ आ० ३० । महाकायसर्पे, जं० २ वल्ल० । “ से किं तं अ-
यगरा ? । अयगरा एगागारा पञ्चत्ता, सेत्तं अयगरा ” । प्रज्ञा०
१ पद । जी० ।

अयगोत्रय-अयोगोत्रक-पुं० । अयो लोहं, तस्य गोलः पिण्डोऽ-
योगोलः । नि० चू० १ उ० । अयःपिण्डे, दशा० ७ अ० । सूत्र० ।

अयङ्ग-कुष्-धा०-विसेखने, “ कुषेः कहु-साअन्नाआणव्वा-
यङ्गाङ्गाः ” ७ । ४ । १८९ । इति सूत्रेण कुषेः अयङ्गादेशः ।
अयङ्ग-कृषति । प्रा० ४ पाद ।

अयण-अयन्-न० । गमने, आ० म० द्वि० । उत्त० । स्था० । ज्ञा० ।
प्रापणे, अनु० । परिच्छेदे, न० । अतुअयमाने, कर्म० ४ कर्म० ।
परमासात्मके काले, तं० । जं० । म० । अनु० । अयनानि बारमा-
सिकानि दक्षिणायनोत्तरायणलक्षणानि । कल्प० ५ क० ।

साम्प्रतमयनपरिमाणं वक्तुकाम आह-

उद्दिं मासेद्दिं दिणयरो, तेसीयं चरइ मंदलसयं तु ।

अयणम्मि उत्तरे दा-दिणे य एसो विही होइ ॥

वर्धमिर्मासैर्दिनकरः सूर्यः अयशीत्यधिकं मण्डलशतं चरति ।
तथाहि-सर्वाभ्यन्तरमन्त्रे द्वितीयमण्डले यदा सूर्य उपसंक्रम्य
चारं चरति तदा स नवस्य सूर्यसंवत्सरस्य प्रथमोऽहोरात्रः ।
द्वितीयेन चाहोरात्रेण सर्वाभ्यन्तरात् तृतीयमण्डलं चरति, एवं
वर्धमिर्मासैरुयशीत्यधिकं मण्डलशतं चीर्णं जवति । एष दक्षि-
णायनस्य परमासप्रमाणस्य पर्यन्तः । ततः सर्वबाह्याद् मण्ड-
लादन्तर्गन्तरे द्वितीये मण्डले यदोपसंक्रम्य सूर्यचारं चरति
तदा स उत्तरायणस्य प्रथमो दिवसः । सर्वबाह्याद् मण्डलादन्त-
रान् तृतीयं मण्डलं द्वितीयेनाहोरात्रेण चरति, एवं वर्धमिर्मा-
सैरुयशीत्यधिकं मण्डलशतं सर्वाभ्यन्तरमण्डलपर्यवसानम् ।
एष दक्षिणस्मिन् उत्तरस्मिन् वा अयने विधिः प्रकारो भवति ।

अत्रार्थे च करण विषयः प्रथमतः तदुपलक्षमाह-

तेसीयं दिवससयं, अयणे सूरस्स होइ पडिपुब्बं ।

सुण तस्स कारगविद्दिं, पुव्वायरिओवएसेणं ॥

सूर्यम्यायनं दक्षिणमुत्तरं वा भवति परिपूर्णं अयशीत्यधिकं
दिवसशतम् । कथमतदवलीयते इति खेत ? । उच्यते-इह
युगमध्ये दश सूर्यम्यायनानि भवन्ति, युगे च दिवसानामष्टाद-
शशतानि त्रिशदधिकानि १८३० । तत्सौराशिकमवतारयति-
यद् दशभिरयनैरष्टादशदिवसशतानि त्रिशदधिकानि सन्त्यन्ते,

तत एकेनायनेन किं लभ्यम् ? । आह-राशित्रयस्थापना १०+१०
३०+१ । अत्रात्येन राशिना एकत्रकण्ठेन मध्यमस्य राशेर्गुणं प-
केन च गुणितं तदेव भवतीति, जातान्यष्टादशशतानि त्रिशदधि-
कानि, तेषामाद्येन राशिना दशकलक्षणेन भागो द्वियते, स्रग्ध्र्य-
शीत्यधिकं द्विसप्तशतम् । एतावदेकस्य दक्षिणस्योत्तरस्य परि-
माणम् । सम्प्रति तस्य दक्षिणस्यैवायनस्य परिज्ञानविषये कार-
कविधिं करणरूपं प्रकारं पूर्वाचार्योपदेशेन प्रतिपाद्यमानं शृणु ।

तत्र करणमाह-

सूरस्स अयणकरणं, पर्वं पक्षरससंगुणं नियमा ।

तिहिसंखितं संतं, वावट्टीभागपरिहीणं ॥

तेसीयसयविभक्त-स्मि तस्मि लब्धं तु रुवमाएजा ।

जइ लब्धं होइ समं, नायवं उत्तरं अयणं ॥

अह हवइ जागल्लदं, विसमं जाणाहि दक्खिणं अयणं ।

जे अंसा ते दिवसा, होति पवत्तस्स अयणस्स ॥

सूर्यस्यायनपरिज्ञानविषये करणमिदं, वक्ष्यमाणमिति शेषः ।
तदेवाह-पर्वं पर्वसंख्यानं पञ्चदशगुणं नियमात् कर्तव्यम् । कि-
मुक्तं भवति?—युगमध्ये विवक्षितदिनात् प्राग् वाणि पर्वाणि अ-
तिक्रान्तानि तत्संख्या पञ्चदशगुणा कर्तव्येति । ततः पर्वणा-
मुपरि यास्तिथयोऽतिक्रान्तास्तास्तत्र संक्षिप्यन्ते । ततो (वाव-
ट्टीभागपरिमाणमिति) प्रत्यहोरात्रम् एकैकेन द्वाषष्टिभागेन परि-
हीयमानेन ये निष्पन्ना अवमरात्रास्तेऽप्युपचाराद् द्वाषष्टिभागा
श्रुत्यन्ते, तैः परिहीनं विधेयम् । ततस्तस्मिन् त्र्यशीत्यधिकेन शते-
न विभज्ये सति यल्लब्धं रूपमेकद्व्यादिकं तत् आदेयात्, गृहीयान्;
पृथक् स्थाने स्थापयेदित्यर्थः । तत्र यदि लब्धं समं किंचतुरा-
दिरूपं जयति, तदा उत्तरमयनमन्तरमतीतं ज्ञातव्यम् । अथ
भवति भागं लब्धं विषमं, तदा जानीहि दक्षिणमयनमन्तरम-
तीतम् । ये तु शेषा अंशाः पञ्चादवतिष्ठन्ते तत्कालं प्रवृत्तस्या-
यनस्य दिवसस्य दिवसा भवन्ति ज्ञातव्याः ॥ तथाहि-युगमध्ये
नवमासातिक्रमे पञ्चम्यां केनापि पृष्टम्-किमयनमन्तरमतीतम् ?
किं वा साम्प्रतमयनं वर्तते ? इति । तत्र नवसु मासेषु अष्टादश
पञ्चाणि, ततोऽष्टादश पञ्चदशजिगुण्यन्ते, जाते द्वे शते सप्तत्यधिके
२७० । नवमासानामुपरि पञ्चम्यां पृष्टमिति पञ्च तत्र प्रक्षि-
प्यन्ते, जाते द्वे शते पञ्चसप्तत्यधिके २७५ । नवसु मासेषु च-
त्वारोऽवमरात्रा जयन्ति, तथा ते चतुर्भिर्हीनाः क्रियन्ते, जाते
द्वे शते एकसप्तत्यधिके २७१ । अस्य राशेस्त्र्यशीत्यधिकेन श-
तेन भागो द्वियते, लब्धमैकं रूपम् । शेषास्तिष्ठन्त्यष्टाशीतिः ।
तत आगतमिदमेकमयनमतीतं, नदपि च दक्षिणायनम् ।
साम्प्रतमुत्तरायणं वर्तते, तस्य चाष्टाशीत्यो दिवसो भवतीति,
तथा युगमध्ये पञ्चविंशतिमासानातिक्रमे दशम्यां केनापि पृष्टम्-
क्रियन्त्ययनानि गतानि ? किं वाऽनन्तरमयनमतीतं ? किं वा सा-
म्प्रतमयनं वर्तते ? इति । तत्र पञ्चविंशतिमासेषु पञ्चाशत्पर्वा-
णि, तानि पञ्चदशभिर्गुण्यन्ते, जातानि सप्तशतानि पञ्चादश-
धिकानि ७५० । तत उपरितना दश प्रक्षिप्यन्ते, जातानि सप्त-
शतानि षष्ठ्यधिकानि ७६० । पञ्चविंशतिमासेषु चाऽ-
वमरात्रा भवन्ति द्वादश, ते ततोऽपनीयन्ते, जातानि
सप्तशतानि अष्टत्यवारिशदधिकानि ७७८ । एतेषां त्र्य-
शीत्यधिकेन शतेन भागो द्वियते, लब्धमष्टत्यारः,
शेषास्तिष्ठन्ति षोडश, आगतानि अष्टत्यार्ययनान्यतिक्रान्तानि,
चतुर्थं वाऽयनमन्तरमतीतमुत्तरायणम् । सम्प्रति दक्षिणाय-

नस्यापवर्तमानस्य षोडशो दिवसो वर्तते इति । एवमन्य-
दपि भावनीयम् ।

साम्प्रतं चन्द्रगतस्य दक्षिणस्योत्तरस्य वाऽयनस्य परिमाणमाह-

तेरस य मंमत्ताइं, चउचत्ता सत्तसद्विभागा य ।

अयणेण चरइ सोमो, नक्खत्ते अष्टमासेणं ॥

इह नक्षत्रमासार्धपरिमाणं चन्द्रायणम् । तत आह-नक्षत्र-
विषये योऽर्धमासस्ततस्तावत्परिमाणेनायनेन सोमश्चरति
तत्र त्रयोदश मासज्ञानि चतुर्धत्वारिंशत् सप्तषष्टिभागान् । किमुक्तं
जयति?—त्रयोदश अहोरात्राः, एकस्य च अहोरात्रस्य सत्काश्च-
तुर्धत्वारिंशत् सप्तषष्टिभागा दक्षिणस्योत्तरस्य वा चन्द्रायण-
स्य परिमाणमिति । कथमेतद्वक्ष्यीयते इति चेत् ? ; उच्यते-
इह नक्षत्रमासस्य परिमाणं सप्तविंशतिदिनानि, एकस्य च
दिनस्य सत्का एकविंशतिः सप्तविंशतिभागाः । तत एतस्यार्धे
यथोक्तं चन्द्रायणपरिमाणं जयति । अथवा—युगे चन्द्रायणानां
चतुस्त्रिंशदधिकं शतं भवति ; अहोरात्राणां च युगे अष्टादश
शतानि त्रिशदधिकानि । ततोऽत्र त्रैराशिककर्मावकाशः । यदि
चतुस्त्रिंशतेन शतेन अहोरात्राणामष्टादश शतानि त्रिशदधिकानि
प्राप्यन्ते, तत एकेन चन्द्रायणेन किं प्राप्नुमः ? । राशित्रयस्थाप-
ना-१३४ + १८३० + १ । अत्र मध्यम्य राशेरन्येन राशिना
गुणनं, एकेन च गुणितं तदेव जयतीति जातान्यष्टादशशता-
नि त्रिशदधिकानि १८३० । तेषामाद्येन राशिना चतुस्त्रिंशद-
धिकानरूपेण भागो द्वियते, स्रग्ध्र्योदश ; शेषास्तिष्ठन्त्य-
ष्टाशीतिः । तत आद्यस्य राशेश्चतुर्धत्वारिंशता गुणने जातानि अ-
ष्टपञ्चाशत् षण्णवत्यधिकानि ४८६६ । तेषां चतुस्त्रिंशनाधिकेन
शतेन भागो द्वियते स्रग्ध्र्यचतुर्धत्वारिंशत् सप्तषष्टिभागाः ।

सम्प्रति चन्द्रायणपरिज्ञानमिदं करणमाह-

चंद्रायणस्स करणं, पर्वं पक्षरससंगुणं नियमा ।

तिहिसंखितं संतं, वावट्टीभागपरिहीणं ॥

नक्खत्त अष्टमासे-ण भागलब्धं तु रुवमाएजा ।

जइ लब्धं हवइ समं, नायवं दक्खिणं अयणं ॥

अह हवइ जागल्लदं, विसमं जाणाहि उत्तरं अयणं

सेसाणं अंसाणं, ओसिस्सइ सो भवे करणं ॥

सत्तट्ठोए विनत्ते, जं सद्धं तइ हवति दिवसाओ ।

अंसा य दिवसभागा, पवत्तमाणस्स अयणस्स ॥

चन्द्रगतस्य दक्षिणस्योत्तरस्य वा अयनस्य परिज्ञानाय कर-
णमिदम्—यानि युगमध्ये पर्वाण्यतिक्रान्तानि तत्पर्वसंख्यानं प-
ञ्चदशभिर्गुण्यते, ततः पर्वणामुपरि यास्तिथयोऽतिक्रान्तास्ताः
तत्र प्रक्षिप्यन्ते, ततो द्वाषष्टिभागपरिहीनमवमरात्रपरिहीनं
क्रियते, ततो नक्षत्रस्यार्धमासेन तस्मिन् भक्ते सति यद् लब्ध-
मेकद्विग्यादिरूपं तद् आदेयात्, पृथक् स्थाने स्थापयेदित्यर्थः ।
तत्र यदि लब्धं भवति समं तदा दक्षिणं चन्द्रायणमन्त-
रमतीतमवसेयम् । अथ भवति भागलब्धं विषमं तदा उत्तरं
चन्द्रायणमन्तरमतीतं जानीहि । इह युगस्यादौ प्रथमतः च-
न्द्रायणमुत्तरं, ततो दक्षिणायनमतोऽत्र समं भागे दक्षिणमयनमन्-
तरमतीतमवसेयम्, विषमे लब्धे उत्तरायणमिति । शेषास्तु अंशा
ये वृद्धरितास्तेषामंशानां सप्तषष्ट्या विभक्ते सति यद् लब्धं
तत् प्रवर्तमानस्यायनस्य जयति दिवसाः, तत्राऽप्युद्धरिता अंशा
द्विसप्तभागा ज्ञातव्याः । तथाहि-युगमध्ये नवमासातिक्रमे पञ्चम्यां

केनापि पृष्ठम-किं चन्द्रायणमनन्तरमनीतं? किं वा साम्प्रतमुत्तरं दक्षिणं वा वर्त्तते? । तत्र नवसु मासेषु पर्वणि अष्टादश, तानि पञ्चदशभिर्गुण्यन्ते, जाते द्वे शते सप्तत्यधिके २७०। नवानां च मासानामुपरि पञ्चम्यां पृष्ठमिति पञ्च तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जाते द्वे शते पञ्चसप्तत्यधिके २७५ । नवसु च मासेषु चत्वारोऽवमरात्राः, ते ततोऽपनीयन्ते, जाते द्वे शते एकसप्तत्यधिके २७१ । एतस्य राशेर्नक्षत्रे मासादेन जगहरणं, तत्र नक्षत्रार्द्धमासो न परिपूर्णः, किन्तु कतिपयसप्तषष्ठिभागाधिकः, तत एव सर्वोऽवमरात्रशुक्रः सप्तषष्ठ्या गुण्यते, जातान्यष्टादशशतानि शतमेकं पञ्चाशदधिकम् १८१५०। नक्षत्रार्द्धमासस्य च दिवसपरिमाणं त्रयोदशदिवसाः १३, एकस्य च दिवसस्य चतुश्चत्वारिंशत् सप्तषष्ठिभागाः ६६। तत्र त्रयोदश दिनानि सप्तषष्ठिभागकरणार्थं सप्तषष्ठ्या गुण्यन्ते, जातान्यष्टादशशतानि एकसप्तत्यधिकानि, तत्र उपरितनाश्चतुश्चत्वारिंशत् सप्तषष्ठिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, जातानि नवपञ्चदशदधिकानि ६१५। एतैः पूर्वराशेर्भागो द्वे लब्धा एकान्विशतिः १६ । शेषमुद्धरन्ति सप्तशतानि सप्तसप्तत्यधिकानि ७७७ । तेषां दिवसाऽऽनयनाय सप्तषष्ठ्या भागो ह्रियते, लब्धा एकादश दिवसाः, शेषास्तिष्ठन्ति पञ्चविंशत् सप्तषष्ठिभागाः। आगतमेकान्विशतिश्चन्द्रायणान्यतिक्रान्तानि, अनन्तरं चन्द्रायणमतिक्रान्तमुत्तरायणम्, दक्षिणस्य चन्द्रायणस्य सम्प्रति प्रवृत्तस्यैकादश दिवसा गताः, द्वादशस्य च दिवसस्य पञ्चविंशत्सप्तषष्ठिभागः, पञ्चम्यां समाप्तायां भविष्यन्तीति ॥ तथा युगमध्ये पञ्चविंशतिमासानिक्रमे दशम्यां केनापि पृष्ठम-कियन्ति चन्द्रायणान्यतिक्रान्तानि? किं च साम्प्रतमनन्तरमनीतं चन्द्रायणं, किं वा संप्रति वर्त्तते चन्द्रायणं, दक्षिणमुत्तरं वेति? । तत्र पञ्चविंशतिमासेषु पर्वणि पञ्चाशत्, तानि पञ्चदशभिर्गुण्यन्ते, जातानि सप्तशतानि पञ्चाशदधिकानि ७५० । तत उपरितना दश प्रक्षिप्यन्ते, जातानि सप्तशतानि षष्ठ्यधिकानि ७६० । पञ्चविंशतिमासेषु चावमरात्रा अभवन् द्वादश, ते पूर्वराशेरपनीयन्ते, जातानि सप्तशतानि अष्टाचत्वारिंशदधिकानि ७४८ । तानि षष्ठ्यभागकरणार्थं सप्तषष्ठ्या गुण्यन्ते, जातानि पञ्चाशत्सप्तषष्ठ्या षष्ठ्यधिकानि ५००। ए६ । तेषां नवभिः शतैः पञ्चदशोत्तरैः ६१५ भागो ह्रियते, लब्धाश्चतुष्पञ्चाशत् । शेषमुद्धरन्त्यष्टौ शतानि षडशीत्यधिकानि ८८६ । तेषां दिवसानयनाय सप्तषष्ठ्या जगहरणं, लब्धास्त्रयोदश दिवसाः, शेषास्तिष्ठन्ति पञ्चदश, आगतानि चतुष्पञ्चाशत् चन्द्रायणानि अतिक्रान्तानि । अनन्तरं चातिक्रान्तं चन्द्रायणं दक्षिणं, सम्प्रति वर्त्तते उत्तरं चन्द्रायणम्, तस्य च त्रयोदश दिवसाश्चतुर्दशस्य च दिवसस्य पञ्चदश सप्तषष्ठिभागा दशम्यां समाप्तायां भविष्यन्तीति । एवमन्यदपि भावनीयमिति ॥ अ० ११ पादो ॥ अ० ५० । सू० ५० ।

अथपाद (य)-अथःपात्र-न० । लोहपात्रे, “ अथपादाणि वा तवपादाणि वा ” आचा० २ भू० ६ अ० ६ उ० ।

अथमग-अजमार्ग-पु० । प्रथममार्गभेदः, यत्र वस्त्यनाजेन गम्यते । तद्यथा-सुवर्णभूम्यां चारुदत्तो गतः ॥ सूत्र० १ भू० ११ अ० ॥

अथवीहि-अजवीधि-खी० । हस्तचित्रास्वातीषिशाखाऽनुराधापञ्चकूपमहाप्रह्वारविशेषमार्गं, स्था० ९ उ० ।

अयसी-अतमी-खी० । मातृवकप्रसिद्धे धान्यविशेषे, (तीसी-अतसी) शा० ५ अ० । प्रथ० । प्रज्ञा० । आ० म० । औ० । अन्त० ।

अ० । रा० । उ० । को० । भङ्गधाम, प्र० ६ श० ७ उ० । अयसीकुसुमपण्यास-अतसीकुसुमप्रकाश-त्रि० । नीले, शा० १ अ० । अन्त० । उपा० । रा० ।

अयसीपुष्प-अतसीपुष्प-न० । धान्यविशेषस्य प्रसूने, उ० ३४ अ० ।

अयसी (सि) वाण-अतसीवर्ण-त्रि० । अतसीकुसुमवर्णे इयामवर्णे, उ० १६ अ० ।

अयहारि (ण)-अयोहारि-त्रि० । लोहस्याहर्तरि, सूत्र० १ भू० ३ अ० ४ उ० ।

अयार्कवाणिज-अजाकुपाणीय-न० । ममोपरि कृपाणं पति-भ्यतीत्यजा न वेति, तथा सति अजागले कृपाणपतनरूपे अ-तर्कितोपस्थिते, आचा० १ भू० १ अ० १ उ० ।

अयाकुच्छि-अजाकुक्षि-त्रि० । अजायाः कुक्षिरिव कुक्षिर्यस्य तदजाकुक्षि । उपा० २ अ० ।

अयागर (न०)-अयआकर-पु० । प्राकृतत्वात्पुंसकत्वम् । लोहाकरे, येषु निरन्तरं महासूयास्वयोदल प्रक्षिप्याऽय उत्पाद्य-ते । ज० ३ प्रति० ।

अयाणत-अजानत-त्रि० । अविदुषि, “ पावस्स फलाविवागं अयाणमाणा वट्ठंति ” । प्रअ० १ सम्ब० छा० ।

अयावय-अजावज-पु० । अजावाटके, “ केह परिसे अयासय-स्स एगं महं अयावयं करेज्जा ” । म० १ ए श० ३ उ० ।

अयावयड-अयावदर्थ-पु० । न यावदर्थः । अपरिसमाप्ते, दश० ५ अ० २ उ० ।

अय-आर्य-पु० । “ न वा र्यो यः ” । उ० ४ । २६६ । इति ‘ ये ’ जगस्य यः । [अस्यार्थस्तु ‘ अज ’ शब्देऽत्रैव भागं २०८ पृष्ठं छप्यते ।] “ अय्य ! पशे खु कुमारे मलयकेदू ” । आर्य ! एष खलु कुमारो मलयकेतुः । प्रा० ४ पाद ।

अयजुत्त-आर्यपुत्र-पु० । “ न वा र्यो यः ” ८ । ४ । २६६ । इति शौरसेन्यां यस्य स्थाने यः । अथपुत्रे, नाटकसंबोधे नायकादौ, “ अय्यवत्त ! पर्याकुलीकदम्हि ” आर्यपुत्र ! पर्याकुलीकृताऽस्मि । प्रा० ४ पाद ।

अय्युण-अर्जुन-पु० । “ जययां यः ” । उ० ४ । २६२ । इति माण्ड्यां जस्य स्थाने यः । (‘ अज्जुण ’ शब्दे २२४ पृष्ठेऽत्रैवास्याः) प्रा० ४ पाद ।

अर-अर-पु० । न० । अ-अर । चक्रनाजिनेभ्योर्मध्यस्थे काष्ठे, शीघ्रं च । वाच० । न० । सर्वोत्तमे महासत्त्व-कुले य उपजायते । तस्याभिवृद्धये वृद्धै-रसावर उदाहृतः ॥१॥ इति यच्चनादु-अरः । तथा गर्जस्थेऽस्मिन् जनन्या स्वप्ने सर्वगन्तमयोऽरो हृष्ट इति अरः । ध० २ अधि० । जम्बूद्वीपे जरतक्षेत्रे वर्त्तमानायामवसर्पि-ण्यां जाते सप्तमे चक्रवर्त्तनि, स० । अष्टादशे तीर्थकरे, स० । आव० । ति० । स्था० । प्रब० ।

सुमिणे अरं महारिहं, पासऽ जगणी अरो तम्हा ॥४६॥ तत्थ सव्वे वि सव्वुत्तमे कुले सुविच्चिकरा एव जायंति, विसेसो पुणो- (सुमिणे अरं महारिहं ति) गाहापच्छजं । गमनगते माताए सुमिणे सव्वरयणमयो अरसुद्धो अरपमाणो जम्हा अरो दिहो तहा अरो ति से णामं कते ति गाथायः ॥४६॥ आव० २ अ० । आ० सू० ।

अरजिनचरित्रं विवक्ष्य—

सागरं च दत्ता णं, जगहं नरवरीसरो ।

अरो य अरयं पत्तो, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ४० ॥

च पुनः, अरो अरनामा नरवरेश्वरः सप्तमचक्रा सागरान्तं स-
मुद्रान्तं भरतक्षेत्रं पदच्छाण्डराज्यं त्यक्त्वा अरजस्त्वं प्राप्तः सन्
अनुत्तरं गतिं सिद्धगतिं प्राप्तः, मोक्षं गत इत्यर्थः । चक्राभूत्वा ती-
र्थैकरूपं लुक्त्वा मोक्षं गत इत्यर्थः । अत्र अरनाथदृष्टान्तः । अ-
रनाथवृत्तान्तस्तत्पराध्ययनवृत्तिद्वयेऽपि नास्ति, तथापि ग्रन्था-
न्तराह्वयते—प्राश्विदेहविजयपणे मङ्गलावर्तीविजयं रत्नसञ्चया
पुरी अस्ति । तत्र मदीपाक्षनामा भूपालोऽस्ति स्म, प्राज्यं
राज्यं लुङ्क्ते स्म । अन्यदा गुरुमुखाद्धर्मं भुत्वा स वैराग्यमागतः,
स तृणमिव राज्यं त्यक्त्वा दीक्षां लब्धौ । गुरुवृत्तिके एकादशाङ्गानि
अधीत्य गीतार्थो बभूव । बहुवत्सरकोटीः स संयममाराध्य
विशुद्धविशतिस्थानकैरर्हन्नामकर्म बबन्ध । ततो मृत्वा स-
र्वार्थसिद्धिमानं देवो बभूव । ततश्च्युत्वा इह भरतक्षेत्रे दस्ति-
नागपुरे सुदर्शननामा नृपो बभूव । तस्य राज्ञी देवीनाम्नी ब-
भूव । तस्याः कुक्षौ सोऽवततार । तदानीं रेवतीनक्षत्रं बभूव ।
तथा चतुर्दश स्वप्ना दृष्टाः । ततः पूर्णेषु मासेषु रेवतीनक्षत्रे तस्य
जन्म बभूव । जन्मोत्सवस्तदा षट्पञ्चाशद्विंशतिकुमारिकाभिः
चतुर्षाष्टसुरैर्निर्मितः, ततः सुदर्शनराजाऽपि स्वपुत्रस्य जन्मो-
त्सवं विशेषाव्यकार । अस्मिन् गर्भगते मात्रा प्रौढा रत्नमयोऽः
स्वप्ने दृष्टः । ततः पित्राऽस्य 'अर' इति नाम कृतम् । देवपरि-
धृतः स ययसा गुणैश्च वर्कते स्म । एकविंशतिसहस्रवर्षेषु अर-
कुमारस्य पित्रा राज्यं दत्तम्, एकविंशतिवर्षसहस्राणि यावच्छाज्यं
लुक्तयतः तस्य शस्त्रक्रांशे चक्ररत्नं समुत्पन्नं, ततो भरतं संसा-
ध्य एकविंशतिसहस्रवर्षाणि यावत्क्रावसित्वं बभूव । ततः स्वा-
मी स्वयं ब्रुहोऽपि लोकान्तिके देवबोधितो धार्मिकं दानं दत्त्वा
चतुर्षाष्टसुरैस्तुल्यैर्वितो वैजयन्त्याख्यां शिथिकामारुढः सहस्रा-
ध्रवणं सहस्रराजनिः समं प्रव्रजितः । ततश्चतुर्द्वारिणी असौ त्री-
णि वर्षाणि कृशस्थो विवृत्य पुनः सहस्राध्रवणं प्राप्तः । तत्र शु-
क्लध्यानं ध्वस्तपापकर्मारः केवलज्ञानं प्राप । ततः सुरैः
समयसरणे कृते स्वामी योजनगामिना शब्देन देशनां चका-
र । ते देशनां भुत्वा केऽपि सुभाषका जाताः, केऽपि च प्रव्र-
जिताः । तदानीं कुम्भचूपः प्रव्रज्य प्रथमो गणधरो जातः ।
अरनाथस्य षष्टिसहस्राः साधवा जाताः, साधवः स्वामि-
नस्तावत्प्रमाणा एव जाताः । भावकाश्चतुरशीतिसहस्राधि-
कलकत्रयमाना बभूवुः । समेतशैलशिखरे मासिकाऽनशनेन भ-
गवान्निवृत्तः । देवैर्निर्वाणोत्सवो भृशं कृतः ॥ उत्त० १८ अ० ।
“अरे ण अरहा तीसं धणु उहुं उच्चत्तेण होत्था ” । स० ३०
सम० । कल्प० । अण्णो, औं गा० । (अस्मान्तरं 'अंतर' शब्दे-
ऽस्मिन्नेव भागे ६६ पृष्ठे प्रदर्शितम्)

अरइ—अरति—स्त्री० । रमणं रतिः—संयमविषया धृतिः, तद्वि-
परीता त्वरतिः । उत्त० २ अ० । संयमविषयेऽर्थे, उत्त० ५ अ० । सं-
यमोद्विग्नतायाम्, आचा० १ अ० ६ अ० ३ उ० । उल्लगलक-
णे मोहनीयोदयजे चित्तविकारे, आ० १ ठा० १ उ० । सूत्र० ।
दश० । दशा० । वातादिजन्ये चित्ताद्वेषे, उत्त० ११ अ० । अ-
मनोक्षेपे शब्दादिविषयेषु संयमे वा जीवस्य चित्तोद्वेषे, वृ०
१ उ० । सूत्र० । अनिष्टसंप्रयोगसंज्ञे मनोदुःखे, प्रव० ४१
द्वार । इष्टप्राप्तिविनाशोत्थे मानसे विकारे, आचा० १ अ० ३
अ० १ उ० । सूत्र० । स० ।

अरइं आउटे से मेढावी

रमणं रतिस्तद्भाषोऽरतिः, तां पञ्चविधाचारविषयां मोहोदया-
त्कषायाभिष्वङ्गजनितां मातापितृकलत्राभ्युत्थापितां, (स इति)
अरतिमान्, मेधावी विदितासारसंसारस्वभावः सन्, आवर्तत
निवर्तयेदित्युक्तं भवति । संयमे चारित्र्ये विषयाभिष्वङ्गमृते,
कण्डरीकस्यैव इत्यत इदमुक्तं जवति—विषयाभिष्वङ्गे रति
निवर्तत । निवर्तने चैवमुपजायते—यदि दशविधचक्रवादासा-
माचारीविषया रतिरुपपद्यते, पैण्डरीकस्यैव इति, ततश्चेदम-
प्युक्तं जवति—संयमे रतिं कुर्वति, तद्विदितरतेस्तु न किञ्चि-
द्वाधायै नापीडापरमुखोत्तरबुद्धिरिति । आह च—

“किंनिलशयनं वा प्रान्तभिक्षाऽशनं वा,

सहजपरिज्वो वा नीचदुर्भाषितं वा ।

महति फलविशेषे निन्यमभ्युद्यतां,

न मनसि न शरीरे दुःखमुत्पादयति ” ॥ १ ॥

“तणसंयारणिमणो, विमुखिबरो जठरागमयमोहो ।

जं पावइ मुत्तिमुहं, कत्तो तं चक्खवट्ठी वि ” ॥ १ ॥ आचा० १

अ० १ अ० १ उ० ।

“अरइं च येसरे ” अरतिं ज्ञानभिमतकेशादिविषयां व्यु-
त्सृजाम । आतु० ।

अरइकम्म—अरतिकर्मन्—न० । नोक्षायवेदनीयकर्मनेदे, यदुद-
यात् सचित्ताचित्तेषु बाह्यद्वयेषु जीवस्यारतिरुपपद्यते ।
आ० ९ ठा० ।

अरइकारग—अरतिकारक—अ० । अरतिजनके, दश० १ च० ।

अरइपरि (री) सह—अरतिपरि (री) सह—पुं० । रमणं रतिः
संयमविषया धृतिः, तद्विपरीता त्वरतिः, संयमपरीषहः, अर-
तिपरीषहः । उत्त० २ अ० । अरतिर्मोहनीयजो मनोविकारः,
सा च परीषहः, तस्मिन्नेव सदनदिति । अ० ८ ठा० ८ उ० ।
विहरतस्तिष्ठतो वा यद्यरतिरुपपद्यते तत्राप्यारतिनाऽपि स-
म्यग्धर्मारामरतेनैव संसारजावमालोच्य भवितव्यम् । परी-
षहभेदे, आव० ४ अ० ।

“गच्छंस्तिष्ठंस्त्रिषण्णो वा, नारतिप्रवणो भवेत् ।

धर्मारामरतो नित्ये, स्वस्थचेता जयेन्मुनिः ” ॥ १ ॥ आ० म० द्वि० ।

न कदाऽप्यरतिं कुर्याद्, धर्मारामरतिर्यतिः ।

गच्छंस्तिष्ठंस्त्रिषण्णो वाऽऽसीनः, स्वास्थ्यमेव समाभयेत् ” ॥ १ ॥

अ० ३ अधि० ।

अरतिपरीषहमाह—

गामागुगामं रीयंतं, अणगारं अकिंचणं ।

अरइं अणुप्पविसे, तं तितिवसे परीसहं ॥ १४ ॥

ग्रामसुखमभ्यसते बुरुवादीन् गुणानिति ग्रामः । स च जिगमिषि-
तः, अनुग्रामश्च तन्मार्गानुकूलः, अननुकूलगमने प्रयोजनाजावा-
त्, ग्रामानुग्रामम् । यद्वा—ग्रामश्च स एव लघुग्रामश्च तम् । अथवा
ग्रामानुग्राममिति कदापि शब्दादेकस्माद् ग्रामादन्योऽनुग्रामः ।
ततोऽपि ग्रामानुग्राममुच्यते । नगराद्युपलक्षणमेतत्—ततो नग-
रादीन् । किमित्याह—(रीयंतं तितं) व्यत्ययाद्वीर्यमाणं विहरन्तम्,
अनगारमुक्तस्वरूपम्, अकिञ्चनं मास्य किञ्चन प्रतिबन्धास्पदं
धनकनकाद्यस्तीत्यकिञ्चनो निष्परिग्रहः, तथा न्युतम्, अरतिरुक्त-
रूपा, अनुप्रविशेन्मनसि लब्धाऽऽस्पदा भवेत्, (तस्मात्) अरति-
स्वरूपं, तितिकेतुं सहेतुं, परीषहमिति सूत्रार्थः ।

तत्सद्वनोपायमेवाऽऽह-

अरइं पिहभो किंचा, विरए आयरक्खिए ।

धम्मारापे निगरंभे, उवसंते पुणी चरे ॥ १५ ॥

अगर्निं पृष्ठतः कृत्वा विरतो हिंसादेः, आत्मा रक्षितो दुर्गति-
हेतोरपध्यानादेरनेनेत्यात्मरक्षितः, आयो वा ज्ञानाद्विज्ञानो र-
क्षितोऽनेनेत्यायरक्षितः, धर्मे आरमते रतिमान् स्यात् इति ध-
र्मागमः । यद्वा-धर्म एवानन्दहेतुतया पाल्यतया वाऽऽरामो ध-
र्मागमः, तत्र स्थितः, निगरम्भ उपशास्त एवविधो मुनिश्चरेत्
संयमाध्यनि, न पुनरुपशान्तिरपध्यानेच्छुः स्यात् ॥ १५ ॥

अत्र पुरोहितराजपुत्रयोः कथा । यथा-अत्रपुरे जितशत्रुपुत्रः
अपराजितनामा रोहाचार्यपार्श्वे दीक्षितः, अन्यदा विद्वन् तग-
र्गं नगरी गतः, तावता उज्जयिन्या आर्यरोहाचार्यशिष्यास्तत्ता-
गताः । पृष्टं साधुना तेन उज्जयिन्याः स्वरूपम् । तैरुक्तम्-सर्वं तत्त-
धरम्, परं नृपपुत्रामत्यपुत्रं साधुगुह्ययतः । ततो गुरुनापृच्छुष-
स्वज्ञातृव्यबोधार्थं शीघ्रमुज्जयिन्यां गतः, तत्र भिक्षुवेद्यायां लोकै-
र्धार्यमाणोऽपि वादस्वरणे 'धर्मलाभ' इति पठन राजकुले प्र-
विष्टः, राजपुत्राऽमात्यपुत्राभ्यां सोपहासमाकारितः । अत्राग-
च्छत, वन्द्यते । ततः स गतः । ताभ्यां उक्तम्-वेत्सि नर्ति-
तुम् ? । तेनोक्तम्-वादम्, परं युवां वादयन्तः तौ तादृशं वाद-
यितुं न जानीतः तनस्तेन तथा तौ कुट्टितौ पृथक्कुत-
हस्तपादादिसन्धिवन्धनौ, यथा अत्यन्तमाराटि करुणः । तौ
तादृशवेद्य मुक्त्वा साधुरुपाश्र्वे समायातः । ततो राजा सर्वव-
लेन तत्राऽऽयातः, तमुपपश्य प्रसादनाय तस्य पादयोः पपात ।
उवाच स्वामिन ! सापराधात्रापि इमां सज्जीकार्यौ, अतः परम-
पराध न कारयन्त । साधुनोक्तम्-यदीमां प्रव्रजतस्मिन् मञ्जु-
मि । राज्ञोक्तम् एवमप्यभूत् । ततस्तीं प्रथमं लोकं कृत्वा प्रया-
जिता, तत्र राजपुत्रा निःशङ्कितौ धर्मं करोति, इतरस्तु अमर्षं
वहति, अहं बलेन प्रयाजित इति चेतस्याद्वेगं वहति । परं पात्र-
यित्वा द्वावपि चारित्र शुद्धं मृत्वा तौ दिव गतौ । अस्मिन्नवसरे
कोशाभ्यां तापसश्चेष्टौ मृत्वा स्वगृहे शुकरो जातः, तत्र जातिस्मर-
णं प्राप्तवान्, सर्वे स्वसुतादिकुटुम्ब प्रत्यभिजानाति परं वक्तुं न
किञ्चित् शक्नोति स्म । अन्यदा सुगरेव शुकरो मारितः, ततः स्व-
गृह एव सर्पो जातः । तत्रापि जातिस्मरणवान्, पुनस्तैरेव मारितः,
ततः पुत्रपुत्रौ जातः । तत्रापि जातिस्मरणमाप । स एव चिन्तयति-
कथमेतां पूर्वजवधूं मातरमहमुल्लापामिः कथं चेमं पूर्वभवपुत्रपि-
तरमहमुल्लापामिः, इति विचार्य मोनमार्माश्रितो मूकयन्तभाग जातः ।
अन्यदा कनाक्षितं चतुर्द्वानिना तद्वेधे ज्ञात्वा स्वादिष्ययोर्मुखात्
गाथा प्रेषिता-“तावस ! किमिणा मूत्रं व्यपणं पडिवज्ज जाणिअ
धम्मं । मरिऊणसूअरोग-जाओ पुत्तस्म पुत्त ति” ॥ १॥ एतां गाथां
श्रुत्वा प्रतिबुद्धो गुरुणां सुभावकोऽभूत् । एतस्मिन्नवसरे सोऽ-
मान्यपुत्रजिवदेवा महार्चंदहे तीर्थङ्कर समीपे पृच्छति-जगवन् !
किमहं सुलभबोधिर्दुर्लभबोधिव ? , इति प्रश्ने प्रोक्तं तीर्थङ्कर-
ण-“त्वदुर्लभबोधिः कोशाभ्यां मूकभ्राता भावी” इति लब्धोत्तरः ।
स सुरो गतो मूकपार्श्वे । तस्य बहु उच्यं दत्त्वा प्रोक्तवान्-यदाऽहं
त्वन्मातुरुदरे उत्पत्स्ये तदा तस्या आम्नदोहदो भविष्यति । स
दोहदः साम्प्रतं महर्षिः सदापः शम्भुस्त्वया तदानीं
तस्याः पूर्णकार्यः । पुनस्त्वया तथाविधं यथा तदानीं
‘म धर्मप्राप्तः स्यात्, एवमुक्त्वा गतो देवः । अन्यदा
‘कात् व्युत्त्वा स देवस्तस्या गर्भे समुत्पन्नः, तस्या-

आम्नदोहदः समुत्पन्नो मूकेन पूर्वोक्तरीत्या पूरितः । पुत्रो जातः । मू-
कस्तु तं बालं सधुमपि करे कृत्वा देवान् साधून् च वन्दायति,
परं स दुर्लभबोधित्वेन तान् दृष्ट्वा रटति । एवमावाक्यादपि
भृशं प्रतिबोधितोऽपि स न बुध्यते । ततो मूकः प्रयाजितो गतः
स्वर्गम् । अथ देवीभूतेन मूकजीवेन स दुर्लभबोधिवर्धनः प्रति-
बोधिकृते जज्ञोदरव्यथावान् कृतः । वैद्यरूपं कृत्वा देवेन उक्तः-
अहं सर्वरोगोपशमं करोमि । जज्ञोदरी वक्ति-मम जज्ञोदरोपशा-
न्तिं कुरु । वैद्यनोक्तम्-तद्यास्माभ्योऽयं रोगः, तथाऽप्यहं प्रतीकारं
करोमि, यदि मम पृष्ठे औषधकात्थलकं समुत्पाद्य मयैव सहाग-
मिष्यसि । तेनोक्तम्-एवं भवतु । ततो वैद्येन स जज्ञोदरी सज्जी-
कृतः समाधिभाग जातः । ततस्तस्योत्पादनाय औषधकात्थलक-
स्तेन दत्तः । स तत्पृष्ठे भ्रमन् तं कात्थलकमुत्पादयति । देवमाय-
या स कात्थलकोऽनिजारायान् जातः, तमतिजार्गं वहन् स
खियति, परं तमुत्सृज्य पश्चात्तुं न शक्नोति, मा सृपश्चात्त-
स्य मे पुनर्जज्ञोदरव्यथंति विमर्शं कुर्वन् वैद्यस्यैव पृष्ठं कोत्प-
लकं वहन् भ्रमति । एकदा एकस्मिन् देशे स्वाध्यायं कुर्वन्तः सा-
धवो दृष्टाः । तत्र तौ गतौ । वैद्यनोक्तम्-त्वं दीक्षां यदा गृहीष्यसि,
तदा त्वां मञ्जुमि । स जार्गमनो वक्ति-गृहीष्याम्येव । ततो वै-
द्येन अस्य दीक्षा दापिता । देवं च स्वस्थानं गते तेन दीक्षा
परित्यक्ता । देवेन पुनरपि तथैव जज्ञोदरं कृत्वा वैद्यरूपधरेण पु-
नरसौ दीक्षां प्रादितः । पुनर्गते च देवे तेन दीक्षा त्यक्ता । तृ-
तीयवारं दीक्षां दापयित्वा वैद्यरूपो देवः सार्धं तिष्ठति स्थि-
रकण्ठाय । एकदा तृणमारं गृहीत्वा स देवः प्रज्ज्वलकामे प्रवि-
शति । ततस्तेन साधुनोक्तम्-ज्वलति प्रामं कथं प्रविशसि ? ।
देवेनोक्तम्-त्वमापि कोधमानमायाद्वेष्टिः प्रज्वलितं गृह्ण-
से वायमाणोऽपि पुनः पुनः कथं प्रविशसि ? । वैद्यरूपेण
देवेनैवमुक्तोऽपि स न बुध्यते । अन्यदा तौ अट्ट्यां गतौ । देवः
कण्टकाकुले मार्गे चरति । स प्राह-कस्मादुन्मार्गेण यासि ? ।
देवेनोक्तम्-स्वमपि विशुद्धं निर्मलं संयममार्गं परित्यज्य आश्रि-
व्याधिरूपं कण्टकाकीर्णं संसारमार्गं कस्माद् यासि ? । एवं देव-
नोक्तोऽपि स न बुध्यते । पुनरेकस्मिन् देवकुले तौ गतौ । तत्र यत्र
इप्सितपूजापूज्यमानोऽपि पुनः पुनश्चोमुखः पतति । स कथयति-
अहं ! यक्रस्य अधमत्वं, यत्पूज्यमानोऽप्ययमधोमुखः पतति । दे-
वेनोक्तम्-त्वमप्येतादृशोऽधमः, यद्वन्द्यमानः पूज्यमानोऽपि त्वं पुनः
पुनः पतसि । ततः स साधुर्येकि-कस्यम् ? । देवेन मूकस्वरूपं द-
र्शितं, पूर्वभवमम्बन्धश्च कथितः । स वक्ति-अत्र कः प्रत्ययः ? ।
ततो वेताळ्ये चेत्यवन्दापनार्थं देवेनाऽस्मौ प्रापितः । तत्रैकस्मिन्
सिद्धायनकाणं दुर्लभबोधिदेवेन स्वबोधाय मूकविदितं स्व-
कुण्डलगलं स्थापितमभूत् । तत्तदानीं दर्शितं, ततस्तस्य
जातिस्मरणं जातं, तेनाऽस्य चारित्रं दृढताऽभूत् । अस्य पूर्व-
मरितः, पश्चाद् रतिः । उक्तं १५ अ० ।

अरइपरि(री)सहविजय-अगतिपरि(री)पहविजय-पुं० अर-
तिपरित्यजने, पं० सं० । सूत्रोपदेशतो विहरतस्तिष्ठतो वा क-
दाचनापि यद्वरतिरुत्पद्यते तदाऽपि स्वाध्यायध्यानज्ञाधनारूप-
धर्मागमरतत्वेन यद्वरतिपरित्यजने सोऽरतिपरिपहविजयः ।
पं० सं० ४ द्वार ।

अरइमोहाणिज्ज-अरतिमोहनीय-म० । नोकपायभेदे, बहुदया-
त्सनिमित्तमनिमित्तं वा जीवस्य बाह्यान्तरपु वस्तुष्वप्रीति-
र्जयति । कर्म० १ कर्म० ।

अरइइ-अरतिरति-स्त्री० । मोहनीयोदयाच्चित्तोद्वेगोऽरतिः, रतिः मोहनीयोदयाच्चित्तप्राप्तिः । इति ह्रस्वः । कल्प० ६ क० । रत्यरत्योर्ह्रस्वः, “ एगा अरतिरती ” । अरतिश्च तन्मोहनीयोदयजञ्चित्तविकार उद्वेगवृत्तयः, रतिश्च तथा-विधानन्दरूपा; अरतिरानि इत्येकमेव विवक्षितम्, यतः कश्चन विषये या रतिस्तामेव विषयान्तरापेक्षया अरतिं व्यपदि-शन्ति, एवमरतिमेव रतिम्, इत्यौपचारिकमेकत्वमनयोरस्तीति । (समा० स० न०) रत्यरत्योरेकतायाम्, स्था० १ ग० १ उ० ।

अरइइसह-अरतिरतिसह-पुं० । अरतिरती सहते इत्यरानि-रतिसहः । रत्यरत्योर्ह्रस्वविषादावकुर्वणि, कल्प० ५ क० ।

अरइममावाणचित्त-अरतिममापञ्चित-त्रि० । संयमे उद्वे-गगताभिप्राये, दश० १ चू० ।

अरंजर-अरञ्जर-न० । लज्जामिति प्रसिद्धे उदककुम्भे, स्था० ६ ग० ।

अरक्खरी-(अरक्षापुरी)-स्त्री० । चन्द्रध्वजनुपपलिते स्वनामक्या-ते प्रत्यन्तनगरे, “ततः प्रत्यन्तनगरे, अरक्खरीति नामनि । अस्मिन् मारुतिकस्तत्र, जिनचन्द्रध्वजाभिधः ” ॥ १४ ॥ आ० क० । आ० चू० । आव० ।

अरगाउत्त-अरकापुत्त-त्रि० । अरकैरभिधिनाऽन्वि०, भ० ३ श० १ उ० ।

अरगाउत्तासिय-अरकोआसित-त्रि० । अरका उज्जासिता आस्फालिता यत्र । आस्फालिताऽरके, भ० ३ श० १ उ० ।

अरञ्जुयपास-अरञ्जुकपाश-पुं० । रज्जुकं विना बन्धने, तं० ।

अरञ्जिय-अरहित-त्रि० । निरन्तरे, “ अरञ्जियाभिनाया तद यी तयिति ” अरहितो निरन्तरोऽजितापो दाहो येषां तेऽर-हितभिनायाः । सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ उ० ।

अरणि-अराणि-पुं० । अन्यर्थं निर्मेयनीयकाष्ठे, नि० ३ वर्ग । विशेष० । आव० । ज्ञा० । “ अरणि महिऊण अग्निं पारुइ ” आ० म० द्वि० । “ अत्थि णं घाणसदगया अरणिसदगया ” । अरणिरेत्यर्थं निर्मेयनीयकाष्ठे तेन सह गतो यः स तथा । भ० २५ श० ८ उ० ।

अरणिपा-अरणिपा-स्त्री० । स्कन्धवीजवनस्पतिभेदे, आ-वा० १ श्रु० १ अ० ५ उ० ।

अरस-अराय-न० । कान्तारे, स्था० १ ग० १ उ० । उक्त० । आव० । निजने, अष्ट० ४ अष्ट० । वने, उक्त० १४ अ० ।

अरसुवदिसग-अरायवतंसक-न० । एकादशदेवलोकावि-मनजेदे, स० २२ । सम० ।

अरक्त-त्रि० । रागरहिते, आवा० १ श्रु० ३ अ० २ उ० ।

परक्तद्विष्ट-न० । रागद्वेषरहिते, दर्श० । घ० २० ।

अवसर्पिण्युत्तमर्षिणीवृत्तकणस्य काष्ठवक्रस्य पत्रे द्वादशे जने, ति० । अरक्षार्थे, आ० म० द्वि० । परमोदयं यथा—“ कुरुडुगि हरिरम्मयदुगि, दुगि निवेदे ॥ कमसो सयाऽवसर्पिणि, अरय-समकाशे ” ॥ १०८ ॥ लघुकेसमासप्रकरणे ।

अरजस्-त्रि० । स्वाभाविकरजोरहिते, स० । कल्प० । प्रज्ञा० । रजोगुणकामक्रोधादिशून्ये, धूर्लाशून्ये च । वाच० । अयःसत-तितम महाग्रह, “ वा अरया ” स्था० २ ग० ३ उ० । च० प्र० । कल्प० । सू० प्र० । ब्रह्मलोकस्थविमानप्रस्तटनेदे, न० । स्था० ६ ग० । कुमुदविजयस्वराजधान्याम्, “ कुमुदे विजये अरजा राजधानी ” । जं० ४ बक्र० । रजसोऽभावे (अव्य० न०) उक्त० १८ अ० ।

अरत-त्रि० । आरम्भनिवृत्ते, निर्ममत्वे च । आवा० १ श्रु० ५ अ० ३ उ० । सूत्र० ।

अरयंवरवत्थधर-अरजोऽम्बरवत्थधर-त्रि० । अरजांसि रजो-रहितानि च तानि अम्बरवत्त्वाणि स्वच्छतयाऽऽकाशकल्पव-सनान्यरजोऽम्बरवत्त्वाणि, तानि धारयन्तीति यः स तथा । तथाविधवत्प्रधारके देवादी, भ० ३ श० २ उ० । उक्त० । प्र-ज्ञा० । जं० ।

अरयणि-अरवि-पुं० । विनताङ्गुलौ करे, स्था० ४ ग० ४ उ० ।

अरविन्द-अरविन्द-न० । पद्मविशेषे [कमले,] आ० म० प्र० । प्रज्ञा० “ पुष्पेसु वा अरविदं पहाणं ” । सूत्र० १ श्रु० ६ अ० । स्था० ।

अरस-अरस-न० । अविद्यमानाहार्यरसे हिङ्गवादिभिरसं-स्कृते, प्रश्न० ५ सम्य० द्वा० । अप्रासरसे, द० ४ अ० २ उ० । ज्ञा० । भ० । औ० ।

अरमर्जीवि (ण)-अरसर्जीविन्-पुं० । अरसेन जीवितुं शी-लमाजन्माऽपि यस्य स तथा । अरसाऽऽहारे, स्था० ५ ग० १ उ० ।

अरसाल-अरमाल-त्रि० । विरसे, “ अरसालं पि भोयणं सुजं गंधजुसं ” । नि० चू० २ उ० ।

अरमाहार-अरसाहार-पुं० । अरसे हिङ्गवादिभिरसंस्कृतमाहा-रयन्तीति; अरसो वाऽऽहारो यस्यासावरसाहारः । तथाविधा-भिग्रहविशेषधारके, स्था० ५ ग० १ उ० । जं० । औ० ।

अरह-अरहस्-पुं० । न विद्यते रह एकान्तो गोप्यमस्य, सकल-सन्निहितव्यवहितस्थूलसूक्ष्मपदार्थमार्थसाक्षात्कारित्वात्, इत्य-रहाः । स्था० ४ ग० १ उ० । न विद्यते रहो विजने यस्य सर्व-ज्ञत्वादसावरहाः । स्था० ६ ग० ।

अरहत्-पुं० । अशोकाद्यष्टमहाप्रातिहार्यादिकृपां पूजामर्हतीत्य-हन् । पा० । कल्प० । स्था० । उक्त० । अशोकादिप्रातिहार्यपूजा-योग्ये, कल्प० ६ क० । सूत्र० । इन्द्रादिभिः पूज्ये, उक्त० ६ अ० । तीर्थकृति, सूत्र० १ श्रु० ६ अ० । जिने, स्था० ३ ग० ४ उ० । “ तत्रो अरहा पणत्ता । ते जहा-ओहिनाणअरहा, मणपज्जव-णाणअरहा, केवलणाणअरहा ” । स्था० ३ ग० ४ उ० ।

अरहंत-अर् (र) हत्-पुं० । अर्हन्ति देवादिहतां पूजा-मित्यर्हन्तः । अथवा नास्ति रहः प्रच्छन्नं किञ्चिदपि येन प्रत्यक्षज्ञानित्यात्तेऽरहन्तः । शेषे प्राग्वत् । एते च संलक्ष्य अर्हं भवन्तीति । स्था० ३ ग० ४ उ० । अमरवर्गनिर्मुक्तता सत्त-महाप्रातिहार्यकृपां पूजामर्हन्तीत्यर्हन्तः । अर्हन्ति अतो जलंसि अनु० । दशा० १ अ० । पं० सू० ।

अरहंते सिद्धे आयुषि उवज्जाए माहवो जत्थ। एएसि
चेव गवजत्थसवभावो ऽपो । तं जहा-सनरापरासुरस्स एं
सव्वस्सेव जगस्स अट्टपहापाडिहाराए पूयाए समोवज्जाविषयं
अण्णससिरेसमचित्तमाहप्यं केवलाट्टिद्वियं पवरुत्तमत्तं ॥

(अरहंते ति) अरहता असेसकम्मकक्षणं णिद्वज्जवकुर-
त्ताओ न पुणे हि जवन्ति, जम्मति, उवज्जन्ति वा, अरहता
वा णिम्मदियानिहयनिहलियविल्लुयनिहवियअजित्तयसुदुज्जा-
या ॥ महा० ३ अ० । आ० । प्रव० । दश० । त्रिभुवनपूजा-
योग्येषु तीर्थकरेषु अष्टभादिषु, कल्प० १ त्त० । आजीवि-
ककल्पनया गोशालकोऽप्यर्हन्, अत एव तेऽर्हदेवताका इत्युच्य-
न्ते । “अरहतदेवताया” गोशालकस्य तत्कल्पनयाऽर्हत्वात् ।
भ० ८ श० ५ उ० । “जो जाणइ अरहंते, दव्वत्तगुणत्तपज्जव-
सेहि। सो जाणइ अप्पाण, मोहो खलु जाइ तस्स लयं” ॥ १॥ न० ।
अरहोऽन्तर-न० । अविद्यमानं रह पकान्तरूपो देशोऽन्त-
श्च मध्यं गिरिगुहादीनां सर्ववेदितया समस्तवस्तुस्तोमगतप्र-
चण्डनत्वस्याभावेन येषां ते अरहोन्तरः । अर्हत्सु जिनेषु,
भ० २ श० १ उ० ।

अरहान्त-पु० । अविद्यमानो रथः स्यन्दनः सकलपरिग्रहो-
पलक्षणभूतः, अन्तश्च विनाशो जराद्युपलक्षणभूतो येषां तेऽर-
थान्ताः । ज० १ श० १ उ० ।

अरहयन्-पु० । कच्चिदप्यात्मकिमगच्छन्सु क्षीणरागत्यात प्रकृष्ट-
रागादिहेतुजुनमनोज्ञतरविषयसंपर्केऽपि वातरागत्वादिकं स्व-
भावमत्यजत्सु जिनेषु, भ० १ श० १ उ० ।

अरहंतमगगामि (ए)-अर्हन्मार्गगामिन्-त्रि० । अर्हत्पदि-
ष्टेन मार्गेण गन्तुं शीघ्रं यस्य । जैने साधौ, “अरहंतमगगा-
मी, दिष्टेना साहणो वि समाचित्ता । पागएसु गिहांसु, एसन्ते
अवहमाणा उ” ॥ १५१ ॥ दश० १ अ० ।

अरहंतवृद्धि-अर्हत्त्ववृद्धि-स्त्री० । सव्यिन्दे, ययाऽर्हत्वं स-
मवाप्नोति । प्रथ० २७० द्वार ।

अरहट्ट-अरघट्ट-पु० । घटीयन्त्रे, “जम्मणमरणारहट्टे,
जित्थण भवा विमुच्चिदसि” । आतु० । आव० ॥

अरहस्य-अरहन्नत-पु० । अर्हन्मित्रभ्रातरि, ग० ।

तद्वृत्तं चेत्यम-

क्षितिप्रतिष्ठितं नाम, पुरं द्वै तत्र सोदरौ ।

अर्हन्ताऽर्हन्मित्रश्च, ज्येष्ठभार्या लघ्वी रता ॥ १ ॥

लघुर्नैच्छति तां चाऽऽह, भ्रातरं मे न पश्यसि ।

पतिं व्यापाद्य सा भूय-स्तमूत्रे न त्वमेस्त सः ॥ १ ॥

निर्वेदेनाऽथ तेनैव, स सगुर्वेतमाददे ।

तद्वक्ता साऽपि मृत्वाऽभूद्, ग्रामे काप्यन्तितः शुनी ॥ ३ ॥

साधवोऽपि ययुस्तत्र, शुन्याऽऽर्जि मूनिः स च ।

सदैवाऽऽगत्य सा श्लेष, मुहमर्तुर्वाऽकरोत् ॥ ४ ॥

मष्टः साधुमृता साऽथ, जाताऽऽट्यां च मर्कटी ।

दोष्या एव च मध्येना-ऽट्या यातां कथञ्चन ॥ ५ ॥

तस्याः शनां तं वीक्ष्य, प्रेम्णा शिश्लेप मर्कटी ।

तम धर्मप्रो-त्थ कष्टेन, स कथञ्चनपलायितः ॥ ६ ॥

कात् च्युरव-च्छ, यक्षी तं प्रेक्ष्य साऽवधेः ।

नैच्छन्मामेष नच्छिन्ना-णीकृते न त्ववेक्षत ॥ ७ ॥

समानवयसोऽधोचक्षुः, हसन्तस्तं च साधवः ।

त्वमर्हन्मित्र ! धन्योऽसि, यच्छुनीमर्कटीप्रियः ॥ ८ ॥

अन्यदा क्रमणाश्लक्ष्णं जलवाहं विलङ्घितुम् ।

प्रमादाकृतिजदेन, पथं प्रासारयन्मूनिः ॥ ९ ॥

तस्य तच्छिन्नासाध, सा चिच्छेदाक्षिमूकतः ।

स मिथ्यादुष्टतं जल्प-अपतत्तज्जगद्बहिः ॥ १० ॥

सम्यग्दर्शितः सुरी तां च, निर्धात्य तं मुनेः क्रमम् ।

तथैवालगत्यद् भूयां, देवताऽतिशयेन च ॥ ११ ॥ ग० २ अधि० ।

आ० म० । आ० चू० ।

अरहन्नक-पु० । तारानगर्यामर्हन्मित्राचार्यपार्श्वे प्रवर्जितया
दत्तर्वाण्यभार्यया सह प्रवर्जिते पुत्रे, उक्त० २ अ० । (स चाणपरी-
षहमसहमान उप्रवर्जित इति ‘उगदपरीसह’ शब्दे द्वितीयभागे
७५४ पृष्ठे वक्ष्यते) चम्पानगरीवासिनि देवदत्तकुण्डलयुगलं
मन्त्रीनाथाय समर्पके स्वनामख्याते सांयात्रिकवणिजि, क्ता० ।

अर्हन्नककथा-

तत्थ णं चंपाए णयरीए अरहस्यपामोक्खा बहवे संजत्ता
णावावाणियगा परिवमंति अह्मा जाव अपरिभूया । तए
णं मे अरहणणे समणोवागगे यावि दोन्था अभिगय-
जीवाजीवे । वणणओ-तए णं तेसि अरहस्यपामोक्खाणं
संजत्तानावावाणियगाणं अणया कयाइ एगओसहिया-
णं इमेया रुवे मिहो कटामंलावे समुपज्जेन्था । सेयं खलु
अमहं गणिमं च धरिमं च मेज्जं च परिच्छेज्जं च जंरुगं
गहाय जवणममुहं पोयवहणेण उवगाहितए त्ति कट्टु अण-
मणस्स एयमहं परिमुणंति, परिमुणंत्ता गणिमं च ध
गिरहेइ, गिरहेइत्ता सगही-सागरुं सज्जेति, सज्जेतित्ता
गणिमस्स ध भंरुस्स सगही-सागरुं जंरंति, भंरंत्ता
सोहणंसि तिहिकरणवक्खत्तमुहुत्तंसि विउत्तं असणं पाणं
खाइमं माइमं उवक्खमावेइ, उवक्खमावेइत्ता मित्तिणाइजो-
अणवेलाए जंजावति० जाव आपुच्छेति, आपुच्छेइत्ता ग-
णिमस्स ध जाव सगही-सागरुं जंरंति, जंरंतित्ता चं-
पाए णयरीए मज्जं मज्जेणं णिमाच्छेति, णिमाच्छेइत्ता
जेणेव गंजीरपायपट्टणए, तेणेव उवागच्छति, उवागच्छ-
इत्ता सगही-सागरुं जंरंति, जंरंतित्ता जंरंति, जंरंति-
इत्ता गणिमस्स ध जाव चउव्वहस्स भंरुस्स जंरंति, तं-
दुव्वाणं य समियस्म य तेव्वस्स य धयस्म य गुहस्स य
गोरसस्म य उदगस्स य भायणाणं य ओमहाणं य भेसजा-
णं य तणस्स य कट्टस्स य आवरणाणं य पहरणाणं य
अणणेमिं च बहूणं पोयवहणपाउगाणं दव्वाणं पोयवहणं
भरोति, जंरंत्ता सोहणंसि तिहिकरणवक्खत्तमुहुत्तंसि वि-
उत्तं अमणं पाणं खाइमं माइमं उवक्खमावेति, मित्तिणाइ
आपुच्छंति, जेणेव पोयवहणे, तेणेव उवागच्छति, उवाग-
च्छतित्ता तए णं तेसि अरहस्यपामोक्खाणं वाणियगाणं

ते परियणो जाव ताहिं इहाहिं कंताहिं जाव वग्गुहिं अभिणंदंता य अभिसंधुयमाणा य एवं वयासी-अज्ज ! ताय ! भाय ! माज्ज ! जाइणेज्ज ! जगवया समुदंणं अभिरक्खि-ज्जमाणा चिरं जीवह, भइं च जे; पुणरवि लच्छेइ कयक-ज्जे अणइसमग्गे णियगं धरं इव्वमागए पासामो ति कहु ताहिं सोमाहिं णिच्चाहिं दीहाहिं सपिवासाहिं पप्पुयाहिं दिट्ठीहिं णिरिक्खमाणा मुहुत्तमेत्तं संचिदंति, तओ समाणिएसु पुप्फवलिकम्मेसु दिग्गेसु सरसरत्तवंद-एणदहरपंचगुलितत्तेसु अणुक्खित्तंसि धूवंसि पुइएसु समु-इवाएसु संमारियासु वल्लयवाहासु ऊसिएसु सिएसु ज्ज-यग्गेसु परुपवाइएसु तुरेसु जइएसु मव्वमउण्णेसु गहिएसु रायवरसाम्भेसु माहिया उक्किट्ठीसीहणायं जाव रवेणं पक्खुभियमहासमुदरवज्जं पिव मेइणिं करेमाणा एगदिसिं जाव बाणियगा पोयणेसु उरुदा तओ पुस्समाणवो वकं ममु-दाहु । हंभो ! सव्वेसामवि भे अत्थासिएओ उवट्ठियाइं कद्धा-णाइं, पडिहयाइं मव्वपावाइं, जुत्तो पुस्सो विजयमुहुत्तो अयं देवकाओ, तओ पुस्समाणए एं वके उदाहरिए इट्ठु-ट्टे कप्पधारकुच्छिधारगंभज्जमंजत्ताणावाणियगा वाव-रिसु तं एणं पुसुच्छंणं पुएणमुहिं बंधणाहेतो मुचंति । तए णं सा एवा विमुक्कबंधणा पवणवत्तसमाहया ऊसि-यांसयपत्ता विततपक्खा इव गरुडजुवई गंगासलिलति-क्खसोयवगेहिं संखुब्भमाणी संखुब्भमाणी उम्मीतरंगमाद्धा-सहस्माइं समउक्कमाणी समउक्कमाणी कइवएहिं अट्ठारत्तेहिं हवणसमुहं अणेगाइं जोयणसयाइं ओगाढा । तए णं तेसिं अरहणणपामोक्खाणं वाणियगाणं लवणस-मुहं अणेगाइं जोयणसयाइं ओगाढाणं समाणाणं बहुइं उप्पाइयसयाइं पाउब्भूयाइं । तं जहा-अकाळे गाज्जिए अकाळे विज्जुए अकाले थणियसइं अभिक्खणं आजि-क्खणं आगामे देवतया णच्चंति । एगं च णं मइं पिमायरूवं पासंति-तालजंयं दिवंगयाइं बाहाहिं मम्मिसूसगमहिमका-ल्लगं भरियमेहवस्सं लंबोहं णिग्गयग्गदंतं निद्धालियग्गजमल्ल-जुअलजीहं आऊसियवयणगरुदंमं चीणचिविरुनासिगं वि-गयज्जुग्गभमुहिं खज्जोयगदिच्चक्खुरागं उत्तासणगं विसा-लवच्छं विसालकुच्छि पलंबकुच्छि पडसियपयलियपव-नियगत्तं पणच्चमाणं अप्पोरुत्तं अभिवग्गत्तं अजिग्गज्जत्तं बहुसो बहुसो अट्ठहासो विणिमुयंतं नीलुप्पलगवल्लुलि-यअयसिकुसुमप्पगासं खुरधारं आसिं गहाय आजि-मुहमापनंतं पासंति । तए णं ते अरहणगवज्जा संजत्ता-णावावाणियगा एगं च णं मइं ताद्धापिसायं पासंति । ता-लजंयं दिवंगयाहिं बाहाहिं फुट्टसिरं जमरणिगरवरमास-रासिमहिमकालगं भरियमेहवस्सं सुप्पणइं फाहसरिसजीहं

लंबोहं धवत्तवट्टअसिद्धित्तिक्खथिरपीणकुम्भिलदावावग्ग-दवयणं विकोसियधारासिजुयत्तमपसरिसत्तणयचंचल्लग-लंतरसल्लोत्तचवत्तफुरफुरंतनिद्धालियग्गजीहं अवयत्थिबं महत्तविगयबीभच्छलालापगलंतरत्तत्तामुयं हिग्गुल्लयसग-व्वकंदरविद्धं च अजणगिरिस्स अग्गिजालुग्गिद्धंतवयणं आउसियअक्खवम्मोह्गदंतेसं चीणचिविरुवंकभग्गणासं रोसागयधमधंतमारुयनिघुरखरफरुसकुम्भिरउज्जुग्गणामियपु-हं घाहुज्जहरइयभीमणमुहं उट्ठुट्टकप्पसकुल्लियमहंत-विगयलोमसंखाल्लगलंभंतचल्लियकामं पिग्गलदिप्पंतलोअणं भिउरुत्तभिनिमलं एरसिरमाद्धपरिणद्धचिंधं विचित्तगो-णसमुबद्धपरिकरं अवहोलेत्तफुप्फुयंतसप्पविच्चयगोखं-दरणल्लमग्गविरइयविचित्तवेयच्चमालियागं जोगकूरक-ल्लमप्पधमधमंतल्लंबंतकप्पूरं मज्जारसियाल्लगियग्गवंधं दित्तं धुग्गुयंतधूयकयकुंभल्लमिरं घंटारवेण जीमजयंकरं कायरज-णदिययफोरुणं दित्तमट्ठहासं विणिमुयंतं वसारुहिरपूयमं-समल्लिणपोच्चइत्तणं उच्चामणयं विमालवच्छं पेच्छंताजि-ल्लमाहमुहणयणकप्पवग्गवग्गचित्तकित्तीणिवमाणं सरसरु-हिरगयचम्मवित्तज्जमवियवाहुज्जुलं ताहिं य खरफरुसअ-सिणिद्धदित्तअणिद्धअमुभअप्पयअकंतवग्गहिं य तज्ज-यंतं पासंति । तं ताद्धापिसायरूवं एज्जमाणं पासति, पासत्ता भीया संजातजया अल्लमणस्स कायं समतुरंगेमाणा ब-हूणं इंदाण य खंदाण य रुद्धसिववेसमणणागाणं जूयाण य जक्खवाण य अज्जकाट्टकिरियाण य बहुणि उवयाइयसयाइणि उवचीयमाणा चिदंति ॥ तए णं से अरहणए समणोवासए तं दिव्वं पिसायरूवं एज्जमाणं पामइ, पासत्ता अभीए अतत्थे अचल्लिए असंजंते अणाउत्ते आणुव्विग्गे अभिष्णमुहरागणय-णवण्णे अदीणभिमणमाणसे पोयवाहणस्स एगदंमंसि वत्थं तेणं जूमिं पमज्जेति, पमज्जत्ता ठाणं ठायति, ठायत्ता करद्ध-यं जाव ति कहु एवं वयासी-एमोत्तु णं अरिहंताणं जाव ठाणं संपत्ताणं जइ णं अहं एत्तो उवसग्गओ मुंचामि तो मेक-प्पइ पारेत्तए, अहं एत्तो उवसग्गतो ण मुंचामि, तो मे तहा प-क्खक्खाएव्वं ति कहु सागारभत्तं पक्खक्खाइ । तए णं से पिसायरूवे जेणव अरहणए समणोवासए तेणव उवा-गच्छइ, उवागच्छत्ता अरहणगं समणोवासयं एवं व-यासी-हंभो अरहणगा ! अपत्थियपत्थियां ! जाव परिवज्जिया नो खब्बु कप्पइ नवसीलव्वयगुणवेरमाणप-च्चक्खाणपोसहोववासाइं चाञ्चित्तए वा एवं सोजित्तए वा खंभित्तए वा भंजित्तए वा उज्झित्तए वा परिच्चित्तए वा तं जइ णं तुमं सीलव्वयं ण परिच्चयसि, तो मे अहं पोयवहणं दोहिं अंगुलियाहिं गिएहामि, गिएहत्ता सत्त-दत्तल्लप्पमाणमेत्ताइं उहं वेहासं उव्विहामि । अंतो जल्लसि

णिबोक्षेमि जेणं तुमं अहणुहवसहे अकाले चैव जीवि-
याओ बवरोविज्जसि । तए णं से अरहणए समणोवासए
तं देवं मणसा चैव एवं वयासी-अह णं देवाणुप्पिया ! अर-
हणए णामं समणोवासए अहिगयजीवाजीवे नो खलु अहं स-
क्का केणइ देवेण वा दाणवेण वा० जाव निगंथाओ
पावयणाओ चालित्तए वा खोजित्तए वा विपरिणामित्तए
वा तुमसं जा सहा तं करोहिं त्ति कहु अजीए० जाव अ-
जिणमुहरागनयणवणए अदीणविमणमाणसे णिच्चले
णिष्फंदे तुसिणीए धम्मज्झाणोवगए विहरइ । तए णं से
दिव्वे पिसायरूवे अरहणगं समणोवासगं दोबं पि तच्चं
पि एवं वयासी-इंजो अरहणगा !० जाव धम्मज्झाणोव-
गए विहरइ । तए णं से दिव्वे पिसायरूवे अरहणगं सम-
णोवासयं धम्मज्झाणोवगयं पामइ, पासइत्ता बलियतरागं
आसुरत्ते तं पोयवहणं दोहिं अंगुलियाइं गिएहइ, गिएह-
इत्ता सत्तट्ठतल० जाव अरहणगं एवं वयासी-इंजो अरह-
णगा ! अपत्थियपत्थिया ! नो खलु कप्पइ तवसीलव्वय गुण-
वेरमणं, तहेव० जाव धम्मज्झाणोवगए विहरइ । तए णं से पि-
सायरूवे अरहणगं जाहे नो मंचाएइ, निगंथाओ चालि-
त्तए वा तहेव मंते० जाव णिच्चित्तं तं पोयवहणं सणियं स-
णियं उवरि जझे संउवेइ । संउवेइत्ता तं दिव्वं पिसायरूवं प-
मिसाहरइ । पमिसाहरित्ता दिव्वं देवरूवं विउव्वंति, अंतलि-
क्खपडिबसे मखिखणियं० जाव परिहिण अरहणगं सम-
णोवासयं एवं वयासी-इंजो अरहणगा ! धम्मोमि णं तुमं
देवाणुप्पिया !० जाव जीवियफत्ते जस्स णं तव निगंथे पाव-
यणे इमेयारूवे पमिवत्ती लक्खा पत्ता अजिसमणायया, एवं
खलु देवाणुप्पिया ! सक्के देविंदे देवराया सोहम्मे कप्पं सोह-
म्मावमिसए विमाणे सजाए मुहुम्माए बहूणं देवाणं मज्झगए
महया सहेणं आइक्खइ भासइ पणवेइ परूवेइ । एवं खलु
जंबुदीवे दीवे जारहे वामे चंपाए णयरीए अरहणए सम-
णोवासए अहिगयजीवाजीवे नो खलु सक्का केणइ देवेण वा०
जाव निगंथाओ पावयणाओ० जाव परिणामित्तए वा । तए
णं अहं देवा सक्कस्स देविंदस्स एयमत्तं नो मदहामि नो पत्ति-
यामि नो रोचयामि । तए णं मम इमेयारूवे अम्भत्थिए०
जाव ममुणजित्था गच्छामि णं अहं अरहणगस्स समणो-
वासयस्स अंतियं पाउज्जवामि जाणामि ताव अहं अरह-
णगं किं पियधम्मे नो पियधम्मे ददधम्मे सीलव्वयगुणं किं
चात्तेति० जाव परिच्चइ नो परिच्चय त्ति कहु एवं संपेहेमि
संपेहिंत्ता ओहिं पउंजेमि, देवाणुप्पिया ! ओहिणा आभो-
एमि उत्तरपुराच्छयं दिसीजागं उत्तरपुराच्छयं विउव्वियं म-
मुण्णाति, ताए उक्किणए० जाव जेणेव लवणसमुदं जेणेव
तुम्हे तेणेव उवागच्छामि, तुम्हाणं उवसगं करोमि । नो चैव

णं तुम्हे जीया वातं जसं सक्के देविंदे देवराया एवं वयंति-
सच्चेणं एसमहे तं दिहेणं देवाणुप्पिया णं इही जुई जसे बले
वीरिए पुरिसकारे परिकमे लक्खे पत्ते अजिसमणायए तं
खामेमि णं देवाणुप्पिया जुज्जो भुज्जो० जाव णो एवं करण-
याए त्ति कहु पंजल्लिउने पायवमियाए एयमत्तं विणए-
णं भुज्जो भुज्जो खामेइ, खामेत्तिता अरहणगस्स छुवे कुं-
मलजुयलं दलइ, दलइत्ता जामेव दिसि पाउज्जए तामेव
दिसि पडिगए । तए णं से अरहणए समणोवासए
निरुवसग्गे त्ति कहु पडिमं पारेति । तए णं अरहणए-
गपामोक्खा० जाव वाणियगा दक्खिणानुक्खेणं वा-
एणं जेणेव गंभीरपोयट्टाणे तेणेव उवागच्छइ, उवा-
गच्छइत्ता पोयं उवेइ । पोयं उवेइत्ता सगदी-सागदं स-
ज्जेइ । सज्जेइत्ता गणिमं च ४ सगदी संकामेइ,
सगदी सागदं जावेति जेणेव मिहिला रायट्टाणी तेणेव
उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता मिहिलाए रायट्टाणीए बहि-
या अंगुज्जाणंसि सगदी-सागदं मोएइ । तए णं अरह-
णए समणोवासए तं महत्थं विउज्जं० जाव रायारिहं
पाहुदं कुंमलजुयलं गिएहइ, गिएहइत्ता मिहिलाए रायट्टा-
णीए अणुप्पविसइ । अणुप्पविसइत्ता जेणेव कुंजए राया
तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता करयल० जाव कहु तं
महत्थं रायारिहं पाहुदं दिव्वं कुंमलजुयलं च पुरओ उवे-
इ । तए णं से कुंभए राया तेमि संजत्तगाणं० जाव पमि-
च्छइ, पडिच्छइत्ता मद्धि विदेहरायवरकणं सहावेइ । सहा-
वेइत्ता तं दिव्वं कुंमलजुयलं मल्लीए विदेहरायवरकणगाए
पिणच्छइ । पिणच्छइत्ता पडिविमज्जेइ । तए णं से कुंजए
राया ते अरहणगपामोक्खे० जाव वाणियए विउज्जेणं
वत्थगंधमल्लालंकारेणं० जाव उस्सुक्कं वियरइ । रायमग्गे मोगा-
दे य आवासे वियरइ पडिविमज्जेइ । पडिविमज्जेइत्ता तए
णं अरहणगमंजत्तगा वाणियगा जेणेव रायमग्गे मोगा-
दे आवासे तेणेव उवागच्छइ । उवागच्छइत्ता भंरुगववहर-
णं करोति पमिभंने गिएहइ । गिएहइत्ता सगदी-सागदं भरे-
ति; जेणेव गंभीरपोयपट्टाणे तेणेव उवागच्छइ । उवागच्छइ-
त्ता पोयवहणं सज्जेइ जंमं संकामेइ, दक्खिणानुक्खेणं
वाएणं जेणेव चंपा णयरी तेणेव उवागच्छइ । उवागच्छइत्ता
पोयपट्टाणे तेणेव पोयलंवेइ । पोयलंवेइत्ता सगदी-सागदं
सज्जेइ । तं गणिमं ४ सगदी संकामेइ० जाव महत्थं
पाहुदं दिव्वं कुंमलजुयलं गिएहइ । गिएहइत्ता जेणेव चं-
दच्छाए अंगराया तेणेव उवागच्छइ । उवागच्छइत्ता तं
महत्थं कुंमलजुयलं च उवणेइ । तए णं चंदच्छाए अंग-
राया तं दिव्वं महत्थं च कुंमलजुयलं पमिच्छइ । पमिच्छ-
इत्ता ते अरहणगपामोक्खे एवं वयासी-तुम्हे णं देवाणु-

पिया ! बहूणि गामागरं जाव आहिंरुह लवणसमुहं च
आपेक्खणं अभिक्खणं पोयवहणेहि उगगहेह, तं अत्थि-
याहिं भे केइ कहिं वि अच्छेरएदिट्ठपुण्वे । तए णं ते अरहस्य-
गपामोक्खा चंदच्छायं अंगरायं एवं वयासी-एवं खट्ठु
सामं । अम्हे इहेव चेपाए नयरीए अरहस्यगपामोक्खा
बहवे संजत्तानावावाणियगा परिवसामो, तए णं अम्हे
अस्यया कपाई गणिमं च ४ तहेव अहीणं अतिरिच्छं
जाव कुंजगस्स रसो लवणेमो, तए णं से कुंभए राया
मल्लीए विदेहरायवरकप्पाए तं दिव्वं कुंरुसज्जुयलं पिण्णके-
इ । पिण्णकेइत्ता पविस्सज्जेइ । तए णं सामं ! अम्हेहिं
कुंजगारायभवणंसि मल्लीए विदेहरायवरकप्पाए अच्छेरए
दिट्ठे एत्तो खलु अस्मा कावि तारिसिया देवकप्पागां
जाव जागिसिया णं मल्ली विदेहकएणा, तए णं चंदच्छाए
राया अरहस्यगपामोक्खे सकारेइ सम्माणेइ । सम्माणेइत्ता
उस्सुकं वियरेइ पविस्सज्जेइ । तए णं चंदच्छाए राया
वाणियमजणियहामे कूयं सहावेइ । सहावेइत्तां जाव जइ
वि य णं सासयं रज्जुसुका तए णं से दूए हट्ठुके पवि-
सुणेइ, जेणेव सएगेइ जेणेव चाउपेटे आसरहे छुस्सें
जाव पहारेत्थगमणाए ॥

(संजत्तानावावाणियगं सि) संगता यात्रा देशान्तरगमनं
संयात्रा, तत्प्रधाना नौवाणिजकाः पोतवणिजः, संयात्रानौवाणि-
जकाः । (अरहस्यगे समणोवासगे यावि होत्थं सि) न केवल-
मात्रादिगुणयुक्तः, भ्रमणोपासकश्चाप्यभूत् । (गणिमं खेत्वा-
दि) गणिमं-नालिकेरपुगफलादि, यद्गणितं सद्यवहारे प्रविश-
ति । धरिमे-यत्कुलाधूतं सद्यवहियते । मेयं-यत्सेतिकापलादिना
मीयते । परिच्छेय-यद्गुणतः परिच्छिद्यमाने परीक्ष्यते बल-
मण्यादि । (समियस्स यं सि) कणिकायाश्च, (ओसदाणं यं सि)
त्रिकटुकादीनाम् । (जेसजाणं यं सि) पथ्यानामाहारविशे-
षाणाम् । अथवा औपधानामेकद्रव्यरूपाणां भेषजानां द्रव्यसंयो-
गरूपाणाम् । आवरणानामङ्कुरकादीनां, बाधस्थप्रकराणां च
(अजेत्थादि) आर्य !-हे पितामह !, हे तात !-हे पितः !, हे
छातः !, हे मातुल !, हे भागिनेय ! भगवता समुज्जेषाभिरक्रमा-
णाश्चिरं यूयं जीवत, भद्रं च भवतां, भवत्विति गम्यते । पुनरपि
लब्धार्थान् कृतकार्यान्, अनघसमग्रान्, अनघत्वं निर्वृणतया,
समग्रत्वमहीनधनपरिवारतया, निजकं गृहं, 'हव्वं' शीघ्रमागता-
न् पश्यामि इति हृत्वेत्यभिधाय, (सोमाहिं ति) निर्विकार-
त्वात् । (निक्काहिं ति) सखेहत्वात् । (वीहाहिं ति) दूरं या-
वद्वयंकनान् । (सपिवासाहिं ति) सपिपासाभिः पुनर्वशी-
नाकाङ्क्षाधनीभिः, दर्शनालुप्ताभिर्वा । (पणुयाहिं ति) प्रखुता-
निरश्रुजन्नार्द्राजिः, (समाणिपसुं सि) समापितेषु दत्तेषु,
मार्धाति गम्यते । सरसरत्तचन्दनस्य दर्दरेण अपेटाप्रकारेण प-
ञ्चाङ्गुलिषु तलेषु, हस्तकेष्वित्यर्थः । (अणुक्खिस्संसीति) अ-
नुक्लिप्तपश्चादुत्पाटिते धूपे, पूजितेषु समुज्ज्वलितेषु, नौसांयात्र-
कप्रक्रियायां समुच्चाध्रपदेवपादेषु वा (संसारियासु बल्लयबा-
हासु सि) स्थानान्तरादुचितस्थाननिवेशितेषु दीर्घकाष्ठवृक्ष-
णबाहुषु, आधेयकं प्विति समाश्रयते । तथा-उच्छिन्नैर्भूर्ध्वीकृतैषु

सितेषु ध्वजामेषु पताकामेषु पटुजिः पुरुषैः, पटु वा यथा भव-
तीत्येवं प्रवादिनेषु तूर्येषु जयिकेषु जयावहेषु, सर्वशकुनेषु वा-
यसादिषु, गृहीतेषु राजवरशासनेषु आङ्गासु पट्टकेषु वा, प्रखु-
जितमहासमुद्रवभूतमिव तदात्मकमिव, तं प्रदेशमिति गम्यते ।
(तत्रो पुस्समाणयो वल्लं समुदाहुं ति) ततोऽनन्तरं मागधो म-
ङ्गलवचनं ब्रवीति स्मेत्यर्थः । तदेवाह-सर्वेषामेव जवतामर्थसि-
द्धिर्भवतु, उपास्थितानि कल्याणानि, प्रतिहतानि सर्वपापानि,
सर्वविघ्नाः । (जुत्तों सि) युक्तः पुण्यो नक्षत्रविशेषः चन्द्रमसा, इ-
हावसरे इति गम्यते । पुण्यनक्षत्रं हि यात्रायां सिद्धिकरम् । यदाहुः-
'अपि द्वादशमे चन्द्रे पुण्यः सर्वार्थसाधनः' इति, मागधेन तदु-
पन्यस्तम् । विजयो मुहूर्त्तं विश्रानो मुहूर्त्तानां मध्याह्नं अयं देश-
काङ्क्षः, एष प्रस्तावः गमनस्येति गम्यते । (वल्लं उदाहिं सि)
वाक्ये उदाहृतं, हट्टुत्थाः, कर्णधारा नियामकाः, कुक्षिधारा मौ-
पार्श्वनियुक्ता आवेककवाहकादयः, गर्भे भया गमजाः, नौमध्यं
उच्छ्वाद्यचक्रमकारिणः, संयात्रानौवाणिजकाः, आण-
पतयः, एतेषां वृन्दः । (वावरिस्सुं सि) व्यावृत्तवन्तः स्वस्वव्या-
पारेण्यति । ततस्तां नात्र पूर्णोत्सङ्गां विविधभाण्डजुतमभ्यां,
पुण्यमभ्यां वा, मध्यभागनिवेशितमाङ्गल्यवस्तुत्वात् । पूर्णमुखीं,
पुण्यमुखीं वा । तथैव बन्धनेन्यो मुञ्चन्ति विसर्जयन्ति पवनधल-
समाहता वा वातसामर्थ्यात्प्रेरिताः । (उस्सियासयं सि) उच्छि-
तसितपटाः, यानपात्रे हि धायुसंग्रहार्थं महान् पट उच्छिन्नः
क्रियते । एवं चासाधुप्रीयते-विततपक्षेव गरुडयुवतिः । ग-
ङ्गासलिलस्य तीक्ष्णा ये स्रोतोवेगाः प्रवाहवेगास्तैः संक्षुभ्य-
न्ती संक्षुभ्यन्ती प्रेर्यमाणा प्रेर्यमाणा, समुद्रं प्रतीति । कर्मयो
महाकङ्कालाः, तरङ्गा ह्रस्वकङ्कालाः, तेषां मालाः समूहाः तन्मह-
स्मणि, (समलिक्रमाणि सि) समतिक्रामन्ती । (आगाहं सि)
प्रविष्टा । (तालजंघमित्यादि) तालो वृक्षविशेषः, स च दीर्घ-
स्कन्धो जवति । ततस्तालवज्जङ्घे यस्य तत्तथा । (दिव गयाहिं
बाहाहिं ति) आकाशप्राप्ताभ्यामनिर्दीर्घाभ्यां भुजाभ्यां युक्तमि-
त्यर्थः । (मसिमूसगमहिस्सकाङ्गं ति) मर्षा कज्जलं, मूषक उ-
च्छ्रविशेषः । अथवा मर्षाप्रधाना मूषा ताम्रादिधातुप्रतापनजाज-
नं मर्षामूषा, महिषश्च प्रतीत एव । तद्वत्कालकं यत्तत्तथा (भ-
रियमेहवणं ति) जलजतमेघवर्णमित्यर्थः । तथा बम्बोष्ठम्,
[निगयगगदंति सि] निर्गतानि मुखादप्राणि येषां ते तथा, नि-
गनाग्रा दन्ता यस्य तत्तथा । [निक्कालियजमलजुयलजीहं ति]
निर्लीलितं विवृतमुखाश्लिस्सारितं यमलं समं युगलं द्वयं जि-
ह्वोर्येन तत्तथा । [आऊसियवयणगड्ढेसं ति] "आऊ-
सियं सि, आपूसियं सि वा" प्रविष्टौ वदने गण्डदेशौ क-
पोद्गजागौ यस्य तत्तथा । [चीणचिविरुनासियं ति] चीना
हस्ता, चिपिटो च निम्ना, नासिका यस्य तत्तथा । [विगय-
जुगगजमुहिं ति] विकृते विकारवस्तौ, जुम्भे, जम्भे इत्यर्थः । पा-
ठान्तरेण-भुमजम्भे अतीववक्त्रे झुवौ यस्य तत्तथा । [खज्जोय-
गविस्सचक्खुरागं ति] खड्गानको ज्योतिरिङ्गणः, तच्छरीरश्चक्षु-
रागो लोचनरक्तत्वं यस्य स तथा । चत्रासनकं भयङ्करम् । वि-
शालवक्त्रो विस्तीर्णैः स्तम्भैः, विशालकुक्षिं विस्तीर्णोद्देशम् ।
एवं प्रलम्बकुक्षिं [पहसियपयलियपडवडियगसं ति] प्रहासता-
नि प्रहासितप्रारब्धानि, प्रचलितानि च स्वरूपात्, प्रवृत्तकानि वा
प्रजातवलीकानि, प्रपतितानि च प्रकर्षेण श्लथीभूतानि, गा-
त्राणि यस्य तत्तथा । वाचनान्तरे-"विगयजुगगभुमयपहसि-
यपयलियपडियकुल्लिगखज्जोयदिस्सचक्खुरागं ति" पाठः । तत्र

विहते लुगेन भुजौ प्रहसिते प्रचलिते च यस्य स्फु-
लिङ्गयत् स्वघातकवच्च दम्भलूगगश्च यस्य तत्तथा । “ पण-
चचमाणं ” इत्यादि विशेषणपञ्चकं प्रतीतम् । (नीलुपलेत्या-
दि) गवलं महिषशृङ्गम् । अतस्मात्तत्त्वकदेशप्राप्तौ धाव्य-
विशेषः । [खुरहारंति] खुरस्येव धारा यस्य स तथा तम-
सि, खङ्ग, खुरा हातिनीक्षणधारा भवति, अन्यथा केशानाममु-
रुनादिति खुरेणापमा खङ्गधरायाः कृतेति । अभिमुखमाप-
तपश्यन्ति । सर्वेऽपि सायात्रिकाः, तत्रार्हश्रकवर्जा यत्कुर्वन्ति
तदर्थं यत्तुमुक्तमेव पिशाचस्वरूपं सविशेषम् । तेषां तदर्थं चानु-
चरन्ति इति— [तए णमित्यादि] ततस्ते अर्हश्रकवर्जाः सां-
यात्रिकाः पिशाचरूपं वक्ष्यमाणविशेषणं पश्यन्ति, दृष्ट्वा च बहु-
नार्मिन्नादीनां बहुन्युपयाचिन्तयन्तान्युपचिन्तयन्ति स्तुष्ट्वन्तीति स-
मुदायार्थः । अथवा—“ तए णंते अरहस्यगवजा ” इत्यादि गमान्तर-
म् “ आगासं देवयात्रां नञ्चति ” इतिऽनन्तरं दृष्टव्यम् । अत-
एव वाचनान्तरे नेदमुपलभ्यते । उपलभ्यते चैवम्—“ अनिमुहं
आवयमाणं पासंति, तए णं ते अरहस्यगवजा नावावाणियगा
भीया ” इत्यादि । [तत्र तालपिसायति] तालवृक्षाकारोऽति-
दीर्घत्वेन पिशाचस्तालपिशाचः, तम् । विशेषणद्वयं प्राग्विष ।
[फुट्टसंति] स्फुटितमबन्धनत्वेन विकीर्णं शिर इति शि-
रोजातत्वात्केशा यस्य स तथा तम् । भ्रमरानि कवचं वरमाप-
राशिवत् महिषवच्च कावका यः स तथा तम्, भृतमेघवर्णम्,
तथैव शूर्पामिव धान्यशोभकजाजर्नावशेषवस्त्रा यस्य स शू-
र्पनखस्तम् । फाससदृशजिह्वामित-फास द्विपञ्चाशत्पलप्रमा-
णलोहमया हव्यविशेषः, तच्च वक्षिप्रतापितमिह प्राणम्, तत्सा-
धर्म्यं चेद जिह्वाया वर्णदोषादिवत्वादिभिर्गति । लम्बाष्ट्रं प्रती-
तम् । ध्वजानिर्वृत्तानिर्गन्धप्रभिरिन्द्रियैर्गन्धेन तीक्ष्णानिः, स्थि-
रानिर्निश्चयत्वेन, पीनाभिरुपचितत्वेन, कृटिभिराश्रित्य चकतया,
दंष्ट्राभिरवगृह व्याप्तं वेदनं यस्य स तथा तम् । विकीर्णशिर-
पतीतकोशकस्य, निर्गवर्णस्येत्यर्थः । धारास्योर्ध्वप्रधानख-
ङ्गयोर्यद् युगलं द्वितयं तेन समसदृशावयन्ततुल्ये तनुके प्रत-
ले, चञ्चलं, विमुक्तस्थैर्यं यथाभवत्यविश्रममित्यर्थः । गलन्त्यौ
रसानिधौल्याद् बालां विमुञ्चन्त्यौ रसलोहं प्रक्षयस्वल्पपटे
चपेक्षे चञ्चले फुगुगयमाणे प्रकल्पे निर्वालिने मुखान्निष्काशिते
अप्रजिह्वे जिह्वप्रे इत्यर्थः, येन स तथा, तम् । (अवस्थियं
ति) प्रसारितमित्येके । अये तु यकारस्वाभुसत्यात् “ अवस्थिय-
यं ” प्रसारितमुखत्वेन दृष्टं दृश्यमानमित्याहुः । (महद्वंति) महद्
विकृतं बीभत्स लालाभिः प्रगलत् रक्तं च तालु काकुटे यस्य स
तथा तम् । तथा हि दुर्लभं वर्णकद्रव्यविशेषणं सगर्भकन्दर-
कृणां विले यस्य स तथा, तमिव । (अञ्जगागिरिस्सति) चिभ-
क्तिविपरिणामादञ्जनागिरिं कृष्णवर्णपर्वतविशेषम् । अथवा
‘ अवस्थियेत्यादि ’ ‘ हिगुलुयेत्यादि ’ च कर्मधारयैव वक्ष्यमा-
णवदनपदस्य विशेषणं कार्यम् । यस्य तमित्येवंरूपश्च वाक्यशेषो
दृष्टव्यः । तथा अभिज्वाला उज्जरद्वन्द्वं यस्य स तथा तम् ।
(आर्त्तमियति) संकुचितं यद्दुर्लभं जलापकर्षणकोशस्तद्वत् ।
(उड्डिहति) अपकृष्टावपकर्षवन्ता संकुचितौ गण्डेदशौ यस्य स
तथा, तम् । अन्ये त्वाहुः—आचूषितानि संकुचितानि अक्षानि-
न्द्रियाणि चर्म च आर्त्तौ च गण्डेदशौ च यस्य स तथा तम् ।
चै ना ह्रस्वा (चिचिरुति) चिपिटा तिभ्ना ‘ वंका ’ वक्ता भनव
प्रज्ञा, अयोधनकृष्टित्वेत्यर्थः, नासिका यस्य स तथा, तम् ।
राषादगतः (धमधमतति) प्रव्रजतया धमधमेति शब्दं कुर्वाणो

माकतो वायुनिष्ठो निर्भरः, स्वरपराश्रयस्तर्कशः, सुवि-
रयोरन्ध्रयोर्यत्र तत्तथा । तदेवंविधमवगृह्यं च यत्कं नासिका-
पुटे यस्य स तथा तम् । इदं च पदानामन्यथानिपातः प्राकृत-
त्वादिति । घाताय पुरुषादिवधाय, घाटाभ्यां वा मस्तकावयव-
विशेषाभ्याम्, उड्डटं विकरालं रचितम्, अत एव भीषणं मुखं
यस्य स तथा, तम् । कर्णमुखे कर्णशकुल्यौ कर्णावयवौ ययो-
स्तौ तथा तौ च महान्ति दीर्घाणि विकृतानि होमानि ययोस्तौ
तथा तौ च (संखालगति) शङ्खवन्तौ च शङ्खयोरक्षिप्रत्यास-
न्नायवविशेषयोगालम्बौ संबद्धावित्येके, लम्बमानौ च प्रलम्बौ,
चलितौ च चञ्चलौ कर्णौ यस्य स तथा, तम् । पिङ्गले कपिले
दीप्यमाने जास्वरे होचने यस्य स तथा तम् । भृकुटिः कोप-
कृतजुविकारः, सैव तन्निष्ठिद्युर्गसिस्तत्तथा, तथाविधम् । पाता-
न्तरेण-भृकुटितं कृतभृकुटितं ललाट यस्य स तथा, तम् । नर-
शिरोमालया परिणक्तं वेष्टितं चिह्नं पिशाचकर्तुर्यस्य स तथा,
तम् । अथवा-नरशिरोमालया यन्परिणक्तं परिणहनं तदेव चिह्नं
यस्य स तथा तम् । विचित्रैर्बहुविधैर्गोनसैः सर्गसुपविशेषैः
सुबद्धः परिकरः सन्नाहो येन स तथा तम् । (अवहोसंतति)
अवघोषयन्तो डोलायमानाः, [पुण्ड्रयंतति] फकुर्वन्तो ये मर्पा
वृश्चिका गोघ्रातुं नकुलाः सरटाश्च तैर्विरचिता विचित्रा वि-
विधरूपवती वैकल्योत्तरासङ्गेन मर्कटवन्धेन स्कन्धलम्बनमा-
त्रतया वा मालिका माला यस्य स तथा तम् । जोगः फणः
स क्रोरो गैटो ययोस्तौ, तथा तौ च कृष्णमर्पौ च तौ च तौ धमध-
मायमानौ च तावेव लम्बमानौ कर्णपूरी कर्णाग्ररणावशेषौ य-
स्य स तथा तम् । मार्जारशृगालौ ब्राम्हणौ निर्याजितौ स्कन्ध-
योर्ध्वेन स तथा तम् । दीप्तं दीप्तस्वर यथा भवत्येवं (पुण्ड्रयंत
ति) घृत्कारशब्दं कुर्वाणो यो घृत्कः कौशिकः स कृतो विहितः
(कुजलति) शस्त्रकः शिरसि येन स तथा तम् । घण्टानां र-
चः शब्दस्तेन भीमा यः स तथा स चामो जयंकरश्चाति, न, का-
तरजनानां इदं स्फोटयति यः स तथा, तम् । दीप्तमदृष्टासं
घण्टारवेण भीमादिविशेषणविशिष्टं विमुञ्चन्त वसार्ध-
रप्यमांसमक्षैर्मालना (पोचलति) विलीना च तनुः शरीर य-
स्य स तथा तम्; उग्रामनकं विशालचक्रं च प्रतीते । (पेञ्चंत
ति) प्रक्षयमाणा दृश्यमानाः, अभिभ्रा अस्त्राणां नस्त्राश्च मुखं च
नयनं च कर्णौ च यस्यां सा तथा, सा चासौ वरव्याघ्रस्य चित्रा
कर्तुरा कृत्तिश्च चर्मैति सा तथा, सैव निवसनं परिधानं य-
स्य स तथा तम् । मरसं र्ध्वप्रधानं यक्षचर्मं तद्विततं वि-
स्तारितं यत्र तत्तथा । तदेवंविधं (उस्सावयेति) उच्छ्रितमूर्की-
कृतं बाहुयुगलं येन स तथा तम् । तामिभ्य तथाविधाभिः, स्वर-
पराश्रयः अनिकर्कशः, अस्निग्धा स्नेहाविहीनाः, दीप्ता ज्वल-
न्त्यधोपतापहेतुत्वात् । अनिष्टा अनभिज्ञापाविषयभूताः, अ-
शुजाः स्वरूपेण, अप्रिया अप्रीतिकरत्वेन, अकान्ताश्च विस्वर-
त्येन या वाचस्तानिस्त्रस्ताः कुर्वाणं अस्यन्तं तर्जयन्तं वा प-
श्यन्ति स्म । पुनस्तालपिशाचरूपं (पञ्जमाणंति) नात्र प्रत्यागच्छ-
न्तं पश्यन्ति । (समतुरंगमाणंति) आश्रित्यन्तः-स्कन्दः कार्तिके-
यः, रुद्रः प्रतीतः, शिषो महादेवः, वैश्रवणो यक्षनायकः, नागो
भवनपतिविशेषः, जूनयक्षा व्यन्तरभेदाः, आर्षो प्रशान्तरूपाः,
दुर्गा कोटिक्रिया, सैव महिषारूढरूपा पूजाऽऽयुषगमपूर्वकाणि प्रा-
र्थनानि उपयाचितान्युपचिन्तन्ते । उपचिन्तन्तो विदधतस्तिष्ठ-
न्ति स्मेति । अर्हश्रकवर्जानामियमितिकर्तव्यतोक्ता । अधुना अर्ह-
श्रकस्य तामाह—“ तए णमित्यादि ” । (अपत्थियपत्थिय

सि) अप्रार्थितं यत्केनापि न प्रार्थ्यते तत्प्रार्थयति स्म यः स तथा, तदामन्त्रणम् । पाठान्तरं-अप्रस्थितः सन् यः प्रस्थित इव मुमुर्षुरित्यर्थः, स तथोच्यते, तदामन्त्रणम्-हे अप्रस्थितप्रस्थित !, यावत्करणात् (दुरंतपंतलक्षणं सि) दुरन्तानि दुष्टपर्यन्तानि प्रान्तान्यपसदानि ब्रह्मणानि यस्य स तथा, तस्यामन्त्रणम् । (हीनपुष्पाच्छादसी इति) हीना असमग्रा पुण्या पवित्रा चतुर्दशी तिथिर्यस्य जन्मनि स तथा । चतुर्दशीजातो हि किञ्च ज्ञान्यवान् भवतीति । आक्रोशे तद्भावो दर्शित इति । " सिरिहिरिबीकितिवज्रिय सि " प्रतीतम् । (तबसीलवपत्यादि) तपः, शीलव्रतान्यष्टव्रतानि, गुणाः गुणव्रतानि, धरमणानि रागादिविरतिप्रकाराः, प्रत्याख्यानानि भस्मस्कारसहितादीनि, पोषधोषवासोऽष्टाहिकादिषु, पर्वदिनेषूपवसनमाहारशरीरसत्काराब्रह्मव्यापारपरिचर्जनमित्यर्थः । एतेषां द्वन्द्वः । [चाक्षिप्तप सि] जङ्गकान्तर-गृहीतान् भङ्गकान्तरेण कर्तुं, क्षोभयितुमेतानि परिपाक्षयामि । [क्षोभितप सि] क्षोभयितुं कर्तुं, क्षोभयितुं देशतः, जङ्ग स-र्वतः, 'उज्जितुं' सर्वस्यादिशब्दिरनेत्यागेन परित्यक्तुं, सम्यक्त्व-स्यापि त्यागन इति । [दोहि अंगुलयादि ति] अङ्गुलकतर्जना-ज्याम, अथवा-तर्जनीमध्यमाभ्यामिति । [सत्तत्तल्लक्षणमे-त्तादि ति] तत्रो हस्ततालान्निधानो वाऽतिदीर्घो वृक्षविशेषः, स एव प्रमाणं मानं तल्लक्षणं, सप्ताष्टौ वा सप्ताष्टानि तल्लक्ष-णानि परिमाणं येषां ते सप्ताष्टतल्लक्षणमात्राः, तान् गगनभा-गान् यावदिति गम्यते । [उद्धे वेहास ति] उद्धे विहायसि गगने । [उव्विहामि सि] नयामि, [जेण तुमे ति] येन त्वं [अट्टदुट्टवसट्टे सि] आर्तस्य ध्यानविशेषस्य यो [दुट्टे सि] दुष्टतः दुःस्थगो दुर्निरोधो, वशः पारतन्त्र्यं, तेन हनः पीडितः, आर्तदुष्टदचशतः । किमुक्तं प्रवर्तनं ?-असमाधिप्राप्तः । [वधरोवि-ज्जसि सि] व्यपरोपयिष्यसे भवेतीभविष्यसीत्यर्थः । [चाक्षि-प्तप सि] इह चलनमन्यधाजावत्वं, कथम् ? [क्षोभितप सि] क्षोभयितुं संशयोत्पादनतः, तथा [विपरिणामितप सि] विपरिणामयितुं विपरीताध्यवसायोत्पादनत इति । ' संते ' इति यावत्करणात् । ' तते परितते ' इति द्रष्टव्यम् । तत्र आन्तः शान्तो वा मनस्त, तान्तः कायेन खेदयान्, परितान्तः सर्वतः खिन्नः, निर्विघ्नस्तस्मादुपसर्गकरणादुपरतः । [लज्जेत्यादि] तत्र ब्रह्मा उपाजैनतः, प्राप्ता तत्प्राप्तः, भजिसमन्वागता सम्यगासेवन-तः [आहक्खइ इत्यादि] आख्याति सामान्येन, ज्ञातं विशेष-तः । एतदेव द्वयं क्रमेण पर्यायशब्दाभ्यामुच्यते-प्रज्ञापयति, प्ररूपयति । " देवण वा दाणवेण वा " इत्यादाविदं द्रष्टव्यम् । अप-रं- " किनरेण वा किपुसिणेण वा महोरगेण वा गंधवेण वा सि " तत्र देवो वैमानिको, ज्यातिष्को वा । दानवो भवनपतिः, शेषा व्यन्तरभेदाः, ' नो सहहामीत्यादि ' न अहं प्रत्ययं न करोमि । [नो पत्तियामि सि] तत्र प्रीतिकं प्रीतिं न करोमि, [नो रोचयामि] अस्माकमप्येवंभूता गुणप्रसिद्धवत्त्वेन न रुचिबिष-यीकरोमि । [पियधम्मं सि] धर्मप्रियो, दृढधर्मो आपछापि ध-र्मोद्विचलः, यावत्करणादुद्धादिपदानि दृश्यानि । तत्र [इत्ति-सि] गुणदिः, द्युतिरान्तरं तेजः, यशः क्वातिः, बलं शरीरं, धीर्यं जीवप्रभवम्, पुरुषकारोऽजिमानविशेषः, पराक्रमः स एव नि-ष्पादितस्वविषयः, लब्धादिपदानि तथैव । [उस्तुक्क वियरे सि] सुक्ताभावमनुजानातीत्यर्थः । ज्ञा० ८ अ० । स्था० ।

अरहसि-अर्हन्मित्र-पुं० । अर्हन्तल्लघुनातरि, यस्मिन्नासक-
१६१

या ज्ञातृजाययाऽर्हन्तो मारितः । ग० २ अधि० । [अस्य क-
था ' अरहस्य ' शब्द एषोक्ता] द्वारवतीवास्तव्ये रुणत्वे वै-
द्योपदिष्टं मांसं निर्बन्धेऽयक्षादितवत्या अनुकुर्याः पत्न्यै, आ०
बु० ४ अ० । आ० । [' असदोसोवसंहार ' शब्देऽस्मिन्नेव
प्रागे १०३ पृष्ठेऽस्य कथा समुक्ता]

अरहया-अर्हता-स्त्री० । तीर्थकरत्वे, पञ्चा० ८ वि० ।

अरहस्सधारक-अरहस्यधारक-पुं० । नास्ति अपरं (रहस्यं) रह-
स्यान्तरं यस्मात्तदरहस्यम् । अत एव रहस्यं छेदशस्त्रार्थतत्त्व-
मित्यर्थः । तयो धारयति अपात्रेन्यो न प्रयच्छति सोऽरहस्यधा-
रकः । योग्यायैव छेदसूत्रदायके, बु० ६ उ० ।

अरहस्मभाभि (ण)-अरहस्यभाभि-पुं० । रहस्यस्य प्र-
कृतस्याभावोऽरहस्यं, तद् भजते इत्यरहस्यभाभि । अर्हति,
स्था० ९ उ० । कल्प० ।

अरहस्सर-अरहःस्वर-त्रि० । अप्रकटस्वरे महाशब्दे, सूत्र० १
बु० ५ अ० १ उ० । वृद्धाक्रन्दशब्दे, सूत्र० १ बु० ५ अ० २ उ० ।

अराइ-अराति-पुं० । व्याधौ, आ० म० द्वि० । आचा० । विशेषः ।
आ० क० । शत्रौ, वाच० ।

अरि-अरि-पुं० । द्विषत्प्रत्ययिरेपुपर्यायः । निर्दयं रिपौ, तं ।
सामान्यतः शत्रौ, जं० २ वक्र० । ज्ञा० । जी० । आ० म० ।
आ० । जन्मान्तरवैरिणि, सूत्र० १ बु० ५ अ० २ उ० । रथाङ्गे
चक्रं, विद्वज्जिरे, पदसु कामादिषु, वाच० ।

अरिजय-अरिजय-पुं० । श्रीश्रुपभदेवस्य द्वाशीतितमे पुत्रे,
कल्प० ७ क० ।

अरिउव्वग-अरिपुव्वग-पुं० । वप्सां वर्गः समुदायः वद्गर्गः ।
अरीणां वद्गर्गः । वाच० । कामक्रोधलोभमानमोहमदालये आ-
न्तरशत्रुपट्टे, सूत्र० १ बु० १ अ० ४ उ० । तथा अरयः शत्रु-
वस्तेषां वद्गर्गः, अयुक्तितः प्रयुक्ताः कामक्रोधलोभमानमदहर्षाः
यनस्ते शिष्टगृहस्थानामन्तरङ्गारिकार्थं कुर्वन्ति । तत्र परपरि-
गृहीतास्वनूदासु वा स्त्रीषु दुरभिसन्धिः कामः, अविचार्य पर-
स्याऽऽत्मनो वाऽपायहेतुरन्तर्बहिर्धा स्फुरणऽऽत्मा क्रोधः, दानादेषु
स्वधनाप्रदानम्-अकारणपरधनग्रहणं च लोभः, दुरजिनिवेशारो-
हो युक्तोत्पादनं वा मानः, कुलबलैर्भार्यविद्यारूपानिजिरहङ्कार-
करणं, परप्रधर्षनिबन्धनं वा मदः, निर्निमित्तमन्यस्य दुःखोत्पाद-
नेन स्वस्य दूनपापद्व्याघनार्थसंभयेण वा मनःप्रमोदो इर्ष्यः,
ततोऽस्यारिषूवर्गस्य त्यजनमनासेवनम्, एतेषां च त्यजनीयत्व-
मपायहेतुत्वात् । यदाह- " राएरुक्कयो नाम प्रोजः कामाद्
ब्राह्मणकन्यामजिमन्यमानः सवन्धुराप्पो विमनाश, करालअ धे-
देहः ॥१॥ कोधाज्जनमेजयो ब्राह्मणेषु विक्रान्तः, तालजङ्गअ भृगु
पु॥२॥ कोजादैरुत्तरेण्यमभ्याहारायमाणः, सौवीरअजविन्दुः
॥३॥ मानाद्रायणः परदारान् प्रार्थयन्, दुर्योधनो राज्यादंशं च ॥४॥
मदावम्मोञ्जवो नृतावमानी, दैहवअज्जुनः ॥५॥ हर्षोद्वातापिरग-
स्यमभ्यासादयन्, वृष्णिं सङ्गअ द्वैपायनमिति ॥६॥ अ० १ अधि० ।

अरिउ-अरिउ-पुं० । रिष्-हिंसायाश्च-क । न० त० । लघु-
ने, वाच० । पिचुमन्दे, प्रज्ञा० १ पद । काके, फलविशेषे
च । औ० । रुचकक्रीपस्य रुचकपर्वतस्य पीरस्ये पञ्चमे कूटे,
द्वि० । पञ्चदशस्य तीर्थकरस्य प्रथमशिष्ये, स० । अप्रशस्तं, आ०

सू० २ अ० । वृषभासुरे, कङ्कपाक्षिणि, कङ्के [रीज] इति
क्याते कंनिलफलकवृक्षे च । पुं० । अष्टमे मरणचिह्ने, तमे,
चतुर्जने, सुतिकागारे, मये च । न० । वाच० । ल० प्र० ।

अरिष्टकुमार--अरिष्टकुमार--पुं० । कौमार्ये वर्त्तमानेऽरिष्टनेमौ,
“ भृशमरिष्टकुमार ! विचारय ” कल्प० ७ क० ।

अरिष्टनेमि--अरिष्टनेमि--पुं० । [धर्मचक्रस्य नेमिवन्नेमिः, गर्भ-
स्थे मात्राऽरिष्टरत्नमयनेमेकपतनदर्शनादरिष्टनेमिः] अवसर्पि-
ण्यां भरतकेत्रे द्वाविंशे तीर्थकरे, अनु० । धर्मचक्रस्य नेमिव-
न्नेमिः । ‘ सत्त्वे धम्मचक्रस्स नेमीत्थं सि सामन्तं; विसेसो ग-
भगते तस्स मायाए अरिष्टरत्नमयो [मह ति] महात्तयो नेमी
उप्पिज्जमाणो सुमिणे विंशे सि तेण सोऽरिष्टनेमि सि’ । आश०
२ अ० । आ० नृ० ॥

अथारिष्टनेमिचरितम्—

तेणं कालेणं तेणं समणं अरहा अरिष्टनेमी पंच विंशे
हत्था । तं जहा—विंशतिं चुप, चइसा गम्भं वक्कते, त-
हेव उक्खेवो० जाव विंशतिं परिनिब्बुए ॥ १७० ॥

[तेण कालेणं इत्यादि] तस्मिन्काले तस्मिन् समये अहं
अरिष्टनेमिः पञ्च-कल्याणकानि चित्रायामभवन् । तद्यथा-चित्रार्था
व्युत्पत्तिः, व्युत्पत्त्या गर्भे उत्पन्नः, तथैव चित्राभिप्रायेण पूर्वोक्तपात्रो
वक्तव्य इत्यर्थः । यावत् चित्रार्था निर्वाणं प्राप्तः ॥ १७० ॥

अथारिष्टनेमेश्चरितम्—

तेणं कालेणं तेणं समणं अरहा अरिष्टनेमी, जे से वा-
साणं चउत्थे मासे सत्तमे पक्खे कत्तिअवहुले, तस्स एं
कत्तियवहुलस्स बारसीदिवसेणं अपराजिआओ महावि-
भाणाओ वत्तीसं सागरोत्तमइइआओ अणंतरं चयं चइ-
त्ता इहेव जंबूदीवे दीवे भारहे वासे सोरियपुरे नयरे स-
मुद्विजयस्स रत्ते भारिआए सिवाए देवीए पुव्वरत्ता-
वरत्तकालसमये जे जाव विंशतिं गज्जत्ताए वक्कते स-
व्वं तहेव सुमिणदंषणदविणसेहरणाइअं एत्थ जाणि-
यव्वं ॥ १७१ ॥

(तेण कालेणं इत्यादि) तस्मिन् काले तस्मिन् समये अहं
अरिष्टनेमिः, योऽसौ वर्षाकालस्य चतुर्थो मासः सप्तमः पक्षः
कार्तिकस्य बहुलपक्षः, तस्य कार्तिकबहुलस्य द्वादशीदिवसे अ-
पराजितनामकाद् महाविमानाद् द्वात्रिंशत्सामारोपमाणि स्थि-
निर्यत्र ईदृशात्-अनन्तरं ज्ववनं कृत्वा अस्मिन्नेव अम्बुडिपे
द्रोपे भरतकेत्रे सौर्यपुरे नगरे समुद्रविजयस्य राज्ञः मायायाः
शिवाया देव्याः कुक्षौ पूर्वापररात्रसमये मन्धराञ्चौ यावत्
चित्रार्था गर्भतया उत्पन्नः सर्वे तथैव स्वप्नदर्शनद्रव्यसंहरणा-
द्विषणमत्र ज्ञितव्यम् ॥ १७१ ॥

अथ भगवतो जन्म, अपरिणयनं च—

तेणं कालेणं तेणं समणं अरहा अरिष्टनेमी, जे से
वासाणं पढमे मासे दुत्थे पक्खे सावणमुक्खे, तस्स एं
सावणमुद्धस्स पंचमीदिवसेणं नवाहं मासाणं बहुपरिपुष्पाणं
जाव विंशतिं नक्खत्तेणं चंदजोगमुवागएणं आरोभाऽऽ-
रोगं दास्यं पयाया, जम्मणं समुद्विजयजिज्ञासेणं नेयव्वं०

जाव तं होऊणं कुमारे अरिष्टनेमी नायेणं ॥

(तेणं कालेणं इत्यादि) तस्मिन्काले तस्मिन्समये अहं
अरिष्टनेमिः, योऽसौ वर्षाकालस्य प्रथमो मासः, द्वितीयः पक्षः
भाषणशुद्धः, तस्य भाषणशुद्धस्य पञ्चमीदिवसे नवस्तु मासेषु
बहुपरिपूर्णेषु सत्सु यावच्चित्रानक्षत्रे चन्द्रयोगमुपागते सति अ-
रोगा शिवा अरोगं दारकं प्रजाता । जन्मोत्सवः समुद्रविजया-
भिधानेन ज्ञातव्यः, यावत् तस्माद्भवतु कुमारोऽरिष्टनेमिर्नाम्ना
कृत्वा, यस्माद् भगवति गर्भस्थे माताऽरिष्टरत्नमयं नेमि चक्र-
धारां स्वप्नेऽकाङ्क्षीत्, ततोऽरिष्टनेमिः, अकारस्य अमङ्गल-
परिहारार्थत्वाच्च अरिष्टनेमिरिति । शिष्टशब्दो हि अमङ्गलवा-
चीति । कुमारस्तु अपरिणीतत्वात् । कल्प० ७ क० । उक्त० ।

अपरिणयनं तु एवम्-एकदा यौवनाजिमुखं नेमि निरीक्ष्य
शिवा इव । समवदत्-‘वत्स ! अनुमन्यस्व पर्जन्यप्रहणं, पूरय
आत्मन्मनोरथम् । स्वामी तु योग्यां कन्यां प्राप्य पार्ष्ण्यार्थम् । त-
प्रत्युत्तरं ददौ । ततः पुनरेकदा कौतुकरहितोऽपि जगवान्
मित्रमेरितः संक्रीडमानः कृष्णायुधशास्त्रायामुपागमत् । तत्र कौतु-
कात्सुकैर्मित्रैर्विहंसोऽहुत्यमे कुलात्मचक्रवच्चक्रं आमितवान्,
शार्ङ्गे धनुर्मृणालवज्राभितवान्, कौमोदकीं गदां यष्टिवद्वत्पाटि-
तवान्, पाञ्चजन्यं शङ्खं च मुखं धृत्वा अपूरितवान् । तदा च-

“निर्मल्योऽऽत्मानमूलं प्रजति गजगणः खण्डयन् वेदममालां,
धावन्युद्योत्य बन्धान् सपदि हरिहया मन्दुरायाः प्रणष्टाः ।
शब्दाद्वैत समस्तं बध्निरितमजयत् तत्पुंरं व्यग्रमुग्रं,
भीनेमेवैकप्रपञ्चप्रकटितपथनैः पूरिते पाञ्चजन्यं ” ॥ १ ॥

तं तादृशं च शब्दं निशम्योत्पन्नः कोऽपि वैरीति व्याकुलास्त्रि-
केशवस्त्वरितमायुधशास्त्रायामागतः, दृष्ट्वा च नेमिं वक्तुं
निजनुजबलतुलनाय ‘आवाच्यां वल्लपरीक्षा क्रियते’ इति
नेमिं वदंस्तेन सह मल्लकाटके जगाम । भीनेमिराह-

“अनुचितं ननु भूमुठनादिकं, सपदि बान्धवयुद्धमिहावयोः ।
वल्लपरीक्षणकृद् भुजवाहनं, भवतु नान्यरणः बाहु युज्यते” ॥ १ ॥

आच्यां तथैव स्वीकृतम्—

“कृष्णप्रसारितं बाहुं, नेमिर्नैत्रस्तमिव ।

मृणालदण्डवच्चक्रं, वासयामास त्वाक्षया ” ॥ १ ॥

शास्त्रानिमे नेमिजिनस्य बाहौ, ततः स शास्त्रासृगवद्विह्वलः ।
चक्रे निजं नाम हरिर्यथार्थं-मुद्यद्विषाद्विगुणासितास्यः” ॥ २ ॥

ततो महाताम्रपि पराक्रमेण नेमिभुजेऽवलिङ्गते सति विषयस्त्रि-
कृष्णो मम राज्यमेष सुखेन गृहीष्यतीति चिन्ताऽऽतुरः स्वविषे
चिन्तयामास-

“क्लिश्यन्ते केवलं स्पृहाः, सुधीस्तु फलमश्नुते ।

ममन्य शङ्करः सिन्धुं, रत्नाभ्यापुर्दिवौकसः ” ॥ १ ॥

अथवा—

“क्लिश्यन्ते केवलं स्पृहाः, सुधीस्तु फलमश्नुते ।

दन्ता दलन्ति कण्ठेन, जिह्वा गिलति बीजया ” ॥ १ ॥

ततो वल्लभकेन सहाऽऽलोचयति-किं विधास्ये, नेमिस्तु राज्य-
क्षिप्तुर्बलवान् ? तत आकाशवाणी प्रादुरभूत्-अहो हरे ! पुरा
नेमिनाथेन कथितमासीद्-यद्गत द्वाविंशत्तीर्थकरो नेमिनामा
कुमार एव प्रवर्जिष्यतीति श्रुत्वा निश्चिन्तो निश्चयार्थं नेमिना
सह जलकीर्डां कर्तुमन्तःपुरीपरिवृतः सरोजतरे प्रविष्टः । तत्र
च-“ प्रणयतः परिपूष्य करे जिह्वं, हरिश्चेष्टयद्गच्छ सरोऽन्तरे ।

तदनु शीघ्रमासिञ्चत नेमिनं, कनकशृङ्गजलैर्धुसृणाविवैः ” ॥ १ ॥
तथा रुक्मिणीप्रमुखगोपिका अपि झापितवान्, यद्यं नेमिर्निः-
शङ्कं कीडया पाणिग्रहामिमुखीकार्यः । ततश्च ता मयि-

“काञ्चित् केसरसारमौलिभरैराज्योदयन्ति प्रभुं,
काञ्चिद् बन्धुरपुष्पकन्दुकजरैर्निगन्ति वक्त्रस्थले ।
काञ्चिच्छीघ्रकटाक्षसव्यविशिषैर्विद्वन्ति नमोक्तिभिः,
कञ्चित्कामकलाविज्ञासकुशला विस्मययाञ्चकिरे ” ॥ १ ॥

ततश्च-

“तावत्त्वः प्रमदाः सुगन्धिवपसा स्वर्णादिशृङ्गीर्भूतं,
मृत्वा तज्जलनिर्करैः पृथुतरैः कर्तुं प्रभुं व्याकुलम् ।
प्रायसन्त मिथो हसन्ति सततं कीदोलसन्मानसा-
स्तावद्योमनि देवगीरिति समुद्रता भुना खाखलैः ॥ २ ॥
मुग्धाः स्वं प्रमदाः ! यतोऽमरगिरौ गीर्वाणनाथैश्चतु-
ष्वष्टया योजनमानवक्त्रकुहरैः कुम्भैः सहस्राधिकैः ।
बाह्येऽपि स्तपितां य एष भगवान्नाभून्मनागाकुलः,
कर्तुं तस्य सुयत्नतोऽपि किमहो ! युष्माभिरीक्ष्यते ? ” ॥ ३ ॥
ततो नेमिरपि हरिं तावत् सर्वा जलैराच्छोदयति स्म, कमल-
पुष्पकन्दुकैस्ताडयति स्म, इत्यादि सबिस्तरं जलकीडां कृत्वा
तटमागत्य नेमिं स्वर्णासने निवेश्य सर्वा अपि गोप्यः परिवे-
ष्ट्य स्थिताः । तत्र रुक्मिणी जगौ-

“निर्वाहकातरतयोद्भवे न यत्नं,
कन्यां तदेतदविचारितमेव नेमे ! ।
भ्राता तवास्ति विदितः सुतरां समर्थो,
ह्यत्रिंशदुन्मिस्तसहस्रवधूर्विबोधा ” ॥ १ ॥

तथा सत्यमामाऽप्युवाच-

“श्रूयन्मुख्यजिताः करणीडनं,
विश्वधरे दधिरे च महीकताम् ।
बुद्धजिरे विषयाश्च बहुन् मुनान्,
सुषुधरे शिवमप्यथ त्रिभिरे ॥ २ ॥
त्वमसि किन्तु नवोऽद्य शिवंगमी,
मृशमविष्टकुमार ! विचारय ।
कलय देवर ! आरुगृहस्थतां,
रखय बन्धुमनःसु च मुर्यताम् ॥ ३ ॥
अथ जगाद् च आभवती जयात्,
शृणु पुरा हरिवंशविजृम्भम् ।
स मुनिसुव्रततीर्थपतिर्गृही,
शिवमगादिह जातसुतोऽपि हि ॥ ४ ॥
पश्चावतीति समुवाच विना बधूर्तिं,
शोभा न काचन नरस्य भवत्यवश्यम् ।
नो केवलस्य पुरुषस्य करोति कोऽपि,
विश्वासमेव विट एव भवेद्भार्यः ” ॥ ५ ॥

गान्धारो जगौ-

“सज्जन्ययात्राशुभसङ्गसार्थ-
पर्वोत्सवा वेश्मविवाहकृत्यम् ॥
उद्यामिकापुङ्गवपर्वद्वयं,
शोजन्त एतानि विनाऽङ्गनां नो ” ॥ ६ ॥

गौर्युवाच-

“अज्ञानभाजः किल पक्षिणोऽपि,
क्षितौ परिभ्रम्य वसन्ति सायम् ।
नीने स्वकान्तासहिताः सुजेन,

ततोऽपि किं देवर ! मूढदृक् त्वम् ” ॥ ७ ॥

सहस्रमण्डप्यवाचत्-

“स्नानादिसर्वाङ्गपरिक्रियायां,
विचक्षणः प्रीतिरसाभिरामः ।
विस्मयपात्रं विधुरे सहायः,
कोऽन्यो जनेन्दुममृते प्रियायाः ” ॥ ८ ॥

सुसीमाऽप्यवादीत्-

“विना प्रियां को गृहभागतानां,
प्रापूर्णकानां मुनिसत्तमानाम् ॥
कराति पूजाप्रतिपत्तिमन्यः,
कथं च शोभां लभते मनुष्यः ? ” ॥ ९ ॥

एवमन्यासामपि गोपाङ्गनानां बाधोयुक्त्या यदुनामाग्रहाच्च
मौनावलम्बितमपि स्मिताननं जिने निरीक्ष्य, “अनिषिद्धमनुम-
तम्” इति न्यायाद् नेमिना पाणिग्रहणं स्वीकृतमिति ताभिर्बाह-
मुद्घोषितम्, तथैव जनोक्तिरिति । ततः कृष्णेनोपसेनपुत्री रा-
जीमती मार्गिता, लग्नं पृष्ठं, कोष्टिकनामा ज्योतिर्वित् प्राह-

“वर्षासु गुणकार्याणि, नान्यान्यपि समाचरेत् ।
गृहिणां मुख्यकार्यस्य, विवाहस्य तु का कथा ? ॥ १ ॥
समुद्रस्नं बभापेऽथ, कालक्षेपोऽत्र नार्हति ।
नेमिः कथञ्चित् कृष्णेन, विवाहाय प्रवर्तितः ॥ २ ॥
मा भूविवाहप्रयुहो, नेदीयस्तद्दिनं वद ॥
भावणे मासि तेनोक्ता, ततः षष्ठी समुज्ज्वला ” ॥ ३ ॥

चक्षितश्च भीनेमिकुमारः स्फारगुङ्गारः प्रजाप्रमोदकरो रथा-
कटो धृताऽऽतपप्रसारः श्रीसमुद्रविजयादिदशार्हेकेशवबलजद्रा-
दिविशिष्टपरिवारः शिवादेवीप्रमुखप्रमदाजैर्गीयमानधवलमङ्गल-
विस्तरः पाणिग्रहणाय अग्रतो गच्छन् च वीर्य सारथि प्रति-
कस्येदं कृतमङ्गलभरं धवलमन्दिरम् ! इति पृष्ठवान् । ततः सोऽङ्ग-
स्यग्रेण दर्शयन् इति जगाद्-“वप्रसेननृपस्य तव भवशुरस्यायं
प्रासाद् इति, इमे च तव भार्याया राज्ञीमन्याः सख्यौ चन्द्रान-
ना-मृगलोचनभिधाने मिथो वार्तयतः । तत्र मृगलोचना वि-
ज्ञेय चन्द्राननां प्राऽऽह-हे चन्द्रानन ! स्त्रीधर्मे एका राज्ञीमन्ये-
व वर्णनीया, यस्या अयमेतादृशो वरः पाणिं ग्रहीष्यति । चन्द्र-
वदनाऽपि मृगलोचनामाह-

“राज्ञीमतीमद्भुतरूपरम्भां, निर्माय धाताऽपि यदीदृशेन ॥
वरेण नो योजयति प्रतिष्ठां, लभेत विज्ञानविचक्षणः काम ? ” ॥ १ ॥
इतश्च तृयंशदमाकर्ण्य मातृगृहाद् राज्ञीमती सखीमन्ये प्राप्ता
हे सख्यौ ! भवतीभ्यामेव सामन्वरमागच्छन्नापि वरो विज्ञेय-
ते, अहमपि विलोकयितुं न लभेयमिति बलात्तदन्तरे स्थित्वा
नेमिमालोक्य साक्षर्यं चिन्तयति स्म-

“किं पातालकुमारः ? किं वा मकरध्वजः सुरेन्द्रः किम् ? ॥
किं वा मम पुण्यानां, प्राग्भारो मूर्तिमानेषः ? ॥ १ ॥
तस्य विधातुः करयो-रात्मानं न्युज्ज्वलं करोमि मुदा ।
येनैव वरो विहितः, सौभाग्यप्रभृतिगुणराशिः ” ॥ २ ॥

मृगलोचना राज्ञीमन्यभिप्रायं परिहाय सप्रीतिहासं-हे
सखि ! चन्द्रानने ! समग्रगुणसम्पूर्णेऽपि अस्मिन् वरे एकं दृष्टं
अस्त्येव, परं वरार्थिन्यां राज्ञीमत्यां शृण्वन्त्यां वक्तुं न शक्नोम
ते । चन्द्राननाऽपि-हे सखि ! मृगलोचने ! मयाऽपि १७६ ।
परं साम्प्रतं मीनमेवाचरणीयम् । राज्ञीमत्यपि अप्र-
तां दर्शयन्ती-हे सख्यौ ! यस्याः कस्या अपि
दृष्टा एतावती भ्रम-
भ्यव्याधाः कन्याया अयं वरो जवतु, परं न

अरहओ एं अग्निनेमिस्म अज्जजस्सिणीपासुक्खाओ चत्तालासं अज्जियासाहस्मीओ उक्कोसिया अज्जियासं-
पया हुत्था ॥ १७७ ॥

(अरहओ एं अग्निनेमिस्म) अर्हतोऽग्निनेमेः, आर्ययत्ति-
णीप्रमुखाणि चत्वारिंशत् आर्यासहस्राणि उत्कृष्टा यत्तावती
आर्यासम्पदा अभवत् ॥ १७७ ॥ कल्प० ७ कृ० । स० । आ० चू० ।

अथ आर्यकसंपत्-

अरहओ एं अग्निनेमिस्म नंदपासुक्खाणं समणोवास-
गाणं एगासयसाहस्सी अज्जत्तरिं च सहस्मा उक्कोसिया
समणोवासगाणं संपया हुत्था ॥ १७८ ॥

(अरहओ एं अग्निनेमिस्मेत्यादि) अर्हतोऽग्निनेमेः, नन्दप्र-
मुखाणां आर्यकाणामेकां लक्ष एकेनसप्ततिश्च सहस्राः, उत्कृष्टा
यत्तावती आर्यकाणां सम्पदा अभवत् ॥ १७८ ॥

अरहओ एं अग्निनेमिस्म महामुच्चयापासुक्खाणं सम-
णोवासयाणं निम्बि सयसाहस्मीओ उत्तीसं च सहस्मा
उक्कोसिया समणोवासयाणं संपया हुत्था ॥ १७९ ॥

(अरहओ एं अग्निनेमिस्म) अर्हतोऽग्निनेमेः, महामुच्चया-
प्रमुखाणां आर्यकाणां त्रयो लक्षाः पञ्चशतसहस्रा उत्कृष्टा य-
त्तावती आर्यकाणां सम्पदा अभवत् ॥ १७९ ॥

अथ चतुर्दशपूर्विणाम्-

अरहओ एं अग्निनेमिस्म चत्तारि मया चउदमपुव्वीणं
अज्जिणणं जिणसंकामाणं जाव संपया हुत्था ॥

अर्हतोऽग्निनेमेऽचत्तारि शतानि चतुर्दशपूर्विणाम्, अकेवलाना-
मपि केवलितुल्यानां यावत् सम्पदा अभवत् । कल्प० ७ कृ० ।

अथावधिज्ञान्यादि-

पन्नमसया ओहिनाणीणं पन्नमसया केवलनाणीणं
पन्नमसया वेउव्वियाणं दसमया विउलमईणं ॥

पञ्चदश शतानि अवधिज्ञानिनां सम्पदा अभवत्, पञ्चदश
शतानि केवलज्ञानिनां संपदा अभवत्, पञ्चदश शतानि व-
क्रियव्यधिमतं संपदा अभवत्, दश शतानि विपुलमतानां स-
ंपदा अभवत् । कल्प० ७ कृ० ।

" अरहो एं अग्निनेमिस्म अउसया वाईणं सदेवमणुयासु-
राए परिसाए वाए अपराजियाणं उक्कोसिया वाइसपया
होत्था " । स्या० ८ त्त० । स० ।

अनुसरोपपातिकानाम्-

सोलसमया अणुत्तरोववाट्याणं, पन्नम ममणमया मिद्धा,
तीमं अज्जियामयाइं सिद्धाई ॥ १८० ॥

षोडशशतानि अनुत्तरोपपातिकानां संपदा अभवत्, पञ्चदश अ-
मणानां शतानि सिद्धानि, त्रिंशत् आर्याशतानि सिद्धानि ॥ १८० ॥
कल्प० ७ कृ० ।

अथान्तकृद्भूमिः-

अरहओ एं अग्निनेमिस्म दुव्विहा अंतगमूप्पी हुत्था । तं
जहा-जुगंतगडजूप्पी य, परिआयंतगडजूप्पी य० जाव अह-
माओ पुग्मिजुगाओ जुगंतगडजूप्पी, दुवासपरिआए अंतम-
कासी ॥ १८१ ॥

(अरहओ अग्निनेमिस्मेत्यादि) अर्हतोऽग्निनेमेः द्विविधा
अन्तकृद्भूम्यादा अभवत् । तद्यथा-युगान्तकृद्भूमिः, पर्यायान्तकृ-
द्भूमिश्च । यावत्, इदमत्र योज्यम्-अष्टम पुरुषयुग पट्चरं यु-
गान्तकृद्भूमिरासीत्, द्विवर्षपर्याये जाते कोऽपि अन्तमकार्यो-
त् ॥ १८१ ॥ कल्प० ७ कृ० । स्या० ।

अथ भगवत आयुः-

तेणं कालेणं तेणं ममणं अरहा अग्निनेमी तिन्नि
वासमयाइं कुमारवाममज्जे वसित्ता, चउप्पन्नं राई-
दियाइं उउमत्थपरिआयं पाउणित्ता, देसणाइं सत्तवासस-
याइं केवलपरिआयं पाउणित्ता, पडिपुन्नाइं सत्तवामस-
याइं सामन्नपरिआयं पाउणित्ता, एणं वाममहस्मं सव्वा-
उअं पालइत्ता, खीणे वेयणिज्जा उपनामगुत्ते इमीसे
ओमप्पिणीए दसममुममाए बहुविक्कंताए, जे से गिम्हाणं
चउत्थे मासे अउमे पक्खे आसादमुद्धे, तस्स एं आसाद-
मुद्धस्म अहमीपक्खेणं उप्पि उज्जितंसेलमिहंसि पंचहिं
उत्तीसेहिं अणगाग्मएहिं माहिं मासिएणं जत्तेणं अपाण-
एणं चित्तानक्खत्तेणं जोगमुवागएणं पुव्वरत्तावत्तकादस-
मयंसि नेसज्जिए काद्वगए० जाव सव्वदुक्खपहीणे ॥ १८२ ॥

[तेणं कालेणं इत्यादि] तस्मिन् काले तस्मिन् समये अर्हन्
अग्निनेमिः त्रीणि वर्षशतानि कुमारवस्थायाम् स्थित्वा चतुष्प-
ञ्चाशदहोरात्रान् उग्रस्थपर्यायं पार्त्रयित्वा, किञ्चिदुत्तानि
सप्तवर्षशतानि केवलपर्यायं पार्त्रयित्वा, प्रतिपूर्णानि सप्तवर्ष-
शतानि चाग्निपर्यायं पार्त्रयित्वा, एकं वर्षसहस्रं सर्वायुः पार्त्र-
यित्वा, क्षीणेषु सन्तु वेदनीयस्युर्नामगोत्रेषु कर्मसु अस्थामेव
अवसर्पित्वा दुष्पमसुषमनामके चतुर्थेऽरके बहुव्यतिक्रान्ते
सति, योऽसौ उष्णकालस्य चतुर्थो मासः अष्टमः पक्षः-आषा-
ढशुद्धः, तस्य आषाढशुद्धस्य अष्टमीदिवसे उपरि उज्जयन्तना-
मशैशशिवरस्य पञ्चभिः पञ्चविंशत्युत्तरताराशतैः सार्द्धं मासकेन
अनशनेन अपानकेन जलगर्हितेन, चित्रानक्षत्रे च-उद्योगमुपाग-
ते सति पूर्वापररात्रिसमये मध्यरात्रौ निपद्यः सन् कालगतः,
यावत् सर्वदुःखप्रक्षीणः ॥ १८२ ॥ इति ॥ कल्प० ७ कृ० । स० ।

अथ नेमिनिर्वाणात् कियता कालेन (प्रकृत)

पुस्तकालिखनादि जानमित्याह-

अरहओ एं अग्निनेमिस्म कालगयस्म जाव सव्वदु-
क्खपहीणस्म चउगामीइं वाससहस्साइं विक्कंताइं पंचा-
सीऽमम्म वाममयस्म नववासमयाइं विक्कंताइं दसमस्स य
वाममयस्म अयं असीइमे संवच्छरे काद्वे गच्छइ ॥ १८३ ॥

अर्हतोऽग्निनेमेः कालगतस्य यावत् सर्वदुःखप्रक्षीणस्य चतु-
रशीतिवर्षसहस्राणि व्यतिक्रान्तानि, पञ्चाशीतितमस्य वर्षसह-
स्रस्यापि नव वर्षशतानि व्यतिक्रान्तानि, दशमस्य च वर्षशतस्य
अयं अशीतितमः संवत्सरः कालो गच्छति ॥ १८३ ॥ श्रीनिर्मान-
निर्वाणात् चतुरशीत्या वर्षसहस्रैः श्रीविरनिर्वाणमजृत, श्रीपार्श्व-
निर्वाणं तु वर्षाणां त्र्यशीत्या सहस्रैः सार्द्धैः सप्तभिश्च शतैरभू-
दिति सुधिया ज्ञेयम् । कल्प० ७ कृ० । त्त० ।

“ उज्जतसेलमिहरे, दिक्खा नाणं निसीहिया जस्स ।
तं धम्मचक्रवर्ति, अरिष्टनेमि नमस्सामि ” ॥१॥ ध० २ अधि० ।
(अरिष्टनेमिना राजीमनीपारित्यागः, तथा प्रयोजितया कामा-
संस्थनेमिप्रतिबोधश्च ‘ रहनेमि ’ शब्दं वदयते)
अणहिलपट्टेन पूज्यमाने श्रीअरिष्टनेमिदेवे, ती० ।

तत् कथा चयम्-

पणमिय अरिष्टनेमि, अणहिलपट्टणावयंसस्म ।

वंजाणगच्छ निस्सिय-अरिष्टनेमिस्स कितिमो कपं ॥१॥

“पुर्व्वं किर सिरिकन्नज्जनयोर जक्खो नाम महाहिंसुपन्नो नेगमो
होत्था । सो अणया वाणिज्जकज्जे महया बहल्लसत्थेण कयाण-
गाणि गणिकुण कन्नउज्जपडिबक्कं कन्नउज्जाहवसुआए महणि-
णाए कंचुडिआसंबाधदिप्पं गुज्जदेसं पडिआओ, आवांसिआओ ।
कमेण लक्खारामे सरस्संनईतरे पुर्व्वं अणहिलपट्टाडयपट्ट-
णनिवेसदुणं कारितं आसी । तत्थ सत्थ निवेसिस्सा अत्थंतस्स
तस्स नेगमस्स पत्तो वासारत्तो । वरिसिउ पवत्ता जलहरा ।
अणया भइययमाने सो बहल्लसत्थो सव्वो वि कत्थ वि गओ, को
वि न जाणइ, सव्वत्थ गेयसाविओ न लट्ठो । तओ सव्वस्स ना-
मे इव अन्नतचिंताउरस्स तस्स रत्तीए आगया सुमिणांसि
भगवई आवादेयी । ज्ञाणयं च तं प-वच्छ ! जगसि, सुवासिवा ?
जक्खेण वुत्तं-अम्मो ! कओ मे निहा ? जस्स बहल्लसत्था सव्व-
स्सत्तओ विपणणो । देवीए साहिय-भइ ! एयम्मि लक्खारामे अ-
विजियधुणस्स हिट्ठे पडिमातिग वट्टए । पुगिसतिग खणाव-
त्ता त गाइयव्वं । एगा पमिमा अरिष्टनेमिसामिणो, अवर
सिरिपासनाहस्स, अओ य अबियादेवीण । जक्खेण वायिरि-
तत्थ य अबिलिआधुणाणं बाहुल्ले सो पपमो कइ नायओ ? दे-
वीए जपिअं-ओउमयं मे लं पुक्कपयं जत्थ पासमि, तं चैव उ-
णं पमिमातिगस्स जाणिज्जांसि । तम्मि पमिमातिगे पयसीकए पु-
इज्जेत अ तुज्ज बहल्ला सयमेव आगच्छिहिनि । पहाए तेण उट्टेऊ-
ण बलिंवाहाणपुव्वं तहाकए पयसीहओ आओ तिप्पि वि पमिमाओ ।
पुइयाओ विट्ठिपुव्वं । खणमिलेण अर्ताकयमेव आगया बहल्ला ।
संतुट्ठो नेगमो । कमेणं कारिओ तत्थ पासओ । उविआओ
पमिमाओ ॥ अणया अरिष्टनेमि वासास्स अगगहारगामाओ
अट्टारमसयपट्टमाविधयअरिष्टनेमिओ वजाणगच्छंमंडणसिरि-
ज्जसांभइमूरिणो खमाइतनयगेवरि विहरता तत्थ आगया । लो-
गेहि विअविअं-भगव ! तत्थ उल्लेखितं भन्तुं न कप्पइ । पुरओ
तओ तहिं सूरिई तत्थ ताओ पडिमाओ मग्गसिरपुमिमाए ध-
यागेवो महसवपुव्वं कओ । अज्जाव एइ वरिस तम्मि चैव
इट्ठो धयागेवो कीरइ । सो य धयागेवमहसयो विक्कमाइआओ
पचमुसएमु दुउत्तरेमु (५०२) वरिमाणं अक्कंतमु संवुत्तो । तओ
अट्टमएमु दुउत्तरेमु विक्कमवामिमु (८०२) अणहिलगोवालए प-
रिक्खियपपसे लक्खारामहाणे पट्टेण चावकडवसमुत्ताहलेण
धणरायराइणा निवेसिय । तत्थ वणराया खमरायतअमय-
रसीहरयणाइस्सामंतसीहनामाणो सत्त चावकडवसरायणो
जाओओ । तत्थेव पुरं चालुक्कवंसे मूत्रायचामुंरायवज्जरायदु-
ल्लभरायमीमदेवकअजयसिंहदेवकुमारपालदेवजयदेववालमू-
लरायमीमदेवाभिहाणा एगारस्स नरिंदा । तओ वांघेलाअत्तए
लूणपसायवीरधवलवीसइदेवअज्जुणदेवसागदेवकामदेवान-
रिंदा संजाया । ततो अज्जावदीणसुरत्ताणाणं गुज्जधरिंसीए
आणा पयट्ठा । सो अरिष्टनेमिसामी कोहंभीयपामिहरो अज्ज-
धि तदेव पूइज्जइ ति ” ॥

अरिष्टनेमिकल्पोऽयं, लिखितः श्रेयसेऽस्तु वः ।

मुखात् पुरा विदां श्रुत्वा, श्रीजिनप्रजसूरारामः ॥ १ ॥ ती० २६
कल्प० । “ दं तिथ्यगरा नीधुपलसमा वज्रेण पक्ष्मता । तं जहा-
मुणिसुव्वणं चैव, अरिष्टनेमी चैव ” । स्था० २ टा० ४ उ० ।

अरिष्टा-अरिष्टा-स्त्री० । कच्छविजयकेत्रवर्तिराजधानीयुगले,
जं० ४ वक्क० । “ दो अरिष्टाओ ” । स्था० २ टा० ३ उ० ।

अरिष्टारि-अरिष्टारि-पुं० । अरिष्टाख्यवृषभासुरमर्दके श्री-
कृष्णे, “ अश्रुतिं देवकी चक्रे, पृष्टापरिष्टारिणा कृणान् ” । आ० क० ।

अरिस्ता-अरिता-स्त्री० । सामान्यतः शशुजाव, ज० १ ए श०
४ उ० ।

अरिदमण-अरिदमन-पुं० । समतितमे श्रीअश्वजपुत्रे, कल्प० ७
ज० । वसन्तपुरराजनि, यस्य पत्न्याऽभयं इत्या चौरा मोचिनः
सूत्र० १ श्रु० ६ अ० । (अस्य कथा-‘ अभयपदाण ’ शब्देऽ-
स्मिन्नेव भाग ७०८ पृष्ठे दर्शिता) श्रीप्रभनृपोपज्ञावकं नृप,
ध० २० ।

अरिहो-अव्य० । पादपूरणे, प्रा० २ पाद ।

अरिम-अरीम्-न० । ‘ हरम् ’ इति लोकप्रसिद्धे गुदाङ्कुरे
गंगे, तं० । जी० । जं० । हा० । विपा० । उपा० । गदचलेन वायु-
मूर्धं पुरीषं च प्रवर्त्तयेत् ताम्नां गुदप्रविष्टानां शिराणां विघाते-
ऽशौ रंगो जवति । प्रव० २५२ द्वार ।

अरिसिद्ध-अरीम्-त्रि० । अशौक्ले, “ अरिसिद्धस्स व अरि-
सा, मा खुभं तेण बंधए कमणी ” । नि० चू० १ उ० । अशौ-
वनः पादतलदैर्बलयादर्शांसि मा खुभेर्गर्जति कृत्वा क्रमाणकं
अस्मां वधति । वृ० ३ उ० ।

अरिह-अरिह-धा०-पूजे, सक० । योग्यत्वे, अक० उवादि०
पर० सेट् । वाच० । “ ह-श्री-ही-वृम्भ-क्रिया-दिष्टास्वित् ”
७ । २ । १०४ । इति सूत्रेण सयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्वं इकारः ।
अरिहइ-अरिहति । प्रा० २ पाद ।

अरिह-त्रि० । योग्ये, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० १ उ० । स्था० । लक्-
णोपेततयाऽऽचार्यपदयोग्ये, व्य० १० उ० । पूज्ये, विशेषे । प्रश-
स्ततया पूज्ये, स० ।

अरिहंत-अरिहंत-पुं० । अहन्त्यशोकाद्यप्रकारां परमभक्तिपरसु-
रासुराविसर्गविरचितां जन्मान्तरमहालवालाविरुद्धानवधवास-
नाजालाभिषिक्तपुण्यमहातरुकल्याणफलकल्पां महाप्रातिहार्य-
रूपां निखिलप्रतिपत्तिप्रकृयात् सिद्धिमौघशिक्षाराहणं चेत्य-
ईतः । स्था० २ टा० १ उ० । आव० । ज० । सूत्र० । अनु० ।
आ० म० । जी० । आ० चू० । विशेषे । आचा० । तीर्थहस्तु,
आ० म० टि० ।

सम्प्रति प्राकृतशैल्या अनेकधाऽहंन्वद्विनिरुक्तसंज्ञव

इति दर्शयन्नाह-

इंदियविसयकमाण, परीमहवेयाणाए उवसगो ।

एए अरिणो हंता, अरिहंता तेण वुच्चंति ॥

इन्द्रियादयः पूर्व्ववत् । वेदना त्रिविधा-शारीर, मानसी, उभ-
यरूपा च । ‘ एए अरिणो हंता ’ इत्यत्र प्राकृतशैल्या क्कान्दसन्त्या-
च्च विर्माक्यत्ययः । ततोऽयमर्थः-पतंषामरीणां हन्तारोऽहंन्त

इति पृषोदरादित्वाद्विष्टरूपनिष्पत्तिः । स्यादेतत्, अनन्तरगाथा-
यामेत एवोक्ताः, पुनरप्यमीषामेवोपन्यासो न युक्तः । उच्यते
अनन्तरगाथायां नमस्कारार्हत्वेहेतुत्वेनोक्ताः, इदं पुनरभिधा-
निरुक्तिप्रतिपादनार्थं उपन्यासः ।

साम्प्रत प्रकारान्तरतोऽस्य आख्यायन्ते, ते चाष्टौ ज्ञानावर-
णादिसंज्ञाः सर्वसत्त्वानामिव । तथाचाऽऽह-

अष्टविहं पि य कर्म, अरिहंत्यं होऽ सव्वजीवाणं ।
ते-कम्ममरिहता, अरिहंता तेण वुच्चंति ॥

अष्टविधमष्टप्रकारम्, अपिशब्दादुक्तप्रवृत्त्यपेक्षया अनेकप्र-
कारम् । चशब्दो भिन्नक्रमः, स चावधारणे । ज्ञानावरणादि कर्म-
व अस्मिन् शत्रुदत्तं भवति सर्वजीवानां सत्त्वानाम्, अनवबोध-
विषयवत्तुत्यात् । तत्कर्मारिहन्तारो यतः, तेनार्हन्त उच्य-
न्ते । रूपानिष्पत्तिः प्राग्वत् ।

अथवा-

अरिहंति वंदनममं-मणाणि अरिहंति पूयसकारं ।

मिच्छिगमणं च अरिहा, अरिहंता तेण वुच्चंति ॥

अर्ह-पूजायाम् । अर्हन्ति वन्दनमस्करणे, तत्र वन्दनं शिर-
सा, नमस्करणं वाचा । तथा-अर्हन्ति पूजामत्कारं, तत्र वस्त्र-
माल्यादिज-या पूजा, अज्युत्थानादिसंभ्रमं सत्कारः । तथा-
मिच्छन्ति निष्ठितार्था भवन्त्यस्यां प्राणिनः सिद्धिः लोकान्तोत्प-
त्तकृपा । वक्ष्यामि-“तु योदि च्छत्ता ण, तन्ध गन्तुण सिज्जह”
तत्तमनं प्रति अर्हन्तीत्यर्हाः योग्याः । “अच” । ५ । १ । ४९ । इत्येव ।
तेन कारणेनार्हन्त उच्यन्ते । अर्हन्तीत्यर्हन्तः ।

तथा-

देवासुरमणुपसु य, अरिहा पूया मुरुनमा जम्हा ।

आराणो हंताऽरिहंता, अरिहंता तेण वुच्चंति ॥

देवासुरमनजैभ्यः-“सूत्रे पञ्चम्यर्थे सप्तर्मा, प्राकृतत्वात्” पूजाम-
र्हन्ति प्राप्नुवन्ति । कुत इति चेत् ? अत आह-यस्मानुगोक्त-
मा उपचितसकलजनासाधारणपूयप्राग्भास्तथा समस्तदेवा-
सुरमनुजोक्तमाः, ततः पूजामष्टमहाप्रतिहार्यलक्षणमर्हन्तीत्य-
र्हन्तः । इत्थमनेकधा त्वर्थमभिधाय पुनः सामान्याविशेषाभ्यामु-
पसंहरन्नाह-(अरिणो हता इत्यादि) यतोऽरीणां हन्तारः, तथा-
रजो बध्यमानकं कम, तस्य रजसो यतो हन्तारः, तेनार्हन्त उ-
च्यन्ते । “अरिहन्तारः” इति वा स्थितस्य अर्हन्त इति निष्पत्तिः
प्राग्वत् । आ० म० द्वि० । ४० । न० । आ० । सू० प्र० । आवा०
अर्हन् जैनानां परमपूज्यः । यो० वि० ।

“अरुवीपे देमियत्तं, तहेव निज्जामया ममुहम्मि ।

उक्कायक्खण्डा, महगोवा तेण वुच्चंति” ॥ विशेष० ।

रागदोमकसाप, य छिदियाणं य पंचवि पगीसहे ।

उवसग्गे नामयता, नमोऽरिहा तेण वुच्चंति” ॥ विशेष० ।

आ० सू० । स्या० । (‘णमोकार’ शब्देऽस्य व्याख्या यथास्थानं च)
‘णमो अरिहताणं जगवताणं’ । अर्हन्तो नामादिजोदाघनेकजोदाः,
‘नाम-स्थापना-छव्य-भावनस्तन्त्यासः’ इति वचनात् । तत्र
भावोपकारित्वेन भावाहंसं परिग्रहार्थमाह-भगवद्भ्यः । सू०
प्र० । “अरिहंताणमवजं वदमाणे अरहंतपणत्तम्म ध-
म्मस्स अवजं वदमाणे” इत्यादि ‘अवज्जाय’ शब्देऽ-
त्रैव जागेऽप्रे वक्ष्यते) (अर्हंताशतना ‘आसायणा’ शब्दे

द्वितीयजागे ४०३ पृष्ठे द्रष्टव्या) “अरिहंता लोमुत्तमा अ-
रिहंते सरणं पवज्जाम” । आवा० ४ अ० । (अर्हन्तो
लोकोत्तमा इति ‘चउसरणगमण’ शब्दे वक्ष्यते) (उ-
अस्थोऽनीन्द्रियमर्थं न जानाति, तमेवाहं जानातीति वक्ष्यते
“छउमत्थ” शब्दे) (अर्हन्त एव सर्वज्ञा इति “सव्वण्णु”
शब्दे निरूपयिष्यते)

जम्बूद्वीवे दीवे जरहेरवण्णु वासेणु एगमण एगजुगे दो
अरिहंतवंसा उणजिंमु वा, उप्पज्जिति, उप्पज्जिस्संति वा ॥

पञ्चादिकः काशविशेषो युग, तत्रैकस्मिन् तस्याप्येकस्मिन्समये;
“एगसमण एगजुगे” इत्येवपाठोऽपि व्याख्येयक्रमेणैव, इत्थमे-
वार्थमस्मन्धातु, अन्यथा वा ज्ञावनीयेति । द्वावर्हन्तां वशौ प्र-
वाहौ-एको भरतप्रभवः, अन्य परवतप्रजव इति । इथा० ३
ता० ३ उ० ।

एकस्मिन् क्षेत्रे एकसमये द्वावर्हन्तौ नोत्पद्येते इति कपिल-
वासुदेव प्रति मुनिसुखनोक्तिः । ज्ञा० १६ अ० । जम्बूद्वीपे मन्द-
रपौरस्थे शीतोदाया महानद्या उत्तरे दक्षिणे च उत्कर्षेण अष्टौ
अष्टौ; जम्बूद्वीपे मन्दरपाश्र्वमेव शीतोदाया महानद्या उत्तरे
दक्षिणे च उत्कर्षेण अष्टौ । प्रतिफच्छादिविजयक्षेत्रमेकैक-
स्मिन् द्वाविंशत्यर्थक्या इति । इथा० ७ ता० । (अर्हन्त्युत्पद्यमाने
लोकाधिकाराद्येताविति “अंधथार” शब्देऽस्मिन्नेव प्रागे १०७
पृष्ठे समुक्तम्, तथा ‘तित्थयर’ शब्दे सर्वा वक्तव्यता द्रष्टव्या)
“समिधवला अरिहंता” इति गाथायामर्हंतादीनां श्वेता-
द्यारोपः किहेतुकः ? इति प्रश्ने, अर्हन्तः पञ्चवर्णाः, सिद्धास्त्व-
वर्णाः शास्त्रेषु व्यक्तनैवोक्ताः सन्ति, आचार्यादयोऽपि केवल-
पीतादिवर्णा एव भवन्ति, तैरेतेषु पूर्वोक्तैर्वर्णक्रमेण ध्याय-
मानेषु श्वेताद्यैकवर्णारोपणपूर्वकमेषां ध्यानं सिद्धिदं ज्ञ-
तांति, ते तु सर्वास्वापि क्रियासु द्रव्यक्षेत्रकालजावादि सामग्रीवि-
भिन्नासु प्रचरन्ते इति न काऽन्यनुपपत्तिः । ११५ अ० सेन०२ उल्हा० ।

अरिहंतकर्मभोजयव-अर्हत्कमाम्भोजयव-त्रि० । अर्हन्तां श्री-
तीर्थकराणां क्रमाश्रयणात् त एनाम्भोजानि कमज्ञानि, तेन्या
भव उत्पत्तिर्यस्य तद्वत्क्रमाभोजभवम् । जिनेश्वरचरण-
पङ्कजसन्तरे, द्रव्या० ५ अध्या० ।

अरिहंतकर्मभोजयसमासिय-अर्हत्कमाम्भोजयसमाश्रित-त्रि० ।

अर्हन्तां वीतरागणां क्रमाश्रयणात् एनाम्भोजानि कमज्ञानि तत्र
समाश्रितः । अर्हत्चरणपङ्कजशरणी नृते, द्रव्या० १३ अध्या० ।

अरिहंतचेडय-अर्हत्चेडय-न० । अशोकाद्यष्टमहाप्रतिहार्यादि-
कृपां पूजामर्हन्तीनां अर्हन्तः तीर्थकराः, तेषां चैत्यानि प्रति-
मालक्षणानि अर्हत्चेडयानि । इदमत्र भावना-चित्तमन्तःकरणं,
तस्य भावे कर्मणि वा (“वर्णहृदादिन्यस्य ॥ च वा”
७ । १ । ५६ । इति हैमसूत्रेण दर्शयित्वा) कृते चैत्यम् ।
तत्रार्हन्तां प्रतिमाः प्रशस्तसमार्थाचक्षेत्वाद् अर्हत्चे-
डयानि भण्यन्ते । अर्हत्प्रतिमासु, “अरिहंतचेडयाणं करेमि
कावस्मरं” आवा० ५ अ० । आ० सू० । प्रति० । ४० ।

अरिहंतनासिय-अर्हत्जायित-त्रि० । अर्हद्भिः सम्यगाख्या-
ते, सूत्र० १ शु० ६ अ० ।

अरिहंतमणुसाय-अर्हदनुज्ञात-त्रि० । अर्हद्भिः कर्तव्यतया-
ऽनुज्ञाते, प्रज्ञा० १२ पद ।

अरिहंतसंख्य-अर्हत्साक्षिक-न० । अर्हन्तस्तोयकरास्ते
साक्षिकः समकभाषवर्तिनो यत्र तत् । “ शेषाद्या ” ७ । ३ ।
१७५ । इति [हैम] सूत्रेण कप्रत्ययविधानादर्हत्साक्षिकम् ।
अर्हद्भिः कृतसाक्षित्वे, पा० ।

अरिहंतसमणसिज्जा-अर्हच्छ्रमणशय्या-स्त्री० । अर्हतां धम-
णानां च शय्याऽर्हच्छ्रमणशय्या । चैत्याद्ययोपाधयरूपासु श-
य्यासु, जीत० ।

अरिहंतसामण-अर्हच्छासन-न० । जिनागमे, प्रश्न० ५ सम्म०
४० ।

अरिहंतसिज्जा-अर्हच्छ्रय्या-स्त्री० । चैत्यगृहे, अ० २ अधि० ।
अरिहदत्त-अर्हदत्त-पुं० । आर्यसुस्थित-सुप्रतिशुचयोः पञ्चमे
शिष्ये, कल्प० = क० ।

अरिहदत्त-अर्हदत्त-पुं० । सिहगिरेश्चतुर्थे शिष्ये, कल्प० = क० ।
अरुडवमग-अरुगुपमर्ग-पुं० । रोगरहिते उपमर्गे, तं० ।

अरुणोपसर्ग-पुं० । आर्यत्वाद् वकारलोपः । उपरहिते उत्पा-
ते, त० ।

अरुण-अरुण-न० । प्रणे, “ अरुणं इहरा कुन्धइ ” । वृ० ३ उ० ।

अरुण-अरुण-पुं० । तन्दीश्वरवरसमुद्रस्य परतोऽरुणादस-
मुद्रपरिवर्तिने दीपभेदे, स च वृत्तवत्तयाकारसंस्थानमस्थि-
तः । तत्र अशोकवृक्षशोकौ देवौ । सू० प्र० १६ पादु० । अनु० ।
४० । जी० । प्रज्ञा० । न० । स्था० । “ रुग्णा उ समुद्राभ्यो,
दीवसमुद्रा भवे अभ्यञ्ज्या । गन्तुण होऽ अरुणा, अरुणा दीवो
तभ्यो उदह । ” ॥ ६४ ॥ ४० । हरिवर्षनामाऽकर्मन्मिवृत्तैता-
क्ष्यवर्षेनस्याधिपता देवे, स्या० ४ उ० ३ उ० । अ० णोपपात-
अन्धप्रतिपाद्ये देवः, स्था० १० उ० । उपा० । सू० प्र० । वि-
मानभेदे, अरुणादीनि द्वा विमानानि-“ अरुणं १ अरुणाभं २
अनु, अरुणपदं ३ अरुणकं ४ स्मिद्वेय ५ । अरुणजम्प य लुठे
६, जय ७ वीर्यं ८ गवे ९ काले १० ” ॥ ५ ॥ शिष्टादिनामा-
न्यरुणपदपूर्वाणि दृष्टानि । उपा० १ अ० । अ०-उन्नत् । सूर्ये,
सूर्यस्तारया, गुडे, मन्ध्यारागे, निशब्दे, क्षान्त्यभेदे, कुष्ठभेदे,
पुष्पागवृत्ते, अव्यक्तरागे, कृष्णमिश्रितरक्तवर्णे च । तद्वति, त्रि० ।
कुङ्कुमे, सिन्दूरे च । न० । मञ्जिष्ठायां, ज्यामाकायाम्, आतिवि-
षायां, नदीभेदे, कदम्बपुष्पायां च । स्त्री० । वाच० ।

अरुणगंगा-अरुणगङ्गा-स्त्री० । महाराष्ट्रजनपदद्रुमौ वाहिनि
नदीभेदे, तौ० ५८ कल्प ।

अरुणपत्त-अरुणपत्त-पुं० । चतुर्थेऽनुवर्तन्धरनागराजे, तदा-
द्यासपर्वते च । जी० ३ प्रति० । स्था० । विमानभेदे, उपा० ६
अ० । राहोश्चन्द्रं गृह्णतो दशमे कृत्स्नपुत्रले, ख० प्र० २० पादु० ।

अरुणपपा-अरुणपपा-स्त्री० । नवमस्य तीर्थकरस्य निष्क-
मणशिबिकायाम्, स० ।

अरुणवर-अरुणवर-पुं० । स्वनामख्याते द्वीपे, समुद्रे च । तत्र
अरुणवरे द्वीपे अरुणवरभद्रारुणवरमहाभक्तौ, अरुणवरे समुद्रे
अरुणभञ्जरुणमहानद्रौ देवा । सू० प्र० १९ पादु० । जी० ।
अनु० । ६० प० ।

अरुणवरोभास-अरुणवरावभास-पुं० । स्वनामख्याते द्वीपवि-
शेषे, समुद्रविशेषे च । तत्रारुणवरावभासे द्वीपे अरुणवराव-
भासभद्रारुणवरावभासमहाभद्रौ, अरुणवरावभाससमुद्रे
१६३

अरुणवरावभासवरावभासमहावरो देवौ । सू० प्र०
१६ पादु० । जी० । ख० प्र० ।

अरुणाभ-अरुणाभ-पुं० । अरुणकान्तौ, चन्द्रं गृह्णतो राहोर्दशमे
कृत्स्नपुत्रले, सू० प्र० २० पादु० । विमानभेदे, स० उ० सम० । स्था० ।
अरुणोत्तरवर्धिसग-अरुणोत्तरावतंसक-न० । विमानभेदे, स०
८ सम० ।

अरुणोदग-अरुणोदक-पुं० । अरुणद्वीपस्य परितः प्रसृते
समुद्रे, अरुणादे समुद्रे सुभञ्जमनाभद्रौ देवौ । सू० प्र० १६
पादु० । ख० प्र० । द्वी० । न० ।

अरुणोववाय-अरुणोपपात-पुं० । अरुणो नाम देवस्तत्समय-
निष्कौ प्रथस्तदुपपातहंतुररुणोपपातः । सक्षेपिकानां दशानां
षष्ठेऽध्ययने, स्था० ।

नन्धध्ययनटीकायां चूर्णिकारो भाषयति-

जाहे तमज्जयणं उवउत्ते समाणे आणगारे परियट्टे ताहे
मे अरुणे देव सममयनिष्कत्तणओ चलियामणं संभमु-
ब्धंतज्ञोयणा पउत्तावहं । विष्णाय हट्टपट्टे चलचवलकुं-
मलधरे दिव्वाए लुईए दिव्वाए विट्टुईए दिव्वाए गर्ईए
जेणाभेव से जगवं समणे निगंथे अज्जयणं परियट्टेमाणं
अन्धेइ तेणाभेव उवागच्छइ । उवागच्छिता भत्तिभराणयव-
यणे विमुक्कवरकुमुमगंधवासे उवेइ । उवयइत्ता ताहे से मम-
णस्म पुरतां तित्ता अंतट्टिए कयंजलीओ उवउत्ते संवेग-
विसुज्झमाणज्जवमाणे तमज्जयणं सुणमाणे चिट्टइ । म-
म्मत्ते अज्जयणे भणइ-जयवं ! सुसज्झाइयं सुम-
ज्जाइयं वरं वरेहि त्ति, ताहे मे इहलोयनिष्पिवासे
समतणमणिमुत्ताहल्लंछुं कंचणे मिच्छवररमणिपमिच्छनि-
व्वराणुरागे ममाणं पमिज्जणइ-न मे भो ! वरेणं अट्टो त्ति ।
ततो मे अरुणदेवे अहिगयरजायमंवेगे पयाहिणं करेत्ता
वंदइ, नमंसइ, वंदित्ता नमंमिच्छा पमिगच्छइ ॥ नं० टी० ॥

यदा तदध्ययनमुपयुक्तः सन् धमणः परिवर्तयति, तदाऽ-
सावरुणो देवः स्वसमयनिष्कत्वाच्चलितासनः संभ्रमोद्धा-
न्तलोचनः प्रयुक्तावधिस्तादृहाय हृष्टप्रहृष्टश्चलचलकुण्डल-
धरो दिव्यया नृत्या दिव्यया विभूत्या दिव्यया गत्वा यत्रैवासौ
भगवान् धमणं अध्ययने परिवर्तयति तत्रैवोपागच्छति । उपा-
गत्य च भक्तिजराघनतदनां विमुक्तवरकुसुमवृष्टिश्चपतति ।
अवपत्य च तदा तस्य धमणस्य पुरतः स्थित्वाऽन्तर्हितः कृता-
ञ्जलिक उपयुक्तः संवेगविकृत्यमानाध्ययसानः तमध्ययने
गृणवैस्तिष्ठति । समाप्तं च भणति-सुस्वाध्यायितं सुस्वाध्यायित-
मिति वरं वर्णयति । ततोऽसाविहल्लोकार्निष्पिपासः समकृणमणि-
मुक्ताभोष्णकाञ्चनः स्मिक्वरवधूर्निभैरानुगतस्त्रितः धमणः प्रति
जयाति-न मे वरेणार्थं इति । ततोऽसावरुणो देवोऽधिकतरजातसं-
वेगः प्रवर्त्तितां कृत्वा वन्दते, नमस्यति । वन्दित्वा नमंसित्वा प्र-
तिगच्छति । एव वरुणोपपाताद्वर्षापि भणितव्यमिति । स्था०
१० उ० । नं० । पा० । द्वादशवर्षपर्यायस्य धमणस्य कल्पेतेऽ-
रुणोपपातः । व्य० १ उ० ।

अरुण-अरुण-न० । प्रणे, “ नातिकंरुयं सेयं, अरुणस्सावरज्ज-
ति ” । अरुणो घणस्यातिकपूरयितं तस्मैविच्छेदनं न धेयो न

शोभनं भवति, अपि त्वपराध्यति, तत्कण्डूयनं व्रणस्य दोषमा-
वहति । सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ अ० ।

अरुज्-त्रि० । आधिव्याधिवेदनारहिते, ध० २ अधि० । शरी-
रमनसोरजावाद् अविद्यमानरोगे सिद्धिस्थाने, स० १ सम० ।
औ० । जी० । कल्प० ।

अरुह-अर्हत्-पु० । “ उच्चार्यति ” । ८ । २ । १११ । इति
सूत्रेण संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात् पूर्वं ऋद्, अदितौ च भवतः ।
अरुहो, अरहो, अरिहो । प्रा० २ पाद् । योग्ये, तीर्थ-
करे च । प्रव० २, ५५ द्वार ।

अरुह-पु० । न रोहति भूयः संसारे समुत्पद्यते इत्यरुहः, संसा-
रकारणानां कर्मणां निर्मूलकायं कथितत्वात् । अजन्मानि सिद्धे,
प्रव० २, ५५ द्वार । क्षीणकर्मबीजत्वात् (अरुहः) । आह च-
“ दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं प्रादुर्भवति नाकुलः । कर्मबीजे तथा दग्धे,
न रोहति भवाङ्कुरः ” ॥ १॥ भ० १ श० १ उ० । भाव० । दर्श० ।

अरुव-अरूप-त्रि० । न विद्यते रूप स्वभावो यस्यासावरूपः ।
अतस्त्वभाव, अने० ४ अधि० ।

अरुवकाय-अरूपकाय-पु० । अमूर्ते धर्मास्तिकायादौ, ज०
७ श० १० उ० ।

अरुवि (ण्)-अरूपिन्-त्रि० । रूपं मूर्तिर्वर्णादिमत्त्वं न रस्या-
स्तीति रूपी, न रूपी अरूपी । अमूर्ते, स्था० ५ ठा० ३ उ० ।
धर्मास्तिकायादौ, प्रज्ञा० १ पद् । भ० । आद्य० ।

“ धर्मास्तिकायं तदेवे, तत्पणसे य आहिए ।

अहम्मे तस्स देसे य, तत्पणसे य आहिए ॥ ५ ॥

आगासे तस्स देसे य, तत्पणसे य आहिए ।

अकासमयं चैव, अरुवी दसहा भवे” ॥ ६ ॥ उक्त० ३६ अ० ।

(टीकाऽनयोः ‘अजवि’ शब्दोऽस्मिन्नैव भागे २०३ पृष्ठे दर्शिता)

कपातीते अमूर्ते आत्मनि, भ० १, ७ श० २ उ० । दर्श० । कर्मरहिते
सिद्धे, आ० म० द्वि० । मुक्ते, स्था० २ ठा० १ उ० । “ अरुवी
सत्ता, अपयस्स पयं नत्थि, से णं सदेण रुवेण गधेण रसेण
फासे इत्थतावंति त्ति वेमि ” । (अरुवी सत्त त्ति) तेषां मुक्ता-
त्मनां या सत्ता साऽरूपिणी । अरूपित्वं च दीर्घादिप्रातपेधेन
प्रतिपादितम् । आचा० १ भु० ५ अ० ६ उ० ।

अरुविअजीवपणवणा-अरूप्यजीवप्रज्ञापना-स्त्री० । रूप-
व्यतिरेकेणारूपिणो धर्मास्तिकायादयः, तं च ते अजीवाश्च अरु-
प्यजीवाः ; तेषां प्रज्ञापना अरूप्यजीवप्रज्ञापना । अजीवप्रज्ञा-
पनाभेद, प्रज्ञा० १ पद् ।

अरे-अरे-अव्य० । रतिकलहे, “ अरे ! मयं समं मा करेसु उव-
हासं ” । प्रा० २ पाद् । रोषाह्वाने, नीचसंवाधने, अपकृतौ, अ-
सूयायां च । वाच० ।

अरोग-अरोग-त्रि० । निरपीमे, भ० १, ८ श० १ उ० । अशेष-
रुन्धरहिते सिद्धे, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० ।

अल-अल-न० । अल-भव । वृश्चिकपुरुल्लस्थे कण्टकाकारे
पदार्थे, हरिताले च । वाच० । अर्माष्टकार्यसमर्थे, आचा० २
भु० ५ अ० १ उ० । अलादेव्याः सिंहासने, आ० २ भु० ।

अलं-अलम्-अव्य० । पर्याप्ते, नि० चू० १ उ० । आचा० । भ० ।
ज्ञा० । दशा० । समर्थे, सूत्र० १ भु० ६ अ० । अत्यर्थे, औ० ।
प्रतिषेधे, सूत्र० २ भु० ७ अ० । जूषणे, सामर्थ्ये, निवारणे, नि-
षेधे, निरर्थकत्वे, अस्यर्थे, अवधारणे च । वाच० ।

अलंकरण-अलङ्करण-न० । शोभाकारके, कट्य० ३ द० ।

अलंकार-अलङ्कार-पुं० । अलङ्कियते नृप्यतेऽनेनेत्यलङ्कारः ।

कटककेयूरादिके, सूत्र० १ भु० ३ अ० २ उ० । औ० । प्रभ० ।
रा० । दशा० । आभरणविशेषे, रा० । आ० म० । वृ० । अलम्-
क-करणे घञ् । जूषायाम्, हारादौ जूषणे, साहित्यवि-
षयदोषगुणप्रतिपादके ग्रन्थे, शब्दजूषणे-अनुप्रासादौ, शब्दा-
र्थजूषणे-उपमादौ च । वाच० । “ चउव्विहे अलंकारे पण्यसे । तं
जहा-कंसालंकारे वत्थासंकारे मल्लासंकारे आभरणासंकारे ” ।
स्था० ४ ठा० ४ उ० । आ० चू० ॥

अलंकारचूलापणि-अलङ्कारचक्रपाणि-पुं० । स्वनामक्यतेऽ-
लङ्कारग्रन्थे, यस्य वृत्तिः प्रातिमाशतक-नयोपदेशकृता कृता ।
नया० । प्रति० ।

अलंकारिय-अलङ्कारिक-पुं० । नापिते, ज्ञा० १३ अ० ।

अलंकारियकम्म-अलङ्कारिककर्मन्-न० । नखल [म] रक्त-
नादौ, ज्ञा० २ अ० । लुगकर्मणि, विपा० १ भु० ६ अ० ।

अलंकारियसहा-अलङ्कारिकसहा-स्त्री० । नापितकर्मशाला-
याम्, ज्ञा० १३ अ० । अलङ्कारिकसभा यस्यामलङ्कियते । स्था०
५ ठा० ३ उ० ।

अलंकीय-अलङ्कृत-त्रि० । मुकुटादिभिः [प्रभ० ५ सम्भ०
द्रा०] विभूषिते, दशा० १० अ० । औ० । ज्ञा० । कुतालङ्कारे,
ज० ६ श० ३३ उ० । उत्प्रेक्षादिजगलङ्कारैर्विचित्रिते, विशेष० ।
अनु० । उपमादिभिः काव्यालङ्कारैरुपेतं, आ० म० द्वि० । स्था० ।
उक्त० । अन्यान्यस्फुटगुणस्वरवशापाणां करणादलङ्कृतम् । स्था०
७ ठा० । अनु० । अन्यान्यस्वरविशेषकरणेनालङ्कृतमिव गी-
यमाने गीतगुणभेदे, जी० ३ प्रति० ।

अलंचपक्खगाहि (ण्)-अलञ्चापकृग्राहिन्-पुं० । “ अलं-
चपक्खगाही, परिसया रुवजक्खाम्ना ” । न कस्यापि लङ्गा-
मुत्कोचं गृह्णाति, नाप्यात्मीयोऽयमिति कृत्वा पक्वं गृह्णाति, ते
एतादृशा अलञ्चापकृग्राहिणः । रूपेण मूर्त्या यक्ता इव रूपयक्ताः,
मूर्तिमन्तो धर्मैकनिष्ठा देवा इत्यर्थः । कृत्वा गृह्णात्वाऽमीयत्वेन
पक्वापरिग्राहकेषु रूपयक्तेषु, व्य० १ उ० ।

अलंधूम-अलंधूम-पुं० । अत्यन्तमग्निने, अष्ट० ३ अष्ट० ।

अलंनुसा-अलन्नुपा-स्त्री० । उत्तरदिग्भागवत्सिद्धकवासिन्यां
दिक्कुमार्याम्, ज० ५ वृक्त० । आ० म० । द्वि० । आ० क० ।
स्था० । आ० चू० ।

अलंजोगसमर्थ-अलंजोगसमर्थ-त्रि० । अत्यर्थं भोगानुजवनस-
मर्थं, औ० ।

अलङ्क-अलङ्क-पुं० । वाराणसीनगर्या राजजेदे, अन्त० । तत्कथा-
नकं तु अन्तर्दृशानां षष्ठ्यस्य षोडशेऽध्ययने प्रतिपादितम् ।
तद्यथा-“ तेषां काक्षेणं तेषां समणं वाणारसीयं पथरीयं कामम-
हावणे चेति । तत्थ णं वाणारसीयं पथरीयं अलङ्के नामं राया
हात्था । तेषां काक्षेणं तेषां समणं समणे भगवं महावीरं जाव
विहरह, परिसा निगगया । तपणं अलङ्के राया इमी से कहाए सज्जं
हट्ठुडं जहा कुणिणं जगवओ महावीरस्सं जाव पज्जुवासति,
धम्मकहातं से अलङ्के राया समणस्स जहा उदायणे राया तहा
निक्खंतो, नवरं जट्टपुत्तं रज्जे अजिसिखतिं जाय एकारसं अंगाईं
बहुदिं वासाईं परियातो जाव विपुलं सिद्धं ” । अन्त० ७ वर्ग । स्था० ।

अलकखणया-अलक्षणता-स्त्री० । असमञ्जसनिधायिताया-
म, विशेष० ।

अलगापुरी-अलकापुरी-स्त्री० । वैभवनयज्ञपुर्याम, अन्त० १ वर्ग० ।

अलक्षपुर-अलक्षपुर-न० । “अलक्षपुरे च-लोः” । ८ । २ । ११८ ।
इति सूत्रेण अलक्षपुरशब्दे चकारलकारयोर्व्यत्ययः । कृष्णावे-
णानघोः समीपस्थनगरं, प्रा० २ पाद ।

अलक्ष-अलक्ष-पुं० । लाकारसे, अनु० ।

अलक्षय-अलक्षक-पुं० । लाकारसेन रक्ते, “जं रक्षते अलक्ष-
य” । यो रक्तो लाकारसेन-[प्राकृतशैल्यां कम् प्रत्ययः] स एव
रक्षतेक्षभृत्या अलक्षक उच्यते । अनु० ।

अलक्ष-अलक्ष-त्रि० । अनुपाते, स्था० ५ ग्रा० २ उ० । अप्रा-
प्ते च, सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

अलक्षित-अलक्षित-त्रि० । स्वकीयलाभविहीने, पञ्चा०
१८ विव० ।

अलक्षित-अलक्षित-त्रि० । अलक्षितमिति अलक्षितहते, मोघ० ।

अलभमिरी-अलभमिरी-स्त्री० । अलादेव्या मानसि, प्रा० २ अ० ।

अलभयु-अलभयु-पुं० । समयमाधया समर्थे, स्था० ४ ग्रा० २ उ० ।

अलभयु-अलभयु-त्रि० । अलभयु निषेधो भवतु, य एवमा-
ह साऽलभयुच्यते । निषेधकं, स्था० ४ ग्रा० २ उ० ।

अलभयु-अलभयु-पुं० । वृश्चिककण्टके, “अलभयु भजावेह” इति
वृश्चिककण्टकान् शरीरं प्रवेशयतीत्यर्थः ॥ विधा० १ भु० ६ अ० ।

अलभयु-अलभयु-स्त्री० । कैलासस्य पूर्वतः पुर्याम, स्त्री० ।

अलभयु-अलभयु-स्त्री० । वैभवनयज्ञपुर्याम, प्रा० ४ अ० ।

अलभयु-अलभयु-त्रि० । लपन्तीति लपा वाचाज्ञाः । घोषितानेकनर्क-
त्रिविधदण्डकाः, तथा न लपा अलपाः । मौनवृत्तिकेषु निष्ठितयोगेषु
गुटिकादियुक्तेषु, यद्वाद् अभिधेयविषया वांगव न निस्सरति ।
सूत्र० २ भु० ६ अ० ।

अलभयु-अलभयु-त्रि० । विशिष्टसंस्कारहते,
व्य० ४ उ० ।

अलभयु-अलभयु-त्रि० । निरुद्यमे, वृ० १ उ० । मन्दे, जीवा० । असमर्थे
च । सूत्र० २ भु० २ अ० । स्था० । गण्डोलके, पु० । “अलभो
सि वा गङ्गुलगां सि वा सुसुणागां सि वा एगदु” । नि० व्यु० १ उ० ।

अलभयु-अलभयु-पु० । “नोर्ध्वं व्रजति नाधस्ता-दाहारो न
च पच्यते । आमाशयेऽलसीचूत-स्तेन सोऽलसकः स्मृतः”
॥ १ ॥ इत्युक्तद्वयं विशाचिकाविशेषलक्षणे, उपा० ८ अ० ।
इस्तपादादिस्तम्ने इवयथौ, प्रा० १ भु० २ अ० १ उ० ।

अलभयु-अलभयु-त्रि० । अनलसोऽलसो भवतीति
अलसायते, अलसायत इति अलसायमानः । अत्र “राच्
लोहितादिभ्यः षित्” । ३ । ४ । ३० । इति हैमसूत्रेण लोहिता-
वेगाकृतिगणत्वात् व्यर्थे क्यङ्प्रत्ययः, स च षित् । आलस्यं
भजमाने, ग० १ अधि० ।

अलभयु-अलभयु-न० । कापुरवे, वृ० १ उ० ।

अलसी-अलसी-स्त्री० । “अलसी-सातवाहने लः” । ८ । २ । ११ ।
इति सूत्रेण तस्य लः । प्रा० १ पाद । धान्यभेदे, प्रा० १ भु०
१ अ० ५ उ० ।

अलभयु-अलभयु-न० । अत्यन्तसूक्ष्मे, स्था० १० ग्रा० ।

अलभयु-अलभयु-स्त्री० । विद्युत्कुमारीमहत्तरिकाभेदे, स्था० ६ ग्रा० ।
चरणस्य नागकुमारेन्द्रस्याग्रहिष्याम्, प्रा० २ भु० । (‘अग्न
महिषी’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे १७० पृष्ठेऽस्याः पूर्वापरभावबुद्धौ)

अलभयु-अलभयु-न० । तुम्बके, औ० । अनु० । सूत्र० ।

अलभयु-अलभयु-न० । अलभयुक्लिष्टते येन नदत्ताबु-
च्छेदम् । तुम्बच्छेदके पिप्पलादिशस्त्रे, सूत्र० १ भु० ४ अ० ३ उ० ।

अलभयु-अलभयु-न० । तुम्बकभाजने, औ० । प्रा० १ । स्था० ।

अलभयु-अलभयु-स्त्री० । अविद्यमानं लाघवं लघुता
यस्य स तथा; तद्भावाऽलाघवता । लाघवाभावे, वृ० ।

अथालाघवतां व्याचष्टे-

उवहि-सरीरमलाघव, देहे णिद्धावच्छेदयसरीरो ।

संघसगसासभया, ए विहरइ विहारकामो वि ॥

अलाघवं गौरवम् । तच्च द्विधा-उपधौ, शरीरे च । तत्र देहे देह-
विषयमलाघवमिदम्-क्षिप्रं घृतादि, तेन; आदिशब्दाद् गुडश-
र्करादिमधुरद्रव्यैः प्रतिदिनमस्य च ह्रियमायैर्बृहच्छरीरः सद्
भागो गच्छतः शरीरजागृत्यसमुत्थो यो गात्रसंघर्षो, यच्च आस-
त्तद्वाहिविहरणकामोऽपि न विहरति ।

अथोपकरणेऽलाघवमाह-

सागारि पुत्तभाउग-एहग दाए अविसख जारजया ।

ण विहरति ओम सावय, नियईअगणि भाण एज्जो सि ॥

सागारिकेण शय्यातरेण, तदाऽऽदौ स्वपुत्रैर्भ्रातृभिर्नृपुत्रिभ्यः पौत्रैः
कस्यापि साधोर्गवहस्यातीवप्रभूतस्य कम्बल्याद्युपकरणस्य
दानमकारि । स च साधुस्तद्भारजया च विहरति । अन्यदा तत्रा-
वमं पुत्रिभ्यः संजातम् । स च तदापि न विहरति [सावय सि]
भावकेण चिन्तितम्-एष साधुः किमद्यापि न विहरति, नूनं बहुप-
करणप्रतिष्ठाऽयम् । ततस्तेन भावकेण तस्य संयतस्य भिक्षाघ-
र्षे विनिर्गतस्य सर्वमप्युपकरणं निष्काशयान्यत्र संगोप्य निह-
त्या मायया तदीय उपाध्यः सर्वोऽपि [अगणि सि] अग्निना
प्रक्षीपितः । ततः समायातः, वृष्टः प्रतिभ्रयो दग्धः । कृतवान्
हा ! कष्टं, हाहा ! कष्टं, बहुपकरणं दग्धमिति । परिकेदं
पृष्ट्वा भावकाः-किञ्चिदुपकरणं निष्काशितं न वेति ? ।
स प्राह-न शक्तं किमपि निष्काशयितुं, परं [भाण सि]
भाजनद्वयं महता कष्टेन निष्काशितम् । ततः साधुना भणितम्-
विहरामि संप्रति दस्यां दिशि सुनिष्ठम् । भावकः प्राह-[एज्ज
सि] सुभक्षीनूते भूयोऽप्यागच्छः । ततः प्रतिपन्नं साधुना
तद्वचनम् । समागतः कालान्तरेण पुनरपि तत्रैवासौ । निवेदितः
भावकेण यथावच्छिद्यो व्यतिकरः, क्रमयित्वा च दत्तं सर्वमपि त
दीयमुपकरणम् । एषप्रादयो दोषा उपकरणालाघवे भवन्ति ।
वृ० २ उ० । पञ्चा० । नि० व्यु० ।

अलाभ (ह)-अलाभ-पुं० । लभनं लाभः, न लाभोऽला-
भः । अजिह्वितविषयाप्राप्तौ, वृत्त० २ अ० ।

अलाभ (ह) परि (री) सह-अलाभपरिषद्-पुं० ।

अलाभः प्रतीतः, तत्परिषदं च तत्र दैन्याभावः । म० ८ ग्रा०
८ उ० । प्रव० । स० । प्रअ० । नानादेशविहारिणो विभक्-
मपेक्ष्य बहुवचनीचैर्गृहेषु भिक्षामनवाप्याप्यसंक्रिष्टवत्सं दा-

तृपिशेषपरीक्षानिरुक्तस्य 'अलाभो मे परमं तपः' इत्येवमधिक-
गुणमलाजं मन्यमानस्याऽज्ञानपीडासहने, पं० सं० ४ द्वार ।
स चैवम्-याचितालाभे सति प्रसन्नचेतसैवाविकृतवदनेन प्र-
वितव्यम् । आ० ४ अ० । तदुक्तम्-

" परात्पार्थ स्वार्थं वा, लभेताऽज्ञादिनाऽपि वा ।

माद्यन्त लाभाद् नालाभाद् निन्देत्स्वमथवा परम् " १। ४० ३ अधि०

" परकीयं परार्थं च, लज्येताऽज्ञादिनैव वा ।

लब्धे न माद्येद् निन्देद् वा, स्वपरान् नाप्यज्ञातः " ॥ १ ॥

आ० म० द्वि० ।

प्रवृत्तेश्च कदाचित् लाभान्तरायदेशोपनो न लभेतापीत्य-

लाभपरिषद्भाह—

परमु घासमेमेजा, भोगे परिनिष्ठि ।

लब्धे पिंमे अलब्धे वा, गाणुतपेज्ज संजण् ॥ १ ॥

अज्जेवाहं न लब्धामि, अवि लाभो सुण् मिया ।

जो एवं पमिसंचिक्खे, अलाभो तं न तज्जण् ॥ २ ॥

आ० चू० ४ अ० ।

(परेसु इत्यादि) परेष्विति गृहस्थेषु प्राप्तं कवचम्, अनेन
च मधुकरवृत्तिमाह । एषयद्वयवयत्, लुज्यत इति भोजनमो-
दनदि, तस्मिन्परिनिष्ठिते सिद्धे मा ज्ञप्रथमगमनात्तदर्थं पा-
कादिप्रवृत्तिः, ततश्च लब्धे गृहिभ्यः प्राप्तं, पिण्डं आदारेऽलब्धे
वाऽपानं नानुत्पन्नं संयतः । तथा-अहो ! ममाधन्यता, यद्दं
न कोऽप्यलभ । उपलक्षणत्वात्-लब्धे वा लब्धिमामहमिति न
हृष्यत् । यद्वा-लब्धेऽप्यलोऽनिष्टे वा समवयववानुताप इति सू-
त्रार्थः । किमाश्रयमालभ्य नानुत्पन्नं?, इत्याह—(अज्जेवेत्यादि)
अथैवास्मिन्नेवाहन्यहं न लभे न प्राप्नोमि । अपि. सभावने । संभा-
व्यते-एतद्भावाः प्राप्तिश्च श्वः आगामेति दिने, स्याद् जयेत् । उपल-
क्षणत्वात् इय इत्यन्येयुरन्यतरेषु मां स्यादित्यनास्था माह । य
एवमुक्तप्रकारेण (पमिसंचिक्खेति) प्रतिस्मरीकृतं अदीनमनाः स-
ज्जलानमाश्रित्यालोचयति, अलाभोऽलाभपरीषद्भाह, तं न तर्जयति
नामिज्ज्वति, अन्यथा त्वत्स्वमेज्जयत इति ज्ञावः ॥ उक्त० ३ अ० ॥

अथ ' नाणुतपेज्ज संजयं सि ' सूत्रावयवमथतः

स्पृशन्नुदाहरणमाह—

जायणपरीमहम्मो, बलदेवो इत्थ होइ आहरणं ।

किसिपारासर दंडो, अलाभ ए हो उदाहरणं ॥ ५० ॥

उक्त० नि० १ खण्ड ।

याज्ञापरीषद् बलदेवोऽत्र भवत्याहरणमुदाहरणम् । कृषिप्रधान-
नः पाराशरः ह्यपिपाराशरो, जन्मान्तरे (दण्ड इति) दण्डणकु-
मारेऽलाभकेऽलाभपरीषद् भवत्युदाहरणमिति गाथाऽङ्गार्थः ।
भावार्थस्तु संप्रदायादवमेयः । उक्त० ३ अ० ।

अत्र अलाभपरीषद् कथाद्वयम्-लौकिकं १, लोकोत्तरं च २ ।
तत्र प्रथमं लौकिकं कथानकं कथ्यते-एकदा कृष्णः १, बलदेवः
२, सात्यकिः ३, दारुकः ४, एते चत्वारोऽप्यश्वापह्ना अटव्यां
घटवृक्षाधो रात्रौ सुप्ताः, आद्ये प्रहरे दारुको यामिकां जातः,
अन्यं त्रयः सुप्ताः, तदानीं क्रोधपिशाचः तत्रायानो दारुकं प्रत्या-
ह-अहमेतान् सुप्तान् साम्प्रतं भक्षयामि, यदि तथैषां रक्षणे श-
क्तिरस्ति तदा युष्मं कुरु । दारुकणोक्तम्-बाढम् । ततो लग्नं युष्म ।
यथा यथा दारुकस्ते पिशाच हन्तुं न शक्नोति तथा तथा तस्य
क्रोधो वर्धते । तथा च दारुकस्य न युद्धज्ञातो जातः, पराभूत एव
दारुकः सुप्तः । द्वितीये प्रहरे सात्यकिरुत्थितः । क्रोधपिशाचेन

तथैव जितः । तृतीये प्रहरे बलदेवः । सोऽपि तथैव जितः,
तुर्ये प्रहरे उत्थितं कृष्णं क्रोधपिशाचस्तथैव प्राक्तवान् । कृष्णः
प्राह-मां जित्वा मत्सहायान् भक्षय । ततो यथा यथा क्रोध-
पिशाचो युध्यति तथा तथा कृष्णः-‘अहो ! बलवान् एष म-
हत्तः’ इति तुष्यति । यथा यथा कृष्णस्तोषवान् भवति तथा तथा
पिशाचः क्षीयते । एवं कृष्णेन पिशाचः सर्वथा क्षीणः स्ववस्त्र-
मध्ये क्षिप्तः । प्रभातं तद् दृष्ट्वा कृष्णेनोक्तम्-किमेतद्भवतां जा-
तम् ? ते सर्वेऽपि रात्रिवृत्तान्ते प्राहः । कृष्णेन स्वयस्त्रमभ्यादा-
कृष्य दर्शितः । एवं कृष्णयद् यस्तोषवान् भवति सोऽज्ञानपर-
षद् जेतुं शक्नोति ।

अथ द्वितीयलोकोत्तरं दण्डणकुमारकथानकं कथ्यते-किस्मिं-
श्चिद् ग्रामे कोऽपि कुशशरीरः कुटुम्बो (पाराशरो विप्रः) वसति
स्म । अन्येऽपि बह्वस्तत्र कुटुम्बिनो वसन्ति स्म । वारकेण ते राज-
वेष्टिं कुर्वन्त स्म । राजसत्कपञ्चशतहलानि वाहयन्ति स्म । एक-
दा तस्य कुशशरीरिणः पञ्चशतदलवाहनवारकः समायातः, तेन
च बाहिता वृषजाः भक्षयान् वलायामप्येकोऽधिकश्चाप्य दापितः ।
तदाऽन्तरायं कर्म बह्वत्, ततो मृत्वाऽसौ बह्वकालमितस्नतः संसा-
रे परिभ्रम्य किस्मिंश्चिद् ग्रामे वृत्तसुकृतवशेन द्वारिकायां कृष्णवा-
सुदेवस्य पुत्रत्वेन समुत्पन्नः । दण्डणोति तस्य नाम प्रतिष्ठितम् ।
स दण्डणकुमारः श्रीनेमिपार्श्वे अन्यदा प्रसजितः । लाजान्त-
रायवशान्महत्यामपि द्वारिकायां हिण्डमानो न किञ्चिद्भादि
लभेन, यदि कदाचित् लभेन तदा सर्वथाऽसारमेव । ततस्तेन
स्वामी पृष्ट । स्वामिना तु सकल-पूर्वभगवृत्तान्तः तस्य कथितः ।
तेन चाऽयमज्ञिप्रदो गृहीतः-परलाभो मया न प्राप्यः । अन्यदा
वासुदेवेन स्वामिना इति पृष्टम्-भगवन् ! एतावत्सु श्रमणस-
हस्रेषु को दुष्करकारकः ? । स्वामिना दण्डणवर्षिरेव दुष्करका-
रक इति उक्तम् । कृष्णेनोक्तम्-स इदानीं कास्ति ? । स्वामी
प्राह-त्वं नगरं प्रविशन् तं चक्षयसि । हृष्टः कृष्णः श्रीनेमिजितं
प्रणम्य उत्थितः । पुरद्वारं प्रविशन् तं साधु दृष्टवान्, हस्तिरक-
न्धादुत्सीये कृष्णस्तेन ववन्दे । तेन बन्धमानोऽयं साधुरेकेनेत्येन
दृष्टः । चिन्तितं च तेन-अहो ! एष महात्मा कृष्णेन बन्धनं । एवं
चिन्तयत एव तस्य गृहे दण्डणवर्षिः प्रविष्टः । तेन मोदकैः प्रति-
लाभितः । ततः स्वामिसमीपं गत्वा पृच्छति-मम लाभान्तरायः
क्षीणः । स्वामिना उक्तम्-एष वासुदेवलाजः । मम परलाभो न
कल्पते इत्युक्त्वा नगराद् बहिर्गत्या उचितस्थितिं लो मोदकान्
विधिना परिष्ठापयन् गुजध्यानागोहेण केवलं जातः । एवमन्ये-
रपि अलाजपरीषद्भाहः सोढव्यः । अलाभात् अनिष्टाहारलाभात्,
अन्याहारप्रान्ताहारभोजनात् शरीरं रोगा उत्पद्यन्ते, अतो रोग-
परीषद्भाहोऽपि सोढव्यः ॥ उक्त० २ अ० ।

अलाय-अज्ञात-न० । उक्तुके, शृ० ५ उ० । ज्ञा० । जी० ।

प्रज्ञा० । दश० । स्था० । अग्रभागे उल्लेख्यते, न० ।

अलाविसक-अज्ञातमक-न० । अलादेव्या भवने, ज्ञा० २ भु० ।

अलावु-अलावु-न० । “वा वः” उ० २ । २३७ । इति सुब्रह्म

वस्य वः । प्रा० १ पाद । तुम्बे, जं० ३ वक्त्र० । “अलावुगा ण

जरिज्जति ” नि० चू० १ उ० ।

अज्ञाहि-अव्य० । “अलाहि इति निवारणे ” म । २ । १८६ ।

अज्ञाहि इति निवारणे प्रयोक्तव्यम् । “अलाहि किं वाउपण

ब्रहेण” प्रा० २ पाद ।

अलम्-अव्य० । पर्याप्तौ, अलमत्यर्थं पर्याप्तिः शक्तः । भ० १५

श० १ उ० ।

अलिउल-अलिउल-न० । अमरसमूहे, “ क्लीबे जशसोरि ” । ७ । ४ । ३५३ । इति जशसोः “ ई ” इत्यादेशः । “ कमलई मेल्लिबि अलिउलई, करि-गंडाई महंति ” । प्रा० ४ पाद ।

अलिग-अलिङ्ग-न० । प्रधाने, (साङ्ख्यपरिकल्पितप्रकृती,) छा० २० द्वा० ।

अलिजर-अलिङ्जर-न० । महदुदकभाजनविशेष, उपा० ७ अ० । उदककुम्भे, स्था० ४ ग्रा० २ व० ।

अलिदग-अलिन्दक-पुं० । गृहाद्विहारीप्रवर्तिगणिकायाम्, वृ० २ व० । नि० चू० ।

अलिदुग-अलिन्दुक-न० । उरुगन्धे, अनु० ॥

अलिउ-अलिउ-अ० । अकृतलेपे, अलिसस्य तत्त्वसमाधिर्भवति, पूर्णानन्दवृत्तरपि । अष्ट० ११ अष्ट० ।

अरित्र-न० । नौकेपणकाष्टोपकरणभेदे, आचा० २ अ० ३ अ० १ व० ।

अलिपत्त-अलिपत्र-न० । वृक्षकपुच्छाकृतौ, विपा० १ अ० ६ अ० ।

अलिय-अलीक-न० । पुं० । “ पानोयादिष्वक् ” । ॥ ११०१ । इति सूत्रेण ईकारस्य इत्वम् । प्रा० १ पाद । कवायवशान्मिथ्याभाषणे, अनृतभाषणे, उत्त० १ अ० । मृषावादे, प्रव० २३७ द्वा० । स्था० । प्रश्न० । दर्श० । द्विधा अलीकम्-अनृतोद्भावेन, नृतनिहवश्च । यथा-“ ईश्वरकर्तृकं जगत् ” इत्याद्यनृतोद्भावनम् । “ नास्त्यात्मा ” इत्यादिस्तु नृतनिहवः । विशेष० । आ० म० । नि० चू० । अनु० । म० । अलीकवादजनितकर्माग्नौ, प्रश्न० १ आश्र० द्वा० । “ अलियनियडिस्मातजोयवदत्तं ” अलीकः शुभफलापेक्षया निष्फलो यो निहतेर्बन्धनप्रच्छादनार्थवचनस्य [नास्ति] अविश्रम्भस्य च अविश्वासवचनस्य योगो व्यापारस्तेन बहुलं प्रचुरं यत् तत्तथा । प्रश्न० २ आश्र० द्वा० । “ अलियं न भासियच्च, अन्धि दु सच्च पि जं न वत्तच्च । सच्च पि होइ अलियं, जं परपीकाकर वयणं ” ॥ १॥ दर्श० ।

अलियणिमित्त-अलीकनिमित्त-न० । मृषावादप्रत्यय, व्य० २ व० ।

अलियनीरु-अलीकनीरु-पुं० । सत्यवादिनि, व्य० ७ व० ।

अलियवयण-अलीकवचन-न० । वितथभाषणे, प्रव० ४१ द्वार । यथा-किं दिवा प्रचलायसि ? इत्यादिप्रश्ने-न प्रचलयामीत्यादि-भणने, प्रव० १३५ द्वार । उत्त० । स्था० । (पञ्चालीकानि)

अथ द्वितीयमणुष्यं दर्शयति-

द्वितीयं कन्यागोनृम्य-लीकानि न्यासनिहवः ।

कृतसाक्ष्यं चेति पञ्चा-गत्येन्यो विरतिर्मतम् ॥ १६ ॥

छन्नान्ते धूममाणाऽलीकशब्दस्य प्रत्येकं संयोजनात् कन्या-लीक, गवालीक, नृम्यलीकं चेति, तानि । तथा-न्यासनिहवः, कृतसाक्ष्यं चेति; पञ्च पञ्चसंख्याकानि, अर्थात् क्रिष्टाशयसमुत्पत्त्यात् स्थलासत्यानि, तेषां विरतिर्विरमणं, द्वितीयं अधिकारादणुव्रतं मतं, जैमिर्गति शेषः । तत्र कन्याविषयमलीकं कन्यालीकं द्वेषादिभिरविषयकन्यां विषयकन्यां, विषयकन्यामविषयकन्यां वा, सुशीलां वा दुःशीलां, दुःशीलां वा सुशीलाम्, इत्यादि वदतो भवति । इदं च सर्वस्य कुमारदिद्विषयस्यालीकस्यापन्न-क्षणम् । गवालीकम्-अल्पदीर्घं बहुक्षीरं, बहुक्षीरं वाऽल्पक्षी- १६४

रामित्यादि वदतः । इदमपि सर्वचतुष्पदविषयालीकस्यापन्न-क्षणम् । नृम्यलीकं परसक्तामप्यात्मादिसक्तम्, आत्मादिस-क्तं वा परसक्तम्, ऊपरं वा क्षेत्रमनूषणम्, अनूषणं बोधगमिन्या-दि वदतः । इदं चाशेषाऽपदद्रव्यविषयालीकस्यापन्नक्षणम् । यदाह-“ कक्षागहणं दुपया-णसुभगं चतुपयाण गोवयणं । अपयाणं दव्याणं, सव्याणं नृमिवयणं तु ” ॥ १ ॥ ननु य-थेयं तर्हि द्विषदचतुष्पदपदग्रहणं सर्वसंमाहकं कुतो न कृ-तम् ? । सत्यम् । कन्यायलीकानां लोकेऽतिगर्हितत्वेन रुढ-त्यादिशेषेण वजनार्थमुपादानम् । कन्याऽलीकादौ च भोगान्त-रायद्वेषवृद्धादयो दोषाः स्फुटा एव । यत आवश्यकचूर्णौ-“ मुसावाप के दोसा, अकजंते वा के गुणा ? । तथ दोसा कक्षागं चैव अकक्षागं भणतो भोगंतरयदोसा; पडुछा वा आ-तघात करेज्ज, कारंवेज्ज वा; पं सेसंसे भाणिअव्वा ” इत्या-दि । तथाऽन्यस्य ते रक्षणायान्यस्मै समर्प्येते इति ३ । न्यासः सुवर्णादि, तस्य निहवोऽपत्रापस्तद्वर्धनं स्थूलमृषावादः । इदं चानेनैव विशेषणेन पूर्वोलीकेभ्यो जेदोपात्तम् । अस्य चाद-त्तादाने सत्यापि च तस्यैव प्राधान्यविवक्षणांमृषावादत्वम् ४ । कृतसाक्ष्यं त्वभ्यर्थावययं प्रमाणीकृतस्य लज्जामत्सरदिना कृत-वदतः । यथा-“ अहमत्र साक्षीति ” अस्य च परकीयापसमर्थ-कत्वलक्षणविशेषमाश्रित्य पूर्वोक्तो भेदोपात्तः ५ इति । अ-त्रायं भावार्थः-मृषावादः क्रोधमानभायालोभाभिर्विधरागद्वेष-हास्यभयवीर्याक्रोडादित्यरिदादिगण्यमासर्वविषयादिभिः सं-भवति । पीडाहेतुश्च सत्यवादाऽपि मृषावादः । सद्गुणो हितं स-त्यमिति व्युत्पत्त्या परपीकाकरमसत्यमेव । यत-“ अलीकं न ना-मिअच्च, अन्धि दु सच्च पि जं न वत्तच्च । सच्च पि त न सच्च, जं परपीकाकर वयणं ” ॥ १ ॥ स च द्विविधः-स्थूलः, सूक्ष्मश्च । तत्र परिस्थूलवस्तुविषयोऽतिदुष्टविवक्षासमुद्भवश्च स्थूलः, त-द्विपरीतः सूक्ष्मः । आदिह-“ दुविहो अमुसायागो, सुहुमा थुहो अ तत्थ न्ह सुहुमा । परिहासाएणमयो, थुलो पुण निव्वसकेसा ” ॥ १ ॥ अवकस्य सूक्ष्ममृषावादे यतना, स्थूलस्तु परिहाय एव । तथाऽवश्यकसूक्ष्म-स्थूलमृषावादं समणावासाग्नौ पञ्चकक्षाह, स अ मुसावाप पंचविहं परणत्ते । त जहा-कक्षाणि १, गवालिण २, जोमालिण ३, नासावहारे ४, कुरुसक्खे अ ५ इति । तच्चूर्णोवपि-“ जेण भासिएण अप्पणां परस्स वा अ-तीव वाघाओ अइसाकिलसो य जायते, तं अट्टाप वाऽण्णाय वा ण वपज्जत्ति ” । एतच्छासत्य चतुर्णां-नृतनिहवः १, अभूतोद्भावन २, अर्थान्तरं ३, गर्हा च ४ । तत्र भूतनिहवो यथा नास्त्यात्मा, नास्ति पुण्यं, नास्ति पापमित्यादि १ । अभू-तोद्भावेन यथा-आत्मा इयामाकलन्दुलमात्रः, अथवा स्वर्गगत आत्मत्यादि २ । अर्थान्तरं यथा-गामश्वमभिवदतः ३ । गर्हा तु त्रिधा-एका सावधव्यापारप्रवर्तिनी, यथा-क्लेशं वृषेत्यादि १ । द्वितीया अप्रिया-काणं काणं वदतः २ । तृतीया आक्रो-शरूपा, यथा-अरे ! बान्धकिनेय ! ३ इत्यादि । ध० २ अथि० । दर्श० । पञ्चा० । आ० ।

अलीकवचनप्रकरणम्-

जे निक्खु लहुमयं मुसं वयइ, वदंते वा साइजइ ॥ १६ ॥

मुसं अलियं, लहुसयं अल्पं, तं वदओ मासलहु ।

तं पुण मुसं चरविहं-

दधे सेते काले, जावे लहुसगं मुसं होति ।

एतेसि णाणत्तं, वोच्छामि अहाणुपुव्वेण । ६० ।

णाणत्ते धिसेसो, आणुपुव्वेण दव्वादिउव्वसासकमेण व-
क्खमाणं ।

इमे दव्वादि उदाहरणा—

दव्वे वत्थपयादिपु, खेत्ते संथारवसहिमादीसु ।

कालेऽतीतमणागा, जावे भेदा इमे होंति ॥ ६१ ॥

पदमपादस्म वक्खमाणं—

मज्झपुणो एतेस तुहं, एयावि सो तस्म दव्वतो अलियं ।

गोरस्सं च जणंते, दव्वंजते व जं भणति ॥ ६२ ॥

वत्थ पायं च सहसा भणंज्जा-मज्झ एम ण तुज्झ, सहसा
गोरस्सं ज्ञत, द्रव्यज्ज्ञतो वा अनुपयुक्त इत्यर्थः ।

अहवा दव्वालियं इमं—

वत्थं वा पायं वा, असेणुप्पाइयं तु सो पुटो ।

भणति मए उप्पाइय, दव्वा अलियं जवे अहवा ॥ ६३ ॥

वत्थपात्तादि असेण उगमिया, अमो जणइ-मए उप्पाइया ।
दव्वओ अलियं गयं ।

खेत्तओ (संथारवसतिमादीसु इत्यादि) अस्य व्याख्या—

णिसिमादीसंमूढो, परसंथारं भणति मज्झे एं ।

सो खेत्तवसही व अमो-ऽणुगमिया वेति तु मए ति ॥ ६४ ॥

(णिसि ति) राईए अंधकारसंमूढो परसंथारदूर्ति अ-
प्यणो भणइ । मासकण्णपाउग्ग वा वासावासपाउग्ग वा खित्तं
वसही रिउखमा असेऽणुगमिया भणति-मए ति । खित्तओ
वा मुसावाओ गओ ।

‘कालातीतमणागए ति’ अस्य व्याख्या—

केणुवममितो सहो, मए ति उवमामितोऽणयाऽतीए ।

को णु हु तं उवसांम, अणातिसत्तो अहं एम ॥ ६५ ॥

एको अनिग्गहमिच्छो एगेण सामिणा उवसामिओ । अज्जा साहु
पुच्छिओ-केणस सहो उवसामिओ ? । अज्जया विहरंतेण मए
ति । अवंतीए एगो अनिग्गहमिच्छो अरिहंतसाहुपडिणीओ ।
साहुण य समुखाओ-को णु तं उवसामेज्ज ? । तत्थ एगो साहु
अणातिसत्तो भणति-सं य अवस्सं मया उवसामियव्वो । एवं
एथ्यकालं प्रति मृवावाहः ।

अथवा कालं पकुच्च इमो मुसावाओ—

तीतम्मि य अट्टम्मी, पक्खुप्पणे यऽणागते चेव ।

विधिमुत्ते जं जणितं, भणाति णिम्संकितं जावे ॥ ६६ ॥

तीतमणागतपकुप्पणसु कालेसु जं अपविश्यायं ते निस्संकिंयं
भासंतस्स मुसावाओ भवति । विधिमुत्तं दस्सवेयालियं, तत्थ वि
वक्खसुद्धी । तत्थ जं कालं पकुच्च मुसावायसुत्ता ते इह दट्ठव्वा ॥
जावे भओ इमो ति । नि० खु० २ उ० ।

तेषां च वरणापि यथाक्रममियं प्ररूपणा, तामेव प्ररूपणां
चिकीर्षुरलीकवचनविषयां द्वारगाथाभाद—

वत्ता वयणिज्जा वा, जेसु य ठाणेषु जा विसोही य ।

जे य जणओ अवाया, सपरीपक्खा उ णेयव्वा ॥

यो वत्ता अलीकवचनजापकः, यश्च वचनीयः-अलीकवचनं
यमुद्दिश्य भण्यते, तेषु च स्थानेष्वलीकं संभवति, यादृशी च
तत्र शोधिः प्रायश्चित्तम्, ये चाऽलीकं भणन्तो अपाया दोषाः, ते
संप्रतिपत्ताः सापवादो अत्र भणनीयतया ज्ञातव्याः । इति द्वा-
रगाथासमासार्थः ।

सारप्रतं तामेव विवृणोति—

आपरिए अजिसेगे, जिव्खुम्मि य धेरए य खुडे य ।

गुरुगा लहुगा गुरुलहु-जिएणे पडिलोम विइएणं ॥

इहाचार्यादर्थका, वचनीयोऽपि एकैकतरः । तत इदमुच्यते-
आचार्यमलीकं भणति चतुर्गुरु, अजिषक भणति चतुर्लघु,
मिच्छुं भणति मासगुरु, स्थविरं भणति मासलघु, कुल्लुकं जणति
जिज्जमासः । (पडिलोम विइएणं नि) द्वितीयनावेशेनैतदेव
प्रायश्चित्तं प्रतिलोमं वक्तव्यम् । तद्यथा-आचार्यमलीकं भणति
मिज्जमासः, अजिषकं जणति मासलघु, एवं यावत् कुल्लुकं
जणतश्चतुर्गुरु, एवमाभिषेकादीनामप्यलीकं भणतां स्वस्थाने
परिग्राह्यं च प्रायश्चित्तमिदमेव मन्तव्यम् । अभिलाषेभ्यः
कसंख्यः-अभिषेकमाचार्ये अलीकं जणति चतुर्लघु इत्यादि ॥

तत्त्वलीकवचनं येषु स्थानेषु संभवति, तानि संप्रायश्चित्ता-
नि दर्शयितुकामो द्वारगाथाद्वयभाद—

पयला उड्ढे मरुए, पच्चक्खवाणा य गमण परियाए ।

समुदेससंखडीओ, खुड्गपरिहारियमुहीओ ।

आवस्सगमणं दिसा-मु एगकुत्ते चेव एगदव्वे य ॥

परियाखित्तागमणं, परियाखित्तायत्तुंजणयं ॥

प्रचलापदमार्द्धपदं मरुकपदं प्रत्याख्यानपदं गमनपदं पर्याय-
पदं समुदेशपदं संखडीपदं क्षुद्रकपदं पारिहारिकपदं [मुही-
ओ ति] पदैकदेशे पदसमुदायोपचागाद् घोटकमुन्नीपदम्, अ-
वश्यं गमनपदं दिग्विषयपदं, एककुलगमनपदं, एकद्रव्यग्रहण-
पदं, प्रत्याख्याय गमनपदं, प्रत्याख्याय भोजनपदं चेति द्वारगा-
थाद्वयसमासार्थः ।

अथैतदेव प्रतिद्वारं विवृणोति—

पयलासि किं दिवा? ए य, पयलामि अहु दूढ णिएहवे गुरुगा ।

अअदरसितनिहवे, लहुगा गुरुगा बहुतराणं ।

कोऽपि साधुर्दिवा प्रचलायते, स चान्येन साधुना जणितः-
किमेव दिवा प्रचलायस? । स प्रत्याह-न प्रचलाय; एवं प्रथम-
वारं निह्वानस्य मासलघु, ततो भूयोऽप्यसौ प्रचलायितुं
प्रवृत्तः । तेन साधुना जणितः-मा प्रचलायिष्ठाः । स प्रत्याह-
न प्रचलाय । एवं द्वितीयवारं निह्वे मासगुरु । ततस्तेथैव
प्रचलायितुं प्रवृत्तः, तेन च साधुना अन्यस्य साधोर्दक्षितः-
यथैव प्रचलायते, परं न मन्यते ततस्तेनान्येन साधुना भाणतो-
ऽपि यदि निह्वंते तदा चतुर्लघु । अथ तेन साधुना बहुतराणां
द्विज्यादीनां साधूनां दर्शितः, तैश्च भाणतोऽपि यदि निह्वंते तदा
चतुर्गुरु ।

निहवणे निहवणे, पच्छित्तं वड्ढए उ जा सपयं ।

लघुगुरुमासो लहुगो, लहुगादी वायरे हुंति ॥

एवं निह्वने निह्वने प्रायश्चित्तं वर्द्धते यावत् स्वपदम्; पारा-
श्रिक तराश्रिकम् । तथा-पञ्चमे वारे निह्वानस्य षष्ठ्यु, षष्ठे
वारे षष्ठ्यु, सप्तमे मूलम्, नवममनवस्थाप्यं, दशमे वार
निह्वानस्य पाराश्रिकम् । अत्र च प्रचलादिषु सर्वेष्वपि
ह्यार्षेषु यत्र यत्र लघुमासो वा जवति तत्र तत्र सूक्ष्मो मृषावा-
दः, यत्र तु चतुर्लघुकादिक भवति तत्र बादरो मृषावादो भवति ।
गत प्रचलाद्वारम् ।

अथाहंकारमाह—

किं णीमि वाममाणे, ए णीमि एणु वामविंदो एए ।
भुंजति हीण मरुगा, कहिं ति नणु सस्सगहेसु ॥

कोऽपि साधुर्वै पतति प्रस्थितः, स चापरेण भणितः—किं 'वा
समाणे' वर्षति निर्गच्छामि ? एवं ज्ञात्वा तथैव प्रस्थितः । तत
इतरेण साधुना भणितम्—कथं न निर्गच्छामीति ज्ञात्वा निर्ग-
च्छामि ? स प्राह—वासु-शब्दे इति धातुपाठाद् वासति श-
ब्दायमानं यो गच्छति स वासति निर्गच्छतीत्यभिधीयते ।
अत्र तु न कश्चिद् वासति, किन्तु वर्षति इति एते, तेषु गच्छा-
मि । एव उल्लासेन प्रत्युत्तरं दवानस्य तथैव प्रथमवारादिषु
मासलघुकादिकं प्रायश्चित्तम् ॥ अथ मरुकाद्वारम् । कोऽपि सा-
धुः कारणे विनिर्गत उपाश्रयमागत्य साधुर् भणति—साध-
वां यात, हुंजं मरुकाः । एवमुक्ते ते साधव उल्लाहितभा-
जना भणन्ति—(कहिं ति ति) क ते मरुका जुञ्जते ? इतरः
प्राह—ननु सर्वे आत्मीयगृहेषु, एवं छत्रेनोत्तरं प्रयच्छन्ति ॥

अथ प्रत्याख्यानद्वारमाह—

जुंजम पञ्चखातं, मए ति तखण पञ्जंजओ पुटो ।
किं व ण मे पंचविहा, पञ्चखाया अविरदंओ ॥

कोऽपि साधुना भोजनवेलायां ज्ञातः—मुहूर्त्तं समुद्दिश । स
प्राह—प्रत्याख्यातं मयति । एवमुक्त्वा मण्डल्यां तत्तृणादेव
प्रवृत्ताः—तेन प्रवृत्त । ततो द्वितीयं साधुना पृष्टः—आर्य ! त्व-
येत्थं भणितम्—मया प्रत्याख्यातम् ? स प्राह—किं वा मया प्रा-
णानिपातादिका पञ्चविधा अविरतिर्न प्रत्याख्याता, येन प्रत्या-
ख्यानं न घटते ?

अथ गमनद्वारमाह—

वच्चासि नाहं वच्चे, तखण वच्चे पुच्छिओ भणइ ।
सिच्छंते न वि जाणसि, नणु गम्मइ गम्ममाणं तु ॥

केनापि साधुना चैत्यवन्दनादिप्रयोजने व्रजता कोऽपि साधु-
रुक्तः—किं त्वमपि व्रजसि ? गच्छसीत्यर्थः । स प्राह—नाहं व्रजा-
मि । एवमुक्त्वा तत्तृणादेव व्रजितुं प्रवृत्त । तेन पूर्वप्रस्थितसा-
धुना पृष्टः—कथं न व्रजामीति भणित्वा व्रजामि ? स भणति—सि-
च्छात्वं न जानीमि त्वम् । नन्वित्याक्षेपे । भो मुग्ध ! गम्यमान-
मेव गम्यते, नागम्यमानम्, यस्मिन् समये त्वयाऽहं पृष्टस्मिन्नाहं
गच्छामि ? इति ॥

अथ पर्यायद्वारमाह—

दसएयस्स य मज्झ य, पुच्छिय परियाय वेइ उल्लेण ।
मम नवए वंदिअम्मि, मणाइ वे पंचगा दसओ ॥
कोऽपि साधुरात्मद्वितीयः केनापि साधुना वन्दितुकामेन पृ-

ष्टः—कति वर्षाणि भवतां पर्यायः ? इति । स एवं पृष्टो भणति—
एतस्य साधोर्मम च दश वर्षाणि पर्याय इति । एवं छलेन ते-
नोक्ते, स प्रच्छकः साधुः—मम नव वर्षाणि पर्याय इत्युक्त्वा प्रवन्दि-
तो वन्दितुं लग्नः । इतरपक्षवादी भणति—उपविशत, भवन्तः
स्वयमेव वन्दनीया इति । कथं पुनरहं वन्दनीयः ? इति तेनोक्ते, उ-
ल्लावादी भणति—मम पञ्च वर्षाणि पर्यायः, एतस्यापि साधोः
पञ्च । एवं द्वे पक्षके मौखिकं दश भवन्ति । ततो यूयमावयोरन-
योरपि वन्दनीया इति भणति ।

अथ समुद्देशद्वारमाह—

वट्ठ उ समुद्देशो, किं अत्यह कत्थ एम गगणम्मि ।
वट्ठंति संखणीओ, धरेसु नणु आठखंडणया ॥

कोऽपि साधुः कायादिभूमौ निर्गत्य आदित्यं राहुणा प्रस्यमा-
मानं दृष्ट्वा साधुर् स्वप्नान् मौनान् जणति—आर्याः ! समुद्देशो
वर्तते किमेवमुपविष्टास्तिष्ठथ ? ततस्ते साधवो नायमक्षीकं भूते
इति कृत्वा गृहं तज्जानमुपास्थिताः पृच्छन्ति । कुत्रासौ समुद्-
देशो भवति ? स प्राह—नन्वेव गगनमार्गे सूर्यस्य राहुणा समुद्देशः
प्रत्यक्षमेव दृश्यते ॥ अथ संखंडोद्वारम् । कोऽपि साधुः प्रथमाग्नि-
कापानकादिनिमित्तं विनिर्गतः प्रत्यागतो भणति—प्रचुराः संख-
ण्डो वर्तन्ते, किमेवं तिष्ठथ ? ततस्ते साधवो गन्तुकामाः पृच्छन्ति—
वृत्तं ताः संखण्डः । स छत्रवादी भणति—तेषु तेषु गृहेषु संखण्डो
वर्तन्ते एव । साधवो भणन्ति—कथं ता अप्रसिद्धाः संखण्ड उ-
च्यन्ते ? छत्रवादी भणति—[नणु आठखंडणय सि] नन्वित्या-
क्षेपे । पृथग्यादिजीवानामायुषि गृहं गृहं रन्धनादिभिरार-
म्भैः संखण्ड्यन्ते, ताः कथं न संखण्डो भवन्ति ?

अथ कुल्लकद्वारमाह—

खुड्ढग ! जणणी ते मिया, रुइए जीवइ ति अण भणितम्मि ।
माइत्ता सव्वजिया, जवेसु तेणेस ते माता ॥

कोऽपि साधुरुपाश्रयसमीपे मृतां शुनीं दृष्ट्वा कुल्लकमपि भ-
णति—कुल्लक ! जननी तव मृता । ततः कुल्लकः प्रहृष्टो—हो-
दितुं लग्नः । तमेव रुदन्तं दृष्ट्वा स साधुराह—मा रुदहि, जीवति
ते जननी । एवमुक्ते कुल्लकोऽपरे च साधवो जगन्ति—कथं पू-
र्वं मृत्युक्त्वा सप्रति जीवतीति जणसि ? स प्राह—एषा या
शुनी मृता सा तव माता भवति । कुल्लको हतः—कथमेषा मम
माता ? मृषावादी साधुराह—सर्वेषु जीवा भ्रतीने काले तव
मातृत्वेन बभूवुः । तथा च प्रह्लासिसूत्रम्—“एगमेगस्स ण जीवस्स
सव्वजिया माइत्ताए पिइत्ताए भायत्ताए पुत्ताए धूवत्ताए
भूतपुत्ता ? । हता गायमा ! एगमेगस्स जीवस्स जीवा तहा
भूतपुत्ता ” । तेनैव कारणेनैषा शुनी त्वदीया मातेति ॥

अथ परिहारिकद्वारमाह—

उज्जाणे दडूणं, दिछा परिहारग ति बहु करणे ।
कत्थुज्जाणे गुरुपं, वयंति दिट्ठेसु लहुगुरुगा ॥
उल्लगगा उ एणत्ते, आलोइए तम्मि उग्गुरु होंति ।
परिहरमाणा वि कइं, अप्परिहारी जवे छेदो ॥ २ ॥
किं परिहरंति एणु था-णुकंए मूल तुज्ज सव्वे य ।
अट्ठमेगो अणवट्ठं, वट्ठं पवयणस्स पारंची ॥ ३ ॥

कोऽपि साधुरुद्याने स्थितानवसन्नान् दृष्ट्वा प्रतिश्रयमागत्य
भणति—मया परिहारिका दृष्टा इति । साधवो जानते, यथा-

शुक्लपरिहारिकाः समागताः । एवं जलाभिप्रायेण कथयत एव मासलघु । जयस्ते साधवः परिहारिकसाधुदर्शनात्सुकाः पृच्छन्ति-कुत्र ते दृष्टाः ? । स प्राह-उद्याने, एवं भणतो मासगुरु । ततः साधवः परिहारिकदर्शनार्थं खलिताः, व्रजन्तो यावन्न पश्यन्ति तावत्तस्य कथयतश्चतुर्लघु । तत्र गतैर्दृष्टेभ्यस्सक्रेषु कथयतश्चतुर्गुरु । अवसन्ना अमी इति कृत्वा निवृत्तेषु कथयतः परुल्लघवः । ते साधव इर्यापथिकीं प्रतिक्रम्य गुरुणामालोचयन्ति-विप्रतारिता वयमनेन साधुर्नात, एवं भुवाणेषु तस्य परुगुरु । आचार्यैरुक्तम्-किमेवं विप्रतारयसि ? । स चेष्टोत्तरं दातुमारब्धः-परिहरन्तोऽपि कथमपरिहारिणो भवन्ति ? एवं भुवतश्चेदः । साधवो भणन्ति-किं ते परिहरन्ति येन परिहारिका उच्यन्ते ? । इतरः प्राह-स्थाणुकण्टकादिकं तेऽपि परिहरन्ति, एवमुत्तरं ददतो मूलम् । ततस्तैः सर्वैरपि साधुनिरुक्तो दृष्टोऽसि वंद्यगतेऽप्युत्तरं ददासीति । ततः स प्राह-सर्वेऽपि यूयमेकत्रीभूताः, अहं पुनरेकोऽसहायोऽनः पराजीये, न परिकल्पुमदीयं जडिपनम्, एवं भणतोऽनवस्थाप्यम् । अथ ज्ञानमदवलिप्त एवं ब्रवीति-सर्वेऽपि यूयं प्रवचनस्य बाह्याः, एवं सर्वानधिक्रियतः पाराञ्चिक भवति ।

इदमेवान्यपदं व्याचष्टे-

किं जगद्वेण जंपह, किं मं कोप्पह एवऽज्जाणंतं ।

बहुएहिं को विरोहो, सलभेहिं व नागपोयस्स ? ॥

किमेवं जगद्वेन न्यायेन जल्पथ, लोकद्वन्द्वमूलतया किमेवमेवं प्रत्ययेत्यर्थः । किञ्च-सामंवाजानतोऽपि (कोप्पह) गले धृत्वा प्रेरयथ । अथवा एवमपि बहुजिः सह को विरोधः ? शलभ-रिव नागपोतस्येति ।

अथ घोटकमुत्तीक्ष्णमाह-

जणइ य दिट्ठ नियत्ते, आलांए आमंति घोःगमुदीओ ।

पूरुस सव्वे एगे, सव्वे वाहिं पवयणस्स ॥

मासो लहुओ गुरुओ, चउरो मासो ढवंति लहुगुरुणा ।

उम्मासा लहुगुरुणा, ठेओ मूलं तह दुगं च ॥ २ ॥

एकः साधुर्विचारभूमौ गतः, उद्यानोद्देशे वरुवाभ्रगन्तीरवलो-क्य प्रतिभ्रयमागतः, साधून् विस्मिनमुखः कथयति-शृणुत, यद्य मया यादृशमाश्रयं दृष्टम् । साधवः पृच्छन्ति-कीदृशम् ? । स प्राह-घोटकमुख्यः स्त्रियो दृष्टा ; एवं भणतो मासलघु । ते साधवः ऋजुस्वभावाश्चिन्तयन्ति-यथा घोटकाकारमुखमनुष्यस्त्रियोऽनेन दृष्टा इति । ततस्तैः पृच्छन्ति-कुत्र तास्त्वया दृष्टा ? । स प्राह-उद्याने, एवं भुवतो मासगुरु । साधवो दृष्टव्यास्ता इत्यभिप्रायेण व्रजन्ति, तदानीं कथयतश्चतुर्लघु । दृष्टासु वरुवासु चतुर्गुरु । प्रतिनिवृत्तेषु साधुषु परुल्लघु । गुरुणामालोचिते परुगुरु । ततो गुरुभिः पृष्टो यदि जगति-आम, घोटकमुख्य एवेता यतो दीर्घमधोमुख प्रमुख वडवानां भवतीत्येवं ब्रवीति तदा कुदः । ततः साधुनिर्मणितः-कथं ताः स्त्रिय उच्यन्ते ? । इतरः प्रत्याह-यदि न स्त्रियस्तर्हि किं पुरुषाः ? एवं भुवाणस्य मूलम् । सर्वे यूयमेकत्र मिलिता अहं पुनरेक एव, एवं जणतोऽनवस्थाप्यम् । सर्वेऽपि प्रवचनस्य बाह्या इति भणतः पाराञ्चिकम् ।

अथान्यप्रायश्चित्तं प्रकारान्तरेण प्राह-

सव्वेगत्था मूलं, अहं एकल्लओ य आणवहे ।

सव्वे बहिभावा पव-यणस्स वयमाण चरिमं तु ॥

यूयं सर्वेऽप्येकत्र मिलिता इति भणतो मूलम् । अहमेकाकी किं करोमीति भणतोऽनवस्थाप्यम् । सर्वेऽपि यूयं प्रवचनस्य बाह्या इति वदति पाराञ्चिकम् ।

इदमेवान्यपदं व्याख्यानयति-

किं जगलेण जंपह, किं मं कुप्पेह एव जाणंता ।

बहुएहिं को विरोहो, सलभेहिं व नागपोयस्स ? ॥

गतार्थः ।

अथावश्यं गमनद्वारमाह-

गच्छामि ए ताव गच्छं, किं खुण जासि सि पुच्छितो भणति ।

वेला ए ताव जायति, परजोगं वा वि मोक्खं वा ॥

कोऽपि साधुः केनापि साधुना पृष्टः-आर्य ! गच्छसि जिज्ञाचर्या-म । स प्राह-अवश्यं गमिष्यामि । इतरेण साधुना भणितम्-यथे-वंतन उत्तिष्ठ, व्रजामः । स प्राह-न तावदद्याप गच्छामि । इतरे-ण भणितम्-किं खुरिति वितर्कं । न यासि गच्छसि, त्वया हि ज-णितम्-अवश्यं गमिष्यामि ? । एवं पृष्टो भणति-न तावदद्याप प-रलोकं गन्तुं वेला जायते, अतो न गच्छामि । यद्वा-मोक्षं गन्तुं नाद्यापि वेला, अतो न गच्छामि । अपिः संभावेन । किं संभा-वयति-अवश्यं परलोकं मोक्षं वा गमिष्यामीति ।

अथ 'दिसासुत्ति' पदं व्याख्यानयति-

कतरि दिसि गमिस्ससि, पुव्वं अवरं गतो जणति पुव्वे ।

किं वा ए हांति पुव्वा, इमा दिसा अवरगामस्स ॥

एकः साधुरेकेन साधुना पृष्टः-आर्य ! कतरां दिशं जिज्ञाचर्या गमिष्यासि ? । स एवं पृष्टो ब्रवीति-पूर्वां गमिष्यामि । ततः प्रच्छकः साधुः पात्रकात्पुद्गाह्याऽपरां दिशं गतः । इतरेऽपि पूर्वदिग्गमना-प्रतिज्ञानां तामेवापरां दिशं गतः । तेन साधुना पृष्टम्-पूर्वां गमि-ष्यामीति भणित्वा कस्मात्परामायातः ? । स प्राह-किं वा अप-रस्य ग्रामस्येयं दिक् पूर्वा न भवति, येन मदीयं वचनं निरुध्यत ।

अथैककुलद्वारमाह-

अहमेककुलं गच्छं, वच्चह बहुकुलपवेमणे पुटो ।

जणति कदं दोम्मि कुलं, एगसरीरेण पविसिस्सं ॥

कश्चित्कर्त्तव्यार्थं समर्प्य च तेनोक्तम्-आर्य ! एह व्रजावो भिक्षाम् । स प्राह-व्रजत यूयमहमेकमेव कथं गच्छामि । एवमु-क्त्वा बहुषु कुलेषु प्रवेष्टुं लग्नः । ततोऽपरेण साधुना पृष्टः-कथ-मेक कुलं गमिष्यामीति जणित्वा बहूनि कुलानि प्रविशसि ? । स एवं पृष्टो भणति-हे कुले एकेन शरीरेण युगपत् कथं प्रवे-क्ष्यामि ? । एकमेव कुलमेकस्मिन् काले प्रवेष्टुं शक्यम्, न बहु-नीति भावः ॥

अथैकप्रव्यग्रहणद्वारमाह-

वच्चह एगं दव्वं, घेत्यं गगगहे पुच्छितो जणति ।

गदणं तु लक्खणं पो-गलाण गेएहेम तेणऽहं एगं ॥

कोऽपि साधुर्मिकार्थं गच्छन् कमपि साधुं भणति-व्रजामो जिज्ञायाम् । स प्राह-व्रजत यूयमहमेकं छव्यं ग्रहीष्यामि । एव-मुक्त्वा जिज्ञां पर्यटनकानामोदनिवृत्तीयाङ्गादीनां बहूनां र-व्याणां ग्रहणं कुर्वन् साधुभिः पृष्टो जणति-(गदणं तु इत्यादि) गतिरक्षणो धर्मास्त्रिकायः, स्थितिरक्षणोऽधर्मास्त्रिकायः,

अवगाहलक्षण आकाशास्तिकायः, उपयोगलक्षणो जीवा-
स्तिकायः, ग्रहणलक्षणः पुद्गलास्तिकायः । एषां च पञ्चा-
नां रूपानां मध्यापुद्गलानामेव ग्रहणरूपं लक्षणं, नाम्येषां
धर्मास्तिकायादीनाम्, तेन अदमेकमेव रूपं गृह्णामि न बहु-
नीति व्याख्यातं द्वितीयद्वारागाथायाः पूर्वार्द्धम् । अथ “प-
रिन्धाश्चिन्ताय भुञ्जन्त्ये स्ति” पञ्चाशै व्याख्यायते-प्रत्याख्या-
य ‘नाहं गच्छामीति प्रतिषिध्य’ गमनं करोति । प्रत्याख्याय
च ‘नाहं गृह्णे इति भणित्वा’ भुञ्जे । अपरेण च साधुना पृष्टो
ब्रवीति-गम्यमानं गम्यते नागम्यमानम्; भुज्यमानमेव गृह्यते
नाभुज्यमानम् । अनेन पञ्चाशै गमनद्वारप्रत्याख्यानद्वारे व्या-
ख्यातं इति प्रतिपत्तव्यम् । इह सर्वत्रापि प्रथमद्वारं जणतो
ग्रामसंख्ये । अथाभिनिवेशेन वदन् निकाचयति तदा पूर्वोक्तनीत्या
पाराश्रिकं यावद्गृह्यम् । तद्वत् येषु स्थानेष्वलीकं सभर्षात या-
दृशी च यत्र शोचिः तदभिहितम् । संप्रति ये अपायास्ते सापवा-
दा इति द्वारम् । तत्रानन्तरेोक्तान्यलीकानि जणतो द्वितीयसाधुना
सहासंख्येऽनुपत्तिः संयमान्माविगधनारूपा सप्रपञ्चं सुधिया
वक्तव्या । अपवादपदं तु पुरस्ताद् जणित्यते । वृ० ६ उ० १ जीत० ।

अलीकवचनाख्याधर्मद्वारस्य व्याख्या-

जंबू ! धितयं च अलियवयणं सदुसगल्लहचवलजणियं
जयकरदुहकरअयमकरवरकरं अरतिरतिरागदोममाणसंकि-
लेसविपरणं अलिपनिपदिहाइजोपबहुत्वं एणीजणणिसे-
वियं निमंसं अप्पचयकारणं पमसादुगरहणिज्जं परपीला-
कारकं पमकएहत्वेसमहित्यं दुग्गतिविणायवहुणं जवपुण-
ञ्जवकरं चिरपरिचितमणुगयं दुरंतं किच्चियं धितयं अह-
म्मदारं ॥

‘जम्बूः’ इति शिष्यामन्त्रणवचनम् । ‘द्वितीयं च’-द्वितीयं पुनरा-
श्रवणद्वारम्, अलीकवचनं सृष्टावादः । इदमपि पञ्चजिनादेशका-
दिद्वारैः प्रकृत्यते । तत्र यादृशमिति द्वारमाश्रित्यालीकवचनस्य
स्वरूपमाह-लघुगुणगौरवर्गितः, स्व आत्मा येषां ते लघुस्व-
काः, तेभ्योऽपि ये लघवस्ते लघुम्यकलघवः, ते च ते लघुलघु,
कायादिभिर्मिति कर्मधारयः । तैरेव भणितं यत्तत्तथा । तथा-
अयकरं दुःखकरमयशःकरं वैरकरं च यत्तत्तथा । अरतिरति-
रागद्वारलक्षणं मनःसंक्रुशं वितर्गति यत्तत्तथा । अलीकः शुभफ-
लापेक्षया निष्फला या निवृत्तेर्बन्धनप्रच्छादनार्थवचनस्य, (सा
इति) अविश्रम्भस्य च अविश्वासवचनस्य योगो व्यापारस्तेन
बहुत्वं प्रचुरं यत्तत्तथा । नाचैर्जात्यादिहीनैः प्राय इदं निषेधितं
तत्तथा । नृशंसं सूकाशर्जितं, निःशंसं वा श्लाघारहितम्, अ-
प्रत्ययकारकं विद्वांसविनाशकम् । इतः पदचतुष्टयं कथ्यम् ।
तथा-भवे संसारे पुनर्जय पुनःपुनर्जन्म करोतीति, नच पुनर्भव-
करम्, विरपरिचितमनाहिसंसारोऽन्यस्तम्, अनुगतमव्यवच्छे-
देनानुवृत्तं, दुरन्तं विपाकदारुणं, द्वितीयमधर्मद्वारं कीर्तितम् ।
एतेन यादृशं द्युक्तम् ।

अथ यन्नामेत्यभिधातुकाम आह-

तस्स य एणामणि गोणणि हुंति तीसं । तं जहा-अलि-
यं १ सत् २ अणज्जं ३ मायामोसो ४ असंतगं ५ कू-
कवडमवत्थुं ६ निरत्थयमवत्थगं च ७ विदेसगरहणिज्जं
८ अणुजुगं ९ ककतकारणा य १० वंचणा य ११ मिच्छा-
१६४

पच्छाकमं च १२ साती १३ उच्छत्तं १४ उक्कूलं च १५
अट्टं १६ अग्नकखाणं च १७ किच्चिसं १८ वलयं १९
गहणं च २० मम्मणं च २१ नृमं २२ नियती २३ अ-
पच्चओ २४ असमओ २५ असच्चमंधत्तणं २६ विव-
क्खो २७ अवहीयं २८ उवहिअसुद्धं २९ अवलोवो
त्ति अवि ३०; तस्स एयाणि एवमादिणि एणामधेज्जाणि
हुंति तीसं सावज्जस्स अलियस्स वड्ढोसस्स अणेगाइ ।

“तस्स” इत्यादि सुगमं यावत्तथा । अलीकं १, शत्रुः, शत्रुस्य
मायिनः कर्तृत्वात् २, अनार्यवचनत्वादनार्यः ३, मायालक्षणक-
पायानुगतत्वात्, सृष्टारूपत्वाच्च मायामृषा ४, (असंतगं ति)
असदर्थोजिधानरूपत्वादसत्यम् ५, (कूककवडमवत्थुं ति) कूटं
परवञ्जनार्थं न्यूनाधिकभाषणं, कपटं भाषाविपर्ययकरणम्, अ-
विद्यमानवस्तुवनिधेयोऽर्थो यत्र तदवस्तुः पदत्रयस्याप्येतस्य
कथञ्चित् समानार्थत्वेनैकतमस्यैव गणनादिदमेकं नाम ६, (नि-
रत्थयमवत्थयं चोति) निरर्थकं सत्यार्थान्निष्कान्तम्, अपाधिकम्-
अपगतसत्यार्थम्, इहापि द्वयोः समानार्थनया एकतरस्यैव ग-
णनादेकत्वम् ७, (विदेसगरहणिज्जं ति) विदेसो मन्सरस्त-
स्माद् गर्हाति तन्वति येन, अथवा-तत्रैव विदेसाद् गर्हाति साधु-
नित्यत्तद्विद्वेषगर्हणीयमिति ८, अनुजुक्तं वक्रमित्यर्थः ९, ककत
पापं माया वा, तत्कारणं ककत माया पापं च १०, वंचना च ११,
(मिच्छापच्छाकमं च ति) मिध्यति कृत्वा पञ्चाशत्कृतं निराकृतं न्या-
यवार्दानर्थयत्तत्तथा १२, (साती ति) अविश्रम्भः १३, (उच्छत्तं
ति) अपसदं विरुपं वक्रं स्वदोषाणां परगुणानां चाऽऽयरणमप-
च्छन्नम्, उच्छन्नं वा न्यूनत्वम् १४, (उक्कूलं च ति) उक्कूलयति
सन्मार्गादपध्वंसयति, कलाद्या न्यायसरित्प्रवाहतादुर्ध्वं यत्तदु-
त्कृष्टम् । पात्रान्तरेण-उत्कूलम्-ऊर्ध्वं धर्मकलाया यत्तत्तथा १५,
आर्तम्-अनृत्यस्य पीडितस्येदं वचनमिति कृत्वा १६, अन्याख्या-
नं चोद्घाटनम्-असतां दोषाणामित्यर्थः १७, किच्चिसं किच्चि-
वस्य पापस्य हेतुत्वात् १८, वलयमिव वलयं, वक्रत्वात् १९,
गहनमिव गहनं, दुर्लभ्यान्तस्त्वात् २०, मम्मणमेव मम्मण
च, अस्फुटत्वात् २१, (नृमं ति) प्रच्छादनम् २२, निष्कृतिर्मा-
यायाः प्रच्छादनार्थं वचनम् २३, अप्रत्ययः प्रत्ययानावः २४,
असमयोऽसत्यगाचारः २५, असत्यमलीकं संध्याति करो-
तीति असत्यमन्धस्नद्धावोऽसत्यसन्धत्वम् २६, विपत्तः-स-
त्यस्य, सुकृतस्य चेति भावः २७, (अवहीयं ति) अपसदा
निन्धा धीर्यस्मिन्तदपधीकम् । पात्रान्तरेण-‘अणणाइयं’
आज्ञां जिनादेशमतिगच्छत्यतिक्रामति यत्तदाज्ञातिगम् २८ ।
(उवहिअसुद्धं ति) उपधिना मायया अवृद्धं सावद्यमुपध्यशु-
द्धम् २९, अवलोपो वस्तुसद्भावप्रच्छादनम्, इत्येवंप्रकारार्थः ।
अपि चेति समुच्चयार्थः ३० । (तस्स एयाणि एवमादिणि
नामधेज्जाणि हुंति तीसं सावज्जस्स अलियस्स वड्ढोसस्स
अणेगाइ ति) इह वाक्ये एवमक्रूरघटना कार्या-तस्याली-
कस्य सावद्यस्य वाग्योगस्य एतान्यनन्तरादितानि त्रिशत् एव-
मादीन्येवंप्रकाराणि आनेकानि नामधेयानि नामानि भवन्ती-
ति ॥ यन्नामेति द्वारं प्रतिपादितम् ।

अथ ये यथा आधीकं वदन्ति तस्मिन्तथा चाऽऽह-

तं च पुण वदंति केड अलियं पावा असंजया अविरया
कवडकुलिलकडुयचडुलजावा कुप्फा लुप्फा जया-य हस्स-

त्यिया य सकवीचोरा चारभमा खंडरक्खा जियपुइकरा य गदितगहणा ककगुरुगकारिका कुलिंगा उवहिया वा-
णियगा य कूरुत्ता कूरुमाणा कूरुकाहावणोवजीवी पक-
कारककत्रायकारुइजा वंचणपरा चारियचदुयानगर-
गुत्तियपरिचारकदुट्टवाइसुयकअणवन्नभणिया य पुव्व-
कालियवयणदच्छा सहस्सिका लहुस्सगा असच्चा गार-
विया अमच्चत्थावणाहिचित्ता उच्चंदा अणिग्गहा अणि-
यया उंदेण मुक्कवादी भवन्ति । अलियाहिं जे अवरिया
अवरे एत्थिकवादिणो वामलोक्वादी भणन्ति ॥

(तं चेत्त्यादि) तत्पुनर्वदन्यलीकम् । (केइ सि) के-
चिन्न सर्वेऽपि, सुसाधूनामलीकवचननिवृत्तत्वात् । किंवि-
शिष्टाः ? पापाः पापात्मानः, असंयता असंयमवन्तः, अवि-
रता अनिवृत्ताः । तथा- (कवडकुमिलकडुयचमुसभाव सि)
कपेटेन हेतुना कुटिलो वक्रः कटुकाश्च विषाकदारुणत्वात्,
चटुलश्च विविधवस्तुषु कणे कणे आकाङ्क्षादिप्रवृत्तेः, भावभि-
न्ने येषां ते तथा । 'कुडा, मुडा' इति सुगमम् । (भया-य सि)
परेषां भयान्पादनाय, अथवा-तयाश्च (हस्सार्थया-य सि)
हासार्थिकाश्च हासार्थिनः । पाठान्तरेण-हासार्थाय (सकिन्न
सि) साक्षिणः चोराः । चारभटाश्च प्रतीनाः । (खंडरक्ख सि)
शुष्कपालाः । (जियपुइकरा य सि) जिताश्च ते पूतिकराश्चेति
समासः । (गदियगहण सि) गृहीतानि ग्रहणकानि दैस्ते
तथा । (ककगुरुगकारग सि) ककगुरुक माया, नत्कारकाः ।
(कुलिग सि) कुलिङ्गिणः कुर्ताधिकाः । (उवहिया वाणियग
सि) वर्पाधका मायाचारिणः, वाणिजका वाणिजः । किंजु-
ताः ? कूटनुत्ताः, कूटमानिनः, कूटकार्यापणोपजीविन इति पदत्रयं
व्यक्तम्; नवरं कार्यापणा छम्भः । (पडकारककलायकारुइ
सि) पटकारकास्तन्तुवायाः, कलादाः सुवर्णकाराः, कारु-
केषु वरुट्छिम्पकादिषु भवाः कारुकीयाः । किंविधा एते अ-
लीक वदन्ति?, इत्याह-वञ्जनपराः, तथा-चारिका हैरिकाः, चटु-
काराः सुखमङ्गलकाराः, नगरगुप्तिकाः कोट्टपाळाः, परिचारका
ये परिचारणां मेधुनाजिप्पवङ्गं कुर्वन्ति, कामुका इत्यर्थः । उट्टवा-
दिनोऽसत्यकृप्राहिणः, सूचकाः पिशुनाः, (अणवलभणियाय
सि) शृणु गृहीतव्यं बलं यस्यासौ शृणुष्वक्षे-बलवानुत्तम-
णः, तेन जणिता अस्मद् द्रव्यं देहीत्येवमाभिहिता ये अधम-
णांस्ते तथा । नतञ्जारकादीनां द्वन्द्वः । (पुव्वकालियवय-
णदच्छ सि) वक्तुकामस्य वचनाद् यत्पूर्वतरमभिधीयते परा-
जिप्रायं वक्तव्यत्वात्, तत्पूर्वकालिकं वचनं, तत्र वक्तव्ये दक्षास्ते
तथा, अथवा पूर्वकालिकानामर्थानां वचने अदक्षा निरतिशय-
निरागमास्ते तथा । सहसा अवितर्क्यभाषणे ये वर्तन्ते ते
साहसिकाः, लघुम्वकाः लघुकात्मानः, असत्याः सद्गोऽहिताः,
गौरवकाः श्रद्धादिगौरववयेण चरन्ति ये असत्यानामसद्गता-
नामर्थानां स्थापनं प्रतिष्ठामधिचित्तं येषां ते असत्यमथापना-
धिचिन्ताः । उच्चो महानात्मोत्कर्षणप्रवणः उन्दोऽजिप्रायो येषां
ते उच्चकुन्दाः । अनिग्रहाः स्वैराः । अनियता अनियमवन्तोऽ-
नवस्थिता इत्यर्थः । अनिजका वा अविद्यमानस्वजनाः, अलीकं
वदन्तीति प्रकृतम् । तथा उन्देन स्याजिप्रायेण मुक्कवाचः प्रयुक्त-
वचनाः, अथवा उन्देन मुक्कवादिनः सिद्धवादिनस्ते जवन्ति ।
के ? इत्याह-अलीकाद् ये अवरिताः, तथाऽपरे उक्तेभ्योऽप्ये ना-

स्तिकवादिनो बौधायतिकाः, वामं प्रतीपं लोकं वदन्ति ये सतां
लोकवस्तूनामसत्त्वस्य प्रतिपादनात्ते वामलोक्वादिनः, जणन्ति
प्रकल्पयन्ति । प्रश्न० २ आध० द्वा० ।

तथा किमप्युद्वन्तीत्याह-

तम्हा दाणवयपोसहाणं तवसंयमवंचचरकङ्गाणमादि-
याणं नत्थि फलं, न वि य पाणबहअलियवयणं, न चेव
चोरककरणं, परदारासेवणं वा, सपरिग्गहपावकम्माइकर-
णं पि नत्थि किंचि, न नेरइयतिरिक्खमणुयजोणी, न
देवलोको वा अत्थि, न य अत्थि सिद्धिगमणं, अम्मापि-
यरो वि नत्थि, न वि य अत्थि पुरिसकारो, पक्खखाण-
मवि नत्थि, न वि यऽत्थि कायमच्चू, अरिहंतचक्कवट्टी बल-
देवा वासुदेवा नत्थि, नेवऽत्थि केइ रिसओ, धम्माधम्मफलं
वि न अत्थि किंचि बहुयं व थोवं व; तम्हा एवं जा-
णिऊणं जहा सुबहुइंदियाणुकुलेसु सव्वविसएसु वट्टह;
नत्थि काइ किरिया वा. एवं जणन्ति नत्थिकवादिणो; इमं
पि वितियं कुदंसणं असन्नावं वादिणो पण्वेति मृदा,
संजुओ अंदकाओ लोको, सयंजुणा सयं च निम्मिओ,
एवं एतं अलियं, पथावडणा इस्तरेण य कय ति केइ,
एवं विण्णुमयं जूयाण सयं च निम्मिओ कसिणमेव य
जगदिति केइ, एवमेके वदन्ति मोसं-एको आया, अकारव
वेदको य मुकयस्स य दुक्कयस्स य करणानि कारणाणि
सव्वहा मच्चहिं च, णिच्चो य, णिक्किओ, निग्गुणो य, अणुवले-
वओ ति अत्रि य । एवमाहंसु असम्भावं जेपि एहिं किंचि जी-
वलोके दीसेति मुकयं वा दुक्कयं वा-एयं जदिच्छाए वा, सहावे-
ण वा पि, दियवयणपभावओ वा वि भवति, नऽत्थि तत्थ किंचि
कयकं तत्तं, लक्खणाविहाणं नियतिकागिया एवं केइ जंपंति,
इहूरिसमायगारवपरा बहवे करणाइसा परूवेति धम्मवी-
ममएण मोसं, अवरे अहम्माओ रायदुइं अन्नकखाणं ज-
णन्ति अलियं, चोरो ति अचोरियं करेत्तं । क्कराओ ति
वि य एमेव उदासीणं, दुमीलो ति य परदारं गच्छंति ति
मइलिति सीलकलियं अयं पि गुरुतप्पओ ति अण्णे ए-
वमेव जणन्ति, उवहणन्ति, मित्तकलत्ताइं सेवेति अयं पि
लुत्तधम्मा, इमो वि वीमंजयाओ पावकम्मकारी, अकम्म-
कारी अगम्मगापी अयं दुरप्पा बहुएसु य पातंगेसु जुत्तो
ति एवं जंपंति मच्छरी जइके वा गुणकित्तेनेहपरलोगनि-
प्पिवाभा; एवं एते अलियवयणदक्खा परदोऽप्याणसंस-
त्ता वेदंति, अक्खपिक्खीएणं अप्पाणं कम्मबंधणेण मुहारि
असमिक्खियप्पलावी निकवेवे अवहरन्ति, परस्स अ-
त्थम्मि गदियागिच्छा, अजिजुंजंति य परं अमंतएहिं
लुद्धा य करेति कूदसाक्खित्तणं, असच्चा अत्थालियं च,
कअलियं च, जोमाजियं च, तथा गवाजियं च, गरुयं भ-

एति, अहरमतिगमणं, अणं पि य जाड्खकुलसीलप-
चवमायानिगुणं, चवत्ता पिसुणं परमचजेदकमसंतकं वि-
हेसमणत्थकारकं पावकम्ममूत्रं छुदिं दुस्सुयं अमुणियं
निलजं लोगगरहणिज्जं वहवंपगिक्खिसेसबहुलं जराम-
रणुक्खसोगनेमं अमुक्खपरिणामसंकिद्धं भणंति ॥

यस्माच्छरीरं सादिकमित्यादि, तस्माद्दानमनपौषधानां वितर-
णनियमपर्वोपवासानां, तथा-तपोऽनशनादि, संयमः वृ-
त्त्यादिरक्षा, ब्रह्मचर्यं प्रतीतम् । एतान्येव कल्याणं कल्याणहेतु-
त्वात्तदादिष्वेते ज्ञानभ्रूयादीनां तानि तथा, तेषां, नास्ति फलं
कर्मकृत्यसुगतगमनादिकं, नापि च प्राणिश्रद्धाश्रीकवचनमशु-
भफलसाधनतयति गम्यम् । तथैव नैव च धैर्यकरणं, परदार-
सेवनं वाऽस्यशुभफलसाधनम्, तथैव सह परिग्रहणे यत्प्रसने
तत्सपरिग्रहं, तच्च नत्पापकर्मकरणं च पातकक्रियासेवनं तदापि
नास्ति किञ्चित्, क्रोधमानाद्यासेवनरूपा नारकादिका च जगतो
विचित्रता स्वभावादेव न कर्मजनितः । तदुक्तम्—“ कण्टकस्य
च तीक्ष्णत्व, मयूरस्य च चित्रता । वर्णाश्च ताप्रचूकानां, स्व-
भावेन भवन्ति हि ” ॥१॥ इति । मृषावादिता चैवमेतेषाम-स्वभावो
हि जावाद्यनर्थान्तरभूतः, तदा प्राणानिपातादिजनितकर्मैक-
कत्रकरोऽसाधनर्थान्तरभूतः, ततो जीव एवासौ, तदव्यतिरेका-
त्तत्स्वरूपवत् ; ततो निर्हेतुका नारकादिविचित्रता स्यात् । नच
निर्हेतुकं किमपि भवति, अतिप्रसङ्गादिति । तथा-न नैरयिकनि-
र्धनानुसृजानां योनिरुत्पत्तिस्थानं पापपुण्यकर्मफलभूताऽस्तीति
कृतम् । न देवलोको वाऽस्तीति पुण्यकर्मफलभूतः, नैवास्ति सि-
द्धिगमनं, सिद्धेः, सिद्धस्य वाऽनावात् । अम्बापिनरावपि न स्तः,
उत्पत्तिमात्रनिबन्धनत्वाद् मातापितृत्वस्य । नचोत्पत्तिमात्रनिब-
न्धनस्य मातापितृतया विशेषो युक्तः ; यतः कुतोऽपि किञ्चिदु-
त्पद्यत एव । यथा-संचेतनाचंचेतनं युकामत्कुणादि, अचंचेतनं च
मूत्रपुरीषादि । अचंचेतना च संचेतनं, यथा-काष्ठाद् घुणकी-
टकादि, अचंचेतनं च चूर्णादि । तस्माज्जन्यजनकजावमात्रमर्थो-
नामस्ति नान्यो मातापितृपुत्रादिविशेष इति । तद्भावात्तद्भोग-
विनाशापमाननादपि न दोष इति भावः । मृषावादिता चैषां-
वस्त्वन्तरस्य पित्रोः स्वजनकत्वं समानेऽपि तयोरत्यन्तद्विमततया
विशेषवत्त्वेन सत्त्वात् । इतत्त्वं च तयोः प्रतीतमेव । आह च-
तुष्टप्रतीकारादित्यादि । नाप्यस्ति पुरुषकारः, तं विनैव नियतितः
सर्वप्रयोजनानां सिद्धेः । उच्यते च—“ प्राप्तव्यो नियतिब्रह्मधयेण
योऽर्थः, साऽवश्यं भवति नृणां शुनाऽश्वानां वा । भूतानां महति कृतं-
ऽपि हि प्रयत्ने, नाभावं प्रवर्तत न भाविनोऽस्ति नाशः ” ॥ १ ॥
मृषाभाषिता चैवमेषाम्—सकललोकप्रतीतपुरुषकारापलापेन
प्रमाणातीतनियतिप्रतियोगमादिति । तथा-प्रत्याख्यानमपि ना-
स्ति, धर्मसाधनतया धर्मस्यैवाभावादिति । अस्य च सर्वकृ-
चनप्रामाण्येनास्तित्वात् तद्वादिनामसत्यता । तथा-नैवास्ति
कालमृत्युः, तत्र कालो नास्ति, अनुपलम्भात् । यच्च वनस्पति-
कुसुमादिकाललक्षणमात्रकृतं, तत्तत्त्वमेव स्वरूपमिति मन्तव्यम् ।
असत्यं तेषामपि-स्वरूपस्य वस्तुनोऽनतिरेकात् कुसुमादिकर-
णमकारणं तरुणां स्यात् । तथा-मृत्युः परलोकप्रयाणलक्षणः,
असावपि नास्ति, जीवानां वेन परलोकगमनात्वात् । अथवा
कालक्रमेण विवर्तितायुष्कर्मणः सामस्त्यनिर्जराऽवसरे मृत्युः
कालमृत्युः, तद्भावश्च, प्रायुष एवाभावात् । तथा-अर्हदादयोऽपि

[नत्थि ति] न सन्ति, प्रमाणाविषयत्वात् । [नेवऽत्थि केह रि-
सओ ति] नैव सन्ति केचिदपि श्रूयसो गौतमादिमुनयः, प्रमा-
णाविषयत्वादेव, धर्मेमानकाले वा श्रूयित्वस्य साधनानुष्ठानस्या-
सत्त्वात्, सतोऽपि वा निष्फलत्वादिति । अत्र च शिक्षाऽऽदिप्र-
वाहानुमेयत्वाद्देहाद्यसत्त्वस्यानन्तरोक्तवादिनामसत्यता ; श्रू-
यित्वस्यापि सर्वकृचनप्रामाण्येन सर्वदा भावादित्येवमाज्ञाया-
ह्यार्थोऽपलापिनां सर्वत्रासत्यवादिता भावनीयेति । तथा-धर्मा-
धर्मफलमपि नास्ति किञ्चिद् बहुकं वा स्तोत्रं वा, धर्माधर्मयो-
रदृष्टत्वेन नास्तित्वात् । “ नत्थि फलं सुकप ” इत्यादि यदुक्तं
प्राक् तत्सामान्यजापेक्षया, यच्च “ धर्माधम्म ” इत्यादि, तद्-
विशेषापेक्षयति न पुनरुक्तंति । [तम्ह ति] यस्मादेवं तस्मादे-
वमुक्तप्रकारं वस्तु विज्ञाय [जहा सुबहुद्विद्याणुकूलं सु ति]
यथा यत्प्रकारा सुबहुधा अत्यर्थमिन्द्रियाणुकूला ये ते तथा, तेषु
सर्वेषु विषयेषु वर्तितव्यम् । नास्ति काचित् क्रिया वा-अनि-
त्यक्रिया वा पापक्रिया वा, उभयक्रिययोरास्तिककल्पितत्वेना-
परमार्थिकत्वात् । भणन्ति च—

“ पिब खाद च चारुलोचने !, यदतीतं वरगात्रि ! तन्न ते ।
नहि जीह ! गतं निवर्तते, समुदयमात्रमिदं कलेश्वरम् ” ॥१॥

एवमित्यादिनिगमनम् । तथा—इदमपि द्वितीयं नास्ति कद-
र्शनापेक्षया कुदर्शनं कुमतमसद्भावं वादिनः प्रज्ञापयति
मूढाः व्यामोहवन्तः । कुदर्शनता च वक्ष्यमाणस्यार्थस्याप्रा-
माणिकत्वाद् वादिप्रोक्तप्रमाणस्य प्रमाणाभासत्वाद् जाव-
नीया । किभूतं कुदर्शनम् ? इत्याह-सम्भूतो जानाऽण्डकाद्
ज-नुयोनिविशेषाद् लोकः किति जलानलानिलनरनारकनाकि-
तिर्यगरूपः । तथा स्वयंभुवा ब्रह्मणा स्वयं चात्मना निर्मितो
विहितः । तत्राण्डकप्रज्ञलघुवनवादिनो मतमित्यमाचक्षते—

“ पुत्रं आसि जगमिणं, पंचमहभूयवज्जिय गभीरं ।
एगम्वं जलेणं, महप्पमाणं तदि अंडं ॥ १ ॥
वीरपरंपरेणं, घोलेतं अत्थि उ सुदरकात्त ।
फुटं दुभागजायं अज्जं तमी य संवुत्तं ॥ २ ॥
तत्थ सुरासुरनारग-समणुय सचउपयं जगं सबवं ।
उपपं भणियमिणं, बंभंडपुराणसत्थम्मि ” ॥ ३ ॥

तथा स्वयंनिर्मितजगद्वादिनो जणन्ति—

“ आसीद्विदं तमोभूत-मप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अवितर्क्यमविकृत्यं, प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ १ ॥
तस्मिन्नेकार्णवीभूते, नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टाभरणे चैव, प्रनष्टोरगराक्षसे ॥ २ ॥
केवलं गह्वरीभूते, महाभूतविवाजिते ।
अचिन्त्यात्मा विभुस्तत्र, शयानस्तप्यते तपः ॥ ३ ॥
तत्र तस्य शयानस्य, नाजः पक्षं विनिर्गतम् ।
तरुणरविमण्डलनिजं, इद्यं काञ्चनकर्णिकम् ॥ ४ ॥
तस्मिन् पक्षे स जगवान्, दृष्टी यक्षोपवीतसंयुक्तः ।
ब्रह्मा तत्रोत्पन्न-स्तेन जगन्मातरः सृष्टाः ॥ ५ ॥
अदितिः सुरसंधानां, विनिरसुराणां मनुर्मनुष्याणाम् ।
विनता विहङ्गमानां, माता सर्वप्रकाराणाम् ” ॥ ६ ॥

नकुलादीनामित्यर्थः ।

“ कद्दुः सरीसृपाणां, सुअसा माता च नागजानीनाम् ।
सुरजिभृतुपदाना-मिता पुनः सर्वबीजानाम् ” ॥ ७ ॥ इति ।

एतद्विपर्ययं चेति भावः । इह च संसारमोक्षकादयो निर्देशन-
मिति । तथा-अपरे केचन, अधर्मतोऽधर्ममङ्गीकृत्य राजदुष्टं नृ-
पविक्रम-‘अभिमारोऽयमित्यादिकम्’ अभ्याख्यानं परस्याजिमुक्त्वा
दूषणवचनं भणन्ति ब्रुवन्ते, अस्त्रीकमसत्यम् । अभ्याख्यानमेव दर्श-
यितुमाह-चौर इति जणन्तीति प्रकृतम् । कं प्रति?, इत्याह-अचौर्यं
कुर्वन्तं चौरनामकुर्वाणमित्यर्थः । तथा—डामरिकां विप्रहका-
रति । आप्तेति समुच्चये । जणन्तीति प्रकृतमेव । (एवमेव स्ति)
एवमेव चौरादिकं प्रयोजनं विनैव, कथंभूतं पुरुषं प्रति?, इत्याह-
उदासीनं डामरादीनामकारणम् । तथा दुःशील इति च हेतोः पर-
दारान् गच्छन्तीत्येवमभ्याख्यानेन मलिनयन्ति नाशयन्ति, शील-
कविनं सुशीलतया परिहारविरतम्, तथा-अयमपि न केवलं स एव
गुरुनरूपक इति दुर्विनीत इति; अन्ये केचन, मृषावादिनः, एवमे-
व निष्प्रयोजनं भणन्ति; उपपन्नतः विध्वंसयन्तः तद्वृत्तिकीर्त्यो-
दिकमिति गम्यते । तथा-मित्रकलत्राणि सेवते सुहृद्गणान् भ-
जते; अयमपि न केवलमसौ, पुनर्लुप्तधर्मो विगतधर्म इति ।
(इमां वि स्ति) अयमपि विध्वंसघातकः पापकर्मकारीति
वक्तव्यम् । अकर्मकारी स्वचूम्भिकाऽनुचितकर्मकारी, अगम्यगा-
मी भगिन्याद्यजिगता, अयं दुरात्मा (बहुपसु य पातगेसु
स्ति) बहुभिन्न पातकैर्युक्त इत्येवं जल्पन्ति, मत्सरिण इति
व्यक्तम् । भद्रके वा निर्दोशं विनयादिगुणयुक्ते पुरुषे वा,
शब्दजद्रके वा, एव जल्पन्तीति प्रक्रमः । किंभूतास्तं?,
इत्याह-गुण उपकारः, कीर्तिः प्रसिद्धा, स्नेहः प्रीतिः, परलोका-
जन्मान्तरम्, एतेषु निष्पिपासा निराकाङ्क्षा एते । तथा-एवमु-
क्तकर्मण, एतेऽलीकवचनद्वयाः, परदोषात्पादनप्रसक्ताः, वेष्टय-
न्तीति पदत्रयं व्यक्तम् । अकृतिकबीजेन अकृत्येण दुःस्वहेतुने-
त्यर्थः । आत्मानं स्व, कर्मबन्धनेन प्रतीनेन, [मुहुरिति] मुखमेव
अरिः शत्रुरनर्थकारित्वाद्येषां ते सुखारयोऽसमीकृतप्रजापिनः-
अप्यलोचितानर्थकवादिनः, निक्षेपान्माषकानपहरन्ति; परस्य
संबन्धिति अथैव द्रव्ये प्रथितगृह्याः अत्यन्तगृह्यमन्तः । तथा-
अभियोजयन्ति च परमसद्भिः, कृषणैरिति गम्यम् । तथा-
सुध्याश्च कुर्वन्ति कूटसाक्षित्वमिति व्यक्तम् । तथा-जीवानाम-
हितकारिणः; अर्थालीकं च छत्थार्थमसत्यं, भणन्तीति यागः ।
कन्यालीकं च कुमारीविषयमसत्यं, ज्ञम्यलीकं च प्रतीतम् ।
तथा-गन्धालीकं च प्रतीत, गुरुकं वादरं स्वस्य जिह्वाच्छेदनाद्यन-
र्थकरं परेषाञ्च गाढोपतापादिहेतुं, भणन्ति भाषन्ते । इह कन्याऽऽ-
दिभिः पदैर्द्विपदापदचतुष्पदजातय उपलक्षणत्वेन संगृहीता
द्रष्टव्याः । कथंभूतं तत्?, इत्याह-अधरगतिगमनम्-अधोगतिग-
मनकारणम्, अन्यदपि चोक्तव्यतिरिक्तं, जातिरूपकुलशालानि
प्रत्ययकारणं यस्य तत्तथा; तच्च मायया निगुणं निहतगुणं
इति समासः । तत्र जातिकुल मातापितृपक्षः, तद्धेतुकं
च प्रायोऽलीकं संजवति, यतो जात्यादिदोषात्केचिदस्त्री-
कवादिनो भवन्ति । रूपमाकृतिः, शीलं स्वभावः, तत्प्रत्ययस्तु जव-
त्येव, प्रशंसानिन्दाविषयत्वेन वा जात्यादीनामलीकप्रत्ययना जा-
वनीयेति । कथंभूतास्ते?, चण्डाः मनश्चापव्यादिना । किंभूतं तत्?,
विद्वन् परदोषाविकरणरूपम्, परमार्थभेदकं मोक्षप्रतिघातकम् ।
[असंततं ति] असत्कमविद्यमानार्थम्, असत्यमित्यर्थः । असत्त्व-
कं वा सत्त्वहीनं, विद्वेद्यमभियस्य, अनर्थकारकं पुरुषार्थोपघातकं,
पापकर्मभूतं क्रिष्टानावरणादिबीज, दुष्टमसम्यक् दृष्टं दर्शनं यत्र
तद् दुर्दृष्टम्, दुष्टं भूतं भवणं यत्र तद् दुःभूतं, नास्ति मुणितं ज्ञानं यत्र
तदमुणितम्, निर्लज्जं लज्जारहितं, लोकगर्हणीयं प्रतीतम्, बन्ध-

बन्धपरिक्रेशबहुलं, तत्र-बन्धो यष्ट्यादिनिस्ताडनं, बन्धः संय-
मनं, पारश्चल्यमुपतापः, ते बहुलाः प्रचुरा यत्र तत्तथा । भ-
वन्ति चेते असत्यवादिनामिति । जराभरणदुःखशोकनेमम्-जरा-
दीनां मूलमित्यर्थः । अमुदपरिणामेन संक्षिप्तं संक्षेपशब्द-
तथा भणन्ति ।

के ते भणन्ति?—

अद्वियाहिसंधिमनिविद्धा अमंतगुणुदीरगा य संतगुण-
नासका य हिंसाचूतोवघानियं अलियसंपउत्ता वयणं
सावज्जमकुसलं साहुगरदणिज्जं अधम्मजणणं जणंति
अणजिगदियपुम्पवावा पुणो य अहिकरणकिरियापवत्तका
बहुविदं अनत्थं अवमदं अप्पणो परस्म य करेति एवमेव
जंपमाणा, मडिसे सूकरे य माहिति घायकाणं, समपसयरो-
दिए य साहिति वागुरीणं, तित्तिरवट्टकलावके य कविज-
लकवायके य माहिति सउणीणं, जसमगरकच्छुजे य सा-
हिति माच्छुयाणं, संयके खुद्धए य साहिति मकराणं,
अयगरगोणसमंमिलिदव्वीकरमउली य साहिति बालि-
पाणं, गोहा सेहा य सल्लगसररुके य साहिति लुक्का-
णं, गयकुलवानरकुले य साहिति पासियाणं, सुक-
वरहिणमयणसालकोइल्लदंसकुले सारसे य साहिति पोस-
गाणं, वधवंधजायणं च साहिति गोम्मियाणं, धणधम्म-
गवेलेण य साहिति तक्राणं, गामे नगरपट्टेण य साहिति
चोरियाणं, पारघातियपंथयातियाओ साहिति गंधिजेया-
णं, कयं च चोरियं एगगरगुत्तियाणं साहिति, लंछणनि-
ल्लंछणधमणदुहणपोसणवणणदुवणवाहणादियाइं साहि-
ति बहूणि गोभियाणं, धाउमाणभिलप्पवाहणरयणागरे य
साहिति आगरीणं, पुष्पाविहिं च फलाविहिं च साहिति
माद्वियाणं, अत्थमहुकोमए य साहिति वणचराणं, जंताइं,
विसाइं, मूलकम्मआदेवणआभिओगजणणाणि चोरियाए
परदारगमणस्म बहुपावकम्मकरणो अवकंदणे गामघा-
तिए वणदहणतकागभेयणए बुद्धिविसए वसीकरणं
भयमरणकिंसेसुव्वेगजणिआइं जावबहुसंकिल्लिहमाहि-
णाणि चूययाओवयाइयाइं सत्त्वाणि च ताइं हिंसकाइं
वयणाइं उदाहरंति पुट्टा वा अपुट्टा वा, परतत्तिवावका य
असमिक्खियजासिणो उवादिंसांत-महसा लट्टा गोणा गव-
या दमंतु, परिणयवया अस्सा इत्थीगवेद्वगकुक्कमा य कि-
जंतु, किणावंध य, विकेह, पचह, सयणस्स देह, पीयह
दासीदासजयकभाऽल्लगा य मिस्सा य पेसकजणो कम्म-
करा किंकरा य एए सयणपरिजणे य कीस अत्थंति भारि-
या जे करेतु कम्मं, गहणाइं वणाइं खित्तखिलजूमिबल्लराइं
लत्तणघणसंकमाइं दज्जंतु य सूमिज्जंतु य रुक्खा भिज्जंतु
जंतं जंटाइयस्स उवाहिस्स कारणाए, बहुविहस्स य अट्टाए
उत्तु दुज्जंतु, पीलियतु य तिन्ना, पचावेह इडकाओ मम

घरट्टयाए, खेत्ता य कसत, कसावेह वा, लहुं गामनगरखे-
मकव्वरं सनिवेसेह अरुवीदेसेसु विपुलसीमं, पुप्फाणि
कंदमूलाइं कालपत्ताइं गिहह, करेह संचयं परिजणस्मट्ट-
याए, सात्तीवीहीजवा य लुच्चंतु मत्तिजंतु उप्प-
यंतु य, लहुं च पविसंतु कोठागारं, अप्पमहको-
सगा य हंणंतु पोतमत्था, सेणा णिज्जाउ, जाउ रमरं,
घोरा वट्ठंतु, जयंतु य संगामा, पवहंतु य मगरुवाहणाइं.
उवणयणं चोलगं विवाहो जन्नो अमुगम्मि होउ दिवसे
सुकरणे सुमुदुत्ते सुनक्खत्ते सुतिहिम्मि य अज्ज होउ एह-
वणं, मुदितं बहुवज्जपेज्जकलियं कोउकविहवणसंतिक-
म्माणि कुणह, ससिरावगहोवरागविसंमसु, सजणस्म
परिजणस्स य निययस्स य जीवियस्स पारिक्खणट्टयाए
परिसीसकाइं च देह, देह य मीसोवहारे विवहोसहिमज्ज-
मंसजक्खअमपाणमद्धानुलेवणपदीवजलिउज्जवा मुगंध-
धूवावयारपुप्फफलसमिक्खे, पायच्छित्ते करेह, पाणानिवाय-
करणेन बहुविहेण विवरीउप्पायत्तुमुविणपावमउणअसो-
मगहचरियअमंगलानिमित्तपरिघायहेउं वित्तिच्छेयं करेह
मा देह किंचिदाणं, सुदु हण २, मुदु जिणां भिणो ति उव-
दिसंता, एवंविहं करेति अलियं मणेणं वायाण कम्मुणा य ।

अलीके योऽजिसंधिरभिप्रायस्तत्र निविष्टा अलीकानिसन्धि-
निविष्टाः, असद्गुणोदीरकाश्चेति व्यक्तम् । सद्गुणनाशकाश्च,
तदपलापका इत्यर्थः । तथा—हिंसया ज्ञानोपघातो यत्रास्ति
तद् हिंसाभूतोपघातिकं, वचनं जणन्तीति योगः । अलीक-
संप्रयुक्ताः संप्रयुक्तालीकाः, कथंचतं वचनम्?, सावद्यं गार्ह-
ते गार्हतकमयुक्तम् । अकुशलं, जीवानामकुशलकारित्वात्,
अकुशलनरप्रयुक्तत्वाद्वा । अतएव साधुगर्हणीयम्, अधर्मजननं,
भणन्तीति पदत्रयं प्रतीतम् । कथंभूताः?, इत्याह—अनाधिगत-
पुण्यपापाः—अविदितपुण्यपापकर्मदेतव इत्यर्थः । तदधिगमं हि
नालीकवादे प्रवृत्तिः संभवति । पुनश्च-अज्ञानोत्तरकालम्, अधि-
करणविषया या क्रिया व्यापारस्तत्प्रवृत्तिकाः । तत्राधिकरणक्रि-
या द्विविधा—निवर्तनाधिकरणक्रिया, संयोजनाधिकरणक्रिया
श्च । तत्राद्या-खड्गादीनां तन्मुष्ट्यादीनां निवर्तनलक्षणा, द्वितीया
तु तेषामेव सिक्तानां संयोजनलक्षणेति । अथवा-दुर्गतेः यकाभि-
रधिक्रियते प्राणी, ताः सर्वाः अधिकरणक्रिया इति; बहुविधम-
नर्थमनर्थहेतुत्वाद् अगमर्दमुपवर्तनम्, आत्मनः परस्य च कुर्व-
न्ति, एवमेव अबुद्धिपूर्वकं, जल्यन्तो भाषमाणः । एतदेवाह-महि-
षान् शूकरांश्च प्रतीतान्, साधयन्ति प्रतिपादयन्ति, घातकानां
तद्विस्तकानाम्, शशप्रशयरोहितांश्च साधयन्ति वागुरिणां, श-
शादय आटव्याश्चतुष्पदविशेषाः; वागुरा मृगबन्धन, सा पषाम-
स्ति ते वागुरिणः । तिस्रिषत्कलावकांश्च कपिज्जकपोतकांश्च
पक्षिविशेषान् साधयन्ति, शकुनेन ड्येनादिना मृगयां कुर्वन्तीति
शाकुनिकास्तेषाम्, 'सउणीण' इति च प्राकृतत्वात् । भयमकरान्
कच्छपांश्च जलचरविशेषान् साधयन्ति, मत्स्याः पण्यं येषां ते
मात्सिकास्तेषाम्, (संखं कृत्) शङ्खाः प्रतीताः, अक्काश्च रु-
दिगम्याः, अतस्तान् कुल्लकांश्च कपर्दकान्, साधयन्ति मकरा इव
मकरा जलविहारिस्थाकीवराः, तेषाम् । पाठान्तरे—'मगिराण'

मार्गयतां तत्रवेधिणाम् । अजगरगोनसमण्डसिद्धीकरमुकुलिन-
श्च साधयन्ति, तत्र अजगरादयः सरगविशेषाः, र्द्वीकराः कणा-
जृताः, मुकुलिनस्तदितरे, व्याख्यानं लुज्ज्वाणं पान्तीति व्यालपा-
स्ते विद्यन्ते येषां ते व्यालपिनः, तेषाम् । अथवा-व्यालपानामत्र
प्राकृतत्वेन "वालवीति" प्रतिपादितम् । आचनान्तरे—'घातियार्ण
ति' इत्येते । तत्र व्यालैश्चरन्तीति; वैयालिकानामिति । तथा-
गोधाः सेदाश्च शल्यकशरटकांश्च साधयन्तीति लुब्धकानां,
गोधादयो लुज्जपरिसर्पविशेषाः, शरटकाः रुक्मासाः । गजकु-
लवानरकुलानि च साधयन्ति पासिकानां कुलं कुटुम्बं, यूथमित्य-
र्थः । पाशेन बन्धनविशेषेण चरन्तीति पाशिकास्तेषाम् । तथा-
शुकाः कीराः, बर्हिणो मयूराः, मदनशालाः शारिकाः, कोकिलाः
परजृताः, इन्साः प्रतीताः, तेषां यानि कुलानि वृन्दानि तानि, तथा-
सारसांश्च साधयन्ति, पोषकाणां पक्षिपोषकाणामित्यर्थः । तथा-
वधस्नाहन, बन्धः संयमः, यातनं च कर्धनमिति समाहारद्वन्द्वः ।
तच्च साधयन्ति गौडिमिकानां गुप्तिपात्रानाम् । तथा-धनधान्यग-
वेषकांश्च साधयन्ति, तम्कराणामिति प्रतीतम् । किं तु गावो बली-
वर्दसुरभयः, एलकाः सरघ्नाः । तथा—अमनगरपत्तनानि साधय-
न्ति चौरिकाणाम्, नकरं करवर्जितम्; पत्तनं द्विविधम्—जलपत्तनं,
स्थलपत्तनं च । यत्र जलपथेन भाएकानामागमस्तदायम्, यत्र च
स्थलपथेन तद्वितरत् । चौरिकाणां प्रणिधिपुरुषाणाम् । तथा-पारं
पर्यन्ते मार्गे घातिका गन्तॄणां हननं पारघातिकाः (पंथघाहय-
न्ति) पथि मार्गे, अर्द्धपथे इत्यर्थः । घातिका गन्तॄणां हननं, प-
थिघातिकाः, अनयाद्विन्दोऽन्तस्ते साधयन्ति च प्रन्थिभेदानां चौर-
विशेषाणां, कृतां च चौरिकां चौराणं, नगरगुप्तिकानां नगर-
क्रिकाणां, साधयन्तीति वर्तते । तथा—लाञ्छनं कर्णादिकर्तन-
ङ्गनादिभिः, निज्ञाच्छने वार्द्धितकरणं, (धमणं ति) ध्वात
वायुपूरणं, दाहनं प्रतीतं मदिष्यादीनाम्, पोषणं यवसादिदानतः
पुष्टीकरणं, वननं वस्त्वान्यमातरि योजनं, (दुवणं ति) दुव-
नमुपपादनमित्यर्थः । वाहनं शकटाद्यार्कषणम्, एतद्वादिक्कानि
अनुष्ठानानि साधयन्ति बहुनि, गौमिकानां गोमताम् । तथा-धातु-
गौरिकं, धातयो होहादयः, मणयश्चन्द्रकान्ताद्याः, शिला इषदः,
प्रवालानि विष्टमणि, रत्नानि कर्केतनादीनि, तेषामाकराः जन-
यस्ताः साधयन्ति, आकरिणाम् आकरवताम् । पुष्पत्यादिवाक्यं
प्रतीतम्, नवरं विधिः प्रकारः तत्र । अर्थश्च मूल्यमानं, मधुकोश-
काश्च कौष्ठोर्पातस्थानम्—अर्थमधुकोशकाः, तान् साधयन्ति,
वनचराणां पुलिन्दानाम् । तथा-यन्त्राणि उच्चाटनार्थं करलेख-
नप्रकारान्, जलसंप्रामादियन्त्राणि वा, उदाहरन्तीति योगः ।
विषाणि स्थावरजङ्गमभेदानि हालादलानि, मूलकर्म मूलादि-
प्रयोगतो गजपाननादि (आह्वणं ति) आह्वयणं पुरकोभादि-
करणम् । पाठान्तरेण—(आहिच्छणं ति) आहिंस्यं अहितत्वं शत्रु-
प्रायम्, पाठान्तरेण (अग्निधणं ति) अग्न्याधनेन मन्त्रादेशनामित्य-
र्थः । आभियोग्यं वर्षाकरणादि, तच्च छव्यतो छव्यसंयोगज-
नितं, प्रायसो विद्यामन्त्रादिजनितं, ब्रह्मात्कारो वा मन्त्रोपधिप्र-
योगाज्ञानाप्रयोजनेषु तद्व्यापारणानीति द्वन्द्वः, तान् । तथा—चौर-
िकायाः परदारगमनस्य बहुपापस्य च कर्मणो व्यापारस्य
यत्करणं तत्तथा; अवस्कन्दनाः छलेन परबलमर्दनानि, ग्राम-
घातिकाः प्रतीताः, वनदहनतडागभेदानि च प्रतीतान्येव,
बुद्धेर्धियस्य च यानि च तानि । तथा—घरीकरणादिकानि
प्रतीतानि, प्रयमरणकेशोद्भेगजननानि, कर्तुरिति गम्यन्ते । भा-
षेनाध्यवसायेन बहुसंक्रियेन मलिनानि कल्पुषानि यानि, तथा-भू-
तानां प्राणिनां घातश्च हननम्, उपघातश्च परस्परघातः, तौ विद्यन्ते

येषु तानि भूतघातोपघातकानि, सत्यान्यपि द्रव्यतस्तानीति यानि
पूर्वमुपदर्शितानि हिंसकानि हिंसाणि वचनान्युदाहरन्ति। तथा-
पृष्ठा वा अपृष्ठा वा प्रतीताः, परतृप्तिव्यापृताश्च परतृप्त्याचिन्त-
नाकाणिकाः, असमीक्षितभाषिणः अपर्यालोचनवक्तारः, उपदि-
शन्ति अनुशासति, सहसा अकस्माद्-यदुत उष्माः करजाः, गो-
शयो गावो, गवया अटव्याः पशुविशेषाः, दम्यन्तां विनीयन्ताम् ।
तथा-परिणतवयसः संपन्नावस्थाविशेषाः, तरुणा इत्यर्थः ।
अश्वः, हस्तिनः प्रतीताः, गवेलककुक्कुटाश्च तरुणताम्रचूराश्च
क्रायन्तां मूढयेन गृह्यन्तां, क्रापयत च एतान्येव प्रादयत च,
विक्रीणीध्वं विक्रेतव्यम् । तथा-पचन पचनीयं, स्वजनाय च दत्त,
पिवत च पातव्यं मदिरादि । वाचनान्तरेण-आदत्त पिवत दत्त
च । तथा-दास्यधेटिकाः, दासाधेटिकाः, भूतका भक्तवानादिना
पोषिताः, (भाइल्लग चि) ये लाभस्य भागं चतुर्भागादिकं ल-
भन्ते, एतेषां द्वन्द्वः । ततस्ते च, शिष्याश्च विनेयाः, प्रत्यक्षजनः
प्रयोजनेषु प्रेषणीयश्लोकः, कर्मकरा नियतकालमादेशकारिणः, कि-
कराश्च आदेशसमाप्तार्थापुनः पुनः प्रश्नकारिणः, एते पूर्वोक्ताः,
स्वजनपरिजनं च कस्मादासते अथस्थानं कुर्वन्ति ? (भारिया जेक-
रिउ कम्मं ति) कृत्वा विधाय, कर्म कृत्यं, तत्समाप्तौ यतो भारि-
का दुर्निर्वाहाः ' भे ' नवतां " करंतु चि " कचित्पाठः । तत्र
(भारय चि) भार्या ' जे ' भवतः सम्बन्धिन्यः, कर्म कुर्वन्तु ।
अन्यान्यपि पाठान्तराणि सन्ति, तानि च स्वयं गमनीयानि ।
तथा-गहनानि गह्वराणि, वनानि वनखण्डानि, क्षेत्राणि च धान्य-
वपनचूचयः, खिलभूमयश्च हलैरकृष्टाः, वस्त्राणि च क्षेत्रविशेषाः,
ततस्तानि उल्लूकैर्कूर्वन्तेऽल्लूकैः, घनमत्यर्थं, संकटानि सकी-
र्णानि यानि तानि तथा, तानि दह्यन्ताम् । पाठान्तरेण-गहनानि
वनानि क्षिपन्तां, खिलचूमिचह्वराणि उल्लूकघनसंकटानि
दह्यन्ताम् । (मूडिजंतु य चि) मूढ्यन्तां च वृक्षाः, जिह्मन्तां क्षि-
पन्तां वा यन्त्राणि च तिलयन्त्रादिकानि, भाण्डानि च जाजनानि
कुण्डादीनि, भाण्डा वा गन्त्री, एतान्यादिर्यस्य तत् । तथा-उप-
धिरुपकरण तस्य (कारणाय चि) कारणाय हेतवे । वाचनान्तरं
तु-यत्र जाणइस्योन्नरूपस्य कारणाद् हेतोः । तथा-बहुविधस्य
च, कार्यसमूहस्येति गम्यम् । अर्थाय इक्कवो (दुजंतु चि) दू-
यन्तां लूयन्तामिति, धातूनामनेकार्थत्वात् । तथा-पीडयन्तां च
तिलाः, पाचयत जेष्टकाः गृहार्थम् । तथा-क्षेत्राणि कृषतां कर्षयतां
वा । तथा-लघु शीघ्रं, ग्रामादीनि नियेशयत, तत्र ग्रामो जनपद-
प्रायजनाश्रितः, नगरमविद्यमानकरदानं, कर्बट कुनगरम् । कः,
अटवीदेशेषु । किंभूतानि ग्रामादीनि? विपुलसामानि । तथा-पुष्पा-
दीनि प्रतीतानि । [कालपत्तां चि] अवमरप्राप्तानि गृहीत,
कुरुत संखयं परिजनार्थम् । तथा-शाखयः प्रतीताः, लूयन्तां, मस्य-
न्तास्, उत्पूयतां च, बहु च प्रविशन्तु कोष्ठागारम् । [अप्पमहुको-
सगा य चि] अल्पा लघवां, महान्तस्तद्वेक्षया, मध्यमा इत्य-
र्थः । उत्कृष्टा उन्नमाश्च, हन्यन्तां पोतसार्याः-बोदित्यसमुदायाः,
शावकसमूहा वा । तथा-सेना सैन्यं, निर्यातु निर्गच्छतु । निर्गत्य
च यातु गच्छतु डमरं विमूरस्थानम् । तथा-मोरा रौद्रा वर्तन्तां
च, जयन्तां संग्रामा रणाः । तथा-प्रवहन्तु च प्रवर्तन्तां शकटवा-
हनानि-गन्तव्या यानपात्राणि च । तथा-उपनयनं बालानां क-
लाग्रहणं [चोन्नगं चि] चूडापनयनं बालकप्रथममुग्रहणम्, विवाहः
पाणिग्रहणं, यज्ञो यागः, अमुष्मिन् भवतु (देवसे) तथा-सु-
करणं बवादिकानामेकादशानामन्यतरद्विजितं, सुमुहूर्तो रौ-
द्रादीनां त्रिशतोऽन्यतरांश्च भवतो यः, एतयोः समाहारद्वन्द्वः, त-

तस्तत्र । तथा-सुनक्कत्रेषु पुण्यादौ, सुतिथौ च पञ्चानां मन्दादी-
नामन्यतरस्यामजिमतया । ' अउज ' अस्मिन्नहनि, भवतु स्नपनं
सौजात्यपुत्राद्यर्थं बध्वादेर्मज्जनं, मुदितं प्रमोदवत्, बहुखाद्य-
पेयकक्षितं प्रभूतमांसमद्याद्युपेतम् । तथा-कौतुकं रक्षादिकं (वि-
पहावण चि) विविधैर्मन्त्रमूलाभिः संस्कृतजज्ञैः स्नापनकं वि-
स्नापनकं, शान्तिकर्म चाम्निकारिकादिकमिति द्वन्द्वः । ततस्ते कु-
रुत । केषु?, इत्याह-शाशिरव्योश्चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहेण गङ्गुलक्षणं उ-
पराग उपरज्जनं, ग्रहणमित्यर्थः; शाशिरविग्रहोपरागः । स च वि-
षमाणि च विधुराणि दुःस्वप्नाशिवादीनि, तेषु । किमर्थम्?, इत्या-
ह-स्वजनस्य च परिजनस्य च निजकस्य वा जीवितस्य प-
रिरक्षणार्थमिति व्यक्तम् । प्रातिशीर्षकाणि च दत्त स्वशिरःप्रति-
रूपाणि पिष्टादिमर्षाशिरांसि आन्मशिरोरक्षार्थं यच्छत, च-
ण्डिकादिन्य इत्यर्थः । तथा दत्त च शीर्षोपहारान् पशवादि-
शीरोर्बलीन्, देवतानामिति गम्यते । विविधैर्विधिमद्यमांसज-
व्यामपानमाल्यानुलेपनानि च, प्रदीपाश्च ज्वलितोज्ज्वलाः,
सुगन्धधूपस्योपकारश्चोपकरणम्-अङ्गारोपरि क्षेपः, पुष्पफलानि
च, तैः समृद्धाः संपूर्णा ये शीर्षोपहाराः, ते तथा, नान्, दत्त
चेति प्रकृतम् । तथा-प्रायश्चित्तानि प्रतिविधानानि कुरुत । केन?,
प्राणातिपातकरणेन हिंसया, बहुविधेन नानाविधेन । किमर्थम्?,
इत्याह-विपरीतोत्पाना अद्भुतसूचकाः प्रकृतिविकाराः, दुःस्व-
प्नाः, पापशकुनाश्च प्रतीताः । असौम्यग्रहचरितं च करग्रहचा-
राः, अमङ्गलानि च यानि निमित्तानि अद्भुतस्फुटितार्थानि, एतेषां
द्वन्द्वः, तत एतेषां प्रतिघातहेतुमुपहनननिमित्तमिति । तथा वृ-
त्तिच्छेदं कुरुत, मा दत्त किञ्चिद्धानमिति । तथा-सुषु हत हत, इह
तु संस्रमं द्वित्वम् । सुषु क्षिप्तो निजश्च विवर्तितः काश्चिदिति,
एवमुपादेशः-तः । एवंविधं नानाप्रकारम् । पाठान्तरं वा-त्रिविधं
त्रिप्रकारं, कुर्वन्त्यल्लूक, छल्यतो नाल्लूकमपि सत्त्वोपघातहेतुत्वा-
द् ज्ञावतोऽल्लूकमेव । त्रैविध्यमेवाद-मनसा, वाचा, [कम्मुणा
य चि] कायक्रियया । तदेतावतो यथा क्रियतेऽल्लूकं, येषु तत्
कुर्वन्तीत्येतद् द्वारद्वयं मिश्रं परस्परैर्णोक्तम् ।

अथ ये तान् कुर्वन्ति तान् भेदानाह-

अकुमला अणज्जा अलियऽप्पा अलियधम्मनिरया
अलियामु कहापु अभिरमंता तुड्डा अल्लियं करेउ हुंत
य बहुप्पगारं, तस्स य अल्लियस्स फलस्स विवागं अ-
याणमाणा बह्वेति महज्जयं अविस्सामवेयणं दीहका-
ल्लवहुदुक्खसंकमं एणयतिरियजोणिं, तेण य अलि-
एण समणुवक्का आड्डा पुण्णभवंधकारे जमंति, भीमं
दुग्गव्वसहिमुवगया ते य दीमंति इह दुग्गया दुरंता पर-
वसा अत्थभोगपरिवज्जिया अमुहिता फुडितच्छवी-वीध-
च्छविवरणा, खरफरुमविरत्तज्जम्माज्जुसिरा निच्छाया ल-
ल्लविफत्तवाया अमकयमसकया अगंधा अचेयणा दुब्भगा
अकंता काकस्सरा इ। एभिन्नयोमा विहिंसा जम्बहिरमूया
य मम्मणा अकंतविकंतकरणा एणीया णीयजणणिमेविणो
लोगगरहिणिज्जा जिञ्चा असरिसजणस्स पेसा दुम्महा लो-
गवेदअज्जप्पसमयसुतिवज्जिया नरा धम्मबुद्धिवियला अ-
लिण य तेण य रुज्जमाणा असंतएणं अवमाणएपिहि-

मंसाद्विकवेवपिमुणभेयणगुरुवधवसयणमित्तऽवक्खारणाऽऽ
दियाई अम्भक्वाणाई बहुविहाई पार्वति अमणोगमाई हि-
ययमाणदूमगाई जावजीव हुदुफ्फराई आणित्खररुसवयण-
तज्जणाणजत्थणदणवयणविमणा कुजोयणा कुवास-
सा कुवसहीसु किद्धिस्संता नेव सुहं नेव निव्वुडं उववज्ज-
ति, अच्चतविपुल्लदुक्खमयसंपत्तिता, एसो सो अलियवय-
णस्स फल्लविवाओ इहोओओ परओओओ अप्पसुहो व-
हुदुक्खो महम्भओ बहुप्पगाओ दारुणो ककमो असाओ
वामसदस्सेहि मुच्चतो ए य अवेदयित्ता अत्थि हु मो-
कवो त्ति, एवमाहसु नायकुल्लनंदणो महप्पा जिणो उ बी-
रवरनामधेज्जो कहेसीमं अलियवयणस्स फल्लविवागं; एयं
तं वितियं पि अलियवयणं लहुस्सगल्लहुचवल्लभणियं भ-
यकरदुहकरअयमकरवरकरणं अरतिगरतिरागदोसमणमांकि-
ल्लेमवियरणं अलियनियमिसातिजोगबहुलं नीयजगनिसे-
वियं निसंसं अप्पच्चयकारकं परमसाहुगग्गभिज्जं परपी-
साकारकं परमाहद्वेस्समहियं दुग्गतिविणिवायववृणं
जवपुणज्जवकरं चिरपरिचियमणुगपवुगंतं ति वेमि ॥

अकुशला वक्रव्यावृत्त्यविभागानिपुणा अनायोः पापकर्मणो
दूरमयाताः [अलियस्स त्ति] अलीका आका आगमो येषां
ते तथा, त एवालीकधर्मेनिगताः, अलीकासु कथास्वमि-
रममाणाः । तथा- [तुहा आविय करेउ हुंति य बहुप्पगारं ति]
अत्र-तुहा भवन्ति चालीकं बहुप्रकारं कृत्वा उक्तेत्येवमङ्गघटना
कार्येति । तथाऽऽत्रीकविपाकप्रतिपादनायाह- [तस्म त्ति] द्वि-
तीयाऽऽध्वत्वेनोच्यते-तस्याऽऽलीकस्य फल्लस्य कर्मणो वि-
पाक उद्भूतः, साध्यमित्यर्थः । तमजानन्तो वर्कयन्ति महानयम-
विश्रामवेदनां, दीर्घकालबहुदुःखसकटां, नरकतिथ्यभ्यानि, तत्रो-
त्पादनमित्यर्थः । तेन चालीकेन, तपोजनितकर्मण्यर्थः ।
समनुबद्धा अविरहिताः, आदिष्टा आलिङ्गिताः, पुनर्नेवान्धकारे
ध्यायन्त, भीमे दुर्गतिवर्सानिमुपगतास्ते च दृश्यन्ते इह जी-
वलोके । किन्तुता ? इत्याह-दुर्गता दुःस्थाः, दुःरन्ताः दुष्पर्य-
वसानाः, परवशा अस्वतन्त्राः, अर्धभोगपरिवर्जिताः द्रव्येण
भोगैश्च रहिताः, [असुहिय त्ति] असुखिताः, अविरमान-
सुदृढा वा, स्फुटितच्छवयः विषादिकाविचल्लिकार्दिभिः विकृत-
त्वचः, बीजत्सा विकृतरूपाः, धिवर्णा विरूपवर्णा इति पदत्रय-
स्य कर्मधारयः । तथा-खरपरुग अतिकर्कशस्पर्शाः, विरक्ता
इति कनिद्रप्यप्राप्ताः, ध्यामा अनुस्मृत्तच्छायाः, फुषिग असा-
रकाया इति पञ्चतुष्कस्य कर्मधारयः । निग्गयाः विशोभाः,
लह्या अव्यक्ता त्रिफला फलासाधनी वाग्येषां ते तथा । [अस-
कयमसकय त्ति] न विद्यते मस्कृत संस्कारो येषां ते अस-
स्कृता पतादृशा असंस्कृता अविरमानमस्काराः, ततः कर्मधा-
रयः । मकारश्च साक्षणिः । अन्यतं वा असंस्कृताः । अत एवा-
गन्धाः, अचेतनाः, विशिष्टचेतन्याज्जावात् । दुर्जगा अनिष्टाः, अ-
कान्ता अकमनीयाः, काकस्येव स्वरो येषां ते काकस्वराः,
हानो हस्वो निश्चश्च स्फुटितो घोषो येषां ते तथा । (विहिंस त्ति)
विहिंसाः, जराश्च मृत्ताः, अधिराधका ये ते तथा । पाणान्तरे-
ण-जरुवधिरा मूकाश्च, मग्गना मव्यक्तवाचः, अकान्तानि अक-

मनीयानि विकृतानि च करणानिन्द्रियाणि कृत्यानि वा येषां
ते तथा । वाचनान्तरे-अकृतानि न कृतानि विकृतानि च
विरूपतया कृतानि करणानि यैस्ते तथा । नीचा जात्या-
दिभिः, नीचजननिषेधिणो, लोकगर्हणीया इति पदत्रयं इय-
क्तम् । भृत्या भर्तृभ्या एव । तथा-असदृशजनस्य अस-
मानशीललोकस्य उष्या द्वेषस्थानं, प्रेस्या वा आदेश्याः, दुर्मेध-
सो दुर्बुद्धयः । [लागेत्यादि] पुनश्चदस्य प्रत्येकं सवन्धात्-ला-
कभुतिः लोकाभिमतं शास्त्रं जारतादि, घेदभुतिः श्लुकसामादि
वेदशास्त्रम्, अध्यात्मभुतिः चित्तजयोपायप्रतिपादनशास्त्रः,
समयभुतिः आर्हतबौद्धादिसिद्धांतशास्त्रं, तामिर्वर्जिता ये ते
तथा । क एते एवजृताः ? इत्याह-नरा मानवाः, धर्मबुद्धि-
कलाः प्रतीतम् । अलीकेन च अलीकवाद्जनितकर्माग्निना, तेन
कालान्तरकृतेन, दह्यमानाः [असतएण त्ति] अशान्तकेनानु-
पशान्तेन असता वा अशान्तत्वेन रागादिप्रवर्तनयन्त्यर्थः । अप-
माननादि प्राप्नुवन्तीति सम्बन्धः । तत्रापमाननं च मानहरणं,
पृष्ठमांसं च पराङ्मुख्यस्य दूषणाविष्करणम् । अधिक्षेपश्च निन्दा-
विशेषः, ललैर्भेदनं च-परस्परं प्रेमसम्बन्धयोः प्रेमच्छेदनं, गुरु-
बान्धवस्य जनमित्राणां सत्कर्मपकारणं च अपशब्द क्लाराय-
माणं वञ्चनपरानिजुतस्य वा एवमापकृकरणं, सानिध्याकरण-
मित्यर्थः । एतानि आर्द्विेषां तानि तटादिकानि । तथा-अ-
भ्याख्यानानि असद्वृत्तानिध्यानानि बहुविधानि, प्राप्नुवन्ति
लभन्ते इति । अनुपमानि । पाणान्तरेण अमनोरमाणि, हृदयस्य
उरसां, मनसश्च चेतसो, [दुमगा इति] दावकान्युपतापकानि
तानि तथा । यावज्जीव दुष्पराणि आजन्माप्यानुजग्गणीयानि,
अनिष्टेन अरपरूपेण चातिकटोरेण ध्वजनेन यत्तज्जनमरे !, दा-
सपुरुषेण भविष्यमित्यादि । निर्भर्त्सनम्-अरे दुष्टकर्मकारिण !
अपसर दाष्टमार्गादित्यादिकपं, तादृशं दीन वदनं, [विमण त्ति]
विगतं मनो येषां ते तथा । कुभोजनाः, कुवाससाः, कुयसतिषु
क्रिश्यन्तो, नैव सुखं शारीरं, नैव निर्वृत्तिं मनःस्थास्थम्, उ-
पलभन्ते प्राप्नुवन्ति, अत्यन्तविपुलदुःखशतसं प्रदोषाः, तद्दि-
यता अलीकस्य फल्लमुक्तम् । 'एसो' इत्यादिना त्वाधकृतचार-
निगमनमिति । व्याख्या त्वस्य प्रथमाध्ययनपञ्चमठारनिगम-
नधत् । (एयं त वितियं पि) इत्यादिनाऽध्ययननिगमनम् ।
प्रश्न०२ भा० ४०० अपवादपदे-"पदमं विगिच्छणट्ठा" आद्यम्-
अलीकवचनम्, अयोग्यशैकस्य विवेचनार्थं वदेत् । वृ० ६ उ० ।

अलुकिव (ण)-अरुद्धिन-त्रि० । अरुक्कस्पर्शसदृभावादरु-
कि । स्निग्धस्पर्शवति, ज० ११ श० ४ उ० ।

अलुक्क-अलुक्क-त्रि० । अलुक्कस्पर्शसदृभावादरु-
क्का । "आरादुक्कासं जो, लदुक्कं तयं न अलुक्के । एस अलु-
क्का दार, " ॥ पं० भा० । पञ्चा० ।

अले-अरे-अव्य० । नीचसंबोधने, " अले कि एसे महेइ क-
सअले " प्रा० ४ पाद ।

अलेव-अलेप-पुं० । अलिप्ततायाम्, प्रव० ४ द्वार । अलेपमभ्ये-
मोक्षणा नी रोटी खाकरादिकं कल्पते नैवति प्रश्ने-बहुषु प्रत्येषु
अलेपशब्देन वल्लक्षणकादिकं व्याख्यातमस्ति, बृहत्कल्पभाष्यबु-
द्धिमध्ये तु-'मोक्षणादिरोटीखाकरासाधुउद्भाटु' इत्यादि-
कमलेपमभ्ये कल्पते इति व्याख्यातमस्ति ४१ । सेन०२ उक्ता० ४

अलेखकड-अलेपकृत-न० । वल्लक्षणकादावपिच्छिन्ने कल्पे,
पि० । पञ्चा० ।

तत्रालेखकृतानि तावदाह—

कंजुसिणचाउल्लोदे, संमहायामकट्टमूढारसे ।
कंजियकटिह लोणे, कुट्टा पिज्जा य नितुप्पा ॥
कंजियउदगविलेवी, ओदणकुम्माससुए पिड्डो ।
मंरुगसमियोमिणे, कंजियपचे अलेखकम् ॥

काञ्जिकमारनात्म, उण्णोदकमुज्जुत्थ भिदण्डम्, (चाउल्लोदं गति)
तन्मुलधावमम्, संसृष्टं नाम गोरससंसृष्टे भाजने प्रालिप्तं सद्यु-
वकं गोरसेन परिणामितम्, आयाममवभयणम्, (कट्टमूढारसे स्ति)
काष्ठमूलं चणुकवट्टादिद्विद्वलं, तदीयेन रसेन यत्परिणामितं
तत्काष्ठमूढारसं नाम पानकम् । तथा-यत्काञ्जिककथितं, [लोणे
ति] नम्रवणं यावत् । कुट्टा विड्ढिचानिका, पेया च प्रतीता, नितुप्पा-
अच, पण्डा अवगधारिता वा । तथा-विश्लेषिका द्विविधा—एका
काञ्जिकविश्लेषिका, द्वितीया उदकविश्लेषिका । आह्नस्तन्दुला-
दिभक्तम्; कुलमाषा उड्डाः, राजमाषा वा । सक्तवो भृष्टपक्काद-
कपाः, पिष्टमुक्तादिचूर्णे, मण्डकाः सकृणिकामयाः, समितम्-अट्ट-
क, उस्विन्नं मुक्केरकादि, काञ्जिकपत्रं काञ्जिकेन वाष्पितम्-अराणि-
कादिशाकम्, एतानि काञ्जिकादीन्यलेपकृतानि मन्तव्यानि ॥ ७० १
७० १५० । अलेपकृतपात्रस्य त्वचश्यं कल्पो दातव्यः । १५० ३३ अधि० ।

अलेखी-अलेखियन्-पुं० । संशयार्हते अयोगिनि, सिद्धे च ।
स्था० ३ गा० ४ उ० ।

अलोग (य)-अलोक-पुं० । त० त० । धर्मादीनां लब्धाणां
वृत्तिर्भवति यत्र तत्, तादृशकृत्रमिह लोकः; तद्विपरीतं ह्यलो-
काख्य क्षेत्रम् । आव० १ अ० । लोकविस्तरे अनन्ताकाशस्ति-
कादमात्रे, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० । आ० म० । प्रव० । यत्र क्षेत्र
समवगाढौ धर्मास्तिकाया धर्मास्तिकायौ, तावत्प्रमाणो लोकः,
शेषस्त्वलोकः । जी० १ प्रति० । “एगे अलोप” एकोऽलोकोऽनन्त-
प्रदेशोऽपि द्रव्यार्थतया । स० १ सम० । सू० २० ।

लोगस्मऽतिय विवस्वो, मुञ्चत्तण्णो धम्मस्स अण्डो व्व ।
स धर्मा चैव मई, न निसेहाओ तदणुस्सो ॥

अस्ति लोकस्य विपक्षः व्युत्पत्तिमच्छुद्धपदाभिधेयत्वात् । इ-
ह यद् व्युत्पत्तिमता शुद्धपदानाभिधीयते तस्य विपक्षो दृष्टः, यथा-
घटस्याघटः । यत्र लोकस्य विपक्षः सोऽलोकः । अथ स्यान्मतिर्न
लोकोऽलोक इति । योऽलोकस्य विपक्षः स घटादिपदानां नान्यतम
एव भविष्यति, किमिह वस्त्वन्तरपरिकल्पनया ? तदेतन्न । पर्यु-
दासनया निषेधाभिधेयस्यैवानुरूपोऽत्र विपक्षोऽन्वेषणीयः । न-
लोकोऽलोक इत्यत्र च लोको निषेध्यः, स चाकाशविशेषः, अतोऽ-
लोकनापि तदनुकरणे भवितव्यम् । यथैहापि उक्तं इत्युक्ते विशि-
ष्टकानविक्रमभेदेन एव पुरुषविशेषो गम्यते, नाचेतनो घटादिः,
एवमिहापि लोकानुरूप एवाऽलोको मन्तव्यः । उक्तं च—“नभ्यु-
क्तमिवयुक्तं वा, यत्किं कार्यं विधीयते । तुल्याधिकरणेऽप्यस्मि-
रुत्रांकेऽप्यर्थगतिस्तथा” ॥ ११ ॥ “नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे
तथा ह्यर्थगतिः” । तल्लोकविपक्षत्वाद्दृश्यलोक इति । विशेषः । प्र-
एकः प्राह—“स घटाई चैव मनी,” गुरुः प्राह—“न मिसेहाओ
तदणुस्सो” । स्था० १ गा० १ उ० । “सिद्धा निगोयजीवा, वणस्सई
कालपुगात्ता चैव । सव्वमलोगागासं, उण्णेऽणंतया पेया” प्रव०
२५६ द्वारः । (अलोके लब्धक्षेत्रकालभावाः सन्ति नवेति ‘अणुभोग’
१६७

शब्देऽस्मिन्नेव जागे ३४३ पृष्ठे दशमाधिकारे समुक्तम् । कि-
यानलोक इति तु ‘लोग’ शब्दे नश्यते)

अलोभया-अलोभता-स्त्री० । लोजत्यागरूपेऽष्टमे योगसंग्रहे,
स० ३१ सम० । प्रश्न० । आव० ।

अलोभतामाह—

साएण पुंडरिए, कंडरिए चैव देवि जसज्जा ।
सावन्थि अजिअमेणे, कित्तिमई सुहुगकुमारे ॥ १ ॥
जसज्जे सिरिकंता, जयमिंधो चैव कअपाजे अ ।
नट्टविहीपरिओसे, दाणं पुच्छाह पव्वज्जा ॥ २ ॥
सुहु वाइअं सुहु गाइअं, सुहु नच्चिअं सामसुंदरि ! ।
अणुपालिअ दीहराइया-ओ मुमिणंते मा पमायए ॥ ३ ॥

अर्थः कथातो हेयः—

“साकेतं नाम नगरं, पुरुरीको नरेश्वरः ।
युवराजः कगरुको, यशोमद्रा च तत्प्रिया ॥ १ ॥
रक्तस्तां धीक्ष्य दृत्योचै, सा नैच्छद् मारितोऽनुजः ।
नष्टा सार्धेन तत्पत्नी, आवर्त्ती नगरीं ययौ ॥ २ ॥
तत्राऽऽचार्योऽजितसन्तः, कीर्तिमर्ता महत्तरा ।
तत्र साऽपि प्रवव्राज, धारिणीवत्तन्तिके ॥ ३ ॥
परं न साऽत्यजत्पुत्रं, किन्तु भुल्लमचीकरत् ।
स वयःस्था मतं कर्तुं-महामो जननी जगौ ॥ ४ ॥
यामीति स्यापितो मात्रो-परोक्ष द्वादशाब्दिकाम् ।
एवं महत्तराऽऽचार्यो—पाथ्यायेरपि स वज्रत् ॥ ५ ॥
स्थापितोऽथादतैः कुल्लो-ऽष्टात्रत्वारिंशदब्दिकाम् ।
तथाऽप्यतिष्ठन् प्रैवि मा-त्रां च त्वं माऽन्यतो गमः ॥ ६ ॥
साकेतं पुरुरीकस्ते, पितृव्योऽस्ति नृपस्ततः ॥
मुखां कम्बलरत्ने चा-ऽऽश्रय तत्र यजः सुत ! ॥ ७ ॥
ततोऽस्थाद् यानशालायां, राक्षः श्वो नृपमीक्रितुस् ।
पर्वचाभ्यन्तरायां स, प्रैक्षन् प्रेक्षणं निशि ॥ ८ ॥
नर्तकी तत्र नर्तित्वा, रङ्गेण सकलां निशाम ।
विभातायां विभावरीं, निनिद्रासुरचूततः ॥ ९ ॥
तन्माताऽचिन्तयत्पर्य-सोपिता तदन्नं बहु ।
चेत्प्रमादोऽस्या मुष्टाः स्म-स्ततो गीतिमिमां जगौ ॥ १० ॥
“सुहु वाइअं सुहु गाइअं, सुहु नच्चिअं सामसुंदरि !” इत्यादि ।
अत्रान्तरे स च कुल्ल-कुमारो रत्नकम्बलम् ।
युवराजो यशोमद्रा, निर्मलं रत्नकुण्डलम् ॥ ११ ॥
सार्धवादी निजे द्वारं, राजेभाऽऽरोहकोऽकुशम् ।
मन्त्री च कटकं लक्ष-मूल्यानि निखिलान्यपि ॥ १२ ॥
त्यागं यस्तत्र दत्ते स्म, स ममस्तोऽप्यलिख्यत ।
ज्ञात्वा त्यागे कृते राक्ष-स्तोषो रोषोऽन्यथा पुनः ॥ १३ ॥
सर्वेऽपि प्रातराहता, भुल्लः पृष्टोऽप्रवादिदम् ।
बावत्तन्मूलमायातो, राज्यलक्ष्मीं समीहया ॥ १४ ॥
गृदाणं राज्यं गङ्गां च, स नैच्छद्विदमूचिवान् ।
अत निर्वाहयिष्यामि, बुद्धो गीत्याऽनयाऽस्स्यहम् ॥ १५ ॥
युवराजोऽवदद्राजा, वृद्धो राज्यं ददाति न ।
मार्गयत्वा तदाक्षस्ये, इति चिन्ताऽभवन्नम ॥ १६ ॥
कचे राजाऽधुनाऽप्येतद्, गृह्यतां सोऽपि नैदत ।
सार्धवादी जगौ पत्यु-र्गतस्य द्वादशाब्दयूत् ॥ १७ ॥

ततोऽन्याऽऽनयनेच्छानः, भुत्वा गीतिमिमां स्थिता ।
मन्युच्येऽन्यैः सार्व, घटनानः स्थितोऽधुना ॥ १८ ॥
प्रत्यन्तराजभिर्मिष्टः, प्रोक्तो हस्तिनमानय ।
यद्वा मारय तन्मेन, निवृत्तं गीतिकाभुनेः ॥ १९ ॥
अस्मत्कृतेऽनया गात, कर्तव्यं प्रतिबोधतः ।
दत्ताऽस्मानिः प्रजो ! त्याग-स्तुष्टः सर्वेषु जपतिः ॥ २० ॥
सर्वे क्षुब्धकुमारस्य, मार्गलगाः प्रववजुः ।
अलोभतेव कर्तव्या, सर्वैरपि महार्त्ताभिः ॥ २१ ॥ आ० क० ।
अलो-अलो-त्रि० । असुधे, नि० सू० १० व० । अप्राप्त-
प्राथनाऽनन्तरं, दश० १० अ० ।
अलोवृष-अलोवृष-पुं० । सरसाहायादिलाम्पत्यरहिते, वृत्त०
३ अ० ।
अल्ल-आर्द्र-त्रि० । जलसंपृक्ते, "मल्लं चर्मं पुरुहइ" । आर्द्र-
चर्माधिशोहति । ज्ञा० १२ अ० ।
अल्लङ्घकुसुम-अल्लङ्घकुसुम-न० । पीतवर्णे लोकप्रसिद्धे
गुच्छावशेषपुष्पे, प्रज्ञा० १ पद । ज० । रा० ।
अल्लकचूर-आर्द्रकचूर-पुं० । तिकटव्यविशेषे, प्रव० ४ द्वार ।
अल्लग-आर्द्रक-न० । शृङ्गेवरे, (आदा इति क्यते) ध० २
अभि० । प्रव० । ज० ।
अल्लथ-उनु-क्षिप्-धा० । ऊर्ध्वक्षेपे, " वृत्तिकपेगुलगुच्छेऽन्यद्वा-
ल्लथोऽनुक्षिप्तोऽस्ति-हस्तुवाः " । ८ । ४ । १४३ । अल्लथ-उनु-
क्षिपति । प्रा० ४ पाद ।
अल्लमुत्था-आर्द्रमुत्ता-स्त्री० । (नागरमाथा इति क्यते)
आर्द्राऽवस्थे गन्धप्रधाने वनस्पतिमूले, प्रव० ४ द्वार । य० ।
अल्लावपुर-न० । अल्लावुदीननिवासिते म्लेच्छदेशस्थे नगरजेदे,
यत्र गत्वा श्रीजिनप्रभसूरिभिर्म्लेच्छाः प्रतिबाधिताः । " पत्ता
रायभूमिमंडणे स्तिरिअल्लावपुरदुग्ग " । ती० ४९ कल्प ।
अल्लावुदीणपुरत्ताण-अल्लावुदीनमुत्तान-पार० श० । वैक-
मवत्सराणां द्वादशशतकादौ गुर्जधरिभ्युपजावके तत्कार्तक-
राजजेतरे यवनराजे, ती० ३६ कल्प ।
अल्लिअ-उप-सृप्-धा० । समीपगमने, " उपसर्पेग्लिअः " ।
८ । ४ । १३६ । उपसर्पस्य सृपः कृतगुणस्य ' अल्लिअ ' इत्यादे-
शः । अल्लिअ-उपसर्पति । प्रा० ४ पाद । " तस्मै सरणमल्लि-
यह " । दश० १ उ० ।
अल्लियावणबंध-आलायनबन्ध-पुं० । द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण
श्लेषादिनाऽऽसीनकरणरूपे बन्धे, " मे किं तं अल्लियावणबंधे ? ।
अल्लियावणबंधे चरन्विहं पणसे । तं जहा-लेसणाबंधे, उच्चय-
बंधे, समुच्चयबंधे, साहणणाबंधे " । भ० ८ श० ९ व० ।
(चतुर्णामेषां ध्याय्या स्वस्वस्थाने प्रदर्शयिष्यते)
अल्लियावणवंदणय-आलायनवन्दनक-न० । आचार्यादीनामा-
भयणाय प्रतिक्रमणान्ते ज्येष्ठानुक्रमेण वन्दने, आव० ४ अ० ।
अल्लिव-अर्पि-अ-णिच्-पुक् । प्रदाने, " अप्पेरल्लिवचचुप्प-
पणामाः " । ८ । ४ । ३९ । इत्यर्पेण्यन्तस्य अल्लिवादेशः । अ-
ल्लिव-अर्पयति । प्रा० ४ पाद ।
अल्लि-आ-ली-धा० । आत्म० प० । आभयणे, " आलीकोऽ-

ल्लि " । ८ । ४ । ४४ । इत्यालीयतेरल्लित्यादेशः । अल्लिअ-
आलीयते । प्रा० ४ पाद ।
अल्लिउं-आलीतुम्-अव्य० । आधयितुमित्यर्थे, वृ० ६ व० ।
अल्लिण-आलीन-त्रि० । आ-ईषद् लीनः । जीत० । आधिते,
आतु० कल्प० प्रति० ज्ञा० । गुरुसमाधिते संलीने, आ सम-
न्तात्सर्वासु क्रियासु लीनो गुप्तः । अनुत्पन्नचेष्टाकारिणि, जी० ३
प्रति । तं० । गुरुजनमाधितेऽनुशासनेऽपि न गुरुषु द्वेषमापद्यमा-
ने, ज० २ वक्र० । ज्ञा० । ज्ञानादिष्वसमन्ताल्लीने, व्य० १० व० ।
अल्लिणपलीणगुत्त-आलीनपलीनगुम्-त्रि० । अल्लोपाङ्गानि
सम्यक्संयमयति, दश० ८ अ० ।
अव-अव-अव्य० । आधिक्ये, स० १ सम० । अधःशब्दाद्ये,
प्रव० २१६ द्वार । विशे० । आ० म० । प्रज्ञा० । न० । अवनमवः
" तुदादिभ्यो न कौ " इत्यधिकारे " अकितो वा " (उणा-) इत्य-
नेन औणादिकोऽकारप्रत्ययः । गमने वेदने, आ० म० प्र० ।
विशे० । स्था० ।
अवअक्ख-एष्-धा० । प्रेक्षणे, " दृशो निअच्छ-पेच्छावयच्छा-
वयत्त-वज्ज-सव्व-देक्खोअक्खावक्खाऽवअक्ख-पुलोअ-पु-
लअ-निआऽवआस-पासाः " । ८ । ४ । १८१ । इति सूत्रेण दृशः
' अवअक्ख ' आदेशः । अवअक्ख-पठयति । प्रा० ४ पाद ।
अवअक्खिअ-देशी-निवापितमुखे, दे० ना० १ वर्ग ।
अवअक्ख-वेशी-कदावत्त्वे, दे० ना० १ वर्ग ।
अवअक्ख-हादि-धा० । आह्वादात्पादने, " हादेस्वअक्खः " ।
४ । १२२ । हादन्तेऽयन्तस्यायन्तस्य च ' अवअक्ख ' इत्यादे-
शः । अवअक्ख-हादयति । प्रा० ४ पाद ।
अवअच्छिअ-देशी-निवापितमुखे, दे० ना० १ वर्ग ।
अवअग्निअ-देशी-असंघाटिते, दे० ना० १ वर्ग ।
अवआस-एष्-धा० । " दृशो निअक्ख- " । ८ । ४ । १८१ ।
इत्यादिना सूत्रेण दृशः ' अवआस ' इत्यादेशः । अवआस-
पठयति । प्रा० ४ पाद ।
अवड-अवतिन्-पुं० । अविरतमग्न्यग्नौ, वृ० १ व० ।
अवउज्जिय-अवकुञ्ज-अव्य० । अधोऽवनम्येत्यर्थे, आत्मा० २
भु० १ अ० ७ उ० ।
अवउज्जिऊण-अपोह-अव्य० । परित्यज्येत्यर्थे, " अवउज्जि-
ऊण ष्ठी " । वृ० ३ व० ।
अवउरुग-अवकोटक-न० । कृताटिकाया अधोनयने, विपा०
१ भु० २ अ० । प्रज्ञा० ।
अवउडगबंधण-अवकोटकबन्धन-त्रि० । अवकोटकेन कृता-
टिकाया अधोनयनेन बन्धने यस्य स तथा । ग्रीवायाः पश्चाद्भा-
गानयनेन बन्धे, विपा० १ भु० २ अ० । बादशिरसां पृष्ठदेशे ब-
न्धने, प्रज्ञा० १ आश्र० द्वा० ।
अवउत्तणग-अपवसनक-अवजोषणक-न० । तपोविशेषसे-
वायाम्, पञ्चा० १६ विव० ।
अवक-अवक-पुं० । वक्रोऽसंयतः, न यकोऽवक्रः । संयते विर-
ते, व्य० १ व० । सर्वोपाधिगुणं शृङ्गौ, आत्मा० १ भु० ३ अ० १ व० ।

अवंग-अपाङ्ग-पुं० । नयनोपान्ते, जं० १ वक्र० क्रा० आन्त्रा० ।

अवंगुयडुवार-अपावृतदार-त्रि० । कपाटादिभिरस्थगितगृह-
द्वारे, "अवंगुयडुवारा" सदृशतलजिन कुतोऽपि पाखण्डिकाद्
विज्यति शोभनमार्गपरिग्रहेणोद्गाढशिरस्तिष्ठन्तीति ज्ञाय
इति वृद्धयाख्या । अन्ये त्याहु-त्रिकुप्रवेशार्थमौदार्योदस्थ-
गितगृहद्वारा इत्यर्थः । भ० १ श० ४ उ० । दशा० । औ० ।
उद्घाटितद्वारे, न० । वृ० १ उ० । रा० ।

अवंचक-अवञ्चक-त्रि० । पराऽव्यसनहेतौ, "अवंचिका कि-
रिया" । अवञ्चिका पराव्यसनहेतुः क्रिया मनोवाक्याव्यापार-
रूपति द्वितीयमृज्ययद्वारलक्षणम् । भ० १० । ध० ।

अवंचकजोग-अवञ्चकयोग-पुं० । वञ्चकत्वविकले योगे,
पा० । अवञ्चकयोगाच्च त्रयः । तद्यथा-सद्योगाऽवञ्चकः, क्रिया-
ऽवञ्चकः, फलावञ्चकः । तत्स्वरूपं चेदम्-
"सङ्गः कल्याणसंपन्न-दर्शनादपि पार्वतः ।
तथादर्शना योगः, आद्योऽवञ्चक उच्यते ॥ १ ॥
तेषामेव प्रणामादि-क्रिया नियम इत्यलम् ।
क्रियाऽवञ्चकयोगः स्यान्महापापकृतयोदयः ॥ २ ॥
फलावञ्चकयोगस्तु, सद्गुरु एव नियोगतः ।
सानुबन्धफलावाप्ति-धर्मसिद्धौ सतां मता ॥ ३ ॥ पा०
८ विन० ।

अवंचजणजाय-अवञ्जजनजात-त्रि० । व्यञ्जनान्युपस्थरोमा-
णि जातानि यस्य स तथा । अजातोपस्थरोमणि, व्य०
१० उ० ।

अवंचजिज्ज-अवञ्ज-त्रि० । निष्कारणे वन्दनानर्हे, यथा-
"पासन्तो आसन्तो, हो० कर्मात्मा नदेव ससत्ता । अद्वेष्टे वि-
य पण, अवंचजिज्जा (जणमयस्मि) । ध० १ अधि० ।

अवंचरमापन्न-अवान्तरमापन्न-न० । उच्यत्वकर्मत्वादौ-स-
त्ताघटकापरसत्तायाम्, आ० म० द्वि० ।

अवंचिबृण-अवन्तिवर्द्धन-पुं० । अवन्तिगजप्रद्योतात्मजपाल-
कराजस्य पुत्र, आव० ४ अ० । आ० क० । आ० चू० ।

अवंचिसुकुमार-अवन्तिसुकुमार-पुं० । जघाध्रेष्ठनीपुत्र, दर्श० ।
"उज्जिणीय नयरीय जीवन्तसामिपनिमाण अजसुहृत्प्रियणामेण
सूरिवरा पज्जुवामण्य उज्जाणे समोसद । भणिया य
साहुणा जहा वसहि मगह । ततो साहुणा विहरमाणा गया
भहाए सेट्टिणीय घरे । तीण वि बंदिऊण पुच्छिया-जहा कम्मा
भयवताणु आगमण । तेहि सिट्ट-देसतगाओ अजसुहृत्प्रियसु-
रिसंतिया वसहि जापमे । ताए वि हट्टुट्टाए जाणसाना दारि-
सिया । अन्नया आर्यारया महुवणीण नात्रिणिगुम्म नाम अज्ज-
यणं पार्यत्तंति । तीस पुत्तोऽवंचिसुकुमारो णाम । सो वि दे-
वकुमारवमो सत्तत्ते पासायवरगआ वत्तासाए भज्जाहि समं
दांगुल्लुगो व्व देवा ललह । तेण वि मुत्तविउत्तेण निम्सुय । चित्ति-
यं च-नपयं नाडयसरस ति सत्तभा उपरिभूमीआ भूमी संप-
हारह, कथमन्थे गए पारिसं सुयमणुभूयपुण्य । एवं ईहापोह-
मग्गेण गवेसणं कुणंतस्स भाविउवयापसेण तयाऽऽवरणिज्ज-
कम्मफलओवसमेण जाइसरणं संपत्तो । तत्रो य आर्यारयाणं
पायमूले बंदिऊण भणियं-भयव ! एवं सव्वं मज्झ चरियं-अहं
तत्थ देवो आसि, ता संपयं देहि वयं, उस्सुगोऽहं तिजि वास-

स्स । सूरिहि भज्ज-वेठ ताव जाव पभाए मायरं ते पुच्छामो ।
ततो तेण सथमेव लोअं कावे पयट्ठो । सूरिहि चित्तिय-मा एस
सयं गिहीयल्लिगो होउ त्ति कल्लिअं से समप्पिआ वेसो, दिआ
दिक्ख । ततो निवमिऊण चलणेसु भणितो-असमत्थोऽहं दी-
हपवज्जापरियायपरिवालणस्स, ता संपयं चेव अणसणं का-
ऊण इंगिणिं करेमि । ततो एएण अणुजाणविआ नीदरिउ
सछाणाओ पत्तो कथारिकुमंगिसमीवं, इंगियं एस काऊण
ठिओ काउस्समेण । अइसुकुमारयाए सरीरस्स धरणंतल-
फाससंजायरुहिरप्पयाहणं समागया सियाही सह सत्तहिं
पिल्लपाहि । ततो एगं जंघ सियाहीए खाइयं; वीयं पिल्लकपाहि
पढमजामं, एवं ऊरु विइयजामं, तइयजामं पेट्टं, एवं सो जय-
वं तं वंयणं सममाइयांसऊण तइयजामं समाहीए काल
काऊण गतो तम्मिं चव विमाणं । ततो समागया पव्वासन्न-
देवा, मुक्कं गंधोदयं कुसुमवरिसं, आहयाओ देवउं दुहीओ,
उग्घुट्टं च हरिसमरनिज्जरेहि-अहो ! एस महाकालो । घरे य
से भज्जाणं परोपपरं समालोओ जाओ, तेसिं सिट्ठं-उटो कथ
वि गओ । ततो य से जहा पुच्छिया । तीण वि समालमणाए
सूरिहिं सव्वं साहिंयं । ततो पभायाए रयणीए सव्विट्टीए नीह-
रिया भहा, सह सव्वमुत्ताहिं सुसाण पत्ता । दिट्ठं च कुमंगाओ
नेरइयदिसाए आसयट्ठिय कलेवरं । ततो सोयभरविउरिया उ-
म्मुक्ककंठे अणेगपलावगेणं तदा रोइयं जहा वसीणं वि य तुज्जं-
ति हिययाइ । ततो कहमवि संटविथा सयणवगेण, गया य
सिणाए नईए तरे, कयं तत्थ संकुवरणं, पव्वाल्लोइयकिच्चणि,
आययणाणं य काराविऊण भहाए अइ सवेगाओ सह सुरहाहिं
गहिया पव्वज्जा । एगा उण गुत्थिणि त्ति काऊण ठिया घरे । जातो
पुत्तो । तेण पिउमरणजाणे काराविया पिउपमिमा, समुग्घेसि-
यं महाकाओ त्ति तामेण आययणं । तं च सपयं सोऽपहिं प-
रिग्गहिं महाकालो त्ति विक्खायं । अवन्तिसुकुमारकथानकं
समाप्तमिति ॥ दर्श० । संथा० ॥

अवंचिमेण-अवन्तिमेन-पुं० । चण्डप्रद्योतपौत्रे पात्रकस्य राज्ञः
पुत्र, आ० क० । ('अप्पायया' शब्देऽस्मिन्नेव भागे ४७४
पृष्ठेऽस्य कथोक्ता)

अवंची-अवन्ती-स्त्री० । उज्जयिनीनगरीप्रतिबद्धे जनपद-
विशेष, आ० म० द्वि० ।

अवंचीगंगा-अवन्तीगङ्गा-स्त्री० । गोशालकमनप्रसिद्धे कालवि-
शेषे, "एगा अवंचीगंगा सत्त अवंचीगंगाओ, सा एगा परमाऽव-
चंगंगा" । भ० १४ श० १ उ० ।

अवंचिम-अवन्च-त्रि० । वन्दनानर्हे, "पव्वा होइ अवंच-
दिमो" । दश० १ चू० ।

अवंचरमाण-अवकाङ्क्ष-त्रि० । पश्चाद्भागमवलोकयति,
क्रा० ६ अ० ।

अवंचर-अवकाङ्क्षा-स्त्री० । अभिलाषे, आन्त्रा० १ वृ० १ अ०
२ उ० । सूत्र० । औत्सुक्ये, स्या० ४ उ० ३ उ० ।

अवकारि (ण)-अपकारिन्-त्रि० । अपकारकरणशाले, हा०
२६ अष्ट० ।

अवकिरण-अवकिरण-न० । उत्सर्गे, आव० ५ अ० ।

अवकिरियव-अवकिरणीय-न० । विक्षेपणीये त्याज्ये, प्रश्न०
४ आश्र० द्वा० ।

अवकृत-अपक्रान्त-त्रि० । सर्वशुभभावेऽप्योऽपगते चण्डे, तद-
व्येच्योऽतिनिष्ठे अपक्रमणीयं, “ जंभुर्हावे दीवे मंदरस्स पव्य-
यस्स दाहिणेणं इमीसे रयणप्पजाए पुढवीए ऽ अवकृतमहानि-
रया पणुत्ता । तं जहा-जाले, लोखुए, उहंहे, निहंहे, जरए, प-
जरए । चउत्थीए णं पंक्कपभाए पुढवीए ऽ अवकृतमहानि-
रया पणुत्ता । तं जहा-भारे, वारे, मारे, रारे, रोरुए, खाडखंडु ” ।
स्था० ६ उ० ।

अव्युत्क्रान्त-त्रि० । न व्युत्क्रान्तमव्युत्क्रान्तम् । सचेतने, मिथे
च । नि० चू० १७ उ० ।

अवकृति-अपक्रान्ति-स्त्री० । गमने, आचा० १ अ० ८ अ० ६
उ० । परित्यागे, ज्ञा० ८ अ० ।

अवक्रमण-अपक्रमण-न० । विनिर्गमे, स्था० ७ उ० । आचा०
अपसर्पणे, दश० १ अ० । अपसरणे, भ० १५ श० १ उ० । ज्ञा० ।
“ निगमणमवक्रमणं, निस्सरण पलायण य पगछा ” । व्य०
१० उ० ।

अवक्रमित्ता-अवक्रम्य-अव्य० । गत्वत्यर्थे, दश० ५ अ० १ उ० ।

अवक्रम्य-अवक्रम्य-अव्य० । विनिर्गत्यर्थे, व्य० १ उ० । वृ० ।

अवक्रम्य-अवक्रम्य-पुं० । भाटकप्रदाने, वृ० १ उ० ।

अवक्रास-अप (व) कर्ष-पुं० । अपकर्षणमवकर्षणं वा अप-
[व] कर्षः । अभिमानादात्मनः परस्य या क्रियारम्भान्कुतोऽ-
पि व्यावर्त्तने, ज० १२ श० ४ उ० ।

अपक्राश-पुं० । अभिमानादान्धये, भ० १२ श० ५ उ० । त-
दात्मके मोहनीयकर्माणि, स० १२ सम० ।

अवस्वेद-अवस्कन्द-पुं० । अव-स्कन्द-आधारे घञ् । निर्गम-
णां सैन्यनिवेशस्थाने शिविरे, आक्रमणे, भावे घञ् । याच० ।
“ एकस्कयानास्मि ” । ८ । २ । ४ । इति स्कस्य स्तः । प्रा० २ पाद ।

अवस्वकरण-अवप्स्वकरण-न० । पश्चाद् गमने, प्रव० २ द्वार ।

अवस्वराण-अपस्वराण-न० । अपशब्दकारणे, प्रश्न० २ आध० ज्ञा० ।
अपस्वराण-न० । सांज्ञध्याकरणे, प्रश्न० २ आध० ज्ञा० ।

अवस्ववण-अवक्षेपण-न० । अव-क्षिप-धा०-ल्युट् । अधःस्थान-
संयोगेहतां, क्रियाविशेषे अधःपातने च । आ० म० चि० ।

अवगममुक्त-अपगममुक्त-त्रि० । अपगते गाडमपट्टये यस्य
तदपगतगाडम्, तद्वच्छुक्तम् । निर्दोषार्जुनसुवर्णवच्छुक्ते, यदि
वा गणमुदकफेनम्, तद्वच्छुक्तम् । उदकफेनतुल्यशुभ्रे, सूत्र०
१ अ० ६ अ० ॥

अवगम्यजनवदरु-अपकर्णितजनवदरु-त्रि० । अवधीरितस-
सारजये, जीवा० १ अधि० ।

अवगम-अपगम-पुं० । विनाशे, विशे० ।

अवगम-पुं० । विनिश्चये, विशे० ।

अवगय-अवगत-त्रि० । “ अयापोते च ” । ८ । १ । १७२ । इत्य-
स्य कचिदप्रवृत्तते आत् । प्रा० १ पाद । अवधारिते, आचा०
१ अ० १ अ० १ उ० । सम्यगवबुद्धं, “ अवगयपत्तमरुव ”
अवगत सम्यगवबुद्धं पात्रस्य आवणीयस्य प्राणिनः स्वरूपमात्रं
येन सोऽवगतपात्रस्वरूपः । ध० २० ।

अवगयवेय-अपगतवेद-त्रि० । क्षपितवेदे, प्रव० २६१ द्वार ।

अवगाढ-अवगाढ-त्रि० । आश्रिते, स्था० १ उ० १ उ० ।

अवगाढगाढ-गाढावगाढ-त्रि० । अप्राव्याप्ते, “ अवगाढगाढास्-
राए अतीव उवसेजेमाणा उवसेजेमाणा चिंति ” । गाढं
वाढमवगाढास्तैरेव सकलकीडास्थानपरिभोगनिहितमनोभि-
रधोऽपि व्याप्ताः, गाढावगाढा इति वाक्ये, प्राकृतत्वादयगाढगा-
ढाः । इह च देवत्वयोग्यस्य जीवस्याभिधानेन तदयोग्यः साम-
र्थ्यादवसीयत एवेति । ज० १ श० १ उ० ।

अवगार-अपकार-पुं० । विरूपाचरणे, “ अपकारसमेन कर्मणा, न
नरन्तुष्टमुपैति शक्तिमान् । अधिकां कुरुते हि यातनां, द्विषतां
यातमशेषमुखरेत् ” । १ ॥ सूत्र० १ अ० ८ अ० ।

अवगास-अवकाश-पुं० । गमनादिचेष्टास्थाने, आव० ६ अ० ।

“ ततो लक्षावगासो सयं बुद्धो मणह ” । आ० म० प्र० । अ-
वस्थाने, स्था० ४ उ० ३ उ० । उत्पत्तिस्थाने, सूत्र० २ अ० ३ अ० ।

अवगाह-अवगाह पुं० अवकाशे, स० २८ अ० ।

अवगाहणा-अवगाहना-स्त्री० । जीवादीमाश्रये, देहे च ।
स्था० ४ उ० ३ उ० । (कस्य कीदृगवगाहनेति ‘ आगाहणा ’
शब्दे तृतीयभागे ७६ पृष्ठे द्रष्टव्या)

अवगाहणागुण-अवगाहनागुण-पुं० । अवगाहना जीवादीना-
माश्रयो गुणः कार्ये यस्य सः । तस्या वा गुण उपकारो यस्मात्
सोऽवगाहनागुणः । स्था० ॥ उ० ३ उ० । जीवादीनामवकाश-
हेतो यदराणां कुण्डावकाशास्तिकार्ये, भ० २ श० १० उ० ।

अवगिभ्य अवगृह्य-अव्य० । उद्दिश्यत्यर्थे, कल्प० ८१ क० ।

अवगुण-अवगुण-पुं० । दुर्गुणे, “ अवगुण कवण मुण्ण । ” प्रा०
४ पाद मू० ३०५ ॥

अवगुणित-अवगुणित-त्रि० । अपावृणवति, भ० १५ श० १ उ० ।

अवगृह-अवगृह-त्रि० । व्याप्ते, ज्ञा० ८ अ० ।

अवगवांदि-अपग्रवोधि-पुं० । सर्वापगतबोधो मुलभबोधौ, प्रति० ।

अवगृह-अवग्रह-पुं० । अवग्रहणमवग्रहः । हिन्दुयानिन्द्य-
निबन्धने सांख्यवहारिकप्रत्यक्षप्रकारचतुष्टयान्त्यतमे, रत्ना० ।

विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतमत्तामाश्रयोचरद-
र्शनाज्जातमाश्रयान्तरसामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमव-
ग्रहः ॥ ७ ॥

विषयः सामान्याविशेषात्मकोऽर्थः, विषयी चक्रादिः, तयोः
समीचीनो ज्ञान्यायजनकत्वेनानुक्तो निपातो याम्यदेशाच्च-
वस्थानं, तस्मादनन्तरं समुद्भूतमुत्पन्नं यत्सत्तामाश्रयोचरं
निशेषविशेषवैमुख्येन सन्मात्रविषयदृशने निराकारो बोधः,
तस्माज्जातमाश्रयं सत्त्वसामान्यादयान्तरैः सामान्याकारैर्भु-
ष्यन्वादिनिर्जातिविशेषवैशिष्ट्यं वस्तुनो यद् ग्रहणं ज्ञानं त-
द्वग्रह इति नाम्ना गीयते । रत्ना० २ परि० । आव० । प्रज्ञा० ।
स्था० । योनिद्वारे, प्रव० ३० द्वार । अवगृह्णाति इति अवग्रहः ।
उपधौ, आघ० । (अवग्रहमेदादिः ‘ उग्माह ’ शब्दे द्वितीयभागे
६९८ पृष्ठे वक्ष्यते)

अवचय-अपचय-पुं० । अपचये, अनु० । दश० । सूत्र० । देशतो-
ऽपगमे, म० ११ श० ११ उ० । कयोपगमे, सूत्र० १ शु० २ अ०
३ उ० ।

अवचय-अपचित-त्रि० । शोषिते, उक्त० २५ अ० । जीवप्रदेशी-
विरहिते, अनु० ।

अवचयमंसमोणिय-अपचितमांसशोणित-न० । शोषितमां-
सरुधरे, उक्त० २५ अ० ।

अवचुद्धी-अवचुद्धी-स्त्री० । चुद्ध्या अव पश्चाद् अवचुद्धी ।
राजदन्तादित्वाद्यशब्दस्य पूर्वलिपात् । अवहृक्, पि० ।

अवच्य-अपत्य-न० । न पतन्ति यस्मिन्नुत्पन्ने दुर्गतौ अवयव-
पङ्के वा पूर्वजास्तदपत्यम् । पुत्रादौ, कल्प० ८ त्त० । पुत्रे, पुत्र्यां
च । आब० १ अ० । संयत्या अपत्यं जनिते आजवनव्यवहारः
व्य० ।

आप्रतमन्यं व्यवहारमुपदर्शयति-

अदवा अस्मत्कुला, पटिभाजितकाम समणसमणीओ ।
आणुमट्टा पर ण ठिया, करेति वार्यति-ववहारः ॥

अथवेति व्यवहारस्य प्रकारान्तर्गपदर्शने । अमणः अमणी
वेति ऋष्यन्यायकुलौः अन्यकुलः अमणः, अन्यकुला अमणी,
प्रतिभङ्गुकामौ प्रतिपत्तिकामौ, स्वस्वाचार्येण च तौ प्रभूतम-
नुशिष्टौ, परं न स्थितौ स्वस्वकुलममत्वेन वागन्तिकव्यवहारं
वागेवान्तः परिसमाप्तिर्वागन्तः, तत्र ज्ञेया वागन्तिकः स चासौ
व्यवहारश्च, तं कुरुतः । तथा-यानि अस्माकमपत्यानि जनि-
त्यन्ते तेषां मध्ये ये पुरुषास्ते सर्वे मम, याः स्त्रियस्ताः सर्वा-
स्तव । अथवाऽअमणीभूते ये पुरुषास्ते सर्वे मम, स्त्रियः सर्वा-
स्तव । यदि चेदं भर्ता-सर्वाण्यपत्यानि तव, अथवा-सर्वाण्यप-
त्यानि ममेति, तयोः संसारं स्थित्वा पुनः प्रसूयां प्रत्युपस्थितयो-
र्येव वागन्तिकेन व्यवहारेण निश्चितं तदेव तयोः संतवन्ति ।

अहं न कतो तो पच्छा, नेसिं अनुठियाण ववहारो ।

गोणीआसुब्जामिग-कुडुवि खरण य खरिया य ॥

अथ न कृतः पूर्वं वागन्तिको व्यवहारः, पश्चात्तयोः प्रसूया-
यामनुस्थितयोः स्वस्वकुलममत्वेन व्यवहारो नगडनमभूत् । तत्र
संयतीकुलसत्काः गोदृष्टान्तमुद्भ्रामिकादृष्टान्तं खरकखरिकाद-
ृष्टान्तं चान्तराऽन्तरोपन्यस्यन्ति । संयतकुलसत्काः-अश्वदृष्टान्तं,
कौटुम्बिकदृष्टान्तं च ।

अथ संयतस्या दृष्टान्तपरिपाटी-

गोणीणं संगिहं, उब्जामट्टा य नायपरदेमं ।

तत्ता खेत्ते देवी, रणो अभिसेयणे चव ॥

संयतीसमानकुलकाः गवां संगिहं समुदायं दृष्टान्तीकुर्वन्ति ।
तदनन्तरं संयतसकुलकाः या ब्रह्मामिषा परदेशं नीता, तां दृष्टा-
न्तीकुर्वन्ति । ततः पुनरपि संयतीसकुलकाः क्षेत्रं बीजम् । ततः
संयतकुलकाः देवीं राज्ञोऽभिषेचनं चरेयन्ति ।

तत्र भागने जातं यथा संयतीसकुलका गोदृष्टान्तं कुर्वन्ति
तथा प्रतिपादयति-

संजडत्त जणंती, -संमे अस्स जं तु गोणीए ।

जायति तं गोणिवड्-स्म होति एवडम्ह एयाइ ॥

(संजडत्ता) संयतीसत्काः समानकुलकाः भुवने-अन्यस्य सत्केन
१९८

पक्षेन यद् गोर्जायतेऽपत्यं तव सर्वं गोपतेगोस्वामिनो भवति,
न एतस्वामिनः । एवमेतन्नैव दृष्टान्तेनास्माकमप्येतान्यपत्यान्या-
भवन्ति, न युष्माकमिति ।

एवमुक्ते-

वैतिरिरे अम्हं तू, जह वडवाए अ अण्णआसेणं ।

जं जायति मोल्ले नां, दिन्ने तं अस्मिगस्सेव ॥

इतरे संयतसमानकुलका भुवने-अस्माकमेतान्यपत्यानि भव-
न्ति, यथा-मूल्ये अदत्ते यदन्येनान्यसत्केनाश्वेन वरुवाया जायते-
ऽपत्यं तद् अभिकस्यैव-अश्वस्वामिन एव, व्यावहारिकैरेवमेव
व्यवहारनिश्चयात् । एवमेतान्यप्यस्माकमिति ।

एवमुक्ते-

जस्स महिद्धाए जायति, उब्भामट्टाए तस्म तं होइ ।

संजडत्त जणंती, इयरो वंती इमं सुणसु ॥

यस्य महेशाया जार्यायाः, उद्भ्रामिलायाः स्त्रैरिण्याः, जायते
सुतः परतश्च तस्य तत्सर्वमाभवति; एवमस्माकमपि, इति
(संजडत्ता) संयतीसत्काः समानकुलका भवन्ति । इतरे
भुवन्ते-इदं वक्ष्यमाणमुद्भ्रामिककौटुम्बिककृतं शृणुत-

तेणं कुटुंबिणं, उब्जामट्टेण दाहद वी दंमो ।

दिन्नो सा वि य तस्मा, जाया एवडम्ह एयाइ ॥

येन स्त्रैरिण्या अपत्यानि जनितानि तेन कौटुम्बिकेन उद्भ्रामि-
लेन राजकुलं गत्वा कथितम्-यथाऽहं देव ! तस्याः सर्वं भोगभरं
वहामि स्म, सोऽपि च तत्पतिर्मदीयेन भोगजरेण निर्युद्धवान्,
तस्मान्प्रसादं कृत्वा मदीयान्यपत्यानि दापयन्ति । तत एवमुक्ते
राजा कृपितः, तथा-भोगजरसंवाददर्शनेन एवमिमावपत्याय का-
रणाविति ऋषिः सर्वस्वापहरणतो दग्धितवान् । तथा चाह-
द्वयोरपि दण्डो दत्तो, दापित इत्यर्थः । सा चापत्यापहरणतोऽ-
नन्यगतिका सती तस्य जाता । एवमस्माकमेतान्यपीति ।

पुणरपि य संजडत्ता, वेति खरियाए अस्सखरण ।

जं जायति खरियाहिव-तिस्स होति एवडम्ह एयाइ ॥

पुनरपि संयतीसत्का भुवने-आकायां गर्दज्यामन्यखरकेण
अन्यसत्केन गर्दजेन, यद् जायते तत्सर्वं खरिकाधिपतेर्भवति; एव-
मस्माकमप्येतानीति । तदेवं प्रथमदृष्टान्तपरिपाटी जाविता ॥

संप्रति द्वितीयां विभावयिषुः प्रथमतो गोवर्ग-

दृष्टान्तं भावयति-

गोणीणं संगिहं, नह अडवीए अण्णगोणेणं ।

जायाइ वच्चागाइ, गोणाहिवतीओ गेणहंति ॥

गवां स्त्रीगवानां संगिहः समुदायो नष्टोऽटव्यां पतितः, तत्र च
तस्यान्यगवेनान्यसत्केन पुङ्गवेन, जानानि वत्सकानि वत्सरूपाणि
तानि, गवेषणतः कथमापि गवां लाभे गवाधिपतयः स्त्रीगवी-
स्यामिनो शृण्वन्ति, न पुङ्गवस्वामिनः । एवमेतान्यप्यस्माकमिति ।

एवमुक्ते संयतसत्का उद्भ्रामिकादृष्टान्तं पूर्वोक्तमु-

पन्यस्यन्ति, तथा चाऽऽह-

उब्जामिय पुण्वत्ता, अदवा नीया उ जा परविदेसं ।

तस्सेव मा आभवती, एवं अम्हं तु आभवति ॥

उद्भ्रामिका पूर्वमुक्ता । यथा-सापत्या तस्य जाता । अथवा या

परं विदेशं नीता सा तस्यैवाजवति, पश्चादपि नान्यस्य । एवमे-
तान्यपत्न्यायेषा साऽस्माकमाजवतीति ।

एवमुक्तं-

इयरे जगन्ति बीयं, तुभं तं नीयमद्यवेत्तं तु ।

नं होइ खेत्तियस्मा, एवं अम्हं तु एयाइ ॥

इतरे सयतीसत्का भणन्ति-बीजं गुप्पवीय तत्कालकेत्रसादृश्य-
विप्रसम्पन्नतः कथमपि चापैकस्यैव तत्र नीतम्-अन्यत्र केत्रे उभ-
मित्यर्थः । तद् लोके केत्रिकस्य भवति-एवमेतान्यपत्न्यायेस्मा-
कमिति ।

संवतसत्का अत्र प्रत्युत्तरमाह-

रम्हो धूयाओ खलु, न माउउंदाउ ताउ दिज्जंति ।

न वि पुत्तो अजिसिज्जउ, तामि उंदाण एवऽम्हं ॥

न खलु, या राक्षो दुहितर-ता मातृच्छन्दतो मातृणामजिप्रायेण,
बीयन्ते; नापि पुत्रोऽभिपिच्यते तासां मातृणां उन्देनातिप्रायेण ।
किन्तु गङ्गाः स्वानिप्रायेण । ततो यथा-राजा प्रधानमिति सर्व-
राज आयत्तम्, एवमत्रापि पुरुषः प्रधानमिति सर्व पुरुषस्याय-
त्तमतः सर्वमस्माकमाजवति ।

एवं व्यवहारं वर्तमाने भुतधर आज्ञायौ व्यवहारं

क्षुत्तु काम इदमाह-

एमादिउत्तरोत्तर-दिट्ठता बहुविहा न उ पमाणं ।

पुरिमोत्तगिओ भम्हो होइ पमाणं पवयणे तु ॥

एवमादय उत्तरात्तरदृष्टान्ता बहुविधा अभिर्भागमानान प्रमा-
णम्, किन्तु प्रवचने पुरुषोत्तरीको धर्म इति पुरुषः प्रमाणम् ।
अतः सर्वं पुरुषा समन्ते, नेतरे इति । व्य० ४ उ० ।

अवज्ञामेलिय-अव्यत्यास्रेडित-न० । एकस्मिन्नेव शास्त्रेऽन्या-
स्वस्थानतिषष्ठान्येकार्थानि सूत्राण्येकत्र स्थाने समानां पठतो
व्यत्यास्रेडितम् । अथवा-आचारादिमूत्रमध्ये मतिचर्चितानि न-
तन्महेशानि सूत्राणि कृत्वा प्रक्षिपतो व्यत्यास्रेडितम् । अस्थान-
धिरतिक वा व्यत्यास्रेडित, न तथाऽव्यत्यास्रेडितम् । व्यत्यास्रेडि-
तदोषगर्हणे सूत्रगुणे, अनु० । ग० । धि० । प० चू० ।

अवच्छलत्त-अवत्तलत्त-न० अवत्तल्यकरणे, व्य० १ उ० ।

अवच्छेय-अवच्छेद-पु० । विभागेशे, स्था० ३ उ० ३ उ० ।

अवजाणमाण-अवजानान-त्रि० । अपलपति, सूत्र० १ अ०
४ अ० ४ उ० ।

अवजाय-अपजात-पु० । अप इत्यपसदो हीनः पितुः सम्पन्नो
जातोऽपजातः । पितुः सकाशादीपकीनगुणे पुत्रजेद, यथाऽऽदि-
त्ययशाः, भगतापेक्षया तस्य हीनत्वात् । स्था० ४ उ० १ उ० ॥

अवजुय-अवजुत-त्रि० । पृथग्भूते, व्य० ७ उ० । पृथग्भावे, नि०
चू० १६ उ० ।

अवज्ज-अवद्य-न० "अवद्यपगम०" । ३ । १ । १०१ । इत्यादिना
(पाणि०) सूत्रेण निपातः । "अवययी ज्ञः" । २ । २ । २४ । इति यस्य
रजः । प्रा० १ पाद । पाप, आ० म० छि० । आव० । आ० चू० ।
सूत्र० । विशेष । आचारा निदोष, उक्त० ६ अ० । वृ० । संथा० ।
मित्यात्वकपायलक्षणे, आ० म० प्र० । गह्वे, सूत्र० १ अ० १ अ०

२ उ० । विशेष । "कम्ममवज्जं जं गर-हियं ति कोहाइणो ध ख-
त्तारि" । कर्मानुष्ठानमवद्यं जणयते । किमविशेषेण ? नेत्याह-यत्
गर्हितं निन्द्यम्, अथवा क्रोधादयश्च-वारोऽवद्यं, तेषां सर्वाध-
घहेतुतया कारणे कार्वाणचारात् । आ० म० छि० । म० ॥

अवज्जकर-अवद्यकर-पु० । अवद्य पापं तत्करणशीलः । पापि-
नि, सूत्र० १ अ० ४ अ० २ उ० ।

अवज्जभीरु-अवद्यजीरु-त्रि० । पापजीरौ, ओघः । पापाच्छकि-
ते, वृ० ३ उ० ।

अवज्जभाण-अपध्यान-न० । अप्रज्ञास्ते ध्यानमपध्यानम् । आ-
र्त्तादिध्याने, भौ० । पापकर्मोपदेशे हिंसकार्पणे, ध० २ अधि० । इह
देवदत्तश्रावककोङ्कणसाधुप्रभृतय उदाहरणानि । आव० १ अ० ।

अवज्जभाणया-अपध्यानता-स्त्री० । आर्त्तरीद्रादिध्यायित्वे,
स्था० ३ उ० ३ उ० ॥

अवज्जभाणायारिय-अपध्यानाचरित-पु० । अपध्यानात्तर्तरीद्र-
रूपं तेनाचरित आसेवितो योऽनर्थदण्डः स तथा । अनर्थदण्ड-
भेदे, उक्त० ३ अ० । ध० ।

अवज्जाप-अपध्यात-त्रि० । दृष्टान्तविषयीकृते, उक्त० ६ अ० ।
दृष्टान्तावति, स्था० १४ अ० ॥

अवटु-अवटु-पु० । कृत्कारिकायाम्, भ० १५ श० १ उ० । विपा० ।

अवट्टम्-अवट्टम्-पु० । स्तम्भाद्यवलगने, ध० ३ अधि० ।

इदानीमवष्टम्भद्वारं प्रतिपादयन्माह-

अव्वोच्छिन्ना तमा पाणा, पम्हिलेहा न मुज्जई ।

तम्हा हट्टसमन्यस्स, अवट्टम्हो न कापइ ॥ ५०७ ॥

अवष्टम्भ-स्तम्भादौ न कर्तव्यः, यस्मात्प्रत्युपेक्षितेऽपि तस्मिन्
पश्चादपि अव्यवच्छिन्ना अनवरतं त्रसाः प्राणा ज्वलन्ति, ततश्च तत्र
प्रत्युपेक्षणा न शुभ्यति । [तम्हा हट्टसमन्यस्मेति] तस्माद् हट्टो
नातिगाः, समथस्तरुणः, तस्य एवविधस्य, साधारणवष्टम्भो न क-
ल्पते नोक्तः ।

इदानीं के ने त्रसाः प्राणितः ? इत्येतत् प्रदर्शनायाह-

संवग्गुदेहिय-लूआ वा होइ दाली य ।

एवं मरकोडलिया, मण्णे वीमज्जे सरट्ठे ॥ ५०८ ॥

तत्रावष्टम्भे स्तम्भादौ, संवर्गित प्रसर्पितः के ते ? कुन्धुसन्धाः
उदेहिकाश्च लूता कोलियकाः, तत्कृता जेदः भक्षणं भवति,
तथा च दाली गार्जभयति, तस्यां च वृश्चिकादेराश्रयो भवति,
तथा च-गृहकोलिया घरेलिका, ध्यमुपरिस्था भूयति,
तन्मुत्रेण चोपघातश्चक्षुर्यो भवति । सर्पो वा तत्राभिर्तो भ-
वति, वीमभगे जीवविजयेः, उन्दुरो वा भवेत्, सरटः रु-
कलासः, स वा दशनादि करोति ।

इदानीं भाष्यकारो व्याख्यानयन्माह-

संचाग्गा चर्त्तादिभि, पुव्वं पम्हिलेहिण् वि अग्गेति ।

उदेही मूल पुणो, विराद्धणा तट्ठभण् भेओ ॥ ५०९ ॥

संचाग्गाः कुन्धादयः पृथोक्ताश्च तस्मैवपि दिक्षु तस्मिन्नावष्टम्भे
परिभ्रमन्ति, पृथग्प्रत्युपेक्षितेऽपि तस्मिन् स्तम्भाद्यवष्टम्भे अन्ये
भागश्चान्ति । [उदेहि ति] कदाचिद्भौ स्तम्भादिगवष्टम्भः मूलं

रुद्धिकादिप्रक्षितः, ततश्च अवष्टम्भं कुर्वत उपरि पतति, पुनश्च विराधना तदुज्ज्वलं भवति, आत्मनि संयमे च भवति, भेदश्च पत्रकश्च भवति ॥

तु आइ य मदणो सं--जमम्मि आयाइ विच्छुगाईया ।

एवं घरकोइलिया--अहिउंदरमरदमाईसु ॥ ५१० ॥

ज्ञातव्यं च मर्दने मर्दने संयमविषया विराधना भवति, आत्म-
विराधना च वृद्धिकादिभिः क्रियते, एवं गृहकारिकाप्रहि-
त-दुरस्तरटादिविषया संयमविराधना, आत्मविराधना च भव-
तीत्युक्तं वृत्तसंगः ॥

इदानीमपवाद उच्यते-

अतरंतस्म च पासा, गादं दुक्खंति तेण उवट्ठपो ।

सजयापिंठे थंजे, सेलमुहाकुव्वेटीए ॥ ५११ ॥

अतरन्तस्य च तिष्ठतो ग्लानावः पार्श्वानि गादमन्वर्थं दुःख-
न्ति, तेन कारणेन अवष्टम्भं कुर्वीत । क ? अत आह--संयत-
पृष्ठे स्तम्भे वा [सेल सि] पाषाणमये स्तम्भे, मुधाऽर्जिते कुक्ष्ये
वा भगष्टम्भं कुर्वीत । अवधिकायां घण्टिकायां वा कुक्ष्यादौ
कृत्वा ततोऽवष्टम्भं करोति । इतमवष्टम्भचारम् । आद्यं ० । घं ।

अवट्ठग-अपार्थक-त्रि० । अपगतपरमार्थप्रयोजने, द्वा० १६ द्वार ।

अवट्ठाण-अवस्थान-न० । व्यवस्थायाम्, व्यवस्था संस्थितिः
स्थितिरवस्थानमवस्था चैतान्येकार्थिकानि पदानि । इ० ५
उ० । स्थितौ, आद्यं ४ म० । (तत्र साधोः किमवस्थान भेषः
उताटनमिति ' आवहस्यया ' शब्दे द्वितीयभागे ४६३ पृष्ठे
वक्ष्यते, अवधिवानस्याऽवस्थानं द्रव्यादिभेदनिर्णयमिति ' अप-
हिवाह (७) ' शब्दे अत्रैव भागे ५१५ पृष्ठे, ' मोहि ' शब्दे
तृतीयभागे १५१ पृष्ठे च उच्यते)

अवट्ठिइ-अवस्थिति-स्त्री० । मर्त्योदयाम्, स्थानं ३ उ० ४
उ० । अवस्थाने निष्प्रकल्पतया वृत्तौ, आद्यं ४ म० ।

अवट्ठिय-अवस्थित-त्रि० । शाश्वते, स्थानं ३ उ० ३ उ० ।
नित्ये, ज्ञा० ५ म० । " सिञ्जायर्पिमे य १, चाउज्जामे य २,
पुरिस्सजेट्टे य ३ । किक्कम्मस्स य करणे ५, चत्तारि अवट्ठिया
कप्पा " ॥ १ ॥ स्थानं ६ उ० । निश्चले, स्थानं ५ उ० ३ उ० ।
अवधिष्णौ, जी० ३ प्रति० । यन्न दीयमानं न वा वर्धमानम् ।
तं० । स० । " अवट्ठियसुविभक्तवित्तमंस्सु " । अवस्थितान्वव-
र्द्धिण्युनि सुविभक्तानि विविक्तानि विचित्राणि अतिरम्यतया-
ऽवभुतानि इमंभूणि कुक्कशा येषां तेऽवस्थितसुविप्रकृतिवच-
नमभवः । जी० ३ प्रति० । अनन्तपर्यायात्मके वस्तुनि, तत्र
पर्यायाणामानन्त्येन अचिरहाव् चर्यावस्थितत्वम् । प्र० २ श०
१ उ० । स्वप्रमाणे स्थितं, जी० ३ प्रति० । अनवस्थितान्वल्लक्षणे
अनुयोगदानयोगे स्वलिङ्गावस्थित, सविमर्शदारावस्थिते च ।
इ० १ उ० । [' अणुवट्ठिय ' शब्देऽत्रैव भागे ३०१ पृष्ठे व्या-
ख्यात एषः] स्थित्या रक्षितं, " अवट्ठिय माणाए आगाइय
वाधि जवह " । आद्यां २ भु० १५ म० ३ चू० ।

अवट्ठियबंध-अवस्थितबन्ध-पुं० । यदा तु बावलीः प्रथमसम-
ये बद्धवान् तावतीरेव द्वितीयादिष्वपि समयेषु बध्नात, तदा
स बन्धोऽवस्थितत्वावस्थितबन्ध इति । पं० म० ५ द्वार । प्रक-
तिबन्धजेदे, क० प्र० । यथाऽष्टौ बध्नाति सप्त बध्नाति सप्त वा बध्ना
वद् यम् बध्ना इकां बध्नाति तथा स एव द्वयस्कारोऽन्तरतो वा

द्वितीयादिष्वपि समयेषु तन्मात्रस्तावन्मात्रतया प्रवर्त्तमानोऽवस्थि-
तबन्धो भवति । कर्म० ५ कर्म० ।

अवट-अवट-पुं० । कूपे, स्थानं २ उ० ४ उ० । अनु० । प्रज्ञा० ।
आ० म० ।

अवट्टु-अपार्द्ध-न० । अपगतमर्द्धं यस्य तदपार्द्धम् । अर्द्धमात्रे,
सू० प्र० १० पादु० । च० प्र० । अर्द्धद्विषसे, भ० १६ श० ३ उ० ।

अवट्टुवेत्त-अपार्द्धक्षेत्र-न० । अपगतमर्द्धं बह्वं तदपार्द्धम्-
संमात्रम् । अपार्द्धसंमात्रं क्षेत्रमद्वारात्रप्रमितं येषां चन्द्रयोग-
स्यादिसाधिकृत्य तान्यपार्द्धक्षेत्राणि । च० प्र० १० पादु० । सू०
प्र० । समयक्षेत्रापेक्षया पञ्चदशमुहूर्तेषु, स्थानं ६ उ० ।

अवट्टुगोलगोलच्छाया-अपार्द्धगोलगोलच्छाया-स्त्री० । गो-
लेष्वुच्चैर्मिलित्वा यो निष्पादित एको गोलः स गोलगोलस्तस्य
छाया गोलगोलच्छाया, अपार्द्धमात्रस्य गोलगोलस्य छाया
अपार्द्धगोलगोलच्छाया । अर्द्धमात्रमिलितानेकगोलच्छायाया-
म्, च० प्र० ८ पादु० ।

अवट्टुगोलच्छाया-अपार्द्धगोलच्छाया-स्त्री० । अपार्द्धमात्रस्य
गोलस्य छायायाम्, सू० प्र० ८ पादु० । च० प्र० ।

अवट्टुगोलपुंजच्छाया-अपार्द्धगोलपुंजच्छाया-स्त्री० । गो-
लानां पुंजो गोलोत्कर इत्यर्थः । तस्य छाया गोलपुंजच्छाया;
अपार्द्धस्य गोलपुंजस्य छाया अपार्द्धगोलपुंजच्छाया । अपा-
र्द्धमात्रगोलपुंजच्छायायाम्, च० प्र० ८ पादु० । सू० प्र० ।

अवट्टुगोलावलिच्छाया-अपार्द्धगोलावलिच्छाया-स्त्री० । गोला-
नामावलिगोलावलिस्तस्याश्चाया गोलावलिच्छाया; अपार्द्धा या
गोलावलिच्छाया अपार्द्धगोलावलिच्छाया । अपार्द्धमात्रगोला-
वलिच्छायायाम्, च० प्र० ८ पादु० । स्थानं ॥

अवट्टुचंदमंठाण-अपार्द्धचन्द्रमंस्थान-न० । अपकृष्टमर्द्धं चन्द्र-
नक्षत्रापासंचन्द्रः, तस्य यत्स्थानमाकारः । गजदन्ताकृतौ,
स्थानं ३ उ० ३ उ० ।

अवट्टुभाग-अपार्द्धभाग-पुं० । चतुर्थभागे, आद्यां ३ भु० १
म० १ उ० ।

अवट्टुमोयरिया-अपार्द्धमौदरिका-स्त्री० । अवमर्क्यानक्यो-
दस्य कर्णमवमौदरिका, अपकृष्टं किञ्चिदुत्तमर्द्धं यस्यां साऽपार्द्धा,
द्वात्रिंशत्कवलापेक्षया द्वादशानामपार्द्धरूपत्वात् । अपार्द्धा च
साऽवमौदरिका चेति । अवमौदरिकाजिदे, " दुधासस कुक्षुडिअ-
रुग्णमाणमेले कवले आहारमाहारेमाणे अवट्टुमोयरिया " । द्वा-
वशकुक्षुटागमकप्रमाणमात्रा-कवलानादागमादायति अपार्द्धा-
वमौदरिका उक्तशब्दार्थो भवतीत्येवं सप्तम्यन्तव्याख्यानं नेयम् ।
प्रथमान्तव्याख्यानं तु धर्मधर्मिणोरभेदादपार्द्धावमौदरिका सा-
धुर्भवतीत्येव नेतव्यम् । प्र० ७ श० १ उ० । व्व० ।

अवण-अवन-न० । गमने, बहने च । न० ॥

अवणांत-अपनयत्-त्रि० । अशक्नुवति, नि० चू० १ उ० ।

अवणमंत-अवनमत्-त्रि० । नीचीभवति, शान् ॥

अवणय-अपनय-पुं० । पुजासत्कारादपनयने, स्थानं ८ उ० ।

दांपजापणे, निन्दायां च । प्रय० १४३ द्वार । आ० म० ।

अवनत-त्रि० । ऊच्यते नीचकाये, भावतोऽर्द्धानि, दश० ५ म० ।

अवणयण-अपनयन-न० । निषेधने, विशेष० ।

अवणीयउवणीयवयण-अपनीतोपनीतवचन-न० । अरुपवती स्त्री किन्तु सद्वृत्तेतिरूपे पौरुषवचनानां द्वादशे, आच्चा० २ श्रु० ४ अ० १ उ० । प्रका० । प्रव० ।

अवणीयचरय-अपनीतचरक-पुं० । अपनीतं देयद्रव्यमध्याद-पसारितम् । अन्यत्र स्थापितमित्यर्थः । तदर्थमभिग्रहतश्चरति तद्गवेषणाय गच्छतीति अपनीतचरकः । अजिग्रहविशेषधा-रकं, औ० ।

अवणीयवयण-अपनीतवचन-न० । कुरुपा स्त्रीतिवचनभेदे, प्रव० १४० द्वार ।

अवस-अवर्ण-त्रि० । न विद्यते वर्णः । पञ्चविधः सितादिरस्येत्य-वर्णम् । वर्णरहिते असूतं इत्ये, षो० १५ विच० । अस्त्राघायाम्, प० व० ४ द्वार । स्था० । अयशसि अकीर्त्तौ, नि० चू० १० उ० । वर्ण-ताया अकरणे, औ० । एकदिग्याप्यसाधुवादवादे, ग० २ अधि० ।

अवसावन्त-अवर्णवत्-त्रि० । अस्त्राघाकारिणि, स० ३० सम० ।

अवसावाऽ (ण)-अवर्णवादिन्-पुं० । अवर्णे वदितुं शीलम-स्येत्यवर्णवादि । अकीर्त्तिके, " नाणस्म केवलीणं, धर्मा-यस्मिण सवसावणं । माई अवसावाऽ, किंविन्मय भावणं कुणइ" ॥ १ ॥ ग० २ अधि० । वृ० ।

अवसावाय-अवर्णवाद-पुं० । अस्त्राघायाम्, ध० २ अधि० । अ-स्त्राघावादे, दश० । " अवसावायं च परमुहस्म, पञ्चकलशो " (न भालिज्ज) अवर्णवादे चास्त्राघावाद परामुहस्य पृष्ठतः प्रत्य-क्षतश्च; न भाषेन इत्यर्थः । दश० ए अ० ३ उ० ।

अहंदादिपञ्चकावर्णं वदनं दुर्लभं धोधिः-

पंचहिं णणेहिं जीवा दुल्लभधोहियत्ताए कम्मं पकरेति । तं नहा-अरहंताणमवन्नें वदमाणे, अरहंतपणत्तस्स धम्मस्स अवन्नें वदमाणे, आयस्सियत्तवज्जायाणमवन्नें वदमा-णे, चाउवन्नंयम्म अवन्नें वयमाणे, विविक्तववंभवेराणं देवाणं अवन्नें वदमाणे ।

"पंचहिं" इत्यादि सुगमम्, नवरं दुर्लभं बोधिर्जितधर्मो यस्य स तथा, तद्भावस्तत्ता । तथा दुर्लभधोधिकतया, तस्यैव वा कर्म मां-हनीयादि, प्रकुर्वन्ति बध्नान्त, अहंतामवर्णमस्त्राघां वदन् । यथा- " नार्थी अरहंत सी, जाणंते का स भुज्ज प जेण । पाहुंइय उवजी-एइ, स समवसरणादिकपाए । १ । एमाइ जिण्ण अवन्नें " । न च ते नादृवन्, तत्प्रणीतप्रवचनेऽपलब्धेः । नापि भोगानुभवनादेर्दोषः, अवश्यवेद्यत्वात् तस्य । तीर्थकरनामादिकर्मणश्च निर्जरापाय-त्वात्तस्य । तथा-चैतरागत्वेन समवसरणादिषु प्रतिबन्धाभावा-दिति ॥ तथा-अहंतामवन्नें धर्मस्य श्रुतचारित्र्यरूपस्य । प्राकृत-भाषानिबद्धमेतत्, तथा-किं चारित्र्येण, दानमेव श्रेय इत्यादिकर्मव-र्णं वदन् । वत्तरं चात्र-प्राकृतभाषात्वं श्रुतस्य न दुष्टं, बालादीनां सुस्वाध्ययत्वेनोपकारित्वात् । तथा-चारित्र्यमेव श्रेयो, निर्वाणस्या-नन्तरं दुर्लभादिति ॥ आनायोपाध्यायानामवर्णं वदन् । यथा-बा-लोऽयमित्यदि । न च बालत्वादि दोषः, बुद्ध्यादिभिर्वृत्तत्वादिति । तथा-चत्वारो वर्णाः प्रकाराः भ्रमणादयो यस्मिन् स तथा । स एव स्वार्थिकाऽणविधानाच्चातुर्वर्णः । तस्य संघस्यावर्णं वदन् । यथा-

कोऽयं संघः?, यः समवायबलेन पशुसंघ इव अमार्गमपि मार्गी-करोतीति । न चैतत्, साधुक्रानादिगुणसमुदायात्मकत्वात्तस्य; तेन च मार्गस्यैव मार्गीकरणादिति ॥ तथा-विपक्वं सुपारीर्नाष्टं, प्रक-र्षपर्यन्तमुपगतमित्यर्थः । तपश्च ब्रह्मचर्यं च भवान्तरे येषाम्, वि-पक्वं वा उदयागतं तपो ब्रह्मचर्यं तस्मैतुं देवायुष्कादिकर्म येषां ते तथा; तेषामवर्णं वदन् । न सन्त्येव देवाः, कदाचनाप्यनुपलभ्य-मानत्वात् । किञ्च-तैर्बिष्टैरिव कामासक्तमनोजिवाविरतैस्तथा नि-निमेषैरचेष्टैश्च स्त्रियमाणैरिव प्रवचनकार्यानुपयोगिभिश्चेत्यादि-कम् । इहोत्तरम्-सन्ति देवाः, तत्कृताऽनुग्रहोपघातादिवशी-नान् । कामसक्तता च मोहसातकमोदयात् ; इत्यादि । स्था० ५ ग० २ उ० ।

अथ (ज्ञानादीनां) व्यासार्थमाह-

काया वया य ते च्चिय, ते चेव पमायअप्पमाया य ।

मोक्खाहिगारियाणं, जोऽसजोणीहिं किंच पुणो ॥

इह कांचुहिंविदग्धाः प्रवचनाशातनापातकमगणयन्त इत्थं श्रुत-स्यावर्णं श्रुते । यथा-परजीवनिकायामपि वृद्धायाः प्रकृष्यन्ते, शा-स्त्रार्थज्ञायामपि न एव, अन्येष्वध्ययनेषु बहुशस्त पक्षोपघर्ष्यन्ते । एव यतान्यपि पुनः पुनस्तान्येव प्रतिपाद्यन्ते । तथा-न एव प्रमादाप्रमादाः पुनः पुनर्वर्ण्यन्ते । यथोक्तगध्ययने आचाराङ्गे च । एवं च पुनरुक्तदोषः । किञ्च-यदि केवलस्यैव मोक्षस्य सा-धनार्थमय प्रयासस्तर्हि मोक्षाधिकारिणां साधूनां सूर्यप्रहृष्या-दिना ज्योतिःशास्त्रेण, योनिप्राभृतेन वा किं पुनः कार्यम्?, न किञ्च-दित्यर्थः । तेषामिन्धं श्रुयानानामिदमुत्तरम्-इह प्रवचने यत् न एव कायादयो भूयो जुयः प्रकृष्यन्ते, त-महता प्रयत्नेनार्थं परिपा-लनीयाः, इदमेव धर्मग्रन्थार्थान्यादरातिशयस्यापनार्थत्वाच्च पु-नरुक्तम् । " अनुवादाऽऽदरधीप्सा-नृशार्थविनियोगेनैव सुयासु । इपस्संजमविस्मय-गणनास्मरणेष्वपुनरुक्तम् " ॥ १ ॥ ज्योतिः शास्त्रादेरेव शिष्यप्रवृत्तनादिषु शुभकार्योपयोगफलत्वात्परम्प-रया मुक्तिफलभेदेति न काञ्चिदोषः । गतो ज्ञानावर्णवाद् ।

अथ केवल्यवर्णधामाह-

एगंतमुप्पाए, अन्नोआवरणया दुव्वेहं पि ।

केवल्लदंसणणणे, एगे काले व एगत्तं ॥

इह केवल्लिनामवर्णयादौ यथा-किमेषां ज्ञानदर्शिनोपयोगौ क्रमेण भवतः, उत युगपत्? । यद्याद्यः पक्षः-ततो यं समयं जानाति तं स-मयं न पश्यति, यं समयं पश्यति तं समयं न जानातीत्येवमेका-न्तरिते तत्पादे द्वयोरपि केवलज्ञानदर्शनयोर-योन्यावरणता ज्ञेयः, ज्ञानावरणदर्शनावरणयोः समसंकाशं कथितत्वात् । अपरस्य चा-वारकस्याभावात्परस्परवारकत्वेनानयोः प्राप्नोतीति भावः । अथ युगपदिति द्वितीयः पक्षः कक्षीक्रियते, स्तोऽपि न क्षोदकम् । कुतः?, इत्याह-एककाले युगपदुपयोगद्वये अक्षीक्रियमाणे; वाशब्दः पक्षा-न्तर्योतनार्थः । द्वयोरपि साकारानाकारोपयोगयोरकत्वं प्राप्नोति, तुल्यकालभावितादिति । अत्रोत्तरम्-इह यथा जीवस्वाभाव्यादेः सर्वस्यापि केवलज्ञान एकस्मिन् समये एकतर पक्षोपयोगो प्रव-ति, न द्वौ; " सत्त्वस्स केवल्लिस्सा, जुगवे हं नत्थि उव्वोणा " इति वचनात् । यथा चायमेकैकसमये उपयोगो रूपपश्यते, तथा विशेषावश्यकतादिषु धर्माजनभङ्गकामभ्रमणादिभिः पूर्वसुरिभिः सप्रपञ्चमुपदर्शित इति नहोपदर्शितः, ग्रन्थगौरवभयात् । द्वि-तीयपक्षानुपपत्तिमोदना त्वनभ्युपगतोपासकजन्तवादाकाशरोमस्थ-नामिव केवलं भवतः प्रयासकारिणीति ।

अथ धर्माचार्याऽवर्णवादमाह-

जर्वाहिं अवक्षं, भामइ वदइ न यावि ठववाण ।

अहितो द्विहपेही, पगासवादी अणणुकुले ॥

जात्या, आदिशब्दात् कुलादिभिश्च दोषैरवर्णं भावते । यथा-नैते विशुद्धजातिकुलसंपन्नाः, न वा लोकव्यवहारकुशलाः, नाप्येते औचित्यं विदन्तीत्यादि । नचापि वर्तते उपपाते गुरुणां संवाचुषां, अहितोऽनुचितविधायी, द्विहपेही-मत्सरितया गुरोर्दोषस्थाननिरीक्षणशीलः, प्रकाशवादी-सर्वसमकं गुरुदोषभाषी, अननुकूलो-गुरुणामेव प्रत्यानीकः, कुर्यालकवत् । एष धर्माचार्यावर्णवादः ।

अथ सर्वसाधुनामवर्णवादमाह-

अविमहणाऽनुरियगई, अणणावृत्ती य अवि गुरुणं पि ।
तणामित्तपीयरोमा, गिहिवत्तलकाऽइसंचअ ॥

'ग्रहो' अर्धे साधवोऽधिपदणा न कस्यापि पराभवं सहन्ते, अपि तु स्वपक्षपरपक्षापमाने सज्जाने सति देशान्तरं गच्छन्ति । (नुरियगईति) अकारप्रश्लेषादन्वितगतयो मायया लोकावर्जनाय मन्दगामिनः । अननुवर्तिनः प्रकृत्यैव निष्ठुराः, गुरुणामपि महतामपि, आस्तां सामान्यलोकस्येत्यपिशब्दार्थः । द्वितीयोऽपिशब्दः सजावनायाम् । संभाव्यन्त एवविधा अपि साधव इति । कृणुमात्रप्रीतिरोपाः-तदैव रुष्टाः तदैव च तुष्टाः, अनवस्थितचित्ता इत्यर्थः । गृहिवत्सत्वाः-नैस्तैश्चादुयर्चनरात्मानं गृहस्थस्य रोचयन्ति । अतिसंचायितः-सुबहुवचकम्बुश्यादिसंग्रहशोभाः, लोभबद्धता इति भावः ॥ अत्र निर्वचनानि-इह साधवः स्वपक्षाद्यपमाने यद्देशान्तरं गच्छन्ति तदप्रीतिकपरोपतापादिभीकृतया, न पराजवाऽमहिष्युतया । अन्तरितगतयोऽपि स्थावरत्रसजन्तु-पीडापरिहारार्थं, न तु लोकवर्जनाय । अननुवर्तिनोऽपि संयम-वाधविधायिन्या अनुवर्तनाया अकरणात्, न प्रकृतिनिष्ठुरन-या । क्षणमात्रप्रीतिरोपा अपि प्रतनुकषायतया न निर्व्यवस्थितचित्ततया । गृहवत्सत्वा अपि कथं नु नामासौ धर्मदेशनादिना यथानुरूपोपायेन धर्मं प्रतिपद्येरन्निति बुद्ध्या, न पुनश्चाट्कारितया । संचयवन्तोऽपि मा भूदुपकरणजावे संयमाऽऽत्मवि-राधनेतिबुद्ध्या, न तु लोभबद्धतयेत्युत्तरम् ॥ ७० १ ७० ।

(अहंतामवर्णं वदन्, अहंप्रकृतस्य धर्मस्यावर्णं वदन्, आचार्याणां धर्माणां नामवर्णं वदन्, आनुवर्णस्य सत्त्वस्य चाऽवर्णं वदन् इत्यादि प्राप्नुयादिति 'उम्माइ' शब्दे द्वितीयभागे ८४८ पृष्ठे वक्ष्यते) ज्ञान्यवर्णवादेन ज्ञानावरणीयं कर्म बध्यते । कर्म० १ कर्म० ।

अत्र प्रायश्चित्तमाह-

जे भिक्खू धम्मस्स अवषं वदइ, अवषं वदंतं वा साइ-
ज्जइ ॥ ११२ ॥

शृङ्ग धारणे, धारयतीति धर्मः । ए वन्नो अवन्नो णाम-अयसो, अकारतिरित्यर्थः । वद व्यक्तायां वाचि ।

दुविहो य होइ धम्मो, सुयधम्मो समणधम्मो य ।

सुयधम्मो खलु दुविहो, सुत्ते अत्थे य होति नायव्वा ॥ ११॥

दुविहो य चरणधम्मो, अगारमणगारियं चेव ।

दुविहो तस्स अवषां, देसे सव्वे य होति नायव्वा ॥ १२॥

मूलगुणउत्तरगुणे, देसे सव्वे य चरणधम्मो उ ।

अहं देम एत्थ लहुगा, सुत्ते अत्थम्मि गुरुमादी ॥ १३॥

सव्वम्मि तु सुयणाणे, जूया वा ते य जिकखुणो मूलं ।

गणि आयरिए सपदं, उ दाणमावज्जणा चरिमं ॥ १६॥

गिहियं मूलगुणेसु, देसे गुरुगा तु सव्वहिं मूलं ।

उत्तरगुणेसु देसे, लहुगा गुरुगा तु सव्वेमि ॥ १७॥

मूलगुणउत्तरगुणे, गुरुगा देसम्मि होति साहुणं ।

सुत्तणिवातो देसे, तं सेवंतस्म आणादी ॥ १८॥

मामादियमादी उं, सुयधम्मो जाव पुव्वगतं ।

सामादियरोई ए-कारममा उ जाव अंगा तो ॥ २६॥

पंचविहो सज्जाओ सुयधम्मो । सो पुणो दुविहो-सुत्ते, अत्थे य । चरित्तधम्मो दुविहो-अगारधम्मो, अणगारधम्मो य । एकेको दुविहो-सुमुत्तरगुणेसु देसे सव्वे वा सुयधम्मो अवक्षं वदति । एवं अरित्ते दुविहो अवक्षो । सुत्तस्स देसे च-उलहुगा, अत्थस्स देसे चउगुरुगाः सव्वसुयस्स अवक्षे जि-कखुणो मूलं; अभिमंयस्स अणवटो; गुरुणा चरिमं । एयं दाणपच्छित्तं । आवज्जणाए तिपह वि सव्वे सुत्ते अण्णे वा पार-चित्तं । गिही मूलगुणेसु जदि देसे अवक्षं वदति तो चउगुरुगा, सव्वहिं मूलं, गिही उत्तरगुणेसु जदि देसे अवक्षं वदति तो चउलहुगा । गिहीणं सव्वुत्तरगुणेसु गुरुगा । साहुणं मूलगुणेसु वा जदि देसे अवक्षं वदति तो चउगुरुगा । दासु वि सव्वेसु मूलं । एत्थ अत्थस्स देसे गिहीणं य मूलगुणेदेसे । साहुणं य उत्तरगुणेदेसे सुत्तणिवातो भवति । एवं अवक्षवयं सेव-तस्स आणादिया दोसा जवति । पुव्वकं गतार्थत्वात्कंठ, सु-यस्स सामादियादि जाव एकारस अंगा ताव देसो, एय चेव सह पुव्वगणं सव्वसुय ॥

कहं पुण वदेतो आसावेति ?-

जीव विरहिण पेहा, जीवाउलमुगदंरुता मायं ।

दोसो य परकहेसु, चरणे एमादिया देसे ॥ ३०॥

काया वया य ते चिय, ते चेव पमायअप्पमाया य ।

जोतिसजोइणिमित्ते-हिं किं व वेरगपवणाणं ॥ ३१॥

(जीवविरहिणं वि) जीवेहिं विरहिते जाव पमितेहणा कज्जति, सा निरास्थिया, जीवाउले वा लोके चकमणादिकिरियं करेतो कहं निदोसो ? पचित्तेगिदियाणं य संचदुणे मासलहु, दाणे एवं, अप्पावराहे उगादंरुता अजुत्ता । जं च वितियपदेण माया यमणं भणियं, तं पि अजुत्तं, आहाकम्मादिएसु परकहेसु को दो-सो ? एवमादि चरणस्स देसे अवन्नो । सर्वे यमनियमात्मकं आ-रित्तं कुशलपरिकल्पितम् । एष सर्वावर्णवादः । इमेरिससुत्ते अवक्षं वदति-(काया वया) अयुत्तं पुणो पुणो कायवयाण वण्णं, पमा-यापमादाणं य, किं वा वेरगपवणाणं जोतिसेण, जोणीपाहुणेण वा, णिमित्तेण वा सव्वं वा वदेत जासाणिबद्धं । एवमादिसु य आसायणा । एव अवक्षं वदेतो आणादिया य दोसा, सुयदेवया वा खित्तादिवित्तं करेज्ज; अन्नेण वा साहुणा सह संखरं भवे-की-स अवक्षं भाससि ति ? । अम्हा एते दोसा तम्हा णो अवक्षं वदे ।

कारणे वदेज्जा वि-

वितियपदमणप्पज्जे, वप्पज्ज अवि कोविते व अप्पज्जे ।

जाणंते वा वि पुणां, जयऽवत्तन्वादिमू चेव ॥ ३२॥

अणुपणुजो वा अवि कोवितो सो वा वणञ्ज अवस्तव्यादिसु वि, जो अवस्तवादिपक्षगगदण करति, सो य जे रायादिबलवन्तो त-
भया वदेज्ज,ण दोसा । नि० चू० ११ त० (अधर्मस्यावर्णवादः
'अदम्भ' शब्दे अत्रैव भागेऽग्न वक्ष्यते । रात्रिजो जनस्यावर्णवादो
'रात्रि भोयण' शब्दे प्रेक्षणीयः)

अवस्था-अवज्ञा-स्त्री० । अनादरे, औ० । पा० ॥

अवहाद्वण-अपहवन-न० । मृदादण्डे, आचा० १ भु० ५
अ० १ उ० ।

अवहाण-अपस्नान-न० । तथाविधसंस्कृतजलेन स्नाने, वि-
पा० १ भु० १ अ० । अहापनयनहेतुऽव्यसंस्कृतजलेन स्नाने, आ०
१३ अ० ॥

अवतट-अवतट-त्रि० । तनूकृते, सूत्र० १ भु० ५ अ० २ उ० ।

अवत्त-अव्यक्त-पुं० । अद्याप्यपरिणतवयसि, वृ० १ उ० । श-
ब्दोऽयं रूपादिर्वा इत्यादिना प्रकारेणानिर्देश्ये, विशेष० । उगण-
लिम्पनादिना संस्कृते, ध० ३ अधि० । स्था० । अवत्ता नाम
वसतिः-उगणप्रसिकाभ्यां जलेन चोर्पालमभूमितला अव्यक्तव्या-
नयुक्ता वा, निर्वाता वा । ग० १ अधि० । नि० चू० । अगीनाथे,
नि० चू० २ उ० ।

अवत्तव-अवत्तव्य-त्रि० । अनुष्णारणीये, दश० ७ अ० । आ-
नुपूर्व्यनानुपूर्वीप्रकारान्यां वक्तुमशक्ये अध्ये, अनु० । द्विप्रदेशि-
कस्कन्धोऽवत्तव्यमित्याख्यायते । अनु० ॥

अवत्तवगसंचिय-अवत्तव्यकसञ्चित-त्रि० । यः परिणामविशेषो
न कति नाव्यकतीति शक्यते वक्तुं सोऽवत्तव्यकः, स चैक इति;
तत्सञ्चिता अवत्तव्यकसञ्चिताः । समये समये एकतयोन्यपे-
नैरयिकादिषु, उत्पद्यन्ते हि नास्ते एकस्मये एकदायोऽसं-
ख्येयान्ताः । उक्तं च—“परो व दो व तिति व, संखमसंख्या य
एगसमपणं । उववज्जंते चइया, उव्वट्टता वि एमेवं” ॥ १ ॥
स्था० ३ डा० १ उ० ।

अवत्तवबंध-अवत्तव्यबन्ध-पुं० । बन्धभेदे, यत्र तु सर्वथाऽ-
बन्धको नृत्वा पुनः प्रतिपत्य बन्धको भवति स आद्यसमये अव-
त्तव्यबन्धः, अयं पुनरुत्तरप्रवृत्तीनामेव भवति न मूलप्रवृत्तीनाम्,
तासां सर्वथाऽबन्धकस्याऽयोगिकेवलिनः सिक्कम्य वा प्रतिपाता-
भावेन पुनर्बन्धाजावात् । कर्म० ५ कर्म० । पं० सं० ।

अवत्तव्या-अवत्तव्या-स्त्री० । अमुत्र स्थिता पञ्चीति कौशिक-
भाषावत्; सावद्यत्वेनानुष्णारणीयायां भाषायाम्, दश० ७ अ० ।

अवत्तसत्यकोटि-अवाम्स्वास्थ्यकोटि-पुं० । अयाप्ता लब्धा
स्वास्थ्यकोटिरनावाधताप्रकर्षपर्यन्तो येस्ते तथा । सिक्केषु, हा०
३२ अष्ट० ।

अवत्तासण-अवत्तासन-न० । बाहुन्यां स्त्रिया निष्ठीरुने कामा-
ङ्गे, नि० चू० १ उ० ।

अवत्तन्तर-अवस्थान्तर-न० । दशाविशेषे, डा० ११ द्वार ।
पर्यायान्तरे, पञ्चा० १८ विव० ।

अवत्तग-अपार्थक-न० । पीर्वापर्यायोगादप्रतिसंख्यार्थे सूत्रदोषे,
अथा-दश दामिनि, परपूपाः, कुरङ्गे बदराणि । आ० म० द्वि० ।
प्रश्न० । विशेष० । यस्यावयवेष्वर्थो विद्यते न समुदाये, असंबद्ध-

मित्यर्थः । यथा-शङ्खः कदल्यां; कन्दली भेर्याम् । अथवा-“वञ्जु-
लपुष्कुम्मीसा, उंवरकककुसुममालिया सुरभी । वरतुरगस्स
वि रायइ, ओलइया अग्गसिगेसु” ॥ १ ॥ वृ० १ उ० ।

अवत्तव-अवास्तव-त्रि० । वस्तु पदार्थः; तस्येदं वास्तवम् । न
वास्तवमवास्तवम् । परसंयोगोद्भवे, अष्ट० १ अष्ट० ।

अवत्था-अवस्था-स्त्री० । भूमिकायाम्, हा० २६ अष्ट० ।

अवत्थातिग-अवस्थात्रिक-न० । दशाविशेषत्रये-छद्मस्थाव-
वस्थाकेवल्यवस्थासिद्धावस्थास्वभावे जिनानां कुणस्थकेवलि-
सिक्तत्वे, दर्श० ।

अवत्थापरिणाम-अवस्थापरिणाम-पुं० । घटस्य प्रथमद्विती-
ययोः कृणयोः सदृशयोरन्वयित्वेनेव परिणामे, डा० २४ डा० ।

अवत्थाभरण-अवस्थाभरण-न० । अवस्थोचिते आभरणे,
स्था० ८ डा० ।

अवत्थिय-अवस्तुत-त्रि० । प्रसारिते, डा० ८ अ० ।

अवत्थु-अवस्तु-न० । असति, आ० म० द्वि० । अविद्यमानं व-
स्त्वभिधेयोऽर्थो यत्र तदवस्तु । अनर्थकं, प्रश्न० २ आश्न० डा० ॥

अवत्थोचिय-अवस्थोचित-त्रि० । भूमिकाऽनुरूपे, पञ्चा० १८ विव० ।

अवदग-अवदग-न० । पर्यन्ते, सूत्र० २ भु० २ अ० । अवसाने,
सूत्र० २ भु० ५ अ० ॥

अवदन्न-अप वदन्न-पुं० । अपदलमपसदं द्रव्यं कारणभूतं मृ-
त्तिकादि यस्याऽसौ अपदलः । अवदलति वा दीर्यते इत्यव-
दलः । आमपकतया असार, स्था० ४ डा० ४ उ० ।

अवदाय-अवदात-पुं० । गौरे, प्रश्न० ४ आश्न० डा० ।

अवदासिय-अवदारि(द्वि)त-त्रि० । विकारिते विवृतीकृते, उपा०
२ अ० । “अवदासियपुंर्रीयवयणा (नयणा) ” अवदारितं रवि-
किरणैर्विकारितं यत्पुणररीक सितपद्मं तद्वदन्नं मुख, नयने
वा येषां ते तथा । ज० २ वक्क० ।

अवदार-अपदार-न० । द्वारिकायाम्, डा० २ अ० । “तेण अव-
हारेण, सो अतिगतो असो गवणियाप ” । आ० म० द्वि० ॥

अवदाहण-अपदाहन-न० । तथाविधदम्भने, विपा० १ भु० १ अ० ।

अवदंस-अपध्वंस-पुं० । अपस्वसनमपध्वंसः । चारित्रस्य तत्क-
स्य चाऽसुरादिभावनाजनिते निवासे, स्था० ।

चञ्चिविदे अवदंसे पमत्ते । तं जहा-आसुरे, आनियोगे,
संमोहे, देवकिव्विसे ॥

तत्रासुरजावनाजनिन आसारे येषु चानुष्ठानेषु वर्त्तमानोऽसुरत्व-
मर्जयति तैरात्मनो वासनमासुरभावेना । एवं भावनाऽन्तर्यामि ।
अनियोगभावनाजनिनः अनियोगः, संमोहभावनाजनिनः
संमोहः, देवकिलिषभावनाजनिनो देवकिलिष इति । इह च
कन्दर्पजावनाजनिनः कन्दर्पोऽपध्वंसः पञ्चमोऽस्ति, स च सञ्जयि
नाकः, चतुःस्थानकानुरोधान् । भावना हि पञ्चाऽऽगमेऽनिहिताः ।
आह च—“कन्दर्प १ देवकिलिष २, अभिभोगा ३ आसुरा य ४
संमोहा ५ । पसा च संकलिता, पञ्चविहा भावणा भणिया ”
॥ १ ॥ आसां च मध्ये यो यस्यां भावनायां वर्त्तते, स तद्विध-
स्वव देवेषु गच्छति, चारित्रलेशप्रभावात् । उक्तं च—“जो संजयो

विषया-सु अप्ससत्थासु वट्टइ कहिं चि । सो तव्विहेसु गच्छइ,
सुरेसु भइआं चरइहीणो” ॥ १ ॥ इति । स्था० ४ ग्रा० ४ उ० ।
अवधारिव्व-अवधारयितव्य-न० । संप्रधारणीये, पञ्चा० ३
विष० ।

अवधीरिय-अवधीरित-त्रि० । अपमानिते, वृ० ४ उ० ।

अवधूय-अवधूत-पुं० । अव-धू-क । अजिघृते, निवर्तिते,
खालिते, अनादृते च । “यो विलङ्घयाऽऽश्मान् वर्णान्, आत्मन्येव
स्थितः पुमान् । अनिवर्णाश्मी योगी, अवधूतः स उच्यते” ॥ १ ॥
इत्युक्तलक्षणे परमहंसे, वाच० । स्वनामख्याते लौकिके अध्या-
त्मचिन्तके आचार्ये, यदाहावधूताचार्यः-न प्रत्ययानुग्रहमन्त-
रेण तत्त्वबुद्ध्यादयः, उदकं पयोऽमृतकल्पज्ञानाजनकत्वात् ।
ल० । विक्रिते, आव० ४ अ० ।

अवप्योग-अवपयोग-पुं० । विरुद्धौषधियोगे, वृ० १ उ० ।

अववच्छ-अववच्छ-त्रि० । अर्थग्रहणपूर्वकं विद्याऽऽदिग्रहणनि-
मित्तं विवक्षितकालपरायत्ते, ध० ३ अधि० । ग० ।

अववुद्ध-अववुद्ध-त्रि० । अवगते, अने० २ अधि० ।

अवबोह-अवबोध-पुं० । निष्ठापरिहारे, ध० २ अधि० । ज्ञानि-
त्वे, विशेष० । संज्ञायाम्, स्मृतौ, संज्ञा स्मृतिरवबोध इत्यनर्था-
न्तरम् । आचा० १ श्रु० १ अ० १ उ० ।

अवबोहण-अवबोधन-न० । प्रताग्णे, वञ्चने, शिक्षणे च ।
ऊव्या० ८ अध्या० ।

अवबोहि-अवबोधि-पुं० । निश्चयार्थप्रतिपत्तौ, आ० चू० १ अ० ।

अवबोधम-अवबोध-पुं० । अपभ्रंशयते इत्यपभ्रंशः । संस्कृतभाषा-
विकृता, “षष्ठेऽत्र भूर्भिभेदा देशविशेषादपभ्रंशः” नृपरिज्ञान-
मेकान्विशः कलाभेदः । कल्प० ७ सू० ।

अवजास-अवजास-पुं० । तेजसा ज्ञानस्य च प्रतिभासे, सू० प्र०
३ पाद० ।

अवभासिय-अवभासित-त्रि० । प्रकाशिते, विशेष० ।

अपभाषित-त्रि० । दुष्टभाषिते, व्य० १ उ० ॥

अवमत्तन-अवमन्यमान-त्रि० । परिहरति, “मा एयं अवमत्तता,
अप्येणं लुपहा बह्वु” । सूत्र० १ श्रु० ३ अ० ४ उ० ।

अवमह-अवमर्द-पुं० । अपवर्त्तने, “अवमह अप्येणो परस्स य
करेति” । ब्रह्म० २ आश्र० द्वार ।

अवमाण-अपमान-न० । अनादरे, उक्त० १ ए अ० । विनयभंसे,
प्रश्न० ५ आश्र० द्वार ।

अवमान-न० । हस्तादौ ऊव्यप्रमाणे, स्था० ४ ग्रा० १ उ० ।

अवमाण-अपमानन-न० । यूयमित्यादिवाच्ये त्वमित्यादिक-
णे अप्रजावचने, प्रश्न० ५ सम्ब० द्वार । अनभ्युत्थानादिनिः-
अपूजने, औ० । प्रश्न० ॥

अवमाणिय-अपमानित-त्रि० । अपमानं प्राहिते, “अवमा-
णिनो नरिंदण” । व्य० १ उ० । वृ० ॥

अवमाणियदोहला-अवमानितदोहदा-स्त्री० । क्षणमपि ले-
हनापि च अनापूर्णमनोरथायाम्, न० ११ श० १६ उ० ।

अवमार-अपस्मार-पुं० । चित्तविकृतिजे गदे, स च वातपित्त-
श्लेष्मसंनिपातजत्वाच्चतुर्धा । तदुक्तम्-“अमाऽऽवेशः सस्मर-
म्भो-द्वेषोऽंको हतस्मृतिः । अपस्मार इति ज्ञेयो, गदां घोरश्च-
तुर्विधः” ॥ १ ॥ आचा० १ श्रु० ६ अ० १ उ० ।

अवमारिय-अपस्मारित-त्रि० । अपस्मारः संजातोऽस्य । अप-
स्माररोगवर्तित-अपगतसदसद्विवेकसममूर्च्छादिकामवस्थामनु-
भवति, आचा० १ श्रु० ६ अ० १ उ० ॥

अवमिय-अवमित-त्रि० वणिते, वृ० ३ उ० ॥

अवय-अपद-न० । वृक्षादौ, सूत्र० १ श्रु० ११ अ० । गोशीर्षचन्द-
नप्रभृतौ, सूत्र० १ श्रु० ८ अ० । आ० चू० । पदहीने, वाच० ।
अवज-न० पद्यं, प्रज्ञा० १ पद ।

अवच-त्रि० । अनुच्चे, उक्त० ३ अ० । जघन्ये, सूत्र० १ श्रु०
१० अ० ।

अवयक्वंत-अवपेक्षमाण-त्रि० । पृष्ठतोऽभिमुखं निरूपयति, भोष० ।

अवयक्स्वमाण-अपेक्षमाण-त्रि० । अपेक्षमाणे, अवकाङ्क्षति च ।
“मग्ने रुवाहं अवयक्स्वमाणस्स” अवकाङ्क्षतोऽपेक्षमाणस्य
वा । भ० १० श० २ उ० ।

अवयग्-देशी-न० । पर्यन्ते, स्था० २ ग्रा० १ उ० । “अवयग्”
इति देशीवचनोऽन्तवाचकः । भ० १ श० १ उ० ।

अवयज्झ-हज-धा० । “हजो निभच्छ० ८ । ४ । १८१ । इत्यादिना
हशरवयज्झदेशः । अवयज्झ-पश्यति । प्रा० ४ पाद ।

अवयण-अवचन-न० । नमः कुत्सार्थत्वात् कुत्सितं वचने,
स्था० ६ ग्रा० ।

अवचनानि-

नो कल्पइ निगंयाण वा निगंशीण वा इमां उ अवयणा-
इं वडत्तए । तं जहा-अलियवयणे, हीलियवयणे, खिमिय-
वयणे, फरुमवयणे, गारत्थियवयणे, विउवसमियं वा पुणो
उदीरित्तए ॥

[नो कल्पइ लि] वचनव्यत्ययाद् नो कल्पते निर्ग्रन्थानां नि-
र्ग्रन्थानां वा इमानि प्रत्यक्षासन्नानि, षडिति षट्संख्याकानि,
अवचनानि-नमः कुत्सार्थत्वाद्प्रशस्तानि वचनानि, वदितुं भा-
षितुम् । तद्यथा-श्लोकवचनं, हीलितवचनं, खिसितवचनं, प-
रुषवचनम्, अगारस्थिता गृहिणस्तेषां वचनं, व्यवशमितं वा
उपशमितकरणं, पुनः भूयोऽपि, उदीरयितुं न कल्पत इति क्रमः ।
अनेन व्यवशमितस्य पुनरुदीरणवचनं नाम षष्ठमवचनमुक्तमिति
सूत्रसंक्षेपार्थः ।

अथ भाष्यकारो विस्तरार्थमभिधित्सुराह-

उच्चं अवत्तत्वा, अक्षिणे हीलीय-खिम-फरुसे य ।

गारत्थ-विमोसमिए, तेसि च परुवणा इणमो ॥

षडवचनान्यवचनानि साधूनां वक्तुमयोग्यानि । तद्यथा-अ-
श्लोकवचनं, हीलितवचनं खिसितवचनं, परुषवचनं, गृहस्थव-
चनं, व्यवशमितोदीरणवचनम्, तेषां च षष्ठमपि यथाक्रममि-
यं प्रकृपणा ॥ वृ० ६ उ० । (अश्लोकवचनव्याख्याऽस्मिन्नेव भागे
‘अक्षियवयण’ शब्दे ७७४ पृष्ठे निरूपिता)

अत्र प्रायश्चित्तम्-

एमेव य हीलाए, खिसा फरुसवयणं च वदमाणो ।

गारस्थ-वि ओमामिण्, इमं च जं तेमि णाणत्तं ॥

एवमेव हीलितवचनं, खिसावचनं, परुषवचनमगारस्थवचनं, व्यवशमिनोदीरणवचनं च वदतः प्रायश्चित्तं मन्तव्यम् । यच्च तेषां नानात्वं तदिदं भवति-

आदिह्वेयुं चउयुं, विमोहि गुरुगादि निजमासंता ।

पाणुवीमओ विजाओ, विमोसितो वितिय परिलोमं ॥

आदिह्वेयुं चउयुं च हीलितखिसावचनपरुषगृहस्थवचनेषु शोधि-
अतुर्गुरुकादिका निजमासान्ता आचार्यादीनां प्राग्बद्ध मन्तव्या ।
तयथा-आचार्य आचार्य हीलयति चतुर्गुरु १, उपाध्यायं हीलय-
ति चतुर्गुरु २, भिक्षुं हीलयति मासगुरु ३, स्थावर हीलयति
मासलघु ४, कुलुकं हीलयति भिक्षमास ५ । एतान्याचार्यस्य त-
पःकालाभ्यां गुरुकाणि भवन्ति, एते आचार्यस्य पञ्च सयोगा उ-
च्यन्ते । उपाध्यायादीनामपि चतुर्णामेवमेव पञ्च पञ्च सयोगा भव-
न्ति । सवसङ्ख्यया ते पञ्चविंशतिर्भवन्ति । अत एवाद-पञ्चविंश-
तिकः पञ्चविंशभङ्गपरिमाणो विभागोऽत्र भवति । स च तपः-
कात्राभ्यां विशेषितः कर्तव्यः । द्वितीयादेशेन चैतदेव प्रायश्चित्तं
प्रतिलोम विज्ञेयम्; निजमासाद्य चतुर्गुरुकालमित्यर्थः ।
एवं खिसितपरुषगृहस्थवचनेष्वपि शोधिमन्तव्याः ॥ ७० ६३० ॥

अथ द्वितीयपदमाह-

पढमं विगिंचणद्धा, उवलंजविगिंचण य दोमु जवे ।

आणुसामणा य देमा, छुट्टे य विगिंचणा जणित्ता ॥

प्रथममल्लिकवचनमयोग्यशैक्षस्य विवेचनार्थं वदेत्, द्वयोस्तु
होतृवर्तखिसितवचनयोरेयाक्रममुपास्यम्भिविवेचने कारणं भव-
ति-शिक्षादानम्, अयोग्यशिक्षापरित्यागश्चेत्यर्थः । परुषवचनं
तु परमाध्यस्यानुशासनां कुर्वन्, गृहस्थवचनं पुनर्देशी देशभा-
षामाश्रित्य भवेत् । षष्ठे च व्यवशमिनोदीरणवचने, शैक्षस्य
विवेचनं कारणं भणितम् । गाथायां स्त्रीत्वनिर्देशः प्राकृतत्वात् ।
इति द्वारगाथासमासार्थः ।

अथैतां विवरीषुराह-

कारणिण् दिक्खंता, तरियम्मि कज्जे जहंति अणलं तु ।

संजमजरक्खद्धा, होट्टुं दाऊण य पत्ताई ॥

कारणे अशिवादावनश्रोयोग्यः शैक्षो दीक्षितः, ततस्तस्मिन् स-
मापिते तस्मिन् कार्ये तमनत्रं जहति । कथम् ? इत्याह-संयमय-
शोरकार्थ-संयमस्य, प्रवचनयशःप्रवादस्य च गतणार्थः । 'होट्टुं'
गाढमल्लिकं दत्त्वा पलायनं; शीघ्रमन्यत्र गच्छन्तीत्यर्थः ।यः पुनराचार्यः समाचार्यो, सारणादिप्रदानं वा सीदति तमु-
द्दिश्येयं हीलितवचनं वदेत्-

केण स गणिं त्ति कतो, अहो गणी जणति वा गणिं अगणिं ।

एव तु सीयमाण-स्स कुणति गणिणो उवात्तंभं ॥

केनास्ममीकृतकारिणाऽयं गणीकृतः । यच्चा-अहो ! अयं गणी,
अथवा गणिनमप्यणितं भणति । एवं गणिनः सामाचार्यो शि-
क्षादाने वा विषीदने उपालम्भं करोति ।

अगणिं व जणति गणिं, यदि नाम पठेज्ज गारखेण विति ।

एमेव सेसण्णु नि, वायगमादींमु जोणजा ॥

षादि कोऽपि बहुशोऽपि भण्यमानो न पठति ततस्तमगणिन-

मपि गणिन भणति; यदि नाम गौरवेणापि पठेत् । एवमेव शेषे-
ष्वपि वाचकादिषु पठेषु द्वितीयपदं योजयेद्-योजनां कुर्यात् ।

खिसावयणविहाणा, जे खिय जार्ताकुन्नादिया तुत्ता ।

कारणियदिक्खियाणं, ते खेव विगिंचणोवाया ॥

खिसावचनविधानानि बान्येव जातिकुन्नादीनि पूर्वमुक्तानि, त
एव कारणिकदीक्षितानामयोग्यानां कारणप्रव्रजितानां विवेचने
परिग्रापने उपाया मन्तव्याः ।

खरमज्जं मउयवयं, अगणेमाणं जणंति फरुसं च ।

दव्वओ फरुसवयणं, वयंति देमि समासज्ज ॥

इदं यः कठोरवचनभणनमन्तरेण शिक्षां न प्रतिपद्यते स खर-
साध्य उच्यते । तं खरसाध्यं मृदुवाचमगणय-तं परुषमपि भण-
न्ति । देशी देशजायां समासाद्य उच्यते; परुषवचनमपि वदन्ति;
उच्यते नाम न दृष्टभावनया परुषं भणन्ति, किन्तु तत्स्वाभाव्यात्,
यथा-मालवास्त्वामिच्छन्ति; अथवा यथा यथा लोको भणति, तथा
तथा देशी देशभाषामाश्रित्य साधवोऽपि जणन्ति ।

खामियदोमवियाई, उप्पाण्णुण दव्वतो कट्टो ।

कारणदिक्खिय अनत्रं, अमंखट्टीओ त्ति धावेति ॥

यः कारणे अनलो दीक्षितस्तेन समं समापिते कार्ये पुनः कामि-
तव्युत्सृष्टान्याधिकारणान्युत्पाद्य उच्यते । दृष्टभाव विना कट्टो कु-
पितो बहिः हर्षितमान् कोपावकारान् दर्शयन्नित्यर्थः । अस्संख्य-
कोऽयमिति दोषमुत्पाद्य तमनत्रं शैलं धाटयति-गच्छान्निष्कास-
यति । ॥ ७० ६३० ॥अवयव-अवयव-पुं० । अवयविन एकदेशे, अनु० । अनुमितिवा-
क्यैकदेशेषु, ते च पञ्च-प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्यव-
यवाः । दश० १ अ० । सूत्र० । दशावयवा वा-प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा-
विशुद्धिः, हेतुहेतुविशुद्धिः, दृष्टान्तो दृष्टान्तविशुद्धिः, उपसंहार
उपसंहारविशुद्धिः, निगमनं निगमनविशुद्धिः । दश० १ अ० ।

मे किं तं अवयवेणं ? अवयवेणं-

मिगी सिहो विमाणी, दाढी पक्खी खरी नही बाली ।

उपय चउण्णय बहुपय, लंगूली केमरी कउही ॥ १ ॥

परिअरवंधणभरु जा-णिजा मढिलिअं निवसणेणं ।

सित्येण दोणवायं, कविं च एकाएँ गाहाए ॥ २ ॥

मेत्तं अवयवेणं ।

(सं किं तं अवयवेणमित्यादि) अवयवोऽवयविन एकदेशस्ते-
न नाम यथा-सिगी सिहीन्यादि गाथा । शृङ्गमस्यास्तीति शृङ्गी-
न्यादीन्यवयवप्रधानानि सर्वाण्यपि सुगमानि, नवरं द्विपदं त्र्य-
दि, चतुष्पदं गद्यादि, बहुपदं कर्णगङ्गाद्यादि । अत्रापि पादसङ्ख्या-
वयवप्रधानता भावनीया । [कविहं सि] ककुद् रक्कन्नाऽऽसन्नोक्त-
देहावयवसङ्ख्यमस्यास्तीति ककुद्दी वृषज इति । 'परिअर' गाथा ।
परिकरबन्धेन विशिष्टेन पथ्यरचनासङ्ख्येन, भट्टे शूरपुरुषं, जानी-
यात्तुल्येत् । तथा-निबन्धनेन विशिष्टरचनारचितपाराहितपरिधान-
लक्षणं महिला स्त्री तां, जानीयादिति सर्वत्र संबध्यते । धाम्यानां
दोणस्य पाकः खिन्नतारूपः, तं च तन्मध्याद् गृहीत्वा निरीक्षिते-
नैकेन सिक्थेन जानीयात् । एकया च गाथया लालित्यादिका-
व्यधर्मोपेतया भुतया कवि जानीयात् । एवमत्राभिप्रायः-यदा स
नेपथ्यपुरुषाद्यवयवरूपपरिकरबन्धादिदर्शनद्वारेण भट्टमहिम्ना-

पाककविशब्दप्रयोगं करोति तदा भट्टार्थान्यपि नामान्यवयवप्रधानतया प्रवृत्तत्वादवयवनामान्युच्यन्ते इति इह तदुपन्यास इति । इदं चावयवप्रधानतया प्रवृत्तत्वात्सामान्यरूपतया प्रवृत्ता-
ज्ञाननाम्ना निघत इति ॥ अनु० ॥

अवयवि (ण)-अवयविन्-त्रि० । प्रदेशिद्रव्ये, स्था० रक्षा० ।

नव्यवयविद्रव्यमेव नास्ति, विकल्पद्रव्येन तस्याऽयुज्यमानत्वा-
त्, खरविषाणयत् । तथाहि-अवयविद्रव्यमवयवेभ्यो भिन्न-
म्, अजिनेन वा स्यात् ? न तावदभिन्नम् । अनेदे हि अवय-
विद्रव्यवदवयवानामेकत्वं स्यात्, अवयववद्वाऽवयविद्रव्य-
स्याप्यनेकत्वं स्यात्, अन्यथा जेद एव स्यात्, विरुद्धधर्मा-
भ्यासस्य भेदनिबन्धनत्वादिति । जिने चेत् तत् तेभ्यः, तदा
किमवयविद्रव्यं प्रत्येकनवयवेषु सर्वात्मना समवेति, देशतो
येति ? यदि सर्वात्मना नदाऽवयवमेवमवयविद्रव्यं स्यात्,
कथमेकत्वं तस्य ? अथ देशः समवेति, ततो येदेशैरवयवेषु
तदन्ते तेष्वपि देशेषु तत्कथं प्रवर्त्तते-देशतः, सर्वतो वा ? ।
सर्वतश्चेत्, तदेव दूषणम् । देशतश्चेत्तेष्वपि देशेषु कथम्?, न्या-
दिरनवयवस्या स्यादिति । अत्रोच्यते-यदुक्तं विकल्पद्रव्येन तस्या-
युज्यमानत्वादिति । तदयुक्तम् । एकान्तेन भेदाभेदयोरनभ्यु-
पगमात् । अवयवा एव हि तथार्थविकपरिणामतया अवयविद्र-
व्यतया व्यपदिश्यन्तेः न एव च तथार्थवर्धार्थान्नत्रपरिणामापेक्ष-
या अवयवा इति । अवयविद्रव्याभावे तु णेन घटावयवा एते
च घटावयवा इत्येवमसङ्गोऽवयवव्यवस्था न स्यात् । तथा च
प्रतिनियतकार्याधिनां प्रतिनियतवस्तुपादानं न स्यात्, तथा
च सर्वमसमञ्जसमापनीयते । सन्निवेशविशेषादघटवयव-
यानां प्रतिनियतता भविष्यतीति चेत् ? । सत्यम्, केयले स
एव सन्निवेशविशेषेऽवयविद्रव्यमिति । यच्चोच्यते-विरुद्ध-
धर्माभ्यासां जेदनिबन्धनमिति । तदपि न सूक्तम् । प्रत्यक्षमेव-
द्वन्त्य परमार्थापेक्षया भ्रा-त्वेन संयवहारपेक्षया विभ्रा-
न्त्वेनानुपगमादिति । यदि नाम सान्त्वत्यमभ्रान्त्वत्वं कथ-
मिति ? एवमत्रापि यत् शक्यत्वादिति । किञ्च-विद्यते अव-
यविद्रव्यम्, अवयविद्रव्यतया तथैव प्रतिभासमानत्वात्, अव-
यवव्यतीलवद्वा । तत्रार्थमसङ्कोहेत्, तथाप्रतिज्ञासम्यानुत्तय-
मानत्वात् । नाप्यनैकान्तकत्वविरुद्धत्वे, सर्ववस्तुव्यवस्थायाः
प्रतिभासार्थानत्वात् । अन्यथा न किञ्चनापि वस्तु भिद्येद-
ति । स्था० १ टा० १ उ० । रत्ना० । आचा० । सम्म० ।

अवयवमण-अवयवासन-न० । वृक्षादीनां प्रभावेन चालने, पं०
व० ४ द्वार ।

श्लेषण-न० । वृक्षादीनामालिङ्गपने, वृ० १ उ० ।

अवयवमाविश-आश्लेषित-त्रि० । आलिङ्गते, वि० १ श्रु० ४ अ० ।

अवयवसेकण-अवकाश्य-अव्य० । प्रकाश्य प्रकटीकृत्येत्यर्थे, तं० ।

अवर-अपर-त्रि० । अन्यस्मिन्, नृ० २ श्रु० २ अ० । प्रश्न० नि०

च० । सू० प्र० । इ० । “अवरं वोचं” अपरमिति उक्तादन्यद् व-
क्ष्यामि । सूत्र० १ श्रु० ३ अ० २ उ० । द्वितीयस्मिन्, च० प्र० ३
पाहु० । पश्चात्कालभाविनि, आचा० १ श्रु० ३ अ० ३ उ० ।
आ० म० । पश्चिमे, “अवरेण पनासं ताहे मिधुदवि ओवेह ” ।
आ० म० प्र० । न परोऽपरः । स्वस्मिन्, वृ० ३ उ० ।

अवरकंका-अपरकंका-स्त्री० । धातुकंकाण्डभरतकेशराजधा-
न्याम, इ० १ अ० । (तत्र हुताया द्रौपद्या आनयनाय कृष्णस्य
२००

गमने ‘दुर्वह’ शब्दे वक्ष्यते) एतदर्थप्रतिपादके ज्ञानार्थमकथा-
याः पोरुडोऽध्ययने, स० १८ सम० । प्रश्न० । इ० । आव० ।
स्था० । “कण्डस्मऽवरकंका” कृष्णस्य नवमवाप्तुदेवस्य द्रौ-
पदीनिमित्तमपरकंकागमनमाश्चर्यम् । कल्प० २ ज० ॥

अवरच्छ-अपरोक्ष-न० । अविद्यमानानि परंपामक्षाणि द्रष्ट-
व्यतया यत्र तदपराक्षम् । असमके, त्रिंशत्तमे गीणवार्थे च ।
प्रश्न० ३ आश्च० द्वार ।

अवरज्ज्वल-अपराध्यत-त्रि० । दोषमावहति, सूत्र० १ श्रु० ३
अ० ३ उ० । रजसा शिथिल्यमाणे, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।
तदयति, उत्त० ७ अ० ।

अवररु-अपराह-पुं० । दिनस्य चरमप्रहरे, स्था० ४ टा०
२ उ० । “पुष्पावरणकालसमयसि” । पाश्चात्यापराहका-
लसमयो दिनस्य चतुर्थप्रहरलक्षणः । नि० ३ वर्ग ॥

अवररुकाल-अपराहकाल-पुं० । सूर्यस्य गतिपरिणतस्य
पश्चिमेन गमने, आ० चू० १ अ० ।

अवरत्त-अपररात्र-पुं० । रात्रेरपरं जागे, स्था० ४ टा० २ उ० ।
“पुष्पावरत्तकालसमयसि” । वि० १ श्रु० ६ अ० ।

अवरदारिय-अपरद्वारिक-न० । पश्चिमद्वारिकेषु नक्षत्रेषु,
स० ९ सम० । “पुष्पावरत्तकालसमयसि” । वि० १ श्रु० ६ अ० ।
नं जहा-पुष्पा, अस्मिन्नेसा, मवा, पुष्पाफगुणी, उत्तराफगु-
नी, हन्था, चित्ता” । स्था० ४ टा० ४ उ० ।

अवरदाहिण-अपरदक्षिण-पुं० । अपरदक्षिणदिग्भागे, पश्चा०
२ वि० ।

अवरदाहिण-अपरदक्षिण-स्त्री० । नैर्ऋत्यां दिशि, व्य० ९ उ० ।

अवरद-अपराद-न० । अपराधनमपराद्धम् । पीडाजनकता-
याम, वि० । विनाशिते, त्रि० । इ० १ अ० ।

अवरद्वि-अपराद्वि-पुं० । अपराधनमपराद्धम्-पीडाजनकता;
तदस्यास्तीति अपराद्विः । लूतास्फोटं, सर्पादिदेशे च । वि० ।
अवरफागु-अपरफागी-स्त्री० । पार्ष्णिकायाम्, व्य० ८ उ० ।

अवरममवेहित-अपरमवेधित-न० । परममानुदघटनस्वरू-
पत्वे विशतितमे सत्यवचनातिशये, स० ३५ सम० ।

अवरराय-अपररात्र-पुं० । रात्रेः पाश्चात्ये यामद्वये, आचा० १
श्रु० ४ अ० ३ उ० ।

अवरविदेह-अपरविदेह-पुं० । अपरश्चासौ विदेहश्च । स्था० २
टा० ३ उ० । जम्बूद्वीपे पश्चिमतो महाविदेहजागे, स्था० १०
टा० । तत्र सदा दुष्णमसुषमोत्तमर्द्धिः । स्था० २ टा० ३ उ० ।
ज० । “दो अवरविदेहाई” स्था० २ टा० ३ उ० ।

अवरविदेहक-अपरविदेहक-न० । निषधस्य वर्षधरपर्वतस्य
नीलवर्षधरपर्वतस्य च स्वनामव्याप्ते कूटं, ज० ४ वक्रा स्था० ॥

अवरसामण-अपरसामान्य-न० । उच्यन्वादी-सामान्यव्या-
प्यसामान्ये, स्था० ।

अवरहा-अपरथा-अव्य० । अन्यथाऽप्ये, पश्चा० ८ वि० ॥

अवराइया-अपराजिता-स्त्री० । महावत्सविजयकृतस्य रा-

जधानीयुगले, जं० ४ वक्र० । स्था० । शङ्खविजयकेत्रयुगले
राजधानीयुगले, स्था० २ रा० ३ उ० । जं० । उत्त० ।

अवराह—अपराध—पुं० । गुरुविनयलङ्घने, आव० १ अ० ।
“ एत्य मे अवराहं मरिचं ह ” । आ० म० द्वि० । (अपराधमर्षणे
वधूहृष्टान्तोऽन्यत्र) “ अवराहसहस्रघरणीश्रो ” । अप-
राधसहस्रगृहणिरूपाः (स्त्रियः), ब्रह्मदत्तमातृचुवनोवत् । त० ।
अवराहपय—अपराधपद—न० । मोक्षमार्गे प्रत्यपराधस्थाने, दश० ।

अपराधपदमाह—

इन्दियविमयकसाया, परीमहा वेयणा य उवमगा ।

एए अवराहपया, जत्य विसीयंति दुम्मेहा ॥१८१॥

इन्द्रियाणि स्पर्शनादीनि विषयाः स्पर्शादयः, कषायाः क्रोधा-
दयः । इन्द्रियाणि चेत्यादि छन्दः । परीमहा । कृत्तिपासादयः, वे-
दना अशानानुभवलक्षणः, उपसर्गो दिव्यादयः । एतान्यपराधप-
दानि मोक्षमार्गे प्रत्यपराधस्थानानि । यत्र येष्विन्द्रियादिषु सन्तु
विषादंति आबध्यन्ते । किं सर्व एव ? । नेत्याह—दुम्मेधसः, धुल्ल-
कथत् । कृतिनस्तु एभिरेव कारणवृत्तौ ससारकान्तारं तर्जनीति
गाथाऽर्थः । कुन्तकस्तु पदे पदे विषादंन सकल्पस्य वशं गतः ।
कोऽसौ धुल्लकः ? । कथानकम्—“ कुकणश्रो जहा एतो खनो
सपुत्तश्रो पव्यइआ । सो य खेत्तुश्रो तस्स अइव इहो भियमाणा य
भणइ—खंता ! ण सक्केमि अणुवाहणो हिंइउ । अणुकपाए ख-
नेण दिग्गणाश्रो उवाइणाश्रो । ताहे भणइ उवरितला सीणण फु-
हृति । खल्लिता से कयाश्रो । पुणो भणइ—सीसं मे अइव रुज्जइ । ता-
हे सीसदुवारिया से अणुमाया । ताहे भणइ—न सक्केमि मि-
कखं हिंइउ । तो से पडिस्सए त्रियस्स अणेण । एवं ण तरा-
मि खत ! भूमीए सुविउं । ताहे संथारो से अणुगणाश्रो । पुणो-
भणइ—ण तरामि खत ! लोयं काउं । तो खुरण पांकिज्जिय । ताहे
भणति—अण्हाणयं न सक्केमि । तश्रो से कासुयणाणण कणो
दिज्जइ । आयरियपाउग्गं च जुयल घिण्णति । एवं ज जं भणति
नं तं सो खनो णेहपरिबद्धो तस्सऽणुजाणति । एव कासं गच्छमा-
णं पमणिश्रो—न तरामि अविइयाए विणा अच्छिउं खत ! त्ति ।
ताहे खंता जणइ—सदो अजोभां त्ति काउण पारिसयाओ गिण्फे-
डिआ । कम्मं काउ ण यागाइ । अयाणंतो लुणसंखडीण
धणिं काउं अजिण्ण मश्रो । विसयावसट्ठा मरिउ महिंसा
आयाश्रो वाहिज्जइ । सो य खंता सामणपरियागं पालेऊण
आउक्खए कासगश्रो देवसु उववणो, अंहिं पउजइ । अंहिणा
आमोएऊण तं चेल्लयं तेण पुव्वणहणं तस्मिं गाहाण हत्थश्रो
किणइ । वउव्वियमंडीए जोएइ वाहेइ य गरुणं तं । अतरतां
घोदुं नोत्तरण विधउं भणइ—ण तरामि खंता ! निक्खं हिंइउं । ए-
वं भूमीए सयणं ओयं काउ । एव ताण वयणाणि मव्वाण उ-
क्खारेति, जाव अविइयाए विणा न तरामि खंत ! त्ति । ताहे
एवं भणंतस्स तस्स महिस्सस्स इम चित्तं जाय—कहं पारिम
वक्कं सुअं ति ? ताहे ईहापूहमग्गणगवेसणं करेइ । एव चित्तयं-
तस्स तस्स जातिसरणं समुप्पन्नं । देवेण ओही पउत्ता । संवु-
द्धो पच्छा भस्से पक्खस्सइत्ता देवल्लोयं गओ ” । “ एव पए पए
विभीदंतो सकप्पस्स वमं गच्छति । जम्हा एसो दोसो तम्हा
अट्ठागससीत्तंगसहस्साणं सारणाणिमित्तं एए अवराहपय
यउज्जइ ” । तथावाह—

अट्टारस उ सहस्सा, सीलंगणां जिण्हिं पञ्चता ।

तेमि पकिक्खणट्ठा, अवराहपए उ वज्जेज्जा ॥१८२॥

अष्टादश सहस्राणि; तुरवधारणे; अष्टादशैव, शीलं भावसमा-
धिलक्षणं, तस्याङ्गानि जेदाः, करणानि वा शीलाङ्गानि; तेषां जिनः
प्राप्तिरूपितशब्दायैः प्रकृतानि प्रकीर्तनानि । तेषां शीलाङ्गानां,
परिक्लृणार्थं परिक्लृणानिमित्तं, अपराधपदानि प्रागाभिहितस्व-
रूपाणि, वर्जयेद् जहादिति गाथार्थः । दश० २ अ० । आ० चू० ।

अवराहसल्लपनव—अपराधशस्यमनव—त्रि० । पृथ्वीसंघट्टाद्य-
निचाररूपशल्यानिमित्ते, पञ्चा० १६ विव० ।

अवराहुत्त—अपराधुत्त—पुं० । पञ्चान्मुक्ते, “ अवराहुत्तो ना-
यति ” । आव० ४ अ० ।

अवरिं—उपरि—अव्य० । “ बोपरौ ” उ । १ । १०८ । इति उतोऽ-
त्यम । “ चक्रादावन्तः ” । ८ । १ । १२६ । इत्यनुस्वारानामः । प्रा० १
पाद । प्रथमापञ्चमीसमस्यन्तार्थवृत्तकथ्यशब्दस्यार्थे, वान्व० ।

अवरिद्ध—(न०)उपरि—अव्य० । प्रावरणे, “ उपरं संव्याने ” ।
८ । १ । १६६ । इति संव्यानेऽर्थे वर्तमानादुपरिशब्दात् स्वार्थे
हुविधानात् । प्रा० २ पाद ।

अवरिमण—अवर्षण—न० । अपानीयपाते, दश० ।

अवरुत्तर—अपरोत्तर—पुं० । अपरोत्तरस्यां दिशि, पञ्चा० १ विव० ।

अवरुत्तरा—अपरोत्तरा—स्त्री० । वायव्यां दिशि, व्य० ७ उ० ।

अवरोपर—अपरस्पर—न० । “ परस्परस्याद्विरः ” । ८ । ४ । ४०६ ।
इति अपसंशे परस्परशब्दस्याद्विरकारः । अन्योऽन्यशब्दार्थे,
“ अवरोपर जोहंताहं, सामिउ गोजउ जाहं ” । प्रा० ४ पाद ।

अवरोद—अवरोध—पुं० । अन्तःपुरे, औ० । परचक्रणवेष्टने,
नि० चू० ८ उ० । (तत्र भिक्काटनाऽऽदिव्यवस्था ‘उवरोद’ शब्दे
चिन्तयजागे ९०७ पृष्ठे दृष्टव्या)

अवलंब—अवलम्ब—त्रि० । अधोमुखतयाऽवलम्बमाने, औ० ।

अवलंबग—अवलम्बक—न० । दगडके, व्य० ४ उ० ।

अवलंबण—अवलम्बन—न० । अवलम्ब्यत इति अवलम्बनम् । कृद्-
बहलमिति वचनात्कर्मण्यनट् । विशेषसामान्यार्थावग्रहं, न० । क-
थं विशेषसामान्यार्थावग्रहोऽवलम्बनम्, इति चेत् । उच्यते । इह
शब्दोऽयमिदं कानं विशेषावगमरूपत्वाद्वायज्ञानम् । तथा-
हि—शब्दोऽयं, नाशब्दो रूपादिरिति शब्दस्वरूपाधधारणं वि-
शेषावगमः, ततोऽस्माद् यत्पूर्वमनिर्देश्यसामान्यमात्रमवग्रहण-
मेकसामान्यिकं स पारमार्थिकोऽर्थवग्रहः । तत ऊर्ध्वं तु यत्किं-
मिदमिति विमर्शनं सा ईहा, नदनन्तरं तु शब्दस्वरूपाधधारणं
शब्दोऽयमिति तद्वायज्ञानम् । तत्रापि यदा उत्तरार्थमजिज्ञासा
भवति—किमयं शब्दः शाब्दः, किं वा शाब्दः ? इति; तदा पार्थक्यं
शब्द इति ज्ञानमुत्तरविशेषावगमापेक्षया सामान्यमात्रावलम्बन-
मित्यवग्रह इत्युपचर्यते । स च परमार्थतः सामान्यविशेषरूपाधधा-
लम्बन इति विशेषसामान्यार्थावग्रह इत्युच्यते । इदमेव च श-
ब्द इति ज्ञानमालम्ब्य किमयं शाब्दः, किं वा शाब्दः ? इति ज्ञान-
मुच्यते । ततो विशेषसामान्यार्थावग्रहोऽवलम्बनम् ॥ न० । अवल-
म्ब्यते इत्यवलम्बनम् । अवलम्बनामुत्तरतां चावलम्बनहेतुभूते अ-
वलम्बनवाहतां त्रिनिर्गतेऽवयवे, जं० १ वक्र० । रा० । जी० ।

आ० म० । अवलम्ब्यते इत्यवलम्बनम् । वेदिकायाम्, मस्त-
कावलम्बे च । नि० सू० ।

अवलंबणं तु दुविहं, जूमीए संक्रमे य णायन्वं ।

दुहतो व एगतो वा, विवेदिया सा तु णायन्वा ॥

अवलंबणं दुविहं-भूमिष वा, संक्रमे या जयति । जूमीए विस्-
मे लग्गणणिमित्तं कज्जति । संक्रमे विलम्पणणिमित्तं कज्जति । सो
पुण दुहं एगमो य भवति । सा पुण (वेद्यं) मतावलंबो,
नि० सू० १ उ० । भांय द्युद, करेण बाह्यादि गृहीत्या धारणे,
“सव्यं गये तु गहण, करेण अवलंबन तु देसम्मि” ति । स्थः ०५
ठा० २ उ० । (पर्वतादौ पतन्त्या निवेन्ध्या अवलम्बनं ‘ गह-
ण ’ शब्दे वक्ष्यते)

अवलंबणया-अवलम्बनता-स्त्री० । अवलम्बनस्य भाषोऽवल-
म्बनता, अवग्रहे, न० ।

अवलंबणवाहा-अवलम्बनवाहा-स्त्री० । उभयोः पार्श्वयोरव-
लम्बमानानामभ्यभूतायां भिक्षा, आ० म० प्र० । जं० जी० ॥

अवलंबित्तण-अवलम्ब्य-अव्य० । आधित्येत्यर्थे, पं० व० २
ठार । ग० । विपर्ययित्यर्थे, आव० ४ अ० ।

अवलंबित्तण-अवलम्बितुम्-अव्य० । आकर्षयितुमित्यर्थे, दशा०
७ अ० ।

अवलंबिय-अवलम्बित-त्रि० । अविलम्बिते, ज्ञा० १ अ० ।

अवलम्ब्य-अव्य० । लङित्येत्यर्थे, “णो गाहावतिकुलस्स दुवा-
रसाह अवलंबिय अवलंबिय चिट्ठेजा” । आवा० २ भू० १ अ० ६ उ० ।

अवलम्ब-अपलम्ब-त्रि० । न्यकारपूर्वतया लब्धे, स्था० ए
ठा० । “ परस्परप्लवने लब्धायत्तार्हं ” । अन्त० ५ वर्ग ।

अवलम्ब-अपलम्ब-पुं० । निह्वं, नि० सू० । यथा कस्य
सकाशेऽधीतम् ?, इति प्रश्ने अन्यमकाशेऽधीतमन्यस्यै कथ-
यति । नि० सू० १ उ० । आव० ।

अवलम्ब-अवलम्ब-पुं० । देशविशेषे, स्था० २ ठा० ४ उ० ।

अवलम्बेष्टाणया-अवलेखनिका-स्त्री० । अवलिख्यमानस्य वंश-
शलाकावशां प्रतल्पां त्वचि, स्था० ४ ठा० २ उ० । वर्षावास-
कर्मस्फेष्टनिकायां पादलेखनिकायाम्, नि० सू० १ उ० ।

अवलेष्टिया-अवलेष्टिका-स्त्री० । तदुल्लेखपूर्णकांसिद्धे दुग्धे,
सिद्धे स्नेहविशेषे, प्रथ० ४ ठार ।

अवलोक्य-अवलोकन-न० । दर्शने, रक्षाधिकादौ मृते क-
पणमस्वाध्यायश्च कार्यः । ततोऽन्यदिने परिक्रानावावलोक-
नं कार्यम् । आग० ४ अ० ।

अवलोक्यणसिहरमिद्धा-अवलोकनशिखरशिला-स्त्री० । उ-
ज्जयन्तपर्वतशिखरावशेष, उज्जयन्ते-“अवलोक्यणसिहरमिद्धा, अ-
वलेरणं तत्थ वररसो सवध । सुअपक्खसरिसवधो, करइ सुअवले
हंम ” ॥२७॥ ती० ४ कल्प ।

अवलोक्य-अवलोक्य-पुं० । वस्तुसङ्गाधप्रच्छादने प्रिश्रुतमे गौ-
णाङ्गीके, प्रथ० २ आभ० ठार ।

अवलम्ब्य-अवलम्ब-न० । नौकाक्षेपणोपकरणभेदे, भावा० २
भू० २ अ० १ उ० ।

अवव-अवव-न० । सङ्ख्याविशेषे, चतुरशीतिरववाक्षतसह-
स्राणि एकमववम् । जी० ३ प्रति० । भ० । कर्म० । जं० ।
अनु० । स्था० ।

अववंग-अववाङ्ग-न० । संख्याविशेषे, चतुरशीतिरववङ्गसह-
स्राणि एकमववाङ्गम् । जी० ३ प्रति० । कर्म० । अनु० । स्था० ।

अववका-अववाक्या-स्त्री० । तापिकायाम्, भ० ११ शा० ११ उ० ।

अववग्ग-अववर्ग-पुं० । मोक्षे, आ० म० द्वि० ।

अववट्टण-अववर्त्तन-न० । कर्मपरमाणुनां दीर्घस्थितिकालता-
मपगमस्य ह्रस्वस्थितिकालतया व्यवस्थापने, पं० सं० ४ ठार ।

अववट्टणा-अववर्त्तना-स्त्री० । अववर्त्तयते ह्रस्वीक्रियते स्थि-
त्यादि यथा साऽपवर्त्तना । स्थित्यनुज्ञायां ह्रस्वीकरणे, क० प्र० ।

तत्र तावत् स्थितिविषयाऽपवर्त्तनामाह-

ओवट्ठतो य ठिइ, उदयावलिबाहिरा ठिइविसेसा ।

निकखवइ से तिजागे, समयादिणं सेममवइ य ॥२१॥

वड्ड ततो अतिन्या-वणा य जावालिगा इवइ पुत्ता ।

तन्निकखेवो समया-दिगादिगुणकम्मविट्ठणा ॥२१॥

स्थितिमपवर्त्तयन् उदयावलिबाह्यान् स्थितिविशेषान् स्थि-
तिनेदान् अपवर्त्तयति । के ते स्थितिविशेषाः ?, इति चेत् । उ-
च्यते-उदयावलिबाह्या उपरि समयमात्रा स्थितिः द्विसमयमात्रा
स्थितिः, एवं तावद्वाच्यं यावद् बन्धावलिबाह्याऽवलिबाह्या ही-
ना सर्वा कर्मस्थितिः । एते स्थितिविशेषाः । उदयावलिबाह्या-
ना च स्थितिः सकलकरणयोग्येति कृत्वा तां नापवर्त्तयति । तत
उक्तम्-उदयावलिबाह्यानिनि । कुत्र निक्कपतीति चेत् ? । उ-
च्यते । अत्र आह-निक्कपति-आवलिबाह्यास्त्रिभागे तृतीयं प्रागे
समयाधिकं शेषं समयं न मुञ्चत्युपरितनं त्रिभागद्वयमतिवृत्त्यम् ।
इयमत्र भावना-उदयावलिबाह्या उपरितनौ या स्थितिस्तस्या
द्विक्कमपवर्त्तयन् उदयावलिबाह्या उपरितनौ द्वौ त्रिभागौ
समयानावलिबाह्याधस्तने समयधिकं तृतीयं प्रागे निक्कपति;
एष जघन्यो निक्कपो, जघन्या चातिस्थापना । यदा उदयाव-
लिबाह्या उपरितनौ द्वौ त्रिभागौ द्वितीया स्थितिरपवर्त्तयते
तदा अतिस्थापना प्रागुक्तप्रमाणा द्विसमयाधिका भवति । नि-
क्केपस्तु तावन्मात्र एव । एवमतिस्थापना प्रतिसमयं तावद्द्वि-
मुपनेतव्या यावदावलिबाह्या परिपूर्णा भवति । ततः परमतिस्था-
पना सर्वत्रापि तावन्मात्रैव भवति; निक्केपस्तु वर्द्धते । स च ता-
वद् यावद् बन्धावलिबाह्याऽतिस्थापनाऽऽवलिबाह्याऽतिस्थापना सर्वाऽपि
कर्मस्थितिः । उक्तं च-“समयादि अद्वितीयवणा, बन्धावलिबाह्या य
मांसु निकखेवो । कम्मठिइ बन्धावलिबाह्यामुत्तु ओवट्ठे” ॥१॥
कर्मस्थितिबन्धावलिबाह्यामुदयावलिबाह्यां च मुञ्च्य शेषां सर्वाऽपि
अपवर्त्तयति इत्यर्थः । तदेवमुदयावलिबाह्या उपरितनं समय-
मात्रं स्थितिस्थानं प्रतीत्य वर्त्तमानायामपवर्त्तनायां समया-
धिकं आवलिबाह्याः त्रिभागा निक्केपः प्राप्यते । स च सर्वजघ-
न्यः । सर्वोपरितनं च स्थितिस्थानं प्रतीत्य वर्त्तमानायामपव-
र्त्तनायां यथांकरूप उत्कृष्टो निक्केपः । उक्तं च-“उदयावलि उप-
रितनं, ठाण अद्वितीयवो होइ अइहीणो । निकखेवो सर्वोपरि, ठि-
ट्ठणयसा भवे परमो” ॥ १ ॥ एष निर्व्याघाते अपवर्त्तनाऽधि-
कारविधिरुक्तः ।

संप्रति व्याघाते तमाह-

बाधाए समुत्पां, कंमगमुकस्सिआ अइत्यवणा ।

मायठिई किंनुणा, ठिई कंडुकसमपपाणं ॥ २२० ॥

अत्र व्याघातो नाम स्थितिघातः तास्मिन् सति न कुर्वन् इत्यर्थः । समयोने कएकमात्रमुत्कृष्टा अतिस्थापना । कथं समयोनेमिति चेत् ? उच्यते-उपरितनेन समयमात्रेण स्थितस्थानेनावर्तमानेन सह अधस्तात् काण्डकमतिक्रम्यते । ततस्तेन विना काण्डकं समयोनेमेव जयति । काण्डकमानमाह-“ डाय-ठिई इत्यादि ” । यस्याः स्थितेराग्न्य तस्या एव प्रकृतेरुत्कृष्टे स्थितिबन्धमाधत्ते, ततः प्रवृत्तिं सर्वा साऽपि स्थितिर्वाय-स्थितिरिति उच्यते । उक्तं च पञ्चसङ्कटमूत्रटीकायाम्-यस्या यस्याः स्थितेराग्न्य उत्कृष्ट स्थितिबन्धं विधत्ते नि-र्मापयति तस्या आरग्न्य उपरितनानं श्रवाण्यपि स्थितिस्था-नानि मायस्थितिसत्त्वानि जयन्ति, सा मायस्थितिः किञ्चिदूना कएककस्योत्कृष्टे प्रमाणम् । पञ्चसङ्कट पुनरेव मूलटीकायामुक्ता-“सा मायस्थितिरुत्कर्षतः किञ्चिदूना किञ्चिदूनकर्मस्थिति-प्रमाणा येदित्येव । तथाहि-अन्तःकोटीकोटीप्रमाणं स्थितिबन्ध-माधाय पर्याप्तसंज्ञेपञ्चद्वय उत्कृष्टसंज्ञावशादुत्कृष्टां स्थितिं विधत्ते इति सा डायस्थितिरुत्कर्षतः किञ्चिदूनकर्मप्रमाण-स्थितिप्रमाणेति, सा चोत्कृष्ट काण्डकमुच्यते । व्यपुःकृष्टव्याघा-तोऽतिस्थापना । एतच्चोत्कृष्ट काण्डक समयमात्रेणापि न्यून काण्डकमुच्यते । एव समयद्वयन, समयत्रयेण, एव तावद्-यून वाच्य यावत् तत्पल्लोपमासंख्येयभागमात्र प्रमाणं जयति; तच्च जघन्य कएककम्, इयं च समयोनेन व्याघातऽतिस्थापना । संप्रत्य-ध्वपट्टवमुच्यते-तत्रापवर्त्तनायां जघन्यां निक्षेपः सर्वस्तोकः, तस्य समयाधिकावलित्रिभागमात्रत्वात् । ततोऽपि जघन्या-तिस्थापना द्विगुणा त्रिसमयोना, कथं त्रिसमयेन द्विगुणत्वाति चेत् ? उच्यते-व्याघातमन्तरेण जघन्या अतिस्थापना आवांभका त्रिभागद्वयं समयोने जयति, आवांभिका चाऽतनुकल्पनया नवस-मयप्रमाणा कल्प्यते, तर्हि त्रिभागद्वयं समयोने पञ्चसमयप्रमाण-मवगन्तव्यम् । निक्षेपोऽपि जघ-यः समयाधिकावलित्रिभा-गरूपोऽस्तत्कल्पनया चतुःसमयप्रमाणा द्विगुणीकृतास्त्रिसमयो-नः सन् तावानेव भवतीति । ततोऽपि व्याघातऽतिस्थापना उत्कृष्टा अतिस्था-पना विशेषाधिका, तस्याः परिपूर्णावलित्रिभागमात्रत्वात् । ततो व्याघा-ते उत्कृष्टा अतिस्थापना असंख्येयगुणा, तस्या उत्कृष्टमायस्थिति-प्रमाणत्वात् । ततोऽप्युत्कृष्टा निक्षेपा विशेषाधिकः, तस्य समया-धिकावलित्रिभागमात्रसकलकर्मस्थितिप्रमाणत्वात्, ततः सर्वा कर्मस्थितिर्विशेषाधिका । संप्रत्युत्कर्षतः नापवर्त्तनायां सधोगतादप-वर्त्तव्यमुच्यते-तत्रोत्कर्षतः नायां व्याघात जघ-यावतीस्थापनानि-क्षे-पो सर्वस्तोकः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्यौ, आवांभिकासंख्ये-यभागमात्रत्वात् । ततोऽपवर्त्तनायां जघन्यां निक्षेपोऽप्यसंख्येयगुणः, तस्य समयाधिकावलित्रिभागमात्रत्वात् । ततोऽप्यवर्त्तनायां जघन्यातिस्थापना द्विगुणा त्रिसमयोना । अत्र भावना प्रागेव कृता । ततोऽप्यवर्त्तनायामेव व्याघाते विना उत्कृष्टा अतिस्थापना वि-शेषाधिका, तस्याः परिपूर्णावलित्रिभागमात्रत्वात् । तत उत्कर्षतः ना-यामुत्कृष्टातिस्थापना संख्येयगुणा, तस्या उत्कृष्टावधारणत्वात् । ततोऽपवर्त्तनायां व्याघाते उत्कृष्टा अतिस्थापना असंख्येयगुणा, तस्या उत्कृष्टमायस्थितिप्रमाणत्वात् । तत उत्कर्षतः नाया उत्कृष्टा निक्षेपो विशेषाधिकः; ततोऽप्यवर्त्तनायामुत्कृष्टो निक्षेपो विशेषा-धिकः; ततोऽपि सर्वा स्थितिर्विशेषाधिका” । क० प्र० पं० सं० ।

संप्रत्यनुभागापवर्त्तनामतिदेशेनाह-

एवं ओवट्टणाई उ ॥ १२१ ॥

एवमुत्कर्षतः नापवर्त्तनापवर्त्तनाऽप्यनुभागाविषया वक्तव्या, केव-लमात्रेण आरग्न्य स्थित्यपवर्त्तनावत् । तद्यथा-प्रथमं स्पर्धकं नापवर्त्तते, नापि द्वितीय, नापि तृतीय, एवं तावद्वक्तव्यं याव-दावलित्रिभागमात्रस्थितिगतानि स्पर्धकानि भवन्ति । तेन्य उप-रितनानि तु स्पर्धकान्यपवर्त्तन्ते । तत्र यदा उदयावलित्रिभागाया उपरि समयमात्रस्थितिगतानि स्पर्धकानि अपवर्त्तयति तदा समयोनावलित्रिभागद्वयगतानि स्पर्धकानि अनिक्रम्याधस्तनेषु आयलिकासत्कसमयाधिकावलित्रिभागगतेषु स्पर्धकेषु निक्षिप्यते । यदा तदुदयावलित्रिभागाया उपरि न द्वितीयसमयमात्रस्थितिगतानि स्पर्धकान्यपवर्त्तयति, तदा प्रागुक्ता अतिस्थापना समयो-नावलित्रिभागद्वयप्रमाणा समयमात्रस्थितिगतैः स्पर्धकैर-धिकाऽवगन्तव्या । निक्षेपस्तु तावन्मात्र एव, एवं समय-वृद्ध्या अनिस्थापना तावद्विषमपवर्त्तनव्या यावदावलित्रिभा-गपरिपूर्णा भवति, ततः परमनिस्थापना सर्वत्रापि तावन्मात्रैव । नि-क्षेपस्तु वृद्धते, एवं निर्व्याघाते सति कल्पव्यम् । व्याघाते पुनरनुभा-गाकारकं समयमात्रस्थितिगतस्पर्धकान्यनुमतिस्थापना द्रष्टव्या । काण्डकमानं समयमात्रमन्यन्तं च यथा प्राक् स्थित्यपवर्त्तनायामु-क्तं तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् । अत्रापवर्त्तनव्यपवर्त्तन-सर्वस्तोको ज-घन्यानिक्षेपः, ततो जघन्यातिस्थापना अनन्तगुणा; ततो व्याघाते अतिस्थापना अनन्तगुणा, तत उत्कृष्टमनुभागाकारकं विशेषा-धिकम्, तस्य एकसमयगतैः स्पर्धकैरतिस्थापनानां अधिका-त् । तत उत्कृष्टो निक्षेपो विशेषाधिकः, ततोऽपि सर्वोऽनुभागा विशेषाधिकः । क० प्र० पं० सं० ।

अववट्टणाधिकम-अपवर्त्तनाधिकम्-पुं० । प्रभृतस्य सतो रम-स्य स्तोकीकरणे, पं० स० । अपवर्त्तनासकमस्तु बन्धेऽबन्धे वा प्रवर्त्तते । “सर्वव्याघातवट्टणा निद्वरमाणं” इति यद्व्यमणव-चनात् । पं० स० ५ डार ।

अववयमाण-अपवर्त्तन-त्रि० । मृषावाटमकुर्वन्ति, आत्मा० १ श्रु० ५ अ० २ उ० ।

अववगेविता-अववगेपयिता-स्त्री० । अग्रजकतायाम्, “जि-भामयाओ सोक्खाओ अववगेवेत्ता भवइ” । स्या० ६ ज० ।

अववाय-अपवाद-पुं० । परदूषणाभिधाने, प्रश्न० २ सम्ब० डार । द्वितीयपदाश्रयणे, दर्श० ध० । विशेषोक्तिविधौ, यथा-“पु-ढवाइसु आमेवा, उण्णं कारणमि जयणाव । मिगरहिण्यस्स त्रियस्सा, अववाओ होइ नायओ” ॥१॥ दर्श० ध० । पञ्चा० । प्रति० नि० चू० । उन्मगस्य प्रतिपत्ते, वृ० १ उ० । विशेषवक्तव्य-ता ‘सुत्त’ शब्दे वीक्ष्यता) तथापि तद्व्यपेक्षकालभावापत्तौ च निपतिसस्य गत्यन्तराभावे पञ्चकादित्यतयाऽनेपणीयादिग्रहणे, स्या० । अनुज्ञायाम्, नि० चू० १ उ० । निश्चयकथायाम्, नि० चू० ५ उ० ॥

अववायकारि(ण)-अववायकारिन्-पुं० । आडाकारिणि, पं० सं० १ डार ।

अववायमुत्त-अपवादसूत्र-न० । अपवादिकार्थप्ररूपके सूत्र-भेद, वृ० १ उ० । (‘सुत्त’ शब्दे विवृतिरस्य द्रष्टव्या)

अवविह-अवविध-त्रि० । स्वनामक्याते आजीविको-(गोशास्त्र-कमतो-) पासके, भ० द श० ५ उ० ।

अवशलि-अवसर-पुं० । मागध्याय “रसोर्लक्षौ” ॥८॥४॥२०॥
इत्यनेन रूपनिर्णयः । प्रस्तावे, “णं अवशलोपसप्पण्या ला-
आणो ” । प्रा० ४ पाद २०३ सूत्र ।

अवस-अवश-पुं० । कर्मपरवशे, वस्तु० ६ अ० । परवशे, सूत्र० १
श्रु० ३ अ० १ उ० । उत्त० । प्रश्न० ।

अवश्यम्-अव्य० । “अवश्यमो ई-हौ” । ८ । ४ । ४२५ । इत्य-
पञ्चशे स्वार्थे ऋः । निश्चये, अशक्यनिवारणे च । “अवस न सु-
आह सुअच्छिआह ” । प्रा० ४ पाद ।

अवसज्ज-अपशकुन-न० । अशुजसूचकं निमित्तभेदे, वृ० ।

तानि च—

मल्लिककुचले अत्र-गिर्यग्र ए मागसुजवसभे य ।

एष तु अपसत्था, इति स्मृताऽ गितस्स ॥

मलिनः शरीरेण यन्त्रैर्वा मलीभसः; कुचलो जीर्णादवस्थपरि-
धानः; अव्यक्तः स्नेहाभ्यक्तशरीरः; श्वः वामपाश्वेद्विण्णपा-
श्वेगामी, कुञ्जो वरुशरीरः । वरुमो वामनः । एते मल्लिनाद-
योऽप्रशस्ता जवन्ति तेषांभिर्गच्छतः ॥

तथा—

रत्तपरचरगतावस-रोगियाविगता य आउए विज्जा ।

कामायकयउद्-द्विया य जत्ते न माहति ॥

रूपपटाः सौगताः, चरकाः कणादाः, घाटीवाहका वा; तापसा
सरजस्काः; रोगिणः कुष्ठादिरेगाक्रान्ताः; विकलाः पाणिपादाद्य-
वपव्यङ्गिताः, आतुरा विविधदुःखोपग्रताः, वैद्याः प्रसिक्ताः,
काषायवस्त्राः कषायवस्त्रपरिधानाः, उर्वधूलिता जम्भोऽभ्रित-
गात्राः धूलीधूसरा वा । एते कृत्राभिर्गच्छन्ति दृष्टाः सन्ता यात्रा
गमन, तत्प्रवर्तकं कार्यमप्युपचारात् यात्रा, तां न साधयन्ति ।
उत्ता अपशकुनाः । वृ० १ उ० ।

अवसकण-अववकण-न० । साध्वर्थायावसर्पणे, पञ्चा० १३
वि० । आच० । पश्चाद्गमने, प्रव० २ द्वार ।

अवसकि (ए)-अववकिन्-त्रि० । अवसर्पणशीले, सूत्र० १
श्रु० ६ अ० २ उ० । दूरगमनशीले, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० २ उ० ॥

अवसज्ज-गम्-धा० । “ गमेरह-अश्चङ्गाणवज्जावसज्जसोक्कु०
। ८ । ४ । १६२ । इत्यादिना गमेरवसज्जाऽऽदेशः । अवसज्ज-
गच्छति । प्रा० ४ पाद ॥

अवसपि [ए] अवसर्पिन्-त्रि० । परिहारिणि, सूत्र० १ श्रु० २
अ० २ उ० ॥

अवमय-अपसद-त्रि० । तुच्छे, स्था० ४ ठा० ४ उ० ॥

अवसर-अवसर-पुं० । प्रस्तावे, विज्ञागे च । दश० १ अ० ।
“अहुणाऽवसरो णिसीहचूलाए ” । नि० चू० १ उ० ।

अवसरण-अवसरण-न० । समयसरणे, प्रव० ६२ द्वार । भ० ।

अवसवस-अपस्ववश-त्रि० । अपगतात्मनश्चत्वे, स्था० १६ अ० ।

अवसह-अवसथ-पुं० । शूदे, वस्तु० ३२ अ० ॥

अवसावण-अवश्रावण-न० । काञ्जिके, “ अवसावणं लाटाणं
काञ्जिकं भवति ” सि । इह लाटदेशेऽवश्रावणकं काञ्जिकं भ-
वत्येते । वृ० १ उ० ।

अवनिर्धत-अपसिद्धान्त-पुं० । सिद्धान्तादपक्रान्ते, “ संसार-
कारणाद् घारा-दपसिद्धान्तदेशनात् ” । स्था० १० ठा० ॥

अवसे-अवश्यम्-अव्य० । “ अवश्यमो ई-हौ” । ८ । ४ । ४२७ ।
इत्यपञ्चशेऽवश्यमः स्वार्थे ‘ई’ प्रत्ययः । ‘ अवसे सुकृदि पणई’
प्रा० ४ पाद ॥

अवसेम-अवशेष-पुं० । अवशिष्टे, स्था० ७ ठा० । आतु० । तद्-
तिरिक्ते, उपा० १ अ० ॥

अवसेह-गम्-धा० । “ गमेरह-अश्चङ्गाणवज्जा० ” ८ । ४ । १६१
इति सूत्रेण गमेरवसेहादेशः । अवसेह-गच्छति । प्रा० ४ पाद ॥

अवसेह-नञ्-धा० । अदर्शने, “ नशेर्णिर्णिणास-णिवहावसे-
हः ” ८ । ४ । १७८ । इत्यादिऽसूत्रेणावसेहादेशः । अवसेह-
नश्यति । प्रा० ४ पाद ।

अवसोग-अपशोक-पुं० । वीतशोके, जम्बूद्वीपापेक्षया द्वादश-
होपाधिपतौ द्वे, द्वीप० ।

अवस्स-अवश्य-त्रि० । अवश्यं पर्यायाऽवश्यशब्दोऽकारा-
न्तोऽप्यस्ति । आ० म० द्वि० । प्रश्न० । नियते, आव० ४ उ० ।

अवस्सकम्म-अवश्यकर्मन-न० । अवश्यक्रियायाम्, आ०
चू० १ अ० ।

अवस्सकरणिज्ज-अवश्यकरणीय-न० । मुमुक्षुभिरवश्यं
क्रियते इति अवश्यकरणीयम् । विशेष० । आवश्यकं,
मुमुक्षुनिर्वियमानुष्ठेयत्वात्तस्य । अनु० । अवश्यकरणीमिति
प्रश्ने प्रदर्श्यते—अन्वयत्वाद् अवश्यकरणसंज्ञायाः, भारकरव-
त्, अवश्यकरणीयत्वादवश्यकरणं कुर्वन्तीति । कथमिदमव-
श्यकरणं, कथमियमन्वयेति ? दर्श्यते—अर्थमनुगता या संज्ञा
साऽन्वयाः अर्थमङ्गीकृत्य प्रवर्तते इत्यर्थः । कथमिह? यथा-भा-
स्करमङ्गा अन्वयाः कथमन्वयाः? नासं करोतीति नास्कर इति
यो भासनार्थः तमङ्गीकृत्य प्रवर्तते इत्यन्वयाः । तथाऽवश्यकरण-
मिति इयं संज्ञा अन्वयाः कथमिति चेत्? अमहे-अवश्य क्रियते
इत्यवश्यकरणमिति योऽवश्यकरणार्थोऽवश्यकर्त्तव्यता तमङ्गी-
कृत्य प्रवर्तते यस्मात्तस्मात्सर्वकालाभिः सिद्ध्यद्भिरवश्यक्रि-
यमाणत्वादवश्यकरणीमत्यन्वर्थसंज्ञासिद्धिः । आ० चू० २ अ० ।

अवस्सकिरिया-अवश्यक्रिया-त्री० । पापकर्मनिषेधे, “ अ-
वस्सकम्मं ति वा अवस्सकिरिय ति वा एगछा ” । आ० चू०
१ अ० ।

अवह-कृप्-धा० । सामर्थ्ये, “ कपोऽवहो णिः ” । ८ । ४ । १५१ ।
इति कुंरः ‘अवह’ इत्यादेशो एपन्तो भवति । अवहावह-कल्पते ।
प्रा० ४ पाद ।

अवह-रच्-धा०-चुरा० । प्रतियत्ने, “ रच्चेरगहावह-वडविड्डाः ”
। ८ । ४ । १५४ । इति रच्चेर्धातोः ‘अवह’ आदेशः । अवह-रच-
यति । प्रा० ४ पाद ।

अवह-अपहति-स्त्री० । विनाशे, विशेष० । आ० म० ।

अवह-अपहत्य-अव्य० । परिहृत्य, (औ०) परिगृह्य,
(सूत्र० १ श्रु० ४ अ० १ उ० । दर्श० । दर्श०) निरुप्येत्यर्थे,
आच० २ कु० ५ अ० २ उ० ।

अवह-अवह-त्रि० । “ प्रत्यादौ हः ” । ८ । १ । २०६ । इति
तस्य रुः । प्रा० १ पाद । परिहृते, नि० चू० १ उ० । आव० ।

“बालमां अवहाय० अवहमे विसुके भवह” । निःशेषबालाप्रले-
पापहारात् । अ० ६ श० ७ उ० । नि० चू० । आच० । देशान्तरं
नीते, प्रथ० १ द्वार ।

अवहत्यय-अपहस्तित-त्रि० । निराकृते, न० ॥

अवहदुमंजय-अपहृत्यसंगम-पु० । अवधिनोषारादीनां परि-
ष्ठापनतः क्रियमाणे, स० १७ सम० ।

अवहन्-अवहनन-न० । उद्वृत्तले, वृ० १ उ० ।

अवहमाण-अग्रत-त्रि० । न गन् अग्रत् । आरम्भाऽकरणेन पी-
रामकुर्वति, “ एतन्ते अवहमाणा उ ” । दश० १ अ० ॥

अवहर-गम्-धा० । “गमेर्यअच्छा०” ॥ ४ । १६२ । इत्यादिना
गमेरवहरादेशः । अवहरश्च-गच्छति । प्रा० ४ पाद ।

नत्-धा०-दिवा० । अदर्शने, “नशेर्णिर्णिनास-णिवहायमेह-प-
डिस्मा-वमेहावदगः” ॥ ८ । ४ । १७८ । इति नशेरवहरादेशः ।
अवहरश्च-नश्यति । प्रा० ४ पाद ।

अप-हृ-धा० । चोरणे, स्था० ५ डा० १ उ० । स्वीकरणे, मृत्त०
१ श्रु० १ अ० । प्रश्न० । उपा० । भूते तु-‘अयद्विगसु’ अपहृ-
तवान् । स्था० १० डा० ।

अवहाय-अपहाय-अव्य० । त्यक्त्वेत्यर्थे, अ० १५ श० १
उ० । सूत्र० ॥

अवहार-अपहार-पुं० । अपहरणमपहारः । आ० म० द्वि० ॥
गर्जादिवहिकरणे नि० च० ।

वमणविरंगादीर्हि, अञ्जंतरागणलाण अवहारो ।

तेल्लुव्वट्टणजलपु—प्फुव्वाणमादिर्हि वज्झाणं ॥

अञ्जंतरागणद्वयसंस्पर्शपित्तस्तिरादिषाण वमणाद्व्येयणादी-
र्हि अवहारो बाहिरो सगरातो पूयसोणियमिन्नाणमलावगम-
मशादि तेल्लुव्वट्टणादीर्हि वज्झं अवहरति । नि० चू० ७ उ० ।
चौर्थे, उक्त० ४ अ० प्रश्न० । जलचरविशेषे, प्रश्न० २ आश्र० द्वार ।

अवहारं-अवधारवत्-पुं० । अवधारणावति, स्था० १० डा० ।

अवहि-अवधि-पुं० । अवशब्दाऽधःशब्दार्थः । अव अधो वि-
स्तृत वस्तु धीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेत्यवधिः । यद्वा-अवधर्म-
यादा रूपिष्वेव धस्तुषु द्रव्येषु परिच्छेदकतया प्रवृत्तिरूपतया,
तदुपलक्षितं ज्ञानमप्यवधिः । प्रत्यक्ज्ञानमेव, प्रज्ञा० २८ पद ।
(‘आहि’ शब्दे तृतीयभागे १५० पृष्ठे व्याख्यास्यत)

अवहम्-मुञ्च-धा० । मोचने, “मुञ्चेश्चवहह-मेहोस्मिन्न-
अव-णिलुञ्च-धसाडाः” ॥ ८ । ४ । ११ । इति मुञ्चेरवहहोडा-
शः । ‘अवहह-मुञ्चति’ । प्रा० ४ पाद ।

अवहेरिय-अवाधःकृत-अवकोटित-त्रि० । प्रा० तत्वात्तथा-
रूपम् । अवस्तादामोदिते, ‘अवहेरियपट्टिमउत्तमे’ । उक्त०
१२ अ० ।

अवहोर्ल-अवदोन्नयन्-त्रि० । दोष्ठायमाने, क्रा० २ अ० ।

अवाऽअसंगया-अवाधमहता-स्त्री० । अवधिनाऽप्रतिरुद्धता-
याम, क्रा० ।

“समानस्य जयादामो-दानस्याबाधसङ्गता” । उदानस्य

कृकाटिकादेशादाशिरोबुत्तेर्जयाधितरेषां वायूनां निरोधाद्-
ध्वगतिन्वसिदेरबाधिना जयादिनाऽसंगताऽप्रतिरुद्धता । जि-
तोदानो हि योगी जले महानद्यादौ महति वा कर्दमे तीक्ष्णेषु
वा कण्टकेषु न सज्जति, किन्तु लघुत्वात्सलपिण्डवज्जलादाव-
निमज्जनुपरि तेन गच्छतीत्यर्थः । तदुक्तं-“उदानजयाजलप-
कृकण्टकादिष्वसङ्ग उत्कान्तिश्च” । क्रा० २६ क्रा० ।

अवाऽईण-अवातीन-त्रि० । वातीनानि वातोपहतानि, न वाती-
नानि अवातीनानि । वातेनापतितेषु, रा० । जी० । क्रा० ।

अवानुह-अप्रावृत्त-त्रि० । प्रावरणरहिते, दश० ३ अ० । प्राव-
रणाभावे, न० । ज० २ श० १ उ० ।

अवागिद्ध-अवाग्मिन्-त्रि० । अवाचासे, व्य० ७ उ० ।

अवामगिडज-अवामर्न-य-न० । संसर्गजं गुणं दोषं वा संसर्गा-
न्तेरणाऽवमर्नं ह्ये, स्था० १० डा० ।

अवाय-अपा(वा)य-पुं० । अप-इ-अच् । रागादिजनितेषु प्राणिना-
मैहिकामुष्मिकेष्वनर्थेषु, स्था० १ डा० १ उ० । अपायोऽनर्थः, स यत्र
द्रव्यादिव आभिधीयते, यथा-एतेषु द्रव्यादिविशेषेषु अस्त्यपायः,
विशक्तिद्रव्यादिविशेषेष्विव, हेयता चाऽस्य यत्राभिधीयते तदा-
हरणमपाय इति । उदाहरणभेदे, स्था० ४ डा० ३ उ० । विना-
शे, ध० १ अधि० । विच्छेदे, न० । तत्रापायश्चतुःप्रकारः । तद्य-
था-द्रव्यापायः, क्लेशपायः, कालापायः, भावापायश्चेति ।
तत्र द्रव्यादपायो द्रव्यापायः । अपायोऽतिप्रसक्तिः । द्रव्य-
मेव वाऽपाया द्रव्यापायः, अप्रयहेतुत्वादित्यर्थः । एवं क्लेश-
दिप्राप भावनीयम् ।

साम्प्रतं द्रव्य पायप्रतिपादनायाऽऽह—

दच्चावाए दोन्नि उ, वाणयगा जायरो धणनिमित्तं ।

वहपणिणएकमेकं, दहम्म मच्छेण निव्वंओ ॥ ५५ ॥

द्रव्यापाये उदाहरणम्-हौ तु (तदाश्चादन्यानि च) वाणिजौ आ-
तरो धननिमित्तं धनार्थं, वहपणिणौ एकैकमन्यान्यं द्वादं मत्थे-
न निव्वं इति गाथाऽऽरार्यः । जावार्थस्तु कथानकादवसेयः ।
तच्चेदम्-‘एगमिं सनिवेसं दौ भायरो इरिहप्पाया; तेहि सोरठं
गत्तुण साहस्सिओ णउलओ कवगाण विट्ठिओ । ते अ सयं
गाम सपत्थिया, इता ते णउलसं वारपण वहति । जया एगस्स
हत्थे तदा इयरो चित्ते-‘मोर्गिं णवरमेण कवगा ममं हौतु’ ।
एवं बीओ चित्ते-‘जहाऽहं पओ मोर्गिं’ । ते एगेप्परं वहप-
णिण्या अज्जवस्सति । तओ जाहे सग्गामसमीध पसा, तत्थ नहं-
तडे जिहंअस्स पुणगय ि जाया । ‘धिरत्थु ममं, जेण मएव-
वस्स कए भाउविणासो चि’ । ओ । परुसो य इयरेण पुच्छिओ ।
कहिण जणइ-ममं पि एयागिग चित्तं हौतं । ताडे एयस्स कामं-
ण अहंहि एयं चित्तियं नि काउं तेहि ओ नउलओ वहं वुट्ठो ।
ते य सग्गया । सो अ णउलओ तत्थ पसंता मच्छेण गिलिओ ।
सो अ मच्छे मएण मारिओ, बीहीए ओयारिओ । तेसि च
भाउगाणं मणिणी मायाए बीहिं पठयिया, जहा-मच्छं आणह ।
ज जाउगाणं सिज्जं ति । ताए अ समवावर्णीए सो अय मच्छओ
आणीओ । नेमीए फालिनीए णउलओ विट्ठो । बीहीए चित्तिय-
एयं णउलओ ममं अयं भविस्सइ ति वच्छेण कओ । ठाविज्जतो
यथेरीए विट्ठो, णओ अ । तीए मणिणे-किमय तुमे वच्छेण कय? ।
साऽअ तौहं गया ण साहइ । ताओ दौ वि एगेप्परं पहरंता । सा

थेरी ताए चेडीए तारिले मम्मपपसे आदया, जेण तक्कणमेव
जि।वियाओ वधरोविया । तेहिं तु दारपाहिं सो कवहवइयो
णाओ । स गउलओ दिट्ठो । थेरी गाढपपहारा पाणविमुक्का नि-
स्सहुं धरिणिअसे पाडिया दिट्ठा । चितियं च नेहिं—इमो सो
अवायबहुलो अथो अणुथो सि । एवं दव्वे अवायहेउ सि ।
लौकिका अप्पाहुः—

“अर्थानामर्जेन दुःख-मर्जितानां च रक्षणे ।

आवे दुःख व्यये दुःखं, धिस् दुःखं दुःखवर्जनम् ॥ १ ॥

अपायबहुलं पापं, ये परित्यज्य संसृताः ।

तपोवने महासन्ना-स्ते धम्मास्ते मनस्विनः ” ॥ २ ॥ इत्यादि ।

एतावत्प्रकृतोपयोगि । “तत्रो तेसि तमवायं पिच्छिऊण णिवे-
ओ जाओ । तओ ते दारियं कस्सइ दाऊण निविजकामभाओ
पवइय सि” गाथार्थः ।

इदानीं क्षेत्राद्यपायप्रतिपादनायाऽऽह—

स्वस्मि अवक्कमाणं, दमारवग्गस्स दोइ अवरेणं ।

दीवायणो अ काले, ज्ञाने मंडुक्कियाखवओ ॥५६॥

तत्र क्षेत्र इति द्वारपरामर्शः । ततश्च क्षेत्रादपायः, क्षेत्रमेव वा, त-
त्कारणत्वादिति । तत्रोदाहरणम्—अपक्वमणमपसर्पणं दशारवर्ग-
स्य दशारसमुदायस्य भवति । अपरेणाऽपरत इत्यर्थः । ज्ञावार्थः
कथानकाद्वसंयः । तच्च वक्ष्यामः । द्वैपायनश्च काले । द्वैपायन
आशः । काल इत्यत्रापि कालादपायः, काल एव वा, तत्कारण-
त्वादिति । अत्रापि ज्ञावार्थः कथानकगम्य एव । तच्च वक्ष्यामः ।
भावे मण्डुक्किकाकपक इति । अत्रापि भावाद्वाप्यो भावापायः, स-
एव वा, तत्कारणत्वादिति । अत्रापि च भावार्थः कथानकाद्वसं-
यः । तच्च वक्ष्याम इति गाथार्थः । ज्ञावार्थ उच्यते—“क्षिप्ता-
पात्रोदाहरणं—दमारो हरिवंसरायाणो । एत्थ महई कदा—जहा
हरिवंस उवओगयं चैव जणइ—कस्मिं विणिवारए मावायं
स्वस्मंय ति काऊण जरासंधरायभएण दमारवग्गो महुगओ अ-
वक्कामऊण बारवइ गओ सि । प्रकृतयो जनां पुनर्नैपुतिकार
एव करिण्यति किमकागम एव नः प्रयासेन ? “काशावाण उदाहर-
ण पुण—काहपुच्छिऊण भगवयाऽरिट्ठुणमणा धारियं—वारसहिं
सवच्छुरेहिं दीवायणाओ वारवइ नयरीविणाओ । उज्जात-
रायणगराए परपरण सुणिऊण दीवायणपरिव्वायओ मा ण-
गरि विणासेहामि सि कालावधिममओ गममि सि उत्तरावहं
गओ । सम्मं कालमाणमयाणऊण य बारसमे चैव संवच्छुरे
आगओ । कुमारहिं खलीकओ कयाणियाणो कोवो उववओ । त-
ओ य णगरीए अवाओ जाओ सि ; णऽएहा जिणजासियं ति” ।
“भावावाए उदाहरणं अमओ—एगो अमओ चेदलपण समं भि-
क्खायारियं गओ । तेण तत्थ मंडुक्किया मारिता । खे-
एण जणियं—मंडुक्कलिया तए मारिया । अमगो जणति—रे दुठ !
सह विरमइया चैव एसा । ते गओ । पच्छा रसि आवस्सए आ-
लोइताण अमगेण सा मंडुक्किया माहोइया । ताहे खेएण
भणियं—अमगा ! त मंडुक्कियं आलोएहि । अमओ रुठो तस्स
चेदलपस्स खेएण उठाइओ असियाएण खेमे
आवडिओ वेगेण । इतो मओ य जाइसिएसु उववओ । तओ
वइत्ता दिठीविसाणं कुले दिधीविसो सणो जाओ । तत्थ एगे-
ण परिहिंउनेण नगरे रायपुत्तो सणपेण खइओ । आहितुंड-
एण विजजाओ सव्वे सप्पा आवाहिया मंडुक्के पवेसिआ भ-
णिया—अण्ण सव्वे गच्छंतु, जेण पुण रायपुत्तो खइओ सो अ-
त्थउ । सव्वे गता । एगो त्रिओ । सो भणिओ—अहवा विसं आ-

वियह, अहवा एत्थ अग्गिम्मि निवडिहि । सो अ अगंधणो । स-
प्पाणं कित्त दो आईओ—गंधणा, अगंधणा य । ते अगंधणा माणि-
णो । ताहे सो अग्गिम्मि पविट्ठो, ण य तेण तं बंतयं पक्खाविइयं ।
रायपुत्तो वि मओ । पच्छा रक्खा रुठेण घोसावियं—रज्जे ओ मम
सण्णसीसं आणेइ तस्साहं दीणारं देमि । पच्छा लोओ दीणार-
लोणेण सण्ण मारेउं आदत्तो । तं च कुलं, जत्थ सो अमओ
उपपओ, तं जाइसरं रसि हिंइइ, दिवसओ न दिइइ, मा जीवे
इहेहामि सि काउं । अवाया आहिंइगेहिं सण्ण मग्गतेहिं रसि च-
रेण परिमलेण तस्स अमगसण्णस्स बिहं दिट्ठ ति । दारे से त्रिओ
ओसहिओ आवाहेइ । सो चितेइ—दिट्ठो मे कोवस्स विवाओ ।
तो जइ अइ अभिमुहो णिग्गच्छामि तो इहिहामि, ताहे पुच्छेण
आदत्तो णिप्फाडिहं जत्थिय णिप्फेइ तावइयमेव आहिं-
मिओ गिद्वेति, जाव सीसं छिम् । मओ य सो सणो देवया-
परिग्गहिओ । देवयाए रक्खो सुमिणए दरिसणं दिष् । जहा-
मा सण्ण मारेइ, पुत्तो ते नागकुलामो उवडिऊण भविस्सइ;
तस्स दारयस्स नागदत्तनामं करेज्जाहि । सो य अमगसण्णो
मारिता तेण पाणपरिष्ठाएण तस्सेव रक्खो पुत्तो जाओ, जाए
दारएणामं कयं गागइत्तो । खुदलओ चैव सो पवइओ । सो
अ किर तेण तिग्गियाणुभावेण अतीव बुढाओ दोसीणवेत्ताए
चैव आढवेइ ज्जिउं जाव सुगन्धमणवेसं उवसंतो धम्मसाङ्गिओ
य । तस्मिं अ गच्छं चत्तारि अमगा तं चाउम्मासिओ तेमासिओ
दोमासिओ एगमासिओ सि । रसि च देवया वंदिउं आगया ।
चाउम्मासिओ पढमच्छिओ । तस्स पुरओ तेमासिओ । तस्स पुर-
ओ दोमासिओ । तस्स पुरओ एगमासिओ । ताण प पुरओ खुइ-
ओ । सव्वे अमग अनिकमित्ता ताए देवयाए खुइओ वंदिओ, प-
च्छा ते अमगा रुठा निग्गच्छंति य गहिया चाउम्मासिअख-
मएण पोत्ते भणिया च अण्णेण—कडपूयणि ! अइं तवस्सिणो ण
वंदासि, एयं कूरभायणं वंदासि सि । सा देवया जणइ—अइं भा-
वस्समय वंदासि, ण पूयासक्कारपरे माणिणो अ वंदासि । पच्छा ते
चेसुयं तेण अमरिसं वंति । देवया चितेइ—मा एते चेसुय खरिं-
टेहिं ति, तो सण्हिया चैव अत्थामि, ताऽइं पडिगेहहामि । वि-
तियदिवसे अ चेसुओ सांदिसावेऊण गओ । दोसीणस्स पडि-
आगओ आलोइत्ता चाउम्मासिय अमगं णिमतेइ । तेण पडिग्गहं
से खेसं णिच्छुद । चेसुओ भणइ—मिच्छा मे दुक्कडं, जं तुम्भे मए
खेलमल्लओ ण पणामिओ । तं तेण उपराओ चैव फेमिन्ता खेलम-
ल्लए छुदं । एवं जाव तिमासिएणं जाव एगमासिएणं चिच्छुदं ।
तं तेण तहा चैव फेमियं अकुयाणितालंबणे गिएहामि सि काउं
अमएण चेसुओ बाहं गइओ । तं तेण तस्स चेसुगस्स अदीण-
मणसस्स विसुद्धपरिणामस्स वेस्साहिं विसुज्जमणीहिं तदाऽऽ-
वरणिज्जाणं कम्माणं अएण केवलनाण समुपपन्न । ताहे सा देव-
ता भणान—किह तुम्भे वंदिअवा ? जेणव कोहाभिभूया अत्थ-
ह । ताहे त अमगा सवेगभावप्पा मिच्छा मे दुक्कंति, अहो !
बालो उवसतचित्तो अइंहेहिं पावकम्मैहिं आसाइओ । एवं
तेसि पि सुहजभवसाणेणं केशवनाणं समुपपन्नं । एवं पसंगओ
काइयं कहाणयं । उवणओ पुण—कोहादिगाओ अप्पसत्थभा-
वाओ दुग्गइए अवाओ सि” ॥

परत्रोक्कचित्तायां प्रकृतोपयोगितां दर्शयन्नाह—

सिक्खगमसिक्खगाणं, संवेगथिरट्ठयाएँ दोएहं पि ।

दव्वाइया एवं, दंसिज्जने अवायाओ ॥ ५७ ॥

शिल्पकाशिककयोः-अभिनवप्रवृत्तचिरप्रवृत्तयोः, अभिनव-
प्रवृत्तजगद्दृश्ययोर्वा, सवेगस्थैर्यार्थं द्वयोरपि छव्याद्याः, एवमुक्तेन
प्रकारेण, वक्ष्यमाणेन वा दर्शयन्ते अपाया इति । तत्र सवेगो
मोक्षसुखाभिहासः; स्थैर्यं पुनरप्युपगतापारत्यागः । ततश्च कथं
नु नाम दुःखनिबन्धनद्रव्याद्यवगमाप्तयोः सवेगस्थैर्यं स्यातां,
छव्यादिषु वा प्रतिबन्ध इति गाथाार्थः । तथा चाऽऽह-

दिव्यं कागणगहिर्यं, विमिचिअवमसिवाङ्ग्वेत्तं च ।

बारसहि एस-काहो, काहाइविवेगभावम्मि ॥९८॥

इहोत्सर्गतो मुमुक्षुणा छव्यमेव-अधिकं वस्त्रपात्रादि, अन्यद्वा कन-
कादि, न ग्राह्यम् । शिल्पकादिसंदष्टादिकारणगृहीतमपि तत्परिस-
माप्तौ परित्याज्यम् । अत एवाह-द्रव्यं कारणगृहीतं विकिञ्चित्तव्यं
परित्याज्यम्, अनेकैहिकामुष्मिकापायहेतुत्वात् । दुरन्ताग्रहाद्य-
पायहेतुत्वात्; दुरन्ताग्रहाद्यपायहेतुता च मध्यस्थैः स्वधिया भाव-
नीयति । एवमशिवादिदोषं च, परिस्थाज्यामिति वर्तते । अशिया-
दिप्रधानं क्षेत्रमशियादिकेन्द्रम् । आदिशब्दात्तु-ऊनोदरता-राजद्वि-
ष्टादिपरिग्रहः । परित्याज्यं चेदम्, अनेकैहिकामुष्मिकापायसंज्ञया-
दिति । तथा-द्वादशभिर्धैर्यैरप्यत्कालः, परित्याज्य इति वर्तते ।
तत एवापायसंज्ञादिति भावना । एतदुक्तं भवति-अशियादि-
दुष्ट परित्याज्यालो द्वादशभिर्धैर्यैरनागत एवाऽऽभूतव्य इति । उक्तं
च-"संवत्सरवारसप-ए हंहि असिवात्ते ते तत्रो णित्ति । सु-
त्तत्थं कुवन्ता, अतिसयमादीहि नाऊणं" ॥१॥ इत्यादि । तथा-क्रो-
धादिविवेकाभाव इति । क्रोधादयोऽप्रशस्ता जावाः, तेषां वि-
वेकः नरकपातनाद्यपायहेतुत्वात्परित्यागः । भाव इति जावापायं
कार्ये इत्ययं गाथाार्थः । एव तावद्वस्तुतश्चरणकणानुयोगमधि-
कृत्यापायः प्रदर्शितः । दश० १ अ० । (छव्यानुयोगसंबन्धपा-
यस्तु 'आता' शब्दे द्वितीयभागे १८८ पृष्ठे समुक्तः)

अवग्रहीतस्य ईहितस्य चार्थस्य निर्णयरूपे अध्ययसाये-शाङ्क-
एवायं शाङ्क एवायमित्यादिरूपे अवधारणात्मके मतिनेदरूपे
प्रत्यये, आ० म० प्र० । प्रक्रान्तार्थविशेषनिश्चये, स्था० ४ टा०
४ उ० । व्य० । रा० । दशा० । म० । ईहितस्यैव वस्तुन, स्थाणु-
देवायमित्यादिनिश्चयात्मके बोधविशेषे, प्रव० २१६ द्वार । न० ।
सम्म० । विश० ।

ईहितविशेषनिर्णयोऽत्रायः ॥ ९८ ॥

ईहितस्य ईहया विषयीकृतस्य विशेषस्य कर्णाटकादेर्नि-
र्णयो याथात्म्येनावधारणमवाय इति । रत्ना० २ परि० ।

अथ मतिज्ञानतृतीयभेदस्यापायस्य स्वरूपमाह-

महुराङ्गुणत्तणओ, संखस्मेवेति जं न संगम्म ।

विष्णाणं मोऽवाओ, अणुगमवज्जंजावाओ ॥९९॥

मधुरस्निग्धादिगुणत्वात् शङ्खस्थैवायं शङ्को नष्टद्रव्यत्वादि-
यद् विशेषविवेकानं सोऽवायो निश्चयज्ञानरूपः । कुतः?, इत्याह-पु-
रोवर्त्यर्थधर्माणामनुगमजावात्-अस्तित्वनिश्चयसंज्ञावात् । तत्राऽ-
विद्यमानार्थधर्माणां तु व्यतिरेकाभावात्नास्तित्वनिश्चयसंज्ञावात् ।
अयं च व्यवहारागर्थावग्रहानन्तरमावी अत्राय उक्तः । निश्चया-
दवग्रहानन्तरमावी तु स्वयमपि छव्यः । तद् यथा-भोतुर्माहा-
त्वादिगुणतः शब्द एवायं, न रूपादिरिति ईहापायविषयाश्च
विप्रतिपत्तयः प्रागपि निराकृता इति नेहोक्ताः । इति गाथाार्थः
॥९९॥ विशेषः "व्यवसायम्मि अवाओ," न० । विशिष्टाऽवसायो
व्यवसायः निर्णयो निश्चयोऽवगम इत्यनर्थान्तरम् । तं व्यव-
सायम्, अर्थानामिति वर्तते, अत्राय ब्रुवत इति संसर्गः । एत-

दुक्तं ब्रवति-शाङ्क एवाऽयं शाङ्क एवायमित्याद्यवधारणात्मकः
प्रत्ययोऽवाय इति । व्यवसायमेवावायं ब्रुवत इति । आ० म० प्र० ।
भेदास्तस्य-

से किं तं अवाए । अवाए णव्विहे पाणत्ते । तं जहा-सो-
इदिअवाए, चर्किअदिअवाए, घाणिदिअवाए, जि-
म्भिदिअवाए, फाणिदिअवाए, मोऽदिअवाए । तस्स
एणं इमे एगट्ठिया नाणायोसा नाणावज्जणा पंच नामधिज्जा
जवन्ति । तं जहा-आउट्ठणया पक्खाउट्ठणया अवाए बुद्धिं ।
विष्णाणे । सेत्तं अवाए ।

'स किं नमित्यादि' । अत्र भोत्रेन्द्रियेणावायः भोत्रेन्द्रियावायः भोत्रे-
न्द्रियानमित्तमर्थोऽवग्रहमधिगत्य यः प्रवृत्तोऽवायः स भोत्रेन्द्रिया-
वाय इत्यर्थः । एव शेषा अपि जावनीयाः । तस्स णमित्यादि प्राग्वत् ।
अत्रापि सामान्यत एकार्थिकानि, विशेषचिन्तायां पुनर्नानार्थानि ।
तत्र आवर्तने-ईहातो निवृत्त्याऽपायजावप्रतिपत्त्यनिमुक्तो वर्तते येन
बोधपरिणामेन स आवर्तनः, तद्भाव आवर्तनता १ । तथा-आवर्तनं
प्रति ये गता अर्थविशेषेषूत्तरांशेषु विवक्षिताऽपायप्रत्यात्मकतया
बोधविशेषास्ते प्रत्यावर्तनाः, तद्भावः प्रत्यावर्तनता २ । तथा-अपा-
या निश्चयः सर्वथा ईहाभावाद्भिनवतस्यावधारणाऽवधारित-
मर्थमवगच्छतो बोधविशेषः सोऽवाय इत्यर्थः ३ । ततस्तमेवावधा-
रितमर्थं क्षयोपशमविशेषान् स्थिरतया पुनः पुनः स्पष्टतरमव-
बुध्यमानस्य या बोधपरिणतिः सा बुद्धिः ४ । तथा-विशिष्टं ज्ञानं
विज्ञानं क्षयोपशमविशेषादेवावधारितार्थविषय एव तीव्रतरधा-
रणाहेतुर्बोधावधारः । " सेत्तं अवाए " इति निगमनम् । न० ।

अत्रायका-अव्याकृता-ली० । गर्भीशब्दार्थायाम्, अविभा-
वितार्थत्वात् अव्यक्ताक्षरयुक्तायां वा ज्ञापयाम्, ध० २ अधि० ।

अत्रायणिज्ज-अवाचनीय-पु० । वाचनाया अयोम्ये, स्था० १

ठा० ४ उ० । "वत्तारि अत्रायणिज्जा पणत्ता । तं जहा-अविणीए, वि-
गइपाडवडे, अविउसविषयाहुम, माई" । स्था० ४ टा० ३ उ० ।

अत्रायदसि (ण)-अपायदर्शिन-पु० । अपायान् दुर्भिक्षदुर्बल-
त्वादिकान् पेहिकाननर्थान् पश्यति । अथवा-दुर्लभबोधिकत्वा-
दिकान् सान्तिचाराणां तान् दर्शयतीत्येवंशीलेऽपायदर्शी । ध० २
अधि० । अपायाननर्थान् चित्तज्ज्ञाऽनिर्वादादीन् दुर्भिक्षदुर्बल-
त्वादिकृतान् पश्यतीत्येवंशीलः । सम्यगालोचनायां च दुर्लभ-
बोधिकत्वादीनपायान् शिष्यस्य दर्शयतीति अपायदर्शीति । स्था०
८ टा० । इहलाकापायदर्शिनशीले आशोचनाईनेद, व्य० १
उ० । यः सम्यगालोचयति कुञ्चितं वा आशोचयति दत्तं वा
प्रायश्चित्तं सम्यगुन करोति, तस्य यदि त्वसम्यगालोचयिष्यसि
प्रतिकुञ्चितं वा करिष्यसि दत्तं वा प्रायश्चित्तं त सम्यक् पूर-
यिष्यसि ततस्ते भूयान् मासिकादिको वरसो न विष्यतीत्येव-
मिहलोकापायान्, तथा मसारं जन्ममरणादिकं त्वया प्रभूतम-
नुभवितव्यं, दुर्लभबोधिना च तवैवं जविष्यतीत्येवं पर-
लोकापायाश्च दर्शयति, सोऽपायदर्शीति भावः । व्य० १
उ० । " दुर्भिक्षदुर्बलाई, इहलाप जाणए अवापओ ।
दंसइ य परलोए, दुद्धहवाइत्त संसारं " ॥ १ ॥ स्था० ८
टा० । दर्श० । पञ्चा० ।

अत्रायविजय-अपायविच (ज) य-न० । अपायारागादि-
जनिता प्राणिनामैहिकामुष्मिका अनर्थाः । (विवीच्यन्ते निर्णीय-

न्ते पर्यालोच्यन्ते वा यस्मिंस्तदपायविजयम्) प्राकृतत्वेन विजयमिति । अपाया वा विजीयन्ते अधिगमद्वारेण परिचिती-
क्रियन्ते यस्मिन्नित्यपायविजयम् ॥ स्था० ४ टा० ३ उ० ।
ग० । सम्म० । रागद्वेषकषायाध्वादिक्रियासु प्रवर्तमानानामि-
हपरलोकायारपायानां ध्यानं, ध० २ अधि० । दुष्टमनोवा-
क्कायव्यापारविशेषाणामपायः कथं नु मे न स्यादित्येवंभूते संक-
ल्पप्रबन्धे, दोषपरिवर्जनस्य कुशलप्रवृत्तित्वात् । सम्म० १ काण्ड ।
धर्मध्यानस्य प्रथमं भेदं, आव० ४ अ० । आ० चू० । (विस्तर-
तोऽस्य स्वरूपं ' धर्मसंज्ञाण ' शब्दे वक्ष्यते)

अत्रायसत्तिमालिप्त-अपायशक्तिमालिन्य-न० । नरकाद्यपाय-
शक्तिमालिन्ये, द्वा० २२ द्वा० ।

अपायहेतुत्वेना-अपायहेतुत्वदेशना-स्त्री० । असदाचार-
नर्थमुपनन्दनायाम्, ध० । अपायहेतुत्वदेशनेति । अपायानां-
मनर्थानाम् ऽहलोकपरलोकाच्चराणां हेतुत्वं प्रस्तावादमदा-
चारस्य यो हेतुनायस्तस्य दक्षिणा विधेया । यथा-“ यद्य-
प्रयान्ति पुरुषाः, स्वर्गं यच्च प्रयान्ति विनिपातम् । तत्र निमित्त-
मनार्यः, प्रमाद इति निश्चितमिदं मे ” ॥१॥ प्रमादश्चासदाचार-
इति । ध० १ अधि० ।

अपायण-अपादान-न० । अपादीयते वियुज्यते यस्मात्तद्वि-
युज्यमानावाधिभूतम्-अपादानम् । अनु० । दा० ऽवस्वरूपे । दान-
स्वरूपेण । अपयुज्य आ मर्यादया दाने स्वरूपेण वियोजन-
यस्मात्तदपादानम् । विशेष० । आ० चू० । अपादीयते अपा-
यतो विरूपतः आ मर्यादया दीयते दा० ऽवस्वरूपेण इति वच-
नान् स्वरूपेण मिथं, आदीयते वा गृह्यते यस्मात्तदपा-
दानम् । अवधिमाम्ने तत्र पञ्चमा भवति । यथा-अपनय गृ-
हाद् धान्यम्, इतो वा कुशलाद् गृहाणति ॥ स्था० ८ टा० ।

अपायानुपे (ने) दा-अपायानुप्रेक्षा-स्त्री० । अपायानां प्रा-
णातिपाताद्याभ्रवत्तद्विजयनार्थानामनुप्रेक्षाऽनुचिन्तनमपायानु-
प्रेक्षा । ग० १ अधि० । भ० । मुकुलध्यानाऽनुप्रेक्षाभेदः,
यथा-“ कोहो य माणो य आगमर्हया, माया य लोभा य
पयद्विमाणा । चक्षुरि पते कस्मिणा कमाया, सिञ्चितं मूलाई
पुण्ड्रमवस्स ” ॥१॥ इह गाथा-“ आसवदारावाए, तह ससारो
सुहाणुभावं च । भवसताणमनत, वत्थूण विपरिणाम च ” ॥१॥
इति । स्था० ४ टा० १ उ० ।

अवारिय-अवारित-त्रि० । अनिवारितं, अहृत्यं कुर्वति तत्प्र-
यत्नेकनानिपिसे, निरदुशे, “ अज्जा अवारियाओ, इथारज्जं न तं
गच्छु ” । ग० २ अधि० ।

अवतार्य-अव्य० । मद्यं वृत्तार्थेन्यर्थे, दश० ५ अ० २ उ० ।

अवाचकदा-अवाचक्या-स्त्री० । शाकघृतादीन्येतावन्ति तस्यां
रसवत्यामुपयुज्यन्त इत्येवंरूपायां कथायाम्, स्था० ४ टा० २ उ० ।

अवि-अपि-अव्य० । सम्भावने, उत्त० ३ अ० । स्था० ।

आचा० । सूत्र० । व्य० । नि० चू० । दश० । आ० म० द्वि० ।
पदार्थसंज्ञायने, नि० चू० ४ उ० । समुच्चये, भ० १ श० ३
उ० । अष्ट० । दर्श० । अवधारणायाम्, नि० चू० १ उ० ।
आचा० । वाक्योपन्यासे, आचा० १ भू० ६ अ० १ उ० । प्रेरणा-
याम्, निर्णयमवनहेतौ च । दर्श० । खल्वर्थे, व्य० १ उ० ।

अविअ-अपिच-अव्य० । समुच्चये, ज० ४ वक्ष० ।

अविअवस्तं-अवीक्षमाण-त्रि० । पृष्ठतो निरूपयति, ध० ३ अधि० ।
अविइय-अद्वितीय-त्रि० । द्वितीयरहिते, द्वितीयजिज्ञे च । भ०
३ श० २ उ० ।

अविउट्टमाण-अविउत्थमान-त्रि० । पीड्यमाने, सूत्र० २ भू० २ अ० ।

अविउत्पगमा-अव्युत्पकटा-स्त्री० । न विशेषतः सत्प्राबल्य-
तश्च प्रकटा अव्युत्पकटा । विशेषतोऽप्रकटायाम्, भ० ७ श०
१० उ० ।

अविद्वन्प्रकृता-स्त्री० । अविद्वद्भिरजानद्भिः प्रकृता प्रस्तुता वा
अविद्वन्प्रकृता । भ० १८ श० ७ उ० । अविद्वन्प्रकृतायाम्, ज० १
श० ७ उ० । “ अम्ह इमा कदा अविउत्पकटा ” । ज० १८ श० ७ उ० ।
“ अविउत्पकटं सि ” अपिशब्दः सम्भावनार्थः । सत्प्राबल्येन
प्रस्तुता प्रकटा दोषप्रकृतोऽप्रकटा वा, अथवा अविद्वद्भिरजान-
द्भिः प्रकृता प्रस्तुता वा अविद्वन्प्रकृता । ज० १८ श० ७ उ० ।

अविउत्तराया-अव्युत्सर्जनता-स्त्री० । क्रत्यागे, भ० १ श०
५ उ० ।

अविउत्सर्ग-अव्युत्सर्ग-पुं० । अमुक्तने, व्य० १ उ० ।

अविओग-अवियोग-पुं० । पुत्रमित्राद्यविरहे, तं० ।

अविओसिय-अव्यवसित-त्रि० । अनुपशान्ते, वृ० ४ उ० । अ-
नुपशान्ते ङङ्, “ अविओसिय घाम्नि पावकस्मी ” सूत्र० १
भू० १३ अ० ।

अविओसियपादुरु-अव्यवसितप्राभृत-त्रि० । अव्यवसितमनु-
पशान्तं प्राभृतमिव प्राभृतं (नरकपालकौशिक) ताम्रकोधल-
क्षणं यस्यासावव्यवसितप्राभृतः । वृ० ४ उ० । अनुपशान्तकां-
पे, स्था० ४ टा० ३ उ० । “ अणं विपाग्माणि, अवराहं वयह स्वा-
मिय च । बहुसो उद्गिरयतोः अविओसियपादुहं स खकुं ”
॥ १ ॥ पारमाणं परमक्रोधसमूहान् वज्रतीति भावः । स्था०
३ टा० ४ उ० । (“ वायणा ” शब्देऽस्याऽवाचनीयत्वम्)

अविंदमाण-अविन्दमान-त्रि० । मत्तममाने, विपा० १ भू० २ अ० ।

अविकंप-अविकम्प-त्रि० । मनःशरीराभ्यामचलं, पञ्चा०
१२ विव० । निःस्पन्दे, पञ्चा० १२ विव० ॥

अविकंपमाण-अविकम्पमान-त्रि० । क्रोधकार्यस्य कम्पनस्या-
ऽकर्तारं, “ विगिच कोहं अविकंपमाणे ” । क्रूराध्यवसायः क्रो-
धस्तं त्यजतस्य च कार्यं कम्पनं तत्प्रतिषेधदर्शयत्यविकम्पनः ।
आचा० १ भू० ४ अ० ३ उ० ।

अविकत्थण-अविकत्थन-पुं० । तानि बहुभाषिणि, स्वल्पेऽपि
केनचिदपरासे पुनः पुनस्तद्वक्तीर्त्तनेन रहिते गुणवन्मुरौ, प्रव०
६४ द्वार । ग० । द्विर्गमितभाषिणि, आचा० १ भू० १ अ० १ उ० ।

अविकरण-अविकरण-न० । पूर्वगृहीतवस्तुनां यथास्थानम-
प्रक्षेपे, “ संघारस्य आयाण, अविकरणं कटुय सपञ्चइत्ताए ” । अवि-
करणं कृत्वा, अविकरणं नाम यन्साधुना करणं कृतं तृणानां प्र-
स्तरणं, कम्बिकानां बन्धनं, फलकस्य स्थापनं तदपनीयं संप्र-
जितुं विवर्तुम् । वृ० ३ उ० ।

अविकार-अविकार-त्रि० । गीतादिविकाररहिते, वृ० १ उ० ।

अधिकारि (ण)-अधिकारिन्-पुं० । अनुद्भटवेषे, अकन्दर्प-
शीले च । सू० ३ उ० ।

अविकोप्यपरमन्थ-अविकोपितपरमार्थ-त्रि० । अविकोपित-
समयसद्भावे, प० व० १ डार ।

अविगड्य-अविकृतक-त्रि० । निर्विकृतिकं घृतादिविकृतित्या-
गिनि, सत्र० २ भू० २ अ० ।

अविगम्य-अविकटित-त्रि० । अनालोचिते, व्य० १ उ० ।

अविगण्य-अविकल्प-पुं० । निश्चये, आ० म० द्वि० । निर्भेदे च ।
सम्भ० १ काण्ड ।

अविगय-अविगत-त्रि० । अभ्रष्टे, पि० ।

अविगल-अविकल-त्रि० । परिपूर्णं, पा० १ विव० । पञ्चा० ।
अक्षगणे, पा० ४ विव० ।

अविगलकुल-अविकलकुल-त्रि० । ऋद्धिपरिपूर्णकुले, ज० ८
श० ३३ उ० ।

अविगिट-अविकृष्ट-त्रि० । विकृष्टनिष्ठे अविकृष्टतपःकर्मका-
रिणि-पष्ठान्ततपःकारिणि, पञ्चा० १२ विव० ।

अविगिनयण-अविकृतवचन-त्रि० । अनत्यन्तनिर्वादिनमुखं,
आ० घ० ।

अविगीय-अविगीत-पुं० । विशिष्टगीतार्थरहिते, व्य० ३ उ० ।
निर्धर्मणि, व्य० १ उ० ।

अविगह-अविग्रह-पुं० । वक्रत्ररहिते, औ० ।

अविगहगडसमावन्न-अविग्रहगतिसमापन्न-पुं० । उत्पात्तिके-
आपन्नं, भ० १४ श० ४ उ० । अविग्रहगतिनिषेधाद् ऋजुग-
तिके अवस्थिते, भ० २५ श० ३ उ० ।

अविग्न-अविघ्न-न० । विघ्नाभावे, कल्प० ४ क० । औ० । नि-
ष्प्रवृहे, सू० १ उ० । दर्श० । कारण एवाहृष्टसामर्थ्यादपाया-
भावे, द्वा० ७३ द्वा० ।

अविघुट-अविघुष्ट-न० । विक्रोशनमिव यद्विस्वरे न भवति
तदाविघुष्टम्, अनु० । विक्रोशन इवाविस्वरे, ग० । स्था० । जी० ।

अविचित-अविचित्र-त्रि० । रोहिते, “ अविचितो लोहिलमि-
त्यर्थः । नि० चू० १६ उ० ।

अविच्युड-अविच्युति-स्त्री० । तदुपयोगादविच्यवनमविच्यु-
तिः । धारणाजं, न० । आ० म० ।

अविच्छिन्न-अविच्छिन्न-त्रि० । विच्छेदाननुबन्धे, स्था० ४
ग० १ उ० ।

अविजाणअ-अजानत्-त्रि० । सुप्तप्रज्ञे, अपगतावाधिविवेके,
“ जंमी गुहाय जज्ञेनतिउट्टे, अविजाणओ उज्झइ सुत्तपणां ।
सत्र० १ भू० ५ अ० १ उ० । प्रश्न० ।

अविज्जमाणजाव-अविद्यमानजाव-पुं० । नास्तिजावे, “असं-
पञ्जयंति वा मत्थिजावेति वा अविज्जमाणजावोति वा एग-
हा ” आ० चू० १ अ० ।

अविज्जा-अविद्या-स्त्री० । कर्मणि, “अन्यं तमः प्रविशन्ति येऽ-
विद्यामुपासते विद्यया मृत्युंतीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ” न० ।

अनवमनने, अग्रहणे, अतत्त्वग्रहणे च । सम्भ० २ काण्ड । अविद्या
वेदान्तिनां क्लेशः । द्वा० १६ द्वा० । योगशास्त्रप्रसिद्धे क्लेशभेदे, द्वा०
१५ द्वा० । “नित्यशुच्यात्मताख्याति-रनित्याशुच्यनात्मसु । अ-
विद्या ” । अष्ट० १४ अष्ट० । अविद्यापल्लावादविद्यमानमपि द-
श्यते । यत उक्तम्-“कामस्वप्नभयोन्मादे-रविद्योपल्लावास्ता ।
पश्यत्यसन्तमप्यर्थं जनः केशन्दुकादिवत् ” इति । विशेषः ।

अविणय-अविनय-पुं० । कुशास्त्रे, उक्त० ३४ अ० । विशिष्टो न-
यो विनयः प्रतिपत्तिविशेषः, तत्प्रतिषेधोऽविनयः । अप्रतिपत्तिवि-
शेषे, स्था० ।

अविणयं तिविहे पन्नत्ते । तं जहा-देसच्चाई, एणरा-
लंवाणया, णाणपेम्मदोमे ॥

(अन्येषां सर्वेषां शब्दानां स्वस्वस्थाने व्याख्या) नवरमियमत्र
भावना-आराध्यविषयमाराध्यसम्मतविषयं वा प्रेम, तथाऽऽ-
राध्यसम्मतविषयो द्वेष इत्येव नियतावेतौ विनयः स्यात् । उक्तं
च-“ सरूपं नतिस्तुतिवचनं, तदभिमतं प्रेम तदीदृशि द्वेषः ।
दानमुपकारकीर्तन-ममन्त्रमूलं वशाकरणम् ” ॥ १ ॥ इति
नानाप्रकारौ च तावदाराध्य तत्सम्मतैतरत्नकणविशेषानपेक्ष्ये-
नानियतविषयावविनय इति । स्था० ३ ग्रा० ३ उ० ।

अविणामि (ण)-अविनाशिन्-त्रि० । कृणापेक्षयाऽपि अनि-
रन्वयनाशधर्मिणि, उक्त० ४ अ० । पा० ।

अविणिच्छय-अविनिश्चय-पुं० । प्रमाणाभावे, प० व० ४ डार ।
प्रति० ।

अविणीय-अविनीत-त्रि० । अविनयवति, उक्त० १ अ० । विनय-
विरहिते, उक्त० ११ अ० । अविनीतलक्षणमाह-

अहं चउडमउणेहिं, वट्टमाणे उ संजण ।

अविणीए वुच्चई मां उ, निव्वाणं च न गच्छइ ॥

अहेत्यादि सूत्राटकम् । अर्थेति प्राग्वच्चतुर्निर्दिष्टा दश चतु-
र्दशानेषु चतुर्दशसंख्येषु स्थानेषु; सूत्रे तु सुबध्यत्ययेन सप्तम्यर्थे
तुर्नीया । वर्तमानास्तद्वत् । तुः पूरणे । सयतस्तपस्य । अविनीत उ-
च्यते । स तु इति । अविनीतः । पुनः किम्? इत्याह-निर्वाणं च मोक्षं,
चशब्दादहेह ज्ञानादीश्च न गच्छति न प्राप्नोति । उक्त० ११ अ० ।

कानि पुनश्चतुर्दश स्थानानि ?, इत्याह-

अजिक्खणं कोही हवइ, पबंथं च पकुव्वइ ।

मित्तिज्जमाणो वमइ, सुयं द्वाण्ण मज्जइ ॥ ७ ॥

अवि पावपरिक्खवी, अवि मित्तमु कुप्पइ ।

सुपियस्मावि मित्तस्म, रहे जासइ पावगं ॥ ८ ॥

पडम्माई छुडिसे, थप्पे छुप्पे अणिग्गहे ।

अमंविज्जामी अविज्जे, अविणीए ति वुच्चई ॥ ९ ॥

अजीह्णं पुनः पुनः, यद्वा-ज्ञाणं कणमपि अभिक्खमनवरत्नं, क्रो-
धी क्रोधना जवति-सर्नामसमनिमित्तं वा कुप्यजेवास्ते; प्रत्यर्थं
च प्राकृतत्वात् कोपस्यैवाविच्छेदात्मकं (पकुव्वइ ति) प्रकरणेण
कुरुते, कुपितः सन् सान्त्वयनेनैरनैकैराप नोपशान्त्यतः; विकथादिषु
वा अविच्छेदेन प्रवर्तनेन प्रबन्धः, तं च प्रकुरुते । तथा-(मित्तिज्जमा-
णो ति) मित्राभ्यामाणाऽपि मित्रं ममायमस्तिवति दृश्यमानोऽपि,
आपहादस्य लुप्तनिर्दिष्टत्वात्, वमति त्यजति, प्रस्तावाद् मित्राभि-

तारं मैत्री वा । किमुक्तं भवति? यदि कश्चिद्व्याप्तिकृतया वक्ति, यथा-
स्वं न वेत्सीत्यहं तव पात्रं स्नेपयामि । ततोऽसौ प्रत्युपकारभीकृतया
प्रतिवक्ति-ममाक्षमतेन । कृतमपि वा कृतमृतया न मन्यत इति वम-
तीत्युच्यते । तथा (सुय ति) अपरिगम्यमानान् श्रुतमपि आगममपि,
लब्ध्वा प्राप्य प्राप्तिर्दृष्ट्याति । किमुक्तं भवति? धृतं हि मदाप-
हारहेतुः, स तु तेनापि दृष्यति । तथा-अपिः सभावनायाम् । संभा-
व्यत एतत्-यथा-असौ पापैः कथञ्चित्समित्यादिषु स्थासितवृत्त-
लैः परिक्रिपति निरम्बकृत इत्येवंशीलः पापपरिक्रिपी, आचार्यादी-
नामिति गम्यते । तथा-अपिर्निष्क्रमः, ततो मित्रभ्यांऽपि सुहृद्व्या-
ऽपि, आस्ताम-येभ्यः कथ्यति कुप्यति । सूत्रे चतुर्थ्यर्थे सप्तमी ।
“कुधद्रुहेष्यासूयायां यं प्रतिकोपः ॥ १॥ ३॥ इत्यनेन (पाणि०)
सूत्रेणह चतुर्थ्याविधानात् । तथा-सुप्रियस्याप्यतिवृत्तस्यापि
मित्रस्य, रहस्यकान्ते, भाषते वक्ति, पापमेव पापकम् । किमुक्तं
भवति?-अप्रतः प्रियं वक्ति, पृष्ठतस्तु प्रतिस्वकोऽयमित्यादि-
कमनाश्चरमेवाभिप्रेयते । तथा-प्रकीर्णमितस्ततो विक्रिमम्,
असंबद्धमित्यर्थः । वदति जलपानीत्येवंशीलः प्रकीर्णवादी । व-
स्तुतस्वविचारेऽपि यत्किञ्चनवादीत्यर्थः । अथवा-यः पात्र-
मिदमपात्रमिति चाऽपरीक्ष्यैव कथञ्चिद्विभक्तं श्रुतमहस्यं वद-
तीत्येवंशीलः प्रकीर्णवादीति । प्रतिज्ञया चेदमित्यभेदेत्येकान्ताभ्यु-
पगमरूपया वदन्शीलः प्रतिज्ञावादी । तथा-(दुहिल स्ति) द्रोहण-
शीलो द्राव्या, न मित्रमप्यनभिद्वह्मास्ते । तथा-स्तद्धाः तपस्य-
हमित्याहं हंतामान् । तथा-लुब्धोऽन्नादिष्वभिकाङ्क्षावान् । तथा-
अनिग्रहः प्राभवत् । तथा-अस्मावमजनशीलोऽसविभागी, नाहा-
रादिकमवाप्यतिगर्हनाऽयस्मै स्वल्पमपि यच्छति, किन्त्वात्मा-
नमेव पोषयति । तथा-(अविद्यस्त ति) अप्रीतिकरो, हृदयमानः सं-
ज्ञाप्यमाणो वा सर्वस्याप्रीतिमेवापादयति । एवविधदोषाग्नितो-
ऽविनाश इत्युच्यते इति निगमनम् ॥ उत्त० ११ अ० । (‘विणय’ शब्द-
सर्वमधिकारं व्याख्यास्यामि) सूत्रार्थदानुर्वन्दनादिवनयर्गहते,
वृ० ४ उ० । अविनीता नाम ये बहुशोऽपि प्रतिनोद्यमानाः प्रमा-
द्यन्ति । वृ० १ उ० ॥ सूत्रार्थदानुर्वन्दनादिवनयर्गहते, स्था० १
ठा० ४ उ० । (अस्यावाचनीयत्वं ‘वायणा’ शब्दे वक्ष्यते)
अविणीय (ण)-अविनीतात्मन्-पुं० । विनयरहिते अना-
त्मज्ञे, प्रज्ञा० ३ पद । दश० ।

अविज्ञा-अविज्ञा-स्त्री० । अविज्ञानमविज्ञा । अनाभोगकृते, सूत्र०
भु० १ अ० १ उ० ।

अविज्ञाय-अविज्ञात-त्रि० । अविदिते, आचा० १ भु० १ अ०
१ उ० ॥

अविज्ञायकम् (ण)-अविज्ञातकर्मेन-न० । अविज्ञातमविदि-
तं कर्म क्रिया व्यापारो मनोवाक्यलक्षणो यस्य । अज्ञातमन-
आदिव्यापारे, आचा० १ भु० १ अ० १ उ० ।

अविज्ञायधम्म-अविज्ञातधर्मेन-त्रि० । पापादनिवृत्ते अज्ञातध-
र्मेण, अविरतसम्यग्दृष्टौ च । ज० ८ श० १० उ० ।

अविज्ञोवड्य-अविज्ञोपचित-न० । अविज्ञानमविज्ञा, तयोपचि-
तम् । अनाभोगकृते कर्मणि, सूत्र० । तन्न वक्ष्यते शाक्यसमये ।
यथा-मातुः स्तनाद्याक्रमणेन पुत्रव्यापसावप्यनाभोगाच्च कर्मो-
पचीयते । सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० । केवलकार्याक्रयोच्छेदे क-
र्मणि, सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० ।

अवितक-अवितर्क-पुं० । न विद्यते वितर्कोऽभ्युपगमनक्रियाफलं

वेदरूपो यस्य (जिज्ञोः) सोऽवितर्कः । कुतर्करहितं, “सुसमाहि-
तलेस्सस्स अवितकस्स जिक्खुणो ” । दश० ५ अध्या० ।

अविनह-अविनय-त्रि० । न वितथमवितथम्-सत्यम् । आच० ४ अ० ।
अध्यभिचारिणि, पञ्चा० १५ विव० । “णिगंथं पावयणं अवितह-
मेय ” । पूर्वमजिमतप्रकारयुक्तमपि सद्व्यदा विगताभिमत-
प्रकारमपि किञ्चित्क्यात् । अत उच्यते-अवितथमेतत्, न
कालान्तरेऽपि विगताभिमतप्रकारमिति । भ० १० श० ५ उ० ।
प्रभ० । आचा० । तथ्य, आ० ख० ४ अ० । यथास्थितं, कल्प०
१ क० । याथास्थयेन व्यवस्थितं, सूत्र० १ भु० १३ अ० । य-
थावदननुष्ठितं, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० । यथाऽवस्थितमपि-
पिडनार्थवचने, सूत्र० १ भु० १६ अ० । सद्वृत्तार्थे, औ० ।

अवितिष्ठ-अवित्तीर्ण-त्रि० । तितार्थो पारमगतं, सूत्र० १ भु० २
अ० १ उ० ।

अविदिष्ट-अवित्तीर्ण-त्रि० । अदत्ते, वृ० ३ उ० । आ० म० । नि० चू० ।

अविदित-अविदित-त्रि० । न विदितमविदितम् । वस्तुनोऽप-
रिज्ञाते, “संवेदनमात्रमविदितं त्वन्यत् । ” संवेदनमात्रं वस्तु-
स्वरूपपरामर्शशून्यमविदितं त्वन्वत्, कथञ्चित्स्तुप्राहित्वेऽपि
न विदितं वस्तु तदित्यविदितमुच्यते । पा० १२ विव० ।

अविद्वय-अविद्वत-त्रि० । उपद्रवग्रहिते अनुपमवे, पा० १२ विव० ।

अविद्वत्-अविद्वत्-त्रि० । अव्युत्क्रान्ते, अपरिणते, आचा०
२ भु० १ अ० ८ उ० । अप्रामुके, आचा० २ भु० १ अ० ७ उ० ।
प्ररोहसमर्थे बीजादौ, दश० ४ अ० ।

अविधि-अविधि-पुं० । असमाचार्य्यम्, वृ० ३ उ० ॥

अविधिपरिहारि (ण)-अविधिपरिहारिन्-पुं० । सयमार्थे आ-
युक्ते, “संजमद्वापत्ति वा आउत्तेत्ति वा अविधिपरिहारिस्ति वा
पगट्ठा ” । आ० चू० १ अ० ।

अविष्पत्रो-अविष्पयोग-पुं० । रक्तायाम्, “सुक्खाणं अविष्प-
त्रोणेण ” स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

अविष्पकट्ट-अविष्पकट्ट-त्रि० । न विष्पकट्टं दूरम् । आसन्नं,
ज्ञा० १ अ० ।

अविष्पणाम-अविष्पणश-पुं० । शाश्वतत्वे, विशेषे ।

अविबुद्ध-अविबुद्ध-त्रि० । भावसुप्ते, व्य० ३ उ० ।

अविभज्ज-अविज्जाज्य-त्रि० । विज्रक्तमशक्ये, स्था० ३ ठा०
२ उ० । ज्या० ।

अविभक्त-अविभक्त-त्रि० । अकृतविभागे, वृ० । तत्र यायान्
सागारिकादीनां साधारणचोक्तं उपस्कृतस्तावानद्याप्यखरकः
पुञ्ज एव अधस्तनाज्ञागादिविवक्षा कृता सा आशिका अवि-
ज्जकेत्युच्यते ॥ वृ० २ उ० ।

अविभात्ति-अविज्जाज्य-स्त्री० । विभागाभावे, व्य० ३ उ० ।

अविजव-अविजव-पुं० । अदारिद्र्ये, व्य० ६ उ० ।

अविज्ञाश्म-अविज्ञागम-त्रि० । अविभागेन निर्वृत्तोऽविभागि-
मः । एकरूपे, भ० २० श० ५ उ० । विभागेन निर्वृत्तो वि-
ज्ञागमः, तान्त्रिकधादविभागिमः । प्रागज्ञान्ये, स्था० ३ ठा० २ उ० ।

अविज्ञादय-अविज्ञाज्य-त्रि० । विभक्तुमशक्ये, “ तत्रो अवि-
भादया पणस्ता । तं जडा-समप, पणसे, परमाणु ” । स्था० ३
ठा० २ उ० ।

अविभाग-अविजाग-पुं० । संबद्धो विभागो नैरन्तर्याभावः,
तदज्ञाचोऽविभागः । नैरन्तर्ये, पि० ॥

अविभागपरिच्छेद-अविभागपरिच्छेद-पुं० । परिच्छिद्यन्त
इति परिच्छेदांशे, ते च सर्वविभागा भवन्त्यतो विशेष्यन्ते । अ-
विभागश्च ते परिच्छेदाश्चेत्याविभागपरिच्छेदाः । निरक्षेपु अक्षे-
पु, ज० ८ श० १० उ० । केचालिप्रकृत्या छिद्यमानो यः परम-
निकृष्टोऽनुमाणांशोऽविमुक्तमनयाऽहं न ददाति सोऽविजागप-
रिच्छेद उच्यते । उक्तं च-“ बुद्धिर्ह चिज्जमानो, अणुजाग सो
न देहो जा अहं । अविजागपरिच्छेदो, सो इह अणुभागबंध-
मि ” ॥ १ ॥ कर्म० ५ कर्म० ४० ।

अविभागुत्तम्य-अविभागोत्तर-त्रि० । एकैकस्नेहाविजागेषु,
क० प्र० ।

अविभाव-अविज्ञाव्य-त्रि० । अविभावनीयस्वरूपे, प्रश्न० १
आश्र० द्वार ।

अविज्ञानिय-अविभूषित-त्रि० । विभूषणहिते, वृ० १ उ० ।

अविज्ञानियप्प (ण)-अविज्ञानितान्-त्रि० । विभूषणवि-
हितदेहे, प्रश्न० ७२ द्वार । आव० ।

अविमण-अविमनस-त्रि० । अविगतचेतसि, अनु० । अशून्यचि-
त्ते, अन्त० ७ वर्ग । प्रश्न० । अज्ञाभादिदोषात् अविगतमानसः,
प्रश्न० १ सम्ब० द्वार ।

अविमुक्त्या-अविमुक्तता-स्त्री० । सपरिमदनायाम्, स्था० ४
ठा० ४ उ० ।

अविमुक्ति-अविमुक्ति-स्त्री० । सलोकनायाम्, पञ्चा० १७ विव०
गृही, ति० चू० २ उ० ।

अविमुक्तिद्वारमाह-

दत्त्वे भावेऽविमुक्ती, दत्त्वे वीरद्वाराहाउबंधनता ।

सउणगहणे कर्मणे, पद्मे मुञ्चो वि आणेऽ ।

अविमुक्तिर्द्विधा-द्वयतो, भावतश्च । द्विधाविमुक्तौ-‘वीरद्वारा’
लायकः पक्षी इत्यन्तः । स च स्नायुसन्तानवन्धनेन पादे बद्धो यत्र
तिस्तिरिप्रभृतिकः पक्षी इत्यनेन तत्र मुच्यते, ततस्तत्र यदा तस्य
शकुनस्य ग्रहणं कृतं स्यात्तदा भूयोऽपि तत्रैव तं शय्यातरस्य
कषणं क्रियते, तत आगतस्य हस्ततालमांसं दीयते ततो मांसं
प्रगृह्य आसक्तः सन् मुक्तोऽपि स्नायुसन्तानमन्तरणापि शकुनिमा-
नयाति, आनाय च तत्रैवार्थानिष्ठेन । एषा द्विधाविमुक्तिः ।

अथ नावाविमुक्तिमाह-

जात्रे उक्तामपणी-यमिष्टितो तं कुलं न उडुति ।

एहाणादिकजेषु व. गते वि दूरं पुणो एति ॥

अत्रो भावाविमुक्तिः पुनरयम-उच्छेदव्य शास्त्रोदनादि प्रणीतं
घृतादि, तयोर्वा गृहीतव्ये ततस्तत्कृतं शय्यातरसंबन्धि, त परि-
त्यजति । अथवा-नानाग्रथाप्रादौ पथेण कार्येषु च गणसङ्ग-
प्रयोजनेषु, दूरमपि गता भूयस्तत्रैव समागच्छति । वृ० २ उ० ।

अविमोयण्या-अविमोचनता-स्त्री० । वस्त्रादीनामन्यागे, भ०
६ श० ३३ उ० ।

अविय-अपिच-अव्य० । अन्युषये, तं० । भ० ।

अविक-पुं० । मेषे, आचा० १ भु० १ अ० ६ उ० ।

अवियत्त-अव्यक्त-त्रि० । अपरिस्फुटे, सूत्र० १ भु० ४ अ० १
उ० । मुख्ये, सद्विवेकविकले च । सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० ।

अवियत्त-देशी-न० । अप्रीतिक, आ० भ० प्र० । स्था० । ग० ।

अप्रीतिकारणि, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । उत्त० । प्रति० ।
दश० । स्था० ।

अवियत्तजं नग-अव्यक्तजृम्भक-त्रि० । मन्त्राद्यविभागन जृम्भ-
के, भ० १४ श० ८ उ० ।

अवियत्तविमोहि-अवियत्तविशोधि-पुं० । अवियत्तस्थप्रीति-
कस्याविशोधि, तवियत्तनादीव्यत्तविशोधिः । विशोधिभेदे,
स्था० १० उ० ।

अवियत्तोपधाय-अवियत्तोपधात-पुं० । अप्रीतिकेन विनयादे-
रुपघाते, स्था० १० उ० ।

अवियानुरी-अविजनित्री-स्त्री० । अपत्यानामविजननशीला-
यां स्त्रियाम्, झा० २ अ० । “ तस्मै बन्धुर्महं जज्ञा, अविया-
नुरी ” । आ० भ० प्र० ।

अवियाणय-अविज्ञायक-त्रि० । विगिष्टाचक्षोभराहिते, आचा०
१ भु० १ अ० २ उ० ।

अवियार-अविचार-न० । न विद्यते विचारोऽर्थव्यञ्जनयोरित-
रस्मादितरत्र, तथा-मनःप्रभृतीनामन्यतरस्मादन्यत्र, यस्य तद-
विचार इति । ग० १ आश्र० । अर्थव्यञ्जनयागान्तरताऽसकामणे,
आव० ४ अ० । भ० प्र० । “ एतत्तद्विच्छेदं अवियारं ” बृहद्व्याख-
भेदे, स्था० ४ उ० १ उ० ।

अवियारमणवयणकायक-अविचारमनोवचनकायवाक्य-
त्रि० । अविचारमणवयणकायवाक्यमणवयणान् परमाध्विचारगुणनया
युक्त्या वा विघट्यमानान् मनावकायवाक्यानि यस्य स तथा ।
अविचारमणवयणकायवाक्यानि अशमनतया निरुपणीयानि अप-
यालोचनीयानि मनोवाक्यायवाक्यानि यस्य स तथा । अविचा-
रमणवयणकायवाक्ये, सूत्र० २ भु० ४ अ० ।

अवियारमोदणद-अविचारमोदणार्थ-पुं० । सयमस्खलित-
विशुक्तिनिमित्ते, प० व० २ द्वार ।

अविर्ह-अविर्ह स्त्री० । सावययोगेभ्यो निवृत्त्यन्ताये, कर्म० । झा-
दशप्रकाराऽविर्गतः । कथम् १, इत्याह-मनःस्वान्तं, करणानीन्द्र-
याणं पञ्च, तेषां स्वस्वावयवे प्रवर्तमानानामनियमाऽतियन्त्र-
णः तथा गणानां पृथिव्यमन्त्रेवानुवर्तमानानि त्रिमरुपाणां जीवानां
यथो हिंसीति । कर्म० ४ कर्म० । प्राणानि पातानां नामानि पञ्च, जी-
त० । अत्रह्मणि, स्था ६ उ० । “ अविर्हं पञ्चधात्वा आदिज्जहं ”
येयमविर्गतरसंयमरुपा सम्यक्त्वाज्ञावाद् मिथ्यादृष्टेर्द्वयतोऽ-
विर्गतरप्यविर्गतरय, तां प्रतीत्याध्व्य बालवद् बालोऽहः ।
“ तस्य खं जा सा सव्यतो अविर्हं पञ्चधात्वा आ-
प्रधानं ” तत्र पूर्वोक्तेषु येयं सर्वान्मना सर्वस्माद् अविर्ह-
तिर्विर्गतरपि गणामाभावः । सूत्र० २ भु० २ अ० । “ अज्ञेदो
विषयावेशाद्, भवदविर्गतिः । किल ” विषयावेशाद् बाह्येन्द्रि-
यार्थव्यापकपलक्षणान्नेदोऽनुपगमलक्षणः । किञ्चाविर्गतिर्भवत् ।

द्वा० १६ द्वा० । अविरमणेषु, प्रश्न० ५ सम्ब० द्वार । अप्रत्याख्याने, स्था० १० टा० । “अवि न जा० सव-स्थ को० देहेण माणवा यत्थ । अविरहस्यव्यवर्धो, तदा वि निष्ठा भवे तस्स” ॥ १॥ अ० २ अधि० ।

अविरह (य) वाय-अविरति (क) वाद-पुं० । अविरतिरग्रह, त-द्वा० धा० । मैथुनचर्चायाम्, स्था० ६ टा० ।

अविरह्या-अविरतिका-स्त्री० । न विद्येत विरतिर्यस्याः सा अविरतिका । स्त्रियाम्, स्था० ६ टा० । वृ० ।

अविरत्त-अविरक्त-त्रि० । अनुरक्ते, औ० ।

अविरय-अविरत-त्रि० । अविरमति स्म सावद्ययोगेभ्यो निवर्तते स्मेति । पं० सं० १ द्वार । सावद्यादविरते, स्था० २ टा० १ उ० । उत्त० । चं० प्र० । पापस्थानेभ्योऽनिवृत्ते, वृ० १० अ० प्रश्न० । ध० । प्राणार्तिपानार्दाविरतिरहिते विशेषेण तपस्यरते, भ० १ श० १ उ० । गृहस्थ, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । मिथ्यादृष्टौ च । आव० ४ अ० ।

अविरयवाङ् (ण)-अविरतवादिन-पुं० । वदनशिलो वादीः अविरतस्य वाद्यविरतवादि । परिग्रहवति, आचा० १ अ० ४ प्र० १ उ० ।

अविरयममत्त-अविरतमम्यक्त्व-पुं० । अविरतसम्यग्दृष्टौ, कर्म० ५ कर्म० ॥

अविरयमममिद्वि-अविरतमम्यग्दृष्टि-पुं० । विरतिरित्तमः । क्लृप्ते क्तप्रत्ययः । तन्पुनः सावद्ययोगे प्रत्याख्याने, तत्र जानातीति नाज्युपगच्छति, न तत्पालनाय च यतत इति त्रयाणां पदाना-मर्था मङ्गाः । स्थापना-

५	५	५
५	५	५
५	५	५
५	५	५
५	५	५
५	५	५
५	५	५
५	५	५
५	५	५
५	५	५

तत्र प्रथमेषु चतुर्षु भङ्गेषु मिथ्यादृष्टि, भङ्गानि-त्वात् । शेषेषु सत्यदृष्टिः । ज्ञानित्वात् । सप्तसु भङ्गेषु नास्य विरामस्तत्त्वाविरतः । “अभ्राद-भ्यः” । ७ । २ । ४६ । इति अप्रत्ययः । चरमभङ्गेषु विरतिरस्तीति । यद्वा-विरमति स्म सावद्यो-गेभ्यो निवर्तते स्मेति विरतः । “गन्धर्वाकर्मक-पिबतुजे” । ५ । १ । ११ । इति कर्तारि क्तप्रत्यये विरतः । न विरतोऽविरतः, स चासौ सम्य-

गदृष्टिआविरतसम्यग्दृष्टिः । इदमुक्तं भवति-यः पूर्ववर्ति-नेपथ्यामकमम्यग्दृष्टिः शुद्धदर्शनमोदपुञ्जदयवर्ती कायोपश-मिकसम्यग्दृष्टिर्वा कृष्णदर्शनसप्तको वा क्षाणिकसम्यग्दृष्टि-र्वा परममुनिप्रणीता सावद्ययोगाविरति मिरुसौधाध्यासे-हणनिश्रमिकत्वात् जानन्नप्रत्याख्यानकषायोदघाविधितत्वाच्चा-ज्युपगच्छति, न च तत्पालनाय यतत इत्यस्याविरतसम्यग्दृष्टिरुच्यते ॥ कर्म० २ कर्म० । देशविरते आवके, भ० १४ सम० । आव० । प्रव० । पं० सं० । दर्श० ।

अविरयमममिद्विगुणगुण-अविरतमम्यग्दृष्टिगुणस्थान-न० । अविरतसम्यग्दृष्टेः गुणस्थानमविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्था-नम् । चतुर्थे गुणस्थाने, कर्म० ।

उक्तं च-

“ बंधं अविरहहेतुं, जागती रागदोषदुक्खं च ।
विरहमुहं शृङ्खलां, विरहं काउं च अममथो ॥ १ ॥
एवमसंजय सम्मा, निर्दोषो पावकम्मकरणं च ।
आहिगयजीवाजीवां, अवलियदिहो धलियमोहो ” ॥ २ ॥
कर्म० २ कर्म० । पं० सं० ।

२०३

अविरल-अविरल-त्रि० । घने, औ० । “अविरलसमसद्वि-चेदमडलसमपभेहि” । अविरलानि घनशलाकावत्वेन समानि तुल्यशलाकातया सहितानि संहितानि अनिम्नाऽनुवृत्तशला-कायोगात् चन्द्रमण्डलसमप्रभाणि च शशिधरविम्बवत् प्रभा-न्ति वृत्ततया शोभन्ते यानि तानि तथा तैः (कुत्रः) ॥ प्रश्न० ४ आश्र० द्वार ।

अविरलदंत-अविरलदन्त-त्रि० । अविरला दन्ता यस्व । घन-रदने, औ० । यस्य हि यथा अनेकदन्ता आप सन्त एका-कारदन्तपङ्क्तय इव लक्ष्यन्ते । तं० ।

अविरलपत्त-अविरलपत्र-त्रि० । घनपत्रे, “अविरलपत्ता आढिपत्ता” । अत्र हेतोः प्रथमा । ततोऽयमर्थः-यतोऽविरलपत्रा अतोऽच्छिन्नपत्राः । जी० ३ प्राति० । रा० ।

अविरह-अविरह-पुं० । विरहाज्ञां, व्य० १ उ० । सानत्ये-नावस्थाने, आचा० १ ध्रु० १ अ० ६ उ० ।

अविरहिय-अविरहित-त्रि० । सन्तते, पञ्चा० १० विव० ।

अविराहिकण-अविगध्य-अव्य० । अखरुमनुपाल्येन्यर्थे, पा० । सम्यक्पालयित्येन्यर्थे, ध० ३ अधि० ।

अविगहिय-अविगधित-त्रि० । न विगर्धितोऽधिराधितः । देशभङ्गे, व्य० । अपराङ्गे, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

अविगहियसंजम-अविगधितमंयम-पुं० । प्रव्रज्याकालादा-रभ्याऽभग्नचारित्र्यपरिणामे संज्वलनकषायसामर्थ्यात् प्रमत्त-गुणस्थानकमामर्थ्याद्वा स्वल्पमायाऽऽदिहोपसम्भवेऽप्यनाच-रितचरणोपधाने, भ० १ श० २ उ० ।

अविराहियसामाण-अविराधितश्रमाय-त्रि० । श्राद्धि-तत्तरेण, भ० १५ श० १ उ० । अखगिरुतसकलमयनिसमाचा-रे, दर्श० । (अस्योपपातः ‘बववाय’ शब्दे द्वितीयभागे ए० १ पृष्ठे सृष्टयः) ।

अविरिक-अविरिक्त-त्रि० । अविभक्तीकृते, व्य० ए० उ० ।

अविरिक्थ-त्रि० । अविभक्तार्कथे, व्य० १ उ० ।

अविरिय-अवीर्य-त्रि० । वीर्यरहिते, विपा० १ ध्रु० ३ अ० ।

अविरुद्ध-अनिरुद्ध-त्रि० । सङ्गते, पञ्चा० ६ विव० । युक्ते, पञ्चा० १७ विव० । पूर्वपुरुषमर्थ्यादाऽनतिक्रमेणाऽविरोधभाजि, व्य० १ उ० । वैनयिके, उक्तं च-“अविरुद्धो विणयकारो, देवीरेण प-राये भक्तीय ॥ जह वेमियायणमुग्रो, एव अन्नं वि नायका ” ॥ १ ॥ द्वा० १४ अ० । आ० । धर्माद्यप्रतिपत्तिनि, “अविरुद्धकु-लाचार-पात्रेण मितभाषिता” । (अविरुद्धस्येति) धर्माद्यप्रतिप-त्तिनः कुलाचारस्य पालनमनुवृत्तनम् । द्वा० १२ द्वा० । विरु-द्धाज्याविरहिते ग्रामादौ, वृ० १ उ० ।

अविरुद्धवेणय-अविरुद्धवैनयिक-पुं० । तृतीशमानापितु-गुरुणामविरोधेन विनयकारिण, अनु० ।

अविलोचय-अविलम्बित-त्रि० । नातिमन्धरे, भ० १ श० ७ उ० । कटप० ।

अविला-अवी-स्त्री० । ऊरयाम, पि० ।

अविलुप्त-अविलुप्त-त्रि० । संमृतराज्ये, व्य० ७ उ० ।

अविजय-अविपर्यय-पुं० । अतस्मिन्स्तद्विपर्ययः, न विपर्ययोऽविपर्ययः । तत्त्वान्वयसाये सम्यक्त्वे, विशेषः ।

अविवेग-अविवेक-पुं० । असदुपयोगे, अष्ट० १५ अष्ट० ।

अविवेगपरिच्छाग-अविवेकपरित्याग-पुं० । जावतोऽज्ञानपरित्यागे, पं० व० १ द्वार ।

अविसंधि-अविमन्धि-पुं० । अव्यवच्छिन्ने, आव० ४ अ० । आव० चू० । ध० ।

अविसंवाइ (ए)-अविसंवादिन्-त्रि० । दृष्टेष्टाऽविरोधिनि, पा० ।

अविसंवाड्य-अविसंवादिन्-त्रि० । सद्भूतप्रमाणाबाधिते, पा० ।

अविसंवाद-अविसंवाद-पुं० । संवाद, स च प्राप्तनिमित्तं प्रवृत्तिहेतुभूतार्थाक्रयाप्रस्ताधकार्यप्रदर्शनम् । सम्म १ काण्ड ।

अविसंवायण (ण)-जोग-अविसंवादन (ना) योग-पुं० । विसंवादनमन्यथाप्रतिपक्षस्यान्यथाकरणं, तद्विषयो योगो व्यापारः, तेन वा योगः संबन्धो विसंवादनयोगः, तज्जपेधोऽविसंवादनयोगः । भ० ७ श० ६ उ० । अनाभोगादिना गवादिमभ्यादक यच्छति, कस्मैचित् किञ्चिदङ्गुपगम्य वा यज्ञ करोति सा विसंवादिना, तद्विपक्षेण योगः सम्बन्धोऽविसंवादिनायोगः । संवादिनासंबन्धे, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

अविसम-अविषम-त्रि० । समतले, तं० ।

अविमय-अविषय-न० । बाह्यार्थाभावेन निर्गोचरे, पञ्चा० ५ विव० ।

अविमहण-अविमहन-त्रि० । कस्यापि पराजवाऽसोदरि, वृ० १ उ० ।

अविमाइ (ण)-अविषादिन्-त्रि० । विषादवर्जिते, अणु० ३ वर्गे । ध० । अदीने, प्रश्न० १ सम्ब० द्वार । स्वेदाहते, ध० ३ अघि० । किं मे जीवितेनेत्यादिचिन्तादिरहिते, अन्त० ७ वर्गे । परीपहाद्यभिन्नत्वेन कायसंरक्षणादौ दैन्यमनुपयाते, प० व० १ द्वार ।

अविमार्ग्य-अविशारद-त्रि० । अचतुरे, लस० २८ अ० ।

अविमुक्त-अविशुद्ध-त्रि० । विशुद्धवर्णादिरहिते, स्था० ३ ठा० ४ उ० ।

अविमुक्तलस-अविशुद्धलेश्य-त्रि० । कृष्णादिलेश्ये, जी० ३ प्रति० । विजङ्गमानिनि, भ० ६ श० ६ उ० । (तत्र अविशुद्धलेश्यो देवो विशुद्धलेश्यं देव पश्यतीति ' विजंग ' शब्दं वक्ष्यते)

अविसेस-अविशेष-त्रि० । निर्विशेषे, पञ्चा० १३ विव० । नग-नगरनद्यादिकृतविशेषरहिते अविशेषलक्षणे भूजागादौ, स्था० २ ठा० २ उ० ।

अविसेमिय-अविशेषित-त्रि० । विभागरहिते, वृ० २ उ० । अनर्पिते, व्या० १० ठा० ।

अविसंशयसमपग-अविशेषितरसप्रकृति-स्त्री० । रसः स्नेहाऽनुभाग इत्येकार्थः, तस्य प्रकृतिः स्प्रभावः । अविशेषिता अविर्वाकिता रसप्रकृतिः, उपलक्षणत्वात् स्थित्यादयो यस्मिन्सत्तावविशेषितरसप्रकृतिः । अविवक्तिनानुभावे, क० प्र० ।

अविमोहि-अविशोधि-पुं० । उपगते, शबलकरणे च । अघ० । अतिचारे, आ० चू० १ अ० ।

अविमोहिकोहि-अविशोधिकोहि-स्त्री० । आघाकर्मदिगुणेऽविशुद्धवर्गे, ताश्च परिमाः-स्वतो हन्ति घातयति प्लन्तमनुजानीते । तथा-पचति, पाचयति, पचन्तमनुजानीते इति । आचा० १ भु० १ अ० १ उ० ।

अविस्म-अविभ्र-न० । मांसरुधरे, प्रथ० ४० द्वार ।

अविस्मसाणिज-अविश्वमनीय-त्रि० । विश्वासकर्तुमयोग्ये, तं० ।

अविस्सामवेयणा-अविश्रामवेदना-स्त्री० । विश्रान्तिरहितायामसानवेदनायाम्, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

अविहडा-देशी-पुं० । बालके, " सीहं पालेइ गुहा, अविहर्नं तेण सा मदह्णी य " । वृ० १ उ० ।

अविहसमाण-अविहन्यमान-त्रि० । न निहन्यमानोऽबिहन्यमानः । विविधपरिपटोपसमैरहन्यमाने, " अविहसमाणो फ-लगावतटी " । विघातमक्रियमाणे, आचा० १ भु० ६ अ० ५ उ० ।

अविहववद्-अविधववधू-स्त्री० । जीवत्पतिकनार्याम्, भ० १२ श० २ उ० ।

अविहाम-अविघाट-स्त्री० । अविघटावर्ते, व्य० ७ उ० ।

अविहिस-अविहिंस-त्रि० । न विघते विहिंसा येषां तेऽविहिंसाः । विविधैरुपायैरहिंसकेषु, आचा० १ भु० ६ अ० ४ उ० ।

अविहिंसा-अविहिंसा-स्त्री० । विविधा हिंसा विहिंसाः न विहिंसा अविहिंसा । विविधप्राणानिपानयर्जने, " अविहिंसामेव पश्य-ए, अणुधम्मो मुणिणा पवेदिता " । सूत्र० १ भु० २ अ० १ उ० ।

अविहिकय अविधिकृत-त्रि० । अविधिते कृतमविधिकृतम् । अशक्त्यादिना न्यूनार्थिककरणे, दर्श० ।

अविहिणु-अविधिङ्ग-त्रि० । न्यायमार्गाऽप्रवेदिनि, दश० १ अ० ।

अविहजोयण-अविधिजोजन-न० । " कागसियालययुत्तं दवि-यरस सव्वओ पगमुट् । एसो उ हवे अविही " । इत्युक्तलक्षणे काकदृष्टादिभोजने, अघ० ।

अविहिमेवा-अविधिमेवा-स्त्री० । अविधेर्विधविपर्ययस्य सेवा सेवनम्-अविधिमेवा । निषिद्धाचरणे, प० ५ विव० ।

अविह्नेडय-अविह्नेडक-पुं० । न काचिदप्युच्यते आदरशून्ये, " अविह्नेडय जो म भिक्खु " । दश० १० अ० ।

अवीद्दव-अवीचिद्व्य-न० । न वीचिद्व्यमवीचिद्व्यम् । सम्पूर्णं आहारद्रव्यं, सर्वोत्कृष्टायामाहारधर्मायां च । ज० १३ श० ६ उ० । (' वीद्दव ' शब्दोऽस्य व्याख्या)

अवीडमन्-अवीचिमत्-त्रि० । अकपायसंयन्धवति, ज० १० श० २ उ० ।

अवीड्य-अविचिन्त्य-अव्य० । अपृथग्भूयेत्यर्थे, भ० १० श० २ उ० ।

अविचिन्त्य-अव्य० । अविकल्प्येत्यर्थे, ज० १० श० २ उ० ।

अवीय-अद्वितीय-त्रि० । न० व० । एकाकिनि, कल्प० ६ अ० । असहाये, विपा० १ भु० २ अ० ।

अवीरिय-अवीर्य-पुं० । मानसशक्तिवर्जिते, भ० ७ श० ६ उ० ।

अवीसंभ-अविश्रम्भ-पुं० । अविश्रम्भे, गौणे तृतीये प्राणातिपाते च । प्रश्न० । प्राणवधप्रवृत्तौ हि जीवानामविश्रम्भणीयो जवती-
ति प्राणवधस्याविश्रम्भकारणत्वादविश्रम्भव्यपदेशः । प्रश्न० १
आश्र० द्वार ॥

अवीसन्त्य-अविश्रस्त-त्रि० । विश्वासरहिते, ग० २ अधि० ।

अवुगहट्टाण-अविग्रहस्थान-न० । कलहाडनाश्रये, स्था० । "आय-
रियउवज्जायस्स खं गणंसि पंच अवुगहट्टाणा पम्मा । न जहा-
आयरियउवज्जापणं गणंसि आण वा धारणं वा सम्मं पउज्जात्ता
भवइ १, एवं महाराईणयाए सम्म० २, आयरियउवज्जापणं ग-
णंसि जेसु य पज्जजाए धारेइ ते काले सम्म० ३, एवं गिला-
णसेहवेयाथच्च सम्म० ४, आयरियउवज्जापणं गणंसि आपु-
च्छियचारी यावि भवइ, एो अणापुच्छियचारी ।" स्था० ५
ठा० १ ठ० ।

अवुत्त-अनुत्त-त्रि० । केनाप्येपरिते, स्था० ८ ठा० ।

अवुमराइय-अवुमराज-पुं० । रत्नभ्रेष्ठ, तद्वद्दीप्तिमति पदार्थमा-
त्रे, ति० चू० ।

वसुराजमवसुराजं भणति-

जे भिक्खू वुमराइयं अवुमराइयं वदइ, वदंतं वा साइ-
ज्जइ ॥ १३ ॥

वसुराजं रयणाणि, तेसुराओ वसुराओ । अथवा-राई दीप्तिमान्,
राजेते शोभते इत्यर्थः । त विवरीय जो जणति, तस्स चउत्तइ ।

इमा णिज्जुत्ती-

वसुमं ति वा वि वसिमं, वसतिगतिणिओ पज्जया चरणे ।
तेसु रतो वुमराई, अवुमिम्मि ततो अवुमराई ॥ १३८ ॥

ते दुविधा-द्वे, जावे य । द्वे मरिण्यणादिया, भावे गणा-
दिया । इह भाववसुहि अधिकारो । ताणि जस्स अरिथ सो वसु-
मंति जणति । अहवा-ईदियाणि जस्स वसे वट्ठति, सो वसिमं भण-
ति । अहवा-णाणदंसणचरित्तमु जो वसति णिज्जकालं सो वस-
तिरतिणिओ जणति । अहवा-व्युत्सृजति पापम-अन्यपदार्थाख्या-
नं, चारित्रं वा वसुमंति बुद्धति । वसति वा चारित्रे वसुराती-
भणति । अहवा-(पज्जयाचरणे) एते चारित्तियस्स पज्जाया,
एगट्ठिया इत्यर्थः । एस वुमराई जणति । परिपक्खे अवुमराई ।

अहवा-

वुसि संविग्गो भणितो, अवुसि असंविग्ग ते तु बोद्धत्थं ।

जे भिक्खू उवएज्जा, सो पावति आणमादीणि ॥ १३९ ॥

कठा । ' बोद्धत्थं ति ' वुसिराइयं अवुसिराइयं, अवुसिराइयं
वुसिराइयं भणति ।

एत्थ पढमं वुसिराइयं अवुसिराइयं जणति इमोहि
कारणेहि-

रोसेण परिणिवेसं-एण वा वि अकयंत मिच्छभावेणं ।

संतग पोच्छाएत्ता, भासाति आणणेसणे ते तु ॥ १४० ॥

कोइ कस्स वि कारणे अकारणे वा रुठो परिणिवेसण 'सो प-
इज्जति, अहंण पूज्जामि' । एवमादिविभासा अकयपुयाए । 'एतेण
तस्स उवयारो कओ, ताहे मा एयस्स पड्डिउवयारो कायव्वो
होहि' ति मिच्छभावेणं मिच्छत्तेणं उदिणेण । सेसं कउं ।

असंविग्गा संविग्गजणं इमेण आलवणेण हीलंति-

वीरपुरिसपरिहाणी, नाऊणं मंथम्मिया केउ ।

हीलंति विहरमाणं, संविग्गजणं असंविग्गो ॥ १४१ ॥

कंठा । के पुण धांगपुरिसा ?, इमे-

केवलमादि हि चोदम, एवपुव्वीहि विरहिण एहिह ।

सुद्धमसुद्धं चरणं, को जाणति कस्म भावं च ? ॥ १४२ ॥

बाहिरकरणेण समं, अन्तितरयं करेति अमुणेत्ता ।

एगंतेणं च जवं, विवज्जिओ दिस्सते जेण ॥ १४३ ॥

एते संपदं गत्थि, जइ एते होता तो जाणता, असीदंताणं
चरणं सुद्धं, इयरेसि अमुक्कं । केवलमादि णो जातं परिचोयंता
पच्छिउत्त च जहारुहं देतो वितंति, अन्तितरगो वि एरिसो
चेव भावो । ण य एगंतरेण बाहिरकरणजुसो अन्तितरकरण-
युक्तो जवति । कहं ? । उच्यते-जेण विवज्जितो दीप्ति-जहा-
उदाहमारगस्स पसण्चंदस्स य याहिरे अविमुक्को, जरहो
विमुक्को चेव ।

जइ दाणि णिरतिचारा, हवेज्ज तव्वज्जिआ व मुज्जिज्जा ।

न य हुंति निरतिचारा, संघयणधित्तीण दांन्वज्जा ॥ १४४ ॥

संघयकात्तं जइ णिरतिचारा हवेज्ज, अहवा-तव्वज्जियाणाम
आहिणाणादिवज्जिआ जइ चरित्तसुद्धी हवेज्ज, तो जुत्तं वत्तुं-इमे
अविमुक्कचरणा संघयणधित्तीण दुब्बलत्तणओ य पच्छित्तं करेति ।

संघयणधित्तदुब्बलत्तओ चेव इमं च आसम्मा भणति-

को हा ! तद्वा ममत्थो, जं तेहिं कयं तु धीरपुरिसंहि ।

जहमत्ती पुण कीर्तते, ददा पइणाणा हवइ एवं ॥ १४५ ॥

धीरपुरिसा तित्थकरादी जहासत्तिप कीरति एवं भणमाणे
ददा पइणाणा भवति जो एवं भणति, जो पुण अण्णहा वदति,
असुद्धा य करेति, तस्स सच्चा पइणाणा भवति ।

आयरिओ जणति-

सव्वेसिं एव चरणं, पुणो य मोयावगं दूहसयाणं ।

मा रागदोसवसगा, अप्पण सरणं पलीवह ॥ १४६ ॥

सव्वेसिं भवसिद्धियाणं, चरणं-सरीरमाणसाणं दुक्खान वि-
मोक्खणकरं, त तुज्जे सयं मीयमाणो अप्पणो चरित्तेण रागा-
गुणता उज्जयचरणाणं दोसभावसा मा भणइ-चरणं जत्थि,
मा तत्थेव वसइ. त चेव सरणं पलीवह, एो सहेत्यर्थः ।

किंच-

संतगुणणामणा खलु, परपरिवाओ वट्ठोति अलियं वा ।

धम्मं य अबहुमाणा, साहुपदोसे य संसारो ॥ १४७ ॥

चरणं गत्थि ति एवं भणंतहिं साधूणं संतगुणणासो कतो
भवतिः पवयणस्स य परिज्जवो कतो भवति; अलियवयणं च
भवति । चरणधम्मं पलोविज्जते, चरणधम्मं य अबहुमाणा
कतो जवति, साधूण य पदोसो कतो भवति, साधुपदोसेण
य संसारो वट्ठितो जवति ॥

किंच-

खय-उवसम-मीसं पि अ.जिणकात्ते वि तिविदं भवे चरणं ।

मिस्सातो चिय पावति, खयउवसमं च णाणत्ता ॥ १४८ ॥

तिथ्यकरकात्रे वि ति विहं चारितं-खाइयं, उवसमिब, खाइओव-
सामियं च । तस्मि वि तिथ्यकरकात्रे मिस्माओ चैव चारित्ताओ
खाइयं उवसामिय वा चारित्त पावात, नान्यस्मात् । बहुतरा य
चरित्तविसेसा खओवसमभावे भवति ।

किंच तीर्थकरकात्रे वि—

अडयारो वि हु चरणे, तितम्स मिस्मेण दोम इतरेमु ।

वच्छातुर्ददंता, पच्छित्तणं म तु विमुज्झो ॥ ३३६ ॥

(इयरेमु स्ति) खाइए उवसमिप वा । जहा-वच्छं खायादीहि
मुज्झति, आतुरम्स वा रोगो वमणविरेयणओमहपओगेहिं सो-
हिज्झति, तहा माधुम्म चरणादिअव्याग पच्छित्तणं मुज्झति ।

जं च भाणयं-अतिमयगदिहिं मुद्धामुक्चरणे ण मुज्झति-

ह्वावहं चैव पमाणं, पक्खस्वं चैव तह परोक्खं च ।

चउ वा ति विहा पदमं, अणुमाणोपम्मभुजितरं ॥ ३४० ॥

ओहि-मणपज्जव-केवअ च-एयं ति विध पक्खस्वं, भूमादग्निज्ञान-
मनुमानम्, यथा गौः तथा गवय औपम्यं, सुत्तमिति आगमः,
इयं ति एयं ति विध परोक्खं ।

मुच्छममुद्धं चरणं, जहा उ जाणंति ओहिणाणीओ ।

आगारेहि मणं पि न, जाणंति तदेतराभावं ॥ ३४१ ॥

पुव्वदं कवं । जहा परम्स सुदणे ति बादिगगारेहिं अंतर-
गता मणो ण जात, तहा इयं ति परोक्खणाणी आलोयणाविहाणं
सोउं पुव्वावरबादिह्याहि गिगाहि आचरणेहिय जाणति चरित्त
भाव च सुद्ध, सुद्धतर च ।

चोदग आह-जइ आगारेण भावो ण ज्झति तो उदाइमार-
गादोणे कि ण णाओ ? । आचार्ये आह-

कामं जिणपक्खवा, गृहाचारण दम्भणो जावो ।

तह वि य परोक्खमुद्ध, जुत्तम्स व पणदीमाण ॥ ३४२ ॥

काममिति अनुमतार्थे । जइ वि जे उदाइमार्गादिगृहायारा,
तेसि लउमत्थेण पुक्ख उवलम्भति, भावा सो जिणाण पुण
पक्खवा, तहा वि परोक्खणाणी आगमाणुसारेण चरित्तमुद्धि
करेति चैव । कह ? । उच्यते-(जुत्तम्स वति) जहा सुत्ताव-
उत्तो मीस जायउजोयरो रागो ति पाणम्स उम्ममदोसा, तस पम्-
णा दासा, एत पणवीस जहा सुत्ताणुसारेण सोहतो चरणे सोहे-
ति, तहा सुत्ताणुसारेण पाच्छित्तदंतो करेतो य चारित्तं सोधेति ।

अणुज्जतचरणो इमेहिं कज्जेहिं होजा-

होज्ज हु वसणपत्तां, मरीगदोन्वज्जतापे असमत्थो ।

चरणकरणे अमुक्के, मुक्कं परमं परुवेज्जा ॥ ३४३ ॥

ध्यसन आवती, मज्जगीतादिं वा, तस्मि उज्जमति, अहवा-
सरीरदुच्चलत्तणआ असमत्थो मज्जावपडिलेहणादि किंरिय
कारं, अकप्पियादिपरिमहणं च । अथवा-सरीरदोव्वता, अस-
मत्थो य, अददधम्मा, एवमादिकारणेहिं चरणकरणे स आव-
सुद्धं । तहा वि अप्पाण गरिहता सुद्ध साहुमग्ग परुवेतो आ-
राधयो चैव भवति ।

इमे चैव अन्थो भणति-

ओमणणादिविहारे, कम्मं सिदित्तेति मूलजवोहीए ।

चरणकरणं णिगूदति, न य बाहिं दुक्खं जाणे ॥ ३४४ ॥

कण्ठ्या । जो पुण ओसणो होउ ओसणं मग्ग उववृहइ, मुक्कं

चरणमग्गं गूदति, इमेहिं कारणोहिं इमे च से डुल्लभयोही (अन्थ)
फलं । अहवा-

गुणसयसहस्सकलियं, गुणंतरं वा अभिलसंताणं ।

चरणकरणाजिलासी, गुणुत्तरतरं तु सो लहइ ॥ ३४५ ॥

गुणाणं सयं गुणसयं, गुणसयाणं माहस्सी, उंदो जगभया सकार-
स्स हस्सता कता, ते य अट्टारम् सीलगसहस्सा, तेहिं कलियं जु-
त्त संखिय वा । किं त ? चारित्त, त जो य पसंसति । किंच-गुणआ-
सो उत्तरं च गुणोत्तरम् । अथवा-अन्येऽपि गुणाः सन्ति क्षमाद-
यः, तेणामुत्तरं तं च गुणुत्तरं सरागचारित्तं । गुणुत्तरतरं पुण अह-
क्खायचारित्तं भणति, तं च जे अभिलसति ते च उज्जतचरणा
इत्यर्थः । ते य उववृहते जो ओसगणो अप्पणा य उज्जयचरणो
होइ ति चरणकरणमभिलासी भणति, स पववादी गुणुत्तरतरं
वमति, अहक्खायचारित्तमित्यर्थः । अथवा-गुणुत्तरतरं पुण
मोक्खसुहं भणति, तं लभति ।

जो पुण ओसगणो-

जिणवयणजावितेण तु, गुणुत्तरं सो वि जाणेत्ता ।

चरणकरणाजिलासी, गुणुत्तरतरं तु सो हणति ॥ ३४६ ॥

गुणुत्तरतरं चारित्तं, साधू वा अप्पणा य चरणकरणावधानं वट्ट-
ति, अहवा-चरणकरणम्स जुत्ताण या निदा परोवधाय करेइ, स
एववादी गुणुत्तरं-चारित्तं, मोक्खसुहं वा, हणति ण लभति जेण
सो दीहस्समारिदणं णिव्वेति ।

जो ओसणं ओसगणमग्गं वा उववृहति-

सो होती परिणीतो, पंचाहं अप्पणो अहित्तियो य ।

मुयमीलवियत्ताणं, नाणे चरणे य मोक्खे य ॥ ३४७ ॥

पंचपासत्थादिमुयमीलो निहारलिसाओ याइओ कामा, अ-
वियत्ता अमीयत्था णाणचरणमोक्खस्स य एतेसि सव्वोसि परि-
णीतो जवति ।

इमेहिं पुण कारणेहिं ओसणं ओसगणमग्गं वा उववृहज्जा-

वित्तियपदमणप्पज्झो, वण्ज अविक्कोधिते व अप्पज्झो ।

जाणंते वा वि पुणो, जयमातव्वदिगच्छहा ॥ ३४८ ॥

रायासि य ओसणणाणुवत्तिओ भया भणजेज्जा तव्वाव ति ।
कश्चिद्वादी ध्यात-तपस्विनमतपस्विन ध्यतः पाप भवतीति नः
प्रतिज्ञा । तस्मिन्निघातकरणे वुसिराइय अनुमराइय भणज्ज,
दुब्बिक्ख्वादिमु वा ओसगणभाविणमु वेत्तमु अन्थतो ओस-
णाणुवत्तिओ गच्छपरिपालणट्टा भणजेज्ज ॥

जे जिकवु अनुमराइयं नुमराइयं वट्टइ, वट्टंतं वा साइ-
उज्ज ॥ १४ ॥

एमेव वित्तियमुत्ते, नुमराइयं अनुमराइं व ।

जो पुण वण्जज भिक्खु, अनुमराइं तु वुसिराइं ॥ ३४९ ॥

कण्ठ्या ।

पेगचारियं जाणता, सयं व तेमु य पदेमु वट्टंते ॥

सगदोमव्वायणट्टा, केइ पमंमंति णिक्खम्मे ॥ ३५० ॥

कोइ पासत्थादीणं पगचारियं भणति-'पस सुदग्गो, एयस्स प-
गाणिणो ण केणइ सह रागदोसा उपपज्झति' । सो वि अप्पणा
गच्छपंजरभमो तस्मि चैव गणे वट्टति । सो य अप्पणिज्जदोसं
डादिउकामो तं पासत्थादियं पगचारिं णिक्खम्मे पसंसति ।

इमं च भणति-

उत्तरयं तु जहुत्ता, वाहड्डिया विमीदंति ।

एसो निवउयमगो, जस्स जवती य चरणमुद्धी ३५१ ॥

एवं जणंते इमे दोसा-

अब्भक्खाणं णिस्सं-कयाइ अस्संजमस्स य यिरत्तं ।

अप्या उम्मगाठिओ, अवणणवादो य नित्यस्स ॥ ३५२ ॥

असंजतभावुज्झावणं अब्भक्खाणं अबुसराणित्यं भणति । सो य पसेंसिज्जमाणो णिस्संको भवति । मंदधम्माणं च असंजमं यिरीकरणं करोति । अस्सं च उम्मगापसंसेणाय अप्पणा य उम्मगा-
द्वितीया, ततो तित्थस्स य अन्यपदार्थेन अवणणवादः कृतो जवति ।

किंच-

जो जत्थ होइ मगो, ओयासं सो परस्स भविदंतो ।

गंतुं तत्थ वणंतो, इमं पहाणं ति घोसंति ॥ ३५३ ॥

अद्याणिगदिद्वंतेण ओस्सएणो उवसंथारयव्वो । संसं कंठं ।

किंच-

पुव्वगयकालियसुय-संतासंतेहि केइ खोजेति ।

ओस्सएणचरणकरणा, इमं पहाणं ति घोसंति ॥ ३५४ ॥

पुव्वगयकालियसुयणिषंधपण्यतो दीसंति । तत्थ कालियसुये इमेरिस्सो आलावगो-“बहुमोहो वि यणं पुव्वं चिहगिस्सा पच्छा सवुं कालं करेज्जा किं आगहए, विगहए ? गोयमा! आगहए, णो विगहए” । एवं पुव्वगहिप वि जे के वि आलावगो ते उच्च-
रिस्सा परं खोजेति, अप्पणा वा खुमेति । सीदंतीत्यर्थः । ते य ओसस्सचरणकरणा इमं ति अप्पणां चरित्यं पहाणं घोसंति ।

इमंस्मि पुरतो-

अवहुस्सुए अगीयत्थे, तरुणे मंदधम्मिणो ।

परियागपूय्याहंउं, संमोहेउ निरंजति ॥ ३५५ ॥

जेण आचारपणप्पो णउज्जाइता पस अवहुस्सुतो; जेण आव-
स्सगादियाण अत्थो ण सुओ । सो अगीयत्थो, सोअसवरिस्साण
आहवेत्तु जाव चत्ताहोसवरिस्सो एस तरुणो, असंयेगी मंदधम्मो ।
एते पुरिस्से विपरिणामति अप्पणो परिचारहेसं, एतेहि य परि-
चारितो लोमस्स पुयाणज्जो होउं, कालियं दिट्ठिवाये भणितेहि
अहवा अभणितेहि वा संमोहेउं अप्पणो पासं णिरंभति, ध-
रन्तीत्यर्थः । अहवा-जो एवं पणवेति एसो चव अवहुस्सुओ
अगीयत्थो तरुणो वा मंदधम्मो वा । संसं कंठं ।

जत्थोचिओ विहारो, तं चव पसंमए सुलजबोही ।

ओसस्सविहारं पुण, पसंमए दीहसंसारी ॥ ३५६ ॥

जो संविगाविहारोओ जुओ तं पसंसति जो सो सुलभबोही ।
जो पुण ओसस्सविहारं पसंसति सो असुलभबोही दीहस-
सारी भवति ॥

वितियपदमाणप्पज्झो, वएज्ज अविक्कोवए व अप्पज्झो ।

जो जाणंता वि पुणां, जयसातव्वादिगच्छहा ॥ ३५७ ॥

पूर्ववत् ।

जे जिकखु बुमराइयाओ गणाओ अबुसराइयं गणं सं-
कमइ, सकमंतं वा साइज्ज ॥ १५ ॥

बुसिराइयागणाओ, जे भिकखु मंक्रमे अबुमिराइ ।

२०४

पदमवितियचउत्थे, सो पावति आणमादीणि ॥ ३५८ ॥

तो बुसिराणित्यं चउभंगो कायव्वो । चउत्थजंगे अवत्थुं, त-
तियजंगे अणुषे, पदमवितिएसु संकमो पडिस्सिओ । पदमे सं-
कमतस्स मासलहु, चितिए चउमहु । चोदगाह-जुत्त वितिए प-
डिसेहो, पदमजंगे किं पडिसेहो ? । आचार्याह-तत्थ णिक्कार-
णे पडिसेहो, कारणे पुण पदमभंगे उवसंपदं करोति ।

सा य उवसंपया कासं पणुष्व तिबिहा इमा-

उम्मासे उवसंपदं, जहाण वारससमा उ पज्जिमिया ।

आवकहा उक्कोसा, पमिच्छसीसे तु आजीवं ॥ ३५९ ॥

उवसंपदा तिविहा-जहाणा, मज्झिमा, उक्कोसा य । जहाणा उ-
म्मासे, मज्झिमा वारसवरिस्से, उक्कोसा जावउजीवं । एवं पमि-
च्छगस्स एगविहा चव जावउजीवं आचार्यो ण मोसव्वो ।

उम्मासेऽपूरेता, गुरुणा वारससमासु चउलहुगा ।

तेण पर मासियत्तं, भणितं पुण आरेते कज्जे ॥ ३६० ॥

जेण पमिच्छगेण उम्मासिआ उवसंपया कया, सो जदि उम्मासे
अपूरिता जाति, तस्स चउगुरुणा जेण वारस वरिस्सा कया, ते अ-
पूरिता जाइ तो चउलहु । जेण जावउजीवं उवसंपदा कता, तस्स
मासलहु । उम्मासाणं परेण णिक्कारणे गच्छंतस्स मासलहु । जेण
वारससमा उवसंपया कया, तस्स वि उम्मासे अपूरितस्स चउ-
गुरुणा चव, तस्सेव वारससमाओ अपूरितस्स चउलहुगा । एस
साहो गच्छन्तो णितस्स जणिता ॥ नि० चू० १६ उ० ।

अवेक्खमाण-अपक्षमाण-त्रि० । निर्गकमाणे, हा० १ अ० ।

अवेज्ज-अवेद्य-त्रि० । स्वसमानाधिकरणसमानकाक्षीनसाक्षा-
त्काराऽपिपये, हा० २० हा० ।अवेज्जसंवेज्जपय-अवेद्यसंवेद्यपद-न० । महामिथ्यात्वनिबन्धने
पशुत्वादिशब्दवाच्ये, हा० २३ हा० ।अवेद्य-अवेद-पु० । पुरुषवेदादिवेदरहिते, प्रश्ना० २ पद । सि-
द्धादौ, स्था० २ हा० १ उ० ।अवेद्यत्ता-अवेदयित्वा-अव्य० । वेदनमकृत्वत्यर्थे, प्रश्ना० १
आध० द्वार ।अवेद्यण-अवेदन-त्रि० । न विद्यते वेदना यस्य स अवेदनः ।
अल्पवेदनं वेदनारहितं, उक्त० १६ अ० । साताऽसातवेदनाभा-
वात् सिद्धे च । प्रश्ना० २ पद ।

अवेद्यवत्त्व-अपेतवाच्य-त्रि० । वचनीयनारादिते, वृ० १ उ० ।

अवेद्यमाण-अविरमाणध्यान-न० । न विरमणमविरमणम;
तस्य ध्यानम । भा चूत् पुत्रयोर्विगतिबुद्धिरित्युक्तीकृतामपि देश-
विरतिं परित्यज्य प्रान्तप्राप्तसमाभिनयोः ‘ एते साधवो मांसा-
शिनो राक्षसाः ’ इत्यतस्तत्प्राप्ते न गन्तव्यमिति तत्रयविहितविप्र-
तारणयोर्भृगुपुत्रयोरिव, जयदेवेन प्रतिबोद्धमानस्यापि मुहुर्मुहु-
र्विगतिं त्यजतस्तत्कानुरिच, मेतार्यस्येव वा दुर्ध्याने, आनु० ।अवोगमा-अव्याकृता-स्त्री० । अतिगम्भीरशब्दार्थायाम्-अव्य-
क्ताक्षरप्रयुक्त्यां वा अविभाविताभेत्वाद् ज्ञापयाम, प्रश्ना० १
सम्ब० द्वार । “अवोच्छिन्नए अवोगडाए” । स० ६ सम० । अव्या-
कृता, यथा-बालकादीनां धर्पिका । दश० ७ अ० ।

अवोच्छिन्न-अव्युच्छिन्न-त्रि० । उत्तराक्षरानुवृत्त्या व्यवच्छेद-
शून्य, आचा० १ भू० ४ अ० ४ उ० ।

अवोच्छित्तिणय-अव्यवच्छित्तिनय-पुं० । श्रुतस्य कालान्तरप्रा-
पणे, स्था० ५ डा० ३ उ० । अव्यवच्छित्तिप्रतिपादनपरो नयो-
ऽव्यवच्छित्तिनयः । इत्यास्तिकनय, न० ।

अवोच्छित्तिणयट्ट-अव्यवच्छित्तिनयार्थ-पुं० । ६ त० । इत्ये, न० ।

अवोच्छित्तिणयट्टया-अव्यवच्छित्तिनयार्थना-स्त्री० । अव्यवच्छि-
त्तिनयार्थस्य भावोऽव्यवच्छित्तिनयार्थता । द्रव्यापेक्षायाम्, न० ।

अवोचिसिगाण-अव्युत्सर्जन-न० । अपरित्यागे, दशा० १० अध्या० ।

अवोह-अपोह-पुं० । अपोहनमपोहः । निश्चये, न० । आ० म० ।
प्राप्तार्थं “ तत्ता अवोहए वा ” ततः पर्यालोचनानन्तरम-
पोहते । आ० म० प्र० । अपोहते स्वाकारविपरीत आकारो-
ऽनेनेत्यपोहः । स्वाकारविपरीताकारान्मूलके, दशा० ४ परि० ।
अव्यापोहपदार्थाधिगतिफलत्वादपोह इत्युच्यते । सम्म० १ का-
ण्ड । (अपोहः शब्दार्थः प्रसिद्ध इति ‘आगम’ शब्दे द्वितीयभागे
६५ पृष्ठे द्रष्टव्यः) अपगत ऊहो नादिसमुद्भाविनस्तर्को य-
स्मात् ‘यवहू’ । नादिसमुद्भाविनस्तर्कनिरासायके प्रतिवादिस्मु-
द्भाविने तद्विरुद्धे तर्कभेदे, वाच० । (‘अपोह’ शब्दोऽस्मिन्नेव
भागे ६१२ पृष्ठे संज्ञेपतोऽयं निरूपितः, विस्तरतस्तु ‘सदृश’
शब्दे वक्ष्यते)

अवोहरणिज-अव्यवहरणीय-त्रि० । जीर्णे, नि० चू० १ उ० ।

अव्वईजाव-अव्ययीजाव-पुं० । अनव्ययमव्ययं भवत्यनेन ।
अव्यय-चित्त्व-भू-करणे घञ् । व्याकरणप्रासिद्धे समासभेदे,
वाच० । अनु० ।

से किं नं अव्वईजावे ? अव्वईभावे आणुगामा, आणुण-
इया, आणुफिहा, आणुचरिया । सेत्तं अव्वईजावे समासे ॥

प्रथमार्थे प्रधानोऽव्ययीभावः, तत्र ग्रामस्य अनु समर्पणेन मध्येन
वाऽशनिर्भिगिता अनुग्रामम् । एवं नद्याः समर्पणेन मध्येन वा नि-
र्गता अनुनदि, इत्याद्यपि जावनीयम् । अनु० ।

अव्वंग-अव्यंग-न० । अकृते, यस्य कृते कृते न विद्यते । व्य०
७ उ० ।

अव्वक्खित्त-अव्याक्षिप्त-त्रि० । स्थिरे, ‘अव्वक्खित्तण चेयसा’ ।
अव्याक्षित्तेन स्थिरं चेतसा । उक्त० २० अ० । अन्यत्रोपभोग-
मगच्छन्त्यर्थः । दशा० ५ अ० १ उ० । पं० य० । व्याक्षेपमकुर्वन्,
प्रतीच्छनायोग्ये, “ वक्खेवणा दुसुद्धा, दिवसएसु लीहावे ।
दुग्गमादी जा य पढं-तो न कर्गत्तवक्खेवं ॥ १ ॥ अव्वक्खित्तो
एसा, आउत्तो ऋणहमणसो उ ॥ ” पं० मा० ।

अव्वगमण-अव्यग्रमनस-त्रि० । अव्यग्रमनाकुत्रेतमममज्जस-
चित्तोपरमतो मनश्चित्तमस्येत्यव्यग्रमना । अनुकूलचित्ते, उक्त०
१५ अ० ।

अव्वत्त-अव्यक्त-न० । न व्यक्तमव्यक्तम् । अनिर्देश्ये स्वस्व-
रूपनामजात्यादिकल्पनारहिते, न० । सर्वप्रकृतौ माह्व्यपरिक-
ल्पिते प्रधाने, आ० म० प्र० । स्या० । अव्यक्तादव्यक्ते प्रभवति,
ततः पण्डितं जातम् । आ० म० प्र० । श्रुतयोन्यां लघौ,
आचा० २ भू० ४ अ० ३ उ० । वयसा लघौ श्रुतेनात्यल्पश्रुते, जी० ।
व्य० । यावत्कक्षादिषु रामसभया न भवति तावदव्यक्तो भव-

ति । नि० चू० १८ उ० । व्य० । अव्यक्तोऽष्टानां वर्णाणां मध्ये
वालः । ओघ० । अगीतायें, नि० चू० २ उ० । अनवगतच्छे-
दग्रन्थग्रहस्ये, ध० २ अधि० । अव्यक्तोऽर्गातार्यस्तस्याऽव्यक्तस्य
गुरोः पुरतो यदपराधालोचनं तदव्यक्तम् । आलोचनादोषे, व्य० १
उ० । स्था० । “ जो य अगीयत्थस्सा, आलोए तं तु हाइ
अव्वत्त ” मत्या सत्यजमेतियदव्यक्तवादी । सयताऽभ्युपगमे
संदिग्धबुद्धौ निहये, आ० म० द्वि० ।

अव्वत्तगम-अव्यक्तगम-त्रि० । गमनाभावे, तंष्टुमसमर्थे च । सूत्र०
१ भू० १४ अ० ।

अव्वत्तवगमंचिय-अव्यक्तव्यक्तमंचित-पुं० । आदिः संख्या-
व्यवहारतः शीर्षप्रहेलिकायाः परतोऽसंख्यायाश्च संख्यात्वेनासं-
ख्यात्वेन च वक्तुं न शक्यते असाव्यक्तव्यक्तः । स च एककस्तेनाऽव्यक्त-
व्येन एककेन एकत्वोत्पादेन संचिता अव्यक्तव्यक्तमंचिताः ।
कतित्वेनाऽकतित्वेन चानियंचनीयोत्पादेषु, ज० २० श० १० उ० ।
(अत्र दण्डक ‘उचयाय’ शब्दे द्वितीयभागे ए२१ पृष्ठे वक्ष्यते)

अव्वत्तदंमाण-अव्यक्तदर्शन-पुं० । अव्यक्तमस्त्वष्ट दर्शनमनुभ-
वः स्वप्राप्तस्य यत्रासावव्यक्तदर्शनः । स्वप्रदर्शनभेदे, भ० १६
श० ६ उ० ।

अव्वत्तमय-अव्यक्तमत-पुं० । न हायतेऽत्र कोऽपि संयतः को-
ऽप्यसंयत इत्यव्यक्तस्यैव सर्वस्याभ्युपगमाच्च व्यक्तमस्त्वष्टमव्यक्तं
मतं येषां तेऽव्यक्तमताः । संयताद्यवगमे संदिग्धबुद्धिषु निह-
वेपु, विश० । आ० म० । आ० चू० ।

अव्वत्तरूव-अव्यक्तरूप-त्रि० । अमूर्तत्वादव्यक्तं रूपमस्याऽ-
साव्यक्तरूपः । तथा-करचरणशिरोम्रायाद्यनवयवतया स्वतोऽ-
वस्थानाज्जीवे, सूत्र० २ भू० ६ अ० ।

अव्वत्तिय-अव्यक्तिक-पुं० । अव्यक्तमस्त्वष्ट वस्तु अभ्युप-
गमना विद्यते येषां ते अव्यक्तिकाः । संयताद्यवगमे संदिग्धबुद्धि-
षु, स्था० ७ डा० । उक्त० । औ० ।

तदुत्पत्तिमने चेत्यम्-तृतीयनिहवक्तव्यतामाह—

चोदा दो वामभया, तया सिद्धि गयस्म वीरस्स ।

तो अव्वत्तियदिट्ठी, मेयविगाए समुप्पन्ना ॥

अनुदेशाधिकं वर्षशतद्वयं तदा श्रीमन्महावीरस्य सिद्धि गत-
स्याऽऽसीत्, ततोऽव्यक्तानिधाननिह्वानां दृष्टिदर्शनरूपा श्वेतधि-
कायां नगर्यां समुत्पन्ना ।

कथम् ? इत्याह—

मेयवियपोलमाहे, जोगे तद्विवसद्वियमूढे य ।

मोहम्मिनलिणिगुम्मे, रायगिहे मुरियवज्जज्जे ॥

इह श्वेतविकायां नगर्यां पोलापादचैत्ये आर्यापादनामान आचा-
र्याः स्थिताः । तेषां च ब्रह्मदवः शिष्या आमादयोग प्रपन्नाः । अपरधा-
चनाचार्यास्तत्रैव च त एवाऽऽचार्यापादसूरयस्तेषां वाचनाचा-
र्यत्वं प्रतिपन्नाः । तथाविधकर्मविपाकनश्च ते तत्रैव द्विसे रज-
न्यां हृदयशूलेन काशं कृत्वा सौधर्मे देवलोके नक्षिणीगुल्मविमाने
देवत्वेनोत्पन्नाः । नच विज्ञाताः केनापि गच्छमध्ये । ततोऽव्यधिना
प्राक्तनव्यतिकरं विज्ञाय साधनकम्पया समागत्य तदेव शरीरम-
धिष्ठायांस्थाप्य च प्रोक्तास्तेन साधयः । यथा-वैराधिककाशं शु-
द्धीतः ततः कृतं साधुभिस्तथैव, धृतस्योद्देशसमुद्देशानुकाशं तद-

प्रतः कृताः । एवं दिव्यप्रभावनस्तेन देवेन तेषां साधूनां कालभङ्गादिविषय रक्ता शीघ्रमेव विस्तारिता योगाः । ततोऽनेन तच्छरीरं मुक्त्वा दिवं गच्छता प्रोक्ताः साधवः । यथा- 'क्रमणीय भद्रेत्येदं संयतन सता मया आत्मनो वन्दनादौ न वाग्निनाः ; चाग्निना ययम् । अहं ह्यमुकादिने कालं कृत्वा दिवं गतो शुभमनुकम्पयाऽप्रागतः, निस्तारिताश्च भवतामागाढयोगाः । इत्याद्युक्त्वा क्रमयित्वा च स्वस्थानं गतः । ततस्ते साधवस्तच्छरीरकं परिस्थाप्य चिन्तयन्ति-अहो ! अगम्यतो बहुकालं वन्दितः । तादृशमन्यत्रापि शङ्का-को जानाति कोऽपि संयतः, कोऽप्यगम्यतो देव इति ? ततः सर्वस्याप्यवन्दनमेव श्रेयः, अन्यथा ह्यसंयतवन्दनं, मृषावाद्भ्यस्यन् । इत्थं तथाविधमुक्तमोक्ष-यासेऽपरिणतमतयः साधवोऽव्यक्तवाद् प्रतिपन्नाः परस्परं न वन्दन्ते । ततः स्थगिरस्तेऽनिहिताः-यदि परस्मिन् सर्वत्र ज्वतां संदेहस्तर्हि यदुक्तं 'देवाऽहमिति' तत्रापि भवतां कथं न संदेहः ? किं स देवो वाऽदेवो वा ? इति । अथ तेन स्वयमेव कथितम्- 'अहं देवः, तथा देवरूपं च प्रत्यक्ष एव दृष्टमिति न तत्र संदेहः । हन्त ! यद्येवं तर्हि य एवं कथयन्ति वयं साधवः, तथा साधुरूपं प्रत्यक्ष एव दृश्यते, तेषु कः साधुत्वसंदेहः, येन परस्परं गृह्यं न वन्दन्ते ? न च देववचनादेव वचनं सत्यमिति शक्यते यत्तुम्, देववचनं हि श्रीका-द्यर्थमन्यथाऽपि संभाव्यते । न च तथा साधुवचनं, तद्विरतत्वात्-परमिति । एवं च युक्तिजिन्यां वन्न प्रकाप्यन्ते तावदुद्वाद्य बाह्याः कृताः पर्यटन्तश्च राजगृहं नगरं गताः । तत्र च मौर्यवंशसंभूतो बलन-द्रा नाम राजा, स च आह्वः । ततः तेन विज्ञाताः । यथा-अव्यक्तवादि-नां निहृवा इह समायाता गुणशिलकचैत्ये तिष्ठन्ति, ततः स्वपु-रुषान् प्रेष्य राजकुले भानायिताः । तेन ते कटकमर्देन मारणार्थं चाज्ञताः । ततो हस्तिनिकटेषु च तन्मर्दनार्थमानीतेषु तैः प्रो-क्तम्-राजन् ! वयं जानीमः-आवकस्त्वं, तत्कथं श्रमणान्स्मा-नित्थं मारयसि ? । ततो राजा प्रोक्तम्-गुणमत्तासिद्धान्तेनैव को जानाति किं आवकोऽहं, न वा ? भवन्तोऽपि किं चौराश्चौरिका अभिमरा वन्त्यपि को वेत्ति ? तैः प्रोक्तम्-साधवो वयम् । यद्येष-मव्यक्तवादिन्या किमिति परस्परमपि यथाज्येष्ठं वन्दनादिकं न कुरुथ ? इत्यादिनिर्गुरैर्मृदुभिश्च वचनैः प्रोक्तास्ते नरप-तिना । ततः संबुद्धा लज्जिताश्च निःशङ्कताः सन्मार्गं प्रतिपन्नाः । ततो राजा प्रोक्तम्-भवतां संबोधनार्थमिदं मया सर्वमपि विहितमिति क्रमणीयमिति ।

अमुमेवार्थं भाष्यकारः प्राह-

गुरुणा देवीचूष, समणरूपेण वाऽया सीसा ।

सन्नावपरां कदित्रो, अव्यक्तियदिष्टिणो जाया ॥

गतार्था ।

कथमव्यक्तदृष्टो जाताः ? इत्याह-

को जाणइ किं साहु, देशो वा तं न बंदणिज्जो त्ति ।

होज्जाऽसंजयनमणं, होज्ज मुसावायममुगो त्ति ॥

को जानाति किमयं साधुवेषधारी साधुर्देवो वा ? नास्त्येषाश्च निश्चय इति । अत्र न च धक्तव्यं साधुरेषां तद्वेषसमाचारदर्श-नाद्भवानिवः, आर्याषाढदेवैरपि साधुवेषसमाचारदर्शनेनानैका-नितकत्वात् । तस्माच्च कोपि वन्दनीयः, संशयविषयत्वात् । यदि पुनर्वन्द्येत, तदा आर्याषाढदेववन्दन इवासेयतवन्दनं स्यात्, अमुको ब्रवीतीति भाषणे च मृषावाद् स्यादिति ।

अथ प्रतिविधानमाह-

थेरवयणं जइ परं, संदहो किं सुरो त्ति साहु त्ति ? ।

देवे कहं न संका, किं सो देवो न देवो त्ति ? ॥

तेण कहियं त्ति च मई, देवोऽहं रुवदरिसणाओ य ।

साहु त्ति अहं कहिए, समाणरूपमि किं संका ? ॥

देवस्स च किं वयणं, मच्चं ति न साहुरुवधारिस्स ।

न परोप्परं पि बंदह, जं जाणता वि साहु त्ति ॥

तिस्रोऽप्युक्तार्थाः ।

किञ्च-यदि प्रत्यक्केष्यपि यतिषु भवतां शङ्का, तर्हि परोक्षेषु जीवादिषु सुतरामसौ प्राप्नोति, ततः सम्यक्त्वस्याप्यभाव इति दर्शयन्नाह-

जीवाइपयत्येसुं सुहु-मव्ववद्वियविगिट्ठस्सेसुं ।

अव्वतपगोक्खेसु य, किह न जिण्णइसु जे संका ? ॥

गतार्था ।

अथ जिनवचनाज्जीवादिषु न शङ्का, तदेतदिहापि मानमित्याह-

नव्वयणाओ व मई, नाण तव्वयणे सुमाहुवित्तो त्ति ।

आलयविहारसमिओ, समणोऽयं बंदणिज्जो त्ति ॥

अथ तद्वचनाज्जिनवचनाज्जीवाद्यर्थेषु न शङ्का । ननु यद्येवं, तद्वचनं इदमप्यस्ति-यदुत शोभनं साधुवृत्तं श्रमणशीलं यस्या-सौ सुसाधुवृत्त इति हेतोः श्रमणोऽयमिति निश्चयावन्दनीयः । सुसाधुवृत्तोऽपि स कथं ज्ञायते ? इत्याह-आलयविहारसमित इति कृत्वा । उक्तं च-"आलयणं विहारणं, ठाणा चकमणा ण य । सक्का सुविद्विय नाधं, जासा वेणइण णयं" ॥ १ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह-

जह वा जिण्णिदपरिमं, जिण्णगुणरुद्वि त्ति जाणमाणा वि ।

परिणामविमुच्छत्थं, बंदह तह किं न साहु पि ? ।

होज्ज न वा साहुत्तं, जइरुवे नत्थि चव परिमाए ।

सा कोस बंदणिज्जा, जइरुवे कोस परिमेहो ? ॥

सुगमे । नवरं प्रथमगाथायां प्रतिमायाः साधुरूपेण सह व-न्दनीयत्वे साम्यमुक्तम् । द्वितीयगाथायां तु साधुरूपे विशेषं दर्शयति-यतिरूपे प्राणिनि साधुत्वं जवेद न वेति संदिग्धमेव, प्रतिमायां तु जितत्वं नास्त्येवेति निश्चयः । ततः किमिति सा वन्दनीया, यतिरूपे च किमिति वन्दनप्रतिषेधः ? ।

अत्रोत्तरमाह-

अस्संजइजइरुवे, पावाणमई मई न परिमाए ।

नाण देवाणुगयाए, परिमाए वि होज्ज सो दोसां ॥

अथैवं ज्ञात्वापरः, किमित्याह-

अह परिमाए न दोसो, जिण्णुक्कीए नमिउ विमुच्छस्स ।

तो जइरुवं नमिउं, जइरुक्कीए कहं दोसो ? ॥

अथ प्रतिमायां नानुमतिलक्षणा दोषः, किं कुर्वतः ? नमस्यतः,

कया?, जिनबुद्ध्या, कथंभूतस्य?, विबुद्धाध्यवसायस्य। यद्येवं ततो यतिबुद्ध्या यतिरूपं विबुद्धस्य नमस्यतः को दोषो येन भवन्तः परस्परं न वन्दन्ते?। अत्रापरः कश्चिदाह-यद्येवं, लिङ्गमात्रधारिणं पार्श्वस्थादिकमपि यतिबुद्ध्यार्जवशुक्तस्य नमस्यतो न दोषः। तदयुक्तम्; पार्श्वस्थादीनां सम्यग्यतिरूपस्याप्यत्रावात्। तदत्रावश्य 'आलपणं विहारणं' इत्यादियतिलिङ्गस्यानुपलम्भात्। ततः प्रत्यक्षदोषवतः पार्श्वस्थादीन्वन्दमानस्य तत्सावधानुज्ञानलक्षणो दोष एव। उक्तं च- "जह चैवंगलिगं, जाणंतस्स नमिउ हवइ दांसो। निव्वंधमेपि नाउं, ए वंदमाणे धुवां दांसो" ॥१॥ इत्यादि। प्र-
तिमायास्तु दोषाभावात्तद्वन्दनं सावधानुज्ञानावतो न दोष इति।

अत्र पुनरपि पराजिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह-

अहं परिमं पि न वंदइ, देवासंकापे तो न पेत्तव्वा ।

आहारोवाहसेज्जा-ओ देवकया भवे जं नु ॥

अथ प्रतिमामपि न वन्दध्वं यूयम्। हन्त! यद्येवं शङ्काचारी प्रवान्, तर्हि-मा देवकता भवेयुरित्याहारोपधिशस्यादयोऽपि न ग्राह्या इति।

किञ्चेत्यमतिशङ्कालुतायां समस्तव्यवहारोच्चेदप्रसङ्गः,

कुतः?, इत्याह-

को जाणइ किं भत्तं, किमओ किं पाणयं जजं यज्जं ।

किमत्तावुं माणकं, किं सप्पो चीवरं हारो ? ॥

को जाणइ किं सुद्धं, किममुद्धं किं सजीवनिज्जीवं ।

किं जक्खं किमजक्खं, पत्तमभक्खं तओ सव्वं ? ॥

को जानाति किमिदं भक्तं, कुमयो वेन्याद्याशङ्कायां जक्तादाव-
पि कुम्यादिभ्रान्त्यनिवृत्तेः सर्वमभक्कमेव प्राप्तं भवतः। तथा-
अलाबुचीवरादौ मणिमाणिक्यसर्पादिभ्रान्त्यनिवृत्तेः सर्वमज्ञे-
यं च प्राप्तामिति।

तथा-

जइणा वि न संवामो, मेओ पमया-कुमीलसंका वा ।

होज्ज गिहो व जइ ति य, तस्माऽऽसीमा न टायव्वा ॥

न य सो दिक्खेयव्वा, भव्वाऽभव्वा ति जेण को मुणइ ? ।

चोगे ति चारिओ ति य, होज्ज य परदाग्गामि ति ॥

को जाणइ को सीमो, को वा गुरुओ न तव्विममो वि ।

गज्जा न वावणमा, को जाणइ सव्वमलियं पि ॥

किं बहुणा सव्वं चिय, संदिद्धं जिणमयं जिणिंदा य ।

परतोयसग्गमोक्खा, दिच्छाए किमत्य आगंभो ? ॥

अहं संति जिणवसिंदा, तव्वयणाओ य सव्वपमिवत्ती ।

तव्वयणाओ चिय जइ-वंदणयं वि ते कहं न मनं ? ॥

सर्वा अपि प्रकटार्थाः। नवर "जइणा वि न संवामो" इ-
त्यादिनाऽऽज्युपगमविरोधो दर्शितः। (अहं सतीत्यादि) अथ
सन्ति जिनवरन्द्राः, तद्वचनासिद्धत्वात् तेषाम्। तद्वचनादेव
च सर्वस्यापि परतोक्स्वर्गमोक्षादेः प्राप्तपक्षिर्भवति। एवं
तर्हि तद्वचनादेव यतिवन्दनमपि कस्मात्तत् समनर्तमिति ?।

अपि च-

जइ जिणमयं पमाणं, मुणि ति तो बज्जकरणपरिमुद्धं ।

देवं पि वंदमाणो, विमुद्धजावं विमुद्धो ति ॥

यदि जिनमतं जघनां प्रमाणं तर्हि मुनिरित्यनया बुद्ध्या आल-
यविहारादिबाह्यकरणपरिमुद्धं देवमप्यमरमपि वन्दमानो वि-
शुद्धभावो भवेदोषरहितो विमुद्ध एव। उक्तं चागम- "परग-
रहस्समिसीणं, समत्तगणपिरुग्गभसाराणं। परिणामियं प-
माणं, निच्छयमवलंबमाणं" ॥ १ ॥ इत्यादि।

जइ वा मो जइस्सो, दिट्ठो तह केत्तिया सुगं अओ ।

तुव्वेहिं, दिट्ठपुव्वा, सव्वत्थापच्चओ जं जे ॥

वा इति अथवा, यथा आर्याणाददेवो यतिरूपधरोऽत्र दृष्टः,
तथा कियन्तः सुरास्ततोऽन्ये भवद्दिट्ठपूर्वाः, यद्येतावन्मात्रेणा-
पि सर्वत्राप्रत्ययो (भे) भवतां नहि कदाचित्कथञ्चित् कश्चिदाश्च-
र्यकल्पे कस्मिंश्चित्ताभावाशङ्का युज्यत इति भावः। तस्माद्भाव-
हारनयमाश्रित्य युक्तं भवतामन्योऽन्यवन्दनादिकम्। उक्तं च-
"निच्छयउ दुब्भियंको, भावे कम्म वट्ठए समणो। ववहारओ
य जुअइ, जं पुव्वविओ चरितम्मि" ॥१॥ इत्यादि।

एतदेव समर्थयन्नाह-

उउमत्थसमयवज्जा, ववहारनयाणुसारिणी सव्वा ।

तं तह ममायरंतो, सुज्झइ सव्वो विमुद्धमणो ॥

संववहारो वि वल्ली, जममुद्धं पि गहियं सुयविहं। ए ।

कंवइ न सव्वाणु, वंदइयस्म जाइ उउमत्थं ॥

निच्छयववहारनओ-वणीयमिह सामणं जिणिंदाणं ।

एगयरपरिच्चाओ, मिच्छं संकादओ जे य ॥

जइ जिणमयं पवज्जइ, तो मा ववहारनयमयं सुयइ ।

ववहारपरिच्चाए, तिन्थुच्चेओ जेवइयस्मं ॥

चतस्रोऽपि सुगमाः। नवरं (काव्यं इत्यादि) न कोपयति-नाप्र-
माणीकरोति न परिहरति, शृङ्गे इत्यर्थः। (संकादओ इत्यादि)
येऽपि शङ्काकाङ्क्षादयस्ते हि मिथ्यान्वर्तिनः संबन्धः।

एतावन्युक्तं तत् किं तत्र सजातम् ? इत्याह-

इय ते नामग्गाहं, सुयंति जाहे बहुं पि जणंता ।

ता संथपरिच्चा, रायगिहं निवइणा नाउं ॥

बलजहेण पयाया, भणंति सावयं तवस्सि चि ।

मा कुरु संकमसंका-रुहेसु जणिणं भणइ राया ॥

को जाणइ के तुव्वे, किं चोरा चारिया अभिमरे वत्ति ? ।

संजयस्वच्छन्ना, अज्जमहं भे वि वाणमि ॥

नाणचरियाहिं नज्जइ, समणोऽसमणो व कीम जाणंतो ।

तं सावयसंदेहं, करेमि भणिणं निवो जणइ ॥

तुव्वं चिय न परोप्पर-वीसंभो साहवो ति किह मज्जं ।

नाणचरियाहिं ता जइ, चोगण व किं न ता मंति ॥

उवउत्तिओ भयाउ य, पमिवन्ना उ ते समयसग्गाहं ।

निवत्ताभियाजंजगंतुं, गुरुमूळं ते पमिक्कता ॥

सर्वेऽप्युक्तार्थाः सुगमाश्च, नवरं नृपतिना बलभेदेण 'ते आग-
ताः' इति ज्ञात्वा आघ्राता-आहृताः, 'के यूयम्?', इति पृष्टाश्च भ-
णन्ति-हे आचर्य इत्यादि। (नाणचरियाहिं ति) ज्ञानक्रियाभ्यां यो
जघनामपि साधव इति विश्रम्भः परस्परं नास्ति, स ताभ्यां कथं

मे जायते । अपि च-किं ते कृत्रिमे ज्ञानक्रिये चोराणामपि न स्तः,
न भवतः । इति त्रयस्त्रिंशत्तथाऽर्थः ॥३८१॥ इति तृतीयोऽव्यय-
मिधाननिहवः समाप्तः । विशेषः । आ० म० । आ० सू० ॥

अव्यय-अव्यय-पुं० । न० त० । अस्वरगमे, कथमप्यात्मनोऽव्य-
यात् । आ० ८ आ० कियतामप्यव्ययानां व्ययाऽभावात् । आ०
५ अ० सदाऽवस्थापिनि, विशेषः । स्था० । सूत्र० । “ ध्रुव गिरिप
सासप अकल्प अव्यय ” अव्ययः, तत्प्रदेशानामव्ययत्वात् । अ०
१ श० १ उ० । आदेशाङ्गं प्रवचनमव्ययं, मानुषोत्तराद् बहिः-
समुद्भवव्ययत्वादेव । न० । ननु ‘यत्कोकिलः किल मधौ’ इ-
त्यत्र यच्छब्दादेः का विभक्तिः ? ‘तच्छास्त्रतकलिका’ इत्यत्र तच्छ-
ब्दादेः च का विभक्तिः ? अत्र यत्तच्छब्दाव्ययौ वा, अनव्ययौ
वेति प्रश्न-यच्छब्दादेः क्रियाविशेषणत्वे द्वितीया विभक्तिर्विक्रिया-
र्थमादाय, अव्ययत्वे तु प्रथमाऽपि संभवति । तच्छब्दादेः तु तस्य
पूर्वपरामर्शित्वेन प्रथमा विभक्तिः, व्याख्यानान्तरेण समस्यपा-
ति यत्तच्छब्दाव्ययव्ययव्ययौ च वर्तेते इति सर्वं सुस्थितिः ।
सप्त० २ उल्ला० १५३ प्रश्न० ।

अव्यवसिय-अव्यवमित-त्रि० । अनिश्चयवति, पराक्रमवति च ।
स्था० ।

तस्मात्ताणा अव्यवमिअस्स अहिपाए अमृहाए अक्ख-
माए अणिसंसाए अणगुणापियत्ताए जवन्ति । तं जहा-मे
णं मुंके भावित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वडणं णिगंथे
पावयणं संकिणं कंखिणं त्रित्तगिच्छिणं भेदसमावन्ने कत्तुम-
समावन्ने णिगंथं पावयणं णो सदहड, णो पत्तियड, णो रो-
णड; तं परीमहा अजिजुंजिय अभिजुंजिय अभिभवन्ति ।
नो से परीमहे अभिजुंजिय अभिजुंजिय अभिजवड ।
मे णं मुंके जवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वडणं पंच-
हिं महव्वणं संकिणं जाव कत्तुमसमावणं; पंच महव्वयाइं
णो सदहड जाव नो से परीसहे अजिजुंजिय अभिजुंजिय
अजिजवड । से णं मुंके भावित्ता अगाराओ अणगारियं
पव्वडणं णं जिवनिकाणं जाव अनिजवड ॥

ब्रीणि स्थानानि प्रवचनमहाप्रतजीवनिकायलक्षणानि अव्यय-
मितस्थानिश्चयवतोऽपराक्रमवतो वाहितायाऽपध्याय, असुखा-
य दुःखाय, अक्षमाय असंगतत्वाय, अनिश्चयसाय अमोहाय,
अनानुगाभिकत्वाय-अशुभानुबन्धाय भवन्ति । (से णं ति) यस्य
ब्रीणि स्थानानि अहितादित्वाय भवन्ति, स शङ्किनो-देशतः स-
र्वतो वा सशययान्, काङ्क्षितः तथैव मतान्तरस्यापि साधुत्वेन
मते, विचिकित्सितः कलमप्रति शङ्कोपितः, अतएव भेदसमाप-
नो द्वैधीभावमापन्नः-परामर्शं न तैर्वामिति मतिकः, कलुषस्मा-
यश्च नैतदेवमिति प्रतीतिपातकः । ततश्च निर्ग्रन्थानामिदं नैर्ग्रन्थिकं
प्रशस्तं अत्र प्रथमं वा वचनमिति प्रवचनम-आगमः । दीर्घत्वं
प्राकृतत्वात् । न अङ्गत्वे सामान्यतः, न प्रत्येति न प्रीति-
विषयीकरोति; न रोचयति न चिकीर्षाविषयीकरोति । तमि-
ति, य एवम्भूतस्तं प्रशजिताभासं, परिषह्यन्ते इति परीषदाः
क्षुधादयः, अजियुज्ज अजियुज्ज सम्बन्धमुपागम्य प्रतिस्प-
र्द्धा वा अजिभवन्ति न्यक् कुर्वन्ति इति । शेष सुगमम् । स्था०
३ आ० ४ उ० ।

अव्यसण-अव्यसन्-पुं० । लोकोत्तरगीत्या द्वादशे दिवसे,
ज० ७ वक्र० ।

अव्यह-अव्यय-न० । देवाद्युपसर्गजनितं त्रयं चतुर्न वा व्यथा,
तदजावाऽव्यथा । व्यथाऽभावे शुक्रध्यानाद्व्यथने, ज० २५ श०
७ उ० । स्था० । ग० । औ० ॥

अव्यहिय-अव्ययित-त्रि० । परेणानापादितपुःत्रे, जी० ३ प्रति० ।
पुं० सू० । अनामिने, ज० ३ श० ७ उ० । अदीनमनसि, दश० ८
अ० । अपीडिते, यज्ज्ञा० ५ विव० । निष्प्रकम्पमाने धीरे, वृ० १ उ० ।

अव्याइच्छ-अव्याविद्ध-न० । सूत्रगुणभेदे, अव्याविद्धं यत्तस्य सु-
प्रस्थाधस्तनपदमुपरितनम्, उपरितनमधो न क्रियते । वृ० १ उ० ।

अव्याइक्खर-अव्याविक्खाकर-न० । विपर्यस्तनमाला-
गनरन्तानि इव व्याविच्छानि विपर्यस्तानि अक्षराणि यत्र तद्
व्याविक्खाकरे, न तथाऽव्याविक्खाकरम् । व्याविक्खाकरत्वेदोपरिह-
ते सूत्रगुणे, ग० २ अधि० । आ० म० । अनु० ॥

अव्यागद-अव्याकुत-त्रि० । अव्यक्तेऽपगिस्फुटे, आच्छा १ भु० १
अ० १ उ० ।

अव्याबाह-अव्याबाध-न० । न विद्यते व्याबाधा यत्र तदव्या-
बाधम् । इत्यतः खड्गाद्यभिघातकृतया जावतो मिथ्यात्वादिक्-
तया, छिद्रपयाऽपि व्याबाधया रहिते वन्दने, प्रव० २ द्वार । “ अ-
व्याबाह दुविह-द्वेव भावे य ” इत्यतः खड्गाद्यभिघातव्याबाधा-
कारणविक्रमे, भावतः सम्यगदृष्टेः अत्रिचवतो वन्दने, आच० ३
अ० । शरीरवाधानामभावे, “ किं ते जने ! अव्याबाह ? । सो-
मिला ! ज मे वानिर्थापित्यस्मिंमयसंस्पर्षाद्यविचिह्नयोगायेका
सरीरगया दोसा उपसता णा उद्गरेति । सत्तं अव्याबाहं ” ।
अ० १८ श० १० उ० । विविधा आवाधा व्याबाधाः तन्निषेधात् ।
औ० । व्याबाधावर्जितसुखं, औ० । “ अव्याबाहमुच्यमाण ” । आ०
म० चि० । “ अव्याबाहमव्याबाधेन ” । अव्याबाधमव्याबाधेन, सुखं
सुखेनैवार्थः । ज० ५ श० ४ उ० । कल्प० । अमूर्तत्वात् (रा०)
अकर्मकत्वात् (ध० २ अधि०) परेषामपीडाकारित्वात् (ज०
१ श० १ उ०) केनापि व्याबाधायितुमशक्यत्वात् (जी० ३ प्रति०)
व्याबाधरहिते सिद्धिस्थाने, रागादयो हि न तद् बाधितु
प्रभाविष्यन्तः प्रज्ञा० ३६ पद । कल्प० । रा० क्षुधादिबाधार्हाह-
नत्वात् (ब्रह्मचर्यम्) प्रश्न० ४ सम्ब० द्वार । गन्धर्वोदिलक्षण-
भावव्याबाधाविक्रमे (ध्यानदेशः) अव्याबाधशब्देन विशिष्यते ।
आच० ५ अ० । व्य. बाधन्ते परे पीडयन्तीति व्याबाधाः; त-
न्निषेधादव्याबाधाः । त्रि० । अ० १४ श० ८ उ० उत्तरयोः कृष्णरा-
ज्योरन्तर्गतसुप्रतिष्ठाभविमानवासिभ्योऽकान्तिकदेवेषु, स्था० ८
ठा० म० । “ अव्याबाहाणं देवाणं नव देवा नव देवसया पण-
त्ता; एवं आगच्छा वि, एवं रिद्धा वि । ” स्था० ८ ठा० ।

अत्थि णं जंते ! अव्याबाहा देवा ? । इता अत्थि । से
केणद्वणं जंते ! एवं वुच्चं अव्याबाहा देवा ? । अव्याबाहा
देवा गोयमा ! पत्तणं एगमेगे अव्याबाहे देवे एगमेग-
स्म पुरिसस्स एगमेगंमि अच्छिपत्तंसि दिव्वं देवहिं दिव्वं
देवजुतिं दिव्वं देवाणुजावं दिव्वं बत्तीमईवहं नट्ठविहिं उ-
वदंमेत्तण णो चेव णं तस्स पुरिसस्स किंचि आवाहं वा

अव्यावाह

पवाहं वा वावाहं वा उप्पाएड, उविच्छेदं वा करेड, ए मुहुमं
च णं उवदेसज्जा; से तेणट्ठेणं जाव अव्यावाहा ॥२॥

(अचिरुपत्तंसि सि) अक्षिपत्रे अक्षिपहमणि (आवाह व
सि) ईषद्वाधां (पवाहं व सि) प्रवृत्तवाधां (वावाह ति)
क्वचित्, तत्र तु व्यावाधां विजिष्णुमावाधां (क्वचित्चेय ति)
शरीरच्छेदं (ए सुहुमं च णं ति) । सूक्ष्ममेव सूक्ष्मं यथा
भवत्येवमुपदर्शयेत्; नाट्यार्वाधमिति प्रकृतम् । न० १४
श० ८ उ० ।

अव्यावह-अव्यापृत-त्रि० । व्यापारवर्जितं, “सडियपडियं न की-
रड, जडियं अव्यागमं तयं वन्थु” । यत् शरित्तपतिने यत्र व्यापारः
कोऽपि न क्रियते तद्वास्तु अव्यापृतमुच्यते । इति लङ्कित-
स्वरूपं वास्तुभेदं, वृ० ३ उ० ।

अव्यावक्ष-अव्यापक्ष-त्रि० । अविभिन्ने, व्य० १ उ० । अविनष्टे, म०
१ श० ७ उ० ।

अव्यावारपोमह-अव्यापारपोषध-पुं० । व्यापारप्रत्याख्यान-
पूर्वकं क्रियमाणे पोषधोपवासमते, “अव्यापारपोमहो दुर्वहो-
द्वेसे, सव्वे य । द्वेसे अमुग वावाग करेम, सव्वे ववहारे से बल-
सगडधरपरिकम्मादया न कीरड ” । आवा० ६ अ० ।

अव्यावागमुहिय-अव्यापारमुखित-त्रि० । तथाविधव्यापार-
हिततया सुखानि, वृ० ३ उ० ।

अव्याहय-अव्याहृत-त्रि० । अनुपहते, पो० १४ विव० । स्वपरा-
विरोधनि, व्य० १ उ० । अव्याधिते, न० ।

अव्याहयपुव्वावरत्त-अव्याहृतपूर्वापरत्व-न० । पूर्वापरवा-
क्याऽविरोधरूपं सत्यवचनानिश्चये, रा० । स० ॥

अव्याहिय-अव्याहृ कु न-त्रि० । अनाहृते, जी० ३ प्रति० । अ-
कथिते, “अव्याहृते कसाइया” आवा० १ श्रु० ए अ० २ उ० ।

अव्युक्त-अव्युक्तान्त-त्रि० । अपारिणतविध्यस्वप्राप्तुके, ग० ।
२ अधि० ।

अव्यो-अव्यो-अव्य० । संबोधनादौ, व्य० ७ उ० ।

अव्यो सूचना-दुःख-संभाषणापराध-विस्मयानन्दादर-
जय-खेद-विषाद-पश्चात्तापे ङ १ २ । २०४ ॥

‘ अव्यो ’ इति सूचनादिषु प्रयोक्तव्यम् । सूचनायाम्-“ अव्यो
दुक्करयारअ ” । दुःख-“ अव्यो दलेति हिअअ ” । संभाषणे-“ अव्यो
किमिणं किमिण ? ” । अपराधविस्मययो-
“ अव्यो इरति हिअअ, तह वि न वेसा हवति जुयईण ।
अव्यो कि पि रहस्से, मुणति धुत्ता जणव्वाहिआ ” ॥ १ ॥
आनन्दादरजयेषु-
“ अव्यो सुपटायमिणं, अव्यो अज्जमह मण्फलं जीअ ।
अव्यो अइअस्मि तुमं, नवर जइ सा न जूर्गइइ ” ॥
खेदे-“ अव्यो न जामिं छेत्त ” । विषादे-
“ अव्यो नास्मां दिदि, पुवयं वहुंति देति रणरणयं ।
पणिह तस्सेव गुणा, ते छिअ अव्यो कह णु पअं ? ” ॥ १ ॥
पश्चात्तापे-“ अव्यो तह तेण कआ अहअ जइ कस्स माहेमि ? ” ।
प्रा० २ पाद ।

अव्योगड-अव्याकृत-त्रि० । अविशेषितं, वृ० २ उ० । “ अव्यो-
गडमविजत्त ” । अव्याकृतं नाम यद्वायादैराविजकमिति वास्तुजे-

दः वृ० ३ उ० । (अत्र दृष्टान्तः ‘ उग्गह ’ शब्दे द्वितीय-
भागे ७०८ पृष्ठे दृश्यः) अविसंस्मृतं, दशा० ३ अ० ।

अव्योच्छिन्न-अव्यवच्छिन्न-त्रि० । स्वयंशस्य परस्परया समा-
गतेः व्य० ७ उ० ।

अव्योच्छित्ति-अव्यवच्छित्ति-त्रि० । “ अमानोनाः प्रतिबंधे ” न
व्युच्छित्तिरव्युच्छित्तिः । प्रतिपत्तौ, य-स्वयं कृतार्थोऽव्युत्तममवाप्य
धर्मं परंभ्य उपदिशति । प० चू० । अव्यवच्छित्त्या भूतं वाचयेत्,
भूतस्य शिष्यप्रशिष्यपरम्परागततयाऽव्यवच्छित्तसंज्ञादिति प-
ञ्चममव्यवच्छित्तः कारणम् । आ० म० प्र० ॥

अव्योच्छित्तियद-अव्यवच्छित्तितयार्थ-पुं० । अव्यवच्छि-
त्तिप्रधानो नयोऽव्यवच्छित्तितयः, तस्यार्थः । व्य०, भ० ७
श० ३ उ० ।

अव्योपक्षा-अव्याकृता-स्त्री० । गम्भीरशब्दार्थायां मन्वना-
क्षप्रयुक्तायां वा अभावितायां वा ज्ञापयाम, भ० १० श० ४ उ० ।

असड-असृति-स्त्री० । असृते तत्प्रभवेन समस्तधान्यमानानि
व्याप्रेति इत्यसृतिः । अवाहमुखहस्ततलरूपं, तत्परिच्छिन्ने
धान्ये च । असृ० । प्रसृतेरर्के, क्ता० ७ अ० । “ दो असईओ
पसई ” । आघ० ।

अस्मृति-स्त्री० । अस्मरणे, ध० ७ अधि० ।

असई-असकृत्-अव्य० । अनेकश इत्यर्थे, पञ्चा० १० विव० ।
आवा० । म० । “ असई तु मणुस्सहि, मिच्छाददो पजुजइ ” अ-
सकृद् वागवागम् । उक्त० ९, अ० । प० व० । जी० पो० । “ असई
घोमट्टुत्तदेहे ” । न सकृदसकृत्, सर्वदेव्यर्थः । दश० १० अ० ।
असई-असर्त-स्त्री० । दुःशीलायाम्, च० २ अधि० । दास्याम्,
भ० ८ श० ६ उ० । प्रव० ।

असईजनपोमणया-स्त्री० । असर्तजनपोषण-न० । असर्तजन-
नस्य दासीजनस्य पोषणं तद्भाटिकापजीवनार्थं यत् तत्तथा ।
पवमन्यदपि कृत्कर्मकारिणः प्राणिनः पोषणमसर्तजनपोषण-
मेवेति । दासीजनस्य कृत्कर्मकारिणो वा पोषणं, उपा० १ अ० ।

असईपोम-असर्तपोष-पुं० । असर्तो दुःशीलास्तासां दासी-
सारिकादीनां पोषणं पोपोऽसर्तपोषः । तत्र लिङ्गमन्त्रम्, तेन
शुकश्वार्थानामपि पुंसां पोषणमसर्तपोषः । यद्वाच-“ मज्जा-
रमारमकुड-कुक्कुरमारियकुक्कुराईणं । उट्ठिथिनपुंसार्ह-ण
पोमणं असईपोमणय ” ॥ १ ॥ प्रय० ६ द्वार । दुःशी-
लानां शुकसारिकामयूरमाजोरमर्कटकुक्कुरकुक्कुरशकरादिति-
रश्चां पोषणे, भारीप्रहणार्थं दास्याश्च पोषे, मोक्षदेशे प्रसिद्धो-
ऽयं व्यवहारः । पणं च दुःशीलानां पोषणं पापहेतुर्गवेति
दोषः । पञ्चदश कर्मादानमेतत् । ध० २ अधि० । आ० । भ० ।
ध० २० । (असर्तपोषणं तु पुत्रानेन साधुना कर्मकेन्यो न
देयमिति ‘ ज्ञायण ’ शब्दे लक्ष्यते)

असज्जण-अशकुन-पुं० । न० त० । आक्रान्धनिप्रतिबंधवच-
नप्रज्ञौ शकुनविषयीते अनिष्टार्थसंसूचके, पञ्चा० ७ विव० ।
प० व० । ध० ।

अमंक-अशङ्कु-न० । न विद्यते शङ्का यस्य मनसस्तदशङ्कम् ।
नि शङ्के, आवा० १ श्रु० २ अ० ३ उ० ।

असंकाणिज्ज-अशङ्कनीय-त्रि० । कूटपाशाद्विराहते अशङ्कहं
स्थाने, सूत्र० १ भू० १ अ० २ उ० ।

असंकापिय-असङ्कुन्पित-त्रि० । स्वार्थे संस्कुर्वता साध्वर्धतया
मनसाऽप्यकल्पिते, भ० ७ श० १ उ० ।

असंकाप-असङ्कप-पुं० । परस्परममीलने, अष्ट० १४ अष्ट० ।

असंकापण-अशङ्कमनस्-त्रि० । अशङ्क मनो यस्यासौ अशङ्क-
मनाः । तपोदमनियमफलत्वाऽऽशङ्कारहिते आस्तिक्यमत्युप-
पेते, आचा० १ भू० २ अ० ३ उ० ।

असंकि (ण)-अशङ्किन्-त्रि० । शङ्कामकुर्याणे, सूत्र० १ भू०
१ अ० २ उ० ।

असंकि-अशङ्कित-त्रि० । अशङ्कनीय, “ असंकियाह संक-
ति, संकियाह असंकिणो । ” सूत्र० १ भू० १ अ० २ उ० ।

असंकिलिष्ट-असंक्लिष्ट-त्रि० । विशुद्धाध्यवसाये, आनु० ।
निर्दूषणे, “ असंकिलिष्टाहं वत्थाहं ” । औ० । विशुध्यमान-
परिणामवति, प्रश्न० १ सम्ब० द्वार ।

असंकिलिष्टायार-असंक्लिष्टाचार-पुं० । असंक्लिष्ट इहण-
लोकाशेभ्यारूपमङ्गेशविप्रमुक्त आचारो यस्य सोऽसंक्लिष्टाचा-
रः । व्य० ३ उ० । सकलदापगर्हाहारिणि, व्य० ३ उ० ।

असंकिलेभ-असंक्लेश-पुं० । विशुध्यमानपरिणामहेतुके सं-
क्लेशाभावे, “ निविहे असंकिलेसे- णाणस्सकिलेसे, दंसणसं-
किलेसे, चरित्तसंकिलेसे ” । स्या० २ उ० ४ उ० । “ दसविहे असं-
किलेसे परणत्ते । तं जहा-उवहिअसंक्लेशेमे० जाव चरित्तअसं-
किलेसे ” स्या० १० उ० । (अस्य ‘संकिलेस’ शब्दे व्याख्या)

असंख-असङ्ख्य-त्रि० । अविद्यमानसङ्ख्ये, उक्त० ४ अ० । अवि-
द्यमानपरिमाणं च । हा० २६ अष्ट० ।

असंखगुणवरीय-असंख्यगुणवरीये-त्रि० । असंख्यातगुणयो-
गे, कर्म० ४ कर्म० । अष्ट० ।

असंखरु-असंखरु-न० । धात्विके कलहे, नि० सू० १ उ० ।
ग० । वृ० ॥

असंखमिय-असंखमिक-पुं० । कलहशीले, वृ० १ उ० ।

असंखय-असंस्कृत-त्रि० । उत्तरकरणेनाश्रुतिने पटादिवत्सं-
धातुमशक्ये, उक्त० ।

असंस्कृतं जीवितमित्युक्तमतस्तद्व्याचिख्यासुराह निर्युक्तिकृत्-
उत्तरकरणेण कयं, जं किं वी संखयं तु णायव्वं ।

मेमं असंखयं खलु, असंखयस्सेम णिज्जुत्ती ॥

उक्त० नि० १ खण्ड ।

मूलतः स्वहेतु उत्पन्नस्य पुनरुत्तरकालं विशेषाधानात्मकं
करणमुत्तरकरणं, तेन कृतं निर्वर्तितं यत् किञ्चिदित्यविवक्षितघ-
टादि, (यत्तद्वर्तित्यमाभिसंख्यत्वात्) तत् संस्कृतम् । तुरवधा-
रणं । सत्त्वेव योजयते-यदुत्तरकरणकृतं तदेव संस्कृतं ज्ञातव्यम् ।
शेषमतोऽप्यतः संस्कारानुचितं विधीर्णमुक्ताफलोपमसंस्कृत-
मेव, खलुशब्दस्यैवकारार्थत्वात् । असंस्कृतमित्यस्य सूत्राव-
यवस्यैवा वक्ष्यमाणलक्षणा निर्युक्तिगति निरूपणनिर्युक्तिः । बहुव-
चक्यतया च प्रतिज्ञातम् । अथवा-यथाऽऽचारपञ्चमाध्ययनस्य

‘आवर्ती’ इत्यादिना पदेन नाम, तथाऽस्याप्यसंस्कृतमिति नाम ।
ततश्चासंस्कृतनाम्नोऽस्यैवाध्ययनस्यैवा नामनिष्पन्नानिर्णयनिर्यु-
क्तिः, तन्प्रस्ताव एव व्याख्यातव्येति गाथाऽर्थः । उक्त० ४ अ० ।

येन करणेनात्र प्रकृतं तदाह-

कम्मगमगीरकरणं, आनुयकरणं असंखयं ते तु !

तेणऽहिगारो तम्हा, उ अप्पमादो इह चरित्तम्मि ॥

कर्मकशरीरकरणं कर्मणोदेहनिर्वर्तनं, तदपि ज्ञानावरणादि-
जैवतोऽनेकविधमित्याह-आयुष्करणमिति । आयुषः पञ्चमक-
मप्रकृत्यात्मकस्य करणं निर्वर्तनमायुष्करणम् । तत्किम् ? इत्याह-
(असंखयं ते तु त्ति) तत्पुनरायुष्करणमसंस्कृतमुत्तरकरणेन शु-
दितमपि पटादिवत्संघातुं न शक्यम् । यतः-“ फट्ठा तुट्ठा च इह,
पट्टमादी सत्तवति नयनिउणा । सा का वि नत्थि नीती, संधिज्जह
जीवियं जीप ” ॥१॥ एव च स्वरूपतो हेतुतो विषयतश्च व्याख्ये-
ति । स्वरूपतो हेतुतश्च ‘ उत्तरकरणेन कयं ’ इत्यादिना ग्रन्थेन
व्याख्यातम् । अनेन आयुष्करणस्यासंस्कृतत्वोपदर्शनेन विष-
यतः । इदानीं तुपसहारमाह-(तेण अहिगारो त्ति) तेनेत्यायु-
ष्कर्मणा संस्कृतेनाधिकारः । (तम्हा उ त्ति) तस्मात् । तुशब्दोऽ-
वधारणार्थः, तस्य च व्यवहितः संबन्धः । ततोऽयमर्थः-यस्मा-
दसंस्कृतमायुष्कर्म तस्मादप्रमाद एव-प्रमादाभाव एव, चरित्रे
इति चरित्रविषयः कर्मेव्य इति गाथार्थः । उक्त० ४ अ० ॥

संप्रति सूत्रालापकनिष्पन्नानिर्णयवसरः, स च सूत्रे सति
भवति । तच्चेदम्-

असंखयं जीविय मा पमायण, जरोवणीयस्स हु नत्थि ताणं ।

एवं वियाणाहि जणे पमत्ते, कणुं विहिंसा अजया मिहिंति ॥

सांस्कृत्य इति संस्कृतं, न तथा असंस्कृतम् । शक्यतैर-
पि सतां वर्चयितुं श्रुतिनस्य वा कर्णपाशवदस्य संघातुमश-
क्यत्वात् । किं तत् ? जीवितं प्राणधारणरूपम् । ततः किमि-
त्याह-मा प्रमादीः । किमुक्तं भवति ?-यदीहं कथञ्चित् संस्क-
तुं शक्यं स्याच्चतुरङ्गयाम धर्मेऽपि प्रमादो दोषायेव स्यात्,
यदा त्विदमसंस्कृतं तदेतत्पारिक्ये प्रमादिनस्तद्वत्तुल्यमिति
प्रमादं मा कृथाः । कुतः पुनरसंस्कृतम् ? जरया वयोहानिक-
पया, उपनीतम्ब प्रक्रमान्मृत्युस्मीपं प्रापितस्य, प्रायो जराऽन-
न्तरमेव मृत्युरित्येवमुपदिश्यते । हुहंतौ, यस्मात्तास्ति न विद्यते
प्राण शरणं, येन मृत्युरक्ता स्यात् । उक्तं च धाचकैः-“ मङ्गलैः
कौतुकैर्योगैर्विद्यामन्त्रैस्तथौषधैः । न शक्ता मरणात् श्रान्तुं, सन्दा
देवगणा अपि ” ॥ १ ॥ यद्वा-स्यादेतत् । वार्धक्ये धर्मे विधा-
स्यामीत्याशङ्क्याह-जरापुपनीतः प्रापितो गम्यमानत्वात्स्व-
कर्मानजरोपनीतः, तस्य नास्ति प्राण, पुत्रादयोऽपि हि न तदा
पालयन्ति, तथा चात्यन्तमवधीरणा स्यात्-अस्य न धर्मो प्रति-
शक्तिः, भ्रष्टा वा भावना । यद्वा-प्राणे येनासावपनीयते पुनर्यौ-
घनमानीयते न तादृकरणमस्ति, ततो यावदसौ नासादयात् ता-
वद्धर्मे मा प्रमादीः । उक्तं हि-“ तथावदिन्द्रियबलं, जरया रोगेन
बाध्यते प्रसभम् । तावच्छरीरमूच्छौ विहाय धर्मे कुरुष्व मति-
म् ॥१॥ उक्त० ४ अ० । (जरोपनीतस्य च प्राणे नास्तीत्यत्र दृष्टा-
न्तोऽह्नमल्लः, तत्कथा च ‘ अदृष्ट ’ शब्दे अत्रैव भागे २३२ पृष्ठे
उक्ता) उत्तराऽध्ययनेषु चतुर्थेऽध्ययने, तच्च प्रमादाप्रमादाऽभि-
धायकमप्यादानपदेनासंख्यमित्युच्यते । सूत्र० १ भू० १० अ० ।
असंखलोगसम-असङ्ख्यलोकसम-त्रि० । असंख्यलोकोऽऽ-
काशप्रदेशप्रमाणं, कर्म० ४ कर्म० ।

असंखेज्ज-असंखेय-त्रि० संख्यातीति, भ० १ श० ५ उ० । ग-
णनामतिक्रान्ते, भा० चू० १ अ० ।

असंखेज्जकालसमयद्विः-अमङ्गयेयकालसमयस्थिति-पुं० । प-
द्योपमाऽसङ्ख्येयभागाविस्थितिषु नैरविकादिषु एकेन्द्रियविक-
लेन्द्रियवर्जं वैमानिकपर्यन्तेषु, स्था० । “ दुविहा णेरइया
परणत्ता । ते जहा-संखेज्जकालसमयद्विः चेव, असंखेज्जका-
लसमयद्विः चेव । एव एगिदियावगत्तेदियवज्जा० जाव
वाणमंतरा ” । स्था० २ उ० २ उ० ॥

असंखेज्जगुणपरिहीण-असंख्यातगुणपरिहीण-त्रि० । अ-
संख्यातगुणेन परिहीणो यः स तथा । असंखेयभागमात्रे, औ० ।

असंखेज्जजीविय-असंख्यातजीवित-पुं० । असंख्यजीवा-
त्मकेषु वृक्षेषु, भ० । “ से किं तं असंखेज्जजीविया ? । असंखे-
ज्जजीविया दुविहा पाणत्ता । त जहा-एगदिया, बहुद्विया य ” ।
भ० ८ श० ३ उ० ।

असंखेज्जय-असंखेयक-न० । गणनासंख्याभेदे, अनु० ।

से किं तं असंखेज्जए ? । असंखेज्जए तिविहे पमात्ते ।
तं जहा-परित्तामंखेज्जए, जुत्तामंखेज्जए, अमंखेज्जा-
मंखेज्जए । से किं तं परित्तामंखेज्जए ? । परित्तामंखेज्जए
तिविहे पमात्ते । तं जहा-जहणए, उक्कोसए, अजहणमणु-
क्कोमए । से किं तं जुत्तामंखेज्जए ? । जुत्तामंखेज्जए
तिविहे पमात्ते । तं जहा-जहणए, उक्कोसए, अजहणम-
णुक्कोमए । से किं तं अमंखेज्जामंखेज्जए ? । अमंखेज्जामंखे-
ज्जए तिविहे पमात्ते । तं जहा-जहणए, उक्कोसए, अज-
हणमणुक्कोमए ॥

असंखेयक तु-परितासंखेयकं, युक्तासंखेयकं, असंखेया-
ऽसंखेयकम् । पुनरेकैक जघन्यादिभेदात् त्रिविधमिति सर्व-
मपि तत्रविधम् ॥

अथ तत्रविधमसंखेयकं प्रागुद्दिष्टं निरूपयितुमाह-

एवमेव उक्कोसए मंखेज्जए रूपे पक्खित्ते जहणयं परि-
त्तामंखेज्जयं भवइ । तेण परं अजहणमणुक्कोमयाइं उ-
णाइं जाव उक्कोमयं परित्तामंखेज्जयं न पावइ । उक्को-
सयं परित्तामंखेज्जयं केवइअं होइ ? । जहणयं परित्तामंखे-
ज्जयं, जहणयपरित्तामंखेज्जमेत्ताणं रासीणं अन्नमणुब्भामो
रूवूणां उक्कोमं परित्तामंखेज्जयं होइ ।

(एवमेव त्ति) असंखेयकेऽपि निरूप्यमाणे पदमेवानवस्थि-
तपल्यादिनिरूपणा क्रियत इत्यर्थः । तावद्यावदुत्कृष्टसंखेय-
कमानीत, तस्मिंश्च यावदेक रूप पूर्वमधिक दर्शितं तद्यथा तत्र-
च राशीं प्रक्षिप्यते तदा जघ-य परितासंखेयकं भवति ।
(तेण परमित्यादि) ततः परं परितासंखेयकस्यैवाजघन्याम्-
कृष्टानि स्थानानि भवन्ति यावदुत्कृष्टं परितासंखेयकं न
प्राप्नोति । शिष्यः पृच्छति-कियन्पुनरुत्कृष्टं परितासंखेयकं भव-
ति ? । अत्रोत्तरम्-(जहणयं परित्तामंखेज्जयं ति) जघन्यप-
रितासंखेयकं यावत्प्रमाणं भवतीति शेषः, तावत्प्रमाणानां
जघन्यपरितासंखेयकमात्राणां, जघन्यपरितासंखेयकगतरूप-

संख्यानामित्यर्थः । राशीनामन्योन्यमन्यासः परस्परं गुण-
नास्वरूप एकेन रूपेणोक्तं उक्तं परितासंखेयकं भवतीति ।

इदमत्र इदम-प्रत्येकं जघन्यपरितासंखेयस्वरूपा जघ-य-
परितासंखेयका एव यावन्ति रूपाणि भवन्ति तावन्तः पुञ्जा
व्यवस्थाप्यन्ते । तैश्च परस्परं गुणितैर्यो राशिर्भवति स एकेन
रूपेण हीनमुत्कृष्टं परितासंखेयकं मन्तव्यम् । अत्र मुखप्रति-
पर्ययमुदाहरणं दृश्यते-जघन्यपरितासंखेयकं किलासत्क-
ल्पनया पञ्च रूपाणि संप्रधार्यन्ते । ततः पञ्चैव वाराः पञ्च पञ्च
व्यवस्थाप्यन्ते । तथाहि-५ । ५ । ५ । ५ । ५ । अत्र पञ्चविंशतिः पञ्च
गुणिताः पञ्चविंशतिः । सा च पञ्चभिराहता जातं पञ्चविंश-
शतमित्यादिकमेणामीणां राशीनां परस्परान्यासे जातानि प-
ञ्चविंशत्यधिकाः कश्चिदुक्तानि । एतत्प्रकल्पनया एतावन्मा-
नः । सद्भावतस्त्यसंखेयरूपो राशिरुक्तेन रूपेण गुणहीन उक्त-
ष्टं परितासंखेयमित्याद्यन्तर्गतार्थिगुक्तासंखेयकादेकमिन्
रूपे समाकषितं उक्तं परितासंखेयकं निष्पद्यते इति प्रतीयत
एव । इत्युक्तं जघन्यादिभेदभिन्नं त्रिविधं परितासंखेयकम् ॥

अथ तावज्जदमिन्नस्यैव युक्तासंखेयकस्य निरूपणार्थमाह-

जहणयं जुत्तामंखेज्जयं केवइअं होइ ? । जहणयं जुत्ता-
मंखेज्जयं जहणयपरित्तामंखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अन्न-
मणुब्भामो रूवूणां जहणयं जुत्तामंखेज्जयं होइ । अहवा-
उक्कोमए परित्तामंखेज्जए रूपं पक्खित्तं जहणयं जुत्तामंखे-
ज्जयं होइ । आवल्लिआ तित्तिआ चेव । तेण परं अजहण-
मणुक्कोमयाइं उणाइं जाव उक्कोमयं जुत्तामंखेज्जयं न
पावइ । उक्कोसयं जुत्तामंखेज्जयं केवइअं होइ ? । जहण-
यं जुत्तामंखेज्जयं आवल्लिआ गुणिआ अन्नमणुब्भामो
रूवूणां उक्कोसयं जुत्तामंखेज्जयं होइ । अहवा जहणयं
अमंखेज्जामंखेज्जयं रूवूणां उक्कोमयं जुत्तामंखेज्जयं होइ ॥

(जहणयं जुत्तामंखेज्जयं केवइअमित्यादि) । अत्रोत्तरम्-(ज-
हणयं परित्तामंखेज्जमित्यादि) व्याख्या पूर्ववदेव । तत्र-(अ-
न्नमणुब्भामो रूवूणां) अन्नान्याभ्यस्तः स परिपूर्ण एव
राशिर्गृह्यते तत्र रूपं पान्यत इति ज्ञायः । (अहवा उक्कोसए
परित्तामंखेज्जए इत्यादि) ज्ञायितार्थमेव । (आवल्लिआ तित्ति-
या चेव त्ति) यावन्ति जघन्ययुक्तासंखेयकं सर्वपरुपाणि प्रा-
प्यन्ते आवल्लिकायामपि तावन्तः समया जघनीत्यर्थः । ततः
मुखं यत्रावल्लिका गृह्यते तत्र जघ-ययुक्तासंखेयकतुल्यसमय-
राशिमाना सा दृष्ट्या । (तेण परमित्यादि) ततो जघन्ययु-
क्तासंखेयकान्तरत एकेसरया वृद्धा असंखेयान्यजघन्याम्कृ-
ष्टानि युक्तासंखेयस्थानानि भवन्ति, यावदुत्कृष्टं युक्तासंखेयकं
न प्राप्नोति । अत्र शिष्यः पृच्छति-(उक्कोमयं जुत्तामंखेज्जय-
मित्यादि) अत्र प्रतियत्नम्-(जहणयमित्यादि) जघन्येन
युक्तासंखेयकनाशालका समयराशिरुपयते । किमुक्तं भवति ?-
अन्योन्यमन्यासः क्रियते, जघन्ययुक्तासंखेयराशिरुक्तेनैव राशिना
गणयत इति तात्पर्यम् । एव न कृतं यो राशिर्भवति स एव एक-
न रूपेणोक्तं उक्तं युक्तासंखेयकं भवति । यदि पुनस्तदेव तद्वत्
गुणयत तदा जघन्यमसंखेयसंखेयकं जायते । अत एवाह-
(अहवा जहणयं असंखेज्जामंखेज्जयं रूवूणमित्यादि) गता-
र्थम् । उक्तं युक्तासंखेयकं त्रिविधम् ॥

इदानीमसंख्येयासंख्येयकं त्रिविधं विभजिष्यामः—

जह्मयं असंख्येज्जासंख्येज्जयं केवड्यं होइ ? । जह्मपणं ठाणाइं जुत्तामंखेज्जणं आवलिआ गुणिआ अणमण-
बभासो पणिपुणो जह्मयं असंख्येज्जासंख्येज्जयं होइ ।
अहवा उक्कोसए जुत्तासंखेज्जए रुवं पक्खित्तं जह्मयं अ-
संख्येज्जासंख्येज्जयं होइ । तेण परं अजह्मपणुक्कोसयाइं०
जाव उक्कोसयं असंख्येज्जासंख्येज्जयं ए पावइ । उक्कोसयं
असंख्येज्जासंख्येज्जयं केवड्यं होइ ? । जह्मयं असंख्येज्जासं-
ख्येज्जयमेत्ताणं रासोणं अणमणबभासो रुवूणो उक्कोसयं
असंख्येज्जासंख्येज्जयं होइ ॥

(जह्मयं असंख्येज्जासंख्येज्जयमित्यादि) इदं तु सूत्रं भा-
वितार्थमेव । नवरं (पणिपुणो सि) परिपूर्णं रूपं न पा-
रयत इत्यर्थः । 'महवा' इत्याद्यापि मतार्थम् । (तेण परमित्यादि)
ततः परं (असंख्येज्जासंख्येज्जकं केत्तिर्यामित्यादि) अत्रो-
त्तरम्—(जह्मयं असंख्येज्जासंख्येज्जयमित्यादि) जघन्यमसंख्ये-
यकं यावद्भवतीति शेषः । तावत्प्रमाणानां जघन्यासंख्येयक-
रूपं संख्यानामित्यर्थः । राशानामन्यान्यमज्यासः परस्परं गु-
णान्तररूपः, एकैतं रूपेणान्तरं उत्कृष्टमसंख्येयासंख्येयकं भवति ।
अयमत्र ज्ञावार्थः—प्रत्येकं जघन्यासंख्येयासंख्येयकरूपा जघन्या-
संख्येयासंख्येयका एव यावन्ति रूपानि भवन्ति तावन्तो रा-
शयो व्यवस्थाप्यन्ते । तैश्च परस्परगुणान्तर्यो राशिर्भवति स
एकैतं रूपेण हीनं उत्कृष्टमसंख्येयासंख्येयकं प्रतिपत्तव्यम् ।
उदाहरणं चात्राप्युक्तं परीतासंख्येयकोक्तानुसारेण वाच्यम्,
अनु० ॥

साम्प्रतमसंख्यातानन्तरकस्वरूपमाह—

इयं सृज्यते अत्रे, वगियमेकं च उत्थयमसंख्यं ।

होइ असंखासंखे, लहु रुवजुयं तु तं मज्झं ॥ ८० ॥

(अत्र वगियमित्यादि) अन्ये आचार्या एकं सूरय एवमाहुः—यथा-
चतुर्यकमसंख्यं जघन्ययुक्तासंख्यातकरूपं वर्गितं तावन्तं राशिना
गुणितं मतं, (एकमिति) एकवारं, भवति जायते संपद्यतेऽसं-
ख्यासंख्यं, त्रयं जघन्यं, जघन्यासंख्यातसंख्यातकं भवतीत्यर्थः ।
अत्रापि मतऽसंख्यातकमुद्दिश्य मध्यमोत्कृष्टभेदप्रकरणं पूर्वोक्त-
धेनि दर्शयन्नाह—(रुवजुयं तु तं मज्झं ति) रूपेण सर्वपल-
क्षणेन यत्नं रूपयुतम् । तुल्यवधारणे, व्यवहितसम्बन्धश्च । त-
दिति—तद्वानन्तराभिहितं जघन्यासंख्येयासंख्येयादिकम् । किं
भवतीत्याह—मध्यं मध्यमासंख्येयासंख्येयादिकं भवति ॥ ८० ॥

रुवूणमाइमं गुरु, तिवागिउं ते इमं दमक्खेव ।

लोगागामपणसा, धम्माधम्मगेरनिवेसाय ॥ ८१ ॥

सद्वैव जघन्यासंख्येयासंख्येयादिकं रूपानमेकैतं रूपेण रहितं
सत्तत्त्वादिमं तदपेक्षयाऽऽस्यस्य राशेः सक्कन्धि गुरु उत्कृष्टं जघ-
तीति । अयमत्राशयः—जघन्यासंख्येयासंख्येयकरूपानं सद् युक्ता-
संख्यातकमुत्कृष्टं भवति, जघन्यपरीतानन्तरकं रूपानमसंख्येया-
संख्येयकमुत्कृष्टं भवति, जघन्ययुक्तानन्तरकं तु रूपानमुत्कृष्टं प-
रीतानन्तरकं भवति, जघन्यानन्तरानन्तरकं तु रूपानमुत्कृष्टं युक्ता-
नन्तरकं भवतीति । अधुना जघन्यपरीतानन्तरकं मतान्तरेण
प्ररूपयन्नाह—(तिवागिउं ते इत्यादि) तदिति प्रागभिहितं ज-

घन्यासंख्येयासंख्येयकं त्रिवर्गयित्वा सदृशद्विराशी, परस्परं
त्रीन् वारानन्तर्येत्यर्थः । अयमत्राशयः—जघन्यासंख्येयासं-
ख्येयकराजे. सदृशद्विराशिगुणनलक्षणो वर्गो विधीयते, तस्या-
पि वर्गराशेः पुनर्वर्गः क्रियते, तस्यापि वर्गराशेः पुनरपि वर्गो
निष्पाद्यते इति । ततः किमित्याह—इमान् वक्तव्यमाणस्वरूपान्,
(दसेति) दशसंख्याः कृष्यन्ते इति । "कर्मणि घञि" लेपाः—प्र-
क्षेपणीयराशयस्तान् कृष्यन्ते निधेहीन्युत्तरगाथायां सम्बन्धः ।
तथाह—लोकाकाशस्य प्रदेशाः, धर्मश्चाधर्मश्चैकजीवश्च धर्माध-
र्मैकजीवाः, तेषां देशाः प्रदेशाः । अयमत्रार्थः—धर्मास्तिकाय-
प्रदेशाः, अधर्मास्तिकायप्रदेशाः, एकजीवप्रदेशश्च ॥ ८१ ॥

तथा—

ठिब्बंज्जवसाया, अणुभागा जोग्गेयपल्लिजागा ।

हुएह य समाणसमया, पत्तेयनिगोयए म्विसु ॥ ८२ ॥

स्थितिबन्धस्य कारणभूतान्यध्यवसायस्थानानि कदायेदय-
रूपाण्यध्यवसायशब्दोच्यन्ते, तान्यसंख्येयायेव । तथाह—
ज्ञानावरणस्य जघन्यान्तर्मुहूर्तप्रमाणः स्थितिबन्धः, उत्कृष्टत-
स्तु त्रिशतागारेणमकोटाकोटिप्रमाणः, मध्यमपदे त्वेकद्वित्रि-
चतुरादिसमयाधिकान्तर्मुहूर्तादिकोऽसंख्येयजदः । एषां स्थि-
तिबन्धानां निर्वर्तकान्यध्यवसायस्थानानि प्रत्येकमसंख्येयलो-
काकाशप्रदेशप्रमाणानि भिन्नायेव । एवं च सत्येकस्मिन्नपि
ज्ञानावरणेऽसंख्येयानि स्थितिबन्धाध्यवसायस्थानानि लभ्य-
न्ते । एवं दर्शनावरणादिष्वपि वाच्यम् । (अणुजागं सि)
अनुभागा ज्ञानावरणादिकमेषां जघन्यमध्यमादिभेदाभिज्ञा रस-
विशेषाः, एतेषां चानुभागाविशेषाणां निर्वर्तकान्यसंख्येयलोका-
काशप्रदेशप्रमाणान्यध्यवसायस्थानानि भवन्त्यतोऽनुभागावि-
शेषा अयेनायन्ते एष इष्टव्याः, कारणभेदाधितत्वात्कार्यभेदा-
नाम । (जोग्गेयपल्लिजागं सि) योगो मनावकायाविषय वी-
र्यं, तस्य केवलप्रज्ञाच्छेदेन प्रातिविशिष्टा निर्विजागा भागा यो-
गच्छेदपरिमगाः । ते च निगोदादीनां संक्षिपञ्चेन्द्रियपर्यन्तानां
जीवानामाश्रिता जघन्यादिभेदाभिज्ञा असंख्येया मन्तव्याः ।
(हुयेह य समाणसमया सि) हुयेश्च समयोत्तरसर्पिण्यवस-
र्पिणीकाक्षररूपयोः समया असंख्येयस्वरूपाः । (पत्तेयनि-
गोयए सि) अनन्तकायिकान् वर्जयित्वा शेषाः पृथिव्यपतजो-
वायुवनस्पतिप्रमाः प्रत्येकशरीरिणः, सर्वेऽप जीवा इत्यर्थः, ते
चासंख्येया भवन्ति । निगोदाः सूक्ष्माणां बादराणां चानन्तका-
यिकवनस्पतिजीवानां शरीराणीत्यर्थः, ते चासंख्याताः । एव-
मेते प्रत्येकमसंख्येयस्वरूपा दश केपास्तान् कृष्यन्ते ॥ ८२ ॥

अथ राशिदशकप्रक्षेपानन्तरं तस्यैव राशेर्यस्मिन् विहिते
यद्भवति तदाह—

पुणरवि तस्मि तिवागिउं, परित्तएणंत लहु तस्म रासीणं ।

अव्वामे लहु जुत्ता-णंत अभवजिअमाणं ॥ ८३ ॥

पुनरपि (तस्मि सि) तस्मिन्ननन्तरादिते प्रक्षिप्तप्रक्षेप-
दशकं, त्रिवर्गिते त्रीन् वारान् वर्गितं सति, परीतानन्तरं लघु
जघन्यं भवति । इदमुक्तं भवति—जघन्यासंख्येयासंख्येयक-
स्वरूपं वारत्रयं वर्गितं राशौ ते केपाः क्षिप्यन्ते । तत इत्थं
पिण्डितो यो राशिः संपद्यते स पुनरपि वारत्रयं वर्ग्यते ।
ततो जघन्य परीतानन्तरकं भवतीति । इदमिदानीं जघन्ययुक्तान-
न्तरकनिरूपणायाह—(तस्म रासीणेत्यादि) तस्य जघन्यपरी-

तानन्तकस्य, संशयिनां राशीनामन्योन्यमन्यासे सति, बहु ज-
घ य युक्तानन्तकमभ्यजीवमानं भवति । इयमत्र भावना-जघ-
न्यपरीतानन्तके ये राशयः सर्वरूपाः, ते पृथक् पृथक् व्यव-
स्थाप्यन्ते, तेषां तथाव्यवस्थापितानां जघन्यपरीतानन्तकमा-
नानां राशीनामन्योन्याच्यासे सति युक्तानन्तकं जघन्ये ज-
घति । तथा जघन्ययुक्तानन्तके यावन्ति रूपाणि वर्तन्ते, अभ-
व्यसिद्धिका आर्प जीवाः केवलानां तावन्त एव दृष्टा इति ॥८३॥

अथ प्रसङ्गतो जघन्यानन्तानन्तकप्ररूपणमध्याह-

तव्वगं पुण जायड, णाताणं बहु ते च तिकखुत्तो ।

वग्गमु तड वि न त हा-ड णातवेवे विवमु उ डम ॥८४॥

तस्य जघन्ययुक्तानन्तकराशेर्वर्गे सहृदय्यासे-तद्वर्गे कृते स-
ति, पुनर्भूयोऽपि, जायते संपद्यतेऽनन्तानन्तं बहु जघन्य, जघ-
न्यानन्तकं जयतीत्यर्थः । उक्तानन्तानन्तकप्ररूपणयाह-(तं-
च तिकखुत्तो इत्यादि) तच्च तत्पुनर्जघन्यमनन्तानन्तं त्रिकृत्वा
त्रीन चारात् वर्गयन्-तावतैव राशिना गुणय । अयमत्रार्थः-
जघन्यानन्तानन्तकराशस्तावदेव राशिना गुणनस्वरूपो वर्गः
क्रियते, ततस्तस्य धर्मितराशेः पुनर्वर्गं, तस्यापि वर्गितराशेर्भू-
योऽपि वर्ग इति । तथाऽपि-एवमपि, चारत्रय वर्गे कृतंऽपि, त-
दुक्तप्रमनन्तानन्तकं, न भवति न जायते । ततः किं कार्यम् ? इ-
त्याह-अनन्तकेषां नभान् वच्यमाणस्वरूपान् यद् यद् संस्थान्
क्षिपस्व निधेहीत ॥ ८४ ॥

तानि च धर्मनन्तकेषां नाह-

सिद्धा निगोयजीवा, वणस्मई काल पुग्गहा चैव ।

सव्वमदोहनं पुण, तिवग्गिउं केवल्लुगम्मि ॥ ८५ ॥

सर्वे एव सिद्धा निष्ठितनिःशेषकर्माणः, निगोदजीवाः सम-
स्ता अपि सूक्ष्मवाद्भूमदीभजा अनन्तकार्यिकमत्वाः, वनस्पतयः
प्रत्येकानन्ताः सर्वेऽपि वनस्पतिजीवाः । काल इति-सर्वोऽप्य-
नीतानागतवर्तमानकालसमयराशिः, पुद्गलाः समस्तपुद्गला-
शः परमाणवः । सर्वे समस्तम्, अलोकनभोऽलंकाकाशमातः
उपमक्षणाव्यान् सर्वोऽर्शः लोकालोकप्रदेशराशिः, इत्येतद्विशि-
ष्टप्रक्षेपानन्तरं यस्मिन् कृते यद्भवति तदाह-पुनः पुनरपि त्रि-
वर्गित्वा त्रीन् चारास्तावतैव राशिना गुणयित्वा, केवलद्विके क-
वलज्ञानकेवलदर्शनयुगत्रे कृतिं सति ॥ ८५ ॥

खित्तेऽणानाणं, हवई जिहं तु ववहरइ मज्झं ।

इय सुहमन्यवियागे, तिहिओ देविदमूरीहिं ॥ ८६ ॥

क्षितिं व्यस्ते सति, अनन्तानन्तकं भवति जायते, ज्येष्ठमुत्कृष्टम् ।
तुः पुनरर्थे, व्यवहितसम्बन्धश्च । व्यवहरति व्यवहारकारः मध्यं
तु मध्यम् पुनः । इयमत्र भावना-इह केवलज्ञानकेवलदर्शनश-
ब्देन तत्पर्याया उच्यन्ते, ततः केवलज्ञानकेवलदर्शनयोः पर्या-
येष्वनन्तेषु क्षिप्तपु सन्तिवति उच्यते । नवरं ज्येष्ठपर्यायाणा-
मानन्त्याज्ञानपर्यायाणामप्यानन्त्यं वेदितव्यम् । एवमनन्तानन्तं
ज्येष्ठं भवति, सर्वस्यैव वस्तुजातस्यात्र संगृहीतत्वात् । अतः प-
र वस्तुसर्वस्यैव सत्त्वानिपयस्याजायादित्यभिप्रायः । सूत्राभि-
प्रायतस्त्वयमप्यनन्तानन्तकमुत्कृष्टं न प्राप्यते, अनन्तकस्याष्ट-
विधस्यैव तत्र प्रतिपादितत्वात् । तथाचोक्तमनुयोगद्वारेषु-
“ पञ्चमुक्तोऽयं अणनाणतयं नत्थि ” । तदत्र तत्र केवलानो
विदन्ति । सूत्रे तु यत्र क्वचिदनन्तानन्तकं गृह्यते तत्र सर्वत्रापि-

जघन्योक्तुष्टशब्दवाच्यमनन्तानन्तकं द्रष्टव्यम् । कर्म०४ कर्म० ।
(यद्यपीदं पूर्वं ‘अणतग’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे २६२ पृष्ठे जावि-
ते, तथापि मनान्तरेणेहोपन्यस्तम्)

असंख्येयजित्यरु-असंख्येययिस्तुत-त्रि० । असंख्येयानि यो-
जनसहस्राणि आयामविष्कम्भेण, असंख्येयानि, योजनसहस्राणि
परिक्षेपेण च विस्तृते, जो० ३ प्रति० ।

असंग-असङ्ग-त्रि० । बाह्याभ्यन्तरस्मरहिते, प्रज्ञा० १ पद ।
आच० । प्रव० । न विद्यते सङ्गोऽमुत्तत्वाद् यस्य स तथा ।
आच० १ ध्रु० ५ अ० ९ उ० । आत्मनि सङ्गविकले, बा० ८
विच० । अभिष्वङ्गाभाववति, पो० १४ विच० । मोक्षे, पं० य०
३ द्वार । सकलकलेशाऽज्ञावात (औ०) सिद्धे, तत्कल्याणस्य,
च । “ भये च हये च मनेरविाक्रया, सुखेऽपि दुःखेऽपि च नि-
र्विकारता । स्तुती च निन्दासु च तुल्यशीलता, यदांति तां त-
त्त्वविदोऽह्यमङ्गताम् ” ॥ १ ॥ बा० १५ विच० ।

असंगह-असंग्रह-पुं० । असंग्रहशीले, व्य० ४ उ० ।

असंग्रह-असंग्रह-पुं० । न विद्यते संग्रहे रचिर्व्यस्य सः ।
गच्छापप्रहकरस्य पीत्रादिकस्योपकरणस्यैषणादोषविमुक्तस्य
लज्यमानस्याऽमर्भारत्येन संग्रहे रचिर्मनादधाने, प्रज्ञा० ३
सम्ब० द्वार ।

असंगहिय-असंग्रहिक-पुं० । व्यवहारनयमतनुसारिणि वि-
शेषवादिनि नेगमे, विश० ।

असंगृहीत-त्रि० । अनार्श्रित, स्था० ८ ग्रा० ।

असंगाणुद्वाण-असङ्गानुष्ठान-न० । निर्विकल्पस्वरसवादि-
प्रवृत्तौ, ध० १ अधि० । अष्ट० ।

ध्यानं च विमते बोधे, सदैव हि महान्मनाम् ।

सदा प्रसमराऽनद्रे, प्रकाशो गगने विधोः ॥ २० ॥

(ध्यानं चेति) विमले बोधे च सति महान्मनां सदैव हि
ध्यानं भवति, तस्य तार्जयतत्वात् । दृष्टान्तमाह-अनन्तेश्वरहिते
गगने विधोर्भातितस्य प्रकाशः सदा प्रसमरा जवति, तथाऽ-
वस्थास्वानुव्यात् ॥ २० ॥

सत्प्रवृत्तिपदं चेदा-मङ्गानुष्ठानसंज्ञितम् ।

संस्कारतः स्वरसतः, प्रवृत्त्या मोक्षकारणम् ॥ २१ ॥

(सतिवति) सत्प्रवृत्तिपदं चेद प्रभायामसङ्गानुष्ठानसंज्ञितं
भवति, संस्कारतः प्राच्यप्रयत्नजात्, स्वरसत इच्छानैरपेक्षया,
प्रवृत्त्या प्रवृत्तवृत्त्या, मोक्षकारणम् । यथा-दृढदृक्करोदनादन-
न्तरमुत्तरश्चक्राग्रिमसंतानस्तत्संस्कारानुवेधादेव भवति, तथा
प्रथमाभ्यासाद् ध्यानानन्तरं तत्संस्कारानुवेधादेव तत्सद-
शपरिणामप्रवाहोऽसङ्गानुष्ठानसङ्गो लभत इति जायार्थः ॥ २१ ॥

प्रशान्तवाहितासङ्गं, विमलागपरिहृत्यः ।

शिववर्त्म ध्रुवाच्चेति, योगिजिगीयते हृदः ॥ २२ ॥

(प्रशान्तेति) प्रशान्तवाहितासङ्गं साक्ष्यानां, विमलागपरिहृ-
यो बौद्धानाम्, शिववर्त्म शैवानां, ध्रुवाच्चा महाशक्तिरूपानाम्, इत्य-
र्थं हि योगिभिरन्तोऽसङ्गानुष्ठानं गीयते ॥ २२ ॥ बा० १४ ग्रा० बा०
असंघयणा-असंहनन-न० । आद्यैर्हिनिः सहननैर्वर्जिते, नि०
चू० २० उ० ।

असंघादम्-असंघातिम्-त्रि० । ठिकादिफलेषु कपाटवदसं-
घातेन निर्वृत्तेषु, नि० चू० २ उ० ।

असंचय-असाञ्चयिक-पु० । बहुकालं रक्षितुमशक्यं दुग्धद-
धपकाआदौ, कल्प० ९ सू० ।

असंचायित-त्रि० । असंजातसंचये, मासिकत्रैमासिकचातुर्मासि-
कपाञ्चमासिकपाण्मासिके वा प्रायश्चित्तं वर्त्तमाने, व्य० १ उ० ।

असंजड-असंयत-स्त्री० । अविरतिकायाम्, वृ० १ उ० ।

असंजण-असंजजन-न० । असंज्ञे, अगृह्यौ च । नि० चू० १ उ० ।

असंजम-असंयम-पुं० । न संयमोऽसंयमः । प्रतिषिद्धकरणे,

आ० चू० ४ अ० । पं० सं० । सावधानुष्ठाने, सूत्र० १ धृ० १३ अ० ।

प्राणानिपातादौ, “अभंजमं परियाणामि, संजमं उवसंपजामि”

ध० ३ अधि० प्रश्न० आ० चू० । बालभावे, आचा० १ धृ० ४ अ०

५ उ० । “असंजममभाणं, मिच्छत्तं सव्वमेव यं ममत्तं” असं-

यमं विराधनास्वजावमेकाविधम् । आतु० सूत्र० “पग्गिदिया णं

जावा समारंभमाणस्स पचविहे असंजमे कज्जइ । तं जहा-

पुढविकाइयअसंजमे० जाव वणस्सइकाइयअसंजमे ” । स्या०

५ उ० २ उ० । असंजमाः-“तेद्विद्या णं जावा समारंभमाणस्स

वचविहे असंजमे कज्जइ । तं जहा-घाणामाओ सोकखाओ व-

वरोवेत्ता जयइ, घाणामणं दुक्खेणं संजोएत्ता भवइ० जाव

फाममणं दुक्खेणं संजोएत्ता भवइ ” ॥ इह चाव्यपरोपण-

मभयोजनं च सयमोऽनाश्रयकपत्वादितरदसंयम इति । स्या०

६ उ० । “चवग्गिदिया णं जावा समारंभमाणस्स अचविहे

यसंजमे कज्जइ । तं जहा-चक्खुमाओ सोकखाओ ववरोवे-

त्ता जयइ, चक्खुमणं दुक्खेणं संजोएत्ता भवइ ” । स्या० ८

उ० । “पेत्विदिया णं जावा समारंभमाणस्स पचविहे असं-

जमे कज्जइ । तं जहा-सोईदियअसंजमे० जाव फासिंदियअसं-

जमे ” । स्या० । “सव्वपाणभूयज्जीवमत्ता णं समारंभमाणस्स

पचविहे असंजमे कज्जइ । तं जहा-पग्गिदियअसंजमे० जाव पं-

वेदियअसंजमे ” । स्या० ५ उ० २ उ० । पं० सं० । “सत्तविहे

असंजमे पणत्ते । तं जहा-पुढविकाइयअसंजमे० जाव तस-

काइयअसंजमे अजीवकाइयअसंजमे ” । स्या० ७ उ० ॥ “इस-

विहे असंजमे पणत्ते । तं जहा-पुढविकाइयअसंजमे० अजी-

वकाइयअसंजमे० ” । स्या० १० उ० ।

सत्तरसाविहे असंजमे पणत्ते । तं जहा-पुढविकाइयअसंजमे,

आउकाइयअसंजमे, तेउकाइयअसंजमे, वाउकाइयअसंजमे, व-

णस्सइकाइयअसंजमे, वेईदियअसंजमे, तेईदियअसंजमे, च-

उरिंदियअसंजमे, पंचिंदियअसंजमे, अजीवकायअसंजमे,

पेहाअसंजमे, उपेहाअसंजमे, अनहुहुअसंजमे अप्पमज्ज-

णाअसंजमे, पणअसंजमे, वइअसंजमे, कायअसंजमे ।

अजीवकायामयमो विकटमुवर्णबहुमूल्ययत्नपात्रे पुस्तकादि-

ग्रहणम् । प्रज्ञायामसंयमो यः स तथा । स च स्थानापकरणा-

दीनि अप्रत्युपेक्षणमविधिप्रत्युपेक्षणं वा । वपेहाऽसंयमयोगेषु

व्यापारणं, सयमयोगेष्वव्यापारणं वा । तथाऽपहृत्यसंबन्धः-अ-

विधिनाश्चारादीनां परिष्ठापनतो यः । तथा-अप्रमार्जनाऽसंयमः

पात्रादेरप्रमार्जनया चेति । मनोवाक्कायाऽसंयमास्तैषामकुशला-

नामुदीरणानीति । स० १९ सम० घ० प्रश्न० पं० भा० आ०

चू० । (मैथुनं संवर्तमानस्य कारुशोऽसंयम इति 'मेहुण' शब्दः)

असंजमकर-असंयमकर-त्रि० । साधुनिमित्तमसंयमकरणशीले, पि० ।

असंजमट्टाण-असंयमस्थान-न० । असमाधिस्थानादिषु, व्य० ।

असमाहिट्टाणा खलु, सवला य परीमहा य मोहम्मि ।

पल्लिओवमसागरोवम-परमाणु ततो असंखेज्जा ॥

एष प्रायश्चित्तराशिः । कुतः ? । उच्यते-यानि खल्वसमाधि-
स्थानानि विंशतिः । अलुशब्दः संज्ञावने । स चैतन्संभावयति-
असंख्यातानि देशकाद्वपुष्वपेक्षितोऽसमाधिस्थानानि; एवमेक-
विंशतिः शवत्तानि; द्वाविंशतिः परावहाः । तथा-मोहे मोहनीये
कर्मणि ये अष्टाविंशतिर्भेदाः, अथवा मोहविषयाणि त्रिंशत्
स्थानानि, एतेभ्योऽसंयमस्थानेभ्य एष प्रायश्चित्तराशिरुप-
पद्यते । व्य० १ उ० ।

असंयमस्थानभेदाः—

सं जयवं ! केवइए असंजमट्टाणे पाणत्ते ? । गोयमा !

अण्णे असंजमट्टाणे पाणत्ते० जाव णं कायासंजमट्टाणे ।

मे जयवं ! कयरे कायासंजमट्टाणा ? । गोयमा ! काया-

संजमट्टाणे अण्णेगदा पाणत्ते । तं जहा-

“पुढवदगागिवाळ, वणप्फनी तह तसाण विविहाणं ।

हत्येण वि फारिस्सणयं, वज्जेज्जा जावर्जावे पि ॥

साउएणखारखित्ते, अग्गी ह्माणूमअंबिझेणाहे ।

पुढवोदीए परोप्पर, खयंकरे वज्जमत्थेण ॥

एहाणुम्मइएखांभण-हत्यं गुलिअक्खिसायकरणेणं ।

आयायंते अण्णत्ते, आऊर्जावे खयं जंति ॥

संभूकजात्तणाणाहि, एवं उज्जोयकरणमादीहिं ।

वीयाणफूमणउज्जा-वणेहिं सिहिजीवसंघायं ॥

जाइ खयं अजे वि य, उज्जीवानिकायमइएणं ।

जीवे जत्तणो सुट्ठु इ-उ वि हु संभक्खइ दस दिमाणं च ॥

ओवीयणगताक्षियं-टयचामरओक्खेहत्यताहोहिं ।

धोवणसंवाणलंघण-ऊसाईहिं च बाऊणं ॥

अंकुरकुहरकिसल्लय-प्पवालपुप्पफलकंदलार्हणं ।

हत्यफरिसेण बहवे, जाते खयं वणप्फई जीवे ॥

गमणागमणनिमीयण-सुयणुट्टाणआणुवउत्तयपमत्तो ।

वियलेंदियविचित्तपं-चेंदियाण गोयम ! खयं नियमा ॥

पाणाइवायविरई, मेयफल्लया गिरिइज्जण ता धीमं ! ।

मरणावयम्मि पत्ते, मरेज्ज विरइं न खंडिज्जा ॥

अन्नियवयणस्स विरई, सावज्जं सव्वमवि न जासिज्जा ।

परदव्वहरणविरई, करेज्ज दिन्ने वि मा लोत्तं ॥

धरणं दुक्खखंभ-व्वयस्स काउं परिग्गहव्वायं ।

गईजोयणविरई, पंचिदियनिग्गहं विहिणा ॥ ”

महा० ७ अ० ।

असंजमपंक-असंयमपङ्क-पुं० । पृथिव्याद्यपमर्दकर्म, वृ० १ उ० ।

असं जय-असंयत-त्रि० । न विरतोऽसंयतः । अविरते, आच० ४

अ० । स्था० । मिथ्यादृष्ट्यादौ, भ० ६ श० ३ उ० । अविरत-
सम्यग्दृष्टिपर्यन्ते, आनु० । न० । कुतश्चिदप्यनिवृत्ते, सूत्र० १
श्रु० १० अ० । दश० । गृहस्थे, आचा० २ श्रु० २ अ० १ उ० ।
नि० चू० । स च आवकः, प्रकृतिभङ्गको वा स्यात् । आचा० २
श्रु० १ अ० २ उ० । गृहकर्मकारिण प्रवर्जिते, सूत्र० १ श्रु० १
अ० । असाधौ समयरहिते, भ० १ श० १ उ० । आ० । प्रअ० ।
ज्ञा० । असंयमवति आरम्भपरिग्रहप्रमत्ते अवलम्बकारिण, स्था०
१० ग० । पार्श्वस्थादौ, ध० २ आ० । (असंयतानां कृतिकर्म
न कर्तव्यमिति 'किङ्कर्म' शब्दे दृश्यते) (असंयतानां
पञ्च जागराः 'जागर' शब्दे दृश्यन्ते)

असंजयपूया-असंयतपूजा-स्त्री० । असंयमवतामरम्भपरिग्रह-
प्रसक्तानां ब्राह्मणादीनां पूजायाम्, कल्प० २ सू० । स्था० ।
(सा च नवमदशमजिनयोरन्तरे प्रवृत्तेति 'अच्छेर' शब्दे-
ऽस्मिन्नेव भागे २०० पृष्ठ उक्ता) जिनानामन्तरेषु साधुषु वि-
च्छेदं सति प्रत्येकबुद्धादिः केवली प्रवति, न वा ? । यदि भ-
वति, तर्हि अन्येषां धर्मं कथयति, न वेति ? प्रश्ने, उत्तरस्-ती-
र्थोच्छेदे प्रत्येकबुद्धादिः केवलित्वजनने साक्षादकाराणि प्रवच-
नसारोच्चारवृत्त्यादौ दृश्यन्ते, परं परेषां धर्मकथने च निवेधा-
काराणि ग्रन्थ दृष्टानि न स्मर्यन्ते । सेन० १ उल्ला० २९ प्र० ॥

असंजज्ञ-अमंज्वल-पुं० । अनन्तजिनसमकालीने परवर्तजिने,
“ भरहे अण्तेणं जिणां, परवर्णे असज्जले जिणवरिदां ” ।
नि० । स० ।

असंजोएत्ता-असंयोगायितृ-त्रि० । संयोगमकारयति, “ सो-
यामण्णं पुक्खेण अमंजोएत्ता भवइ ” । स्था० १० ग० ।

असंजोगि (ण)-असंयोगिन-पुं० । संयोगरहिते, सिक्के च ।
स्था० २ ग० १ उ० ॥

असंजविय-असंस्थापित-त्रि० । असंस्कृते, न० ।

असंणि (संनि) हिंसंचय-अमन्निधिमंचय-पुं० । न विद्येत
सन्निधेमर्माकादकस्वर्जुहरातक्यादेः पर्युपितस्य संसंयो धारणं
यत्रासावसन्निधिसंचयः । सन्निधिविकलं, “ इमस्स धम्मस्स०
पंचमहव्वयजुत्तस्स अमन्निहिंसंचयस्स ” । पा० ।

असंत-अमत्-त्रि० । अविद्यमाने, नि० चू० १ उ० । अशोभने,
सूत्र० १ श्रु० १ अ० । प्रअ० ।

अशान्त-त्रि० । अनुपशान्ते, प्रअ० २ आश्र० द्वार ।

असंतइ-असन्तति-स्त्री० । शिष्यप्रशिक्षादिस्मन्तानानुपजनेन,
श्रु० १ उ० ।

असंतग-अमत्क-न० । असदृशजिघानरूपत्वात् पञ्चमे गौणाद्वी-
के, प्रअ० २ आश्र० द्वार । अविद्यमानार्थके असत्ये, प्रअ० २
आश्र० द्वार । असदृभूते वचने अशोभने, प्रअ० २ सम्ब० द्वार ।

अशान्तक-न० । अतृपशमप्रधाने, प्रअ० २ सम्ब० द्वार ।

असंतय-अमान्तत-न० । रागादिप्रवर्तने, प्रअ० १ आश्र० द्वार ।

असंताचेल-अमदचेल-पुं० । अविद्यमानेषु चेलेषु, अवासासि-
नीर्थकरे, देवदूषापगमानन्तरं तथाभावान् । पञ्चा० १७ वि० ।

असंनि-अशान्ति-स्त्री० । शान्त्यभावे, अनिर्वाणे, संसृती च ।
सूत्र० १ श्रु० १ अ० ।

असंथरु-असंस्तुत-त्रि० । शकट इव विशारदतया संचरितुम-
शक्नुवति, व्य० ७ उ० । श्रु० । असमर्थे, आचा० २ श्रु० १ अ० ।

तत्रगेहभट्टाणां, तिविहो तु असंथदो तिहे तिविहो ।

नवसंथरुमीसस्सा, मासादारोवणा इणमो ॥

असंस्तुतो नाम षष्ठाष्टमादिना तपसा कृन्तो ग्लानत्वेन असम-
र्थो दीर्घाध्वनि वा गच्छन् पर्याप्तं न लभते, एष त्रिविधोऽसंस्तु-
तः । (तिहे तिविहो) त्रिविधे अध्वनि योऽसंस्तुतः स त्रिविधः ।
तद्यथा-अध्वप्रवेशे, अध्वमध्ये, अध्वोत्तारे च । तत्र तपोऽसंस्तु-
तस्य निर्विचिकित्सस्य मासादिका इह समाहारोपणा प्रव-
ति । श्रु० ४ उ० ।

असंथरण-असंस्तरण-न० । अनिर्वाहे, श्रु० १ उ० । दुर्जिह्वा-
नाद्यवस्थायाम्, ध० ३ अधि० । अपर्याप्तलामे, पं० व० ३ द्वार ।
“ संथरणम्म असुद्धं, दुग्धं पि गिहंतदितयाणं हियं । आठर-
दिक्कंतेणं, तं चेव हियं असंथरणे ” । नि० चू० १ उ० ।

असंथरमाण-(असंथरत)-असंस्तरतृ-त्रि० । गवेषणामप्यकुर्व-
ति, व्य० ४ उ० ।

असंथुय-असंस्तुत-त्रि० । असंबन्धे, सूत्र० १ श्रु० १२ अ० ।

असंदिद्ध-असंदिग्ध-त्रि० । संदेहवर्जिते, दश० ४ अ० । कल्प० ।
निश्चिते सकलसंशयादिदोषरहिते, स्था० ६ ग० ।

असंदिष्टत-असंदिग्धत्व-न० । असंशयकारितायाम्, एकादशे
सत्यवचनानि शये च । स० ३५ सम्० । आ० । रा० । सैन्धवशब्दे-
सुवणवसनतुरगपुरुषाद्यनेकार्थसंशयकारित्वदोषमत्ते, सप्तगुणे,
विश० । अनु० । भा० म० ।

असंदिद्धवयणया-असंदिग्धवचनता-स्त्री० । परिस्फुटवचन-
तारूपे वचनसम्पन्ने, उक्त० १ अ० । स्था० ।

असंदिग्धवचनमाह-

अव्वत्तं अफुत्तं, अत्थवहुत्ता व होति संदिद्धं ।

विचरीयमसंदिद्धं, वणं सा संपया चउहा ॥

अव्यक्त-वाचो व्यक्तताया अभावतः, अस्फुटार्थमत्तराणां स-
न्निवेशविशेषतः, विवर्कितार्थबहुत्वाद्वा भवति संदिग्धम् । त-
द्विपरीतमसंदिग्धम्, तद्वचनं यस्यासावसंदिग्धवचनः । एषा
वचने संपचनुद्धां चतुष्प्रकारा ॥ व्य० १० उ० ।

असंदीण-असंदीन-त्रि० । पक्षमासाशुदकेनाऽऽल्लाप्यमाने सिं-
हलङ्गीपादौ, आचा० १ श्रु० ६ अ० ३ उ० ।

असंधिम-असन्धिम-त्रि० । अपान्तराले सन्धिरहिते, श्रु०
४ उ० ।

असंपउत्त-असंपयुक्त-त्रि० । अयुक्ते, नि० चू० १ उ० ।

असंपओग-असंपयोग-पुं० । विप्रयोगे, ध० ३ अधि० । अयोगे,
भ० २५ हा० १ उ० ॥

असंपगहियप्प (ण)-असंपगृहीतात्मन्-त्रि० । असंपगृही-
तोऽनुत्प्रेषकवानात्मा यस्य सोऽसंपगृहीतात्मा । निरभिमानं, अ-
हमाचार्यो बहुश्रुतः तपस्वी सामाचार्यकुशलो जात्यादिसाम्ना
वा इत्यादिमदरहिते, दश० ३ अ० ॥

असंपगहियया-असंपगृहीतता-स्त्री० । संप्रग्रहरहिततारूपे आचार्यसम्पदभेदे, व्य० । असंपगृहीतता नाम जात्यादिभेदगुण-
त्सिक्तता । तथाह-

आयरिओ बहुस्सुओ, तवमि अहं जाइएहि मयएहि ।

जो होइ अणुस्सित्तो, असंपगहियओ वि सो भवइ ॥

आचार्योऽहं बहुश्रुतोऽहं तपस्व्यहमिति भेदः, जात्यादिभिर्वा भ-
दैर्वा प्रवत्यनुत्सिक्तः स भवत्यसंपगृहीतः, भदसंप्रग्रहरहित-
त्वात् । व्य० १० उ० ।

असंपगद-असंप्रद-पुं० । समन्तात् प्रकर्षेण जात्यादिप्रकृत-
लक्षणेन ग्रहणमात्मनोऽवधारणं संप्रग्रहः । तदभावाऽसंप्रग्रहः ।
उत्त० १ अ० । आत्मनो जात्याद्युत्सिक्तरूपप्रदवर्जने, याचनासप-
दभेदे, स्था० ८ उ० ।

असंपत्ति-असंप्राप्ति-त्रि० । असंलभ्ये, रा० ।

असंपत्ति-असंपत्ति-स्त्री० । प्रायश्चित्तजारखहतासामर्थ्ये,
“ असंपत्तीए मासलहु, संपत्तीए मासगुरु ” नि० चू० १ उ० ।
“ असंपत्तिपत्ताण रयहरणं पच्चुपहिज्जा ” । महा० ७ अ० ।

असंप्रदिष्ट-असंप्रदृष्ट-त्रि० । अदृष्टं, उत्त० १५ अ० । “ अव-
गमणे असंप्रदिष्टा जे मे भिक्खु ” । उत्त० १५ अ० ।

असंपुट-असंपुट-त्रि० । अव्यावृत्त, “ मुहं वा असंपुट वा-
ताऽऽरभदामेण अचंगज्ज ” नि० चू० २० उ० ।

असंपुट-असंपुट-त्रि० । असंवृत, वृ० ३ उ० ।

असंवेद-असंवेद-त्रि० । असंवेदो हविज्जा ज-
गर्णास्मिप ” । पश्चिनीपत्रोदकवद् गृहस्थः । दश० ८ अ० ।

सप्रत्यसंबद्ध इति पञ्चदश जेव निरूपयितुमाह-

जावेतो अणवरयं, खणभंगुरयं समत्थवत्थुणं ।

संबंधो वि धणाडमु, वज्जऽपस्सियेसंबंधं ॥ ७४ ॥

जावयन पर्यालोचयन्, अनवरत प्रतिक्रमे, कृणनङ्गतां
मतत धितश्चरतां, समस्तवस्तुनां तनुधनस्वजनयौवनजी-
वितप्रभृतिसर्वभावानां, सबद्धोऽपि बाह्यवृत्त्या प्रतिपालनवर्ध-
नदिरूपया युक्तोऽपि, धनानिधु धनस्वजनकरिहरिप्रभृतियु-
वर्जयान न कर्णाति बन्धो मूर्च्छा तद्वगं सवन्ध सयोगं, भस्सु-
न्दरनरेश्वर इव, यतो जावतो भावयत्येव जावभावकः-“ चि-
त्ता दुपाय च चउपाय च, चित्तं णह धणधत्त च सत्वं । क-
म्मपत्तीओ अवसो पयाइ, परं भव सुंदरपावगं व ” ॥ १ ॥ इ-
त्यादि । ध० २० । (नरसुन्दरनरेश्वरकथा ‘ एरसुंदर ’ शब्दे
वक्ष्यते)

असंबुद्ध-असंबुद्ध-त्रि० । अनवगततत्त्वे, उत्त० १ अ० ।

असंभंत-असंभ्रान्त-त्रि० । अनवचित्ते, पं० व० १ उ० । यथा-
धनुषयोगादि कृत्वाऽनाकुले, दश० १ अ० । अमरहिते, विपा० १
धु० १ अ० । रा० । अणुत्सुकं, भ० ११ श० ११ उ० ।

असंजम-असंभ्रम-पुं० । भयाऽकरणे, आच० ।

असंभाविद-असंजावित-त्रि० । “ तां दोऽनादौ शौरसेन्यामयु-
क्तस्य ” । मा० १६० । इति तस्य दः संभवमकारिते, प्रा० ४ पा० ।
२०७

असंमोह-असंमोह-पुं० । देवादिदृढमायाजनितस्य, सूक्ष्मपदा-
र्थविषयस्य च संमोहस्य मृदताया निषेधे, औ० । ग० । स्था० ।

असंलप-असंलप-त्रि० । संलपितुमशक्येषु अतिबहुषु, अनु० ।

असंलोय-असंलोक-पुं० । अप्रकाशे, भावा० । असंलोकवति,
त्रि० । अनापानेऽसंलोके स्थगिहते व्युत्सृजते । असंलोकं गत्वो-
च्चारं प्रवर्णनं वा कुर्यात् । आचा० २ भु० १० अ० । ध० ।

असंवर-असंवर-पुं० । संवरणं संवरः, न संवरंऽसंवरः ।

पा० । आधने, स्थ० । “ पंचावहे असंवरे पणुत्ते । ते जहा-
सोईदियअसंवरे० जाव फासिदियअसंवरे ” । स्था० ५ उ० ।
२ उ० । “ षड्विहे असंवरे पणुत्ते । ते जहा-सोईदियअस-
वरे० जाव फासिदियअसंवरे सोईदियअसंवरे ” । स्था० ६
उ० । “ अष्टावहे असंवरे पणुत्ते-ते जहा-सोईदियअसंवरे० जाव
कायअसंवरे ” स्था० । “ दसविहे असंवरे पणुत्ते । ते जहा-
सोईदियअसंवरे० जाव सुइदुमगअसंवरे ” । स्था० ८ उ० ।

असंवक्षिय-असंवक्षित-त्रि० । अवर्धिते, तं० ।

असंविग-असंविग-त्रि० । न संविगोऽसंविगः । पार्श्वस्थादौ,
नि० च० १ उ० । क्षितिलविहागिणि, पं० व० २२ उ० । व्य० ।
असंविगो अपि द्विविधाः-संविगपाक्षिका, असंविगपाक्षिका-
श्च । संविगपाक्षिका निजानुष्ठाननिर्दिष्टा यथाच, सुसाधुसमा-
चारप्ररूपका, असंविगपाक्षिका निर्धर्मिणाः सुसाधुगुणस्सकाः ।

उक्तञ्च-

“ तथावायं दुविहं सपक्खपरपक्खओ य नायव्व ।

दुविहे होइ सपक्खो, संजय तह सज्जणं च ॥ १ ॥

संविगमसंविगो, संविगमगुण पयगं भव ।

असंविगो वि य दुविहा, तप्पक्खिय पयगं चव ” ॥ २ ॥

प्रव० ११ उ० ।

असंविगपक्खिय-असंविगपाक्षिक-पुं० । निर्धर्मणि सुसाधुगु-
णस्सके, प्रव० ११ उ० ।

असंविजाग-असंविजाग-पुं० । संविभागाभावे, दश० १० अ० ।

असंविभागी (ण)-असंविजागिन-पुं० । संविभजति भानी-
ताहारमन्यन्तः साधुभ्यः प्रापयतीत्येवंशीलः संविभागी, न सं-
विभागी असंविभागी । आहारेण स्वकीयमेव उदरं क्षिप्ति इत्य-
र्थः । अन्यस्मै न ददाति । उत्त० ३३ अ० । आचार्यग्लानादीनामप-
णागुणविशुद्धिलभ्यमविनजमान प्रश्न० ३ सव० उ० । यत्र क-
चन लाभोऽसंविभागवति, “ असंविभागी न दु तस्स मोक्खो ” ।
दश० ६ अ० ।

असंवुद्ध-असंवृत-त्रि० । इन्द्रियनोऽन्धैरसंयते, सूत्र० १ भु० १

अ० ३ उ० । दिसादिस्थानयो निवृत्ते असंयतेन्द्रिये, सूत्र० १
भु० २ अ० १ उ० । अनिरुद्धाश्रवणं, भ० १ दा० १ उ० । प्र-
मत्ते, भ० ७ श० २ उ० । (असंवृतस्यानगारस्य वक्ष्यता
‘ अणगार ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे २७३ पृष्ठे समुक्ता) (स्वप्नश्च
‘ सुविण ’ शब्दे वक्ष्यते)

असंसङ्ग-असंशयित-त्रि० । निःसंशयिते, सूत्र० २ भु० २ अ० ।

असंसद-असंसृष्ट-त्रि० । अन्यदीयापिण्डैः साहाऽमीलिते,
वृ० २ उ० । अखरिण्डने, औ० ।

असंसदचरय-असंसृष्टचरक-पुं० । असंसृष्टेन हस्तादिना वी-
यमानस्य ग्राहके, आ० ॥

असंसदा-असंसृष्टा-स्त्री० । असंसृष्टेन हस्तेनाऽसंसृष्टेन च
पात्रकेण[सावशेषं छव्य] जिह्वां गृह्णतः साधोः प्रथमायां पिण्डै-
षणायाम्, प्रथ० १६ द्वार । स्था० । आ० चू० । नि० चू० ॥ आव० ।
आचा० मूत्र० । ध० पञ्चा० ('लित्' शब्देऽसंसृष्टायाः प्ररूपणम्)

असंसत्-असंसक्त-त्रि० । असंसिलिते, उक्त० २ अ० । विशेष० ।
अप्रतिबद्धे, दश० ८ अ० । असंबद्धे, उक्त० ३ अ० ।

असंसय-असंशय-न० । निश्चिते, द्वा० २० द्वा० । निःसंदेहे,
बु० १ उ० ।

असंसार-असंसार-पुं० । न संसारोऽसंसारः । संसारप्रति-
पक्षचूने मोक्षे, जी० १ प्रति० । संसारात्तावे, द्वा० ११ द्वा० ।

असंसारममावस-असंसारममापन्न-पुं० । न संसारोऽसंसारो
मोक्षस्त समापन्नः असंसारममापन्नः । मुक्ते, प्रज्ञा० १ पद ।
मिक्ते, स्था० २ द्वा० १ उ० । जी० ॥

असक-अशक्य-त्रि० । कर्तुमपार्यमाणे, ध० । अशक्ये भाव-
प्रतिपत्तिरिति । अशक्यं ज्ञानाचारादिविशेष एव कर्तुमपार्यमाणे
कुतोऽपि धृतिमहत्कालवलादिवैकल्याद्भावप्रतिपत्तिः-भावे-
नान्तःकरणेन प्रतिपत्तिरनुबन्धः; न पुनस्तत्र प्रवृत्तिरपि; अ-
कालौत्सुक्यस्य तत्त्वत आनन्ध्यानत्वादिति । ध० १ आधि० ।

असक्य-असंस्कृत-त्रि० । न विद्यते संस्कृतं संस्कारो यस्य
सोऽसंस्कृतः । अविद्यमानसंस्कारे, प्रश्न० १ आध्र० द्वार ।

असक्यमसक्य-असंस्कृतानांस्कृत-त्रि० । कर्मधारयः । मका-
रोऽत्रालाक्षणिकः । अत्यन्तमसंस्कृते, प्रश्न० ४ आध्र० द्वार ।

असकहा-असंकथा-स्त्री० । अशोभनकथायाम्, दर्श० ।

असक्रिया-असक्रिया-स्त्री० । अशोभनायां चेष्टायाम्, प-
ञ्चा० १ विव० ।

असक्रियारहित-असक्रियारहित-त्रि० । अक्षिपिदितादि-
द्वारेण जीवोपमर्दरूपाप्रशस्तव्यापाररहिते, पञ्चा० १३ विव० ।

असगदा-अशकटा-स्त्री० । शकटैरुपयुक्तं नीतत्वात्स्वनामरूपा-
ते आतीरकयारत्ने, दश० ३ अ० । (तद्वृत्त 'उवहाण' शब्दे
द्वितीयभागे १०४६ पृष्ठे उदाहरिष्यते)

असगद-असदग्रह-पुं० । अशोभनाभिनिवेशे आतवचनबाधि-
तार्थपक्षपाते, पञ्चा० १ विव० । चारित्रवतोऽपि असदग्रहः समव-
ति, मातृमाहमाहात्म्यादिति । ध० २० ।

असञ्च-असत्य-न० । सत्याविपरीते, नास्ति जीव एकान्तसद्गो-
चेत्यादिकुर्विकल्पनपरे, पं० सं० १ द्वार । उक्त० । अलीके, प्रश्न० २
आध्र० द्वार । असत्यं च महत्सम पातकं यतो योगशास्त्रान्तर-
रुत्तरे-“ एकत्राऽसत्यजं पापं, पापं निःशेषमन्यतः । द्वयोस्तु-
लाविभूतयो-राद्यमेवातिरिच्यते” ॥१॥ इति । ध० २ आधि० ।
प्रश्न० । आ० चू० ।

असञ्चममजोग-असत्यमनोयोग-पुं० । कर्म० स० । नास्ति जी-
व एकान्तसद्भूतो विश्वव्यापित्यादिकुर्विकल्पाचिन्तनपरे म-
नोयोगे, कर्म० ४ कर्म० ॥

असञ्चममजोग-असत्यामृषमनोयोग-पुं० । न विद्यते
सत्यं यत्र सोऽसत्यः, न विद्यते मृषा यत्र सोऽमृषः । अस-
त्यश्चासौ अमृषश्चः “ के नञादिभिर्नैः ” । ३ । १ । १०५ । इति
कर्मधारयः । असत्यामृषश्चासौ मनोयोगश्चासत्यामृषमनोयो-
गः । मनोयोगभेदे, कर्म० ४ कर्म० ।

असञ्चरु-असत्यरुचि-पुं० । असत्ये मृषाभाषणे असंयमे वा
रुचिर्यस्याऽसावसत्यरुचिः । असत्यं रोच्यमाने, द्य० ३ उ० ।

असञ्चजोग-असत्यवाग्योग-पुं० । वाग्योगभेदे, कर्म० ४ कर्म० ॥

असञ्चसंधत्ता-असत्यसंधत्ता-न० । असत्यमलंकिं संधत्ता-
ति करोतीति असत्यसन्धः, तदभावोऽसत्यसंधत्वम् । वस्तु-
शे गौणालंकि, प्रश्न० २ आध्र० द्वार ।

असञ्चामोमा-असत्यामृषा-स्त्री० । यत्र सत्यं नापि मृषा, तत्र
असत्यामृषा । वस्तुप्रतिपक्षमन्तरेण स्वरूपमात्रपर्यालोचनपरे-
'अहं देवदत्त' घटमानय, गां दहि मह्यम्' इत्यादिचिन्तनपरे भा-
षाभेदे, इदं हि स्वरूपमात्रपर्यालोचनपरत्वात्प्रयथोक्तलक्षणं सत्यं,
नापि मृषा । प० सं० १ द्वार । “ जे णेव सच्चं, तेव मोसं, णेव
सच्चमास-असच्चामोस णाम, तं चउत्थ भासज्जात ” चतु-
र्थी जाया-योच्यमाना न सत्या, नापि मृषा, नापि असत्यामृषा
आमन्त्रणाऽऽज्ञापनादिका साऽत्रासत्यामृषेति । आचा० २ अ०
४ अ० १ उ० ।

सांप्रतमसत्यामृषामाह—

आमन्त्रणी आणवणी, जायाणं तद् पुच्छणी अपवणी ।

पवक्खणी जासा, जासा इच्छाणुत्तमा य ॥ ४२ ॥

आमन्त्रणी, यथा-हे देवदत्त ! इत्यादि । पवा किलाप्रवर्तकत्वात्
सत्यादिभाषात्रयलक्षणावियोगतस्तथाविधद्व्योत्पत्तेरसत्यामृषे-
ति । एवमाज्ञापनी, यथा-इदं कुरु । इयमपि तस्य करणाकरण-
भावतः परमार्थनैकत्राप्यनियमान्त्रणाप्रतीतिः अदृष्टविवक्षाप्रसू-
तत्वादसत्यामृषेति । एवं स्ववृत्त्याऽन्यत्रापि जायना कार्येति । याच-
चनी, यथा-भिक्षां प्रयच्छेति । तथा प्रच्छनी, यथा-कथमेतदिह-
ति ? । प्रज्ञापनी, यथा-हिंसादिप्रवृत्तां दुःस्वित्तादिर्नवति । प्रत्या-
ख्याती भाषा, यथा-अदित्येति । भाषा इच्छाणुत्तमा च, यथा-
केनचित् काश्चिदुक्तः-साधुसकाश गच्छाम इति । स आह-शो-
चनमिदमिति गाथाऽर्थः ॥ ४२ ॥

अणजिगद्दिआ जासा, भामा अ अजिगद्दिम्म बोधव्वा ।

संसयकाणी जासा, वायम अव्वायमा चेव ॥ ४३ ॥

अनामिगृहीता भाषा-अर्थमनभिगृह्य योच्यते, इत्यादिवत् ।
भाषा चार्थमग्रहं बोधव्या-अर्थमभिगृह्य योच्यते, घटादिवत् ।
तथा संशयकरणी च भाषा-अनेकार्थसाधारणा योच्यते, सैन्यव-
मित्यादिवत् । व्याकृता-स्पष्टा प्रकटार्था-देवदत्तस्यैव भ्रान्त्यादि-
वत् । अव्याकृता चैव अस्पष्टाऽप्रकटार्था-बालकादीनां धर्पान-
केत्यादिवदिति गाथार्थः । उक्ताऽसत्यामृषा । दश० ७ अ० ।

असञ्चोवाहिसञ्च-असत्योपाधिसत्य-न० । सशब्दार्थत्वेनास-
त्योपाधयो विशेषा वलयाहुर्लयाकादयो यस्य सत्यस्य सर्व-
ज्जदानुयायिनः सुवर्णादिमामान्यात्मनस्तत् सत्यमसत्योपाधि-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमभिधेयम् । सविशेष सामान्ये, अन्येत्याहुः-
यदसत्योपाधिसत्यं स शब्दार्थः इति । सम्म० १ कारण ।

असज्ज-असज्जत्-वि० । सङ्गमकुर्वति, " असज्जमितीति सु
वणज्ज पुयणं " आच्चा० १ भु० ५ अ० ४ ड० ।

असज्जमाण-असज्जत्-वि० । सङ्गमकुर्वति, वत्त० १४ अ० । " ते
कामनेगेषु असज्जमाणो, माणुस्सपसुं जे याव दिव्वा " ॥ १४ ॥
वत्त० १४ अ० । " असज्जमाणो य परिस्वपज्जा " असज्जमानः स-
ङ्गमकुर्वन् गृहपुत्रकस्तत्रादिषु परिमज्जेदुद्युक्तविहारी । सूत्र० १
भु० १० अ० ।

असज्ज-अमाध्य-वि० । अशक्ये, पि० । अनिवर्तनीयस्वजावे,
आ० म० द्वि० ।

असज्जाइय-अस्वाध्यायिक-न० । आ मर्यादया सिद्धान्तोक्त-
न्यायेन पठनम्-आध्यायः, सुष्ठु शोभन आध्यायः स्वाध्यायः, स
एव स्वाध्यायिकम् । नास्ति स्वाध्यायो यत्र तदस्वाध्यायिकम् ।
रुधिरादौ स्वाध्यायाकरणेनैतौ, प्रथ० २६८ द्वार । न स्वा-
ध्यायिकमस्वाध्यायिकम् । कारणे कार्योपचाराद् रुधिरादौ,
ध० ३ अधि० ।

अस्वाध्याये स्वाध्यायो न कर्तव्यः—

एणो कप्पइ निगंथाणं वा निगंथीणं वा असज्जाइए स-
ज्जायं करित्तणं; कप्पइ निगंथाणं वा निगंथीणं वा स-
ज्जाइए सज्जायं करित्तणं ॥

अन्यव्याख्या-न कल्पते निर्ग्रन्थानां निर्ग्रन्थीनां वा अस्वाध्या-
यिकं स्वाध्यायं कर्तुम्; कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा
स्वाध्यायिकं स्वाध्यायं कर्तुमिति सूत्राक्षरस्कारः ॥

अधुना भाष्यप्रपञ्चः—

असज्जाइयं च दुविहं, आयममुत्थं परममुत्थं न ।

जं तत्थ परममुत्थं, तं पंचविहं तु नायव्वं ॥

त्रिविधे खल्वस्वाध्यायिकम् । तद् यथा-आत्मसमुत्थं, परसमु-
त्थम् । चशब्दस्वाध्यायिकतया तुल्यकस्ततासंमुखकः । तत्र
यत् परसमुत्थं तत् पञ्चविधं ज्ञातव्यम् ।

तानेव पञ्च प्रकारानाह—

संजमपाउप्पाए, सदेवए वृग्गंइ य माररि ।

एण्मु करमाणे, आणाइय मो उ दिट्ठतो ॥

संयमघाति संयमोपघातिकम्, आत्यातिकमुत्पातनिमित्तं, सदैव
देवताप्रयुक्तं, व्युद्ग्रहं, शरीरं च । एतेषु पञ्चस्वस्वाध्यायिकेषु
स्वाध्यायं कुर्वत्याह्लादयः आह्लाभह्लादयो दोषाः, तथाऽऽज्ञां तीर्थ-
काराणां भङ्गति, तस्य प्रायश्चित्तं चतुर्गुरु । अनवस्थयाऽन्येऽपि
तथा कर्तव्यतीति, तत्रापि प्रायश्चित्तं चतुर्गुरु, यथा वादी तथा
कारी न ज्वर्तीति मिथ्यात्वं, तन्निष्पन्नमपि प्रायश्चित्तं चतुर्गुरु ।
विराधना द्विधा—संयमविराधना, आत्मविराधना च । तत्र
संयमविराधना ज्ञानाचारविराधना । आत्मविराधनायामेवमु-
दाहरणम् ।

तदेवाह—

मेच्छजय घोसाण निवे, दुग्गाणि अतीह मा विणम्महिहा ।

फिडिया जे उ अतिगया, इयरा हय सेस निवदंमो ॥

" कस्स वि रणो मेच्छखधावारो विसयं आगंतुं दणियकामो,
तं भयं जाणिस्ता रणो सविसयं सकलं वि घोसावियमिथं-मे-
च्छखधावारो आगंतुं विसयं दणिकामो वट्टति, तुज्जे दुग्गाणि
अतीह । तत्थ जेहि रणो आणा कया, ते मेच्छभयातो फि-

डिआ, जेहि न कया आणा, ते मेच्छेहि कुमिआ मारिया य,
जे वि तत्थ केइ परिमुक्का ते वि रणो दंडिया " ।

अक्षरयोजना त्वेवम-मेच्छजयमाकर्ष्य नृपेण (गाथायां
सप्तमी तृतीयार्थे) घोषणा कारिता । यथा-दुर्गाण्यतिगच्छथ,
मा विनङ्गयथ, तत्र ये अतिगतास्ते म्लेच्छभयात् स्फिटिताः
इतरे हताः, कृतसर्वम्बापहाराश्च कृताः । येऽपि शेषाः कथमपि
म्लेच्छभयावप्रमुक्तास्तथा माह्लाभङ्गकरणतो नृपेण दण्डः कृतः ।
व्य० ७ उ० ।

" किंतिप्रतिष्ठितपुरे, जितशत्रुर्नगाधिपः ।

स्वदेशे घोषितं तना-गच्छांतं म्लेच्छभूपतौ ॥ १ ॥

त्यक्त्वा ग्रामपुरादीनि, दुर्गेषु स्थीयतां जनेः ।

ये राजवचसा दुर्ग-मारुढास्ते सुखं स्थिताः ॥ २ ॥

नाकटा ये पुनर्दुर्गं, म्लेच्छाद्यैस्ते विलुण्टिताः ।

आह्लाज्जान् नृपेणापि, गतरोषं च दण्डिताः ॥ ३ ॥

अस्वाध्यायंऽपि स्वाध्यायाद्, दण्डः स्वादुभयादपि ।

देवताच्छन्ननेत्येकः, प्रायश्चित्तागमोऽपरः ॥ ४ ॥

इहलोकं परस्मिन्, ज्ञानाद्यफलता भवेत् " । आ० क० ।

एव दृष्टान्तोऽयमर्थोपनयः—

राया इव तित्थयरो, जाणवथा माहु घोसणं सुत्तं ।

मेच्छा य असज्जाओ, रयणधणां व नाणादी ॥

अत्र राजा इव तीर्थकरः, जानपदा इव साधवः, घोषणमिव सूत्रं,
म्लेच्छा इव अस्वाध्यायः, रत्नधनानां च ज्ञानादीनि । तत्र ये सा-
धवा जानपदम्यानीया राजस्थानीयस्य तीर्थकरस्याज्ञां नानुपा-
लयन्ति, ते प्रान्तदेवतया उदयन्ते, प्रायश्चित्तदण्डेन च दण्ड्यन्ते ।
व्य० ७ ड० । आ० क० ।

केन पुनः कारणेनाऽस्वाध्यायिकं स्वाध्यायं करोति?

तत आह—

थोवावमेमपोरिसि, अज्जयणं वा वि जो कुणइ सोउं ।

एणाणामारहीण-स्स तस्स उल्लना उ संमारं ॥

स्तोकावशेषायामपि पौरुष्यामध्ययनं पाठ उद्देशोवाऽद्यापि स-
माप्तिं न नीत इति कृत्वा उद्धाटायामपि पौरुष्यामस्तमितं वा सूर्ये,
अथवा अस्वाध्यायिकमिति श्रुत्वाऽपि योऽध्ययनं पाठम्, अपि-
शब्दादुद्देशनं च करोति, तस्य ज्ञानादित्रिक तस्यतोऽपगतं, तीर्थ-
कराऽह्लाभङ्गकरणादिति । ज्ञानादित्रिकसाग्रीनस्य संसारं न-
रकादिजवधमलक्षणे उल्लना जवाति; अपारधोरससारं निपतनं
जवतीति जावः ।

अत्रैव दृष्टान्तान्तरं समभिधिनसुराह—

अवा दिट्ठतियरो, जह रणो पंच केइ पुरिमा उ ।

दुग्गादी परितोमिउ, तेहि अ राया अह कयाइ ॥

तो देति तस्स राया, नगरम्मी इच्छियं पयारं तु ।

गहिण य देइ माल्ले, जणस्स आहारवत्थादी ॥

एणेण तोमियतरो, गिहेऽगिहे तस्म मच्चाहिं विघरे ।

रत्याऽसुं चउएहं, एविह सज्जाइए उवमा ॥

अथवेति दृष्टान्तस्य प्रकारान्तरसूचने । इतरो दृष्टान्तः । यथा-
राजः केचित्पञ्च पुरुषाः सेवकास्तैरथ कदाचिद् राजा दुर्गादिषु
पतितो निस्तारितः, तत्रापि तेषां पञ्चानां मध्ये एकेन केनचि-
त्परमसाध्वसमवलम्ब्य नृपस्तरं साहायिकमकारि, ततस्तेषां

तेनैकेन जितानां चतुर्णां राजा परितुष्टः सन् नगरे रथ्यादिषु गृहचर्यादिषु प्रचारमीप्सितं ददाति । यथा-‘यत्किमपि रथ्याया-
मापणादिषु, त्रिकचतुष्कचत्वारिंशदिषु वा यदेष बस्त्रादारादिकं
प्राप्नुयात् युष्माकमेव’ । एवं प्रसादे कृते बस्त्रादारादौ नगरादितः
स्वेच्छया गृहीते, राजा यस्य सत्कं यद् गृहीतं, तस्य मूल्यं ददाति ।
येनैकेन पुरुषेण भूयस्तरसादायिकं कुर्वता राजा तोषिततरः,
तस्य राजा गृहेऽगृहे वा सर्वत्र नगरमध्ये प्रचारमीप्सितं विर-
निमन्तराऽनुजानाति । तत्रापि यस्य सत्कं तेन गृह्यते बस्त्राऽऽह-
रादि, तस्य मूल्यं राजा दीयते । इतरेषां चतुर्णां रथ्याऽऽदिष्वेव
प्रचारमनुकृतवान्, न गृहेषु । एवमुक्तेन प्रकारेण इह प्रस्तुते
ऽस्वाध्यायिके उपमादृष्टान्तः । तदेवमुक्ता दृष्टान्तः ।

सम्प्रति दार्ष्टान्तिकयोजनामाह-

पदमस्मि सव्वचेद्धा, सज्जाओ वा वि वारितो नियमा ।

सेमेसु य सज्जाओ, चेद्धा न निवारिआ अण्णा ।।

प्रथमऽस्वाध्यायिके संयमोपघातिलक्षणे, सर्वा कार्याकी वा-
चिकी चेष्टा, स्वाध्यायश्च नियमाद्वारितः, तोषकतरपुरुषस्त्वानी-
यतया तस्य सर्वत्र साधुव्यापारेषु प्रवृत्तेः । शेषेषु पुनः चतुर्ष्व-
स्वाध्यायिकेषु, स्वाध्यायः, स्वाध्याय एव केवलो निवारितो, ना-
न्या कार्याकी वाचिकी वा प्रतिनिधित्वादिका चेष्टा वारिता, तेषां
शेषपुरुषचतुष्टयस्थानीयानां बहिः रथ्यादाविव स्वाध्यायमात्र
एव व्यापारजावात् । तदेव एवमस्यऽस्वाध्यायिकेषु सामान्यतो
विशेषतश्चोदाहरणमुक्तम् ।

इदानीं प्रथममस्वाध्यायिकं संयमोपघाति प्रकल्पयति-

महिया य भिन्नवामो, मच्चित्तए य संजमे निविहे ।

दव्वे खेत्ते कास्से, जहियं वा जच्चिरं सव्वं ।।

महिका गर्भमांसं पतन्ती प्रसिद्धा, तस्याः तथा गृहादौ यत्प-
तति वर्षे तद्भिन्नवर्षे, तस्मिन्, तथा सच्चित्तज्जसि च, एवंविधे
त्रिप्रकारे संयम-पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् संयमोपघा-
तिनि अस्वाध्यायिके निपतति, द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावत-
श्च वर्जनं जयति । तत्र द्रव्यतः-एतदेव त्रिविधमस्वाध्यायिकं
द्रव्यम् । क्षेत्रतो-(जहियंति) यावन्तं क्षेत्रं तत्पतति तावत् के-
त्रम् । कालतो-(यच्चिरंति) यावन्तं कालं पतति तावत् काल-
म् । जावतः-सर्वं कार्याकार्यदिच्छादिकं वर्जयत ।

एतामेव गाथां व्याख्यानयति-

महिया उ गर्भमांसं, वामे पुण होंति निज्जि उ पगाग ।

बुव्वुं तच्च फुमीण, मच्चित्तज्जो य आयेवो ।।

महिका गर्भमांसं प्रतीता । गर्भमांसा नाम कार्तिकादियवित्
माघमासः । वर्षे पुनस्तयः प्रकारा भवन्ति । तानिवाह-(बुव्वु-
त्ति) यत्र वर्षे निपतति पानीयमध्ये बुद्धदास्तोयशलाकारूपाः
उत्तिष्ठन्ति, ततो वर्षमप्युपचाराद् बुद्धवर्षमित्युच्यते । तद्वर्जं बुद्ध-
वर्जं द्वितीयं वर्षम्, तृतीयं (फुमीणंति) जलरूपशिकनिपतस्त्यः,
तत्र बुद्धं वार्यनिपतति यामाशुकादध्वम् । अन्ये तु व्याचक्रते-
त्रयाणां दिनानां परतः, तद्वर्जं पञ्चानां दिनानां जलरूपशिका-
रूपे समानां परतः संयमप्रकारयरूपं जयति । ततस्तत्र द्रव्यतः
क्षेत्रतः कालतो जावतश्च वर्जनं प्राग्बुद्धावनीयम्, यावत्त्वापका-
यमथ न भवति, यावदुपाश्रयो निर्गतस्तत्र सर्वं स्वाध्यायप्रति-
लेखनादि क्रियते, बहिस्तु निर्गम्यते धति । ‘सच्चित्तज्जो’ नाम-
व्यवहारसमन्विता वातोद्धता अरुणधूलिः, तच्च सच्चित्तज्जो

वर्ज्यते, ततोऽस्यां गाथायां पुस्तकं प्राकृतत्वात् । तच्च दिगन्तरेषु
दृश्यते, तदपि निरन्तरपते त्रयाणां दिनानां परतः सर्वपू-
थिर्वाक्याभावेन करोति, तत्रापि पतितद्रव्यादितो वर्जने
प्राग्बुत् ।

तदेव व्याख्यातुमाह-

दव्वे तं चिय दव्वं, खेत्ते जहियं तु जच्चिरं कास्से ।

गणादि जास जावे, पोत्तुं ऊसासउम्मेमं ।।

द्रव्ये द्रव्यतः-तदेवाम्बाध्यायिकं माहिकं भिन्नवर्षं सच्चित्तज्जो
वा वर्ज्यते । क्षेत्रतो-यत्र क्षेत्रे निपतति, कालतो-यावच्चिरं कास्से
पतति, भावतो-मुक्त्वा उच्छ्वासमुन्मेषं च, तद्वर्जने जीवितव्या-
चातसंभवात् । शेषां स्थानादिकाम्, आदिकान्वाद् गमतागमनप्र-
तिज्ञेकनादियदिग्रहः । कार्याकां चेष्टां भावां च वर्जयति ।।

वासत्ताणाऽऽवरिया, निक्कारण उव्वंति कज्ज जयणाए ।

इत्थगुलिसिआए, पोत्तावरिया व जासंति ।।

निष्कारणे कारणाभावे वर्षत्रयाणां कञ्चलमयः कल्पः, तेन सौ-
त्रिककल्पान्तरितेन सधात्मना भावतास्तिष्ठन्ति, न कामपि भेदा-
तोऽपि चेष्टां कुर्वन्ति । कार्ये तु समापनिते यतनया इह तस्मिन्
अर्हतिस्मर्या च व्याहरन्ति । पोत्ताऽऽवरिया वा जायन्ते गलाना-
दिप्रयोजने वर्षकल्पाऽऽवृत्ता गच्छन्ति । गतं संयमोपघात्यऽ-
स्वाध्यायिकम् ।

इदानीमौपपातिकमाह-

पंसुयपंसयरुहिरं-केममिस्साबुद्धिं तह रओघाए ।

पंसरुहिरं उहरत्तं, अवसेमे जच्चिरं सुत्तं ।।

यत्र बुद्धिशब्दः प्रायेकमभिसेधयते । पांशुवृष्टौ, रुधिरवृष्टौ
केशवृष्टौ, शिलावृष्टौ च । तत्र पांशुवृष्टिर्नाम यदि रजो निपतति,
मासवृष्टिर्मौसखण्डानि पतन्ति, रुधिरवृष्टिः-रुधिरवित्पत-
ति । केशवृष्टिर्बुद्ध्या केशाः पतन्ति, शिलावृष्टिः-पाषाण-
निपतनं, करकादिशिलावर्षमन्यर्थः । तथा-रजउद्धाते र-
जस्वलासु दिक्षु सूत्रं न पठ्यते; शवाः सर्वा अपि चेष्टाः
क्रियन्ते । तत्र मांसं रुधिरं च पतति अदोरात्र वर्ज्यते, अय-
ंश्च पांशुवृष्ट्यादौ यावच्चिरं पांशुवृष्टिपतनकालं, तावत् सूत्रं
न-च्छादने पठ्यते, शेषकालं तु पठ्यते ।

सम्प्रति पांशुरजउद्धातव्याख्यानमाह-

पंसु अ अच्चित्तज्जो, रयोमलाओ दिसा रउग्घाते ।

तन्थ सवाते निव्वा-यए य सुत्तं परिहरंति ।।

पांशवो नाम धूमाकारमापागदुरमच्चित्तं रजः । रजउद्ध-
घातो रजस्वला दिशः, यासु सर्वापु समन्ततोऽन्धकार इव
दृश्यते । तत्र पांशुवृष्टौ, रजउद्धातं वा सवाते निव्वंति च
पतति यावत्पतनं तावत्सूत्रं परिहरन्ति ।।

अत्रैवापवादमाह-

माभाविणं निमि दिणा, मुगिरुहए निक्खिवन्ति जइ जोगं ।

तो तस्मि पंसेत्तम्मी, कुणांति संवच्छरऽज्जायं ।।

यदि सुग्राष्मकाग्रप्रारम्भ उष्णप्रारम्भे, चैत्रशुक्लपक्षे इत्यर्थः । द-
शम्याः परतो यावत् पौर्णमासी, अत्रान्तरे निरन्तरं त्रीणि दिनानि
यावत् यदि योगं निक्षिपन्ति एकादश्यादिषु त्रयोदशीपर्यन्तेषु,
यदि वा त्रयोदश्यादिषु पौर्णमासीपर्यन्तेषु अचिन्तज्जोऽवहे-

नार्थं कायोत्सर्गं कुर्वन्ति, तदा तस्मिन् पांशुवर्षे रजोदघाते वा स्वाभाविके पतति, संवत्सरं यावत्स्वाध्यायं कुर्वन्ति, इतरथा नेति । व्य० ७ उ० । “दसविहं भोगालिष असज्जाइय पण्णत्ते । तं जहा-अट्ठो मंसं सोणिणं असुइसामंतं मसाणसामंतं चंदावराणं मुरो-वराणं परुणं रायवुगं उवस्सयस्स अतो भोगालिषं सरीरे” । (स्था०) “दसविहं अंतर्जिक्खणं असज्जाइय पण्णत्ते । तं जहा-उक्कावापं दिसिदाहे गज्जिणं वीज्जुणं निग्घाणं जुयणं जक्खालिषणं धूमिणं महिया रज्जुग्घाणं” । स्था० १० ठा० । आ० ७० । व्य० ।

इदानीं सदेवमाह-

गंधर्वदिमाविज्जुक-गज्जितं जूवजस्वदिसे य ।

एकैकपोरिमि ग-ज्जियं तु दो पोरिमि हणति ॥

गन्धर्वनगरं नाम यच्चकवर्त्यादिनगरस्योत्पत्तमूचनाय संख्यासमये तस्य नगरस्योपरि द्वितीयं नगरं प्राकागाटालकादिसंस्थितं दृश्यते (दिसंति) दिग्दाहः, विद्युत्प्रतीता, उल्का संरक्षा, प्रकाशयुक्ता वा, गज्जितं प्रतीतं, यूपको वक्ष्यमाणलक्षणः, यत्तदीप्तं नाम एकस्यां दिशि अन्तराऽन्तरा यद् दृश्यते विद्युत्सदृशः प्रकाशः । एतद्यु मध्ये गन्धर्वनगरादिकमेकैकामेककां पौरुषीं च हन्ति, गज्जितं पुनर्द्वे पौरुषीं हन्ति ।

गंधर्वनगरं नियमा, सदेवयं सेमगाणि भजिणीओ ।

जेण न नज्जति फुडं, तेण य तेसि तु परिहारो ॥

अत्र गन्धर्वनगरादिषु मध्ये गन्धर्वनगरं नियमात्सदेवकम, अन्यथा तस्याजावात् । शपकाणि तु दिग्दाहादीनि भक्तानि विकल्पितानि, कदाचित् स्वाभाविकानि भवन्ति, कदाचित् देवकृतानि । तत्र स्वाभाविकेषु स्वाध्यायां न परिह्रियते किन्तु देवकृतेषु परम् । येन कारणेन स्फुटं वैचिक्येन तानि न ज्ञायन्ते, तेन तेषामविशेष-परिहारः ।

सम्प्रति दिग्दाहादिव्याख्यानमाह-

दिसि दाहं विभमूलां, उक्कं सुरेहा पगामजुत्ता वा ।

मंजकच्छेयाऽऽनगरां, उ जूवओ सुकदिणं तिप्पि ॥

दिशि पूर्वदिक्कायां विभमूलां दाहः प्रज्वलनं दिग्दाहः । किमुक्तं जवति ?—अन्यतमस्यां दिशि महानगरप्रदीपमि-धोपरि प्रकाशोऽवस्तादन्धकार इति दिग्दाहः । उल्का पृष्ठतः संरक्षा, प्रकाशयुक्ता वा । यूपको नाम शुक्ले शुक्लपक्के त्रीणि दिनानि यावत् द्वितीयस्यां तृतीयस्यां चतुर्थ्यां चेत्यर्थः । संख्याच्छेदः संख्याविभागः, स आश्रियते येन स संख्याच्छे-दावरणश्चन्द्रः । ध्यमत्र भावना-शुक्लपक्कद्वितीयातृतीयाचतुर्थी-रूपेषु त्रिषु दिनेषु संख्यागतश्चन्द्र इति कृत्वा संख्या न विभाष्यते, ततस्तानि शुक्लपक्के त्रीणि दिनानि यावत् चन्द्रः संख्या-च्छेदावरणः स यूपक इति । एतेषु च त्रिषु दिवसेषु प्रादोषि-की पौरुषी नास्ति, संख्याच्छेदादिव्यवनादिति ।

अत्रैव मतान्तरमाह--

केमिचि होंति मोहा, उ जूवओ ते तु होंति आइणा ।

जेसि च अणाइआ, तेमि खलु पोरिसी दोंप्पि ॥

केवाश्चिवाचार्याणां मतेन ये भवन्ति शुक्लपक्के प्रतिपदा-दिषु दिवसेषु मोहाः शुभाशुभमूचननिमित्ता वितथान्यादा आदित्यकिरणविकारजनिता आदित्यस्योदयसमये अस्तमय-समये वा आताम्रा, कृष्णइयामा वा ‘यूपक इति’ ते भवन्ति

वर्तन्ते आचीर्णाः, नैतेषु स्वाध्यायः परिह्रियते इत्यर्थः । येषां त्वाचार्याणामनाचीर्णास्तेषां मतेन यूपको द्वे पौरुषी इति ।

न केवलममूनि सदेवानि, किन्त्वमून्यपि, तान्येवाह-

चंदिममूरुपरागा, निग्घाणं गुंजिते अहोरत्तं ।

चंदं जट्ठेणऽह उ, उक्कोसा पोरिमि विठकं ॥

मूगे जट्ठम वारस, उक्कोसं पोरिसी उ सोत्तसओ ।

सग्गह निव्वुरु एवं, मूगादी जेणऽहोरत्ता ॥

चन्द्रोपरागे सूर्योपरागे च, तदिनापगते इति वाक्यशेषः । तथा-साधे निरभे वा न जसि व्यन्तरक्तो महागजितसमो ध्वनिनिर्घा-तः । गजितस्यैव विकारो गुञ्जाम्बलं गुञ्जमानो महाध्वनिगु-ञ्जितं, तस्मिन् निर्घाते गुञ्जितं च, प्रत्येकमहोरात्रं यावत् स्वा-ध्यायपरिहारः । तत्र जघन्यत उत्कर्षतश्च चन्द्रोपरागे सूर्यो-परागे वाऽधिकृत्य स्वाध्यायोचितकालमानमाह-चन्द्रो जघन्य-नाष्टौ पौरुषीर्हन्ति, उत्कर्षतः पौरुषीद्विषट्कमः द्वादश पौरुषी-रित्यर्थः । कथमिति चेत् ? उच्यते-उक्कञ्च चन्द्रमा गहुणा गृ-हीतस्ततश्चतस्रः पौरुषी रात्रेर्हन्ति, चतस्र आगामिनो दिवसस्य, एवमष्टौ । द्वादश पुनरेवम्-प्रभातकाले चन्द्रमाः सग्रह एवास्त-मुपगतः-ततश्चतस्रः पौरुषीर्दिवसस्य इति, चतस्र आगामिन्या रात्रेः, चतस्रो द्वितीयस्य दिवसस्य । अथवा-श्रौत्यातिकप्रद्वेणेन सर्वरात्रिकं प्रदणं जातम्-सग्रह एव निमग्नः-ततः संदुषितरात्रे-श्चतस्रः पौरुषीः, अथवा-असृज्यतया विशेष-परिज्ञानाभावाच्च न ज्ञाने-कस्यां वेलायां ग्रहणं, प्रभाते च ग्रहा-निमज्जन् दृष्ट-ततः समग्ररात्रिः परिहृता, अथवा-होरात्रमिति द्वा-दश । सूर्यो जघन्येन द्वादश पौरुषीर्हन्ति, उत्कर्षतः षोडश । कथ-मिति चेत् ? उच्यते-सूर्यः सग्रह एवास्तमुपगतश्चतस्रः पौ-रुषी रात्रेर्हन्ति, चतस्र आगामिनो दिवसस्य, चतस्रस्ततः पर-स्या रात्रेः, एव द्वादश । षोडश पुनरेवम्-सूर्य उक्कञ्च गहुणा गृही-त-सकञ्च च दिनं समुत्पातवशात्सग्रहः स्थित्वा सग्रह एवास्त-मुपगतः-ततश्चतस्रः पौरुषीर्दिवसस्य इति, चतस्र आगामिन्या रात्रेः-ततश्चतस्रः परदिवसस्य, ततोऽपि चतस्रः परतराया रात्रेः, एवं षोडश पौरुषीर्हन्ति, सग्रहनिमग्नः, सग्रह एवास्तमितः । तथा चोक्तम्-“एय उगमल्लुन्न गहिणं सग्गहनिव्वुरुं दट्ठव्य-मिति” । (मूगादी जेणऽहोरत्ता इति) सूर्यादयो येनाहोरात्राः ।

ततः किमित्याह-

आऽञ्चं दिणमुक्के, सो च्चिय दिवसो य राती य ।

निग्घायगुंजणं, सो च्चिय वेला उ जा पत्ता ॥

यतः सूर्यादिरहोरात्रः, ततो दिनमुक्ते सूर्ये-स एव दिवसः, सैव च रात्रिः स्वाध्यायिकतया परिह्रियते । चन्द्रे तु तस्यामेव रात्रौ मुक्ते यावदपरश्चन्द्रो नोदेति, तावदस्वाध्यायः, इति सैव रात्रिः, अपरं च दिनमिति, एवमहोरात्रमस्वाध्यायः । अये पुनराहुगार्वाणामिदम्-चन्द्रो रात्रौ गृहीतो रात्रावेव मुक्तः, तस्या एव रात्रेः शेषं वर्जनीयं यस्माद्वागामिसूर्योदये समाप्ति-रहोरात्रस्य जाता । सूर्योऽपि यदि दिवा गृहीतो दिवैव मुक्त-स्तस्यैव दिवसस्य शेषं, रात्रिश्च वर्जनीया इति । तथा-निर्घा-तगुञ्जितयोः प्रत्येकम्, यस्यां वेलायां निर्घाते गुञ्जितं वाऽधि-कृते दिने भवेत्, द्वितीयोऽपि दिने यावत्सैव वेला प्राप्ता भवति तावदस्वाध्याय एव । तयोरेव स्वाध्यायस्याहोरात्रप्रमाणत्वात् ।

उक्तं च-निर्घातो गुञ्जित च लोकप्रतीतो, “ एण अहोरात्र उ-
वहन्ति स्ति ” ।

तथा-

चउगंजामु न कीरइ, पाणिपणुं तहेव चउमुं पि ।

जा जत्य पूजतां तं, सव्येहि सुगिम्हतां नियमा ॥

चतस्रः सन्ध्याः, तिस्रो रात्रौ । तथा-प्रस्थितं सूर्ये, अर्धरात्रे,
प्रभाते च; चतुर्थी दिवसस्य मध्यभागे । एतासु चतसृष्वपि स्वा-
ध्यायो न क्रियते । शेषक्रियाणां तु प्रतिस्मरणाऽऽर्चनां न प्रति-
षेधः । स्वाध्यायकरणे चास्त्राभङ्गादयो दोषाः । तथा-चतस्रः प्रति-
पदः । तथा-आपादोषाणाम् । प्रतिपत्, अथयुक्ताणामासीप्र-
तिपत्, कार्तिकपौर्णमासीप्रतिपत्, सुप्रभातप्रतिपत्, चैत्रमासपौ-
र्णमासीप्रतिपदित्यर्थः ४ । एतासु चतसृष्वपि प्रतिपत्सु तथै-
व-स्वाध्याय एव न क्रियते, न शेषक्रियाणां प्रतिपत् । इह प्रति-
पदग्रहणेन प्रतिपत्पर्यन्ताश्चत्वारो महाः सूचिता इति; एषां चतुर्णां
महानां मध्ये यो महा यस्मिन् देशे यतो दिवसादारभ्य
यावन्तं कालं पुर्यते तस्मिन् देशे ततो दिवसादारभ्य तावन्तं
कालं स्वाध्यायं न कुर्वन्ति यत्पुनः सर्वेषां पर्यन्तः “ सर्वेऽसि जाव
पाणिपता ” इति वचनात् सुप्रभातकक्षेत्रमासत्रायां पुनर्महा-
महः सर्वेषु देशेषु शुक्लपक्षप्रतिपद आरभ्य चैत्रपूणमासप्र-
तिपत्पर्यन्ता नियमात् प्रालङ्घ्य, ततो यद्यध्वानं प्रतिपक्षस्तथापि
चैत्रमासस्य शुक्लपक्षप्रतिपद आरभ्य सर्वेषु पक्षेषु पौर्णमासीप्रति-
पत्पर्यन्तं यावद्वयस्यमनागाढो योगो निष्क्रियते, शेषेषु आगाढा-
दिकेषु योगो न निष्क्रियते, केवलं स्वाध्यायं न कुर्वन्ति । गते
सर्वेषु स्वाध्यायिकम् । ५० ७ ३० । १० ।

“ णो कप्पइ णिग्गयाण वा णिग्गथीण वा चउहिं महापाणि-
वणहिं सज्जायं करेत्तण । तं जहा-आमादपाडिवण, इदपाडिवण,
कस्तिअपाडिवण, सुगिम्हपाडिवण । णो कप्पइ णिग्गयाण वा
णिग्गथीण वा चउहिं सज्जायं करेत्तण । तं जहा-पढ-
माणं पडिमाणं मज्जगइ अद्वरत्ते । कप्पइ णिग्गयाण वा णि-
ग्गथीण वा चउहालं सज्जायं करेत्तण । पुव्वगहे अचरणे
पव्वोसं पक्कमि । ” स्था० ४ उ० १ ३० ।

इदानीं व्युद्ग्रहजमाह-

बुग्गइ देसियमादी, संखोभे दंडिणं य कालगते ।

अणरायणं य सत्तण, जच्चिग्गमानिदोवड्होरत्त ॥

व्युद्ग्रहे परस्परविग्रहे दण्डिकादीनाम्, आदिशब्दान्मेनापत्या-
दीनां च परस्परविग्रहे अस्वाध्यायः । इयमत्र भानना-द्वौ दण्डिका
संस्कन्धावारो परस्परं संप्राप्तं कर्तुं कामो यावन्नापशम्यत-
स्तावत्स्वाध्यायः कर्तुं न कल्पते । किं कारणमिति चेत् ? उ-
च्यते-तत्र वाणमन्तराः कौतुकेन स्वस्वपक्षेण समागच्छन्ति, ते
उल्लस्येयुः, भूयसां च लोकानामप्रतिः-वयमेव भीता वर्तमाने,
कामप्यापदं प्राप्स्यामः, एते च अमणका निर्दुःखं पठन्ति ।

अत्राऽऽदिशब्दव्याख्यानार्थमिमां गाथामाह-

सेणाहिबभौडयमह-परपुंसित्यीणं मल्लजुहं वा ।

लोड्ढादिजंरुणे वा, गुज्जगउड्ढाह आवियत्तं ॥

इयोः सेनाधिपत्योर्द्वयोर्वा तथाविधप्रतिस्पर्धायाः, तयोः
परस्परं व्युद्ग्रहं वर्तमानं, अथवा मल्लयुद्धं, तथा-इयोः ग्रामयोः

परस्परं सकलपक्षेण बहवस्तस्मिन् परस्परं लोष्टैर्युध्यन्ते, ततो
यष्टिभिर्वा लोष्टादिभिर्वा परस्परं भग्नते कलहे यावन्नोपशमा
भवति सेनाधिपादि-व्युद्ग्रहस्य तावत्स्वाध्यायः । अत्र कार-
णमाह-(गुज्जगउड्ढाह आवियत्तं) गुह्यकाः कौतुकेन प्रेक्षमाणा-
भूलस्येयुः, तथा बहुजनो निर्दुःखा एते इति मन्यमानोऽपीत्यो-
ड्ढाहं कुर्यात्-लोकापचारवाशा एते इति । तथा-दण्डिके काल-
गते (अमणपत्ति) यावदन्यो राजा नाभिषिक्तो भवति तावत्प्र-
जानां महान् संकोभो भवति, तस्मिन्संकोपे सति स्वाध्यायो न
कल्पते । किमुक्तं भवति? यावत्संकोभस्तावदस्वाध्यायः । अत्रापि
पूर्वोक्ता दोषाः । सम्यग्ग्लेच्छादिमयाकुलं, तस्मिन्नापि स्वाध्यायो
न कर्तव्यः । एतेषु व्युद्ग्रहादिष्वस्वाध्यायविधिमाह-(जच्चि-
ग्गमानिदोवड्होरत्त) व्युद्ग्रहादिषु यच्चिरं यावन्तं कालम्, (अनिदोव-
त्ति) अनिद्रयमस्वस्थमित्यर्थः । तावन्तं कालमस्वाध्यायः । स्वस्थ-
वनानन्तरमप्येकमहोरात्रं परिहृत्य स्वाध्यायः कर्तव्यः ।

उक्तं च-

“ निर्दोसीभूते वि अ-होरात्रमो परिहरिस्सा उ ।

सज्जाओ कीरइ इह, संखोभे दंडिणं य कालगण ” ॥

अनेनैतदपि सूचितमस्ति ततस्तदभिधित्सुः “ संखोभे
दंडिणं ” इत्येतदपि व्याख्यानार्थम्-

दंडिणं कालगयस्मी, जा संखोभो न कीरते ताव ।

तद्विषय भोडमहतर-वारुणपतिभेज्जयग्मादी ॥

वारुणके कालगते मति यावत्संकोभस्तान्नास्वाध्यायो न क्रियते,
अन्यस्मिन्सु सुगति स्थापितेऽहोरात्रातिक्रमेण क्रियते, स्वस्थ-
भवनात् । तथा-लोकापचारमन्त्राभिनि, महत्तरिके ग्रामप्रधाने, वा-
टकपती चमत्पयनुरते वाटकैकस्वामिनि, तथा-शय्यातरे, आदि-
शब्दादन्यस्मिन्वा शय्यातरे संवन्धिनि मातुपे कालगते, तद्विष-
यमस्वाध्याय, एकमहोरात्रं यावत्स्वाध्यायपरिहार इत्यर्थः ।

तथा--

पगणं बहुपक्खिणं वा, सत्तपरंतरं मने च तद्विषयं ।

निदुक्खं त्ति य गरिहं, न पठंति सार्णीयगं वा वि ॥

अन्योऽपि यो नाम ग्रामे प्रकृतोऽधिकृतो महामनुष्यः, तस्मिन्;
यदि वा-बहुपाक्षिकं बहुस्वजने कालगते, अन्यस्मिन्वा प्राकृतं
स्वयमत्येकतया समगृहादयन्तरे कालगते तद्विषयमेकमहोरा-
त्रमस्वाध्यायः । किं कारणमत्र आह-“निदुःखा अस्मी” इत्यप्रोक्त्या
गर्हणसेभवान्, ततो न पठन्ति । अथवा-तथा पठन्ति यथा न
कोऽपि शृणोतीति । माहिलारुदितशब्दोऽपि यावत् श्रूयते ता-
वच्च पठन्ति ॥

हत्यमयमणादस्मी, जडं सारियमादितो विगिंचिज्जा ।

तो मुच्छं अविचिन्ते, अन्ने वमहिं वि मग्गंति ॥

कोऽप्यनाथो हस्तशलाघ्यन्तरे मृतः, तस्मिन्नाथे हस्तशलाघ्य-
न्तरे कालगते स्वाध्यायो न क्रियते । तत्रैवं यतना-शय्यातरेस्य
वा, तथाविधस्य आवकस्य वा भद्रकस्य वास्तो कथ्यते-यथा
स्वाध्यायान्तरायमस्माकमनाथमृतकं कृतमस्ति, ततः सुन्दरं
भवति यदीदं ब्रूयते । एवमभ्यर्थितो यदि शय्यातरेतिविगिञ्ज-
येत् परिष्ठापयेत्, ततः शुद्धं भवतीति स्वाध्यायः कार्यः । अथ च
शय्यातरेति कोऽपि परिष्ठापयितुमिच्छति तदा तस्मिन्नाथे
मृतके आधिक्ये अपरिष्ठापिते अन्यां वसतिं मार्गयन्ति ।

अप्रवसहीरे असती, ताहे रत्ति वसभा विवेचति ।

विकिन्ने व समता, जे दिह् अगदण मुच्छा ॥

अन्यस्या यस्मिन्नेरभावो यदि, ततो रात्रौ सागरिकासंश्लोके वृष-
जास्तदनाथमृतकं विविचन्ति, अन्यत्र प्राकृपन्ति । अथ तत्कल-
षरं च शुगासादिभिः समन्ततो विकीर्णं, ततो विकीर्णं तस्मिन्स-
मन्ततो निभालयन्ति, तत्र यद् दृष्टं तत्सर्वमपि विविचन्ति । इतर-
स्मिन्स्तु प्रयत्ने कृतेऽप्यदृष्टे 'अगठा' इति कृत्वा शुचाः स्वाध्यायं
कुर्वन्तोऽपि न प्रार्थयन्त भागिन इति भावः । गतं व्युद्भजम् ।

इदानीं शारीरिकमाह—

सारीरं पि य छविहं, माणुसतेरिच्छियं समासेण ।

तेरिच्छं तत्थ तिहा, जलयलखदजं पुणो चउहा ॥

शरीरं जवं शारीरं, तदपि समासेन संक्षेपतो द्विविधं द्विप्रका-
रम् । तद्यथा-मानुषं तरश्चे च । तत्र तैरश्चे त्रिधा-जलजं जलम-
स्यादितिर्यग्नवम, एवं गवादीनां स्थलज, खजं मयूगदी-
नाम् । पुनरकैकं चतुर्धा-चतुःप्रकाराः ।

तानेव प्रकारानाह—

चम्म रुहिरं च मंसं, अट्टिं पि य होऽ चउविगपं तु ।

अहवा दव्वाइयं, चउव्वहं होऽ नायव्वं ॥

चर्म शोणित रुधिर मांसमस्थ इत्येतानि प्रतीतानि । एवमे-
कैकं जलजादि चतुर्विकल्पं ज्ञेयम् । अथवा-जलजादिक प्रत्ये-
क चर्मादिनेदतश्चतुर्विकल्पं सत्पुनरप्युक्त्यादिकं छव्यादिनेदत-
श्चतुर्विधं भवति ज्ञातव्यम् ।

तानेव प्रत्येकं छव्यादीन् चतुर्गे भेदानाह—

पंचिंदियाणं दव्वे, खिते सउट्टत्थ पोगलाकसे ।

तिकुम्भंनरिण वा, नगरे दाहिं तु गामस्स ॥

छव्य-छव्यत पञ्चिंदियाणां जलजादीनां चतुष्टयमस्वाध्या-
यिकं, न विकलं द्विद्विषाणाम् । क्षेत्र-क्षेत्रत-पाण्डुहस्ताभ्यन्तरे परिह-
रणाथ, न परतः । अथ तत्स्थानं तैरश्चेन पौकलेन मांसेन समन्ततः
काककुक्राऽऽदिनिर्व्याप्तिमेनाऽऽकीर्णं व्याप्तं, तदा यदि सप्रा-
मस्नहिं तस्मिन् तिसृजः कुम्भ्यामिगन्तारिते विकीर्णं पुद्गले
स्वाध्यायः क्रियते । अथवा-नगरं, तदा तत्र यस्यां राजा सबल-
वाहनो गच्छति, देवयानं, रथो वा, विविधानि वा संग्राहनानि ग-
च्छन्ति, तथा महत्याऽप्यकया रथयया अन्तरिते स्वाध्यायः कार्यः ।
अथ स ग्रामः समस्तोऽपि विकीर्णं पौद्गलेनाकीर्णो विद्यत, न
तिसृजः कुम्भ्यामिगन्तारितं तत् पौद्गलमवाप्यते, तदा ग्रामस्व
बहिः स्वाध्यायो विधेयः । गता क्षेत्रतो मार्गणा ।

सप्रति काञ्चतो भावतश्च तामाह—

काञ्चो तिपारिसि अट्ट व, जावे मुत्तं तु नंदिमादीयं ।

बहिधोयरच्छपके, वूढे वा होति सुद्धं तु ॥

तत एकैकं जलजादि गतं चर्मादि कालतस्मिन् पौरुषीर्हन्ति ।
(अच्छ वेति) यत्र महाकायपञ्चिंद्रियस्य मृषिकादेराहननं तत्रा-
ष्टौ पौरुषीर्यावत्स्वाध्यायविधायः । गता काञ्चतोऽपि मार्गणा ।
भावत आह-भावतो नन्दादिक सूत्रं न पठति (बहिधोयत्यादि)
यदि पाण्डुहस्तभ्यः परतो बहिः प्रकालय मांसमानां, यदि वा
राक्षा स्वाज्ञी पाकेन, तदा तस्मिन् बहिर्धौ बहिः राक्षे बहिः पके
वा तत्रानीते शुद्धम्, अस्वाध्यायिकं न भवतीति भावः । अथवा-

यत्र पाण्डुहस्ताभ्यन्तरे पतितमस्वाध्यायिकं रुधिरं, तेनावकाशेन
पानीयप्रवाह आगतः, तेन व्युद्धं, तदा पौरुषीर्यमध्यऽपि
शुद्धमस्वाध्यायिकमिति स्वाध्यायः कार्यः ।

अतो पुण सट्ठीणं, धोयम्मो अवयवा तहिं होंति ।

तो तिणि पोग्गिओ, परिहरियवा तहिं हुंति ॥

यदि पुनः पाण्डुहस्तानामभ्यन्तरे मांसं प्रकालयति तदा तस्मिन्
धौते यतस्तत्र नियमादवयवाः पतिता भवन्ति, ततस्तिष्ठः पौरु-
ष्यः स्वाध्यायमधिकृत्य तत्र परिहर्तव्या भवन्ति ।

'अच्छ वा' इति यदुक्तं तदिदानीं भावयति—

महाकाये ऽहोरत्नं, मंजारादीण मूसगादि हुते ।

अविभिसे गिसे वा, पठ्ठिणि एगे जइ पट्ठाति ॥

महाकाये मृषिकादौ मार्जारादिना हनं मारितं अहोरात्रमष्टौ
पौरुषीर्यावद्ऽस्वाध्यायः । अत्रैव मतान्तरमाह—(अविभिसे इ-
त्यादि) एके प्रादु-र्याद मार्जारादिना मृषिकादिरविभिसे एव
सन् मारितो मारयित्वा च गृहीत्वा, अथवा गलित्वा ततः स्था-
नात्पट्ठायेत, तदा पठ्ठिणि साधवा सूत्रं, न काश्चिदपि । अन्ये ने-
च्छन्ति-यतः कस्मै जानाति अविभिसे भिसे वा मारित इति ।
अपरे एवमाहुः-यत्र मार्जारादिः स्वयं मृतोऽन्येन वा केनाप्यवि-
भिसे एव सन् मारितस्तत्र यावत्कलेपरं न भिद्यते तावन्नाऽ-
स्वाध्यायिकम्, विभिसे अस्वाध्यायिकमिति । तदंतदसमीचीन-
म् । यतश्च कर्मादिभेदतश्चतुर्विधमस्वाध्यायिकं, तस्मादविभि-
सेऽप्यस्वाध्यायिकम्-तस्मादाविभिसेऽप्यस्वाध्याय एव ।

अतो बहिं च भिसे, अंरुयविद्धं तदा वियाताए ।

रागपहृदमुद्धे, परवयणे माणमादीणि ॥

अन्तर्गुपाधयमध्ये, यदि धोपाध्यायद् बहिः पाण्डुहस्ताभ्यन्तरे
अगडके पतितं यदि तदगडकमभिन्नमद्याप्यति, तदा तस्मिन्नु-
ज्झिते स्वाध्यायः कल्पते । अथवा-पतितं सन् तदगडकं जि-
ह्व-तस्य वाऽगमकस्य कललावि-दुर्भूमौ पतितं, तदा जिह्वं ध-
ण्डकं, चिन्दौ च भूमौ पतितं न कल्पते स्वाध्यायः । अथ कललं
पतितं सदगमकं जिह्वं कललावि-दुर्भूमौ तत्र लग्नं, तदा तस्मि-
न् पाण्डुहस्तभ्यः परतो बहिर्धौ धौते कल्पते । तथा-विजाता-
यां प्रसूतायां तैरभ्यामस्वाध्यायः पौरुषीर्यतय यावत् । तथा-
ये राजपथे अस्वाध्यायिकविन्दो गक्षितास्ते न गणयन्ते । तथा-
ऽन्यत्र प्रतिपतित एवास्वाध्यायिकम्, ततो यथोदकप्रवाहेन त-
स्मिन् व्युद्धं कल्पते । अत्र भवादिकमाभिन्य परस्य वचनं, तदप्रे
भावायप्यते । इति गाथासंक्षेपाधः ।

सास्त्रतमेनामत्र विवरीपुरिदमाह—

अहयमुज्झिपकप्पे, न य ज्झमि खणंति इहरहा तिमि ।

असज्जाइयपरिमाणं, मच्छियपाया जहिं रुपे ॥

यद्यगडकमभिन्नमेव पतितं, तदा तस्मिन्नुज्झिते स्वाध्या-
यः कल्पते, अथ जिह्वं तदा न कल्पते । न च भूमिं खन-
न्ति, इतरथा भूमिखननं यदि तदस्वाध्यायिकमपनयन्ति त-
थाऽपि तिष्ठः पौरुषीर्यावद्स्वाध्यायः । अगडकविन्दुस्वाध्या-
यिकस्य प्रमाणं, यत्र मर्किकापादा निमज्जन्ति । (किमुक्तं भव-
ति?—यावन्मात्रं मर्किकापादा भ्रुन्ति तावन्मात्रेऽप्यगमकवि-
न्दौ भूमौ पतति सति अस्वाध्यायः ।

अधुना 'वियाताए' इति व्याख्यानार्थमाह-

अजराउ तिम्हि पोरिसि, जराउयाणं जरे पारिणं तिम्हि ।
निज्जंतुवस्स पुरतो, गलियज्जति निगलं होज्जा ॥

अजरायुप्रसूतास्तिष्ठः पौरुषीः स्वाध्यायं हन्ति अहोरात्र-
च्छेदं मुक्त्वा, अहोरात्रे तु जिने आसन्नायामपि प्रसूतायां
कल्पते स्वाध्यायः, जरायुजानां यावज्जरायुर्ह्रस्वते तावज्स्वा-
ध्यायः, जरायौ पतितेऽपि सति तदनन्तरं तिष्ठः पौरुषीर्याव-
दस्वाध्यायः । तथा-उपाश्रयस्य पुरतो नीयमानं तदस्वाध्यायिकं
गतिं भवति, तदा पौरुषीत्रयवदस्वाध्यायः । यदि पुनर्निर्गलं
भवेत्तदा तस्मिन्नीते स्वाध्यायः ।

"रायपह वूढे" इति व्याख्यानार्थमाह-

रायपहे न गणिज्जति, अह पुण अमत्थ पोरिसी तिम्हि ।
अह पुण वूढं हुम्मा, वासोदेणं ततो मुक्कं ॥

राजपथे यद्यस्वाध्यायिकविन्दो गलितास्तदा तदस्वाध्यायि-
कं न गणयते । किं कारणमिति चेत् ? उच्यते-यतस्ततः स्वयो-
ग्यत आगच्छतां गच्छतां च मनुष्यनिरश्वां पदानिपतैरेवाङ्गम
भवति । जिताङ्गा चात्र प्रमाणमनो न दोषः । अतः पुनस्तदस्वा-
ध्यायिकं तैरश्वा राजपथादन्यत्र पट्टिहस्तादयन्तरं पतति तदा
तिष्ठः पौरुषीर्यावदस्वाध्यायः । अथ तर्हि वर्षोदकेन व्यूढं भ-
वेत्, उपलक्षणमेतत्-प्रदीपनकेन च दग्धं, तदा शुरुं तस्थान-
मिति कल्पते स्वाध्यायः ।

संप्रति "परवयेण साणमादीण" इति व्याख्यानयति-

चोदेति समुद्दिमिसे, मा जो जइ पोगलं तु पज्जाहि ।
उदरगतं चिट्ठं, जा ताव उ हो असज्जाओ ॥

अत्र परश्चोदयति-अवा यदि पौदल तैरश्वा मांसं बहिः समुद्दि-
ह्य (निगत्य) तत्रागच्छेत्, तर्हि यावत्स तत्र तिष्ठति तावत्त-
तोदरगतं पौदलेन अस्वाध्यायः कस्मात् भवति ?

सूरिगाह-

भस्मति जइ ते एवं, मज्झाओ एव नो उ नन्थि तुहं ।

असज्जाइयस्म जेणं, पुणोसि तुम मयाकालं ॥

जपयन्-अत्रात्तरं दीयत-यदि ते एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मतिः,
ततस्तव स्वाध्यायः कदाचनपि नास्त्येव । एवकारो निश्चयः,
स च यथास्थानं योजितः । कस्मात् स्वाध्यायः कदाचनपीति ?
अत आह-येन कारणेन सदाकालं सर्वकालं त्वमस्वाध्यायि-
कस्य पूर्णः, शरीरस्य रक्षिरादिचतुष्टयात्मकत्वात् ।

जइ फुमती तहिं तुमं, जइ वा लेटागिण्ण संचिट्ठे ।

इहो न होति चोयग, वनेतं परिणयं जम्हा ॥

यदि इवा खराण्णेन मुखेन तत्रागत्याऽऽन्मीये तुण्डं क्वापि स्पृ-
शति । यदि वा खराण्णेतनेन मुखेन सतिष्ठत, तदा भवत्यस्वा-
ध्यायः, इतरथा यदि पुनर्बहिरेव सुखं लब्ध्वा समागच्छति तदा
न भवति । तथा-यद्यप्यागन्वा वमति, तथापि चोदक ! ना-
स्वाध्यायिकम्, यस्मात्तद् वान्तं परिणतम् । एव मार्जारादिकम्-
प्याधकृत्य भावनीयम् । गत तैरश्वम् ।

अधुना मानुषमाह-

माणुस्मगं चउष्ठा, अट्ठि मुत्तण सयमहोत्तं ।

परियावणविविष्ठा, मेस तिग सत्त वड्ढे वा ॥

मानुष्यकं मानुषमस्वाध्यायिकं चतुर्धा । तद् यथा-चर्म, रक्षिरं,
मांसमस्थि च । पतेष्वस्ति मुक्त्वा शेषेषु सस्तु केचित्तो हस्तशता-
दयन्तरे न कल्पते स्वाध्यायः । कालतोऽहोरात्रम् । (परियावण-
विविष्ठा) मानुषं तैरश्वं वा यद् रक्षिरं तद् यदि पर्यापन्नं तेन
स्वभाववर्णाद्विवर्णीयं भवति स्वाध्यायसमाससारादिक-
ल्पः, तदा स्वाध्यायिकं भवतीति क्रियते, तस्मिन् पतितेऽपि स्वा-
ध्यायः । (मेस ति) पर्यापन्नं विवर्णं मुक्त्वा शेषे स्वाध्यायिकं
भवति । (तिग ति) यत् अघिरताया मासे मासे आर्तवमस्या-
ध्यायिकमागच्छति तत्स्वभावतस्मात् दिनानि यावदस्वा-
ध्यायः । अयाणां दिवसानां परतोऽपि कस्याश्चित् गतिरिति, परं
तदार्तवं न भवति, किं तु तन्महोत्तं नियमात्पर्यापन्नं विवर्णं
भवतीति नाऽस्वाध्यायिकं गणयते । तथा-यदि प्रसूताया दारका
जानस्तदा सप्त दिनान्यस्वाध्यायिकम्, अष्टमे च दिवसे स्वा-
ध्यायः कर्तव्यः । अथ दारिका जाता तर्हि सा रक्तोत्कटति,
तस्यां जातायामष्टौ दिनान्यस्वाध्यायः, नवमे दिने स्वा-
ध्यायः कल्पते ।

पतमेव गाथाऽवयवं व्याचिख्यासुगाह-

रत्तुकरुण इत्थी, अह्म दिणा तेण सत्त सुकऽट्ठिण्ण ।

तिगह्म दिणाण परेणं, अणाउयंतं महारत्तं ॥

निषेककाले यदि रक्तोत्कटना, तदा स्त्री इति, तस्यां जातायां
दिनान्यष्टावस्वाध्यायः । दारकः शुक्राधिकः, तेन तस्मिन् जाते
सप्त दिनान्यस्वाध्यायः । तथा-स्त्रीणां त्रयाणां दिनानां परतस्त-
न्महोत्तमनार्तवं जयति, तदा न गणनीयम् ।

दंतं दिट्ठे विमिच्चण, सेमऽट्ठिग वारमे न वामाई ।

जामित वूढे सीया-ण पाणमादीण रुद्धरे ॥

यत्र हस्तशताभ्यन्तरे दारकादीनां दन्तः पतितो भवति तत्र नि-
भालनीयं, यदि दृश्यते तदा परिग्राह्यः । अथ सस्यमृगयमाणैरपि
न दृष्टस्तदा शुर्मात कल्पते स्वाध्यायः । अन्ये तु ब्रूयते-तस्य
अवहेरुनार्थं कायोत्सर्गः कर्णायः । दन्तं मुक्त्वा शेषाङ्गोपाङ्गा-
द्विसर्गान्यस्मिन् हस्तशताभ्यन्तरे पतिते द्वादश वर्षाणि न
कल्पते स्वाध्यायः । अथ तस्थानमस्त्रकायेन ध्यामिन्, पानीयेन
वा व्यूढं, तदा शुर्मातः ध्यामिन् व्यूढे वा स्वाध्यायः कल्पते ।
तथा-(सीयाण नि) इमंशाने यानि कलेवराणि दग्धानि तान्य-
स्वाध्यायिकानि न भवन्ति, यानि पुनस्तत्र अनाधकमेवराणि न
दग्धानि, निखानाकृतानि वा तानि द्वादश वर्षाणि स्वाध्यायं
भवन्ति । यद्यपि च नाम इमंशाने वर्षोदकेन प्रव्यूढं, तथापि तत्र
न कल्पते स्वाध्यायः, मानुषास्थिबहुलत्वात् । (पाणमादीण ति)
पाणनामाऽऽरम्भे नाम यत्तो हिरण्यमङ्गापरनामा देवतं, तस्या-
ऽऽयतनस्याधस्ताद् मानुषान्यर्थानि निक्षिप्यन्ते-ततस्तत्र,
तथा-मातृगृहे चामुण्डायतने, रुद्रगृहे वा अधस्ताद् मानुष क-
पालं निक्षिप्यते । ततस्तथोपरि द्वादश वर्षाण्यस्वाध्यायः ।

अमुमेव गाथाऽवयवं व्याचिख्यासुगाह-

मीयाणे जं दहं, न ते तु मुत्तणऽणाहनिहयाई ।

आडंबर रुद्धादी-परेमु देहऽट्ठिया वारा ॥

इमंशाने यत् दग्धमस्थिजातं तदस्वाध्यायिकं न जयति । तन्मु-
क्त्वा, शेषाणि यानि न दग्धानि, निखानानि वा, तानि द्वादश व-
र्षाणि स्वाध्यायं भवन्ति । तथा-आडम्बरं आरम्भयज्ञायतने, रुद्धे

रुद्रायतने मातृपुत्रेषु भाडम्बरादीनामधस्तादस्थानि सन्ति,
तेन कारणेन तत्र द्वादश वर्षाण्यऽस्वाध्यायः ।

असिबोमयणेषु, वारम अवमोहियम्मि न करेति ।

जामिय वृद्धे कीरइ, आवाभियसोहिण् चैव ॥

यत्र ग्रामे समुत्पन्नेनाशिवेन भूयान् जनः कालगतः, न च नि-
ष्काशितः, यदि वा-अथमौदयेण प्रजुतो जनो मृतो, न च निष्का-
शितः, अथवा-आघातस्थानेषु जूयान् जनो मार्गयित्वा निक्षिप्तो
वर्तते । एतेष्वंशवाधमौदयोयतनस्थानेषु पूर्व विशोधने क्रिय-
ते, विशोधने च क्रियमाणे यद् दृष्टं तत्पठित्यज्यते । अष्टष्टविषये
च देवतायाः कायोत्सर्गे कृत्वा पठन्ति । अथ न क्रियते विशो-
धने, ततस्मात्समिश्रविशोधने द्वादश वर्षाणि यावत् स्वाध्यायं न
कुर्वन्ति । अथ तत् आंशवादिस्थानमस्मिन्कायेन ध्यामिन्, वर्षोद-
केन वा ग्राह्यते, तदा क्रियते तत्र स्वाध्यायः (आवाभियसो-
हिण् चैव स्ति) इमंशाने यदि जूयोजनैरावासितं ततस्तस्मिन्ना-
वासितं शोधनक्रियते, यद् दृश्यते तत् विविक्रयते । एवं शोधने
तस्मिन् अष्टष्टाद्युपघातय देवतायाः कायोत्सर्गे कृत्वा स्वा-
ध्यायं प्रस्थापयन्ति ।

रुद्रगगामयम्भी, न करेती जा न नीमियं होति ।

पुरगामे च महंते, वारमसाहि परिहरति ॥

इदंके कुष्ठके ग्राम कोऽपि मृतः, तस्मिन् मृते तावत्स्वाध्या-
यो न क्रियते यावत् कष्टवरं न निष्काशितं भवति । पुं पत्न्ये
महति वा ग्रामे घाटके साहा वा यदि मृतो जवति तदा तं
घाटक साहि वा परिहरति । किमुक्तं भवति?, तत्र न कुर्वन्ति
स्वाध्याय यावत् घाटकात् साहीतो वा निष्काशितं जवति,
घाटकात् साहीतोऽयत्र मृते तास्वाध्यायः ।

जउ य जवस्सयपुरतो, नीऽज्जइ तं महंयं ताह ।

हृत्यसयंतो जावउ, तावउ न करेति सज्जायं ॥

यदि तत् कष्टवरं मृतकं नीयमानं सयतानामुपाभयस्य पुर-
तो हस्तशताभ्यन्तरेण नीयते, ततो जावत् हस्तशतान्तो ह-
स्तशत इत्यतिक्रम्यते, तावत् कुर्वन्ति स्वाध्यायम्, हस्तशत
व्युत्क्रान्ते पठन्ति ।

अत्र परमाह-

कोत्री तत्थ भणेज्जा, पुप्फादी जाव तत्थ पग्गिमी ।

जा दीमंती तावउ, न कोण्ण तत्थ सज्जाभो ॥

कोऽपि तत्र जूयान्-या तत्र मृतकं नीयमाने पुष्पादीनाम्, आदिश-
ब्दाद् जीर्णजीवरस्वपमादीनामुपाभयस्य पुरतो हस्तशताभ्यन्तरे
परिशाटिः, सा यावत् दृश्यते तावत्तत्र न क्रियते स्वाध्यायः ।

अत्र सूर्याह-

भमइ न य तं तु तहिं, निज्जंतो मोजु हो असज्जायं ।

जम्हा चउप्पयारं, सारारमतो न वज्जंति ॥

जग्यते-अत्रोत्तरं दीयते-तत्र नीयमानं मृतकं मुक्त्वा अन्यत् क-
नकपुष्पादिकं पतितमस्वाध्यायिकं न भवति, यस्मात् शरीरमस्वा-
ध्यायिकं चतुःप्रकारं कश्चिदादिभेदतत्तुर्विधम् । पुष्पादिकं च
तद्वर्तितम्, अतो न स्वाध्यायिकतया तत्र वर्जयन्ति । आत्मस-
मुत्थं त्वेतेनसूत्रे व्याख्यास्यते । व्य०७ उ० । 'ईदं' दिनेऽस्वाध्या-
यः । यथा-महाहिनायस्वेत्याऽऽम्बिनचैवदिनानि सिद्धान्तवाच्यता-
५०६

दिषु अस्वाध्यायदिनानीति कृत्वा त्यज्यन्ते, तद्वत् 'ईदं' दिनमपि,
तेन हेतुना कथं न त्यज्यते? केचित् मतिस्तद्दिने त्यजन्ति, आ-
त्मनां काम्यादा?, इति प्रश्ने, उत्तरम्-'ईदं' दिनास्वाध्यायविषये
वृद्धाऽनाचरणमेव निमित्तमवसीयते । ह।० ३ प्रका० ११ प्र० ।

जे भिक्खु असज्जाए सज्जायं करेइ, करंतं वा साइ-
ज्जइ ॥ १५ ॥

जम्मि जम्मि कारणे सज्जाओ ण कीरति तं सर्वं असज्जायं, ते
च बहुविधं वक्ष्यमाणं; तत्थ जो करेइ, तस्स चउलदुं, आणाभं-
गो, अणवन्था, मिच्छुत्त, आयसं जमबिरादणा य । नि० सू० १६
उ० । (स्वाध्याये एव स्वाध्यायः कर्तव्य इति 'सज्जाय' शब्दे
चतुर्थभागे दृश्यते)

णो कप्पइ गिग्गंथाणं वा गिग्गंथीणं वा अप्पणो अ-
सज्जाए सज्जायं करित्थए, कप्पति णं अणमण्णस्य वा-
यणं दित्तिइत्तए ॥

न कल्पते निग्रन्थानां निग्रन्थीनां वाऽमनः समुत्थेऽस्वाध्यायिके
स्वाध्याय कर्तुं, किन्तु कल्पते परस्परस्य वाचनां दार्पयितुमन्यत्र ।
यदि वा प्रकाशनान्तरं गाढबन्धे प्रक्षेपे सति तत्रापि स्वयम-
पि वाचनां वातु कल्पते इति वाक्यशेषः ।

एतेन भाष्यकारः सप्रपञ्चमाह-

आयसमुत्थमसज्जा-इयं तु एगविह होइ दुविहं वा ।

एगविहं समणायं, दुविहं पुण होइ समणीणं ॥

आत्मनः शरीरात्समुत्थं संजृप्तमात्मसमुत्थमस्वाध्यायिकमेक-
विधमाजयति, द्विविधं वा । तत्र यत् एकावधम्-अशौ भगवद्वा-
द्विधियम्, तत् भमणानां भवति । भमणानां पुनर्भवति द्विवि-
धम्-अशौ भगवद्वादिसमुत्थम्, श्रुतमभवे च ।

तत्र यतनामाह--

धोयम्मि य निप्पगले, बंधा तिण्ण होति उक्कोसा ।

परिगलमाणे जयणा, दुविहस्मी होइ कायव्वा ॥

व्रणादौ निग्रन्थे धौते उपरि स्तम्भप्रक्षेपपुरस्सरं त्रयो बन्धा उ-
त्कर्षतो भवन्ति । तथाऽपि परिगलति द्विविधे व्रणादावास्तवे
च बन्धना वक्ष्यमाणा कर्तव्या ।

एतच्च सप्रपञ्चं प्राचक्षति-

समणो उ वणे व जगं-दरे व अंधेक्को व वाएति ।

तह गलंते ठारं, होहं दो तिण्ण बंधाओ ॥

भमणो वणे वा जगन्दरे वा परिगलति हस्तशताद् बहिर्गत्वा नि-
ग्रन्थं प्रकाश्य जीवरे द्वारं क्षिप्त्वा उपरि अन्यत् जीवरं कृत्वा
व्रणं जगन्दरे वा बध्नाति, तत पथमेकं बन्धं कृत्वा प्राचक्षति ।
यदि तथार्थं परिगलत्यऽस्वाध्यायिकं, तत उपरि द्वारं निक्षिप्त्वा
द्वितीयं बन्धं ददाति, ततो प्राचक्षति । तथाऽप्यतिष्ठति तृतीय-
मपि बन्धप्रत्यवतारं दत्त्वा प्राचक्षति ।

जाहे तिण्ण विजिजा, ताहे हृत्यसयथाहिरा थोउं ।

बंधिउ पुणो वि वाए, गंतुं अएणत्थ व पदंति ॥

यदा त्रयोऽपि बन्धास्तेनाऽस्वाध्यायिकेन विजिजा भवन्ति,
तदा हस्तशताद् बहिर्गत्वा निग्रन्थं प्रकाश्य, पुन द्वारं निक्षिप्यो-

परि नीवरेण बध्वा पुनरपि वाचयति, अन्यत्र वा गन्तुं पठन्ति ।

एमेव य समणीणं, वणम्मि डयरम्मि सत्त वंधा उ ।

तद वि य अट्टयमाणे, धोऊणं अट्टव अन्नत्थ ॥

एवमेव अमणीनामपि वणविषये यतना कर्त्तव्या भवति । इतरस्मिन्नाक्षरे सप्त वंधाः पूर्वप्रकारेण ज्ञवन्ति । तथापि वणो इतरस्मिन् वाऽतिष्ठति हस्तशताद् बाहः प्रकाल्य तथैव बन्धान् दत्त्वा वाचयति, अन्यत्र वा गत्वा पठन्ति ।

एनेमामन्नये, अमन्नाए अण्णो उ मज्जायं ।

जो कुण्ड अजयाणाए, सो पावड आणमाटीणि ॥

एतेषामनन्तरं दितानामन्यतरस्मिन्नात्मनोऽस्वाध्यायिकं स्मृत्यै स्वाध्यायं करोति, तत्राप्ययतनया, स प्राप्नोत्याहुर्दीनं तीर्थ-कराणां भिक्षादीनि दूषणानि, आदिशब्दादनवस्थादपरिग्रहः ।

न केवलमिमे दोषाः किं त्विमे-

मुयनाणम्मि अजत्ती, लोणविरुद्धं पमत्तल्लणा य ।

विज्जा माहणवेगु-सुधम्मया एव मा कुणमु ॥

अस्वाध्यायिके पत्रेन श्रुतज्ञानस्याऽभक्तिविग्राधना कृता जवति, तद्विग्राधनायां दर्शनविग्राधना, चारित्र्यविग्राधना च, तद्भावे मोक्षाभावः । तथा-लोकविरुद्धमिदं यदात्मनोऽस्वाध्यायिके पठनम् । तथा हि-लौकिका अपि वणे आनेवे च परिगलति परिवेषणं देवतार्चनादिकं वा न कुर्वन्ति । तथा-प्रमत्ता नृतस्य प्रान्तदेवतया कुलना स्यात् । तथा-यथा विद्या उपचारमन्त्रेण साध्यसाधनवैशुण्यधर्मतया न सिध्यति, तथा श्रुतज्ञानमपि । तस्माद् मैवं कार्यैः ।

अत्र परावकाशमाह-

चोपड जड एवं सो-णियमाटीहि होइ मज्जाओ ।

तो जरितो च्चिय देहो, एण्णिं किण्हु कायव्वं ? ॥

परश्चोदयति-यथैवमुक्तप्रकारेणास्वाध्यायो जवति । तत एतेषां शोणितादीनां देहो भूत इति तत्र कथं स्वाध्यायः ? ।

अत्र सूत्रिमाह-

कामं भरितो तेसिं, दंतादीं अवजुया तह वि वज्जा ।

अणवजुया उ अवज्जा, लोए तह उत्तरे नेव ॥

काम मन्यामहे एतत्-तेषां शोणितादीनां भूतो देहः, तथापि ये दन्तादयोऽवजुताः पृथग्जन्ताः, ते वज्या वज्जनीयाः, ये त्वनवजुताः अपृथग्जन्ता लोक उत्तरे च अवज्या अपरिहस्यव्याः ।

एतदेव भावयति-

अवजंतमल्लिभो, कुणती देवाणमच्चणं लोए ।

बाहिरमल्लित्तो उण, ण कुणड अवणेइ व ततो णं ॥

आभ्यन्तरमल्लित्तोऽपि देवानामर्चनं लोके करोति; बाह्यमल्लित्तः पुनर्न करोति । अपनयति वा मलं ततः शरीरात् । एवमत्रापि ज्ञावनीयम् ।

आउट्टियावगहं, मन्नाहिया न कवमेइ जह पणिमा ।

इय परलोए दंमो, पमत्तल्लणा इह मिया उ ॥

उपेत्य कृतमपराधं सन्निहितासन्निहितप्रातिहार्यप्रतिमा यथा न क्लाम्यति, इति एवममुना प्रकारेण धुनज्ञानमपि कृतमपराधं न क्लमते । तत्र परलोकेषु गतिप्रपातो दृग्मः, इह लोके प्रान्तदेव-ताकुलना स्यात् ।

रागो दोमो मोहो, असम्भाए जो करेइ सज्जायं ।

आमायणा य का मा, को वा जणिगितो अणायारो ? ॥

रागात् दोषात् मोहाद्वा योऽस्वाध्याये स्वाध्यायं करोति तस्य का कीदृशी फलन भाशातना ? को वा कीदृशः फलद्वारेण अणितोऽनाचारः ? ।

तत्र रागद्वेषमोहान् व्याख्यानयति-

गणिमदमाइमहितो, रागे दांसम्मि न सहते सइं ।

मव्वमसज्जायमयं, एमादी होइ मोहो उ ॥

गणः आचार्यः, आदिशब्दादुपाध्यायो गणावच्छेदक इत्यादिपरिग्रहः । एवमादिभिः शब्दैर्महित उत्कर्षतो योऽस्वाध्याये स्वाध्यायं करोति, स रागे दृष्टव्यः । यस्त्वन्यस्य गणिशब्दमुपाध्यायशब्दं वा न सहते-अहमपि पाठन्वा गणी उपाध्यायो जविष्यामि इति विचिन्त्य यत्रादरपरोऽस्वाध्यायेऽपि स्वाध्यायं विदधाति, स द्वेष-वसातल्यः । यस्तु सर्वमस्वाध्यायमयमित्येवमादि विचिन्त्या-स्वाध्यायं करोति, एष भवति मोह इति ।

सम्प्रत्याचार्यः फलद्वारेणाऽऽशातनामाह-

उम्मायं व ज्ञेज्जा, रोगायकं व पाउणं दीहं ।

तित्ययरभासिआओ, भस्सइ सो संजमाओ वा ॥

इहसोए फलमेयं, परलोए फलं न देति विज्जाओ ।

आमायणा मुयस्स य, कुव्वइ दीहं तु संसारं ॥

उम्माद् वा लजेत, रोगाऽऽनङ्गं वा दीर्घं प्राप्नुयात्, नीयकरभाषिताद्वा मयमाटु भ्रूयति, बहुलोके विद्या अङ्गभुनक्तव्यादिसंज्ञाः फलं, परलोके च मोक्षलक्षणं न ददति न प्रयच्छन्ति । न केवलं फलदानाभावः, किं तु भुतम्याऽऽशातना दीर्घं संसारं करोति । तदेव फलन भाशातनाऽभिहिता ।

साम्प्रतमनाचारं फलत आह-

नाणायार विराट्ठिणं, दंसणयारो वि तह चरित्तं च ।

चरणविगदणयाए, मुक्खाभावो मुण्येव्वो ॥

अस्वाध्यायं स्वाध्यायं कुर्वता ज्ञानाचारो विराधितः, तद्विग्राधनायां दर्शनाचारश्चात्र च विराधितम् । चरणविग्राधनतायां मोक्षाभावः ।

अत्रैवापवादमाह-

वितियागादे मागा-रियादि कल्लमय असति वुच्चेए ।

एण्हि कारणोहं, जयणाए कप्पण काउं ॥

अस्य व्याख्या प्राग्वत् । व्य० ७ उ० । ध० ।

जे जिक्खु अप्पणो अस्मज्झाए सज्जायं करेइ, करंतं वा माइज्जड ॥ १६ ॥

अप्पणो सरीरं समुत्थे अस्मज्झाए ति सज्जाओ अप्पणो ण कायव्वो । परस्म पुण ण वायणा दायव्वा महंतेसु गच्छेसु ।

अव्वाहलाण णिव्वो-दयाण व होजं ति सज्जाओ ।

अरिसाभगंदत्तायुं, इति वायणमुत्तसंबंधो ॥ १३६ ॥

भस्माद्वत्तणञ्चो समशीण य शिष्वोदुयसंजयो नाम सज्जाञ्चो
ण भविस्सति, तेषु वायणसुत्ते विही भण्ति ॥ नि० चू० १४
उ० । अस्वाध्यायदिनत्रयान्तःकृत उपवास आलोचना तपसि एति,
न वा ? इति परिपठनसंवासरगणिकृतप्रश्नस्य हीरविजयसूरि-
कृतमुत्तरम्—अस्वाध्यायदिनत्रयान्तःकृत उपवास आलो-
चना तपसि नायति । ह्य० २ प्रका० । चैत्राश्विनमासचतु-
र्मासकृद्विकसत्का अस्वाध्यायाः पञ्चमीचतुर्दशीयामध्याह्नान्तरे
यल्लगन्ति तद्यामद्वयं तिथिभोगापङ्कया, किं वा और्ध्वयकापे-
क्षयति प्रश्ने, चैत्राश्विनमासयोः पञ्चमं तिथेरर्द्धादस्वाध्याया
लग्नाति, न तु सूर्योदयात्; एवं चतुर्मासकस्याऽस्वाध्यायोऽपि
चतुर्दशीतिथेरर्द्धाल्लगतीति वृत्तप्रदाय इति (१५६) । तथा-
तिरश्चाऽस्थि सरसं भवति, तस्यास्वाध्यायिकं कियतः प्रह-
राद् यावद्भवतीति प्रश्ने, तिथेर्गस्थि त्रिप्रहरणामुपरि याव-
त्सरसं तावद्ऽस्वाध्यायिकं जवतीति ज्ञायते (२१३) । तथा-
ऽऽश्विनमासाऽस्वाध्यायदिनेषु सिद्धान्तगाथापञ्चक पठन्ति,
तस्य तत्पत्रन कल्पने नवति प्रश्ने, अस्वाध्यायदिनेषु सिद्धान्त-
संबन्धकगाथापाठोऽपि न शुद्ध्यतीति (२३७) । तथा-सूर्यग्रह-
णे यद्भवति तदस्वाध्यायिकं कुत आरभ्य कियथावद्भवति ?
तथा-योगिकानां कियन्ति प्रवेदनान्नं शुद्ध्यतीति प्रश्ने, यत्सूर्य-
ग्रहणं भवति तत् आरभ्याऽदोरात्र यावदस्वाध्यायिकं, तदनु-
सारं गेकं प्रवेदनमशुद्धं ज्ञायते इति (२१०) । (सन० ३ ब्रह्मा०)
तथाऽऽश्विनमासाऽस्वाध्यायिकदिनत्रयमुपदेशमालादिनं गण्यते,
तथा चतुर्मासकत्रयास्वाध्यायिकं तद्वर्णयते नवति प्रश्ने, त-
दस्वाध्यायिकं दिनत्रयमुपधानमध्ये, न तथा चतुर्मासकत्रये,
तस्माच्चतुर्मासकत्रयास्वाध्यायिकं षण्पदशमालादि गण्यते
(५४) । सन० ४ ब्रह्मा० ।

असज्जाइयणिज्जुत्ति-अस्वाध्यायिकनिर्युक्तिः स्मो० । अस्वा-
ध्यायिकप्रतिपादकाऽऽवश्यकान्तर्गतप्रतिक्रमणाध्ययनमध्यगते
भस्मादुस्वामिहते निर्युक्तिग्रन्थे, आच० ।

“असक्काइअनिज्जुत्ति, बुद्धामी धीरपुरिसपक्कत्तं ।
ज नाक्कण सुविहिआ, पवयणसारं उवल्लंइति” ॥ १ ॥
“असक्काइअनिज्जुत्ती, कहिआ भे धीरपुरिसपक्कत्ता ।
संजमतवट्ठगाणं, निग्गथाणं महरिसीणं ॥ २० ॥
असक्काइअनिज्जुत्ति, जुत्तं जं ताव चरणकरणमाउत्ता ।
साह् अयति कम्म, अणगमवसंचिअमणत्तं” ॥ ११ ॥
गाथाद्वयं निगदमिज्जम् । आच० ४ अ० ।

असद-अशठ-पुं० । शठमावरहिते, ओघ० । रागद्वेषरहिते
कार्तिकाचार्यादिवप्रमाणस्थे, वृ० ३ उ० । अन्नान्ते, ह्य० २
ह्य० । अमायाविनि, जीत० । सरलात्मनि, जीत० । आ० म० ।
पराऽवञ्चक, ध० १ अधि० । ध० २० । अनुष्ठानं प्रति अनाल-
स्यति, दश० । इन्द्रियविषयनिग्रहकारिणि, नि० चू० १० उ० ।
सप्तमगुणवत्साधौ, शठो हि वञ्चनप्रपञ्चचतुरतया सर्वस्याप्य-
विश्वसनीयो भवति । प्रव० २३६ द्वार ।

साम्प्रतमशठ इति सप्तमं स्पष्टयन्नाह-

असदो परं न वंचइ, वीसमणिउजो पसंमणिउजो य ।

उज्जमइ जावसारं, उचिआ धम्मस्म तेणेसो ॥ १४ ॥

शठो मायावी; तद्विपरीतोऽशठः परमन्यं न वञ्चति नाभि-
संबन्धेऽत एव विश्वसनीयः प्रत्ययस्थानं जवति । इतरः पुनः पुनः
वञ्चयन्नपि न विश्वासकारणम् । यदुक्तम्—“मायाशीलः पुरुषो,

यद्यपि न करोति किञ्चिदपराधम् । सर्वं इवाऽविश्वास्यो, जयति
तथाऽप्यात्मदोषहतः” ॥ १ ॥ तथा-प्रशसनीयः श्लाघनीयश्च स्यात्,
अशठ इति प्रकम् । यद्ऽवाचि—“यथा चित्तं तथा वाचो, यथा वा-
चस्तथा क्रियाः । धन्यास्ते त्रितयं येषां, विसंवादो न विद्य-
ते” ॥ १ ॥ तथा-चञ्चति प्रवर्तते, धर्मानुष्ठाने इति शेषः । भावसा-
रं सद्भावसुन्दरं सच्चित्तरञ्जनानुगतं, न पुनः पररञ्जनायेति; दु-
ष्प्रापं च स्वचित्तरञ्जनम् । तथा-वाकम्—“भूयांसो जृगिलो-
कस्य, चमत्कारकरा नराः । रञ्जयन्ति स्वचित्तं ये, भूतले
तेऽथ पञ्चपाः” ॥ १ ॥ तथा—“कृत्रिमैर्दम्बरैश्चित्रैः, शक्य-
स्तावयितुं परः । आत्मा तु वास्तवैरेव, हतकः परितुष्य-
ति” ॥ १ ॥ इति । वसिनो योग्यो, धर्मस्य पूर्वव्यावर्णितस्वरूप-
स्य, तेन कारणेनैवाऽशनः; साध्याहपुत्रचक्रदेववत् ।

चक्रदेवचरितं त्वेवम्-

अथि विदेहे चंपा-ऽऽवासपुरं पउरपउरपरिकलियं ।

तथाऽऽसि सत्थवाहो, अइहो रुद्धेवुत्ति ॥ १ ॥

तस्स य जज्जा सोमा, सहावसोमा कया गिहिधम्मं ।

सा पारिवज्जह गणिणी-पे बालचंदापे पासम्मि ॥ २ ॥

तं किन्ति विसवनिमुहं, वडु पउठा भणइ से भत्ता ।

मुंच पिप ! धम्ममिमं, भांगि पि व जोगविग्घकरं ॥ ३ ॥

सा साहइ जोगहि, रोमहि व मह कयं, इमो आह ।

किं चइहं दिट्ठमहि-ठकप्पणं कुणसि तं मुहं ॥ ४ ॥

सा भणइ इमे विसवा, पसुगणसाहारणा वि पणक्खा ।

आणिस्सरियाइफत्तो, विकिअधम्मो समक्खो ते ॥ ५ ॥

सत्तरदाणअसत्तो, विलक्खचित्तो अइव स विरत्तो ।

आलवणाइविरत्तो, तीरे समं वयइ सव्वत्तो ॥ ६ ॥

अज्ज मगइ कअ, सोमा अथि सि इहइ न य तोसो ।

तम्माणहेउमहि, उवइ गिदंतो घडे खिविउं ॥ ७ ॥

भणइ पिप ! अमुगघडा-ठ दाममाणसु सा वि सरलमणा ।

जा खिवइ करं कुंभे, ता उज्जा कसिणल्लयणेण ॥ ८ ॥

उज्जा अइति पठणा, सा साहइ सो वि गाढसदयाप ।

गारुमिया गारुडिया, इच्छाअ करइ हलबात्तं ॥ ९ ॥

सिग्ग से उल्लडियं, चिउरेहि निवडियं च दसणेहि ।

विसमीणहि व पाणे-हि वरदुरेण ओसरियं ॥ १० ॥

अचइय सोमा सोहं-मकप्पलीलावयंससुवमाणे ।

पलिओचमीछिया, सोमा सुरसुंदरी जाया ॥ ११ ॥

रुद्धो स रुद्धेवो, नागलिरि नागदत्तसिद्धिसुयं ।

परिणीय नीइबाहा-इ छुंजिउं पंचविहविसप ॥ १२ ॥

रुद्धभाणोवगआ, नरयावासम्मि पढमपुढवीप ।

खाडक्खडाभिहाणे, पलियाक नारओ जाओ ॥ १३ ॥

अइ सो सोमाजीवो, खविउं सोहम्मओ विदेहम्मि ।

सेलम्मि सुसुमारं, जाओ वंती धवलकंती ॥ १४ ॥

इयरो वि तओव्वइय, जाओ कीरो तदिं चिय गिरिमि ।

कीरीपे सह रमतो, नरभासाभासिरो भमइ ॥ १५ ॥

कइया वि तं गइहं, करेणुयानियरपरिगयं दंढुं ।

पुव्वजवम्भासाओ, बहुलीबहुलो विच्छित्ति ॥ १६ ॥

विसयसुहाउ इमाओ, किह णु मए वंचियव्वओ एस ।

एवं उवाचचित्तण-पवणो पत्तो सप नीमे ॥ १७ ॥

ता तथ चंदलेहा-भिहाणखयरि हरितु संपत्तो ।

बीलारइ इति खयरो, भयनीओ प्रणइ तं कीरं ॥ १८ ॥

भो ! इत्थ गिरिनिउंजे, चिछामेगो इहागमी खयरो ।

न इ से कहियव्योऽहं, गयोऽयमसो कहियव्यो ॥ १६ ॥
 तो कीर ! कीरमहुमहुर-वयण ! मद एवमुवकय तुमए ।
 तुज्ज वि अहं अवम्मं, करिस्समणुक्कवमुवयारं ॥ २० ॥
 अहं आगओ स मयरो, अद्दु लीलारए पडिनिपत्तो ।
 कहियं सुएण एय, इमस्स सो हरिसिओ हियए ॥ २१ ॥
 इत्थं तस्मिं तथा-गय गयं तं जाहिच्छिया भमिरं ।
 पासिणु चित्तं सुओ, अहं अहं ! सुदरोऽवसरो ॥ २२ ॥
 तो निवडिनिपत्तिमिद्विओ, ठावं करिस्सनिद्विम्मि जणए पियं ।
 भणिय वसिष्ठरिणिणा, कामियतियं इमं चित्तं ॥ २३ ॥
 जो इत्थं भिणुनिवायं, करेइ सो लदइ कामिय सु फल ।
 इय भणिय पियाए समं, तहिं वि पत्तो निलुको य ॥ २४ ॥
 लव्वयणपेरिओ पुण, जीलारस्वरो पियासहिओ ।
 ललव्वयणकुलधरो, वप्पइओ गयणमग्गमि ॥ २५ ॥
 तं इत्थं चित्तं करी, कामियतियं इमं खु जं इदयं ।
 खेयरेमिदुगं जायं, पयिय किं कीरमिदुगं पि ॥ २६ ॥
 तो किं इमिणा तिरिय-त्तेण मज्जति चित्तिय नगाओ ।
 ऊपावइ सो तहियं, अद्दुइय कीरमिदुगं तं ॥ २७ ॥
 संचुनियं गुवंगो, हत्थं गत्तइत्थिओ वि नियणाए ।
 फुरिय सुहउभयसाओ, जाओ वत्तसुरो पवरो ॥ २८ ॥
 अस्सयकिं चित्तं, विसयपमत्तो सुओ वि सपत्तो ।
 रयणाइलोहियक्खं, नएण अट्ठितक्खड्डलक्खं ॥ २९ ॥

इत्थं-

अत्थि विदेहे मिरिच-क्खालनयग्गमि सत्थवाहवरो ।
 अप्पहिइयचक्खवा, सुमंगला पणइणं तस्स ॥ ३० ॥
 अहं सो करिंदजीवो, चित्तिज्जण ताण नंदणो जाओ ।
 नामेण चक्रदेवो, सया वि गुरुजणविहियंभो ॥ ३१ ॥
 उव्वइय इयरो वि इ, जाओ तग्गेव जअदुत्ति ।
 सोमपुरेहियपुत्तो, दुवे वि तरुणत्तमणुपत्ता ॥ ३२ ॥
 सधभावकइयविहिं, जाया मिसीइ तेस्सिमलोअं ।
 पुव्वकयकम्मदोसा, कया वि चित्तं पुणेहियगुओ ॥ ३३ ॥
 कहं एस चक्रदेवो, इमाउ अनुच्छलाच्चवित्थरा ।
 पाविहिइ रुडे मत्तं, दुं नाय अत्थि इह वत्ताओ ॥ ३४ ॥
 चंदणसत्थाहागह, सुसिउ दियणं खिवित्तु पर्यागेह,
 कहिउं निवस्स पुरओ, मंसिस्स सपयाव इम ॥ ३५ ॥
 काउ तहेव स जणइ, वयंम ! गावेषु मज्ज दियणमिण ।
 नियगेहं सो वि तओ, एव चिय कुणइ सरलमणो ॥ ३६ ॥
 वत्ता पुरे पयत्ता, मुठं चंदणगइ ति तां पुट्ठा ।
 सत्थाहसुएणसो, दियणमिण कस्स भो मित्त ! ? ॥ ३७ ॥
 सो माह मज्ज दव्व, तायमया गोविंय तुह गिहस्मि ।
 आसका न मणागवि, कायव्वा चक्रदेव ! तए ॥ ३८ ॥
 इत्तो य चंदणेण, अनुगं अमुगं च मद गयं दव्वं ।
 कहियं निवस्स तेण, नयरे घोसाविंय एव ॥ ३९ ॥
 चंदणगिहं पमुठ, जेणं केण वि कहेउ सो मज्ज ।
 इगिहं न तस्स दंडो, पच्छा सारीरिआ वरो ॥ ४० ॥
 अहं दिणपणग्गमि गप, पुरोहिपुत्तो निव भणइ देव ! ।
 जइ वि न जुज्जइ नियमि-त्तदोसपुरुविण्ण काउ ॥ ४१ ॥
 परमध्विरुद्धमय, ति थारिउ पारिमा न हिययम्मि ।
 चंदणधण अवम्मं, अत्थि गिहं चक्रदेवस्स ॥ ४२ ॥
 (राजा) न ! सो गरिदुपुरिस्सा, रायविण्ण इमं कहं करिज्ज ? ।
 (यक्षदेवः) मरुया वि लोहमोहिय-मणो चिट्ठति बाल व्वइइ

(राजा) सो संतोसमुहारस-पाणपयणो सुणिज्जए सययं ।
 (यक्षदेवः) अवि तरुणा दियणमिणं, पाविंय पापहि पसरंति ४४
 (राजा) नणु सो महाकुलीणो,
 (यक्षदेवः) को कोसो इह कुलस्स विमत्तस्स ? ।
 अहवदलपरिमलेसु वि,
 कुमुमेसु न हुंति किं किमओ ? ॥ ४५ ॥
 (राजा) जइ एव ता किज्जउ, समतओ गेहसोहणं तस्स ।
 (यक्षदेवः) एव किं देवस्स वि, पुरओ जपिज्जए अए अन्निय ४६ ॥
 तो निवइणा तलारो, चंदणभंडारिण सह भणिओ ।
 भो ! चक्रदेवगेहं, नट्टे दव्वं गयेसेहि ॥ ४७ ॥
 सो चित्तं नरवइणा, अहं ! असंभावणिज्जमाइठं ।
 किं कहया पाविज्जइ, रत्तिविंय तिमिरपम्भारो ? ॥ ४८ ॥
 अहवा पदुणो आण, करमि पत्तो तओ गिहं तस्स ।
 पभणइ चंदणदव्वं, नट्ट जाणसि भो भइ ! ॥ ४९ ॥
 (चक्रदेवः) नहु नहु मुणेमि किंवि वि,
 (तलवरः) तो भो ! तुमए न कुणियव्वं मे ।
 जं गयसासणण, तुह गेहं किपि जोइस्स ॥ ५० ॥
 (चक्रदेवः) कोवस्स को खु समओ,
 सया पयापालणत्थमेव जआ ।

नयकुलहरस्स देव-स्स एम सयलो वि सरंजो ॥ ५१ ॥
 तो तत्रवरो गिहो, पाविंय जा निवणयं नहालेइ ।
 ता केवणवासणय, चंदणनामकियं मज्ज ॥ ५२ ॥
 तो भणइ सदुक्खमिमो, कुओ तए चक्रदेव ! पत्तमिण ।
 किह मित्तत्थवणीय, पयंमि निंय ति मा जणइ ॥ ५३ ॥

तलवरः-

कह चंदणनामकं, (चक्र०) नामाविज्जामओ कह वि जाये ।

तत्रवरः-

जइ एव ता कित्तिय-मित्तं इह वाम्णे कणगं ॥ ५४ ॥

चक्रदेवः-

चिर गोविंयं ति न तहा, सुमरेमि अहं सयचिय निपह ।

तलवरः-

भेरागिय ! किंमं, धणमिह सो आह अनुयमियं ॥ ५५ ॥

तो गोदाविंय नउले, नियति सव्वं तहेव न मिलिय ।

भणइ पुणो रक्खिपहु, भो जइ ! फुट्ठयरं कहसु ॥ ५६ ॥

अइ वीमत्थं सट्ठय, सुकीलिय कीलिय पचित्तमो ।

मित्तं इमेमि कह, तो चक्रदेवो पुणाह निंयं ॥ ५७ ॥

तलवरः-

कित्तियमित्तं परसं-निंयं धण तुह गिहस्मि चिट्ठेह ।

चक्रदेवः-

निययं पि अत्थि बहुयं, पज्जत्तं मम परधणेलं ॥ ५८ ॥

तो तत्रवरेण सव्वं, गिहं नियतेण ते धणं पत्त ।

कुविण्ण चक्रदेवो, हट्टेण नाओ निवस्समीव ॥ ५९ ॥

रक्खा भणिय नणु जइ, अप्पहिइयचक्खसत्थवाहसुए ।

नहु संवयइ इमं तो, कहेसु को इत्थं परमत्थो ? ॥ ६० ॥

परदासकहणाविमुहो, न किंवि जा जणइ एमो ताइ ।

वदुय विदेविज्जण, निविसओ कारिओ रक्खा ॥ ६१ ॥

अइ सो विमाविंयवुगे, गुरुपरिनयदव्वज्जलक्खियसरीरो ।

चित्तं किं मम सपइ, पणट्टमाणस्स जाएण ? ॥ ६२ ॥

“वर प्राणपरित्यागो, मा मानपरिक्खण्डता ।

प्राणत्यागे क्षणं दुःखं, मानभङ्गे दिने दिने” ॥ ६३ ॥

इय चितिय पुरवाहिं, बडविमविणि जाव बंधप अप्प ।
ता तम्पुण्णगणरंजित-हिषया पुरदेवया मत्ति ॥ ६४ ॥
ठाउं निवजणसिमुहे, निवपुरआ तं कहइ वुत्तं ।
उब्बधणपेरंतं, तां दुहिआ चितप राया ॥ ६५ ॥
“उपकारिणि विश्वास्ये, आर्यजने यः समाचरति पापम् ।
तं जनमसत्यसंधं, जगवति वसुधे ! कथं बहसि ?” ॥ ६६ ॥
इय परिजाविय रत्ता, पुरोहिपुत्तं धराविउं तुरियं ।
तत्थ गपणं दिट्ठा, सत्थाहसुआ तह कुणंते ॥ ६७ ॥
छिदितु ऊत्ति पासे, सां गयमारोविकुण दिट्ठेण ।
महया वि विन्धंरुं, पवेसिआ तयरमज्जम् ॥ ६८ ॥
भणिआ य भो महायस !, तुज्ज कुलीणस्स जुत्तमेव इमं ।
तह पुच्छुरस्स वि ममं, जं परदोसो न ते कहिआ ॥ ६९ ॥
किं तु तुह जमवरत्तं, अज्ञानपमायसो इहऽमहेहिं ।
तं खंमियव्वं सव्वं, समापहाणा कु सप्पुरिसा ॥ ७० ॥
इत्थंतरे भवेहिं, बंधिय तत्थाऽऽणिआ पुरोहिपुत्तो ।
रोसारुणनयणं, रत्ता वज्जा समाणत्तो ॥ ७१ ॥
तां भणइ चक्रदेवो, वळ्ळुलहियण पगइसरत्तेण ।
महमित्तेण इमेणं, किं नाम विरुद्धमायरियं ? ॥ ७२ ॥
पुरदेवयापे कहिये, कहइ निवो दुट्ठचित्थियं तस्स ।
मन्नुजरजरियचित्तां, तां चितइ सत्थवइपुत्तो ॥ ७३ ॥
अमयरसात्तं विसं पि य, ससहराविवाउ अग्गिबुत्ति व्व ।
परिसमित्ताउ इमं, किमसममसमंजसं जाय ? ॥ ७४ ॥
एवं तां परिभाविथ, गाह निवडित्तु निवइचल्लेणसु ।
मायावइ नियमित्तं, तां हिट्ठा भणइ नरनाहो ॥ ७५ ॥
“उपकारिणि वीतमत्तरे वा, सदयत्वं यदि तत्र कोऽतिरेकः ?
अहितं सहसाऽपराधलब्धं, सधृष्टं यस्य मनः सतां स धुर्यः ७६ ॥
अह सत्थवाइपुत्तो, सयवत्तसुपत्तानिम्मल्लचारत्तो ।
जउन्नडगपरीयरिआ, नियगेह पेसिआ रत्ता ॥ ७७ ॥
तेणावि जअदेवो, आत्तिविआ पणयसारवयणेहिं ।
सक्कारिय संमाणिय, पट्टविआ निययनयणम्मि ॥ ७८ ॥
जाओ जणपवाओ, भओ एसेव सत्थवाइसुओ ।
अवयारपरं वि तरे, इय अस्स मई परिप्फुरइ ॥ ७९ ॥
वेरग्गमगल्लमां, कयावि सिरिअग्गिभूइगुरुपासे ।
गिाहेइ चक्रदेवो, दिक्कं दुट्ठकक्कवइणसम ॥ ८० ॥
बहुकालं परिपालिय, सामक्कं सां अणजसामअं ।
जाओ अजिभबंभो, नवअयरउ सुरो वंभो ॥ ८१ ॥
तत्तो वविय विदेहे, अरिअजिय मंगल्लावइविजय ।
बहुयणे रयणउरं, सत्थप्पहुयणसारस्स ॥ ८२ ॥
सिरिमइपियापे जाओ, चंदणसारु सि नंदणो तस्स ।
कंता य चंदकंता, दुवं वि जिणधम्मपरिकलिया ॥ ८३ ॥
मरिठं स जअदेवो, वि छुत्तपुट्ठवीपे नारआ जाओ ।
पुण आहेरयसुणओ, मरिठं तत्थेव उववओ ॥ ८४ ॥
तत्तो ममिब बहुजव, जाओ सो रयणसारदासिसुओ ।
अहणगनामा पीई, पुव्वुत्ता तेसि संजाय ॥ ८५ ॥
असदिणे रयणउरं, हिसि जत्ताण गयम्मि निवइम्मि ।
सवरवइ विज्जकेउ, जजिय गिएहइ बहु वंइ ॥ ८६ ॥
हरिया य चंदकंता, सेसजणो को वि कत्थ वि य नट्टो ।
आवासिओ व वडिउं, सवरवइ जिअकूवतडे ॥ ८७ ॥
खोलीणे सयवदिये, नितावसेसे पयाणकालम्मि ।
अइरइसवसपुरक्कड-नियनियकिक्केसु जिक्केसु ॥ ८८ ॥

असलकाहसातर-लवइहरवपसरभरियनइविवरे ।
अग्गाणीयम्मि बहं-तयम्मि क्षीणे य बंदिजणे ॥ ८९ ॥
सा चंदणपाणपिआ, सलीलनिवसीलबंडणभयण ।
पंचनमुक्कारपरा, ऊपावइ तम्मि कूवम्मि ॥ ९० ॥
जयियव्वयानिओगा, पमिया नीरम्मि जीविया तेण ।
पडिक्कवर्वाम्मि ठाउं, गमेइ सा वासरे कह वि ॥ ९१ ॥
इत्तो य गया आरि-सि चंदणो नियपुरे समणुपत्तो ।
इइया इह सि नाउं, जाओ अइविरइदुट्ठदिओ ॥ ९२ ॥
तो तांए मोयणत्थं, संबल्लयं वडिणनल्लयं गदियं ।
अहणगवीओ अत्तिओ, वारेण वहरति तं भारं ॥ ९३ ॥
पत्ता कमण तं जि-अकूवइस्सं तथा पुणो अत्थि ।
धगजायं पासे दा-सयस्स इयरस्स पादेयं ॥ ९४ ॥
तां पुव्वजवज्जासा, दासो चितइ सुअ-रत्तमिणं ।
अत्थमिओ गगणमर्णा, ओल्लासिओ गदयतिमरमरो ॥ ९५ ॥
ता इत्थ कूवकुहरे, खिविऊणं सत्थवाइसुहमेयं ।
धगजाएण इमेणं, भवामि भोगाण आभागी ॥ ९६ ॥
तो जणइ निवडिनियमी, जिसं तिसा वाहए ममं सामि ! ।
सोवि इ सहावसरत्तो, जा कूवे नियइ तत्थ जल्लं ॥ ९७ ॥
ता तेण पावपज्जा-रपिअिण स पिअिमां अवमे ।
तत्तो वि पपसाओ, पाविट्ठा अहणणो पणो ॥ ९८ ॥
अह चंदणो जल्लतो, सिरिठियपाहयपुट्ठलो पांडिओ ।
परिकूवे बहु ललो, य चंदकंता कह वि छित्ता ॥ ९९ ॥
भयविहसा भणइ नमो, अरिहंताणं नि तं सरण फुडं ॥
उवल्लक्कय आह इमो, जिनधम्माणं अजयमज्जं ॥ १०० ॥
तं सुणिय सुणिय दइयं, सरण रोपइ तारनारमिसा ।
तो अन्नुअ सुददुह-वत्ताहि गमंति तं रयणि ॥ १०१ ॥
उट्ठए सदस्सकिरणे, तं पादेयं दुवं वि भुंजति ।
कइवयदिणेसु एवं, पक्खीणं संबल्लं सव्वं ॥ १०२ ॥
अह चंदणो पयवइ, दइए ! एयाउ वियडवयडाओ ।
गंतीराउ जवाउ व, उत्तारो छुत्तरो नूणं ॥ १०३ ॥
तम्हा कुणिमोऽणसणं, मा मणुयजव निरत्थयं नेमो ।
इय जा कहइ ता सं, दाहिणनयणं विप्फुरियं ॥ १०४ ॥
इयराए जामेणं, सो आह पिअइ अंगफुरणेहिं ।
पस किक्केसो न चिरं, होही अमं तं तक्केमि ॥ १०५ ॥
इत्थंऽतरम्मि पत्तो, सत्थवइ नंदिवज्जणो तत्थ ।
रयणउरनयरगामी, उदयत्थं पेसए पुरिस्से ॥ १०६ ॥
ते जा नियति कूवं, ता चंदणचंदकंतामज्जिदुं ।
सादित्तु सत्थवइणो, कटंति य मंनियार्पे लहं ॥ १०७ ॥
पुट्ठो य सत्थवइणा, वुत्तंतं कहइ चंदणो सव्वं ।
संचल्लिओ नियनयरा-भिसुइ वूढो य दिणपणुगं ॥ १०८ ॥
दिट्ठो तेण निवपदे, छुट्ठदिणे हसिविदारिओ पुरिसो ।
नाउं धणावल्लंजा, हहा ! वराओ अहणगु सि ॥ १०९ ॥
तं दव्वं गहिऊणं, पकामसुविमुज्जमाएपरिणामो ।
रयणउरं संपत्तो, पत्ते सुनिउज्जिउं दव्वं ॥ ११० ॥
गिद्धित्तु विज्जयवक्कण-सुरिसमीवेऽणवज्जपव्वज्जं ।
जाओ य सुक्ककप्पे, सोलसअयरठिई अमरो ॥ १११ ॥
तो वविउं इह भरहे, रइवीरपुराभिहाणनयरम्मि ।
गेहवइतंदिधज्जण-सुंदरिपुत्तो इमो जाओ ॥ ११२ ॥
नामेणऽणंगदेवो, अणंगदेवु व्व बहल्लकेण ।
सिरिध्वसेणगुणो, पासे पत्तिवत्तजिहभमां ॥ ११३ ॥

अह अहयगो वि हरिणा, हाणश्रो मेलानारओ जाओ ।
सीहो भविय तहिचिय, पुणो वि पणो असुहाचियो ॥ ११४ ॥
तो हिडिय भूरिभव, तथेय य सोमसत्यवाहस्स ।
नंदिमहजगियाए, जाओ धणदेवनामसुओ ॥ ११५ ॥
असदसदमाणसाणं, तेसि पीई परुणपरं जाया ।
ते दवियज्जणमणसो, कया वि पत्ता रयणदीवे ॥ ११६ ॥
कइवयदिणेहि धालिया, सपुराभिमुहं विदत्तयहुवित्ता ।
अह धणदेवो जाओ, निर्यामत्तपवचणप्पवणो ॥ ११७ ॥
कम्मि वि गामं दट्टे, कराविया मोयगा दुवे तेणं ।
इक्कम्मि विसं खित्तं, एयं मित्तस्स दाहं ति ॥ ११८ ॥
आउलमणस्स जाओ, मणो इंतस्स तस्स वच्चासो ।
सुको सहिणो दिन्नो, सयं तु विसमोयगो जत्तो ॥ ११९ ॥
अइविसमविसविसप्पिर-गुरुवेयणपसरपरिगओ भक्ति ।
धणदेवोपरि चत्तो, धम्मणं य जीविण्णावि ॥ १२० ॥
बहु सोइकण तस्स य, मयकिच्च काउणंअदेवो वि ।
पत्ता कमेण सपुरे, तन्नियगणं कइइ सव्वं ॥ १२१ ॥
तेसि पभूयदव्वं, दाउं पुच्छिन्तु पियरपमुहजणं ।
सो पुव्वगुरुसमीवे, गिणहइ वयमुभयलोयहियं ॥ १२२ ॥
दुक्करनवचरणपरो, पगेवयारिक्कमाणसो मारउ ।
गुणवीससागराऊ, पायणकपे सुरो जाओ ॥ १२३ ॥
कालेण तओ वि चओ, जेवुदीयम्मि परवयवासे ।
गयपुरनथरे हरिन-दिसेदिणो परमसकुस्स ॥ १२४ ॥
लच्छिमइणवणीए, जाओ पुत्तो य वीरद्वु ति ।
सिरिमाणभगसुहगुरु-समीवकयगिहिधउच्चारो ॥ १२५ ॥
धणदेवो वि दू तइया, उक्कमावसवेगपत्तपंचत्तो ।
नवसागरोवमाऊ, उवयओ पंकपुदवीए ॥ १२६ ॥
पुणरवि भविय जुयंगो, दारुणवणदावदहुसव्वंगो ।
जाओ तहि वि किंचू-णअयरदसगाउ नेरइओ ॥ १२७ ॥
तिग्गिसु जमिय सो त-त्थ गयपुरे इदंनागसिट्ठिस्स ।
नंदिमईमजाए, दोणगानामा सुओ जाओ ॥ १२८ ॥
पुव्वुत्तपीइजोगा, इगदहे ववहरंति ते दोवि ।
वित्त बहुं विदत्तं, तो चित्तं दोणगो पावो ॥ १२९ ॥
कइ एसो अंसदगे, हणियवो हुं करावित्तं इहिह ।
नवधवलहरं उच्च-त्तणण नहमणुलिहंते व ॥ १३० ॥
तथुवरि जुवि अश्रोमय-कीलगजाडानियंतियगवक्खं ।
भायणकए निर्मत्ति-त्तु वीरदेवं कुडुवजुय ॥ १३१ ॥
तो स दंसिस्समिमं, रमणीयत्ता सयं स आरुहिही ।
खडहडिक्कण निवडिही, पाणेहि वि उत्ति मुच्चिहिही ॥ १३२ ॥
अह निव्विवायमसो, विहवजरो मज्झ वेव किर होही ।
नय कोइ जणवयाओ, इय चिनिय कारइ तडेव ॥ १३३ ॥
जा भुत्तुत्तरमेण, दुवे वि धवलहरासिहरमाकडा ।
सइमहरहिओ दोणां, अणुपसंकपयभरियमणो ॥ १३४ ॥
भो मित्त ! एहि इहयं, निज्जुहे विससु जंपिरो तथ्य ।
सयमाकडा इका, पडिओ मुक्को य पाणहि ॥ १३५ ॥
हाहारवमुहलमुहो, तुरियं उत्तरिय वीरदेवो वि ।
जा नियइ ता पादिट्ठो, मित्तो पंचत्तमणुपत्तो ॥ १३६ ॥
हा मित्त ! मित्तवच्चल !, उव्वदुसणरहिय ! रहियनयमज्जो ।
इय बहुविहं पलिवित्तं, मयकिच्चं कुणइ सो तस्स ॥ १३७ ॥
जललवनरत्ते जीए, विज्जुलयाचंचलम्मि तरुणत्ते ।
को नाम गेहवासे, परिबंधं कुणइ सविवेओ ॥ १३८ ॥

इय चित्तिक्कण सम्म-तदाइगुरुपासपत्तसामन्नो ।
उववन्नो गेविज्जे, सो तइए भासुरो अमरो ॥ १३९ ॥
अत्थिइ धिदेहवासे, वासवदेहं व सज्जवज्जहरं ।
अययसदस्सकअियं, चंगावासं ति वरनयरं ॥ १४० ॥
तत्थाऽऽसि माणिजहो, जहोवज्जणमणो सया सिट्ठी ।
जिणधम्मरम्मकामा, तस्स पिया हरिमई नामा ॥ १४१ ॥
सो वीरदेवजीवां, तत्तां गेविज्जगाउ अविक्कण ।
नामेण पुत्तभदो, ताणं पुत्तो समुण्णत्तो ॥ १४२ ॥
तेणं च पढणसमए, घोसं पढममवि उच्चरंतेण ।
अमरु ति समुल्लवियं, बुच्चइ अमरो वि तेणसो ॥ १४३ ॥
दोणो वि मओ धूमा-पे बारअयरान नारओ जाओ ।
मच्छो सयंजुरमण, जविउं तथेय उववन्नो ॥ १४४ ॥
भमिय भवं तथ पुं, नंदावत्तऽभिदसिद्धिइयाए ।
सिरिनंदाए धूया, संजाया नंदयंति ति ॥ १४५ ॥
भायवव्यायसण, परिणीया सा उ पुत्तजहेण ।
सा पुव्वकम्मवसओ, जाया पइवचणिक्कमणा ॥ १४६ ॥
से परियणंण कइयं, वडुत्तरकुडकवडनियडिक्की ।
सामिय ! पिया तुहेसा, न य सहहियं पणो तेणं ॥ १४७ ॥
कइया वि सव्वसारं, कुंमज्जुयलं सयं अवहरिस्ता ।
आउलहियय व्व इमा, साहइ पइणो पणं ति ॥ १४८ ॥
तेण वि नेइवसेणं, घमाविउं नवयमप्पियं तं से ।
इय हरियमन्नमन्नं, तीए दिन्नं पुण इमेण ॥ १४९ ॥
नहाणवसरे कइया, मुहारयणं समणियं तीसे ।
संभापे मगियं पुण, सा आह कहि वि नणु पडियं ॥ १५० ॥
तत्ता अइसंनेतो, निठणं एसो निहालइ गिहो ।
भज्जाभरणसमुग्गे, नठं दव्वं नियइ सव्वं ॥ १५१ ॥
किं कुंमलाइ दव्वं, गयं पि लळं इमीए न गयं वा ।
करकलियदविणजाओ, एसो चित्तइ सविक्कं ॥ १५२ ॥
इत्तो य सा तहि चिय, पत्ता इथरो य भक्ति नीहरिओ ।
जापइ नंदयंती, धुवार्ममिया जाणिया अहयं ॥ १५३ ॥
जा सयणाण वि मज्जे, नो उप्पापइ लाघवं मज्जे ।
सज्जो संजोइयक-म्मणेण मारेमि ताघ इमं ॥ १५४ ॥
कावं तयं सयंचिय, अणेगमरणवहेहि दव्वेहि ।
तमिसम्मि संठवती, क्का दुट्ठण सण्णेण ॥ १५५ ॥
परिया धस ति धरणि, जाओ हाहारवो अइमहतो ।
तथागओ पई से, आइया पवरमारुडिया ॥ १५६ ॥
सव्वेसि नियंताण वि, सणेण निइणं गया गया पावा ।
बढिए पुदवीए, पुरओ जमिही अणंतभवं ॥ १५७ ॥
तं दहु पुत्तभदो, सोयज्जुओ तीइ काउ मयकिच्चं ।
वेरगाभायियमणो, जाओ समणो विज्जियकरणो ॥ १५८ ॥
सुकज्जाणानसद-हुसयलकमिधणो धुणियपावो ।
सो जयवं संपत्तो, लोयगासुसंठयट्ठाणं ॥ १५९ ॥
निरुनिव्वयनिमित्तं, पकित्तिया पुरिमपच्चमिस्सभा ।
इहयं असदगुणम्मी, पगयं पुण चक्कदेवेण ॥ १६० ॥
इति फलमतिरम्य चकदेवस्य सरयक,
प्रतिभवमपि आव्यं भावभाजो निशम्य ।
भवत भविकलोकाः स्पष्टसंतोषपायाः,
कथमपि हि परेषां वञ्चनाचञ्चवो मा ॥ १६१ ॥

॥ इति चक्रदेवचरितं समाप्तम् ॥

असदकरण-असदकरण-पुं । मायामदधिप्रयुक्तो भूत्वा व-

थोक्तविहितानुष्ठानकारके, वृ० ६ उ० । “ असदकरणो नाम सव्वथादानतो अप्पाणं मायाए ताति असदो होऊणं कस्सिणं करेति ” । (न शठो यस्मादिति विप्रहाभिप्रायेण) नि० चू० २० उ० ।

असदजाव-अशठजाव-पुं० । अमायाविनि, व्य० ४ उ० । शु-
द्धचित्ते, आव० ६ अ० । स्ववीर्यं प्रति मान्यं कुर्वाणे, नि० चू०
२० उ० ।

असण-अशन-न० । अश भोजने, ह्युद० । भोजने, नि० चू० ११
उ० । स्था० । सूत्र० । अश्नते इत्यशनम् । अश भोजने इत्यस्मात्
ह्युद० । ध० २ अधि० । पयं लोके, लोकोत्तरिके तु आद्यं कुधांशम-
धति इति “ खारलयादिफलाणि वा ” आ० चू० ६ अ० । आद-
नादिभक्ते, प्रव० ४ द्वार० । दश० आचा० । आव० । उक्त० दर्श० ।

तत्र अशनमाह-

असणं ओअणसत्तुग-मुगजगाराइ खज्जगविही य ।
खोराइ सूरणाइ, मंगपभिई उ विनेयं ॥

आदिशब्दः स्वगतानेकज्जदसूचकः सर्वत्र संबध्यते । तत् ओ-
दनादि, सक्कवादि, मुद्गादि, जगारादि, जगारीशब्देन समयभा-
षया “ रब्धा ” भण्यते । तथा खज्जकविधिश्च- खाद्यक-मण्ड-
का-मोदक-सुकुमारिका-घृतपूर-लपनधी-स्वर्यच्युताप्रभृति-
पक्वाभ्याविधिः । तथा-कीरादि, आदिशब्दादार्ध-घृत-तक्र-
तीमन-रसास्त्रादिपरिग्रहः । तथा-सूरणादि, आदिशब्दादार्ध-
कार्दिसकलवनस्पतिविकारव्यञ्जनपरिग्रहः । मगपप्रभृति च-
भण्यकाः प्रभृतियस्य गोठिका-कुल्लुरिका-चूरीयका-इदुरिका-
प्रमुखवस्तुज्ञानस्य तन्मण्डकप्रभृति, विज्ञेयं ज्ञातव्यमशनम् ।
प्रव० ४ द्वार० । “ असणाणि य चउससी ” स० ।

“ असणं ओयण सत्तुग, मडग पयरव विद्वज्जगाराइ ।
कंदचजाई सत्त्वा, सज्जगविही सत्त विगई य ॥ ३७ ॥
असणमि सत्त विगई, साइम गुल महु सुग य पालमि ।
खाइम पक्कन्न फला-ए उहेणय सव्वअसणम्मी ॥ ४० ॥
चण मोइ मत्तुर तुबरी, कुल्लथ निप्पाव मुग मासा य ।
चवल कत्ताया राइ, पमुहं उदसं व निषेइ ॥ ४१ ॥
तिअ अयासि सिद्धिद कंगू, कुइव अणुयादवं सिणेइजं ।
भाणंति केइ दुदसं, पाय धन्नु व्व तं सव्वं ॥ ४२ ॥
कट्टदसं पक्कन्नं, तक्कर दहि दुडपाय मीसं जं ।
जमणंकायजायं, पत्त फलं पुप्फ बीयं च ॥ ४३ ॥
पुढाविकाक सव्वो, बल्लजिअणमिइ सव्वजिअधनं ।
हिगुलवाणीउल्लं-प्पभिई असणं बहुविइ जं ॥ ४४ ॥ ल० प्र० ।
नीलपणं बीजकाजिधाने वृत्तविशेषे, आचा० २ शु० १० अ० ।
प्रज्ञा० । ग० । ही० ।

अमाण-अशनक-पुं० । बीजकाभिधाने वनस्पतिभेदे, औ० ।

असणदान-अशनदान-न० । अश्नते इत्यशनमोदनादि, तस्य
दानमशनदानम् । तस्मिन्नशनदाने अशनशब्दः पानाद्युपलक्ष-
णाधिः । आहारदाने, पं० व० २ द्वार० । आव० ।

असणाणिमंतण-अशनादिनिमन्त्रण-न० । गुरोराहारनिम-
न्त्रण, ध० । अशनादिनिमन्त्रणमिति । अशनादिभिरशन-पान-खा-
दिभ-स्वादिभ-वस्त्र-पात्र-कम्बल-पादप्रोष्ठन-प्रातिहारिकपी-
ठफल-शय्यासंस्तारकापधर्मैषज्यादिभिः निमन्त्रण, प्रस्तावाद्

गुरोरेव । तच्च गुरोः पादयोरुत्थित्वा “ इच्छुकार भगवन् ! पसा-
उगरी फासुपणं एसणिज्जेण असणपाणखाइमसाइमेणं वत्थ-
पडिग्गहकम्बलपायपुण्णणं पामिहारिअपीठफलगत्तिज्जासंथा-
रणं ओसहभेसज्जेण य भयवं ! अणुगहो कायव्वोत्ति ” पात्रपू-
र्वं भक्त्या कार्यम् । एतच्चोपलक्षणं शेषकृत्यप्रभस्यापि । यतो दि-
नकृत्ये “ पक्कन्नाणं च काऊणं पुच्छप ससकिअयं । कायव्वं म-
णसा काउं, ओअण च करे इमं ” ति । ‘ पुच्छप ’ इत्यादिना पुच्छति
साधुधर्मनिर्वाहशरीरनिराबाधवार्त्ताद्यशेषकृत्यम् । यथा-निर्वे-
हति युष्माकं संयमयात्रा, सुखं रात्रिगीता भवतां, निराबाधाः श-
रीरेण यूयं, न बाधते वः कश्चिद्व्याधिः, न प्रयोजनं किञ्चिदौषधा-
विना, नार्थः कश्चित् पथ्यादिनेत्यादि । एष प्रश्नश्च महानिर्जरा-
हेतुः यद्युक्तम्- ‘ अभिगमणवन्दनमं-सणेण पामिपुच्छणेण साहू-
णं । चिरसंचिअ पि कम्मं, खणेण विरलसणमुवेइ ’ । १ । प्राग्वन्द्ना-
वसरे च सामान्यतः ‘ सुहराई सुदतपसरीरनिराबाध ’ इत्यादिप्र-
श्नकरणेऽपि, विशेषेणात्र प्रश्नः सम्यग्स्वरूपपरिज्ञानार्थः, तदुपा-
यकरणार्थश्चेति प्रश्नपूर्वं निमन्त्रणं युक्तिमदेवेति । संप्रति त्वि-
निमन्त्रणं गुरुणां बृहद्वन्दनदानानन्तरं आद्याः कुर्वन्ति, ये
च प्रतिक्रमणं गुरुभिः सह कृतं, स सूर्योदयादनु यदा स्वगृहाद्
याति, तदा तत्करोति, येन च प्रतिक्रमणं बृहद्वन्दनं चेत्युज्य-
मपि न कृतं, तेनापि वन्दनाद्यवसरे एवं निमन्त्रणं क्रियते; ततश्च
यथाविधि तत्कालमिति । एष बहिर्दृष्ट्यधिः । कारणादिशेषे
तु तत्प्रतिश्रयेऽपि गम्यते, तत्राप्येव एव विधिः, अग्रतनोऽपि च ।

कारणान्याह-

परिआय-परिस-पुरिसं, खेतं कालं च आगमं नञ्चा ।

कारणजाए जाए, जहारिइं जस्स जं जोगं ॥ ४ ॥

पर्यायो ब्रह्मचर्य, तत् प्रभूतकालं येन प्राप्तं, परिपदं विनीता सा-
धुसंहतिः, तत्प्रतिश्रयं पुरुषं ज्ञात्वाः कथम्? कुलगुणसङ्कार्या-
ण्यस्याऽऽवृत्तानीति; एवं तदर्थानं क्षेत्रमिति; कालमवमप्रतिजाग-
रणमस्य गुण इति, आगमं सूत्रार्थोऽन्यरूपमस्यास्तीति ज्ञात्येति ।

साम्प्रतमेतदकरणे दोषमाह-

एआइ अकुव्वंतो, जह्वागिहं अरिहंदसिए मगे ।

ए भवइ पवयणजत्ती, अभत्तिमंताइआ दोसा ॥ ५ ॥

तथा-

उप्पन्नकारणम्मी, किइकम्मं जो न कुज्ज दुविहं पि ।

पासत्थाईआणं, उग्घाया तस्स चत्तारि ॥ ६ ॥

(दुविहं पीति) अभ्युत्थानवन्दनसंज्ञणम्, इत्येवं प्रसङ्गेन ।
ध० २ अधि० ।

असणि-अशनि-पुं० । पविरित्यस्य पर्यायः । है० । आकाशे
पतन्त्यग्निमये कणे, प्रज्ञा० १ पद० । विशेषे, सू० प्र० २० पाहु० ।
तं० । विद्युद्वज्रे, वाच० ।

असणिमेह-अशनिमेघ-पुं० । करकादिनिपातवति पर्यतादिदा-
रणसमर्थजसत्त्वेन वा वज्रमेघं, भ० ७ श० ६ उ० ।

असणी-अशनी-स्त्री० । चलेः सोमस्य मदागजस्याग्रमहिष्या-
म, भ० १० श० ५ उ० । स्था० ।

अससि (ण)-असंज्ञिन-पुं० । संज्ञिविपरीतोऽसंज्ञी । विशि-
ष्टस्वरणादिरूपमनोविक्रान्तविकले, कर्म० ४ कर्म० । “ गुरइया उ-
विहा पण्णा । तं जहा-ससि चैव, अससि चैव । एवं पंचिदिया

सन्वे विगलितियवज्जा० जाव वेमाणिता” स्था० २ उ० २ उ० ।
पं० सं० । नं० । “ असप्ति दुविहा-अणागादमिच्छादिद्वी, आ-
गादमिच्छादिद्वी य ” नि० चू० ५ उ० ।

असप्तिआउय-असंइयायुष-न० । असंकिना सता बडे परजब-
प्रायेग्ये आयुषि, भ० १ श० २ उ० । (“आउ” शब्दे द्वितीय-
प्रागे १५ पृष्ठे १३ अधिकारे चैतद् व्याख्यास्यते)

असप्तिचूय-असंकिचूत-पुं० । मिथ्यादृष्टौ, भ० १ श० २ उ० ।

असप्तिमुय-असंकिभूत-न० । मिथ्यादृष्टिभूते, तच्च कालिको-
पदेशेन हेतूपदेशेन दृष्टिवादोपदेशेन च त्रिविधम् । नं० । आ०
च० (‘ सप्तिमुय ’ शब्दे चैतत् वक्ष्यते) ।

असप्तिहिसंचय-असंनिधिसंचय-पुं० । न विद्यते संनिधेः प-
र्युषितत्वादादेः सञ्चयो धारणं येषां ते तथा । संनिधिशून्ये युग-
लिकमनुष्ये, ज० २ व० ० । तं० । जी० ।

असर्ता-अमर्ता-स्त्री० । असंप्राप्तौ, नि० चू० १२ उ० । “ प-
माएण वा असर्ता चुक्खल्लिएण वा ” महा० ५ अ० ।

अमत्त-अशक्त-त्रि० । असमर्थे, दर्श० । पि० ।

असक्त-त्रि० । अपाकृतमदनतया समतृणमणिलेपुकाञ्चने समता-
पक्षे, आचा० । “ जे असता पावेहि कम्महि ” ये अपाकृतमदनतया
समतृणमणिलेपुकाञ्चनः समतापन्नाः पापेषु कर्मस्वसक्ताः
पापोपादानानुष्ठानारताः । आचा० १ श्रु० ५ अ० २ उ० ।

असत्त्व-न० । नास्तित्वे, स्था० । पररूपेणाविद्यमानत्वे, नं० ।

असत्ति-अशक्ति-स्त्री० । असंयोगे, असंपर्के, पं० ४ वि० ।

असत्थ-अशस्त्र-न० । निरवयानुष्ठानरूपे संयमे, “ से असत्थ-
स्स सेयसं, जे असत्थस्स सेयसं से पज्जवजातस्स सेयसं ”
आचा० १ श्रु० ३ अ० १ उ० ।

असत्थपरिणय-अशस्त्रपरिणत-त्रि० । अशस्त्रोपहते, आचा०
२ श्रु० १ अ० ८ उ० । (‘ अपरिणय ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे
६०१ पृष्ठेऽस्य सूत्राण्युक्तानि)

असदायार-असदाचार-पुं० । सदाचारविलकणे हिंसाऽनु-
तादौ, ध० । असदाचारः सदाचारविलक्षणो हिंसाऽनुतादिविश-
विधः पापहेतुर्भेदरूपः । बथोक्तम्-“ हिंसाऽनुतादयः पञ्च,
तत्त्वाध्वजानमव च । क्रोधादयश्च चत्वारः, इति पापस्य हे-
तवः ” ॥ १ ॥ तस्य गह्रां बथा—

“ न मिथ्यात्वसमः शत्रु-न मिथ्यात्वसमं विषम् ।

न मिथ्यात्वसमो रोगो, न मिथ्यात्वसम तमः ॥ १ ॥

द्विषद्विषतमोरोगैर्दुःखमेकत्र दीयते ।

मिथ्यात्वेन दुरन्तेन, जन्तोर्जन्मानि जन्मानि ॥ २ ॥

वरं ज्यालाकुलं क्षिप्तो, देहिनाऽन्मा दुताशने ।

न तु मिथ्यात्वसंयुक्तं, जीवितव्यं कदाचन ॥ ३ ॥

इति तत्त्वाध्वजानं गह्राः पत्रं हिंसादिष्वपि गह्रां योजना कार्या ।
तथा-तस्याऽसदाचारस्य हिंसादेः स्वरूपकथनं यथा-प्रमत्तयो-
गात्प्राणिव्यपरोपणं हिंसा, असद्विनिधानं मृषा, अदत्तादानं
स्तेयं, मैथुनमग्नश्च, मूर्च्छा परिग्रह इत्यादि । तथा-स्वयमाचार-
कथनेन परिहारोऽसदाचारस्य संपादनीयः, यतः स्वयम-
सदाचारमपरिहरतो धर्मकथनं नटयैराग्यकथनमिवाभावेयमयं

स्यात्, न तु साध्यसिद्धिकरमिति । तथा-शत्रुभावस्य कौटि-
ल्यत्यागरूपस्यासेवनमनुष्ठानं देशकेनैव कार्यम् । एवं हि त-
स्मिन्नाविप्रतारणकारिणि संभाविते सति शिष्यस्तदुपदेशात् कु-
तोऽपि दूरवर्ती स्यादिति ॥ ध० १ अधि० ।

असदारंज-असदारम्भ-पुं० । प्राणवधादौ, पं० ४ उ० ।
“ बाहो असदारम्भः ” बाहो हि पूर्वोक्तः, असन् असुन्दर आरम्भो-
ऽस्येत्यसदारम्भः, अविद्यमानं वा यदागमं व्यवच्छिन्नं, तदारभत
इत्यसदारम्भः । न सदा सर्वदा स्वस्तिकालाद्यपेक्ष आरम्भोऽ-
स्यति वा । “ वृत्तं चारित्रं ख-इत्यसदारम्भप्रतिनिवृत्तिमत्तम् ।
सदनुष्ठानम् ” असदारम्भोऽशोभनारम्भः प्राणातिपाताद्याध्व-
पञ्चकरूपः, ततो विनिवृत्तिमद् हिंसादिनिवृत्तिरूपमहिंसायात्म-
कम् । पं० १ वि० । पञ्चा० ।

असह-अशब्द-पुं० । अर्द्धदिग्व्याप्यसाधुवादे, ग० २ अधि० ।
ब० सं० । शब्दवर्जिते, वृ० ३ उ० ।

असहदंत-अशब्दत-त्रि० । अक्षामकुर्वति, “ भरुअब्बुं वाणि-
अं असहदंतो उज्जेणिप ” वृ० ३ उ० । “ एको देवो असहदंतो ”
नि० चू० १ उ० ।

असहृण-अश्वधान-न० । निगोदादिविचारयिप्रत्यये, ध० ।
२ अधि० ।

अमप्यविति-असत्प्रवृत्ति-स्त्री० । असुन्दरप्रवृत्तौ, पं० १६ वि० ।

अमप्यलावि (ण)-असत्प्रज्ञापिन्-त्रि० । असद्भावप्रलापि-
नि, नि० चू० १६ उ० ।

असवल-अशवल-पुं० । मालिन्यमाश्रिते, प्रश्न० १ सं०
द्वार । शवलस्थानदूरवर्तिनि, आतु० । निरतिचारे, स्था० ५
उ० ३ उ० । अतिचारपङ्काभावात् एकान्तविशुद्धचरणे, भ०
२५ श० ७ उ० ।

असवलायार-अशवलाचार-पुं० । विद्युत्काचारे, अशवलः क्षिता-
सितवर्णोपेतवर्तीवर्दे इवाकर्तुर आचारो विनयाशिक्षाज्ञापागो-
चगादिको यस्य सोऽशवलाचारः । व्य० ३ उ० ।

असवन्न-अमज्य-त्रि० । सजोपवेशनाऽयोग्ये जले, औ० । आ-
व० । स्था० । अशोजने असद्भावप्ररूपकेऽसंभवे, यथा-इयमा-
कणदुवमात्रोऽयमात्मा इति वदन्तः परिहृताः । नि० चू० १६ उ० ।
अमज्यवयण-अमज्यवचन-त्रि० । अरककशादिकं दुर्वचने,
“ असम्भवयणेहि य कलुषा विवज्जन्था ” इति ८ अ० २ उ० ।

असवन्नाव-अमदन्ताव-त्रि० । अविद्यमानार्थे, औ० । प्रश्न० ।

ज्ञा० । अतथ्यभावे, आव० ५ अ० । सद्भावस्याभावे, पि० । अ-
विद्यमानाः, सन्तः-परमार्थसन्तः, भावा जीवाद्योऽजिघ्रियभूता
यस्मिन्स्तदसद्भावम् । सर्वव्याप्यादिरूपात्मादिप्रतिपादके कु-
प्रवचने, उक्त० ३ अ० ।

असम्भावदृवणा-असद्भावस्थापना-स्त्री० । अकाटिषु मुन्या-
कारव्यां स्थापनायाम्, साध्याकारस्य तत्रासद्भावात् । अनु० ।
अमज्जावपटवणा-असद्भावस्थापना-स्त्री० । असद्भूतात्मे-
कल्पनायाम्, प्र० ११ श० १० उ० । जी० ।

असम्भावुज्जावणा-असद्भावोद्भावना-स्त्री० । ६ त० । अवि-
द्यमानार्थानामुपेक्षणे, औ० । यथाऽस्यात्मा सर्वगतः, इयमा-

कतएवमात्रो वेत्यादि (दश० ४ अ०) अचौरेऽपि चौरेऽयमित्यादि वा । अ० ५ श० ६ उ० ।

असद्व्युत्पत्तिः--असद्व्युत्पत्तिः--न० । न सद्व्युत्पत्तिरसद्व्युत्पत्तिः । अच्युते, आव० ४ अ० ।

असमंजसः--असमंजसः--त्रि० । अघटमानके, " असमंजसं कैः जपंति " । आ० । आचा० ।

असमंजसचेष्टितः--असमंजसचेष्टितः--न० । शास्त्रोक्तार्थभाषितकरणे (दश० १० अ०) प्राणिवधादौ, पञ्चा० २ वि० ।

असमणः--असमणः--पुं० । आमतयाद्विच्युते, " गंतुं ताय पुणो गच्छे, एय तेणसमणो सिया । " सुत्र० १ अ० ३ अ० २ उ० ।

असमणपाउगः--असमणपाउगः--त्रि० । साधूनामनाचरणीये, ध० ३ अधि० ।

असमणुत्पत्तिः--असमणुत्पत्तिः--त्रि० । अनिष्टे, स्था० ४ उ० १ उ० । शाक्यादौ, आचा० १ अ० ८ अ० १ उ० । त्रिषत्यधिके प्राज्ञक-शतत्रये, आचा० १ अ० ८ अ० १ उ० । असमनाङ्गेऽयस्तु दान-ग्रहणं प्रति सर्वनिषेध इति । आचा० १ अ० ८ अ० २ उ० ।

असमणुत्पत्तिः--असमणुत्पत्तिः--त्रि० । ' यदि भवान् कस्मैचिद्दत्त-नि तदा ददातु ' इत्येवमननुज्ञाने, आचा० २ अ० १ अ० ८ उ० । " असमणुत्पत्तिरस्य अर्धेनस्म " नि० चू० १ उ० ।

असमन्तः--असमन्तः--त्रि० । अपूर्णः, नि० चू० २ उ० । असमाप्तक-लेपः, ध० ४ उ० ।

असमन्तकल्पः--असमन्तकल्पः--पुं० । असमाप्तकल्पपरिपूर्णश्च क-ल्पः । अपरिपूर्णसंज्ञे विपरिणते, ध० ३ अधि० । " अनुवक्षे वा-स्यामु उ-ससमन्तं नद्वगमा इयमे । असमन्ता जायाण, ओ-हेण ण किञ्चि आहव्य " ॥२॥ पञ्चा० ११ वि० । प० च० ।

असमन्तदंसि (ण)--असमन्तदंसि--पुं० । न सम्यगस-म्यक्, तस्य भावाऽसम्यक्त्वम्, तद् द्रष्टुं शीघ्रमस्य स तथा । मिथ्याहृष्टौ, सूत्र० १ अ० ८ अ० १ उ० ।

असमन्तः--असमन्तः--त्रि० । अशक्तः, प० च० १ द्वार । भूतेषामा-जजीरा, सूत्र० १ अ० ४ अ० १ उ० । हेतुदोषे, यथाऽयं हेतुर्न स्व-साध्यगमक इत्येतेनासौ स्वसाध्यघातक इति । स्था० ८ पार० ।

असमयः--असमयः--पुं० । असम्यगाचारः पञ्चविंशे गौणालोक, प्रश्न० २ अधि० द्वार । घटकाले, अयोग्यकाले च । वाच० ।

असमवेगगङ्गा--असमवेगगङ्गा--न० । आर्यादेरनार्यादि-नेपथ्यकरणे, प० च० ४ द्वार । स्वयमार्यः सन् अनार्यत्वेप करो-ति; पुरुषो वा स्वरूपमनर्हितः सन् स्त्रीरूपं विदधातीत्यादि । तदेतद्वदर्थव्यग्रहणम् । सू० १ उ० ।

असमवाङ्कारणः--असमवाङ्कारणः--न० । न समवेति, सम्-अव-ङ्गण--णिनि । न० त० । समवाङ्कारणवर्जितं कार-णभेदे, वाच० । यथा--तन्तुसयागाः कारणरूपद्वयान्तरस्य वृत्तिरित्यादिसमवायिनः, त एव कारणमसमवाङ्कारणम् । आ० म० द्वि० । आ० चू० ।

असमाणः--असमाणः--पुं० । न विद्यते समानो यस्य सोऽसमानः । गृह-स्थान्यनार्थिकेभ्यः सर्वोक्तं, " असमाणो चरे जिकलु " कृ० । न विद्यते समानोऽस्य गृहस्थाश्रमाभ्यामुचितत्वेनान्यतीर्थिकेषु २११

वा नियतविहारादिनाऽनन्यसमानोऽसदृशः । यत्ता-समानः साहचर्येण, न तथैवसमानः । अथवा--'समाणो ज्ञि' प्राकृतत्वाद-सन्निव सन् यत्राऽस्ते तत्राप्यसन्निहित इति । इदयसन्निहितो हि सर्वः स्वाश्रयस्योदन्तमावहति, अयं तु न तथेति; एवंविधः स चरेदप्रतिबद्धविहारितया विहरेद्, भिक्षुर्यतिः । उक्त० ३ अ० ।

असमारंजः--असमारंजः--पुं० । समारम्भाभावे, " सत्तविहे असमारंजे पणसं । तं जहा पुढविकाइय असमारंजे जाव अ-जीवकाय असमारंजे । " स्था० ९ उ० ।

असमारंभमाणः--असमारंभमाणः--त्रि० । अग्न्यापादयति, स्था० ६ उ० । असमारंभमाणानां पञ्चविधादिसंयमः--

एगिंदिया णं जीवा असमारंजमाणस्स पंचविहे संजमे कज्जइ । तं जहा--पुढविकाइय संजमे जाव वणस्सइकाइय सं-जमे । एगिंदिया णं जीवा समारंजमाणस्स पंचविहे असंजमे कज्जइ । तं जहा--पुढविकाइय असंजमे जाव वणस्सइकाइ-य असंजमे । पंचिंदिया णं जीवा णं असमारंभमाणस्स पंच-विहे संजमे कज्जइ । तं जहा--संघिंदिय संजमे जाव फा-मिंदिय संजमे । पंचिंदिया णं जीवा समारंजमाणस्स पंच-विहे असंजमे कज्जइ । तं जहा--संघिंदिय असंजमे जाव फा-मिंदिय असंजमे । सव्वपाण भूयजीवसत्ताणं असमारं-जमाणस्स पंचविहे संजमे कज्जइ । तं जहा--एगिंदिय-संजमे पंचिंदिय संजमे । सव्वपाण भूयजीवसत्ताणं समारं-जमाणस्स पंचविहे असंजमे कज्जइ । तं जहा--एगिंदिय अ-संजमे जाव पंचिंदिय असंजमे ।

(एगिंदिया णं जीव ज्ञि) एगिंदियान्, एगिति वाक्यार-हारे । जीवान्, यस्मिन्समारंभमाणस्य सघट्टादीनामविवर्त्यकुर्वतः, सप्तदशप्रकारस्य संयमस्य मध्ये पञ्चविधसंयमो व्युत्पत्तेः-नाश्रवः, कियते भवति । तद्यथा--पृथिवीकार्यिकेषु विषये संयमः सघट्टाद्युत्पत्तिः--पृथिवीकार्यिकसंयमः । पञ्चमन्यान्वयि पञ्चानि । असंयमसूत्रं संयमसूत्रं द्विपर्येण व्याख्येयमिति । (पंचिंदिया णं मित्यानि) इह सप्तदशप्रकारसंयमभेदस्य पञ्चैन्द्रियसंयमल-क्षणस्येन्द्रियभेदेन भेदविवर्त्यतापञ्चविधत्वं, तत्र पञ्चैन्द्रिया-नारम्भे श्रोत्रेन्द्रियस्य व्याघातपातजनन-श्रोत्रेन्द्रियसंयमः । एवं चक्षुरिन्द्रियस्यमादयोऽपि व्याघातः । असंयमसूत्रमनद्विपर्यो-सेन बोद्धव्यमिति । (सव्वपाणित्यादि) पृथमेकेन्द्रियपञ्चैन्द्र-यजीवाश्रयेण संयमासंयमावुक्ता, इह तु सर्वजीवाश्रयेण; अत एव सर्वग्रहणं कृतमिति । प्राणादीनां चायं विशदः--" प्राणा द्वित्रिचतुः प्राक्ताः, मृतास्तु तरवः स्मृताः । जीवाः पञ्चैन्द्रिया ज्ञेयाः, शेषाः सत्त्वा इतीरिताः " ॥ १ ॥ स्था० ५ उ० २ उ० ।

तेन्द्रिया णं जीवा असमारंभमाणस्स उच्चिहे संजमे क-ज्जइ । तं जहा--प्राणामाओ सोक्खाओ अवरोवेत्ता जवइ, प्राणामणं दुक्खेण असंयोएत्ता जवइ, जिब्भामयाओ सोक्खाओ अवरोवेत्ता जवइ, एवं चैव फामामयाओ वि । तेन्द्रिया णं जीवा समारंजमाणस्स उच्चिहे असंयमे कज्जइ । तं जहा--प्राणामाओ सोक्खाओ अवरोवेत्ता जवइ, प्राणाम-

एणं दुक्खेणं संजोयेत्ता जवइ०, जाव फासमएणं दुक्खेणं संजोएत्ता जवइ ।

(तेइदिणमित्यादि) कण्ठ्यं, नवरं(असमारंभमाणस्स स्ति) अव्यापादयत्तः । (साणामाओ स्ति) घ्राणमयात् सौख्याद् गन्धोपादानरूपात् अव्यपरोपर्यया अश्रुशक्ता घ्राणमयेन गन्धोपालम्भाभावरूपेण दुःखेनासयोक्तयिता भवति । इह चाव्यपरोपणमसंयोजनं च समयः, अनाश्वररूपत्वात्, इतरदसयम इति । स्था० ६ ठा० ।

“चउरिंदिया ण जीवा असमारंभमाणस्स अछविहे संजमे कज्जइ । त जहा-चक्खुमाओ सोक्खाओ अवरोयेत्ता भवइ, चक्खुमएण दुक्खेणं असजोएत्ता, जवइ, एव जाव फासामाओ सोक्खाओ अवरोयेत्ता भवइ, फासामएण दुक्खेणं असजोएत्ता भवइ । चउरिंदिया ण जीवा समारंभमाणस्स अछविहे असजमे कज्जइ । त जहा-चक्खुमाओ सोक्खाओ अवरोयेत्ता जवइ, चक्खुमएण दुक्खेणं ज जोएत्ता भवइ । एवं जाव फासामाओ सोक्खाओ ” ॥ स्था० ८ ठा० । “ पचिंदिया ण जीवा ण असमारंभमाणस्स दमरिंदे सजमे कज्जइ । त जहा-सोयामयाओ सोक्खाओ अवरोयेत्ता भवइ, सोयामएणं दुक्खेणं असजोएत्ता जवइ । एव जाव फासामएणं दुक्खेणं असजोएत्ता भवइ । एव असजमे वि भाणिपवो ” ॥ स्था० १० ठा० ।

असमाहड-असमाहृत-त्रि० । अशुणे, “ विनिगिच्छसमावणेण अपाणेण असमाहडाए हेस्साए ” अशुद्ध्या लेश्ययोद्धमादि-दोषदुष्टमिदमित्येव चित्तविषयत्वात् । आवा० २ थु० १ थु० ३ उ० ।

असमाहडमुच्छेस्म-असमाहृतशुच्छलेश्य-त्रि० । असमाहृताऽनङ्गीकृता शुद्धा शोभना लेश्या येन स तथा । आसंध्यानो-पहततयाऽशोभनलेश्ये, सूत्र० २ थु० ३ अ० ।

असमाहि-असमाधि-पुं० । अपध्याते, सूत्र० १ थु० २ अ० २ उ० । समाधानं समाधिः-स्वास्थ्यम्, न समाधिरस्माधिः । अस्वास्थ्यनिवन्धनायां कार्यादिचेष्टायाम्, आ० म० द्वि० । स्था० १० । “दसविहा असमाही पाप्मत्ता । पाणास्वाप० जाव परिग्गहेरिया असमिह० जाव उच्चारपासवणस्स त्रिक्काणगपरिछावणिया असमिह०” । ज्ञानादिभावप्रतिषेधे अप्रशस्ते ज्ञाने, स्था० १० ठा० ।

असमाहिकर-असमाधिकर-त्रि० । असमाधिकरणशीलोऽसमाधिकरः । आ० म० द्वि० । चित्ताऽस्वास्थ्यकर्त्तरं, प्रश्ना० ३ सेव० द्वार । आ० चू० । असमाधिरूपेण च, ध्य० ४ उ० ।

असमाहिट्टाण-असमाधिस्थान-न० । समाधिश्चेतसः स्वास्थ्यम्, मोक्षमार्गेऽवस्थितिरित्यर्थः । न समाधिरस्माधिः, तस्य स्थानस्याश्रयाः । थ० ३ अर्थ० । असमाधिर्ज्ञानादिभावप्रतिषेधः, अप्रशस्तो भाव इत्यर्थः । तस्य स्थानानि पदानि असमाधिस्थानानि । स्था० १० उ० । चित्ताऽस्वास्थ्यस्याश्रयेषु, प्रश्ना० २ सेव० द्वार । येहि आसेवित्तेरात्मपरोमयातामिह पराभयत्र वाऽसमाधिरूपयत्ते । स्था० १० ठा० ।

सुयं मे आउसतंणं जगवया एवमक्खवायं-इह खलु येरे हि भगवंतेहि वीमं अतमाहिट्टाणा पाणत्ता । कयरे खलु येरेहि भगवंतेहि वीमं असमाहिट्टाणा पाणत्ता? । इमे खलु येरेहि भगवंतेहि वीमं असमाहिट्टाणा पाणत्ता । तं जहा-

दवदवचारिया वि जवति १, अपमज्जियचारिया वि भवइ २, दुपमज्जियचारिया वि भवति ३, अतिरिक्तमेज्जासणिण ४, रायणियपरिभासी ५, थेरोवयाति ६, जूतोवघा-ति ७, संजलणे ८, कोहणे ९, पिट्ठीमंसए यावि भवति १०, अनिक्खेणं अतिक्खेणं ओदारिण ११, एवाइ अधिकरणाइं अणुप्पणणाइं उप्पाइ वा जवति १२, पोराणाइं अधिकरणाइं खांमत्तविउसमिताइं उदीरित्ता जवति १३, अकाले सज्जायकारिया वि जवति १४, ससरक्खपायिणाए १५ मदकरे १६ भेदकरे ण्णकरे १७ कल-हकरे असमाहिकरे १८ मूर्खमाणभोइए १९ एमणाए अममिते यावि जवति २० । एवं खलु येरेहि भगवंतेहि वीसं असमाहिट्टाणा पाणत्ता त्ति वेमि पढमा दमा मम्मत्ता ॥

ननु यथाकथञ्चित् गुरुचिन्तयतीत्या गुरुपक्षं दुष्टिनेत्यो वा सकाशान्, यथाच्यते-“ परिमुट्ठियाण पांसं सुणेइ, सो विणवपरिभासि स्ति ” । यदुक्तं स्थविरैः विशति-रस्माधस्थानानि प्रश्नानि । तत्र किं स्थविरैः अन्तः पुरुष-विशेषान्, अपौरुषेयागमात्, स्वतोऽप्यतन्त्रोच्यते-भगवतः सकाशादेवायमस्य तैर्गर्भगम्य प्रकृताः, ‘येरेहि ति’ कथनाद् ज्ञान-स्थविरैर्वित्यावेदितं भवति, न तु जातिपर्यायस्थविरैः । जाति-पर्यायस्थविरैरेवपि अतस्थविरा एव प्रज्ञापयितुं समर्था जवन्ति, इति कृतं प्रसङ्गेन । अगुक्त उद्देशः । पच्छामाह-(कयरे इत्यादि) कतराणि किमभिधानानि तात्पर्यनन्तरमुद्दिष्टानि, खलु-र्वाक्यालङ्कारे । शेषं प्रागर्थात् । निर्देशमाह-६ मानि अनन्तर-वक्ष्यमाणत्वाद् हृदि परिवर्त्तमानतया प्रत्यक्षाणि तानि इति, यानि त्वया पृष्टानि शेषं प्रयत्नः । तत्र येभ्युदाहरणोपन्यासाश्च । (दवदवचारिया वि जवति) दुर्गतो योऽहं दुतं दुतं संयमात्म-विराधनान्तरपक्षे, वज्रनि-आत्मानं प्रपन्ननादिभिरसमाधौ याज-यति; अन्येऽत्र सत्त्वान् प्लवसमाधौ योजयति, तत्त्ववधजनिनेन च कर्मणा पापोकंऽप्यात्मानमवसमाधौ योजयति, अतो दुतं हन्तु-त्वसमाकुलतया चलायिक्करणत्वात् समाधिस्थानम्, एवमन्य-त्रापि यथायोग्यमवसेयम् । चशब्दाद् भुज्जाना जायमाणः प्रतिलम्बना च कुर्वन् आत्माविराधनां सयमावराधनां च प्राप्नोति । अपिप्रदणान् तिष्ठन् आकुञ्चनप्रसारणादिकं वा दुतं दुतं कुर्वन् पुनः पुनरवलाक्यप्रमार्जयन् आत्माविराधनां च प्राप्नोति । शब्दार्थस्तु भावित एव । ननु स्थानशयनादिषु इतत्त्व-नियधे सति किमर्थं गमनमेवोपन्यस्तस्य? उच्यते-यतः पूर्वमीया-समितिस्ततोऽज्या, इति हेतोः पूर्वं गमनमेव मुख्यत्वेनोपात्तमि-ति १ । तथा-(अपमज्जि स्ति) अपमार्जिते अवस्थान-निषीद-नशयनोपकरण-निक्षेपोऽप्यार्थादप्रतिष्ठापनं च करोति २ । तथा-दुष्पमाज्जियचारि ३ तथा-(अतिरिक्तमेज्जासणिण स्ति) अतिरिक्ता-अतिप्रमाणा शय्या वसतिरासनानि च पीठकादीनि यस्य सन्ति सोऽतिरिक्तशय्यासनिकः । स च अतिरिक्तायां शय्यायां घट्टसादा-दिरुपायामन्येऽपि कार्पाटकादय आवासयन्तीति तैः सहार्थिकर-णसंभवादात्मपरावसमाधौ योजयतीति । एवमासनाधिक्येऽपि वाच्यमिति ४ । तथा-(रायणियपरिभासि स्ति) शालिकपरि-भासी आचार्यादिपुण्यगुरुपरिभवकारी, अन्यो वा महान् कश्चि-ज्जातिश्रुतपर्यायाद्वा शिक्षयति, तं परिभवति अवमन्यते, जात्यादि-

भिर्मद्वानैः। अथ वा-“महरो अकुलाणो ति य, पुम्मेहं” इमम-
द्वुक्कि ति। अवि अपपत्ताभलद्धी, सीसो परिजवति आयरिय” १।
इति। एवं च गुणं परिभवन् आहोपपातं वा कुर्वन् आत्मानमन्या-
आसमाधौ योजयत्येव । तथा-(येगेवघादं ति) स्वविरा आ-
चार्यादिगुरुवः, तान् आचार्यदोषेण शीघ्रदोषेणाऽवज्ञादिभिर्वोप-
हन्तात्येव शीलः, स एव चेति स्वविरोपघातिकः ६। तथा-(भृतो-
पघातिप ति) भूतान्येकेन्द्रियादीनि तानि उपहन्तीति भूतोप-
घातिकः; प्रयोजनमन्तरेण, अद्भिरसातगौरवैर्वा, विभूषानिमित्तं
वा, आधाकर्मादिकं वा, पुष्टालम्बनेऽपि सभाद्वान्; अन्यद्वा ता-
दृशो किञ्चित् ज्ञापते वा करोति, येन भूतोपघातो भवति ७।
(संजलणे ति) संज्वलतीति संज्वलनः-प्रतिद्वेषं रोषणः, स
च तेन क्रोधेनात्मीय चाग्निं सम्यक्त्वं वा दहति, दहति वा
ज्वलनवत् ८। तथा-(कोहणे ति) क्रोधनः सकृत्कुम्भाभ्यन्त-
कुष्ठो भवति, अनुपशान्तवैरपरिणाम इति भावः ९। तथा-(पि-
ट्ठामनए ति) पुष्टिर्मांसाशकः, पराङ्मुखस्य परस्यावर्णनादका-
री, अगुणज्ञापति भावः, सत्त्वं कुर्वन् आत्मपरोजयेषां च दह
परत्र चासमाधौ योजयत्येव । अपिशब्दात् साक्षाद् वा वक्तु इति
ज्ञेयम् १०। तथा-(अजिक्खणं २ ओहणं ति) अमीदृशं अमीदृशं
अवधारयिता शङ्कितस्याप्यर्थस्य निःशङ्कितस्येव-एवमेवायमि-
त्यर्थवता । अथ वा-अवधारयिता परगुणानामपहङ्गकारी यथा
तथा दास्यादशमपि परं प्रति तथा जगति दासश्चोरस्त्वमित्या-
दि ११। तथा-(गवाहं इत्यादि) नवानामनुपपन्नमाधिकर-
णानां कलहानामुपादयिता, तांश्चोत्पादयन् आत्मानं पर चाऽ-
समाधौ योजयति । तथा-

“ वाहो भेदो अससो, हाणी दंससचरित्तणारणां ।
साहुपदोसां संसा-रवज्जणे साधिकरणम्म ॥ १ ॥
अतिभणियं अमणियं वा, तावो भेदो चरित्तजोवाण ।
रुवसारिण ण भौलं, जिम्हं ति य सो चरित्त लोप ॥ २ ॥
ज अज्जिय समीख-ल्लयादि तवणियमयंममहणहिं ।
मा हू तयं जिज्जेदिदं, वहुवत्तासागपत्तेहिं ” ॥ ३ ॥

अथवा नवानि अधिकरणानि यन्त्रादीनि तेषाम्-“न वावस्त-
कलहो विण, पट्ठानि अचल्लउ दसणे हीणे । जह कोवादिध-
वुद्धो, तद हाणी होति चरणं वि ” ॥ १ ॥ नवान्पादयिता १२।
(पाराणां इति) पुरातनानां कलहानां क्षमितव्यवशर्मनानां
मर्षितत्वेनापशान्तानां पुनरुद्धारयिता भवति १३। तथा-(अ-
काले सन्भावित्यादि) अकाले स्वाध्यायकारकः । तत्र
काल-उत्क्रांतिकमुत्रस्य दशवैकालिकादिकस्य संघात्तुष्टयं
त्यक्त्वाऽनवरतं भणनम्, कालिकस्य पुनराचारादिक-
स्योद्घाटापौरुषीं यावज्जगन्म । अवस्मानयामं च दिवसस्य,
निशायाश्चाद्ययामं च त्यक्त्वा अपरस्त्वकाल एव । अकाल-
स्वाध्यायकरणद्वेषानि तु बृहत्कल्पवृत्तितोऽवसेयानि नेह
विस्तरत्याहुतानि १४। तथा-(ससरक्खपाणीत्यादि)
सरजस्कपाणिपादो-यः संचेतनादिरजोगुणैर्दत्तं वीर्यमानं
भिक्षां शुक्लति । तथा-यो हि स्यरिहलदौ सक्रामन् न पादौ
प्रमाष्टि । अथ वा-यस्तथाविधकारणे सचिन्तादिपृथिव्यां
कठरादिनाऽनन्तरितायामासनादि करोति स सरजस्क-
पाणिपाद इति । स चैवं कुर्वन् संयमे असमाधिना आ-
त्मानं संयोजयति १५। तथा-(सदकरो ति) शब्दकरः
सुमेव प्रहरमात्रादङ्गै रात्रौ महता शब्देनोक्तापस्वाध्याया-
दिकारको गृहस्थभाषाभाषको वा वैरात्रिकं वा कालप्रद-

णं कुर्वन् महता शब्देनोक्तपतिः दोषाश्चेहोत्तराध्ययनवृत्ते-
रवसेयाः १६। तथा-(भेदकरो ति) येन कृतेन गच्छस्य
भेदो जवति तत्तद्वानिष्टेन (भ्रमकरो ति) तत्त्वगतिं येन
गणस्य मनोदुःखमुत्पद्यते, तद्भाषते वा १७। तथा-(कलह-
करो ति) आक्रोशादिना येन कलहो भवति तत्करोति; स चैव
गुणयुक्तो हि असमाधिस्थानं भवति इति वाक्यशेषः १८।
तथा-(सूरप्पमाणजोर्दं) सूरप्रमाणजोर्जा सूर्योदयादस्तमम-
यं यावदशनपानाद्यव्यवहारी; उचितकाले स्वाध्यायादि न क-
रोति, प्रतिप्रेरितो रुष्यति, अजाणं च बह्वाहारऽसमाधिं संजाय-
त इति दोषः १९। तथा-(एसणासमिण असमिण याव
भवति ति) पण्ययां समितश्चापि संयुक्तोऽपि नतैपणां परि-
हरति, प्रतिप्रारतश्चाप्यै साधुतिः सह कलहायते । अनेवणी-
य मां परिहरन् जीवांपराधि वर्त्तते । एव चात्मपरयोरस-
माधिकरणादसमाधिस्थानमिदं विज्ञातमिति २०। (एवं
स्त्वित्यादि) एवमित्यनन्तरं केन विधिना, स्वसुवार्क्या-
लङ्घनौ । शेषं व्याख्यातार्थम् । (इति येमि ति) इति परिसमा-
प्तावधमर्थो वा । एतानि असमाधिस्थानानि अनन वा प्रकारेण
जयीमिति गणधरादिगुरुपदशतो, ननु स्वोत्पत्तयेऽयुक्तोऽनुगमः;
नयप्रस्तावस्त्वय्यतोऽवसेयः । दशा० १ अ० । स० । आ०
चू० । आव० ॥

असमाहिमरण-असमाधिमरण-न० । बालमरणे, आतु० ।

असमाधिमरणे दोषाः-

जे पुण अट्टमईया, पयलियसन्ना य वक्कभावा य ।

असमाहिणा मरंति उ, न हु ते आगहगा भणिया ॥ १० ॥

ये पुनर्जीवाः, अष्टौ मरुस्थानानि येषां तेऽष्टमादिकाः । ‘असमई-
आ’ इति पाठे आर्त्तं आर्त्तं भवति मतिर्येषां ते आर्त्तमतिकाः स्वा-
र्थे इककप्रत्ययः, प्रचलिता विषयकषायादिभिः सन्मार्गात्प-
रिप्रवृष्टा सहा बुद्धिर्येषां ते प्रचलितसंज्ञाः । प्रगलितसंज्ञा वा,
च समुच्चये; वक्ष्यते सवक्ष्यते आत्मा परो वा ऐहिकपारत्रिक-
लाभाद्येन स वक्कः, कुटिलो वा भाषो येषां ते तथा, यत एवंवि-
धा ज्ञात एवाऽसमाधिना चित्तास्वास्थ्यरूपेण स्त्रियन्ते । नहु नैव,
दुरेचार्येते आराधका उत्तमार्थमाधका भवन्तीत्यर्थः । आतु० ।

असमाहिमरणज्जाण-असमाधिमरणध्यान-न० । ‘असमाधिना
एव स्त्रियताम’ इति चिन्तनमसमाधिमरणध्यानम् । स्कन्दकाचार्य
प्रतिशुषं प्रथमं, यन्त्रे पालयतो भव्यपालकस्येव दुर्धनं, आतु० ।

असमाहिय-असमाहित-त्रि० । अशोभने वीजत्वे दृष्टे च ।
सूत्र० १ अ० ३ अ० १ उ० । सत्साधुप्रवृत्तिवान् शुभाध्यवसा-
यगृहते, सूत्र० १ अ० ३ अ० ३ उ० । मोक्षमार्गाख्याद् भावस-
माधेरसवृत्ततया दुर्ये वर्तमाने, सूत्र० १ अ० १२ अ० ।

असमिक्खियकारि (ण)-असमीक्षितकारिन्-त्रि० । अना-
लोचितकारिण, दशा० ६ अ० ।

असमिक्खियप्पज्ञावि (ण)-असमीक्षितमज्ञापिन्-पुं० ।
अपर्यालोचितानर्थकवादिनि, प्रश्न० २ आ० द्वार । “ अणु-
हित पुत्रावर इहपरलोगगुणदोसं वा जो सहसा भणइ, सो
असमिक्खियप्पलाव । ” नि० चू० ८ उ० । (‘ चंचल ’ शब्दे
एतत्स्वरूपं वक्ष्यते)

असमिक्खियजासि (ण)-असमीक्षितभाषिन्-पुं० । अपर्या-
लोचितवक्त्रि, प्रश्न० २ आ० द्वार ।

असमिय-असमित-पुं० । समितिषु प्रमत्ते, पञ्चा० १६ वि० ।

इयंदिषु समितिषु अनुपयुक्ते, कल्प० १ क० । “एसो समिओ भणिओ, असो पुण असमिओ इमो होइ । सो काइयभोमादी, एकेकं नवरि पडिबेहे ॥१॥ गव तिअि तिअि पेहे, वेति किमेत्थं निविट्ठाहो ।” आच० ४ अ० ।

असम्यक्-त्रि० । असङ्गते, आच० ।

असमियं ति मसमाणस्स एगदा समिया होइ, समियं ति मसमाणस्स एगदा असमिया होइ ।

कस्यचिन्मिथ्यात्वलेइयानुविद्धस्य-कथ पौद्गलिकः शब्दः ?, इत्यादिकमसम्यगिति मन्यमानस्यैकदेति मिथ्यात्वपरिमाणूप-
शमनया शङ्काविचिकित्साऽऽद्यजावे गुवाद्युपदेशतः सम्यगिति भवति । आच० १ अ० ५ अ० २ उ० ॥

अगमोद्दय-असमवहत-त्रि० । दण्डादुपरते, अकृतसमुद्धाने च । ज० १ ए श० ३ उ० ।

असम्पत्त-असम्यक्त्व-न० । दर्शनादुद्वेगे, आच० ४ अ० ।

असम्पत्तपरीसङ्ग-असम्यक्त्वपरीपह-पुं० । असम्यक्त्वसहनका-
रिणः सर्वपापस्थानेभ्यो विरतः प्रकृष्टतपोऽनुष्ठायी निस्सङ्गश्चाहं, तथाऽपि धर्माधर्माभेदेनानाकारादिना विनेक्ष्य श्रुता मृषा समस्तमेत-
दिति असम्यक्त्वपरीपहः । तत्रैवमात्रोच्यते-धर्माधर्मोपपत्त्यापत्र-
कणौ यदि कर्मरूपौ पुद्गलात्मकौ, ततस्तयोः कार्यदर्शनादनुमानस-
माधिगम्यत्वम् । अथ क्रमाक्रोधादिकौ धर्माधर्मौ, ततः स्वानुभव-
त्वादात्मपरिणामरूपत्वात्प्रत्यक्षविरोधः । देवास्त्वत्यन्तसंज्ञासङ्ग-
त्वात्तन्मन्त्रोक्तं च कार्याभावाद्गन्तव्यभावाच्च न दर्शनेगोचरमा-
यान्ति । नाकारान्तु तीव्रवेदनार्ताः पूर्वकृतकर्मोदयनिगडय धनव-
शीकृतत्वाद्भवन्त्याः कथमायान्तीत्यवभातोच्यते । असम्यक्त्वप-
रीपहजयो भवति । आच० ४ अ० ।

अमयं-अम्वयम्-अव्य० । पतन इत्यर्थे, ज० १ श० ३२ उ० ।

असरण-अशरण-त्रि० । अत्राणे, स्था० ४ ग्रा० १ उ० ।

स्वार्थप्राप्तकवर्तिनः, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । शरणम्—
नाशम्यमानं, आच० । शरणं गृह, नात्र शरणमस्तीति अशरणः ।
संयमे, “सोग अदक्खु एताइ सोउला गच्छानि णायपुत्ते
असरणाए” आच० १ अ० ८ अ० १ उ० ।

असरणभावणा-अशरणभावना-स्त्री० । आत्मनोऽशरणत्व-

पर्यालोचनायाम्, प्रव० । सा च अशरणभावना-

“पितुर्मातुर्भ्रातृस्तनयदयितादेशे पुरतः,
प्रभृताऽऽधियाधिव्रजनिगाडिताः कर्मचरैः ।
रटन्तः क्षिप्पन्ते यममुखगृहान्तस्तनुभृताः,
हहा ! कष्टं लोकः शरणरहितः स्यास्यति कथम् ? ॥ १ ॥
ये जानन्ति विचित्रशास्त्राविसरं ये मच्चतन्त्राकिया-
प्रावसिषं प्रभयन्ति ये च दधन्ति ज्योतिःकलाकौशलम् ।
तेऽपि प्रेतपतेरमुष्य सकनत्रैलोक्यावध्वसन-
व्यग्रस्य प्रतिकारकर्मणि न हि प्रागद्व्यमाणावप्राप्ति ॥ २ ॥
नानाशस्त्रपरिश्रमोद्धतमर्देरावेष्टिताः सर्वतो,
गत्युद्दाममदान्धसिन्धुशतैः केनाप्यगम्याः क्वचित् ।
शक्रश्रीपतिचक्रिणोऽपि भहसा कानाशदासैर्वेला-
दाकृष्टा यमेवैश्वर्यायान्ति हह हा ! निस्त्राणता प्राणिनाम् ॥ ३ ॥
उद्दामं ननु दग्धसात्सुरागिणि पृथ्वा पृथुच्छ्रवसात्,

ये कर्तुं प्रजविण्णवः कृशमपि क्लेशं विनैवात्मनः ।

निःसामान्यबलप्रपञ्चचतुरास्तीर्थकरास्तेऽप्यहो !,
नैवाशेषजनौघघसरमपाकर्तुं कृतान्तं क्रमाः ॥ ४ ॥

कलत्रमित्रपुत्रादि-सौहृदप्रतिवृत्तये ।

इति बुद्धमतिः कुर्यादशरण्यत्वभाषनाम् ॥१॥ प्रव० ६७ ब्रा० ।

अशरणभावना चैवम्-

“इन्द्रोपेक्षादयोऽप्येते, यन्मृत्योर्यान्ति गोचरम् ।

अहो ! तदन्तकातङ्कः, कः शरण्यः शरीरिणाम् ?” ॥ १ ॥

शरणं साधुः शरण्यः । तथा-

“पितुर्मातुः स्वमुर्ध्नातु-स्तनयानां च पश्यताम् ।

अत्राणो नीयते जन्तुः, कर्मभयमसद्यानि ॥ २ ॥

शोचन्ति स्वजनानऽन्तः, नीयमानाश्च स्वकर्मजः ।

नेष्यमाणं न शोचन्ति, नात्मानं भूदण्डरूपः ॥ ३ ॥

ससारं दुःखदावाग्नि-ज्वलद्वज्वालाकरालितं ।

यने मृगार्भकस्येव, शरणं नास्ति देहिनिः” ॥४॥ अ० ३ अधि० ।

असरणाप्येहा-अशरणाऽनुपेक्षा-स्त्री० । जन्मजरामरणम-
यैरभिभूते व्याधिवेदनाग्रस्ते जिनवरचक्षणाद्यज्ञास्ति शरणं
क्वचिच्छोके इत्येवमशरणस्य (अत्राणस्य) अनुपेक्षायाम्, स्था०
४ ग्रा० १ उ० ।

असरिम-असदृश-त्रि० । विसदृशे, “असरिसज्जनउल्लावा न-
हु सदियव्वा” आच० ४ अ० ।

अमृगिसेवगम, दृण-असदृशवेगग्रहण-न० । आर्यादेरनार्यादि-
नेपथ्यकरणे, पं० अ० ४ द्वार ।

असरार-अशरीर-त्रि० । अविद्यमानशरीरोऽशरीरः । औदा-
रिकादिपञ्चविधशरीररहितं, आ० म० द्वि० भि०, “असरीरा
जीवणया दमणनाणोउत्ता” श्री० । स्था० ।

असरारपरिवद्ध-अशरीरमतिवद्ध-त्रि० । त्यक्तसर्वशरीरे, भ०
१८ श० ३ उ० ।

असज्ञाहा-अस्त्वाहा-स्त्री० । अकीर्तिसाधने असाधुवादे,
ग० २ अधि० ।

अमलिल्लप्पलाव-अमलिल्लप्पाव-पुं० । अजल्लप्पावे, जलं वि-
ना रेक्षित्वर्थः । न० ।

अमलिल्लप्पवाह-अमलिल्लपवाह-पुं० । अजलप्रवाहे, तं० ।

अमवाया-अश्रवाता-स्त्री० । अनाकर्णने, “अमस्स धम्मस्स
असवणयाए” ध० ३ अधि० ।

असच्चलउभण-असद्व्ययेज्जन-न० । पुरुषार्थानुपयोगिवि-
रुद्धावियोगव्यागः, न सद्व्ययोऽसद्व्यस्तत्र धनोऽभ्युत्थनम् ।
ब्रा० १२ ब्रा० ।

अमच्चय-असर्वप्र-न० । न विद्यते सर्वं यत्र तदसर्वम् । के-
वलज्ञानावरणकेवलदर्शनावरणरहिते आचरणे, पं० सं० ४ द्वार ।

अमव्याणु-असर्वज्ञ-त्रि० । अज्ञस्ये अर्थादर्शिनि, “सर्वज्ञाऽ
स्माविनि ह्येतत्, तत्कालेऽपि बुभुक्षुभिः । तज्ज्ञानेयविज्ञान-
रहितं गम्यन्तं कथम् ?” ॥ १ ॥ सूत्र० १ अ० १ अ० २ उ० ।

असव्वदरिसि (ण्)-असर्वदर्शिन-त्रि० । अज्ञस्ये, ब्रा० २३ ब्रा० ।

असव्वय-अमद्वय-न० । असत्ये, “मिच्च सि या, वितह सि

वा, असव्यंति वा, असव्यंति वा, अकरणीयंति वा पण्डा”
आ० चू० १ अ० ।

असव्यासि (ण्)-असर्वाशिन-त्रि० । अत्यजोर्जानि, व्य०
१ उ० ।

असह-असह-त्रि० । असमर्थे, व्य० १ उ० । जीत० ।

असहाय-असहाय-त्रि० । एकाकिनि, वृ० ४ उ० । आ० म० ।

अविद्यमानसहाये, यः कुतार्थिकप्रेरितोऽपि सम्यक्त्वादाविचलनं
प्रति परसाहाय्यमनपेक्षमाणस्तस्मिन्, दशा० १० अ० । आ० ।
असाहिज-असाहाय्य-त्रि० । न विद्यते साहाय्योऽस्य । साहा-
य्यमनपेक्षमाणे, उपा० १ अ० (‘आणद’ शब्दे द्वितीयजागे
११० पृष्ठेऽस्य सुबं धृत्यते)

अमहीण-अस्वाधीन-त्रि० । अस्ववशे, “अमहीणेहि सारही-
चाउरगेहि” । दश० ८ अ० ।

अमहु-अमह-त्रि० । चरणकरणे अशक्ते, पं० भा० । सुकुमारे
राजपुत्रादौ प्रजाजने, स्था० ३ टा० ३ उ० । असमर्थे, आघ० ।
खाने, नि० चू० १ उ० ।

असहिष्णु-त्रि० । राजादिदीक्षिते सुकुमारपादे, वृ० ३ उ० ।

असहवर्ग-असहवर्ग-पुं० । असमर्थे राजपुत्रादौ, ध० २ अ-
धि० । पं० चू० ।

अमहेज्ज-असाहाय्य पुं० । अविद्यमानं साहाय्यं परसाहायिक-
मत्यन्तसमर्थत्वाद् येषां तेऽसाहाय्याः । आपर्थापि देवादिसाहा-
य्यकानपेक्षेषु स्वयं कृतं कर्म स्वयमेव भोक्तव्यमित्यदीनमनोवृ-
त्तिषु, भ० २ श० ५ उ० । ये पाखण्डिभिः प्राग्ध्याः सम्य-
क्त्वाद् विचलनं प्रति, किन्तु न परसाहायिकमपेक्षन्ते स्वयमेव
तत्प्रतीघातसमर्थत्वाज्जिनशासनान्यन्तजावितन्वात् तेषु तथा-
विधेषु श्रावकेषु, भ० २ श० ५ उ० ।

असागारिय-असागारिक-त्रि० । सागारिकसंपातरहिते प्रदेशा-
दौ, व्य० ३ उ० । गृहस्थेनादृश्यमाने, नि० चू० १ उ० ।

असाधा (हा) रण-असाधारण-त्रि० । अनन्यसदृशे, दर्श० ।
उपादानहेतौ, अन० २ अधि० ।

असाधारणाण्यंगतिय-असाधारणानैकान्तिक-पुं० । नित्यः श-
ब्दः, श्रावणत्वात् इत्यादिसपक्षविपक्षव्यावृत्त्येन संशयजनके
हेत्वाज्ञासं, रत्ना० ६ परि० ।

असाय (त)-असात-न० । न० । दुःखे, सूत्र० २ अ० १ अ०
१५ उ० । असुखे, आचा० १ अ० २ अ० ३ उ० । आ० । असात-
वेद्यकर्मणि-सर्वपाकजे, आचा० १ अ० ४ अ० ६ उ० । मनःप्रतिकूले
दुःखे, आचा० १ अ० ४ अ० २ उ० । अप्रतियुत्यादके, अनु० । असा-
तवेदनीयकर्मोदये, प्रश्न० १ आध० द्वार । “उविहे आमाप पण-
से । तं जहा-सोऽदियअसाए० जाव मोहदियअसाए०” । स्था० ६
ता० । असातवेदनीय कर्मणि, उक्त० ३३ अ० । असातान्यवेदनीये
वेदनीयकर्मनेदप्रभवयाम् (प्रश्न० १ आध० द्वार) दुःखरूपा-
यां वेदनायाम्, स्त्री० । प्रज्ञा० ३४ पद ।

असायज्जण-अस्वादन्-न० । अनुमनने, व्य० २ उ० ।

अमा (स्ता) यण-आश्वयन-पुं० । अश्वपिसन्ताने, जं० ७
वक्त्र० ।

असायवहुत्त-असातवहुत्त-त्रि० । दुःखप्रचुरे, संथा० । “हज्जो
११२

असायवहुत्ता मणुस्सा” । दश० १ चू० । (एतच्च तृतीयं स्थानम्
‘अट्टादसट्टाण’ शब्देऽप्येव भागे २४६ पृष्ठे व्याख्यातम्)

असाय (या) वेयणिज्ज-असातवेदनीय-न० । असातं दुः-
खं, तद्वपेण यद् वेद्यते, तदसातवेदनीयम् । कर्म० ६ कर्म० । पं०
स० । प्रज्ञा० । दीर्घत्वं प्राकृतन्यात् । स० ३७ सम० । वेदनीयक-
र्मभेदे, स्था० ७ ता० ।

असार-असार-त्रि० । साररहिते तं० । “ उग्गमुण्णायणासुखं,
एसणादोसवज्जियं । साहारणं अयाणंतो, साहु होइ असार-
ओ ” ॥१॥ आघ० ।

असारंभ-असारंभ-पुं० । प्राणिवधार्थमसंक्षेपे, “ सत्तविहे
असारंभे पणसे । तं जहा-पुढविकाइयअसारंजे० जाव अजी-
वकाइयअसारंभे । ” स्था० ७ टा० ।

अमावगपाउग्ग-अश्रावकप्रार्थय-त्रि० । न० त० । आवकानु-
चिंतं, ध० २ अधि० ।

असावज्ज-असावज्ज-त्रि० । अपापे, “ असावज्जमककस ”
दश० ७ अ० । “ अहो जिणेहि असावज्जा, विसी साहुण देसि-
या” । दश० ५ अ० । चौर्यादिगर्हितकर्मानालम्बने प्रशस्तमनोवि-
नयजं, स्था० ७ ता० ।

असासय-अशाश्वत-त्रि० । तेन तेन रूपेणोदकधारावच्छब्द-
भवतीति शाश्वतं, ततोऽन्यदशाश्वतम् । आचा० १ अ० ५ अ०
२ उ० । अशाश्वत्त्वनस्वभावे, रा० । प्रतिक्षण विहारणे, प्रश्न० ५
आध० द्वार । कृण कृण प्रति विनश्चेत्, तं० । आ० म० । आ० । आचा० ।
अपराऽपरपर्यायप्रापिते, स्था० १० ता० । उक्त० । स्वप्नेऽजाल-
सदृशे अनित्ये, सूत्र० १ अ० १ अ० ३ उ० । संसारिणि, स्था० २
टा० १ उ० । “ अशाश्वतानि स्थानानि, सर्वाणि दिवि वेह च ।
देवासुरमनुष्याणां-सृष्टयश्च सुखानि च ” ॥ १ ॥ सूत्र० १ अ० ८
अ० । जन्ममरणादिसहितत्वात् संसारिणि, स्था० ४ टा० ४ उ० ।
(जावप्राधान्येन तु) विनाशे, प्रश्न० ३ आध० द्वार । अविद्यमानं
शाश्वतमस्मिन्नन्यशाश्वत-संसारः । अशाश्वतं हि सकल-
मिह राज्यादि । तथा हारिलवाचकः-

“ चत्तं राज्येभ्वर्ये धनकनकसारः पारिजतो,
नृपत्वाद् यष्टुभ्यं चलममरसंख्यं च विपुलम् ।

चलं रूपारोग्यं चलामिह चलं जीवितमिदं,
जनादृष्टो यो वै जनयति सुखं सोऽपि हि चलः” ॥१॥ उक्त० अ० ।

अमाहीण-अस्वाधीन-त्रि० । परायत्ते, आचा० १ अ० २
अ० १ उ० ।

असाहु-असाधु-त्रि० । अमकूले, वृ० १ उ० । अशोभने, सूत्र० १
अ० ५ अ० २ उ० । असद्वृत्ते, सूत्र० २ अ० २ अ० । अनर्थो-
दयहेतौ, सूत्र० १ अ० २ अ० २ उ० । निर्वाणसाधकयोगापे-
क्षया (दश० ७ अ०) आर्जोविकादौ कुदर्शनिनि, नि० ३ वर्ग ।
असंयते, स्था० ७ ता० । परजीवनिकायव्यापनवृत्ते औद्देशि-
कादिनोजिनि अग्रहचारिणि, स्था० १० ता० । अविशिष्टकर्म-
कारिणि, सूत्र० १ अ० १२ अ० ।

असाहुकम्म-असाधुकर्मन्-न० । क्रूरकर्मणि, सूत्र० १ अ० ५
अ० १ उ० । जन्मान्तरकृताऽशुभानुष्ठाने, सूत्र० १ अ० ५
अ० २ उ० ।

असाहुदिदि-असाधुदृष्टि-पुं० । परतीर्थिकदृष्टौ, व्य० ४ उ० ।

असाधुधम्म-असाधुधर्म-पुं० । वस्तुदानस्नानतर्पणादिके असंयतधर्मे, सूत्र० १ भु० १४ अ० ।

असाधुया-असाधुता-स्त्री० । कुगतिगमनादिकरूपायाम्, सूत्र० १ भु० ४ अ० २ उ० । ओहस्वभावतायाम्, उक्त० ३ अ० ।

असाधुवं-असाधुवत्-अव्य० । असाधुमर्हति यत्प्रेक्षणं सुकुटिभङ्गादिभ्युक्तं तस्मिन्, असाधुना तुल्यं वर्तने, उक्त० ३ अ० ।

असि-असि-पुं० । खड्गे, उपा० २ अ० । नि० चू० । जी० । रा० । व्य० । विपा० । सं० । औ० । “असिमोग्गसत्तिकुतइत्था” । असिमुद्गरशक्तिकुन्ता हस्ते येषां ते असिमुद्गरशक्तिकुन्तहस्ताः । “प्रहरणात्” ॥ ३१११५४ ॥ इति सम्यन्तस्य पात्तिकः परनिपातः । जी० ३ प्रति० । अस्युपलक्षिते सेवकपुरुषे, “असिमणीकुरी-वाण्यज्जितः” । तत्रासिनोपलक्षिताः सेवकाः पुरुषाः अस-यमाः, मण्युपलक्षिता लेखनजीविनः मण्यः, कृषिरिति-कृषिकर्मो-पजीविनः, वाणिज्यमिति-वाणिज्जनोचितवाणिज्यकलोपजी-विनः । तं० । असिना यो देवो नारकान् छिनत्ति सोऽसिरेव । परमाधार्मिकनिकायं, भ० ३ श० ६ उ० ।

इत्ये पाए ऊरु, बाहु मिरा पाय अंगमंगाणि ।

उिंदति पगामं तू, असि ऐरइए निरयपाला ॥ ७८ ॥

(इत्येत्यादि) असिनामानो नरकपाला अशुभकर्मोदयवर्तिनो नारकानेव कदर्थयन्ति । तद्यथा-हस्तपादोरुवाहुशिरः-पाश्वर्थादीन्यङ्गप्रत्यङ्गानि छिन्दन्ति प्रकाममत्यर्थं खण्डयन्ति, तु-शब्दोऽपरदुःखोत्पादनविशेषणार्थं इति ॥ सूत्र० १ भु० ४ अ० १ उ० । वाराणस्यां सरिद्वेदे, ती० ३८ कल्प० ।

असिकुंरुतित्य-असिकुंरुतीर्थ-न० । स्वनामख्याते मथुरास्थे तीर्थे, ती० ९ कल्प० ।

अमिकवग-अशिक्षक-त्रि० । चिरप्रव्रजिते, दश० १ अ० ।

असिखुरधार-असिखुरधार-पुं० । कुरस्येव धारा यस्य असेः । अतिच्छेदके खड्गे, उपा० २ अ० ।

असिखेरुग-असिखेटक-न० । असिना सह फलके, प्रअ० १ आअ० द्वार ।

असिचम्मपाय-असिचर्मपात्र-न० । स्फुरके, भ० । “असिचम्म-पायं गहाय” । असिचर्मपात्रं स्फुरकः । अथवा-असिश्च खड्गः, चर्मपात्रं च स्फुरकः, खड्गकोशका वा असिचर्मपात्रं, तद् गृ-हीत्वा । “असिचम्मपायहन्थकिञ्चगणं अप्पाणं ति” । असि-चर्मपात्रं हस्ते यस्य स तथा, कृत्यं संघादिप्रयोजनं गतः आश्रितः कृत्यगतः, ततः कर्मधारयः, अतस्तेन आत्मना । अथ-वा-असिचर्मपात्रं कृत्वा हस्ते कृतं येनासौ असिचर्मपात्रहस्त-कृत्वाकृतः, तेन । प्राकृतत्वाच्चैवं समासः । अथवा-असिचर्मपात्र-स्य हस्तकृत्यं हस्तकरणं गतः प्राप्तो यः स तथा, तेन । भ० ३ श० ५ उ० ।

असिद्ध-अशिष्ट-त्रि० । अनाख्याते, नि० चू० २ उ० । अक-थिते, वृ० २ उ० । आ० भ० ।

असिणाण-अस्नान-त्रि० । अविद्यमानज्ज्ञाने, पंचा० १० वि-ब० । “असिणाणविद्यइभोई” अस्नानोऽरात्रिभोजी चेत्यर्थः । उपा० १ अ० । आचा० ।

“तम्हा तेण सिणायंति, सीएण उसिणेण वा ।

आवज्जीवं वयं ओरं, असिणाणमहिच्छिया” ॥ ६३ ॥

दश० ६ अ० । ध० ।

असित्थ-असिक्थ-न० । सिक्थवर्जिते पानकाहारे, पञ्चा० ५ विव० ।

असिद्ध-असिद्ध-पुं० । संसारिणि, नं० । जी० । स्था० । सूत्र० । हेत्वाभासनेदं, रत्ना० ।

तत्रासिद्धमजिदधति-

यस्यान्यथाऽनुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः ॥ ४८ ॥

अन्यथाऽनुपपत्तेर्विपरीताया अनिश्चितायाश्च विरुद्धनैकान्ति-कत्वेन कीर्तयिष्यमाणत्वादिद् हेतुस्वरूपा प्रतीतिभारिकैवान्य-थाऽनुपपत्त्यप्रतीतिरवशिष्टा छद्म्या; हेतुस्वरूपा प्रतीतिश्चेयम-ज्ञानात्, सन्देहाद्, विपर्ययाद् वा विज्ञेया ॥ ४८ ॥

अयामुं भेदतो दर्शयन्ति-

स द्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च ॥ ४९ ॥

उभयस्य वादिप्रतिवादिस्वमुदायस्यासिद्धः; अन्यतरस्य वादि-नः प्रतिवादिनो वाऽसिद्धः ॥ ४९ ॥

तत्राद्यनेदं वदन्ति-

उज्जयासिद्धो यथा-परिणामी शब्दश्चाक्षुषत्वात् ॥ ५० ॥

चक्षुषा गृह्यत इति चाक्षुषः, तस्य भावश्चाक्षुषत्वं, तस्मात् । अयं च वादिप्रतिवादिनोरुभयोरप्यसिद्धः, आवणत्वाच्च-व्यस्य ॥ ५० ॥

द्वितीयं भेदं वदन्ति-

अन्यतरासिद्धो यथा-अचेतनास्तरसो, विज्ञानेन्द्रियायु-निरोधवृत्तक्षणमरणरहितत्वात् ॥ ५१ ॥

ताथागतं हि तरुणमचेतन्यं साधयन् विज्ञानेन्द्रियायुर्नि-रोधलक्षणमरणरहितत्वादिति हेतूपन्यासं कृतवान् । स च जैनानां तरुचेतन्यवादिनामसिद्धः । तदागमे कुम्भेष्वपि विज्ञाने-न्द्रियायुषां प्रमाणतः प्रतिष्ठितत्वात् । इदं च प्रतिवाद्यासिद्धये-क्षयोदाहरणम् । वाद्यसिद्धयेक्षया तु-अचेतनाः सुखादयः, उ-त्पत्तिमत्तादिति । अत्र हि वादिनः साङ्ख्यस्योत्पत्तिमत्त्वमप्र-सिद्धम्; तेनाविर्भावमात्रस्यैव सर्वत्र स्वीकृतत्वात् ।

नन्विन्धमसिद्धप्रकारप्रकाशने परैश्चक्रे-स्वरूपेणासिद्धः, स्वरू-पं वाऽसिद्धं यस्य सोऽयं स्वरूपासिद्धः, यथा-अनित्यः शब्दः, चाक्षुषत्वादिति । ननु चाक्षुषत्वं रूपादायस्ति, तेनास्य व्यधिक-रणासिद्धत्वं युक्तम् । न । रूपाद्यधिकरणत्वेनाप्रतिपादितत्वात् । शब्दधर्मेणि चोपदिष्टं चाक्षुषत्वं न स्वरूपतोऽस्तीति स्वरूपा-सिद्धम् । विरुद्धमधिकरणं यस्य, स चासावसिद्धश्चेति व्यधि-करणासिद्धः; यथा-अनित्यः शब्दः, पटस्य कृतकत्वादिति । ननु शब्देऽपि कृतकत्वमस्ति, सत्यं, न तु तथा प्रतिपादितम् । नचान्यत्र प्रतिपादितमन्यत्र सिद्धं भवति । मीमांसकस्य वा कुर्वतो व्यधिकरणासिद्धम् । २ । विशेष्यमसिद्धं यस्यासौ विशे-ष्यासिद्धः; यथा-अनित्यः शब्दः, सामान्यवत्त्वे सति चाक्षुषत्वा-त् । ३ । विशेषणासिद्धः; यथा-अनित्यः शब्दः, चाक्षुषत्वं सति सामान्यवत्त्वात् । ४ । एकैकदेशासिद्धपर्यायः पक्षभागप्रसिद्धत्वा-त् भागासिद्धः; यथा-अनित्यः शब्दः, प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् । ननु च वाद्यादिसमुत्थशब्दानामपीश्वरप्रयत्नपूर्वकत्वात् कथं भागासिद्धत्वम् ? नैतत् । प्रयत्नस्य तीव्रमन्दादिनाशानन्तरं श-

पश्य नथाभावो हि प्रयत्नानन्तर्यकत्वं विवक्षितम् । नखेभ्यः प्रयत्नस्य तीव्रादिभावाऽस्ति, मित्यत्रात् । अनभ्युपगमेश्वरं प्रति वा प्रागासिद्धत्वम् । १८ । आभयसिद्धः; यथा-अस्ति प्रधानं, विश्वस्य परिणामिकारणत्वात् । १९ । आभयैकदेशासिद्धः; यथा-नित्याः प्रधानपुरुषेश्वराः, अकृतकत्वात् । अत्र जैनस्य पुरुषः सिद्धो, न प्रधानेश्वरौ । २० । सन्दिग्धाभयसिद्धः; यथा-गोत्वेन संदिह्यमाने गवये आरण्यकोऽयं गौः, अनदर्शनात्पञ्चत्रासत्वात् । २१ । सन्दिग्धाभयैकदेशासिद्धः; यथा-गोत्वेन संदिह्यमाने गवये गवि च आरण्यकाशेतौ गावौ, अनदर्शनात्पञ्चत्रासत्वात् । २२ । आभयसन्दिग्धवृत्तसिद्धः; यथा-आभयदेवोः स्वरूपनिश्चये आभये हेतुवृत्तिसंशये मयूरबानयं प्रदेशः, केकायितोपेतत्वात् । २३ । आभयैकदेशसन्दिग्धवृत्तसिद्धः; यथा-आभयदेवोः स्वरूपनिश्चये सत्यत्वाऽऽभयैकदेशे हेतुवृत्तिसंशयं मयूरबानाशेतौ सहकारकणिकारौ, तत एव । २४ । व्यर्थविशेषणासिद्धः; यथा-अनित्यः शब्दः, सामान्यवत्त्वे सति कृतकत्वात् । २५ । व्यर्थविशेषणासिद्धः; यथा-अनित्यः शब्दः, कृतकत्वे सति सामान्यवत्त्वात् । २६ । सन्दिग्धासिद्धः; यथा-धूमवाण्यादिविवेकानिश्चये कश्चिदाह-वह्निमानयं प्रदेशः, धूमवत्त्वात् । २७ । सन्दिग्धविशेषणासिद्धः; यथा-अद्यापि रागादियुक्तः कपिलः, पुरुषत्वे सत्यत्वाप्यनुपपन्नत्वज्ञानत्वात् । २८ । सन्दिग्धविशेषणासिद्धः; यथा-अद्यापि रागादियुक्तः कपिलः, सर्वदा तत्त्वज्ञानरहितत्वे सति पुरुषत्वात् । २९ । एकदेशासिद्धः; यथा-प्रागभावो वस्तु, विनाशोत्पादधर्मकत्वात् । ३० । विशेषणैकदेशासिद्धः; यथा-तिमिरमभावस्वभावम्, द्रव्यगुणकर्मातिरिक्तत्वे सति कार्यत्वात् । अत्र जैनान् प्रति तिमिरे द्रव्यातिरेको न सिद्धः । ३१ । विशेषैकदेशासिद्धः; यथा-तिमिरमभावस्वभावं, कार्यत्वे सति द्रव्यगुणकर्मातिरिक्तत्वात् । ३२ । सन्दिग्धैकदेशासिद्धः; यथा-नायं पुरुषः सर्वज्ञः, रागवक्तृत्वापेतत्वात् । अत्र लिङ्गादनिश्चिते रागत्वे सन्देहः । ३३ । सन्दिग्धविशेषणैकदेशासिद्धः; यथा-नायं पुरुषः सर्वज्ञः, रागवक्तृत्वापेतत्वे सति पुरुषत्वात् । ३४ । सन्दिग्धविशेषणैकदेशासिद्धः; यथा-नायं पुरुषः सर्वज्ञः, पुरुषत्वे सति रागवक्तृत्वापेतत्वात् । ३५ । व्यर्थैकदेशासिद्धः; यथा-अग्निमानयं पर्वत-प्रदेशः, प्रकाशधूमोपेतत्वात् । ३६ । व्यर्थविशेषणैकदेशासिद्धः; यथा-गुणः शब्दः, प्रमेयत्वसामान्यवत्त्वे सति बाह्यैकैन्द्रियप्राप्तत्वात् । अत्र बाह्यैकैन्द्रियप्राप्तस्यापि रूपत्वादिसामान्यस्य गुणत्वाभावाद्यभिचारपरिहाराय सामान्यवत्त्वे सतीति सार्थकम्; प्रमेयत्वं तु व्यर्थम् । ३७ । व्यर्थविशेषणैकदेशासिद्धः; यथा-गुणः शब्दः, बाह्यैकैन्द्रियप्राप्तत्वे सति प्रमेयत्वसामान्यवत्त्वात् । ३८ । एवमन्येऽप्येकदेशासिद्धाद्विद्वारेण चुर्यासोऽसिद्धे-दाः स्वयमभ्युह्य वाच्याः । उदाहरणेषु चैतेषु दूषणान्तरस्य सम्भवतोऽप्यप्रकृतत्वादनुरूपदर्शनम् । त एतं भेदा भवद्भिः कथं नाभिहिताः ? ॥

उच्यते—एतेषु ये हेत्वाप्रास्तां प्रजन्ते, ते यदोजयबाध-सिद्धत्वेन विवक्ष्यन्ते, तदोजयासिद्धेऽन्तर्जवन्ति । यदा स्वन्य-तरासिद्धत्वेन तदाऽन्यतरासिद्ध इति । व्यधिकरणासिद्धस्तु हेत्वाभासो न भवत्येव । व्यधिकरणादपि पित्रोर्ब्राह्मणया-त्पुत्रे ब्राह्मणयानुमानदर्शनात्, नटजटाक्षीनामपि ब्राह्मण्यं कस्मात्प्रायं साध्यतीति चेत् ? । एकधर्मोऽपि पर्वतद्रव्यता; तत्र चित्रभानुं किमिति नानुमापयति ? इति समानम् । व्यभिचारा-

स्वेत, तत्रापि तुल्यम् । तन्पित्रोर्ब्राह्मण्यं हि तद्रूपकम् । एवं तर्हि प्रयोजकसम्बन्धेन सम्बन्धो हेतुः कथं व्यधिकरणः ? इति चेत् । ननु यदि साध्याधिगमप्रयोजकसम्बन्धाभावाद् वैयर्थ्य-करणमुच्यते, तदानीं समनमेवैतद्स्माकं दोषः, किन्तु प्रमेय-त्वादयोऽपि व्यधिकरणा एव वाच्याः स्युर्न व्यभिचारादयः । तस्मात्पक्षान्यधर्मत्वाभिधानादेव व्यधिकरणा हेत्वाभासस्ते सम्मतः, स चागमक इति नियम प्रत्याख्यमहे । अथ प्रतिभो-हशक्त्याऽन्यथाभिधानेऽपि ब्राह्मणजन्यत्वादित्येवं हेत्वर्थं प्रति-पद्य साध्यं प्रतिपद्यते इति चेत्, एव तर्हि प्रतिभोहशक्त्यैव पटस्य कृतकत्वादित्यभिधानेऽपि पटस्य कृतकत्वादान्नित्यत्वं दृष्टम् । एवं शब्दस्यापि नत एव तदस्त्विति प्रतिपत्तौ नायमपि व्यधि-करणः स्यात्; तस्माद्यथापाप्नो हेतुस्तर्थात् तद्रूपकत्वं नि-स्तनीयम् । नख यस्मात्पटस्य कृतकत्वं तस्मात्सदस्यनाप्य-नित्येन भवितव्यमित्यस्ति व्याप्तिः । अतोऽसौ व्यभिचारा-देवागमकः । एवं काककाष्ण्यदिरपि । कथं वा व्यधिकर-णोऽपि जलचन्द्रो नजश्चन्द्रस्य, कृत्तिकादयो वा शकटोद-यस्य गमकः स्यात् ? इति नास्ति व्यधिकरणो हेत्वाभासः । आभयसिद्धताऽपि न युक्ता । अस्ति सर्वज्ञः, चन्द्रोपरागादि-ज्ञानान्यथाऽनुपपत्तेरित्यादिरपि गमकत्वनिर्णयात् । कथमत्र सर्वज्ञधर्मिणः सिद्धिः ? इति चेत्, असिद्धिरपि कथमिति कथयताम् ? । प्रमाणगोचरत्वादित्येति चेत्, एवं तर्हि तत्रापि तत्सिद्धिः कथं स्यात् ? । ननु को नाम सर्वज्ञधर्मिणमप्यधात्, येनैव पर्यनुयोगः सोपयोगः स्यादिति चेत् ? । नैवम् । प्रमाणा-गोचरत्वादित्यतः सर्वज्ञो धर्मो न भवतीति सिद्धान्त्यपिषत्त्वात् । अन्यथेदमस्वरं प्रति निश्चिततर-तरवारिव्यापारप्रायं प्रवेत् । एवं च-

“ आभयसिद्धता तेऽनुमाने न चेत्;

साऽनुमाने मदीये तदा किं भवेत् ? ।

आभयसिद्धता तेऽनुमानेऽस्ति चेत्,

साऽनुमाने मदीये, तदा किं भवेत् ? ” ॥

यदि त्वदीयानुमाननाभयसिद्धिरस्ति, तदा प्रकृतेऽप्यसौ मा-चूदः धर्मिण उभयत्राप्येकयात्; अन्यस्यास्य प्रकृतानुपयोगि-त्वात् । अथास्ति तत्राभयसिद्धिः, तदा बाधकाभावात् एषा कथं मदीयेऽनुमाने स्यादिति भावः ।

तथा च—

“ विकल्पाधर्मिणः सिद्धिः, क्रियतेऽथ निषिध्यते ।

द्विधाऽपि धर्मिणः सिद्धि-विकल्पात्ते समागता ” ॥ १ ॥

इयमपि नास्मि करोमीत्यप्यनभिधेयम्, विधिप्रतिषेधयोर्युग-पद्विधानस्य प्रतिषेधस्य चासंभवात् । यदि च इयमपि न करोषि तदा व्यक्तममूल्यकथी कथं नोपहासाय जायसे? तथातायामाश्र-यासिद्धिपुङ्गवनाऽघटनात् । ननु यदि विकल्पसिद्धेऽपि धर्मिणि प्रमाणमन्वेषणीयम्, तदा प्रमाणसिद्धेऽपि प्रमाणान्तरमन्विष्य-ताम् । अन्यथा तु विकल्पसिद्धेऽपि पर्याप्तं प्रमाणान्वेषणेन, अ-हमहमिकया प्रमाणलक्षणपरीक्षणं परीक्षाणामकक्षीकरणीयं च स्यात्; तावन्मात्रेणैव सर्वस्यापि सिद्धिः । तथा च चाक्षुषत्वा-दिरपि शब्दानित्यत्वे साध्ये सम्यग्हेतुरेव भवेदिति चेत् । तद-त्यल्पम् । विकल्पादि सत्त्वासत्त्वसाधारणं धर्मिमात्रं प्रतीयते, न तु तावन्मात्रेणैव तदस्तिवत्स्यापि प्रतीतिरस्ति; यतोऽनुमाना-ऽनर्थक्यं भवेत् । अन्यथा पृथिवीधरसाक्षात्कारे कृशानुमत्त्वसा-धनमप्यपार्थक्यं भवेत् । तस्यास्मिमतोऽनस्मिमतो वा प्रत्यक्षैव प्रे-

कृणात् । अग्निमत्त्वाऽनग्निमत्त्वविशेषशून्यस्य शैलमात्रस्य प्रत्य-
क्षेण परिच्छेदाद् नानुमानानर्थक्यमिति चेत् ; तर्हीस्तत्त्वना-
स्तित्वविशेषशून्यस्य सर्वज्ञमात्रस्य विकल्पेनाऽऽकलनात् क-
थमत्राप्यनुमानानर्थक्यं स्यात् ? । अस्तित्वनास्तित्वव्यतिरेकेण
कीदृशी सर्वज्ञमात्रासिद्धिरिति चेत् ? ; अग्निमत्त्वानभिमतत्वव्य-
तिरेकेण कृणाधर्ममात्रासिद्धिरपि कीदृशी ? इति वाच्यम् । क्षो-
णीधराऽयमित्येतावन्मात्रज्ञानिरेवाति चेत्, इतरत्रापि सर्वज्ञ इ-
त्येतावन्मात्रज्ञानिरेव साऽस्तु ; केवलमेका प्रमाणलक्षणोपपन्न-
त्वात् प्रामाणिकी, तद्व्या तु तद्विपर्ययैकविपकीति । ननु कि-
मनेन दुर्भगाऽभरणभारायमाणेन विकल्पेन प्रामाणिकः कुर्या-
दिति चेत् ? । तदयुक्तम् । यतः प्रामाणिकोऽपि पटुतर्कीपरित-
र्ककदेशमुपविशेषमङ्ग्यावद्विराजिगजसभायां स्वराविषाण-
मस्ति नास्ति वेति केनापि प्रमर्षहर्षोदुरकन्धरेण सापेक्ष प्र-
त्याहनाऽवश्यं पुरुषाभिमाना किञ्चिद् व्याद्, न तूष्णीमेव पु-
ष्णीयात् ; अप्रकृतं च किमपि प्रपन्नं सान्कार निस्सर्ग्येतः प्र-
कृतभाषणे तु विकल्पसिद्धिर्धर्मिणं विहाय काऽन्या गतिरास्ते ? ।
अप्रामाणिके वस्तुनि मूकवाचद्वयोः कतरः श्रेयानिति स्वय-
मेव विवेचयन्तु तार्किकाः ? इति चेत् । ननु भवान् स्वीकृतमेव
तार्किकचयतु, मूकमेव धेयमीति च पुनरोक्तिं निष्प्रमाणके
वस्तुनीति विकल्पसिद्धिर्धर्मिणं विहाय मूकताधर्मं च विधा-
तात्यन्तात्मज्ञेश्वरः । तस्मान्प्रामाणिकेतापि स्वीकृतमेव कापि
विकल्पासिद्धिः । नच मैव भवेत्तस्मात्, कृतप्रमाणेनेति वाच्यम् ।
तदन्तरेण नियतव्यवस्थाऽयोगात् । एका विकल्पयति अस्ति स-
र्वज्ञः, अन्यस्तु नास्तीति किमत्र प्रतिपद्यताम् ? । प्रमाणमु-
द्राव्यवस्थापितं त्वन्यतरस्मिन् धर्मे दुर्भगाऽपि कः किं
कुर्यात् ? । प्रमाणसिद्धयर्हं तु धर्मिणं सर्वज्ञत्वपुष्पादौ
विकल्पासिद्धिरपि साक्षीयमी ; तार्किकचक्रचक्रवर्ति-
नामपि तथाव्यवहारदर्शनात् । एवं शब्दं चाकृप्यमपि
सिद्धिरिति चेत् ? । सत्यम् । तद्विकल्पसिद्धिर्धर्मिणं विहाय यदि त-
त्रास्तित्व प्रमाणेन प्रसाधयितुं शक्यते, तदानीमस्तु नाम तस्मि-
द्धिः नैवयम् ; तत्र प्रवर्तमानस्य सर्वस्य हेतोः प्रत्यक्षप्रति-
क्षिपकत्वेनाकङ्कीकाराहेत्वात् ; ततः कथमस्ति त्वार्थसिद्धौ
शब्दं चाभ्युपगम्यसिद्धिरिति चेत् ? । एवं च तार्थार्थसिद्धौ हेत्वाभासः
समस्तीति स्थितम् ॥ नचैव विश्वस्य परिणामकारणत्वाद-
त्यस्यापि गमकता प्रामोति ; अस्य स्वरूपासिद्धत्वात् प्रधा-
नासिद्धौ विश्वस्य तत्परिणामित्वसिद्धिः । एवमाश्रयैकदेशासि-
द्धोऽपि न हेत्वाभासः । तर्हि प्रधानात्मानां नित्यावच्छिन्नकत्वा-
दित्ययमप्यात्मनाव प्रधानेऽपि नित्यत्वं गमयेत् । तदसत्यम् ।
नित्यत्वं खल्वान्तशून्यमद्रूपत्वम्, आद्यन्तविरहमात्रं वा वि-
वर्तितम् ? । आद्येऽन्यन्ताभावेन व्यभिचारः, तस्याकृतकस्या-
प्यतद्रूपत्वात् । द्वितीये सिद्धमाभ्यन्ताः अत्यन्ताभावरूपतया
प्रधानस्यान्यन्तरहितत्वेन तदभाव्यादिजिरपि स्वीकारान् ।
तर्हि देवदत्तान्धयो वक्रवन्ता, वक्रतुर्वादिन्ययं हेतुरस्तु ।
नैवम् । न वान्धयो वक्रवन्ता, असत्त्वादित्यनेन तद्भावनात् ।
तदसत्यं च साधकप्रमाणाभावात् सुप्रसिद्धम् ॥ सेदिध्या-
श्रयासिद्धिरपि न हेतुदोषः हेतोः साध्यनाऽविनाभावसम्भवात् ।
धर्म्यासिद्धस्तु पददोषः स्यात् । साध्यधर्मविशिष्टतया प्रसिद्धौ
हि धर्मो पक्षः प्रोच्यते, नच सवेहास्पदीभूतस्यास्य प्रसि-
द्धिरस्तीति पददोषेण तस्य गतत्वान्न हेतोर्दोषो वाच्यः । स-
दिध्याश्रयैकदेशासिद्धोऽपि तथैव । आश्रयसंदिग्धवृत्त्यास-

क्षोऽपि न साधुः यतो यदि पक्षधर्मत्वं गमकत्वाङ्गमङ्गीकृतं
स्यात् तदा स्यादयं दोषः नैवयम् । तत्किमाश्रयवृत्त्यनिश्चयेऽपि
केकापितान्नियतदेशाधिकरणमयूगसिद्धिर्भवतु ? । नैवम् । के-
कायितमात्रं हि मयूरमात्रेणैवाधिनाभूतं निश्चितमिति तदेव ग-
मयति । देशविशेषावशिष्टमयूरसिद्धौ तु देशविशेषावशिष्टस्यै-
व केकायितस्याविनाभावावसाय इति केकायितमात्रस्य तद्व्य-
भिचारसंभवादेवागमकत्वम् । एवमाश्रयैकदेशसंदिग्धवृत्ति-
रप्यसिद्धो न ज्वतीति । व्यर्थविशेषणविशेषासिद्धावपि ना-
सिद्धतेदौ ; वक्रतर्कौशलमात्रत्वाङ्गनैवैव्यर्थदोषस्य । एवं व्य-
र्थैकदेशासिद्धादयोऽपि वाक्याः । ततः स्थितमेतद्-एतेष्वसि-
द्धभेदेषु सज्वलन् वज्रयासिद्धान्यतरासिद्धयोस्तज्वन्ति । न-
न्वन्यतरासिद्धो हेत्वाभास एव नास्ति । तथाहि-परिणामसिद्ध-
इत्युद्भाविते यदि चादी न तत्साधकं प्रमाणमाचक्षीत, तदा प्रमा-
णाभावादुभयोरप्यसिद्धः । अथाचक्षीत, तदा प्रमाणस्यापक्ष-
पानित्वादुभयोरप्यसौ सिद्धः । अथवा-यावद् न परं प्रति प्रमा-
णेन प्रसाध्यते तावत्तं प्रत्यसिद्ध इति चेत् ; गौणे तर्हीसिद्धत्वम् ;
नहि रत्नादिपदार्थस्त्वतोऽप्रतीयमानस्तावन्तमपि कालं मु-
क्यतस्तदाभासः । किञ्च-अन्यतरासिद्धो यदा हेत्वाभास-
स्तदा वादी निगृहीतः स्यात्, न च निगृहीतस्य पश्चादतिग्रह-
इति युक्तम्, नापि हेतुसमर्थने पश्चाद् युक्तम् ; निग्रहान्तत्वाद्वा-
स्येति । अत्रोच्यते-यदा चादी सत्यगहेतुत्व प्रतिपद्यमानोऽपि
तत्समर्थनन्यायविस्मणादिनिमित्तेन प्रतिवादिनं प्राश्नकान् वा
प्रतिषेधयितुं न शक्नोत्यासिद्धतामपि नातुमन्यते, तदाऽ-
न्यतरासिद्धत्वेनैव निगृह्यते । तथा-स्वयमनभ्युपगतेऽपि प-
रस्य सिद्ध इत्येतावन्वाप्यस्तो हेतुरन्यतरासिद्धो निग्र-
हाधिकरणम् । यथा-साङ्ख्यस्य जैनं प्रन्थेयताः सुखादयः,
उत्पत्तिमत्त्वाद्दृष्टादिति । ननु कथं तर्हि प्रसङ्गसाधनं सूय-
पाद स्यात् ? ; तथा च प्रमाणप्रसिद्ध्यासिद्धेन वाक्येन पर-
स्यानिष्त्वापादनाय प्रसङ्गजन प्रसङ्गः । यथा-यस्सर्वधैकं तस्मा-
नेकत्र वर्त्तते, यथैकः परमाणुस्तथा च सामान्यमिति कथमने-
कव्यक्तिवर्ति स्यात् ? ; अनेकव्यक्तिवर्तित्वाभावं व्यापकमन्तरेण
सर्वधैक्यस्य व्याप्यस्यानुपपत्तेः । अत्र हि वादिनः स्याद्वादिनः
सर्वधैक्यमसिद्धमिति कथं धर्मान्तरस्यानेकव्यक्तिवर्तित्वाभा-
वस्य गमकं स्यादिति चेत् ? तदयुक्तम् । एकधर्मोपगमे ध-
र्मान्तरोपगमसंदर्शनमात्रतत्परत्वेनास्य वस्तुनिश्चायकत्वाभा-
वात्, प्रमङ्गविपर्ययरूपस्यैव मौलहेतोस्तन्निश्चायकत्वात् । प्र-
सङ्गः खल्वत्र व्यापकावरुद्धोपपत्तिरूपः । अनेकव्यक्तिवर्ति-
त्वस्य हि व्यापकमनेकत्वम्, एकान्तैकरूपस्यानेकव्यक्तिवर्ति-
त्वविरोधात् । एकान्तैकरूपस्य सामान्यस्य प्रतिनियतपदार्था-
धेयत्वस्वभावादपरस्य स्वजायस्याऽभावेनाऽन्यपदार्थाधेय-
त्वासम्भवात् तद्भावस्य तदभावस्य चाऽन्योन्यपरिहारस्थितल-
क्षणत्वेन विगर्हादिति सिद्धमनेकत्र वृत्तेरनेकत्वं व्यापकम् ;
तद्विरुद्धं च सर्वधैक्यं सामान्यं संमतं तेषां नाऽनेकवृत्ति-
त्वं स्याद्विरोधैक्यमङ्गावेन व्यापकस्यानेकत्वस्य निवृत्त्या व्या-
प्यस्यानेकवृत्तिवस्याऽवश्यं निवृत्तेः । नच तन्निवृत्तिरन्युप-
गतेति लक्षणावसरः प्रमङ्गविपर्ययाख्यो विरुद्धव्याप्तोपपत्तिर-
रूपोऽत्र मौलो हेतुः ; यथा-यदनेकवृत्ति तदनेकम् । यथा-अ-
नेकजाजनगनं तालफलम्, अनेकवृत्ति च सामान्यमिति एक-
त्वस्य विरुद्धमनेकत्वम् । तेन व्याप्तमनेकवृत्तित्वम् ; तस्योपप-
त्तिरिह मौल्यत्वं चास्येतदपेक्षयैव प्रसङ्गस्यापन्याभात् । न चा-

यमुभयोरपि न सिद्धः; सामान्ये जैनयौगाभ्यां तदभ्युपगमात् । ततोऽयमेव मौलो हेतुरयमेव च वस्तुनिश्चायकः । ननु यद्ययमेव वस्तुनिश्चायकः कक्षीक्रियते, तर्हि किं प्रसङ्गोऽप्यनेन ? प्रागेवायमेवोपन्यस्यताम् । निश्चयाङ्गमेव हि धृषाणां वादी वादिनामयधेयवचनो भवतीति चेत् । मैवम् । मौलहेतुपरिकरत्वादस्य । अवश्यमेव हि प्रसङ्गं कुर्वतोऽर्थः कश्चिन्निश्चाययितुमिष्टो, निश्चयश्च सिद्धहेतुनिमित्त इति यस्तत्र सिद्धो हेतुरिष्टस्तस्य व्याप्यव्यापकज्ञावसाधने प्रकारान्तरमेवैतत् । यत्सर्वथैकं तज्ज्ञानेकत्र वर्तते इति व्याप्तिदर्शनमात्रमपि हि बाधकं विरुद्धधर्माध्यासमाक्षिपतीत्यन्योऽयं साधनप्रकारः । एवं च नान्यतरासिद्धस्य कस्यापि गमकत्वमिति ॥ ५१ ॥ रत्ना० ६ परि० ।

असिद्धिमग्न-असिद्धिमार्ग-न० । न विद्यते सिद्धेर्मौलस्य विशिष्टस्थानोपलक्षितस्य मार्गो यस्मिन्स्तदसिद्धिमार्गम् । सिद्धहेतौ, सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

असिधारव्य-असिधाराव्रत-न० । असिधारायां संचरणीयमित्येवं रूपे नियमे, ज्ञा० १ अ० ।

असिधाराग-असिधाराक-न० । असेधारा यस्मिन् व्रते आक्रमणीयतया, तदसिधाराकम् । असिधारावदनाक्रमणीये, भ० । “असिधारागं वयं चरिष्यम” असेधारा यस्मिन् व्रते आक्रमणीयतया तदसिधाराकं, व्रतं नियमः, चरितव्यमासेवितव्यम्; तद्वत्प्रवचनानुपालनं तद्वत् दुष्करमित्यर्थः । भ० ६ श० ३३ उ० ।

असिधारागमण-असिधारागमन-न० । ७ त० । खड्गधारायां चव्रनः, उक्त० १६ अ० ।

असिपंजर-असिपञ्जर-न० । खड्गशक्तिपञ्जरे, प्रश्न० २ संब० द्वार ।

असिपंजराय-असिपञ्जरगत-त्रि० । असिपञ्जरे शक्तिपञ्जरे गतः । खड्गशक्तिव्यग्रकरिण्णुपुरुषेष्टिने, प्रश्न० २ संब० द्वार ।

असिपत्र-असिपत्र-न० । असिः खड्गः, स एव पत्रम् । स्था० ४ ठा० ४ उ० । असिः खड्गस्य पत्रमासिपत्रम् । जी० ३ प्रति० । अस्याकारपत्रे, भ० ३ श० ६ उ० । खड्गे, ज्ञा० १६ अ० । स० । असिः खड्गस्तदाकारपत्रवद्वनं विकुर्व्य यस्तत्समाश्रितनारकानाम्पिपत्रपातनेन तिलगोष्ठिनस्ति सोऽसिपत्रः । पु० । स० १५ सम० । ज० । नयमे परमाधार्मिकं, प्रव० १८ द्वार ।

अत्र निर्युक्तिः-

कषोट्टणसकरचरण-दमण्डणाफुगजकुबाहूणं ।

त्रेयण जेयण मारुण, असिपत्तथण्हि पारुति ॥ ७७ ॥

(कषोष्ठ इत्यादि) असिप्रधानाः पञ्चधनुर्नामानो नरकपाला असिपत्रवन् बभूवुस् कृत्वा तत्र छायाऽर्थिनः समागतान् नारकान् वराकान् अस्यदिग्भिः पाटयन्ति, तथा-कर्णौष्ठनासिकाकरचरणदशनस्तनस्फिगूखाहुनां हृदनभेदनशातनादीनि विकुर्वितवानाहुतचलिततरुपातितसिपत्रादिना कुर्वन्तीति । तदुक्तम्-“ विप्रपादहृजस्कन्धा-शिख्रकर्णौष्ठनासिकाः । भिन्नतालुशिरोमेढ्राः, जिन्नाक्लिहृदयोदगाः ” ॥ १ ॥ सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ उ० । आ० चू० ।

असिपज्जीवि (ण्)-अशिल्पज्जीविन्-पुं० । न शिल्पजीवी अशिल्पजीवी । चित्रकरणादिविज्ञानेनाऽऽजीविकामकुर्वति, उक्त० १५ अ० । “असिपज्जीवे अगिहे अमत्ते” उक्त० १५ अ० ।

२१३

असिमासिसारिच्छ-असिमापिसदृक्-त्रि० । करवालकजलतुल्ये, त० ।

असिय (त) असित-त्रि० । कृष्णे, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार । आ० म० । इयामे, ज० १ वक्र० । अशुभे, विशेष० । अनवबद्धे मूर्च्छामकुर्वाणे पङ्काधारपङ्कजवत्कर्मणा दिष्टमाने, त्रि० । सूत्र० १ श्रु० २ अ० १ उ० । असिङ्गं कुर्वति, आचा० १ श्रु० ५ अ० ४ उ० ।

असियकेस-असितकेश-त्रि० । असिताः कृष्णाः केशाः येषां ते असितकेशाः । कृष्णकेशे (युगलिके), जी० ३ प्रति० ।

अभियग-असितक-न० । दात्रे, भ० १४ श० ७ उ० । आचा० ।

असियगिरि-असितगिरि-पुं० । स्वनामख्याते पर्वते, “स-व्याणि वि असियगिरिम्म तावसा समं तत्थ गया” आव० ४ अ० । आ० चू० ।

असिरयण-अमिरत्न-न० । चक्रवर्तिनां रत्नोत्कृष्टे खड्गे, स्था० ७ ठा० । स० ।

अमिरावणिक्खवननमम-असिरावणिकूपखननमम-त्रि० । असिरायामवनो कूपखननमखननमेव, अनुदकप्राप्तिफलत्वात्, तेन समम् । अधिकतितफलं, वा० १० विन० ।

अमिलवखण-अमिलवखण-न० । खड्गलक्षणपरिज्ञाने, ज० । तच्चैवम्-

“अद्भुतशनोर्द्धमुत्तम ऊनः स्यात् पञ्चविंशतेः खड्गः ॥

अद्भुलमानाद् ज्ञेयो, व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः” ॥ १ ॥

अद्भुलशनोर्द्धमुत्तमः खड्गः पञ्चविंशत्यद्भुतेन ऊनः, अनयोः प्रमाप्योर्मध्यास्थितः । प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमादिव्यङ्गुलेषु यः स्थितो व्रणः स अशुभः, अर्यादेव समाङ्गेषु द्वितीयचतुर्थपष्ठाष्टमादिषु यः स्थितः स शुभः, मिश्रेषु समविषमाङ्गेषु मध्यम इत्यादि । ज० ३ वक्त० । ज्ञा० । औ० । असिङ्गकणप्रतिपादके शास्त्रे, सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० ।

अमिलाट्टि-अमियाट्टि-स्त्री० । खड्गलतायाम्, विपा० १ श्रु० ३ अ० । ज्ञा० । औ० ।

असिलाहा-अश्लोपा-स्त्री० । असहोपोदघटने, स्था० ४ अ० १ उ० ।

असिलील-अश्लील-न० । अमरूखजुगुप्सावीडाव्यञ्जकं दोषविशेषे, यथा-नोदनार्थे चकारादिपदम् । रत्ना० ७ परि० ।

असिलेसा-अश्लेषा-स्त्री० । सर्पदवतांक नक्षत्रजेदे, ज्यो० ६ पाहु० । सू० प्र० । “असिलेसाणक्खत्ते छुत्तारे पणत्ते” । स्था० ७ ठा० ।

असिलोग-अश्लोक-पुं० । अकीर्ती, स० ७ सम० । अयशसि, आव० ४ अ० । अप्रशंसायाम्, आव० १ अ० । अवर्णे, व्य० ६ उ० ।

असिलोगजय-अश्लोकजय-न० । अश्लोकोऽश्लोकाऽकीर्तिरित्यनर्थान्तरम् । स एव जयमश्लोकभयम् । अकीर्तिभये, यथा केनचिद्दानादिना श्लोकोपाजिता, पश्चादपि तद्विनाशभीत्याऽकाम एव दानादौ प्रवर्तते इति । दर्श० । एवं हि क्रियमाणे महदयशो भवतीति तद्व्याज प्रवर्तते इति । स्था० ७ ठा० । आव० । स्था० ।

असिब-अशिव-न० । सुद्वेयताकृतज्वराद्युपद्रवे, व्य० २ उ० ।
ओघ० । व्यन्तरकृते व्यसने, आव० ४ अ० । नि० चू० । मारौ,
व्य० ४ उ० ।

असिबण-असिवन-न० । खड्गाकारपत्रघने, प्रअ० १ आभ० द्वार ।

असिवपममणी-अशिवप्रमणी-स्त्री० । कृष्णवासुदेवस्य भे-
र्याम्, “ सा तत्थ तालिज्जइ जत्थ उम्मासे सच्चरोगा पसमं-
ति जो तं सहं सुणति । ” इ० १ उ० ।

असिवाइवेत्त-अशिवादिक्षेत्र-न० । अशिवादिप्रधानक्षेत्रे,
“ विगिचियवमसिवाइवेत्त च । ” दश० १ अ० ।

असिवावण-अशिवापन-न० । विनाशप्राप्तौ, व्य० ७ उ० ।

अमिह-अशिव-पु० । यः शिरसो मुण्डनमात्रं कारयति न च
रजोहरणदण्डकपात्रादिकं धारयति तस्मिन् गृहस्थभेदे,
व्य० ४ उ० ।

अमीइ-अशीति-स्त्री० । विंशत्यनशतसंख्यायाम्, प्रज्ञा० २
पद । तं० ।

असीभरक-असीभरक-पुं० । सीभरो नाम बलपत्र परं बाल-
या सिञ्चति, तत्प्रतिपेधादसीभरकः । प्राकृतत्वात्स्वार्थिकप्रत्ययवि-
धानदसिभरकः । लाडया परमसिञ्चति, व्य० ३ उ० ।

असीझया-अशीझता-स्त्री० । चारित्रवर्जित्वे, प्रअ० १ आभ० द्वार ।

असीलमंत-अशीलवन्-त्रि० । सावद्ययोगाविरते, अविरतमात्रे
च । सूत्र० १ श्रु० ७ अ० ।

अमुअ-अमुत-त्रि० । अपुत्रे, उत्त० २ अ० ।

अमुआगइ-अस्वाकृति-स्त्री० । न्यग्रोधपरिमण्डलादिषु अप्र-
शस्तसंस्थानेषु, कर्म० ५ कर्म० ।

अमुइ-अशुचि-त्रि० । न० त० । अपवित्रे, आ० म० प्र० । प्रज्ञा० ।
अस्पृश्यत्वात् (हा० ६ पद) आशौचवनि, औ० । विष्ठाऽसृक्क्रेद-
प्रधान, मृत्र० २, श्रु० २ उ० दशा० । स्नानप्रक्षालनार्थादिवर्जितत्वात्त-
थाविधे साधौ, म० ७ श० ६ उ० । सदाऽविशुद्धे, तं० । विष्ठायाम्,
दश० । पि० । अमध्ये, स्था० ९ उ० । जी० । “ जायं अमह किंचि
असुई भवति, तस्य उदपणं य मट्ठिआए अ पक्खालिअ सुई भ-
वति, एवं असु अमह चोक्खात्रोक्खायाया सुइसुइसमायारा ज-
वेत्ता अभिनेअजलपुआप्याणो अविगणेण संगं गामस्सामो ”
औ० । रा० । तं० । “ असुअविलीणविगयवीभच्छादिरसिण्णं ” ।
अशुचिषु विलीनो मनसः कलिमलपरिणामहेतुः, (विगयं इति)
विप्रनष्ट तर्क्षममुखतया प्राणिनां गन् गमने यस्मिन् स तथा,
वीभत्सया निन्दयाऽदर्शनीया वीजत्सादर्शनीयः । ततो विशेषण-
समासः । अशुर्चावलीनविगनवीजत्सादर्शनीयः । जी० ३ प्रति० ।
आहाराद्यधमव्यवहारिणि, व्य० ।

तमेवाशुचिं ह्यवजावभेदतः प्ररूपयति-

दन्वे जावे असुई, जावे आहारवंदणादीहि ।

कपं कुणइ अकपं, विविदेहि रागदोमेहि ॥

अशुचिर्हिधा-ह्येतो भावतश्च । तत्र योऽशुचिना विमगाओ यो
वा पुरीषमुन्मृज्य पृतौ न निलेपयति स ह्येतोऽशुचिः । भाव
भावतः पुनरशुचिगाहागन्धनादिभिर्विविधैर्यो रागद्वैर्यैः कल्प्य-
मकल्प्य करोति । किमुक्तं भवति ?-आहारोपधिशय्यादिनिमित्त

वन्दनोचैवृन्त्यादिना वा तोषितः; यदि वा पप मम स्वगच्छ-
संबन्धी स्वकुलसंबन्धी स्वगणसंबन्धीति रागतः; अथवा-म
मामेव वन्दते, विरूपं वा भाषितवानित्यादिद्वेषतोऽयं श्रुतोपदेश-
नाभाव्यमनाभाव्यं करोति, अनाभाव्यमप्यभाव्यम्, सांऽव्यव-
हारी भावतोऽशुचिः ।

एतदेव सुव्यक्तमाह-

दन्वे जावे असुई, दन्वम्मी विट्ठमादिजितो ज ।

पाणऽतिवायादीहि, भावम्मी होइ असुईआ ॥

अशुचिर्हिधा-द्वये भावे च । तत्र ह्यव्ये-विष्ठादिना लिप्तः,
आदिशब्दान्मूत्ररंप्पादिपरिग्रहः । प्रावे-प्राणातिपातादिभ-
भेवत्यशुचिः । व्य० ३ उ० ।

अश्रुति-त्रि० । शास्त्रवर्जिते, भ० ७ श० ६ उ० । प्रअ० ।

अमुइकुणिम-अशुचिकुणिम-न० । अपवित्रमांसं, तं० ।

अमुइजायकम्मकरण-अशुचिजातकर्मकरण-न० । अशुचीनां
जातकर्मणां करणं, भ० ११ श० ११ उ० । रा० । नालच्छेदादि-
करणे, कल्प० ५ क० ।

अमुइट्टाण-अशुचिस्थान-न० । विद्वद्धाने स्थाने, आव० ३
अ० । विष्ठास्थाने, दर्श० ।

अमुइत्तजावणा-अशुचित्वभावना-स्त्री० । देहस्याऽशुचित्वप-
र्यालोचनायाम्, ध० ।

अशुचित्वजावनाऽपीत्यम्-

रमासृगमांसमेदोऽस्थि-मज्जाशुकान्त्रवर्चसाम् ।

अशुचीनां पदं कायः, शुचित्वं तस्य तन्कुतः ? ॥१॥

नवस्रोतःस्रवहिस्ररसनिःस्यन्दर्पिच्छिन्ने ।

देहेऽपि शुचिसंकल्पो, महम्मोहविजृम्भितम् ॥२॥

नवन्त्यो नेत्र २ श्रोत्र २ नासा २ मुख १ पायूपस्थेभ्यः १ ओ-
तेभ्यो निर्गमहारंभ्यः स्रवन् विस्त्र आमगन्धिर्यो रसः, तस्य निरस्य-
न्दो नियोसः, तेन पिच्छिन्ने विज्जिहे । शेषं सुगमम् । ध० ३ अधि० ।

अथाशुचित्वजावना-

“ लवणाकरे पदार्थाः, पतिता लवणं यथा भवन्तीह ।

कायं तथा मज्जाः स्युः-स्तदसावशुचिः सदा कायः ॥ १ ॥

कायः शोणितशुक्रमीक्षतभयो गर्भे जरावर्धितो,
मात्राऽऽम्बादितस्माद्यपेयरसकैर्बुद्धिं क्रमात्प्रापितः ।

क्लिद्यक्तानुसमाकुलः कुमिरजागरूपदायास्पदं,
कैर्मन्येन सुबुद्धिः शुचितया सर्वमलैः संकुलः ? ॥ २ ॥

सुखादं शुभगन्धि मोदकदधिक्रीरेकृशाल्योदन-
छाक्कापर्पटिकाभ्रुताघृतपुरस्वर्गच्युताऽऽम्नादिकम् ।

भुक्तं यत्तदहसैव यत्र मलसात्संपद्यते सर्वतः,

तं कायं सकलाशुचिं शुचिमहो ! मोहाग्निधता मन्वेत ॥ ३ ॥

अममःकुम्भशतैर्वपुर्ननु बहिर्मुग्धाः शुचित्वं कियन्-
कालं लम्बयथोत्तमं परिमलं कस्तूरिकाद्यैस्तथा ।

विष्ठाकोष्ठकमेतदङ्गकमहो ! मध्ये तु शौचं कथं-

कारं नेष्यथ सुखयिष्यथ कथंकारं च तत्सौरजम् ? ॥ ४ ॥

दिव्याऽऽमोदसमुद्दिवासितदिशः श्रीरूपङ्ककस्तूरिका-

कर्पूराभ्युक्तकुङ्कुमप्रभृतयो भावा यदाश्रयतः ।

दागन्धं दध्नाति क्षणेन मलतां चाविभ्रते सांऽप्यहो !

देह केअन मन्यते शुचितया वैधयतां पश्यत ॥ ५ ॥

इत्याशौच शरीरस्य, विभाव्य परमार्थतः ।

सुमतिर्ममतां तत्र, न कुर्वीत कदाचन ॥ ६ ॥ प्रब० ६७ द्वार ।

असुइविज्ञ-अशुचिविल-न० । परमाऽपवित्रविवरं, तं० ।

असुइय-अशुचिक-त्रि० । अपवित्रस्वरूपे, तं० । ज्ञा० । स्था० ।

अमेव्यं सूत्रपुरीषादौ, स्था० १० ग० ।

असुइसंक्लिष्ट-अशुचिसंक्लिष्ट-न० । न० त० । अमेव्येन दुष्टे,
भ ६ श० ३३ उ० ।

असुइममुपपन्न-अशुचिममुपपन्न-त्रि० । अपवित्रोत्पन्ने, तं० ।

असुइमामन्त-अशुचिमामन्त-न० । अमेव्यानां सूत्रपुरीषादीनां
समीपे, स्था० १० ग० ।

असुखगइ-असुखगति-स्त्री० । अप्रशस्तविहायोगतौ, कर्म० ५
कर्म० ।

असुजाइ-असुजाति-स्त्री० । एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिलक्षणा-
सु अप्रशस्तगतिषु, कर्म० ५ कर्म० ।

असुइभमाण-अशुध्यत्-त्रि० । अनपगच्छति, “ असुइभमाणे
क्षेयविसेसा विसोहति ” पञ्चा० १६ त्रिष० । नि० च० ।

असुइ-अशुद्ध-त्रि० । सावधे, प्रश्न० २ आश्र० द्वार । अवि-
शुद्धकारिणि, सूत्र० १ श्रु० ८ अ० । “ असुइपरिणामसंक्लिष्टं
भर्णाति ” । अशुद्धपरिणामिन संक्लिष्टं संकलशवत्तत् तथा भण-
न्ति । प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

असुइजाव-अशुद्धभाव-पुं० । अनन्तानुबन्ध्यादिसङ्गतमातृ-
स्थानरूपे अप्रशस्ताऽध्यवसाये, पञ्चा० १८ विव० ।

असुइमभाव-अशुद्धस्वभाव-पुं० । औपाधिके-उपायिजनि-
तर्वाहर्जावपरिणमनयाये, छव्या० १२ अध्या० ।

असुभ (ह)-अशुभ-त्रि० । अशोभनं, दर्श० । अशुभरसगन्धस्पर्श-
युक्ते, जी० १ प्रति० । अशुभकारिणि, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १
उ० । पापप्रकृतिरूपे कर्मणि, स्था० ४ ग० ४ उ० । आच० ।
अपुण्यबन्धे, स्था० ५ ग० १ उ० । अशोभने, दशा० ८ अ० ।

असुभ (ह) कम्मबहुल-अशुभकर्मबहुल-त्रि० । कलुष-
कर्मप्रचुरं, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

असुभ (ह) किरियादिरहित-अशुभक्रियादिरहित-त्रि० ।
अप्रशस्तकायवेष्टाप्रभृतिविकले, आदेशव्दादश्रद्धादुष्टमनोयो-
गविकलतापरिमहः । पञ्चा० १३ विव० ।

असुभ (ह) ऊज्वमाण-अशुजाध्यवमान-न० । क्रिष्टप-
रिणामे, पञ्चा० १६ विव० ।

असुभ (ह) एणम-अशुभनामन्-न० । अशुभानुबन्धि नामकर्मभे-
दे, उक्त० ३३ अ० । यदुदयाज्जरेरधः पादादीनामवयवानामशुभ-
ता मयति, तदशुभनाम । पादादिना हि स्पृष्टः परो रुप्यतीति ते-
षामशुभत्वम् । कामिनीव्यवहारेण व्यभिचार इति चेत् । नैवम् ।
तस्य मोहनिबन्धनत्वात् । अस्तुस्थितिश्चेह चिन्त्यत इति ततोऽ-
दोषः । पं० सं० ३ द्वार । कर्म० । अशुभनामकर्मणः प्रकृतयो मध्यम-
भेदविवक्षया चतुस्त्रिंशद्भेदा भवन्ति । तथा-नरकगति १ ति-
र्यग्गति २ एकैन्द्रिय ३ द्वीन्द्रिय ४ त्रीन्द्रिय ५ चतुरिन्द्रियजा-
ति ६ ऋषभनाराच ७ नाराच ८ अर्द्धनाराच ९ कालिका १०

सेवार्तकसंहनानि ११ न्यग्रोधमण्डलसंस्थान १२ सादि १३
वामन १४ कुब्ज १५ हुगडक १६ अप्रशस्तवर्ण १७ अप्रशस्त-
गन्ध १८ अप्रशस्तरस १९ अप्रशस्तस्पर्श २० नरकानुपूर्वी २१
निर्यगानुपूर्वी २२ उपायान २३ अप्रशस्तविहायोगति २४ स्था-
वर २५ सूक्ष्म २६ साधारण २७ अपर्याप्त २८ अस्थिर २९
अशुभ ३० दुर्भग ३१ दुःस्वर ३२ अनादेय ३३ अवशोऽकीर्ति-
३४ रिति । उक्त० ३३ अ० । प्रब० । अशुभमनादेयत्वादि । अपूज्ये
च कर्मजदे, स्था० २ ग० ४ उ० ।

असुभ (ह) तरहुत्तरणप्पाय-अशुभ (असुख) तरणहो-
त्तरणप्पाय-त्रि० । अशुभमशोभनं, कण्टकादियोगादसुखं वा, तत
एव दुःखहेतुत्वात् तच्च तत् तरणं च काष्ठादि, तेन यदुत्तरणं
पारणमनं, तत्प्रायस्तत्कलपो यः स तथा । पञ्चा० ६ विव० ।
कण्टकानुगतशालमलीतरणहोत्तरणतुल्ये, “ असुइतरहुत्तर-
णप्पायो दव्वत्थओ असमत्था । ” प्रति० ।

असुभ (ह) च-अशुभत्व-न० । अमङ्गलतायाम्, भ० ६
श० ३ उ० ।

असुभ (ह) दुःखभागे (ण)-अशुभदुःखभागिन-त्रि० ।
अशुभानुबन्धि यद् दुःखं, तद्भागिनः । प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।
दुःखानुबन्धिदुःखभागिषु, भ० ७ श० ६ उ० ।

असुभ (ह) विवाग-अशुभविपाक-न० । असातादित्येनो-
दयवति कर्मणि, स्था० ४ ग० ४ उ० ।

असुजा (हा)-अशुजा-स्त्री० । न विद्यते शुभो विपाको या-
सां ता अशुभाः । पं० सं० ३ द्वार । विपाकदारुणकटुक-
सानु पापकर्मप्रकृतिषु, पं० सं० ३ द्वार । (सर्वाश्चैताः ‘कम्म’
शब्दे तृतीयभागे २९२ पृष्ठे वदन्ते)

असुभा (हा) गुण्पेहा-अशुभानुमेहा-स्त्री० । संसाराऽशुभ-
त्वानुचिन्तने, भ० २५ श० ७ उ० ग० । “ कोहो य माणो य आण-
गाहीया, माया य लोभो य पवहुमाणा । चत्तारि एते कसिणा
कसाया, सिचंति मूलाइ पुणभवस्स ” ॥ स्था० ४ ग० १ उ० ।

असुय-अश्रुत-त्रि० । अनाकर्णिते, स्था० ८ डा० । आच० ।
प्रवचनद्वारेणानुपलब्धे, भ० २ श० ८ उ० ।

असुयणिस्सिय-अश्रुतनिश्चित-न० । सर्वथा शास्त्रसंस्पर्शरहि-
तस्य तथातथाविधकृत्योपशमजावत एवमेव यथावस्थितव-
स्तुसंस्पर्शमतिज्ञानरूपे बुद्धिचतुष्के, न० । (‘आभिणिवाहियणा-
ण’ शब्दे द्वितीयभागे २५३ पृष्ठेऽस्य व्याख्या वक्ष्यते)

असुर-असुर-पुं० । भवनपतिव्यन्तरत्नकणे देवजेद्वये, स्था०
३ ग० १ उ० । पदैकदेशे पदसमुदायापचारादसुरकुमारे, प्रब०
२६४ द्वार । न० । प्रश्न० भ० औ० आ० म० सूत्र० । स्था० ।
असुरस्थानोत्पन्नेषु नागकुमारादिषु, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।
दानवे, असुर० ।

असुरकुमार-असुरकुमार-पुं० । असुराश्च ते नवयौवनतया कु-
माराश्चेत्यसुरकुमाराः । स्था० १ डा० १ उ० । भवनपतिजेद्वेपु,
प्रज्ञा० १ पद । स्था० (‘ गण ’ शब्दे तदायासाः वदन्ते)

नवरामिह-

जगवं गोयमे समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ, नमं-
सइत्ता एवं वयामी-अत्थि एं भंते ! इमिमे रयणप्पजाण

पुढवीए अहे असुरकुमारा देवा परिवसंति ?। एणो इण्णहे समहे, एवं जाव अहे सत्तमाए पुढवीए सोहम्मस्स कप्पस्म अहे जाव । अत्थि णं भंते ! ईसिप्पजाए पुढवीए असुरकुमारा देवा परिवसंति ?। एणो इण्णहे समहे । मे कहिं खाइ णं भंते ! असुरकुमारा देवा परिवसंति ?। गोयमा ! ईमीसे रयणप्पभाए पुढवीए अस्मिन्नत्तरजोयणसयमहस्सवाहत्ताए एवं असुरदेववत्तव्वयाए जाव दिव्वाइं जोगभोगाइं जुंजमाणा विहरंति । अत्थि णं भंते ! असुरकुमाराणं देवाणं अहे गतिविसए ?। हंता अत्थि । केवइयाणं भंते ! असुरकुमाराणं देवाणं अहे गतिविसए पप्पत्ते ?। गोयमा ! जाव अहे सत्तमाए पुढवीए, तच्चं पुण पुढविं गया य गमिस्संति य । किं पत्तिर्यं णं भंते ! असुरकुमारा देवा तच्चं पुढविं गया य गमिस्संति य ?। गोयमा ! पुव्ववर्गयस्म वा वेयणउदरिणयाए पुव्वसंगइयस्म वेदणउवमाम्पयाए एवं खलु असुरकुमारा देवा तच्चं पुढविं गया य गमिस्संति य । अत्थि एणं भंते ! असुरकुमाराणं देवाणं तिरियगतिविसए पप्पत्ते । हंता अत्थि । केवइयाणं भंते ! असुरकुमाराणं देवाणं तिरियगतिविसए पप्पत्ते ?। गोयमा ! जाव अमग्गज्जा दीवसमुदा नंदिस्सरवरं पुण दीवं गया य गमिस्संति य । किं पत्तिर्यं एणं भंते ! असुरकुमारा देवा नंदिस्सरवरं दीवं गया य गमिस्संति य ?। गोयमा ! जे इमे अरहंता जगवंतो एएसि एणं जंमणमहेसु वा निक्खमणमहेसु वा णाणुप्पायमहिमासु वा परिनिव्वाणमहिमासु वा एवं खलु असुरकुमारा देवा नंदिस्सरवरं दीवं गया य गमिस्संति य । अत्थि एणं भंते ! असुरकुमाराणं देवाणं उहृगविसए ?। हंता अत्थि । केवइयं च एणं भंते ! असुरकुमारा देवा एणं उहृग गतिविसए ?। गोयमा ! जाव अच्चुए कप्पे सोहम्मं पुण कप्पं गया य गमिस्संति य । किं पत्तिर्यं णं भंते ! असुरकुमारा देवा सोहम्मं कप्पं गया य गमिस्संति य ?। गोयमा ! तेसिं देवाणं जवपच्चइयवेराणुवंधे तेणं देवा विक्खवेमाणा वा परियारेमाणा वा आयरक्खं देवे विच्चाभेति, अहलहस्सगाइं रयणाइं गहाय आयाए एगंतमंतं अवक्कमंति । अत्थि एणं जंते ! तेसिं देवाणं अहलहस्सगाइं रयणाइं ?। हंता अत्थि । मे कहमिदाणि पकरेति, तत्रो मे पच्छा कायं पव्वहेति । पत्तु ! एणं भंते ! तेसिं असुरकुमारा देवा तत्थ गया चेव समाणं ताहिं अच्चराहिं सक्कि दिव्वाइं जोगभोगाइं जुंजमाणा विहरित्तए ?। एणो इण्णहे समहे, तेणं तत्रो पमिनिवत्तति, पडि-नियत्तिता इहमागच्छइ, इहमागच्छइता जइ णं ताओ अच्चराओ आहायंति परियाणंति । पत्तु ! एणं भंते ! असुरकुमारा देवा ताहिं अच्चराहिं सक्कि दिव्वाइं भोगभोगाइं

भुंजमाणा विहरित्तए, अह एणं ताओ अच्चराओ नो आहायंति नो परियाणंति, एणो एणं पत्तु ! ते असुरकुमारा देवा ताहिं अच्चराहिं सक्कि दिव्वाइं जोगभोगाइं जुंजमाणा विहरित्तए । एवं खलु गोयमा ! असुरकुमारा देवा सोहम्मं कप्पं गया य गमिस्संति य । केवइकालस्म णं भंते ! असुरकुमारा देवा उहृं उप्पयंति जाव सोहम्मं कप्पं गया य गमिस्संति य ?। गोयमा ! अणंताहिं ओमप्पिणीहिं अणंताहिं अवसप्पिणीहिं समइकंताहिं अत्थि णं एमजवे लोयच्चैरयज्जए समुप्पज्जइ । जणं असुरकुमारा देवा उहृं उप्पयंति, जाव सोहम्मं कप्पे ।

(एवं खलु असुरकुमारंत्यादि) एवमेव सूत्रक्रमेण । स चैवम-
“उर्वरि एग जोयणसहस्स ओगाहत्ता इहा जंग जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्जे अट्टहत्तरं जोयणसयसहस्सं, पत्थ णं असुरकुमाराणं देवाणं चोसाहिं जवणावामसयसहस्सा भवन्तीति अक्खायमित्यादि” । (विउव्वेमाणा वत्ति) संरम्भेण महदैकियशरीरं कुर्वन्तः । (परियारेमाणा वत्ति) परिचारयन्तः परकीयदेवीनां भोगं कर्तुकामा इत्यर्थः । (अहालहस्सगाइं ति) यथेति यथोचितानि बहुस्वकानि अमहास्वरूपाणि, महतां हि तेषां नेतुं गोपयितुं वा शक्यत्वादिति यथाबहुस्वकानि । अथवा-लघूनि महान्ति वारिष्ठातीति च वृक्षाः । (आयाए वत्ति) आत्मना, स्वयमेत्यर्थः । (एगंति ति) विजन (अंतं ति) देशं (से कहमियाणि पकरेति ति) अथ किमिदानीं रत्नप्रहणानन्तरमेकान्तापक्रमणकाले प्रकुर्वन्ति वैमानिकाः, रत्नादातृणामिति । (तत्रो से पच्छा कायं पव्वहेति ति) ततो रत्नादानात् (पच्छु वत्ति) अनन्तरं (से वत्ति) एषां रत्नादातृणामसुराणां कायं देहं प्रव्यथन्ते प्रहयैः प्रघ्नन्ति वैमानिका देवाः, तेषां च प्रव्यथितानां वेदना भवति जघन्यनान्तर्मुहूर्तम्, उत्कृष्टतः पणमासान् यावत् । ज० ३ श० २ उ० ।

किं निस्साए णं जंते ! असुरकुमारा देवा उहृं उप्पयंति जाव सोहम्मं कप्पे ?। गोयमा ! मे जहा नामए इहं सबगाइ वा वव्वराइ वा टंकणाइ वा ज्जुयाइ वा पण्हायाइ वा पुत्तिदाइ वा एगं महं वणं वा गहं वा दुग्गं वा दरिं वा विसमं वा पव्वयं वा एणमाए सुमहल्लमवि अस्मबलं वा हत्थिबलं वा जोहबलं वा धणुवत्तं वा आगिद्वंति, एवमेव असुरकुमारा देवा एणान्थ अरहंते वा अरहंतचेइयाणि वा आणगारे भावियप्पणो निस्साए उहृं उप्पयंति जाव सोहम्मं कप्पे । मच्चे वि य णं भंते ! असुरकुमारा देवा उहृं उप्पयंति जाव सोहम्मं कप्पे । गोयमा ! एणो इण्णहे समहे । महिक्किया णं असुरकुमारा देवा उहृं उप्पयंति जाव सोहम्मं कप्पे ।

‘सबगाइ वा’ इत्यादी शबरादयोऽन्तार्यविशेषाः । [गहं वत्ति] गह्नीः, [दुग्गं वत्ति] जलकुगादि, [दरिं वत्ति] दरी पर्वतकन्दरा, [विसमं वत्ति] विषमं गतेनार्वाकाकुलभूमिरूपम् । [निस्साए वत्ति] निश्वासाश्चित्थ [धणुबलं वत्ति] धनुर्बलं [आगिद्वंति वत्ति] आकलयन्ति-जप्याम इत्यध्यवस्यन्तीति । [नत्थ वत्ति] ननु

निश्चितमत्र इहलोके, अथवा (अरिहंते वा निस्साप उहं उ-
प्ययंति) नान्यत्र-तन्निश्चया अन्यत्र न, तां विनैत्यर्थः ॥ प्र० ३
श० २ उ० ।

किंप्रियं णं जंते ! असुरकुमारा देवा उहं उप्ययंति०
जाव सोहम्मे कप्पे ! गोयमा ! तोसि णं देवाणं अहुणोव-
सुगाण वा चरिमज्जवत्थाण वा इमेया रूपे अज्जत्थिणं जाव
समुपपज्जइ, अहो णं अम्हेहिं दिव्वा देविहो लप्पा पत्ता
अजिसमप्पागया जारिसियाणं अम्हेहिं दिव्वा देविहो
० जाव अभिसमप्पागया तारिसियाणं सकेणं देविदेणं दे-
वरप्पा दिव्वा देविहो० जाव अजिसमप्पागया, जारिमि-
याणं सकेणं देविदेणं० जाव अजिसमप्पागया तारिमियाणं
अम्हेहिं वि जाव अभिसमप्पागया, तं गच्छामो णं सकस्स
देविदस्स देवरप्पो अंतियं पाठज्जवामो पासामो, ताव सक-
स्म देविदस्स देवरप्पो दिव्वं देविहिं जाव अजिसमप्पा-
गयं पासामु, ताव अम्हेहिं वि सकं देविदे देवराया दिव्वं
देविहं जाव अजिसमप्पागयं तं जाणामो, ताव सकस्म दे-
विदस्स देवरप्पो दिव्वं देविहिं० जाव अभिसमप्पागयं जा-
णामां, ताव अम्हे वि सकं देविदे देवराया दिव्वं देविहिं
आभिसमप्पागयं । पत्रं खलु गोयमा ! असुरकुमारा देवा
उहं उप्ययंति० जाव सोहम्मे कप्पे ॥

(किंप्रियं ति) कः प्रत्ययो यत्र तत् किंप्रत्ययम् । (अहु-
णोवसुगाणं ति) उत्पन्नमात्राणां (चरिमज्जवत्थाणं व ति)
भवचरमभावस्थानं, व्यवहारावसरे इत्यर्थः । प्र० ३ श० २ उ० ।
असुरदार-असुरदार-न० । सिद्धायतनानां दक्षिणद्वारेषु, यत्रा-
सुरा वसन्ति । स्थानं ४ ठा० २ उ० ।

असुरसुर-असुरसुर-त्रि० । सुरसुरेत्यनुकरणशब्दोऽयम् । प्र०
३ श० १ उ० । न० ब० । सुरसुरेत्येवंचतुशब्दवर्जिते, प्रश्न०
१ सव० द्वार ।

असुरिंद-असुरेन्द्र-पुं० । चमरे, बल्लिनि च । स० । ('इंद' शब्दे
द्वितीयजने ५३४ पृष्ठेऽस्य व्याख्याऽवसेवा)

आयप्पवायस्स णं पुव्वस्स सोलस जौयणसहस्साइं आया-
मविकखंभेणं पप्पत्ता । चमर-
बलींणं उवारियालेण सोलस जौयणसहस्साइं आया-
मविकखंभेणं पप्पत्ता ।

चमरबल्लयोर्दक्षिणोत्तरयोरसुरकुमारराजयोः (उवारियाले-
ण चि) चमरचञ्चावलीचञ्चाऽभिधानराजधान्योर्मध्यांजला-
ऽवनतरपाश्वर्षीरूपऽवतारिकल्पने षोडश योजनसहस्राण्य-
यामविक्रममाभ्यां वृत्तत्वाच्चयोरिति । स० १६ सम० ।

असुरिंदवज्जिय-असुरेन्द्रवर्जित-त्रि० । चमरबल्लिवर्जिते, प्र०
१४ श० ९ उ० । अष्ट० ।

असुलज-असुलज-त्रि० । दुर्लभे, प० ५ वि० ।

असुवण-असुवण-न० । निष्ठाऽऽलस्यघाते, वृ० १ उ० ।

असुवण-असुवर्ण-त्रि० । न सुवर्णमसुवर्णम् । अप्रशस्तवर्ण-
गन्धरसस्पर्शेषु, कर्म० ५ कर्म० ।

असुबिर-अस्वापिन्-त्रि० । अनिच्छादौ, नि० चू० १० उ० ॥

असुसंधयण-असुमंहनन-न० । श्रुयमनाराचादिषु अप्रशस्त-
संहननेषु, कर्म० ५ कर्म० ।

असुह-असुह-न० । दुःखे, स्थानं ३ ठा० ३ उ० ।

असूह-असूयन्-त्रि० । असूयतीति तद्धीलोऽसूयी । असूयधा-
तोस्ताच्छीलिकणकप्राप्तावपि बाहुलकाद् शिन् । असूयाऽस्त्य-
स्येति असूयी । मत्वर्थीय इति । गुणेषु दोषाऽऽधिष्कारिणि,
स्थानं १७ श्लो० ।

असूह्य-असूचित-त्रि० । व्यञ्जनादिरहिते, अकथयित्वा वा
वृत्ते नोजनादौ, वश० ५ अ० २ उ० ।

असूह-असूयु-त्रि० । मत्सरिणि, 'अहो ! सुहृदं त्वदसूयुदृष्टम्'
इतिपाठे न किञ्चिद्वचनम् । असूयुशब्दस्योदन्त्योऽयनाद्यैर्न्याय-
तात्पर्यपरिशुद्धादौ मत्सरिणि प्रयोगादिति । स्थानं १७ श्लो० ।

असूण-असूण-त्रि० । अवलवति, सूत्र० १ बु० ७ अ० ।

असूया-असूया-स्त्री० । न० त० । परस्य दोषप्रतिषेधेनात्मन-
स्तादृशदोषभाषणे, "अप्पणो दोसं भासति ण परस्स, एवमा अ-
सूया । यथा-" अम्हं मो षणहीणा, आसि आगारम्म इत्थिं
तुम्हे । एस्स असूया सूया, णवरं परवत्थुणिहंसे " ॥ १ ॥ नि०
चू० १० उ० । (इत्यादि 'आगादवयण' शब्दे द्वितीयभागे
६२ पृष्ठे वक्ष्यते)

असूया-स्त्री० । गुणेषु दोषाधिष्कारणे, "गुणेष्वसूयां वधतः प-
रेऽमी, मा शिश्रियन्ताम प्रवन्तमीशम् ।" स्थानं ३ श्लो० ।

असूयावयण-असूयावचन-न० । अज्ञमावचसि, दर्श० ।

असूरिय-असूर्य-पुं० । न विद्यते सूर्यो यस्मिन् सोऽसूर्यः ।
बहुधाभकारे कुम्भीपाकादौ, सर्वस्मिन् वा नरकावासे, "अ-
सूरियं नाम महाभिताष, अधंतमं दुष्पतरं महंतं" । सूत्र० १
बु० ५ अ० १ उ० ।

असूववाय-असूपपाद-त्रि० । दुर्घटे, "अतोऽन्यथा सस्वमसूप-
पादम् ।" स्थानं २२ श्लो० ।

असेज्जायर-अशरयातर-पुं० । वसतित्यागादिहेतुभिः शय्या-
तरत्वेनाव्यवहार्ये वसतिदातरि, नि० चू० २ उ० । (तत्कार-
णानि 'सागारियपिड' शब्दे वक्ष्यन्ते)

असेय-अश्रेयस्-न० । अकल्पाणे, अष्ट० ३२ अष्ट० ।

असेसेसिपक्खिन्नग-अशैलेशीप्रतिपन्नक-पुं० । शैलेशीना-
माऽयं व्यवस्था, तां प्रतिपन्नाः शैलेशीप्रतिपन्नाः । स्वार्थिकः
कप्रत्ययः । तदुत्तरितिकाः अशैलेशीप्रतिपन्नकाः । अयोग्य-
वस्थामनापन्ने सयोगिनि संसारिणि, प्रश्ना० २९ पद ।

असेस-अशेष-त्रि० । शेषरहिते कृत्स्ने, सूत्र० २ बु० ५ अ० ।
सकत्रे, पञ्चा० १५ वि० । सर्वस्मिन्, पञ्चा० १० वि० । आचा० ।

असेससत्तहिय-अशेषसत्तहिय-न० । समस्तप्राणयुपकारके,
"जिणिदवयण असेससत्तहियं" । पञ्चा० १६ वि० ।

असेहिय-असैहिक-न० । न० त० । सांसारिके, क्रियासिद्धौ
अजाते आकस्मिके, सूत्र० ।

सुहं वा जइ वा दुक्खं, सेहियं वा असेहियं ॥

सुखं सैद्धिकं-सिद्धौ मोक्षं भवं सैद्धिकं, यदि वा दुःखमसैद्धिकं सांसारिकम् । अथवा-सैद्धिकमसैद्धिकं च सुखम् । यथा-स्रक्च-
न्दनाङ्गनाद्युपजोगक्रियासिद्धौ भवं सैद्धिकम्, आन्तरं सुखमान-
न्दरूपमसैद्धिकम् । तथा-सैद्धिकमसैद्धिकं च दुःखम् । यथा-कशा-
ताङ्गनाङ्गनादिक्रिया-सिद्धौ जव सैद्धिकम्; उन्मत्तशरीरं अतिशूला-
दिरूपमङ्गोत्थमसैद्धिकं दुःखम् । सूत्र० १ श्रु० १ अ० २ उ० ।

असोग-अशोक-पु० । कङ्कलीनामके एकास्थिकवृक्षभेदे, औ० ।

प्रज्ञा० । कल्प० । स्था० । अशोकादयः पञ्च वर्णा भवन्ति ततो
विशेषणम्-“ किण्हासोएइ वा ” रा० । आचा० । अनु० । मल्लि-
जिनस्य चैत्यवृक्षांशोकः । स० । चम्पायां स्वनामख्याते पाश्व-
नाथे, ती० १० कल्प० । पूर्वजेषु चतुर्थबलदेवजीवे, स० । ति० । चतु-
सप्ततितमे महाप्रहे, “ दो असोगा । ” स्था० २ ठा० ३ उ० । च० प्र० ।
सू० प्र० । कल्प० । अशोकवनदेवे च, जी० ३ प्रति० । वीतशोके,
त्रि० । वाच० ।

असोगचन्द-अशोकचन्द्र-पु० । श्रेणिकपुत्रे कृणिके, स च पितुः
श्रेणिकस्य पूर्ववराति दास्या अशोकघाटिकायामुज्जित इत्यशो-
कचन्द्रनामाऽभवत् । आ० चू० ४ अ० । आव० । ती० । (‘ कृणि-
य’ शब्दे चैतद् दर्शयिष्यते) “ राया तए असोगचन्दए वेसांरि
नगरि गहेत्थि ” आ० म० प्र० । आ० चू० । (‘ पारिणामिया ’
‘ कूलबालुक ’ शब्दयोश्चोदाहरिष्यते)

असोगजकव-अशोकक-पु० । विजयपुरे नगरे नन्दनवने उद्या-
ने स्वनामख्याते यक्षे, विपा० २ श्रु० ३ अ० ।

असोगदत्त-अशोकदत्त पु० । साकेतनगरे स्वनामख्याते ३३ये, य-
स्य समुद्रदत्तसागरदत्तनामानौ भ्रातरौ । दर्श० ।

असोगराय-अशोकराज-पु० । चम्पायां वासुपूज्यजिनेन्द्रपुत्रम-
द्यवन्तर्पितपुत्रीलक्ष्मीकुक्किजानराटिणीनाभ्या अप्रभ्रातृभिर्गन्याः
स्वयंवरे वृत्त पत्न्यौ, ती० ३५ कल्प० ।

असोगलया-अशोकलता-स्त्री० । तिर्यकुशास्त्राप्रसराभावा-
द्युताकृतिष्वशोकवृक्षे, जं० १ वक्र० ।

असोगवर्धनग-अशोकवर्तनक-न० । सौधर्मादिविमानानां
पूर्वस्यां दिश्यवर्तनके; रा० । प्रज्ञा० । जी० ।

असोगवण-अशोकवन-न० । अशोकप्रधाने वने, अनु० ।

असोगवणिया-अशोकवर्निका-स्त्री० । अशोकप्रधाने लघुवने,
आ० म० छि० ।

असोगवरपायव-अशोकवरपादप-पु० । अत्युन्कृष्टे अशोकवृक्षे,
“ ईसि असोगवरपायवसमुवट्टिया उ ” जी० ३ प्रति० । रा० ।

असोगसिरि-अशोकश्री-पु० । ६ व० । चन्द्रगुप्तस्य पौत्रे विन्दुसा-
रस्य पुत्रे, पाटलिपुत्रे नगरे वीरमोक्षानन्तरं चन्द्रगुप्तो-विन्दुसा-
रोऽशोकश्रीः-सम्प्रति; राजानश्चैते उत्तरोत्तरं समृद्धिभाजो महा-
राजा अभवन् । कल्प० ८ क० । “ चन्द्रगुप्तपुत्रो उ, विन्दुसा-
रस्स नत्तुओ । असोगसिरिणो पुत्तो, अधो जायइ कार्गणि ”
॥ ८६२ ॥ विशेष० । श्रु० । नि० चू० ।

असोगा-अशोका-स्त्री० । धरणागकुमारेन्द्रसत्तकाक्षमहा-
राजस्याऽग्रमहिष्याय, स्था० ४ ठा० १ उ० । श्रीशतलस्य
शामनदेव्याय, सा च नीचवर्णा पद्मासना चतुर्भुजा वरदपाश-
युक्तदक्षिणपाणिद्वया फलाडशयुक्तामपाणिद्वया च । प्रव० २७

द्वार । नलिनविजयक्षेत्रपुरीयुगले, नलिनो विजयश्च अशोका
पुः । जं० ४ वक्र० । ‘ दो असोगाओ ’ । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

असोच्चा-अशुन्वा-अव्य० । प्राकृतधर्मानुरागादेव धर्मफलादि-
प्रतिपादकवचनमनाकार्येत्यर्थे, म० ।

अथाशुन्वा केवलपर्यन्तं सभते न वा ?-

रायगिहे० जाव एवं वयासी-असोच्चा एं भंते ! केवलस्स
वा केवलिसावगस्स वा केवलिसावियाए वा केवलिउवास-
गस्स वा केवलिसावियाए वा तप्पक्खियस्स वा तप्पक्खि-
यसावगस्स वा तप्पक्खियसावियाए वा तप्पक्खियउ-
वामगस्स वा तप्पक्खियउवासियाए वा केवलपणत्तं
धम्मं लभेज्ज सवणयाए ? । गोयमा ! असोच्चा एं केवलस्स
वा० जाव तप्पक्खियउवासियाए वा अत्येगइए केवलपणत्तं
धम्मं लभेज्ज सवणयाए, अत्येगइए केवलपणत्तं धम्मं
नो लभेज्ज सवणयाए । से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ
असोच्चा एं० जाव नो लभेज्ज सवणयाए ? । गो-
यमा ! जस्स एं नाणावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमे
कमे भवइ । से एं असोच्चा केवलस्स वा० जाव तप्पक्खि-
यउवासियाए वा केवलपणत्तं धम्मं लभेज्ज सवणया
ए । जस्स एं नाणावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमे नो
कमे जवइ, से एं असोच्चा केवलस्स वा० जाव तप्पक्खिय-
उवासियाए वा केवलपणत्तं धम्मं नो लभेज्ज सवण-
याए । से तेणट्ठे एं गोयमा ! एवं वुच्चइ, तं चेव० जाव नो लभे-
ज्ज सवणयाए । असोच्चा एं जंते ! केवलस्स वा० जाव
तप्पक्खियउवासियाए वा केवलं बोहिं वुज्जेज्जा ? । गो-
यमा ! असोच्चा एं केवलस्स वा० जाव अत्येगइए केवलं
बोहिं वुज्जेज्जा, अत्येगइए केवलं बोहिं नो वुज्जेज्जा, से
केणट्ठेणं भंते ! ० जाव नो वुज्जेज्जा ? । गोयमा ! जस्स एं
दरिसणावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमे कमे जवइ, से एं
असोच्चा केवलस्स वा० जाव केवलं बोहिं वुज्जेज्जा, जस्स
एं दरिसणावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमे नो कमे ज-
वइ, से एं असोच्चा केवलस्स वा० जाव केवलं बोहिं नो
वुज्जेज्जा, से तेणट्ठेणं० जाव नो वुज्जेज्जा । असोच्चा एं
जंते ! केवलस्स वा० जाव तप्पक्खियउवासियाए वा केव-
लं मुंहे भवित्ता आगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा ? ।
गोयमा ! असोच्चा एं केवलस्स वा० जाव उवासियाए
वा अत्येगइए केवलं मुंहे जवित्ता आगाराओ अणगा-
रियं पव्वएज्जा, अत्येगइए केवलं मुंहे जवित्ता आगारा-
ओ अणगारियं नो पव्वएज्जा । से केणट्ठेणं० जाव नो पव्व-
एज्जा ? । गोयमा ! जस्स एं धम्मंतराइयाणं कम्माणं ख-
ओवसमे कमे भवइ, से एं असोच्चा केवलस्स वा० जाव
केवलं मुंहे भवित्ता आगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा ।

जस्स एं धम्मंतराडयाणं कम्माणं खओवसमे नो कमे जवइ, से एं असोच्चा केवलस्स वा० जाव मुंके भविता० जाव नो पव्वएज्जा, मे तेणहेणं गोयमा ! ० जाव नो पव्वएज्जा । असोच्चा णं भंते ! केवलस्स० जाव उवासियाए वा केवलं बंधचेरवासं आवसेज्जा ? । गोयमा ! अत्थेगइए केवलं बंधचेरवासं आवसेज्जा, अत्थेगइए नो आवसेज्जा । से केणहेणं भंते ! एवं वुच्चइ० जाव नो आवसेज्जा ? । गोयमा ! जस्स एं चरित्तावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमे कमे जवइ से णं असोच्चा केवलस्स वा० जाव केवलं बंधचेरवासं आवसेज्जा, जस्स एं चरित्तावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमे नो कमे जवइ, से एं असोच्चा केवलस्स वा० जाव नो आवसेज्जा, से तेणहेणं० जाव नो आवसेज्जा । असोच्चा एं भंते ! केवलस्स वा० जाव केवलेणं संजमेणं संजमेज्जा ? । गोयमा ! असोच्चा णं केवलस्स वा जाव० उवासियाए वा अत्थेगइए केवलेणं संजमेणं संजमेज्जा, अत्थेगइए केवलेणं संजमेणं नो संजमेज्जा । से केणहेणं० जाव नो संजमेज्जा ? । गोयमा ! जस्स एं जयणावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमे कमे जवइ, से एं असोच्चा केवलस्स वा० जाव केवलेणं संजमेणं संजमेज्जा, जस्स एं जयणावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमे नो कमे भवइ, मे एं असोच्चा केवलस्स वा० जाव नो संजमेज्जा, से तेणहेणं गोयमा ! ० जाव अत्थेगइए नो संजमेज्जा । असोच्चा एं भंते ! केवलस्स वा० जाव उवासियाए वा केवलेणं संवरेणं संवरेज्जा ? । गोयमा ! असोच्चा एं केवलस्स वा० जाव अत्थेगइए केवलेणं संवरेणं संवरेज्जा, अत्थेगइए केवलेणं० जाव नो संवरेज्जा । से केणहेणं० जाव नो संवरेज्जा ? । गोयमा ! जस्स एं अज्जवसाणावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमे कमे भवइ, मे एं असोच्चा केवलस्स वा० जाव केवलेणं संवरेणं संवरेज्जा, जस्स एं अज्जवसाणावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमे नो कमे जवइ, से एं असोच्चा केवलस्स वा० जाव नो संवरेज्जा, मे तेणहेणं० जाव नो संवरेज्जा । असोच्चा णं भंते ! केवलस्स वा० जाव केवलं आभिणिबोहियनाणं उप्पादेज्जा ? । गोयमा ! असोच्चा एं केवलस्स वा० जाव उवासियाए वा अत्थेगइए केवलं आभिणिबोहियनाणं उप्पादेज्जा, अत्थेगइए केवलं आभिनिबोहियनाणं नो उप्पादेज्जा । से केणहेणं० जाव नो उप्पादेज्जा ? । गोयमा ! जस्स एं आजिणिबोहियनाणावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमे कमे जवइ से एं असोच्चा केवलस्स वा० जाव केवलं आजिणिबोहियनाणं उप्पादेज्जा, जस्स एं आजिणिबोहियनाणावरणिज्जा एं कम्माणं खओवसमे नो कमे जवइ, से णं

असोच्चा केवलस्स वा० जाव केवलं आभिणिबोहियनाणं नो उप्पादेज्जा, मे तेणहेणं० जाव नो उप्पादेज्जा । असोच्चा एं भंते ! केवलस्स वा० जाव केवलं सुयनाणं उप्पादेज्जा ? । एवं जहा आजिणिबोहियनाणस्म वत्तवया भणिगा, तहा सुयणाणस्म वि भाणियव्वा, नवरं सुयनाणावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमो भाणियव्वो । एवं चेव केवलं ओहिनाणं जाणियव्वं, नवरं ओहिनाणावरणिज्जाणं खओवसमो भाणियव्वो । एवं केवलं मणपज्जवणाणं उप्पादेज्जा, नवरं मणपज्जवनाणावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमं भाणियव्वं, असोच्चा एं भंते ! केवलस्स वा० जाव तप्पक्खियउवासियाए वा केवलनाणं उप्पादेज्जा एवं चेव, नवरं केवलणाणावरणिज्जाणं कम्माणं खए जाणियव्वे, मेसं तं चेव । से तेणहेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ० जाव केवलनाणं नो उप्पादेज्जा ॥

शुद्ध-तोदरेक इति उक्तरूपाध्वार्थाः केवलधर्माज्जायन्ते, त-
आऽभुत्वाऽपि कोऽपि लभत इत्याद्यर्थप्रतिपादनार्थमाह—(रा-
यगिदित्यादि) तत्र च (असोच्चा स्ति) अश्रुत्वा धर्मफलादिप्र-
तिपादकवचनमनाकार्यं, प्राकृतधर्मानुरागादेवेत्यर्थः (केव-
लिस्स वस्ति) केवलिनो जिनस्य । (केवलिसावगस्स स्ति) के-
वली येन स्वयमेव पृष्टः, भुतं वा येन तद्वचनमसौ केवलिआव-
कः, तस्य (केवलिउवासगस्स वस्ति) । केवलिन उपासनां
विदधानेत केवलिनैवान्यस्य कथ्यमानं भुतं येनासौ के-
वल्युपासकः । (तप्पक्खियस्स स्ति) केवलिपात्तिकस्य स्वयं
शुद्धस्य (धम्मस्ति) भुतचारित्ररूपम् (तभेज्ज स्ति) प्राप्नु-
यात् । (सवणयाए स्ति) श्रवणतया श्रवणरूपतया, श्रोतुमि-
त्यर्थः । (नाणावरणिज्जाणं ति) बहुवचनं ज्ञानावरणीयस्य
मतिज्ञानावरणादिभेदेनावग्रहमत्यावरणादिभेदेन च बहुत्वात् ।
इह च क्षयोपशमप्रवृत्त्याद् मत्यावरणाद्येव तद् ग्राह्यं, न तु
केवलावरणम्, तत्र कथस्यैव भावात्, ज्ञानावरणीयस्य क्षयोपश-
मश्च गिरिसरिदुपलघोहानान्यायेनापि कस्यचित्स्यात्, तत्सद्भा-
वे चाभुत्वाऽपि धर्मो लभेत, श्रोतुं क्षयोपशमस्यैव तद्व्याभेद-
रङ्गकारणत्वादिति । (केवल बोदि ति) शुद्धं सम्यग्दर्शनं (बु-
ज्जेज्ज नि) बुध्येतानुभवेदित्यर्थः । यथा प्रत्येकबुद्ध्यादिर्यमुत्त-
रप्राप्युदाहर्त्स्यमा । (दरिसणावरणिज्जाणं ति) इह दर्शनावर-
णीयं दर्शनमोदनीयमभिगृह्यते बोधः, सम्यग्दर्शनपर्यायत्वा-
त् । तद्व्याजस्य च तत्क्षयोपशमजन्यत्वादिति । (केवलं मुंके
भविता आगाराओ अणुगारियं ति) केवलं शुद्धं सम्पु-
र्णं वाऽन्तगारतामिति योगः । (धम्मंतराडयाणं ति) अ-
न्तराग्यो विघ्नः, सोऽस्ति येषु तान्यन्तरायिकाणि धर्मस्य
स्वारित्रप्रतिपत्तिलक्षणस्यान्तरायिकाणि धर्मान्तरायिकाणि,
तेषां, वीर्यान्तरायस्वारित्रमोदनीयभेदानामित्यर्थः । (खरि-
सावरणिज्जाणं ति) इह वेदलक्षणानि स्वारित्रावरणीयानि
विशेषतो ग्राह्याणि, मैथुनविरतिलक्षणस्य ब्रह्मचर्यवासस्य
विशेषतस्तेषामेवाचारकत्वात् । (केवलेणं संजमेणं संजमे-
ज्ज स्ति) इह संयमः प्रतिपन्नचरित्रस्य तदतिचारपरिहाराय
यतनाविशेषः । (जयणावरणिज्जाणं ति) इह तु यतनावरणी-

यानि चारित्रविशेषविषयवीर्यान्तरायलक्षणानि मन्तव्यानि ।
(अज्जवसाणावरणिज्जाणं ति) संवरशब्देन भुताध्ययसायवृत्ते-
र्यवक्षितत्वात्तस्याश्च जावचारित्ररूपत्वेन तदावरणकृतोपश-
मलभयत्वात्प्राप्त्यवसानावरणीयशब्देनेह भावचारित्रावरणीयान्यु-
क्तानीति ।

पूर्वोक्तानेवार्थान् पुनः समुदायेनाह-

असोच्चा णं जंते ! केवलस्स वा० जाव तप्पविस्वयुत्तवासि-
याए वा केवलपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए, केवलं बो-
हिं बुज्जेज्जा, केवलं मुंढे भवित्ता आगाराओ अणगारि-
यं पव्वएज्जा, केवलं वंजचेरं वासं आवसेज्जा, केवलेणं
संजमेणं संजमेज्जा, केवलेणं संवरेणं संवरेज्जा, केवलं आ-
भिणिबोहियनाणं उप्पादेज्जा० जाव केवलं मणपज्जवनाणं
उप्पादेज्जा० जाव केवलनाणं उप्पादेज्जा ? । गोयमा ! अ-
सोच्चा णं केवलस्स वा० जाव उवासियाए वा अत्येगए
केवलपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए, अत्येगए केवलप-
न्नत्तं धम्मं नो लजेज्ज सवणयाए, अत्येगए केवलं बोहिं
बुज्जेज्जा, अत्येगए केवलं बोहिं नो बुज्जेज्जा, अत्येगए
केवलं मुंढे जवित्ता आगाराओ अणगारियं पव्वए-
ज्जा, अत्येगए० जाव नो पव्वएज्जा, अत्येगए केव-
लं वंजचेरवासं आवसेज्जा, अत्येगए केवलं० जाव नो
आवसेज्जा, अत्येगए केवलेणं संजमेणं संजमेज्जा,
अत्येगए केवलेणं संजमेणं नो संजमेज्जा, एवं संव-
रेणं वि अत्येगए केवलं आभिणिबोहियनाणं उप्पा-
देज्जा, अत्येगए० जाव नो उप्पादेज्जा, एवं० जाव
मणपज्जवनाणं अत्येगए केवलनाणं उप्पादेज्जा, अ-
त्येगए केवलनाणं नो उप्पादेज्जा । से केणहेणं जंते !
एवं बुद्धे असोच्चा णं तं चेव० जाव अत्येगए केव-
लनाणं नो उप्पादेज्जा ? । गोयमा ! जस्म नाणावरणिज्जाणं
कम्माणं खओवसमे नो कडे जवइ, जस्स णं दंसणावरणि-
ज्जाणं कम्माणं खओवसमे नो कडे जवइ, जस्स णं धम्मं-
तराइयाणं कम्माणं खओवसमे नो कडे भवइ, एवं चरि-
त्तावरणिज्जाणं जयणावरणिज्जाणं अज्जवमाणावरणि-
ज्जाणं आभिणिबोहियनाणावरणिज्जाणं० जाव मणपज्जव-
नाणावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमे नो कडे जवइ,
जस्स णं केवलनाणावरणिज्जाणं० जाव खए नो कडे
जवइ, से णं असोच्चा केवलस्स वा० जाव केवलपन्नत्तं
धम्मं नो लभेज्ज सवणयाए, केवलं बोहिं नो बुज्जेज्जा०
जाव केवलनाणं नो उप्पादेज्जा, जस्स णं नाणावरणि-
ज्जाणं खओवसमे कडे जवइ, जस्स णं दरिसणावरणि-
ज्जाणं खओवसमे कडे जवइ, जस्स णं धम्मंतराइयाणं
एवं० जाव जस्स णं केवलनाणावरणिज्जाणं कम्माणं
खए कडे जवइ, से णं असोच्चा केवलस्स वा० जाव केव-

लिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए, केवलं बोहिं बुज्जेज्जा
केवलनाणं उप्पादेज्जा ॥

(असोच्चा णं जंते ! इत्यादि) अथाभुत्वैव केवलत्वादिबन्धनं
यथा कश्चित्केवलज्ञानमुत्पादयेत् तथा दर्शयितुमाह-

तस्स णं जंते ! उच्चं उच्चं अनिक्खित्तेणं तवोक्कमेणं
उच्चं बाहाओ पगिज्जिय पगिज्जिय सूरामिमुहस्स आया-
वण्णमीए आयावेमाणस्स पगइभइयाए पगइउवसंतयाए
पगइपयणुकोहमाणमायालोभयाए मिउमइवसंपन्नयाए अ-
द्धीणयाए भइयाए विणीययाए अन्नया कयाइ सुभेणं
अज्जवसाणं सुभेणं परिणामेणं हेसाहिं विसुज्जमाणं हिं
विसुज्जमाणं हिं अद्धीणयाए तयावरणिज्जाणं कम्माणं
खओवसमेणं इहापोहमगणगवेसणं करेमाणस्स विज्जगे
नामं अन्नाणं समुप्पज्जइ, से णं तेणं विज्जगनाणसमुप्प-
न्नेणं जइन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइनागं उक्कोसेणं असं-
खेज्जाइ जेयणसहस्साइ जाणए पामइ, से णं तेणं विज्जग-
नाणेणं समुप्पन्नेणं जीवे वि जाणइ, अजीवे वि जाणइ, पा-
संरुत्थे सारंजे सपरिग्गेहं संकिंलस्समाणे वि जाणइ, विसु-
ज्जमाणे वि जाणइ, से णं पुव्वामेव सम्मत्तं पडिवज्जइ,
समाणधम्मं रोएइ २ चरित्तं पडिवज्जइ, द्विगं पडिवज्जइ,
तस्स णं तेहिं मिच्छत्तपज्जवेहिं परिहायमाणेहिं सम्महंमण-
पज्जवेहिं वड्डमाणेहिं, से विज्जगे अन्नानं सम्मत्तपरिग्ग-
हिं विप्पामेव ओही परावत्तइ ॥

(तस्स स्ति) योऽभुत्वैव केवलज्ञानमुत्पादयेत् तस्य कस्या-
पि “ उच्चं उच्चं अनिक्खित्तेणं तवोक्कमेणं ” च यदुक्तम्, तत्प्रायः पष्ठतप-
श्चरणवतो बालतपस्विनो विभक्तज्ञानविशेष उपपन्न इति
ज्ञापनार्थमिति । (पगिज्जिय स्ति) प्रगृह्य, धृत्वेत्यर्थः । “ पगइ-
भइयाए ” इत्यादीनि तु प्राप्नुवन्त । (तयावरणिज्जाणं ति) वि-
ज्जगज्ञानावरणीयानां (इहापोहमगणगवेसणं करेमाणस्स स्ति)
इहेहासदर्थानिमुखा ज्ञानचेष्टा, अपोहस्तु विपक्षनिरासो,
मार्गणं चाऽन्वयधर्मालोचनं, गवेसणं तु व्यतिरेकधर्मालोच-
नमिति (सेसं ति) असौ बाह्यतपस्वी (जीवे वि जाणइ स्ति)
कथञ्चिदेष न तु साक्षाद्, मूर्त्तगोचरत्वात्तस्य । (पासंउत्थे स्ति)
मनस्थान् (सारंभसपरिग्गहं स्ति) सारम्भान् सपरिग्रहान्सतः ।
किंविधान् जानातीत्याह— (संकिंलस्समाणे वि जाणए स्ति)
महत्या संकिंल्यमानतया संकिंल्यमानानपि जानाति (विसु-
ज्जमाणे वि जाणइ स्ति) अक्षयीयस्या विशुद्ध्यमानतया विशुद्ध्य-
मानानपि जानाति, आरम्भादिमनामवस्वरूपत्वात् । (सेसं ति)
असौ विज्जगज्ञानी जीवाजीवस्यरूपपाशरुद्धस्थसंकिंल्यमान-
तादिज्ञापकः सन् (पुव्वामेव स्ति) चारित्रप्रतिपत्तेः पूर्वमेव,
(सम्मत्तस्ति) सम्यग्भावं (समणधम्मं ति) साधुधर्मं (रोए-
इ स्ति) श्रुत्तं चिकीर्षति वा । (ओहीपरावत्तइ स्ति) अवधि-
भवतीत्यर्थः । इह च यद्यपि चारित्रप्रतिपत्तिमादावजिधाय
सम्यक्त्वं परिग्रहीतं, विज्जगज्ञानमवधिभवतीति पश्चादुक्तं,
तथापि चारित्रप्रतिपत्तेः पूर्वं सम्यक्त्वप्रतिपत्तिकाल एव विभ-

ज्ञानस्यावधिभावो कदाचन; सम्यक्त्वचारित्रभावे विभक्तज्ञान-
स्याज्ञावादिति ।

अधिनमेव लेख्यादिनिर्णययत्नाह-

से एं भंते ! कइसु लेस्सासु होज्जा ? । गोयमा ! तिसु
विमुक्कलेस्सासु होज्जा । तं जहा-तेइलेस्साए पम्हलेस्साए
सुकलेस्साए । से एं जंते ! कइसु नाणसु होज्जा ? । गो-
यमा ! तिसु आभिणिबोहियनाणसुयनाणआहिनाणसु
होज्जा । से एं भंते ! किं सजोगी होज्जा, अजोगी होज्जा ? ।
गोयमा ! सजोगी होज्जा, ना अजोगी होज्जा । जदि
सजोगी होज्जा, किं मणजोगी होज्जा, वइ जोगी कायजोगी
वा होज्जा ? । गोयमा ! मणजोगी होज्जा, वइ जोगी होज्जा,
कायजोगी वा होज्जा । से एं जंते ! किं सागारोवउत्ते होज्जा,
अणगारोवउत्ते वा होज्जा ? । गोयमा ! सागारोवउत्ते
वा होज्जा, अणगारोवउत्ते वा होज्जा । से एं जंते !
कयरम्मि संघयणे होज्जा ? । गोयमा ! वइरोमहनारायसंघय-
णे होज्जा । से एं भंते ! कयरम्मि संठाणे होज्जा ? । गोयमा !
वइहं संठाणाणं अक्षयरे संठाणे होज्जा । से एं भंते !
कयरम्मि उवत्ते होज्जा ? । जइहेणं सत्तरणीए उक्का-
मेणं पंचधणुमइए होज्जा । से एं जंते ! कयरम्मि आ-
उए होज्जा ? । गोयमा ! जइहेणं साइरेगइवासाउए उक्का-
मेणं पुव्वकोदिआउए होज्जा । से एं भंते ! किं सवेदए
होज्जा, अवेदए होज्जा ? । गोयमा ! सवेदए होज्जा, नो
अवेदए होज्जा । जइ सवेदए होज्जा, किं इत्थिवेदए
होज्जा, पुरिसवेदए होज्जा, पुरिसनपुंसगवेदए होज्जा, नपुंस-
गवेदए होज्जा ? । गोयमा ! नो इत्थिवेदए होज्जा, पुरिस-
वेदए वा होज्जा, नो नपुंसगवेदए होज्जा, पुरिनपुंसगवेदए
वा होज्जा । से एं जंते ! किं सकसाई होज्जा, अकसाई
होज्जा ? । गोयमा ! सकसाई होज्जा, नो अकसाई होज्जा ? ।
जइ सकसाई होज्जा से एं जंते ! कइसु कसाएसु होज्जा ? ।
गोयमा ! चउसु संजलणकोहमाणमायालोनेसु होज्जा । तस्स
एं भंते ! केवइया अज्जवमाणा पणत्ता ? । गोयमा ! असंखेज्जा
अज्जवमाणा पणत्ता । ते एं भंते ! किं पसत्था, अप्पसत्था ? ।
गोयमा ! पसत्था, नो अप्पसत्था । से एं जंते ! तेहि पसत्थे-
हिं अज्जवसाणेहिं बहुमाणेहिं अणंतहिं नेरइयजवगहणे-
हिं तो अप्पाणं विसंजोएइ, अणंतहिं तिरिक्खजोणियं
जाव विसंजोएइ, अणंतहिं मणुस्सभवगहणेहिं तो अप्पाणं
विमंजोएइ, अणंतहिं देवजवगहणेहिं अप्पाणं विसंजोएइ,
जाओ वि य से इमाओ नेरइयतिरिक्खजोणियमणुस्सदेवगह-
नामाओ चत्तारि उत्तरण्णमीओ य, तासिं च एं उवग्गहिं
अणंताणुबंधी कोहमाणमायालोभं खवेइ, खवेइत्ता अपवक्खा-
णकभाए कोहमाणमायालोने खवेइ, खवेइत्ता पंचक्खाणा-

वरणे कोहमाणमायालोभे खवेइ, खवेइत्ता संजलणे कोह-
माणमायालोने खवेइ, खवेइत्ता पंचविहं नाणावरणिज्जं
नवविहं दरिमणावरणिज्जं पंचविहं अंतराइयं तालमत्था-
कहं च एं मोहणिज्जं कइ कम्मरयाविंकाराकरं अपुव्वकर-
णं पविट्ठस्स अणंते अणुत्तरं निव्वाघाए निरावरणे कमिणे
परिपुण्णे केवइवरणाणदंसणे समुपपज्जइ ॥

[स एं भंते ! इत्यादि] तत्र [मे एति] स यो विभक्तज्ञानी भूत्वा-
अवधिज्ञानं चारित्रं च प्रतिपन्नः । [तिसु विमुक्कलेस्सासु होज्जा स्ति]
यतो भावलेख्यासु प्रशस्तास्तेव सम्यक्त्वादि प्रतिपद्यते, नावि-
शुद्धास्त्विति । [तिसु आभिणिबोहियेस्सादि] सम्यक्त्वमति-
भुतायधिज्ञानानां विभक्तविनिवर्त्तनकाले तस्य युगपद्वाधावा-
द्ये ज्ञानत्रय एवासौ तदा वर्त्तत इति । [गो अजोगी होज्जा स्ति]
अवधिज्ञानकाले अयामित्वस्याभावात् । 'मणजोगी' इत्यादि च
एकतरयोगप्रधान्यापेक्षयाऽयमन्तव्यम् । [सागारोवउत्ते वेत्यादि]
तस्य हि विभक्तज्ञानान्निवर्त्तमानस्यापयोग्यत्वेऽपि वर्त्तमानस्य
सम्यक्त्वावधिज्ञानप्रतिपत्तिरस्तीति । ननु-“सव्वाओ लकीओ
सागारोवउत्तांगानुत्तस्स भवति” इत्यागमादनाकारोपयोगे स-
म्यक्त्वावधिज्ञानविरोधः । नैवम् । प्रवर्त्तमानपरिणामजीवविष-
यत्वात्तस्यागमस्यावस्थितपरिणामोपेक्षया जानाकारोपयोगेऽपि
लब्धिलानस्य सम्भवादिति । [वइरोमहनारायसंघयणे होज्जा
स्ति] प्राप्तव्यकेवज्ञानत्वात्तस्य, केवलज्ञानप्राप्तिश्च प्रथमसं-
न एव नवतीति । एवमुत्तरत्रापीति । [संघयण होज्जा स्ति] विज-
क्तस्याधिज्ञावकाशे न वेदकरोऽस्तीत्यसौ सवेद एव । [नो इत्थि-
वेयए होज्जा स्ति] स्त्रिया एवंविधस्य व्यतिकरस्य स्मनावत ए-
वाभावात् । [पुरिसनपुंसगवेयए व स्ति] वर्द्धितत्वादिद्वेन न-
पुंसकः पुरुषनपुंसकः । [सकसाई होज्जा स्ति] विभक्तावधिकाले
कषायकृत्यस्याभावात् । [चउसु संजलणकोहमाणमायालोनेसु
होज्जा स्ति] स ह्यवधिज्ञानतापरिणतविभक्तज्ञानधरणं प्रतिपन्न
कृतः, तस्य च तत्काले चरणयुक्तत्वात्, संजलना एव क्रोधादयो
भवन्तीति [पसत्थ स्ति] विभक्तस्यावधिभावो हि नाप्रशस्ताभ्य-
वसानस्य भवतीत्यत उक्तम्-प्रशस्तान्यध्ययसायस्थानानीति ।
[अणंतहिं ति] अनन्तरनन्तानागतकालभावविभिः । [विसं-
जोएइ स्ति] विसंयोजयति, तत्प्राप्तिसांग्यताऽप्यनोद्गतिरिति ।
(जाओ वि य स्ति) या अपि च । (नेरइयतिरिक्खजोणिय-
मणुस्सदेवगतिनामाओ स्ति) एतदभिधानाः । (उत्तरण्णय-
डीओ य स्ति) नामकर्माभिधानाया मूलप्रकृतेरुत्तरभेदभू-
ताः । (तासिं च एं ति) तासां च नैरयिकगत्यापुत्तरप्रवृ-
त्तीनां, चशब्दादन्यासां च, (उवग्गहिं स्ति) औपप्रादिकान्
रूपपञ्चप्रयोजनान् अनन्तानुबन्धिनः क्रोधमानमायालोभान् क-
पयति । तथा प्रत्याख्यानादींश्च तथाविधानेनैव क्षपयतीति । (पंच-
विहं नाणावरणिज्जं ति) मतिज्ञानावरणादिभेदान् (नवविहं दरि-
मणावरणिज्जं ति) चक्षुर्दर्शनाद्यावरणचतुष्कस्य, निद्रापञ्चक-
स्य च मीलनाद्यवधिधत्वमस्य । (पंचविहं मतराइयं ति) दान-
लाजभोगोपभोगवीर्यविशेषितत्वात् पञ्चविधत्वमन्तरायस्य, त-
त्क्षपयतीति संबन्धः । किं कृत्वेत्यत आह- (तालमत्थाकहं च एं
मोहणिज्जं कइ ति) मस्तकं मस्तकमुचीकृतं छिन्नं यस्यासौ मस्तक-
कृतस्तालाभ्यामी मस्तककृतश्च तालमस्तककृतः ॥ गान्दसत्वाद्यैव नि-
र्देशः । तालमस्तककृतं इव यत्तत्तालमस्तककृतं म. अयमर्थः- (कृष्ण-
मस्तकतालकवपं च मोहनीयं कृत्या । यथाहि-) अभिमस्तकस्तालः

क्रीणां भवति, एवं मोहनीयं च कृत्वा क्रीणकृत्वेति भावः । इदं चोक्तमोहनीयभेदशेषावस्थया द्रष्टव्यमिति । अथ कस्मादनन्तानुबन्धादिस्वभावे तत्र क्षपिते सति ज्ञानावरणयादि कृपयत्येवेत्यत आह—(तालमस्तकस्यादि) तालमस्तकस्यैव कृतं क्रिया यस्य तत्तालमस्तककृतं, तदेवंविधं च मोहनीयम् । (कट्टु स्ति) इतिशब्दस्येह गम्यमानत्वात्, धृतकृत्वा इति हेतोः, तत्र क्षपिते ज्ञानावरणयादि कृपयत्येवेति, तालमस्तकमोहनीययोश्च क्रियासाधर्म्यमेव । यथा—तालमस्तकविनाशक्रियाऽवश्यंजाविताश्विनाशा, एवं मोहनीयकर्मविनाशक्रियाऽप्यवश्यंभावशेषकर्मविनाशेति । आह च—“ मस्तकमूर्च्छिविनाशे, तालस्य यथा ध्रुवो भवति नाशः । तद्वत्कर्मविनाशोऽपि मोहनीयस्य नित्यम् ” ॥ १ ॥ ततश्च कर्मरजोविकिरणकरं तद्विक्रमेकमप्यवकरणम्—प्रस-दशाभ्यवसायविशेषमनुप्रविष्टस्याऽनन्तम्, विषयानन्त्यात्; अनु-त्तरं सर्वोत्तमत्वात्, निर्याधात् कुट्यादिजिरप्रतिहननात्, नि-रावरणं सर्वथा स्वावरणक्षयान्, कृत्स्नं सकलार्थग्राहकत्वात्, प्रतिपूर्णं सकलस्वांशयुक्तताप्यग्रत्वात्, केवलवस्तुज्ञानदर्शनं के-वलमभिधानतावरणानन्तरापकृया, ज्ञानं च दर्शनं च ज्ञानदर्शनम् । समाहारद्वन्द्वः । ततः केवलादीनां कर्मधारयः । इह च कृपणाक्रमः “ अक्षमिच्छमाससम्म, अट्ट नपुंसिस्थिवेयद्वन्द्वं च । पुमवयं च खेवई, कोहई प मंजवणे ” ॥ १ ॥ इत्यादिग्रन्थान्तरप्रसिद्धो नचायमिहाश्रितः, यथा कथञ्चित्कृपणामाश्रयैव वि-वक्षितत्वादिति ।

से एं भंते ! केवलपणत्तं धम्मं आघवेज्ज वा पञ्चवेज्ज वा पुरुवेज्ज वा ? । णां इण्हे समहे । नणत्थ एगणाएण वा एगवागरणेण वा । मे एं भंते ! पव्वावेज्ज वा मुंकावेज्ज वा ? । नां इण्हे समहे, उवदेसं पुण करेज्जा । मे एं जंते ! किं मिज्झइ० जाव अंतं करेइ ? । हेता मिज्झइ० जाव करेइ । से एं जंते ! किं उहुं होज्जा, अहे होज्जा, तिरियं होज्जा ? । गोयमा ! उहुं वा होज्जा, अहे वा होज्जा, तिरियं वा होज्जा, उहुं होज्जमाणे सदावइ वियडावइ गंधावइ मात्तवं-तपरियाएसु वट्टवेयवृपव्वएसु होज्जा, साहरणं पडुच्च सो-मणसवणे वा पंगुगवणे वा होज्जा, अहे होज्जमाणे गड्डए वा दरीए वा होज्जा, साहरणं पडुच्च पायात्ते वा भवणे वा होज्जा, तिरियं होज्जमाणे पणसरसु कम्मभूमीसु होज्जा, साहरणं पडुच्च अट्ठाज्जदीवसमुदतदेकं देसभाए होज्जा । ते एं भंते ! एगसमएणं केवइया होज्जा ? । गोयमा ! जहमेणं एकां वा दो वा तिणि वा उक्कोसेणं दस, से तेण-हेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ, असोच्चा एं केवलस्स वा० जाव अत्येगइए केवलपणत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए, अत्येग-इए केवल० जाव नो लजेज्ज सवणयाए० जाव अत्येगइए केवलनाणं उप्पाहेज्जा, अत्येगइए केवलनाणं नो उप्पाहेज्जा ।

[आघवेज्ज स्ति] आग्राहयेच्छ्रुप्यानर्थापयेद्वा, प्रतिपादनतः पूर्वां प्रापयेत् । [पञ्चवेज्ज स्ति] प्रज्ञापयेद् भेदभणनतो बोधये-द्वा । [पुरुवेज्ज स्ति] उपपत्तिकथनतः [णऽस्य एगणाएण व स्ति] न इति योऽय निषेधः, सोऽयत्र एकज्ञानादिकमुदाहरणं वर्जयित्वेत्यर्थः, तथाविधकल्पनादस्येति । [एगवागरणेण व

स्ति] एकव्याकरणाद्रेकोत्तरादित्यर्थः । [पव्वावेज्ज व स्ति] प्रवाज-येद् रजोहरणादिछव्यलिङ्गदानतः । [मुंकावेज्ज व स्ति] मुण्डयेद् शिरोमुञ्चनतः [उवएसं पुण करेज्ज स्ति] अमुष्य पार्श्वे प्रवजेत्या-दिकमुपदेशं कुर्यात् । “ सदावईत्यादि ” शब्दापातिप्रवृत्तयो यथाक्रमं जम्बूद्वीपप्रज्ञाप्यभिप्रायेण हैमवतहरिवर्षरम्यकैरप्य-वतेषु, क्षेत्रसमासाभिप्रायेण तु हैमवतैरण्यवतहरिवर्षरम्यकेषु प्रवन्ति, तेषु च तस्य भाव आकाशमनस्त्रिधिसंपन्नस्य तत्र ग-तस्य केवलज्ञानोत्पादसद्भावे सति [साहरणं पडुच्च स्ति] रेवेन नयनं प्रतीत्य [सोमणसवणे स्ति] सौमनसवनं मेरौ तृतीयं [पंडगवणे स्ति] मेरौ चतुर्थं (गड्डए व स्ति) गर्ते निक्षे भूजाने अधोभोकप्रामादी (दरीए व स्ति) तत्रैव निम्नतरप्रदेशे (पा-यात्ते व स्ति) महापातालकलशे धन्यामुखादौ (भवणे व स्ति) जवनवासिदेवनिवासे (पणसरसु कम्मभूमीसु स्ति) पञ्चभर-तानि पञ्चैरवतानि पञ्च महाविदेहा इत्येवंलक्षणसु कर्माणि कृषिवाणिज्यादीनि तत्प्रधानभूमयः कर्मभूमयस्तासु (अट्ठाइ इत्यादि) अर्धं तृतीयं येषां तेऽर्धतृतीयाः, ते च ते द्वीपाश्चेति समासः, अर्धतृतीयद्वीपाश्च समुद्रौ च तत्परिमितावर्ततृतीयद्वी-पसमुद्राः, तेषां, स चासौ विवक्षितो देशरूपो भागोऽशोऽर्धतृ-तीयद्वीपसमुद्रतदेकदेशभागः, तत्र ।

अनन्तरं केवलयादिवचनाश्रवणे यत्स्यात् तदुक्तम्, अथ तच्छ्रवणे यत्स्यात्तदाह—

सोच्चा णं जंते ! केवलस्स वा० जाव तप्पविखयउवामियाए वा केवलपणत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए ? । गोयमा ! सोच्चा णं केवलस्स वा० जाव अत्येगइए केवलपणत्तं धम्मं एवं जा चेव असोच्चाए वत्तव्वया, सा चेव सोच्चाए वि भा-णियव्वा, नवरं अभिज्ञावो सोच्चत्ति, सेसं तं चेव णिरवसेसं० जाव जस्स एं मणपज्जवणाणावरणिज्जाणं कम्माणं खओ-वसमं करे भवइ, जस्स एं केवलणाणावरणिज्जाणं कम्मा-एणं खए करे जवइ, से एं सोच्चा केवलस्स वा० जाव उवा-मियाए वा केवलपणत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए, केवलं वोहिं वुज्जेज्ज० जाव केवलणाणं उप्पाहेज्जा, तस्म एं अट्ठ-मं अट्ठमेणं अणिकित्तेणं तवाकम्मणं अप्पाणं जावे-माणस्स पगइभइयाए तदेव० जाव गवेसणं करमाणस्स ओ-ट्ठिणाणे समुप्पज्जइ, से एं तेणं ओट्ठिणाणेणं समुप्पण्णेणं अंगुलस्म असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं अमंखेज्जाइ अलोए लोअप्पमाणमेत्ताइ खेकाइ जाणइ पासइ । से एं जंते ! क-इसु लेस्सामु होज्जा ? । गोयमा ! लुसु लेस्सामु होज्जा । तं जहा—कएहलेस्साए० जाव सुकलेस्साए । से णं जंते ! कइसु णाएसु होज्जा ? । गोयमा ! तिसु वा चउसु वा होज्जा, तिसु होज्जमाणे तिसु आभिणिवाहियणाणसुअणाणओ-ट्ठिणाणेषु होज्जा, चउसु होज्जमाणे आभिणिवाहियणाण-सुअणाणओट्ठिणाणमणपज्जवणाणेषु होज्जा । से एं जंते ! किं सजोगी होज्जा ? । एवं, जोगोवआगो मंथयणसंठाणं उच्चत्तं आउयं च, एयाणं सव्वाणि जहा असोच्चाए तदेव

भाणियव्वाणि । से णं जंते ! किं सवेदए पुच्छा ? गोयमा ! सवेदए वा होज्जा, अवेदए वा होज्जा । जइ अवेदए वा होज्जा, किं उवसंतवेदए, खीणवेदए होज्जा ? गोयमा ! णो उवसंतवेदए होज्जा खीणवेदए होज्जा । जइ सवेदए होज्जा किं इत्थीवेदए होज्जा पुच्छा ? गोयमा ! इत्थीवेदए वा होज्जा, पुरिसवेदए वा होज्जा, पुरिसणपुंसवेदए वा होज्जा । से णं भंते ! मकसाई होज्जा, अकसाई होज्जा ? गोयमा ! सकसाई वा होज्जा, अकसाई वा होज्जा । जइ अकसाई होज्जा, किं उवसंतकसाई होज्जा, खीणकसाई होज्जा ? गोयमा ! णो उवसंतकसाई होज्जा, खीणकसाई होज्जा । जइ मकसाई होज्जा से णं भंते ! कइमु कमाएमु होज्जा ? गोयमा ! चउमु वा तिसु वा दोमु वा एकम्मि वा होज्जा, चउमु होज्जमाणं चउमु संजलणकांढमाणमायालो जेमु होज्जा, तिसु होज्जमाणं तिसु संजलणमाणमायालो जेमु होज्जा, दोमु होज्जमाणं दोमु संजलणमाणमायालो जेमु होज्जा, एगम्मि होज्जमाणं एगम्मि संजलणमाणं होज्जा । तस्स णं जंते ! केवड्या अज्जवमाणा पप्पत्ता ? गोयमा ! असंखेज्जा, एवं जहा असोच्चाए तदेव० जाव केवलणाणं समुणज्जइ । से णं जंते ! केवलपप्पत्तं धम्मं आपवेज्ज वा पप्पवेज्ज वा पप्पवेज्ज वा ? हंता गोयमा ! आपवेज्ज वा पप्पवेज्ज वा पप्पवेज्ज वा । से णं जंते ! पप्पवेज्ज वा मुंकावेज्ज वा ? हंता पप्पवेज्ज वा मुंकावेज्ज वा । से णं जंते ! सिज्जइ बुज्जइ० जाव अंतं करेइ । तस्म णं जंते ! सिस्सा वि सिज्जंति० जाव अंतं करेति ? हंता सिज्जंति० जाव अंतं करेति । तस्म णं जंते ! पसिस्सा वि सिज्जंति ? एवं चेव० जाव अंतं करेति । से णं जंते ! किं उहं होज्जा, अहे वा ? जहा असोच्चाए० जाव तदेकदेसभाए होज्जा । से णं जंते ! एगसमएणं केवड्या होज्जा ? गोयमा ! जहंसेणं एको वा दो वा तिसि वा, उक्कोमेणं अट्टसयं, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ, सोच्चा णं केवलस्स वा० जाव केवल्लिउवामियाए वा० जाव अत्येगड्या केवलणाणं उप्पामेज्जा, अत्येगड्या केवलणाणं णो उप्पामेज्जा ॥

(सोच्चाणमित्यादि) अथ यथैव केवल्यादिवचनाश्रयणावाप्तबोधादेः केवलज्ञानमुत्पद्यते, न तथैव तच्छृणावाप्तबोधादेः, किन्तु प्रकारान्तरेणेति दर्शयितुमाह—“ तस्स णमित्यादि ” [तस्स णि] यः भुत्वा केवलज्ञानमुत्पादयेत्तस्य कस्यापि, अर्थात्प्रतिपक्षस्यैव दर्शनचारित्र्यसिद्धस्य “ अछमं अट्टमेणं ” इत्यादि च यदुक्तं, तत्प्रायो विकृष्टतपश्चरणवतः साधारणवधिज्ञानमुत्पद्यत इति ज्ञापनार्थमिति । [लोप्यमाणमेसाईति] लोकस्य यत्प्रमाणं प्राप्ता, तदेव परिमाणं येषां तानि तथा । अथैनमैव श्रेयार्थनिर्दि-

पयमाह—[से णं जंते ! इत्यादि] तत्र [से णं ति] सोऽनन्तरोक्तविशेषणोऽवधिज्ञानी [इत्थु लेसासु होज्ज णि] यद्यपि भावश्रेण्यासु प्रशस्तास्तेष्वित्युपवधिकानं लभते, तथापि प्रव्यले-श्याः प्रतीत्य वदस्वपि श्रेण्यासु लभते, सम्यक्स्वभूतवत् । यदाह—“ सम्मत्तसुयं सव्वासु लज्जइ णि ” तद्वाने चासौ वदस्वपि जवतीत्युच्यत इति । [तिसु व णि] अवधिज्ञानस्याऽऽद्यज्ञानद्वयाविनायुतत्वावधिकृतावधिकानी त्रिषु ज्ञानेषु भवेदिति । [चउसु वा होज्ज णि] मतिभूतमनःपर्यवधानिनोऽवधिज्ञानोत्पत्तौ ज्ञानचतुष्टयप्रावाचतुर्षु ज्ञानेष्वधिकृतावधिकानी प्रवेदिति । [सवेयए वेत्यादि] मत्तीणवेदस्यावधिज्ञानोत्पत्तौ सवेदकः सन्नवधिज्ञानी भवेत्, कीणवेदस्य वाऽवधिज्ञानोत्पत्तायवेदकः सन्नयं स्यात् [जो उवसंतवेदए होज्ज णि] उपशान्तयेदोऽयमवधिज्ञानी न भवति, प्राप्तव्यकेशज्ञानस्यास्य विवर्त्तितत्वादिति । [सकसाई वेत्यादि] वः कषायकृते सत्यवधि लज्जेत स सकषायी सन्नवधिज्ञानी भवेत्, यस्म कषायकृतेऽसायकषायीति [चउसु वेत्यादि] यद्यज्ञाणकषायः सन्नवधि ज्ञानेन तदाऽय चारित्र्यकृतावधितुर्षु संज्वलनकषायेप नवति । यदा तु क्षपकश्रेणिवर्त्तिव्येन संज्वलनक्रोधे ज्ञाणोऽवधि लभते, तदा त्रिषु संज्वलनमानादिषु, यदा तु तथैव संज्वलनक्रोधमानयोः ज्ञाणयोस्तद्वा द्वयोः, एवमेकत्रेति । भ० ए श० ३१ उ० ।

भगवतीनवमशतकोत्तोऽभुत्वाकेवही धर्मोपदेशं दत्ते न चेत्पत्र एकं ज्ञानं एकं प्रश्नं च मुक्त्वा धर्मोपदेशं न दत्ते इति तत्रैवाक्तमस्तीति । ही० २ प्रका० ।

असोणिय—अशोणित—त्रि० । अरुधिरप्राप्ते, पञ्चा० १६ विव० ।

असोम्मग्गद्वचरिय—असौम्यग्रहचरित—न० । कूरग्रहचारं, प्रश्न० २ आश्र० द्वार ।

असोपणया—अशोचनता—स्त्री० । शोकानुत्पादने, पा० ध० १० ।

असोहिट्ठाण—अशोधिस्थान—न० । कुशीलसंसर्ग्याम, आश्र० ।

अस्स—अश्व—पुं० । घोटके, दश० १ अ० । तं० । प्रज्ञा० । अश्विनी-नक्षत्रदेवतायाम्, ज्यो० १५ पाहु० । सू० प्र० । “ दो अस्सा ” इया० १ ठा० १ उ० ।

अश्व—पुं० । न विद्यते स्वं हव्यमस्य सोऽयमश्वः । निर्ग्रन्थे, आचा० २ भु० १ अ० १ उ० ।

अस्सकल्ल—अश्वकर्मा—पुं० । अश्वमुखस्य परतोऽन्तर्द्वीपे, नं० ।

अस्सकली—अश्वकर्णी—स्त्री० । कन्दभेदे, भ० ७ श० २ उ० । जी० । प्रज्ञा० ।

अस्सकरण—अश्वकरण—न० । यत्राऽश्वानुद्दिश्य किञ्चित् क्रियते तस्मिन् स्थाने, आचा० २ भु० १० अ० ।

अस्सचोरग—अश्वचोरक—पुं० । घोटकचोरं, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

अस्सतर—अश्वतर—पुं० । पकलुर [खच्चर] भेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

अस्समुह—अश्वमुख—पुं० । आदर्शमुखस्य परतोऽन्तर्द्वीपे, प्रज्ञा० १ पद । न० । (‘ अंतरदीय ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे ६८ पृष्ठेऽस्य वर्णक उक्तः) अश्वाकारमुखे पुरुषाकाराऽन्याङ्गं च किञ्चरे, आश्र० ।

अस्समेह-अश्वमेध-पुं० । अश्वो मेच्यते हिंस्यते इति । मेध-घञ् ।
यज्ञमेधे, घञ् । "यद् सहस्राणि युज्यन्ते, पशूनां मय्यमेऽहमि ।
अश्वमेधस्य वचनाद्, न्यूनानि पशुमिहमिः " ॥ १ ॥ अनु० ।
विशे० । स्या० ॥

अस्ससेण-अश्वसेन-पुं० । पार्श्वनाथस्य जिनस्य पितरि,
प्रव० ११ द्वार । आच० । चतुर्दशे महाप्रहे, च० प्र० १० पादु० ।
सू० प्र० । स्था० ।

अस्साउदिम-असादोदीर्ण-त्रि० । असादनेन कर्मणोदीरिते,
प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

अस्साएमाण-अस्वादयत्-त्रि० । ईषत्स्वादयति इच्छुण्णडादे-
रिष बहु त्यजति, भ० १२ श० १ उ० । आच० ।

अस्मात्-आस्वाद-पुं० । रसनाऽऽस्वादके स्वादे, वृ० १ उ० ।

अस्मामित्त-अस्वामित्त-न० । निःसङ्गतायाम्, पं० घ० ७ द्वार ।

अस्माववोहितित्थ-अश्वववोधितीर्थ-न० । स्वनामख्याते
तीर्थे, ती० ।

नमिज्जण सुव्वयजिणं, परोवयारिकरसिअमसिअरुं ।

अस्साववोहितित्थ-स्स कप्पमप्यं भणामि अहं ॥ १ ॥

"मिग्गिमुणिसुव्वयसामी उप्पन्नकेवलो विहरंतो पगयाए
इहुपुराओ पगयाए ठाणगरयणिए सच्चिअण्णाणि वंघिअ पार-
कअस्समेहजण्ण जियसत्तुगाइआ निअसेणा-तुरंगमं सव्व-
लक्खणसंपन्नं होमिअं मुच्छिअओ । इमो अट्टज्जाणाओ तुग्गहं
जाहि त्ति पडिवाहेउं लाइदेसमंडणे नम्मयान्हेअत्तेकिए भ-
रुअच्छनयरे कोरिटवणं पत्तो । समवसरणे गया त्ताओ वंदिअं,
राया विगयाकटा आगम्म भगवंते पणमिओ । इत्थंतरे सो हरी
सिच्छाय विहरंतो नियत्तपुत्तिसेहिं समं तत्थागओ सामिणो रु-
धमप्पडिअं पासितो निअओ संजाओ । सुआ य धम्मदेसणा ।
तेण ज्ञाणिओ अ सो पुव्वज्जओ भगवया । जहा पुव्वभवे इहेव जंबु-
दीवे अवरीवंदेह पुक्खलविजय चंपाए नयरीए सुरसिओ ना-
म राया अहमासि, मज्झपरममित्तं तुम मइसारो नाम मंती
हुत्था । अहं नंदणगुरुपायमूत्रे दिक्खं पडियज्जिय पत्तो पाणय-
कपे । तत्थ वीसं सागरोवमाइं आउं परिपालित्ता तओ खुओ हं
नित्थयरो जाओ । तुमं च उवाज्जिअ नराओ भारहे वासे पउमि-
णिसंज्जनयरे सागरदत्तो नाम सत्थवाहो अदेसि मिच्छदि-
ट्ठो विण्णोओ अ । अअया तुमए कारियं सिवाययणं, तप्पयण-
त्थ च आरामो राविओ । भावओ अ पगो तस्स चिंताकरणे
निवत्तो, गुट्ठाए से णं सव्वओ वि किग्गिओ सव्वावि-
तो तुमं कालं गमेसि, जिणधम्मनामएणं सावएणं तुज्झ आया
परमा मित्ती, तेण सद्धिं पगया गओ तुमं सादुसगासे । तेहिं दे-
सणंतरे भणियं-"जं कारयेअं पमिमं, जिणाण अंगुट्ठपवमित्त-
मि" । निग्गिअगइउत्तरे, सुणं तेणऽअगला विग्गि" ॥ १ ॥ एवं सोऊण
तुमं गिदिमागंतु । कारिआ हममई जिणंदपमिमा, पइटाविऊण
निअज्ज पुउआदत्तो । ते अज्जिअहं मपत्ते माहमासे लिगपूर-
णपव्व आराउं तुमं सिवाययण पत्तो । तओ जडाधारीहिं वि-
रस विअ पयं कुमीओ उरारिआ लिगपूरणत्थं । तत्थ लम्माओ
घयपिपोलियाओ, जतिएहि निहयं पारिहं मइज्जमाणओ इ-
ट्ठण मिरं भृणित्ता सारिउ लम्मा तुमं । अहो ! पएसिं देसणीण
वि निहयया । अहारिस्ता गिदिणो वगया कहं जीवदयं पालइ-

स्सति ? तओ निअबेलं बलेहिं ताओ पउमज्जिया रुठो तुमं तेहिं
निज्जतिथरे धम्मसंकरकारयअरंदतपासंभीहि न विडंविओसि
त्ति । तओ सो सव्वधम्मवमुहो जाओ, परमकिण्णो धम्मर-
सिअं लोअं इंसतो मायारं तेहिं तिरिआओ अबांधित्ता मयं भ-
मिऊण जाओ तुमं वायवाहणं तुरंगमो । तुज्ज खेव पमिबोहणत्थं
अह्माण वि मिग्ग्याणगमणं ति । सामिणो वयणं सुआ तस्स जायं
जाइस्सरणं । गहिआ य सम्मत्तमूलदेसविरेइ, पक्खत्तायं
सच्चित्तं फासुअं तेण नीरं च गिरिअहं, कुम्मासे निअवाहिअ
त्ति अ सो मरिऊण सोहम्मे महिहिअो सुरो जाओ । सो ओहिणा
मुणिअ पुव्वज्जं सामिसमोसरणठाणे रयणमयं वेअधमकासी ।
तत्थ सुव्वयसामिणो पडिम अप्पाणं अ अस्सरुअं उविअ गओ
सुराअयं । तओ अस्साववोहितित्थं तं पसिअं । सो देवो जत्तिअस्स-
घविग्गहरणेण तित्थं पजावितो कालेण नरजवे सिज्झिइह ।
कासंतरेण सउत्तिआविहाक त्ति तं तित्थं पसिअं । कहं ? इहेव ज-
बुदीवे सिंहलदीवे रयणदेसे सिरिपुरनयरे चंदगुत्तो राया । तस्स
चंदमेहा भारिआ । तीसे सत्तएहं पुत्ताणं उवांर नरदत्ता देवी
आगइणेणं सुव्वसणा नाम धूआ जाया ; अदीअसकलविज्जा पत्ता
जुव्वणं । अअया अत्थाएणं पि उच्चंगरायाए तीसे धणेरसरो नाम
नेगमो प्रकअच्छाओ आगतो । विज्जपासदिअतियमुअगंधे वा-
णिप य ह्वीयं । तेण नमो अरइताणं ति पडिअं सोउं मुच्छिआ सा,
हुट्ठिओ अ वाणियओ, पत्ते वेयणाए य जाइसरणमुवगया प-
सा वट्ठण धम्मबंभु त्ति मोइओ । रक्षा मुच्छाकारणं पुच्छिआप
तीप भाणिअं-जहाऽहं पुव्वभवे प्रकअच्छे नम्मयातीरे कोरिटव-
णं वरुपायवे सउत्तिआ आसी । पाउसे अ सत्तरसं महावुट्ठी जा-
या । अअमदिणे वृहाकिज्जला पुरे जमंती अहं बाहस्स घरंअणा-
ओ आमिसं धिणुं उट्ठीणा, वमीसहं निधिआ य, अणुपयमाग-
एण वाइण सरेण विआ, मुहाओ पडिअं पत्तं, सरं च गिण्हित्ता
गओ सोऽवट्ठाणं । तत्थ करुणं रसंती उव्वत्तणपरिअत्तणपरादिट्ठा
पगेण सुरिणा, सिता य जलपत्तजलेणं, दिओ पंचनमुक्कारो सइ-
हिओ ममए । मरिऊण अहं तुम्ह धूआ जायं ति । तओ सा विस-
यविरत्ता महानिव्वेधेण पिअरे आपुच्छिय तेणव संज्जिअण स-
हिं पडिआ वाइणाणं सत्तसपहिं भइअच्छे, तत्थ पोअसअं व-
त्थाएणं पोअसअं दव्वनिचयार्थं, एवं चंदणागरुदाकणं धअजलि
अणाणं नाआविदपकअफलाणं, पहरणाणं एअं कुसया पोअार्णं
पळासं, सत्थधराणं पळासं पाहुडाणं, एवं सत्तसयवाइण-
जुत्ता पत्ता समुदतीरं । तओ रक्षा तं वाइणवूदं सिंहदे-
सरअवकखंदसंकिआ मज्झिआए सेणाए पुरक्खोभनिवा-
रगाय गंतुं पाहुडं च वाउं सुव्वसणाआगमणं विअत्तो
राया तेण संज्जिअण । तओ सो पछोणीए निअओ । पाहुडं
दाकण पणमिओ । कआए य वेसमहुसवो अ जाओ । दिअं त च-
इअं, विहिणा वंदिअं पूअं च, नित्थोववासो अ कआं, रक्षा दि-
अं पासा पच्छिआ रायणा य अट्ठ वेल्लाउत्ताइं अअसया गामाणं
अट्ठमवा वप्पाणं अट्ठसया पुराणं दिण्णा, पगदिने अ जत्तिअं
भूमि तुरंगमो अरइ, तात्तिअं पुव्वदिआए, जत्तिअं च हत्थी जाइ,
तात्तिआ पच्छिआए दिण्णा । उअरोहेण सव्वं पमिवरण । अअया
तस्सवाययित्थस्स आमे निअपुव्वभयं पुक्खइ । जहा-अयवं ! कण
कम्पुणा अहं सउत्तिआ जाया, कहं च तेण वाइण अहं निहय-
त्ति ? आयगिपहिं भणिअं-महं वेयवृपवय उअरसंदीए सुरम्मा
नाम नयरी । तत्थ विज्जाहरिदो मेओ नाम राया । तस्म विज्जया-
भिदाणा तुमं धूआ आसि । अअया दाइणसेट्ठाए महिस्सगाम

वर्षतीयं तुमप नईतडे कुक्कुडसप्पो दिठो । सो थ रोसवसेणं तप सारिओ । तथ नईप तीरे जिणाययणं वृत्तुणं वंदिअ भयव-
ओ बिंवे परमजसिपरवसाए तुमप । जाओ परमाणंदो । तओ
चेइयाओ निगगळ्ळुतीए तुमप दिट्ठा एगा पारिस्समजिआ
साहुणी । तीए पाए वंदिता भम्मबोहिआ अज्जाए तुम । तुमप
वि तीसे बिस्सामणार्हिहि सुस्सुसा कया, चिरं गिहमागया । का-
लेण कालभम्मं पवसा भट्टज्जाणपराइया कोरंटयवणे सउणी
जाया तुम । सो अ कुक्कुडसप्पो मरिक्कण वादो संजाओ । तेण पुव्व-
वेरेण सवणीभवे तुम धारणेण पइया । पुव्वभवकयाए जिणभ-
त्तीय, गिलाणसुस्सुसाए अ अंते बोहि पत्तासि तुम । संपयं पि
कुणसु जिणप्पणीअं दाणाइभम्मं ति । पव्वं गुरुणं वयणं सुखा
सव्वं तं इव्वं सत्ताखितीए वि वेइ । चेइअस्स उट्ठारं करेइ । उउ-
खीसं च देवकुलयाओ पोसइसाहा-इणमाहा-अज्जयणसाहा-
ओ कोरइ । अओ तं नित्यं पुव्वभवनामिणं सउत्तमाविहारु ति
भयइ । अंतो य संलेहण इव्वभावभयभिक्खं काउं कयाणसणा
सा वइसाइ सुइपंचमीए इमाण देवलोमं पत्ता । मिरिसुव्वयसा-
मिसिअगमणाणंतरं इकरसेहि लक्खेहि चुलसीइस्सइस्सेहि च-
उसयसत्तेरेहि च वासाणं अण्हं हि थिक्कसाहिय न्व संवत्तरे
पयइ । जीवंतसुव्वयसामिअविकखाए पुण एगारसलक्खेहि
अछावीसुणपंचणवइस्सइस्सेहि च वासाणं विकमो भारी ।
एसा सव्वलिआवहारस्स उप्पत्ती । लोअतिथ्याणि अयेगाणि
भउअत्थे वट्ठानि । कमेण उदयपुत्ते वाहमंदवेण सित्तुजय-
पासायउट्ठार करिप, तदणुजेण अंबडेण पुणउत्थ सउत्तमावि-
हारस्स उट्ठारो करिओ । मिच्छादिठीए सिधवादेवाए अअ-
इस्स पासायसिहरे नचंतस्स उव्वसग्गो कओ । ओ उ
निवारिओ अज्जाबलेण सिग्गिदेमचंदसुरीहि । “अस्तावबोह-
तित्थ-स्स एस कणो समासओ रइओ । सिग्गिजणपइसुरीहि, अ-
विपाई पडिज्जड तिकालं” ॥ १ ॥ अस्तावबोहकल्पः समासः ॥
ती० १० कटप ।

अस्मावि (ण)—आस्ताविण्—त्रि० आ समन्तात् एवति तच्छी-
ल आस्तावी । सच्छिद्र, सूत्र० । “जइ अस्ताविणि नावं, जाइ
अधो वुरुट्ठप ।” सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० ।

अस्मि-अस्मि-पुं० । अतुविंशिविभागोपलक्षितासु कोटिषु, इथा० ६
ठा० ।

अस्मिन्-पुं० । अश्विन्या देवतायाम्, इथा० १ ठा० १ उ० ।

अस्मिणी-अश्विनी-स्त्री० । नक्षत्रभेदे, जं० ७ वक्र० । इथा० ।
अनु० । अश्विन्या अश्वो देवता । सू० प्र० १० पाहु० । “अस्मि-
णी नक्षत्रे नितारे पणसं ।” स० ३ सम० ।

अस्सेसा-अस्सेपा-स्त्री० । नक्षत्रभेदे, जं० ७ वक्र० । विशेष० ।

अस्सोकंता-अश्वोत्कान्ता-स्त्री० । मध्यमग्रामस्य पञ्चम्यां
मूर्च्छनायाम्, इथा० ७ ठा० ।

अस्सोती-आश्वयुजी-स्त्री० । अश्वयुजि भवाऽऽश्वयु जी । अ-
श्वयुज्मासजाविन्याममायां, पौर्णमास्यां च । अ० प्र० १० पाहु०,
सू० प्र० ।

अस्तवादि-अर्थपति-पुं० । “अर्थयोः स्तः” । ८ । ४ । २९१ । इति
यस्य स्तः । “पो वः । ८ । १ । २११ । इति पस्य वः । धनिनि,
प्रा० ४ पाद । दु० ।

अह-अथ-अथ० । आनन्तर्ये, आ० सू० ४ अ० । सूत्र० । नि०
सू० । दर्श० । अनु० । क० प्र० । उपन्यासे, न० । वक्तव्यान्तरो-
पन्यासे, वक्त० ३ अ० । अवसानमङ्गलार्थे, सूत्र० १ भु० १६
अ० । वाक्योपन्यासे, आचा० १ भु० ६ अ० १ उ० । सूत्र० । उप-
प्रदर्शने, आचा० १ भु० ८ अ० १ उ० । उत्त० । पञ्चान्तरघोतने,
ज० ५ श० ६ उ० । विवक्ष्ये, जी० १ प्रति० । विशेषे,
स्था० ७ ठा० । प्रक्रियादिस्वर्थेषु, यत् उक्तम्-अथ प्रक्रिया
प्रआनन्तर्यमङ्गलोपन्यासप्रतिवचनसमुच्चयेषु । वृ० १ उ० ।
जी० । आ० म० । दर्श० । अनु० । इथा० । प्रअ० ।
यथार्थे, आ० म० प्र० । वाक्यालङ्कारे, सूत्र० १ भु० ७ अ० ।
पादपूरणे, पञ्चा० १ ए विप्र० ।

अधस-न० । अधस्ताच्छब्दार्थे, आचा० १ भु० १ अ० ५ उ० । इथा० ।
सू० प्र० । जीवा० । अधोगतौ, “अहो च्छिन्नं” प्रअ० ३ आअ०
ठार । अधोलोके, इथा० ३ ठा० ४ उ० । दिग्भेदे, इथा० ६ ठा० ।

अहं-अहम्-अस्मद्ः सिना सहाऽहमादेशः । प्रा० । “ए ण मि
अस्मि” ॥ ८ । ३ । १०७ ॥ इत्यादिसूत्रेण अस्मदोऽमा सहाह-
मादेशः । प्रा० ३ पाद । आत्मानदेशे, आ० म० प्र० । आच० ।

अहंकार-अहङ्कार-पुं० । अहोऽहं, नमो मह्यमित्येवमहङ्कारम-
हङ्कारः । निजगुणेषु बहुमाने, विश० । ऐश्वर्यजात्यादिमहज-
निते अभिमाने, सूत्र० १ भु० ८ अ० । सुख्यहं न दुःखीत्येव-
मात्मनः प्रत्यये, सूत्र० १ भु० २ अ० । आ० म० ।
अहमिति स्वस्वजाधेनेन्मादपरे परभावकरणे कर्तृत्वरूपे, अष्ट० ४
अष्ट० । सूत्र० । अहं शब्देऽह रूपेऽहं गण्डेऽह रूपेऽह रूपेऽह स्वा-
मी अहमीश्वरोऽसौ मया हतः, समत्वाऽमु दनिन्यामीत्यादिप्रत्य-
यरूपे, इथा० १५ स्तो० । अजिमाने, आच० ३ अ० । यत्रान्तःकरणम-
हमित्युल्लेखनावश्यं वेदयते । आ० २० ठा० । बुद्धिरवाहङ्कारव्या-
पारं जनयन्ती अहङ्कार इत्युच्यते । आ० ११ ठा० ।

अहकम्-यथाक्रम-अथ० । यथापत्तिपाट इत्यर्थे, दर्श० ४ अ० ।

अहकवाप-अथा(यथा)क्यात-न० । अथशब्दो यथार्थे, आह
अर्थावधौ, यथातथ्येन, अत्रिविधिता च यत् आख्यातं (कथितम्-
कथायं चारित्रमिति) तदथाक्यातम् । यथा सर्वस्मिन् जीवलोके
क्यातं प्राप्तमकथायं भवति चारित्रमिति तथैव यत् तद् य-
थाक्यातं प्रभिद्यते । आ० म० प्र० । आर्थे यकारत्वापः । प्रा० २
पाद । अकथायं चारित्रे, आ० सू० १ अ० । पञ्चा० । पं०
स० । विशेष० ।

अथ यथाक्यातं विवृण्वन्नाह-

अहसहो जाइत्ये, आहोऽजिनिविहीए कट्टियमक्खवायं ।

चरणमकसायमुदितं, तमहक्खवायं जइक्खवायं ॥ १२७ए ॥

अथेत्ययं यथातथ्यार्थे, आह अत्रिविधौ, तत्र यथातथ्येना-
त्रिविधिता वाऽऽक्यातं कथितं यदकथायं च चरणं तदथाक्या-
तम्, यथाक्यातं वा उदितमिति ॥ १२७ए ॥

एतच्च कतिविधमित्याह-

तं दुविगणं छउप-त्यकेवलिविहाणओ पुणेकेकं ।

खयसमज-मजोगाजो-गिकेवलिविहाणओ दुविहं ॥ २८० ॥

तच्च यथाक्यातचारित्रं उक्थ्यकेवलित्वाभिज्ञेदात्तद्विविधम् । कथ-
यस्यस्य पुनरपि द्विविधम्-मोहकथसमुत्थं तदुपशमप्रभव च ।

केवलसंबन्धपि सयोगयोगिकेवलसिद्धेदो द्विविधमेवेति । १२८० ।
विशे० । पञ्चा० । उक्त० । आ० म० । अनु० । तदपि द्विविध-
मुपशमककृत्यकथोपभेदात् । शेषं तथैवेति । प्र० ८ श० २ उ० ।

अहस्वायसंजय-अथाख्यातसंजय-पु० । अथशब्दो यथायं,
यथैवाऽकपायतयेत्यर्थः । आख्यातमजिहितमथाख्यातम् । तदेव
संजयोऽथाख्यातसंजयः । अयं च लुप्तस्थस्योपशान्तमोहस्य क्षा-
णमाहस्य च स्यात् केवलिनः, सयोगस्याऽयोगस्य च स्या-
दिति । अकपायसंजय, स्था० ५ ता० २ उ० । कर्म० ।

अहस्वायसंजय-अथाख्यातसंजय-पु० । अकपायचारित्रिणि,
“अहस्वायसंजय पुच्छा गोयमा ! दुर्विदे पम्पसे । तं जहा-छ-
मन्थ य केवली य ” । ज० २५ श० ७ उ० ।

अहट्टाण-यथास्थान-न० । स्थानमनतिक्रम्येत्यर्थे, द्वा० २ द्वा० ।

अहत (य)-अहत-त्रि० । अकृते, अन्यथानीते च । च० प्र०
१९ पाहु० । सू० प्र० ।

अहत्त-अधस्त्व-न० । जघन्यतायाम्, भ० ६ श० ३ उ० ।

अहृत्य-यथास्थ-त्रि० । यथावस्थिते, स्था० ५ ता० ३ उ० ।

यथार्थ-त्रि० । यथाप्रयोजने, यथाऽप्येव । “ अहृत्य वा जावे
जाणिस्सामि ” । स्था० ५ ता० ३ उ० ।

अहृत्यच्छिन्म-अहस्तच्छिन्न-त्रि० । हस्तौ अच्छिन्नौ यस्य स
तथा । अकृतकरे, नि० चू० १४ उ० ।

अहृत्यवाय-यथार्थवाद-पुं० । यथाऽवस्थितवस्तुतत्त्वप्रस्थापने,
स्था० २ श्लो० ।

अहृत्याम-यथास्थाम-न० । प्राकृतलक्षणेन यकारस्य लोपे केव-
लं स्वरः । यथावत्, नि० चू० १ उ० ।

अहृत्पदाण-यथाप्रधान-अव्य० । प्रधानमनुरुध्येत्यर्थे, यो यः
प्रधानो जन इत्यर्थः । भ० १५ श० १ उ० ।

अहम्-अधम्-त्रि० । जघन्ये, आव० ४ अ० । निन्ये, उक्त० १३
अ० । निरुपे. “ नरेन्द्राह अहमा नगणं ” उक्त० १३ अ० । सूत्र० ।
लुङ्, स्था० ४ ता० ४ उ० । (अधमपुरुषाणां मानम् ‘अंगुल’
शब्देऽत्रैव भागे ४४ पृष्ठे वक्तुम्)

अहमंति-अहमन्तिन्-पुं० । अहमेव जात्यादिभिरुक्तमतया प-
र्यन्तवर्तीत्यभिमानवति, स्था० ।

दमहिं ताणहिं अहमंतीति धेनेज्जा । तं जहा-जाहमण
वा कुल्लमण वा० जाव इस्मगियमण वा नागमुवन्ना वा
मे अतिअं हन्वमागच्छंति पुरिसधम्माओ वा मे उत्तरिण
अहोवहिण नाणदंसणे समुप्पले ।

(दसहीत्यादि) स्पष्टं, नवरं (अहमंतीति) अहम्, धन्वी इति ।
अन्तो जात्यादिप्रकर्षपर्यन्तोऽस्यास्तीत्यन्ती । अहमेव जात्यादि-
निरुक्तमतया पर्यन्तवर्ती । अथवाऽनुस्वारः प्राकृततयेति । अहम्-
अति अतिशयवानिति । एवंविधोऽस्त्वेन (धेनेज्जा इति) स्तन्तीयात्
स्तन्धो भवेत्, माद्येदित्यर्थः । यावत्करणात् ‘ बलमपण क्वमप-
ण सुयमपण तथमपण लाभमपण ’ इति वडयम् । तथा (नागमु-
वन्ना इति) नागकुमाराः सुवर्णकुमाराश्च । या विकल्पार्थे । मे मम
अन्तिक मर्माप ‘ हव्वं ’ शीघ्रमागच्छतीति । पुरुषाणां प्राकृतपु-

रुषाणां धर्मो ज्ञानपर्यायलक्षणस्तस्माद्वा सकाशादुत्तरः प्रधा-
नः स पवौत्तरिकः । (अहोवहिण इति) नियतकेशविषयोऽवधि-
स्तद्वत् ज्ञानदर्शनं प्रतीतिमिति ॥ स्था० १० ता० ।

अहमहमितिदप्पिय-अहमहमितिदपित-त्रि० । अहमहमित्येवं
दर्पयति, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

अहम्म-अधर्म-पुं० । पापे, सूत्र० १ ध्रु० १ भ० २ उ० । दश० ।
सावधानुष्ठाने, दशा० ६ अ० । अधर्मस्य वर्णं वदति, नि० चू० ।
जे जिक्खू अधम्मस्म वसं वदइ, वदंतं वा साइज्जइ । ११३ ।

इह अहम्मो नारहरामायणादि पायसुत्तं, चरगादियाण या-
जपंचग्गितयादिया वयपिसेसा, अहवा-पाणादिया मिच्छादं-
सणपस्सवसाणा अचारस पावठाणा, पतेसि वन्तं वदतीत्यर्थः ।

एसेव गमो नियमा, वाञ्छत्ये द्वांति तं अहम्मे वि ।

देसे सव्वे य तहा, पुव्वे अव्वरम्मि य पदम्मि ॥ ३३ ॥

वोचन्थो, क्षिप्स्व वज्रवाय वदतीत्यर्थः । सेसं कंठं ।

इहरइ वि ताव लोए, मिच्छत्तं दिप्पए सहावेणं ।

किं पुण जइ उव्वहति, माहू अजयाण मउभम्मि ॥ ३४ ॥

(इहरइ वि इति) सहावेण प्रदीप्यते प्रज्ज्वलते । किमिति निर्देशः,
पुनर्विशेषणं किं विशेषयति ? सुतरां दीप्यते इत्यर्थः । यदीत्यभ्यु-
पगमे । “ अजया अग्गानो उव्वहति, तादे थिरतरं तेसि मिच्छत्तं
भवतीत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । नि० चू० ११ उ० । धर्मरहिते,
विपा० १ ध्रु० २ अ० ।

अहम्मओ-अधर्मतस्-अव्य० । अधर्ममङ्गीकृत्यर्थे, प्रश्न० २
आश्र० द्वार ।

अहम्मकेउ-अधर्मकेतु-पुं० । केतुर्महविशेषः, स इव यः स तथा ।
पापप्रधानं, द्वा० १८ अ० ।

अहम्मक्खाइ-अधर्मख्यायिन्-पुं० । न धर्ममाख्यातीत्येवं शीलो-
ऽधर्माख्याय । अथवा न धर्माख्यायी अधर्माख्यायी । धर्मकथ-
नाशीले, दशा० ६ अ० ।

अधर्माख्याति-पुं० । अधर्मादाख्यातिर्यस्य स अधर्माख्यातिः ।
पापकर्मतया प्रसिद्धं, दशा० ६ अ० ।

अहम्मज्जि(ण्)-अधर्मज्जि(ण्)-पुं० । अधर्मेण जीवति प्राणान्
धारयतीति अधर्मजीवी । अधर्मेण प्राणधारके, दशा० ६ अ० ।

अहम्मट्टाण-अधर्मस्थान-न० । पापस्थानं, सूत्र० २ ध्रु० २
अ० । त्रयोदशषु क्रियास्थानेषु, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । धर्मादपेते
स्थाने, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

अहम्मट्टि(ण्)-अधर्माधिन्-पुं० । अर्थोऽस्यास्तीत्यर्थी, अध-
र्मेणार्थी अधमार्थी । अधर्मप्रयोजने, आवा० १ ध्रु० ६ अ० ४ उ० ।

अहम्मदाण-अधर्मदान-न० । अधर्मपापकं दानमधर्मदानम् ।
अधर्मप्रतिपादकत्वाद् वाऽअधर्म एव । चौरादिभ्यो दाने,
स्था० १० ता० ।

अहम्मसेवि(ण्)-अधर्मसेविन्-पुं० । कलत्रादिनिमित्तपटकायो-
पमर्दकारिण, “ सुअस्म धम्माउ अहम्मसेविणो ” । दशा० १ चू० ।

अहम्मपानि(ण्)-अहम्मपानिन्-पुं० । अहमेव विज्ञानिति मानो
गर्वोऽस्येति अहम्मान् । अहद्धारिणि, आ० म० द्वि० ।

अह्य-अहत-त्रि० । अक्षते अघाहने, आ० म० प्र० । जी० ।
मवे, म० २ श० ६ उ० । रा० । अघ्यवच्छिन्न, कल्प० १ क० ।
अखगिहने, सूत्र० २ श्रु० २ अ० । मलमूपादिनिश्चुपद्मने प्रत्य-
ये, आ० १ अ० ।

अहर-अधर-पुं० । अधस्तात्कार्ये, आव० ३ अ० । अधस्तन-
दन्तच्छेदे, औ० । प्रज्ञा० । तं० ।

अहरगगमण-अधरगतिगमन-न० । अधोगतिगमनकारणे,
प्रम० २ आ० द्वार ।

अहरायणिय-यथारत्नाधिक-अव्य० । यथान्येष्टार्थतयेत्यर्थे,
पं० व० २ द्वार ।

अहरी-अधरी-स्त्री० । पेषणशिलायाम्, उक्त० ।

अहरो(रो)ह-अधरोष्ट-पुं० । “ह्रस्वः संयोगे” ॥ ८ । १ । ८४ ॥
इति दीर्घस्य ह्रस्वः । प्रा० १ पाद । दंष्ट्रिकायाम्, कल्प १ क० ।

अहव-अथवा-अव्य० । “ वाऽव्ययोत्खातादावदातः ” ।
८ । १ । ६९ । इत्यातोऽस्त्वम्; अहव अहवा । विकल्पे, प्रा० १
पाद । स० ।

अहवाण-(अथवा-अव्य० । ‘अहवाण सि’ अखण्डमव्ययपद-
म् । अयनेत्यस्यार्थे, वृ० १ उ० । विकल्पप्रदर्शने, नि० चू० १
उ० । वाक्यालङ्कारे, अनु० ।

अहवा-अथवा-अव्य० । संबन्धस्य प्रकारान्तरतोपदर्शने, व्य० १
उ० । पूर्वोक्तप्रकारापेक्षया प्रकारान्तरत्वघोषाने, पञ्चा० ३ । व० ।
नि० चू० । ध० । पं० सं० । ग० । भ० । पञ्चान्तरे, सूत्र० १ श्रु०
१३ अ० । वाक्योपन्यासे, सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

अहवण-अथर्वन्-पुं० । ऋग्वेदादीनां चतुर्थे वेदे, म० २ श०
१ उ० । अनु० । औ० ।

अहस्स-अहास्य-न० । हास्यपरित्यागे, आव० ४ अ० ।

अहह-अहह-अव्य० । अहं जहानि, अहम्+हा-क-पूर्वा० । स-
म्बोधने, आश्चर्ये, खेदे, कलशे, प्रकर्षे च । वाच० प्रा० २ पाद ।

अहा-अधस्-अव्य० । दिग्नेदं, स्था० ६ उ० ।

अथ-अव्य० । याथातथ्ये, विशेष० । आनन्तर्ये, “अहा पंडुरप्य-
भाप” । रजनीविघातानन्तरम् । दीर्घन्वमार्गत्वात् । कल्प० ३ क० ।
अहाअत्य-यथार्थ-अव्य० । निशुक्त्यादिव्याख्यानानतिक्रमे,
स्था० ७ उ० ।

अहाउओवक्रमकाज्ञ-यथायुक्तोपक्रमकाज्ञ-पुं० । यथा बद्धस्या-
युक्तस्योपक्रमणं दीर्घकालभोग्यस्यापक्रमणं यथायुक्तोपक्रमः;
स चासौ कालश्च यथायुक्तोपक्रमकाज्ञः । कालभेदे, विशेष० ।

अहाउणिवत्तिकाज्ञ-यथायुर्निवृत्तिकाज्ञ-पुं० । कालभेदे,
स्था० । यथा यत्प्रकारं नारकादिभेदेनायुः कर्मविशेषो यथाऽऽ-
युः तस्य रौद्रादिध्यानादिना निवृत्तिर्बन्धनं, तस्याः सकाशात्
यः काज्ञो नारकादित्येन स्थितिर्जीवानां स यथायुर्निवृत्तिका-
लः अथवा-यथाऽऽयुषो निवृत्तिस्तथा यः कालो नारकादिज-
घेऽवस्थानं, स तथेति । अयमप्येकाकाल एवायुष्कर्मोन्मुख-
विशिष्टः सर्वसंसारजीवानां वर्तनादिरूप इति । उक्तं च-
“ आद्यमिच्छाविसृष्टं, स एव जीवाण वसनाऽऽदिमभो ।

भसद् अहाउकाज्ञो, वसद् जो जं चिर नेण ” ॥ १ ॥ स्था० ४
उ० १ उ० । “सं किं तं अहाउणिवत्तिकाज्ञं?, अहाउणिवत्तिय-
काले जं ण नेरूपेण वा निरुक्त्वजोणिपेण वा मणुस्सेण वा
देवेण वा अहाउणिवांसं सेस पालमाणे अहाउणिवत्तिका-
ले ” ॥ म० ११ श० ११ उ० ।

अहाउय-यथायुक्त-न० । देवाद्यायुष्कलकरणे कालभेदे, आ० म०
उ० । (‘काल’ शब्दे तृतीयभागे चैतद्व्याख्यास्यते) यथाशब्दे
आयुषि च । स्था० ।

दो अहाउयं पालेः । तं जहा-देवच्चेव नेरुयच्चेव ॥
(दो इत्यादि) यथाब्रह्मायुर्देवायुः, पादयन्त्यनृजवन्ति नापक्र-
म्यन्ते नादति यावदिति । “देवा नेरुया धि य, अमंस्त्रयासाउ-
या निरियमणुया । उत्तमपुरिसा य तहा, चरमसरारा निरुक्क-
मती” ॥ १ ॥ हां वचनं सत्यपि देवनारकयोरेवेह भणनं, द्वि-
स्थानकानुराधादिति । स्था० २ उ० ३ उ० ।

अहाक (ग) ह-यथाकुत-त्रि० । आत्मार्थमज्ञिनिर्वर्तिते अहा-
गदौ, “अहागमसु रीयंति, पुष्पेसु जमगे जहा” दश० १ अ० ।
नि० चू० । वृ० ।

अहाकप-यथाकल्प-अव्य० । यथाऽत्रोक्तं तथाकरणे कल्पोऽ-
न्यथा त्वकल्प इति यथाकल्पम् । कल्प० ८ क० । प्रतिमाकल्पा-
नतिक्रमे तत्कल्पवस्त्वनातिक्रमे, दशा० ७ अ० । स्था० । हा० । क-
ल्पानातिक्रान्ते, स्थविरकल्पोचिते कल्पनीये च । न० । पा० । ध० ।
अहाकम्प-यथाकर्म-अव्य० । कर्मानातिक्रमे, हा० १६ हा० ।

अहापडिगहिय-यथाप्रतिगृहीत-त्रि० । यथाप्रतिपक्षे पुनर्हास-
मनीते, म० २ श० ४ उ० ।

अहाहन्द-यथाहन्द-पुं० । यथा हन्दोऽभिप्राय इच्छा, तथैवाऽऽ-
गमनरूपं यो वर्तते स यथाहन्दः । व्य० १ उ० । प्रव० । ध० ।
नि० चू० । यथाकथंचित् नागमपरतन्त्रनया हन्दोऽभिप्रायो बाधः
प्रवचनार्थेषु यस्य स यथाहन्दः । म० १ श० ४ उ० । स्वच्छन्दम-
तिविकल्पिते, आव० ३ अ० ।

जे निक्खु गणाओ अवक्रम अहाहन्दं विहारं विहरेज्जा,
से य इच्छेज्जा दोवं पि तमेव गणं उवमंपजित्ता णं विह-
रत्तिण् अच्छिया इच्छा से पुणो आलोपज्जा, पुणो पदि-
कपेज्जा, पुणो जेयपरिहारस्म उवहाइआ ॥

यः भिक्षुगणावपक्रम्य यथाहन्दविहारेण विहरेत्स इच्छेद्
द्वितीयमपि धारं तमेव गणमुपसंपद्य विहर्तुम्, तत्र स पुनरा-
लोचयेत्, पुनः प्रतिक्रामेत्, पुनश्चेदपरिहारस्यालोचयत् ।
व्य० अ० २ उ० ।

इदानीं यथाहन्दःस्वरूपमुपवर्णयति-

उत्सुत्तमापरंता, उत्सुत्तं च व पन्नवेमाणो ।

एसो य अहाहन्दो, इच्छा छंदो य एमहा ॥

सूत्रादूर्ध्व-उत्तीर्णम् (परिजृष्टमित्यर्थः) उत्सुत्तं, तदाचरन् प्रति-
सेवमानः, तत्रैव यः परेभ्यः प्रज्ञापयन् वर्तते, एष यथाहन्दोऽ-
भिधीयते । सम्प्रति हन्दःशब्दार्थं पर्यायेण व्याचष्टे-इच्छा हन्द
इत्येकार्थः किमुक्तं भवति? हन्दो नाम इच्छति । व्युत्पत्तिश्च यथा-
हन्दःशब्दस्य प्रागेवोपदर्शिता ।

उत्सुत्तमित्युक्तमन उत्सुत्तं व्याख्यानयति-

उत्सुत्तमणुवादिहं, सच्छंदविगप्पियं अणणुपाती ।

परतिक्षिप्यवित्ते, मतिर्तणेऽयं अहाउंदो ॥

उत्सृज्य नाम यत्तीर्थद्वारादिभिरनुपादिष्टम्, तत्र या सुरिपरम्परा-
गता सामाचार्य, यथा-नागत्रा रजोहरणमूर्ध्वमुखं कृत्वा कायो-
त्सर्गं कुर्वन्ति । चारणानां वन्दनके कथमपीत्युच्यते इत्यादि,
साऽप्यङ्गपूर्वाङ्गेषु नोपादिष्टानुपादिष्टम् । सङ्गततोऽनुपादिष्टमाह-
स्वच्छन्देन स्वाभिप्रायेण विकल्पितं, स्वेच्छाकल्पितमित्यर्थः ।
अत एवानुपाति । सिद्धान्तेन सहाघटमानकम् । न केवलमूत्स-
त्रमाचरन् प्रज्ञापयंश्च यथाच्छन्दः, किन्तु यः परतृप्तिषु गृहस्थ-
प्रयोजनेषु करणकारणानुमतिभिः प्रवृत्तः परतृप्तिप्रवृत्तः । तथा
'मतिर्तणे' नाम यः स्वल्पेऽपि केनचित्साधुनाऽपराधेऽनवरतं
पुनस्त एवभासेन, अयमेव रूपो यथाच्छन्दः ।

तथा-

मच्छन्दमतिविगप्य, किञ्चि सुखसाधविगड्पादिवदो ॥

निहि गारवेहि मज्जं, तं जाणाही अहाउंदं ॥

स्वच्छन्दमतिविकल्पित किञ्चित्कृतं तल्लोकाय प्रज्ञापयति, ततः
प्रज्ञापनगुणेन लोकाद्विकृतील्लेजेन, ताश्च विकृतीः परिहृज्जानः
स्वसुखमासादयति । तेन च सुखमादानेन तत्रैव रतिमातिष्ठ-
ति । तथाचाह-सुखमादे सुखमादानविकृतौ च प्रतिबद्धः ।
तथा-तेन स्वच्छन्दमतिविकल्पितप्रज्ञापनेन लोकपूज्यो ज्ञवति,
अभीष्टसाधनद्वारा प्रतिलभते, वस्त्यादिकं च विशिष्टमतः
सज्ज्यभ्यां बहु मन्यते । तथाचाह-अग्निः गौरवैर्द्विरेससा-
तलकगैर्माद्यां य एवभूतः, तं यथाच्छन्दो जानीहि ।

इह उत्सृज्य प्रकपयन् यथाच्छन्द उच्यते, तत उत्सृज्य-
रूपणामेव भेदतः प्रकपयति-

अहच्छन्दस्म परूवण, उस्मुत्ता दुविह ढां नायन्वा ॥

चरणेषु गर्डसु जा, तस्य य चरणे इमा होति ॥

यथाच्छन्दसः प्रकपणा उत्सृज्या सूत्रादुत्तीर्णां द्विधा भवति ज्ञा-
तव्या । तद्यथा-चरणेषु चरणविषया, गतिषु गतिविषया, तत्र
या चरणविषया, सा इय वक्ष्यमाणा भवति ।

तामेवाह-

परिलेहण मृहपोत्तिय, रयहरण निमेज्ज पायमत्तए पट्टे ।

परलाइ चोल उम्मा-दभिया पडिलेहणापोत्ते ॥

या मुखपोत्तिका मुखवस्त्रिका, सैव प्रतिबेखनी-पात्रप्रत्युपेक्षया
पात्रक सरिका; किं द्वयोः परिग्रहेण?, अतिरिक्तोपाधग्रहणेन स-
ज्जवात् । तथा-(रयहरणनिमेज्जं स्ति) किं रजोहरणस्य द्वान्यां
निषद्याभ्यां कर्त्तव्यम्, यका निषद्याऽस्तु ? (पायमत्तए स्ति) यदेव
पात्रं तदेव मात्रकं क्रियतां, मात्रकं वा पात्रम्; किं द्वयोः परिग्रहेण?
तथा-(पट्टे स्ति) य एव पट्टचोसकः स एव रात्रौ संस्तारकस्या-
त्तरपट्टः क्रियतां, किं पृथगुत्तरपट्टपरिग्रहेण ? । तथा-(परलाइ
चोल स्ति) । पटत्राति किमिति पृथक् धियन्ते, चोलपट्टेण भि-
न्नार्थे हिणमननेन द्विगुणस्त्रिगुणा वा कृत्वा पटलकस्थाने निवेश्य-
ताम् । (उम्मादभिय स्ति) रजोहरणस्य दशाः किमित्यूषांमस्यः
क्रियन्ते?, मूर्त्तिकाः क्रियतां, ता हर्षाभ्यामयीभ्यो मृदुतरा भव-
न्ति । तथा-(परिलेहणापोत्ते स्ति) प्रतिबेखनावेलायामेकं पोतं
प्रस्तार्य तस्यापरि समस्तवस्तुप्रकृणं कृत्वा तदनन्तरमुपाध्या-
त् तद् बहिः प्रत्युपेक्षणीयम् । एवं हि महती जीवदया कृता इति ।

दंतच्छिन्नमक्षितं, हरियाद्वय पमज्जणा य गितस्म ।

अणुवाइ-अणुवाइ, परूवणा चरणमाईसुं ॥

इस्तगताः पादगता वा नखाः प्रवृत्ताः दन्तैश्छेद्यव्याः, न नख-
रदनेन । नखरदनं हि ध्रियमाणमधिकरणं ज्ञवति । तथा-
(अक्षिमिति) पात्रमक्षितं कर्त्तव्यम्, न पात्रं लेपनीयमिति ज्ञावः ।
पात्रलेपने बहुसंयमदोषसंज्ञवात् । (हरियाद्वय स्ति) हरितप्र-
तिष्ठितं भक्तपानादि ग्राह्यं, तदग्रहणं हि तेषां हरितकायजीवा-
नां भारापहारः कृतो भवति । (पमज्जणा य नितस्स स्ति) यदि
छुजे जीवदयानिमित्तं प्रमार्जना क्रियते, ततो बहिरप्यच्छेदने क्रि-
यतां, जीवदयापुर्गपासनरूपस्य निमित्तस्योभयत्रापि सभवात् ।
अक्षरघटना त्वेवम्-'नितस्स' निर्गच्छतः प्रमार्जना भवतु,
यथा वसतेरन्तरिति । एवं यथाच्छन्देन चरणेषु च प्रकप-
णाऽनुपातिनी अनुसारिणी, अननुपातिनी च क्रियते ।

अथ किंस्वरूपाऽनुपातिनी ?, इत्यनुपातिन्यननुपातिन्योः

स्वरूपमाह-

अणुवाइ त्ती नज्जं, जुत्तीरयिं खु नासए एसो ।

जं पुण मुत्तावेयं, तं होति अणुवाति स्ति ॥

यज्ञापमाणः सन् यथाच्छन्दो ज्ञायते-यथा 'खु' निश्चितं यु-
क्तिसङ्गतमेष भाषते, तदनुपातिप्रकपणम् । यथा-यैव मुखपोत्ति-
का सैव प्रतिबेखनिका इत्यादि । यस्तु पुनर्ज्ञाप्यमाणं सुत्रापेतं
सुत्रपरिग्रहं तद्वक्ष्यन्नुपाति । यथा-चाक्षपट्टः पटलानि क्रि-
यताम् ; यद्युपाधिकापतनसंभवतो युक्त्यसङ्गततया प्रतिभास-
मानत्वात् । तत्र चरणे प्रकपणमनुपात्यन्नुपाति चोक्तमिदं
चान्यद् कष्टव्यम् ।

तदेवाह-

सागारियादिपलियं-कनिस्सेज्जासेवणा य गिहिमत्ते ।

निग्गथिचेट्टणाई, सेटो वा मा यकप्पस्स ॥

सागारिकः शस्यातरस्तद्विषये धूने-यथा शस्यातरपिपरे गृ-
हमाणे नास्ति दोषः, प्रत्युत गुणः, वस्तुतस्तदानतो भक्तपानादि-
दानतश्च प्रभूततरनिर्जरासंभवात्, आदिशब्दात्स्थापनाकुले-
ष्वपि प्रविशतो नास्ति दोषः । (पलियं क स्ति) एतद्वादिषु प-
रिहृज्यमानेषु न कोऽपि दोषः, कवलं जूमावुपवेशनं ब्राह्मवा-
दयो वदुतरा दोषाः (निस्सिज्जासेवण स्ति) गृहिनिषद्यायामा-
सेव्यमानायां, गृहेषु निषद्याग्रहणे इत्यर्थः । को नाम दोषः?, अपि-
त्त्वतिप्रभूतो गुणः, ते हि जन्तवो धर्मकथाश्रवणतः संबोध-
माप्नुवन्ति (गिहिमत्ते स्ति) गृहिमात्रके भोजने कस्माच्च क्रियते?,
एवं हि प्रवचनोपघातः परिहृतो भवति । तथा-(निग्गथिचे-
ट्टणादि स्ति) निग्रन्थीनामुपाधये अवस्थानादौ को दोषः?, स-
क्लिष्टमनोनिरोधेन ह्यसंक्रष्ट तु मा बिहारक्रमं कारुरित ।

चारे वेरज्जे वा, पढमसमासरणं तद्द य नितिपसु ।

मुज्जे अकप्पए वा, अचाउंजे य संजोए ॥

चारः, चरणं, गमनमित्यकाऽर्थः । तद्विषये वतार्थे, तद्यथा-चतुर्षु
मासेषु मध्ये यदर्थे पतति तावन्मा बिहारक्रमं कार्थीः, यदा तु न
पतति वर्षे, तदा को दोषो दिगममानस्येति? तथा वैराज्येऽपि धूने-
यथा वैराज्येऽपि साधवो बिहारक्रमं कुर्वन्तु, परित्यक्तं हि सा-
धुभिः परमार्थतः शरीरं, तर्थादि ते गृहीष्यन्ति किं क्षुणं साधू-
नाम्, मोहव्याः खलु साधुभिरुपसर्गाः । ततो यद्वक्तव्यम्-"नो क-
प्यङ्ग निग्गोद्या-णं वेरज्जविरुद्धरज्जसि । सज्जे गमणं सज्ज-मा-
गमणं ति" । तदयुक्तमिति । (पढमेण समोसरणे स्ति) प्रथमं स-

मवसरणं नाम प्रथमवर्षाकालः, तत्र ज्ञेयं-यथा प्रथमसमवसरणे उद्गमादिदोषपरिशुद्धं वस्त्रं प्राप्तं वा किं न कल्पते गृहीतम्? द्वितीयसमवसरणेऽपि ह्युद्गमादिदोषपरिशुद्धमिति कृत्वा गृह्यते; सा च दोषशुद्धिभयत्राप्यविशिष्टा। (तदयं नितिपसु स्ति) तथा- नित्येषु नित्यवासेषु प्रकल्पयति-यथा-नित्यवासेऽपि यद्युद्गमात्पादनेषणाशुद्धं अभ्यते नक्तपानादि, ततः को दोषः? प्रत्युत कालं दीर्घमेककालं धत्तां सूत्रार्थादयः प्रभूता भवन्ति । तथा- (सुत्र-स्ति) यद्युपकरणं न कनापि द्वियते, ततः शु-यायां वसन्तो क्रियमाणयां को दोषः? । अथोत्संघटननोपहन्यते, तच्च चेत्तस्योप-धिक उपघातः (तथा अकल्पिपय स्ति) अकल्पिको नामागीतार्थः; तद् विषये ज्ञेयं-यथा-अकल्पिकेन प्रथमशेककल्पेण शुद्धमज्ञा-तोऽच्छं वस्त्रप्राधानीति किं न परिमुज्यते? ; तस्य ज्ञातोऽज्ञत-या विशेषतः परिभोगाहत्वात्। (संभोग इति) तथा समांगं ज्ञेय-यथा-सर्वे पञ्च महाव्रतधारिणः साधवः, सामांगिका एव युक्ता नासांजोगिका इति ।

सामप्रतमकल्पिकोचितं विवृणोति-

किंवा अकल्पिपणं, गहियं फामुयं तु होइ उ अभोजं ।
अद्वैतं को वा, होइ गुणो कल्पिप गहिए? ॥

किं वा केन वा कारणेन अकल्पिकेन अगीतायेन गृहीतं प्रासु-कप्रज्ञातोऽपि अभोज्यमपरिभोक्तव्यं ज्ञवति । को वा कल्पि-केन (अत्र गाथायां सप्तमः तृतीयाऽर्थः) गृहीतो गुणो ज्ञवति; सत्रयत्रापि शुद्धत्वाविशेषात् ।

अधुना (संभोग) इति व्याख्यानयति-

पंचमहव्यधारी, समणा सव्वेसि किं न जुंजति ।

इय चरण-व्रतहवादी, एत्तो वोच्छं गतीसुं तु ॥

पञ्चमहाव्रतधारिणः सर्वे श्रमणाः किं नैकत्र जुजते? ; किं ना-विशेषेण सर्वे सामांगिका ज्ञवन्ति? ; येनैके सामांगिकाः, अपरे असांभोगिकाः क्रियन्ते इति । इत्येवमुपदर्शितेन प्रकारेण यथा-च्छन्दोऽनालोचितगुणदोषः, चरणे चरणविषये चित्तधवादी । अत ऊर्ध्वं तु गतिषु चित्तधवादिनं वक्ष्यामि ।

यथाप्रतिज्ञातमेव करोति-

खेत्तं गतो य अद्वि, एको मंचिपए तहिं चैव ।

तित्थगरो स्ति य पियरो, खेत्तं पुण भावनो मिच्छी ॥

न यथाच्छन्दो गतिषु विषये एवं प्ररूपणां करोति-"एगो गह-वर्ती, तस्म तिणि पुत्ता, ते सव्वे छेत्तकम्मोवजीविणो पिय-रेण छिक्तकम्मं नियोज्जया । तत्थेगो खेत्तकम्मं जहाणत्तं करइ । एगो अद्वि गतो; देसं देसेण हिडइ इत्यर्थः । एगो जिमिस्सा जिमिस्सा देपकुलादिसु अर्थानि । कालतरेण तेमि पिया मतो । तेहिं दव्वं पितिसिय ति काउं सव्वं सम्म विरिक्कं । एवं तेमि जं एगेण उवाज्जिय त सव्वेसि सामण्ण जायं । एवं अम्हं पिया तित्थयरो, तस्स वयावदेसणं सव्वे समणा कायकिलेसं कु-व्वंति । अम्हे न करेमो, जं तुम्भेहिं कयं । अम्हं सामण्ण जहा तु-म्भे देवलोगं सुकलपववयाइ वा सिक्कि वा गच्छइ, तहा अम्हं वि गच्छिस्सामो" । एव गाथाभावार्थः । अक्षरयोक्तना त्वियम-एकः पुत्रः क्षेत्रं गतः । एकोऽष्टर्षाम, देशान्तरेषु परिज्रमतीत्यर्थः । अपर एकस्तत्रैव संतिष्ठते । पितरि च मृते धनं सर्वेषामपि स-मानम् । एवमत्रापि पिता पितृस्थानीयस्तीर्थकरः । क्षेत्रफलं धनं पुनर्विभाषतः परमार्थतः सिद्धिः, तां यूयमिव युष्मदुपार्जनं

ययमपि गमिष्यामः । उक्ता गतिष्वपि यथाच्छन्दस्य चित्तध-प्ररूपणा ।

संप्रति तेषां यथाच्छन्दानामेवंवदतां दोषमुपदर्शयति-

जिणवयणं मव्वसारं, मूलं संसारदुक्खमुक्खस्स ।

सम्मत्तं मइलेत्ता, ते दाग्गइवद्धगा हुंति ।

ते यथाच्छन्दोऽधरणेषु गतिषु खेयप्रयाणाः सम्यक्त्वं सम्यग्दर्श-नम् । कथं ज्ञानमित्याह-जिनानां सर्वज्ञानां वचनं जिनवचनं ज्ञा-शाङ्क, तस्य सारं प्रधानं, प्रधानवचोऽभ्य तदन्तरेण श्रुतस्य पत्रि-तस्याप्यश्रुतत्वात् । पुनः किं विशिष्टमित्याह मूलं प्रथमं कारणं, सं-सारदुःखमोक्षस्य समस्तसांसारिकदुःखविमोक्षमात्रस्य, तदर्थ-ज्ञानं सम्यक्त्वं मार्गनापित्वा आत्मनो दुर्गतिवर्द्धका ज्ञवन्ति । दुर्गतिस्तेषामेववदनां फलमिति भावः । इह पूर्वमुत्सवेऽनुत्स-वे वा गृहीतस्य पार्श्वस्थस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

तत्र उत्सवप्ररूपणार्थमाह-

सकमहादीया पुण, पासत्थे ऊमवा मुणेयव्वा ।

अद्वैतं ऊमवा पुण, जीए परिसाए उ कहेइ ॥

पार्श्वस्थे पार्श्वस्थस्य, उत्सवा ज्ञातव्याः शकमहादयः इन्द्र-महादयः । आदिशब्दान् स्कन्दरुद्रमहादिपरिग्रहः । यथाच्छन्द-स्य पुनरुत्सवो यस्याः पर्यटः पुनतो यथाच्छन्दः स्वच्छन्दविक-ल्पितं प्ररूपयति सा पर्यट ज्ञातव्या । एतदपि च उत्सवभूते यः पर्याद स्वकीयकुमतप्ररूपणं चतुर्मासपणमासवर्षेषु कदा-चिद्वा करोति, शरीरेण वा, तत एतेषु वक्तव्यम्, तच्च पार्श्व-स्थाऽऽगमानुसारेण हेयम् ।

अत आह-

जहिं दव्वुगो तहिं दव्वुगा, जहिं दव्वुगा चउगुरू तहिं ठाणे ।

जहिं ठाणे चउगुरूगा, उम्मासे तत्थ ऊ जाणे ॥

जहिं पुण उम्मासा तहिं, उयं पुण छेयठाणए मूलं ।

पासत्थे जं जणिण्यं, अद्वैतं विवद्वियं जाणे ॥

यत्र पार्श्वस्थस्य मासद्वयं प्रायश्चित्तमुक्तं तत्र यथाच्छन्दसि चत्वारो वृष्टकाः । यत्र चत्वारो वृष्टकाः, तत्र स्थाने च चत्वारो गुरुवः । यत्र च-त्वारो गुरुकास्तत्र षण्मासान् गुरुन् जानीहि । यत्र पुनः षण्मासा-स्तत्र ज्ञातव्यः वेदः, च्छन्दस्थाने च मूलम् । तद्यथा-यद्युत्सवाज्ञाव क-दाचित्कथयति ततश्चत्वारो वृष्टका मासाः; अथामीदृशं कथयति ततश्चत्वारो गुरुकाः ; अथोत्सव कदाचित् ज्ञानं ततश्चत्वारो गु-रुकाः; अमीदृशकथने षण्मासा गुरुवः । षण्मासा यावदमीदृशक-थने मूलम् । अत्रोत्सवानुत्सवविशेषरहिततया सामान्यतोऽभि-धानमुक्तमोघेन प्रायश्चित्तम् । अधुना विभागनं भवत्येव-चतुरो मा-सान् यावत्कदाचिदुत्सवाभावे प्ररूपणायां चत्वारो लघुमासाः । षण्मासान् यावच्चत्वारो गुरुवः । वर्षे यावत्षण्मासा गुरुवः । तथा-चतुरो गुरुमासान् यावदुत्सवाभावेऽमीदृशप्ररूपणायाः चत्वारो गुरुकाः । षण्मासान् यावदुत्सवममीदृशप्ररूपणायां षण्मासा गुरु-वः । वर्षे यावद्वेवप्ररूपणायां वेदः । चत्वारो मासान् यावदुत्सवे क-दाचित्प्ररूपणात् चत्वारो मासा गुरुवः । षण्मासान् यावद्वेवप्ररूप-णायां षण्मासा गुरुवः । वर्षे यावत्षण्मासायां वेदः । तथा-च-तुरो मासान् यावदुत्सवेऽमीदृशं प्ररूपणायां चतुर्गुरुकाः वेदः । वर्षे यावद्वेवप्ररूपणायां मूलमिति । एतदेव सामान्यतो ग्रहणम् । (पासत्थेत्यादि) पार्श्वस्थे यत्र स्थाने यत् भणितं प्रायश्चित्तं त-

स्मिन् स्थाने यथाच्छन्दो विवर्तित-विशेषेण वर्तितं, जानीहि । तच्च तथैवानन्तरमुपदिशितम् । कस्माकिं वर्तितं जानीहि इति चेत् ? उ-
क्त्यन्ते-प्रतिसेवनात् प्ररूपणाया बहुदोषत्वात्, इह पार्श्वस्थत्वं त्रया-
णामपि संभवति । तद्यथा-त्रिकोर्गेणावच्छेदिनः, आचार्यस्य च ।
यथाच्छन्दत्वं पुनर्निर्कारेण । ततः पार्श्वस्थविषयं सूत्रं त्रिसूत्रा-
त्मकं यथाच्छन्दविषयं त्वेकस्वरूपमिति ।

सम्प्रति कुलीनादीनां प्रायश्चित्तविधिमतिदेशत आह-
पासत्ये आगेवण, ओहविनागेण वञ्चिया पुर्वं ।
सच्चे वि निगवसेसा, कुसीलमादीण नाम्बा ॥

यैव पूर्व पार्श्वस्थे प्रायश्चित्तसंयोगेन, विजागेन वाऽऽरोपणप्रदा-
नमुपवर्णिता, सैव निरवशेषा ओघेन, विजागेन च ज्ञातव्या । यत्र
तु विशेषः स तत्र तु वक्ष्यते । गतं यथाच्छन्दसूत्रम् । व्य० १
उ० । भ० ।

जे भिक्खु अहाङ्दं पसंसं, पसंसंते वा साइज्जं ॥ १८८ ॥

जे निक्खु अहाङ्दं वंदं, वंदंते वा साइज्जं ॥ १८९ ॥

अहच्छन्दं त्वि यकाररूपव्यञ्जनलोपे कृते, स्वो व्यर्थाभ्यते च ज-
वति । च्छन्दोऽभिप्रायः, यथाऽस्याभिप्रेतं तथा प्रज्ञापयन् अ-
हाङ्दो जवति । तं जो पसंसति, वंदति वा तस्मिन् च उगुरुग,
आणादिया य दोसा । (नि० चू०) (इतोऽग्रे व्यवहारेण गतार्थे)

कारणे पुन पसंसति वदति वा-

वितियपदमणप्पज्जे, पसंस अविकोविते व अप्पज्जो ।

जोऽण्ते वावि पुणो, भयमा तच्चादि गच्छद्वा ॥ १९० ॥

अहाच्छन्दो कोऽ राधस्मिन्ना, तन्मया त पसंसति, वंदति वा
(तच्चादि त्वि) कश्चिदेव वादी प्रमाणं कुर्यात्-अहाङ्दो न वन्द्या,
नापि प्रशस्यः, इति प्रतिज्ञा कस्माहेताः ? उक्त्यन्ते-कर्मव-ध-
कारणत्वात् । को दृष्टान्तः ? अतिरतमिथ्यात्वव-दनप्रशंसनवत् ।
ईदृशप्रमाणस्य दूषणेन दोषमावहति प्रशंसनवन्दनप्ररूपणं कुर्वन्
(गच्छत् त्वि) कोऽ अहाङ्दो ओमाइरु गच्छत्कर्मणं करोति,
तं वंदति पसंसति वा, ण दोसा । नि० चू० ११ उ० । आचार्ये
यथाच्छन्दे जातेऽन्यत्रापसंपत् । व्य० ४ उ० ।

अहाङ्दविहारि (ण)-यथाञ्दविहारिन्-पुं० । आजन्मपि
यथाञ्दं, ज० १० श० ४ उ० ।

अहाजाय-यथाजात-न० । यथाजातं नाम यथा प्रथमतो जन-
नं । जतराश्रितो, यथा च श्रमणो जातस्तथैव जातत्वक्रमेण दीय-
माने व-दनके, वृ० ३ उ० । यथाजातं ज-म श्रमणत्वमाश्रित्य, योनि-
निष्क्रमणं च; तत्र रजोहरणमुखवन्त्रिकाचोत्पट्टकमात्रया श्रम-
णो जातः, रचितकरपुटस्तु योन्या निर्गतः, पवम्भूत पव वन्दति,
तच्छ्रुतरेकाश्च यथाजात भगवन्ते कृतिकर्मव-दनम् । आव० ३ अ० ।
यथाजातं-जात जन्म, तच्च दध्या-प्रसवः प्रमज्याग्रहणं च ।
तत्र प्रसवकाले रचितकरपुटो जायते, प्रमज्याकान्ते च गृही-
तरजोहरणमुखवन्त्रिक इति । अत एव रजाहरणादीनां पञ्चानां
शास्त्रे यथाजातत्वमुक्तम् । तथा च तत्पाठः-“ पंच अहाजायाह,
चा त्रयपट्टा १ तहेव ग्यहण २ उणिम ३ खोमिअ ४ निस्सि-ज्जय-
ज्जुअत्ते तह य मुहपात्ती” ॥ ११ ॥ यथा जातमस्य स यथाजातः, त-
थाभूत एव वन्दते, इति वन्दनमपि यथाजातम् । थ० २ अधि० ।

अहापुपुर्वी-यथानुपूर्वी-स्त्री० । यथाक्रमे, ज्यो० २ पाट्ट० ।
“अहापुपुर्वी स पथिया” । रा० ।

अहातत्त्व-यथातत्त्व-न० । अभिधानार्थानतिक्रमे, अन्वर्थसत्या-
पने च । स्या० ५ ठा० १ उ० । दशा० । शब्दार्थानतिक्रमे तत्त्वान-
तिक्रमे च । भ० २ श० १ उ० । स्या० ।

यथातथ्य-न० । सत्ये, कल्प० १ का० व्य० । एकान्ततः यथा
येन प्रकारेण तथ्यं सत्यं, ‘तत्त्वं वा’ तेन यो वर्ततेऽसौ यथा-
तथ्यो ‘यथातत्त्वं’ वा । दृष्टार्थाविसंवादिनि, फलाविसंवादिनि
च स्वप्नेदे, भ० । तत्र दृष्टार्थाविसंवादी स्वप्नः, किल को-
ऽपि स्वप्नं पश्यति-यथा-मह्यं फलं हस्ते दत्तं, जागरितस्तत्त-
थैव पश्यतीति । फलाविसंवादी तु किल कोऽपि गोवृषकुञ्ज-
राद्यारूढमात्मानं पश्यति, बुरुक्ष कालान्तरे सम्पदं लभत इ-
ति । भ० १६ श० ६ उ० ।

अहापज्जत्त-यथापर्याप्त-त्रि० । यथालब्धे, अणु० ३ वर्ग० ।

अहापटिरुव-यथाप्रतिरूप-त्रि० । उचिते, औ० । नि० चू० ।

येन प्रतिरूपेण साधुचित्तस्वरूप तस्मिन्, विपा० १ श्रु० १ अ० ।

अहापणिहिय-यथाप्रणिहित-त्रि० । यथाऽवस्थिते, “अहाप-
णिहिपहिं गाएहि” भ० ३ श० २ उ० ।

अहापरिगहिय-यथापरिगृहीत-त्रि० । परिग्रहणानुरूपेण
स्वीकृते, “अहापरिगहियाहं वत्थाहं धारेज्जा” । आचा० १ श्रु०
८ अ० ४ उ० ।

अहापरिमाय-यथापरिज्ञात-त्रि० । परिज्ञानानुरूपेणाभ्युपम-
ते, आचा० २ श्रु० २ अ० ३ उ० । “अहापरिमाते वस्सामो”
यथापरिज्ञाते याव-मात्रं क्लेशमनुजानीते भवान् तावत्क्लेशम् ।
आचा० २ श्रु० २ अ० ३ उ० ।

अहापवत्त-यथाप्रवृत्त-न० । येनैव प्रकारेणानादिकालेऽभूत्
तेनैव प्रवृत्तवद् नाप्राप्तपूर्वस्वभावान्तरप्राप्ते, पञ्चा० ३ विध० ।

अहापवित्तकरण-यथाप्रवृत्तिकर्मा-न० । यथाप्रवृत्तस्य क-
रणे सम्यक्त्वानुगुणे करणभेदे, कर्म० ५ कर्म० । अष्ट० ।

अहापवित्तिकर्म-यथाप्रवृत्तिकर्म-पुं० । यथा यथा जघन्य-
मध्यमात्कृष्टानां योगानां प्रवृत्तिस्तथा तथा संक्रमणे, पं० सं०
५ द्वार । क० प्र० । (‘संक्रम’ शब्दे विवरिष्यते)

अहावायर-यथावायु-त्रि० । असारं, भ० ३ श० १ उ० । स्थू-
लप्रकारं, “अहावायराहं कम्माहं” भ० ६ श० १ उ० । क-
ल्प० । यथोचितवायुं आहारपुक्कले, प्रति० ।

अहावीय-यथावीज-न० । यद् यस्यात्यन्तिकारणं, तस्मिन्, सूत्र०
२ श्रु० ३ अ० ।

अहावोह-यथावोध-अ० । बोधानतिक्रमे, थ० १ अधि० ।

अहाभदग-यथाभदक-पुं० । साध्वनुकूले आवके, वृ० १ उ० ।
आव० । शासनबहुमानवति, वृ० १ उ० ।

अहाभाग-यथाभाग-अव्य० । यथाविषये, दश० ५ अ० ।

अहानूय-यथानूत-पुं० । तात्त्विके, स्या० १ ठा० १ उ० ।

अहामग-यथामार्ग-अव्य० । ज्ञानादिमोक्षमार्गानतिक्रमेण कृत्यो-
पगमनाधानतिक्रमे, दशा० ७ अ० का० स्था० । औदयिकभा-
वापगमे, स्था० ७ ठा० व्य० । कल्प० । भ० ।

अहारायणिय-यथारात्रिक-अव्य०। यथा यथा रत्नैरधिकं ज-
वेसदनतिक्रमे, वृ० ३ उ० । “ अहारायणियं गामाणुगामं वृ-
हज्जेजा ” आचा० २ ध्रु० ३ अ० ३ व० ।

अहारि (ण्)-अहारिन्-त्रि० । मनसोऽनिष्टे, आचा० १ ध्रु०
६ अ० २ उ० ।

अहारिय-यथर्जु-अव्य०। श्रुतुताऽनतिक्रमे, “अहारियं रिपुजा”
यथा श्रुतु भवति तथा गच्छेद्, नार्द्वितर्द, विकारं वा कुर्वन्
गच्छेत् । आचा० २ ध्रु० ३ अ० २ उ० ।

यथारीत-अव्य० । रीतं रीतिः, स्वभाव इत्यर्थः । तदनतिक्रमे-
ण यथारीतम् । स्यतावानतिक्रमे, “अहारीयं रीयः” यथारीत
रीयते गच्छति, यथा स्याज्जाविकौदारिकशरीरगत्या गच्छतीत्य-
र्थः । भ० ५ हा० २ उ० ।

यथार्ह-त्रि० । यथोचिते, स्या० २ हा० १ उ० । यथार्हो या य-
थोचिता लोकायात्रा-लोकोचितानुवृत्तरूपा व्यवहारः, सा
विधेया । यथार्हलोकायात्राऽतिक्रमे हि लोकाचितविग्राधनेन ते-
षामात्मन्यनादेयतया परिणामापादनेन स्वलाघवेमेवाप्यदित
भवति । एवं चान्यस्यापि स्वगतस्य सस्यगाचारस्य लघुत्व-
मेवापनीतं स्यादिति । उक्तं च-“ लोकः स्वव्याधारः, सर्वेषां
धर्मचारिणां यस्मात् । तस्मान्नैकविरुद्धं, धर्मविरुद्धं च संस्था-
जम् ” ॥ ३२ ॥ ध्रु० १ अर्ध० । औचित्यं, षो० १० विव० ।

अहलंद-अथ (यथा) लन्द-पु० । यावन्मात्रे काले, आचा०
२ ध्रु० ७ अ० १ अ० । प्रथेत्यव्ययम्, लन्दशब्देन काल उच्यते ।
तत्र यावता कालेनोदकार्कः करः श्रूयति, जघन्यतस्तावति काले,
कल्प० ८ क० ।

भेदाः—

लंदं तु होइ कालो, सो पुण उक्कोमपज्जिमज्जहो ।

उदउल्ल करो जाविह, मुक्कइ सो होइ उ जहो ॥ ६१ ॥

लन्दं तु भवति कालः । समयपरिज्ञापया लन्दशब्देन कालो भ-
ण्यत इत्यर्थः । स पुनः कालाख्य-उत्कृष्टो मध्यमा जघन्यश्च ।
तत्र उदकार्कः करो यावता कालेन इह सामान्येन लोकेषु शु-
द्धान्, तावान् कालविशेषो जवति जघन्यः । अस्य च जघन्यत्वं
प्रत्याख्याननियमविशेषादिषु विशेषत उपयोग्यत्वात्, अन्यथा-
स्तिसृक्षतरस्यापि समयादिलक्षणस्य सिद्धान्तोक्तस्य कालस्य
संज्ञात् ।

उक्कोस पुव्वकोमी, मज्जे पुण हुंति ऐगउणाइ ।

इत्थ पुण पंचरत्तं, उक्कोमं होइ अहलंदं ॥ ६२० ॥

उत्कृष्टः पूर्वकोटीप्रमाणः । अयमपि चारित्रिकाज्ञमानमाश्रित्य
उत्कृष्ट उक्तः, अन्यथा पञ्चोपमादिरूपस्यापि कालस्य संभवात् ।
मध्य पुनर्जघन्येन कालेन स्थानानि वर्षादिभेदेन कालस्य । अत्र
पुनर्यथालन्दकस्य प्रक्रमे पञ्चरात्रं यथेत्यागमानातिक्रमेण लन्दं
काल उत्कृष्टं भवति; तेनैवात्रोपयोगात् ।

जम्हा उ पंचरत्तं, चरंति तम्हा उ हुंति अहलंदं ।

पंचेव होइ गच्छं, तेमिं उक्कोसपरिमाणं ॥ ६२१ ॥

यस्मात्पञ्चरात्रं चरन्ति पेटार्कं, पेटाद्यन्यतमायां वीथ्यां भैक्षनि-
मित्तं पञ्च रात्रिदियान्यटन्ति, तस्मान्नवन्ति यथालन्दिनः विव-
क्षितयथालन्दभावात् । तथा पञ्चैव पुरुषा भवन्ति गच्छं गणः,

तेषां यथालन्दिकानां पञ्चको हि गणोऽमुं कष्टं प्रतिपद्यते
इति उत्कृष्टमेकैकस्य गणस्य पुरुषपरिमाणमेतदिति ।

अथ बहुवक्तव्यत्वाच्चिरवशेषाभिधानं ग्रन्थगौरवप्रसक्त्या
यथालन्दिककल्पस्यातिदेशमाह—

जा चेव य जिणकप्पे, मेरा सा चेव लंदियाणं पि ।

नाणत्तं पुण मृत्ते, भिक्खवारि मासकप्पे य ॥ ६२२ ॥

यैव च जिनकल्पे जिनकल्पविषया ‘ मेरा ’ मर्यादा पञ्चवि-
धतुलनादिरूपा, सैव च यथालन्दिकानामपि प्रायशः, नामा-
भेदाः पुनर्जिनकल्पिकेभ्यो यथालन्दिकानां सूत्रे सूत्रविषये
तथा जिज्ञाचर्यायां, मासकल्पे च । चकारान्प्रमाणविषय चेति
अथानिदेशपूर्वकमल्पवक्तव्यत्वात्प्रथमं मासकल्पनानाम्बन्धाह—

अहलंदियाण गच्छे, अप्पक्खिबद्धाण जह जिणाणं तु ।

नवरं कालविमंसां, उउवामे पणगचउमामो ॥ ६२३ ॥

यथाश्रन्दिका द्विधा-गच्छे प्रतिषक्ता अप्रतिषक्ताश्च । गच्छे च प्रति-
बन्धोऽमीषां कारणतः, किञ्चिद्भुतस्यार्थस्य अवधनाथमिति म-
तव्यम् । ततो यथाश्रन्दिकानां गच्छु अप्रतिषद्धानाम्, उपलक्षण-
त्वात्प्रतिषद्धानां च; ‘ तत्रेण सत्तण ’ इत्यादिज्ञावनारूपा मर्यादाऽपि
सामाचारी यथा जिनकल्पिकानां पूर्वमुक्ता, तथैव समवसेया ।
‘ नवरं ’ केवलं द्विविधानामपि यथाश्रन्दिकानां जिनकल्पिकेभ्यः
काले कालविषये विशेषो भेदो ज्ञातव्यः । तमेवाह—(उउवासे
पणगचउमामो) (त) श्रुतौ श्रुतवृत्तकाले, वर्षे वर्षकाले च, य-
थासंख्यं दिनपञ्चकं मासचतुष्टयं चैकत्रावस्थानं भवति । इयम-
त्र भावना-श्रुतवृत्ते काले यथालन्दिकमाधवा यदि विस्तीर्णो
ग्रामादिभवेति, तदा तं गृहपक्षिकरूपाणिः परम्भिर्वीथीभिः परिक-
ल्प्य एकैकस्यां वीथ्यां पञ्च दिवसानि जिज्ञामटन्ति, तत्रैव च
वसन्ति । एवं परम्भिर्वीथीभिरैकस्मिन् ग्रामे मासः परिपूर्णो जव-
ति । तथाविधविस्तीर्णग्रामाभावे तु निकटतमेषु षट्सु ग्रामेषु
पञ्चपञ्चदिवसं वसन्ति । उक्तं च कल्पजाप्ये—

एकैके पंचदिणे, पण पण उ निट्ठिओ मासो । पं० जा० ।

एतच्छृण्वीश्व-“ जह एगो चेव मासो सविचारो स्ति विच्छिन्नो,
तो उव्वीहीओ काउं एक्केओ प पच एव दिवसाणि हिंइति । विह-
याए वि पंचदिवसे० जाव उमीए वि पंचदिवसा । एवं पणगामे
मासो भवइ । अह नत्थि पणो गामो सविचारो, तो हव जहालंदि-
याण कृगामासिस्सस्स परिपेरंतेण तेमि एक्केक्कं पंचदिवसाणि
अत्थंति । एवं मासो विभिन्नमाणो पण पण निट्ठिओ होइ स्ति ” ।

अथ यथाश्रन्दिकानामेव परस्परं जेदमाह—

गच्छे पदिवच्छाणं, अहलंदीणं तु अह पुण विमंसा ।

ओगह जो तेमिं तू, सो आयरियाण आभवइ ॥

गच्छप्रतिषद्धानां पुनर्यथाश्रन्दिकानां गच्छप्रतिषद्ध्यः सका-
शाद् विशेषो भेदो भवति । तमेवाह—तेषां गच्छप्रतिषद्ध्यथाश्र-
न्दिकानां यत्कोशपञ्चकलक्षणक्षेत्रावग्रहः, स आचार्याणामेव भ-
वति । यस्याऽऽचार्यस्य निश्चया ते विहरन्ति तस्यैव स क्षेत्रावग्र-
हो जवतीति भावः । गच्छप्रतिषद्धानां तु जिनकल्पिकवत् क्षे-
त्रावग्रहो नास्तीति ।

अथ द्विविधानामपि यथालन्दिकानां जिज्ञाचर्यानामात्वं
विचक्षुराह—

एगवसहीए पणगं, उव्वीहीओ य गामे कुवंति ।

दिवसे दिवसे अन्नं, अन्नं वीहीम् नियमेण ॥६२५॥

ऋतुबद्धे काले एकस्यां वसन्तौ पञ्चकं पञ्च दिवसानि यावद-
यतिष्ठन्ते । वर्षासु पुनश्चतुर्गे मामान् यावदेकस्यां वसन्तौ ति-
ष्ठन्ति । ग्रामे वट वीर्याः कुर्वन्ति । अयमर्थः—यथालन्दिका गृहप-
द्विकृपाभिः पञ्चविंशतिभिर्ग्रामं परिकल्पयन्ति । एकैकस्यां च
वीर्यां पञ्च पञ्च दिवसानि भिक्षां पर्यटन्ति । तत्रैव च वसन्ति
विदधन्ति । उक्तं च पञ्चकल्पचूर्णो—“गृहभागे ग्रामो कीरइ, एगेगो
पंचदिवसं भिक्षुं हिंइति, तन्धेव वसन्ति वासासु एगन्ध चउ-
म्मासां लि” । तासु च वीर्यापु दिवसे दिवसे नियमतोऽन्यामन्यां
भिक्षामदन्ति । उट्टसादिजिज्ञासुश्चक्रमध्यादेकस्मिन् दिवसे यां
भिक्षामदन्ति न पुनर्हितीयेऽपि दिने तामेवाटन्ति, किन्त्व-यामन्या-
मिति भावः । इत्थं तावदस्माज्जिज्ञासुणां, सुधिया तु समया-
विरोधेनान्यथाऽपि व्याख्येयमिति ।

अथ सूत्रनानात्वे निर्दिष्टचूर्णयथालन्दिकनेशनेत्याह—

परिवच्छा इयं वि य, ईकक्का ते जिणा य थेरा य ।

अत्यस्म उ देमस्मि य, अयमन्ते तेमि परिवच्छो ॥६२६॥

यथालन्दिका द्विविधाः—गच्छप्रतिबद्धाः, इतरे च गच्छा-
प्रतिबद्धाः । ते पुनरेकैकशा द्विभेदाः—जिनकल्पिकाः स्थवि-
रकल्पिकाश्च । तत्र यथालन्दिककल्पपरिममाप्यनन्तरं ये जि-
नकल्पं प्रतिपश्यन्ते ते जिनकल्पिकाः, ये तु स्थविरकल्पमेवाश्र-
यिष्यन्ति ते स्थविरकल्पिकाः । इह च ये गच्छ प्रतिबद्धास्तेषां
प्रतिबन्धो अनेन कारणेन भवति—(अन्धस्सेत्यादि) अर्थस्यैव, न
सूत्रस्य, देश एकदेशोऽप्यसमाप्तो, न गुरुमपी परिपूर्णो गृ-
हीत इति तदग्रहणाय गच्छे प्रतिबन्धः, तेषां तस्यावश्यं गुरुममा-
पे ग्रहीष्यमाणत्वादिति ।

अथ परिपूर्णं सूत्रार्थं गुरुमपी गृहीत्वैव कथं कल्पं न
प्रतिपद्यन्ते इत्याह—

लग्गाइमु जग्गे, तो परिवज्जिचु खेत्तवाहिउिआ ।

गिगहंति जं अगहियं, तन्ध य गंतुण आयरिओ ॥६२७॥

तेमि तयं पयच्छइ, खेत्तं इताण तेमिमे दोमा ।

वंदंतमवंदते, लोगम्मी होइ परिवज्जो ॥ ६२८ ॥

न तरेज्ज जइ गंतुं, आयरिओ ताहि एइ सो चेव ।

अंतरपल्लि पामवम—जगामवमहिं य वसहिं वा ॥६२९॥

तीए य अपरिजोगे, ते वंदंते न वंदइ सो उ ।

तं येत्तमपरिवच्छा, ताहि जहिच्छाणं विहरंति ॥६३०॥

लग्गादिषु त्वरमाणेषु शुभेषु लग्नयोगवन्तब्रह्मादिषु ऊर्गत्यागतेषु
सन्तु अन्येषु च लग्नादिषु दूरकालवर्तिषु न तथा भव्येषु वा
गृहीतापरिपूर्णसूत्रार्था अपि अन्तादिजव्यतया कल्पं प्रतिपद्यन्ते ।
ततः प्रतिपद्य त कल्पं गच्छाभिर्गन्धं गुर्विधिपुतात् क्षेत्रग्रामनग-
रादिर्बहिर्दूरदेशे स्थिता विशिष्टतरानप्रुरनिखिलजिज्ञासुषाननि-
रता गृह्णन्ति यद्गृहीतमनघातमर्थजं तत्र चायं विधः—यदुत-
आचार्यः स्वयं तत्र गत्वा तेभ्यो यथालन्दिकेभ्यः (तयं ति) तम-
र्थं शप प्रयच्छति ददाति । अथ त एवाचार्यसमीपमागत्य किमि-
ति तमर्थं शप न गृह्णीत्याह—(खेत्तं इताणेत्यादि) क्षेत्रमध्यं स-
मागच्छन्तां तेषां यथालन्दिकानाम्, एते वक्ष्यमाणा द्वापाः तथाहि-
वन्दमानेषु गच्छवामिषु साधुषु, अवन्दमानेषु च कल्पस्थितेषु लो-
कमध्यं परिव्यादे निन्दा जयति । तथाहि—यथालन्दिकानां कल्प-

स्थित्यैव आचार्यं मुक्त्वा अन्यस्य साधोः प्रणामं कर्तुं न
कल्पते; गच्छसाधयश्च महान्तोऽपि तान् वन्दन्ते, ततो लोको
वदेत्—यथा दुष्टशीला निर्गुणाश्च एते, येन अन्यान् साधून् वन्द-
मानानपि न व्याहरन्ति, न वन्दन्ति वा । गच्छसंबन्धिसाधूनां वा
उपरि अष्टवाऽऽशङ्का भवेत्—अवश्यमेते दुःशीला निर्गुणाश्च, ये
न वन्दन्ते, आत्मार्थिका वा एते, येन अप्रतिबन्धमानानपि
वदन्ते इति । अथ यदि जङ्गाबलक्षीणतया तत्संकाशं गन्तुं (न त-
रेज्ज सि) न शक्नुयात् । आचार्यस्तदा पति आगच्छति । कल्या-
ह—अन्तरपल्लीं मूलक्षेत्रात् सार्द्धाद्विगम्यूनस्थं ग्रामविशेषं, यद्वा,
प्रतिवृषभग्रामाद् मूलक्षेत्राद् द्विगम्यूनस्थत्वा भिक्षार्थग्राम-
मात्, अथ वा बहिर्मूलक्षेत्राद् मूलक्षेत्र एव वा अन्यवसति,
वाशब्दात् सूत्रवसतिम् । इयमत्र जावना—यथाचार्यो य-
थालन्दिकमपी गन्तुं न शक्नोति तदा यस्तेषां यथालन्दि-
कानां मध्ये धारणाकुशलः, सोऽन्तरपल्लीमागच्छति, आचार्य-
स्तु तत्र गत्वा अर्थं कथयति । अत्र पुनः साधुसंघाटको मुल-
क्षेत्राद्भक्तं पानं गृहीत्वा आचार्याय ददाति, स्वयमाचार्यः स-
न्यासमयं मूलक्रममायाति । अथान्तरपल्लीमागन्तुं न शक्नोति
तदा अन्तरपल्लीप्रतिवृषभग्रामयोरन्तरगले गत्वा अर्थं कथय-
ति । तत्रापि गन्तुं शक्यभावे प्रतिवृषभग्रामे, तत्रापि गन्तुमशक्ते
प्रतिवृषभग्राममूलक्षेत्रयोरन्तरगले तत्रापि गन्तुमशक्यभावे
मूलक्षेत्रमध्यं यथाव्यस्यं वसन्तौ गत्वा, तत्रापि गमनशक्यभावे
मूलवसतावेव प्रच्छन्नाचार्यस्तस्मै यथालन्दिकायार्थं शप प्रय-
च्छतीति । उक्तं च कल्पचूर्णो—“आचार्य सुत्तपोरिस्सि अन्धपो-
रिस्सि च गच्छे नियाय दाउ अहाआदयाण सगाम गंतु, अन्धं सा-
रेइ । अह न तरइ, दो वि पोरिस्सीओ दाउं गंतु तो सुत्तपोरिस्सि
दाउं ववइइ, अन्धपोरिस्सि सामेण दवावेइ । अन्धसुत्तपोरिस्सि
पि दातुं गंतु न तरइ, तो दो वि पोरिस्सीओ सामेण वा-
यावेइ अप्पणा अहलंदिए वापइ । जइ न सक्कइ आचारिओ
खेत्तवाहिं अथाहंदिमंगासं गंतु, ताहे जो तेसि अहलंद-
याणं धारणाकुसलो सो अंतरपल्लिआसंखे खेत्तवसहिं एति,
आचारियो तस्स गंतु अन्ध कहति । एत्थ पुण सघाओ भत्त-
पाण गहाय आचारियस्स नेइ, गुरु वैयालिय पडिए इति । एवं
पि असमर्थे गुरु अंतरपल्लियाए पडिबसभगामस्स य अंतर-
वापरि सि । असति पडिबसभे वापइ, असति पडिबसभस्स
वासगामस्स य अंतरा वापत्ति, असति बसभगामस्स बहियाए
वापत्ति । अतरंते मम्मामे अस्सए वसहीए, अतरंते एगवसही-
ए चेव अपरिभोगे उवासे वापत्ति इत्यादि” ॥ (तीए य अपरिभो-
गो लि) तस्यां च मूलवसनावपरिभोगे तथाविधजनाकीर्णे
स्थाने, तेभ्योऽर्थं शप प्रयच्छतीति योगः । तत्र च ये ग-
च्छसाधवो महान्तोऽपि यथालन्दिक वन्दन्ते, स पुनर्यथाल-
न्दिकस्ताश्च वन्दन्ते इति । एवं तमर्थं शप गृहीत्वा परिनिष्ठितप्र-
योजनत्वाद् गच्छे अप्रतिबद्धाः सन्तो यथालन्दिका स्वेच्छया
स्वकल्पानुरूपं विहरन्ति निजकल्पं परिपालयन्ति इति । प्रव०
७० द्वार । वृ० । ध० । विशेष ।

अथ जिनकल्पिकस्थविरकल्पिकमेदभिज्ञानां परस्परं
विशेषमाह—

जिणकप्पिया य तहियं, किंवि तिगच्छं पि ते न कारिंति ।

निप्पस्सकम्ममरीरा, अवि अच्चिमहं पि नऽवगोति ॥६३१॥

जिनकल्पिकाश्च यथालन्दिकाः, तदा कल्पकाश्च मारणास्तिकऽ-

प्यातङ्के समुत्पन्ने, न कामपि चिकित्सां ते कारयन्ति, तथाक-
ल्पस्थितेः । अपि अ-निष्प्रतिकर्मशरीराः प्रतिकर्मरहितदेहास्ते
प्रगवन्तस्तत आत्मा तावदन्यत, अकिमलमपि नापनयन्ति, अ-
प्रमादातिशयादिति ।

थेराणं नाणसं, अतरंते अप्पिणंति गच्छन्त ।

ते वि य से फासुणां, करिंति सर्वं पि पक्कम्मं ॥६३५॥

स्वविरकल्पिकयथाल्पान्दिकानां जिनकल्पिकयथाल्पान्दिकयो ना-
मात्वे भेदः, यथा अशक्नुवन्तं ध्यायिष्यादितं सन्तं स्वमाधु-
मर्धयन्ति गच्छस्य गच्छवासिमाधुममहस्य स्वकीय पञ्चकग-
णपरिपूर्णाद्यं च तस्य स्थाने विंशष्टपुतसंहननादिसमन्वित-
मन्यं मुनि स्वकल्पे प्रवेशयन्ति । तेषां च गच्छवासिनः साध-
यः (से त्ति) तस्य अशक्नुवन्तः प्राशुकेन निरवधेनाशपाना-
दिना कुर्वन्ति सर्वमपि परिकर्म प्रतिजागरणादिति ।

किञ्च—

एकैकपरिगहगा, सप्पाउरणा हवंति थेराओ ।

जे पुण भिं जिणकप्पे, जावे भिं वत्थपायाणि ॥६३६॥

स्वविरकल्पिका यथाल्पान्दिका अवश्यमेव एकैकपतदग्रहकाः
प्रत्येकमेकैकपतदग्रधारिणः, तथा सप्पावरणाश्च जयन्ति । ये
पुनरेषां यथाल्पान्दिकानां जिनकल्पे भाविष्यन्ति, जिनकल्पिक-
यथाल्पान्दिका इत्यर्थः । जावे तेषां वत्थपात्रे सप्पावरणाः प्राव-
रणपतदग्रधारिणाणिपात्रभेदमिष्टभाविजिनकल्पापेक्षया के-
वाधिद्रव्यपात्रलक्षणमुपकरणं जयन्ति, केषां च नैत्यर्थः । प्रव०
७० द्वार । वृ० ।

अथ सामान्येन यथाल्पान्दिकप्रमाणमाह—

गणमाणओ जहन्ना, तिञ्जि गण मयगमो य उक्कोमा ।

पुरिसपमाणे पनरस, सहस्समां चेव उक्कोमा ॥ ६३७ ॥

गणमानतो गणमाश्रित्य जघन्यतस्त्रयो गणाः प्रतिपद्यमान-
का जघन्ति । शताग्रशश्च शतपृथक्त्वमुत्कृष्टतो गणमानं, पुरुष-
प्रमाणं त्वेतेषां प्रतिपद्यमानकानां जघन्यतः पञ्चदश, पञ्चको
हि गणोऽमु कल्प प्रतिपद्यते । गणश्च जघन्यतस्त्रयः, ततः
पञ्चभिर्गुणितः पञ्चदश, उत्कृष्टतः पुनः पुरुषप्रमाणं सहस्रशः
सहस्रपृथक्त्वम् ।

पुरुषप्रमाणमेवाश्रित्य पुनर्विशेषमाह—

पडिवज्जमाणगा वा, इकाइ हवेज्ज ऊणपक्खे वि ।

होति जहन्ना एए, सयगमो चेव उक्कोमा ॥ ६३८ ॥

पुव्वपरिवज्जमाण वि, उक्कोसजहन्नसो परमाणं ।

कोमिपहुत्तं जणियं, होइ अट्ठांदिदियाणं तु ॥६३९॥

प्रतिपद्यमानका एते जघन्यत एकादयो वा जवेयुन्यूनप्रक्षेपे स-
ति, यथाल्पान्दिककल्पं हि पञ्चमुनिमयो गच्छः, तत्र च यदा ग्लान-
त्वादिकारणवशतो गच्छसमर्पणादिना तेषां न्यूनता भवति त-
दैकादिकः साधुस्तं कलं प्रवेशयन्ते, येन पञ्चको गच्छो भवति, एवं
जघन्यापत्तेः प्रतिपद्यमानकास्तथा शताग्रश उत्कृष्टः प्रतिपद्य-
मानका एवेति ॥६३८॥ पूर्वप्रतिपत्तानामपि सामान्यमोत्कृष्टतो ज-
घन्यतश्च परिमाणं कोटिपृथक्त्वं जणितं जवति यथाल्पान्दिकानाम् ।
उक्तं च कल्पचूर्णो—“पडिवज्जमाणगा जहन्नेणं तिञ्जि गणा, उक्को-
सेणं सयपुहत्तं गणाण पुरिसपमाणेणं पडिवज्जमाणगा, जहन्नेणं
२१८

पनरस पुरिसा उक्कोसेणं सहस्सपुहत्तं पुव्वपरिवज्जमाणं जह-
न्नेणं कोमिपुहत्तं, उक्कोसेण वि कोमिपुहत्तमिति” । केवधं जघ-
न्यादुत्कृष्टं विंशष्टतरं हेयमिति । प्रव० ७० द्वार । वृ० ।

अथ गच्छप्रतिबन्धयथाल्पान्दिकप्रमाणमाह—

पडिवज्जे को दांसां, आगमणेगागिणस्स वामासु ।

सुयसंघयणादीओ, सो चेव गमो निरवसेमां ॥

प्रतिबन्धन प्रतिबन्धः, गच्छप्रतिबन्ध इत्यर्थः । तत्र कारणे यथा-
ल्पान्दिकानां च वक्तव्यं (को दांस त्ति) को नाम दोषो भवति य-
त्ते यथाल्पान्दिका आचार्याधिष्ठिते क्षेत्रे न तिष्ठन्ति । (आगमणेगा-
गिणस्स त्ति) यथाचार्याः स्वयं क्षेत्रवर्धित्वं न शक्नुवन्ति तत
एकाकिनो यथाल्पान्दिकस्यागमनं भवति (वामासु त्ति) वर्षासु
उपयोग इत्यादि जानाति वर्षे न पतिष्यति तत्र आगच्छति, अ-
न्यथा तु नेति । श्रुतसहननादिकस्तु गमः स एव निरवशेषो व-
क्तव्यो यो जिनकल्पिकानाम् ; यस्तु विशेषः स प्रागेवाक्तः ।

अथ प्रतिबन्धपद व्याख्यात—

सुत्तन्पमावसेमां, पडिवज्जे तसिमां जवे कप्पो ।

आयसि किङ्कम्मं, अंतरं वडिया य वसहीए ॥

सुत्रार्थस्तैर्गृहीतः परमथापि सावशेषो न संपूर्णः, एव तेषां ग-
च्छविषयप्रतिबन्धः । तेषां चाय वक्तव्यमाणः कल्पो, यथा-आचा-
र्यस्यैव कृतिकर्म वन्दनक दातव्यं, तथा-यथाचार्यो न शक्नोति
गन्तुं ततोऽन्तरा वा ग्रामस्य, बहिर्वा वसतां, यथाल्पान्दिकस्य
वाचनां ददाति । एतत्तत्तरत्र भावयिष्यते ।

अथ को दोष इति द्वारं शिष्यः पृच्छति । यथाऽयाचार्याधि-

ष्ठिते क्षेत्रे ते तिष्ठेयुस्ततः को दोषः स्यात् ? उच्यते—

नमणं पुव्ववभासा, अणमण दुस्सीलथप्पगासंका ।

आयउ कुकुरु त्ति य गदो हांगे उई चेव ॥

यथाल्पान्दिकानां न वर्तते आचार्यं मुक्त्वा अन्यस्य साधोः
प्रणामं कर्तुं, तथाकल्पत्वात् । न तस्ते क्षेत्रान्तस्तिष्ठन्तः पूर्वोक्त्या-
साधनं प्रणामं साधूनां कुर्युः । गच्छवासिनश्च यथाल्पान्दिकान्
वन्दन्ते ते पुनर्यथाल्पान्दिकास्तान् भूयो न प्रतिवन्दन्ते, ततस्तेषा-
मनमने लोको ब्रूयात्-दुःशीला अशीलाः स्तम्भकल्पा अमी, य-
तोऽन्येषामित्यवन्दमानानामपि न प्रतिवन्दनं प्रयच्छन्ति, न वा
कमप्यालापं कुर्वन्ति । गच्छवासिषु वा लोकस्य स्थाप्यकक्षानं
भवति-अवश्यं स्थाप्या दुःशीलत्वादवन्दीयाः कृता अमी,
अन्यथा कथं न प्रतिवन्दन्ते । आत्माधिका वा अमी येनाप्रतिवन्द-
मानानां वन्दन्ते, कौकुटका वा मातृस्थानकारिणोऽमी लोक-
पाङ्कनिमित्तमित्यवन्दन्ते । एव लोके वाद उपजायते, कारणैः
क्षेत्रवर्धित्वमिति । अपि च स्थितिरिव कल्प एवायममीषां, यत्
क्षेत्रान्यन्तरे न तिष्ठन्ति ।

अथामीषामेव कल्पमाह—

दोभि वि दाउं गमणं, धारणाकुसलस्स देस्स बहि देइ ।

कङ्कम्मं चालपेटे, ओवग्गहिया निसज्जा य ॥

आचार्यः सूत्रार्थपौरुष्यौ द्वे अपि गच्छवासिनां दत्त्वा यथाल्पान्द-
िकानां समीपं गमनं करोति, गत्वा च तत्र तेषामर्थं कथयति । अ-
थाचार्यो न शक्नोति तत्र गन्तुं ततो यस्तेषां यथाल्पान्दिकानां मध्ये
धारणाकुशलोऽवधारणाशक्तिमान्, क्षेत्रवर्धित्वान्तरा पल्लिकायाः प्र-
त्यासन्नं भूभागं समायाति, तत्र च गत्वा आचार्यस्तस्यार्थं ददा-

ति । स च भुतभक्तिहेतुराचार्याणां कृतिकर्म वन्दनकं दत्त्वा चोल-
पट्टकाद्वतीय औपप्रादिक्यां निषद्यायामुपविष्टश्चार्थं शृणोति ।

अथ “ वीक्षि त्रि दाउं गमणं ” इत्येव दर्शयन्नाह-

अतथं दो च अदाउं, वण्ड वायावण व अणेणं ।

एवं ता उनुवण्डं वामामु य काउमुवओगं ॥

यथाचार्यो ह्ये अपि पौकष्यो दत्त्वा गन्तु न शक्नोति ततोऽर्थ-
मदत्त्वा, तथाऽप्यशक्तो ह्यपि सूत्रार्थावदत्त्वा व्रजति, अन्येन
वा शिष्येण स्वशिष्याद् वाचयति वाचनां दापयति । अथाचार्य-
स्त्वत्र गन्तुमशक्तस्ततो यथाज्ञान्दिकः सूरिसमीपमायाति, एव ता-
वत् श्रुतुवण्डे उच्यते । वर्षासु, चशब्दः पुनरर्थः । वर्षासु पुनरर्थं वि-
शेषः-उपयोगं कृत्वा किं वर्षे पतिष्यति तत्रेति विमृश्य यद्
जानाति पतिष्यति ततो न आचार्याणां समीपमायाति ।

अथ गुरुवस्तत्र गताः कथं समुद्दिशन्तीत्याह-

संधामो मग्गेणं, जत्तं पाणं च नेड उ गुरुणं ।

अच्छुण्णं थेरा वा, तो अंतरपक्षिण एड ॥

गुरुणां यथाज्ञान्दिकसमीपमुपगतानां योग्ये जत्तं पानं च गृ-
हीत्वा संधाटको मार्गेण पृष्ठतो गत्वा गत्वा तत्र नयति । अथ या-
यता कालेन यथाज्ञान्दिकानामुपाश्रयं गुरुवो व्रजन्ति नायता, अ-
त्युपलभता वा तपश्चरन्ति, स्थविरा वा वार्द्धिकवयः प्राप्तास्ते
आचार्यास्ततोऽन्तरपक्षिकायामेको यथाज्ञान्दिको धारणासं-
पन्नः समायति, तत्र गुरवोऽपि गत्वा तस्य वाचनां दत्त्वा
संधाटकेनाऽऽनीत भक्तपानं समुद्दिश्य संध्यासमये मूलके-
भ्रमायान्ति ।

अथाऽन्तरपक्षिमपि गन्तुमसमर्था गुरुवः, ततः किमित्याह-

अंतरपक्षिमजे वा, विडयंतर वाहि वमजगामस्स ।

अवाण वमहोए, अपरीजोगम्मि वाएड ॥

अन्तरपक्षिकाप्रतिवृत्तप्रामयोरन्तराहं गत्वा यथाज्ञान्दिकं वा-
चयति, तत्र गन्तुमशक्तो प्रतिवृत्तप्रामे, अथ तत्रापि गन्तुं न श-
क्नोति ततो (विडयंतरं ति) द्वितीयं प्रतिवृत्तमूलकेत्रयोगपान्त-
राजलक्षणं यदन्तरं तत्र गत्वा वाचनां प्रयच्छति, तत्रापि गमना-
शक्तौ वृत्तप्रामस्य मूलकेत्रस्य बहिर्विजने प्रदेशे गत्वा वाच-
यति, याद तत्रापि गन्तुं न प्रभविष्युः ततो मूलकेत्रं पवान्यस्यां
वसन्तौ, तत्रापि गन्तुमशक्तौ तस्यामेव मूलवसन्तौ अपरिभागे
अवकाशे वाचयति ।

तत्र खयं मामाचारी-

तस्स जई किडक्कम्मं, करिति सो पुण न तेसि पकरेड् ।

जा पढे ताव गुरुणो, करेड् न करेड् उ पेरेणं ॥

तस्य यथाज्ञान्दिकस्य यतथो गच्छुवासिनः साधवः कृतिकर्म
कुर्वन्ति स पुनर्यथाज्ञान्दिकस्तेषां गच्छुवासिनां कृतिकर्म न
करोति, यावच्च पत्रांत अर्थदोषमर्थान्ते गुरोरपि तावदेव क-
रोति, परतस्तु न करोति, तथाकल्पन्त्यात् ।

अमीषामेव मासकल्पविधिमाह-

एको मामवियारां, हवंतऽहालंदियाणं कुग्गामा ।

मासो विभज्जमाणो, पण्णेण उ निदिओ होइ ॥

यदि मूलकेत्रस्य बहिरेको ग्रामः सविचारः सविस्तरः वर्तते,
आह च कूर्णिकुत्-“ सविचारां किं विस्तृतः ततस्तस्मिन्

ग्रामे पट् वीधीः परिकल्प्य यथाज्ञान्दिका एकैकस्यां वीध्यां पञ्च
पञ्च दिवसान् भिक्षामटन्ति तस्यामेव च वीध्यां वसन्तिमपि गृ-
ह्णन्ति” । एवं प्रातिवीध्यां ‘ पण्णेण ’ रात्रिदिवसचक्रेण मासो
विभज्यमानः सन् वाक्कारहोरात्रपञ्चकैर्निष्ठितः सम्पूर्णो भवति ।
अथ नास्ति विस्तीर्णो ग्रामस्ततो (हवंतऽहालंदियाणं कुग्गामा
इति) मूलकेत्रपार्श्वतो ये लघुनरा पट् ग्रामा भवन्ति, तेषु प्रत्येकं
पञ्च पञ्च दिवसान् पर्यटन्तां यथाज्ञान्दिकानां तथैव चर्चनिरहो-
रात्रपञ्चकैर्मासः परिपूर्णो जयतीति । वृ० १ उ० ।

अहालहुस्सय-यथालघुस्वक-न०। यथेति यथोक्तानि लघु-
स्वकानि अमहास्वरूपाणि, महतां हि तेषां नेतुं श्रेयसि वा श-
क्यत्वादिति यथालघुस्वकानि । अथवा लघूनि महान्तं बरि-
ष्ठानीति च वृत्ताः । अमहास्वरूपेषु, भ०। “ देवार्ण अहालहुस-
गाइं रयणाइं हंता अत्थि” । भ० ३ श० २ उ० । अनेकान्तलघुके
वीणाग्रहणग्राहो, व्य० ७ उ० । स्तोके, व्य० ।

यथालघुस्वकादिव्यवहारप्रकरणमाह-

गुरुओ गुरुस्सतरगो, अहागुरुस्सो य होइ ववहारो ।

लहुमो लहुस्सतरगो, अहालहुस्सो य होइ ववहारो ॥

एणमि पच्छित्तं, वुच्छामि अहाणुपुव्वीए ।

व्यवहारस्त्रिविधः । तद्यथा-गुरुको गुरुस्वतरको यथागुरुस्वक-
श्च । तत्र यो गुरुकः स त्रिविधः । तद्यथा-लघुशो लघुस्वतरको
यथालघुस्वकश्च । एतेषां व्यवहाराणां, यथानुपूर्व्या यथोक्तपरि-
पाट्या, प्रायश्चित्तं वक्ष्यामि । किमुक्तं जयति? एतेषु व्यवहारेषु
समुपस्थितेषु यथापरिपाट्या प्रायश्चित्तपरिमाणं अभिधास्ये ।

यथाप्रतिज्ञानमेव करोति-

गुरुगो य होइ मासो, गुरुगतरगो चउम्मासो ।

अहगुरुओ उम्मासो, गुरुगयपक्खम्मि पक्खिती ॥

गुरुको नाम व्यवहारो मासो मासपरिमाणः, गुरुके व्यवहारो
समापनिते मास एवः प्रायश्चित्तं दातव्यं इति ज्ञातः । एवं गुरु-
तरको भवति चतुर्मासपरिमाणः । यथागुरुकः परमासः, पण-
मामपरिमाणः । एषा गुरुकपक्के गुरुकव्यवहारं त्रिविधे यथा-
क्रम प्रायश्चित्तप्रतिपात्तः ।

सम्प्रति लघुस्वकव्यवहारविषयं प्रायश्चित्तप्रमाणमाह-

तोसा य पप्पवीमा, पप्परसे पप्पवीसा य ।

दस पंच य दिवसाइं, लहुमगपक्खम्मि पक्खिती ॥

लघुको व्यवहारस्त्रिशतं त्रिंशद्विंशत्परिमाणः । एवं लघुस्वकः
पञ्चविंशतिदिनमानः । एषा लघुस्वकव्यवहारं त्रिविधे यथाक्रमं
प्रायश्चित्तप्रतिपात्तिः । यथालघुको व्यवहारः पञ्चदशपञ्चविं-
शतिद्विंशत्प्रायश्चित्तपरिमाणः । एवं लघुस्वतरको वृशद्विंशत्-
मानः । यथालघुस्वकः पञ्च दिवसानि पञ्चद्विंशत्प्रायश्चित्तानि
परिमाणः । एषा लघुस्वकव्यवहारपदे प्रायश्चित्तपरिमाणप्र-
तिपात्तिः । व्य० २ उ० ।

सम्प्रति भाष्यकृन् यथालघुस्वकग्रहणं, तृतीयसूत्र-
गतमन्यतरग्रहणं च व्याख्यानयति-

दुविहो य अहालहुसे, जहणओ मडिक्कमो य उवहीओ ।

अक्खयरग्गहणेण उ, वेप्पेड् ति विहो उ उवहीओ ॥

यथाशुच्येक उपधिद्विविधो जयति—जघन्यो मध्यमश्च । अन्यतरग्रहणेन तु त्रिविधोऽप्युपधिः परिगृह्यते । तदेव कृता विषमपदव्याख्या भाष्यकृता ॥ व्य० ६ उ० ।

अहावगास—यथावकाश—अव्य० । यो यस्यावकाशः यद्यस्योत्पत्तिस्थानम्—अथवा भूम्यम्बुकाशःऽऽकाशबीजसंयोगः, तदनतिक्रमे, सूत्र० । “नेसि च यं अहावगासेनं इत्यादि” । यथावकाशेनेति । यो यस्यावकाशो मातुरुदरकुक्ष्यादिक-स्तत्रापि किल वामा स्त्रियो, दक्षिणा कुक्षिः पुरुषस्योभया-श्रितः पण्ड इति । अत्र चाविभवस्ता यानिराविभवस्तं बीज-मिति चत्वारो जङ्गाः । तत्राप्याद्य पथ भङ्गक उत्पत्तरवकाशो, न शेषेषु त्रिविनि । सूत्र० २ शु० ३ अ० ।

अहावच—यथापत्य—पुं० । यथाऽपत्यानि तथा ये, ते यथापत्याः । पुत्रस्थानीयेषु, भ० ३ श० ६ उ० । कल्प० ।

अहावचाभिज्ञाय—यथापत्याजिज्ञात—त्रि० । यथाऽपत्यमेव-मभिज्ञाता अग्रगता यथापत्याजिज्ञाताः, अथवा—यथापत्याश्च तेऽजिज्ञाताश्चेति कर्मधारयः । पुत्रस्थानीयेष्वभिज्ञानेषु, भ० ३ श० ६ उ० ।

अहाविद—यथाविध—अव्य० । शास्त्रीयन्यायानतिक्रमे, द्वा० ७ द्वा० ।

अहासंखरु—यथासंखरु—न० । निष्पक्रमे पद्मादौ, नि० चू० २ उ० ।

अहासंयद—यथासंस्तुत—न० । शयनयोग्ये, आचा० २ शु० २ अ० ३ उ० ।

यथामस्कृत—न० । यत् तृणादि यथोपभोगार्हे भवति तथैव ल-ज्यते तस्मिन्, स्था० ३ उ० ४ उ० । आचा० ।

अहासंविभाग—यथा (आधा) संविभाग—पुं० । यथा सिद्धस्य स्थार्थं निर्वातितस्येभ्यः, अज्ञानादेः स्मृतिस्फूर्तत्वेन पश्चात्क-र्मादिदोषपरिहारेण विभजनं साधये दानद्वारेण विभागकरण यथासंविभागः । अतिथिसंविभागप्रणे, उपा० १ शु० १ अ० । “अहासंविभागो णाम आदं अहाकम्म देति तो साधुमहे जज-ति देद्विद्वेदिं सज्जमहाणेहि उत्तारेति, तेण आहाकम्मणं सो अहासंविभागो जयति । जो अहापवत्ताणं अणपणवत्थओ-सहजेसज्जपीढफलगमेजासंधारमादीणं संविभागो सो अ-हासविभागो भवति । फासु एसणिज्ज संविभागो ति भणियं हाह” । आ० चू० ६ अ० । आधासंविभाग इत्यनुषङ्गितव्यः । अस्यातिचाराः—“तयाऽणतरं च णं अहासंविभागस्स पच्च अहारा जाणियव्वा, न समायरियव्वा । तं जहा—संवि-निष्खणयया १ सांचत्तपहणया २ काहाइक्रमणणे ३ पराव-देशं मळहरया ४” । उपा० १ अ० । (‘अहासंविभाग’ शब्दे-ऽस्मिन्नेव भागे ३४ पृष्ठे उक्तोऽस्य विस्तरः)

अहासच—यथास्त्य—न० । याथातथ्ये, आचा० १ शु० ४ अ० २ उ० ।

अहासति—यथाशक्ति—अव्य० । स्वशक्त्यौचित्ये, द्वा० २२ द्वा० । शक्त्यनुरूपे, पं० सू० ४ सू० । शक्त्यनुसारं, पं० सू० ३ सू० ।

अहासुत—यथामुत्र—अव्य० । सामान्यतः सूत्रानतिक्रमे, दशा० ७ अ० । स्था० । उपा० । द्वा० । सूत्रानुसारेणापादितसत्यताके, व्य० ९ उ० । सूत्राधिरुद्धे, कल्प० ६ सू० ॥

अहासुह—यथामुख—अव्य० । सुखानतिक्रमे, द्वा० १ अ० ।

अहासुह—यथामुह—त्रि० । सारे, भ० ३ श० १ उ० । “अहा-वायरे पुगले परिसादेह” । कल्प० २ क० ।

अहाह—अहाह—अव्य० । खेदे, सबांधने, आश्चर्ये, क्लेशे, प्र-कर्षे च । वाच० । प्रा० ।

अहि—अहि—पुं० । उरःपरिसर्पभेदे, उक्त० ३६ अ० । सर्पे, उक्त० ३४ अ० । द्वा० । सूत्र० ।

अस्य भेदाः—

से किं तं अही ? । अही दुविहा पणत्ता । तं जहा-दब्बीकरा य, मउलिणो य ॥

अथ के ते अहयः ? । गुरुराह—अहयो द्विविधाः प्रकृताः । त-द्यथा—दर्वीकराश्च मुकुलिनश्च । तत्र दर्वीव दर्वी फणा, तत्क-रणशीला दर्वीकराः, मुकुल फणाश्चिरदयोभ्यां शरीरावयव-विशेषाकृतिः । सा विद्यते येषां ते मुकुलिनः, फणाकरणशक्तिवि-कला इत्यर्थः । अत्रापिचशब्दां स्वगतानेकभेदमूचकौ । प्रज्ञा० १ पद । आचा० । (दर्वीकरमुकुलजोदा स्वस्वस्थाने द्रष्टव्याः)

अहिअ—अहित—त्रि० । हिताऽकारिण, स० ३० सम० ।

अहिअणियहि—अहितनिवृत्ति—स्त्री० । प्राणातिपाताद्यकरणे, पं० व० २ द्वार ।

अ (आ) हिआइ—अभिजाति—स्त्री०-पुं० । “खद्यधभां” । उ० १ । १८७ । इति अस्य हः । “कगचज०” । उ० १ । १७१ । इत्यादि-ना तजयोर्युक् । “मतः समृद्धादौ वा” । उ० १ । ४४ । इति अकारस्य दीर्घः । सत्कुलोत्पत्तौ, प्रा० १ पाद । दुं० १ पाद । अहिआहिअसंपत्ति—अधिकाधिकसंप्राप्ति—स्त्री० । वृद्धौ, पं० व० ४ द्वार ।

अहिउल—दह—धा०-भस्मीकरणे, सक० “दहेरहिउलामुहौ” । ८ । ४ । २०७ । इति दहधातोरेहिउलादेशः । अहिउलइ, उहइ, दहति । प्रा० ४ पाद ।

अहिंसअ—अहिंसक—त्रि० । अवधके, प्रश्न० १ संब० द्वार ।

अहिंसाण—अहिंसन—न० । अव्यापादने, ध० १ अधि० ।

अहिंसा—अहिंसा—स्त्री० । न हिंसाऽहिंसा । नि० चू० २ उ० । प्राणवियोगप्रयोजनव्यापाराभावे, द्वा० २१ द्वा० । प्राणिघातव-जने, पं० व० १ द्वार ।

(१) अहिंसास्वरूपनिर्वचनम् ।

(२) अहिंसावतलक्षणम् ।

(३) अहिंसाव्यसंस्कारस्याशेषा वक्तव्यता ।

(४) वैरियमुपलब्ध्या सर्वता च तन्निरूपणम् ।

(५) अहिंसापालनोद्यतस्य यद् विधेयं तन्निरूपणम् ।

(६) प्रथमव्रतस्य पञ्च भावनाः ।

(७) सर्वे प्राणा न हन्तव्याः ।

(८) वैदिकहिंसाविचारः ।

(९) किमर्थं सत्त्वान् न हिंस्यादिति प्रतिपादनम् ।

(१०) अहिंसाप्रसिद्धार्थानुरूपणम् ।

(११) मनान्तरेऽहिंसा न तादृशी ।

(१२) सर्वे प्राणादुक्ता अहिंसा मोक्षाद्भूतां प्रतिपद्यन्ते, न प्राधान्येन ।

- (१३) अहिंसाधिवेचनम् ।
 (१४) एकान्तनित्यानित्यात्मनि हिंसा न घटत इति निरूपणम् ।
 (१५) आत्मनः परिणामित्वे हिंसाया अविरोधनिरूपणम् ।
 (१६) स्वर्गादयो हि यदि स्वकृतकर्मानापादता एव स्युरिति तदा कर्माभ्युपगमो निरर्थक इति हिंसाऽपि असंभवा जनानामिति विचारः ।
 (१७) आत्मनो नित्यानित्यत्वस्य वेदान्तिनामिमत्यस्य च साधने प्रमाणापदर्शनम् ।
 (१८) आत्मनोऽसर्वगतत्वे गुणवर्णनम् ।

(१) अस्य निक्षेपः-

हिंसाए पडिवक्खो, होइ अहिंसा चउव्विहा मा उ ।

दब्बं जावे य तहा, अहिंम ऽजीवाऽवाउ त्ति । ४५॥ दश० नि० ।

तत्र प्रमत्तयोगान् प्राणव्यपरोपणं हिंसा । अस्या हिंसायाः किम्?, प्रतिकूलः पक्षः प्रतिपक्ष, अप्रमत्ततया गुत्रयोगपूर्वकं प्राणाऽव्यपरोपणमित्यर्थः । किम्?, भवत्यहिंसेति । तत्र चतुर्विधा चतुष्पङ्काया अहिंसा । (दब्बं भावे य त्ति) द्रव्यतो भावतश्चेत्येका भङ्गः । तथा-द्रव्यतो तो जावतः । भावतो न द्रव्यतः । तथा-न द्रव्यतो न भावत इति । तथाशब्दसमृद्धिना भङ्गत्रयोपन्यासः, अनुक्तसमुच्चयार्थकत्वादस्येति । उक्तञ्च-"तथा समुच्चयनिर्देशावधारणसादृश्यप्रेषेषु" इत्यादि । तथाचायं भङ्गकभावार्थः द्रव्यतो भावतश्चेति-"जहा केइ पुरिसे मियवहरणामपरिणए मिय पासित्ता आयत्ता दृष्टिकोदंरुजीवे सरं णिसिरिज्जा, से य मिए तेण सरंण विहे मए; सिया एमा दब्बओ हिंसा, भावओ वि । या पुनद्रेव्यतो न भावतः, मा खल्वीयोदिसमित्तस्य साधोः कारणे गच्छत इति । उक्तं च-

"अच्छादियामि पाप, दूरियामिमयस्स सकमट्ठाए ।

बावेअज्ज कुल्लिगी, मरिज्ज तं योगमासज्जा ॥ १ ॥

न य तस्स तं निमित्तो, बंधो सुहुमो वि देसिओ समए ।

जम्हा सो अपमत्तो, मा उ पमाओ त्ति निहिट्ठा" ॥२॥ इत्यादि । या पुनभावतो न द्रव्यतः सत्यम्-"जहा के वि पुरिसे मदमदप-गासपदेसे संविद्ये सिसिवालअकाय रज्जु पासित्ता एस अहि त्ति तव्वहपरिणामएणिकहिंयाऽसिपत्ते दुअ दुअ निर्दिज्जा । एसा भावओ हिंसा, न दब्बओ । तुरमभङ्गस्तु शून्यः । इत्यवभूताया हिंसायाः प्रतिपक्षोऽहिंसेति । एकाधिकानिधित्तयाऽऽह-(अहिंसजीवाइयाओ त्ति) न हिंसा अहिंसा, न जीवाति-तिपातः अजीवातिपातः । तथा च तद्धतः स्वकर्मातिपातो भवत्यवाऽजावश्च कर्मेति भावनीयमात । उपलक्षणान्वाहं प्राणा-तिपातविरत्यादिग्रह इति गार्थः । दश० १ अ० । प्रमत्तयावर-जावरकायाम, सथा० । प्रमादयोगात्मत्वव्यपरोपणाविरतरूपे प्रथमं व्रतं, ध० ।

(२) प्रथममहिंसाव्रतलक्षणमाह-

प्रमादयोगात्सर्व-जीवास्त्वव्यपरोपणम् ।

सर्वथा यावज्जीवं च, प्राचे तन् प्रथमं व्रतम् ॥ ४॥

प्रमादो ज्ञानमंशयविपर्ययरागद्वेषस्मृतिभ्रंशयोगपुत्राणि धान-धर्मानादिरभेदादष्टविधः तन्नागात् तत्संय-धान् सर्वेषां सूक्ष्मादि-भेदाभिन्नानां, जीवानां प्राणिनां, येऽस्यः प्राणाः पञ्चेन्द्रियबलत्र-योच्छ्वासायुर्लक्षणा दश, तेषां यथात्मभवेनाऽव्यपरोपणमविना-शनम् । तद्देशतोऽपि स्यादित्यत आह-सर्वथा । सर्वप्रकारेण वि-

विधित्रिविधेन भङ्गेन । तद्येत्वरमपि स्यादित्यत आह-यावज्जीवं-प्राणधारणं यावत् । तत्किमित्याह-प्रथमं व्रतम्-अहिंसाव्रतं, प्राचे जिनैरिति शेषः । प्रथमत्वं चास्य शेषाधारत्वात् सूत्रक्रम-प्रामाण्याच्चावसेयम् । द्वितीया हेतुश्च द्वितीयव्रतादिष्वपि भाव्य इत्युक्तं प्रथमं व्रतम् । ध० ३ अधि० । "तत्थिमं पढमं ठाणं, महावीरेण देसियं । अहिंसा निऊणा दिट्ठा, सव्वभूएसु संय-मो" ॥९॥ दश० मू० ६ अ० । (अष्टदशावधस्थानगणस्य, व्र-तपट्टादीनां च व्याख्या 'अट्टारसट्टाण' शब्देऽस्मिन्नेव जागे २४ए पृष्ठे, स्वस्वस्थाने च दृष्टव्या)

(३) अहिंसाख्यसंवरद्वारस्थैराऽशेषा वक्तव्यता-

तस्य पदमं अहिंसा, तसथावरमव्वज्जयस्वेमकरी ।

तासे सभावणाए, उ किंचि वोच्छं गुणुहेमं ॥

(तस्य त्ति) तत्र तेषु पञ्चसु मध्ये प्रथमं सम्बरद्वारमहिंसा (तसथावरसव्वज्जयस्वेमकरी त्ति) व्रतस्थावराणां सर्वेषां भू-तानां क्रमकरणशीला । तस्या अहिंसायाः सभावनायास्तु भाव-नापञ्चकोपेताया एव (किंचि त्ति) किञ्चनाल्पं, वक्ष्ये गुणो-द्देशं गुणलेशमिति । प्रश्न० ।

अथ प्रथमसम्बरनिरूपणायाह-

तस्य पदमं अहिंसा जा सा सदेवमनुयासुरस्म लोगस्म जवति दीवां, ताणं, सगणगती, पड्डा, निव्वाणं, निव्वुड, समाही, मंती, किंती, कंती, रड्य विरड्य सुयंग तिंती, दया, विमुत्ती, खंती, मम्मत्ताराहणा, मट्ठंती, बोही, बुद्धी, धिती, समिद्धी, गिद्धी, विद्धी, उिती, पुट्ठी, नंदी, जहा, विमुत्ती, लच्छी, विमिद्धदिट्ठा, कट्ठाणं, मंगलं, पमोओ, विज्जति, सिद्धावासो, रक्खा, अणामवो, केवलीणं ठाणं, मिव समियी, सील मंजमो त्ति य, सीलधरो, संवरो य, गुत्ती, ववसाओ, उस्सतो य, जप्पो, आयतणं, जयण-मप्पमाओ, अमामो, विसासो, अजओ, सव्वस्म वि अमायाओ, चोक्खपवित्ती, सुती, पूया, विमलपभासा य, निम्मलतर त्ति । एवमादीणि नियगुणनिम्मयाई पज्ज-वनामाणि हुंति अहिंसाए जगवतीण ।

(तथेत्यादि) तत्र तेषु पञ्चसु सम्बरद्वारेषु मध्ये प्रथममाद्यं स-म्बरद्वारमहिंसा । किंभूता ? या सा सदेवमनुजासुरस्य लोकस्य भवति (दीव त्ति) द्वापां द्वापां वा । यथाऽगाधजलधिमध्यमज्ञा-नां स्वैरश्वापदकदम्बकदर्थिनानां महार्मिमालामध्यमज्जमान-गात्राणां त्राणं भवति द्वीपः प्राणिनामः एवमयमहिंसा संसा-रसागरमध्यगतानां व्यसनशतश्यापदप्रपीकितानां संयोगवि-योगवीचिविधुराणां त्राणं भवान्, तस्याः संसारसागरोत्तार-हेतुत्वात्, इति अहिंसा धीप उक्ता । यथा वा-दीपाधकारनि-राकृतदृक्प्रसराणां हेयोपादेयार्थहीनोपादानमुद्धममसां नि-मिर्गनिकरनिराकरणेन प्रवृत्त्यादिकारणं नवान्, एवमहिंसा ज्ञा-नावरणादिकर्मतमिस्त्रस्त्रेन विमुक्तदृक्प्रभापट्टप्रवर्तनेन प्रवृत्त्यादिकारणत्वादीप उक्ता । तथा-त्राण, स्वपरंपरामापदः सं-रक्षणात् । तथा-शरणम् । तथैव-सम्पदः, सम्पादकत्वात् । गम्य-ते श्रेयोऽधिभिराश्रीयत इति गतिः । प्रतिष्ठन्ते आसने सर्वे गुणाः सुखानि वा यस्यां सा प्रतिष्ठा । तथा-निर्वाणं मोक्षः, तदेतुत्या-

विर्वाणम् । तथा-निर्वृत्तः स्वास्थ्यम्, समाधिः समता, शक्तिः, शक्तिहेतुत्वात् । शान्तिः क्रोधविरतिः, कीर्तिः, क्यातिहेतुत्वात् । कान्तिः, कमनीयताकारणत्वात् । रतिश्च रतिहेतुत्वात् । विरतिश्च निवृत्तिः पापात् । अतः अतः ज्ञानमङ्गं कारणं ब्रह्मा सा बुताङ्गा । आह च-“पदमं नाणं तत्रो दया ” इत्यादि । वृत्तिहेतुत्वात् वृत्तिः । ततः कर्मधारयः । तथा-दया दोहिरक्षा । तथा-विमुच्यते प्राणी सकलबन्धनेभ्यो यथा सा विमुक्तिः । तथा-क्रान्तिः क्रोधनिग्रहः, तज्जन्यत्वादहिंसाऽपि क्रान्तिरुक्ता । सम्यक्त्वं सम्यग्बोधरूपमाराध्यते यथा सा सम्यक्त्वावधाना । (महतिं सि) महती सर्वधर्मावुद्यमानां वृद्धी । आह च-“एकस्मिन् एकधर्मं, निदिष्टं जिणधरेहिं सर्वेहिं । पाणाद्व्याधिरमण-सन्वाससस्स रक्खहा ” ॥ १ ॥ बोधिः सर्वधर्मप्राप्तिः, अहिंसारूपत्वाच्च तस्या अहिंसा-बोधिरुक्ता । अथवाऽहिंसा सानुकम्पा, सा च बोधिकारणमिति बोधिरुक्ताच्यते । बोधिकारणत्वं सानुकम्पायाः-“अणुकम्पा कामनिग्रह-बाधतये दाणविणयविष्मणे । सज्जगविष्पञ्चणे, सव्वधूसव्वइहिसक्कारे” ॥ १ ॥ इति वचनादिति । तथा-बुद्धिः, स्थापककारणत्वाद् बुद्धिः । यदाह-“वाट्त्तरकलकुम्भसा, प-रिण्यपुरिसा अपडिया चय । सम्यकलाणं पवरं, जे धम्मकला न जाणति” ॥ १ ॥ धर्मश्चाहिंसा च । धृतिश्चित्तदाढ्यं, तत्परिपालनीयत्वादस्या धृतिरेवोच्यते । समृद्धिहेतुत्वेन समृद्धिरेवोच्यते । एवं अहिंसा । तथा-साधपर्यवसानमुक्तिस्थितिहेतुत्वात् स्थितिः । तथा-पुष्टिः, पुण्योपचयकारणत्वात् । आह च-“पुष्टिः पुण्योपचयनम्” । नन्दयति समृद्धिं नयतीति नन्दा । भन्दते कल्याणीकरोति देहिनामिति भन्दा । विशुद्धिः पापक्षयोपायत्वेन जीवनिर्मलतास्वरूपत्वात् । आह च-“शुद्धिः पापक्षयेण जीवनिर्मलता” । तथा-केवलज्ञानाद्विद्विधनिर्मलत्वाद्धिः । विशिष्टादर्थः प्रधानदर्शनमतमित्यर्थः, तदन्यदर्शनस्याप्राधान्यात् । आह च-“किं तीए पडियाप, पयकोदीए पलासभुयाए । जथेलिय न नायं परस्स पीडा न कायव्वा” ॥ १ ॥ कल्याणं, कल्याणप्रापकत्वात् । मङ्गलं, दुरितोपशान्तिहेतुत्वात् । प्रमोदः, प्रमोदात्पादकत्वात् । धिभूतिः, सर्वविभूतिनिबन्धनत्वात् । रक्षा, जीवरक्षणस्वभावत्वात् । सिक्कावासः, मोक्षावासनिबन्धनत्वात् । अनाधवः, कर्मबन्धनिरोधोपायत्वात् । केवलानां स्थानं, केवलानामहिंसायां व्यवस्थितत्वात् । (सियसमिन्सीलमंजमो सि य) शिवहेतुत्वेन शिवसमितिः सम्यक्प्रवृत्तिः, तद्रूपत्वादहिंसा शिवसमितिः । शीलं समाधानं, तद्रूपत्वाच्छीलम् । संयमोऽहिंसा उपरमः । इति रूपप्रदर्शनः । चः समुच्चये । (सीलधरो सि) शीलमृदं चारित्रस्थानम् । सम्बरश्च प्रतीतः । गुप्तिरगुभानां मनःप्रभुतीनां निरोधः । विशिष्टोऽयसायो निश्चयो व्यवसायः । उच्छ्रयः स्वभावोन्नतत्वम् । पक्षो प्रावतो देवपूजा । आयतनं गुणानामाश्रयः । यजनमभयस्य दानं, यत्नं वा प्राणरक्षणं प्रति यत्नः । अप्रमादः प्रमादवर्जनम् । आश्वास आश्वासनं प्राणिनामेव । विश्वासो विश्वासः । (अभयो सि) अभयं सर्वस्यापीति प्राणिगणस्य । अमाघात भमारिः । चाक्रपवित्रा, एकार्थशब्दद्वयोपादानात् अतिशयपवित्रा । शुचिर्भावशौचरूपा । आह च-“सत्यं शौचं तपः शौचं, शौचांमन्दियनिग्रहः । सर्वभूतवया शौचं, ज-कशौचं च पञ्चमम्” ॥ १ ॥ इति । (पूय सि) पावित्र्या,

पूजा वा भाषतो देवताया अर्चनम् । विमलप्रभासा, तन्निबन्धनत्वात् । (निम्मलतर सि) निर्मलं जीवं करोति वा सा तथा, अतिशयेन वा निर्मला निर्मलतरा । इति नाम्नां समासौ । एवमादीन्ध्वप्रकाराणि निजकगुणनिर्मितानि, यथार्थानित्यर्थः । अत एवाह-पर्यायनामानि तत्तज्जर्माभिधानानि भवन्त्वादिसायाः, भगवत्या इति पूजावचनम् ।

एसा भगवती अहिंसा, जा सा जीयाणं पिव सरणं, प-क्खीणं पिव गयणं, तिसियाणं पिव सल्लिहं, खुदियाणं पिव असणं, समुदपज्जे च पोतवहणं, चउप्पयाणं च आसमपयं, दुहडियाणं च ओसाहबलं, अरुवीमज्जे च सत्थगमणं, एत्तो विभिडतरिका अहिंसा जा सा पुढवी-जल-अगणि-मारय-वण्णुत्ती-वीज-हरिय-जलचर-यलचर-खहचर-तस-यावर-मव्वज्जयस्सेमकरी ।

एसा सा भगवत्याहिंसा या सा जीतानामिव शरणमित्यत्रा-श्वानिका, देहिनामित्ययम् । (पक्खीणं पिव गयणं सि) प-त्तिणामिव गगनं, हिता, देहिनामिति गम्यम् । एवमन्यान्वप-ष्ट पदानि व्याख्ययानि । किं भूतादीनां शरणादिसमेव सा ? ने-त्याह- (एसा सि) एतेन्योऽनन्तरोदितेभ्यः शरणादिभ्यो विशिष्टतरिका प्रधानतरिका अहिंसा, हिततर्याति गम्यते । शरणा-दिनां हितमैकान्तिकमनात्यन्तिकं भवति, अहिंसा तस्तु तद्वीप-रीतं मोक्षार्थासिद्धिनि । तथा-‘या सा’ इत्यादि, याऽस्मी, पृथिव्यादी-नि च पञ्च प्रतीतानि, बीजहरितानि च वनस्पतिविशेषा आ-हारार्थत्वेन प्रधानतया शेषवनस्पतिभेदेनाक्ता, जलचरादीनि च प्रतीतानि, व्रतस्थावरगणि सर्वभूतानि, तेषां केमकरी या सा तथा, एसा एवैव, भगवती अहिंसा, नान्या । यथा लौकिकैः क-ल्पिता-“कुलानि तारयेत् सप्त, यत्र गौधितृषी भवेत् । सर्वथा सर्वयत्नेन, भूमिमुदकं कुरु” ॥ १ ॥ इह गोविषये या दया सा किल तन्मतेनाऽहिंसाऽन्या च पृथिव्युदकपूतरकादीनां हिं-साऽस्तीत्येवंप्रकारं न सम्यगाहिंसेति ।

(४) अथ धैर्यमुपलब्धा सेविता च तानाह-

एसा जगवती अहिंसा जा सा अपरिमियनाणदंसण-धरेहिं सीलगुणविणयतवसंजयनायकेहिं तित्थकरेहिं सव्वजगवच्छेहेहिं तिस्सोगमहिंतेहिं जिणवेदेहिं सुघुदिट्ठा ओहिनाणेहिं विण्णाया उज्जुमतीहिं चि दिट्ठा विपुलतीहिं विदिता पुव्वधरेहिं अधिया विउव्वीहिं पत्तिष्ठा आजिणि-बोहियनाणीहिं सुयनाणीहिं मणपज्जवणाणीहिं केवल-णाणीहिं आमोसहिपत्तेहिं खेत्तामहिपत्तेहिं जत्तामहिपत्ते-हिं विप्पोमहिपत्तेहिं सव्वोसहिपत्तेहिं बीजबुद्धीएहिं को-ट्टबुद्धीहिं पयाणुसारीहिं संभिष्समोतेहिं सुयधरेहिं मण-वत्तएहिं वयवत्तएहिं कायवत्तएहिं नाणवत्तएहिं दंसण-वत्तएहिं चरित्तवत्तएहिं खीरासवेहिं महुआसवेहिं सप्पि-यासवेहिं अखीणमहाणसिपहिं चारणेहिं विज्जाहरेहिं च-उत्थभत्तिएहिं उट्ठनात्तिएहिं अट्ठमभत्तिएहिं दसमज्जत्ति-एहिं एवं दुवात्तसचउदससोत्तसअप्पमासमासदाम-सतिमासचउमासपंचमासउमासजत्तिएहिं उक्खित्तचर-

एहिं एवं निक्खित्तचरणहिं अंतचरणहिं पंतचरणहिं लूह-
चरणहिं समुदाणिचरणहिं अस्मगिलाइएहिं मोणचरणहिं
संसङ्कप्पिएहिं तज्जायसंसङ्कप्पिएहिं उवनिहिंएहिं सुक्ख-
सणिएहिं मत्तादत्तिएहिं दिट्ठत्ताभिणिएहिं अदिट्ठत्ताजिएहिं
पुट्ठत्ताजिएहिं आयंबालिएहिं पुरमहिंएहिं एकासणिए-
हिं निवित्तिएहिं भिक्खपिंरुवातिएहिं परमियपिंरुवातिएहिं
अंताहारेहिं पंताहारेहिं अग्गसाहारेहिं विरमाहारेहिं तु-
च्चाहारेहिं लूहाहारेहिं अंतजोवीहिं पंतजीवीहिं लूहजीवी-
हिं तुच्चाजीवीहिं उवमंतजीवीहिं पमंतजीवीहिं विविम-
जीवीहिं अखीरमधुमप्पिएहिं अमज्जमंसांसणिएहिं ठाणाइ-
एहिं पन्निमडाइएहिं ठाणुकुएहिं विरामणिएहिं पोस-
जिएहिं रुंदायएहिं जगुरुसानिएहिं एगपामाएहिं आया-
वएहिं अवाउएहिं अणिट्ठुभएहिं अकंदुयणहिं धूतकेम-
मंमुलोमनखेहिं मव्वगायपन्निक्कम्मविप्पमुक्केहिं समणुचि-
आमुयधरविदित्तकायबुद्धीहिं धीरमतिबुद्धिणो य जे ते
आसींविमज्जगतेयक्कप्पा णिच्छयववमापपज्जत्तकयमतीया
णिच्चं मज्जायज्झाणं अणुबंधम्मज्झाणा पंचमद्वव-
यचरित्तजुत्ता समिया समितीमु समितपावा जव्वहजगव-
च्छला णिच्चमप्पमत्ता एयाइय अस्सेहिं य जा सा अ-
णुपाहिया जगवती ॥

(पदानामर्थः स्वस्वस्थाने द्रष्टव्यः) नवरं (एनेहिं य नि) ये
ते पूर्वोक्तगुणा एनेश्चान्यैश्चानुकूलकृष्णगुणवर्जित्याऽसावनुपा-
क्षिता भगवती अहिंसा, प्रथम सत्त्वरद्वारमिति हव्यम् ।

(५) अथाहिंसापालनोद्यतस्य यद्विधेयं तद्वृत्त्यते-

इमं च पुढवो-दग-अगणि-मारुय-तरुण-तस-यावर-
मव्वनूयसंजयदयद्वयाए सुद्धं उंळं गवेमियव्वं अकयम-
कारियमणाहुयमणुहिं अकयकमं नवकोरीहिं परिमुद्धं
दसहिं य दोसेहिं विप्पमुक्कं उगमउत्पायणेसणासुद्धववगय-
चुयचइयचत्तदेहं च फासुयं च न निसिज्ज कदा पयोय-
णफामउवणीयं न तिगिच्छामंतमूज्जेसज्जकज्जेहं न
लक्खणुपायमुमिणजोइसनिमित्तकहुहुकप्पआत्तं न वि-
रुंभणाए न विरक्खणाए न वि मासणाए न विरंजण-
रक्खणामाणाए भिक्खं गवेसियव्वं, न विवंदणाए न वि-
माणाणाए न वि पूयणाए न वि वंदणमाणाए पूयणाए भि-
क्खं गवेसियव्वं, न वि हीलणाए न वि नंदणाए न वि ग-
रहणाए न वि हीलणानिंदणागरहणाए जिक्खं गवेमि-
यव्वं, न वि भेमणाए न वि तज्जणाए न वि तालणाए न वि
जेमणनज्जणताद्वणाए भिक्खं गवेसियव्वं, न वि गारवेणं
न वि कुट्टणाए न वि वणिमयाए न वि गारवकुट्टण-
वाणिमयाए जिक्खं गवेसियव्वं, न वि मित्तयाए न वि प-
त्थणाए न वि सेवणाए न वि मित्तयपत्थणसेवणाए जिक्खं

गवेसियव्वं, अस्साए अगहिंए अदुट्ठे अदीण अवियणे अ-
कलुणे अविसाती अपरितंतजोगी जयणघरुणकरणच-
रियविनयगुणजोगसंपउत्ते भिक्खू जिक्खेसणाए णिरए इमं
च सव्वजगजीवरक्खणदयद्वयाए पाववण भगवया सुक्ख-
हियं अज्जेहिंयं पेच्चा भावियं आगमेसि जइं सुद्धं नेया-
उयं अकुट्ठिं अणुत्तरं सव्वदुक्खपावाण विउसमणं ॥

(इमं चेत्यादि) अयं च बह्व्यमाणाविशेष उच्छ्रो गवेषणीय
इति सम्बन्धः । प्रश्न०१ सम्ब०द्वार । (उच्छ्रायथोऽन्यथाऽन्यथ)
अथ यदुक्तं " तीसे सभावणाए, उ किंचि वांळं गुणहेसं "
इति, तत्र का भावना ?, अस्यां जिज्ञासायामाह-

(६) प्रथमव्रतस्य (अहिंसारूपस्य) पञ्च भावनाः-

तस्म इमा पंच भावणाओ पढमस्स वयस्स हुंति, पाणा-
इयावेरमणं परिकखणद्वयाए पढमं ठाणगमणगुणजो-
गज्जणजुगंतरनिवतियाए दिट्ठीए इरियव्वं कीरपयंगत-
सथावरदयावरेण निब्बं पुप्फफलत्तपवालकंदमूलदगमट्टि-
यवीहरियपरिउज्जएण समं, एवं खु मव्वे पाणा ए ही-
अियव्वा न निंदियव्वा न गरहियव्वा न हिंसियव्वा न
उदियव्वा न निंदियव्वा न वहेयव्वा न भयं दुक्खं च
किंचि लब्धा पावेउ जे एवं इरियासमिज्जेणेण जाविओ
जवति अंतग्पा असवलममंकिलिहनिव्वणचरित्तजाव-
णाए अहिमए संजए सुमाहु ? ॥

(तस्मैत्यादि) तस्य प्रथमस्य व्रतस्य, भवन्तीति घटना,
इमा बह्व्यमाणाप्रत्यक्षाः पञ्च भावनाः; भाव्यते चास्यते ज्ञते-
नात्मा यकाभिस्ता ज्ञाधना ईयांसमित्यादयः । किमर्था ज्ञवन्ती-
त्याह-(पाणा इत्यादि) प्रथमव्रतस्य यथापातिपातविरमण-
लक्षणस्य परिरक्षणस्वरूप, तस्य परिरक्षणार्थाय (पढमं ति)
प्रथमभावनार्थास्तिर्गम्यते, स्थाने गमने च गुण योगं च स्वपर-
प्रवचनोपघातवर्जनलक्षणगुणसम्बन्धं योजयति करोति या
सा । तथा-युगान्तरे युगप्रमाणचूभागे निपतति या सा युगान्त-
रनिपातिका, ततः कर्मधारयः । ततस्तथा, दृष्ट्वा चक्षुषा (इरिय-
व्वं ति) ईरितव्यं गन्तव्यम् । केनेत्याह-कीटपतद्वाद्यश्च असाश्च
स्थावराश्च कीटपतद्वाद्यसंस्थावराः, तेषु दद्यापरे यस्तेन, निव्यं
पुष्पफलवक्त्रप्रवालकन्दमूलकमृत्तिकावांजहरितपरिवर्जकेन,
सम्यगिति प्रतीतिं, नवरं प्रवालः पल्लवाङ्कुरः, दकमुदकमिति ।
अध्यांसमित्या प्रवर्तमानस्य यत् स्यात्तदाह-(एवं खु ति) एवं
च ईयांसामन्या वर्तमानस्येत्यर्थः, सर्वप्राणाः सर्वजीवा न ही-
नयितव्या अवज्ञातव्या ज्ञास्ति, संरक्षणप्रयतत्वाज्ज तानवज्ञाधि-
षयीकरोनीत्यर्थः । तथा-न निन्दितव्याः, न गरहितव्या भवन्ति, स-
र्वथा पीडावर्जनोद्यमत्वेन गौरव्याणां मिथ दर्शनात् । निन्दा च स्व-
समक्षा, गहां वा परसमक्षा । तथा-न हिंसितव्याः पादाकमणेन
मारणतः, एवं न उच्छेद्यव्या द्विधाकरणतः, न जेतव्याः स्फोटमतः,
(न वहेयव्वं ति) न व्यथनीयाः परतापनात्, न भयं भीतिः, दुःखं
वा शरीरादि र्काञ्चद्वयमपि, सत्या योग्या प्रापयितुम्, जे इति
निपातो वाक्यालङ्कारः, एवमनेन न्यायेनेयांसमितियोगेन ईयां-
समितिव्यापारेण, जाविता वासितो जवत्यन्तरात्मा जीवः कि-

विधे इत्याह—अशक्तेन मालिन्यमाश्रितेन, असहिष्णुनेन विशुद्धमानपरिणामघतो, निर्वेणेनाकृतेनाकर्णनेनति यावत् । आरित्रेण सामाधिकारिणा भावना वासना यस्य सोऽशक्ता-सकिञ्चननिर्वेणचारित्र्यभावनाकः । अथवा-अशक्ताकिञ्चननिर्वेणचारित्र्यभावनाया हेतुजून्या अहिंसकोऽवधकः, संयतो सु-खावादाद्युपरमाद् मोक्षसाधक इति । प्रश्न० १ सम्ब० द्वार ।

अजिह्वेज्ज वा वत्तेज्ज वा परियावेज्ज वा ह्येमेज्ज वा उ-
द्वेज्ज वा इरियासमिण् से णिग्गंये णो इरियाअसमिण्
त्ति पढमा जावणा ॥

ईरणं गमनमीर्या, नस्यां समितो दत्तावधानः, पुरतो युगमात्र-
जुभाग्न्यस्तद्विगामीत्यर्थः नत्वसमितो भवेत् । किमिति? यतः
केवली ज्ञानं कर्मोपादानमेतद्, गमनाक्रियायामसमितो हि प्राणि-
नोऽभिहन्त्यात् पादं न तारयेत्, तथा-यत्तयद्व्यत्र पालयेत्, तथा-
परितापयत्पीडामुत्पादयेत्, अपद्रापयद्वा जीवितान् व्यपरोप-
योदयत् इत्यासमितेन भावितव्यमिति प्रथमा भावना । आचा०
२ श्रु० ३ श्रु० ।

वितिंगं च मणेण पावणं पावकं अहम्मिकदारुणं नि-
संसं वहवंधपरिकिल्लेसबहुलं जरामरणपरिकिल्लेससंकिलिद्धं न
कया वि मणेणं पावणं पावगं किंचि वि जायव्वं, एवं
मणसमितिजोगेण जावितो जवति अंतरप्पा असवलमसंकि-
लिद्धनिव्वणचरित्तजावणाए अहिंसए संजए सुसाहु २ ॥

द्वितीय पुनर्जावनावस्तु मनःसमितिस्तत्र मनसा पापं न भ्यातव्य-
म् । एतद्वाह-मनसा पापकेन पापकमिति काका ध्येयम् । तत्र
पापकेन दुष्टेन मता मनसा यत्पापकमशुभं तत्र कदाचिन्मन-
सा पापकं किञ्चिद्वातव्यमिति वक्ष्यमाणवाक्येन सम्बन्धः ।
पुनः किज्जुतं पापकमित्याह-अधर्मिकाणामिदमाधर्मिकं, तच्च
तद्दारुणं चति आधर्मिकदारुणं, नृशंसं शूकावर्जितं, वधेन हन-
नेन, बन्धेन संयमेन, परिकलेशेन च परितापनेन हिंसागतेन
बहुलं प्रचुरं यत्तत्तथा । जरामरणपरिकलेशैः फलभूतैः, वाच-
नान्तरे-‘भयमरणपरिकलेशैः’ संकिल्लमशुभं यत्तत्तथा । न कदा-
चित्तं कञ्चनपि काळे (मणेण पावणं ति) पापकेनैव मनसा
(पावगं ति) प्राणातिपातादिकं पापं किञ्चिदल्पमपि भ्यातव्यमेका-
ग्रतया चिन्तनीयम् । एवमनेन प्रकारेण मनःसमितियोगेन चि-
त्तसत्प्रवृत्तिज्ञानव्यापारेण भावितो वासितो भवत्यन्तरात्मा
जीवः । किञ्चिद इत्याह-अशक्तासंकिञ्चननिर्वेणचारित्र्यभा-
वनाकः, अशक्तासंकिञ्चननिर्वेणचारित्र्यभावनाया वा अहिंसकः,
संयतः सुसाधुरिति प्राग्वत् । प्रश्न० १ सम्ब० द्वार ।

अहावरा दांक्षा जावणा मणं परिजाणइ, से णिग्गंये जे
य मणे पावए सावजे सकिरिए अएहयकरे व्वेयकरे भेय-
करे अधिकरणिए पाउमिए परिताविते पाणाउवाइए जू-
त्तेववातिए तहप्पगारं मणं णोपधारेज्जा, मणं परिजाणति,
से णिग्गंये जे य मणे अपावते चि दोक्षा भावणा ॥

द्वितीयभावनायां तु मनसा दुष्प्रसिद्धितेन नो भाव्यम् । त-
द्दर्शयति-यमनः पापकं सावधं सकिंयं (अहयकरं ति)
कर्माश्रयकारि, तथा-वेदनभेदनकरम्, अधिकरणकरं कञ-

हकरं, प्रकृष्टदोषं प्रदोषिकं, तथा-प्राणनां परितापकारीत्यादि
न विधेयमिति । आचा० १ श्रु० ३ श्रु० ।

तदयं च वइए पावए पावगं अहम्मिकदारुणं निसंसं
वहवंधपरिकिल्लेसबहुलं जरामरणपरिकिल्लेससंकिलिद्धं न
कयावि वइए पावियाए ओ पावगं किंचि वि भासियव्वं, एवं
वइसमितिजोगेण भाविओ भवइ अंतरप्पा असवलमसंकि-
लिद्धनिव्वणचरित्तजावणाए अहिंसओ संजओ सुसाहु ३ ॥

(तदयं च ति) तृतीयं पुनर्भावनावस्तु यच्चनसमितिर्यत्र वाचा
पापं न भणितव्यम् । इत्येतद्वाह-(वइए पावियाए इति) काका
ध्येतव्यम् । एतद् व्याख्यानं च प्राग्वत् । प्रश्न० १ सम्ब० द्वार ।

अहावरा तच्चा भावणा वइ परिजाणति, से णिग्गंये
जाव वाऽपाविया सावजा सकिरिया० जाव जूतोवधाइया
तहप्पगारं वइ णो उच्चारिज्जा वइ परिजाणइ, से णिग्गंये
जाव वइ अपाविय चि तच्चा भावणा ॥

अथापरा तृतीया भावना, तत्र निर्वर्ण्येन साधुना समितेन ज-
ध्येतव्यमिति । आचा० २ श्रु० ३ श्रु० ।

चउत्थं आहारएमणाए सुखं उंछं गवेसियव्वं, अत्ताए
अकहिए असिद्धे अदीणे अकलुणे अविमानी अपरितंत-
जोगी जयणघट्टणकरणचरित्तविनयगुणजोगसंपत्तत्ते जि-
कव्वं निक्खेसणाए जुत्ते समुदाणिऊण निक्खचरियं उं-
छं घत्तूणं आगए गुरुजणस्म पासं गमणागमणातिचारप-
रिकमणपारिकंते आहोयणदायणं च दाऊण गुरुजणस्स
जहोवणं निरइयारं अप्पमत्ता पुणरवि अणेसणाए प-
यत्तां पक्किमत्ता पसंत-आसीण-सुहानिससां सुहुत्तमेत्तं च
जाणसुहजोगनाणसज्झायगावियमणे धम्ममणे अवि-
मणे सुहमणे अविग्गहमणे समाहियमणे सच्चासवेगनिज्जर-
मणे पवयणवच्चद्वजावियमणे उट्टेऊण य पट्टो जहराहिण-
यं निमंतइत्ता य साहवे जावओ य विइसे य गुरुजणेणं उ-
पविट्ठं संपयज्जिऊण संसीसं कायं तद्वा करयत्तं अमुच्छिण्ण
अगिच्छे अगहिए अगरहिए अणज्जोववत्से अणाइसे अ-
लुच्छे अणत्तहिए अमुरमुरं अवचवं अणज्जुयमविज्जं वियम-
परिसानि आहोयणजायणे जयमप्पमत्तेणं ववगयसंजोगम-
णिगाहं च विगयधूमं अक्खोवेंजणवणाणुलेवणज्यूसंजम-
जायामायानिमित्तं संजमभारवाहणट्टयाए जुंजेज्जा पाण-
धारणट्टयाए संजएणं समियं एवमाहारसमितियोगेण जा-
वितो भवति अंतरप्पा असवलमसंकिलिद्धनिव्वणच-
रित्तजावणाए अहिंसए संजए सुसाहु ४ ॥

(चउत्थं ति) चतुर्थभावनावस्तु आहारसमितिरिति । तामेवा-
ह-(आहारपसणाए सुखं उंछं गवेसियव्वं ति) व्यक्तम् । इ-
दमेव जावयितुमाह-अहानः श्रीमत्प्रसजितादित्वेन दायकजनाऽ
नवगतः, अकथितः स्वयमेव यथाहं श्रीमत्प्रसजितादिरिति,
अशिष्टोऽप्रतिपादितः परेषु । वाचनान्तरे-‘अक्खे अकहि-

ए अदुष्टेति' दृश्यते । 'अहिंसे' इत्यादि तु पूर्ववत् । भिक्षुभि-
क्षेपणया युक्तः (समुदायेऽण सि) अटित्वा जिज्ञासुर्गोचर-
मिबोध्यमद्वयपदगृहीतं भैक्ष्यं गृहीत्वा आगतो गुरुजनस्य
पादौ समीपं गमनागमनातिचाराणां प्रतिक्रमणेन ईर्याधि-
कादृष्टकेनेत्यर्थः । प्रतिक्रान्त येन स तथा (आलोयण सि)
आलोचनं यथागृहीतभक्तपाननिवेदनं तयोरेवोपदर्शनं च (दा-
कण सि) कृत्वा (गुरुजणस्स सि) गुरोर्गुरुसंदिष्टस्य वा कृपम-
स्य (जहोवएसं ति) उपदेशानतिक्रमणं, निरतिचारं च क्षो-
बर्जनेन अप्रमत्तः, पुनरपि च अनेषणाया अपरिज्ञातानालोचि-
तक्षेपरूपायाः, प्रयतो यत्नवान्, प्रतिक्रम्य कायोत्सर्गकरणेनेति
भावः । प्रशान्त उपशान्तोऽनुत्सुकः, आसीन उपविष्टः । स एव
विशेष्यते-सुखनिषण्णः-अनावाधवृत्त्योपविष्टः । ततः पञ्चमस्य क-
र्मधारयः । मुहूर्त्तमात्रकं च कात्र ध्यानेन धर्मादिना, कुभयोगेन स-
यमव्यापारेण गुरुविनयकरणादिना, ज्ञानेन ग्रन्थानुपेक्षणरूपेण,
स्थाभ्यायेन वाऽध्यातुगुणनरूपेण, गोपितं धिययान्तरगमनं निरु-
क्तं मनो येन स तथा । अत एव धर्मे भुतचारित्ररूपे मनो यस्य
स तथा । अत एवाविमना अशुभ्याचिन्तः, शुभमनाः असंक्रिष्ट-
चेताः, (अविग्रहमणे सि) अविग्रहमनाः असंक्रिष्टकलहचेताः,
अभ्युद्गमना वा अविग्रहमानासद्विभिनवेशः, (समाह्वयमणे सि)
समं तुल्य रागद्वेषानाकञ्चितं आह्वितमुपनीतमात्मनि मनो येन स
समाहितमनाः, शमेन चोपशमेन अधिकं मनो यस्य स शमाधि-
कमनाः, समाहितं वा स्वस्थ मनो यस्य स समाहितमनाः । अथा
च तत्त्वभ्रष्टानं, संयमयोगविषयो वा निजानिजायः, संवेगश्च मो-
क्षमार्गोभिक्षायाः संसारजन्यं वा, निर्जरा च कर्मकृमणं मनसि य-
स्य स भ्रष्टासंवेगनिर्जरा मनाः । प्रवचनवात्सल्यभाविनमना इति
कथ्यम् । उत्थाय च प्रहृष्टस्तुष्टोऽतिशयप्रमुदितो, यथारहितकं
वयाज्येष्टं, निमग्न्य च साधून् साधर्मिकान् जायतश्च भक्त्या
(विद्विष्य सि) वितीर्णं च हृद्भव त्वमिदमशनादीभ्येवमनुकृते
च सति भक्तादौ गुरुजनेन गुरुणा, उपविष्ट उचितासने सप्रसूय
मुखवस्त्रकारजोहरणाभ्यां सशीर्षं कायं समस्तक शरीरं, तथा-
करतलं हस्ततलं च, प्रमूर्च्छितं आहारविषये न मूर्द्धमागतम् ।
अगृह्यः अप्राप्तसंज्ञाकाङ्क्षावान्, अप्रार्थितः रसानुगतभुक्तिरस-
दमितः, अगर्हितः आहारावयये अकृतगर्ह इत्यर्थः । अनध्युप-
पन्नो न रसेषु एकाग्रमनाः, अनाधिलोऽकलुषः, असुध्मः लोभविर-
हितः, (अणुत्तण्ण सि) नात्मार्थ एव अर्थो यस्यास्यसावना-
समार्थिकः, परमार्थकारित्यर्थः । (असुरसुरं ति) एवं नूतनशब्द-
जितः (अवचव ति) अवचचेतिशब्दरहितम्, अननूतमनुत्सुकम् ।
अधिलम्बितम् अनतिमन्दम् । अपरिशादि परिशादिर्वाजितं, 'मुं-
जेज्जा' इति क्रियाया विशेषणनामानि । (आलोयजायणे सि)
प्रकाशमुक्ते अथवाऽऽत्माके प्रकाशेनाऽन्धकारे पिपीलिकावाला-
दीनामनुपलभ्यात्, तथा भाजने पात्रे, पात्रं विना जलादि सम्पत्ति-
तत्सत्वादर्शनादिति, यतो मनोव्याकायसंयतत्वेन प्रयत्नेनादरेण
व्यपगतसंयोग संयोजनादोषरहितं (अणिगालं च सि) रागप-
रिहारेणेत्यर्थः । (विगयधूमं ति) द्वेषरहितम् । आह च-“रागेण स
इगाल, क्षेपेण स धूमग वियाणीहि सि” । अकृतस्य धुर उपाज्जनम्
अक्रोपाज्जनं, तच्च वणानुलेपनं च ते भूत प्राप्तं यत्तथा, तत्क-
ल्पमित्यर्थः । संयमयात्रा संयमप्रवृत्तिः, सैव संयमयात्रा मात्रा
तस्मिन्तं हेतुपञ्च तत्संयमयात्रामात्रनिमित्तम् । किमुक्तं प्रवर्ति-
स्यमभारबहनाथं तथा इयं नावनेद-यथाऽकृत्योपाज्जनं प्रारव-
हनाथं विधीयेत न प्रयोजनान्तरे, एवं संयमभारबहनाथैव

साधु भुञ्जीत न बलरूपनिमित्तं, विषयलौल्येन वा । अधिकलो-
हि भोजनसंयमसाधनं शरीरं धारयितुं समर्थो भवतीति
(भुजेज्ज सि) भुञ्जीत भोजनं कुर्वीत । तथा भोजने कारणान्त-
रमाह-प्राणधारणार्थतया जीवितव्यसंरक्षणायेत्यर्थः । संयतः
साधुः णमिति वाक्यालङ्कारे । (समिधं नि) सम्यक् । निगमयआह-
एवमाहारसमाप्तयोगेन भावितः सन् जवत्यन्तरात्मा अशब्दसा-
क्षिष्टनिर्वेणचारित्रजाबनाकः, अशब्दसाक्षिष्टभावनाया हेतु-
भूतया वा अहिंसकः संयतः सुसाधुरिति । प्रश्न० १ सम्ब० द्वार ।

अहावरा चउत्था जावणा आयाणजंरुनिक्रवेवणाम-
मि ए मे णिमंग्ये णो आयाणभंरुणिक्रवेवणासमि ए णि-
मंग्ये केवली वूया आयाणभंरुणिक्रवेवणा असमि ए णि-
मंग्ये पाणाइं जूयाइं जीवाइं सत्ताइं अभिहणेल्ल वा० जाव
उद्वेज्ज वा आयाणभंरुणिक्रवेवणासमि ए, मे णिमंग्ये णो
आयाणजंरुणिक्रवेवणा असमि ए सि चउत्था जावणा ॥

तथा चतुर्थी भावना आदानभाएरुमाप्रतिक्षेपणासमितिः, तत्र
निर्मन्थेन साधुना समितेन भवितव्यमिति । आत्मा० ३ भू०
३ चू० ।

पंचमगं पीढफट्ठगभेज्जामंधारगवन्थपत्तकं बसदंडकरय-
हरणचोलपट्टगमुहपोत्तिपपायपुण्डणादि एयं पि संजमस्स
उववुहणद्वयाए वातातपदंसममगसायपरिरक्खणद्वयाए उ-
वगरणं रागदोमरहियं परिहरियव्वं संजण्णं निव्वं पटिजे-
हणपफोहणपमज्जणाए अहो य राओ य अण्णमत्तेण
होइ समयं निक्खियव्वं च गिण्हियव्वं च जायणभंदोवहि
उरकरणं, एवं आयाणजंरुणिक्रवेवणासमिदं जोगेण जा-
विना जवति अंतरणा असबलमसंकिट्टिनिव्वणचरित-
भावणाए अहिंसए संजए सुमाहु ५ ॥

(पंचमगं नि) पञ्चमभावनावस्तु आदानसमितिनिक्षे-
पसमितिलक्षणम् । एतदेवाह-पीढादिडादशविधमुपकरण प्र-
सिद्धम् । (एयं पीनि) एतदपि अनन्तरोद्भूतमुपकरणम्, अपिशा-
ब्दादभ्यस्य सयमस्यापवृंहणार्थतया संयमोपायः, तथा-
वातातपदशमशकशीतपरिरक्षणार्थतया उपकरणमुपकारकम्
उपधिः, रागद्वेषरहितं क्रियाविशेषणमिदम् । (परिहरियव्वं ति)
परिभोक्तव्यं, न विभूषादिनिमित्तमिति भावना, संयतेन साधुना
नित्यं सदा, तथा-प्रत्युपेक्षणाप्रस्फोटनाद्यो सह या प्रमाज्जना
सा तथा तथा, तत्र प्रत्युपेक्षणा चकुर्व्यापारेण, प्रस्फोटनया
आस्फोटनेन, प्रमाज्जनया च रजोहरणादिव्यापाररूपया (अहो
य राओ सि) अहिं च राशौ च, अप्रमत्तेन भवति सततं निक्षे-
तव्यं च भोक्तव्यं, ग्रहीतव्यं आदातव्यम् । आदातव्यं किं तत् ?
इत्याह-भाजनं पात्रं, माह्वं तदेव मृगमयं, उपधिश्च बस्त्रा-
दि, एतत् त्रयलक्षणमुपकरणमुपकारकारि वस्तिवति कर्म-
धारयः । निगमयआह-एवमादानस्यादि पूर्ववत्, नवरं इह-
जाकृतशैल्याऽन्यथा पूर्वोपरपदनिपातः, तेन भाण्डस्योपकरण-
स्यादानं च ग्रहणं, निक्षेपणा च मोचनं, तत्र समितिर्भाण्डादा-
ननिक्षेपणासमिति रिति वाच्यं, आदानभाण्डनिक्षेपणासमिति-
रित्युक्तम् । प्रश्न० १ सम्ब० द्वार ।

अहावरा पंचया भावणा आलोडयपाणभोई, से णिमंग्ये

नां अणालोइयपाणभोयणभोई केवली वूया अणालोइय-
पाणभोयणभोई से णिगंथे पाणातिवा० ४ अजिहणेज्ज
वा० जाव उदेवज्ज वा तम्हा आलोइयपाणभोयणभोई से
णिगंथे एो अणालोइयपाणभोई चि पंचमा जावणा ॥

तथा परा पञ्चमी भावना अलोकिते प्रत्युपेक्षितमशनादि भो-
कण्यं, तदकरणे दोषसंभवात् । आत्मा० १ सु० ३ सू० ।

अथाध्ययनार्थं निगमयन्नाह-

एवमियं संवरस्स दारं संमं संचरियं हुंति, सप्पाणिहियं, इ-
मेहिं पंचाहिं चि कारणाहिं मणवयकायपरिक्खिण्हिं, नि-
च्चं आमरणंते च एस जोगो नियवो धितिमता मतिमता
अणासवां अकलुसो अचिहो अपरिस्साती असंकिहो
सुद्धो सव्वजिणमणुस्सातो, एवं पदमं संवरदारं फासियं पा-
लियं सोहियं तिरियं किट्टियं आराहियं आणाए अण-
पाणियं जवति, एवं नायमुणिणा जगवया पणवियं परू-
वियं पसिद्धं सिद्धं सिक्खरसासणमिणं आचवियं सुदंसियं
पत्तयं पदमं संवरदारं सम्मत्तं ति वेमि ॥

यथामिति उक्तमंशेन, इदमहिंसा लक्षणं, संवरस्यानाश्रयस्य, द्वार-
मुपायः, सम्यक् संवृतम् आसन्नं भवति, किंविधं सदिन्याह-
सुप्रणिहितं सुप्रणिधानवत्, सुप्रकृतमित्यर्थः । कैः किंविधैरि-
त्याह-एभिः पञ्चभिः कारणैः भावनाविशेषैः अहिंसापान्नतद-
नुभिः, मनोवाक्यपरिष्कारैर्जायते । तथा-नित्यं सदा आमरण-
स्त च मरणरूपमन्तं यावत् मरणात्परतोऽप्यस्म्यमवात्, एष यो-
गोऽनन्तरादिनभावनापञ्चकरूपो व्यापारो, नेतव्यो बाढव्य इति
भावः । केन ?-धृतामता स्वस्थचित्तन, मातमता बुद्धिमता, कि-
भूतोऽयं योगः ?-अनाश्रयः नवकर्मानुपादानरूपः, यतोऽकलु-
षाऽपापस्वरूपः, विद्धमिव । इदं कर्म जलप्रवेशात्तन्निषेधना-
त्तद्विद्मः, अविद्धरूपत्वादेवापरिग्राही न परिगृह्यति कर्म ज-
लप्रवेशतः, अस्फुटो न चित्तसंफलशरूपः, बुद्धो निर्दोषः,
सर्वजितैरनुकृतः सर्वहितमनुमतः, एवमित्यासमित्यादि-
भावनापञ्चकयोगेन, प्रथमं सम्बरद्वारमहिंसा लक्षणं, (फासियं-
ति) स्पष्टमुच्यते कालं विधिना प्रतिपन्नं, पालितं सततं स-
व्यगुपयोगेन प्रतिचरितं, (सोहियं ति) शोभितमन्येषामपि
न दुर्चिन्तानां शान्तिचिन्तारवर्जनाद्वा, शोधितं वा निरतिचारं कृतं,
तीरितं तीरं पारं प्रापितं, कीर्तितमन्येषामुपविष्टम्, आराधितम-
भिरव प्रकाशैर्निष्ठां नीतम्, आहूया सर्वज्ञवचनाननुपालितं भ-
वति पूर्वकालसाधुभिः पालितत्वादिबोधितकालसाधुभिश्चानु-
पस्थात्प्राप्तमिति । केनैव प्रकाशितमित्याह-एवमत्युत्तरं, काल-
तर्मुनिना क्षत्रियविशेषरूपेण यतिना, श्रीमत्सहावीरशूर्यर्थः । भ-
गवतैश्चर्यादिजगद्युक्तेन, प्रजापितं सामान्यतोऽघनेयेभ्यः कथितं,
प्रकृषितं जेदानुभेदकथनेन, प्रसिद्धं प्रख्यातं, सिद्धं प्रमाणप्रतिष्ठितं,
सिद्धानां निष्ठितार्थानां वरशासन प्रधानाद्वा सिक्खरशासनम्,
इदमेतत् । (आचवियं ति) अर्थः पुजा तस्य अर्पितः प्राप्तिर्जाता
यस्य तदर्थोपनिमित्तम्, अर्थं वा आपितं प्रापितं यत्तदर्थोपनिमित्तं, सु-
देशितं सुष्ठु दर्शितं, सदेवमनुजासुपायां पर्यदि नानाविधनय-
प्रमाणैरभिहितं सुदेशितं, प्रशस्तं मङ्गल्यमिति, प्रथमं संवरद्वारं
समाप्तमिति । सम्ब० १ द्वार ।

पंचमा भावणा एतावया च महत्त्वयं सम्मं काएण फा-
सिए पाणिण तीरिए किट्टिते अवहिते आणाए आहा-
रिए याचि जवति, पदमे जेतं महत्त्वए पाणाइवायाओ वेरमाणं ।

इति इत्येव पञ्चजिर्भावनाभिः प्रथमं व्रतं स्पर्शिन पालितं तीर्णं
कीर्तितमवस्थितमाह्वयाऽऽराधितं भवतीति । आत्मा० २ सु० ३ सू० ।

(७) सर्वे प्राणा न हन्तव्याः-

संवेमि जे य अतीता जे य पटुप्पसा जे य आगमिस्मा
अरहता जगवंतो ते सव्वे एवमास्सवन्ति एवं ज्ञासन्ति
एव पणवन्ति एवं परूवन्ति सव्वे पाणा सव्वे जूया सव्वे
जीवा सव्वे सत्ता ण हंतव्वा ण आणावेतव्वा ण परि-
घेतव्वा ण परितवेयव्वा ण उदेयव्वा ॥

येऽतीता अतिक्रान्ताः, ये च प्रत्युत्पन्ना वर्तमानकालभाविनः, ये
आगामिनः, न एवं प्रकृत्यन्तीति सम्बन्धः । तत्रातिक्रान्तास्ती-
र्थकृतः कालस्यानादित्वादिति यत्तमातिक्रान्ताः, अनागता अ-
प्यनन्ता आगामिकालस्यानन्तत्वादिति । वर्तमानतीर्थकृतां प्र-
ज्ञापकपंक्तिर्याऽनवस्थितत्वे सत्यप्युत्पद्यमान्यपि न एव क-
थ्यन्ते, तत्रोत्सर्गतः समयक्षेत्रसम्प्रविष्टं सत्युत्तरशतं पञ्च-
स्वापि विदेहेषु प्रत्येकं द्वाविंशत् क्रियात्मकत्वादिकस्मिन् द्वाविं-
शत्, पञ्चस्वपि भरतेषु पञ्च, एवमेवायत्तवर्षाति, तत्र द्वाविंशत् प-
ञ्चभिर्गुणिताः षष्ट्युत्तरशतं भरतेरावतदशप्रक्षेपेण सत्यधिकं
शतमिति, जघन्यतस्तु विंशतिः, सा चैव पञ्चस्वपि मर्दाविदेहेषु
विदेहान्तर्महानद्युजयतसप्तकावाचीर्थकृतां प्रत्येकं चत्वारः, तेऽ-
पि पञ्चभिर्गुणिता विंशतिर्भरतेरावतयोऽस्वकान्तसुखमादाय-
भाव एवेति । अथ तु व्याचक्षते-मेरोः पूर्वापरविदेहेकैकशस्तावा-
न्महाविदेहद्वयेव पञ्चस्वपि दर्शयति । तथा ते आहुः-“सत्तरसय-
मुक्तास, इतरं दससमयस्सजिणमाणं । चोत्तस पदमद्वये, अ-
णतरद्वे यदुणत्ति” । क इमे अर्हन्तः, अर्हन्तं पूजासत्कारादि-
कमिति । तथा-एवैश्वर्याद्युपेता भगवन्तः, ते सर्वे एव परप्रज्ञावसरं
एवमाचक्षते, यदुत्तरं चक्ष्यते, वर्तमाननिर्देशस्योपलक्षणार्थ-
त्वादिदमपि द्रष्टव्यमेवमाचक्षते; एवमाख्यास्यन्ति, एव सामा-
न्यतः सदेवमनुजायां पर्यवर्त्तमानायां सर्वसत्त्वस्वभावाणुगा-
मिन्या जावया भावन्ते, एव प्रकर्षेण सशोभ्यपनोदायान्तेवासि-
नो जीवाज्जीवाश्चसम्बरय-धनिर्जगामोक्षपदार्थान् प्रापयन्ति,
प्रज्ञापयन्ति । एव-“सम्यग्दर्शनज्ञानचारिभ्रातृण मांक्षमागो” (मध्या-
त्वाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धदेतवः ’ स्वपरभावेन सद्सत्तां)
तत्त्वं सामान्यविशेषात्मकमित्यादिना प्रकारेण प्रकृत्या-त, प-
कार्थानि चैतानीति । किं तदेवमाचक्षते इति दर्शयति-यथा सर्वे
प्राणाः सर्वे एव पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः द्वित्रिचतुष्प-
ञ्चन्द्रियाश्चन्द्रियबलाच्चास्मिन्नेवासायुष्कलक्षणप्राणधारणान्प्रा-
णाः, तथा-सर्वाणि भवन्ति ज्ञाप्यन्त्यभूवन्निति चतुर्दश-
भूतग्रामान्तर्पातीति, एवं सर्वे एव जीवन्ति जीविष्यन्त्यजी-
विषुरिति जीवाः नारकतिर्यग्नामरक्षणाभ्युपगमिकाः, तथा-
सर्वे एव स्वकृतसातासानोदयसुखदुःखभाजः सत्त्वा पकार्थ-
ज्ञेते शब्दास्तत्त्वभेदपर्यायैः प्रतिपादनमिच्छन्तीति एते च
सर्वेऽपि प्राणिनः पर्यायशब्दावेदिना न हन्तव्या दृष्टकशाऽऽ-
दिभिः, नाज्ञापयितव्याः प्रसङ्गाजियोगवान्तः, न परिग्राह्या
भूयद्वासादास्यादिममत्वपरिग्रहतां, न परितोषयितव्याः शारीर-

मानसपीडोत्पादनतो, नाऽपद्रावयितव्याः प्राणव्यपरोपणतः ।
आच्चा० १ श्रु० ४ अ० १ उ० ।

(७) वैदिकहिंसाविचारः—

अप्रमत्तस्य योगनिबन्धनप्राणव्यपरोपणस्य अहिंसात्वप्रतिपा-
दनार्थं 'हिंसातो धर्मः' इति वचनं रागद्वेषमाह । योगनिबन्धनस्य
प्राणव्यपरोपणस्य दुःखसंवेदनीयफलनिर्वर्तकत्वेन हिंसात्वोप-
पत्तेः, अत एव वैदिकहिंसाया अपि नास्तिमित्येवोपायहेतुत्वमन्य-
हिंसाधर्मसकतम्, न च तस्या अतस्मिन्मत्त्व, 'चित्रया यजेत प-
शुकामः' इति तृणानिमित्तश्रवणान् । न चैवंविधस्य वाक्यस्य प्र-
माणताऽन्युपपत्तिमती, तत्प्राप्तिनिमित्ततास्मिन्पदेशकत्वात्, तृ-
णादिबृहन्निमित्ततद्व्यतिरिक्तातापदेशवाक्यवत् । न चापौरुषेये
प्रामाण्यम्, तस्य निषिद्धत्वात् । न च पुरुषप्रणीतस्य हिंसावि-
धायकस्य तस्य प्रामाण्यम्, ब्राह्मणो हन्तव्य इति वाक्यवत् । न
च वेदविहितत्वात्तद्विहाया अहिंसात्वम्, प्रकृतहिंसाया अपि त-
थोपपत्तेः । न च ब्राह्मणो न हन्तव्यः, इति तद्व्याख्यायितत्वात् प्र-
कृतहिंसायास्तद्विहितत्वम् । न च हिंस्रो जघेत् इति वेदवाक्यव्याधि-
तविधायजनवाक्याविहितहिंसाधत् प्रकृतहिंसायाः तादृहित-
त्वोपपत्तेः । अथ ब्राह्मणो हन्तव्य इति वाक्यं न कचिद्वेदं भूयते । न ।
उच्छिन्नाऽनेकशाखानां तत्राऽन्युपगमात् । तथा च 'सदस्त्रवर्मा
सामवेदः' इत्यादिभूतिः । अथ यज्ञादन्यत्र हिंसाप्रतिषेधः, तत्र च
तद्विधानम् । यथा चान्यत्र हिंसाऽप्यायहेतुरित्यागमात् सिद्धं तथा
तत एव तत्र स्वर्गहेतुरित्यापि सिद्धम् । न च यदेकैकत्राप्यायहे-
तुत्वेन सर्वशास्त्रेषु प्रसिद्धं तृणादिनिमित्ता च प्रकृतहिंसैति
प्रतिपादितत्वात् न यन्निमित्तत्वेन यत्प्रसिद्धं तत्फला-
न्तरार्थित्वेन विधायमानमौत्सर्गिकं दोषं न निर्वर्तयति । य-
थाऽऽयुर्वेदप्रसिद्धाहादिक रोगनाशार्थनया विधीयमानं निमि-
त्तं दुःखं क्रिष्टसंबन्धहेतुतया च मन्वविधानादन्यत्र हिंसादिक
शास्त्रे प्रसिद्धमिति, सतनन्तावपि तद्विधीयमानं काम्यमानफल-
सङ्गावेष्टं तत्कर्मनिमित्तं तद्व्यत्येव । न च हिंसानः स्वर्गादिसुख-
प्राप्ता वस्तुनिर्वर्तकक्रिष्टकर्महेतुताऽसंगता, नरहवराऽऽराधनार्थानाम-
स्तब्राह्मणादिव्ययानन्तरावाप्तप्रामादित्वाज्जनितसुखसंप्राप्ता तद्व-
दस्यापि तथात्वोपपत्तेः । अथ प्रामादित्वाभो ब्राह्मणादिव्ययनिर्व-
र्तितादृष्टनिमित्ता न जघति, तर्हि स्वर्गादिप्राप्तिरप्यध्वरविहितहिं-
सानिर्वर्तिता न भवतीति समानम् । अथाश्वमेधादावात्तज्य-
मानानां ङागादीनां स्वर्गप्राप्तेर्न तद्विसेति, तर्हि संसारमोचकवि-
रचिताऽपि न एव हिंसा स्यात्, देवतोद्देशतो रत्नच्छादिविर-
चिता च ब्राह्मणगवार्तहिंसा च न हिंसा स्यात् । अथ तदागम-
स्याप्रमाणत्वात् तदुपदेशजनिता हिंसा अहिंसा । ननु वेदस्य कुत
प्रामाण्यसिद्धिः, न गुरुवत्पुरुषप्रणीतत्वात्, परैस्तस्य तथाऽन्युप-
गमात् । नापौरुषेयत्वात्, तस्याऽसम्भवात् । तत्र प्रदर्शिताभिप्रायां
हिंसा हिंसातो धर्मावसिर्गुक्ता, परमप्रकृत्यवस्थज्ञानवाग्वात्मकमु-
क्तिमार्गस्य दीक्षाशब्देनाभिधाने दीक्षातो मुक्तिरुपपत्त्यैव, अविक-
लकारणस्य कार्यनिर्वर्तकत्वात्, अन्यथा कारणत्वायोगान् । तत्र
तद्व्यत्ययपादानार्थं चैवमभिधानादवोषात् । न हि तद्व्यत्ययभावे
उपादेयफलप्राप्तिनिमित्तसम्यग्ज्ञानादिपुष्टिनिमित्तदीक्षाप्रवृत्ति-
प्रवणो जघेत् ; तन्नात्यपरत्व प्रदर्शितवचसामन्युपगन्तव्यम् ।
तथाऽन्युपगमं वा ज्ञातृत्वं वेदानां प्रसज्येत, तत्र पूर्वोक्तदोषा-
नतिवृत्तेः ॥ सम्म० ३ काण्ड, गाथा १७८ ।

" न हिंस्यात्मनो न गनि, स्थावरानि चराणि च ।

आत्मवत्सर्वभूतानि, यः पश्यति स धार्मिकः " ॥१॥ अनु० ।

उपदेशमाह—

उरालं जगतो जोगं, विवजासं पलितं य ।

सर्वे अकृतदुक्त्वा य, अओ सर्वे अहिंसिता ॥ १॥

(उरालमिति) स्युन्नमृदारं, जगत औदारिकजन्तुग्रामस्य, योगं
व्यापारं, चेष्टामवस्थाविशेषमित्यर्थः । औदारिकशरीरिणां हि ज-
न्मवः प्राक्कनमावस्थाविशेषाद्भेदकसलार्बुदरूपाद् विपर्यासभूतं
बालकौमार्यौवनादिकमुदारं योगं परि समस्तादयन्ते गच्छन्ति
पर्ययन्ते । एतदुक्तं भवति—औदारिकशरीरिणां हि मनुष्यादेर्बा-
लकौमारादिकः कालाविकृतोऽवस्थाविशेषोऽन्यथा चाऽन्यथा-
भवन् प्रत्यङ्गेषु लभ्यन्ते, न पुनर्यादौ प्राक् तादृगेव संवेदित ।
एवं सर्वेषां स्थावरजङ्गमानामन्यथाऽन्यथा च भवनं द्रष्टव्यमि-
ति । अपि च—सर्वे जन्तवः, आकाशा अभिभूताः, दुःखेन शरी-
रमानसेनाऽसातोदयेन दुःखाक्रान्ताः सन्ताप्यथाऽवस्थाभाजां
लभ्यन्ते, अतः सर्वेऽपि ते यथाऽहिंसिता भवन्ति तथा विधेयम् ।
यदि वा सर्वेऽपि जन्तवोऽकान्तमननिमतं दुःखं येषां तेऽका-
न्तदुःखाः, चशब्दात् प्रियसुखाश्च ते, तान् सर्वान् न हिंस्यादि-
त्यनेन वाऽन्यथात्वदृष्टान्तो दृष्टितो प्रवयुपदेशश्च दत्त इति ॥ १॥

(६) किमर्थं सत्त्वान् न हिंस्यादित्याह—

एवं तु नाणिणो सारं, जत्र हिंसइ किंचण ।

अहिंसाममया चव, एतावंतं वियाणिया ॥ १० ॥

(एवं तु इत्यादि) खुरवधारणे । एतदेव, ज्ञानिनो विशिष्टवि-
धेकवतः, सारं न्याय्यं, यत्किञ्चन प्राणिजातं स्थावरं जङ्गमं वा, न
हिनस्ति न परिनापयति । उपलक्षणं चैतत्—तेन न मृषा कृया-
आदौ गृह्णीयाद्वाऽब्रह्माऽऽसेवेत, न परिग्रहं परिगृह्णीयात्
नक्तं लुञ्जतित्येव ज्ञानिनः सारं यत्र कर्माश्वेषु वर्तते इति ।
अपि च—अहिंसया समता अहिंसासमता, तां चैतावद्विजानीया-
त् । यथा मम मरणं दुःखं वाप्रियम्, एवमन्यस्यापि प्राणिनां क-
स्येति । एवकारोऽवधारणे । इत्येवं साधुना ज्ञानवता, प्राणिनां
परितापनाऽपद्रावणादि वा न विधेयमेवेति ॥ १० ॥ सूत्र० १ श्रु०
१ अ० ४ उ० ।

(१०) तत्राहिंसाप्रसिद्धार्थमाह—

पुढवीआजगणिवारु, तणारुवरसवीयगा ।

अरुया पोयजराऊ, रममंमयउन्निया ॥ ८ ॥

(पुढवी आउ इत्यादि) तत्र पृथिवीकायिकाः सूक्ष्मबाह्वरपर्या-
सकाऽपर्यासकनेदभिन्नाः, तथाऽणुकायिका अग्निकायिकाः वायु-
कायिकाश्चैवभूता एव । चनस्पतिकायिकान् संशतः समेदानाद-
तृणानि कुशवल्कादीनि, वृक्षाः सूताशोकादिकाः, सह बीजैर्वर्तन्ते
इति, सर्वाजानि तु शास्त्रिणोभूमयथादीनि, एते एकैन्द्रियाः पञ्चा-
पि कायाः । पञ्चसकायनिरूपणः यादृ-अथरजाः शकुनिगृहको-
किलकसरीमृपादयः । तथा—पोता एव पोतजा हस्तिशरजादयः ।
तथा—जरायुजा ये जम्बासवेष्टिताः समुत्पद्यन्ते गोमनुष्यादयः । तथा
रसात् दधिसीवीरकादोजा रसजाः, तथा—संस्वेदाज्जाताः सं-
म्येदजा यूकामत्कुणादयः । उद्भिज्जाः खज्जीटकदधुरादय
इति । अज्ञानभेदा हि दुःखेन रक्ष्यन्ते इत्यतो जेदेनोपन्यास इति ।

एतेहि छण्टिं काण्टिं, तं विजं परिजाणिया ।

मणसा कायवकेणं, णारंजी ए परिगह्दी ॥ ९ ॥

यमिः पुर्वोक्तैः, चरुभिरपि कायैस्सस्थावररूपैः, सूक्ष्मबाह्वर-

यास्तकाऽपर्याप्तकमेवभिन्नैर्नारुनी नाऽपि परिग्रही स्यादिति सं-
बन्धः । तदेतद्विद्वान् सधुर्निको कपरिग्रह्या परिग्रह्य प्रत्यास्थान-
परिग्रह्या मनोवाक्कायकर्मभिर्जीवोपमर्दकारिणामारम्भं परिग्र-
हं च परिहरेदिति ॥ ६ ॥ सूत्र० १ श्रु० ए अ० ।

सन्वाहिं अणुजुर्ही, मतिमं पमिलेहिया ।

मन्वे अकंततुक्त्वा य, अतो सन्वे अहिंसया ॥ ६ ॥

सर्वा याः काश्चनानुरूपाः पृथिव्यादिजीविनिकायसाधनत्वेना-
नुकूला युक्तयः साधनानि । यदि वा-ऽसिद्धविरुद्धानैकान्तिकपरि-
हारणं पक्षधर्मत्वसंपन्नसत्यविपक्षधर्मावृत्तिरूपतया युक्तिसङ्गता
युक्तयस्ताभिर्मतिमान् सद्भिर्वकी, पृथिव्यादिजीविनिकायान्प्रत्यु-
पेक्ष्य पर्यालोच्य जीवत्वेन प्रसाध्य, तथा सर्वेऽपि प्राणिनो ऽका-
न्तदुःखा दुःखद्विषः सुखद्विषस्य मत्वाऽतो मतिमान् सर्वान-
पि प्राणिनो न हिंस्यादिति । युक्तयश्च तत्प्रसाधिकाः सङ्क्षेपेण-
मा इति-सात्मिका पृथिवी, तदात्मनां विदुर्मलवणोपलादीनां
समानजातीबाहुन सद्भावाद्दोषाकाराङ्कुरवत् । तथा-सर्वतन-
मम्भो, भूमिस्त्रयनादाविष्कृतस्वभावसंज्ञाद्दुर्गवत् । तथा-सा-
त्मकं तेजः, तद्योग्याहारवृद्ध्या वृष्युपलब्धबालकवत् । तथा-सा-
त्मको वायुः, अपराप्रेरितनियततिरस्त्रीनगतिमत्त्वादम्भोवत् ।
तथा-सर्वतना वनस्पतयो, जन्मजरामरणरोगादीनां समुदितानां
सद्भावात्, स्त्रोवत् । तथा-कृतसंरोहणाहारोपादानदौर्द्धसद्भा-
वस्पर्शसंकोचसायाह्वनापप्रयोधाश्रयोपसर्पणादिभ्यो हेतुभ्यो
वनस्पतश्चैतन्यसिद्धिः । द्विन्द्रियादीनां तु पुनः कृत्रादीनां स्पष्ट-
मेव चैतन्यम्, तद्वदनाश्रयपक्षिकाः स्वाभाविकाश्च समुपलब्ध-
माना मनोवाक्कायैः कृतकारितानुमतिभिश्च नवकेन भेदेन तत्पी-
डाकारिण उपमर्दाभिर्वर्तितव्यमिति ॥ ६ ॥

एतदेव (पुनः) समर्थयन्नाह—

एवं तु पाणिणो भारं, जं न हिंसति केचन ।

अहिंसासमर्थं चेव, एतावन्तं विजाणिया ॥ १० ॥

(एवं तु इत्यादि) कुशलो वाक्यालङ्कारेऽवधारणे वा । एत-
देवानन्तरात् प्राणानिपातनिवर्त्तनं, ज्ञानिनो जीवस्वरूपतद्व्य-
कर्मबन्धवेदिनः, सारं परमार्थप्रधानम् । पुनरप्यादृश्यापनार्थमे-
तदेवाह-यत्कञ्चन प्राणितमनिष्टदुःखं सुखैषिणं न हिनस्ति, प्र-
भूतवेदिनोऽपि ज्ञानिन एतदेव सारतरं ज्ञानं, यत्प्राणानिपातनि-
वर्त्तनमिति । ज्ञानमपि तदेव परमार्थतो, यत्पीडातो निवर्त्तनम् ।
यथोक्तम्-“किं तापं पठियाय, पयकोर्माय पयालभूयाय ॥ जन्थि-
सिबं ए जायं, परस्स पीडा न कायव्वा” ॥ १ ॥ तदेवमहिंसा-
प्रधानः समय भागमः संकेतो वाऽपदेशरूपः, तदेवंभूतमहिंसा-
समयमेतावन्तमेव विज्ञाय, किमन्येन बहुना परिज्ञानेतावन्तैव
परिज्ञानेन मुमुक्षोर्विचक्षितकार्यपरिसमाप्तरतो न हिंस्यात्क-
ञ्चनेति ॥ १० ॥ सूत्र० १ श्रु० ११ अ० ॥

(११) मतान्तरेऽहिंसा न तादृशी—

आहुः-कथमेते प्रावादुका मिथ्यावादिनो भवन्ति? अत्रोच्यते-
यनस्तस्यहिंसां प्रतिपादयन्ति, न च तां प्रधानमोक्षाङ्गभूतां सम्य-
गनुतिष्ठन्ति । कथम? साङ्गधानां तावज्ज्ञानादेव धर्मो न तेषामहिं-
सा प्राधान्येन व्यवस्थिता, किन्तु पञ्च यमा इत्यादिको विशेष इति ।
तथा-शाक्यानामपि दश कुशला धर्मपथा अहिंसाऽपि तत्रोक्ता,
न तु मेव गरीयसी धर्मसाधनत्वेन तैराश्रिता । वैशेषिकाणाम-
पि-अभिसेवनापवासासन्नचर्यशुभकुशवासनप्रस्थदानयक्षादि-

नक्षत्रमन्त्रकाव्रनियमा इष्टाः, तेषु चाभिषेचनादिषु पर्यालोच्यमा-
नेषु हिंसैव संपद्यते, वैदिकानां हिंसैव गरीयसी धर्मसाधनं, य-
ज्ञोपदेशात् । तस्य च तथा विनाऽभावादित्यभिप्रायः । उक्तं च-
“ भूवः प्राणिवधो यज्ञे ” ॥ ७६ ॥

(१२) तदेवं सर्वे प्रावादुका मोक्षाङ्गभूतामहिंसां न प्राधान्येन
प्रतिपद्यन्त इति दर्शयितुमाह—

ते सर्वे पावाउया आदिकरा धम्माणं पाणापक्का णा-
णांदा पाणामीत्ता पाणादिट्ठी णाणारुई णाणारंजा
णाणाज्जवसाणसंजुत्ता एगं बहं मंमल्लिबन्धं किच्चा मन्वे
एगयाउ चिट्ठंति ॥ ८० ॥

(ते सर्वे इत्यादि) प्रवदनशीलाः प्रावादुकाः सर्वेऽपि त्रिष-
ष्टपुत्रात्रिशतपरिमाणा अपि, आदिकरा यथास्वं धर्माणाम्; ये-
ऽपि च तद्विषयास्तेऽपि सर्वे; नानाभिन्ना प्रज्ञा ज्ञानं येषां ते ना-
नाप्रज्ञाः । आदिकरा इत्यनेनेदमह-स्वरुचिविरचितस्ते न-
त्थनादिप्रवाहायाताः । ननु चार्हतानामपि आदित्त्वविशेषणम-
स्येव । सत्यमस्ति । किन्तु अनादिहेतुपरम्परेत्यनादित्वमेव, तेषां
च सर्वकृष्णीतागमानाश्रयणाश्रितधानाभावः, तदनाश्रित्य भि-
न्नपरिज्ञानमत एव नानाछन्दाः; उन्दाऽभिप्रायः; जिज्ञासिप्रा-
या इत्यर्थः । तथाहि-उत्पादव्ययधौव्यात्मके वस्तुनि साङ्गधै-
रेकान्तेनाभिर्भावनिरोमावाश्रयणादन्वयिनमेव पदार्थं सत्य-
त्वेनाश्रित्य नित्यपक्षं समाधिताः । तथा-शाक्या अत्यन्तकृषि-
केषु पूर्वोक्तमिच्छेषु पदार्थेषु सत्सु स एवायमिति प्रत्यभिज्ञा-
प्रत्ययः सद्यशापरापरोत्यसिर्वितथानां भवतीत्येतत्पक्षसमाश्रय-
णादनित्यपक्षं समाधिता इति । तथा-नैयायिकवैशेषिकाः-केषा-
ञ्चिदाकाशपरमाण्वादीनामेकान्तेन नित्यत्वमेव, कार्यद्रव्याणां
च घटपटादीनामेकान्तेनानित्यत्वमेवाधिताः । एवमनयाऽदिशा-
ज्येऽपि मीमांसका तापसादयोऽप्युच्यन्ता इति । तथा-ते तीर्थिका
नानाशीलं येषां ते तथा, शीलं व्रतविशेषः, स च भिन्नस्तेषामनु-
भवासिद्ध एव । तथा-नाना हृदिर्देशनं येषां ते । तथा-नाना रुचि-
रेषां ते नानारुचयः । तथा- नानारूपमध्यवसानमनःकरणप्रवृत्ति-
येषां ते तथा । इदमुक्तं जर्वात-अहिंसा परमं धर्माङ्गम् । सा च
तथा नानाभिप्रायत्वादविकलत्वेन व्यवस्थिता । तस्या एव सूत्र-
कारः प्रधान्यं दर्शयितुमाह-ते सर्वेऽपि प्रावादुका यथास्वपक्ष-
माधिता एकत्र प्रवेशे सयुता मण्डलबन्धमाधाय तिष्ठन्ति ॥ ८० ॥

(१३) अहिंसाप्रसिध्यर्थं विवेचनमाह—

पुरिसेयं सागणियाणं इंगालाणं पाइं बहुपरिपुत्रं गढाय अ-
लमएणं संडामएणं गढाय ते मन्वे पावाउए आइगरा धम्मा-
णं पाणापक्का० जाव पाणाज्जवसाणमंजुत्ते एवं वयासी-
इंजो पावाउया ! आइगरा धम्माणं पाणापक्का० जाव पाणा-
अज्जवसाणसंजुत्ता ! इमं ताव तुम्ह मागणियाणं इंगाला-
णं पाइं बहुपरिपुत्रं गढाय मुहुत्तयं पाणिणा भरेह, णो
बहु संडासगं संसारियं कुज्जा, णो बहु अग्गियंजणियं
कुज्जा, णो बहु साहम्मियं वेयावडियं कुज्जा, णो बहु परध-
म्मियं वेयावडियं कुज्जा, उज्जया शियागपरिक्कवा अमायं
कुव्वमाणा पाणिं पसारह. इति वुच्चा से पुरिसे तेमिं पावा-
दुयाणं तं सागणियाणं इंगालाणं पाइं बहुपरिपुत्रं अ-

वमण सदासणं गहाय पाणिं सु णिसिरिति, तए णं ते पावाडुया आइगरा धम्माणं णाणापक्कां जाव णाणा-
वमणसाणसंजुत्ता पाणिं पदिमाहरंत । तए णं से पुरि-
से ते सव्वे पावाडए आदिगरे धम्माणं जाव णाणाज्ज-
वसाणसंजुत्ता एवं वयासी-हंभो पावाडुया ! आइगरा ध-
म्माणं णाणापक्कां जाव णाणाज्जवसाणसंजुत्ता कम्हा एं
तुम्हे पाणिं पदिमाहरह, पाणिं नो रुहिज्जा, दहे किं ज-
विस्मइ, पुक्खंति मक्खमाणा पदिमाहरह, एम तुझा एम प-
माणे एम समोसरणे पत्तेयं तुझा पत्तेयं पमाणे पत्तेयं म-
मोसरणे, तत्थ णं जे ते समणा माहणा एवमाइक्खंति०
जाव परूवेति-सव्वे पाणां जाव सत्ता हंतव्वा अज्जावेय-
व्वा परिघेतव्वा परितावेयव्वा किलामेतव्वा उद्वेतव्वा
ते आगंतुं जेयाए ते आगंतुं जेयाए० जाव ते आगंतुं जाइ-
जरापरणजोणिजम्पणसंसारपुणव्वगज्जवासजवपवंच-
कलंकलीभाणिणो भविस्संति ॥ ८१ ॥

तेषां चैवं व्यवस्थितानामेकः कश्चित्पुरुषः, तेषां संविदर्थं ज्व-
लतामङ्गाराणां प्रतियुक्तां पात्राभयोमयं भाजनमयोमयेनैव संदं-
शकेन गृहीत्वा तेषां दंशकितवानुवाच तान्-यथा भोः प्रायादुकाः !
सर्वोक्तवशेषणावशिष्टाः ! इदमङ्गारभूतं भाजनमैकं मुहुर्तं प्र-
त्येकं संसारिकाणामवाप्तं स्तम्भनं विधत्ते नापि च साध-
र्मिकाऽन्यधर्मिकाणामन्निवाहोपशमार्थनापकारं कुरुत इति,
अज्जवां मायामकुवाणां पाणिं प्रसारयत । तेऽपि च तथैव कुर्युः ।
ततोऽसौ पुरुषः तज्जाजनं पाणिं समर्पयति । तेऽपि च दाहश-
ब्दा हस्तं सकाशेययुरिति । ततोऽसौ तानुवाच किमिति पाणिं
प्रतिसंहरत यूयम् ? एवमभिहितान्ते ऊचुः-दाहनयादिति । एत-
दुक्तं भवति-अथ इयमिदं दाहभयाच्च कश्चिद्व्यभिमुखं पाणिं द-
दाति । त्वत्परोऽयं दृष्टान्तः । पाणिना दग्धेनापि किं जघनां भविष्य-
ति ? दुःस्वर्माति चेत्, यद्येवं जघन्तो दाहापादितदुःस्वर्गीयः सुख-
द्विप्लवस्तदेव सति सर्वेऽपि जन्तवः संसारोदराविवरवर्तिन एव-
भूता एवेत्येवमात्मतुलयाऽन्मोपस्येत् यथा मम तानिमित्तं दुःख-
मित्येवं सर्वजन्तूनामित्यवगम्याऽदिसंघं प्राधान्येनाभयणीया ।
तदेतत्प्रमाणम् । एषा युक्तः-“आत्मवत्सर्वं नृतांनि, यः पश्यति
स पश्यति ” । तदेव समवसरणं, स एव धर्मावधारो यत्रा-
हिंसा संपूर्णा तत्रैव परमार्थतो धर्म इत्येवं व्यवस्थितं तत्र
यं केचन आवदितपरमार्थाः श्रमणब्राह्मणादय एव वक्ष्यमाणमा-
चक्षते, परेषामात्मदाहोत्पादनायैवं भाषन्ते, तथैवमेवं धर्मं प्र-
काशयन्ति व्यवस्थापयन्ति, तथाऽप्येन प्राप्युपतापकारिणा प्रका-
रेण परेषां धर्मं प्ररूपयन्ति व्याचक्षते । तद्यथा-सर्वे प्राणा
इत्यादि यावद्वन्तव्या दण्डादिभिः परितापयितव्या धर्मोपर-
घट्टाविवहनादिभिः परिग्राह्या विशिष्टकाले आकाशं रोदितम-
त्स्या इव, तथाऽपद्रावयितव्या देवतायागादिनिमित्तं वस्तादय
इवत्येवं ये धमणादयः प्राणिनामुपतापकारिणी भाषां जायन्ते,
आगामिनि कालेऽनेकशो बहुशः स्वशरीराच्छब्दाय च भाष-
न्ते, तथा ते सावद्यभाषिणा भविष्यन्ति, काले जातिजरापरणानि
बहुनि प्राप्नुवन्ति । योऽसौ जन्म योनिजन्म तदनेकशो बहुशो
धर्मयुक्तान्ते जाऽवस्थायां प्राप्नुवन्ति, तथा-संसारप्रपञ्चान्तर्ग-

तास्ते जावायुपूस्वैर्गोत्रोद्धलनेन कलंकलीभावाभाजो भवन्ति, ब-
हुशो जविष्यन्ति च ॥ ८१ ॥

ते बहुणं दंरुणाणं बहुणं मुंदणाणं तज्जणाणं ताहणाणं
अदु बंधणाणं जाव घोलेणाणं माइमरणाणं पितामरणाणं
जाइमरणाणं भगिणीमरणाणं भज्जापुत्तधूतसुएहामरणाणं
दारिद्राणं दोहमाणं अप्पियसंवासाणं पियविप्पओगाणं
बहुणं पुक्खदोम्भणस्माणं आभाणिणो जविस्संति अणा-
दियं च णं अणवयगं दोहमदं वाउरंतं संसारकंठारं जुज्जो
जुज्जो अणुपरियट्ठिस्संति, ते णो सिज्जिस्संति, णो बु-
ज्जिस्संति० जाव णां सव्वदुक्खाणं अंतं करिस्संति, एम
तुझा एम पमाणे एम समोसरणे पत्तेयं तुझा पत्तेयं
पमाणे पत्तेयं समोसरणे ॥ ८२ ॥

तथा-ते बहुनां दण्डादीनां शरीराणां दुःखानामात्मानं भाजने
कुर्वन्ति, तथा-ते निधियेका मातृवधादीनां मानुषाणां दुःखानां,
तथाऽन्येषामप्रियसंयोगार्थनाशादिजिदुःखदोम्भनस्यानामाजा-
गिनां भविष्यन्तीति । किं बहुनां केनापि सदारव्याजेन गुरुतर-
मर्थसंबन्धं वर्त्तयितुमाह-(अणादियं इत्यादि) नास्यादिरस्त्री-
त्यनादिः संसारः । तदनेनेदमुक्तं भवति-यत्किञ्चिदंजितं-यथा
ऽयमारुकादिक्रमणेत्यादित इति । एतद्व्याप्तम् । न विद्यतेऽयदं
पद्यन्तो यस्य सोऽयमनवदप्रोऽप्येत-त इत्यर्थः । तदनेनेदमुक्तं ज-
यति-यदुक्तं किञ्चिद्यथा प्रलयकालेऽशेषसागरजलप्लावनं, दा-
वशादित्याक्रमेण व्याप्यन्तदाहः, इत्यादिकं सर्वं मिष्येति । दाह-
मित्यनन्तपुञ्जलपराधर्सरूपं कालावस्थानम्, तथा-चत्वारोऽन्ता
गतयो यस्य स तथा, चातुर्यतिक इत्यर्थः । तत्संसार एव का-
न्तारः संसारकान्तारो निर्जलः सन्नयस्त्राणराहितोऽरण्यप्रदेशः
कान्तार इति । तदेवंभूतं भूयां ज्ञयः पौनःपुन्यनानुपरिचित्मिष्यन्ते
अरहद्दृष्टीन्यायेन तत्रैव भ्रमन्तः स्यास्यन्तीति । अत एवाद-यत-
स्ते प्राणिनां हन्तारः । कुत एतदिति चेत्, सावद्योपदेशात् । एतदपि
कथमिति चेत्, औद्देशिकादिपरिभोगानुद्भवेत्येवमवगन्तव्य-
मित्यतस्ते कुप्रावचनिका नैव संत्यजन्ति नैव ते लोकाप्रस्थाभा-
क्रमिष्यन्ति । तथा-न ते सर्वपदार्थान् केवलज्ञानावाप्या ज्ञा-
स्यन्ते, अनेन ज्ञानातिशयाभावमाह । तथा-न तेऽष्टप्रकारेण
कर्मणा मोक्षयन्ते । अनेनाप्यमिद्धैकैवव्यावांसश्च कारणमाह ।
तथा-परिनिर्बृतिः परनिर्वाणमानन्दसुखावाप्तः, तां ते नैव प्रा-
प्यन्ते, तेनापि सुखातिशयाभावः प्रदर्शितो भवतीति । तथा-
नेने शारीरमानसानां दुःखानामात्यन्तकम-तं करिष्यन्तीत्यने-
नाप्यपायातिशयाभावः प्रदर्शितो भवति । एषा तुझा, तदेतदु-
पमानं, यथा सावद्यानुष्ठानपरायणाः सावद्यभाषिणश्च कुप्राव-
चनिका न मिष्यन्त्येवं स्वयूच्या अप्यौद्देशिकादिपरिभोगिना
न मिष्यन्तीति । तदेतत्प्रमाणं प्रत्यक्षानुमानादिकम् । तथाहि-
प्रत्येकैव जीवपीडाकारि औद्देशिकव्यवधानाच्च मुच्यते । एवमप्ये-
ऽपीत्यनुमानादिकमप्यायोज्यम् । तथा-तदेतत्समवसरणमाग-
मविचाररूपमिति प्रत्येकं च प्रतिप्राप्तिं प्रतिप्रावादुक्तमेतत्कुला-
दिकं द्रष्टव्यमिति ॥ ८३ ॥

तत्थ णं जे ते समणा माहणा एवमाइक्खंति० जाव परू-
वेति सव्वे पाणा सव्वे जूया सव्वे जीवा सव्वे सत्ता ए
इंतव्वा, ए अउभावेयव्वा, ण परिघेतव्वा, ए उद्वेतव्वा,

ते णो आगंतु ढेयाए त णो आगंतु जेयाए० जाव जाइजरा-
मरणजोगिजम्मणसंसारपुण्णजवगज्जवासभवपवंचकलंक-
हीभागिणो जविस्संति, ते णो बहूणं दंढणाणं० जाव
णां बहूणं मुंढणाणं० जाव बहूणं दुक्खदोम्मणम्माणं
णां भागिणो जविस्संति, अणादियं च णं अणवयमं दी-
हमक्कं चाउरंतममारकंतारे भुज्जो भुज्जा णो अणुपरिय-
ट्ठिस्संति तेसिं मिज्जंति० जाव सच्चुक्खाणं अंतं करि-
स्संति ॥ ८३ ॥

ये पुनर्विदिततत्त्वा आत्मौपम्येनात्मतुलया सर्वजीवेष्वहिंसां
कुर्वाणा एवमावकृते । तथा-सर्वेऽपि जीवा दुःखीणः सुख-
लिप्सवस्ते न हन्तव्या इत्यादि । तद्वत् पूर्वोक्तं देहनादिक स-
प्रतिषेधं भणनीयं यावत्संसारकान्तारमखिरणं न व्यतिक्र-
मिष्यन्तीति ॥ ८३ ॥ सूत्र० २ भु० २ अ० ।

“ अविहिंसांमव पवप, अणुधम्मा मुणिणा पवेदिओ । ”
सूत्र० २ भु० २ अ० १ उ० ।

(१४) यद्येकान्तेन नित्येऽनित्ये चात्मनि हिंसादयो न घटन्ते-
तर्हि क घटन्त इत्यत आह-

नित्यानित्ये तथा देहा-जिन्नाभिधे च तत्त्वतः ।

घटन्ते चात्मनि न्याया-द्विमादीन्यविरोधतः ॥ १ ॥

नित्यध्यासाद्यनित्यध्यातुं नित्यानित्ये, तत्र नित्यानित्ये आत्मन्य-
च्युपगम्यमानं हिंसादीनि, घटन्ते इति संबन्धः । न ह्येकान्तेन
नित्यमनित्यं वा वस्तु किमपि कस्यापि कार्यस्य करणकृतम् । तथा-
हि-मृत्पिण्डस्य कार्यं घटो न भवति, एकरूपत्वेनानतिक्रान्तमृ-
त्पिण्डजावत्वात्, मृत्पिण्डवत् । मृत्पिण्डत्वातिक्रमं चानित्यत्व-
ग्रामः । तथा-मृत्पिण्डस्य कार्यं घटो न भवति, सर्वथैवानुगमा-
भावेनाऽनतिक्रान्तमृत्पिण्डबलकृणपर्यायत्वात्, पटवत् । मृत्पि-
ण्डबलकृणपर्यायातिक्रमाभ्युपगमे वाऽनुयायित्वेन नित्यत्वं व-
स्तुतः स्यादिति । आह च-घटः कार्यं न, पिण्डजावानतिक्रमात्, पि-
ण्डवत् घटवच्च । स्यात् कथित्वादिरन्यथा । नद्वयं नित्यानित्य-
मेव वस्तु कार्यकरणत्वमिति, ननु नित्यानित्यन्यधर्मयोर्वैक-
रत्वात् कथमेकाधिकरणत्वम् । अत्रोच्यते-यथा ज्ञानस्य भ्रान्ता-
भ्रान्तत्वं परमार्थसव्यवहारापेक्षया न विरुद्धं, एवं कथ्यतो
नित्यत्वं, पर्यायतद्भ्रान्त्यत्वं न विरुद्धम् । न च द्रव्यपर्याययोः
परस्परं ज्ञेयं, यतो यद्वयं वस्तुनपेक्षितविशिष्टरूपं कथमिति
व्यपदिश्यते, तद्व्यापेक्षितविशिष्टरूपं पर्याय इति । तथेति वाक्या-
न्तरापेक्षार्थः । देहाच्छरीरात् । किमित्याह-जिन्ना व्यतिरिक्तः, स
चात्मावजिन्ना व्यतिरेकी भिन्नाजिन्ना, तत्र भिन्नाभिन्न एव
च जीवः, शरीरात्तस्यैवोपलभ्यमानत्वात् । तथाहि-जीवस्या-
मूर्तत्वाद्देहस्य च मूर्तत्वात्पूर्वामूर्तयोश्चात्यन्तविलक्षणत्वा-
ज्ज्ञेयः । तयोर्देहस्पर्शने च जीवस्य वेदनोत्पत्तेरभेदभेदः । आह च-
“ जीवसरीराण पि हु, भेयान्नेओ तहोबलंजाओ । मुत्तामुत्त-
त्तणओ, क्किम्मि य वयणाओ य ” ॥१॥ सर्वथा जेदे हि शरीरकृ-
तकर्मणां जवान्तरेऽनुभवानुपपत्तिः स्यात् । अभेदे च परलोकाहा-
निः, शरीरनाशे जीवनाशादिति । अत्रोच्यते-अनुक्तसमुच्चये । ततश्च
सद्वसतीत्याद्यपि छद्म्यम् । आह च-“ संतस्स सकवणं, तहा
विरुद्धे अस्सत्तस्स । हदि विंसिठत्तणओ, हौनि विंसिठा सुहा-
ईआ ” ॥१॥ या विशिष्टाः प्रतिप्राणिबेदाः । तत्त्वत इति परमार्थ-
१२१

तः, नित्यानित्यादौ, न पुनः कल्पनया, पारमार्थिकत्वं च नित्या-
नित्यत्वादीनां दर्शितमेव । घटन्ते युज्यन्ते, आत्मनि जीवे, न्या-
यात् परिणामस्वरूपस्यात्मनोऽपरापरपर्यायसपदुपपत्तिलक्ष-
णया नीत्या, हिंसादीन्याभ्यसंखरबन्धमोक्षसुखादीनि । कथमि-
त्याह-आचरोधतः आचरोधेन, एकांतपक्षे ये हिंसादिष्वच्युप-
गम्यमानेषु विरोधा दर्शिताः, तत्परिहारणेति जाव इति ॥ १ ॥

(१५) आत्मनः परिणामित्वे हिंसाया अविरोधदर्शनायाह-

पीडाकर्तृत्वयोगेन, देहव्यापस्यपेक्षया ।

तथा हन्मीति संक्रेशा-द्विसैषा सनिबन्धना ॥ २ ॥

पीडा दुःखवेदना, मस्याः कर्ता विधाता, तद्भावः पीडाकर्तृत्वं,
तस्य तेन वा योगः संबन्धः, तेन पीडाकर्तृत्वयोगेन । तथा-देहस्य
शरीरस्य, व्यापतिर्विनाशो देहव्यापत्तिः, तस्या अपेक्षा निश्चा-
देहव्यापस्यपेक्षा, नया । तर्थात निबन्धनान्तरसमुच्चये । हन्मि मार-
याभि, प्राणिनमित्येवंरूपात्मसंक्रेशाच्चित्तकाशुष्यात्, हिंसा प्राणव्य-
परापणा, या परिणामवादिभिरभ्युपगतात गम्यम् । एषा इयं हिं-
सा, सनिबन्धना सनिमित्ता । परिणामवाद् हि पीडकस्य पीडनीय
स्य च परिणामित्वात् पीडाकर्तृत्वमुपपद्यते । देहविनाशसंक्रेशौ
च एकांतवादे तु पीडाकर्तृत्वादीनां पूर्वोक्त-न्यायेनाऽयुज्यमानत्वा-
त् हिंसा निबन्धनमिति । यथोच्यते-नाशहेतुना देहाज्जिन्ना नाशः
क्रियतेऽजिन्ना वा ? यदि जिन्ना, तदा देहस्य तादृशस्य स्यात् । अ-
र्थाजिन्नाः तदा देह एव कृतो जवतीति । तदयुक्तम् । अजिन्नाशकर-
णं हि वस्तु नाशितमेव भवति, न कृत, यथा जिन्नात्पादकरणे उत्पा-
दितमेव भवति । त, अनेन च श्लोकन स्थानान्तरप्रसिद्धिस्त्रिविधो
वधो निर्दिष्टः । तथा च-“ तत्पञ्जायविणासो, दुक्खुप्पाओ य संकिंते-
सो य । एस्स बहो जिणभणिओ, वज्जेयव्वो पयत्तेण ” ॥१॥ नन्वस्माद्
घातकाद् मरणमनेन देहिना प्राप्तव्यमित्येव फलात् स्वकृतकर्मणां
वशाद् हिंसा भवत्यन्यथा वा ? यथाच-पन्नः तदा हिंसकस्याहिं-
सकत्वमेव, स्वकर्मकृतत्वात् हिंसायाः, पुरुषान्तरकृतहिंसाया-
मिव तथा कर्मनिर्जराहेतुत्वेन हिंसकस्य धैयावृत्यकरस्येव
कर्मक्षयावामिभ्रकणो गुणः स्यात् । अथान्येति पक्षः, तदा नि-
विशेषत्वात्सर्वे हिंसनीयं स्थान् ॥ २ ॥

(१६) तथा स्वर्गसुखादयोऽपि स्वकृतकर्मानापादिता एव
स्युरिति कर्माभ्युपगमाऽनर्थक इत्येवमाहं तानामपि हिंसाया
असंभव एवेत्याशङ्क्याह--

हिंस्यकर्मविपाकेऽपि, निमित्तत्वनियोगतः ।

हिंसकस्य भवेदेषा, छुष्टाऽदुष्टाऽनुबन्धतः ॥ ३ ॥

हिंस्यते मार्यते इति हिंस्यः, तस्य यत्कर्म, तस्य विपाक उद्यो
हिंस्यकर्मविपाकः, तत्रापि हिंस्यकर्मविपाकरूपत्वे हिंसायाः, आ-
स्तां हिंस्यकर्मविपाकाभावकल्पनायां, निमित्तत्वस्य निमित्त-
कारणजावस्य नियोगोऽवश्यभाषो निमित्तत्वनियोगतः, हिं-
सकस्य व्यापादकस्य, भवेत् जायेत । एषा हिंसा । अयमभिप्रायः-
यद्यपि प्रधानहेतुभावेन कर्मोदयादिस्यस्य हिंसा भवति, तथा-
ऽपि हिंसकस्य तस्यां निमित्ताभावेनोपयुज्यमानत्वात्तस्याऽसौ
प्रवर्तन्युच्यते । न च वाक्यं हिंस्यकर्मणैव हिंसकस्य हिंसायां
प्रेरितत्वात्तस्य न दोष इति । अजिमराद्ः परंप्रेरितस्यापि लो-
के दोषदर्शनादिति । ननु यदि निमित्तभावोऽपि हिंसा स्यादिति-
ष्यते । तदा वैद्यादीनामपि तत्प्रसङ्गः । सत्यम् । केवलं सा तेषां न,

दुष्टादुष्टाभिः संधित्वात् । एतदेव व्यतिरेकेणाह-दुष्टा दोषवती । कमवन्धनबन्धनत्वाद् दुष्टानुबन्धतो दुष्टचित्ताभिः संधेभवति । यदाह-“जो उ पमत्ता पुरिसो, तस्स उ जोगं पकुच्च जे सत्ता । बावज्जंती नियमा, तेसिं सो हिंसओ होइ” ॥१॥ ननु गुजा भिंसंधेः, यदाह-“जा जयमाणस्स जंवे, विराहणा सुत्ताविहिस-यग्गस्स । सो होइ निज्जरफला, अज्जकथविसोहिज्जुत्तस्स” ॥१॥ एतेन च यदुक्तं वैयवृत्त्यकरस्यैव हिंसकस्य कर्मनिर्जरासहा-यन्वाभिर्जरात्ताजं धत्त । तदपि परिहृतम् । यतो न हिंसको वै-यवृत्त्यकरवचनार्थाभिः । शेषं त्वनन्युपगमाभिस्तमिति । अधिकृतश्लोकार्थसंवादिनो ज्ञेयं गाथा-“नियकयकम्मुवभागे, विसंकिंलेसो धुव चहतस्स । तत्तो बंधो तं खलु, तव्विर-ईए विवज्ज (त्त) ॥ १ ॥

एवं परिणामिन्यात्मनि हिंसायाः संभवमाविर्भाव्याहिंसाया-स्तमाह-

ततः सप्तपदेशादेः, क्लिष्टकर्मवियोगतः ।

शुभजावानुबन्धेन, हन्तास्या विरतिर्भवेत् ॥ ४ ॥

यतः परिणामिन्यात्मनि हिंसा घटते ततस्तस्माद्विंसाघटनात्, अस्या विरतिर्भवेदिति योगः । सतां ज्ञानगुरुणां जितादीनामुपदे-शां हिंसाहिंसयोः स्वरूपफलवादिप्रतिपादनं सप्तपदेशः, सतां वा जावानामुपदेशः, मन्त्र वा शोभन उपदेशः, स आदिव्यस्य स तथा, तस्मात् आदिशब्दात् ज्ञानश्रद्धापरिग्रहोऽभ्युत्थानादिपरिग्रहो वा। आह च-“अभुद्वाणे विणए, परक्कमे माहुंसेयणाए या सम्मह-सण्णंजो, विरयाधिरइय विरइय” ॥१॥ तथा-“क्लिष्टकर्मणां दीर्घशि-तिकज्ञानावरणादीनां, वियोगः कथोपशमः, तस्मात् क्लिष्टकर्मवि-योगात् । आह च-“सत्ताएह पयडोणं, अन्नितरओ य कम्मिको-मीए । काऊण सागराणं, जइ लहइ च उगहमअयरं” ॥१॥ शुभभा-वानुबन्धेन प्रशस्ताध्यवसायाव्यवच्छेदेन, इत्येवंकारणपरम्परया हन्तेति प्रत्यवधारणार्थः, कोमलामन्त्रणार्थो वा । अस्याः परिणा-म्यात्महिंसायाः, विरतिर्निवृत्तिर्भवेत् जायते, घटते इत्यर्थः ॥४॥

ततः किं जातमित्याह-

अहिंसैषा मता मुख्या, स्वर्गमोक्षप्रसाधनी ।

एतन्मरुणार्थं च, न्याय्यं सत्यादिपाज्ञनम् ॥ ५ ॥

अहिंसा अव्यापदनम्, एषा धनन्तरोक्तोपपत्तिका हिंसाविर-तिः, मता इष्टा विदुषां, मुख्या निकपचरिता । इयं च प्रामाणिकप्र-धानफलपेक्षया क्रमेण स्वर्गमोक्षप्रसाधनी देवलोकाधिर्वाण-हेतुभूता । अर्थात्स्या एव स्वर्गादि साधनन्यात्किं सत्यादिपाज्ञने-नेत्याशङ्क्याह-एतन्मरुणार्थमनन्तरोदिताऽहिंसाप्रतिपत्ति-णार्थम्, चशब्दः पुनरर्थोऽवधारणार्थो वा । न्याय्यं न्यायादनपत-म्, उपपन्नमित्यर्थः । सत्यादिपाज्ञनं मृषावादादिनिवृत्तिनिर्वाहण-म्, अहिंसासत्यसंरक्षणे वृत्तिकल्पत्वात्सत्यादिप्रवृत्तानामात ॥

(१७) अथ पूर्वोक्तस्यात्मनो नित्यानित्यत्वस्य देहाद्वि-

ज्ञातिश्रवणस्य च साधने प्रमाणोपदर्शनायाऽऽह-

स्मरणप्रत्यभिज्ञान-देहसंस्पर्शवेदनात् ।

अस्य नित्यादिसिद्धिश्च, तथा लोकप्रसिद्धितः ॥ ६ ॥

स्मरणं पूर्वोक्तलक्षणार्थानुस्मृतिः, प्रत्यभिज्ञानं साऽर्थमित्येवंरूपः प्रत्ययमयीः, तथा-देहस्य शरीरस्य संस्पर्शो वस्तुस्मरणेन स्पर्शनं, तस्य वेदनमनुभवः, देहसंस्पर्शेन वा वेदने स्पर्शनं। यद्वस्तुपरि-

ज्ञानं देहसंस्पर्शवेदनमिति । पञ्चत्रयस्यास्य समाहारद्वन्द्वः, तस्मा-दस्यात्मनो, नित्यादिसिद्धिः नित्यानित्यत्वदेहाद्विज्ञानाभिमतप्र-तिष्ठा, चशब्दः पुनःशब्दार्थः । नित्यानित्यत्वादिविशेषणे आत्मन्य-हिंसादिसिद्धिः, नित्यानित्यत्वादिसिद्धिः पुनःस्मरणादेरिति भावः । प्रयोगश्चात्र-नित्यानित्य आत्मा, स्वयनिहितद्रव्यादिसंस्मरण-न्यथानुपपत्तेः । तथाहि-न तावदेकान्तमित्ये स्मरणसंज्ञः, तस्यैकरूपतयाऽनुभवस्यैव रूपरूपेणानुवर्तनात्, इतरथा नि-त्यताहानेः, नाप्यनित्यत्वे स्मरणसंज्ञोऽनुभवकालानन्तरक्षण एव कर्तुर्विनाष्टत्वात्कस्य स्मरणमस्तु ? ; नह्यन्येनानुभूतमन्यः स्मरति । अथानुभवक्षणसंस्कारास्तथाविधः स्मरणक्षणः समुत्पद्यते । नैयम् । यतोऽनुगमलेशेनापि वर्जितानामत्यन्तवि-लक्षणानामसंख्येयक्षणानामतिक्रमे जायमानस्य स्मरणक्षणस्य पूर्वकालीनानुभवक्षणसंस्कारो यदि पर अज्ञानगम्यो न युक्ति-प्रत्याख्यः, प्राक्तनानुभवक्षणस्य चिरतरनष्टत्वात्, अपान्तराल-क्षणे च संस्कारलेशस्याप्यनुपलब्धेः सदसैवानन्तरक्षणस्य विलक्षणस्मरणक्षणोत्पादोपलब्धेरिति । परिणामपक्षे तु प्राक्-नानुभवक्षणेनाऽऽहितसंस्कारानुगमयत् तत्क्षणप्रवाहकपात्रा-नाविधधर्मसमुदयस्वभावात्मात्मनः सकाशात् स्मरणक्षणो-त्पादो युक्तियुक्त इति । न च वाच्यमपान्तरालक्षणानुभव-संस्कारो नोपलभ्यते इति कथं तत्सत्तेति निर्बीजत्वेन स्मर-णस्यानुपपत्तिप्रसङ्गादिति । तथा-नित्यानित्य आत्मा, प्रत्यभिज्ञा-नान्यथानुपपत्तेः । तथाहि-एकान्तनित्यन्येऽनुभवस्यैव साक्षादनु-वृत्तेर्न प्रत्यभिज्ञानसंभवः । अनित्यत्वे तु अनित्यत्वादेव एवंदृष्टुः पूर्वदृष्टवस्तुनश्च नष्टत्वादपूर्वयोश्चोत्पन्नत्वाच्च प्रत्यभिज्ञानसंभ-वः । नचादृष्टवतोऽदृष्टे प्रत्यभिज्ञानमस्ति, तथा अप्रतीतिरिति। अथ श्रुते-नूतपुनर्जातकेशादिध्याप प्रत्यभिज्ञानमस्तीति प्राह्य प्रति तस्य ध्यानिचारित्वेनाऽप्रमाणतया सर्वत्राप्रामाण्यम् । नैयम् । प्रत्यक्-स्यापि कर्त्तव्यविचारान् सर्वत्राप्रामाण्यप्रसङ्गादिति । तथा-दे-हाद्विज्ञानिज्ञ आत्मा, स्पर्शवेदनाऽन्यथाऽनुपपत्तेः । तथाहि-यद्यसौ देहाद्विज्ञा भवेत्, तदा देहेन स्पृष्टस्य वस्तुनो न संवेदनं स्याद्, देव-दत्तस्पृष्टवस्तुन इव यद्देवदत्तस्य न । अथाभिज्ञो, देहमात्रेण तस्य परलोकाजावप्रसङ्गादवयवान्तरहानौ चैतन्यहानिप्रसङ्गाच्च । तथेति समुच्चये लोकप्रसिद्धितो जनप्रतीतेर्नित्यानित्यमात्मादि-वस्त्विति गम्यते । यतस्तदेवं वस्त्वयं परिणतमिति वदन् वस्तुत्वा-विच्छिन्नमवस्थान्तरापरिणतं प्रातपद्यमानो जनो लक्ष्यते । न च लोकप्रतीतिविरुद्धमर्थमुपकल्पयन्प्रमाणं प्रमाणतामासादयती-ति ॥ ६ ॥

(१८) आत्मनो विस्तृत्वे पूर्वं दोष उक्तोऽथासर्वगतत्वेऽस्य गुणमाह-

देहमात्रे च सत्यस्मिन्, स्यात् संकोचादिधर्मिणि ।

धर्मादेरुर्ध्वगत्यादि, यथार्थं सर्वमेव तु ॥ ७ ॥

देह एव शरीरमेव मात्रं परिमाणं यस्य स देहमात्रः, तस्मिन् दे-हमात्रे । देहमात्रता चास्य देह एव तद्गुणोपलब्धेः । चशब्दः पुनर-र्थः । नित्यानित्यादिधर्मके आत्मनि हिंसादिरूपपद्यते, देहमात्रे पुनःसति भवति। आत्मिणात्मनि, स्याद्भवेत्, सर्वं यथार्थमिति संब-न्धः । किंभूते तत्र?, संकोचादिः संकोचनादिः, आदिशब्दात् प्रसर-णं, धर्मः स्वजायो यस्य स तथा, तस्मिन् ; संकोचादिधर्मकत्वं चास्य सूक्ष्मेतरशरीरक्याह । किं तस्यादित्याह- (धर्मादेरुर्ध्वग-त्यादि) “धर्मेण गमनमूर्ध्वं, गमनमधस्ताद्वक्ष्यधर्मेण । ज्ञानेन चा-

पवर्गः" इत्यादिकं वचनमिति गम्यते । यथार्थं निरुपचरितं, सर्वमेव निरवशेषमेव, तुशब्दः पूरण इति ॥ ७ ॥

उपसंहरन्नाह—

विचार्यमेतत्सद्वृत्त्या, मध्यस्थेनान्तरात्मना ।

प्रतिपत्तव्यमेवेति, न स्वस्वन्यः सतां नयः ॥ ८ ॥

विचार्ये विचारणीयम्, एतद्यदनन्तरमहिंसादि विचारितं, सद्वृत्त्या शोभनप्रकृत्या, मध्यस्थेनाऽपकर्षातिनेन, अन्तरात्मना जावेन, मनसा वा न केवलं विचार्ये, तथा प्रतिपत्तव्यमेव न तु न स्वीकृतव्यम् । इतिशब्दो विचक्रिताधर्परिसमाप्ती । अथ कस्मात्प्रतिपत्तव्यमेवेत्याह—न अलु नैव, अन्य उक्तनयविलक्षणः, सतां सत्पुरुषाणां, नयो न्याय इति ॥ ८ ॥ हारि० १६ अष्ट० । द्वा० विशेष० ।

अहिंसालक्षणम्—अहिंसालक्षणम्—पुं० । अहिंसा प्राणिसंरक्षणं, सकृणं चिह्नं यस्य स अहिंसालक्षणः । सत्त्वानुकम्पानुमेयसंभवे, पा० । द्याचिह्नं, ध० ३ अधि० ।

अहिंसासमय—अहिंसामय—पुं० । अहिंसाप्रधाने आगमे, संकेते चोपदेशरूपे, सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० ।

अहिंसिय—अहिंसित—त्रि० । अमारिते, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ४८० ।

अहिकंस्वत—अजिकाङ्क्षत्—त्रि० । अमिद्वषति, "अहिकंस्वतहि सुभासियाई" । प० व० ४ द्वार ।

अहिकरण—अधिकरण—न० । नरकतिर्यग्गतिषु, आत्मनो—अधिकरण वा तुल्यसत्त्वे इत्यर्थः । कलहे, नि० चू० ४ उ० ।

अहिकरणी—अधिकरणी—स्त्री० । सुवर्णकारोपकरणे, स्था० ८३० ।

अहिकिञ्च—अधिकृत्य—अव्य० । प्रतीत्येत्यर्थे, "पदुञ्च सि वा पप्प सि वा अहिकिञ्च सि वा एगछा" । आ० चू० १ अ० ।

अहिग—अधिक—त्रि० । विशिष्टं, पञ्चा० ३ विव० ।

अहिगुणस्य—अधिकगुणस्य—त्रि० । अधिकगुणवर्तिनि, वो० ७ विव० ।

अहिगत—अधिकत्व—न० । विशिष्टनस्त्वे, पञ्चा० ३ विव० ।

अहिगम—अधिगम—पुं० । विशिष्टपरिहानं, प्रव० १४६ द्वार । अवबोधे, स्था० ७ डा० । "एतान्ति वा संवेदनंति वा अहिगमो ति वा वेयणि ति" । आ० चू० १ अ० ।

अनिगम—पुं० । उपचारे, "अनिगमेण अभिगच्छन्ति" । औ० । ('अभिगम' शब्देऽस्मिन्नेव भागे ७१२ पृष्ठेऽस्य जेदा उक्ताः)

अहिगमण—अधिगमन—न० । परिच्छेदने, विशेष० ।

अहिगमरुह—अधिगमरुचि—पुं० । स्त्री० । सम्यक्त्वजेदे, तद्वति च । प्रव० १४८ द्वार । (५६८ पृष्ठे तथा ७१२ पृष्ठे चास्मिन्नेव भागे आध० अजि० प्रकरणे दृष्टव्यम्)

अहिगमास—अधिकमास—पुं० । अभिवर्द्धितमासं, ज्यो० १ पादु० ।

अहिगय—अधिकृत—त्रि० । प्रस्तुते, विशेष० । पञ्चा० । भावे क्तः, अधिकारे, न० । विशेष० ।

अधिगत—त्रि० । परिज्ञाते, अनु० । गीतार्थे, व्य० १ उ० । दीक्षादिप्रतिपत्त्याऽङ्गीकृते प्राप्ते, पञ्चा० २ विव० ।

अहिगयगुणवृद्धि—अधिकृतगुणवृद्धि—स्त्री० । सम्यक्त्वाद्विगुणवर्द्धने, पञ्चा० २ विव० ।

अहिगयजीव—अधिकृतजीव—पुं० । प्रस्तुतसत्त्वे, यथा दीक्षाधिकारे दीक्षणीय इति । पञ्चा० २ विव० ।

अहिगयजीवाजीव—अधिगतजीवाजीव—त्रि० । अधिगतौ सम्यक्त्वात्तौ जीवाजीवा येन स तथा । जीवाऽजीवयोः परमार्थतो विज्ञानवति, रा० ।

अहिगयद्व—अधिगतार्थ—पुं० । अधिगतोऽर्थो येन स तथा, अधिगतार्थो वार्थार्थधारणात् । तत्त्वज्ञे, दशा० १० अ० ।

अहिगयतिष्ठविद्याया—अधिकृततीर्थविधातृ—पुं० । वर्तमानप्रवचनकर्तारि भगवति महावीरे, पञ्चा० १९ विव० ।

अहिगयरगुण—अधिकतरगुण—पुं० । प्रकृष्टतरगुणे, पञ्चा० १८ विव० ।

अहिगयविसिष्ठभाव—अधिगतविशिष्टभाव—पुं० । प्रस्तुतप्रकृष्टज्ञाध्यवसाये, पञ्चा० १६ विव० ।

अहिगयसुन्दरभाव—अधिकृतसुन्दरभाव—पुं० । प्रस्तुतशोभनपरिणामे, पञ्चा० १८ विव० ।

अहिगरण—अधिकरण—न० । अधिक्रियतेऽधिकारीक्रियते दुर्गतावात्मा येन तदधिकरणम् । बाह्ये वस्तुनि, स्था० २ डा० १ उ० । आब० । प्रव० । पापोत्पत्तिस्थाने, आतु० । दुरनुष्ठानं, प्रअ० ३ सम्ब० द्वार । स्वपक्षपरपक्षविषये विप्रहे, स्था० ७ डा० । राट्टी, तत्करयत्ने च । कल्प० १९ क० । कलहे, ग० ३ अधि० । शङ्कनियन्तनादौ, ज्ञा० ५ अ० । औ० । सूत्र० । कपायाद्याभ्ययचूते हलशकटादौ, भ० ७ श० १ उ० । (अधि-करणस्य कर्तव्यता ज्ञामणा च 'अधिगरण' शब्देऽस्मिन्नेव प्रागे ५७२ पृष्ठे ५५१ पृष्ठे च उक्ता, नवरं चानुर्मास्ये)

वासावासं पञ्जासवियाणि नो कप्पड निगंथाण वा निगंथीण वा परं पज्जोमवणाओ अहिगरणं वडत्तण्, जे एण निगंथो वा निगंथी वा परं पज्जोमवणाओ अहिगरणं वडत्त, से एण 'अकप्पेणं अज्जो वयमि' ति वत्तवे सिया, जे एण निगंथाण वा निगंथीण वा परं पज्जोसवणाओ अहिगरणं वडत्त, से एण निज्जुडियवे सिया ॥ ५८ ॥

(वासावासं पञ्जासवियाणमित्यादि) चतुर्मासकं स्थितानां नो कल्पते साधूनां साध्वीनां च पर्युषणातः परम, अधि-करणं तद्विः, तत्करं वचनमपि अधिकरणं, तत् वक्तुं न कल्पते । अथ यः कोऽपि साधुर्वा साध्वी वा परं पर्युषणातः अधिकरणं क्लेशकारि वचनं वदति, स एवं वक्तव्यः स्यात्—यत् हे आर्य ! त्वमकल्पेन अनाचारेण वदसि, यतः पर्युषणादिनतो-ऽर्वाक, तद्दिने एव वा यदधिकरणमुत्पन्नं तत्पर्युषणायां क्षामितं, यच्च त्वं पर्युषणातः परमपि अधिकरणं वदसि, सोऽयमकल्प इति भावः । यच्चैवं निवारितोऽपि साधुर्वा साध्वी वा पर्युषणातः परम, अधिकरणं वदति स निर्युहितव्यः । ताम्बूलिकपत्र-द्वयान्तेन सह्याद् बहिः कर्तव्यः । यथा—ताम्बूलिकेन विनष्टं पत्र-मन्यपत्रविनाशनमयाद् बहिः क्रियते, तद्वदयमन्यनन्तानुषाध्य-कोत्राविष्टो विनष्टं पत्रेत्यतो बहिः कर्तव्य इति भावः । तथा—

ऽन्योऽपि द्विजहृष्टान्तः । यथा-क्षेत्रवास्तव्यो रुद्रनामा द्विजो वर्षाकाले केशरान् कपुं हलं लात्वा क्षेत्रं गतः । हलं वाहय-
तस्तस्य गली बलीवर्दे उपविष्टः । तत्रेण ताव्यमानोऽपि या-
वन्तोत्तिष्ठति तदा क्रुद्धेन तेन केशरत्रयमृत्खण्डैरेवादन्यमानो
मृत्खण्डस्थगितमुखः श्वासरोधाः मृतः । पश्चात्स पश्चात्तापं वि-
दधानो महास्थाने गत्वा स्ववृत्तान्तं कथयन्नुपशान्तो भवेति
बैः पृष्ठो, नाद्यापि ममोपशान्तिरिति वदन् द्विजैरपाकृत्येयशब्दः ।
एवमुपशान्तकोपतया वार्षिकपर्वाण अकृतकामणः साध्या-
दिरपि उपशान्तोपास्थितस्यैव मूलं दातव्यम् ॥ १८ ॥

वासावासं पञ्जोसवियाणं० इह खलु निगन्थाण वा नि-
गन्धीण वा अज्जेव कक्खरे ककुए विग्गहे समुपज्जि-
त्था, सेहे राइणियं खामिज्जा, राइणिण वि सेहं खामिज्जा,
खमियव्वं खमावियव्वं उवसमियव्वं उवसामियव्वं सुमइसं-
पुच्छणावहुत्तेणं होयव्वं, जो उवसमइ तस्म अत्थि
आराहणा, जो न उवसमइ तस्म नत्थि आराहणा; त-
म्हा अप्पणा चेव उवसमियव्वं । से किमाहु भंत ! उव-
समसारं खु मामच्चं ॥ १९ ॥

चतुर्मासकं स्थितानामिह मयु निश्चयेन माधुमाध्वीनां च
(अज्जेवत्ति) अथैव पर्युषणादिन एव च 'कक्खरं' उ-
च्यते शब्दरूपः कटुको जकारमकारादरूपो विग्रहः कञ्जदः स-
मुपपद्यते, तदा (सेहं त्ति) शैलौ लघुः शान्तिकं ज्येष्ठ का-
मयात । यद्यापि ज्येष्ठः सापराधस्तथापि लघुना ज्येष्ठः क्षम-
णीयः, व्यवहारात् । अथापरिणतधर्मत्वाद्युपज्येष्ठ न क्षमयति
तदा किं कर्तव्यमित्याह- (रायाणि वि सेहं खामिज्जात्ति)
ज्येष्ठोऽपि शैल क्षमयति । ततः क्लृप्तव्य स्वयमेव क्षमयितव्यः
परः, उपशमितव्य स्वयमुपशमयितव्यः परः (सुमइत्ति) शो-
भना मतिः सुमती रागद्वेषरहितता, तत्पूर्वया संपृच्छना स्वार्थ-
धिपत्या समाधिः प्रभा वा तद्बहुलेन जीवितव्यः येन सहाधिक-
रणमुपपन्नमासीत्तेन सह निमलमनसा आलापादि कार्यमि-
ति भावः । अथ द्वयोर्मध्ये यद्येकः क्षमयति नापरस्तदा का ग-
तिरित्याह- (जो उवसमइ इत्यादि) य उपशमयति, अस्ति तस्या-
ऽऽराधना, यो नोपशमयति नास्ति तस्याऽऽराधना । तस्मान्
आत्मना उपशमितव्यम् । (से किमाहु त्ति) तत्कुन इति प्रश्ने
शुक्राह- (उवसमत्त्यादि) उपशमसारमुपशमप्रधानम्, खु नि-
श्चये, आमरण्यं भ्रमणत्वम् । कल्प० १९ क० ।

माधिकरणस्य प्रतिक्रिया-

साहिगरणं जिक्खुं गिलायमाणं नो कप्पइ तस्म गणा-
वच्छेयस्स निज्जुट्ठितए अगिलाए करणिज्जं वेयावदि-
यं जाव रोगायकातो विप्पमुक्के ततो पच्छा अहालहुस्सगे
नामं ववहारे पट्टविषवे सिया इति ।

अथास्य सूत्रस्य कः सन्धः ? इति संबन्धप्रतिपादनार्थमाह-
अजिजयमाणो समगो, परिग्गहो वा भे वारितो कलहो ।

उवमामयव्वो उ ततो, अह कुज्जा दुविहजेयं तु ॥

भ्रमणं साधुर्माभभवन् गृहस्थो यदि, वा (से) तस्य गृह-
स्थस्य, परिग्रहः परिजनः वारितः सन् कलहं कुर्यात्, ततः स
कलह उपशमयितव्यः । एतत्प्रदर्शनार्थमाधिकृतसुशारम्भः । अस्य

व्याख्या प्राग्भवत् । अथ सोऽनुपशान्तः सन् कुर्याद्विजेदं क्षि-
कारं, संयमभेदं जीवितभेदं चेत्यर्थः ।

तत आह-

संजमजीवियभेदे, संरक्खण साहुणो य कायव्वं ।

परिवक्खनिराकरणं, तस्स ससत्तीए कायव्वं ॥

संयमभेदे जीवितभेदे वा तेन क्रियमाणे संरक्षणं साधोः क-
र्तव्यम् । तथा-तस्य साधोर्यः प्रतिपक्काः, तस्य निराकरणं स्व-
शक्त्या कर्तव्यम् ॥

कथं कर्तव्यमित्यत आह-

आणुसासणभेमणया, जा ह्वदी जस्स तं न हावेज्जा ।

किं वा मति सत्तीए, होइ सपक्खे उवेक्खाए ? ॥

तस्य प्रथमतः कोमलवचनैरनुशासनं कर्तव्यम् । तथाप्यतिष्ठति
जीवणमुत्पादनीयम् । तथाऽप्यतिष्ठति यस्य या लब्धिः स तां
न हापयेत्, प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । एतदेव विपक्वे कलाभावेपदर्शने
रूढयति-किं वा सत्यां शक्तौ जवति स्वपक्वे स्वपक्वस्य उपेक्षा ?,
नैव किञ्चिदिति ज्ञायः । केवलं स्वशक्त्यैफल्यमुपेक्षानामिदं, प्रा-
यश्चित्तापत्तिश्च भवति । तस्मादवश्यं स्वशक्तिः परस्फोर्गणीय-
नि । व्य० २ उ० । स्था० । "अधिकरणं प्रायः कश्चिद्विच कलहं
ज्जं रुमरं वा करेज्जा गच्छुवज्जो " महा० ७ अ० । "अहि-
करणं पवट्टह, ताहे न करेह" । आय० ६ अ० । आश्रये, पो० ३
विब० । सन्निधाने आश्रयं, स च देशकालादिः । यथा चक्रम-
स्तकादौ स्वप्रस्तावे च निष्पद्यते घट इति; एवं पटादावपि भा-
व्यम् । भा० सू० १ अ० । आ० म० । स चतुर्भेदः । तद्यथा-व्या-
पक औपदेशिक, सामीप्यको, वैषयिकश्च । तत्र व्यापको यथा-
तिष्ठेपु नैवम्, औपदेशिको यथा-कटे आस्ते, सामीप्यको यथा-
गङ्गायां घोषः, वैषयिको यथा-रूपे चक्षुः । भा० म० द्वि० नि०
सू० वि० १० । स्वपरिणामे च सामाधिक्यमव्यवस्थितं धरतीत्य-
धिकरणम् । अधिकरणपरिणामाऽनन्ये सामाधिक्यकर्तारं सा-
ध्यादौ, विशेष० ।

अहिगरणक (क)-अधिकरणकर-त्रि० । अधिकरणं कञ-
हन्तकरोति तच्छीलश्चेत्याधिकरणकरः । कलहकरे, "अधिक-
रणकइस्स भिक्खुणो" सूत्र० १ श्रु० २ अ० २ उ० । आवा० ।

अहिगरणउत्ताण-अधिकरणध्यान-न० । अधिकरणं पापेत्प-
सिंहनुत्थानं, तस्य ध्यानमाधिकरणध्यानम्; वापीध्यानत्पर-
स्य नन्दिमणिकारस्येव । दुर्ध्यानं, आनु० ।

अहिगरणसाह-अधिकरणशाल-न० । साहपरिकर्मगृहे, भ०
१६ वा० १ उ० ।

अहिगरणसिद्धत-अधिकरणसिद्धान्त-पुं० । यत्सिद्धाव-
न्यस्वार्थस्यानुपपत्तेरिति सिद्धिः, तस्मिन् सिद्धान्तभेदे, सूत्र० १ श्रु०
१२ अ० । " स चासौ अहिगरणो, अहिंयं सिद्धं मेसं अणु-
त्तमवि सिद्धे, अह निज्जेत्तं सिद्धं अन्तत्तामुत्तत्तसंसिद्धी " ।
यस्मिन् सिद्धे शेषमनुक्तमपि सिध्यति, यथाऽऽत्मनो नित्यत्वे
सिद्धे, शरीराद्यन्यत्वं संसिद्धिरमूर्तत्वं संसिद्धिश्च । एषोऽधिक-
रणसिद्धान्तः । सूत्र० ।

अहिगरणि-अधिकराणि-स्त्री० । अधिक्रियते कुहनार्थं लोहा-
दि यस्यां साऽधिकराणिः । लोहकारसुवर्णकाराद्युपकरणे,
भा० १६ वा० १ उ० । स्था० ।

अहिगरणिवोदि-अधिकरणिवोदि-स्त्री० । अधिकरणनिवे-
शनकाष्ठ, यत्र काष्ठेऽधिकरणी निवेश्यते । भ० १६ श० १ उ० ।

अहिगरणया-अधिकरणिकी-स्त्री० । अधिकरणविषये व्या-
पारे, प्रश्न० । सा च द्विविधा-निवर्तनाधिकरणक्रिया, संयोजनाधि-
करणक्रिया च । तत्राद्या खद्गादीनां तन्मुष्ट्यादीनां निवर्तनशृङ्गा ।
द्वितीया तु-तेषामेव सिद्धानां संयोजनलक्षणेति । दुर्गतौ
यकाभिराधिक्रियते प्राणी तासु, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । प्रति० ।
आव० । "अहिगरणया णं भंत ! किंरिया कर्ताविहा पस्यता ?
गोयमा ! दुर्विहा पस्यता । ते जहा-संयोजनादिगरणया य,
निवृत्तस्याहिगरणया य " । प्रश्न० १२ पृ० ।

अहिगा(या र-अधिकार-पुं० । प्रयोजने, प्रस्तावे च । विशेष० ।
आ०म० । दश० । नि० च० । व्यापारे आ०चा० १ श्रु० २ आ० १
उ० । संघा० । अधिक्रियन्ते समाश्रियन्ते इत्यधिकाराः । प्रस्ताव-
विशेषेषु, प्रव० १ द्वार ।

अहिगारि-(ण) अधिकारिन्-नि० । तद्योग्ये, प्रव० ७ द्वार ।
अलम्बनापरपर्याये योग्ये, संघा० । पञ्चा० । दश० ।

अहिच्छत्ता-अहिच्छत्रा-स्त्री० । जङ्गलदेशप्रतिषेधे पुरीभेदे,
"अहिच्छत्ता जगन्ना लेव " अहिच्छत्रा नगरी, जङ्गलो देशः,
आर्थलेखाणि । प्रव० १४८ द्वार । सूत्र० । "चपाए नयरीए उल्ल-
पुरच्छिमे दिमि भाए अहिच्छत्ता नाम नयरी होत्था " ज्ञा०
१६ अ० । तत्कल्पश्च-

‘ निहृयणभासुं तिजप, पयड नमिऊण पासजिणचदं ।

अहिच्छत्ताए कणं, जहासुहं किंपि जंपमि " ॥ १ ॥

" इहेय जंबुदीवे दीवे जारहे चास्मे मज्झमखडे कुसज-
गलजणवए मखावडे नाम नयरी रिक्सिमिका इत्था ।
तत्थ जयवं पाससामो उउमत्थविहारण धिहरंतः काव-
स्सगं विओ पुर्यानयज्जवण कमतासुरेण अविच्छि-
न्नधाराए वाएहि वरिसंते अउदग विउविओ । तेण मयल
महीमडले पगधवीभूए आफठमगं भगवंतं ओहिगा
आमोएऊण पचगिसाहणजुय कमउमुणं आणाविअ कहु
खरुं । अतरमउजतसणभवउवयार सुमरेण धरणंदण
नागराण भगमहिमार्हा सह आनंतुण मणिरयणविचइ-
अं सहस्ससखफणामडलउत्ते सामिणा उवहिं करुण
हिडे कुसजकयसोयणं सीणाइअ सो उवसगो निवारिओ ।
तओ परं तामे नयरीए अहिच्छत्त ति नामं सजाय । तत्थ
पायारएहि जहा जहा पुरओ विओ उगखुं धरणिदो कुडि-
लगेण सणपइ तहा तहा उट्टनिवेसो कओ । अउज वि तहेव
पायारे यणा इअइ । मारिपाससामिणा चेइय सयेण कारियं,
अइओओ पुव्वोदसि अइमदूरपसओइगाणि कमउजलदरो-
जियजत्रपुगाणि सत्त कुंमाण विछति । तज्जल सुविहिअगहा-
णाओ निदुआ विरवत्थाओ हवति । तसि कुंमाण मट्टियाए धा-
उवाइया धाउसिद्धि भणिति, पाहाणलछिमुट्टिअ महोसिद्ध-
रसकविओ य इत्थं दीसइ । तत्थ निहुरायणस्स अणगे
अमगाणाइउगधामिणोयकमा निणफवीहुओ । तीस पुरीए
ओतो बहि पत्तय कवाणं वीटियाण च सवाय लक्ख अत्थइ
महुगंदाणां । जत्तागयजणाण पासमामिचइए गइवणं कुण-
नाण अजयि कमठो खरपवरुदिणवट्टिगाजिअविजुमाइ
दग्गिमेइ । मूलदेवओओ नाद्धे सिद्धाखलमि पासमा-
मिणा धराणइउमावसावअस्स चेइअपायारसमीय सि-

रिनेमिमुत्तिमहिआ सिक्खुद्धकालआ अयमुविहत्था मिह-
वाहणा अथा देवी चिट्ठं । ससिक्खरिम्मलसाललपडि-
पुसा उत्तराभिहाणा वावी । तत्थ मउजणे कए तवइ मट्टि-
आहेवे अ कुट्टीणं कुट्टीगोवसमो हवइ । धरणीरकुवस्स
य पिज्जवसाण मट्टियाए गुरुवएसा कवणं उणजइ । य-
भकुमनययइहाए महुकवजीए ववचुमण पगचुल्लेण स्त्री-
रेण सस्मं पाएण पञ्चमहासंपओ निरागो किनरस्सरो अ हा-
इ । तत्थ य पाएण उववणसु सव्वमहीइहाणं वदथा उव-
लज्जेतं, ताणि ताणि अ कज्जाणि साहति । तहा जयती-नाग-
दमणी-सहदेवी-अपरजिआ-लक्खणा-तिवली-तउदी-स-
उली-सपक्खी-सुवणामिला-मोहली-सोमली-रविभक्का-नि-
विस्सो-मोर्गसिहा-सल्ला-विमल्लापानइओ महोसहीओ एत्थ
वट्टति । ओउआण अ अणगेगाणि हरिहराहरागजच-
डिआजवणवंमकुंमाणं तिथ्याणि । तहा एसा नयरी म-
हातवसिस्स सुगदीयनामधेयस्स काहरीसिगो जम्मभू-
मि ति, तणययकयपरागकणानिकण पविस्सोक्काए य वउव-
स्स पासमामिस्स सभरणेण आइवाहिसपानिसदरिक्कारे-
ण चोरजवज्जणरायउदुमइमरिनुअपअसाणीपमुहवुहा-
वदथा न हवति अविआण ति " ।

" इअ एस्स अहिच्छत्ता-कणो उवविमिओ समामेणं ।

मिंरजिणपहसुराई, पउमावइधरणकमउपिओ " ॥ १ ॥

इति अहिच्छत्राकल्पः समाप्तः । ती० ७ कल्प० । आ०चा० ।

अहिजाय-अजिजात-त्रि० । कुलान, "अहिजायं महक्खम" अ-
भिजात कुलान महती क्रमा यत्र तथा पूज्यं क्रमं समप्येत्थ यत्त-
त्तथा । ततः क्रमधारयः अथ वा-अभिजानानां मध्ये महत् पूज्यं
क्रम समर्थं च यत्तत्तथा । भ० ९ श० ३३ उ० ।

अहिजग-अधीयान-त्रि० । प्रकृति-प्रत्यय-लोपा-ऽऽगम-वर्ण-
विकार-काल-कारकादिवेदिनि, दश० ७ अ० ।

अहिजमाण-अधीयमान-त्रि० । पठति, व्य० ४ उ० । सूत्र० ।

अहिजितं-अध्येतुम्-अव्य० । पठितुमित्यर्थे, दश० ४ अ० ।

अहिजित्ता-अधीत्य-अव्य० । अध्ययनं कृत्वेत्यर्थे, उक्त० १ अ० ।
पठित्वेत्यर्थे, उक्त० १ अ० ।

अहिजित्यता-अभिध्यतता-स्त्री० । मिथ्या लोभः, स्वा संजा-
ता यत्र स जिध्यतः । न जिध्यतोऽभिध्यतः । तदुभावस्तत्ता ।
अलाभे, भ० ६ श० ३ उ० ।

अहिट्टाण-अधिष्ठान-न० । सन्निपाद्याद्येष्टिने एवोपवेशने, नि०
कृ० ४ उ० । भावे लुगुद्-आश्रयणे, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।
"अहिट्टाणं कारुणंतिता" आ०म० ६ उ० । पठित्वे, स्वामित्वे च ।
आ०चा० २ अ० ७ अ० १ उ० ।

अहिट्टिजमाण-अधिष्ठियमान-त्रि० । समाप्रस्यमाणे, स्था० ४
वा० १ उ० ।

अहिट्टिनए-अधिष्ठातुम्-अव्य० । निपदयादिना परिभोक्तुमि-
त्यर्थे, वृ० ३ उ० ।

अहिद्वि-अधिष्ठित-त्रि० । अध्यासिते, ज्ञा० १४ अ० । " सं-
वो जुद्धमहिद्वितो " । आ०म० १० । आविष्टे, स्था० ५ वा० २ उ० ।
वश्यतां गते, " राजाहिद्विया " राजाधिष्ठिता राजाधीनाः ।
ज्ञा० १४ अ० ।

अहिणउलमयमयाहिवयमुह—अहिणकुलमृगमृगाधिपप्रमुख—
त्रि० । लुजगवसुतरिणासिहप्रभृति, प्रमुखग्रहणाद्वचमहि-
स्यादिपरिग्रहः । पञ्चा० २ वि० ।

अहिणदण—अजिनन्दन—पुं० । अस्यामवसर्पिण्यां जाते भर-
तकृत्रये चतुर्थे तीर्थकरे, ध० २ अधि० ।

“ अवन्तिपु प्रसिद्धस्य, सिद्धस्येष्टतरायते ।

अभिनन्दनदेवस्य, कल्पे जल्पामि देशतः ” ॥ १ ॥

इह कुले इवाकुवशमुक्तामणेः श्रीसंवराजमूनाः सिद्धा-
र्याकुलितरमीराजसूनाः सिद्धार्थाकुलिसरसाराजहंसस्य क-
पिलाञ्जनस्य चामीकररुच्यः स्वजन्मपात्रितश्रीकाशरापुरस्य
साङ्गधनुःशतत्रितयोद्धायकायस्य चतुर्थेतीर्थेश्वरस्य श्रीमद-
भिनन्दनदेवस्य चैव मातृवदेशान्तर्वासिमङ्गलपुरप्रत्यासन्नायां
महाद्वयागतायां मेदपल्लयामासीत् । तस्यां त्रिविधाचित्रपापकर्म-
वतायामजातनिर्देहा मेदाः प्रातवसन्ति स्म । अत्रैव तु चर्मैक-
सैन्यन तत्रोपेत्य भग्नं तज्जनायतनम्, नवस्वामीकृतं च । प्रमदोत्त-
र तथा दुर्गधिष्ठायकानीकात्रिकात्रदुर्बलितानामकवनीयतया प्राति-
हतप्रणतजनैश्चमपाप तक्ष्णालङ्कारभृतां भगवतोऽभिनन्दनदेव-
स्य विम्बकचिन्मसखगुडानित्याहः । तानि च शकलानि संजात-
मनःखर्दमेष्टे, समीप्य एकत्र प्रदेशे धारितानि । एवं बह्वीयसि
गतवत्येनर्हसि हरहंसनगुणग्रामाभिरामाद् धारादुपेत्य नित्यं
वर्णनकः स्वकलाच्छेको वइजाभिरुच्यस्तत्र क्रयाक्रयिकरूपं
वर्णज्यमकापीत् । स च परमार्हतः । ततः प्रत्यह गृहमागत्य दे-
वमपुपुजत् । सत्यकृतायां दयपूजायां न जातु बुभुजे । ततः
पल्ले पल्लोमुपयिवानेकदाऽनकदाकणकर्मभिस्तैराभिद्ध स थाक् ।
किमर्थं त्वमेहिरेयादिरांकुरेण अस्यामेव पल्लयामि?, वर्णगुचि-
तभोऽयपुणकल्पवल्यां वदभ्यां किं न जुह्वे ? । ततश्च जणितं
वणिजा भो राजन्याः! यावद्वहमेतं देवाधिदेव त्रिभुवनकृतमेवमे-
तं पश्यामि न पूजयामि चेत्तावन्न वदभ्यां प्रगल्भे । किरातजगद्-
यदेवं देव प्राति तव निश्चयस्तदा तुज्यं दर्शयामस्वदजिमनं दे-
वतमूर्ध्वजि प्राप्ते-तथाऽस्तु । ततस्तस्मानि नवापि वा सप्तपि वा
खगुडानि यथावयवव्यास संयोज्य दर्शितं भगवतोऽभिनन्दनस्य
विम्ब, तद्वसुचित्ररम्यमाणपाषाणघटितं विज्ञाप्य प्रमुदितमुद्-
तवासनातिशयन तेन वर्णगवरेण श्रुजुमनसा नमस्कृतस्तिर-
स्कृतदुरन्तदुरितो जगवान्, पूजितश्च पुण्यादिभिश्चैव्यवदना च
विरचितः । ततः स तत्रैव भोजनमकरोत् । गुरुतराभिग्रह इत्यकार
प्रातिदिनजिनपूजार्नेष्टामनुतिष्ठति स्मा तस्मिन् वर्णजि अपरे-
द्युदयदिविचकारिणकषट्ठर्नाहर्हस्तस्मात्किमपि द्रव्य धनार्थद्वि-
स्तद्विम्बशकत्रानि युतकीकृत्य कचिदपि स्वर्गापितानि, वृत्ते या-
वः पूजायमेवं तां प्रतिमामनालोप्य नासीत् । बुभुजे, तनस्तेन विपण-
मनसा विहितं भयानकमुपवासत्रयम् । अथ स मेदैरपुच्छ-किमर्थं
नाऽभ्यामि ? । स ययातय्यमवाकययत् । इतः किरातव्रतैरवादि-य-
द्यस्मभ्य गुरुं ददासि तदा तुज्यं दर्शयामस्त देवम् । वर्णजा बसा-
णे-विनरिष्याम्यवश्यमिति । ततस्तेस्तस्मकमपि शकत्रानां नवकं
सप्तकं वा प्रावत् संयोज्य प्रकटीकृतम् । दृष्टं च तेन संयोज्यमानं
तद् विम्ब मुतरां निपादमस्पर्शविपादकलुषितद्वयः समजनि ।
स आरुधुरीणस्तदनु गास्विकतयाऽभिग्रहमग्रहीत्-याधविद्
विम्बमखाण्डं न विलोक्येन तावदोदनमभ्यामि । तस्येत्यमनुदि-
समुपवसतस्तद्विम्बाधिष्ठायकैः स्वप्ने निजगद-यदस्य विम्ब-
स्य नवखण्डसन्ध्यश्चन्दनैर्नैव पूरणीयाः, तत इदमखण्डतामे-

प्यतीति प्रबुद्धेन प्रातर्जातप्रमोदेन तथैव चक्रे । सम्पादि
भगवानखण्डवपुः, सन्ध्यश्च मिलितश्चन्दनैर्नैवमात्रेण क्षणमा-
त्रेण । भगवन्तं विशुद्धश्रद्धया संपूज्य भुक्तवान् । पण्याजीवः
पीबरां मुदमुदवदन् ददौ च गुरादि मेदज्यः । तदनन्तरं तेन
वणिजा मांजातमिव प्राप्य प्रहृष्टेन शून्यखण्डकं पिप्पलतरो-
स्तले वेदिकाबन्धे विधाय सा प्रातमा मणिरुता । ततः प्रभृति
भावकमध्याह्नातुर्वर्ग्यलोकाश्चतुर्विङ्गन्ताद्वागत्य यात्रांस्तथं सूत्र-
यितुं प्रवृत्ताः । तत्र अजयकीर्तिभानुकीर्तिशम्भाराजकुलास्तत्र
मठपत्याचार्याश्चैत्यचिन्तां कुर्वन्ते स्म । अथ प्राग्वाटवंशावतंसे-
न थाडडात्मजेन साधुहाक्षाकेन निरपत्येन पुत्रार्थिना विरचितमु-
पार्थाचनकम्-याव मम तनुजो जनिता तदाऽत्र चैत्यं कारयि-
ष्यामीति । क्रमेणाधिष्ठायकत्रिदशसन्निध्यतः पुत्रस्तस्योदप-
द्यत कामदेवाख्यः । ततश्चैत्यमुच्चैस्तरशिखरमर्च्यकरत्साधुदा-
लाकः । क्रमात्साधुनाथदस्य दुहितरं परिणायितः कामदेवः ।
पित्राऽपि माहाग्रामादाह्वय मलयसिंहादयो देवाचिकाः स्था-
पिताः । महणियाभिरुचा मेदः स्याद्गुर्ला जगवदुद्देशेन कृत्तवान्-
किलाहमस्य भगवतोऽद्भुतीवर्कितः स्वक इति । भगवद्विलप-
नचन्दनगलनाच्च तस्याङ्गुलिः पुनर्नयीवभूव । नमतिशयमतिशा-
यिनं निशम्य श्रीजयसिंहदेवो मालवेश्वरः स्फुरद्भक्तिप्राग्भा-
रमाख्यगतःकरणः स्वामिन स्वयमपूजयन् । देवपूजार्थं चतुर्वि-
ंशतिहलकृष्यां भूमिमदत्त मठपतिभ्यः । द्वादशहस्तवाद्यां चायनीं
देवाचिकेभ्यः प्रदद्यावर्चनपतिः । अद्यापि दिग्भगरुद्रव्यापिप्रजाव-
चैवभयो भगवानाभिनन्दनदेवस्तत्र तथैव पूज्यमानोऽस्ति ।

“ अभिनन्दनदेवस्य, कल्प एव यथाभुतम् ।

अलपीयान् रचयान्चक्रे श्रीजिनप्रजसूरिभिः ” ॥ १ ॥

इति सकलज्वलयनिर्वासलोकाभिनन्दनस्य श्रीअभिनन्दन-
देवस्य कल्पः । नी० ३२ कल्पः ।

अहिणव-अभिनव-त्रि० । नूतनविशिष्टवर्णादिगुणोपेते, रा० ।

अहिणवसह-अजिनवश्राक्-पुं० । व्युत्पन्नश्रावक, पि० ।

अहिणिवोह-अजिनिवोध-पुं० । अर्थाजिमुखो नियतः प्र-
तिस्वरूपको बोधयिष्योऽस्मिन्तयोधः । मतिज्ञाने, अजितिबु-
ध्यतेऽस्मादस्मिन् वेति अजिनिबोधः । मन्यावरणकयोपशमे,
प्रज्ञा० २६ पद ।

अहिणु-अजिङ्ग-त्रि० । संयोगोदजस्य मुक्क ङस्य णत्वद्वित्वे,
“ङो णत्वेऽजिङ्गादौ” । ॥ १ । ७६ । इति णकारादुत्तरस्यात् ङः ।
अहिणु । प्रा० १ पाद । “ङो अः” । ॥ २ । ७३ । इति अस्य
लुक्, अहिङ्गो । प्रा० २ पाद । प्राङ्, वाच० ।

अहितत-अजितत-त्रि० । अत्यन्तपीडिते, उत्त० २ अ० ।

अहिता-अधीत्य-अव्य० । पठित्वेत्यर्थे, “ अद्वुगमेयं बहवे अ-
हिता, ज्ञागसि जाणानि अणागताइ” । सूत्र० १ अ० १२ अ० ।

अहिदह-अहिदष्ट-न० । सर्पदशने, पञ्चा० १८ वि० ।

अहिदहाइ-अहिदष्टादि-त्रि० । सर्पदशनप्रभृतौ, “अहिदहाइसु
क्षेयाइ वस्यंतीह तह सेसं” । पञ्चा० १८ वि० ।

अहिधारणा-अभिधारणा-स्त्री० । प्रस्विन्नो यद्वधिरवतिष्ठते
वातागमनमार्गे तस्मिन्, आचा० १ अ० १ अ० ७ उ० ।

अहिपञ्चुअ-ग्रह-धा० । “महा वस-गेरह-हर-पञ्च-निरुवाराऽ-

हिपञ्चमः” । ८ । ४ । २०६ । इति ग्रहेरहिपञ्चम आदेशः ।
अहिपञ्चम-गृह्णाति । प्रा० ४ पाद ।

अहिमञ्जु-अजिमन्तु-पुं० । “न्यययकृज्जां ङ्गः” । ८ । ४ ।
२६३ । इति द्विकृता ङ्गः । प्रा० ४ पाद । “अजिमन्तौ जङ्गौ वा”
८ । २ । २५ । इति ङ्गभागस्य जां ङ्गञ्च । पक्षे—“अहिमन्तु” ।
प्रा० २ पाद ।

अहिमरु-अहिमृत-पुं० । मृतादिदेहे, जी० ३ प्रति० । सर्पकक्षे-
वरं, विपा० १, श्रु० १ अ० ।

अहिमर-अजिमर-पुं० । अजिमुखाः परं मारयन्ति ये तेऽभि-
मराः । प्रअ० ३ सप्त० द्वार । दर्दगचौरेषु अश्वहरेषु, नि० श्रु०
१ उ० ।

अहिमाङ्ग-अह्मादि-पुं० । तरःपरिसर्पादौ, उक्त० ३६ अ० ।

अहिमास-अधिमास-पुं० । अजिषद्विंशमासे, आच० १ अ० ।

अहिय-अधिक-त्रि० । आधिक्यविशिष्टे, “आकूढो सोहृ
अहियं सिरे चूडामणि जहा” उक्त० २२ अ० । ज० । औ० । अक्ष-
रपदादिभिरितिमात्रमधिके, अनु० । हेतोर्दृष्टान्तस्य चाधिक्यं स-
ति, अधिकं यथा-अनित्यं, शब्दः, कृतकत्वप्रयत्नानन्तर्यकत्वा-
भ्याम्, घटपटवदित्यादि । एकस्मिन् साध्ये एकपक्षहेतुर्दृष्टान्तश्च
वक्तव्यः । अत्र च प्रत्येक द्वयानिधानाधिक्यमिति भावः । अनु० ।
विशे० । वृ० । अधिकं यत्पञ्चानामवयवानामन्तरेण समधिकम् ।
वृ० १ उ० । आ० म० द्वि० । “अहियसस्तिरायं” अधिकरूपे-
ण सध्राकः शोभनायः स तथा तम् । कल्प० ३ क० । अधिकम-
पि द्विधा-द्वये भावे च । तत्र द्रव्याधिके तथैव द्वेऽधिरातिके
दृष्टान्त आचयैः पीडकेन च (एवं तावदक्षरपदादिभिराधिके
सूत्रे दोषा मासव्युत्पत्त्यादयः “हीणकस्त्र” शब्द व-
च्यन्ते) सम्प्रति आवाधिक एवादोहरणमाह-

“पारुल्लेऽसौग कुणाले, उज्जेली वेहल्लहण मयमेव ।

अहिय सवत्तामत्ता-ऽहपण मयमेव वायणया ॥

मुगियाण अप्पडिहया, आणा मयमज्जे निवे णाणं ।

नामग मयस्स जम्मं, गंधवाउट्टणा केऽ ॥

चंदगुत्तपपुत्ता य, बिदुसारस्स नत्तुआ ।

असागमिणिणा पुत्ता, अधो जायह कायणि” ॥ वृ० १ उ० । विशे० ।

अहित-त्रि० । अपश्ये, म० ७ श्रु० ६ उ० । स्था० । अपाये,
स्था० ५ टा० १ उ० । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । परिणामासु-व-
रत्वे, दशा० ६ अ० ।

अहियदिण-अधिकदिन-न० । दिनवृद्धौ, स्था० ६ टा० ।

अहियपोरिसीय-अधिकपौरुषीक-त्रि० । पुरुषप्रमाणाधिके,
“कुंमीमहंताहियपोरिसीया, समुसिता लोहियपूयपुष्ठा” ।
सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ उ० ।

अहियप्पसाण-अहितप्रज्ञान-त्रि० । अहितं प्रज्ञानं बोधो
यस्य सोऽहितप्रज्ञानः । अहितबोधे, सूत्र० १ श्रु० १ अ० २ उ० ।

अहियरुवसस्मिरीय-अधिकरूपसध्राक-त्रि० । अतिशोभिने,
कल्प० ३ क० ।

अहियहिय-अहितहित-त्रि० । अतिबहुकादिषु तथाविधे
भोजने, पि० ।

सांप्रतमहितहितस्वरूपमाह-

दहितेष्टु समाजोगा, अहिओ खीरददिकंजियाणं च ।

पत्थं पुण रोगहर, न य हेऊ होइ रोगस्स ॥ ६१० ॥

दधितैलयोः, तथा-क्षीरदधिकाजिकानां च यः समायोगः सो-
ऽहितो, विरुद्ध इत्यर्थः । तथा आत्मम्-“शाकमूलफलपि-
ण्याककपित्थलवलीः सह । करीरदधिमन्थैश्च, प्रायः क्षीरं
विरुध्यते” ॥ १ ॥ इत्यादि । अविरुद्धव्यमेलनं पुनः पत्थं, तच्च
रोगहरं प्रादुर्भूतरोगविनाशकरम् । न च अविनाश रोगस्य हेतुः
करणम् । उक्तञ्च-“अद्विंशानसंपर्का-त्सर्वरोगाद्भवो यतः ।
तस्मात्तदहितं त्याज्यं, न्याय्यं पथ्यनिवर्णनम्” ॥ १ ॥ पि० ।

अहियास-अध्यास-पुं० । परीषदादीनां सम्यकृतितत्त्वायाम्,
आचा० १ श्रु० ६ अ० ६ उ० । सूत्र० । वर्तने पात्रने, सूत्र० १
श्रु० ७ अ० ।

“ज्ञानं न क्रमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न मन्तोषतः,

सोढा दुःसहतापशीतयश्नाः क्रशाञ्च तप्तं तपः ।

ध्यानं विस्तमदनिशं नियमितं दुःखेन तत्र पर,

यथार्कमे कृतं सुखार्थमिरदा ! तैस्तैः फलैर्विज्ञितः” ॥ १ ॥

सूत्र० १ श्रु० २ अ० १ उ० । आचा० । उक्त० । स्था० । अवि-
चलकायतया (झा० १ अ०) सोष्टुवार्तिकेण सहने, स्था०
४ टा० ३ उ० ।

अहियामण्या-अहिताऽऽमनता-स्त्री० । अहितमननुकूलं टो-
लपावाणाद्यामन यस्य स तथा, तद्भावस्तत्ता । अननुकूलासने,
स्था० ६ टा० ।

अध्यश्नता-स्त्री० । अध्यशनमेवाध्यशनता । दीर्घत्वं तु प्राकृ-
तत्वात् । अजाले भोजने, “अजाले भुज्यते यत्तु, तदध्यशनमु-
च्यते” इतिवचनात् । स्था० ६ टा० ।

अदियासित्त-अध्यासयितुम्-अव्य० । अधिसोदुमित्यर्थे,
आचा० १ श्रु० ८ अ० ४ उ० ।

अहियामित्ता-अधिसह-अव्य० । सोद्वैत्यर्थे, सूत्र० १ श्रु० ३
अ० ४ उ० ।

अहियासिय-अध्यासित-त्रि० । भावे कः । कृतेऽधिसहने, “द-
वियाण पासअहियासियं” । आचा० १ श्रु० ६ अ० ३ उ० ।

अहियामेनु-अध्यासह-अव्य० । अधिकमासह्य । अन्यर्थे सोद्वे-
त्यर्थे, आचा० १ श्रु० ६ अ० १ उ० ।

अहियासेमाण-अध्यासयत्-त्रि० । सम्यकृतितत्त्वमाणे, आचा०
१ श्रु० ६ अ० १ उ० ।

अहिरामोवपिय-अहिरायमौवर्णिक-पुं० । हिरण्यं रजतं, सुवर्णं
च हेम, ते विद्येते यस्य स हिरण्यसौवर्णिकः । तथा न । प्रअ० ३
संब० द्वार । हिरण्यं रजतं सौवर्णिकं सुवर्णमयं कनककलशाद्,
न विद्येते हिरण्यसौवर्णिके यत्राऽसौ अहिरण्यसौवर्णिकः । उप-
लक्षणत्वात् सर्वपरिग्रहरहिते, पा० । रजतसुवर्णमयकलशा-
दिरहिते, घ० ३ अधि० ।

अहिराय-अधिराज-पुं० । मेलिपृथिवीपतौ, वृ० ३ उ० ।

अहिग्नियया-अहीकता-स्त्री० । निर्वृज्जतायाम्, उक्त० ३४ अ० । पि० ।

अहिरीमण-अहीमनस-त्रि० । सज्जाकारिणि शीतोष्णादौ परीषदे, आचा० १ भू० ६ अ० २ उ० ।

अहिरेम-परि-धा० । पुराणे । " पुरेग्यामोश्वयोसुमाशुमाहिरेमाः " । उ० । ४ । १६६ । आहिरेमइ पुरइ, पूरयते । प्रा० ४ पाद ।

अहिलंघ(ख)-काहल्ल-धा० । अभिलाषे, " काह्लेगाहाहल्ल-हाहिल्लवध० । ८ । ४ । १६५ । इत्यादिमूत्रेण काह्लेनेगहिल्लं-घाहिल्लकादेशः । आहल्लस्त्रइ, अहिल्लस्त्रइ । प्रा० ४ पाद ।

अहिल्लान-अहिल्लान-न० । मुखवन्धनविशेषे, झा० १७ अ० मुखमयमने, ज० ३ वक्त० । अ० । कविके, झा० ४ अ० ।

अहिल्लाविस्थी-अभिलापस्त्री-स्त्री० । अभिलप्यत इत्यजिलापः । स एव स्त्री । स्त्रीविज्ञाभिधाने शब्दे, यथा-शालामाक्षालि-द्विरिति । सूत्र० १ भू० ४ अ० १० उ० ।

अहिल्लोयण-अभिल्लोकन-न० । अभिलोकयते अवलोकयते यत्र तदभिलोकनम् । उन्नतस्थाने, प्रश्न० ४ संब० द्वार ।

अहिवइ-अधिपति-पुं० । नायकं, स्था० ५ ग्रा० १ उ० । रत्नके, ज० १ वक्त० । तन्त्रे, प्रश्न० ४ आश्र० द्वार ।

अहिवइर्जनग-अधिपतिजम्भक-पुं० । राजादिनायकविषये जम्भकं, भ० १४ श० ८ उ० ।

अहि वहत-अधिपतन्-त्रि० । आगच्छति, आद्य० ।

अहिवामण-अधिवानन-न० । शुद्धिं विशेषापादनेन विस्वप्रति-ष्ठायोग्यताकरणे, पञ्चा० ८ त्रिव० ।

अहिमकण-अभिष्वङ्क-ग-न० । विधत्तकालस्य स्ववर्द्धने प-रतः करणे, वृ० १ उ० । ध० ।

अहिमग्निय-अभिमत-त्रि० । प्रविष्टे, आ० म० छि० ।

अहिमहण-अभिमतन-न० । निनिवृत्तेः स्था० ६ ग्रा० ।

अहीकरण-अधीकरण-न० । अधीगृह्यमान पुरुषः, स तं क-रोतीत्यधीकरणम् । कलह, नि० न्यु० १० उ० ।

अहीरा-अधीन-त्रि० । स्वायत्ते, प्रश्न० ४ संब० द्वार ।

अहीन-त्रि० । अन्यत्वे, "अहीनपरिपुष्पपञ्चिविसरीरा" अ-हीनान्यन्यनानि स्वरूपतः प्रतिपुर्णानि लक्षणतः पञ्चापीन्द्रि-याणि यस्मिन् तत् तथावध शरीर यस्याः सा तथा । अ० । झा० । त्रिपा० । भ० । अहीनमहोपाङ्गप्रमाणतः परिपुर्णपञ्च-न्द्रियं, प्रतिपुण्यपञ्चन्द्रियं वा शरीर यस्य सोऽहीनपरिपुष्प-पञ्चन्द्रियशरीरोऽहीनप्रतिपुण्यपञ्चन्द्रियशरीरो वा । स्था० १ उ० । कल्प० ।

अहीनस्वर-अहीनाक्षर-न० । एकेनाप्यक्षरेणाहीने, ग० २ अधि० । सूत्र० । गुण, अनु० । ग० विश० । मंघा० । (' हीन-कस्वर ' शब्दे कथा वक्ष्यते)

अहीनादेह-अहीनदेह-त्रि० । परिपुर्णदेहावयवे, व्य० ३ उ० ।

अहीय-अधीत-त्रि० । आगमिने, " उच्यतेति वा अहीते ति वा आगमियं ति वा पण्डितं " नि० न्यु० १ उ० । स्था० ।

अहीयसुत-अधीतसूत्र-त्रि० । गृहीतसूत्रं, " सम्मं अहीयसु-त्तां ततो विमलयरषोहजोगाओ " पं० ध० १ द्वार ।

अहीरग-अहीरक-न० । विद्यमानस्यैव न विद्यते हीरिकास्त-न्तुलकणा मध्ये यस्य तदहीरकम् । तन्तुहीने, प्रश्न० ४ द्वार ।

अहुणाधोय-अधुनाधीत-त्रि० । अचिरधीते, अपरिणते च । दश० ४ अ० ।

अहुणुवामिय-अधुनोद्वासित-त्रि० । अचिरोद्वासिते, आद्य० । साम्प्रतोद्वासिते, व्य० ४ उ० ।

अहुणोवलित-अधुनोपक्षिप्त-त्रि० । साम्प्रतोपलिते, दश० ४ अ० ।

अहुणोववन्नग-अधुनोपपन्नक-त्रि० । अचिरपपन्ने, स्था० ।

अधुनोपपन्नो देवो देवलोके-

निदिं ठाणेहि अहुणोववन्ने देवे देवलोकेसु इच्छेज्जा मा-णुमं लोमं इव्वमागच्छिन्नए, एणं चेव एणं संचाएइ इव्व-मागच्छिन्नए । तं जहा-अहुणोववन्ने देवे देवलोकेसु दिव्वेसु कामजोगेसु मुच्छिणं गिच्छे गदिणं अज्जोववन्ने मे एणं मा-णुस्समं कामजागे णो आदाइ, णो परिगणाइ, एणं अइं वंधइ, एणं लियमाणं पगरइ, एणं ठिडप्पकप्पे पकरइ, अहुणो-ववन्ने देवे देवलोकेसु दिव्वेसु कामजोगेसु मुच्छिणं गिच्छे गदिणं अज्जोववन्ने, तस्म एणं माणुस्समं पेमे बोच्छिन्नं वि-च्छिन्ने दिव्वे मंकेते जवइ १ अहुणोववन्ने देवे देवलोकेसु दिव्वेसु कामजोगेसु मुच्छिणं जाव अज्जोववन्ने, तस्म एण-मेवं भवइ इयगिहं गच्छं सुहुत्तं गच्छं, तेणं काक्षेणमप्पा-उया माणुस्सा कालधम्मणा संजुत्ता जवइ । इधेएहि निदिं ठाणेहि अहुणोववन्ने देवे देवलोकेसु इच्छेज्जा माणुस्सं लोमं इव्वमागच्छिन्नए, नो चेव एणं संचाएइ इव्वमागच्छि-न्नए, अहुणोववन्ने देवे देवलोकेसु दिव्वेसु कामजोगेसु अमुच्छिणं अगिच्छे अगदिणं अणज्जोववन्ने तस्म एण-मेवं जवइ, अन्थि एणं मम माणुस्समं भवे आयगिण्ड वा उवज्जाण्ड वा पवत्तेइ वा धेण्ड वा गणीइ वा गणहण्ड वा गणावच्छेण्ड वा जेसिं पनावेणं मण्डमा एयारुवा दिव्वा देवही दिव्वा देवजुई दिव्वे देवाणुभावे द्वाक्के पत्ते अ-जिमयमागए तं गच्छामि एणं तं जगवं वंदामि णमंसामि मक्कागमि मम्माणमि कट्ठाणं संगलं देवयं चेइयं पज्जुवा-सेमि ॥ १ ॥ अहुणोववन्ने देवे देवलोकेसु दिव्वेसु काम-जोगेसु अमुच्छिणं जाव अणज्जोववन्ने तस्म एणं एवं भव-इ, एस एणं माणुस्समं जवे णाणीइ वा तवस्सीइ वा अइ-दुकरदुक्करकारेणं तं गच्छामि एणं जगवंते वंदामि णमंसामि० जाव पज्जुवामामि ॥ २ ॥ अहुणोववन्ने देवे देवलोकेसु० जाव अणज्जोववन्ने तस्म एणमेवं जवइ, अन्थि एणं मम मा-णुस्समं जवे मायाइ वा० जाव सुगहाइ वा तं गच्छामि एणं तमिमंतिं पाउत्तवामि, पामंनु ता मे इमं एयारुवं दिव्वं

देवहिं दिव्यं देवजुहं दिव्यं देवाणुभावं ह्यहं पत्तं अजिस-
ममामयं ; इष्टेहिं तिहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे देव-
भोगेसु इच्छेज्ज माणुसं भोगं हव्वमागच्छित्तए संचारित्त-
ए हव्वमागच्छित्तए ॥ ३ ॥

अधुनोपपन्नो देवः, कत्याह—(देवल्लोकेसु स्ति) इह च बहु-
चक्षनमकस्यैकदाऽनेकेपूवादासम्भवादेकार्थे इत्यम, यच्च-
वक्ष्यत्ययादेवल्लोकानेकत्वोपदर्शनार्थं वा; देवलोकेषु मध्ये क-
चिद्वल्लोक इति, इच्छेदभिलषत् पुर्यस्तन्निकदेशेनार्थं मा-
नुषाणामयं मानुषस्तम् । (इत्थं ति) शीघ्रम् (संचारित्त)
शक्नोति । दिवि देवल्लोके भवा दिव्यान्तेषु कामौ च शब्दकप-
लकृषौ भोग्याश्च गन्धरसस्पर्शाः कामभोगाः तेषु । अधवा—का-
म्यन्त इति कामा मनोकाः, ते च इति लुप्यन्त इति भोगाः
शब्दादयः, ते च कामभोगास्तेषु, मूर्च्छित इव मूर्च्छितो मूढः, त-
त्स्वरूपस्यामित्यन्वादेर्बोधोपात्तमन्वात् गृह्यः, तदाकाङ्क्षावानतु-
ञ्ज इत्यर्थः । अधित इव अधितस्तद्विषये छेदरज्जुभिः संदर्जित
इत्यर्थः । अध्युपपन्न अधिचक्ष्येनासक्तोऽत्यन्ततन्मना इत्यर्थः । नो
आच्छित्ते-न तन्धरवान् भवति, नो परिजानाति-एतेऽपि च व-
स्तुभूता इत्येवं न मन्यते । तथा तेष्विति गम्यते । नो ह्यर्थे बध्नाति-
यतैरिदं प्रयोजनमिति न निश्चयं करोति । तथा-तेषु नो निदानं
प्रकरोति-एते मे भूयासुरित्येवमिति । तथा-तेष्वेव नो स्थितिप्र-
कल्पमवस्थाने विकल्पनम्-एतच्च हं तिष्ठेयमिति, एतं वा मम तिष्ठ-
स्तु स्थिरीभवन्त्येवमकम् स्थित्या वा मर्षादया विशिष्टप्रक-
ल्प आचार आसेवेत्यर्थः । तं प्रकरोति कर्तृभारभते, प्रशब्दस्या-
विकर्मार्थत्वादिता । एवं दिव्यविषयप्रशक्तिरित्येकं कारणम् । तथा
यतोऽस्माच्चुनोपपन्नो देवो दिव्येषु कामभोगेषु मूर्च्छित्तादिवि-
शेषणो भवति, अतस्तस्य मानुष्यकं मनुष्यावयव्यं, प्रेम स्नेहो,
येन मनुष्यलोके भागम्यते तद्व्यवच्छिन्नम्, दिवि भव दिव्यं स्वर्ग-
गतवस्तुविषयं संक्रान्तं तज्ज देवे प्राविष्टं भवतीति दिव्यप्रेमसंक्रा-
न्तिरिति द्वितीयम् ॥२॥ तथाऽसौ देवो यने दिव्यकामभोगेषु मू-
च्छित्तादिविशेषणो भवति ततस्तत्प्रतिबन्धात् (तस्स णं ति)
तस्य देवस्य (एवं ति) एवंप्रकारं चित्तं जवति, यथा (इय-
हिं ति) इदानीं गच्छामि (मुहुत्तं ति) मुहुर्तेन गच्छामि, कृत्य-
समाप्तावित्यर्थः । (तेणं कालेणं ति) येन तत्कृत्यं समाप्यते स च
कृतकृत्यत्वाद्गमनशक्तेः भवति, तेन कालेन, गतेनेति शो-
षः । तस्मिन्वा काले गते, ' णं ' शब्दो वाक्यान्तद्वारे । अस्या-
युषः स्वतायादेव मनुष्यमात्रादयो यदर्शनार्थमाजिगमिषति
तेन कालधर्मेण मरणेन संयुक्तो भवति । कस्यासौ दर्शनार्थमा-
गच्छति असमाप्तकर्तव्यता नाम तृतीयमिति (इच्छेत्यादि) नि-
गमनम् ॥३॥ देवः कामेषु काश्चिदमूर्च्छित्तादिविशेषणो भवति ।
तस्य च मन इति गम्यते । एवंभूतं भवति आचार्यप्रतिबोधक-
प्रवाजकादिरनुयासाचार्यो वा । इति एवंप्रकारार्थो, वाश-
ब्दो विकल्पार्थः । प्रयोगस्त्वेवम्-मनुष्यजवेऽयं ममाचार्योऽस्ती-
ति वा; उपाध्यायः सूत्रज्ञाता, सोऽस्तीति वा । एवं सर्वत्र, नवरं
प्रवर्त्तयति साधूनाचार्योपदिष्टेषु धैयावृत्त्यादिष्विति प्रवर्त्ती ।
उक्तं च—“ तवसंयमयोगेसु, ओ जोगो तत्थ त पयहेइ । असुहं
च नियत्तेइ, गणतत्तिप्पो पवत्तीप्पो ” ॥ १ ॥ प्रवर्त्तिव्यापा-
रिताम् साधून् संयमयोगेषु सीदतः स्थिरीकरोतीति स्थविरः ।
उक्तञ्च—“ थिरकरणा पुणं थेरो, पवत्ति वावारिपसु अत्थेसु ।
ओ अत्थ सीयइ जइ, संतवत्तो तं थिरं कुणइ ” ॥ १ ॥ ग-
२२३

णोऽस्यास्तीति गच्छी गणाचार्यः गणधरो जितशिष्यविशेषः ।
आचार्यकामतिजागरको वा साधुविशेषः । उक्तञ्च—“ पियध-
म्मे इदधम्मं, संविम्भो उज्जम्भो य तेषंसी । संगहुवभाहकुसलो,
सुत्तन्धविक गणाहिबई ” ॥ १ ॥ गणास्यावच्छेदो विजागोऽसो-
ऽस्यास्तीति । यो हि गणान् संगृहीत्वा गच्छोपष्टम्भायैवो-
पधिमार्गणादिनिमित्तं विहरति स गणावच्छेदिकः । आह च-
“ ओदावणापहावण-खसोवहिममाणासु अविसाई । सुत्त-
त्थतत्तुमयविक, गणयत्तो परिसो होइ ” ॥ १ ॥ (इमं स्ति)
इयं प्रत्यक्षासन्ना, एतदेव रूपं यस्या न कालान्तरे कृपास्त-
रभाक् सा एतद्व्या, दिव्या स्वर्गसम्भवा प्रधाना वा देवा-
नां सुराणामृक्किः श्रीविमानरत्नादिसंपदेवधिः, एवं सर्वत्र, नवरं
सुनिर्दीप्तिः शरीराभरणादिसम्भवा, सुतिर्वा सुक्तिरपपरिवा-
रादिसंयोगलक्षणाऽनुमात्रोऽन्वित्या वैक्रियकरणादिका शक्ति-
संघ उपार्जितो जन्मान्तरे प्राप्त इदानीमुपगतः, अजिसमन्वा-
गतो भोग्यतां गतः । तदिति तस्मात्तान् भगवतः पूज्यमा-
नान् वन्दे स्तुतिभिर्नमस्यामि प्रणामेन सत्करोम्यत्यादिकर-
णेन वत्सादिना वा संमानयाम्युच्चितप्रतिपत्त्या कल्याणं मङ्गलं
दैवतं चैत्यामिति बुद्ध्या पर्युपासं संय इत्येकम् । (एस णं ति)
एवोऽवध्यादिप्रत्यङ्गीकृतः मानुष्यक भवे, वर्त्तमान इतिशेषः ।
मनुष्य इत्यर्थः । ज्ञानीति वा कृत्वा तपस्वीति वा कृत्वा, किमि-
ति दुष्कराणां सिद्धगुहाकायोत्सर्गकरणादीनां मध्ये दुष्करम-
नुरक्तपूर्वोपद्रुक्तप्रार्थनापरतदणीमन्दिरवासाप्रकम्पमल्लव्यानु-
पासनादिकं करोतीति अतिदुष्करकारकः, स्थूलभद्रवत्,
तस्मात् । (गच्छामि स्ति) पूर्वमेकवचननिर्देशोऽपीह पूज्य-
विषयतया बहुवचनमिति । तान् दुष्करकारकान् भगवतो
वन्दे इति द्वितीयम् । तथा—“ मायाइ वा पियाइ वा भज्जाइ वा
जइणीइ वा पुनाइ वा धूयाइ वा ” इति । यावच्छब्दाक्षेपः
स्तुवा पुत्रजार्था । तदिति तस्मात्तेषामन्तिके समीपे प्रादुर्भवामि
प्रकटीभवामि । (ता मे स्ति) तावत् मे ममेति तृतीयम् ॥ स्या०
३ वा० ३ उ० ।

चउहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने णेरइए णिरयलोगंसि इ-
च्छेज्जा माणुसं लोगं हव्वमागच्छित्तए णो चेव णं संचा-
एइ हव्वमागच्छित्तए ॥१॥ अहुणोववन्ने णेरइए णिरयलो-
गंसि समुच्चयं वेगणं वेयमाणे इच्छेज्जा माणुसं लोगं इ-
व्वमागच्छित्तए, णो चेव णं संचाएइ हव्वमागच्छित्तए ॥२॥
अहुणोववन्ने णेरइए णिरयलोगंसि णिरयपाझेहिं भुज्जो
भुज्जो अहिंज्जिमाणे इच्छेज्जा माणुसं लोगं हव्वमाग-
च्छित्तए, नो चेव णं संचाएइ हव्वमागच्छित्तए ॥३॥ अहु-
णोववन्ने णेरइए णिरयवेयणिज्जंसि कम्मंसि अक्खीणंसि
अवेइयांसि अणिजिणंसि इच्छेज्जा, नो चेव णं संचाएइ,
एवं निरइया ओअंसि कम्मंसि अक्खीणंसि० जाव णो चेव
णं संचाएइ हव्वमागच्छित्तए ॥४॥ इष्टेहिं चउहिं ठा-
णेहिं अहुणोववन्ने णेरइए० जाव नो चेव णं संचाएइ
हव्वमागच्छित्तए ॥५॥

अधुना जीवसाधर्म्याभारकजीवानाभित्य तदाह—(चउही-
स्यादि) सुगमं, केवलं (ठाणेहिं ति) कारणैः । (अहुणोवव-
न्ने स्ति) अधुनोपपन्नोऽक्षिरोपपन्नो निर्गतोऽयः शुभमस्मादिति

निरयो नरकः, तत्र भवो नैरायिकः । तस्य चाऽनन्योत्पत्तिस्थानतां दर्शयितुमाह-निरयलोके तस्मादिच्छन्मानुषाणामयं मानुषस्तं लोकं क्षेत्रविशेषं (हव्यं) शीघ्रमागन्तुं (नो ज्ञेयं सि) नैव, 'णं' वा-क्यालङ्कारे । (संचाएइ) सम्यक् शक्नोति आगन्तुं (समुच्चयं ति) समुद्भूता मतिप्रबलतयात्पन्ना । पाठान्तरेण-संमुखचतुर्तामेकह-लोत्पन्नाम् । पाठान्तरेण-अमहतो महतो भवनं महद्भूतं तेन सह या सा समहद्भूता, तां समहद्भूतां वा वेदनां दुःखरूपां वेद्यमा-नोऽनुजवन् इच्छेदिति मनुष्यलोकागमनेच्छायाः कारणमेतदेव वाऽशक्तस्य, तीव्रवेदनाभिभूतो हि न शक्त आगन्तुमिति । तथा-निरयपालैरेवंवादिभिः भूयोभूयः पुनः पुनरधिष्ठीयमानः समाक-र्यमाण आगन्तुमिच्छेदित्यागमनेच्छाकारणमेतदेव वाऽगमना-शक्तिकारणं, तैरत्यन्ताक्रान्तस्यागन्तुमशक्तत्वादिति । तथा-निर-ये वेधते अनुभूयते यद् निरययोऽयं वा यद्वेदनीयम् अन्यन्ताशु-प्रनामकमार्दि, असातवदनीयं वा, तत्र कर्मणि अक्षीणे स्थित्या अवहितेऽननुभूतानुभागतयाऽनिर्जीणे जीवप्रदेशभ्योऽपरि-श्रिते इच्छेन्मानुषं लोकमागन्तुं, न च शक्नोति अवश्यवेद्यक-र्मनिगमयन्निवत्यादित्यागमनाशक्त एव कारणमिति । तथा- (एवमिति) "अधुणोववन्ने" इत्याद्यभिलापसंस्मृत्तार्थः । नि-रयायुष्के कर्मणि अक्षीणे, यावत्कारणात् 'अवेइ' इत्यादि इ-हयमिति निगमयन्नाह- (इवेएहिं ति) । इति एवंप्रकारैरैतैः प्र-त्यक्षैरनन्तरोक्तत्वादिति । अनन्तरे तारकस्वरूपमुक्तमिति चास्य-मोपपन्नकपरिग्रहादुत्पद्यन्त इति ॥ स्या० ४ उ० १ उ० ॥

अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु—

चउहिं ठाणोहिं अधुणोववन्ने देवे देवलोगेसु इच्छेज्जा माणुमं लोगं हव्वमागच्छित्तए णो चेव संचाएइ हव्वमा-गच्छित्तए । तं जहा-अधुणोववन्ने देवे देवलोगेसु दिव्वेसु कामभोगेसु मुच्छिए गिच्छे गदिण् अज्जोववन्ने से ण मा-णुस्सए कामभोगे णो अढाइ, णो परियाणाइ, णो अहं बंधइ, णो णियाणं पगरेइ, णो त्रिड्ढगणं पगरेइ ॥१॥ अधु-णोववन्ने देवे देवलोगेसु दिव्वेसु कामभोगेसु मुच्छिए० ४ तस्स णं माणुस्सए पेमे वोच्छिम्मे दिव्वे संकंते जवइ ॥२॥ अधुणोववन्ने देवे देवलोगेसु दिव्वेसु कामभोगेसु मुच्छिए० ४ तस्स णं एवं भवइ इयाणं गच्छं मुहुत्तए गच्छंतेणं कालेणमप्पाउआ मणुस्सा कालधम्मणा संजुत्ता भवं-ति ॥३॥ अधुणोववन्ने देवे देवलोगेसु दिव्वेसु कामभोगे-सु मुच्छिए० ४ तस्म णं माणुस्सए गंधे पक्कित्ते पडि-सोमे यावि जवइ, उहं पि य णं माणुस्सएणं गंधे चत्तारि पंच जायणसयाइ हव्वमागच्छइ ॥४॥ इवेएहिं चउहिं ठा-णोहिं अधुणोववन्ने देवे देवलोगेसु इच्छेज्जा माणुमं लोगं हव्वमागच्छित्तए, णो चेव णं संचाएइ हव्वमागच्छित्तए ।

विस्थानके तृतीयोद्देशकं प्रायो व्याख्यातमेवं तथापि किञ्चि-दुच्यते- (चउहिं ठाणोहिं नो संचाए सि) लक्ष्यः । तथा-देव-

लोकेषु, देवमध्ये इत्यर्थः । (हव्यं) शीघ्रं (संचाएइ) शक्नोति । कामभोगेषु मनोहृशब्दादिषु सूचित इव सूचितो मूढस्तत्स्य-रूपस्यानित्यत्वादेर्विबोधाक्रमत्वात् गृह्यः, तदाकाङ्क्षावान् अमृत इत्यर्थः । प्रथित इव प्रथितः, तद्विषयस्नेहः उज्ज्वलः संदर्भित इत्यर्थः । अधुणोपपन्नोऽन्यन्तनन्मना इत्यर्थः । नाद्रियते-न तेष्या-दृवान् भवति । न परिजानाति एतेऽपि वस्तुचूता इत्येवं न मन्यते-तथा तेष्विति गम्यते । मोऽर्थे प्रतिबभूवति-एतौर्द्विप्रयो-जनमिति निश्चयं करोति । तथा-नो तेषु निदानं प्रकरोति-एते मे ज्ञयासुरित्येवमिति । तथा-नो तेषु स्थितिप्रकल्पमवस्थानवि-कल्पनम्-एतेष्वहं तिष्ठामि, एते वा मम तिष्ठन्तु स्थिरा मवन्वि-त्येवरूपं स्थित्या वा मर्यादया प्रकृष्टः कल्प भावार्थः स्थिति-प्रकल्पः, न प्रकरोति कर्तुमारजते, प्रशब्दस्याधिकमार्थत्वादिति । एवं दिव्यविषयप्रसक्तिरेकं कारणं, तथा-यतोऽसाधुपुनोत्पन्नो देवः कामेषु सूचिततादिविशेषणोऽतस्तस्य मानुष्यकमित्यादीति दिव्यप्रेमसंक्रान्तिर्द्वितीयम् । तथा-ऽसौ देवो यतो भोगेषु सूचि-तादिविशेषणो भवति ततस्तत्प्रतिबन्धात् । (तस्स णमित्यादी-ति) देवकार्यायक्तया मनुष्यकार्यानायक्तत्वं तृतीयम् । तथा-दि-व्यभोगसूचिततादिविशेषणत्वात्तस्य मनुष्याणामयं मानुष्यः, स एव मानुष्यको गन्धः प्रतिकूलो दिव्यगन्धविपरीतवृत्तिः प्रलि-प्तोमध्यापि इन्द्रियमनसारनाद्धादृक्त्वादेकार्थो ज्ञेयत्वतः तामनो-ज्ञताप्रतिपादनायोक्तविति । यावदिति परिमाणार्थः । (चत्तारि पंचेति) विकल्पदर्शनार्थं कदाचिन्नरतादिव्येकान्तसुखमादौ च-त्वायैव, अन्यदा तु पञ्चापि मनुष्यपञ्चेन्द्रियतिरश्चां बहुत्वेनौ-दारिकशरीराणां तदवयवतन्मन्त्रानां च बहुत्वेन दुरभिमन्ध-प्राचुर्यादिति । आगच्छति मनुष्येन्द्रादाजिगमिषु देवं प्रतीति । इदञ्च मनुष्येन्द्रस्याशुभस्वरूपत्वमेवोक्तम् । न च देवोऽन्यो वा नवच्यो योजनेत्यः परत आगतं गन्धं जानातीति । अथवा भक्त एव वचनात् यदिन्द्रियविषयप्रमाणमुक्तं तदौदारिकशरीरेन्द्रि-यापेक्षैव संजाव्यते, कथमन्यथा विमानेषु योजनलक्षादिप्र-माणेषु दूरस्थिता देवा घण्टाशब्दं शृणुयुः, यदि परं प्रति शब्द-द्वारेणान्यथा वेति नरमवाशुभत्वं चतुर्थमनागमनकारणमिति । शेषं निगमनम् । स्या० ४ उ० ३ उ० ।

चउहिं ठाणोहिं अधुणोववन्ने देवे देवलोगेसु इच्छेज्जा मा-णुमं लोगं हव्वमागच्छित्तए संचाएइ हव्वमागच्छित्तए । तं जहा-अधुणोववन्ने देवे देवलोगेसु कामभोगेसु अमुच्छि-ए० जाव अणज्जोववन्ने तस्स णं एवं जवइ-अत्थि त्वलु मम माणुस्सए भवे आयरिएइ वा उवज्जाएइ वा पविच्छिइ वा येरेइ वा गणीइ वा गणहरेइ वा गणावच्छेइ वा जेसिं पजावेणं मए इमा एयारूवा दिव्वा देवही दिव्वा देव-जुई लच्छा पत्ता अजिसमप्पगया तं गच्छामि णं, ते भ-गवन्ते वंदामि० जाव पज्जुवासामि । अधुणोववन्ने देवे देव-लोगेसु० जाव अणज्जोववन्ने तस्स णमेवं जवइ, एस णं माणुस्सए जवे णाणीइ वा तवस्सीइ वा अइत्तुकरकारणं तं गच्छामि णं ते जगवन्ते वंदामि० जाव पज्जुवासामि ॥२॥ अधुणोववन्ने देवे देवलोगेसु० जाव अणज्जोववन्ने तस्स

णमेवं जवइ, अत्थि एं मम माणुस्सए जवे मायाइ वा०
जाव सुएहाइ वा तं गच्छामि एं, तेसिमंतिं पाउज्जवामि,
पामंतु ता मे इममेयारुवं दिव्वं देवहिं दिव्वं देवजुइं लब्धं पत्तं
अभिसमप्पगयं ॥३॥ अहुणोववन्नो देवे देवलोएसु० जाव
अणउभोववन्ने तस्स णमेवं भवइ, अत्थि एं मम माणुस्सए
जवे मिचेइ वा सुहीइ वा सहाएइ वा संगइएइ वा तेसिं
च एं अम्हे अस्समप्पस्स संगारे पडिमुए जवइ, जो मे
पुच्चिं चयइ से संबोहियव्वे इक्खेहिं० जाव संचाएइ इ-
व्वमागच्छिअए ॥ ४ ॥

आगमनकारणानि प्रायः प्राग्वत्, तथापि किञ्चित्पुनरेव-कामभो-
गेष्वमूर्च्छितादिविशेषणो यो देवस्तस्य (एवमिति) एवंजुतं मनो
भवति-यदुत अस्मि मे, किं तदित्याह-आचार्य इति वाऽऽचार्य एत-
द्वाऽस्ति; इति रूपप्रदर्शने; वा विकल्पे। एवमुत्तरत्रापि। किञ्चिदिति-
शब्दो न दृश्यते, तत्र सूत्रं सुगममेवेति। इह आचार्यः प्रतिबोधप्रमा-
जकादिस्तुयोगाचार्यो वा, उपाध्यायः सूत्रदाता, प्रवक्तव्यं सा-
धुनाचार्योपदिष्टेषु वैयावृत्यादिविवेचि प्रवर्त्ती, प्रवर्त्तिव्यापारितान्
साधुन् संयमयोगेषु सोदतः खिरीकरोतीति स्वचिरो, गणोऽस्या-
स्तीति गणा, गणाचार्यो गणधरो वा जिनशिष्यविशेष आर्यिका-
प्रतिजागरको वा साधुविशेषः, समयसिद्धान्तो गणस्यावच्छेदोऽ-
स्यास्तीति गणावच्छेदकः। यो हि तं गृहीत्वा गच्छोपष्टम्भायैवो-
पधिमागणादिनिमित्तं विहरति (इमे सि) इव प्रत्यक्षास्मन्ना
एतदेव रूपं यस्या न कालान्तरादावपि रूपान्तरजाकु सा,
तथा दिव्या स्वर्गसंभवा प्रधाना वा वैचित्र्यविमानरत्नादिका
द्युतिः। शरीरादिसम्भवा युतिर्वा युक्तिरिष्टपरिवारादिसंय-
गसङ्गणा ह्येवा उपार्जिता जन्मान्तरे प्राप्तेदानीमुपगता, अभि-
समन्वागता जाग्यावस्थां गता (तं ति) तस्मान्नाह् जगयतः पु-
ज्यान् वन्दे स्तुतिभिर्नमस्यामि प्रणामेन सत्करोमि, आदरकरणे-
न वस्त्रादिना वा संमानयाम्युचितप्रतिपत्त्या कल्याणं मङ्गलं
देवतं चैत्यमिति बुद्ध्या पर्युपास्ये संवामीत्येकम् । तथा-कानि
भुतज्ञानादिनेत्यादि द्वितीयम्। तथा-(भाषाइ वा भज्जाइ वा भ-
इणीइ वा पुत्ताइ वा धुयाइ वेति) यावत् शब्दाङ्केणः, स्तुवा पु-
ज्जनार्या (तं) तस्मान्नेवामितिकं समीपं प्राप्नुमंमामि प्रकटी-
भवामि (ता) तावत् (मे) मम इति पाठांतरमिति तृतीय-
म् । तथा-मित्र पञ्चात् स्नेहवत् सखा बाह्यव्यस्यः सुहृत्सज्जनो
हितैषी सहायः सहचरस्तदेककार्यप्रवृत्तौ वा, संगतं विद्यते य-
स्यासौ साङ्गतिकः परिचितस्तेषां (अम्हे सि) अस्माभिः (अ-
स्समप्पस्स सि) अन्योन्यं (संगारे सि) संकेतः प्रतिष्ठतोऽन्युप-
गतो भवति स्मेति । (जो मे सि) योऽस्माकं पूर्वं व्यवहते देव-
लोकास्तस्य संबोधयितव्य इति चतुर्थम्। इदं च मनुष्यजने कृतसं-
केतयोरैकस्य पूर्वलक्षादिजीविषु भवन्पत्त्यादिष्वप्यथ क्युत्वा
च नरतयोत्प-नस्यान्यः पूर्वलक्षादि जीवित्वा सौधमोदिष्वप्यथ
संबोधनार्थं यद्दिहागच्छति तद्वसेवमिति । इत्येतैरित्यादि नि-
गमनामिति ॥ स्था० ४ उ० ३ उ० ।

अहे-अधस्-दिग्भवे, नि० सू० १७ उ० । भ० ।

अथ-अन्य० । अथार्थे, भ० १ श० ३ उ० । 'अहे णं से अम्मापिचरं'

अथ चैतत्, णमिति वाक्यालङ्कारोऽन्था० उ० १ उ० । आवा० ।
तेपे, नियोगे च । स० ।

अहेउ-अहेतु-पुं० । यथोक्तहेतुप्रतिपत्ते, स० । अनुमानानु-
स्थापके हेत्वाभासे, स्था० ।

पंच अहेउ पप्पत्ता । तं जहा-अहेउं ए जाणइ० जाव
अहेउउत्तमत्थमरणं मरइ ॥ ६ ॥ पंच अहेउ पप्पत्ता । तं
जहा-अहेउणा न जाणइ० जाव अहेउणा उत्तमत्थमरणं
मरइ ॥ ७ ॥ पंच अहेउ पप्पत्ता । तं जहा-अहेउं जाणइ
० जाव अहेउकेवलमरणं मरइ ॥ ८ ॥

तथा पञ्चाऽहेतवो यः प्रत्यक्षज्ञानादितयाऽनुमानानपेक्षः स धु-
मादिकमहेतुनाऽयं हेतुर्ममानुमानोत्थापक इत्येवं जानाती-
त्यतो हेतुभूतं तं जानन्नहेतुरेधासावुच्यते । एवं दर्शनबो-
धाभिसमागमापेक्षयाऽपि तदवमहेतुचतुष्टयं क्षुद्रस्थमाभित्य
देशनिषेधत आह-(अहेतुमिति) धूमादिकं हेतुमहेतु-
भावेन न जानाति न सर्वथाऽवगच्छति, कथञ्चिदेवावगच्छती-
त्यर्थः । नञो देशनिषेधार्थत्वात्, ज्ञातुश्चावध्यादिकेवलित्वेनानु-
मानाव्यवहर्तृत्वादित्येकोऽयमहेतुर्देशप्रतिषेधन उक्तः । एवमहेतु
कृत्वा धूमादिकं न पश्यतीति द्वितीयः । न बुध्यते न भ्रुकुसे
इति तृतीयः । नार्भसमागच्छतीति चतुर्थः । तथा-अहेतुमध्य-
यसानादिहेतुनिरपेक्षं निरुपक्रमतया उग्रस्थमरणमनुमानव्यव-
हर्तृत्वेऽप्येकेवलित्वानुपपत्त्यायं च स्वरूपत एव पञ्चमो हेतुरुक्तः ।
तथा-पञ्चाहेतवो योऽहेतुना हेत्वभावेनावध्यादिकेवलित्वाद्
जानात्यसावहेतुरेवत्येवं पश्यतीत्यादयोऽपि । एव च उग्रस्थमा-
भित्य पदचतुष्टयेनाहेतुचतुष्टयं देशप्रतिषेधत आह । तथाऽ-
हेतुनोपक्रमाभावेन क्षुद्रस्थमरणं श्रियत इति पञ्चमोऽहेतुः
स्वरूपत एव उक्तः ६ । तथा-पञ्चाहेतवोऽहेतुं न हेतुभावेन विक-
ल्पितं धूमादिकं जानाति केवलितया योऽनुमानाव्यवहारित्वा-
त्सोऽहेतुरेव । एवं यः पश्यतीत्यादि । तथा अहेतुं निर्हेतुकमनु-
पक्रमत्वात् केवलमरणमनुमानाव्यवहारित्वाद् श्रियते यात्य-
सावहेतुः पञ्चमः । एते पञ्चापीह स्वरूपत उक्ताः । ७ । एवं तृतीया-
स्तसुत्रमप्यनुसर्तव्यमिति । ८ । गमनिकामाश्रमेतत्, तत्त्वं तु बहुभुता
विदन्तीति ॥ स्था० ५ उ० १ उ० । न विद्यते हेतुरस्येति, अना-
द्यपर्यवसिते नित्ये, सूत्र० १ कु० १ भ० १ उ० । भ० ।

अहेउवाय-अहेतुवाद-पुं० । हिनोति गमयत्यर्थमिति हेतुः, त-
त्परिच्छिन्नोऽर्थोऽपि हेतुः, तं वदति य आगमः स हेतुवादः ।
यस्तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादकत्वेऽपि तद्विपरीतोऽसावहेतुवादः ।
दृष्टिवादादन्यस्मिन्, सम्म० ।

(दुविहो धम्मावाओ, अहेउवाओ य हेउवाओ य) ।

तत्थ उ अहेउवाओ, जवियाभविआदओ जावा ॥ १४० ॥

अन्यामव्यस्वरूपप्रतिपादक आगमः, तद्विभागप्रतिपादने अध्य-
क्षादेः प्रमाणान्तरस्याप्रवृत्तेः । नह्ययं भव्योऽयमभव्य इत्यत्रागम-
प्रमाणेन प्रमाणान्तरप्रवृत्तिसंज्ञवः । अस्मादाद्येपेक्षया न तु तद्विभाग-
प्रतिपादकं वचो यथार्थमर्हद्वचनत्वात्, अनेकान्तरमकवस्तुप्रतिपा-
दकवचोवदित्यनुमानात् तद्विभागप्रतिपत्तौ कथं न तस्यानुमानवि-
षयता । न । एवमप्यागमादेष्ट तद्विभागप्रतिपत्तेस्तद्व्यतिरेकेण प्र-
माणान्तरस्य तत्प्रतिपत्तिनिबन्धनस्याज्ञावात् । अर्हदागमस्य च प्रा-

धाम्यार्थसंवादनिकान्ततत्त्वणीतत्त्वनिश्चयेऽनुमानतोऽतीन्द्रिया-
र्थविषये प्रामाण्यं निश्चीयत इत्यभ्युपगम्यत एव । आगमनिरपेक्ष-
स्य तु प्रमाणान्तरस्यास्मदादेस्तत्र प्रवृत्तिर्न विद्यत इत्येतावता
अहेतुवादत्वमेव विषयागमस्योच्यत इति वक्ष्यन्त्यापारं केवल-
मपह्वायं क्रमः । यदा तु ज्ञानदर्शनचारित्र्यत्रितये यथा तदनु-
मानप्रवणस्तद्विकलञ्च पुरुषः प्रतीयते, तदाऽनुमानगम्योऽपि त-
द्विज्ञागो भवति । यथा भव्योऽभव्यो वाऽयं पुरुषः, सम्यग्ज्ञाना-
दिपरिपूर्णत्वाद्याम्, लोकप्रसिद्धभव्याभव्यपुरुषवत् । अहेतुवा-
दागमावगते धर्मिणि भव्याभव्यस्वरूपे तद्विपर्ययनिर्णयकलो-
हेतुवादः, प्रवृत्ते योऽयमागमे प्रव्यादिरभिहितः स तथैव, य-
थाकहेतुसम्भावादिति । आह-

भवित्रो सम्महंसण-णाणचारित्तपामिचित्तिसंपन्नो ।

णियमा लुक्खंतकमो, त्ति लक्खणं हेतुवायस्म ॥१४१॥

भव्योऽयं सम्यग्दर्शनचारित्र्यप्रतिपत्तिसंपूर्णत्वात्, लुक्पुरुषवत्,
तत्परिपूर्णत्वादेव नियमाः संसारदुःखान् कारिष्यति, कर्मव्याध-
रात्यन्तिकविनाशमनुनविष्यति, तद्विषयानामध्यात्वादिप्रतिप-
क्षाभ्याससात्मीजात्वात्, व्याधिनिदानप्रतिकलाचरणप्रवृत्तनधा-
विधाऽऽतुरवत्, यः पुनर्न तत्प्रतिपक्षाभ्याससात्म्यवाचासौ दुः-
खान्तकृतं जविष्यति, तद्विज्ञानानुष्ठानप्रवृत्तनधाविधाऽऽतुरवद्
इति हेतुवादस्य लक्षणम् । हेतुवादः प्रायो दृष्टिवादः तस्य द्रव्या-
नुयोगत्वात्, 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गः' इत्यादेर-
नुमानादिगम्यस्यार्थस्य तत्र प्रतिपादनात् । यथाऽप्राप्तमानादिग-
म्यता तथा गन्धहस्तिप्रभृतिभिर्विक्रान्तमिति नेह प्रदर्श्यते, प्र-
त्यक्षित्तरजयान् ॥ सम्म० ३ काण्ड ।

अहेकम्म-अधःकर्मन्-न० । विशुद्धसंयमस्थानेभ्यः प्रतिप-
क्षाऽऽन्तानमविशुद्धसंयमस्थानेषु यद्धोऽधः कर्मांत तद्ध-
कर्म । सु० ४ उ० । अधो नरकादेर्येन भक्तेन लुक्खाऽन्मा कियते
तद्धःकर्म । दश० ५ अ० । अन्तविशुद्धेभ्यः संयमादिस्थाने-
ऽधोऽधस्तत्तमागमने, पि० । आधाकर्मणि, पि० । ('अधेकम्म'
शब्देऽस्मिन्नेव भागे ५९१ पृष्ठेऽस्य व्याख्या)

अहेकाय-अधःकाय-पुं० । ऊर्वादिके, सूत्र० १ सु० ४ अ०
१ उ० ।

अहेगारवपरिणाम-अधोगौगवपरिणाम-पुं० । येनायुःस्वभावेन
जीवस्याधो दिशि गमनशक्तिलक्षणपरिणामो भवति, तस्मिन्
गौगवपरिणामनेदे, स्था० ९९ ठा० ।

अहेचर-अधश्चर-पुं० । विलवासित्वात् सर्पादौ, आश्वा० १ सु०
८ अ० ८ उ० ।

अहेतारग-अधस्तारक-पुं० । पिशाचभेदे, प्रज्ञा० १ पृ० ।

अहेपन्नगच्छ-अधःपन्नगार्च्छ-त्रि० । अधोऽधस्तानं, यत्
पन्नगस्य सर्पस्यार्च्छं तस्यैव रूपमाकारो येषां तेऽधःपन्नगार्च्छ-
पाः । अधःपन्नगार्च्छं वहति, सरलेषु वृद्धेषु च । जी० ३ प्रति० रा० ।

अहेमण्डिज-यथैपण-त्रि० । उत्कर्षणापकर्षणरहिते, अप-
रिर्मणि, "अहेसणिज्जाहं वत्थाहं जाम्भजा" । आश्वा० १ सु० ८
अ० ४ उ० ।

अहेमत्तमा-अधःसप्तमी-स्त्री० । तमस्तमायां पृथिव्याय, अधो-
ग्रहणं विना सप्तमी उपरिष्ठाब्धित्यमाना रक्षप्रजाऽपि स्यादित्य-
धोप्रहणम् । "अहेसत्तमाप पुढवीप" स्था० २ ठा० ४ उ० ।

अहो-अहो-अभ्य० । न हा-हो । शोके, धिगर्थे, विषादे, दया-
याम्, सम्बोधने, प्रशंसायाम्, वितर्के, असूयायां च । वाच० ।
विस्मये, आ० म० प्र० । दश० । म० । स्था० । उ० । सूत्र० । आ-
भ्ये, अष्ट० १८ अष्ट० । प्रति० । आवा० । विपा० । दैन्ये, आम-
न्त्रणे च । ग० २ अधि० । अनु० । सूत्र० ।

अहोकराण-अधःकराण-न० । अधोऽधस्तादात्मनः करणम् ।
कलहे, नि० सू० १० उ० ।

अहोकाय-अधःकाय-पुं० । अधस्तात्कायोऽधः कायः । पादे,
आय० ३ अ० ।

अहोणिम-अहर्निश-न० । अहोरात्रे, "गिरये णेरइयाणं अहो-
णिसं पच्चमाणाणं" सूत्र० १ सु० ५ अ० १ उ० ।

अहोतरण-अधस्तरण-न० । अधोऽधस्तादवतारभूमिं गृह्णि-
मस्या इव करणमधःकरणम् । कलहे, नि० सू० १० उ० ।

अहोदाण-अहोदान-न० । विस्मयनीये दाने, "अहोदाणं च-
पुठ" अहो इति विस्मये, विस्मयनीयमिदं दानं कोऽन्यो दाता ? ।
उ० २ अ० । कल्प० । आ० म० । अहोदानस्यायमर्थः-एवं
दीयते एवं हि दत्तं भवतीति । आच० १ अ० ।

अहोदिसिञ्चय-अधोदिग्व्रत-न० । दिग्धोऽधोविक्रान्तमन्त्रि-
तस्या वा व्रतमधोदिग्व्रतम् । पनायनी दिग्ध इन्द्रकृपाद्यवतार-
णाद्वगादनीया न परत इत्येवंप्रकारे दिग्व्रतभेदे, आच० ६ अ० ।

अहोजागि (ण)-अधोभागिन्-त्रि० । अधस्ताद् भागिनि,
सूत्र० २ सु० ३ अ० ।

अहोगत्त-अहोरात्र-पुं० । त्रिशन्मुहूर्तात्मके, ज्यो० २ पादु० । अ० ।
कर्म० । म० । दिवसरात्र्युजयात्मके, सु० प्र० १० पादु० । सूत्र० ।
विशे० । अनु० । आ० म० । उ० । म्था० । काशभेदे, न० ।
"तिविदे अहोरात्रे तीते, पकुप्पन्ने, अणामप" । स्था० ३ ठा०
४ उ० । अहोरात्रे, आ० सू० १ अ० । आ० म० । (पौलुषीकालः
'काल' शब्दे तृतीयभागे वह्यते)

अहोरात्र्या-अहोरात्रिकी-स्त्री० । त्रिभिर्विचरिष्यति प्रति-
मा । अहोरात्रस्यास्ते बहुमत्तकरणात् प्रणिमाभेदे, पञ्चा० १७
विशे० । "अहोरात्रेद्या ज्वरं कुष्ठेणं प्रसृजं अपाणपणं बहि-
याममस्स जा० जाव रावहाणीए वाहंणि दोवि पादे वग्घारित-
पाणिस्स द्वाणं जह तप, संस तं ज्वरं जाव अणुपालिया
यवह" आ० सू० ४ अ० ।

अहोलोय-अधोलोक-पुं० । लोक्यते केष्वपि प्रकृत्या परिच्छिद्य-
ते इति लोकः । अधोऽधोवस्थितां लोकोऽधोलोकः । अथवा-
ऽधःशब्दोऽशुनपर्यायः, तत्र च केषानुनावाद् बाहुल्येनाशु-
भ एव परिणामो हस्याणां जायतेऽतोऽशुभपरिणामवद्द्रव्य-
योगादधोऽशुभो लोकोऽधोलोकः ॥

अत्र अहो परिणामो, स्वप्नाशुजावेण जेषा उससं

अमुमो अहो सि यशिओ, दन्वाशं तेहऽहो लोमो ॥१॥
इति । (सूत्र-१०३+) अनु० ।

लोकभेदः अनु० । अस्यां रत्नप्रभायां बहुसमभूभागे मेरुमध्ये
नभःप्रतरद्वयश्च प्रवेशो हचकः, समस्ति, तस्य च प्रतरद्वयस्य
मध्ये चकसावधस्तनप्रतरादारभ्याधोऽभिमुखं नवयोजनश-
तानि परिदृत्य परतः सातिरेकसतरज्ज्वायतोऽधोलोकः ।
अनु० । चमरादिभयने, आब० १ अ० । स्था० । प्रका० ।
आ० म० । अधोलौकिकेषु ग्रामेषु, न० ।

अहोलोयं चत्वारि विसरीरा पम्पता, तं जहा-पुढवि-
काइया आउकाइया वणस्सइकाइया उगला तसा पाणा ।
(सूत्र-३२६+) (स्था० ४ठा० ३उ०) अहोलोयं सत्त पुढ-
वीओ पम्पताओ, सत्त वणोदहीओ पम्पताओ, सत्त वण-
वाया पम्पताओ, सत्त तणुवाया पम्पताओ, सत्त उवासं-
तरा पम्पता, एणमु सत्तसु उवामंतरेसु सत्त तणुवाया
पहडिया, एणमु सत्तसु तणुवाएसु सत्त वणवाया प-
हडिया, एणमु सत्तसु वणवाएसु सत्त वणोदही पहडिया, ए-
णमु सत्तसु वणोदहीसु पिंडलपिण्डलसंठाणमंठियाओ
सत्त पुढवीओ पम्पताओ । तं जहा-पढमा० जाव सत्तमा ।
(सूत्र-५४६×) स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

अहोवाय-अधोवात-पुं० । अधो गच्छन् यो वाति वातः सो-
ऽधोवातः । प्रका० १ पद । अधोनिमज्जति वायुभेदः, प्रका० १

पद । अपानजे वावी च । जीत० । आ० म० । “अहोवाते”
(सूत्र-२४७ ×) सप्तविधबाह्ववायुकाधिकमध्यगते बह्व-
वायुकाये, स्था० ७ ठा० ३ उ० ।

अहोवियड-अधोविकट-त्रि० । अधः कुब्जादिरहिते, कुब्ज-
हनुपरि तदभावे च । आजा० १ ध्रु० १ अ० २ उ० ।

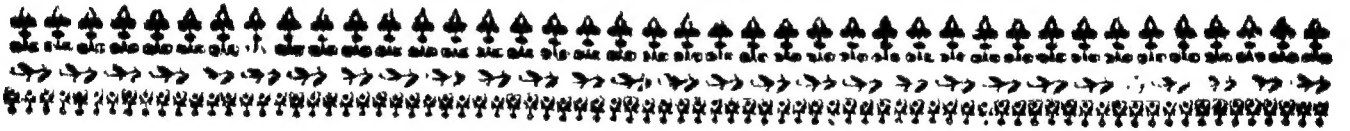
अहोविहार-अहोविहार-पुं० । अहो इत्याश्रये, विहरणं वि-
हारः । आश्रयभूतो विहारः अहोविहारः । यथोक्तसंयमा-
नुष्ठाने, “समुद्रं अहोविहाराण” (सूत्र-६५५) आजा० १
ध्रु० २ अ० १ उ० ।

अहोमिर-अधःशिरस्-त्रि० । अधोमुखे, “अहोमिर कंठवा
जायति” (सूत्र-३४५) अधोमुखाः कण्ठकाः भवन्तीति चतुर्द-
शस्तीर्थकारानि शयः । स० ३५ सम० । अधोमस्तके, उत्त० २३
अ० । “उहं जागु अहोमिर” (सूत्र-५+) अधोमुखो नासं ति-
थंवा विक्षिप्तदृष्टिः किन्तु नियतभूभागनियमनदृष्टिः । आ०
१ ध्रु० १ अ० । विपा० । जं० । सू० प्र० । भ० । औ० । चं०
प्र० । नि० ।

अहोहि-अधोऽवधि-त्रि० । पश्मावधेरधोवर्त्यवधिर्यस्य सोऽ-
धोऽवधिः । पश्मावधेरधोवर्त्यवधियुक्ते, रा० । स्था० ।

अहोहिय-यथावधि-त्रि० । यत्प्रकारोऽवधिरस्येति यथा-
वधिः । नियतसंश्रयिण्याऽवधिज्ञानानि, स्था० २ ठा० १ उ० ।

—*००००*

इति श्रीमत्सौधर्मवृक्षपागच्छीय-कलिकालसर्वज्ञकदम्ब-

श्रीमद्भट्टारक-जैन श्वेताम्बराऽऽचार्य श्रीश्री १००८ श्री-

मद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वरविरचिते ‘श्री अभिधानराजेन्द्रे’

हस्वाऽकारादिशब्दसङ्कलनं समाप्तम् ।

तत्समाप्तौ च समाप्तोऽयं प्रथमो भागः ।

॥ श्रीपञ्चपरमेष्ठिन्यो नमः ॥

॥ श्रीः ॥

इति श्रीमत्सौधर्मबृहत्पागच्छीय-

कलिकाल-सर्वज्ञकल्प-श्रीमद्भ-

ट्टारक जैनश्वेताम्बराऽऽचार्य-

श्री श्री १००८ श्रीमद्विजय-

राजेन्द्रसूरीश्वरविरचिते

‘अभिधानराजेन्द्रे’

प्रथमो भागः समाप्तः ।

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल नं०

०३०८

वीर